

Միեր Հակոբյան

Հայ ժողովրդի ռազմական Տարեգիրք

Հատոր I

*«...Եվ ահա ես, անտես առնելով իմ հոգևատանց
աշխատանքը, հիշատակ թողեցի Նրանց, ովքեր
սիրում են ժամանակագրությունները, որպեսզի,
երբ Նրանք որոշեն հետազոտել անցած
ժամանակների պատմությունը, կարողանան
հեշտությամբ գտնել դեպքերի կատարման
ժամն ու ժամանակը...»*

Մատթեոս Ուռհայեցի

Երևան
Հեղինակային Հրատարակություն
2026

ՅՏԴ 94 (479.25): 355 (058)
ԳՄԴ 63.3 (5 Յ) + 68 y 2
Յ 177

*Գիրքը նվիրվում է հանուն Հայաստանի
և հայ ժողովրդի ընկած ռազմիկների
անմար հիշատակին...*

Հակոբյան Մհեր

Յ 177 Հայ ժողովրդի ռազմական Տարեգիրք, Մ. Հակոբյան – Եր.: Զեդ. հրատ., 2026, Հատոր
I, – 798 էջ:

Հայ ժողովրդի ռազմական Տարեգրքի առաջին հատորն ընդգրկում է մ.թ.ա. 3000 թ-ից մ.թ.
428 թ-ն ընկած ժամանակահատվածը: Հատորում քննարկված են Հայ ժողովրդի ռազմական
պատմության Հնագույն և Հին ժամանակաշրջանները:

Աշխատանքը կարող է հետաքրքրել ինչպես մասնագետներին, այնպես էլ բոլոր նրանց, ովքեր
հետաքրքրվում են Հայոց ռազմական պատմությամբ:

«Այրես, շատ լավ գործ ես արել, որդիս: Նույնիսկ ես սկզբում չէի պատկերացնում քո ծրագրերն ու դրանց իրական ծավալները, բայց այժմ ես արդեն գնահատեցի այն: Հետայսու թող կարդացողներն և սերունդները գնահատեն արածդ: Ուղղակի զարմացած եմ այս ահռելի փաստական նյութի, ռազմիկների և զորավարների, տեղանուների ու իրադարձությունների ընկալման, ինչպես նաև դրանք հավաքելու, վերլուծելու, միմյանց հետ կապակցելու և տրամաբանական հստակ ու կոռ համակարգով ներկայացնելու քո կարողության վրա: Աստված քեզ հետ, որդիս, իսկ ով էլ, որ չի հավանի արածդ գործը, թող ինքը փորձի անել ավելի լավը»

Հայրս՝ Իշխան Հակոբյան

Խոսք ընթերցողին

Ինչո՞ւ գրվեց այս գիրքը

Հարգելի ընթերցող դու քո ձեռքում բռնել ես բացառիկ մի գիրք: Ընդհանրապես ամեն մի գիրք, որպես արվեստի գործ, հանդիսանում է բացառիկ երևույթ: Այնուամենայնիվ գիտակցելով այս փաստը, ես թույլ տվեցի ինձ իմ գիրքը անվանել ԲԱՑԱՌԻԿ:

Ինչո՞ւ: Հեղինակի փառասիրություն է՞ դա, թե՞ ստեղծագործող մարդու սովորական չափազանցություն: Մի քիչ համբերություն, ընթերցող և ես խոստանում եմ հիմնավորել իմ խոսքերը...

Կարելի է ասել, որ հայ ժողովուրդը ծանոթ չէ իր իրական պատմությանը: Մինչխորհրդային, բայց հատկապես խորհրդային շրջանում հրատարակված հայ ժողովրդի պատմության դասագրքերը, մենագրությունները և այլ աշխատությունները Հայոց պատմության վերաբերյալ ձևավորվել են խիստ թույր կարծիք¹: Բանն այն է, որ վերջիններս մի քանի տեսանկյունից լիովին աղավաղում էին իրականությունը և տալիս էին խեղաթյուրված պատկերացում հայ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ: Մասնավորապես.

1. **Դրանք բոլորը գրված էին այն ոգով, որ հայ ժողովուրդը մշտապես, ի սկզբանե եղել է թույլ, հայածված ազգ, և մշտապես կարիք է ունեցել և թերևս այժմ էլ ունի (վերջին հանգամանքը հատկապես էր ընդգծվում ու կարևորվում) «Մեծ եղբոր» հովանավորության:** Տառապելով հենց այս ոճով պատմությունը ներկայացնելու մարմաջով՝ մեր մասնագետները կամ ընդհանրապես ուշադրություն չեն դարձրել Հայկական բանակի պատմությանը և ռազմական տարեգրությանը, կամ էլ ներկայացրել են այն խիստ աղբատիկ՝ ուշադրություն դարձնելով միայն այնպիսի փաստերի վրա, որոնք ուղղակի հնարավոր չէր չտեսնել: Մնացած փաստերը, որոնք, երբեմն, ուղղակի զարմացնում են ռազմական գործողությունների նկարագրման մանրամասնությամբ, այս մասնագետների թեթև ձեռքով հեշտությամբ հայտարարվեցին վիպական, որպես ժողովրդական բանահյուսություն նմուշներ, ասքեր, վեպեր, մի խոսքով ամեն ինչ, բացի իրական լինելուց²: Խոսքը, մասնավորապես, վերաբերվում է Փավստոս Բյուզանդի, Հովհան Մամիկոնյանի, Շապուհ Բագրատունու³, մասամբ էլ Մովսես Խորենացու, Սեբեոսի, Մովսես Կաղանկատվացու և այլոց աշխատություններին: Բանը հասել է նույնիսկ նրան, որ կասկածի տակ է առնվել համեմատականորեն նոր ժամանակներին վերաբերվող Ստեփանոս Շահումյանի աշխատության զգալի մասը: Բայց նույնիսկ այս ֆոնի վրա ապշեցուցիչ է, որ այս աղբյուրներում նշված հենց անհաջողություններն և պարտություններն են ընդունվում առանց կասկածի, իսկ հաջողությունները ժխտվում են: Այսպես, անառարկելի ճշմարտություն է համարվում Հովհան Մամիկոնյանի բերած այն տեղեկությունը, որ, երբ Արաբական խալիֆության բանակը 640 թ-ի սեպտեմբերին մտավ Տարսն, պարտության մատնեց Հայկական բանակին, սակայն չեն ընդունվում նույն այդ պատմիչի կողմից նույն աշխատության մեջ արձանագրված Փոքր Վարդանի

¹ Սրա հետ կապված միաժամանակ կուգենայի նաև հատկապես ընդգծել խորհրդային պատմագիտության անուրանալի նվաճումները: Դրանցից նախ և առաջ պետք է մատնանշել իրականացված մեծածավալ թարգմանչական գործունեությունը, երբ իրոք շնորհաշատ մասնագետների կողմից հայերեն թարգմանվեցին, և, որ ոչ պակաս կարևոր է, հիմնականում բարձրորակ, թեև, երբեմն, տեղեկացիոգ, Հայոց պետականությունը ու պետական կառույցները թերագնահատող ու գաղափարական շտամպերով հագեցված, մեկնաբանություններով համեմվեցին մեծ թվով օտարալեզու աղբյուրներ Հայաստանի և հայերի մասին: Միաժամանակ գրեթե բոլոր հիմնական սկզբնաղբյուրները գրաբարից թարգմանվեցին ժամանակակից հայերեն և հրատարակվեցին՝ կրկին բարձրորակ, թեև դարձյալ կոնցեպտուալ թերություններից ոչ զուրկ մեկնաբանություններով: Այս հանգամանքը մեծապես հեշտացնում է այդ աղբյուրների հետ ծանոթացումը: Անուրանալի են նաև առաջնակարգ գիտնականների կողմից իրականացված համեմատական-վերլուծական աշխատությունների դերը որևէ նեղ մի ժամանակաշրջանի կամ տարածաշրջանի վերաբերյալ: Օրինակ՝ ուսումնասիրողի համար անգնահատելի են Ա. Տեր-Ղևոնդյանի աշխատությունները դեպի Հայաստան արաբական արշավանքների, ինչպես նաև նրանց տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի վերաբերյալ:

² Դրա հետևանքով հաճախ աղավաղվում է իրադարձությունների ընդհանուր պատկերը, դրանց զարգացման տրամաբանությունը: Ասվածի օրինակ կարող է հանդիսանալ Արմինիայի VII ապստամբության վերաբերյալ Շապուհ Բագրատունու բերած տվյալները հաշվի չառնելը, որի հետևանքով այն վերջացած է համարվել 775 թ-ի ապրիլի 24-ի Արձնի ճակատամարտով, այն դեպքում, երբ տեղի են ունեցել ևս առնվազն երկու ճակատամարտեր, որոնք ստեղծում են ապստամբության վերջի լիովին այլ պատկեր: Նույն ձևով Փավստոս Բյուզանդի տվյալները հաշվի չառնելու պատճառով լիովին աղավաղված է IV դարի Հայ-Պարսկական III պատերազմի (336-387) պատկերը: Նման օրինակների ցանկը կարելի է երկար շարունակել: Բացի այդ մասնագետները ուշադրություն չեն դարձրել այն հանգամանքի վրա, որ ասքերում, էպոսներում, ժողովրդական վեպերում և նմանատիպ այլ ստեղծագործություններում սովորաբար ընդհակառակը, ռազմական գործողությունները չեն մանրամասնվում (օրինակ՝ «Սատուհնի Դավիթ» էպոսում):

³ Շապուհ Բագրատունու երկի հեղինակի վերաբերյալ գրականության մեջ արտահայտվել են բազմաթիվ կարծիքներ: Այժմ, ոչ սակայն վերջնականապես, ընդունված է այն տեսակետը, որ այն «Պատմություն»-ը, որի հեղինակը հայտնի է որպես Շապուհ Բագրատունու, իրականում հեղինակվել է մեզ անհայտ անունով մի հեղինակի՝ այսպես կոչված «Անանուն»-ի կամ «Կեղծ Շապուհ Բագրատունու» կողմից: Զբաժանելով հանդերձ այս տեսակետը՝ ես հարմար չեմ գտնում այստեղ մտնել սույն հարցի քննարկումների մեջ, քանի որ դա չի վերաբերվում իմ թեմային: Բավականին հիմնավորված կերպով գտնելով, որ իրականում ոչ մի «Անանուն» կամ «Կեղծ Շապուհ Բագրատունու» չի եղել՝ ես այսուհետև սույն «Պատմության» հեղինակին կկոչեմ Շապուհ Բագրատունու՝ միաժամանակ ընդունելով, որ նրա գրվածքում կան որոշակի հետագա հավելումներ:

ապստամբության (Մարգպանական Հայաստանի V ապստամբության) (572-591) և Մարգպանական Հայաստանի VII ապստամբության (620-628) հաղթական դրվագների կամ Հյուսիսային II պատերազմի (313-315) ընթացքում Հայկական բանակի մղած հաղթական ճակատամարտերի իրական լինելը,

2. **Դրանք գրեթե բոլորը գոված են խորը հոգեբանական քարոզչությամբ:** Այս աշխատությունները կարծես ամեն կերպ ընդգծում են, որ հայ ժողովրդի ռազմական հաջողությունները կամ ընդհանրապես իրականության մեջ բացակայել են, կամ էլ եղել են խիստ էպիզոդիկ, որպես բացառություն: Մեծամասամբ խոսվում է միայն Տիգրանյան Հայաստանի, այն էլ՝ որպես մի թույլ պետության մասին: Հայոց պատմության այն դրվագների վերաբերյալ, որոնք արտոցում են որևէ աշխարհակալ ուժի դեմ հաղթական մի պատերազմ կամ ճակատամարտ, կա խիստ թերահավատ մոտեցում և լավագույն դեպքում այդ տվյալները հայտարարվում են վիպական: Հիշում եմ, թե այս մտայնությամբ տառապող մի հայտնի պատմագետ հեռուստատեսությամբ ինչպես էր ներկայացնում Հայոց պատմությունը՝ որպես չղադարող անհաջողությունների և պարտությունների շարան: Նույնիսկ բանը հասավ նրան, որ հեռուստադիտողներից մեկը հարց ուղղեց հարգարժան գիտնականին, թե ինչո՞ւ է նա ներկայացնում միայն անհաջողությունները, մի՞թե հաջողություններ չեն եղել: Այս հարցին որևէ տրամաբանական պատասխան բնականաբար չստացվեց: Ավելին, մեր խորհրդահայ գիտնականները, եթե ունենան մի հարցի լուծման երկու ենթադրություն, աներկբայորեն կընտրեն այն մեկը, որը ցույց է տալիս Հայկական բանակի և Հայաստանի թուլությունը: Ընթերցող, եթե հանդիպես նման գիտնականներից մեկին, մի ալարիկ և հարցրու, թե ինչո՞ւ Ալեքսանդր III Մեծը (մ.թ.ա. 336-323) Հայաստանի հետ չպատերազմեց: Այս հարցին տասից տասը վստահ կպատասխանի, որ Հայաստանը այնքան փոքր և աննշան մի երկիր էր, որ Ալեքսանդր III Մեծը գերադասեց գնալ, գրավել Միջին Ասիայի ամայի տափաստանները և հեռավոր Հնդկաստանը, քան հենց իր կողքին գտնվող և Զենոֆոնը գովերգած Հայաստանը: Եվ ոչ ոք չի ասի, որ Հայաստանը պարսիկների ու մարերի հետ միասին հանդիսանում էր Արիական Եռադաշինքի անդամներից մեկը, և, եթե պարսիկները ջախջախվել էին, իսկ մարերը՝ հպատակվել, ապա Հայաստանը զենքը ձեռքին պատրաստ էր պահում ու հենց այս պատճառով Ալեքսանդր III Մեծը չցանկացավ պատերազմել, մանավանդ որ հետագայում նրա ուղարկած մի բանակին հայերը ջախջախեցին: Միաժամանակ այն, որ գովերգված հունամակեդոնական ֆալանգը մարտավարական տեսանկյունից բավականին անօգնական կլիներ լեռնային մարտերում (ինչը մինչ այդ ապացուցվել էր Զենոֆոնը Նահանջող բանակի մղած մարտերով), նրանցից ոչ ոքի մտքի ծայրով էլ չի անցնի: Խորհրդային շրջանի պատմական աշխատություններում հիմնականում խոսվում է միայն Արարատյան (այն էլ միայն վերջին շրջանի գրականության մեջ է, ուր գրեթե կասկածի տակ չի առնվում վերջինիս զուտ հայկական լինելը), Արշակունյաց, Բագրատունյաց և Կիլիկյան Հայաստանի ռազմական ուժերի մասին, քանի որ դա արդեն չտեսնել հնարավոր չէր: Նույնիսկ այստեղ, սակայն, ամեն ինչ ներկայացվում է խիստ դժգույն, իսկ այլ և, հատկապես, պետականության կորստի ժամանակաշրջաններում հայկական ռազմուժի մասին գրեթե չի խոսվում և այն տպավորությունն է ստացվում, թե այն գոյություն չի ունեցել, մինչդեռ ըստ իմ ուսումնասիրության, շատ թե քիչ, բայց հայկական ռազմուժը երբեք չի դադարել գոյություն ունենալ, նույնիսկ XV-XVII դժնդակ դարերում: Խորհրդահայ պատմաբաններից ոչ մեկի կողմից ոչ մի լուրջ վերլուծության չի ենթարկվել Հայկական բանակի թվաքանակը, զորատեսակները⁴, զինատեսակները, բանակի և առանձին զորատեսակների ու զինատեսակների գործողության մարտավարությունը⁵, գրեթե բացակայում են ճակատամարտերի նկարագրությունները, իսկ որոնք էլ նկարագրված են, նկարագրված են թերի, խիստ աղավաղված, միակողմանի, սովորաբար թշնամական կողմի տեղեկությունները, որպես հավաստի և աներկբայելի ճշմարտություն ընդունելու, իսկ հայկական աղբյուրների տեղեկությունները ժխտելու, դրանց ու ընդհանրապես Հայկական զինված ուժերին թերահավատորեն մոտենալու ոգով: Հաճախ լրոգված են «բանակի պարտություն» և «բանակի կանոնավոր Նահանջ» հասկացությունները, որոնք իրար, թեև շատ մոտ, բայց իրարից էականորեն տարբերվող հասկացություններ են

⁴ Օրինակ՝ անտեսված է մ.թ.ա. II հազարամյակում Հայկական բանակում մարտականքերի ունեցած մեծ նշանակությունը: Ուշադրություն չի դարձվել նաև այն փաստի վրա, որ, ի տարբերություն Բյուզանդական կայսրության կամ խաչակիրների բանակների, Հայկական բանակի կազմում VII-XII դարերում հետևակ նետածիգները չէին կորցրել իրենց մարտական նշանակությունը, ինչով պայմանավորված էլ այն համեմատականորեն ավելի հաջող էր գործում մահմեդական կամ քոչվոր ցեղերի բանակների դեմ:

⁵ Օրինակ՝ ընդհանրապես վերլուծված չէ, թե ինչ մարտակարգ է ունեցել Հայկական բանակը տարբեր դարաշրջաններում և ինչ մարտավարություն է կիրառել տարաբնույթ բանակների հետ ընդհարվելիս:

(օրինակ՝ 451 թ-ի մայիսի 26-ի Ավարայրի ճակատամարտի պարագայում): Ոչ մի քիչ թե շատ լուրջ վերլուծության չի ենթարկվել Հայկական բանակի հակառակորդների զորատեսակները, զինատեսակները, մարտավարությունը և հատկապես թվաքանակը,

3. **Դրանցում գերակշռում է կեղծ գիտականությունը:** Մասնավորապես, առանց բացառության դեմ են նետվում, կամ էլ խիստ քննադատության և բացասական վերաբերմունքի են արժանանում այն փաստերը, որոնք չեն հաստատվում օտարերկրյա աղբյուրների կողմից ու չեն տեղավորվում համաշխարհային պատմության կողմից գրված դասական սխեմաներում: Շատ օրինակներ կարելի է բերել, բայց սահմանափակվենք մեկով: IV դարի կեսի Հայոց պատմության սկզբնաղբյուր հանդիսացող Ամմիանոսին կատարյալ ճշմարտախոս հայտարարելը Հայոց պատմության վերաբերյալ և այս ֆոնի վրա Փավստոս Բյուզանդի այն տեղեկությունները ժխտելը կամ չընդունելը, որոնք չեն հիշատակվում առաջինի կողմից: Օրինակ՝ ինչպե՞ս կարող էր խորհրդահայ գիտնականը ընդունել Մծբինի 356 թվականի ամռանը տեղի ունեցած ճակատամարտում Հայկական բանակի կողմից Հռոմեական կայսրության բանակի ջախջախումը, եթե Ամմիանոսն այս մասին ուղղակի չի խոսում: Բարեբախտաբար այս հարցին ներկայումս հանգամանորեն անդրադարձել է Արմեն Այվազյանը իր փայլուն աշխատության մեջ⁶ և սրա վրա մենք մանրամասն կանգ չենք առնի: Գոյություն ունի, սակայն, ևս մեկ լուրջ հիմնահարց:

Վերջին հարյուրամյակներում պատմագիտության մեջ գերակշռել է և մինչև այժմ էլ գերակշռում է «Եվրոպակենտրոն» մոտեցումը: Համաձայն այս մոտեցման՝ աշխարհում և, հատկապես, Հին աշխարհում պատմության կերտողները եղել են միայն հույները ու հռոմեացիները, իսկ մնացած և, հատկապես, արևելյան ազգերը հանդես են գալիս որպես երկրորդ տեսակի ազգեր, մի տեսակ վայրենիներ, որոնք ոչ մի բանով աչքի չեն ընկել, բացի քանակական գերակշռությունից, ընդ որում նրանք միշտ էլ զիջել են եվրոպացիներին: Հետագայում այս տեսակետը մարքսիստական տեսանկյունից վերանայվեց, բայց այս անգամ էլ ուշադրության կենտրոնում մնաց Եվրոպան, իսկ Արևելքում ուշադրություն դարձվեց միայն այնպիսի պետությունների վրա, ինչպիսիք են Իրանական լեռնաշխարհում տարբեր ժամանակներում ստեղծված պետությունները, Արաբական խալիֆությունը, Հնդկաստանը և Չինաստանը: Այս սահմանները նախանշեց մարքսիզմը և խորհրդային պատմաբանները ի վիճակի չէին դուրս գալ այս շրջանակից ու առաջ քաշել մի թեզ, որը կհակասեր նրան: Ավելին, ցանկացած նման փորձ շատ հեշտությամբ որակվում էր որպես ազգայնամոլություն կամ առնվազն ազգային սնափառություն: Ինչպե՞ս կարող էր խորհրդահայ պատմաբանը նշել մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջում Միջագետքում հաստատված Հայկական Առաջին գերիշխանության ժողովրդավարական բնույթի մասին, եթե դեռ մարքսիզմի դասականներն են նշել, որ ժողովրդավարությունը ծնվել է Հունաստանում մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսերում: Իր հերթին այն փաստը, որ, բացի Տիգրանյան Հայաստանից, Հայաստանը ևս հինգ անգամ հասել է գերիշխանության, ի վիճակի էր նման գիտնականի մոտ հեշտությամբ սրտի կաթված առաջացնել: Մի զարմացիր, ընթերցող, նույնիսկ այժմ, երբ հայ պատմագիտությունը ազատվել է նախկին կապանքներից, չեն ընդունվում կամ դժվարությամբ են ընդունվում և ուշադրության արժանանում այնպիսի փայլուն գիտնականների աշխատություններ, ինչպիսիք են Արտակ Մովսիսյանը, Արմեն Այվազյանը և այլք: Իր հերթին կենցաղային մակարդակով մեր հայերի մեջ այն աստիճան է ներծծված այս թույլը, որ ցանկացած փորձ, հենվել վերը նշված գիտնականների աշխատություններում բերված փաստերի վրա, շատ հաճախ հանդիպում է առնվազն թերահավատ ժպտի և ազգային սնափառության մեջ մեղադրանքի այն անձանց կողմից, որոնք թվում է, թե իրենք լավ գիտեն Հայոց պատմությունը, բանի որ ժամանակին անգիր իմացել են Հայոց պատմության խորհրդային դպրոցական դասագրքերը,

4. **Հայոց պատմության վերաբերյալ դրսևորվում է զարմանալի մակերեսային մոտեցում:** Սովորաբար տարբեր աշխատանքներում խոսվում է միայն միևնույն փաստերի մասին և նույնիսկ նույն արտահայտություններով, իսկ այդ ընթացքում տեղի ունեցած բազմաթիվ ու գուցե ավելի կարևոր իրադարձություններ հիշատակության ու վերլուծության չեն արժանանում: Այսպես, Արմինիայի IV ապստամբության (745-753) մասին խոսելիս հիմնականում նշվում են Ղևոնդի բերած տվյալները և այնպիսի տպավորություն է ստացվում, թե հիմնական իրադարձությունները կազմում էին Դավիթ ու Գրիգոր Մամիկոնյանների ծավալած գործողությունները, Սև ծովի ուղղությամբ ապստամբների շարժվելը և պավլիկյաններից «օտարանալը», ընդ որում այս ֆոնի

⁶ Տես՝ Ա. Այվազյան «Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ. Զննական տեսություն» Երևան 1998:

վրա հատկապես հաճույթով ընդգծվում է հայ ազնվականության՝ իր դասակարգային շահերով առաջնորդվելը: Սրան հակառակ, սակայն, համընդհանուր լուծության են մատնված նույն ապստամբության բաղկացուցիչ մասը կազմած և ավելի վճռական, իսկ հաճախ նաև հաղթական այնպիսի դրվագներ, ինչպիսիք են Տարոնի իշխանության մղած հաղթական մարտերը, ինչպես նաև Արցախ-Ուտիքում և մասնավորապես Կուրի ձախափնյա որոշ տարածքներում Հայկական բանակի կողմից իր դեմ ուղարկված թշնամական բանակներին պարտության մատնելը: Այս ամենի մասին լավագույն դեպքում արվում են միայն ընդհանուր բնույթի ակնարկներ: Իրենց հերթին հաճախ մոռացության են մատնվում ամբողջական ապստամբություններ, պատերազմներ, արշավանքներ և ճակատամարտեր, իսկ եղածներն էլ վերլուծվում ու նկարագրվում են խիստ թերի, մակերեսորեն և անգույն⁷: Հնարավոր է բերել ասվածի տասնյակ օրինակներ, բայց ես կբերեմ միայն երկուսը: Եթե բոլոր աշխատություններում մանրամասն ներկայացված են Վարդանանց (Մարզպանական Հայաստանի I ապստամբություն) (449-451) և Վահանանց պատերազմները (Մարզպանական Հայաստանի III ապստամբություն) (481-485), ապա ապշեցուցիչ լուծության են արժանացել Մարզպանական Հայաստանի II (459-460), Սատրապական Հայաստանի I (484-488), Մարզպանական Հայաստանի IV (491-499) և Սատրապական Հայաստանի II ապստամբությունները (493-496), ինչպես նաև բազմաթիվ այլ ապստամբություններ ու հարյուրավոր ճակատամարտեր: Իր հերթին, առանց բացառության բոլոր աշխատություններում խոսվում է, որ հայերը Ավարայրի ճակատամարտում տվեցին 1.036, իսկ պարսիկները՝ 3.544 զոհ, սակայն սա գրած հեղինակները իրենց նույնիսկ նեղություն չեն տվել բացել Եղիշեի աշխատությունը և կարդալ, որ 1.036 զոհ տվեցին միայն Նախարարական տոհմերը, իսկ 3.544 զոհ՝ ուրացողները, այլ ոչ թե պարսիկները⁸: Սրանից զատ պետք է նշել նաև, որ մեր պատմագետների գերակշիռ մեծամասնությունը կազմող գիտնականները, լինելով փայլուն պատմաբաններ, բանասերներ, գրաբարագետներ, գրականագետներ, փիլիսոփաներ կամ լեզվաբաններ, գրեթե ոչ մի գիտելիք չունեին հենց ռազմական պատմությունից: Ասվածի ապացույցն է օրինակ այն, որ տասնամյակների ընթացքում ոչ մի պատմագետի մոտ հարց չի առաջացել, թե ինչպե՞ս է հնարավոր, օրինակ, նույն Ավարայրի ճակատամարտում 14 ժամ այդպիսի հսկայական բանակների ընդհարման դեպքում ունենալ ընդամենը միայն 4.580 զոհ:

5. Հայ պատմագիտության հայացքը, կարծես, մի անհաղթահարելի ուժով գամված է Մեծ Հայքի, այն էլ ոչ թե լրիվ, այլ միայն կենտրոնական Նահանգների պատմության վրա: Որպես հիմնաթեզ ընդունելով այն փաստը, որ «Հայաստան» հասկացությունն ընդգրկում է միայն Մեծ Հայքի 15 Նահանգները, խորհրդահայ պատմագիտությունը հիմնական ուշադրությունը սևեռում է միայն Հայաստանի կենտրոնական Նահանգների պատմության վրա, այն դեպքում, երբ Հայաստանի ծայրամասային Նահանգներում տեղի էին ունենում հաճախ ավելի կարևոր իրադարձություններ, որոնք իրենց ազդեցությունն էին թողնում ողջ երկրի ճակատագրի վրա: Գոնե մի որևէ աշխատության մեջ հստակորեն չի արտահայտվել այն միտքը, որ «Հայաստան» հասկացությունը ոչ թե հավասարաթեք է Մեծ Հայքին, այլ Հայաստանը Մեծ Հայքի 15 Նահանգներն են, ինչպես նաև Փոքր Հայքը, Հայոց Միջագետքը և Կիլիկիան՝ անկախ ցանկացած քաղաքական փոփոխությունից⁹: Այսպես, դեպի Հայաստան արաբական արշավանքներին վերաբերող բոլոր աշխատություններում Հայաստան արաբների մուտքի ժամանակ է ընդունվում նրանց՝ Տարոն ներխուժելու ժամանակը, բայց մի՞թե Հայոց Միջագետք Նահանգի Եդեսիա

⁷ Օրինակ՝ ոչ մի աշխատության մեջ 998 թ-ի հոկտեմբերի սկզբից մինչև նույն ամսվա 18 ընթացած Ծումբ ամրոցի ճակատամարտը չի նկարագրվում և վերլուծվում որպես լեռնային պայմաններում գերակշիռ թշնամու հրապուրելու, շրջապատելու ու թևային, ճակատային և թիկունքային հարվածներով ջախջախելու փայլուն օրինակ, երբ այն ներկայացվում է որպես «դասական» (հարթ տարածությունում մարտակարգերի բախում) սցենարով ընթացած մի մարտ: Նույնը կարելի է ասել նաև 894 թ-ի գարնան Դոդսի, ինչպես նաև 775 թ-ի ապրիլի 24-ի Արծնի ճակատամարտերի մասին:

⁸ Այս մասին մանրամասն տես իմ «Վարդանանց պատերազմի որոշ դրվագների վերլուծություն» աշխատությունը:

⁹ Կարելի է ասվածի տասնյակ օրինակներ բերել, սակայն համեմատականորեն ամենաթարմը 2005 թվականին երևանում դոկտոր-պրոֆեսոր Բ. Հ. Ջարդոյանյանի հրատարակած և ակադեմիկոս Վ. Բ. Բարխուդարյանի ու դոկտոր-պրոֆեսոր Պ. Մ. Մուրադյանի կողմից գրախոսած «Հայաստանի պատմության առկա. Ա մաս» սկզբունքորեն փայլուն աշխատությունն է, որում, սակայն, որևէ քարտեզի մեջ ուղղակի նշում չկա այն մասին, որ Կիլիկիան հանդիսանում է Հայաստանի Նահանգ կամ գոնե «Հայկական տարածք»: Մեր թվարկությանը վերաբերվող քարտեզներում Հայոց Միջագետքի, ինչպես նաև Փոքր Հայքի սևծովյան առափնյա տարածքների մասին նշումներում դրանք ոչ մի քարտեզում իրենց հիմնական մասով չեն համարվում Հռոմեական (հետագայում Բյուզանդական), Պարթևական (հետագայում Սասանյան) կամ Արաբական պետությունների կողմից տարբեր ժամանակներում այս կամ այն չափով օկուպացված և Հայաստանից բռնազավթված տարածքներ: 58-59-րդ էջերում բերված քարտեզում համապատասխանաբար «Արաբական այլ վարչական միավորների մեջ մտնող Հայկական տարածքներ»-ի և «Բյուզանդական կայսրության մեջ մտնող Հայկական տարածքներ»-ի մեջ բացակայում է Հայոց Միջագետք Նահանգի հիմնական մասի, ինչպես նաև Փոքր Հայքի Սևծովյան առափնյա տարածքների մասին նշագրումը: Հետագայում էլ՝ 62-63-րդ էջերում բերված քարտեզում, «Հայ Բագրատունիների պետությունից դուրս մնացած Հայկական տարածքների սահմաններ»-ի մեջ սահմանագծից դուրս են թողնված և, հետևաբար, Հայաստանի տարածք չեն համարվում նույն Հայոց Միջագետք Նահանգի հիմնական մասը, ինչպես նաև Փոքր Հայքի հյուսիսային՝ Սև ծովի առափնյա տարածքները: Դժբախտաբար նման օրինակների ցանկը կարելի է երկար շարունակել:

քաղաքի գրավումը, որը տեղի ունեցավ նկարագրված դեպքերից գրեթե մեկ տարի առաջ, չի նշանակում, որ արաբները հենց այս ժամանակ մտան Չայաստան: Վերոհիշյալ 3 նահանգների, բացառությամբ Կիլիկիայի իշխանապետության և թագավորության շրջանի, ինչպես նաև Մեծ Չայքի ծայրամասային նահանգների պատմության մասին կամ տիրում է համակ լռություն, կամ էլ լավագույն դեպքում ընդհանուր խոսքերով արվում են մի քանի թեթև ակնարկներ: Արցախի, Ուտիքի և Փայտակարանի մասին գրելն ընդհանրապես համարվում էր վատ տոն, քանի որ դա կհակասեր «*հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների դարավոր բարեկամության*» չարչրկվող թեզին: Գրեթե նույն պատճառով ուսումնասիրությունից հիմնականում դուրս է մնացել Գուգարք և Տայք նահանգների, իսկ մասամբ էլ նաև Բարձր Չայք նահանգի հյուսիսային գավառների պատմությունը սկսած V դարից: Կիլիկիան ընդհանրապես չի համարվել Չայաստանի նահանգ առանց բացառության և ոչ մի աշխատության մեջ, Չայոց Միջագետքը հիմնականում հիշատակվում է միայն 37 թվականի իրադարձությունների հետ կապված, իսկ Փոքր Չայքն էլ ի սկզբանե դիտվում էր կիսահայկական-կիսահունական տարածք ու նրա պատմությունն այնքան վատ է ուսումնասիրված, որ Չայոց պատմությանը նվիրված և ոչ մի աշխատության մեջ նույնիսկ հիշատակություն չկա Չայաստանի տարածքում ստեղծված այնպիսի մի պետության մասին, ինչպիսին Տրապիզոնի կայսրությունն է: Կարծես ի սկզբանե ընդունվում է, որ դա հունական տարածք է: Լռության են մատնված միջնադարյան Չայաստանի այնպիսի քաղաքների պատմություններ, ինչպիսիք են Մծբինը, Եդեսիան, Ամիդը, Տիգրանակերտը, Մելիտեն, Սամոսատը, Խարբերդը, Սեբաստիան, Մամեստիան, Տարսոնը, Անարզաբան, Կարինը, Մանազկերտը, Դվինը, Նախիջևանը, Պարտավը, Խլաթը, Արճեշը, Բերկրին, Բաղեշը, Ադանան, Մարաշը և այլն: Մի խոսքով միջնադարյան Չայաստանի այնպիսի քաղաքների պատմություններ, որոնք բացառիկ դեր ունեին տարածաշրջանային քաղաքականության և միջազգային առևտրի մեջ, ընդհանրապես համակարգված ձևով ուսումնասիրված չէ: Խորը մշուշում են գտնվում նաև այնպիսի թեմաներ, ինչպիսիք են հայերի և խաչակիրների հատկապես ռազմական հարաբերությունները խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանում, Կիլիկիայի հին ժամանակաշրջանի, վաղ ու միջին միջնադարի պատմությունը, տարբեր ժամանակներում հայկական ռազմուժի մղած դաշնակցային պատերազմները, Չայոց ռազմուժի ունեցած դերը հարևան երկրների բանակներում և այլն: Իր հերթին, Արշակունյաց գահատոհմի կործանումից հետո խոսվում է միայն Մարզպանական Չայաստանի պատմության մասին: Մարզպանական Չայաստանից բռնի անջատված, ինչպես նաև Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ գտնվող տարածքների պատմությունից ընդհանուր խոսքերով հիշատակվում են միայն բացառիկ էպիզոդներ, այն դեպքում, երբ այնտեղ, երբեմն, տեղի էին ունենում խիստ կարևոր իրադարձություններ:

Ինչի՞ մասին է այս գիրքը

Եթե դու դեռևս կարդում ես իմ գրածը, ընթերցող, ուրեմն ինձ, այնուամենայնիվ, հաջողվեց բավարար չափով հիմնավորել իմ խոսքերը: Այնուհանդերձ դու դեռ իրավունք ունես հարցնել, թե այնուամենայնիվ ինչո՞ւմն է այս գրքի բացառիկությունը: Այս անգամ ես կտամ ուղղակի պատասխան:

Այս գրքում առաջին անգամ ի մի են հավաքված *Հայկական բանակի և Հայ ռազմիկների մասնակցությամբ երկրագնդի վրա տեղի ունեցած բոլոր ճակատամարտերը ու պատերազմները, ինչպես նաև ճակատամարտերը և պատերազմները, որոնք տեղի են ունեցել Հայաստանի 18 նահանգներում առանց հայերի մասնակցության*: Նման երկրորդ աշխատություն ներկայումս գոյություն չունի: Ուսումնասիրված են բացառիկ թեմաներ, որոնք համակարգված տեսքով բացակայում են այլ աշխատությունների մեջ, օգտագործվել են վերջին գիտական նվաճումները: Հայոց ու ռազմական պատմության բնագավառներում և, որ գուցե ամենակարևորն է, գիրքը գերծ է խորհրդային ժամանակաշրջանում Հայոց պատմությանը վարակած թույներից: Նման երկրորդ աշխատություն ներկայումս գոյություն չունի, ապագայում էլ, երևի թե, չի ստեղծվի: Ուսումնասիրված են բացառիկ թեմաներ, որոնք համակարգված տեսքով բացակայում են այլ աշխատությունների մեջ:

Այս ամենն իր հերթին, սակայն, ամենևին չի նշանակում, թե հեղինակը տուրք է տվել ազգայնամոլությանը, ազգային սնափառությանը և այլն:

Ինչպե՞ս գրվեց այս գիրքը

Սույն աշխատանքի վրա ես սկսել եմ աշխատել 1999 թ-ի հունվարի 22-ից, սակայն նախապատրաստական աշխատանքները սկսել էի դրանից դեռևս մոտ մեկ տարի առաջ: Արդյունքում՝ 2007 թ-ի փետրվարի սկզբի վիճակով իմ ձեռքի տակ արդեն կային 6.777 ճակատամարտեր, մարտեր և այլ տիպի կոնֆլիկտներ (հետագայում՝ ՃՄԿ), ի դեմս որոնց փաստորեն առաջին անգամ ի մի են հավաքված Հայկական բանակի և Հայ ռազմիկների մասնակցությամբ երկրագնդի վրա տեղի ունեցած բոլոր ճակատամարտերը ու պատերազմները, ինչպես նաև ճակատամարտերը և պատերազմները, որոնք տեղի են ունեցել Հայաստանի 18 նահանգներում առանց հայերի մասնակցության: Արդյունքում, ներդրած հսկայական ջանքերի արդյունքում 2007 թ-ի փետրվարի 22-ից 2009 թ-ի փետրվարի 22-ը ընկած ժամանակահատվածում ես 70 առանձին հատորներով լույս ընծայեցի այն աշխատանքը, որի վրա այդ պահի դրությամբ արդեն աշխատել էի 8-ից 10 տարի: Այժմ՝ այդ հրատարակության վերջին հատորի հրապարակումից հետո ավելի քան տաս տարի անց գրելով այս տողերը, ես ուզում եմ ասել որոշ դիտարկումներ, կիսվել Ձեզ հետ որոշ մտքերով և ընդհանրացնել աշխատանքիս հրատարակման առաջին փուլի արդյունքները:

Մինչև առաջ անցնելը նշեմ, սակայն, որ առաջին հրատարակությունն արդեն իր ողջ տպաքանակով վաճառված է, բոլոր 70 մասերից մի քանի օրինակներ առկա են Հայաստանի Հանրապետության բոլոր հիմնական գրադարաններում, բազում օրինակներ ՀՀ Սփյուռքի նախարարության միջոցով անվճար հիմունքներով ուղարկվել են Սփյուռքի գրադարաններ, գրքի մեկ օրինակ կա ՀՀ գրապալատում, ի դեմս սեփական «Ոսկե ֆոնդ»-ի ամեն մի հատորից մեկական օրինակ կա նաև ինձ մոտ և բնականաբար, իմ ձեռքի տակ են նաև գրքի էլեկտրոնային տարբերակները: Այսպիսով, ամեն ինչ արված է աշխատանքի առաջին տպագրությանը երկար կյանք պարգևելու համար ու թերևս արդեն կարիք կա խոսել նոր տպագրության մասին: Մինչ այդ, սակայն, գտնում եմ, որ կարիք կա նաև մի քանի խոսք ասել այն հաջողությունների և բացթողումների մասին, որոնք եղան այս ընթացքում, քանզի դա կօգնի ավելի լավ պատկերացնել այն, ինչ ես արել եմ արդեն նոր հրատարակությունում:

Սկզբում **ձեռքբերումների** մասին:

Եվ այսպես, 70 առանձին մասերով տպագրված Տարեգիրքն ես ինքնին համարում եմ բացառիկ մի աշխատանք ու դա, անկասկած, ձեռքբերում է: Այս մասին, սակայն, արդեն բավարար ասվեց և այդ հարցի վրա ես հատուկ կանգ չեմ առնի, թեև ընդգծեմ, որ հենց սա եմ ես համարում այդ 8-10 տարվա ջանքերիս գլխավոր արդյունքը՝ իմ ազգն արդեն ունի իր անցած ռազմական ուղու գործնականում սպառիչ տարեգրություն: Սա, այսպես ասենք, իմ ռազմավարական հաջողությունն էր, բայց եղան նաև այլ, ավելի մասնավոր հաջողություններ: Մասնավորապես, ձեռքիս տակով անցկացնելով սկզբնաղբյուրների հսկայական մի քանակություն, ես փաստորեն դարձա հարուստ տեղեկատվության կրող, ընդ որում ոչ միայն Հայոց պատմության բնագավառում, քանի որ այդ ընթացքում ես բնականաբար ուսումնասիրեցի նաև մեծ քանակի ռազմատեսական և ընդհանուր պատմական գրականություն: Արդյունքում՝ ես դարձա նաև ռազմական պատմության գծով ոչ աղքատ տեղեկատվության մի կրող՝ Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության ուղղվածությամբ: Հարկ է նշել նաև մեկ այլ հանգամանք:

Ինքնին գրքի լույս ընծայումը, չնայած մեծ հաշվով իր անսովոր՝ 70 հատորների, տեսքով, ինչը տեղի ունեցավ ամենից առաջ ֆինանսատնտեսական պատճառներով, և այսպես ինքնին գրքի լույս ընծայումը խիստ օգտակար իրարանցում առաջացրեց մինչ այդ աղքատիկ ու տարտամ մի ոլորտում՝ խոսքը հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մասին է: Արդյունքում, իմ գրքի հրատարակումից կարճ ժամանակ անց հրատարակվեցին սույն թեմային առնչվող մի շարք աշխատություններ ևս, որոնց, ինչպես նաև մի քանի այլ հանգամանքների, ավելորդ չեմ համարում հատուկ անդրադարձ կատարել ստորև:

Խոսքն ամենից առաջ վերաբերվում է թեմայով ստեղծագործող երեք հեղինակներին՝ Հայկ Դեմոյանին, Սուրեն Մարտիրոսյանին և Արմեն Այվազյանին: Իմ գրքի մասին վերևում արդեն բավարար ասվեց: Սուրենն և Հայկը, սակայն, ի տարբերություն ինձ, գնացել են մի քիչ այլ ճանապարհներով: Այսպես, եթե ես իմ գրքի մեջ ընդգրկել եմ Հայ ռազմիկների մասնակցությամբ երկրագնդի վրա տեղի ունեցած բոլոր ՃՄԿ-ները, ինչպես նաև ՃՄԿ-ները, որոնք տեղի են ունեցել Հայաստանի տարածքում առանց հայերի մասնակցությամբ, ապա օրինակ Սուրենը, որի հետ ես շփում ունեմ, իր «Մեր հաղթանակներ»-ում անդրադարձել է միայն մեր ռազմական պատմության

հաղթական և տիպիկ ճակատամարտերին, ընդ որում նրանց, որոնց մասին բավարար տեղեկատվություն կա: Այսպիսով, եթե Սուրենը անդրադարձել է միայն մեր ռազմական պատմության հաղթական և տիպիկ ճակատամարտերին, ընդ որում նրանց, որոնց մասին կա բավարար տեղեկատվություն, ապա ինձ մոտ, ինչպես արդեն ասացի, արտացոլված են բոլոր ՃՄԿ-ները, այդ թվում նաև քիչ հայտնիները կամ անհայտները, ինչպես Հայ ժողովրդի համար դրական ելք ունեցածները, այնպես էլ բացասական ելքի կրողները, ընդ որում սրան գումարվում են նաև, ինչպես արդեն ասվեց, այն ճակատամարտերը և պատերազմները, որոնք տեղի են ունեցել Հայաստանի 18 նահանգներում առանց հայերի մասնակցության:

Իր հերթին պարոն Դեմոյանը փորձել է լուծել մի քիչ այլ խնդիր: Չնայած նրա գիրքը իր ամբողջական տեսքով դեռևս չի հրատարակվել, սակայն այն մասերը, որոնք արդեն հրատարակվել են, հիմք են տալիս ասելու, որ Հայկը, ի տարբերություն ինձ կամ Սուրենի, շեշտը փորձել է դնել ռազմական արվեստի վերլուծության վրա: Այսինքն, եթե ինձ մոտ փաստական տեսակետից կա ամեն ինչ և դրան գումարած նաև առկա է ռազմական արվեստի վերլուծություն, Սուրենն էլ վերցրել է միայն «մեծագույն հաղթանակներ»-ը ու կրկին տվել է ռազմական արվեստի վերլուծություն, ապա պարոն Դեմոյանի գրքում շեշտը դրված է ամենից առաջ հենց ռազմական արվեստի վերլուծության վրա: Կարծում եմ նա փորձած պետք է լինի հենց այդ ոլորտում գերազանցել ինձ կամ Սուրենին, թեև այն հարցի մասին, թե ինչքանով է դա ստացվել, թող ընթերցողն ինքը դատի, քանի որ նրա գրքի մի քանի հատորներ արդեն լույս են ընծայված, իսկ ես, քանի որ ինքս էլ հեղինակ եմ թեմայով նրա գրքին մոտ գրքի, իմ կարծիքը կպահեմ ինձ: Այս առումով միայն թույլ տամ ինձ ենթադրել, որ գիրքը հատորներով տպագրելու գաղափարը պարոն Դեմոյանը որոշակիորեն վերցրել է իմ գրքից, քանի որ դեռ 2008 թ-ի վաղ զարնանը, երբ արդեն տպվել էին իմ գրքի երկու տասնյակ հատորներ, մենք առիթ ունեցանք շփվելու, ես Հայկին նվիրեցի իմ գրքի առաջին հատորը և նրան ասացի հատորներով տպագրելու առավելությունների ու թերությունների մասին: Ավելին, ինչքան հիշում եմ այն ժամանակ նա ևս որոշակի ֆինանսական խնդիրներ ուներ իր գիրքը ամբողջական (մեծ) տեսքով տպագրելու համար:

Ինչ վերաբերում է Արմեն Այվազյանին, ապա նա ևս իր առջև որոշակիորեն լուրջ խնդիրներ է դրել, թեև, ի պատիվ իրեն, աշխատանքն անում է իրոք որակով: Ավելին ասեմ, հիշատակածս հեղինակներից հենց Արմեն Այվազյանին է, որ ես համարում եմ իր ռազմաքաղաքական հայացքներով ինձ ամենամոտը կանգնած մասնագետ, որը, չեմ թաքցնի, իմ կայացման վրա որոշակի ազդեցություն է ունեցել ամենից առաջ իր հիշատակածս ռազմաքաղաքական հայացքների առումով: Արմենը մեկ այլ ազդեցություն էլ ունեցավ ինձ, կամ, ավելի ճիշտ՝ Տարեգրքիս, վրա սակայն այդ մասին՝ ստորև:

Ի պատիվ ինձ պետք է ասեմ, որ իմ Տարեգիրքը ժամանակային առումով ամենաառաջինն էր և չեմ թաքցնի, որ դա ինձ հպարտության որոշակի տեղիք է տալիս: Ավելին, կարծում եմ, որ հենց Տարեգիրքն էր, որ իմպուլս հանդիսացավ ոլորտի ակտիվացման և նոր աշխատանքների ի հայտ գալու համար: Հետաքրքիր է, որ հենց Տարեգրքիս տպագրմամբ էլ ես պարտական եմ ծանոթությանս Սուրենի հետ, քանի որ հենց այն ժամանակ, երբ տպվեց իմ գրքի առաջին հատորը՝ 2007 թ-ի փետրվարի 22-ին, Սուրենը իմացավ, որ իրեն անցել են: Հետո էլ մեր ընդհանուր ընկերը մեզ ծանոթացրեց:

Այստեղ հարմար եմ գտնում հանուն ճշմարտության բացել փակագծերը ևս մի քիչ ավելին: Եվ այսպես, դեռևս 2005 թ-ի աշնանը, երբ ես ծառայում էի ՀՀ Չինված ուժերում, մի անգամ արձակուրդ եկա ու առիթ ունեցա ծանոթանալու Արմեն Այվազյանի հետ, երբ մենք հանդիպեցինք հորաքրոջս որդի Թադևոս Տոնյանի տանը: Բնականաբար ես առիթը բաց չթողեցի և ներկայացրեցի Արմենին իմ աշխատանքը, որն այն ժամանակ դեռևս ձեռագիր տեսքով գրված մի հսկայական մատյան էր: Արմենը, որին լիովին խորթ են գոռոզությունն և նման բացասական հատկանիշները, ինչը, երբեմն, դժբախտաբար բնորոշ է գիտական կոչման հասած որոշ անհատների, անկեղծորեն ոգևորվեց աշխատանքովս ու մի քանի ժամ ուսումնասիրեց այն: Դրանից հետո նա հետաքրքրվեց, թե ի՞նչ ծրագրեր ունեմ ես Տարեգիրքը տպագրելու հարցում: Ճիշտ ասած այն ժամանակ ես ծառայում էի բանակում և բացի այդ... ես չէի էլ պատկերացնում, որ կկարողանամ տպագրել Տարեգիրքս: Հենց այդպես, չէի պատկերացնում, ու նախ և առաջ ֆինանսական առումով: Ես ուղղակի, որպես յուրօրինակ մի հավաքածու, հավաքում էի այդ ճակատամարտերը՝ մտածելով, թե հետո, տասնամյակներ անց և գուցե թոշակի տարիքում (իրոք, մի ծիծաղեք) ես կտպագրեմ այն:

Այն ժամանակ, սակայն Արմենն ասաց ինձ խոսքեր, որոնք մինչև հիմա էլ հիշում եմ: «Միտք», - ասաց նա, - «մենք կարող ենք մեկ կամ հինգ տարի հետո էլ հանդիպել և խոսել թո՛ւ այս ձեռագիր մատյանի մասին, բայց կարող ենք քննարկել նաև արդեն իսկ տպագրված գիրքը»: Առաջարկը այն ժամանակ ինձ խիստ համարձակ թվաց ու նախ և առաջ՝ բանակում լինելուս պատճառով, բայց Արմենը, լսելով այդ մասին, պնդեց և ասաց, որ, եթե ես օրական համակարգչով նույնիսկ մեկ թերթ էլ հավաքեմ, ապա վաղ թե ուշ կունենամ Տարեգրքի էլեկտրոնային տարբերակը: Ի՞նչ թաքցնեմ, առաջարկը խելքս մտավ և դրանից հետո ես մի քանի ամիս անընդհատ հավաքում ու հավաքում էի Տարեգիրքը՝ բանակում հիմնական աշխատանքս համակարգչի հետ էր, ես էլ, երբ ազատ ժամանակ էի ունենում, փոխանակ համակարգչով ֆիլմ դիտեի կամ խաղ խաղայի, գրեիս վրա էի աշխատում: Մի խոսքով, արդյունքում, արդեն 2006 թ-ի հունիսի 22-ին, երբ գորացրվեցի, պատրաստ ունեի գրեիս էլեկտրոնային տարբերակը: Դրանից հետո ես թղթին հանձնեցի աշխատանքիս արդյունքները և արդեն տպագիր թղթերով լի թղթապանակը ձեռքիս նորից գնացի Արմենի մոտ՝ Մատենադարան՝ ի դեպ ասած հետս վերցնելով նաև մինչ այդ կյանքումս տպագրած առաջին գիրքս (Հակոբյան Մ. Ի. «Վարդանանց պատերազմի որոշ դրվագների վերլուծություն», Երևան 2003): Այս անգամ արդեն Արմենը խնդրեց ավելի երկար ժամանակով իր մոտ թողնել Տարեգիրքս և գրեթե մեկ ամիս ուսումնասիրեց այն: Եվ կրկին, ինչպես հետո ասաց նա ինձ այդ մասին, կարծիքը խիստ դրական էր: Ինչո՞ւ եմ, սակայն, ես այս ամենը պատմում:

2006 թ-ի ուշ աշնանը, երբ մի առիթով կրկին հանդիպեցի Արմենին և խոսք գնաց գրեիս մասին, նա ինձ ասաց հետաքրքիր մի բան: Եվ այսպես, այնպես էր ստացվել, որ մեր հանդիպումից մի քանի ամիս առաջ Արմենը, մի առիթով շփվելով «Նորավանք» հիմնադրամի ղեկավարների հետ, ասում է, որ, ահա, այսպես ու այսպես, կա ինձ նման այսպիսի մի տղա, որը այսպիսին մի գիրք է գրել՝ գիրք, որտեղ ի մի են բերված Հայ ռազմիկների մասնակցությամբ երկրագնդի վրա տեղի ունեցած բոլոր ճակատամարտերը, ինչպես նաև ճակատամարտերը, որոնք տեղի են ունեցել Հայաստանի տարածքում առանց հայերի մասնակցությամբ: Արդյունքում՝ պարզվել էր, սակայն, որ Արմենը իրենից անկախ բացել է իսկական մի «առևտրաստեղծագործական» գաղտնիք, քանի որ... արդեն մեր այդ հանդիպումից անմիջապես առաջ, այսինքն՝ 2006 թ-ի ուշ աշնանը, նա իմանում է, որ «Նորավանք» հիմնադրամը, մի քիչ սխալ պատկերացնելով, բայց այնուհանդերձ հաջողությամբ իրենով է արել Արմենի կողմից իրենց մատուցված իմ մտահաղացումը, բայց ոչ իմ գիրքը, և... պատրաստվում է հենց նման մի գիրք լույս ընծայել¹⁰: Այսքանն ասաց ինձ Արմենը, որը ճիշտն ասած, որոշակիորեն նեղվել էր այդ փաստից և մի քիչ էլ իմ առջև էր վատ զգում, որ իրենից անկախ բացել է իմ «խաղաթղթեր»-ը: Ու հետաքրքիր է, որ այդ ժամանակ ևս ես դեռ չէի մտածում տպագրել իմ Տարեգիրքը, բայց, այն քանից հետո, երբ իմացա Արմենի պատմածի մասին, զգացի, որ «վիճակը նետված է», խաղը սկսվել է և հապաղել այլևս չի կարելի, քանզի դրված էր «կամ/կամ» հարցը, կամ առաջինը կլինեմ ես, կամ՝ «Նորավանք»-ը:

Բարեբախտաբար իմ օգտին եղավ այն հանգամանքը, որ ասելը հեշտ էր, իսկ անելը՝ դժվար...: Հեշտ էր ասել՝ ի մի հավաքել Հայ ռազմիկների մասնակցությամբ երկրագնդի վրա տեղի ունեցած բոլոր ճակատամարտերը, ինչպես նաև ճակատամարտերը, որոնք տեղի են ունեցել Հայաստանի տարածքում առանց հայերի մասնակցությամբ: Այդ գործի վրա 2006 թ-ի վերջի վիճակով ես արդեն իսկ աշխատել էի 7 տարի և բարեբախտաբար, չնայած «Նորավանք»-ը անվիճելիորեն գերազանցում էր ինձ իր ֆինանսականակերպչական միջոցներով, կյանքը ցույց տվեց, որ նրա ուժը չէր պատելու այդքան կարճ ժամանակահատվածում՝ մի քանի ամսում, անել իմ աշխատանքի նույնիսկ տասներորդ մասը: Կրկնեմ, սակայն, որ այն ժամանակ ես դեռ չգիտեի այդ մասին և Արմենի պատմածը, ինչպես ասացի, ինձ լրջորեն անհանգստացրեց: Արդյունքում՝ ես որոշեցի գործել:

¹⁰ Որպես այս ամենի հիմնավորում տես օրինակ սա. «00:00, 7 January, 2007 3,000 VICTORIES IN 5,000 YEARS YEREVAN, JANUARY 7, ARMENPRESS: The Noravank Foundation, a think-tank based in Yerevan, dealing with political, cultural and economic studies, said it will publish a book called "Victories of Armenians." Foundation's director Gagik Harutunian said the book will tell about all victories the Armenian nation celebrated throughout its millennia-long history. He said the book will present in detail all victories Armenians have had in their 5000 year-long history. "Minute studies show that Armenians have celebrated overall 3,000 military victories," he added. "Although Armenians also suffered defeats but there are few nations in the world that can boast of winning 3,000 military battles," he said. He added that the book will dissipate a wrong opinion that Armenians had more defeats than victories. The book will also present a thorough study of Armenian military art» (<https://armenpress.am/eng/news/519037.html>) հղումը ստուգվել է և գործում է 07.05.2025 թ-ին: Այս առումով ուշադրություն դարձրեք, որ խոսքը գնում է ոչ թե բոլոր ՃՄԿ-երի, այլ միայն հաղթական ՃՄԿ-երի մասին: Կարծում եմ «Նորավանք»-ի ղեկավարությունն ուղղակի սխալ էր հասկացել Արմեն Այվազյանին և, քանի որ այդ պահի վիճակով Տարեգրքումս իրոք մոտ 3.000 ՃՄԿ-ներ կային, իրենց թվացել էր, թե խոսքը միայն հաղթանակների մասին է:

Դե, իսկ շարունակությունն արդեն հայտնի է՝ 2007 թ-ի փետրվարի 22-ին «ծնվեց» առաջնեկը՝ Տարեգրքիս առաջին հատորը: Եվ միայն հետո, շատ հետո ես իմացա, որ «Նորավանք»-ը այդպես էլ չի կարողացել լուծել իր առջև դրված խնդիրը՝ ներկայացնել Հայ ռազմիկների մասնակցությամբ երկրագնդի վրա տեղի ունեցած բոլոր ճակատամարտերը, ինչպես նաև ճակատամարտերը, որոնք տեղի են ունեցել Հայաստանի տարածքում առանց հայերի մասնակցությամբ: Ուժերը չէր պատել, դե իսկ հետո էլ արդեն տեսել էին, որ ես արդեն տպագրում եմ և իրենցից առաջ եմ անցել: Բայց..., բայց «Նորավանք» հիմնադրամին կարծես այս գաղափարը այնուհանդերձ շատ էր դուր եկել և այնտեղ որոշեցին ամեն դեպքում ինչ-որ բան անել: Ասե՛մ, թե ինքներդ երևի արդեն գլխի ընկաք, որ արդյունքում «ծնվեց»... Սուրեն Մարտիրոսյանի «Մեր հաղթանակներ»-ը, ընդ որում այնտեղ ցանկացած դեպքում ոչ թե հայ ժողովրդի բոլոր հաղթանակներն են, այլ միայն՝ հայտնիները:

Մի խոսքով, առաջինը ոլորտում բայլ արեցի ես: Ամեն դեպքում առաջինը ես եղա և դա ինձ որոշակի հպարտության տեղիք է տալիս, ընդ որում հպարտանում եմ հատկապես նրանով, որ, եթե Սուրենին աջակցում էին «Նորավանք»-ն ու ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը, իսկ պարոն Դեմոյանի ձեռքի տակ էլ մեկ ամբողջ գիտական ինստիտուտ կար, ապա ես այդ ամենը արեցի... մեն-մենակ՝ մեն միայնակ, և հիմա, առանց ավելորդ համեստության, կարող եմ ասել, որ ոչ միայն առաջինը լինելով, այլ նաև տեղեկատվական ընդգրկման տեսակետից է, որ իմ գիրքը առաջին տեղում է: Եվ այսպես, երկրորդ լուրջ հաջողությունը, որ ձեռք բերվեց Տարեգիրքը տպագրելու արդյունքում, դա այն եղավ, որ ոլորտը մեծապես ակտիվացավ և այդ ակտիվությունը պահպանվում է մինչև այսօր:

Հարկ է նշել, որ Տարեգիրքը հիմնականում դրական արձագանքների արժանացավ, ընդ որում ես այն ակտիվորեն ներկայացնում էի համացանցի հայկական հատվածում և արձագանքներին տեղյակ եմ հենց այդտեղից, բնականաբար, չհաշված նաև, անձնական հանդիպումների ընթացքում ինչպես կարծիքները: Գիրքը որոշակիորեն ներկայացվեց նաև համացանցի ռուսալեզու տարածքում և այն այստեղ հակասական ընդունելության արժանացավ, ամենից առաջ նրա համար, որ, քանդելով մեր ռազմական պատմության վերաբերյալ շատ սև միֆեր ու նախապաշարմունքներ, այն սպասելի դիմադրության արժանացավ օտարալեզու ընթերցողի կողմից՝ այն ընթերցողի, որը ամենից առաջ սովոր էր, որ հայը. «*առևտրական է կամ եղեռնի մագապուրծ գոհ*», բայց ոչ՝ ռազմիկ: Միաժամանակ, սակայն, շատ դեպքերում ես նաև տեսա մարդկանց իրոք հետաքրքրված արձագանքը: Այս ոլորտում էական հաջողություն եմ համարում այն հանգամանքը, որ, այսպես թե այնպես, բայց գրքի տպագրման ընթացքում և նաև հիմա ես կարողացա հաջողությամբ ցրել վերը հիշատակված շատ սև միֆեր ու ներկայացնել Հայ ժողովրդի իրական ռազմական պատմությունը:

Այժմ խոսենք գրքի առաջին հրատարակման ժամանակ տեղ գտած **թերությունների և առկա դիտողությունների** մասին:

Այս կապակցությամբ ամենից առաջ հարկ եմ համարում նշել այն հիմնական դիտողությունը, որը ներկայացվել է ինձ ինչպես անձնական շփումների ժամանակ, այնպես էլ համացանցային հաղորդագրությունների տեսքով: Խոսքը վերաբերում է նրան, որ, շարադրելով իրոք հսկայական քանակի տեղեկատվություն, ես դրանք չեմ ուղեկցել համապատասխան հղումներով: Ասածը պարզ պատկերացնելու համար այն դիտարկենք մի տիպիկ օրինակի վրա՝ օրինակ, որի նման շարադրված են Տարեգրքիս հիմնական ՃՄԿ-ները.

337 հուլիս - **Առեստի ճ-մ** (Վասպուրական, Առբերանի գավառ, Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափ): Սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանի և Վահան Զաջ Ամատունու գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (30.000) գլխովին ջախջախեց **Թոռնական-Բաղիովիս-Առբերանի** երթուղով առաջխաղացում իրականացրած Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 48.000, 10 փիղ): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 35.000 զինվոր: Որպես մարտավար վերցվեցին փղեր, Դատաբեն գերվեց և քարկոծվեց, նրա տոհմը բնաջնջվեց, իսկ տիրույթները անցան Հայ-առաքելական եկեղեցուն:

Եվ այսպես, ըստ իմ քննադատների, 337 թ-ի հուլիսի Առեստի ճակատամարտը արտացոլող այս տեղեկատվությունը պետք է ունենար հետևյալ տեսքը.

337 հուլիս - **Առեստի ճ-մ** (Վասպուրական, Առբերանի գավառ, Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափ) (հղում, որը կհիմնավորեր ճակատամարտի անունը): Սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանի և Վահան Զաջ Ամատունու (հղում, որը կհիմնավորեր Հայկական բանակի հրամանատարների պարագան) գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (30.000) (հղում, որը կհիմնավորեր Հայկական բանակի թվաքանակը) գլխովին ջախջախեց **Թոռնական-Բաղիովիս-**

Աղբերակի երթուղով (հղում, որը կհիմնավորեր Պարսից թագավորության բանակի երթուղին) առաջխաղացում իրականացրած Պարսից թագավորության բանակին (48.000, 10 փիղ) (հղում, որը կհիմնավորեր Պարսից թագավորության բանակի թվաքանակը): Հայերը կորցրին մոտ 10.000 (հղում, որը կհիմնավորեր Հայկական բանակի կորուստների պարագան), թշնամին՝ մոտ 35.000 զինվոր (հղում, որը կհիմնավորեր Պարսից թագավորության բանակի կորուստների պարագան): Որպես մարտավար վերցվեցին փղեր, Ղատաբեն գերվեց և քարկոծվեց, նրա տոհմը բնաջնջվեց, իսկ տիրույթները անցան Հայ-առաքելական եկեղեցուն (հղում, որը կհիմնավորեր հետագա իրադարձությունների ընդհանուր պատկերը):

Եվ այսպես, իմ քննադատների կարծիքով հղումների առումով ստանդարտ սխեման պետք է ունենար մոտավորապես վերը բերված տեսքը, իսկ այժմ պատկերացրեք, որ... Տարեգիրքը տպագրելու պահին նրանում պարունակվում էին 6.777 ՃՄԿ-ներ: Արդյունքում, եթե մենք այս թիվը բազմապատկենք միջինը 8-ով, ապա կստանանք 54.216 հղում, որը, կլորացնելով նվազման ուղղությամբ ... այնուհանդերձ կունենանք մոտ 50.000 լիարժեք հղումներ, որն ինքնին լուրջ թիվ է: Իրոք, ամեն մի հղման համար, եթե նույնիսկ ընդունենք A4 ձևաչափի Word էջի մեկ տող, ապա նույնիսկ այդ պարագայում էլ կունենանք մոտ 1.500 էջ, ինչը իրոք հսկայական թիվ է և սկզբունքորեն մեծացնում է գրքի ծավալները: Ի դեպ ասած, երբ ես այս պարզ հաշվարկը ներկայացնում էի իմ քննադատներին, վերջիններս կամ այլևս բան չէին գտնում ասելու, կամ էլ ուղղակի սկսում էին «լողալ»: Խնդիրը, սակայն, միայն դրանում չէ:

Պատկերացնո՞ւմ եք, թե իրենից ինչ հսկայական մի աշխատանք է ներկայացնում այդ 50.000 հղումները ոչ միայն ուղղակի գրելը, այլև դրանց «միս ու արյուն» հաղորդելը: Իրոք, Տարեգրքի վրա աշխատելու ողջ ժամանակահատվածում, չե՞ որ ես էլ եմ մարդ ու ստիպված եմ ժամանակ ծախսել բազում այլ խնդիրների վրա, և այսպես Տարեգրքի վրա աշխատելու ողջ ժամանակահատվածում ես հազիվ միայն հասցնում էի հավաքել պետքական տեղեկատվությունը ու, տալով դրան անհրաժեշտ տեսք, այն տեղադրել գրքում: Արդյունքում՝ համաձայնեք, որ դա 6.777 ՃՄԿ-ի պարագայում ամենևին էլ հեշտ գործ չէ, ընդ որում նաև հաշվի առեք, որ ես նույնիսկ տեխնիկական օգնական իսկ չունեի և ամեն մի էջի համար ստիպված էի անձամբ վագել, օրինակ՝ գրադարան կամ տեքստը հավաքել համակարգչով, մի խոսքով՝ ամեն ինչ անել անձամբ: Եվ այսպես, հենց միայն ֆիզիկական և տեխնիկական պատճառներով ես Տարեգրքի առաջին հրատարակության ժամանակ ուղղակի հնարավորություն չունեի հավաքել բոլոր այդ 50.000 հղումները և պատշաճ տեսքով շարադրել դրանք, թեև այդ բացը ես այնուհանդերձ որոշակիորեն ինչ-որ կերպ լրացրի, քանի որ ամեն մի հատորի վերջում ես բարեխղճորեն նշում էի ողջ այն գրականության ու աղբյուրների ցանկը, որն օգտագործվել է այդ հատորը գրելիս, ինչն, ըստ իս, մասնակիորեն լուծում էր խնդիրը: Խնդիրն ավելի ռադիկալ լուծում, սակայն, ես տվել եմ Տարեգրքի արդեն այս հրատարակությունում, սակայն այդ մասին քիչ հետո:

Գրքի հարցով մյուս ավանդական քննադատությունը, որն ինձ վիճակվեց լսել այս տարիների ընթացքում, դա բանակների թվաքանակների հետ կապված խնդիրն է: Այս կապակցությամբ ամենից առաջ պետք է ասել, որ բանակի թվաքանակի խնդիրը հանդիսանում է այն հիմնաքարը, որն ընկած է ցանկացած ՃՄԿ-ի էության ճիշտ հասկացման, նրա ընթացքի և արդյունքի ճիշտ արտացոլման, վերջինիս դերի ու նշանակության ըմբռնման հիմքում: Սա համարում եմ իրոք աքսիոմատիկ մի ճշմարտություն: Եվ այսպես, ինձ ներկայացված քննադատության էությունը կայանում էր նրանում, որ, պատկերավոր ասված, եթե վերը բերված նույն օրինակում, երբ սկզբնաղբյուրները լուծում են, ես որտեղի՞ց գիտեմ, որ Պարսից թագավորության բանակը կազմել է 45.000 ռազմիկ: Սկզբունքորեն նույն դիտողություններն արվում էր նաև կորուստների պարագայում՝ որտեղի՞ց եմ ես դրանք վերցրել, եթե սկզբնաղբյուրները լուծում են: Արդյունքում՝ քննադատներիցս ոմանք առաջարկում էին, երբ սկզբնաղբյուրներում այդ մասին տեղեկատվությունը բացակայում է կամ դրանք հուսալի չեն, գնալ վաղուց փորձված և շատերի կողմից տրորված ճանապարհով՝ ընդհանրապես չանդրադառնալ խնդրի քանակական կողմին ոչ բանակների թվաքանակի ու ոչ էլ կորուստների պարագայում, քանի որ, ըստ այս տեսակետն արտահայտողների, այս պարագայում ես, ըստ էության, իրականում շարադրում եմ իմ գնահատականը:

Ես, սակայն, և այն ժամանակ, և առավել ևս հիմա, վստահ եմ, որ առանց ՃՄԿ-ների թվական կողմի արտահայտման դրանցից և ոչ մեկի էությունը չի կարող բավարար կերպով բացահայտվել: Սա, ինչպես արդեն ասացի, ինձ համար աքսիոմատիկ ճշմարտություն է: Արդյունքում՝ ես հասա նրան, որ, սկզբունքորեն չընդունելով քննադատներիս այս տեսակետը, շարադրեցի մի ամբողջական համակարգ, որը կոչեցի Համակարգային մեթոդ և որը կոչված է

բացահայտելու՝ հիմնավորելու կամ ժխտելու, այս կամ այն կապակցությամբ հայտնվող թվական տվյալները կամ՝ տալու գնահատական, երբ թվական տվյալները կբացակայեն: Հիշատակված մեթոդի մասին մանրամասն տես կից **Հավելված 3-ում**:

Այս կապակցությամբ հարկ են համարում նշել, որ, թեև այս կամ այն ձևով, վերջինիս գուցե ոչ լրիվ ձևավորված տեսքով, սակայն առաջարկված մեթոդով կամ գոնե նրա հիմնական տարրերով են այնուհանդերձ առաջնորդվել են Տարեգրքի ստեղծման ողջ ընթացքում, թեև այն վերջնական տեսքով շարադրվեց միայն Տարեգրքի առաջին հրատարակության ավարտից հետո: Այսպիսով, թվաքանակի հիմնախնդրի պարզմանն ուղղորդված մեթոդը, որով կամ որի տարրերով են առաջնորդվել են Տարեգրքի շարադրելիս դրա առաջին հրատարակության ժամանակ, բուն գրքի առաջին տպագրությունում որևէ կերպ իր արտացոլումը չգտավ, ինչը կարելի է համարել թերություն, առնվազն թեկուզ այն պարագայում, որ կարդացողին իրավիճակը լիակատար պարզ չի լինում: Տարեգրքի նոր հրատարակությունում այս թերությունը բնականաբար արդեն ուղղված է:

Մյուս թերությունը, որն ավելի շուտ տեխնիկական բնույթ ունի, կապված է նրա հետ, որ, հատկապես առաջին հատորները, պարունակում են խմբագրական կամ նույնիսկ սղագրական բացթողումներ, իսկ դրանց ձևավորումն էլ որոշ դեպքերում թերի է: Այս տիպի թերությունները բնականաբար ամեն մի հաջորդ հատորի հետ ավելի ու ավելի քչացան, բայց առաջին հատորները այնուհանդերձ որոշակիորեն տառապում են այդ «մանկական հիվանդություններ»-ով: Այս կապակցությամբ, ի արդարացում ինձ, կարող եմ միայն ասել, որ ձևավորման հիշատակված ողջ աշխատանքը կատարել եմ ես, իսկ իմ գիտելիքները այդ ոլորտում ավելի քան համեստ էին, դե իսկ խմբագրական խնդիրն էլ, հայտնի բան է՝ ինքդ քեզ խմբագրելը միշտ էլ դժվար է: Ինչ վերաբերվում է հետագա հատորներին, ապա այդ ժամանակ ինձ օգնում և գրածներս մինչև տպագրելը կարդում էր լուսահոգի հայրս, ինչը զգալիորեն բարելավեց իրավիճակը:

Այժմ մի քանի խոսք իմ հենց բուն քննադատների մասին, որոնց պայմանականորեն կբաժանեի երկու անհավասար խմբերի: Առաջին խումբը կազմում են ռազմական պատմության ոլորտի նեղ մասնագետները: Այս պահին Հայաստանում ես ճանաչում եմ ռազմական պատմության լավագույն դեպքում միայն երեք մասնագետների, որոնք ի վիճակի են հիմնավորված քննադատել ինձ: Այս երեք հոգու կարծիքները ինձ սկզբունքորեն հայտնի է և այն զուսպ-դրական է: Ինչ վերաբերվում է երկրորդ և անհամեմատ ավելի մեծ խմբին, ապա այն կազմում են տարաբնույթ հումանիտարները, որոնցից ոմանք նույնիսկ պատմաբաններ էլ չեն, իսկ ռազմական պատմաբանի համար պատմաբանի կամ առավել ևս բանասերի քննադատությունը մոտավորապես նման է նրան, որ ծանրամարտիկը փորձի ձեռնամարտում հաղթել իրեն կարգով սկզբունքորեն հավասար սամբիստին, պարզ է, ծանրամարտիկը ընդհանուր ֆիզիկական տվյալներով կարող է ամեն կերպ գերազանցել սամբիստին, բայց այնուհանդերձ, քանի որ ուժերի չափումն ընթանում է հենց ձեռնամարտի ոլորտում, բոլոր առավելությունները կլինեն սամբիստի կողմում:

Եվ այսպես, ինձ քննադատող պատմաբաններին, առավել ևս այլ հումանիտարներին, չեին հերիքում տարրական գիտելիքները ռազմական պատմության ոլորտում, երբ հնչող քննադատությունը մեծապես մակերեսային էր և լավագույն դեպքում ուղղված էր երևույթի հենց պատմական, այլ ոչ թե ռազմապատմական բաղադրիչին: Այսպես, ինձ ընդդիմախոսող հումանիտարները զուտ ռազմապատմական տեսանկյունից 451 թ-ի մայիսի 26-ի Ավարայրի ճակատամարտը վերլուծելու և այդ ոլորտում ինձ հակափաստարկներ ներկայացնելու փոխարեն գերադասում էին վիճել մեծապես ոչ ռազմապատմական բնույթ ունեցող այն հարցի շուրջ, թե դավաճա՞ն էր արդյոք Վասակ Սյունին, թե՞ դավաճան չէր: Այսպիսով՝ հիշատակված խմբի քննադատները, ձգտում էին քննադատել նույն Ավարայրի ճակատամարտի իմ շարադրանքը... տարրական իսկ գիտելիքներ չունենալով Պարսից թագավորության բանակի կազմի, կառուցվածքի, թվաքանակի և այլ հարցերի վերաբերյալ, ընդ որում հետաքրքիրն այն էր, որ, այս ոլորտի քննադատների բոլոր հարվածներն ուղղվում էին մի քանի բավականին հայտնի թեմաների (Ավարայր, Սարդարապատ, լավագույն դեպքում Գավգամելա և այլն), այն դեպքում, երբ ավելի քիչ հայտնի կամ ընդհանրապես անհայտ էջերը սկզբունքորեն ընդհանրապես դուրս մնացին քննադատներիս ուշադրությունից թեկուզ գոնե պատմական մակարդակում: Իրոք, ես այդպես էլ չլսեցի մի խելամիտ հակափաստարկ Տարեգրքում, օրինակ, առաջին անգամ որպես Սաջյան I պատերազմի կարևոր բաղկացուցիչ մաս հանդիսացած 901 թ-ի աշնան Գինո բլրի ճակատամարտի մասին, չլսեցի մի որևէ հակափաստարկ առ այն, որ, ըստ իմ պնդումների,

Արմինիայի VII ապստամբությունը (774-782) չի վերջացել 775 թվականին, այլ վերջացել է 782 թվականին, ընդգրկել է մի քանի այլ ճակատամարտեր ևս, որոնց մասին հայտնի չէ լայն հանրությանը, և ունեցել է լրիվ այլ վերջ, քան ընդունված է կարծել, ինձ ոչինչ չասվեց դեպի Հայաստան սելջուկյան ու մոնղոլական արշավանքների, ինչպես նաև բազում և բազում այլ հարցերի վերաբերյալ:

Քննադատության մեկ այլ թեզ, որը կրկին պարզ երևում է վերը բերված օրինակի վրա, հանգում է նրան, որ դեպքերի մեծամասնությունը կազմող ստանդարտ նկարագրությունն այնուհանդերձ որոշակիորեն չոր է, այնտեղ չկան «*հայրենասիրական և հերոսական գեղումներ*», խանդավառ ու լացակումած խոսքեր և այլն: Ահա ուրեմն, ըստ ինձ քննադատողների որոշ կարծիքների, ամեն ինչ ինձ մոտ ստացվել էր որոշակիորեն չոր և սխեմատիկ: Ես, սակայն, ինչպես այն ժամանակ, այնպես էլ հիմա համաձայն չեմ ասվածի հետ, քանի որ, երբ ձեռքիդ տակ առկա են 6.777 ՃՄԿ-ներ, որոնց զուտ սխեմատիկ շարադրումն իսկ կազմում է A4 ձևաչափի Word-ի 1.200 էջ, դրանց ավելի ընդարձակ շարադրանքը կհանգեցներ նրան, որ Տարեգիրքը կկազմեր մոտ 12.000 էջ, ընդ որում կկորեր դեպքերի ներկայացման սխեմատիկ պատկերը: Իհարկե, միշտ էլ հաճելի է «*գրել քեզնից*», ուրախանալ ու տխրել, ասել հերոսական կամ ողբերգական խոսքեր, ուժեղացնել դրամատիզմը և այլն, սակայն ես ոչ մի կերպ չեի կարող ինձ նման շռայլություն թույլ տալ, քանի որ այդ դեպքում առկա հսկայածավալ տեղեկատվության պարագայում գրքի ծավալն իրոք հսկայական չափեր կընդուներ, ընդ որում կկորեր նաև դեպքերի ներկայացման սխեմատիկ պատկերը, ինչը ես թույլ տալ իր հերթին ոչ մի կերպ չեի կարող:

Այժմ ևս մեկ թերության մասին, որի վրա կուզենայի կանգ առնել: Եվ այսպես, նույնիսկ եթե հաշվի չառնենք էլ այն, որ այս ընթացքում իմ գիտելիքները ինչպես ընդհանրապես պատմության, այնպես էլ ռազմական պատմության բնագավառում աճ են ապրել, և այսպես, եթե նույնիսկ դա էլ հաշվի չառնենք, ապա այնուհանդերձ պետք է ասեմ, որ Տարեգրքի առաջին հրատարակման որոշ դրվագներում ես երբեմն ընկել եմ, այսպես ասենք, հայրենասիրական մաքսիմալիզմի գիրկը: Իրոք, թեև գրքի ստեղծման ողջ ընթացքում ես ձգտել եմ խուսափել դրանից, սակայն որոշ բացթողումներ այս ոլորտում այնուհանդերձ եղել են: Այսպես, օրինակ, հետևելով հանգուցյալ Սուրեն Այվազյանի առաջարկած չափից դուրս համարձակ հետևությանը Արտաշես/Տիգրան I-ի կողմից իրականացված այսպես կոչված «Եվրոպական արշավանք»-ի վերաբերյալ, ես այն ևս ընդգրկել եմ Տարեգրքի մեջ, թեև չեմ թաքցնի, որ ինչպես առաջին հրատարակության ժամանակ, այնպես էլ հատկապես հիմա, ես դա համարում եմ ինքնին կասկածելի և լրացուցիչ հիմնավորման արժանի երևույթ: Այս կապակցությամբ, որպես արդարացում, կարող եմ մատնանշել թերևս միայն այն հանգամանքը, որ այդ մասին գրելու պահին ինձ թվացել է, թե այդ մասին գրող հեղինակը ձեռքի տակ ունի իրոք լուրջ հիմնավորումներ, ուղղակի ընթերցողին ինչ-որ պատճառով այդ մասին չի ասում, ընդ որում միայն տարիների փնտրտուքներից հետո ես պետք է համոզվեի, որ այդ հիմնավորումները բացակայում են: Ոչ բերված օրինակի մակարդակի, սակայն կան նաև նմանառոճ այլ, բարեբախտաբար՝ սակավաթիվ սխալներ ևս՝ կապված Հայկական բանակի կիրառած մարտական հնարքների, թշնամական կողմի պարտության ծավալների, Հայ ռազմիկների գործունեության և այլ հանգամանքների հետ: Նոր հրատարակությունում հիշատակված բոլոր թերությունները բնականաբար ուղղված են և նոր հրատարակությունը կարտացոլի իրավիճակի ընկալման այն պատկերը, որ ես ունեմ 2026 թ-ի վիճակով:

Մեկ այլ հանգամանքի մասին ևս, որը համարում եմ թերություն, սակայն որի գիտակցմանը հասա արդեն ես ինքս, քննադատներս դրան չհասան: Եվ այսպես, թեև ժամանակի հետ միասին, սակայն ես այնուհանդերձ աստիճանաբար հակվեցի այն մտքին, որ, այսպես թե այնպես, սակայն Տարեգրքին չի հերիքում տեսական մասը, այսինքն ողջ այն բաղադրիչը, որը կոչված է ամենից առաջ հենց մեթոդոլոգիական մակարդակում հիմնավորել, թե ինչո՞ւ է որևէ երևույթ նկարագրված հենց այնպես, ինչպես նկարագրված է, այլ ոչ թե այլ կերպ: Այս երևույթի կարևոր մասն է կազմում նույն «*թվական հիմնախնդիր*»-ը, որի մասին վերևում խոսեցի, բայց կան նաև այլ տարրեր ևս: Ի արդարացում ինձ, սակայն, պետք է ասեմ, որ այս ամենը ինձ պարզորեն երևում է այժմ՝ տարիների բարձունքից, արդեն հեռավոր 2007 թվականին ես այդ ամենը դեռ չեի պատկերացնում, իսկ խնդրի կարևորությունն էլ ես հստակորեն գիտակցեցի միայն տարիներ անցնելուց հետո:

Տարեգրքի առաջին հրատարակության արժանիքների և թերությունների մասին հիմնականում այսքանը: Այժմ, ահա, եկավ ժամանակը խոսելու **երկրորդ հրատարակության** մասին, որն էլ, ըստ էության, դրված է Ձեր դիմաց:

Եվ այսպես, քաղելով իմ տասնամյա աշխատանքի պտուղները, 2009 թ-ի սկզբի վիճակում արդեն իսկ ունենալով 70 առանձին հատորներով տպագրված Տարեգիրքս, մի քանի տարի «լողալով փառքի ճառագայթների» մեջ ու վայելելով բավարարվածության ինձ պատած զգացումը՝ ինչ-որ տեղ 2012 թ-ի ամռան վերջում, սակայն, ես արդեն սկզբունքորեն նոր մի որոշում ընդունեցի՝ ստանալ իմ ստեղծագործության նոր տարբերակը, որն ազատված կլինի նախորդի թերություններից: Իրոք, այդ պահին, երբ ընդունվեց հիշատակված որոշումը, ես ինձ զգում էի որպես մի ինժեներ, որը կյանքի է կոչել սկզբունքորեն նոր մի մեթենա, բայց որը միաժամանակ գիտակցում է նաև, որ իր այդ մոդելին բնորոշ են որոշ թերություններ: Նոր խոսքն ասվել էր և նոր մոդելը կար, դա փաստ էր, սակայն ակնհայտ էր նաև, որ առկա են թերություններ, որոնք, անպայման, պետք է ուղղվեն, իսկ դա պետք է արվեր նոր տարբերակում:

Արդյունքում, այն բանից հետո, երբ սկզբունքային որոշումն ընդունվեց, ես սկսեցի գործել և այժմ՝ երկար տարիներ անց, նոր մոդելն, ահա, ըստ էության, արդեն պատրաստ է: Մտածածս կյանքի կոչելու վրա ես փաստորեն ծախսեցի երկար տարիներ, սակայն արդյունքը, որ այժմ կա ձեռքիս տակ, ինձ ավելի քան գոհացնում է: Արդ ինչի՞ մասին է խոսքը:

Բանն այն է, որ ես ամենից առաջ արմատական լուծում տվեցի չարչրկված «հղումների խնդրին» և, հնի համեմատ, այս պահին ես հենց դա եմ համարում նոր մոդելի սկզբունքային առավելությունը: Իրոք, կարող է անհավատալի թվալ, սակայն ես արդյունքում ոչ միայն կարողացա կյանքի կոչել այն սխեման, երբ Տարեգրքի ամեն մի ՃՄԿ մինչև 1830 թ-ը ապահովված է իր հղումով, որը խոսում է վերջինիս սկզբնաղբյուր(ներ)ի մասին, այլև ամեն մի ՃՄԿ-ի հղումում, չնչին բացառություններով, կարելի է գտնել հենց բուն իսկ սկզբնաղբյուրի հայերեն աշխարհաբար շարադրանքը՝ սկզբնաղբյուր հանդիսացող հեղինակի անունի, նրա աշխատանքի անվան և (առկայության դեպքում) բաժնի, մասի ու գլխի մասին նշումով: Եվ այսպես, Տարեգրքի մինչև 1830 թվական ընկած գործնականում բոլոր ՃՄԿ-ների վերաբերյալ ես այժմ ունեմ դրանց շարադրանքը, ինչպես առաջին հրատարակության պարագայում էր, սակայն դրանց հիմա նաև գումարվել է համապատասխան հղում, որտեղ շարադրված է (են) սկզբնաղբյուր հանդիսացող և այս տողերը գրելու պահին ինձ հասանելի հեղինակ(ներ)ը՝ իրենց աշխատանքների անվանման ու դրանց համապատասխան մասի նշումներով:

Այս կապակցությամբ ուզում եմ հատկապես ընդգծել, որ հղումներում ես առանց բացառությամբ նշել եմ *սկզբնաղբյուր հանդիսացող և ինձ այս պահին հայտնի բոլոր այն հեղինակներին, որոնք որևէ կերպ հիշատակում են ՃՄԿ-ն*՝ սկսած մի քանի բառ պարունակող չոր հաղորդագրությունից ու վերջացրած լայնարձակ հատվածներով: Եվ այսպես, ծանոթանալով Տարեգրքի նոր հրատարակությանը, ընթերցողը ոչ միայն արդեն ձեռքի տակ կունենա, օրինակ, 1176 սեպտեմբերի 17-ից 18-ը տեղի ունեցած Մյուրիկեաֆոլնի ճակատամարտի սպառիչ նկարագրությունը, այլ նաև այն, թե իրենց ամբողջական տեսքով ի՞նչ են այդ մասին հայտնում բյուզանդական, ասորական, մահմեդական, հայկական, եվրոպական, վրացական և այլ աղբյուրները (եթե դրանք, իհարկե, կան): Փաստորեն ես, ըստ էության, տալիս եմ յուրաքանչյուր ՃՄԿ-ի վերաբերյալ ամեն ինչ:

Այս պահին Տարեգրքում կան **7.832** ՃՄԿ-ներ, որոնցից, մինչև 1830 թվական ներառյալ և դրանից առաջ ընկած ժամանակահատվածին բաժին են ընկնում **6.752**-ը: Փաստորեն հենց այդքան հղում էլ կա իմ գրքում հետհղումների՝ գրքի վերջում շարադրված հղումների, տեսքով: Եվ այսպես, 6.468 ՃՄԿ իմ գրքում ստացել են իրենց սկզբնաղբյուրի շարադրանքը, ընդ որում դրանք ունեն ամենատարբեր տեսքեր՝ սկսած մի ինչ-որ սեպագրից կամ մագաղաթից և վերջացրած որևէ մի պաշտոնյայի զեկուցագրով, թեև բնականաբար հիմնական հատվածը, հատկապես «հետսեպագրային դարաշրջան»-ի համար, կազմում են առանձին հեղինակների մատյան-աշխատությունները, իսկ անչափ հազվադեպ էլ, երբ սկզբնաղբյուրը չեմ կարողացել գտնել կամ որևէ պատճառով հարմար չեմ գտել այն շարադրել՝ այլ նշումներ: Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը նշեմ, որ վերցված է հենց 1830 թվականը, քանի որ մեր տարածաշրջանում պատմական սկզբնաղբյուրներն իրենց դասական տեսքով, ըստ էության, վերանում են հենց այդ տարուց՝ իրենց տեղը վերջնականապես զիջելով ռազմական զեկուցագրերին կամ զանգվածային լրատվության միջոցների հաղորդումներին, որոնց արտացոլումը ուղղակի իմաստ չունի տալ՝ ամենից առաջ վերջիններիս հենց լայն հասանելիության պատճառով:

Այստեղ առաջարկում եմ մի պահ կանգ առնել՝ գիտակցելով և գնահատելով արված աշխատանքի բնույթն ու ծավալը: Այս առումով ամենից առաջ ամրագրենք, որ 6.468 ՃՄԿ-ին հղում տալն ավտոմատ կերպով ինքնին արդեն իսկ ենթադրում է նույնքան հղում և առնվազն

գոնե մեկ սկզբնաղբյուրի շարադրանք, բայց չէ՞ որ բազում են ճակատամարտերը, կարելի է ասել նույնիսկ իրենց քանակով ճշող մեծամասնություն կազմող, երբ որևէ ՃՄԿ-ի մասին տեղեկություն են հայտնում մեկից ավելի սկզբնաղբյուր հանդիսացող հեղինակներ: Այս առումով հանդիպում են ամենատարբեր տարբերակներ, թեև ընդհանուր օրինաչափությունը բնականաբար կայանում է նրանում, որ, համեմատական ՃՄԿ-ի միջազգային ու պատմական նշանակությանը և ծավալին, մեծանում է նաև սկզբնաղբյուր հանդիսացող հեղինակների ոչ միայն քանակությունը, այլև հաղորդվող տեղեկատվության քանակն ու՝ հակառակը: Այսպես, հսկայական միջազգային արձագանք, պատմական դեր և նշանակություն ունեցած հաջակրաց I արշավանքի իրադարձությունները արտացոլված են ամենատարբեր բնույթի սկզբնաղբյուրներում, այն դեպքում, երբ, օրինակ, մեծ հաշվով ներհայկական նշանակություն ունեցող օրինակ 894 թ-ի գարնան Դողսի ճակատամարտի մասին խոսում են միայն սկզբնաղբյուր հանդիսացող հայկական հեղինակները: Այս տեսանկյունից հանդիպում են ամենատարբեր կոմբինացիաներ, թեև վերևում նկարագրված օրինաչափությունն այնուհանդերձ մնում է:

Սկզբնաղբյուրների հետ աշխատանքի դժվարությունը կայանում էր նաև մեկ այլ հանգամանքում, որի վրա կուզենայի ավելի մանրամասն կանգ առնել: Իհարկե, եթե բոլոր սկզբնաղբյուրներն առկա լինեին հայերեն աշխարհաբար ձևով և էլեկտրոնային տեսքով, իմ աշխատանքը ոչ միայն մեծապես կհեշտանար, այլև ես մեծապես ժամանակ կշահեի, ինչպես նաև կխնայեի թափած ջանքերը: Իրականությունը, սակայն, լիովին այլ տեսք ունի, ընդ որում մոտակա տասնամյակներում վերը նկարագրված կատարյալ տարբերակը մենք, համենայն դեպս հայերեն աշխարհաբարի պարագայում, հազիվ թե ունենանք: Այսպիսով՝ հանդիպում են հետևյալ տարբերակները, որոնք, ըստ ցանկալիության և իրենց հետ աշխատանքի հեշտության աստիճանի, կարելի է դասակարգել հետևյալ խմբերի, որոնք էլ ես հաղթահարեցի.

- թվով շատ քիչ հայկական սկզբնաղբյուրներ (օրինակ՝ Մովսես Խորենացու աշխատանքը) այս տողերը գրելու պահին առկա են, ըստ էության, ինձ համար կատարյալ տարբերակով՝ աշխարհաբար հայերենի էլեկտրոնային «տեքստային» այնպիսի տարբերակով, որ հնարավոր էր այն ուղղակի արտածել և ներմուծել Տարեգիրք: Սա ամենաքիչ հանդիպող, սակայն կատարյալ և, իմ առջև դրված խնդրի տեսանկյունից, ամենահեշտ տարբերակն էր, երբ ես ընդամենը տեխնիկական ու խմբագրական աշխատանք էի իրականացնում,

- որոշակի հայկական սկզբնաղբյուրներ (օրինակ՝ Եղիշեի աշխատանքը) այս տողերը գրելու պահին առկա են աշխարհաբար հայերենի էլեկտրոնային տարբերակի «նկարային» տեսքով և այս անգամ «նկարը տառ դարձնելու» հետ կապված պետք էր զգալի աշխատանք կատարել՝ ընթացքում ուղղելով զուտ տեխնիկական պատճառներով առաջացող տառասխալային բնույթի բացթողումները ու աղավաղումները, ընդ որում այս դեպքում ևս ես տեխնիկական և խմբագրական որոշակի աշխատանք էի իրականացնում: Այնուհանդերձ այս տարբերակը ևս, եթե բացակայում էր նախորդը, ցանկալի տարբերակ էր, մասնավորապես հաջորդների ֆոնին,

- որոշակի հայկական սկզբնաղբյուրներ (օրինակ՝ Ղազար Փարպեցու աշխատանքը) այս տողերը գրելու պահին առկա չեն աշխարհաբար հայերենի էլեկտրոնային տարբերակի որևէ տեսքով, սակայն առկա էր վերջինիս թղթային տարբերակը: Նախորդ տարբերակների բացակայության պարագայում սա ևս տանելի տարբերակ էր, թեև «թղթային տարբերակին էլեկտրոնային» տեսք տալն արդեն զգալի ջանքեր է պահանջում՝ անհրաժեշտ է թղթային տարբերակը դարձնել «էլեկտրոնային նկար», իսկ դրան էլ՝ «տեքստային» տեսք տալ կամ ուղղակի թղթային տարբերակից արտագրություն իրականացնել դեպի համակարգչային տարբերակ՝ միաժամանակ առիթի դեպքում իրականացնելով նաև խմբագրում,

- որոշակի հայկական սկզբնաղբյուրներ (օրինակ՝ մանր հիշատակարանները) այս տողերը գրելու պահին առկա չեն աշխարհաբար հայերենի որևէ տարբերակի տեսքով, հրատարակվել են միայն գրաբար և կան էլեկտրոնային տեսքով: Նախորդ տարբերակների բացակայության պարագայում սա ևս տանելի տարբերակ է, թեև «էլեկտրոնային գրաբար տարբերակին էլեկտրոնային աշխարհաբարի տեսք տալն» արդեն ոչ միայն մեծ ջանքեր է պահանջում, այլև՝ որոշակի նեղ-մասնագիտական գիտելիքներ ու զգալի խմբագրական աշխատանք,

- որոշակի հայկական սկզբնաղբյուրներ (օրինակ՝ Սամվել Անեցու աշխատանքը) այս տողերը գրելու պահին առկա չեն աշխարհաբար հայերենի որևէ տարբերակի տեսքով, հրատարակվել են միայն գրաբար և չկան էլեկտրոնային տեսքով: Նախորդ տարբերակների բացակայության պարագայում սա ևս տանելի տարբերակ է, թեև «թղթային գրաբար

տարբերակին էլեկտրոնային աշխարհաբարի տեսքը տալն» արդեն ավելի մեծ ջանքեր է պահանջում, ինչպես նաև ավելի շատ նեղ-մասնագիտական գիտելիքներ և խմբագրական ավելի մեծ աշխատանք,

- որոշակի հայկական սկզբնաղբյուրներ, բարեբախտաբար շատ չնչին քանակությամբ (օրինակ՝ մանր հիշատակարաններից մի քանիսը), այս տողերը գրելու պահին առկա չեն աշխարհաբար հայերենի որևէ տարբերակի տեսքով և չեն էլ հրատարակվել, դրանք մինչ այժմ գտնվում են անտիպ՝ մատյանային, տեսքով: Սրանց ես լավագույն դեպքում ծանոթացել եմ միջնորդավորված՝ դրանք ուսումնասիրած այլ մասնագետների աշխատանքների միջոց,

- որոշակի սկզբնաղբյուրներ (օրինակ՝ Ռաշիդ-Էդ-Դինի աշխատանքը) այս տողերը գրելու պահին առկա չեն հայերենի որևէ տարբերակի տեսքով, հրատարակվել են միայն ռուսերեն և կան էլեկտրոնային «տեքստային» տարբերակում: Օտարազգի հեղինակների պարագայում սա ամենացանկալի տարբերակն է, թեև «ռուսերեն էլեկտրոնային տարբերակին հայերեն աշխարհաբար տեքստի տեսք տալը» պահանջում էր թարգմանչական և խմբագրական զգալի ջանքեր: Ոչ հայազգի հեղինակների պարագայում սա ամենահաճախ հանդիպող և սույն հրատարակության ամենաաշխատատար մասն էր, ընդ որում, հաշվի առնելով ռուսերենին տիրապետելու իմ մակարդակը, աշխատանքն ավելի շուտ տեխնիկական բնույթի էր՝ չդադարելով մնալ խիստ ծավալուն,

- որոշակի սկզբնաղբյուրներ (օրինակ՝ Ջուլյենիի աշխատանքը) այս տողերը գրելու պահին առկա չեն հայերենի որևէ տարբերակի տեսքով, հրատարակվել են միայն ռուսերեն և առկա են էլեկտրոնային տարբերակի «նկարային» տեսքով: Սա սկզբունքորեն նման էր նախորդ տարբերակին, թեև, զուտ տեխնիկապես, թարգմանությունն այս պարագայում մի քիչ ավելի դժվար էր: Այնուհանդերձ այս տարբերակը ևս, եթե բացակայում էր նախորդը, ցանկալի տարբերակ էր, մասնավորապես հաջորդների ֆոնին,

- որոշակի սկզբնաղբյուրներ (օրինակ՝ Կատերինա Չենոյի աշխատանքը) այս տողերը գրելու պահին առկա չեն հայերենի որևէ տարբերակի տեսքով, հրատարակվել են միայն ժամանակակից եվրոպական որևէ լեզվով և կան էլեկտրոնային «տեքստային» տարբերակում: Ոչ ռուսալեզու օտարազգի հեղինակների պարագայում սա ևս ցանկալի տարբերակ է, թեև «եվրոպական որևէ լեզվի էլեկտրոնային տարբերակին հայերեն աշխարհաբար տեքստի տեսքը տալը» պահանջում էր թարգմանչական և խմբագրական զգալի ջանքեր: Այս պարագայում ես առաջնային թարգմանությունն հիմնականում իրականացրել եմ համակարգչային ծրագրերի կիրառմամբ, սակայն, քանի որ դրանք գործն անում են շատ կոպիտ և օգնում են հասկանալ տեքստի, ըստ էության, միայն ընդհանուր իմաստը, վերջնական հայերենի աշխարհաբար տեքստը կազմելը ևս ինձնից զգալի աշխատանք էր պահանջում, ընդ որում իրականացված թարգմանությունը, երբեմն, ես ճշտել եմ լեզվի գիտակ թարգմանիչների հետ:

- որոշակի սկզբնաղբյուրներ (օրինակ՝ Զեմալ-Էդ-Դինի աշխատանքի վերջին մասը) այս տողերը գրելու պահին առկա չեն հայերենի որևէ տարբերակի տեսքով, հրատարակվել են միայն ժամանակակից եվրոպական որևէ լեզվով և առկա են էլեկտրոնային տարբերակի «նկարային» տեսքով: Սա սկզբունքորեն նման էր նախորդ տարբերակին, թեև, զուտ տեխնիկապես, թարգմանությունն այս պարագայում ինձ համար կապված էր մեծ, հաճախ գործնականում անհաղթահարելի դժվարությունների հետ: Բանն այն է, որ «նկարային» տարբերակի պարագայում համակարգչային ծրագրերի կիրառմամբ թարգմանությունը գործնականում, համենայն դեպս այս տողերը գրելու պահին, ինձ համար անհնար է, իսկ զուտ իմ գիտելիքների կիրառմամբ էլ, ուղղակի կարդալով, ես սա հաղթահարել առայժմ չեմ կարող: Այս պարագայում լուծումը թողել եմ ժամանակին՝ կամ ի հայտ կգան համակարգչային համապատասխան ծրագրեր, կամ կհայտնվի աշխատանքի «տեքստային» տարբերակը, որը ընկալելի կլինի համակարգչային ծրագրի համար, կամ էլ, որ առավել ցանկալին է, ի հայտ կգա աշխատանքի թարգմանությունը ինձ հասանելի որևէ լեզվով,

- որոշակի սկզբնաղբյուրներ (օրինակ՝ Չոնորասի աշխատանքը) այս տողերը գրելու պահին առկա չեն ոչ միայն հայերենի որևէ տարբերակի տեսքով, այլև չկան կամ գոնե ես չկարողացա դրանք գտնել ժամանակակից եվրոպական որևէ լեզվով, բացառությամբ նույնիսկ համակարգչային ծրագրով էլ գործնականում դժվար թարգմանելի հին հունարենի, հունարենի, լատիներենի, հին ֆրանսերենի, արաբերենի կամ վրացերենի: Սա ամենադժվար տարբերակն է, քանզի շատ սկզբնաղբյուրներ ես գտա էլեկտրոնային տեսքով, սակայն դրանք, օրինակ՝ լատիներեն, հին հունարեն կամ հին ֆրանսերեն էին: Այս սկզբնաղբյուրները ես ի վիճակի չեմ եղել

կարդալ, թարգմանել և շարադրել աշխատանքում, թեև, բարեբախտաբար, վիճակը թեթևանում է նրանով, որ մի կողմից դրանցում հայտնվող տվյալները մեծ հաշվով հայտնի են և գտնվում են շրջանառության մեջ, մյուս կողմից էլ այլ աղբյուրների տեղեկություններ հաճախ լրացնում են այս բացը, իսկ տարբերակն էլ բավականին հազվադեպ հանդիպող է:

- որոշակի սկզբնաղբյուրներ (օրինակ՝ ալ-Այնիի աշխատանքը) այս տողերը գրելու պահին առկա չեն ժամանակակից եվրոպական որևէ լեզվով, չկան էլեկտրոնային որևէ տարբերակով կամ գոնե ես չկարողացա դրանք գտնել: Այս սկզբնաղբյուրները ևս ես բնականաբար ի վիճակի չեմ եղել կարդալ, թարգմանել և շարադրել աշխատանքում, թեև, բարեբախտաբար, վիճակը թեթևանում է նրանով, որ մի կողմից դրանցում հայտնվող տվյալները մեծ հաշվով հայտնի են, մյուս կողմից էլ այլ աղբյուրների տեղեկություններ հաճախ լրացնում են այս բացը:

Սկզբնաղբյուրների մասին, որոնք շարադրված են Տարեգրքում, առայժմ այսքանը, ընդ որում առանձին սկզբնաղբյուրների հետ տարված աշխատանքի նկարագիրը, ինչպես նաև սկզբնաղբյուրների բուն ցանկը տրված են աշխատանքի վերջում, որտեղ շարադրել եմ նաև այն սկզբնաղբյուրների մոտավոր ցանկը, որոնք չեմ կարողացել ինձ հասանելի դարձնել: Վերջում միայն ավելացնեմ, որ, փաստորեն, բացի արդեն իսկ հիշատակված գործից առ այն, որ Տարեգիրքը ռազմապատմական սպառնալիք տեղեկություններ է հայտնում հայերի և Հայաստանի մասին, արդյունքում, վերջինս փաստորեն, ըստ էության, նաև հայ ժողովրդի պատմության իսկական մի քրեստոմատիա է, ընդ որում շատ աղբյուրներ հայերեն են թարգմանվել առաջին անգամ, իսկ մոտակա ժամանակներում էլ դրանց հայերեն այլ թարգմանություն էլ դժվար թե լինի: Արդյունքում՝ աշխատանքը գործնականում անփոխարինելի կարող է լինել նաև այն մարդկանց համար, որոնք կուզենան ծանոթանալ հիշատակված սկզբնաղբյուրների հայերեն աշխարհաբար շարադրանքին:

Ինչքան ինձ հայտնի է, այս տեսքով նմանատիպ աշխատություն չի գրվել ոչ միայն Հայաստանում, այլև արտասահմանում: Դրա համար էլ սույն աշխատությունը գրելիս ես գրեթե զրոյից ստեղծեցի ոչ միայն լիովին նոր սկզբունքներ, այլև կառուցեցի նմանատիպ աշխատանք գրելու մեթոդական լիովին նոր մի համակարգ:

Սույն աշխատությունը գրելիս ես որպես ելակետ ընդունեցի իմ մեթոդը ձևավորած հետևյալ հիմնարար սկզբունքները.

1. «Հայաստան» հասկացությունն ընդգրկում է պատմական Հայաստանի 18 նահանգ (Մեծ Հայքի 15 նահանգները, Փոքր Հայքը, Հայոց Միջագետքը և Կիլիկիան): «Հայաստան»

հասկացությունը երկրագնդի վրա համապատասխանում է Կիլիկիա նահանգի Անամուռ հրվանդանից 32.8-րդ արևելյան երկայնությամբ մոտավորապես ուղիղ դեպի հյուսիս, Անտիտավրոսյան լեռներով դեպի հյուսիս-արևելք, Արգեյոս լեռան հարավով Ճամնդավ (Մեյիան) գետի վերին հոսանք, 37-րդ արևելյան երկայնությամբ մոտավորապես ուղիղ դեպի հյուսիս՝ մինչև Սև ծով, Սև ծովի ափից սկսած 41.8 հյուսիսային լայնությամբ մոտավորապես ուղիղ դեպի արևելք մինչև Կուր գետ, Կուր գետով մինչև Կասպից ծով, Կասպից ծովի ափից սկսած 38.5 հյուսիսային լայնությամբ մոտավորապես ուղիղ դեպի արևմուտք մինչև Ուրմիա լճի արևելյան ափին գտնվող Տրպատունիք գավառի հյուսիս-արևելք՝ 46.3 արևելյան երկայնություն, 46.3 արևելյան երկայնությամբ՝ Տրպատունիք գավառի արևելյան սահմանով դեպի հարավ մինչև Վարառատ գետ, նրանից ուղիղ դեպի արևմուտք, Արասի գետ, Չագրոսյան լեռնաշղթա, նրանից 36.9 հյուսիսային լայնությամբ՝ մոտավորապես ուղիղ դեպի արևմուտք, Ամանոսյան լեռներով հարավ՝ մինչև Մուսա լեռան մոտի Միջերկրական ծովի ափ սահմանագծի միջև ընկած տարածքին: Երկրագնդի հենց այս մասում տեղի ունեցած իրադարձություններն են հիմնականում իմ կողմից ենթարկվել ուսումնասիրության:

2. Ամեն ինչ մեր պատմության մեջ մերն է: Իրոք իմաստուն էր Գարեգին Նժդեհը, երբ ասում էր. «Մենք պետք է փնտրենք, գտնենք մեր դժբախտությունների իրական պատճառները, մենք պետք է ընդունենք մեր իրական վերքերը, ուսումնասիրության ենթարկենք մեր ժողովրդի հոգին և միայն դրանից հետո կարող է խոսք գնալ բուժման մասին»: Կրկնեք և ընդգծեք կրկին, որ ամեն ինչ մեր պատմության մեջ մերն է, և փայլուն հաջողություններն ու ձեռքբերումները, և ծանր անհաջողություններն ու կորուստները: Այս ամենից մենք չենք փախչի: Ընդհակառակը, մեզ պետք է սթափ հայացքով նայել մեր պատմությանը, քանի որ այնտեղ չափազանց շատ ուսանելի փորձ է կուտակված, որը մեզ և ապագա սերունդներին կօգնի գնահատել անցյալը, հասկանալ ներկան ու կանխատեսել ապագան: Ես երբեք չեմ փորձել այս աշխատության մեջ «ուռահայրենասիրական» դիրքերից ժխտել ակնհայտը: Որևէ ճակատամարտում Հայկական բանակի կրած պարտությունը

անվանվում է պարտություն, քանի որ, նույնիսկ, եթե ես չափազանցնելով այն անվանեմ հաղթանակ, դրանից ոչ զոհված ռազմիկները կկենդանանան, ոչ էլ հետագա բացասական քաղաքական հետևանքները կչեզոքանան, իսկ աշխատության արժեքին հսկայական և անուղղելի վնաս կհասցվի: Միաժամանակ, սակայն, գտնում եմ, որ ոչ պակաս վնաս կհասցվի աշխատության արժեքին հակառակ ծայրահեղության մեջ ընկնելը և ձեռք բերված հաջողությունները ժխտելը:

3. **Ոչինչ չավելացնել և ոչինչ չպակասեցնել:** Ես գրել եմ միայն հավաստի փաստեր և պատասխանատու եմ ու ունեմ հիմնավորում իմ գրած ամեն մի տառի համար, իսկ որտեղ կասկածել եմ կամ չեմ ունեցել ճշգրիտ տեղեկատվություն, արել եմ այնպիսի ենթադրություն, որը պատմական, աշխարհագրական, ռազմական, քաղաքական, տրամաբանական, հոգեբանական և մշակութային տեսանկյունից առավել հավանականն է: Այնուհանդերձ այդ ենթադրությունները ես երբեք չեմ ներկայացրել որպես աներկբայելի ճշմարտություններ:

4. **Յետևել հստակ ժամանակագրության:** Առանց ժամանակագրության չկա պատմություն: Եթե որևէ իրադարձության կատարման ժամանակը ի վիճակի չեմ եղել ճշտել, նրա մոտ դրել եմ «մոտ» տերմինը, որը մեկնաբանությունների տեղիք է թողնում: Բացի այդ սույն աշխատության մեջ, խառնաշփոթից խուսափելու նպատակով, դեպքերը դասավորված են խիստ ժամանակագրական կարգով՝ անցյալից ցայսօր: Սա, իհարկե, երբեմն խանգարում է հետևել դեպքերի զարգացման տրամաբանական հաջորդականությանը, սակայն դրա փոխարեն ստեղծում է պատմական հստակ համայնապատկեր:

5. **Յետևել հստակ տեղագրության:** Ես աշխատել եմ հնարավորինս պարզել ու նշել արշավող բանակների երթուղին և գրել, թե ինչ վայրում է տեղի ունեցել տվյալ իրադարձությունը, ընդ որում առաջնորդվել եմ հետևյալ մեթոդով: Եթե հայտնի չէ վայրը, գրել, թե ինչ բնակավայրի մոտ է տեղի ունեցել իրադարձությունը, եթե դա էլ հայտնի չէ՝ նշել եմ գավառը, իսկ եթե այդ մասին էլ տեղեկություններ չկան, ապա գոնե գրել եմ, թե Յայաստանի կամ Երկրագնդի որ մասում է տեղի ունեցել իրադարձությունը:

6. **Գրել մանրամասն:** Սա ևս այնքան դյուրին չէ, ինչքան կարող է թվալ առաջին հայացքից: Դեռ Վիկտոր Յյուզոն է արտահայտել այն միտքը, որ ճակատամարտի ընթացքը նկարագրելու հիմնական դժվարությունը կայանում է նրանում, որ այն կազմված է 2 բանակից, որոնք կազմված են թևերից, դրանք էլ՝ գնդերից, դրանք էլ՝ վաշտերից, դրանք էլ՝ ջոկատներից, որոնք էլ՝ առանձին ռազմիկներից: Ի՞նչ աստիճանի մանրամասն, որ աշխատությունը մի կողմից չդառնա հսկայածավալ և անհատական մարտիկների միջև ընթացած մենամարտերի մի նկարագրություն, մյուս կողմից էլ արտացոլի հնարավորինս ամեն ինչ: Սա երևի թե ամենավիճահարույց հարցն էր, որ ես ստիպված եղա լուծել և իմ կարծիքով գտնված սկզբունքային լուծումը միանգամայն բավարար է: Այն կայանում է հետևյալում. Մ.թ.ա. մոտ XXXI դարից մինչև մ.թ. XIX-րդ դարի սկիզբը ընկած ժամանակահատվածի պատերազմները ու ճակատամարտերը նկարագրել հնարավորինս ամենայն մանրամասնությամբ, սկզբնաղբյուրների տվյալներին, որպես հաստատ տեղի ունեցած փաստ, չավելացնելով և, ըստ հնարավորինս, չպակասեցնելով ոչինչ, ընդհուպ մինչև առանձին մարտիկների մենամարտերը, քանի որ փաստական նյութը իր քանակով այնքան էլ շատ չի սպառնում աշխատության ծավալին: XIX-րդ դարի սկզբից սկսած, սակայն, իրավիճակը փոխվում է և, եթե ինձ դեռ ինչ-որ չափով (XIX-րդ դարի մասով) հաջողվել է, թեև արդեն ոչ ամբողջովին, բայց հիմնականում հավատարիմ մնալ այս սկզբունքին, ապա XX և XXI-րդ դարերի պարագայում դա արդեն դառնում է անհնարին: Այդ պատճառով էլ XX և XXI-րդ դարերի իրադարձությունները հիմնականում տրվում են ընդհանուր խոսքերով, թեև, իհարկե, ոչ միշտ, քանի որ նույնիսկ այստեղ ես, երբեմն, հարմար եմ գտել նկարագրել առանձին էպիզոդներ և նույնիսկ մենամարտեր: Այս մեթոդից ես բացառություն եմ արել միայն Յայաստանի տարածքից դուրս մղված դաշնակցային պատերազմների համար, որոնք (և հատկապես գրականության մեջ մանրամասն վերլուծվածները) նկարագրել եմ այն մանրամասնությամբ ու ծավալով, որը հարմար եմ գտել:

7. **Վեր կանգնել տարաբնույթ գիտական վեճերից:** Իմ աշխատության մեջ ես վեր եմ կանգնել գիտական տարբեր աշխատություններում տարաբնույթ փաստերին տրված տարբեր մեկնաբանություններից: Այսպես, տարբեր փաստեր տարբեր մասնագետների կողմից հաճախ տեղադրվում են +/- 1-2-ից +/- 50-100 տարի ճշգրտությամբ: Նման դեպքերում, եթե իրադարձությունների տեղադրումը չի ազդում դեպքերի ժամանակագրական և տրամաբանական զարգացման վրա, ես ընտրել եմ գիտական շրջանակներում լուծումներից իմ կարծիքով ամենահիմնավորվածը: Ինչ վերաբերում է տարաբնույթ փաստերի մեկնաբանմանը, ապա այս

դեպքում ես ըստ հնարավորինս ծանոթացել եմ արտահայտված տարաբնույթ կարծիքներին և ընտրել եմ իմ կարծիքով ամենահավանական տարբերակը:

8. Առաջնորդվել «Համադրման մեթոդով»: Սովորաբար յուրաքանչյուր ազգային պատմաբան իր ազգի պատմությունը ներկայացնելիս որպես առաջնային հիմք ընդունում է իր ազգի ներկայացուցիչների կողմից գրված երկերը՝ առաջնություն տալով դրանցում արտացոլված տվյալներին այլազգի պատմաբանների կողմից հայտնաբերված տվյալների նկատմամբ: Պետք է նշել, որ, հատկապես վերջին տարիներին, այդ թերությունը որոշ չափով սկսել է իշխել նաև մեր պատմագիտության մեջ¹¹: Դա, սակայն, անխուսափելիորեն հանգեցնում է վերլուծության միակողմանիության, իսկ երբեմն էլ՝ բացահայտ սխալների: Պատկերավոր ասած, ստեղծվում է մի իրավիճակ, երբ մարդը շրջապատի մասին պատկերացում կազմելու համար դուրս է նայում միայն սեփական տան պատուհանից: Բնականաբար այդ դեպքում ամեն մի մարդու մոտ կստեղծվի շրջապատի յուրօրինակ ընկալում: Այսպես, հորեզեմի սուլթանության վերջին սուլթան Ջելալ-էդ-Դինը (1220-1231) և դեպի Հայաստան ու հարակից երկրներ կատարված նրա արշավանքները մեր պատմագիտության կողմից դիտարկվել են, որպես կանոն, հիմք ընդունելով միայն հայկական սկզբնաղբյուրները, որոնք, իրադարձությունները լուսաբանելու տեսանկյունից ինքնին լինելով անչափ արժեքավոր, միաժամանակ նաև բնականաբար չեն ստեղծում լիարժեք համայնապատկեր: Այսպես, միայն հայկական սկզբնաղբյուրներով առաջնորդվելու դեպքում ուսումնասիրողին պարզ չի դառնում կամ, լավագույն դեպքում, միայն շատ մշուշոտ կերպով է հասկանալի լինում, թե ո՞վ էր Ջելալ-էդ-Դինը, ի՞նչ պետություն էր նա ներկայացնում, ինչպիսի՞ն էր այդ պետությունը, ինչո՞ւ հանկարծ սկսվեցին նրա արշավանքները դեպի արևմուտք և այլն: Այն բանից հետո, սակայն, երբ մենք, պատկերավոր ասած, դուրս ենք գալիս հայկական պատմագիտության մեր «տնից», հյուրընկալվում ենք թուրքմենական պատմագիտության «տանը» և դուրս ենք նայում նրա պատուհանից, պարզում ենք, որ... Ջելալ-էդ-Դինը թուրքմենների ամենասիրած ու էպոսներում գովերգված հերոսներից մեկն է, հորեզեմի սուլթանությունը ստեղծվել է Սելջուկյան սուլթանության ավերակների հիմքի վրա, այն, ըստ էության, հանդիսացել է միջինասիական իսկական մի «Հռոմ», իսկ նրա արշավանքները դեպի արևմուտք պայմանավորված էին այս պետության տարածքը Մոնղոլական տերության կողմից գրավվելու հանգամանքով: Ընթերցող, ինձ ճիշտ հասկացիր: Ես չեմ հիանում Ջելալ-էդ-Դինով, քանի որ նա իմ ու քո ազգին անչափ դժբախտություններ պատճառեց, և ոչ էլ որևէ կերպ արդարացնում եմ նրա արարքները, սակայն համաձայնիր, որ այս տիրակալի կերպարը, նրա բանակի կառուցվածքը ու մարտավարությունը, մղած ճակատամարտերը, դրանց ժամանակագրական հաջորդականությունը և տրամաբանական կապը ճիշտ հասկանալու համար մեզ պետք է նայել, այդ թվում նաև թուրքմենական պատմագիտության «տան» պատուհանից:

Այս կապակցությամբ ես առաջնորդվել եմ այլ՝ օտար և հայ սկզբնաղբյուրների հայտնաբերված տեղեկությունների սինթեզման ու համադրման, մեթոդով: Վերջինիս էությունը կայանում է հետևյալում՝ ի սկզբանե վեր կանգնել ցանկացած տեսակի կանխակալ կարծիքներից և, նախապատվությունը չտալով ոչ մեկին, անկողմնակալ հայացքով ուսումնասիրության ենթարկել բոլոր աղբյուրների հայտնաբերված տվյալները, որից հետո, դրանց քննարկման ու համաշխարհային պատմական իրադարձությունների հետ համադրման արդյունքում (վերջինն անվանենք «Համադրման մեթոդ»), հասնել տրամաբանական եզրահանգման: Օրինակ, ինչքան էլ արժեքավոր լինեն Մովսես Խորենացու հայտնաբերված տվյալները, որոշ դեպքերում դրանցում առկա են բացահայտ և հաճախ Պատմահոր կամքից անկախ տեղ գտած սխալներ, իսկ այս դեպքում

¹¹ Օրինակ՝ իր աշխատության ֆորմատին համապատասխան և ընդունելի մանրամասնությամբ նկարագրելով Սելջուկյան սուլթանության 1048 թվականի արշավանքը դեպի Հայաստան, բազմավաստակ Ս. Մելիք-Բախշյանը դրանից անմիջապես հետո միանգամից թռիչք է կատարում 1054 թվականների հերթական արշավանքի նկարագրության և դրա հետ կապված իրադարձությունների նկարագրությանը՝ ընդամենը արձանագրելով, որ. «Սելջուկ-թուրքերի արշավանքները վերսկսվեցին 1054 թ.» (տես՝ Մելիք-Բախշյան Ս. Ս. «Հայ ժողովրդի պատմություն», Երևան 1975, էջ. 486): Այս կապակցությամբ, սակայն, ընթերցողի մոտ լիովին մուր է մտնում այն հանգամանքը, թե ինչո՞ւ ընդհատվեցին այդ արշավանքները դեպի Հայաստան և, ընդհանրապես, տարածաշրջանում ի՞նչ է տեղի ունեցել այդ 6 տարիների ընթացքում: Արդյունքում, փաստորեն, ընթերցողի համար լիովին ջրացահայտված է մտնում այն հանգամանքը, որ այդ նույն 6 տարիների ընթացքում Սելջուկյան սուլթանությունը վերջնականապես իրենով արեց Իրանական լեռնաշխարհը և հիմքեր ստեղծեց Արաբական խալիֆությունում վերջնականապես գերիշխելու համար: Նույն վիճակն է, սակայն, նաև քիչ անց, երբ, ավարտելով 1054 թվականի արշավանքի նկարագրությունը, հեղինակը միանգամից անցում է կատարում 1064 թվականի իրադարձություններին, կարծես բաց թողնված 10 տարիներին ոչինչ տեղի չէր ունեցել (տես՝ Մելիք-Բախշյան Ս. Ս. «Հայ ժողովրդի պատմություն», Երևան 1975, էջ. 487): Արդյունքում՝ կրկին պարզ չեն լինում այդ ընթացքում տարածաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձությունները և, մասնավորապես, նաև այն, որ Սելջուկյան սուլթանությունը, հերթական անգամ հարված հասցնելով Հայաստանին, պետաիրավական, բայց նաև իր ռազմական հնարավորությունների և հեղինակության առումով արդեն էականորեն այլ մի պետություն էր, քանի որ արդեն գերիշխում էր Արաբական խալիֆության տարածքում: Այսպիսով՝ միայն հայ ժողովրդի և Հայաստանի պատմության վրա կենտրոնանալու ձգտումը բերում է ակնհայտ միակողմանիության, հայ ժողովրդի պատմությունը սկսվում է դիտարկվել տարածաշրջանի պատմությունից դուրս կամ կտրված, իսկ արդյունքում էլ՝ վերջինս դառնում է ավելի քիչ հասկանալի:

ամենևին էլ պետք չէ ակնդել այդ տեղեկությունները՝ բացահայտ հակասության մեջ մտնելով հիմնավորված ու համընդհանուր ճանաչում ստացած սխեմաների հետ՝ արդյունքում համաշխարհային հանրության աչքում արժեզրկելով և ծիծաղելի դարձնելով մեր պատմությունը: Դրա փոխարեն անհրաժեշտ է փորձել գտնել նման տեղեկատվության հայտնման պատճառը և վերջինիս իրական տեղը Հայոց պատմության մեջ¹², իր հերթին չընկնելով հակառակ ծայրահեղության մեջ՝ այդ ամենը համընդհանուր ժխտելով ու հեքիաթային կամ վիպական հռչակելով:

9. **Իրադարձությունները լուսաբանելիս հետևել հստակ սխեմայի՝ այսպես կոչված «Սխեմատիկ մոտեցման»:** Այսպես, ռազմական գործողությունները նկարագրելիս ես սկզբում նշել եմ աշխատության մեջ իրադարձության հերթական թիվը, այնուհետև նրա ժամանակը, ապա՝ վայրը, իսկ վերջում՝ նկարագրել եմ իրադարձությունների ընթացքը: Աշխատությունում տեղ գտած ռազմական գործողությունների մեծամասնությունը նկարագրելիս ես ղեկավարվել եմ այն սկզբունքով, որ պետք է անպայման նշվեն հակամարտող բանակների, ցանկալի է կոնկրետ, իսկ եթե դա հնարավոր չէ, ապա գոնե՝ մոտավոր, թվակազմերը, ինչպես նաև, կրկին ցանկալի է կոնկրետ, իսկ եթե դա հնարավոր չէ, ապա գոնե մոտավոր տարբերակով, կորուստները, որոնք ընդգրկում են սպանվածներին, վիրավորներին, գերիներին և այլ պատճառով շարքից դուրս եկածներին, ընդ որում միայն առանձին դեպքերում եմ ես հարմար գտել կորուստները դիտարկել առանձին՝ ըստ սպանվածների, վիրավորների, գերիների ու այլ պատճառով շարքից դուրս եկածների: «Սխեմատիկ մոտեցման» սկզբունքը, որը աշխատությանը հաղորդում է որոշակի միօրինակություն, միաժամանակ ունի անվիճելի մի առավելություն: Իրոք, նկարագրված հսկայական թվով ռազմական գործողությունների առկայության պայմաններում այլ մեթոդով առաջնորդվելը կբերեր խառնաշփոթի և աշխատության արձակ ոճի, որն էլ իր հերթին խիստ կմեծացներ վերջինիս ծավալը ու կառաջացնել խառնաշփոթ: Բացի այդ այս սխեման թույլ է տալիս սպառնալիք խոսել պատերազմի կամ ճակատամարտի մասին: Իր հերթին այն պատերազմները և ճակատամարտերը, որոնց մասին հայտնի են մանրամասներ կամ որոնց ես անդրադարձել եմ մանրամասնորեն, նկարագրված են ազատ պատմողական ոճով:

Ահա սրանք էին այն հիմնարար սկզբունքները, որոնք կազմել են աշխատությունը գրելու իմ մեթոդի հիմքը: Հարկ եմ համարում, սակայն, ավելացնել նաև հետևյալը:

Աշխատության մեջ զգալի տեղ է հատկացված այն պատերազմներին և ճակատամարտերին, որոնցում Հայ ռազմուժը Հայաստանում ու Հայաստանի տարածքից դուրս այս կամ այն ձևով մասնակցել է որպես դաշնակից՝ կռվող հիմնական կողմերից մեկի բանակի կազմում, ընդ որում, եթե Հայաստանի տարածքում մղված դաշնակցային պատերազմների վերաբերյալ դեռ կա քիչ թե շատ, թեև ոչ համակարգված, ոչ լրիվ ու կցկտուր տեղեկատվություն¹³, ապա Հայաստանի տարածքից դուրս մղված դաշնակցային պատերազմները գրեթե ուսումնասիրման ենթարկված չեն¹⁴, իսկ օտար պետությունների բանակներում Հայկական ռազմուժի ունեցած դերի հարցն¹⁵ էլ մատնված է լիակատար անուշադրության: Աշխատությունում, ինչպես արդեն ասվեց, նկարագրված են նաև Հայաստանի տարածքում Հայ ռազմուժի բացակայության պայմաններում օտար բանակների միջև տեղի ունեցած պատերազմները և ճակատամարտերը ու, թեև վերջինս խորթ է մեր թեմային, այնուամենայնիվ, պատմական համայնապատկերի ամբողջականության տեսանկյունից, ես հարմար գտա դրանք ևս արձանագրել, մանավանդ որ դրանք ճակատամարտերի ընդհանուր թվում այնքան էլ մեծ տոկոս չեն կազմում, իսկ եղել են մեր հարազատ Հայաստանում:

Այսպիսով՝ գիրքը օգնում է ամբողջական պատկերացում ստանալ հայերի մասնակցությամբ կամ Հայաստանի տարածքում ընթացած որևէ ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած ռազմական գործողությունների ամբողջական պատկերի նկատմամբ, քանի որ տարաբնույթ աղբյուրներում ցրված տեղեկատվությունը, որը այլ փաստերից առանձնացված

¹² Օրինակ՝ Մովսես Խորենացու աշխատությունում որոշ ժամանակագրական սխեմաներ տրված են բացահայտ անախրոնիզմներով: Նույն թերությունը հին և միջին դարերի վերաբերյալ գրեթե ամենուր առկա է «Ջաղթիս Ցիտվրեբա»-ի հայտնած տեղեկություններում:

¹³ Օրինակ՝ ընդհանրապես համակարգված ուսումնասիրված չէ վրաց-հայկական զինակցության հարցը և, եթե Չաթարյանների դարաշրջանի վերաբերյալ դեռ կարելի է ընդհանուր պատկերացում կազմել, թեև այստեղ էլ տվյալները տրված են ոչ լրիվ ու ոչ համակարգված, ապա X, XI դարերում, Չաթարյաններին հաջորդած ժամանակաշրջաններում և, հատկապես, XVIII դարում Հայաստանի հյուսիսային ու արևելյան նահանգներում մահմեդական իշխանությունների դեմ մղված վրաց-հայկական երկարամյա պայքարի և այդ պայքարում հայ զինված ուժերի ու ռազմիկների խաղացած գերի մասին ընդհանրապես լռություն է տիրում:

¹⁴ Օրինակ՝ անուշադրության են մատնված միջնադարում Հայ ռազմուժի մղած դաշնակցային պատերազմները Եվրոպայում, Աֆրիկայում, Բալկաններում և Միջին Ասիայում:

¹⁵ Մասնավորապես Հայ ռազմուժի ունեցած վճռական դերը V-XI դարերի Բյուզանդական կայսրության, XI-XVIII դարերի վրացական պետական միավորների կամ IX-XII դարերի Փաթիմյանների խալիֆության բանակների կազմում:

ուսումնասիրելը հստակ պատկերացում չի տալիս ուսումնասիրվող երևույթի նկատմամբ, իր տրամաբանական հիմնավորումն և տեղն է գտնում այլ փաստերի հետ համակարգված դիտարկելիս: Ասվածի օրինակ կարող է հանդիսանալ սույն գրքում դեպի Հայաստան Արաբական խալիֆոլայան, Սելջուկյան սուլթանության և Մոնղոլական տերության արշավանքների ու Հայաստանի փուլային գրավման նկարագրությունը: Իր հերթին, որևէ ժամանակաշրջանում ընթացած ռազմական գործողությունների ամբողջական համայնապատկերը ուսումնասիրելը հնարավորություն է ընձեռնում նկատել կիրառված մարտավարական և ռազմավարական հնարքները, քանի որ մեկ օրինակը դիտարկելիս դրանք սովորաբար աննկատ են մնում, սակայն ամբողջական դիտարկման դեպքում, որպես կանոն, երևում են հստակորեն:

Պետք է նշել նաև, որ սույն գրքում հայ ժողովրդի հինգհազարամյա պատմության ուսումնասիրությունը մեզ հնարավորություն է տալիս, թեև սեղմ, սակայն ամբողջական տեսքով ծանոթանալ մեր ժողովրդի անցած ուղուն, տարբեր ժամանակներում մեր ազգի առաջ ծառացած մարտահրավերներին, դրանց լուծման ուղիներին, մեր ձեռքբերումներին ու կորուստներին, դրանց պատճառներին, ընդհանրապես ազգային հոգեբանությանն և, մասնավորապես ռազմիկի հոգեբանության ու բանակային ավանդույթների ձևավորման առանձնահատկություններին և այլն¹⁶: Հիշենք կրկին հայ ժողովրդի իմաստուն գաղափարախոսին և լավատեսորեն նայենք ապագային, քանզի. «*Կորուստներ կրելն այնքան էլ կործանարար չէ, եթե այդ ընթացքում աճում, փորձ ես ձեռք բերում ու զգաստանում ես*»:

Աշխատությունը մեծ հետաքրքրություն կարող է առաջացնել նաև տարբեր ժամանակներում Հայաստանի հարևան երկրների պետությունների և նրանց բանակների տարեգրությունների համար, քանի որ նրանից հնարավոր է համակարգված կերպով պատկերացում ստանալ տարածաշրջանում տեղի ունեցած գրեթե բոլոր պատերազմների մասին (օրինակ՝ Բյուզանդա-Պարսկական կամ Թուրք-Պարսկական պատերազմներ), կամ էլ, առնվազն, հետևել ու հասկանալ ռազմական գործողությունների զարգացման հիմնական փուլերը կոնկրետ պատերազմի ընթացքում: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ, եթե առանձին պատերազմների մասին, թեև ոչ համակարգված, ապա, այնուամենայնիվ, կա գրականություն, ապա որոշ պատերազմներ էլ համակարգված տեսքով ներկայացված են առաջին անգամ (օրինակ՝ Արաբա-հազարական պատերազմները կամ XVIII դարի կեսերից մինչև դարի վերջ հարևան խանությունների դեմ վրացական պետական միավորների մղած պատերազմները): Կարևոր է նշել, որ նույնիսկ քիչ թե շատ ուսումնասիրված տարածաշրջանային պատերազմները նմանատիպ ամբողջական տեսքով այնուհանդերձ դժվար է գտնել որևէ աշխատության մեջ, քանի որ արտասահմանյան հեղինակներին հիմնականում խորթ են եղել հայկական աղբյուրները այդ իրադարձությունների վերաբերյալ և վերջիններս դրանք չեն օգտագործել իրենց աշխատությունների մեջ, մի բացթողում, որը փորձ է արվել լրացնել սույն աշխատությունով (օրինակ՝ Հռոմեա-Պարթևական I պատերազմ (մ.թ.ա 54 - մ.թ. 64)):

Այսպիսով՝ սույն աշխատությունը մեծ հետաքրքրություն կարող է առաջացնել նաև Հայոց, իսկ մասամբ էլ ընդհանուր պատմության տեսանկյունից: Իհարկե, «պատմություն»-ը ավելի լայն հասկացություն է, քան «ռազմական պատմություն»-ը, սակայն պետք չէ մոռանալ, որ վերջինս հանդիսանում է առաջինի գրեթե գլխավոր մասը, իսկ մարդկության պատմությունը դա մեծապես ամենից առաջ հենց պատերազմների պատմություն է: Այս տեսանկյունից սույն աշխատությունը հանդիսանում է յուրօրինակ Հայոց պատմության, իսկ մասամբ էլ՝ տարածաշրջանի պատմության, տարեգիրք և ժամանակագրություն: Նման տեսանկյունից դիտարկելիս նմանատիպ աշխատություն կրկին գոյություն չունի, քանզի նույնիսկ ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակած հայ ժողովրդի պատմության բազմահատորյակը, որը թվում է, թե, թեև իր ժամանակի գիտելիքների մակարդակով, այնուամենայնիվ պետք է սպառնի տեղեկություններ

¹⁶ Այստեղ, որոշակիորեն շեղվելով թեմայից, կուզենայի նշել, որ արմատապես սխալ է Հայաստանի հատկապես տարածքային կորուստները բացատրել մեր ազգի իբր հոգեբանական որևէ առանձնահատկությամբ (օրինակ՝ անմիաբանությամբ, քաջության բացակայությամբ, հաշտվողականությամբ և այլն): Ուղղակի հազարամյակների պատմության ուսումնասիրությունը մեզ բերում է այն հետևության, որ աշխարհում գրեթե հնարավոր չէ գտնել Հայաստանի նման մի երկրորդ տարածաշրջան, որտեղ մարդկության պատմության ընթացքում այդքան թվով պատերազմներ, ճակատամարտեր և ասպատակություններ տեղի ունեցած լինեն: Գրեթե հնարավոր չէ նշել նվաճման ուղին բռնած եվրասիական մի ցեղ, ժողովուրդ կամ պետություն, որը փորձած չլինի այս կամ այն ուժգնությամբ հարձակվել Հայաստանի վրա և նվաճել այն, զավթել նրա տարածքի մի մասը կամ ասպատակել այն: Այս ամենը մեզ բերում է այն հետևությանը, որ, ընդհանրապես, դեռ հայ ժողովրդի գոյատևման հսկայական ուժի, տոկոսության, ռազմիկների քաջության, կամքի և դրական այլ հատկանիշների շնորհիվ է, որ Հայ ժողովուրդը այդքան դժվարություններից հետո ներկայումս ունի անկախ պետություն: Մեզ հետ պատմական վազբուղում իրենց ուղին սկսած ազգերի մեծ մասը այսօր կամ գոյություն չունեն կամ չունեն անկախ պետություն: Մեզ հետ պատմական վազբուղում իրենց ուղին սկսած միայն չնչին թվով ազգեր կարող են հպարտանալ նման փաստով:

պարունակեր, բազում մութ ու չպարզաբանված հարցեր է թողնում, իսկ շատ փաստեր էլ նրանում ուղղակի անտեսված են:

Աշխատությունը գրելիս ես աշխատել եմ հետևել տարեգրության սեղմ ոճին և չեմ արտացոլել քաղաքական, մշակութային, տնտեսական ու կրոնական տարաբնույթ իրադարձությունները, քանի որ, նախ դա կշեղեր մեզ ուսումնասիրվող թեմայից, և հետո՝ աշխատությունը գրելիս ես հաշվի առա, որ այն ուսումնասիրողները պետք է, որ ծանոթ լինեն այդ իրադարձություններին: Արդյունքում, թեև այս տեսանկյունից, իհարկե, աշխատությունը որոշ չափով կորցնում է գրավչությունը, քանզի գեղարվեստական որոշակի ոճը միշտ էլ զարդարում է պատմությունը, սակայն այդպես վարվելու դեպքում աշխատությունը, ինչպես արդեն ասվեց, սպառնում էր լինել հսկայածավալ: Դրա համար էլ ես, հիմնականում չանդրադառնալով դրանց, մի քանի խոսքերով նշել եմ միայն ՃՄԿ-ին նախորդող կամ հաջորդող կարևոր իրադարձությունները, առանց որի դրանց իմաստը ամբողջական չի լինի:

Ի՞նչը կօզնի ավելի լավ հասկանալ այս գիրքը

Ներկայացված աշխատանքը առավել լավ հասկանալու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել հետևյալը.

- Աշխատության սկզբնական հատվածում առանձին հավելվածների տեսքով անդրադարձ է կատարվել պատերազմի մասնակիցների և պատերազմի խնդրին, որպես առանձին երևույթ, ինչպես նաև ռազմիկների թվաքանակի հիմնախնդրին: Տեսական այս հատվածը, որը բնականաբար ոչ մի կերպ չի հավակնում լինել սպառնիչ, այնուհանդերձ կօզնի ինչպես առավել լավ պատկերացնել հետագա շարադրանքը, այնպես էլ՝ հասկանալ իմ մտածողության հիմքում ընկած սկզբունքային համակարգը (ալգորիթմը) կոնկրետ խնդիրների պարագայում: Այս մասում կներկայացվեն պատմական ելակետային տվյալներ (օրինակ՝ ի՞նչ է իրենից ներկայացրել Պարսից թագավորությունը Սասանյանների օրոք), կքննարկվեն ռազմական պատմության տեսության առանձին հարցեր (օրինակ՝ ինչպե՞ս են ընթացել բաց ճակատամարտերը և ամրությունների համար պայքարը և այլն), ինչպես նաև առանձին անդրադարձ կկատարվի անտիկ և միջին դարերում ռազմական պատմության տեսության մեջ ռազմիկների թվաքանակի հիմնախնդրին,

- Աշխատության մեջ տրված են իմ տողատակային ծանոթագրությունները: Այստեղ ես փորձել եմ հիմնավորել իմ այն տեսակետները, որոնք այս կամ այն չափով տարբերվում են համընդհանուր ճանաչում գտած մոտեցումներից, ինչպես նաև տալ անհրաժեշտ պարզաբանումներ,

- Աշխատության բոլոր ՃՄԿ-ները ունեն իրենց հերթական համարները, որոնք համապատասխանում են այն համարի հետ, որի տակ տրված են նույն այդ իրադարձությանը նվիրված աղբյուրները,

- Աղբյուրները շարադրելիս ես, այն պարագայում, երբ խոսքը մեկից ավել գլխի կամ մասի մասին է, դրանք առանձնացրել եմ հետևյալ նշանով՝ «//», որի մեջ նշել եմ համապատասխան թիվը (օրինակ այսպես՝ /48/), ընդ որում այն պարագայում, երբ խոսքը վերաբերվում է մեկից ավելի գրքի, գլխի կամ մասի, բաժանումը տրվել է դա ևս հաշվի առնելով (օրինակ այսպես /2.48/, որը նշանակում է գիրք (մաս) 2, գլուխ 48),

- Աղբյուրները շարադրելիս ես բաց եմ թողել ըստ իս անմիջականորեն թեմային չվերաբերող հատվածները, որոնք ավելորդ ծանրաբեռնում են պատումը, ինչի պարագայում կիրառել եմ բազմակետ նշանը,

- Աղբյուրները շարադրելիս ես դիտավորյալ չեմ նշել, թե կոնկրետ աղբյուրը ո՞ր հրատարակությունից կամ կայքից եմ վերցրել, ինչպես բնականաբար նշում չկա նաև էջի մասին, քանի որ այս պարագայում դա համարում եմ սխալ: Բանն այն է, որ աշխատանքից օգտվողը հնարավոր է նույն այդ աղբյուրին հանդիպի մեկ այլ հրատարակությամբ, իսկ այդ պարագայում նման հղումները անիմաստ են, մանավանդ որ հաճախ ես որևէ աղբյուր վերցրել եմ միանգամից մի քանի հրատարակությունից կամ նույնիսկ համացանցային կայքերից, իսկ երբեմն էլ այդ տվյալները ուղղակի բացակայել են: Այս պարագայում գտնում եմ, որ առավել հիմնավոր մոտեցում է հանդիսանում աշխատանքի գրքի, բաժնի, մասի կամ գլխի մասին նշումը, քանզի զուտ էջի նշումը հաճախ կարող է ընթերցողին ոչինչ չտալ: Միաժամանակ, սակայն, ես գիտակցում եմ, որ այս մոտեցումն ունի իր թերի կողմը, քանզի շատ աշխատանքներ գրքերի, բաժինների, մասերի կամ գլուխների ուղղակի բաժանված չեն և այս պարագայում ընթերցողն ուղղակի պետք է ինքը ջանքեր ներդնի ու պարզի, թե հիշատակված հատվածը հեղինակային աշխատանքի ո՞ր մասից է,

- Այն դաշնակցային պատերազմները, որոնցում միայն հայտնի է Հայ ռազմիկների կամ Հայկական բանակի մասնակցության մասին, սակայն հայտնի չեն մարտական գործողություններին հայերի մասնակցության մանրամասները, որոշ դեպքերում կնշվեն ընդհանուր խոսքերով,

- Ծանոթագրություններում ես «bold» (ընդգծված սև) տառանշմամբ և փակագծերի մեջ նշել եմ տվյալ իրադարձության հետ կապված քաղաքական գործչի հիմնական, այսպես կոչված պաշտոնական տվյալները: Խոսքը, որպես կանոն, վերաբերվում է ամենից առաջ այս կամ այն կերպ արքայի կամ գերագույն տիրակալի կոչումը կրող անձնավորությանը, ինչպես նաև այն անձնավորությանը, որը, ձևականորեն չունենալով նման տիտղոս, փաստացի ինքնուրույն և

ինքնիշխան կարգավիճակ է ունեցել՝ միաժամանակ տիրապետելով զգալի իշխանության: Իհարկե, դասակարգումը մեծապես պայմանական է, սակայն, այսպես թե այնպես, արված նշումը օգնում է առավել լավ պատկերացնել, թե ո՞ր տիրակալի մասին է խոսքը, ի՞նչ տարածքում և (կամ) ո՞ր պետությունում է այդ անձը իշխել ու նաև՝ ի՞նչ պատմական ժամանակահատվածում: Այս կապակցությամբ պետք է հաշվի առնել, որ.

- Իշխելու ժամանակահատվածը տրվել է միայն անձնավորության առաջին հիշատակման ժամանակ,
- Նույն իրադարձության վերաբերյալ նույն հեղինակին պատկանող, սակայն տարբեր աշխատանքներից հատվածներ նշելիս հիշատակված անձնավորության մասին նշումը արվել է միայն առաջին հիշատակման մեջ,
- Հայագգի արքաների, տիրակալների կամ ակնառու իշխանների մասին նշումները արված են ոչ թե ծանոթագրություններում, այլ գրքին կցված հավելվածում,

- «ասպատակել» (ընդհանուր իմաստով) տերմինի տակ կընդգրկեմ ավարառության, թալանի, վնասարարության, հետախուզության, ահաբեկության և նմանատիպ այլ նպատակներով հակառակորդի տարածք որևէ զորամիավորման ներխուժման փաստը, երբ ներխուժողների հիմնական նպատակը հակառակորդի հետ ռազմական ընդհարումը չէ: Այս տերմինի տակ ես միավորում եմ, օրինակ, բնակչության գերեվարումը ու նրա նկատմամբ իրականացվող տարատեսակ բռնությունները, թալանը, շինությունների ավերումը և/կամ այրումը, արտերի վնասումը, պաշտպանական շինությունների փլուզումը և այլն: Տերմինի ռազմական բովանդակությունն բացահայտված է գրքին կցված հավելվածում,

- «կորցրին» տերմինի տակ տողերիս հեղինակը նկատի ունի ոչ միայն սպանվածներին, այլև մարտունակությունը զգալի ժամանակահատվածով կորցրած ծանր վիրավորներին, դրա, ինչպես նաև այլ վերքերի արդյունքում հետագայում մահացածներին կամ զգալի ժամանակով շարքից դուրս եկածներին, գերիներին, դասալիքներին, ինչպես նաև բուն ճակատամարտի իրադարձությունների հետ կապված որևէ այլ պատճառով (հոգեկան տրավմա, անձնական մոտիվներ և այլն) զգալի ժամանակահատվածով շարքից դուրս եկածներին:

- Իրադարձության թվականից առաջ նշված «մոտ» տերմինը նշանակում է, որ դրա կատարման ժամանակը հնարավոր է եղել պարզել մոտավոր ճշտությամբ և այստեղ հնարավոր են այլ մեկնաբանություններ: Նույնը վերաբերվում է նաև բանակների և նրանց կրած կորուստների թվից առաջ գրված «մոտ»-ին:

- «=» նշանով ես այսուհետև կնշեմ որևէ անվանման տարբերակները, քանի որ հաճախ են հանդիպում բնակավայրեր կամ վայրեր, որոնք կամ ժամանակի ընթացքում փոխել են իրենց անվանումը կամ այն աղավաղվել է, կամ էլ տարբեր լեզուներով այդ անվանումը տարբեր կերպ է հնչում: Այս նշանով կնշվեն նաև որևէ մի ճակատամարտի անվանման հաճախ հանդիպող այլ տարբերակը, քանի որ նույն ճակատամարտը հաճախ սկզբնաղբյուրներում կամ գիտական աշխատություններում հանդիպում է տարբեր անուններով:

Բարի ճանապարհ գիրքն ուսումնասիրելիս

Սույն աշխատությունը ես, երբեմն, կես-կատակ, կես-լուրջ անվանում եմ «մոռացված ռազմիկների Յուշամատյան»։ Ընթերցող, դու այստեղ կգտնես այնպիսի ճակատամարտերի և պատերազմների նկարագրություններ, որոնց մասին հնարավոր է երբեք չես լսել կամ չես իմացել, որ դրանց մասնակցել են Հայ ռազմիկներ։ Գիրքը պատմում է բազմաթիվ տաղանդավոր զորավարների, անձնագրի հերոսների, խիզախ, քաջարի և հայրենասեր ռազմիկների մասին, որոնց սխրագործությունները գրեթե հայտնի չեն լայն հասարակությանը։ Խոսվում է մոռացված ճակատամարտերի, երբեմն նույնիսկ ամբողջական պատերազմների և ապստամբությունների մասին։ Փրկել այս փաստերը մոռացությունից՝ իմ կարծիքով սույն աշխատության ամենամեծ առաքելություններից մեկն էլ հենց սա է։ Այս ամենով հանդերձ սույն աշխատությունը չի հավակնում լինել ամբողջական, քանի որ երբեք հնարավոր չէ վստահորեն ասել, որ. «Ես ամեն ինչ գիտեմ և նոր բան այլևս գոյություն չունի»։ Ու, թեև իմ կարծիքով ես արտացոլել եմ նյութի առնվազն 98 տոկոսը, սակայն... ո՞վ գիտի...

...Դե ինչ, ընթերցող, եթե ինձ հաջողվեց ապացուցել քեզ, որ սույն աշխատությունը արժանի է նրան, որ դու այն գոնե մեկ անգամ կարդաս, ապա համարձակորեն թերթի մյուս էջերը և ծանոթացիր քո նախնյաց ռազմական պատմությանը, քանզի քո նախնիներից շատ-շատերն են մասնակցել նկարագրված պատերազմներին ու ճակատամարտերին, և թող Հայոց հողի ու Հայ Ժողովրդի ազատության համար ընկած ռազմիկների հոգին հանգիստ լինի՝ ոչ ոք չի մոռացվել և ոչինչ չի մոռացվել։

*Մհեր Հակոբյան
Երևան
27.09.2026թ.*

Պատերազմի մասնակիցներ

Մարդիկ

Պատերազմը վարում են մարդիկ, այսինքն՝ մարդն է այն հիմնական սուբյեկտը, որը ոչ միայն սկիզբ և ոգի է դնում «պատերազմ» կոչվող սոցիալական երևույթի մեջ, այլև դրան բերում է իր անմիջական մասնակցությունը: Մարդ արարածի ի հայտ գալու հետ միաժամանակ վերջինս պատերազմին իր մասնակցությունը բերել է ամենատարբեր դերերով՝ սկսած պատերազմի զոհի հանդիսացող պասիվ օբյեկտ լինելուց և վերջացրած պատերազմի սուբյեկտ հանդիսացող գերպրոֆեսիոնալ ռազմիկից կամ գլխավոր հրամանատարից: Եվ այսպես, պատերազմի շարժիչ ուժը մարդն է, որը ամենատարբեր դերերով ու միջոցներով իր մասնակցություն է բերում պատերազմին:

Այս առումով խնդիրը դիտարկելիս պատերազմի մասնակիցներին ամենաընդհանուր իմաստով ամենից առաջ կարելի է բաժանել 2 խմբի.

1. Պատերազմի ակտիվ մասնակիցներ,
2. Պատերազմի պասիվ մասնակիցներ:

1. **Պատերազմի ակտիվ մասնակիցներ:** Այս խմբում ընդգրկվում են այն մարդիկ, որոնք պատերազմական գործողություններում, որպես կանոն, ակտիվ դերակատարություն ունեն: Դրանք սովորաբար 15-ից 75 տարեկան տղամարդիկ են, թեև հասկանալի է, որ մի կողմից այս տարիքային խումբ ունի իր տարիքային հայտնի ակտիվ ենթասահմանները, իսկ մյուս կողմից էլ՝ պատերազմի սուբյեկտ հանդիսացող անձիք պատերազմի ընթացքում կարող են փոխել իրենց դերը և անցնել հաջորդ խումբ՝ դառնալով պատերազմի օբյեկտ (օրինակ՝ գերության կամ պատերազմը միակողմանի դադարեցնելու պարագայում):

Մարդկության գիտակցական պատմության սկզբից ի վեր պատերազմի սուբյեկտ հանդիսացող մարդիկ իրենց հերթին բաժանվել են 4 հիմնական խմբի.

- 1.1. Պրոֆեսիոնալներ,
- 1.2. Ավագակներ,
- 1.3. Աշխարհագորայիներ,
- 1.4. Վարձկաններ:

1.1. **Պրոֆեսիոնալներ:** Պրոֆեսիոնալը դա այն մարդն է, որը պատերազմով զբաղվում է որպես արհեստ կամ մասնագիտություն և սա նրա հիմնական սոցիալական գործառնություն է: Մարդկության գիտակցական պատմության սկզբից ի վեր հասարակության մեջ հայտնվել են մարդիկ, որոնք հենց այս ոլորտն են ընտրել որպես իրենց մասնագիտություն, ընդ որում, եթե երբեմն դա եղել է գիտակցական ընտրության արդյունք, ապա, երբեմն, մարդը իր ծննդի իսկ փաստով արդեն պատկանել է որոշակի սոցիալական խմբի, որի կոչումն էր լինել պրոֆեսիոնալ ռազմիկ (օրինակ՝ քառորիները):

Պատերազմի պրոֆեսիոնալներին կարելի է քննարկել հետևյալ խմբերում.

- 1.1.1. Ռազմական դասակարգ,
- 1.1.2. Ռազմականացված ստրուկներ,
- 1.1.3. Ռազմավանական օրդեններ,
- 1.1.4. Զաղաքային միլիցիա:

1.1.1. **Ռազմական դասակարգ:** Ռազմական դասակարգը կազմող մարդիկ այն մարդիկ են, որոնք իրենց սոցիալական դրության բերումով, դրություն, որը, որպես կանոն, ձեռք էր բերվում հիշատակված դասակարգին պատկանող ընտանիքում ծնվելու փաստով, հանդիսանում են պրոֆեսիոնալներ կամ, առնվազն, գոնե ենթադրվում էր, որ նրանք պետք է լինեին այդպիսին: Երբեմն, սակայն, սոցիալական դրության փոփոխությունը տեղի էր ունենում նաև անձի կյանքի ընթացքում (օրինակ՝ ասպետական կոչման արժանանալը), սակայն, ի համեմատ նախորդ դեպքի, սա կազմում է անհամեմատ ավելի փոքր տոկոս:

Մարդկության գիտակցական պատմության ընթացքում ռազմական դասակարգի հիմնական ներկայացուցիչները հետևյալն են.

- 1.1.1.1. Տոհմապետներ,

- 1.1.1.2. Զատրիներ,
- 1.1.1.3. Մարիաներ,
- 1.1.1.4. Կատաֆրակտներ,
- 1.1.1.5. Սամուրայներ,
- 1.1.1.6. Ասպետներ,
- 1.1.1.7. Վիկինգներ,
- 1.1.1.8. Փահլավաններ:

1.1.1.1. Տոհմապետներ: Ի սկզբանե տոհմապետներ էին դառնում մարդիկ, որոնք իրենց, որպես կանոն, ֆիզիկական և հոգեկան, ավելի հազվադեպ՝ սոցիալական, դրության բերումով կանգնում են տոհմական կապերով միավորված մարդկանց գլուխ: Այսպիսով, ի սկզբանե արդեն իսկ ունենալով տոհմի միջին անդամից բարձր անձնական հատկանիշների ամբողջություն, տոհմապետների վրա կարծես մեխանիկորեն դրվեցին նաև ռազմական պարտականություններ: Արդյունքում՝ ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ ռազմական և պատերազմական գործունեությունը տոհմապետների համար վերածվեց մասնագիտության, իսկ արդյունքում էլ մարդկության գիտակցական պատմության ընթացքում նրանք հանդես եկան որպես պատերազմի առաջին պրոֆեսիոնալներ:

Պետք է ավելացնել նաև, որ պրոֆեսիոնալների հաջորդ խմբերը իրենց արմատներով այս կամ այն չափով գնում էին դեպի այս խումբը՝ դեպի տոհմապետները, հանդիսանալով զարգացման, ըստ էության, հաջորդ մի աստիճան: Տոհմապետները կարևոր դերակատարություն ունեին տոհմատիրական հասարակություններում, սակայն պետական ինստիտուտների ի հայտ գալու և ամրապնդվելու հետ միաժամանակ նրանց դերն աստիճանական անկում է ապրում, իսկ տոհմապետն էլ, որպես սոցիալական երևույթ, անցնում է զարգացման հաջորդ աստիճանի (արքա, ռազմական ավագանու այլ ներկայացուցիչ և այլն): Եվրասիայի պատմության մեջ տոհմապետների տիպիկ օրինակների կարելի է հանդիպել ամենից առաջ սեմիտական, հնդեվրոպական ու թյուրքական ազգերի մեջ (աբբադյաններ, ամորիացիներ, արամեացիներ, գերմանական ցեղեր, Մեծ տափաստանի բոչվորներ և այլն):

Հայոց պատմության մեջ տոհմապետի, որպես ռազմաքաղաքական ավագանու ներկայացուցչի, դերն ամենից լավ արտահայտված է Հայկ Նահապետի կերպարում:

1.1.1.2. Զատրիներ: Սրանք ռազմական դասակարգի յուրօրինակ ներկայացուցիչներ էին, որոնք ի հայտ եկան արիական արշավանքների դարաշրջանին հաջորդող ժամանակաշրջանում, իսկ հետագայում էլ իրենց վերջնական տեսքը ստացան հնդկական պետություններում: Ամենաընդհանուր իմաստով քատրին դա եվրոպական ասպետության հնդկական ներկայացուցիչն էր, թեև, իհարկե, հողատիրական և սոցիալ-տնտեսական այլ առումներով առկա էին էական տարբերություններ: Զատրիների միակ և կարելի է ասել նույնիսկ բացառիկ առանձնահատկությունն այն էր, որ նրանք պատկանում էին մեկ, որոշակի ու հստակ որոշված դասակարգի (կաստայի), որի մեջ անհատը կարող էր մուտք ունենալ միայն և միայն իր ծննդյան փաստով: Այս կապակցությամբ պետք է հատկապես նշել, որ կաստային փակ բնույթը ինքնանպատակ չէր, այլ ուներ կոնկրետ սոցիալական նշանակություն՝ կոչված լինելով պահպանել ռազմական դասակարգը քայքայումից ու կազմալուծումից՝ հատկապես խաղաղ պայմաններում:

Զատրիները Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության հետ առնչվում են այնքանով, որ դրանց ստեղծման պատճառը հանդիսացան հայերը, որոնք իրականացրին հայտնի արիական արշավանքները և դրա արդյունքում, մասնավորապես, նվաճեցին Հյուսիսային Հնդկաստանը:

1.1.1.3. Մարիաներ: Մարիաները, որպես, Արիական տերությունում գոյություն ունեցած «արիաների» սոցիալական խմբի օրգանական շարունակություն, ռազմական դասակարգի յուրօրինակ ներկայացուցիչներ էին, որոնք արմատներով գնում էին դեպի արիական արշավանքների դարաշրջանն, սակայն հետագայում վերջնական տեսքը ստացան արդեն Միտանիի թագավորությունում: Այսպիսով՝ մարիաները ամենաընդհանուր իմաստով Միտանիի թագավորության բանակի էլիտար ռազմիկներն էին, որոնք հատկապես էին աչքի ընկնում իրենց մարտական կարողություններով և, որպես կանոն, մարտնչում էին մարտակառքերով: Ինչպես և քատրիների պարագայում, մարիաների միակ և կարելի է ասել նույնիսկ բացառիկ առանձնահատկությունն այն էր, որ նրանք պատկանում էին մեկ, որոշակի ու հստակ որոշված դասակարգի (կաստայի), որի մեջ անհատը կարող էր մուտք ունենալ միայն և միայն իր ծննդյան փաստով: Այս կապակցությամբ պետք է հատկապես նշել, որ կաստային փակ բնույթը

ինքնանպատակ չէր, այլ կրկին ուներ կոնկրետ սոցիալական նշանակություն՝ կոչված լինելով խաղաղ պայմաններում պահպանել ռազմական դասակարգը քայքայումից և կազմալուծումից:

Մարիաները Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ առանցքային տեղ ունեն, քանի որ կազմում էին Միտանիի հայկական թագավորության բանակի կորիզը:

1.1.1.4. Կատաֆրակտներ: Սրանք Եվրասիայի ռազմական պատմության յուրօրինակ սուբյեկտներ են, որոնք հանդես եկան սկսած մ.թ.ա. III դարի երկրորդ կեսից և գոյություն ունեցան մինչև IV դարի կեսերը: Կատաֆրակտների ի հայտ գալը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ ոչ հունական աշխարհը, ընդհարվելով հունական աշխարհի ռազմական հիմնական այցեքարտը հանդիսացող հույիտների ծանր ֆալանգի և նրա օժանդակ ուժերի հետ, արդյունքում կարիք ունեցավ մի որևէ ուժ ունենալ, որը ի վիճակի կլիներ պայքարել ֆալանգի դեմ: Այս պայմաններում, քանի որ Ասիայում ավանդականորեն ուժեղ ռազմական միավորը հանդիսանում էր հեծյալ ռազմիկը, լուծումը գտնվեց ինքնըստինքյան՝ առաջացավ ծանր զինված և զրահավորված հեծյալ ռազմիկը, որի հիմնական կոչումն ու նշանակությունը հունական ռազմական մեքենայի հիմնական տարրը հանդիսացող ֆալանգի դեմ պայքարն էր: Այդ պայքարն արտահայտվում էր հակառակորդի ֆալանգին ճակատային հզոր հարված հասցնելու, նրա շարքերը ճեղքելու և մնացած ուժերի համար հաղթանակի հնարավորություն ապահովելու մեջ:

Պետք է ավելացնել, սակայն, որ կատաֆրակտների առաջացումը վերջնականապես չլուծեց ֆալանգի և վերջինիս օժանդակ ուժերի դեմ հաջող պայքար ապահովելու հետ կապված ոչ հունական աշխարհի ունեցած խնդիրները, քանզի ֆալանգի դասավորությունը ոչ միշտ էր հաջողվում հաջողությամբ ճեղքել: Այսպես, ըստ մեզ հասած տեղեկությունների կատաֆրակտների համեմատականորեն հաջող կիրառման օրինակ կարող հանդիսանալ մ.թ.ա. 190 թ-ի դեկտեմբերի 22-ի Մագնեսիայի ճակատամարտը, մասամբ նաև մ.թ.ա. 53 թ-ի մայիսի 7-ից 9-ի Խառանի ճակատամարտը: Կապված այն բանի հետ, որ ռազմաքաղաքական նոր ուժի՝ Հռոմեական հանրապետության, ի հայտ գալով ֆալանգը, իր դասական տեսքով, որպես ռազմական միավոր դադարեց գոյություն ունենալ, իսկ լեգեոնների դեմ պայքարելու համար էլ պետք էին նոր մոտեցումներ, կատաֆրակտները սկզբում էականորեն փոխեցին իրենց դեմք և դիմագիծը, իսկ հետագայում էլ վերջնականապես վերացան՝ վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանը վրա հասնելուն պես վերածվելով ծանր զինված հողատեր կամ տոհմիկ ավագանու ներկայացուցիչների:

Կատաֆրակտների համալրման դասակարգային հիմքը հողատեր և (կամ) տոհմիկ ավագանու ներկայացուցիչներն ու նրանց մերձավոր անձիք էին, որոնք ֆինանսապես ի վիճակի էին ապահովել կատաֆրակտի բավականին թանկ արժեքող սպառազինությունը: Օրինակ, մ.թ.ա. 53 թ-ի մայիսի 7-ից 9-ի Խառանի ճակատամարտում հիշատակվող պարթև զորավար Սուրենը ուներ 10.000 ռազմիկ կազմող իր անձնական զորամասը, որոնց մեջ կատաֆրակտները զգալի տոկոս էին կազմում: Կատաֆրակտները ստեղծված էին ճակատային հզոր հարված հասցնելու միջոցով ծանրազեն հետևակի շարքերը ճեղքելու համար, ինչն էլ ստիպում էր նրանց, ի տարբերություն հետագա դարաշրջանների ծանր հեծյալների, ապահովել կոլեկտիվ գործողությունների և համագործակցության բարձր մակարդակ: Կատաֆրակտների թույլ կողմը իր հերթին նույնն էր, ինչ մնացած ծանր հեծյալներինը բոլոր դարաշրջաններում՝ համեմատական անոյուրաշարժություն, համեմատականորեն շուտ հոգնելը, առանց Նժույգի վատ գործելը, բանակի ընդհանուր բանակում համեմատականորեն փոքրաքանակ լինելը և այլն:

Կատաֆրակտները դասականորեն ներկայացված էին ամենից առաջ Պարթևական թագավորության բանակում, սակայն, բնականաբար ունենալով որոշակի առանձնահատկություններ, դրանք կային նաև Քուշական և Ալանական թագավորությունների բանակների կազմում: Կատաֆրակտների հարձակողական զինանոցում առկա էին ծանր, երկար նիզակը և ծանր թուրը, երբեմն, հնարավոր է՝ տապարը, գուրգը կամ լախտը: Ըստ որոշ տվյալների Հայկական կատաֆրակտները ունեին նաև նետ և աղեղ:

Կարելի է ենթադրել, որ Հայկական բանակում կատաֆրակտները իրենց դասական տեսքով սկսվում են հայտնվել Վաղարշակ I-ի (մ.թ.ա. 247-225) թագավորության ամենասկզբից, թեև ծանր հեծելազոր զորատեսակն այստեղ բնականաբար կար դեռ շատ վաղուց: Հետագա դարաշրջանում Հայկական բանակում այս զորատեսակին նոր մարտական որակներ հաղորդվեց Տիգրան II Մեծի (մ.թ.ա. 95-38) դարաշրջանում, երբ վերջինիս թիվը կազմում էր 17.000 ռազմիկ՝ բանակի ոչ լրիվ, բան 10 տոկոսը: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության ընթացքում կատաֆրակտների կիրառման ամենահայտնի օրինակներն են մ.թ.ա. 69 թ-ի մայիսի կեսից հոկտեմբերի կես

ընթացած Տիգրանակերտի ճակատամարտը, մ.թ.ա. 68 թ-ի սեպտեմբերի 15-ի Արածանիի ճակատամարտը և այլն:

1.1.1.5. Ասպետներ: Ասպետությունը ամենից առաջ Արևմտյան և Կենտրոնական, իսկ հետագայում որոշակիորեն նաև Արևելյան Եվրոպային ու Մերձավոր Արևելքին բնորոշ մի սոցիալական երևույթ էր, որն առաջացավ VIII-IX դարերում և գործնականում վերացավ XVI դարում: Ասպետների դասակարգը համալրվում էր ռազմաֆեոդալական ավագանու ներկայացուցիչների կողմից, որոնց հիմնական գործը պատերազմն էր: Ասպետն իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր ծանր զինված հեծյալ մի ռազմիկ, որը, ունենալով պատվի յուրօրինակ վարքականոն և գործելով հստակ սոցիալ-հիերարխիկ համակարգում, իր ողջ գործունեությունը տեսնում էր բացառապես միայն պատերազմի մեջ: Ասպետների զինանոցը ընդգրկում էր իր ժամանակի գրեթե բոլոր զինատեսակները, թեև որոշ զինատեսակներից ասպետներն օգտվում էին համեմատականորեն քիչ (օրինակ՝ նետն ու աղեղը), իսկ որոշ զինատեսակներից էլ գործնականում չէին օգտվում (օրինակ՝ արբալետը): Ասպետների ուժեղ կողմը նույնն էր, ինչ կատաֆրակտներինը և ընդհանրապես բոլոր ծանր հեծյալներինը, որը դրսևորվում էր ծանր հեծյալի ունեցած առավելություններում՝ հզոր հարվածային ուժ, դժվար խոցելիություն և այլն: Ասպետների թուլությունը մեծ հաշվով ևս բնորոշ էր բոլոր ծանր հեծյալներին՝ համեմատականորեն շուտ հոգնելը, բանակի ընդհանուր քանակում համեմատականորեն փոքրաքանակ լինելը և այլն: Թուլության առանձնահատուկ և մեծապես միայն ասպետներին բնորոշ տեսակ էր հանդիսանում նաև պատվի վարքականոնի որոշակի յուրօրինակությունից բխող վարքագիծը, որը հաճախ արտահայտվում էր անկարգապահությամբ, ինքնագործունեությամբ, անհատական գործողություններով տարվելով, հրամանները ոչ ճշգրիտ կամ ինքնակամ կատարելով, դրանք ընդհանրապես չկատարելով և այլն:

Հայկական բանակում դասական իմաստով ասպետներ եղել են միայն Կիլիկիայի թագավորության բանակում, այն էլ XIII դարի կեսերից մինչև XIV դարի երկրորդ կեսն ընկած ժամանակահատվածում: Միաժամանակ, սակայն, ինչպես Հայկական, այնպես էլ Մերձավոր Արևելքի քրիստոնեական այլ պետությունների բանակները ունեին նմանատիպ մի սուբյեկտ ի դեմս ռազմաֆեոդալական ավագանու իրենց ծանր զինված հեծյալների, որոնք, չկոչվելով հանդերձ «ասպետ» և չունենալով եվրոպական ասպետների դասական տեսքը, միաժամանակ, սակայն, իրենց բազում հատկանիշներով նույնանում էին վերջիններիս հետ: Այս կապակցությամբ պետք է նշել, որ Մերձավոր Արևելքի ծանր հեծյալները մեծապես զուրկ էին իրենց եվրոպական համարժեքներին բնորոշ թերություններից՝ կապված տարածաշրջանի պետական զարգացումների յուրօրինակություններով: Օրինակ, Բյուզանդական կայսրության ծանր հեծելազորը, ի տարբերություն եվրոպական ասպետական հեծելազորի, անհամեմատ ավելի կարգապահ և շարժունակ էր, ինչպես նաև ուներ կազմակերպման հստակ սկզբունքներ: Իր հերթին Հայկական ծանր հեծելազորը վերջինիս գումարում էր նաև հեռամարտի և մանևրային մարտի միջոցների հաջող կիրառումը:

Ասպետները, բացառությամբ որոշ էպիգոդիկ օրինակների, Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ հայտնվում են հիմնականում XI դարի վերջից՝ կապված խաչակրաց արշավանքների հետ: Այն բանից հետո, սակայն, երբ XIII դարի վերջում Մերձավոր Արևելքում գործող խաչակրաց հիմնական իշխանությունները անկում ապրեցին, դրան զուգընթաց հիմնականում վերացավ նաև վերջիններիս մասնակցությունը Հայոց ռազմական պատմության հետ կապված իրադարձություններին:

1.1.1.6. Սամուրայներ: Սամուրայները բացառապես ճապոնական քաղաքակրթությանը բնորոշ ռազմաֆեոդալական ավագանու ներկայացուցիչներ էին, որոնք, ամենաընդհանուր իմաստով կրկնելով միջնադարյան Եվրոպայի ասպետներին, միաժամանակ նաև ունեին իրենց վարքագծի յուրօրինակ առանձնահատկությունները, ինչպես նաև պատվի վարքականոնի յուրօրինակությունները: Սամուրայների հարձակողական զինանոցում առկա էին նետն ու աղեղը, տարբեր տեսակի թերե, սրեր և դաշույններ, իսկ ավելի ուշ ժամանակաշրջանում էլ նրանք սկսեցին կիրառել նաև հրազեն:

Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության հետ սամուրայները գործնականում չեն առնչվել:

1.1.1.7. Վիկինգներ: Վիկինգները բացառապես Սկանդինավյան երկրներին բնորոշ ռազմական խավի ներկայացուցիչներ էին, որոնք սկսեցին գործել VIII դարի վերջից և գոյություն ունեցան մինչև XI դարի երկրորդ կեսը, իսկ նրանց «Ոսկյա դարաշրջանը» համարվում է IX-X դարերը: Վիկինգն իրենից ներկայացնում էր ռազմական ուղին ընտրած սկանդինավյան ազգերից

մեկի արական սեռի անձնավորություն, որը, չկարողանալով իր նյութական ու հոգևոր պահանջմունքների բավարարումը գտնել հայրենի եզերքներում, միավորվում էր իր նման անձանց հետ և, կազմելով ռազմական ջոկատ, սկսում էր զբաղվել ռազմական բնույթի գործունեությամբ, որն ամենից առաջ արտահայտվում էր ավազակային հարձակումներով ու ասպատակություններով, իսկ, երբեմն, նաև՝ վարձկան գործունեությամբ: Վիկինգները, ինչպես և այլ պրոֆեսիոնալները, տիրապետում էին իրենց ժամանակի զենքի բոլոր տեսակներին, սակայն հատկապես վարպետ էին գործում ծանր և միջին տապարներով: Իրենց բնույթով վիկինգներին մոտ էին կանգնած, սակայն նրանց հետո ոչ մի կերպ չէին նույնանում նորմանական վարձկանները, որոնց մասին կիսովի առջևում:

Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ վիկինգները գրեթե հետք չեն թողել և առնչվում են մեր կողմից ուսումնասիրվող թեմային այնքանով, ինչքանով որ այս կամ այն չափով ընդհարվել են Բյուզանդական կայսրության հետ կամ հանդես են եկել վերջինիս բանակում որպես վարձկան տարր:

1.1.1.8. Փահլևաններ: Փահլևանները եվրոպական ասպետների մահմեդական օրինակներն էին, որոնք Մերձավոր Արևելքում առաջացան և որոշակի զարգացում ապրեցին խաչակրաց արշավանքների ազդեցության տակ, սակայն հետագայում իրենց զարգացումն այդպես էլ չստացան: Ինչպես և ասպետները, փահլևանները ևս հավաքագրվում էին ռազմաֆեոդալական ավագանու ներկայացուցիչներից, ունեին իրենց պատվի վարքականոնի յուրօրինակ ըմբռնումները, սակայն նրանք վերջնական տեսքով այդպես էլ չձևավորվեցին, իսկ հետագայում էլ վերացան: Փահլևանները, քանի որ որպես առանձին ռազմական դասակարգ այդպես էլ չձևավորվեցին, մեծ հաշվով չունեին իրենց գործողությունների այնպիսի յուրահատկություններ, որոնք հնարավոր կլինեին առանձնացնել, իսկ նրանք իրենք էլ գործում էին մահմեդական բանակի ծանր հեծելազորի համար ընդհանուր գործող չափանիշների շրջակայքում:

1.1.2. Ռազմականացված ստրուկներ: Մարդկության գիտակցական պատմության սկզբից ի վեր առկա է եղել այն երևույթը, երբ որևէ անհատ, հայտնվելով ստրուկի կարգավիճակում, այսինքն՝ գտնվելով սոցիալական հիերարխիայի ամենաներքևում, իր օգտագործումն էր գտնում ոչ միայն քաղաքացիական կյանքի մյուս ոլորտներում, այլև՝ պատերազմում: Այս կապակցությամբ բոլոր ժամանակների ռազմական ստրուկները մեծ հաշվով ունեին մի քանի ընդհանուր հատկանիշներ, որոնցից կարելի է առանձնացնել, օրինակ, սոցիալական կապերի լիակատար բացակայությունը այն հանրույթի հետ, որտեղ նրանք գործում էին, ձեռք բերման ու ռազմական ուսուցման հստակ կանոնակարգված համակարգի առկայությունը և այլն:

Ռազմականացված ստրուկների կիրառումը պայմանավորված էր միանգամից մի քանի հանգամանքներով, որոնցից կարելի է մատնանշել.

ա) տիրակալի կողմից ձեռքի տակ անխափան, հստակ գործող և հրամանները անվերապահորեն ու որակով կատարող ռազմական մեքենա ունենալու ցանկությունը: Օրինակ, հրազեն կիրառող ենիջերիական կորպուսի առկայությունը հնարավորություն տվեց Օսմանյան սուլթաններին, ի տարբերություն այլ մահմեդական տիրակալների, ոչ միայն պահպանել իրենց մինչ այդ որոշակիորեն ամորֆ պետությունը, այլև ստեղծել մահմեդական աշխարհի ամենակենտրոնացված պետություններից մեկը: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ «բոլորական անարխիայի» տեսակետից Օսմանյան սուլթանությունը ի սկզբանե նույնիսկ ավելի վատ վիճակում էր գտնվում, քանի որ Օսմանյան սուլթանության կայացման ժամանակաշրջանում Փոքր Ասիայում բոլոր տարրն իրոք ավելի դոմինանտ էր, ի համեմատ հենց նույն Ասորիքի կամ Եգիպտոսի, իսկ գուլյամների թվաքանակի տեսակետից էլ վիճակն այստեղ նույնիսկ ավելի ծանր էր: Օսմանյան սուլթանության սուլթաններին, սակայն, լուծումը նվիրեց հենց ժամանակը: Իրոք, ենիջերիական կորպուսը ստեղծել էր դեռևս Մուրադ I-ը (1360-1389), սակայն ենիջերիներին կվիճակվեց այդպես էլ մնալ գուլյամների ընդամենը միայն որոշակիորեն ձևափոխված տարբերակներից թերևս միայն մեկը, եթե հենց այդ ժամանակ ի հայտ չգար մի գերհաջող հայտնագործություն՝ հրազենը: Հենց այս հայտնագործությունն էր, որը կտրուկ բարձրացրեց ենիջերիական հետևակի մարտական հատկանիշները և ի վերջո, արդեն մահմեդական միջնադարի վերջում, այն Օսմանյան սուլթանության տիրակալների ձեռքը տվեց մի ուժ, որի առաջ բոլոր տարրը արդեն որևէ հնարավորություն չունեին: Վերջ, այժմ սուլթանները կարող էին հանգիստ հենվել սեփական ենիջերիների վրա և, համագործակցելով իրենց նկատմամբ լոյալ բոլորների հետ, պարզ է, որ սրանք էլ ցանկացած պարագայում կային, ճնշել ըմբոստ վարքագիծ դրսևորող բոլորներին: Հետաքրքիր է նշել, որ օսմանյան փորձը ոչ պակաս հաջող կիրառեց նաև

Աբբաս I Մեծը (1588-1629) Սեֆյանների շահությունում, քանզի քոչվորներն այստեղ ևս իրենց անչափ ազատ էին զգում, ինչն XVI դարի վերջին արդեն գործնականում հարցականի տակ էին դնում Սեֆյանների պետության գոյությունն իսկ: Արդյունքում՝ բարենորոգիչ այս շահը ստեղծեց հրազենով զինված թուֆենքիերի իր կորպուսը, որտեղ հավաքագրում էր ռազմիկներ հասարակ խավերից, այլազգիներից և նույնիսկ քրիստոնյաներից (վրացիներ և հայեր), որը վերջնականապես սաստեց քոչվորներին:

բ) համալրման համեմատական հեշտությունը, երբ փաստորեն կարելի էր ցանկացած արագությամբ գնել ցանկացած քանակի ստրուկ: Ասվածի դասական օրինակ կարող է հանդիսանալ, օրինակ, այն իրավիճակը, որը ղվիչախների համար առաջացավ մոնղոլական արշավանքների արդյունքում, երբ հայրենի տափաստաններից վտարված ղվիչախները իրենց հանգրվանը գտան Մամլուքյան սուլթանությունում, որտեղ էլ էյուբյանների վերջին տիրակալները, գնելով նրանց որպես ռազմականացված ստրուկներ, արագորեն և կարծես «օդից» իրենց ձեռքի տակ միանգամից խոշոր և մարտունակ ռազմական ուժեր ունեցան:

գ) դրական պայմանների առկայության դեպքում ձեռքի տակ համալրման գործնականում անսպառ բազա ունենալը: Իրոք, եթե առկա են դրական պայմաններ, ապա բավարար նյութական միջոցներ ունեցող ցանկացած տիրակալ ի վիճակի էր, ի հաշիվ ստրկավաճառների գործունեության, ձեռքի տակ ունենալ համալրման գործնականում անհատում բազա: Ի դեպ ասած կարծում եմ, որ այլ հանգամանքների հետ միասին հենց այս հանգամանքն էր ընկած Կիլիկյան թագավորության և Մամլուքյան սուլթանության ռազմական հզորության տարբերության հիմքում, քանզի, եթե Յայոց արքան հենվում էր ընդամենը միայն բնական աճի հաշվին շատացող իր հայրենակիցներից հավաքագրվող ուժերի վրա, ապա Մամլուքյան սուլթանության տիրակալները, շահավետ առևտուր կազմակերպելով տարանցիկ ուղիների վրա, ի վիճակի էին Մեծ տափաստանից կամ Արաբական անապատից գործնականում անհատում մարդկային ու բավականի ռազմունակ ուժեր ձեռք բերել և դրանք ալիք առ ալիք նետել հայերի վրա: Այս պայմաններում ուժերի հարաբերակցությունն ակնհայտ է, իսկ վերջնական արդյունքը՝ կանխատեսելի:

Ռազմականացված ստրուկների թերությունները, որպես կանոն, բխում էին իրենց առավելություններից, որոնցից կարելի է առանձնացնել.

ա) այն հանրույթի կենսական շահերին խորթ լինելը, որի պաշտպանությունը կոչված են իրականացնելու: Օրինակ՝ XIII դարի կեսերից Եգիպտոսում իշխանության հասած և Մամլուքյան սուլթանությունը հիմնադրած մամլուքները բացարձակապես խորթ էին տեղական բնակչության շահերին ու վերջիններս իրենց իշխանության տակ գտնվող տարածքը և բնակչությանը, չնչին բացառություններով, բայց այնուհանդերձ դիտարկում էին որպես իրենց բաժին հասած ընդամենը ռազմավարի պես մի բան, որն օգտագործում էին սեփական բացառապես միայն նեղ անձնական, լավագույն դեպքում՝ դասակարգային, շահերից ելնելով,

բ) որոշ դեպքերում դաստիարակման համեմատական երկար ժամանակը: Այսպես, ենիչերիների շարքերում ներգրավվում էին մի քանի տարին հազիվ բոլորած արական սեռի երեխաներ և պարզ էր, որ, մինչև սրանք մարտական որևէ լուրջ նշանակություն ունենային, պետք էր անցնել առնվազն 15 տարի,

գ) համալրման բազայի բացակայության դեպքում ռազմական հզորության աստիճանական անկումը: Օրինակ, այն բանից հետո, երբ, կապված Մամլուքյան սուլթանության հետ լարված հարաբերություններով, XV դարի վերջին ու XVI դարի սկզբին Օսմանյան սուլթանության տիրակալները փակեցին մամլուքների համալրման հիմնական բազա հանդիսացող Ստամբուլի ստրուկների շուկան, մի քանի տասնամյակում մամլուքների՝ Մամլուքյան սուլթանության ռազմական հզորության հիմքը հանդիսացող տարրերի, թիվը Մամլուքյան սուլթանությունում կտրուկ անկում ապրեց,

դ) «ներարկիչի» կամ «կախվածության» ազդեցությունը: Սա այն վիճակն է, երբ հանրույթը, հույսը դնելով ռազմական ստրուկների վրա և հոգալով ընդամենը միայն բավարար նյութական միջոցներ ապահովելու մասին, ռազմական առումով ժամանակի ընթացքում, որպես կանոն, աստիճանաբար դեգրադացվում է: Ասվածի օրինակ է հանդիսանում օրինակ Մամլուքյան նույն սուլթանության սիրող հանդիսացող Եգիպտոսը, որի արաբ բնակչությունը ռազմական որևէ լուրջ նշանակություն գործնականում չունեց,

ե) ներքին ապստամբության վտանգը: Սա այն իրավիճակն է, երբ իրենց արդեն որոշակիորեն ուժեղ, իսկ իրենց պաշտպանությանը ենթակա հանրույթին և նրա տիրակալին էլ

կրիտիկական մի սահմանից ավելի թուլացած գտնելու պարագայում կարող էր պայթել ներքին ապստամբություն, որը, հաջողության պարագայում, կտապալեր տիրակալի իշխանությունը, իշխանության կբերեր ռազմականացված ստրուկներին, իսկ հանրույթին էլ փաստորեն կդներ ռազմականացված ստրուկների լիակատար տիրապետության տակ: Նման ապստամբության ամենաառաջին, թեև մեծ հաշվով անհաջող, օրինակներից մեկն էր թյուրքական տարրից կազմված գուլյամների ապստամբությունը Արաբական խալիֆությունում: Խոսքն այսպես կոչված «Սամառայի անարխիա»-ի մասին է, երբ խալիֆության ընդհանուր մոտ 400.000 հոգանոց բանակում արդեն 70.000 հոգի կազմող թյուրք գուլյամները, որոնց թույլատրելի-կրիտիկական կուտակման չափը ողջ պետությունում և, հատկապես, մայրաքաղաքում անցել էր բոլոր սահմանները, 861-870 թվականների ընթացքում գահ բարձրացրեցին ու գահընկեց արեցին 4 խալիֆների, ընդ որում այս խռովությունը հնարավոր եղավ ճնշել միայն այն բանի հաշվին, որ կտրուկ կերպով սահմանափակվեց թյուրք Նոր գուլյամների հոսքը դեպի խալիֆության բանակ: Վերջին հանգամանքը Աբբասյաններին ի վերջո օգնեց կայունացնել իրավիճակը, բայց միաժամանակ էլ դա նաև բերեց Արաբական խալիֆության բանակի կտրուկ թուլացմանը, իսկ արդյունքում՝ պետության քայքայմանը (տես Նախորդ կետը): Գուլյամների խռովության շատ ուշագրավ մի օրինակ էլ կապված է Համդանյանների Էմիրության Էմիր Սեյֆ-էդ-Դուլայի (944-967) հետ, որը, հատկանշական այս հանգամանքն էլ հենց մեզ ստիպեց հիշատակել այս օրինակը, 957 թվականին, երբ իրենց տիրակալից դժգոհ գուլյամները պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դրոմամբ ցանկանում էին ձերբակալել իրեն և հանձնել կայսրությանը, հաշիվ տեսավ ապստամբների հետ տեղական ուժերի՝ բեդվինական ու դելամական ցեղային աշխարհագրի, ուժերով:

Մարդկության գիտակցական պատմության ընթացքում ռազմականացված ստրուկների հիմնական ներկայացուցիչները հետևյալն են.

- 1.1.2.1. Մարդեր,
- 1.1.2.2. Գուլյամներ,
- 1.1.2.3. Մամլուքներ,
- 1.1.2.4. Ենիչերիներ,
- 1.1.2.5. Գլադիատորներ:

1.1.2.1. Մարդեր: Հայոց, իսկ որոշակիորեն նաև հարակից երկրների պատմության մեջ հունահռոմեական աղբյուրների կողմից հաճախ է հիշատակվում «մարդեր» կոչվող մարդկանց մի խումբ, որն ավանդականորեն ընդունված է ընկալել որպես որոշակի մի ցեղ: Այս կապակցությամբ կարծում եմ, սակայն, որ, թեև հարցն, իհարկե, այնուհանդերձ լրացուցիչ և ավելի խորը ուսումնասիրության կարիք ունի, սակայն իրականում խոսքն այնուհանդերձ գնում է ոչ թե առանձին ցեղի ներկայացուցիչների մասին, ինչպես ընդունված է կարծել պատմագիտության մեջ, այլ Հայկական կամ այլ բանակի առանձնահատուկ կարգավիճակ ունեցող հատուկ զորամասի ռազմիկների մասին: Կարելի է ենթադրել, որ այս զորամասը համալրվել է ազատություն ստացած ստրուկներից, որից էլ բխում է նրանց «մարդ» պատվավոր անունը, ի հակակշիռ «մարդ» չհամարվող ստրուկների: Առկա տվյալների վերլուծությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ հայկական պետական միավորների ազդեցության ոլորտում գործող մարդերի ռազմական ուսուցումն և պատրաստվածությունը անցել է Տուրուքերան Նահանգի Մարդաղի ու Վասպուրական Նահանգի Մարդաստան գավառներում՝ այս պաշտոնը ժառանգաբար վարող և «Հայր թագավորի» պատվավոր տիտղոսը կրող Մարդպետունիների (մարդերի պետերի) Նախարարական տոհմի գլխավորությամբ¹⁷: Հարկ է նշել, որ Մարդպետունիները խիստ կարևոր դերակատարություն ունեին նաև Հայոց արքունիքում, քանզի սրանից զատ ժառանգաբար նրանց էր հանձնված նաև անչափահաս թագաժառանգի դաստիարակությունը, արքունի վերակացությունը, ինչպես նաև արքայական ամրությունների, արքայի կանանոցի, կալվածքների, հանդերձարանի և պետական գանձարանի պահպանությունը: Անուղղակիորեն մարդ ռազմիկներից կազմված զորամասի առկայությունն է ապացուցում նաև.

ա) Հայկական բանակում մարդերի առանձնահատուկ ռազմունակությունը, որը հիմք է տալիս ասելու, որ մենք գործ ունենք հատուկ պատրաստված և խիստ պրոֆեսիոնալ ռազմիկների հետ,

¹⁷ Տես՝ Ադոնց Ն. «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում», Երևան 1987, էջ 463-464:

բ) Մադիսագական գնդի կազմում գործող մարդերից կազմված հատուկ ջոկատի առկայության փաստը, որի հրամանատարը ժառանգաբար նշանակվում էր նույն Մարդպետունիների տոհմից:

Մարդերը հիշատակվում են մի շարք դեպքերում և բոլոր հիշատակումներում էլ, ինչքան էլ դրանք հատվածական լինեն, հաշվի առնելով հաղորդման կոնտեքստը, խոսքը գնում է միջինից բարձր պատրաստվածություն ունեցող ռազմիկների մասին: Մարդերն իրենց զինանոցում ունեին իր ժամանակի ռազմիկի ողջ ռազմական հանդերձանքն և զինվածությունը՝ դրա լավագույն տարբերակներով:

1.1.2.2. Գուլյամներ: Գուլյամների սոցիալական ինստիտուտը, բնորոշ լինելով բացառապես միայն մահմեդական աշխարհին, իր արմատներով, անկասկած, գնում էր դեպի մինչմահմեդական ժամանակները, երբ, օրինակ, Պարթևական կամ Սասանյանների Պարսից թագավորությունների ռազմական համակարգերում առկա էին սուբյեկտներ, որոնց կարգավիճակի որոշ առանձնահատկություններ թույլ են տալիս ասելու, որ խոսքը այս ինստիտուտի առնվազն նախատիպի մասին է: Այնուհանդերձ, ինչպես վերևում նշվեց, գուլյամները իրենց ավարտուն տեսքը ստացան հենց մահմեդական աշխարհում: «Գուլյամ» տերմինը թարգմանաբար նշանակում է «ստրուկ», ինչն էլ ամենից լավ բնորոշում է այս խմբի անդամների սոցիալական կարգավիճակը: Միաժամանակ, սակայն, քանի որ Արաբական խալիֆության անկումով պայմանավորված առաջացան բազում տեղական գահատոհմեր, որոնք տեղական և կենտրոնական հանրային հետ չկապված ռազմական տարրերի սուր կարիք ունեին, արդեն IX դարի կեսից գուլյամների ինստիտուտը բուռն զարգացում ապրեց և իր այդ տեսքով սեփական գոյությունը պահպանեց բավականին երկար:

Միջնադարյան մահմեդական գուլյամն իրենից ներկայացնում էր իր ժամանակի ռազմական հանդերձանքին համահունչ զինվածություն ունեցող, որպես կանոն, ծանր հեծյալ, որը, անձնապես պատկանելով և նվիրված լինելով իր անմիջական տիրակալին, որոշակի իմաստով հանդիսանում էր վերջինիս սոցիալական կայունության հիմքը՝ իհարկե այնքանով, ինչքանով որ հանդիսանում էր ռազմականացված ստրուկ՝ իր դրական ու բացասական կողմերով: Պետք է նշել, սակայն, որ գուլյամները, հաշվի առնելով ուսուցման և ռազմական ապահովման հետ կապված ծախսերը, մեկ անձի հաշվով տիրակալի համար բավականին թանկ արժենալով, ընդհանուր բանակի թվաքանակի հետ համեմատած երբեք էլ մեծաթիվ չէին: Այնուհանդերձ, սակայն, սրանով հանդերձ կրկին ընդգծենք, որ մահմեդական ցանկացած պետական միավորում գուլյամների դերը, ինչքան էլ դա թանկ և ծանր արժենար ֆինանսական առումով, միշտ էլ անչափ կարևոր էր, քանզի գուլյամները ունեին սոցիալական խիստ կարևոր նշանակություն:

Խնդրի բանալին կայանում էր նրանում, որ մահմեդական բոլոր երկրներում միշտ էլ փորձեր եղել են ստեղծել կենտրոնացված միապետություններ, սակայն, քանի որ դրանցում իրենց հերթին միշտ և ավանդականորեն մեծ է եղել քոչվոր տարրի դերը, ի դեմս բեդվինների, բերբերների, տարաբնույթ թյուրքական քոչվոր ցեղերի և այլ նմանատիպ տարրերի, այդ պատճառով էլ հենց ամուր է եղել ամենից առաջ այն միապետի դիրքը, որը կարողացել է այս քոչվոր տարրին հակադրել որևէ այլ իրական ուժ: Իրոք, պատմությունը միանշանակ ցույց է տվել, որ քոչվոր տարրն ինքնին իր բնույթով իսկ ցանկացած կենտրոնացված միապետության համար դեստրուկտիվ է և միշտ էլ կգտնվեն տարբեր ցեղախմբերի առաջնորդներ կամ այլ տիպի ղեկավարներ, որոնք մի կողմից ձեռքի տակ ռազմունակ ուժեր կուլենան, իսկ մյուս կողմից էլ՝ բավարար փառասիրություն, որ, իրենք իրենց կամ իրենց հովանու տակ իշխող մեկին առաջ քաշելով, կեղևեն կենտրոնական իշխանության դեմ կամ առնվազն կցնցեն այն: Եվ այսպես, բոլոր ժամանակների մահմեդական իշխանավորները, նույնիսկ եթե իշխանության եկած լինեն քոչվորների «սրերի ուժով», ձգտել են, հանուն իրենց իսկ իշխանության կայունության, կտրվել քոչվորներից կամ որևէ կերպ հակադրվել նրանց, իսկ դրա համար նրանց իրական ուժ է պետք եղել:

Արդյունքում՝ հենց այս խնդիրը լուծելու համար էր, որ իսլամի միջնադարյան պատմության ընթացքում ոչ մի այլ հաջող բան չհորինվեց, քան այն, որ մահմեդական տիրակալները փորձեցին քոչվոր տարրին հակադրել իրենց վարձկան ուժերին, ի դեմս ամենից առաջ սեփական գուլյամների: Սրանով հանդերձ մահմեդական տիրակալները, ձգտելով առավելագույնին հասցնել գուլյամների քանակությունը իրենց բանակներում, այնուհանդերձ այս հարցով որոշակիորեն սահմանափակված էին, քանի որ միջին գուլյամը, իրոք լինելով ավելի լավը, քան բանակի միջին ռազմիկը, միաժամանակ նաև անհամեմատ թանկ էր արժենում իր տիրակալի համար, իսկ այդ

հանգամանքը ոչ մի կերպ թույլ չէր տալիս գույամների մասսայական բանակ ստեղծել: Համեմատության համար նշենք օրինակ, որ X դարում Բյուզանդական կայսրության ահեղ հակառակորդ հանդիսացող Համդանյանների էմիրության արդեն իսկ հիշատակված էմիր Սեյֆ-Էդ-Դուլան, որը տիրում էր Զյուսիսային և Կենտրոնական Ասորիքին ու Զյուսիսային և Կենտրոնական Միջագետքին ու կարողանում էր մարտադաշտ հանել մի քանի տասնյակ հազար ռազմիկներ, տարածաշրջանային առումով հանդիսանալով Բյուզանդական կայսրության լրջագույն հակառակորդը, ուներ ընդամենը առավելագույնը մինչև 1.000 գույամ: Գույամները ծանրակշիռ նշանակություն ունեին գրեթե բոլոր մահմեդական պետությունների ռազմական համակարգերում, որոնցից մեր տարածաշրջանում կարելի է մատնանշել հատկապես Համդանյանների, Սաջյանների, Սալարյանների, Ռավվադյանների և այլ էմիրությունները: Գույամներն իրենց զինանոցում ունեին իր ժամանակի ռազմիկի ողջ ռազմական հանդերձանքն և զինվածությունը՝ դրա լավագույն տարբերակներով:

1.1.2.3. Մամլուքներ: Մամլուքն, ըստ էության, գույամի զարգացած և իր տեսակի մեջ կատարելության հասած տեսակն էր: Մեծ հաշվով կրկնելով գույամին՝ մամլուքը, սակայն, առանձնանում էր ամենից առաջ նրանով, որ արդեն ուներ սեփական կաստայական հստակ մտածելակերպ, խմբային, իսկ, երբեմն, նույնիսկ դասակարգային շահերի գիտակցում, ինչպես նաև՝ իր կարգավիճակից բխող պատվի և վարվեցողության ինքնատիպ կանոններ: Օրինակ՝ Եգիպտոսի մամլուքների պատկերացմամբ Մամլուքյան սուլթանության գլուխ կարող էր կանգնել միայն այն մամլուքը, որը մինչ այդ գնվել էր որպես ստրուկ և անցել էր մամլուքյան ծառայության հիերարխիայի բոլոր աստիճանները: Իր ժամանակի այլ մահմեդական պետություններում ևս կային մամլուքներ, սակայն այստեղ սրանք մասսայական ու վճռական որևէ դերի այդպես էլ չհասան և, կոչվելով այդպես, իրենցից շարունակում էին, ըստ էության, սովորական գույամներ ներկայացնել: Իրենց մաքուր տեսքով մամլուքները գոյություն են ունեցել միայն երկու պետություններում՝ իրարից բավականին հեռու գտնվող, սակայն միաժամանակ գոյություն ունեցած Եգիպտոսի Մամլուքյան (1254-1517 թթ.) և Զնդկաստանի Դելիի (1206-1555 թթ.) սուլթանություններում: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ, հաշվի առնելով ռազմաքաղաքական զարգացումների ընդհանուր պատկերը, այս փաստը իր բացատրությունն է գտնում մոնղոլական արշավանքներում: Իրոք, հենց մոնղոլական ահեղ արշավանքների արդյունքում էր, որ Մեծ տափաստանում ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ մոնղոլական նվաճումների շրջանակներից, ըստ էության, դուրս նետվեցին մարտունակ և նույն այդ մոնղոլների տիրապետության հետ որևէ կերպ համակերպվել չցանկացող ամեն ինչ կորցրած ու ամեն ինչի պատրաստ մեծ թվով մարտունակ տղամարդիկ: Արդյունքում՝ ամենևին էլ պատահական չեղավ, որ մամլուքյան երկու պետություններն էլ ստեղծվեցին մոնղոլական տիրապետության սահմանների հենց եզրերին՝ Զյուսիսային Զնդկաստանում և Եգիպտոսում: Դելիի սուլթանությունը Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ գործնական որևէ տեղ և նշանակություն չունի: Դրան հակառակ, սակայն, Եգիպտոսի Մամլուքյան սուլթանությունը հանդիսանում է մեր ռազմական պատմության կարևոր բաղկացուցիչներից մեկը՝ որպես ամենից առաջ Կիլիկայի հայոց թագավորության ամենավտանգավոր ախոյան:

Ինչպես արդեն ասվեց, մամլուքները գործում էին գրեթե նույն օրինաչափությունների պայմաններում, ինչ գույամները, և այստեղ կրկնվելն ուղղակի իմաստ չունի: Անենք, թերևս, միայն մի քանի ամրագրումներ: Այս կապակցությամբ ամենից առաջ պետք է նշել, որ, չնայած Մամլուքյան սուլթանությունում հիմնական դերը պատկանում էր մամլուքներին, սակայն, նույնիսկ հաշվի առնելով էլ Ասորիքի և Եգիպտոսի հարուստ միջոցները, դրանք ամենևին էլ ի վիճակի չէին միայն իրենք իրենցով փակել երկրի ռազմական անհրաժեշտությունները ու հիմք ստեղծել հաջող նվաճումների համար: Այսպես, պատմական փաստերի ուսումնասիրությունը հիմք է տալիս ասելու, որ 1260-ական թվականներին Մամլուքյան սուլթանությունում մի պահ իրոք փորձ կատարվեց հրաժարվել քոչվոր և տեղական տարրերից կազմված բանակներից ու հենվել բացառապես զուտ միայն մամլուքների վրա, սակայն շատ շուտով պարզվեց, որ նույնիսկ այնպիսի հարուստ տարածքներ, ինչպիսիք էին նույն Ասորիքն և Եգիպտոսը, ի վիճակի չէին, նույնիսկ սեփական բոլոր ուժերը լարելով, մամլուքների թիվը հասցնել 50.000-ի, իսկ նույնիսկ այդ թիվը ակնհայտորեն քիչ էր ոչ միայն հաջող նվաճողական արշավանքների, այլև երկրի պաշտպանության համար: Արդյունքում՝ արդեն XIII դարի վերջերին, կապված մոնղոլական ահեղ վտանգի հետ, Մամլուքյան սուլթանության բանակում սկսեցին զգալիորեն հենվել նաև քոչվոր

արաբական տարրի՝ բեդվիներ, վրա՝ այս առումով, ըստ էության, հետ դառնալով դեպի ավելի սովորական լուծումներ:

Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նաև ավելացնել, որ Մամլուքյան սուլթանությունում պատմականորեն ձևավորվել էին մամլուքների երկու խմբեր: Այսպես, ի սկզբանե սուլթանությունում իշխում էին թյուրքական՝ հիմնականում դփչախական, ծագում ունեցող մամլուքները, որոնք կոչվում էին «Բահրիներ»: Հետագայում, սակայն, թյուրքախոս մամլուքների և տեղական արաբ բնակչության կողմից շրջանակող Մամլուքյան սուլթանության սուլթան, ծագումով թյուրք Կալաունը (1279-1290), ցանկանալով ունենալ քիչ թե շատ հուսալի գոնե մեկ հենարան, 1284 թվականին գնեց հյուսիս-կովկասյան ծագում ունեցող ստրուկների՝ ապագա մամլուքների, 12.000 հոգանոց խոշոր մի խմբաքանակ՝ գումարելով այն մինչ այդ իր ունեցած 3.000 հոգուն: Արդյունքում՝ փաստորեն 1280-ական թվականների արդեն կեսերին սուլթանն ուներ անձամբ իրեն նվիրված և հավատարիմ մամլուքների 15.000 հոգանոց մի գունդ, ինչը որոշակիորեն ամրապնդեց նրա դիրքերը ու ստիպեց սաստվել հատկապես թյուրքական ծագում ունեցող մամլուքներին: Իր այս քայլով, սակայն, Կալաունը սուլթանության հենց սրտում սկիզբ դրեց նաև գրեթե մեկ հարյուրամյակ տևած մի ծանր պայքարի, որն ընթանում էր թյուրքական ծագում ունեցող մամլուքների՝ «Բահրիներ»-ի, և կովկասյան ծագում ունեցող մամլուքների՝ «Բուրջիներ»-ի, միջև:

Այս երկու խմբավորումները մահու չափ ատում էին մեկ-մեկու, ընդ որում «Բահրիներ»-ի մեծաթվությանը «Բուրջիներ»-ը հաջողությամբ ընդդիմանում էին իրենց տոհմական-տեղայնական հզոր կապերով և փոխօգնության համեմատականորեն ավելի բարձր մակարդակով: Իրոք, թեև «Բուրջիներ»-ի մեջ կային կովկասյան գրեթե բոլոր ազգերի ներկայացուցիչներ (ադղներ, չեչեններ, ալաններ, լեզգիներ, ավարներ, կաբարդիցիներ, սվաններ և այլն) և նույնիսկ վրացիներ ու հայեր, բայց տեղացիները նրանց բոլորին անվանում էին մեկ ընդհանրական անունով՝ «չերքեզ», ընդ որում տարբեր արմատներ ունեցող այս «չերքեզներ»-ը օտար հողում միմյանց նկատմամբ դրսևորում էին, ինչպես արդեն ասվեց, ուժեղ փոխօգնության ու փոխլրացում: Այս հանգամանքը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ մամլուքների հյուսիս-կովկասյան հոսքը երբեք չէր դադարում, իսկ թյուրքական հոսքը տասնամյակների ընթացքում դադարեց, գրեթե մեկդարյա պայքարից հետո ի վերջո բերեց «Բուրջիներ»-ի հաղթանակին: Դա, սակայն, լինելու էր Կալաունից մեկ դար հետո, իսկ XIII դարի վերջին «Բուրջիներ»-ն և «Բահրի» Կալաունը, երկուսն էլ լինելով բավականին թույլ, ստիպված էին հենվել մեկ-մեկու վրա՝ մեկը իշխանություն դառնալու, մյուսն էլ իշխանությունը չկորցնելու համար: Մամլուքներն իրենց զինանոցում ունեին իր ժամանակի ռազմիկի ողջ ռազմական հանդերձանքն և զինվածությունը՝ դրա լավագույն տարբերակներով:

Մամլուքները լուրջ մասնակցություն ունեն հայ ժողովրդի ռազմական պատմությունում՝ հիմնականում կապված Կիլիկիայի թագավորության ռազմական պատմության հետ:

1.1.2.4. Ենիչերիներ: Ենիչերին, իրենցից ներկայացնելով գուլյմների Էվլյուցիոն զարգացման հետագա տարբերակներից, ըստ էության, ևս մեկը և կրկնելով վերջինիս բոլոր հիմնական հատկանիշները, սրանց համեմատ միաժամանակ ուներ նաև մեկ հիմնական առանձնահատկություն՝ անձը ենիչերի էր դառնում ոչ թե համեմատականորեն հասուն տարիքում, այլ ամենավաղ հասակում, քանզի ենիչերիական կորպուսում ընդունվում էին արական սեռի երեխաներ սկսած ամենավաղ տարիքից, երբ երեխայի գիտակցությունն ինքնին հազիվ էր միայն հասցնում ձևավորված լինել: Արդյունքում, մինչև ուղև ու ծուծը ներծծված լինելով Օսմանյան սուլթանության սուլթանների և իրենց տեսակի բացառիկության գաղափարներով, ենիչերիները, ի տարբերություն մամլուքների կամ գուլյմների, բացառիկորեն նվիրված էին Օսմանյան սուլթանության սուլթանին, իսկ մարտերում էլ, հաշվի առնելով իրենց ծագման ու դաստիարակման առանձնահատկությունները, դրսևորում էին մարտական բացառիկորեն բարձր հատկանիշներ, բայց նաև, նույնիսկ իրենց ժամանակի չափանիշներով՝ բացառիկ դաժանություն: Իրենց այս բացառիկ մարտական հատկանիշները ենիչերիները պահպանեցին մինչև XVII դարի կեսերը, որից սկսած, ինչպես թերևս նաև Օսմանյան սուլթանության ողջ ռազմական մեթենան, աստիճանաբար դեգրադացվեցին, կորցրեցին իրենց մարտական դերն ու նշանակությունը և 1826 թվականին օսմանյան սուլթան Մահմուդ II-ի (1808-1839) հրամանով վերջնականապես ոչնչացվեցին: Իր ծաղկման ժամանակաշրջանում ենիչերիները թիվը հասնում էր մինչև 40.000-ի, սակայն հետագայում, երբ այս հանրույթը սկսեց քայքայվել, հիշատակված թիվը մեծացավ և հասավ մինչև 150.000-ի, թեև այն մեծապես գոյություն ուներ արդեն միայն թղթային

մակարդակում, որպես ֆինանսական միջոցներ ձեռք բերելու միջոց կամ ենիչերիական կարգավիճակ ձեռք բերած այլ ուժերի հաշվին:

Ենիչերու մյուս առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ, եթե օրինակ մամուլները հանդես էին գալիս ավելի շուտ որպես հասարակության մի խավ կամ շերտ, իսկ գույամներն էլ զգալիորեն պետական ռազմավարչական ապարատի մի մաս էին, ապա ենիչերիները իրենցից ներկայացնում էին հստակ ձևավորված ռազմական կառույց, խոսքը ենիչերիական կորպուսի մասին է, որը մեծապես հենց ռազմական մարմին էր: Եվ, վերջապես, ռազմականացված մյուս ստրուկների համեմատ ենիչերիների երրորդ առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ սրանք, ի տարբերություն նույն կերպ բացառապես միայն հեծյալ վիճակը նախընտրող մամուլների, գույամների կամ մարդերի, գործում էին բացառապես միայն հետևակ վիճակում: Բացի այդ ենիչերիներն իրենց ժամանակի համար բավականին վաղ սկսեցին մեծ հաջողությամբ կիրառել հրազենն իր բոլոր տարատեսակներով՝ սկսած ծանր և դաշտային հրանոթներից ու վերջացրած մուշկետներով, արկերուզներով և ատրճանակներով: Մերձամարտի զենքերից ենիչերիները զինված էին իրենց ժամանակի թեթև հետևակի մակարդակով՝ վերջիններս ունեին տարաբնույթ դաշույններ, ինչպես նաև իրենց բնորոշ զենքը՝ յաթաղանը:

Ենիչերիները բավականին չարագուշակ դեր ունեն Յայ ժողովրդի և ընդհանուր ռազմական պատմության մեջ, քանի որ իրենցից ներկայացրել են այն ռազմական մեքենայի գլխավոր տարրերից, մեկը, որը դարեր շարունակ ռազմական բախման մեջ է եղել հայերի հետ ու հայտնի է խաղաղ բնակչության նկատմամբ գործադրած իր դաժանություններով:

1.1.2.5. Գլադիատորներ: Գլադիատորը բացառապես միայն հռոմեական քաղաքակրթությանը բնորոշ երևույթ է, ընդ որում ի սկզբանե վերջինս ստեղծված էր ոչ թե մարտական գործողություններին կամ պատերազմներին մասնակցելու, այլ գլադիատորական խաղերին՝ իր ժամանակի սպորտային այդ միջոցառումներին, մասնակցություն բերելու համար: Եվ այսպես, պատերազմական տեսանկյունից հանդես գալով որպես երկրորդական խաղացողներ, միաժամանակ, սակայն, հայտնի են դեպքեր, երբ ծանր վիճակում հայտնված այս կամ այն տիրակալը, հաջողության պարագայում նրանց բնականաբար խոստանալով ազատություն շնորհել, բանակի շարքերում էր ներգրավվում գլադիատորներին՝ հաշվի առնելով վերջիններիս բավականին բարձր ռազմական մակարդակը:

Յայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ գլադիատորներից կազմված զորամասերի կամ գլադիատորական որևէ տարրի հետ ընդհարում հայտնի չէ, իսկ ամենահայտնի օրինակը, երբ նրանք երևացին այնտեղ, կապված է Սպարտակի հայտնի ապստամբության և Տիգրան II Մեծի կողմից նրան ցույց տված օգնության հետ:

1.1.3. Ռազմավանական օրդեններ: Կրոնական հողի վրա միավորված ռազմիկների ամբողջություն այս կամ այն տեսքով գոյություն ունեցել է բոլոր ժամանակներում, սակայն իրենց դասական իմաստով ռազմավանական օրդենների գոյության մասին կարելի է խոսել միայն XII դարի սկզբից սկսած, երբ, կապված խաչակրաց արշավանքների և Մերձավոր Արևելքում խաչակիրների նվաճումներն ու ձեռքբերումները պաշտպանելու հետ, այդ նպատակով ստեղծվեց քրիստոնեական ռազմավանական օրդեններից ամենահայտնին՝ Տաճարականների օրդենը: Սրան հաջորդեց իր հայտնիությամբ երկրորդը հանդիսացող Հիվանդախնամների օրդենը, իսկ հետագայում էլ ստեղծվելու էր Տևտոնյան օրդենը և առաջ էին գալու մի շարք այլ՝ ավելի մանր, օրդեններ: Իր ժամանակին կային մեկ տասնյակից ավելի օրդեններ, որտեղ շեշտը դրված էր հատկանիշներից մեկի՝ ռազմական կամ վանական տարրի, վրա: Օրդենների իրական գոյության ժամանակաշրջանը սահմանափակվում է XII-XVI դարերով:

Քրիստոնեական ռազմավանական օրդենն իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր վանականի կյանք և կենցաղ վարող ասպետների ու նրանց օժանդակող անձանց միություն և այստեղ գործում էին վերևում որոշակիորեն ներկայացված ու պրոֆեսիոնալ ռազմիկի «ասպետ» տեսակին բնորոշ առանձնահատկությունները: Միաժամանակ, սակայն, ի տարբերություն շարքային կամ սովորական ասպետների, ռազմավանական օրդենների ասպետները իրենց միջին մակարդակում ավելի մարտունակ էին, լավ էին զինված ու կարգապահ էին: Կարևոր է նաև նշել, որ, եթե ասպետները մարտի մեջ էին մտնում հախուռն և անկարգապահ ու դա հանդիսանում էր նրանց գլխավոր թերություններից մեկը, ապա ռազմավանական օրդենների ասպետները գործում էին հստակ կարգապահությամբ և նույնիսկ ունեին իրենց տիպիկ մարտաձևը՝ սեպ կամ «խոզի գլուխ» կոչվող սեպածև մարտակարգը: Ռազմավանական օրդենների իրենց տեսակները փորձել են ստեղծել շատ ազգեր, այդ թվում նաև հայերը և նույնիսկ մահմեդական ազգերը, սակայն

հայերի պարագայում գործը սահմանափակվեց 1118 թվականին «Սուրբ Վլասի» օրդենի հիմնադրումով, ինչպես նաև XIII-XIV դարերում Արևելյան Եվրոպայում «Սուրբ Մարիամի ասպետներ» օրդենի գործունեությամբ, իսկ մահմեդական օրդեններն էլ (օրինակ Արդեբիլի շեյխերի սուֆիական կամ փոքրասիական դերվիշների օրդենները) մաքուր ռազմական տեսք այդպես էլ չստացան՝ ավելի շատ շարունակելով գործել կրոնական մակարդակում:

Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ ռազմավանական օրդեններից ամենաշատը իր հետքը թողել են Տաճարականների, հետո՝ Հիվանդախնամների և վերջում միայն Տևտոնյան օրդենները: Երեք օրդենների գործունեությունն էլ կապված էր Մերձավոր Արևելքում գործող խաչակիր պետությունների հետաքրքրությունների ուղեծրում Կիլիկիայի թագավորության հետ առկա ամենատարբեր տիպի հարաբերություններում, ընդ որում, եթե Տաճարականների օրդենն ամենաշատն էր հակված ընդհարվել հայերի հետ, ապա Հիվանդախնամների օրդենն ավելի խաղաղ էր տրամադրված և այն Կիլիկիայի թագավորության անկումից հետո էլ շարունակեց եպիգոդիկ կերպով երևալ մեր ռազմական պատմության էջերում, այն դեպքում, երբ Տևտոնյան օրդենը շուտով իր գործունեության հիմնական ուղղությունը տեղափոխեց Արևելյան Եվրոպա:

1.1.4. Քաղաքային միլիցիա: «Քաղաքային միլիցիա» տերմինի տակ ամենաընդհանուր իմաստով հասկացվում են քաղաքային իշխանության կազմում գործող ուժային կառույցներն և նրանց ներկայացուցիչները, որոնք կոչված են իրականացնել քաղաքի արտաքին (պատերազմական գործողությունների դեպքում) ու ներքին (պարեկային ծառայություն) անվտանգության ապահովությունը: Մարդկության պատմության ընթացքում քաղաքային միլիցիա ունեցել են գործնականում բոլոր բնակավայրերը, սակայն երևույթն ինքնին, հասկանալի է, իր ավարտուն, կայացած և կատարելագործված տեսքն ստացավ ամենից առաջ հատկապես խոշոր քաղաքներում՝ իրենց ժամանակների այդ յուրօրինակ մեգապոլիսներում: Այս քաղաքները, ինչպես թերևս նաև նրանց հաջորդները, առևտրի և արհեստների կենտրոններ էին, որոնք կարիք ունեին պաշտպանության, այսինքն՝ սրանք կարիք ունեին մի կառույցի, որը կպաշտպաներ իրենց գործունեության պտուղները արտաքին հարձակումներից՝ լինեին դրանք իրենց պես քաղաք-պետություններ, առանձին ավագակախմբեր, քոչվոր ցեղեր, թե՛ առանձին անհատներ: Արդյունքում՝ ստեղծվեցին առաջին «քաղաքային բանակներ»-ը կամ, ըստ առաջարկված տերմինոլոգիայի՝ քաղաքային միլիցիաները: Քաղաքային միլիցիայում, որպես կանոն, ծառայությունն էին իրականացնում հենց տվյալ քաղաքի բնակիչները՝ խաղաղ ժամանակ վարձու, իսկ պատերազմական դրության դեպքում կամավոր կամ զորակոչային սկզբունքներով: Քաղաքային միլիցիայի ռազմիկները ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար ձևավորեցին իրենց ռազմական մեքենայի մարտական կիրառման առանձնահատկությունները, ընդ որում քաղաքային միլիցիայի միջին ռազմիկը, այլ հավասար պայմանների դեպքում, որպես կանոն ավելի բարձր միջին մարտական հատկանիշների տեր էր՝ ի հաշիվ բարձր մոտիվացման («հետևումս տունս է» սկզբունքով), լավ զինվածության (քաղաքների բնակիչները, որպես կանոն, նյութապես ավելի ապահովված էին և այստեղ արհեստավորների մակարդակն ու ընդհանուր բանակն ավելի շատ էր), ինչպես նաև խմբակային գործողություններում համագործակցության ավելի բարձր մակարդակի հաշվին:

1.1.4.1. Հին Արևելքի քաղաքներ: «Քաղաքային քաղաքակրթություն»-ը սկիզբ է առնում դեռևս Հին Արևելքում, ի դեմս շումերական քաղաքների և դրանց հիման վրա ստեղծված քաղաք պետությունների:

1.1.4.1.1. Շումերական խոշոր քաղաքներ կամ քաղաք-պետություններ: Սրանցից էին Ուրուկը, Ուրը, Լագաշը, Զիշը և այլն: Այս քաղաք-պետություններից ամենախոշորներն իրենց քաղաքային միլիցիայի կազմում ունեին մինչև 10.000 ծանր զինված ռազմիկներ, որոնց թիվը բնականաբար քջանում էր հավասար համեմատական քաղաքի ծավալների փոքրացման, երբ ամենափոքր քաղաքները կարող էին ունենալ նույնիսկ մինչև 100 ռազմիկ: Շումերական քաղաքային միլիցիան հանդես էր գալիս դասական ֆալանգային մարտակարգով, որը հետագայում իր մաքուր և ավարտուն տեսքով տեսնելու ենք հունական քաղաք-պետությունների պարագայում: Արդյունքում, շումերական ֆալանգը լավ էր գործում հարթ տեղանքում հզոր ճակատային հարված հասցնելիս, սակայն թույլ էր լեռնային կամ կտրտված տեղանքում, շարժուն կամ հեռամարտ մղող հակառակորդի դեմ, ինչպես նաև մարտակարգը խախտելիս կամ մարտադաշտում բարդ մանևրեր իրականացնելու անհրաժեշտություն առաջանալու պարագայում: Մատնանշված խնդիրներին գոնե մասնակի լուծում տալու նպատակով շումերական ֆալանգի թևերում տեղադրվում էին քառանիվ, ծանրաշարժ մարտակառքեր,

սակայն այս միջոցառումը որևէ կերպ չէր լուծում առկա խնդիրները և լավագույն դեպքում միայն որոշակիորեն մեղմում էր դրանք: Զաղաքային միլիցիան, առիթի և համապատասխան պայմանների առկայության դեպքում, բնականաբար կարող էր համալրվել նաև ցեղային աշխարհագրով, թեև կառուցվածքային առումով բանակային այս մասերը գործում էին իրարից առանձին¹⁸:

Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ առնչությունը շումերական քաղաքներ-պետությունների բանակների հետ մշտական էր և պետք է ասել, որ քննարկվող ժամանակաշրջանի հայկական պետական միավորներին հաջողվել էր շումերական ֆալանգի դեմ պայքարի գործում բավականին գործուն միջոցներ մշակել: Իրոք, ինչպես ցույց է տալիս փորձը, իր ժամանակի հայ զորավարները, լավ ըմբռնելով շումերական ֆալանգի ուժեղ ու թույլ կողմերը, ձգտում էին վերջինիս դեմ մարտի մեջ մտնել լեռնային և (կամ) կտրտված տեղանքում՝ դրանով հասնելով վերջինիս մարտակարգի դասավորության խախտմանը: Իր հերթին, որպես ֆալանգի դեմ կիրառվող հակամիջոց, մեր նախնիները գործադրել են «սեպածև» դասավորությունը, ինչպես նաև հաջողությամբ կիրառել են հեռամարտը:

1.1.4.1.2. Սեմիտական քաղաքներ: Սեմիտական քաղաքները հանդիսանում են շումերական քաղաքային ավանդույթների օրգանական շարունակողները, թեև նրանք նաև որոշակի յուրօրինակություն հաղորդեցին վերջինիս, իսկ որոշակի իմաստով էլ՝ զարգացրին: Այսպես, ի տարբերություն շումերական միլիցիայի, սեմիտական քաղաքների միլիցիաները սկսեցին հիմնվել ավելի ճկուն մարտավարության վրա, նրանք լայն կիրառության մեջ դրեցին վարձկան ուժերին, իսկ հեռամարտի պարագային էլ համեմատականորեն ավելի պատրաստված էին: Սեմիտական տարրի վրա հիմնած խոշոր քաղաքներից կարելի է մատնանշել օրինակ Աբբադը, Իսինան, Էշնունան, Բաբելոնը, Ասուրը, Նինվեն, Մարին և այլն: Հին Արևելքում «քաղաքային դարաշրջան»-ը հիմնականում ավարտվեց մ.թ.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսերում, թեև որոշ տարրեր, իսկ հաճախ էլ նույնիսկ ամբողջական քաղաքային մշակույթի ներկայացուցիչներ իրենց ամբողջական տեսքով շարունակեցին գոյություն ունենալ ընդհուպ մինչև մեր թվարկության սկիզբը: Այնուհանդերձ, ինչպես ասվեց, Հին Արևելքում «քաղաքային դարաշրջան»-ը հիմնականում ավարտվեց մ.թ.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսերում, երբ քաղաք-պետություններին հիմնականում փոխարինելու եկան քաղաք-պետությունների հիմքի վրա ստեղծված երկու պետություններ՝ Ասորեստանի թագավորությունը Միջագետքի հյուսիսային և Բաբելոնի թագավորությունը՝ Միջագետքի հարավային հատվածներում:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայկական պետական միավորներին հաջողվեց մի շարք հաջող միջոցառումներ մշակել նաև սեմիտական քաղաքային միլիցիայի դեմ պայքարում, ընդ որում նախկինում գոյություն ունեցածներին ավելացվեց նաև մեկը՝ մարտակառքերի մասսայական կիրառությունը:

1.1.4.2 Անտիկ աշխարհ: Անտիկ աշխարհի հասկացության տակ սույն աշխատանքում որոշակիորեն պայմանականորեն նկատի կունենանք հունահռոմեական ողջ քաղաքակրթությունը՝ դրա տակ հասկանալով դասական Հունաստանի, հելլենիստական աշխարհի և Հռոմեական հանրապետության ու կայսրության զբաղեցրած տարածքները:

1.1.4.2.1 Հունական ֆալանգ: Քաղաքային միլիցիան իր դասական և ավարտուն տեսքով ստեղծվեց ու գոյություն ունեցավ Անտիկ աշխարհում: Խոսքը ծանր հոպլիտներից կազմված հունական ֆալանգի մասին է: Վերջինս մեծ հաշվով գործում էր նույն օրինաչափությունների սահմաններում, որոնց սահմաններում գործել էին մինչ այն գոյություն ունեցող քաղաքային միլիցիայի ֆալանգները, ուղղակի հելլենիզմի դարաշրջանի սկզբում այն որոշակի փոփոխություններ ապրեց և, մասնավորապես, սկսեց լրացվեց բավականին ուժեղ հեծելազորով, ինչպես նաև, որոշ դեպքերում՝ մարտական փղերով:

Դասական հունական ֆալանգի հետ հայերը բավականին էպիգոդիկ են առնչվել՝ կապված այն բանի հետ, որ վերջինիս գոյության ժամանակահատվածում հունական աշխարհը դեռևս դուրս չէր եկել իր բնական սահմաններից, չէր բռնել նվաճումների ուղին և արդյունքում չէր ընդհարվել նաև հայերի հետ: Դասական ֆալանգի հետ հայերը հանդիպել են Աթենյանների տերության բանակի կազմում հույների հետ ընդհարվելիս, ինչպես նաև ծանոթացել են վերջինիս հետ ի դեմս Աթենյանների տերության արևմտյան տարածքներում այս կամ այն չափով գործող

¹⁸ Շումերական բանակի մասին տես մասնավորապես՝ Коростовцев М. А. “История древнего востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. I. Месопотамия”, Москва 1983, стр. 184-186; Струве В. В. “История древнего Востока”, Москва 1941, стр. 71-72, 85.

հունական վարձկանների: Այս առումով ամենահետաքրքիր օրինակը հանրահայտ Բյուրաց Նահանջն է: Ավելի սերտ է եղել հայերի շփումը հելլենիստական ֆալանգի հետ, ի դեմս Աթենսյանների տերության բանակում հայերի մասնակցությամբ ընթացած մարտական գործողություններ, ինչպես նաև՝ Սելևկյանների թագավորության դեմ մղվող մարտական գործողությունների: Հելլենիստական ֆալանգի դեմ Աթենսյանների տերության ռազմական մեքենայի մղած պայքարի անարդյունավետության ակնհայտ դառնալուց հետո ինչպես արևելյան այլ ազգեր, այնպես էլ հայերը սկսեցին շեշտը դնել ծանր հեծելազորի յուրօրինակ տեսակի՝ վերևում արդեն նկարագրված կատաֆրակտների վրա: Հելլենիստական ֆալանգը իր դեգրադացումն և անկումն ապրեց մ.թ.ա. II դարի սկզբից սկսած և վերջնականապես վերացավ մ.թ.ա. I դարի առաջին կեսում: Ինչպես ցույց են տալիս պատմական փաստերի վերլուծությունը, հայերին մեծ հաշվով հաջողվել է արդյունավետ պայքար կազմակերպել հելլենիստական ֆալանգի դեմ և վերջինս որևէ վերջնական հաջողության այդպես էլ չի հասել:

1.1.4.2.2 Հռոմեական լեգեոն: Լեգեոնը իր դասական իմաստով բացառապես միայն «Հռոմեական աշխարհ»-ին բնորոշ երևույթ է ու իրենից, ըստ էության, ներկայացնում է բաղադրյալ միլիցիայի՝ ֆալանգի, ձևափոխված և արդյունքում վերջինիցս էականորեն տարբերվող մի տարատեսակը: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ ի սկզբանե Հռոմ բաղադրյալ առջև դրված էին այլ խնդիրներ և առկա էին այլ տիպի հակառակորդներ, քան ոչ Ապենինյան թերակղզում գտնվող որևէ այլ պոլիսի առջև: Այսպես, եթե դասական հունական բաղադրյալ որպես հակառակորդ ունեին իրենց նման մի որևէ բաղադրյալ, ապա Հռոմ բաղադրյալ հակառակորդները այլ տիպի էին, քանզի Ապենինյան թերակղզում, որպես «հավերժական բաղադրյալ»-ի հակառակորդ, սկզբում հանդես եկան էտրուսկներն և իտալական այլ ցեղեր, որոնք չունեին դասական պոլիսային համակարգ, իսկ հետո էլ՝ եվրոպական քոչվորներն ի դեմս գալլերի ու գերմանական տարաբնույթ ցեղերի: Ահա հենց այս հանգամանքով էլ պայմանավորված՝ «հռոմեական ֆալանգ»-ը գնաց զարգացման այլ ճանապարհով, քանզի պրակտիկան ցույց տվեց, որ պոլիսային համակարգից դուրս գտնվող անկանոն մարտավարություն դավանող հակառակորդների ռազմական մեքենաների հետ ընդհարվելիս ֆալանգը իրենից ներկայացնում էր ոչ միայն ուժերի անտեղի վատնում, այլև, հաշվի առնելով շարժունակության և ճկունության պակասը, այն նաև ի վիճակի չէր լինում արդյունավետ կյանքի կոչել իր վրա դրված խնդիրները: Իրոք, Հռոմ բաղադրյալ պարագայում ոչ խնդիր կար դիմանալ հակառակորդի «երկաթյա հեղեղ»-ի կենտրոնացված հարվածին, ոչ էլ հակառակը՝ «երկաթյա հեղեղ»-ի կենտրոնացված հարվածով ճեղքել հակառակորդի շարքերը: Արդյունքում՝ ստեղծվում էր մի իրավիճակ, երբ կարիք կար ձեռքի տակ ունենալ ոչ թե ֆալանգի, այլ ավելի ճկուն ռազմական համակարգի մի բաղկացուցիչ տարր: Այս ամենի հետևանքով ստեղծվեց հանրահայտ հռոմեական լեգեոնը, որը ժամանակի ընթացքում նորանոր փոփոխություններ էր ապրելու, միաժամանակ, սակայն՝ իր սկզբունքային հարցերում ընդհուպ մինչև իր անկումը մնալով անփոփոխ և պահպանելով էական տարբերությունն ու առավելությունն ֆալանգի համեմատ՝ ճկունությունը, արդյունավետությունը չկորցնելով բաղկացուցիչ տարրերի կիսվելու ունակությունը և այլն: Ի սկզբանե Հռոմն ուներ ընդամենը մեկ լեգեոն, սակայն հետո լեգեոնների թիվը շատացավ:

1.1.4.3. Առևտրական բաղադրյալ: Սրանք բաղադրյալի այն տեսակին են պատկանում, որտեղ բաղադրյալ սոցիալական կյանքի հիմնական բաղադրիչը առևտուրն է, իսկ գործունեության մնացած ոլորտները վերջինիս համեմատ հանդիսանում են երկրորդական:

1.1.4.3.1. Ծովային առևտրական բաղադրյալ: Արմատներով գնալով դեպի Անտիկ բաղադրյալ, որոնց մեջ շատ էին նաև հենց ծովային բաղադրյալներ, սկսած Միջին Միջնադարից սրանք ձեռք բերեցին իրենց յուրահատուկ և ուրույն գծերը: Եվրոպայում նման բաղադրյալի դասական օրինակներ կարող են հանդիսանալ ամենից առաջ Ջենովան, Վենետիկը, Պիզան և այլն, իսկ Մերձավոր Արևելքում էլ՝ Կոստանդնուպոլիսը, Ալեքսանդրիան, Այասը, Տրապիզոնը և այլն: Բուրժուական հարաբերությունների ձևավորումը, որին կոչված էր վերջ դնելու միջնադարին, ձևավորվեց և բուռն զարգացում ապրեց ամենից առաջ հենց նման բաղադրյալում: Ռազմական առումով այս բաղադրյալը ներկայացված էին ամենից առաջ ուժեղ հետևակով, որը, սակայն, քիչ ընդհանուր բան ուներ Անտիկ կամ Արևելյան բաղադրյալի հետևակի հետ: Սրանք ամենից առաջ ծանր նիզակավորներ էին, սակայն առկա էին նաև արքայետավորների (Ջենովա) և վարձկան այլ զգալի ուժեր:

Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության հետ այս բաղադրյալը հիմնականում առնչվում են կապված խաչակրաց արշավանքների և Կիլիկիայի թագավորության գոյության հետ, ընդ որում,

երթ սկզբում առավելությունը Ջենովայի հանրապետության կողմում էր, ապա հետագայում առաջին դերերի վրա ավելի ու ավելի շատ հայտնվեց Վենետիկի հանրապետությունը: Ինչ վերաբերվում է Կոստանդնուպոլսին, ապա այն գործում էր Բյուզանդական կայսրության ընդհանուր համակարգում և վերջինիս առանձին դիտարկումը ես գտնում եմ ոչ ճիշտ:

1.1.4.3.2. Ցամաքային առևտրական քաղաքներ: Առևտրական քաղաքների այս տեսակը տարածված էր մեծ առևտրական ճանապարհների և ամենից առաջ Մետաքսի մեծ ուղու երկայնքով: Մերձավոր Արևելքում ու, մասնավորապես Ջայաստանում նման քաղաքներից էին, օրինակ, Անին, Եդեսիան, Անտիոքը, Կեսարիան և այլն: Այս առումով կարևոր է ընդգծել ոչ այնքան հայտնի այն փաստը, որը, նույնիսկ կենտրոնացված պետության և ռազմական մեքենայի բացակայության պայմաններում էլ, Ջայաստանում ու հարակից երկրներում ցամաքային առևտրական քաղաքների աշխարհագրորդ իր նշանակությունը բավականին երկար պահպանեց և վերացավ, ըստ էության, միայն թեկուզ արևելյան տիպի, բայց այնուհանդերձ կենտրոնացված միապետությունների ի հայտ գալով: Ջայաստանի քաղաքներից, օրինակ, նույն Եդեսիայում հստակորեն հիշատակվում են քաղաքային կառավարման տարրերը և դրա կարևոր քաղադրիչը հանդիսացող քաղաքային միլիցիան: Նույնը վերաբերվում է նաև Անի քաղաքին, որտեղ նույնիսկ Անիի թագավորության անկումից հետո էլ քաղաքային միլիցիան պահպանեց իր դերը ընդհուպ մինչև XIII դարի վերջը:

1.2. Ավազակներ: Ամենաընդհանուր իմաստով ավազակությունը դա ուրիշի գույքը հափշտակելու նպատակով գործադրված հարձակումն է, որը, որպես կանոն, կատարվում է կյանքի կամ առողջության համար վտանգավոր բռնություն գործադրելով կամ դա գործադրելու սպառնալիքով: Մարդկության գիտակցական պատմության սկզբից ի վեր հայտնի են ավազակության դեպքեր և անընդհատ են տեղեկությունները ավազակության սուբյեկտների՝ ավազակների, մասին: Ավազակը պրոֆեսիոնալի և աշխարհագրայինի միջև գտնվող յուրօրինակ կարգավիճակով օժտված մի անձնավորություն է, որը, ռազմական գործում չլինելով պրոֆեսիոնալ, քանի որ այն չի հանդիսանում իր գործունեության հիմնական ուղղությունը, իր միջին մակարդակով այնուհանդերձ ավելի լավ է տիրապետում ռազմական գործին, քան աշխարհագրայինը, քանի որ այսպես թե այնպես, ավազակը ստիպված է լինում ուժ կամ զենք կիրառել կամ գոնե պատրաստ լինել դրան, իսկ այդ հանգամանքը ենթադրում է ռազմական որոշակի մակարդակ:

Մարդկության պատմության ընթացքում լինում են ժամանակներ և տարածաշրջաններ, որտեղ կենտրոնական իշխանությունը այս կամ այն պատճառով թույլ է գործում: Արդյունքում՝ առաջանում են այսպես կոչված «Ավազակային տարածքներ», որտեղ գերիշխող դերն, ըստ էության, իրենց վրա են վերցնում ավազակները՝ հաճախ ստեղծելով ավազակային ամբողջական պետություններ կամ ավազակապետություններ: Խնդիրը նրանում է, սակայն, որ, այն պահից սկսած, երբ «ավազակային տարածք»-ը սկսում է կազմակերպվել որպես պետություն, այն անմիջապես էլ կորցնում է իր նախկին «ավազակային» տեսքը, իսկ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այդ պարագայում հանրույթի առաջ հառնում են նոր խնդիրներ, որոնցից ամենակարևորը թերևս ինքնակազմակերպումն է, նորաստեղծ ավազակային պետությունը այլ պետությունների հետ համեմատած, որպես կանոն, լինում է թույլ: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ գործունեության նախկին ձևը նոր համակարգի համար պիտանի չի լինում, սակայն նոր ձևն էլ, բնորոշ արդեն պետությանը, որպես կանոն լավ յուրացված չի լինում: Արդյունքում՝ մարդկության պատմության գրեթե ողջ ժամանակաշրջանում մենք ունենք մի իրավիճակ, երբ որևէ ավազակային հանրույթի մեծանալը և հզորանալը նաև սկիզբն է հանդիսանում նույն այդ հանրույթի, իսկ հաճախ նաև նույն այդ հանրույթի ստեղծած պետության վերջին:

Եվ այսպես, ամրագրելով, որ ավազակ կարող է լինել, ըստ էության, ցանկացած ոք կամ մարդկանց խումբ, ստորև կներկայացվեն Եվրասիայում գործած ավազակների կամ ավազակախմբերի հիմնական տեսակները.

- 1.2.1. Փյունիկյան ծովահեններ,
- 1.2.2. Յերթայներ,
- 1.2.3. Հալթայներ,
- 1.2.4. Կիլիկյան ծովահեններ,
- 1.2.5. Իսավրիական ավազակներ,
- 1.2.6. Ավարներ,
- 1.2.7. Սարբազարներ,

- 1.2.8. Ուշկույնիկներ,
- 1.2.9. Միջնադարյան ծովահեններ,
- 1.2.10. Ջալալեդիններ և լևադներ,
- 1.2.11. Խունիսուզներ:

1.2.12. Նոր ժամանակների ծովահեններ:

1.2.1. *Փյունիկյան ծովահեններ:* Փյունիկյան ծովահենները առաջիններից մեկն էին, որ սկիզբ դրեցին ավազակությանը ծովի վրա, այլ խոսքերով ասված՝ ծովահենությանը: Ավազակների այս խմբի մասին, սակայն, տվյալները սուղ են, դե իսկ Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության հետ էլ նրանք կարելի է ասել գործնականում չեն առնչվել, դրա համար էլ այստեղ կսահմանափակվենք միայն այսքանով:

1.2.2. *Հեբրայներ:* Հեբրայներն իրենցից ներկայացնում են ցամաքային կազմակերպված ավազակների և ավազակախմբերի առաջին տեսակներից մեկը: Բանն այն է, որ մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջում Հարավային Ասորիքում և Պաղեստինում ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ մի կողմից, կապված այդ վայրերում Եգիպտական թագավորության վարած թալանչիական տնտեսական քաղաքականության հետ, ի հայտ եկան ունեզուրկ լայն խավեր, մյուս կողմից էլ նույն այդ Եգիպտական թագավորության իշխանությունը տեղում թույլ էր և առկա էր իշխանության վակուումի յուրատեսակ մի վիճակ: Արդյունքում՝ առաջացան և մի քանի հարյուրամյակ իրենց գոյությունը շարունակեցին հեբրայները, որոնք, ըստ որոշ տեսակետների, կանգնած են հրեա ժողովրդի կազմավորման արմատներում: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ հեբրայների դերը խիստ էպիզոդիկ է, այն էլ կապված դեպի Հարավային Ասորիք Միտանիի թագավորության որոշակի շարժերի հետ:

1.2.3. *Հալդայներ:* Հալդայների մասին քիչ բան է հայտնի, իսկ առկա տեղեկատվությունն էլ դեռևս ավելի շատ հարցեր է առաջացնում, քան պատասխաններ է տալիս: Ամեն դեպքում մի բան պարզ է, որ մ.թ.ա. VI դարի կեսերին գոյություն է ունեցել էթևիկ որոշակի ընդհանրություն ունեցող մարդկանց մի խումբ, որը Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում զգալի ավազակային ակտիվություն է ունեցել: Ըստ իս, թեև կարծիքը հիպոթեզի մակարդակի վրա է, ի դեմս հալդայների մենք այնուհանդերձ գործ ունենք կրոնական աղանդի պես մի երևույթի հետ, երբ մարդկանց այս խումբը, ինչպես օրինակ պալիկյանների պարագայում էր, միավորվել էր կրոնական հողի վրա և աստիճանաբար անցել էր ավազակության: Կարելի է ենթադրել, որ հալդայները պաշտում էին Արարատյան թագավորության գլխավոր աստված հանդիսացող Հալդիին:

1.2.4. *Կիլիկյան ծովահեններ:* Ստեղծվելով մ.թ.ա. II դարի երկրորդ կեսում և վերանալով մ.թ.ա. I դարի առաջին կեսում՝ Կիլիկյան ծովահենները, սերտորեն համագործակցելով իսավրիական ավազակների հետ, Միջերկրական ծովի արևելյան ու կենտրոնական հատվածում հսկայական գործունեություն ծավալեցին: Ծովային առևտրից և, հատկապես, ծովահենությունից ծաղկող Կիլիկիայի ծովահենական պետությունը ի վերջո այն աստիճան լայնամասշտաբ գործունեություն ծավալեց, որ դրանով իսկ սկսեց մեծապես կասեցնել նույն Հռոմեական հանրապետության առաջխաղացումը Փոքր Ասիայում և Միջերկրական ծովի ավազանում: Մ.թ.ա. 102 թվականին Կիլիկիայի ծովահենական պետության անկումից հետո, երբ Դաշտային Կիլիկիան վերածվեց Հռոմեական հանրապետության պրովինցիայի, Լեռնային Կիլիկիան դեռ մոտ կես դար էլ դրանից հետո պահպանեց փաստացի անկախությունը:

1.2.5. *Իսավրիական ավազակներ:* Իրենցից ներկայացնում էին Կիլիկիայի ծովահենների հետ սերտորեն համագործակցող մարդկանց մի հանրույթ, որոնք, վայելելով ավանդական մարտունակություն, ավազակությունը երբեմն հասցնում էին ընդհուպ մինչև ռազմական մակարդակի՝ այս կամ այն կերպ ազդելով տարածաշրջանի ռազմական ակտիվության վրա: Իսավրիական ավազակների ակտիվությունը սկիզբ է առնում մ.թ.ա. II դարում, պարբերական բռնկումներ և անկման շրջաններ է ունենում հաջորդ հարյուրամյակներում, V դարի երկրորդ կեսում ստանում է ռազմաքաղաքական կոնկրետ բովանդակություն, սակայն հաջորդ դարում վերջնականապես զրոյանում է:

1.2.6. *Ավարներ:* Ավարների էթնիկ պատկանելիության հարցը մինչ այժմ էլ վիճելի է, սակայն հավանական է թվում կարծիքը, որ սրանց կոնցենտրացման հիմքում ի սկզբանե դրված է եղել ոչ թե էթնիկ ընդհանրությունը, այլ, ինչպես հեբրայների պարագայում էր, սոցիալական գործոնը, երբ չինական քաղաքակրթության սահմաններից ամենատարբեր պատճառներով դուրս հայտնված անձիք Մանջուրիայում, ինչպես նաև Հեռավոր Արևելքի հարակից շրջաններում

աստիճանաբար ինքնակազմակերպվեցին, որից հետո միայն ձեռք բերեցին եթնիկ ընդհանրության որոշակի տարրեր և ի վերջո հայտնվեցին Արևելյան Եվրոպայում՝ հիմնելով Ավարական խաբանությունը: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Ավարական խաբանության գործունեությունը միջնորդավորված է՝ կապված Բյուզանդական կայսրության հետ առկա ռազմաքաղաքական փոխհարաբերություններով:

1.2.7. *Սարբազարներ:* XIV դարի կեսերին գործել են Միջին Ասիայում՝ կապված Մոնղոլական տերության անկումից հետո տեղում առաջացած անիշխանության, սոցիալական վիճակի վատթարացման և տեղական ընդհանուր անկայուն իշխանության գոյության հետ: Էմիր Թեմուրն (1360-1405) ինքը սոցիալական իմաստով ինչ-որ տեղ սարբազար էր, սակայն հենց նա էր նաև, որ կենտրոնական իշխանության ուժեղացմամբ կործանիչ հարված հասցրեց այս շարժմանը, որն իր ծաղկման շրջանում հսկայական տարածքներ էր ընդգրկում: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության հետ սարբազանները գործնականում ոչ մի առնչություն չունեն:

1.2.8. *Ուշկույնիկներ:* Ռուսական քաղաքակրթությանը բնորոշ երևույթ է՝ իրենից ներկայացնելով գետերի վրա իրականացվող ծովահենության՝ գետահենության, մի տեսակ: Գոյություն ունեցավ XV-XVI դարերում, հետո աստիճանաբար անկում ապրեց: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության հետ ուշկույնիկները ոչ մի առնչություն չունեն:

1.2.9. *Միջնադարյան ծովահեններ:* Հռոմեական կենտրոնական տերության անկումից հետո Միջերկրական ծովում կրկին սկիզբ առավ ծովահենական շարժումը, իսկ այլ տարածաշրջաններում էլ այն ընդհանրապես երբեք չէր դադարել: Ավելին, Արաբական կենտրոնացված խալիֆության անկումից հետո առաջացավ և իսկական ծաղկում ապրեց նաև մահմեդական ծովահենությունը, որը դրանից հետո գոյություն ունեցավ բավականին երկար և հաճախ ներկայացված էր ծովահենական իսկական պետությունների տեսքով, որոնց ազդեցությունը պատում էր գործնականում ողջ համաշխարհային օվկիանոսը, բացառությամբ թերևս միայն Ամերիկա մայրցամաքի, որտեղ տոն էին տալիս քրիստոնյա ծովահենները: Առկա էր նաև հեռավորարևելյան ծովահենությունը, որի շարժիչ ուժը Չինաստանի և Ճապոնիայի ափերին գործող ծովահեններն էին: Միջնադարյան ծովահենությունն իր կազմակերպված տեսքով անկում ապրեց XVIII դարի առաջին կեսում, թեև առանձին օջախային հատվածներ կամ ակտիվության բռնկումներ եղան նաև հետագայում: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության հետ միջնադարյան ծովահենները առնչվում են այնքանով, ինչքանով որ վերջիններիս հետաքրքրությունների ոլորտում էին հաճախ հայտնվում հայ առևտրականների նավերը և բեռները:

1.2.10. *Ջալալիներ և լևադներ:* Բացառապես միայն Օսմանյան քաղաքակրթությանը բնորոշ երևույթ էր, երբ ամենատարբեր ապադասակարգայնացված տարրեր բռնում էին կազմակերպված ավազակության ուղին, որից էլ փորձում էին օգտվել այս կամ այն տեղական ուժերը՝ որպես կանոն իրենց անձնական նպատակներով: Ջալալիների պարագայում ընդունված է կարծել, որ երևույթի անվանումն առաջացել է ոմն Ջալալի անունից: Թույլ տանք մեզ կարծել, սակայն, որ ավելի հավանական է կարելի համարել տեսակետը, որ Ջալալիները այդպես էին կոչվել մոնղոլական արմատներ ունեցած և քրդացած Ջալալի ցեղային միության անունով, որի դիրքերն ավանդականորեն ուժեղ էին հեր ու Չարեհվանդ գավառներում, ինչպես նաև Ուրմիա լճի շրջակայքում: Հարկ է նշել, որ Ջալալիները ի սկզբանե ընդգծված կրոնական ուղղվածություն ունեին, դրանք շիաներ էին, որոնք պայքարում էին սուննի օսմանների դեմ, սակայն հետագա տասնամյակներում այս գիծը աստիճանաբար վերացավ: Ջալալիները համալրվում էին ամենից առաջ Օսմանյան սուլթանության փոքրասիական հատվածի քոչվոր թուրքմենաթրդական, ինչպես նաև, որոշ չափով և Ասորիքում բեդվինական տարրի հաշվին: Ջալալիների համալրման կարևոր աղբյուր էր նաև զորացրումը, երբ զորացրված բանակի զինվորականները ուղղակի չէին ցանկանում վերադառնալ խաղաղ կյանքի և շարունակում էին իրենց «մասնավոր» պատերազմը, բայց արդեն՝ տեղական բնակչության դեմ, ինչպես նաև նույն զինվորականները, որոնք համալրում էին Ջալալիների շարքերը անհաջող ռազմական գործողություններից հետո՝ վախենալով պատժից և լքելով գործող բանակի շարքերը: Այս առումով ամենևին էլ պատահական չէ, որ Ջալալիների շարժման ամենաուժեղ բռնկումը տեղի ունեցավ հենց 1590 թ-ից հետո, երբ, պայմանավորված Սեֆյանների շահության ջախջախիչ պարտությամբ և Կոստանդնուպոլսի 1590 թ-ի հաշտության համաձայնագրի կնքմամբ, Օսմանյան սուլթանությունը Արևելքում մոտ 10 տարի սկսեց իրականացնել ապառազմականացման քաղաքականություն, իսկ դրան էլ հաջորդեց անհաջող գործողությունների շարանը նույն Սեֆյանների շահության դեմ: Ջալալիների շարժման առանձին էջ էր Աբազա փաշայի ապստամբությունը, որը, թեև հենվում էր նույն Ջալալիների վրա, սակայն

իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր արդեն ուղղակի կենտրոնական իշխանության դեմ տեղական մի փաշայի ապստամբություն: Ջալալիների շարժումը, սկիզբ առնելով 1510-ական թվականներին և ունենալով բռնկումների ու անկումների իր շրջանները, 1630-ական թվականներին հիմնականում արդեն ճնշված էր: Ջալալիների շարժման սկզբունքային շարունակությունն էր նաև ավելի փոքր չափեր ունեցած լևադների շարժումը, որը բռնկվեց Օսմանյան սուլթանության փոքրասիական տարածքներում XVIII դարի կեսերին և գործում էր նախորդին բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում: Այս շարժումները մեծ վնաս հասցրին հայերին և Հայաստանին:

1.2.11. *Խունխուզներ:* «Խունխուզ» տերմինի տակ հասկացվում է XIX դարի երկրորդ կեսում և XX դարի առաջին կեսում Մանջուրիայում, ինչպես նաև Հեռավոր Արևելքի հարակից շրջաններում գործող կազմակերպված ավազակախմբի անդամը, որի հիմնական զբաղմունքը ավազակությունն էր: Լայն իմաստով դիտարկելիս խունխուզները շատ ընդհանուր գծեր ունեն կազակների հետ, սակայն, եթե վերջիններս իրենց գործունեության հիմնական ուղղվածությամբ այնուհանդերձ դրական, ազգային-ազատագրական կամ գոնե պետականաշինական ուղղվածություն ունեին, ապա խունխուզները զբաղվում էին բացառապես միայն դեստրուկտիվ, հակահասարակական և նեղ-շահադիտական բնույթ ունեցող գործունեությամբ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության հետ խունխուզները ոչ մի առնչություն չունեն:

1.2.12. *Նոր ժամանակների ծովահեններ:* Նոր ժամանակների ծովահենությունը, չունենալով նախորդ ժամանակների կազմակերպվածության աստիճանը, միաժամանակ, սակայն, ձեռք է բերել նոր և բավականին վտանգավոր գծեր: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ, կապված հրաձգային զենքի բուռն զարգացման հետ, երբ մեկ մարտիկի մարտական արժեքը կտրուկ բարձրացավ, արագածիգ հրաձգային զենքով կամ նույնիսկ նռնականետներով զինված ծովահենների նույնիսկ փոքրիկ խումբը կարող է վտանգավոր լինել նույնիսկ մեծ, սակայն անզեն նավերի անձնակազմների համար: Ներկայումս զարգացած պետությունները ակտիվ գործունեություն են ծավալում ծովահենական վտանգը սանձելու ուղղությամբ, սակայն Համաշխարհային օվկիանոսում այնուհանդերձ դեռևս գոյություն ունեն ծովահենական իսկական շրջաններ, որտեղ հաջողությունը դեռևս վերջնական չէ:

1.3. *Աշխարհագրայիններ:* Աշխարհագրայինը դա պատերազմի այն մասնակիցն է, որը, ի տարբերություն պրոֆեսիոնալի, այդ գործով չի զբաղվում որպես մասնագիտություն, այլ իր մասնակցությունն է բերում պատերազմին միայն բացառիկ դեպքերում՝ կապված այն բանի հետ, որ պատերազմը «եկել է իր տուն», ընդունել է համընդհանուր բնույթ, առկա է զենք վերցնելու պարտադիր հրաման և այլն: Աշխարհագրայինների տեսակներն են.

1.3.1. Քաղաքային աշխարհագր,

1.3.2. Գյուղական աշխարհագր,

1.3.3. Ցեղային աշխարհագր,

1.3.4. Ավազակախմբեր:

1.3.1. *Քաղաքային աշխարհագր:* Քաղաքային աշխարհագրայինը այլ տիպի աշխարհագրայինից, ըստ էության, տարբերվում է միայն իր բնակավայրի հանգամանքով, այսինքն՝ քաղաքային աշխարհագրայինը դա այն անձնավորությունն է, որը բնակվում է քաղաքում և հենց այնտեղից է մուտք գործում պատերազմական ընդհանուր համակարգ: Որպես կանոն քաղաքային աշխարհագրայինները ընդգրկվում է Քաղաքային միլիցիայի կազմում և լրացնում են վերջինիս մշտապես գոյություն ունեցող պրոֆեսիոնալ հատվածին: Այսպիսով՝ այն պարագայում, երբ քաղաքային համայնքը լարում է իր բոլոր ուժերը և զենքի տակ է դնում նաև աշխարհագրայիններին, առաջանում է միևնույն այդ գոյություն ունեցող քաղաքային միլիցիայի ավելի մեծաքանակ, բայց միջին որակական առումով ավելի անորակ մի նոր զորամիավորում: Քաղաքային աշխարհագրայինները, որպես կանոն, չունենին գործողության կամ կառուցվածքի առանձնահատուկ որևէ մի համակարգ և գործում էին Քաղաքային միլիցիայի պրոֆեսիոնալ հատվածին բնորոշ միջոցներով ու մեթոդներով: Միաժամանակ հարկ է ընդգծել նաև, որ, եթե Քաղաքային միլիցիայի պրոֆեսիոնալ հատվածը ունի մարտական հատկանիշների որոշակի մակարդակ, ապա նույնը չունի վերջինիս աշխարհագրային հատվածը, ընդ որում այն, միանալով պրոֆեսիոնալ հատվածին, դրա արդյունքում ստեղծված նոր զորամիավորման արդյունավետության միջին գործակիցը հասկանալիորեն որոշակիորեն իջեցնում է:

1.3.2. *Գյուղական աշխարհագր:* Գյուղական աշխարհագրայինը, ինչպես և քաղաքայինը, այլ տիպի աշխարհագրայինից տարբերվում է, ըստ էության, միայն իր բնակավայրի

հանգամանքով, այսինքն՝ գյուղական աշխարհագրայինը դա այն անձնավորությունն է, որը բնակվում է գյուղում ու հենց այնտեղից է մուտք գործում պատերազմական ընդհանուր համակարգ: Գյուղական աշխարհագրայինը, որպես կանոն, ընդգրկվում է ավելի խոշոր համակարգի կազմում (գավառ, մարզ և այլն), իսկ միջնադարում էլ, խոսքը վերաբերվում է ոչ ազատ գյուղացիությանը, երբեմն հանդես էին գալիս իշխող ավագանու հրամանատարության ներքո՝ փորձելով կրկնօրինակել վերջինիս գործունեության մարտական մոդելը: Գյուղական աշխարհագրայինների գինվածության մակարդակը, որպես կանոն, ավելի ցածր էր քաղաքային աշխարհագրայիններից և, հատկապես, պրոֆեսիոնալների գինվածությունից: Նշված երկու խմբերին վերջիններս զիջում էին նաև կառավարման և կազմակերպչական մակարդակներում, սակայն որոշ դեպքերում կարող էին գերազանցել մի շարք այլ հատկանիշներով, ինչպիսիք են օրինակ տեղանքում ավելի լավ կողմնորոշվելը, դրան ավելի լավ ադապտացված լինելը, ֆիզիկական ավելի բարձր պատրաստվածությունը, փոխօգնության ու փոխլրացման ավելի բարձր մակարդակը և այլն: Գյուղական աշխարհագրայինները գինվում էին իրենց ժամանակին և տարածաշրջանին բնորոշ գեներով, իսկ պաշտպանական գինվածությունն էլ ունենում էին հազվադեպ: Միաժամանակ, սակայն, գյուղական աշխարհագրայինները կարող են գինվել նաև ոչ ավանդական, միայն գյուղական միջավայրում առկա գեներով, որոնք իրենցից փաստորեն ներկայացնում էին պատերազմական գործողությունների վարման նպատակով վերափոխված գյուղական աշխատանքային գործիքներ:

Կարելի է առանձնացնել գյուղական աշխարհագրայինների երկու տեսակ.

1.3.2.1. Սովորական աշխարհագրային,

1.3.2.2. Ռազմականացված աշխարհագրային:

1.3.2.1. Սովորական գյուղական աշխարհագրային: Սովորական աշխարհագրայինը գյուղական աշխարհագրը համալրող ամենատարածված և հիմնական տեսակն է, որը առանձին բննարկման կարիք չունի:

1.3.2.2. Ռազմականացված գյուղական աշխարհագրային: Ռազմականացված գյուղական աշխարհագրայինները հանդես են գալիս միայն պատմական որոշակի ժամանակահատվածներում և որոշակի տարածքներում: Այսպես, երբեմն լինում են իրավիճակներ, երբ, կապված երկու թշնամական ուժերի միջև որոշակի «Մահվան գոտու» առկայության հետ, հիշատակված «Մահվան գոտու» և նրա հարակից տարածքների գյուղացիները, ըստ էության, հայտնվում են մշտական պատերազմի մի վիճակում, երբ, պատկերավոր ասած, արտը վարելու մեկնելիս գյուղացին գերանդու հետ միասին հետը վերցնում էր նաև նիզակը:

Մեր տարածաշրջանի ռազմականացված աշխարհագրայինների ամենատարածված օրինակներն են.

1.3.2.2.1. Ստրատիոտներ,

1.3.2.2.2. Ազատներ,

1.3.2.2.3. Կազակներ:

1.3.2.2.1. **Ստրատիոտներ:** Ստրատիոտները, սկսած արաբական արշավանքների սկզբից, առաջացան Բյուզանդական կայսրության փոքրասիական տիրույթներում, երբ կայսրության և Արաբական խալիֆության միջև հաշտություն փաստացի այդպես էլ չկնքվեց, իսկ մարտական գործողությունները, սկսած VII դարի երկրորդ քառորդից, առանց ընդհատվելու շարունակվեցին ընդհուպ մինչև X դարի չորրորդ քառորդը: Արդյունքում՝ պատմական Հայաստանի արևմտյան և Փոքր Ասիայի արևելյան շրջանում առաջացավ մի լայնարձակ «Մահվան գոտի» ի դեմս «Սուղուր»-ի: Ինչ վերաբերում է ստրատիոտներին, ապա նրանք իրենցից փաստորեն ներկայացնում էին ռազմականացված գյուղական աշխարհագրայինների մի տարատեսակ, երբ, խաղաղ ժամանակ զբաղվելով իրենց սովորական գործունեությամբ, պատերազմի պարագայում վերջիններս արագ ու հստակ գործող համակարգի կիրառմամբ հավաքվում էին մեկ վայրում: Ունենալով մարտի վարման իրենց յուրահատուկ միջոցները՝ վերջիններս հանդես էին գալիս այն բանակաթմբի կազմում, որի մեջ ընդգրկված էր իրենց բնակության վայրը: Այս կապակցությամբ հարկ է ընդգծել, որ ստրատիոտները, անկում ապրելով արդեն XI դարի կեսերից, ավելի փոքր, սակայն սկզբունքորեն նույն համակարգով վերականգնվեցին 1206-1261 թվականներին այսպես կոչված «Նիկայի կայսրությունում», իրականում՝ նույն Բյուզանդական կայսրությունում, որտեղ տեղի տիրակալների հեռատես քաղաքականության արդյունքում սահմանային «ակրիտների» այս յուրօրինակ դասակարգը վերստեղծվեց:

Հարկ է նշել, որ բազմավաստակ Ֆ. Ուսպենսկին 1204-1261 թվականներին հենց սրանով է պայմանավորում Բյուզանդական կայսրության հաջողությունը ու ռազմաքաղաքական զգալի կշիռը՝ թեկուզ և միայն տարածաշրջանային մակարդակում¹⁹: Այս կապակցությամբ Ֆ. Ուսպենսկին իհարկե մեծապես ճիշտ է և շատ դիպուկ է նկատում, որ, կապված 1261 թվականին Յովհաննես IV-ի (1258-1261) օգտին առաջացած ապստամբության ճնշման հետ, ապստամբություն, որն իր արմատներով գնում էր դեպի այն փաստը, որ Կոստանդնուպոլսի 1261 թ-ի հետ գրավումից հետո փոքրասիական տիրույթները մոռացվեցի և նրանց նկատմամբ սկսեց դրսևորվել միայն սպառնողական մոտեցում, մահացու հարված ստացավ նաև փոքրասիական ստրատիոտությունը: Արդյունքում՝ սահմանային ակրիտական համակարգը անկում ապրեց, ինչի հետևանքով Բյուզանդական կայսրության արևելյան սահմանները մահմեդական վտանգի առաջ մնացին բաց: Հարկ է, սակայն, նշել նաև, որ, ըստ իս, հետագա դատողություններում Ֆ. Ուսպենսկին այնուհանդերձ որոշակիորեն ծայրահեղացնում է իրավիճակը: Այսպես, 1204-1261 թվականների Բյուզանդական կայսրության ռազմաքաղաքական հզորության և նրա վիճակի կայունության հիմքն ամենից առաջ ուժերի հավասարակշռության ստեղծված հենց այն վիճակն էր, երբ, փաստացի ոչ մի ուժ ուղղակի հարմար չէր գտնում ոտնձգել վերջինիս նկատմամբ, այլ ոչ թե՛ սահմանային ակրիտական համակարգը: Այսպիսով, ընդհանուր առմամբ կարելի է համաձայնել Ֆ. Ուսպենսկու կարծիքի հետ, որը 1204-1261 թվականներին Բյուզանդական կայսրության ռազմաքաղաքական հզորության և կայունության հիմքում տեսնում է ազատ գյուղացիության հիման վրա վերստեղծված ակրիտական ինստիտուտը, սակայն, ըստ իս, այս համակարգը չպետք է գերազնահատել, իսկ խնդրի բանալին էլ ամենից առաջ պետք է տեսնել ուժերի առաջացած ռազմաքաղաքական հենց այն հավասարակշռության մեջ, որը բարենպաստ էր կայսրության համար:

Եվ վերջապես, հարկ է նշել, որ 1261 թ-ից հետո, կապված Կոստանդնուպոլսի հետ գրավման հետ, երբ Փոքր Ասիան էլ՝ Կոստանդնուպոլսի ազատագրման իսկական հիմքը, անտեսվեց հանուն «մայրաքաղաքային հետաքրքրությունների», ստրատիոտները կրկին անկում ապրեցին և Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացման արդյունքում վերջնականապես վերացան՝ կորսվելով կայսրության փոքրասիական տիրույթների հետ միասին:

1.3.2.2.2. Ազատներ: Կիրառված տերմինը մեծապես պայմանական է, քանի որ այն ունի չափազանց լայն նշանակություն: Արդյունքում՝ այս տերմինի տակ կոնկրետ դեպքում մենք կհասկանանք միայն հայկական գյուղական համայնքի այն ներկայացուցիչներին, որոնք անձնական կախվածություն չունեին որևէ անձից և պատերազմական գործողություններին մասնակցում էին ինքնուրույն կամ, առավելագույնը, շրջանի ղեկավարի նոմինալ ղեկավարության ներքո: Ասվածի տիպիկ օրինակ են, օրինակ, Սասունի և Խուբի գյուղական համայնքների ազատները: Այս մասին երբևէ չի նշվել, սակայն, երբ ուշադիր ուսումնասիրության ենք ենթարկում Հայ ժողովրդի միջնադարյան ռազմական պատմությանը, ակնհայտ է դառնում, որ մեզ մոտ ևս գոյություն են ունեցել ստրատիոտներին ռազմական համակարգին բնորոշ որոշ տարրեր, որը, բանակաթեմային դասական համակարգի բացակայության պայմաններում, որոշակի շրջանների գյուղացիության այնուհանդերձ նախապատրաստել է հնարավոր ռազմական գործողությունների սկսվելուն և այդ պարագայում որոշակի վարքագիծ դրսևորելուն:

1.3.2.2.3. Կազակներ: Կազակները զուտ սլավոնական աշխարհին բնորոշ երևույթ են, որոնց առաջացմանը նպաստեցին պատմական որոշակի իրողություններ: Բանն այն է, որ միջնադարյան պատմության ընթացքում այնպես է ստացվել, որ արևելյան սլավոնները և ամենից առաջ ռուսները, ապրելով Մեծ տափաստանի ամենաարևմտյան սահմանագծի մոտ, անվերջ ենթարկվում էին տափաստանում թափառող ցեղերի հարվածներին: Արդյունքում՝ մի կողմից Մեծ տափաստանի, իսկ մյուս կողմից էլ անտառաբնակ վայրերի մոտակայքում առաջացան իսկայական տարածքներ, որտեղ իրական իշխանություն չունեին և ոչ մի ուժ: Սրան գումարվեց նաև այն, որ, մի կողմից կապված ճորտատիրական հարաբերությունների արմատավորման հետ, նախկինում ազատ գյուղացիներից շատերը սկսեցին փախչել դեպի այդ «ազատ» տարածքներ և աստիճանաբար ինքնակազմակերպվել, իսկ մյուս կողմից էլ տափաստանաբնակ տարրերը, չունենալով հստակ ազգային ինքնագիտակցություն, սկսեցին սլավոնանալ կամ, ավելի ճիշտ՝ «կազականալ»: Արդյունքում՝ առաջացան կազակական ստանիցաներ, իսկ երբեմն էլ՝ իսկական կազակական միևնույն-պետություններ, որոնցից ամենահայտնի Չապորոժյան Սեչն էր: Հետագա

¹⁹ Сту` Успенский Ф. И. "История Византийской империи", том 4, Москва 1997, стр. 451):

դարերում, կապված ռուսական կենտրոնացված պետության զարգացման հետ, կազակության «ազատ ոգին» աստիճանաբար անկում ապրեց՝ իր տեղը զիջելով «տերունական» կազակներին, որոնք, ի հակառակ նախկինների, դարձան տեղերում ռուսական կենտրոնացված տերության ջատագովները: Այս պատկերն առկա է, օրինակ, Սիբիրում կամ Յուսիսային Կովկասում: Միջին կազակը ուներ իր հոգեկերտվածքի առանձնահատկությունը, որտեղ աչքի էր զարնում ձգտումը ազատության, իսկ հետո էլ՝ «կայսերապաշտության», նա լավ էր տիրապետում սառը զենքին ու հրազենին: Այս առումով հետաքրքիր է ընդգծել, որ նետ ու աղեղ զինատեսակը կազակների մոտ այդպես էլ լայն տարածում չստացավ, քանի որ կազակների ավանդական հակառակորդ քոչվորները այս հարցում միանշանակորեն և միշտ գերազանցում էին կազակներին ու վերջիններիս հաջողության հույսը միայն հրազենն էր: Այսպիսով՝ ստեղծված պայմաններում կազակներին այլ բան չէր մնում անել, քան հույսը դնել հրազենի վրա, թեև այս ոլորտում էլ նրանք ուժեղ հրետանի ստեղծել այդպես էլ չկարողացան, որովհետև վերջինս ամեն դեպքում բնորոշ էր կենտրոնացված պետություններին:

Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ կազակների դերն այնքան էլ մեծ չէ, թեև կան հետաքրքիր էպիզոդներ, կապված դեպի Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի տարածքներ կազակների թալանչիական արշավանքների հետ, իսկ իրենց՝ կազակների, շարքերում էլ հանդիպում են որոշ էթնիկ հայեր:

1.3.3. *Ցեղային աշխարհագր.* Ցեղային աշխարհագրը, որպես կանոն, բնորոշ է քոչվոր կամ առավելագույնը գոնե կիսաքոչվոր ցեղերին կամ ժողովուրդներին և հանդիպում է ոչ նստակյաց ժողովուրդների բնակության վայրերում: Մեր տարածաշրջանում խոսքն ամենից առաջ վերաբերվում է Մեծ տափաստանին և Արաբական թերակղզուն, ինչպես նաև որոշ չափով Յուսիսային Աֆրիկայի հատվածին: Կապված իր կենցաղով և բավականին դաժան պայմաններում վարվող կենսակերպով՝ քոչվոր կամ կիսաքոչվոր ցեղերում շարժվելու ունակ բոլոր մարդիկ այս կամ այն չափով հանդիսանում են ռազմիկներ, իսկ արդյունքում՝ աշխարհագրը համալրելու պոտենցիալ թեկնածուներ: Արդյունքում, ի տարբերություն նստակյաց ժողովուրդների, միջին թվաքանակյա համեմատության դեպքում ցեղային աշխարհագրայինների թվաքանակը անհամեմատ ավելի բարձր է: Ցեղային աշխարհագրայինները, որպես կանոն, ունեին նաև ավելի բարձր ռազմական միջին մակարդակ, քան աշխարհագրայինների մյուս խմբերը, ընդ որում իրենց միջին մակարդակում հնարավոր են դեպքեր, երբ նրանք կարող են գերազանցել նույնիսկ որոշ երկրների պրոֆեսիոնալների: Կարելի է առանձնացնել ցեղային աշխարհագրի 3 տարատեսակ.

1.3.3.1. Տափաստանային ցեղային քոչվոր աշխարհագր,

1.3.3.2. Անապատային ցեղային քոչվոր աշխարհագր,

1.3.3.3. Անտառային ցեղային աշխարհագր:

1.3.3.1. Տափաստանային ցեղային քոչվոր աշխարհագր: Տափաստանային ցեղային աշխարհագրը ամենից առաջ բնորոշ է Մեծ տափաստանին, որտեղ վերջինս որպես ակտիվ ուժ հանդես է գալիս մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբից ի դեմս տափաստանային առաջին քոչվորների ներկայացուցիչների, խոսքը կիմմերների և հուևնուների մասին է: Տափաստանային աշխարհագրը շարունակեց իր գոյությունը ընդհուպ մինչև XVIII դարի վերջը, իսկ նրա որոշ տարրեր էլ պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Տափաստանային ցեղային աշխարհագրայիններին բնորոշ են մի շարք բնորոշ հատկանիշներ, որոնցից են, մասնավորապես, հեծյալ մարտի ձգտումը և մարտավարական մակարդակում հետևակի գործնական բացակայությունը, արագաշարժությունը, ձգտումը դեպի հեռամարտ, առանձնակի դաժանությունը մարտում ու խաղաղ բնակչության նկատմամբ, տոկոսության համեմատական ավելի բարձր մակարդակի առկայությունը, փոխօգնության բարձր մակարդակը, տեղանքի լավ ծանոթ լինելը և այլն: Տափաստանային ցեղային աշխարհագրի ամենահայտնի ու հաջողված օրինակը մոնղոլներն են, որոնք, սակայն, արագորեն անցան նստակեցության և արդյունքում մեծապես զրկվեցին իրենց հիշատակված հատկանիշներից:

Պատմական Հայաստանը, կապված իր աշխարհագրական դիրքի հետ, անընդհատ շփում է ունեցել տափաստանային ցեղային աշխարհագրների հետ, որոնց ներկայացուցիչներից ոմանց էլ հաջողվել է իրենց տիրապետությունը հաստատել մեր պատմական Հայրենիքի այս կամ այն հատվածի վրա՝ հետագայում անցնելով նստակեցության և դառնալով նոր պետական միավորների հիմնադիրներ:

1.3.3.2. Անապատային ցեղային քոչվոր աշխարհագրություն: Մեր տարածաշրջանում Անապատային ցեղային աշխարհագրությունը ներկայացված էր ամենից առաջ ի դեմս սեմիտական հորդանների՝ աբբադցիների, ամորիացիների, արամեացիների և արաբների, ինչպես նաև Յյուսիսային Աֆրիկայի ու Արաբական թերակղզու բեդվինների, ընդ որում վերջին երկու հասկացությունները հաճախ կարող են նույնանալ, իսկ հաճախ էլ՝ տարբերվել: Անապատային ցեղային աշխարհագրության տարբերությունը նախորդ խմբից ընդամենը միայն նրանում է, որ մի դեպքում քոչվոր տարրը քոչն իրականացնում է տափաստանում, իսկ մյուս դեպքում՝ անապատում: Սրա հետ միաժամանակ, սակայն, հարկ է ավելացնել, որ անապատային ցեղային աշխարհագրությունը հեծյալ տարրը, ինչքան էլ կարևոր լինի, այնուհանդերձ այնքան ընդգծված չէ, ինչքան նախորդ խմբում, այստեղ հեռամարտի միջոցները համեմատաբար թույլ են զարգացած, իսկ հետևազորն էլ ունի զգալի, իսկ հաճախ նույնիսկ վճռորոշ նշանակություն: Ընդհանրացնելով կարելի է ասել, որ Անապատային ցեղային աշխարհագրությունը մի տեսակ անցումային մի փուլ է Տափաստանային ցեղային աշխարհագրության և Նստակյաց երկրների կամ Ժողովուրդների բանակների միջև:

1.3.3.3. Անտառային ցեղային աշխարհագրություն: Եվրասիայում իր մաքուր տեսքով անտառային ցեղային աշխարհագրությունը գործնականում չի հանդիպում՝ առավելապես բնորոշ լինելով մեր ուսումնասիրման շրջանակից դուրս գտնվող տարածաշրջաններին (Կենտրոնական Աֆրիկա, Լատինական Ամերիկա, Կենտրոնական Յնդկաստան և այլն): Խնդիրը կայանում է նրանում, որ մի կողմից անտառային ցեղերը ավանդականորեն չեն բռնում նվաճումների ուղին, այսինքն՝ օբյեկտիվորեն չեն հայտնվել մեր տարածաշրջանում, մյուս կողմից էլ նրանում, որ, որպես կանոն, անտառային շրջանների բնակիչները վաղ են անցնում Նստակեցության և, որպես լանդշաֆտի գերակշռող տարր ունենալով անտառը, այնուհանդերձ հանդես են գալիս որպես Նստակյաց պետության ներկայացուցիչներ:

1.4. ***Վարձկաններ***: Վարձկանների, որպես սոցիալական երևույթի, ամենաառաջին հիշատակությունը հանդիպում ենք «Էնմերթարը և Լուգալբանդան» շումերական բնագրում, կապված մ.թ.ա. մոտ 2675 թ-ից 2674 թվական ընթացած Արատտայի մայրաքաղաք Մեծամորի պաշարման հետ, երբ շումերական արշավանքի ղեկավարը օգնություն բերելու համար կոչով դիմում է իր բանակին, այդ թվում նաև վարձկաններին, սակայն բոլորը հրաժարվում են, ընդ որում այն, թե ինչպես է ավարտվում այս պատմությունը, հայտնի չէ, քանի որ բնագրի վերջին հատվածը վնասված է: Բնագրում ճշտված չէ նաև այն հարցը, թե ի՞նչ տեսակի վարձկանների հետ մենք գործ ունենք:

Ամենաընդհանուր իմաստով վարձկան է համարվում ցանկացած անձ, որը վարձի դիմաց անում է որոշակի աշխատանք: Խնդիրն այս տեսանկյունից դիտարկելիս կարելի է ասել, որ ռազմական ոլորտում իր հերթին վարձկան է համարվում ցանկացած անձ, որը վարձի դիմաց մասնակցում է պատերազմական կամ դրան հարակից գործողությունների: Ներկայումս, սակայն, ընդունված է «վարձկան» հասկացության տակ դնել ավելի նեղ իմաստ: Օրինակ, ՀՀ քրեական օրենսգրքի 395-րդ հոդվածի 4-րդ մասը, հետևելով ժամանակակից միջազգային-իրավական փաստաթղթերին, սահմանում է, որ. «Վարձկան է համարվում հատուկ հավաքագրված անձը, ով գործում է նյութական հատուցում ստանալու նպատակով և զինված ընդհարմանը կամ ռազմական գործողություններին մասնակցող պետության քաղաքացի չէ, մշտապես չի բնակվում դրա տարածքում, ընդգրկված չէ ընդհարման մեջ գտնվող պետության զինված ուժերի անձնակազմում և այլ պետության կողմից ուղարկված չէ զինված ուժերի կազմում պաշտոնական պարտականություններ կատարելու համար»: Եվ այսպես, ժամանակակից հայաստանյան օրենսդրությունը, հետևելով համաշխարհային զարգացումներին, «պատերազմական վարձկան» հասկացությունը էականորեն նեղացնում է՝ վարձկան համարվելու համար առանձնացնելով մոտիվացիայի կարևոր տարր հանդիսացող ձգտումը՝ *զինված ընդհարմանը կամ ռազմական գործողություններին մասնակցելը նյութական հատուցում ստանալու ձգտումով կամ նպատակով*:

Մի կողմ թողնելով քրեաիրավական բնորոշումները և առկա տարբեր մոտեցումները՝ կարծում եմ, որ դրսևորված մոտեցումը միանգամայն հիմնավոր է, քանի որ այն «վարձկան» հասկացությանը տալիս է կոնկրետ ձև ու բովանդակություն: Այս առումով խնդիրը դիտարկելիս, սակայն, կարելի է հանգել հերթական մի հետևության, որ «վարձկաններ»-ին որպես պատերազմի սուբյեկտ հանդիսացող մարդկանց հերթական խումբ դիտարկելը սխալ է, քանի որ վարձկան կարող է լինել ինչպես մարդը, որը պատերազմով զբաղվում է որպես արհեստ կամ

մասնագիտություն ու սա նրա հիմնական սոցիալական գործառույթն է, այնպես էլ մարդը, որը, ի տարբերություն պրոֆեսիոնալների, այդ գործով չի զբաղվում որպես մասնագիտություն, այլ իր մասնակցությունն է բերում պատերազմին բացառիկ դեպքերում, կապված այն բանի հետ, որ պատերազմը «եկել է իր տուն», ընդունել է համընդհանուր բնույթ, առկա է գենք վերցնելու պարտադիր հրաման և այլն: Այս առումով խնդիրը դիտարկելիս կարող ենք գալ հետևության, որ վարձկան կարող է լինել ինչպես պրոֆեսիոնալը, այնպես էլ աշխարհագորայինը, սակայն միայն պրոֆեսիոնալ կամ աշխարհագորային լինելը իր հերթին դեռևս չի նշանակում, որ մենք գործ ունենք վարձկանի հետ: Այսպես, ռազմական գործողությանը մասնակցող հռոմեական լեգեոները, որը պատերազմով զբաղվում է որպես արհեստ կամ մասնագիտություն և սա նրա հիմնական սոցիալական գործառույթն էր, մեր նշած իմաստով այնուհանդերձ չի կարող համարվել «վարձկան», քանի որ նա մշտապես բնակվում է Յոմեական հանրապետության կամ Յոմեական կայսրության տարածքում և ընդգրկված է ընդհարման մեջ գտնվող պետության՝ Յոմեական հանրապետության կամ Յոմեական կայսրության, զինված ուժերի անձնակազմում: Սրանք ավելի շուտ «վարձու», այլ ոչ թե «վարձկան» ռազմիկներ էին: Սրան հակառակ, աշխարհագորայինը կամ պրոֆեսիոնալը, որը օրինակ Աֆղանստանից ժամանել էր Ադրբեջանի Յանրապետության տարածք և Արցախյան պատերազմում հանդես էր գալիս մեր դեմ, իրենից ներկայացնում էր վարձկանի դասական մի օրինակ: Այսպիսով, վարձկան կարող է հանդիսանալ կամ չհանդիսանալ և պրոֆեսիոնալը, և աշխարհագորայինը: Այս հանգամանքն էլ հենց հաշվի առնելով ես հարմար եմ գտնում առանձնացնել վարձկաններին որպես պատերազմի սուբյեկտ:

Իհարկե, մեր ժամանակակիցներում, ինչպես և անցյալում, երբ կոնկրետ ռազմական գործողությունում վարձկանության նկատմամբ առկա է եղել բացասական վերաբերմունք, այդ փաստը քողարկելու համար կիրառվել են տարբեր միջոցներ՝ վարձկանին ձևականորեն տրվել է քաղաքացիություն, պատրաստվել են համապատասխան փաստաթղթեր, վերջինս թեկուզ և ձևականորեն ընդգրկվել է ընդհարման մեջ գտնվող պետության զինված ուժերի անձնակազմում, կոնկրետ ռազմական գործողությանը մասնակցելու համար ներկայացվել են ամենատարբեր ու նյութական հատուցման հետ չկապված մոտիվացիայի տեսակներ և այլն: Սրան հակառակ՝ նկարագրված մեխանիզմների դեմ պայքարելու համար մշակվել են նաև միջոցառումներ, թեև վերջնական լուծում ոչ այս և ոչ էլ մյուս կողմում չի առաջարկվել ու չի էլ առաջարկվի: Արդյունքում, օրինակ, գերության մեջ հայտնված վարձկանի ճակատագիրը ամենատարբեր հանգամանքներում կարող է դասավորվել ամենատարբեր կերպ՝ սկսած անմիջապես մահապատժի ենթարկվելուց և վերջացրած ազատ արձակելով կամ վերջինիս արդեն գերի բռնած կողմի կազմում պատերազմին մասնակցություն ապահովելուց: Սա առանձնահատուկ և բարդ մի խնդիր է, որի մասին այստեղ կխոսվի միայն այսքանը: Յարկ է նշել, որ տարբեր ժամանակներում վարձկանը վճարվել է ամենատարբեր կերպ՝ սկսած կանխիկ դրամով հատուցմամբ և վերջացրած ավարի մի մասը նրան հանձնելուց կամ այլ կերպ նյութական կամ նույնիսկ հոգեկան բավարարում տալուց:

Վարձկանների կիրառությունը ավանդականորեն ունի իր և դրական, և բացասական կողմերը: Դրականը պարզ է՝ վարձկաններ վարձողը շատ արագ և առանց էական ջանքեր թափելու միանգամից տեր է դառնում, որպես կանոն, որակյալ մի ռազմավար, որով հաճախ լուծում է մինչ այդ անլուծելի թվացող խնդիրները: Ինչ վերաբերվում է երևույթի բացասական կողմին, ապա դա կախված է ամենից առաջ վարձկանի հենց սոցիալական բնույթից, քանզի, ըստ էության, խորթ լինելով ռազմական գործողության առջև դրված խնդրին և շահագրգռված չլինելով այն լուծելու մեջ, իսկ երբեմն էլ նույնիսկ շահագրգռված լինելով, որ խնդիրը հնարավորինս երկար չլուծվի, դրա հետ միաժամանակ էլ վարձկանները վտանգավոր իրավիճակում նաև, որպես կանոն, ծայրահեղ անկայուն են, իսկ նրանցից հերոսական մի որևէ արարք կամ հանուն վարձողի որևէ ինքնազոհության դիմել պահանջելը գործնականում անհնար մի բան է: Ավելին, երբեմն լինում են դեպքեր, երբ, եթե վարձողը գերազանցում է ուժերի հավասարակշռության սահմանային հայտնի մի չափ, նա ինքն է փաստացի գերի ընկնում վարձկանների ձեռքը՝ ստիպված լինելով կատարել նրանց բոլոր պահանջները: Այսպես եղավ Բյուզանդական կայսրության տարածքում գործող կայսերական իշխանության և վարձկան կատալոնացիների պարագայում XIV դարի սկզբին: Իր հերթին բացասական դեր է խաղում նաև այսպես կոչված «ներարկիչի» կամ «կախվածության» ազդեցությունը, երբ հանրույթը, հույսը դնելով վարձկանների վրա, ժամանակի ընթացքում ռազմական տեսանկյունից, որպես կանոն, աստիճանաբար դեգրադացվում է: Ասվածի օրինակ է հանդիսանում, օրինակ, ֆեդերատների

մասսայական ծառայությունը Հռոմեական կայսրության բանակում IV դարի վերջից և V դարում, որի արդյունքում բուն կայսրության ռազմական մեքենան գործնականում դադարեց գոյություն ունենալ: Ընդհանրապես պատմական փորձը ցույց է տալիս, որ վարձկաններին կարելի է արդյունավետ օգտագործել միայն այն պարագայում, երբ, կախված վարձողի ռազմուժում իրենց ընդհանուր քանակից և որակից, վերջիններս ի վիճակի չեն լինելու իրենցից որևէ կոնկրետ ռազմական կամ ընդհանուր սոցիալական սպառնալիք ներկայացնել, այլ ուղղակի կիրառվելու են որպես հիմնական ուժի հաջող լրացում:

Եվ այսպես, ամրագրելով, որ վարձկան կարող է լինել, ըստ էության, ցանկացած ոք կամ մարդկանց խումբ, ստորև կներկայացվեն Եվրասիայում գործած վարձկանների հիմնական տեսակները.

1.3.1. Արաբական անապատի սեմիտներ,

1.3.2. Հունական վարձկաններ,

1.3.3. Գալաթներ,

1.3.4. Հռոմեական ֆեդերատներ,

1.3.5. Թյուրքեր,

1.3.6. Նորմաններ,

1.3.7. Սլավոններ,

1.3.8. Ալաններ,

1.3.9. Ղփչախներ,

1.3.10. Կատալոնցիներ,

1.3.11. Կոնդոտյերներ,

1.3.12. Շվեդարացիներ,

1.3.13. Լանդսկնեխտներ,

1.3.14. Շոտլանդացիներ,

1.3.1. *Արաբական անապատի սեմիտներ:* Արաբական անապատի սեմիտները պատկանում են վարձկանների մեզ հայտնի ամենահին խմբերից մեկին: Սկսած սեմիտական առաջին ալիքից, ի դեմս աբբադյանների, սեմիտական վարձկանները հանդիսանում էին շրջակա բոլոր պետությունների համար վարձկան ուժեր ապահովող, ըստ էության, անսպառ մի շուկա: Ավելին, եթե մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջում և II հազարամյակի սկզբում այս գործընթացը որոշակիորեն հախուռն տեսք ուներ, ապա, սկսած սեմիտական քաղաք-պետությունների հիման վրա ստեղծված սեմիտական երկու հզոր պետական միավորների ի հայտ գալու ժամանակաշրջանից, խոսքը Բաբելոնի և Ասորեստանի թագավորությունների մասին է, սեմիտական վարձկանությունը, կարելի է ասել, հասավ արդյունաբերական մակարդակի:

Իրավիճակը հատկապես տիպիկ է Ասորեստանի թագավորության պարագայում: Իրոք, իրենից, ըստ էության, ներկայացնելով Հյուսիսային Միջագետքում գտնվող մի փոքրիկ մարզի կենտրոն հանդիսացող քաղաք, Ասուրը, իսկ հետո արդեն Նինվեն մարդկության պատմության ընթացքում առաջին անգամ կարողացան հասնել նրան, որ պատերազմը վերածեցին իսկական մի թիզնե գործունեության, որում ներդրվում էին X քանակի նյութական միջոցներ, ձեռք էր բերվում Z քանակի մարդկային միջոցներ, որոնք էլ, իրականացնելով H խնդիրը, պետք է ապահովվեին Y աստիճանի նյութական միջոցների ձեռք բերումը: Հենց Ասորեստանի թագավորությունն էր, որ կարողացավ Արաբական անապատի առողջ, սակայն անհամեմատ վատ զինված և անկազմակերպ մարդկային մասսային կարգավորում ապահովել և, զինելով իր ժամանակի ռազմական հանդերձանքի լավագույն միջոցներով, ստեղծել երկաթյա կարգապահության տեր ունիվերսալ մի ռազմական մեքենա: Ի դեպ ասած, սակայն, հենց այս հանգամանք էլ ի վերջո չար կատակ խաղաց նույն Ասորեստանի թագավորության գլխին, որը, այն բանից հետո, երբ ռազմական ծախսերը որոշակիորեն կրճատվեցին, իսկ հարավից առաջացող Բաբելոնի թագավորությանն էլ հաջողվեց իր հյուսիսային հարևանի համար ոչ միայն փակել վարձկանների շուկա հանդիսացող Արաբական թերակղզին, այլև այդ շուկայի ուժերն օգտագործել սեփական նպատակների համար, «ներարկիչի» կախվածության էֆեկտին ենթարկված Ասորեստանի թագավորությունը կտրուկ թուլացավ: Արդյունքում՝ մ.թ.ա. արդեն 620-ական թվականների կեսերին հանկարծ պարզվեց, որ Ասորեստանի թագավորությունը դա ընդամենը ուժեղ... փչած մի փուչիկ է:

Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ սեմիտական վարձկանների դերը հսկայական է, քանի որ սեմիտական աշխարհի և, հատկապես, Ասորեստանի թագավորության հետ ընդհարումները ձգվեցին ոչ պակաս, քան մեկ ու կես հազարամյակ:

1.3.2. Հունական վարձկաններ: Հունական վարձկանները հանդիսանում են վարձկանության դասական ներկայացուցիչները և վարձկանության ժամանակակից տեսքի հիմնադիրները: Հենց հույներն էին, որ վարձկանությունը բարձրացրեցին, կարելի է ասել, նույնիսկ մշակութային մի մակարդակի, երբ վարձկանները սկսեցին ունենալ իրենց պատվի յուրահատուկ վարքականոնը, վարքագծի ձևը և այլն: Հունական վարձկանները հսկայական նշանակություն ունեին Բալկանյան թերակղզում, Փոքր Ասիայում և Մերձավոր Արևելքում:

Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ հունական վարձկանների հետ շփումը սովորաբար սահմանափակվում էր Աթենսյանների տերության ռազմական համակարգի շրջանակում, ինչպես նաև Աթենսյանների տերության արևմտյան տարածքներում այս կամ այն չափով գործող հունական վարձկանների հետ շփումներով: Այս առումով ամենահետաքրքիր օրինակը հանրահայտ Բյուրաց նահանջն է: Հետաքրքրական ժամանակաշրջանում հունական վարձկանությունն իր մաքուր տեսքով աստիճանաբար դադարեց գոյություն ունենալ, երբ Ալեքսանդր III Մեծի նվաճումները, կարծես, իրենց մեջ ներծծեցին և սպառեցին հունական վարձկանների բոլոր ուժերը: Հունական վարձկանությունն իր վերջը գտավ Հունաստանում և Փոքր Ասիայի տարածքում Հռոմեական հանրապետության հաստատումից, երբ ազատ վարձկանության անհրաժեշտությունն, ըստ էության, վերացավ՝ փոխարինվելով լեգեոնների ինստիտուցիոնալ համակարգով, իսկ վարձկաններն էլ իրենց սոցիալական դերը գտան լեգեոնային համակարգում:

1.3.3. Գալլաթներ: Գալլաթները դրանք նույն գալլերն էին, որոնք մ.թ.ա. III դարի երկրորդ կեսին կտրելով Բալկանյան թերակղզին, հաստատվեցին Փոքր Ասիայում: Իր ժամանակին, ճիշտ է Փոքր Ասիայի մակարդակով, սակայն հատկապես հունական վարձկանության սկիզբ առած անկման ֆոնին գալլաթները սկսեցին իրենցից վարձկանության լրջագույն մի շուկա ներկայացնել, որը, սակայն, իր վերջը գտավ Փոքր Ասիայում հռոմեական տիրապետության հաստատումից:

Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ գալլաթների դերը մեծ հաշվով չնչին է, թեև, դատելով ըստ ամենայնի, մ.թ.ա. 243 թ-ի Կոլոնիայի ճակատամարտում նրանց դերը ակնհայտորեն բավականին մեծ է եղել:

1.3.4. Հռոմեական ֆեդերատներ: Հռոմեական ֆեդերատները, որոնք իրենց գոյությունը այս կամ այն կերպ շարունակեցին նաև հետագայում Բյուզանդական կայսրությունում, ի սկզբանե, որպես կանոն, գերմանական ցեղերի ներկայացուցիչներ, իսկ ավելի հաճախ էլ նույնիսկ ամբողջական ցեղեր էին, որոնք, սկսած Ժողովուրդների Մեծ գաղթի սկզբից, անցնում էին ծառայության հռոմեական ռազմական համակարգում, որտեղ ծառայությունը, որպես կանոն, տանում էին պետության սահմանային շրջաններում: Ֆեդերատները իրենց բնակության համար ստանում էին որոշակի հողակտոր: Հռոմեական, իսկ ավելի ուշ նաև բյուզանդական ռազմական համակարգում ֆեդերատների առկայությանը գագաթնակետը IV դարի վերջն ու V դարն է, որից հետո նրանք սկսում են աստիճանաբար անկում ապրել: Ֆեդերատների ռազմական մակարդակը բավականին բարձր էր, թեև այն էականորեն զիջում էր մինչ այդ գոյություն ունեցած հռոմեական լեգեոնների մակարդակին: Ֆեդերատները, որպես կանոն, ունեին իրենց բնորոշ զինվածությունը, թեև բացառված չէին դեպքերը, երբ նրանք գոնե ձևականորեն ստանում էին լեգեոններին բնորոշ զինվածություն և հանդերձանք:

Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ ֆեդերատների դերը պայմանավորված է նրանով, թե ի՞նչ աստիճանի է եղել շփումը Հռոմեական, իսկ ավելի ուշ նաև Բյուզանդական կայսրության հետ IV դարի վերջում ու V դարում:

1.3.5. Թյուրքեր: Այս խմբում ընդգրկվում են թյուրքական, իսկ, երբեմն, նաև ուզբո-ֆիննական ծագում ունեցող միջինասիական այն բոլոր ցեղերի ներկայացուցիչները, որոնք վարձկան ծառայություն էին իրականացնում Պարսից թագավորության, հետո՝ Արաբական խալիֆության, իսկ երբեմն էլ՝ Բյուզանդական կայսրության բանակներում: Սրանց շարքում կարելի է մատնանշել օրինակ հոների, սաբիրների, հեփթաղների, ավարների, թյուրքերին և այլն: Վարձկանների այս խումբը ամենալայն տարածումը այնուհանդերձ ստացավ Արաբական խալիֆության բանակում, որտեղ այն, երբեմն, վերափոխվում էր՝ վերածվելով արդեն ամբողջական մի ռազմական դասակարգի ի դեմս օրինակ գուլյամների: Թյուրքերը, որպես կանոն, մարտնչում էին իրենց բնորոշ զինվածությամբ և մարտավարական միջոցների կիրառմամբ, թեև

երբեմն էլ ընդունում էին իրենց վարձակալողներին բնորոշ ռազմական հանդերձանքը՝ հաշվի առնելով դրանց սկզբունքային նույնությունը իրենց կիրառածի հետ:

Վարձկանների այս խմբի դերը Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ բավականին զգալի է, կապված Պարսից թագավորության, Բյուզանդական կայսրության և, հատկապես, Արաբական խալիֆության հետ ունեցած մշտական ռազմական շփումներով:

1.3.6. Նորմաններ: Նորմանները սկանդինավյան արմատներ ունեցող ռազմիկներ էին, որոնք, սկսած XI դարի առաջին կեսից, ավելի ու ավելի մեծացող քանակությամբ սկսեցին ծառայել ամենից առաջ Բյուզանդական կայսրության բանակում: Նորմանները իրենցից ներկայացնում էին ասպետության ուշագրավ դասակարգի դասական ներկայացուցիչներ՝ իրենց բոլոր բնորոշ հատկանիշներով: Հարկ է նշել, սակայն, որ, արագորեն գիտակցելով իրենց զգալի դերը կայսրության բանակում, Նորմանները աստիճանաբար բանը հասցրին նրան, որ սկսեցին հակասության մեջ մտնել հենց իրենց իսկ վարձողների հետ: Արդյունքում՝ Բյուզանդական կայսրությունը ստիպված եղավ մի շարք ռազմական գործողություններ մղել արդեն նույն Ապենինյան թերակղզու հարավում իրենց սեփական իշխանությունը հիմնած Նորմանների դեմ: Նորմանների «եռանդ»-ի վերջնական սպառնող հանդիսացան խաչակրաց առաջին արշավանքները:

Նորմանների դերը Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ բավականին մեծ է՝ կապված, իհարկե, Բյուզանդական կայսրության հետ ունեցած ռազմական բնույթի շփումներով, ինչպես նաև խաչակրաց առաջին արշավանքների համատեքստում խնդիրը դիտարկելիս:

1.3.7. Սլավոններ: Սլավոնների դերը, որպես վարձկանների, համեմատականորեն սահմանափակ է և սլավոնական ցեղերը, զուտ վարձկանության մակարդակում, այդպես էլ լայն տարածում չստացան: Սլավոնները որոշակիորեն հայտնի էին Բյուզանդական կայսրության բանակում օրինակ VII դարի վերջին, սակայն հետագայում նրանք աստիճանաբար սկսեցին իրենցից ներկայացնել արդեն կայսրության բնակիչներ՝ արդեն այդ կարգավիճակով, այլ ոչ թե զուտ վարձկանությամբ, իրենց ներդրումն ունենալով կայսրության ռազմական համակարգում: Սլավոն վարձկանների առկայությունը հավաստվում է նաև Եվրոպական և Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրներում, թեև այնտեղ ևս երևույթը լայն տարածում չստացավ: Բյուզանդական կայսրության բանակում սլավոն վարձկանների առանձնահատուկ տեսակներից էին վարյագները: Վերջիններիս վերաբերյալ վեճերը մինչ օրս էլ չեն դադարում, բայց նրանք, ամենայն հավանականությամբ, եղել են ուղղակի կայսրության ծառայությանն անցած սլավոններ, որոնք XI դարի երկրորդ կեսին և XII դարի սկզբին փորձեցին զբաղեցնել Նորմանների կողմից որոշակիորեն ազատված սոցիալական աստիճանը:

1.3.8. Ալաններ: Հյուսիսայի Կովկասում բնակվող ալանները այլ լեռնականների հետ միասին Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ տարածվող երկրների համար հանդիսանում էին վարձկանների ավանդական մի շուկա, ընդ որում և անձնական, և կոլեկտիվ կամ նույնիսկ ցեղային մակարդակում: Թեև տվյալները մեծապես հատվածական են, սակայն Կովկասում ալանների հայտնվելուն պես իսկ նրանք սկիզբ դրեցին իրենց գործունեությանը որպես վարձկաններ՝ հիմնականում հանդես գալով Վրաստանի տարածքում ստեղծված պետական միավորների կազմում: Ալանները աչքի էին ընկնում իրենց մարտունակությամբ և հատկապես հեծելամարտի վարպետությամբ: Սկսած XII դարի վերջից և մինչև XIV դարի սկիզբ ալանները, որպես վարձկաններ, հանդես էին գալիս Բյուզանդական կայսրությունում, որի ուժերի ընդհանուր անկումային մակարդակը, սակայն, ալաններին որևէ կերպ դրսևորվելու հնարավորություն մեծ հաշվով այդպես էլ չտվեց:

1.3.9. Ղփչախներ: Ղփչախները ուշ միջնադարի վարձկանության ամենահայտնի խմբերից մեկի ներկայացուցիչներն էին, որոնք պատրաստ էին ծառայել տարածաշրջանի ցանկացած ուժի: Նրանք հիմնականում այս կամ այն կերպ ներկայացված էին ռուսական և Արևելյան Եվրոպայի այլ իշխանություններում, ինչպես նաև Զարթիկի թագավորությունում: Ղփչախները բավականին հետք են թողել Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ, թեև զուտ որպես վարձկաններ այդ հետքը բավականին էպիզոդիկ է:

1.3.10. Կատալոնացիներ: Կատալոնացիները XIV դարի սկզբին կարճատև, սակայն բավականին լուրջ մասնակցություն ունեցան Բյուզանդական կայսրության ռազմաքաղաքական կյանքում, իսկ հետագայում էլ կայսրության համար վերածվեցին մի իսկական գլխացավանքի: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ կատալոնացիների մասնակցությունը որևէ կերպ ամրագրված չէ:

1.3.11. *Կոնդոտյերներ:* Սրանք հիմնականում Զարավային Եվրոպայում ներկայացված սոցիալական յուրօրինակ մի խմբի ներկայացուցիչներ էին, որոնք գոյություն ունեցան մինչև XVI դարի վերջերը: Դասական կոնդոտյերն իրենից, որպես կանոն, ներկայացնում էր աղքատ ասպետի կամ սնանկացած մի ազնվականի, որը, չկարողանալով կամ չուզենալով այլ գործունեությամբ զբաղվել, իր ռազմական ծառայությունն էր առաջարկում սովորաբար Իտալիայի, իսկ երբեմն էլ Իսպանիայի մի որևէ պետական միավորի: Կոնդոտյերները հայտնի էին որպես ամենահաշվենկատ և տիպիկ վարձկաններ, որոնք բանը երբեմն հասցնում էին նրան, որ, հանդես գալով հակառակ կողմերի բանակների կազմում, կազմակերպում էին թատերականացված ընդհարումներ կամ նույնիսկ ճակատամարտեր՝ շահագրգռված լինելով, որ մարտական գործողությունները ձգվեն հնարավորինս երկար ու լինեն հնարավորինս անարյուն: Կոնդոտյերներն իրենց փայլին, բայց միաժամանակ նաև անկմանը հասան Ամերիկայի նվաճման ժամանակ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ կոնդոտյերների դերը անչափ էպիզոդիկ է՝ հիմնականում կապված Իտալիայում Բյուզանդական կայսրության ռազմաքաղաքական ակտիվության հետ:

1.3.12. *Շվեյցարացիներ:* XIV դարից սկսած շվեյցարացիները, որպես Եվրոպայի վարձկանության հիմնական ներկայացուցիչներ, ավանդականորեն ներկայացնում էին իր ժամանակի լավագույն հետևազորից մեկը, թեև Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ նրանք գործնականում որևէ մասնակցություն չեն ունեցել:

1.3.13. *Լանդսկնեխտներ:* Լանդսկնեխտները, մեծապես հանդիսանալով շվեյցարացիների ավանդույթների գերմանական շարունակողները, հետագայում մեծապես գերազանցեցին վերջիններիս, թեև, ինչպես և իրենց ուսուցիչները, Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ նրանք գործնականում որևէ մասնակցություն չեն ունեցել:

1.3.14. *Շոտլանդացիներ:* Շոտլանդացիները իրենցից ներկայացնում էին Եվրոպական վարձկանների մի յուրօրինակ խումբ, որոնք, կապված իրենց երկրին բաժին հասած քաղաքական բարդ ճակատագրի հետ, ռազմական ծառայություն էին իրականացնում Արևմտյան Եվրոպայի որոշ երկրներում՝ հիմնականում, իհարկե, ներկայացված լինելով Ֆրանսիական թագավորությունում: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ շոտլանդացիները, որպես վարձկաններ, որևէ դեր չեն ունեցել:

2. *Պատերազմի պասիվ մասնակիցներ:* Պատերազմի պասիվ մասնակիցները բոլոր այն մարդիկ են, որոնք հանդես չեն գալիս որպես պատերազմի սուբյեկտ՝ իրենցից, ըստ էության, ներկայացնելով պատերազմի օբյեկտ: Կարելի է առանձնացնել պատերազմի պասիվ մասնակիցների հետևյալ տեսակները.

2.1. ***Խաղաղ բնակչություն:*** Խաղաղ բնակչությունն իրենից ներկայացնում է մարդկանց մի խումբ, որը որևէ ակտիվ մասնակցություն չի ունենում պատերազմական գործողություններին: Այս պարագայում խաղաղ բնակչությունը փաստորեն իրենից ներկայացնում է պատերազմի «լանդշաֆտային» տարրերից մեկը, որի ներկայացուցիչները կարող են զոհվել, գերվել, բռնվել մի վայրից մյուսը, մասնակցել հարկադրական կամ կամավոր աշխատանքների, ենթարկվել տարատեսակ բռնությունների և այլն:

2.2. ***Գերիներ:*** Գերին դա այն անձնավորությունն է, որը, պատկանելով հակառակորդ կողմին, այս կամ այն պատճառով հայտնվում է մյուս կողմի տրամադրության տակ: Տարբեր ժամանակներում ու տարբեր ռազմական համակարգերում գերիների նկատմամբ վերաբերմունքը եղել է տարբեր՝ սկսած մահապատժից և վերջացած գոյության համար նորմալ պայմաններ ապահովելով:

Տոհմեր

Տոհմը ընդհանուր ազգակցական կապեր ունեցող անձանց միություն է, անձիք, որոնք ունեն ազգակցական կապ, սոցիալ-մշակութային վարքագծի որոշակիորեն ընդհանուր գծեր և, որպես կանոն, քաղաքական շահերի ընդհանուր պատկերացումներ:

1. *Հայեր և Հայաստան:*

1.1. ***Համահայկական արքայատոհմեր:*** Այս խմբում ընդգրկվում են այն արքայատոհմերը, որոնց քաղաքական իշխանությունը տարածվում էր պատմական Հայաստանի հիմնական հատվածի վրա և հայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնության կողմից տոհմը ընկալվում էր որպես համահայկական նշանակություն ունեցող արքայատոհմ:

1.1.1. *Արատտայի քրմեր:* Արատտայի քրմերը Հայոց պետականության առաջին ներկայացուցիչ՝ Արատտայի քրմապետության, ղեկավարներն էին: Ձևական առումով հարցը դիտարկելի կարելի է, իհարկե, ասել, որ տեղեկատվության ներկա մակարդակում այս պարագայում «գահատոհմ» կոչվող հստակ երևույթի մասին մենք ավարտուն պատկեր չունենք, քանի որ հայտնի չէ, թե հերթական գահակալը ի՞նչ հարաբերություններ է ունեցել նախորդի հետ: Այսպիսով, թեև տեղեկատվությունը որոշակիորեն հատվածական և անորոշ է, բայց այնուհանդերձ, ըստ իս, Արատտայի քրմերի գահացանկը ունի հետևյալ տեսքը (այստեղ և հետագայում շեղատառերով նշված են գահատոհմի հետ կապ չունեցող անձիք, իսկ փակագծերում էլ տրվում են անունների «միջազգային առավել հայտնի» տարբերակները)։

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Էնսուխբեշդանա		(մ.թ.ա. մոտ 2700-2650)
2.	Դումուզի		(մ.թ.ա. մոտ 2650-2600)
3.	<i>Անանուններ</i>		(մ.թ.ա. 2600-2492)
4.	<i>Հայկ Նահապետ</i>		(մ.թ.ա. 2492-2411)
5.	<i>Անանուններ</i>		(մ.թ.ա. մոտ 2411-2270)
6.	Ռիշիադադ		(մ.թ.ա. մոտ 2270-2233)
7.	Թախիշաթալ		(մ.թ.ա. մոտ 2233-2232)
8.	Մադակ-Անի		(մ.թ.ա. մոտ 2232-2205)
9.	Էրիդապիզիո		(մ.թ.ա. մոտ 2205 - ուղ. 2199)
10.	Իմտա		(մ.թ.ա. 2199-2196)
11.	Ինկեշուշ		(մ.թ.ա. 2196-2190)
12.	Սարլագաբ		(մ.թ.ա. 2190-2184)
13.	Շուլմե		(մ.թ.ա. 2184-2178)
14.	Էլուլումեշ		(մ.թ.ա. 2178-2172)
15.	Ինիմագաբեշ		(մ.թ.ա. 2172-2167)
16.	Իգեշաուշ		(մ.թ.ա. 2167-2161)
17.	Իարլագաբ		(մ.թ.ա. 2161-2146)
18.	Իբատ		(մ.թ.ա. 2146-2143)
19.	Իարլանգաբ		(մ.թ.ա. 2143-2140)
20.	Կուրում		(մ.թ.ա. 2140-2139)
21.	Խաբիլկին		(մ.թ.ա. 2139-2136)
22.	Լաերաբում		(մ.թ.ա. 2136-2134)
23.	Արարում		(մ.թ.ա. 2134-2132)
24.	Խաբլում		(մ.թ.ա. 2132-2129)
25.	Պուզուր-որդի		(մ.թ.ա. 2129-2122)
26.	Իարլագանդա		(մ.թ.ա. 2122-2115)
27.	Սիում		(մ.թ.ա. 2115-2109)
28.	<i>Տիգրան</i>		(մ.թ.ա. 2109-2108)
29.	Ապիլաշա		(մ.թ.ա. 2108-2026)

1.1.2. *Հայկազունիներ:* Հայկազունիները համահայկական արքայատոհմի հերթական ներկայացուցիչներն են: Հայկազունիների տոհմի առանձին արքաների գործունեության ռազմաքաղաքական բովանդակությունը հսկայական ճշգրտությամբ համընկնում է սեպագիր կամ այլ աղբյուրներից հայտնի տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական պատմությանը, ընդ որում Հայոց աղբյուրների ու ամենից առաջ Մովսես Խորենացու հաղորդած տեղեկությունները իրենց հիմնական մասով ոչ միայն չեն հակասում օտարազգի կամ ոչ մատենագիր աղբյուրներին, այլև խիստ ուշագրավ և արժեքավոր կերպով լրացնում են դրանց՝ մեծ ճշգրտությամբ գտնելով իրենց տեղը Մերձավոր Արևելքի մ.թ.ա. III-I հազարամյակների պատմության համատեքստում: Այս առումով հատկապես կարևոր է շեշտել, որ վերևում նկարագրված գործընթացի արդյունքում

իրենց տեղն և հիմնավորումն են գտնում ոչ միայն Հայոց, այլև Մերձավոր Արևելքի մ.թ.ա. III-ի հազարամյակների պատմության բազմաթիվ այլ դրվագներ²⁰:

Հայկազունիների արքայատոհմի գահացանկը, ըստ իս ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Արմենակ	Տիգրանի որդի	(մ.թ.ա. 2026-1980)
2.	Արամայիս	որդի	(մ.թ.ա. 1980-1940)
3.	Ամասիա	որդի	(մ.թ.ա. 1940-1908)
4.	Գեղամ	որդի	(մ.թ.ա. 1908-1858)
5.	Հարմա	որդի	(մ.թ.ա. 1858-1827)
6.	Արամ I Մեծ	որդի	(մ.թ.ա. 1827-1769)
7.	Արա I Գեղեցիկ	որդի	(մ.թ.ա. 1769-1743)
8.	Արա II Կարդոս	որդի	(մ.թ.ա. 1743-1725)
9.	Անուշավան	որդի	(մ.թ.ա. 1725-1662)
10.	Պարետ	որդի	(մ.թ.ա. 1662-1612)
11.	Արբակ	որդի	(մ.թ.ա. 1612-1568)
12.	Չավան	որդի	(մ.թ.ա. 1568-1531)
13.	Փառնակ I	որդի	(մ.թ.ա. 1531-1478)
14.	Սուրեն	որդի	(մ.թ.ա. 1478-1433)
15.	Հովնանակ	որդի	(մ.թ.ա. 1433-1403)
16.	Վաշտակ	որդի	(մ.թ.ա. 1403-1381)
17.	Հայկակ I	որդի	(մ.թ.ա. 1381-1363)
18.	Ամբակ I	որդի	(մ.թ.ա. 1363-1349)
19.	Առնակ	որդի	(մ.թ.ա. 1349-1332)
20.	Շավարշ I	որդի	(մ.թ.ա. 1332-1326)
21.	Նորայր	որդի	(մ.թ.ա. 1326-1302)
22.	Վստամ	որդի	(մ.թ.ա. 1302-1288)
23.	Կար	որդի	(մ.թ.ա. 1288-1285)
24.	Հորակ	որդի	(մ.թ.ա. 1285-1267)
25.	Հրանտ	որդի	(մ.թ.ա. 1267-1242)
26.	Էնզակ	որդի	(մ.թ.ա. 1242-1227)
27.	Գլակ	որդի	(մ.թ.ա. 1227-1197)
28.	Հորո	որդի	(մ.թ.ա. 1197-1194)
29.	Չարմայր	որդի	(մ.թ.ա. 1194-1180)
30.	Շավարշ II	որդի	(մ.թ.ա. 1180-1137)
31.	Պերճ I	որդի	(մ.թ.ա. 1137-1102)
32.	Արբուն	որդի	(մ.թ.ա. 1102-1075)
33.	Պերճ II	որդի	(մ.թ.ա. 1075-1035)
34.	Բազուկ	որդի	(մ.թ.ա. 1035-985)
35.	Խոյ	որդի	(մ.թ.ա. 985-941)
36.	Հուսիկ	որդի	(մ.թ.ա. 941-910)
37.	Ամբակ II	որդի	(մ.թ.ա. 910-883)
38.	Կախպակ	որդի	(մ.թ.ա. 883-838)
39.	Փառնվազ I	որդի	(մ.թ.ա. 838-805)
40.	Փառնակ II	որդի	(մ.թ.ա. 805-765)
41.	Անանուններ	տոհմից	(մ.թ.ա. 765 - մոտ 713)
42.	<i>Ինիպ-Թեշուբ</i>		<i>(մ.թ.ա. մոտ 713 - ուղ. 673)</i>
43.	Հսկա	տոհմից	(մ.թ.ա. 673-664)
44.	<i>Անդարի</i>		<i>(մ.թ.ա. 664-656)</i>
45.	Պարույր Հսկայորդի	որդի	(մ.թ.ա. 656-612)

²⁰ Տես՝ Հակոբյան Մ. Ի. «Հայկազունիներ, մոռացված մի արքայատոհմ», Երևան 2012:

46.	Հրաչյա	որդի	(մ.թ.ա. 612-590)
47.	Փառնվազ II	տոհմից	(մ.թ.ա. 590-569)
48.	Պաճուճ	տոհմից	(մ.թ.ա. 590-569)
49.	Կոռնակ	տոհմից	(մ.թ.ա. 590-569)
50.	Փավոս	տոհմից	(մ.թ.ա. 590-569)
51.	Հայկակ II	տոհմից	(մ.թ.ա. 590-569)
52.	Երվանդ I	տոհմից	(մ.թ.ա. 569-554)
53.	Տիգրան I	որդի	(մ.թ.ա. 554-522)
54.	Վահագն	որդի	(մ.թ.ա. 522-493)
55.	Առավան	որդի	(մ.թ.ա. 493-475)
56.	Ներսեհ	որդի	(մ.թ.ա. 475-440)
57.	Չարեհ	որդի	(մ.թ.ա. 440-394)
58.	Արմոզ	որդի	(մ.թ.ա. 394-385)
59.	Բայղամ	որդի	(մ.թ.ա. 385-371)
60.	Վահան	որդի	(մ.թ.ա. 371-351)
61.	Վահե	որդի	(մ.թ.ա. 351-331)

1.1.3. *Արարատյան արքայատոհմ*: Առայժմ վերջնական կարծիք չկա, սակայն հավանական է համարել, որ Արարատյան թագավորությունում իշխել է Արծրունիների արքայատոհմը: Արարատյան արքայատոհմի գահացանկը հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Արամ II		(մ.թ.ա. 883-840)
2.	Լուսաբեր	որդի	(մ.թ.ա. 840-835)
3.	Արթուր I	որդի	(մ.թ.ա. 835-828)
4.	Ասպունի	որդի	(մ.թ.ա. 828-810)
5.	Մենուա	որդի	(մ.թ.ա. 810-786)
6.	Արա III	որդի	(մ.թ.ա. 786-766)
7.	Արթուր II	որդի	(մ.թ.ա. 766-734)
8.	Առուշան I	որդի	(մ.թ.ա. 734-713)
9.	Արա IV	որդի	(մ.թ.ա. 713-685)
10.	Առուշան II	որդի	(մ.թ.ա. 685-660)
11.	Արթուր III	որդի	(մ.թ.ա. 660-635)
12.	Արթուր IV	որդի	(մ.թ.ա. 635-625)
13.	Առուշան III	որդի	(մ.թ.ա. 625-612)

1.1.4. *Երվանդունիներ*: Ընդունված է կարծել, որ մ.թ.ա. VI դարի կեսերից սկսած Հայոց թագավորությունում իշխանության է եկել մի տոհմ, որն անվանել է «Երվանդունիներ» անունով: Այս պնդումը, սակայն, իր հիմքում ունի թերևս միայն հայտնի հաղորդումը Երվանդ I Սակավակյացի տիրապետության մասին և հիմնված է այս արքայի զուտ անվան վրա: Միայն այս հանգամանքը հիմք ընդունելով հետևություններ անել անձի տոհմական պատկանելիության մասին, սակայն, սխալ է: Օրինակ, Ֆրանսիայում տիրել են «Լյուդովիկոս» («Լուի») անունով 18 արքաներ, որոնք, սակայն, պատկանել են արքայական չորս տարբեր գահատոհմերի: Այսինքն՝ զուտ «Երվանդ» անունով արքայի առկայության պարագայում խոսել գահատոհմի փոփոխության մասին կարծում ենք հիմնավոր չէ և այս պարագայում խորենացու տեղեկությունները այն մասին, որ Հայոց թագավորությունում շարունակել են իշխել Հայկազունիները, կրկին արժանահավատ են: Իրականում ինքս հավանական են համարում, որ Երվանդունիները, արմատներով սերելով Փոքր Հայքի սատրապ Երվանդից (մ.թ.ա. 404-360), Մեծ Հայքի թագավորությունում իշխանության ղեկին են կանգնել ավելի ուշ՝ Հայկազունիների տոհմի սպառվելուց հետո.

Երվանդունիների արքայատոհմի գահացանկը հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Երվանդ II		(մ.թ.ա. 331 - մոտ 305)
2.	Արտավազդ I	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 305 - ուղ. 247)

1.1.5. *Արշակունիներ*: Ըստ իմ ուսումնասիրությունների՝ Արշակունիների տոհմը սկսել է իշխել Մեծ Հայքի թագավորությունում մ.թ.ա. 247 թ-ից սկսած²¹:

Մեծ Հայքում իշխած Արշակունիների արքայական գահացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Վաղարշակ I		(մ.թ.ա. 247-225)
2.	Արշակ I	որդի	(մ.թ.ա. 225-212)
3.	Երվանդ III		(մ.թ.ա. 212-201)
4.	Արտաշես I	Արշակ I-ի որդի	(մ.թ.ա. 201-160)
5.	Արտավազդ II	որդի	(մ.թ.ա. 160-116)
6.	Տիրան I	եղբայր	(մ.թ.ա. 116-95)
7.	Տիգրան II Մեծ	որդի	(մ.թ.ա. 95-38)
8.	Արտավազդ III	որդի	(մ.թ.ա. 38-31)
9.	Արտաշես II	որդի	(մ.թ.ա. 31-20)
10.	Տիգրան III	եղբայր	(մ.թ.ա. 20-6)
11.	Տիգրան IV	որդի	(մ.թ.ա. 6-5, 2 - մ.թ. 1)
12.	Արտավազդ IV	եղբայր	(մ.թ.ա. 5-2)
13.	Արիորարզանես Ատրպատականցի		(2-4)
14.	Արտավազդ V Ատրպատականցի	որդի	(4-5)
15.	Տիգրան V Հրեա		(5-6)
16.	Էրատո	Տիգրան III-ի դուստր	(6-12)
17.	Վոնոն Պարթև		(12-16)
18.	Օրոդես Պարթև		(16-18, 35)
19.	Արտաշես III		(18-34)
20.	Արշակ II Պարթև		(34-35)
21.	Միհրդատ Իբերացի		(35-37, 47-50)
22.	Գիսակ սպարապետ		(37-41)
23.	Կոտիս Թրակիացի		(41-47)
24.	Սանատրուկ	Աբգար V-ի քրոջ որդի	(50-51, 76-106)
25.	Հռադամիզդ Իբերացի	Փարսման I-ի որդի	(51, 51-54)
26.	Տրդատ I	Վաղարշ I-ի եղբայր	(51, 54-59, 62-76)
27.	Տիգրան VI Հրեա		(59-62)
28.	Աշխադար	Բակուրի որդի	(106-113)
29.	Պարթամասիր	եղբայր	(113-114)
30.	Վաղարշ I	Սանատրուկի որդի	(114-144)
31.	Տիգրան VII Սոհեմոս	որդի	(144-161, 164-186)
32.	Բակուր		(161-164)
33.	Վաղարշ II	Տիգրան VII Սոհեմոսի որդի	(186-206)
34.	Խոսրով I Բաջ	որդի	(206-253)
35.	Խոսրով II	եղբայր	(253, 293-298՝ մի մասում)
36.	Արտավազդ VI	Մանդակունյաց իշխան	(253-261)
37.	Որմիզդ	Շապուհ I-ի որդի	(261-273)
38.	Որմզդակ	որդի	(273-276)

²¹ Տես՝ Հակոբյան Մ. Ի. «Արշակունիներ», Երևան 2017:

39.	Ներսես	Շապուհ I-ի որդի	(276-287, 287-293՝ մի մասում)
40.	Տրդատ II Մեծ	Խոսրով I Բաջի որդի	(287-330)
41.	Խոսրով III	որդի	(330-338)
42.	Տիրան II	որդի	(338-344)
43.	Արշակ III	որդի	(344-368)
44.	Պապ	որդի	(368-374)
45.	Վարազդատ	հորեղբոր տղա	(374-378)
46.	Արշակ IV	Պապի որդի	(378, 387-388՝ համիշխան, 378-387)
47.	Վաղարշակ II	եղբայր	(378)
48.	Խոսրով IV	տոհմից	(387-388՝ համիշխան, 388, 416)
49.	Վռամշապուհ	եղբայր	(388-416)
50.	Շապուհ	Հագկերտ I-ի որդի	(416-419)
51.	Ներսես	Ճիծրակաց իշխան	(419-422)
52.	Արտաշես IV	Վռամշապուհի որդի	(422-428)

1.1.6. *Բագրատունիներ*: Անիի թագավորությունում իշխած Բագրատունիները կարողացան վասալ թագավորությունների և իշխանությունների տարածաշրջանային մի իսկական համադաշնություն ստեղծել, իսկ նրանց սերունդները, որպես Զարթիի թագավորության իշխող արքայատոհմ, գոյություն ունեն մինչև մեր օրերը:

Անիի թագավորության Բագրատունիների արքայական գահացանկն ունի հետևյալ տեսքը

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Աշոտ I Մեծ	Սմբատի որդի	(884-891)
2.	Սմբատ I	որդի	(891-913)
3.	Աշոտ II Երկաթ	որդի	(914-915, 915-916՝ համիշխան, 916-929)
4.	Աշոտ III Բռնակալ	Շապուհի որդի	(915-916՝ համիշխան)
5.	Աբաս Բաջ	Սմբատ I-ի որդի	(929-953)
6.	Աշոտ IV Ողորմած	որդի	(953-978)
7.	Սմբատ II Տիեզերակալ	որդի	(978-989)
8.	Գագիկ I Մեծ	եղբայր	(989-1020)
9.	Հովհաննես-Սմբատ	որդի	(1020-1021, 1021-1041՝ համիշխան, 1041)
10.	Աշոտ V Բաջ	եղբայր	(1021-1041՝ համիշխան)
11.	Գագիկ II	որդի	(1041-1044)

1.1.7. *Հեթումյաններ*: Առաջինը Կիլիկիայի Հայոց թագավորության արքա իռչակվեց Լևոն I Մեծը (1198-1219), սակայն վերջինիս չհաջողվեց հիմնել սեփական արքայատոհմը և հետագայում Կիլիկիայի թագավորության ղեկին կանգնած Հեթումյանները, ըստ էության, հիմնեցին սեփական արքայատոհմը:

Հեթումյանների արքայական գահացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Լևոն I Մեծ		(1198-1219)
2.	Չաքել	Աղջիկ	(1219-1220, 1225)
3.	Ֆիլիպ Անտիոքցի		(1220-1225)
4.	Հեթում I	Կոնստանդինի որդի	(1225-1269)
5.	Լևոն II	որդի	(1269-1289)
6.	Հեթում II	որդի	(1289-1293, 1293-1294, 1295-1296, 1298, 1299-1305)
7.	Թորոս	եղբայր	(1293, 1294-1295)

8.	Սմբատ III Բռնակալ	Եղբայր	(1296-1298)
9.	Կոնստանդին I	Եղբայր	(1298-1299)
10.	Լևոն III	Թորոսի որդի	(1305-1307)
11.	Օշին I	Լևոն II-ի որդի	(1307-1320)
12.	Լևոն IV Մեղսագործ	որդի	(1320-1342)
13.	Կոնստանդին II	Լևոն II-ի աղջկա որդի	(1342-1344)
14.	Կոնստանդին III	Բալդուինի որդի	(1344-1363)
15.	Մարիոն	Կին	(1363-1364, 1373-1374)
16.	Կոնստանդին IV	Կոնստանդին III-ի եղբայր Յեթումի որդի	(1364-1373)
17.	Լևոն V	Լևոն II-ի աղջկա թոռ	(1374-1375)
18.	Կոնստանդին V	Կոնստանդին IV-ի եղբայր	(1375-1424)
19.	Կոնստանդին VI	որդի	(1424-1426)
20.	Օշին II	Յեթում I-ի եղբայր Օշինի թոռան թոռան թոռան որդի	(1426-1465)
21.	Սմբատ IV	Արծրունիների տոհմից	(1465-1471)

1.1.8. Հայաստանի Առաջին Հանրապետություն:

N	Անուն	Իշխելու թվական
1.	Հովհաննես Բաջազունի	(1918-1919)
2.	Ալեքսանդր Խատիսյան	(1919-1920)
3.	Համո Օհանջանյան	(1920)
4.	Սիմոն Վրացյան	(1920)

1.1.9. Հայաստանի Երկրորդ Հանրապետություն:

N	Անուն	Իշխելու թվական
1.	Գևորգ Ալիխանյան	(1920-1921)
2.	Սարգիս Սրապիոնյան	(1921-1922)
3.	Աշոտ Հովհաննիսյան	(1922-1927)
4.	Հայկ Հովսեփյան	(1927-1928)
5.	Հայկազ Կոստանյան	(1928-1930)
6.	Աղասի Խանջյան	(1930-1936)
7.	Ամատունի Վարդապետյան	(1936-1937)
8.	Գրիգոր Հարությունյան	(1937-1953)
9.	Սուրեն Թովմասյան	(1953-1960)
10.	Յակով Զարոբյան	(1960-1966)
11.	Անտոն Զոչիկյան	(1966-1974)
12.	Կարեն Դեմիրճյան	(1974-1988)
13.	Սուրեն Հարությունյան	(1988-1990)
14.	Վլադիմիր Մովսիսյան	(1990)
15.	Ստեփան Պողոսյան	(1990-1991)
16.	Արամ Սարգսյան	(1991)

1.1.10. Հայաստանի Երրորդ Հանրապետություն:

N	Անուն	Իշխելու թվական
1.	Լևոն Տեր-Պետրոսյան	(1991-1998)
2.	Ռոբերտ Զոհարյան	(1998-2008)
3.	Սերժ Սարգսյան	(2008-2018)

4.	Նիկոլ Փաշինյան	(2018 - մինչ այսօր)

1.2. **Տեղական արքայատոհմեր:** Տեղական արքայատոհմերը ունեին տեղական, ոչ համահայկական նշանակություն և նրանց ազդեցությունը չէր տարածվում սեփական շրջանից այն կողմ: Տեղական արքայատոհմերի ներկայացուցիչները հաճախ, ըստ էության, սովորական մի իշխանի կարգավիճակ ունեին, իսկ երբեմն էլ դրանից էլ թույլ էին՝ շարունակելով հանդերձ կրել արքայական շքեղ տիտղոս:

1.2.1. **Ուռհայի Արշաններ:** Այս արքայատոհմը իշխում էր Ուռհայում ու նրա շրջակայքում: Ուռհայի արքայացանկն ունեի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Թուփկիշ		(մ.թ.ա. մոտ 2265-2200)
2.	Թիշարի (Թիշ-աթալ)		(մ.թ.ա. մոտ 2200-2150)
3.	Շատարմատ		(մ.թ.ա. մոտ 2150-2100)
4.	Արիշեն (Աթալ-շեն)		(մ.թ.ա. մոտ 2100-2050)
5.	Անարի		(մ.թ.ա. մոտ 2050-2000)

11.2.2. **Միտանիի Հայկազուններ:** Եգիպտոսի Հայկազուններից սերված, ըստ էության, տեղական արքայատոհմ հանդիսացող այս գահատոհմը մ.թ.ա. XV-XIV դարերում հանդիսանում էր իր տարածաշրջանի բախտը տնօրինող գլխավոր ուժերից մեկը: Միտանիի Հայկազունների արքայացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Կիռնակ (Կիռտա)		(մ.թ.ա. մոտ 1561-1555)
2.	Շավարշ I (Շուտառնա)	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 1555-1530)
3.	Պարետ (Պարատառնա)	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 1530-1520)
4.	Բադդասար (Բարսադատար)	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 1520-1490)
5.	Սանասար (Սաուսադատա)	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 1490-1450)
6.	Արտակ I (Արտադամա)	եղբայր	(մ.թ.ա. մոտ 1450-1410)
7.	Շավարշ II (Շուտառնա)	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 1410-1382)
8.	Արտաշես (Արտաշումարա)	եղբայր	(մ.թ.ա. մոտ 1382-1380)
9.	Տուշրատա	եղբայր	(մ.թ.ա. մոտ 1380 - ուղ. 1326)
10.	Արտակ II (Արտադամա)	եղբայր	(մ.թ.ա. 1326-1325)
11.	Շավարշ III (Շուտուռնա)	որդի	(մ.թ.ա. 1325)
12.	Սատոն (Սատիվասա)	Տուշրատայի որդի	(մ.թ.ա. 1325-1298)
13.	Շավարշ IV (Շուտուռնա)	որդի	(մ.թ.ա. 1298-1272)
14.	Վասակ (Վասաշատա)	որդի	(մ.թ.ա. 1272-1268)
15.	Շավարշ V (Շուտառնա)	որդի	(մ.թ.ա. 1268-1258)

1.2.3. **Արարատյան արքայատոհմ:** Տեղական նշանակություն ունեցող այս արքայատոհմը հետագայում հիմք էր դնելու Արարատյան հզոր համահայկական գահատոհմին: Վերջինիս արքայական գահացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Անանուններ		(մ.թ.ա. մոտ 1561-1280)
2.	Էխլի-Թեշուբ		(մ.թ.ա. մոտ 1280-1240)
3.	Արուբի I		(մ.թ.ա. մոտ 1240-1200)
4.	Կալի-Թեշուբ		(մ.թ.ա. մոտ 1200-1150)

5.	Արուբի II (Կիլի-Թեշուբ)	(մ.թ.ա. մոտ 1150-1100)
6.	Անանուններ	(մ.թ.ա. մոտ 1100-883)

1.2.4. *Անիաներ*: Այս գահատոհմը ամենայն հավանականությամբ արմատներով գնում է դեպի Անի-Կեմախի բլուրը, որոնք Արիական տերության անկումից հետո կարողացան հռչակել իրենց տեղական՝ Յայա(սա)-ի թագավորությունը: Վերջինիս արքայական գահացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Անանուններ		(մ.թ.ա. մոտ 1561-1450)
2.	Մարի-Անի		(մ.թ.ա. մոտ 1450-1400)
3.	Կար-Անի		(մ.թ.ա. մոտ 1400 - ուղ. 1375)
4.	Յայկ-Անի		(մ.թ.ա. 1375-1345)
5.	Անա-Անի		(մ.թ.ա. 1345-1316)
6.	Անանուններ		(մ.թ.ա. 1316 - մոտ 1200)
7.	Արսեն		(մ.թ.ա. մոտ 1120-1080)

1.2.5. *Կիլիկիայի «Արիական» արքայատոհմ*: Կիլիկիայի արքայատոհմի գահացանկի մասին տվյալները չափազանց սուղ են, սակայն վերջինիս առավել հավանական տեսքը հետևյալն է.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Պիլիա I		(մ.թ.ա. մոտ 1561-1510)
2.	Պարիյավատրի		(մ.թ.ա. մոտ 1510-1500)
3.	Իսպատակսու		(մ.թ.ա. մոտ 1500-1480)
4.	Սանասար I (Շունաշարա)		(մ.թ.ա. մոտ 1480-1470)
5.	Պիլիա II		(մ.թ.ա. մոտ 1470-1430)
6.	Բադդասար (Բադատիսու)		(մ.թ.ա. մոտ 1430-1410)
7.	Թալգուշ		(մ.թ.ա. մոտ 1410-1400)
8.	Սանասար II (Շունաշարա)		(մ.թ.ա. մոտ 1400-1345)
9.	Տելեպիսու	Սուպիլուլիումա I-ի որդի	(մ.թ.ա. մոտ 1345-1325)
10.	Պենտիսիլաս		(մ.թ.ա. մոտ 1325-1260)
11.	Մոպս		(մ.թ.ա. մոտ 1260-1180)
12.	Անանուններ		(մ.թ.ա. մոտ 1180-883)

1.2.5.1. *Տավալներ*: Այս արքայատոհմը առաջացավ Կիլիկիայի «Արիական» արքայատոհմի անկումից հետո և վերջինիս գահացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Թուվաթի		(մ.թ.ա. մոտ 840-780)
2.	Կիկկի		(մ.թ.ա. մոտ 780-750)
3.	Թուվաթի		(մ.թ.ա. մոտ 750-740)
4.	Վասուհարմա		(մ.թ.ա. մոտ 740 - ուղ. 728)
5.	Յուլլի		(մ.թ.ա. ուղ. 728 - մոտ 726)
6.	Ամբարիս		(մ.թ.ա. մոտ 726-713)
7.	Յիդի		(մ.թ.ա. մոտ 713-690)
8.	Իսկալու		(մ.թ.ա. մոտ 690-679)
9.	Մուգալու		(մ.թ.ա. մոտ 679-651)
10.	Խուսսի		(մ.թ.ա. մոտ 651-612)
11.	Սիենիս		(մ.թ.ա. մոտ 612-580)
12.	Սիենիս		(մ.թ.ա. մոտ 580-540)
13.	Սիենիս		(մ.թ.ա. մոտ 540-500)

14.	Սիենիս		(մ.թ.ա. մոտ 500-460)
15.	Քսենոգոր		(մ.թ.ա. մոտ 460-420)
16.	Սիենիս		(մ.թ.ա. մոտ 420 - ուղ. 400)
17.	Քամիսար		(մ.թ.ա. 400-385)
18.	Դատամ		(մ.թ.ա. 385-362)
19.	Արշամ		(մ.թ.ա. 362-333)

1.2.5.2. Սամալներ: Այս արքայատոհմը ևս առաջացավ Կիլիկիայի «Արիական» արքայատոհմի անկումից հետո, նրա իշխանությունը տարածվում էր Դաշտային Կիլիկիայի հարավ-արևելյան մասի հյուսիսային հատվածի վրա, իսկ վերջինիս գահացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Թուվաթի		(մ.թ.ա. մոտ 840-780)
2.	Ջաբարու		(մ.թ.ա. մոտ 880-870)
3.	Բամա	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 870-860)
4.	Հաջանի	եղբայր	(մ.թ.ա. մոտ 860-850)
5.	Շաիլ	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 850-840)
6.	Կալամու	եղբայր	(մ.թ.ա. մոտ 840-830)
7.	Պանամու		(մ.թ.ա. մոտ 830-800)
8.	Բարսուր		(մ.թ.ա. մոտ 800-770)
9.	Ասպիյավու		(մ.թ.ա. մոտ 770-740)
10.	Պանամու		(մ.թ.ա. մոտ 740-732)
11.	Բարակիբ	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 732-720)

1.2.5.3. Կուեններ: Այս արքայատոհմը առաջացավ Կիլիկիայի «Արիական» արքայատոհմի անկումից հետո, նրա իշխանությունը տարածվում էր Դաշտային Կիլիկիայի կենտրոնական մասի վրա, սակայն նրա գահացանկը առայժմ հայտնի չէ:

1.2.5.4. Գուրգումներ: Այս արքայատոհմը ևս առաջացավ Կիլիկիայի «Արիական» արքայատոհմի անկումից հետո, նրա իշխանությունը տարածվում էր Դաշտային Կիլիկիայի արևելյան մասի վրա, սակայն նրա գահացանկը առայժմ հայտնի չէ:

1.2.5.5. Կումուխներ: Այս արքայատոհմը Կիլիկիայի «Արիական» արքայատոհմի անկումից հետո առաջացած հերթական արքայատոհմն էր, որի իշխանությունը տարածվում էր Դաշտային Կիլիկիայի ծայր արևելյան մասի վրա, սակայն նրա գահացանկը առայժմ հայտնի չէ:

1.2.5.6. Պաթթիսաններ: Այս արքայատոհմը ևս առաջացավ Կիլիկիայի «Արիական» արքայատոհմի անկումից հետո, նրա իշխանությունը տարածվում էր Դաշտային Կիլիկիայի հարավ-արևելյան մասի հարավային հատվածի վրա, սակայն նրա գահացանկը առայժմ հայտնի չէ:

1.2.5.7. Ադանաններ: Այս արքայատոհմը Կիլիկիայի «Արիական» արքայատոհմի անկումից ի հայտ եկած հերթական արքայատոհմն էր, որի իշխանությունը տարածվում էր Դաշտային Կիլիկիայի վրա: Արքայատոհմի անվանումը մեծապես պայմանական է, իսկ նրա գահացանկից հայտնի է միայն Արիբի (մ.թ.ա. մոտ 750-720) մասին:

1.2.5.8. Անամուռներ: Այս արքայատոհմը ևս առաջացավ Կիլիկիայի «Արիական» արքայատոհմի անկումից հետո, նրա իշխանությունը տարածվում էր Դաշտային Կիլիկիայի արևմտյան մասի վրա: Արքայատոհմի անվանումը մեծապես պայմանական է, իսկ նրա գահացանկը առայժմ հայտնի չէ:

1.2.5.9. Տարսնի գահատոհմ: Մ.թ.ա 65 թվականին իշխանության եկած այս գահատոհմի իշխանության տակ էր Կիլիկիան, իսկ մ.թ.ա. 39 թ-ից՝ միայն Դաշտային Կիլիկիան: Այն ամբողջովին գտնվում էր Հռոմի քաղաքական ազդեցության ոլորտում՝ հանդիսանալով վերջինիս սահմանային արբանյակային գահատոհմերից մեկը: Տարսնի գահատոհմի արքայացանկն ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Տարկոնդիմոտոս I		(մ.թ.ա. 65-31)
2.	Տարկոնդիմոտոս II	որդի	(մ.թ.ա. 31-30)
3.	<i>Հռոմի պրովինցիա</i>		(մ.թ.ա. 30-20)
4.	Տարկոնդիմոտոս III	Տարկոնդիմոտոս I-ի որդի	(մ.թ.ա. 20 - մ.թ. 17)
5.	Տարկոնդիմոտոս IV	Տարկոնդիմոտոս II-ի որդի	(17)

1.2.5.10. Անարգաբայի գահատոհմ: Մ.թ.ա. 37 թվականին իշխանության եկած այս գահատոհմի իշխանության տակ էր Լեռնային Կիլիկիան, իսկ մ.թ.ա. 31 թ-ից Լեռնային Կիլիկիայի միայն արևմտյան մասը: Այն ամբողջովին գտնվում էր Հռոմի քաղաքական ազդեցության ոլորտում՝ հանդիսանալով վերջինիս սահմանային արբանյակային գահատոհմերից մեկը: Անարգաբայի գահատոհմի արքայացանկն ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Պոլեմոն Պոնտացի		(մ.թ.ա. 37)
2.	Կլեոպատրա Եգիպտացի		(մ.թ.ա. 35-31, ունիա Պտղոմյանների հետ)
3.	Ամյունատես Գալաթացի		(մ.թ.ա. 31-25՝ ունիա Գալաթիայի հետ)
4.	Արքելայոս I Կապադովկիացի		(մ.թ.ա. 25 - մ.թ. 17՝ ունիա Կապադովկիայի հետ)
5.	Արքելայոս II Կապադովկիացի		(17-38)
6.	<i>Հռոմի պրովինցիա</i>		(38)
7.	Անտիոքոս Կոմագենցի		(38-39, 41-72՝ ունիա Կոմագենեի հետ)

1.2.5.11. Մարաշի գահատոհմ: Մ.թ.ա. 31 թվականին իշխանության եկած այս գահատոհմի իշխանության տակ էր Լեռնային Կիլիկիայի արևելյան ու կենտրոնական մասը և այն, հանդիսանալով աստվածապետություն, ամբողջովին գտնվում էր Հռոմի քաղաքական ազդեցության ոլորտում՝ հանդիսանալով վերջինիս սահմանային արբանյակային գահատոհմերից մեկը: Մարաշի գահատոհմի արքայացանկն ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Երվանդ I		(մ.թ.ա. 31 - մ.թ. 11)
2.	Դակրոս		(11)
3.	Երվանդ II		(11-17)
4.	Անտոնիոս Պոնտացի		(17-35)

1.2.6. Արմանյաններ: Գրականության մեջ ընդունված է մ.թ.ա. IX դարի կեսերին Արարատյան թագավորությունից առանձնացած, սակայն այդպես էլ նրա գերիշխանությունից չազատված այս իշխանությունը անվանել Մաննա: Կարծում եմ, սակայն, որ այս անվանման օգտագործումը այնքան էլ ճիշտ չէ և ճշմարտությանը առավել մոտիկ է իմ առաջարկած տարբերակը: Բանն այն է, որ ասորեստանյան աղբյուրներում այս իշխանությունը կոչվում է «Ար-Մաննա», էլամական աղբյուրներում՝ «Հար-Միննիա», իսկ հին պարսկական սկզբնաղբյուրներում՝ «Ար-Մաննա» կամ «Ար-Մաննիա» և միայն եբրայական սկզբնաղբյուրներում է իր բնույթով հայկական այս իշխանությունը կոչվում «Մաննա»: Արդյունքում, սակայն ուսումնասիրողները, առանց որևէ լուրջ հիմնավորման, կիրառության մեջ են դրել հենց վերջին տարբերակը՝ ամենևին էլ հաշվի չառնելով այն հանգամանքը, որ եբրայական լեզվի կրողները աշխարհագրորեն ամենահեռու են գտնվում այս իշխանությունից և, հենց դրանով էլ պայմանավորված, նրանց կողմից տրված անվանմանը պետք է առավել քիչ հավատ ընծայել: Արմաննայի գահատոհմի արքայացանկը այս ժամանակաշրջանում ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Անդրովկ		(մ.թ.ա. մոտ 844-815)
2.	Զիրտա	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 815-760)
3.	Արանգա	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 760-717)
4.	Ազա	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 717 - ուղ. 716)
5.	Ալասա	եղբայր	(մ.թ.ա. ուղ. 716 - մոտ 680)
6.	Ախշերի	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 680 - ուղ. 659)
7.	Ուալի	որդի	(մ.թ.ա. 659-630)

1.2.7. *Փոքր Հայքի Միհրդատյաններ*: Մ.թ.ա. 331 թվականին Փոքր Հայքում իշխանության եկած այս գահատոհմի արքայացանկն ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Միհրդատ I		(մ.թ.ա. 331-322)
2.	Նեոպտոլոմեոս Գոռոզ		(մ.թ.ա. 322-321)
3.	Արյուկ I	որդի	(մ.թ.ա. 321 - մոտ 270)
4.	Արման	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 270-230)
5.	Արյուկ II	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 230-201)
6.	Միհրդատ II		(մ.թ.ա. 201-160)
7.	Սիսիդոս	որդի	(մ.թ.ա. ուղ. 160 - մոտ 140)
8.	Անտիպատրոս	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 140-115)
9.	Արկաթիոս	Միհրդատ VI-ի որդի	(մ.թ.ա. մոտ 115-86)
10.	Դեյոթարոս Գալաթացի		(մ.թ.ա. 65-44, 42-41՝ ունիա Գալաթիայի հետ)
11.	Արիոբարզանես Կապադովկիացի		(մ.թ.ա. 44-42՝ ունիա Կապադովկիայի հետ)
12.	Ամյունատես Գալաթացի		(մ.թ.ա. 41-33՝ ունիա Գալաթիայի հետ)
13.	Պոլեմոն Պոնտացի		(մ.թ.ա. 33-30՝ ունիա Պոնտոսի հետ)
14.	Արտավազդ Ատրպատականցի		(մ.թ.ա. 30-20)
15.	Արքելայոս Կապադովկիացի		(մ.թ.ա. 20 - մ.թ. 17՝ ունիա Կապադովկիայի հետ)
16.	<i>Հռոմի պրոպինգիա</i>		<i>(17-38)</i>
17.	Կոտիս Թրակիացի		(38-47՝ ունիա Օդրիսի հետ, 41-47՝ ունիա Օդրիսի և Մեծ Հայքի հետ)
18.	Արիստոբուլոս Բալկիդացի		(47-72՝ ունիա Բալկիդայի հետ)

1.2.8. *Ծոփքի Արշամյաններ*: Ամենայն հավանականությամբ մ.թ.ա. մոտ 305 թվականին Մեծ Հայքի թագավորությունից անջատված Ծոփքի թագավորության Երվանդունիների արքայական գահացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Արտանես I		(մ.թ.ա. մոտ 305-260)
2.	Սամվել		(մ.թ.ա. մոտ 260-240)
3.	Արշամ I		(մ.թ.ա. մոտ 240-230)
4.	Արշամ II		(մ.թ.ա. մոտ 230-220)
5.	Զսերեքս		(մ.թ.ա. մոտ 220-210)
6.	Արդիսարես		(մ.թ.ա. մոտ 210-201)

7.	Չարեհ		(մ.թ.ա. 201-179)
8.	Արկաթիաս	որդի	(մ.թ.ա. 179-164)
9.	Մեիրուժան	եղբայր	(մ.թ.ա. 164 - մոտ 140)
10.	Արտանես II	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 140 - ուղ. 95)

1.2.9. *Կոմմագենեի Պտղոմեոսյաններ*: Մ.թ.ա. մոտ 201 թվականին Ծոփքի թագավորությունից անջատված Կոմմագենեի թագավորության Պտղոմեոսյանների արքայական գահացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Պտղոմեոս		(մ.թ.ա. 201-130)
2.	Սամվել	որդի	(մ.թ.ա. 130-109)
3.	Միհրդատ I	որդի	(մ.թ.ա. 109-70)
4.	Անտիոքոս I	որդի	(մ.թ.ա. 70-38)
5.	Անտիոքոս II	որդի	(մ.թ.ա. 38-36)
6.	Միհրդատ II	եղբայր	(մ.թ.ա. 36-20)
7.	Միհրդատ III	որդի	(մ.թ.ա. 20-12)
8.	Անտիոքոս III	որդի	(մ.թ.ա. 12 - մ.թ. 17)
9.	<i>Հռոմի պրովինցիա</i>		<i>(17-36)</i>
10.	Անտիոքոս IV	Անտիոքոս III-ի որդի	(36-72)

1.2.10. *Հայոց Միջագետքի Արշակունիներ*: Մ.թ.ա. 136 թվականին Մեծ Հայքի թագավորությունից անջատված Հայոց Միջագետքի թագավորության Արշակունիների արքայական գահացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Արա	որդի	(մ.թ.ա. 129-123)
2.	Մազուր	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 123-120)
3.	Բաղդասար	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 120-115)
4.	Բակուր I	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 115)
5.	Բակուր II	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 115-94)
6.	Աբգար I Նիզակակից	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 94-69)
7.	Աբգար II Արիարմեն	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 69-53)
8.	Բակուր III	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 53-30)
9.	Աբգար III	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 30 - ուղ. 24)
10.	Աբգար IV	որդի	(մ.թ.ա. 24-4)
11.	Աբգար V Մեծ	որդի	(մ.թ.ա. 4 - մ.թ. 50)
12.	Աբգար VI	որդի	(50)
13.	Սանատրուկ	հորաբորոջ որդի	(50, 76-106՝ Մեծ Հայքում, 50-106՝ Նաև Հայոց Միջագետքում)
14.	Աբգար VII Հայզուտ	որդի	(106-117, 121-138)
15.	<i>Պարթամասպատ</i>	<i>Խոսրովի որդի</i>	<i>(116-121)</i>
16.	Արման	Աբգար VII-ի որդի	(138-162, 164-177)
17.	Վահե	տոհմից	(162-164)
18.	Աբգար VIII	Արման I-ի որդի	(177-212)
19.	Աբգար IX	որդի	(212-216)
20.	Աբգար X	որդի	(216-254)զ

1.2.11. *Առանշահիկներ և Միհրանյաններ*: 451 թվականին Կուրի աջափնյակում արքայական գահատոհմ հիմնեցին Սյունիներից սերող և Արցախ-Ուտիքի թագավորությունում իշխող Առանշահիկները: 596 թվականին, սակայն, Միհրանի գլխավորությամբ Պարսից թագավորությունից փախուստի դիմած Միհրանյանների տոհմը, որը հյուրընկալ ընդունելության

Եր արժանացել Առանշահիկների կողմից, դավադրաբար բնաջնջեց վերջիններին, որից հետո վերջինս իր ձեռքը վերցրեց Արցախ-Ուտիքի թագավորության կառավարումը: Չնայած իրենց այս արարքին, սակայն, Միհրանյանները, ցանկանալով վերջ տալ տեղի բնակչության թշնամական վերաբերմունքին և ամրապնդվել թագավորության գահին, խնամիական կապերի մեջ մտան տեղի հայ նախարարական տների հետ ու մի քանի տասնամյակում աստիճանաբար այնքան հայացան, որ արդեն Վարազ-Գրիգորը կնքվեց քրիստոնեական ծեսով: Այս առումով հատկանշական է, որ Միհրանին հաջորդած այս տոհմի բոլոր արքաները կրում են հայերի մոտ հաճախ հանդիպող և սիրելի անուններ: Առանշահիկների և Միհրանյանների արքայական գահացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Վաչե		(451-460)
2.	Վաչագան I Բարեպաշտ	Եղբորորդի	(460 - մոտ 505)
3.	Անանուններ		(մոտ 510 - ուղ. 596)
4.	Միհրան		(596 - ուղ. 600)
5.	Արամայիլ	որդի	(մոտ 600-605)
6.	Վարդ I	որդի	(մոտ 605-610)
7.	Վարդան I Բաջ	որդի	(մոտ 610-615)
8.	Վարդ II	որդի	(մոտ 615-628)
9.	Վարազ-Գրիգոր	որդի	(մոտ 628 - ուղ. 638)
10.	Զիվանշիր I Մեծ	որդի	(638-681)
11.	Վարազ-Տրդատ I	Եղբորորդի	(681-705)
12.	Վաչագան II		(705 - մոտ 720)
13.	Զիվանշիր II	Զիվանշիր I Մեծի թոռ	(մոտ 720 - ուղ. 725)
14.	Ստեփանոս I	Վարազ-Տրդատ I-ի որդի	(725 - մոտ 740)
15.	Զիվանշիր III	Եղբայր	(մոտ 740-760)
16.	Վարազ-Տրդատ II	Ստեփանոս I-ի որդի	(մոտ 760 - ուղ. 821)
17.	Ստեփանոս II Աբլասադ	որդի	(821-830)
18.	Յովսեփ	տոհմից	(830)
19.	Եսայի	որդի	(մոտ 830 - ուղ. 855)
20.	Սահլ	տոհմից	(մոտ 830 - ուղ. 855)
21.	Ատրներսեհ	որդի	(855-870)
22.	Համամ-Գրիգոր	որդի	(870-895)
23.	Սահակ Սևադա	որդի	(895-940)
24.	Հովհաննես-Սենեբերիմ	թոռան որդի	(940-1003)
25.	Գրիգոր I	Եղբայր	(1003)
26.	Ֆիլիպ	որդի	(1003-1049)
27.	Սենեբերիմ	Հովհաննես-Սենեբերիմի թոռ	(1049-1095)
28.	Գրիգոր II	որդի	(1095-1166)
29.	Հասան	աղջկա ամուսին	(1166-1182)
30.	Վախթանգ Մեծ	որդի	(1182-1214)
31.	Հասան-Զալալ	որդի	(1214-1261)

1.2.11.1. Հերքի Առանշահիկներ: 909 թվականին Սահակ Սևադայի եղբայր Ատրներսեհը, որը մինչ այդ սահմանափակ տիրույթներ ուներ թագավորության հյուսիսն ընդգրկող անդրկուրյան Կամբեճան գավառում, Սաջանների Էմիրության աջակցությամբ հերթական թագը ստացավ և, որպես հակակշիռ Կախեթի բորեախակոպոսությանը ու ենթադրյալ հակառակորդ Խաչենի թագավորության, վերջինիս հանձնվեց Կախեթի արևելքում գտնվող լայնարձակ Հերք երկրամասը:

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Ատրներսեհ Պատրիկ	Համամ-Գրիգորի որդի	(909-944)

2.	Իշխանիկ	որդի	(944-951)
3.	Հովհաննես-Սենեքերիմ	եղբայր	(951-958)

1.2.12. Հյուսիսային Բագրատունիներ: 888 թվականին հիմնադրված Արտանուջի թագավորությունում արքայական իշխանության հասած Հյուսիսային Բագրատունիների արքայական գահացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Ատրներսեհ		(888-923)
2.	Դավիթ	որդի	(923-937)
3.	Սմբատ	եղբայր	(937-958)
4.	Բագրատ	որդի	(958-994)
5.	Գուրգեն	որդի	(994-1000)

1.2.13. Վասպուրականի Արծրունիներ: 908 թվականին արքայական իշխանության հասած Արծրունիների արքայական գահացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Գագիկ		(908-944)
2.	Դերենիկ	որդի	(944-958)
3.	Համազասպ	եղբայր	(958-968)
4.	Աշոտ	որդի	(968-983)
5.	Գուրգեն	եղբայր	(983-1003)
6.	Սենեքերիմ-Հովհաննես	եղբայր	(1003-1022)

1.2.14. Կարսի Բագրատունիներ: 977 թվականին արքայական իշխանության հասած Կարսի Բագրատունիների արքայական գահացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Մուշեղ	Աբասի Զաչի որդի	(978-984)
2.	Աբաս	որդի	(984-1029)
3.	Գագիկ	որդի	(1029-1065)

1.2.15. Լոռու Բագրատունիներ: 977 թվականին արքայական իշխանության հասած Լոռու Բագրատունիների արքայական գահացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
4.	Գուրգեն I	Աշոտ IV Ողորմածի որդի	(978-991)
5.	Դավիթ I Անհողի	որդի	(991-1048)
6.	Գուրգեն II	որդի	(1048-1089)
7.	Աբաս I	որդի	(1089-1113, 1113-1145՝ համիշխան)
8.	Դավիթ II	եղբայր	(1113-1145՝ համիշխան)
9.	Գուրգեն III	որդի	(1145-1170)
10.	Աբաս II	եղբայր	(1170-1176)
11.	Աղսարթան	որդի	(1176-1205)
12.	Գուրգեն IV		(1205-1258)

1.2.16. Սյունաց թագավորության Սյունիներ: 987 թվականին արքայական իշխանության հասած Սյունիների արքայական գահացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական

1.	Սմբատ I		(960-987, 987-998՝ արքա)
2.	Վասակ Զաք	որդի	(998-1040)
3.	Սմբատ II	աղջկա տղա	(1040-1051)
4.	Գրիգոր		(1051-1072)

1.3. **Իշխանական տոհմեր:** Իշխանական տոհմը ազգակցական կապեր ունեցող անձանց մի միություն է, որը տոհմի մակարդակով ժառանգական իշխանություն ունի այս կամ այն տարածքի վրա: Այս կապակցությամբ հարկ է ընդգծել, որ զարգացած ֆեոդալական հասարակական հարաբերությունների պայմաններում դե-յուրե արքայական տիտղոս չունեցող իշխանական որոշ տոհմեր դե-ֆակտո հավասար, իսկ երբեմն էլ ուժեղ էին որոշ արքայական տոհմերից: Չարկ է նշել նաև, որ իշխանական տոհմը, որպես այդպիսին, իրական ռազմաքաղաքական կշիռ ձեռք բերեց ֆեոդալիզմի դարաշրջանում և այդ դարաշրջանի ավարտի հետ էլ կորցրեց այն:

1.3.1. **Բագրատունիներ:** Բագրատունիները հիշատակվում են մ.թ.ա. VIII դարի վերջից: 885 թվականին Բագրատունիները Չայաստանում հասան արքայական իշխանության, որն անկում ապրեց 1044 թվականին: Այս տոհմը, իսպառ կորցրած իր հայկական դիմագիծը, գոյություն ունի մինչև մեր օրերը և լուրջ հավակնություններ է դրսևորում, թեկուզ և սահմանադրական միապետության տարբերակով, արքայական իշխանության հասնել հարևան Վրաստանում:

Այստեղ, որոշակիորեն թեմայից շեղվելով, կուզենայի մասնագետների ուշադրությունը հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ սխալ է թվում սկսած Մովսես Խորենացու առաջին կրկնակողներից և նրա աշխատությունից առաջինը օգտված պատմիչներից սկսած մինչև այսօր գրականության մեջ տարածված այն տեսակետը, թե Բագրատունիները ի սկզբանե ազգությամբ հրեա էին ու միայն մ.թ.ա. VI դարի վերջին, գաղթելով Չայաստան, աստիճանաբար հայացել են: Իրականում, ինչպես ցույց է տալիս Մովսես Խորենացու բերած տվյալների ուշադիր վերլուծությունը²², իրականում խոսքը գնում է Յուդայի թագավորությունում Արմենիի թագավորությունը ներկայացնող հարգարժան մի հայի մասին, որը դեպքերի բերումով հրեաների հետ հայտնվել էր գերության մեջ: Դրա մասին է վկայում այն, որ.

ա) արդեն մ.թ.ա. 716-715 թվականներին հիշատակություն Բագրատունյաց մի իշխանի, ըստ երևույթին տոհմի գլխավորի, մասին, որը քաջաբար պայքարում էր Արարատյան թագավորության իշխանության ամրապնդման համար Արմանայի իշխանությունում, այնպես, որ Բագրատունիները ոչ մի կերպ չէին կարող առաջանալ դրանից մոտ 220 տարի հետո,

բ) նույն ինքը՝ Մովսես Խորենացին, խոստովանում է²³, որ դեռ V դարում պահպանվել է, անկասկած, Նախաքրիստոնեական ժամանակներից մնացած տեսակետ, ըստ որի Բագրատունիների տոհմը իրականում սերում է Չայկ Նահապետից, իսկ Սեբեոսը ուղղակիորեն նշում է, որ Բագրատունիները հանդիսանում են Արմենակի «երեխաները»²⁴: Արդյունքում, սակայն, Պատմահայրը, անկասկած ցանկանալով առավել մեծացնել իր մեցենատի տոհմի հեղինակությունը, Բագրատունիներին համարում է սերված ոչ թե հեթանոս արքայից, այլ աստվածաշնչում այդքան հարգի հրեաներից,

գ) հիշատակված «Սմբատ» անունը ոչ քննարկվող ժամանակ, ոչ միջնադարում և ոչ էլ հիմա չի հանդիպում հրեաների մոտ, այլ, ընդհակառակը, խիստ տարածված է հենց հայերի շրջանում,

դ) քիչ հավանական է, որ Յուդայան կմիջնորդեր, փաստացի՝ կնկարդեր, ինչ-որ մի անհայտ հրեայի համար՝ դրանով իսկ հարվածի տակ դնելով իր բարիդրացիական հարաբերությունները Բաբելոնի թագավորության հզոր արքա Նաբուգոդոնոսոր II-ի (մ.թ.ա. 605-562) հետ, որը այդ ժամանակ չափազանց բարկացած էր հրեաների վրա: Իր հերթին այն դեպքում, երբ խոսքը գնում է իր հայրենակցի, առավել ևս՝ իր դեսպանի, մասին, Արմենիի արքան բոլոր հիմքերն ուներ նույնիսկ այդպիսի բարդ պայմաններում միջնորդել նրա ազատության համար:

Բագրատունիների իշխանացանկն ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Բագրատ		(մ.թ.ա մոտ 740 - ուղ. 715)
2.	Անանուններ		(մ.թ.ա 715 - մոտ 600)

²² Տես՝ Մովսես Խորենացի «Չայոց պատմություն», գիրք 1, գլուխ 22:

²³ Տես՝ Մովսես Խորենացի «Չայոց պատմություն», գիրք 1, գլուխ 22:

²⁴ Տես՝ Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 1:

3.	Սմբատ		(մ.թ.ա մոտ 600-550)
4.	Աշոտ	որդի	(մ.թ.ա մոտ 550-510)
5.	Անանուններ		(մ.թ.ա մոտ 510-270)
6.	Բագրատ		(մ.թ.ա մոտ 270-235)
7.	Բյուրատ	որդի	(մ.թ.ա մոտ 235-215)
8.	Սմբատ Քաջ	որդի	(մ.թ.ա մոտ 215-155)
9.	Բագրատ	որդի	(մոտ 95-50)
10.	Անանիա	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 50-10)
11.	Սափատիա	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 10 - մ.թ. 30)
12.	Տուվիա	որդի	(մոտ 30-70)
13.	Անանուններ		(մոտ 70-150)
14.	Տրդատ	տոհմից	(մոտ 150-ուղ.164)
15.	Սմբատ	որդի	(164-մոտ 180)
16.	Աշոտ	որդի	(մոտ 180-220)
17.	Տրդատ	որդի	(մոտ 220-270)
18.	Բագրատ	որդի	(մոտ 270-290)
19.	Սմբատ	որդի	(մոտ 290 - ուղ. 314)
20.	Բագրատ	որդի	(314 - մոտ 350)
21.	Սմբատ	որդի	(մոտ 350-380)
22.	Սահակ	որդի	(մոտ 380-388)
23.	Սմբատ	որդի	(մոտ 388-440)
24.	Տիրոց Ուրացող	որդի	(մոտ 440-475)
25.	Սահակ	եղբայր	(մոտ 475 - ուղ. 482)
26.	Սպանդիատ	որդի	(482 - մոտ 505)
27.	Բագրատ	Սահակի որդի	(մոտ 505-515)
28.	Վարազ-Տիրոց	որդի	(մոտ 515-545)
29.	Աշոտ	որդի	(մոտ 545-560)
30.	Մանվել	եղբայր	(մոտ 545-580)
31.	Սմբատ Բագմահաղթ	որդի	(մոտ 580 - ուղ. 617)
32.	Աշոտ	եղբայր	(595-596)
33.	Պապ	Աշոտի որդի	(596-603)
34.	Վարազ-Տիրոց	Սմբատի որդի	(617-646)
35.	Սմբատ	Սմբատի տղա Վարազ-Սահակի որդի	(646-672)
36.	Աշոտ	որդի	(672-689)
37.	Սմբատ	Վարազ-Տիրոցի որդի	(689-726)
38.	Աշոտ Կուրացյալ	Աշոտի տղա Վասակի որդի	(726-748)
39.	Սահակ	Աշոտի տղա Բագրատի որդի	(748-770)
40.	Սմբատ	Աշոտ Կուրացյալի որդի	(761-775)
41.	Աշոտ	Սահակի որդի	(775-782)
42.	Սմբատ	որդի	(782-804)
43.	Աշոտ Քաջ	Աշոտ Կուրացյալի տղա Սմբատի որդի	(804-824)
44.	Սմբատ Խոստովանող	որդի	(824-855)
45.	Աշոտ	որդի	(855-884, 884-891` Հայոց արքա)

1.3.1.1. Հյուսիսային Բագրատունիներ: 523 թվականին Իվերիայի թագավորության արքա Դաչին գահընկեց արվեց, իսկ Իվերիայի թագավորությունը և այստեղի հատկապես կենտրոնական իշխանությունն էլ կտրուկ թուլացան: Արդյունքում՝ արդեն Դաչիի որդի Բակուր IV-ը (523 - մոտ 540) Պարսից թագավորության ահագնացող ճնշման պայմաններում, ըստ էության, գրկված էին որևէ իրական իշխանությունից: Միաժամանակ, սկսած արդեն նույն Բակուր IV-ի

կառավարման սկզբից, պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսն և Տիգրանը սկսեցին ավելի ու ավելի մեծ տեղ հատկացնել Տայբ և Գուգարք նահանգներում հսկայական կալվածքների տեր Բագրատունիներին՝ ձգտելով, ի դեմս նրանց ոչ միայն ուղղորդել Իվերիայի թագավորության վերջին արքաների դեմ հանդես եկող կենտրոնախույս ուժերին, այլև՝ Բագրատունիների միջոցով վերջիններիս դեմ հզոր մի հակակշիռ ստեղծել: Այս պայմաններում, սկսած արդեն VI դարի սկզբներից, Բագրատունիները աստիճանաբար հասել էին մեծ հզորության՝ իրենց փաստացի ազդեցությունը տարածելով նաև Տայբից և Գուգարքից հյուսիս ընկած Վրաստանի տարածքների վրա, որտեղ սեփական արքաներից դժգոհ վրաց իշխանները ավելի շատ հակված էին ենթարկվել ոչ թե իրենցից բարձր դիրք ունեցող միապետին, այլ, թեև իրենցից հզոր, սակայն այնուհանդերձ, ըստ էության, իրենցից յուրաքանչյուրին հավասար կարգավիճակ ունեցող Բագրատունիներին:

Սահակ Բագրատունու զոհվելուց հետո Բագրատունիների գլուխ կանգնեց վերջինիս եղբայր Սպանդիատը (482-505), որից հետո տոհմի ղեկավարման ղեկն իր ձեռքը վերցրեց Սահակի ավագ որդի²⁵ Բագրատը (505-515), որն ուներ վեց կրտսեր եղբայրներ: Դրանից հետո, համաձայն վրացական աղբյուրների, Բագրատն և իր երկու եղբայրները մնացին հորենական տիրույթներում, իսկ Գուրգեն-Գուարմը, Սահակը, Արշամը ու Վարագ-Վարդը 510-ական թվականների վերջերին շարժվեցին դեպի հյուսիս: Այստեղ Գուրգեն-Գուարմը ամուսնացավ Վախթանգ I Գորգասալի աղջկա հետ և, ըստ էության, հիմք դրեց Բագրատունիների հյուսիսային ճյուղին, որին այսուհետ կկոչենք Հյուսիսային Բագրատունիներ: Այսպիսով՝ Գուրգեն-Գուարմը (515-532) հանդիսացավ Հյուսիսային Բագրատունիների առաջին սերնդի նախահայրը: Արդեն 523 թվականին Բագրատունի եղբայրների գլխավորած Բագրատունյաց զունդը և տեղի վրացական աշխարհագորդը հաղթեցին տեղի իշխան Բեզանի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին, ինչի արդյունքում Բեզանը սպանվեց, իսկ Սահակ Բագրատունին էլ դարձավ Կախեթի իշխան՝ հիմք դնելով Բագրատունիների տոհմի Կախեթիում իշխող ճյուղին²⁶: Փաստորեն արվեց առաջին քայլը բուն Վրաստանի նկատմամբ Բագրատունիների իշխանության հաստատման ուղղությամբ, ընդ որում Բակուր IV-ի իշխանության շարունակվող թուլացման պայմաններում այս գործընթացն աստիճանաբար թափ հավաքեց: Այսպիսով՝ արդեն VI դարի վերջերից ստեղծվեց մի դրություն, երբ Բագրատունիները իրենց հզորությամբ առաջնայինը դարձան ոչ միայն Մարգապանական Հայաստանում, այլև ողջ Անդրկովկասում:

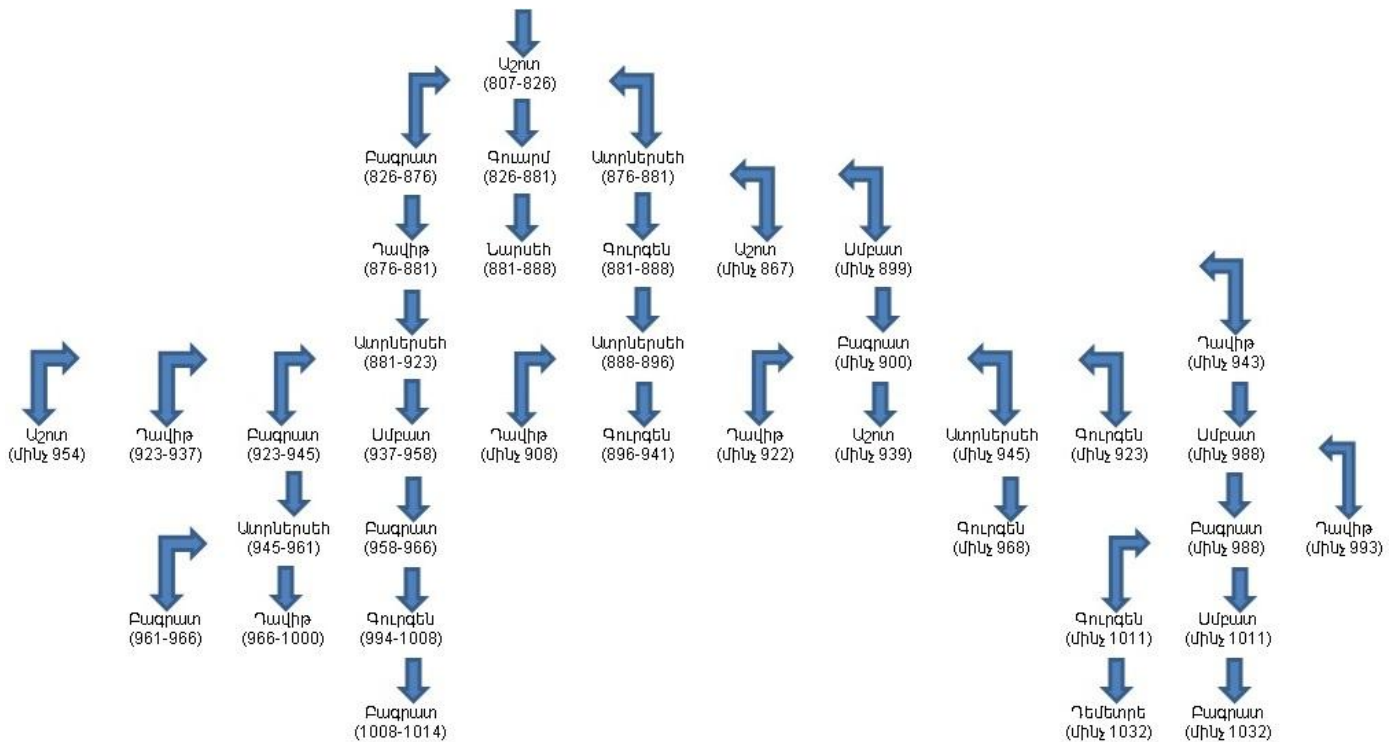
Հյուսիսային Բագրատունիների իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Բագրատ	Սահակի որդի	(505-515)
2.	Գուրգեն-Գուարմ	որդի	(515-532)
3.	Բագրատ	որդի	(532-568)
4.	Գուրգեն-Գուարմ	որդի	(568-595)
5.	Ստեփանոս	որդի	(595-627)
6.	Գուրգեն-Գուարմ	որդի	(627-693)
7.	Գուրգեն-Գուարմ	որդի	(693-748)
8.	Գուրգեն-Գուարմ	որդի	(748-780)
9.	Ստեփանոս	որդի	(780-786)
10.	Ատրներսեհ	Աշոտ Կուրացյալի տղա Վասակի և Գուրգեն- Գուարմի աղջկա որդի	(786-807)
11.	Աշոտ	որդի	(807-826)

Հետագան առավել պարզության համար դիտարկենք այսպես.

²⁵ Վրաց սկզբնաղբյուրը, որ հայտնում է այս Բագրատի մասին, նրան ներկայացնում են որպես ազգությամբ իրեա ոմն Սողոմոնի որդի («Քարթլիս-Ցխովերթա», Սմբատ Դավթորդի «Բագրատունյաց պատմություն»): Այս կապակցությամբ կարծում եմ, սակայն, որ վերջինս, ինչպես նաև նույն սկզբնաղբյուրում հիշատակվող իր վեց եղբայրները, եղել են հենց Հայոց մարգապան Սահակ Բագրատունու որդիները: Որպես ասվածի անուղղակի ապացույցներ կամ նույնիսկ ակնարկներ կարող է հանդիսանալ ամենից առաջ այն հանգամանքը, որ Մովսես Խորենացու հովանավոր Սահակ Բագրատունին համարվում էր իր ժամանակի իմաստուն և ամենակրթված մարդկանցից մեկը, ինչպես նաև այն, սա քննարկվող կոնտեքստում ոչ պակաս կարևոր է, որ հենց վերջինիս օրոք հիմք դրվեց նույն Մովսես Խորենացու մոտ արտահայտված այն տեսակետին, թե Բագրատունիները սերում են իրեաներից: Արդյունքում՝ կարծում եմ, որ «Սողոմոն» անունը այլաբանորեն կամ նույնիսկ մականվան մակարդակում ցույց է տալիս հենց նույն Սահակ Բագրատունուն:

²⁶ «Քարթլիս-Ցխովերթա», Սմբատ Դավթորդի «Բագրատունյաց պատմություն»: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

1.3.1.2. Հարավային Բագրատունիներ: 782 թ-ից Տարոնը անցավ Բագրատունիների հիմնական ճյուղից ընծյուղված Հարավային Բագրատունիներին, որի իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Սահակ	Աշոտ Բաջի որդի	(մոտ 782 - ուղ. 826)
2.	Բագրատ	եղբայր	(826-851)
3.	Աշոտ	որդի	(858-878)
4.	Դավիթ Արբայիկ	եղբայր	(878-895)
5.	Գուրգեն	Աշոտի որդի	(895)
6.	Գրիգոր	եղբայր	(895-936)
7.	Աշոտ	որդի	(936-967՝ համիշխան)
8.	Գրիգոր	եղբայր	(936-967՝ համիշխան)
9.	Բագրատ	եղբայր	(936-967՝ համիշխան)

1.3.1.3 Հարավ-արևմտյան Բագրատունիներ: IX դարի սկզբից Սասունում սկսեց իշխել Հարավային Բագրատունիներից սերող հերթական ճյուղը: Հարավ-արևմտյան Բագրատունիների իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Թոռնիկ	Բագրատի որդի	(մոտ 828-845)
2.	Հովհան	որդի	(մոտ 845 - ուղ. 852)
3.	Թոռնիկ	եղբայր	(852 - մոտ 860)
4.	Սահակ	տոհմից	(մոտ 860-890)

1.3.1.4. Արևմտյան Բագրատունիներ: 804 թ-ից Սպերում սկսեց իշխել Բագրատունիների հերթական ճյուղը: Այս ժամանակաշրջանում Արևմտյան Բագրատունիների իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Շապուհ	Աշոտ Կուրացյալի տղա Սմբատի որդի	(804-829)

2.	Աշոտ	որդի	(829 - մոտ 840)
3.	Իշխանիկ	որդի	(մոտ 840-860)

1.3.2. *Արծրունիներ*: Հավանական է կարծել, որ, ի դեմս Արծրունիների իշխանական տոհմի, մենք գործ ունենք Արարատյան թագավորությունում իշխած արքայատոհմի հետնորդների հետ: Արծրունիների իշխանացանկն ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Էրմինիա		(մ.թ.ա. 612 - մոտ 590)
2.	Սենեքերիմ	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 590-570)
3.	Զսեդեթս	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 570-530)
4.	Արշեզ	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 530-510)
5.	Տիգրան	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 510-465)
6.	Ադրամելեք	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 510-465)
7.	Ներսես	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 465-420)
8.	Մարոդ	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 420-405)
9.	Արշամ	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 405-365)
10.	Արշավիր	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 365-340)
11.	Աշոտ	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 340-320)
12.	Շավարշ	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 320-310)
13.	Գոգյան	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 310-300)
14.	Շավասայ	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 300-290)
15.	Պերոզ	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 290-280)
16.	Սահակ	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 280-260)
17.	Կյուրոս Քաջանուն	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 260-230)
18.	Վարդեն	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 230-190)
19.	Վահան	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 190-150)
20.	Սմբատ	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 150-110)
21.	Ջաջ	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 110-70)
22.	Ջաջուռ	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 70-15)
23.	Սահակ	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 15-5)
24.	Խուրան Մեծ	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 5 - մ.թ. 55)
25.	Վաչե	որդի	(մոտ 55-85)
26.	Սահակ	որդի	(մոտ 85-90)
27.	Աշոտ	որդի	(մոտ 90-100)
28.	Համամ	որդի	(մոտ 100-120)
29.	Համագասայ	որդի	(մոտ 120-140)
30.	Աշոտ	որդի	(մոտ 160-180)
31.	Բաբկեն	որդի	(մոտ 180-210)
32.	Մուշեղ	որդի	(մոտ 230-245)
33.	Վահան	որդի	(մոտ 245-260)
34.	Ներսեհ	որդի	(մոտ 260-275)
35.	Բաբկեն	որդի	(մոտ 275-290)
36.	Տիրոզ	որդի	(մոտ 290-320)
37.	Վաչե	որդի	(մոտ 320-340)
38.	Շավասայ	որդի	(մոտ 340-365)
39.	Մեհրուժան Ուրացող	որդի	(մոտ 365 - ուղ. 379)
40.	Ներշապուհ	որդի	(379 - մոտ 385)
41.	Վասակ	որդի	(մոտ 385-395)
42.	Շավասայ	որդի	(մոտ 395-420)
43.	Վաչե	որդի	(մոտ 420-430)
44.	Բաբկեն	որդի	(մոտ 430-440)

45.	Շավասայ	որդի	(մոտ 440 - ուղ. 449)
46.	Ներշապուհ	եղբայր	(449 - մոտ 460)
47.	Զիվանշիր	տոհմից	(մոտ 460-480)
48.	Հաշկուր	տոհմից	(մոտ 480-505)
49.	<i>Անանուններ</i>		<i>(մոտ 505-580)</i>
50.	Վարդ	տոհմից	(մոտ 580-600)
51.	Վարագ-Շապուհ	որդի	(մոտ 600-605)
52.	Սահակ	որդի	(մոտ 605-608)
53.	Վասակ Քաջ	որդի	(մոտ 608 - ուղ. 612)
54.	Գագիկ	տոհմից	(612 - մոտ 655)
55.	Աշոտ	որդի	(մոտ 655-665)
56.	Գրիգոր	եղբայր	(մոտ 665-675)
57.	Համագասայ	եղբայր	(մոտ 675-680)
58.	Աշոտ	որդի	(մոտ 680-702)
59.	Սմբատ	որդի	(մոտ 702-704)
60.	Գրիգոր	տոհմից	(մոտ 704 - ուղ. 705)
61.	Վահան	տոհմից	(705 - մոտ 715)
62.	Գագիկ	Աշոտի որդի	(մոտ 715-720)
63.	Սահակ	եղբայր	(մոտ 720-730)
64.	Գրիգոր-Դերենիկ	որդի	(մոտ 730-745)
65.	Աշոտ	որդի	(մոտ 745-750)
66.	Վահան	որդի	(մոտ 750-756)
67.	Գրիգոր-Դերենիկ	որդի	(մոտ 756-786՝ մի մասում)
68.	Գագիկ	եղբայր	(մոտ 756 - ուղ. 763)
69.	Համագասայ	որդի	(763-786՝ մի մասում, 786-826)
70.	Աշոտ Քաջ	որդի	(826-852, 859-874)
71.	Գուրգեն Քաջ	եղբորորդի	(852-859)
72.	Գրիգոր-Դերենիկ	Աշոտի որդի	(859-868, 874-885)
73.	<i>տես՝ Արծրունիներ, տեղական արքայատոհմ</i>		
74.	Դավիթ	Սենեբերիմ-Հովհաննեսի որդի	(1025-1036)
75.	Ատոմ	որդի	(1036-1080՝ համիշխան)
76.	Աբուսահլ	եղբայր	(1036-1080՝ համիշխան)
77.	Վահրամ	տոհմից	(1080 - մոտ 1130)
78.	Սադուն	որդի	(մոտ 1130-1165)
79.	Կուրտ	որդի	(մոտ 1165-1180)
80.	Վասակ	եղբայր	(մոտ 1080-1190)
81.	Սադուն	որդի	(մոտ 1190-1210)
82.	Շերբարուկ	որդի	(մոտ 1210-1240)
83.	Սադուն Քաջ	որդի	(մոտ 1240 - ուղ. 1282)
84.	Խուբլուբուղա	որդի	(1282-1293)

1.3.3. *Մամիկոնյաններ*: Այս առումով ամենից առաջ նշեմ, որ, կարծում եմ, որ սխալ է, սկսած Մովսես Խորենացու առաջին կրկնակողներից և նրա աշխատությունից առաջինն օգտված պատմիչներից մինչ այսօր գրականության մեջ տարածված այն տեսակետը, թե Մամիկոնյան տոհմի հայրենիքը Չինաստանն է, իսկ նրանք էլ Հայաստան են եկել III դարի կեսերին:

Ինչպես ցույց է տալիս Մովսես Խորենացու բերած տվյալների²⁷ ուշադիր վերլուծությունը, նրանք ոչ թե «եկել են Հայաստան», այլ ընդամենը տեղաշարժվել են Հայաստանի մի գավառից մյուսը: Իրոք, ըստ Պատմահոր Մամիկոնյանները տեղաշարժվել են. «...*արևելյան հյուսիսային քաջատոհմիկ ու գլխավոր Աշխարհից՝ Ճենաստանից, որ ես (Մովսես Խորենացին – Մ.Հ.) բոլոր հյուսիսային ազգերի մեջ առաջինն եմ համարում*»:

²⁷ Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 81:

Ինչպես տեսնում ենք Մովսես Խորենացին նկատի ունի մի տարածք, որը գտնվում է Հայաստանից հյուսիս-արևելք, ընդ որում V դարում ապրած Խորենացու իր ժամանակին բնորոշ «Հայաստան»-ի հյուսիսային սահմանի մի մասը Պարխարյան լեռներն էին: Այսպիսով՝ ոչ մի ակնարկ չկա Հայաստանից արևելք գտնվող Չինաստանի մասին, իսկ «Ճենաստանը» իրականում Փոքր Հայքի Խաղկտիք գավառն է, որն իրոք «հյուսիսային գլխավոր աշխարհն էր», այնտեղ բավականին զգալի թիվ կազմող ճաների անունով հայտնի էր որպես ճաների երկիր կամ ճանիք և աշխարհագրորեն իրոք գտնվում է «Խորենացու Հայաստանի» հյուսիսում ու հյուսիս-արևելքում: Իր հերթին հայտնի է, որ Մամիկոնյանների տոհմական կալվածքները, մինչև Տարոնին տիրել և այն իրենց կալվածքների կենտրոն դարձնելը, գտնվում էին Տայքում՝ Խաղկտիքի սահմանում, կենտրոն ունենալով Երախանի ամրոցն և իրենց որոշ մասով ընդգրկելով նաև Պարխարյան լեռները: Այսինքն, Պատմահայրն իրականում նկատի ունի Տայքի հյուսիսը՝ Պարխարյան լեռները, որոնք երկար ժամանակ այնտեղ բնակված ճաների անունով խոսակցականում կոչվում էին «Ճենաստան»:

Լրիվ տրամաբանական այս սխեմայից զատ կարելի է բերել նաև մի քանի այլ ուղղակի և անուղղակի ապացույցներ.

1. Ապպիանոսը²⁸ Լուցիոս Լուկուլլոսի արշավանքի ժամանակ, որպես Տիգրանակերտի կայազորի հրամանատար, հիշատակում են Մանկայոսին, որն ըստ Ն. Ադոնցի հիմնավոր դիտարկման, «Մամիկոնյան» անվանման կրճատ ձևն է²⁹,

2. Մ.թ.ա. 51 թվականին Հայկական բանակն առաջնորդել է Վասակ իշխանը, իսկ 62 թ-ի գարնան Հռանդեայի ճակատամարտին ու դրան նախորդած իրադարձություններին էլ մասնակցել է ևս մեկ Վասակ իշխան՝ մի անուն, որը բնորոշ էր Մամիկոնյաններին,

3. 114 թ-ի աշնանը, կապված Մարկոս Տրայանոսի (98-117) արևելյան արշավանքի դրվագներից մեկի հետ, Հայաստանի հարավում հիշատակվում է մի իշխան, որի անունը փոխանցվում է «Մանիսար» ձևով³⁰, ընդ որում, եղած տեղեկատվության խիստ սակավության պայմաններում վերջինս, երբեմն, համարվում է Կորճայքի իշխան, իսկ երբեմն էլ՝ Պարթևական թագավորության գահի թեկնածու: «Մանիսար»-ի՝ Կորճայքի իշխան լինելու հանգամանքն ենթադրելու համար հիմք է ընդունվել, սակայն, միայն այն հանգամանքը, որ նա հիշատակվում է բացառապես միայն Կորճայքում մղված մարտերում: Իր հերթին վերջինիս՝ պարթևական գահի թեկնածու լինելու տարբերակի դեպքում էլ բավարար բացատրություն չի գտնում այն հանգամանքը, թե ի՞նչ էր անում գահի այս թեկնածուն Կորճայքում՝ Մեծ Հայքի թագավորության տարածքում: Այս առումով ինձ առավել ընդունելի է թվում այն տեսակետը, որ իրականում «Մանիսար»-ի անվան տակ, ինչպես «Մանկայոս»-ի պարագայում, հանդես է գալիս Մամիկոնյան տոհմի հերթական ղեկավարն և Մեծ Հայքի սպարապետը: Այս տեսանկյունից խնդիրը մեկնաբանելիս կարելի է ենթադրել, որ «Մանիսար» անունն իրականում առաջացել հայկական «Մամիկոնյան սպարապետ» բառերի աղավաղված տեսքով միացումից,

4. Վաղ միջնադարում և, հատկապես, V դարում մեր պատմիչները հստակ պատկերացում չունեին Չինաստանի մասին և ըստ նրանց արևելքում «աշխարհը վերջանում էր» Հնդկաստանով, առավել ևս, որ այդ ժամանակաշրջանում Չինաստանը հաճախ չունեւ ներկայիս Չինաստանի սահմաններն և սահմանափակվում էր միայն ներկայիս Չինաստանի հարավ-արևելքով՝ Հուանհե և Յանցզի գետերի հովիտներով,

5. Զիչ հավանական է, որ եկվոր փախստականներին Տրդատ II Մեծը հանձներ այնպիսի մի կարևորագույն պաշտոն, ինչպիսին սպարապետությունն է, թեկուզև Սլկունիների տոհմին հաղթելուց ու նրանց ամրոցը գրավելուց հետո, այսինքն՝ ողջ բանակը, իր և իր երկրի ապագան դնել եկվոր, օտար ու, ըստ էության, չստուգված և առանձնակի հեղինակության չհասած և միայն իրենց խորամանկությամբ աչքի ընկած անձանց տիրապետության տակ, քանի որ Ողականն եկվորները գրավեցին ու Սլկունիներին ոչնչացրին ըստ էությամբ խորամանկությամբ,

6. Օտար տոհմը չէր կարող միանգամից այնքան սիրել, նվիրվել իր նոր հայրենիքին, նրանում մի քանի տարում ուղղակի չէր հասցնի ձևավորվել այն տոհմական հայասիրական-հայրենասիրական մթնոլորտը՝ տարոնականությունը, որով դաստիարակվել և որը մարտի

²⁸ Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 84:

²⁹ Ադոնց Ն. «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում», Երևան 1987, էջ 461; Toumanoff C. "Studies in Christian Caucasian History" (Georgetown University Press, 1963), pp. 209; 211-212, n. 238; Toumanoff C. "The Mamikonids and the Liparitids", Armeniaca (Venice, 1969), pp. 125-137.

³⁰ Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 68, գլուխ 22:

դաշտում միանգամից դրսևորում են Մամիկոնյան հենց առաջին ժառանգական սպարապետները՝ Վաչեն, Վասակը, Մուշեղը և այլն:

Խնդիրը պարզաբանել մեզ կարող է օգնել նաև տեղեկատվությունն Օրբեյանների ծագման մասին: Մասնագիտական գրականության մեջ հավանական է համարվում կարծիքը, որ Օրբեյանները սերել են Մամիկոնյաններից³¹: Իրոք, զարմանալի կերպով, այն բանից հետո, երբ հենց այդ տոհմանունով Մամիկոնյանների մասին հիշատակումները վերանում են, խոսքը վերաբերում է IX դարի վերջին, անմիջապես էլ սկսվում են հիշատակություններն Օրբեյանների մասին³²: Այս առումով հավանական է կարծել, որ Մամիկոնյանները սկսել են հանդես գալ նոր տոհմանունով, ըստ էության, այն բանի ազդեցության տակ, որ մի կողմից խուսափեն հակաարաբական ապստամբություններում բավականին հայտնի դարձած և արաբների կողմից բացասական ընկալվող իրենց տոհմանունից և դրա առաջացրած հնարավոր ոչ բարենպաստ հետևանքներից, իսկ մյուս կողմից էլ՝ խուսափեն հենց այդ ժամանակ նորահռչակ Անիի թագավորության ղեկին հայտնված Բագրատունիների կասկածներից, քանզի Մամիկոնյաններն իրենց հերթին Բագրատունիների ավանդական մրցակիցներն էին:

Այս առումով, մի քիչ էլ առաջ անցնելով, ամրագրենք, որ Քարթլիի թագավորության կենտրոնական իշխանության դեմ Օրբեյանների 1176-1177 թվականների անհաջող ապստամբությունից հետո Յուսիսային Ղաթաղում կրկին ի հայտ են գալիս Մամիկոնյաններ, որոնք իրենց գոյությունը շարունակեցին մինչև նոր ժամանակները: Արդյունքում՝ հավանական է համարել, որ, ինչպես մի ժամանակ Մամիկոնյանները որոշակի նպատակներ հետապնդելով փոխեցին տոհմանունն և դարձան Օրբեյաններ, այնպես էլ դրանից երեք հարյուրամյակ անց, երբ Օրբեյաններն անընկալելի դարձան արդեն Քարթլիի գահակալների համար, նրանք կրկին փոխեցին տոհմանունն ու, հատկանշական փաստ, վերադարձան հենց «Մամիկոնյան» տոհմանվանը: Այսպիսով՝ կան բոլոր հիմքերն ենթադրելու, որ Օրբեյանները հանդիսանում են Մամիկոնյանների ճյուղերից մեկի հետնորդները, իսկ այս պարագան էլ իր հերթին մեզ համար կարևորվում է Մամիկոնյանների ծագումը պարզաբանելու հարցում լրացուցիչ տեղեկատվություն շրջանառության մեջ դնելու առումով:

Բանը կայանում է նրանում, որ Ստեփանոս Օրբեյանը, խոսելով Օրբեյանների ծագման մասին, մեզ է փոխանցում վիպականացված և լեգենդար բոլորով պատված մի պատմություն, որը շատ նման է նույն այն պատմությանը, որը փոխանցվում է Մովսես Խորենացու կողմից Մամիկոնյանների պարագայում³³: Միաժամանակ, սակայն, Օրբեյանն անում է մի շարք ուշագրավ դիտարկումներ, որոնք հիմքեր են տալիս ասելու, որ Մամիկոնյանները հայտնվում են պատմական թատերաբեմում ոչ թե III դարի վերջում, այլ՝ մ.թ.ա. IV դարի վերջում, ընդ որում այս պարագայում իր բացատրությունն է գտնում նաև այն հաղորդումների ամբողջությունը, որոնք այնուհանդերձ կան Մամիկոնյանների վերաբերյալ և նախորդում են III դարին:

Ստեփանոս Օրբեյանը հայտնում է, որ դեռևս «Քարթլոսի ժամանակներից» Գուգարք նահանգի Տաշիր գավառի հյուսիսում՝ պատմական Ղաթաղում ծայր հյուսիսային կետերից մեկում և Շամշուլդե ամրոցից մոտ 19 կմ հյուսիս գտնվող Օրբեթ ամրոցի մոտակայքում, հիշատակվում են Օրբեյանները, որոնք հատկապես առաջընթաց են ապրում Իվերիայի թագավորության հիմնադիր արքա Փառնավազի օրոք, ընդ որում, այս մասին վերևում որոշակիորեն խոսվեց, հավանական է համարել, որ Օրբեյանները վերելք են ապրել այն բանի ֆոնին, որ Մեծ Ղաթի թագավորությունն ամեն կերպ աջակցում էր ոտքի կանգնող նորահռչակ Իվերիայի թագավորությանն և Օրբեյաններն եղել են Ղաթոց արքայի հենց այս բաղաբանականության առաջամարտիկները:

Ողջ վերոգրյալի ընդհանրացմամբ, վերադառնալով Մամիկոնյանների ծագման խնդրին, հավանական են համարում սխեման.

1. Ի սկզբանե տոհմը կոչվել է «Օրբեյան»,

2. Սլկունիների նկատմամբ հաղթանակ տանելուց և աչքի ընկնելուց հետո Օրբեյաններից մեկը համարվող Մամգոնը Ղաթաղում հյուսիսից տեղափոխվում է հարավ և հաստատվում է

³¹ Toumanoff C. "The Mamikonids and the Liparitids", Armeniaca (Venice, 1969), pp. 125-137.

³² «Այդ ժամանակ Լիպարիտը տիրեց Թռեղքի երկրին, կառուցեց Կղեկարի ամրոցն և ընդունեց Բագրատի որդի Դավթի ենթակայությունը» («Քարթլիս-Ցխովերթա», «Քարթլիի մատյանը»): Այս հաղորդման մեջ հիշատակվում են Յուսիսային Բագրատունիների երկրորդ սերնդի հիմնադիր Աշոտը (786-826), նրա որդի Բագրատը (826-876) և վերջինիս որդի Դավիթը (876-881), այսինքն Օրբեյանների տոհմի հիմնադիրը համարվող Լիպարիտը հիշատակվում է 876-881 թվականներին:

³³ Ստեփանոս Օրբեյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66:

Տարոնում, ինչից հետո առաջին դիրքերում է հայտնվում արդեն Մամիկոնյան կոչվող հենց այս ճյուղը, իսկ նույն տոհմի հյուսիսային ճյուղն առժամանակ մղվում է հետին պլան:

3. IX դարի վերջին, երբ Մամիկոնյանների հարավային և հիմնականը համարվող ճյուղն իր հերթին թուլանում է, տոհմական առաջնությունը կրկին իր ձեռքն է վերցնում Հյուսիսային Հայաստանում գտնվող նույն տոհմի նախնական կամ հիմնական ճյուղը՝ վերևում մատնանշված պատճառներով շեշտադրելով իր հիմնական տոհմանունը՝ «Օրբեյաններ»:

4. 1177 թ-ից հետո, երբ Օրբեյանները ծանր հարված ստացան և դրանից հետո սկսեցին անկում ապրել, Քարթլիի գահակալների բացասական վերաբերմունքից խուսափելու միտումով դրոշմված կրկին առաջ եկավ «Մամիկոնյան» տոհմանունը, ընդ որում, եթե վերջին Օրբեյաններն այդ տոհմանունով հիշատակվում են ընդհուպ մինչև XV դարի վերջը, ապա նրանցից վերջնաճյուղված Մամիկոնյանները հայտնի են մինչև օրս:

Ինդիրը վերջնականապես պարզաբանելու համար ավելացնենք, որ, եթե կրկին «Մամիկոնյան» տոհմանվանը վերադարձած, իսկ հետագայում էլ Թումանյան անվանումը ստացած տոհմի ճյուղերից մեկը պահպանեց իր հայականությունը, ապա արդեն XV դարի վերջին որպես Բարաթաշվիլի հայտնի դարձած և նույն Օրբեթ ամրոցին տիրող Օրբեյանների մյուս ճյուղն աստիճանաբար վրացականացավ ու կտրվեց հայկական միջավայրից, ընդ որում նույնիսկ այն հանգամանքն էլ, որ XVII դարի սկզբից Բարաթաշվիլիների տոհմից կրկին առանձնացավ Օրբեյաններ կոչվող տոհմը, մեծ հաշվով չբերեց նրան, որ Բարաթաշվիլիներն ու Օրբեյանները հայականանան:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով ողջ վերոգրյալը, թույլ տանք մեզ գալ հետևության, որ Մամիկոնյանների տոհմը տոհմիկ հայկական է և նրանց «եկվորության» մասին որևէ տվյալ ուղղակի չկա, այլ այդ թեզն առաջ է եկել զուտ «ճեն» բառը որպես «չին» սխալ մեկնաբանելու արդյունքում:

Մամիկոնյանների իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Անանուններ		(մ.թ.ա. մոտ 300 - մ.թ մոտ 80)
2.	Մամիկ		(մ.թ.ա. մոտ 80-60)
3.	Վասակ	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 60 - ուղ. 51)
4.	Անանուններ		(մ.թ.ա. 51 - մ.թ մոտ 50)
5.	Վասակ	տոհմից	(մոտ 50-80)
6.	Անանուն	տոհմից	(մոտ 80-120)
7.	Անանուններ		(մոտ 80-250)
8.	Մամիկ	տոհմից	(մոտ 250-280)
9.	Կոռնակ	եղբայր	(մոտ 280-298)
10.	Արտավազդ	որդի	(մոտ 298-320)
11.	Վաչե	որդի	(մոտ 320 - ուղ. 337)
12.	Արտավազդ	որդի	(337-345)
13.	Վարդան	որդի	(345-360)
14.	Վասակ	եղբայր	(360-368)
15.	Վահան Ուրացող	եղբայր	(368-371)
16.	Մուշեղ	Վասակի որդի	(371-375)
17.	Վաչե	Արտավազդի եղբայր	(375-376)
18.	Մանվել	Արտաշեսի որդի	(376-386)
19.	Սամվել	Վահանի որդի	(386-387)
20.	Արտաշես	Մանվելի որդի	(387- մոտ 395)
21.	Համագասպ	եղբայր	(մոտ 395 - ուղ. 432)
22.	Վարդան Քաջ	որդի	(432-451)
23.	Համագասպ	եղբայր	(451 - մոտ 475)
24.	Վահան	Հմայակի որդի	(մոտ 475 - ուղ. 505)
25.	Վարդ	եղբայր	(505-518)
26.	Համագասպ	որդի	(518-536)
27.	Վասակ	եղբայր	(536 - մոտ 545)

28.	Հմայակ	Եղբայր	(մոտ 545 - 552)
29.	Սամվել	Արտավազդի որդի	(մոտ 552-555)
30.	Մուշեղ Բաջակորով	տոհմից	(մոտ 555-560)
31.	Մանվել	Վասակի որդի	(մոտ 560-571)
32.	Վարդան Փոքր	Եղբայր	(571 - մոտ 580)
33.	Մուշեղ Խիզախ	Հմայակի որդի	(580-591)
34.	Համագասպ	Վարդանի որդի	(591-595)
35.	Գագիկ	Եղբայր	(595)
36.	Մամիկ	Եղբայր	(595-596)
37.	Վահան Գայլ	Վասակի որդի	(596-620)
38.	Սմբատ	որդի	(620 - մոտ 624)
39.	Վահան	որդի	(մոտ 624 - ուղ. 636)
40.	Մուշեղ	տոհմից	(636)
41.	Տիրան	Վահանի որդի	(636-639)
42.	Մուշեղ	որդի	(639-653)
43.	Համագասպ	որդի	(655-661)
44.	Գրիգոր	Եղբայր	(661-685)
45.	Սմբատ	որդի	(685 - մոտ 720)
46.	Դավիթ	որդի	(մոտ 720-740)
47.	Գրիգոր	Եղբայր	(մոտ 740 - ուղ. 748)
48.	Մուշեղ	Եղբայր	(750-753)
49.	Հմայակ	որդի	(753 - մոտ 770)
50.	Արտավազդ	որդի	(մոտ 770 - ուղ. 774)
51.	Մուշեղ Բաջ	Եղբայր	(774-775)
52.	Շապուհ	որդի	(775)
53.	Գրիգոր	Եղբայր	(775 - մոտ 790)
54.	Կուրտիկ	Շապուհի որդի	(մոտ 790-836)
55.	Գրիգոր	որդի	(մոտ 836 - ուղ. 856)
56.	Ապուղանեմ	որդի	(856-900)
57.	Նիկոլայոս-Թոռնիկ	որդի	(900-945)
58.	Չորտվանել	որդի	(945-967)
59.	Թոռնիկ	որդի	(967-987)
60.	Վարազ-Վաչե	Եղբայր	(967-987)
61.	Չորտվանել	որդի	(987-991)
62.	Չորտվանել-Բագրատ	Եղբայր	(987-998)
63.	Բագրատ	Թոռնիկի որդի	(998 - մոտ 1020)
64.	Մուշեղ	որդի	(մոտ 1020-1030)
65.	Թոռնիկ Մեծ	որդի	(մոտ 1030 - ուղ. 1073)
66.	Չորտվանել	որդի	(1073-1120)
67.	Վիգեն	որդի	(1120-1175)
68.	Չորտվանել	որդի	(1175-1185)
69.	Շահնշահ	որդի	(1185-1193)

1.3.4. *Սյունիներ*: Գեղամից սերած և Մեծ Հայքի թագավորության առաջատար նախարարական տոհմերից մեկը հանդիսացող առաջին Սյունիների իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Սիսակ		(մ.թ.ա. մոտ 1880-1820)
2.	<i>Անանուններ</i>		(մ.թ.ա. 1820-260)
3.	Առան	տոհմից	(մ.թ.ա. մոտ 260-200)
4.	Բակուր	որդի	(մ.թ.ա. մոտ 200-140)

5.	Անանուններ		(մ.թ.ա. մոտ 140 - մ.թ. 295)
6.	Վարագ-Շապուհ		(մոտ 270-297)
7.	Վարագ-Պերոզ	որդի	(մոտ 297-298)
8.	Անդոպկ Մեծ	որդի	(մոտ 298-370)
9.	Բաբիկ Զաջ	որդի	(մոտ 370-398)
10.	Վաղինակ	եղբայր	(մոտ 398-410)
11.	Վասակ	Բաբիկի որդի	(մոտ 410 - ուղ. 451)
12.	Վարագ-Վահան	փեսա	(451 - մոտ 477)
13.	Գդիհոն	որդի	(մոտ 477 - ուղ.484)
14.	Բաբիկ	Վասակի որդի	(484-485)
15.	Վռամ	Գդիհոնի որդի	(485-491)
16.	Վասակ	Բաբիկի որդի	(491-505)
17.	Արտաշիր	որդի	(505-512)
18.	Բաբկեն	եղբայր	(512-525)
19.	Հովհան	որդի	(525-554)
20.	Վաղսուդ	որդի	(554-555)
21.	Գրիգոր	եղբայր	(555-565)
22.	Ֆիլիպ	որդի	(565-575)
23.	Միհր-Արտաշիր	եղբայր	(575-588)
24.	Վահան	տոհմից	(588-590)
25.	Տիրան	Միհր-Արտաշիրի որդի	(590-591)
26.	Սարգիս	եղբայր	(591-595)
27.	Ստեփանոս	որդի	(595-598)
28.	Սահակ	Միհր-Արտաշիրի որդի	(598-608)
29.	Գրիգոր	որդի	(608-636)
30.	Հրահատ	որդի	(636-664)
31.	Հովհան	որդի	(664-691)
32.	Կուրտ	որդի	(691-709)
33.	Ֆիլիպ	որդի	(709 - մոտ 725)
34.	Սենեբերիմ	որդի	(մոտ 725-760)
35.	Ֆիլիպ	որդի	(մոտ 760-780)
36.	Ատրներսեհ	որդի	(մոտ 780-790)
37.	Վասակ	որդի	(մոտ 790 - ուղ. 821)
38.	Ֆիլիպ	Վասակի որդի	(821-848)
39.	Բաբկեն	որդի	(848-851)
40.	Վասակ Իշխանիկ	եղբայր	(851-892)
41.	Բաբկեն	Ֆիլիպի որդի	(848-851)
42.	Վասակ Իշխանիկ	եղբայր	(851-892)
43.	Աշոտ	եղբայր	(892-909)
44.	Սմբատ	որդի	(909 - մոտ 940)
45.	Վասակ	որդի	(մոտ 940-970)
46.	Սահակ	Աշոտի որդի	(919-960)
47.	Սմբատ I	որդի	(960-987, 987-998` արքա)
48.	տես՝ Սյունիներ, տեղական արքայատոհմ		

1.3.4.1. Գեղարքունիքի Սյունիներ: Գեղարքունիքում իշխած Սյունիների իշխանացանկն ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Սահակ	Վասակի որդի	(821-829)
2.	Գրիգոր Սուփան	որդի	(829-851)
3.	Վասակ Գաբուռ	որդի	(851-859)

4.	Գրիգոր Սուփան	որդի	(859-910)
5.	Վասակ	եղբայր	(910-925)

1.3.5. *Կամսարականներ:* Արմատներով Քուշանական, իսկ նրանց միջոցով էլ Պարթև Արշակունիներից սերած և III դարի սկզբից մինչև կեսերը Քուշանական թագավորությունում իշխած, իսկ հետո Մեծ Հայք տեղափոխված ու արագորեն հայացած Կարեն-Պաղապատյանների հետևորդ Կամսարականների իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Պերոզամատ	որդի	(250 - մոտ 275)
2.	Կամսար Քաջ	որդի	(մոտ 275-295)
3.	Արշավիր	որդի	(մոտ 295-350)
4.	Ներսես	որդի	(մոտ 350-365)
5.	Սպանդարատ	եղբայր	(մոտ 365-385)
6.	Գագավոն	որդի	(մոտ 385-425)
7.	Հրահատ	որդի	(մոտ 425-430)
8.	Սպանդարատ	որդի	(մոտ 430-445)
9.	Արշավիր	որդի	(մոտ 445-465)
10.	Սահակ	որդի	(մոտ 465-475)
11.	Ներսես	եղբայր	(մոտ 475-505)
12.	Սահակ	որդի	(մոտ 505-520)
13.	Ներսես	որդի	(մոտ 520 - ուղ. 543)
14.	Սահակ	որդի	(543-545)
15.	Չորակ	եղբայր	(545 - մոտ 575)
16.	Ներսես	որդի	(մոտ 575 - ուղ. 604)
17.	Սահակ	որդի	(604 - մոտ 655)
18.	Ներսես	որդի	(մոտ 655 - ուղ. 693)
19.	<i>Անանուններ</i>	<i>տոհմից</i>	<i>(693 - մոտ 760)</i>
20.	Ներսես	որդի	(մոտ 655 - ուղ. 693)
21.	Անանուններ	տոհմից	(693 - մոտ 760)
22.	Ներսես	տոհմից	(մոտ 760 - ուղ. 785)
23.	Արշավիր	տոհմից	(785 - մոտ 820)
24.	<i>Անանուններ</i>		<i>(մոտ 820 - ուղ. 1086)</i>
25.	Վասիլ Գող	տոհմից	(1086-1112)
26.	Բագրատ	եղբայր	(1086-1117՝ համիշխան)
27.	Վասիլ Տղա	Վասիլի որդեգիր	(1112-1115՝ համիշխան)

1.3.6. *Ամատունիներ:* Ամենայն հավանականությամբ Միտանիի թագավորության Հայկազուններից սերող Ամատունիների իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Մանուկ		(մ.թ.ա. մոտ 190-150)
2.	<i>Անանուններ</i>		<i>(մ.թ.ա. մոտ 150 - մ.թ. 270)</i>
3.	Օտա	տոհմից	(մոտ 270 - ուղ. 314)
4.	Վահան Քաջ	որդի	(314 - մոտ 345)
5.	Կարեն	որդի	(մոտ 345-350)
6.	Վահան	որդի	(մոտ 345-355)
7.	Չարեհ	որդի	(մոտ 355-365)
8.	Կենա	որդի	(մոտ 365-390)
9.	Պարզև	որդի	(մոտ 390 - ուղ. 391)
10.	Վահան	որդի	(391 - մոտ 455)
11.	Վարազ-Շապուհ	տոհմից	(մոտ 455-485)

12.	Անանուններ		(մոտ 485-590)
13.	Կոտիտ	տոհմից	(մոտ 590-596)
14.	Շապուհ	որդի	(մոտ 596-640)
15.	Անանուններ	տոհմից	(մոտ 640-750)
16.	Շապուհ	տոհմից	(մոտ 750-790)
17.	Համամ	որդի	(մոտ 790-840)
18.	Շապուհ	որդի	(մոտ 840-870)
19.	Անանուններ	տոհմից	(մոտ 870 - ուղ. 1386)
20.	Առաքել	տոհմից	(1386-1425)
21.	Դավիթ	որդի	(1425-1440)
22.	Վարդ	որդի	(1440-1450)
23.	Վեբե	որդի	(1450-1460)
24.	Դավիթ	եղբայր	(1460 - մոտ 1470)
25.	Արամ	որդի	(մոտ 1470 - ուղ. 1489)

1.3.7. *Անձնացիներ*: Վաղարշակ I-ի կողմից Նախարարական աստիճանի բարձրացված առաջին Անձնացիների իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Անանուններ		(մ.թ.ա. մոտ 245-150)
2.	Երախնավու	տոհմից	(մ.թ.ա. մոտ 150-100)
3.	Անանուններ		(մ.թ.ա. մոտ 100 - մ.թ. մոտ 190)
4.	Շահեն	տոհմից	(մոտ 290-320)
5.	Մեղար	որդի	(մոտ 320-360)
6.	Գնել Բաջ	Մեղարի որդի	(մոտ 360 - ուղ. 374)
7.	Խորեն	տոհմից	(374 - մոտ 390)
8.	Շմավոն	տոհմից	(մոտ 390-455)
9.	Վահրիճ	տոհմից	(մոտ 455-470)
10.	Սևուկ	տոհմից	(մոտ 470-485)
11.	Հովհան	տոհմից	(մոտ 485-505)
12.	Անանուններ	տոհմից	(մոտ 505-610)
13.	Սահուռ	տոհմից	(մոտ 610 - ուղ. 639)
14.	Անանուններ	տոհմից	(639 - մոտ 710)
15.	Գրիգոր	տոհմից	(մոտ 710-760)
16.	Տաճատ	տոհմից	(մոտ 760 - ուղ. 785)
17.	Անանուն	որդի	(785-852)
18.	Պատրիկ	տոհմից	(852-854)

1.3.8. *Խորխոռունիներ*: Ամենայն հավանականությամբ Տիգրանից սերած և Մեծ Հայքի թագավորության առաջատար Նախարարական տոհմերից մեկը հանդիսացող Խորխոռունիների իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Խոռ		(մոտ մ.թ.ա. 2108-2100)
2.	Անանուններ		(մոտ մ.թ.ա. 2100-260)
3.	Մադիսագ	տոհմից	(մ.թ.ա. մոտ 260-200)
4.	Անանուններ		(մ.թ.ա. մոտ 200 - մ.թ. 300)
5.	Գարջուլլ	տոհմից	(մոտ 300-320)
6.	Մանասապ	որդի	(մոտ 320-340)
7.	Վահան	որդի	(մոտ 340-360)
8.	Գարջուլլ	որդի	(մոտ 360 - ուղ. 379)
9.	Սուրեն	որդի	(379 - մոտ 420)

10.	Գաղիշո	որդի	(մոտ 420 - ուղ. 450)
11.	Խորեն	եղբայր	(450-451)
12.	Գաղիշո	եղբայր	(451-481)
13.	Գարջուլլ	եղբայր	(481)
14.	<i>Անանուններ</i>		<i>(481 - մոտ 580)</i>
15.	Ատատ		(մոտ 580 - ուղ. 601)
16.	Թեոդորոս	տոհմից	(601-606)
17.	Վահան	տոհմից	(606 - մոտ 645)

1.3.9. *Ռշտունիներ*: Ամենայն հավանականությամբ Սյունիներից սերած Ռշտունիների իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Բարգապիրան		(մոտ մ.թ.ա. 60-30)
2.	<i>Անանուններ</i>		<i>(մ.թ.ա. մոտ 30 - մ.թ. 300)</i>
3.	Մանաճիհր	տոհմից	(մոտ 300 - ուղ. 331)
4.	Մեհենդակ	որդի	(331 - մոտ 343)
5.	Տաճատ	որդի	(մոտ 343-355)
6.	Չորա	հորեղբայր	(մոտ 355 - ուղ. 363)
7.	Գարեգին	եղբայր	(363-379)
8.	<i>Անանուններ</i>		<i>(379 - մոտ 430)</i>
9.	Արտակ		(մոտ 430-450)
10.	Տաճատ	տոհմից	(450 - մոտ 470)
11.	<i>Անանուններ</i>		<i>(470 - մոտ 615)</i>
12.	Թեոդորոս		(մոտ 615 - ուղ. 654)
13.	Վարդ	որդի	(654-705)

1.3.10. *Օրբեյաններ*: Մոտ 885 թ-ից սկսած Գուգարքի հյուսիս-արևելյան գավառներում սկսեցին իշխել Արտավազդ Զմայակի Մամիկոնյանից սերող Օրբեյանները, որոնց իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Լիպարիտ		(մոտ 885-930)
2.	Հրահատ	որդի	(մոտ 930-950)
3.	Լիպարիտ	որդի	(մոտ 950-970)
4.	Հրահատ	որդի	(մոտ 970 - ուղ. 1021)
5.	Լիպարիտ Զաչ	որդի	(1021-1058)
6.	Իվանե	որդի	(1058-1076)
7.	Լիպարիտ	որդի	(1076-1093)
8.	Հրահատ	որդի	(1093-1101)
9.	Իվանե	եղբայր	(1101-1128)
10.	Սմբատ	որդի	(1128-1161)
11.	Իվանե	որդի	(1161-1177)
12.	Իվանե	Իվանեի եղբայր Լիպարիտի որդի	(1177-1226)

1.3.10.1. *Սյունիքի Օրբեյաններ*: Կապված Զարթի թագավորության կենտրոնական իշխանության դեմ 1176-1177 թվականների ապստամբության հետ՝ Օրբեյանների մի ճյուղը հաստատվեց Սյունիքում: Վերջինիս իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Լիպարիտ	Սմբատի որդի	(1177 - մոտ 1180)

2.	Էլիկում	որդի	(մոտ 1180 - ուղ. 1184)
3.	Լիպարիտ	որդի	(1184-1226)
4.	Էլիկում	որդի	(1226-1253)
5.	Սմբատ	եղբայր	(1253-1273)
6.	Տարսայիճ	եղբայր	(1273-1290)
7.	Էլիկում	որդի	(1290-1300)
8.	Բուրթել	որդի	(1300-1349)
9.	Բեշքեն	որդի	(1349-1377)
10.	Իվանե	եղբայր	(1377-1386)
11.	Սմբատ	որդի	(1386-1421)
12.	Բեշքեն	որդի	(1421-1438)
13.	Ռուստամ	որդի	(1438-1450)
14.	Ստեփանոս	Սմբատի որդի	(1450-1470)
15.	Սմբատ	որդի	(1470-1495)
16.	Եղիշե	որդի	(1495-1500)
17.	<i>Սյունյաց ճյուղը սպառվեց, Ռուստամի սերունդները անվանափոխվեցին Բարաթաշվիկներ</i>		

1.3.10.2. Կիլիկիայի Օրբելյաններ: Կապված այն բանի հետ, որ դեպի Ասորիք 1312 թ-ի արշավանքի ժամանակ Սմբատ Օրբելյանը գերվել էր, իսկ հետո էլ հաստատվել Կիլիկիայում, այստեղ առաջացավ Օրբելյանների հերթական ճյուղը, որի իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Լիպարիտ	Սմբատի որդի	(1324 - մոտ 1330)
2.	Օշին	որդի	(մոտ 1330-1335)
3.	Թորոս	եղբայր	(մոտ 1335-1350)
4.	Լիպարիտ Զաջ	որդի	(մոտ 1350 - ուղ. 1369)
5.	Վասիլ	եղբայր	(1369-1375)
6.	Հովհաննես	Լիպարիտի որդի	(1375 - մոտ 1405)

1.3.11. Ռուբինյաններ: Բագրատունիներից և Արծրունիներից սերող այս տոհմի իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Ռուբեն		(1080-1095)
2.	Կոնստանդին	որդի	(1095-1100)
3.	Թորոս	որդի	(1100-1129)
4.	Լևոն	եղբայր	(1129-1137)
5.	Թորոս	որդի	(1137-1168)
6.	Ռուբեն	որդի	(1168-1170)
7.	Մլեհ	եղբայր	(1170-1175)
8.	Ռուբեն	եղբորորդի	(1175-1187)
9.	Լևոն I Մեծ	եղբայր	(1187-1198, 1198-1219՝ արքա)

1.3.12. Հեթումյաններ: Արմատներով Ուտիք նահանգից սերող և Կիլիկիայում հաստատված Հեթումյանների իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Օշին		(1071-1112)
2.	Հեթում	որդի	(1112-1143)
3.	Օշին	որդի	(1143-1170)
4.	Հեթում	որդի	(1170-1198)
5.	Կոնստանդին	որդի	(1198-1250)

6.	Վասակ	որդի	(1250-1285)
7.	Հեթում	որդի	(1285 - մոտ 1290)
8.	Ռայմունդ Զաք	որդի	(մոտ 1290-1292)
9.	Օշին	Կոնստանդինի որդի	(մոտ 1292-1294)

1.3.12.1. Պապեռոնի Հեթումյաններ: Հեթումյաններից սերող այս իշխանական տոհմի իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Սմբատ	Հեթումի որդի	(մոտ 1130 - ուղ. 1152)
2.	Բակուրան	որդի	(1152 - մոտ 1180)
3.	Վասակ	եղբայր	(մոտ 1180 - ուղ. 1198)
4.	Կոնստանդին	Վասակի որդի	(1198-1263)

1.3.12.2. Նորի Հեթումյաններ: Հեթումյաններից սերող այս իշխանական տոհմի իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Կոնստանդին	Վասակի որդի	(1285-1307)
2.	Վասակ	որդի	(1307-1328)
3.	Բալդուին	եղբայր	(1328-1336)
4.	Կոնստանդին	որդի	(1336-1344, 1344-1363՝ Հայոց արքա)
5.	Հեթում Զաք	Բալդուինի եղբայր	(1344-1378)
6.	Գևորգ	որդի	(1378 - մոտ 1420)

1.3.13. Գավրասներ: Արմատներով Գաբելյաններից սերող և Փոքր Հայքում հաստատված Գավրասների իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Թեոդորոս		(1071-1098)
2.	Գրիգոր	որդի	(1098-1105, 1106-1119, 1120-1126)
3.	<i>Գրիգոր Բագրատունի</i>		<i>(1105-1106)</i>
4.	Կոնստանդին	Գրիգորի եղբայր	(1119-1120, 1126-1180)
5.	<i>Նիկեփոր Պալեոլոգ</i>		<i>(1180-1195)</i>
6.	Թեոդորոս	Կոնստանդինի որդի	(1195-1204)

1.3.14. Չաքարյաններ: Արմատներով Արծրունիներից սերող Չաքարյանների իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Սարգիս Ավագ	Խոսրովի որդի	(մոտ 1080-1130)
2.	Չաքարե	որդի	(մոտ 1130-1160)
3.	Սարգիս Մեծ	որդի	(մոտ 1160 - ուղ. 1187)
4.	Չաքարե Մեծ	որդի	(1187-1212)
5.	Իվանե	եղբայր	(1212-1227)
6.	Սարգիս	Չաքարեի որդի	(1227 - մոտ 1240)
7.	Ավագ	Իվանեի որդի	(մոտ 1240 - ուղ. 1250)
8.	Չաքարե	Սարգսի որդի	(1250-1262)
9.	Իվանե	Ավագի որդի	(1262 - մոտ 1300)
10.	Սարգիս	Չաքարեի որդի	(մոտ 1300-1325)

11.	Վահրամ	տոհմից	(մոտ 1325-1350)
12.	Զազա	տոհմից	(մոտ 1350-1380)

1.3.14.1. Գագեցիներ: Զաքարյաններից սերած Գագեցիների իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Զաքարե Փոքր	Վահրամի որդի	(1191-1204)
2.	Վահրամ Բաջ	որդի	(1204-1252)
3.	Վահրամ Բաջ	Զաքարե Փոքրի որդի	(1204-1252)
4.	Աղբուղա	որդի	(1252 - մոտ 1258)

1.3.14.2. Թմբկաբերդցիներ: Զաքարյաններից սերած Գագեցիների իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Սարգիս Փոքր	Վահրամի որդի	(1191-1210)
2.	Թաղիադեն	որդի	(1210-1230)
3.	Սարգիս	որդի	(1230-1270)

1.3.15. Խաչենի Հասան-Ջալալյաններ: Արմատներով Առանշահիկներից սերող Հասան-Ջալալյանների տոհմի իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Իվանե-Աթաբեկ	Հասան-Ջալալի որդի	(1261-1287)
2.	Ջալալ	որդի	(1287 - մոտ 1340)
3.	Իվանե	որդի	(մոտ 1340-1380)
4.	Ջալալ	որդի	(մոտ 1380 - ուղ. 1431)
5.	Ալբասադ	որդի	(1431-1456)
6.	Սայտոն	որդի	(1456-1470)
7.	Վելիջան	որդի	(1470 - մոտ 1510)
8.	Խաթիր	որդի	(մոտ 1510-1540)
9.	Սարգիս	որդի	(մոտ 1540-1560)
10.	Ջալալ-բեկ	որդի	(մոտ 1560-1610)
11.	Հովհաննես	որդի	(մոտ 1610 - ուղ. 1634)
12.	Գրիգոր	որդի	(1634-1657)
13.	Պետրոս	որդի	(1657-1675)
14.	Երեմիա	որդի	(1675-1700)
15.	Սիմոն	տոհմից	(1700-1702)
16.	Եսայի Պատմիչ	տոհմից	(1702-1728)
17.	Ալավերդի	տոհմից	(1728-1763)
18.	Միրզախան	որդի	(1763-1786)
19.	Սարգիս	եղբայր	(1786-1828)

1.3.16. Մելիք-Դուխյաններ: Արմատներով Առանշահիկներից սերող Մելիք-Դուխյանների տոհմի իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Հասան	Վախթանգ Սակրի որդի	(մոտ 1130 - ուղ. 1204)
2.	Գրիգոր	որդի	(1204-1260)
3.	Հասան	որդի	(1260-1287)
4.	Գրիգոր	որդի	(1287 - մոտ 1315)
5.	Վահրամ	որդի	(մոտ 1315-1350)

6.	Հասան	որդի	(մոտ 1350 - ուղ. 1385)
7.	Վահրամ	որդի	(1385-1430)
8.	Սայտոն Շահնշահի	որդի	(մոտ 1430 - մոտ 1480)
9.	Իշխան	որդի	(մոտ 1480-1500)
10.	Միրզաջան	որդի	(մոտ 1500-1550)
11.	Պապ	որդի	(մոտ 1550-1570)
12.	Ավան	եղբայր	(մոտ 1570-1590)

1.3.17. *Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյաններ*: Արմատներով Դոփյաններից սերող այս տոհմի իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Բադր	Շահնազարի որդի	(մոտ 1468-1510)
2.	Հախիջան	որդի	(մոտ 1510-1515)
3.	Առան	որդի	(մոտ 1515-1520)
4.	Ադամ	որդի	(մոտ 1520-1530)
5.	Ավան	եղբայր	(մոտ 1530-1540)
6.	Փաշիկ	որդի	(մոտ 1540-1550)
7.	Դանիել	որդի	(մոտ 1550-1565)
8.	Մուզաֆար	որդի	(մոտ 1565-1580)
9.	Իշխան	որդի	(մոտ 1580-1590)
10.	Մելիքսեթ	որդի	(մոտ 1590-1600)
11.	Շահնազար	որդի	(մոտ 1600-1608)
12.	Յավրի-բեկ	որդի	(մոտ 1608-1625)
13.	Աբով	եղբայր	(մոտ 1625-1630)
14.	Բալասան	որդի	(մոտ 1630-1640)
15.	Մելիք-բեկ	որդի	(մոտ 1640-1670)
16.	Միրզախան	որդի	(մոտ 1670-1710)
17.	Սարգիս	որդի	(մոտ 1710-1730)
18.	Մելիքջան	որդի	(մոտ 1730 - ուղ. 1735)
19.	Մանուչար	որդի	(1735-1747)

1.3.17.1. *Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյաններ*: Արմատներով Դոփյաններից սերող այս տոհմի իշխանացանկը ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Միրզաբեկ	Շահնազարի որդի	(մոտ 1603-1640)
2.	Բադր-խան	որդի	(մոտ 1640-1650)
3.	Բադր	որդի	(մոտ 1650-1670)
4.	Շահնազար	որդի	(մոտ 1670-1695)
5.	Բադեր	որդի	(մոտ 1695-1730)
6.	Հուսեյն	եղբայր	(մոտ 1730 - ուղ. 1736)
7.	Հովսեփ	որդի	(1736-1749)
8.	Շահնազար	եղբայր	(1749-1792)
9.	Ջումշուդ	որդի	(1792-1799)
10.	Ջանիբաշխի	որդի	(1799-1810)
11.	Հովհաննես	եղբայր	(1810-1828)

1.3.18. *Գյուլիստանի Մելիք-Բեգլարյաններ*: Այս տոհմի իշխանացանկն ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական

1.	Աբով Սև		(մոտ 1604 - ուղ. 1632)
2.	Բեգլար	որդի	(1632 - մոտ 1650)
3.	Աբով Կաղ	որդի	(մոտ 1650-1690)
4.	Եսայի	որդի	(մոտ 1690-1725)
5.	Թամրազ	եղբայր	(մոտ 1725-1730)
6.	Հովսեփ Քաջ	Աբովի որդի	(մոտ 1730-1780)
7.	Բեգլար	որդի	(մոտ 1780 - ուղ. 1781)
8.	Թամրազ	եղբայր	(1781 - մոտ 1785)
9.	Աբով Քաջ	որդի	(մոտ 1785 - ուղ. 1828)

1.3.19. *Մելիք-Փարսադանյաններ*: Այս տոհմի իշխանացանկն ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Փարսադան		(1640 - մոտ 1650)
2.	Սարգիս	որդի	(մոտ 1650-1670)
3.	Բալասան	որդի	(մոտ 1670-1690)
4.	Փարսադան	որդի	(մոտ 1690-1724)
5.	Բալասան	որդի	(մոտ 1724-1750)
6.	Փարսադան	որդի	(մոտ 1750-1780)

1.3.20. *Ջրաբերդի Մելիք-Իսրայելյաններ*: Այս տոհմի իշխանացանկն ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Եսայի		(մոտ 1680-1710)
2.	Սարգիս Ալադուլի	եղբայր	(մոտ 1710 - ուղ. 1750)
3.	Հաթամ	եղբայր	(1750-1783)
4.	Մեջլում Քաջ	որդի	(1783-1796)
5.	Ռոստոմ Քաջ	որդի	(1796-1798)
6.	Հաթամ	որդի	(1798-1828)

1.3.21. *Դիզակի Մելիք-Եզանյաններ*: Այս տոհմի իշխանացանկն ունի հետևյալ տեսքը.

N	Անուն	Նշումներ	Իշխելու թվական
1.	Ղուկաս		(մոտ 1680-1710)
2.	Եզան Մեծ	որդի	(մոտ 1710 - ուղ. 1744)
3.	Արամ	որդի	(1744-1745)
4.	Եսայի	եղբայր	(1745-1781)
5.	Բախտամ	տոհմից	(1781-1795)
6.	Աբաս Դաժան	որդի	(1795-1828)

Ժողովուրդներ

Ժողովուրդն իրենից ներկայացնում է ընդհանուր ծագում ունեցող և (կամ) կենցաղ վարող ու սոցիալ-մշակութային որոշակիորեն նմանատիպ արժեհամակարգ ունեցող անձանց միություն, որոնք նաև ունեն սոցիալ-մշակութային վարքագծի որոշակիորեն ընդհանուր գծեր, ինչպես նաև, որպես կանոն, բաղաբաժան շահերի ընդհանուր պատկերացումներ: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ պետականություն գոնե տարրական մակարդակին հասած ժողովուրդներին անդրադարձ կլինի առջևում, այստեղ կքննարկվեն միայն Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության հետ այս կամ այն չափով առնչված այն ժողովուրդները, որոնք չեն հասել այդ մակարդակին: Հայ ժողովրդի պատմության համատեքստում հիշատակության արժանի են սեփական պետականության մակարդակին չհասած հիմնականում հետևյալ ժողովուրդները.

1. Աբբաղցիներ: Միանգամից նշենք, որ «աբբաղցիներ» տերմինը, որպես բնորոշում մ.թ.ա. XXIV դարում Արաբական թերակղզուց դուրս եկած և Միջագետքը ու հարակից երկրները ողողած մարդկանց խմբին անվանելու միջոց, կիրառվում է որոշակիորեն պայմանականորեն, քանի որ իրականում այն բխում է հետագայում հիմնադրված «Աբբադ» քաղաքի անունից: Այսպես թե այնպես, սակայն, ի դեմս աբբաղցիների մենք, ըստ էության, գործ ունենք Արաբական թերակղզուց դուրս եկած սեմիտական գաղթի առաջին ալիքի հետ, երբ սեմիտական ցեղերը, ապրելով բուռն ժողովրդագրական աճ և այստեղի որոշակիորեն սուղ միջոցների պայմաններում այլևս չկարողանալով իրենց պահանջմունքների բավարարումը գտնել Արաբական թերակղզում, հեղեղեցին հարևան երկրները և ամենից առաջ Միջագետքը: Աբբաղցիների Մեծ գաղթը լրջագույն հարված հասցրեց շումերական քաղաքակրթությանը, որը դրանից հետո սկսեց անկում ապրել:

Հարկ է նշել, որ սեմիտական առաջխաղացման այս առաջին ալիքը տեղի չունեցավ անկազմակերպ կամ հախուռն, այլ, ընդհակառակը, այն կազմակերպվեց և ուղղորդվեց Աբբադական թագավորության ղեկավարների կողմից, երբ Արաբական թերակղզուց դուրս եկած սեմիտական մարդկային հորդան, շումերական պետականաշինության ավանդույթները ժառանգած Աբբադի իշխանական վերնախավի կողմից ռազմական որոշակի տեսք ստացավ և արդյունքում կազմեց Աբբադական թագավորության ռազմական հզորության հիմքը՝ ուղղվելով հարևան պետությունների վրա: Հետագայում մենք մի քանի անգամ ևս ականատես կլինենք այս սխեմայի կիրառմանը:

2. Ամորիացիներ: Ինչպես և Նախորդ խմբի պարագայում, այս խմբի անվանում էլ ևս որոշակիորեն պայմանական է, քանզի «Ամորի» տերմինը թարգմանաբար ուղղակի նշանակում է «արևմուտք»: Ամորիացիներն իրենցից ներկայացնում էին մ.թ.ա. XXI դարում Արաբական թերակղզուց դուրս եկած և Միջագետքը ու հարակից երկրները ողողած սեմիտական մարդկային խմբի թվով երկրորդ ալիքը, երբ, ինչպես աբբաղցիների պարագայում, նրանք առաջ մղվեցին մի կողմից իրենց բուռն ժողովրդագրական աճի, իսկ մյուս կողմից էլ, կապված հատկապես կլիմայական փոփոխությունների հետ, Արաբական թերակղզու նվազող միջոցների պակասից: Ամորիացիները, սակայն, ի տարբերություն Նախորդ ալիքի սեմիտների, այդպես էլ չունեցան իրենց ռազմականապես կազմակերպող որևէ կայացած պետական մի միավորի առաջնորդություն: Արդյունքում՝ նրանց արշավանքները, որոնք տեղի ունեցան հիմնականում մ.թ.ա. XX դարում, կրում էին որոշակիորեն հախուռն բնույթ և չէին ուղղորդվում որևէ կենտրոնացված ուժի կողմից, թեև արդյունքում շումերական քաղաքակրթությունն այնուհանդերձ վերջնական ու մահացու հարված ստացավ և ուղղակի ոչնչացավ: Հաջորդ հարյուրամյակում, կապված կրած ռազմական անհաջողությունների հետ, ամորիացիները դադարեցրին իրենց թալանչիական արշավանքները, անցան նստակեցության և հիմնեցին մի շարք սեմիտական քաղաք պետություններ:

3. Լույլուբեներ: Տերմինն ամենաընդհանուր իմաստով հավասարազոր է եվրոպական «բարբարոս» տերմինին, որով մ.թ.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսին և II հազարամյակի առաջին կեսին բնորոշվում էին Իրանական լեռնաշխարհի արևմտյան լեռնային շրջաններում ապրող վայրենի ցեղերը: Կապված դեպի հարևան երկրներ իրականացված թալանչիական արշավանքների հետ՝ այս ցեղերը որոշակիորեն ներկայացված են նաև Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ, թեև նրանց զինվածության, էթնիկ կազմի կամ գործողության առանձնահատկությունների մասին կոնկրետ տվյալներով խոսելը առայժմ գործնականում անհնար է:

4. Արամեացիներ: Արամեացիներն և նրանց հերթական սփռումն իրենից ներկայացնում է սեմիտական գաղթի երրորդ ալիքը, որը, մասնակիորեն սկսվելով մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերին, հատկապես մեծ չափերի հասավ հազարամյակի վերջում ու սպառվեց մյուս հազարամյակի սկզբին: Ինչպես և ամորիացիները, արամեացիները ևս մեծ հաշվով որևէ ուղղորդող ուժ չունեցան, թեև նրանց ռազմականապես օգտագործելու մի շարք փորձեր այս անգամ եղան: Մասնավորապես, կարելի է ենթադրել, որ արամեական տարրը այս կամ այն չափով ներկայացված էր նույն Ասորեստանի թագավորության բանակում: Իր հերթին, հաշվի առնելով արամեացիների ծավալուն հաստատումը Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան հատվածում, ինչպես նաև հետագայում վերջիններիս ըմբոստ վարքագիծը լեռնաշխարհի նկատմամբ ոտնձգություն իրականացնող ուժերի նկատմամբ, կարելի է ենթադրել, որ ռազմական առումով վերջիններիս ձգտում էին օգտագործել նաև հայերը: Ասորեստանի թագավորության

անկումից հետ մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսերից Հայկական լեռնաշխարհում և նրան անմիջապես հարակից հարավային շրջաններում, պայմանավորված սեմիտական տարրի դերի անկմամբ, իրենց նախկին տեսքով վերացան նաև արամեացիները, թեև նրանք զգալի ներդրում ունեցան, իսկ գուցե նաև ուղղակի նույնացան ներկայումս հայտնի ասորի ժողովրդի հետ:

5. **«Ծովի ժողովուրդներ»:** Այս ընդհանուր տերմինով բնորոշվում են մ.թ.ա. XIII-XII դարերում ռազմաքաղաքական մեծ ակտիվություն դրսևորած և Բալկանյան թերակղզուց դուրս եկած ցեղերը, որոնք ծանր հարվածներ հասցրեցին արևելյան մի շարք քաղաքակրթական կենտրոններին: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ «Ծովի ժողովուրդներ»-ի դերը էպիզոդիկ է:

6. **Գալլեր:** Գալլերի ծագման հարցը մինչ այժմ քննարկումների թեմա է, սակայն, ընդհանուր առմամբ հայտնի է, որ նրանք արևելքից Եվրոպա մուտք գործած հնդեվրոպական տարրի հզոր ներկայացուցիչներ էին, որոնք, պատմության ասպարեզում հայտնվելով մ.թ.ա. VI դարի վերջին, մի քանի հարյուրամյակ գերակշիռ դեր ունեցան Եվրոպայում և հարակից երկրներում՝ միայն հետագայում իրենց դիրքերն աստիճանաբար զիջելով, ըստ էության, իրենցից իսկ սերող գերմանացիներին: Գալլերը, որպես կանոն, ունեին լավ զինվածություն, մարտում կատաղի էին, սակայն շեշտը հաճախ դնում էին անհատական գործողությունների վրա, ընդ որում նրանք, երբեմն, կիրառում էին մարտակառքեր: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ գալլերն ամենից առաջ ներկայացված են ի դեմս այսպես կոչված «գալաթացիների», որոնք, մ.թ.ա. III դարի առաջին կեսին մի շարք ավերիչ արշավանքներ իրականացնելով դեպի Հունաստան, միաժամանակ նաև անցան Փոքր Ասիա, հաստատվեցին այստեղ և, ինչպես նշվեց վերևում, սկսեցին հանդես գալ որպես վարձկաններ մատակարարող տարածաշրջանային մի իսկական շուկա:

7. **Գերմանացիներ:** Գերմանական ցեղերը, հիմնականում հանդես գալով որպես Հռոմեական հանրապետության, իսկ հետո արդեն կայսրության հակառակորդներ և աստիճանաբար զբաղեցնելով գալլերի կողմից լքվող տարածքները, Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ գործնականում ներկայացված չեն, թեև հետագայում, կապված որոշ գերմանական ցեղերի և ամենից առաջ գոթերի ստեղծած պետությունների ի հայտ գալու հետ նրանց դերն աստիճանաբար մեծանում է: Գերմանական ցեղերը իրենց զարգացման այս փուլում գործում էին հիմնականում նույն առանձնահատկությունների շրջանակներում, ինչ գալլերը:

8. **Հենիոխներ:** Հենիոխների մասին տվյալները խիստ սահմանափակ են, սակայն, ընդհանուր առմամբ հայտնի է, որ նրանք բնակվել են Արևմտյան Վրաստանի տարածքում: Նրանք որոշակի ռազմաքաղաքական ակտիվություն դրսևորեցին I-II դարերում, սակայն հետագայում տարալուծվեցին հարևան ազգերի մեջ:

9. **Սլավոններ:** Սլավոնական ցեղերը, արմատներով սերելով գերմանական ցեղերից և, հատկապես, սկզբնական շրջանում հանդիսանալով սրանց կարծես առավել չքաղաքակրթված տարբերակը, սկսած VI դարից սկսեցին լուրջ դերակատարություն իրականացնել Արևելյան Եվրոպայում, թեև ինքնուրույն նշանակություն ձեռք բերեցին ավելի ուշ՝ կապված Ավարական խաթանության անկման ու Բուլղարական թագավորության, Կիևյան Ռուսիայի և սլավոնական այլ իշխանությունների ուժեղացման հետ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմությունում սլավոնները որոշ էպիզոդներում հանդես են գալիս որպես Բյուզանդական կայսրության վարձկաններ, սակայն հիմնական դերն այնուհանդերձ պատկանում է այն ռազմաքաղաքական բարդ հարաբերություններին, որի մեջ մտավ Բյուզանդական կայսրությունը Բալկանյան թերակղզում հաստատված սլավոնների և նրանց իշխանությունների հետ:

10. **Բերբերներ:** «Բերբեր» տերմինն ինքնին հայտնի «բարբարոս» տերմինի ձևափոխված տարբերակն է, որով սովորաբար բնորոշում են Հյուսիսային Աֆրիկայում և մասամբ Էլ Սահարայի անապատի կենտրոնական ու հյուսիսային հատվածներում թափառող տարաբնույթ ցեղերին, որոնք հետագայում հայտնի դարձան նաև որպես մավրներ: Լինելով ծագումով տարբեր, սակայն կենցաղով չափազանց մոտ՝ բերբերները շատ նման էին արաբ քոչվոր բեդվիններին և արդյունքում պատահական չէ, որ, այն բանից հետո, երբ Հյուսիսային Աֆրիկան ընկավ արաբական տարրի գերիշխանության տակ, նրանք ընդունեցին իսլամը ու մեծ հաշվով արաբացան՝ թեև այնուհանդերձ պահպանելով իրենց մշակութային և գենետիկ որոշ առանձնահատկություններ: Բերբերների դերը Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ արտացոլված է այնքանով, ինչքանով որ հայերը այս կամ այն չափով Բյուզանդական կայսրության բանակի կազմում մարտնչել են Հյուսիսային Աֆրիկայում, իսկ հետագայում Էլ

ընդհարվել են Եգիպտոսի տարածքում ստեղծված միջնադարյան պետական միավորների հետ, որոնք լայնորեն կիրառում էին քոչվոր բերքերական արդեն արաբացող ուժերը:

11. **Գնչուներ:** Արմատներով Հնդկաստանից սերող գնչուները Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ հանդիպում են ծայրահեղ Էպիզոդիկ, այն էլ կապված VIII դարում մի քանի Էպիզոդներում Արաբական խալիֆության բանակի կազմում կրած վարձկան ծառայության հետ:

12. **Բոշաներ:** Ամենայն հավանականությամբ արմատներով գնչուներից սերող բոշաները ևս հիշատակվում են Էպիզոդիկ, թեև օրինակ նույն 1724 թ-ի հունիսի 24-ից սեպտեմբերի 23-ն ընթացած Երևանի գրավումում նրանք իրենց դրսևորեցին փայլուն:

13. **Խոզանոցյուներ:** Գնչուական արմատներ ունեցող, սակայն թյուրքացած քոչվոր այս ցեղը, օգտվելով Կիլիկիայում Օսմանյան սուլթանության իշխանության թուլացումից, ձգտում էր իր գերիշխանությունը հաստատել նահանգում: Այս պայթարը, սակայն, վերջինիս առանձնակի հաջողություններ չբերեց, չնայած մի քանի դար շարունակ Խոզանոցյուները կարողացան պահպանել իրենց կիսաանկախ դրությունը:

Պետություններ

Պետությունը դա քաղաքական-իշխանական համակարգի կազմակերպման բարձրագույն օղակն է, որը ունի ինքնավարության առնվազն նվազագույն աստիճան, կառավարման և հարկադրանքի հատուկ համակարգ ու իշխանություն որոշակի տարածքի վրա: Պետությունն, ըստ էության, որևէ ժողովրդի կամ գոնե առնվազն մարդկային խմբի սոցիալական կազմակերպության ամենաբարձր աստիճաններից մեկն է:

Մինչև XIX դարի սկիզբ Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության հետ առնչվող հիմնական օտար պետությունների ցանկը հետևյալն է.

1. **Միջագետքաասորիքյան քաղաք-պետություններ:** Միջագետքյան, իսկ հետագայում արդեն ասորիքյան պետական միավորները, սկիզբ առնելով մ.թ.ա. III հազարամյակի սկզբից, ներկայացված էին քաղաք-պետություններով և դրանց վրա հիմնված համադաշնություններով, ինչպես նաև առանձին թագավորություններով: Եթե բացառենք ներքին հակասությունները, որոնք հաճախ բավականին արյունահեղ տեսք էին ընդունում, ապա միջագետքյան, իսկ հետագայում արդեն ասորիքյան քաղաք-պետությունների հիմնական հակառակորդները Արաբական անապատի քոչվոր տարրն էր, Էլամական թագավորությունը, ինչպես նաև Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված պետական միավորները:

Իրենցից ներկայացնելով պոլիսային քաղաքակրթության սկզբնական օրինակներ՝ միջագետքյան, իսկ հետագայում արդեն ասորիքյան քաղաք-պետությունների բանակներում մեծ դեր ունեին ամենից առաջ ծանրագեն հետևակայիները, թեև կային նաև թեթև հետևակայիներ: Մարտական գործողություններում միջագետքյան, իսկ հետագայում արդեն ասորիքյան քաղաք-պետությունների բանակները հիմնական շեշտը դնում էին բոլոր կանոնների պահպանմամբ ուղիղ ընդհարման վրա: Բանակը ձգտում էր հաջողության հասնել մերձամարտում, թեև, հատկապես սեմիտական արմատներ ունեցող քաղաք պետությունների պարագայում, վերջինս իրենից զգալի ուժ էր ներկայացնում նաև հեռամարտում: Միջագետքյան, իսկ հետագայում արդեն ասորիքյան քաղաք-պետությունների ռազմական ակտիվությունը, եթե բացառենք ներքին հակասությունները ընդգրկում էր հիմնականում հյուսիսային ուղղությունը, իսկ արևմտյան և արևելյան ուղղությունները հանդիսանում էին որոշակիորեն երկրորդական: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետությունների դերը զգալի է:

Քանի որ միջագետքյան, իսկ հետագայում արդեն ասորիքյան քաղաք-պետությունները շատ հազվադեպ են հանդես գալիս որպես մեկ միասնական ռազմաքաղաքական միասնություն, նրանց ընդհանուր ռազմական պոտենցիալի թվաքանակի մասին խոսելը բավականին դժվար է: Այնուհանդերձ նշենք, որ, օրինակ Ուրուկի տիպի խոշոր քաղաք-պետության բանակը կարող էր կազմել մինչև մոտ 10.000 ռազմիկ, իսկ ավելի փոքրերինը, կապված չափերի փոքրացման հետ, ավելի քիչ: Միջագետքյան, իսկ հետագայում արդեն ասորիքյան քաղաք-պետությունները անկում ապրեցին մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսին՝ ընդգրկվելով Աքեմենյանների տերության կազմում:

2. **Էլամի թագավորություն:** Էլամի թագավորությունը, որը ամենայն հավանականությամբ դրավիդյան ցեղերի կողմից հիմնադրվեց մ.թ.ա մոտ III հազարամյակի կեսերին, հիմնականում ընդգրկում էր Իրանական լեռնաշխարհի հարավային հատվածը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել որոշ

հարակից շրջաններ: Թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր արևելյան տիպի միապետություն՝ արքայի անսահմանափակ իշխանությամբ: Էլամի թագավորություն բանակի մասին տեղեկությունները գործնականում բացակայում են, սակայն կարելի է ենթադրել, որ այն գործում էր միջագետքյան պոլիսային պետական միավորների հիմնական օրինաչափությունների սահմաններում՝ տոհմատիրական-ցեղային համակարգի զգալի մնացուկների պահպանմամբ:

Էլամի թագավորության ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր հիմնականում արևմտյան ուղղությունը, իսկ հյուսիսային ուղղությունը հանդիսանում էր որոշակիորեն երկրորդական: Էլամի թագավորությունը ուներ տարածաշրջանային բավականին լուրջ նշանակություն: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Էլամի թագավորության դերը բավականին զգալի է:

Սկզբնաղբյուրներում Էլամի թագավորություն բանակի ընդհանուր թվի մասին կոնկրետ տեղեկատվություն չկա, սակայն ողջ պետության մակարդակով իմ գնահատմամբ այն իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 70.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 50.000 հոգին: Էլամի թագավորությունը վերացավ մ.թ.ա. մոտ 644 թվականին, իսկ նրա տարածքն ընկավ Ասորեստանի թագավորության տիրապետության տակ:

3. **Աքքադի թագավորություն:** Աքքադի թագավորությունը, որը հիմնադրվել էր մ.թ.ա. 2316 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Միջագետքը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Ասորիքի, Փոքր Ասիայի, Հայաստանի և Իրանական լեռնաշխարհի որոշ շրջաններ: Թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր սեմիտական ցեղերի հենքի վրա ստեղծված կենտրոնացված միապետություն՝ արքայի անսահմանափակ իշխանությամբ: Այն իր ժամանակին Միջագետքում և հարակից շրջաններում հանդիսանում էր հիմնական գերիշխող ուժը: Աքքադի թագավորություն բանակում հիմնական հարվածային ուժը սեմիտական մասսայական ցեղային աշխարհագորն էր, որը ներկայացված էր հիմնականում թեթև հետևակի տեսքով, իսկ վերջինիս կորիզը կազմում էր արքայական մշտական զուկը՝ 5.400 ռազմիկի կազմով:

Բանակում տարբեր ժամանակներում ներկայացված էին նաև վարձկան և (կամ) դաշնակից ռազմիկներ պետության կամ հարակից տարածքում բնակվող, քոչվոր, կիսաքոչվոր ու նստակյաց տարրերից: Մարտական գործողություններում Աքքադի թագավորության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր մասսայական հարվածների, հեռամարտի հաշվին հակառակորդին հյուժելու, իսկ երբեմն էլ նաև աստիճանաբար հաջողության հասնելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակը իրեն այնուհանդերձ վատ չէր դրսևորում նաև մերձամարտում: Աքքադի թագավորության ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր իր հարևան բոլոր տարածքները, կարևոր դեր ուներ նաև հակասությունը Հայկական պետական միավորների հետ, որն ի վերջո ավարտվեց անհաջողությամբ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը զգալի է:

Սկզբնաղբյուրներում Աքքադի թագավորության բանակի ընդհանուր թվաքանակն արտահայտված չէ, թեև առանձին ռազմական գործողություններում վերջինիս կոնկրետ թվաքանակի մասին կան բազմաթիվ տեղեկություններ: Օրինակ, Միջագետքում մ.թ.ա. 2231, մ.թ.ա. 2230 և մ.թ.ա. 2229 ծավալված մարտական գործողություններում համապատասխանաբար հիշատակվում են 120.000, 90.000 և 60.700 թվերը: Իմ գնահատականով իրականում ողջ պետության մակարդակով Աքքադի թագավորության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 300.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 250.000 հոգին: Աքքադի թագավորությունը վերացավ մ.թ.ա. 2176 թվականին, երբ նրա տարածքն ընկավ Արատտայի քրմապետության տիրապետության տակ:

4. **Ուրի թագավորություն:** Ուրի թագավորությունը, որը հիմնադրվել էր մ.թ.ա. մոտ 2115 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Միջագետքը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Ասորիքի, Փոքր Ասիայի, Հայաստանի և Իրանական լեռնաշխարհի որոշ շրջաններ: Թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր շումերական տարրի հենքի վրա ստեղծված կենտրոնացված միապետություն՝ արքայի անսահմանափակ իշխանությամբ ու այն իր ժամանակին Միջագետքում և հարակից շրջաններում հանդիսանում էր հիմնական գերիշխող ուժը: Ուրի թագավորություն բանակում հիմնական հարվածային ուժը շումերական քաղաք-պետությունների ավանդույթների ոգով

գործող ծանրագեն հետևակայիններն էին, թեև կային նաև թեթև հետևակայիններ: Մարտական գործողություններում այս բանակը հիմնական շեշտը դնում էր բոլոր կանոնների պահպանմամբ ուղիղ ընդհարման վրա: Բանակը ձգտում էր հաջողության հասնել մերձամարտում, իսկ հեռամարտում էլ բավականին թույլ էր: Ուրի թագավորության ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր իր հարևան բոլոր տարածքները, կարևոր դեր ուներ նաև հակասությունը Հայկական պետական միավորների հետ, որն ի վերջո ավարտվեց անհաջողությամբ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը զգալի է:

Սկզբնաղբյուրներում Ուրի թագավորության բանակի թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Ուրի թագավորության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 120.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 100.000 հոգին: Ուրի թագավորությունը վերացավ մ.թ.ա. 2003 թվականին, երբ նրա տարածքն ընկավ Էլամի թագավորության տիրապետության տակ:

5. **Բաբելոնի թագավորություն:** Բաբելոնի թագավորությունը, որը պատմական ասպարեզում հայտնվում է մ.թ.ա. II հազարամյակի առաջին կեսից, հիմնականում ընդգրկում էր Հարավային և Կենտրոնական Միջագետքը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Հյուսիսային Միջագետքի, Փոքր Ասիայի, Հայաստանի ու Ասորիքի որոշ շրջաններ: Թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր սեմիտական ցեղերի հենքի վրա ստեղծված կենտրոնացված միապետություն՝ արքայի անսահմանափակ իշխանությամբ: Այն իր ժամանակին Միջագետքում և հարակից շրջաններում հանդիսանում էր առաջատար ուժ, իսկ, մ.թ.ա. VII դարի վերջին և մ.թ.ա. VI դարի սկզբին նույնիսկ՝ հիմնական գերիշխող ուժը: Բաբելոնի թագավորություն բանակը սեմիտական աշխարհագրի հիման վրա ստեղծված երկաթյա կարգապահությամբ և իր ժամանակի ռազմական հանդերձանքի լավագույն նմուշներով ապահովված ունիվերսալ ռազմական մի մեքենան էր: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերին, կապված Արիական տերության նվաճումների և Կարդուխաշի իշխանության հետ, մի քանի հարյուրամյակ շարունակ այս պետության բանակում զգալի տեղ ուներ նաև արիական տարրը՝ իրեն բնորոշ ռազմական բաղադրիչներով:

Բաբելոնի թագավորության բանակում տարբեր ժամանակներում ներկայացված էին նաև վարձկան և (կամ) դաշնակից ռազմիկներ պետության կամ հարակից տարածքում բնակվող, քոչվոր, կիսաքոչվոր ու նստակյաց տարրերից: Մարտական գործողություններում Բաբելոնի թագավորության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր բոլոր կանոնների պահպանմամբ ուղիղ ընդհարման վրա՝ մարտավարական և օպերատիվ մանևրը կիրառելով համեմատականորեն սահմանափակ: Բաբելոնի թագավորության ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր իր հարևան բոլոր տարածքները, կարևոր դեր ուներ նաև հակասությունը արիական պետական միավորների հետ, որն ի վերջո ավարտվեց անհաջողությամբ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը բավականին մեծ է:

Սկզբնաղբյուրներում Բաբելոնի թագավորության բանակի ընդհանուր թվաքանակն արտահայտված չէ: Իմ գնահատականով իրականում ողջ պետության մակարդակով Բաբելոնի թագավորության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 200.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 150.000 հոգին: Բաբելոնի թագավորությունը վերացավ մ.թ.ա. 538 թվականին, երբ նրա տարածքն ընկավ Աթմենյանների տերության տիրապետության տակ:

6. **Ասորեստանի թագավորություն:** Ասորեստանի թագավորությունը, որը պատմական ասպարեզում հայտնվում է մ.թ.ա. II հազարամյակի առաջին կեսից, հիմնականում ընդգրկում էր Հյուսիսային և Կենտրոնական Միջագետքը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Հարավային Միջագետքի, Փոքր Ասիայի, Հայաստանի, Իրանական լեռնաշխարհի, Եգիպտոսի և Ասորիքի որոշ շրջաններ: Թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր սեմիտական ցեղերի հենքի վրա ստեղծված կենտրոնացված միապետություն՝ արքայի անսահմանափակ իշխանությամբ: Այն իր ժամանակին Միջագետքում և հարակից շրջաններում հանդիսանում էր առաջատար ուժ, թեև ունեցել էր նաև անկման հարատև շրջաններ: Ասորեստանի թագավորություն բանակը սեմիտական աշխարհագրի հիման վրա ստեղծված երկաթյա կարգապահությամբ և իր ժամանակի ռազմական հանդերձանքի լավագույն նմուշներով ստեղծված ունիվերսալ ռազմական մի

մեքենան էր, ընդ որում այստեղ գործընթացը հասավ իսկական կատարելության, երբ գործի դրվեց վերևում արդեն իսկ քննարկված «բիզնես պրոյեկտ պետություն» մոդելը, իսկ նման մակարդակ էլ հետագայում ապահովելու էր, թերևս, միայն Հռոմեական հանրապետություն կամ կայսրությունը:

Ասորեստանի թագավորության բանակում տարբեր ժամանակներում ներկայացված էին նաև վարձկան և (կամ) դաշնակից ռազմիկներ պետության կամ հարակից տարածքում բնակվող, քոչվոր, կիսաքոչվոր ու նստակյաց տարրերից: Մարտական գործողություններում Ասորեստանի թագավորության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր բոլոր կանոնների պահպանմամբ ուղիղ ընդհարման վրա՝ մարտավարական և օպերատիվ մանևրը կիրառելով համեմատականորեն սահմանափակ: Սեմիտական արմատներով պետությունների շարքում առաջինը հենց Ասորեստանի թագավորությունն էր, որ լայնորեն կիրառության մեջ դրեց թեթև և միջին հեծելազորը, իսկ մարտակառքերի կիրառության տեսակարար կշիռն էլ մեծացրեց: Ասորեստանի թագավորության բանակը ոչ վատ տիրապետում էր նաև պաշարողական և ամրությունների պաշտպանության, ինչպես նաև լեռնային պայթարի մարտարվեստին: Ասորեստանյան ռազմական մեքենան, նույնիսկ իր ժամանակի չափանիշներով էլ, աչքի էր ընկնում անգթությամբ: Այստեղ մասսայական կիրառություն ունեին պատերազմի վարման ամենադաժան եղանակները, որով նպատակ էր դրվում հասնել հակառակորդ կողմի ահաբեկման և նրա դիմադրական կամքի կոտրմանը: Այս պետության ռազմական ակտիվությունը, որը հաճախ չափազանց ուժեղ էր և ենթադրում էր նույնիսկ ամեն տարի իրականացվող ռազմական արշավանքներ, ընդգրկում էր իր հարևան բոլոր տարածքները, կարևոր դեր ուներ հակասությունը հատկապես արիական պետական միավորների հետ, որն ի վերջո ավարտվեց անհաջողությամբ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը հսկայական է:

Սկզբնաղբյուրներում Ասորեստանի թագավորության բանակի ընդհանուր թվաքանակն արտահայտված չէ: Իմ գնահատականով իրականում ողջ պետության մակարդակով Ասորեստանի թագավորության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 150.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 120.000 հոգին: Ասորեստանի թագավորությունը վերացավ մ.թ.ա. 605 թվականին, երբ նրա տարածքն ընկավ Բաբելոնի թագավորության տիրապետության տակ:

7. Խեթական թագավորություն: Խեթական թագավորությունը, որը պատմական ասպարեզում հայտնվեց մ.թ.ա XIX դարի վերջին, հիմնականում ընդգրկում էր Փոքր Ասիան, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել որոշ հարակից շրջաններ: Թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր արևելյան տիպի միապետություն՝ արքայի անսահմանափակ իշխանությամբ: Այն իր ժամանակին Փոքր Ասիայում հանդիսանում էր հիմնական գերիշխող ուժը:

Խեթական թագավորության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մարտակառքերն էին, ինչպես նաև ծանր և թեթև հետևազորը: Բանակում տարբեր ժամանակներում ներկայացված էին նաև հեծյալ ու հետևակ վարձկան և (կամ) դաշնակից ռազմիկներ պետության կամ հարակից տարածքում բնակվող, քոչվոր, կիսաքոչվոր ու նստակյաց տարրերից: Մարտական գործողություններում Խեթական թագավորության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց մարտակառքային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու, իսկ երբեմն էլ նաև՝ աստիճանաբար հաջողության հասնելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակն այնուհանդերձ իրեն վատ չէր դրսևորում նաև մերձամարտում: Բանակը ոչ վատ տիրապետում էր նաև պաշարողական և ամրությունների պաշտպանության մարտարվեստին: Խեթական թագավորության ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր իր հարևան բոլոր տարածքները, կարևոր դեր ուներ հատկապես արևելյան ուղղությունը: Խեթական ռազմական մեքենան իր ժամանակի համար բավականին մարդասիրական էր, իսկ խեթերին էլ, հատկապես մեր հարևան սեմիտների անսահման դաժանության ֆոնին, կարելի է ինչ-որ իմաստով նույնիսկ «ազնվասիրտ մարտիկներ» կոչել: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը բավականին մեծ է:

Սկզբնաղբյուրներում Խեթական թագավորությունն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում այն կարող էր կազմել մոտ 80.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 60.000 հոգին: Խեթական թագավորությունը վերացավ մ.թ.ա. 1180 թվականին:

8. **Եգիպտական թագավորություն:** Եգիպտական թագավորությունը, որը պատմական ասպարեզում հայտնվում է մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջից, հիմնականում ընդգրկում էր պատմական Եգիպտոսի տարածքը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Զյուսիսային Աֆրիկայի, Նեղոսի վերին հովտի, Ասորիքի և Զյուսիսային Միջագետքի ու Ասորիքի որոշ շրջաններ: Թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր ղոպտական ցեղերի հենքի վրա ստեղծված կենտրոնացված կրոնապետություն՝ տիրակալ հանդիսացող փարավոնի անսահմանափակ իշխանությամբ: Այն իր ժամանակին Եգիպտոսում և հարակից շրջաններում հանդիսանում էր առաջատար ուժ, թեև ունեցել է նաև անկումների զգալի շրջաններ: Եգիպտական թագավորությունն բանակը պրոֆեսիոնալների և վարձկանների հիման վրա ստեղծված երկաթյա կարգապահությամբ ու իր ժամանակի ռազմական հանդերձանքի լավագույն նմուշներով ապահովված ունիվերսալ ռազմական մի մեքենան էր: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերին, կապված Արիական տերության նվաճումների հետ, այս պետության բանակում մի քանի հարյուրամյակ շարունակ զգալի տեղ ուներ նաև արիական տարրը, որի ավանդույթները, նույնիսկ հայերի, որպես այդպիսին, բանակում գոյություն ունենալը դադարելուց հետո էլ, շարունակվեցին՝ խորը հետք թողնելով այնտեղ:

Եգիպտական թագավորության բանակում տարբեր ժամանակներում ներկայացված էին նաև վարձկան և (կամ) դաշնակից ռազմիկներ պետության կամ հարակից տարածքում բնակվող, քոչվոր, կիսաքոչվոր ու նստակյաց տարրերից: Մարտական գործողություններում Եգիպտական թագավորության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր բոլոր կանոնների պահպանմամբ ուղիղ ընդհարման վրա՝ մարտավարական և օպերատիվ մանևրը կիրառելով համեմատականորեն սահմանափակ: Կիրառվում էին նաև մարտակառքեր: Եգիպտական թագավորության ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր իր հարևան բոլոր տարածքները, կարևոր դեր ուներ նաև հակասությունը սեմիտական պետական միավորների հետ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը բավականին զգալի է:

Սկզբնաղբյուրներում Եգիպտական թագավորության բանակի ընդհանուր թվաքանակն արտահայտված չէ: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում Եգիպտական թագավորության բանակը կարող էր կազմել մոտ 150.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 120.000 հոգին: Եգիպտական թագավորությունը վերացավ մ.թ.ա. 331 թվականին, երբ նրա տարածքն ընկավ Հունամակեդոնական տերության տիրապետության տակ:

9. **Փոյուզիական թագավորություն:** Փոյուզիական թագավորությունը, որը հիմնադրվեց մ.թ.ա մոտ 800 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Փոքր Ասիայի արևմտյան հատվածը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել որոշ հարակից շրջաններ: Թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր արևելյան տիպի միապետություն՝ արքայի անսահմանափակ իշխանությամբ: Այն իր ժամանակին Փոքր Ասիայում հանդիսանում էր հիմնական գերիշխող ուժը: Փոյուզիական թագավորությունն բանակի մասին տեղեկությունները գործնականում բացակայում են, սակայն կարելի է ենթադրել, որ այն գործում էր փոքրասիական պոլիսային պետական միավորների հիմնական օրինաչափությունների սահմաններում՝ տոհմատիրական-ցեղային համակարգի զգալի մնացուկների պահպանմամբ:

Փոյուզիական թագավորությունը մեծ հաշվով ուներ տեղական նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Փոյուզիական թագավորության դերը բավականին չնչին է:

Սկզբնաղբյուրներում Փոյուզիական թագավորությունն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում այն կարող էր կազմել մոտ 50.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 40.000 հոգին: Փոյուզիական թագավորությունը վերացավ մ.թ.ա. մոտ 630 թվականին, իսկ նրա տարածքն ընկավ Լյուդիական թագավորության տիրապետության տակ:

10. **Լյուդիական թագավորություն:** Լյուդիական թագավորությունը, որը հիմնադրվեց մ.թ.ա մոտ 800 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Փոքր Ասիայի արևմտյան հատվածը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության

ոլորտում են հայտնվել որոշ հարակից շրջաններ: Թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր արևելյան տիպի միապետություն՝ արքայի անսահմանափակ իշխանությամբ: Այն իր ժամանակին Փոքր Ասիայում հանդիսանում էր հիմնական գերիշխող ուժը: Լյուդիական թագավորություն բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական միջին հեծելազորն էր և ծանր ու թեթև հետևազորը, ընդ որում կարևորագույն տեղ ուներ կիմմերական տարրը, որի ավանդույթները, նույնիսկ կիմմերների, որպես այդպիսին, բանակում գոյություն ունենալը դադարելուց հետո էլ շարունակվեցին ու խորը հետք թողեցին այնտեղ:

Բանակում տարբեր ժամանակներում ներկայացված էին նաև հեծյալ ու հետևակ վարձկան և (կամ) դաշնակից ռազմիկներ պետության կամ հարակից տարածքում բնակվող, կիսաբոցվոր ու նստակյաց տարրերից: Մարտական գործողություններում Լյուդիական թագավորություն բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային և հետևակային ուժերի համատեղ գործողությունների, երբեմն էլ՝ հակառակորդին հյուծելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակը իրեն ընդհանուր առումով այնուհանդերձ վատ չէր դրսևորում նաև մերձամարտում: Լյուդիական թագավորություն ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր հիմնականում արևելյան ուղղությունը: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը փոքր է:

Սկզբնաղբյուրներում Լյուդիական թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում այն կարող էր կազմել մոտ 360.000 ռազմիկ (մ.թ.ա. 547 թ-ի հոկտեմբերի Թյումբրարայի ճակատամարտ)՝ ի հաշիվ վարձկան ուժերի աննախադեպ լայնամասշտաբ կիրառման: Լյուդիական թագավորությունը վերացավ մ.թ.ա. 547 թվականին, իսկ նրա տարածքն ընկավ Աթեմենյանների տերության տիրապետության տակ:

11. **Կոլխիդայի թագավորություն:** Կոլխիդայի թագավորությունը, որը հիմնադրվեց մ.թ.ա մոտ 800 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Արևմտյան Վրաստանը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել որոշ հարակից շրջաններ: Թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր արևելյան տիպի միապետություն՝ արքայի անսահմանափակ իշխանությամբ: Կոլխիդայի թագավորություն բանակի մասին տեղեկությունները գործնականում բացակայում են, սակայն կարելի է ենթադրել, որ այն գործում էր արևելյան պետական միավորների հիմնական օրինաչափությունների սահմաններում՝ տոհմատիրական-ցեղային համակարգի մնացուկների զգալի պահպանմամբ:

Կոլխիդայի թագավորությունը մեծ հաշվով ուներ տեղական նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Կոլխիդայի թագավորության դերը բավականին փոքր է:

Սկզբնաղբյուրներում Կոլխիդայի թագավորություն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում այն կարող էր կազմել մոտ 50.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 40.000 հոգին: Կոլխիդայի թագավորությունը վերացավ մոտ 60 թվականին, իսկ նրա տարածքն ընկավ Հռոմեական կայսրության տիրապետության տակ:

12. **Կիմմերական թագավորություն:** Կիմմերական թագավորությունը, որը պատմական ասպարեզում հայտնվում է մ.թ.ա. 720-ական թվականների վերջին, ընդգրկում էր Նախակովկասյան և Մերձսևծովյան տափաստանները: Այն իրենից ներկայացնում էր դասական տափաստանային դեմոկրատիայի փուլում գտնվող մի թագավորություն:

Կիմմերական թագավորության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական թեթև հեծելազորն էր: Մարտական գործողություններում Կիմմերական թագավորություն բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուծելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակը բավականին թույլ էր մերձամարտում: Կիմմերական թագավորության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունները Կովկասից հարավ ընկած, ինչպես նաև Անդրդանուբյան տարածքներն էին, կարևոր դեր ուներ նաև հակասությունը Սկյութական թագավորության հետ, որն ի վերջո ավարտվեց անհաջողությամբ: Թագավորության պատմությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու հատվածի՝ մինչ Կովկասից հարավ անցնել և դրանից հետո: Առաջին հատվածում թագավորությունը հանդես էր գալիս որպես

տարածաշրջանային գիշատիչ հեգեմոն, երկրորդում՝ որպես անվերջ շարժի մեջ գտնվող ռազմաքաղաքական յուրօրինակ մի ամորֆ ուժ, որն ի վերջո տարալուծվեց: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը, թեև պատմական կարճ ժամանակահատվածում, սակայն բավականին զգալի է:

Սկզբնաղբյուրներում Կիմերական թագավորության բանակի մասին տեղեկությունները խիստ սահմանափակ են, իսկ վերջինիս կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկությունները գոնե մի որևէ մեծամասշտաբ մարտական գործողությունում բացակայում են: Այնուհանդերձ, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Կիմերական թագավորության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում ըստ իմ գնահատականի կարող էր կազմել մոտ 150.000 ռազմիկ, որոնք կարող էին մարտադաշտ դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել գործնականում ողջ կազմով: Կիմերական թագավորությունը վերացավ մ.թ.ա. 586 թվականին, իսկ նրա տարածքն ընկավ հարևան պետությունների տիրապետության տակ:

13. **Սկյութական թագավորություն:** Սկյութական թագավորությունը, որը պատմական ասպարեզում է հայտնվում է մ.թ.ա. VII դարի սկզբից, ստեղծվեց Կիմերական թագավորության փլատակների վրա: Այն ընդգրկում էր Նախակովկասյան և Մերձսևծովյան տափաստանները ու իրենից ներկայացնում էր դասական տափաստանային դեմոկրատիայի փուլում գտնվող մի թագավորություն:

Սկյութական թագավորության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական թեթև հեծելազորն էր, թեև, հատկապես թագավորության գոյության երկրորդ շրջանում, գոյություն ունեին նաև հետևակ լուրջ ուժեր: Մարտական գործողություններում Սկյութական թագավորություն բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակը իրեն ընդհանուր առումով վատ չէր դրսևորում նաև դրանում: Սկյութական թագավորության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունները Կովկասից հարավ ընկած, ինչպես նաև Անդրդանուբյան տարածքներն էին, կարևոր դեր ուներ նաև հակասությունը Ասորեստանի և Մարական թագավորությունների հետ, որն ի վերջո ավարտվեց անհաջողությամբ: Թագավորության պատմությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու հատվածի՝ մարասկյութական դաշինք և դրանից հետո ընկած ժամանակահատված: Առաջին հատվածում թագավորությունը հանդես էր գալիս որպես տարածաշրջանային գիշատիչ հեգեմոն, երկրորդում՝ որպես Մերձսևծովյան և Նախակովկասյան տափաստանների հեգեմոն, որի ակտիվությունը Կովկասից հարավ ընկած տարածքներում, սակայն, գործնականում բացակայում էր: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը, թեև պատմական կարճ ժամանակահատվածում, սակայն բավականին զգալի է:

Սկզբնաղբյուրներում Սկյութական թագավորության բանակի մասին տեղեկություններ բավականին կան, սակայն գոնե մի որևէ մեծամասշտաբ մարտական գործողությունում վերջինիս ընդհանուր թվաքանակի մասին տեղեկությունները բացակայում են: Այնուհանդերձ, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ըստ իմ գնահատականի ողջ պետության մակարդակով Սկյութական թագավորության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 150.000 ռազմիկ, որից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 130.000 հոգին: Սկյութական թագավորությունը վերացավ մ.թ.ա. I դարում թվականին, իսկ նրա տարածքն ընկավ Ալանական թագավորության տիրապետության տակ:

14. **Մասագետական թագավորություն:** Մասագետական թագավորությունը, որը պատմական ասպարեզում է հայտնվում է մ.թ.ա. VII դարի սկզբից, հիմնականում ընդգրկում էր Միջին Ասիան: Այն իրենից ներկայացնում էր դասական տափաստանային դեմոկրատիայի փուլում գտնվող մի թագավորություն՝ տոհմատիրական կարգերի մնացուկների զգալի պահպանմամբ:

Մասագետական թագավորության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական թեթև հեծելազորն էր, թեև հետագա դարերում առկա էին նաև ծանր հեծելազորային ուժեր և նույնիսկ կատաֆրակտներ: Մարտական գործողություններում Մասագետական թագավորություն բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա՝ ամեն կերպ ձգտելով խուսափել մերձամարտից, թեև այդ ոլորտում ևս կար որոշակի մակարդակ: Մասագետական թագավորության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունները ընդգրկում էին իր

հարևան բոլոր տարածքները, կարևոր դեր ունեն հակասությունը հատկապես արևելյան սահմանում հզորացող Զուլանական թագավորության հետ, որն ի վերջո ավարտվեց անհաջողությամբ: Առաջնային էր նաև հակասությունը Աբեմենյանների տերության հետ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը չնչին է:

Սկզբնաղբյուրներում Մասագետական թագավորության բանակի մասին տեղեկությունները բավականին սուղ են, իսկ վերջինիս կոնկրետ թվաքանակի մասին էլ գոնե մի որևէ մեծամասշտաբ մարտական գործողություններում տեղեկությունները բացակայում են: Այնուհանդերձ, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ըստ իմ գնահատականի ողջ պետության մակարդակով Մասագետական թագավորության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 150.000 ռազմիկ, որը կարող էր մարտադաշտ դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել գործնականում ողջ կազմով: Մասագետական թագավորությունը վերացավ մ.թ.ա. II դարում, իսկ նրա տարածքն ընկավ Զուլանական թագավորության տիրապետության տակ:

15. **Մարական թագավորություն:** Մարական թագավորության մասին հիշատակությունները սկսվում են մ.թ.ա. VIII դարի վերջից, սակայն վերջինս տարածաշրջանային լուրջ դերակատարություն ձեռք բերեց միայն մ.թ.ա 630-ական թվականներից: Այն հիմնականում ընդգրկում էր Իրանական լեռնաշխարհը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Հայաստանի, Վրաստանի, Ադվանքի և Միջին Ասիայի որոշ շրջաններ: Թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր արևելյան արիական ցեղերի՝ մարերի, պարսիկների և հայերի, համադաշնային տիպի միապետություն՝ արքայի անսահմանափակ իշխանությամբ: Իր ժամանակին այն Արևելքում հանդիսանում էր հիմնական գերիշխող ուժը: Մարական թագավորություն բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական միջին հեծելազորն և ծանր ու թեթև հետևազորն էր, ընդ որում կարևորագույն տեղ ունեն սկյութական տարրը, որի ավանդույթները, նույնիսկ սկյութների, որպես այդպիսին, բանակում գոյություն ունենալը դադարելուց հետո էլ շարունակվեցին և խորը հետք թողեցին այնտեղ:

Բանակում տարբեր ժամանակներում ներկայացված էին նաև հեծյալ ու հետևակ վարձկան և (կամ) դաշնակից ռազմիկներ պետության կամ հարակից տարածքում բնակվող, քոչվոր, կիսաքոչվոր ու նստակյաց տարրերից: Մարտական գործողություններում Մարական թագավորություն բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակը իրեն ընդհանուր առումով այնուհանդերձ վատ չէր դրսևորում նաև մերձամարտում: Մարական թագավորություն ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր հիմնականում արևմտյան ուղղությունը, կարևոր դեր ունեն նաև հակասությունը հունական և սեմիտական աշխարհի հետ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը, թեև պատմական կարճ ժամանակահատվածում, սակայն բավականին զգալի է:

Սկզբնաղբյուրներում Մարական թագավորություն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում այն կարող էր կազմել մոտ 250.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 180.000 հոգին: Մարական թագավորությունը վերացավ մ.թ.ա. 550 թվականին, երբ իշխող գահատոհմը փոխարինվեց Աբեմենյանների գահատոհմով:

16. **Աբեմենյանների տերություն:** Աբեմենյանների տերությունը, որը հիմնադրվել էր մ.թ.ա. 550 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Իրանական լեռնաշխարհը, Միջագետքը, Ասորիքը, Եգիպտոսը, Փոքր Ասիան, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Հայաստանի, Վրաստանի, Ադվանքի և Միջին Ասիայի որոշ շրջաններ կամ դրանք՝ ամբողջությամբ: Թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր արևելյան արիական ցեղերի՝ պարսիկների, մարերի և հայերի, համադաշնային տիպի միապետություն՝ արքայի անսահմանափակ իշխանությամբ: Իր ժամանակին այն Արևելքում հանդիսանում էր հիմնական գերիշխող ուժը: Աբեմենյանների տերություն բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական միջին հեծելազորն էր և ծանր ու թեթև հետևազորը:

Բանակում տարբեր ժամանակներում ներկայացված էին նաև հեծյալ ու հետևակ վարձկան և (կամ) դաշնակից ռազմիկներ պետության կամ հարակից տարածքում բնակվող, քոչվոր, կիսաքոչվոր ու նստակյաց տարրերից: Սկզբնական շրջանում Աբեմենյանների տերության

բանակում սահմանափակ կիրառություն ունեին մարտականքերը, որոնք, սակայն կայուն ու ծանր զինված հետևակի դեմ կիրառելիս որևէ արդյունք չէին տալիս և ինչ-որ տեղ նույնիսկ վնասակար էին: Մարտական գործողություններում Աբեմենյանների տերության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուծելու, իսկ երբեմն էլ նաև աստիճանաբար հաջողության հասնելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակը իրեն այնուհանդերձ վատ չէր դրսևորում նաև մերձամարտում, թեև իր հիմնական հակառակորդին՝ հունական քաղաքակրթության ծանր հետևազորին, այս հատկանիշով վերջինս, անկասկած, զիջում էր: Բանակը ոչ վատ տիրապետում էր նաև պաշարողական և ամրությունների պաշտպանության մարտարվեստին, իսկ նավատորմն էլ ներկայացված էր հիմնականում փյունիկյան ու կիլիկյան նավերով: Աբեմենյանների տերության ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր իր հարևան բոլոր տարածքները, կարևոր դեր ուներ նաև հակասությունը հունական աշխարհի հետ, որն ի վերջո ավարտվեց անհաջողությամբ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը զգալի է:

Սկզբնաղբյուրներում Աբեմենյանների տերության բանակի ընդհանուր թվաքանակն արտահայտված չէ, թեև առանձին ռազմական գործողություններում վերջինիս կոնկրետ թվաքանակի մասին բազմաթիվ տեղեկություններ կան: Այնուհանդերձ, կապված այն բանի հետ, որ հենց Աբեմենյաններն էին հանդիսանում հունական աշխարհի հիմնական հակառակորդները, իսկ այս պետության պատմությունն էլ մեզ հայտնի է հիմնականում հենց հունահռոմեական աղբյուրներից, ակնհայտ է միտումը ամեն կերպ չափազանցնելու Աբեմենյանների տերության զինված ուժերի քանակի մասին տեղեկությունները: Օրինակ, դեպի Հունաստան 480 թ-ի արշավանքի ժամանակ, ըստ հունական աղբյուրների, իրենց մասնակցությունն են բերել միլիոնավոր ռազմիկներ, որը, ոչ միայն ըստ իմ, այլև մասնագետների միահամուռ գնահատականի, ոչ մի կերպ չի կարող համապատասխանել իրականությանը: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Աբեմենյանների տերության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում իրականում կարող էր կազմել մոտ 500.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 400.000 հոգին (մ.թ.ա. 333 թ-ի Նոյեմբերի սկզբի Իսոսի ճակատամարտ): Աբեմենյանների տերությունը վերացավ մ.թ.ա. 331 թվականին, երբ նրա տարածքն ընկավ Հունամակեդոնական տերության տիրապետության տակ:

17. **Հունական պետություններ:** Հունական պետությունները, սկիզբ առնելով մ.թ.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսից, ներկայացված էին, որպես կանոն, արմատներով արևելքից սերող քաղաք-պետություններով և դրանց վրա հիմնված համադաշնություններով, ինչպես նաև առանձին թագավորություններով: Հունական քաղաքակրթության շողերում էին գտնվում բուն Հունաստանին հարակից լայնարձակ տարածքները ի դեմս, մասնավորապես Բալկանյան թերակղզու զգալի մասի, Փոքր Ասիայի արևմտյան հատվածի և այլն: Եթե բացառենք ներքին հակասությունները, որոնք, սակայն, հաճախ բավականին արյունահեղ տեսք էին ընդունում, ապա Հունական պետությունների հիմնական հակառակորդը Աբեմենյանների տերությունն էր, որի դեմ պայքարն էլ ի վերջո ավարտվեց հաջողությամբ:

Իրենցից ներկայացնելով պոլիսային քաղաքակրթության դասական օրինակներ՝ հունական քաղաք-պետությունների բանակներում մեծ դեր ունեին ամենից առաջ ծանրազեն հետևակայինները, թեև կային նաև թեթև հետևակայիններ: Որոշ հունական պետություններ, որոնք տեղակայված էին Հունաստանի կենտրոնական և հյուսիսային հատվածում, ունեին նաև բավականին մարտունակ հեծելազորային ուժեր, որոնք, հատկանիշների բացարձակ համեմատման պարագայում, այնուհանդերձ զիջում էին ոչ հունական, հատկապես արևելյան տիպի հեծելազորներին: Հունական պետությունների բանակները մարտական գործողություններում հիմնական շեշտը դնում էին բոլոր կանոնների պահպանմամբ ուղիղ ընդհարման վրա՝ մարտավարական և օպերատիվ մանևրը կիրառելով համեմատականորեն սահմանափակ: Բանակը ձգտում էր հաջողության հասնել մերձամարտում՝ հեռամարտում լինելով բավականին թույլ, այն բավականին թույլ էր տիրապետում պաշարողական ու ամրությունների պաշտպանության մարտարվեստին, բայց փոխարենն ուներ իր ժամանակի լավագույն նավատորմը, որն իր փայլուն հատկանիշները պահպանեց գործնականում միշտ: Հունական քաղաք-պետությունների ռազմական ակտիվությունը, եթե բացառենք ներհունական հակասությունները, ընդգրկում էր հիմնականում արևելյան ուղղությունը, իսկ արևմտյան և

հյուսիսային ուղղությունները հանդիսանում էին որոշակիորեն երկրորդական: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետությունների դերը բավականին փոքր է:

Քանի որ հունական քաղաք-պետությունները շատ հազվադեպ են հանդես եկել որպես մեկ միասնական ռազմաքաղաքական միասնություն, նրանց ընդհանուր ռազմական պոտենցիալի թվաքանակի մասին խոսելը բավականին դժվար է: Այնուհանդերձ նշենք, որ, օրինակ մ.թ.ա. 479 թ-ի սեպտեմբերի 9-ի Պլատեայի ճակատամարտում, որին իր մասնակցությունը բերեցին հունական պետությունների զգալի մասը, դաշտ հանվեց 110.000 հոգանոց բանակ: Իր հերթին, համաձայն Հուստինոսի³⁴ և Օրոսիոսի³⁵, ողջ համահունական բանակի ռազմական պոտենցիալը գնահատվում էր 265.000 հոգու շրջանակում, որում, օրինակ, Մակեդոնական թագավորության բանակը կազմում էր 50.000 հոգի, իսկ Աթենքի տիպի խոշոր քաղաք-պետության բանակը՝ մոտ 10.000, ընդ որում մոտավորապես այդքան էլ կազմում էր նաև օրինակ Սպարտայի թագավորության բանակը: Հունական պետությունները անկում ապրեցին մ.թ.ա. II դարի երկրորդ կեսին՝ աստիճանաբար ընդգրկվելով Հռոմեական հանրապետության կազմում:

18. Հունամակեդոնական տերություն: Ալեքսանդր III Մեծի գլխավորությամբ ստեղծված և նրա մահով էլ փաստորեն պատմության ասպարեզից հեռացած Հունամակեդոնական տերությունը, որը հիմնադրվել էր մ.թ.ա. 334 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Հունաստանը հարակից Բալկանյան տարածաշրջանով, Փոքր Ասիան, Ասորիքը, Միջագետքը, Եգիպտոսը, Իրանական լեռնաշխարհը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Հայաստանի, Վրաստանի, Ադվանքի և Միջին Ասիայի որոշ շրջաններ: Թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր հելլենիստական տիպի բացարձակ միապետություն՝ արքայի անսահմանափակ իշխանությամբ: Այն արևելքում իր ժամանակին հանդիսանում էր հիմնական գերիշխող ուժը:

Թագավորության բանակում հիմնական հարվածային ուժը ծանրազեն հետևազորն էր, թեև հիանալի զարգացած էր և հետևակի հետ համագործակցության լավ մակարդակ էր դրսևորում նաև թեթև ու միջին հեծելազորը: Որպես հունական քաղաքակրթության օրգանական շարունակություն՝ Հունամակեդոնական տերության բանակում մեծ դեր ունեին ամենից առաջ ծանրազեն հետևակայինները, թեև կային նաև թեթև հետևակայիններ: Կային նաև բավականին մարտունակ հեծելազորային ուժեր, որոնք, այնուհանդերձ, հատկանիշների բացարձակ համեմատման պարագայում, զիջում էին ոչ հունական, հատկապես արևելյան տիպի հեծելազորներին: Մարտական գործողություններում Հունամակեդոնական տերության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր բոլոր կանոնների պահպանմամբ ուղիղ ընդհարման վրա՝ արագ մանևրի և կառավարման հիանալի համակարգի հաշվին ձգտելով առավելության հասնել մարտի վճռական կամ բեկումնային հատվածում՝ լայնորեն կիրառելով մարտավարական մանևրը: Գործում էին նաև ոչ ուղիղ պատերազմի մի շարք ինստիտուտներ ի դեմս հիանալի կազմակերպված հետախուզության և հակահետախուզության, դիվերսիոն, ահաբեկչական ու վնասարարական գործողությունների, լավ հիմքերի վրա էր դրված տեղեկատվական պայքարը: Բանակը ձգտում էր հաջողության հասնել մերձամարտում, թեև իրեն այնուհանդերձ ոչ վատ էր դրսևորում նաև հեռամարտում, որտեղ դաշտային պայմաններում առաջիններից մեկը սկսեց կիրառել նետողական տարաբնույթ մեքենաներ: Հունամակեդոնական տերության բանակը լավ էր տիրապետում նաև պաշարողական և ամրությունների պաշտպանության մարտարվեստին, բայց փոխարենն ուներ համեմատականորեն թույլ նավատորմը, որը մշտապես մնաց երկրորդական դերերում: Հունամակեդոնական տերության ռազմաքաղաքական ակտիվությունն ամենից առաջ ուղղված էր Աթենքյանների տերության դեմ և այս խնդիրն այն հիանալի կատարեց: Հաջողություններն այլ ուղղություններում, ի դեմս ծայր արևելքում հնդկական պետական միավորների, ինչպես նաև Միջին Ասիայում քոչվոր ցեղերի ու Հայաստանի տարածքում Հայոց պետական միավորների դեմ պայքարի, ավելի քան համեստ էին: Իր կյանքի վերջին հատվածում Ալեքսանդր III Մեծը նախատեսում էր արշավանք իրականացնել դեպի Հյուսիսային Աֆրիկա,

³⁴ «Դրանից հետո որոշվեց օժանդակ ջոկատների թիվը, որոնք արքայի վրա հարձակման կամ նրա հրամանի տակ գործելու անհրաժեշտության պարագայում, եթե նա ինքը որոշել որևէ մեկին պատերազմ հայտարարել, պետք է ներկայացնեին առանձին պետությունները: Եվ կասկած չկար, որ բոլոր այդ նախապատրաստություններն ուղղված էին Պարսից տերության դեմ: Օժանդակ ջոկատներում առկա մարդկանց թվաքանակը կազմեց 200.000 հետևակային և 15.000 հեծյալ: Սրանից զատ, սակայն, առկա էին նաև մակեդոնական զորքը, ինչպես նաև բարբարոսների ջոկատները Մակեդոնիայի կողմից նվաճված հարևան ցեղերից» (Հուստինոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 9, գլուխ 5):

³⁵ «Դրանից հետո, երբ ողջ Հունաստանով մեկ ռազմիկների մեծ հավաք իրականացվեց, որպեսզի համալրեն արքայական բանակը, Ֆիլիպը պարսկական արշավանքի համար ոտքի հանեց 200.000 հետևակայինների և 15.000 հեծյալների՝ չհաշված մակեդոնացիների, ինչպես նաև բարբարոսական ժողովուրդների անթիվ ռազմիկների զորքը: Նա մտադիր էր ողջ այդ բանակը Ասիա տեղափոխել (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների», գիրք 3, գլուխ 14):

ինչպես նաև դեպի Արաբական և Ապենինյան թերակղզիներ, սակայն վաղաժամ մահը վերջակետ դրեց այդ ծրագրերին: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը, թեև պատմական կարճ ժամանակահատվածում, սակայն բավականին զգալի է:

Ժամանակակից ռազմապատմական գրականության մեջ ավանդականորեն ընդունված է Աթեմենյանների տերության դեմ պատերազմական գործողություններ սկսած հունամակեդոնական բանակի թվաքանակը գնահատել առավելագույնը 50.000 ռազմիկի սահմաններում: Իրականում, սակայն, կոնկրետ դեպքում մենք, ըստ էության, գործ ունենք ընդամենը մի շփոթության հետ, որն իր հիմքում ունի Ալեքսանդր III Մեծի կողմից շրջանառության մեջ դրված տեղեկատվական հստակ ուղերձը, ինչն էլ իր կոնկրետ արտացոլումն էլ գտել է մեզ հասած պատմական երեք սկզբնաղբյուրներում: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը կարծում եմ, որ անհրաժեշտ է հատուկ քննարկել նույն այն երեք սկզբնաղբյուրները, որոնք Աթեմենյանների տերության դեմ պատերազմի հենց նախօրեին խոսում են Ալեքսանդր III Մեծի բանակի թվաքանակի մասին:

Այսպես, համաձայն Ալեքսանդր III Մեծ պաշտոնական պատմագիր Կալիսթենեսի, իսկ ըստ մեկ այլ տեսակետի էլ որպես Կալիսթենես ներկայացած մեկ այլ անձնավորության, ի դեմս Կեղծ-Կալիսթենեսի, որի տվյալները Ալեքսանդր III Մեծի բանակի մասին մեզ է հասել մ.թ.ա. II դարի հռոմեացի պատմիչ Պոլիբիոսի միջոցով. «Այսպիսին են Կալիսթենեսի տեղեկությունները Ալեքսանդրի մասին: Այսպես, ըստ նրա խոսքերի ստացվում է, որ Ալեքսանդրը դեպի Ասիա արշավանքը սկսել է 40.000 հետևակով և 4.500 հեծյալներով, իսկ այն ժամանակ, երբ պատրաստվելիս է եղել մտնել Կիլիկիա, Մակեդոնիայից նրան որպես համալրում ժամանել է 5.000 հետևակային և 800 հեծյալ: Եթե այս թվից հանեք 3.000 հետևակայիններին ու 300 հեծյալներին, թեև սա չափից դուրս մեծ թիվ է տարբեր պատճառներով բացակայող ռազմիկների պարագայում, ապա նույնիսկ այդ դեպքում էլ դեռ կմնան 42.000 հետևակայիններ և 5.000 հեծյալներ»³⁶: Ուսումնասիրվող հարցի վերաբերյալ մեկ այլ տեղեկություն հայտնում է մ.թ.ա. I դարի հռոմեացի պատմիչ Դիոդորոս Սիկիլացին, ըստ որի. «Չոհաբերություններով և այլ կերպ, ինչպես որ կարգն է, հարգանք մատուցելով հերոսների գերեզմաններին՝ Աթիլեսի, Այաքսի և այլոց, Ալեքսանդրը իր զորքի մանրագնին զորատես իրականացրեց: Արդյունքում՝ պարզվեց, որ մակեդոնական հետևազորը կազմում է 12.000 հոգի, 7.000 հոգի դաշնակիցներն են, իսկ վարձկանները կազմում են 5.000 հոգի: Սրանք բոլորը գործում էին Պարմենիոնի հրամանատարության տակ: Բացի դրանից նրան 5.000 հոգու կազմով հետևում էին օդրիսցիներ, տրիբալներ և իլիրիացիներ, ինչպես նաև այսպես կոչված ագրիանցիների 1.000 հոգին, այնպես որ նրա հետևազորը կազմում էր 30.000 հոգի: Հեծյալներից մակեդոնացիները 1.500 հոգի էին և նրանց ղեկավարում էր Պարմենիոնի որդի Փիլոտան, թեսալացիները 1.500 հոգի էին և գործում էին Հարպալոսի որդի Կալլաթոսի հրամանատարության տակ, իսկ մնացած հելլենները, որոնք կազմում էին 600 հոգի, եկթարկվում էին Էրիգիոսին: Հետախույզները, թրակիացիները և պեոնացիները կազմում էին 900 հոգի ու գործում էին Կասանդրոսի հրամանատարության տակ: Արդյունքում՝ հեծյալները կազմում էին 4.500 հոգի: Ահա այս ուժերով Ալեքսանդրը անցավ Ասիա, իսկ Եվրոպայում Անտիպատրոսի հրամանատարության տակ մնացին 12.000 հետևակային և 1.500 հեծյալ»³⁷: Եվ վերջապես խնդրահարույց հարցի վերաբերյալ տեղեկություններ է տալիս նաև II դարի հունահռոմեական բարոյագետ-պատմիչ Պլուտարքոսը, ըստ որի. «Ալեքսանդրի զորքը, ըստ նրանց հաղորդումների, ովքեր մատնանշում էին նվազագույն թիվ, բաղկացած էր 30.000 հետևակից և 4.000 հեծյալից, իսկ ըստ նրանց տեղեկությունների էլ, ովքեր առավելագույնն են հաշվում՝ 40.000 հետևակից ու 5.000 հեծյալից»³⁸: Այսպիսով՝ առկա են միանգամից երեք սկզբնաղբյուրներ, որոնց տվյալներն էլ հենց հիմք են ընդունվել և որոնք Աթեմենյանների տերության դեմ հարձակման նախօրեին Ալեքսանդր III Մեծի բանակի թվաքանակը գնահատում են առավելագույնը 50.000 ռազմիկի սահմաններում, ընդ որում, դատելով Դիոդորոս Սիկիլացու տվյալներից, բուն մարտական գործողություններին, համենայն դեպս գոնե սկզբում, մասնակցել են հազիվ առավելագույնը 40.000 ռազմիկներ:

Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ հիշատակված թվաքանակը իրատեսական չի կարող համարվել ամենից առաջ հենց ռազմապատմական մոդելավորման տեսանկյունից, քանզի Աթեմենյանների տերությունը նույն այս ժամանակ, ընդհանուր առմամբ,

³⁶ Պոլիբիոս «Համընդհանուր պատմություն», գիրք 12, գլուխ 19:

³⁷ Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 17, գլուխ 17:

³⁸ Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Ալեքսանդր», գլուխ 15:

ուներ մոտ 400.000 ռազմիկ, ընդ որում վերջին թիվը հաստատվում է բազում օրինակներով ինչպես, ի դեմս սկզբնաղբյուրների հաղորդումների, այնպես էլ ռազմապատմական մոդելավորման մեթոդների կիրառմամբ: Այսպիսով, եթե ընդունեք Ալեքսանդր III Մեծի բանակի առաջակվող թվաքանակը 40-50.000 ռազմիկի սահմաններում, ապա պետք է համաձայնեք նաև այն բանի հետ, որ, իր ժամանակի առաջնակարգ զորավարներ հանդիսացող Ալեքսանդր III Մեծը և նրա օգնականները նախատեսում էին ոչ միայն հարձակման անցնել սեփական բանակին տասն անգամ գերազանցող ուժերի դեմ, այլև՝ այդ գործում հաջողության հույս ունենալ: Այս հանգամանքն ինքնին արդեն իսկ կասկածներ է առաջացնում, սակայն երևույթին ոչ այնքան խորը ծանոթ մասնագետները այնուհանդերձ ընդունում են այս փաստը և, որպեսզի վերացնեն կասկածները, ընդամենը միայն սահմանափակվում են հունամակեդոնական բանակի որակական հատկանիշները գովերգելով, հակառակորդին՝ փնտելով, իսկ Աթենքյանների տերության բանակի թվաքանակն էլ՝ անհիմն կերպով քչացնելով: Հաշվարկն, ինչպես արդեն ասվեց, պարզ է, բանի որ նույնիսկ այս խմբին պատկանող մասնագետների համար պարզ է, որ Ալեքսանդր III Մեծն ինքն, ինչքան էլ լավ զորավար լիներ, նրա ռազմական մեթենան ինչքան էլ առաջնակարգ հատկանիշներ ունենար, իսկ Աթենքյանների տերությունն ինչքան էլ գտնվեր քայքայված վիճակում, ուժերի առաջարկվող հարաբերակցության պայմաններում հարձակողական գործողությունների անցնելը առնվազն հավասարազոր էր ինքնասպանության: Հայտնի է, սակայն, որ պատերազմը ոչ միայն չավարտվեց Ալեքսանդր III Մեծի կամ նրա զորավարներից որևէ մեկի ինքնասպանությամբ, այլև գլխավոր երեք արյունահեղ ճակատամարտերի և մի շարք ռազմարշավների, ինչպես նաև մի շարք ամրացված կետերի գրավման արդյունքում 4 տարում այն իր վերջ գտավ Աթենքյանների տերության կործանմամբ: Ավելին, այս ամենից հետո բանական աճ ապրած հունամակեդոնական 120.000 հոգանոց բանակը իր մեջ հանկարծ ուժ գտավ արշավանք իրականացնել նաև դեպի Հնդկաստան: Սթափ ուսումնասիրողի մոտ այս հանգամանքը ևս չի կարող չմեծացնել կասկածները, սակայն խնդիրը միայն սրանով չի սահմանափակվում:

Մ.թ.ա. 479 թվականի սեպտեմբերի 9-ի Պլատեայի ճ-մ-ում, երբ Աթենքյանների տերության 350.000 հոգանոց բանակի դեմ իր ուժերն էր կենտրոնացրել ողջ Հարավային Հունաստանը, մարտադաշտ դուրս բերվեց 110.000 հոգանոց մի բանակ, ընդ որում կրկնեք, որ սա բացառապես միայն Հարավային Հունաստանի ռազմական հնարավորությունն էր: Իր հերթին, արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում, Հյուսիսային Հունաստանում գերիշխող Մակեդոնական թագավորության բանակն, ինչպես արդեն ասվեց, կազմում էր 50.000 ռազմիկ, իսկ, քանի որ մ.թ.ա. 479 թվականից մինչև մ.թ.ա. 333 թվականը ընկած ժամանակահատվածում Հունաստանը ժողովրդագրական բացասական կորուստ առնվազն չէր կրել, արդեն այս պահին իսկ կարող ենք պնդել հունամակեդոնական 160.000 հոգանոց բանակի տեսական առկայության հնարավորության մասին: Ալեքսանդր III Մեծի ռազմական հնարավորությունները, սակայն, սրանով ևս չէին սահմանափակվում, քանի որ դեռևս նրա հայրը նվաճել էր գործնականում ողջ Թրակիան և Իլիրիան, որտեղ հյուսիսից ճնշող գալլական առաջխաղացումից խուսափած մարդկային զանգվածի հաշվին բնակչության թվաքանակի զգալի աճ էր նկատվում: Իր հերթին, Ֆիլիպ II-ի ռազմաքաղաքական հաջողությունները անխուսափելի դրական ազդեցություն ունեցան նաև վերջինիս ռազմական մեթենայի վրա, որի կորիզը կազմող Մակեդոնական թագավորության 50.000 հոգանոց բանակին միացան ոչ միայն հունական դաշնակից բանակները, այլև զգալի քանակի իլիրիացիներ և թրակիացիներ: Արդյունքում, ինչպես հայտնում է III դարի հռոմեացի պատմիչ Հուստինոսը, որը, ըստ էության, կրկնում է մ.թ.ա. I դարի հռոմեացի մեկ այլ պատմիչ, Ֆիլիպ II-ի գահակալման պատմությունը գրած, սակայն, ցավոք, մեզ չհասած Պոմպեոս Տրոգոսի աշխատանքը, մ.թ.ա. 330-ական թվականների սկզբին Ֆիլիպ II-ի բանակի օժանդակ, ոչ մակեդոնական մասը կազմված էր 215.000 ռազմիկից, որից 15.000 հեծյալ³⁹, ընդ որում սրան գումարվում էին նաև բուն մակեդոնական ուժերը նույն 50.000 հոգու կազմով: Այս տվյալները կրկնում է նաև Օրոսիոսը⁴⁰: Արդյունքում, ըստ երկու այս հեղինակների, դեռևս Ֆիլիպ

³⁹ «Դրանից հետո որոշվեց օժանդակ ջոկատների թիվը, որոնք արքայի վրա հարձակման կամ նրա հրամանի տակ գործելու անհրաժեշտության պարագայում, եթե նա ինքը որոշել որևէ մեկին պատերազմ հայտարարել, պետք է ներկայացնեին առանձին պետությունները: Եվ կասկած չկար, որ բոլոր այդ նախապատրաստություններն ուղղված էին Պարսից տերության դեմ: Օժանդակ ջոկատներում առկա մարդկանց թվաքանակը կազմեց 200.000 հետևակային և 15.000 հեծյալ: Սրանից զատ, սակայն, առկա էին նաև մակեդոնական զորքը, ինչպես նաև բարբարոսների ջոկատները Մակեդոնիայի կողմից նվաճված հարևան ցեղերից» (Հուստինոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 9, գլուխ 5):

⁴⁰ «Դրանից հետո, երբ ողջ Հունաստանով մեկ ռազմիկների մեծ հավաք իրականացվեց, որպեսզի համալրեն արքայական բանակը, Ֆիլիպը պարսկական արշավանքի համար ոտքի հանեց 200.000 հետևակայինների և 15.000 հեծյալների՝ չհաշված մակեդոնացիների, ինչպես նաև

II-ի ռազմական մեքենան կազմում էր 265.000 ռազմիկ, սակայն Ալեքսանդր III Մեծի ազդեցությունը Մակեդոնական թագավորությունում, ողջ Հունաստանում և հարակից երկրամասերում, անկասկած, ավելին էր, քան հորինը: Եվ վերջապես պետք է մոռանալ նաև հունիացիների մասին, որոնք, վերջին տարիներին Փոքր Ասիայում առաջացած անիշխանության և այստեղ առանց այդ էլ առկա հակապարսկական ավանդական տրամադրությունների աճի պայմաններում, ակնհայտորեն ևս ի վիճակի էին համահունական բանակ լուրջ ուժեր ներկայացնել: Սա ևս, սակայն, փաստարկների ամբողջությունը չէ:

Խնդիրը վերջնականապես պարզաբանելու համար հարկ է առանձին քննարկման առարկա դարձնել նաև Կալիսթենեսի կամ Կեղծ Կալիսթենեսի, ինչպես նաև Դիոդորոս Սիկիլիացու, Արիանոսի և Պլուտարքոսի հաղորդումները: Իրոք, չորս այս հեղինակներից առաջինը խոսում է հենց բացառապես միայն «մակեդոնական բանակի» մասին, Պլուտարքոսը հիշատակում է «Ալեքսանդրի բանակը»⁴¹, իսկ Դիոդորոս Սիկիլիացու հաղորդումն էլ ևս իր հիմնական մասով կրկին վերաբերում է նույն Մակեդոնական թագավորության բանակին, ինչպես նաև նրա սկզբնական վիճակով իր կազմում ընդգրկված դաշնակից ուժերին, որոնք հետագայում լրջորեն համալրվել են: Ինչ վերաբերում է Արիանոսի հաղորդմանը, ապա պարզ է, որ Ալեքսանդր III Մեծի հետ կրկին միայն Մակեդոնական թագավորության բանակն էր:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով ողջ վերոշարադրյալը, թերևս, կարող ենք փաստել, որ Ալեքսանդր III Մեծի բանակը Աթենքյանների տերությանը հասցված հարվածի նախօրեին կազմել է մոտ 265.000 ռազմիկ, առաջարկված 40-50.000 թիվը կամ կեղծիքի արդյունք է, կամ վերաբերում է բացառապես միայն Մակեդոնական թագավորության բանակին, իսկ այդ պարագայում էլ, եթե ընդունենք, որ Աթենքյանների տերության բանակը կազմված էր մոտ 400.000 ռազմիկից, սակայն առկա էին ներքին լուրջ խնդիրներ, որոնք Դարեհ III-ի ռազմավարչական համակարգին խանգարում էին արդյունավետ գործել, ուժերի արդեն առկա այս հարաբերակցության պայմաններում հունամակեդոնական նվաճողները կարող էին լիակատար հույսեր ունենալ հաջողության հասնել:

19. **Բոսպորի թագավորություն:** Բոսպորի թագավորությունը, անջատվելով Սկյութական թագավորությունից, պատմական ասպարեզում է հայտնվում է մ.թ.ա. V դարի սկզբից: Այն ընդգրկում էր Դրիմի թերակղզին և հարակից շրջանները: Սկզբնաղբյուրներում Բոսպորի թագավորության բանակի մասին տեղեկություններ բավականին սուղ են, թեև կարելի է ենթադրել, որ այն կրում էր հունական և քոչվոր քաղաքակրթության զգալի տարրեր: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Բոսպորի թագավորության դերը չնչին է:

Ըստ իմ գնահատականի ողջ պետության մակարդակով Բոսպորի թագավորության բանակը կարող էր կազմել մոտ 70.000 ռազմիկ, որից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 50.000 հոգին: Բոսպորի թագավորությունը փաստացի վերացավ 370-ական թվականների առաջին կեսում, իսկ նրա տարածքն էլ ընկավ Հունական տերության տիրապետության տակ:

20. **Սելևկյանների թագավորություն:** Սելևկյանների թագավորությունը, որը հիմնադրվել էր մ.թ.ա. 312 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Իրանական լեռնաշխարհը և Միջագետքը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Հայաստանի, Վրաստանի, Ադվանքի, Ասորիքի, Փոքր Ասիայի ու Միջին Ասիայի որոշ շրջաններ կամ դրանք՝ ամբողջությամբ: Թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր հելլենիստական տիպի բացարձակ միապետություն՝ արքայի անսահմանափակ իշխանությամբ: Այն արևելքում իր ժամանակին հանդիսանում էր հիմնական գերիշխող ուժը:

Թագավորության բանակում հիմնական հարվածային ուժը ծանրազեն հետևազորն էր, թեև հիանալի զարգացած էր և հետևակի հետ համագործակցության լավ մակարդակ էր

բարբարոսական ժողովուրդների անթիվ ռազմիկների գործը: Նա մտադիր էր ողջ այդ բանակը Ասիա տեղափոխել (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների», գիրք 3, գլուխ 14):

⁴¹ Այս առումով հատկանշական է, որ ոլորտի դասական համարվող Ի. Դրոյզենը, քննարկելով սույն խնդիրը, ինքը ևս մակեդոնական բանակի թիվը գնահատում է 34.000 ռազմիկի սահմաններում, որից 4.000 հոգին՝ հեծյալ (տես՝ Дройзен И. «История эллинизма», том 1, Москва 2011, стр. 114, 115): Ուշագրավ է նաև, որ այս հեղինակը հետագայում ևս, խոսելով Ալեքսանդր III Մեծի ռազմական մեքենայի մասին, հիմնականում հիշատակում է միայն բուն մակեդոնական բանակը (տես օրինակ՝ նույն աշխատության 459 էջի 22-րդ ծանոթագրությունը, որտեղ նշված է. «...Выступивших теперь в поход из Македонии воинов»), սակայն ավելի ուշ խոսում է Ալեքսանդր III Մեծի ռազմական մեքենայի կազմում այնուհանդերձ առկա ոչ մակեդոնական և նույնիսկ ոչ հունական տարրի մասին (տես օրինակ՝ նույն աշխատության 463-464 էջերի 48-րդ ծանոթագրությունը և նրանում բերված աղյուսակը): Ընդհանրապես ասած այլ հեղինակներ ևս, հետևելով ոլորտի դասական համարվող Ի. Դրոյզենին, ոչ միայն չեն քննարկել Ալեքսանդր III Մեծի ռազմական մեքենայի թվաքանակը կամ նրա էթնիկ բաղադրատարրերը, այլև հստակ տարբերակում չեն դրել վերջինիս հունական, ոչ հունական և մակեդոնական տարրերի միջև: Այս առումով թույլ տամ ինձ կարծել, որ վերևում բերված վերլուծությունը խնդիրը պարզաբանելու առաջին փորձն է:

դրսևորում նաև թեթև ու միջին հեծելագործ: Որպես հունական քաղաքակրթության օրգանական շարունակություն՝ Սելևկյանների թագավորության բանակում մեծ դեր ունեին ամենից առաջ ծանրագեն հետևակայիները, թեև կային նաև թեթև հետևակայիներ: Կային նաև բավականին մարտունակ հեծելագորային ուժեր, որոնք, այնուհանդերձ, հատկանիշների բացարձակ համեմատման պարագայում զիջում էին ոչ հունական, հատկապես արևելյան տիպի հեծելագորներին: Բանակում կիրառություն ունեին նաև մարտական փղերը, թեև, ինչպես և միշտ, դրանց կիրառությունն ուներ իր և դրական, և բացասական կողմերը: Մարտական գործողություններում Սելևկյանների թագավորության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր բոլոր կանոնների պահպանմամբ ուղիղ ընդհարման վրա՝ արագ մանևրի և կառավարման հիմնալի համակարգի հաշվին ձգտելով առավելության հասնել մարտի վճռական կամ բեկումնային հատվածում՝ լայնորեն կիրառելով մարտավարական մանևրը: Բանակը ձգտում էր հաջողության հասնել մերձամարտում, թեև այն իրեն ոչ վատ էր դրսևորում նաև հեռամարտում: Սելևկյանների թագավորության բանակը լավ էր տիրապետում նաև պաշարողական և ամրությունների պաշտպանության մարտարվեստին, բայց փոխարենն ուներ համեմատականորեն ավելի թույլ նավատորմ, որը մշտապես մնաց երկրորդական դերերում: Սելևկյանների թագավորության ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր իր հարևան բոլոր տարածքները, կարևոր դեր ուներ հակասությունը հատկապես Միջին Ասիայում քոչվոր ցեղերի և Հայաստանի տարածքում Հայոց պետական միավորների դեմ հետ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը բավականին զգալի է:

Սկզբնաղբյուրներում Սելևկյանների թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում այն կարող էր կազմել մոտ 150.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 100.000 հոգին, իսկ երբեմն էլ ավելի քիչ (70.000 ռազմիկ մ.թ.ա. 190 թ-ի դեկտեմբերի 22-ի Մագնեսիայի ճակատամարտում): Սելևկյանների թագավորությունը վերացավ մ.թ.ա. 64 թվականին, երբ իշխող գահատոհմը զրկվեց իրական իշխանությունից, իսկ պետության տարածքներն էլ ընկան Հռոմեական հանրապետության տիրապետության տակ:

21. **Պտղոմյանների թագավորություն:** Պտղոմյանների թագավորությունը, որը ստեղծվեց մ.թ.ա. 323 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Եգիպտոսը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Ասորիքի որոշ շրջաններ: Գործելով Հունամակեդոնական տերությանը բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս պետությունը այնուհանդերձ պարունակում էր արևելյան զգալի տարրեր: Այս պետության ռազմաքաղաքական ակտիվության հիմնական ուղղությունը Ասորիքն էր: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Պտղոմյանների թագավորության դերը հիմնականում միջնորդավորված է, երբ, կապված վերջինիս լուրջ ռազմաքաղաքական կշիռի հետ, վերջինիս հզորության վայրիվերումները այս կամ այն չափով անխուսափելիորեն զգացվում էին Հայաստանում և հարակից երկրներում:

Սկզբնաղբյուրներում Պտղոմյանների թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Պտղոմյանների թագավորության բանակը կարող էր կազմել մոտ 120.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 80.000 հոգին: Պտղոմյանների թագավորությունը որպես այդպիսին վերացավ մ.թ.ա. 31 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Հռոմեական հանրապետությանը:

22. **Պոնտոսի թագավորություն:** Պոնտոսի թագավորությունը, որը հիմնադրվել էր մ.թ.ա. 301 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Պոնտոսը և Փոքր Հայքը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Հայաստանի, Վրաստանի, Փոքր Ասիայի, Դիմի ու Բալկանյան թերակղզու որոշ շրջաններ կամ դրանք՝ ամբողջությամբ: Թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր հելլենիստական տիպի բացարձակ միապետություն՝ արքայի անսահմանափակ իշխանությամբ:

Թագավորության բանակում հիմնական հարվածային ուժը ծանրագեն հետևագործ էր, թեև հիմնալի զարգացած էր և հետևակի հետ համագործակցության լավ մակարդակ էր դրսևորում նաև թեթև ու միջին հեծելագործ: Որպես հունական քաղաքակրթության օրգանական շարունակություն՝ Պոնտոսի թագավորության բանակում մեծ դեր ունեին ամենից առաջ

ծանրագեն հետևակայինները, թեև կային նաև թեթև հետևակայիններ: Կային նաև բավականին մարտունակ հեծելազորային ուժեր, որոնք, այնուհանդերձ, հատկանիշների բացարձակ համեմատման պարագայում, զիջում էին ոչ հունական, հատկապես արևելյան տիպի հեծելազորներին: Բանակում կիրառություն ունեին նաև մարտակառքեր, թեև առանց որևէ լուրջ արդյունքի: Մարտական գործողություններում Պոնտոսի թագավորության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր բոլոր կանոնների պահպանմամբ ուղիղ ընդհարման վրա՝ արագ մանևրի և կառավարման հիմնալի համակարգի հաշվին ձգտելով առավելության հասնել մարտի վճռական կամ բեկումնային հատվածում՝ լայնորեն կիրառելով մարտավարական մանևրը: Բանակը ձգտում էր հաջողության հասնել մերձամարտում՝ իրեն ոչ վատ դրսևորելով նաև հեռամարտում: Պոնտոսի թագավորության բանակը լավ էր տիրապետում նաև պաշարողական և ամրությունների պաշտպանության մարտարվեստին, բայց փոխարենն ուներ համեմատականորեն ավելի թույլ նավատորմը, որը մշտապես մնաց երկրորդական դերերում: Պոնտոսի թագավորության ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր իր հարևան բոլոր տարածքները, կարևոր դեր ուներ հատկապես հակասությունը Յոմմեական հանրապետության հետ, որն էլ ի վերջո դարձավ վերջինիս կործանման պատճառ: Այս թագավորության ռազմաքաղաքական վերելքը, բայց միաժամանակ նաև կործանումը, կապված է Միհրդատ VI Եվպատորի (մ.թ.ա. 120-63) անվան հետ: Յենց այս տիրակալն էր, որը, գործի դնելով ֆինանսական զգալի միջոցներ և ստեղծելով վարձկան մեծաքանակ ուժեր, փորձեց իր պետության ուժերով լուծել մի խնդիր, որն վերջինիս ուժերից օբյեկտիվորեն վեր էր: Յայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Պոնտոսի թագավորության դերը, թեև պատմական կարճ ժամանակահատվածում, սակայն բավականին զգալի է:

Սկզբնաղբյուրներում Պոնտոսի թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում, ի հաշիվ վարձկան ուժերի աննախադեպ լայնամասշտաբ կիրառման, այն կարող էր կազմել մոտ 300.000 ռազմիկ (Միհրդատյան I պատերազմ (մ.թ.ա. 89-85)) որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, մոտ 250.000 հոգին (Միհրդատյան I պատերազմ (մ.թ.ա. 89-85)): Պոնտոսի թագավորությունը, որպես անկախ ռազմաքաղաքական միավոր, ըստ էության, վերացավ մ.թ.ա. 65 թվականին, իսկ դե-յուրե այն ընկավ՝ 64 թ-ին, երբ նրա տարածքն անցավ Յոմմեական կայսրությանը:

23. Կապադովկիայի թագավորություն: Կապադովկիայի թագավորությունը, որը ստեղծվեց մ.թ.ա. 301 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Կապադովկիան, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել հարևան որոշ շրջաններ: Գործելով Յոմմեական տերությանը բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս պետությունը այնուհանդերձ պարունակում էր արևելյան և տեղական զգալի տարրեր: Այն ուներ տեղական նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների: Յայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Կապադովկիայի թագավորության դերը բավականին փոքր է:

Սկզբնաղբյուրներում Կապադովկիայի թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով այն կարող էր կազմել մոտ 50.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 40.000 հոգին: Կապադովկիայի թագավորությունը, որպես անկախ ռազմաքաղաքական միավոր, ըստ էության, վերացավ մ.թ.ա. I դարի սկզբին, դե-յուրե՝ 17 թվականին, երբ նրա տարածքն անցավ Յոմմեական կայսրությանը:

24. Բյութանիայի թագավորություն: Բյութանիայի թագավորությունը, որը ստեղծվեց մ.թ.ա. 298 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր պատմական Բյութանիան, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել հարևան որոշ շրջաններ: Գործելով Յոմմեական տերությանը բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս պետությունը այնուհանդերձ ուներ տեղական որոշ տարրեր: Այն ուներ տեղական նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների: Յայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Բյութանիայի թագավորության դերը չնչին է:

Սկզբնաղբյուրներում Բյուրանիայի թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով այն կարող էր կազմել մոտ 40.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 30.000 հոգին: Բյուրանիայի թագավորությունը վերացավ մ.թ.ա. 74 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Զոմմեական հանրապետությանը:

25. **Պերգամոսի թագավորություն:** Պերգամոսի թագավորությունը, որը ստեղծվեց մ.թ.ա. 283 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմտյան հատվածը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել հարևան որոշ շրջաններ: Գործելով Զոնամակեդոնական տերությանը բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս պետությունը այնուհանդերձ ուներ տեղական որոշ տարրեր: Այն ուներ տեղական նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Պերգամոսի թագավորության դերը չնչին է:

Սկզբնաղբյուրներում Պերգամոսի թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով այն կարող էր կազմել մոտ 40.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 30.000 հոգին: Պերգամոսի թագավորությունը վերացավ մ.թ.ա. 129 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Զոմմեական հանրապետությանը:

26. **Պաֆլագոնիայի թագավորություն:** Պաֆլագոնիայի թագավորությունը, որը ստեղծվեց մ.թ.ա. մոտ 275 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Փոքր Ասիայի կենտրոնական հատվածը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել հարևան որոշ շրջաններ: Հիմնված լինելով գալաթացիների կողմից, սակայն, գործելով Զոնամակեդոնական տերությանը բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս պետությունը այնուհանդերձ ուներ տեղական զգալի տարրեր: Այն ուներ տեղական նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Պաֆլագոնիայի թագավորության դերը չնչին է:

Սկզբնաղբյուրներում Պաֆլագոնիայի թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով այն կարող էր կազմել մոտ 30.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 25.000 հոգին: Պաֆլագոնիայի թագավորությունը վերացավ մ.թ.ա. 25 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Զոմմեական կայսրությանը:

27. **Գալաթական տետրարխություն:** Գալաթական տետրարխությունը ստեղծվեց մ.թ.ա. 277 թվականին դեպի Փոքր Ասիա գալլերի ներխուժման արդյունքում, որոնք տեղում հայտնի դարձան որպես գալաթացիներ: Այն ընդգրկում էր հիմնականում Փոքր Ասիայի կենտրոնական հատվածը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել հարևան որոշ շրջաններ: Հիմնված լինելով գալաթացիների կողմից, սակայն, գործելով Զոնամակեդոնական տերությանը բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս պետությունը այնուհանդերձ ուներ տեղական էական տարրեր, իսկ խիստ մարտունակ գալաթացիներն էլ իրենց տետրարխության տարածքը վերածեցին տարածաշրջանային վարձկանության մի իսկական կենտրոնի: Այն ուներ տեղական նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Գալաթական տետրարխության դերը որոշակիորեն զգացվում է:

Սկզբնաղբյուրներում Գալաթական տետրարխություն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով այն կարող էր կազմել մոտ 40.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 30.000 հոգին: Գալաթական տետրարխությունը վերացավ մ.թ.ա. 25 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Զոմմեական կայսրությանը:

28. **Իվերիայի թագավորություն:** Իվերիայի թագավորությունը ստեղծվեց մ.թ.ա. 301 թվականին՝ Մեծ Հայքի թագավորության աջակցությամբ: Այն ընդգրկում էր հիմնականում Վրաստանի կենտրոնական և արևելյան հատվածը: Իվերիայի թագավորությունն ուներ տեղական

նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Իվերիայի թագավորության դերը հսկայական է, երբ վերջինս, որպես կանոն, հանդես էր գալիս Մեծ Հայքի թագավորության հետ ռազմաքաղաքական դաշինքում, սակայն, երբեմն, նաև վերջինիս հետ մրցակցում էր:

Սկզբնաղբյուրներում Իվերիայի թագավորությունը բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով այն կարող էր կազմել մոտ 60.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 40.000 հոգին: Իվերիայի թագավորությունը վերացավ 580 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Պարսից թագավորությանը:

29. Աղվանքի թագավորություն: Աղվանքի թագավորությունը ստեղծվեց մ.թ.ա. մոտ 247 թվականին՝ Մեծ Հայքի, Ատրպատականի և Պարթևական թագավորության աջակցությամբ: Այն ընդգրկում էր հիմնականում Կուր գետի արևելյան ափերից մինչև Կասպից ծովի արևմտյան ափեր ընկած տարածքները, հյուսիսից սահմանակից էր Կովկասյան լեռնաշղթային, իսկ հարավից՝ Ատրպատականի թագավորությանը: Աղվանքի թագավորությունն ուներ տեղական նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Աղվանքի թագավորության դերը հսկայական է, երբ վերջինս, որպես կանոն, հանդես էր գալիս Մեծ Հայքի թագավորության հետ ռազմաքաղաքական դաշինքում, սակայն, երբեմն, նաև վերջինիս հետ մրցակցում էր:

Սկզբնաղբյուրներում Աղվանքի թագավորությունը բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով այն կարող էր կազմել մոտ 60.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 40.000 հոգին: Աղվանքի թագավորությունը, վերանայով և վերստեղծվելով, վերջնականապես վերացավ 428 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Պարսից թագավորությանը:

30. Հունա-Բակտրիական թագավորություն: Հունա-Բակտրիական թագավորությունը, առանձնանալով Սելևկյանների թագավորությունից, ստեղծվեց մ.թ.ա. 256 թվականին և ընդգրկում էր հիմնականում Միջին Ասիայի հարավ-արևելյան շրջանները, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել նաև հարակից որոշ շրջաններ: Գործելով Սելևկյանների թագավորությանը բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս պետությունը այնուհանդերձ պարունակում էր արևելյան խիստ զգալի տարրեր: Այն ուներ տեղական նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Հունա-Բակտրիական թագավորության դերը գործնականում բացակայում է:

Սկզբնաղբյուրներում Հունա-Բակտրիական թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Հունա-Բակտրիական թագավորության բանակը կարող էր կազմել մոտ 50.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 40.000 հոգին: Հունա-Բակտրիական թագավորությունը որպես այդպիսին վերացավ մ.թ.ա. II դարում, իսկ նրա տարածքն էլ անցավ Զուլանական թագավորությանը:

31. Պարթևական թագավորություն: Պարթևական Արշակունիների թագավորությունը, որը հիմնադրվել էր մ.թ.ա. 250 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Իրանական լեռնաշխարհը և Միջագետքը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Հայաստանի, Վրաստանի, Աղվանքի ու Միջին Ասիայի որոշ շրջաններ կամ դրանք՝ ամբողջությամբ: Թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր հելլենիստական տիպի համադաշնային միապետություն՝ արքայի յուրօրինակ, բայց այնուհանդերձ անսահմանափակ իշխանությամբ: Այն արևելքում հանդիսանում էր Պոնտոսի թագավորության, իսկ հետո արդեն պաշտոնական Հռոմի հիմնական հակառակորդը: Պարթևական թագավորության բանակում հիմնական հարվածային ուժը ծանր հեծելազորն էր ի դեմս կատաֆրակտների բյուրերի:

Հայտնի է, որ մ.թ.ա. 141 թվականին դեպի Միջագետք արշավելիս Պարթևական թագավորության բանակը կազմել է 120.000 ռազմիկ: Կատաֆրակտներից բացի բանակում

զգալի դեր ունենալու խնդիրը, որը խնդիր ունենում է հետաքննարկել հակառակորդին, իրականացնել սրընթաց հարձակում, հետախուզություն և այլն: Պարթևական բանակում հետևազորը երկրորդական դեր ունենում էր, սակայն վերջինիս առկայությունը ինքնին ևս գործոն էր, մանավանդ երբ այն ներկայացված էր մարտունակ վարձկան ցեղերով կամ հելլենական տարրերով: Պարթևական թագավորության բանակում տարբեր ժամանակներում ներկայացված էին նաև հեծյալ ու հետևակ վարձկան և (կամ) դաշնակից ռազմիկներ պետության կամ հարակից տարածքում բնակվող, քոչվոր, կիսաքոչվոր ու նստակյաց տարրերից: Մարտական գործողություններում Պարթևական թագավորության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների, ինչպես նաև արագաշարժության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Մերձամարտում այս բանակը համեմատաբար թույլ էր: Այս բանակի թույլ կողմն էր նաև պաշարողական և ամրությունների պաշտպանության մարտարվեստը: Պարթևական թագավորության ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր իր հարևան բոլոր տարածքներ, կարևոր դեր ունենում էր նաև հակասությունը հելլենիստական աշխարհի և պաշտոնական Հռոմի հետ, ինչպես նաև դիմակայությունը Արևելքից առաջացող Զուլանական թագավորության հետ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը հսկայական է:

Սկզբնաղբյուրներում Պարթևական թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում այն կարող էր կազմել մոտ 150.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 120.000 հոգին: Պարթևական թագավորությունը վերացավ 226 թվականին, երբ իշխող Արշակունիների գահատոհմը փոխարինվեց Սասանյանների գահատոհմով, որը հիմնադրեց Պարսից թագավորությունը:

32. **Ատրպատականի թագավորություն:** Ատրպատականի թագավորությունը, առանձնանալով Սելևկյանների թագավորությունից, ստեղծվեց մ.թ.ա. 247 թվականին և ընդգրկում էր հիմնականում պատմական Ատրպատականը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել նաև հարակից որոշ շրջաններ: Գործելով Պարթևական թագավորությանը բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս պետությունը այնուհանդերձ պարունակում էր տեղական խիստ զգալի տարրեր: Այս պետությունը ուներ տեղական, թեև բավականին ծանրակշիռ նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Ատրպատականի թագավորության դերը զգալի է:

Սկզբնաղբյուրներում Ատրպատականի թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Ատրպատականի թագավորության բանակը կարող էր կազմել մոտ 70.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 50.000 հոգին: Ատրպատականի թագավորությունը վերացավ 226 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Պարսից թագավորությանը:

33. **Զուլանական թագավորություն:** Զուլանական թագավորությունը, որը պատմական ասպարեզում հայտնվում է մ.թ.ա. III դարի վերջից, սկսած մ.թ.ա. II դարի սկզբից ընդգրկում էր հիմնականում Միջին Ասիան: Այն իրենից ներկայացնում էր դասական տափաստանային դեմոկրատիայի փուլում գտնվող մի թագավորություն՝ տոհմատիրական կարգերի մնացուկների զգալի պահպանմամբ:

Զուլանական թագավորության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական թեթև հեծելազորն էր, թեև առկա էին նաև ծանր հեծելազորային զգալի ուժեր՝ կատաֆրակտների որոշակի քանակությամբ, ընդ որում կարևորագույն տեղ ունենում էր սակական տարրը: Մարտական գործողություններում Զուլանական թագավորությունը բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա՝ ամեն կերպ ձգտելով խուսափել մերձամարտից, թեև այդ ոլորտում ևս կար որոշակի մակարդակ: Զուլանական թագավորության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունները ընդգրկում էին իր հարևան բոլոր տարածքները, թեև հիմնական ակտիվությունը ամենից առաջ ուղղված էր դեպի Հնդկական թերակղզի: Առաջնային էր նաև հակասությունը Պարթևական թագավորության հետ, որը, սակայն, խոշորամասշտաբ

ռազմական ընդհարման բնույթ էր ընդունում բավականին հազվադեպ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության ուղղակի դերը չնչին է, սակայն, կապված վերջինիս լուրջ ռազմաքաղաքական կշիռի հետ, վերջինիս հզորության վայրիվերումները այս կամ այն չափով անխուսափելիորեն զգացվում էին Հայաստանում և հարակից երկրներում:

Սկզբնաղբյուրներում Քուշանական թագավորության բանակի մասին տեղեկությունները բավականին սուղ են, թեև օրինակ հայտնի է, որ 90 թվականին բաց դաշտ է հանվել 70.000 միայն հեծյալ, իսկ որոշ դեպքերում էլ այդ թիվը հասնում էր մինչև 100.000-ի: Այսպիսով՝ Քուշանական թագավորության բանակի ընդհանուր թիվը կարող է սահմանվել մոտ 150.000-ի շրջանակներում: Քուշանական թագավորությունը վերացավ 252 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Պարսից թագավորությանը:

34. Ալանական թագավորություն: Սարմատների արքայական ցեղ հանդիսացող ալանների՝ այսպես կոչված «ռոքսալանների», գլխավորությամբ գործող Ալանական թագավորությունը, որը պատմական ասպարեզում է հայտնվում մ.թ.ա. II դարի սկզբից և որը ստեղծվեց Սկյութական թագավորության փլատակների վրա, ընդգրկում էր Նախակովկասյան ու Մերձսևծովյան տափաստանները: Այն իրենից ներկայացնում էր դասական տափաստանային դեմոկրատիայի փուլում գտնվող մի թագավորություն:

Ալանական թագավորության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական թեթև հեծելազորն էր, թեև առկա էին նաև ծանր հեծելազորային զգալի ուժեր՝ կատաֆրակտների որոշակի քանակությամբ, ընդ որում որոշակի տեղ ուներ նաև հետևազորը: Մարտական գործողություններում Ալանական թագավորությունը բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակը իրեն ընդհանուր առումով վատ չէր դրսևորում նաև դրանում: Ալանական թագավորության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունները Կովկասից հարավ ընկած, ինչպես նաև Անդրդանուբյան տարածքներն էին, կարևոր դեր ուներ նաև հակասությունը երկրի արևելյան սահմաններում, որն ի վերջո ավարտվեց անհաջողությամբ: Թագավորության պատմությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու հատվածի՝ մինչև 165 թվական և դրանից հետո ընկած ժամանակահատվածներ: Առաջին հատվածում թագավորությունը հանդես էր գալիս որպես տարածաշրջանային գիշատիչ մի հեգեմոն, իսկ երկրորդում, Դնեպր գետի հունով կիսվելով երկու մասի, այն փաստացի կորցրեց իր հեգեմոն դերը, երբ «ռոքսալանները» իրենց իշխանության տակ պահեցին Դնեպրից Դանուբ ձգվող հատվածը՝ փոխարենը փաստացի դադարելով վերահսկել Դնեպրից Վոլգա ձգվող միջատարածքը: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը բավականին զգալի է:

Սկզբնաղբյուրներում Ալանական թագավորության բանակի մասին տեղեկությունները բավականին կան, սակայն գոնե մի որևէ մեծամասշտաբ մարտական գործողությունում վերջինիս ընդհանուր թվաքանակի մասին տեղեկությունները բացակայում են: Այնուհանդերձ, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ըստ իմ գնահատականի ողջ պետության մակարդակով Ալանական թագավորության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 150.000 ռազմիկ, որից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 120.000 հոգին: Ալանական թագավորությունը վերացավ 370-ական թվականների առաջին կեսում, իսկ նրա տարածքն ընկավ Հռոմեական տերության տիրապետության տակ:

35. Քարակենեի թագավորություն: Քարակենեի թագավորությունը, առանձնանալով, սակայն երբեք էլ լիովին չառանձնանալով Պարթևական թագավորությունից, ստեղծվեց մ.թ.ա. II դարի կեսին և ընդգրկում էր Հարավային Միջագետքի որոշ հատվածներ: Գործելով Պարթևական թագավորությանը բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս պետությունը այնուհանդերձ պարունակում էր տեղական խիստ զգալի, ամենից առաջ սեմիտական տարրեր: Այն ուներ տեղական նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Քարակենեի թագավորության դերը չնչին է:

Սկզբնաղբյուրներում Քարակենեի թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Քարակենեի թագավորության բանակը կարող էր կազմել մոտ 20.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել

և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 18.000 հոգին: Քարակենեի թագավորությունը վերացավ 230 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Պարսից թագավորությանը:

36. **Ադիաբենեի թագավորություն:** Ադիաբենեի թագավորությունը, առանձնանալով Պարթևական թագավորությունից, ստեղծվեց մ.թ.ա. I դարի սկզբին և ընդգրկում էր հիմնականում պատմական Ադիաբենեն: Գործելով Պարթևական թագավորությանը բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս պետությունը այնուհանդերձ պարունակում էր տեղական խիստ զգալի տարրեր: Այն ուներ տեղական նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Ադիաբենեի թագավորության դերը սահմանափակ է:

Սկզբնաղբյուրներում Ադիաբենեի թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Ադիաբենեի թագավորության բանակը կարող էր կազմել մոտ 20.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 18.000 հոգին: Ադիաբենեի թագավորությունը վերացավ 230 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Պարսից թագավորությանը:

37. **Նաբաթեական թագավորություն:** Նաբաթեական թագավորությունը, հռչակվելով մ.թ.ա. 168 թվականին, ընդգրկում էր Արաբական թերակղզու հյուսիս-արևմտյան հատվածը և տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել նաև հարակից որոշ շրջաններ: Գործելով քոչվոր սեմիտներին բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս պետությունը այնուհանդերձ կրում էր հելլենիզմի զգալի տարրեր: Այն ուներ տեղական նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Նաբաթեական թագավորության դերը աննշան է:

Սկզբնաղբյուրներում Նաբաթեական թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Նաբաթեական թագավորության բանակը կարող էր կազմել մոտ 40.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 30.000 հոգին: Նաբաթեական թագավորությունը վերացավ 106 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Հռոմեական կայսրությանը:

38. **Հուդայի թագավորություն:** Հուդայի թագավորությունը, առանձնանալով Սելևկյանների թագավորությունից, ստեղծվեց մ.թ.ա. 142 թվականին և ընդգրկում էր հիմնականում պատմական Պաղեստինը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել նաև հարակից որոշ շրջաններ: Գործելով Սելևկյանների թագավորությանը բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս պետությունը այնուհանդերձ պարունակում էր տեղական խիստ զգալի տարրեր: Այն ուներ տեղական նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Հուդայի թագավորության դերը սահմանափակ է:

Սկզբնաղբյուրներում Հուդայի թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Հուդայի թագավորության բանակը կարող էր կազմել մոտ 40.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 30.000 հոգին: Հուդայի թագավորությունը վերացավ 70 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Հռոմեական կայսրությանը:

39. **Հռոմեական թագավորություն, հանրապետություն և կայսրություն:** Հռոմը, որպես պետություն հայտնի է առնվազն մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին կեսից, սակայն որպես լուրջ ռազմաքաղաքական ուժ այն ասպարեզ եկավ մ.թ.ա. III դարի վերջից՝ հանդես գալով սկզբում որպես հանրապետություն, իսկ հետո՝ կայսրություն: Իր հզորության ժամանակաշրջանում այն ընդգրկում էր հիմնականում Միջերկրածովյան ավազանը, Արևմտյան Եվրոպայի զգալի մասը, Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի հարավային շրջանները, Բալկանյան թերակղզին, Փոքր Ասիան, Ասորիքը, Եգիպտոսը ու Հյուսիսային Աֆրիկան, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Հայաստանի, Վրաստանի, Ադվանքի և Միջագետքի որոշ շրջաններ կամ դրանք՝ ամբողջությամբ: Պետությունն իրենից ներկայացնում էր օլիգարխիկ-արիստոկրատիկ հանրապետություն, իսկ հետո՝ կայսրություն՝ կայսեր անսահմանափակ իշխանությամբ: Այն իր ժամանակի աշխարհում

հանդիսանում էր աշխարհադաքական գլխավոր ուժը: Ինչպես Յոնմեական հանրապետության, այնպես էլ կայսրության բանակում հիմնական հարվածային ուժը լեգեոններն էին՝ լեգեոններից կազմված իր ժամանակի այդ լավագույն ռազմական միավորները:

Մարտական գործողություններում իոնմեական բանակը հիմնական շեշտը դնում էր բոլոր կանոնների պահպանմամբ ուղիղ ընդհարման վրա՝ արագ մանևրի և կառավարման հիմնալի համակարգի հաշվին ձգտելով առավելության հասնել մարտի վճռական կամ բեկումնային հատվածում՝ լայնորեն կիրառելով մարտավարական մանևրը: Գործում էին նաև ոչ ուղիղ պատերազմի մի շարք ինստիտուտներ ի դեմս հիմնալի կազմակերպված հետախուզության և հակահետախուզության, դիվերսիոն, ահաբեկչական ու վնասարարական գործողությունների: Բանակը ձգտում էր հաջողության հասնել մերձամարտում՝ իրեն ոչ վատ դրսևորելով նաև հեռամարտում, որտեղ դաշտային պայմաններում լայնորեն կիրառում էր նետողական տարաբնույթ մեքենաներ: Յոնմեական բանակը լավ էր տիրապետում նաև պաշարողական և ամրությունների պաշտպանության մարտարվեստին, բայց փոխարենն ուներ համեմատականորեն ավելի թույլ նավատորմը, որը մշտապես մնաց երկրորդական դերերում: Պաշտոնական Յոնմի ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր իր հարևան բոլոր տարածքները, կարևոր դեր ուներ հատկապես հակասությունը գալլո-գերմանական ցեղերի հետ, ինչպես նաև պայքարը երկրի արևելյան սահմաններին Սելևկյանների, Պարթևական, Մեծ Հայքի և Պարսից թագավորության հետ, ընդ որում երկու ուղղություններում էլ որպես բնական սահմաններ ու պաշտպանական բնագծեր ընտրվեցին խոշոր գետերը՝ Յոնու-Դանուբյան և Եփրատյան հատվածը:

Յոնմն ու իր լեգեոնը Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ, ըստ էության, հայտնվում են սկսած մ.թ.ա. II դարի սկզբից՝ կապված մ.թ.ա. 190 թ-ի դեկտեմբերի 22-ի Մազեստիայի ճակատամարտի հետ: Ինչ վերաբերում է Յոնմեական հանրապետության ռազմական մեքենային, ապա վերևում արդեն նշվեց, որ վերջինիս բանակային մեխանիզմը հաջողությամբ կիրառում էր ֆալանգային մարտավարության հետագա ու ավելի զարգացած տարատեսակը հանդիսացող լեգեոնային մարտավարությունը, որն ավելի ճկուն և ունիվերսալ մի երևույթ էր: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակաշրջանում, հավասար համեմատական նոր տարածքների նվաճման, անշեղորեն աճում էր նաև Յոնմեական հանրապետության բանակի թվաքանակը և, եթե մ.թ.ա. II դարի սկզբում այն իր կազմում ուներ մոտավորապես 200.000 ռազմիկ, ապա արդեն դարի վերջում այս թիվը սկսեց մոտենալ 300.000-ի, հաջորդ դարում այն ավելի էր աճելու՝ հասնելով 400.000-ի, իսկ դարի երրորդ քառորդում էլ ընդհուպ մոտենալու էր 600.000-ի: Իրոք, այն բանից հետո, երբ ավարտվեց Դաշնակցային պատերազմը (մ.թ.ա. 91-88), որի արդյունքում Ապենինյան թերակղզու բնակչությունն, ըստ էության, ստացավ նույն այն իրավունքները, ինչ բուն Յոնմ քաղաքի բնակչությունը, հնարավորություն առաջացավ Յոնմեական հանրապետության բանակային մեքենայի կազմում մասսայականորեն ընդգրկել նաև վերջինիս ներկայացուցիչներին, ինչը կտրուկ ավելացրեց հանրապետության ռազմական մեքենայի թվակազմը: Պարզության համար նշենք, որ Դաշնակցային պատերազմում Յոնմի դեմ ելած դաշնակիցների ուժերն ընդհանուր առմամբ ընդգրկում էին 200.000 ռազմիկ, այն դեպքում, երբ նույն այս ժամանակաշրջանում 200.000 ռազմիկ էլ ընդգրկում էր բուն Յոնմի ռազմական մեքենան, իսկ այժմ, վերջնարդյունքում՝ այս թվերն, ըստ էության, գումարվեցին իրար: Խնդիրը, սակայն, սրանով ևս չսահմանափակվեց, քանի որ Յոնմեական հանրապետության ռազմական մեքենան այժմ ևս պահպանեց մարտական գործողություններում տարաբնույթ կարգավիճակ ունեցող դաշնակիցների ռազմուժի կիրառումը: Արդյունքում՝ եթե մինչև Դաշնակցային պատերազմը Յոնմեական հանրապետության ռազմական մեքենան կազմող լեգեոնները համալրվում էին բացառապես միայն Յոնմեական հանրապետության քաղաքացիներ հանդիսացող անձանցից, իսկ Յոնմեական հանրապետության ազդեցության ոլորտում գտնվող այլ տարածքներից էլ հավաքվում էր ընդամենը միայն կոնկրետ ռազմագործողությանը մասնակցող լեգեոններն էին քանակապես կրկնող նույն քանակի դաշնակից ուժ, ապա այժմ իրավիճակը փոխվեց: Արդյունքում՝ Դաշնակցային պատերազմի ավարտից հետո որպես լեգեոնների համալրման բազա սկսեց ծառայել ողջ Ապենինյան թերակղզին, իսկ նույն այն դերակատարությունն էլ, որ նախկինում կրում էին Ապենինյան թերակղզու ոչ Յոնմի քաղաքացի հանդիսացող բնակիչները, այժմ տեղափոխվեց Ապենինյան թերակղզուց դուրս գտնվող Յոնմեական հանրապետության պրովինցիաների վրա: Մ.թ.ա. II դարի վերջին և մ.թ.ա. I դարի առաջին կեսին Յոնմեական հանրապետության, ըստ էության, պրովինցիայի կարգավիճակ ունեին Պիրենյան թերակղզին, Յուսիսային Աֆրիկայի արևմտյան և

կենտրոնական հատվածները, Բալկանյան թերակղզին ու Փոքր Ասիայի արևմուտքը, որի բնակչությունը համալրում էր Հռոմեական հանրապետության ռազմական մեքենան այսպես կոչված «առաջնային դաշնակցի» կարգավիճակով՝ որպես Հռոմեական հանրապետությանը ենթակա, բայց ոչ վերջինիս քաղաքացիներ: Մարտավարական մակարդակում «առաջնային դաշնակիցներից» հավաքագրված ռազմիկները ներկայանում էին որպես օժանդակ ուժեր, որոնք գործում էին լեգեոնի մարտավարական կարգում՝ չընդգրկվելով նրա կազմում, սակայն աջակցելով վերջինիս: Նույն այս ժամանակ, սակայն, առկա էին նաև այսպես կոչված «երկրորդական դաշնակցի» կարգավիճակ ունեցող անձիք, որոնք հավաքվում էին Հռոմեական հանրապետության սահմաններից դուրս գտնվող, սակայն վերջինիս այս կամ այն չափով ենթակա պետական միավորներից, ցեղերից կամ ժողովուրդներից, ինչպիսիք էին օրինակ Բյութանիայի ու Պաֆլագոնիայի թագավորությունները, Գալաթական տետրարխությունը, թրակիացիները, իլիրիացիները և այլն: Մարտավարական մակարդակում «երկրորդական դաշնակիցները» բավականին մեծ ազատություն ունեին և սովորաբար մարտնչում էին իրենց բնորոշ ու իրենց համար սովորական մարտավարական եղանակներով՝ արդյունքում լրացնելով լեգեոնական մարտավարական սխեմաներն արդեն ավելի ընդհանուր իմաստով: Այս առումով կարևոր է նշել և կրկնել, որ Դաշնակցային պատերազմի ավարտից հետո ևս պահպանվեց ընդհանուր կանոնը՝ ռազմագործողությունում պետք է իր մասնակցությունը բերի այնքան քանակի «առաջնային» կամ «երկրորդական» դաշնակից ռազմիկ, ինչքան ռազմիկ ներկայացնում էին լեգեոնները: Ողջ վերոգրյալը անչափ կարևոր է և հետագան հասկանալու համար:

Հետագա հարյուրամյակում լեգեոնների թիվը կտրուկ ընկավ՝ որպես կանոն տատանվելով 25-27 լեգեոնի սահմաններում, փոխարենը, սակայն, որոշակիորեն մեծացավ լեգեոնում ռազմիկների թիվը՝ կազմելով մոտ 7.000 ռազմիկ: Այսպես, ըստ մեզ հասած տվյալների 14-90 թվականներին հռոմեական բանակը ուներ 25 լեգեոն, որոնց կազմում («Օգոստոսյան լեգեոն»-ի 6.826 հաստիքային թվաքանակի պայմաններում) ընդգրկված էր 170.650 լեգեոներ, ինչպես նաև բավականին մեծ թվով դաշնակիցներ և ընդհանուր հաշվով կազմում էր մոտ 300.000 ռազմիկ: Ըստ մեզ հասած տվյալների 90-116 թվականներին բուն հռոմեական բանակը կազմված էր արդեն 30 լեգեոնից, որոնցից յուրաքանչյուրի կազմում կար 6.826 ռազմիկ: Այսինքն՝ կարելի է հաստատված համարել, որ Հռոմի ողջ բանակը այս ժամանակաշրջանում կազմում էր 400.000 ռազմիկ (204.780 լեգեոներ և մոտավորապես այդքան էլ դաշնակից): Հետագայում ևս պահպանվում է լեգեոնների թվաքանակի աճի գործընթացը և արդեն III դարում դրանց թիվը հասավ 33-ի: Նույն դարի վերջում, սակայն, կապված այն բանի հետ, որ գերմանական և ընդհանրապես օտար տարրի տեսակարար կշիռը բանակում կտրուկ աճել էր, լեգեոնները ենթարկվեցին արմատական բարեփոխության ու աստիճանաբար դադարեցին գոյություն ունենալ իրենց դասական իմաստով: Իրոք, արդեն IV դարի կեսերի լեգեոնը քիչ ընդհանրություն ուներ իր դասական տարբերակի հետ և նրանում ընդգրկված էին մոտ 1.000 ռազմիկներ, ընդ որում արդեն գոյություն ունեին երկու տեսակի լեգեոններ՝ ի դեմս «սահմանային» և «դաշտային» լեգեոնների, որոնցից առաջինը հանդիսանում էր, ըստ էության, սահմանապահ ծառայություն իրականացնող մի մարմին, իսկ երկրորդը՝ պատերազմի հիմնական հարվածային ուժ: Լեգեոնների «գերեզման»-ը ընդունված է համարել Ադրիանուպոլսի 378 թ-ի օգոստոսի 9-ի ճակատամարտը, որից հետո, և մինչև կայսրության վերջնական անկումը 476 թվականին, կայսրության ռազմական ուժերը մեծապես արդեն կազմված էին վարձկան գերմանական տարրերից, երբ դասական լեգեոնը այդպես էլ չվերականգնվեց:

Հռոմեական հանրապետությունը, իսկ հետո արդեն նաև կայսրությունը ուներ ռազմավարական ակտիվության 3 հիմնականին ուղղություններ՝ Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպա Հռենոս գետի երկայնքով, Բալկանյան թերակղզի Դանուբ գետի երկայնքով և Փոքր Ասիա, Ասորիք ու, մասնավորապես Եգիպտոս՝ Եփրատ գետի երկայնքով: Սա կարևորվում է այն տեսակետից, որ այս սահմանագծում մոտավորապես հավասար սկզբունքով տեղաբաշխված էին նաև պետության ռազմական ուժերը՝ լեգեոնները: Արդյունքում, երբ խնդիրը դիտարկում ենք ընդհանուր պատմական համայնապատկերի բարձրությունից, ակնհայտ երևում է, որ բոլոր ժամանակներում, ինչ քանակի էլ որ լինեին լեգեոնները, դրանց թվի առնվազն մեկ երրորդը տեղաբաշխված էր Արևելքում, ընդ որում որոշ դեպքերում այս ուղղությունը ուժեղացվում էր Բալկանյան (Դանուբյան), իսկ երբեմն էլ Նույնիսկ Հռենոսյան սահմանի թուլացման հաշվին (դասական օրինակ է Մարկոս Տրայանոսի Արևելյան արշավանքը): Արդյունքում՝ իր գոյության բոլոր ժամանակներում պաշտոնական Հռոմը արևելյան սահմանին ուներ ուժեր, որոնք զուտ

բանական առումով գերազանցում էին իրենց հիմնական հակառակորդներին (Սելևկյանների, Պարթևական և Մեծ Հայքի թագավորություններին): Սա շատ կարևոր մի հանգամանք էր, որը Հռոմեական հանրապետության, իսկ հետո նաև Հռոմեական կայսրության գոյության ողջ ընթացքում մշտապես ազդելու էր տարածաշրջանի ռազմական պատկերի վրա և այն անպատճառ պետք է հաշվի առնել:

40. Պարսից թագավորություն: Պարսից թագավորությունը, որը հիմնադրվել էր 226 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Իրանական լեռնաշխարհը, Միջագետքը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Հայաստանի, Վրաստանի, Աղվանքի, Ասորիքի, Փոքր Ասիայի, Միջին Ասիայի և Եգիպտոսի որոշ շրջաններ կամ դրանք՝ ամբողջությամբ: Թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր վաղ ֆեոդալական տիպի միապետություն՝ արքայի անսահմանափակ իշխանությամբ: Այն Արևելքում հանդիսանում էր Հռոմեական, իսկ հետո արդեն Բյուզանդական կայսրությունների հիմնական հակառակորդը: Պարսից թագավորության բանակում հիմնական հարվածային ուժը ծանր հեծելազորն էր՝ ասպարաններից կազմված սավարանների բյուրերը:

Հայտնի է, որ Խոսրով I-ի (531-579) օրոք կար ասպարանների 12 բյուր և սրանցում ընդգրկված ռազմիկների ընդհանուր թիվը կազմում էր 120.000 ռազմիկ: Սավարանների բյուրերից բացի բանակում զգալի դեր ուներ նաև հետևազորը, որը բաժանվում էր ծանրագնի և թեթևագնի: Բանակում տարբեր ժամանակներում ներկայացված էին նաև հեծյալ ու հետևակ վարձկան և (կամ) դաշնակից ռազմիկներ պետության կամ հարակից տարածքում բնակվող, քոչվոր, կիսաքոչվոր ու նստակյաց տարրերից: Սկզբնական շրջանում Պարսից թագավորության բանակում փորձ արվեց կիրառել մարտակառքեր, սակայն փորձը ցույց տվեց, որ պետության հիմնական հակառակորդների դեմ մարտերում դրանք իրենց չեն արդարացնում և վերջիններիս կիրառումից արագորեն հրաժարվեցին: Բանակում կիրառություն ունեին նաև մարտական փղերը, թեև, ինչպես և միշտ, դրանց կիրառությունն ուներ իր և դրական, և բացասական կողմերը: Մարտական գործողություններում Պարսից թագավորության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների, ինչպես նաև արագաշարժության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակը այնուհանդերձ իրեն վատ չէր դրսևորում նաև մերձամարտում: Բանակը ոչ վատ տիրապետում էր նաև պաշարողական և ամրությունների պաշտպանության մարտարվեստին: Ինչ վերաբերվում է նավատորմին, ապա, որպես առանձին մարտական միավոր, այն գործնականում բացակայում էր: Պարսից թագավորության ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր իր հարևան բոլոր տարածքներ, կարևոր դեր ուներ նաև հակասությունը Հռոմեական և Բյուզանդական կայսրությունների հետ, ինչպես նաև դիմակայությունը արևելքից առաջացող ուժերի հետ: Երկրորդական ուղղություն էր համարվում դիմակայությունը Արաբական թերակղզու քոչվոր տարին, որն էլ, սակայն հենց բերեց թագավորության կործանմանը: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը հսկայական է:

Սկզբնաղբյուրներում Պարսից թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում այն կարող էր կազմել մոտ 300.000 ռազմիկ⁴², որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 220.000 հոգին (451 թ-ի մայիսի 26-ի Ավարայրի ճակատամարտ): Պարսից թագավորությունը վերացավ 651 թվականին, երբ նրա տարածքն ընկավ Արաբական խալիֆության տիրապետության տակ:

41. Լախմյանների թագավորություն: Լախմյանների թագավորությունը, հռչակվելով 270 թվականին, ընդգրկում էր Արաբական թերակղզու հյուսիս-արևելյան հատվածը և տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել նաև հարակից որոշ շրջաններ: Գործելով քոչվոր սեմիտներին և մինչմահմեդական արաբներին բնորոշ տիպիկ օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս պետությունը այնուհանդերձ կրում էր հարևան քաղաքակրթությունների զգալի տարրեր: Այն ուներ տեղական նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների:

Բանակի հիմնական հարվածային ուժը բեդվինական միջին և թեթև հեծելազորն էր: Այն գործում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և

⁴² Stu` Howard-Johnston, J. "The Late Sasanian Army", page 110:

հակառակորդին հյուծելու մարտավարությամբ: Ձգտելով խուսափել որևէ տիպի լայնամասշտաբ ճակատամարտից՝ այս բանակը հիմնական շեշտը դնում էր ասպատակությունների և հակառակորդի տարածքի ամայացման վրա: Լախմյանների թագավորության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունը Ասորիքն և հարակից տարածքներն էին: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Լախմյանների թագավորության դերը սահմանափակ է՝ կապված բյուզանդապարսկական հակամարտությունում Պարսից թագավորության բանակի կազմում Միջագետքում և Ասորիքում մղվող ռազմական գործողությունների հետ:

Սկզբնաղբյուրներում Լախմյանների թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Լախմյանների թագավորության բանակը կարող էր կազմել մոտ 40.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 35.000 հոգին: Լախմյանների թագավորությունը վերացավ 602 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Պարսից թագավորությանը:

42. Գասանյանների թագավորություն: Գասանյանների թագավորությունը, հռչակվելով մոտ 420 թվականին, ընդգրկում էր Արաբական թերակղզու հյուսիս-արևմտյան հատվածը և տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել նաև հարակից որոշ շրջաններ: Գործելով քոչվոր սեմիտներին և մինչմահմեդական արաբներին բնորոշ տիպիկ օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս պետությունը այնուհանդերձ կրում էր հարևան քաղաքակրթությունների և ամենից առաջ Բյուզանդական կայսրության զգալի ազդեցությունը: Այն ուներ տեղական նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների:

Բանակի հիմնական հարվածային ուժը բեդվինական միջին և թեթև հեծելազորն էր: Այն գործում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուծելու մարտավարությամբ: Ձգտելով խուսափել որևէ տիպի լայնամասշտաբ ճակատամարտից՝ այս բանակը հիմնական շեշտը դնում էր ասպատակությունների և հակառակորդի տարածքի ամայացման վրա: Գասանյանների թագավորության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունը Միջագետքն և հարակից տարածքներն էին: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Գասանյանների թագավորության դերը սահմանափակ է, կապված բյուզանդապարսկական հակամարտությունում Բյուզանդական կայսրության բանակի կազմում Միջագետքում և Ասորիքում մղվող ռազմական գործողությունների հետ:

Սկզբնաղբյուրներում Գասանյանների թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Գասանյանների թագավորության բանակը կարող էր կազմել մոտ 40.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 35.000 հոգին: Գասանյանների թագավորությունը վերացավ 585 թվականին:

43. Ղաբայանների թագավորություն: Ղաբայանների թագավորությունը, հռչակվելով մոտ 530 թվականին, ընդգրկում էր Արաբական թերակղզու հյուսիս-արևմտյան հատվածը և տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել նաև հարակից որոշ շրջաններ: Գործելով քոչվոր սեմիտներին և մինչմահմեդական արաբներին բնորոշ տիպիկ օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս պետությունը այնուհանդերձ կրում էր հարևան քաղաքակրթությունների և ամենից առաջ Բյուզանդական կայսրության զգալի տարրեր: Այն ուներ տեղական նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների՝ հիմնականում համագործակցված Գասանյանների թագավորության հետ՝ վերջինիս բանակին բնորոշ օրինաչափությունների շրջանակում:

Սկզբնաղբյուրներում Ղաբայանների թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Ղաբայանների թագավորության բանակը կարող էր կազմել մոտ 15.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 12.000 հոգին: Ղաբայանների թագավորությունը վերացավ 590 թվականին:

44. Կովկասյան լեռնական թագավորություններ: Սրանք իրենցից ներկայացնում էին վաղ ֆեոդալական տիպի թագավորություններ, որոնցում ուժեղ արտահայտված էին տոհմատիրական կարգերի հետքերը:

Այս թագավորությունների բանակներում հիմնական հարվածային ուժը թեթև և միջին հեծելազորն էր, թեև առկա էին նաև ծանր հեծելազորային փոքրաթիվ ուժեր, ընդ որում զգալի տեղ ունեին նաև հետևազորը: Մարտական գործողություններում սրանց բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարվածների և անհատական մենամարտերի վրա: Այս թագավորությունների ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունները Կովկասից հարավ ընկած տարածքներն էին: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետությունների դերը բավականին փոքր է՝ Վրաստանի տարածքում գոյություն ունեցող պետական միավորների հետ հարաբերությունների համատեքստում:

Կովկասյան լեռնական թագավորություններ միացյալ բանակների թվաքանակի մասին տեղեկություն է փոխանցում արաբ պատմիչ Մասուդին՝ X դարում գնահատելով այն 30.000-ի սահմաններում: Ըստ իս՝ գնահատականը մոտ է իրականությանը ոչ միայն այդ, այլև Նախորդ և հաջորդ դարերի համար:

45. **Բասիլական թագավորություն:** Բասիլական թագավորությունը, որը դեպի արևմուտք Յոնական տերության ծավալման արդյունքում Ալանական թագավորության փլատակների վրա ստեղծվեց 175 թվականին, ընդգրկում էր Կովկասյան լեռնաշղթայի արևելյան հատվածը և Նախակովկասյան տափաստանների արևելյան հատվածը: Այն իրենից ներկայացնում էր դասական տափաստանային դեմոկրատիայի փուլում գտնվող մի թագավորություն:

Բասիլական թագավորության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական թեթև հեծելազորն էր, թեև գոյություն ունեին նաև հետևակ որոշակի ուժեր: Մարտական գործողություններում Բասիլական թագավորություն բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակը իրեն ընդհանուր առումով վատ չէր դրսևորում նաև դրանում: Բասիլական թագավորության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունները Կովկասից հարավ ընկած տարածքներն էին և, հատկապես, հակասությունը Մեծ Հայքի թագավորության հետ, որն ի վերջո ավարտվեց անհաջողությամբ:

Սկզբնաղբյուրներում Բասիլական թագավորության բանակի մասին տեղեկությունները անչափ սուղ են, այնուհանդերձ, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ըստ իմ գնահատականի ողջ պետության մակարդակով Բասիլական թագավորության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 100.000 ռազմիկ, որը մարտադաշտ կարող էր դուրս բերվել գործնականում ողջ կազմով: Բասիլական թագավորությունը վերացավ 290 թվականին, իսկ նրա տարածքն ընկավ Մազբուլթական թագավորության տիրապետության տակ:

46. **Մազբուլթական թագավորություն:** Մազբուլթական թագավորությունը, որը դեպի արևմուտք Յոնական տերության հերթական ծավալման արդյունքում սակերի արքայական ցեղ հանդիսացող Մազբուլթների (մասագետների) կողմից 290 թվականին ստեղծվեց Բասիլական թագավորության փլատակների վրա, ընդգրկում էր Կովկասյան լեռնաշղթայի արևելյան հատվածը և Նախակովկասյան տափաստանների արևելյան հատվածը, իսկ սկսած 370 թվականից էլ՝ միայն Կովկասյան լեռնաշղթայի արևելյան հատվածը և Աղվանքի տարածքը՝ ըստ երկրանի փոխարինելով Աղվանքի թագավորությանը: Այն իրենից ներկայացնում էր դասական տափաստանային դեմոկրատիայի փուլում գտնվող մի թագավորություն:

Մազբուլթական թագավորության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական միջին հեծելազորն էր, թեև գոյություն ունեին նաև մեծ քանակի թեթև հեծյալներ, ինչպես նաև անհամեմատ փոքրաքանակ ծանր հեծյալներ: Մարտական գործողություններում Մազբուլթական թագավորություն բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակը իրեն ընդհանուր առումով վատ չէր դրսևորում նաև դրանում: Մազբուլթական թագավորության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունները Կովկասից հարավ ընկած տարածքներն էին և, հատկապես, հակասությունը Մեծ Հայքի թագավորության հետ, որն ի վերջո ավարտվեց անհաջողությամբ: Կապված դեպի արևմուտք Յոնական տերության աստիճանական առաջխաղացման հետ՝ Մազբուլթական թագավորությունն ի վերջո լքեց Նախակովկասյան տափաստանները և հաստատվեց պատմական Աղվանքի տարածքում: Այստեղ վերջինս, մեծապես արդեն ընդունելով տեղական

ընույթ և տեղական պայմաններին բնորոշ գծեր, V դարի սկզբին տրոհվեց մի շարք մանր իշխանությունների, որոնք իրենց գոյությունը պահպանեցին մինչև VI դարի առաջին կես:

Սկզբնաղբյուրներում Մազբութական թագավորության բանակի մասին տեղեկություններն անչափ սուղ են, թեև որոշ տվյալներ առանձին մարտական գործողություններին մասնակցած վերջինիս ուժերի թվաքանակի մասին հայտնի են: Իմ գնահատականով Մազբութական թագավորության իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 100.000 ռազմիկ, որը մարտադաշտ կարող էր դուրս բերվել գործնականում ողջ կազմով: Մազբութական թագավորությունը անկում ապրեց IV դարում, իսկ նրա տարածքն ընկավ Պարսից թագավորության տիրապետության տակ:

47. Լեզգիական իշխանություն: Լեզգիական իշխանությունը, որը պատմական ասպարեզ եկավ մ.թ.ա. II դարի սկզբից, ընդգրկում էր Կովկասյան լեռնաշղթայի արևելյան հատվածը: Այն իրենից ներկայացնում էր տիպիկ տոհմատիրական մի նստակյաց իշխանություն:

Լեզգիական իշխանության բանակում հիմնական հարվածային ուժը թեթև և միջին հեծելազորն էր, թեև առկա էին նաև ծանր հեծելազորային փոքրաթիվ ուժեր, ընդ որում զգալի տեղ ունեւր նաև հետևազորը: Մարտական գործողություններում Լեզգիական իշխանության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարվածների և անհատական մենամարտերի վրա: Բանակը ձգտում էր հեռամարտի, հիմնական տիրապետում էր աղեղնամարտի արվեստին, հրազենի դարաշրջանի սկիզբ առնելուն պես սկսեց լայնորեն կիրառել նաև այն: Վերջինս խուսափում էր կանոնավոր ընդհարումներից՝ շեշտը դնելով ասպատակության և ավարառության վրա, իսկ մերձամարտի անխուսափելիության պարագայում էլ ձգտում էր անհատական մենամարտերի: Լեզգիական իշխանության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունները Կովկասից հարավ ընկած տարածքներն էին: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը բավականին զգալի է՝ կապված Կովկասյան լեռնաշղթայից դեպի հարավ վերջինիս մշտական թալանչիական արշավանքների հետ՝ ինքնուրույն կամ որևէ այլ գերիշխող պետական միավորի կազմում:

Սկզբնաղբյուրներում Լեզգիական իշխանության բանակի մասին տեղեկություններ անչափ սուղ են, թեև որոշ տվյալներ առանձին մարտական գործողություններին մասնակցած վերջինիս ուժերի թվաքանակի մասին հայտնի են: Իմ գնահատականով Լեզգիական իշխանության բանակը կարող էր կազմել մոտ 20.000 ռազմիկ, որը մարտադաշտ կարող էր դուրս բերվել գործնականում ողջ կազմով: Լեզգիական իշխանությունը վերացավ XIX դարի երկրորդ կեսին, իսկ նրա տարածքն անցավ Ռուսական կայսրությանը:

48. Օսթգոթական թագավորություն: Օսթգոթական թագավորությունը, որը ստեղծվեց Ալանական թագավորության փլատակների վրա, իրենից ներկայացնում էր վաղ ֆեոդալական տիպի մի թագավորություն՝ ընդգծված տոհմատիրական կարգերի պահպանմանամբ և ցեղային մնացուկների առկայությամբ: Օսթգոթական թագավորության պատմությունը բաժանվում է երկու մասի՝ մինչ 376 թվականը և դրանից հետո: Առաջին փուլում թագավորությունն ընդգրկում էր Մերձսևծովյան տափաստանները Դնեպրից Դնեստր ձգվող հատվածում, երկրորդում, երբ, կապված Հռոմեական տերության առաջխաղացման հետ, այն տեղաշարժվեց դեպի արևմուտք՝ Բալկանյան թերակղզու հյուսիսային հատվածը և Ապենինյան թերակղզին:

Օսթգոթական թագավորության բանակում հիմնական հարվածային ուժը միջին և ծանր հեծելազորն էր, թեև առկա էին նաև հետևակային լուրջ ուժեր: Մարտական գործողություններում Օսթգոթական թագավորությունը բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարվածների վրա, իսկ մերձամարտի անխուսափելիության պարագայում էլ ձգտում էր անհատական մենամարտերի: Օսթգոթական թագավորության ռազմական ակտիվության ուղղությունը իր գոյության առաջին փուլում Կովկասից հարավ ընկած տարածքները, Փոքր Ասիան և Բալկանյան թերակղզին էին, իսկ երկրորդ փուլում՝ հարևան գրեթե բոլոր տարածքները: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը բավականին փոքր է՝ նախ կապված դեպի հարավ վերջինիս արշավանքների հետ, երբ հարվածի տակ էին ընկնում նաև Հայաստանի սահմանային որոշ շրջաններ, իսկ հետո՝ Ապենինյան թերակղզում Բյուզանդական կայսրության մղած մարտերի հետ:

Օսթգոթական թագավորության բանակի թվաքանակի մասին տեղեկությունները բավականին շատ են, սակայն դրանց արժանահավատությունը որոշակի հարցեր է առաջացնում: Ըստ իմ գնահատականի, իր գոյության երկու փուլերում էլ Օսթգոթական թագավորության

բանակը կազմել է մինչև 150.000 ռազմիկ: Այս թագավորությունը վերացավ 552 թվականին, իսկ նրա տարածքն ընկավ Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ:

49. **Վեսթգոթական թագավորություն:** Վեսթգոթական թագավորությունը, որը ստեղծվեց Ալանական թագավորության փլատակների վրա, իրենից ներկայացնում էր վաղ ֆեոդալական տիպի մի թագավորություն ընդգծված տոհմատիրական կարգերի պահպանմանմամբ և ցեղային մնացուկների առկայությամբ: Վեսթգոթական թագավորության պատմությունը բաժանվում է երկու մասի՝ մինչ 376 թվականը և դրանից հետո: Առաջին փուլում թագավորությունն ընդգրկում էր Մերձսևծովյան տափաստանները Դնեստր Դանուբ ձգվող հատվածում, երկրորդում, երբ, կապված Զոնական տերության առաջխաղացման հետ, այն տեղաշարժվեց դեպի արևմուտք՝ ներկայիս Ֆրանսիայի այս կամ այն մասը և Պիրենեյան թերակղզին: Վեսթգոթական թագավորության բանակը գործում էր Օսթգոթական թագավորության բանակի օրինաչափությունների սահմաններում: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը բավականին աննշան է՝ կապված վերջինիս դեմ Բյուզանդական կայսրության մղած մարտերի հետ:

Վեսթգոթական թագավորության բանակի թվաքանակի մասին տեղեկությունները բավականին շատ են, սակայն դրանց արժանահավատությունը որոշակի հարցեր է առաջացնում: Ըստ իմ գնահատականի, իր գոյության երկու փուլերում էլ Վեսթգոթական թագավորության բանակը կազմել է մինչև 100.000 ռազմիկ: Այս թագավորությունը վերացավ 711 թվականին, իսկ նրա տարածքն ընկավ Արաբական խալիֆության տիրապետության տակ:

50. **Վանդալական թագավորություն:** Վանդալական թագավորությունը, որը V դարի կեսերին ստեղծվեց Հյուսիսային Աֆրիկայում, իրենից ներկայացնում էր գերմանական վաղ ֆեոդալական տիպի մի թագավորություն՝ ընդգծված տոհմատիրական կարգերի պահպանմանմամբ և ցեղային մնացուկների առկայությամբ: Վանդալական թագավորության բանակը գործում էր գերմանական ցեղերի բանակներին բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում, ընդ որում, կայանալով որպես արդեն թագավորություն, վերջինիս բանակը այդպես էլ չկարողացավ վերափոխվել ըստ նոր պայմանների: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը բավականին աննշան է՝ կապված վերջինիս դեմ Բյուզանդական կայսրության մղած մարտերի հետ:

Վանդալական թագավորության բանակի թվաքանակի մասին տեղեկությունների արժանահավատությունը որոշակի հարցեր է առաջացնում: Ըստ իմ գնահատականի Վանդալական թագավորության բանակը կազմել է մինչև 40.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 30.000 հոգին: Այս թագավորությունը վերացավ 534 թվականին, իսկ նրա տարածքն ընկավ Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ:

51. **Լանգոբարդական թագավորություն:** Լանգոբարդական թագավորությունը, որը ստեղծվեց Կենտրոնական Եվրոպայում 455 թվականին, իրենից ներկայացնում էր վաղ ֆեոդալական տիպի մի թագավորություն՝ ընդգծված տոհմատիրական կարգերի պահպանմանմամբ և ցեղային մնացուկների առկայությամբ: Լանգոբարդական թագավորության պատմությունը բաժանվում է երկու մասի՝ մինչ 569 թվականը և դրանից հետո: Առաջին փուլում թագավորությունն ընդգրկում էր Կենտրոնական Եվրոպայի լայնարձակ տարածքներ, երկրորդում, երբ, կապված Ավարական խաթանության առաջխաղացման հետ, այն տեղաշարժվեց դեպի հարավ-արևմուտք՝ Ապենինյան թերակղզու հյուսիսային և կենտրոնական հատվածը:

Լանգոբարդական թագավորության բանակում հիմնական հարվածային ուժը միջին և ծանր հետևազորն էր, թեև առկա էին նաև հեծելազորային լուրջ ուժեր: Մարտական գործողություններում Լանգոբարդական թագավորություն բանակը հիմնական շեշտը դնում էր ուղիղ ճակատային հարվածների վրա, սեպածն մարտավարության հաճախակի կիրառմամբ, իսկ մերձամարտի անխուսափելիության պարագայում էլ ձգտում էր անհատական մենամարտերի: Լանգոբարդական թագավորության ռազմական ակտիվության ուղղությունը իր գոյության առաջին փուլում իրենից հարավ ընկած տարածքներն էին, իսկ երկրորդ փուլում՝ հարևան գրեթե բոլոր տարածքները: Ապենինյան թերակղզում հաստատվելուց հետո կարճ ժամանակ անց այս թագավորությունը դադարեց հանդես գալ որպես կենտրոնացված ուժ և բաժանվեց մի շարք փաստացի անկախ իշխանությունների: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը բավականին չնչին է՝ պայմանավորված վերջինիս հետ Բյուզանդական կայսրության ունեցած հարաբերություններով:

Լանգոբարդական թագավորության բանակի թվաքանակի մասին տեղեկություններ կան, սակայն դրանց արժանահավատությունը որոշակի հարցեր է առաջացնում: Ըստ իմ գնահատականի, իր գոյության երկու փուլերում էլ Լանգոբարդական թագավորության բանակը կազմել է մինչև 150.000 ռազմիկ, թեև, հատկապես երկրորդ փուլում, գործնականում հավաքել այս ուժերը մեկ խնդրի լուծման համար անհնար էր: Այս թագավորությունը վերացավ 774 թվականին, իսկ նրա տարածքն ընկավ Ֆրանկական կայսրության տիրապետության տակ:

52. **Գեպիդական թագավորություն:** Գեպիդական թագավորությունը, որը 455 թվականին ստեղծվեց Դանուբի վերին հովտում, իրենից մեծ հաշվով ներկայացնում էր Լանգոբարդական թագավորության կրկնօրինակը՝ գուցե մի քիչ ավելի պարզունակ տարբերակով: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը չնչին է՝ պայմանավորված վերջինիս հետ Բյուզանդական կայսրության ունեցած հարաբերություններով:

Գեպիդական թագավորության բանակի թվաքանակի մասին տեղեկությունները գործնականում բացակայում են: Ըստ իմ գնահատականի Գեպիդական թագավորության բանակը կարող էր կազմել մոտ 20.000 ռազմիկ, որը մարտադաշտ կարող էր դուրս բերվել գործնականում ողջ կազմով: Այս թագավորությունը վերացավ 567 թվականին, իսկ նրա տարածքն ընկավ Լանգոբարդական թագավորության տիրապետության տակ:

53. **Էրուլական թագավորություն:** Էրուլական թագավորությունը, որը 455 թվականին ստեղծվեց Դանուբի վերին հովտում, Գեպիդական թագավորությունից ավելի հյուսիս, իրենից մեծ հաշվով ներկայացնում էր նույն Գեպիդական թագավորության կրկնօրինակը՝ գուցե մի քիչ ավելի պարզունակ տարբերակով:

Էրուլական թագավորության բանակի թվաքանակի մասին տեղեկությունները գործնականում բացակայում են: Ըստ իմ գնահատականի Էրուլական թագավորության բանակը կարող էր կազմել մոտ 20.000 ռազմիկ, որը մարտադաշտ կարող էր դուրս բերվել գործնականում ողջ կազմով: Այս թագավորությունը վերացավ 508 թվականին, իսկ նրա տարածքն ընկավ Լանգոբարդական թագավորության տիրապետության տակ:

54. **Հոնական տերություն:** Հոնական տերությունը, որը պատմական ասպարեզում է հայտնվում Ե II դարի սկզբից, վերաստեղծվեց Զինաստանից հյուսիս տարածվող տարածքներում գոյություն ունեցած Հունսուական տերության փլատակներից՝ Եվրասիայի տարածքում հայտնվելով 155 թվականին: Հետագա հարյուրամյակում, ծանր հարվածներ հասցնելով Զուշանական թագավորությանը և աստիճանաբար տիրելով Միջին Ասիային, վերջինս արդեն IV դարի կեսերին իր հիմնական ուժերով սկսեց անցնել Վոլգան: Այս ամենի հետևանքով Մազբութական թագավորությունը պարփակվեց Կովկասյան լեռնաշղթայի արևելյան հատվածում և վերջինիցս հարավ ընկած տարածքներում, Ալանական թագավորությունը՝ Կովկասյան լեռնաշղթայի կենտրոնական հատվածում, իսկ Օսթգոթական և Վեսթգոթական թագավորություններն էլ իրենց ուժերի մի մասով հեռացան դեպի արևմուտք կամ ընդգրկվեցին Հոնական տերության կազմում: Արդյունքում, արդեն IV դարի վերջին, Հոնական տերության կազմում էին փաստացի գտնվում Միջինի Ասիան, Նախակովկասյան և Մերձսևծովյան տափաստանները ու Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի հիմնական մասը: Այն իրենից ներկայացնում էր դասական տափաստանային դեմոկրատիայի փուլում գտնվող մի տերություն:

Հոնական տերության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական թեթև հեծելազորն էր, թեև, հատկապես տերության գոյության երկրորդ շրջանում, գոյություն ունեին նաև հետևակ լուրջ ուժեր, ինչպես նաև միջին և ծանր հեծելազոր՝ ներկայացված նվաճված ժողովուրդների կողմից ի դեմս ամենից առաջ սարմատների, մազբութների ու գոթերի: Մարտական գործողություններում Հոնական տերություն բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակը իրեն ընդհանուր առումով վատ չէր դրսևորում նաև դրանում: Հոնական տերության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունները Արևմտյան Եվրոպան և Դանուբից հարավ ընկած տարածքներն էին, կարևոր դեր ուներ նաև հակասությունը Պարսից թագավորության ու Բյուզանդական կայսրության հետ: Թեև ուղղակի ռազմական շփումների որոշ դեպքեր առկա են, սակայն Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության անմիջական դերը համեմատականորեն փոքր է՝ հիմնականում կապված այն բանի հետ, որ վերջինիս հզորության վայրիվերումները այս կամ այն չափով անխուսափելիորեն զգացվում էին Հայաստանում և հարակից երկրներում:

Սկզբնաղբյուրներում Հոնական տերության բանակի մասին տեղեկություններ բավականին կան, ընդ որում մեկ օրինակում՝ 451 թ-ի հունիսի վերջի Կատալաունյան դաշտերի ճակատամարտում, երբ տերությունը մարտադաշտ էր հանել գործնականում իր ողջ ուժերը, վերջինիս ընդհանուր թվաքանակով կարելի է պատկերացում կազմել ողջ տերության բանակի թվաքանակի մասին: Այսպիսով, ըստ իմ գնահատականի, ողջ պետության մակարդակով Հոնական տերության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում իրոք կարող էր կազմել մոտ 500.000 ռազմիկ, որոնք մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել գործնականում ողջ կազմով: Հոնական տերությունը վերացավ 455 թվականին, իսկ նրա տարածքում առաջացան մի շարք նորանկախ պետություններ:

55. Հեփթաղական թագավորություն: Հեփթաղական թագավորությունը, որը հառնեց Հոնական տերության փլատակներից վերջինիս միջինասիական տարածքների վրա, հիմնականում ընդգրկում էր Միջին Ասիան և Հյուսիսային Հնդկաստանը: Այն իրենից ներկայացնում էր դասական տափաստանային դեմոկրատիայի փուլում գտնվող մի թագավորություն՝ տոհմատիրական կարգերի մնացուկների զգալի պահպանմամբ:

Հեփթաղական թագավորության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական թեթև հեծելազորն էր, թեև առկա էին նաև ծանր հեծելազորային որոշ ուժեր: Մարտական գործողություններում Հեփթաղական թագավորությունը բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա՝ ամեն կերպ ձգտելով խուսափել մերձամարտից, թեև այդ ոլորտում ևս կար որոշակի մակարդակ: Հեփթաղական թագավորության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունները ընդգրկում էին իր հարևան բոլոր տարածքները, թեև հիմնական ակտիվությունը ամենից առաջ ուղղված էր դեպի Հնդկական թերակղզի: Առաջնային էր նաև հակասությունը Պարսից թագավորության հետ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը զգալի էր՝ կապված Պարսից թագավորության բանակի կազմում վերջինիս դեմ մղվող մարտական գործողություններում մասնակցության, ինչպես նաև այն բանի հետ, որ վերջինիս հզորության վայրիվերումները այս կամ այն չափով անխուսափելիորեն զգացվում էին Հայաստանում և հարակից երկրներում:

Սկզբնաղբյուրներում Հեփթաղական թագավորության բանակի մասին տեղեկությունները բավականին սուղ են, իսկ ընդհանուր թվաքանակի մասին տեղեկությունները բացակայում են: Այնուհանդերձ, սակայն, կան զգալի տեղեկություններ, որոնք թույլ են տալիս գալ որոշակի հետևություն: Այսպես, հայտնի է, որ 427 թ-ի Մերվի ճակատամարտում այս թագավորությունը մարտադաշտ էր հանել 250.000 ռազմիկ: Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ ողջ թագավորության բանակը կարելի է գնահատել մոտավորապես հենց այդքան: Հեփթաղական թագավորությունը վերացավ 565 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Թյուրքական խաթանությանն և Պարսից թագավորությանը:

56. Բյուզանդական կայսրություն: Հռոմեական կայսրության արևելյան մասը ընդգրկող այս պետությունը, որը ժամանակակից գիտությունը կոչում է «Բյուզանդիա» անվանումով, առաջացավ 395 թվականին, երբ Հռոմեական կայսրությունը վերջնականապես բաժանվեց երկու՝ Արևմտյան և Արևելյան հատվածի: Այն տարբեր ժամանակներում ընդգրկում էր Միջերկրածովյան ավազանի արևելյան հատվածը, Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի հարավային շրջանները, Բալկանյան թերակղզին, Փոքր Ասիան, Ասորիքը, Եգիպտոսը ու Հյուսիսային Աֆրիկայի կենտրոնական մասը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Հայաստանի, Վրաստանի, Ադվանքի և Միջագետքի որոշ շրջաններ կամ դրանք՝ ամբողջությամբ: Պետությունն իրենից ներկայացնում էր կայսրություն՝ կայսեր անսահմանափակ իշխանությամբ: Այն իր ժամանակի աշխարհում հանդիսանում էր աշխարհաքաղաքական գլխավոր ուժերից մեկը: Բյուզանդական կայսրությունը, գոյություն ունենալով ավելի քան 1.000 տարի, պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում ունեցել է մեկը մյուսից էականորեն տարբեր տիպի բանակներ: Բյուզանդական կայսրության բանակի Էվյուլոցիայի հիմնական փուլերը որոշակի պայմանականությամբ կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

ա) **395-525 թվականներ:** Այս ժամանակահատվածում Բյուզանդական կայսրության բանակն իրենից դեռևս ներկայացնում էր Հռոմեական կայսրության վերջին շրջանի բանակի զգալի տարբեր պարունակող ռազմական մի ուժ՝ ֆեդերատ տարրերի գերակշռությամբ, որոնց մեջ գերիշխողը գերմանական տարրն էր: Բանակը աչքի չէր ընկնում կարգապահությամբ,

կառուցվածքային և կառավարման հստակ համակարգով, չունեն գործողությունների հստակ ծրագիր ու գործում էր ըստ իրավիճակի: Իմ գնահատականով այս շրջանում Բյուզանդական կայսրության բանակը կազմել է մոտ 150.000 ռազմիկ, որոնցից, սակայն մեկ ուղղությամբ կարող էր մարտադաշտ դուրս բերվել և կիրառվել լավագույն դեպքում 40.000 (503 թ-ի մայիսից հուլիս ընթացած Ամիդի ճակատամարտ), իսկ առավելագույնը՝ 60.000 հոգին:

բ) **525-565 թվականներ:** Այս ժամանակահատվածում Բյուզանդական կայսրության բանակը, շնորհիվ Յուստինիանոս I-ի (527-565) բարեփոխումների, աստիճանաբար սկսեց զրկվել իր գերմանական տիպի ֆեդերատային բնույթից՝ ստանալով վաղ ֆեոդալական Եվրոպային բնորոշ մի բանակի բնույթ: Բանակում զգալիորեն բարձրացավ կարգապահությունը, հստակեցվեցին կառուցվածքային և կառավարման համակարգերը, ինչպես նաև գործողությունների ծրագրերը: Իմ գնահատականով այս շրջանում Բյուզանդական կայսրության բանակը կազմել է մոտ 150.000 ռազմիկ, որոնցից, սակայն մեկ ուղղությամբ կարող էր մարտադաշտ դուրս բերվել և կիրառվել լավագույն դեպքում 120.000 հոգին (576 թ-ի հուլիսի Մելիտեի ճակատամարտ): Ավելացնենք նաև, որ, կապված իր կարծիքով նվաճողական պատերազմների հաջող ավարտի և Հռոմեական կայսրության նախկին սահմանների հաջող վերականգման հետ, իր իշխանության վերջին շրջանում Յուստինիանոս I-ը կտրուկ սահմանափակեց ինչպես բանակի ֆինանսավորումը, այնպես էլ թվաքանակը, որը բացասական հսկայական ազդեցություն ունեցավ բանակի մարտունակության վրա:

գ) **565-625 թվականներ:** Սա իրենից ներկայացնում էր անցումային մի ժամանակահատված, երբ Յուստինիանոս I-ի իշխանության սկզբնական շրջանի բանակի կազմակերպման հիմնական սկզբունքները փորձ արվեց նորովի կիրառել, ընդ որում, գործի մեջ դնելով աննախադեպ մեծ ֆինանսական միջոցներ, հնարավոր եղավ, թեկուզ և կարճ ժամանակով, մեկ ուղղությամբ մարտադաշտ հանել խոշոր ուժեր: Օրինակ, 623 թ-ի Արևելյան արշավանքն իրականացվեց 120.000 հոգանոց մի բանակով: Այս փուլում կարևոր էին նաև 602 թվական և դրա հետ կապված իրադարձությունները, երբ կայսրությունը, զրկվելով Բալկանյան տիրույթների զգալի մասից ու կարծես ավելի սեղմվելով, կարողացավ մեկ ուղղությամբ մարտադաշտ հանել ավելի մեծ ուժեր:

դ) **625-1081 թվականներ:** Այս ժամանակահատվածի հիմնական բնորոշ գիծը բանակի բանակաթեմային կառուցվածքն էր՝ կայսրության ռազմական համակարգի այդ գործուն կմախքը, որը բերեց կայսրության իրական փայլին և որի անկումով էլ անկում ապրեց նաև կայսրության ռազմական հզորությունը: Այս ժամանակաշրջանի սկզբում, հաշվի առնելով մեծապես անկանոն ասպատակությունների բնույթ ունեցող ներխուժումները, որոնք սկսվեցին դեպի կայսրության տարածք Բալկանյան թերակղզում սլավոնների և Ավարական խաբանության, իսկ Փոքր Ասիայում էլ՝ Արաբական խալիֆության կողմից, անհրաժեշտություն առաջացավ ստեղծել մի ճկուն ու արագ գործող համակարգ, որը վտանգի պարագայում տեղական բնակչությանը ոչ միայն կօգներ խուսափել դրանից, այլև, չսպասելով կենտրոնական իշխանությունների արձագանքին, կկենտրոնացներ և, ռազմական տեսք տալով, կկառավարեր հարձակման ենթարկված տարածքներն ու դրանց բնակչության ներուժը: Այս խնդրի լուծման համար էլ հենց ստեղծվեց «բանակաթեմ» կոչվող ռազմավարչական մարմինը, որը իր վրա դրված խնդիրը կատարեց փայլուն կերպով: Բանակաթեմերը տարբեր ժամանակներում տարբեր մեծություն, քանակ և ռազմական հզորություն ունեին, սակայն դրանց կառուցվածքային հիմնական սկզբունքները նույնն էին: Հենց ռազմավարչական այս համակարգի գոյության պայմաններում էր, որ զարգացում ստացավ ազատ գյուղացիության հենքի վրա ստեղծված ստրատիստների յուրօրինակ ռազմական ինստիտուտը, որը գլխավորվում էր տեղական ռազմաֆեոդալական կալվածատեր ավագանու կողմից: XI դարի երկրորդ քառորդից սկսված, սակայն, կապված կայսրության սահմաններին ռազմական ճնշման առժամանակ թուլացման, ինչպես նաև այն բանի հետ, որ, զարգացած ֆեոդալական հասարակական հարաբերություններով պայմանավորված, ուժեղացել էին զինված ելույթները կենտրոնական իշխանության դեմ, որոնք հաճախ ահռելի չափեր և մեծ վտանգավորության բնույթ էին ընդունում, կենտրոնական իշխանությանը միջոցներ ձեռնարկեց հիշատակված ուժերին թուլացնելու ուղղությամբ՝ հասնելով հաջողության: Դա, սակայն, «Պյուրոսյան հաղթանակ»-ի պես մի բան դարձավ, քանի որ դրանով պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը, ըստ էության, սեփական ձեռքով վերացրեց իր ռազմական համակարգի հզորության հիմքը՝ բանակաթեմային համակարգը, որը նախկին տեսքով դադարեց գործել արդեն XI դարի երկրորդ կեսից սկսած, իսկ դա էլ բերեց աղետալի հետևանքների կայսրության ողջ

սահմանների երկայնքով՝ ի դեմս սկիզբ առած ներխուժումների, որոնք փոքրասիական ուղղությամբ իրականացվում էին Սելջուկյան սուլթանության, իսկ Բալկանյան սահմանում՝ Պաժինական և Ղիչախական խանությունների կողմից: Քննարկվող ժամանակահատվածում կայսրության ռազմական ուժը մինչև X դարի սկիզբը կազմում էր մոտ 150.000, մինչև XI դարի կեսը՝ մոտ 200.000, հետագայում՝ մոտ 100.000 ռազմիկ: Մարտական գործողություններում, որպես կանոն, մասնակցում էին մի քանի տասնյակ հազարից կազմված բանակային ուժեր, հազվադեպ՝ ավելի քան 100.000 բանակային խմբավորում: Այս փուլում բանակում ավելի մեծացավ և դոմինանտ դերեր սկսեց զբաղեցնել հայկական տարրը, որը, որպես կանոն, կազմում էր մարտական գործողություններին մասնակցող ուժերի 30-40 տոկոսը:

ե) **1081-1204 թվականներ:** 1081 թվականին իշխանության եկած «Կոմնենոսների կլանը», իր առջև ունենալով ծայրահեղ աղետալի այն դրությունը, որն առկա էր կայսրության առանց բացառությամբ բոլոր սահմաններում, ստիպված եղավ կայսրության ռազմական համակարգը, ըստ էության, նորից կազմակերպել: Կոմնենոսները, իրենք սերված լինելով Փոքր Ասիայից, մորական կողմից լինելով հայ և մեծապես ներկայացնելով հենց պրովինցիալ ռազմաֆեոդալական ավագանու շահերը, այնուհանդերձ, հաշվի առնելով, որ Փոքր Ասիան գրեթե ամբողջապես գտնվում էր Իկոնիայի սուլթանության իշխանության տակ, ստիպված եղան բանակի կառուցվածքի հիմքում դնել այլ սկզբունքներ: Արդյունքում՝ Կոմնենոսների ստեղծած ռազմական մեքենան սկսեց մեծապես նմանվել իր ժամանակի եվրոպական ֆեոդալական համակարգերին, ընդ որում, առավել զարգացած ֆեոդալական համակարգի պատճառով ձեռքի տակ արդեն չունենալով այն առողջ տարրերը, որոնք ժամանակին նպաստեցին ստրատիոտական համակարգի կայմանը, այս բանակը սկսեց մեծապես շեշտը դնել զուտ ֆեոդալական, ինչպես նաև վարձկան տարրերի վրա: Վերջին հանգամանքի հետ կապված հետաքրքիր է ընդգծել, որ, եթե նախորդ փուլում վարձկանությունը բանակում մեծապես երկրորդական դեր ուներ և ռազմական, և հոգեբանական առումով, ապա այժմ վարձկանությունը, կազմելով բանակի կարևորագույն տարրերից մեկը, կայսրության բանակը զրկեց նախորդ փուլում վերջինիս բնորոշ առավելություններից՝ ձեռք բերելով բնորոշ թերություններ: Վարձկան ուժերի հարաբերակցության մեծացման, ինչպես նաև Արևելյան Եվրոպայի երկրների բուռն զարգացման պայմաններում արդեն XII դարի վերջին Բյուզանդական կայսրությունը փաստորեն վերածվեց ընդամենը միայն տարածաշրջանի պետություններից մեկի: Ավելին, արդեն դարի վերջում ֆինանսական խորացած դժվարությունները հանգեցրին մինչ այդ որոշակիորեն «բիզնես-պետության» տարրեր ձեռք բերած կայսրության ռազմական համակարգի վերջնական խաթարմանը, ինչն էլ բերեց վերջինիս ռազմական հզորության կտրուկ անկմանը և 1204 թ-ի աղետին: Մինչև XII դարի կեսը կայսրության բանակը կազմում էր մոտ 120.000 ռազմիկ, որոնցից, սակայն մեկ ուղղությամբ կարող էր մարտադաշտ դուրս բերվել և կիրառվել լավագույն դեպքում 80.000 հոգին (1159 թ-ի Արևելյան արշավանք): Այս փուլում, կապված հոծ հայաբնակ շրջանների կորստի հետ, կայսրության բանակում հայերի տեսակարար կշիռը կտրուկ ընկավ:

զ) **1204-1453 թվականներ:** Իր գոյության վերջին այս փուլում, գործելով փոքրասիական համեմատականորեն առողջ հենքի վրա, կայսրությունը սկզբի տասնամյակներում, մանավանդ Մոնղոլական տերության առաջխաղացմամբ պայմանավորված իր փոքրասիական ու դանուբյան հարևանների թուլության պայմաններում, որոշակի ակտիվություն ապրեց, իսկ բանակում էլ մեծացավ ազատ գյուղացիության վերջին մնացորդների տեսակարար կշիռը: Արդեն XIV դարի երկրորդ քառորդից սկսած, սակայն, երբ կայսրությունը վերջնականապես կորցրեց փոքրասիական տիրույթները, վերջինս անվերադարձ կերպով վերածվեց սովորական մի ծովային առևտրական քաղաք-պետության, ընդ որում՝ բավականին աննպաստ ռազմաքաղաքական դիրքով: Այս փուլում կայսրության ռազմուժը կազմում էր մինչև մոտ 60.000 ռազմիկ՝ աստիճանական նվազման միտումով, երբ 1453 թվականին առկա էր հազիվ 7.000 հոգանոց մի տարացեղ բանակ:

Մարտական գործողություններում Բյուզանդական կայսրության բանակը իր գոյության տարբեր փուլերում հիմնական շեշտը դնում էր տարբեր հանգամանքների վրա՝ կախված իր կազմավորման և կառավարման առանձնահատկություններից: Այսպես, եթե մինչև «բանակաթեմային դարաշրջանը» բանակը մեծապես կրում էր վարձկանության կնիքն և «գերմանական գործելաճ»-ը, իսկ իր գոյության վերջին փուլում էլ կրում էր տիպիկ քաղաք-պետությանը բնորոշ բանակի հատկանիշներ, ապա 1081-1204 թվականների միջնահատվածում այն գործում էր արևելաեվրոպական տիպիկ ֆեոդալական մի պետության բանակի

օրինաչափությունների սահմաններում: Իր հերթին, «բանակաթեմային դարաշրջանում» վերջինս ուներ իր գործունեության այլ առանձնահատկություններ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի հատկապես «բանակաթեմային դարաշրջան»-ը:

Հարկ է ավելացնել նաև, որ կայսրությունը ընդհուպ մինչև XI դարի կեսերն ուներ իր տարածաշրջանի ծովային ջրերում գերիշխող նավատորմ, որը կարևորագույն դեր ուներ պետության ռազմական ողջ համակարգում, թեև ցամաքային ուժերի համեմատ այնուհանդերձ երկրորդական տեղում էր: Նավատորմը հաջողությամբ կիրառում էր «Հունական կրակ»-ը, որը անվիճելի առավելություն էր ապահովում վերջինիս նույնիսկ քանակապես հակառակորդին էականորեն զիջելու պայմաններում:

57. Սաբիրական թագավորություն: Սաբիրական թագավորությունը, որը Հունական տերության փլատակների վրա ստեղծվեց 455 թվականին, ընդգրկում էր Նախակովկասյան տափաստանները: Այն իրենից ներկայացնում էր դասական տափաստանային դեմոկրատիայի փուլում գտնվող մի թագավորություն:

Սաբիրական թագավորության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական թեթև հեծելազորն էր: Մարտական գործողություններում Սաբիրական թագավորությունը բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա՝ ամեն կերպ ձգտելով խուսափել մերձամարտից: Սաբիրական թագավորության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունները Կովկասից հարավ ընկած տարածքներն էին: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը, թեև պատմական կարճ ժամանակահատվածում, սակայն զգալի է:

Սկզբնաղբյուրներից ոմանք Սաբիրական թագավորության բանակը գնահատում են 100.000 հոգու սահմաններում, որը գործնականում ողջ կազմով կարող էր դուրս բերվել մեկ ուղղությամբ: Ըստ իս՝ գնահատականը մոտ է իրականությանը: Սաբիրական թագավորությունը վերացավ 563 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Ավարական խաթանությանը:

58. Լազական թագավորություն: Լազիկայի իշխանությունը, որը ստեղծվեց IV դարի վերջում և թագավորության կարգավիճակ ստացավ 492 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Արևմտյան Վրաստանը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել որոշ հարակից շրջաններ: Թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր վաղ ֆեոդալական տիպի միապետություն՝ ընդգծված տոհմատիրական կարգերի պահպանմամբ և ցեղային մնացուկների առկայությամբ: Լազական թագավորության բանակի մասին տեղեկությունները գործնականում բացակայում են, սակայն կարելի է ենթադրել, որ այն գործում էր վրացական պետական միավորների հիմնական օրինաչափությունների սահմաններում՝ տոհմատիրական-ցեղային համակարգի մնացուկների զգալի պահպանմամբ:

Լազական թագավորությունը մեծ հաշվով ուներ տեղական նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Լազական թագավորության դերը բավականին փոքր է:

Սկզբնաղբյուրներում Լազական թագավորությունը բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում այն կարող էր կազմել մոտ 40.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 30.000 հոգին: Լազական թագավորությունը վերացավ 697 թվականին, իսկ նրա տարածքն ընկավ Արաբական խալիֆության տիրապետության տակ:

59. Աբխազական թագավորություն: Աբխազական իշխանությունը, որը ստեղծվեց VI դարի սկզբում և թագավորության կարգավիճակ ստացավ 730 թվականին, ընկած էր Լազական թագավորությունից ավելի հյուսիս և ընդգրկում էր հիմնականում Արևմտյան Վրաստանը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել որոշ հարակից շրջաններ, հատկապես Կենտրոնական Վրաստանը: Թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր վաղ ֆեոդալական տիպի միապետություն՝ տոհմատիրական կարգերի պահպանմանմամբ և ցեղային մնացուկների որոշակի առկայությամբ: Աբխազական թագավորությունը, թեև մեծ հաշվով ուներ տեղական նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների, բայց տեղական քաղաքական մակարդակով այնուհանդերձ հաճախ լուրջ հավակնություններ էր դրսևորում: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Աբխազական թագավորության դերը էական է: Սկզբնաղբյուրներում

Աբխազական թագավորություն բանակի մասին տեղեկությունները գործնականում բացակայում են, սակայն կարելի է ենթադրել, որ այն գործում էր վրացական և կովկասյան պետական միավորների հիմնական օրինաչափությունների սահմաններում՝ տոհմատիրական-ցեղային համակարգի մնացուկների որոշակի պահպանմամբ:

Աբխազական թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում այն կարող էր կազմել մոտ 60.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 50.000 հոգին: Աբխազական թագավորությունը վերացավ 980 թվականին՝ անձնական ունիայով միանալով Բարթիի թագավորությանը:

60. Ավարական խաթանություն: Ավարական խաթանությունը, որը պատմական ասպարեզում է հայտնվում E VI դարի կեսերից, ստեղծվեց Թյուրքական խաթանության հարվածների հետևանքով դեպի արևմուտք հեռացող և իրենց հիմնական ուժերով Վոլգան անցած ավարների կողմից, որոնք, իրենց տիրապետությունը հաստատեցին Նախակովկասյան ու Մերձսևծովյան տափաստաններում: Հետագայում, կրկին ձգտելով որևէ կերպ խուսափել Թյուրքական խաթանության հետ հնարավոր հակամարտությունից, Ավարական խաթանությունն իր քաղաքական կենտրոնը և հիմնական ակտիվությունը տեղափոխեց Բալկանյան թերակղզի՝ արևելքում սահմանափակվելով Դնեպրից կամ առավելագույնը Դոնից արևմուտք ձգվող տարածքներով: Ավարական խաթանությունն իրենից ներկայացնում էր դասական տափաստանային դեմոկրատիայի փուլում գտնվող մի պետություն:

Ավարական խաթանության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական թեթև հեծելազորն էր, թեև, հատկապես պետության գոյության երկրորդ շրջանում, ի հաշիվ նվաճված ժողովուրդների գոյություն ունեին նաև հետևակ լուրջ ուժեր, ի դեմս գերմանական և սլավոնական ցեղերի, ինչպես նաև միջին ու ծանր հեծելազոր: Հարկ է նշել, որ բանակի կազմում գործող գերմանական և սլավոնական տարրը, մեծապես գտնվելով իրավագուրկ վիճակում ու իր ուսերին տանելով մարտական գործողությունների հիմնական ծանրությունը, օգտագործվում էր ամենամանրագույն կերպով: Մարտական գործողություններում Ավարական խաթանությունը բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակը իրեն ընդհանուր առումով վատ չէր դրսևորում նաև դրանում: Ավարական խաթանության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունները Արևմտյան Եվրոպան և Դանուբից հարավ ընկած տարածքներն էին, կարևոր դեր ուներ նաև հակասությունը Ֆրանկական թագավորության, իսկ հետո արդեն՝ կայսրության հետ: Խաթանության պատմությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու հատվածի՝ մինչև 630 թվական և դրանից հետո ընկած ժամանակահատված: Առաջին հատվածում խաթանությունը հանդես էր գալիս որպես տարածաշրջանային գիշատիչ հեգեմոն, իսկ երկրորդում՝ Դանուբի վերին հոսանքներում և Հունգարական հարթավայրում սահմանափակված ու մեծապես զուտ տեղական նշանակություն ունեցող մի ուժ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը փոքր է՝ պայմանավորված վերջինիս հետ Բյուզանդական կայսրության ունեցած հարաբերություններով:

Սկզբնաղբյուրներում Ավարական խաթանության բանակի մասին տեղեկությունները քիչ են: Օրինակ, հայտնի է, որ 577-578 թվականներին խաթանության բանակը Կոստանդնուպոլսին էր մոտեցել, իր կազմում ունենալով, չհաշված այլ ուժերը, 60.000 միայն միջին և ծանր հեծյալներ: Իր հերթին, ըստ առայժմ վերջնականապես չճշտված տեղեկությունների, 624 թ-ի դեկտեմբերից 626 թ-ի սեպտեմբեր ընթացած Կոստանդնուպոլսի ճակատամարտին խաթանությունը մասնակցեց 300.000 հոգանոց բանակի գլուխն անցած, որը ծանր կորուստներ կրեց: Ըստ իմ գնահատականի ողջ պետության մակարդակով Ավարական խաթանության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում իրոք կարող էր կազմել մոտ 300.000 ռազմիկ, որոնք մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել գործնականում ողջ կազմով: Ավարական խաթանությունը վերացավ 796 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Ֆրանկական կայսրությանը:

61. Թյուրքական խաթանություն: Թյուրքական խաթանությունը, որը պատմական ասպարեզում է հայտնվում E VI դարի կեսից, ծանր հարվածներ հասցնելով Հեփթաղական թագավորությանը և աստիճանաբար տիրելով Միջին Ասիային, արդեն VI դարի վերջին անցավ

Վոլգան ու իր տիրապետությունը հաստատեց Նախակովկասյան տափաստաններում՝ Վոլգայից Դնեպր ձգվող հատվածում: Արդյունքում՝ արդեն IV դարի երկրորդ կեսին փաստացի Թյուրքական խաթանության կազմում էին գտնվում Զինաստանից հյուսիս տարածվող լայնարձակ շրջանները, Միջինի Ասիան և Նախակովկասյան տափաստանները: Այս պետությունն իրենից ներկայացնում էր դասական տափաստանային դեմոկրատիայի փուլում գտնվող մի միապետություն:

Թյուրքական խաթանության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական թեթև հեծելազորն էր, թեև գոյություն ունեին նաև ծանր հեծելազորային լուրջ ուժեր: Մարտական գործողություններում Թյուրքական խաթանություն բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակը իրեն ընդհանուր առումով վատ չէր դրսևորում նաև դրանում: Թյուրքական խաթանության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունները Պարսից թագավորությունն էր, թեև կարևոր դեր ուներ նաև հակասությունը չինական պետական միավորների հետ:

Սկզբնաղբյուրներում Թյուրքական խաթանության բանակի ընդհանուր թվաքանակի մասին տեղեկությունները բացակայում են, սակայն այնուհանդերձ կան զգալի տեղեկություններ, որոնք թույլ են տալիս գալ որոշակի հետևության: Այսպես, հայտնի է, որ 588 թվականի օգոստոսի սկզբի Զերաթի ճակատամարտում խաթանության միայն Արևմտյան մասը մարտադաշտ էր հանել 300.000 ռազմիկ: Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ ողջ խաթանության բանակը կարելի է գնահատել մոտ 600.000 ռազմիկի սահմաններում՝ Արևմտյան ու Արևելյան մասերի մեջ հավասար հարաբերակցությամբ: Թյուրքական խաթանությունը վերացավ VII դարի կեսերին, իսկ նրա տարածքում առաջացան մի շարք նորանկախ պետություններ:

62. Արաբական խալիֆություն: Արաբական խալիֆությունը, որը հիմնադրվել էր 622 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Արաբական թերակղզին, Իրանական լեռնաշխարհը, Միջագետքը, Ասորիքը, Եգիպտոսը և Հյուսիսային Աֆրիկան, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Հայաստանի, Վրաստանի, Աղվանքի, Միջին Ասիայի և Հնդկաստանի որոշ շրջաններ կամ դրանք՝ ամբողջությամբ: Պետությունն իրենից ներկայացնում էր թեոկրատիկ միապետություն՝ խալիֆի անսահմանափակ իշխանությամբ: Այն VII-X դարերի Արևելքում հանդիսանում էր հիմնական գերիշխող ուժը և իսլամի միակ ներկայացուցիչը: Արաբական խալիֆություն բանակում հիմնական հարվածային ուժը միջմահմեդական արաբական և սասանյան հեծելազորի ավանդույթները շարունակող մասսայական միջին հեծելազորն էր, որը հետագայում լրացվեց թյուրքական քոչվոր հեծելազորային փայլուն ավանդույթներով, ինչպես նաև ծանր ու թեթև ոչ վատ հետևազորով:

Բանակում տարբեր ժամանակներում ներկայացված էին նաև հեծյալ ու հետևակ վարձկան և (կամ) դաշնակից ռազմիկներ պետության կամ հարակից տարածքում բնակվող, քոչվոր, կիսաքոչվոր ու նստակյաց տարրերից: Պետք է առանձնացնել հատկապես քոչվոր հիմնականում թեթև և միջին բեղվիական ու բերքերական, ինչպես նաև տարբեր աստիճանի ծանրության թյուրքական հեծելազորը: Մարտական գործողություններում Արաբական խալիֆության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու, սակայն, երբեմն, նաև՝ աստիճանաբար հաջողության հասնելու մարտավարության վրա: Այս բանակը իրեն փայլուն էր դրսևորում և մերձամարտում, և հեռամարտում: Բանակը հիանալի տիրապետում էր նաև պաշարողական և ամրությունների պաշտպանության մարտարվեստին, ուներ իր ժամանակի համար փայլուն համարվող նավատորմ, որը պատմական որոշ ժամանակահատվածներում նույնիսկ կարողացավ լիակատար տիրապետություն հաստատել մինչ այդ գրեթե մեկ հազարամյակ հունահռոմեական աշխարհի դոմինանտության բացարձակ ոլորտը համարվող Միջերկրական ծովում կամ առնվազն դրա գոնե այս կամ այն զգալի հատվածում: Բանակում զգալի դերակատարություն ունեին կրոնական ռազմիկները ի դեմս դագիների, իսկ կենտրոնական իշխանության մշտական հարվածային ուժն էլ, խալիֆության գոյության երկրորդ շրջանում, կազմում էր գուլյամների կորպուսը: Արաբական խալիֆության ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր իր հարևան բոլոր տարածքներ, կարևոր դեր ուներ հատկապես հակասությունը Բյուզանդական կայսրության և Խազարական խաթանության հետ, ինչպես նաև դիմակայությունը արևելյան սահմաններում ի դեմս միջինասիական քոչվորների ու հնդկական պետական միավորների: Երկրորդական ուղղություն էր համարվում դիմակայությունը ծայր արևմուտքում՝ Ֆրանկական թագավորության, իսկ

հետագայում արդեն կայսրության հետ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը հսկայական է:

Սկզբնաղբյուրներում Արաբական խալիֆության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան, թեև առանձին մարտական գործողություններում մասնակցած բանակների թվաքանակների մասին տեղեկությունները բազմաթիվ են: Իմ գնահատականով իրականում ողջ պետության մակարդակով Արաբական խալիֆության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 400.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 200.000-ը (Բուղա ալ-Քաբիրի արշավանքը Հայաստան 852-854 թվականներին, 717 օգոստոսի 15-ից 718 թ-ի օգոստոսի 15-ն ընթացած Կոստանդնուպոլսի ճակատամարտը): Արաբական խալիֆությունը, որպես կենտրոնացված ուժ դադարեց գոյություն ունենալ 935 թվականին, հետագայում XII դարի կեսերին արդեն միայն Միջագետքի սահմաններում վերականգնվեց և վերջնականապես վերացավ 1258 թվականին, երբ Բաղդադը գրավվեց Էլխանության բանակի կողմից:

63. **Խազարական խաբանություն:** Խազարական խաբանությունը, որը ստեղծվեց 650 թվականին, ընդգրկում էր Նախակովկասյան և Մերձսևծովյան տափաստանները՝ Դնեպր Վոլգա հատվածում, ինչպես նաև՝ հարակից որոշ տարածքներ: Այն իրենից ներկայացնում էր դասական տափաստանային դեմոկրատիայի փուլում գտնվող մի պետություն և գործում էր Թյուրքական խաբանությանը բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը, թեև պատմական կարճ ժամանակահատվածում, սակայն բավականին զգալի է: Խազարական խաբանության ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր իր հարևան բոլոր տարածքները, կարևոր դեր ուներ հատկապես հակասությունը Արաբական խալիֆության հետ, ինչպես նաև դիմակայությունը արևելյան և արևմտյան սահմաններում, որոնք, սակայն, հանդես էին գալիս որպես երկրորդական ուղղություններ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության, թեև պատմական համեմատականորեն կարճ ժամանակահատվածում, սակայն զգալի է:

Սկզբնաղբյուրներում Խազարական խաբանության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան, թեև առանձին մարտական գործողություններում մասնակցած բանակների թվաքանակների մասին տեղեկությունները բազմաթիվ են: Օրինակ, ըստ արաբական աղբյուրների, Կովկասյան լեռնաշղթայից դեպի հարավ տեղի ունեցած մեծամասշտաբ արշավանքում այս պետությունը մարտադաշտ է հանել մոտ 300.000 ռազմիկ: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Խազարական խաբանության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում իրոք կարող էր կազմել այդքան ռազմիկ: Խազարական խաբանությունը, որպես կենտրոնացված ուժ, դադարեց գոյություն ունենալ 830-ական թվականներին և վերջնականապես վերացավ 968 թվականին, երբ վերջինիս մայրաքաղաք Իթիլը գրավվեց Կիևյան Ռուսիայի բանակի կողմից:

64. **Բուլղարական թագավորություն:** Բուլղարական թագավորությունը, որը պատմական ասպարեզում է հայտնվում E V դարի երկրորդ կեսից, ստեղծվեց Հունական տերության փլատակների վրա և իր գոյության սկզբի ժամանակահատվածում դասական կերպով վերջինիս բնորոշ օրինաչափություններով առաջնորդվող պետական միավոր էր, որը, զբաղեցնելով Դնեպր գետի ներքին հովիտը, ընդգրկվեց Ավարական խաբանության կազմում, երբ ինքնուրույն նշանակություն չուներ: 626 թ-ի ամռանը Կոստանդնուպոլսի պատերի տակ կրած անհաջողությունը, սակայն, ծանր հետևանքներ ունեցավ Ավարական խաբանության համար՝ կտրուկ ապակայունացնելով վերջինիս ներքաղաքական դրությունը: Արդեն 630 թվականին արևմտյան բուլղարները (այսպես կոչված «կուտուրգուրներ»-ը) ապստամբեցին, սակայն պարտություն կրեցին: Դրա հետևանքով վերջիններիս փոքր մասը ստիպված եղավ հեռանալ Բավարիա, որտեղ ֆրանկները ոչնչացրեցին նրանց, իսկ մեծ մասը շարժվեց դեպի արևելք և միացավ արևելյան բուլղարներին (այսպես կոչված «ուտուրգուրներ»-ին): Արդյունքում՝ բուլղարները կտրուկ ուժեղացան, քանի որ վերջնականապես վերացան միջցեղային ընդհարումները և նրանք կարողացան հանդես գալ որպես մեկ ամբողջություն: Դրանից հետո, օգտվելով Թյուրքական խաբանությունում շարունակվող կատաղի գահակալական պայքարից և վերջինիս փաստացի փլուզումից, խաբանության ծայր արևմուտքում գտնվող բուլղարները 630-ական թվականների սկզբին լիովին անկախացան՝ ստեղծելով Վոլգայի միջին հովտից (Վոլգյան (Կամյան) Բուլղարիայից) մինչև Դանուբ ձգվող տարածքներն ընդգրկող Մեծ Բուլղարիայի հզոր

թագավորությունը: Իր հզորության գագաթնակետին հասած Մեծ Բուլղարիայի թագավորությունը արդեն 635 թվականի առաջին կեսերին ծանր պարտության մատնեց Ավարական խաթանությանը: Արդյունքում՝ վերջինս, Մեծ Բուլղարիայի թագավորությանը զիջելով Մերձսևծովյան տափաստանները ու սահմանափակվելով Պանոնիայի տարածքով (Բալկանյան թերակղզու հյուսիս) և Անդրկարպատյան տափաստաններով, թեև շարունակեց հարազատ արտաքին-ավարառուական քաղաքականությունը, սակայն աստիճանաբար կորցրեց իր տափաստանային որակները, վերածվեց եվրոպական երկրորդական ֆեոդալական մի պետության, իսկ VIII դարի վերջին էլ, ընկնելով Ֆրանկական կայսրության հուժկու հարվածների տակ, վերջնականապես ոչնչացավ: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ Մեծ Բուլղարիայի թագավորությունը ևս, նեղվելով արևելքից առաջխաղացող խազարական խաթանության ագրեսիվ մղումներից և այդպես էլ չկարողանալով ամրապնդվել Մերձսևծովյան տափաստաններում, արդեն 679 թվականին ինքը լքեց դրանք: Իրենց հիմնական ուժերով անցնելով Դանուբը՝ բուլղարները սեփական իշխանությունը տարածեցին Դանուբից հարավ հաստատված սլավոնների վրա՝ հիմնելով արդեն իր գերակշիռ մասով սլավոնական էթնիկ կազմ ունեցող և Մինչդանուբյան տարածքներն ու Բալկանյան թերակղզու հարավային մասն ընդգրկող Բուլղարական խանությունը, որը սկսեց իրականացնել ագրեսիվ արտաքին ավարառուական քաղաքականություն՝ մշտապես ընդհարվելով, սակայն երբեմն էլ դաշնակցելով Բյուզանդական կայսրության հետ: Իրավիճակը լիակատար պատկերացնելու համար ավելացնենք նաև, որ Մերձսևծովյան տափաստաններով իրարից կտրված բուլղարների երկու պետությունների բաժին ընկան տարբեր ճակատագրեր. Կուլայան (Կամյան) Բուլղարիան շարունակեց գոյատևել որպես «տափաստանային» որակների տեր մի պետություն ընդհուպ մինչև 14-րդ դարը, երբ այն վերջնականապես տարալուծվեց Ոսկե Յորդայի մեջ, իսկ Բուլղարական խանությունը մի քանի հարյուրամյակում լիովին սլավոնականացավ և արդեն IX դարի սկզբներից վերածվեց տիպիկ եվրոպական մի պետության: Իրոք, Բուլղարական խանության գերիշխող, սակայն համեմատականորեն փոքրաթիվ թյուրքական տարրը աստիճանաբար տարալուծվեց հոծ սլավոնական բնակչության մեջ և արդյունքում այս պետությունը մեծապես ընդունեց սլավոնական պետական միավորներին բնորոշ տիպիկ գծեր, իսկ 858 թվականին էլ հռչակվեց որպես թագավորություն, որը գրականության մեջ ընդունված անվանել «Առաջին Բուլղարական թագավորություն»: Վերջինս անկում ապրեց 1018 թվականին, երբ նրա տարածքն անցավ Բյուզանդական կայսրությանը, սակայն 1185 թվականին հռչակվեց արդեն մաքուր սլավոնական գծեր ունեցող բուլղարական մի նոր թագավորություն, որը ընդունված է անվանել արդեն «Երկրորդ Բուլղարական թագավորություն»: Նոր այս թագավորությունը ոչնչացավ 1393 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Օսմանյան սուլթանությանը: Եվ վերջապես 1879 թվականին հռչակվեց «Երրորդ Բուլղարական թագավորություն»-ը, որը 1946 թվականին վերածվեց հանրապետության և գոյություն ունի առ այսօր: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետական միավորների դերը զգալի է՝ հիմնականում պայմանավորված, սակայն, դրանց հետ Բյուզանդական կայսրության ունեցած հարաբերություններով:

Մեծ Բուլղարիան Թյուրքական, իսկ Բուլղարական խանությունը Ավարական խաթանությանը բնորոշ ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում գործող պետական միավորներ էին, իսկ Առաջին և Երկրորդ Բուլղարական թագավորություններն իրենցից արդեն ներկայացնում էին Արևելյան Եվրոպայի տիպիկ սլավոնական վաղ և զարգացած ֆեոդալական տիպի պետություններ: Իր հերթին Երրորդ Բուլղարական թագավորությունը և նրա իրավահաջորդ հանրապետությունն իրենցից ներկայացնում էին իրենց ժամանակի Արևելյան Եվրոպային բնորոշ պետություններ:

Սկզբնաղբյուրներում բուլղարական պետական միավորների մասին տեղեկությունները բավականին շատ են, սակայն բանակի ընդհանուր թվաքանակների մասին տեղեկությունները, մինչև Երրորդ Բուլղարական թագավորության ժամանակաշրջանը, բացակայում են: Իմ գնահատականով Մեծ Բուլղարիայի թագավորության բանակը կարող էր կազմել մինչև 150.000, Բուլղարական խանությանը և «Առաջին Բուլղարական թագավորությանը»՝ մինչև 100.000, Երկրորդինը՝ մինչև 50.000 ռազմիկ:

65. **Ֆրանկական թագավորություն և կայսրություն:** Ֆրանկական թագավորությունը, որը Արևմտյան Եվրոպայում ստեղծվեց 511 թվականին, իրենից ներկայացնում էր վաղ ֆեոդալական տիպի մի թագավորություն՝ ընդգծված տոհմատիրական կարգերի պահպանմամբ և ցեղային մնացուկների առկայությամբ: Ֆրանկական թագավորության բանակում սկզբնական շրջանում

հիմնական հարվածային ուժը միջին և ծանր հետևագործն էր, իսկ VIII դարի վերջից էլ առաջացան և բուռն զարգացում ապրեցին նաև հեծելազորային լուրջ ուժեր: Մարտական գործողություններում Ֆրանկական թագավորությունն բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սեպածև մարտավարության հաճախակի կիրառմամբ ուղիղ ճակատային հարվածների վրա, իսկ մերձամարտի անխուսափելիության պարագայում էլ ձգտում էր անհատական մենամարտերի: Ֆրանկական թագավորության ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր իր հարևան գրեթե բոլոր տարածքները: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը չնչին է՝ պայմանավորված վերջինիս հետ Բյուզանդական կայսրության ունեցած հարաբերություններով: Կայսրության դարաշրջանում հետևագործի դերն աստիճանաբար հետին պլան մղվեց և սկիզբ առնող «ասպետական դարաշրջանում» կայսրության ռազմական մեքենան աստիճանաբար սկսեց շեշտադրել հեծելազորը:

Ֆրանկական պետության բանակի թվաքանակի մասին տեղեկություններ կան, սակայն դրանց արժանահավատությունը որոշակի հարցեր է առաջացնում: Ըստ իմ գնահատականի, իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետին այս պետության բանակը կազմել է մինչև 150.000 ռազմիկ, թեև, հատկապես հետագա դարերում, գործնականում հավաքել այս ուժերը մեկ խնդրի լուծման համար անհնար էր: Ֆրանկական կայսրությունը վերացավ 843 թվականին՝ բաժանվելով ավելի մանր մասերի:

66. Հունգարական թագավորություն: Հունգարական թագավորությունը, որը պատմական ասպարեզում է հայտնվում է IX դարի կեսերից, ստեղծվեց խազարական խաթանության փլատակների վրա: Հետագայում, սակայն, ձգտելով որևէ կերպ խուսափել խազարական խաթանության արևմտյան հատվածում գերիշխող Պածինական խանության հետ հնարավոր հակամարտությունից, IX դարի IX դարի վերջին Հունգարական թագավորությունն իր քաղաքական կենտրոնը և հիմնական ակտիվությունը տեղափոխեց Բալկանյան թերակղզի: Այստեղ, սակայն, կարճ ժամանակ անց պարտություն կրելով Բուլղարական թագավորությունից, Հունգարական թագավորությունն իր հիմնական ուժերով շարժվեց դեպի Դանուբի վերին հոսանքները և գրավեց Ավարական խաթանության կողմից երբեմնի զբաղեցրած տարածքները, որոնք սա զբաղեցրել էր իր գոյության երկրորդ շրջանում: Այստեղ, սակայն, հայտնվելով գերմանասլավոնական հոծ միջավայրում, Հունգարական թագավորությունը արագորեն ընդունեց արևելաեվրոպական տիպիկ նկարագիր և արդեն X դարի վերջին իրենից ներկայացնում էր Արևելյան Եվրոպայի տիպիկ գերմանասլավոնական վաղ ֆեոդալական տիպի պետություն: Հունգարական թագավորությունը սկզբնական շրջանում ռազմաքաղաքական ակտիվություն էր ցուցաբերում հարավային ուղղությամբ, սակայն հետագայում հարվածների հիմնական ուղղությունը վերջինս դարձրեց դեպի արևմուտք: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Հունգարական թագավորության դերը չնչին է՝ վերջինիս հետ Բյուզանդական կայսրության ռազմաքաղաքական հարաբերությունների համատեքստում:

Մինչև X դարի վերջը Հունգարական թագավորությունը խազարական խաթանությանը բնորոշ ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում գործող պետական միավոր էր, իսկ հետագայում իրենցից արդեն ներկայացնում էին Արևելյան Եվրոպայի տիպիկ մի պետություն՝ հետագայում ևս զարգանալով այս տարածաշրջանի օրինաչափությունների սահմաններում:

Սկզբնաղբյուրներում Հունգարական թագավորության բանակի մասին տեղեկությունները քիչ են, սակայն IX դարի վերջի պարագայում կա մի հետաքրքիր տեղեկություն: Այսպես, «Հունգարական ժամանակագրություն»-ը հայտնում էր, որ IX դարի վերջին հունգարացիները բաժանված էին 7 ցեղերի, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ 30.857 ռազմիկ, այսինքն՝ ողջ պետության ռազմիկների թիվը արքայի գլխավորությամբ կազմում էր ուղիղ 216.000 հոգի: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Հունգարական թագավորության բանակը IX դարի վերջին և X դարի սկզբին իրոք կարող էր կազմել այդքան ռազմիկ, սակայն հետագայում այն չէր անցնում 100.000-ը:

67. Պածինական խանություն: Պածինական խանությունը, որը պատմական ասպարեզում է հայտնվում է IX դարի կեսերից, Մերձսևծովյան տափաստաններում ստեղծվեց խազարական խաթանության փլատակների վրա: Պածինական խանությունն իրենից ներկայացնում էր դասական տափաստանային դեմոկրատիայի փուլում գտնվող մի պետություն և գործում էր խազարական խաթանությանը բնորոշ ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում:

Մարտական գործողություններում Պաժինակական խանության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա՝ ամեն կերպ ձգտելով խուսափել մերձամարտից: Պաժինակական խանության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունները Արևելյան Եվրոպան և Դանուբից հարավ ընկած տարածքներն էին, առաջնային դեր ուներ նաև հակասությունը Կիևյան Ռուսիայի թագավորության հետ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը փոքր է՝ պայմանավորված վերջինիս հետ Բյուզանդական կայսրության ունեցած հարաբերություններով:

Սկզբնաղբյուրներում Պաժինակական խանության բանակի ընդհանուր թվի մասին տեղեկություններ չկան: Ըստ իմ գնահատականի ողջ պետության մակարդակով Պաժինակական խանության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 150.000 ռազմիկ, որոնք մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել գործնականում ողջ կազմով: Պաժինակական խանությունը վերացավ 1091 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Ղփչախների խանությանը:

68. **Օղուզակական խանություն:** Օղուզակական խանությունը, որը պատմական ասպարեզում է հայտնվում Է IX դարի կեսերից, Մերձսևծովյան տափաստաններում ստեղծվեց Խազարական խաթանության փլատակների վրա: Օղուզակական խանությունն իրենից ներկայացնում էր դասական տափաստանային դեմոկրատիայի փուլում գտնվող մի պետություն և գործում էր Խազարական խաթանությանը բնորոշ ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում:

Մարտական գործողություններում Օղուզակական խանության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա՝ ամեն կերպ ձգտելով խուսափել մերձամարտից: Օղուզակական խանության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունները Արևելյան Եվրոպան և Դանուբից հարավ ընկած տարածքներն էին, առաջնային դեր ուներ նաև հակասությունը Կիևյան Ռուսիայի թագավորության հետ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը փոքր է՝ պայմանավորված վերջինիս հետ Բյուզանդական կայսրության ունեցած հարաբերություններով:

Սկզբնաղբյուրներում Օղուզակական խանության բանակի ընդհանուր թվի մասին տեղեկություններ չկան: Ըստ իմ գնահատականի ողջ պետության մակարդակով Օղուզակական խանության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 150.000 ռազմիկ, որոնք մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել գործնականում ողջ կազմով: Օղուզակական խանությունը վերացավ XI դարի կեսերին, իսկ նրա տարածքն անցավ Ղփչախների խանությանը:

69. **Կորդովայի խալիֆություն:** Կորդովայի խալիֆությունը, որը հիմնադրվել էր 756 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Պիրենյան թերակղզին, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել որոշ հարակից տարածքներ: Այն իրենից ներկայացնում էր թեոկրատիկ մահմեդական մի պետություն և գործում էր Արաբական խալիֆությանը բնորոշ ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, որի իշխող տոհմ հանդիսացող Օմայանները, սակայն, անհաշտ հակասություններ ունեին Արաբական խալիֆության Աբբասյանների հետ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը գործնականում բացակայում է:

Սկզբնաղբյուրներում Կորդովայի խալիֆության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Կորդովայի խալիֆության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 100.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 80.000 հոգին: Կորդովայի խալիֆությունը, որպես կենտրոնացված ուժ, դադարեց գոյություն ունենալ XII դարի առաջին կեսին:

70. **Աղլաբյանների Էմիրություն:** Աղլաբյանների Էմիրությունը, որը հիմնադրվել էր 800 թվականին, հանդիսանում էր Արաբական խալիֆության տարածքում ստեղծված առաջին Էմիրությունը և ընդգրկում էր Հյուսիսային Աֆրիկայի կենտրոնական հատվածը: Այն իրենից ներկայացնում էր Էմիրի կողմից գլխավորվող մահմեդական մի պետություն, որը ձևականորեն գործելով Արաբական խալիֆության պետաիրավական տարածքում և նրան բնորոշ ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, իր գործողություններում մեծապես անկախ էր: Բանակում զգալի դեր ուներ բեդվինական և բերբերական տարրը՝ ի դեմս վերջիններիս ներկայացրած

հիմնականում թեթև ու միջին հեծելագորի, սակայն հիմնական շեշտը դրված էր նավատորմի վրա, որն էլ կազմում էր այս պետության ռազմական հզորության հիմքը: Երկարատև ընդմիջումից հետո այս պետությունը վերականգնեց միջերկրածովյան ծովահենության ավանդույթները, որոնք դրանից հետո շարունակվելու էին գրեթե 1.000 տարի: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը փոքր է՝ պայմանավորված վերջինիս հետ Բյուզանդական կայսրության ունեցած հարաբերություններով:

Սկզբնաղբյուրներում Աղլաբյանների Եմիրության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Աղլաբյանների Եմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 60.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 50.000 հոգին: Աղլաբյանների Եմիրությունը վերացավ 910 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Ֆաթիմյանների խալիֆությանը:

71. Կրետեի Եմիրություն: Կրետեի Եմիրությունը, որը հիմնադրվել էր 826 թվականին, ընդգրկում էր Կրետե կղզին: Այն իրենից ներկայացնում էր Եմիրի կողմից գլխավորվող մահմեդական մի պետություն, որը ձևականորեն գործելով Արաբական խալիֆության պետաիրավական տարածքում և նրան բնորոշ ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, իր գործողություններում փաստացի անկախ էր: Բանակում զգալի դեր ուներ բեդվինական և բերբերական տարրը՝ ի դեմս վերջիններիս ներկայացրած հիմնականում թեթև ու միջին հեծելագորի, սակայն հիմնական շեշտը դրված էր նավատորմի վրա, որն էլ կազմում էր այս պետության ռազմական հզորության հիմքը: Այս պետությունը առավել զարգացրեց միջերկրածովյան ծովահենության ավանդույթները՝ վերածվելով ծովահենության իսկական մի կենտրոնի: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը փոքր է՝ պայմանավորված վերջինիս հետ Բյուզանդական կայսրության ունեցած հարաբերություններով:

Սկզբնաղբյուրներում Կրետեի Եմիրության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Կրետեի Եմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 20.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 18.000 հոգին: Կրետեի Եմիրությունը վերացավ 961 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Բյուզանդական կայսրությանը:

72. Ղալբյանների Եմիրություն: Ղալբյանների Եմիրությունը, որը հիմնադրվել էր 948 թվականին, ընդգրկում էր Սիցիլիա կղզին և այս կղզու մակարդակով իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր Կրետեի Եմիրության կրկնօրինակը՝ այն տարբերությամբ միայն, որ այստեղ շեշտը մի քիչ ավելին էր դրված ցամաքային գործողությունների վրա: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը փոքր է՝ պայմանավորված վերջինիս հետ Բյուզանդական կայսրության ունեցած հարաբերություններով:

Սկզբնաղբյուրներում Ղալբյանների Եմիրության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Ղալբյանների Եմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 25.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 20.000 հոգին: Ղալբյանների Եմիրությունը վերացավ 1062 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Ապուլիայի դեսությանը:

73. Սեյիտեի Եմիրություն: Այս Եմիրությունը, Արաբական խալիֆության ռազմավարչական համակարգում առանձնանալով արդեն IX դարի սկզբին, անչափ յուրօրինակ էր և տարբերվում էր խալիֆության տարածքի այլ մասերում մի որևէ տոհմի կողմից ստեղծված Եմիրություններից, քանի որ Եմիրության գոյության հիմքում դրված էր մահմեդական «ղազավաթ» կոչվող երևույթը, որը կյանքի էր կոչվում բացառապես միայն իսլամի բնորոշ անհատի՝ «ղազի»-ի կողմից: Դասական ղազին իրենից ներկայացնում էր մահմեդական հասարակության միջին, իսկ ավելի հաճախ էլ ցածր խավի մի ներկայացուցիչ, որը, որպես կանոն իր, իսկ երբեմն էլ շրջապատի հաշվի ձեռք բերելով ռազմական հանդերձանքի միջոցներ, իր նման այլ անձանց հետ խումբ կազմված տեղակայվում էր մահմեդական աշխարհի ծայրամասում, այն հատվածում, որտեղից սկսվում էր «անհավատներ»-ի տարածքը՝ ընդգրկվելով վերջիններիս դեմ մղվող մարտական գործողություններում: Հարկ է նշել, որ երևույթը հատկապես ծաղկում էր ապրում այն տարածքներում, որտեղ կար իշխանության վակուում՝ կապված կենտրոնական իշխանության թուլության որոշակի ժամանակաշրջանների, ինչպես նաև այն հանգամանքի հետ, որ մշտական

կամ հարատև պատերազմական վիճակում գոյություն ունեցող ուժերի միջև միշտ էլ գոյություն ուներ որոշակի մեծության «Մահվան կամ ոչ-ոքի» տարածք, որի սահմանագծերում, կապված ռազմական գործողությունների կամ դրանց սպառնալիքի մշտական առկայության հետ, կենտրոնական իշխանության դերը ավանդականորեն թույլ է:

Հարկ է նշել, որ, թեև դեռևս Օմայյանների օրոք, Բյուզանդական կայսրության և Հայաստանի ուղղությամբ արդեն իսկ տեղի էին ունենում մեծաքանակ հարձակումներ, սակայն «ղազիների ինստիտուտ»-ն իր համակարգային տեսքով դեռ չէր ձևավորվել, իսկ մարտական գործողություններն էլ մեծապես կազմակերպվում էին կենտրոնական իշխանության կողմից: Սա, իհարկե, բնականաբար չէր նշանակում, որ «հարգարժան ղազիներ» այդ ժամանակ չկային: Օրինակ, իր ժամանակի հայտնի ղազիներից էր Սալման իբն Ռաբիան, որը զոհվեց Խազարական խաթանության դեմ արշավանք իրականացնելիս 653 թվականին: Իր ժամանակի մեկ այլ հայտնի ղազի էր ալ-Բաթթալ Աբդալահը, որը զոհվեց 740 թ-ի մայիսի Ակրոյի ճակատամարտում: Այնուհանդերձ, ինչպես արդեն նշվեց, երևույթը լրիվ նոր որակներ ստացավ արդեն առաջին Աբբասյանների օրոք և այդ հանգամանքն, ըստ իս, կապված է ամենից առաջ այն բանի հետ, որ հենց նրանց օրոք բանակում կտրուկ մեծացավ վարձկան կամ պրոֆեսիոնալ ռազմիկների թիվը, որոնց գործունեությանն էլ Աբբասյանները տվեցին որոշակի կրոնական երանգ: Սկզբում սրանք հիմնականում արդեն մեկ դարից ավել մահմեդականություն ընդունած պարսիկներ էին, սակայն շուտով այդ դերը իրենց վրա վերցրին տարաբնույթ և հիմնականում թյուրքական արմատներ ունեցող քոչվորները:

Ահա հենց այս ռազմիկների համար էր, որ VIII դարի կեսերից սկսած սկսեցին հատկացվել մի շարք ամրացված ամրոցներ ու նույնիսկ քաղաքներ, որոնցից կարելի է հիշատակել Կարինը, Տարսուը, Մամեստիան, Մելիտեն, Անարգաբան, Հադասը և այլն: Սրանցում, բացի հզոր պաշտպանական համակարգերից, ստեղծվեցին նաև ռազմատնտեսական բնույթի կառույցների հստակ համակարգեր, որոնցում կարևորագույն տեղ ունեին ամենից առաջ զորանոցները: Վերջիններս, ըստ օրինակ Բալազորիի տեղեկությունների, ունեին երկու հարկանի հյուրանոցների տեսք, որոնց երկրորդ հարկում ապրում էին ղազիները, իսկ առաջին հարկում էլ տեղակայված էին նրանց ձիերն և ռազմական հանդերձանքի մնացած տարրերը: Հետագայում դրանք ավելի զարգացան և առաջ եկան այսպես կոչված ռիբաթները, որոնք արդեն հանդես էին գալիս նաև որպես յուրօրինակ հոգևոր կենտրոնները: Ողջ այս համակարգը կենտրոնացած կերպով գործում էր արաբա-բյուզանդական սահմանային շրջանում՝ Սուլդուրում:

Մեզ են հասել նաև ղազիներին վերաբերող որոշ թվական տվյալներ: Այսպես, արդեն VIII դարի սկզբին Մամեստիան վերակառուցվեց և այնտեղ տեղակայվեցին 300 ղազիներ, որոնց թիվը հետագայում հասավ 2.000-ի: Նույն դարի կեսերին Մելիտեում մշտական հիմունքներով տեղակայվեցին 4.000 ղազիներ, իսկ նույն այդ ժամանակ Մամեստիայի ռազմիկների թիվն էլ կազմում էր արդեն 1.000 հոգի: Մոտավորապես այս քանակի սահմաններում ղազիներ տեղակայված էին նաև Կարինում և Անարգաբայում, ինչպես նաև որոշ թիկունքային քաղաքներում, օրինակ՝ Խլաթում: Այս տեսանկյունից հետաքրքիր է նշել, որ 863 թ-ի սեպտեմբերի 3-ի «Պոսոյան ջարդ»-ում Մելիտեի ղազիները իրենց մասնակցությունը բերեցին 8.000 հոգու կազմով և գործնականում ողջ այդ կազմով էլ պառկած մնացին մարտի դաշտում:

IX դարի երրորդ քառորդում, կապված «Սամառայի անարխիա»-ի հետ, Սուլդուրի ամրացված կետերը սկզբում հայտնվեցին որոշակիորեն լքված վիճակում, սակայն արդեն 870-ական թվականներին, պայմանավորված կենտրոնական իշխանության կողմից շարունակվող անուշադրության հետ, նրանք աստիճանաբար ինքնակազմակերպվեցին և վերածվեցին յուրօրինակ ռազմական պետությունների, ընդ որում վերջնական կայացած տեսք ընդունեցին երկու ամրություններ՝ Մելիտեն և Տարսուը:

Արդեն 850-ական թվականների կեսերից Մելիտեում հայտնի էր ռազմատենչ Էմիր Օմար իբն Աբդալահ ալ-Աթթան, որը իր գործնականում ողջ ռազմուժի հետ զոհվեց 863 թ-ի սեպտեմբերի 3-ի Պոսոյի արդեն իսկ հիշատակված ճակատամարտում: Էմիրությունը, սակայն, չդադարեց գոյություն ունենալ, իսկ հաջորդ Էմիրներն էլ շարունակեցին եռանդուն պայքար մղել Բյուզանդական կայսրության դեմ՝ այս հողի վրա հաճախ դաշնակցելով Տարսուի, ինչպես նաև Համդանյանների Էմիրությունների հետ: Ի վերջո, սակայն, բանը հասավ նրան, որ Մելիտեի հերթական Էմիրը 929 թվականին ընդունեց պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի գերիշխանությունը: Սրան հաջորդեց զայրույթի բուռն պոռթկումը, որը բերեց խռովության և արդյունքում քաղաքը առժամանակ նորից հայտնվեց մահմեդական ռազմաքաղաքական

օրքիտայում: Ի վերջո, սակայն, արդեն 934 թվականին Բյուզանդական կայսրության ռազմական մեքենան վերջնականապես նվաճեց Մելիտեն և վերջ դրեց Եմիրության գոյությանը:

74. **Տարսունի Եմիրություն:** Տարսունի Եմիրությունը, որը նույն «Սամառայի անարխիա»-ի օրերին իր հերթին փաստացի առանձնացավ Արաբական խալիֆությունից, այնուհանդերձ պահպանեց սերտ կապերը վերջինիս հետ՝ խալիֆության փոխարեն, ըստ էության, իր վրա վերցնելով Բյուզանդական կայսրության դեմ պայքարի հիմնական բեռը ծովում: Այն իրենից ներկայացնում էր Եմիրի կողմից գլխավորվող և մեծապես դազիական բնույթ ունեցող մահմեդական մի պետություն, որը, ձևականորեն գործելով Արաբական խալիֆության պետաիրավական տարածքում և նրան բնորոշ ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, իր գործողություններում մեծապես անկախ էր: Տարսունի Եմիրությունը գործում էր նույն օրինաչափությունների շրջանակներում, ինչ Մելիտեի դազիական Եմիրությունը, այստեղ ևս բանակում զգալի դեր ուներ դազիական տարրը՝ ի դեմս մահմեդական ողջ աշխարհից հավաքված կրոնական ռազմիկների, սակայն այս անգամ հիմնական շեշտը դրված էր նավատորմի վրա, որն էլ կազմում էր այս պետության ռազմական հզորության հիմքը: Այս պետությունը շարունակեց միջերկրածովյան ծովահենության ավանդույթները և, համագործակցելով հատկապես Կրետեի Եմիրության հետ, ծովի վրա լուրջ սպառնալիքներ առաջացրեց Բյուզանդական կայսրության համար՝ միաժամանակ գերծ չմնալով նաև ցամաքային արշավանքներից: Սկզբնաղբյուրներում Տարսունի Եմիրության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Տարսունի Եմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 40.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 35.000 հոգին: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը զգալի է:

Թուլունյանների Եմիրության և պաշտոնական Բաղդադի հակասությունների ֆոնին արդեն 877 թվականին Տարսունում իրեն սկսեց բավականին ազատ զգալ իր ժամանակի ամենահայտնի դազիներից մեկը հանդիսացող Յազման ալ-Հադիմը, ընդ որում վերջինիս ինքնավստահությունը հասավ այն աստիճանի, որ նա բացահայտ դիմադրություն կազմակերպեց պաշտոնական Բաղդադի ներկայացուցիչ Մուհամմեդ իբն ալ-Արմանիին, որի հետևանքով վերջինս սպանվեց: Արդյունքում՝ միայն 878 թվականին, այն էլ արդեն Թուլունյանների Եմիրության ներկայացուցիչ Արխուզ ալ-Թուրքիին, հաջողվեց առժամանակ սանձել Յազման ալ-Հադիմի նկրտումները, թեև 882 թվականին վերջինս կրկին ապստամբեց և, վայելելով փաստացի անկախություն, կառավարեց Տարսունը մինչև 891 թ-ը: Հետաքրքիր է, որ միայն իր կյանքի վերջում, այն էլ դրամական աննախադեպ խոշոր հատուցման դիմաց էր, որ Յազման ալ-Հադիմը համաձայնեց ձևականորեն ընդունել Թուլունյանների Եմիրության գերիշխանությունը:

Համաձայն Մասուդիի, Յազման ալ-Հադիմը մեկն էր իսլամի այն տասն դազիներից, որոնք նկարները, որպես հարգանքի հավաստիք նրանց խիզախության, դրված էին Բյուզանդական կայսրության եկեղեցիներում, ընդ որում կարծում եմ, որ սա ամենևին էլ չափազանցում չէր, քանզի հենց Յազման ալ-Հադիմն էր, որ հանդուզն գիշերային հարձակումով գլխովին ջախջախեց Բյուզանդական կայսրության 100.000 հոգանոց բանակը 883 թ-ի սեպտեմբերի 14-ի Կալամիայի ճակատամարտում, որտեղ քրիստոնյաների կորուստները կազմեցին 70.000 ռազմիկ: Սա արաբա-բյուզանդական երկարատև հակամարտության իրադարձությունների շարքում կարևորագույն, սակայն մեծապես աննկատ մնացած մի էպիզոդ է, քանզի դրանից հետո, ինչպես ցավով, բայց դիպուկ արտահայտվում են Թեոփանեսի Շարունակողն ու Կոնստանդին VII Ծիրանածինը (913-959). «*Կայսրության ջղերը կտրվեցին*»: Իրոք, այս ջարդը, կարծես, վերջակետ դրեց դեպի արևելք Բյուզանդական կայսրության առաջխաղացման փորձերին IX դարում և դրանից միայն 30 տարի անց էր, որ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը կրկին լայնածավալ գործողությունների անցավ Արևելքում: Յազման ալ-Հադիմը զոհվեց 891 թվականին Ծամուդավի պաշարման ժամանակ՝ մահացու հարված ստանալով նետողական մեքենայից արձակված ծանր նետից կամ քարից: Եմիրի պաշտոնում Յազման ալ-Հադիմին փոխարինեց հավատափոխ հույն Դամիանը, որը իր նման հավատափոխ մեկի՝ Լևոն Տրիպոլիտանցու, հետ միասին մինչև համապատասխանաբար 913 և 924 թվականները, երբ զոհվեցին սկզբում Դամիանը, իսկ հետո՝ Լևոնը, հանդես եկան Բյուզանդական կայսրության հերթական վտանգավոր ախույանների դերում ծովում:

X դարի երկրորդ քառորդից Տարսնի եմիրությունը սկսում է աստիճանաբար անկում ապրել: Իրավիճակը փորձ արվեց շտկել Համդանյանների եմիրության գերիշխանության ընդունմամբ, սակայն ռազմատենչ եմիր Սեյֆ-էդ-Դուլան շեշտը մշտապես դնում էր ամենից առաջ հենց ցամաքային գործողությունների վրա և արդյունքում Տարսնի վիճակը չբարելավվեց: Տարսնը Բյուզանդական կայսրության ռազմական մեքենան գրավեց 965 թ-ի օգոստոսի 16-ին, երբ էլ հենց Տարսնի եմիրությունը ոչնչացավ:

75. **Կիւլյան Ռուսիա:** Կիւլյան Ռուսիան, որը պատմական ասպարեզում է հայտնվում է IX դարի երկրորդ կեսերից, ստեղծվեց հյուսիսային և արևելաեվրոպական սլավոնների կողմից, որոնք, իրենց տիրապետությունը հաստատեցին Մերձսևծովյան, իսկ մասամբ էլ Նախակովկասյան տափաստաններում:

Կիւլյան Ռուսիայի բանակում հիմնական հարվածային ուժը միջին և ծանր հետևազորն էր, թեև առկա էին նաև հեծելազորային լուրջ ուժեր: Մարտական գործողություններում Կիւլյան Ռուսիայի բանակը հիմնական շեշտը դնում էր ուղիղ ճակատային հարվածների վրա, իսկ մերձամարտի անխուսափելիության պարագայում էլ ձգտում էր անհատական մենամարտերի: Կիւլյան Ռուսիայի ռազմական ակտիվության ուղղությունը ընդգրկում էր հարևան գրեթե բոլոր տարածքները, ընդ որում հատկապես կարևորվում էր ակտիվությունը Անդրդանուբյան ուղղությամբ, որը, սակայն, այդպես էլ ոչ մի հաջողություն չբերեց: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը բավականին փոքր է՝ պայմանավորված վերջինիս հետ Բյուզանդական կայսրության ունեցած հարաբերություններով, ինչպես նաև Կովկասից հարավ տարածվող երկրների ուղղությամբ ձեռնարկված մի քանի արշավանքներով:

Ըստ Հովհաննես Սկիլիցեսի Բյուզանդական կայսրության դեմ 970-ական թվականների սկզբին մղվող մարտական գործողությունների համար հավաքված Կիւլյան Ռուսիայի բանակը կազմում էր 308.000 ռազմիկ, ընդ որում վերջինս մեծապես ուներ կոնֆեդերատիվ բնույթ և իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր ողջ Արևելյան Եվրոպայի հավաքական ռազմական ներուժը: Ըստ իմ գնահատականի ողջ պետության մակարդակով Կիւլյան Ռուսիայի բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում իրոք կարող էր կազմել մոտ 300.000 ռազմիկ, որոնք մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել գործնականում ողջ կազմով: Կիւլյան Ռուսիան Անդրդանուբյան տարածաշրջանային նշանակությունից զրկվեց XI դարի կեսից, աստիճանաբար թուլանալով վերածվեց զարգացած ֆեոդալական դարաշրջանի տիպիկ մի պետության և վերացավ Մոնղոլական տերության 1235-1242 թվականների Արևելյան արշավանքի արդյունքում:

76. **Շիրվանշահերի Եմիրություն:** Շիրվանշահերի Եմիրությունը, առանձնանալով Արաբական խալիֆությունից, աստիճանաբար անկախացավ IX դարի առաջին կեսին: Այն ընդգրկում էր հիմնականում պատմական Աղվանքը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել նաև հարակից որոշ շրջաններ: Գործելով Արաբական խալիֆության ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս պետությունը այնուհանդերձ պարունակում էր տեղական խիստ զգալի տարրեր: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը, չնայած վերջինիս գոյության մեծ ժամանակահատվածին, չնչին է:

Սկզբնաղբյուրներում Շիրվանշահերի Եմիրություն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Շիրվանշահերի Եմիրություն բանակը կարող էր կազմել մոտ 60.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 50.000 հոգին: Շիրվանշահերի Եմիրությունը վերացավ 1538 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Սեֆյանների շահությանը:

77. **Չուրարիկների Եմիրություն:** Չուրարիկների Եմիրությունը Հայաստանի տարածքում առաջացած ժամանակագրորեն առաջին արաբական Եմիրությունն էր՝ Հայաստանի տարածքում առաջացած օտար Եմիրությունների առաջին սերնդի առաջին ներկայացուցիչներից մեկը, որը ստեղծվեց 820 թվականին՝ ընդգրկելով Աղձնիք նահանգի Արձն գավառը և կենտրոն ունենալով Արզնը: Իր բնույթով լինելով մահմեդական՝ այս Եմիրությունը գործում էր Արաբական խալիֆության ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, թեև նրա պետական համակարգում զգալի դեր ուներ նաև հայկական տարրը: Վերջին հանգամանքը կապված էր այն բանի հետ, որ մի կողմից Եմիրությունը մշտապես մարդկային միջոցի և հատկապես իսլամ դավանող մարդկանց պակասի խնդիր ուներ, իսկ մյուս կողմից էլ՝ վերջինիս հպատակների ճնշող

մեծամասնությունը հանդիսանում էին հայեր: Հետաքրքիր է, որ ի վերջո բանը հասավ նրան, որ Չուրարիկների էմիրության էմիր Աբուլ-Մադրա իբն Մուսա իբն Չուրարան (854-898) գաղտնի ընդունեց քրիստոնեությունը:

Սկզբնաղբյուրներում Չուրարիկների էմիրության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Չուրարիկների էմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 5.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Չուրարիկների էմիրությունը վերացավ 906 թվականին:

78. Կայսիկների էմիրություն: Կայսիկների էմիրությունը, որը ստեղծվեց IX դարի երկրորդ քառորդում, ընդգրկում էր Տուրուբերան նահանգի հյուսիս-արևմտյան գավառները, Բարձր Հայքի Կարին և Շաղագոմ, ինչպես նաև Արարատի Բասեն գավառները: Իր բնույթով լինելով մահմեդական՝ այս էմիրությունը գործում էր Արաբական խալիֆության ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, թեև նրա պետական համակարգում զգալի դեր ուներ նաև հայկական տարրը: Վերջին հանգամանքը կապված էր այն բանի հետ, որ մի կողմից էմիրությունը մշտապես մարդկային միջոցի և հատկապես իսլամ դավանող մարդկանց պակասի խնդիր ուներ, իսկ մյուս կողմից էլ նրանով վերջինիս հպատակների ճշող մեծամասնությունը հանդիսանում էին հայեր: Հետաքրքիր է, որ, ձգտելով սահմանափակել հայերի դերը վարչական համակարգում, Կայսիկները ամեն կերպ խրախուսում էին իսլամ վերաբնակիչների հոսքը դեպի իրենց էմիրություն, մի հանգամանք, որը այս էմիրությանը հնարավորություն տվեց մի քիչ երկար դիմանալ՝ ի համեմատ իր հետ պատմական նույն ժամանակահատվածում ստեղծված էմիրությունների:

Սկզբնաղբյուրներում Կայսիկների էմիրության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Կայսիկների էմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 10.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Կայսիկների էմիրությունը վերացավ 964 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Անիի թագավորությանը և Բյուզանդական կայսրությանը:

79. Ութմանիկների էմիրություն: Ութմանիկների էմիրությունը, որը ստեղծվեց IX դարի երկրորդ քառորդում, ընդգրկում էր Տուրուբերան նահանգի Աղիովիտ գավառը՝ կենտրոն ունենալով Բերկրին, Խլաթը և Արճեշը: Իր բնույթով լինելով մահմեդական՝ այս էմիրությունը գործում էր Արաբական խալիֆության ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, թեև նրա պետական համակարգում զգալի դեր ուներ նաև հայկական տարրը: Վերջին հանգամանքը կրկին կապված էր այն բանի հետ, որ մի կողմից էմիրությունը մշտապես մարդկային միջոցի և հատկապես իսլամ դավանող մարդկանց պակասի խնդիր ուներ, իսկ մյուս կողմից էլ նրանով, որ վերջինիս հպատակների ճշող մեծամասնությունը հանդիսանում էին հայեր:

Սկզբնաղբյուրներում Ութմանիկների էմիրության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Ութմանիկների էմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 5.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Ութմանիկների էմիրությունը վերացավ 913 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Կայսիկների էմիրությանը:

80. Հերի էմիրություն: Հերի էմիրությունը, որը ստեղծվեց IX դարի երկրորդ քառորդում և ամենայն հավանականությամբ իրենից ներկայացնում էր Հայաստանի տարածքում ստեղծված քրդական առաջին էմիրությունը, ընդգրկում էր Պարսկահայք նահանգի Հեր, Չարավանդ, ինչպես նաև Վասպուրական նահանգի Գաբիթյան, Բաքեան գավառները՝ կենտրոն ունենալով Հերը: Իր բնույթով լինելով մահմեդական՝ այս էմիրությունը գործում էր Արաբական խալիֆության ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, թեև նրա պետական համակարգում զգալի դեր ուներ նաև հայկական տարրը: Վերջին հանգամանքը, ինչպես և Հայաստանի այլ վայրերում, կրկին կապված էր այն բանի հետ, որ մի կողմից էմիրությունը մարդկային միջոցի և հատկապես իսլամ դավանող մարդկանց մշտական պակասի խնդիր ուներ, իսկ մյուս կողմից էլ նրանով, որ վերջինիս հպատակների ճշող մեծամասնությունը հանդիսանում էին հայեր: Հարկ է նշել, որ այս էմիրությունը հենվում էր նաև քրդական որոշակի տարրերի վրա, որոնք այդ ժամանակից ի վեր էմիրության և հարակից տարածքներում աստիճանաբար սկսեցին շատանալ:

Սկզբնաղբյուրներում Յերի Էմիրության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Յերի Էմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 10.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Յերի Էմիրությունը վերացավ XI դարի կեսերին, թեև քրդական տարրը շարունակեց մնալ Էմիրության տարածքում և հետագայում զգալի դեր պահպանել տարածաշրջանային զարգացումներում:

81. **Շադդադյանների Էմիրություն:** Շադդադյանների Էմիրությունը, որը ստեղծվեց 951 թվականին, սկզբում ընդգրկում էր Դվինը և Ոստան Դվնա գավառը, բայց 957 թվականին կորցրեց դրանք և կործանվեց: 966 թվականին այս Էմիրությունը վերստեղծվեց և կրկին սկսեց ընդգրկել Դվինը ու Ոստան Դվնա գավառը, ինչպես Նախիջևանը, Նախիջևան, Արած և Ուրծաձոր գավառները: 970 թ-ից այս Էմիրության իշխանության տակ ընկան արդեն Գանձակը, ինչպես նաև Ուտիքի Շակաշեն, Ուտի Առանձնյակ, Առանուտ, Տոի և Ռոտ-Պայկան գավառները, իսկ 1021 թ-ից էլ՝ մինչ այդ կորցրած Դվինը ու հարակից շրջանները: Իր բնույթով լինելով մահմեդական՝ այս Էմիրությունը գործում էր Արաբական խալիֆության ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, սակայն այն ընդգծված քրդական էր: Ձգտելով պահպանել իր անկախությունը՝ Էմիրությունը եռանդուն դիմադրություն էր ցույց տալիս ինչպես Բյուզանդական կայսրությանը, այնպես էլ Սելջուկյան սուլթանությանը, թեև վերջինի դեմ պայքարն ավարտվեց անհաջողությամբ: Էմիրությունը բաժանված էր երկու ճյուղի՝ Գանձակ և Դվին: Սկզբում առաջնություն ուներ Գանձակը, սակայն հետո այդ դերն անցավ Դվինին: XI դարի վերջին կորցնելով Գանձակն և Դվինը իրենց հարակից տարածքներով՝ Էմիրությունը կենտրոնացավ 1064 թ-ից իր ձեռքում գտնվող Անիի շուրջ՝ ձգտելով պահպանել իր դիրքերը բնակչության ճնշող մեծամասնություն կազմող հայերի հետ լայն համագործակցության հաշվի:

Սկզբնաղբյուրներում Շադդադյանների Էմիրության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Շադդադյանների Էմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 50.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Շադդադյանների Էմիրությունը վերացավ 1198 թվականին, երբ Անին ընկավ Զարթլիի թագավորության տիրապետության տակ:

82. **Մրվանյանների Էմիրություն:** Մրվանյանների Էմիրությունը, որը ստեղծվեց 964 թվականին, ընդգրկում էր Յայոց Միջագետքի արևելքը, Կորճայքի արևմուտքը և Աղձնիքը ու սկզբնական շրջանում ձևականորեն ենթարկվում էր Յամդանյանների Էմիրությանը, սակայն հետո անհաշտ մրցակցության մեջ մտավ վերջինիս հետո: Իր բնույթով լինելով մահմեդական՝ այս Էմիրությունը գործում էր Արաբական խալիֆության ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, սակայն ընդգծված քրդական էր: Ձգտելով պահպանել իր անկախությունը՝ Էմիրությունը եռանդուն դիմադրություն էր ցույց տալիս ինչպես Բյուզանդական կայսրությանը, այնպես էլ Արաբական խալիֆությանն և Սելջուկյան սուլթանությանը, թեև վերջինի դեմ պայքարն ավարտվեց անհաջողությամբ:

Սկզբնաղբյուրներում Մրվանյանների Էմիրության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Մրվանյանների Էմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 40.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Մրվանյանների Էմիրությունը վերացավ 1138 թվականին, երբ նրա տարածքն ընկավ Չանգյանների աթաբեկության տիրապետության տակ:

83. **Շուաբյանների Էմիրություն:** Շուաբյանների Էմիրությունը, ըստ Էուրթյան, հանդիսանալով քաղաք-Էմիրություն, ստեղծվեց 829 թվականին և ընդգրկում էր Տփղիսն ու հարակից տարածքները: Իր բնույթով լինելով մահմեդական՝ այս Էմիրությունը գործում էր Արաբական խալիֆության ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, թեև նրա պետական համակարգում զգալի դեր ուներ նաև տեղական, այդ թվում նաև հայկական տարրը: Յարկ Է Նշել, որ զուտ ռազմական առումով լինելով բավականին թույլ, սակայն այնուհանդերձ տիրելով Տփղիսի նման ուժեղ մի ամրության, այս Էմիրության դերը բավականին կարևոր էր:

Սկզբնաղբյուրներում Շուաբյանների Էմիրության բանակի մասին տեղեկություններ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Շուաբյանների Էմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 5.000 ռազմիկ, որոնք

հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Շուաբյանների էմիրությունը վերացավ 1122 թվականին:

84. Դվինի էմիրություն: Դվինի էմիրությունը, ըստ էության, հանդիսանալով քաղաք-էմիրություն, ստեղծվեց IX դարի երրորդ քառորդում և ընդգրկում էր Դվինը ու հարակից տարածքները: Իր բնույթով լինելով մահմեդական՝ այս էմիրությունը գործում էր Արաբական խալիֆոթյան ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, թեև նրա պետական համակարգում զգալի դեր ուներ նաև հայկական տարրը: Հարկ է նշել, որ զուտ ռազմական առումով լինելով բավականին թույլ, սակայն այնուհանդերձ տիրելով Դվինի նման ուժեղ մի ամրության, այս էմիրության դերը բավականին կարևոր էր:

Սկզբնաղբյուրներում Դվինի էմիրության բանակի մասին տեղեկություններ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Դվինի էմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 5.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Դվինի էմիրությունը վերացավ 929 թվականին:

85. Գողթնի էմիրություն: Գողթնի էմիրությունը, որը ստեղծվեց 913 թվականին, ընդգրկում էր Գողթն գավառը՝ կենտրոն ունենալով Երևշակ ամրոցը: Իր բնույթով լինելով մահմեդական՝ այս էմիրությունը գործում էր Արաբական խալիֆոթյան ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում:

Սկզբնաղբյուրներում Գողթնի էմիրության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Գողթնի էմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 5.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Գողթնի էմիրությունը վերացավ 998 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Անիի թագավորության:

86. Սաջյանների էմիրություն: Սաջյանների էմիրությունը, առանձնանալով Արաբական խալիֆոթյունից, ստեղծվեց 890 թվականին և ընդգրկում էր հիմնականում պատմական Ատրպատականը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել նաև հարակից որոշ շրջաններ: Այս էմիրությունը առաջինն էր Արաբական խալիֆոթյան փլատակների վրա Ատրպատականում ստեղծված էմիրություններից: Գործելով Արաբական խալիֆոթյան ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս պետությունը այնուհանդերձ պարունակում էր տեղական խիստ զգալի տարրեր: Պետությունում բավականին ուժեղ էր քրդական, պարսկական և թյուրքական տարրը, որն իր ազդեցությունն էր թողնում պետական համակարգի, այդ թվում նաև բանակի վրա: Պետությունում կային գուլյամների զգալի ուժեր, որոնք հանդիսանում էին կենտրոնական իշխանության հենարանը: Սաջյանների էմիրությունը ուներ տարածաշրջանային բավականին ծանրակշիռ նշանակություն: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը, թեև պատմական կարճ ժամանակահատվածում, սակայն խիստ զգալի է:

Սկզբնաղբյուրներում Սաջյանների էմիրություն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Սաջյանների էմիրություն բանակը կարող էր կազմել մոտ 120.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 100.000 հոգին: Սաջյանների էմիրությունը վերացավ 929 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Չիյարյանների էմիրությանը:

87. Չիյարյանների էմիրություն: Չիյարյանների էմիրությունը, ստեղծվելով Սաջյանների էմիրության փլատակների վրա, ընդգրկում էր հիմնականում պատմական Ատրպատականը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել նաև հարակից որոշ շրջաններ: Այս էմիրության հիմքը Գիլանն էր և նրանում պարսկական տարրը առավել առաջնային էր, թեև Արաբական խալիֆոթյանը բնորոշ ընդհանուր օրինաչափությունները այնուհանդերձ պահպանվում էին: Չիյարյանների էմիրությունը ուներ տարածաշրջանային բավականին ծանրակշիռ նշանակություն: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը փոքր է:

Սկզբնաղբյուրներում Չիյարյանների էմիրություն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Չիյարյանների էմիրություն

բանակը կարող էր կազմել մոտ 80.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 60.000 հոգին: Չիյարյանների էմիրությունը զրկվեց տարածաշրջանային դերից 941 թվականին, թեև դրանից հետո էլ զուտ տեղական մակարդակով շարունակեց իր գոյությունը մինչև 1090 թ-ը:

88. **Սալարյանների էմիրություն:** Սալարյանների էմիրությունը, ստեղծվելով Չիյարյանների էմիրության փլատակների վրա, 941 թ-ից ընդգրկում էր հիմնականում պատմական Ատրպատականը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել նաև հարակից որոշ շրջաններ, այդ թվում նաև Հայաստանում և Աղվանքում: Այս էմիրությունում պարսկական տարրը ևս ուժեղ էր, թեև ոչ Չիյարյանների ժամանակաշրջանի մակարդակով, երբ Սալարյանները ավելի մեծ տեղ էին տալիս քրդաթյուրքական և արաբական տարրին: Սալարյանների էմիրությունը ևս մեծ հաշվով գործում էր Արաբական խալիֆությանը բնորոշ ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, թեև արևելյան և տեղական տարրերի զգալի գերակշռությամբ: Սալարյանների էմիրությունը ուներ տարածաշրջանային բավականին ծանրակշիռ նշանակություն: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը բավականին մեծ է:

Սկզբնաղբյուրներում Սալարյանների էմիրություն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Սալարյանների էմիրություն բանակը կարող էր կազմել մոտ 120.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 100.000 հոգին: Սալարյանների էմիրությունը զրկվեց տարածաշրջանային դերից 982 թվականին, թեև դրանից հետո էլ զուտ տեղական մակարդակով շարունակեց իր գոյությունը մինչև 1070 թ-ը:

89. **Ռավվադյանների էմիրություն:** Ռավվադյանների էմիրությունը, առանձնանալով Հերում իշխող գահատոհմից և ստեղծվելով Սալարյանների էմիրության փլատակների վրա, 982 թ-ից ընդգրկում էր հիմնականում պատմական Ատրպատականը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել նաև հարակից որոշ շրջաններ, այդ թվում նաև Հայաստանում և Աղվանքում: Այս էմիրությունում գերիշխող էր քրդական տարրը: Թեև մեծ հաշվով Ռավվադյանների էմիրությունը ևս գործում էր Արաբական խալիֆությանը բնորոշ ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, սակայն միջինասիական բնորոշ գծերն այստեղ այնուհանդերձ ավելի ընդգծված էին, իսկ պետությունն էլ ձգտում էր լայն համագործակցության Միջին Ասիայի ուժերի և ամենից առաջ Ղազնևիների սուլթանության հետ, ընդ որում, եթե վերջինիս հետ հարաբերությունները դեռևս քիչ թե շատ հավասար հիմքերի վրա էին, ապա Սելջուկյան սուլթանության պարագայում այդ հավասարակշռությունը պահպանել արդեն ոչ մի կերպ չստացվեց:

Սկզբնաղբյուրներում Ռավվադյանների էմիրություն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Ռավվադյանների էմիրություն բանակը կարող էր կազմել մոտ 150.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 120.000 հոգին: Ռավվադյանների էմիրությունը զրկվեց տարածաշրջանային դերից 998 թվականին, թեև դրանից հետո էլ զուտ տեղական մակարդակով շարունակեց իր գոյությունը մինչև 1070 թ-ը:

90. **Համդանյանների էմիրություն:** Համդանյանների էմիրությունը, առանձնանալով Արաբական խալիֆությունից, ստեղծվեց 930 թվականին և ընդգրկում էր հիմնականում Հյուսիսային Միջագետքը ու Հյուսիսային Ատրիքը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել նաև հարակից որոշ շրջաններ: Այս էմիրությունը ուներ արաբական դասական գծեր, իսկ նրա բանակում էլ զգալի դեր ուներ բեդվինական տարրը: Հարկ է նշել, սակայն, որ էմիրությունը լայնորեն կիրառում էր ոչ միայն բեդվինական, այլև այլ ցեղերի պատկանող ուժեր, այդ թվում օրինակ դելմիկներ, ինչպես նաև հանդիսանում էր իր ժամանակի հակաբյուզանդական պայքարի առաջամարտիկը: Էմիրությունը բաժանված էր երկու ճյուղի՝ Մոսուլ և Հալեպ: Ձևական առումով առաջնություն ուներ Մոսուլը, սակայն գործնականում առաջնությունը հիմնականում պատկանում էր Հալեպին, որի սիրտն ու հոգին արդեն իսկ մի քանի անգամ հիշատակված Սեյֆ-էդ-Դուլան էր:

Իրավիճակը հստակ պատկերացնելու համար նշենք, որ, սկսած Սեյֆ-էդ-Դուլայի կառավարման սկզբից, Համդանյանների էմիրությունը, և հատկապես Հալեպի ճյուղը, իր վրա

վերցրեց Բյուզանդական կայսրության, Հայոց պետական միավորների, ինչպես նաև Ֆաթիմյանների խալիֆության դեմ պայքարելու բեռը: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ տաղանդավոր և դե-ֆակտո անկախ Սեյֆ-էդ-Դուլան, ընդունելով խալիֆի գերագույն իշխանությունը, հաջողությամբ խաղալով «հավատի համար մաքառողի» դերը ու ազդելով մահմեդականների կրոնական գգացումների վրա, կարողացավ իր ձեռքի տակ հավաքել խոշոր ռազմական ուժեր, ի դեմս խալիֆության տարբեր ծայրերից ժամանող մեծաթիվ կամավորների, ինչպես նաև այն ուժերի, որոնց խալիֆը կամ Բուլժեյանների Էմիրության տիրակալները իրենք էին դնում Համդանյանների տնօրինության տակ: Այս Էմիրությունը կարողացավ լուրջ դիմադրություն կազմակերպել Բյուզանդական կայսրության առաջխաղացմանը, թեև այդ պայքարը ի վերջո ավարտվեց անհաջողությամբ, իսկ Բաղդադում իշխանության եկած Բուլժեյաններն էլ կարողացան լուրջ հարվածներ հասցնել Համդանյանների Էմիրությանը՝ թուլացնելով այն: Արդյունքում՝ Համդանյանների Էմիրությունն ի վերջո արևելքում Բուլժեյաններին գիշեց հսկայական տարածքներ և թուլացավ: Արդեն 983 թ-ից Համդանյանների Էմիրությունը ընդունեց Ֆաթիմյանների խալիֆության, իսկ 985 թ-ից էլ՝ Բյուզանդական կայսրության գերիշխանությունը: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը, թեև պատմական կարճ ժամանակահատվածում, սակայն զգալի է:

Սկզբնաղբյուրներում Համդանյանների Էմիրությունն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Համդանյանների Էմիրությունն բանակը կարող էր կազմել մոտ 80.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 70.000 հոգին: Համդանյանների Էմիրությունը վերացավ 1016 թվականին:

91. **Նոմայրյանների Էմիրություն:** Նոմայրյանների Էմիրությունը, առանձնանալով Համդանյանների Էմիրությունից, ստեղծվեց 990 թվականին, երբ վերջնականապես տարածաշրջանային նշանակությունից զրկված և միջին ֆեոդալների վերածված Համդանյանների Էմիրների տիրապետության տակից դուրս եկած ու մինչ այդ նրանց բանակի հիմնական տարրերից մեկը կազմող բեդվիները սկսեցին գործել ինքնուրույն: Այս Էմիրությունը, լինելով կարծես Համդանյանների Էմիրության պարզեցված տարբերակը, մեծ հաշվով վերջնականապես այդպես էլ չկայացավ և, ընդգրկելով Հյուսիսային Միջագետքի ու Հյուսիսային Ասորիքի որոշ շրջաններ և կենտրոն ունենալով Խառանը, ուներ կիսաբոլոր բնույթ: Էմիրությունը, որպես կանոն, չէր ձգտում տարածաշրջանային որևէ լուրջ դերակատարության՝ ավելի շատ զբաղվելով ավազակությամբ, ասպատակություններով, վարձկան և ուղեկցորդական բնույթի ծառայություններով: Պետության առանց բացառությամբ ռազմական ողջ ուժը ներկայացված էր բեդվիական թեթև հեծելազորով, կային փոքրաքանակ միջին հեծյալներ և չնչին թվով հետևակայիններ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը չնչին է:

Սկզբնաղբյուրներում Նոմայրյանների Էմիրությունն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Նոմայրյանների Էմիրությունն բանակը կարող էր կազմել մոտ 20.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Նոմայրյանների Էմիրությունը վերացավ 1081 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Ուկայյանների Էմիրությանը:

92. **Ուկայյանների Էմիրություն:** Ուկայյանների Էմիրությունը, առանձնանալով Համդանյանների Էմիրությունից, ստեղծվեց 990 թվականին, երբ վերջնականապես տարածաշրջանային նշանակությունից զրկված և միջին ֆեոդալների վերածված Համդանյանների Էմիրների տիրապետության տակից դուրս եկած ու մինչ այդ նրանց բանակի հիմնական տարրերից մեկը կազմող բեդվիները սկսեցին գործել ինքնուրույն: Այս Էմիրությունը, լինելով ավելի զարգացած և ավելի հակված դեպի կայացվածությունը, քան նույն Նոմայրյանների Էմիրությունն էր, XI դարի կեսերին տարածաշրջանային որոշակի հավակնություններ ձեռք բերեց, սակայն հետագայում կուլ գնաց Սելջուկյան սուլթանությանը: Էմիրությունն ընդգրկում էր Հայոց Միջագետքի և Հյուսիսային Միջագետքի որոշ շրջաններ՝ իրենից կարծես ներկայացնելով այն առավելագույնը, որին ընդունակ էին բեդվիները: Պետության ռազմական ուժի գերակշիռ մասը ներկայացված էր բեդվիական թեթև հեծելազորով, կային նաև փոքրաքանակ միջին հեծյալներ և որոշ թվով հետևակայիններ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը զգալի է:

Սկզբնաղբյուրներում Ուկայյանների էմիրությունն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Ուկայյանների էմիրությունն բանակը կարող էր կազմել մոտ 50.000 ռազմիկ, որոնցից, մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 45.000 հոգին: Ուկայյանների էմիրությունը վերացավ 1081 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Սելջուկյան սուլթանությանը:

93. **Միրդասյանների էմիրություն:** Միրդասյանների էմիրությունը, 1025 թվականին ստեղծվելով Համդանյանների էմիրության փլատակների վրա, մեծապես հանդիսանում էր հենց վերջիններիս ռազմական ծառայության տակ գտնվող քրդերի գործունեության արդյունք: Այս էմիրությունը, լինելով կարծես Համդանյանների էմիրության հալեայան ճյուղի շարունակությունը և գործելով վերջինիս բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում, մեծ հաշվով, սակայն, այդպես էլ չհասավ նախորդի մակարդակին՝ ընդգրկելով Հյուսիսային Ասորիքի որոշ շրջաններ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը չնչին է:

Սկզբնաղբյուրներում Միրդասյանների էմիրությունն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Միրդասյանների էմիրությունն բանակը կարող էր կազմել մոտ 20.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Միրդասյանների էմիրությունը վերացավ 1081 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Սելջուկյան սուլթանությանը:

94. **Մագիադյանների էմիրություն:** Մագիադյանների էմիրությունը ստեղծվեց 961 թվականին, երբ վերջնականապես տարածաշրջանային նշանակությունից զրկված և միայն հոգևոր իշխանությունը պահպանած Արաբական խալիֆների տիրապետության տակից դուրս եկած ու մինչ այդ նրանց բանակի հիմնական տարրերից մեկը կազմող բեդվինները Միջագետքի հարավում սկսեցին գործել ինքնուրույն: Այս էմիրությունը, սակայն, մեծ հաշվով վերջնականապես այդպես էլ չկայացավ և, կենտրոն ունենալով հիլան, ուներ կիսաբեզլոր բնույթ: Այս էմիրության էմիրները, ցանկանալով օգտվել Սելջուկյան սուլթանության սկիզբ առնող քայքայումից, XII դարի առաջին կեսին մի պահ փորձեցին իրենց վրա վերցնել Աբբասյանների խալիֆների դերակատարությունը և, իրեն ներկայացնելով որպես «արաբների թագավորներ», թյուրքական ամենաիշխանության դեմ բեդվինական դիմադրություն կազմակերպել, սակայն անհաջողության մատնվեցին, ինչի արդյունքում էմիրությունն աստիճանաբար թուլացավ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը գործնականում բացակայում է:

Սկզբնաղբյուրներում Մագիադյանների էմիրությունն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Մագիադյանների էմիրությունն բանակը կարող էր կազմել մոտ 40.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Մագիադյանների էմիրությունը վերացավ 1155 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Սելջուկյան սուլթանությանը:

95. **Թուլունյանների էմիրություն:** Թուլունյանների էմիրությունը, որը հիմնադրվել էր 868 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Եգիպտոսը և Հյուսիսային Աֆրիկայի կենտրոնական որոշ հատվածներ, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել որոշ հարակից տարածքներ, այդ թվում նաև Ասորիքը: Այս էմիրությունը առաջինն էր Արաբական խալիֆության փլատակների վրա Եգիպտոսի տարածքում ստեղծված պետական միավորներից: Ստեղծված լինելով արմատներով դեպի թյուրքերը գնացող գուլյամների կողմից՝ այս էմիրությունն գործում էր Արաբական խալիֆությանը բնորոշ ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում: Բանակում զգալի դեր ուներ բեդվինական և բերբերական տարրը՝ ի դեմս վերջիններիս ներկայացրած հիմնականում թեթև ու միջին հեծելազորի, կային նաև սևամորթների որոշ ուժեր: Կարևոր էր նաև նավատորմի դերը, որը գտնվում էր բարձր պատրաստության վիճակում: Էմիրությունը ձգտում էր ծովում դիմադարձել Բյուզանդական կայսրությանը, սակայն միաժամանակ այն նաև ռազմաքաղաքական լուրջ մրցակցության մեջ էր Արաբական խալիֆության հետ՝ մի պայքար, որն ավարտվեց անհաջողությամբ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը փոքր է՝ պայմանավորված վերջինիս հետ Բյուզանդական կայսրության ունեցած հարաբերություններով:

Սկզբնաղբյուրներում Թուլունյանների էմիրության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով

Թուլունյանների եմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 120.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 90.000 հոգին: Թուլունյանների եմիրությունը վերացավ 905 թվականին, երբ նրա տարածքը կրկին ընդգրկվեց Արաբական խալիֆության կազմում:

96. **Իխշյանների եմիրություն:** Իխշյանների եմիրությունը, որը հիմնադրվել էր 935 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Եգիպտոսը և Յուսիսային Աֆրիկայի կենտրոնական որոշ հատվածներ, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել որոշ հարակից տարածքներ, այդ թվում նաև Ասորիքը: Այս եմիրություն գործում էր Արաբական խալիֆությանը բնորոշ ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում: Բանակում զգալի դեր ուներ բեդվինական և բերբերական տարրը՝ ի դեմս վերջիններիս ներկայացրած հիմնականում թեթև ու միջին հեծելազորի, կային նաև սևամորթների զգալի ուժեր: Եմիրությունը ձգտում էր դիմադարձել արևմուտքից առաջխաղացող Ֆաթիմյաններին, ինչպես նաև Ասորիքի վրա հյուսիսից ճնշում գործադրող Յամդանյաններին: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը չնչին է՝ պայմանավորված է վերջինիս հետ Բյուզանդական կայսրության և Յամդանյանների եմիրության ունեցած հարաբերություններով:

Սկզբնաղբյուրներում Իխշյանների եմիրության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Իխշյանների եմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 100.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 80.000 հոգին: Իխշյանների եմիրությունը վերացավ 969 թվականին, երբ նրա տարածքը ընդգրկվեց Ֆաթիմյանների խալիֆության կազմում:

97. **Ֆաթիմյանների խալիֆություն:** Ֆաթիմյանների խալիֆությունը, որը հիմնադրվել էր 969 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Եգիպտոսը և Յուսիսային Աֆրիկայի կենտրոնական հատվածը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել որոշ հարակից տարածքներ, այդ թվում նաև Ասորիքը: Այն իրենից ներկայացնում էր թեոկրատիկ մահմեդական մի պետություն և գործում էր Արաբական խալիֆությանը բնորոշ ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում՝ իսլամի շիա դավանանքի սահմաններում: Այս պետությունը զարգացրեց և կատարելության հասցրեց բերբերական ռազմական ներուժը, քանզի վերջինիս բանակում զգալի դեր ուներ ամենից առաջ բերբերական տարրը՝ ի դեմս վերջիններիս ներկայացրած հիմնականում թեթև ու միջին հեծելազորի: Կային նաև բեդվինական ուժեր, իսկ իր գոյություն երկրորդ շրջանում էլ Եական էր նաև թյուրք և սևամորթ վարձկանների, ինչպես նաև հայերի դերը: Խալիֆությունը ձգտում էր ծովում դիմադարձել Բյուզանդական կայսրությանը, ինչպես նաև ռազմաքաղաքական մրցակցության մեջ էր Արաբական խալիֆության, հետո արդեն Սելջուկյան սուլթանության և նրա փլատակների վրա ստեղծված պետական միավորների ու ամենից առաջ Չանգյանների աթաբեկության հետ, մի պայթյալ, որն ի վերջո ավարտվեց անհաջողությամբ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը զգալի է՝ կապված նախ Բյուզանդական կայսրության, իսկ հետո արդեն Հայաստանի արևմուտքում ստեղծված պետական միավորների հետ ծավալված հարաբերությունների հետ:

Սկզբնաղբյուրներում Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 220.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 200.000 հոգին: Ֆաթիմյանների խալիֆությունը վերացավ 1171 թվականին, երբ իշխող գահատոհմը փոխարինվեց Էյուբյանների գահատոհմով:

98. **Կախեթի քորեպիսկոպոսություն:** Կախեթի քորեպիսկոպոսությունը, որը ստեղծվեց 787 թվականին, ընդգրկում էր հիմնականում Արևելյան Վրաստանը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել որոշ հարակից շրջաններ, հատկապես Կովկասյան լեռնաշղթայում: Պետությունն իրենից ներկայացնում էր վաղ ֆեոդալական տիպի թեոկրատիկ իշխանություն՝ տոհմատիրական կարգերի պահպանմանմամբ և ցեղային մնացուկների զգալի առկայությամբ: Կախեթի քորեպիսկոպոսությունը, թեև մեծ հաշվով ուներ տեղական նշանակություն և գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացումների, բայց այնուհանդերձ տեղական քաղաքական մակարդակով հաճախ լուրջ հավակնություններ էր դրսևորում: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Կախեթի քորեպիսկոպոսության դերը զգալի է: Սկզբնաղբյուրներում այս

պետություն բանակի մասին տեղեկությունները գործնականում բացակայում են, սակայն կարելի է ենթադրել, որ այն գործում էր վրացական և կովկասյան պետական միավորների հիմնական օրինաչափությունների սահմաններում՝ հյուսիսկովկասյան տոհմատիրական-ցեղային համակարգի մնացուկների որոշակի պահպանմամբ:

Կախեթի բորեպիսկոպոսության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում այն կարող էր կազմել մոտ 40.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 35.000 հոգին: Կախեթի բորեպիսկոպոսությունը վերացավ 1105 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Զարթլի թագավորությանը:

99. **Քարթլի թագավորություն:** Վրաստանի կենտրոնական մասը ընդգրկող այս պետությունը առաջացավ 980 թվականին, երբ «թագավոր Աբխազաց» Բագրատը Արտանուջի թագավորության փաստացի տիրակալ Դավիթ Բագրատունու, ինչպես նաև վրաց և աբխազ իշխանների գործունե աջակցությամբ ստեղծում է Զարթլի թագավորությունը, իսկ նրա արքան, ստատիկ վիճակում ունենալով նաև «թագավոր Յայոց» տիտղոսը, իրավունք է ստանում լիովին ակտիվ կերպով օգտվել արդեն նաև Արտանուջի թագավորության արքայական տիտղոսի մի մասից՝ «թագավոր Վրաց»-ից՝ հռչակվելով արդեն «թագավոր Աբխազաց և Վրաց»: Զարթլի թագավորությունը հիմնականում ընդգրկում էր Վրաստանի կենտրոնական մասը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ նրա կազմում են եղել Վրաստանն ամբողջությամբ, Յայաստանի հյուսիսային շրջանները և այլ տարածքներ: Պետությունն իրենից ներկայացնում էր զարգացած ֆեոդալական տիպի միապետություն և իր տարածաշրջանում հանդիսանում էր գլխավոր գործող ուժերից մեկը: Զարթլի թագավորությունը, գոյություն ունենալով մոտ 800 տարի, պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում ունեցել է մեկը մյուսից էականորեն տարբեր տիպի բանակներ: Պայմանականորեն Զարթլի թագավորության բանակի էվոլյուցիայի հիմնական փուլերը կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

ա) **980-1460 թվականներ:** Այս ժամանակահատվածում Զարթլի թագավորություն բանակն իրենից ներկայացնում էր տիպիկ ֆեոդալական ռազմական մի ուժ, որոնց մեջ առաջնային դերերից մեկը պատկանում էր հայերին: Չգալի դեր ուներ նաև ալանական տարրը, իսկ պատմական կարճ մի ժամանակահատվածում՝ նաև ղփչախականը: Այս ժամանակահատվածի, ինչպես թերևս նաև թագավորության գոյության ողջ ժամանակահատվածի գազաթնակետն է հանդիսանում 1110-1225 թվականները, երբ վերջինիս բանակը կազմում էր 90.000 ռազմիկ, որոնցից 30.000-ը բաժին էր ընկնում հայերին: Թագավորությունը խիստ ծանր հարված ստացավ Մոնղոլական տերության առաջխաղացման արդյունքում 1230-ական 1240-ական թվականներին, այն մասնակի վերականգնեց դիրքերը XIV դարի կեսերին, սակայն, հերթական ծանր հարվածը ստանալով Թեմուրյանների էմիրության բանակի կողմից, հետագա հարյուրամյակում կիսվեց երեք մասի՝ բուն Զարթլի թագավորություն, Իմերեթիայի թագավորություն և Կախեթի թագավորություն:

ա) **1460-1724 թվականներ:** Այս ժամանակահատվածում Զարթլի թագավորության բանակը, աստիճանաբար զրկվեց իր ֆեոդալական բնույթից: Բանակում սկսեց մեծանալ հրազենի դերը, զգալիորեն բարձրացավ կարգապահությունը, հստակեցվեցին կառուցվածքային և կառավարման համակարգերը, ինչպես նաև գործողությունների ծրագրերը: Իմ գնահատականով այս շրջանում Զարթլի թագավորություն բանակը կազմել է մոտ 40.000 ռազմիկ, որոնցից, սակայն, մեկ ուղղությամբ կարող էր մարտադաշտ դուրս բերվել և կիրառվել լավագույն դեպքում 30.000-ը:

Մարտական գործողություններում Զարթլի թագավորության բանակը իր գոյության տարբեր փուլերում հիմնական շեշտը դնում էր տարբեր հանգամանքների վրա՝ կախված իր կազմավորման ու կառավարման առանձնահատկություններից: Հիմնականում, սակայն, կապված այն բանի հետ, որ պետությունը, որպես կանոն, ռազմական առումով զիջում էր իր վրա հարձակվող ուժերին, վերջինս ձգտում էր խուսափել կանոնավոր ընդհարումից և վճռական ճակատամարտից՝ թեկուզ իր մայրաքաղաք Տփղիսի զիջման գնով: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս թագավորության դերը հսկայական է, քանի որ պատմական երկար ժամանակահատվածում նրա տիրապետության տակ են եղել հոծ հայաբնակ շրջաններ, իսկ հայերն էլ եղել են թագավորության առաջատար ուժերից մեկը:

100. **Ղարախանյանների խանություն:** Ղարախանյանների խանությունը, որը պատմական ասպարեզում է հայտնվում է IX դարի կեսից, ընդգրկում էր Սիր-Ղարյա գետերից մինչև Ջունգարյան դարպասներ ձգվող հատվածը՝ Յոթնագետքը:

Ղարախանյանների խանության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական թեթև հեծելազորն էր, թեև գոյություն ունեին նաև ծանր հեծելազորային որոշ ուժեր: Մարտական գործողություններում Ղարախանյանների խանություն բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակը իրեն ընդհանուր առումով վատ չէր դրսևորում նաև դրանում: Ղարախանյանների խանության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունը հարավայինն էր:

Սկզբնաղբյուրներում Ղարախանյանների խանության բանակի ընդհանուր թվաքանակի մասին տեղեկությունները սուղ են: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Ղարախանյանների խանության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 150.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 130.000 հոգին: Ղարախանյանների խանությունը վերացավ 1220 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Մոնղոլական տերությանը:

101. **Ղփչախական խանություն:** Ղփչախական խանությունը պատմական ասպարեզում է հայտնվում է XI դարի կեսերից: Այն իրենից ներկայացնում էր դասական տափաստանային դեմոկրատիայի փուլում գտնվող մի պետություն և գործում էր Պաժինակական խանությանը բնորոշ ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում: Խանությունը բաժանված էր չորս խոշոր հատվածների, որոնք հաճախ գործում էին ավտոնոմ և հազվադեպ էին միավորում ուժերը միասնական գործողությունների համար:

Մարտական գործողություններում Ղփչախական խանություն բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա՝ ամեն կերպ ձգտելով խուսափել մերձամարտից: Ղփչախական խանության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունները Արևելյան Եվրոպան ու Ռուսական իշխանությունների զբաղեցրած տարածքներն էին: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը բավականին փոքր է՝ պայմանավորված վերջինիս հետ Բյուզանդական կայսրության ունեցած հարաբերություններով, ինչպես նաև Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ հազվադեպ ցուցաբերված ռազմական ակտիվությամբ:

Սկզբնաղբյուրներում Ղփչախական խանության բանակի ընդհանուր թվի մասին տեղեկություններ չկան: Ըստ իմ գնահատականի ողջ պետության մակարդակով Ղփչախական խանության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 150.000 ռազմիկ, որոնք մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել գործնականում ողջ կազմով: Ղփչախական խանությունը վերացավ 1238 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Մոնղոլական տերությանը:

102. **Հռոմեական Սրբազան կայսրություն:** Մեծ հաշվով հառնելով Ֆրանկական կայսրության ավերակներից և կրելով վերջինիս քաղաքական ժառանգության կնիքը՝ այս կայսրությունը ուներ ավելի շատ ընդգծված գերմանական բնույթ: Այստեղ էր, որ զարգացան և իրենց դասական տեսքով արտահայտությունը գտան զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանին բնորոշ երևույթները և ամենից առաջ ասպետության դարաշրջանը: Կայսրությունն իրենից ներկայացնում էր զարգացած ֆեոդալական տիպի մի պետություն, որի բանակում հիմնական հարվածային ուժը ծանր ասպետական հեծելազորն էր, թեև կային նաև հեծելազորային այլ ուժեր, ինչպես նաև հետևազոր: Մարտական գործողություններում կայսրություն բանակը հիմնական շեշտը դնում էր ուղիղ ճակատային հարվածների վրա, իսկ մերձամարտի անխուսափելիության պարագայում էլ ձգտում էր անհատական մենամարտերի: Կայսրություն ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր իր հարևան գրեթե բոլոր տարածքները: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը չնչին է՝ պայմանավորված վերջինիս հետ Բյուզանդական կայսրության ունեցած հարաբերություններով: Սկսած XIII դարից պետության պատմությունը այլևս ոչ մի կերպ չի առնչվում Հայ ժողովրդի ռազմական պատմությանը:

Հռոմեական Սրբազան կայսրության բանակի թվաքանակի մասին տեղեկություններ կան, սակայն դրանց արժանահավատությունը որոշակի հարցեր է առաջացնում: Ըստ իմ գնահատականի, իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետին այս թագավորության

բանակը կազմել է մինչև 150.000 ռազմիկ, թեև, հատկապես հետագա դարերում, գործնականում հավաքել այս ուժերը մեկ խնդրի լուծման համար անհնար էր:

103. Ապուլիայի դքսություն: Ապուլիայի դքսությունն իրենից ներկայացնում էր Իտալիայի հարավում Նորմանական վարձկանների կողմից ստեղծված դասական ֆեոդալական-ասպետական բնույթ ունեցող մի պետություն՝ վերջինիս բնորոշ բոլոր օրինաչափությունների պահպանմամբ, որը, սակայն հետագայում աստիճանաբար վերածվեց միջին ֆեոդալական մի իշխանության: Դքսությունը գիշատիչ քաղաքականություն էր վարում իր բոլոր հարևանների նկատմամբ, իսկ Բյուզանդական կայսրության հետ հակասությունն էլ, չնայած որոշ հաջողությունների, մեծ հաշվով ավարտվեց անարդյունք:

Պետության դաշտային բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կազմում էր ոչ ավել, քան 30.000 ռազմիկ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը չնչին է՝ պայմանավորված վերջինիս հետ Բյուզանդական կայսրության ունեցած հարաբերություններով: Սկսած XIII դարից պետության պատմությունը այլևս ոչ մի կերպ չի առնչվում Հայ ժողովրդի ռազմական պատմությանը:

104. Ղազնևիների սուլթանություն: Ղազնևիների սուլթանությունը, որը կենտրոնական իշխանության թուլության պայմաններում ստեղծվեց Արաբական խալիֆոթյան արևելյան սահմանային տարածքներում տեղակայված ղազնևիների և գուլյամների ինքնակազմակերպման հաշվին, սկսած արդեն X դարի երկրորդ կեսից ընդգրկում էր հիմնականում Իրանական լեռնաշխարհի արևելյան, ինչպես նաև Միջին Ասիայի կենտրոնական ու արևելյան որոշ հատվածները, իսկ 1040 թվականից սկսած էլ՝ միայն Իրանական լեռնաշխարհի ծայր արևելյան հատվածները: Պետությունն իրենից ներկայացնում էր տափաստանային դեմոկրատիայի զգալի տարրեր ունեցող զարգացած ֆեոդալական միապետություն՝ սուլթանի անսահմանափակ իշխանությամբ: Փաստորեն այն, ինչ չհաջողվեց լիարժեք կյանքի կոչել Մելիտեի և Տարսուսի եմիրությունների պարագայում, կյանքի կոչվեց Իրանական լեռնաշխարհի ծայր արևելքում: Ղազնևիների սուլթանությունը իր տարածաշրջանում հանդիսանում էր հիմնական գերիշխող ուժը և իսլամի սուննի ուղղության գլխավոր ներկայացուցիչը: Ղազնևիների սուլթանության բանակում հիմնական հարվածային ուժը թյուրքական տափաստանային քոչվոր տարբեր մակարդակների հեծելազորն էր, ինչպես նաև ծանր ու թեթև ոչ վատ հետևազորը: Բանակում զգալի դերակատարություն ունեին գուլյամները, որոնք կազմում էին կենտրոնական իշխանության մշտական հարվածային ուժը և հենարանը, սակայն ռազմական հիմնական դերակատարությունը պատանում էր ղազնևիների սոցիալ-կրոնական ուղղվածությանը:

Բանակում տարբեր ժամանակներում ներկայացված էին նաև հեծյալ ու հետևակ վարձկան և (կամ) դաշնակից ռազմիկներ պետության կամ հարակից տարածքում բնակվող հիմնականում քոչվոր տարրերից, որոնց տեսակարար կշիռը զգալի էր: Մարտական գործողություններում այս սուլթանության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու, իսկ երբեմն էլ նաև աստիճանաբար հաջողության հասնելու մարտավարության վրա: Այս բանակը իրեն փայլուն էր դրսևորում և մերձամարտում, և հեռամարտում: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Ղազնևիների սուլթանության դերը հիմնականում միջնորդավորված է, երբ, կապված վերջինիս լուրջ ռազմաքաղաքական կշիռի հետ, վերջինիս հզորության վայրիվերումները անխուսափելիորեն այս կամ այն չափով զգացվում էին Հայաստանում և հարակից երկրներում: Ղազնևիների սուլթանության ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր արևելյան ուղղությունը՝ ի դեմս Ղարախանյանների խանության և հնդկական պետական միավորների դեմ պայքարի: Երկրորդական ուղղություն էր համարվում դիմակայությունը արևմուտքում՝ քրիստոնյա ուժերի հետ: Սուլթանության պատմությունը կարելի է պայմանականորեն բաժանել երկու փուլի՝ մինչև 1040 թվականը և դրանից հետո, երբ առաջին փուլում այն հանդես էր գալիս որպես տարածաշրջանի գիշատիչ հեգեմոն, իսկ երկրորդում՝ բացառապես միայն տեղական նշանակություն ունեցող ուժ:

Սկզբնաղբյուրներում Ղազնևիների սուլթանությունն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան, թեև առանձին մարտական գործողություններում մասնակցած բանակների թվաքանակների մասին որոշ տեղեկություններ կան: Իմ գնահատականով իրականում ողջ պետության մակարդակով Ղազնևիների սուլթանությունն բանակը X դարի վերջին և XI դարի կեսերին XII դարերում իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 120.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին

դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 100.000-ը (օրինակ՝ 1040 թ-ի մայիսի 23-ից 25-ը ընթացած Դանդանականի ճակատամարտ): Ղազնևիների սուլթանությունը, որպես իրենից տարածաշրջանային ուժ ներկայացնող երևույթ, դադարեց գոյություն ունենալ 1040 թ-ից և վերջնականապես վերացավ դրանից մոտ 100 տարի անց՝ 1151 թ-ին:

105. Սելջուկյան սուլթանություն: Սելջուկյան սուլթանությունը, որը հիմնադրվել էր 1040 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Իրանական լեռնաշխարհը, Միջագետքը, Ասորիքը, Արաբական թերակղզին և Փոքր Ասիան, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Հայաստանի, Վրաստանի, Ադվանքի, Միջին Ասիայի ու Հնդկաստանի որոշ շրջաններ կամ դրանք՝ ամբողջությամբ: Պետությունն իրենից ներկայացնում էր ձևականորեն թեոկրատիկ և Արաբական խալիֆոթյան իրավական տարածքում գործող, իսկ փաստացի՝ տափաստանային դեմոկրատիայի զգալի տարրեր ունեցող զարգացած ֆեոդալական միապետություն՝ սուլթանի անսահմանափակ իշխանությամբ: Այն իր ժամանակին արևելքում հանդիսանում էր հիմնական գերիշխող ուժը և իսլամի սուննի ուղղության գլխավոր ներկայացուցիչը: Սելջուկյան սուլթանության բանակում հիմնական հարվածային ուժը թյուրքական տափաստանային քոչվոր, ինչպես նաև Արաբական խալիֆոթյան հեծելազորային ավանդույթները շարունակող մասսայական տարբեր մակարդակների հեծելազորն էր, ինչպես նաև ծանր ու թեթև ոչ վատ հետևազորը:

Բանակում տարբեր ժամանակներում ներկայացված էին նաև հեծյալ ու հետևակ վարձկան և (կամ) դաշնակից ռազմիկներ պետության կամ հարակից տարածքում բնակվող, քոչվոր, կիսաքոչվոր ու նստակյաց տարրերից: Պետք է առանձնացնել հատկապես քոչվոր հիմնականում թեթև և միջին բեղվիսական, ինչպես նաև տարբեր աստիճանի ծանրության քրդական, արաբական ու պարսկական հեծելազորը: Մարտական գործողություններում Սելջուկյան սուլթանությունն բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու, իսկ երբեմն էլ նաև՝ աստիճանաբար հաջողության հասնելու մարտավարության վրա: Այս բանակը իրեն փայլուն էր դրսևորում և մերձամարտում, և հեռամարտում: Բանակը հիմնալի տիրապետում էր նաև պաշարողական և ամրությունների պաշտպանության մարտարվեստին: Բանակում զգալի դերակատարություն ունեին գուլյամները, որոնք կազմում էին կենտրոնական իշխանության մշտական հարվածային ուժը: Սելջուկյան սուլթանության ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր իր հարևան բոլոր տարածքները, կարևոր դեր ուներ նաև հակասությունը քրիստոնյա աշխարհին և սուլթանության արևելյան սահմաններին ծավալվող պայքարը: Սուլթանության պատմությունը կարելի է պայմանականորեն բաժանել երկու փուլի՝ մինչև XI դարի վերջ և դրանից հետո, երբ առաջին փուլում այն հանդես էր գալիս որպես տարածաշրջանի գիշատիչ հեգեմոն, իսկ երկրորդում՝ քայքայվող ու ներքին հակասություններից բզկտվող մի ուժ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը հսկայական է:

Սկզբնաղբյուրներում Սելջուկյան սուլթանությունն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան, թեև առանձին մարտական գործողություններում մասնակցած բանակների թվաքանակների մասին տեղեկությունները բազմաթիվ են: Իմ գնահատականով իրականում ողջ պետության մակարդակով Սելջուկյան սուլթանությունն բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 400.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 300.000-ը (օրինակ՝ 1064 թ-ի գարունից ամառ ձգված արշավանքը դեպի Հայաստան, 1097 թ-ի հոկտեմբերի 21-ից 1098 հուլիսի 5-ը ընթացած Անտիոքի գրավում և այլն): Սելջուկյան սուլթանությունը որպես կենտրոնացված ուժ դադարեց գոյություն ունենալ XI դարի ամենավերջում և վերջնականապես վերացավ մոտ 100 տարի անց:

106. Իկոնիայի սուլթանություն: Իկոնիայի սուլթանությունը, որը Սելջուկյան սուլթանությունից աստիճանաբար առանձնացավ XI դարի վերջերին, հիմնականում ընդգրկում էր Փոքր Ասիայի կենտրոնական և արևմտյան հատվածները, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Հայաստանի, Ասորիքի ու Միջագետքի որոշ շրջաններ: Պետությունն իրենից ներկայացնում էր տափաստանային դեմոկրատիայի զգալի տարրեր ունեցող զարգացած ֆեոդալական միապետություն՝ սուլթանի անսահմանափակ իշխանությամբ: Այն իր տարածաշրջանում հանդիսանում էր հիմնական գերիշխող ուժը և իսլամի սուննի ուղղության գլխավոր ներկայացուցիչը: Իկոնիայի սուլթանության բանակում հիմնական հարվածային ուժը թյուրքական

տափաստանային քոչվոր, Սելջուկյան սուլթանության հեծելազորային ավանդույթները շարունակող մասսայական տարբեր մակարդակների հեծելազորն էր, ինչպես նաև ծանր ու թեթև ոչ վատ հետևազորը: Բանակում զգալի դերակատարություն ունեին գուլյամները, որոնք կազմում էին կենտրոնական իշխանության մշտական հարվածային ուժը և հենարանը, երբեմն առկա էր միջին մակարդակի նավատորմ:

Բանակում տարբեր ժամանակներում ներկայացված էին նաև հեծյալ ու հետևակ վարձկան և (կամ) դաշնակից ռազմիկներ պետության կամ հարակից տարածքում բնակվող հիմնականում տարրերից: Մարտական գործողություններում, ինչպես և Սելջուկյան սուլթանությունը, այս սուլթանության բանակը ևս հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության ու հակառակորդին հյուժելու, իսկ երբեմն էլ նաև աստիճանաբար հաջողության հասնելու մարտավարության վրա: Այս բանակը իրեն փայլուն էր դրսևորում և մերձամարտում, և հեռամարտում: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Իկոնիայի սուլթանության դերը զգալի է: Իկոնիայի սուլթանության ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր իր հարևան բոլոր տարածքները, կարևոր դեր ուներ հատկապես հակասությունը քրիստոնյա աշխարհի, ինչպես նաև սուլթանության արևելյան սահմաններում ծավալվող պայքարը քրդաարաբական տարրի դեմ: Սուլթանության պատմությունը կարելի է պայմանականորեն բաժանել երկու փուլի՝ մինչև 1243 թվական և դրանից հետո, երբ առաջին փուլում այն հանդես էր գալիս որպես տարածաշրջանի գիշատիչ հեգեմոն, իսկ երկրորդում՝ քայքայվող և ներքին հակասություններից բզկտվող մի ուժ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը, թեև պատմական կարճ ժամանակահատվածում, սակայն բավականին զգալի է:

Սկզբնաղբյուրներում Իկոնիայի սուլթանություն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան, թեև առանձին մարտական գործողություններում մասնակցած բանակների թվաքանակների մասին որոշ տեղեկություններ կան: Իմ գնահատականով իրականում ողջ պետության մակարդակով Իկոնիայի սուլթանություն բանակը իր հզորության գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 180.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել 160.000-ը (օրինակ՝ 1243 հուլիսի 3-ի Չմանկտուկի ճակատամարտ): Իկոնիայի սուլթանությունը որպես կենտրոնացված ուժ դադարեց գոյություն ունենալ XIII դարի կեսերին, իսկ վերջնականապես էլ վերացավ 1307 թվականին:

107. Հալեպի էմիրություն: Հալեպի էմիրությունը, որը ստեղծվեց 1095 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Հյուսիսային Ասորիքը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Հայաստանի և Միջագետքի որոշ շրջաններ: Գործելով Միդասյանների էմիրությանը բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս պետությունը մշտական պայքար էր մղում քրիստոնյաների դեմ, ինչպես նաև անհաշտ մրցակցություն ուներ Դամասկոսի էմիրության հետ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը փոքր է:

Իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Հալեպի էմիրություն բանակը կարող էր կազմել 30.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 25.000 հոգին: Հալեպի էմիրությունը վերացավ 1124 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Չանգյանների աթաբեկությանը:

108. Դամասկոսի էմիրություն: Դամասկոսի էմիրությունը, որը ստեղծվեց 1095 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Հարավային Ասորիքը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել որոշ հարակից շրջաններ: Այս պետությունը մշտական պայքար էր մղում քրիստոնյաների դեմ, ինչպես նաև անհաշտ մրցակցություն ուներ Հալեպի էմիրության հետ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը չնչին է:

Իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Դամասկոսի էմիրություն բանակը կարող էր կազմել 30.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 25.000 հոգին: Դամասկոսի էմիրությունը վերացավ 1154 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Չանգյանների աթաբեկությանը:

109. Կարսի էմիրություն: Կարսի էմիրությունը Հայաստանի տարածքում առաջացած ժամանակագրորեն առաջին սելջուկյան էմիրությունն էր՝ Հայաստանի տարածքում առաջացած

օտար Էմիրությունների երկրորդ սերնդի առաջին ներկայացուցիչներից մեկը, որը ստեղծվեց 1071 թվականին և ընդգրկում էր Վանանդը: Իր բնույթով լինելով մահմեդական՝ այս Էմիրությունը գործում էր Սելջուկյան սուլթանության ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, թեև նրա պետական համակարգում զգալի դեր ուներ նաև հայկական տարրը: Վերջին հանգամանքը կապված էր այն բանի հետ, որ մի կողմից Էմիրությունը մշտապես մարդկային միջոցի և հատկապես իսլամ դավանող մարդկանց պակասի խնդիր ուներ, իսկ մյուս կողմից էլ՝ վերջինիս հպատակների ճնշող մեծամասնությունը հանդիսանում էին հայեր:

Սկզբնաղբյուրներում Կարսի Էմիրության բանակի մասին տվյալներ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Կարսի Էմիրության բանակը իր զոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 5.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Կարսի Էմիրությունը վերացավ 1206 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Զարթլիի թագավորությանը:

110. **Դանիշմանյանների Էմիրություն:** 1071 թվականին ստեղծված այս Էմիրությունը ընդգրկում էր Կապադովկիայի հյուսիսը, իսկ Յայաստանի տարածքներից նրա կազմում էր Անդրեփրատյան Ծոփքի հյուսիսը: Էմիրությունը տարածաշրջանային լուրջ դերակատարություն ուներ՝ իր ժամանակին Փոքր Ասիայում գերիշխանության համար մղվող պայքարում հանդիսանալով Իկոնիայի սուլթանության մշտական մրցակիցը, որը, սակայն, ավարտվեց անհաջողությամբ: Իր բնույթով լինելով մահմեդական՝ այս Էմիրությունը գործում էր Սելջուկյան սուլթանության ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, թեև նրա պետական համակարգում ծանրակշիռ դեր ուներ նաև հայկական տարրը: Վերջին հանգամանքը կապված էր այն բանի հետ, որ մի կողմից Էմիրությունը մշտապես մարդկային միջոցի և հատկապես իսլամ դավանող մարդկանց պակասի խնդիր ուներ, իսկ մյուս կողմից էլ՝ վերջինիս հպատակների ճնշող մեծամասնությունը հանդիսանում էին հայեր:

Սկզբնաղբյուրներում Դանիշմանյանների Էմիրության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան, թեև առանձին մարտական գործողություններում մասնակցած բանակների թվաքանակների մասին որոշ տեղեկություններ այնուհանդերձ կան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Դանիշմանյանների Էմիրության բանակը իր զոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 50.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Դանիշմանյանների Էմիրությունը վերացավ 1178 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Իկոնիայի սուլթանությանը:

111. **Մանկուչակյանների Էմիրություն:** 1071 թվականին ստեղծված այս Էմիրությունը ընդգրկում էր Բարձր Յայք նահանգի Եկեղյաց, Մուզուր, Դարանաղի և Ադյուն գավառները: Իր բնույթով լինելով մահմեդական՝ այս Էմիրությունը գործում էր Սելջուկյան սուլթանության ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, թեև նրա պետական համակարգում զգալի դեր ուներ նաև հայկական տարրը: Վերջին հանգամանքը կապված էր այն բանի հետ, որ մի կողմից Էմիրությունը մշտապես մարդկային միջոցի և հատկապես իսլամ դավանող մարդկանց պակասի խնդիր ուներ, իսկ մյուս կողմից էլ՝ վերջինիս հպատակների ճնշող մեծամասնությունը հանդիսանում էին հայեր:

Սկզբնաղբյուրներում Մանկուչակյանների Էմիրության բանակի մասին տվյալները սուղ են: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Մանկուչակյանների Էմիրության բանակը իր զոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 5.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Մանկուչակյանների Էմիրությունը վերացավ 1228 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Իկոնիայի սուլթանությանը:

112. **Սալդուխյանների Էմիրություն:** 1071 թվականին ստեղծված այս Էմիրությունը ընդգրկում էր Տայքը, ինչպես նաև Կարին և Բասեն գավառները: Իր բնույթով լինելով մահմեդական՝ այս Էմիրությունը գործում էր Սելջուկյան սուլթանության ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, թեև նրա պետական համակարգում զգալի դեր ուներ նաև հայկական տարրը: Վերջին հանգամանքը կապված էր այն բանի հետ, որ մի կողմից Էմիրությունը մշտապես մարդկային միջոցի և հատկապես իսլամ դավանող մարդկանց պակասի խնդիր ուներ, իսկ մյուս կողմից էլ՝ վերջինիս հպատակների ճնշող մեծամասնությունը հանդիսանում էին հայեր:

Սկզբնաղբյուրներում Սալդուխյանների էմիրության բանակի մասին տվյալները սուղ են: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Սալդուխյանների էմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 10.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Սալդուխյանների էմիրությունը վերացավ 1202 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Իկոնիայի սուլթանությանը:

113. **Խարբերդի էմիրություն:** 1084 թվականին ստեղծված այս էմիրությունը ընդգրկում էր Խարբերդը՝ քաղաքի հարակից որոշ տարածքներով: Իր բնույթով լինելով մահմեդական քաղաք-էմիրություն՝ այս էմիրությունը գործում էր Սելջուկյան սուլթանության ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, թեև նրա պետական համակարգում որոշ դեր ուներ նաև հայկական տարրը: Վերջին հանգամանքը կապված էր այն բանի հետ, որ մի կողմից էմիրությունը մշտապես մարդկային միջոցի և հատկապես իսլամ դավանող մարդկանց պակասի խնդիր ուներ, իսկ մյուս կողմից էլ՝ վերջինիս հպատակների ճնշող մեծամասնությունը հանդիսանում էին հայեր:

Սկզբնաղբյուրներում Խարբերդի էմիրության բանակի մասին տվյալներ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Խարբերդի էմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 5.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Խարբերդի էմիրությունը վերացավ 1109 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Արտուխյանների էմիրությանը:

114. **Ինայանների էմիրություն:** 1093 թվականին ստեղծված այս էմիրությունը ընդգրկում էր Ամիդը և Տիգրանակերտը՝ քաղաքներին հարակից որոշ տարածքներով: Իր բնույթով լինելով մահմեդական քաղաք-էմիրություն՝ այս էմիրությունը գործում էր Սելջուկյան սուլթանության ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, թեև նրա պետական համակարգում որոշ դեր ուներ նաև հայկական տարրը: Վերջին հանգամանքը կապված էր այն բանի հետ, որ մի կողմից էմիրությունը մշտապես մարդկային միջոցի և հատկապես իսլամ դավանող մարդկանց պակասի խնդիր ուներ, իսկ մյուս կողմից էլ՝ վերջինիս հպատակների ճնշող մեծամասնությունը հանդիսանում էին հայեր:

Սկզբնաղբյուրներում Ինայանների էմիրության բանակի մասին տվյալներ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Ինայանների էմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 5.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Ինայանների էմիրությունը վերացավ 1109 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Շահարմենների էմիրությանը:

115. **Արտուխյանների էմիրություն:** 1098 թվականին ստեղծված այս էմիրությունը ընդգրկում էր Կորճաթը, Տուրուբերանի հյուսիսային, հարավային և արևելյան, Աղձնիքի հարավային ու արևմտյան, Մինչեփրատյան Շուփի արևմտյան, Հայոց Միջագետքի արևելյան մասերը, ինչպես նաև Հյուսիսային Միջագետքը և Հյուսիսային Ասորիքը: Էմիրությունը տարածաշրջանային լուրջ դերակատարություն ուներ: Իր բնույթով լինելով մահմեդական՝ այս էմիրությունը գործում էր Սելջուկյան սուլթանության ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, թեև նրա պետական համակարգում որոշակի դեր ուներ նաև հայկական, իսկ ավելի շատ՝ արաբական տարրը: Որոշ ժամանակ էմիրությունը հանդիսանում էր Սելջուկյան սուլթանության կենտրոնական իշխանության շահերի ներկայացուցիչը Ասորիքում և Հյուսիսային Միջագետքում ու քրիստոնյաների դեմ պայքարի առաջամարտիկը, իսկ հետո սկսեց գործել ինքնուրույն: Էմիրությունը ներկայացված էր ի դեմս Մարդինի, Հիսն-Քեֆի և Խարբերդի ճյուղերի:

Սկզբնաղբյուրներում Արտուխյանների էմիրության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան, թեև առանձին մարտական գործողություններում մասնակցած բանակների թվաքանակների մասին որոշ տեղեկություններ կան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Արտուխյանների էմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 50.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Արտուխյանների էմիրությունը վերացավ 1408 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Աղ-Ղոյունլուների էմիրությանը:

116. **Շահարմենների էմիրություն:** 1100 թվականին ստեղծված այս էմիրությունը ընդգրկում էր Տուրուբերանի հյուսիսային, հարավային և արևելյան մասերը, ինչպես նաև Վասպուրականը: Էմիրությունը տարածաշրջանային լուրջ դերակատարություն ուներ: Իր բնույթով լինելով մահմեդական՝ այս էմիրությունը գործում էր Սելջուկյան սուլթանության

ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, թեև նրա պետական համակարգում ծանրակշիռ դեր ուներ նաև հայկական տարրը: Վերջին հանգամանքը կապված էր այն բանի հետ, որ մի կողմից Եմիրությունը մշտապես մարդկային միջոցի և հատկապես իսլամ դավանող մարդկանց պակասի խնդիր ուներ, իսկ մյուս կողմից էլ՝ վերջինիս հպատակների ճնշող մեծամասնությունը հանդիսանում էին հայեր, որոնց դերը հատկապես մեծ էր Եմիրության գոյության առաջին շրջանում: Որոշ ժամանակ Եմիրությունը հանդիսանում էր Սելջուկյան սուլթանության կենտրոնական իշխանության շահերի ներկայացուցիչը Հայաստանում ու հարակից տարածքներում և քրիստոնյաների դեմ պայքարի առաջամարտիկը, իսկ հետո սկսեց գործել ինքնուրույն:

Սկզբնաղբյուրներում Շահարմենների Եմիրության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան, թեև առանձին մարտական գործողություններում մասնակցած բանակների թվաքանակների մասին որոշ տեղեկություններ կան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Շահարմենների Եմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 50.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Շահարմենների Եմիրությունը վերացավ 1207 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Էյուբյանների սուլթանությանը:

117. **Ահմադալիների Եմիրություն:** Ահմադալիների Եմիրությունը, ստեղծվելով Ռավվադյանների Եմիրության փլատակների վրա, 1111 թ-ից ընդգրկում էր հիմնականում պատմական Ատրպատականի հյուսիսային հատվածը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել նաև հարակից որոշ շրջաններ, այդ թվում նաև Հայաստանում՝ Փայտակարանը, Վասպուրականի արևելքը, Ուրմիա լիճը և նրա հարակից տարածքները: Այս Եմիրությունում գերիշխող էր քրդական տարրը, թեև Ահմադալիների Եմիրությունը մեծ հաշվով գործում էր Սելջուկյան սուլթանությանը բնորոշ ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում: Այս Եմիրությունը, լինելով կարծես Ռավվադյանների Եմիրության պարզեցված տարբերակը, հանդիսանում էր Սելջուկյան սուլթանության կենտրոնական իշխանության շահերի ներկայացուցիչը Հայաստանի հարավ-արևելքում ու հարակից տարածքներում, իսկ հետո սկսեց գործել ինքնուրույն:

Սկզբնաղբյուրներում Ահմադալիների Եմիրություն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Ահմադալիների Եմիրություն բանակը կարող էր կազմել մոտ 30.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 25.000 հոգին: Ահմադալիների Եմիրությունը զրկվեց տարածաշրջանային դերից սկսած XII դարի կեսերից, թեև դրանից հետո էլ զուտ տեղական մակարդակով շարունակեց իր գոյությունը մինչև 1208 թ-ը, երբ այն ոչնչացավ և նրա տարածքն անցավ Էլտուգյանների սուլթանությանը:

118. **Բեգթեգիյանների Եմիրություն:** 1144 թվականին ստեղծված այս Եմիրությունը ընդգրկում էր Միջագետքի հյուսիս-արևելքը և Կորճայքի հարավ-արևելքը: Իր բնույթով լինելով մահմեդական՝ այս Եմիրությունը գործում էր Սելջուկյան սուլթանության ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, թեև նրա պետական համակարգում որոշակի դեր ուներ արաբական, ինչպես նաև արաբական տարրը:

Սկզբնաղբյուրներում Բեգթեգիյանների Եմիրության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Արտուխյանների Եմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 20.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Բեգթեգիյանների Եմիրությունը վերացավ 1233 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Արաբական խալիֆությանը:

119. **Սուրմարուի Եմիրություն:** 1160 թվականին ստեղծված այս Եմիրությունը ընդգրկում էր Սուրմարուն՝ քաղաքի հարակից որոշ տարածքներով: Իր բնույթով լինելով մահմեդական քաղաք-Եմիրություն՝ այս Եմիրությունը գործում էր Սելջուկյան սուլթանության ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, թեև նրա պետական համակարգում որոշ դեր ուներ նաև հայկական տարրը: Վերջին հանգամանքը կապված էր այն բանի հետ, որ մի կողմից Եմիրությունը մշտապես մարդկային միջոցի և հատկապես իսլամ դավանող մարդկանց պակասի խնդիր ուներ, իսկ մյուս կողմից էլ՝ վերջինիս հպատակների ճնշող մեծամասնությունը հանդիսանում էին հայեր:

Սկզբնաղբյուրներում Սուրմարուի Էմիրության բանակի մասին տվյալներ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Սուրմարուի Էմիրության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 5.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Սուրմարուի Էմիրությունը վերացավ 1233 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Չաքարյանների իշխանությանը:

120. **Շամսադդիյանների Էմիրություն:** Շամսադդիյանների Էմիրությունը, ստեղծվելով 1185 թվականին ընդգրկում էր հիմնականում Բաղեշը և նրա շրջակայքը: Առայժմ մինչև վերջ չճշտված տեղեկությունների համաձայն Էմիրության իշխող գահատոհմը արմատներով գնում էր դեպի Սելջուկյան սուլթան Ալի-Արսլանը, որի սերունդները, սակայն, հետագա հարյուրամյակում քրդացան: Այս Էմիրությունում գերիշխող էր քրդական տարրը և իր ժամանակին այն հանդիսանում էր Հայաստանի հարավում Էյուբյանների սուլթանության շահերի հիմնական ներկայացուցիչը: Մեծ հաշվով գործելով մահմեդական միջնադարյան պետություններին բնորոշ ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս Էմիրությունն այնուհանդերձ պահպանում էր նաև քրդական ընդգծված գծեր, ընդ որում վերջինս, իր նույն այդ քրդական բնույթի պատճառով, որպես կանոն, դժվար ընդունվելով թյուրք-թաթարական միջավայրում, ձգտում էր այս կամ այն կերպ համագործակցություն հաստատել նաև Էմիրության տարածքում բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմող հայերի հետ: Գործընթացը փայլուն արդյունքներ չտվեց, սակայն զգալի եղավ Էմիրության պատմության ողջ ընթացքում:

Սկզբնաղբյուրներում Շամսադդիյանների Էմիրություն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Շամսադդիյանների Էմիրություն բանակը կարող էր կազմել մոտ 10.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 8.000 հոգին: Հարկ է ընդգծել, որ այս Էմիրությունը հաճախ գլխավորում էր կիսաքոչվոր կամ քոչվոր քրդական տարրին և այդ պարագայում, թեև հազվադեպ, սակայն ի վիճակի էր տնօրինել ավելի մեծ ուժեր: Շամսադդիյանների Էմիրությունը զրկվեց տարածաշրջանային դերից սկսած 1530-ական թվականների կեսերից, թեև դրանից հետո էլ զուտ տեղական մակարդակով շարունակեց իր գոյությունը մինչև XVII դարի սկիզբը, երբ այն ոչնչացավ և նրա տարածքն անցավ Օսմանյան սուլթանությանը: Հարկ է նշել, սակայն, որ, չնայած դրան, քրդական տարրը շարունակեց ծանրակշիռ դեր ունենալ նախկին Էմիրության և հարակից տարածքներում:

121. **Թլպաշարի իշխանություն:** 1084 թվականին ֆրանկ վարձկանների ջանքերով ստեղծված այս փոքրիկ պետությունը, որն ընդգրկում էր Թլպաշարն և նրա հարակից որոշ շրջաններ, կարծես հանդիսացավ արևելքում խաչակիրների կողմից մեկ ու կես տասնամյակ անց ստեղծված պետական միավորների առաջին, թեև մեծապես անհաջող փորձը: Պետության մասին տվյալները անչափ սուղ են, իսկ առկա տեղեկություններն էլ հիմք են տալիս ասելու, որ մենք գործ ունենք, ըստ էության, մի ռազմական պետության հետ, որը վերջնականապես այդպես էլ չկայացավ: Պետության ռազմական ուժերը կարող են գնահատվել մինչև 1.000 ռազմիկի սահմաններում, որոնց թվում, անկասկած, եղել են նաև հայեր: Պետությունը ոչնչացավ 1087 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Խարբերդի Էմիրությանը:

122. **Եդեսիայի կոմսություն:** Եդեսիայի կոմսությունը, որը ստեղծվեց 1098 թվականին, հանդիսանում էր Արևելքում խաչակիրների ստեղծած առաջին պետական միավորը: Ընդգրկելով Եդեսիան և հարակից շրջանները՝ այս պետությունը գործում էր զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի ասպետական Եվրոպային բնորոշ բոլոր օրինաչափությունների սահմաններում՝ տեղական որոշակի առանձնահատկություններով: Կոմսության պետական համակարգում զգալի էր հատկապես հայկական տարրի դերը, թեև կոմսության ղեկավարության հետ հարաբերությունները միշտ չէ, որ խաղաղ բնույթ ունեին: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ, թեև պատմական կարճ ժամանակահատվածում, այս պետության դերը զգալի է:

Կոմսության բանակի թվաքանակը իր ռազմաքաղաքական հզորության գազաթնակետին չէր անցնում 10.000-ը, որը գրեթե ողջ կազմով հնարավոր էր հանել մարտադաշտ, ընդ որում տարբեր ժամանակներում այս թվի գրեթե կեսը կարող էին կազմել հայերը: Եդեսիայի կոմսությունը ոչնչացավ 1144 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Չանգյանների աթաբեկությանը:

123. **Անտիոքի դքսություն:** Անտիոքի դքսությունը, որը ստեղծվեց 1098 թվականին, հանդիսանում էր Արևելքում խաչակիրների ստեղծած երկրորդ պետական միավորը: Ընդգրկելով

Անտիոքը և հարակից շրջանները՝ այս պետությունը գործում էր զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի ասպետական Եվրոպային բնորոշ բոլոր օրինաչափությունների սահմաններում՝ տեղական որոշակի առանձնահատկություններով: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ, թեև պատմական կարճ ժամանակահատվածում, այս պետության դերը զգալի է:

Դքսության բանակի թվաքանակը իր ռազմաքաղաքական հզորության գագաթնակետին չէր անցնում 15.000-ը, որը գրեթե ողջ կազմով հնարավոր էր հանել մարտադաշտ: Անտիոքի դքսությունը ոչնչացավ 1268 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Մամլուքյան սուլթանությանը:

124. **Երուսաղեմի թագավորություն:** Երուսաղեմի թագավորությունը, որը ստեղծվեց 1099 թվականին, հանդիսանում էր Արևելքում խաչակիրների ստեղծած երրորդ պետական միավորը, որը, սակայն, առաջնային դեր ուներ խաչակիրների մնացած պետական միավորների նկատմամբ: Ընդգրկելով Երուսաղեմը և հարակից շրջանները՝ այս պետությունը գործում էր զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի ասպետական Եվրոպային բնորոշ բոլոր օրինաչափությունների սահմաններում՝ տեղական որոշակի առանձնահատկություններով: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ, թեև պատմական կարճ ժամանակահատվածում, այս պետության դերը զգալի է:

Երուսաղեմի թագավորության բանակի թվաքանակը իր ռազմաքաղաքական հզորության գագաթնակետին չէր անցնում 50.000-ը, ընդ որում այդ թվի մեջ մտնում էին նաև ենթակա իշխանությունների բանակները, իսկ բուն թագավորության բանակը չէր անցնում առավելագույնը 25.000 հոգին: Երուսաղեմի թագավորությունը ոչնչացավ 1187 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Եյուբյանների սուլթանությանը:

125. **Չանգյանների աթաբեկություն:** Չանգյանների աթաբեկությունը, առանձնանալով Սելջուկյան սուլթանությունից, ստեղծվեց 1124 թվականին և ընդգրկում էր հիմնականում Հյուսիսային Միջագետքը և Հյուսիսային Ասորիքը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել նաև հարակից որոշ շրջաններ: Այս Եմիրությունը ուներ սելջուկյան դասական գծեր, սակայն նրա բանակում զգալի դեր ուներ նաև բեդվինական, արաբական ու քրդական տարրը: Եմիրությունը բաժանված էր երկու ճյուղի՝ Մոսուլ և Հալեպ: Ձևական առումով առաջնություն ուներ Մոսուլը, սակայն գործնականում առաջնությունը հիմնականում պատկանում էր Հալեպին:

Իրավիճակը հստակ պատկերացնելու համար նշենք, որ, սկսած Չանգյանների աթաբեկության հիմնադիր Չանգիի (1127-1146) կառավարման սկզբից, Չանգյանների աթաբեկությունը և հատկապես Հալեպի ճյուղը իր վրա վերցրեց քրիստոնյաների, ինչպես նաև Դամասկոսի Եմիրության դեմ պայքարելու բեռը՝ իր շահերի տեսանկյունից, բայց այնուհանդերձ տեղում պայքարելով Սելջուկյան սուլթանության շահերի համար ու կարծես շարունակելով Արտուխյանների Եմիրության ունեցած դերը: Հարկ է նշել, որ տաղանդավոր և դե-ֆակտո անկախ Չանգին, ինչպես նաև նրա որդի Նուր-Էդ-Դինը (1146-1174), հաջողությամբ խաղալով «հավատի համար մաքառողի» դերը և ազդելով մահմեդականների կրոնական զգացմունքների վրա, կարողացան իրենց ձեռքի տակ հավաքել խոշոր ռազմական ուժեր: Այս Եմիրությունը կարողացավ լուրջ դիմադրություն կազմակերպել քրիստոնյաների առաջխաղացմանը, իսկ 1144 թվականին էլ փաստացի ոչնչացրեց Եդեսիայի կոմսությունը: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը, թեև պատմական կարճ ժամանակահատվածում, սակայն զգալի է:

Սկզբնաղբյուրներում Չանգյանների աթաբեկությունն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Չանգյանների աթաբեկությունն բանակը կարող էր կազմել մոտ 110.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 100.000 հոգին: Չանգյանների աթաբեկությունը ռազմաքաղաքական կշռից զրկվեց 1180-ական թվականներին, իսկ վերջնականապես էլ ոչնչացավ 1259 թվականին:

126. **Էյուկուզյանների աթաբեկություն, հետագայում՝ սուլթանություն:** Էյուկուզյանների աթաբեկությունը, առանձնանալով Սելջուկյան սուլթանությունից, ստեղծվեց 1136 թվականին և ընդգրկում էր հիմնականում Ասորպատականը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել նաև հարակից որոշ շրջաններ: Այս պետությունը ուներ սելջուկյան դասական գծեր: Վերջինս, մանավանդ Սելջուկյան սուլթանության վերջնական անկման ֆոնին, իրենից ներկայացնում էր նրա շահերի հիմնական

ներկայացուցիչը Մերձավոր Արևելքում՝ ի մի բերելով և առաջնորդելով տեղական ուժերին քրիստոնյաների ու ամենից առաջ Զարթիկի թագավորության դեմ պայքարում՝ այդ պայքարում հաջողությամբ կիրառելով նաև միջինասիական միջոցը: 1190 թ-ից՝ սուլթանություն:

Սկզբնաղբյուրներում Էլտկուզյանների աթաբեկությունն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Էլտկուզյանների աթաբեկությունն բանակը կարող էր կազմել մոտ 120.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 100.000 հոգին: Էլտկուզյանների աթաբեկությունը ոչնչացավ 1225 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Խորեզմի սուլթանությանը:

127. Էյուբյանների սուլթանություն: Էյուբյանների սուլթանությունը, որը հիմնադրվել էր 1171 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Եգիպտոսը և Յուսիսային Աֆրիկայի կենտրոնական հատվածը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել որոշ հարակից տարածքներ, այդ թվում նաև Ասորիքը: Այս սուլթանությունը ուներ սելջուկյան դասական գծեր, սակայն նրա բանակում զգալի դեր ուներ նաև բեդվինական և քրդական տարրը, ընդ որում վերջինս, քանակապես լինելով համեմատաբար քիչ, գտնվում էր բավականին արտոնյալ դրության մեջ: Սուլթանությունը իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր Էյուբյանների տոհմին պատկանող իշխանությունների մի լայն համադաշնություն, որն իր վրա վերցրեց քրիստոնյա ուժերի դեմ պայքարի հիմնական բեռը Մերձավոր Արևելքում:

Էյուբյանների սուլթանության բանակը, արմատներով գնալով դեպի Չանգյանների աթաբեկության բանակի համեմատ վերջինիս, առավել զարգացրեց տեղական տարրի դերը իր կառուցվածքում՝ ավելի ու ավելի նմանվելով Մերձավոր Արևելքի դասական զարգացած ֆեոդալական պետության մի բանակի և զրկվելով Սելջուկյան սուլթանությանը բնորոշ դասական քոչվոր պատկերից: Սրա հետ կապված էլ փոխվեց նաև վերջինիս մարտական գործողությունների վարման ձևը, երբ շեշտը ավելի ու ավելի շատ սկսվեց դրվել մերձամարտի, ուղիղ հարվածի և անհատական գործողությունների վրա: Հատկանշական է, սակայն, որ սրանով հանդերձ բանակը պահպանեց նաև հեռամարտի հիմնալի հատկանիշները: Պետք է նշել նաև, որ, ձգտելով առկա բեդվինական, ինչպես նաև ըմբոստ քրդական տարրին այնուհանդերձ որևէ իրական ուժ հակադրել, հենց այս բանակում էր, որ սկիզբ դրվեց Սելջուկյան սուլթանությունում որոշակիորեն անկում ապրած գուլյամների ինստիտուտի աստիճանականորեն ավելի ու ավելի լայն չափերի հասնող կիրառությանը՝ մի գործընթաց, որը սուլթանության գոյության վերջին փուլում հատկապես մեծ չափեր էր ընդունելու և պատճառ էր հանդիսանալու նրա անկմանը: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը, թեև պատմական կարճ ժամանակահատվածում, սակայն մեծ է՝ կապված ամենից առաջ Ռուբինյանների, ինչպես նաև Չաքարյանների իշխանության հետ ունեցած հարաբերություններով:

Հայտնի է, որ 1187 թ-ի հուլիսի 4-ի Հաթթինի ճակատամարտում սուլթանությունը մարտադաշտ է դուրս բերել 80.000 հոգանոց բանակ: Իմ գնահատականով այս թիվը, որպես սուլթանության դաշտային բանակի ողջ բանակություն արտահայտող թիվ, կարող է համապատասխանել իրականությանը, այն դեպքում, երբ ողջ բանակը կարող է գնահատվել 120.000-ի սահմաններում: Էյուբյանների սուլթանությունը վերացավ 1254 թվականին, երբ իշխող գահատոհմը փոխարինվեց Մամլուքյան գահատոհմով:

128. Սերբական իշխանություն: Սերբական իշխանությունը, որը ստեղծվեց Դանուբի վերին հովտում IX դարի առաջին կեսին, իրենից մեծ հաշվով ներկայացնում էր Առաջին Բուլղարական թագավորության կրկնօրինակը, գուցե մի քիչ ավելի պարզունակ տարբերակով: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը չնչին է՝ պայմանավորված վերջինիս հետ Բյուզանդական կայսրության ունեցած հարաբերություններով:

Սերբական իշխանության բանակի թվաքանակի մասին տեղեկությունները գործնականում բացակայում են: Ըստ իմ գնահատականի Սերբական իշխանության բանակը կարող էր կազմել մոտ 20.000 ռազմիկ, որը մարտադաշտ կարող էր դուրս բերվել գործնականում ողջ կազմով: Հետագայում այս իշխանության հիման վրա ստեղծվեց Սերբական թագավորությունը:

129. Խորեզմի սուլթանություն: Խորեզմի սուլթանությունը, որը ստեղծվեց Սելջուկյան սուլթանության փլատակների վրա, իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր վերջինիս ռազմաքաղաքական ավանդույթների իսկական և ուղիղ ժառանգորդը: Սկսած XII դարի երկրորդ կեսից այն ընդգրկում էր հիմնականում Իրանական լեռնաշխարհի կենտրոնական և արևելյան, ինչպես նաև Միջին Ասիան կենտրոնական ու արևմտյան հատվածները, իսկ 1220-1230-ական

թվականներին՝ միայն Իրանական լեռնաշխարհի կենտրոնական և արևմտյան հատվածները, ինչպես նաև, այս կամ այն չափով, Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքը ու հարակից որոշ տարածքներ: Պետությունն իրենից ներկայացնում էր տափաստանային դեմոկրատիայի զգալի տարրեր ունեցող զարգացած ֆեոդալական միապետություն՝ «խորեզմշահ»-ի տիտղոսը կրող սուլթանի անսահմանափակ իշխանությամբ: Այն իր տարածաշրջանում հանդիսանում էր հիմնական գերիշխող ուժը և իսլամի սուննի ուղղության գլխավոր ներկայացուցիչը: Խորեզմի սուլթանության բանակում հիմնական հարվածային ուժը թյուրքական տափաստանային քոչվոր, Սելջուկյան սուլթանության հեծելազորային ավանդույթները շարունակող մասսայական տարբեր մակարդակների հեծելազորն էր, ինչպես նաև ծանր ու թեթև ոչ վատ հետևազորը: Բանակում զգալի դերակատարություն ունեին գուլյամները, որոնք կազմում էին կենտրոնական իշխանության մշտական հարվածային ուժը և հենարանը:

Բանակում տարբեր ժամանակներում ներկայացված էին նաև հեծյալ ու հետևակ վարձկան և (կամ) դաշնակից ռազմիկներ պետության կամ հարակից տարածքում բնակվող հիմնականում քոչվոր տարրերից, որոնց տեսակարար կշիռը զգալի էր: Մարտական գործողություններում, ինչպես և Սելջուկյան սուլթանությունը, այս սուլթանության բանակը ևս հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության ու հակառակորդին հյուժելու, իսկ երբեմն էլ նաև աստիճանաբար հաջողության հասնելու մարտավարության վրա: Այս բանակը իրեն փայլուն էր դրսևորում և մերձամարտում, և հեռամարտում: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Խորեզմի սուլթանության դերը սկզբնական փուլում հիմնականում միջնորդավորված է, երբ, կապված վերջինիս լուրջ ռազմաքաղաքական կշիռի հետ, վերջինիս հզորության վայրիվերումները անխուսափելիորեն այս կամ այն չափով զգացվում էին Հայաստանում և հարակից երկրներում, իսկ սկսած 1225 թ-ից՝ ուղղակի: Խորեզմի սուլթանության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունները Մերձավոր ու Միջին Արևելքն էր և Յոթնագետքը, կարևոր դեր ուներ նաև հակասությունը Մոնղոլական տերության հետ, որն ի վերջո ավարտվեց անհաջողությամբ: Սուլթանության պատմությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու հատվածի՝ մինչև 1220 թ-ը ու դրանից հետո: Առաջին հատվածում սուլթանությունը հանդես էր գալիս որպես տարածաշրջանային գիշատիչ հեգեմոն, երկրորդում՝ որպես անվերջ շարժի մեջ գտնվող ռազմաքաղաքական յուրօրինակ մի ուժ, որն ի վերջո տարալուծվեց:

Սկզբնաղբյուրներում Խորեզմի սուլթանությունն բանակի ընդհանուր թիվը տրվում է 400.000 ռազմիկի սահմաններում: Տեղեկությունը փոխանցում է վերջին խորեզմշահ Ջելալ-էդ-Դինի քարտուղար ան-Նասիվին և ես հակված եմ այն ճշմարտությանը որպես մոտ ընդունելու: Բերված թվից սուլթանությունը ի վիճակի էր մարտադաշտ հանել և մեկ ուղղությամբ կիրառել ոչ ավել, քան 200.000-ը: Խորեզմի սուլթանությունը դադարեց գոյություն ունենալ 1231 թվականին:

130. **Ղարաքիդանների խաթանություն:** Ղարաքիդանների խաթանությունը, որը, խուսափելով Չինաստանից հյուսիս ձգվող տարածքներում տարածվող Զժուրջժեական խաթանության տարածումից և հիմնական ուժերով անցնելով Ջունգարյան դարպասը, պատմական ասպարեզում է հայտնվում է XII դարի կեսից: Այն ընդգրկում էր Յոթնագետքը, ինչպես նաև Միջին Ասիայի որոշ շրջաններ: Նվաճելով և իրեն ենթարկեցնելով Ղարախանյանների խանությունը՝ վերջինս որոշակի իմաստով հանդիսանում էր Նրա քաղաքական հետնորդը:

Ղարաքիդանների խաթանության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական թեթև հեծելազորն էր, թեև գոյություն ունեին նաև ծանր հեծելազորային որոշ ուժեր: Մարտական գործողություններում Ղարախանյանների խանությունն բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակը իրեն ընդհանուր առումով վատ չէր դրսևորում նաև դրանում: Ղարաքիդանների խաթանությունն ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունը հարավայինն էր, որտեղ կարևոր դեր ուներ հակասությունը Սելջուկյան, իսկ հետո արդեն Խորեզմի սուլթանությունների հետ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Ղարաքիդանների խաթանության դերը հիմնականում միջնորդավորված է, երբ, կապված վերջինիս լուրջ ռազմաքաղաքական կշիռի հետ, վերջինիս հզորության վայրիվերումները անխուսափելիորեն այս կամ այն չափով զգացվում էին Հայաստանում և հարակից երկրներում՝ ի դեմս ամենից առաջ Սելջուկյան, իսկ հետո արդեն Խորեզմի սուլթանությունների ակտիվության իրենց արևմտյան սահմաններում:

Հայտնի է, որ 1141 թ-ի սեպտեմբերի 9-ի Կատավանյան դաշտի ճակատամարտում խաթանությունը մարտադաշտ է դուրս բերել 300.000 հոգանոց համադաշնային մի բանակ՝ հավաքված Ջունգուրյան դարպասներից մինչև Ամուր-Դարյա ձգվող լայնարձակ տարածքներից, որի կորիզը այնուհանդերձ կազմում էին Ղարաքիդանները: Իմ գնահատականով այս թիվը, որպես խանության բանակի ողջ բանակություն արտահայտող թիվ, կարող է համապատասխանել իրականությանը: Ղարաքիդանների խաթանությունը վերացավ 1218 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Մոնղոլական տերությանը:

131. **Տրապիզոնի կայսրություն:** Տրապիզոնի կայսրությունը, որը ստեղծվեց 1204 թվականին, իրենից ներկայացնում էր Բյուզանդական կայսրության օրգանական շարունակությունը արևելյան մակարդակով: Պետության ռազմական ուժերը չէին անցնում 30.000-ը, որոնցից մարտադաշտ կարող էր դուրս բերել մոտ 20.000 ռազմիկ: Իրենից ներկայացնելով զարգացած ֆեոդալական միապետություն՝ միաժամանակ, սակայն, այս պետությունը կրում էր տեղական տոհմացեղային հասարակությունների զգալի կնիքը: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը, թեև այն ստեղծված էր մեծապես պատմական Հայաստանի հոծ հայաբնակ շրջաններում, փոքր է: Պետության ռազմավարական համակարգում զգալի դեր ուներ հայկական տարրը: Տրապիզոնի կայսրությունը ոչնչացավ 1461 թվականին, իսկ նրա տարածքն էլ անցավ Օսմանյան սուլթանությանը:

132. **Մոնղոլական տերություն:** Մոնղոլական տերությունը, որը պատմական ասպարեզում հայտնվեց XIII դարի սկզբին, ստեղծվեց Մեծ տափաստանի արևելքում գործող բոլոր ցեղերի աննախադեպ հզոր և լայնածավալ միավորման արդյունքում: Ծանր հարվածներ հասցնելով չինական պետական միավորներին, Ղարաքիդանների խաթանությանը և Խորեզմի սուլթանությանը ու աստիճանաբար տիրելով Միջին Ասիային, վերջինս՝ 1230-ական թվականների սկզբից սկսած սկսեց հայտ ներկայացնել արդեն նաև ողջ Միջին և Մերձավոր Արևելքի ու Վոլգայից արևմուտք ձգվող տարածքների նկատմամբ: Այս ամենի հետևանքով Ղաչախական խանությունը ոչնչացավ, իսկ ղաչախներն էլ կամ ցրվեցին աշխարհով մեկ, կամ ընդգրկվեցին Մոնղոլական տերության կազմում: Արդյունքում՝ արդեն 1260 թ-ի վիճակով Մոնղոլական տերության կազմում էին գտնվում Չինաստանի հիմնական մասը, Մեծ տափաստանը ամբողջությամբ, Իրանական և Հայկական լեռնաշխարհները, Միջագետքը, Փոքր Ասիան ու Արևելյան Եվրոպայի զգալի մասը: Այն իրենից ներկայացնում էր դասական տափաստանային դեմոկրատիայի փուլում գտնվող մի տերություն, որը հետագայում ընդունեց նստակյաց պետության բնույթ:

Մոնղոլական տերության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական թեթև հեծելազորն էր, թեև, հատկապես տերության գոյության երկրորդ շրջանում, գոյություն ունեին նաև հետևակ որոշակի ուժեր, ինչպես նաև միջին և ծանր հեծելազոր՝ ներկայացված նվաճված ժողովուրդների կողմից: Մարտական գործողություններում Մոնղոլական տերություն բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակը իրեն ընդհանուր առումով վատ չէր դրսևորում նաև դրանում: Մոնղոլական տերության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունները Արևմտյան Եվրոպան ու Դանուբից հարավ ընկած տարածքներն էին, կարևոր դեր ուներ նաև հակասությունը Իկոնիայի և Եյուբյանների սուլթանությունների, ինչպես նաև Արաբական խալիֆության հետ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը հսկայական է՝ կապված ամենից առաջ վերջինիս առաջխաղացման արդյունքում Զարթլի թագավորության և Չաբարյանների իշխանության անկման, ինչպես նաև այն բանի հետ, որ դրա հետևանքով Մերձավոր Արևելքում բոլոր թյուրքական տարրի դերը, որը տեղական ուժերի ազդեցությամբ մինչ այդ որոշակի անկում էր ապրել, կտրուկ զարգացում ապրեց:

Հեթում Պատմիչը՝ Մոնղոլական տերության բանակի հետ ուս-ուսի կռված, սակայն հետագայում գրիչ վերցրած այդ ռազմիկը, որը խնդիր էր դրել Մոնղոլական տերության վերաբերյալ ռազմական բնույթի մի սեղմ հաշվետվություն ներկայացնել Արևմտյան Եվրոպայի իշխանություններին և օգնել վերջիններիս գնահատել իրավիճակը, XIV դարի սկզբի վիճակով Մոնղոլական տերության ողջ բանակը, հաշվի առնելով միայն Էլիսանությունը, Ոսկե Հորդան ու Չաղաթայական ուլուսը, գնահատում է 1.300.000 ռազմիկ սահմաններում: Իր հերթին, Նույն ժամանակահատվածի համար գնահատելով Մոնղոլական տերության չորրորդ բաղադրիչի՝ Յուանի տերության բանակի, թվաքանակը, հայտնի ճանապարհորդ և ռազմավարական

հետախույզ Մարկո Պոլոն այն գնահատում է 250.000-ի սահմաններում: Եվ այսպես, երբ մենք իրար ենք բերում առկա տեղեկությունները, պարզ է դառնում, որ իր գոյության ռազմաքաղաքական գազաթնակետին՝ XIII դարի կեսին, Մոնղոլական տերությունն ընդհանուր առմամբ կարող էր ունենալ մոտ 1.500.000 ռազմիկ: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով տերության անսահմանորեն մեծ չափերը, տարբեր ճակատներում դիմակայության մշտական անհրաժեշտությունը, իրեն գոնե մոտավորապես հավասարազոր հակառակորդ չունենալը հենց միայն թվաքանակի տեսակետից և մեկ ուղղությամբ մի քանի հարյուր հազար ռազմիկից ավել կուտակելու պարագայում առաջացող անխուսափելի դժվարությունները, ըստ իմ գնահատականի առավելագույն մեծ դաշտային բանակը, որը դրվել է մարտական գործողությունների մեջ մեկ ուղղությամբ, կազմել է 1235-1242 թվականների հանրահայտ Արևմտյան արշավանքը սկսած Մոնղոլական տերության բանակը, որը, համաձայն հերթական ճանապարհորդ ու հետախույզ վանական Յուլիանոսի տվյալների, կազմել է 375.000 ռազմիկ: Մոնղոլական տերությունը, որպես կենտրոնացված ռազմաքաղաքական ուժ դադարեց գոյություն ունենալ 1260-ական թվականների առաջին կեսին, երբ նրա տարածքում առաջացան Էլխանությունը, Ոսկե հորդան, Զաղաթայական ուլուսը և Յուանի տերությունը:

133. **Էլխանություն:** Էլխանությունը, որը հիմնադրվել էր 1253 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Իրանական լեռնաշխարհը, Կովկասից հարավ ընկած երկրները, Միջագետքը և Փոքր Ասիան, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել որոշ շրջաններ կամ դրանք՝ ամբողջությամբ: Պետությունը, ըստ էության, լինելով Մոնղոլական տերությունից անջատված նրա մի մասը, գործում էր վերջինիս բնորոշ բոլոր օրինաչափությունների սահմաններում՝ տեղական տարրի ավելի ու ավելի գերիշխող մասնաբաժնով: Էլխանության ռազմաքաղաքական ակտիվության հիմնական ուղղությունը արևմտյանն էր, որտեղ կարևոր դեր ուներ հակասությունը Մամլուքյան սուլթանության հետ, ինչպես նաև ապստամբական տրամադրությունների մշտական ճնշումը, որն առկա էր Փոքր Ասիայում: Դյուսիսային ուղղությամբ, անհաշտ հակասության մեջ գտնվելով Ոսկե Զորդայի հետ, Էլխանությունը հիմնականում որդեգրել էր պաշտպանական ռազմավարություն՝ միայն հազվադեպ խոշոր ուժերով անցնելով Կովկասյան լեռնաշղթայից հյուսիս: Մեծ հաշվով պաշտպանական ռազմավարություն էր որդեգրված նաև Արևելյան սահմանում՝ Զաղաթայական ուլուսի դեմ, որի հետ հակասությունները հազվադեպ էին ռազմական բնույթ ընդունում: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը հսկայական է:

Հեթում Պատմիչը Էլխանության բանակը գնահատում է 300.000 ռազմիկ սահմաններում: Միաժամանակ, հաշվի առնելով տերության մեծ ծավալները և տարբեր ճակատներում դիմակայության մշտական անհրաժեշտությունը, ըստ իմ գնահատականի առավելագույն մեծ դաշտային բանակը, որը դրվել է մարտական գործողությունների մեջ մեկ ուղղությամբ, կազմել է մոտ 190.000 ռազմիկ (օրինակ՝ 1299 թ-ի արշավանքը դեպի Ասորիք): Էլխանությունը դադարեց գոյություն ունենալ 1357 թվականին:

134. **Ոսկե Զորդա:** Ոսկե Զորդան, որը հիմնադրվել էր 1242 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Միջին Ասիայի արևմուտքը, ինչպես նաև Ուրալյան լեռնաշղթայից արևմուտք և Կովկասյան լեռնաշղթայից հյուսիս ընկած տարածքները՝ մինչև Դանուբ գետն ու Լեհաստանը: Պետությունը, ըստ էության, լինելով Մոնղոլական տերությունից անջատված նրա մի մասը, գործում էր վերջինիս բնորոշ բոլոր օրինաչափությունների սահմաններում՝ տեղական տարրի ավելի և ավելի գերիշխող գործընթացով: Ոսկե Զորդայի ռազմաքաղաքական ակտիվության հիմնական ուղղությունը արևմտյանն էր, որտեղ կարևոր դեր ուներ հակասությունը Արևելյան Եվրոպայի երկրների հետ, ինչպես նաև հակասությունը կովկասյան սահմանում՝ Էլխանության հետ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը փոքր է՝ պայմանավորված վերջինիս հետ Էլխանության ունեցած հարաբերություններով:

Հեթում Պատմիչը Ոսկե Զորդա բանակը գնահատում է 600.000 ռազմիկ սահմաններում: Միաժամանակ, հաշվի առնելով տերության մեծ ծավալները և տարբեր ճակատներում դիմակայության մշտական անհրաժեշտությունը, ըստ իմ գնահատականի առավելագույն մեծ դաշտային բանակը, որը դրվել է մարտական գործողությունների մեջ մեկ ուղղությամբ, կազմել է մոտ 300.000 ռազմիկ: Հենց նման քանակություն է, որ մենք տեսնում ենք որոշ օրինակներում (օրինակ՝ արշավանք Կովկասից հարավ 1266 և 1357 թվականներին): Ոսկե Զորդան, որպես կենտրոնացված ռազմաքաղաքական ուժ, դադարեց գոյություն ունենալ XV դարի սկզբին, երբ նրա տարածքում առաջացան չափերով ավելի փոքր մի շարք այլ պետական միավորներ:

135. Չաղաթայական ուլուս: Չաղաթայական ուլուսը, որը հիմնադրվել էր 1227 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Միջին Ասիայի արևելյան և կենտրոնական հատվածը, ինչպես նաև Յոթնագետքը՝ մինչև Ջունգարյան դարպասներ: Պետությունը, ըստ էության, լինելով Մոնղոլական տերությունից անջատված նրա մի մասը, գործում էր վերջինիս բնորոշ բոլոր դասական օրինաչափությունների սահմաններում: Չաղաթայական ուլուսի ռազմաքաղաքական ակտիվության ուղղությունները որոշակի չէին, թեև մի շարք արշավանքներ իրականացվեցին հատկապես Դելիի սուլթանության դեմ: Արևմտյան ուղղությամբ Էլխանության հետ հարաբերությունները հիմնականում հանգիստ էին՝ միայն երբեմն ընդհատվելով ռազմական գործողություններով: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը չնչին է՝ պայմանավորված վերջինիս հետ Էլխանության ունեցած հարաբերություններով:

Հեթում Պատմիչը Չաղաթայական ուլուսի բանակը գնահատում է 400.000 ռազմիկ սահմաններում: Միաժամանակ, հաշվի առնելով տերության մեծ ծավալները և տարբեր ճակատներում դիմակայության մշտական անհրաժեշտությունը, ըստ իմ գնահատականի առավելագույն մեծ դաշտային բանակը, որը դրվել է մարտական գործողությունների մեջ մեկ ուղղությամբ, կազմել է մոտ 200.000 ռազմիկ: Հենց նման բանակություն է, որ մենք տեսնում ենք որոշ օրինակներում՝ Դելիի սուլթանության դեմ արշավանքներում: Չաղաթայական ուլուսը որպես կենտրոնացված ռազմաքաղաքական ուժ դադարեց գոյություն ունենալ 1370 թվականներին, երբ նրա տարածքն ընկավ Թեմուրյանների Էմիրության տիրապետության տակ:

136. Ջելաիրյանների սուլթանություն: Ջելաիրյանների սուլթանությունը, որը հիմնադրվել էր 1357 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Իրանական լեռնաշխարհը, Կովկասից հարավ ընկած երկրները և Միջագետքը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Հայաստանի ու հարակից երկրներին որոշ շրջաններ կամ դրանք՝ ամբողջությամբ: Պետությունը, ստեղծված լինելով Էլխանության փլատակների վրա, գործում էր վերջինիս բնորոշ բոլոր օրինաչափությունների սահմաններում՝ տեղական տարրի ավելի ու ավելի գերիշխող գործընթացով: Ջելաիրյանների սուլթանությունը, այդպես էլ չկարողանալով ամրանալ և ստեղծել կայուն իշխանություն, մշտապես զբաղված էր որևէ ներքին խռովության կամ արտաքին վտանգի դիմադարձմամբ՝ բոլոր ուղղություններով մեծ հաշվով որդեգրելով պաշտպանական մարտավարություն: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը փոքր է:

Սկզբնաղբյուրներում Ջելաիրյանների սուլթանության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան, թեև առանձին գործողություններում իրենց մասնակցությունը բերած բանակների թվաքանակների մասին որոշ տվյալներ կան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Ջելաիրյանների սուլթանության բանակը կարող էր կազմել մոտ 80.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 60.000 հոգին: Ջելաիրյանների սուլթանությունը, կապված Թեմուրյանների Էմիրության արշավանքների հետ, զրկվեց տարածաշրջանային դերից, թեև հետագայում տեղական մակարդակով շարունակեց իր գոյությունը մինչև 1432 թ-ը, երբ այն ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Աղ-Ղոյունլուների Էմիրությանը:

137. Մամլուքյան սուլթանություն: Մամլուքյան սուլթանությունը, որը հիմնադրվել էր 1254 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Եգիպտոսը, Հյուսիսային Աֆրիկայի կենտրոնական հատվածը և Ասորիքը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել որոշ հարակից տարածքներ, այդ թվում նաև Կիլիկիան ու Անդրեփրատյան Ծոփքը: Այս սուլթանությունը ուներ մահմեդական դասական գծեր, սակայն նրա բանակում զգալի դեր ուներ նաև բեդվինական տարրը: Սուլթանությունը իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր մամլուքյան տիպիկ մի պետություն, որի հիմնական գծերը վերլուծվել են վերևում: Հենց այս պետությունն էր, որ իր վրա վերցրեց քրիստոնյա ուժերի դեմ պայքարի հիմնական բեռը Մերձավոր Արևելքում:

Մամլուքյան սուլթանության բանակը, արմատներով գնալով դեպի Եյուբյանների սուլթանության բանակ, ի համեմատ վերջինիս սեփական կառուցվածքում առավել զարգացրեց տեղական տարրի դերը՝ վերջնականապես վերածվելով Մերձավոր Արևելքի դասական զարգացած ֆեոդալական պետության մի բանակի: Նույն այս ժամանակ վերջնականապես ձևավորվեց նաև վերջինիս մարտական գործողությունների վարման ձևը, որտեղ ավելի ու ավելի շատ շեշտը սկսվեց դրվել մերձամարտի, ուղիղ հարվածի և անհատական գործողությունների վրա: Հատկանշական է, սակայն, որ սրանով հանդերձ բանակը, հատկապես սկզբնական շրջանում, պահպանեց նաև հեռամարտի հիմնալի հատկանիշները՝ ի հաշվի այն բանի, որ

մշտապես ստացվող մամուլների համալրումներում հիմնական դերը պատկանում էր ղվչախներին, իսկ հետո նաև արդեն՝ մոնղոլ-թաթարներին: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը հսկայական է՝ կապված ամենից առաջ Կիլիկիայի թագավորության հետ ունեցած հարաբերություններով:

Սկզբնաղբյուրներում Մամուլքյան սուլթանության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան, թեև առանձին գործողություններում իրենց մասնակցությունը բերած բանակների թվերի մասին տվյալներ կան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով Մամուլքյան սուլթանության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել մոտ 200.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել ոչ ավել, քան 150.000 հոգին: Մամուլքյան սուլթանությունը վերացավ 1517 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Օսմանյան սուլթանությանը:

138. Ղահրամանյանների Էմիրություն: Ղահրամանյանների Էմիրությունը, որը XIII դարի կեսերին աստիճանաբար առանձնացավ Իկոնիայի սուլթանությունից, հիմնականում ընդգրկում էր Փոքր Ասիայի հարավ-արևմտյան հատվածները, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել հարակից որոշ շրջաններ, այդ թվում նաև Կիլիկիայում: Այս Էմիրությունը, լինելով կարծես Իկոնիայի սուլթանության պարզեցված տարբերակը, իրենից ներկայացնում էր տափաստանային դեմոկրատիայի զգալի տարրեր ունեցող մի միապետություն՝ Էմիրի անսահմանափակ իշխանությամբ: Ղահրամանյանների Էմիրության բանակում հիմնական հարվածային ուժը թյուրքական տափաստանային քոչվոր, Իկոնիայի սուլթանության հեծելազորային ավանդույթները շարունակող մասսայական տարբեր մակարդակների հեծելազորն էր, ինչպես նաև ծանր ու թեթև հետևազորը: Բանակում շատ մեծ էր անկանոն ուժերի դերը:

Մարտական գործողություններում Ղահրամանյանների Էմիրության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարվածների վրա: Բանակը ձգտում էր հեռամարտի, հիմնալի տիրապետում էր աղեղնամարտի արվեստին և խուսափում էր կանոնավոր ընդհարումներից՝ շեշտը դնելով ասպատակության ու ավարառության վրա: Ղահրամանյանների Էմիրության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունը Կիլիկիան էր, իսկ վերջինիս անկումից հետո խիստ կարևոր նշանակություն բերեցին լարված հարաբերությունները Օսմանյան սուլթանության հետ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը բավականին զգալի է՝ կապված դեպի Կիլիկիայի թագավորություն մշտական թալանչիական արշավանքների հետ՝ ինքնուրույն կամ Մամուլքյան սուլթանության հետ համագործակցված: Էմիրության պատմությունը կարելի է պայմանականորեն բաժանել երկու փուլի՝ մինչև XIV դարի վերջը և դրանից հետո, երբ առաջին փուլում այն հանդես էր գալիս որպես տարածաշրջանի գիշատիչ մի ուժ, իսկ երկրորդում արդեն՝ բայթայվող և ներքին հակասություններից բզկտվող մի ուժ, որը ի վերջո կուլ գնաց Օսմանյան սուլթանությանը:

Սկզբնաղբյուրներում Ղահրամանյանների Էմիրություն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան, թեև առանձին մարտական գործողություններում մասնակցած բանակների թվաքանակների մասին որոշ տեղեկություններ կան: Իմ գնահատականով իրականում ողջ պետության մակարդակով Ղահրամանյանների Էմիրություն բանակը կարող էր կազմել մոտ 50.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 45.000 հոգին: Ղահրամանյանների Էմիրությունը վերացավ 1493 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Օսմանյան սուլթանությանը:

139. Արաթենյանների Էմիրություն: Արաթենյանների Էմիրությունը Հայաստանի տարածքում առաջացած ժամանակագրորեն առաջին թաթարական Էմիրությունն էր՝ Հայաստանի տարածքում առաջացած օտար Էմիրությունների երրորդ սերնդի առաջին ներկայացուցիչներից մեկը, որը ստեղծվեց 1338 թվականին: Այն ընդգրկում էր Կապադոկիայի արևելքը, Անդրեփրատյան Ծովի փի հյուսիսը և Բարձր Հայքի արևմտյան գավառները: Ստեղծված լինելով Էլիսանության փլատակների վրա՝ այն մեծապես գործում էր վերջինիս բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում, թեև ուներ զուտ տեղական նշանակություն: Էմիրությունը գործում էր ըստ քաղաքական դեպքերի զարգացման հիմնական ուղղության՝ սկզբում հիմնականում դաշնակցելով Մամուլքյան սուլթանության հետ ընդդեմ Էլիսանության և Ջելաիրյանների սուլթանության, հետո՝ Թեմուրյանների Էմիրության հետ ընդդեմ Օսմանյան սուլթանության: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս Էմիրության դերը փոքր է:

Սկզբնաղբյուրներում Արաթենյանների Եմիրության բանակի թվաքանակի մասին տվյալներ չկան: Իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով այն կարող էր կազմել մոտ 10.000 ռազմիկ, որոնք հնարավոր էր մարտադաշտ դուրս բերել և կիրառել գործնականում ողջ կազմով: Արաթենյանների Եմիրությունը վերացավ 1410 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Ադ-Ղոյունլուների Եմիրությանը:

140. **Չուլքադարյանների Եմիրություն:** Չուլքադարյանների Եմիրությունը, որը ստեղծվեց Էլիսանության փլատակների վրա, ընդգրկում էր Լեռնային Կիլիկիայի արևելյան մասը և Կապադոկիայի հարավ-արևելքը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել հարակից որոշ շրջաններ, այդ թվում նաև Կիլիկիայում: Այս Եմիրությունը, լինելով կարծես Ղահրամանյանների Եմիրության պարզեցված տարբերակը, գործում էր վերջինիս բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում և իրենից ներկայացնում էր տափաստանային դեմոկրատիայի զգալի տարրեր ունեցող զարգացած ֆեոդալական միապետություն՝ Եմիրի անսահմանափակ իշխանությամբ: Չուլքադարյանների Եմիրության բանակում հիմնական հարվածային ուժը թյուրքական տափաստանային քոչվոր մասսայական տարբեր մակարդակների հեծելազորն էր, ինչպես նաև ծանր ու թեթև ոչ վատ հետևազորը: Բանակում շատ մեծ էր անկանոն ուժերի դերը: Եմիրությունը գործում էր ըստ քաղաքական ուժերի դասավորության՝ ձգտելով պահպանել իր անկախությունը Օսմանյան և Մամլուքյան սուլթանություններից: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս Եմիրության դերը չնչին է:

Սկզբնաղբյուրներում Չուլքադարյանների Եմիրություն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան, թեև առանձին մարտական գործողություններում մասնակցած բանակների թվաքանակների մասին որոշ տեղեկություններ կան: Իմ գնահատականով իրականում ողջ պետության մակարդակով Չուլքադարյանների Եմիրություն բանակը կարող էր կազմել մոտ 20.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 14.000-ը (1508 թ-ի աշնան Ամիդի ճակատամարտ): Չուլքադարյանների Եմիրությունը վերացավ 1515 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Օսմանյան սուլթանությանը:

141. **Ռամադանյանների Եմիրություն:** Ռամադանյանների կիսաքոչվոր Եմիրությունը, որը առանձնանալով ստեղծվեց Չուլքադարյանների Եմիրությունից, ընդգրկում էր Դաշտային Կիլիկիան: Այս Եմիրությունը, լինելով կարծես Չուլքադարյանների Եմիրության պարզեցված տարբերակը, գործում էր վերջինիս բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում և իրենից ներկայացնում էր տափաստանային դեմոկրատիայի զգալի տարրեր ունեցող կիսաքոչվոր մի պետություն, որն այդպես էլ չկայացավ և գործում էր ըստ իրավիճակի: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս Եմիրության դերը չնչին է:

Սկզբնաղբյուրներում Ռամադանյանների Եմիրություն բանակի մասին տեղեկություններ չկան: Իմ գնահատականով իրականում ողջ պետության մակարդակով Ռամադանյանների Եմիրություն բանակը կարող էր կազմել մոտ 5.000 ռազմիկ, որոնք մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել գործնականում ողջ կազմով: Ռամադանյանների Եմիրությունը վերացավ 1515 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Օսմանյան սուլթանությանը:

142. **Օսմանյան սուլթանություն:** Օսմանյան սուլթանությունը, որը, կարծես որպես Իկոնիայի սուլթանության օրգանական շարունակություն, 1299 թվականին հառնեց վերջինիս ավերակներից, ի սկզբանե ընդգրկում էր Փոքր Ասիայի արևմտյան հատվածը, իսկ իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում էլ նրա կազմում էին Բալկանյան թերակղզու կենտրոնական և արևմտյան հատվածները, Փոքր Ասիան, Ասորիքը, Միջագետքը, Եգիպտոսը, Արաբական թերակղզին ու Հյուսիսային Աֆրիկան, ընդ որում տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել Հայաստանի, ինչպես նաև Կովկասից հարավ ձգվող որոշ շրջաններ: Պետությունն իրենից ներկայացնում էր մահմեդական ուշ ֆեոդալական կենտրոնացված միապետություն՝ սուլթանի անսահմանափակ իշխանությամբ: Այն իր տարածաշրջանում հանդիսանում էր հիմնական գերիշխող ուժը և իսլամի սուննի ուղղության գլխավոր ներկայացուցիչը: Օսմանյան սուլթանության բանակում հիմնական հարվածային ուժը ենիջերիների կորպուսն էր, թեև գործում էր նաև առաջնակարգ բոլոր մակարդակների հեծելազոր, ինչպես նաև ոչ վատ հետևազորը:

Բանակում, սկսած XV դարի երկրորդ կեսից, լայնորեն կիրառվում էր հրազենը, առկա էր լավ զարգացած նավատորմ:

Օսմանյան սուլթանության բանակում տարբեր ժամանակներում ներկայացված էին նաև հեծյալ ու հետևակ վարձկան և (կամ) դաշնակից ռազմիկներ պետության կամ հարակից տարածքում բնակվող հիմնականում տարրերից: Մարտական գործողություններում այս սուլթանության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր հրազենի կիրառմամբ պաշտպանական մարտավարության ու սրընթաց հեծելազորային հակահարձակումների վրա: Կիրառվում էր նաև աստիճանաբար հաջողության հասնելու մարտավարությունը: Այս բանակը իրեն փայլուն էր դրսևորում և մերձամարտում, և հեռամարտում՝ ըստ էության, հանդիսանալով մահմեդական արևելքի բանակների զարգացման գագաթնակետը: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ Օսմանյան սուլթանության դերը հսկայական է: Օսմանյան սուլթանության ռազմական ակտիվությունը ընդգրկում էր իր հարևան բոլոր տարածքները, կարևոր դեր ուներ հատկապես հակասությունը քրիստոնյա աշխարհին, ինչպես նաև սուլթանության արևելյան սահմաններում ծավալվող պայքարը Ադ-Ղոյունլուների, իսկ հետո արդեն Սեֆյանների, Աֆշարների և Ղաջարների շահությունների դեմ: Սուլթանության պատմությունը կարելի է պայմանականորեն բաժանել երեք փուլի՝ մինչև 1683 թ-ը, մինչև 1826 թվական և դրանից հետո, երբ առաջին փուլում վերջինս հանդես էր գալիս որպես տարածաշրջանի գիշատիչ հեգեմոն, երկրորդում՝ քայքայվող և ներքին հակասություններից բզկտվող մի ուժ, իսկ երրորդում՝ որպես բուրժուական տիպի պետություն կայանալ ձգտող մի մարմին:

Սկզբնաղբյուրներում Օսմանյան սուլթանություն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան, թեև առանձին մարտական գործողություններում մասնակցած բանակների թվաքանակների մասին որոշ տեղեկություններ կան: Իմ գնահատականով իրականում ողջ պետության մակարդակով Օսմանյան սուլթանություն բանակը XIV դարի վերջում կարող էր կազմել մոտ 200.000, XV-XVII դարերում՝ մոտ 500.000, XVIII դարում մոտ 300.000, հետագայում՝ մոտ 200.000 ռազմիկ: Օսմանյան սուլթանությունը վերացավ 1921 թվականին՝ փոխարինվելով Թուրքիայի Հանրապետությունով:

143. **Թեմուրյանների Էմիրություն:** Թեմուրյանների Էմիրությունը, որը հիմնադրվել էր 1360 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Միջին Ասիան և Յոթնագետքը, ինչպես նաև տարբեր ժամանակներում նրա կազմում են ընդգրկվել Իրանական ու Հայկական լեռնաշխարհները, Միջագետքը, Ասորիքը, Եգիպտոսը, Փոքր Ասիան և Նախակովկասյան տափաստանները: Պետությունը, Միջին և Մերձավոր Արևելքի մակարդակով կարծես լինելով Մոնղոլական տերության մահմեդականացված տարբերակը, գործում էր վերջինիս բնորոշ բոլոր դասական օրինաչափությունների սահմաններում: Թեմուրյանների Էմիրությունը ռազմաքաղաքական ակտիվություն էր դրսևորում բոլոր ուղղություններով, ընդ որում, մինչև որևէ տարածքի նկատմամբ իր գերիշխանությունը հաստատելը, Թեմուրյանների Էմիրության բանակը մի շարք ավերիչ արշավանքներ էր իրականացնում այդ ուղղությամբ՝ ձգտելով ահաբեկել, թուլացնել և ջլատել դիմադրության բոլոր հնարավոր օջախները:

Թեմուրյանների Էմիրության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական թեթև հեծելազորն էր, թեև գոյություն ունեին նաև հետևակ լուրջ ուժեր, ինչպես նաև միջին և ծանր ոչ վատ հեծելազոր, իսկ երբեմն էլ կիրառվում էին նաև դաշտային նետողական, այդ թվում նաև կրականետ մեքենաներ: Մարտական գործողություններում Թեմուրյանների Էմիրության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակը իրեն հիանալի էր դրսևորում նաև դրանում, ինչպես նաև ամրոցների պաշարման ու գրավման գործում: Բանակն օգտագործում էր նաև մարտական փղեր, ինչպես նաև հենց վերջինս էր, որ Մերձավոր ու Միջին Արևելքում, ճիշտ է սկզբում պարզունակ, բայց այնուհանդերձ կիրառման մեջ դրեց հրազենի որոշ տեսակներ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը հսկայական է՝ պայմանավորված դեպի Հայաստան վերջինիս արշավանքներով և այն բանով, որ դրա հետևանքով Մերձավոր Արևելքում քոչվոր թյուրքական տարրի դերը ավելի զարգացում ապրեց:

Սկզբնաղբյուրներում Թեմուրյանների Էմիրություն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան, թեև առանձին մարտական գործողություններում մասնակցած բանակների թվաքանակների մասին որոշ տեղեկություններ կան: Իմ գնահատականով իրականում ողջ պետության մակարդակով Թեմուրյանների Էմիրություն

բանակը Էմիր Թեմուրի՝ հանրահայտ Թամեռլանի, Լենգ-Թեմուրի կամ Կադ Թեմուրի (1360-1405), օրոք կարող էր կազմել մոտ 400.000 ռազմիկ, իսկ ավելի ուշ՝ մոտ 200.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել համապատասխանաբար 350.000-ը (օրինակ՝ 1402 թ-ի հուլիսի 20-ի Անկարայի ճակատամարտ) և 150.000-ը (օրինակ՝ 1421 թ-ի օգոստոսի 1-ի Ալաշկերտի ճակատամարտ): Թեմուրյանների Էմիրությունը որպես կենտրոնացված ուժ դադարեց գոյություն ունենալ XV դարի վերջին, երբ նրա տարածքն ընկավ Շայբանյանների խանության տիրապետության տակ:

144. **Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրություն:** Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրությունը, որը հիմնադրվել էր 1343 թվականին, հիմնականում ընդգրկում էր Իրանական լեռնաշխարհը, Կովկասից հարավ ընկած երկրները և Միջագետքը, իսկ տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել որոշ շրջաններ կամ դրանք՝ ամբողջությամբ: Պետությունը, հիմնականում կայանալով Ջելաիրյանների սուլթանության փլատակների վրա, գործում էր վերջինիս, ինչպես նաև Էլխանությանը բնորոշ շատ օրինաչափությունների սահմաններում, բայց արդեն տեղական, թեև քոչվոր տարրի վերջնական գերիշխող գործընթացով: Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրությունը ռազմաքաղաքական ակտիվություն էր դրսևորում բոլոր ուղղություններով, ընդ որում կարևորվում էր հատկապես հյուսիսային ուղղությունը, որտեղ վրացական պետական միավորների դեմ իրականացվեցին մի շարք ավերիչ արշավանքներ:

Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական թեթև հեծելազորն էր, թեև գոյություն ունեին նաև հետևակ լուրջ ուժեր, ինչպես նաև միջին և ծանր հեծելազոր: Մարտական գործողություններում Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակը իրեն հիմնալի էր դրսևորում նաև դրանում: Բանակն օգտագործում էր նաև հրազենի որոշ պարզունակ տեսակներ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը մեծ է՝ պայմանավորված այն բանով, որ վերջինիս իշխանության կորիզը կազմում էր պատմական Հայաստանի տարածքը:

Սկզբնաղբյուրներում Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրություն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան, թեև առանձին մարտական գործողություններում մասնակցած բանակների թվաքանակների մասին որոշ տեղեկություններ կան: Իմ գնահատականով իրականում ողջ պետության մակարդակով Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրություն բանակը կարող էր կազմել մոտ 120.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 100.000-ը (օրինակ՝ 1421 թ-ի օգոստոսի 1-ի Ալաշկերտի ճակատամարտ, 1468 թ-ի հուլիսի 2-ի Մարանդի ճակատամարտ): Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրությունը վերացավ 1468 թվականին, երբ իշխող Ղարա-Ղոյունլուների գահատոհմը փոխարինվեց Աղ-Ղոյունլուների գահատոհմով:

145. **Աղ-Ղոյունլուների Էմիրություն:** 1341 թ-ին ստեղծված Աղ-Ղոյունլուների Էմիրությունը, հանդիսանալով Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրության օրգանական շարունակությունը հիմնականում կայանալով վերջինիս փլատակների վրա, ընդգրկում էր Հայաստանի արևմտյան և Կապադոկիայի արևելյան շրջանները, իսկ 1468 թ-ից արդեն՝ Իրանական լեռնաշխարհը, Կովկասից հարավ ընկած երկրները ու Միջագետքը, ընդ որում տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել որոշ շրջաններ կամ դրանք՝ ամբողջությամբ: Պետությունը, գործում էր Ջելաիրյանների սուլթանության և Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրությանը բնորոշ շատ օրինաչափությունների սահմաններում՝ կարծես հանդիսանալով դրանց զարգացման բարձրակետը: Աղ-Ղոյունլուների Էմիրությունը ռազմաքաղաքական ակտիվություն էր դրսևորում բոլոր ուղղություններով: Կարևորվում էր հյուսիսային ուղղությունը, որտեղ վրացական պետական միավորների դեմ իրականացվեցին մի շարք ավերիչ արշավանքներ, ինչպես նաև արևմտյանը, որտեղ հակասությունը Օսմանյան սուլթանության հետ, սակայն, ավարտվեց ծանր պարտությամբ:

Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական թեթև հեծելազորն էր, թեև գոյություն ունեին նաև հետևակ լուրջ ուժեր, ինչպես նաև միջին և ծանր հեծելազորի զգալի ուժեր: Մարտական գործողություններում Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել

մերձամարտից՝ այս բանակը իրեն հիանալի էր դրսևորում նաև դրանում: Լայնորեն կիրառվում էր նաև անակնկալ դարանակալ հարվածների մարտավարությունը: Բանակն օգտագործում էր նաև հրազենի որոշ տեսակներ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը մեծ է՝ պայմանավորված այն բանով, որ վերջինիս իշխանության կորիզը կազմում էր պատմական Հայաստանի տարածքը:

Սկզբնաղբյուրներում Աղ-Ղոյունլուների էմիրություն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան, թեև առանձին մարտական գործողություններում մասնակցած բանակների թվաքանակների մասին որոշ տեղեկություններ կան: Իմ գնահատականով իրականում ողջ պետության մակարդակով Աղ-Ղոյունլուների էմիրություն բանակը կարող էր կազմել մոտ 150.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 100.000-ը: Աղ-Ղոյունլուների էմիրությունը վերացավ 1508 թվականին, երբ իշխող Աղ-Ղոյունլուների գահատոհմը փոխարինվեց Սեֆյանների գահատոհմով:

146. **Շամբոյանների էմիրություն:** Շամբոյանների էմիրությունը, ստեղծվելով 1370 թվականին, ընդգրկում էր Վասպուրականը, Կորճայքը և Պարսկահայքը: Իրենից ներկայացնելով տիպիկ քրդական մի էմիրություն և կարծես վեր հառնելով Հերի կործանված էմիրության փլատակներից՝ վերջինս մեծ հաշվով գործում էր մահմեդական միջնադարյան պետություններին բնորոշ ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում: Հետաքրքիր է, որ էմիրությունը, իր քրդական բնույթի պատճառով, որպես կանոն, դժվար ընդունվելով թյուրք-թաթարական միջավայրում, ձգտում էր այս կամ այն կերպ համագործակցություն հաստատել նաև էմիրության տարածքում բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմող հայերի հետ: Գործընթացը փայլուն արդյունքներ չտվեց, սակայն զգալի եղավ էմիրության պատմության ողջ ընթացքում:

Սկզբնաղբյուրներում Շամբոյանների էմիրություն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Շամբոյանների էմիրություն բանակը կարող էր կազմել մոտ 20.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 18.000 հոգին: Հարկ է ընդգծել, որ այս էմիրությունը հաճախ գլխավորում էր կիսաքոչվոր կամ քոչվոր քրդական տարրին և այդ պարագայում, թեև հազվադեպ, սակայն ի վիճակի էր տնօրինել ավելի մեծ ուժեր: Շամբոյանների էմիրությունը զրկվեց տարածաշրջանային դերից սկսած XVI դարի վերջերից, իսկ նրա տարածքն անցավ Օսմանյան սուլթանությանը: Հարկ է նշել, սակայն, որ, չնայած դրան, քրդական տարրը շարունակեց ծանրակշիռ դեր ունենալ էմիրության և հարակից տարածքներում:

147. **Բոհթանի էմիրություն:** Բոհթանի էմիրությունը, ստեղծվելով մոտ 1230 թվականին, ընդգրկում էր Աղձնիքը արևելքը, Մոկքը և Հայոց Միջագետքի արևելյան մասը: Իրենից, ըստ էության, ներկայացնելով քրդական մի էմիրություն՝ վերջինս մեծ հաշվով գործում էր մահմեդական միջնադարյան պետություններին բնորոշ ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում, թեև էմիրությունն ինքը հստակորեն տարանջատվեց համաքրդական միջավայրից՝ սկսելով դավանել եզդիիզմը ու հիմքեր ստեղծելով եզդիների սուբէթնոսի առաջացման համար: Հետաքրքիր է, որ էմիրությունը, իր օտար բնույթի պատճառով որպես կանոն դժվար ընդունվելով թյուրք-թաթարական միջավայրում, ձգտում էր այս կամ այն կերպ համագործակցություն հաստատել նաև էմիրության տարածքում բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմող հայերի հետ: Գործընթացը փայլուն արդյունքներ չտվեց, սակայն զգալի եղավ էմիրության պատմության ողջ ընթացքում:

Սկզբնաղբյուրներում Բոհթանի էմիրություն բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով, հաշվի առնելով ամենատարբեր հանգամանքներ, ողջ պետության մակարդակով Բոհթանի էմիրություն բանակը կարող էր կազմել մոտ 20.000 ռազմիկ, որոնցից մարտադաշտ կարող էին դուրս բերվել և մեկ ուղղությամբ կիրառվել մոտ 18.000 հոգին: Բոհթանի էմիրությունը զրկվեց տարածաշրջանային դերից սկսած XVI դարի վերջերից, իսկ նրա տարածքն անցավ Օսմանյան սուլթանությանը: Հարկ է նշել, սակայն, որ, չնայած դրան, եզդիական տարրը շարունակեց ծանրակշիռ դեր ունենալ էմիրության և հարակից տարածքներում:

148. **Սամցխեի աթաբեկություն:** 1261 թվականին Քարթլիի թագավորությունից առանձնացած և Ջաղէլիների տոհմի ձեռքին գտնվող այս աթաբեկությունը պատմական Հայաստանի տարածքից ընդգրկում էր Գուգարքը, Տայքը, Վանանդը, Շաղագոմը ու Սպերը, ինչպես նաև հարավ-արևմտյան Վրաստանի որոշ տարածքներ: Սամցխեի իշխանությունն իրենից

ներկայացնում էր զարգացած ֆեոդալական տիպի մի իշխանություն՝ զգալի դեր ունենալով իր տարածաշրջանում: Իշխանության բանակում զգալի էր հայկական տարրի դերը, քանի որ պետությունն ինքը հիմնականում գործում էր հոծ հայաբնակ պատմական Հայաստանի հյուսիսային տարածքներում: Իմ գնահատականով Սամցխեի աթաբեկության բանակը իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում կարող էր կազմել առավելագույնը մոտ 20.000 ռազմիկ:

Սամցխեի աթաբեկության բանակը, քանի որ ռազմական առումով հիմնականում, որպես կանոն, զիջում էր իր վրա հարձակվող ուժերին, մարտական գործողություններում ձգտում էր խուսափել կանոնավոր ընդհարումից և վճռական ճակատամարտից՝ շեշտը դնելով լեռնային ու անտառապատ տեղանքում մղվող մանր մարտերով հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Առանձին դեպքերում, սակայն, հասցվում էին շեշտակի և կենտրոնացված հարվածներ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս իշխանության դերը զգալի է: Սամցխեի աթաբեկությունը ոչնչացավ 1625 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Օսմանյան սուլթանությանը:

149. Իմերեթիայի թագավորություն: Վրաստանի արևմտյան մասը ընդգրկող այս պետությունը առաջացավ 1466 թվականին: Սկսած արդեն XIII դարից Զարթլիի թագավորության պետական ընդհանուր համակարգի կազմում Արևմտյան Վրաստանը գնալով ավելի ու ավելի թույլ էր գործում, իսկ քաղաքական հետագա որոշակի զարգացումներն էլ վերջնականապես բերեցին անկախացման: Իմերեթիայի թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր զարգացած ֆեոդալական տիպի միապետություն՝ զգալի դեր ունենալով իր տարածաշրջանում: Թագավորության բանակը, ժամանակի հետ զրկվելով Զարթլիի թագավորությանը բնորոշ ֆեոդալական բնույթից, աստիճանաբար սկսեց մեծացնել հրազենի դերը, զգալիորեն բարձրացավ կարգապահությունը, հստակեցվեցին կառուցվածքային և կառավարման համակարգերը, ինչպես նաև գործողությունների ծրագրերը՝ բարեփոխումներ, որոնք առավել լայն թափով սկսեցին կյանքի կոչվել հատկապես XVIII դարի երկրորդ կեսին: Իմ գնահատականով Իմերեթիայի թագավորություն բանակը մշտապես կազմել է առավելագույնը մոտ 40.000 ռազմիկ, ընդ որում պետք է հաշվի առնել, որ բանակում ավանդականորեն մեծ տեղ ունեին կովկասյան լեռնականները:

Իմերեթիայի թագավորության բանակը, քանի որ ռազմական առումով հիմնականում, որպես կանոն, զիջում էր իր վրա հարձակվող ուժերին, մարտական գործողություններում ձգտում էր խուսափել կանոնավոր ընդհարումից և վճռական ճակատամարտից՝ շեշտը դնելով լեռնային ու անտառապատ տեղանքում մղվող մանր մարտերով հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Առանձին դեպքերում, սակայն, հասցվում էին շեշտակի և կենտրոնացված հարվածներ: Կարևոր է ընդգծել, որ Իմերեթիայի թագավորությունը հանդիսանում էր այն «փրկարար տարածք»-ը, ուր հաճախ նահանջում էին Զարթլիի թագավորության բանակային ուժերը, երբ ստիպված էին լինում տեղի տալ իրենց երկիր ներխուժած հակառակորդի գերակշիռ ուժերին: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս թագավորության դերը այնքան էլ մեծ չէ, սակայն, որպես Հայաստանի հյուսիսում գործող մի ուժ, այն լիովին անտեսել ևս չի կարելի: Իմերեթիայի թագավորությունը ոչնչացավ 1810 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Ռուսական կայսրությանը:

150. Կախեթիի թագավորություն: Վրաստանի արևելյան մասը ընդգրկող այս պետությունը առաջացավ 1471 թվականին: Սկսած արդեն XV դարից Արևելյան Վրաստանը գնալով ավելի ու ավելի թույլ էր գործում Զարթլիի թագավորության պետական ընդհանուր համակարգի կազմում, իսկ քաղաքական որոշակի զարգացումներն էլ վերջնականապես բերեցին անկախացման: Կախեթիի թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր զարգացած ֆեոդալական տիպի միապետություն՝ զգալի դեր ունենալով իր տարածաշրջանում: Թագավորության բանակը, ժամանակի հետ զրկվելով Զարթլիի թագավորությանը բնորոշ ֆեոդալական բնույթից, աստիճանաբար սկսեց մեծացնել հրազենի դերը, զգալիորեն բարձրացավ կարգապահությունը, հստակեցվեցին կառուցվածքային և կառավարման համակարգերը, ինչպես նաև գործողությունների ծրագրերը, բարեփոխումներ, որոնք առավել լայն թափով սկսեցին կյանքի կոչվել հատկապես XVIII դարի երկրորդ կեսին: Այս ժամանակահատվածում Զարթլիի թագավորություն բանակը, երբ պետությունը անձնական ունիայով իր մեջ էր ընդգրկել նաև Զարթլիի թագավորությունը, փորձ արվեց կառուցել իր ժամանակի եվրոպական բանակների տեսքով, երբ մտցվեցին հստակ կառուցվածքային և մոբիլիզացիոն համակարգեր: Արդյունքում՝

բանակը բանակապես ավելի քչացավ, սակայն դարձավ ավելի ճկուն, արդյունավետ և ուժեղ՝ հատկապես դեռևս միջնադարյան օրինաչափություններով գործող հակառակորդների հետ ընդհարվելիս: Միաժամանակ սակայն, մի կողմից իրականացվող բարեփոխումները այդպես էլ ավարտին չհասցվեցին, մյուս կողմից էլ նույն այդ բարեփոխումներն անողները, կարծես չափազանց տարվելով դրանցով և գերազնահատելով իրենց նորաստեղծ բանակի ռազմական հատկանիշները, վերջինիս բանակը քչացրին թույլատրելիից ավելի չափով, որի արդյունքում արդեն դարի վերջին Կախեթի թագավորությունը ծանր հարված ստացավ համաիրանական մակարդակի բարձրացած Ղաջարների շահության կողմից: Կրած կորուստները, Ռուսական կայսրության ուժեղացող ճնշումը և ներքին կառավարման հստակ համակարգի բացակայությունը բերեցին թագավորության անկմանը: Իմ գնահատականով Կախեթի թագավորությունը բանակը մինչև 1724 թվական մշտապես կազմել է առավելագույնը մոտ 30.000 ռազմիկ, դրանից հետո և մինչև բարեփոխումները՝ մոտ 50.000, իսկ դարի վերջում էլ՝ մոտ 20.000 ռազմիկ: Բանակում ավանդաբար մշտապես մեծ տեղ ունեին կովկասյան լեռնականները:

Մարտական գործողություններում Կախեթի թագավորության բանակը, քանի որ ռազմական առումով հիմնականում, որպես կանոն, զիջում էր իր վրա հարձակվող ուժերին, ձգտում էր խուսափել կանոնավոր ընդհարումից և վճռական ճակատամարտից՝ շեշտը դնելով լեռնային ու անտառապատ տեղանքում մղվող մանր մարտերով հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս թագավորության դերը այնքան էլ մեծ չէ, սակայն, որպես Հայաստանի հյուսիսում գործող մի ուժ, այն լիովին անտեսել ևս չի կարելի: Կախեթի թագավորությունը ոչնչացավ 1801 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Ռուսական կայսրությանը:

151. **Գուրիայի, Մենգրեթիայի, Աբխազիայի և Սվանեթիայի իշխանություններ:** Արևմտավրացական այս իշխանությունները, աստիճանաբար առանձնանալով Զարթի թագավորության պետական համակարգում, վերջինիցս Իմերեթիայի թագավորության առանձնանալու հետ միասին իրենք ևս բռնեցին տեղայնականության ուղին՝ մեծ հաշվով, սակայն, գործելով Իմերեթիայի թագավորության հետ համաձայնեցված: Այս իշխանությունների բանակները մեծ հաշվով ևս գործում էին Իմերեթիայի թագավորության օրինաչափությունների սահմաններում՝ այս կամ այն տեղական տարրի գերակշռությամբ: Վերջիններիս ռազմական հնարավորությունները սահմանափակվում էին առավելագույնը 7-8.000 ռազմիկի կազմով: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս իշխանությունների դերը չնչին է: Հիշատակված իշխանությունները աստիճանաբար վերացան պատմության թատերաբեմից XIX դարի սկզբին՝ ընդգրկվելով Ռուսական կայսրության վարչական համակարգում:

152. **Սեֆյանների շահություն:** Սեֆյանների շահությունը, ռազմավարչական առումով հանդիսանալով Ադ-Ղոյունլուների Էմիրության օրգանական շարունակությունը, բայց հոգևոր առումով իրենից ներկայացնելով շիա պարսիկների պետական մի միավոր, ընդգրկում էր Իրանական լեռնաշխարհը, Կովկասից հարավ ընկած երկրները և Միջագետքը, ընդ որում տարբեր ժամանակներում էլ այս կամ այն չափով նրա կազմում են եղել կամ նրա ազդեցության ոլորտում են հայտնվել որոշ շրջաններ կամ դրանք՝ ամբողջությամբ: Պետությունը, իր գոյության սկզբնական շրջանում, գործում էր Ադ-Ղոյունլուների Էմիրությանը բնորոշ շատ օրինաչափությունների սահմաններում՝ կարծես հանդիսանալով դրա զարգացման վերջնական կետը: Սեֆյանների շահությունը ռազմաքաղաքական ակտիվություն էր դրսևորում բոլոր ուղղություններով: Հատկապես կարևոր էր արևմտյան ուղղությունը, որտեղ, սակայն, Օսմանյան սուլթանության հետ հակասությունում վերջնարդյունքում միայն մեծ դժվարությամբ հնարավոր եղավ պահել դիրքերը: Կարևորվում էր հյուսիսային ուղղությունը, որտեղ վրացական պետական միավորների դեմ իրականացվեցին մի շարք ավերիչ արշավանքներ, ինչպես նաև արևելյանը, որտեղ հակասությունը Բուխարայի խանության, ինչպես նաև Մեծ Մողոլների տերության հետ երբեք չդադարեց:

Սեֆյանների շահության բանակում հիմնական հարվածային ուժը մասսայական թեթև հեծելազորն էր, թեև գոյություն ունեին նաև հետևակ որոշ ուժեր, ինչպես նաև միջին և ծանր հեծելազորի զգալի ուժեր: Մարտական գործողություններում Սեֆյանների շահության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարձակումների, հարվածների արագության և հակառակորդին հյուժելու մարտավարության վրա: Ձգտելով խուսափել մերձամարտից՝ այս բանակը իրեն հիմնալի էր դրսևորում նաև դրանում: Լայնորեն կիրառվում էր նաև անակնկալ դարանակալ հարվածների մարտավարությունը: Սեֆյանների շահության պատմությունը կարելի

Է պայմանականորեն բաժանել երկու փուլի՝ մինչև XV դարի վերջը և դրանից հետո, երբ առաջին փուլում այն հանդես էր գալիս որպես մեծապես բուրժուական ավանդույթների կրող, իսկ երկրորդում, երբ ակնհայտ դարձավ նախորդ ուղղության վաղուց արդեն ժամանակավրեպ և փակուղային բնույթը, հիշատակված հատկանիշներից մեծապես հրաժարված մի ուժ: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության խիստ զգալի է՝ պայմանավորված այն բանով, որ վերջինիս իշխանության տակ էր գտնվում պատմական Հայաստանի զգալի մասը:

1603 թ-ի վիճակով, համաձայն Էտյեն Կակաշի դեսպանության կազմում գործող Գևորգ Թեկթանդերի զեկուցագրի, Օսմանյան սուլթանության դեմ գործել է 120.000 հոգանոց դաշտային բանակ: Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ Սեֆյանների շահության ողջ բանակը կարող է գնահատվել մոտ 200.000-ի սահմաններում: Սեֆյանների շահությունը վերացավ 1736 թվականին, երբ իշխող Սեֆյանների գահատոհմը փոխարինվեց Աֆշարների գահատոհմով:

153. **Շայբանյանների և Բուխարայի խանություններ:** Շայբանյանների, ինչպես նաև Բուխարայի ուզբեկական խանությունները, որոնցից առաջինը հիմնադրվել էր XV դարի վերջին, իսկ երկրորդը՝ մեկ դար անց, հիմնականում ընդգրկում էին Միջին Ասիան և Յոթնագետքը, ինչպես նաև տարբեր ժամանակներում նրանց կազմում են ընդգրկվել Իրանական լեռնաշխարհի որոշ հատվածներ: Պետությունները, կարծես լինելով Թեմուրյանների Էմիրության որոշակիորեն մոնղոլականացված տարբերակները, գործում էին վերջինիս բնորոշ բոլոր դասական օրինաչափությունների սահմաններում: Այս խանությունները ռազմաքաղաքական ակտիվություն էին դրսևորում բոլոր ուղղություններով, ընդ որում, հատկապես ակտիվ էին արևմտյան ուղղությամբ՝ Սեֆյանների շահության հետ հարաբերություններում, թեև այդ ակտիվությունը վերջիններիս որևէ էական առավելություն չտվեցին: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետությունների դերը միջնորդավորված է՝ պայմանավորված Սեֆյանների շահության հետ հարաբերություններում վերջիններիս ակտիվությամբ:

Սկզբնաղբյուրներում հիշատակված խանությունների բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակի մասին տեղեկություններ չկան, թեև առանձին մարտական գործողություններում մասնակցած բանակների թվաքանակների մասին որոշ տեղեկություններ կան: Իմ գնահատականով իրականում ողջ պետության մակարդակով այս խանությունների բանակները կարող էին կազմել մոտ 100.000 ռազմիկ, որոնք գործնականում ողջ կազմով կարող էին դուրս բերվել մարտադաշտ: Բուխարայի խանությունը, աստիճանաբար թուլանալով, վերացավ 1920 թվականին՝ ընդգրկվելով ԽՍՀՄ կազմի մեջ:

154. **Գիլջանների խանություն:** Գիլջանների խանությունը, որ ստեղծվեց 1699 թվականին, ընդգրկում էր Հինդուկուշ լեռնաշղթայի արևմտյան հատվածը՝ Ներկայիս Աֆղանստանի սկզբում հյուսիսային, իսկ հետո արդեն՝ հիմնական մասը: Այն իրենից ներկայացնում էր տիպիկ տոհմատիրական մի նստակյաց իշխանություն:

Գիլջանների խանության բանակում հիմնական հարվածային ուժը թեթև և միջին հեծելազորն էր, թեև առկա էին նաև ծանր հեծելազորային փոքրաթիվ ուժեր, ընդ որում զգալի տեղ ունեին նաև հետևազորը: Իր գոյության ուշ շրջանում վերջինս լայնորեն կիրառում էր զամբուրակներ: Մարտական գործողություններում Գիլջանների խանության բանակը հիմնական շեշտը դնում էր սրընթաց հեծելազորային հարվածների և անհատական մենամարտերի վրա: Բանակը ձգտում էր հեռամարտի, հիմնական տիրապետում էր աղեղնամարտի արվեստին, խուսափում էր կանոնավոր ընդհարումներից, շեշտը դնելով ասպատակության և ավարառության վրա, իսկ մերձամարտի անխուսափելիության պարագայում էլ ձգտում էր անհատական մենամարտերի: Գիլջանների խանության ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունը արևմտյանն էր: Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության մեջ այս պետության դերը փոքր է՝ կապված Սեֆյանների շահության գոյության վերջին տարիների հետ:

Սկզբնաղբյուրներում Գիլջանների խանության բանակի թվաքանակի մասին տեղեկություններ քիչ են, թեև որոշ տվյալներ առանձին մարտական գործողություններին մասնակցած վերջինիս ուժերի թվաքանակի մասին հայտնի են: Իմ գնահատականով Գիլջանների խանության բանակը կարող էր կազմել մոտ 30.000 ռազմիկ, որը մարտադաշտ կարող էր դուրս բերվել գործնականում ողջ կազմով: Գիլջանների խանությունը վերացավ 1738 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Աֆշարների շահությանը:

155. **Աֆշարների շահություն:** Աֆշարների շահությունը հանդիսանում էր Սեֆյանների շահության օրգանական շարունակությունը՝ նոր գահատոհմի ղեկավարությամբ: Վերջինս գործում էր սկզբունքորեն նույն օրինաչափությունների սահմաններում, ինչ նախորդը: Միակ

տարբերությունը, որ կարելի է մատնանշել, դա թերևս միայն հետևակ ուժերի ու հրազենի ավելի լայն կիրառությունն էր:

156. **Չենոյանների խանություն:** Չենոյանների խանությունը համապարսկական մակարդակում հանդիսանում էր Աֆշարների շահության օրգանական շարունակությունը՝ նոր գահատոհմի ղեկավարությամբ: Վերջինս մեծ հաշվով գործում էր սկզբունքորեն նույն օրինաչափությունների սահմաններում, ինչ նախորդը: Միակ տարբերությունը թերևս, որ կարելի է մատնանշել, դա այն է, որ այստեղ քոչվոր քրդաարաբական տարրին ավելի մեծ տեղ էր տրված:

157. **Ղաջարների շահություն:** Ղաջարների շահությունը համապարսկական մակարդակում հանդիսանում էր Չենոյանների խանության օրգանական շարունակությունը՝ նոր գահատոհմի ղեկավարությամբ: Վերջինս մեծ հաշվով գործում էր սկզբունքորեն նույն օրինաչափությունների սահմաններում, ինչ նախորդը: Միակ տարբերությունը թերևս, որ կարելի է մատնանշել, դա այն է, որ այստեղ շեշտը կրկին ավելի շատ դրված էր քոչվոր և կիսաքոչվոր թյուրքական տարրի վրա, թեև հետագայում, կապված արտադրական հարաբերությունների հետագա զարգացման հետ, Ղաջարների շահությունը XIX դարի առաջին կեսից վերջնականապես վերածվեց բուրժուական տիպի պետության՝ դրան բնորոշ բոլոր օրինաչափություններով: Այս առումով հատկապես կարևոր է առանձնացնել արքայազն Աբբաս-Միրզայի ձեռնարկած բարեփոխումները, որոնք, թեև Ռուսական կայսրության հետ պայքարում անմիջական արդյունք չտվեցին, սակայն հիմք դրեցին նոր բանակի ստեղծմանը:

158. **Գանձակի խանություն:** Գանձակի խանությունը, որը ստեղծվեց XVI դարի կեսին, իրենից ներկայացնում էր կիսաանկախ ռազմավարչական մի միավոր, որի անկախությունը սովորաբար մեծանում էր զուգընթաց կենտրոնական իշխանության թուլացմանը և՛ հակառակը: Խանությունն ընդգրկում էր Գանձակն ու Կուր գետի աջափնյա դաշտային հատվածները:

Ըստ իմ գնահատականի խանության բանակը կարող էր կազմել մինչև 5.000 ռազմիկ, չհաշված, իհարկե, տարաբնույթ վարձկանները, որոնք կարող էին հրավիրվել կախված իրադրությունից և ֆինանսական վիճակից: Խանությունը ոչնչացավ 1803 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Ռուսական կայսրությանը:

159. **Երևանի խանություն:** Երևանի խանությունը, որը ստեղծվեց XVII դարի առաջին կեսին, իրենից ներկայացնում էր կիսաանկախ ռազմավարչական մի միավոր, որի անկախությունը սովորաբար մեծանում էր զուգընթաց կենտրոնական իշխանության թուլացմանը և՛ հակառակը: Խանությունն ընդգրկում էր Երևանն ու հարակից շրջանները:

Ըստ իմ գնահատականի խանության բանակը կարող էր կազմել մինչև 5.000 ռազմիկ: Խանության բանակում հիշատակվում են հայազգի հրաձիգների ստորաբաժանումներ: Խանությունը ոչնչացավ 1828 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Ռուսական կայսրությանը:

160. **Նախիջևանի խանություն:** Նախիջևանի խանությունը, որը ստեղծվեց XVII դարի կեսին, իրենից ներկայացնում էր կիսաանկախ ռազմավարչական մի միավոր, որի անկախությունը սովորաբար մեծանում էր զուգընթաց կենտրոնական իշխանության թուլացմանը և՛ հակառակը: Խանությունն ընդգրկում էր Նախիջևանն ու հարակից շրջանները:

Ըստ իմ գնահատականի խանության բանակը կարող էր կազմել մինչև 3.000 ռազմիկ: Խանությունը ոչնչացավ 1829 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Ռուսական կայսրությանը:

161. **Մակվի խանություն:** Մակվի խանությունը, որը ստեղծվեց 1747 թվականին, իրենից ներկայացնում էր կիսաանկախ ռազմավարչական մի միավոր, որի անկախությունը սովորաբար մեծանում էր զուգընթաց կենտրոնական իշխանության թուլացմանը և՛ հակառակը: Խանությունն ընդգրկում էր Մակուն ու հարակից շրջանները, այստեղ որոշակիորեն ուժեղ էր քրդական տարրի դերը:

Ըստ իմ գնահատականի խանության բանակը կարող էր կազմել մինչև 2.000 ռազմիկ: Խանությունը ոչնչացավ 1799 թվականին:

162. **Յերի խանություն:** Յերի խանությունը, որը ստեղծվեց 1747 թվականին, իրենից ներկայացնում էր կիսաանկախ ռազմավարչական մի միավոր, որի անկախությունը սովորաբար մեծանում էր զուգընթաց կենտրոնական իշխանության թուլացմանը և՛ հակառակը: Խանությունն ընդգրկում էր Յերն ու հարակից շրջանները, այստեղ ավանդականորեն ուժեղ էր քրդական տարրի դերը:

Ըստ իմ գնահատականի խանության բանակը կարող էր կազմել մինչև 3.000 ռազմիկ: Խանությունը ոչնչացավ 1799 թվականին:

163. Ուրմիայի խանությունը: Ուրմիայի խանությունը, որը ստեղծվեց 1747 թվականին, իրենից ներկայացնում էր կիսաանկախ ռազմավարչական մի միավոր, որի անկախությունը սովորաբար մեծանում էր զուգընթաց կենտրոնական իշխանության թուլացմանը և հակառակը: Խանությունն ընդգրկում էր Ուրմիան ու հարակից շրջանները, այստեղ ավանդականորեն ուժեղ էր քրդական տարրի դերը:

Ըստ իմ գնահատականի խանության բանակը կարող էր կազմել մինչև 5.000 ռազմիկ: Խանությունը ոչնչացավ 1830 թվականին:

164. Ղարաբաղի խանությունը: Ղարաբաղի խանությունը, որը ստեղծվեց 1749 թվականին, իրենից ներկայացնում էր կիսաանկախ ռազմավարչական մի միավոր, որի անկախությունը սովորաբար մեծանում էր զուգընթաց կենտրոնական իշխանության թուլացմանը և՛ հակառակը: Խանությունն ընդգրկում էր Արցախն ու հարակից շրջանները, այստեղ ավանդականորեն ուժեղ էր հայերի դերը, որոնք այդպես էլ թույլ չտվեցին թյուրքական տարրի հիմնադրած այս խանությանը կայանալ:

Ըստ իմ գնահատականի խանության բանակը կարող էր կազմել մինչև 10.000 ռազմիկ: Խանությունը ոչնչացավ 1806 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Ռուսական կայսրությանը:

165. Շեքիի խանությունը: Շեքիի խանությունը, որը ստեղծվեց 1743 թվականին, իրենից ներկայացնում էր կիսաանկախ ռազմավարչական մի միավոր, որի անկախությունը սովորաբար մեծանում էր զուգընթաց կենտրոնական իշխանության թուլացմանը և՛ հակառակը: Խանությունն ընդգրկում էր Շեքին ու հարակից շրջանները, այստեղ ավանդականորեն ուժեղ էր լեզգիական տարրի դերը:

Ըստ իմ գնահատականի խանության բանակը կարող էր կազմել մինչև 15.000 ռազմիկ: Խանությունը ոչնչացավ 1815 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Ռուսական կայսրությանը:

166. Շիրվանի խանությունը: Շիրվանի խանությունը, որը ստեղծվեց 1748 թվականին, իրենից ներկայացնում էր կիսաանկախ ռազմավարչական մի միավոր, որի անկախությունը սովորաբար մեծանում էր զուգընթաց կենտրոնական իշխանության թուլացմանը և՛ հակառակը: Խանությունն ընդգրկում էր Շամախին ու հարակից շրջանները:

Ըստ իմ գնահատականի խանության բանակը կարող էր կազմել մինչև 15.000 ռազմիկ: Խանությունը ոչնչացավ 1820 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Ռուսական կայսրությանը:

167. Ղուբայի խանությունը: Ղուբայի խանությունը, որը ստեղծվեց 1748 թվականին, իրենից ներկայացնում էր կիսաանկախ ռազմավարչական մի միավոր, որի անկախությունը սովորաբար մեծանում էր զուգընթաց կենտրոնական իշխանության թուլացմանը և՛ հակառակը: Խանությունն ընդգրկում էր Ղուբան ու հարակից շրջանները, այստեղ ավանդականորեն ուժեղ էր լեզգիական տարրի դերը:

Ըստ իմ գնահատականի խանության բանակը կարող էր կազմել մինչև 15.000 ռազմիկ: Խանությունը ոչնչացավ 1816 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Ռուսական կայսրությանը:

168. Թալիշի խանությունը: Թալիշի խանությունը, որը ստեղծվեց 1747 թվականին, իրենից ներկայացնում էր կիսաանկախ ռազմավարչական մի միավոր, որի անկախությունը սովորաբար մեծանում էր զուգընթաց կենտրոնական իշխանության թուլացմանը և՛ հակառակը: Խանությունն ընդգրկում էր Գիլանի արևմուտքը:

Ըստ իմ գնահատականի խանության բանակը կարող էր կազմել մինչև 10.000 ռազմիկ: Խանությունը ոչնչացավ 1814 թվականին, իսկ նրա տարածքն անցավ Ռուսական կայսրությանը:

169. Ղարադաղի խանությունը: Ղարադաղի խանությունը, որը ստեղծվեց 1748 թվականին, իրենից ներկայացնում էր կիսաանկախ ռազմավարչական մի միավոր, որի անկախությունը սովորաբար մեծանում էր զուգընթաց կենտրոնական իշխանության թուլացմանը և հակառակը: Խանությունն ընդգրկում էր Արաքս գետի աջափնյակը նրա ամենաներքին հատվածում:

Ըստ իմ գնահատականի խանության բանակը կարող էր կազմել մինչև 5.000 ռազմիկ: Խանությունը ոչնչացավ 1797 թվականին:

170. Հայոց պետությունը: Հայերն ապրել են Հայկական լեռնաշխարհում ի սկզբանե՝ մարդկության գիտակցական պատմության սկզբից:

170.1 Արատտայի քրմապետությունը: Արդեն առաջին շումերական, իսկ հետագայում՝ աքքադական աղբյուրները մանրամասն խոսում են հայերի առաջին պետության՝ Հայկական

լեռնաշխարհում ստեղծված Արատտայի քրմապետության մասին⁴³: Քննարկվող դարաշրջանում Չայոց պետականության սահմանների մասին խոսելը դժվար է՝ մի կողմից կոնկրետ տեղեկատվության խիստ սակավության, մյուս կողմից էլ այն պատճառով, որ պետությունը դեռևս պահպանում էր տոհմատիրական կարգերի զգալի մնացուկներ, իսկ միջազգային ուղղությունից էլ զատ այլ ուղղություններում ձևավորված պետություններ դեռևս չկային, ինչը դժվարացնում է Չայոց պետականության սահմանների գծանշման հարցը: Ամենաընդհանուր իմաստով կարելի է ենթադրել, սակայն, որ վերջինս այս կամ այն չափով իր իշխանության տակ ուներ Չայկական լեռնաշխարհը, որով էլ հենց բնականաբար սահմանափակվում էին հայ ժողովրդի տարածման հիմնական սահմանները: Այս առումով հարկ է կրկին նշել, որ քիչ թե շատ հստակ էր, թերևս, միայն հարավային սահմանը, որը, համապատասխանելով Չայկական լեռնաշխարհը հարավից եզերող լեռներին, սահմանակից էր Յուսիսային Միջազգային և Յուսիսային Ասորիքի հարթավայրերին: Արևմուտքում, ենթադրաբար, հայ էթնոսի տարածման սահմանը անկում ապրող քանակությամբ ավարտվում էր ինչ-որ տեղ Արևելյան Կապադովկիայում, հյուսիսում, նույն սկզբունքով՝ վրացական հարթավայրերում, իսկ արևելքում, ինչպես և հետագայում էր, ամենայն հավանականությամբ Չայոց էթնոսի տարածման առավելագույն սահմանը Կուր գետն էր, թեև բացառված չէ նաև հայերի որոշակի քանակության առկայությունը նաև Կուրի ձախ ափին: Այս առումով պետք է հաշվի առնել նաև Կասպից ծովի մակարդակի տատանումները, որոնք պատմական տարբեր ժամանակներում հասնել են մոտ 10 մետրի: Արդյունքում որոշ դեպքերում Փայտակարան նահանգի արևելյան հատվածը, ներկայումս հայտնի որպես Մուղանի հարթավայր, ինչպես նաև նույնիսկ պատմական Ուտիքի հարավային գավառները, երբեմն, հայտնվում էին ջրի տակ, իսկ Կուր և Արաքս գետերն էլ Կասպից ծովն էին լցվում միմյանցից առանձին:

Արատտայի քրմապետությունը իր բնույթով աստվածապետական պետություն էր: Երկրի գլխին էր կանգնած և անսահմանափակ լիազորություններով էր օժտված Մեծ քուրմը, որը, ըստ ավանդության, նշանակվում էր «Տիեզերքի տիրուհու»՝ Մայր աստվածուհու կողմից: Այս առումով հարկ է նշել, որ, հաշվի առնելով Մովսես Խորենացու տեղեկությունները այն մասին, թե Սկյուհները, հնարավոր է, պատկանում են մինչհայկազունյան դարաշրջանին, կարելի է զգուշորեն ենթադրել, որ Արատտայի քրմական տոհմը կազմված էր հենց Սկյուհներից: Արատտայի տիրակալը նստում էր ոսկե գահի վրա, ոտքերի տակ ունենալով ոսկե աթոռակ: Նրան կից գոյություն ուներ խորհրդակցական մարմին՝ Ավագների ժողովը, որի հետ Մեծ քուրմը խորհրդակցում էր կարևոր հարցերով: Բանակը ղեկավարում էր «Գլխավոր շտաբ»-ի գործառույթներն իրականացնող մի մարմին, որը շումերական աղբյուրներում կոչվում էր «Արշավանքի տուն»: Այն զարդարված էր թանկարժեք քարերով պատված զենքերով: Գոյություն ուներ մշտական և մասնագիտացված բանակ, որը պատերազմի ժամանակ համալրվում էր աշխարհագորային ուժերով⁴⁴: Առկա տվյալները շատ քիչ են և հատվածական, սակայն, թերևս, կարելի է պնդել, որ Չայկական բանակը ուներ հստակ կառուցվածք և կազմակերպում, իսկ զինվածության հարցով էլ գերազանցում էր իր բոլոր հարևաններին, քանի որ Չայկական լեռնաշխարհը հարուստ էր մետաղով, որն էլ հենց հայերը առաջին անգամ սկսեցին մասսայաբար կիրառել զինագործության մեջ: Քննարկվող ժամանակաշրջանում Չայկական բանակն իրենից ներկայացնում էր զարգացած քաղաքակրթության մի բանակ, որը, սակայն, պահպանում էր տոհմատիրական կարգերի զգալի մնացուկներ: Պետք է նշել, որ հենց Արատտայի քրմապետությունում ձին առաջին անգամ սկսեցին կիրառել մարտական նպատակներով⁴⁵, որը, սկսած մ.թ.ա. 2200 թվականից, որոշ ժամանակ հսկայական ռազմական և հոգեբանական առավելություն ապահովեց Չայկական բանակին: Ինչ վերաբերում է Չայկազունիների Չայոց թագավորությանը, ապա այն մեծ հաշվով շարունակեց Արատտայի հոգևոր-քաղաքական ավանդույթները, ուղղակի քրմապետին փոխարինեց արքան: Արատտայի քրմապետության բանակի ընդհանուր թվաքանակը կարող էր կազմել մոտ 100.000 ռազմիկ:

Այս դարաշրջանում Չայոց պետականության արտահայտողներից մյուսը, մեծապես ենթակա Արատտայի քրմապետությանը, Արշայի թագավորությունն էր:

⁴³ Տես՝ Մովսիսյան Ա. Ե. «Սրբազան լեռնաշխարհը», Երևան 2006; Մովսիսյան Ա. Ե. «Բարեպաշտ արքաների աշխարհակալություն: Հայրուրամյա կայսրություն Տիգրան Մեծից առաջ», Երևան 1997; Մովսիսյան Ա. Ե. «Հայաստանը Զրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում», Երևան 2005; Մովսիսյան Ա. Ե. «Չայոց պատմության աշխարհակալությունները», Երևան 2008 և այլն:

⁴⁴ Մակրամյան տես՝ Մովսիսյան Ա. Ե. «Հայաստանը Զրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում», Երևան 2005, էջ 92-99:

⁴⁵ Տես՝ Մովսիսյան Ա. Ե. «Հայոց պատմության աշխարհակալությունները», Երևան 2008, էջ 9, Gamkrelidze Th. V., Ivanov, V. V. 1990. The Early History of Indo-European Languages. – Scientific American, vol. 262, No. 3, March, Кушнарева К.Х., Марковкин В.И. "Эпоха бронзы Кавказа и Ср. Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа", Москва 1994, стр. 53, 56:

170.2 **Հայոց թագավորություն:** Հայոց թագավորությունը, զուտ միայն պետաիրավական մակարդակում, փոխարինեց Արատտայի քրմապետությանը մ.թ.ա. 2026 թ-ին: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է ընդգծել, որ, ի դեմս համահայկական նշանակություն ունեցող Հայկազունիների Հայոց թագավորության, մենք գործ ունենք միապետական բնույթ ունեցող Հայկազունիների տիրակալության հետ, որոնց պարագայում գահը արդեն ժառանգաբար փոխանցվում էր հորից որդուն: Ընդհանրապես, Հայկազունիների թագավորությունն իր բնույթով ավելի կենտրոնացված և կայացված մի պետություն էր, որը, զարգացնելով նախորդ փուլի ձեռքբերումները, դրանք հասցրեց որակական մի նոր աստիճանի: Քննարկվող դարաշրջանում կրկին դժվար է սպառնալ խոսել Հայոց պետականության սահմանների մասին, երբ միջագետքի ուղղությունից գատ այլ ուղղություններում ձևավորված պետություններ դեռևս մեծ հաշվով չկային և դժվար է գծանշել հայ էթնոսի տարածման հստակ սահմանները: Զիչ թե շատ հստակ էր, ինչպես ասվեց, հարավային սահմանը, որը, ինչպես և նախկինում, համապատասխանելով Հայկական լեռնաշխարհը հարավից եզերող լեռներին, սահմանակից էր Հյուսիսային Միջագետքի ու Հյուսիսային Ասորիքի հարթավայրերին: Արևմուտքում, ենթադրաբար, հայ էթնոսի տարածման սահմանը քաջադք քանակությամբ կրկին ավարտվում էր ինչ-որ տեղ Արևելյան Կապադովկիայում, հյուսիսում, նույն սկզբունքով՝ վրացական հարթավայրերում, ինչպես նաև Սև ծովի ափերին, իսկ արևելքում, ինչպես և հետագայում էր, ամենայն հավանականությամբ հայ էթնոսի տարածման առավելագույն սահմանը Կուր գետն էր, թեև բացառված չէ նաև հայերի որոշակի քանակության առկայությունը նաև Կուր գետի ձախ ափին՝ միաժամանակ հաշվի առնելով նաև Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ափաշերտի փոփոխությունը:

Համաձայն Մովսես Խորենացու, արդեն հենց այս ժամանակաշրջանում Արամ I Մեծն ուներ զգալի քանակությամբ հեծելազորային ուժեր⁴⁶: Նույնն են վկայում նաև հնագիտական պեղումները, որոնք Հայաստանում այդ ժամանակ գոյություն ունեցած այսպես կոչված «Կուր-Արաքսյան» մշակույթում առաջին անգամ ֆիքսում են ձիու կիրառության հետքերը⁴⁷: Արամ I Մեծին հաջորդած Արա I Գեղեցիկի օրոք «հեծելազորային հաղթաթուղթ»-ն առժամանակ մղվեց հետին պլան, համեմայն դեպս Նրա ակտիվ կիրառության մասին մենք տեղեկություններ առայժմ չունենք, սակայն արդեն հաջորդ արքա Արա II Կարդոսի օրոք այն հայտնվեց առաջին դերերում, ընդ որում ավելի մասշտաբային չափով: Ավելին, եթե նախկինում խոսքը գնում էր միայն հեծելազորի մասին, ապա վերջին արքաների օրոք, դատելով առկա տեղեկատվության ամբողջությունից, Հայկական բանակի հիմնական հաղթաթուղթը դառնում են արդեն մարտակառքերը, մարտավարական մակարդակում հիմնականում հենց որոնց առկայությամբ էլ բացատրվում են հետագա հաջողությունները: Իրոք, հենց այս ժամանակ էր, որ Հայկական բանակը ձեռք բերեց մարտավարական զգալի մի առավելություն՝ երկաթի հետագա հաջող յուրացման արդյունքում ստեղծվեցին և մասսայական կիրառություն ստացան նոր սերնդի մարտակառքերը: Մեր կողմից դիտակվող ժամանակաշրջանում Հայկական բանակի կողմից կիրառության մեջ դրված մարտակառքը իրենից ներկայացնում էր երկաթյա երկու ճաղավոր անիվների վրա տեղակայված լավ պաշտպանված համեմատականորեն փոքրիկ մի սայլ, որին լծված էին երկու կամ երեք ձիեր և որի վրա գտնվում էին երկու, հազվադեպ՝ երեք, ռազմիկներ: Ռազմիկներից մեկը սովորաբար գինված էր լինում նետերով և աղեղով, ինչպես նաև հետո ուներ տեգեր, ընդ որում հակառակորդին հարվածելու հիմնական խնդիրը լուծում էր հենց այս ռազմիկը: Մյուս ռազմիկի հիմնական գործառույթը մարտակառքը վարելն էր, ինչպես նաև, առիթի պարագայում, հարվածներ հասցնող ռազմիկի պաշտպանությունը իր վրա եկող հարվածներից: Այս ռազմիկն ինքը հարվածներ էր հասցնում խիստ հազվադեպ:

Մարտակառքերի մեծաքանակ կիրառումը միանգամից էլ մեծացրեց բանակների ինչպես ռազմավարական, այնպես էլ օպերատիվ և մարտավարական արագաշարժությունը, ինչը նախկինի համեմատ համեմատականորեն կարճ ժամանակաշրջանում թույլ տվեց երկար տարածություններ անցնել՝ իր հերթին թույլ տալով ավել հեռավոր արշավանքներ իրականացնել, քան մինչ այդ էր: Իր հերթին, մարտակառքերի կիրառումը առաջացրեց մարտավարական նոր իրավիճակներ, երբ ի հայտ եկավ մարտադաշտում մղվող պայքարի մի նոր տեսակ ի դեմս մարտակառքերի անհատական կամ խմբային մենամարտերի: Եվ, վերջապես, հարկ է ընդգծել, որ մարտակառքերի կիրառումը նմանատիպ մարտակառքեր չունեցող և հիմնականում միայն հետևազորից կազմված բանակների նկատմամբ առաջին տիպի բանակներին մեծ առավելություն

⁴⁶ Մովսես Խորենացի, Գիրք 1, գլուխ 14:

⁴⁷ Кушнарева К.Х., Марковкин В.И. "Эпоха бронзы Кавказа и Ср. Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа", Москва 1994.

Եր տալիս, երբ ավելի արագաշարժ ու ճկուն մարտակառքերը հետևագործի հոծ խմբերի նկատմամբ հսկայական առավելություն էին ստանում՝ արագորեն և տարբեր կողմերից հարվածելով վերջիններիս՝ իրենք պատասխան հարվածների համար մնալով համեմատականորեն անխոցելի: Վերևում նկարագրված մարտավարական և ռազմավարական առանձնահատկությունները իրենց անմիջապես էլ զգացնել տվեցին, ընդ որում առաջնային հարվածն իր վրա կրեց Բաբելոնի թագավորության բանակը, որի հետ պահին Չայոց թագավորությունը հենց այդ գտնվում էր պատերազմական դրության մեջ, հետագա հարվածը գալու էր Եգիպտական թագավորությանը, իսկ քիչ ուշ էլ տեղի էին ունենալու արիական արշավանքները, որոնց արդյունքում ստեղծվելու էր Արիական տերությունը:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Չայոց թագավորության բանակի ընդհանուր թվաքանակը կարող էր կազմել մոտ 120.000 ռազմիկ:

170.3 Յինգի թագավորություն: Մ.թ.ա II հազարամյակի երկրորդ կեսը բացվեց առանց Արիական տերության, որի փաստացի վերացումից հետո Մերձավոր և Միջին Արևելքում ստեղծվեց ռազմաքաղաքական նոր մի իրադրություն: Արիական տերության փլուզմամբ ավարտվեց նաև Չայկական Երրորդ գերիշխանությունը, բայց գործընթացը միայն դրանով չսահմանափակվեց, բանգի արդյունքում Չայոց թագավորությունը ոչ միայն կորցրեց իր կողմից նախկինում նվաճված բոլոր տարածքները, այլև Չայոց թագավորությունն ինքն էլ տրոհվեց հինգ մասերի՝ սկիզբ առավ Յինգի թագավորության ժամանակաշրջանը: Արդյունքում.

1. Չետագա Մինչեփրատյան Ծոփքը, Տուրուբերանը, Աղձնիքը, Մուկքը ու Արարատի արևմտյան մասը ընդգրկվեցին Արմենիի թագավորության կազմում և այնտեղ շարունակեց իշխել Չայկազունիների գլխավոր ճյուղը,

2. Եփրատի վերին հոսանքից հյուսիս, արևմտյան հոսանքից արևմուտք, մինչև Մեծամորի մոտ հարավ թեքվելը Արաքսի հոսանքից հյուսիս ընկած տարածքում ստեղծվեց Չայայի թագավորությունը և այնտեղ սկսեց իշխել Անիաների գահատոհմը: Այս թագավորությունը սերտորեն համագործակցում էր, իսկ երբեմն էլ իր կազմում ուներ Կասկայի իշխանությունը, որը հայ-կասկական խառը բնակչություն ուներ,

3. Չետագա Արարատ նահանգի հիմնական մասը, հետագա Պարսկահայքը, Փայտակարանը, Արցախը, Ուտիքը, Սյունիքը, Վասպուրականը և Կորճայքը անցան մինչ այդ Չայկազունիների ռազմական ղեկավարների դերն իրականացրած Արծրունիների գահատոհմի գլխավորած Արարատյան թագավորությունը,

4. Չետագա Չայոց Միջագետքի, Անդրեփրատյան Ծոփքի և Յյուսիսային Ասորիքի տարածքներն ընդգրկող Միտանիի թագավորությունում սկսեց իշխել Եգիպտոսից հեռացած Չայկազունների գահատոհմը,

5. Չետագա Կիլիկիա նահանգի տարածքում ստեղծվեց Կիցուադանավանիների գահատոհմի ղեկավարած Կիլիկիայի թագավորությունը:

Այս առումով հարկ է նշել, որ Չայոց հինգ այս թագավորությունները ոչ միայն չէին վարում կամ նույնիսկ ի վիճակի էլ չէին վարել մեկ միասնական և համակարգված քաղաքականություն, այլև, ունենալով ռազմաքաղաքական իրարից տարբերվող հզորություն ու ազդեցություն, առանձին հարցերում նույնիսկ, երբեմն, մեկը մյուսի շահերի դեմ էին ելնում, թեև քիչ չէին նաև դաշնակցության դեպքերը: Այսպիսով՝ Չայոց պետականությունը լրջորեն թուլացավ, ինչն հետագա մի քանի հարյուրամյակներում իր լուրջ ազդեցությունն ունեցավ հայ ժողովրդի վրա:

Չայոց հինգ թագավորությունների մեջ, մեծապես, սակայն, արդեն խորհրդանշական և ավելի շատ ավանդության ուժով, առաջնային տեղ այնուհանդերձ ուներ Արմենիի Չայկազունիների թագավորությունը: Միտանիի թագավորությունը, ամենաշատը հայկական այլ թագավորություններից, դեռևս պահպանում էր Արիական տերության ռազմական ավանդույթները և հենց այստեղ էր, որ առաջացավ ու իր զարգացումը ստացավ մարիաների սոցիալական խումբը, որոնց մասին արդեն խոսվեց: Յուրօրինակ բնույթ ունեին նաև Չայայի, Արարատյան և Կիլիկիայի թագավորությունները, որոնք, գործի դնելով ավանդական լեռնային պայթարի մեթոդները, այնուհանդերձ դեռևս որոշակիորեն պահպանում էր Արիական տերության ռազմավարական հիմնական հատկանիշները:

Ուժերի ծայրահեղ լարումի պայմաններում հայկական հինգ թագավորություններն ի վիճակի էին զենքի տակ դնել առավելագույնը հետևյալ քանակի և տեսակի զինական ուժ.

- Արմենիի թագավորություն՝ մոտ 15.000 զինվոր,
- Միտանիի թագավորություն՝ մոտ 40.000 զինվոր,

- Հայայի թագավորություն՝ մոտ 30.000 զինվոր,
- Արարատի թագավորություն՝ մոտ 20.000 զինվոր,
- Կիլիկիայի թագավորություն՝ մոտ 15.000 զինվոր:

170.4 Արարատյան թագավորություն: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Հայոց երեւմտի հինգ թագավորություններից իրենց գոյությունը շարունակում էին, ըստ էության, միայն երեքը՝ Արմենիի, Արարատյան և Կիլիկիայի թագավորությունները: Միտանիի թագավորության անկումը տեղի ունեցավ մ.թ.ա. 1258 թ-ին, իսկ ինչ վերաբերում է Հայայի թագավորությանը, ապա ինչ-որ տեղ մ.թ.ա. XI դարի սկզբի անհայտ մի պահի այն, որպես կենտրոնացված մի ուժ, դադարեցրեց իր գոյությունը և տրոհվեց մանր իշխանությունների, որոնց մեջ առաջնայինը Տայքի իշխանությունն էր: Դեռևս իրենց գոյությունը շարունակող Հայոց երեք թագավորություններից Արմենիի թագավորությունում շարունակում էին իշխել Հայկազունիները, որոնք նույն այս ժամանակ սերտորեն դաշնակցում էին ինչ-որ տեղ ձևականորեն, բայց այնուհանդերձ իրենց գերագահության տակ գտնվող Արարատյան թագավորության Արծրունիների հետ: Ինչ վերաբերում է Կիլիկիայի թագավորությանը, ապա այն գտնվում էր բավականին թույլ վիճակում, աստիճանաբար բռնել էր անկման ուղին և որևէ կերպ չէր համագործակցում ու թերևս նաև համագործակցել էլ ի վիճակի չէր Հայոց մյուս երկու թագավորությունների հետ: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նաև ավելացնել, որ նույն այս ժամանակ Պարսկահայքում և Փայտակարանում ձևավորվեց նաև Արմաննայի հայկական իշխանությունը, որը սերտորեն համագործակցում էր Արարատյան թագավորության հետ: Արարատյան թագավորության դարաշրջանում Հայոց ռազմական գործում տեղի ունեցած հիմնական փոփոխությունն այն էր, որ աստիճանաբար իրենց դարձնում ապրող մարտակառքերն այստեղ վերջնականապես անկում ապրեցին:

Սրա հետ կապված պետք է նշել նաև, որ արդյունքում սխալ է այն մոտեցումը, ըստ որի Առաջավոր Ասիայի և Մերձավոր Արևելքի պետությունների զարգացման օրինաչափությունները, այնտեղի պետական կառույցներում, այդ թվում նաև բանակում, գոյություն ունեցող հարաբերությունները մեխանիկորեն վերագրվում են Արարատյան թագավորությանը: Իրականում Արարատյան Հայոց թագավորությունը, ունենալով իր առանձնահատկությունները, որոնցից ամենակարևորը, որպես միասնական ազգային հենքի և պետականության կրողի իր հիմքում հայ ժողովրդի ունենալն էր, զարգանում էր իր յուրօրինակ ուղով: Այսպիսով՝ կարծում եմ, որ ճիշտ չէ համաշխարհային ռազմական պատմագիտության մեջ շրջանառվող այն վիճահարույց թեզը, թե Կիմմերական կամ Սկյութական թագավորությունների բանակները անվիճելի առավելություն ունեին Առաջավոր Ասիայի և Մերձավոր Արևելքի պետությունների բանակների նկատմամբ ու, առավել ևս, դրա մեխանիկորեն վերագրումը նաև Արարատյան թագավորությանը:

Խնդիրը նեղ մարտավարական տեսանկյունից դիտարկելիս ակնհայտ է դառնում, որ Հայկական բանակը, որը ի տարբերություն իր մյուս հարևանների, այս ժամանակ արդեն իսկ ուներ հեծելազորային մոտ մեկ և կես հազարամյա փառահեղ պատմություն ու ավանդույթներ և արդյունքում ուներ տարածաշրջանում լավագույն հեծելազորներից մեկը, ի համեմատ հենց նույն Ասորեստանի թագավորության բանակի, ի վիճակի էր ավելի հաջող գործել Կիմմերական կամ Սկյութական թագավորությունների բանակներ դեմ: Բացի այդ, կրկին անդրադարձ կատարելով մարտավարական մակարդակին, հարկ է նշել, որ Կիմմերական, իսկ հետագայում էլ սկյութական զովերգված աղեղը, որը մահացու հարվածը պահում էր 120 մետրի վրա, իր մարտական որակներով ևս մեղմ ասած առնվազն չէր գերազանցում այդ ժամանակ Հայկական բանակի սպառազինության մեջ գտնվող նույն զինատեսակին: Խոսքը հայկական աղեղի այն տեսակի մասին է, որով արձակված նետն, օրինակ, իր առավելագույն թռիչքի մեջ մի անգամ հասավ 476 մետրի՝ բնականաբար մահացու հարվածի ուժը պահելով առնվազն մոտ 150 մետրի վրա⁴⁸, և որով սրանից չորս հարյուրամյակ անց հայ նետածիգները միջաթափանց ծակում էին հունական նահանջող բանակի հոպլիտների վահաններն ու զրահները:

Այսպիսով՝ Հայկական բանակը, իր կազմում ունենալով նման զինատեսակով զինված թեթև հետևազոր և հզոր հեծելազոր, դրան գումարած ծանր հետևազորն ու մարտակառքերը, անկասկած ի վիճակի էր արժանի հակահարված տալ տափաստանային եկվորներին, որոնց միակ առավելությունը այս պարագայում մնում էր թվական գերակշռությունը: Այսպիսով՝ կարծում եմ, որ Կիմմերական և Սկյութական թագավորությունների բանակների հաջողությունները

⁴⁸ Հայ ժողովրդի պատմության բրեստումատիա, հատոր 1, Երևան 2007, էջ 186:

Հայաստանի հարակից երկրներում ավելի շատ պետք է բացատրել Առաջավոր Ասիան ու Մերձավոր Արևելքը, բայց մեծապես ոչ Հայաստանը, այդ ժամանակաշրջանում հյուծող սոցիալ-տնտեսական և դրանից բխող քաղաքական ճգնաժամերով, երբ հին տիպի պետությունները իրենց վերջին ժամերն էին ապրում, իսկ Նոր տիպի պետությունները դեռևս կամ չէին առաջացել, կամ էլ ձևավորման փուլում էին: Այս առումով կրկին խիստ հատկանշական է այն հանգամանքը, որ մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում տափաստանային քոչվորները Հայաստանում որևէ լուրջ հաջողություն այդպես էլ չունեցան:

Արարատյան թագավորությունը պետաիրավական և ազգային մակարդակում մեծապես կրկնում էր մինչ այդ գոյություն ունեցած Հայկազունիների Հայոց թագավորությանը և վերջինիս բանակի ընդհանուր թվաքանակը կարող էր կազմել մոտ 100.000 ռազմիկ:

170.5 Մեծ Հայքի թագավորություն: Մ.թ.ա. 520 թ-ին ստեղծված Հայոց պետական հերթական այս միավորը, հանդիսանալով մինչ այդ գոյություն ունեցած իր նախնիների օրգանական շարունակությունը, բովանդակային առումով մեծապես կրկնում էր Հայկազունիների Հայոց թագավորությանը՝ Նույնիսկ այն բանից հետո էլ, երբ Հայկազունիների իշխող գահատոհմն այստեղ փոխարինվեց Արշակունիների իշխող գահատոհմով: Նոր գահատոհմի օրոք, նպատակ ունենալով ավելացնել Հայոց թագավորության հզորությունը, Մեծ Հայքի թագավորության գահին բազմած Հայ Արշակունիների տոհմի առաջին ներկայացուցիչ, եռանդուն, ուժեղ, ռազմական և կազմակերպչական զգալի ունակություններ ունեցող Վաղարշակ I-ը սկսեց արագորեն իրականացնել տնտեսական, կազմակերպչական ու ռազմական բարենորոգումներ, մասնավորապես բանակի կազմում հատկապես ավելացնելով հեծելազորի թիվը, ընդ որում հեծելազորի կազմում առանձնահատուկ զարգացումը ստացավ նախկինում գոյություն ունեցած ծանր հեծելազորը, որն այժմ ավելի կազմակերպված էր, թվով ավելի շատ, ի վիճակի էր հասցնել մեծամասշտաբ մարտավարական հարվածներ և, որը հատկապես կարևոր էր, առավել արդյունավետ պայքար մղել հելլենական տիպի ֆալանգի դեմ: Նույն այս ժամանակ մարտադաշտում շարունակում էին փայլել նաև հայկական աղեղնավորները:

Քննարկվող դարաշրջանում Հայոց պետականության այլ ներկայացուցիչներ էին Փոքր Հայքի, Ծոփքի, Կոմագենեի և Հայոց Միջագետքի, ինչպես նաև Կիլիկիայի ծովահենական թագավորությունները:

Մեծ Հայքի թագավորության բանակի ընդհանուր թվաքանակը կազմում էր մոտ 124.000 ռազմիկ:

170.6 Մարզպանական և Սատրապական Հայաստաններ, Արմինիա: 428-885 թվականներին Հայաստանը պետաիրավական մակարդակում ներկայացված էր Պարսից թագավորության, Բյուզանդական կայսրության և Արաբական խալիֆության վարչաիրավական այս տարրերով: Ավանդականորեն ընդունված է կարծել, որ Մեծ Հայքի թագավորության ոչնչացմամբ հայ ժողովուրդը կորցրեց իր պետականությունը, ինչը, սակայն, իմ խորին համոզմամբ որոշակիորեն պարզունականացված մի մոտեցում է: Այս կապակցությամբ ամենից առաջ պետք է նշել, որ իրականում վերացվեց միայն պետական բարձրագույն իշխանության հայկական կրողի պաշտոնը և երկիրը զրկվեց արտաքին քաղաքական կուրս ընտրելու մինչ այդ այս կամ այն չափով գոյություն ունեցող հնարավորությունից: Դրան հակառակ, սակայն, պահպանվեցին պետական համակարգին բնորոշ տարրերը իրենց վաղ ֆեոդալական տեսքով: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ առանձին հայ առաջատար նախարարներ, իրավական առումով չունենալով արքայի կոչում, իրենց հզորությամբ այնուհանդերձ չէին զիջում կամ, երբեմն, Նույնիսկ գերազանցում էին նման կոչում ունեցող անձանց և պետություններին, ընդ որում դա դեռ միայն առանձին նախարարների կամ նախարարական տների դեպքում, իսկ այն պարագայում, երբ օրինակ Նույն Մարզպանական Հայաստանը հանդես էր գալիս որպես մեկ միասնական մի ամբողջություն, վերջինս, չլինելով թագավորություն, այնուհանդերձ միանշանակորեն իրենից ավելի հզոր մի ուժ էր ներկայացնում, քան, ասենք, իրավաբանորեն թագավորության կարգավիճակ ունեցող Իբերիայի ու Լազական թագավորությունները կամ, առավել ևս, Մազբութական թագավորությունը: Սրան գումարվում էր նաև այն, որ ներքին կյանքում Մարզպանական Հայաստանը վայելում էր լայն ինքնավարություն, իսկ այս ամենն էլ միասին մեկ համակցության մեջ մեզ թույլ է տալիս ասել, որ, եթե մի կողմ թողնենք Մեծ Հայքի թագավորության իրոք ցավալի անկումը, խորը կամ գլոբալ առումով ոչինչ սկզբունքորեն չէր փոխվել: Իհարկե, ցանկալի կլիներ, որ Մեծ Հայքի թագավորությունը շարունակեր իր գոյությունը, սակայն ես նկատի ունեմ այն, որ պետք չէ արհեստականորեն ուռճացնել կամ ողբալ

չարաբաստիկ «428 թվականը», եղավ այն, ինչ եղավ, լավ կլիներ, որ այն, ինչ եղավ, չլիներ, բայց դե եղածը եղած էր և ստեղծված իրադրությունը պետք չէ արհեստականորեն դրամատիկացնել ու, առավել ևս, խորքային, հեռուն գնացող կամ նույնիսկ ազգային ինչ-ինչ բացասական հատկանիշների մասին հետևությունների բերող մտքերի հանգել: Մարգարանական Հայաստանում հաստատված վաղ ֆեոդալական տիպի հասարակական հարաբերություններում առաջնային դեր ունեին խոշոր հողատեր նախարարական տոհմերը, որոնց մեջ առաջին դերերում էին հատկապես Մամիկոնյանները, Բագրատունիները, Սյունիները, Արծրունիները և Կամսարականները: Քննարկվող դարաշրջանում Հայոց պետականության ուշագրավ ներկայացուցիչներից մեկն էր Նան Արցախ-Ուտիքի թագավորությունը:

Այս դարաշրջանում Հայոց ռազմական մեքենայի հարվածային հիմնական ուժը Հայոց այրուծին էր, բայց միաժամանակ հարկ է նշել, որ ոչ պակաս նշանակություն ուներ Նան հետևազորը, որի շարքում շարունակում էին փայլել աղեղնավորները: Այս կապակցությամբ կարևոր է նշել հետևյալը: Սկսած VII դարի սկզբներից Բյուզանդական կայսրության բանակում հետևակ նետաձիգները սկսում են անկում ապրել: Այսպես, ըստ Ե. Ա. Ռազինի. «*Հուստինիանոսի (Բյուզանդական կայսրության կայսր Հուստինիանոս I-ը – Մ.Յ.) կառավարումից հետո 300 տարվա ընթացքում բյուզանդական հետևակը, որպես զորատեսակ, վերջնականապես կորցրեց իր նշանակությունը: IX դարի սկզբին Լևոն VI-ը (Բյուզանդական կայսրության կայսր Լևոն VI-ը – Մ.Յ.) գրում էր, որ անհնար է գտնել մարդկանց, որոնք կկարողանային տիրապետել աղեղին: Նա պնդում էր, որ հետևակի մեկ երրորդը, իսկ ավելի լավ է՝ կեսը, պետք է կազմված լինի նետաձիգներից, որոնք կունենան 30-ից 40 նետ: Սակայն դա անիրականալի ցանկություն էր*»⁴⁹: Ավելին, նույնիսկ ստորատիոտները՝ գյուղացիական աշխարհագորից հավաքագրվող այդ հաստիքային հետևակայինները, ազատ գյուղացիության աստիճանական վերացման պայմաններում սկսեցին անկում ապրել և X դարի վերջին վերջնականապես վերացան՝ Բյուզանդական կայսրության բանակը, որի միայն կայազորային ու այլ երկրորդական ուժեր մնացին հետևակ, վերջնականապես վերածելով «հեծելազորային բանակի»: Իր հերթին, սակայն, քննարկվող ժամանակահատվածում Հայկական բանակում, ընդհակառակը, հետևակը ընդհանրապես և հետևակ նետաձիգները, մասնավորապես, ոչ միայն չկորցրին իրենց նշանակությունը, այլև զարգացում ապրեցին՝ հաճախ Հայկական բանակի հաջող գործողությունների գրավականը հանդիսանալով բազում բաց ճակատամարտերում, ինչպես Նան քաղաքների, ամրոցների ու բերդերի պաշտպանության կամ դրանց գրավման գործում: Այս հանգամանք, որը առիթի դեպքում մեծապես լրացնում էր Բյուզանդական կայսրության բանակի վերը քննարկված թերությունը, կայսրության բանակում Հայկական հետևակին և, հատկապես, հետևակ նետաձիգներին տալիս էր հսկայական կարևորություն: Հարկ է նաև ավելացնել, որ սա իրոք չափազանցություն չէ, քանի որ Բյուզանդական կայսրության բանակի կազմում գտնվող Հայկական հետևակի վարկը քննարկվող ժամանակահատվածում այնքան բարձր էր, որ հաճախ նրանցից էին կազմվում սահմանային բերդերի և ամրոցների ամբողջական կայազորներ: Ավելին, V-ից մինչև XI դարի առաջին կեսը մեծամասամբ հայերից էր կազմված Նան կայսրական թիկնապահների հետևակ ստորաբաժանումը, որը իր բացառիկ մարտունակությունը ապացուցեց շատ ճակատամարտերում և ընդհարումներում: Հետևակ նետաձիգներին լրացնում էին համեմատաբար սակավաթիվ հեծյալ նետաձիգները, որոնք կայսերական հեծյալ նետաձիգների ընդհանուր անկման պայմաններում կրկին մեծ նշանակություն ունեին: Վերջիններիցս կազմված մի ստորաբաժանում X դարի վերջերից հայտնվեց կայսերական թիկնապահների ստորաբաժանման կազմում և, հատկապես, աչքի ընկավ 1030 թ-ի օգոստոսի 9-ից 10-ն ընթացած Ազազի ճակատամարտում, երբ Բյուզանդական կայսրության բանակի պարտվելուց ու ցրվելուց հետո, ըստ Քեմալ-էդ-Դինի. «...*արքան (Բյուզանդական կայսրության կայսր Ռոմանոս III-ի – Մ.Յ.) փախավ՝ շրջապատված հայերով, որոնք պաշտպանում էին նրան իրենց նետերով*»: Այսպիսով՝ կարելի է գալ հիմնավորված հետևության, որ, եթե Հայոց այրուծին, որակապես գերազանցելով կայսերականին, Բյուզանդական կայսրության բանակում որպես զորատեսակ այնուհանդերձ ուներ իր համարժեքը, ապա Հայկական հետևակը և հատկապես հետևակ նետաձիգները կայսերական բանակում բառիս բուն իմաստով անփոխարինելի էին:

⁴⁹ Разин Е. А. “История военного искусства”, том 2, Москва 1999, стр. 64-65

Այս դարաշրջանում Հայոց ռազմական մեքենայի հարվածային հիմնական ուժը Հայոց այրուձին էր, որի թվաքանակը տատանվում էր 15.000-ից 30.000 ռազմիկի սահմաններում, իսկ բանակի ընդհանուր թվաքանակն էլ կարող է գնահատվել 60.000 հոգու սահմաններում:

170.7 Անիի թագավորություն: 885 թ-ին վերականգնված համահայկական պետականության այս ներկայացուցիչը իր հիմնական հատկանիշներով ձգտում էր կրկնել կամ հասնել Մեծ Հայքի թագավորությանը: Անիի թագավորության ռազմական մեքենան նախորդ դարաշրջանի ռազմական մեքենայի օրգանական շարունակությունն էր, ընդ որում Հայկական բանակը մի նոր մակարդակի բարձրացրեց հատկապես դիրքային պաշտպանությունում կիրառված զորատեսակների համագործակցության մարտավարությունը: Հայկական բանակի կողմից դիրքային պաշտպանությունում կիրառված զորատեսակների համագործակցության այս մարտավարությունը, որն ըստ մեզ հասած տվյալների առաջին անգամ դիտարկվում է մ.թ.ա. 857 թ-ի հուլիսի Սիփան լեռան ճակատամարտում և որի փայլուն օրինակ է նաև 998 թ-ի հոկտեմբերի 18-ից նոյեմբերի սկիզբ ընթացած Ծումբ ամրոցի ճակատամարտը, հետագայում (գուցե լիովին անկախ, իսկ գուցե և Կիլիկիայում գտնված խաչակիր-անգլիացիների կողմից փոխառնված) Հարյուրամյա պատերազմի ընթացքում անգլիացիների կողմից կիրառվեց ֆրանսիացիների դեմ 1346 թ-ի օգոստոսի 26-ի Կրեսսիի, 1356 թ-ի սեպտեմբերի 19-ի Պուլատիեի, ինչպես նաև 1415 թ-ի հոկտեմբերի 25-ի Ազենկուրի ճակատամարտերում, որտեղ դարձյալ հիմնալի արդյունք ապահովեց:

Անիի թագավորության բանակի ընդհանուր թվաքանակը կազմում էր մոտ 100.000 ռազմիկ:

170.8 Կիլիկիայի թագավորություն և ռազմական պետություններ: «Ռազմական պետություն» հասկացությունը մեր պատմագիտության մեջ նոր է: Այն չի հանդիպում նաև համաշխարհային պրակտիկայում, թեև շատ միջնադարյան պետություններ (օրինակ՝ խաչակիրների պետությունները) իրենց բնույթով հենց «ռազմական պետություն»-ներ էին:

Այս հասկացության օգտագործումը հիմնավորվում է նրանով, որ սկսած 1071 թվականի վերջից, պայմանավորված Բյուզանդական կայսրության բանակի ջախջախիչ պարտությամբ և Հայաստանի արևմուտքում սկզբնական տարիներին պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի իշխանության ձևական բնույթով, իսկ հետագայում էլ հաստատված ոչ կայուն սելջուկյան գերիշխանությամբ, առաջացավ և մոտ 80 տարի մատնանշված տարածքներում շարունակվեց «իշխանության վակուում»-ի մի վիճակ: Այս պայմաններում որևէ մի բերդի, ամրոցի, գավառի կամ նույնիսկ նահանգի տիրած հայազգի զորավար-իշխանը իր շուրջն էր հավաքում կայսերական բանակի կազմալուծումից հետո ցրված պրոֆեսիոնալ հայ ռազմիկներին և, հենվելով իր տիրապետության տակ հայտնված տարածքի հայ բնակչության վրա, որն ինքն էլ էր շահագրգռված լինել ռազմունակ իշխանի հովանու տակ ու ապրել համեմատաբար ապահով, սկսում էր կառավարել ինքնիշխան:

Մեզ հասած սակավ և կցկտուր տեղեկությունների հիման վրա կարելի է շարադրել «Ռազմական պետության» հետևյալ բնորոշ հատկանիշները.

1. Ըստ կառավարման ձևի «Ռազմական պետություն»-ը անսահմանափակ իշխանությամբ օժտված ռազմական իշխանի կողմից կառավարվող իշխանություն էր, որտեղ ռազմական տարրի դերը շատ բարձր էր և որը, ի տարբերություն ֆեոդալական իշխանության, առավել ռազմականացված էր, սակայն միաժամանակ նաև՝ ավելի անկայուն,

2. Ըստ կառուցվածքի «Ռազմական պետություն»-ը ֆեոդալական տիրույթ է, սակայն նրա համեմատ առավել ռազմականացված էր և նմանվում էր մի լայնատարած զինվորական ճամբարի,

3. Ըստ իրավունքի տեսակի «Ռազմական պետություն»-ում տիրում էր ֆեոդալական իրավաձևը,

4. Ըստ տնտեսության վարման ձևի «Ռազմական պետություն»-ում տիրում էր տնտեսության վարման ֆեոդալական տնտեսաձևը:

Ռազմական պետություններից նրանք, որոնք կարողացան ստեղծել կայուն կառավարման համակարգ և տեղակայված էին բարենպաստ աշխարհագրական դիրքերում, հետագայում արագորեն վերափոխվեցին ու դարձան լիարժեք ֆեոդալական պետություններ կամ իշխանություններ: Որպես ամենահաջողված օրինակ կարելի է մատնանշել Ռուբինյանների պետությունը, որը մի քանի տասնամյակում վերափոխվեց լիարժեք պետության: Հաջողված օրինակների շարքին կարելի է դասել նաև Վասիլ Գող Կամսարականի և հատկապես

Հեթումյանների պետությունները: Իր անկրկնելի յուրօրինակություններով աչքի ընկավ նաև Տրապիզոնի իշխանությունը: Միաժամանակ նաև նշենք, որ այն ռազմական պետությունները, որոնք չկարողացան ստեղծել կայուն կառավարման համակարգ և ունեին ոչ շահավետ աշխարհագրական դիրք, իրենց հիմնադրի մահից հետո սովորաբար վերանում էին, իսկ նրանց տարածքը անցնում էր հարևաններին (օրինակ՝ Փիլարտոս Վարաժնունու ռազմական պետությունը): Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանի տարածքում ստեղծված ռազմական պետություններին բաժին ընկան տարբեր ճակատագրեր: Մի մասը գոհ գնաց հարևան իշխանությունների ոտնձգություններին, իսկ մի մասն էլ ընդգրկվեց Ռուբինյանների հզորացած իշխանության կազմում: Ռազմական պետություններին ունեին ռազմական տարբեր հնարավորություններ՝ ունենալով մի քանի տասնյակից մինչև մի քանի հազար ռազմիկներ:

Ինչ վերաբերում է Կիլիկիայի թագավորությանը, ապա վերջինս, հանդիսանալով մինչ այդ գոյություն ունեցած Հայոց պետական միավորների օրգանական շարունակությունը, բովանդակային առումով մեծապես կրկնում էր Անիի թագավորությանը: Կիլիկիայի թագավորության ռազմական հնարավորությունները առավելագույնը հասնում էին մոտ 60.000 ռազմիկի, իսկ ուժերի ծայրահեղ լարման պայմաններում էլ, երբ գեներալ տակ էին դրվում գեներալներ ունակ բոլոր անձիք, այս թիվը կարող էր հասնել մինչև 100.000-ի:

170.9 Մելիթություններ և այլ լեռնային իշխանություններ: 1261 թվականին Խաչենի թագավորության անկումից հետո Արցախի, և Ուտիքի, իսկ մասնակիորեն նաև Սյունիքի տարածքում շարունակեցին իրենց գոյությունը պահպանել Առանշահիկների արքայատոհմի հետնորդները՝ հանդիսացող ու սեփական իշխանությունների սահմաններում ներփակված տեղական իշխանական տոհմերը, որոնք, օգտվելով տեղանքի լեռնային և դժվար հասանելի բնույթից, մանավանդ կենտրոնական իշխանության թուլացման պայմաններում հասնում էին կիսաանկախ, իսկ, երբեմն, նաև փաստացի՝ անկախ դրության: Իր հերթին, սկսած նույն 1261 թվականից, հազվադեպ էր լինում, երբ կենտրոնական իշխանությունը ամրության բավարար աստիճան էր ունենում, իսկ, որպես կանոն, էլ նույն այդ կենտրոնական իշխանությունը լինում էր թույլ կամ, այսպես ասենք, վերջինս համեմայն դեպս այնքան ուժ չէր ունենում, որ եռանդ և միջոցներ ծախսեր Հայոց լեռնային իշխանություններին հարված հասցնելու համար: Արդյունքում, որպես կանոն, ստեղծվում էր մի դրություն, երբ կենտրոնական իշխանության կրողները ձգտում էին ընդամենը միայն այս կամ այն կերպ կարգավորել հարաբերությունները Արցախի, Ուտիքի և Սյունիքի իշխանավորների հետ՝ բավարարվելով սրանց կողմից ներկայացվող հնազանդության երաշխիքներով: Իր հերթին արդեն Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրության Էմիր Ջհանշահը (1437-1467) հատուկ հրովարտակով ճանաչեց վերոհիշյալ նահանգների իշխանավորների իրավունքները և թերևս կարելի է ամրագրել, որ Խամսայի մելիթությունը իր դասական տեսքով սկիզբ առավ հենց այս ժամանակից: Այնուհանդերձ Խամսայի մելիթությանը կանոնավոր ընթացքի մեջ դրեց և նրան վերջնական տեսք հաղորդեց հենց Աբբաս I Մեծը, որն իր հերթին հատուկ հրովարտակով հաստատեց հայ մելիքների իրավունքները, ինչպես նաև նրանց իրավասության ու իշխանության սահմանները:

«Մելիք»-ն իր ծագումով արաբական մի բառ է, որը ամենաընդհանուր իմաստով նշանակում է «իշխան» կամ «տիրակալ»: Հենց այս իմաստով էր, որ բառն անցավ պարսկերենին, իսկ հետո էլ իր արտացոլումը գտավ Հայաստանի արևելյան շրջաններում: Իր հերթին «Խամսա» նշանակում է հնգյակ, այնպես որ «Խամսայի մելիթություն» արտահայտությունը, ըստ էության, թարգմանվում է որպես «Հինգի իշխանություն»: Իրոք, հիմնական և առաջատար մելիթությունները հենց հինգն էին որ կային, ի դեմս Արցախ նահանգն ընդգրկող և հյուսիսից հարավ տարածվող Գյուլիստանի, Ջրաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի ու Դիզակի մելիթությունների, որտեղ իշխում էին, համապատասխանաբար, Մելիք-Բեգլարյանների, Մելիք-Իսրայելյանների, Հասան-Ջալալյաններ, Մելիք-Շահնազարյանների և Մելիք-Եզանյանների մելիքական տները: Կային նաև այլ և ավելի մանր մելիթություններ, այդ թվում նաև Սյունիքի, Ուտիքի ու հարակից այլ տարածքներում, սակայն սրանք բոլորն, ըստ էության, գործում էին Խամսայի մելիթության գործողությունների հետագծում:

Մելիքը, ամենաընդհանուր իմաստով ենթակա կենտրոնական իշխանությանը, սեփական տիրույթներում, ըստ էության, անսահմանափակ իրավունքներով օժտված մի տիրակալ էր, որն առաջնորդվում էր Հայոց իրավական կանոնագրքերով և սովորույթային իրավունքի նորմերով: Միաժամանակ, սակայն, անհրաժեշտ է անպայման նշել, որ մելիքը որևէ կերպ չէր կարող մի ինքնասեր կամ ինքնակամ բռնակալ լինել, քանի որ նրա իշխանության ամրության գրեթե

առաջնային հիմքը հենց բարոյականն էր, երբ նա պետք է կառավարումն իրականացնեի հայերի միջավայրում ընդունված բարոյական նորմերի և արդարության ընդհանուր ընկալումների սահմաններում: Եվ բացատրությունը կրկին ռազմաքաղաքական էր, քանի որ մելիքը, ռազմական առումով զիջելով կենտրոնական իշխանությանը, սակայն քաղաքական առումով չբացառելով հնարավորությունը առիթի դեպքում ընդհարվել վերջինիս հետ, այդ պարագայում ուժերի գոնե հնարավորինս մոտ հարաբերակցություն ունենալու համար զինում էր զենք կրելու ընդունակ իր բոլոր տղամարդկանց: Արդյունքում՝ հասկանալի է, որ հեղինակություն չունեցող կամ հայերի պատկերացումներում արդարության կամ սովորության իրավունքի նորմերը խախտած մելիքը նման ճգնաժամային իրավիճակում կամ չէր կարողանա հույս ունենալ յուրայինների աջակցության հարցում կամ էլ, ավելի վատ՝ բաժանված զենքը կուղղվեր իր դեմ: Այսպիսով՝ մելիքական իշխանության հիմքն էր ինչպես կենտրոնական և հարևան իշխանությունների կողմից ճանաչված իրավաբանական արտոնությունը, այնպես էլ բարոյական այն հեղինակությունը, որը մելիքը պետք է և պարտավոր էր ունենալ իր հպատակների աչքում:

Ինչ վերաբերվում է մելիքի կողմից գլխավորվող մելիքության ռազմական համակարգին, ապա այն ներկայացված էր երկու մակարդակում՝ մելիքի մշտական ջոկատ, որը հանդիսանում էր վերջինիս իշխանության անմիջական ուժային հիմքը, նրա անվտանգության երաշխավորը և անակնկալ հարվածի պարագայում առաջնային կիրառման գործիքը, ինչպես նաև մելիքության աշխարհագրոր, որը հավաքվում էր զենք կրելու ունակ բոլոր տղամարդկանցից: Մեզ հասած տվյալները հիմք են տալիս ասելու, որ մելիքները, բնականաբար առաջնային ուշադրություն դարձնելով իրենց մշտական ջոկատին, այնուհանդերձ ուշադրությունից դուրս չէին թողնում նաև հպատակ տղամարդկանց զինական վարժանքը: Մելիքական բանակը կազմված էր հիմնականում հետևակից և դա պայմանավորված էր պատերազմի մարտավարական հենց այն բնութագրով, որը սպասվում էր վարելու: Խոսքը լեռնային անկանոն պաշտպանական մարտավարության մասին է: Անհամեմատ փոքրաքանակ վիճակում, սակայն մելիքներն ունեին նաև հեծելազոր: Մելիքական ռազմական մեքենայում հրետանու առկայության մասին մենք տեղեկություններ չունենք ու թերևս կարելի է միայն ենթադրել խոշոր տրամաչափի հրազենի կիրառման հազվադեպ օրինակների մասին: Ըստ որոշ անուղղակի տվյալների՝ մելիքական հետևազորը զինված էր մուշկետներով, իսկ հետագայում էլ այն արդեն անցնում կատարեց հրացանների: Կային նաև սառը զենքեր՝ ի դեմս սրերի և դաշույների, դեռևս հազվադեպ, սակայն պահպանվում էր նաև նիզակը՝ հիմնականում որպես աշխարհագրայիններին մասսայական զինվածությունն ապահովելու էժան միջոց:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Զայոց ամենահայտնի իշխանությունները հենց մելիքություններն էին, ընդհանուր առմամբ վատ հայտնի չէ նաև Չեյթունի իշխանությունը, որտեղ իշխում էին չորս իշխանական տոհմեր: Ավելի պակաս հայտնի են Սասունի, Սղերդի, Շատախի, Զամշենի և այլ իշխանությունների պատմություններն ու ներքին կյանքը, սակայն, ամենաընդհանուր իմաստով ենթադրելով, կարելի է կարծել, որ դրանք գործում էին խամսայի մելիքությունների օրինաչափությունների սահմաններում:

Մինչպատերազմական պատրաստություն

1. Ռազմական ուսուցում

Միշտ և բոլոր ժամանակներում ռազմական ուսուցումը հանդիսացել է ապագա պատերազմում հաղթանակի հասնելու կարևորագույն բաղադրատարրերից մեկը, ընդ որում, եթե ռազմական որոշ համակարգերում ռազմական ուսուցման համակարգը ձևավորվել է ինքնաբերաբար, այլ համակարգերում այն ունեցել է ավելի շատ համակարգված բնույթ: Ռազմական ուսուցման հիմնական տարրերն են.

1.1 **Ձեռնամարտ:** Ձեռնամարտն իրենից, ըստ էության, ներկայացնում է միջոցների և հնարքների մի ամբողջություն, որն օգնում է հաղթանակի հասնել հակառակորդի նկատմամբ առանց զենքի գործադրման՝ զուտ մարդու ֆիզիկական հնարավորությունների հաշվին: Հակառակ տարածված պատկերացումների՝ նույնիսկ մինչև հրազենի ի հայտ գալն ընկած ժամանակաշրջանում իսկ, երբ մարտական ընդհարումներում մերձամարտի դերը ավելի մեծ էր, ձեռնամարտը դրանցում առաջնային տեղ երբեք չի ունեցել, իսկ հրազենի ի հայտ գալուց հետո՝ առավել ևս: Իրականում բոլոր ռազմական համակարգերում էլ մերձամարտի պարագայում փորձ է արվել կիրառել թեկուզ և պարզունակ, բայց այնուհանդերձ զենքեր կամ գոնե դրանց որոշ տարրեր, ինչի պարագայում մաքուր ձեռնամարտի դերը, մասնավոր գրահավորված հակառակորդի դեմ պայքարելիս, սահմանափակ էր: Միաժամանակ, սակայն, հարկ է նշել, որ ձեռնամարտի հետ կապված ֆիզիկական լավ վիճակն ապահովելուն ուղղված վարժությունները (վազք, լող, թռիչք հեռավորություն ու բարձրություն և այլն) որոշակի տարածում այնուհանդերձ ունեին: Տարբեր ռազմական համակարգերում ձեռնամարտի ուսուցումը ուներ տարբեր տեսք, մի տեղ այն ավանդական բնույթ ուներ, նույնիսկ, երբեմն, թեկուզ և բարձրացված համակարգային մակարդակի (օրինակ՝ Աբեմենյանների տերությունում), իսկ այլ տեղերում էլ խնդրի նկատմամբ դրսևորվում էր լիակատար համակարգային մոտեցում (օրինակ՝ հռոմեական ռազմական մեքենա):

1.2. **Չինախաղ:** Չինախաղն իրենից ներկայացնում էր նախորդի տարրի, ըստ էության, կրկնությունը, սակայն արդեն զենքի կիրառմամբ, երբ, ի տարբերություն վերջինիս, այն խիստ կարևորվում էր: Միշտ և բոլոր ռազմական համակարգերում էլ առաջնային կարևորություն է տրվել ռազմիկին զենքի հետ վարվելու վարպետությանը սովորեցնելուն, ընդ որում ռազմիկների տարբեր դասակարգերում սրա հաճախականությունը տարբեր էր: Իրոք, եթե օրինակ պրոֆեսիոնալները մշտապես զբաղվում էին զինախաղով և դա նրանց ապրուստի միջոցը հանդիսացող մասնագիտության կարևորագույն տարրն էր, ապա այլ խմբերի համար զինախաղը կարող էր լինել ավելի եպիգոդիկ: Այս ոլորտում ևս, ընդհուպ մինչև Նոր ժամանակները, խնդրի նկատմամբ դրսևորած համակարգային և հիմնավոր մոտեցման չափանիշով առաջնայինը հռոմեական ռազմական մեքենան է, որտեղ լեգեոնների ուսուցումը կազմակերպվում էր ամենաբարձր համակարգված մակարդակով: Չինախաղի ընթացքում կիրառվում էին իրական զենքերի այնպիսի տարատեսակներ, որոնցով վնաս հասցնելու հատկանիշը գործնականում բացառվում էր:

1.3. **Չորախաղ:** Չորախաղն իրենից ներկայացնում էր ռազմական հնարքների յուրացմանն ուղղված գործունեություն արդեն ստորաբաժանման մակարդակով: Այս պարագայում մարտականին հնարավորինս մոտ պայմաններում ստորաբաժանումը ձգտում էր հասնել գործողությունների առավել արդյունավետության՝ մարտական պայմաններում դրանք կիրառելու համար:

1.4. **Չինատես:** Չինատեսն իրենից ներկայացնում էր միջոցառումների ամբողջություն, որոնք խաղաղ կամ մարտական պայմաններում բանակի հրամանատարը իրականացնում էր որոշակի ժամանակահատվածը մեկ կամ պատահական մի ժամի՝ ռազմուժի զենքի և ռազմական հանդերձանքի պատշաճ մակարդակը ստուգելու նպատակով: Այս պարագայում սովորաբար առանձնացվում էին հատուկ մարդիկ, որոնք ստուգումն իրականացնում էին ամենատարբեր մակարդակներով՝ սկսած ամրությունների վիճակի ստուգումից ընդհուպ մինչև հասարակ ռազմիկի զինվածության ընտրովի կամ ամբողջական ստուգումը: Չինատեսը, թեկուզ իր հակիրճ

տարբերակով, որպես կանոն, անալայման կազմակերպվում էր բոլոր ուղիղ ճակատամարտերից առաջ կամ, որոշակի հաճախականությամբ, մարտական պայմաններում: Այս պարագայում ստուգվում էին նույնիսկ ամենամանր դետալները (օրինակ՝ հեղուկ է արդյոք թուրը դուրս գալիս պատյանից, ձգվա՞ծ են արդյոք աղեղնալարերը և այլն), քանի որ արյունով գրված մարտական փորձը բերում է այն անառարկելի հետևությանը, որ մարտական պայմաններում նման ցանկացած մի մանրուք կարող էր ռազմիկի կյանք կամ առողջություն արժենալ: Մեր տարածաշրջանում զինատեսի կիրառման առաջին ամրագրված օրինակներից մեկը մենք հանդիպում ենք մ.թ.ա. 547 թ-ի հոկտեմբերի Թյումբրարայի ճակատամարտում, երբ Աբեմեկյանների տերության արքա Կյուրոս II Մեծը (մ.թ.ա. 559-530) իր բանակի բոլոր ռազմիկներին մարտից անմիջապես առաջ հրամայեց ստուգել սեփական ռազմական հանդերձանքի տարրերը:

1.5. **Որս:** Որսը ընդհուպ մինչև նոր ժամանակներն իրենից ներկայացրել է ռազմական ուսուցման կարևորագույն տարրերից մեկը, հատկապես քոչվոր հասարակություններում: Այս պարագայում ռազմիկներն ամենից առաջ սովորում էին արյուն թափել և վարժվում էին արյան տեսքին, վտանգը նրանց համար աստիճանաբար սովորական էր դառնում, իսկ ֆիզիկական ջանքերն էլ կոփում էին մարմինը: Իր հերթին որսի ընթացքում իրականացվող կոլեկտիվ գործողությունները մարդկանց վարժեցնում էին գործել համակարգված և միասնական ուժերով: Հետաքրքիր է, որ նույնիսկ այն հանրույթներում, որտեղ որսը, որպես ռազմական ուսուցման տարր, վաղուց ի վեր ակտիվ չի կիրառվել, նույն այդ հանրույթի ռազմաքաղաքական ավագանու համար այն այնուհանդերձ հանդիսացել է հարգանքի արժանի, իսկ հաճախ էլ հենց նույն մարտական վիճակը պահպանելու միջոց:

1.5. **Չորատեսը:** Չորատեսը իրենից, ըստ էության, ներկայացնում է զինատեսի առավել մեծամասշտաբ, իսկ հաճախ նաև հրապարակային տարբերակը: Այս դեպքում բաց տարածություն են դուրս բերվում առկա բոլոր ռազմական ուժերը և տեխնիկան, որոնք ենթարկվում են լիակատար կամ ընտրովի ստուգման: Միջոցառումն ուղղված է այն բանին, որ հայտնաբերվեն և վերացվեն առկա հնարավոր թերությունները՝ պատերազմական դրության պարագայում խնդիրներից խուսափելու մտայնությամբ:

1.6. **Չորավարժություն:** Չորավարժությունը մարտական ստորաբաժանումների մարտական հմտության բարձրացման հիմնական միջոցներից մեկն է, որը, ի տարբերություն զորախաղի, կոչված է ապահովել ստորաբաժանումների համակարգված գործունեությունը արդեն միմյանց հետ՝ ընդհանուր ռազմական խնդիրները լուծելիս: Որպես կանոն ինչքան կայացած է ռազմական համակարգը, այնքան զորավարժություններն այնտեղ ավելի հաճախակի, համակարգված և արդյունավետ տեսք ունեն ու, դրան հակառակ՝ պրիմիտիվ հասարակարգերում զորավարժությունները գործնականում բացակայում են, իսկ նրանց էլ փոխարինում են ծիսական կամ նույնիսկ կրոնական այլ ինստիտուտներ:

1.7. **Չորահանդես:** Չորահանդեսը իրենից ներկայացնում է ռազմական պատրաստության յուրօրինակ մի տեսակ՝ հանդես գալով ռազմական ողջ ուսուցման կարծես մի գագաթնակետ: Չորահանդեսը կարող է իրականացվել խաղաղ պայմաններում առանձին հանդիսավոր առիթներով, սակայն այն հաճախ կիրառվում էր նաև պատերազմի հենց սկզբում կամ նույնիսկ ճակատամարտից առաջ: Չորահանդեսի պարագայում զորատեսին և զինատեսին բնորոշ տարրերի ստուգման հետ միասին առավել առաջնային բնույթ էր ստանում խնդրի բարոյահոգեբանական կողմը, երբ, մեծ քանակի լավ պատրաստված ռազմիկների վարժ անցումով տպավորություն էր ստեղծվում կամ ուժեղացվում էր առկա տպավորությունը նույն այդ ռազմուժի ռազմական հզորության մասին: Այս ամենն իր հերթին ոգևորում էր ռազմիկներին և անհրաժեշտ ռազմաքաղաքական ազդեցություն էր առաջացնում, իսկ, երբեմն, նաև՝ միաժամանակ բարոյալքելով հակառակորդին:

1.8. **Խափանիչ ջոկատներ:** Խափանիչ ջոկատն իրենից ներկայացնում է նույն ռազմուժին պատկանող էլիտար և (կամ) որևէ պատճառով հրամանատարությանը մնացած ռազմուժի միջին մակարդակից ավելի նվիրված անձանցից կազմված մի զորամիավորում, որը, խնդիր չունենալով անմիջականորեն մասնակցել մարտական գործողությանը, միաժամանակ մարտական խնդրի կյանքի կոչման ու հատկապես մարտադաշտից սեփական ռազմիկների փախուստը խափանելու համար գործի է դնում բոլոր և նույնիսկ ամենածայրահեղ միջոցները: Սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների համաձայն խափանիչ ջոկատները հաճախ մտրակում կամ դաժանակահարում էին փախուստ դիմող ուժերին, իսկ ծայրահեղ դեպքերում էլ նրանք նույնիսկ իրավունք ունեին

զենք գործադրելով մահվան մատնել փախչողներին: Մեր տարածաշրջանում խափանիչ ջոկատների կիրառման առաջին ամրագրված օրինակը մենք հանդիպում ենք մ.թ.ա. 550 թ-ի Պասարգատայի ճակատամարտում, երբ Մարական թագավորության արքա Աստիգեսը (մ.թ.ա. 585-550) հատուկ ստեղծեց նման ջոկատներ, որոնք էլ կիրառվեցին ճակատամարտի ժամանակ՝ թրատելով փախուստի դիմողներին և փակելով նրանց ճանապարհը:

2. Ամրաշինական աշխատանքներ

Ամրությունների կառուցումը, վերականգնումը և ամրացումը իրենից ներկայացնում է միջպատերազմական պատրաստության կարևորագույն տարրերից մեկը, քանի որ պատերազմական գործողությունների նույնիսկ ամենալավատեսական սցենարի պարագայում էլ չի կարելի բացառել այն տարբերակը, որ սեփական տարածքը կենթարկվի պատասխան հարվածի կամ ներխուժման: Այս պարագայում կարևորվում է ամրաշինական կառույցների կիրառմամբ ոչ միայն հակառակորդի առաջխաղացման կասեցման, այլև բնակչության անվտանգության ապահովման, ինչպես նաև նյութական և հոգևոր միջոցների պահպանության հարցը: Ընդհուպ մինչև նոր ժամանակները ամրությունների հիմնական տեսակներն են.

2.1. **Քաղաք:** Քաղաքն իրենցից ներկայացրել է ամրությունների ամենախոշոր տեսակը, որի ամրացման աշխատանքներին տրվում էր առաջնահերթ կարևորություն: Ավելին, կային նույնիսկ դեպքեր, երբ քաղաքի գրավումը ինչ-որ իմաստով կարող էր նույնիսկ ինքնին հիմք հանդիսանալ պետական միավորի գոյության դադարեցման համար՝ խոսքը քաղաք պետությունների կամ պետությունների մայրաքաղաքների մասին է: Հաշվի առնելով վերոգրյալը պարզ է, որ քաղաքների ամրությունների կառուցումը, դրանց վերականգնումը և ամրացումը, ինչպես նաև դրանցում կայազորային բավարար ուժերի տեղադրումը հանդիսանում է պատերազմի նախապատրաստական փուլի կարևորագույն տարրերից մեկը: Ընդհուպ մինչև նոր ժամանակները մեր տարածաշրջանում քաղաքներն իրենցից, որպես կանոն, ներկայացնում էին ամրություններ, որոնցից դուրս ամենատարբեր պատճառներով առաջանում էին կացարաններ, որոնք էլ իրենց հերթին պատվում էին պարսպով: Արդյունքում՝ քաղաքն իր դասական տեսքով ուներ պարիսպների առնվազն երկու շարք՝ ի դեմս արտաքին պարսպի և միջնաբերդի (սկզբնական ամրության): Մեր տարածաշրջանի խոշոր քաղաքներից են եղել Բաբելոնը, Ասուրը, Նինվեն, Կոստանդնուպոլիսը, Տիգրոնը, Բաղդադը, Հռոմը, Կարթագենը, Ալեքսանդրիան, Անտիոքը, Հալեպը, Դամասկոսը, Մոսուլը և այլն, ընդ որում այս քաղաքների բնակչությունը հաճախ կարող էր գերազանցել մի քանի հարյուր հազարը, թեև, իհարկե, կոնկրետ թվեր մեզ գործնականում հայտնի չեն և խոսքը գնահատականների մասին է: Խոշոր քաղաքները արտաքին պարսպից բացի հաճախ ունենում էին դրանից դուրս ձգվող ևս մեկ, իսկ երբեմն էլ մի քանի պարիսպներ կամ նույնիսկ ամբողջական ամրաշինական համակարգեր, որոնք ապահովում էին քաղաքի մատույցների պաշտպանությունը (օրինակ՝ Կոստանդնուպոլսի Երկար պարիսպները): Համեմատաբար հարթ տարածությունում կառուցված քաղաքները սովորաբար ունենում էին ճիշտ ձևեր, սակայն դրան հակառակ՝ անհարթ կամ բնական խոչընդոտներ ունեցող տեղանքում աճած քաղաքները ամեն կերպ հարմարեցնում էին տեղանքին՝ ձգտելով առավելագույնս կիրառել վերջինիս պաշտպանական հնարավորությունները: Իրենցից քաղաքների առանձնահատուկ մի տեսակ էին ներկայացնում ծովափներին աճած քաղաքները (Կոստանդնուպոլիս, Ալեքսանդրիա, Աթենք, Թեսալոնիկե և այլ), որոնց պաշտպանական համակարգերում կարևոր տեղ ուներ նավատորմի և նավահանգիստի առկայությունը, ընդ որում վերջինս ուներ իր առանձին պաշտպանական համակարգը ու հատուկ հաստ մի շղթա, որով փակում էին նավահանգստի մուտքը:

2.2. **Ամրոցներ:** Ամենաընդհանուր իմաստով ամրոցն իրենից ներկայացնում է «քաղաք»-ի փոքրացված մոդելը՝ բնականաբար իրեն բնորոշ առանձնահատկություններով: Միաժամանակ, սակայն, եթե քաղաքը ունի վարչատնտեսական և քաղաքական բնորոշ այլ գործառույթներ ևս, ապա ամրոցի գործառույթն արդեն մեծապես կենտրոնացված է ռազմական բաղադրիչի վրա: Վերջինս իրենից ներկայացնում էր ռազմուժի ամրացված կետ և բազա, ամրոցում էին պահվում ռազմական հանդերձանքի միջոցները, այստեղ էր կուտակվում ձեռք բերված ավարը ու որոշ դեպքերում հենց այստեղ է, որ պատսպարվում է բնակչությունը ռազմական սպառնալիքի առկայության պարագայում, ինչպես նաև, որ պակաս կարևոր չէր, ամրոցը հանդիսանում էր շրջակա տարածքի նկատմամբ գերիշխանության ապահովման կարևորագույն միջոց: Ամրոցները,

որպես կանոն, կառուցվում էին տեղանքի վրա գերիշխող բարձունքում, ինչպես նաև կարևոր ճանապարհների վրա կամ դրանց հանգուցակետերում: Այս դեպքում իդեալում ենթադրվում էր, որ վերջինս պետք է խոչընդոտ հանդիսանա հակառակորդի առաջխաղացման համար կամ գոնե կասեցնի վերջինիս:

Ամրոցներն ունեին հզոր պաշտպանական համակարգեր, բարձր և, որպես կանոն, մի քանի շարքերից կազմված պարիսպներ, աշտարակներ, պարիսպների վրա տեղակայված նետողական մեքենաներ, ռազմական հանդերձանքի ու պարենամթերքի պահեստներ, ջրի տարաներ, ջրի ապահովման անկախ համակարգ, արտաքին աշխարհի հետ կապի միջոցներ, ստորգետնյա անցումներ և այլն: Մեր տարածաշրջանում ամրոցների հիմնական տեսակները որպես կանոն ներկայացված են ռազմական ավազանու բնակության վայրերի տեսքով, որոնք, ի սկզբանե լինելով ամրացված, հետագայում ավելի էին ամրացվում և ստանում էին ամրոցի կարգավիճակ: Միաժամանակ, սակայն, հանդիպում են դեպքեր, երբ ամրոցը կառուցվում էր բացառապես միայն որպես ռազմական հենակետ: Վերջինիս դասական օրինակ կարող է հանդիսանալ օրինակ Դարա ամրոցը:

2.3. **Բերդ:** Չուտ տերմինոլոգիական իմաստով, համենայն դեպս գոնե հայերենում, հստակ տարբերակում չկա «ամրոց»-ի և «բերդ»-ի միջև, ընդ որում, եթե հիմքում դրվում են նույնիսկ չափերը ու ռազմական նշանակությունը, ապա այդ պարագայում ևս քիչ չեն դեպքերը, երբ իր բոլոր հատկանիշներով «ամրոց» հանդիսացող կառույցը կոչվում է «բերդ» կամ՝ հակառակը: Իրավիճակը բարդանում է նաև ավանդական անվանման տեսակետից, քանզի շատ ամրոցներ, իրենց անվանման մեջ ընդգրկելով «բերդ» անվանումը, իրենցից ներկայացնում են ամրոցներ (օրինակ՝ Բաղաբերդը, Թմբկաբերդը և այլն) կամ նույնիսկ քաղաքներ (օրինակ՝ Բաբերդը): Խնդիրը լրացուցիչ բարդանում է նաև նրանով, որ մեր տարածաշրջանում ոչ մի հստակ համակարգված հնագիտական պեղումներ, հատկապես ռազմական մասնագիտացվածության առումով, չեն իրականացվում: Արդյունքում՝ դեպքերի ճշող մեծամասնությունում իրոք դժվար է տարբերակել, խոսքը բերդի՞, թե՞ ամրոցի մասին է: Ընդունելով հանդերձ, որ խնդիրը դեռևս հեռու է վերջնական լուծումից՝ ես ուղղակի առաջարկում եմ տարբերակման հիմքում դնել չափսերը և ռազմավարական նշանակությունը՝ առավել մեծ ու կարևոր ամրացված կետերը, որոնք ոչ մի կերպ չեն կարող քաղաք հանդիսանալ, կոչելով «ամրոց», իսկ փոքրերը՝ «բերդ»:

Չարկ է անդրադառնալ նաև խնդրի մեկ այլ և չափազանց հետաքրքիր կողմին: Դեռևս ասորեստանյան աղբյուրներում բազում են հաղորդումները Չայաստանի հարավային լեռնային շրջաններում մեծ թվով (խոսքը տասնյակների և նույնիսկ հարյուրյակների մասին է) ամրությունների գրավման մասին, որոնք նույն այդ արձանագրություններում որակվում են որպես «քաղաք»: Իրականում, սակայն, կարծում եմ, որ դրանցում խոսքը, որպես կանոն, գնում է հենց բերդերի մասին, ընդ որում հանդիպող այսպիսի մեծ թվով բերդերի քանակությունը չպետք է զարմանք առաջացնի: Բանն այն է, որ հիշատակված «քաղաքներ»-ը նույնիսկ բերդեր կամ առավել ևս ամրոցներ չէին բառիս ուշ ստրկատիրական կամ միջնադարյան իմաստով: Իրականում իրենց բնույթով դրանք շատ փոքրիկ բերդեր էին, հաճախ եզակի աշտարակներ (դրանք մինչ այժմ էլ հանդիպում են օրինակ Յուսիսային Կովկասում), որոնք գոյություն ունեին ամեն մի միջին գյուղում: Այդ աշտարակը մի կողմից խիստ ամրացված էր և իր փոքրության պատճառով հնարավորություն էր տալիս պաշտպանվել քիչ կայացրով (10-30 հոգով, հազվադեպ ավելի շատ), մյուս կողմից էլ թշնամին դրանք գրավում էր համեմատականորեն մեծ կորուստներով, քանզի ասպատակության համար հիմնական բանակից տարբեր կողմեր արշաված մանր ջոկատները իրենց հետ, որպես կանոն, չեն ունենում պաշարողական մեքենաներ և գործիքներ, որոնք գտնվում էին հիմնական բանակի ճամբարում: «Փոքր բերդերի պատերազմ»-ի այս մարտավարությունը, որը հետագայում տարածում գտավ շրջակա երկրներում և, հատկապես, Յուսիսային Կովկասում, իրավամբ պետք է համարվի Չայկական ռազմական մտքի ձեռքբերումը, քանզի սրա կիրառումը դեռևս «սեպագիր» դարաշրջանից մենք բազմիցս նկատում ենք Չայաստանում:

2.4. **Դոյակներ:** Ամենաընդհանուր իմաստով դոյակը բերդի կամ ամրոցի ավելի փոքր և պարզունակ տարբերակն է, թեև, զուտ տերմինաբանական դասակարգման տեսանկյունից, այստեղ ևս հստակություն չկա: Ավելին, հաճախ դոյակ հասկացությունը նույնացվում է «պալատ»-ի հետ, որը ինքնին արդեն, իրենից ներկայացնելով շքեղ կացարանի մի տարատեսակ, ինքնուրույն ռազմական նշանակություն չունի: Մեր տարածաշրջանում, կապված ռազմաքաղաքական զարգացման որոշ առանձնահատկությունների հետ, իրենց դասական իմաստով դոյակներ չեն

եղել: Ավելին, երբեմն նույնիսկ սկզբնաղբյուրում կամ նրա թարգմանությունում հանդիպող «դոյակ» տերմինն իսկ ամենևին էլ ինքնին չի կարող նշանակել, որ մենք գործ ունենք դոյակի դասական տեսակի հետ:

Եզրափակելով ասենք միայն, որ մեր տարածաշրջանում «դոյակ» տերմինի տակ ամենաընդհանուր իմաստով կարելի է թերևս հասկանալ միայն ռազմական ավազանու շքեղ կացարանի որոշակի մի տարատեսակ, որն ունեն որոշակի պաշտպանական համակարգեր՝ անվտանգության գոնե միևնույն երաշխիքներ տալու նպատակով:

2.5. **Պարիսպ:** Պարիսպը, հանդիսանալով ամրության բաղկացուցիչ տարրը, ինքնուրույն նշանակություն է դրսևորում միայն հազվադեպ: Իրոք, երբեմն լինում են դեպքեր, երբ որոշակի տարածքով անցումը խոչընդոտելու ամենաարդյունավետ ձևը այդ տարածքում ուղղակի հենց պարիսպ կառուցելն է: Իհարկե, լինում են նաև պարզունակ դեպքեր, սակայն նման պարագայում հիշատակված պարիսպն ինքնին իրենից, որպես կանոն, ներկայացնում է առանձին ամրաշինական մի կառույց, որի հիմնական առանձնահատկությունը, սովորական ամրության հետ համեմատած, կայանում է նրանում, որ այն շուրջանակի և փակ տեսք չունի, այլ ունի ընդհանուր գծի տեսք: Պարիսպները, որպես կանոն, կառուցում էին երկու բնական խոչընդոտների (սովորաբար՝ լեռների) միջև ձգվող տարածության ամենանեղ հատվածում, ընդ որում վերջին հանգամանքը կարևորվում էր մի կողմից հնարավորինս քիչ աշխատանքային ջանքեր և միջոցներ ծախսելու, իսկ մյուս կողմից էլ՝ բնական ամրությունները առավելագույն օգտագործելու շնորհիվ դրանց հնարավորությունները հնարավորինս առավելագույն օգտագործման ձգտումով: Մարդկության պատմության ընթացքում կառուցված ամենահայտնի պարիսպը Չինական պարիսպն է, որը, թեև ինքնին անչափ ուշագրավ երևույթ է, սակայն, մեր տարածաշրջանի հետ ռազմաքաղաքական կապ գործնականում չունի:

Մեր տարածաշրջանում կառուցված ամենահայտնի պարիսպը Դերբենդի պարիսպն է (հայտնի է նաև որպես Ալեքսանդրի դուռ, Ճորա Պահակ, Երկաթյա Դուռ, Բաբ ալ-Աբուաբ, Դեմիրկապե և այլ անուններով), որը փակում էր մուտքը Նախակովկասյան տափաստաններից դեպի Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներ և որի օրինակի վրա էլ փորձ կարվի ցույց տալ պաշտպանական այս յուրօրինակ միջոցների կիրառությունն ու կառուցվածքը: Դերբենդի պարիսպը, որպես կանոն, հսկայական ռազմավարական նշանակություն ուներ ցանկացած պետության համար, որը այս կամ այն չափով գերիշխում էր Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ և հյուսիսի ձգվող տարածքներում, ընդ որում, քանի որ դեպքերի ճնշող մեծամասնությունում Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքում գերիշխող պետությունը հանդես էր գալիս որպես պաշտպանվող կողմ, վերջինս ձգտում էր առավելագույնս ամրացնել պարիսպը ու այն պահել իր մշտական հսկողության տակ: Դրան հակառակ, պարզ է, Նախակովկասյան տափաստանում գերիշխող ուժը մշտապես ձգտում էր կամ ավերել պարիսպը, կամ, որ ավելի գերադասելի էր, սակայն դժվար իրագործելի՝ պահել այն իր հսկողության տակ: Դերբենդի պարսպի ծովահայաց հատվածը բավականին հեռավորությամբ գնում էր դեպի Կասպից ծովի խորքերը, իսկ լեռնահայաց հատվածն էլ ավարտվում էր լեռներում գտնվող մի մեծ ամրությամբ, որտեղ էլ հենց գտնվում էր պարսպի կայազորի հիմնական բազան: Իդեալում ենթադրվում էր, ընդ որում կյանքը ցույց տվեց, որ այդ ենթադրությունը մեծապես ճիշտ էր, որ պարսպից խուսափելու ձգտման առկայության պարագայում այն անցնել ձգտող կողմը, թեկուզ և լեռնային կածանների առկայության պարագայում, կամ չի կարողանա հաղթահարել դրանք, կամ այդ ընթացքում զգալի կորուստներ կկրի, կամ էլ վերջինիս գոնե առաջխաղացումը կդանդաղի: Իրոք, ռազմական փորձի վերլուծությունը ցույց է տվել, որ, բացառությամբ մի քանի բացառիկ դեպքերի, Կովկասյան լեռնաշղթայի մի կողմից մյուսն անցնել, որպես կանոն, ձգտում էին բացառապես միայն Դերբենդի պարիսպը հաղթահարելու միջոցով՝ այդ անելով թեկուզ և մարտերի ու կորուստների գնով:

Ավանդությունը Դերբենդի պարսպի կառուցումը կապում է Ալեքսանդր III Մեծի անվան հետ, թեև հունահռոմեական աղբյուրները այդ փաստը հաստատող որևէ ուղղակի հաղորդագրություն չեն պարունակում: Հետագայում պարիսպը հատկապես ամրացվեց Սասանյանների դարաշրջանում, ընդ որում, եթե որոշ դեպքերում (օրինակ՝ V դարի երկրորդ կեսին և VI դարի առաջին կեսին, կապված Դերբենդի պարսպի հիմնարար այն ավերման հետ, որն իրականացվեց 450 թ-ին) պաշտպանությունն ապահովվում էր ոչ թե կիրճի բուն նեղ հատվածում ձգվող պարսպի, այլ դրանից ավելի հարավ և, հատկապես, Կուրի երկանքով ձգվող պաշտպանական բավականին թույլ համակարգի շնորհիվ, ապա հետագայում, երբ VI դարի

կեսերին Սասանյանները ի վերջո կարողացան հաստատապես ամրանալ Աղվանքի տարածքում, պաշտպանական գիծը վերջիններս կրկին տեղափոխեցին կիրճի ծովահայաց այն նեղ հատվածը, որտեղ էլ մինչ այժմ գտնվում են պարսպի մնացորդները: Հետաքրքիր է, որ, հաշվի առնելով Նաև Ներքին Նույն այն հարվածի վտանգը, որի օրինակն առկա եղավ արդեն իսկ հիշատակված 450 թ-ին, պարսպը կառուցելիս Նաև Ներքին՝ Աղվանքի, կողմից կառուցվեց թեև ավելի թույլ, բայց այնուհանդերձ հերթական մի պարիսպ: Իրոք, առիթի դեպքում Նախատեսվում էր, որ պարսպի կայազորը կարող է կարիք ունենալ պաշտպանվել և հյուսիսից առաջացող արտաքին, և հարավից առաջացող Ներքին թշնամիների դեմ, ընդ որում Ներքին պարիսպը արտաքին պարսպի անկման դեպքում կարող էր Նաև լրացուցիչ խոչընդոտ հանդիսանալ:

Հետաքրքիր Նաև մեկ այլ հանգամանք: Ըստ ժամանակակիցների վկայության ծովի կողմից պարիսպը մի բավականին երկար հատված մտնում էր ջուրը: Իր ժամանակի ռազմական միտքը դա բացատրում էր այն հանգամանքով, որ դրանով փորձ է արվում խոչընդոտել Նաև ձիերի վրա կամ ուղղակի մարդկային ուժով պարիսպը ծովի կողմից շրջանցելու հնարավորությունը, ընդ որում, կապված Կասպից ծովի մակարդակի հաճախակի փոփոխությունների հետ, ամենևին էլ բացառել չի կարելի այն հանգամանքը, որ պարսպի այդ հատվածը ի սկզբանե կառուցվել է ծովին բավականին մոտ կամ Նույնիսկ ցամաքում՝ հետագայում միայն անցնելով ջրի տակ: Վերջում այնուհանդերձ նշենք, որ, մեծ հաշվով Նույնիսկ լինելով էլ լավ ուսումնասիրված, Դերբենդի պարսպի ռազմական կիրառության հետ կապված շատ հարցեր դեռևս մնում են մշուշում:

Մեր տարածաշրջանում մյուս հայտնի, թեև Նախորդին իր հայտնիությամբ անկասկած գիջող, պարիսպը Ալանաց դուռ լեռնանցքը փակող պարիսպն էր, որի նկատմամբ մեծ հաշվով գործում էին Նույն օրինաչափությունները, ինչ Նախորդի պարագայում: Տարբերությունն այստեղ թերևս միայն այն էր, որ այս դեպքում պարսպի երկու ծայրերն էլ հենվում էին լեռներին: Մեր տարածաշրջանում հայտնի են Նաև այլ կիրճերի վրա կառուցված պարիսպներ ևս (օրինակ՝ Բաղեշի Ձորա Պահակի պարիսպը), թեև հնագիտական և մատենագիտական տվյալների բացակայությունը երբեմն հնարավորություն չի տալիս հստակ ասել, թե այս պարագայում մենք գործ ունենք պարսպի, թե՛ այնուհանդերձ կիրճը հսկող ամրության այլ տեսակի հետ:

2.6. Հողաթումբ: Հողաթումբը գործառնական առումով կոչված էր իրականացնել Նույն գործառնությամբ, ինչ պարիսպը, ընդ որում, ինչպես և վերջինիս պարագայում, այն, հանդիսանալով ամրության կարևորագույն տարրերից մեկ, ինքնուրույն նշանակություն էր դրսևորում միայն հազվադեպ: Հողաթումբը, որի վրա հաճախ լինում էր ցցապարիսպ, մեր տարածաշրջանում իր ինքնուրույն կերպով հանդիպում է բավականին հազվադեպ: Պաշտպանական նշանակություն ունեցող հողաթմբերի մնացորդներ ներկայումս հիմնականում հանդիպում են Մերձսևծովյան տափաստանում, ընդ որում դրանց կառուցման, պաշտպանական նշանակության և գործառնական առանձնահատկությունների հետ կապված շատ հարցեր մինչև օրս էլ վերջնականապես լուսաբանված չեն: Ամենաընդհանուր իմաստով, սակայն, մեծ հաշվով պարզ է, որ հողաթմբերը եղել են Նստակյաց ժողովուրդների կողմից քոչվորների հարձակումներից պաշտպանվելու կամ այդ հարձակումները գոնե հնարավորինս դժվարացնելու միջոցներ:

2.7. Ապաստարան: Ապաստարանն իրենից ներկայացնում է պաշտպանական և անվտանգության գոնե միևնույն կամակարգեր ունեցող մի տարածք կամ կառույց, որտեղ ռազմական վտանգի պարագայում հնարավոր է իրականացնել խաղաղ բնակչության պատսպարումը: Որպես ապաստարան սովորաբար ընտրում են բարձրադիր վայրերում տեղակայված և բնական պայմաններով որոշակիորեն պաշտպանված սարահարթները, որոնք ամրացնում էին ամրաշինական գոնե միևնույն աշխատանքների իրականացմամբ: Կապված սելջուկյան արյունոտ արշավանքների հետ՝ Արիստակես Լաստիվրեցին մեզ է փոխանցում Նման ապաստարանների գրավման մի քանի ողբալի պատկերներ, երբ խաղաղ բնակչությունը, չունենալով պաշտպանության գրեթե ոչ մի հնարավորություն, մասսայաբար կոտորվում էր:

2.8. Քարանձավաբուն: Քարանձավաբուն իրենից ներկայացնում է խաղաղ բնակչության պատսպարման նպատակով վերափոխված և պաշտպանական գոնե միևնույն հնարավորություններ ունեցող մի կառույց, որտեղ ռազմական վտանգի պարագայում հնարավոր է իրականացնել խաղաղ բնակչության պատսպարումը: Որպես քարանձավաբուն սովորաբար կիրառում էին բնական քարանձավները, որոնք վերափոխում էին բնակչության համար: Քարանձավաբնի առավելությունը կայանում էր նրանում, որ, Նախ, այնտեղ հնարավոր էր աննկատ գոյություն շարունակել, ընդ որում հակառակորդի ամեն մի հարձակվող ռազմիկը չէ, որ ջանք և եռանդ կթափի կամ համարձակություն կունենա մուտք գործել քարանձավ: Բացի

դրանից, դեպքերի մեծ մասում քարանձավաբուներ ունենում էր մեկ մուտք, որը, տեղակայված լինելով զգալի բարձրության վրա, շարժական աստիճանի հանվելու պարագայում անչափ դժվարացնում էր մուտքը դեպի ներս:

Իր ժամանակի ռազմական միտքը, սակայն, այնուհանդերձ մշակել էր նաև նման քարանձավաբները գրավելու մի քանի միջոցներ, որոնց նկարագրված մի քանի օրինակներ մեզ հասել են: Միջոցներից մեկի էությունը կայանում էր նրանում, որ քարանձավաբներից վեր՝ սարի գագաթին, քարանձավաբնի մուտքի ուղղությամբ դնում էին ճախարակների ու պարանների օգնությամբ ներքև իջնող մի արկղ, մեջը տեղադրում էին զինված ռազմիկների և, կարգավորելով բարձրությունը պարաններով, հիշատակված արկղն իջեցնում էին քարանձավաբնի մուտքի մակարդակին, ինչին էլ հաջորդում էր մարտերով ներխուժումը քարանձավաբուն: Քարանձավաբունը գրավելու հաջորդ տարբերակը ծխի կիրառումն էր, որի միջոցով ձգտում էին դուրս բերել ներսում ապաստանած մարդկանց, թեև վերջինս հաճախ հանգեցնում էր քարանձավաբնի ոչ թե գրավմանը, այլ շնորհիվ գազերից խեղդվելու արդյունքում այնտեղ ապաստանած բնակչության մասսայական կոտորածին: Եվ, վերջապես, հայտնի է նաև այն հնարքը, երբ, սարի գագաթից ուղղակի փորվածք էր իրականացվում դեպի ներքև, ինչի արդյունքում էլ հենց ապահովվում էր մուտքը դեպի քարանձավաբուն:

2.9. Բունկեր: Բունկերն իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր քարանձավաբնի զարգացած և արհեստավարժության մակարդակի հասցրած տարբերակը, երբ որոշ տարածաշրջաններում, պայմանավորված մի կողմից թշնամիների մշտական ներխուժումների սպառնալիքի, իսկ մյուս կողմից էլ՝ զարգացած քարանձավացանցի առկայության հետ, հողաշինական որոշակի աշխատանքներ իրականացնելուց հետո ստեղծվում էին ստորգետնյա կամ ներժայռյա բունկերային իսկական համակարգեր, որոնք ունեին սեփական պաշտպանական, կապի, օդափոխման, սննդի և անվտանգության համակարգերը: Բունկերային համակարգերից ամենահայտնին գտնվում է պատմական Կապադովկիայի Գերեմի հարթավայրում, որտեղ էլ հենց նույն արաբական վտանգի պարագայում պատսպարվում էր բնակչությունը: Հայտնի էր նաև պատմական Ադճնիք նահանգի բունկերային համակարգը, որի հիմնական հաղթաթուղթը գաղտնիությունն էր: Այն բավականի երկար ծառայեց տեղական բնակչությանը, մինչև որ պատերազմական էպիզոդներից մեկում հակառակորդի ռազմիկներից ոմանք ուշադրություն դարձրին գետնի տակից լսվող աղմուկին և որոշ տեղերում վեր բարձրացող ծխին:

2.10. Պահեստարանների կառուցում: Պահեստարաններն իրենցից ներկայացնում էին առանձնացված, ամրացված և սովորաբար գաղտնի ու մարդկային ակտիվությունից հնարավորինս հեռու կառուցված շինություններ կամ որպես շինություններ հարմարեցված բնության հուշարձաններ, որտեղ պահվում էին պատերազմի համար անհրաժեշտ միջոցները կամ միջոցները, որոնք պետք է գերծ պահել պատերազմի հարվածներից: Մեր տարածաշրջանում պահեստարանների ամրագրված կիրառման առաջին օրինակները մենք հանդիպում ենք Արարատյան թագավորության ժամանակաշրջանում՝ մ.թ.ա. VIII դարի կեսերին: Պահեստարանների հիմնական տեսակներն են.

2.10.1. Զինապահեստներ: Զինապահեստները ստեղծվում էին գենքի և ռազմական հանդերձանքի մեծաքանակ պահպանության համար, ընդ որում ենթադրվում էր, որ կուտակված ռազմապաշարները պատերազմական իրավիճակում պետք է գտնեին իրենց մասսայական կիրառությունը: Որպես զինապահեստներ սովորաբար հանդես էին գալիս առանձին խոշոր ամրոցներ, թեև բացառված չէր նաև այլ կառույցների և նույնիսկ բնության հուշարձանների կիրառությունը:

2.10.2. Պարենի պահեստներ: Պարենի պահեստները ստեղծվում էին պարենամթերքի մեծաքանակ պահպանության համար, ընդ որում ենթադրվում էր, որ պատերազմական իրավիճակում կուտակված պաշարները պետք է գտնեին իրենց մասսայական կիրառությունը՝ ապահովելով մարտական ուժերի և խաղաղ բնակչության պարենային անվտանգությունը: Որպես պարենի պահեստներ սովորաբար հանդես էին գալիս առանձին խոշոր ամրոցներ, թեև բացառված չէր նաև այլ կառույցների և նույնիսկ բնության հուշարձանների կիրառությունը: Պարենի պահեստներ շարքում առանձնացվում էին.

2.10.2.1. Սննդի պահեստներ: Սննդի պահեստն իրենից ներկայացնում էր պահեստարանի մի տեսակ, որը նախատեսված է սննդի միջոցների պահպանության համար: Որպես կանոն սննդի պահեստում լինում էին ստորգետնյա ամբարներ, որտեղ կուտակվում էր ամենից առաջ ցորեն, տիկերում ու տակառներում գտնվող գինի, յուղամթերք և այլն, դրանք ապահովվում էին

պահպանության ու պաշտպանության համապատասխան միջոցներով: Այսպես, դեպի Արարատյան թագավորության տարածք Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ի մ.թ.ա. 714 թ-ի արշավանքի ժամանակ, ըստ ասորեստանյան աղբյուրների, հանդիպում էին պահեստարաններ, որոնք ունեին պարիսպներ, առանձին ջրագիծ և խորը խանդակներ: Սննդի պահեստները նախատեսված էին մարտական գործողությունների պայմաններում ռազմուժի և խաղաղ բնակչության սննդային անկախության ու անվտանգության ապահովման համար:

2.10.2.2. *Անասնակերի պահեստներ:* Անասնակերի պահեստները ֆունկցիոնալ իմաստով իրենցից ներկայացնում են սննդի պահեստների կրկնությունը՝ բնականաբար այս պարագայում նախատեսված անասունների համար:

2.10.3. *Շինանյութի պահեստներ:* Շինանյութի պահեստներում կուտակում էին մարտական գործողություններ մղելու համար անհրաժեշտ շինանյութի և ամենից առաջ փայտանյութի պաշարներ:

2.10.4. *Զինանյութ:* Հաշվի առնելով, որ ընդհուպ մինչև նոր ժամանակները մարտական գործողություններում միշտ էլ կարիք էր լինում ձեռքի տակ ունենալ վարժեցված ձիերի մեծ քանակություն, մարտական գործողությունների պատրաստվող նստակյաց պետությունները միշտ էլ պետք է առաջնային նշանակություն տային նաև ձիանոցներին: Զինանոցի համար, որպես կանոն, առանձնացվում էր լավ անասնակեր և ջրային պայմաններ ունեցող մի դաշտավայր, այն ցցապատվելով առանձնացվում էր շրջապատից ու ստեղծվում էին համապատասխան ենթակառուցվածքներ: Այս առումով հետաքրքիր է, որ մեր տարածաշրջանում մարտական գործողությունների համար նախատեսված ձիանոցների առաջին հիշատակությունը պատկանում է հենց Հայկական ռազմական մեքենային, երբ դեպի Արարատյան թագավորության տարածք Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ի մ.թ.ա. 714 թ-ի արշավանքի ժամանակ ասորեստանյան աղբյուրները հիշատակում են դրանց առկայության մասին:

3. Ռազմական հանդերձանք

Ռազմական հանդերձանքի նախապատրաստումը ցանկացած ռազմական գործողությունում հաջողության հասնելու կարևոր նախապայմաններից մեկն է: Կարելի է առանձնացնել ռազմական հանդերձանքի նախապատրաստման հետևյալ տեսակները.

3.1. *Պաշարողական տեխնիկայի նախապատրաստում:* Ռազմական գործողությունների մեծագույն մասում միշտ էլ անհրաժեշտություն է առաջանում իրականացնել պաշարողական աշխատանքներ և ամրության գրավում: Այս առումով էլ հենց կարևորվում է պաշարողական տեխնիկայի նախապատրաստումը, որն հիմնականում իրականացվում է հետևյալ միջոցներով.

3.1.1. *Պաշարողական տեխնիկայի կառուցում:* Սա հանդիսանում էր պաշարողական տեխնիկայի ձեռք բերման հիմնական տեսակներից մեկը, երբ, գործի դնելով որոշակի մասնագետներ, իրականացվում էր պաշարողական տեխնիկայի կառուցում: Այս տարբերակի առավելությունը կայանում էր նրանում, որ սեփական տարածքում կառուցված պաշարողական տեխնիկան բանակի հետ տեղաշարժելիս գործողությունների դիմողը ազատվում էր դրանք տեղում կառուցելու հոգսերից, երբ այդ պարագայում անհրաժեշտ է լինում ներդնել զգալի ժամանակ ու աշխատանքային միջոցներ, ինչպես նաև լուծել շինանյութի ձեռք բերման հետ կապված խնդիրները: Միաժամանակ, սակայն, տարբերակն ուներ նաև լուրջ թերություններ, որոնք ամենից առաջ կապված էին, պայմանավորված պաշարողական տեխնիկայի չափսերով, դրանք անմիջականորեն ռազմական գործողությունների թատերաբեմն հասցնելու հետ: Բացի այդ, տարաբնույթ կազմակերպչական խնդիրներից բացի պաշարողական մեծաքանակ տեխնիկայի առկայությունը անխուսափելիորեն ազդում է նաև ռազմական գործողություններ մղող ուժերի մոբիլության վրա: Այս պարագայում ակտիվ գործողությունների դիմող կողմը կամ ստիպված էր լինում դանդաղեցնել առաջխաղացման տեմպը, դրանով իսկ որոշակիորեն կորցնելով օպերատիվ նախաձեռնությունը, կամ էլ, հետևում թողնելով պաշարողական տեխնիկան, հիմնական ուժերով շարժվել առաջ: Օպերատիվ նախաձեռնության կորուստը միշտ էլ լուրջ վտանգի տակ էր դնում ռազմական գործողությունների հաջողությունը, սակայն մյուս տարբերակի կիրառումն էլ մշտապես վտանգ էր պարունակում թիկունքում գործող հակառակորդի ուժերի հարձակումների հետևանքով կորցնել պաշարողական տեխնիկան (օրինակ՝ մ.թ.ա. 36 թ-ի օգոստոսի կեսից հոկտեմբեր ընթացած Փրասսպայի ճակատամարտ): Արդյունքում՝ լուծումներից և ոչ մեկը չէր հանդիսանում միանշանակ արդյունավետ միջոց և,

կախված իրավիճակից, տարբեր դեպքերում վարվում էին տարբեր կերպ, ընդ որում, եթե նույնիսկ ձեռք էր բերվում ռազմավարական նախաձեռնության վիճակ, ապա պաշարողական տեխնիկան, երբեմն, գերադասում էին այնուհանդերձ կառուցել հենց տեղում:

3.1.2. Պաշարողական տեխնիկայի ձեռք բերում: Ռազմական գործողությունների ընթացքում քիչ չեն դեպքերը, երբ պաշարողական տեխնիկան ձեռք է բերվում այս կամ այն միջոցներով: Խոսքն ամենից առաջ, իհարկե, վերաբերվում է ռազմավար հանդիսացած պաշարողական տեխնիկային, սակայն հանդիպում են նաև այլ դեպքեր: Օրինակ, հայտնի են դեպքեր, երբ գործի են դրվում որևէ տեղ երբեմնի պաշարողական գործողությունների համար նախատեսված պաշարողական տեխնիկայի միջոցները (օրինակ՝ 1054 թ-ի ամռանը Մանազկերտի պաշտպանության ժամանակ Սելջուկյան սուլթանության բանակը հաջողությամբ կիրառեց նույն այդ ժամանակ Բաղեշում գտնվող բաբանը, որը Յեր քաղաքի գրավման համար նախապատրաստել էր Բյուզանդական կայսրության բանակը այդ դեպքերից դեռևս երեք տասնամյակ առաջ):

3.1.3. Պաշարողական տեխնիկայի վերանորոգում: Պաշարողական գործողությունների, իսկ, երբեմն, նույնիսկ պաշարողական տեխնիկայի տեղափոխման ժամանակ վերջինս հաճախ վնասվում էր: Իր հերթին, ամրության կայազորը մշտապես ձգտում էր ամենատարբեր միջոցների կիրառմամբ այրել, կոտրել կամ այլ կերպ շարքից հանել պաշարողական տեխնիկան: Այս առումով պաշարողական տեխնիկայի հաջող կիրառման համար կարևոր էր, որ վերջինս մշտապես վերանորոգվի:

3.1.4. Պաշարողական տեխնիկան սպասարկող անձնակազմի պատրաստում: Պաշարողական տեխնիկան գործի է դրվում մարդկային ուժի և իմացական կարողությունների կիրառման շնորհիվ: Այս առումով կարևոր էր դեռևս մարտից առաջ իրականացնել պաշարողական տեխնիկան սպասարկող անձնակազմի գիտելիքների պատշաճ մակարդակի ապահովում:

3.1.5. Պաշարողական տեխնիկայի տեղաշարժման միջոցների պատրաստում: Ինչպես արդեն նշվեց, պաշարողական տեխնիկան կառուցելուց թերևս ավելի մեծ դժվարություն էր ներկայացնում այն մարտի դաշտ հասցնելը: Այս առումով խիստ կարևորվում էր պաշարողական տեխնիկայի տեղաշարժման միջոցների նախապատրաստումը: Արդյունքում՝ պաշարողական տեխնիկան, որպես կանոն, բաժանվում է խոշոր բաղկացուցիչ մասերի և սայլերի վրա մաս առ մաս տեղափոխվում էր իր գործողության համար նախատեսված վայր: Զիչ չէին նաև դեպքերը, սակայն, երբ արշավանքն իրականացվում է գետահովտով կամ ջրային այլ ավազանի մոտակայքով, երբ պաշարողական տեխնիկան տեղաշարժվում էր նավերով: Վերջին դեպքում, սակայն, առաջանում էին զգալի դժվարություններ, կապված նավերի հիդրավլիկ կայունության կորստի հետ, երբ հայտնի են դեպքեր, երբ սկիզբ առած փոթորիկի արդյունքում նավի վրա գտնվող պաշարողական տեխնիկական միջոցը լուրջ վնաս է հասցրել հենց իրեն իսկ՝ նավին, իսկ երբեմն էլ բերել նրա նույնիսկ խորտակմանը (օրինակ՝ 1081 թ-ի հունիսի 17-ից 1082 փետրվարի 18-ն ընթացած Դիրիխիայի ճակատամարտ):

3.2. Զինատեսակների նախապատրաստում: Զինատեսակների նախապատրաստումը ապագա հաջող պատերազմական գործողությունների վարման կարևորագույն նախապայմաններից է: Մասնավորապես, խոսքը վերաբերվում է ամենատարբեր զենքերի և ռազմական հանդերձանքի միջոցների նախապատրաստման հետ կապված տարաբնույթ գործողություններին, որոնք ուղղված են այն բանին, որ ռազմական իրավիճակում զենքը գործի ըստ պատշաճի: Այս առումով հարկ է նաև նշել, որ երբեմն, կոնկրետ հակառակորդի գործողությունների բնույթը հաշվի առնելով, շեշտը դրվում էր կոնկրետ, իսկ հաճախ էլ սկզբունքորեն նոր զինատեսակի կամ զենքի պատրաստության վրա: Վերջին հանգամանքը, սակայն, անպայման պետք է ուղեկցվեր նաև ռազմական ուսուցման համապատասխան միջոցառումներով:

4. Չորահավաքի միջոցները

Չորահավաքը իրենից ներկայացնում է պետական համակարգի բոլոր տարրերի և, հատկապես, զինված ուժերի ու այլ զորքերի պատերազմական ժամանակի կազմակերպման և կազմի փոխադրելու միջոցառումների համակարգ, որը կարող է լինել ընդհանուր կամ մասնակի: Այսպիսով՝ չորահավաքն իրենից, ըստ էության, նշանակում է ռազմական խնդրի լուծման

նպատակով հասարակական ու պետական բոլոր տարրերի ուժերի կենտրոնացում և այս առումով պարզ է, որ, կողմերից այն մեկը, որը արագ ու որակով կլուծի զորահավաքային խնդիրները, մյուսի համեմատ կստանա ռազմական առավելություն: Ռազմական փորձի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ զորահավաքը ամենից առաջ ենթադրում է առկա մարդկային, իսկ հետո արդեն ֆինանսատնտեսական և տեխնիկական, ինչպես նաև կառավարչական միջոցների կենտրոնացում: Չորահավաքի հիմնական տարրերն են.

4.1. **Կենդանի ուժի զորահավաք:** Բոլոր ժամանակներում և ռազմական համակարգերում սա հանդիսացել է զորահավաքի առաջնային ու գլխավոր տարրը, երբ փորձ է կատարվել հնարավորինս արագ կենտրոնացնել առկա մարդկային միջոցը՝ վերջինիս հետագա ռազմական կիրառության համար: Ռազմական փորձի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ կենդանի ուժի զորահավաքի հիմնական միջոցներն են.

4.1.1. **Մուկետիկ:** Մուկետիկը իրենից, որպես կանոն, ներկայացնում է պետական հատուկ լիազորություններով օժտված մի անձնավորություն, որը, գտնվելով մարդաշատ վայրում, շրջապատի համար հասկանալի լեզվով և միջոցներով տեղեկացնում է զորահավաքի սկզբի ու այդ կապակցությամբ շրջակա հանրույթից սպասվող վարքագծի մասին: Մուկետիկի կարգավիճակի համար պարտադիր է բարձր և հասկանալի ձայնի առկայությունը, ինչպես նաև, խիստ ցանկալի է, անձնական խարիզմայի, ինքնագսպության ու բնավորության ամուր հատկանիշների հետ կապված գծերի առկայությունը:

4.1.2. **Հրովարտակ:** Հրովարտակը պետական իշխանության մարմնի համապատասխան իրավական փաստաթուղթ է, որը, որպես կանոն, ունենալով գրավոր հրամանագրի տեսք, հայտարարվում է որոշակի տարածքի բնակչությանը և փակցվում է երևացող վայրում: Հրովարտակը, որպես կանոն, տեղեկություններ է պարունակում նաև շրջակա հանրույթից սպասվող վարքագծի մասին:

4.1.3. **Նամակ:** Նամակը պետական իշխանության մարմնի իրավական բնույթ ունեցող համապատասխան գրավոր փաստաթուղթն է, որը ուղարկվում է որոշակի տարածքի ղեկավարությանը և, որպես կանոն, տեղեկություններ է պարունակում վերջինիցս սպասվող վարքագծի մասին: Նամակն և մարտական հրամանը, պատմական ամենատարբեր ժամանակահատվածում ու ռազմական համակարգերում ունենալով ամենատարբեր տեսք, երբեմն կարող են նույնականանալ առնվազն գոնե գործառնական մակարդակում:

4.1.4. **Այլ առարկաներ:** Որոշ դեպքերում և հատկապես պրիմիտիվիզմի որոշակի տարրեր պարունակող հանրույթներում որպես զորահավաքի միջոց կիրառվում են նաև այլ առարկաներ:

4.1.4.1. **Նետ:** Կիրառվում էր, որպես կանոն, բռնի, կիսաբռնի կամ դրանց զգալի տարրեր պարունակող հանրույթներում, երբ, որպես կանոն որոշակի տեսք (օրինակ՝ ներկած կարմիր գույնի կամ, գոնե ենթադրաբար, թաթախված տիրակալի արյամբ) և (կամ) ծագում (օրինակ՝ տիրակալի կապարճից հանված) ունեցող նետի ստանալուն պես այն ստացողը պարտավորվում է դրսևորել որոշակի վարքագիծ: Այս դեպքում, փաստորեն, մենք գործ ունենք յուրօրինակ պայմանանշանի կիրառման մի տարբերակի հետ, երբ այն ստացող կողմը, չստանալով լրացուցիչ հրահանգներ, գործում է ըստ նման դեպքի համար նախապես պայմանավորված գործողության պատկերի (օրինակ՝ դրա հնարավորություն ունեցող անձնավորությունը մեկ նետ ստանալու դեպքում զորակոչում է 10.000, երկու նետ ստանալու դեպքում՝ 20.000 ռազմիկ ու նրանց հասցնում է որոշակի վայր և այլն):

4.1.4.2. **Թուր:** Գործառնական առումով կրկնում է նետին: Այն ևս կարող է ներկված լինել, իսկ որպես ներկի գույն հանդես է գալիս կարմիրը:

4.1.4.3. **Պսակ:** Գործառնական առումով կրկնում է նախորդ երկու առարկաներին և բնորոշ է քրիստոնեական որոշ հանրույթներին՝ խորհրդանշական առումով կարծես ցույց տալով պատրաստակամությունը նահատակվել պատերազմում:

4.1.7. **Ծանուցագիր:** Իրենից ներկայացնում է զորահավաքի պատմականորեն ամենանոր, սակայն ներկայումս զարգացած պետական համակարգերում կիրառվող թերևս միակ միջոցը, որի էությունը կայանում է նրանում, որ զորակոչի ենթակա բոլոր անձիք պարտավոր են ծանուցագրում նշված ժամկետում ներկայանալ այն զինվորական մարմին, որտեղ հաշվառված են:

4.2. **Տեխնիկայի, ֆինանսական միջոցների և այլ միջոցների զորահավաք:** Բոլոր ժամանակներում և ռազմական համակարգերում իրենցից ներկայացնելով զորահավաքի էական տարրերից մեկը՝ հիշատակված միջոցների հավաքը պատերազմի պարագայում մշտապես

կարևորվում է: Օրինակ հենց նույն ֆինանսական միջոցների հաճախ նույնիսկ բռնի տեսք ունեցող հավաքը ուղղված է պատերազմի ժամանակ ձեռքի տակ հնարավորինս շատ միջոցներ ունենալուն, իսկ արդյունքում էլ՝ առկա հնարավորությունները հնարավորինս մեծացնելուն:

5. Բանակցություններ

Բանակցություն իրենցից ներկայացնում է միջոցառումների ամբողջություն, որը, կիրառվելով մինչպատերազմական պատրաստության համակարգում, կարող է ուղղված լինել հետևյալ նպատակների ապահովմանը.

5.1. **խաղաղության նպատակով բանակցություն:** Մինչպատերազմական պատրաստության համակարգում կիրառվող բանակցության հիմնական տեսակներից մեկն է, որն ուղղված է այն բանին, որ պատերազմի վտանգը չեզոքացվի կամ առնվազն գոնե որոշակի ժամանակով հետաձգվի: Բոլոր ռազմական համակարգերում և բոլոր ժամանակներում էլ բանակցության այս միջոցին տրվել է կարևորագույն նշանակություն, ընդ որում, ընդհուպ մինչև նոր ժամանակները, հաշվի առնելով կապի միջոցների մակարդակը և տարածությունների ձգվածությունը, անմիջապես տեղում՝ թշնամու տարածքում, բանակցություն վարող անձի վրա դրվում էր ճակատագրորեն հսկայական պատասխանատվություն: Իհարկե, դեպքերի մեծ մասում, հաշվի առնելով բոլոր հնարավոր տարբերակները, բանակցություն վարող անձին տրվում էին տարբեր իրավիճակներում գործելու ամենատարբեր տարբերակներ պարունակող հանձնարարագրեր, սակայն այնուհանդերձ պարզ էր, որ այս դեպքում անձնական գործոնը հսկայական նշանակություն էր ստանում, իսկ բանակցություն վարող անձի ընտրությունն էլ կարող էր ճակատագրական լինել ոչ միայն բանակցությունների դիմած կողմի տիրակալի, այլև՝ նրա երկրի համար: Մասնավորապես, քիչ էին դեպքերը, երբ բանակցություն վարող անձը հանցավոր համաձայնության մեջ էր մտնում մյուս կողմի հետ և փաստացի սկսում էր գործել իր տիրակալի դեմ: Այս վիճակից խուսափելու համար սովորաբար բանակցության էին ուղարկում այն անձնավորություններ, որը անձնական կամ այլ կապերով անխզելիորեն կապված էր իր տիրակալի հետ և վերջինիս շահերի պաշտպանության հարցում հետաքրքրված էր կենաց ու մահու մակարդակով: Լինում էին նաև հակառակ դեպքերը, երբ, կապված ռազմաքաղաքական իրավիճակի փոփոխության հետ, չնայած նախապես տրված հրահանգներին, հայտարարվում էր, որ բանակցություններ վարող անձը սահմանազանցել է իր լիազորությունները և (կամ) լավ չի կատարել իր պարտականությունները ու այս պարագայում վերջինիս կարող էին սպասել պատժի ամենատարբեր տեսակներ՝ սկսած առնվազն գոնե ռազմաքաղաքական թատերաբեմից հեռացումից: Այնուհանդերձ բոլոր այն դեպքերում, երբ իրական մտադրություն կար հասնել պատերազմի վտանգի չեզոքացման կամ վերջինիս առնվազն գոնե որոշակի ժամանակով հետաձգման, գործի էին դրվում դիվանագիտական արվեստի բոլոր հնարավոր միջոցները, ընդ որում բանակցություններ վարող անձը հանձնում էր հնարավորինս արժեքավոր նվերներ և ընդհանրապես ձգտում էր ամեն կերպ շահել դիմացի կողմի տիրակալի սիրտը: Բանակցությունների արվեստը մեծապես պատկանում է դիվանագիտական ոլորտին, ինչն էլ հաշվի առնելով խնդրի քննարկումը կսահմանափակենք այսքանով:

5.2. **Ժամանակ ձգձգելու նպատակով:** Ժամանակ ձգձգելու նպատակ հետապնդող բանակցությունը, իրենցից չներկայացնելով բանակցության ինքնուրույն տարատեսակը, ըստ էության, ռազմական խորամանկության տեսակներից մեկն էր, որի նպատակը ժամանակ շահելն և ռազմական գործողության մեջ հնարավորինս մեծ առավելություն ստանալն էր: Այս միջոցին դիմում էին ռազմաքաղաքական ամենատարբեր իրավիճակներում, երբ, ամենաընդհանուր իմաստով, ժամանակի ձգձգումը և խնդրի չհանգուցալուծումը ձեռնտու էր այդ միջոցին դիմած կողմին:

5.3. **Չգոնությունը բթացնելու նպատակով:** Բանակցությունների հերթական ոչ ինքնուրույն տեսակն էր, որը նպատակ էր հետապնդում հակառակորդի զգոնությունը բթացնելու միջոցով վերջինիս անակնկալ հարված հասցնել: Հանդիպում է իր ամենատարբեր տարատեսակներով ռազմական գործողությունների ամենատարբեր փուլերում և իրավիճակներում: Իր դասական տեսքով խնդիրը դիտարկելիս բանը հանգում էր նրան, որ այս միջոցին դիմող կողմը հակառակորդի մոտ էր ուղարկում բանակցություններ վարող անձի, որը բոլոր միջոցների կիրառմամբ հակառակորդ կողմի ռազմաքաղաքական ղեկավարությանը սկսում էր համոզել, թե իր կողմից ներկայացվելիք կողմի համար ցանկալի է խաղաղության կնքման տարբերակը: Այս

պարագայում անակնկալ հարվածը հասցվում էր սովորաբար այն պահին, երբ բանակցություններ վարող անձը որևէ կերպ տեղյակ էր պահում իրեն հանձնարարություն տվողին, որ իր վրա դրված խնդիրը կատարել է և հակառակորդը ռազմական պատրաստությունները սկսել են վերանալ կամ թուլանալ:

5.4. **Հետախուզության նպատակով:** Բանակցության այս տեսակն իրենից ներկայացնում էր երևույթի ոչ ինքնուրույն տարատեսակներից ևս մեկը, որի նպատակը բանակցությունների պատրվակով հակառակորդի ռազմական հնարավորությունների մասին հնարավորինս շատ տեղեկատվության ստանալն էր: Ինչպես այլ իրավիճակներում, այստեղ ևս, սակայն կային գործունե հակաբալլեր, քանի որ կողմը, որի հետ տարվում էին բանակցություններ, իմանալով դրված խնդրի մասին կամ գոնե ենթադրելով դրա մասին, կարող էր բանակցություն վարող անձին տալ լիովին աղավաղված տեղեկություններ՝ իր շահերի պաշտպանության լույսի ներքո: Հայտնի են դեպքեր, երբ նման պարագայում ամենատարբեր հնարքների կիրառմամբ առկա ռազմական ուժի, ինչպես նաև ունեցած այլ միջոցների քանակն և որակը ցուցադրվել են արհեստականորեն ուժնացված մակարդակում՝ իր սպասելի հետևանքներով:

5.5. **Այլ նպատակով մղվող բանակցություններ:** Բոլոր ժամանակներում և ամենատարբեր ռազմական համակարգերում բանակցությունները կարող էին մղվել ամենատարբեր նպատակներով՝ ռազմական ոլորտի հետ կապված ու չկապված ամենատարբեր հարցերով, որոնց առանձին քննարկումը մեր թեմայի շրջանակներից դուրս է:

6. Բանակցությունների միջոցներ

6.1. **Դեսպաններ:** Դեսպանը բանակցություններ վարող այլ սուբյեկտների համեմատ առավելագույն լիազորություններով օժտված անձնավորությունն է, որը կոչված է պաշտոնապես և գործնականում բոլոր մակարդակներում ներկայացնել իր պետությանը դեսպանի նստավայր պետությունում կամ տարածքում: Դեսպանների միջոցով վարվող բանակցությունների մեզ հայտնի առաջին օրինակը վերաբերվում է Հայկական լեռնաշխարհին: Այսպես, «Էնմերթարը և Լուզալբանդան» շումերական բնագիրը հայտնում էր, որ Ուրուկի լուգալ Էնմերթարը (մ.թ.ա. մոտ 2692-2650) համառ բանակցություններով և պատերազմական պայմաններում հոգեբանական ճնշումներ գործադրելով փորձ էր կատարում հնազանդեցնել Արատտայի քրմապետությունը, թեև այդ փորձն այդպես էլ հաջողությամբ չի ավարտվում:

6.2. **Պատգամավորներ:** Ի տարբերություն դեսպանի՝ պատգամավորների լիազորությունները որոշակիորեն ավելի սահմանափակ էին, երբ պատգամավորն ուղղակի պետք է հայտներ որոշակի տեղեկատվություն՝ առանց գործողությունների տարբերակը հետագայում ընտրելու հնարավորության: Միաժամանակ հարկ է նշել նաև, որ դեսպանի և պատգամավորի միջև տարբերությունը գործնականում կարող էր չնչին լինել, այն ընդհանրապես կարող էր բացակայել կամ չընկալվել ժամանակակիցների կողմից: Պատգամավորների միջոցով վարվող բանակցությունների մեզ հայտնի առաջին օրինակը վերաբերվում է Հայկական լեռնաշխարհին: Այսպես, մ.թ.ա. 2492 թ-ի օգոստոսի 11-ի Հայոց Ձորի ճակատամարտին նախորդող իրադարձությունների հետ կապված հիշատակվում են պատգամավորներ, որոնց Էլամի թագավորության արքա Մեսիլիմը (մ.թ.ա. մոտ 2500 - ուղ. 2492) ուղարկել էր Արատտայի քրմապետության գործող սպարապետ Հայկ Նահապետի մոտ:

6.3. **Սուրհանդակներ:** Սուրհանդակը որևէ կոնկրետ լուր հայտնելու համար ուղարկվող անձնավորությունն է: Սովորաբար վերջինիս ուղարկում են կարճ տարածություններ, ընդ որում սուրհանդակի լիազորությունը, որպես կանոն, սահմանափակվում է լուրը զուտ տեխնիկապես հայտնելով: Ի տարբերություն պատգամավորների կամ առավել ևս դեսպանների՝ վերջինս որևէ բովանդակային առաքելություն, որպես կանոն, չէր իրականացնում: Մարտական գործողություններում սուրհանդակի կիրառման առաջին ամրագրված օրինակը կապված է մ.թ.ա. 2492 թ-ի օգոստոսի 11-ի Հայոց Ձորի ճակատամարտի հետ:

6.4. **Այլ միջնորդներ:** Որպես բանակցությունների վարման այլ միջնորդներ տարբեր ժամանակներում, ռազմական համակարգերում և իրավիճակներում կարող են հանդես գալ գործնականում բոլոր մարդիկ, որոնք դեպքերի այս կամ այն բերումով հայտնվում էին բանակցող կողմերի հարաբերությունների հատման կետում:

6.5. **Այլ եղանակներ:** Հազվադեպ, սակայն հանդիպում են նաև դեպքեր, երբ բանակցությունները սկսվում էին վարվել այլ եղանակներով: Նման պարագայում խոսքը

սովորաբար գնում էր իրադարձությունների այն պատկերի մասին, երբ կողմերից մեկը իր այս կամ այն գործողությամբ դիմացի կողմին հասկացնել էր տալիս սեփական մտադրությունների մասին: Խոսքը կարող է վերաբերել օրինակ գործերը հետ քաշելուն, գերիներին ազատ արձակելուն, սեփական շարքերում գտնվող, հակառակորդի համար անցանկալի անձին հանձնելուն, հակառակորդ կողմին պարենամթերք, այլ նյութական միջոցներ կամ պատանդներ ուղարկելուն, վերջինիս ռազմական բնույթի զիջումներ անելուն՝ մի խոսքով՝ այնպիսի գործողությունների մասին, որոնք ուղղված են հակառակորդի վիճակը որևէ կերպ բարելավելուն կամ վերջինիս նյութական կամ հոգեկան բավարարվածություն պատճառելուն: Բանակցությունների վարման նկարագրված այս եղանակներին, որպես կանոն, արագորեն փոխարինում են բանակցությունների վարման նախորդ կետերում նկարագրված միջոցները:

7. Տեղեկատվական պայքար

Քարոզչությունը և նրա մասնավոր տարրը կազմող ռազմական քարոզչությունը, ուղղված լինելով սեփական ու հակառակորդ զինված ուժերին և խաղաղ բնակչությանը, լուծում է ռազմական գործողությունների հաջողության հետ կապված մի շարք կարևոր հարցեր, որոնց թվում կարելի է առանձնացնել յուրայինների ոգևորումը, հակառակորդի ընկճումը, քաղաքական բացասական հետևանքներից խուսափելու ու դրական հետևանքներ առաջացնելու նպատակով իրականացվող գործողության համար դրական ֆոն ստեղծելը և այլն: Տարբերվում են քարոզչության հետևյալ տեսակները.

7.1. **Գլոբալ քարոզչություն:** Քարոզչության այս տեսակը, որը մղվում է ժամանակային համեմատաբար երկար հատվածում, ուղղված է ռազմաքաղաքական ուժի առջև դրված խնդիրների քարոզչական ապահովման իրականացմանը համեմատականորեն երկար ժամանակահատվածում՝ ընդհանուր մակարդակում: Քարոզչության այս տեսակի մեջ են ընդգրկվում ամենատարբեր միջոցառումներ, որոնք ուղղված են սեփական ուժերի համար դրական և հակառակորդ ուժերի համար բացասական ֆոն ստեղծելուն: Այսպես, իրականացվող գլոբալ քարոզչության արդյունքում տեղեկատվական պայքարի միջոցների զինանոցի բազում զինատեսակների կիրառմամբ, որպես կանոն, փորձ է արվում ստեղծել համապատասխան տեղեկատվական ֆոն առ այն, որ սեփական պայքարն արդար է, հակառակորդինը՝ ոչ, սեփական ռազմուժը բարոյական բարձր հատկանիշների ու մարտական բացառիկ ունակությունների տեր է, հակառակորդինը՝ ոչ, սեփական քաղաքակրթությունն ավելի բարձր է, հակառակորդինը՝ ոչ և այլն: Ռազմապատմական փորձի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ քննարկվող ոլորտում կիրառվում են մի քանի բնորոշ միջոցառումներ.

7.1.1. **Սկզբնաղբյուրների կեղծում:** Սա այն իրավիճակն է, երբ սկզբնաղբյուրների հեղինակը ամենատարբեր կերպ կեղծում է օբյեկտիվ իրականությունն արտացոլող պատմական աղբյուրները, ընդ որում այս պարագայում թիրախային խումբը ոչ այնքան ժամանակակիցներն են, որքան ապագա սերունդները: Ունենալով սկզբնաղբյուրների կեղծման հարուստ ավանդույթներ և այդ պահին վայելելով նախկին կեղծարարների աշխատանքների պտուղները՝ այս պարագայում նոր կեղծարարություն իրականացնողները, կարծես, իրենց «պարտքն են մատուցում» սերունդներին և «աշխատում են ապագայի համար»: Ամենատարբեր ռազմական համակարգեր ձևավորել են սկզբնաղբյուրների կեղծման իրենց ամենատարբեր հնարքները, որոնցից ընդհանրացնելով կարելի է մատնանշել հետևյալները.

7.1.1.1. **«Սեպագրերի պարծանք»:** Սեպագրերը ընդհուպ մինչև մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսը, իսկ որոշ չափով էլ նույնիսկ դրանից հետո, հանդիսանում էին պատմական տեղեկատվության փոխանցման հիմնական տեսակը: Պարզ ասած, սեպագիրը դա հնարավորինս ամուր նյութի վրա փորագրված պայմանանշանների մի յուրօրինակ համակարգ է, որով փոխանցում են տեղեկատվությունը: «Սեպագրերի պարծանք» կոչվող երևույթը ունի առնվազ երկու և կես հազարամյա պատմություն, սակայն իր տեսակի մեջ այն գագաթնակետին հասցվեց ամենից առաջ հենց ասորեստանյան ռազմական համակարգում: Այսպես, այս ռազմական համակարգում սովորական երևույթ էր ամենից առաջ հակառակորդներին ուղղակիորեն չհիշատակելը, իսկ հիշատակելու պարագայում էլ այդ անել ծայրահեղ արհամարհական և հիշատակվողի համար անբարենպաստ համատեքստում: Սովորական էր նաև փաստական տվյալների ուղղակի կեղծումը, երբ, օրինակ, պարտությունը կարող էր ուղղակիորեն ներկայացվել որպես հաղթանակ: Կիրառվում էր նաև աննպաստ փաստերի լռության մատնման մեթոդը,

գործում էին ստի գործադրման այլ մեթոդներ: Երևույթի հետաքրքիր մի օրինակ էլ մենք հանդիպում ենք մ.թ.ա. 1274 թ-ի մայիսի վերջի Կաղեշի ճակատամարտի պարագայում, ընդ որում այս դեպքում եգիպտական աղբյուրների ակնհայտ կեղծիքը երևում է ոչ միայն իրադարձությունների հետագա զարգացման ռազմաքաղաքական պատկերի ընթացքի վերլուծության արդյունքում, այլև այն բանում, որ նույն իրադարձության մասին մեզ հասած խեթական սեպագիրը, ավելի կարճ և որոշակի, սակայն հստակորեն խոսում է ուղիղ հակառակ արդյունքի՝ եգիպտական կողմի պարտության մասին: Հետաքրքիր է նաև Բեհիստունյան արձանագրության օրինակը, երբ, դատելով արձանագրությունից, նույն հայերի դեմ Աթենքյան կողմը սովել է հաղթանակով ավարտված 5 ճակատամարտեր, սակայն այդ փաստն ինքնին հենց ինքն իրենց կասկածի տակ է դնում, քանի որ պարզ չէ, որ, եթե օրինակ առաջին, երկրորդ կամ հաջորդ ճակատամարտերը հաղթական են եղել, ապա ի՞նչ կարիք է եղել տալ մնացած ճակատամարտերը: Այսպիսով՝ սեպագրերը ուսումնասիրելիս, անպայման, պետք է հաշվի առնել, թե ի՞նչ ռազմական համակարգի են պատկանում դրանք և իրադարձությունները փոխանցելիս ի՞նչ բնորոշ առանձնահատկություններ ունեն, սակայն, որ առավել կարևորն է, սեպագրի հայտնած տեղեկատվությունը ոչ մի պարագայում չպետք է դիտարկվի ինքնին առանձին, ընդհանուր կոնտեքստից կտրված, երբ կոնկրետ տեղեկատվությունը բոլոր դեպքերում պետք է դիտարկել ընդհանուր ռազմաքաղաքական զարգացումների համատեքստում:

7.1.1.2. *Գրավոր աղբյուրներ:* Իրենից ներկայացնում է գլոբալ քարոզչության տարատեսակներից մեկը, որը սկզբունքորեն կրկնում է նախորդին և գործում է վերջինիս բնորոշ օրինաչափությունների շրջանակներում, թեև մեծապես արդեն նոր մակարդակում, իսկ երբեմն էլ ավելի խորամանկ տեսքով, ընդ որում երևույթը հանդիպում է ընդհուպ մինչև մեր օրերը: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ, եթե սեպագիր արձանագրությունների ստեղծումը աշխատատար մի գործընթաց էր և կապված էր հատուկ գիտելիքների առկայության հետ, որի արդյունքում այդ գործի գլուխ կանգնում էր սովորաբար երկրի ղեկավարը, ապա գրավոր աղբյուրները, ստեղծվելով համեմատաբար ավելի հեշտ, հեղինակության առումով պատկանում էին երկրի ինտելեկտուալ էլիտային: Արդյունքում՝ ստեղծվում և զարգանում էին յուրօրինակ պատմական դպրոցներ՝ գրավոր աղբյուրների կեղծման իրենց բնորոշ մոտեցումներով:

7.1.1.2.1. *Հունահռոմեական դպրոց:* Հունահռոմեական դպրոցին որպես կանոն բնորոշ են կեղծիքի կիրառման առավել խորամանկ և ոչ ակնհայտ տարբերակները, երբ կեղծիքի կիրառման այլ ու սովորական մեթոդների հետ միասին կիրառության մեջ էին դրվում նաև տեղեկատվության անուղղակի կեղծիքի, «մշուշոտ վատաբանման», ամբողջական հորինովի պատմություններ փոխանցելու, հակառակորդի «բաղաքական սևացման» և այլ տարբերակներ: Ընդհանրացնելով կարելի է ասել, որ հունահռոմեական դպրոցը գրավոր աղբյուրների կեղծման բացարձակ առաջատարն է գործնականում բոլոր հատկանիշներով, իսկ վերջինիս ձևակերպած բավականին ուժեղ ավանդույթներն էլ գործում են մինչև մեր օրերը: Հունահռոմեական դպրոցին պատկանող աղբյուրներին ծանոթանալիս կեղծիքի թվարկված ընդհանուր միջոցների կիրառման հնարավորությունից զատ պետք է ամենից առաջ հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ դրանց հեղինակները դավանում են հունահռոմեական աշխարհի բացառիկության, այլոց «բարբարոս լինելու», «օրինական կամ թույլատրելի ստի», «քրիստոնեական բացառիկության», նույնիսկ Եվրոպայի մակարդակով «անկրկնելի բացառիկության» և նմանատիպ այլ թեզեր:

7.1.1.2.2. *Մահմեդական սկզբնաղբյուրներ:* Մահմեդական սկզբնաղբյուրները, քիչ հետ մնալով այս ոլորտի առաջատարներից, որպես կանոն գործում էին ավելի պարզ մոտեցումներով, որոնցից առաջնայինը, իրենց ավանդական հակիրճության ոճը օգտագործելով, ոչ հաճելի իրադարձության մասին ուղղակի լռելն էր կամ, ծայրահեղ դեպքում՝ այն փոխանցելը յուրօրինակ կամ նույնիսկ դրական լույսի ներքո: Այսպես, եթե Թեոփանոս Խոստովանողը բավականին մանրամասն փոխանցում է Արաբական խալիֆության բանակի կրած ծանր պարտության փաստը 740 թ-ի մայիսի Ակրոյինոնի ճակատամարտում, ապա մահմեդական պատմական դպրոցի կարկառուն ներկայացուցիչ իբն ալ-Ասիրի և վերջինիս համար սկզբնաղբյուր հանդիսացած իբն Խայթաթի համար դա ընդամենը մի առիթ էր, որ իրեն բնորոշ սեղմ ոճով արձանագրեն. «*Այդ տարի մի խումբ մահմեդականների հետ Ռումի երկրում սպանվեց Բաթթալը*»: Նույն տեսարանն է նաև օրինակ 825 թ-ի ամառվա Անկյուրայի ճակատամարտի պարագայում, երբ Ստեփանոս Տարոնեցին փոխանցում է Բյուզանդական կայսրության բանակի շահած խոշոր հաղթանակի մասին, սակայն Բալագորին նույն այս դեպքերի կապակցությամբ անորոշ արտահայտություններով ընդամենը միայն խոսում է Արաբական խալիֆության բանակի

հաջողությունների մասին և միայն հետո, կարծես որոշակի ցավով, ավելացնում է, թե այդ իրադարձություններում վիրավորվեց Յակզանը: Այս առումով, երևի թե, սխալված չենք լինի, եթե ընդհանրացնելով ասենք, որ, եթե մի որևէ իրադարձության կապակցությամբ մահմեդական աղբյուրը սեղմ տեսքով հայտնում է մի որևէ հայտնի անձնավորության վիրավորվելու կամ սպանվելու մասին, ապա դրա տակ, որպես կանոն, քողարկված հաղորդում է թաքնված լինում բավականին լուրջ ռազմական մի պարտության մասին: Մահմեդական աղբյուրներից շատերին բնորոշ է նաև արհամարհական վերաբերմունքը ոչ իսլամ դավանող հանրույթների նկատմամբ, ընդ որում այս պարագայում, եթե հունահռոմեական դպրոցը ոչ յուրայիններին վատաբանում է որոշակիորեն անուղղակի կերպով, թեև ոչ պակաս, իսկ երբեմն էլ ավելի ուժեղ, ապա մահմեդական աղբյուրները հաճախ իջնում են ուղղակի վիրավորանքների և անձնական մակարդակում հանրույթին ստորացնելու աստիճանին: Հարկ է նաև ավելացնել, որ մահմեդական աղբյուրները հաճախ ուղղակի «*իրենց պատվից ցածր են համարում*» խոսել քրիստոնյաների մասին և դա անում են միայն ամենածայրահեղ դեպքում: Օրինակ, այլ աղբյուրներից հայտնի է քրիստոնյա և, հատկապես, հայկական տարրի մեծ դերը Մամլուքյան սուլթանության դեմ Էլխանության մղած պայքարում, սակայն Էլխանության պաշտոնական պատմիչ Ռաշիդ-Էդ-Դինի մոտ այս մասին տվյալներն ուղղակի բացակայում են, հայերը, ըստ այս հեղինակի, ուղղակի «չկան»:

7.1.1.2.3. Եվրոպական աղբյուրներ: Իրենցից ներկայացնելով հունահռոմեական դպրոցի օրգանական շարունակությունը՝ եվրոպական աղբյուրները, թեև որոշակիորեն ավելի պարզունակ մակարդակում, բայց այնուհանդերձ դավանում էին վերջինիս բնորոշ բոլոր առանձնահատկությունները, ընդ որում հենց այս դպրոցում էր, որ, սկսած արդեն Նոր ժամանակներից, զարգացում ապրեց «Եվրոպակենտրոնություն» կոչվող երևույթը: Վերջինս, պատմագիտական տեսանկյունից հանդիսանալով եվրոպական ֆաշիզմի պես մի բան, իր հիմքում դնում էր եվրոպական քաղաքակրթության բացառիկության թեզը և, հակադրելով Եվրոպան Արևելքի հետ ու գույների խտացման ծայրահեղ աստիճանի հասցնելով երևույթը, ձգտում էր ամեն կերպ հիմնավորել արմատներով դեպի հունահռոմեական դպրոցը գնացող «իրենց քանակով մեծապես գերազանցող բարբարոսներին փոքրաթիվ ուժերով հաղթող հռոմեական կամ եվրոպական քաղաքակիրթ, քաջարի և հմուտ զորավարի ու զինվորի» կերպարը: Հարկ է ավելացնել նաև, որ, կապված կրոնական հակասությունների հետ, եվրոպական աղբյուրների մեծամասնությանը բնորոշ է նաև խուլ հակառակությունը ուղղափառ քրիստոնյաների և, մասնավորապես բյուզանդական քաղաքակրթության հետ:

7.1.1.2.4. Ասորական աղբյուրներ: Ասորական աղբյուրները, իրենցից ներկայացնելով հունահռոմեական դպրոցի օրգանական շարունակությունը Արևելքում, հիմնական ուշադրությունը բեռնում էին կրոնական մոտեցումների վրա և այս հողի վրա բացահայտ հակառակության մեջ էին Բյուզանդական կայսրության պաշտոնական աղբյուրների հետ՝ միաժամանակ նաև խուլ հակասության մեջ լինելով հայկական աղբյուրների հետ: Վերջին պարագայում, մասնավորապես, չպետք է աչքաթող անել, որ ասորական աղբյուրները հաճախ ձգտում էին բացասական լույսի տակ ներկայացնել հայերի կամ Հայաստանի հետ կապված ամենատարբեր երևույթները՝ հորինելով, իսկ երբեմն էլ ուղղակի գույները խտացնելով: Ասորական աղբյուրները, ուշ միջնադարում աստիճանաբար կորցնելով իրենց նշանակությունը արդեն, կորցնում են նաև սեփական բնորոշ գծերը՝ հատկապես պայմանավորված Բյուզանդական կայսրության ռազմաքաղաքական թուլացմամբ և տարածաշրջանից հեռանալով:

7.1.1.2.4. Վրացական աղբյուրներ: Հանդիսանալով հունահռոմեական և տեղական պատմական ավանդույթի խառնուրդի յուրօրինակ ու շատ ուշագրավ մի արդյունք՝ վրացական աղբյուրները ձևավորել են գլոբալ քարոզչության իրենց յուրօրինակ մեթոդները: Մասնավորապես, վրացական աղբյուրները ոչ սեպագիր աղբյուրային համակարգի թերևս միակ ներկայացուցիչներն են, որոնք այնուհանդերձ գործում էին պետական հստակ պատվերի և հսկողության համակարգում: Արդյունքում՝ վրացական աղբյուրները գործում էին ամենից առաջ Քարթլիի թագավորության, իսկ որոշ չափով էլ նաև Իմերեթիայի և Կախեթիի թագավորությունների քաղաքական շահերի հստակ շրջանակում: Այսպես, հարավից եզերված լինելով պատմական Հայաստանի հոծ հայաբնակ շրջաններով, իսկ հաճախ էլ ընդգրկելով դրանք իրենց կազմում, վրաց պաշտոնական պատմագրությունը ամեն կերպ ձգտում էր մինիմումի հասցնել հիշատակությունը հայերի մասին, հայ գործիչների ներկայացնել որպես վրացի և այլն: Առանձին, յուրահատուկ և խորը քարոզչության տեսակ էր նաև Վրաց Բագրատունիների ծագման

հարցը, երբ ամեն կերպ ու նույնիսկ անտրամաբանականության աստիճան ունեցող փաստարկների կիրառմամբ մերժվում էր վերջիններիս կապը հայ իրականության հետ՝ ընդգծելով նրանց ծագման «աստվածային կամ ավետարանական» տարբերակը:

7.2. Կեղծ տվյալների տարածում: Կեղծ տվյալների կամ լուրերի տարածումը, իրենից ներկայացնելով մարտավարական կամ նույնիսկ ռազմավարական արդյունավետ մի հնարք, ունի ամենատարբեր տեսքը և ուղղված է հակառակորդ կողմին մոլորության մեջ գցելուն, ինչը որոշ պարագայում վերջինիս ստիպում է անել որոշ քայլեր կամ գերծ մնալ դրանցից՝ ի շահ կեղծ տվյալներ տարածողի: Մեր տարածաշրջանում օպերատիվ մակարդակում կեղծ տվյալների տարածման առաջին ամրագրված օրինակներից մեկը մենք հանդիպում ենք 550 թ-ի Պասարգատայի ճակատամարտին նախորդող իրադարձություններում, երբ, լինելով ռազմաքաղաքական ավելի աննպաստ դրության մեջ, Կյուրոս II Մեծը հրամայեց հայտարարել 100.000 հոգանոց դաշնակից ուժերի՝ իրեն օգնության գալու մասին, որից հետո արդեն գիշերը հրամայեց լայն տարածության վրա վառել նախապես պատրաստված ցախերի խրճերը: Արդյունքում, խաբելով Մարական թագավորության բանակին արդեն նաև վիզուալ մակարդակով, վերջինս տպավորություն ստեղծեց, թե դա հենց հիշատակված հսկայական բանակն է մոտենում, ինչի արդյունքում Մարական թագավորության բանակը գերծ մնաց ակտիվ ռազմական գործողություններից, իսկ Կյուրոս II Մեծ էլ ուժերը վերականգնելու համար անհրաժեշտ ժամանակ շահեց:

7.2.1. Կեղծ տվյալներով նամակների ուղարկում: Երևույթն իրենից ներկայացնում է տեղեկատվական պայթյալի ուշագրավ միջոցներից մեկը, որը հաճախ ստանում է կոնկրետ մարտավարական իմաստ: Երևույթի էությունը, մասնավորապես, կայանում է նրանում, որ ուղարկվում է կեղծ տեղեկատվություն պարունակող մի նամակ, ընդ որում միջոցներ է ձեռնարկվում առ այն, որ նամակը, կարծես թե նամակի տիրոջ կամքին հակառակ, բայց իրականում՝ համաձայն նրա կամքի, հասու դառնա հակառակորդին: Արդյունքում՝ ստեղծվում է մի իրավիճակ, երբ նամակին ծանոթացող կողմը, ստանալով կեղծ տեղեկատվություն և ենթադրելով, թե ծանոթացել է իրական իրավիճակին ու գործում է ի շահ իրեն, արդյունքում, գործի նամակն ուղարկողի սցենարի համաձայն:

7.2.2. Կեղծ տվյալներով մարդկանց ուղարկում: Իրենից մեծ հաշվով ներկայացնում է նախորդ տարբերակի կրկնությունը, միայն այն տարբերությամբ, որ որպես տեղեկատվության կրիչ, այս դեպքում հանդես է գալիս ոչ թե նամակը, այլ՝ մարդը: Երևույթը սերտորեն առնչվում է «կրկնակի գործակալ» երևույթի հետ, իսկ մեր պատմության մեջ դրա ամրագրված առաջին օրինակին մենք հանդիպում ենք մ.թ.ա. 1274 թ-ի մայիսի վերջի Կադեշի ճակատամարտում:

7.3. Հակառակորդի ահաբեկում: Երևույթն իրենից ներկայացնում է ամենաբազմազան միջոցների համակարգ, որն ուղղված է հակառակորդի ահաբեկմանը և այդ միջոցով նրա դիմադրության կամքի կոտրմանը: Կարելի է առանձնացնել հակառակորդի ահաբեկման հետևյալ տեսակները.

7.3.1. Հակառակորդի ռազմիկների հրապարակային մահապատիժ: Մեր տարածաշրջանում քարոզչության այս ձևի առաջին ամրագրված օրինակներից մեկին առաջին անգամ հանդիպում ենք մ.թ.ա. մոտ 2231 թ-ի Աբբադի թագավորության արքա Նարամ-Սուենի (մ.թ.ա. 2237-2200) դեմ դաշնակից երկրների արշավանքի ժամանակ: Այդ ընթացքում, որպեսզի ոգի տա իր բանակի ռազմիկներին և ցրի հակառակորդի ռազմիկների իբր անխոցելի լինելու մասին լուրերը, Աբբադի թագավորության արքա Նարամ-Սուենն ինքը անձամբ հրաման տվեց նիզակահար անել հակառակորդի գերված ռազմիկներից ոմանց և ստուգել. «*Արյուն կգա՞, թե՞ ոչ*»: Նման զարմանալի և բացառիկ քայլերի սովորաբար դիմում էին այն պարագայում, երբ հակառակորդը սկզբունքորեն անձանոթ էր և իր ժամանակի մարդկանց մոտ նույնիսկ կարող էին կասկածներ առաջանալ գերբնական որևէ երևույթի առկայության մասին: Հետաքրքիր է, որ նման մի օրինակի մենք հանդիպում ենք նաև միջնադարում, կապված խազարների դեմ արաբների առաջին արշավանքի հետ, երբ խազարները սպանեցին գերված մի արաբի՝ նրա և նրա դեռևս ազատության մեջ գտնվող ընկերների խոցելիության մեջ հավաստիանալու համար:

7.3.2. Հակառակորդի բարձր պաշտոնյայի հրապարակային մահապատիժ: Այս կերպ սովորաբար վարվում էին այն պարագայում, երբ ցանկանում էին հակառակորդի դեմ պայքարելիս ցույց տալ սեփական վճռականությունը, քանի որ կարծես այրվում էին բոլոր կամուրջները և վերացվում էին հետագա բանակցությունների բոլոր հնարավորությունները, ինչպես նաև նպատակ կար հասնել նույն հակառակորդի ահաբեկմանը: Մեր տարածաշրջանում քարոզչության

այս ձևի առաջին ամրագրված օրինակներից մեկը կրկին հանդիպում ենք մ.թ.ա. մոտ 2231 թ-ի Աբբադի թագավորության արքա Նարամ-Սուենի դեմ դաշնակից երկրների արշավանքի ժամանակ: Այդ ընթացքում, ցանկանալով ցուցաբերել սեփական վճռականությունը և ահաբեկել Նարամ-Սուենին, վերջինիս գերի ընկած Նահանգապետներից մեկը դաժան պատիժ, ամենայն հավանականությամբ՝ մահապատիժ, կրեց՝ ոտքերը փշրելու միջոցով:

7.3.3. Հակառակորդի գերված ռազմիկների խեղում: Մարդուն ֆիզիկապես խեղելը, որը, որպես կանոն, օրգանապես կապված է ռազմական գործողությունների հետ, որպես ահաբեկման ինքնուրույն միջոց սկսեց մասսայաբար կիրառվել թերևս Ասորեստանի թագավորության արքա Ասուրնացիլպար II-ի (մ.թ.ա. 884-859) օրոք, որը, սրանից, զատ, ընդհանրապես ինքնին կտրուկ դաժանացրեց թեկուզ և մինչ այդ առանց այդ էլ դաժան բնույթ ունեցող պատերազմական գործողությունները: Նույն այս արքայի արձանագրությունները հայտնում են գերված ռազմիկների և նույնիսկ խաղաղ բնակչության որոշ ներկայացուցիչների ոտքերի թաթերի, մատների, քթների, ականջների ու շրթունքների կտրման, ինչպես նաև կուրացման դեպքերի մասին: Հարկ է նշել, որ հակառակորդների գերված ռազմիկների մասսայական կուրացման մասին հայտնում է դեռևս Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար I-ը (մ.թ.ա. 1275-1245), կապված մ.թ.ա. 1258 թ-ի Նիխրիայի ճակատամարտի հետ, երբ կուրացվեցին գերության մեջ հայտնված 14.400 ռազմիկներ, սակայն, որպես համակարգ, այս ամենը կիրառության մեջ դրեց ամեն դեպքում հենց Ասուրնացիլպար II-ը: Միջնադարում հնարքի կիրառման ամենամասշտաբային օրինակը 1014 իուլիսի 29-ի Կլեյոնի ճակատամարտն էր (= Կլիդիումի ճակատամարտ), (= Բելասիցայի ճակատամարտ) էր, երբ գերի ընկած Բուլղարական թագավորության բանակի բազմահազար ռազմիկներ Բյուզանդական կայսրության կայսր Վասիլ II-ի (963-1025) հրամանով կուրացվեցին:

7.3.4. Հակառակորդի խաղաղ բնակչության ներկայացուցիչների մահապատիժ: Ասորեստանի թագավորությունը, թերևս, առաջինն էր, որ համակարգված տեսքով գործողության մեջ դրեց հակառակորդի բնակչության ներկայացուցիչների մահապատիժ քաղաքականությունը, ընդ որում երևույթը կրկին համակարգված տեսք է ստանում հատկապես Ասուրնացիլպար II-ի օրոք: Երևույթի իմաստը պարզ է՝ ահաբեկել բնակչությանը վերջինիս դիմադրական կամքը կտրտելու նպատակով: Երևույթը տարածում ունի ամենատարբեր ռազմական համակարգերում, թեև այնուհանդերձ կարելի է նշել, որ սեմիտական կամ քոչվոր ռազմական համակարգերում այն ստանում էր համակարգային և առավել դաժան տեսք:

7.3.5. Հակառակորդի գերված ռազմիկների դաժան մահապատիժ: Մահապատիժն ինքնին բնականաբար դաժան ու ահաբեկող միջոցառում է, սակայն կան մահապատիժի որոշ տեսակներ, որոնք աչքի են ընկնում իրենց առանձնահատուկ դաժան բնույթով և ունեն ահաբեկող բնույթ՝ որպես կանոն կապված պատճառվող ֆիզիկական, իսկ երբեմն էլ նույնիսկ հոգեկան տառապանքի առանձնահատուկ բնույթի հետ: Այս առումով պետք է նշել, որ գերված ռազմիկների դաժան մահապատիժի հարցով առաջինը, թերևս, Ասորեստանի թագավորությունն էր, որը նույն Ասուրնացիլպար II-ի օրոք կրկին գործնական կիրառության մեջ դրեց գերված ռազմիկներին խարույկ բարձրացնելը, մաշկագերծ անելը, ցցահարելը և մահապատիժի այլ դաժան տեսակները:

7.3.6. Հակառակորդի սպանված ռազմիկների դիակների պղծում: Ասորեստանի թագավորությունը կրկին, թերևս, առաջինն էր, որ մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջում լայնորեն կիրառման մեջ դրեց հակառակորդի սպանված ռազմիկների դիակների պղծման գործելաոճը՝ կիրառելով այն որպես ահաբեկման և հակառակորդի մնացած ռազմիկների դիմադրության կամքը կտրտելու միջոց: Այսպես, սկսած հենց այս ժամանակաշրջանից բազում են Ասորեստանի թագավորության արքաների արձանագրությունների վկայություններն այն մասին, որ այս կամ այն բլրի վրա դիզվել են սպանված ռազմիկների դիակներ: Գործընթացը, որը որոշակի անկանոն բնույթ ուներ, հատկապես համակարգային տեսք ստացավ սկսած արդեն մի քանի անգամ հիշատակված Ասուրնացիլպար II-ից, որը իր արձանագրություններից մեկում հայտնում է թշնամուն սպանված ռազմիկների գլուխներից, ինչպես նաև նրանց մարմիններից աշտարակներ կառուցելու մասին: Վերջին մեթոդը իր զարգացումն էր ստանալու նաև հետագայում՝ հատկապես մասսայական բնույթ ստանալով Էմիր Թեմուրի ռազմական գործունեությունում, երբ սպանված ռազմիկներից զատ, այս դաժան գործընթացի մեջ մեծ քանակությամբ ընդգրկում էին նաև խաղաղ բնակչությանը, իսկ արդյունքում էլ մի քանի տասնյակ հազար գանգերից բաղկացած իսկական աշտարակներ էին բարձրացվում նվաճման ոլորտում ընկած գործնականում բոլոր տարածքում: Նույն Ասուրնացիլպար II-ի ժամանակ էր նաև, որ, որպես ահաբեկման միջոց, սկսվեց կիրառվել նաև մաշկագերծ արված գերված ռազմիկների մաշկապուճանքը երևացող և

բացահայտ տեղում դնելը, ինչպես նաև ցցերի վրա հազցրած սպանվածների գանգերից յուրօրինակ «անտառներ» կազմելը, թեև հանուն արդարության պետք է նշել, որ այս «սխրագործության» հիմնադիրը համարվում է դեռևս Աբբադի թագավորության արդեն իսկ հիշատակված արքա Նարամ-Սուենը: Հանդիպում էին նաև դեպքեր, երբ հակառակորդի սպանված ռազմիկների դիակներն ուղղակի այլանդակում էին հենց տեղում և հեռանում՝ այն հաշվարկով, որ որոշ ժամանակ անց այդ տարածքում հայտնվող հակառակորդի մյուս ռազմիկները ահաբեկվեն:

Պատերազմ

Մարդկության պատմությունն, ըստ էության, պատերազմների պատմությունն է, ընդ որում միշտ և բոլոր ռազմական համակարգերում էլ պատերազմը, որպես հասարակական-քաղաքական երևույթ, իրենից ներկայացնում է ռազմական միջոցների ամբողջություն, որն ուղղված է որոշակի նպատակների հասնելուն, երբ պատերազմը, փաստորեն, քաղաքական նպատակների կյանքի կոչումն է ռազմական միջոցներով: Միաժամանակ, լինելով անչափ բարդ և բազում բաղադրատարրերից կազմված մի երևույթ՝ «պատերազմ» հասկացությունն ունի իր արտահայտման բազում ձևերն ու մակարդակները: Ստորև կքննարկվեն պատերազմի մի շարք բնորոշ կամ տիպիկ բաղադրատարրեր:

1. **Կլիմայական պայմաններ:** Կլիմայական պայմանն ամենաընդհանուր իմաստով իրենից ներկայացնում է բնական երևույթների այն յուրօրինակ համակցությունը, որոնք, զուգակցվելով կոնկրետ ժամանակատարածային հարթությունում, ստեղծում են շրջակա միջավայրի բնորոշ և հաճախ անկրկնելի մի պատկեր: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ պատերազմը, առանց բացառության, միշտ էլ ընթանում է որոշակի կլիմայական պայմանների առկայության պայմաններում, դրանց բնույթի ընկալումն և վերջիններիս հետ ճիշտ վարվելը հանդիսանում է ցանկացած մարտական գործողության կարևորագույն պայմաններից մեկը: Կարելի է տարբերակել կլիմայական հետևյալ տարատեսակներում ընթացող պատերազմի տեսակները.

1.1. **Պատերազմ չոր եղանակին:** Սա կլիմայական պայմաններից ամենատարածվածն է, ընդ որում հենց այս պայմաններում էլ բոլոր ժամանակներում ամենից առաջ ձգտել են իրականացնել հիմնական ռազմական գործողությունները: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ հաջորդ երկու տեսակների առկայության պարագայում առաջանում են մի շարք լրացուցիչ բարդություններ, որոնցից էլ հենց այս պարագայում ձգտում էին խուսափել:

1.2. **Պատերազմ անձրևային եղանակին:** Անձրևային եղանակին մղվող մարտական գործողությունները, որպես կանոն, կապված են ավելի մեծ դժվարությունների հետ, քան սովորաբար լինում էր: Մասնավորապես, այս պարագայում երկնքից թափվող ջուրը ազդում է մարդկանց հանդերձանքի, ռազմական տեխնիկայի և միջոցների պատշաճ որակի վրա, սակայն, որ, թերևս, ավելի կարևոր է, դժվարացնում է տեղաշարժը հողի մակերեսի վրա: Անձրևային եղանակը վատ էր ազդում ռազմական հանդերձանքի երկաթյա մասերի վրա, սակայն այն հատկապես ծանր էր ազդում դրանց փայտյա հատվածների վրա: Մասնավորապես, բազում են դեպքերը, երբ անձրևի տակ մնացած և խոնավացած աղեղները լրջորեն ազդում էին այն գորամիավորման մարտական հատկանիշների վրա, որի գլխավոր ուժը աղեղն էր:

1.3. **Պատերազմ ձմռանը:** Ձմռանը մղվող մարտական գործողությունների գլխավոր առանձնահատկությունը ամենից առաջ ցուրտ եղանակն է, որը դժվարություններ է հարուցում մարդկանց և կենդանիների կենսագործունեության համար: Այս պայմաններում դժվարանում է նաև մարդկանց ու կենդանիներին պարենային ապահովումը, անհրաժեշտություն է առաջանում լրացուցիչ հանդերձանք ապահովել և այլն: Երկրորդ առանձնահատկությունը ձյան առկայությունն է, որը խնդիրներ է առաջացնում՝ կապված ձյան հաստ շերտով պայմանավորած տեղաշարժի դժվարությունների հետ: Կարող է խնդիր հանդիսանալ նաև ձնահոսքի վտանգը կամ հենց ձնահոսքը: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ ձմռանյին պայմաններում մղվող մարտական գործողություններից, որպես կանոն և, հատկապես, լեռնային պայմաններում, ձգտում էին խուսափել: Միաժամանակ, սակայն, առկա են տարածաշրջաններ, որտեղ մարտական գործողությունները ցանկալի էր մղել հենց ձմռանը: Մասնավորապես, կապված շոգ կլիմայի հետ, Հարավային Ասորիքում և Եգիպտոսում մղվող ռազմական գործողությունները, որպես կանոն, ձգտում էին վարել սկսած ուշ աշնանից՝ սահմանափակելով դրանք գարնան կեսերով: Միաժամանակ, որոշ պարագայում նախընտրելի էր մարտական գործողությունները ձմռանը

վարել նաև անտառապատ տեղանքում՝ կապված ձմռանը անտառածածկույթի նոսրացման հետ, ինչպես նաև նախալեռնային շրջաններում: Վերջին պարագան հատկապես կարևորվում էր ասպատակությունների պարագայում, երբ բնակչությունը, որը սովոր էր ապաստանել լեռներում, ձմեռային ցրտերի պատճառով այդպես չի վարվի կամ գոնե կոժվարանա այդպես վարվել: Ձմեռային պայմաններում մղվող ռազմական գործողություններում հաճախ կիրառության մեջ էին դնում դահուկներ և սահնակներ, իսկ ճանապարհի բացելու համար էլ կիրառվում էր գումակային անասունների տեղաշարժի միջոցը, երբ այն ճանապարհով, որով նախատեսվում էր գորթի անցումը, սկզբում բաց էին թողնում այդ կենդանիներին:

2. **Բնական պայմաններ:** Բնական պայմանն ամենաընդհանուր իմաստով իրենից ներկայացնում է տեղանքի հատկանիշների այն յուրօրինակ համակցությունը, որոնք, զուգակցվելով կոնկրետ ժամանակատարածային հարթությունում, ստեղծում են տեղանքի բնորոշ և հաճախ անկրկնելի մի պատկեր: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ պատերազմը առանց բացառությամբ միշտ էլ ընթանում է որոշակի բնական պայմանների առկայության պայմաններում, դրանց բնույթի ընկալումն և վերջիններիս հետ ճիշտ վարվելը հանդիսանում է ցանկացած մարտական գործողության կարևորագույն պայմաններից մեկը: Կարելի է տարբերակել բնական հետևյալ պայմաններում ընթացող պատերազմի տեսակները.

2.1. ***Պատերազմ հարթ տեղանքում:*** Հարթ տեղանքում մղվող մարտական գործողությունները զուտ տեղանքի առումով կարելի է պայմանականորեն բաժանել հետևյալ տեսակների.

2.1.1. ***Պատերազմ դաշտավայրում:*** Հարթ տեղանքում մղվող մարտական գործողությունների ամենատարածված տարատեսակն է, երբ դեպքերի բերումով կամ փոխադարձ մանևրների արդյունքում հակառակորդ բանակներն իրար են հանդիպում դաշտավայրում: Չուտ ռելիեֆի իմաստով դաշտավայրում մղվող ռազմական գործողությունները չունեն որևէ էական առանձնահատկություն:

2.1.2. ***Պատերազմ տափաստանում:*** Տափաստանում մղվող պատերազմը ամենաընդհանուր իմաստով իրենից, ըստ էության, ներկայացնում է դաշտավայրում մղվող պատերազմի մի տարատեսակը, ընդ որում, եթե դաշտավայրում տեղի ունեցող գործողությունները, որպես կանոն, սահմանափակվում են մեկ վճռական ռազմական ընդհարումով, ապա տափաստանում մղվող պատերազմը իրենից հաճախ կարող է ներկայացնել ռազմական գործողությունների և մանևրների ամբողջական մի շարան, երբ կարևոր նշանակություն են ստանում նաև այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են բանակի մատակարարումը կամ ռազմիկների բարոյահոգեբանական կայունությունը:

2.1.3. ***Պատերազմ անապատում:*** Իրենից ներկայացնում է ռազմական գործողությունների բավականին հազվադեպ հանդիպող տարատեսակ, քանի որ մի կողմից անապատում, որպես կանոն, բացակայում են ռազմավարական այնպիսի կարևորագույն նշանակետեր, որոնց համար այդ դժվարանցանելի տեղանքում արժեք մտնել մարտական գործողությունների մեջ, մյուս կողմից էլ տեղանքի դժվարությունն ինքնին խոչընդոտում էր դրան: Իհարկե, անապատի սահմաններում ապրող ցեղերի միջև ընդհարումները կարող էին լինել բավականին հաճախակի, սակայն դա չի փոխում ընդհանուր պատկերը: Անապատում մղվող մարտական գործողությունները, սկզբունքորեն նման լինելով տափաստանում մղվող մարտական գործողությունների, ունեն մի շարք էական առանձնահատկություն, որոնք առավել են դժվարացնում իրավիճակը: Խոսքը ջրի պակասի, շոգ կլիմայի և ավազային փոթորիկների մասին է: Սեմիտական ցեղերն և ժողովուրդները, ինչպես նաև տարաբնույթ բերբերները դարեր ի վեր մշակել են անապատի պայմաններում ոչ միայն գոյատևելու, այլև մարտական գործողություններ մղելու իրենց յուրօրինակ մարտավարությունը, որը, որպես կանոն, օրգանական մակարդակում իսկ խորթ է լինում օտար տարրի համար: Այս առումով հատկանշական է, որ անապատային տարածքները, որպես կանոն, դուրս են մնացել նույնիսկ մեծագույն նվաճողների հետաքրքրության շրջանակից, ընդ որում հաճախ լինում են դեպքեր, երբ այս կամ այն պատճառով ապաստան փնտրող կողմը այն գտնում էր հենց անապատում:

2.2. ***Պատերազմ կտրտված տեղանքում:*** Կտրտված տեղանքում մղվող մարտական գործողությունները զուտ տեղանքի առումով կարելի է պայմանականորեն բաժանել հետևյալ տեսակների.

2.2.1. ***Պատերազմ լեռներում:*** Լեռներում մղվող մարտական գործողությունները, զուտ ռելիեֆի հանգամանքը հաշվի առնելով, աչքի են ընկնում ամենից առաջ հատվածականությամբ:

Ավելին, քիչ չեն դեպքերը, երբ նույնիսկ կանոնավոր ճակատամարտը կարող է վերածվել առանձին ջոկատների միջև ընթացող ընդհարումների շարանի (օրինակ՝ 539 թ-ի աշնան Ավնիկ ամրոցի ճակատամարտ): Միաժամանակ, լեռներում մղվող մարտական գործողությունները դեպքերի մեծ մասում ունեն անկանոն ճակատամարտի բնույթ: Լեռներում մղված մարտական գործողությունների մեզ հայտնի առաջին օրինակը վերաբերվում է Հայկական լեռնաշխարհին: Այսպես, «Նիպալուրյան արքայացանկ»-ը հայտնում էր, որ Ուրուկի լուգալ Մեսքիագաշերը (մ.թ.ա. մոտ 2724-2692). «...*իջավ ծովը և այնտեղից լեռները բարձրացավ*»: Լեռներում մղված ճակատամարտի մեզ հայտնի առաջին օրինակը մ.թ.ա. 2492 թ-ի օգոստոսի 11-ի Հայոց Ձորի ճակատամարտն է:

2.2.2. Անտառներ: Անտառներում մղվող մարտական գործողությունները, զուտ ռելիեֆի իմաստով, ամենից առաջ կրկին աչքի են ընկնում իրենց հատվածականությամբ, ուղղակի այս պարագայում որպես բնական խոչընդոտներ հանդես են գալիս ծառերը, թփերը և թփուտները, ընդ որում կրկին քիչ չեն դեպքերը, երբ նույնիսկ կանոնավոր ճակատամարտը կարող է վերածվել առանձին ջոկատների միջև ընթացող ընդհարումների շարանի: Միաժամանակ, դեպքերի մեծ մասում անտառներում մղվող մարտական գործողությունները ունեն անկանոն ճակատամարտի բնույթ: Այս տիպի մարտական գործողություններում ուղիղ ճակատամարտում ենթադրաբար առավելության տիրապետող կողմը, որպես կանոն, ձգտում է հնարավորինս վերացնել տեղանքի անտառային բնույթը՝ կտրելով կամ այրելով ծառերը, թփերն ու թավուտները, այնտեղից հակառակորդին դուրս բռնել բաց դաշտ և այլն:

3. Երթային շարասյուն: Երթային շարասյունը բոլոր ժամանակներում էլ հանդիսացել է բանակային ուժերի տեղաշարժման հիմնական ձևը: Իրոք, դեռևս մարդկության պատմության արշալույսի գորավարները արագորեն ըմբռնեցին այն հանգամանքը, որ հախուռն կամ անկազմակերպ երթաշարժը մահացու վտանգներ է ստեղծում այդ կերպ առաջխաղացող բանակի համար՝ անակնկալ հարձակումների պարագայում գործնականում անհնար դարձնելով դիմադրության կազմակերպումը և էականորեն դժվարացնելով նույնիսկ ուղիղ ճակատամարտին պատրաստվելու հնարավորությունները: Մեր տարածաշրջանում երթային շարասյան նկարագրման առաջին և ամենաուշագրավ օրինակներից մեկը կապված է մ.թ.ա. 547 թ-ի հոկտեմբերի Թյումբրարայի ճակատամարտի հետ: Ընդհուպ մինչև նոր ժամանակները, իսկ մեծապես նաև այժմ, երթային շարասյունը բաղկացած է հետևյալ հիմնական տարրերից.

3.1. Առաջապահ ուժեր: Առաջապահ ուժերը հիմնական ուժերից առջև գտնվող ուժերն են, որոնք խնդիր ունենա ապահովել հիմնական ուժերի անվտանգությունն ու անվտանգ տեղաշարժը, տեղեկատվության ձեռք բերումը, հակառակորդի մանր հարձակումների կասեցումը և այլն: Առաջապահ ուժերը սովորաբար կազմված են երկու բաղադրատարրից.

3.1.2. Առաջապահ ջոկատ: Առաջապահ ջոկատը, կազմելով առաջապահ ուժերի հիմնական բաղադրատարրը, իրականացնում է առաջապահ ուժերի վրա դրված հիմնական խնդիրները, ինչպես նաև ապահովում է երթային հետախուզության արդյունավետ գործունեությունը: Մեր տարածաշրջանում երթային հետախուզության կիրառման առաջին ամրագրված օրինակներից մեկը կապված է մ.թ.ա. 547 թ-ի հոկտեմբերի Թյումբրարայի ճակատամարտի հետ, երբ Կյուրոս II Մեծը այս կերպ ապահովեց իր բանակի երթային անվտանգությունը:

3.1.3. Հետախուզություն: Երթային շարասյան հետախուզության ապահովումը հանդիսանում է վերջինիս անվտանգության ապահովման կարևորագույն միջոցառումներից մեկը: Հիմնական և նույնիսկ առաջապահ ուժերից էլ որոշակի առաջ գործող հետախույզները խնդիր ունեն ամենատարբեր տեղեկություններ ձեռք բերել հակառակորդի վերաբերյալ, գտնել հիմնական ուժերի առջև հայտնվող հնարավոր խոչընդոտները և ամենից առաջ հայտնաբերել դարանները: Մեր տարածաշրջանում երթային հետախուզության կիրառման առաջին ամրագրված օրինակներից մեկը կապված է մ.թ.ա. 547 թ-ի հոկտեմբերի Թյումբրարայի ճակատամարտի հետ, երբ Կյուրոս II Մեծը այս կերպ ապահովեց իր բանակի երթային անվտանգությունը: Երթի ընթացքում բանակի վրա դարանակալ հարձակման գրեթե ցանկացած դեպքի հիմքում ընկած է հետախուզության այս կամ այն թերացումը:

3.2. Կողապահ ուժեր: Կողապահ ուժերը հիմնական ուժերից կողային ուղղությամբ գտնվող ուժերն են, որոնք խնդիր ունենա ապահովել հիմնական ուժերի անվտանգությունը թևային հարվածներից, կասեցնել, հակառակորդի մանր հարձակումները, ձեռք բերել պարենամթերք ու այլ միջոցներ և այլն:

3.3. **Հիմնական ուժեր:** Հիմնական ուժերը բոլոր ժամանակներում և միշտ իրենցից ներկայացնում են բանակի հարվածային կորիզը, զորատեսակների կամ ռազմիկների այն համակցությունը, որոնք առաջիկա մարտական գործողություններում ենթադրաբար պետք է իրենց վրա կրեն պատերազմի հիմնական ծանրությունը: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ երթարշավի ժամանակ հիմնական ուժերը, որպես կանոն, ձգտում էին խնայել՝ վերջիններիս օժանդակության և սպասարկման հարցերը դնելով առաջապահ, վերջապահ կամ կողապահ ուժերի վրա:

3.4. **Վերջապահ ուժեր:** Վերջապահ ուժերը հիմնական ուժերից հետ գտնվող ուժերն են, որոնք խնդիր ունեն թիկունքային ուղղությամբ ապահովել հիմնական ուժերի անվտանգությունը և հիմնական ուժերի անցումից հետո ապահովել կարգուկանոնը: Այս առումով հատկանշական է, որ, կապված այն խնդրի հետ, թե ինչ մարտական խնդիր է լուծում ռազմուժը, վերջապահ ուժերը կարող են կազմված լինել ռազմուժի ամենալավ կամ ամենավատ հատվածից: Այսպես, հարձակողական առաջխաղացման պայմաններում վերջապահում, որպես կանոն, տեղակայում են համեմատաբար թույլ պատրաստված կամ երկրորդական ուժերին, իսկ նահանջելիս, ընդհակառակը, վերջապահում տեղակայում են լավագույն ուժերին՝ նահանջող ուժերի անվտանգությունը հնարավորինս բարձր մակարդակում ապահովելու մտայնությամբ: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ առանձնահատուկ ծանր դեպքերում նահանջողների վերջապահ հատվածում կարող են հայտնվել նաև ռազմուժի ամենաթույլ հատվածները, որոնք, ի հաշիվ իրենց առաջխաղացման ցածր տեմպի, երթի ընթացքում աստիճանաբար հետ են մնում: Ինչպես առաջապահ ուժերի դերն է կարևորվում երթի մեջ գտնվող ռազմուժի վրա անակնկալ հարձակումը կանխելու գործում, այնպես էլ վերջապահ ուժերի դերը կարող է կարևորվում նման հարձակման պարագայում, քանի որ բազում են դեպքերը, երբ ժամանակին մարտի մեջ մտած վերջապահ և համեմատաբար թարմ ուժերը փոխում են ճակատամարտի պատկերը հոգուտ հարձակման ենթարկվածի:

3.5. **Գումակ:** Գումակը բանակի արդյունավետ կենսագործունեության համար անհրաժեշտ իրեր տեղափոխող վերջինիս մի հատվածն է, որը երթային շարասյունում առաջանում է կամ վերջապահ ուժերի հետ, կամ էլ նույնիսկ, երբեմն, վերջինիցս էլ ավելի հետ: Մարտական ընդհարման անխուսափելիության պարագայում, եթե կար դրա հնարավորությունը, գումակը, որպես կանոն, թողնում էին մարտնչող բանակից մեկ օրվա անցման հեռավորության վրա կամ էլ, առնվազն, այն տեղակայում էին բուն ընդհարման վայրից հնարավորինս հեռու: Գումակում առկա են լինում ամենատարբեր առարկաներ, սակայն գումակում գտնվող առարկաների հիմնական տեսակներից այնուհանդերձ կարելի է առանձնացնել պաշարողական տեխնիկան, զենքերը, զինամթերքը, ռազմական հանդերձանքի այլ տարրերը, ռազմիկներին անձնական գույքը, պարենամթերքը և այլն, երբեմն այստեղ են գտնվում ռազմիկների ընտանիքի անդամները կամ նրանց ուղեկցող, սակայն ոչ մարտունակ այլ անձիք: Գումակի շարժման հիմնական միջոցը անասունների ուժն էր, կիրառվում էին ձիեր, ուղտեր, ջորիներ, էշեր, փղեր և այլն: Հարկ է նաև նշել, որ այս կենդանիները ինչ-որ իմաստով հանդիսանում նաև սննդի լրացուցիչ աղբյուր, որը կիրառվում էր ծայրահեղ իրավիճակում:

3.6. **Երթի այլ մասնակիցներ:** Ընդհուպ մինչև նոր ժամանակները գրեթե բոլոր ռազմական համակարգերում ռազմարշավ իրականացնող բանակի երթին հետևում կամ վերջինիս ուղեկցում էին ամենատարբեր անձիք: Մասնավորապես, խոսքը կարող է վերաբերվել այս կամ այն պատճառով երթին միացած քաղաքացիական անձանց, երթի մասնակիցների զվարճանքի ու այլ պահանջմունքները բավարարող, թալանի նպատակ հետապնդող անձիք և այլն: Հիշատակված սուբյեկտները, զրկված լինելով ռազմական ուղղակի նշանակությունից, ռազմական գործողություններում մարտական խնդիրների կյանքի կոչման վրա, որպես կանոն, բացասական ազդեցություն են ունենում՝ դանդաղեցնելով առաջխաղացման ու մանևրի հնարավորությունները, թուլացնելով կարգապահությունը, ստեղծելով անվտանգության կեղծ զգացում և այլն:

4. **Պարենային ապահովում:** Պարենային ապահովման հիմնական տեսակներն են.

4.1. **Սննդային ապահովում:** Սննդի պակասը լրջագույն մի գործոն է, որը ոչ միայն կարող է իր ազդեցությունը թողնել ռազմարշավի կամ մարտական ընդհարման պատկերի վրա, այլև պատճառ դառնալ ամբողջական ռազմական գործողությունների տապալման և նույնիսկ բանակի լուրջ կորուստների: Մեր տարածաշրջանում գուտ սննդի պակասի պատճառով ընդհատված մարտական գործողության ամրագրված առաջին օրինակը մ.թ.ա. 1325 թ-ի գարնան Իրիդիի ճակատամարտն է, երբ, կապված սննդի պակասի հետ, Ասորեստանի թագավորության բանակն

ընդհատեց մարտական գործողությունները Խեթական ու Միտանիի թագավորության միացյալ բանակի դեմ և նահանջեց: Տարբեր ժամանակներում տարբեր ռազմական համակարգեր մշտապես ձգտել են սննդի ապահովման խնդիրը լուծել հիմնականում հետևյալ միջոցներով.

4.1.1. *Սննդային մատակարարում:* Սննդային մատակարարումը սննդային ապահովման հիմնական տարրերից մեկն է, որին մանրամասն կանդադառնանք առջևում: Այստեղ միայն նշենք, որ սննդային մատակարարումը ամենապարզ իմաստով դա տրանսպորտային միջոցների կիրառմամբ նախապես պահեստարաններում կուտակված սննդի միջոցները երթի մեջ կամ մարտարշավում գտնվող ռազմուժերին հասցնելն է:

4.1.2. *Ռազմավար:* Ռազմավարը, որն իրենից ներկայացնում է հակառակորդից խլված ունեցվածք, որպես կարևոր բաղադրատարր պարունակում է նաև սնունդը, ընդ որում իր տեսակի մեջ այն կարող է հանդես գալ ամենատարբեր մակարդակներում՝ սկսած հենց նոր սպանված ռազմիկի մոտից կամ նրա գույքի միջից սնունդ վերցնելը, վերջացրած հակառակորդի ամբողջական սննդի պահեստների գրավումով: Վերջին միջոցը, թեև որոշակիորեն կարճաժամկետ, բայց այնուհանդերձ հանդիսանում էր բանակին սննդով ապահովելու կարևորագույն աղբյուրներից մեկը: Խիստ ասած, միշտ էլ հնարավոր էր որևէ տարածք գրավելիս ահաբեկման, հարկադրանքի կամ նույնիսկ կամավոր հիմունքներով հասնել նրան, որ տեղական բնակչությունը կամ նույնիսկ իշխանությունները իրենց միջոցների հաշվի սննդով ապահովեն առավելության հասած բանակին, սակայն դրանից զատ կարևորվում էր նաև սննդի պահեստների նկատմամբ ուղղակի հսկողության հաստատումը: Դրան հակառակ, անհաջողության մատնված կողմը, եթե նպատակ ունի սննդի պակասը, որպես օպերատիվ կարիք ստեղծելու միջոցի կիրառմամբ հասնել հակառակորդի ուժերի հեռացմանը, դրանց առաջխաղացման դանդաղեցմանը կամ լիակատար դադարեցմանը, ամեն միջոցի դիմում էր հակառակորդին բաժին հասնող ռազմավարի մեջ սննդի չափաբաժինը սահմանափակելու կամ այն վերացնելու ուղղությամբ՝ այլ տեղ փոխադրելով սննդի միջոցները, սպառելով կամ ուղղակի ֆիզիկապես ոչնչացնելով դրանք:

Մեր տարածաշրջանում ռազմավարը, որպես սննդի կարևորագույն աղբյուր օգտագործելու ամրագրված առաջին օրինակներից մեկը կապված է դեպի Արարատյան թագավորության տարածք Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ի մ.թ.ա. 714 թ-ի արշավանքի հետ, երբ, համաձայն ասորեստանյան աղբյուրների, Արարատյան թագավորության տարածք ներխուժած Ասորեստանի թագավորության բանակը գրավել էր նաև սննդի պահեստարաններ, որոնք հանդիսացել են բանակի սննդային ապահովման կարևորագույն աղբյուրներ:

4.1.3. *Տեղական բնական միջոցների սպառում:* Տեղական բնական միջոցների սպառումը հանդիսանում է ռազմուժին սննդով ապահովելու կարևորագույն աղբյուրներից մեկը: Խոսքը գնում է այն մասին, որ, գրավելով որոշակի տարածք, նույնիսկ անկախ բերքահավաքի համար ժամանակը հարմար կամ անհամար լինելու պարագայից, իրականացվում է բերքահավաք և ամենից առաջ հնձվում է դաշտերում առկա ցորենը: Արդյունքում, գուցե նույնիսկ և ոչ այնքան որակյալ վիճակում, սակայն ռազմուժն այնուհանդերձ ապահովվում է սննդով: Բանակի սննդային ապահովման այս միջոցի առաջին ուշագրավ օրինակներից մեկը հանդիպում է Լյուդիական թագավորության և Միլեթ քաղաք-պետության միջև ընթացող պատերազմում (մ.թ.ա. 599-588), երբ Լյուդիական թագավորության արքա Սադդիատեսը (մ.թ.ա. 605-593), առաջին տարում հարձակման անցնելով և լիովին օգտվելով դեռևս դաշտում գտնվող ցորենի բերքահավաքի պտուղներից, նահանջելիս հատուկ հրամանով արգելեց ավերել Միլեթի բնակչության կացարանները՝ այն հաշվարկով, որ, սեփական կացարանները վերադարձած տեղական բնակչությունը իրականացնի վարուցանքի աշխատանքները ու հաջորդ տարի հարձակվելիս իր բանակը դաշտերում կրկին ունենա պատրաստի բերք: Հետաքրքիր է նաև դեպի Ասորիք Էլիսանության բանակի 1299 թ-ի արշավանքը, երբ, ըստ Ռաշիդ-էդ-Դիսի, Էլիսան Մահմուդ Ղազանի (1295-1304) հրամանով մահվան սպառնալիքով արգելվեց ձեռք տալ ցորենի արտերին. *«Ելնելով այնտեղից՝ նրանք ճանապարհին հասան ցորենի ինչ-որ արտերի: Ռազմիկները սկսեցին ուրախանալ. «Ահա հիմա մենք ձիերին հաց կկերցնենք»:* Տիրակալը, սակայն, ձեռքը վերցնելով սանձերը, մի կողմ անցավ հացի արտերից և հրահանգեց. *«Յուրաքանչյուր մեկին, որը ձիերին կկերակրի այս կամ այլ հացով և մեր ձեռքում կհայտնվի, թող մահապատժի ենթարկեն, քանզի հարիր չէ մարդկային կերակուրը տալ կենդանիներին»:*»⁵⁰: Արդյունքում՝ հասկանալի էր, որ

⁵⁰ Տես՝ Ռաշիդ-էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 8, մաս 2:

Մահմուդ Ղազանը ավելի շատ հոգում էր ոչ թե ցորենի արտերի անձեռնմխելիության մասին, որպես կյանքից կտրված մի երևույթ, այլ վերջինս մտահոգ էր սննդի անկանոն և անտեղի շռայլ օգտագործման արդյունքում դեպքերի զարգացման տարբերակներից մեկում սեփական բանակում սննդի ճգնաժամի առաջացման դեմն առնելու մասին:

4.1.4. Մասսայական որս: Որոշակի պայմանների առկայության պարագայում մասսայական որսը կարող է հանդիսանալ ռազմուժի սննդային կարիքների ապահովման կարևորագույն միջոցներից մեկը: Հարկ է նշել, որ հիշատակված միջոցը, որպես կանոն, բնորոշ է քոչվոր կամ կիսաքոչվոր հանրություններին և իրականացվում էր լայն դաշտավայրերում կամ տափաստաններում: Ամենաընդհանուր և սխեմատիկ տեսքով մասսայական որսը ունի հետևյալ տեսքը: Երթային շարասյունով ձգվող ուժեր, բաժանվելով երկու մասի, բացազատվում են թևային ուղղություններով: Արդյունքում, ստանալով հորիզոնական ձգվածության տեսք, շարվածքի կենտրոնը մնում է անշարժ կամ առաջանում է շատ դանդաղ, իսկ ծայրերը սկսում են սրընթաց առաջանալ դեպի ներս՝ արդյունքում ստեղծելով օղակ և հասնելով նրան, որ օղակի ծայրերը վերջինիս գագաթում միանան իրար: Դրանից հետո օղակը սկսում են սեղմել և որսալ օղակի մեջ հայտնված կենդանիներին: Պետք է նշել նաև, որ երթի մեջ գտնվող նույն հնարքը ուժերը կարող են իրականացնել նաև առանց նախնական բացազատման՝ ուղղակի բանակի առաջապահ ու վերջապահ ուժերով շարժվելով աջ կամ ձախ և վերը նկարագրված մեթոդով գործելով կողային ուղղությամբ⁵¹:

4.1.5. Գյուղատնտեսական աշխատանքներ: Արդյունք ստանալու տեսանկյունից իր ժամանակային ձգվածությամբ հանդերձ սննդային ապահովման այս միջոցը որոշակի պարագայում կարող է լինել միանգամայն գործուն: Խոսքը, մասնավորապես, վերաբերվում է մի քանի տարի ձգձգվող ռազմական գործողություններին: Օրինակ, 503 թ-ի դեկտեմբերից 505 թ-ի հունվար ձգված Ամիդի գրավման գործողության ընթացքում Պարսից թագավորության պաշարված կայազորի ռազմիկներից յուրաքանչյուրը առանձին ամսնում իր համար ցորեն էր աճեցնում՝ դրանով հետագայում բավարարելով իր սննդային կարիքը:

4.2. Ջուր: Ջրի պակասը, հատկապես շոգ եղանակին, լրջագույն մի գործոն է, որը ոչ միայն կարող է իր ազդեցությունը թողնել ռազմարշավի կամ մարտական ընդհարման պատկերի վրա, այլև պատճառ դառնալ ամբողջական ռազմական գործողությունների տապալմանը և նույնիսկ բանակի լուրջ կորուստներին: Արշավող բանակը սովորաբար ձգտում էր ջուր ձեռք բերել տեղական միջոցների հաշվին, խոսքն ամենից առաջ գետերի, աղբյուրների և ջրհորների մասին է: Դրան հակառակ, պաշտպանվող կողմը, եթե նպատակ ուներ ջրի պակասը, որպես օպերատիվ կարիք ստեղծելու միջոցի կիրառմամբ հասնել հակառակորդի ուժերի հեռացմանը, դրանց առաջխաղացման դանդաղեցմանը կամ լիակատար դադարեցմանը, ամեն միջոցի դիմում էր հակառակորդին առաջխաղացման տարածքում ջրի միջոցների ոչնչացման համար՝ թունավորում ու հողով էր լցնում ջրհորները, փակում կամ աղտոտում էր աղբյուրները, հնարավորինս թունավորում էր գետը և այլն: Երթի մեջ գտնվող բանակը որոշ բացառիկ դեպքերում իր ջուրը տանում էր հետը: Մասնավորապես, հայտնի են դեպքեր, երբ ջուրը տարվել է ուղտի կամ եզան կաշիներից կապված տիկերով, արշավի ուղու վրա ստեղծվել են ջրի պաշարներ և այլն: Վերջին միջոցները, սակայն, ունեին բացառիկ բնույթ և կիրառվում էին շատ կարճ ժամանակահատվածի համար՝ ջրազուրկ տարածքում սրընթաց առաջխաղացում ապահովելու նպատակով:

4.3. Այլ կենսամթերքներ: Կենսամթերքի այլ տեսակները մարդու, որպես ֆիզիոլոգիական էակի, գոյության համար ևս կարևորագույն նշանակություն ունեն: Ընդհանուր առմամբ, սակայն, այս դեպքում ևս գործում են վերևում նկարագրված օրինաչափությունները:

4.4. Անասնակեր: Կենդանիները, ինչպես և մարդիկ, հաջող կենսագործության համար բնականաբար կարիք ունեն բավարար սննդի ու դրանք, որպես ֆիզիոլոգիական էակներ, մեծ հաշվով գործում են մարդուն բնորոշ, թեև անհամեմատ ավելի պարզունակ

⁵¹ Ահա թե ինչպես է նկարագրվում տափաստանային պայմաններում տեղի ունեցած մասսայական որսը, որը իրականացրել է Էմիր Թամուրի (1370-1405) բանակը Ոսկե Հորդայի դեմ արշավելիս: «Հեծյալների բացազատված երթը թույլ էր տալիս ձիերին գտնել և բավարարվել խոտով, նույնիսկ եթե այն առկա էր շատ քիչ քանակությամբ...: Մինչ այդ որսով ու դրա հետագա պատրաստմամբ զբաղված էին միայն հատուկ այդ նպատակով բանակից առաջ ուղարկված հեծյալներ, իսկ այժմ 100.000 մարդ շարվեցին 50 կիլոմետր լայնությամբ շարքով: Այն ժամանակ, երբ շարքի կենտրոնը մնաց անշարժ, թևերը շարունակեցին շարժվել սկզբում դեպի առաջ, իսկ հետո՝ միմյանց ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով փակել շրջանը հյուսիսային կողմից: Երբ շրջանը փակվեց, այն սկսեցին սեղմել: Կիսատուված ռազմիկների մոտով աննկատ չէր կարող անցնել և ոչ մի նապաստակ: Հզարով իրենց թակարդում՝ վայրի գազանները սկսեցին խելագար մի վազաբարձ: Նեղացող շրջանում, փրկվելով որսորդներից, սկսեցին սուրալ վարազներ, գայլեր, արջեր, եղջերուներ և եղնիկներ: Որսի արդյունքում ձեռք բերվեց մեծ քանակությամբ միս և բանակը սննդի որևէ խնդիր այլևս չունեցավ» (Лямб Г. "Тамерлан", Москва 2008, <http://lib.ololo.cc/b/89330/read>):

օրինաչափությունների սահմաններում, այնպես որ վերևում ասվածը կրկնել թերևս չարժե: Ավելացնենք միայն, կենդանիների սննդով ապահովման որոշ բնորոշ տեսակներ:

4.4.1. *Արածում:* Եթե մի պահ հաշվի չառնենք անասնակերի արդեն իսկ կուտակված պաշարներից կենդանիներին սննդով ապահովելու հնարավորությունը, ապա անասուններին արածեցնելը հանդիսանում է այս խնդրի լուծման, թերևս, միակ, ամենաբնական և տարածված եղանակը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ շարժի մեջ գտնվող բանակայի ուժերում սեփական պաշարները, որպես կանոն, լինում էին սահմանափակ և դրանք ձգտում էին խնայել այն պարագայի համար, երբ արածումը այս կամ այն պատճառով անհնարին կլինի, միշտ ու բոլոր ռազմական համակարգերում ձգտել են կենդանիների սննդի պակասը լրացնել ամենից առաջ հենց արածման հաշվին: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով՝ ռազմական գործողությունների օպերատիվ պլանավորումն իրականացնելիս կարևորագույն հարցերից մեկն էր հանդիսանում առաջխաղացման այնպիսի տարածք ընտրելը, որը համապատասխան արածման միջոցներ կունենա առաջխաղացող բանակի կենսագործության համար անհրաժեշտ անասուններին բավարար սնունդ ապահովելու համար: Դրա հակառակ, պաշտպանվող կողմը, եթե նպատակ ուներ անասնակերի պակասը, որպես օպերատիվ կարիք ստեղծելու միջոցի կիրառմամբ հասնել հակառակորդի ուժերի հեռացմանը, դրանց առաջխաղացման դանդաղեցմանը կամ լիակատար դադարեցմանը, ամեն միջոցի դիմում էր հակառակորդին առաջխաղացման տարածքում արածման միջոցների ոչնչացման համար՝ ամենից առաջ այրելով, ինչպես նա հնձելու միջոցով այլ տեղ տանելով կամ ուղղակի որևէ կերպ սպառելով դրանք: Մեր տարածաշրջանում արածման միջոցով բանակի տրամադրության տակ եղած կենդանիների բնական կարիքները հոգալու ամրագրված առաջին օրինակներից մեկը կապված դեպի Արարատյան թագավորության տարածք Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ի մ.թ.ա. 714 թ-ի արշավանքի հետ, երբ, համաձայն ասորեստանյան աղբյուրների, Արարատյան թագավորության տարածք ներխուժած Ասորեստանի թագավորության բանակի կենդանիներին դրանց տերերը ցրեցին երկրի հարուստ դաշտերում և մարգագետիններում, որտեղ դրանք բավարար կեր գտան:

4.4.2. *Ջրում:* Անասունների ջրումը ջրի նկատմամբ վերջիններիս ֆիզիոլոգիական պահանջմունքը բավարարելու գործնականում միակ միջոցն է, ընդ որում այն իրականացվում է ջրի բնական աղբյուրների մոտ: Այս հանգամանքը մարտավարական առումով կարևորվում է նրանով, որ, ինչպես մարդկանց պարագայում, անասունների համար ևս ստեղծելով ջրի արհեստական պակաս, հնարավոր է որոշակիորեն ազդել մարտական գործողությունների ընդհանուր պատկերի վրա: Միաժամանակ նաև հայտնի են բազմաթիվ դեպքեր, երբ ջրման տարված անասունները հարձակման են ենթարկվում հակառակորդի կողմից, վնասվում են, առևանգվում են և այլն: Ավելին, հայտնի են նույնիսկ կոնկրետ մարտական ընդհարումներ, որոնք տեղի էին ունենում կոնկրետ հենց միայն ջրի միջոցներին տիրելու կամ դրանք իրենց ձեռքում պահելու համար:

5. *Ասպատակություն:* Ասպատակությունն իրենից ներկայացնում է մարտական գործողության մի յուրօրինակ տարատեսակ, որի հիմնական նպատակը հակառակորդի հետ ռազմական ընդհարում ունենալը կամ վերջինիս ռազմական պարտության մատնելը չէ: Կարելի է առանձնացնել ասպատակության հետևյալ հիմնական տեսակները:

5.1. *Ասպատակություն ավարառության նպատակով:* Իրենից ներկայացնում է ասպատակության հիմնական տեսակներից մեկը, որը կարելի է բաժանել հետևյալ ենթատեսակների:

5.1.1. *Ասպատակություն հարձակվող կողմի տնտեսական խնդիրները լուծելու նպատակով:* Ռազմական պատմության մեջ հանդիպում է անչափ հաճախ և իրականացվում է՝ ունենալով մի պարզ նպատակ՝ լուծել ասպատակություն իրականացնողի տնտեսական խնդիրները թալանի, կողոպուտի, ավազակության կամ գույքի հափշտակման այլ միջոցների կիրառմամբ:

5.1.2. *Ասպատակություն ռազմիկներին նյութական բավարարություն տալու նպատակով:* Իրենից ներկայացնում է տնտեսական խնդիրներ լուծելու նպատակով կատարվող ասպատակության օրգանական տարատեսակներից մեկը միայն այն առանձնահատկությամբ, որ, եթե նախորդ դեպքում ձեռք բերված նյութական միջոցները ուղղվում էին հարձակում իրականացնող կողմին վարչական մակարդակում, ապա այստեղ դրանք ուղղվում են հենց անմիջապես հարձակման մասնակիցներին: Հնարքը հաճախ կիրառվում էր այն պարագայում, երբ հարձակվող կողմը որևէ պատճառով ի վիճակի չէր լինում նյութական հատուցում տալ սեփական ռազմիկներին: Փաստորեն այս պարագայում խոսքը հատուցման յուրօրինակ մի տեսակի մասին

Է: Հետաքրքիր է նաև նշել, որ, երբեմն, իշխանության լուռ համաձայնության կամ բացահայտ թողուլության պայմաններում այս կերպ ասպատակության թիրախ կարող էր դառնալ ասպատակող կողմի նույնիսկ դաշնակիցը կամ, առանձին ծայրահեղ դեպքերում, նույնիսկ կողմի սեփական իսկ տարածքը կամ դրա մի մասը:

5.1.3. *Ռազմիկներին ֆիզիկական բավարարություն տալու նպատակով:* Իրականացվում էր սեփական բանակի ռազմիկների ֆիզիկական պահանջները բավարարելու նպատակով, որը, որպես կանոն, ընդունում էր տեղական բնակչության նկատմամբ անձնական, այդ թվում նաև սեռական բնույթի բռնություններ իրականացնելու տեսք: Կյանքի էր կոչվում սեփական բանակի ռազմիկների սիրտը շահելու, տեղական բնակչությանը ահաբեկելու, վրիժառության և այլ նպատակներով:

5.1.4. *Ռազմիկներին հոգեկական բավարարություն տալու նպատակով:* Սկզբունքորեն նման էր նախորդին, ուղղակի այս պարագայում որպես նպատակ դրվում էր հոգեկան բավարարվածության խնդիրը: Կարող էր կյանքի կոչվել սեփական ռազմիկների վրիժառության, ազգային առավելության զգացումի, գայրույթի և նմանատիպ այլ կրթերին բավարարում տալու նպատակով:

5.1.5. *Ասպատակություն բանակի պարենային կարիքները ապահովելու նպատակով:* Իրենից ներկայացնում է բանակի կարիքների ապահովման կարևորագույն միջոցներից մեկը և գործնականում կյանքի է կոչվում երթարշավի մեջ գտնվող բանակից տարբեր ուղղություններ ցրվող ջոկատների համատեղ ուժերով՝ վերջնական նպատակ ունենալով լուծել հիմնական բանակի պարենային ապահովման խնդիրը:

5.1.6. *Ասպատակություն հակառակորդին նյութական միջոցներից զրկելու նպատակով:* Իրականացվում էր հակառակորդին նյութական միջոցներից զրկելու միջոցով վերջինիս ռազմական հզորությունը թուլացնելու, պատերազմական գործողությունները կանխելու կամ դրանցում առավելություն ունենալու նպատակով և իրենից ներկայացնում էր ռազմական գործողություններ վարելու կարևորագույն միջոցներից մեկը: Սովորաբար ընդունում է հակառակորդի տնտեսական և ռազմական ենթակառուցվածքները թալանելու տեսք:

5.1.7. *Ասպատակություն հակառակորդ կողմի բնակչությանը նյութական միջոցներից զրկելու նպատակով:* Որոշակիորեն կրկնում է նախորդ իրավիճակը, ուղղակի, ի տարբերություն վերջինիս, այս դեպքում հարվածային հիմնական թիրախը հակառակորդ կողմի ոչ թե ռազմավարչական համակարգն է, այլ հենց բնակչությունը:

5.1.8. *Ասպատակություն հակառակորդի հնարավոր հարձակումը կանխելու նպատակով:* Իրենից ներկայացնում է հնարավոր հարձակումը կանխելու կանխարգելիչ միջոցառումներից մեկը, երբ, տնտեսական վնաս պատճառելով հակառակորդին և թուլացնելով վերջինիս ռազմական ենթակառուցվածքը կամ դրա գոնե մի տարրը, վերջնական արդյունքում ձգտում էին կանխել կամ գոնե հետաձգել հետագա հնարավոր հարձակումը:

5.1.9. *Ասպատակություն մեկ այլ հնարավոր հակառակորդի հնարավոր հարձակումը կանխելու նպատակով:* Որոշակիորեն կրկնում է նախորդ իրավիճակը, ուղղակի, ի տարբերություն վերջինիս, այս դեպքում հիմնական թիրախը ոչ թե հարվածի ենթակա, այլ երրորդ կողմն է: Հարկ է նշել, որ այս պարագայում, բացի երրորդ հնարավոր հակառակորդին ահաբեկելու ուղղակի նպատակից, կարող են դրվել նաև այլ և անուղղակի նպատակներ (օրինակ՝ հարվածի ենթակա հակառակորդի տարածքն ավերելու միջոցով ռազմական դժվարությունների մեծացման պատճառով երրորդ կողմին զրկել արշավի ելնելու ցանկությունից):

5.1.10. *Ասպատակություն ամրաշինական կառույցները ավերելու նպատակով:* Իրենից ներկայացնում է ասպատակության յուրօրինակ մի տարատեսակ, որի հիմնական թիրախը հակառակորդի ամրաշինական կառույցներն են: Փաստորեն այս պարագայում խնդիր է դրվում կոնկրետ ռազմական նշանակություն ունեցող ենթակառուցվածքները ավերելու միջոցով հասնել որոշակի ռազմական նպատակի՝ կանխել կամ գոնե հետաձգել հակառակորդի հետագա հարձակումը, հեշտացնել սեփական հետագա հարձակումները և այլն: Իրավիճակը հանդիպում է բավականին հաճախ՝ կապված օրինակ հակառակորդի տարածքում ամրաշինական այնպիսի մի կառույցի առկայության հետ, որը էականորեն խախտում է ռազմական հավասարակշռության վիճակը՝ կապված ռազմական սպառնալիքի կամ սպառնացող կողմի պաշտպանական հնարավորությունների կտրուկ մեծացման հետ: Երբեմն հանդիպում է նաև՝ կապված առանձին կամ նախապես ձեռք բերված պայմանագրային պարտավորությունների խախտման հետ: Հնարավոր են նաև դեպքեր, երբ ամրաշինական կառույցներն ավերվում են հետագայում

ռազմական առավելություն ունենալու մտայնությամբ կամ նույնիսկ այն մտայնությամբ, որ հարվածի ենթակա տարածքում մեկ այլ հակառակորդ հետագայում ավելի հեշտ գործի: Վերջին տարբերակի դասական օրինակներից մեկը Վարդանանց պատերազմի ընթացքում 450 թ-ի մայիսի Դերբենդ ամրոցի գրավումն էր, որը խնդիր ուներ հետագայում հեշտացնել Հոնական տերության ռազմական մեքենայի հարվածը Պարսից թագավորությանը:

5.1.11. *Ասպատակություն ահաբեկության նպատակով:* Իրականացվում է հակառակորդին կամ մեկ այլ կողմին ահաբեկելու միջոցով որոշակի նպատակների կյանքի կոչելու նպատակով: Այս պարագայում, երբեմն, կարող են հանդիպել դաժանության սովորականից ավելի մեծ օրինակներ:

5.1.12. *Ասպատակություն կենսական տարածք ազատելու նպատակով:* Իրականացվում է որևէ տարածքի մարդկային միջոցների սպառման նպատակով՝ հետագայում տարածքը սեփական նպատակների համար օգտագործելու մտայնությամբ: Սերտորեն կապված է նախորդ տեսակի հետ և այս պարագայում ևս կարող են հանդիպել բռնության ամենածայրահեղ օրինակներ, թեև հարձակվող կողմի նպատակների մեջ առաջնային տեղ կարող է ունենալ ամենից առաջ բնակչության ոչ թե ֆիզիկական ոչնչացումը, որը հաճախ ավելի դժվար է կազմակերպել ու կյանքի կոչել, իսկ դրա ռազմաքաղաքական հետևանքներն էլ կարող են ավելի մեծ արձագանք ունենալ, այլ վերջինիս բռնագաղթեցումը:

5.2. *Ասպատակության երթուղին:* Հաջող ասպատակություն իրականացնելու համար ասպատակության ճիշտ երթուղու ընտրության հարցը առաջնային նշանակություն ունի: Խնդիրը լուծելիս, մասնավորապես, հաշվի են առնեցվում հարձակման թիրախ հանդիսացող տարածքի պաշտպանական ու նյութական հնարավորությունները, տեղանքի առանձնահատկությունները, ասպատակող ուժերի համագործակցության և կապի ապահովման միջոցառումների արդյունավետ կազմակերպման հանգամանքը, ավարը հարմար տեղ կուտակելու ու հետագայում այն հաջող հեռացնելու հնարավորությունը և այլն: Ռազմական փորձի վերլուծությունը ցույց է տվել, որ, կապված ասպատակման երթուղու հետ, կարելի է առանձնացնել ասպատակության հետևյալ հիմնական տեսակները.

5.2.1. *Ասպատակող ուժերը վերադառնում են սեփական տարածքի ելման կետ:* Ասպատակության երթուղու ամենատարածված տեսակներից մեկն է, երբ, ասպատակելով որոշակի տարածք, հարձակումը նախաձեռնած կողմը ինչ-որ մի պահի դադարեցնում է այն և վերադառնում է ելակետային դրության:

5.2.2. *Ասպատակող ուժերը վերադառնում են սեփական տարածքի մեկ այլ կետ:* Օրգանապես կապված է նախորդ տեսակի հետ, ուղղակի այս պարագայում հարձակումը նախաձեռնած կողմը վերադառնում է սեփական տարածքի ոչ թե ելակետային, այլ մեկ այլ կետ՝ հակառակորդի տարածքով հաճախ անցնելով, ըստ էության, կիսալուսնաձև հետագծով: Կիրառվում է սովորաբար այն պարագայում, երբ հարձակման մասշտաբների, հակառակորդի ակտիվության կամ որևէ այլ պարագա հաշվի առնելով նույն երթուղով սեփական ելման կետ վերադառնալը որևէ պատճառով նպատակահարմար չի համարվում (օրինակ՝ հակառակորդը այդ ուղղությամբ կիրառել է խոշոր ուժեր, ասպատակման ենթարկված տարածքը խիստ ամայացած է, հնարավոր են դարանակալ հարձակումներ, սեփական ուժերը հյուծված են, ավարը մեծ է, ցանկություն կա գործել անակնկալ և այլն):

5.2.3. *Ասպատակող ուժերը անցնում են մեկ այլ տարածք:* Օրգանապես կրկնում է ասպատակության նախորդ տեսակները և օրինաչափությունները, ուղղակի այս պարագայում ասպատակող ուժերը, որպես վերջնակետ ապաստանում է ոչ թե սեփական, այլ մեկ այլ ուժի տարածքում: Հարկ է նշել, որ նման դեպքերում բուն ասպատակությունը, երբեմն, կարող է որոշակիորեն երկրորդական նշանակություն ունենալ, իսկ ասպատակող ուժերն էլ կարող են հետապնդել այլ նպատակներ (օրինակ՝ ռազմական ուժեր տեղափոխել այն ուժի տարածք, որտեղ ապաստանել են, հակառակորդի շարքերում առաջացնել խառնաշփոթ, ստիպել այն ուժին, որի տարածքում ապաստանել են, իրականացնել որոշակի գործողություններ և այլն): Այս պարագայում հակառակորդի տարածքով անցումը կարող է ունենալ միջաթափանց անցումի բնույթ:

5.2.4. *Ասպատակող ուժերը տեղում մարտ են տալիս:* Իրենից, ըստ էության, ներկայացնում է ասպատակության երկրորդական տարբերակներից մեկը, երբ որպես հիմնական նպատակ այնուհանդերձ հանդես է գալիս մարտը հակառակորդի հետ:

5.2.5. *Ասպատակող ուժերը անցնում են ասպատակվող տարածքի տիրոջ կողմը:* Իրենից, ըստ Էության, կրկին ներկայացնում է ասպատակության երկրորդական և ոչ օրգանական տարբերակներից մեկը, երբ ասպատակող կողմը վերջնական նպատակ ունի անցնել այն ուժի կողմը, որի տարածքը ենթարկել է հարձակման: Այս պարագայում բուն ասպատակությունը հաճախ ընդունում է շանտաժի ձև, երբ փաստորեն փորձ է արվում հետագա դաշնակցության պարագայում հնարավորինս բարենպաստ պայմաններ ապահովել: Նման պարագայի առկայության դեպքում ասպատակության մասշտաբները սովորաբար փոքր են լինում, ասպատակության ենթարկված կողմը ձգտում է հնարավորինս արագ համաձայնության գալ և չեզոքացնել հետագա հնարավոր համակարգված ռազմական ելույթի հնարավորությունը, իսկ ասպատակություն իրականացրած կողմն էլ իր հերթին պետք է մշտապես պատրաստ լինի հարվածի ոչ միայն հակառակորդի, այլև այն ուժերի կողմից, որոնց ինքը լքել է:

6. ***Ռազմավար:*** Ռազմավարը ամենաընդհանուր իմաստով նյութական, իսկ հաճախ էլ նույնիսկ հոգևոր նշանակություն ունեցող բոլոր այն առարկաների ամբողջությունն է, որը ռազմական գործողություններ վարող կողմը ձեռք է բերում դրանց արդյունքում: Կարելի է տարբերակել ռազմավարի հետևյալ տեսակները.

6.1. ***Ռազմական հանդերձանք:*** Ընդհանուր ռազմավարի շարքում ռազմական հանդերձանքի միջոցների ձեռք բերումը հաճախ ունի առաջնային նշանակություն, որը, ի հաշիվ զինվածության ուժեղացման և հարվածային ու պաշտպանական հնարավորությունների մեծացման, երբեմն կարող է կտրուկ մեծացնել այն ձեռք բերած կողմի ռազմական հնարավորությունները: Հարկ է նշել, սակայն, որ որոշակիորեն կայացած համակարգերում ռազմավարը կարող է չդրվել անմիջական կիրառության մեջ, այլ պահվել հետագայի համար կամ, եթե հետագա որևէ կիրառությունը սկզբունքորեն բացառվում է, ուղղակի ոչնչացվել: Խնդիրը նրանում է, որ ձեռք բերված ռազմավարը, ի համեմատ նույնատիպ առարկաների, որ ունի այն ձեռք բերողը, մի կողմից հնարավոր է ուղղակի լինի ավելի անորակ, իսկ վերջինս էլ ռազմական հանդերձանքի համալրման որևէ խնդիր չունի, մյուս կողմից էլ՝ ռազմական հանդերձանքի նոր տարրերի կիրառումը հնարավոր է առաջացնի կազմակերպչական և այլ բնույթի ամենատարբեր խնդիրներ, երբ գերադասելի է դրանք ուղղակի չկիրառել, քանի որ սպասվող ռազմական արդյունքը առաջացող դժվարությունների հետ համեմատ ավելի փոքր կլինի: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ ձեռք բերված ռազմավարը կարող է կիրառվել նաև որպես նյութական միջոց զուտ ֆիզիկական իմաստով: Այսպես, հայտնի են դեպքեր, երբ հակառակորդից ձեռք բերած նետերն և փայտյա վահանները կիրառվել են որպես վառելանյութ:

6.2. ***Տեղափոխման միջոցներ:*** Տեղափոխման միջոցները ընդհանուր ռազմավարում խիստ կարևոր տեղ ունեն, քանի որ դրանք կտրուկ մեծացնում են այն ձեռք բերած կողմի տեղաշարժային հնարավորությունները:

6.3. ***Պարենամթերք:*** Որպես ռազմավար ձեռք բերված պարենամթերքը կարևորագույն նշանակություն ունի ռազմական գործողություններ մղող բանակի համար: Այս մասին որոշակիորեն խոսվեց:

6.4. ***Այլ գույք:*** Որպես ռազմավար կարող է ձեռք բերվել ամենատարբեր տեսակի գույք, ընդհուպ մինչև գույքի այն տեսակները, որոնք ունեն հոգևոր նշանակություն: Օրինակ, միջնադարում քիչ չէին դեպքերը, երբ որպես ռազմավար են ձեռք բերվել սրբապատկերներ, ընդ որում առաջնայինը եղել է դրանց ամենից առաջ ոչ միայն նյութական, այլ հենց հոգևոր արժեքը:

7. ***Ճակատամարտ:*** «Ճակատամարտ» կոչվածն իրենից, ըստ Էության, ներկայացնում է պատերազմական կամ ռազմական գործողության գագաթնակետը, որում հաջողություն հասնելու համար էլ, ըստ Էության, կյանքի են կոչվում նախորդ բոլոր միջոցառումները և որում ձեռք բերած հաջողությունն էլ կանխորոշում է հետագա ռազմաքաղաքական նպատակների կյանքի կոչումը: Մասնագիտական գրականության մեջ բացակայում են հստակ չափանիշները, սակայն երբեմն առաջարկվում է «ճակատամարտ» ընդհանրական տերմինը, կախված վերջինիս մասշտաբներից, բաժանել ավելի փոքր տարատեսակների՝ ճակատամարտ, մարտ, ընդհարում և այլն: Այս առումով հետաքրքիր է, որ, եթե օրինակ նույն ռուսերենում կան «сражение», «битва» «бой» և «стычка» տարատեսակները, ապա հայերենում կիրառվող «ճակատամարտ» տերմինը, հավասարժեք լինելով «битва»-ին, բաց է թողնում «сражение»-ին համարժեք տերմին ունենալու հարցը: Խնդիրը պարզ պատկերացնելու համար ստորև կկիրառվի միասնական «ճակատամարտ» տերմինը՝ դրա տակ հասկանալով բոլոր մակարդակների ռազմական ընդհարումները՝ անկախ իրենց մասշտաբներից:

ճակատամարտերի հիմնական տեսակներն են.

7.1. Կանոնավոր ճակատամարտ: Սա ճակատամարտերի ամենատարածված օրինակներից մեկն է, երբ կողմերը դասական իմաստով մոտենում են միմյանց, օրվա լուսավոր հատվածում մարտակարգ են ընդունում և մի որոշակի պահի հարձակվում են իրար վրա: Այս պարագայում անակնկալ հարձակման մասին խոսք լինել որևէ կերպ չի կարող և հաղթանակի հասնելու համար հիմնական շեշտը դրվում է հիմնական մանևրի, մոտիվացիոն համակարգի, ռազմական հզորության, կառավարման ու կառուցվածքային առավելությունների և այլ գործոնների վրա: Մինչև հրազենի ի հայտ գալը հարթ և թևերից չսահմանափակված դաշտում շարված մարտակարգերը, 100.000 և ավել ռազմիկ հաշվվելու դեպքում, ունենում էին ոչ ավել, քան 10 կմ ճակատային լայնություն: Սա, կարելի է ասել, առավելագույնն էր, քանի որ սրանից ավել կազմվելու դեպքում գրեթե անհնար էր դառնում, արդեն այս իսկ պայմաններում խիստ բարդացող, բանակի կառավարման գործը: Բացի այդ ճակատի երկարացումը սովորաբար իր հերթին սկսում էր լրջորեն սպառնալ նաև մարտակարգի խորությանը, երբ մարտակարգի խորության կորուստն և կառավարման խնդիրների չափազանց բարդացումն արդեն չէին փոխհատուցվում ճակատը լայնացնելու դեպքում ակնկալվող օգուտների հետ՝ ի դեմս ամենից առաջ թևանցման: Հարկ է նշել նաև, որ թևերից անսահման լայնացման դեպքեր ինքնին համեմատաբար հազվադեպ էին պատահում, այն էլ մեծ դաշտավայրերում կամ տափաստաններում, իսկ դեպքերի ճշող մեծամասնության պարագայում էլ գործում էին որոշակի թևային սահմանափակումներ ի դեմս բնական խոչընդոտների՝ լեռներ, գետեր, ճահճուտներ և այլն: Կանոնավոր ճակատամարտերը, որպես կանոն, տեղի են ունենում ցերեկը, իսկ սրանց գիշերային օրինակները անչափ հազվադեպ են, ընդ որում այս պարագայում, որպեսզի լուծվեին լուսավորության խնդիրները, կիրառվում էին խարույկներ կամ ջահեր: Գիշերային կանոնավոր ճակատամարտի գործնականում անկրկնելի և խիստ հետաքրքիր մի օրինակ է 585 թ-ի մայիսի 28-ի Հալիս գետի ճակատամարտը, երբ հենց ճակատամարտի ժամանակ տեղի ունեցած արևի լիակատար խավարման հետևանքով տիրած մթությունը իր վճռական ազդեցությունը թողեց ճակատամարտի ընթացքի վրա՝ բերելով վերջինիս ընդհատմանը:

Կանոնավոր ճակատամարտի տարատեսակներից են.

7.1.1. Ուղիղ ճակատամարտ: Ուղիղ ճակատամարտի հիմնական տարրերն են.

7.1.1.1. Մենամարտ ճակատամարտից առաջ: Ճակատամարտից առաջ տեղի ունեցող մենամարտը իրենից ներկայացնում է ռազմական սովորույթի կամ նույնիսկ ծիսական գործունեության տարրեր պարունակող մի երևույթ, թեև երբեմն էլ այն կարող է նաև ընդգծված անձնական բնույթ ունենալ: Ուղիղ ճակատամարտերում, երբ ճակատել պատրաստվող բանակները շարվում են միմյանցից մինչև մի քանի հարյուր մետր հեռավորության վրա և հուզական լարվածության մակարդակը հասնում է իր գագաթնակետին, քիչ չեն դեպքերը, երբ բանակներից մեկի շարքերից դուրս է գալիս իր մարտական հատկանիշներով բանակի պաշտոնական, իսկ հաճախ էլ ոչ պաշտոնական լավագույն ռազմիկը հանդիսացող անձնավորությունը ու մենամարտի է հրավիրում հակառակորդի ցանկացած այլ ռազմիկի: Հարկ է նշել, որ հիշատակված մարտակոչը, ուղղված թշնամու բանակի, ըստ էության, ողջ կազմին, իրականում ուղղված է լինում վերջինիս, որպես կանոն, միայն ամենալավ ռազմիկները համարվող անձանց կամ անձին, ընդ որում ռազմական փորձի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ, եթե լավագույնը համարվելու հավակնություն չունեցող ռազմիկները, որոնք բնականաբար կազմում են բանակի ճշող մեծամասնությունը, կարող էին իրենց պատիվը առանց որևէ կերպ վնասելու չարձագանքել մարտակոչին, ապա լավագույնի պատվին հավակնողների համար նման մարտակոչը չընդունելը հավասարազոր էր պատվազրկության: Հարկ է նշել սակայն նաև, որ մարտակոչը ընդհանրապես չընդունելը իր հերթին խայտառակություն էր հանդիսանում արդեն ողջ բանակի համար և բարոյահոգեբանական շատ ծանր ազդեցություն էր գործում վերջինիս ռազմիկների վրա, ընդ որում այդ ազդեցությունը, երբեմն, նույնիսկ կարող էր ավելի ուժեղ լինել, քան սեփական ամենաուժեղ ռազմիկի պարտվելը մենամարտում: Այսպես, 1380 թի սեպտեմբերի 8-ի Կուլիկովոյի ճակատամարտում, ինչպես հայտնում են ռուսական աղբյուրները, ռուսական կողմը ներկայացնող ռազմիկ-վանական Պերեսվետը, նույնիսկ նախապես իմանալով էլ, որ սեփական մարտական հատկանիշներով հաստատապես գիշում է Ոսկե Հորդայի բանակի ռազմիկների լավագույն ներկայացուցիչը համարվող Չելուբեյին, սեփական բանակի ռազմական ոգին պահելու մտայնությամբ, այն բանից հետո, երբ մի քանի անգամ հնչած Չելուբեյի

մարտակոչին ոչ-ոք չարձագանքեց, ըստ էության, գնաց ինքնասպանության հավասար քայլի՝ դուրս գալով վերջինիս դեմ:

Տարբեր ռազմական համակարգերում ճակատամարտից առաջ տեղի ունեցող մենամարտերի նկատմամբ վերաբերմունքը եղել է տարբեր, սակայն ընդհանուր օրինաչափությունն ասում է, որ երևույթը բնորոշ է կամ ֆեոդալական հասարակարգերին, կամ էլ դեռևս տոհմացեղային ուժեղ մնացուկներ պահպանած հանրույթներին: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ ինչպես տոհմացեղական, այնպես էլ ֆեոդալական հանրույթներին բնորոշ էր այն պատկերը, որ մի կողմից բանակի կամ նույնիսկ վարչական միավորի առաջնորդը դառնում էր իր ֆիզիկական ունակություններով դրա աչքի ընկնող անդամներից մեկը, իսկ մյուս կողմից էլ առկա էին հանրույթի սոցիալական կառուցվածքից բխող պատվի ընկալման որոշակի առանձնահատկություններ, երբ մարտակոչի ընդունումից խուսափելը նույնիսկ ամենաբարձր մակարդակում էլ կարող էր ամենածանր հետևանքներն ունենալ այդ քայլին դիմած անձի համար: Իր հերթին, սակայն, կայացած պետական համակարգերում և, հատկապես, բացարձակ իշխանության պարագայում, ընդհակառակը, առաջնորդի անձը այնքան բարձր էր դասվում ու վերջինիս նշանակությունն այնքան էր կարևորվում, որ նույնիսկ պատվի ընկալման տեսակետից էլ ճիշտ չէր կարող համարվել վերջինիս վտանգի ենթարկումը մրցապայքարի բնույթ ունեցող մենամարտում, որը, երբեմն, իրոք կարող էր վերածվել քաղաքական սպանության ուղղակի սովորական մի գործիքի: Այս առումով բնորոշ է հանրահայտ Էպիգոդը, երբ, ըստ հեղինակների, «գոթերի արքան» մարտակոչ է ուղղում Հռոմեական կայսրության կայսեր և, փոխարինելով վերջինիս, մենամարտում է Հայոց ապագա արքա Տրդատ II Մեծը: Մեկ այլ օրինակում Հռոմեական տերության բանակի առաջնորդի մարտահրավերը, ուղղված Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ին (309-379), ընդունեց այդ պահին վերջինիս շքախմբում գտնվող Բաբիկ Սյունին: Հատկանշական է, որ երկու դեպքերում էլ տեղի ունեցավ, ըստ էության, խաբեություն, քանի որ երկու փոխարինողներն էլ հանդես եկան ոչ թե սեփական անունից, այլ՝ փոխարինած Հռոմեական կայսրության կայսեր և Պարսից թագավորության արքային: Ազնվության տեսակետից վիճելի այս վարքագիծը, սակայն, ժամանակակիցների կողմից մեծ հաշվով նորմալ ընդունվեց, քանի որ առաջ քաշվեց այն տեսակետը, որ «նման հանդուգն վիրավորանքի դիմած բարբարոսը» արժանի է խաբեության: Այս օրինակի վրա հստակորեն երևում են սոցիալ-ռազմական առանձնահատկություններից բխող մոտեցումների ընկալման տարբերությունները, երբ «գոթերի արքա»-ի կամ հոների զորավարի համար ինքնին բնական էր, որ ինքը, արքա կամ առաջնորդ լինելով հանդերձ, իր բանակի լավագույն ռազմիկն է, սակայն անհամեմատ ավելի զարգացած հռոմեական կամ պարսից ռազմավարչական համակարգի համար նման մոտեցումը արմատապես խորթ էր:

Ճակատամարտերից առաջ տեղի ունեցած մենամարտերի մասին տեղեկությունները հաճախ մշուշոտ են, իսկ երբեմն էլ, չնայած մանրամասների առկայությանը, կարող են համարվել որոշակիորեն լեգենդար: Սովորաբար ընդունված է համարել, որ ճակատամարտից առաջ տեղի ունեցած նման մենամարտի նկարագրությունը պատկանում է տեղեկատվությունը փոխանցող հաղթական պարծենկոտության մի յուրօրինակ տեսակի և այդ առումով պատմագիտական ու նույնիսկ ռազմական գրականության մեջ նման նկարագրությունները, եթե չեն էլ համարվում հնարովի, ապա հաճախ առնվազն գոնե անտեսվում են: Կարծում եմ, սակայն, որ պետք չէ ընկնել ծայրահեղությունների մեջ, քանզի, հաշվի առնելով ռազմական համակարգի առանձնահատկությունները և նույնիսկ անձնական գործոնները, նման մենամարտի հնարավորությունը ոչ մի կերպ չի կարելի բացառել: Իրոք, հակառակորդ բանակի հրամանատարները մեկը մյուսի նկատմամբ հաճախ ամենատարբեր մոտիվացիաներից բխող ատելություն էին տածում, ինչը, երբեմն, վերածվում էր փոխադարձ վիրավորանքներով լեցուն պատգամների և նույնիսկ անձնական հանդիպումների պարագայում առաջացած խոսքակռվի: Այս պայմաններում, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ կոնֆլիկտը, որպես կանոն, հատկապես մեծ հնչեղություն էր ստանում, այն էլ զինվորական միջավայրում, անձնական ատելության անսահման դրսևորումը և, որպես արդյունք, ճակատամարտից առաջ տեղի ունեցած մենամարտի հնարավորությունը, սոցիալ-ռազմական որոշակի նախապայմանների, իհարկե, առկայության պարագայում, ոչ մի կերպ չէր կարելի բացառել: Այսպես, պարտություն կրելով 314 թ-ի գարնան Կուառս գյուղի ճակատամարտում և այդ հանգամանքը ընկալելով որպես անձնական մեծ մի վիրավորանք, Բասիլական թագավորության արքա Գեղմեհոն I-ը (մոտ 300 - ուղ. 314), ըստ Հովհան Մամիկոնյանի. «...առնելով իր զորքը, գնաց Հաշտենքի տափարակ կողմերը, որտեղից

թուղթ ուղարկեց Տրդատին թե. «Եկ վաղը պատերազմենք միմյանց դեմ և դա թող լինի երկուսիս համար հավիտենական օր, քանզի կամ հետ կտաս իմ բոլոր իշխաններին ու նաև տասնհինգ տարվա հարկ, կամ, եթե ոչ, քարուքանդ կանեն ողջ երկիրդ սրով ու գերությամբ, որպեսզի ճանաչես, հիշես քո խոզային կերպարանքը, ինչպես որ եղար քո զորքերի առջև: Ահա, կարդա և, ըստ այդմ, էլ պատասխան տուր»: Այս ամենի արդյունքը եղավ 314 թ-ի գարնանը տեղի ունեցած Մուշեղամարդ գյուղի ճակատամարտից առաջ տեղի ունեցած արժանահիշատակ մենամարտը Տրդատ II Մեծի և Գեղմեհոն I-ի միջև, որն ավարտվեց վերջինիս պարտությամբ ու մահով⁵²:

Իրականում ճակատամարտերից առաջ տեղի ունեցած մենամարտերը, հաշվի առնելով հոգեբանական և նույնիսկ սնոտիապաշտական գործոնները, հսկայական բարոյահոգեբանական ազդեցություն էին ունենում կողմերի բանակների վրա, մանավանդ այն պայմաններում, երբ բանակների ռազմիկների հիմնական մասը մեկը մյուսի ռազմական համակարգին լավ ծանոթ չէր լինում: Այս պարագայում հաղթող մենամարտիկի կողմը ձեռք էր բերում մեծ ոգևորություն և հարվածի թափ, իսկ մյուս կողմը՝ ընդհակառակը, ընկճվում էր:

Ռազմապատմական այս հետաքրքիր երևույթը հանդիպում է իր ամենատարբեր տարատեսակներով, ընդ որում, եթե իդեալում ենթադրվում էր, որ կողմերը պետք է մեկը մյուսի դեմ դուրս գան ֆիզիկական պատրաստության և ռազմական հանդերձանքի մոտավորապես նույն վիճակում ու հավասար պայմաններում, ապա գործնականում հանդիպում էին ամենատարբեր տարբերակներ և նույնիսկ խորամանկության դրսևորումներ: Այսպես, ամենից առաջ բազում են դեպքերը, երբ, ինչպես արդեն նշվեց, մենամարտի կողմերից մեկը դիմում էր խաբեության և իր փոխարեն մենամարտի էր ուղարկում ավելի լավ պատրաստված ու, որպես կանոն, սեփական բանակի լավագույն ռազմիկներից մեկը համարվող անձնավորության, որին անճանաչելիության աստիճան հանդերձավորում է սեփական զրահներով, և այս պարագայում վերևում քննարկված օրինակները ամենաինչ էլ եզակի չէին: Իր հերթին, ի տարբերություն սովորական մենամարտերի, այստեղ ոչ մի բնագավառում կամ մակարդակում չէին գործում մենամարտի որևէ մի քիչ թե շատ հստակ կանոններ և մենք գործ ունենք իր ժամանակի իսկական մի «մենամարտ առանց կանոն»-ի տեսակի հետ: Այսպես, իրար մոտեցող հակառակորդները կարող էին լինել մարտակառքի և ձիու վրա կամ հետևակ, նրանք, ըստ տեղանքի պայմանների, կարող էին գրավել ամենատարբեր դիրքեր, մանևրել, մոլորության մեջ գցել հակառակորդին, անակնկալի բերել վերջինիս, կիրառել զենքերի ամենատարբեր տեսակներ, փոխել զենքերը, որպես զենք օգտագործել պատահական առարկաները և բանը ընդհուպ մինչև իսկ կարող էր հասնել նրան, որ մենամարտիկներից մեկը օգնության ստանար յուրայիններից կամ գերվեր հակառակորդի ռազմիկների կողմից: Այսպես, հայտնի են մենամարտեր, որտեղ հեծյալ մերձամարտի պատրաստ մենամարտիկի դեմ դուրս է գալիս աղեղով զինված հակառակորդը և, մինչև մերձամարտը սկսելը, նետերի հարվածներ է հասցնում վերջինիս: Լինում էին նաև դեպքեր, երբ մերձամարտի ընթացքում կիրառվում էին հեռամարտի զենքեր (օրինակ օդապարան կամ աղեղ) կամ տարբեր տեսակի զենքեր (օրինակ՝ ծանր թուրն ընդդեմ լախտի), քիչ չէին դեպքերը, երբ մենամարտը սկսվում էր մեկ զենքով (օրինակ՝ հեծելազորային նիզակներ կամ ծանր սրեր), սակայն ավարտվում մեկ այլ զենքի կիրառմամբ (օրինակ՝ մարտական մուրճ): Եվ, վերջապես, հայտնի են դեպքեր, երբ մենամարտից անմիջապես հետո հաղթանակ տարած մենամարտիկը ստիպված էր լինում անմիջապես էլ ընդհարվել մեկ այլ հակառակորդի հետ և այսպես հաճախ՝ նույնիսկ մի քանի անգամ: Պատահում էր նաև այնպես, որ մենամարտին միջամտում էին այլ անձիք: Մի խոսքով, ճակատամարտերից առաջ տեղի ունեցած մենամարտերի բազում օրինակների մենք կհանդիպենք Տարեգրքի համապատասխան մասերում, որոնք ես ձգտել եմ փոխանցել հնարավորինս մանրամասն և իրական: Այստեղ միայն նշենք, որ «մենամարտի ազնիվ իդեալ»-ը, ինչպես թերևս իդեալը նաև կյանքի այլ ոլորտներում, այստեղ ևս հազվադեպ էին պահում: Արդյունքում՝ շեշտը դրվում էր գործնական հաղթանակի վրա, քանի որ վերջնական արդյունքը, հասկանալի է, որպես կանոն ուներ վճռական հետևանքներ՝ խոսքը գնում էր մարդկային կյանքերի, ինչպես նաև բանակների և նույնիսկ երկրների ճակատագրերի մասին:

Ընդհանուր օրինաչափություններից առանձնացնենք, թերևս, միայն մի քանիսը, որոնց թվում կարելի է մատնանշել այն, որ ճակատամարտերից առաջ տեղի ունեցած մենամարտերը դեպքերի ճշող մեծամասնությունում այնուհանդերձ ունենում էին հեծելամարտի ու մերձամարտի բնույթ և, որպես կանոն, ավարտվում էին պարտվող հակառակորդի մահվամբ,

⁵² Տես՝ Դովհան Մամիկոնյան «Տարոնի պատմություն», գիրք 1:

ավելի հազվադեպ՝ գերությանը, իսկ բուն ճակատամարտն էլ սկիզբ էր առնում մենամարտի ավարտից հենց անմիջապես հետո:

7.1.1.2. Հեռամարտ: Հեռամարտն իրենից, որպես կանոն, ներկայացնում էր ուղիղ ճակատամարտի սկզբնական փուլը, երբ գործի էին դրվում պարսատիկներ, տեգեր, նիզակներ, նետեր ու աղեղներ և նույնիսկ նետողական մեքենաներ: Բաղադրիչի էությունը կայանում էր նրանում, որ, մինչև բուն մերձամարտի անցնելը, հակառակորդին հնարավորինս շատ կորուստներ պատճառվի, ճնշվի վերջինիս դիմադրական կամքը և այլն: Հեռամարտը սովորաբար վարում էին ոչ հիմնական, հաճախ թեթևագեն ուժերը, որոնք գործում էին ծանրագեն ուժերի պաշտպանության ներքո: Հեռամարտի ժամանակը որևէ կերպ սահմանափակված չէր և կարող էր ունենալ ամենատարբեր երկարություն: Ավելին, երբեմն նույնիսկ հենց հեռամարտն էր, որ կարող էր հանդիսանալ հիմնական մասերի հիմնական տեսակ (օրինակ՝ մ.թ.ա. 53 թ-ի մայիսի 7-ից 9-ը ընթացած Խառանի ճակատամարտ): Այնուհանդերձ, երբ առկա չէր իրավիճակ, երբ զուտ հեռամարտի կիրառմամբ հնարավոր էր հասնել հաջողության, հեռամարտը ավարտվում էր կողմերից մեկի կամ երկու կողմի հարձակումով, որը, որպես սահմանային կետ, սովորաբար ուներ կամ հեռամարտի միջոցների ֆիզիկական սպառումը, կամ էլ այն հանգամանքը, որ կողմերից մեկը տանուլ էր տալիս հեռամարտի փուլը և արդյունքում փորձ էր կատարում անցնել ճակատամարտի մյուս փուլին:

Առանձնահատուկ քննարկման է արժանի դաշտային ճակատամարտում նետողական մեքենաների կիրառումը, որի մեր տարածաշրջանում առաջին ամրագրված օրինակը մ.թ.ա. 547 թ-ի հոկտեմբերի արդեն բազմիցս հիշատակված Թյումբարայի ճակատամարտն է: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ նետողական մեքենաները, կապված իրենց արտադրած կինետիկ էներգիայի մեծ ուժի հետ, ի վիճակի էին և հեռու հարվածել, քան ցանկացած թեթևագենը, և ավելի ծանր վերքեր պատճառել հակառակորդին: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ ընդհուպ մինչև վառոդի և հրետանու լայնածավալ կիրառումը միշտ էլ մեծ է եղել գայթակղությունը դաշտային պայմաններում գործող հակառակորդի հոծ շարքերին հարված հասցնել նետողական մեքենաներով: Վերջիններիս կիրառությունը, սակայն, ուներ նաև մի շարք էական թերություններ, որոնցից կարելի է մատնանշել մեքենաների դժվար տեղաշարժը և մարտադաշտ բերելը, դրանց դանդաղ վերալիցքավորվումը, հարվածային ոչ ճշտությունը, հարվածի ուղղության դժվար փոխումը և այլն: Այնուհանդերձ որոշ ռազմական համակարգեր, հատկապես նրանք, որոնք հակառակորդին զիջում էին սովորական միջոցներով վարվող հեռամարտում, միշտ էլ ձգտում էին ամեն կերպ կիրառել նետողական մեքենաները: Այս առումով հատկանշական է հատկապես հռոմեաբյուզանդական ռազմական մեքենայի գործունեությունը, որը պարթևասասանյան ռազմական համակարգի հետ ընդհարվելիս ամեն կերպ փորձում էր կիրառության մեջ դնել նետողական մեքենաներ:

7.1.1.3. Հանդիպակաց հարձակում ողջ ճակատով: Ողջ ճակատով հանդիպակաց հարձակումը տեղի էր ունենում այն ժամանակ, երբ երկու հակամարտող կողմերն էլ, ըստ էության, ունենալով հարձակման նույնատեսակ հրաման, ձգտում էին կյանքի կոչել այն: Այս պարագայում, կախված զինվածության, հանդերձանքի և կառուցվածքակառավարման ամենատարբեր հանգամանքներից, երկու կողմերն էլ, հարձակողական հզոր թափ զարգացնելով, շարժվում էին մեկը մյուսի վրա, երբ, որպես կանոն, հանդիպում էին բանակների միջատարածքի կենտրոնական հատվածում, որից հետո, երբ հակառակորդը կայունություն էր դրսևորում, հաջորդում է հիմնական մասերի այլ տեսակի կիրառումը:

7.1.1.4. Միակողմանի հարձակում ողջ ճակատով: Նախորդից սկզբունքորեն տարբերվող հիմնական մասերի այս տեսակի առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ այս պարագայում մի կողմը ակտիվ հարձակողական գործողություններով մոտենում էր պասիվ պաշտպանական դիրքում գտնվող հակառակորդի մարտաշարքին: Այս պարագայում հակառակորդների հանդիպումը տեղի էր ունենում պասիվ վարքագիծ դրսևորող հակառակորդի բնագծում: Ռազմական տարբեր համակարգեր ռազմական ամենատարբեր իրավիճակներում կիրառում էին միակողմանի հարձակման կամ պաշտպանության ամենատարբեր տարատեսակներ՝ փորձելով հնարավորինս կիրառել իրենց վիճակի բնորոշ առավելությունները և չեզոքացնել թերությունները: Այսպես, հայտնի է, որ ողջ թափով հարձակվելիս, լինի դա հետևագորային թե հեծելագորային հարձակում, հարձակվող կողմը ձեռք է բերում հարվածի կինետիկ մեծ էներգիա, ինչպես նաև ոգևորվածություն: Միաժամանակ, սակայն, նույն այդ կողմը հոգնում է և կորցնում է նախնական դասավորվածությունը: Իր հերթին պաշտպանվող կողմը,

հոգեբանորեն որոշակիորեն ճնշվելով իր վրա սլացող հակառակորդի տեսքից և իր պասիվությամբ կարծես թե ընդունելով սեփական որոշակի թուլությունը, միաժամանակ խնայում է ուժերը, հակառակորդին դիմավորում է սեփական շարքերի կուռ պահպանությամբ, իսկ հաճախ էլ՝ տեղանքի կամ պաշտպանական միջոցների կիրառմամբ, որոնք նրան տալիս են որոշակի առավելություն:

7.1.1.5. Սեպածև մարտակարգ կամ «խոզի գլուխ»: Սեպածև կամ «խոզի գլուխ» կոչվող դասավորության կիրառությունը հնդեվրոպական ցեղերին բնորոշ գործելաճ է, որը սովորաբար կիրառվում է այն հասարակարգերում, որտեղ դեռևս գործում էին կամ ուժեղ էին տոհմատիրական կարգերը և ցեղային հարաբերությունները: Մարտավարությունը հանդիպում է երկու տարբերակով՝ հետևազորի և հեծելազորի կիրառմամբ, ընդ որում երկրորդ տարբերակը բխում էր առաջինից ու վերջինիս օրգանական շարունակությունն էր:

Այս կարգով բանակի մարտական կիրառման էությունը կայանում էր նրանում, որ առկա ռազմիկները, համապատասխան իրենց թվի, շարվում էին սեպի ձևով, որի սուր ծայրը ուղղված էր լինում հակառակորդի դասավորության կենտրոնին: Սեպի առջևում, որպես կանոն, կանգնում էին ամենապատրաստված, լավ զինված, հզոր և խիզախ ռազմիկները, որոնք հաճախ ներկայացված էին լինում բանակի ղեկավարի ու վերջինիս մերձակա շրջապատի կողմից: Իդեալում սեպի ամենաառջևում կանգնում էր ամենահզոր ռազմիկը, նրանից հետո շարվում էին երեք հոգի, երրորդ շարքում կանգնում էին հինգ հոգի, մյուսում՝ յոթը, հետո՝ իննը և այսպես շարունակ: Մարտավարության իմաստը կայանում էր հետևյալում:

Ամենից առաջ ենթադրվում էր, որ մեկ հավասար շարքով կանգնած հակառակորդի ռազմիկները բոլորը, որպես կանոն, ունեն նույն կամ գոնե միջին նույն պատրաստությունը: Իր հերթին ենթադրվում էր նաև, որ սեպածև դասավորությունը կիրառող կողմի ամենահզոր ռազմիկները, որոնք գտնվում էին սեպի սուր ծայրում, իրենց միջին մակարդակով պետք է, որ գերազանցեն հակառակորդ կողմի հիշատակված միջին ռազմիկներին: Եվ այսպես, որպես հիմք ընդունելով երկու այս ենթադրությունները, որպես վերջնական արդյունք ենթադրվում էր նաև, որ սեպի ամենասուր ծայրում գտնվող ռազմիկը հաղթանակ կտանի, կսպանի, շարքից դուրս կբերի կամ գոնե կտապալի իր դիմաց հայտնված հակառակորդի առաջին շարքի հարվածի տակ ընկած համապատասխան ռազմիկին, ինչի հետո, ապահովվելով թիկունքում գտնվող յուրային կողմից, մարտի կբռնվի վերջինիս հետևում կանգնած երկրորդ շարքի համապատասխան ռազմիկի հետ, այն դեպքում, երբ իրենից աջ ու ձախ գտնվող երկրորդ շարքի կողային ռազմիկները կընդհարվեն առաջին շարքի՝ սեպի ամենասուր ծայրում գտնվող ռազմիկի կողմից տապալված հակառակորդի հարևան ռազմիկների հետ: Արդյունքում՝ ի վերջո ենթադրվում էր, որ նման պատկերը նաև կգործեր հակառակորդի շարքերում խորանալիս և, որպես հետևանք, հզոր ռազմիկները կենտրոնացված հարվածով ճեղքելով հակառակորդի դասավորությունն ու շարքից հանելով վերջինիս ռազմիկներին, կզրկեին նրանց կառավարումից և խուճապ կտարածեին հակառակորդի շարքերում, ինչով էլ կօգնեին սեպի արդեն ավելի խորքում գտնվող ու իրենց միջին մակարդակով հակառակորդին արդեն հավասար յուրային ռազմիկներին առավելության հասնել:

Սա, սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, մարտավարական իդեալն էր, քանի որ գործնականում առաջանում էին տարաբնույթ իրավիճակներ ու նույնիսկ խնդիրներ՝ բխող սեպածև դասավորության օրգանական թերություններից, տեղանքի բնույթից, հակառակորդի գործողությունների բնույթից և այլն: Այսպես, սեպածև մարտավարության ամենագլխավոր թերությունը, որը մինչև վերջ հաղթահարել այդպես էլ երբեք չհաջողվեց, դա մարտավարական մանևր իրականացնելու հնարավորության լիակատար բացակայությունն էր: Իրոք, մեկ անգամ ընդունված դասավորությունը, հատկապես այն բանից հետո, երբ այն մարտի մեջ էր մտնում, փոխելն այլևս գործնականում անհնար էր: Ավելին, մի կողմից հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ բանակի ղեկավար կազմը գտնվում էր սեպի հարվածի ամենասուր ծայրում, այսինքն՝ թեժ մերձամարտի մեջ, իսկ մյուս կողմից էլ՝ նման դասավորության պայմաններում պահեստազորային ուժերի բացակայությունը՝ այս դասավորության դեպքում այն կիրառող կողմը լիովին անպաշտպան էր մնում հակառակորդի ցանկացած անակնկալ գործողությունից, այդ թվում նաև թևային և, հատկապես, թիկունքային հարվածներից: Արդյունքում՝ սեպածև դասավորությունը, որպես կանոն, կիրառվում էր ուժերի սահմանափակության պայմաններում պարզունակ մարտավարական միջոցների տիրապետողը՝ հատկապես հիշատակված դասավորության դեմ պայքարի միջոցներին խորթ հակառակորդի դեմ:

Իր հերթին այս մարտավարությանը լավ ծանոթ հակառակորդը իր դեմ այն կիրառելիս ձգտում էր ամենից առաջ դուրս գալ սեպի սուր հարվածի տակից՝ կենտրոնում երկու մասի կիսելով սեփական մարտակարգը ընդհուպ մինչև 90 աստիճան թեքության տակ, որին հաջորդում էի թևային հարվածները սեպի թևերին, որոնք, ինչպես արդեն ասվեց, սեպի ավանդական թույլ մասերն էին (օրինակ՝ 554 թ-ի աշնան Կասուլինի ճակատամարտ (= Տանետիումի ճակատամարտ) (= Վոլտուրնի ճակատամարտ) (= Կապուլայի ճակատամարտ))։ Մեկ այլ հնարք էր սեփական ուժերի տեղաբաշխումը կտրտված տեղանքում (1242 թ-ի ապրիլի 5-ի «Սառցաշարդ» անունով հայտնի Չուդ լճի ճակատամարտ) կամ արհեստական ամրություններով պատված վայրերում։ Ոչ վատ հնարք էր նաև, սեպի հարվածի ծայրում փոքրաքանակ և շարժունակ ուժեր թողնելով, թևային, իսկ իդեալում էլ թիկունքային հարված հասցնելը (1165 թ-ի Նոյեմբերի Տարսոնի ճակատամարտ)։ Այս առումով պատահական չէ, որ դասավորությունը իր մաքուր կամ պարզունակ տեսքով արագորեն դուրս եկավ Զայկական բանակի զինանոցից, չնայած այն բանին, որ դրա առաջին ամրագրված կիրառողը եղել են հենց հայերը, սակայն բավականին երկար պահպանվեց հենց Նույն գերմանական ցեղերի մոտ, որոնք էլ հենց բարձրացրին այն Նոր՝ հեծելազորային մակարդակի։ Եվրասիայի պատմության մեջ մարտավարության հաջող կիրառված օրինակներից է ամենից առաջ մ.թ.ա. 2492 թ-ի օգոստոսի 11-ի Զայոց Ձորի ճակատամարտը։

7.1.1.6. Մարտ ճակատի միայն մի մասում։ Զիմնական մանևրի բավականին հազվադեպ հանդիպող օրինակ է, երբ կապված ունեցած հրամանների Նույնատիպությունից կամ, ելնելով այլ հանգամանքներից, թևերից մեկում կամ կենտրոնում մարտ տեղի չի ունենում, այն դեպքում, երբ ճակատի մյուս հատվածներում մարտը եռում է։ Սովորաբար իրենից ներկայացնում է համեմատականորեն կարճատև մի դրություն, թեև, երբեմն, հանդիպում են նաև դեպքեր, երբ ընդհուպ մինչև ճակատամարտի վերջը ճակատի որևէ հատված մարտի մեջ չի մտնում և հետագայում, կախված ընդհանուր զարգացումներից, լքում է մարտադաշտը կամ միանում է հաջողությունը զարգացնելուն ուղղված գործողություններին։

7.1.1.7. Զիմնական մանևր։ Զիմնական մանևրն իրենից ներկայացնում է ռազմական միջոցառումների այն ամբողջությունը, որը, կազմելով ճակատամարտի հիմնական բովանդակությունը, պայմանավորում է ճակատամարտում հաջողությունը կամ անհաջողությունը։ Վերջինիս հիմնական տեսակներն են.

7.1.1.7.1. Զակառակորդի փախուստի մատնում ողջ ճակատով։ Սա, կարելի է ասել, ցանկացած ճակատամարտի իդեալական արդյունքն է, երբեմն Նույնիսկ ավելի առաջնային, քան հակառակորդի ռազմիկների ֆիզիկական ոչնչացումը կամ գերեվարումը։ Իր մաքուր տեսքով, սակայն, վերջինս քիչ է հանդիպում՝ որպես կանոն հանդիսանալով հետևանք հիմնական մանևրի այլ տեսակների կիրառման։ Այսինքն, բավականին քիչ են դեպքերը, երբ միանգամից և ողջ ճակատով, առանց հիմնական մանևրի այլ տեսակների կիրառման, հասցվում է հարված ու դրա արդյունքում հակառակորդը դիմում է փախուստի ողջ ճակատով։ Իր հերթին, նման օրինակները հիմնականում կապված են ուժերի անհավասարության, հակառակորդի ֆիզիկական և (կամ) հոգեկան հյուժվածության և (կամ) դեգրադացման, դավաճանական կամ դիվերսիոն գործողությունների հետ։

7.1.1.7.2. Զակառակորդի շարքերի ճեղքում ճակատի մի մասում։ Սա հիմնական մանևրի ամենատարածված տեսակներից մեկն է, երբ կողմերից մեկը, մինիմալ անհրաժեշտ ուժեր թողնելով ճակատի այլ հատվածներով, հիմնական և, որպես կանոն, արդեն գերակշիռ ուժերով՝ հարված է հասցնում ճակատի մի հատվածում, սովորաբար թևերից մեկում, ավելի հազվադեպ՝ կենտրոնում, որին հաջորդում է հիմնական մանևրի մյուս տեսակների կիրառությունը։ Խնդիրը կայանում է նրանում, որ ուղիղ ճակատամարտի սովորաբար դիմում են ուժերի չնչին կամ ոչ էական տարբերության դեպքում, իսկ այդ պարագայում դժվար է առավելության հասնել ճակատի ողջ հատվածում, սակայն փոխարենը, ի հաշիվ մարտավարական գրագիտության կամ լավ կառավարման, միանգամայն իրական է հակառակորդի ճակատի որևէ թույլ հատվածում սեփական ուժերի գերակշռություն ստեղծել և հասնել հաջողության։ Իր հերթին, ճակատի մի հատվածում հակառակորդին փախուստի մատնելու դեպքում խախտվում է վերջինիս ճակատի ողջ կայունությունը, մնացած ուժերի համար առաջանում են թևանցման կամ Նույնիսկ թիկունքային հարված ստանալու վտանգ, տարածվում է խուճապ ու բարոյալքում, միանգամից լուրջ խնդիրներ են առաջանում մարտի հետագա ղեկավարման հարցում և այլն։ Արդյունքում, ինչպես ցույց է տալիս ռազմական փորձի վերլուծությունը, հակառակորդի շարքերի ճեղքումը

ճակատի մի հատվածում, չնայած որոշ բացառությունների, այնուհանդերձ հանդիսանում է հաղթանակի կարևորագույն գրավականներից մեկը:

7.1.1.7.3. Կողային հարված: Կողային հարվածը ևս հանդիսանում է հիմնական մանևրի առաջնային տեսակներից և հաղթանակի կարևորագույն գրավականներից մեկը: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ ուղիղ ճակատամարտում բանակները միմյանց դեմ տեղակայված են լինում, որպես կանոն, դեմ դիմաց վիճակում, այսինքն՝ նրանք հիմնականում պատրաստված են լինում դիմային և, միայն ավելի քիչ չափով՝ կողային պայթարի: Ավելին, եթե ուղիղ ճակատամարտի պատրաստվող բանակը դիտարկենք որպես մի մեծ ուղղանկյուն, ապա նույնիսկ երկրաչափական կանոնների կիրառումն իսկ պարզ է դարձնում, որ նման բառանկյունը ավելի խոցելի է հենց թևերից, քան՝ ճակատից: Օրինակ, եթե, պայմանականորեն ասած, առկա են 3 շարքով շարված 300 ռազմիկներ ամեն մի շարքում 100 հոգու կազմով, ապա իր նման մի բանակի կողմից ճակատային հարված ստանալու պարագայում այլ հավասար պայմանների առկայության դեպքում ոչ մի կողմը առավելություն չի ունենա, քանի որ կստեղծվի ուժերի հավասարության վիճակ: Սրան հակառակ, սակայն, եթե երկրորդ բանակը առաջին բանակին հարվածի, մոտենալով վերջինիս օրինակ, ասենք ձախ կողմից և 90 աստիճան անկյան տակ, ապա իր 100 ռազմիկներից կազմված ողջ ճակատի կենտրոնական հատվածով հարվածի տակ կառնի հակառակորդի թևի առաջին երեք ծայր ռազմիկներին, իսկ մնացած ուժերով էլ «կգրկի» հակառակորդին ճակատից և, հատկապես, թիկունքից: Ռազմական փորձի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նման պարագայում հարված ստացող կողմը, հաշվի առնելով ուժերի անհավասարության արհեստականորեն ստեղծված դրությունը, երբ հարված ստացող կողմի ուժերի մեծագույն մասը մնում է ընդհարումից դուրս, միանգամից հայտնվում է խիստ աննպաստ իրավիճակում, սկսում է ծանր կորուստներ կրել, նրա մոտ, կապված կառավարման հետ, առաջանում են լուրջ խնդիրներ, տարածվում են խուճապային տրամադրություններ և այլն: Հարցը բարդանում է զուգընթաց բանակի անդյուրաշարժության աստիճանի՝ ինչքան անդյուրաշարժ է բանակը և ոչ ճկուն, այնքան կողային հարվածը վերջինիս համար կործանարար է: Միաժամանակ նշենք, որ խնդիրը հատկապես կարևոր տեսք է ստանում մեծաքանակ բանակների պարագայում (10.000 և ավելի), երբ բանակի կառավարման հարցը, զուգընթաց թվի մեծացմանը ավելի է բարդանում: Տարբերակվում են կողային հարվածի հետևյալ հիմնական տեսակները.

7.1.1.7.3.1. Կողային հարված սեփական ուժերով: Սա կողային հարվածի ամենատարածված տեսակներից մեկն է, երբ հարվածը հասցվում է սեփական բանակի ուժերի մի մասով (հազվադեպ՝ ողջ բանակով), ընդ որում դրանք կարող են կողային հարվածային դիրքի դուրս բերվել ինչպես ճակատամարտի ընթացքում, կապված մարտադաշտում իրականացվող փոփոխությունների հետ, այնպես էլ ճակատամարտից առաջ՝ տեղակայված լինելով դարանում կամ հիմնական ուժերից առանձին: Վերջին պարագայում քիչ չեն դեպքերը, երբ կողային հարված հասցնող կողմը իրականացնում է դիտավորյալ նահանջ՝ հակառակորդին կողային հարված հասցնող ուժերի հարվածի գոտի քաշելու նպատակով: Կողային հարված հասցնելը, սակայն, ունի նաև իր կիրառման վտանգը, քանզի, շեղելով ուժերը կողային անցումի համար, հարված հասցնողը, որպես կանոն, թուլացնում է ուղիղ ճակատում հակառակորդին անմիջականորեն դիմակայող ուժերին: Այս պարագայում քիչ չեն դեպքերը, երբ կողային հարվածի սպասողը հասցնում է փախուստի մատնել ճակատում գործող հակառակորդի ուժերին և հետո արդեն դառնում է կողային հարված հասցնողներին կամ հակառակը՝ փախուստի մատնել կողային հարված հասցնողներին ու հետո արդեն հաշիվ տեսնել թուլացած ճակատային ուժերի հետ:

7.1.1.7.3.2. Կողային հարված հակառակորդի դավաճանած ուժերով: Հանդիսանում է կողային հարվածի ոչ օրգանական տեսակներից մեկը, երբ հարվածը հասցվում է ճակատամարտի ընթացքում հարվածող կողմի կողմն անցած ուժերի միջոցով: Այլ բացասական գործոններից բացի, որոնք բնորոշ են կողային հարվածին, այս պարագայում հարված ստացողի վիճակը բարդանում է նաև այն բանով, որ լիակատար կերպով սկսում է գործել «անակնկալի ազդեցություն»-ը, դավաճանած ուժերը, ըստ էության, կազմալուծում են ճակատի զգալի մի հատված և կողային հարվածի վտանգ ստեղծում հարևան հատվածի համար, խուճապն ու բարոյալքումը առավել արագ են տարածվում, ուժերի անհավասարության վիճակը ավելի սուր տեսք է ընդունում և այլն: Փորձը ցույց է տալիս, որ նման պարագայում հարված ստացող կողմը գործնականում միշտ պարտություն է կրում, իսկ իրավիճակը փրկելու դեպքերը անչափ հազվադեպ են, ընդ որում հաճախ կապված լինելով մինչև մարտի սկիզբը նման

հնարավորությունը նախատեսելու հետ կապված համապատասխան միջոցների ձեռնարկմամբ (հնարավոր դավաճան ուժերի ուղղությամբ լրացուցիչ ուժերի տեղակայում, նման զարգացմանը սեփական բանակի ռազմիկների նախապատրաստում և այլն):

7.1.1.7.3.3. **Կողային հարված երրորդ ուժի ուժերով:** Հանդիսանում է կողային հարվածի ոչ օրգանական տեսակներից ևս մեկը, երբ հարվածը հասցվում է մարտադաշտին մոտեցող երրորդ ուժի կողմից: Ռազմական փորձի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նման հարվածը, հատկապես հասցված մարտի կրիտիկական փուլերում կամ այն ժամանակ, երբ կողմերի ուժերը հյուժված են, որպես կանոն ավարտվում է հարված ստացողի ծանր պարտությամբ, ընդ որում նման պարագայում երրորդ ուժի ղեկավարը, որպեսզի ապահովի առավելագույն արդյունք, իր ուժերը մարտադաշտ է մտցնում ոչ թե իր դաշնակցի հարվածի ուղղությամբ, այլ՝ կողային, երբեմն նույնիսկ հակառակորդի թիկունքային հարվածի ուղղությամբ: Քիչ չեն դեպքերը, երբ հակառակորդ բանակներից մեկը, սպասելով երրորդ ուժի ժամանմանը, դիտավորյալ ձգձգում է ճակատամարտի սկիզբը կամ բուն ճակատամարտը, իսկ վերջինիս անխուսափելիության դեպքում էլ ձգտում է գոնե այնպիսի դիրքով մարտ տալ, որ առավելագույն բարենպաստ հնարավորություն ստեղծի երրորդ ուժին հասցնել թևային, իսկ ավելի ցանկալի է՝ թիկունքային հարված: Դրան հակառակ, եթե կողմերից մեկը գիտի երրորդ ուժի կողմից իրեն սպասվող հնարավոր հարվածի հնարավորության մասին, ապա ձգտում է կամ խուսափել մարտից ընդհանրապես, կամ, ընդհակառակը, ավարտել այն մինչև երրորդ ուժի տեղ հասնել և կամ, վերջին տարբերակ, գոնե երրորդ ուժի առաջխաղացման ուղղությամբ լրացուցիչ ուժեր տեղադրել ու կասեցնել վերջինիս առաջխաղացումը մինչև անմիջական հակառակորդին պարտության մատնելը և երրորդ ուժի դեմ հիմնական ուժերը շարժելը:

7.1.1.8. **Թևանցում:** Թևանցումը, հանդիսանալով կողային հարվածի տեղայնական կիրառումներից մեկը, տարբերվում է վերջինիցս նրանով, որ, որպես կանոն, հաջորդում է հակառակորդի ճակատի ճեղքմանը: Այսինքն, եթե կողային հարվածի պարագայում, կոպիտ ասած, հարված հասցնող կողմը հասնում է հակառակորդի թևային սահմանագծին, շրջանցում է այն և նոր միայն հարվածում է, ապա թևանցման դեպքում դա արվում է հակառակորդի ճակատի հատվածներից մեկը ճեղքելու արդյունքում նրա ճակատային այլ հատվածի համեմատ թևային դիրք դուրս գալու շնորհիվ: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ, ինչպես բանակը ինքը հիմնականում պատրաստված են լինում դիմային և, միայն ավելի քիչ չափով՝ կողային պայթարի, ապա այդ օրինաչափությունը գործում է նաև նրա բաղկացուցիչ տարրերի՝ կենտրոնի ու թևերի, համար: Այս պարագայում ևս գործում են կողային հարվածին բնորոշ օրինաչափությունները, թեև քննարկվող դեպքում հարված ստացող կողմի դիմադրական հնարավորություններն ավելի մեծ են լինում, իսկ խուճապն ու այլ բացասական գործոնները՝ համեմատականորեն ավելի քիչ:

7.1.1.9. **Թիկունքային հարված:** Թիկունքային հարվածն իրենից, ըստ էության, ներկայացնում է կողային հարվածի և թևանցման ծայրահեղության աստիճանի զարգացած ու ինքնուրույն տեսակի վերածված տարատեսակը, երբ հարված ստացողի համար բոլոր բացասական գործոններն ավելի են սրվում, իսկ դրականները՝ փոքրանում: Իր մաքուր տեսքով, սակայն, ուղիղ ճակատամարտում թիկունքային հարված հասցնելու օրինակները չնչին են, քանի որ իրոք դժվար է ստեղծել մի իրավիճակ, երբ ուղիղ ճակատամարտում հնարավոր կլինի հակառակորդի թիկունք խոշոր ուժեր անցկացնել: Մյուս կողմից էլ, սակայն, հակառակորդի դավաճանած ուժերով կամ երրորդ ուժի ուժերով հասցված թիկունքային հարվածի օրինակները բավականին շատ են:

7.1.2. **Ուղիղ ճակատամարտ ամրաշինական միջոցների կիրառմամբ:** Ամրաշինական միջոցների կիրառմամբ ուղիղ ճակատամարտը ևս հանդիպում է բավականին հաճախ՝ հատկապես կապված այն բանի հետ, որ կողմերից մեկի ռազմական դոկտրինում գերակշռում է վարքագծի պաշտպանական (օրինակ՝ հռոմեական ռազմական մեքենա), իսկ մյուսի մոտ՝ հարձակողական մոդելը (օրինակ՝ պարթևական ռազմական մեքենա): Այսպիսով, «միակողմանի հարձակում ողջ ճակատով» մարտաձևի կիրառման պարագայում, ի սկզբանե ի վրա վերցնելով պաշտպանվողի դերը, այս մարտավարության կիրառողը ձգտում է սեփական դիրքերն ամրացնել արհեստական պաշտպանական միջոցներով, որոնց կիրառումն ուղղված է հակառակորդի հարվածի թափը կոտրելուն, վերջինիս հնարավորինս շատ կորուստներ պատճառելուն, նրա հարվածը հետ մղելուն և հաջող հակահարվածով վերջնական հաղթանակի հասնելուն: Տարբերակվում են ուղիղ ճակատամարտում կիրառվող հետևյալ ամրաշինական միջոցները.

7.1.2.1. Տրիբուններ: Տրիբուն իրենից ներկայացնում է իրար ամրացված բառագագաթ սուր մեխերի կամ ցցերի ամբողջություն, որը, լինելով չափով բավականին փոքր, առավելագույնը բռնկեցի չափ, սակայն կիրառվելով մեծ քանակությամբ, լցնում էին հակառակորդի հեծելազորի, իսկ, երբեմն, նույնիսկ հետևազորի հնարավոր հարձակման ուղղության վրա՝ նպատակ ունենալով կենդանիների կամ մարդկանց ոտնաթաթերը վնասելու միջոցով կասեցնել նրանց հարձակումը կամ գոնե շփոթի մատնել վերջիններին: Տրիբունը կազմվում էր «Էյֆեյան աշտարակի սկզբունքով», այն կերպ, որ, ինչ դիրքով էլ, որ այն գետնին թափվի, ցանկացած դեպքում, երեք ոտիկներով հենվելով գետնին, չորրորդ ոտիկը ցցված լինի դեպի վեր և վնասի մարդու կամ կենդանու ոտնաթաթը: Տրիբունների ճիշտ կիրառությունը բավականին գործունե միջոց էր նույնիսկ պատրաստված հեծելազորի հարձակումը հետ մղելիս: Տրիբունների կիրառությունը փաստարկված է, մասնավորապես, 331 թ-ի հոկտեմբերի 1-ի Գավգամելայի, 217 ապրիլի 9-ից 11-ը ընթացած Մծբինի, 1082 մայիսի սկզբի Յանինայի ճակատամարտերում և այլն:

7.1.2.2. Ցցեր: Դեպի հակառակորդն ուղղված հողի մեջ խրված տարբեր տեսակի և չափերի ցցերը կիրառում էին հարձակվող հակառակորդին հնարավորինս կասեցնելու կամ նրան կորուստներ պատճառելու նպատակով: Ցցերի կիրառությունն ուներ ամենատարբեր տարբերակները, ընդ որում, երբեմն, կիրառում էին նաև տախտակների վրա ցցված մեծ մեխեր, որոնք դնում էին գետնին, իսկ երբեմն էլ ցցերի միջև քաշում էին թելեր՝ ստեղծելով իր ժամանակի փշալարի նման մի բան: Հայտնի են բազում դեպքեր, երբ ցցերի ճիշտ կիրառությունը էապես թուլացրել է նույնիսկ պատրաստված հեծելազորի հարձակումը կամ, խուճապի մատնելով, հետ շարտել նույնիսկ փղերին:

7.1.2.3. Սայլեր: Սայլերը հանդիսանում են երթի մեջ գտնվող մինչևարժիչային դարաշրջանի ցանկացած բանակի գործնականում անբաժանելի մասը՝ կազմելով գումակի տրանսպորտային միջոցների հիմքը: Միաժամանակ, սակայն, դեռևս հնուց ի վեր զորավարները նկատել էին, որ, կիրառվելով որոշակի դասավորությամբ, սայլերն ի վիճակի են առիթի դեպքում արագ կազմվող պաշտպանական լուրջ միջոց հանդիսանալ, որը հնարավորություն էր տալիս սայլերից կազմվող յուրօրինակ այդ պարսպի հետևում հույս ունենալ բավականին հաջող պաշտպանական մարտ վարել: Սայլերի, իսկ ավելի ճիշտ դրանց ավելի մեծ տեսակների՝ ֆուրգոնների, կիրառությունը տարածված էր հատկապես քոչվոր քաղաքակրթություններում, երբ քոչվոր հասարակության բջիջ հանդիսացող ընտանիքը, ըստ էության, ապրում և իր գոյությունն էր վարում հիշատակված ֆուրգոններում, իսկ դրանց որոշակի դասավորությունն էլ առիթի դեպքում թույլ էր տալիս կազմակերպել տափաստանային յուրօրինակ մի ամրություն: Սայլերի կիրառությունը հատկապես տարածում գտավ հրազենի կիրառման անցումային դարաշրջանում, երբ դրանք սկսեցին կազմել նույնիսկ ամբողջական առանձին ռազմական համակարգի հիմքը: Այսպես, օսմանյան ռազմական համակարգը, որի հիմքը կազմող կարևոր տարրերից մեկն էր հրազենով զինված ենիչերիական կորպուսը, փոխանակ իր հեծելազորային ուժերով փորձեր մրցել առաջնակարգ հեծելազորային ուժերի տիրապետող Ղարա-Ղոյունլուների կամ Աղ-Ղոյունլուների, ինչպես նաև մամլուքյան ռազմական համակարգի հետ, շեշտը դնում էր սայլերից կազմված պաշտպանական դաշտային ամրությունների կիրառության վրա: Այս պարագայում սայլերը մասնակիորեն թաղվում էին հողում, դրանց անիվները շղթաներով կապվում էին միմյանց, միջանիվային տարածությունը ծածկում էին տախտակներով, սայլերի վրա տեղադրում էին փոքր տրամաչափի հրանոթներ, դրանց հետևում էին թաքնվում հրազենով, երբեմն էլ աղեղներով զինված ռազմիկները, իսկ մյուս շարքում էլ արդեն տեղադրվում էի հրետանային մյուս ուժերը: Ռազմական փորձը ցույց տվեց, որ այս համակարգի կիրառմամբ հրազենի կիրառության մեջ մտնող անցումային դարաշրջանում հեծելազորային ուժեղ համակարգ ունեցող ռազմական մեքենաների դեմ հնարավոր եղավ տանել մի քանի տպավորիչ հաղթանակներ: Այսպես, հիշատակված համակարգի կիրառմամբ օսմանյան ռազմական մեքենան անվիճելի առավելության հասավ տափաստանային հզոր հեծելազոր ունեցող Աղ-Ղոյունլուների (1473 թ-ի օգոստոսի 12-ի Դերջանի ճակատամարտ) ու նրանց ռազմական մեքենայի օրգանական հետևորդ հանդիսացող Սեֆյանների շահության (1514 օգոստոսի 23-ի Չալդրանի ճակատամարտ), ինչպես նաև իրենց կաստայական բացառիկության մեջ ներփակված Մամլուքյան սուլթանության (1516 թ-ի օգոստոսի 24-ի Մարջ-Դաբիկի ճակատամարտ) և Հունգարական եվրոպական ֆեոդալական (1526 թ-ի օգոստոսի 29-ի Մոհաչի ճակատամարտ) ռազմական մեքենաների նկատմամբ: Նույն համակարգի կիրառմամբ նույն այս ժամանակ հզոր հեծելազորային ուժեր ունեցող ռաջպուտների միջով դեպի Հնդկաստանի խորքերը իրենց ճանապարհին էին բացում Մեծ Մողոլները (1526 թվականի ապրիլի 26-ի

Պանիպատի ճակատամարտ), իսկ մայրցամաքի մյուս հատվածում էլ Ղրիմի թաթարներին և Լեհական թագավորության հիանալի հուսարներին հաջող դիմադրություն էին կազմակերպում Չապորոժյան Սեչի կազակները: Եվ, վերջապես, նույն այս գործընթացի արտահայտություն էր նաև 1575 թ-ի հունիսի 28-ի Նագասինոյի ճակատամարտը, երբ հրազենով զինված ճապոնական հետևազորը առավելության հասավ հեծյալ մարտավարության լայն կիրառությունն ապահովող սամուրայների նկատմամբ: Այս առումով հետաքրքիր է, որ դաժան դաս ստացած սամուրայները հեծելազորի դեմ շուտով իրենք հաջող կիրառություն ապահովեցին հրազենով զինված հետևազորին, երբ Կորեայի տարածքում մարտնչելիս 1592 թ-ի հունիսի 8-ի Տխանգիմդեի ճակատամարտում ջախջախեցին հրազենի կիրառման նրբությունների դեռևս գործնականում անծանոթ կորեական հեծելազորին:

7.1.2.4. Խանդակներ: Խանդակներն իրենցից ներկայացնում էին պաշտպանական գծի երկայնքով փորված խորը և լայն փոսեր, որոնք ստեղծվում էին այն հաշվարկով, որ հեծյալ ռազմիկը իր ձիով չկարողանա ցատկել նրա վրայով կամ գոնե առնվազն դժվարանա այդ անել: Նման պարագայում ենթադրվում էր, որ հեծելազորի առաջխաղացումը կկասեցվի, կդանդաղեցվի կամ վերջինս կառաջանա գոնե միայն լուրջ կորուստներ կրելուց հետո: Միաժամանակ պետք է նշել, որ խանդակի փոսից հանված հողի զանգվածը, որպես կանոն, կուտակվում էր պաշտպանվող կողմի կողմում՝ խանդակի եզրին, դրանով իսկ վերջինիս համար ստեղծելով լրացուցիչ բարձրություն, իսկ նրա վրա, ինչպես նաև խանդակի հատակին էլ տեղադրում էին սուր ծայրով ցցեր: Իրերի որոշակի դասավորության պարագայում սա հանդիսանում էր պաշտպանության բավականին գործուն միջոց, որը ձգտում էին հաղթահարել խանդակը լրիվ կամ մասնակի լցնելու, նրա վրայով կամուրջ գցելու, հազվադեպ՝ հեծելազորային և հետևազորային կենտրոնացված հարվածի միջոցով:

7.1.2.5. Գայլափոսեր: Գայլափոսը գործում էր սկզբունքորեն նույն օրինաչափությունների պայմաններում, ինչ խանդակը, ուղղակի, եթե առաջինը երկար էր, որպես կանոն ձգվում էր պաշտպանական գծի ողջ երկայնքով և նրա տեղադրությունը հայտնի էր, ապա գայլափոսը, ընդհակառակը, որպես կանոն փորվում էր գաղտնի, նրա ելքը ծածկվում էր հեշտ կոտրվող նյութով (ճյուղ, ցախ, հարդ և այլն), իսկ հաճախ էլ կեղծ հարձակման և այլ պրովոկացիոն միջոցներով հակառակորդին դրդում էին առաջանալ հենց գայլափոսի ուղղությամբ: Գայլափոսերի հատակում ևս, որպես կանոն, սուր ցցեր էին խրում: Արդյունքում, ի համեմատ խանդակների, գայլափոսերը, կարծես, մասշտաբներով ավելի փոքր, իսկ երբեմն էլ միանգամյա գործածության միջոցներ էին՝ ունենալով ավելի սահմանափակ կիրառություն:

7.1.2.6. Ցցապարիսպներ: Ցցապարիսպը հանդիսանում է դաշտային ամրության ունիվերսալ միջոց, որը հնարավոր է կիրառել մնացած բոլոր միջոցների հետ միասին, իսկ ճամբար կամ ճամբարային համակարգ կառուցելիս էլ այն հանդիսանում է կիրառման հիմնական միջոցը: Ցցապարիսպը կառուցվում էր իրար կիպ հպված վիճակում գետնի մեջ խրված սրածայր գերաններից, այն, որպես կանոն, իրենցից առաջ ունենում էր խանդակ, երբեմն դրվում էր խանդակի մոտ դիզված հողաթմբի վրա, ներսի կողմից ցցապարսպի գագաթը պաշտպանելու նպատակով դրա վրա կանգնելու համար այն ուներ հարթակներ, հրակնատներ, դարպասներ, աշտարակներ և այլն: Ցցապարսպի կիրառման առավելությունը կայանում էր նրանում, որ առիթի դեպքում այն հնարավոր է կառուցել բավականին արագ, իսկ թերությունն էլ բխում էր անտառանյութի բնույթից՝ ցցապարիսպը հեշտ էր այրվում և այն փշրվում էր ուժեղ հարվածներից:

7.1.2.7. Ծամբարներ: Դեռևս Յին Արևելյան ռազմական միտքն էր հասկացել, ինչպես վկայում է Զսենոֆոնը (մ.թ.ա. 554 թ-ի ամռան սկիզբ - ամռան վերջի Խառանի ճակատամարտ), որ որևէ վայրում զգալի ժամանակահատված կանգ առնելու պարագայում անհրաժեշտ է ռազմուժը տեղակայել ճամբարներում, ընդ որում իրոք հիմնավորված կարծում էին, որ սեփական ռազմուժի ճամբարում գտնվելը թույլ է տալիս որոշակի իմաստով տիրել նաև օպերատիվ նախաձեռնությանը՝ թելադրելով «խաղի կանոնները»-ը և մարտի մեջ մտնելով միայն դրա համար հարմար պահին: Հարկ է հատկապես ընդգծել, որ մարտական ճամբարի հանդերձավորվածության աստիճանը պայմանավորված էր ամենից առաջ այն բանով, թե ինչքա՞ն ժամանակ է պատրաստվում ռազմուժը անցկացնել այնտեղ և ի՞նչ կերպ է պատրաստվում հետագայում օգտագործել նույն այդ ճամբարը: Այսպես, ընդհուպ մինչև նոր ժամանակները, շատ ու շատ ռազմական համակարգեր, կապված, իհարկե, առկա միջոցներից և հնարավորությունների հետ, որպես կանոն համառորեն խորհուրդ էին տալիս գիշերակացին

սեփական ռազմուժը տեղակայել գոնե մինիմալ, իսկ ցանկալի էր՝ ավելի շատ, պաշտպանություն ունեցող ռազմական ճամբարներում՝ թեկուզ և այն բանի հաշվի, որ ռազմուժը գիշերակացի կտեղակայվի արևը մայր մտնելուց մի քանի ժամ առաջ ու մինչև մութն ընկնելն ընկած ժամանակը կծախսի սեփական գիշերային պաշտպանությունը հոգալու վրա: Այսպիսով՝ փաստորեն առաջխաղացման արագության հաշվին խորհուրդ էր տրվում հոգալ գիշերակացի ապահովության մասին: Այս առումով շահեկան էր նաև այն հանգամանքը, որ, բանակը կորպուսների բաժանելու և մաս առ մաս առաջ շարժվելու պարագայում առաջապահ կորպուսի կողմից մեկ անգամ կառուցված ճամբարը կարող էր որպես այդպիսին ծառայել հետևից եկող երկրորդ և բոլոր հաջորդ կորպուսների համար: Հիշատակված համակարգը, չնայած և ծնված Արևելքում, իր կատարելությանը հասավ հռոմեական ռազմական մեքենայի կիրառությամբ, երբ գործնականում և ոչ մի պարագայում լեգեոներները չէին տեղավորվում գիշերակացի առնվազն գոնե մինիմում պաշտպանական համակարգերով չհանդերձավորված ճամբարում:

Ընդհանրապես հռոմեական ռազմական մեքենան տարբերակում էր ճամբարների կառուցման երկու հիմնական տեսակներ՝ ժամանակավոր և մշտական: Առաջին տեսակի մասին վերևում որոշակիորեն խոսվեց և այն կիրառվում էր մարտարշավի ժամանակ: Ինչ վերաբերում է մշտական ռազմական ճամբարին, ապա վերջինս իրենից, ըստ էության, ներկայացնում է իսկական փայտյա մի ամրություն, որն ուներ զգալի ռազմական ուժերին երկար ժամանակ սպասարկելու, ինչպես նաև պաշտպանական շատ լուրջ հնարավորություններ: Մշտական այս ճամբարները, որոնց մնացորդները մինչ այժմ էլ հայտնաբերվում են Հռոմեական նախկին կայսրության երբեմնի ողջ սահմաններում իրականացվող հնագիտական պեղումների արդյունքներում, որպես կանոն տեղակայված էին մարտավարական լավ դիրքերում և ռազմավարական կարևոր հանգույցների հատման կետերում, ընդ որում դրանք հետագայում հաճախ վերածվում էին իսկական ամրոցների: Հռոմեական ռազմական դոկտրինան ասում էր, որ ճամբարները կառուցելը ամենից առաջ հենց լեգեոներների գործն էր, քանի որ, պարզ է, մարտական պայմաններում հաճախ հնարավոր չէր լինում ձեռքի տակ գործուն աշխատուժ ունենալ: Միաժամանակ, սակայն, առիթի դեպքում բնականաբար աչքաթող չէր արվում նաև գործին այլ ուժերին ներգրավելու հնարավորությունը՝ ի դեմս տեղական բնակչության, ստրուկների և այլն: Վիճակը հակառակ տեսքն ուներ ոչ հռոմեական ռազմական համակարգերում, որտեղ ճամբար կառուցելու ծանր աշխատանքը, որպես կանոն, դրվում էր հենց օժանդակ ուժերի վրա:

Ճամբարում տեղակայված հակառակորդի հետ պայքարի միջոցները, ընդհանուր առմամբ սկզբունքորեն նույննաում էին ամրությունում տեղակայված կայազորի դեմ պայքարի միջոցների հետ՝ միայն այն էական առանձնահատկությամբ, որ, եթե ամրոցի կայազորը, որպես կանոն, քանակապես էականորեն գիշում է հակառակորդին և խոսք իսկ գնալ չի կարող գոնե քիչ թե շատ երկարատև ու հատկապես ուղիղ ճակատամարտի մասին, ապա ճամբարի պարագայում ուժերը, ընդհանուր առմամբ հավասար էին և ճամբարում տեղակայված կողմը տիրապետում է զգալի առավելությունների: Այս առումով, բնական է, որ, երբ կար մարտական գործողությունների ձգձգման հնարավորություն, իսկ ճամբարում պատասպարված բանակի նկատմամբ արագ առավելություն հասնելու հնարավորությունն էլ բացառվում էր, իր ճամբարը կառուցել ձգտում էր նաև մյուս կողմը: Արդյունքում՝ հաճախ սկիզբ էին առնում իսկական «ճամբարային պատերազմներ», երբ առաջնային նշանակություն էին ձեռք բերում ընդհանուր քաղաքական հարցերը, ուժերի ռազմաքաղաքական դասավորության փոփոխությունները, ռազմիկների բարոյահոգեբանական կայունությունը, ռազմական ապահովման ու պարենավորման հարցերը և այլն:

7.1.2.8. Ճամբարային համակարգ: Ճամբարային համակարգն իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր մի քանի ճամբարների ամբողջություն, որոնք, փոխկապակցված լինելով մարտավարական միևնույն համակարգում, համագործակցում էին ռազմական միևնույն խնդիրների լուծման համար: Իր մաքուր տեսքով ճամբարային համակարգը հանդիպում է միայն հռոմեական ռազմական մեքենայում, այն էլ որոշ բացառիկ դեպքերում և կապված մի շարք հանգամանքների առկայության պատճառով միևնույն ճամբարում տեղակայվելու անհնարինությամբ: Մասնավորապես, մ.թ.ա. I դարում Հռոմեական հանրապետության տարածքում մղվող քաղաքացիական պատերազմի պայմաններում որոշ դրվագներում զորավարները ուղղակի չէին համարձակվում, նույնիսկ լինելով էլ նույն քաղաքական ուժի կողմնակիցներ, ուժերը տեղակայել միևնույն ճամբարում: Իր դերն էր խաղում նաև ճամբարների

փոքրությունը: Ճամբարային համակարգի երկկողմանի կիրառման դասական օրինակներից ամենաակնառուն մ.թ.ա. 42 թ-ի հոկտեմբերի 3-ից 23-ն ընթացած Ֆիլիպպեի ճակատամարտն է:

7.1.3. Ուղիղ ճակատամարտ կտրտված տեղանքում: Կտրտված տեղանքում տրվող ճակատամարտը, մեծ հաշվով կրելով ուղիղ ճակատամարտի շատ տարրեր, այնուհանդերձ ունի իր առանձնահատկությունները: Կտրտված տեղանքում ճակատամարտի հիմնական տեսակներն են.

7.1.3.1. Ուղիղ ճակատամարտ սարալանջում: Սարալանջում տրվող ուղիղ ճակատամարտը, որպես կանոն, առանձնանում է այն բանով, որ կողմերից մեկը՝ սովորաբար ավելի թույլ կողմը, տեղակայված է լինում դաշտի վրա գերիշխող սարալանջում, իսկ մյուս՝ սովորաբար ուժեղ կողմը, տեղակայված է ներքևում՝ ավելի հարթ տարածքում: Ճակատամարտի այս տեսակին թույլ կողմը դիմում էր այն պարագայում, երբ էականորեն զիջում էր հակառակորդին ոչ միայն ընդհանուր թվաքանակով, այլև հեծելազորի ցուցանիշով: Այս պարագայում որպես վերջնական արդյունք ենթադրվում էր, որ ուժեղ կողմը կամ ստիպված կլինի անգործության մատնվել, կամ էլ, հարձակվելով սարալանջն ի վեր, մի կողմից կկորցնի հարվածի ուժը, հեծելազորը կկորցնի իր առավելության դասական գծերը, իսկ մարտիկներն էլ կհոգնեն, մյուս կողմից էլ պաշտպանվող կողմը, գտնվելով վերևում և նախապես ամրացված դիրքերում, կկարողանա առավել լավ պայմաններում հետ մղել հարվածը: Սարալանջում ամրացած և, հատկապես, անփորձ հակառակորդի դեմ կիրառվող ամենահայտնի ռազմական հնարքը «հարձակում-կեղծ փախուստ» տարբերակի կիրառմամբ վերջինիս իր ամրացած դիրքերից բաց դաշտ քաշելու միջոցի կիրառումն էր, որի դասական կիրառության առաջին ամրագրված օրինակը մ.թ.ա. 554 թ-ի հունիսի հաղկոթի ճակատամարտն է: Հիշատակված հնարքի կիրառման ամենահայտնի օրինակն իր հերթին 1066 թ-ի հոկտեմբերի 14-ի Հաստինգսի ճակատամարտն է:

7.1.3.2. Ուղիղ ճակատամարտ լեռներում: Լեռներում տրվող ուղիղ ճակատամարտը, լինելով բավականին հազվադեպ հանդիպող, ունի իր առանձնահատկությունները, որոնք ամենից առաջ կապված են տեղանքի լեռնային բնույթի հետ: Մասնավորապես, լեռներում սահմանափակվում է հեծելազորի, մարտակառքերի և մարտական փղերի հաջող ու մասսայական կիրառման հնարավորությունը, մեծանում են անհատ ռազմիկի ու փոքր ստորաբաժանումների մարտական դերերը, ինչպես նաև զգալի է դառնում կանոնավոր ճակատամարտը անկանոնի վերածվելու հավանականությունը: Լեռնային պայմաններում տրվող ուղիղ ճակատամարտերում հակառակորդները հաճախ տեղակայված են լինում միմյանցից տարբեր հարթությունների վրա, երբեմն նրանք բաժանված են փոստրակներով, ձորակներով և նույնիսկ ձորերով, իսկ ճակատամարտն էլ կարող է արագորեն վերածվել առանձին ջոկատների միջև ընթացող ավելի փոքր մարտերի:

7.1.3.3. Ուղիղ ճակատամարտ անտառում: Անտառում մղվող ուղիղ ճակատամարտը, լինելով բավականին հազվադեպ հանդիպող, ունի իր առանձնահատկությունները, որոնք ամենից առաջ կապված են սահմանափակ տեսանելիության հետ: Այս պարագայում զգալիորեն սահմանափակվում է հեծելազորի, մարտակառքերի և մարտական փղերի հաջող ու մասսայական կիրառման հնարավորությունը, մեծանում է հետևազորի դերը, յուրօրինակ տեսք է ստանում նաև հեռամարտը, որը սկսում է մղվել համեմատականորեն ավելի փոքր տարածության վրա, երբ մեծ է դիրքային առավելության դերը:

7.1.4. Ուղիղ ճակատամարտ թաց տեղանքում: Թաց տեղանքում մղվող ուղիղ ճակատամարտի հիմնական առանձնահատկությունը տարածքում ջրի զգալի քանակության և ընդհանուր տեղային լանդշաֆտում վերջինս դոմինանտ բնույթն է, որը սկսում է թելադրել կամ իրենով պայմանավորել ռազմական գործողությունների պատկերը: Թաց տեղանքում մղվող ճակատամարտի հիմնական տարրերն են.

7.1.4.1. Ռազմական գործողություններ գետահովտում: Գետահովտում մղվող մարտական գործողությունների հիմնական առանձնահատկությունը գետն է, որը ինքնին էականորեն ազդում է ռազմական գործողությունների պատկերի վրա, ընդ որում գետը կարող է հանդես գալ ամենատարբեր դերերում՝ որպես բնական խոչընդոտ, ջրի պաշարի աղբյուր, տրանսպորտային միջոց, պաշտպանական բնագիծ և այլն: Արդյունքում՝ գետահովտում մղվող մարտական գործողությունները ստանում են կոնկրետ առանձնահատկություններ, որոնց առկայությունն էլ հենց ստիպում է մեզ դրանց վրա հատուկ ուշադրություն դարձնել: Գետահովտում մղվող

մարտերի կամ ռազմական բնույթի գործողությունների հիմնական առանձնահատուկ բաղկացուցիչ տարրերից է.

7.1.4.1.1.1. Գետանցում: Գետանցումը գետահովտում մարտական գործողություններ վարելու կարևոր բաղադրատարրերից է և իրենից, ըստ էության, ներկայացնում է ռազմական միջոցառումների մի ամբողջություն, որն ուղղված է մարտական գործողություններ վարելու համար նախատեսված ուժերն ու միջոցները գետի մեկ ափից մյուսն անցկացնելուն: Մեր տարածաշրջանում կիսախաղաղ պայմաններում իրականացված գետանցման ամրագրված կիրառման առաջին օրինակներից մեկը մ.թ.ա. 1456 թ-ի Կարթեմիշի ճակատամարտն է: Կարելի է առանձնացնել գետանցումի հետևյալ տեսակները.

7.1.4.1.1.1.1. Գետանցում մարտական պայմաններում: Մարտական պայմաններում իրականացվող գետանցումը գետանցման ամենադժվար տեսակներից մեկն է, որը իրենից, ըստ էության, փաստորեն ներկայացնում է կանոնավոր ճակատամարտի պայմաններում ողջ ճակատով կամ դրա մի մասով իրականացված միակողմանի հարձակում, երբ հակառակորդը, որպես պաշտպանական բնագիծ ունի նաև գետը: Երևույթը հիմնականում հանդիպում է երկու տարբերակներով.

7.1.4.1.1.1.1.1. Մարտական պայմաններում գետանցում ծանծաղուտով: Հնարքը կիրառվում է, որպես կանոն, միայն այն գետերի կապակցությամբ կամ գետերի միայն այն հատվածներն անցնելիս, որտեղ ջրի բարձրությունը չի գերազանցում կես մարդաբոյը: Արդյունքում՝ փաստորեն, կարծես թե, փորձ է արվում, ուշադրություն չդարձնելով ջրային խոչընդոտի վրա, ուղղակի սովորական ցամաքային գրոհի իրականացնել: Այս պարագայում արդյունավետ է հատկապես հեծելագորային գրոհը, քանզի ջրային խոչընդոտի հաղթահարումը, կապված իր չափսերի և ֆիզիկական հնարավորությունների հետ, ձիու համար իրականացնելն առավել հեշտ է:

7.1.4.1.1.1.1.2. Մարտական պայմաններում գետանցում լողի միջոցներով: Հնարքը կիրառվում է, որպես կանոն, միայն այն գետերի կապակցությամբ կամ գետերի միայն այն հատվածներն անցնելիս, որտեղ ջրի բարձրությունը գերազանցում է կես մարդաբոյը: Այս պարագայում կիրառության մեջ են դրվում նավեր, նավակներ, լաստեր, իսկ, երբեմն, նաև լողի այլ միջոցներ, որոնց կիրառմամբ փորձ է արվում հասնել հակառակորդի ափում գտնվող ավելի ծանծաղ հատվածին և հետագայում իրականացնել սովորական ցամաքային գրոհ: Այս պարագայում հեծելագորային գրոհը կարող է հանդես գալ միայն որպես հարակից միջոց, երբ ձիերի վրա տեղակայված հեծյալները, օգտագործելով ձիու լողալու հատկությունը, ուղեկցում են լողալու այլ միջոցներով առաջացող ուժերին:

7.1.4.1.1.1.2. Գետանցում կիսամարտական պայմաններում: Գետանցման այս օրինակը նախորդից տարբերվում է մարտական գործողությունների ինտենսիվության էականորեն ավելի ցածր մակարդակով, երբ գետանցման հարակից տարածքում առկա են հակառակորդի ուժեր, սակայն անմիջականորեն գետանցման վայրում դրանք բացակայում են: Գետանցման այս տեսակի կազմակերպման ձև կարող է հանդիսանալ նավակամուրջը, որի մասին ավելի մանրամասն կիսովի ներքևում: Նման պայմաններում գետանցում իրականացնելիս օգտագործում էին նաև սովորական կամուրջը, թեև հասկանալի է, որ այդ դեպքում գետի լայնությունը պետք է այնքան էլ մեծ չլիներ: Կիսամարտական պայմաններում իրականացված գետանցման ամրագրված կիրառման առաջին օրինակներից մեկը իր մաքուր տեսքով հանդիպում է մ.թ.ա. 1111 թ-ի Մանազկերտի ճակատամարտում, երբ Ասորեստանի թագավորության բանակը, ձեռքի տակ եղած ծառերից պատրաստելով գերաններ, անցավ Եփրատը վերջինիս վերին հոսանքում: Կիսամարտական պայմաններում գետանցում իրականացնելիս առավել հաճախ կիրառում են նաև նավակներ կամ նույնիսկ լաստեր, որոնց վրա տեղակայված էլ հենց ռազմիկներն և մարտական միջոցներն անցնում են գետի մեկ ափից մյուսը: Մեր տարածաշրջանում լաստերի կիրառման առաջին ամրագրված օրինակը մենք հանդիպում ենք մ.թ.ա. 880 թ-ի Մատնի լեռան ճակատամարտում, երբ Ասորեստանի թագավորության բանակը այս միջոցների կիրառմամբ անցավ Տիգրիսը:

7.1.4.1.1.1.3. Գետանցում կիսախաղաղ պայմաններում: Գետանցման այս օրինակը նախորդից տարբերվում է մարտական գործողությունների ինտենսիվության զգալիորեն ավելի ցածր մակարդակով, երբ պատերազմական դրություն է, բանակը գործում է ինչպես ռազմաբեմում, սակայն հակառակորդի ուժերը անմիջականորեն գետանցման մոտակայքում բացակայում են: Գետանցման այս տեսակի կազմակերպման ամենատարածված ձևը նավակամուրջն է, որը, ինքնին լինելով մեր տարածաշրջանում կիսախաղաղ պայմաններում

իրականացված գետանցման ամրագրված կիրառման առաջին օրինակներից մեկը, իր մաքուր տեսքով հանդիպում է մ.թ.ա. 1456 թ-ի Կարթեմիշի ճակատամարտում, ընդ որում այն հետագայում զարգանալու և իր ժամանակի կատարելությանն էր հասնելու հռոմեական ռազմական մեքենայում: Հարկ է հատուկ ընդգծել, որ գետանցման այս ձևը կիրառում էին հատկապես լայն գետերն անցնելիս (Եփրատն և Տիգրիսը իրենց ներքին հոսանքներում, Դանուբը, Յոնիսոսը, Ամու-Դարյան և այլն), քանի որ նման պարագայում կամրջի կառուցումը, այն էլ ռազմական դրության ժամանակ, անչափ դժվար, աշխատատար և քիչ արդյունավետ միջոց էր: Համառոտ նկարագրելիս նավակամրջի կիրառմամբ նմանատիպ գետնանցումի իրականացումը ուներ հետևյալ տեսքը: Ընտրվում էր գետի համեմատականորեն հարթ ափերով և խաղաղ հոսանքով մի հատված, կախված գետի հոսանքի արագությունից հոսանքի ուղղությանը հակառակ բավականին հեռու առաջին նավակը իջեցվում էր գետը, պարանով կարգավորելով վերջինիս ընթացքը այն հասցվում էր մինչև գետանցման համար նախատեսված հատվածը, որից հետո խարիսխներով կամ այլ միջոցներով վերջինս ամուր կերպով ֆիքսվում էր տեղում: Դրանից հետո նույն կերպ իջեցվում էր երկրորդ նավակը և այսպես շարունակ՝ մինչև հակառակ ափը՝ ջրի հետագա հոսքի համար բնականաբար թողնելով որոշակի ազատ հատվածներ: Երբ այս կերպ նավակամրջի հիմքը պատրաստ էր լինում, այն վերևից ծածկում էին տախտակներով և հող էին լցնում, անհրաժեշտության պարագայում դնում էին բազրիքներ, իսկ, երբեմն, նույնիսկ՝ պաշտպանական միջոցներ կամ նետողական մեքենաներով համալրված աշտարակներ: Արդյունքում՝ առաջանում էր նավակամուրջ, որով արդեն հնարավոր էր լինում հիմնական ռազմական միջոցներն անցկացնել գետի հակառակ ափ: Նավակամրջի կիրառման մեկ այլ, ավելի պարզունակ օրինակ էլ իրենից ներկայացնում էր փչած տիկերից կազմված նավակամուրջը, ընդ որում, թեև վերջինիս կիրառման հետ կապված հարցերն առայժմ հնարավոր չէ սպառնիք լուսաբանել, սակայն կարելի է ենթադրել, որ խոսքը կարող է գնալ միայն համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում արագ գետանցման մասին, քանի որ տեխնիկական միջոցների իր ժամանակի զարգացման պայմաններում ըստ իս հնարավոր չէր հասնել մի վիճակի, երբ օղջ տիկերում կպահվեր քիչ թե շատ երկար ժամանակ: Մեր տարածաշրջանում վերջին միջոցի ամրագրված կիրառման առաջին օրինակը մ.թ.ա. 853 թվականի Քարթարի ճակատամարտն է, երբ Ասորեստանի թագավորության բանակը այս կերպ անցավ Եփրատ գետը: Իր հերթին ամենամանրամասն նկարագրված գետանցը, ընդ որում սա ավելին էր, քան գետանց, դեպի Յունաստան Աթենյանների տերության մ.թ.ա. 480-479 թվականների արշավանքի ժամանակ Բուֆորի վրա կառուցված կամուրջն էր: Գործընթացում կարևորվում էր նաև մարտական ապահովումը, երբ, չնայած հակառակորդի անմիջական բացակայությանը, հնարավոր անակնկալ հարվածներից խուսափելու համար խիստ ցանկալի էր նախապես որոշ ուժեր այնուհանդերձ անցկացրած ունենալ հակառակ ափ, իսկ դրա բացակայության դեպքում էլ՝ գոնե նետողական մեքենաներով կամ աղեղներով ստեղծել մի իրավիճակ, երբ հակառակ ափը կլիներ հնարավորինս խիտ հարվածների տակ:

7.1.4.1.1.4. Գետանցում խաղաղ պայմաններում: Գետանցման այս օրինակը նախորդից տարբերվում է մարտական գործողությունների ինտենսիվության գործնական բացակայությամբ, երբ, ըստ էության, պատերազմական դրություն է, սակայն նույնիսկ հեռակա ռազմական գործողության սպառնալիքը բացակայում է: Նման պայմաններում սկզբունքորեն կարելի է կիրառել գետանցման ցանկացած միջոց, թեև սովորաբար այնուհանդերձ կիրառվում էր գետանցումը սովորական կամուրջներով: Խաղաղ պայմաններում գետանցման օրիգինալ միջոցներից մեկը ջրահեռացման աշխատանքների շնորհիվ գետի մակարդակի արհեստական իջեցումն է, որից հետո բանակը գետանցումը իրականացնում է ծանծաղուտով: Մեկ այլ հնարք էր գետի հունն ընդհանրապես փոխելը: Երկու հնարքներն էլ, սակայն, խիստ աշխատատար էին և դրան դիմում էին բացառիկ դեպքերում:

7.1.4.2. Ճահճուտ: Ճահճուտում մղվող մարտական գործողությունների առանձնահատկությունը խիստ անկայուն հողաշերտն է, ինչպես նաև կանգնած ջրային հատվածի կամ նույնիսկ ամբողջական ջրածածկի առկայությունը, որն իր ազդեցությունն է գործում մարտական գործողությունների ընդհանուր պատկերի վրա: Այս առումով ավելորդ չէմ համարում մեջբերել ճահճուտում մղված տիպիկ մի ճակատամարտի նկարագրություններից ամենաբնորոշը, որը վերաբերվում է 237 թ-ի սեպտեմբերի Յոնիսոսի գետի ափին տեղի ունեցած դեպքերին. *«Գերմանացիները հարթավայրերից և այն վայրերից, որտեղ ծառեր չկային, նահանջեցին՝ թաքնվելով անտառներում ու մնալով ճահիճների մոտ, որպեսզի հենց այդտեղ մարտի մեջ մտնեն:*

Նրանք հույսը դրել էին այն բանի վրա, որ թավուտներն և բույսերը կկանգնեցնեն թշնամիների նետերն ու տեգերը, իսկ խորը ճահիճներն էլ վտանգավոր կդառնան տեղանքին անձանոթ հռոմեացիների համար, այն դեպքում, երբ իրենց, որոնց տեղանքը ծանոթ էր, դժվարանցանելի և նենգ այդ վայրերում մինչև ծունկը ջրի մեջ խրված հեշտ կլինեի անցնել, չէ՞ որ նրանք մարզված էին լողալու գործում ու լվացվելու համար օգտագործում էին նույն այդ գետերը: Եվ ահա հենց այդ վայրերում էլ ամենից ավելի ընդհարումներ եղան: Այստեղ կայսրը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Մաքսիմիանոս I Թրակիացին (235-238) – Մ.Յ.**) անչափ խիզախորեն սկսեց մարտը: Երբ ինչ-որ ճահճի մոտ էին, որտեղ փախչելով նահանջել էին գերմանացիները, իսկ հռոմեացիները չէին համարձակվում հետապնդել նրանց, Մաքսիմիանոսն առաջինը ձի հեծած նետվեց այդ ճահճոտ տեղանքը և, չնայած կենդանին փորից վերև խրվեց ջրի մեջ, սկսեց ոչնչացնել իր դեմ ելնող բարբարոսներին, այնպես որ մնացած ողջ զորքը, ամաչելով դավաճանել տիրակալին, որը մարտնչում էր իրենց համար, ոգի առավ ու մտավ ճահճուտը: Երկու կողմերից մեծ թվով մարդիկ սպանվեցին, հռոմեացիներից... (**տեքստում բացթողում է – Մ.Յ.**), իսկ բարբարոսներից էլ բոլոր նրանք, որոնք իրենց մասնակցությունը բերեցին այդ գործին: Հատկապես աչքի ընկավ կայսրը, ընդ որում մարտն այն աստիճան էր արյունալի, որ ճահիճը լցվեց մարմիններով, իսկ արյան հետ խառնված կանգնած ջուրն ի վերջո ամեն ինչ նմանեցրեց ծովամարտի»⁵³:

7.1.4.3. **Արիեստական հեղեղում:** Արիեստական հեղեղումը դա մի վիճակ է, երբ ջրային ավազաններում առկա ջուրը արիեստականորեն դուրս է բերվում իր բնական կամ արիեստական սահմաններից՝ հեղեղելով շրջակայքը: Իրենից ներկայացնում է թշնամու առաջխաղացումը խոչընդոտելու բավականին գործուն մի միջոց, որը, ճիշտ կիրառվելու դեպքում և դեպքերի որոշակի զարգացման պարագայում, կարող է ոչ միայն խանգարել հակառակորդ կողմի առաջխաղացումը, այլև ծանր կորուստներ պատճառել վերջինիս բանակին: Մեր տարածաշրջանում արիեստական հեղեղումի խիստ հաջող կիրառման օրինակ կարող է համարվել 1303 թ-ի ապրիլի 28-ից 29-ը ընթացած Մարջ-աս-Սուֆֆայի ճակատամարտը, երբ Էլխանության բանակն և Նրա դաշնակիցները կիրառված հնարքի արդյունքում ծանր կորուստներ կրեցին ու գլխովին ջախջախվեցին:

7.1.4.4. **Ծովափ:** Ծովափի մոտ մղվող ճակատամարտերի բնորոշ առանձնահատկությունը մոտակայքում ծովի առկայությունն է: Վերջին հանգամանքը որոշ պայմաններում ոչ միայն էականորեն սահմանափակում է կողմային հարվածի, իսկ երբեմն էլ թևանցի հնարավորությունը, այլև մարտական իրավիճակում կարևորում է ծովային տրանսպորտի և ծովուժի դերը: Վերջին դեպքում հաճախ գործ ունենք յուրօրինակ ծովացամաքամարտերի հետ, երբ, զուգահեռ ցամաքում ընթացող ճակատամարտի, ընդհարում է տեղի ունենում նաև ծովային ուժերի միջև:

7.2. **Անկանոն ճակատամարտ:** Սա ճակատամարտերի երկրորդ խոշոր տեսակն է, երբ կողմերից մեկը այս կամ այն պատճառով խուսափում է կանոնավոր ճակատամարտից, սակայն, չկարողանալով կամ չուզենալով ընդհանրապես խուսափել ռազմական գործողություններից, դրանց հաղորդում է այլ տեսք: Այս պարագայում ուղիղ ճակատամարտի մասին խոսք լինել իսկ չի կարող և հաղթանակի հասնելու համար հիմնական շեշտը դրվում է անակնկալ հարվածի, թշնամու ահաբեկման, օրվա ժամանակի, տեղանքի առանձնահատկությունների, հակառակորդի ու սեփական ռազմական մեթենայի կառուցվածքային առանձնահատկությունների և այլ հանգամանքների վրա: Անկանոն ճակատամարտը հաճախ կարող է տեղի ունենալ նաև գիշերը:

Անկանոն ճակատամարտի տարատեսակներից են.

7.2.1. **Դարանակալ անակնկալ հարձակում:** Իրենից ներկայացնում է անկանոն ճակատամարտի հիմնական տարատեսակը, երբ հակառակորդին անակնկալ հարված է հասցվում դարանից: Կարելի է տարբերակել դարանակալ անակնկալ հարձակումների հետևյալ հիմնական տեսակները.

7.2.1.1. **Լեռնային դարանակալ անակնկալ հարձակում:** Հաշվի առնելով դրա համար բոլոր նպաստավոր պայմաններ ստեղծող լեռնային տեղանքը՝ հանդիսանում է դարանակալ անակնկալ հարձակման հիմնական տարատեսակներից մեկը, ընդ որում որոշ ռազմական համակարգներում այն ստացել է զարգացած և գործնական կատարելության հասած տեսք: Հարձակումը, որպես կանոն, իրականացվում է կիրճերում, երբ հարձակվողը հարձակման ենթարկվածից գտնվում է զգալի բարձրության վրա: Նման պարագայում, որպես կանոն, ձգտում են ամենատարբեր միջոցներով կասեցնել հակառակորդի ոչ միայն առաջխաղացումը, այլև նահանջը: Ձգտելով անել

⁵³ Տես՝ Հերոդոտոս «Հերոդոտանա», գիրք 7, մաս 2:

այնպես, որ հակառակորդը հնարավորին երկար մնա հարվածային գոտում, այդ նպատակով կիրառում են արհեստական փլուզումներ, ծառաթափեր և այլ միջոցներ: Ինչ վերաբերվում է հարվածի միջոցներին, ապա այդ պարագայում հարվածային զենքերից զատ գործի են դրվում նաև քարեր, երբեմն կազմակերպվում են նույնիսկ արհեստական փլուզումներ, գլորվում են գերաններ, իսկ ձմեռային պայմաններում բացառված չէ նաև ձնահոսքի օգտագործումը:

7.2.1.2. Անտառային դարանակալ անակնկալ հարձակում: Հաշվի առնելով դրա համար բոլոր նպաստավոր պայմաններ ստեղծող հարմար տեղանքը՝ հանդիսանում է դարանակալ անակնկալ հարձակման հիմնական տարատեսակներից մյուսը, ընդ որում որոշ ռազմական համակարգներում այն ստացել է զարգացած և գործնական կատարելության հասած տեսք: Հարձակումը, որպես կանոն, իրականացվում է թավուտում, երբ հարձակվողը հարձակման ենթարկվածից գտնվում է մոտիկ հեռավորության վրա, սակայն անսկատ կամ դժվար տեսանելի վիճակում է: Ինչպես և լեռնային հարձակման պարագայում, այստեղ ևս ձգտում են ամենատարբեր միջոցներով կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը ու նահանջը՝ ձգտելով անել այնպես, որ վերջինս հնարավորին երկար մնա հարվածային գոտում, իսկ այդ նպատակով էլ կիրառում են արհեստական ծառաթափեր և այլ միջոցներ: Հարկ է նշել, որ անտառային հարձակման պարագայում առաջնահերթ նշանակություն են ստանում բողարկման միջոցառումների իրականացումը:

7.2.1.3. Հարթ տեղանքում դարանակալ անակնկալ հարձակում: Իր մաքուր տեսքով հարթ տեղանքում դարանակալ հարձակման օրինակը գործնականում հանդիպում է չափազանց հազվադեպ, քանի որ, պարզ է, հարթ տեղանքում, որտեղ ուժերը թաքցնելը դժվար է, հակառակորդին անակնկալի բերելը ևս դժվար է: Միաժամանակ, սակայն, եթե խնդիրը դիտարկենք օպերատիվ մակարդակում, ապա կարող ենք մատնանշել նաև հարթ տեղանքում անակնկալ դարանակալ հարձակման մի շարք օրինակներ: Մեր տարածաշրջանում պատմության մեջ ամրագրված նման հարձակման առաջին օրինակին մենք հանդիպում ենք մ.թ.ա. 1274 թ-ի մայիսի վերջի Կադեշի ճակատամարտում, երբ, թաքցնելով սեփական ուժերը ընդամենը միայն մի ցածր բլրաշարի հետևում, Եգիպտական թագավորության բանակի հետախուզության մասնագիտական լիակատար տապալումից օգտված խեթական թագավորության և դաշնակից միացյալ բանակը ծանր հարված հասցրեց հակառակորդին՝ մեծապես կանխորոշելով ճակատամարտի ելքը:

7.2.1.4. Գիշերային անակնկալ հարձակում: Գիշերային անակնկալ հարձակումը իրենից ներկայացնում է մարտական գործողությունների յուրօրինակ մի տարատեսակ, որի բնորոշ գիծը օրվա ժամն է՝ գիշերը, իսկ, հետևաբար, նաև՝ խիստ վատ լուսավորվածությունը կամ դրա բացակայությունը: Այնուհանդերձ, չնայած հիշատակված լուրջ թերությանը, որը խնդիրներ է առաջացնում ամենից առաջ մարտի կառավարման, հեռամարտի գործնական բացառման և մերձամարտում առաջացող դժվարությունների մակարդակով, գիշերային անակնկալ հարձակումը անկանոն ճակատամարտի բավականին տարածված մի օրինակ է: Բացատրությունը կայանում է նրանում, որ, այս կամ այն պատճառով ստիպված լինելով վարել անկանոն ճակատամարտ, անակնկալ հարձակման այս տեսակին դիմողը ենթադրաբար և կատարյալ տարբերակում տիրապետում է մի շարք առավելությունների, որոնցից գլխավորը հակառակորդին անակնկալի բերելն ու, վերջինիս անպատրաստ և անօգնական լինելու պայմաններում, նրա հետ հաշիվ տեսնելու խիստ գայթակղիչ հնարավորությունն է: Գիշերային անակնկալ հարձակման ժամանակ դեպքերի ճնշող մեծամասնությունում հարձակման ենթարկվող կողմը իր հիմնական կազմով քնած է լինում: Հանդիպում են, սակայն, նաև բացառություններ, երբ հարձակման ենթակա կողմը զբաղված է կերուխումով (օրինակ՝ մ.թ.ա. 612 թ-ի մայիսից հուլիսի վերջ տևած Նինվեի գրավումը), գվարձանքի այլ միջոցներով կամ նույնիսկ կրոնական արարողությունների իրականացմամբ (օրինակ՝ մ.թ.ա. 538 թ-ի հոկտեմբերի 10-ից 12-ը տևած Բաբելոնի գրավումը):

Հետաքրքիր է, որ տարբեր ռազմական համակարգերում գիշերային անակնկալ հարձակումների նկատմամբ վերաբերմունքը եղել է տարբեր: Այսպես, եթե Հինեգիպտական, Մարական, Աթեմեյան, Պարթևական և Սասանյան ռազմական համակարգերը ընդգծված բացասական վերաբերմունք ունեին գիշերային անակնկալ հարձակումների նկատմամբ, ապա Հայկական, խեթական ու մի շարք ռազմական այլ համակարգեր էլ ոչ միայն հակառակ մոտեցումն ունեին, այլև հաջողությամբ կիրառում էին հիշատակված մարտավարությունը: Այս առումով հետաքրքիր է, որ գիշերային անակնկալ հարձակման նկատմամբ վերաբերմունքը

հիմնականում պայմանավորված էր ռազմական համակարգի առանձնահատկություններից: Այսպես, ըստ Զսենոֆոնի, մարերն և պարսիկները խուսափում էին հիշատակված մարտավարությունից, քանի որ նրանց մարտական հիմնական միջոցը հեծելամարտն ու հեռամարտն էր, իսկ գիշերային պայմաններում և դժվար էր ձին ու հեծյալին արագ հանդերձավորելը (ձին գտնվում էր ոտնակապերի մեջ, իսկ նրա, ինչպես նաև հեծյալի հանդերձավորումն և, մասնավորապես գրահապատումը երկար ժամանակ էր պահանջում), իսկ գործնականում էլ անհնար էր արդյունավետ հեռամարտ վարելն ու արագ մանևրելը: Պլուտարքոսը նույն պատճառն է մատնանշում նաև պարթևների պարագայում, ընդ որում, եթե Զսենոֆոնը նշում էր, որ գիշերային անակնկալ հարձակումից խուսափելու համար մարերն և պարսիկները իրենց ճամբարները շրջապատում էին խանդակով ու ցցապարսպով, որը, հասկանալի է, դժվար էր կիրառել յուրաքանչյուր օրական անցումում և կիրառվում էր միայն որոշակի վայրում երկար մնալու պարագայում, ապա նույն պարթևները, որպես հակառակորդ ավելի դանդաղաշարժ ուժ ունենալու պարագայում, խնդրին տալիս էին ավելի ռադիկալ մի լուծում՝ երեկոն հասնելուն պես ընդհատելով մարտը, զգալի տարածություն հեռանալով հակառակորդից և գիշերակացի տեղավորվելով միայն թշնամուց զգալի տարածություն հեռանալուց հետո:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ «անակնկալ հարձակում լուսաբացին» մարտավարությանը հայերը տիրապետում էին դեռևս առնվազն մ.թ.ա. XIX դարի վերջից, ապա կարելի է ենթադրել, որ «գիշերային անակնկալ հարձակում» մարտավարությունը մեր նախնիներին ևս խորթ չի եղել դեռևս առնվազն այդ ժամանակներից: Այնուհանդերձ, մեր տարածաշրջանում գիշերային անակնկալ հարձակման առաջին ամրագրված օրինակը պատկանում է հենց խեթական ռազմական մեքենային, խոսքը մ.թ.ա. 1325 թ-ի հոկտեմբերին կամ նոյեմբերին տեղի ունեցած Պիգաիևարեսայի գրավման մասին է, երբ խեթական թագավորության բանակը անակնկալ գիշերային հարձակումով պարտության մատնեց հիշատակված քաղաքի կայազորին և գրավեց այն: Հարկ է ավելացնել, որ, գործնականում մշտապես ստիպված լինելով ընդհարվել ռազմական այնպիսի համակարգերի հետ, որոնք քանակապես գերազանցում էին հայերին, ինչպես նաև խուսափում էին գիշերային մարտից, Հայկական ռազմական մեքենան հնուց ի վեր հաջողությամբ կիրառում էր գիշերային անակնկալ հարձակման մարտավարությունը, որից անհանգստանում էին դեռևս գիշերային հարձակումների վարպետ խեթերը և որը իր տեսակի մեջ կատարելության հասցվեց Հայկական միջնադարյան ռազմական մեքենայում՝ ամենից առաջ հենց Մամիկոնյան սպարապետների ջանքերով: Գիշերային հարձակում իրականացնելիս հարձակվող կողմը հեռամարտի զենքերը, որպես կանոն, կիրառում էր հարվածի միայն առաջին պահին՝ հետագայում ձգտելով արագորեն անցնել մերձամարտի: Միաժամանակ լայնորեն կիրառվում էին ջահեր, ստեղծելով հրդեհի օջախներ, ձգտում էին խուճապ առաջացնել և հաճախ ամենից առաջ հասնել հակառակորդի հենց փախուստին, այլ ոչ թե վերջինիս ոչնչացմանը, ինչը կարող էր անհասանելի լինել:

Գիշերային անակնկալ հարձակումից պաշտպանության հիմնական ձևը ավանդական էր՝ ժամապահների պարեկային ծառայությունը: Կիրառվում էր նաև ճամբարի եզրագծով խարույկներ վառելու հնարքը, ընդ որում խարույկները երբեմն վառում էին ուժերի տեղակայման սահմանային եզրագծից ավելի խորք կամ ուժերն էին տանում խարույկների սահմանից հեռու դեպի դուրս, որի իմաստը կայանում էր նրանում, որ հակառակորդի հետախույզները կամ նույնիսկ ամբողջական ջոկատներ, խաբվելով խարույկների տեղակայումից և կարծելով, թե թշնամական ուժերին կհանդիպեն միայն խարույկներից անդին, ընկնում էին դարանը: Հայ ռազմարվեստում անակնկալ գիշերային հարձակման իրականացման ամրագրված առաջին օրինակը մ.թ.ա. 656 թ-ի Կուլիմերիի ճակատամարտն է, ընդ որում, ինչպես արդեն նշվեց, «անակնկալ հարձակում լուսաբացին» մարտավարությանը հայերը տիրապետում էին դեռևս առնվազն մ.թ.ա. XIX դարի վերջից:

Հազվադեպ, սակայն հանդիպում են նաև դեպքեր, երբ, չնայած անակնկալ գիշերային հարձակմանը, պարտություն է կրում այնուհանդերձ հենց հարձակվող կողմը, ինչը կարող բացատրվել ամենատարբեր հանգամանքներով՝ սկսած թվաքանակային տարբերությունից և կազմակերպչական խնդիրները վատ լուծելուց, վերջացած այն բանով, որ ժամանակին տեղեկացված հարձակման ենթարկված կողմը հասցնում էր պատրաստվել: Մասնավորապես, լինում են դեպքեր (օրինակ՝ մ.թ.ա. 480 թ-ի սեպտեմբերի 3-ից 10-ն ընթացած Թերմոպիլեի ճ-մ), երբ հարձակման ենթարկված կողմը քանակապես այն աստիճան էր գերազանցում

հարձակվողին, որ վերջինիս ռազմիկներն ուղղակի ֆիզիկապես չեն հասցնում վնասել կամ խուճապի մատնել թշնամու ողջ կազմին: Այս պարագայում հարձակման ենթարկված կողմը, որպես կանոն, բոլոր հնարավորություններն ունենում էր կարգի բերել ուժերը և հակահարված հասցնել: Մեր տարածաշրջանում անակնկալ գիշերային հարձակում իրականացնող կողմի պարտությամբ ավարտված ամրագրված առաջին օրինակներից մեկը մ.թ.ա. 659 թ-ի Մահկերտ տուն գավառի ճակատամարտն է:

7.2.1.5. Անակնկալ հարձակում լուսաբացին: Լուսաբացին տեղի ունեցող անակնկալ հարձակումը, ըստ Էուբյան, հանդիսանալով գիշերային անակնկալ հարձակման մի տարատեսակը, վերջինիցս տարբերվում էր միանգամից մի քանի հատկանիշներով: Մասնավորապես, ի տարբերություն գիշերային անակնկալ հարձակման, այս պարագայում, կապված այն բանի հետ, որ շրջակայքն աստիճանաբար լուսավորվում է, որոշակիորեն ավելի է հեշտանում հարձակվող բանակի կառավարման խնդրի լուծումը: Բացի այդ, եթե գիշերային անակնկալ հարձակման պարագայում հարձակվող բանակի կառավարման խնդիրը դժվար է, իսկ հետապնդումը՝ վտանգավոր, համեմատականորեն քիչ արդյունավետ և կապված վտանգների հետ, այս պարագայում, երբ օրվա ողջ լուսավոր մասը դեռ առջևում է, բոլոր հնարավորությունները ստեղծվում են իրականացնել թշնամու ուժերի երկարատև հետապնդում՝ առավելագույնին հասցնելով վերջինիս կորուստները: Եվ, վերջապես, պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ մի կողմից, կախված մարդու ֆիզիոլոգիական գործընթացների հետ, լուսաբացին բուն առավել խորն է, մյուս կողմից էլ, կապված գիշերվա սպառվելու հետ, վտանգի ու անակնկալ հարձակմանը սպասելու հնարավորությունն հոգեբանորեն ավելի է փոքրանում: Լուսաբացին տեղի ունեցող անակնկալ հարձակման բացասական կողմերից կարելի է առանձնացնել այն, որ այս պարագայում հարվածի պահը պետք է ընտրել մեծ ճշգրտությամբ: Իրոք, հարվածը նախատեսվածից շուտ հասցնելու պարագայում գիշերային մարտին անպատրաստ սեփական բանակը կարող է դժվարություններ կրել, իսկ նախատեսվածից ավելի ուշի հարված հասցնելու պարագայում էլ հարձակվող ուժերը կարող են հայտնաբերվել, երբ մեծանում է պատրաստված հակառակորդին հանդիպելու և ուղիղ ճակատամարտի մեջ մտնելու հնարավորությունը, որին հարձակվող բանակը, որպես կանոն, պատրաստ չի լինում քանակական, որակական կամ կազմակերպչական մի շարք հանգամանքների պատճառով:

Մեր տարածաշրջանում լուսաբացին տեղի ունեցող անակնկալ հարձակման ամրագրված առաջին օրինակը պատկանում է Հայկական բանակին՝ խոսքը մ.թ.ա. մոտ 1826 թ-ի Փայտակարանի ճակատամարտի մասին է:

7.2.1.6. Ճամբարային անակնկալ հարձակում: Սա իրենից ներկայացնում է անակնկալ հարձակման մի հետաքրքիր և շատ յուրօրինակ տարատեսակ, որի Էությունը կայանում է հետևյալում: Ճամբարում տեղակայված կողմը, իմանալով, որ իր վրա գիշերային հարձակում է նախապատրաստվում, չնչին ուժեր թողնելով ճամբարում կամ լիովին դատարկելով այն, ինչպես նաև տեղում թողնելով զգալի նյութական միջոցներ, հիմնական ուժերով աննկատ հեռանում է վերջինիցս և դարանում մոտակայքում: Իր հերթին անակնկալ հարձակում գործող կողմը, ներխուժելով ճամբար և չգտնելով թշնամուն, որպես կանոն թուլացնում է զգոնությունը ու սկսում է զբաղվել թալանով: Արդյունքում՝ ճամբարը լքած կողմը, բոլոր կողմերից շրջապատելով իր իսկ ճամբարը, անակնկալ հարձակում է գործում, որը, որպես կանոն, ավարտվում է հաջողությամբ: Մեր տարածաշրջանում նման մարտավարության կիրառման առաջին ամրագրված օրինակը մ.թ.ա. 530 թ-ի հուլիսի Ամու-Դարյա գետի ճ-մ է:

7.2.2. Միակողմանի անակնկալ հանդիպում: Միակողմանի անակնկալ հանդիպումը իրենից ներկայացնում է անկանոն մարտական գործողության յուրօրինակ մի տեսակ, որը իր բնույթով որոշ դեպքերում ընդհուպ մոտենում է դարանակալ անակնկալ հարձակմանը: Իրավիճակի Էությունը կայանում է նրանում, որ, երթարշավի մեջ գտնվող ռազմուժը, ժամանակին չտեղեկացվելով սեփական հետախուզության կողմից, անակնկալ հանդիպում է դրանից շատ կարճ ժամանակ առաջ այդ մասին իմացած հակառակորդի հետ: Հենց վերջին հանգամանք է, որ մարտի այս տարատեսակը տարբերակում է և դարանակալ անակնկալ հարձակումից և երկկողմանի անակնկալ հանդիպումից, քանի որ այս պարագայում դարանի մասին խոսք գնալ որևէ կերպ չի կարող: Միակողմանի անակնկալ հանդիպման դեպքում երթի մեջ գտնվող կողմը, որպես կանոն, ավելի շատ է հակված լինում խուճապի, իսկ արդյունքում նաև պարտության, սակայն լինում են նաև հակառակ ելքով իրավիճակներ:

7.2.3. *Երկկողմանի անակնկալ հանդիպում:* Երկկողմանի անակնկալ հանդիպումը սկզբունքորեն նման է Նախորդ օրինակին, ուղղակի այս պարագայում երթի մեջ գտնվող երկու կողմի համար էլ հանդիպումը մինչև վերջին պահը մնում է չսպասված: Արդյունքում, տառացիորեն միայն վերջին պահին, երբ ռազմավարներն իրար արդեն անչափ մոտ են լինում, տեղի է ունենում հանդիպում: Իրավիճակն, իհարկե, բավականին հազվադեպ է հանդիպում, սակայն այնուհանդերձ լինում է: Այս առումով հատկանշական օրինակներից է 587 թ-ի հունիսի Լիվիոլորգի ճակատամարտը, երբ Բյուզանդական կայսրության բանակը անակնկալ հանդիպեց Ավարական խաթանության բանակին, ինչի արդյունքում խուճապահար փախուստի մատնեց հակառակորդին, սակայն, ընթացքում ինքն էլ խուճապի մատնվելով, դիմեց փախուստի⁵⁴:

7.2.4. *Հեռամարտ:* Հեռամարտը, որպես կանոն, հանդես է գալիս որպես ճակատամարտի բաղկացուցիչ մաս, սակայն որոշ դեպքերում, երբ այն կազմում է մարտական գործողության գլխավոր հատկանշական գիծը, այն ձեռք է բերում ինքնուրույն նշանակություն: Հիշատակված իմաստով կարելի առանձնացնել հեռամարտի հետևյալ տեսակները.

7.2.4.1. *Հեռամարտային հարվածներ երթային շարասյունին:* Իրենից ներկայացնում է անկանոն պայքարի հիմնական միջոցներից մեկը, երբ երթի մեջ գտնվող հակառակորդին մյուս կողմը, ամեն կերպ խուսափելով ձեռնամարտից, պահում է մշտական հարվածների տակ: Հանդիպում է, որպես կանոն, տարբեր ռազմական համակարգերի ընդհարման պարագայում, երբ կողմերից մեկը, որպես գլխավոր հաղթաթուղթ, օգտագործում է մերձամարտը, իսկ մյուս կողմը՝ հեռամարտը: Իր դասական տեսքով հանդիպում է հիմնականում մինչիրազենային ժամանակաշրջանում:

7.2.4.2. *Հեռամարտային հարվածներ ճամբարած հակառակորդին:* Իրենից ներկայացնում է անկանոն մարտի մի յուրօրինակ տարատեսակ, որի էությունը կայանում է նրանում, որ կողմերից մեկը, որը ունի հեռամարտի զգալի միջոցներ, մոտենում է ճամբարած հակառակորդին և աղետների հարվածի տակ է առնում վերջինիս դասավորությունը: Կիրառվում են հնարքի ցերեկային, բայց ավելի հաճախ՝ գիշերային տարբերակները: Երկու դեպքում էլ հարվածները, որպես կանոն, հասցվում են կախվող հետագծով, իսկ հարվածողները հարվածները հասցնում են ոչ թե նշանառու, այլ ըստ հատվածների՝ անտեսանելի թիրախների վրա:

7.2.5. *Մարտերով Նահանջ:* Իրենից ներկայացնում է մարտական գործողությունների յուրօրինակ մի տարատեսակ, երբ կողմերից մեկը, ըստ էության, իրականացնելով երթային տեղաշարժ, ենթարկվում է մյուս կողմի անմիջական հարձակումներին կամ գոնե առկա է դրա իրական սպառնալիք: Առանձնացվում են մարտերով Նահանջի հետևյալ տարատեսակները.

7.2.5.1. *Մարտերով Նահանջ սեփական տարածքում:* Այս դեպքում Նահանջողը, ըստ էության, տեղի տալով առաջխաղացող ուժի ճնշմանը և առաջնորդվելով որոշակի մարտավարական նկատառումներով, իրականացնում է Նահանջ՝ ենթարկվելով առաջխաղացող կողմի ակտիվ հարձակումներին կամ ճնշմանը: Սրա, ինչպես նաև մյուս դեպքերի հիմնական առանձնահատկությունը տեղական բնակչության վերաբերմունքը և տեղական պայմաններին ծանոթ լինելն է: Կոնկրետ այս դեպքում Նահանջող ուժերը, որպես կանոն, վայելում են տեղական բնակչության առնվազն գոնե միևնույն աջակցությունը, իսկ տեղանքն էլ վերջիններիս լինում է ծանոթ՝ հանգամանքներ, որոնք էապես հեշտացնում են Նահանջողի դրությունը և բարդացնում կամ նույնիսկ վտանգավոր վիճակ ստեղծում առաջխաղացողի համար: Մարտերով Նահանջի հիմնական օրինակները բաժին են հասնում հենց այս տեսակին և այն հանդիպում է բավականին հաճախ:

7.2.5.2. *Մարտերով Նահանջ չեզոք տարածքում:* Նախորդ տեսակից տարբերվում է տեղական բնակչության չեզոք վերաբերմունքով և տեղանքի գործնական անծանոթությամբ: Այս պարագայում առաջնային նշանակություն է ձեռք բերում տեղական բնակչության համակրանքի շահումը, ինչպես նաև հետախուզական գործունեությամբ տեղեկատվության անընդմեջ ձեռք բերումը: Քննարկվող դեպքում խիստ կարևորվում է նաև ռազմական և նյութատեխնիկական ապահովման հարցը: Ասվածի հետաքրքիր օրինակ կարող է հանդիսանալ Պարսից թագավորության արևելքում գտնվող Հայոց այրուծի ու Նահանջը, կապված 449-451 թվականների Վարդանանց պատերազմի հետ, ինչպես նաև նույն պայմաններում իրականացված Նահանջը 620 թվականին՝ կապված Մարգարանական Հայաստանի VII ապստամբության հետ: Տվյալները, դժբախտաբար, խիստ սուղ են, իսկ առաջին օրինակում էլ գործնականում բացակայում են,

⁵⁴ Թեոփիլկատոս Սիմոկատտաս «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 15:

սակայն առկա տեղեկատվության ընդհանրացումից ընդհանուր առմամբ պարզ է դառնում, որ Հայոց այրուձին Հայաստան է վերադարձել ոչ թե մարտերով ճեղքելով ու անցնելով Պարսից թագավորության մի ծայրից մյուսը, այլ այդ արել է՝ առաջին դեպքում անցնելով Հեփթաղական թագավորության և Հոնական տերության, իսկ երկրորդ դեպքում՝ Թյուրքական խաթանության կողմը, երբ Հայաստան էր վերադարձել սրանց ենթակա տարածքների միջով:

7.2.5.3. Մարտերով նահանջ թշնամական տարածքում: Երևույթի յուրօրինակ մի տարատեսակ է, երբ նահանջը տեղի է ունենում թշնամական տարածքով: Երևույթը կարող է հանդիպել կապված ամենից առաջ հակառակորդի տարածքում մինչ այդ իրականացրած առաջխաղացման հետ, սակայն կարող է լինել նաև տարբերակ, երբ, մինչ այդ բարեկամաբար տրամադրված տարածքի բնակչությունն և իշխանությունը որևէ պատճառով հանկարծ փոխում է վերաբերմունքը իր տարածքում գտնվող ռազմուժի նկատմամբ, ինչի արդյունքում վերջինիս այլ բան չի մնում անել, քան մարտերով վերադառնալ իր սկզբնական տեղակայման վայրը: Այս պարագայում նահանջող ուժերի համար ստեղծվում է բացառիկ ծանր մի դրություն, քանի որ, բացի այն, որ առկա է լինում ուժերի, որպես կանոն, ծայրահեղ տարբերություն, նաև հակառակորդ կողմում է լինում մարտավարական նախաձեռնությանը, իսկ բնակչությունն էլ, որպես կանոն, տրամադրված լինում ծայրահեղ թշնամաբար, երբ ռազմական ապահովման ու նյութատեխնիկական միջոցները լինում են խիստ սահմանափակ: Երևույթի օրինակներից կարելի է մատնանշել Ատատ Խորխոռունու հրամանատարությամբ գործող Հայոց այրուձիու նահանջը Բյուզանդական կայսրության բալկանյան և փոքրասիական տիրույթներով 602 թ-ի ամռանը, 1263 թ-ի ամռանը տեղի ունեցած Ալա-Թեմուրի նահանջ Էլխանության տարածքով դեպի Ոսկե Հորդայի տարածք, ինչպես նաև 1615 թ-ի ամռանը տեղի ունեցած Թեյմուրազ I-ի (1605-1648) գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակի նահանջը Օսմանյան սուլթանության փոքրասիական տիրույթներով, որը իր բնույթով, ըստ էության, կրկնեց Ատատ Խորխոռունու ղեկավարած Նույնատիպ գործողությունը դրանից քիչ ավել, քան հազար տարի անց:

8. Ամրության գրոհ: Ամրության գրոհն իրենից, ըստ էության, ներկայացնում է ռազմական գործողության յուրօրինակ մի տարատեսակ, երբ կողմերից մեկը, այս կամ այն պատճառով խուսափելով բաց դաշտում դիմակայելուց, դիմադրությունը կազմակերպում է ամրությունում, որի պարագայում ակտիվ գործողությունների դիմող կողմի համար կարևորվում է ամրությունը գրավելու հետ կապված խնդիրների հաջող լուծումը՝ ամրության գրոհը: Ռազմական փորձի ընդհանրացման արդյունքում կարելի է տարբերակել ամրության գրոհի հետևյալ տարատեսակները և տարրերը.

8.1. Ամրության անակնկալ գրոհ: Իրենից ներկայացնում է ամրության գրոհի տարատեսակներից մեկը, երբ գրոհող կողմը, խուսափելով ուղիղ պաշարման հետ կապված տարատեսակ դժվարություններից և ամենից առաջ ցանկանալով ժամանակ շահել, դիմում է միջոցների ու հնարքների ամբողջության, որոնք, օգտագործելով անակնկալի հանգամանքը, բերում են ամրության գրավմանը: Այս պարագայում շեշտը դրվում է այն բանի վրա, որ ամրոցի կայազորը, բերվելով անակնկալի, չի կարողանում կամ չի հասցնում դիմադրություն կազմակերպել: Կարելի է տարբերակել ամրության անակնկալ գրոհի հետևյալ տարատեսակները.

8.1.1. Գիշերային անակնկալ գրոհ: Իրենից ներկայացնում է ամրության անակնկալ գրոհի հիմնական տեսակներից մեկը, երբ հարձակումը իրականացվում է գիշերը: Ինչպես և ճակատամարտի պարագայում, այստեղ ևս շեշտը դրվում է այն բանի վրա, որ ամրության կայազորը, իր հիմնական մասով լինելով քնած, պատրաստ չի լինում դիմադրության: Կարող է կիրառվել գրոհի այլ տեսակների հետ միաժամանակ, օրինակ՝ գիշերային անակնկալ գրոհ ամրության ներսից ցույց տրված աջակցության շնորհիվ:

8.1.2. Ցերեկային անակնկալ գրոհ: Ի տարբերություն նախորդ տեսակի՝ կիրառվում է ցերեկը: Հնարքը նախորդի համեմատ կապված է ավելի մեծ վտանգների հետ, քանզի այս պարագայում հակառակորդին անակնկալի բերելը իրենից ավելի մեծ դժվարություն է ներկայացնում: Այնուհանդերձ հանդիպում են նաև այս հնարքի հաջող կիրառման օրինակներ՝ հիմնականում կապված այն բանի հետ, որ, ամենատարբեր հանգամանքներից ելնելով, ամրության կայազորը կարող է ոչ մի անակնկալ հարվածի չսպասել: Կիրառվում է նաև երկարատև պաշարումների ժամանակ, երբ, բավականին երկար ժամանակ ամրությունը ընդամենը միայն շրջափակվում է, սակայն ինչ-որ մի պահի ձեռնարկվում է անակնկալ գրոհ:

8.1.3. Անակնկալ գրոհ ամրության ներսից աջակցությամբ: Իրենից ներկայացնում է ամրության անակնկալ գրոհի ամենատարածված տարատեսակներից մեկը, երբ շեշտը, ըստ

Էություն, դրվում է դավաճանության, այսինքն՝ ամրության ներսում գտնվող անձանց աջակցությամբ ամրությունը գրավելու վրա: Վերջինս կարող է դրսևորվել ամենատարբեր կերպ, սկսած ամրության կայազորի որևէ կերպով վնասագերծումից, վերջացրած դրսում գտնվող հակառակորդին որևէ կերպ ֆիզիկապես աջակցելուց: Հայտնի են օրինակներ, երբ դիտավորյալ բացվում են ամրության դարպասները, դրանք չեն փակվում, բերվում են անպետք վիճակի, պարիսպներից կախվում են տարատեսակ աստիճաններ ու պարաններ, ցույց է տրվում գաղտնիության և այլն:

8.1.4. Անակնկալ գրոհի խաբեությամբ ամրություն մտած անձանց կողմից: Հնարքի էությունը կայանում է նրանում, որ որևէ անձ կամ անձանց խումբ խաբեությամբ, այսինքն՝ որևէ կերպ ծալված կամ իբր ոչ ռազմական մտադրությամբ մուտք է գործում ամրություն, այսինքն՝ հաղթահարում է ամրության պաշտպանական արտաքին շերտը, որից հետո անակնկալ գրոհով տիրում է ամրությանը: Կարելի է առանձնացնել հնարքի հետևյալ տեսակները.

8.1.4.1. Բանակցությունների նպատակով ամրություն մտած անձանց կողմից: Իրենից ներկայացնում է հնարքի կիրառման ամենատարածված տարբերակներից մեկը, երբ անձանց մի որևէ խումբ, նպատակ ունենալով իբր բանակցություններ վարել ամրության ղեկավարության հետ, ավելի հազվադեպ՝ այլ ձևական նպատակով, մուտք է գործում արտաքին պաշտպանական շրջանից ներս, որից հետո տիրում է ամրությանը կամ նրա պաշտպանական կարևոր հանգույցներին՝ տիրելով ամրությանը կամ պայմաններ ստեղծելով վերջինիս հեշտ գրավման համար:

8.1.4.2. Մատակարարման նպատակով ամրություն մտած անձանց կողմից: Իրենից ներկայացնում է հնարքի կիրառման տարբերակներից մեկը, որի էությունը կայանում է նրանում, որ ձևականորեն մատակարարման նպատակով ամրություն մտած անձիք, հետապնդելով ամրությանը տիրելու իրական նպատակ, անակնկալ գրոհով գրավում են այն: Այս առումով դասական օրինակ է 992 թ-ի գարնան Դվինի գրավումը, ընդ որում վերջինս տեղ է գտել Նույնիսկ Բյուզանդական կայսրության կիսապաշտոնական ռազմական ուսումնական հրահանգներից մեկում, որպես հնարքի կիրառման դասական օրինակ:

8.1.4.3. Որպես վաճառականներ ամրություն մտած անձանց կողմից: Քննարկվող հնարքի կիրառման պարագայում կրկին տեղի է ունենում ամրության գրավում, ըստ էության, խաբեությամբ ամրություն ներթափանցած անձանց կողմից, որոնք ծալվում են որպես վաճառականներ: Այս առումով անչափ հետաքրքիր մի օրինակ է իրենից ներկայացնում 1038 թ-ի հուլիսի Եդեսիայի ճակատամարտը, որը, սակայն, ավարտվեց անհաջողությամբ:

8.1.4.4. Որպես բանվորներ ամրություն մտած անձանց կողմից: Այս պարագայում ամրությունը գրավվում է անձանց կողմից, որոնք մինչ այդ ամրություն էին ներս մտել որպես բանվորներ՝ ամրաշինական կամ բեռնափոխադրման աշխատանքներ իրականացնելու նպատակով: Հնարքի կիրառման դասական օրինակ է 1123 թ-ի օգոստոսի 2-ից սեպտեմբերի 16-ը տևած Խարբերդի ճակատամարտը:

8.1.4.5. Որպես զվարճանք ապահովողներ ամրություն մտած անձանց կողմից: Իրենից ներկայացնում է բավականին հետաքրքիր մի հնարք, երբ ամրությունը գրավվում է անձանց կողմից, որոնք մինչ այդ ներս էին մտել զվարճանքի հետ կապված գործողություններ իրականացնելու համար՝ դերասաններ, ծաղրածուներ, պարուհիներ և այլն: Այս առումով որոշակիորեն տիպիկ կարող է համարվել 1095 թ-ի գարունից աշուն տևած Եդեսիայի ճակատամարտը:

8.2. Ամրության գրավում «Գրոհ, կեղծ նահանջ, կայազորի ոչնչացում» տարբերակով: Իրենից ներկայացնում է ամրության գրավման ինքնուրույն և բավականին հաճախ հանդիպող տարատեսակ, որի էությունը հանգում է հետևյալին: Հարձակվող կողմը, օգտվելով ամրության կայազորի որոշակի ինքնավստահությունից, սահմանափակ ուժերով մոտենում է ամրությանը կամ Նույնիսկ մասնակի գրոհ կամ սպառնալից գործողություններ է իրականացնում վերջինիս ուղղությամբ, որից հետո, իբր պարտված կամ ահաբեկված ամրության կայազորի դիմադրությունից, սկսում է նահանջել կամ փախչել: Իդեալում ենթադրվում էր, որ ամրության կայազորի հրամանատարը, ցանկանալով վերջնականապես պարտության մատնել իր ուղղությամբ ուղծություն իրականացրած ուժերին, կայազորային հիմնական ուժերը պետք է դուրս հանի ամրությունից և, հետապնդում կազմակերպելով, փորձի վերջնական պարտության մատնել հակառակորդին, որը իր հերթին, ամրությունից բավականին հեռացնելով վերջինիս կայազորին, պետք է զցի այն դարանը ու իր կամ լրացուցիչ ուժերի կիրառմամբ պարտության

մատնի վերջինիս և ոչնչացնի, որին էլ պետք է հաջորդի արդեն բուն ամրության արագ գրոհը: Այս պարագայում փաստորեն գործ ունենք մի դեպքի հետ, երբ ամրությունը գրավվում է դաշտային ճակատամարտի միջոցով: Յնարքը, ինչքան էլ հայտնի լինի և բազմիցս կիրառված, այնուհանդերձ գործուն է բավականին շատ դեպքերում, քանի որ մի կողմից միշտ էլ մեծ է գայթակղությունը դուրս հանել ռազմիկներին ամրությունից և վերջնականապես պատժել հակառակորդին, մյուս կողմից էլ՝ հնարքի առաջին կամ երկրորդ անգամ չգործելու պարագայում այն կարելի է կրկնել գործնականում անվերջ՝ հաշվարկով, որ կայագործի կամ ամրության ղեկավարի նյարդերը ի վերջո տեղի կտան: Յնարքը հաճախ կիրառվում է քոչվոր քաղաքակրթության ներկայացուցիչների կողմից, որոնց համար ամրության ճիշտ գրոհը դժվար կիրառելի էր, սակայն հայտնի են հնարքի կիրառման օրինակներ նաև նստակյաց քաղաքակրթության ներկայացուցիչների կատարմամբ:

8.3. Ամրության շրջափակում: Ամրության պաշարման այս միջոցը իրենից, որպես կանոն, ներկայացնում էր պաշարողի կողմից ձեռքի տակ եղած բոլոր միջոցներով և հնարավորություններով ամրության մեկուսացում արտաքին աշխարհից՝ պաշարողական հետագա գործունեության հաջողությունը ապահովելու ու պաշարյալների դիմադրության կամքը կոտրելու նպատակով: Մեր տարածաշրջանում ամրության շրջափակման անմիջական տեսակի ամրագրված կիրառման առաջին օրինակը մ.թ.ա. մոտ 1644 թ-ի Եդեսիայի գրավումն է: Կարելի է առանձնացնել ամրության շրջափակման հետևյալ տեսակները.

8.3.1. Անմիջական շրջափակում: Մեր տարածաշրջանում ամրության շրջափակման անմիջական տեսակի ամրագրված կիրառման առաջին օրինակը մ.թ.ա. մոտ 1644 թ-ի Եդեսիայի գրավումն է: Ըստ խեթական աղբյուրների՝ հենց Յայոց այս քաղաքի գրավման ժամանակ էր, որ խեթական թագավորության արքա Յաթթուսիլ I-ը (մ.թ.ա. մոտ 1650-1620), դատելով իր իսկ արձանագրություններից, բոլոր ջանքերը ներ էր դնում քաղաքը պաշարելիս վերջինիս կապը արտաքին աշխարհի հետ կտրելու համար, երբ այս խնդրի իրականացման համար առանձնացվել էին թվով 8 հատուկ ջոկատներ և 80 մարտակառքեր: Յետաքրքիր է, սակայն, որ կոնկրետ դեպքում ամրության շրջափակման արդյունքներից խեթական թագավորության արքան խիստ դժգոհ մնաց, քանզի, դատելով իր իսկ արձանագրություններից, ամրության կայագործը բավականին ազատորեն կարողանում էր կապ պահպանել արտաքին աշխարհի հետ: Մեր տարածաշրջանում հակառակորդի ամրության շրջափակման առաջին հաջող օրինակներից մեկն էլ կապված է մ.թ.ա. 1457 թ-ի ապրիլի 26-ի Մեգիդոյի ճակատամարտի հետ, երբ, ինչպես տեղեկացնում են եգիպտական աղբյուրները, քաղաքը պատվեց ցցապարսպով, առանձնացվեցին պահակային ջոկատներ և կտրվեց վերջինիս ամեն տեսակի կապն արտաքին աշխարհի հետ:

8.3.2. Օպերատիվ շրջապատում: Իրենից ներկայացնում է ռազմական միջոցառումների ամբողջություն, որի էությունը կայանում է նրանում, որ ամրությունը ենթարկվում է շրջափակման օպերատիվ մակարդակով, այսինքն՝ գործելով ամրության մատույցներում՝ այն պաշարող կողմը ամենատարբեր միջոցառումների կիրառմամբ հասնում է նրան, որ, թեև ամրության անմիջական մոտակայքում թշնամական ուժեր չեն լինում, սակայն վերջինիս կապը արտաքին աշխարհի հետ կտրվում է: Այս պարագայում փաստորեն հաշվարկը կատարվում էր այն հաշվով, որ, զրկվելով դեպի ամրություն միջոցների հոսքից, ահաբեկվելով կամ ամրության հետագա գոյությունը ի վերջո համարելով անհեռանկար, վերջինիս կայագործը լքի այն: Օպերատիվ շրջափակման դասական օրինակ կարող է համարվել Թեսալոնիկեի օպերատիվ շրջափակումը Ավարական խաթանության և սլավոնների կողմից, որը սկիզբ առավ 580-ական թվականների սկզբից և տևեց մինչև 620-ական թվականների վերջը:

8.3.3. Ռազմավարական շրջապատում: Իրենից ներկայացնում է ռազմաքաղաքական միջոցառումների ամբողջություն, որի էությունը կայանում է նրանում, որ ամրությունը ենթարկվում է շրջափակման ռազմավարական մակարդակով, այսինքն՝ գործելով ամրության հեռավոր մատույցներում՝ այն պաշարող կողմը ամենատարբեր միջոցառումների կիրառմամբ հասնում է նրան, որ, թեև ամրության անմիջական մոտակայքում թշնամական ուժեր չեն լինում, սակայն վերջինիս կապը արտաքին աշխարհի հետ կտրվում է: Այս պարագայում փաստորեն հաշվարկը կրկին կատարվում էր այն ուղղությամբ, որ, զրկվելով դեպի ամրություն միջոցների հոսքից, ահաբեկվելով կամ ի վերջո ամրության հետագա գոյությունը համարելով անհեռանկար, վերջինիս կայագործը լքի այն: Ի տարբերություն օպերատիվ շրջափակման, այս պարագայում հնարավոր է նույնիսկ, որ ռազմուժի կոնկրետ տեղաշարժ իսկ չլինի, այլ իրականացվեն զուտ քաղաքական միջոցառումներ: Օրինակ, հնարքի կիրառման արդյունքում, երբ Գալլիան փաստացի դուրս եկավ Յոմմեական կայսրության կազմից, պաշտոնական Յոմմը անհեռանկար

համարեց ուժեր պահելը Բրիտանիայում և փաստորեն էվակուացվեց Ադրիանոսյան պարսպի կայազորին:

8.4. Ամրության ուղիղ պաշարում: Իրենից ներկայացնում է ամրության գրավման հիմնական տեսակը, երբ կողմերից մեկը, ռազմական ուժեր տեղադրելով ամրության անմիջական մոտակայքում, ամենատարբեր միջոցների կիրառմամբ ձգտում է գրավել այն: Կարելի է առանձնացնել ամրության ուղիղ պաշարման ժամանակ կիրառվող հետևյալ միջոցներն ու հակամիջոցները.

8.4.1. Ամրության ուղիղ պաշարում ամրաշինական միջոցների կիրառմամբ: Ամրաշինական միջոցների կիրառմամբ ամրության ուղիղ պաշարումը հանդիսանում է վերջինիս գրավման ամենատարածված կամ դասական ձևը: Այս պարագայում պաշարումն իրականացնող կողմը, իր ռազմական ուժերը, որպես կանոն, տեղակայելով ամրության անմիջական հարևանությամբ և ձգտելով կտրել վերջինիս բոլոր կապերը արտաքին աշխարհի հետ, ստորև նկարագրված տարբեր միջոցների առանձին կամ միաժամանակյա կիրառմամբ ձգտում է հասնել դիմադրության դադարեցմանն ու ամրության հանձնմանը: Մեր տարածաշրջանում ամրության ուղիղ պաշարման ամրագրված առաջին օրինակներից մեկը մ.թ.ա. մոտ 2675 թ-ից 2674 թ-ը ընթացած Մեծամոր մայրաքաղաքի պաշարումն էր, երբ Ուրուկի բանակը հարձակում գործեց այս քաղաքի վրա այն գրավելու մտայնությամբ, սակայն, երկարատև պաշարման արդյունքում մատնվեց անհաջողության և նահանջեց:

8.4.2. Լեռնազնաց ռազմիկներ: Լեռնազնաց ռազմիկներն իրենցից ներկայացնում են հատուկ պատրաստված ռազմիկներ, որոնք վարժված են լեռնային տեղաշարժի և մագլցման համար: Այս ռազմիկները հավաքագրվում էին սովորաբար լեռնային շրջաններից և ունեին սահմանափակ կամ սպեցիֆիկ կիրառություն, որը դրսևորվում էր ամենից առաջ նրանում, որ, շեղելով ամրության կայազորի ուշադրությունը այլ հատվածներում, մեկ ուրիշ հատվածում ապահովվի լեռնազնաց ռազմիկների անակնկալ մագլցումը պարսպի վերին հատված՝ հետագա անակնկալ հարվածի հասցման հեռանկարով: Լեռնազնաց ռազմիկների կիրառության ամենատարածված օրինակները պատկանում են Թեմուրյանների էմիրության բանակին՝ էմիր Թեմուրի իշխանության ժամանակահատվածում:

8.4.3. Պաշարողական մեքենաներ: Պաշարողական մեքենաները ամենաընդհանուր իմաստով կիրառվում են այն նպատակով, որ լրիվ կամ հատվածաբար ավերեն ամրության պարիսպները, իսկ այդ չստացվելու պարագայում էլ գոնե ճեղք բացեն դրանց որևէ հատվածում: Մեր տարածաշրջանում ամրության պարիսպների ճեղքման ամրագրված առաջին օրինակներից մեկը մ.թ.ա. մոտ 2233 թ-ի Ափիշալի գրավումն է, թեև կոնկրետ հայտնի չէ, թե պաշարողական մեքենաների ո՞ր տեսակի կամ պաշարողական ո՞ր հնարքի կիրառմամբ է գրանցվել այս արդյունքը: Ընդհանրապես, թեև պաշարողական մեքենաները, որպես այդպիսին, հիշատակվում են դեռևս երկայական տեքստերում, իսկ Միջագետքի վաղդինաստիական կնիքների վրա էլ հաճախ են հանդիպում պաշարողական աշտարակների, աստիճաններ ունեցող քառանիվ սայլերի և խոյերի պատկերներ, բայց այնուհանդերձ ընդունված է կարծել, որ պաշարողական մեքենաների գործնական կիրառման առաջին ամրագրված օրինակը պատկանում է Ասորեստանի թագավորության արքա Շամշի-Ադադ I-ի (մ.թ.ա. 1813-1781) գործունեությանը, որը կիրառության մեջ էր դրել առնվազն խոյեր ու պաշարողական աշտարակներ: Ստորև կքննարկվեն պաշարողական մեքենաների առանձին տեսակներն և դրանց կիրառման առանձնահատկությունները.

8.4.3.1. Նետողական մեքենաներ: Նետողական մեքենաներն իրենցից ներկայացնում են հատուկ կառուցվածք ունեցող սարքեր, որոնք, կիրառության մեջ դնելով ֆիզիկական երևույթները և իրերի ֆիզիկական հատկությունները, կինետիկ էներգիայի հարվածի մեծ ուժ հաղորդելով դեպի ամրության պաշտպանական կառույցներ են նետում հարվածի միջոցներ՝ քարեր, նիզակներ, նետեր, տարաբնույթ գնդեր, հրկիզող նյութերով լի անոթներ և այլն: Նետողական մեքենաների հիմնական տեսակներն են.

8.4.3.1.1. Բաքան: Իրենից ներկայացնում է նետողական մեքենաների հիմնական տարատեսակներից մեկը, որը տարբեր ռազմական համակարգերում և տարբեր ժամանակներում ինքնին տարբեր տեսք է ունեցել: Մեքենայի հիմնական առանձնահատկությունը, սակայն, նույնն է և կայանում է նրանում, որ թասանման պոչ ունեցող երկար ձողը որևէ ուժի ազդեցությամբ ստանալով նետման համար բավարար ուժ՝ մտնում է շարժի մեջ ու թասանման պոչի մեջ գտնվող արկը արձակում է պարսպի ուղղությամբ: Այս պարագայում հիմնական շեշտը դրվում է

պաշտպանական կառույցները ավերելու վրա, թեև բացառված չէ նաև թշնամու կենդանի ուժի և վարչատնտեսական կառույցների ավերումը:

8.4.3.1.2. Բալիստ: Իրենից ներկայացնում է նետողական մեքենաների հիմնական տարատեսակներից ևս մեկը, որը տարբեր ռազմական համակարգերում և տարբեր ժամանակներում ինքնին տարբեր տեսք է ունեցել: Մեքենայի հիմնական առանձնահատկությունը, սակայն, նույնն է և կայանում է նրանում, որ աղեղնանման համակարգի կիրառմամբ հակառակորդի ուղղությամբ արձակվեն նիզակներ, տեգեր, խոշոր նետեր կամ տարատեսակ գնդեր: Այս պարագայում հիմնական շեշտը դրվում է թշնամու կենդանի ուժի խոցումն իրականացնելու վրա, ընդ որում, հաշվի առնելով, որ բալիստից արձակած արկերը հարվածում էին նետերից անհամեմատ ավելի ուժեղ, դրանք կիրառվում էին հատկապես հեռու տարածությունների վրա կամ ուժեղ գրահավորված հակառակորդների դեմ: Հայտնի են դեպքեր, երբ բալիստից արձակած մեկ դիպուկ հարվածը, շարքից հանելով հակառակորդի առաջնորդին, լուրջ ազդեցություն է թողել ողջ մարտական գործողության հետագա պատկերի վրա:

8.4.3.2. Հրետանի: Նետողական համեմատաբար նոր միջոց է, որը, որպես հարվածի կինետիկ էներգիայի առաջացման աղբյուր, կիրառում է վառոդը: Ամրությունների դեմ սկսվեց կիրառվել XIV դարի երկրորդ կեսից, ավելի մեծ չափով կիրառվեց հաջորդ դարում, իսկ XVI դարում էլ վերջնականապես փոխարինեց նետողական մեքենաներին:

8.4.3.3. Պարսպահար մեքենաներ: Պարսպահար մեքենան իրենից ներկայացնում է հատուկ կառուցվածք ունեցող մի սարք, որի կիրառմամբ հասնում են պարիսպների ավերմանը:

8.4.3.3.1. Խոյ: Խոյն իրենից, որպես կանոն, ներկայացնում էր ծածկապատ, ավելի հազվադեպ առանց ծածկի, կախոցներից կախված, իսկ ավելի հազվադեպ անիվների վրա գլորվող, սուր կամ գնդաձև քթամաս ունեցող հաստ մի գերան, որը ընդհուպ մոտեցնում էին ամրության պարսպի խոցելի հատվածին կամ դարպասին ու փորձում էին, վերջինիս հարվածի կինետիկ էներգիայի հաշվին, կոտրել դարպասը, փլել կամ ճեղքել պարիսպը: Որպես կանոն խոյը միջին արագությամբ հրելով մոտեցնում և ընդհուպ հայում էին հարվածի համար նախատեսված տեղամասին՝ դրանից հետո ծածկոցների պաշտպանության տակ վերջինիս միջոցով պարսպին մեթողիկ հարվածներ հասցնելու մտայնությամբ: Իր հերթին ամրության կայագորը փորձում էր պայթարել խոյի դեմ ամենատարբեր միջոցներով, որոնցից կարելի է նշել խոյի քթամասը կեռիկով ճանկելը, այն վեր քաշելը և խոյը կոտրելը, խոյի քթամասը դրա վրա նետված ցանցով կաշկանդելը, խոյի տակ դյուրավառ նյութ լցնելն ու այն այրելը, խոյը այլ կերպ ֆիզիկապես վնասելը և այլն:

Ինչպես արդեն նշվեց, խոյը հայտնի էր դեռևս շումերական դարաշրջանում, իսկ վերջինիս կիրառության մասին էլ խոսվում է սկսած դեռևս Շամշի-Ադադ I-ի գործունեության ժամանակաշրջանից: Այնուհանդերձ, զուտ մարտավարական առումով, խոյի կիրառման ուշագրավ օրինակներից է նաև մ.թ.ա. մոտ 1644 թ-ի Եդեսիայի գրավումը: Ըստ խեթական աղբյուրների՝ հենց Հայոց այս քաղաքի գրավման ժամանակ էր, որ խեթական թագավորության արքա Հաթթուսիլ I-ը, դատելով իր իսկ արձանագրություններից, կարծես կաշվից դուրս է գալիս քաղաքը պաշարելիս խոյի արդյունավետ կիրառումն ապահովելու նպատակով, որը, սակայն, կոնկրետ օրինակում նրան այդպես էլ հաջողություն չբերեց:

8.4.3.3.2. Հորատող մեքենաներ: Հորատող մեքենաներն իրենցից ներկայացնում են պաշարողական մեքենաների ինքնուրույն մի խումբ, որոնք կիրառվում են պարիսպներն և պաշտպանական այլ կառույցները ավերելու համար՝ հորատական աշխատանքների կիրառման միջոցով: Հորատող մեքենաների հիմնական տեսակներն են.

8.4.3.3.3. Կրիա: Հանդիպում են մեքենայի ամենատարբեր տարատեսակները, սակայն ամենաընդհանուր իմաստով այն իրենից ներկայացնում է ամուր ծածկ ունեցող մի անվահարթակ, որի հիմնական գործառնությունը վերևից տեղացող ուղիղ հարվածներից պարսպի հիմքի մոտ իրականացվող հորատական աշխատանքներ կատարող անձանց ֆիզիկական պաշտպանությունն է: Արդյունքում, պաշտպանվելով կրիայի տակ, հորատողները փորում են պարսպի հիմքը կամ իրականացնում են այլ աշխատանքներ: Կրիայի դեմ պայթարի միջոցների շարքից կարելի է առանձնացնել այրվող նյութերով այն այրել փորձելը, դյուրավառ հեղուկ լցնելը կրիայի տակ ու այն այրելը և այլն:

8.4.3.4. Մագլցման միջոցներ: Մագլցման միջոցներն իրենցից ներկայացնում են ամենատարբեր տեսակի առարկաներ, որոնց օգնությամբ ամրությունը պաշարողը կարողանում է

մագլցել պարիսպն ի վեր և հասնել նրա գագաթին: Մագլցման միջոցների հիմնական տեսակներն են.

8.4.3.4.1. **Աստիճան:** Մագլցման ամենատարածված միջոցներից մեկն է, երբ նախապես պատրաստված երկար աստիճանները հենվում են պարսպի գագաթին, իսկ հարձակվող ռազմիկներն էլ, վեր բարձրանալով դրանց վրայով, հայտնվում են պարսպի ամենավերևում: Փորձը ցույց է տալիս, որ մագլցման այս միջոցի արդյունավետ կիրառությունը պայմանավորվում է ամենից առաջ պարսպի վերին հատվածում հակառակորդի դիմադրության ճնշմամբ կամ միջոցի մասսայական կիրառմամբ, քանզի այլ պարագայում ամրության կայացորդը հիմնալի հնարավորություն ունեի ոչնչացնել վեր մագլցողներին կամ կոտրել աստիճանը: Միջոցը կիրառվում է նաև ամրության անակնկալ գրոհների դեպքում:

8.4.3.4.2. **Պարան:** Իրենից ներկայացնում է պարսպով վեր մագլցելու ոչ այնքան տարածված միջոց, քանի որ վերջինիս հաջող կիրառությունը կարող է պայմանավորված լինել միայն պարսպի վերևի հատվածում պարանի ամրացմամբ, ինչը ամրության կայացորդի ակտիվ դիմադրության պարագայում դժվար իրագործելի է: Որպես կանոն կիրառվում է ամրության անակնկալ գրոհների դեպքում:

8.4.3.4.3. **Կեռ:** Իրենից ներկայացնում է մագլցման անձնական միջոց, որով ռազմիկը, կառչելով պարսպի ելուստներին, բարձրանում է պարիսպն է ի վեր: Երբեմն կիրառվում է մագլցման այլ միջոցների հետ միասին, սակայն ավելի հաճախ՝ ամրության անակնկալ գրոհների դեպքում:

8.4.3.4.4. **Շարժական աշտարակ:** Շարժական աշտարակն իրենից ներկայացնում է անիվների վրա գործող փայտյա աշտարականման մի կառույց, որը ընդհուպ մոտեցվում է պարսպին: Իդեալում ենթադրվում է, որ դրանից անմիջապես հետո պարսպի կողմում գտնվող աշտարակի վերևի հատվածի պաշտպանական պատը կամ դրա մի մասը պետք է բացվի պարսպի վերին հատվածի ուղղությամբ և, հենվելով նրա վրա, կամրջի նման մի բան առաջացնի, որի վրայով էլ աշտարակի գագաթին գտնվող ռազմիկները կներխուժեն պարսպի վերին հատված: Շարժական աշտարակի հաջող կիրառության համար անհրաժեշտ է պարսպին անմիջապես հարող տարածքում գոնե քիչ թե շատ հարթ մի հատված ունենալ, ինչպես նաև ճիշտ հաշվարկել պարսպի և աշտարակի փոխադարձ բարձրությունը: Շարժական աշտարակները, ունենալով հզոր, սակայն պասիվ պաշտպանական միջոցներ, իրենց վրա հաճախ նաև կրում են մեկ, հազվադեպ՝ մի քանի, նետողական մեքենաներ: Շարժական աշտարակի դեմ պայքարի միջոցների շարքում առանձնանում են նետողական մեքենաների և հրկիզող նյութերի կիրառումը, պարսպի առջև արհեստական խոչընդոտների ստեղծումը ու բնական խոչընդոտների առավել զարգացումը, անակնկալ արտագրողները և այլն: Սրանով հանդերձ, սակայն, ընդհուպ մինչև հրազենի ի հայտ գալը շարժական աշտարակի կիրառումը հանդիսացել է ամրության գրավման բավականին գործուն մի միջոց:

8.4.3.5. **Պաշտպանական միջոցներ:** Ամրությունը պաշարելիս պաշարողի կողմից պաշտպանական միջոցների կիրառությունն իրենից ենթադրում է միջոցների և հնարքների այն ամբողջության կիրառությունը, որը հնարավորություն կտա հնարավորինս խուսափել կորուստներից և արագ լուծել ամրությունը գրավելու մարտական խնդիրը: Կարելի առանձնացնել ամրությունը պաշարողի կողմից կիրառվող հետևյալ հիմնական պաշտպանական միջոցները.

8.4.3.5.1. **Մեծ վահաններ:** Իրենցից ներկայացնում են սովորական վահանների որոշակիորեն մեծացված տարատեսակները, որոնք պարսպին մոտենալիս կիրառվում էին վերևից հասցվող հարվածներից պաշտպանվելու նպատակով: Պատրաստվում էին, որպես կանոն, փայտից:

8.4.3.5.2. **Շարժական պարիսպներ:** Իրենցից, ըստ էության, ներկայացնում էր փայտյա պարիսպ, որը, սակայն, լինելով շարժական, լայն ճակատով մոտեցվում էր պարսպին՝ հետագայում վերջինիս պաշտպանության տակ այլ գործողություններ իրականացնելու համար: Երբեմն կազմվում էր մեծ վահանների միացությունից:

8.4.4. **Հողագործական աշխատանքներ:** Ամրության պաշարման ժամանակ իրականացվող հողագործական աշխատանքների տակ ամենաընդհանուր իմաստով ընդունված է հասկանալ հողափորական աշխատանքների այն ամբողջությունը, որն ուղղված է ամրությունը գրավելուն: Հողագործական աշխատանքների հիմնական տեսակներն են.

8.4.4.1. **Հորատական աշխատանքներ:** Կապված են անմիջապես հողը փորելու միջոցով վերջինիս մեջ խորանալու հետ: Հորատական աշխատանքների տեսակներն են.

8.4.4.1.1. Թունելի փորում պարսպի որոշակի հատվածի հիմքի տակ՝ դրան զուգահեռ: Իրենից ներկայացնում է ամրության գրավմանն ուղղված հորատական աշխատանքներից հիմնականը, որի ելությունը կայանում է հետևյալում: Ամրության պարսպից հեռու կամ հակառակորդի կայագործի համար աննկատ մի վայրում փորում են գետինը, ստեղծում թունել և այն ձգում մինչև ամրության պարսպի ներքևի հատվածը: Այն բանից հետո, երբ թունելը հասնում է պարսպի հիմքի տակ, հորատմանն ուղղությունը շարունակվում է արդեն աջ և ձախ ուղղությամբ՝ ուղիղ պարսպի հատվածների հիմքի հետագծով, որի արդյունքում թունելը ստանում է «T»-ձև տեսք: Երկու ուղղությամբ փորելով պարսպի փլման համար անհրաժեշտ երկարություն՝ դադարեցվում է նաև աշխատանքային այդ փուլը, որից հետո սկսում են փորել դեպի վեր՝ ուղիղ արդեն դեպի պարսպի հիմքը: Սա հանդիսանում է աշխատանքի ամենագլխավոր մասը, ընդ որում, դեպի վեր փորելիս առաստաղը միաժամանակ ամրացվում է գերաններով: Արդյունքում՝ գալիս է մի պահ, երբ պարսպի հիմքի տակ գտնվող հողաշերտն այնքան է բարակում, որ, զուտ ֆիզիկապես ի վիճակի չի լինում պահել պարսպի ծանրություն, այն ինքնին իջեցնում է թունելի առաստաղը՝ ամուր կերպով նստեցնելով այն գերանների վրա: Այս ամենից հետո սկսվում է աշխատանքի վերջին փուլը, երբ գերանները այրվում են, որի արդյունքում ինչ-որ մի պահի դրանք բնականաբար մոխրանում են, այսինքն՝ զրկվում են փայտին մինչ այդ բնորոշ ամրությունից, որի հետևանքով պարսպի հիմքերը, արդեն վերջնականապես զրկված հենարանից, նստում են թունելի մեջ՝ այդ ընթացքում, որպես կանոն, փլվելով կամ առնվազն գոնե եականորեն խարխվելով կամ կորցնելով բարձրությունը: Հնարքը կիրառվել է ընդհուպ մինչև նոր ժամանակները, ընդ որում վառուդի ի հայտ գալուց հետո սկսեցին կիրառել հնարքի ավելի պարզ տարբերակը՝ ամրության տակ ուղղակի փորում էին «T»-ձև մի թունել, լցնում էին այն վառուդով և պայթեցնում: Երկու դեպքում էլ ամրության կայագործի համար հետևանքները լինում էին շատ ծանր, քանի որ, բացի այն, որ, ըստ ելության, շարքից դուրս էր գալիս պարսպի մի լայն հատված, այդ ընթացքում նաև հաճախ զոհվում էին պարսպի վրա գտնվող կայագործային ուժերի զգալի հատվածներ, քանի որ պաշարող կողմը, ճշգրիտ իմանալով թունելի գոյության վայրը և պարսպի փլման մոտավոր ժամանակը, վճռական պահին սպառնալից գործողություններ էր ձեռնարկում հենց այդ ուղղությամբ՝ ստիպելով ամրության կայագործին հենց այդ հատվածում տեղակայել մեծաթիվ, իսկ հաճախ էլ լավագույն ուժերը: Այսպիսով, ինչպես ցույց է տալիս ռազմական պատմության վերլուծությունը, հնարքն իրենից ներկայացնում է թեև խիստ աշխատատար, սակայն, ամրության գրավման այնուհանդերձ բավականին գործուն մի միջոց՝ չգործելով թերևս միայն այն պարագայում, երբ պարսպի տակի հիմքը ժայռոտ էր: Իր հերթին ամրության կայագործը փորձում էր հնարքի դեմ կիրառել մի շարք հակամիջոցներ: Մասնավորապես, հայտնի է, որ շատ ամրություններում կային հատուկ ջրային կամ նույնիսկ ակուստիկ սենսորային համակարգեր, որոնց դյուրագագացության աստիճանն այնքան մեծ էր, որ հնարավորություն էր տալիս արձագանքել հողի տակ հողափորական գործիքների առաջացած ցնցումներին՝ օգնելով կայագործին պարզել հնարավոր թունելի ուղղությունը: Հայտնի են նաև դեպքեր, երբ հակառակորդի թունելները ոչնչացվել են ամենատարբեր կերպ՝ սկսած հակառակ կողմից թունել փորելու միջոցով գործած ստորգետնյա անակնկալ հարձակումից, որին հաջողության դեպքում հաջորդում է հակառակորդի թունելի ոչնչացումը փլվածք առաջացնելու միջոցով, վերջացրած դեպի թունել թունավոր, հեշտ հրկիզվող կամ պայթուցիկ նյութեր և նույնիսկ կենդանիների կամ մեղուների պարսեր ուղղելը:

8.4.4.1.2. Թունելի փորում աշտարակներից մեկի կամ մի քանիսի տակ: Իրենից ներկայացնում է նախորդ հնարքի կիրառումը ավելի փոքր տարբերակով, երբ ուղղակի փլուզվում է ամրության աշտարակը, որն իր հետ, որպես կանոն, բերում է աշտարակի մոտ գտնվող դարպասի թուլացմանը կամ կործանմանը, իսկ հնարավոր է նաև՝ պարսպահատվածի որոշակի մասի փլուզմանը: Հնարքի առավելությունը նախորդի համեմատ պարզ է՝ ծախսվում են ավելի քիչ միջոցներ:

8.4.4.1.3. Թունելի փորում դեպի ամրության ներս: Իրենից ներկայացնում է աշխարհի չափ հին հնարքի կիրառությունը՝ թունելի միջոցով, այսինքն՝ գետնի տակից, մտնել որևէ փակ տարածք: Հնարքի սկիզբը կրկնում է նախորդ երկու կետերում նկարագրված աշխատանքը, սակայն վերջը բնականաբար տարբերվում է, քանզի այս դեպքում աշխատանքները շարունակվում են դեպի ամրության ներս: Այս պարագայում իդեալում ենթադրվում էր, որ ինչ-որ մի պահի թունելը կանցնի պարսպահատվածի տակով և նրա մյուս կողմը կլինի դեպի ամրության ներսը, որին էլ կհաջորդի փոթորաթիվ մի խմբի անակնկալ հարձակումը: Իրոք, այս պարագայում,

հաշվի առնելով թունելի չափսերը, խոսք իսկ չէր կարող գնալ որևէ մեծամասշտաբ խմբի գործողության կամ ուղիղ ընդհարման մասին և ամեն ինչ որոշում էր անակնկալը՝ հարձակումը ամրության կայագրի վրա, վերջինիս ոչնչացումը կամ խուճապի մատնումը, իսկ ավելի հաճախ էլ՝ հարձակումը ամրության դարպասների ուղղությամբ, որին հաջորդում էր համակցված հարվածը դրսում գտնվող ուժերի կողմից: Այս կապակցությամբ հարկ է հատկապես ընդգծել, որ դեպի ամրության ներսն ուղղված թունելի մուտքի վերջին հատվածը, որպես կանոն, փորձում էին ուղղել ոչ թե մի որևէ ուղղակի բաց տարածության վրա, այլ այնպես էին անում, որ այն դուրս գա մի որևէ փակ տարածություն կամ, ցանկալի է՝ տան մեջ, քանզի իդեալում ենթադրվում էր, որ այդ կերպ ավելի հեշտ կլինի գաղտնի պահել թունելի վերջին հատվածի ստեղծումը, բայց, որ առավել կարևոր էր՝ ռազմիկների սկզբնական կուտակումը և հնարավոր հարվածը: Սրան հակառակ, հաշվի առնելով այս հնարավորությունը, ամրության կայագրը արգելում էր պարսպի ներսի կողմից դրանց մոտ տարածության վրա կառույցների կառուցումը, իսկ դրանց առկայության դեպքում էլ պաշարումը սկսվելուն պես դրանք քանդում էր:

8.4.4.2. Հողաթմբի կառուցում: Ամրության պաշարման այս միջոցը իրենից, որպես կանոն, ներկայացնում էր պարսպին հնարավորինս մոտ ամրությունը պաշարողների կողմից վեր հանվող հողաթմբի կառուցում: Չուտ մարտավարական առումով մեր տարածաշրջանում ամրության պաշարման այս միջոցի ամրագրված կիրառման առաջին օրինակը մ.թ.ա. մոտ 1644 թ-ի Եդեսիայի գրավումն է: Ըստ խեթական աղբյուրների՝ հենց Հայոց այս քաղաքի գրավման ժամանակ էր, որ խեթական թագավորության արքա Հաթթուսիլ I-ը, դատելով իր իսկ արձանագրություններից, բոլոր ջանքերը ներ էր դնում քաղաքը պաշարելիս հողաթմբի արդյունավետ կիրառումն ապահովելու նպատակով, թեև այն, թե ինչ արդյունք է տվել կոնկրետ այս միջոցի կիրառումը և ինչ տեսք է ունեցել այն, հայտնի չէ: Հայտնի են հողաթմբի կառուցման երկու հիմնական տեսակներ:

8.4.4.2.1. Հողաթմբի կառուցում պարսպից հեռու՝ այն վերևից հարվածի տակ պահելու համար: Հնարքն, ըստ էության, ուղղված է նրան, որ հակառակորդի նկատմամբ ստեղծվի դիրքային առավելության վիճակի կամ գոնե վնասագերծվի վերջինիս դիրքային առավելությունը՝ կապված պարիսպների բարձրության հետ: Այս պարագայում կառուցված հողաթմբի վրա տեղադրվում էին նետածիզներ, իսկ ավելի հաճախ՝ նետողական մեքենաներ, որոնց ճիշտ կիրառումը ի վիճակի էր զգալիորեն բարդացնել պաշտպանվողների դրությունը առնվազն պաշտպանության գոնե որոշակի հատվածում: Իր հերթին ամրության կայագրը հնարքի դեմ պայքարելու համար ունի թերևս միայն մեկ միջոց, որը, սակայն շատ աշխատատար է, իսկ հաճախ էլ՝ ոչ արդյունավետ: Միջոցը հիմնալի կերպով ներկայացված է 502 թ-ի հոկտեմբերի 5-ից 503 թ-ի հունվարի 11-ն ընթացած Ամիդի գրավման օրինակի վրա, երբ ամրության կայագրը թունել փորեց դեպի հողաթմբի հիմք, աստիճանաբար հեռացրեց վերջինիս միջի հողը, ազատված տարածությունը լցրեց դյուրավառ նյութերով, առաստաղը ամրացրեց գերաններով և մի ինչ-որ որոշակի պահի այրեց դրանք, որի արդյունքում հողաթմբի վրա գտնվող ռազմական հանդերձանքն ու մարդիկ սուզվեցին կրակի մեջ, ոչնչացան կամ ծանր կորուստներ կրեցին:

8.4.3.2.2. Հողաթմբի կառուցում պարսպի մոտ՝ հողաթմբից ներս խուժելու նպատակով: Հնարքն, ըստ էության, նախորդի որոշակի կրկնությունն է, միայն թե այս պարագայում աշխատանքներն իրականացվում են պարսպի անմիջական հարևանությամբ՝ իդեալում նպատակ ունենալով ստեղծել վերջինիս որևէ կերպ գոնե հավասար մի հարթակ և դրանից կամրջակ նետել դեպի պարիսպ և վերջինիս վրայով ներխուժել պարսպի վերին հատվածը: Բավականին աշխատատար, իսկ հաճախ էլ ոչ արդյունավետ եղանակ է և հանդիպում է բավականին հազվադեպ, քանի որ մի կողմից հակառակորդի ակտիվ հակազդեցության պայմաններում վերջինիս անմիջական հարևանությամբ դժվար է իրականացնել նման աշխատանք, մյուս կողմից, դա կապված է մեծ կորուստներ հետ, դե իսկ արդյունքն էլ դժվար կռահելի է:

8.4.3.2.3. Ջրի ուժի օգտագործում: Ամրության գրավման յուրօրինակ այս տեսակը, որը, թեև կարող է զարմանալի թվալ, սակայն կիրառվում է բավականին հաճախ, գործի էր դրվում, որպես կանոն, այն ամրությունների նկատմամբ, որոնց միջով կամ որոնց գոնե մոտակայքում հոսում է գոնե միջին մեծության մի գետ: Համառոտ նկարագրելիս ջրի ուժի օգտագործմամբ ամրության գրավումը ունի հետևյալ տեսքը: Եթե գետը մուտք է գործում քաղաք կամ հոսում է քաղաքի մոտակայքում, ապա, առաջին դեպքում պարսպի հենց մոտակայքում փակելով վերջինիս ճանապարհը, իսկ երկրորդ դեպքում էլ հողաշինական աշխատանքների իրականացմամբ փոխելով նրա ուղղությունը և ուղղելով գետը դեպի ամրություն, ամրության պաշարողն

արդյունքում հասնում են այն իրավիճակին, երբ պարսպի բավականին լայն մի հատվածում ստեղծվում է արհեստական ջրամբարի պես մի բան, որի թևերն են բնական կամ արհեստական խոչընդոտները, թիկունքը ամրացվում է քաղաքը պաշարողների կողմից, իսկ որպես չորրորդ կողմ էլ հանդես է գալիս քաղաքի պարիսպը: Արդյունքում՝ այս հնարքը կիրառողները ձգտում են հասնել նրան, որ ջրի ծավալի ավելացման և վերջինիս քայքայիչ հոսանքի ազդեցության հետևանքով ամրության պարիսպը տեղի տա ու ավերվի, իսկ վերջինիս ամրության դեպքում էլ ջուրը ուղղակի վեր բարձրանա և, թափվելով պարիսպների վրայից, հեղեղի ամրության ներսը: Երբեմն հանդիպում են նաև դեպքեր, երբ քաղաքի պարիսպն ավերվում է կրկին ջրի ուժի կիրառմամբ, սակայն առանց ամրությունը պաշարողների ջանքերի: Այսպես, մ.թ.ա. 612 թ-ի մայիսից հուլիսի վերջ տևած Նինվեի գրավման վերջնափուլում քաղաքի ամրությունն ավերվեց ուղղակի Տիգրիս գետի հորդացման արդյունքում:

8.4.3.2.4. Գետի հունի օգտագործում: Ամրության գրավման հերթական այս հնարքը գործի էր դրվում, որպես կանոն, այն ամրությունների նկատմամբ, որոնց միջով հոսում է գոնե միջին մեծության մի գետ: Համառոտ նկարագրելիս հնարքի էությունը հանգում էր նրան, որ, քանի որ ամրության ներսով գետի անցումը թույլատրելու մտայնությամբ վերջինիս հունը պարսպի համապատասխան հատվածի տակ իր դիմաց հասկանալիորեն պատ չունեի, պաշարողները ամրություն էին ներխուժում գետի նույն այդ հունով՝ իջեցնելով գետի մակարդակը: Այս պարագայում, թեև պաշտպանվող կողմը գետի հունի այդ հատվածը, որպես կանոն, փակած էր լինում երկաթյա ճաղերով կամ ցանցերով, սակայն դրանց հաղթահարումը բնականաբար ամեն դեպքում ավելի հեշտ էր լինում, քան պարիսպը փլելը: Հնարքի հաջող կիրառման հիմնական գործոնը, սակայն կրկին անակնկալն էր, քանի որ այլ պարագայում պաշտպանվող կողմն ուղղակի կհասցներ խցանել գետի հունը և կփակեր դեպի ամրության ներս մուտքը պարսպի տակով: Հնարքի կիրառման դասական օրինակ կարող է համարվել մ.թ.ա. 538 թ-ի հոկտեմբերի 10-ից 12-ը տևած Բաբելոնի գրավումը:

8.4.5. Պարենամթերքի պակասի արհեստական ստեղծում: Իրենից ներկայացնում է ամրության գրավման առանձին հնարքների մի յուրօրինակ խումբ, որի հիմնական էությունը կենսամթերքների նկատմամբ մարդու ֆիզիոլոգիական պահանջի օգտագործում է: Իդեալում ենթադրվում էր, որ ամրության շրջափակումից մի որոշ ժամանակ անց կարող էր ստեղծվել մի իրավիճակ, երբ ամրության կայազորի կենսամթերքը ֆիզիկապես կսպառվի, որի արդյունքում վերջինս կամ կհանձնվի, կամ ուղղակի կհյուծվի և (կամ) կոչնչանա: Տարբերվում են հնարքի կիրառման հիմնականում երկու տեսակ:

8.4.5.1. Սննդամթերքի պակասի արհեստական ստեղծում: Հնարքի հիմնական տարատեսակն է, կապված սննդի հետ: Որպես հնարքի հակամիջոց՝ ամրության կայազորը ամենից առաջ փորձում էր ամրությունում մշտապես ունենալ ուշ փչացող ու քիչ տարածություն զբաղեցնող սննդամթերքի բավարար պաշար՝ հաշվի առնելով ամրության կայազորի և այլ բնակիչների քանակությունը ու սպասվող պաշարման հնարավոր տևողությունը: Գործնականում ամրությունում մշտապես կուտակվում էին պաշար «ինչքան հնարավոր է շատ» սկզբունքով, իսկ պաշարման պարագայում էլ հաճախ ամրությունից հեռացնում էին մարտական նշանակություն չունեցող անձանց՝ սնունդ սպառողներին: Խոշոր քաղաքներում, նույնիսկ հաշվի առնելով չափերը, հնարավոր էր կուտակել մի քանի տարվա պաշար: Կրկին, ելնելով չափերից, բավականին երկար ժամանակվա համար պաշար կարող էր կուտակվել նաև այլ չափսերի ամրություններում: Սրանից զատ հնարքի կիրառման պարագայում ամրության կայազորը, որպես կանոն, փորձում էր օգտագործել սննդամթերքի համալրման բոլոր հնարավորությունները, երբ գործի էին դրվում արտագրոհները, գաղտնուղիները, իսկ հաճախ էլ նույնիսկ սեփական արտադրանքը: Այս առումով ուշագրավ է 503 թ-ի դեկտեմբերից 505 թ-ի հունվար ձգված Ամիդի գրավման գործողության ընթացքում Պարսից թագավորության պաշարված կայազորի գործողությունը, երբ ռազմիկներից յուրաքանչյուրը առանձին ամանում իր համար ցորեն էր աճեցնում՝ դրանով հետագայում բավարարելով իր սննդային կարիքը: Այս էկզոտիկ եղանակից զատ տարածված էին նաև սովորական վար ու ցանքի աշխատանքները և այլ միջոցներ: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ հնարքի կիրառման արդյունքում սկիզբ առած ծայրահեղ սովի, իսկ արդյունքում էլ՝ մարդակերության, դեպքերը բավականին շատ են, ընդ որում ամրության ամրացվածության աստիճանն այս առումով հաճախ ինքնին կարող էր չար կատակ խաղալ վերջինիս բնակչության և կայազորի գլխին, երբ այն գրավել հնարավոր չէր, սակայն սովն էլ մյուս կողմից ստանում էր աղետալի չափեր: Հարկ է նշել, որ հնարքի կիրառումը չի կարող արդյունավետ լինել ծովային

ամրությունների պաշարման պարագայում, եթե չկա գերակայություն ծովում, ինչպես նաև այն պարագայում, երբ ամրության լիակատար շրջափակումն իրականացնել այս կամ այն պատճառով չի հաջողվում:

8.4.5.2. Ջրի պակաս: Իրենից սկզբունքորեն ներկայացնում է նախորդ հնարքի կրկնությունը՝ միայն արդեն ջրի կապակցությամբ: Հնարքը, սակայն, ունի իր առանձնահատկությունները, կապված այն բանի հետ, որ մի կողմից ջուրն ավելի դժվար է կուտակել, տեղափոխել, գերծ պահել փչանալուց, նրա ծավալատարածային հարթությունն ավելի մեծ է, իսկ մարդն էլ, որպես ֆիզիոլոգիական էակ, առանց ջրի ավելի քիչ ժամանակ կարող է ապրել, քան առանց սննդի, բայց մյուս կողմից էլ ջուրն ավելի հեշտ է ձեռք բերել բնական աղբյուրներից: Այսպես, ցանկացած ամրության պաշտպանության կարևորագույն պայմաններից էր ջրի անկախ համակարգի առկայությունը, ընդ որում՝ խիստ գաղտնիության պայմաններում: Որպես կանոն խնդիրը լուծում էին ամենից առաջ բնական աղբյուրների հաշվին, այսինքն՝ ամրությունում փորվում էին ջրհորներ, որոնք պայմանների որոշակի դրական համադրման պայմաններում ելք էին ապահովում դեպի խմելու ջրի ստորերկրյա հոսքերը: Օգտագործվում էին նաև դեպի ամրության ներս հոսող ջրային միջոցները, թեև այս պարագան որոշակիորեն անհուսալի էր այն նկատառումով, որ ամրության պաշարողները մի որոշակի պահի կարող էին հասնել այդ աղբյուրի ոչնչացմանը: Որոշ դեպքերում դեպի ամրություն փորվում էր ջրի հատուկ հոսքագիծ, որի տեղադրությունը պահվում էր խիստ գաղտնի: Հարկ է նշել նաև, որ ամրություններում մշտապես էլ պահվում էին ջրի մեծ տարաներ՝ կենարար այս հեղուկի մշտական պաշար ունենալու համար, իսկ որոշ դեպքերում էլ ստեղծվում էին հատուկ հարմարանքներ, որպեսզի որսան անձրևաջուրը:

8.4.6. Շանտաժ: Իրենից, ըստ էության, ներկայացնում է ամրության գրավման ոչ ռազմական հնարքների մի ամբողջություն, որը կապված է ահաբեկման հետ: Իդեալում հնարքի կիրառությունը ենթադրում էր, որ, լուրջ սպառնալիքի տակ դնելով ամրության կայագրի համար թանկ որևէ անձի կամ անձանց կյանքն ու առողջությունը, ստիպեն վերջինիս դադարեցնել դիմադրությունը: Կարելի է տարբերակել հնարքի կիրառման հետևյալ տեսակները.

8.4.6.1. Ամրության գերված ղեկավարի մահվան կամ նրա նկատմամբ բռնության սպառնալիք: Հնարքի կիրառման ամենատարածված տարբերակներից մեկն էր: Այս պարագայում ամրության գերված ղեկավարին, որպես կանոն, ցուցադրական կերպով բերում էին ամրության պարիսպների մոտ, հաճախ կախում են ցցի, խաչի կամ ծառի վրա և սկսում են ցուցադրականորեն կտտանքների ենթարկել: Նման պարագայում դեպքերի մեծ մասում ամրության կայագրը դադարեցնում էր դիմադրությունը, սակայն լինում էին նաև հակառակ դեպքեր, մանավանդ երբ գերված ղեկավարը մինչ այդ նման ցուցում էր տված լինում: Հնարքն ինքնին ամրության գրավման արդյունավետ մի միջոց էր, սակայն վերջինիս հաճախ դիմում էին նաև այն պարագայում, երբ չէին ցանկանում բռնությունների և արյունահեղության մեծ չափեր, ինչպես նաև ամրության ավերում:

8.4.6.2. Ամրության ղեկավարի համար թանկագին անձի մահվան կամ նրա նկատմամբ բռնության սպառնալիք: Սկզբունքորեն նման է նախորդ իրավիճակին, ուղղակի այս պարագայում ամրության ղեկավարն ինքը ազատության մեջ է և բռնության կամ մահվան սպառնալիքի է ենթարկվում նրա համար թանկագին որևէ անձնավորություն:

8.4.6.3. Ամրության շրջակայքի բնակչության մահվան կամ վերջինիս նկատմամբ բռնության սպառնալիք: Իրենից ներկայացնում է հնարքի կիրառման մյուս և բավականին ոչ արդյունավետ տարբերակը, քանի որ ամրության շրջակայքի բնակչության մահվան կամ բռնության սպառնալիքը, հաշվի առնելով մարդկային հոգեբանությունը, որպես կանոն ուղղակի ավելի էր բորբոքում ամրությունը առկա բոլոր հնարքներով և միջոցներով պաշտպանելու վերջինիս կայագրի վճռականությունը՝ դրդված վրիժառության, ինքնապաշտպանության կամ պարզ ինքնապահպանման բնագոյներով: Միաժամանակ, սակայն, որոշ բացառիկ դեպքերում, երբ ամրության կայագրի դիմադրական կամքը առավելագույնս ճնշված էր, հնարքը կարող էր գործուն արդյունք ապահովել:

8.4.7. Կենսաբանական հարձակում: Իրենից, ըստ էության, ներկայացնում է ամրության գրավման ոչ ռազմական հնարքների մի ամբողջություն, որը կապված է կենսաբանական գործոնի հետ: Իդեալում հնարքի կիրառությունը ենթադրում էր, որ կենսաբանական պրոցեսների գործարկման շնորհիվ ամրոցի կայագրը կամ ֆիզիկապես կոչնչանա, կամ էլ վերջինիս կողմից

հետագա դիմադրության հնարավորությունները կվերանայ: Կարելի է տարբերակել կենսաբանական հարձակման հետևյալ հիմնական տեսակները.

8.4.7.1. Ամրությունում համաճարակի արհեստական առաջացում: Իրենից ենթադրում է ամենատարբեր միջոցառումների ամբողջություն, որի արդյունքում ամրությունում կառաջանա համաճարակ: Օրինակ, կա կարծիք, որ Կաֆայի 1346 թ-ի պաշարման ժամանակ ամրությունը պաշարած Ոսկե Յորդայի բանակը բաբանի կիրառմամբ քաղաք նետեց ժանտախտով վարակված մի դիակ, որի արդյունքում քաղաքում, իսկ հետո արդեն քաղաքից հեռացող նավերի միջոցով ողջ Եվրոպայում բռնկվեց ժանտախտի հսկայածավալ մի համաճարակ: Նույն կերպ ընկավ նաև Արտագերս ամրոցի հետ 369 թ-ի գարնանից մինչև դեկտեմբեր տևած պաշարման արդյունքում, թեև այս պարագայում հայտնի չէ, թե համաճարակն առաջացել էր պաշարողների գործողությունների՝ արդյունքում, թե՞ որևէ այլ՝ ներքին, պատճառով: Վերջին հանգամանքը, ի դեպ ասած, ինքնին երբեք էլ բացառել չի կարելի, քանի որ նեղ տարածության մեջ փակված անձանց խմբի մոտ միշտ էլ կարող են առաջանալ կամ սրվել սանիտարահիգիենիկ խնդիրները:

8.4.7.2. Դեպի ամրություն հոսող ջրի թունավորում: Իրենից ենթադրում է կենսաբանական հարձակման յուրօրինակ մի տարատեսակ, երբ, ըստ էության, խմելու համար պիտանի լինելու իմաստով շարքից հանվում է դեպի ամրություն հոսող ջուրը, որի արդյունքում ամրության կայազորը ջրի պակասի պատճառով կամ դադարեցնում է դիմադրությունը, կամ էլ ենթարկվում է տարաբնույթ հիվանդությունների հարվածներին: Տիպիկ օրինակ է 731 թ-ի ապրիլից մայիս ընթացած Դերբենդ ամրոցի գրավումը, երբ ամրությունը գրավվեց դեպի ամրոց հոսող ջուրը կենդանիների լեշերով և լերդացած արյունով շարքից հանելու միջոցով:

8.4.7.3. Ամրության պարենամթերքի թունավորում: Հանդիպում է բավականին հազվադեպ, ընդ որում հնարքի էությունը ամրության կայազորի ֆիզիկական ոչնչացումն է, որից հետո ենթադրվում է, որ բուն ամրությունը կգրավվի առանց որևէ դիմադրության: Այս պարագայում բացառված չէ դավաճանական, ինչպես նաև դիվերսիոն գործունեությունը:

8.4.7.4. Ամրության ներսում թունավոր նյութերի տարածում: Ամրության գրավման բացառիկ մի տարատեսակ է, երբ վերջինիս կայազորի դիմադրական կամքի կոտրման համար օգտագործվում են ծանր կամ անտանելի հոտով թունավոր գազեր (օրինակ՝ 1635 թ-ի դեկտեմբերի 15-ից 1636 թ-ի մարտի 30 ընթացած Երևանի գրավումը):

8.4.8. Ներքին ապստամբություն: Իրենից, ըստ էության, ներկայացնում է ամրության գրավման ոչ ռազմական հնարքների մի ամբողջություն, որը կապված է ամրության կայազորի ներսում առկա հակասությունների հետ: Կարելի է տարբերակել հնարքի հետևյալ տեսակները.

8.4.8.1. Ապստամբություն ամրությունում առկա ներքին հակասությունների արդյունքում: Այս պարագայում, թեև բացառված չէ նաև դավաճանական և դիվերսիոն գործողությունը, սակայն պաշարողներն իրենք, որպես կանոն, մնում են համեմատականորեն պասիվ, իսկ ամրությունը հանձնվում է ներքին հակասությունների սրման արդյունքում, երբ կայազորի մի մասը, որը մի ինչ-որ պահի հասնում է գերիշխանության, հասնում է նաև նրան, որ դիմադրությունը դադարեցվում է: Նման տարբերակը հաճախ հանդիպում է երկարատև պաշարումների ժամանակ:

8.4.8.1. Ապստամբությունը հրահրված դրսից: Նախորդ հնարքի տարատեսակներից մեկն է, երբ ապստամբությունը հրահրվում է դրսից՝ որպես կանոն ամրության կայազորի մի հատվածին կամ որևէ մասին որոշակի խոստումներ տալու միջոցով: Այս պարագայում խոստումներ ստացած հատվածը, որպես կանոն, սկզբում աննկատ քայքայիչ գործունեություն է ծավալում, իսկ մի որոշակի պահի էլ, երբ ըստ իրեն ուժերի հարաբերակցությունը արդեն իր կողմում է լինում, գործում է բացահայտ: Նման պարագայում բացառված չէ նաև, որ վերջիններիս գործունեության հետ միաժամանակ կիրականացվի նաև ամրության արտաքին գրոհ:

8.4.9. Ամրության գրավման այլ միջոցներ: Հայտնի են նաև ամրության գրավման մի շարք այլ միջոցներ, որոնց թվից կարելի է առանձնացնել.

8.4.9.1. Գրոհ փղերի կիրառմամբ: Ամրության գրոհի ոչ ինքնուրույն և ոչ հաճախ հանդիպող հնարքներից մեկն է, երբ փղերը կիրառվում են, ըստ էության, որպես հոգեբանական ահաբեկման, ինչպես նաև ռազմիկներին ֆիզիկական աջակցության միջոց, այն հաշվարկով, որ դրանց վրա տեղակայված ռազմիկները ավելի հեշտ մագլցեն պարիսպների գագաթը (օրինակ՝ 544 թ-ի մարտից ապրիլ ընթացած Եդեսիայի պաշտպանությունը):

8.4.9.2. Խոստումներ: Հնարքը կիրառվում է ամրության կայազորի կամ նրա մի մասի նկատմամբ: Վերջին պարագայում ենթադրվում է, որ խոստումներ ստացած հատվածը այլևս

շահագրգռված չի լինի հետագա դիմադրության հարցում և կանցնի պաշարողների կողմը: Կիրառվում է բավականին հաճախ և հնարքի բայթայիչ ազդեցությունից խուսափելու համար ամրության կայագրի ղեկավարը սովորաբար մինիմալի է հասցնում շփումները պաշարողների հետ, որոնք այդ պայմաններում իրենց հերթին, սակայն, կարող են օգտագործել նետողական մեքենաներ և նույնիսկ նետեր, որոնց ամրացված էին լինում գրություններ: Իր հերթին ամրությունը պաշարողը, որպես կանոն, ցուցադրական լավ վերաբերմունք է ցուցաբերում ամրությունը լքած և իր խոստումներին հավատացած անձանց նկատմամբ՝ հետագայում այդ քայլին դիմողներին խթանելու նպատակով:

8.5. Ամրության ոչ լրիվ գրավում: Ամրության ոչ լրիվ գրավումը իրենից ներկայացնում է ամրության գրավման անցումային տարրերից մեկը, որը, որպես կանոն, օրգանապես նախորդում է հաջորդող տարրին՝ ամրության լիակատար գրավմանը կամ նահանջին: Միաժամանակ, սակայն, ամրության ոչ լրիվ գրավումը, երբեմն, կարող է հանդիպել նաև որպես ինքնուրույն տարր, երբ հարձակվող կողմը ի սկզբանե հենց նման խնդիր է դրած լինում: Խոսքը հատկապես վերաբերում է խոշոր քաղաքներին, երբ քիչ չեն իրավիճակները, երբ հարձակվող կողմը, ի սկզբանե նույնիսկ խնդիր իսկ չունենալով գրավել ողջ քաղաքը և հատկապես միջնաբերդը, փոխարենն ուղղակի գրավում է քաղաքը կամ նրա մի մասը, ավերում ու թալանում է այն և նահանջում է: Իր հերթին մյուս կողմից էլ քիչ չեն նաև իրավիճակները, երբ քաղաքների կայագրերը, բավարար ուժեր չունենալով իրականացնել քաղաքի արտաքին պարսպի ողջ շրջանագծի պաշտպանությունը, ի սկզբանե դիմադրություն ցույց չտալով կամ ցույց տալով չնչին դիմադրություն, նահանջում են դեպի միջնաբերդ և ամրանում են այնտեղ՝ հույս ունենալով վերջինիս ամրության վրա ու վստահ լինելով, որ առանց միջնաբերդի գրավման ամրությունը գրոհող կողմը կհայտնվի ռազմավարական փակուղում, ինչի արդյունքում կնահանջի: Եվ վերջապես, որպես անցումային վիճակ, հանդիպում են նաև դեպքեր, երբ քաղաքը գրոհողը չի կարողանում, այսպես ասենք, «տաք հետքերով» վերջնականապես ավարտել այն, այսինքն՝ գրավել նաև միջնաբերդը, և ամրության այս հատվածի գրավումը ինքնին վերածվում է պաշարողական նոր մի գործողության: Այս պարագայում փաստորեն դաշտային պաշարմանը փոխարինում է քաղաքային պաշարումը, ընդ որում պաշարող կողմի վիճակը որոշակիորեն բարդանում է նրանով, որ քաղաքի արտաքին պարիսպներից դուրս մնացած պաշարողական մեքենաների զգալի մասը գործնականում, որպես կանոն, անհնար է լինում մոտեցնել միջնաբերդին և այդ պարագայում կիրառվում են լավագույն դեպքում միայն նետողական մեքենաները:

8.6. Ամրության լիակատար գրավման արդյունքի իրացում: Իրենից ներկայացնում է այն խնդիրների իրականացումը, որին ձգտում են հասնել ամրության գրավմամբ: Կարելի է տարբերակել ամրության գրավման արդյունքների իրացման հետևյալ հիմնական տեսակները.

8.6.1. Ամրության ավերում: Ամրության ավերման նպատակով ամրագրված առաջին օրինակներից մեկը մ.թ.ա. 2305 թ-ի Յախայի ճակատամարտն է, երբ Աքքադի թագավորության բանակը հարձակում գործեց այս քաղաքի վրա այն ակնհայտորեն հրկիզելու նպատակով, սակայն, ինչպես կարծես ցավով արձանագրում են ուշ շրջանի խեթական արձանագրությունները. «Յախա քաղաքին ոչինչ անել չկարողացավ և քաղաքի ծովից չբարձրացավ մինչև երկինք»: Ժամանակագրական առումով հետաքրքիր է նաև Ուր քաղաքի ավերումը, որը տեղի ունեցավ մ.թ.ա. 2003 թվականին, ինչպես նաև նույն Յախա քաղաքի գրավումը մ.թ.ա. 1644 թվականին: Առաջին օրինակում մենք գործ ունենք իր ժամանակի ամենամեծ մեգապոլիսներից մեկի լիակատար ոչնչացման հետ, որի բնակչությունը կոտորվեց կամ ստրկության քշվեց, իսկ քաղաքն էլ այն աստիճան ավերվեց, որ դրանից հետո դադարեց գոյություն ունենալ, իսկ երկրորդ օրինակում էլ գործ ունենք այրման միջոցով քաղաքի ոչնչացման մեր տարածաշրջանում ամրագրված առաջին օրինակներից մեկի հետ: Այս առումով հարկ է նշել, որ գրաված քաղաքը կրակ տալը ընդհուպ մինչև Նոր ժամանակները հանդիսանում էր այն ավերելու եթե ոչ հիմնավոր, ապա ամենալուրջ և արագ կիրառելի միջոցներից մեկը, քանի որ, ընդհուպ մինչև Նոր ժամանակներ, տների կտուրները, ինչպես նաև դռներն ու պատուհանները պատրաստվում էին փայտից կամ այլ հեշտ բռնկվող նյութից: Այս պարագայում պարզ է, որ օրինակ տան փայտյա կտուրի այրումը, երբ արդյունքում տնից մնում են լավագույն դեպքում միայն չորս պատեր, երկար ժամանակով հանում է այդ կառույցը կացարանի դեր կատարելուն ուղղված կառույցների շարքից, իսկ վերջինիս վերականգնում էլ կապված է մեծ ծախսերի ու ջանքերի հետ և, ըստ էության, հավասարազոր է տունը կրկին կառուցելուն: Հետաքրքիր է, որ դեպի Արարատյան

թագավորության տարածք Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ի մ.թ.ա. 714 թ-ի արշավանքի հետ կապված ասորեստանյան արձանագրությունները, որպես կացարանի ավերման միջոց, ուղղակի առանձնացում են հենց դրանց տանիքների երկար գերանների այրումը:

8.6.2. Ամրության կայազորի ոչնչացում: Իրենից ներկայացնում է ամրության գրավման արդյունքների իրացման հիմնական տեսակներից մեկը, երբ ամրության կայազորը ֆիզիկապես ոչնչացվում է՝ կորցնելով ինքնուրույն մարտական նշանակությունը: Այս պարագայում փաստորեն ձգտում էին ստեղծել մի վիճակ, երբ ամրոցի կայազորը դադարում էր գոյություն ունենալ, որի արդյունքում վերանում էին նաև դրա հետ կապված, ամենաընդհանուր իմաստով, ռազմական հոգսերը: Ամրության վերջնական գրավումից հետո վերջինիս կայազորի բախտը կարող էր դասավորվել ամենատարբեր կերպ, պայմանավորված ամենատարբեր հանգամանքներով, սակայն դեպքերի մեծ մասում ամրության գրավումն ավարտվում է հենց վերջինիս կայազորի ոչնչացմամբ՝ մանավանդ այն պարագայում, երբ գործ ունենք տարբեր ռազմական համակարգերի կամ հոգևոր-քաղաքական անհանդուրժողականության օրինակների հետ:

8.6.3. Ամրության կայազորի գերում: Իրենից ներկայացնում է նախորդ օրինակի կրկնությունը միայն այն տարբերությամբ, որ այս պարագայում ֆիզիկական ոչնչացման փոխարեն ամրության կայազորը գերվում է: Հարկ է նշել, սակայն, որ դեպքերի մեծ մասում, եթե կայազորը միանգամից չէ, որ հանձնվում է, որպես կանոն գերության մեջ է հայտնվում կայազորի այս կամ այն մասը, իսկ երբեմն էլ՝ միայն փոքր մասը, ընդ որում գերությունը կարող է լինել և կամավոր, և հարկադրական: Գերության մեջ հայտնված կայազորի ռազմիկների նկատմամբ գործում են գերիների հետ կապված բոլոր օրինաչափությունները, թեև բացառված չեն նաև դեպքերը, երբ կայազորի ռազմիկները շարունակեն ծառայությունը նույն ամրությունում, սակայն արդեն նոր իշխանության հրամանի ներքո:

8.6.4. Ամրության անձնատվություն: Իրենից ներկայացնում է իրավիճակ, երբ պաշարման սկզբում կամ դրա ընթացքում ամրության կայազորը դադարեցնում է դիմադրությունը և, ըստ էության, ընդունելով պաշարողների պայմանները, հանձնում է այն: Կարելի է տարբերակել ամրության անձնատվության հետևյալ տեսակները.

8.6.4.1. Ամրության կայազորի պատվավոր անձնատվություն: Սա ամրության կայազորի անձնատվության ձևերից մեկն է, որը մյուսներից տարբերվում է ամենից առաջ իր պատվավոր բնույթով: Իրոք, ամրության պաշարման հետ կապված ռազմական գործողություններում բավականին հաճախ են հանդիպում իրավիճակներ, երբ մի կողմից ամրության կայազորը այլևս արդեն ոչ մի հեռանկար չի տեսնում ամրությունում մնալու կամ դիմադրությունը շարունակելու հարցում, բայց մյուս կողմից էլ, հակառակորդի թուլության, սեփական ուժի և այլ հանգամանքների ազդեցության տակ այնուհանդերձ ի վիճակի է թեկուզ և, ըստ էության, հանձնվել, սակայն այդ անել սեփական որոշակի պայմանների ընդունմամբ: Փաստորեն այս դեպքում գործ ունենք ուժերի յուրօրինակ հավասարակշռության մի վիճակի հետ, երբ և պաշարողին, և պաշարյալին պետք է մարտական գործողության դադարեցում՝ սեփական խնդիրների թեկուզ մասնակի կյանքի կոչման գնով (ամրության կայազորը չի կարողանում ամրոցը գրավել, իսկ պաշարողն էլ չի հասնում իր նախնական նպատակի լիակատար իրականացմանը (օրինակ՝ կայազորի ոչնչացմանը)): Պատվավոր անձնատվության ենթարկված կայազորը գործնականում բոլոր ռազմական համակարգերում ենթարկվում է մինիմալ ռազմական ամոթանքի, իսկ հաճախ էլ, ընդհակառակը, արժանանում է հարգանքի, քանզի այդ պարագայում մի կողմից ինքը՝ անձնատվությունը, ունենում է պատվավոր և պարտվող կողմի պատիվը չոտնահարող տեսք, երբ կայազորը ամրությունից, որպես կանոն, հեռանում է ողջ զինվածությամբ, դրոշները ու այլ տարբերանշանները պարզած, ինչը, կարծես, որոշակի իմաստով նվաստացնում է պաշարողների հաջողությունը, մյուս կողմից էլ՝ կայազորն ինքնին փրկվում է, որը ունի ռազմական և բարոյահոգեբանական կարևոր նշանակություն: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ պատվավոր անձնատվության պայմանների ընդունումը ամրությունը պաշարողների համար առիթի դեպքում կարող էր ընդամենը միայն խորամանկ մի հնարք հանդիսանալ՝ հետագայում բաց տարածությունում հայտնված ամրությունից հեռացող կայազորի անդամների հեշտ ոչնչացման համար, թեև այդ գործողությունն ինքնին ռազմական գործնականում բոլոր համակարգերում համարվում էր պատերազմի չգրված կանոնների խախտում: Այս կապակցությամբ ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ, մեկ անգամ վարվելով այդ կերպ, պաշարումն իրականացնող կողմը լրջորեն ոտնահարում էր վստահության զգացումը ու հետագայում վերջինս այլևս գործնականում և ոչ մի հույս չէր կարող ունենալ այլ ամրությունների

պատվավոր կամ գոնե սովորական անձնատվության հարցով: Այսպիսով՝ պատվավոր անձնատվության պայմանների խախտումը, ունենալով ռազմական չնչին նշանակություն ի դեմս ամրության կայազորի ոչնչացման, արդյունքում, լրջորեն դժարացնում էր պաշարող կողմի հետագա գործողությունները այլ ամրությունների կապակցությամբ, ինչն էլ հաշվի առնելով՝ պատվավոր անձնատվության պայմանները ձգտում էին սովորաբար ճշտորեն պահպանել: Մեր տարածաշրջանում ամրության կայազորի պատվավոր անձնատվություն առաջին ամրագրված օրինակներից մեկը կապված է մ.թ.ա. 1567 թ-ի Ավարիսի ճակատամարտի հետ, երբ Եգիպտոսի Յակագուտները քաղաքը պաշարած ուժերի հետ, ըստ էության, կնքեցին պատվավոր անձնատվության մի ակտ՝ իրենք սեփական գույքով ողջ կազմով արևելյան ուղղությամբ անարգել հեռանում են Ավարիսից, իսկ քաղաքն էլ բաժին է հասնում պաշարողներին:

8.6.4.2. Ամրության կայազորի սովորական անձնատվություն: Իրենից ներկայացնում է մի իրավիճակ, երբ ամրության կայազորը դադարեցնում է դիմադրությունը և հանձնվում է՝ տեղի տալով պաշարողների ճնշմանը: Այս պարագայում ամրության կայազորի հանձնված ռազմիկների բախտը ամենատարբեր ժամանակներում և ռազմական համակարգերում կարող էր դասավորվել ամենատարբեր կերպ՝ սկսած մահապատժից ու գերությունից, վերջացրած նոր իշխանության հրամանի տակ ծառայելուց:

8.7. Ամրությունում գտնվող անձանց և իրերի հափշտակություն: Իրենից ներկայացնում է ամրության գրավման նպատակներից մեկը, երբ այն գրավվում է ամրությունում գտնվող որոշ անձանց կամ իրերի հափշտակության նպատակով: Այս պարագայում հափշտակության օբյեկտները կարող են լինել ամենատարբեր տեսքի՝ մարդիկ, նյութական միջոցներ, հողևոր արժեքներ և այլն: Նման նպատակի առկայության պարագայում ամրությունը գրավելիս առաջին իսկ հերթին ապահովվում է դրված նպատակի իրականացումը՝ տրանսպորտային միջոցներով տեղափոխվում են իրերը, մարդիկ դրվում են անազատ դրության մեջ և այլն:

8.8. Ամրությունում գտնվող անձանց և իրերի ոչնչացում: Իրենից ներկայացնում է նախորդ երևույթի կրկնությունը, ուղղակի այս պարագայում դրվում է ամրությունում գտնվող անձանց և իրերի ոչնչացման խնդիր: Ինչպես և նախորդ դեպքում, այս պարագայում ևս ամրությունը գրավելուց հետո ամենից առաջ դրվում է խնդրի կյանքի կոչման հարցը՝ ոչնչացվում են իրերը, սպանվում են անձիք և այլն:

8.9. Ահաբեկում: Իրենից ներկայացնում է ամրության գրավման ինքնուրույն մի նպատակ, որի իմաստը ամրության գրավման փաստն օգտագործելով որոշակի ուժերին ահաբեկելն է՝ նրանց որոշակի գործողություններից զերծ պահելու կամ որոշակի գործողություններ կատարելուն դրդելու նպատակով:

8.10. Ամրության կիրառում սեփական շահերի համար: Ամենաընդհանուր իմաստով իրենից ներկայացնում է իրավիճակ, երբ, տիրելով ամրությանը, այդ նպատակին հասած կողմը այն սկսում է օգտագործել ի նպաստ իրեն: Կարելի է տարբերակել երևույթի հետևյալ տեսակները.

8.10.1. Ամրության վերածումը սեփական ռազմական հենարանի: Այս պարագայում ամրությունը վերածվում է այն գրավող կողմի ռազմական հենարանի, որը դրա արդյունքում կյանքի է կոչում իր ռազմաքաղաքական նպատակները: Հարկ է նշել, որ այս պարագայում ամրությունը գրավող կողմը շահագրգռված է լինում այն բանում, որ տեղում կյանքը հնարավորինս արագ ստանա իր նախկին տեսքը՝ անկախ ամրության տեսակից: Խնդիրը հատկապես կարևորվում է մեծ քաղաքների պարագայում, որտեղ հարկ է լինում վերականգնել քաղաքի մինչպաշարողական վիճակի ողջ վարչատնտեսական և նույնիսկ հոգևոր շրջանը: Այս առումով քաղաքի կյանքի կարգավորման դասական օրինակ է մ.թ.ա. 538 թ-ի հոկտեմբերի 10-ից 12-ը տևած Բաբելոնի գրավումը, երբ այն գրաված Կյուրոս II Մեծը մի շարք հստակ հրամաններով նախ հասավ նրան, որ քաղաքի բնակչությունը զինաթափվի, իսկ հետո էլ ստեղծեց մի դրություն, որ քաղաքի բնակչությունը շարունակի ապրել իր նախկին կյանքով, իսկ քաղաքին վարչատնտեսական և հոգևոր դերին էլ որևէ վնաս չհասցվի: Ավելացնենք նաև, որ այս պարագայում հնարավորինս արագ վերանորոգվում են նաև ամրության պաշտպանական հանգույցների վնասված մասերը, ինչպես նաև կարող են կառուցվել նորերը:

8.10.2. Ամրության փոխանցումը երրորդ կողմին հատուցման դիմաց: Իրենից ներկայացնում է ռազմաքաղաքական առևտրի յուրօրինակ մի տարատեսակ, երբ ամրությունը գրավող կողմը, կամ նախապես ունենալով պատվերի պես մի բան, գրավում է ամրությունը հետագայում այն պատվիրատուին փոխանցելու համար, կամ էլ այդ ցանկությունն առաջանում է ամրության գրավման ընթացքում կամ դրանից կարճ ժամանակ անց: Այս պարագայում

հատուցումը կարող է ունենալ ամենատարբեր տեսք՝ սկսած կոնկրետ նյութական և քաղաքական տարրերից, վերջացրած հոգևոր կամ նույնիսկ հոգեկան բավարարվածություն ստանալով:

8.10.3. Ամրության փոխանցումը պարտված կողմին հատուցման դիմաց: Իրենից ներկայացնում է նախորդ օրինակի կրկնությունը, ուղղակի այս պարագայում ամրությունը վերադարձվում է իր նախկին տիրոջը:

8.11. Ամրության պաշտպանություն: Ամրության պաշտպանության միջոցները, օրգանապես կապված և կախված լինելով ամրության գրոհի միջոցների հետ, մեծապես բնարկվել են վերևում: Ստորև կբնարկվեն միայն ամրության պաշտպանության այն միջոցները, որոնց առանձին անդրադարձ չի կատարվել:

8.11.1. Օպերատիվ հակաշրջափակում: Երևույթն իրենից, ըստ էության, ներկայացնում է մի իրավիճակ, երբ ամրությունը պաշարող կողմն իր հերթին ենթարկվում է շրջափակման ամրության կայազորի օգտին գործող ուժերի կողմից: Ամրությունը պաշարողի համար ներկայացնում է անչափ վտանգավոր մի իրավիճակ, որից, որպես կանոն, ձգտում էին ամեն կերպ խուսափել, ընդհուպ մինչև նույնիսկ ամրության պաշարումից հրաժարվելու գնով: Իր հերթին, երբ դրանից խուսափել չի ստացվում, ամրության պաշարողը, որպես կանոն, ստիպված է լինում պաշտպանական միջոցներ ձեռնարկել ոչ միայն ամրության, այլև՝ թիկունքային ուղղությամբ: Այս պարագայում հնարավոր են ամենատարբեր զարգացումներ և ամենատարբեր իրավիճակներ:

8.11.2. Արտագրոհ: Իրենից ներկայացնում է ամրության ակտիվ պաշտպանության միջոցներից մեկը, երբ պաշտպանվող կողմը, օգտագործելով իրերի ի նպաստ իրեն տեղի ունեցած որոշակի դասավորվածությունը, որոշակի ուժերով դուրս է գալիս ամրության պաշտպանական շրջանից՝ նպատակ ունենալով արդեն դաշտային մարտում պարտության մատնել հակառակորդին կամ ծանր կորուստներ պատճառել վերջինիս: Կարելի է տարբերակել արտագրոհի հետևյալ հիմնական տեսակները.

8.11.2.1. Արտագրոհի ողջ ուժերով ամրության ներսից: Իրենից, ըստ էության, ներկայացնում է մի իրավիճակ, երբ ամրության կայազորը, չսպասելով ամրության գրոհին, առկա ողջ ուժերով դուրս է գալիս բաց դաշտ և մտնում է մարտի մեջ: Այս պարագայում, փաստորեն, երևույթը վերածվում է ճակատամարտի՝ իր տեսակներով և օրինաչափություններով: Եթե հավատանք աքթադական պարծենկոտ արձանագրություններից մեկին՝ մեր տարածաշրջանում ողջ ուժերով ամրության ներսից արտագրոհի առաջին ամրագրված օրինակներից մեկը պատկանում է մ.թ.ա. մոտ 2265 թ-ի Աթթադի ճակատամարտին, երբ Աթթադի թագավորության բանակը, ըստ արձանագրության առաջարկած տարբերակի, որը կասկածի տակ դնելու լուրջ հիմքեր կան, հաղթանակ տարավ քաղաքին մոտեցած Յայոց Միջագետքի և Կոմագենեի իշխանությունների, ինչպես նաև Յյուսիսային Միջագետքի իշխանությունների ու Էլամի թագավորության միացյալ բանակի դեմ:

8.11.2.2. Արտագրոհի ոչ լրիվ ուժերով ամրության ներսից: Երևույթը, սկզբունքորեն նման լինելով նախորդ տեսակին, վերջինիցս տարբերվում է չափերով, քանզի այս պարագայում արտագրոհը իրականացվում է սահմանափակ ուժերով: Հնարավոր է նաև, որ այն նախորդից տարբերվի նաև նպատակներով, քանի որ այս պարագայում արտագրոհի իրականացումը կարող է և հիմնականում հետապնդում է ավելի սահմանափակ նպատակներ՝ հետ մղել կոնկրետ գրոհը, ձեռք բերել պարենամթերք, աջակցել հետախուզությանը, ահաբեկել հակառակորդին, ամրություն մտցնել լրացուցիչ ուժեր ու միջոցներ, թշնամու կորուստներ պատճառել և այլն: Հնարքը հաճախ կիրառվում է ամրության վճռական գրոհի կրիտիկական փուլում, երբ, կախված այն բանի հետ, որ գրոհող կողմի ուժերի զբաղվածությունը գրոհի գործընթացում հասնում է առավելագույնի, արտագրոհի իրականացնող սահմանափակ ուժերի հաջողության հնարավորություններն անհամեմատ մեծանում են:

8.11.2.3. Արտագրոհի համակցված հակաշրջափակող ուժերի հետ: Նախորդ երկու կետերի կրկնությունն է, միայն այն տարբերությամբ, որ այս պարագայում պաշարումն իրականացնող կողմի թիկունքում գործում են ամրության կայազորին օժանդակել ձգտող ուժեր: Այս պարագայում մարտական խնդրի տեսակները, ինչպես նաև արտագրոհի չափերը կարող են լինել ամենատարբեր մակարդակի, ընդ որում որոշ դեպքում արտագրոհը կարող է հանդես գալ որպես մարտական գործողության հիմնական նպատակ, իսկ որոշ դեպքում էլ՝ օժանդակ՝ կապված ամրությունը շրջափակող ուժերի դեմ հակաշրջափակում իրականացնող ուժերի կողմից մղվող դաշտային ճակատամարտում վերջինիս աջակցություն ցույց տալու հետ:

8.11.2.4. Գիշերային արտագրոհ: Ինչպես և ցանկացած գիշերային մարտական գործողության, որպես հիմնական առանձնահատկություն ունի վատ տեսանելիությունը կամ դրա լիակատար բացակայությունը: Գիշերային արտագրոհը, իրենից, որպես կանոն, ներկայացնելով գիշերային անակնկալ գրոհի մի տարատեսակ, ամենատարբեր իրավիճակներում և ռազմական հանգամանքներում կարող է հետապնդել ամենատարբեր նպատակներ՝ սկսած հակառակորդի վերջնական ջախջախումից (օրինակ՝ 1152 թ-ի աշնան Մամեստիայի ճ-մ) և վերջացրած ընդհուպ մինչև անձնական խնդիրների լուծումը:

8.12. Ամրության կայագրի մարտերով հեռացում: Իրենից ներկայացնում է ամրության պաշարման հետ կապված ինքնուրույն ռազմական գործողության մի տեսակ, երբ ամրության կայագրը, այլևս որևէ հեռանկար չտեսնելով դիմադրության հետագա շարունակման գործում, պաշարման որևէ փուլում ճեղքում է պաշարման օղակը և հեռանում է: Մարտի այս տեսակի դեպքում, գլխավոր ռազմական խնդիրը փաստորեն կայանում է հենց հեռանալու մեջ, ընդ որում հնարավոր են իրավիճակներ, երբ պաշարող կողմն ինքն էլ առանձնապես դեմ չի լինում դրան և թույլ է տալիս հնարքի իրականացումը: Դրան հակառակ, հնարավոր են դեպքեր, երբ խնդիր կա հենց կոնկրետ ոչնչացնել ամրոցի կայագրը, իսկ այդ պարագայում գործողությունը կարող է ստանալ բավականին դաժան և անզիջում բնույթ: Հնարքը կարող է կիրառվել ցերեկը, բայց ավելի հաճախ այն կյանքի է կոչվում մթության քողի տակ:

9. Հետախուզություն և հակահետախուզություն: Հետախուզությունը և հակահետախուզությունը իրենցից ներկայացնում են ցանկացած ռազմական գործողության հաջողության կարևորագույն տարրերից մեկը ու դրա հաջողության գրավականը, քանզի դրանք օգնում են, մշտական տեղեկություններ ունենալով հակառակորդի մասին, համակարգել գործողությունները, զերծ մնալ կամ անել որոշակի քայլեր՝ մեծացնելով հաջողության հավանականությունը: Ընդունված է կարծել, որ հետախուզության և հատկապես ռազմական հետախուզության համակարգային հիմքերը դրվել են Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ի օրոք: Իրոք, մեզ են հասել այս արքայի օրոք գրված բազմաթիվ հետախուզական զեկուցագրեր և նրանից սկսած էլ հաջող մարտական գործողությունների մղման համար նախատեսված այս կարևոր բաղադրատարրը անընդհատ կերպով հիշատակվում է մինչև մեր օրերը: Նույն արքայի թողած արձանագրություններից մեկը, սակայն, հիշատակում է նաև Արարատյան թագավորությունում առկա ռազմական հետախուզության և հակահետախուզության մարմնի առկայության մասին: Հաշվի առնելով արձանագրության սահմանափակ հայտնի լինելը, ուղղակի մեջ բերենք նրա համապատասխան հատվածը. «Այսօր երկրից ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ը - Մ.Հ.) մեկնեցի, Ալլուրիա, Կալանիա և Իննայա գետերը անցա ու մոտեցա Ուայախս շրջանին՝ նրա հանգրվանին, որը գտնվում է Ուրարտուի սահմանի ծայրում՝ Նաիրի երկրի մոտ: Ուայախսը՝ նրա ամուր քաղաքը և մեծ բերդը, նրա բոլոր բերդերից հզորագույնը ու ամուր կառուցվածը, որտեղ բնակեցված էին նրա քաջ ռազմիկները և հետախույզները՝ շրջակա երկրների գաղտնիքների մեջ նրա ներթափանցողները, որտեղ իրենց գնդերի հետ միասին նա տեղավորել էր մարզպաններին, մարտիկներով այդ քաղաքը, որը նա ամուր պարիսպով էր շրջապատել էր, ահա ուրեմն, այս բերդաքաղաքի թիկունքը ես գրավեցի: Նրա զինվորներին ես դարպասների առաջ, ինչպես գառ մորթեցի, նրա այգիները հատեցի, նրա անտառները կտրեցի, նրա խաղողի վազերը ամբողջությամբ հավաքեցի և կրակով այրեցի: Բարզուբիանի, Ուլալտուկույա, Կուտտա, Կիպպա, Ասապա՝ նրա ամուր ամրոցները և նրանց շրջակայքի 40 բնակավայրերը ես կրակով այրեցի»: Իհարկե, պարզ է, ինքնագոհ և պարծենկոտ սովորական ոճն է, սակայն փոխանցվող տեղեկատվությունն ինքնին շատ արժեքավոր է: Ստորև կքննարկվեն հետախուզության բնորոշ տեսակները և դրա հետ կապված հակահետախուզության միջոցները:

8.1. Դիտարկում: Դիտարկումը հետախուզության ամենապարզունակ և տարածված տեսակն է, որի էությունը կայանում է նրանում, որ դրա համար հատկապես նախատեսված անձիք իրենց տեսադաշտի ոլորտում են պահում որոշակի ռազմական երևույթ՝ վերջինիս համապատասխան զարգացումների մասին իրենց հրամանատարությանը տեղյակ պահելու համար: Դիտարկման տեսակներն են.

8.1.2. Մարտավարական դիտարկում: Սովորաբար կիրառվում է հակառակորդի մասին անմիջական տեղեկություններ ստանալու նպատակով, ընդ որում այս մակարդակում կարևորվում է նաև այդ տեղեկության ոչ միայն արագ և հստակ տեսքով ստացումը, այլև՝ հնարավորինս արագ ռազմաքաղաքական դեկավարությանը դրանց մասին հայտնումը՝ համապատասխան արձագանք

ապահովելու համար: Մեր տարածաշրջանում մարտավարական դիտարկման կիրառման առաջին ամրագրված օրինակներից մեկը կապված է մ.թ.ա. 714 թ-ի հունիսի Ուաշ լեռան ճակատամարտի հետ, երբ կիրառված մարտավարական գրազետ դիտարկման արդյունքում Ասորեստանի թագավորության բանակը ժամանակի տեղեկություններ ստացավ Արարատյան թագավորության բանակի դասավորության և տեղաշարժի մասին, ինչն էլ հենց մեծապես կանխորոշեց վերջինիս հաջողությունը: Նույն արշավանքի հետ կապված՝ ասորեստանյան աղբյուրները ուղղակի հիշատակում են նաև հակառակորդի նկատմամբ դիտարկում իրականացնելու համար հատուկ առանձնացված անձանց: Մարտավարական դիտարկում իրականացնող անձիք ծալվում էին ամենատարբեր կերպ՝ ներկայանալով որպես տեղաբնիկներ, առևտրականներ, հակառակորդի բանակի ռազմիկներ և այլն:

8.1.2. Օպերատիվ դիտարկում: Սովորաբար կիրառվում է հակառակորդի մասին օպերատիվ տեղեկատվություն ստանալու համար: Մեր տարածաշրջանում օպերատիվ դիտարկման կիրառման առաջին ամրագրված օրինակներից մեկը կապված է մ.թ.ա. 547 թ-ի հոկտեմբերի Թյումբրարայի արդեն իսկ բազմիցս հիշատակված ճակատամարտի հետ, երբ կիրառված մարտավարական գրազետ դիտարկման արդյունքում Կյուրոս II Մեծը էական տեղեկություններ ստացավ Լյուդիական թագավորության բանակի և վերջինիս ռազմավարական ծրագրերի մասին:

8.1.3. Ռազմավարական դիտարկում: Իրենից, ըստ էության, ներկայացնում է դիտարկման մի տարատեսակ, երբ ռազմավարական մակարդակում ամենաընդհանուր իմաստով տեղեկություններ են հավաքվում որևէ ռազմաքաղաքական ուժի մասին: Օրինակ՝ փորձ է արվում պարզել, կառուցվո՞ւմ է արդյոք Նավատորմ, թե՞ ոչ, դրանով իսկ փորձ անելով որոշել հարվածի ծովային կամ ցամաքային բնույթը, որևէ ուղղությամբ կառուցվո՞ւմ են արդյոք պաշտպանական ամրություններ, թե՞ ոչ և այլն: Փաստորեն այս պարագայում ձեռք բերված տեղեկատվությունը մի կողմից կարող է լինել անչափ կարևոր կամ ճակատագրական, սակայն մյուս կողմից էլ՝ անորոշ և ընդհանուր բնույթի:

8.2. Գործակալներ: Գործակալը ռազմական գործողություններ մղող կամ դրանց պատրաստվող կողմի հաստիքային աշխատակիցն է կամ վերջինիս հետ արտահաստիքային հիմունքներով համագործակցող անձն է, որը, հաստատելով գործող կամ հնարավոր հակառակորդ ուժի հսկողության տակ գտնվող տարածքում կամ վարչակառավարական համակարգի որևէ մակարդակում, Նպատակ ունի ապագա ռազմաքաղաքական հաջողությունը Նախապատրաստելու Նպատակով տեղեկություններ տրամադրել այն կողմին, որին ծառայում է: Կարելի է առանձնացնել գործակալների հետևյալ տեսակները

8.2.2. Մարտավարական գործակալ: Մարտավարական գործակալը իրենից ներկայացնում է երևույթի պարզագույն մակարդակը: Սա, ըստ էության, մի մարդ է, որը ռազմական բնույթի տեղեկություններ է հայտնում հակառակորդին այն ռազմական ուժի գործողությունների մասին, որի շարքերում ինքն այդ պահին գտնվում է, ընդ որում վերջինս այնտեղ կարող է ունենալ ցանկացած դիրք և սոցիալական դրություն: Մարտավարական գործակալի գործունեությունը կարևորվում է այն տեսանկյունից, որի մարտական գործողությունների դինամիկ զարգացման և հակառակորդի մասին հստակ տեղեկատվության բացակայության պայմաններում վերջինիս հայտնած տեղեկատվությունը, երբեմն, կարող է խիստ վճռական նշանակություն ունենալ՝ զերծ մնալով որոշակի քայլերից կամ, ընդհակառակը, անելով դրանք: Միաժամանակ պետք է նշել, որ հենց մարտավարական գործակալների հայտնած տեղեկատվությունն է, որ, առավել արժեքավոր լինելով հանդերձ, միաժամանակ նաև առավել վտանգավոր է կիրառության մեջ, քանի որ այս դեպքում Նախ բացառված չէ, որ այն կիրառության մեջ դնող կողմը գործ չունի կրկնակի գործակալի հետ, ինչը կարող է ամենակործանարար հետևանքներն ունենալ, և, բացի այդ՝ կախված ամենատարբեր հանգամանքներից (տեղեկատվության ընկալման սուբյեկտիվ մակարդակ, ձգտում կողմերից մեկին զերծ պահել կամ դրդել որոշակի գործողություններից և այլն), տեղեկատվությունը կարող է ճշգրիտ չլինել: Մեր տարածաշրջանում մարտավարական գործակալի կիրառման առաջին ամրագրված օրինակը կապված է մ.թ.ա. 1457 թ-ի ապրիլի 26-ի Մեգիդոնի ճակատամարտի հետ, երբ հակաեգիպտական կռալիցիայի շարքերից ժամանած մարտավարական գործակալը հայտնեց խիստ կարևոր տեղեկություններ կռալիցիայի բանակի մասին և, դրդելով Եգիպտական թագավորության բանակին սրընթաց գործողությունների, մեծապես կանխորոշեց հաղթանակը:

8.2.2. *Օպերատիվ գործակալ*: Գործակալի այս տեսակը նախորդից տարբերվում է իր գործունեության ծավալով և բնույթով՝ որպես կանոն գործելով ավելի մեծ մասշտաբներով: Օպերատիվ գործակալը կոչված է օպերատիվ մակարդակի տեղեկություններ ապահովել հակառակորդ ուժի ռազմաքաղաքական իրավիճակի մասին: Մեր տարածաշրջանում օպերատիվ գործակալի կիրառման առաջին ամրագրված օրինակը կապված է Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ի գործունեության հետ, երբ Արարատյան թագավորության տարածքում գործող այս արքայի գործակալները մշտական և հավաստի տեղեկություններով էին ապահովում իրենց արքային՝ մեծապես նպաստելով վերջինիս հաջողությանը:

8.2.3. *Ռազմավարական գործակալ*: Գործակալի այս տեսակը նախորդից տարբերվում է իր գործունեության ծավալով և բնույթով՝ որպես կանոն գործելով ավելի մեծ մասշտաբներով: Որպես գործակալի այս տեսակ կարող են հանդես գալ պետության բարձրաստիճան պաշտոնյաները, բանակի բարձր ղեկավարությունը ներկայացնող անձիք և նույնիսկ նրանց մերձավորները: Գործակալի այս տեսակը, որպես կանոն, տալիս է ընդհանուր բնույթի տեղեկություններ պետության կամ բանակի ընդհանուր ծրագրերի մասին, իսկ, երբեմն, նույնիսկ կարողանում է ազդել դրանց վրա:

8.2.4. *Կրկնակի գործակալ*: Կրկնակի գործակալը դա մի անձնավորություն է, որը միաժամանակ համագործակցում է երկու կամ ավել հետախուզական ծառայությունների հետ, ընդ որում այդ հարաբերությունների բնույթը կարող է լինել տարբեր: Կրկնակի գործակալի ամենից հաճախ հանդիպող տեսակը այն է, երբ կրկնակի գործակալը, իբր տալով կամ իրականում տալով որևէ ծավալի տեղեկատվություն, իրականում նույն այդ անձնավորությունից, որին կարծես թե ծառայել է, նպատակ ունի ձեռք բերել ավելի թանկարժեք տեղեկատվություն: Հնարավոր է նաև տարբերակ, երբ որևէ անձ թույլ է տալիս իրեն հավաքագրել, սակայն իրականում, ծառայելով մեկ այլ հետախուզության, հայտնում է միայն վերջինիս ձեռնտու տեղեկատվություն: Հանդիպում են նաև հատուկ գործակալի այլ տարատեսակներ, ընդ որում գործակալների պարագայում, հատկապես երբ խոսքը դիվանդակ զարգացող մարտական գործողությունների մասին է, երբեք վերջնական վստահություն չի կարող լինել, որ տարբեր մակարդակներում գործող գործակալները իրականում երկակի խաղ չեն խաղում: Կրկնակի գործակալի գործունեության պատմության մեջ ամրագրված առաջին օրինակին մենք հանդիպում ենք մ.թ.ա. 1274 թ-ի մայիսի վերջի Կադեշի ճակատամարտում, երբ հեթանոսական թագավորության կողմում գործող երկու կրկնակի գործակալներ, իբր հանդես գալով որպես այդ կողմից փախուստի դիմած, Եգիպտական թագավորության կողմն անցած և վերջինիս օգտին գործող դասալիքներ, Եգիպտական թագավորության բանակ ժամանելուց հետո վերջինիս բարձրագույն ղեկավարությանը կեղծ տեղեկություններ հայտնեցին հեթանոսական թագավորության բանակի տեղաբաշխման մասին՝ հաջորդող ճակատամարտում դրանով մեծապես նպաստելով յուրայինների կողմից Եգիպտական թագավորության բանակին անակնկալ հարված ու ծանր կորուստներ պատճառելուն:

8.3. *Հակառակորդի գրագրության ձեռք բերում*: Իրենից ներկայացնում է հետախուզական տեղեկատվության ձեռք բերման կարևորագույն աղբյուրներից մեկը, երբ ֆիզիկապես ձեռք են բերվում փաստաթղթեր, որոնք տեղեկացնում են հնարավոր ռազմական զարգացումների մասին: Որպես կանոն կողմերը գործուն միջոցներ են ձեռնարկում տեղեկատվության այս աղբյուրի ապահովման համար, սակայն լինում են նաև դեպքեր, երբ այս գրագրությունը ձեռք է բերվում մարտական գործողությունների արդյունքում, կարծես ինքնաբերաբար, իսկ, երբեմն, նույնիսկ՝ պատահաբար:

8.3.1. *Հակառակորդի մարտական փաստաթղթերին ծանոթացում*: Իրենից ներկայացնում է միջոցների ամբողջություն, որը հնարավորություն է տալիս ծանոթանալ հակառակորդի ռազմական բնույթի փաստաթղթերի բովանդակությանը, առանց դրանք ֆիզիկապես իրենց բնական միջավայրից դուրս բերելու: Խնդիրը կարևորվում է նրանով, որ, երբեմն, փաստաթղթի ֆիզիկապես հեռացումը դժվար է, երբեմն անհնար, սակայն, որ ավելի կարևոր է, փաստաթղթի ֆիզիկական կորուստը թույլ է տալիս դրա տիրոջը հասկանալ, որ իր ծրագրերը կարող են հայտնի դառնալ և արդյունքում նա փոխում է դրանք: Այս պարագայում հասկանալի է, որ ցանկալի է ունենալ իրավիճակ, երբ հակառակորդի ծրագրերը չեն փոխվի, սակայն այդ ուղղությամբ աշխատող կողմը տեղյակ կլինի դրանց մասին:

8.3.2. *Հակառակորդի դիվանագիտական գրագրության ծանոթացում*: Հակառակորդի դիվանագիտական գրագրության ծանոթացումը կարևորվում է այն առումով, որ դա օգնում է

ծանոթանալ վերջինիս քաղաքական ծրագրերին, իսկ արդյունքում՝ առավել արդյունավետ ծրագրել սեփական գործողությունները՝ զերծ մնալով որոշակի քայլերից կամ, ընդհակառակը՝ անելով դրանք: Մեր տարածաշրջանում հակառակորդի դիվանագիտական գրագրության ծանոթացման առաջին ամրագրված օրինակներից մեկը կապված է մ.թ.ա. 1567 թ-ի Ավարիսի ճակատամարտի հետ, երբ Քուշի արքային ուղղված Հայկազուտների արքայի դիվանագիտական ուղերձին (սամակին) ծանոթանալը խիստ կարևոր տեղեկություններ տվեց վերջինիս դեմ պայքարող եգիպտական կողմին՝ վկայելով հակառակորդի ծանր և օրհասական դրության մասին ու դրդելով առավել ուժեղացնել ճնշումը՝ վերջնական հաջողության հասնելու մտայնությամբ:

9. **Կապի միջոցներ:** Կապի միջոցները իրենցից ներկայացնում են ցանկացած ռազմական գործողության հաջողության կարևորագույն տարրերից մեկը և դրա հաջողության գրավականը, քանզի դրանք օգնում են համակարգել գործողությունները, զերծ մնալ կամ անել որոշակի քայլեր և, ընդհանուր առմամբ, մեծացնել կառավարման արդյունավետությունը:

9.1. **Վիզուալ ազդանշաններ:** Վիզուալ ազդանշաններն ուղղված են տեղեկատվության հաղորդմանը տեսողական համակարգի կիրառմամբ: Մեր տարածաշրջանում վիզուալ ազդանշանների համակարգի լուսային ազդանշանների տեսակի կիրառման առաջին օրինակը կապված է Հայկական ռազմական մեքենայի հետ, երբ դեպի Արարատյան թագավորության տարածք Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ի մ.թ.ա. 714 թ-ի արշավանքի ժամանակ հայկական կողմը հակառակորդի շարժի մասին տեղեկություններ էր հաղորդում բարձրադիր վայրերում տեղակայված կրակների համակարգի կիրառման շնորհիվ: Վիզուալ ազդանշանների հիմնական տեսակներն են.

9.1.1. **Դրոշակային ազդանշաններ:** Իրենից ներկայացնում է համակարգի ամենակիրառելի տեսակներից մեկը, երբ նախապես որոշված որոշակի դրոշակների ցուցադրման պարագայում ռազմուժը գործում է որոշակի ձևով:

9.1.2. **Լուսային ազդանշաններ:** Վերևում արդեն նշվեց, որ մեր տարածաշրջանում վիզուալ ազդանշանների համակարգի լուսային ազդանշանների տեսակի կիրառման առաջին օրինակը կապված է հենց Հայկական ռազմական մեքենայի հետ: Հետագայում ևս համակարգը զարգացավ և դրա կատարյալ օրինակներից մեկին մենք հանդիպում ենք Արաքա-Բյուզանդական երկարատև հակամարտության ընթացքում, երբ դեպի Բյուզանդական կայսրության սահմանի խորք անցում տեղի ունենալուն պես սկսում էր գործել լեռնագագաթներին տեղակայված լուսային համակարգը, որի հետևանքով շրջակայքում և նույնիսկ մայրաքաղաքում արագորեն տեղեկանում էին թշնամու գործողությունների մասին:

9.1.3. **Ծխային ազդանշան:**, ըստ էության, կրկնում է վիզուալ ազդանշանի նախորդ տեսակներին, միայն այն առանձնահատկությամբ, որ այստեղ ազդանշանի աղբյուր է հանդիսանում ծուխը, որը սովորաբար ստեղծվում էր չոր խոտի կամ խռիվի այրման արդյունքում: Լուսային ազդանշանի հետ համեմատած ազդանշանի այս տեսակի առավելությունն այն է, որ ծուխը ավելի շատ է վեր բարձրանում և, ընդհանուր առմամբ, տեսանելի է ավելի լավ և ավելի մեծ թվով մարդկանց, այն դեպքում, երբ լուսային ազդանշանը կարող է տեսանելի լինել ավելի սահմանափակ թվով մարդկանց և այն էլ միայն այն դեպքերում, երբ այդ անձիք կանգնած են որոշակի դիրքով, իսկ դրոշակային ազդանշանն էլ տեսանելի է միայն մոտիկ տարածության վրա: Ծխային ազդանշանը, սակայն, ունի նաև թերություն, երբ վերջինս նկատելի է նաև հակառակորդի համար, որը իմանում է ազդանշանի տրման և, հետևաբար նաև՝ հակառակորդի նախապատրաստությունների մասին:

9.2. **Ձայնային ազդանշաններ:** Ձայնային ազդանշաններն ուղղված են տեղեկատվության հաղորդմանը ձայնային համակարգի կիրառմամբ: Համակարգի առավելությունը կայանում է նրանում, որ տեղեկատվությունը արագ է փոխանցվում, իսկ ռազմիկներն էլ հեշտորեն են ուշադրություն դարձնում ազդանշանի վրա: Մյուս կողմից, սակայն, մարտի թոհուրեհում և աղմուկում ձայնային ազդանշանը, ի տարբերություն վիզուալի, կարող է ուղղակի չնկատվել կամ սխալ հասկացվել: Սովորաբար, ի տարբերություն վիզուալ համակարգի, գործում է ավելի փոքր տարածության վրա:

9.3. **Սուրհանդակային կապ:** Իրենից ներկայացնում է ռազմուժի կառավարման միջոց մարդկային կապի միջոցով՝ հանդիսանալով կապի ապահովման ամենատարածված միջոցներից մեկը, երբ ուղարկվում է որոշակի մի անձնավորություն, որը խնդիր է ունենում որոշակի խմբի անձանց կամ զորամասների հայտնել որոշակի տեղեկատվություն: Համակարգի առավելությունը մարդկային գործոնն է, երբ սուրհանդակը, կրելով նախնական բավարար տեղեկատվություն, ի

վիճակի է տեղում ծայրահեղ պարզ կերպով բացատրել իրավիճակը և ներկայացնել այն տեղեկատվության հասցեատիրոջը: Համակարգի թերությունը, սակայն, ևս բխում է նույն մարդկային գործոնից, երբ տեղեկատվությունը կարող է թերի ընկալվել, թերի փոխանցվել, սուրհանդակը կարող է տեղ չհասնել և այլն: Սովորաբար սուրհանդակային կապի արդյունավետ իրականացման համար անում էին այնպես, որ հրամանատարական կետը տեղակայված լիներ ռազմուժի կենտրոնական հատվածում, այնպես, որ հետագայում անհրաժեշտության առաջանալու պարագայում ռազմուժի բոլոր ծայրերը հասնելու հնարավորությունը լինի հավասար և հնարավորինս կարճ: Մեր տարածաշրջանում կտրտված տեղանքում առաջացող սեփական ուժերի գործողությունները համակարգելու համար սուրհանդակային կապի կիրառման առաջին ամրագրված օրինակը կապված է դեպի Արարատյան թագավորության տարածք Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ի մ.թ.ա. 714 թ-ի արշավանքի հետ, որը այդ նպատակով առաջ էր ուղարկում իր շքախմբի բարձր պաշտոնյաներին:

9.4. **Մունետիկ:** Մունետիկը իրենից, որպես կանոն, ներկայացնում է պետական հատուկ լիազորություններով օժտված մի անձնավորություն, որը, գտնվելով բանակի շարքերում, շրջապատի համար հասկանալի լեզվով և միջոցներով տեղեկացնում է որոշակի գործողությունների ցանկալի տեսակի ու դրա կապակցությամբ շրջակա հանրույթից սպասվող վարքագծի մասին: Մունետիկի կարգավիճակի համար պարտադիր է բարձր և հասկանալի ձայնի առկայությունը, ինչպես նաև, խիստ ցանկալի է, անձնական խարիզմայի, ինքնազսպության ու բնավորության ամուր հատկանիշների հետ կապված գծերի առկայությունը: Մունետիկի կիրառման դասական օրինակի մենք հանդիպում ենք 1230 թ-ի օգոստոսի 8-ից 10-ն ընթացած Երզնկայի ճակատամարտում, երբ հաղթանակ տարած բանակը մունետիկի միջոցով հրաման ստացավ չհետապնդել պարտություն կրած բանակին:

9.5. **Պայմանակշար:** Իրենից ներկայացնում է բառի կամ բառերի որոշակի համակցություն, որոնց կիրառման պարագայում այն լսող անձնավորությունների կամ զորամասերի կողմից սպասվում է որոշակի վարքագիծ: Կիրառվում է նաև յուրայիններին հակառակորդից տարբերելու նպատակով: Մեր տարածաշրջանում վերջինիս կիրառման առաջին ամրագրված օրինակը պատկանում է մ.թ.ա. 554 թ-ի ամռան սկզբից ամռան վերջ ընթացած Խառանի ճակատամարտին:

Հետպատերազմական դրություն

Հետպատերազմական դրությունն առաջանում է պատերազմի ավարտից հետո, երբ հաջողության հասած կողմի առջև խնդիր է դրվում դրական մակարդակում իրացնել պատերազմի արդյունքները, իսկ անհաջողության մատնված կողմն էլ խնդիր է ստանում հնարավորինս չեզոքացնել պարտության հետևանքները: Հետպատերազմական դրության հիմնական տարրերը հետևյալներն են:

1. **Հաղթանակի արդյունքների իրացում:** Հաղթանակի արդյունքների իրացումը հանդիսանում է ցանկացած հաղթանակի ամենազխաժիր տարրը, առանց որի հաղթանակն ինքնին կորցնում է ցանկացած իմաստ, մի երևույթ, հանուն որի էլ, ըստ էության, սկիզբ էր առել ռազմական գործողությունը կամ պատերազմը: Բոլոր ժամանակների և տարածաշրջանների բոլոր որակյալ ռազմաքաղաքական գործիչները ձգտել են առավելագույնս օգտագործել հաղթանակը, այսինքն իրացնել դրա արդյունքները: Հաղթանակի արդյունքների իրացումը կարելի է դիտարկել երկու մակարդակով, որոնց մասին առանձին կխոսվի ստորև.

1.1. **Մարտավարական մակարդակ:** Մարտավարական մակարդակում հաղթանակի արդյունքների իրացումը ենթադրում է մի շարք խնդիրների իրականացում, որոնք հետապնդում են ամենատարբեր նպատակներ՝ սկսած պարտված հակառակորդի ուժերի վերջնական ոչնչացումից, կրկին մարտ տալու հնարավորությունից վերջինիս հնարավորինս երկար ժամանակ կամ ընդմիջտ զրկելու իդեալով, վերջացրած սեփական ռազմիկների ամենատարաբնույթ ձգտումները բավարարելը և սկզբնական ռազմաքաղաքական նպատակների իրականացումը: Մարտավարական մակարդակում հաղթանակի արդյունքների իրացումը կարող է ենթադրել.

1.1.1. **Հակառակորդի հետապնդում և անմիջական ոչնչացում:** Սա մարտավարական մակարդակում հաղթանակի արդյունքների իրացման ամենահաճախ հանդիպող, տարածված և սովորական տարբերակն է, երբ շեշտը ուղղակի դրվում է պարտություն կրած կողմի ռազմիկների հետապնդման, նրանց ֆիզիկական ոչնչացման կամ գերեվարման վրա, ընդ որում այս

պարագայում բավարարում է տրվում ամենից առաջ հաղթող կողմի ռազմիկների «վրիժառության ծարավին», որը, որպես կանոն, առկա է լինում դեռևս մինչև բուն ընդհարումը, սակայն, պայմանավորված մարտի լարումով, կրած դժվարություններով, կորուստներով, ապրած մահվան սարսափով և ստացած վերքերով, արդյունքում, ավելի է սրված լինում: Հակառակորդի անմիջական հետապնդումն և ոչնչացումը, որպես կանոն, իրականացվում են մարտադաշտում ու նրա հարակից տարածքներում՝ հակառակորդի փախուստի կամ հեռանալու ուղղությամբ մինչև մի քանի տասնյակ կիլոմետր շառավղով: Մինչև Նոր ժամանակները նման պարագայում հաղթանակ տարած բանակի ղեկավարությունը սովորաբար ստիպված էր լուծել իրար հետ հակասության մեջ գտնվող միանգամից երկու խնդիրներ՝ մի կողմից իրականացնել հակառակորդի անմիջական հետապնդում իր, սեփական ռազմիկների և (կամ) երկրի ռազմաքաղաքական ղեկավարությանը բավարարում տալու մտայնությամբ, բայց մյուս կողմից էլ՝ չկորցնել կառավարումը բանակի նկատմամբ, քանի որ, ինչպես ասվեց, հետապնդման շառավղը կարող է լինել շատ լայն, ուղղություններն էլ՝ տարբեր: Նման պարագայում, երբ հենց Նոր հաղթանակ տարած բանակը, ըստ էության, մասնատվում և առնվազն կես օրով կորցնում էր իր կազմակերպված մարտական հատկանիշները, լուրջ վտանգ էր առաջանում Նոր հարված ստանալ մարտադաշտին մոտեցող կամ նրա մոտակայքում գտնվող հակառակորդի Նոր բանակի, երրորդ ուժի բանակի կամ նույնիսկ այս կամ այն պատճառով հնազանդությունից դուրս եկած սեփական բանակի մի մասի կողմից: Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ հաղթանակ տարած բանակի ղեկավարությունը, եթե բուն ճակատամարտը եղել էր օրվա լուսավոր ժամին, որպես կանոն հետապնդումն իրականացնում էր մինչև երեկո կամ առավելագույնը՝ գիշերվա սկիզբ: Նման իրավիճակները հաշվի անելով դեռևս մարտից առաջ՝ սեփական բանակի ռազմիկները հատուկ զգուշացվում էին մութն ընկնելու պարագայում նախապես որոշված որևէ կետում կամ գոնե սեփական զորամիավորների կամ դրոշների շուրջը հավաքվելու մասին, թեև, իհարկե, զործնականում առաջանում էին ամենատարբեր իրավիճակներ և դժվարություններ, իսկ հակառակորդի կողմից պատասխան հարված հասցնելու դեպքերն էլ բավականին շատ են: Մեր տարածաշրջանում հակառակորդի հետապնդման և անմիջական ոչնչացման մեզ հայտնի առաջին ամրագրված օրինակը մ.թ.ա. 2492 թ-ի օգոստոսի 11-ի Հայոց Ձորի ճակատամարտն է:

1.1.2. *Հակառակորդի ճամբարի գրավում:* Մարտավարական մակարդակում հաղթանակի արդյունքների իրացման ևս մի տեսակն է, որը, որպես կանոն, հանդես չի գալիս ինքնուրույն կամ ինքնանպատակ՝ հանդես գալով հաղթանակի իրացման այլ տարրերի հետ միասին: Մասնավորապես, հակառակորդի ճամբարը իրենից, որպես կանոն, ներկայացնում է յուրօրինակ մի ամրություն և վերջինիս գրավումը որոշակի իմաստով նաև ամրության գրավում է: Իր հերթին, հակառակորդի ռազմիկների ոչնչացումն և հետապնդումը, ինչպես նաև ավարի ձեռք բերումը կարող է լինել, այդ թվում՝ նաև, հակառակորդի ճամբարում: Մեր տարածաշրջանում հակառակորդի ճամբարում վերջինիս ունեցվածքի գրավման մեզ հայտնի առաջին օրինակը մ.թ.ա. 2492 թ-ի օգոստոսի 11-ի Հայոց Ձորի ճակատամարտ է: Այնուհանդերձ երբեմն, որպես առանձին մի գործողություն կամ տարր, կարելի է առանձնացնել հենց հակառակորդի ճամբարի գրավումը, որը կարծես խորհրդանշում է հակառակորդի լիակատար պարտությունը և ունի ռազմական, իսկ հաճախ նաև քաղաքական իմաստ:

1.1.3. *Հակառակորդի ամրության գրավում:* Հաղթական ճակատամարտին հաջորդած ամրության գրավումը հանդիսանում է հաղթանակի արդյունքների իրացման հիմնական ձևերից մեկը, երբ, թույլ չտալով ուշքի գալ դաշտային ճակատամարտում պարտություն կրած կողմին, հաղթող կողմը զարգացնում է հաջողությունը և ավարտում է այն վերջինիս ամրության գրավմամբ: Մեր տարածաշրջանում հակառակորդի ամրության գրավման առաջին ֆիքսված, թեև անհաջող փորձերից մեկը կապված է մ.թ.ա. 1457 թ-ի ապրիլի 26-ի Մեգիդոնի ճակատամարտի հետ, երբ հակաեգիպտական կոալիցիայի պարտված բանակին հետապնդող եգիպտական ուժերի հրամանատարությունը փորձ կատարեց հենց պարտվողների ուսերի վրայով քաղաք ներխուժել, սակայն մարտադաշտում սկիզբ առած թալանի պատճառով անմիջական հաջողության չհասավ:

1.1.4. *Հակառակորդի ունեցվածքի գրավում:* Պարտության մատնված հակառակորդի ունեցվածքի գրավումը հանդիսանում է հաղթանակի արդյունքների իրացման ամենատարածված և, կարելի է ասել նույնիսկ, բնական տեսակներից մեկը: Իրոք, մարտի լարումից, կրած դժվարություններից և կորուստներից հետո դրան գումարած նաև մահվան սարսափ ապրած, իսկ հաճախ էլ վերքեր ստացած անձիք, տապալված հակառակորդին հենց մարտի դաշտում էլ

անմիջականորեն թալանելով, կարծես հագուրդ են տալիս ոչ միայն իրենց շահադիտական մղումներին, այլև՝ վրեժխնդրությանը: Երևույթը, տարածված լինելով ռազմական բոլոր համակարգերում, հաճախ ստանում էր հեռուն գնացող ռազմական բովանդակություն, քանզի, մարտից անմիջապես հետո կործանարար ազդեցություն ունենալով բանակի կառավարման վրա, թույլ էր տալիս իրացնել հաղթանակի պտուղները մարտավարական, իսկ, երբեմն, նույնիսկ՝ ռազմավարական մակարդակներում: Ավելին, լինում էին դեպքեր, երբ երևույթի կիրառման հետևանքով փոխվում էր հենց մարտական գործողությունների պատկերը, երբ հակառակորդը, բավարար ժամանակ ստանալով ուժերը վերականգնելու համար, պատասխան հակահարված էր հասցնում, ինչը, երբեմն, ունենում է ամենածանր հետևանքներ: Մեր տարածաշրջանում հակառակորդի ունեցվածքի գրավման առաջին ամրագրված օրինակներից մեկը կապված է մ.թ.ա. 1457 թ-ի ապրիլի 26-ի Մեգիդոյի ճակատամարտի հետ, երբ հակաեգիպտական կոալիցիայի պարտված բանակին հետապնդելու և անմիջապես Մեգիդոյի գրոհը սկսելու փոխարեն Եգիպտական թագավորության բանակի ռազմիկները սկսեցին զբաղվել մարտադաշտում իրականացվող թալանով, ինչը հնարավորություն տվեց քաղաքին անհրաժեշտ ժամանակ շահել և պատրաստվել պաշտպանության:

1.2. ***Ռազմավարական մակարդակ:*** Ռազմավարական մակարդակում հաղթանակի արդյունքների իրացումն իրենից ներկայացնում է ռազմաքաղաքական միջոցառումների համակարգ, որով ձգտում էին առավելապես օգտվել հաղթանակի պտուղներից: Իրենից ներկայացնում է ամենատարբեր միջոցառումների ամբողջություն, ինչպիսիք են օրինակ հակառակորդի տիրապետության տակ գտնվող տարածքի և (կամ) ամրությունների գրավումը, վերջինիս դիմադրական կամքի կոտրումը, ձեռնտու քաղաքական պայմաններով հաշտության կնքումը և այլն:

2. ***Պարտության հետևանքների չեզոքացում:*** Պարտության հետևանքների չեզոքացումն իրենից ներկայացնում է ցանկացած պատերազմի կարևորագույն տարրերից մեկը, որը հնարավորություն է տալիս հնարավորինս փոքրացնել պարտության բացասական հետևանքները, չեզոքացնել հաջողության հասնելու հակառակորդի հնարավորությունները և հիմք ստեղծել դեպքերի զարգացման հետագա ընթացքը հնարավորինս չափով հոգուտ պարտված կողմին փոխելու համար: Պարտության հետևանքների չեզոքացումը կարելի է դիտարկել երկու մակարդակով, որոնց մասին առանձին կխոսվի ստորև.

2.1. ***Մարտավարական մակարդակ:*** Մարտավարական մակարդակում պարտության հետևանքների չեզոքացումն իրենից ներկայացնում է խիստ կարևոր և առաջնային միջոցառումների մի համակարգ, որը ամենից առաջ նպատակ ուներ ֆիզիկական վերջնական ոչնչացումից ու հոգեբանական անկումից փրկել պարտություն կրած բանակի հաճախ փախչող մնացորդներին՝ հեռակա նպատակ ունենալով պատրաստել վերջիններին հետագա դիմադրության համար: Այս պարագայում գործի էին դրվում ամենատարբեր միջոցներ, որոնց թվում էին ռազմիկների նախնական հրահանգավորումն առ այն, թե ինչպես պետք է վարվել անհաջողության պարագայում, թեև այս հնարքը պետք էր կիրառել բնականաբար անչափ զգուշությամբ, քանի որ նման հրահանգավորումը կարող է ծանր ազդեցություն ունենալ հաղթանակի հավատի հարցում և ազդել ճակատամարտի ելքի վրա: Այս առումով խիստ կարևորվում էր հատկապես միջին հրամանատարական կազմի դերը, որի վրա էլ հենց ստեղծված կրիտիկական իրավիճակում, ըստ էության, մնում էր պարտված ուժերի կոնկրետ ղեկավարումը: Եվ այսպես, պարտության պարագայում ձգտում էին ամենից առաջ պոկվել հակառակորդից և ազատվել վերջինիս անմիջական հետապնդումից՝ հեռակա նպատակ ունենալով հետագա դիմադրության համար մի որոշակի վայրում կրկին հավաքել ուժերը:

2.2. ***Ռազմավարական մակարդակ:*** Ռազմավարական մակարդակում պարտության հետևանքների չեզոքացումն իրենից ներկայացնում է խիստ կարևոր և առաջնային միջոցառումների մի համակարգ, որն ուղղված է պարտության հետևանքի վերացմանը գլոբալ մակարդակում: Միջոցառումներն իրենցից կարող են ներկայացնել ամենատարբեր գործողությունների ամբողջություն, սկսած հոգեբանական, վերջացած ֆիզիկական և նյութական մակարդակներով:

3. ***Ոչ-ոքի:*** Բոլոր ժամանակներում և բոլոր ռազմական համակարգերում էլ ռազմական գործողությունների գերակշիռ մասն ավարտվել է կոնկրետ արդյունքով՝ կողմերից մեկի պարտությամբ: Երբեմն, սակայն, թեև բավականին հազվադեպ, սակայն հանդիպում է նաև իրավիճակներ, երբ ռազմական գործողությունն ավարտվում է առանց կողմերից որևէ մեկի

հաղթանակի (օրինակ՝ 451 թ-ի հունիսի վերջի Կատալաունյան դաշտերի ճակատամարտ): Հարկ է նշել, սակայն, որ «մաքուր ոչ-ոքի» գործնականում երբեք չի հանդիպում և այն առկա է լինում լավագույն դեպքում միայն մարտավարական մակարդակում, այն դեպքում, երբ տեղի ունեցած իրադարձությունը ռազմավարական մակարդակում ցանկացած դեպքում որոշակի հետևանքներ այնուհանդերձ ունենում է: Այսպես, 451 թ-ի հունիսի վերջի Կատալաունյան դաշտերի ճակատամարտը վերջնարդյունքում՝ ծանր հետևանքներ ունեցավ Հռոմեական տերության համար:

Ռազմիկների թվաքանակի հիմնախնդիրը անտիկ և միջին դարերում

Անտիկ և միջնադարյան բանակների ռազմիկների թվաքանակի հիմնախնդիրը (այսուհետև՝ ՌԹՀ) հանդիսանում է ռազմական պատմության, թերևս, ամենաբարդ, վիճահարույց և չուսումնասիրված հարցերից մեկը: Խնդրի վերաբերյալ տարբեր դարաշրջաններում տարբեր մասնագետների կողմից արտահայտվել են ամենատարբեր կարծիքներ և մոտեցումներ, ընդ որում հակասական այդ կարծիքներն արտահայտվել են ոչ միայն մասնագետների, այլ հենց պատմիչների՝ տեղեկատվության սկզբնական կրողների, կողմից: Հատկանշական է, որ ամեն մի դարաշրջանում էլ արտահայտված կարծիքը կրել է իր դարաշրջանի կնիքը:

Ստեղծված բարդ և հակասական պատկերը իմ կարծիքով մեծապես պայմանավորված է հետևյալ հանգամանքներով.

1. **Խնդրի գաղտնիության կենսական նշանակությունը:** Որևէ պատմական բանակի թվաքանակը, որը ներկայումս գուտ տեսապատմական արժեք ունի, կոնկրետ ժամանակատարածային հարթության մեջ հասկանալիորեն ունեցել է խիստ կարևոր և կենսական նշանակություն, իսկ այդ պարագայում էլ այն, հասկանալի պատճառներով, պահվել է խիստ գաղտնի: Այսպես, եթե սեփական բանակի թվաքանակը եղածից քիչ ցույց տալը, երբեմն, նպատակ է հետապնդել բթացնել հակառակորդի զգոնությունը և անակնկալ կերպով մահացու հարված հասցնել վերջինիս, ապա երբեմն էլ, ընդհակառակը, նույն այդ բանակի թվաքանակը շատ ցույց տալով, զորավարները ձգտել են կանխել հակառակորդի հարձակումը: Այսպիսով, կրելով հասկանալի ռազմական բովանդակություն, կոնկրետ ժամանակատարածային հարթությունում սույն տեղեկատվությունը եղել է հույժ գաղտնի և հասու է եղել միայն ընտրյալներին: Իր «ընտրյալները»՝ արքան, իշխանը և (կամ) նրանց զորավարները (այսուհետև՝ Չորավար), որպես կանոն չեն եղել պատմաբաններ ու չեն թողել իրենցից հետո իրադարձությունները նկարագրող աշխատություններ: Ավելին, նույնիսկ այն հազվադեպ դեպքերում էլ, երբ մենք տիրապետում ենք կոնկրետ ռազմական մանրամասները արտացոլող փաստաթղթերի, որևէ երաշխիք ունենալ չենք կարող առ այն, որ դրանցում չեն պարունակվում կոնկրետ Չորավարի կողմից սուբյեկտիվ նպատակներ հետապնդող չափազանցումներ: Այսպես, Չորավարը, ընդգծելու համար իր հաղթանակի նշանակությունը կամ բացատրելու համար իր անհաջողության պատճառները, բոլոր հիմքերն ունի փոքր ցույց տալու իրականում ավելի մեծ եղած իր ուժերն ու կորուստները և, ընդհակառակը՝ մեծ ցույց տալու իրականում ավելի փոքր եղած հակառակորդի ուժերն ու կորուստները: Օրինակ, պատմաբանները վաղուց են նկատել, որ որևէ հավատ պետք չէ ընծայել Լուցիոս Լուկուլլոսի ռազմական զեկուցագրերին⁵⁵, որոնք հանդիսանում էին. «ճշմարտությունը թաքցնելու լավագույն միջոցը»⁵⁶, իսկ նրանց հեղինակը. «...անտարակույս, ստեր հորինող է»⁵⁷: Պատահական չեն ասում, որ մարդիկ ամենաշատը ստում են երկու պարագայում՝ որսից ու պատերազմից հետո:

2. **Տեղեկատվությունը փոխանցող պատմիչների քաղաքականացվածությունը, վատ տեղեկացվածությունը և սուբյեկտիվիզմը:** Պատմական իրադարձությունների պատկերը շարադրող երկերի մեծագույն մասը ստեղծվել է նկարագրվող իրադարձություններից զգալի ժամանակ անց: Օրինակ, Ալեքսանդր III Մեծի նվաճումների պատմությունը, ինչքան էլ տարօրինակ հնչի, մեզ է հասել հենց նման կերպ: Ավելին, այդ երկերը գրվել են այն ժամանակ, երբ պաշտոնական Հռոմի կենսականորեն անհրաժեշտ էր ոչ միայն հիմնավորել Արևելքում իրականացվող սեփական նվաճողական քաղաքականության «արդարացիություն»-ը, այլև, ժամանակակիցներին և սերունդներին ոգևորելու մտայնությամբ, դրանք ներկայացնել որպես դյուրին մի գործ: Հենց սրանով էլ բացատրվում է մարտնչող բանակների և նրանց կրած կորուստների այն տարօրինակ հարաբերակցությունը, որը մինչև հիմա էլ զարմացնում է մասնագետներին: Այսպես, մ.թ.ա. 331 թ-ի հոկտեմբերի 1-ի Գավգամելայի ճակատամարտում,

⁵⁵ Ադոնց Ն. «Տիգրան Մեծ», Երևան, 2010, էջ 55-79 և այլ էջեր, Մանանյան Զ. Զ. «Տիգրան երկրորդը և Հռոմը», Երևան 1972, էջ 145-146 և այլ էջեր և այլն:

⁵⁶ Ադոնց Ն. «Տիգրան Մեծ», Երևան, 2010, էջ 61:

⁵⁷ Ադոնց Ն. «Տիգրան Մեծ», Երևան, 2010, էջ 61:

ըստ Արիանոսի, հունամակեդոնական բանակը կորցրել է 100 մարդ և 1.000 ձի, այն դեպքում, երբ հակառակորդը կորցրել է 30.000 սպանված և դրանից էլ շատ գերի⁵⁸: Նույն ճակատամարտում, ըստ Դիոդորոս Սիկիլիացու, Ալեքսանդրի III Մեծի բանակը կորցրել է 500, իսկ թշնամին՝ 90.000 զինվոր⁵⁹: Նախորդ հեղինակներից հետո չի մնում նաև Կուրցիոս Ռուֆոսը, որի վարկածի համաձայն կորուստներն ունեին «300 հույն ընդդեմ 40.000 պարսիկի» տեսքը⁶⁰: Նույն իրավիճակն է նաև արևմտյան գրական ավանդույթներով «Միհրդատյան պատերազմներ» կոչվող մարտական գործողությունների նկարագրման հարցում: Մասնավորապես, ըստ հռոմեական «ճշմարտախոս» հեղինակներից մեկի, մ.թ.ա. 69 թ-ի հոկտեմբերի 6-ի Տիգրանակերտի ճակատամարտում Մեծ Հայքի թագավորության բանակի հետևագործից սպանվել է 100.000 մարդ, իսկ 55.000 հոգանոց հեծելազորից էլ շատ քչերն են ազատվել, այն դեպքում, երբ Հռոմեական հանրապետության բանակը կորցրել է ընդամենը... 5 հոգի⁶¹: Իր հերթին, եթե մենք ընդունենք «Միհրդատյան պատերազմներում» Պոնտոսի թագավորության բանակի կրած կորուստների մասին հունահռոմեական նույն հեղինակների հայտնած տեղեկությունները և դրանք գումարենք իրար, ապա մնում է միայն զարմանալ, որ Պոնտոսի թագավորությունում ու նրա իշխանության տակ գտնվող Փոքր Հայքում դեռևս կենդանի տղամարդ ընդհանրապես մնացել էր⁶²:

Այս պայմաններում, երևի, ավելորդ էլ է ասել, որ կոնկրետ ճակատամարտի կապակցությամբ սեփական հաղթանակը ուռճացնելու և հակառակորդին նսեմացնելու մտայնությամբ հաճախ ոչ իրական ու աղավաղված են փոխանցվել նաև կողմերի բանակների թվաքանակը արտահայտող տվյալները: Այսպես, եթե գրեթե բոլոր հեղինակները նշում են, որ Ալեքսանդր III Մեծի բանակի թվաքանակը տատանվել է առավելագույնը 50.000-ի սահմաններում, չնայած հունամակեդոնական տարածաշրջանի ռազմական պոտենցիալը կազմում էր 265.000 ռազմիկ⁶³ և հունական ողջ աշխարհը ոգևորված էր իրականացվող նվաճումներով, ապա Աթենքյան տերության բանակի կապակցությամբ արդեն իսկ մատնանշված հասկանալի շարժառիթներով հայտնվում են մեկը մյուսից ուռճացված տվյալներ: Օրինակ, Հուստինոսը նշում է, որ Դարեհ III-ի բանակը կազմված էր 100.000 հեծյալից ու 400.000 հետևակից⁶⁴, Արիանոսը հայտնում է 40.000 հեծյալի և 1.000.000 հետևակի մասին⁶⁵, Դիոդորոս Սիկիլիացին⁶⁶ ու Պլուտարքոսը⁶⁷ կրկնում են այս տվյալները և միայն Կուրցիոս Ռուֆոսն է բերում իրականությանը համեմատականորեն մոտ թվեր՝ 45.000 հեծյալ ու 200.000 հետևակ⁶⁸:

Ավելին, միջնադարյան և անտիկ գրեթե բոլոր իրադարձությունները մեզ են հասել ոչ թե ականատեսների կամ գոնե ժամանակակիցների ջանքերով, այլ մարդկանց ջանքերով, որոնք ապրել են նկարագրվող դեպքերից բավական ժամանակ հետո: Ավելին, նկարագրելով կոնկրետ իրադարձությունը, պատմիչները գրեթե անխուսափելիորեն հենվել են իրենցից առաջ ստեղծագործողների աշխատանքների վրա: Այսպիսով՝ մենք գործ ունենք տեղեկատվության երկրորդական կրիչ հանդիսացող մարդկանց կողմից փոխանցվող տեղեկատվության հետ: Այս պայմաններում մեծ է հավանականությունը, որ տեղեկատվությունը աղավաղվել է այն կրողների պատկերացումների, աշխարհայացքի, գիտելիքների, քաղաքական և կրոնական նախասիրությունների, հետապնդած նպատակների, ինչպես նաև այլ օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ գործոնների ազդեցության տակ: Իրոք, եթե քաղաքում ապրող մի հեղինակի համար «մեծաքանակ»-ը կարող է նշանակել 100.000 և ավելի, ապա բուռն երևակայություն ունեցող

⁵⁸ Արիանոս «Ալեքսանդրի արշավանքը», գիրք 3, գլուխ 15:

⁵⁹ Դիոդորոս Սիկիլիացի «Պատմական գրադարան» գիրք 17, գլուխ 61:

⁶⁰ Կուրցիոս Ռուֆոս «Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը» գիրք 4, գլուխ 16:

⁶¹ Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Լուկուլիոս», գլուխ 28: Բարոյախոսի համբավ ունեցող այս ճշմարտախոսի բերած տվյալներին ծանոթանալիս քիչ է մնում մեր կողմից էլ ավելացնենք, թե այդ 5 հոգուն էլ ամենևին հայերը չապանեցին. նրանք, որ ունեին մի քանի հազարամյա ռազմական ավանդույթներ, բազմիցս տարածաշրջանում ընդհարվել էին աշխարհակալ պետությունների հետ և հետ էին մղել նրանց ոտնձգությունները, մի քանի անգամ հասել էին գերիշխանության ու հենց նոր էլ ստեղծել էին մի հսկայական կայսրություն, դրանում լրիվ անընդունակ էին, ուղղակի Հռոմեական հանրապետության բանակի զինվորներից մեկը ընկավ ձիուց, մյուսը մահացավ սրտի կաթվածից, երրորդին սխալմամբ հենց յուրայինները նետահարեցին, չորրորդին օձը կծեց, իսկ վերջինին էլ հարվածել էր իր անձնական թշնամին և, ընդհանրապես, նա միայն ծանր վիրավորված էր: Այս կապակցությամբ դիպուկ են Արտակ Մովսիսյանի խոսքերը, որ. «Հայերի շուրջ 150 հազարի դիմաց հռոմեացիների 5 զոհ տալուն կարելի էր հավատալ, եթե Ք.ա. 1-ին դարում Հռոմն ունենար ինքնաթիռներ և միջուկային զենք...» (Մովսիսյան Ա. Ե. «Տիգրան Մեծ», Երևան 2010, էջ 53):

⁶² Խնդիրը մանրամասն քննարկվել է այստեղ՝ Հակոբյան Մ. Ի. «Հայ ժողովրդի ռազմական Տարեգիրք, Գիրք 7», Երևան 2007, էջ 38:

⁶³ Այս մասին մանրամասն կխոսվի առջևում:

⁶⁴ Հուստինոս «Ֆիլիպի պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 13:

⁶⁵ Արիանոս «Ալեքսանդրի արշավանքը», գիրք 3, գլուխ 8:

⁶⁶ Դիոդորոս Սիկիլիացի «Պատմական գրադարան» գիրք 17, գլուխ 53:

⁶⁷ Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Ալեքսանդր», գլուխ 31:

⁶⁸ Կուրցիոս Ռուֆոս «Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը» գիրք 4, գլուխ 16:

երկրորդի համար դա կարող է լինել 1.000.000 ու ավելին, իսկ սեփական վանքի պատերում պարփակված երրորդի համար էլ դա կարող է չգերազանցել 10.000-ը:

Վերոգրյալի կապակցությամբ կարևոր է նշել նաև այն հանգամանքը, որ պատմիչները, որպես կանոն լինելով ռազմական գործին օտար մտավորական-հոգևորականներ, դեպքերի ճշող մեծամասնությամբ չէին էլ մտնում ռազմական մանրամասների մեջ՝ իրենց աշխատություններում ներկայացրելով մարտի ավելի շատ հոգեբանաբարության կողմը, քաղաքական նշանակությունը և արդյունքը: Այսպես, եթե հաշվի չառնենք Սմբատ Սպարապետին և Յեթում Պատմիչին, ապա միջնադարյան հայկական պատմագրության մեջ կարելի է մատնանշել լավագույն դեպքում միայն 4 պատմիչների, որոնք համեմատականորեն մեծ ուշադրություն են դարձրել ռազմական մանրամասների լուսաբանման և ռազմիկների թվաքանակի հարցին: Այս շարքում ժամանակագրորեն առաջինը Փավստոս Բյուզանդն է, սակայն նրա երկը, ենթադրաբար հետագա կրկնօրինակողների անտեղի միջամտության արդյունքում, մեծապես եղծվել է: Մյուսը Ղազար Փարպեցին է, որի երկի վրա մեզ հետաքրքրող թեմայի տեսանկյունից մեծապես դրական ազդեցություն է ունեցել Վահան Մամիկոնյանի անմիջական հսկողությամբ ստեղծագործելը: Ուշագրավ են նաև Շապուհ Բագրատունին և Յովհան Մամիկոնյանը, ի դեմս որոնց մենք ամենայն հավանականությամբ գործ ունենք հոգևորականի աստիճան ընդունած նախկին զինվորականների հետ:

3. **Օբյեկտիվ դժվարությունները:** Տեղեկատվությունը փոխանցող պատմիչների համար բանակի ռազմիկների թվաքանակի կամ կորուստների հարցի պարզումն իսկ, անկախ ամեն ինչից, կապված է եղել մեծ դժվարությունների հետ: Ինչպես արդեն ասվել է, դեպքերի գերակշռող մեծամասնությունում պատմիչները չեն հանդիսացել դեպքերի մասնակիցներ կամ գոնե ականատեսներ, այլ ստեղծագործել են դրանցից որոշակի ժամանակ անց: Այս պայմաններում պատմիչների համար նաև օբյեկտիվորեն է դժվար եղել փոխանցել տեղեկատվություն բանակի ռազմիկների թվաքանակի վերաբերյալ: Յեշտ չի եղել, սակայն, նաև այն պատմիչների գործը, որոնք եղել են դեպքերին ականատեսներ կամ նույնիսկ մասնակիցներ: Այսպես, դժվար է հավատալ, որ 451 թ-ի մայիսի 26-ի Ավարայրի ճակատամարտի հենց հաջորդ գիշերը Եղիշեն քայլել է Ավարայրի դաշտով և հաշվել է սպանվածներին ու վիրավորներին: Անհավանական է ենթադրել նաև, որ Պարսից թագավորության բանակի կորուստները նա կարող էր ճշտել Մուշկան Նիսավուրտից⁶⁹: Բացի այդ, ինչպես արդեն ասվել է, այս կարգի պատմիչներին, որպես կանոն, չեն էլ հետաքրքրել ռազմական մանրամասները: Օրինակ, միջնադարյան մահմեդական, եվրոպական, վրացական, ինչպես նաև հայ պատմիչների ճշող մեծամասնությունը եղել են հոգևորականներ կամ, առնվազն ոչ զինվորականներ, չեն հասկացել ռազմական գործը և նույնիսկ խնդիր էլ չեն դրել լուսաբանել ռազմական մանրամասները: Այսպես, V դարի պատմիչ Եղիշեն, որպես Վարդանանց պատերազմի ականատես և անմիջական մասնակից, այնքան էլ կարևորություն չի տալիս Ավարայրի ճակատամարտում հայկական բանակի թվաքանակի հարցին⁷⁰, Պարսից թագավորության բանակի թվաքանակի մասին տվյալը փոխանցում է ծայրաստիճան իմիջիայլոց, (կարելի է ասել նույնիսկ՝ պատահական կերպով)⁷¹, ոչ ճշգրիտ և բացառապես եկեղեցական դիրքերից է փոխանցում կողմերի կորուստները այս ճակատամարտում⁷², չի անդրադառնում կողմերի ռազմիկների թվաքանակին 450 թ-ի հոկտեմբերի Խաղխաղի ճակատամարտում և այլն⁷³: Նույն թերությունը առկա է նաև Ղազար Փարպեցու մոտ, որը, հանդիսանալով ժամանակակիցը նկարագրվող դեպքերին և ստեղծագործելով հայկական կողմից իրադարձությունների գլխավոր մասնակից ու կազմակերպիչ, սպարապետ, իսկ հետագայում էլ մարզպան Վահան Մամիկոնյանի անմիջական հսկողությամբ, այնուհանդերձ չի փոխանցում թվական տվյալներն և կորուստները մի շարք վճռական ճակատամարտերի վերաբերյալ: Ռազմական մանրամասներին բացարձակապես անուշադիր է նաև Յովհաննես Դրասխանակերտցին՝ դեպքերի ականատես և մասնակից Ամենայն Յայոց կաթողիկոսը, որը

⁶⁹ Խնդիրը մանրամասն քննարկվել է այստեղ՝ Յակոբյան Մ. Ի. «Յայ ժողովրդի ռազմական Տարեգիրք, Գիրք 14», Երևան 2008, էջ 38-44, Յակոբյան Մ. Ի. «Վարդանանց պատերազմի որոշ դրվագների վերլուծություն», Երևան 2003, էջ 12-20:

⁷⁰ Եղիշեն «Վարդանի և Յայոց պատերազմի մասին», գլուխ 54. «Եվ նրանք (նախարարները - Մ.Գ.) բոլորը շտապով եկան-հասան պատերազմի վայրը, յուրաքանչյուրը իր գործով ու ամբողջ պատրաստվածությամբ... և նրանց ընդհանուր թիվը եղավ 66.000»: Ավսիայտ է, որ հեղինակի համար ավելի կարևոր է բանակի կենտրոնականություն փաստը, այլ ոչ թե նրա թվաքանակը:

⁷¹ Եղիշեն «Վարդանի և Յայոց պատերազմի մասին», գլուխ 4, երբ հեղինակը նշում է, որ Մուշկան Նիսավուրտը. «...երբ լսեց բազմության թիվն ու համարը, էլ ավելի շտապեց իմանալ, թե բանի՞ն են քաջ զինվորների պարագլուխները, որպեսզի նրանցից յուրաքանչյուրի դեմ երեքը պատրաստի, բացի բոլոր մնացած բաներից»: Ավսիայտ է, որ հեղինակի համար առաջնային է թշնամու չարամտությունն ընդգծելը, այլ ոչ թե վերջինիս բանակի թվական կազմի մասին տեղեկատվություն տալը:

⁷² Եղիշեն «Վարդանի և Յայոց պատերազմի մասին», գլուխ 5:

⁷³ Խնդիրը մանրամասն քննարկվել է այստեղ՝ Յակոբյան Մ. Ի. «Յայ ժողովրդի ռազմական Տարեգիրք, Գիրք 14», Երևան 2008, էջ 40:

ավելորդ չի համարում մեջբերել կրոնական բնույթի երկարատև ու սխալաստիկ հատվածներ, բայց 894 թ-ի գարնան Դողսի ճակատամարտը նկարագրում է կրոնագեղարվեստական ոճով, իսկ շրջադարձային հանդիսացած 924 թ-ի գարնան Գեղ ամրոցի ճակատամարտին և Գևորգ Մարդաբերանի գործունեությանը անդրադառնում է անչափ սուղ⁷⁴:

Այս ամենի արդյունքում պատահական չէ, որ հայտնվող տեղեկատվության գերակշիռ մասում պատմիչները գերադասել են կամ ընդհանրապես չանդրադառնալ հակամարտող բանակների ռազմիկների թվաքանակին և կրած կորուստներին, կամ էլ նկարագրել են դրանք այնպիսի սուբյեկտիվ-գնահատողական խոսքերով, ինչպիսիք են. «մեծ», «փոքր», «հսկա», «մանր» և այլն: Անտիկ և միջնադարյան միայն շատ քիչ ռազմական գործողությունների վերաբերյալ է, որ մեզ են հասել կոնկրետ թվական տվյալներ հակամարտող բանակների վերաբերյալ, իսկ այնպիսիներն էլ, որոնց մասին թվական տվյալներ են հայտնում մեկից ավելի պատմիչներ, կազմում են շատ չնչին տոկոս:

Որպես Մերձավոր Արևելքում ՌԹՀ-ի քննարկման առաջին օրինակ թերևս կարող է հանդիսանալ հայտնի հաղորդումը Սարգոն Աբբադացու 5.400 հոգանոց զորամասի մասին: Ուշագրավ է նաև «Խեթական լեգեոնը Նարամ-Սուենի մասին» արձանագրությունը (նույնպես հայտնի է «Քուբայի արքայի լեգեոնը» և «Շու-իլիի լեգեոնը» անուններով): Այստեղ պատմվում է այն մասին, որ ընդդեմ Պուրուշխանդայից մինչև Էլամ ձգվող բոլոր իշխանությունների, ինչպես նաև Արատտայի քրմապետության 90.000 հոգանոց միացյալ բանակի Աբբադի թագավորության արքա Նարամ-Սուենը հաջորդաբար ուղարկել է երեք բանակներ, համապատասխանաբար 120.000, 90.000 և 60.700 թվաքանակով, սակայն այս բանակներից. «*ոչ-ոք կենդանի չվերադարձավ*»: Սրանք հանդիսանում են մարդկության գիտակցական պատմության ընթացքում հանդիպող առաջին հաղորդումները բանակների թվաքանակների վերաբերյալ: Արևելքի վերաբերյալ մեկ այլ և հետաքրքիր հաղորդում էլ մենք հանդիպում ենք արդեն վեդայական աղբյուրներում՝ կապված Յնդկաստանի հյուսիս-արևմուտքում կայացած Կուրուկշետրի ճակատամարտի հետ⁷⁵: Այսպես, համաձայն վեդայական սկզբնաղբյուրների, այս ճակատամարտին, ընդհանուր առմամբ մասնակցել է 18 բանակներ, որոնցում, ըստ տարբեր մեկնաբանությունների, ընդհանուր առմամբ եղել են 109.350 հետևակային, 65.610 հեծյալ, 21.807 փիղ և 21.807 մարտակառք:

Եվրոպական տարածաշրջանում որպես ՌԹՀ-ի քննարկման առաջին օրինակ կարելի է մատնանշել Տրոյական պատերազմին վերաբերվող տեղեկությունները, համաձայն որոնց Տրոյան պաշարվել է մի բանակի կողմից, որի կազմում կար 1.186 նավ և, ամեն մի նավին բաժին հանելով առավելագույնը մոտ 50 ռազմիկ, մոտ 55.000 ռազմիկ: Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Յերոդոտոսի հայտնի հաղորդումները Յուլիանոսի ներխուժած Աթենյանների տերության բանակի թվաքանակի վերաբերյալ:

ՌԹՀ-ի վերաբերյալ կարծիք հայտնած մասնագետներին, ըստ արտահայտված կարծիքների բնույթի, պայմանականորեն կարելի է բաժանել 3 խմբի.

1. Մեծ թվերի կողմնակիցներ,
2. Միջին թվերի կողմնակիցներ,
3. Մանր թվերի կողմնակիցներ:

1-ին խումբը պատմականորեն ամենահինն է և սկիզբ է առնում թերևս Կուրուկշետրի ճակատամարտում փղերի ու մարտակառքերի մասին հայտնած տվյալների հեղինակներից և առավել ցայտուն կերպով դրսևորվում է Աթենյան տերության բանակի կապակցությամբ Յերոդոտոսի հայտնած միլիոնների տեսքով, ընդ որում այս խումբը ոչ միայն պատմականորեն է ամենահինը, այլ նաև ամենակայունն է: Իրոք, ընդհուպ մինչև XIX դարի վերջը, երբ մասնագետները դեռևս պնդում էին միլիոնավոր ռազմիկներ պարունակող արևելյան, քոչվորների և, հատկապես, մոնղոլների բանակների մասին, այս մոտեցումը մնում էր գերակայող: Ու, թեև արդեն XX դարում այս տեսակետները մեծապես վերանայվեցին, սակայն մինչև հիմա էլ հանդիպում են նման դիրքորոշման մնացորդներ, հատկապես թեմային ոչ այնքան լավ ծանոթ մասնագետների աշխատանքներում⁷⁶:

⁷⁴ Այս հեղինակը չի փոխանցում նույնիսկ Գևորգի տոհմանունը:

⁷⁵ Ճակատամարտի թվագրման վերաբերյալ առայժմ միասնական մոտեցում չկա, սակայն առավել հիմնավոր է թվում տեսակետը, որ այն տեղի է ունեցել մ.թ.ա. XV-րդ դարում:

⁷⁶ Տես օրինակ Gabriel R. The Ancient World (Soldiers' Lives Through History) page 133, Westport: Greenwood Press 2007.

2-րդ խումբը, որի կողմնակիցները ներկայումս զգալի թիվ են կազմում, կողմ են նախորդից ավելի փոքր, սակայն այնուհանդերձ ոչ մանր թվերի: Այս խումբը հիմնականում ի հայտ եկավ XX դարում և այժմ էլ կայուն կերպով պահում է իր դիրքերը հատկապես Արևելյան Եվրոպայի ու հետխորհրդային տարածքում⁷⁷: Այս խումբը գրեթե երբեք չի արտահայտվում միլիոնը գերազանցող թվի օգտին, մի քանի հարյուր հազարը արդեն իսկ համարում է խոշոր, իսկ անտիկ և միջնադարյան հիմնական ճակատամարտերի մեծագույն մասում հիմնականում արտահայտվում է առավելագույնը. «մի քանի տասնյակ հազար»-ի օգտին:

3-րդ խումբը, որի կազմում են հիմնականում Արևմտյան Եվրոպան և ԱՄՆ-ը ներկայացնող մասնագետներ, ինչպես նաև որոշ միջինասիական «նեոքոլորական վերածննդի» տեսության կողմնակիցներ⁷⁸, գրեթե երբեք չի արտահայտվում հարյուր հազարը գերազանցող թվի օգտին, մի քանի տասնյակ հազարը արդեն իսկ համարում է խոշոր, իսկ անտիկ և միջնադարյան ճակատամարտերի մեծագույն մասում հիմնականում արտահայտվում է. «մի քանի հազար»-ի օգտին:

ՌԹՀ-ի պարզաբանման տեսանկյունից կարևոր է Եվրասիայում և Հյուսիսային Աֆրիկայում գոյություն ունեցած պետությունների դասակարգումը.

1. Ըստ պետության հիմնական բնութագրիչը հանդիսացող հասարակական-քաղաքական ֆորմացիայի, Եվրասիայի պետությունները լայն իմաստով կարելի է պայմանականորեն բաժանել երկու մեծ խմբի՝ այսպես կոչված «Քոչվոր պետություններ» և «Նստակյաց պետություններ»: Քոչվոր պետությունները հիմնականում գոյություն են ունեցել տափաստաններում կամ անապատներում: Եթե հաշվի չառնենք այն դեպքերը, երբ Քոչվոր պետություններին հաջողվել է իրենց իշխանությունը տարածել Նստակյաց պետությունների զբաղեցրած տարածքի վրա, այսինքն, եթե հաշվի առնենք Քոչվոր պետության միայն նախնական կամ հիմնական տարածքի գործոնը, ապա կարող ենք ամրագրել, որ դրանք գոյություն են ունեցել հիմնականում Մեծ տափաստանում, ինչպես նաև Արաքսյան թերակղզում և, որոշ չափով, Հյուսիսային Աֆրիկայում: Իրենց հերթին, նստակյաց պետությունները գոյություն են ունեցել Եվրոպայում, Փոքր Ասիայում, Հայկական և Իրանական լեռնաշխարհներում, Կովկասում, Ասորիքում, Միջագետքում, ինչպես նաև Հիմալայան լեռնաշղթայում: Որպես Քոչվոր պետության դասական օրինակներ կարելի է մատնանշել Սկյութական թագավորությունը, Հոների տերությունը, Պաթիսական խանությունը և այլն, իսկ որպես Նստակյաց պետության դասական օրինակներ՝ Մեծ Հայքի, Իբերիայի, Սելևկյանների ու Պարսից թագավորությունները և այլն:

Հարկ է նշել, որ Միջին և Ուշ միջնադարում, կապված այն բանի հետ, որ Քոչվոր պետությունների տիրապետության տակ հայտնվեցին որոշ Նստակյաց պետությունների զբաղեցրած տարածքներ, առաջացան այսպես կոչված «Հիբրիդ» (Քոչվորանստակյաց) պետություններ, որոնց մենք, իհարկե հաշվի առնելով դրանց առանձնահատկությունները, կդիտարկենք Քոչվոր պետությունների հետ միասին: Որպես Հիբրիդ պետությունների օրինակներ կարելի է մատնանշել Սելջուկյան սուլթանությունը, Էլխանությունը, Ղարա-Ղոյունլուների ու Աղ-Ղոյունլուների էմիրությունները և այլն:

2. Ըստ ժամանակագրական չափանիշի Եվրասիայի ու Հյուսիսային Աֆրիկայի պետությունները կարելի է պայմանականորեն դասակարգել երեք մեծ խմբի՝ Արիսայիկ, Անտիկ և Ուշ Միջնադարյան: Սույն դասակարգումը կարևորվում է նրանով, որ ամեն մի հաջորդ խմբի պետությունը իր ռազմական հզորությամբ, այդ թվում նաև բանակային ուժերի թվով, գերազանցել է նախորդ, իր «քաջային կարգի» պետությանը: Այսպես, եթե Արիսայիկ պետությունների շարքում մի քանի տասնյակ հազար ռազմիկներ ունեցող Ասորեստանի կամ Խեթական թագավորությունները համարվում էին հզոր, ապա Անտիկ տիպի պետությունների համեմատությամբ, որոնք կարող էին մարտադաշտ հանել հարյուր հազարից էականորեն ավել թվաքանակով ռազմիկներ, նրանք ամենևին էլ հզոր չէին: Ուշ Միջնադարյան պետությունները ևս,

⁷⁷ Այս մոտեցման կողմնակիցներից կարելի է մատնանշել Ա. Ն. Օլենինին, Ի. Բերեզինին, Ս. Մ. Սոլովևին, Ն. Գ. Գոլիցինին, Ն. Գ. Ուստրյալովին, Դ. Ի. Իլյովսկուն, Դ. Ի. Տրոիցկուն և այլոց, որոնք Կիևյան Ռուսիայի վրա հարձակված Մոնղոլական տերության բանակը գնահատում են 300-500.000-ի սահմաններում: Արևմտյան մասնագետներից այս խմբում կարելի է մատնանշել Ֆ. Շտրիլին, Ի. Խամեր-Պուրզատեյին, Տ. Շիմանին, Ա. Բոյուկերին և այլոց:

⁷⁸ Այս ուղղության ներկայացուցիչներին (ժ. Սաքիտով, մասնակիորեն նաև Ա. Պաստուխով և ուրիշներ) հատուկ է քոչվոր հասարակության ինստիտուտների իդեալականացումը: Իդեալականացնելով նաև քոչվոր հասարակության բանակը՝ այս ուղղության կողմնակիցները արտահայտվում են ոչ իրական փոքր թվերի օգտին՝ ձգտելով ընդգծել առանձին քոչվոր ռազմիկի բարձր մարտական հատկանիշները ու անվիճելի առավելությունները նստակյաց հասարակության ռազմիկի նկատմամբ: Այս ուղղության ամենաթափառ արտահայտություններից մեկի վերաբերյալ տես օրինակ Сабитов Ж.М. "О численности монгольской армии в Западном походе (1235-1242 гг.)", Вопросы Истории и Археологии Западного Казахстана. №1. С. 55-73, Уральск 2010.

որպես կանոն, իրենց հերթին գերազանցում էին Անտիկ պետություններին: Արխայիկ պետություններ կարող են համարվել մինչև Աթենյանների տերությունը գոյություն ունեցած բոլոր պետությունները: Անտիկ պետությունների դարաշրջանը վերջացավ Պարսից թագավորության անկումով, իսկ Ուշ Միջնադարյան պետությունները, աստիճանաբար տրանսֆորմացվելով Կապիտալիստական տիպի պետությունների, իրենց գոյությունը շարունակեցին մինչև XIX դարի վերջը: Մենք հիմնականում կթնարկենք առաջին երեք տիպի պետությունները՝ Կապիտալիստական տիպի պետությունների քննարկումը հետաձգելով ավելի հարմար մի ժամանակի, քանի որ այս պարագայում գործում են արդեն այլ օրինաչափություններ:

Ինչպես արդեն ասվեց, մարդկության պատմության ընթացքում Եվրասիայում և Յուրսիսային Աֆրիկայում իրար են հաջորդել բազմաթիվ պետական միավորներ, որոնց բանակների ռազմիկների թվաքանակի հարցը մինչ այժմ էլ հանդիսանում է մարդկության պատմության ամենավիճելի, սուր ու չուսումնասիրված հարցերից մեկը: Բազում մասնագետների կողմից առաջարկվել են հարցի պարզաբանման բազմաթիվ մեթոդներ, սկսած զուտ մաթեմատիկականից և վերջացրած ընդհանուր-հասարակականով: Մեր կարծիքով, սակայն, առաջարկված գրեթե բոլոր մեթոդներն էլ թողնում են բազում չլուծված խնդիրներ և բավարար կերպով չեն պատասխանում բարձրացվող հարցերին, ընդ որում կարծում ենք, որ խնդիրը պայմանավորված է ոչ այնքան որևէ մի մեթոդի սկզբունքային թերություն ունենալով, այլ՝ հարցի բարդ և բազմակողմանի բնույթով:

Հանդիսանալով բարդ և բազմակողմանի երևույթ՝ խնդիրը մեր կարծիքով չի կարող բավարար կերպով լուծվել միայն որևէ մեկ (ասենք, զուտ մաթեմատիկական) չափանիշի կիրառմամբ: Տվյալ դեպքում անհրաժեշտ է ցուցաբերել համակարգային մոտեցում, որը կհիմնվի խնդրի մաթեմատիկական, հասարակական, քաղաքական, տնտեսական, աշխարհագրական, էթնիկ, հոգեբանական, ռազմական և մի շարք այլ բաղադրատարրերի վրա: Խնդիրը պարզաբանելիս ոչ միայն ոչ մի կերպ չի կարելի դիտարկել այն նախորդող և հաջորդող ժամանակատարածային հարություններից ու հասարակական-պատմական երևույթներից կտրված, այլև՝ իր ժամանակի երևույթներից առանձնացված: Հակառակ դեպքում մենք կունենանք մի իրավիճակ, երբ, հանուն ճշմարտության ապացուցման որևէ մի առանձին վերցված օրինակում, կստեղծենք մի դրություն, երբ ապացուցվող «ճշմարտություն»-ը անհաղթահարելի հակասություններ կստեղծի այլ և նույնիսկ գիտության կողմից չվիճարկվող փաստերի հետ:

Այսպես, Մանր թվերի կողմնակիցները⁷⁹, եռանդուն կերպով պաշտպանելով թեզը այն մասին, որ 1235-1242 թվականների Արևմտյան արշավանքում Մոնղոլական տերության բանակը չի գերազանցել մի քանի տասնյակ հազարը (40.000-60.000), կատարում են միանգամից մի քանի համակարգային սխալներ: Արդյունքում, քանի որ նրանք դրսևորում են ոչ համակարգային մոտեցում և խնդիրը դիտարկում են այլ հասարակական ու պատմական երևույթներից կտրված, չեն կարողանում բավարար պատասխան գտնել, մասնավորապես, հետևյալ հարցերին.

1. Եթե Մոնղոլական տերության տարածքով և ռազմական հզորությամբ Եականորեն գիջող նախորդ և հաջորդ քոչվոր համադաշնությունները (օրինակ՝ Յեփթաղների թագավորությունը, որը 427 թ-ի Մերվի ճակատամարտում ուներ 250.000 ռազմիկ կամ հազարական խաբանությունը, որը Արաբական խալիֆության դեմ պատերազմում ուներ 300.000 ռազմիկ) ի վիճակի են եղել մարտադաշտ հանել 100.000-ը Եականորեն գերազանցող թվաքանակով բանակներ, ապա ի՞նչ հիմնավորմամբ է պնդվում, որ Մոնղոլական տերության ամենամեծ ու վճռական նշանակություն ունեցող ռազմական օպերացիաներից մեկում՝ Արևմտյան արշավանքում, տերությունը, որևէ դեմոգրաֆիկ աղետի մասին տեղեկատվության բացակայության պայմաններում, պետք է ներառեր այդքան քիչ ուժեր,

2. Ինչպե՞ս կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ Արևմտյան արշավանքի Ելած տերության բանակը «չի վերջացել»: Այսպես, միայն Կիևյան Ռուսիայում Մոնղոլական տերության բանակը գրավել է առնվազն 33 քաղաք և մասնակցել է 4 արյունահեղ ճակատամարտերի: Միայն հայտնի Կոզելսկի՝ «Չար» այդ քաղաքի, գրավման ժամանակ Մոնղոլական տերության բանակը կորցրեց 4.000 ռազմիկ⁸⁰, իսկ Կիևում էլ ոչնչացրեց քաղաքի 5.000 հոգանոց կայազորը և

⁷⁹ Տես օրինակ հետևյալ հեղինակներին՝ Դ. Վ. Չերնիշևսկի («Придоша бесчислены, яко пружи», www.xlegio.ru), Վ. Վ. Կարգալով («Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси», Москва 1967), Լ. Եզրով, Ժ. Սաբիտով և այլն:

⁸⁰ Разин Е. А. «История военного искусства» Москва 1994, том 2, стр. 221.

կոտորեց նրա 50.000 հոգանոց բնակչությունը⁸¹: Այս պայմաններում, երբ Մոնղոլական տերության բանակը լիովին ոչնչացրել է իրենց ընտանիքների և հարազատների համար պայթարող, նահանջելու տեղ ու կորցնելու այլևս ոչինչ չունեցող և, սրանից դրդված, ամրությունների հետևում հուսահատորեն համառ դիմադրության հակված մարդկանց, իսկ նրանց թվում էլ նաև ոչ քիչ թվով դրուժինաների պրոֆեսիոնալ ռազմիկների, տրամաբանակա՞ն է արդյոք կարծել, որ Մոնղոլական տերության (ըստ այս մոտեցման կողմնակիցների) 60.000 հոգանոց բանակը կարող էր ոչ միայն այսքան բան անել ու «չվերջանալ», այլև՝ բավարար ուժեր պահպանել հետագայում 3 առանձին շարասյուններով Եվրոպա ներխուժելու, այնտեղ զգալի բանակի քաղաքներ գրավելու և մի քանի արյունահեղ ճակատամարտերում հաղթանակ տանելու համար: Չէ՞ որ միայն 5.000 հոգանոց կայազոր ու 50.000-ի հասնող բնակչություն ունեցող Կիևը 17-օրյա բաց հարձակողական քաղաքային մարտում ոչնչացնելու համար Մոնղոլական տերության բանակը կկորցնեք առնվազն մոտ 15.000 ռազմիկ: Անլուծելի այս անհամապատասխանությանը հիշատակված մոտեցման կողմնակիցները սովորաբար փորձում են լուծում տալ Մոնղոլական տերության բանակի կորուստները անբնականության աստիճան փոքրացնելով, բայց իրենց այդ իսկ դիրքորոշմամբ հայտնվում են հերթական արբուրդ իրավիճակում: Մասնավորապես, հանկարծ պարզվում է, որ Կիևի, Ռյազանի, Վլադիմիրի և իր ժամանակի նման այլ խոշոր քաղաքների գրավման, այսինքն՝ միջինը մոտ 500 զինվոր և 5.000 հոգանոց բնակչություն ունեցող 33 քաղաքներից յուրաքանչյուրը բաց հարձակողական քաղաքային մարտում ոչնչացնելու ընթացքում Մոնղոլական տերության բանակը չի կորցրել ավելին, քան 100-200 ռազմիկ: Այսինքն, հանուն սեփական տեսության հիմնավորման, այս մոտեցման կողմնակիցները մեղանշում են տրամաբանական և ռազմագիտական պարզագույն օրենքների դեմ ու պնդում են, որ պարիսպների և ամրությունների հետևում հուսահատորեն համառ դիմադրության հակված մարդկանց (որոնց մեջ, կրկին հիշենք, քիչ չէին նաև դրուժինաների պրոֆեսիոնալ ռազմիկները) բաց հարձակողական քաղաքային մարտում ոչնչացնելիս հարձակվող կողմը հանկարծակիորեն... կրել է կրկնակի քիչ կորուստ, քան պաշտպանվողը (??!!): Ավելին, այս մոտեցման կողմնակիցները, հաշվի չառնելով նաև սկզբնաղբյուրների ուղղակի հաղորդումները⁸² Մոնղոլական տերության բանակի հսկայական թվի և նրան ցույց տված կատաղի դիմադրության մասին, չեն զլանում նաև կասկածի տակ առնել Կիևյան Ռուսիայում ընդդեմ զավթիչների տրված 4 արյունահեղ ճակատամարտերի իսկությունը, որոնցում, կրկին, համաձայն սկզբնաղբյուրների, Մոնղոլական տերության բանակը, թեև հաղթանակ է տարել, բայց կրել է ծանր կորուստներ: Սրանից հետո զարմանալի չեն նաև սեփական դիրքորոշումը ամեն գնով հիմնավորելու մոլուցքով արվող այն պնդումները, համաձայն որոնց քաղաքների գրավումը, իսկ կորուստների հիշատակված անտրամաբանական հարաբերակցությունն էլ բացատրվում է խաշարի մասսայական կիրառման, մոնղոլական հզոր աղեղի և հետախուզության, ինչպես նաև նմանատիպ՝ խնդրի քննարկման տեսակետից ոչ կարևոր ու երկրորդական, հանգամանքներով,

3. Տրամաբանակա՞ն է արդյոք կարծել, որ ընդդեմ 80.000 հոգանոց բանակ⁸³ և մոտ 200.000 մոբիլիզացիոն հնարավորություն ունեցող Կիևյան Ռուսիայի Մոնղոլական տերությունը

⁸¹ Толочко П. «Демография древнего Киева», Журнал Наука и жизнь, №4, 1982. Հետաքրքիր է, որ, համաձայն ակադեմիկ Մ. Ն. Տիխոմիրովի հաշվարկների, միջնադարյան քաղաքի բնակչության և նրա պրոֆեսիոնալ բանակի հարաբերակցությունը կազմում է 1-ը 6-ի: Օրինակ, Նովգորոդը ուներ 20-30.000 բնակչություն և 3-5.000-անոց բանակ (М.Н. Тихомиров «Древнерусские города» Издание 2-е. М., 1956):

⁸² «Միթեպեղ Չեռնիգովցու վարքաբանություն»-ը աշխատության Անանուն հեղինակը հայտնում է, որ Կիևը պաշարած Մոնղոլական տերության բանակը կազմում էր 500.000 ռազմիկ: Նույն թիվն է հայտնում նաև հունգարացի վանական Սիմոնը Եվրոպա ներխուժած Նույն բանակի կապակցությամբ: Ավելին, վանական Հուլիանոսը, որն իրականում ոչ թե իր դասական տեսքով հանդես եկող մտավորական մի վանական էր, այլ ավելի շուտ Հռոմի պապի կողմից ուղարկված օպերատիվ մի հետախույզ էր, որը նպատակ ուներ իր ղեկավարությանը փոխանցել իրավիճակի ծայրահեղ իրական գնահատական, որպեսզի վերջիններս իրենց ռազմաքաղաքական հաշվարկներում չսխալվեին, Կիևյան Ռուսիայի տարածք ներխուժող Մոնղոլական տերության բանակի քանակությունը գնահատում է որպես 375.000, որոնցում 135.000 հոգին կազմում էին Մոնղոլական տերության հարվածային ուժերը, իսկ 240.000 հոգին էլ ներկայացված էին ի դեմս որոշակիորեն երկրորդական իրավունքներ ունեցող դաշնակիցներից: XIII դարի Եվրոպացի վանական Վիլիելմ Դ'Ռուբուզը, որին Լյուդովիկոս IX-ը (1226-1270) իր հերթին որպես դեսպան ուղարկեց Լարա-Նորում, իր արժանահավատ «Նորթեր»-ում նշում է. «թաթարական բանակի» չափազանց մեծաթվության մասին: Նույնի մասին է վկայում նաև ոչ անհայտ Մարկո Պոլոն, որը 1271-1275 թվականներին մեկնեց Չինաստան և, ըստ էության, իրականացնելով ռազմավարական հետախուզում, հետ վերադարձավ: Հետագայում շարադրված իր հուշերում վերջինս պնդում է, որ միայն Յուանի տերությունը, Նույնիսկ առանց Էլիանության, Ոսկե Հորդայի և Չաղաթայական ուլուսի ուժերի էլ, ուներ ոչ պակաս, քան 250.000 ռազմիկ: Այս տեսակետից հատկապես հետաքրքիր է մոնղոլների չափազանց լավ ճանաչող, նրանց հետ ուսուսի տված մարտնչած և, որպես պրոֆեսիոնալ զինվորական, մյուս մտավորական պատմիչներից դրականորեն տարբերվող Հայոց սպարապետ Յեթում Պատմիչի կարծիքը, որը XIII դարի վերջի և XIV դարի սկզբի Մոնղոլական տերության բանակի ընդհանուր թվաքանակը գնահատում է 1.300.000-ի սահմաններում՝ Յուանի կայսրության և Չաղաթայական ուլուսի միացյալ, ինչպես նաև Ոսկե Հորդայի ու Էլիանության բանակի թվաքանակը գնահատելով համապատասխանաբար որպես 400.000, 600.000 և 300.000 (գլուխ 47): Այսպիսով՝ մենք ունենք ոչ միայն ռազմական գործիք, որպես կանոն, հեռու հոգևորականների կարծիքներ, այլև օպերատիվ և ռազմավարական հետախույզների, ինչպես նաև իրավիճակին անչափ լավ ծանոթ զորավարի կարծիք:

⁸³ Гумилев Л. Н. «Древняя Русь и Великая степь», Москва 2007 (<http://gumilevica.kulichki.net>), Голыженков И. Битва на Калке 31 мая 1223 г.. стр 27-47, Москва 1994.

հարձակման կանցներ մի քանի տասնյակ հազարի հասնող բանակով, չէ՞ որ մինչ այդ Կիւյան Ռուսիան լրջորեն ճնշել էր իր ժամանակի «տափաստանային հեգեմոններ» հանդիսացող ղվիչախներին,

4. Ինչ հիմնավորմամբ (մոտիվացիայով) Մոնղոլական տերության գորավարները չպետք է կիրառեին իրենց ձեռքի տակ եղած խոշոր ուժերը և Արևմտյան արշավանքը սկսեին համեմատականորեն փոքր ուժերով, չէ՞ որ այդ դեպքում անհաջողության հավանականությունը մեծանում էր,

5. Ինչպե՞ս կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ տառացիորեն մի քանի տարի անց միայն Էլխանությունը և Ոսկե Յորդան ի վիճակի էին մարտադաշտ հանել 300.000-ական հոգանոց բանակներ, Յուանի կայսրությունը՝ 250.000 հոգանոց բանակ, իսկ հեռավոր դաշնակցային մի պատերազմի Էլ Ոսկե Յորդան կարող էր իրեն թույլ տալ մասնակցել 100.000 հեծյալով⁸⁴,

6. Եթե իր ժամանակի Եվրոպան ի վիճակի էր մարտադաշտ հանել մինչև 200.000 բավականին մարտունակ ռազմիկ⁸⁵, իսկ միայն Յունգարական թագավորությունը 1241 թ-ի մայիսի 16-30-ի Շայիո գետի ճակատամարտում ընդդեմ Եվրոպա մտած Մոնղոլական տերության բանակի Յարավային շարասյան հանդես եկավ 60.000 հոգանոց բանակով⁸⁶, ապա ինչքա՞ն է հիմնավորված պնդումը այն մասին, որ Եվրոպա մտած Մոնղոլական տերության բանակը, 3 շարասյունները միասին, չէր գերազանցում 40.000 ռազմիկը: Մի՞թե ուժերի այս հարաբերակցության պայմաններում, երբ Մոնղոլական տերության բանակը կորուստներ էր կրել Կիւյան Ռուսիայի տարածքում և այնտեղ թողել էր անհրաժեշտ կայազորային ուժեր, 3 շարասյունների բաժանված 40.000 հոգանոց բանակով վերջինս կհարձակվեր Եվրոպայի վրա և այնտեղ կհաջողացներ անել այն ամենը, ինչ արեց,

7. Ինչքանո՞վ են հիմնավորված այս մոտեցման կողմնակիցների պնդումները այն մասին, որ չափազանցված են թվերը նաև Մոնղոլական տերության բանակի հակառակորդների բանակների թվաքանակների մասին գրեթե բոլոր և նույնիսկ այլ պատերազմների կամ ճակատամարտերի օրինակներով հիմնավոր համարվող դեպքերում ու արդյո՞ք այստեղ տեղի չի ունենում փաստերի ոչ բարեխիղճ խեղաթյուրում՝ հանուն սեփական տեսակետի հիմնավորման,

8. Արդյո՞ք արդարացի է, հանուն սեփական տեսակետի հիմնավորման, ժխտել միջնադարյան բանակների թվաքանակների վերաբերյալ հիմնավորված և բազում հանգամանքների հաշվի առնեցմամբ ապացուցված թվերը ու կասկածի տակ դնել միջնադարյան հեղինակների բազմաթիվ հաղորդումները:

ՌԹՅ-ն քննարկելիս հիմնական տարածայնությունները սովորաբար առաջանում են մի կողմից Մեծ թվերի և Միջին թվերի կողմնակիցների, մյուս կողմից Էլ՝ Մանր թվերի կողմնակիցների միջև: Ընդ որում՝ Միջին թվերի կողմնակիցների դիրքորոշումը, ավելի մոտ լինելով Մեծ թվերի կողմնակիցների տեսակետին, այնուհանդերձ ոչ միայն չի նույնանում վերջինիս հետ, այլև ունի դիրքորոշման սկզբունքային տարբերություններ: Որպես իրենց հակառակորդների դիրքորոշումը քննադատող հիմնական հաղթաթուղթ Մանր թվերի կողմնակիցները իրենց հերթին պնդում են, որ 100.000 և ավել թվաքանակով բանակը շատ դժվար, գործնականում անհնար է երթային ու մարտական պայմաններում կերակրել, տեղաշարժել և կառավարել:

Կարծում ենք, սակայն, որ նշված գործողությունների հետ կապված դժվարությունները որոշակիորեն գերազնահատված են և անտիկ ու միջին դարերում դրանք չեն խոչընդոտել 100.000 և ավել թվաքանակով ռազմիկներ ունենալուն: Ավելին, հենց միայն Եվրասիայի պետությունների ռազմական պատմության վերլուծությունն ինքն մեզ հարյուրավոր օրինակներ է տալիս առ այն, որ նույնիսկ ոչ թե Եվրասիական, այլ տարածաշրջանային մակարդակի գերիշխանության հասած պետությունն է, որպես կանոն, ունեցել և մարտադաշտ հանել 100.000-ը այս կամ այն չափով գերազանցող բանակ:

Իրավիճակը հստակ պատկերացնելու համար առաջարկվում է մոդելավորել Մանր թվերի կողմնակիցների կողմից ռազմիկների թվաքանակի տեսակետից սկզբունքորեն ժխտվող օրինակներից մեկը՝ «խեթական լեգենդը Նարամ-Սուենի մասին» արձանագրությունից (նույնպես հայտնի է «Զուլթայի արքայի լեգենդը» և «Շու-իլիի լեգենդը» անուններով) հայտնի, Աբբադի

⁸⁴ Рашид-ад-Дин “Сборник летописей”, Москва 1952, том 2, часть 7, гл. 9.

⁸⁵ Համեմատության համար նշենք, որ 1147-1149 թ-ի II խաչակրաց արշավանքին միայն Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպայից մասնակցեց 160.000 ռազմիկ (Ֆրանսիայից՝ 60.000, Հռոմեական սրբազան կայսրությունից՝ 90.000):

⁸⁶ Այս ճակատամարտի վերաբերյալ կա հսկայական թվով գրականություն, սակայն գրեթե բոլոր հեղինակները հավանական են համարում բերված թիվը: Մանրամասները տես Р. П. Храпачевский “Военная держава Чингисхана”, Москва 2005, стр. 391.

թագավորության արքա Նարամ-Սուենի կողմից ընդհանուր առմամբ 270.700 ռազմիկ ունենալու և երեք առանձին բանակներով դրանք մարտի ուղարկելու մասին տեղեկատվությունը:

Իրավիճակը հստակ պատկերացնելու համար իր հերթին առաջարկվում է մոդելավորել պայմանականորեն տեղի ունեցած մի իրավիճակ՝ Նարամ-Սուենի գլխավորած 120.000 հոգանոց բանակի ենթադրյալ հարձակումը իր ժամանակի համար տիպիկ հանդիսացող մի թիրախի, ասենք Ուրի վրա:

1. **Բանակը հավաքվում է Աքքադի պատերի տակ:** Սա ռազմավարական պարզագույն օրենքներից մեկն է, քանի որ հարվածը պետք է հասցվի միայն ուժերի բավարար կենտրոնացումից հետո: Բանակի հավաքման համար կարելի է նախատեսել մեկ ամիս ժամանակ և պայմանականորեն ընդունել, որ ամեն օր քաղաքին մոտենում ու նրա ներսում կամ դրսում տեղավորվում է միջինը 4.000 հոգուց կազմված մի ջոկատ: Այսինքն, ենթադրենք, թե ապրիլի 1-ին Աքքադում իր 5.400 հոգանոց զորաբանակի հետ գտնվող Նարամ-Սուենը դիմավորում է ռազմիկների առաջին 4.000 հոգանոց խմբին և այսպես շարունակվում է մինչև ապրիլի 30-ը ներառյալ: Ակնհայտ է, որ ամսվա վերջին օրը քաղաքում կամ նրա պատերից դուրս արդեն իսկ տեղավորված կլինի 120.000 ռազմիկ (թվի մեջ չի հաշվվում Աքքադի արքայի 5.400 հոգանոց թիկնապահ զորախումբը):

1.1 **Ինչպե՞ս կերակրել քաղաքի մոտ կենտրոնացած 120.000 հոգանոց բանակը:** Խնդրի լուծման բանալին կայանում է նրանում, որ X մարդը օրական օգտագործում է Z քանակությամբ սնունդ, անկախ այն բանից, թե որտեղ է նա գտնվում: Արդյունքում՝ Աքքադի թագավորության միջին ռազմիկը (այսուհետև՝ ԱԹՄՌ) օրական օգտագործում է անփոփոխ քանակությամբ սնունդ՝ անկախ այն բանից, թե որտեղ է նա գտնվում՝ Լազաշում, որտեղ նա արհեստավոր է, Արաբական թերակղզու անապատում, որտեղ նա վարում է բոչվոր կյանք, թե՛ Աքքադի պատերի տակ, որտեղից նա պատրաստվում է պատերազմի մեկնել: Այսինքն, պայմանավորված այն բանով, որ. «տղամարդիկ հավաքվում են միասին», նրանց կողմից օգտագործվող սննդի քանակությունը սկզբունքորեն չի մեծանում: Այսպես, եթե Լազաշում կար 50.000 բնակիչ, որից 5.000-ը (10%-ը) հանդիսանում է պոտենցիալ ԱԹՄՌ և նույն այդ ԱԹՄՌ-ն օրական օգտագործում է Z քանակությամբ սնունդ, ապա, այն բանից հետո, երբ 5.000 ԱԹՄՌ-երը Լազաշից տեղափոխվում են Աքքադ, Լազաշի բնակչությունը սկսում է օգտագործել Z - 5000 պայմանական միավոր սնունդ: Այսպիսով՝ մենք ունենք առաջին և կարևոր հետևությունը՝ Լազաշում կօգտագործեն ուղիղ այնքան քանակությամբ քիչ սնունդ, ինչքան դրա օգտագործումը կմեծանա Աքքադում կամ նրա շրջակայքում:

1.2 **Ինչպե՞ս կազմակերպել քաղաքի մոտ կենտրոնացած 120.000 հոգանոց բանակը, որ չառաջանա խառնաշփոթ, ԱԹՄՌ-երը նորմալ սնունդ ստանան և ունենան կազմակերպված տեսք:** Եվ կրկին ամեն ինչ այդքան էլ բարդ չէ: Նարամ-Սուենը գիտի, որ հաջորդ տարվա ապրիլ-սեպտեմբեր ամիսներին նա պետք է պատրաստվի ու դուրս գա արշավանքի և, հետևաբար, գիտակցում է նաև, որ այդ ընթացքում Աքքադի շրջակայքում ու Աքքադ-Ուր ճանապարհին սննդի օգտագործումը կմեծանա ուղիղ այնքան, ինչքան այն կփոքրանա ռազմիկների բնակավայրներում: Դրա համար էլ նախապես, ասենք ձմռան ընթացքում, վերջինս պահանջում է օրինակ նույն Լազաշի կառավարչից Աքքադ հասցնել քաղաքում ընդհանուր տարվա համար օգտագործվող սննդի 10% X 6 ամիս քանակությամբ մասը: Ամեն ինչ ճիշտ է և արդար՝ միևնույն է, լազաշցի օգտագործեն 10% X 6 ամիս քանակությամբ քիչ սնունդ այն բանից հետո, երբ նրանցից կբաժանվեն իրենց 5.000 ԱԹՄՌ-երը: Մնացածը տեխնիկայի հարց է և կարծում ենք, որ 10% X 6 ամիս քանակությամբ սնունդը քաղաքի մոտ, ինչպես նաև բանակի արշավանքի ուղղությամբ և սեփական հսկողության տակ գտնվող տարածքի հուսալի պահեստարաններում տեղավորելը ու հետագայում այն ռազմիկներին սահմանված չափաքանակներով բաժանելը ինդիքներ չի առաջացնի մի քաղաքակրթության ներկայացուցիչների համար, որոնք կարողանում էին հետևել երկնային մարմինների տեղաշարժմանը տիեզերքում: Ընդ որում՝ պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ որոշ դեպքերում նույնիսկ պարտադիր էլ չէ բոլոր 120.000 ռազմիկներին հավաքել հենց Աքքադի պատերի տակ՝ նրանք, տեղակայված առանձին բանակներում, կարող են հավաքվել քաղաքի մոտակայքում և նախատեսված օրը մտնել շարժի մեջ:

2. **Արշավանք դեպի Ուր:** Մայիսի 1-ին սկսվում է արշավանքը դեպի Ուր: Եթե ընդունենք, որ 120.000 հոգանոց բանակը միջազգային ճանապարհներով շարժվում է միջինը 12-ական հոգի կազմող շարքերով, ապա կունենանք 12 հոգուց կազմված 10.000 շարք: Այսինքն, եթե ամեն

մի շարքի համար պայմանականորեն ընդունենք 15 մետր լայնություն և 1 մետր երկարություն, ապա արդյունքում կունենանք մի երկարավուն «օձ», որը կունենա 15 մետր լայնություն ու 10 կմ երկարություն:

Հիշատակված «օձ»-ը հատուկ քննարկման կարիք ունի: Իրոք, ի դեմս վերջինիս, մենք գործ ունենք շատ տարածված մի մոլորության հետ, որը սկզբնավորվել է դեռևս ռազմական պատմության դասական համարվող Հանս Դելբրյուկի թեթև ձեռքով: Այսպես, քննարկելով դեպի Հունաստան արշավող Աթենյանների տերության բանակի թվաքանակը, որը, ըստ Հերոդոտոսի, կազմել է 5.283.220 ռազմիկ⁸⁷, վերջինս անում է մի սրամիտ և առաջին հայացքից հիմնավոր թվացող դիտողություն: Արդյունքում՝ ըստ այս հեղինակի, քանի որ XVIII-XIX դարերում պրուսական բանակային կորպուսը (30.000 ռազմիկ) առանց գումակի արշավի ժամանակ ձգվում էր 3 գերմանական մղոն⁸⁸ (մոտ 21 կիլոմետր) երկարությամբ, ապա Աթենյան տերության բանակն էլ իր հերթին, պարունակելով մոտ 176 գերմանական բանակային կորպուսներ, պետք է կոպիտ հաշվարկով ձգվեր... 21 կմ X 176 գերմանական բանակային կորպուս տարածությամբ, այսինքն՝ մոտ 3.696 կմ երկարությամբ: Շարունակելով իր սրամիտ համեմատությունը՝ հեղինակը գալիս է տպավորիչ մի հետևության, թե, այն բանից հետո, երբ Աթենյան տերության բանակի առաջին ռազմիկները հասած կլինեն Թերմոպիլեին, վերջին ռազմիկները դեռևս գտնվելիս կլինեն Տիգրիս գետից արևելք գտնվող տերության Շոշ մայրաքաղաքի շրջակայքում⁸⁹: Աթենյանների տերության բանակի պարագայում բերված 5.283.220-ը իրոք անընդունելի է, բայց ոչ թե Դելբրյուկի բերած պատճառաբանությամբ, այլ այն պարզ պատճառով, որ Աթենյանների տերությունը ինքը (ինչպես թերևս նաև հին և միջին դարերի եվրասիական ցանկացած այլ պետական միավոր) ուղղակի չուներ ու չէր էլ կարող ունենալ այդքան ռազմիկ: Սկզբունքորեն ճիշտ այս հետևությունն է, սակայն, որ տպավորություն է ստեղծել, թե Դելբրյուկի բերած համեմատությունը և դրա հիման վրա արված հետևությունը իրոք ճիշտ է և հանդիսանում է բանակի թվաքանակի պարզաբանման ճշգրիտ ու ամենակիրառելի մեթոդ: Իրականում, սակայն քննարկվող մեթոդն ունի մի լուրջ և սկզբունքային թերություն, որը գրոյի է հավասարեցնում նրա արդյունավետությունը:

Իրոք, չգիտես ինչու Դելբրյուկին և նրան հետևած բոլոր մասնագետներին թվացել է, թե բանակը պետք է շարժվի հսկայական երկարություն ունեցող մեկ միասնական «օձ»-ի տեսքով, չէ՞ որ XVIII-XIX դարերում գերմանական բանակային կորպուսը (30.000 ռազմիկ) շարժվում էր հենց այդպես: Բայց Դելբրյուկը աչքաթող է արել, իսկ նրան հետևած մասնագետներն էլ, ըստ երևույթին, կարևորություն չեն տվել այն հանգամանքին, որ մի դեպքում խոսքը գնում է 30.000, իսկ մնացած դեպքերում՝ դրանից մի քանի և նույնիսկ տասնյակ անգամ շատ ռազմիկներ ունեցող բանակային միավորների մասին: Եվ, եթե 30.000 հոգանոց բանակային միավորը կարող է իրեն թույլ տալ ձգվել 22 կիլոմետրանոց «օձ»-ի տեսքով, ապա մի քանի և նույնիսկ տասնյակ անգամ շատ ռազմիկներ ունեցող բանակային միավորի համար դա ոչ միայն անթույլատրելի, այլև անիմաստ, անսպասակահարմար ու անարդյունավետ մի վիճակ է: Արդյունքում, 300.000 հոգանոց բանակով արշավի դուրս գալու դեպքում հին և միջին դարերի զորավարը, փոխանակ ձգի իր «օձ»-ը 220 կիլոմետր կազմող անիմաստ երկարությամբ, կարող է հանգիստ կերպով բաժանել այն ասենք տաս հատ 30.000 հոգանոց «գերմանական կորպուսների» և դրանք հակառակորդի տարածք ուղարկել տաս տարբեր ճանապարհներով՝ դրանց հրամանատարների հետ նախապես պայմանավորվելով հանդիպման վերջնական վայրի, ինչպես նաև շարժման ընդհանուր ուղղության և ժամկետների վերաբերյալ: Նույն այդ զորավարին ոչինչ չի խանգարի նաև սուրհանդակների միջոցով մշտական կապ պահպանել դեպի հակառակորդի տարածք շարժվող «գերմանական կորպուսներ»-ի միջև: Եվ, վերջապես, չպետք է աչքաթող անել նաև այն հանգամանքը, որ ռազմավարական տեսանկյունից իրոք ավելի նպատակահարմար է, կոպիտ ասած, հակառակորդի տարածք ներխուժել տասը հատ 30.000 հոգանոց «գերմանական կորպուսներ»-ով տասը ուղղություններից, այլ ոչ թե նույնն անել մեկ ուղղությամբ, բայց 300.000 հոգանոց բանակով:

Եվ այսպես, ըստ եության, ոչինչ չի կարող խանգարել ամենևին էլ հիմար մարդ չհանդիսացող Նարամ-Սուենին իր 10 կիլոմետրանոց «օձ»-ը բաժանել ասենք 10 մասի և տարբեր ուղղություններից ուղղել դրանք Ուրի վրա: Այսպիսով, դեպի Ուր կշարժվեն 10 բանակային

⁸⁷ Հերոդոտոս «Պատմություն», գիրք 7, գլուխ 186:

⁸⁸ 1 գերմանական մղոնը հավասար է 7.420 մետրի:

⁸⁹ Дельбрюк Г. "История военного искусства", том 1, Москва 2001, стр. 43.

կորպուսներ, յուրաքանչյուրը 12.000 ռազմիկ քանակությամբ, իսկ նման «ենթաօձերի» երկարությունը արդեն կկազմի լիովին ընդունելի, ընդամենը մոտ 3-5 կիլոմետր մի երկարություն: Արդյունքում՝ կարծում եմ, որ նման մարտակարգով շարժվելիս կարելի է առավուտյան դուրս գալ արշավի, օրվա լուսավոր ժամին քայլել 10-15 կիլոմետր և երեկոյան տեղավորվել հանգստի, ընդ որում առիթի դեպքում ոչինչ չի կարող խանգարել միմյանցից 1-2 կիլոմետր հեռավորության վրա շարժվող «ենթաօձեր»-ին արագորեն միանալ և պատրաստվել ճակատամարտի, կամ էլ օգնության հասնել միմյանց: Իհարկե, տափաստանային տեղանքում ամեն ինչ ավելի հեշտ կլինի, քան լեռնային-կտրտված տեղանքում, բայց այնուհանդերձ կարծում եմ, որ սկզբունքային և անհաղթահարելի դժվարություններ ոչ մի դեպքում էլ առաջանալ չեն կարող:

3. Ինչպե՞ս կերակրել արշավի մեջ գտնվող «ենթաօձեր»-ին: Նախորդ խնդիրները լուծելուց հետո կարծում եմ, որ դժվարություն չի կարող ներկայացնել նաև այս խնդիրը: Մինչև հակառակորդի տարածք ներխուժելը կարելի է «ենթաօձեր»-ի շարժման ուղղությամբ միմյանցից մեկօրյա անցում հեռավորության վրա (10-15 կմ) պատրաստել վերջինիս ռազմիկների մեկօրյա սննդի հաշվով նախատեսված պահեստարաններ, իսկ հենց սահմանի վրա էլ պատրաստել վերջին և ամենամեծ պահեստարանը: Հակառակորդի տարածք ներխուժելուց հետո ամեն մի «ենթաօձ»-ի կհետևեն ուղտերի, ջորիների, էշերի, ձիերի և (կամ) սայլերի բազմաթիվ քարավաններ, որոնք, հերթափոխելով միմյանց, սնունդ կհասցնեն բանակին, կվերադառնան սահմանի մոտ գտնվող պահեստարան ու կրկին կշարժվեն իրենց «ենթաօձ»-ի ուղղությամբ, ընդ որում պետք չէ մոռանալ նաև այն, որ սեփական և հակառակորդի տարածքում սննդի կարևոր աղբյուր կարող է հանդիսանալ մասսայական որսը, իսկ հակառակորդի տարածքում՝ նաև ռազմավարը:

Եվ այսպես, քննարկելով ՌԹՀ-ն և այն պարզաբանելու հետ կապված հարցերը ու հիմք ընդունելով իմ կողմից խնդրի բազմամյա ուսումնասիրության փորձը, ստորև կշարադրվի հարցի պարզաբանման համար առաջարկվող լիովին նոր մի մեթոդ, որը այսուհետ կանվանենք «**Համակարգային մեթոդ**»:

Որևէ մեթոդի էությունը պարզաբանելու և այն ճիշտ ըմբռնելու համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է դիտարկել վերջինս կազմող բաղադրատարրերը: Համակարգային մեթոդի բաղադրատարրերը, այսինքն այն բոլոր չափանիշները, հանգամանքները և երևույթները, որոնք պետք է հաշվի առնվեն վերջինիս կիրառության ժամանակ, հետևյալներն են.

1. Պետական միավորի, թղթի համադաշնության, ցեղի կամ կայազորի (այսուհետ՝ Պետություն) տարածքային ընդգրկումը,
2. Պետության հասարակական-քաղաքական ֆորմացիան,
3. Պետության աշխարհագրական դրությունը,
4. Պետության ներքաղաքական վիճակը,
5. Պետության բնակչության թվաքանակը,
6. Պետության տնտեսական դրությունը,
7. Պետության արտաքին-քաղաքական դրությունը,
8. Պետության ռազմաքաղաքական դրությունը,
9. Պետության ռազմավարական և մարտավարական նպատակները,
10. Պետության բնակչության բարոյահոգեբանական վիճակը,
11. Պետության բնակչության առողջական վիճակը,
12. Պետության բնակլիմայական դրությունը,
13. Պետության բանակի ռազմական վիճակը,
14. Պետության բանակի կրած, հայտնի կորուստները,
15. Հակառակորդ Պետության բանակի կրած, հայտնի կորուստները,
16. Պետության բանակի հայտնի թվաքանակը այլ, քննարկվող օրինակին հնարավորինս նման օրինակներում,
17. Հակառակորդ Պետության բանակի հայտնի թվաքանակը այլ, քննարկվող օրինակին հնարավորինս նման օրինակներում,
18. Հակառակորդ Պետության տարածքային ընդգրկումը, հասարակական-քաղաքական ֆորմացիան, աշխարհագրական դրությունը, ներքաղաքական վիճակը, բնակչության թվաքանակը, տնտեսական դրությունը, արտաքին-քաղաքական և ռազմաքաղաքական դրությունը, բնակչության բարոյահոգեբանական ու առողջական վիճակը, Պետության բնակլիմայական դրությունը, բանակի ռազմական վիճակը, կրած, հայտնի կորուստները,

19. Պետության դաշնակից ուժերի տարածքային ընդգրկումը, հասարակական-քաղաքական ֆորմացիան, աշխարհագրական դրությունը, ներքաղաքական վիճակը, բնակչության թվաքանակը, տնտեսական դրությունը, արտաքին-քաղաքական և ռազմաքաղաքական դրությունը, բնակչության բարոյահոգեբանական ու առողջական վիճակը, բնակլիմայական դրությունը, բանակի ռազմական վիճակը, կրած, հայտնի կորուստները,
20. Հակառակորդ Պետության դաշնակից ուժերի հասարակական-քաղաքական ֆորմացիան, աշխարհագրական դրությունը, ներքաղաքական վիճակը, բնակչության թվաքանակը, տնտեսական դրությունը, արտաքին-քաղաքական և ռազմաքաղաքական դրությունը, բնակչության բարոյահոգեբանական ու առողջական վիճակը, բնակլիմայական դրությունը, բանակի ռազմական վիճակը, կրած, հայտնի կորուստները,
21. Նույն տարածքում գոյություն ունեցած նախորդ և հաջորդ Պետությունների բանակի թվաքանակը,
22. Պետությանը սկզբունքորեն նման, թեկուզ և այլ տարածքային ընդգրկում ունեցող Պետության մասին հայտնի և գիտության կողմից հաստատ համարվող տեղեկատվության համադրումը՝ հաշվի առնելով տարածքային գործոնի ազդեցությունը,
23. Նախորդ մարտական գործողությունների ընթացքը և արդյունքը,
24. Ընթացիկ մարտական գործողությունների ընթացքը և արդյունքը,
25. Հետագա մարտական գործողությունների ընթացքը և արդյունքը,
26. Պատերազմի թատերաբեմի բնակլիմայական առանձնահատկությունները,
27. Պատերազմի թատերաբեմի աշխարհագրական վիճակը,
28. Սկզբնաղբյուրի հայտնած տեղեկության վերլուծությունը՝ հաշվի առնելով բոլոր օբյեկտիվ հանգամանքները,
29. Սկզբնաղբյուրի հայտնած տեղեկության վերլուծությունը՝ հաշվի առնելով բոլոր սուբյեկտիվ հանգամանքները,
30. Սկզբնաղբյուրի ստեղծման և քննարկվող դեպքի կատարման ժամանակը:

Համակարգային մեթոդը կարելի է դիտարկել որպես յուրօրինակ մի համակարգչային ծրագիր, որում, վերևում առաջարկված չափանիշների սահմաններում մուտք անելով անհրաժեշտ տվյալները, հնարավոր է պարզել ռազմական գործողությանը մասնակցած բանակի թվաքանակի վերաբերյալ սկզբնաղբյուրի հայտնած տեղեկատվության հավաստիության աստիճանը: Ավելին, կարծում եմ, որ առաջարկվող մեթոդի կիրառմամբ կարելի է բավական ճշգրիտ կանխատեսումներ անել նաև բանակի թվաքանակի վերաբերյալ այն դեպքում, երբ սկզբնաղբյուրներում դրա վերաբերյալ ուղղակի տվյալներ չկան: Միաժամանակ առաջարկվող մեթոդի հիմնական առավելությունը կայանում է նրանում, որ ձեռք բերվող եզրակացությունը հիմնված է լինում 3 տասնյակ չափանիշների վրա: Այսինքն, եթե եզրակացությունը կազմելիս անձը սխալվի մեկ կամ նույնիսկ մի քանի չափանիշներով, որևէ չափանիշ բացակայի կամ դրա նկատմամբ տեղեկությունը լինի ոչ ճշգրիտ, ապա նույնիսկ այդ դեպքում էլ այնուհանդերձ քիչ հավանական է, որ վերջնական եզրակացությունը կլինի սխալ: Այս դեպքում կգործեն մնացած չափանիշները, որոնք էլ կապահովեն վերջնական եզրակացության հիմնավորվածությունը և ճշմարտությանը առավել մոտ լինելը:

Ասվածը առավել ակնառու ներկայացնելու համար երեք օրինակների վրա ցույց տանք մեթոդը գործողության մեջ:

Օրինակ

427 թվականին Հեփթաղական թագավորության բանակը, որը համաձայն Տաբարիի կազմում էր 250.000⁹⁰ ռազմիկ, հարձակման անցավ Պարսից թագավորության հյուսիս-արևելյան

⁹⁰ Ավելորդ էլ է ասել, որ նման կլոր թվեր գործնականում գրեթե երբեք չեն հանդիպում և նույնիսկ Հեփթաղական թագավորության արքան էլ չգիտեր իր բանակի իրական թիվը մի քանի տասնյակ ռազմիկ ճշտությամբ: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը, բնականաբար, բերված բոլոր կլոր թվերը որոշակիորեն պայմանական են և նախատեսված են ոչ թե արտացոլելու բանակի կոնկրետ թիվը ասե՛ք տասնյակ ռազմիկների ճշգրտությամբ, այլ ավելի շատ կոչված են ցույց տալու, թե ինչ թվի սահմաններում կարող էր տատանվել այն: Կոնկրետ դեպքում, օրինակ, Հեփթաղական թագավորության բանակը կարող էր կազմել 249.567, 248.251, 251.528, 252.956 կամ այլ՝ 250.000-ին ողջամիտ-մոտիկ թիվ, որը, սակայն, հասկանալի պատճառներով քննարկվող թեմայի տեսանկյունից գործնական նշանակություն չունի:

սահմանների ուղղությամբ: Նույն թվականին էլ, սակայն, Մերվի ճակատամարտում Պարսից թագավորության բանակը, որի թվաքանակը սկզբնաղբյուրները չեն հայտնում, գիշերային անակնկալ հարձակումով ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին: Դրանից հետո հեփթաղների սպառնալիքը մոտ տասն տարով վերացավ⁹¹: Սկզբնաղբյուրը ռազմական մանրամասների մասին հայտնում է այսբանը: Այժմ առաջարկում եմ Համակարգային մեթոդի կիրառման միջոցով պարզել, թե ինչ աստիճանի հավաստիություն է պարունակում Հեփթաղական թագավորության բանակի վերաբերյալ հայտնվող թվական տվյալը:

Քայլ 1

1. Հեփթաղական թագավորության տարածքային ընդգրկումը – մոտ 1.500.000 ք/կմ,
2. Հեփթաղական թագավորության հասարակական-քաղաքական ֆորմացիան – բոլոր-տափաստանային դեմոկրատիա,
3. Հեփթաղական թագավորության աշխարհագրական դրությունը – լեռնատափաստանային, տափաստանային տարրի զգալի գերակշռությամբ,
4. Հեփթաղական թագավորության ներքաղաքական վիճակը – կայուն,
5. Հեփթաղական թագավորության բնակչության թվաքանակը – մոտ 2.000.000 բնակիչ,
6. Հեփթաղական թագավորության տնտեսական դրությունը – կայուն, միջին,
7. Հեփթաղական թագավորության արտաքին-քաղաքական դրությունը – կայուն, խաղաղություն այլ սահմաններում,
8. Հեփթաղական թագավորության ռազմաքաղաքական դրությունը – կայուն, դրական
9. Հեփթաղական թագավորության ռազմավարական և մարտավարական նպատակները – պարտության մատնել Պարսից թագավորությանը, թուլացնել վերջինիս, հափշտակել հնարավորինս մեծ ավար, խլել առավելագույն չափի տարածք,
10. Հեփթաղական թագավորության բնակչության բարոյահոգեբանական վիճակը – բարձր մարտական,
11. Հեփթաղական թագավորության բնակչության առողջական վիճակը – բարձր, դրական,
12. Հեփթաղական թագավորության բնակչիմայական դրությունը – սուր տափաստանային,
13. Հեփթաղական թագավորության բանակի ռազմական վիճակը – բարձր, դրական,
14. Հեփթաղական թագավորության բանակի կրած, հայտնի կորուստները – անհայտ, ծանր,
15. Պարսից թագավորության բանակի կրած, հայտնի կորուստները – անհայտ,
16. Հեփթաղական թագավորության բանակի հայտնի թվաքանակը այլ, քննարկվող օրինակին հնարավորինս նման օրինակներում – անհայտ,
17. Պարսից թագավորության բանակի հայտնի թվաքանակը այլ, քննարկվող օրինակին հնարավորինս նման օրինակներում – Վարդանանց պատերազմում 220.000 հոգի,
18. Պարսից թագավորության տարածքային ընդգրկումը, հասարակական-քաղաքական ֆորմացիան, աշխարհագրական դրությունը, ներքաղաքական վիճակը, բնակչության թվաքանակը, տնտեսական դրությունը, արտաքին-քաղաքական և ռազմաքաղաքական դրությունը, բնակչության բարոյահոգեբանական ու առողջական վիճակը, բնակչիմայական դրությունը, բանակի ռազմական վիճակը – մոտ 1.000.000 ք/կմ; վաղ ֆեոդալիզմ; լեռնատափաստանային, լեռնային տարրի զգալի գերակշռությամբ; կայուն, բոլոր հնարավորությունները ընձեռող բավարար զորահավաքի համար; մոտ 10.000.000; կայուն, միջին; կայուն, խաղաղություն այլ սահմաններում; կայուն, դրական; պարտության մատնել հեփթաղներին, վերացնել հյուսիս-արևելքից եկող սպառնալիքը; միջին մարտական; միջին, սովորական; մեղմ հասարակածային; դրական, բարձր մարտական,
19. Հեփթաղական թագավորության դաշնակից ուժերի տարածքային ընդգրկումը, հասարակական-քաղաքական ֆորմացիան, աշխարհագրական դրությունը, ներքաղաքական վիճակը, բնակչության թվաքանակը, տնտեսական դրությունը, արտաքին-քաղաքական և ռազմաքաղաքական դրությունը, բնակչության բարոյահոգեբանական ու առողջական վիճակը, բնակչիմայական դրությունը, բանակի

⁹¹ Ат-Табари “История пророков и царей”, Материалы по истории Средней Азии и Ирана // Ученые записки Института востоковедения, Том 16. 1958, стр 446.

- ռազմական վիճակը, կրած ու հիմնավորված (ապացուցված) կորուստները – հաշվվում են հիմնական ուժերի կազմում,
20. Պարսից թագավորության դաշնակից ուժերի հասարակական-քաղաքական ֆորմացիան, աշխարհագրական դրությունը, ներքաղաքական վիճակը, բնակչության թվաքանակը, տնտեսական դրությունը, արտաքին-քաղաքական և ռազմաքաղաքական դրությունը, բնակչության բարոյահոգեբանական ու առողջական վիճակը, բնակլիմայական դրությունը, բանակի ռազմական վիճակը, կրած ու հիմնավորված (ապացուցված) կորուստները – հաշվվում են հիմնական ուժերի կազմում, շատ հավանական է ենթադրել Մեծ Հայքի թագավորության 30.000 հոգանոց հեծելազորի առկայությունը,
 21. Նույն տարածքում գոյություն ունեցած նախորդ և հաջորդ պետությանների բանակի սկզբնաղբյուրներից հայտնի թվաքանակը – Թյուրքական խաթանության միայն արևմտյան մասը՝ 300.000,
 22. Պարսից թագավորությանը սկզբունքորեն նման, թեկուզ և այլ տարածքային ընդգրկում ունեցող պետության մասին հայտնի և գիտության կողմից հաստատ համարվող տեղեկատվության համադրումը՝ հաշվի առնելով տարածքային գործոնի ազդեցությունը – Պարսից թագավորությանը տարածքով գրեթե 3 անգամ զիջող, սակայն մնացած չափանիշներով վերջինիս անչափ նման Մեծ Հայքի թագավորությունը իր լավ տարիներին ի վիճակի է եղել մարտադաշտ հանել 124.000 հոգանոց բանակ⁹²,
 23. Նախորդ մարտական գործողությունների ընթացքը և արդյունքը – հայտնի չեն,
 24. Ընթացիկ մարտական գործողությունների ընթացքը և արդյունքը – Պարսից թագավորության բանակի վճռական հաղթանակ,
 25. Հետագա մարտական գործողությունների ընթացքը և արդյունքը – ավարտ, Պարսից թագավորության հաղթանակ,
 26. Պատերազմի թատերաբեմի բնակլիմայական վիճակը – ամառ, չափավոր շոգ:
 27. Պատերազմի թատերաբեմի աշխարհագրական վիճակը – լեռներով չսահմանափակված և մի քանի հարյուր հազարանոց բանակների տեղաբաշխման համար բոլոր հնարավորությունները ընծեռող տափաստան,
 28. Սկզբնաղբյուրի հայտնած տեղեկության վերլուծությունը՝ հաշվի առնելով բոլոր օբյեկտիվ հանգամանքները – Տաբարիի կողմից իր աշխատանքը գրելու ժամանակ առկա են եղել պարսկական պատմությունը նկարագրող շատ սկզբնաղբյուրներ, որոնց զգալի մասը մեզ չի հասել,
 29. Սկզբնաղբյուրի հայտնած տեղեկության վերլուծությունը՝ հաշվի առնելով բոլոր սուբյեկտիվ հանգամանքները – Տաբարին չեզոք-դրական էր վերաբերվում պարսիկներին ու թյուրքերին,
 30. Սկզբնաղբյուրի ստեղծման և քննարկվող դեպքի կատարման ժամանակը – Տաբարին ստեղծագործել է նկարագրվող դեպքերից 300 հարյուր տարի անց:

Քայլ 2

Հեփթաղական թագավորություն ընդգրկում էր մոտ 1.500.000 ք/կմ տարածք և քննարկվող ժամանակաշրջանում նրա կազմի մեջ էր գտնվում գործնականում ողջ Միջին Ասիան (Զունգուրյան դարպասներից մինչև Կասպից ծով, Իրանական լեռնաշխարհից մինչև Արալյան ծովի հյուսիսային ափեր), ինչպես նաև Ներկայիս Աֆղանստանը ու Պակիստանի որոշ շրջաններ: Թագավորությունը տափաստանային բոցվոր-դեմոկրատիայի տիպիկ փուլում գտնվող մի պետություն էր, չունեւ որևէ ներքաղաքական, արտաքին-քաղաքական, ռազմական և տնտեսական խնդիր: Համաձայն մասնագետների կարծիքի՝ վճռական ռազմական ռազմագործողությունների ժամանակ այս տիպի հասարակությունը ի վիճակի էր գեների տակ դնել բնակչության մինչև 25 տոկոսը (մարտունակ տղամարդկանց 90 տոկոսից ոչ պակաս), իսկ հենց իր՝ բնակչության բարոյահոգեբանական, առողջական և բանական դրությունը գտնվում էր դրական վիճակում: Փաստորեն պետությունը գտնվում էր մի վիճակում, երբ վերջինս բոլոր հիմքերը ուներ հավակնելու պարտության մատնել մոտ 300.000 հոգանոց բանակային

⁹² Հովհաննիսյան Պ. Հ. «Հայ ժողովրդի պատմության բրետոմատիա», Երևան 1981.

պոտենցիալ ունեցող Պարսից թագավորությանը, թուլացնել վերջինիս, հափշտակել հնարավորինս մեծ ավար կամ խլել առավելագույն չափի տարածք: Հայտնի է նաև, որ Հեփթաղական թագավորության հետ գործնականում հավասար տարածքային ընդգրկում ունեցած, հետագայում ստեղծված Թյուրքական խաթանության միայն արևմտյան մասն ի վիճակի են եղել մարտադաշտ դուրս բերել 300.000 ռազմիկներ:

Գրեթե բոլոր տեսակետից դրական դրության մեջ էր գտնվում նաև Պարսից թագավորությունը: Վերջինս վայելում էր ներթափառական, հասարակական, տնտեսական ու արտաքին-քաղաքական կայունություն, իսկ նրա հասարակությունը, պետությունը, բնակչությունը և բանակը գործնականում չունեին որևէ խնդիր: Ավանդական թշնամու՝ Բյուզանդական կայսրության, հետ ձեռք էր բերվել կայուն խաղաղություն և վերջինս, հաշվի առնելով հոների ահռելի վտանգը, ոչ մի կերպ չէր կարող սպառնալիք հանդիսանալ Պարսից թագավորության համար: Մշտապես անկայուն հյուսիս-արևմտյան սահմանում էլ անչափ թույլ, դե-ֆակտո վասալական վիճակում էին գտնվում Մեծ Հայքի և Իվերիայի թագավորությունները: Կայուն-սովորական էր նաև թագավորության բնակլիմայական վիճակը: Սկզբնաղբյուրներում Պարսից թագավորության բանակի ընդհանուր կոնկրետ թվաքանակը որևէ կերպ արտահայտված չէ, սակայն իմ գնահատականով ողջ պետության մակարդակով իր գոյության ռազմաքաղաքական գագաթնակետում այն կարող էր կազմել մոտ 300.000 ռազմիկ⁹³: Միաժամանակ հայտնի է նաև, որ որոշակիորեն ավելի տարածքային ընդգրկումն ունեցող Աթեմեսյանների տերությունն ուներ մոտ 500.000 ռազմիկ:

427 թ-ի Մերվի ճակատամարտը ավարտվեց Պարսից թագավորության վճռական հաղթանակով: Հայտնի է, որ դրանից հետո հեփթաղական վտանգը ավելի քան տաս տարով վերացավ:

Քայլ 3

Հաշվի առնելով նախորդ քայլերում արված վերլուծության արդյունքները, ունենք մի իրավիճակ, երբ.

1. Հեփթաղական թագավորությունը ագրեսիա է դրսևորել 300.000 հոգանոց ռազմական պոտենցիալ և գործնականում որևէ խնդիր չունեցող պետության դեմ,
2. Ագրեսիայի զոհ դարձած պետությունը գերադասել է հաղթանակի հասնել անակնկալ-գիշերային հարձակման միջոցով,
3. Ունենք սկզբնաղբյուրի հայտնած տեղեկությունն այն մասին, որ Հեփթաղական թագավորության բանակը այս ճակատամարտում կազմել է 250.000 ռազմիկ,
4. Ընդհարումը երկու պետությունների համար էլ ուներ ծայրահեղ վճռական նշանակություն:

Այսպիսով, հաշվի առնելով վերևում բերված քայլերի արդյունքում արված վերլուծությունը, կարելի է գալ հետևության, որ Տաբարիի հայտնած տեղեկությունն այն մասին, որ Հեփթաղական թագավորության բանակը կազմել է 250.000 ռազմիկ, **համապատասխանում է իրականությանը:**

Համակարգային մեթոդը հիմնականում կիրառելի է բաց ճակատամարտերին մասնակցած բանակի թվաքանակի վերաբերյալ սկզբնաղբյուրի հայտնած տեղեկատվության հավաստիության աստիճանը պարզելու համար, սակայն այն ունի նաև երկրորդական կիրառություն՝ կապված ամրությունում պաշտպանվող կայազորի վերաբերյալ հայտնվող տեղեկատվության հավաստիությունը պարզելու հարցի հետ: Մեթոդը այս առումով կիրառելիս ևս պետք է հաշվի առնել վերևում մանրամասն նկարագրված 30 չափանիշների ամբողջական կիրառման արդյունքում ստացված վերլուծությունը, սակայն քննարկվող պարագայում կարելի է առաջարկել նաև 31-րդ չափանիշը՝ **Ամրության պարիսպների շրջանակի երկարությունը:**

Հին և միջնադարյան աղբյուրները, ի տարբերություն բաց ճակատամարտերի, շատ հազվադեպ են տեղեկություններ հայտնում ամրության կայազորի թվաքանակի վերաբերյալ, իսկ հայտնվող տվյալներն էլ հաճախ հեռու են լինում իրականությունից: Հազվադեպ չեն դեպքերը, երբ, որպես ամրության կայազոր, հաշվվում են նաև վերջինիս շրջակայքում գործող, բայց անմիջականորեն ամրության ում չգտնվող ուժերը: Այսպես, ըստ Փավստոս Բյուզանդի, 369 թ-ի զարնանից մինչև դեկտեմբեր Արտազես ամրոցում պաշտպանվում էր 11.000 հոգանոց

⁹³ Stu` Howard-Johnston, J. "The Late Sasanian Army", page 110:

հայկական կայազոր, սակայն այդ քանակությամբ ռազմիկներ Արտագերսում գործնականում ուղղակի չէր կարող տեղավորվել⁹⁴: Իր հերթին, համաձայն Ռաշիդ-էդ-Դինի 1220 թ-ի Սամարղանդը ուներ 110.000 հոգանոց կայազոր⁹⁵: Երկու պարագայում էլ ակնհայտ է, որ խոսքը վերաբերվում է ոչ թե ամրությունում գտնվող (գործնականում՝ ամրության պարիսպների վրա մարտնչելու համար նախատեսված) ռազմիկներին, այլ՝ բանակին, որը տեղակայված է ամրության շրջակայքում՝ բաց ճակատամարտում վերջինիս պաշտպանությունն իրականացնելու համար:

Այստեղ կարիք կա թերևս քննարկել և պարզաբանել միայն 31-րդ բաղադրատարրը: Ինչպես ցույց է տալիս հին և միջնադարյան ամրության շուրջ ծավալվող մարտական գործողությունների տասնյակ օրինակների վերլուծությունը՝ ամրության պաշտպանության խնդիրը բավարար լուծելու համար անհրաժեշտ է ամեն մետր պարսպի համար ունենալ 1 ռազմիկ:

Առաջին հայացքից տարօրինակ թվացող այս հարաբերակցությունը, որը հիմնավորվում է բազմաթիվ օրինակներով, բացատրվում է նրանով, որ ռազմիկն և պարիսպը պաշտպանում է տարածքի միայն «արտաքին շրջանը»: Այսպես, միջնադարյան Կոստանդնուպոլիսը զբաղեցրել է մոտ 1.600 հեկտար տարածք: Այսինքն, եթե այս քաղաքը պայմանականորեն դիտարկենք շախմատի տախտակի տեսքով, ապա այն կընդունի 40 «փոքր քառակուսի» (1 հեկտարը կամ շախմատային մեկ դաշտ) երկարությամբ և Նույնքան էլ լայնությամբ մեծ քառակուսու տեսք: Իր հերթին, մեծ քառակուսու («շախմատային տախտակի») ամեն մի կողմը կկազմի 4.000 մետր (100 X 40), որի արդյունքում քաղաքի պարիսպների շրջանակը կունենա 16.000 մետր կամ 16 կիլոմետր երկարություն: Մաթեմատիկական կոպիտ այս հաշվարկը իր հաստատումն է գտնում պատմական կոնկրետ փաստով, քանի որ Կոստանդնուպոլսի պարիսպների շրջանակը իրոք որ իրականում կազմել է 16 կիլոմետր: Կոստանդնուպոլսի 1453 թ-ի պաշտպանության համար մեծ դժվարությամբ հավաքվեց մոտ 7.000 ռազմիկ, որը, համաձայն մասնագետների միանշանակ կարծիքի, քիչ էր 16 կիլոմետրանոց պարսպի շրջանակի բավարար պաշտպանությունն ապահովելու համար:

Այսպիսով՝ ամրության կայազորի ռազմիկների թվաքանակի մասին հայտնվող տեղեկության հավաստիությունը կարելի է հեշտությամբ պարզել, եթե հայտնի է վերջինիս պարիսպների շրջանակի երկարությունը: Իր հերթին, եթե այս հանգամանքը հայտնի չէ, ապա հարցը կարելի է պարզաբանել՝ հաշվի առնելով ամրության մակերեսը՝ դրա միջոցով պարզելով վերջինիս պարիսպների շրջանակի երկարությունը: Իր հերթին, եթե հայտնի չէ ոչ ամրության պարիսպների շրջանակի երկարությունը և ոչ էլ նրա մակերեսը, ապա միակ անուղղակի եղանակը, որով կարելի է գալ հետևության, դա, որոշ դեպքերում, ամրության բնակչության քանակն է: Վերջին դեպքում, հաշվի առնելով բնակչության քանակը, կարելի է այն համեմատել մեկ այլ՝ բնակչության թվով առաջին իրեն նման այլ ամրության հետ, որի մակերեսը կամ պարիսպների շրջանակի երկարությունը հայտնի են: Օրինակ, հայտնի է, որ միջնադարյան Երուսաղեմն ուներ 160 հեկտար տարածք, 1.6 կիլոմետր պարիսպների շրջանակի երկարություն և 50.000 բնակիչ: Իր հերթին հայտնի չէ միջնադարյան Կիևի պարիսպների շրջանակի երկարությունը, սակայն հայտնի է, որ այն ևս ունեցել է 50.000 բնակչություն: Ակնհայտ է, որ ինչպես Երուսաղեմի բավարար պաշտպանության համար անհրաժեշտ է եղել առնվազն 1.600 ռազմիկ, այնպես էլ մոտավորապես Նույն քանակի ռազմիկներ անհրաժեշտ էին Կիևի համար:

Վերևում շարադրվեց ՌԹՀ-ի ուսումնասիրման առանձնահատկությունները և քննարկվեցին այդ ընթացքում առաջացող օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ դժվարությունները: Քննարկվեց նաև խնդրի ուսումնասիրման պատմական ընթացքը և շարադրվեց վերջինիս կապակցությամբ արտահայտվող մասնագետների կարծիքների դասակարգումը: Այս ամենի հիման վրա փորձ արվեց նկարագրել, հիմնավորել և անհրաժեշտ օրինակների վրա պարզաբանել ՌԹՀ-ի պարզաբանման համար առաջարկվող նոր մի մեթոդ՝ **Ֆամակարգային մեթոդը**: Կարծում ենք, որ արված աշխատանքը, համեմայն դեպս հայ իրականության մեջ լինելով ՌԹՀ-ի պարզաբանման առաջին փորձերից մեկը, օգտակար կլինի խնդրով հետաքրքրվողների համար և սկիզբ կդառնա հարցի վերաբերյալ նորանոր ուսումնասիրությունների:

⁹⁴ Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 55:

⁹⁵ Рашид-ад-Дин “Сборник летописей”, Москва 1952, том 1, книга 2, часть 6, гл. 9.

Հայ ժողովրդի ռազմական Տարեգիրք

(մ.թ.ա. 3000 – մ.թ. 428)

Հայ-Միջագետքյան պատերազմ
(մ.թ.ա. մոտ 2710-2492)

1. Մ.թ.ա. մոտ 2710 – Հայոց Միջագետքը, Աղծնիքը ու Կիլիկիայի հարավ-արևելքը Մեսփազաշերի գլխավորած Ուրուկի բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց և, ենթարկվելով Արատտայի քրմապետության բանակի (մոտ 2.000) մանր հարվածներին, նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:¹
2. մոտ 2680 – Էրեշի ճ-մ (Եփրատի ափին): Էնմերթարի գլխավորած Ուրուկի բանակը (մոտ 10.000) հետ մղեց Էնսուխթեշդանայի գլխավորությամբ Համազի կործանված իշխանության ներկայացուցիչների խնդրանքով դեպի Ուրուկ արշավանք սկսած Արատտայի քրմապետության բանակին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:²
3. մոտ 2675 - 2674 – Մեծամոր մայրաքաղաքը (Արարատ, Արագածոտն գավառ, Քասախ գետի աջ վտակ Մեծամորի ափերին) Էնմերթարի գլխավորած Ուրուկի համալրված բանակը (մոտ 30.000) մեկ տարում չգրավեց Էնսուխթեշդանայի գլխավորած Արատտայի քրմապետության բանակից (մոտ 1.000) և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:³
4. մոտ 2650 – Ուրուկը (Հարավային Միջագետք, Եփրատի աջ ափին) Դումուզիի գլխավորած Արատտայի քրմապետության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց տեղական բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր: Ուրուկը ընկավ Արատտայի գերիշխանության տակ, սակայն Դումուզիի մահից հետո այն կրկին ձեռք բերեց ինքնուրույնություն:⁴
5. 2492 օգոստոսի 11 – Հայոց ծոռի ճ-մ (Վասպուրական նահանգ, Տոսպ գավառ, Վանա լճի արևելյան ափին, Խոշաբ գետը Վանա լիճը թափվելու տեղից ոչ հեռու)⁵

Միջագետքին տիրած Էլամի արքա Մեսիլիմը, որն արդեն հնարավորություն էր ստացել կենտրոնացված ձևով տնօրինել տեղի ուժերը, Արատտայի քրմապետությունից պահանջեց ընդունել իր գերիշխանությունը, սակայն ստացավ մերժում: Ի պատասխան դրա՝ Մեսիլիմի գլխավորած Էլամի թագավորության բանակը (50.000) երկու զորասյունով ներխուժեց Արատտայի քրմապետության տարածք, ընդ որում վերջինս այնքան վստահ էր իր ուժերին, որ որոշեց ճակատամարտ տալ միայն իր գլխավորած գլխավոր զորասյունով:

Հայկական բանակի առաջնորդ Հայկը, Կադմուսի հետախուզական ջոկատից տեղեկանալով, որ թշնամին երկիր է ներխուժել հենց երկու զորասյունով, որոշեց գլխավոր զորասյան դեմ ճակատամարտ տալ մինչև նրանց միավորվելը՝ հակառակորդի թվական գերակշռությունը գոնե մասնակիորեն չեզոքացնելու մտայնությամբ: Իր հերթին, Հայկը ճակատամարտի համար ընտրեց այնպիսի վայր, որտեղ Հայկական բանակը կունենար դիրքային առավելություն: Այդ նպատակով ընտրվեց Խոշաբ գետի լեռնահովիտներից մեկը, որտեղ Էլ Հայկական բանակը (մոտ 15.000) ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեց և փակեց թշնամու բանակի առաջխաղացման ճանապարհը:

Օգոստոսի 11-ին թշնամու բանակը մոտեցավ Հայկական բանակի դիրքերին և, հույս դնելով թվական գերակշռության վրա, պատրաստվեց հրնթացս հարված հասցնել: Հայկական բանակը ընդունեց սեպածև դասավորություն՝ սեպի սուր ծայրն ուղղելով դեպի թշնամու դասավորության կենտրոն, ընդ որում Հայկը հատուկ ուժեղացրեց իր բանակի մարտակարգի ձախ կողմը՝ այնտեղ տեղավորելով համեմատաբար լավ պատրաստված ռազմիկների: Իր հերթին, Էլամի թագավորության բանակը ֆալանգ կազմեց: Ամփոփապես մարտից առաջ Հայկը ոգևորիչ խոսքով դիմեց իր ռազմիկներին և միաժամանակ

ձևավորեց նաև Հայկական բանակի մարտական ծրագիրը՝ գլխավոր հարվածի ուղղությամբ անակնկալ ու սրընթաց հարվածով ճեղքել հակառակորդի դասավորությունը, ջախջախել բլրի վրա ամրացած Մեսիլիմի թիկնապահ գունդը և, սպանելով նրան, խուճապի մատնել թշնամու բանակին:

I փուլ – Մեսիլիմի բանակը անցավ հարձակման, ի պատասխան որի Հայկական բանակը հակահարձակման անցավ և հուժկու հարված հասցրեց հակառակորդի մարտակարգի կենտրոնին: Բռնկվեց համառ մարտ: Տեսնելով մարտի անհեռանկար բնույթը և անորոշ ելքը՝ Մեսիլիմը իր բանակին հրամայեց նահանջել դեպի թիկունքում գտնվող բլուրը՝ դիմադրությունը ավելի լավ կազմակերպելու ու երկրորդ զորասյանը սպասելու համար:

II փուլ – Հայկը իր թիկնապահ գնդով շեշտակի հարվածով ճեղքեց թշնամու բանակի մարտակարգը և մոտեցավ Մեսիլիմին: Հայկի թիկնազորը կատաղի մարտի բռնկեց Մեսիլիմի հետ: Այդ ընթացքում Հայկը մոտեցավ Մեսիլիմին և իր լայնալիճ աղեղից այնպիսի ուժով նետահարեց նրան, որ նետը, ծակելով թշնամու զրահը ու, սպանելով Էլամի և Միջագետքի արքային, դուրս եկավ նրա թիկունքից ու խրվեց գետնի մեջ: Թշնամու բանակը խուճապի մատնվեց և դիմեց փախուստի:

III փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին և, ծանր կորուստներ պատճառելով նրան, դուրս մղեց Հայաստանի սահմաններից:

Հայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:

Թշնամու երկրորդ զորասյունը, տեղեկանալով կատարվածի մասին, արագորեն հեռացավ Հայաստանից: Հայկը հռչակվեց Արատտայի գերագույն քուրմ-արքա՝ իր իշխանության տակ ունենալով միջնադարյան Հայաստանի 18 նահանգին հավասար տարածք: Հայ-Միջագետքյան պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ Արատտան պահպանեց իր լիակատար անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը, իսկ միջագետքյան իշխանությունները երկար ժամանակով հրաժարվեցին Արատտայի վրա գերիշխելու գաղափարից:

6. մոտ 2430 – Չագրոսյան լեռների ճ-մ (Կորճայքից հարավ-արևմուտք): Լազաշի կառավարիչ Էանատումի գլխավորած Լազաշի ու նրան ենթակա քաղաք պետությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Էլամի, Ուրուա, Ակշակ ու Քիշ քաղաք պետությունների (մոտ 10.000), ինչպես նաև Արատտայի քրմապետության (մոտ 5.000) միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը, մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶ Արդյունքում՝ հաղթողները գրավեցին Քիշը և իրենց ենթարկեցրեցին Ակշակ քաղաք-պետությունը:
7. 2313 – Բատնայի ճ-մ (Եդեսիայից մոտ 30 կմ հարավ-արևելք): Էբլայի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Արատտայի քրմապետության բանակին (մոտ 4.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁷

Հայ-Աքքադական պատերազմ (մ.թ.ա. 2305-2176)

8. 2305 – Հախայի ճ-մ (Հայոց Միջագետքի արևմուտք, Եփրատի ձախ ափին): Սարգոն Աքքադացու գլխավորած Աքքադի թագավորության բանակը (մոտ 200.000) հետ մղեց Արատտայի քրմապետության բանակին (մոտ 100.000), որից հետո իր տիրապետության տակ գցեց Հայոց Միջագետքը և Անդրեփրատյան Ծովքը⁹⁶: Հայերը կորցրին մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 60.000 զինվոր:⁸
9. 2301 – Ափիշարը (Հայոց Միջագետք, Եփրատի աջ ափին) Էբլայի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) չգրավեց Արատտայի քրմապետության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁹
10. 2299 – Հայոց Միջագետքը Իբբի-Չաբիի գլխավորած Էբլայի թագավորության բանակը (4.000) ասպատակեց և նահանջեց:¹⁰

⁹⁶ Մեծ Հայքի Ծովք նահանգը Եփրատ գետով բաժանվում է երկու մասի: Այսուհետ «Անդրեփրատյան Ծովք» բառերով կկոչենք նահանգի արևմտյան՝ Եփրատի աջ ափին գտնվող, իսկ «Մինչեփրատյան Ծովք» բառերով՝ նահանգի արևելյան՝ Եփրատի ձախ ափին գտնվող մասը:

11. 2295 – Հայոց Միջազգետք Իբրի-Չափրի գլխավորած Էբլայի թագավորության բանակը (4.000) ասպատակեց և նահանջեց:¹¹
12. մոտ 2265 – Աբբադի ճ-մ (Կենտրոնական Միջազգետք): Սարգոն Աբբադացու գլխավորած Աբբադի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) անորոշ ելքով ընդհարվեց Հայոց Միջազգետքի ու Կոմագենի իշխանությունների (մոտ 15.000), ինչպես նաև Հյուսիսային Միջազգետքի իշխանությունների և Էլամի թագավորության (ընդհանուր՝ մոտ 25.000) միացյալ բանակի հետ: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:^{97,12}
13. մոտ 2262 – Մահկերտ տուն գավառը (Կորճայքի հարավ-արևելք) Արատտայի քրմապետության բանակի (մոտ 30.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Սարգոն Աբբադացու գլխավորած Աբբադի թագավորության բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:¹³
14. մոտ 2234 – Թալիսուրի ճ-մ (Տիգրիսի ձախ վտակ Խոշր գետի ափին, Մոսուլից 40 կմ հյուսիս): Արատտայի քրմապետության բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց Նարամ-Սուենի գլխավորած Աբբադի թագավորության բանակին (60.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:¹⁴
15. մոտ 2233 – Ափիշալը Նարամ-Սուենի գլխավորած Աբբադի թագավորության բանակը (60.000) գրավեց Ռիշիադադի գլխավորած Արատտայի քրմապետության բանակից (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.900, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Ռիշիադադը գերվեց, իսկ Հայոց Միջազգետքը ընկավ Աբբադի տիրապետության տակ:¹⁵
16. մոտ 2233 – Հայոց Միջազգետք, Կոմագեն գավառը, Եկեղյաց գավառը և Կիլիկիայի արևելքը Նարամ-Սուենի գլխավորած Աբբադի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) ասպատակեց:¹⁶
17. մոտ 2232 – Ազուխիսունի ճ-մ (Կորճայքի արևմուտք): Նարամ-Սուենի գլխավորած Աբբադի թագավորության բանակը (մոտ 120.000) հաղթեց Թախիշաթալի գլխավորած Արատտայի քրմապետության բանակին (մոտ 80.000): Հայերը կորցրին մոտ 30.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեց նաև Թախիշաթալը, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:¹⁷
18. մոտ 2232 – Սուկե Առանձնյակ գավառի ճ-մ (= Տաքր լեռան ճ-մ), (= Տավրոս լեռան ճ-մ) (Սուկեի հյուսիս-արևելք): Արատտայի քրմապետության բանակը (մոտ 60.000) անորոշ ելք ունեցած մարտում ընդհարվեց Տաքրիսի հուս-Արևելյան Տաքրիսի հուս երթուղով Նարամ-Սուենի գլխավորությամբ արշավանքը շարունակող և անկանոն հարվածների ենթարկվող Նարամ-Սուենի գլխավորած Աբբադի թագավորության բանակի (մոտ 120.000) հետ՝ ստիպելով վերջինիս նահանջել: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:¹⁸
19. մոտ 2231 – Հաշտեանք գավառի ճ-մ (= Շենամիսդայի ճ-մ) (Մինչեփրատյան Ծոփք, Տիգրիս գետի ակունքի մոտ): Արատտայի քրմապետության բանակը (մոտ 45.000) անորոշ ելք ունեցած մարտում ընդհարվեց Նարամ-Սուենի գլխավորությամբ արշավանքը շարունակող Աբբադի թագավորության բանակի (մոտ 85.000) հետ և, մշտական հարվածի տակ պահելով հակառակորդի բանակը, նահանջեց դեպի արևելք: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:¹⁹
20. մոտ 2231 – Փոքր Հայք-Մինչեփրատյան Ծոփք-Արածանիի հովտով-Տուրուքերան-Վասպուրական-Կորճայք-Էլամ երթուղով, անկազմակերպ ձևով ասպատակելով իր երթուղին, արշավեց Լուլլուբի թագավորության արքա Անուբանիսի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Պուրուշխանդայից մինչև Էլամ ձգվող բոլոր իշխանությունների (360.000) միացյալ բանակը:^{98,20}
21. մոտ 2231 – Միջազգետքի ճ-մ: Անուբանիսի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Պուրուշխանդայից մինչև Էլամ ձգվող բոլոր իշխանությունների (մոտ 240.000), ինչպես նաև Արատտայի քրմապետության (մոտ 120.000) միացյալ բանակը գլխովին ջախջախեց

⁹⁷ Չնայած Սարգոն Աբբադացուն վերագրվող արձանագրության ուղղակի իմաստի, ամեն դեպքում հաղորդումը կարելի է կասկածի տակ դնել, բանի որ Աբբադը դրանից հետո կորցնում է ապստամբած տարածքները, ինչից կարելի է ենթադրել, որ ճակատամարտը այնքան էլ Սարգոն Աբբադացու օգտին չի եղել:

⁹⁸ Առայժմ պարզ չէ, թե Լուլլուբի բանակը ի՞նչ էր անում Փոքր Ասիայում՝ իր երկրից այդքան հեռու: Թերևս, կարելի է ենթադրել, որ այն վարձու ծառայություն էր իրականացնում, որից հետո որևէ (հավանական է իր հայրենիքի նկատմամբ կատարած որևէ ոտնձգությունից հետո) պատճառով ապստամբել էր, միացել 17 երկրների դաշնադրությանը և Արատտայի քրմապետության տարածքով վերադարձել է Լուլլուբի:

- Աբբադի թագավորության բանակին (120.000): Հայերը կորցրին մոտ 12.000, դաշնակիցները՝ մոտ 36.000, թշնամին՝ մոտ 90.000 զինվոր:²¹
22. մոտ 2230 – Միջագետքի ճ-մ: Անուբանինի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Պուրուշխանդայից մինչև Էլամ ձգվող բոլոր իշխանությունների (մոտ 204.000), ինչպես նաև Արատտայի բրմապետության (մոտ 108.000) միացյալ բանակը գլխովին ջախջախեց Աբբադի թագավորության բանակին (90.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցները՝ մոտ 16.000, թշնամին՝ մոտ 80.000 զինվոր:²²
23. մոտ 2229 – Միջագետքի ճ-մ: Անուբանինի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Պուրուշխանդայից մինչև Էլամ ձգվող բոլոր իշխանությունների (մոտ 188.000), ինչպես նաև Արատտայի բրմապետության (մոտ 103.000) միացյալ բանակը գլխովին ջախջախեց Աբբադի թագավորության բանակին (60.700): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցները՝ մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր: Արդյունքում՝ Արատտայի բրմապետությունը ազատագրեց Աբբադի թագավորության կողմից գրաված իր բոլոր տարածքները և ամբողջացրեց իր սահմանները, իսկ Աբբադի թագավորությունը թուլացավ ու զրկվեց մի շարք տիրույթներից:²³
24. մոտ 2205 – Կիրաշենիվեի ճ-մ (Մեծ և Փոքր Չաբ գետերի միջատարածք): Աբբադի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց Արատտայի կառավարիչ-հազարապետ Դավուլի գլխավորած Արատտայի բրմապետության (մոտ 20.000) և Բաբայի գլխավորած Սիմուրրումի դաշնակից իշխանության (մոտ 20.000) միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 12.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեց նաև Դավուլը, դաշնակիցը՝ մոտ 12.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեց նաև Բաբան, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:²⁴
25. մոտ 2205 – Կորճայքը Կուտիկ-Ինշուշինակ արքայի գլխավորած Էլամի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և նահանջեց:²⁵
26. 2200 – Նիպպուրի ճ-մ (Եփրատի ձախ ափին, Պարսից ծոցից մոտ 400 կմ հյուսիս-արևմուտք)²⁶

«Տապալելով աբբադական բռնապետությունը և իրենց գերիշխանությունը տարածելով Առաջավոր Ասիայի մեծ մասի վրա՝ Նոր տիրակալները ոչ միայն չստեղծեցին նմանատիպ իշխանություն, այլև սկսեցին արմատախիլ անել սեմական բռնապետության օրոք հաստատված ռեժիմի մնացորդներն ու հետևանքները»

Արտակ Մովսիսյան

Նարամ-Սուենի ագրեսիվ արտաքին քաղաքականությունը լուրջ սպառնալիք էր հանդիսանում նրա բոլոր հարևանների համար, իսկ Ներքին բռնատիրական վարչարարությունն էլ իր իսկ երկրում խորը դժգոհություն էր առաջացրել, որն ամեն պահի պատրաստ էր պայթել: Հուժկու այդ Ներքին պայքարների համար միայն առիթն էր պակասում և այն շատ չուշացավ: Եվ այսպես, այն բանից հետո, երբ Նիպպուրը գրաված Աբբադի թագավորության արքան, կատարելով չլսված մի սրբապղծություն, իրեն աստված հռչակեց, արդեն իսկ անտանելի պայմաններում գտնվող Միջագետքի քաղաքները ապստամբեցին ու օգնություն խնդրեցին Արատտայի բրմապետությունից, որին ևս պետք էր իր վաղեմի թշնամու տապալումը: Հարկ է նշել, որ Արատտայի բրմապետության հնարավոր ռազմական հաջողությանը մեծապես կարող էր նպաստել նաև այն հանգամանքը, որ Նույն այդ ժամանակաշրջանում այստեղ արդեն որոշ ժամանակից ի վեր սկսել էին վարժեցնել վայրի ձիերին և օգտագործել դրանց ռազմական նպատակներով: Փաստորեն աշխարհում առաջին անգամ ստեղծվեց հեծելազոր զորատեսակը, ինչը հսկայական օպերատիվ, մարտավարական և Նույնիսկ հոգեբանական առավելություն ապահովեց Հայկական բանակին: Արդյունքում, արձագանքելով Միջագետքի ապստամբների խնդրանքին, Էրիդապիզիի գլխավորած Արատտայի բրմապետության բանակը (մոտ 50.000, որից մոտ 20.000 հեծյալ), չհանդիպելով Էական դիմադրության, սրընթաց երթով հասավ Միջագետքի հարավ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Նարամ-Սուենը Աբբադի թագավորության բանակը (մոտ 120.000) կենտրոնացրեց քաղաքի շրջակայքում և Հայկական բանակի մոտենալուն պես վերջինս մարտակարգ ընդունեց:

I փուլ – Հայոց այրուձին անցավ վճռական հարձակման և պարտության մատնեց թշնամու բանակին, ընդ որում թշնամու բանակի ռազմիկները, առաջին անգամ ընդհարվելով այրուձիու հետ, խուճապի մատնվեցին և, ենթարկվելով վերջինիս հուժկու հարվածներին, առանց լուրջ դիմադրության դիմեցին փախուստի:

II փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց: Մարտում ընկավ նաև Նարամ-Սուենը:

Հայերը կորցին մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր: Արդյունքում՝ Աբբադի թագավորությունը, ըստ էության, դադարելով իրենից տարածաշրջանային որևէ ուժ ներկայացնել, առժամանակ պարփակվեց Հարավային Միջագետքում, իսկ Միջագետքի հիմնական մասը, ինչպես նաև Սիմուրումի իշխանության և Լուլլուբի տարածքներն ընկան Արատտայի քրմապետության գերիշխանության տակ: Ստեղծվեց Հայկական Առաջին գերիշխանությունը, որը տևեց 91 տարի և 40 օր⁹⁹:

27. մոտ 2190 – Միջագետքի ճ-մ: Շարկալաշիր արքայի գլխավորած Աբբադի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց Միջագետքում գտնվող Արատտայի քրմապետության բանակին (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:²⁷
28. մոտ 2184 – Միջագետքի ճ-մ: Շարկալաշիր արքայի գլխավորած Աբբադի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց Սարլագաբի գլխավորությամբ Միջագետքում գտնվող Արատտայի քրմապետության բանակին (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 12.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեց նաև Սարլագաբը, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:²⁸
29. 2176 – Պարսից ծոցի ճ-մ: Արատտայի քրմապետության բանակը (մոտ 30.000) ջախջախեց Շարկալաշիր արքայի գլխավորած Աբբադի թագավորության բանակին (մոտ 30.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր: Հայ-Աբբադական պատերազմն ավարտվեց Արատտայի լիակատար հաղթանակով և թշնամական պետության կործանումով:²⁹
30. մոտ 2175 – Էլամի թագավորության տարածքը (Հարավային Պարսկաստան, Պարսից ծոցի հյուսիս-արևելյան ափ) Արատտայի քրմապետության բանակը (մոտ 30.000) գրավեց տեղի թագավորության բանակից (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր: Վերջնականապես ձևավորվեց Հայկական Առաջին գերիշխանությունը, որն ընդգրկում էր ողջ Միջագետքը և Ասորիքը՝ Միջերկրական ծովից մինչև Պարսից ծոց:³⁰
31. 2109 – Ուրուկի ճ-մ: Ութուխենգալի գլխավորած շումերական բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Տիգրանի գլխավորած Արատտայի քրմապետության բանակին (մոտ 30.000): Հայերը կորցրին մոտ 15.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեց ու սպանվեց նաև Տիգրանը, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:³¹ Հայկական Առաջին գերիշխանությունը վերջացավ:
32. 2067 – Կորճալքի հարավ-արևելքը Հայոց թագավորության բանակի (մոտ 5.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Շուլգի արքայի գլխավորած Ուրի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:³²
33. 2045 – Կորճալքի հարավ-արևելքը Հայոց թագավորության բանակի (մոտ 5.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Շուլգի արքայի գլխավորած Ուրի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:³³

⁹⁹ Հայկական Առաջին գերիշխանությամբ հայերն, առաջին անգամն իրենց պատմության մեջ, ստեղծեցին մի իրավիճակ, երբ նրանց պետությունը բարձրացավ, ըստ էության, տերության մակարդակի՝ իր գերիշխանությունը հաստատելով հարևան երկրների նկատմամբ: Հարկ է, սակայն, հատկապես ընդգծել, որ, ըստ միջագետքյան իսկ աղբյուրների վստահեցումների, Հայկական Առաջին գերիշխանությունը, ազատագրելով Միջագետքի ժողովուրդներին բռնապետությունից, փոխարենը չհաստատեց սեփական բռնապետությունը, այլ վերականգնեց հին կարգերը: Իրոք, որպես ազատարար հայտնված Արատտայի քրմապետությունը չդարձավ բռնությամբ տիրող ու, թեև Միջագետքը ենթարկվում էր Արատտայի քրմապետությանը և հարկ էր վճարում, սակայն միաժամանակ նաև այն ձեռք բերեց տեղական բնակչության կողմից ընտրվող կառավարիչների կողմից իրականացվող լայն ներքին ինքնավարություն՝ կառավարիչներ, որոնք կառավարում էին հստակ որոշված ժամկետներում, այն դեպքում, երբ Միջագետքում մնացած Հայկական զինված ուժերը կատարում էին բնակչության անվտանգության պահպանման և խաղաղապահ գործառնություններ: Այսպիսով՝ փաստորեն սկիզբ առավ շումերական վերածննդի մի դարաշրջան, երբ շումերական քաղաքակրթությունը, մինչև վերջնականապես վերանալը, մի վերջին անգամ ուղղեց մեջքը: Միաժամանակ պետք է հատուկ նշել, սակայն, որ արդեն այստեղ սկսվեց այն բացասական գործընթացը, որը հետագայում իր զարգացումը ստացավ և բարձրակետին հասավ արիական արշավանքների ժամանակ: Խոսքն այն մասին է, որ, թեկուզ և դրական առաքելություն կատարելու պատճառով, Հայաստանը զրկվում էր իր առողջ, ստեղծարար ու երիտասարդ ուժից, քանի որ այլ տարածքներում տեղակայված կայսրությունների զինվորները հիմնականում մերվում էին տեղական բնակչության հետ և հետագայում, թեև շատ դանդաղ, բայց, այնուամենայնիվ, կորցնում էին իրենց ազգային դիմագիծը: Արդյունքում՝ հիշատակված տարածքի բնակչությունը գենետիկորեն և մշակութային տեսանկյունից ուժեղանում ու զարգանում էր, իսկ Հայաստանը մարդկային ստեղծագործական առողջ ռեսուրսի կորստի պատճառով՝ թուլանում էր:

34. 2031 – Կործալքը և Հայոց Միջագետքի արևելքը Հայոց թագավորության բանակի (մոտ 5.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Շու-Սուեն արքայի գլխավորած Ուրի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:³⁴ Արդյունքում՝ Արշալի թագավորությունը ընդունեց Ուրի գերիշխանությունը:
35. 2003 – Ուրը (Պարսից ծոցի հյուսիս-արևմտյան ափին) Էլամի Խուտրան-Տեմպտի արքայի գլխավորությամբ գործող Էլամի (մոտ 20.000) և Հայոց թագավորության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը, ինչպես նաև ամորիացիները (մոտ 5.000) գրավեցին Իբբի-Սին արքայի գլխավորած Ուրի թագավորության բանակից (մոտ 3.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 2.500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեց նաև Իբբի-Սին:³⁵ Ուրի պետությունը կործանվեց: Նրա տարածքը որոշ ժամանակ պատկանեց Էլամին, իսկ հետագայում հայտնվեց ամորիացիների լայնածավալ իշխանության տիրապետության տակ:
36. մոտ 2000 - 1940 – Հայոց Միջագետքը, Աղծնիքը, Կործալքը, Վասպուրականը, Մոկեր և Պարսկահայքը ամորիացիները (ընդհանուր՝ մոտ 150.000) ասպատակեցին՝ ի վերջո կործանելով Արշալի թագավորությունը:³⁶
37. 1920 – Ալիոնի ճ-մ: Ամասիայի գլխավորած Հայոց թագավորության (մոտ 70.000) և Լարսայի գահակից արքա Աբիսարիիայի գլխավորած 10 դաշնակից երկրների (մոտ 70.000) միացյալ բանակը հաղթեց Իսինայի արքա Ուր-Նիպուրտայի գլխավորած ամորիացիներին (մոտ 100.000): Հայերը կորցրին մոտ 15.000, դաշնակիցները՝ մոտ 15.000, թշնամին, մոտ 80.000 զինվոր:³⁷ Արդյունքում՝ Միջագետքում գերիշխանությունը մի քանի տասնամյակ անցավ Լարսային, իսկ ամորիացիների ավերիչ արշավանքները դեպի հարակից երկրներ դադարեցին:
38. մոտ 1860 – Հայոց Միջագետքը, Աղծնիքն ու Կիլիկիայի հարավ-արևելքը Սարգոն I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց և նահանջեց:³⁸
39. մոտ 1826 – Փայտակարանը, Վասպուրականի արևելքը, Պարսկահայքը և Տրպատունիքը անկանոն հարվածների ենթարկվող Էլամի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու լուլլուբեները (մոտ 30.000) գրավեցին Հայոց թագավորության բանակից (մոտ 7.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:³⁹
40. մոտ 1826 – Փայտակարանի ճ-մ:¹⁰⁰ Արամ I Մեծը, որը մինչ այդ վերակառուցել էր երկրի տնտեսությունը և բանակը ու հատկապես ավելացրել էր հեծելազորի թիվը, Հայոց թագավորության բանակով (50.000) գիշերային անակնկալ հարձակում գործեց Նյուբար-Մադեսի գլխավորությամբ առաջխաղացած Էլամի թագավորության բանակի (մոտ 50.000) ու լուլլուբեները (մոտ 50.000) վրա և ջախջախեց: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր:⁴⁰ Գերված Նյուբար-Մադեսը տեղափոխվեց Արմավիր և ճակատից մեխվեց Արմավիրի միջնաբերդի պարսպի աշտարակին՝ ի տես, ի ազդարարումն ու ի դաս Հայոց բոլոր թշնամիներին: Արդյունքում՝ Հայոց թագավորությունը հետ բերեց կորսված տարածքները, իսկ Չագրոսյան լեռնաշղթան Էլ ընկավ Հայոց թագավորության գերիշխանության տակ: Ստեղծվեց Հայկական Երկրորդ գերիշխանությունը:
41. 1813 – Կործալքի ճ-մ:¹⁰¹ Արամ I Մեծի գլխավորած Հայոց թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ջախջախեց Էրիշում II-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած և շրջակայքն

¹⁰⁰ Մովսես Խորենացին հայտնում է, որ գահ բարձրանալուց անմիջապես հետո Արամ I Մեծը ընդհարվել է «մարեր»-ի արքա «Նյուբար-Մադես»-ի հետ, հաղթել է նրան, մահապատժի է ենթարկել և ազատել է Հայոց թագավորության հարավ-արևելյան նահանգները վերջինիս ավերիչ ասպատակություններից: Այս ճակատամարտն ու դրա հարակից իրադարձությունները ավանդականորեն համարվել են վիպական: Ու, թեև ես առաջմ չունեմ այն հաստատող կողմնակի աղբյուրներ, ինչպես օրինակ Արամ I Մեծի տված հաջորդ երկու ճակատամարտերի պարագայում, սակայն վերևում արդեն տրված Հայկազունիների գահացանկի և Չամչանի մատնանշած նրանց գահակալության տարիների, ինչպես նաև հաջորդ երկու ճակատամարտերի հիմնավորումը ինձ բերում են հետևության, որ Մովսես Խորենացին այս անգամ ևս չափազանց մոտ է ճշմարտությանը, ուղղակի աղբյուրների ուսումնասիրման ներկայիս վիճակը հնարավորություն չի տալիս վերջնականապես հաստատել Պատմահոր ճշմարտացիությունը: Կարելի է միայն ենթադրել, չունենալով որևէ ուղղակի ապացույց, սակայն հաշվի առնելով աշխարհագրական գործոնը ու Հայաստանի հարավ-արևելյան տարածաշրջանում այդ ժամանակ այս կամ այն չափով գերիշխող պետության հանգամանքը, որ դա եղել է Էլամի և (կամ) Լուլլուբի բանակը: Հատկանշական է, որ Մովսես Խորենացու երկի առաջին գլուխների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հետագայում առաջացած «Մարաստան» տերմինը Պատմահայրը կիրառում է իր առաջացման ժամանակից շուտ՝ Նկատի ունենալով պատմական Ատրպատականի տարածքը:

¹⁰¹ Այս ճակատամարտը ավանդականորեն համարվել է վիպական, սակայն, առաջնորդվելով «Համադրման մեթոդ»-ով, այն պատմական իրադարձությունների շրջայում գտնում է իր ճշգրիտ տեղը: Այսպես, շարունակելով պատումը, Պատմահայրը հայտնում է, որ Հայոց հայրենակներ այս արքան բարդ դիվանագիտաքաղաքական հարաբերությունների մեջ է մտնում Ասորեստանի թագավորության արքայի հետ, որը կոչվում է «Նինուս»: Հարավային հարևանի հետ բարդացած հարաբերությունները ի վերջո հանգեցնում են պատերազմի, որում Արամ I Մեծը հաղթանակ է տանում, ոչնչացնում է Հայոց թագավորության վրա հարձակված «Քարշամ»-ին և դրանից հետո Ասորեստանի տարածքը երկար տարիներ գցում է

ասպատակած Ասորեստանի թագավորության բանակին (45.000, որից 5.000 հեծյալ)՝ հետապնդելով վերջինիս մինչև Նիսպե։ Հայերը կորցրին մոտ 6.000, թշնամին՝ մոտ 37.000 զինվոր։ Մարտում ընկավ նաև Երիշում II-ը, իսկ Ասորեստանի թագավորությունն էլ ընկավ Հայոց թագավորության գերիշխանության տակ։⁴¹

42. մոտ 1790 – Արգեյոս լեռան ճ-մ (Կեսարիայի մոտ)¹⁰²։ Արամ I Մեծի գլխավորած Հայոց թագավորության բանակը (92.000, որից 2.000 հեծյալ) ջախջախեց Անիտա արքայի գլխավորությամբ հարձակման պատրաստվող Խեթական¹⁰³ թագավորության բանակին (մոտ 130.000)։ Հայերը կորցրին մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 60.000 զինվոր։⁴² Անիտան գերվեց և աքսորվեց Կիպրոս կղզի, իսկ Խեթական թագավորության տարածքն ընկավ Հայոց թագավորության գերիշխանության տակ։ Հայկական Երկրորդ գերիշխանության սահմանները ընդլայնվեցին և գրեթե բոլոր հարևան պետությունները հայտնվեցին դրա ոլորտում։
43. 1764 – Բաբելոնի ճ-մ։ Համմուրապի արքայի գլխավորած Բաբելոնի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Հայոց (մոտ 50.000) և Էլամի թագավորությունների, ինչպես նաև Էշնունայի ու Մալգումի (ընդհանուր՝ մոտ 20.000) միացյալ առաջխաղացած բանակին։ Հայերը կորցրին մոտ 15.000, դաշնակիցները՝ մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր։⁴³
44. 1762 – Մանկիսումի ճ-մ (Կենտրոնական Միջագետք, Տիգրիսի ափին)։ Համմուրապի արքայի գլխավորած Բաբելոնի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Հայոց (մոտ 30.000) և Էլամի թագավորությունների, ինչպես նաև Էշնունայի ու Մալգումի միացյալ բանակին (ընդհանուր՝ մոտ 10.000), որից հետո մտավ Մանկիսում։ Հայերը կորցրին մոտ 10.000, դաշնակիցները՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր։⁴⁴
45. 1761 – Հայոց Միջագետքը և Աղծկիքը Մարիի թագավորության արքա Չիմիր-Լիմի գլխավորած Մարիի (30.000) ու Բաբելոնի (3.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց և նահանջեց։⁴⁵
46. 1757 – Տուրուկուի ճ-մ (Հյուսիսային Միջագետք)։ Համմուրապի արքայի գլխավորած Բաբելոնի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Հայոց (մոտ 50.000) և Էլամի թագավորությունների, ինչպես նաև Էշնունուի ու Մալգումի (ընդհանուր՝ մոտ 20.000) առաջխաղացած միացյալ բանակին։ Հայերը կորցրին մոտ 15.000, դաշնակիցները՝ մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր։⁴⁶ Հայկական Երկրորդ գերիշխանության վրա, որը փլուզվեց։ Արդյունքում՝ Հայկական բանակը նահանջեց Հայրենիք, իսկ դրանից օգտված Ասորեստանի թագավորությունն էլ դուրս եկավ Հայոց թագավորության գերիշխանության տակից։

Հայոց թագավորության գերիշխանության տակ։ Կրկին կիրառության մեջ դնենք «Համադրման մեթոդը» և պարզենք, թե իրականում ո՞ր իրադարձություններն են իրենց արտացոլումը գտել Պատմահոր մոտ։ Նախ՝ ակնհայտ է, որ տվյալ ժամանակահատվածում գործող Ասորեստանի արքան իրականում ամենևին էլ «Նիսոս» անունը չէր կրում, քանզի մի կողմից, ըստ սեպագիր աղբյուրների, նման անունով արքա այդ ժամանակաշրջանում Ասորեստանում չի եղել, իսկ մյուս կողմից էլ պարզորեն երևում է այս անվան ծագումը՝ Նիսվե քաղաքի անունից։ Այսինքն «Նիսոս»-ը ոչ թե հատուկ անուն է, այլ դա, պատկերավոր ասած, Ասորեստանի մայրաքաղաք Նիսվեում իշխող Ասորեստանի հերթական արքան է և դա նրա պատվանունն է։ Իսկ իրականում տվյալ ժամանակահատվածում Ասորեստանում իշխում էր Երիշում II-ը (մ.թ.ա. 1818-1813), որը, հաշվի առնելով այս անվան սկզբի «Ն»-ի «ա» ձևափոխվելու հակումը (օրինակ՝ Եմիր-ամիր) և հետագայի ասորեստանյան արձանագրություններում գրեթե ամենուր հանդիպող «ա»-ի արտասանումը որպես «ու» (օրինակ՝ Արարատ - Ուրարատ, Արմե - Ուրմեն և այլն), ակնհայտորեն հորինակցու հիշատակած «Բարշամ»-ն (Արշամ) է։ Ընդ որում՝ կարելի է եկթարդել, որ անվան սկզբի «Բ»-ն ավելացել է որպես մնացորդ «Բել» տիտղոսից։ Կարելի է կարծել, որ անունը ի սկզբանե ունեցել է «Բել-Երիշում» ձևը, սակայն արձանագրություններում արտացոլվել է միայն «Երիշում»-ը։ Հատկանշական է, որ Մարական թագավորության արքա Կիաքսարեսը (Ուվախշատրա) (մ.թ.ա. 625-585), որը հունական պատմական ավանդույթում անվանվում է «Արթակես», Մովսես Խորենացու մոտ անվանված է առաջ՝ անհայտ պատճառներով ավելացված, «ավելորդ» «Բ/Վ» տառով, որպես. «Վարթակես», ինչը, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հունարենում «Բ»-ն արտասանվում է որպես «Վ», և ընդհանրապես, այս տառերի՝ միմյանց փոխարինելու հակումը, լիովին կարող է ունենալ նաև «Բարթակես» ձևը։ Այսինքն՝ ամենևին էլ չի կարելի բացառել, որ «Բարշամ» անունը ի սկզբանե ունեցել է. «Արշամ», այսինքն «Երիշում» տեսքն ու այդ ձևով իր ամրագրումն է ստացել արձանագրություններում՝ մատենագիր կամ բանավոր խոսքում մնալով որպես «Վ(Բ)արշամ»։

¹⁰² Անչափ հետաքրքիր են նաև տեղեկությունները Արամ I Մեծի և «Տիտանյան Պայապիս Զադյա»-ի միջև մղված պատերազմի պարագայում։ Պատմահայրը հայտնում է, որ Նախորդ հակառակորդներին հաղթելուց հետո Արամ I Մեծը իր հիմնական ռազմական ուժերը տեղափոխում է թագավորության արևմուտք և երկարատև պայքարից հետո հաղթում ու քաղաքական ասպարեզից դուրս է մղում տարածաշրջանի իր հակառակորդներից ամենաուժեղին և վտանգավորին՝ «Տիտանյան Պայապիս Զադյա»-ին։ Ո՞վ է այս խորհրդավոր անձնավորությունը՝ Մովսես Խորենացու ժամանակած է Արամ I Մեծի ժամանակակից «Տիտանյան Պայապիս Զադյա»-ն։ Պահպանված «Անիտայի գովածքներ» խեթական արձանագրության մեջ պատմվում է, թե ինչպես Խեթական թագավորության առաջին արքաներից մեկը՝ Անիտան (մ.թ.ա. մոտ 1810-1790), իր զահակալության սկզբում հաջող արշավանքներով նվաճում է Փոքր Ասիան՝ Սև և Միջերկրական ծովերի միջև ընկած տարածքները։ Այս հանգամանքը լիովին համապատասխանում է Պատմահոր այն հաղորդմանը, թե «Տիտանյան Պայապիս Զադյա»-ն. «...բռնացել էր երկու մեծամեծ ծովերի՝ Պոնտոսի և Օվկիանոսի միջև ընկած տարածությունը՝ Արամը, նրան ընդհարվելով, վանում և փախցնում է ասիական ծովի մի կղզի»։ Հետաքրքիր է, որ վերոհիշյալ արձանագրությունը լռության է մատնում Խեթական թագավորության արքայի գահակալության հետագա տարիների իրադարձությունները, որոնք հայտնի են կողմնակի աղբյուրներից, որոնցից, մասնավորապես, պարզ է դառնում, որ Անիտայի թագավորության վերջից Խեթական թագավորությունը մոտ 160 տարով անկում է ապրում։ Ինչպես տեսնում ենք, սա ևս լիովին համապատասխանում է Մովսես Խորենացու հիշատակած «Տիտանյան Պայապիս Զադյա»-ի գործունեությանը, նրա պետությանը, դրա տարածքին և, հատկապես, վերջին։

¹⁰³ Ընդհանրապես ճիշտ է «խեթ» բառի փոխարեն կիրառել «հեթ» կամ «հիթ» բառերը, սակայն հաշվի առնելով, որ դա էական նշանակություն չունի, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ առաջին ձևը ավելի է կիրառական, ես որոշեցի այստեղ վարվել հենց այս կերպ։

47. 1756 – Չար գետի ճ-մ (Կորճաթ, Կորդուբ): Իշմեդագան Լ-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (100.000, 150 փիղ¹⁰⁴) հաղթեց փոքրիկ արքայազնի խնամակալ Բարզանեսի գլխավորած Յայոց թագավորության բանակին (մոտ 80.000): Յայերը կորցրին մոտ 30.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր: Կնքվեց հաշտություն, համաձայն որի Յայոց թագավորությունը պարտավորվեց իր ռազմուժի մի մասով մասնակցել Ասորեստանի մղած պատերազմներին:⁴⁷
48. 1756 – Դիալա գետի ճ-մ (Իրանական լեռնաշխարհի արևմուտք): Իշմեդագան Լ-ի գլխավորած Ասորեստանի (մոտ 100.000) և Յայոց (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ջախջախեց Փառնաս արքայի գլխավորած լուլլուբեներին (մոտ 80.000): Յայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր: Չագրոսյան լեռնաշղթան ընկավ Ասորեստանի գերիշխանության տակ:⁴⁸
49. 1743 – Արա լեռան ճ-մ (Արարատ, Արագածոտն գավառի արևելք): Դավադրության միջոցով Ասորեստանում իշխանությանը տիրացած Շամիրամ թագուհու գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 120.000) ողջ օրը տևած համառ ու անորոշ ելք ունեցած մարտում ընդհարվեց Արա I Գեղեցիկի գլխավորած Յայոց թագավորության բանակի (մոտ 50.000) հետ: Օրվա վերջում Յայկական բանակը նահանջեց ելման դիրքեր և սկսեց արագորեն համալրումներ ստանալ: Վախենալով ճակատամարտի վերսկսումից՝ Շամիրամը բանակցություններ սկսեց և իր բանակով նահանջեց Յայաստանից՝ այնուհանդերձ գրաված պահելով Վասպուրականը, Պարսկահայքը և Փայտակարանը: Յայերը կորցրին մոտ 35.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Յայոց արքան, թշնամին՝ մոտ 55.000 զինվոր:⁴⁹
50. 1742 – Կենտրոնական Միջագետքն ու Նիպատուրի շրջակայքը Գանդաշի գլխավորած Յայոց թագավորության բանակը (մոտ 100.000, 100 մարտակառք) ասպատակեց և նահանջեց: Ստեղծվեց Կարդունիաշի իշխանությունը¹⁰⁵, որի առաջին իշխան հռչակվեց Գանդաշը: Արդյունքում՝ Յայոց թագավորությունը, շրջափակելով Ասորեստանին արևմուտքից, հարավից ու հյուսիսից, մեկուսացնելով վերջինիս, ինչպես նաև սպառնալով Բաբելոնին, ձեռք բերեց ռազմաքաղաքական զգալի առավելություն:⁵⁰
51. 1741 – Բաբելոնի ճ-մ: Շամշիիլունա արքայի գլխավորած Բաբելոնի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Գանդաշի գլխավորությամբ առաջխաղացած Յայոց թագավորության բանակին (մոտ 50.000): Յայերը կորցրին մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁵¹
52. 1730 – Էշնունայի շրջակայքը Շամշիիլունա արքայի գլխավորած Բաբելոնի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և, ենթարկվելով Կարդունիաշի իշխանության բանակի (մոտ 10.000) անկանոն հարվածներին, նահանջեց: Յայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵²
53. 1728 – Կորճաթի հարավ-արևելքը Շամշիիլունա արքայի գլխավորած Բաբելոնի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և, ենթարկվելով Կարդունիաշի իշխանության բանակի (մոտ 10.000) անկանոն հարվածներին, նահանջեց: Յայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵³
54. 1727 – Կորճաթի հարավ-արևելքը Շամշիիլունա արքայի գլխավորած Բաբելոնի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և, ենթարկվելով Կարդունիաշի իշխանության բանակի (մոտ 10.000) անկանոն հարվածներին, նահանջեց: Յայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁴
55. 1725¹⁰⁶ – Կորճաթի ճ-մ: Արա II Կարդուսի գլխավորած Յայոց թագավորության բանակը (մոտ 100.000, 100 մարտակառք) ջախջախեց Բաբելոնի և Ասորեստանի

¹⁰⁴ Այս թվերը ըստ Վիլկենի հրատարակած հունարեն պապիրուսի: Զետաթթիոր Է, որ ըստ մեզ հասած տվյալների հենց այս ճակատամարտում Յայկական բանակը առաջին անգամ ընդհարվեց թշնամու բանակի կազմում գործող մարտական փղերի հետ, որոնց առկայությամբ և առաջացած տպավորությամբ էլ, ըստ երևույթին, կարելի է բացատրել Նրա պարտությունը:

¹⁰⁵ «Կարդունիաշ» տերմինը կազմվել է Կորճաթ նահանգի Կորդուբ գավառի անունից, ինչպես նաև սեմիտական «իաս» վերջավորությունից, որը նշանակում է «երկիր»: Այսպիսով՝ այս իշխանության անվանումը բառացիորեն նշանակում է «Կորդուբի երկիր», ինչն էլ ցույց է տալիս վերջինիս ուղղակի կապը Յայկական լեռնաշխարհի և հայերի հետ: Զարկ է նշել նաև, որ այս և հաջորդող իրադարձությունները ավելի շատ հայտնի են «Քաշուների արշավանքներ» անվանումով, ինչը բացատրվում է նրանով, որ որպես արշավի ելած բանակի ելման կետ հանդես են եկել, այդ թվում նաև, Յայոց Միջագետքի հարավում գտնվող Քաշիարի լեռները: Կարդու/կասուների և հայերի առնչակցության մասին իմ կարծիքը մանրամասն շարադրված է իմ մեկ այլ աշխատանքում (Զակոբյան Մ. Ի. «Յայկագունիներ, մոռացված մի արքայատոհմ», Երևան 2012, էջ 29-39):

¹⁰⁶ Այս իրադարձության թվականը նշել եմ այն հիմնավորմամբ, որ, համաձայն սեպագիր աղբյուրների, Ասորեստանի թուլակամ արքա Մուբասկուրիի (մ.թ.ա. 1757-1740) մահվանից հետո երկրում սկսվեցին խռովություններ ու զահակալական կռիվներ և Ասորեստանը մոտ 40 տարով տրոհվեց մանր ու իրար դեմ պայքարող իշխանությունների: Զետաթթիոր Է, որ այս անգամ էլ Մովսես Խորենացու հաղորդած

թագավորությունների առաջխաղացած միացյալ բանակին (մոտ 60.000): Հայերը կորցրին մոտ 6.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Արա II Կարդոսը, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր: Արդյունքում՝ Ասորեստանը թուլացավ և շուտով անկում ապրեց:⁵⁵

56. 1722 - Կորճալքի հարավ-արևելքը Շամշիլունա արքայի գլխավորած Բաբելոնի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և, ենթարկվելով Կարդունիաշի իշխանության բանակի (մոտ 10.000) անկանոն հարվածներին, նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁶

57. 1711 - Կենտրոնական ու Հարավային Միջագետքը Կարդունիաշի իշխան Ագում Մեծի գլխավորած Հայոց թագավորության (մոտ 50.000, 100 մարտակառք) և Կուտիր-Նուխունտե I-ի գլխավորած Էլամի (մոտ 50.000) միացյալ բանակը ասպատակեց:⁵⁷ Արդյունքում՝ Բաբելոնը զգալիորեն թուլացավ, Զյուսիս-արևմտյան Միջագետքը ընկավ Հայոց թագավորությանը ենթակա Կարդունիաշի իշխանության տիրապետության տակ, իսկ Էլամի թագավորությանը բաժին հասավ հսկայական ավար:

Արիական արշավանքներ և Հայկական Երրորդ գերիշխանություն (մ.թ.ա. 1710-1561)

«Թուխ և ջրային մարդկանց մի ցեղ, որ իրեն հայ ու իր երկիրը Հայք էր կոչում, հյուսիսից իջավ Ասորիք ու Փյունիկիայով Նեղոսի հովիտ մտավ, սուրաց ու փշրեց երկաթով բրոնզե բանակները և փարավոնների տամյութերորդ հարստությունը մեկ բախմամբ կործանեց...»

Հրանտ Մաթևոսյան

58. 1710 - Սինայի թերակղզու ճ-մ (Եգիպտոսի հյուսիս-արևելք): Հայոց թագավորության բանակը (մոտ 100.000¹⁰⁷) ջախջախեց Եգիպտական թագավորության բանակին (մոտ 120.000): Հայերը կորցրին մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 70.000 զինվոր: Եգիպտոսը ընկավ Հայոց թագավորության տիրապետության տակ, իսկ նրա կառավարումը հանձնվեց Հայկազուններին: Ստեղծվեց Հայկական Երրորդ գերիշխանությունը, որը տևեց 164 տարի:⁵⁸
59. 1700¹⁰⁸ - Ասուրի ճ-մ (Զյուսիսային Միջագետք): Հայոց թագավորության բանակը (մոտ 100.000) ջախջախեց Ադասի արքայի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակին (մոտ 60.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր: Ասորեստանի թագավորության տարածքը ընկավ Հայոց թագավորության գերիշխանության տակ:⁵⁹
60. 1700 - Ինդոս և Գանգես գետերի հովիտները (Հնդկաստան) Հայոմարտի գլխավորությամբ Իրանական լեռնաշխարհով առաջխաղացած Հայոց թագավորության բանակը (մոտ

ստեղծությունները Շամիրամի տիրապետության վերջին տարիներին Ասորեստանում սկսված միջազանցական պայքար մասին (Գիրք 1, գլուխ 17) իրենց ճշգրիտ տեղն են գտնում իրադարձությունների իրենց ժամանակի ընդհանուր ֆոնի վրա, եթե հաշվի առնենք, որ Իշմեդագան I-ի (մ.թ.ա. 1781-1756) կին Շամիրամը հանդես է եկել որպես իր որդի Մուսասկուրիի խնամակալ:

¹⁰⁷ Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Հայկական բանակը ձեռք բերեց մարտավարական զգալի մի առավելություն՝ երկաթի հետագա հաջող յուրացման արդյունքում ստեղծվեցին և մասսայական կիրառություն ստացան նոր սերնդի մարտակառքերը: Հայկական բանակի կողմից կիրառության մեջ դրված մարտակառքը իրենից ներկայացնում էր երկաթյա երկու ճաղավոր անիվների վրա տեղակայված լավ պաշտպանված համեմատականորեն փոքրիկ մի սայլ, որին լծված էին երկու կամ երեք ձիեր և որի վրա գտնվում էին երկու, հազվադեպ՝ երեք, ռազմիկներ: Ռազմիկներից մեկը սովորաբար զինված էր լինում նետերով և աղեղով, ինչպես նաև հետև ուներ տեգեր, ընդ որում հակառակորդին հարվածելու հիմնական խնդիրը ունենում էր հենց այս ռազմիկը: Մյուս ռազմիկի հիմնական գործառնությունը մարտակառքը վարելն էր, ինչպես նաև, առիթի պարագայում, հարվածներ հասցնող ռազմիկի պաշտպանությունը իր վրա եկող հարվածներից: Այս ռազմիկն ինքը հարվածներ էր հասցնում խիստ հազվադեպ: Մարտակառքերի մեծաքանակ կիրառումը միանգամից էլ մեծացրեց բանակների ինչպես ռազմավարական, այնպես էլ օպերատիվ և մարտավարական արագաշարժությունը, ինչը նախկինի համեմատ համեմատականորեն կարճ ժամանակաշրջանում թույլ տվեց երկար տարածություններ անցնել՝ իր հերթին թույլ տալով ավել հեռավոր արշավանքներ իրականացնել, քան մինչ այդ էր: Իր հերթին, մարտակառքերի կիրառումը առաջացրեց մարտավարական նոր իրավիճակներ, երբ ի հայտ եկավ մարտադաշտում մոլոր պայքարի մի նոր տեսակ ի դեմս մարտակառքերի անհատական կամ խմբային մենամարտերի: Եվ, վերջապես, հարկ է ընդգծել, որ մարտակառքերի կիրառումը նմանատիպ մարտակառքեր չունեցող և հիմնականում միայն հետևագործից կազմված բանակների նկատմամբ առաջին տիպի բանակներին մեծ առավելություն էր տալիս, երբ ավելի արագաշարժ ու ճկուն մարտակառքերը հետևագործի հոծ խմբերի նկատմամբ հսկայական առավելություն էին ստանում՝ արագորեն և տարբեր կողմերից հարվածելով վերջիններս, իսկ իրենք էլ պատասխան հարվածների համար մնալով համեմատականորեն անխոցելի: Վերևում նկարագրված մարտավարական և ռազմավարական առանձնահատկությունները իրենց ամփոփապես էլ զգացնել տվեցին, ընդ որում առաջնային հարվածն իր վրա կրեց Բաբելոնի թագավորության բանակը, որի հետ պահին Հայոց թագավորությունը հենց այդ գտնվում էր պատերազմական դրության մեջ:

¹⁰⁸ Մեկագիր արձանագրությունների վրա հիմնված տարածաշրջանի քաղաքական իրավիճակի վերլուծությունը հիմք է տալիս արիական արշավանքները դեպի հարավ և արևելք տեղադրել մ.թ.ա. 1700 թ-ին՝ ոչ ուշ և ոչ շուտ: Խնդիրը մանրամասն քննարկված է իմ մեկ այլ աշխատանքում (Հակոբյան Մ. Ի. «Հայկազունիներ, մոռացված մի արքայատոհմ», Երևան 2012, էջ 35-39):

90.000) գրավեց Մոհանջո-Դարոյի և Հարապպայի թագավորությունների միացյալ բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 80.000)⁶⁰: Իրանական լեռնաշխարհն և Հյուսիսային Հնդկաստանը ընկան Հայոց թագավորության տիրապետության տակ, իսկ դրանց կառավարիչներ հռչակվեցին նորանվաճ տարածքներում հաստատված Հայոմարտն ու նրա սերունդները, որոնք հիմնեցին Հայոմարտների գահատոհմը: Արդյունքում՝ ստեղծվեց Արիական տերությունը, որը, որպես կենտրոն ունենալով Հայոց թագավորությունը, իր սահմաններում ընդգրկեց մի տարածք, որը արևելքում սահմանափակվում էր Տիբեթով, արևմուտքում՝ Հյուսիսային Աֆրիկայի կենտրոնական հատվածով և Փոքր Ասիայի արևմուտքով, հյուսիսում՝ Կովկասյան լեռնաշղթայով ու Սիր-Դարյա գետով, իսկ հարավում էլ Պարսից ծոցով և Հնդկական օվկիանոսով:

61. մոտ 1690 – Տասն արքաների ճակատամարտ (Հյուսիսային Հնդկաստան, Ռավի գետի ափին): Հնդկաստանի արքա հռչակված Սուդասի գլխավորած Արիական տերության բանակը (մոտ 50.000), հմուտ զորաշարժով դուրս գալով շրջապատումից, ջախջախեց տաս հնդկական թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 100.000), որի փախչող ռազմիկների զգալի մասը և երկու արքաներ խեղդվեցին գետում: Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր:⁶¹
62. մոտ 1685 – Հինգ արքաների ճակատամարտ (Հյուսիսային Հնդկաստան): Հնդկաստանի արքա հռչակված Բիսարատայի գլխավորած Արիական տերության բանակը (մոտ 80.000) ջախջախեց հինգ հնդկական թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 100.000): Հայերը կորցրին մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 60.000 զինվոր: Կենտրոնական Հնդկաստանը ընկավ Հայոց թագավորության տիրապետության տակ:⁶²
63. մոտ 1671 – Սիր-Դարյայի ճակատամարտ: Ժուների և դիերի միացյալ բանակը (մոտ 100.000) հաղթեց Սիյամեկի գլխավորած Արիական տերության բանակին (մոտ 60.000): Հայերը կորցրին մոտ 30.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Սիյամեկը, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁶³
64. մոտ 1670 – Սիր-Դարյայի ճակատամարտ: Հայոմարտի և Հաոսինի գլխավորած Արիական տերության բանակը (մոտ 120.000) ջախջախեց ժուների ու դիերի միացյալ բանակին (մոտ 100.000): Մարտի ընթացքում Հաոսինը, հանդիպելով հակառակորդի առաջնորդի որդուն, թրամարտում հաղթեց և սպանեց վերջինիս: Հայերը կորցրին մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 60.000 զինվոր:⁶⁴
65. մոտ 1650 – Կիլիկիան Հաթթուսիլ I-ի գլխավորած Խեթական թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ զցելով իր տիրապետության տակ:⁶⁵
66. մոտ 1647 – Կապարովկիան, Կուսսարի շրջակայքը (վերջինը՝ Կեսարիայից մոտ 70 կմ հյուսիս) և Խեթական թագավորության արևելյան բոլոր բաղաբները, բացի Հաթթուսա մայրաքաղաքից (Կուսսարից մոտ 100 կմ հյուսիս-արևմուտք), Արիական տերության բանակը (մոտ 50.000¹⁰⁹), օգտվելով թշնամու հիմնական ուժերի դեպի Արգավա արշավանքով զբաղված լինելու հանգամանքից ու հակառակորդի ողջ տարածքում բռնկված ապստամբությունից, ասպատակեց, որից հետո, խուսափելով Հաթթուսիլ I-ի գլխավորությամբ Արգավայից վերադարձած և հարձակման անցած Խեթական թագավորության բանակից (մոտ 70.000), շարժվեց դեպի արևելք: Առաջխաղացած Խեթական թագավորության բանակը հասավ մինչև Նենասա, Ուլմա և Սայախսուվա (վերջինը երկուսը՝ Եփրատի և Կանեշի միջև), սակայն սկսված ձմռան պատճառով չարունակեց արշավանքը:⁶⁶
67. մոտ 1644 – Ադայուր լեռան ճ-մ (Անդրեփրատյան Ծոփք): Հաթթուսիլ I-ի գլխավորությամբ Եփրատի Մեյաս վտակ (= Արևմտյան Եփրատ) -Եփրատի հուն երթուղով արշաված Խեթական թագավորության հիմնական (մոտ 50.000), ինչպես նաև արևելքից մոտեցող լրացուցիչ (մոտ 10.000) բանակները հաղթեցին Արիական տերության (մոտ 40.000) և Յամհադի թագավորության (մոտ 20.000) միացյալ բանակին, որից հետո մտան Հասուվա (Կոմագենե) ու Հախա: Հայերը կորցրին մոտ 10.000, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:⁶⁷
68. մոտ 1644 – Ուռհան (Հայոց Միջագետքի արևմուտք, Եփրատի Դայսան վտակի աջ ափին) Հաթթուսիլ I-ի գլխավորությամբ Կիլիկիայից առաջխաղացած Խեթական թագավորության

¹⁰⁹ Թնևարկվող ժամանակաշրջանում ճաղավոր երկու անիվներ ունեցող Հայկական բանակի մարտակառքերի տեղաշարժման համար կիրառվում էին արդեն երեք ձիեր:

- բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Արիական տերության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000): Յայերը կորցրին մոտ 1.800, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶⁸
69. 1597 - Հասուկան և Յուրումը Մուրսիլ I-ի գլխավորած Խեթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Արիական տերության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000), որից հետո պաշարեց ու գրավեց Յայեայը (Յյուսիսային Ասորիք, Ուռհայից մոտ 150 կմ հարավ-արևմուտք): Յայերը կորցրին մոտ 1.800, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶⁹
70. 1596 - Յայոց Միջագետքի ճ-մ: Մուրսիլ I-ի գլխավորությամբ Յայեայից առաջխաղացած Խեթական թագավորության (մոտ 60.000) և Կարդունիաշի իշխանության (մոտ 10.000, 100 մարտականք) միացյալ բանակը հաղթեց Արիական տերության (մոտ 40.000) բանակին: Յայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁷⁰
71. 1595 - Բաբելոնը Մուրսիլ I-ի գլխավորած Խեթական թագավորության (մոտ 70.000) և Տիպտակգիի գլխավորած Կարդունիաշի իշխանության (մոտ 20.000, 100 մարտականք) միացյալ բանակը գրավեց Շամշուդիտանա արքայի գլխավորած Բաբելոնի թագավորության բանակից (մոտ 5.000): Յայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁷¹ Շամշուդիտանան գոհվեց, սակայն հաղթողները չամրացան քաղաքում և ձեռք բերած հսկայական ավարով նահանջեցին: Արդյունքում՝ Բաբելոնի թագավորության տարածքն ընկավ Հարավային Միջագետքում հաստատված Ծովափնյա թագավորության տիրապետության տակ:
72. մոտ 1590 - Սիր-Ղարայի ճակատամարտ: Թահմաուրպայի գլխավորած Արիական տերության բանակը (մոտ 120.000) ջախջախեց Ժուների և դիերի միացյալ բանակին (մոտ 100.000): Յայերը կորցրին մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 70.000 զինվոր:⁷² Յոթնագետքը և Արևմտյան երկրամասը ընկավ Արիական տերության գերիշխանության տակ: Կարճ ժամանակ անց, սակայն Նորանվաճ տարածքներում գտնվող Թահմաուրպան զոհ գնաց դավադրությանը, որից հետո Յոթնագետքում և Արևմտյան երկրամասում գտնվող Նրա հիմնական բանակային ուժերը ապստամբեցին Արիական տերության դեմ: Արդյունքում՝ Նորանվաճ տարածքները կրկին կորսվեցին, իսկ Արիական տերությունը զրկվեց զգալի բանակային ուժերից:
73. մոտ 1589 - Ներիկը (Փոքր Ասիա, Հաթթունասից մոտ 100 կմ հյուսիս-արևելք, Հալիս գետի ափին), Տիլիուրուն (Փոքր Ասիա) և Սուկցհան Փոքր Ասիայի արևելքը ու Կապադոկիան ասպատակած Արիական տերության բանակը (մոտ 80.000) գրավեց Խեթական թագավորության բանակից (մոտ 10.000) և, այրելով գրաված քաղաքները, ինչպես նաև գերելով ու մահապատժի ենթարկելով Խեթական թագավորության թագուհուն և Նրա երեխաներին, վերադարձավ ելման դիրքեր: Յայերը կորցրին մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:⁷³
74. 1571 - Բաբելոնը Ագումի գլխավորած Կարդունիաշի իշխանության բանակը (մոտ 50.000, 500 մարտականք) գրավեց Ծովափնյա թագավորության բանակից (մոտ 2.000): Յայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁷⁴ Ագումը հռչակվեց Բաբելոնի թագավորության արքա, որի հետևանքով Ասորիքում և Միջագետքում ստեղծվեց Նոր մի պետություն: Նորաստեղծ պետության քաղաքական կենտրոնը տեղափոխվեց Բաբելոն, իսկ Նրա իշխող վերնախավը աստիճանաբար կորցրեց իր հայականությունը և ձուլվեց տեղի սեմիտական միջավայրին:
75. 1570 - Եգիպտոսի ճ-մ (Միջին Եգիպտոս): Արիական տերության բանակը (մոտ 80.000 հեծյալ) ջախջախեց Սեկեներա II-ի գլխավորած Եգիպտական թագավորության բանակին (մոտ 100.000): Յայերը կորցրին մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 60.000 զինվոր, որոնց թվում տապարի հարվածով սպանվեց նաև Սեկեներա II-ը:⁷⁵
76. մոտ 1568 - Եգիպտոսի ճ-մ (Միջին Եգիպտոս): Կամես փարավոնի գլխավորած Եգիպտական թագավորության բանակը (մոտ 100.000) հաղթեց Արիական տերության բանակին (մոտ 70.000) և գրավեց Միջին Եգիպտոսը: Յայերը կորցրին մոտ 25.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁷⁶
77. 1567 - Ավարիսի ճ-մ (Յյուսիսային Եգիպտոս, Նեղոսի ափին)⁷⁷

Յահմոս I-ի գլխավորած Եգիպտական թագավորության բանակը և Նավատորմը, դաշնակցելով Կրետեի իշխանության բանակի ու Նավատորմի (ընդհանուր՝ 480.000, մոտ

1.000 նավ) հետ, մոտեցան Կիռնակի գլխավորությամբ քաղաքի մոտ մարտակարգ ընդունած Արիական տերության բանակին (մոտ 80.000): Եգիպտական թագավորության բանակի առաջին շարքում տեղավորված էին մարտակառքերը, իսկ երկրորդում՝ հետևակը:

I փուլ – Թշնամին անցավ հարձակման: Բռնկվեց համառ հանդիպակաց մարտ, որի արդյունքում Չայկական բանակը նահանջեց և ամրացավ լայն ու բարձր պարիսպներով պաշտպանված քաղաքում:

II փուլ – Թշնամու ցամաքային բանակը մոտեցավ քաղաքի պարիսպներին, իսկ ջրանցքների և լճակների կողմից քաղաքի ջրահայաց պարիսպներին էլ մոտեցավ վերջինիս նավատորմը: Կարճ ժամանակ անց թշնամու բանակը բոլոր կողմերից անցավ համակցված գրոհի, սակայն Չայկական բանակը հետ մղեց այն:

Չայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր: Սկսվեցին բանակցություններ, որոնց արդյունքում Յահմու I-ը համաձայնվեց հետ քաշել իր ուժերը ու հնարավորություն տալ Չայկական բանակին և հայ բնակչությանը հեռանալ երկրից, երբ Արիական տերության բանակը կազմակերպված կերպով նահանջեց Պաղեստինի ուղղությամբ:

78. 1567 - 1561 - Շարուխեսի ճ-մ (Չարավային Պաղեստին, Երուսաղեմից 150 կմ հարավ-արևմուտք): Կիռնակի գլխավորությամբ Եգիպտոսից նահանջած ու քաղաքի շրջակայքում ամրացած Արիական տերության բանակը (մոտ 75.000) հետ մղեց Յահմու I-ի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Եգիպտական թագավորության բանակին (մոտ 150.000): Չայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁷⁸ Ի ձեռք բերված պայմանավորվածությունների արդյունքում Չայկական բանակը և բնակչությունը շարունակեց նահանջը դեպի հյուսիս-արևելք, որտեղ հիմնադրեց Երուսաղեմը: Այնուհետև, շարունակելով առաջխաղացումը դեպի հյուսիս, Չայկական բանակը հաստատվեց Ջյուսիսային Ասորիքում և Չայոց Միջագետքում: Արիական տերությունը փլուզվեց և Չայոց թագավորությունը կորցրեց նվաճված բոլոր տարածքները: Չայաստանի տարածքում ստեղծվեցին հինգ թագավորություններ: Միլչեփրատյան Ծովքը, Տուրուբերանը, Աղձնիքը, Մոկքը ու Արարատի արևմտյան մասը ընդգրկվեցին Արմենիի թագավորության կազմում և այնտեղ շարունակեց իշխել Չայկազունիների գլխավոր ճյուղը: Եփրատի վերին հոսանքից հյուսիս, արևմտյան հոսանքից արևմուտք, մինչև Մեծամորի մոտ հարավ թեքվելը Արաքսի հոսանքից հյուսիս ընկած տարածքում ստեղծվեց Չայայի թագավորությունը և այնտեղ սկսեց իշխել Անիաների դինաստիան, Արարատ նահանգի հիմնական մասը, Պարսկահայքը, Փայտակարանը, Արցախը, Ուտիքը, Սյունիքը, Վասպուրականը և Կորճայքը անցան Արծրունիների դինաստիայի գլխավորած Արարատյան թագավորությունը, Չայոց Միջագետքը, Անդրեփրատյան Ծովքն ու Ջյուսիսային Ասորիքը ընդգրկող Միտանիի թագավորությունում սկսեց իշխել Եգիպտոսից հեռացած Չայկազունների դինաստիան, իսկ Կիլիկիա նահանգում ստեղծվեց Կիցուադանավանիների դինաստիայի ղեկավարած Կիլիկիայի թագավորությունը:

79. մոտ 1560 - Խեթական թագավորության հյուսիսը Չայայի թագավորության և Կասկայի իշխանության միացյալ բանակը (մոտ 30.000) դաժանորեն ասպատակեց և նահանջեց:⁷⁹
80. մոտ 1545 - Կիլիկիայի ճ-մ: Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Ամունի արքայի գլխավորած Խեթական թագավորության բանակին (մոտ 30.000): Չայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 12.000 զինվոր:⁸⁰
81. մոտ 1523 - Չասուլվան Տելեպինու արքայի գլխավորած Խեթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և ավերեց: Չայերը կորցրին մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁸¹
82. մոտ 1520 - Լավագանտիայի ճ-մ (Կիլիկիայի արևելք): Տելեպինու արքայի գլխավորած Խեթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Կիլիկիայի թագավորության բանակին (մոտ 20.000): Չայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁸² Արդյունքում՝ Կիլիկիայի թագավորությունն ընդունեց Խեթական թագավորության գերիշխանությունը:
83. 1517 - Չալեսի ճ-մ: Միտանիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) հաղթեց Իլիմիլիմա արքայի գլխավորած Յամհադի թագավորության բանակին (մոտ 20.000): Չայերը կորցրին

մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 12.000 գինվոր:⁸³ Իլիմիլիման սպանվեց, իսկ Յամհադի թագավորությունն ընկավ Միտանիի թագավորության ենթակայության տակ:

Հայ-Եգիպտական պատերազմ (մ.թ.ա. մոտ 1504-1412)

84. մոտ 1504 – Եփրատի ճ-մ: Բաղդասար արքայի գլխավորած Միտանիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) հետ մղեց Թուրմուս I-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Եգիպտական թագավորության բանակին (մոտ 50.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 12.000 գինվոր:⁸⁴
85. 1480 – Ասուրի (Միջագետք, Տիգրիսի աջ ափին) և Առապիսայի (Միջագետք, Ասուրից մոտ 140 կմ արևելք) շրջակայք Սանասարի գլխավորած Միտանիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց: Ասորեստանի արքա Ասուրսադունին գահընկեց արվեց և 8 տարով սկսվեց կառավարվել Միտանիի թագավորության նշանակած կառավարիչների կողմից:⁸⁵
86. մոտ 1470 – Կիլիկիան Յամհադի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁸⁶ Արդյունքում՝ Կիլիկիայի թագավորությունն կրկին ընդունեց Խեթական թագավորության գերիշխանությունը:
87. մոտ 1458 – Խեթական թագավորության հյուսիսային և կենտրոնական շրջանները Հայայի թագավորության ու Կասկայի իշխանության միացյալ բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁸⁷
88. մոտ 1457 – Փոքր Հայքը Թուրհալիս II-ի գլխավորած Խեթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁸⁸
89. 1457 ապրիլի 26 – Սեգիդոյի ճ-մ (Երուսաղեմից մոտ 80 կմ հյուսիս)⁸⁹

Թուրմուս III-ի գլխավորած Եգիպտական թագավորության բանակը (մոտ 100.000) մեծ արշավանք սկսեց Ասորիքի ուղղությամբ և ապրիլի երկրորդ կեսին սկսեց մոտենալ Ասորիքի 119 մանր իշխանությունների (մոտ 50.000), ինչպես նաև Միտանիի (մոտ 10.000), Կիլիկիայի (մոտ 5.000) ու Խեթական (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակին: Ապրիլի 25-ին Եգիպտական թագավորության բանակը արագորեն անցավ քաղաքից հարավ գտնվող բարձունքները և անակնկալի բերեց հակառակորդին: Ապրիլի 26-ի առավոտյան Եգիպտական թագավորության բանակը մարտակարգ ընդունեց քաղաքից հարավ-արևմուտք տեղավորված հակառակորդի բանակի դիմաց՝ երկու թևերի բարձունքներում տեղավորելով հետևակը, իսկ կենտրոնում՝ մարտակառքերը:

I փուլ – Եգիպտական թագավորության բանակի կենտրոնը Թուրմուս III-ի անձնական ղեկավարությամբ անցավ հարձակման և պարտության մատնեց հակառակորդի բանակին, որը սկսեց անկանոն ձևով փախչել քաղաքի ուղղությամբ:

II փուլ – Եգիպտական թագավորության բանակի թևերը անցան հարձակման, որի արդյունքում դաշնակից բանակի թևերը առանց լուրջ դիմադրության նահանջեցին քաղաքի ուղղությամբ:

III փուլ – Անմիջական հետապնդում իրականացնելու փոխարեն Եգիպտական թագավորության բանակի ռազմիկները սկսեցին զբաղվել ավար հավաքելով, որը հնարավորություն տվեց դաշնակից բանակին ամրանալ քաղաքում և պատրաստվել հետագա դիմադրության:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000 գինվոր, դաշնակիցները՝ մոտ 10.000 գինվոր, 924 մարտակառք, թշնամին՝ մոտ 3.000 գինվոր: Եգիպտական թագավորության բանակը պաշարեց քաղաքը, սակայն քաղաքի պաշտպանների շարքերում բռնկված սովի շնորհիվ կարողացավ գրավել այն միայն նոյեմբերին:

90. 1456 – Կառքեմիշի ճ-մ (Հյուսիսային Ասորիք, Հալեպից մոտ 94 կմ հյուսիս-արևելք): Թուրմուս III-ի գլխավորած Եգիպտական թագավորության բանակը (մոտ 80.000) հաղթեց Միտանիի թագավորության (մոտ 50.000) ու դաշնակից իշխանությունների (մոտ 10.000)

միացյալ բանակին և, ասպատակելով շրջակայքը, Եփրատի հովտով իջավ դեպի հարավ՝ ի վերջո հասնելով Հարավային Ասորիք: Հայերը կորցրին մոտ 15.000, դաշնակիցները՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁹⁰

91. 1454 - Խարափնայի ճ-վ (Հյուսիսային Ասորիք): Եգիպտական թագավորության բանակը (մոտ 80.000) անորոշ ելք ունեցած մարտում ընդհարվեց Միտանիի թագավորության (մոտ 50.000) ու դաշնակից իշխանությունների (մոտ 10.000) միացյալ բանակի հետ և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցները՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁹¹ Հայ-Եգիպտական պատերազմը շարունակվեց ևս որոշ ժամանակ, թեև ուղղակի ընդհարումներ այլևս չեղան, իսկ Եգիպտոսն էլ սահմանափակվեց Պաղեստինի և Ասորիքի իշխանությունների դեմ իրականացվող մարտական գործողություններով, և ավարտվեց միայն Ամենհոտեպ II-ի ու Արտակ I-ի միջև մ.թ.ա. մոտ 1412 թ-ին կնքված հաշտության պայմանագրով, համաձայն որի Հյուսիսային Ասորիքը անցավ Միտանիի թագավորությանը, իսկ Փյունիկիան, Պաղեստինը և Հարավային Ասորիքը՝ Եգիպտոսին:
92. մոտ 1405 - Ասորեփրատյան Շուփեի հարավը և Հայոց Միջագետքի արևմուտքը Թուրհալիս III-ի գլխավորած հեթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Հայայի ու Միտանիի թագավորությունների միացյալ բանակից (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.800, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁹²
93. մոտ 1399 - Հայեայր Ասորեփրատյան Շուփեի հարավը, Հայոց Միջագետքի արևմուտքը, Կիլիկիայի արևելքը և Հյուսիսային Ասորիքը Թուրհալիս III-ի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած հեթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Հալեպի իշխանության (մոտ 5.000) և Միտանիի թագավորության (մոտ 1.000) միացյալ բանակից: Հայերը կորցրին մոտ 800, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁹³
94. մոտ 1398 - Փոքր Հայքի ծովագամաքամարտ: Պասաբանյան Տորթ Անգեղ Հայկազունու գլխավորած Հայայի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ջախջախեց ծովից ներխուժած հեթական թագավորության բանակին (մոտ 10.000, 100 նավ)՝ նետողական զենքերով ոչնչացնելով հակառակորդի նավերից շատերը: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁹⁴
95. մոտ 1397 - հեթական թագավորության արևելքը, հյուսիսը և հարավը Կար-Անի արքայի գլխավորած Հայայի ու Կիլիկիայի թագավորությունների, ինչպես նաև Կասկայի իշխանության միացյալ բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց:⁹⁵
96. մոտ 1397 - Կատխարիայի ճ-վ (Կապադոկիա): Թուրհալիս III-ի գլխավորած հեթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Կար-Անի արքայի գլխավորած Հայայի ու Կիլիկիայի թագավորությունների, ինչպես նաև Կասկայի իշխանության միացյալ բանակին (մոտ 30.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁹⁶
97. մոտ 1397 - Ասորեփրատյան Շուփե Թուրհալիս III-ի գլխավորած հեթական թագավորության բանակը (մոտ 45.000) ասպատակեց:⁹⁷
98. մոտ 1397 - Անի-Կենախ ամրոցի ճ-վ (Բարձր Հայք, Դարանաղի գավառ): Կար-Անի արքայի գլխավորած Հայայի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) հետ մղեց Թուրհալիս III-ի գլխավորած հեթական թագավորության բանակին (մոտ 50.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁹⁸
99. 1380 - Հաթթուսաս մայրաքաղաքը Կար-Անի արքայի գլխավորած Հայայի թագավորության ու Կասկայի իշխանության միացյալ բանակը (մոտ 30.000) գրավեց հեթական թագավորության բանակից (մոտ 10.000) և, այրելով ու հիմնովին ավերելով այն, նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁹⁹
100. մոտ 1380 - Դամասկոս (Հարավային Ասորիք) Եգիպտական թագավորությանն ենթակա տեղական իշխան Աբդի-Աշիրտայի հրավերով ժամանեց Միտանիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000), որի արդյունքում Կենտրոնական Ասորիքն առժամանակ ընկավ Միտանիի թագավորության գերիշխանության տակ:¹⁰⁰
101. մոտ 1380 - Պաղեստինը Միտանիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց սակայն, Եգիպտական թագավորության բանակի (մոտ 40.000) առաջխաղացման պայմաններում խուսափելով պատերազմ հրահրելուց, ի վերջո նահանջեց ոչ միայն Պաղեստինից, այլև Դամասկոսից:¹⁰¹

102. մոտ 1370 – Պաղեստինը Միտանիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց և նահանջեց:¹⁰²
103. 1355 – Հայոց Միջագետքի ճ-մ: Տուշրատա արքայի գլխավորած Միտանիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) հաղթեց Միտանիի թագավորության գահի հավակնորդ, արքաեղբայր Արտակի գլխավորած հեթական թագավորության բանակին (մոտ 30.000): Հայերը կորցրին մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 12.000 զինվոր:¹⁰³
104. 1350 – Ասորեստիական ճոփը Սուպիլուլիումա I-ի գլխավորած հեթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Հայայի թագավորության բանակից (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 6.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:¹⁰⁴
105. 1349 – Ասորեստիական ճոփը Տուշրատա արքայի գլխավորած Միտանիի և Հայայի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000) գրավեց հեթական թագավորության բանակից (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:¹⁰⁵
106. 1345 – Ասորեստիական ճոփը Սուպիլուլիումա I-ի գլխավորած հեթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Հայայի թագավորության բանակից (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Մելիտեի իշխանությունն անցավ հեթական թագավորությանը, իսկ Հայան ընդունեց նրա գերիշխանությունը:¹⁰⁶
107. 1345 – Ոսկե-Անի մայրաքաղաքը (Ուռհայից 150 կմ արևելք) Սուպիլուլիումա I-ի գլխավորությամբ Եփրատի Մելաս վտակ (= Արևմտյան Եփրատ) -Եփրատի հուն երթուղով արշաված հեթական (մոտ 60.000) և Կիլիկիայի (100 մարտականք, 1.000 հեծյալ, 1.000 հետևակ) թագավորությունների միացյալ բանակը գրավեց Տուշրատա արքայի գլխավորությամբ քաղաքից նահանջած Միտանիի թագավորության բանակի վերջապահից (մոտ 1.000), սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդ, նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 100, խեթերի դաշնակից հայերը՝ մոտ 500 զինվոր:¹⁰⁷
108. 1345 – Արախտուն, Կատուն, Նիր և Նուխաշեն (Հյուսիսային Ասորիք) Սուպիլուլիումա I-ի գլխավորած հեթական (մոտ 50.000) ու Կիլիկիայի (100 հեծյալ, 1.000 հետևակ) թագավորությունների միացյալ բանակը գրավեց Հալեպի (մոտ 3.000) և Միտանիի (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) թագավորությունների միացյալ բանակից: Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, պաշտպանվողներից հայերը՝ մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000 զինվոր:¹⁰⁸
109. 1345 – Կապադոկիան Անա-Անի արքայի գլխավորած Հայայի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց՝ ստիպելով Միտանի ներխուժած հեթական թագավորության բանակին նահանջել:¹⁰⁹
110. 1345 – Կաղեշի ճ-մ (Հյուսիսային Ասորիք): Սուպիլուլիումա I-ի գլխավորած հեթական (մոտ 45.000), Արմենիի (մոտ 2.900) և Կիլիկիայի (մոտ 90 հեծյալ, մոտ 900 հետևակ) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Հալեպի (մոտ 10.000) ու Միտանիի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակին: Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 6.000, դաշնակիցը՝ մոտ 6.000 զինվոր:¹¹⁰
111. 1345 – Ապսուան (Հյուսիսային Ասորիք) Սուպիլուլիումա I-ի գլխավորած հեթական (մոտ 40.000), Արմենիի (մոտ 2.800, 28 մարտականք) ու Կիլիկիայի (մոտ 80 հեծյալ, մոտ 800 հետևակ) թագավորությունների միացյալ բանակը գրավեց Հալեպի (մոտ 3.000) և Միտանիի (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) թագավորությունների միացյալ բանակից: Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, պաշտպանվողներից հայերը՝ մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000 զինվոր:¹¹¹ Արդյունքում՝ Հալեպի թագավորությունը կործանվեց, Կիլիկիայի թագավորությունն ընդունեց հեթական թագավորության գերիշխանությունը, թեև վերջինիս գերիշխանությունը հիշատակված տարածքներում ամուր համարվել ոչ մի կերպ չէր կարող:
112. մոտ 1335 – Մահկերտ տուն գավառը ու Կորճալը Ասուրուբալիտ I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց և նահանջեց:¹¹²
113. մոտ 1333 – Տուրշայի ճ-մ (Հյուսիսային Միջագետք): Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց Արապիայի (մոտ 10.000) և Միտանիի թագավորության (մոտ 10.000) միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:¹¹³

114. մոտ 1332 – Չիզայի ճ-մ (Յուսիսայի Միջագետք): Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Արապիայի (մոտ 5.000) և Միտանիի թագավորության (մոտ 1.000) միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ 100 զինվոր:¹¹⁴
115. մոտ 1331 – Սիլիայի ճ-մ (Յուսիսայի Միջագետք): Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Արապիայի (մոտ 5.000) և Միտանիի թագավորության (մոտ 1.000) միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ 100 զինվոր:¹¹⁵
116. մոտ 1330 – Լուրթիի ճ-մ (Յուսիսայի Միջագետք): Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Արապիայի (մոտ 5.000) և Միտանիի թագավորության (մոտ 1.000) միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ 100 զինվոր:¹¹⁶
117. 1328 – Մարմուրիզայի ճ-մ (Յուսիսային Ասորիք, Կարթեմիշի մոտ): Արևուվանդա արքայազնի և Ցիդաս զորավարի գլխավորությամբ Ասորեփրատյան Շուփըր առաջխաղացած հեթական թագավորության բանակը (մոտ 20.000, 200 մարտակառք) հաղթեց Թակիուլիաս զորավարի գլխավորությամբ քաղաքը թշնամու կայազորից (600) պաշարած Միտանիի թագավորության բանակին, որից հետո շարժվեց Կարթեմիշի վրա, պաշարեց ու գրավեց այն: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:¹¹⁷
118. 1328 – Մահկերտ տուն գավառը ու Կորճայքը Էլիլներարի արքայի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:¹¹⁸
119. 1328 – Կապադոկիան Պիսու-Անիի գլխավորած Հայայի թագավորության բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում կասկեր) ասպատակեց՝ ստիպելով Սուպիլուլիումա I-ի գլխավորությամբ Միտանի ներխուժել պատրաստվող հեթական թագավորության բանակին նահանջել:¹¹⁹
120. 1325 գարուն – Իրիդիի ճ-մ (Կարթեմիշի և Խառանի միջև): Հոր դավադրական սպանությունը կազմակերպած Տուշրատայի որդի Սատունը ապստամբեց գահ բարձրացած Արտակ II-ին հաջորդած Նրա որդի Շավարշ III-ի դեմ, ապաստանեց հեթական թագավորությունում, որից հետո Պիլայիս, Մուրսիլ և Սատուն արքայազների գլխավորությամբ առաջխաղացած հեթական թագավորության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Շավարշ III-ի գլխավորությամբ քաղաքին մոտեցած Միտանիի թագավորության բանակին (մոտ 15.000): Դրանից հետո հաջողությունը զարգացրած հեթական թագավորության բանակը, օգտվելով քաղաքի բնակչության աջակցությունից, մտավ Շավարշ III-ի ուժերի կողմից լքված Ոսկե-Անի մայրաքաղաք՝ դեմ ելնելով Ասորեստանի թագավորության առաջխաղացած բանակին (մոտ 10.000): Արդյունքում՝ հեթական թագավորության բանակը, այրելով Ոսկե-Անին, ամրացավ Պազարիքա քաղաքում ու Նրա շոջակայքում (Ուռհայից մոտ 150 կմ արևելք), իսկ քաղաքին մոտեցած Ասորեստանի թագավորության բանակն էլ իր հերթին, պարենի լուրջ պակաս ունենալով, ի վերջո նահանջեց և հեռացավ Միտանիի թագավորության տարածքից: Սկսվեցին բանակցություններ, որոնց արդյունքում Սատունը հռչակվեց Միտանիի թագավորության արքա, թագավորության տարածքի հիմնական մասն ընկավ վերջինիս տիրապետության տակ, իսկ արևելյան որոշ տարածքներ էլ անցան Ասորեստանի թագավորությանը:¹²⁰
121. 1325 ամառ – Կանուվարայի ճ-մ: Անա-Անի արքայի գլխավորած Հայայի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Նուվանցասի գլխավորությամբ առաջխաղացած հեթական թագավորության բանակին (մոտ 10.000, 300 մարտակառք): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:^{110, 121}
122. 1325 սեպտեմբեր – Ասորեփրատյան Շուփըր և Փոքր Հայքը Մուրսիլ II-ի գլխավորած հեթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և նահանջեց:¹²²
123. 1325 հոկտեմբեր – Նոյեմբեր – Իլախրետը, Պիզահնարեսան, Թարկունան, Թափթինեն, Հարսունան, Պիկուրդին և Խապկիստուն (Կիլիկիայի արևելք) Մուրսիլ II-ի գլխավորած

¹¹⁰ Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունը անորոշ արտահայտություններով և հպանցիկ, թեև գործը ներկայացնելով որոշակիորեն իր օգտին, տեղեկացնում է, որ Կանուվարա քաղաքի մոտ Հայայի թագավորության բանակն ընդհարում է ունեցել Նուվանցասի գլխավորած հեթական թագավորության բանակի դեմ: Իրականությունը, սակայն, ակնհայտորեն լրիվ հակառակ պատկերն ունի, քանի որ դրանից հետո Նուվանցան նահանջում է Ասորեփրատյան Շուփը, իսկ Մուրսիլ II-ն էլ, ունենալով մի քանի առաջնահերթ ռազմաքաղաքական նպատակներ, այնուհանդերձ արշավում է հեց Նուվանցասի ուղղությամբ: Վերջին հանգամանքն, ի դեպ, ինքնին վկայում է Նուվանցասի պարտության ծավալների մասին:

Խեթական թագավորության բանակը (մոտ 40.000) գրավեց իր հորեղբայր, Կիլիկիայի տիրակալ հռչակված և ապստամբած Տելեպինու քրմի գլխավորությամբ անկանոն հարվածներ հասցնող Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր: Կիլիկիան ընդունեց Խեթական թագավորության գերիշխանությունը:¹²³

124. 1324 գարուն – Դուկկաման (Փոքր Հայք) և Երզնկան (Բարձր Հայք, Եկեղյաց գավառ, Եփրատ գետի աջ ափին) Մուրսիլ II-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած և Անա-Անի արքայի գլխավորած Հայայի թագավորության բանակի (մոտ 20.000) անկանոն հարվածների ենթարկվող Խեթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Հայայի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:¹²⁴ Շուտով, սակայն, Խալիմունա քաղաքի առաջնորդ Մուրթուի միջնորդությամբ կնքվեց հաշտություն, Խեթական թագավորությանը վերադարձվեցին 1.000 գերիներ ու թշնամին նահանջեց: Կնքվեց զինադադար, համաձայն որի Հայան պարտավորվեց 3.000 ռազմիկներից կազմված օժանդակ ջոկատով մասնակցել Խեթական թագավորության բանակի արշավանքներին: Սակայն կարճ ժամանակ անց Հայայի թագավորության օժանդակ զորաբանակը վերադարձավ Հայրենիք՝ այդպես էլ չմասնակցելով մարտական գործողություններին:
125. 1324 ամառ – Կապարովկիան Պիխու-Անիի գլխավորած Հայայի թագավորության բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում կասկեր) ասպատակեց և նահանջեց:¹²⁵
126. 1324 ամառ – Դուրմիտտայի ճ-մ (Փոքր Հայքի հյուսիս-արևմուտք): Մուրսիլ II-ի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Խեթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Պիխու-Անիի գլխավորած Հայայի թագավորության ու Կասկայի իշխանության միացյալ բանակին (մոտ 30.000, այդ թվում կասկեր) և, ստանալով հպատակության երաշխիքներ, նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:¹²⁶
127. 1324 աշուն – Կապարովկիան Պիխու-Անիի գլխավորած Հայայի թագավորության ու Կասկայի իշխանության միացյալ բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում կասկեր) ասպատակեց և նահանջեց:¹²⁷
128. 1321 – Հուլմեսենայի ճ-մ (Փոքր Հայքի հյուսիս-արևմուտք): Մուրսիլ II-ի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Խեթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Պիխու-Անիի գլխավորած Հայայի թագավորության ու Կասկայի իշխանության միացյալ բանակին (մոտ 30.000, այդ թվում կասկեր) և, ստանալով հպատակության երաշխիքներ, նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:¹²⁸
129. 1320 – Հուլմեսենայի ճ-մ: Մուրսիլ II-ի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Խեթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Պիխու-Անիի գլխավորած Հայայի թագավորության ու Կասկայի իշխանության միացյալ բանակին (մոտ 30.000, այդ թվում կասկեր) և, ստանալով հպատակության երաշխիքներ, նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:¹²⁹
130. 1319 – Կաթիարովկայի ճ-մ (Փոքր Հայքի հյուսիս-արևմուտք): Մուրսիլ II-ի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Խեթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Պիխու-Անիի գլխավորած Հայայի թագավորության ու Կասկայի իշխանության միացյալ բանակին (մոտ 30.000, այդ թվում կասկեր) և, ստանալով հպատակության երաշխիքներ, նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:¹³⁰
131. 1319 – Արիննան (Հաթթուսասից մոտ 110 կմ հյուսիս-արևելք, Հալիս գետի աջ ափին, Սև ծովի ափից մոտ 100 կմ հարավ) ու Անկուվան (Տուզ լճից մոտ 150 կմ հյուսիս-արևելք, Կուսսարից մոտ 70 կմ հարավ-արևմուտք) Անա-Անի արքայի գլխավորած Հայայի թագավորության ու Կասկայի իշխանության միացյալ բանակը (մոտ 30.000) գրավեց Խեթական թագավորության բանակից (ընդհանուր մոտ 7.000) և, ասպատակելով շրջակայքը, նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:¹³¹
132. 1318 – Արմե ամրոցը (Տուրուբերան, Տարոն գավառ) Խեթական թագավորության բանակը (մոտ 30.000) չգրավեց Արմենիի և Հայայի թագավորությունների միացյալ բանակից (մոտ 4.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:¹³²
133. 1317 – Կամմամայի ճ-մ (Փոքր Հայքի հյուսիս-արևմուտք): Մուրսիլ II-ի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Խեթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000)

հաղթեց Պիիսու-Անիի գլխավորած Հայայի թագավորության ու Կասկայի իշխանության միացյալ բանակին (մոտ 30.000, այդ թվում կասկեր): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:¹³³

134. 1317 - Պալխուսիան (Փոքր Հայքի հյուսիս-արևմուտք) Մուրսիլ II-ի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Խեթական թագավորության բանակը (մոտ 40.000) գրավեց Հայայի թագավորության ու Կասկայի իշխանության միացյալ բանակից (մոտ 1.000, այդ թվում կասկեր), որից հետո, ստանալով հպատակության երաշխիքներ, նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:¹³⁴
135. 1317 - Արմե ամրոցի ճ-մ: Արմենիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Նուվանցաս գորավարի գլխավորած Խեթական թագավորության բանակին (10.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:¹³⁵
136. 1317 - Կամմամայի ճ-մ: Պիիսու-Անիի գլխավորած Հայայի թագավորության և Կասկայի իշխանության միացյալ բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում կասկեր) հաղթեց Պազգաննասի ու Նուևուտասի գլխավորած Խեթական թագավորության բանակին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:¹³⁶
137. 1316 - Կանուվարայի ճ-մ: Անա-Անի արքայի գլխավորած Հայայի թագավորության ու Կասկայի իշխանության միացյալ բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Խեթական թագավորության բանակին (1.000, 700 մարտակառք): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:¹³⁷
138. 1307 - Թարիկարիմուն (Փոքր Հայքի հյուսիս-արևմուտք) Մուրսիլ II-ի գլխավորած Խեթական թագավորության բանակը (մոտ 40.000) գրավեց Հայայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000, այդ թվում կասկեր), որից հետո, ստանալով հպատակության երաշխիքներ, նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:¹³⁸
139. մոտ 1307 - Կործայթ Արիկոդենիի արքայի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց անկանոն հարվածներ հասցնող Արմենիի ու Արարատյան թագավորությունների միացյալ բանակից (մոտ 20.000), ինչպես նաև վարձկան արամեացիներից¹³⁹ (մոտ 2.000) և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, արամեացիները՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:¹³⁹
140. 1302 - Փոքր Հայք Մուրսիլ II-ի գլխավորած Խեթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և նահանջեց:¹⁴⁰
141. 1300 - Փոքր Հայք Մուրսիլ II-ի գլխավորած Խեթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և նահանջեց:¹⁴¹
142. 1290 - Կործայթի ճ-մ: Անկանոն հարվածների ենթարկվող Ադադնիրարի I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000, 120 մարտակառք) հաղթեց Արմենիի, Արարատյան ու Միտանիի թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 40.000): Հայերը կորցրին մոտ 12.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:¹⁴²
143. 1284 - Անկուվայի շրջակայքը և Խեթական թագավորության կենտրոնական շրջանները Հայայի թագավորության ու Կասկայի իշխանության միացյալ բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց:¹⁴³
144. 1284 - Հախայի ճ-մ: Արքաեղբայր Հաթթուսիլ գլխավորած Խեթական թագավորության բանակը (մոտ 30.000) հետ մղեց Հայայի թագավորության և Կասկայի իշխանության միացյալ բանակին (մոտ 30.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:¹⁴⁴
145. 1283 - Վիստավանդայի ճ-մ (Խեթական թագավորության հյուսիս-արևելք): Արքաեղբայր Հաթթուսիլ գլխավորած Խեթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000, ուղիղ 120 մարտակառք) հետ մղեց Հայայի թագավորության և Կասկայի իշխանության միացյալ բանակին (մոտ 50.000, ուղիղ 800 մարտակառք): Հայերը կորցրին մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:¹⁴⁵ Արդյունքում՝ Խեթական թագավորությունը հրաժարվեց Հայայի, Արմենիի և Արարատյան թագավորությունների նկատմամբ հավակնություններից:

¹³³ Ցանկանալով ուժեղացնել իրենց պաշտպանունակությունը՝ Արմենիի, Միտանիի և Արարատյան թագավորությունը մ.թ.ա. XIV դարի վերջից իրենց տարածքներում բնակվելու հրավիրեցին Արաբական թերակղզում թափառող արամեացիների որոշ տոհմեր, որոնք, հաստատվելով անասնապահության համար հարմար այս տարածքներում (Հայոց Միջագետք, Աղձնիքի և Կործայթի հարավ), հետագա հարյուրամյակներում սկսեցին որպես վարձկաններ հանդես գալ Հայկական պետությունների բանակներում:

Ռամզես II-ի գլխավորած Եգիպտական թագավորության բանակը (100.000), որը կազմված էր Ամոն, Ռա, Պտախ և Սուտեխ, ինչպես նաև ծովային հետևակի առանձնացված ջոկատներից, ապրիլի վերջին մեծ արշավանք սկսելով Պաղեստինի ու Ասորիքի ուղղությամբ, մայիսի վերջին սկսեց մոտենալ Կադեշին։ Ի պատասխան դրա՝ Մուվաթալիս II-ի գլխավորած Խեթական (100.000, այդ թվում 3.500 մարտականք), ինչպես նաև վերջինիս կազմում գործող Արմենիի (մոտ 5.000), Միտանիի (մոտ 5.000), Հայայի (մոտ 5.000) և Կիլիկիայի (մոտ 5.000) թագավորությունների¹¹², ինչպես նաև Կասկայի իշխանության (մոտ 500) միացյալ բանակը սկսեց աննկատ շարժվել հակառակորդի բանակին ընդառաջ, ընդ որում դրա հետ միաժամանակ Մուվաթալիս II-ը հակառակորդի ճամբարում կեղծ լուրեր տարածեց այն մասին, որ իր ուժերը դեռևս հեռու են։ Արդյունքում՝ Ռամզես II-ը և նրա բանակի ղեկավար կազմը հավատացին այդ լուրերին ու նրանց զգուշությունը բթացավ։

Արշավանքի երեսուներորդ օրը Եգիպտական թագավորության բանակը դուրս եկավ Կադեշից մոտ 20 կմ հարավ տեղակայված իր ճամբարից և սկսեց Օրոնտես գետի գետանցը, ինչը ոչ միայն բավականին ժամանակ խլեց, այլև մասնատեց բանակը։ Դրանից հետո Ռամզես II-ը հենց նոր գետանցն ավարտած Ամոն ջոկատի հետ միասին սկսեց արագորեն շարժվել դեպի հյուսիս, այն դեպքում, երբ Ռա ջոկատը բավականին հեռու էր մնացել, Պտախ ջոկատը դեռ գետանցում էր, իսկ Սուտեխ ջոկատն էլ դեռևս նույնիսկ չէր սկսել գետանցումը։ Ամոն ջոկատը կեսօրին հասավ Կադեշին և ճամբարեց նրանից հյուսիս-արևմուտք տարածվող հարթավայրում՝ Օրոնտես գետի աջ ափին՝ նույն գետի ձախ ափին գտնվող թշնամական ուժերի անմիջական հարևանությամբ, ընդ որում բռնված գերիներից Ռամզես II-ը միայն վերջին պահին տեղեկացավ հարևանությամբ գտնվող հակառակորդի հիմնական ուժերի մասին, որոնք պատրաստվում էին անակնկալ հարված հասցնել։ Արդյունքում, փորձելով փրկել իրավիճակը, Ռամզես II-ը անմիջապես սուրհանդակ ուղարկեց Պտախ ջոկատի հետևից, ինչպես նաև հրամայեց մարտական վիճակի բերել Ամոնը։ Այս ընթացքում Մուվաթալիս II-ի հրամանով Խեթական մարտականքերը անցան Օրոնտես գետը և, իրականացնելով թևանցում, սկսեցին բաղաձի արևելքից շարժվել դեպի հարավ՝ նպատակ ունենալով թիկունքային հարված հասցնել հակառակորդի բանակին։ Սրա հետ միաժամանակ Մուվաթալիս II-ի հետևազորը, 9.000 ռազմիկի կազմով մասամբ գետանցելով Օրոնտեսը, հիմնական ուժերով տեղաբաշխված մնաց Կադեշից հյուսիս-արևելք։

I փուլ – Խեթական մարտականքերը հուժկու հարված հասցրին Ամոնին հասնել փորձող Ռա ջոկատին, ինչի արդյունքում այս ջոկատի ռազմիկների մեծագույն մասը ոչնչացավ և ջոկատի միայն շատ փոքր մասին հաջողվեց հասնել Ամոն ջոկատի ճամբար ու պատսպարվել այնտեղ։

II փուլ – Խեթական մարտականքերը զարգացրին հաջողությունը և հարավից, իսկ հետագայում՝ արևմուտքից, հզոր հարված հասցրին Ամոնին։ Վերջինիս ռազմիկները սկսեցին համառորեն պաշտպանվել՝ փորձելով ճեղքել հակառակորդի շարքերը և շարժվել դեպի արևմուտք։ Արդյունքում, սակայն, Եգիպտական թագավորության բանակը ոչ միայն հաջողության չհասավ, այլև ի վերջո, լքելով նույնիսկ սեփական ճամբարը, ստիպված եղավ նահանջել դեպի արևելք։ Ամոնի ճամբարը հայտնվեց հակառակորդի բանակի ձեռքում, որի ռազմիկները, լքելով մարտականքերը, սկսեցին զբաղվել թալանով։

III փուլ – Ուժերը վերականգնած Եգիպտական թագավորության բանակը հարձակման անցավ արևելյան ուղղությամբ և, շարդելով Օրոնտեսը գետանցած հակառակորդի հետևակին, վերջինիս շարտեց գետի մյուս ափ։ Միաժամանակ մարտադաշտ հասավ նաև արևմուտքից մոտեցող ծովային հետևակի առանձնացված ջոկատը՝ իր հերթին հարվածելով թալանով զբաղված հակառակորդի ռազմիկներին։

IV փուլ – Մուվաթալիս II-ը մարտի նետեց Հայկական մարտականքերը, որոնք հարավից շրջանցեցին Կադեշը և հզոր հարված հասցրին Եգիպտական թագավորության

¹¹² Ֆ. Լենորմանը հիշատակում է Հայաստանը Ռամզես II-ի դեմ ծագած ապստամբությանը մասնակից երկրների շարքում, նշելով, որ Նեղոսի ափերի հուշարձանները վկայում են Ռամզես II-ի հաղթանակների, ինչպես նաև նրա դեմ դուրս եկած ապստամբությունների մասին։ Ապստամբներին էին միացել Արմենիան, Ասորեստանը, Միջագետքը, Բաբելոնը և Արամեն։

բանակին՝ հետ շարտելով վերջինիս: Դրանից հետո երեք ժամվա ընթացքում Հայկական մարտակառքերը հետ մղեցին հակառակորդի բանակի վեց հակահարձակում՝ հնարավորություն տալով խեթական մարտակառքերին վերականգնել մարտունակ վիճակը:

V փուլ – Երեկոյան հարավից մարտադաշտին սկսեց մոտենալ Պոտախ ջոկատը, որի հետևանքով դաշնակից մարտակառքերը հայտնվեցին շրջապատման վտանգի մեջ: Արդյունքում՝ վերջիններս, Պոտախ ջոկատի արագ առաջխաղացման պայմաններում, ստիպված եղան ճեղքել հակառակորդի բանակի շարքերը և պատսպարվել Կաղեշում:

Հայերը կորցրին մոտ 600 զինվոր, 200 մարտակառք, դաշնակիցները մոտ 9.000 զինվոր, 600 մարտակառք, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր, 50 մարտակառք: Մարտադաշտը մնաց Եգիպտական թագավորության բանակին, սակայն արդեն խոսք իսկ չէր կարող գնալ Կաղեշի գրոհի մասին: Կողմերը նահանջեցին ելման դիրքեր, իսկ մի քանի տարի անց կնքվեց հաշտություն:

147. 1274 զարուն – Տայրան (Հայոց Միջագետքի հարավ), Ամասկուն, Կախատը (վերջինը՝ Հայոց Միջագետք, Արվաստան գավառ, Խաբուր գետի Ջախջախ վտակի ափին), Սավուրը (Հայոց Միջագետք, Տուռաբդե գավառ), Նաբուրը (վերջինը՝ Մծբինից 25 կմ հյուսիս-արևելք), Հուրուն, Շուրուխան, Իրիդին, Էյուխտուն (վերջինը՝ Ամիդից հարավ-արևելք), Սուդան (Հայոց Միջագետքի հյուսիս-արևմուտք) և Ոսկե-Անի մայրաքաղաքը Սալմանասար I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Միտանիի թագավորության բանակից (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:¹⁴⁷ Վասակը գերվեց և գերության մեջ էլ մահացավ, իսկ Միտանիի թագավորությունն ընդունեց Ասորեստանի թագավորության գերիշխանությունը:
148. 1267 – Կորճայքի ծ-մ: Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Սալմանասար I-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած և անկանոն հարվածների ենթարկվող Ասորեստանի թագավորության բանակին (մոտ 42.000, 200 մարտակառք): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:¹⁴⁸
149. 1259 – Խիմմեն, Ուատկունը, Մաշգունը, Սայուան, Խայիյան, Լուխան, Նիլիպախրին, Չինգունը, Արինան ու ևս 51 քերդ (Կորճայք) Սալմանասար I-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած և անկանոն հարվածների ենթարկվող Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) գրավեց Արարատյան թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:¹⁴⁹
150. 1258 – Նիխրիայի ծ-մ (Տիգրանակերտի մոտ): Սալմանասար I-ի գլխավորությամբ շրջապատման մեջ հայտնված և ջրի խիստ պակաս զգացող Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) մինչև երեկո տևած համառ մարտում այնուհանդերձ հաղթեց Շավարշ V-ի գլխավորած Արմենիի, Միտանիի (մոտ 30.000) ու Խեթական (մոտ 20.000) թագավորությունների միացյալ բանակին և վարձկան արամեացիներին (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 15.000 զինվոր, որոնց թվում գոհվեց նաև Շավարշ V-ը, դաշնակիցները՝ մոտ 20.000 զինվոր, ինչպես նաև 14.400 գերի, որոնք կուրացվեցին, թշնամին կորցրեց մոտ 15.000 զինվոր: Արդյունքում՝ Միտանիի թագավորությունը կործանվեց, իսկ Նրա տարածքն անցավ Ասորեստանի թագավորությանը:¹⁵⁰
151. մոտ 1249 – Խեթական թագավորության հյուսիսային շրջանները Կասկայի իշխանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց և նահանջեց:¹⁵¹
152. 1244¹¹³ – Նիխրիայի ծ-մ: Արմենիի (մոտ 30.000) և Խեթական (մոտ 30.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակին (մոտ 70.000), որը նահանջեց դեպի հարավ ու կենտրոնացավ Սավուրի մոտակայքում: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:¹⁵²

¹¹³ Այստեղ և հետագայում հարկ է հաշվի առնել, որ արձանագրություններից հայտնի պատերազմների ժամանակագրությունը ընդհանրապես և ժամանակագրությունը հատկապես հայկական պետական միավորների հետ կապված դեռևս մեծապես պարզ չէ՝ հստակ ուղեցույցների բացակայության պատճառով: Ընդհանուր առմամբ պարզ է միայն, որ դրանք տեղի են ունեցել այս արթայի թագավորության սկզբում, հավանաբար մինչև մ.թ.ա. 1235 թ-ը, քանի որ հետագա տարիներին հայտնվում է արդեն դեպի այլ ուղղություններ ձեռնարկված արշավանքների մասին: Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ ես այս արթայի հետ կապված մարտական գործողությունները դասավորել եմ այն հաջորդականությամբ, որն առավել հավանական եմ գտել՝ բնականաբար տեղ թողնելով այլ տարբերակների համար:

153. 1243 – Սափուրի ճ-մ: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 60.000), օգտվելով խեթերի դավաճանությունից, հաղթեց Արմենիի (մոտ 28.000, 300 մարտականք) և Խեթական (մոտ 28.000) թագավորությունների միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 10.000 զինվոր, դաշնակիցը՝ 28.000 գերի, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Խեթական թագավորության գերված ռազմիկները հետագայում սկսեցին որպես վարձկաններ ծառայել Ասորեստանի թագավորությանը:¹⁵³
154. 1242 – Կորճալքի ճ-մ: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 88.000, այդ թվում 28.000 խեթեր), պարտադրելով բաց մարտի մեջ մոտել, հաղթեց անկանոն հարվածներ հասցնող Արարատյան թագավորության բանակին (մոտ 30.000): Հայերը կորցրին մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:¹⁵⁴
155. 1242 – Կորդուքի 5 քերդ: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) գրավեց անկանոն հարվածներ հասցնող Արարատյան բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:¹⁵⁵
156. 1241 – Պուպուլիզմին ու ևս 4 քաղաք, 6 ամրոց (վերջին 6-ը՝ Ամիդի մոտ) և 180 քերդ: անկանոն հարվածների ենթարկվող Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Արարատյան թագավորության արքա Էխլի-Թեշուբի գլխավորած Արարատյան և Արմենիի թագավորությունների միացյալ բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 4.500, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:¹⁵⁶
157. 1240 – Կորճալք: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց ու նահանջեց:¹⁵⁷
158. 1239 – Կորճալք: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և նահանջեց:¹⁵⁸
159. 1238 – Կորճալք, Սուլք և Աղձնիք: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և նահանջեց:¹⁵⁹
160. 1237 – Կորճալք, Սուլք և Աղձնիք: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և նահանջեց:¹⁶⁰
161. 1236 – Կորճալք, Սուլք և Աղձնիք: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և նահանջեց:¹⁶¹
162. 1185 – 1180 – Տրոյան (Փոքր Ասիայի արևմուտք, Միջերկրական ծովի ափին) Ծովի ժողովուրդները (50.000, 500 նավ) գրավեցին Տրոյայի (մոտ 2.000), ինչպես նաև Արմենիի արքա Չարմայրի գլխավորած Արմենիի և Կիլիկիայի (մոտ 3.000) թագավորությունների միացյալ բանակից: Հայերը կորցրին մոտ 2.000 զինվոր, որոնց թվում գոհվեց նաև Չարմայրը, դաշնակիցը՝ մոտ 2.800, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:¹⁶² Շարունակելով առաջխաղացումը՝ «Ծովի ժողովուրդներ»-ի բանակը գրավեց նաև Կիլիկիան, որը մի քանի տարի անց, երբ «Ծովի ժողովուրդներ»-ը ծանր պարտություն կրեցին Եգիպտոսի դեմ պատերազմում ու դադարեցին իրենցից որևէ սպառնալիք ներկայացնել, իսկ Կիլիկիայի թագավորությունը կրկին ձեռք բերեց փաստացի անկախություն:
163. 1175 – Աղձնիք, Սուլք և Կորճալք: Արմենիի, Հայայի ու Արարատյան թագավորությունների, ինչպես նաև Կասկայի իշխանության միացյալ բանակը (մոտ 50.000) ազատագրեց Ասորեստանի թագավորության բանակից (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:¹⁶³
164. 1114¹¹⁴ – Կորճալքի ճ-մ: Թիգլաթպալասար I-ի գլխավորությամբ Տիգրիսի գետահովտով առաջխաղացած և անկանոն հարվածների ենթարկվող Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000), պարտադրելով բաց մարտի մեջ մոտել, հաղթեց անկանոն հարվածներ հասցնող Արարատյան թագավորության բանակին (20.000): Հայերը կորցրին 6.000 գերի, մոտ 4.000 սպանված, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:¹⁶⁴

¹¹⁴ Այստեղ և հետագայում հարկ է հաշվի առնել, որ Թիգլաթպալասար I-ի պատերազմների ժամանակագրությունը դեռևս վերջնականապես պարզ չէ: Ընդհանուր առմամբ պարզ է միայն, որ դրանք հիմնականում տեղի են ունեցել այս արքայի թագավորության սկզբնական շրջանում, թեև ավելի ուշ գործողություններ էլ կան: Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ ես այս արքայի հետ կապված մարտական գործողությունները դասավորել եմ այն հաջորդականությամբ, որն առավել հավանական եմ գտել՝ բնականաբար տեղ թողնելով այլ տարբերակների համար: Հարկ է նշել, որ, բացառությամբ այն արձանագրությունների, որոնք բերված են ստորև, Թիգլաթպալասար I-ին և Հայաստանին վերաբերող կան այլ արձանագրություններ կամ դրանց պատառիկներ ևս, սակայն, քանի որ դրանք շատ քիչ ինֆորմատիվ բնույթ ունեն, հատվածական են և հիմնականում կրկնում են արդեն իսկ բերվածներին, ես դրանք չարդարեղ հարմար չգտա:

165. 1113 – Շեղծի ամրոցի ճ-մ (Կորճայք, Տիգրիսի ափին)¹⁶⁵

Թիգլաթպալասար I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000, 500 մարտակառք) մոտեցավ Արուբի II-ի գլխավորությամբ ամրոցի մոտ մարտակարգ ընդունած Արարատյան թագավորության բանակին (մոտ 20.000):

I փուլ – Ասորեստանի թագավորության բանակը անցավ հարձակման և համառ մարտում պարտության մատնեց Արարատյան թագավորության բանակին, որի մնացորդները պատսպարվեցին ամրոցում:

II փուլ – Ասորեստանի թագավորության բանակը հարձակման անցավ ամրոցի ուղղությամբ և գրավեց այն:

III փուլ – Արարատյան թագավորության բանակը ճեղքեց թշնամու պաշարման օղակը և անտառներով հեռացավ:

Հայերը կորցրին մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

166. 1113 – Տարունի ճ-մ: Արշավանքը շարունակող և անկանոն հարվածների ենթարկվող Թիգլաթպալասար I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության համալրված բանակը (մոտ 80.000), պարտադրելով բաց մարտի մեջ մտնել, հաղթեց անկանոն հարվածներով նահանջող Արմենիի, Արարատյան ու Հայայի թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 40.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:¹⁶⁶

167. 1113 – Արմեն ամրոցի ճ-մ (= Արումա ամրոցի ճ-մ): Թիգլաթպալասար I-ի գլխավորությամբ դեպի հյուսիս արշաված և անկանոն հարվածների ենթարկվող Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 44.000, ուղիղ 30 մարտակառք), պարտադրելով բաց մարտի մեջ մտնել, հաղթեց Արմենի թագավորության բանակին (մոտ 15.000), որից հետո ասպատակեց շրջակայքը, բայց, շարունակվելով ենթարկվել անկանոն հարվածների, ի վերջո նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:¹⁶⁷

168. 1112 – Կորճայքի ճ-մ: Թիգլաթպալասար I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) հաղթեց անկանոն հարվածներով նահանջող Արմենիի և Արարատյան թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:¹⁶⁸

169. 1112 – Աղծնիքի ճ-մ: Թիգլաթպալասար I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց անկանոն հարվածներով նահանջող Արմենիի և Արարատյան թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:¹⁶⁹

170. 1112 – Աղծնիքի 25 բերդ: անկանոն հարվածների ենթարկվող Թիգլաթպալասար I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 48.000) գրավեց Արարատյան թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:¹⁷⁰

171. 1112 – Արմեն ամրոցի ճ-մ (= Արումա ամրոցի ճ-մ): Թիգլաթպալասար I-ի գլխավորությամբ դեպի հյուսիս արշաված և անկանոն հարվածների ենթարկվող Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 44.000, ուղիղ 30 մարտակառք), պարտադրելով բաց մարտի մեջ մտնել, հաղթեց Արմենի թագավորության բանակին (մոտ 15.000), ասպատակեց շրջակայքը, բայց, շարունակվելով ենթարկվել անկանոն հարվածների, նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:¹⁷¹

172. 1112 – Ասորեստանի ճ-մ: Թիգլաթպալասար I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց և նահանջեց:¹⁷²

173. 1111 – Խիրխա լեռան ճ-մ (Վանա լճից հարավ-արևմուտք): Թիգլաթպալասար I-ի գլխավորությամբ առաջխաղացող և անկանոն հարվածների ենթարկվող Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 75.000), պարտադրելով բաց մարտի մեջ մտնել, հաղթեց անկանոն հարվածներով նահանջող Արմենիի, Արարատյան ու Հայայի թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:¹⁷³

174. 1111 – Մանագլերտի ճ-մ¹⁷⁵ (Տուրուբերան, Յարբ գավառ)¹⁷⁴

Հայայի թագավորության արքա Արսենի գլխավորած Արմենիի, Արարատյան և Հայայի թագավորությունների միացյալ բանակի (մոտ 30.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Թիգլաթպալասար I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 73.000) հասավ Հարբ:

I փուլ – Հայկական բանակի առաջապահը (մոտ 15.000) հարձակվեց թշնամու բանակի առաջապահի վրա, սակայն, չհասնելով էական հաջողության, նահանջեց: Հայերը կորցրին 120 մարտակառք:

II փուլ – Հայկական հիմնական բանակը հարձակվեց թշնամու հիմնական բանակի վրա, սակայն տեղի ունեցած համառ մարտում պարտություն կրեց:

Հայերը կորցրին մոտ 15.000 զինվոր, 120 մարտակառք, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր: Արսենը գերվեց, սակայն հետագայում ազատ արձակվեց:

175. 1111 – Ասորեստանյան Շուփը ու Մեյիտեի շոջակայքը (վերջինը՝ Ասորեստանյան Շուփը, Մեյիտե գավառ, Եփրատից մոտ 15 կմ արևմուտք) Թիգլաթպալասար I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց և նահանջեց:¹⁷⁵

176. 1110 – Այգառք գավառի ճ-մ (Կորճայքի հարավ): Թիգլաթպալասար I-ի գլխավորությամբ հարավից առաջխաղացած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Արարատյան թագավորության և Մուսասիրի իշխանության միացյալ բանակին (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:¹⁷⁶

177. 1110 – Տայա լեռան ճ-մ (Կորճայքի հարավ): Արշավանքը Թիգլաթպալասար I-ի գլխավորությամբ շարունակող Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 44.000) հաղթեց Արարատյան թագավորության բանակին (20.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:¹⁷⁷

178. 1110 – Խնուսը (= Խուսուսա) (Տուրուբերան, Վարաժնունիք գավառ) և ևս 3 ամրոց Թիգլաթպալասար I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 63.000) համառ մարտերով գրավեց Հայկական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) ու մարտերով հասավ մինչև Սև ծով, որից հետո նահանջեց ելման դիրքեր: Հայերը կորցրին մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:¹⁷⁸

179. մոտ 1087 – Աղձնիքի ճ-մ (Վանա լճից հարավ-արևմուտք): Թիգլաթպալասար I-ի գլխավորությամբ առաջխաղացող և անկանոն հարվածների ենթարկվող Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000), պարտադրելով բաց մարտի մեջ մտնել, հաղթեց անկանոն հարվածներով նահանջող Արմենիի, Արարատյան ու Հայայի թագավորությունների միացյալ բանակին (22.000): Հայերը կորցրին մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:¹⁷⁹

180. մոտ 1080 – Ասորեստանյան Շուփը ու Մեյիտեի շոջակայքը Թիգլաթպալասար I-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց և նահանջեց:¹⁸⁰

181. 1074 – Մահկերտ տուն գավառը Ասուրբեկալա արքայի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) գրավեց Մուսասիրի իշխանության բանակից (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:¹⁸¹

182. 1073 – Հյուսիսային Միջագետքը Արմենիի ու Արարատյան թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 30.000) և վարձկան արամեացիները (մոտ 20.000) ասպատակեցին ու խոշոր ավարով նահանջեցին¹⁸²:

183. 1072 – Շածհրուն, Պաուծան (վերջինը՝ Բեմադա լեռան ստորոտում), Լաբուլը, Տիբուան, Լիշուրծայա-Աշուրի (վերջինը՝ Արևելյան Կիլիկիայում), Մուրաբբիոր, Մագրիսուն (վերջինը՝ Մծբիկից մոտ 40 կմ հարավ) ու Նրանց շոջակայքը Արմենիի թագավորության բանակի (մոտ 5.000) և վարձկան արամեացիների (մոտ 5.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Ասուրբեկալա արքայի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 40.000)

¹⁷⁵ Այս ճակատամարտի կոնկրետ տեղը հայտնի է Մանագլերտի մոտ գտնվող Յունջալու լեռան վրա թողնված արձանագրությունից:

¹⁷⁶ Ես ելնում եմ այն կանխավարկածից, որ Հայկական բանակի կորուստներն արտահայտող թվերը իրական պատմիչ Հովսեփ Ֆլավիոսը 10 անգամ մեծացրել է:

ասպատակեց ու նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:¹⁸³

184. մոտ 1025 - Կործալը Սալմանասար II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և նահանջեց:¹⁸⁴
185. մոտ 975 - Կարբեմիշի ճ-մ: Կարբեմիշի և Իսրայելի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց քաղաքի շրջակայքն ասպատակող Արմենիի թագավորության բանակին (մոտ 40.000) և հետ մղեց: Հայերը կորցրին մոտ 2.700 զինվոր, որից 700-ը հեծյալ, ինչպես նաև 100 մարտականք, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:¹⁸⁵
186. 935 - Գիդարան (= Ռակամատու) (Հայոց Միջագետք) Արմենիի ու Արարատյան թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 30.000) և վարձկան արամեացիները (մոտ 20.000) գրավեցին Ասորեստանի թագավորության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:¹⁸⁶
187. 920 - Կործալը Ասուրդան II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և նահանջեց:¹⁸⁷
188. 910 - Մահկերտ տուն գավառի ճ-մ: Ադադնիրարի II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) հաղթեց Արմենիի և Արարատյան թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 30.000): Հայերը կորցրին մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:¹⁸⁸
189. 909 հոկտեմբեր - Ադնիսի Ադադնիրարի II-ի գլխավորությամբ Տադիսի գետահովիտ-Միսեպիտայան ճովքի սահման երթուղով առաջխաղացած և անկանոն հարվածների ենթարկվող Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 58.000, 600 մարտականք) գրավեց Արմենիի ու Արարատյան թագավորությունների միացյալ բանակից (մոտ 20.000), սակայն ի վերջո նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:¹⁸⁹
190. 901 - Պաուծայի ճ-մ: Ադադնիրարի II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց Նուր-Ադադի գլխավորած Թիլ-Բարսիբ իշխանության (մոտ 30.000) և Արմենիի թագավորության (մոտ 5.000) միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:¹⁹⁰
191. 900 - Մծքիսի ճ-մ (Հայոց Միջագետք, Արվաստան գավառ, Խաբուր գետի Ջախջախ վտակի ափին): Ադադնիրարի II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց Նուր-Ադադի գլխավորած Թիլ-Բարսիբ իշխանության (մոտ 10.000) և Արմենիի թագավորության (մոտ 15.000) միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:¹⁹¹
192. 899 - Հուզիրնան (Հայոց Միջագետք) Արմենիի թագավորության բանակի (մոտ 5.000) և արամեացի իշխան Մոււլի գլխավորած արամեացիների (մոտ 5.000) անկանոն հարվածների ենթարկվող Ադադնիրարի II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Հայկական (մոտ 500) ու արամեական (մոտ 500) միացյալ կայազորից և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:¹⁹²
193. 898 - Գիդարան Ադադնիրարի II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) գրավեց արամեացի իշխան Մուկուրուի գլխավորած արամեացիներից (մոտ 15.000) և Արմենիի թագավորության բանակից (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 6.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:¹⁹³
194. 895 մայիս - հունիս - Կործալի հարավը և Հայոց Միջագետքը Ադադնիրարի II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց ու նահանջեց:¹⁹⁴
195. 894 մարտ - ապրիլ - Կործալի հարավը և Հայոց Միջագետքը Ադադնիրարի II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց ու նահանջեց:¹⁹⁵
196. 885 մայիս - Ամիրի ճ-մ (Հայոց Միջագետքի հյուսիս, Արևմտյան Տիգրիսի աջ ափին): Թուկուլտի-Նինուրտա II-ի գլխավորությամբ Տադիսի գետահովիտ-Միսեպիտայան ճովքի սահման երթուղով արշաված Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) կատաղի և անորոշ ելք ունեցած մարտում ընդհարվեց Ամբակ II-ի գլխավորած Արմենիի թագավորության բանակի (մոտ 30.000) հետ ու նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:¹⁹⁶

197. 884 - Կործալքի հարավը և Աղծնիքը Թուկուլտի-Նինուրտա II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց ու նահանջեց:¹⁹⁷
198. 883¹¹⁷ հունիս - օգոստոս - Կործալքի հարավը և Աղծնիքը Ասուրնացիլպար II-ի գլխավորությամբ Տիգրիսի գետահովիտ-Կործալք-Աղծնիք երթուղով առաջխաղացած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) գրավեց անկանոն հարվածներ հասցնող Արամ II Մեծի գլխավորած Արարատյան ու Արմենիի թագավորությունների միացյալ բանակից (ընդհանուր մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:¹⁹⁸
199. 882 - Ղամդամուսայի շրջակայքը (Ամիդի մոտ) Հալայի գլխավորած Արմենիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և արամեացիները (մոտ 4.000) ասպատակեցին ու ամրացան քաղաքում:¹⁹⁹
200. 882 - Ղամդամուսան Ասուրնացիլպար II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 90.000) գրավեց Հալայի գլխավորած Արարատյան թագավորությունների բանակից (մոտ 1.000) և արամեացիներից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Քաղաքի բնակչությունը կոտորվեց, իսկ Հալան գերվեց և մահապատժի ենթարկվեց:²⁰⁰
201. 882 - Ամրիու ամրոցը (Ամիդի մոտ) Ասուրնացիլպար II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակի (մոտ 80.000) մի մասը (մոտ 40.000) գրավեց Արմենիի և Արարատյան թագավորությունների միացյալ բանակից (մոտ 300): Հայերը կորցրին 50 սպանված և 200 գերի, որոնք սպանվեցին, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:²⁰¹
202. 882 - Նիքի դաշտի ճ-մ (Ամիդի մոտ): Արմենիի և Արարատյան թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Ասորեստանի թագավորության բանակի մի մասին (մոտ 20.000) ու նահանջեց: Հայերը կորցրին 332, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:²⁰²
203. 882 - Թիլ ամրոցի ճ-մ (Ամիդի մոտ): Ասուրնացիլպար II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 77.000) հաղթեց Արմենիի և Արարատյան թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 30.000), որից հետո, հաղթահարելով ամրոցի 3 շարք պարիսպները, գրավեց այն: Հայերը կորցրին 3.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:²⁰³
204. 882 - Տուսիտ և Խափիքերիու ամրոցները (Ամիդի մոտ): Ասուրնացիլպար II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 74.000) գրավեց անկանոն հարվածներ հասցնող Արմենիի ու Արարատյան թագավորությունների միացյալ բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000), որից հետո Տիգրիսի հովտով վերադարձավ Տուսիտ, իսկ հետո հետ քաշվեց: Հայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:²⁰⁴
205. 880 - Մատնի լեռան ճ-մ (Աղծնիք): Ասուրնացիլպար II-ի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 73.000) անորոշ ելքով ընդհարվեց Արմենիի և Արարատյան թագավորությունների միացյալ բանակի (մոտ 30.000) հետ, որից հետո, ասպատակելով շրջակայքը, նահանջեց: Հայերը կորցրին 2.800 սպանված, 200 գերի, որոնց ձեռքերը կտրվեցին, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:²⁰⁵
206. 866 օգոստոս - Կործալքի հարավն ու Աղծնիքը Ասուրնացիլպար II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) ասպատակեց և նահանջեց:²⁰⁶
207. 859¹¹⁸ - Նինին, Արիդուն և Աղծնիքի 100 բերդ Սալմանասար III-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) գրավեց անկանոն հարվածներ հասցնող Արմենիի ու Արարատյան թագավորությունների միացյալ բանակից (ընդհանուր մոտ 7.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:²⁰⁷
208. 859 - Շիլայա քաղաքի ճ-մ (Աղծնիք): Սալմանասար III-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 92.000) հաղթեց Աղծնիքի իշխանության իշխան Գագիկի

¹¹⁷ Այստեղ և հետագայում հարկ է հաշվի առնել, որ Ասուրնացիլպար II-ի պատերազմների ժամանակագրությունը դեռևս վերջնականապես պարզ չէ: Ընդհանուր առմամբ պարզ է միայն, որ դրանք հիմնականում տեղի են ունեցել այս արքայի թագավորության սկզբնական շրջանում, թեև ավելի ուշ գործողություններ էլ կան: Հարկ է նշել, որ, բացառությամբ այն արձանագրությունների, որոնք բերված են ստորև, Ասուրնացիլպար II-ին և Հայաստանին վերաբերող կան ևս մի քանի այլ արձանագրություններ կամ դրանց պատառիկներ, սակայն, քանի որ դրանք շատ քիչ ինֆորմատիվ բնույթ ունեն, հատվածական են և հիմնականում կրկնում են արդեն իսկ բերվածներին, ես դրանք չարադրելու հարմար չգտա:

¹¹⁸ Այստեղ և հետագայում հարկ է հաշվի առնել, որ Սալմանասար III-ի պատերազմների ժամանակագրությունը դեռևս վերջնականապես պարզ չէ: Հարկ է նշել նաև, որ, բացառությամբ այն արձանագրությունների, որոնք բերված են ստորև, Սալմանասար III-ին և Հայաստանին վերաբերող կան ևս մի քանի այլ արձանագրություններ կամ դրանց պատառիկներ, սակայն, քանի որ դրանք շատ քիչ ինֆորմատիվ բնույթ ունեն, հատվածական են և հիմնականում կրկնում են արդեն իսկ բերվածներին, ես դրանք չարադրելու հարմար չգտա:

գլխավորությամբ անկանոն հարվածներ հասցնող Ադնիքի իշխանության բանակին (մոտ 50.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:²⁰⁸

209. 859 - Սուգունիայի ճ-մ: Արամ II Մեծի գլխավորած Արմենիի և Արարատյան թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000), համառ մարտում արյունաքամ անելով Սալմանասար III-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակին (մոտ 82.000), անկանոն հարվածներ հասցնելով նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:²⁰⁹
210. 859 - Ռշտունիքի 14 քերդ: Սալմանասար III-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 72.000), գրավեց անկանոն հարվածներ հասցնող Արմենիի և Արարատյան թագավորությունների միացյալ բանակից (ընդհանուր մոտ 1.000) և նահանջեց Միջագետք: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:²¹⁰
211. 858 - Հայոց Միջագետքը ու Կործայքի հարավ-արևելքը: Սալմանասար III-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) գրավեց անկանոն հարվածներ հասցնող Արմենիի և Արարատյան թագավորությունների միացյալ բանակից (մոտ 40.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:²¹¹
212. 858 - Ուաշթալ ամրոցը (Մինչեփրատյան ճոփե նահանգ, Բալահովիտ գավառ) Սալմանասար III-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) գրավեց անկանոն հարվածներ հասցնող Արմենիի և Արարատյան թագավորությունների միացյալ բանակից (մոտ 40.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:²¹²
213. 857 հունիս - Արծվեյի ճ-մ (Տուրուբերան նահանգ, Բզնունիք գավառ, Վանա լճի հյուսիս ափին գտնվող հրվանդանի վրա): Արամ II Մեծի գլխավորած Արմենիի և Արարատյան թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000) համառ մարտում ընդհարվեց Սալմանասար III-ի գլխավորությամբ Տիգրիսի գետահովիտ-Մինչեփրատյան ճոփե-Եփրատի հուն-Բարձր Հայք-Տայք-Արարատի արևմուտք-Տուրուբերան երթուղով ասպատակելով արշաված Ասորեստանի թագավորության բանակի (մոտ 100.000) հետ և կանոնավոր նահանջեց դեպի արևելք: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:²¹³
214. 857 հուլիս - Միհան լեռան ճ-մ (Տուրուբերան նահանգ, Բզնունիք գավառ, Վանա լճի հյուսիսային ափից մոտ 10 կմ հյուսիս)²¹⁴

«...Մենք բռնությունից խուս էինք տալիս՝
Բեդուն դաշտերին գերադասելով լեռները
բարոտ:
Իսկ մեզ ոտնակոխ հետապնդողին
դիտապատ անում
Եվ դրանով անուն ստանում՝
Կոչելով մեզ Հայկ...»

Պարույր Սևակ

Սալմանասար III-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 90.000) մոտեցավ լեռան լանջերին բնական ամրություններով հարուստ մի վայրում Արամ II Մեծի գլխավորությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Արարատյան և Արմենիի թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 40.000), որը իր պաշտպանական դիրքերը շրջապատել էր 2 շարք հողաթմբերով ու ցցապարիսպներով: Հայկական բանակի առաջին շարքում դիրքեր գրավեց թեթև, իսկ երկրորդ շարքում՝ ծանր հետևակը: Հեծելազորը զբաղեցրեց երրորդ շարքը:

I փուլ - Ասորեստանի թագավորության բանակը անցավ հարձակման և ծանր կորուստներով հաղթահարեց Հայկական բանակի առաջին շարքի դիմադրությունը, որը նահանջեց ու ամրացավ երկրորդ շարքում:

II փուլ - Ասորեստանի թագավորության բանակը հարձակման անցավ Հայկական բանակի երկրորդ շարքի ուղղությամբ, սակայն, ծանր կորուստներ կրելով, հետ շարտվեց:

III փուլ - Հայկական բանակը անցավ հակահարձակման և, շեշտակի հարվածով պարտության մատնելով թշնամու բանակին, շարտեց վերջինիս ելման դիրքեր: Այնուհետև, սակայն, խուսափելով մարտի բռնվել բաց տարածությունում, Հայկական բանակը նահանջեց և կրկին ապաստանեց ամրացված դիրքերում:

IV փուլ – Մինչև օրվա վերջ Ասորեստանի թագավորության բանակը մի բանի գրոհներ ևս ձեռնարկեց, սակայն որևէ արդյունքի չհասավ:

Հայերը կորցրին 3.400, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր: Ասորեստանի թագավորության բանակը, ենթարկվելով Հայկական բանակի անկանոն հարվածներին, Վասպուրական-Կործալք երթուղով հեռացավ Արարատյան թագավորության սահմաններից՝ գրավված պահելով Հայոց Միջագետքը:

215. 856 - Ուպպուլմու ամրոցը (Տարոն) Սալմանասար III-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) չգրավեց Արմենիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:²¹⁵
216. 855 - Կործալքն ու Աղծնիքը Սալմանասար III-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց և նահանջեց:²¹⁶
217. 854 - Ասորեստանյան Ծոփքի հարավը Սալմանասար III-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը ասպատակեց և նահանջեց:²¹⁷
218. 853 - Քարքարի ճ-մ (Հյուսիսային Ասորիք, Օրոնտես գետի ափին): Սալմանասար III-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 120.000) անորոշ էլք ունեցած մարտում ընդհարվեց Դամասկոսի, Համմայի, Իսրայելի ու Եգիպտական թագավորությունների, Ակկայի, Արվադի, Սիդոնի և Տյուրոսի քաղաք-պետությունների, ամոնիացիների ու արաբների (63.000, որից 2.000 հեծյալ, 4.000 մարտակառք), ինչպես նաև Կիլիկիայի թագավորության (500) միացյալ բանակի հետ և ի վերջո նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցները՝ 13.800, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր:²¹⁸
219. 844 - Աղծնիքը, Մինչեստրատյան Ծոփքն ու Բարձր Հայքը Սալմանասար III-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) ասպատակեց և նահանջեց:²¹⁹
220. 844 - Պարսկահայքի ճ-մ: Անկանոն հարվածներ հասցնող Արմաննայի իշխանության բանակը (մոտ 30.000) հաղթեց Ասորեստանի թագավորության առաջխաղացած բանակին (մոտ 50.000) ու հետ շարտեց: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:²²⁰
221. 840 - Կիլիկիայի հարավ-արևելքը Ասորեստանի թագավորության բանակը ասպատակեց և նահանջեց:²²¹
222. 839 - Կիլիկիայի հարավ-արևելքը Ասորեստանի թագավորության բանակը ասպատակեց և նահանջեց:²²²
223. 838 - Կործալքը Ասորեստանի թագավորության բանակը ասպատակեց և նահանջեց:²²³
224. 836 - Ուետեշի ճ-մ (Լեռնային Կիլիկիա (= Տավադ)): Սալմանասար III-ի գլխավորությամբ Ասորեստանյան Ծոփքով առաջխաղացող Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) հաղթեց Կիլիկիայի իշխանությունների և Արմենիի թագավորության միացյալ բանակին (մոտ 50.000): Հայերը կորցրին մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր: Կիլիկիայի թագավորությունը կրկին ընդունեց Ասորեստանի գերիշխանությունը:²²⁴
225. 835 - Ասորեստանյան Ծոփքը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) ասպատակեց և նահանջեց:²²⁵
226. 833 - Կիլիկիայի հարավ-արևելքը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) ասպատակեց և նահանջեց:²²⁶
227. 832 - Կիլիկիայի հարավ-արևելքը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) ասպատակեց և նահանջեց:²²⁷
228. 831 - Արածանիի ճ-մ (Մինչեստրատյան Ծոփք, Հաշտեանք գավառ): Արթուր I-ի և Փառնվազ I-գլխավորած Արմենիի ու Արարատյան թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 70.000) հաղթեց Դայան-Ասուր տուրտանի գլխավորությամբ Արածանին գետանցած Ասորեստանի թագավորության բանակին (մոտ 100.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:²²⁸
229. 830 - Կործալքն ու Աղծնիքը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց և նահանջեց:²²⁹
230. 830 - Կիլիկիայի հարավ-արևելքը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) ասպատակեց և նահանջեց:²³⁰

231. 829 – Կորճայքը ու Աղձնիքը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց և նահանջեց:²³¹
232. 828 – Արմաննայի իշխանության տարածքը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց և նահանջեց:²³²
233. 824¹¹⁹ – Ալաշկերտի ճ-մ (Արարատ, Բագրևանդ գավառ, Արաքսի վերին հոսանքից մոտ 22 կմ հարավ) Արարատյան թագավորության բանակը (17.220, որից 1.460 հեծյալ, ինչպես նաև 66 մարտականք) հաղթեց Տայքի, Գուգարքի, Խաղկտիքի և Արցախի իշխանությունների միացյալ բանակին (մոտ 10.000), որից հետո առանց մարտերի մտավ Յգոր Կուկրու ամրոց ու Ախուրյանի հովտով հասավ մինչև Կոարքը: Յաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր: Գերվեցին 1.720 տղամարդ և 1.670 կին, վերցվեցին 126 ձի, 13.540 գլուխ խոշոր և 20.785 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ:²³³ Հայաստանի հյուսիսում և արևելքում գտնվող բոլոր իշխանությունները ընդգրկվեցին Արարատյան թագավորության կազմում:
234. 823 – Աղձնիքը ու Կորճայքը Շամշիադադ V-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց և նահանջեց:²³⁴
235. 822 – Աղձնիքի ճ-մ: Ասպուրի արքայի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 60.000), օգտվելով մարտի ընթացքում թշնամու բանակի կազմում գործող Աղձնիքի իշխանության բանակի (մոտ 7.000)՝ թիկունքից հասցված հարվածից, հաղթեց Շամշիադադ V-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակին (մոտ 70.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:²³⁵
236. 822 – Աղոնին և Կորճայքի հարավ-արևելքը Արարատյան թագավորության բանակը (11.878, որից 9.174 հեծյալ, ինչպես նաև 106 մարտականք) գրավեց Ասորեստանի թագավորության բանակից (մոտ 3.000), որից հետո, շարունակելով արշավանքը ու մտնելով Մեշտա, Կուան, Շարիտուն և Նիգիբուն (Կորճայքի հարավ-արևելք), իր գերիշխանությանը ենթարկեցրեց Պարսքը (Արևմտյան Պարսկաստան): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Գերվեցին զգալի բանակությամբ մարդիկ, վերցվեցին 1.120 ձի, 12.000 գլուխ խոշոր և 5.000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, 65 ուղտ, ինչպես նաև այլ տեսակի ռազմավար: Ի պատիվ այս հաղթանակի տնկվեցին սոսյաց անտառներ և կառուցվեցին տաճարներ:²³⁶
237. 821 – Պարսկահայքը ու Կորճայքը Շամշիադադ V-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց և նահանջեց:²³⁷
238. 818 – Կորճայքը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց և նահանջեց:²³⁸
239. 817 – Կորճայքը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց և նահանջեց:²³⁹
240. 816 – Կորճայքը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց և նահանջեց:²⁴⁰
241. 810 – Լիխունիան (Արևմտյան Վրաստան, Ռիոնի գետի մոտ) Մենուա արքայի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Կոլխիդայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:²⁴¹ Կոլխիդայի թագավորությունն ընդունեց Արարատյան թագավորության գերիշխանությունը:
242. 810 – Շաշիուի ճ-մ (Տայքի հարավ-արևմուտք): Մենուա արքայի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց Ուտուպուրշի իշխանի գլխավորած Տայքի իշխանության բանակին (մոտ 3.000), որից հետո առանց մարտերի մտավ նաև Չուա (Արարատ, Վանանդ) և Օլթի (Տայք, Բուա գավառ): Յաղթողները կորցրին մոտ 1.000, պարտվողները՝ մոտ 2.000 զինվոր:²⁴² Տայքի իշխանությունն ընդունեց Արարատյան թագավորության գերիշխանությունը:
243. 809 – Կուտմուն, Աթումեն և Կուլիմերին, ինչպես նաև Տարոնի 200 քերդ Մենուա արքայի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 60.000) գրավեց Փառնվազ I-ի գլխավորած Արմենիի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 10.000), որից հետո

¹¹⁹ Այստեղ և հետագայում հարկ է հաշվի առնել, որ Իշպուհիի, Մենուայի, Արա III Մեծի, Արթուր II-ի, որոշակիորեն նաև հաջորդ արքաների կողմից ոչ Ասորեստանի դեմ մղված պատերազմների ժամանակագրությունը դեռևս վերջնականապես պարզ չէ: Սույն աշխատությունում տրվել է իմ կողմից ամենահավանականը համարված ժամանակագրական պատկերը, սակայն հարկ եմ համարում հատկապես ընդգծել, որ առաջարկված ժամանակագրական սխեման դեռևս ոչ մի կերպ չի կարելի համարել վերջնական:

- մտավ Ուռնիա: Հաղթողները կորցրին մոտ 1.500, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր:²⁴³ Արմենիի թագավորությունն ընդունեց Արարատյան թագավորության գերիշխանությունը:
244. 809 - Շեքետերևան, Խուզանին և Ծուպանին Մենուա արքայի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 60.000) գրավեց Մելիտեի իշխանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 10.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 1.500, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր:²⁴⁴ Մելիտեի իշխանությունը ևս ընդունեց Արարատյան թագավորության գերիշխանությունը
245. 808 - Հայոց Միջագետքի արևելքը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց և նահանջեց:²⁴⁵
246. 807 - Կործալքը և Պարսկահայքը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց ու նահանջեց:²⁴⁶
247. 806 - Աղծնիքը և Հայոց Միջագետքը Մենուա արքայի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:²⁴⁷
248. 806 - Կործալքը և Պարսկահայքը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց ու նահանջեց:²⁴⁸
249. 801 - Աղծնիքը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց և նահանջեց:²⁴⁹
250. 798 - Աղծնիքը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց և նահանջեց:²⁵⁰
251. 791 - Աղծնիքը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց և նահանջեց:²⁵¹
252. 786 գարուն - Չուան, ինչպես նաև 453 քերդ Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 60.000) գրավեց Տայքի իշխանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 1.500, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր: Գերվեցին 15.181 երեխա, 2.734 տղամարդ, 10.604 կին, վերցվեցին 4.426 ձի, 10.478 գլուխ խոշոր և 73.770 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ:²⁵² Տայքի իշխանության ապստամբությունը ճնշվեց:
253. 786 գարուն - Արցախը և Արարատի արևելքը Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց՝ վերացնելով Հայաստանի արևելքում ու հյուսիս-արևելքում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:²⁵³
254. 786 ամառ - Կործալքի արևելքը և Պարսկահայքի հարավը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց, սակայն, խուսափելով Արա III Մեծի գլխավորությամբ առաջխաղացած Արարատյան թագավորության բանակից (մոտ 80.000), նահանջեց:²⁵⁴
255. 785 ամառ - աշուն - Տայքը, Արարատը, Գուգարքը և Կոյսիդայի թագավորության հարավը Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 60.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Գերվեցին 19.255 երեխա, 10.140 տղամարդ, 23.280 կին, վերցվեցին 1.104 ձի, 35.016 գլուխ խոշոր և 1.829 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ:²⁵⁵
256. 784 գարուն - Աղծնիքի ճ-մ: Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 80.000) հաղթեց Ադադնիրարի III-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակին (մոտ 100.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:²⁵⁶
257. 784 ամառ - Արարատի արևելքը, Արցախը և Գուգարք Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 60.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:²⁵⁷
258. 784 աշուն - Միևեփրատյան Ծոփքը Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:²⁵⁸
259. 784 աշուն - Մուրուզուն, Ուբարուզիդունին և Կուրպիրան (Անդրեփրատյան Ծոփք) Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 60.000) գրավեց Մելիտեի իշխանության բանակից (մոտ 5.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 1.500, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր: Գերվեցին 9.279 տղամարդ և 11.000 կին, վերցվեցին 1.280 ձի, մեծ բանակությամբ խոշոր և 126.000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ:²⁵⁹

260. 783 գարուն - Ուրմանին, Մեյխտեն, Պիտեհրան, Խուրման և Ադանան (Անդրեփրատյան Ծովք) Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 80.000) գրավեց Մեյխտեի և Ադանայի իշխանությունների միացյալ բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 2.500, պարտվողները՝ մոտ 1.500 զինվոր: Գերվեցին 2.539 երեխա, 8.698 տղամարդ, 18.047 կին, վերցվեցին 17.962 գլուխ խոշոր և մեծ բանակությամբ մանր եղջերավոր անասուններ: Արդյունքում՝ Մեյխտեի և Ադանայի իշխանությունների ապստամբությունը ճնշվեց, ապստամբների բանակի գերի վերցված 6.600 ռազմիկներ էլ արդեն տարվա վերջում վերաբնակեցվեցին Արարատյան դաշտում, երբ նրանց միջոցով Ոստան Հայոց գավառում հաջորդ տարի հիմնադրվեց Երևանի ամրոցը:²⁶⁰
261. 783 ամառ - Արարատի արևելք և Արցախը Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Գերվեցին 8.648 երեխա, 2.655 տղամարդ, 8.497 կին, վերցվեցին 1.083 գլուխ խոշոր և 11.626 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, ինչպես նաև 232 ձի:²⁶¹
262. 783 աշուն - Աղծնիքի ճ-մ: Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 100.000) հաղթեց Սալմանասար IV-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակին (մոտ 100.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:²⁶²
263. 782 - Միկեփրատյան Ծովքը Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Գերվեցին 2.539 երեխա, 8.698 տղամարդ, 18.047 կին, վերցվեցին 17.962 գլուխ խոշոր և 20.000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, ինչպես նաև զգալի բանակությամբ ձիեր:²⁶³
264. 781 - Մահկերտ տուն գավառի ճ-մ: Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 80.000) հաղթեց Սալմանասար IV-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակին (մոտ 80.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 20.000 սպանված և վիրավոր, 11.839 գերի:²⁶⁴
265. 780 - Մահկերտ տուն գավառի ճ-մ: Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 80.000) հաղթեց Սալմանասար IV-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակին (մոտ 80.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000 զինվոր, թշնամին՝ 11.439 սպանված, 20.000 գերի:²⁶⁵
266. 780 - Պարսի իշխանության տարածք, ինչպես նաև Հարավային Միջագետքը Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 100.000) ասպատակեց և նահանջեց: Գերվեցին 18.827 հոգի, վերցվեցին 6.527 գլուխ խոշոր և 33.203 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, ինչպես նաև 606 ձի:²⁶⁶
267. 779 - Տալի իշխանության տարածք Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:²⁶⁷
268. 779 - Մահկերտ տուն գավառի ճ-մ: Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 100.000) հաղթեց Սալմանասար IV-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակին (մոտ 100.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր:²⁶⁸
269. 779 - Մահկերտ տուն գավառի ճ-մ: Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 90.000) հաղթեց Սալմանասար IV-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակին (մոտ 80.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:²⁶⁹
270. 778 - Մահկերտ տուն գավառի ճ-մ: Արա III Մեծի գլխավորությամբ գործող և մանր հարվածներ հասցնող Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 90.000) հաղթեց Սալմանասար IV-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակին (մոտ 90.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր: Գերվեցին 18.243 մարդ, վերցվեցին 22.500 գլուխ խոշոր և 36.830 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, ինչպես նաև 790 ձի, 100 ուղտ:²⁷⁰

271. 777 - Արմաննայի իշխանության տարածքը Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց: Գերվեցին 18.827 մարդ, վերցվեցին 6.257 գլուխ խոշոր և 33.203 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, ինչպես նաև 600 ձի, 184 ուղտ:²⁷¹ Արմաննայի իշխանությունն ընդունեց Արարատյան թագավորության գերիշխանությունը:
272. 776 - Մահկերտ տուն գավառի ճ-մ: Արա III Մեծի գլխավորությամբ անկանոն հարվածներ հասցնող Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 80.000) հաղթեց Սալմանասար IV-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակին (մոտ 90.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:²⁷²
273. 775 - Կիլիկիայի հարավ-արևելքը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց և նահանջեց:²⁷³
274. 775 - Արմաննայի իշխանության տարածքը Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Գերվեցին 6.471 մարդ, վերցվեցին 2.251 գլուխ խոշոր և 8.205 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, ինչպես նաև 286 ձի:²⁷⁴
275. 775 - Արարատը Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:²⁷⁵
276. 774 զարուն - Արմաննայի իշխանության տարածքը Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Գերվեցին 7.183 մարդ, վերցվեցին 4.990 գլուխ խոշոր և 19.550 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, ինչպես նաև 290 ձի, 101 ուղտ:²⁷⁶
277. 774 ամառ - Չինրիի ճ-մ (Նինվեից 25 կմ հյուսիս)²⁷⁷

Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 100.000) մոտեցավ Սամսիլա տուրտանի գլխավորությամբ բարձունքներում ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Ասորեստանի թագավորության բանակին (մոտ 70.000):

I փուլ - Հայկական բանակը անցավ հարձակման, սակայն թշնամու բանակն այն հետ մղեց:

II փուլ - Ասորեստանի թագավորության բանակը անցավ հակահարձակման, սակայն մինչև ուշ երեկո տևած համառ մարտում հետ շարտվեց ելման դիրքեր: Կողմերը պատրաստվեցին մարտը շարունակել հաջորդ օրը և արդեն ուղղակի սպառնալիք էր կախված Նինվեի վրա, սակայն նույն այս ժամանակ Հայոց արքան, տեղեկանալով սեփական թագավորության հյուսիսային նահանգներում բռնկված ապստամբության մասին, նահանջի հրաման տվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր: Արդյունքում՝ Հայաստանի 18 նահանգներն իր մեջ ընդգրկած Արարատյան թագավորության գերիշխանության ոլորտում հայտնվեցին գրեթե բոլոր հարևան պետությունները: Ստեղծվեց Հայկական Չորրորդ գերիշխանությունը, որը տևեց 31 տարի:

278. 774 աշուն - Արարատը, Արցախը և Գուգարքը Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:²⁷⁸
279. 773 զարուն - Արարատը Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:²⁷⁹
280. 773 աշուն - Արմաննայի իշխանության տարածքը Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Գերվեցին 13.979 մարդ, վերցվեցին 8.121 գլուխ խոշոր և 32.538 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, ինչպես նաև 308 ձի:²⁸⁰
281. 772 զարուն - Շիմերեխարենեն (Մահկերտ տուն գավառ) Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 60.000) գրավեց Արմաննայի իշխանության բանակից (մոտ 1.500): Հաղթողները կորցրին մոտ 1.500, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր:²⁸¹

282. 772 աշուն - Գեղարքունիք Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Գերվեցին 1.200 մարդ, վերցվեցին 29.504 գլուխ խոշոր և 60.000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, ինչպես նաև զգալի քանակությամբ ձիեր:²⁸²
283. 771 - Արմենիի թագավորության տարածք Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Գերվեցին 24.813 մարդ, վերցվեցին 8.744 գլուխ խոշոր և 48.825 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, 25 ձի:²⁸³
284. 767 - Տալիսի իշխանության տարածք Արա III Մեծի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:²⁸⁴
285. 766 - Արարատի հյուսիս Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:²⁸⁵
286. 765 - Արարատի հյուսիս, Գուգարք և Կոխիդայի թագավորության տարածք Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Գերվեցին 3.496 տղամարդ, 6.408 կին, 1.890 երեխա, վերցվեցին 11.090 գլուխ խոշոր և 10.897 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, 65 ձի, ինչպես նաև զգալի քանակի պարենամթերք:²⁸⁶
287. 764 - Արարատի հյուսիս Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Գերվեցին 7.130 մարդ, վերցվեցին 8.560 գլուխ խոշոր և 25.170 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, 500 ձի:²⁸⁷
288. 764 - Արցախ Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:²⁸⁸
289. 764 - Արարատի հյուսիս Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Գերվեցին 6.436 երեխա, 15.553 կին, վերցվեցին 16.529 գլուխ խոշոր և 37.685 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, 1.613 ձի, 115 ուղտ:²⁸⁹
290. 761 - Քիչթանին, Չայեար և Պարայան (Յուսիսային Ասորիք) Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 60.000) գրավեց Բեթ-Ագուսիի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000): Չայեարը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Բեթ-Ագուսիի թագավորությունն ընդունեց Արարատյան թագավորության գերիշխանությունը:²⁹⁰
291. 760 - Արմաննայի իշխանության տարածք Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 100.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:²⁹¹
292. 760 - Ղարթա ամրոց (Կորճայք, Մահկերտ-տուն գավառ) Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 15.000) գրավեց Արմաննայի ապստամբած իշխանության բանակից (մոտ 1.000)՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Չաղթողները կորցրին մոտ 1.000, պարտվողները՝ մոտ 600 զինվոր:²⁹²
293. 759 - Արարատի հյուսիս Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Գերվեցին 10.000 երեխա, 4.600 տղամարդ, 23.200 կին, վերցվեցին 40.353 գլուխ խոշոր և 214.700 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, 3.500 ձի:²⁹³
294. 759 - Կոխիդայի թագավորության 35 ամրոց և 200 քերդ Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 70.000) գրավեց Կոխիդայի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000): Չայեարը կորցրին մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:²⁹⁴
295. 759 - Չայոց Սիջագետքի արևելք Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և նահանջեց:²⁹⁵

296. 758 – Հայոց Միջագետքի արևելքը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և նահանջեց:²⁹⁶
297. 758 – Գեղարքունիքը Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:²⁹⁷
298. 757 ամառ – Արարատի հյուսիսը Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Գերվեցին 9.904 մարդ, վերցվեցին 1.090 գլուխ խոշոր և 10.897 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, 65 ձի:²⁹⁸
299. 757 աշուն – Արցախը և Արարատի հյուսիսը Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:²⁹⁹
300. 756 – Հյուսիսային Միջագետքը Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 100.000) ասպատակեց և նահանջեց:³⁰⁰
301. 755 – Արարատի հյուսիսը Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:³⁰¹
302. 754 – Էդիսն, Էրվիսն, Էրդուսն և Բուհնի-այիսին Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 60.000) գրավեց Արցախի իշխանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 1.500, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր: Գերվեցին 4.000 տղամարդ, 15.000 կին, 3.500 երեխա, վերցվեցին 8.525 գլուխ խոշոր և 18.000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ:³⁰²
303. 753 – Տայքն ու Բարձր Հայքը Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:³⁰³
304. 752 – Սասինը և Մելիտեն, ինչպես նաև 14 ամրոցներ և 100 բերդ (Անդրեփրատյան ճովիք) Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 100.000) գրավեց Մելիտեի իշխանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 3.000, պարտվողները՝ մոտ 2.000 զինվոր: Հայկական Չորրորդ գերիշխանության սահմանը հարավ-արևմուտքում հասցվեց մինչև Դամասկոսի թագավորության հյուսիսային սահման:³⁰⁴
305. 751 – Արմաննայի իշխանության 21 ամրոց և 45 բերդ Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 60.000) գրավեց Արմաննայի իշխանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 1.500, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր:³⁰⁵
306. 751 – Մարաստանի 3 ամրոց և 23 բերդ Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (355.611, որից 3.600 հեծյալ, ինչպես նաև 92 մարտակառք) գրավեց Մարաստանի իշխանության բանակից (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Մարաստանը միացվեց Արարատյան թագավորությանը, որի արդյունքում Հայկական Չորրորդ գերիշխանության սահմանը հարավ-արևելքում հասցվեց մինչև Իրանական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտք:³⁰⁶
307. 750 – Մելիտեի իշխանության տարածքը Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:³⁰⁷
308. 750 – Տայքի իշխանության 20 ամրոց և 120 բերդ Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 70.000) գրավեց Տայքի իշխանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 1.500 զինվոր:³⁰⁸
309. 749 – Արարատի արևելքը և Արցախը Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Գերվեցին 12.610 երեխա, 1.829 տղամարդ, 7.751 կին, վերցվեցին 5.747 գլուխ խոշոր և 19.062 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, ինչպես նաև 252 ձի:³⁰⁹

310. 748 գարուն – Արմաննայի իշխանության տարածքը Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 100.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:³¹⁰
311. 748 աշուն – Տայքի և Բարձր Հայքը Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Գերվեցին 3.225 տղամարդ, 4.928 կին, վերցվեցին 6.665 գլուխ խոշոր և 25.735 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, 412 ձի:³¹¹
312. 747 գարուն – Ուտիքը և Գեղարքունիքը Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:³¹²
313. 747 ամառ – Հյուսիսային Միջագետքի ճ-մ: Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 100.000) հաղթեց Ասուրներարի V-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակին (մոտ 100.000): Հայերը կորցրին մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր:³¹³
314. 747 աշուն – Արմենիի թագավորության տարածքը Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:³¹⁴
315. 746 – Արարատի հյուսիսը և Գուգարքը Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Գերվեցին 8.100 տղամարդ, 9.110 կին, վերցվեցին 17.300 գլուխ խոշոր և 31.600 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, 1.500 ձի:³¹⁵
316. 745 – Արարատի հյուսիսը, Գուգարքը և Կոխիդայի թագավորության տարածքը Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Վերցվեցին 17.300 գլուխ խոշոր և 31.600 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, 1.500 ձի:³¹⁶
317. 744 գարուն – Իրկունյան և Իրուդան (Արցախ) Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 60.000) գրավեց Արցախի իշխանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.500): Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր: Գերվեցին 4.000 տղամարդ, 12.000 կին, 3.500 երեխա, վերցվեցին 8.525 գլուխ խոշոր և 18.000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ:³¹⁷
318. 744 ամառ – Արմաննայի իշխանության 3 քաղաք և 23 ամրոց Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 60.000) գրավեց Արմաննայի իշխանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000), որից հետո ասպատակեց Հարավային Միջագետքը: Հաղթողները կորցրին մոտ 1.500, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր: Գերվեցին 6.000 տղամարդ, 25.000 կին, 8.135 երեխա, վերցվեցին 12.300 գլուխ խոշոր և 25.000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, 2.500 ձի:³¹⁸
319. 744 աշուն – Արմենիի թագավորության 11 ամրոց Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 60.000) գրավեց Արմենիի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.500): Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր: Գերվեցին 2.000 տղամարդ, 6.500 կին, 1.100 երեխա, վերցվեցին 2.538 գլուխ խոշոր և 8.000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, 2.500 ձի:³¹⁹
320. 742¹²⁰ – Արպաղի ճ-մ (Հյուսիսային Ասորիք, Հալեպից մոտ 20 կմ հյուսիս)³²⁰

Թիզլաթալասար III-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 120.000) հարձակվեց Արարատյան թագավորության գերիշխանության տակ գտնվող Արպաղի իշխանության վրա և պաշարեց նրա մայրաքաղաքը: Տեղեկանալով այս մասին՝ Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության (մոտ 100.000) և Ասորիքի

¹²⁰ Այստեղ և հետագայում հարկ է հաշվի առնել, որ Թիզլաթալասար III-ի պատերազմների ժամանակագրությունը դեռևս վերջնականապես պարզ չէ: Հարկ է նշել նաև, որ, բացառությամբ այն արձանագրությունների, որոնք բերված են ստորև, Թիզլաթալասար III-ին և Հայաստանին վերաբերող կան ևս մի քանի այլ մանր արձանագրություններ կամ դրանց պատառիկներ, սակայն, քանի որ դրանք շատ քիչ ինֆորմատիվ բնույթ ունեն, հատվածական են և հիմնականում կրկնում են արդեն իսկ բերվածներին, ես դրանք շարադրելը հարմար չգտա:

դաշնակից իշխանությունների (մոտ 50.000) միացյալ բանակը շարժվեց Արպադի իշխանության օգնության ու մոտեցավ հակառակորդի բանակին:

I փուլ – Վաղ առավոտից մինչև ուշ երեկո տևած համառ և անզիջում մարտի արդյունքում Արարատյան թագավորության ու դաշնակիցների միացյալ բանակը ծանր պարտություն կրեց:

II փուլ – Հայկական բանակը, պահպանելով մարտակարգը, նահանջեց և, Եփրատի գետանցի մոտ անցնելով գետի ձախ ափ, պոկվեց թշնամու բանակից:

Հայերը կորցրին մոտ 50.000, դաշնակիցը՝ մոտ 25.000, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր: Հայկական Չորրորդ գերիշխանությունը վերջացավ: Արդյունքում՝ Արարատյան թագավորությունից անջատվեցին գերիշխանություն ընդունած բոլոր երկրները, ինչպես նաև Կիլիկիայի թագավորությունը:

321. 742 – Արպադը Թիգլաթպալասար III-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 80.000) չգրավեց Արպադի իշխանության (մոտ 5.000) և Արարատյան թագավորության (մոտ 1.000) միացյալ բանակից: Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:³²¹
322. 741 – Արպադը Թիգլաթպալասար III-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 80.000) չգրավեց Արպադի իշխանության (մոտ 5.000) և Արարատյան թագավորության (մոտ 1.000) միացյալ բանակից: Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:³²²
323. 740 – Արպադը Թիգլաթպալասար III-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) գրավեց իշխանության Արպադի (մոտ 5.000) և Արարատյան թագավորության (մոտ 1.000) միացյալ բանակից: Հայերը կորցրին մոտ 800, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:³²³
324. 738 – Կուլապին (Յուսիսային Ասորիք) Թիգլաթպալասար III-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) գրավեց Կուլապիի իշխանության (մոտ 2.000) և Արարատյան թագավորության (մոտ 500) միացյալ բանակից: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:³²⁴
325. 736 – Հայոց Միջագետքը և Աղծնիքը Թիգլաթպալասար III-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) ասպատակեց և նահանջեց:³²⁵
326. 734 – Հայեայի ճ-մ: Թիգլաթպալասար III-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 120.000) համառ մարտում հաղթեց Արթուր II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակին (մոտ 100.000): Հայերը կորցրին մոտ 50.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Արթուր II-ը, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:³²⁶
327. 734 – Վանը (Վասպուրական, Տոսպ գավառ) Թիգլաթպալասար III-ի գլխավորությամբ Աղծնիք-Մոկք-Վասպուրական երթուղով արշաված և Արարատյան թագավորության բանակի (մոտ 40.000) անկանոն հարվածներին ենթարկված Ասորեստանի թագավորության բանակի (մոտ 80.000) չգրավեց Արարատյան թագավորության բանակից (մոտ 5.000), որից հետո նահանջեց ելման դիրքեր: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:³²⁷
328. 727 – Հայոց Միջագետքի արևելքը Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց և նահանջեց:³²⁸
329. 722 – Արմաննայի իշխանության տարածքը Առուշան I-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:³²⁹
330. 721 – Կոլիսիդայի թագավորության տարածքը Առուշան I-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:³³⁰
331. 720 – Յուսիսային Միջագետքը Առուշան I-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 100.000) ասպատակեց և նահանջեց:³³¹
332. 719¹²¹ – Շուանդախուլ, Դուրդուկա, Մուկկու, Բայա և Աբիտիկնա ամրոցները (Ուրմիա լճի արևելյան ափին) Սարգոն II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ

¹²¹ Այստեղ և հետագայում Սարգոն II-ի պատերազմների պարագայում հարկ է նշել նաև, որ, բացառությամբ այն արձանագրությունների, որոնք բերված են ստորև, Սարգոն II-ին և Հայաստանին վերաբերող կան ևս մի բանի այլ մանր արձանագրություններ կամ դրանց պատառիկներ,

120.000) գրավեց Արմաննայի իշխանության բանակից (ընդհանուր մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:³³²

333. 718 - Կարթեմիշի ճ-մ: Սարգոն II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 120.000) հաղթեց Արարատյան (մոտ 20.000, որից 15.000 հետևակ), Կարթեմիշի (մոտ 10.000) և Փռյուզիայի (մոտ 30.000) թագավորությունների միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 10.000, դաշնակիցները՝ մոտ 25.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:³³³

334. 718 - Պապան և Լայյուական (Հյուսիսային Ասորիք, Կարթեմիշի մոտ) Սարգոն II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) գրավեց քաղաքների աշխարհագրից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) և Արարատյան թագավորության (մոտ 2.000) թագավորությունների միացյալ բանակից: Հայերը կորցրին մոտ 1.500, դաշնակիցները՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:³³⁴

335. 716 գարուն - Ուաշ լեռան ճ-մ (Տրպատունիք, Ուրմիա լճի արևելյան ափից մոտ 30 կմ արևելք): Արարատյան թագավորության և Բագրատ Բագրատունու գլխավորած Արմաննայի իշխանության միացյալ բանակը (մոտ 25.000) հաղթեց Ասորեստանի դրդմամբ ապստամբած Արմաննայի իշխան Ազայի և Ասորեստանի թագավորության միացյալ բանակին (մոտ 15.000, որից մոտ 3.000 հայ): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 1.000, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 3.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000 զինվոր: Ազան սպանվեց մարտում, իսկ Արմաննայի իշխանության նոր իշխան հռչակվեց Նրա եղբայր Ալասան:³³⁵

336. 716 ամառ - Իզիրտուն (Ատրպատական, Ուրմիա լճից մոտ 40 կմ հարավ), ինչպես նաև 55 ամրոց ու 11 բերդ: Սարգոն II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) գրավեց Բագրատունյաց իշխանի գլխավորած Արմաննայի իշխանության բանակից (մոտ 10.000), որից հետո ասպատակեց Արմաննայի իշխանության տարածքը, ինչպես նա Մարաստանի իշխանության տարածքը: Հայերը կորցրին մոտ 1.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեց ու սպանվեց նաև Բագրատունյաց իշխանը, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:³³⁶ Արմաննայի իշխանությունը ընդունեց Ասորեստանի թագավորության գերիշխանությունը:

337. 715 - Գորդեթականի ճ-մ (Գուգարք)³³⁷

Առուշան I-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 70.000) շարժվեց Այսնաց դուռ լեռնանցքից ներխուժած Կիմմերական թագավորության բանակի (մոտ 150.000) դեմ և ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեց:

I փուլ - Կիմմերական թագավորության բանակ անցավ վճռական գրոհի, սակայն համառ մարտում այն հետ մղվեց:

II փուլ - Հայկական բանակը անցավ հակագրոհի և ծանր կորուստներ պատճառեց Կիմմերական թագավորության բանակին:

III փուլ - Կիմմերական թագավորության բանակը մարտի մեջ մտցրեց նոր ուժեր և փորձեց շրջապատել Հայկական բանակին, որին միայն ծանր մարտերով հաջողվեց ճեղքել թշնամու բանակի շարքերը և կրկին ապաստանել ամրացված դիրքերում: Որպես հետևանք այս ամենի՝ ծանր կորուստներ կրած Կիմմերական թագավորության բանակը չհամարձակվեց շարունակել մարտը և նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 30.000, թշնամին՝ մոտ 70.000 զինվոր:

338. 715 - Վանի ճ-մ: Առուշան I-ի գլխավորած Ոստանիկ (մոտ 25.000) բանակը հաղթեց առաջին սպարապետ Նարազայի, երկրորդ սպարապետ Արծնեի, ինչպես նաև վերջինիս եղբայր, Մուսասիրի իշխան Աբալիուկնուի գլխավորությամբ ապստամբած բանակին (մոտ 10.000), որից հետո առանց մարտերի մտավ մայրաքաղաք: Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, հակառակորդը՝ մոտ 7.000 զինվոր: Մահապատժի ենթարկվեց 100 մարդ:³³⁸

339. 714 հունիս - Ատրպատականի հյուսիսը և Տրպատունիքը: Սարգոն II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 120.000) ասպատակեց:³³⁹

սակայն, բանի որ դրանք շատ քիչ ինֆորմատիվ բնույթ ունեն, հատվածական են և հիմնականում կրկնում են արդեն իսկ բերվածներին, ես դրանք չարդարեւ իարմար չգտա: Չեն արտացոլվում նաև այն արձանագրությունները, որոնք ըստ էության, երբեմն նույնիսկ տառացի, կրկնում են արդեն իսկ շարադրվածներին:

340. 714 հունիս - Ուաշ լեռան ճ-մ: Սարգոն II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 120.000) անակնկալ հարվածով հաղթեց Առուշան I-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության և Դեովկեսի գլխավորած Մարական իշխանության (մոտ 10.000) ճամբարած միացյալ բանակին (մոտ 60.000): Հայերը կորցրին մոտ 30.000, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեց նաև Դեովկեսը, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:³⁴⁰
341. 714 հունիս - Անիաշտանիան ու ևս 17 քերդ (Վասպուրական, Անձախիձոր գավառ) Սարգոն II-ի գլխավորությամբ Գաբիթեան-Բաքեան-Չարեհավանդ երթուղով արշաված Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 110.000) գրավեց անկանոն հարվածներ հասցնող Արարատյան թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:³⁴¹
342. 714 հունիս - Տարուա (= Տուսուկ), Տարմակիսու, Բուբուզի, Խունդուր, Այալե, Ծինհշալալ, Ծինունակ, Արնա, Շարնի, Արբու, Ռիար ամրոցները Սարգոն II-ի գլխավորությամբ Գաբիթեան-Բաքեան-Չարեհավանդ-Տամեր երթուղով արշաված Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) գրավեց անկանոն հարվածներ հասցնող Արարատյան թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:³⁴²
343. 714 օգոստոս - Կոտոր (= Ուրխու), Ունիտե, Խուրուենկու, Գիզուարգա, Շաշգիսսա, Խունդուրնա, Վերին Ուադնաունգ, Արագու, Շարիշցինա, Ներքին Խունդուրա, Էլնակ, Չիմրա, Սուրգի, Շյարինա, Դագ, Յուրգի, Էյիարինա, Դագ, Յուրգիարդիա, Արմունա, Կինաշտանիա, Բուբուզի Խունդուր, Այալե, Ծինհշալալ, Ծինունակ, Արնա և Շարնի ամրոցները Սարգոն II-ի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող ու մասերի բաժանված Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 90.000) գրավեց անկանոն հարվածներ հասցնող Արարատյան թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:³⁴³
344. 714 օգոստոս - Անգալիա Կուլայի, Կայլանիա, Բիտայա, Այուարգա, Կիունա, Այի, Արգուզու, Շիկկանու, Արդիունակ, Դայազունա, Գետա, Բանիու, Բիրիսիուզա, Դեզիզու, Դիլիզիա, Արաինդի, Դուլայի, Խասրանա, Պարրա, Այածուն, Անիաշտանիա, Բայդուարգա, Խիրարդի, Շումատտար, Շայզի, Այբուրի, Ծիկարրա և Հին Ուալաիս ամրոցները Սարգոն II-ի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող և մասերի բաժանված Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 80.000) չգրավեց անկանոն հարվածներ հասցնող Արարատյան թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:³⁴⁴
345. 714 օգոստոս - Արգիշտիունան, Կայլանիան ու ևս 87 քերդ (Վասպուրական) Սարգոն II-ի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող և մասերի բաժանված Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) գրավեց անկանոն հարվածներ հասցնող Արարատյան թագավորության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:³⁴⁵
346. 714 սեպտեմբեր - Ուալաիսուր ու ևս 40 քերդ (Պարսկահայք) Սարգոն II-ի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող և մասերի բաժանված Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) գրավեց անկանոն հարվածներ հասցնող Արարատյան թագավորության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:³⁴⁶
347. 714 հոկտեմբեր - Կործալքը Սարգոն II-ի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող և մասերի բաժանված Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց:³⁴⁷
348. 714 հոկտեմբեր - Արոնիս Սարգոն II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (1.000 հեծյալ, 12.000 հետևակ) անակնկալ հարձակումով գրավեց Մուսասիրի իշխան Արգանայի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 4.500, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր: Թշնամին ավերեց քաղաքը և մեծ ավարով հեռացավ:³⁴⁸
349. 713 - Անդրեհրատյան Ծոփքը Սարգոն II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց և նահանջեց:³⁴⁹

350. 712 - Մարաշը (= Մարքասուն) (Կիլիկիայի արևելք, Մարաշ գավառ, Ջահան գետի ձախ ափին) Սարգոն II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) գրավեց Թարխունիայի գլխավորած Գուրգուլի իշխանության բանակից (մոտ 3.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:³⁵⁰ Գուրգուլի իշխանությունը ոչնչացավ:
351. 711 - Ասորեփրատյան ճոփը Սարգոն II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց և նահանջեց:³⁵¹
352. 710 - Կումուխը (Ասորեփրատյան ճոփ, Կումագենե գավառ, Եփրատի աջ ափին) և 62 քերը (Կումագենե գավառ) Սարգոն II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 120.000) գրավեց Կումագենեի իշխան Մուրթալուի գլխավորած Կումագենեի իշխանության բանակից (մոտ 3.000), որը նահանջեց Արարատյան թագավորության տարածք: Հայերը կորցրին մոտ 2.500, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:³⁵²
353. 708 - 706 - Հյուսիսային Ասորիքը ու Կիլիկիայի արևելքը մասերի բաժանված և Կումագենեի իշխան Մուրթալուի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Արարատյան թագավորության բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 30.000 ռազմիկ) ասպատակեց: Ոչնչացվեց 300 թշնամական կայազոր:³⁵³
354. 705 - Լեռնային Կիլիկիայի ճ-մ¹²²: Արա IV-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ջախջախեց Սարգոն II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակին (մոտ 120.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Սարգոն II-ը:³⁵⁴
355. 699¹²³ - Կորճալքի հարավը Սինաբերիբ արքայի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց և նահանջեց:³⁵⁵
356. 689 - Կիլիկիայի ճ-մ: Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 80.000) հաղթեց առաջխաղացած Լյուդիական թագավորության բանակին (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:³⁵⁶
357. 689 - Ինգիրուն, Տարսուր և Իյուլբրուն (Կիլիկիա) Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) գրավեց Ադանայի իշխանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:³⁵⁷
358. մոտ 688 - Մարաստանի իշխանության տարածքը Արա IV-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց և նահանջեց:³⁵⁸
359. 685 - Մելիտեն Սինաբերիբ արքայի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) գրավեց Մելիտեի իշխան Կուրտիկի գլխավորած Մելիտեի իշխանության բանակից (մոտ 2.000) և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 1.800, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:³⁵⁹
360. 679¹²⁴ - Աղձնիքի ճ-մ: Առուշան II-ի գլխավորած Արարատյան (մոտ 60.000) և Ասարհադոն արքայի գլխավորած Ասորեստանի (մոտ 40.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Թեուշայի գլխավորած Կիմմերական թագավորության առաջխաղացած բանակին (մոտ 120.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 80.000 զինվոր, որոնց թվում գոհվեց նաև Թեուշան:³⁶⁰
361. 678 - Մելիտեն Սինաբերիբ արքայի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) գրավեց Մելիտեի իշխան Կուրտիկի գլխավորած Մելիտեի իշխանության բանակից (մոտ 2.000) և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 1.800, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:³⁶¹

¹²² Սա մոռացված և խորհրդային պատմագիտության կողմից համարյա ուշադրության չարժանացած ճակատամարտերից մեկն է, որը էականորեն փոխում է Ասորեստանի և Արարատյան թագավորությունների միջև մղվող հակամարտության արդյունքի վերաբերյալ պատկերացումները ու նրան տալիս է Նոր մի բովանդակություն: Իրոք, Լեռնային Կիլիկիայում տեղի ունեցած այս ճակատամարտով էլ հենց, որտեղ սպանվեց Սարգոն II-ը, ըստ էության, վերջ տրվեց Ասորեստանի թագավորության գրեթե հազարամյա հավակնություններին Հայաստանի նկատմամբ, իսկ Արարատյան թագավորությունն էլ ստացավ խաղաղ զարգացման հնարավորություն:

¹²³ Այստեղ և հետագայում Սինաբերիբի պատերազմների պարագայում հարկ է նշել նաև, որ, բացառությամբ այն արձանագրությունների, որոնք բերված են ստորև, Սինաբերիբին և Հայաստանին վերաբերող կան ևս մի բանի այլ մանր արձանագրություններ կամ դրանց պատառիկներ, սակայն, բանի որ դրանք շատ քիչ ինֆորմատիվ բնույթ ունեն, հատվածական են և հիմնականում կրկնում են արդեն իսկ բերվածներին, ես դրանք չարադրելու հարմար չգտա: Չեն արտացոլվում նաև այն արձանագրությունները, որոնք, ըստ էության, կրկնում են արդեն իսկ շարադրվածներին:

¹²⁴ Այստեղ և հետագայում Ասարհադոնի պատերազմների պարագայում հարկ է նշել նաև, որ, բացառությամբ այն արձանագրությունների, որոնք բերված են ստորև, Ասարհադոնին և Հայաստանին վերաբերող կան ևս մի բանի այլ մանր արձանագրություններ կամ դրանց պատառիկներ, սակայն, բանի որ դրանք շատ քիչ ինֆորմատիվ բնույթ ունեն, հատվածական են և հիմնականում կրկնում են արդեն իսկ բերվածներին, ես դրանք չարադրելու հարմար չգտա: Չեն արտացոլվում նաև այն արձանագրությունները, որոնք, ըստ էության, կրկնում են արդեն իսկ շարադրվածներին:

362. 673 - Մահկերտ տուն գավառի ճ-մ: Ասարհադոն արքայի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 80.000) հաղթեց Արմաննայի իշխան Ախշերիի գլխավորած Արմաննայի իշխանության (մոտ 20.000) և Իշպակիայի գլխավորած Սկյութական թագավորության¹²⁵ միացյալ բանակին (մոտ 40.000, այդ թվում մարեր): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, դաշնակիցները՝ մոտ 15.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Իշպակիան, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:³⁶²
363. 672 ամառ - Ուպպուրմուն և Կուլիմերին, ինչպես նաև Տարոնի 22 բերդ Առուշան II-ի գլխավորած Արարատյան (մոտ 60.000, մոտ 10.000 վարձկան կիմերներ) ու Ասարհադոն արքայի գլխավորած Ասորեստանի (մոտ 60.000) թագավորությունների միացյալ բանակը գրավեց ապստամբած Հսկա Հայկագունու բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 10.000): Արարատյան թագավորության բանակը կորցրեց մոտ 5.000, դաշնակիցները՝ մոտ 6.000, Արմենիի բանակը՝ մոտ 5.000 զինվոր:³⁶³ Ապստամբությունը ճնշվեց և երկրամասը վերամիավորեց Արարատյան թագավորությանը:
364. 672 - Փոքր Հայքի ճ-մ²⁶: Առուշան II-ի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 70.000, այդ թվում վարձկան կիմերներ) հաղթեց Միդաս III-ի գլխավորած Փռյուգիական թագավորության առաջխաղացած բանակին (մոտ 80.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր:³⁶⁴
365. 671 - Փռյուգիական թագավորության տարածքը Արարատյան թագավորության բանակը (մոտ 60.000, այդ թվում վարձկան կիմերներ) ասպատակեց: Արդյունքում՝ Փռյուգիական թագավորությունը ոչնչացավ, իսկ Նրա տարածքում էլ սկսեցին տնօրինություն անել կիմերները:³⁶⁵
366. 659 - Մահկերտ տուն գավառի ճ-մ: Արմաննայի իշխանության տարածք մտած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) գիշերային անակնկալ հարվածով հաղթեց անակնկալ հարձակում գործել փորձող Արմաննայի իշխանության բանակին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:³⁶⁶
367. 659 - Այուսհաշ, Պասա, Բուստուն, Ասդիաս, Ուպպիս, Սիխուն և Նագինիրին ամրոցները Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 45.000) գրավեց անկանոն հարվածներ հասցնող Արմաննայի իշխանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:³⁶⁷
368. 659 - Իգիտուն Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) չգրավեց Արմաննայի իշխան Ախշերիի գլխավորած Արմաննայի իշխանության բանակից (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:³⁶⁸ Շուտով, սակայն, Ախշերին դավադրաբար սպանվեց, իսկ Արմաննայի Նոր իշխան հռչակված Ուալիի հետ Ասուրբանապալը կնքեց հաշտություն, համաձայն որի Արմաննայի իշխանությունը Ասորեստանի թագավորությանը վերադարձրեց մի քանի բերդեր և ընդունեց վերջինիս գերիշխանությունը:
369. 656 - Կուլիմերիի ճ-մ: Ապստամբած Պարույր Հայկագունու բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Անդարի իշխանի գլխավորած Արարատյան թագավորության բանակին (մոտ 15.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 1.500 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Անդարին: Պարույր Հսկայորդին հռչակվեց վերականգնված Արմենիի թագավորության արքա և վերջնականապես անկախացավ Արարատյան թագավորությունից:³⁶⁹
370. 640 - Կիլիկիայի ճ-մ: Մադեսի գլխավորած Սկյութական թագավորության բանակը (մոտ 100.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) գլխովին ջախջախեցին Լիգդամիսի գլխավորած Կիմմերական թագավորության բանակին (մոտ 60.000), ընդ որում մարտում զոհվեց նաև Լիգդամիսը: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 45.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Լիգդամիսը:³⁷⁰ Արդյունքում՝ Կիմմերական թագավորությունը զրկվեց իր տարածքների զգալի մասից և սահմանափակվեց միայն Կապադովկիայի արևմտյան որոշ շրջաններով, իսկ Նրա տարածքի հիմնական մասն էլ անցավ Սկյութական թագավորությանը:

¹²⁵ Կիմերներին վտարելուց հետո Դանուբից Վոլգա ձգվող Մերձսևծովյան և Նախակովկասյան լայնարձակ տափաստաններն ընկան սկյութների տիրապետության տակ: Վերջիններս, արագորեն հարմարվելով Նոր ձեռք բերած տարածքներում, արդեն մ.թ.ա. VII դարի սկզբներից սկսեցին ակտիվ արտաքին ավարառուական թաղաքականություն վարել:

¹²⁶ Այս ճակատամարտի տեղը խիստ մոտավոր է և տրվում է այն հաշվարկով, որ հենց Փոքր Հայքն է հանդես գալիս որպես Արարատյան և Փռյուգիայի թագավորությունների սահմանային տարածք:

371. 616 հուլիսի 23 - Կաթիկի ճ-մ (Միջագետք): Նաբոպալասար արքայի գլխավորած Բաբելոնի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Ասորեստանի թագավորության բանակին (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Արմաննայի իշխանությունը ոչնչացավ, նրա տարածքի ոչ հայաբնակ մասն անցավ Մարաստանին, իսկ հայաբնակ մասերը հայտնվեցին Արարատյան թագավորության ազդեցության ոլորտում:³⁷¹
372. 614 օգոստոս - Ասուրի ճ-մ: Կիաքսարես արքայի գլխավորած Մարական թագավորության (մոտ 100.000, այդ թվում մոտ 60.000 սկյութներ) և Պարույր Հսկայորդու գլխավորած Արմենիի թագավորության (մոտ 30.000) միացյալ բանակը հաղթեց Ասորեստանի թագավորության բանակին (մոտ 50.000), մտավ քաղաք և ավերեց այն³⁷² Ստեղծվեց Արիական Եռադաշինքը, որին սկզբնական շրջանում հարում էր նաև Բաբելոնի թագավորությունը:

373. 612 մայիս - հուլիսի վերջ - Նինվեի գրավումը³⁷³

«Նինվեն, արյան քաղաքը, նենգ ու բռնակալ, հիմնահատակ կործանվել է: Ո՞վ նրան կկարեցի: Ով որ իմանա, երկու ձեռքով ծափ կտա, որովհետև ո՞վ չի տանջվել նրա չարության երեսից»

Աստվածաշունչ

«Աստարակույս, Ասորեստանը քաղաքակրթության կենտրոն էր: Նա կարող էր հարստանալ որքան իր քաղաքական հզորությամբ, այնքան էլ իր իզգևոր, գրական, գեղարվեստական ու գիտական արգասիքներով: Բայց նա զուրկ էր քաղաքակրթության ամենաթանկարժեք, ամենից էական արտահայտությունից՝ մարդկայնության գաղափարից և մարդկային ոգուց: Մարդն ինքնին, նրա արժեքը, նրա մարդկային արժանապատվությունը ոչ մի գին չունեի ասորեստանցիների համար: Դրանով է բացատրվում նրանց անսահման անգթությունը և դաժանությունը»

Նիկողայոս Ադոնց

Նաբոպալասար արքայի գլխավորած Բաբելոնի, Կիաքսարես արքայի գլխավորած Մարական, Կյուրոս I-ի (մ.թ.ա. մոտ 615-580) գլխավորած Պարսի (մոտ 120.000) և Պարույր Հսկայորդու գլխավորած Արմենիի (մոտ 50.000) թագավորությունների միացյալ բանակը, ուժերը կենտրոնացնելով Կորճալքում, մայիսին շարժվեց Նինվեի ուղղությամբ, ընդ որում Կիաքսարին ենթակա սկյութները (մոտ 60.000), որոնք դեռևս տեղ չէին հասել, պետք է ժամանեին ուղիղ մարտադաշտ: Տեղեկանալով թշնամական բանակի առաջխաղացման մասին՝ Սինսարիսկուն արքայի գլխավորած Ասորեստանի թագավորության բանակը (մոտ 80.000) քաղաքի մոտ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեց: Կողմերը պատրաստվեցին մարտի:

I փուլ - Առավոտյան դաշնակիցների բանակը հարձակում գործեց թշնամու բանակի վրա, սակայն հետ մղվեց ելման դիրքեր:

II փուլ - Կեսոթին դաշնակիցների բանակը կրկնեց հարձակումը, սակայն այս անգամ ևս որևէ հաջողության չհասավ:

III փուլ - Օրվա երկրորդ կեսին դաշնակիցների բանակը հերթական հարձակումը գործեց թշնամու բանակի վրա, սակայն կրկին հետ մղվեց ելման դիրքեր:

IV փուլ - Ասորեստանի թագավորության բանակը անցավ հակահարձակման և գրավեց դաշնակից ուժերի ճամբարը:

V փուլ - Երեկոյան տեղ հասան սկյութները, ինչից հետո դաշնակիցների բանակը գիշերային հարձակում կազմակերպեց հաղթական օրվա ավարտից հետո անհոգության տրած, զգուշությունը կորցրած և կերուխում սկած Ասորեստանի թագավորության բանակի վրա՝ ծանր պարտության մատնելով վերջինիս: Արդյունքում՝ թշնամու ջախջախված բանակի մի մասը մեծ դժվարությամբ ապաստանեց քաղաքում, իսկ Ասուրուբալիտ զորավարի գլխավորած մյուս և ավելի մեծաթիվ մասն էլ նահանջեց դեպի հյուսիս-արևմուտք:

VI փուլ - Հաջորդ օրը Ասորեստանի թագավորության բանակը արտագրոհ կազմակերպեց քաղաքի պաշարումը սկսած դաշնակիցների բանակի առաջապահի վրա, սակայն որևէ արդյունքի չհասավ և հետ մղվեց ելման դիրքեր:

VII փուլ - Մյուս օրը Ասորեստանի թագավորության բանակը մեկ այլ կողմից արտագրոհ իրականացրեց, բայց այն ևս հետ մղվեց:

VIII փուլ – Մայիսից մինչև հունիս դաշնակիցների բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, որին թշնամու բանակը պատասխանեց համառ պաշտպանությամբ, ինչպես նաև բազում համակցված հակագրոհներով ինչպես քաղաքի ներսում գտնվող ուժերի, այնպես էլ քաղաքը պաշարողների թիկունքում գործող Ասուրուբալիտ զորավարի բանակի ուժերի միջոցով:

IX փուլ – Հունիսին, հյուսիս-արևելյան կողմում քանդելով պարսպի մի հատվածը, դաշնակիցների բանակը համառ մարտերով ներխուժեց քաղաք և ի վերջո գրավեց այն: Հենց այդ ժամանակ էլ սեփական այրվող պալատի բոցերում զոհվեց նաև Սինսարիսկունը:

Հայերը կորցրին մոտ 7.000, դաշնակիցները՝ մոտ 30.000, թշնամին՝ մոտ 60.000 զինվոր: Քաղաքը հիմնովին ավերվեց, նրա բնակչությունը սպանվեց կամ գերեվարվեց, իսկ իրեն արքա հռչակած Ասուրուբալիտի՝ Ասուրուբալիտ II-ի, բանակը նահանջեց դեպի հյուսիս-արևմուտք: Արդյունքում՝ գրավելով Խառանը, սակայն չկարողանալով տիրել քաղաքի միջնաբերդին, ինչպես նաև տիրելով Կարբեմիշին, Ասուրուբալիտ II-ը ամրացավ Հյուսիսային Միջագետքում՝ ստանալով Եգիպտական թագավորության օժանդակությունը: Ինչ վերաբերում է բուն Ասորեստանի թագավորությանը, ապա նրա տարածքի հարավային և կենտրոնական մասն անցավ Բաբելոնի, իսկ հյուսիսայինը՝ Մարական թագավորությանը: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ հենց Նինվեի ավերակների վրա էլ Մարաստանի և Բաբելոնի թագավորությունների արքաները Արմենիի թագավորության արքա Պարույր Հսկայորդուն ճանաչեցին որպես ողջ Հայաստանի արքա՝ ըստ էության, արդեն նաև միջազգայնորեն ամրագրելով արդեն մոտ քառորդ դար փաստացի գոյություն ունեցող գերագահության իրավունքի անցումը Արարատյան թագավորությունից Արմենիի թագավորությանը:

374. 611 զարուն - աշուն - Հայոց Միջագետքը և Խառանի շրջակայքը Նաբոպալասար արքայի գլխավորած Բաբելոնի (մոտ 100.000) ու Հրաչյա արքայի գլխավորած Արմենիի (մոտ 50.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց և նահանջեց:³⁷⁴
375. 610 զարուն - աշուն - Հայոց Միջագետքը և Խառանի շրջակայքը Նաբոպալասար արքայի գլխավորած Բաբելոնի (մոտ 100.000) ու Հրաչյա արքայի գլխավորած Արմենիի (մոտ 50.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց՝ ստիպելով Ասուրուբալիտ II-ին իր հիմնական ուժերով նահանջել Եփրատի աջ ափ, որտեղ վերջինս սպասում էր օգնության շտապող Եգիպտական թագավորության բանակին:³⁷⁵
376. 609 զարուն - Հայոց Միջագետքը և Խառանի շրջակայքը Նաբոպալասար արքայի գլխավորած Բաբելոնի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) ասպատակեց, որից հետո հեռացավ Միջագետք:³⁷⁶
377. 609 հունիս - սեպտեմբեր - Հայոց Միջագետքը և Խառանի շրջակայքը Ասուրուբալիտ II-ի գլխավորած Ասորեստանի (մոտ 20.000) ու Եգիպտական (մոտ 20.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց:³⁷⁷
378. 609 սեպտեմբեր - Իգալա ամրոցի ճ-վ (Հայոց Միջագետք, Խաբուր գետի ակունքի մոտ): Նաբոպալասար արքայի գլխավորած Բաբելոնի, Կիաքսարես արքայի գլխավորած Մարական, Կյուրոս I-ի գլխավորած Պարսի (մոտ 120.000) և Հրաչյա արքայի գլխավորած Արմենիի (մոտ 60.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Նեխո II-ի ու Ասուրուբալիտ II-ի գլխավորած Եգիպտական (մոտ 100.000) և Ասորեստանի (մոտ 30.000) թագավորությունների միացյալ բանակին, որի մնացորդները նահանջեցին Եփրատի աջ ափ: Հայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցները՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:³⁷⁸
379. 608 ամառ - Հայոց Միջագետքը և Խառանի շրջակայքը Նաբոպալասար արքայի գլխավորած Բաբելոնի, Կիաքսարես արքայի գլխավորած Մարական, Կյուրոս I-ի գլխավորած Պարսի (մոտ 80.000) ու Հրաչյա արքայի գլխավորած Արմենիի (մոտ 40.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց և նահանջեց:³⁷⁹
380. 608 դեկտեմբերի վերջ - 607 փետրվարի սկիզբ - Հայոց Միջագետքը և Խառանի շրջակայքը Նաբոպալասար արքայի գլխավորած Բաբելոնի, Կիաքսարես արքայի գլխավորած Մարական, Կյուրոս I-ի գլխավորած Պարսի (մոտ 60.000) ու Հրաչյա արքայի գլխավորած Արմենիի (մոտ 30.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց և նահանջեց:³⁸⁰

381. 607 հոկտեմբեր - 606 ամառ - Կուսմուխի ճ-Ս⁸⁸¹

Նաբոպալասար արքայի և Նաբուգոդոնոսոր արքայազնի գլխավորած Բաբելոնի, Կիաքսարես արքայի գլխավորած Մարական, Կյուրոս I-ի գլխավորած Պարսքի (մոտ 60.000) ու Զրաչյա արքայի գլխավորած Արմենիի (մոտ 30.000) թագավորությունների միացյալ բանակը պաշարեց քաղաքը Եգիպտական թագավորության բանակից (մոտ 3.000):

I փուլ - Մ.թ.ա. 607 թ-ի հոկտեմբերից մինչև դեկտեմբերի կես դաշնակից ուժերը մի շարք հարձակումներ ձեռնարկեցին քաղաքի ուղղությամբ և ի վերջո գրավեցին այն: Դրանից հետո, սակայն, խուսափելով Նեխո II-ի և Ասուրուբալիտ II-ի գլխավորությամբ հարավից քաղաքին մոտեցող Եգիպտական (մոտ 100.000) ու Ասորեստանի (մոտ 30.000) թագավորությունների միացյալ բանակից (մոտ 120.000), դաշնակից ուժերը, տեղում թողնելով ուժեղ կայազոր, հետ քաշվեցին ելան դիրքեր:

II փուլ - Մ.թ.ա. 607 թ-ի դեկտեմբերի վերջից մինչև 606 թ-ի ամառ Եգիպտական ու Ասորեստանի թագավորությունների միացյալ բանակը պաշարեց քաղաքը և ի վերջո, հաղթահարելով վերջինիս կայազորի համառ դիմադրությունը, գրավեց այն:

Հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցները՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

382. 606 սեպտեմբեր - Շուանդիքին, Էլամուն և Դախարուն (Զյուսիսային Ասորիք, Եփրատի աջ ափին) Նաբոպալասար արքայի ու Նաբուգոդոնոսոր արքայազնի գլխավորած Բաբելոնի, Կիաքսարես արքայի գլխավորած Մարական, Կյուրոս I-ի գլխավորած Պարսքի (մոտ 120.000) և Զրաչյա արքայի գլխավորած Արմենիի (մոտ 50.000) թագավորությունների միացյալ բանակը գրավեց Եգիպտական թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:³⁸²

383. 605 մայիսի վերջ - Կառքեմիշի ճ-Ս⁸⁸³

Նաբոպալասար արքայի և Նաբուգոդոնոսոր արքայազնի գլխավորած Բաբելոնի, Կիաքսարես արքայի գլխավորած Մարական, Կյուրոս I-ի գլխավորած Պարսքի (մոտ 120.000) ու Զրաչյա արքայի գլխավորած Արմենիի (մոտ 50.000) թագավորությունների միացյալ բանակը մոտեցավ քաղաքին, սակայն, տեղեկանալով Նեխո II-ի գլխավորած Եգիպտական և Ասուրուբալիտ II-ի գլխավորած Ասորեստանի թագավորությունների միացյալ բանակի (մոտ 150.000, այդ թվում լիբիացիներ, նուբիացիներ և հույներ) առաջխաղացման մասին, կեղծ նահանջ իրականացրեց դեպի արևելք: Իր հերթին, տեղեկություն չունենալով այս մասին, Եգիպտական ու Ասորեստանի թագավորությունների միացյալ բանակը մոտեցավ քաղաքին և, տեղավորվելով երկու առանձնացված ճամբարներում, դադար առավ քաղաքի անմիջական հարևանությամբ:

I փուլ - Օգտվելով հակառակորդի անհոգությունից՝ Բաբելոնի, Մարական, Պարսքի և Արմենիի թագավորությունների միացյալ բանակը անսկատ մոտեցավ Եգիպտական թագավորության ճամբարած բանակին ու հզոր հարձակման անցավ: Չնայած անակնկալին, սակայն, թշնամու բանակը համառ դիմադրություն ցույց տվեց:

II փուլ - Ասուրուբալիտ II-ը հարձակման տարավ սեփական բանակը, որի հետևանքով մարտը խիստ համառ և արյունահեղ բնույթ ընդունեց:

III փուլ - Մարտի մեջ մտան Բաբելոնի, Մարական, Պարսքի և Արմենիի թագավորությունների միացյալ բանակի Նոր ուժեր, որի հետևանքով թշնամու միացյալ բանակը ի վերջո ծանր պարտություն կրեց ու դիմեց փախուստի:

IV փուլ - Բաբելոնի, Մարական, Պարսքի և Արմենիի թագավորությունների միացյալ բանակի մի մասը սկսեց հետապնդել ու ոչնչացնել թշնամու փախչող բանակին, իսկ մյուս մասը զարգացրեց հաջողությունը, Ներխուժեց քաղաք և համառ մարտերից հետո գրավեց այն՝ գլխովին ոչնչացնելով բոլոր դիմադրողներին:

Հայերը կորցրին մոտ 10.000, դաշնակիցները՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 70.000 զինվոր: Արդյունքում՝ ավելի քան մեկ հազարամյակ Առաջավոր Ասիան ահաբեկող, Նրա

գարգացմանը խոչընդոտող և իր արտաքին գիշատչային քաղաքականությամբ բոլոր հարևանների համար պատուհաս դարձած Ասորեստանի թագավորությունը վերջնականապես կործանվեց: Իր հերթին, ծանր հարված ստացած Եգիպտական թագավորությունը սրանից հետո ընդմիշտ թողեց Ասիան և պարփակվեց Աֆրիկայում, Բաբելոնի թագավորությունը իր տիրապետությունը հաստատեց ողջ Ասորիքի վրա, իսկ Արիական Եռադաշինքի անդամներին էլ բաժին հասավ խոշոր ավար:

384. 586¹²⁷ – Գամիռքի ճ-մ (Ասորեփրատյան Ծոփք): Արմենիի (մոտ 50.000) և Ալիաթես II-ի գլխավորած Լյուդիական (մոտ 50.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Սանդակշատրուի գլխավորած Կիմմերական թագավորության բանակին (մոտ 50.000): Հայերը կորցրին մոտ 8.000, դաշնակիցը՝ մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Սանդակշատրուն: Արդյունքում՝ Կիմմերական թագավորությունը ոչնչացավ, նրա տարածքն անցավ Լյուդիական թագավորությանը, իսկ կիմմերներն էլ հետագայում ձուլվեցին տեղի բնակչությանը:³⁸⁴
385. 585 մայիսի 28 – Հալիս գետի ճ-մ (Կապադովկիայի արևմուտք): Կիաքսարես արքայի գլխավորած Մարական (մոտ 70.000), Կյուրոս I-ի գլխավորած Աբեմենյան (մոտ 30.000) և Արմենիի (24.000, որից 4.000 հեծյալ) թագավորությունների միացյալ բանակը ընդհարվեց Ալիաթես II-ի գլխավորած Լյուդիական թագավորության բանակի (մոտ 130.000) հետ, սակայն հենց մարտի սկզբում տեղի ունեցած արեգակի անակնկալ խավարումը ընդհատեց ճակատամարտը: Արեգակի խավարումը հակամարտող կողմերի կողմից ընկալվեց որպես աստվածային նախանշան և կնքվեց հաշտություն: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:³⁸⁵ Արիական Եռադաշինքի և Լյուդիական թագավորության սահմանը համարվեց Հալիս գետը:
386. մոտ 560 – Վասպուրականի ճ-մ: Աստիգես արքայի գլխավորած Մարական (մոտ 50.000) և Կյուրոս արքայազնի գլխավորած Պարսքի (մոտ 20.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Երվանդ I Սակավակյացի գլխավորած Արմենիի թագավորության բանակին (մոտ 40.000): Հայերը կորցրին մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Կնքվեց հաշտություն, որի արդյունքում մինչ այդ Մարական թագավորության հետ իրավահավասար կոդմ հանդիսացող Արմենիի թագավորությունը սկսեց ենթարկվել ու հարկ վճարել վերջինիս:³⁸⁶
387. 557 ամառ – Հյուսիսային Ասորիք Ադանայի, Պաթթինայի ու Անամուռի իշխանությունների միացյալ բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց և նահանջեց:³⁸⁷
388. 557 աշուն – Մալիս կիրճի ճ-մ (Կիլիկիա, Թիլ-Համտուն գավառի արևելք, Ամանոսյան լեռների հյուսիս): Ներիգլիսար արքայի գլխավորած Բաբելոնի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց դարանակալ հարձակում գործել պատրաստվող Ադանայի, Պաթթինայի և Անամուռի իշխանությունների միացյալ բանակին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:³⁸⁸
389. 555 փետրվար – Ուռան և Կիռնուն (Հարավ-արևմտյան Կիլիկիա) Նաբոնիդ արքայի գլխավորած Բաբելոնի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Ադանայի, Պաթթինայի ու Անամուռի իշխանությունների միացյալ բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.800, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:³⁸⁹
390. 555 մարտ – Պաթթինան (Հարավ-արևմտյան Կիլիկիա, Սարպեդոն հրվանդանում գտնվող կղզու վրա) Նաբոնիդ արքայի գլխավորած Բաբելոնի թագավորության բանակը (մոտ 50.000, մոտ 50 նավ) գրավեց Ադանայի, Պաթթինայի և Անամուռի իշխանությունների միացյալ բանակից (6.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.800, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:³⁹⁰
391. 555 մարտ – Սուլեի ճ-մ (Դաշտային Կիլիկիայի արևմուտքում, ծովի ափին, Տարսոնից մոտ 40 կմ հարավ-արևմուտք): Նաբոնիդ արքայի գլխավորած Բաբելոնի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) հաղթեց Ադանայի, Պաթթինայի և Անամուռի իշխանությունների

¹²⁷ Այս իրադարձությունը թվագրվում է տարբեր կերպ՝ մ.թ.ա. 640-580 թվականների միջև ընկած ժամանակահատվածում: Իմ կողմից բերված թվականը տրվել է հետևյալ հիմնավորմամբ: Ըստ Ջերոլդոտոսի (Գիրք 1, գլուխ 17, 18) Լյուդիական թագավորության արքա Սադդիատեսը (մ.թ.ա. 605-593) մ.թ.ա. 599 թ-ին պատերազմ է սկսել Միլեթ քաղաք-պետության դեմ, այս պատերազմը տևել է 11 տարի, որի վերջին 5 տարին բաժին է ընկել վերջինիս որդի և հաջորդ Ալիաթես II-ի (մ.թ.ա. 593-560) գահակալության շրջանին: Իր հերթին հաստատապես հայտնի է, որ Լյուդիական և Մարական թագավորության միջև սրված հարաբերությունների արդյունքը հանդիսացած Հալիսի գետի ճ-մ-ը տեղի է մ.թ.ա. 585 մայիսի 28-ին: Եվ այսպես կիմմերների դեմ մղվող այս պատերազմը չէր կարող լինել մ.թ.ա. 588 թ-ից առաջ և մ.թ.ա. 585 թ-ից հետո: Արդյունքում՝ կարելի է հավանական համարել, որ Ալիաթես II-ը, կիմմերների դեմ նախապատրաստվող հարձակման վրա ծախսելով մեկ տարի, վերջիններիս դեմ հարձակում է ձեռնարկել մ.թ.ա. 586 թ-ին:

միացյալ բանակին (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:³⁹¹

392. 554 հունիս – Խաղկոտիքի ճ-մ (Փոքր Հայքի հարավ-արևելք)³⁹²

Խառանկ պաշարման ժամանակ Արմենիի թագավորության արքա Երվանդ I Սակավակյացը հրաժարվեց կատարել Արիական Եռադաշինքի մասնակցի պարտականությունները և իր մասնակցությունը բերել մղվող պատերազմին: Ի պատասխան դրա՝ Կյուրոս II Մեծի գլխավորած Պարսքի թագավորության բանակը (30.000 հեծյալ) մտավ Արմենիի թագավորության տարածք, որից հետո Պարսքի արքային հաջողվեց խորամանկությամբ գերել Հայոց արքային և նրա ընտանիքի անդամներին: Սկսված բանակցություններից հետո, սակայն, կողմերը, Երվանդ I Սակավակյացի գահակից որդի և Կյուրոս II Մեծի վաղեմի որսընկեր Տիգրանի միջնորդությամբ, համաձայնեցին նախկին պայմաններով վերականգնել Արիական Եռադաշինքում հայերի մասնակցությունը: Մինչև Խառան շարժվելը, սակայն, Տիգրանի գլխավորած Արմենիի (48.000, որից 8.000 հեծյալ, 20.000 ծանր և 20.000 թեթև հետևակ) և Կյուրոս II Մեծի գլխավորած Պարսքի թագավորությունների միացյալ բանակը շարժվեց դեպի հյուսիս՝ նպատակ ունենալով պարտության մատնել Խաղկոտիքի լեռներում ամրացած հայ-հալդայների¹²⁸ բանակին (8.000¹²⁹, երկար նիզակներով և կաշեպատ վահաններով զինված հետևակային), որը իր մշտական ավարառուական արշավանքներով խաթարում էր Հայաստանի ողջ հյուսիսի բնականոն կյանքը: Արդյունքում, մոտենալով բարձունքներում տեղակայված հայ-հալդայների ամրացված դիրքերին, դաշնակից բանակը մարտակարգ ընդունեց: Արմենիի թագավորության բանակը տեղավորվեց աջ թևում և կենտրոնում, իսկ ձախ թևը զբաղեցրեց Պարսքի թագավորության բանակը: Դաշնակից բանակի առաջին շարքում գտնվում էր հետևակը, երկրորդում՝ հեծելազորը:

I փուլ – Դաշնակից բանակի հետևակը անցավ հարձակման, սակայն կարճատև մարտից հետո կանխամտածված նահանջ սկսեց դեպի հարթավայր:

II փուլ – Ոգևորված իրենց կեղծ հաջողությունից՝ հայ-հալդայները դուրս եկան ամրացված դիրքերից և սկսեցին հետապնդել նահանջողներին:

III փուլ – Դաշնակից հեծելազորի մի մասը շրջանցիկ ռազմերթով գրավեց բարձունքի վրա գտնվող հայ-հալդայների ամրացված դիրքերը, իսկ հիմնական մասը շրջապատեց բաց տեղանքում հայտնված հակառակորդի հիմնական ուժերին: Արդյունքում՝ հայ-հալդայները դադարեցրին դիմադրությունը և գերի հանձնվեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը մոտ 80, հայ-հալդայները՝ մոտ 200 զինվոր: Կնքվեց հաշտություն, ըստ որի մի կողմից Խաղկոտիքում վերականգնվեց Արմենիի թագավորության գերիշխանությունը և հայ-հալդայներն էլ պարտավորվեցին Արմենիի թագավորության բանակին 4.000 ռազմիկից բաղկացած ջոկատ տրամադրել, իսկ մյուս կողմից էլ նրանք իրավունք ստացան օգտվել հարթավայրային արոտավայրերից:

393. 554 ամռան սկիզբ – ամռան վերջ – Խառանկի ճ-մ⁹³

Ամռան սկզբին Բաբելոնի թագավորության տիրապետության տակ գտնվող բաղաբին մոտեցավ Աստիգես արքայի գլխավորած Մարական (70.000, որից 10.000 հեծյալ) և Կյուրոս II Մեծի գլխավորած Պարսքի (31.000, որից 30.000 հեծյալ) թագավորությունների միացյալ բանակը, իսկ ամռան վերջին էլ նրանց միացավ Նաև

¹²⁸ Խաղկոտիքում այս ժամանակաշրջանում բնակվող խալդայների (անվանման սկզբի «խ»-ն «խ» է դարձել ռուսալեզու գրականության մեջ՝ «հ» տառի բացակայության պատճառով) ինքնության մասին հայտնվել են տարբեր կարծիքներ: Ըստ իս հավանական է թվում այն տեսակետը, որ վերջիններս եթևիկ տեսանկյունից հայ ժողովրդի մի մասն էին, ուղղակի հանդիսանում էին Հայկ (Հալդ) աստծո պաշտամունքին հետևող կրոնական մի ուղղության ներկայացուցիչներ, որոնց կրոնական աշխարհայացքը տարբերվում էր այդ ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդի հիմնական մասի մոտ գերիշխածից: Կարելի է կարծել, որ դրա հետևանքով էլ նրանց համայնքը սկսել էր լեռներում առանձնացված կյանք վարել, իսկ հետագայում էլ անցել էր ավարառուական արշավանքների, մոտավորապես այնպես, ինչպես հետագայում՝ պավլիկյանները: Հետագա դարերում, սակայն, հայ-հալդայների կրոնական առանձնացվածությունը աստիճանաբար դադարեց և նրանք միաձուլվեցին հայ ժողովրդի հիմնական մասին:

¹²⁹ Այս թիվը տրվել է՝ հաշվի առնելով հետագայում հայ-հալդայների տրամադրած 4.000 հոգանոց ջոկատի փաստը: Կարելի է ենթադրել, որ վերջին դեպքում նրանք, ինչպես սովորաբար արվում էր այդ ժամանակ, որպես օժանդակ ջոկատ տրամադրել են իրենց բանակի կեսը:

Տիգրան I-ի գլխավորած Արմենիի (28.000¹³⁰, որից 4.000 հեծյալ) թագավորության, ինչպես նաև Ադանայի, Պաթթինայի ու Անամուռի իշխանությունների (մոտ 6.000, որից մոտ 1.000 հեծյալ) միացյալ բանակը, որից հետո դաշնակից բանակը սկսեց քաղաքի պաշարումը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Նաբոնիդ արքայի գլխավորած Բաբելոնի թագավորության բանակը (մոտ 120.000, այդ թվում 1.000 հյուրկան հեծյալներ, արաբներ և կապադովկիացիներ), իր կազմում ունենալով նաև Լյուդիական թագավորության օժանդակ մի զորամաս (մոտ 10.000), սկսեց դանդաղ շարժվել դեպի հյուսիս, ինչից հետո, հասնելով Արիական Եռադաշինքի բանակին, ճամբարեց՝ ստեղծելով դաշտային ամրությունների հզոր մի համակարգ:

I փուլ – Առաջին օրը Արիական Եռադաշինքի բանակը մարտակարգ ընդունած մոտեցավ թշնամու ճամբարին, սակայն թշնամու բանակը դուրս չեկավ ամրացված դիրքերից, իսկ Արիական Եռադաշինքի ուժերն էլ իրենց հերթին չցանկացան հարձակվել և Նահանջեցին ելման դիրքեր:

II փուլ – Հաջորդ օրը Արիական Եռադաշինքի բանակը մարտակարգ ընդունած կրկին մոտեցավ թշնամու բանակին և վերջինս այս անգամ դուրս եկավ ճամբարից՝ ինքն էլ մարտակարգ ընդունելով: Օգտվելով դրանից՝ Արիական Եռադաշինքի բանակը անցավ հարձակման և ծանր պարտության մատնեց թշնամու բանակին, որի մնացորդները սկսեցին անկանոն փախչել սեփական ամրացված ճամբարի ուղղությամբ:

III փուլ – Թշնամու բանակին հետապնդող Արիական Եռադաշինքի բանակը ներխուժեց վերջինիս ճամբար և գրավեց այն, սակայն, զգուշանալով անակնկալ հարձակումից, լքեց ճամբարը:

IV փուլ – Թշնամու բանակը գիշերը լքեց ճամբարը և սկսեց Նահանջել դեպի հարավ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Արիական Եռադաշինքի բանակը հաջորդ օրը սկսեց հետապնդել վերջինիս, ինչի ընթացքում Բաբելոնի թագավորության բանակի վերջապահը կազմող հյուրկանները անցան Արիական Եռադաշինքի բանակի կողմը:

V փուլ – Բաբելոնի թագավորության բանակը դադարեցրեց Նահանջը և փորձեց դիմադրություն կազմակերպել, սակայն բռնկված մարտում կրկին պարտություն կրեց ու վերջնականապես ցրվեց: Մարտում ընկան նաև կապադովկիացիների առաջնորդը և արաբների արքան:

Հայերը կորցրին մոտ 6.000, դաշնակիցները՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 70.000 զինվոր:

394. 550 – Պասարգատայի ճ-մ (Կենտրոնական Պարսկաստան, Ներկայիս Շիրազից 130 կմ հյուսիս-արևելք)³⁹⁴

Աստիգես արքայի գլխավորությամբ առաջխաղացում իրականացրած Մարական թագավորության բանակը (120.000, որից 20.000 հեծյալ, ինչպես նաև 300 մարտակառք¹³¹) մոտեցավ Կյուրոս II Մեծի գլխավորությամբ քաղաքի մոտ մարտակարգ ընդունած Պարսքի թագավորության բանակին (մոտ 70.000, որից 30.000 հեծյալ): Դրանից հետո, տեղյակ չլինելով Տիգրան I-ի գլխավորությամբ մարտադաշտին մոտեցող Արմենիի թագավորության բանակի (մոտ 50.000, որից մոտ 10.000 հեծյալ) առկայության մասին, Աստիգեսը հրամայեց սկսել հարձակումը և ոչնչացնել թշնամու բանակը:

I փուլ – Առաջին օրը Մարական թագավորության բանակը ողջ ճակատով հարձակման անցավ և, կրելով ծանր կորուստներ, համառ մարտից հետո այնուհանդերձ կարողացավ հետ շարժել Պարսքի թագավորության բանակին դեպի քաղաք:

II փուլ – Երկրորդ օրը Պարսքի թագավորության բանակը արտագրոհ իրականացրեց, սակայն համառ մարտից հետո ոչ միայն որևէ հաջողության չհասավ, այլև թշնամու հատուկ մի ջոկատ (1.000), անցնելով հենց իր թիկունք, անակնկալ հարվածով գրավեց քաղաքի արտաքին պարիսպը: Ստեղծված պայմաններում Պարսքի

¹³⁰ Այս ժամանակաշրջանում Արմենիի բանակը Արիական Եռադաշինքի դաշնակցային պարտավորությունը սովորաբար կատարում էր 20.000 հետևակով և 4.000 հեծյալով, սակայն այստեղ հետևակի թվին պետք է զուգարել նաև հայ-հայդայների 4.000 հոգանոց հետևակ զորամասը:

¹³¹ Այստեղ և հետագայում բանակների բանական տվյալները տրվել են՝ հիմք ընդունելով Նիկողայոս Դամասկոս տվյալները և առաջնորդվելով «մեկ 0 պակասեցնելու» սկզբունքով:

թագավորության բանակը թողեց բաղաքը և ամրացավ վերջինիս հարող լեռներում, որտեղ մինչ այդ տեղափոխվել էր նաև խաղաղ բնակչությանը:

III փուլ – Երրորդ օրվա առաջին կեսին Աստիգեսը, փախուստը խոչընդոտելու համար նախատեսված հատուկ ուժեր տեղադրելով հարձակման պատրաստվող իր իսկ բանակի թիկունքում, սեփական բանակը հարձակման ուղարկեց լեռներում ամրացած թշնամու բանակի դեմ: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում Պարսքի թագավորության բանակը սկզբում պարտություն կրեց և դիմեց փախուստի, բայց հետագայում, վերախմբավորելով ուժերը, անցավ հակահարձակման:

IV փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին մարտադաշտ հասավ Արմենիի թագավորության բանակը և, թևային ու թիկունքային հարված հասցնելով Մարական թագավորության բանակին, Պարսքի թագավորության բանակի հետ միասին ծանր պարտության մատնեց վերջինիս:

V փուլ – Մարական թագավորության բանակը դիմեց փախուստի, իսկ Պարսքի և Արմենիի թագավորությունների միացյալ բանակը սկսեց հետապնդել վերջինիս:

VI փուլ – Մի քանի օր անց թշնամու բանակը վերջնական պարտություն կրեց և ցրվեց, ընդ որում Տիգրան I-ը, այս ընթացքում մարտադաշտում հանդիպելով Աստիգեսին, հեծյալ նիզակամարտում միջանցիկ նիզակահարելով սպանեց նրան:

Հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000 զինվոր, թշնամին՝ 60.000 սպանված և վիրավոր, 40.000 գերի:

395. 547 սեպտեմբեր – Պտեյրայի ճ-մ (Կապադովկիա, Սեբաստիայից մոտ 210 կմ արևմուտք, Հալիս գետից մոտ)³⁹⁵

Կյուրոս II Մեծի գլխավորած Աթենեյան տերության (մոտ 30.000) և Նրա կազմում Տիգրան I-ի, ինչպես նաև հեծելազորի հրամանատարներ Քսերեքս ու Արշեզ Արծրունիների գլխավորությամբ գործող Արմենիի թագավորության (8.000) միացյալ հեծելազորը սկսեց մոտենալ Լյուդիական թագավորության դարանակալ բանակին (մոտ 10.000, այդ թվում մոտ 1.000 կիլիկիոհայեր):

I փուլ – Լյուդիական թագավորության բանակը անակնկալ հարված հասցրեց հակառակորդի առաջապահին և փախուստի մատնեց վերջինիս:

II փուլ – Արիական Եռադաշինքի բանակը մարտի մեջ մտցրեց Նոր ուժեր և հաղթանակ տարավ:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցները՝ մոտ 400, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000 զինվոր:

396. 547 հոկտեմբեր – Թյումբրարայի ճ-մ (Փոքր Ասիայի արևմուտք, Նիկիայից մոտ 100 կմ հարավ-արևելք)³⁹⁶

Կյուրոս II Մեծի գլխավորած Աթենեյան տերության (197.000, այդ թվում 90.000 պարսիկներ, որոնցից 20.000 հեծյալ, 70.000 մարեր, որոնցից 10.000 հեծյալ, 24.000 կատիշներ, որոնցից 4.000 հեծյալ, 12.000 սակեր, որոնցից 10.000 հեծյալ, 300 մանգաղակիր մարտակառքեր) և Նրա կազմում Տիգրան I-ի, ինչպես նաև հետևակի հրամանատար Ամբակի, հեծելազորի հրամանատարներ Քսերեքս ու Արշեզ Արծրունիների գլխավորությամբ գործող Արմենիի թագավորության (48.000, որից 8.000 հեծյալ, ինչպես նաև Մարդպետական գունդը) միացյալ բանակը մոտեցավ բաղաքին և մարտակարգ ընդունեց: Առաջին շարքում տեղավորվեցին մարտակառքերը և ուղտերի վրա տեղավորված ռազմիկները, երկրորդում՝ հետևակը, ընդ որում հետևակի առաջին գծում տեղավորվեց ծանր, իսկ երկրորդում՝ թեթև հետևակը: Երրորդ շարքը և թևերը զբաղեցրեց հեծելազորը:

Կրետս արքայի գլխավորած Լյուդիական թագավորության բանակը (360.000, այդ թվում 120.000 եգիպտացի ծանր հետևակայիններ, մոտ 50.000 բաբելոնացիներ, որոնցից 20.000 հեծյալ, 50.000 լյուդիացիներ, որոնցից 10.000 հեծյալ, 48.000 փռյուզիացիներ, որոնցից 8.000 հեծյալ, 36.000 կապադովկիացիներ, որոնցից 6.000 հեծյալ, մոտ 20.000 արաբներ, որոնցից 10.000 հեծյալ և 100 մարտակառք, 16.000 հելեսպոնտոսյան հույներ,

որոնցից 6.000 հեծյալ, մոտ 10.000 թրակիացիներ, լիկոնիացիներ, պաֆլագոնցիներ, կարիացիներ ու փյունիկիացիներ, մոտ 10.000 կիլիկիոհայեր) և մարտակարգ ընդունեց, ընդ որում կենտրոնում տեղակայվեցին եգիպտացիների 10.000 հոգանոց 12 ջոկատները, իսկ թևերից յուրաքանչյուրում՝ յուրաքանչյուրը 3.000 հոգանոց կազմով հետևակի 30 ջոկատներ: Հեծելազորը տեղաբաշխվեց թևերի ծայրերում:

I փուլ – Լյուդիական թագավորության բանակի կենտրոնը անցավ հարձակման և համառ մարտի մեջ մտավ արիական բանակի կենտրոնի հետ: Միաժամանակ, հրնթացս ծավալվելով կողային ուղղություններով, սկսեց առաջ խաղալ նաև Լյուդիական թագավորության բանակի հեծելազորը՝ նախատեսելով թևանցել արիական բանակը և շրջապատել վերջինիս: Ի պատասխան դրա՝ թևերում տեղավորված արիական բանակի հեծելազորը շարժվեց թշնամուն հեծելազորին ընդառաջ, սակայն ընդհարումից անմիջապես առաջ հեծյալներից առաջ թողեց ուղտերի վրա տեղավորված ռազմիկներին, որոնց տեսքից վախեցած թշնամու հեծելազորի ձիերը խրտնեցին և, ցած նետելով հեծյալներին, դիմեցին փախուստի: Օգտվելով հակառակորդի հեծելազորի կազմալուծումից՝ արիական բանակի հեծելազորը սկսեց հետապնդել և ոչնչացնել վերջինիս:

II փուլ – Արիական բանակի հեծելազոր թևանցեց և շրջապատեց թշնամու բանակը, որը համառ դիմադրությունից հետո ի վերջո դիմեց փախուստի՝ հետապնդվելով հակառակորդի կողմից և ծանր կորուստներ կրելով:

III փուլ – Բոլոր կողմերից շրջապատված եգիպտացիները շրջանաձև պաշտպանություն կազմակերպեցին, սակայն, կրելով զգալի կորուստներ և բանակցությունների արդյունքում բավարար երաշխիքներ ստանալով, ի վերջո պատվավոր պայմաններով հանձնվեցին:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցները՝ մոտ 20.000, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 4.000, դաշնակիցը՝ մոտ 200.000 զինվոր:

397. 547 հոկտեմբեր - դեկտեմբեր – Սառոնես (Փոքր Ասիայի արևմուտք) Կյուրոս II Մեծի գլխավորած Աթմենյան տերության (մոտ 150.000, այդ թվում մարեր, կատիշներ և սակեր) և նրա կազմում Տիգրան I-ի, հետևակի հրամանատար Ամբակի, ինչպես նաև հեծելազորի հրամանատարներ Զսերեթս ու Արշեզ Արծրունիների գլխավորությամբ գործող Արմենիի թագավորության (մոտ 40.000, այդ թվում Մարդպետական գունդը) միացյալ բանակը գրավեց Լյուդիական թագավորության բանակից (մոտ 5.000)՝ Մարդպետական գնդի կազմով քաղաք ներխուժելով անառիկ համարված և դրա համար էլ պարսպով չպաշտպանված կողմից: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:³⁹⁷ Արդյունքում՝ Կրեսոսը գերվեց, Լյուդիական թագավորությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Արիական Եռադաշինքին:
398. մոտ 543-540 – Մարգիանան, Բակտրիան, Խորեզմը, Ղանդահարը և Սատագիդիան Կյուրոս II Մեծի գլխավորած Աթմենյան տերության (մոտ 150.000) և նրա կազմում գործող Արմենիի թագավորության (մոտ 40.000) միացյալ բանակը գրավեց տեղի իշխանությունների բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 50.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցները՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:³⁹⁸
399. 539 օգոստոս – Օպիս ամրոցի ճ-մ (Միջագետք, Բաբելոնից հյուսիս): Կյուրոս II Մեծի գլխավորած Աթմենյան տերության (218.000, այդ թվում 100.000 պարսիկներ, որոնցից 30.000 հեծյալ, 70.000 մարեր, որոնցից 10.000 հեծյալ, 100 մանգաղակիր մարտակառքեր) և նրա կազմում Տիգրան I-ի ու Գորբյուհասի գլխավորությամբ գործող Արմենիի թագավորության (48.000, որից 8.000 հեծյալ) միացյալ բանակը, գետանցելով Եփրատը և արևմուտքից թևանցելով Մարական պարիսպը, թիկունքային հարվածով հաղթեց Նաբոնիդ արքայի գլխավորությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Բաբելոնի թագավորության բանակին (մոտ 120.000): Հայերը կորցրին մոտ 4.000, դաշնակիցները՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 70.000 զինվոր:³⁹⁹
400. 538 հոկտեմբերի 10 - 12 – Բաբելոնը Գորբյուհասի գլխավորած Աթմենյան տերության (մոտ 190.000, այդ թվում մարեր) և նրա կազմում գործող Արմենիի թագավորության (մոտ 40.000) միացյալ բանակը գրավեց Վալտազար արքայազնի գլխավորած Բաբելոնի թագավորության բանակից (մոտ 10.000)՝ քաղաք մտնելով Եփրատի ցամաքեցված հունով:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 9.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր: Արդյունքում՝ Վալտազարը սպանվեց, Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոնիդը դադարեցրեց դիմադրությունը և, գերի հանձնվելով, աքսորվեց, Բաբելոնի թագավորությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Աբեմենյանների տերությանը:⁴⁰⁰

401. 538 հոկտեմբեր - նոյեմբեր - Արզնի ճ-մ⁴⁰¹

Կապադոկիայով առաջխաղացած թրակիացիները (120.000) մոտեցան քաղաքի մոտ մարտակարգ ընդունած Զսերեքս և Արշեզ Արծրունիների գլխավորած Աբեմենյան տերության (մոտ 100.000, այդ թվում մարեր) ու նրա կազմում գործող Արմենիի թագավորության (մոտ 50.000) միացյալ բանակի առաջապահին:

I փուլ - Հոկտեմբերից մինչև նոյեմբեր արիական բանակի առաջապահը համառ դիրքային մարտերում հետ մղեց հակառակորդի բանակի բոլոր գրոհները, ընդ որում մարտերում աչքի ընկան Զսերեքս և Արշեզ Արծրունիները:

II փուլ - Նոյեմբերին մարտադաշտ հասան արիական բանակի հիմնական ուժերը և վճռական հարձակումով գլխովին ջախջախեցին հակառակորդի բանակին, ընդ որում այս անգամ ևս մարտերում աչքի ընկան Զսերեքս ու Արշեզ Արծրունիները:

Հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցները՝ մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 80.000 զինվոր¹³²:

402. 530 հուլիս - Ամու-Դարյա գետի ճ-մ (Միջին Ասիա, Մավերնահր)⁴⁰²

Կյուրոս II Մեծի գլխավորած Աբեմենյան տերության (200.000) և նրա կազմում գործող Արմենիի թագավորության (մոտ 40.000) միացյալ բանակը արշավանք սկսեց Մասագետական թագավորության դեմ՝ ի վերջո գետանցելով Ամու-Դարյան: Տեղեկանալով այդ մասին՝ արքայազն Սպարգապիսի գլխավորած Մասագետական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) շարժվեց հակառակորդի բանակին ընդառաջ:

I փուլ - Մասագետական թագավորության բանակը հաղթեց արիական բանակի առաջապահին:

II փուլ - Չարգացնելով հաջողությունը՝ Մասագետական թագավորության բանակը ներխուժեց արիական հիմնական բանակի կողմից դիտավորյալ լքված ճամբար, սակայն դրան հաջողված խնջույքում հաղթողները տրվեցին որպես ավար ձեռք գցած ոգելից խմիչքներին և գրեթե ողջ կազմով հարբեցին: Արդյունքում՝ հենց նույն գիշեր էլ անակնկալ հարձակման անցած արիական հիմնական բանակը գլխովին ջախջախեց Մասագետական թագավորության բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 800, դաշնակիցները՝ մոտ 6.000, թշնամին՝ մոտ 45.000 զինվոր: Սպարգապիսը գերվեց և ինքնասպան եղավ:

403. 530 օգոստոսի սկիզբ - Ղախաս հովտի ճ-մ: (Միջին Ասիա, Մավերնահր): Թոմարիս թագուհու գլխավորած Մասագետական թագավորության բանակը (մոտ 200.000) համառ և արյունահեղ մարտում ծանր պարտության մատնեց Կյուրոս II Մեծի գլխավորած Աբեմենյան տերության (մոտ 195.000) ու նրա կազմում գործող Արմենիի թագավորության (մոտ 39.000) միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 30.000, դաշնակիցները՝ մոտ 120.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Կյուրոս II Մեծ-ը, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր:⁴⁰³

404. 525 մայիս - Պելուզիայի ճ-մ (Եգիպտոսի հյուսիս-արևելք, ծովի ափին): Կամբիզ II-ի գլխավորած Աբեմենյան տերության (մոտ 150.000) և նրա կազմում գործող Արմենիի թագավորության (մոտ 50.000) միացյալ բանակը հաղթեց Պսամմատես III-ի գլխավորած

¹³² Այս իրադարձությունների վերաբերյալ առկա է թերիավատ մոտեցում, որը հիմնավորվում է նրանով, որ գալաթացիները իրոք այդ ժամանակ դեռևս մուտք չէին գործել Փոքր Ասիա: Իմ կարծիքով, սակայն, դա իրականում ոչ թե գալաթացիների, այլ թրակիացիների բանակն էր, որը Բաբելոնի թագավորության դեմ պատերազմի ամենաեռուն պահին հունիացիների դրոշմով ներխուժել էր Փոքր Ասիա և հասել Աղձնիք, իսկ աղբյուրները սկզբնապես հիշատակվող թրակիացիներին, էապես չտարբերակելով, վերանվանել են որպես հետագայում մոտավորապես նույն տարածքում հաստատված և նույն երթուղով մ.թ.ա. III դարի առաջին քառորդում Փոքր Ասիա ներխուժած գալաթացիներ: Սա, սակայն, ընդամենը ենթադրություն է և ես այստեղ տեղ եմ թողնում այլ մեկնաբանությունների համար: Ամեն դեպքում պարզ է սակայն, որ Թոմարիս Արծրունու տվյալները կասկածի ենթարկելու որևէ այլ հիմք չկա:

Եգիպտական թագավորության բանակին (մոտ 150.000, այդ թվում հույներ): Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 20.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 7.000 զինվոր, դաշնակիցները՝ մոտ 13.000 զինվոր, թշնամին կորցրեց 50.000 զինվոր:⁴⁰⁴

405. 525 մայիս - հունիս - Մեմփիս Կամբիզ II-ի գլխավորած Աբեմենյան տերության (մոտ 130.000) և նրա կազմում գործող Արմենիի թագավորության (մոտ 40.000) միացյալ բանակը գրավեց Պսամատեսի III-ի գլխավորած Եգիպտական թագավորության բանակից (մոտ 7.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցները՝ մոտ 6.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁴⁰⁵ Պսամատեսի III-ը գերվեց և մահապատժի ենթարկվեց: Արդյունքում Եգիպտական թագավորությունը ոչնչացավ, իսկ Եգիպտոսն ընկավ Աբեմենյանների տերության գերիշխանության տակ:
406. 524 դեկտեմբեր - 523 փետրվար - Եթովպիայի հյուսիս Կամբիզ II-ի գլխավորած Աբեմենյան տերության (մոտ 100.000) և նրա կազմում գործող Արմենիի թագավորության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը ասպատակեց, սակայն, ծանր կորուստներ կրելով պարենամթերքի պակասից, դժվարությամբ նահանջեց:⁴⁰⁶
407. 523 դեկտեմբեր - 522 փետրվար - Մեծ Օագիս (Եգիպտոսի հարավ-արևմուտք) Թեբեայից առաջխաղացած Աբեմենյան տերության (մոտ 50.000) և նրա կազմում գործող Արմենիի թագավորության (մոտ 15.000) միացյալ բանակը ասպատակեց, սակայն, ծանր կորուստներ կրելով ավազային փոթորիկներից, դժվարությամբ նահանջեց:⁴⁰⁷
408. 522 ամառ - Կապարովկիս Տիգրան I-ի գլխավորած Արմենիի թագավորության բանակը (մոտ 120.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁴⁰⁸
409. 522 աշուն - Կապարովկիսի ճ-մ: Վահագն Վիշապաբաղ արքայի գլխավորած Արմենիի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) հաղթեց հունիական առաջխաղացած բանակին (մոտ 100.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր:⁴⁰⁹

Հայ-Պարսկական I պատերազմ (մ.թ.ա. 521-520)

410. 522 ապրիլի 19 - Իգարա գյուղի ճ-մ (Հայոց Միջագետք, Արվաստան գավառ, Բզաբդե ամրոցի մոտ): Վահագն Վիշապաբաղ արքայի գլխավորած Արմենիի թագավորության բանակի առաջապահը (մոտ 10.000) համառ մարտում ընդհարվեց Դադարշիս Հայի գլխավորությամբ առաջխաղացած Աբեմենյան տերության բանակի (մոտ 20.000) հետ և, մշտական հարվածի տակ պահելով վերջինիս, 10 օրում նահանջեց ու ամրացավ Տիգրա ամրոցի շրջակայքում: Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁴¹⁰
411. 521 ապրիլի 29 - Տիգրա ամրոցի ճ-մ (Աղձնիք, Արևմտյան Տիգրիսի ափ): Վահագն Վիշապաբաղ արքայի գլխավորած Արմենիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Դադարշիսի գլխավորած Աբեմենյան տերության համալրված բանակին (մոտ 70.000) և շարունակեց նահանջը՝ մշտական հարվածի տակ պահելով թշնամուն: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁴¹¹
412. 521 մայիսի 20 - Անգղ ամրոցի ճ-մ (= Ուիլամա ամրոցի ճ-մ) (Աղձնիք, Անգեղտուն գավառ, Տիգրիսի վերին հոսանքում): Վահագն Վիշապաբաղ արքայի գլխավորած Արմենիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ջախջախեց Դադարշիսի գլխավորած Աբեմենյան տերության բանակին (մոտ 60.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁴¹²
413. 521 նոյեմբեր - Բաբելոնի ճ-մ: Վինդաֆարայի գլխավորած Աբեմենյան տերության բանակը (մոտ 7.000) հաղթեց Արախա Հայի գլխավորությամբ գործող ապստամբած Բաբելոնի աշխարհագորին (297) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 50): Հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցները՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր: Արախան գերվեց և սպանվեց, իսկ ապստամբների մնացորդները նահանջեցին դեպի հյուսիս:⁴¹³
414. 521 դեկտեմբերի 10 - Մարգիանայի ճ-մ (Միջին Ասիայի հարավ-արևմուտք): Դադարշիս Հայի գլխավորած Աբեմենյան տերության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10) հաղթեցին ապստամբած Մարգիանայի աշխարհագորին (մոտ 7.000): Հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցները՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁴¹⁴

415. 520 հունվարի 18 - Իզայա ամրոցի ճ-մ: Վահագն Վիշապաբաղ արքայի գլխավորած Արմենիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Վահումիսայի գլխավորությամբ առաջխաղացած Աբեմենյան տերության բանակին (մոտ 70.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁴¹⁵
416. 520 հունիսի 1 - Ավդիտյարայի ճ-մ (Մեծ Չաբ գետի հովտում): Վահումիսայի գլխավորած Աբեմենյան տերության համալրված բանակը (մոտ 80.000) համառ մարտում հաղթեց Վահագն Վիշապաբաղ արքայի գլխավորած Արմենիի թագավորության բանակին (մոտ 40.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁴¹⁶
417. 520 հուլիս - Կործալքի ճ-մ¹³³: Վահագն Վիշապաբաղ արքայի գլխավորած Արմենիի թագավորության համալրված բանակը (մոտ 50.000) լեռնային մարտում ծանր պարտության մատնեց Վահումիսայի գլխավորած Աբեմենյան տերության համալրված ստացած և առաջխաղացում իրականացրած բանակին (120.000): Հայերը կորցրին մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր:⁴¹⁷ Կնքվեց հաշտություն և Հայ-Պարսկական I պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ Արմենիի թագավորությունը սկսեց կոչվել Մեծ Հայքի թագավորություն, որն իր մեջ ընդգրկում էր պատմական Հայաստանի 14 նահանգներ և 2 նահանգների կեսերը: Իր հերթին Փոքր Հայքը, Հայոց Միջագետքի հարավային և արևմտյան մասերը ու Անդրեփրատյան Ծովքը, թեև պահպանեցին լայն ներքին ինքնավարությունը, բայց այնուհանդերձ ստացան սատրապության կարգավիճակ և Հիդարնյանների տոհմի ժառանգական գլխավորությամբ կազմեցին Աբեմենյանների տերության XIII սատրապությունը: Եվ վերջապես Կիլիկիան, որտեղ պահպանվեց տեղի Սիենիսների ժառանգական կառավարումը, կազմեց Աբեմենյան տերության IV սատրապությունը:
418. 512 ամառ - Մերծսևծովյան և Նախակովկասյան տափաստանները Դարեհ I-ի գլխավորությամբ Թրակիայից առաջխաղացած Աբեմենյան տերության (մոտ 300.000) ու նրա կազմում գործող Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 50.000) միացյալ բանակը ասպատակեց, սակայն, ենթարկվելով Սկյութական թագավորության բանակի (մոտ 150.000) անկանոն հարվածներին և կրելով զգալի կորուստներ, ի վերջո նահանջեց: Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 80.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 8.000, դաշնակիցները՝ մոտ 72.000 զինվոր, թշնամին կորցրեց մոտ 10.000 զինվոր:⁴¹⁸

Հուլյն-Պարսկական I պատերազմ (մ.թ.ա. 499-449)

419. 494 ամառ - Լադայի ծովամարտ (Փոքր Ասիայի արևմուտք, Միլեթի մոտ): Աբեմենյան տերության նավատորմը (մոտ 50.000, որից մոտ 5.000 հայ, 600 նավ, որից 60-ը Կիլիկիայից) հաղթեց հոնիական նավատորմին (մոտ 20.000, 353 նավ): Հայերը կորցրին մոտ 700 զինվոր, 7 նավ, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000 զինվոր, 50 նավ, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր, 246 նավ:⁴¹⁹
420. 492 գարուն - Թրակիան և Հյուսիս-արևելյան Հունաստանը Մարդոնիոսի գլխավորած Աբեմենյան տերության (մոտ 130.000, որից մոտ 10.000 հայ, 600 նավ, որից 60-ը Կիլիկիայից) ու նրա կազմում գործող Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը ասպատակեց, սակայն, ծանր կորուստներ կրելով բրիգանտների (մոտ 30.000) անկանոն հարվածներից, ինչպես նաև փոթորիկից, նահանջեց:⁴²⁰ Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 300 նավից և 20.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 30 նավ և 2.000 զինվոր, թշնամին կորցրեց մոտ 2.000 զինվոր:
421. 490 օգոստոս - Կարիարր և Էրեսորեան (Հունաստան, Էվբեա կղզի) Դատիսի գլխավորությամբ ծովով ներխուժած Աբեմենյան տերության (մոտ 30.000, որից մոտ 6.000 հայ, 100 նավ, որից 10-ը Կիլիկիայից) ու նրա կազմում գործող Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը առանց լուրջ մարտերի գրավեց հունական բանակից

¹³³ Իմ կարծիքով, թեև այս հաղորդման մեջ Աբեմենյանների տերության բանակի պարտության մասշտաբը չափազանցված է, սակայն տեղեկությունն ինքնին արտոցողում է իրական փաստը, որը ամենայն հավանականությամբ տեղի է ունեցել Հայ-Պարսկական I պատերազմի վերջում, սակայն գոռոզ Դարեհ I-ը (մ.թ.ա. 522-486) «մոռացել է» այն մտցնել «Բեհիստունյան արձանագրության» մեջ: Ըստ երևույթին Աբեմենյանների տերության բանակը փորձել է զարգացնել մ.թ.ա. 520 թ. հունիսի 1-ի Ավդիտյարայի ճակատամարտում ձեռք բերված հաջողությունը և առաջխաղացում իրականացնել դեպի Հայոց թագավորության կենտրոնական շրջաններ, սակայն ծանր պարտություն է կրել, որից հետո նոր միայն կնքվել է հաշտություն:

(ընդհանուր՝ մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցները՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:⁴²¹

422. 490 սեպտեմբերի 12 – Մարաթոնյան դաշտի ճ-մ (Հունաստան, Աթենքից 42 կմ հարավ)⁴²²

Դատիսի գլխավորությամբ ծովով ներխուժած Աթենքյան տերության (մոտ 25.000, որից մոտ 5.000 հայ, 600 նավ, որից մոտ 60-ը Կիլիկիայից) և Նրա կազմում գործող Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 8.000) միացյալ բանակը սկսեց մոտենալ Աթենքին, ընդ որում Դատիսը հույսը դրել էր հունական քաղաք-պետությունների միջև առկա ներքին սուր պայքարի, ինչպես նաև Նրանցում գոյություն ունեցող պարսկամետ ուժերի գործողությունների վրա: Արդյունքում, ցանկանալով դուրս քաշել հույների հիմնական ուժերին Աթենքից և դրանով իսկ տեղի պարսկամետ ուժերին հնարավորություն տալ քաղաքում հեղաշրջում իրականացնել, Աթենքին մոտեցած Դատիսի բանակը ավիանում իրականացրեց ու մոտեցավ Մարաթոնյան դաշտին:

Տեղեկանալով այդ մասին՝ Աթենքի հանրապետության բանակը (11.000, որից 5.000 հույլիս) դուրս եկավ քաղաքից և մոտեցավ թշնամու բանակին՝ միաժամանակ, սակայն, ցանկանալով գերծ մնալ բաց դաշտում մարտի մեջ մտնել հեծելազորի հարցում վճռական առավելություն ունեցող թշնամու բանակի դեմ: Իր հերթին, ցանկանալով մինչև սպարտացիների կողմից թշնամու բանակին խոստացված օգնության տեղ հասնելը որևէ կերպ հանգուցալուծել իրավիճակը, Դատիսը որոշեց սեփական բանակը տեղաբաշխել նավերի վրա և շարժվել դեպի Աթենք՝ հույս ունենալով այս քայլով ի վերջո իր օգտին փոխել իրավիճակը քաղաքում: Որպես հետևանք այս ամենի՝ Դատիսը հրամայեց սեփական բանակին նավեր վերադառնալ: Առաջինը հրամանը կատարեց հեծելազորը, որի նահանջը ապահովում էր հետևակը:

I փուլ – Տեղեկանալով թշնամու բանակի նահանջի մասին՝ բարձունքում տեղավորված հունական բանակը ֆալանգ կազմեց և սրընթաց հարձակման անցավ հակառակորդի կենտրոնի ուղղությամբ՝ սկզբում քայլքով, իսկ հետո, որպեսզի խուսափի տևական նետահարության տակ ընկնելուց՝ արդեն վազքով: Իր հերթին, տեսնելով թշնամու բանակի հարձակումը, Դատիսը փորձեց արագորեն մարտակարգի բերել սեփական բանակը՝ կենտրոնում տեղավորելով լավագույն ուժերը: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում Աթենքյանների տերության բանակը թշնամու բանակին պարտության և փախուստի մատնեց կենտրոնում, իսկ Աթենքի հանրապետության բանակը հաջողության հասավ թևերում:

II փուլ – Աթենքի հանրապետության բանակը շրջապատեց հակառակորդի կենտրոնը և գլխովին ջախջախեց այն, ընդ որում մարտում ընկավ նաև Դատիսը:

III փուլ – Աթենքի հանրապետության բանակը պարտության մատնեց և ցրեց իրեն դիմադրող ուժերին, որից հետո, վերականգնելով ֆալանգի խախտված դասավորությունը, փորձեց կրկնել հարվածը, սակայն այդ ընթացքում հակառակորդի բանակը հասցրեց տեղավորվել նավերում և բաց ծով դուրս գալ:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 6.400 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 1.200, դաշնակիցները՝ 5.200 զինվոր, թշնամին կորցրեց մոտ 1.000 զինվոր:

423. 480 սեպտեմբերի 8 - 10 – Թերմոպիլեի ճ-մ (Միջին Հունաստանի արևելք)⁴²³

Քսերքս I-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Աթենքյան տերության (մոտ 400.000, որից մոտ 20.000 հայ և «Ամմահներ»-ի գունդը, ինչպես նաև հյուրկաններ, դադիկներ, Էֆիոպացիներ, քասպեր, սարանգներ, պակլեր, ուտիներ, մյուկեր, պարիկանիններ, արաբներ, եթովպիացիներ, լիբիացիներ, լիգեր, մարիանդիներ, ասորիներ, մառեր, սկյութներ, հոնիացիներ, հույներ, մարեր, բակտրիացիներ, սակեր, մասագետներ, հնդիկներ, պարթևներ, խորասմներ, սողդեր, հնդարիներ, արեյներ, բյուբանիացիներ, լյուդիացիներ, պաֆլագոնցիներ, կապադովկիացիներ, փոյուգիացիներ, մյուսիացիներ, պիսիդացիներ, կաբալիներ, տիբարեններ, մոսխեր, կոլխեր, մատիներ, մակրոներ, մոսինոյկներ և ալարոդներ, մոտ 1.300 նավ, որից 100-ը Կիլիկիայից) և Նրա կազմում գործող Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 40.000) միացյալ բանակը Թրակիայից

ներխուծեց Հյուսիսային Հունաստան ու շարժվեց դեպի հարավ՝ սեպտեմբերի 3-ին մոտենալով Թերմոպիլեի լեռնանցքին։ Տեղեկանալով այդ մասին՝ Սպարտայի թագավորության արքա Լեոնիդաս I-ի գլխավորած հունական բանակը (6.000) քարե պատով ամրացրեց լեռնանցքը և փակեց հակառակորդի առաջխաղացման հետագա ճանապարհը։ Արիական բանակը մոտեցավ լեռնանցքին և ճամբարեց։

I փուլ – Սեպտեմբերի 8-ի առավոտյան մարական բանակը (20.000) հարձակման անցավ, սակայն հունական բանակը համառ մարտում վերջինիս հետ շարտեց Էլման դիրքեր։

II փուլ – Օրվա կեսին հարձակման անցան կասսիացիներն և սակերը (50.000), սակայն համառ մարտից հետո նրանք ևս հետ մղվեցին։

III փուլ – Օրվա վերջում մարտի նետվեց «Ամմահներ»-ի գունդը, սակայն հունական բանակը, կեղծ նահանջով քաշելով վերջինիս կիրճի խորքը և անցնելով կտրուկ հակահարձակման, զգալի կորուստներ պատճառեց հակառակորդին՝ կրկին ստիպելով նահանջել։

IV փուլ – Սեպտեմբերի 9-ի առավոտից սկսած արիական բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն մինչև երեկո տևած համառ մարտում որևէ հաջողության չհասավ։

V փուլ – Սեպտեմբերի լույս 10-ի գիշերը, տեղեկանալով շրջանցիկ արահետի մասին, «Ամմահներ»-ի ուժեղացված գունդը (20.000) ողջ գիշերը տևած երթից հետո թևանցեց պաշտպանվող հունական բանակին և նույն օրն առավոտյան սկսեց թիկունքից մոտենալ նրան, ընդ որում վերջինս գլխովին ջախջախեց հիմնական ուժերից առանձնացած ու իր առաջխաղացումը կասեցնելու համար նշանակված հունական ջոկատին (1.000), ինչից հետո բուն լեռնանցքում պաշտպանվող հույները հայտնվեցին շրջապատման վտանգի մեջ։ Տեղեկանալով այդ մասին՝ հունական բանակի մեծ մասը նահանջեց, սակայն Լեոնիդաս I-ի գլխավորած ջոկատը (300) մնաց տեղում։

VI փուլ – Օրվա կեսից սկսած լիակատար շրջապատման մեջ հայտնված Լեոնիդաս I-ի ջոկատը այնուհանդերձ քաջարի դիմադրություն ցույց տվեց հարձակման անցած հակառակորդին։

VII փուլ – Օրվա վերջում Լեոնիդաս I-ի ջոկատի մնացորդները անակնկալ հակազորի արդյունքում ներխուժեցին հակառակորդի ճամբար, սակայն բռնկված խիստ անհավասար մարտում վերջնականապես շրջապատվեցին և ոչնչացվեցին։

Հայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցը՝ մոտ 17.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր։

424. 480 սեպտեմբերի 5 - 11 - Արտեմիսիոն հրվանդանի ծովամարտ (Հյուսիս-արևելյան Հունաստան, Էվբեա կղզուց հյուսիս, կղզու և մայրցամաքային Հունաստանի միջև)⁴²⁴

Քսերքս I-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ Թերմոպիլեի լեռնանցքի մոտակայքում գործող ցամաքային բանակի հետ միաժամանակ առաջխաղացում իրականացրեց Նան Աթեմենյան տերության նավատորմը՝ (մոտ 50.000, որից մոտ 5.000 հայ, 1207 նավ, այդ թվում 100 նավ Կիլիկիայից)՝ նպատակ ունենալով դուրս գալ լեռնանցքում պաշտպանվող հակառակորդի բանակի թիկունք։ Ստեղծված պայմաններում հունական նավատորմը (280), նպատակ ունենալով խոչընդոտել հակառակորդի առաջխաղացումը, դիրքեր գրավեց Արտեմիսիոն հրվանդանում։ Մինչ կողմերը կմոտենային իրար, սակայն, սեպտեմբերի 4-ին բռնկվեց և 3 օր շարունակվեց ուժեղ մի փոթորիկ, որի արդյունքում հուսալի նավահանգիստներում տեղակայված հունական նավատորմը որևէ վնաս չկրեց, սակայն, դրան հակառակ, Աթեմենյան տերության նավատորմը կորցրեց 400 նավ։

I փուլ – Սեպտեմբերի 7-ին, երբ փոթորիկը հանդարտվեց, Աթեմենյան տերության նավատորմի 15 նավեր, որոնք մոլորվել էին ծովում, պատահաբար հանդիպեցին հակառակորդի նավատորմի գերակշիռ ուժերի և գրավվեցին վերջիններիս կողմից։ Նույն օրն էլ հիմնական ուժերից առանձնացվեցին 200 նավեր, որոնք Էվբեա կղզու արևելյան ափով ուղարկվեցին հարավ, որպեսզի, շրջանցելով կղզին, դուրս գան հակառակորդի թիկունք։

II փուլ – Սեպտեմբերի 8-ի առավոտյան Աթեմենյան տերության նավատորմը անցավ հարձակման, որին հունական նավատորմը պատասխանեց հակահարձակմամբ։ Բռնկվեց և բավականին երկար շարունակվեց համառ մի մարտ, որի արդյունքում Աթեմենյան

տերության նավատորմը նահանջեց, ընդ որում հակառակորդին հաջողվեց գրավել 30 նավ, իսկ 1 նավ էլ հակառակորդի կողմն անցավ կամավոր:

III փուլ – Սեպտեմբերի 9-ին կրկին սկիզբ առած փոթորիկը ցրեց Աթեմենյան տերության նավատորմի ուժերը, իսկ Էվբեա կղզու արևելյան ափով առաջացող տորմիդն էլ լիովին ոչնչացրեց: Օրվա երկրորդ կեսին հունական նավատորմը խոշոր համալրում (53 նավ) ստացավ, որից հետո անցավ ակտիվ գործողությունների և, հարձակվելով Կիլիկիայի նավատորմի վրա, ծանր պարտության մատնեց վերջինիս:

IV փուլ – Սեպտեմբերի 10-ին Աթեմենյան տերության նավատորմը, ի վերջո կարողանալով վերականգնել շարքերը, ողջ կազմով հարձակման անցավ: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում կողմերը օրվա վերջում ելման դիրքեր վերադարձան: Ստեղծված պայմաններում, սակայն, հաշվի առնելով սեփական ուժերի սպառվելը, ինչպես նաև տեղեկանալով Թերմոպիլեի ճակատամարտի ելքի մասին, հունական նավատորմը թողեց զբաղեցրած դիրքերը և սեպտեմբերի 11-ին նահանջեց հարավային ուղղությամբ:

Հայերը կորցրին մոտ 1.500 զինվոր, 10 նավ, դաշնակիցը՝ մոտ 15.000 զինվոր, 390 նավ, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր, 100 նավ:

425. 480 սեպտեմբերի 28 – Սալամինի ծովամարտ (Արևելյան Հունաստան, Աթենքից մոտ 20 կմ հարավ-արևմուտք, Սալամին կղզու ափի մոտ)⁴²⁵

Քսերեքս I-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Աթեմենյան տերության (մոտ 350.000, որից մոտ 18.000 հայ և «Ամմահներ»-ի գունդը, ինչպես նաև հյուրկաններ, դադիկներ, Էֆիոպացիներ, քասպեր, սարանգներ, պակլեր, ուտիներ, մյուկեր, պարիկանիներ, արաբներ, եթովպիացիներ, լիբիացիներ, լիգեր, մարիանդիներ, ասորիներ, մառեր, սկյուռներ, հոնիացիներ, հույներ, մարեր, բակտրիացիներ, սակեր, մասագետներ, հնդիկներ, պարթևներ, խորասմներ, սողդեր, հնդարիներ, արեյներ, բյուրանիացիներ, լյուդիացիներ, պաֆլագոնցիներ, կապադովկիացիներ, փոյուգիացիներ, մյուսիացիներ, պիսիդացիներ, կաբալիներ, տիբարեններ, մոսխեր, կոլխեր, մատիներ, մակրոններ, մոսինոյկներ, ալարոդներ, մոտ 600 նավ, որից 80-ը Կիլիկիայից) և Նրա կազմում գործող Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 35.000) միացյալ բանակը առանց Էական դիմադրության հանդիպելու մտավ Աթենք ու այրեց այն: Միաժամանակ առաջացավ նաև Ներիսուժումն իրականացնող բանակի նավատորմը, որը, նպատակ ունենալով վերջնական պարտության մատնել հակառակորդի ծովային ուժերին, սեպտեմբերի 27-ի օրվա վերջում կենտրոնացրեց ուժերը և մարտակարգ ընդունած մոտեցավ կղզու մոտ տարածվող Նեդ հրվանդանում իր հերթին մարտակարգ ընդունած հունական նավատորմին (մոտ 400 նավ):

I փուլ – Սեպտեմբերի 28-ի առավոտյան Աթեմենյան տերության նավատորմը անցավ հարձակման, ընդ որում, քանի որ մինչ այդ լուրեր էին տարածվել, թե հակառակորդը պատրաստվում է հանձնվել կամ փախչել, այն լիովին պատրաստ չէր մարտին: Դրան գումարվեց նաև այն հանգամանքը, որ, մոտենալով Նեդ հրվանդանը, Աթեմենյան տերության նավատորմի սկզբնական մարտակարգը խառնվեց և խառնաշփոթ առաջացավ: Ստեղծված պայմաններում հունական նավատորմը, դիմելով կեղծ նահանջի, այնուհետև վճռական հակահարձակման անցավ և ծանր կորուստներ պատճառեց հակառակորդի նավատորմին:

II փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին հունական նավատորմը, շարունակելով հաջողությամբ մարտնչել, վերջնական պարտության մատնեց հակառակորդի նավատորմին, որը ծանր կորուստներով վերադարձավ ելման դիրքեր:

Հայերը կորցրին մոտ 1.500 զինվոր, մոտ 30 նավ, դաշնակիցը՝ մոտ 15.000 զինվոր, մոտ 170 նավ, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր, մոտ 20 նավ: Ստեղծված պայմաններում Քսերեքս I-ը, հաշվի առնելով ստեղծված աննպաստ ռազմաքաղաքական դրությունը, հետագա մարտական գործողությունների համար Մարդոնիոսի գլխավորությամբ տեղում թողեց խոշոր ուժեր, իսկ ինքը հետ քաշվեց սեփական տիրույթներ:

Մարդոնիոսի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Աթենեյան տերության (350.000, որից մոտ 15.000 հայ և «Ամմահներ»-ի գունդը, ինչպես նաև հույներ, բակտրիացիներ, հնդիկներ և սակեր) և Նրա կազմում գործող Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 35.000) միացյալ բանակը, ամայացնելով Աթենքն ու Նրա շրջակայքը, շարժվեց դեպի հյուսիս և ճամբարեց Պլատեայի մոտակայքում: Այս պայմաններում հունական բանակը (110.000) մոտեցավ թշնամու բանակին և սեպտեմբերի կեսին ինքն էլ ճամբարեց՝ որդեգրելով սպասողական մարտավարություն ու հույսը դնելով այն բանի վրա, որ թշնամական երկրում գտնվող հակառակորդի բանակի վիճակն աստիճանաբար կվատթարանա: Դրան հաջորդեցին մի քանի մանր ընդհարումներ, որից հետո Մարդոնիոսը, չհամարձակվելով հարձակվել ամուր դիրք գրաված թշնամու բանակի վրա, որոշեց վերջինիս արգելել գետից ջուր վերցնելը՝ այդ ճանապարհով իր հերթին հասնելով թշնամու նահանջին: Այս նպատակով Մարդոնիոսը գործի դրեց Նետաձիգների ջոկատներ, ինչպես նաև հեծյալ ջոկատներ ուղարկեց թշնամու բանակի թիկունք՝ կտրելով ջուրը նաև այդ կողմից: Ստեղծված պայմաններում հույներն իրոք որոշեցին սեպտեմբերի լույս 9-ի գիշերը նահանջ իրականացնել և ավելի հարմար դիրքեր գրավել, սակայն նահանջն իրականացվեց ծայրահեղ անկազմակերպ, երբ հեռացողների մի մասը մոլորվեց, մյուս մասը հեռացավ խառնաշփոթ վիճակում, իսկ երրորդ մասն էլ ընդհանրապես մնաց տեղում:

I փուլ – Լուսաբացին, նկատելով թշնամու բանակի տեղաշարժը, Մարդոնիոսը հարձակման նետեց հեծելազորը: Միաժամանակ առաջ շարժվեց նաև հետևազորը, որը, վահանափակ կազմելով, սկսեց նետերի տարափ տեղալ յուրայինների նահանջն ապահովող սպարտական ֆալանգի վրա՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

II փուլ – Թողնելով թշնամուն բանակին բավականին մոտենալ՝ արդեն կրկին շարժվել հասցրած հունական ֆալանգը կտրուկ հակահարձակման անցավ՝ շեշտակի հարվածով ջարդելով թշնամու հեծելազորին և վերջինիս փախուստի մատնելով: Շուտով սպանվեց նաև Մարդոնիոսը, որից հետո անկանոն փախուստին միացավ նաև հետևազորը:

III փուլ – Հետապնդելով թշնամու փախչող բանակին և ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս՝ առաջինը թշնամու ամրացված ճամբար հասան սպարտացիները, սակայն չկարողացան այն գրավել և միայն հիմնական ուժերի մոտենալուց հետո ճամբարը գրավվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 15.000, դաշնակիցները՝ մոտ 75.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:

427. 479 սեպտեմբերի կես – Մյուլեյե թերակղզու ճ-մ (Փոքր Ասիայի արևմուտք): Տիգրանի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Աթենեյան տերության (մոտ 60.000, որից մոտ 5.000 հայ, ինչպես նաև մեծաքանակ հույներ) և Նրա կազմում գործող Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը հարձակվեց հունական բանակի (մոտ 40.000) վրա, սակայն սեփական շարքերում գտնվող հույների դավաճանության պատճառով պարտություն կրեց: Հայերը կորցրին մոտ 5.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Տիգրանը, դաշնակիցները՝ 35.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր: Հաղթողները ոչնչացրեցին նաև մոտակայքում գտնվող, ափ հանված ու վերանորոգվող թշնամու նավերը:⁴²⁷ Մ.թ.ա. 449 թ-ին կնքվեց հաշտություն և Հույն-Պարսկական I պատերազմը վերջացավ: Արդյունքում՝ Արիական Եռադաշինքը հրաժարվեց Հունաստանի վրա գերիշխելու գաղափարից, իսկ Փոքր Ասիայի հոնիական քաղաքներն ու Կիպրոսի թագավորությունը ստացան անկախություն:

428. 401 մարտ – Կիլիկիայի ճ-մ (Նահանգի արևմուտք)¹³⁴: Կիլիկիայի սատրապության բանակը (մոտ 500) դարանը զցեց շրջանցիկ ուղով նահանգ ներխուժել փորձող ապստամբած Կյուրոս Կրտսերի բանակի (112.900, այդ թվում 3.000 լյուդիացի ծանր հեծյալներ, 11.000 ծանր հետևակայիններ, 2.700 թեթև հետևակայիններ, մոտ 20 մանգաղակիր մարտակառք)

¹³⁴ Այս ճակատամարտի տեղի մասին հայտնի է միայն այնքանը, որ հայերը դարանել և լիովին ոչնչացրել են թշնամուն: Զանի որ Կիլիկիայի Հայկական բանակը դարանները սովորաբար կիրճերում էր պատրաստում, կարելի է ենթադրել, որ այստեղ խոսքը գնում է արևմուտքից Կիլիկիա մտնող երկրորդական կիրճերից մեկի մասին:

մի ջոկատին (100) և լիովին ոչնչացրեց: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր: Այս ընթացքում, սակայն, Կյուրոս Կրտսերի բանակը մոտեցավ Սիենիսի գլխավորությամբ Ղուռն Կիլիկիո կիրճում ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Կիլիկիայի սատրապության բանակին, որը, որոշ ժամանակ անց, այն բանից հետո, երբ արևմուտքից դեպի Կիլիկիա մուտք ապահովող մյուս՝ Կուկյակա կիրճը, պահպանող Աթեմենյան տերության բանակը լքեց գրաված դիրքերը, որի հետևանքով Կյուրոս Կրտսերի բանակի մի մասը սկսեց դուրս գալ Հայկական բանակի թիկունք, նահանջեց և ամրացավ Լեռնային Կիլիկիայում: Սկսվեցին բանակցություններ, որոնց արդյունքում, մասնավորապես, Սիենիսը, կենտրոնական իշխանություններին տեղեկացնելով սկսված ապստամբության և իր իրական հավատարմության մասին, միաժամանակ Կյուրոս Կրտսերին տրամադրեց հեծյալ մի ջոկատ (մոտ 1.000 հեծյալ):⁴²⁸

429. 401 սեպտեմբերի 3 – Կուկյակայի ճակատ (Միջագետք, Բաբելոնից մոտ 80 կմ հյուսիս)⁴²⁹

Շարունակելով առաջխաղացումը Սոյե-Տաքուն-Խոսու (Խոսի ծոցի հյուսիս-արևելքում) -Պլատանա կիրճ (Կիլիկիա, Ալեքսանդրեյ գավառ, Ամանուսյան լեռների հարավ) -Թապսակոս-Կորսոտե-Քարմանդե-Կուկյակա երթուղով՝ Կյուրոս Կրտսերի բանակը (113.900, 20 մանգաղակիր մարտակառք) մոտեցավ Արտաքսերեքս II-ի գլխավորած Աթեմենյան տերության կառավարական բանակին (90.000, որից 6.000 հեծյալ, 150 մանգաղակիր մարտակառք): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին Եփրատ գետի ձախ ափին: Ավելի հյուսիս տեղակայված Կյուրոս Կրտսերի բանակի մարտակարգի առաջին շարքում տեղակայվեց հույների ֆալանգը, իսկ երկրորդ շարքում՝ հեծելազորը, ընդ որում այս բանակի աջ թևը հենվում էր Եփրատ գետին: Իր հերթին, հակառակորդից հարավ տեղակայված Արտաքսերեքս II-ի բանակի մարտակարգը ավելի էր ձգված դեպի արևելք և արդյունքում այնպես ստացվեց, որ վերջինիս կենտրոնի փոքր մասի և ողջ աջ թևի դիմաց հակառակորդ ուժեր, ըստ էության, չկային:

I փուլ – Կյուրոս Կրտսերի բանակը ողջ ճակատով անցավ հարձակման, փախուստի մատնեց թշնամու բանակի առաջին շարքերին և սկսեց հետապնդել վերջիններին: Այս ընթացքում մարտակառքերը փորձեցին կասեցնել թշնամուն և անցնել հակահարձակման, սակայն հույները, Նիզակներով հարվածելով վահաններին ու առաջացած աղմուկով վախեցնելով ձիերին, թույլ չտվեցին վերջիններին թափ հավաքել, որից հետո մարտակառքերի մեծ մասը լքվեց դրանք կառավարողների կողմից, իսկ մի քանիսն էլ ընկան թշնամու ռազմիկների ձեռքը:

II փուլ – Արտաքսերեքս II-ը, օգտվելով այն բանից, որ իր բանակի աջ թևի դիմաց ուժեր չկան, այն շարժեց թշնամու բանակի վրա՝ նպատակ ունենալով ձախ թևից շրջանցել հակառակորդին և վերջինիս թևային հարված հասցնել: Ի պատասխան սրա՝ Կյուրոս Կրտսերը այս ուղղությամբ հակահարված հասցրեց, ինչի արդյունքում համառ մարտ բռնկվեց:

III փուլ – Ճանր հեծելազորի հարձակմանը ենթարկվող հունական հետևակայիները հետ քաշվեցին և սկսեցին հեռվից հարվածել հեծյալներին, ստիպելով վերջիններս նահանջել, սակայն Արտաքսերեքս II-ը մարտի մեջ մտցրեց Նոր ուժեր՝ ի վերջո պարտության մատնելով ու ցրելով հակառակորդի բանակի հիմնական մասին՝ բացառությամբ իր մարտունակությունը չկորցրած հունական ֆալանգի: Այս ընթացքում, սակայն, Կյուրոս Կրտսերն ընկավ մարտում, որի պատճառով էլ նրա բանակը դադարեցրեց դիմադրությունը և իր հիմնական մասով ցրվեց:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 20.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցները՝ մոտ 19.500 զինվոր, թշնամին կորցրեց 3.000 զինվոր: Կյուրոս Կրտսերի ապստամբությունը ճնշվեց, իսկ Կիլիկիայի հայերը վերադարձան Հայրենիք, թեև Սիենիսը ի վերջո այնուհանդերձ գահընկեց արվեց:

430. 401 սեպտեմբերի 5-7 – Արբելայի ճ-մ³⁰

Նախորդ ճակատամարտից հետո ողջ մնացած հույները (10.000 հոպլիտ, 2.000 պելտաստ) բանակցություններում սպանված իրենց առաջնորդների փոխարեն Նոր առաջնորդներ ընտրեցին, այդ թվում Նաև Քսենոֆոնին, և սկսեցին նահանջել:

I փուլ – Օպսինոսի մոտ Աթենքյան տերության բանակը (200 հեծյալ նետածիգ, 400 նետածիգ և պարսատիկավոր) հարձակվեց հունական բանակի վրա և սկսեց նետահարել՝ գերազանցելով թշնամու նետածիգներին ու կորուստներ պատճառելով հոպլիտներին: Հունական բանակը ստիպված բոլոր ուժերով անցան հետապնդման, որը, սակայն, արդյունք չտվեց, թեև որոշ ժամանակ հետո Աթենքյան տերության բանակն ինքը նահանջեց:

II փուլ – Հաջորդ օրը Աթենքյան տերության համալրված բանակը (1.000 հեծյալ, 4.000 նետածիգ և պարսատիկավոր) Նորից սկսեց հետապնդել հունական բանակին: Ի պատասխան դրա՝ հունական բանակն անցավ մի կիրճով և, դարանում տեղավորելով թեթևագեղներին, հիմնական ուժերով հեռացավ: Աթենքյան բանակը մտավ կիրճը և փորձեց դուրս գալ մյուս կողմից, սակայն ենթարկվեց դարանակալ հարձակման ու, կորուստներ կրելով, դիմեց փախուստի:

III փուլ – Աթենքյան տերության համալրված բանակը, իր կազմում արդեն ունենալով Նաև Տիրիբազի և Երվանդ Հիդարնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության ու Փոքր Հայքի սատրապության միացյալ բանակին (մոտ 4.000), մի քանի մանր հարձակումներ իրականացրեց թշնամու բանակի վրա, սակայն վերջինս շարունակեց առաջխաղացումը:

Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

431. 401 սեպտեմբերի կես - սեպտեմբերի վերջ – Կորճայքի ճ-մ³¹

Հյուսիսային Միջագետքից նահանջած հունական բանակը (մոտ 11.500) մտավ Կորճայք: Այս պայմաններում Կորճայքի իշխանության բանակը (մոտ 2.000 հետևակային), խուսափելով կանոնավոր մարտից, ընտրեց անկանոն հարվածների մարտավարությունը:

I փուլ – Հայկական բանակի մի մասը (մոտ 100) երեկոյան անակնկալ հարձակվեց երկարատև անցումից հոգնած և դեպի գյուղ շարժվող հունական բանակի վրա, որից հետո նետածություններ ու քարեր գլորելով վերջինիս կորուստներ պատճառեց: Հակառակորդի բանակը, սակայն, այնուհանդերձ հանգրվանեց մոտակա գյուղում:

II փուլ – Հաջորդ օրը, ենթարկվելով Հայկական բանակի հարվածներին, հակառակորդի բանակը շարունակեց առաջխաղացումը: Արդյունքում՝ հունական բանակի մի մասը (2.000) թևանցում կատարեց և անակնկալ հարձակվեց հանգստի տեղավորված հայկական պահակախմբի վրա՝ գերելով երկու զինվորի, որոնցից մեկը թշնամուն տեղեկություններ չտալու համար սպանվեց, իսկ մյուսը համաձայնեց կատարել ուղեկցողի դերը: Միաժամանակ հիմնական բանակի առաջապահը, ենթարկվելով Հայկական բանակի քարային հարվածներին, մարտերով գրավեց մի բարձունք, և, հիմնական բանակի անցումը ապահովելու համար այնտեղ որոշ ուժեր թողնելով, գրավեց երկրորդ բարձունքը: Երրորդ բարձունքը հունական բանակը գրավեց առանց մարտի, քանի որ Հայկական բանակը, թշնամու թևանցող ջոկատի իր թիկունք անցած լինելու պայմաններում, թողեց այն: Այս ընթացքում Հայկական բանակը հետ վերցրեց հակառակորդի գրաված առաջին բարձունքը, որից հետո սկսեց նեղել վերջինիս հիմնական ուժերին, որոնք միայն մեծ դժվարությամբ կարողացան վերամիավորվել: Անհաջող ավարտված բանակցություններից հետո Հայկական բանակը կրկին սկսեց հարվածել հակառակորդին, որը միայն գիշերը կարողացավ հանգստանալ հերթական մի գյուղում:

III փուլ – Հաջորդ օրը առաջխաղացումը շարունակած հակառակորդի բանակը ողջ երթուղու երկայնքով սկսեց ենթարկվել բարձունքներում տեղավորված նետածիգների և տեգավորների, ինչպես նաև քարերով հասցվող հարվածների, ընդ որում հայկական նետերը միջանցիկ ծակում էին թշնամու ռազմիկների վահանները ու զրահները, իսկ լեռնային տեղանքն էլ իր հերթին խանգարում էր ֆալանգի արդյունավետ գործելուն:

IV փուլ – Հունական բանակին հաջողվեց դուրս գալ լեռներից և մոտենալ Ջերմ գետին, ինչից հետո գետի մյուս ափին վերջինիս դիմավորեց Տիրիբազի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը, որի կազմում գործող հայ-հալդայների հետևակը ու Մարդպետական գունդը տեղավորվել էին բարձունքների վրա, իսկ հեծելազորը՝ ավելի ներքև՝ առաջին շարքում: Միաժամանակ կենտրոնացած Կորճայքի իշխանության բանակը սկսեց հակառակորդի բանակին սպառնալ թիկունքից: Հաջորդ օրը, սակայն, հույներին հաջողվեց մեկ այլ վայրում անցում գտնել և անցնել գետը: Իմանալով այդ մասին՝ Հայկական բանակը նահանջեց, իսկ Կորճայքի իշխանության բանակը սկսեց նետահարել հակառակորդի բանակին, որը, կիրառելով մանր հակահարձակումներ, այնուհանդերձ կարողացավ անցնել գետը: Ի վերջո, հունական բանակը Արգնի մոտով հասավ Ձորա պահակ կիրճին (Աղձնիք, Սոլոմոն գավառ, Ձորա պահակ լեռնանցքում, Վանա լճից մոտ 18 կմ հարավ-արևմուտք): Այստեղ Տիրիբազը հեծյալների ընտիր ջոկատով մոտեցավ հույներին և հաշտություն կնքեց, ըստ որի հունական բանակը պետք է նահանջեր առանց խոչընդոտի, սակայն միաժամանակ նաև չպետք է ավերեր հայկական գյուղերը:

Հայերը կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ 700 զինվոր:

432. 401 հոկտեմբերի սկիզբ – Բզունիքի ճ-մ: Նահանջը շարունակող հունական բանակի (մոտ 10.800) մի մասը (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակվեց Մեծ Հայքի թագավորության բանակի (մոտ 300, այդ թվում վարձկան խալյուրներ¹³⁵) ճամբարի վրա և գրավեց այն: Հայերը կորցրին մոտ 20, խալյուրները՝ մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 5 զինվոր:⁴³²
433. 401 հոկտեմբերի վերջ – Բզունիք-Ապահունիք-Բագրևանդ-Կոզոմիտ-Մասյացուն-Աղշարունիք-Գաբեղյան երթուղով ասպատակելով արշավեց հունական բանակը (մոտ 10.790)՝ ենթարկվելով Տիրիբազի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակի (մոտ 15.000, այդ թվում վարձկան խալյուրներ) մանր հարվածներին: Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:⁴³³
434. 401 նոյեմբեր – Բուրք-Ազորոռաց Փոր-Ճակք-Կղարք-ԿոխիդաԱրսյաց Փոր-Սպեր-Փոքր Հայք-Տրապիզոն (վերջինը՝ Փոքր Հայք, Սև ծովի ափին) երթուղով ասպատակելով արշավեց հունական բանակը (մոտ 10.770)՝ ենթարկվելով Մեծ Հայքի թագավորության բանակի (մոտ 15.000, այդ թվում վարձկան խալյուրներ, ճաներ¹³⁶, մոսիկոյներ, կետեր և տիբարեններ) մանր հարվածներին: Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցները՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:⁴³⁴
435. 401 նոյեմբերի վերջ – N ամրոցը (Տրապիզոնի մոտ) Տրապիզոնից ասպատակելով առաջխաղացած հունական բանակը (մոտ 2.000) գրավեց Փոքր Հայքի սատրապության բանակից (մոտ 500, այդ թվում մեծաթիվ դրիլներ): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցները՝ մոտ 250, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁴³⁵
436. 401 նոյեմբերի վերջ – N քաղաքը (Տրապիզոնի մոտ) Տրապիզոնից ասպատակելով առաջխաղացած հունական բանակը (մոտ 10.000) երկու օրում գրավեց Փոքր Հայքի սատրապության բանակից (մոտ 800, այդ թվում մեծաթիվ մոսիկոյներ): Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցները՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁴³⁶ Շարունակելով առաջխաղացումը դեպի արևմուտք՝ հունական բանակը դուրս եկավ Փոքր Հայքի սատրապության տարածքից և հետագայում վերադարձավ Հայրենիք:
437. 385 – Ատրպատականի հյուսիս-արևելքը Արտաքսերեթս II-ի, ինչպես նաև Տիրիբազի և Դատամի գլխավորած Աբեմենյան տերության (300.000՝ այդ թվում 10.000 հեծյալ) ու Նրա կազմում գործող Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 60.000) միացյալ բանակը ասպատակեց և, ջնալած պարենի պակասին, սկսված բանակցություններից հետո ստիպեց կատիշներին հնազանդվել:⁴³⁷
438. 381 – Սալամիսի ճ-մ (Կիպրոս): Էվագորաս I-ի գլխավորած Կիպրոսի թագավորության բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում արաբներ, 200 նավ) հաղթեց ցամաքային զորքերի հրամանատար Երվանդ Հիդարնյանի և նավատորմի հրամանատար Տիրիբազի գլխավորությամբ կղզում ափ իջած Աբեմենյան տերության (30.000, որից մոտ 3.000 հայ, 300 նավ, որից 30-ը Կիլիկիայից) ու Նրա կազմում գործող Մեծ Հայքի թագավորության

¹³⁵ Սրանք Փոքր Հայքի ծովափնյա գավառների արմատներով հույն, սակայն արդեն իրենց ազգային դիմագիծը կորցրած գաղութաբնակներից կազմված վարձկաններն էին:

¹³⁶ Սրանք հայտնի են նաև որպես «մակրոններ»:

(մոտ 3.000) միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցները՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁴³⁸

439. 381 - Կիսիհոսի ծովամարտ (Կիպրոս): Աթմենյան տերության (30.000, որից մոտ 3.000 հայ, 300 նավ, որից 30-ը Կիլիկիայից) և նրա կազմում գործող Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 3.000) միացյալ նավատորմը հաղթեց Կիպրոսի թագավորության նավատորմին (մոտ 10.000, այդ թվում արաբներ, 200 նավ): Հայերը կորցրին մոտ 300 զինվոր, 3 նավ, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 զինվոր, 30 նավ, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր, 246 նավ:⁴³⁹

440. 381 - 380 - Սայամինը ցամաքային զորքերի հրամանատար Երվանդ Հիդարնյանի և նավատորմի հրամանատար Տիրիբազի գլխավորությամբ կղզում ափ իջած Աթմենյան տերության (30.000, որից մոտ 3.000 հայ, 300 նավ, որից 30-ը Կիլիկիայից) ու նրա կազմում գործող Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 3.000) միացյալ բանակը պաշարեց Կիպրոսի թագավորության բանակից (մոտ 10.000, այդ թվում արաբներ, 200 նավ) և, չնայած Երվանդի ու Տիրիբազի միջև առկա հակասությանը, դրա արդյունքը հանդիսացած Տիրիբազի ձերբակալությանը, դատին և արդարացմանը, ի վերջո ստիպեց հանձնվել: Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցները՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁴⁴⁰ Արդյունքում՝ Կիպրոսի թագավորությունը կրկին ընդունեց Աթմենյանների տերության գերիշխանությունը:

441. 372 - Կապադոկիայի ճ-մ: Ամուր դիրքեր գրաված Կապադոկիայի ապստամբած սատրապ Դատամի գլխավորած բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում հույներ) հաղթեց Ասորիք-Կիլիկիա-Կապադոկիա երթուղով առաջխաղացող և հարձակման անցած Աթմենյան տերության կառավարական բանակին (մոտ 150.000, այդ թվում 10.000 հայեր, 10.000 փռյուզիացիներ, 8.000 կապադոկիացիներ, 5.000 պաֆլագոնցիներ, 5.000 լյուդիացիներ, 3.000 հույներ, 3.000 ասպենդացիներ և պիսիդացիներ, 2.000 կիլիկիացիներ, 2.000 կապտիաններ, որոնցից 100.000 ծանր հետևակայիններ, 3.000 պարսատիկավորներ ու 20.000 հեծյալ): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 12.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Դատամն իր բանակով ի վերջո նահանջեց և, որոշ ժամանակ շարունակված մանր մարտերից հետո, որում հաջողությունը նրա կողմում եղավ, ի վերջո հաշտություն կնքեց:⁴⁴¹

442. 355 զարուն - Տնիլայի ճ-մ (Սարդեսի մոտ)⁴⁴²

Դասկելիոնի գլխավորած Աթմենյան տերության կառավարական բանակը (մոտ 30.000) մոտեցավ Տնիլա բլրի վրա ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Միզիայի ապստամբած սատրապ Երվանդ Հիդարնյանի գլխավորած բանակին (մոտ 15.000, այդ թվում հույներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000): Երեկոյան Երվանդը, հետը վերցնելով հեծելազորի ընտիր ուժեր, մնացած ուժերին հրամայեց, իրենց վրա գրավելով հակառակորդի ուշադրությունը, հսկել ամրացված դիրքերը, ինչից հետո ինքը սկսեց գործել:

I փուլ - Գիշերը Երվանդի անձնական ղեկավարությամբ գործող հեծելազորը անակնկալ հարձակվեց Սարդեսից դեպի հակառակորդի ճամբար տարվող պարենամթերքի քարավանը հսկող հակառակորդի ջոկատի վրա և, պարտության մատնելով վերջինիս, տեր դարձավ հարուստ ավարի:

II փուլ - Լույսը բացվելուն պես Երվանդի անձնական ղեկավարությամբ գործող հեծելազորը թիկունքից, իսկ մնացած ուժերն էլ ճակատից համակցված հարված հասցրին հակառակորդին և ծանր պարտության մատնեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցները՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 12.000 զինվոր:

443. 355 ամառ - Կիմայի ճ-մ (Փոքր Ասիայի արևմուտք, Էգեյան ծովի ափին, Չմյուռնիայից մոտ 50 կմ հյուսիս): Երվանդի գլխավորած բանակը (մոտ 15.000, այդ թվում 10.000 հույներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.500) հաղթեցին Աֆտոթրադոսի գլխավորած Աթմենյան տերության կառավարական բանակին (մոտ 25.000): Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցները՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁴⁴³

444. 354 գարուն – Սարդեսի ճ-մ³⁷: Աֆտորադոսի գլխավորած Աթեմենյան տերության կառավարական բանակը (մոտ 10.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Երվանդի դաշնակից բանակին (մոտ 15.000, այդ թվում 10.000 հույներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցները՝ մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁴⁴⁴ Ստեղծված պայմաններում, հաշվի առնելով հետագա պայքարի վտանգավոր լինելը, Երվանդը դադարեցրեց դիմադրությունը և հեռացավ Մեծ Հայքի թագավորություն:
445. 340 – Ատրպատականի ճ-մ (Ատրպատականի հյուսիս-արևելք): Փոքր Հայքի սատրապության սատրապ Դարեհ Կողոմանոսի գլխավորած Աթեմենյան տերության (մոտ 80.000, որից մոտ 10.000 հայ) և նրա կազմում գործող Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը հաղթեց ապստամբած կատիշներին (մոտ 30.000), ընդ որում Դարեհը մարտի սկզբում տեղի ունեցած մենամարտում հաղթեց իրեն մարտահրավեր նետած կատիշ մի հզոր ռազմիկի: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցները՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁴⁴⁵

Հուլյն-Պարսկական II պատերազմ (մ.թ.ա. 334-330)

446. 334 մայիս – Փրակիկոս գետի ճ-մ (Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտք)⁴⁴⁶

Փոքր Ասիայի սատրապների, ինչպես նաև Կիլիկիայի թագավորության արքա Արշամի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Աթեմենյան տերության (110.000, այդ թվում 10.000 հեծյալ, 20.000 հույներ, 5.000 մարեր և 2.000 բակտրիացի հեծյալներ, մոտ 10.000 հայեր, ինչպես նաև հյուրկաններ ու պաֆլագոնցիներ) և նրա կազմում գործող Մեծ Հայքի թագավորության¹³⁸ (մոտ 20.000) միացյալ բանակը, տեղյակ չլինելով հակառակորդի թվական գերակշռության մասին, շարժվեց Ալեքսանդր III Մեծի գլխավորությամբ Փոքր Ասիա մտած հունամակեդոնական բանակին (մոտ 250.000¹³⁹) ընդառաջ՝ դիրքեր գրավելով գետի աջ և բարձրադիր ափին: Արիական Եռադաշինքի բանակի ձախ թևի առաջին շարքում տեղավորվեցին Աթեմենյան, Կիլիկիայի, հյուրկանական և պաֆլագոնական, աջ թևի առաջին շարքում՝ մարական, բակտրիական ու պարսկական հեծելազորները, կենտրոնի առաջին շարքում տեղաբաշխվեց Մեծ Հայքի թագավորության հեծելազորը, իսկ հետևակը մնաց երկրորդ շարքում: Հունամակեդոնական բանակի աջ թևում տեղաբաշխվեցին մակեդոնական ծանր հեծելազորը և թեթև հետևակը, կենտրոնում տեղավորվեց ֆալանգը, իսկ ձախ թևում դիրքեր գրավեցին թեսալական ու դաշնակից մյուս հեծելազորները:

I փուլ – Հունամակեդոնական բանակի աջ թևը անցավ հարձակման, սակայն, ընկնելով հակառակորդի նետահարության և տեգահարության տակ, հետ մղվեց ելման դիրքերը:

II փուլ – Հունամակեդոնական բանակը Ալեքսանդր III Մեծի անձնական ղեկավարությամբ աջ թևում կրկին անցավ հարձակման և ի վերջո հասավ հաջողության: Միաժամանակ հարձակման անցան և հաջողության հասան նաև հունամակեդոնական բանակի կենտրոնն ու ձախ թևը, ընդ որում վճռական պահին Աթեմենյանների տերության բանակի երկրորդ շարքում գտնվող հույն վարձկանները դանդաղեցին մարտի մեջ մտնել, որն էլ պայմանավորեց հակառակորդի բանակի վերջնական հաջողությունը: Աթեմենյանների տերության բանակը պարտություն կրեց և դիմեց փախուստի:

III փուլ – Հունամակեդոնական բանակը շրջապատեց և ոչնչացրեց կատաղորեն պաշտպանվող հույն վարձկաններին:

¹³⁷ Այս ճակատամարտի տեղը խիստ մոտավոր է և տրվել է հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ իրադարձությունները զարգանում էին Սարդեսի մոտակայքում:

¹³⁸ Դիոդորոս Սիկիլիացին, առանց եթևիկ պատկանելիությունը, ճշտելու խոսում է արիական բանակի կենտրոնը գրավող «մյուս ազգերի հեծյալների» մասին, «որոնք մեծաթիվ էին և ընտիր իրենց արիությամբ»: Հաշվի առնելով համարիական բանակում Հայկական բանակի ունեցած մեծ դերն ու բարձր համբավը և այն, որ հետագա 2 ճակատամարտերում Հայկական բանակը առաջնային դեր ուներ, կարելի է վստահությամբ պնդել, որ այստեղ խոսվում է հենց Հայկական հեծելազորի մասին:

¹³⁹ Այս մասին մանրամասն տես սույն գրքի սկզբում հավելված 1-ում՝ կապված Հունամակեդոնական տերության բանակի թվաքանակի քննարկման հետ:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 32.000 զինվորից, որոնցից 12.000 սպանված և 20.000 գերի, հայերը կորցրին մոտ 8.000, դաշնակիցները՝ մոտ 24.000 զինվոր, թշնամին կորցրեց մոտ 10.000 զինվոր: Դրանից հետո, առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու շարունակելով արշավանքը Գրանիկոս-Սարդես-Եփեսոս (վերջինը՝ Փոքր Ասիայի հարավ-արևմուտք) -Միլեթ-Յալիկառնաս (վերջինը՝ Փոքր Ասիայի հարավ-արևմուտք) -Լուկիա-Գորդիոս (վերջինը՝ Կապադովկիայի արևմուտք) -Ասկյուրա (վերջինը՝ Սեբաստիայից մոտ 316 կմ արևմուտք) երթուղով, հունամակեդոնական բանակը գրավեց Փոքր Ասիայի զգալի մասը:

447. 333 նոյեմբերի սկիզբ - Իսոսի ճ-Մ (Կիլիկիա, Ճկեր գավառ, Յայոց ծոցից հյուսիս-արևելք, Պայաս գետի)¹⁴⁰ ափին)⁴⁴⁷

Վերսկսելով առաջխաղացումը՝ Ալեքսանդր III Մեծի գլխավորած հունամակեդոնական բանակը (մոտ 235.000), արշավելով Ասկյուրա-Կեսարիա (վերջինը՝ Կապադովկիայի հարավ-արևելք) -Տարսուս-Իսոս երթուղով, առանց լուրջ մարտերի նվաճեց Կիլիկիան և արդեն աշնան վերջին հասավ Կիլիկիայի ծայր հարավ-արևելք: Ի պատասխան դրա՝ Դարեհ III-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ Յուսիսային Ասորիքում կենտրոնացած Աբեմենյան տերության (400.000, որից 100.000 հեծյալ, այդ թվում 100.000 պարսիկներ, որոնցից 30.000 հեծյալ, 60.000 մարեր, որոնցից 10.000 հեծյալ, 42.000 դերբիկներ և սակեր, 30.000 հույներ, 14.200 կասպեր, 12.000 բարկանցիներ, որոնցից 2.000 հեծյալ, 6.000 հյուրկաններ, 1.000 տապուրներ, ինչպես նաև բակտրիացիներ, դահեր, արաբոսցիներ, մասագետներ, սողդեր, լեռնային հնդիկներ, կասպեր, մարեր, շոշեցիներ, օքսեր, հնդիկներ, կարմիրծովցիներ, արեյներ, «անհայտ ցեղեր»¹⁴¹, կատիշներ, կապադովկիացիներ, ասորիներ, ատրպատականցիներ, աղվանցիներ, կովկասցիներ, սարմատներ, սկյուրներ, փռյուզիացիներ, կատաոններ, կարիացիներ, հորտուացիներ, բաբելացիներ, բելիտներ, սիտակեններ ու պարթևներ) և նրա կազմում Վահե արքայի գլխավորությամբ գործող Մեծ Յայթի թագավորության (մոտ 60.000, այդ թվում, Մարդպետական գունդը), ինչպես նաև Կիլիկիայի թագավորության արքա Արշամի գլխավորած Կիլիկիայի ու Փոքր Յայթի սատրապությունների (մոտ 10.000) միացյալ բանակը առաջխաղացում սկսեց դեպի հյուսիս: Արդյունքում՝ Արիական Եռադաշինքին բանակը Մայիս կիրճով մտավ Կիլիկիա և, անցնելով Իսոսի ծոցի հյուսիս-արևելյան ափերով, հյուսիսից սկսեց մոտենալ ավելի հարավ գտնվող հակառակորդի բանակին: Իր հերթին, տեղեկանալով սեփական բանակի թիկունքում հակառակորդի բանակի առաջխաղացման մասին, Ալեքսանդր III Մեծը փոխեց իր բանակի շարժման ուղղությունը, հետ դարձավ և, շարժվելով արդեն դեպի հյուսիս, աստիճանաբար մոտեցավ Պայաս գետի հարավային ափին: Հունամակեդոնական բանակը ճամբար զարկեց, ընդ որում մինչև այդ Ալեքսանդր III Մեծին հաջողվեց իր կողմը գրավել մարերի, ինչպես նաև մի շարք այլ ժողովուրդների և ցեղերի ղեկավարներին:

Մոտենալով միմյանց՝ կողմերը մարտակարգ ընդունեցին: Աբեմենյանների տերության բանակի առաջին շարքում տեղավորվեց հույների ֆալանգը, շրջապատված պարսից թեթև հետևակով, երկրորդ շարքի կենտրոնում տեղաբաշխվեցին Աբեմենյան, ձախ թևում մարական և նրանց դաշնակից, իսկ աջ թևում՝ Յալկական բանակները: Հունամակեդոնական բանակի աջ թևը կազմվեց ծանր հեծելազորից, կենտրոնում տեղաբաշխվեց ֆալանգը, որի հետևում տեղավորվեց թեսալական հեծելազորը, իսկ ձախ թևում տեղավորվեց դաշնակից հեծելազորը:

¹⁴⁰ Սովորաբար համարվում է, որ ճակատամարտը տեղի է ունեցել Պիևարոս գետի ափին, որը գտնվում է Պայաս գետից մոտ 16 կմ ավելի հյուսիս: Յաշվի առնելով այն հանգամանքը, սակայն, որ, համաձայն Կեղծ-Կալիսթեսի, լեռների ստորոտից մինչև Յայոց ծոցի ծովափը կազմել է 14 ասպարեզ՝ 2.5 կիլոմետր, ավելի հավանական կարելի է համարել հենց իմ նշած տարբերակը, քանի որ Պիևարոս գետի մոտակայքում լեռների ստորոտից մինչև Յայոց ծոցի ծովափը ընկած տարածքը կազմում է 8-10 կմ: Յայտնի է, որ հունամակեդոնական բանակը ստեղծված օպերատիվ իրավիճակում ձգտում էր մարտի մեջ մտնել այնպիսի տեղանքում, որտեղ ճակատի լայնությունը և հետևաբար հակառակորդի մեծաթիվ ու շարժունակ բանակի մանևրի հնարավորությունը սահմանափակ կլինեին: Յաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ կրկին կարելի է հավանական համարել հենց Պայաս գետի տարբերակը, որտեղ ճակատը չի գերազանցել 2.5 կմ-ը, ի համեմատ Պիևարոս գետի, որտեղ ճակատը կազմում է արդեն մոտ 10 կմ, ընդ որում վերջին պարագայում հունամակեդոնական բանակի հակառակորդի մանևրը սահմանափակող որևէ հանգամանք արդեն գործնականում չկար:

¹⁴¹ Սրանք սկզբնաղբյուրներում կոչված են հենց այսպես:

I փուլ – 12:00-ի մոտակայքում հունամակեդոնական բանակը աջ թևում անցավ հարձակման, և, գետն անցնելուց հետո կորցնելով մարտակարգը, անկազմակերպ ձևով հարված հասցրեց հակառակորդի բանակին: Նույնը փորձ կատարեց անել նաև հունամակեդոնական բանակի կենտրոնը, սակայն վերջինս, չկարողանալով արագ հաղթահարել կտրուկ զառիվերը, հետ մնաց սեփական աջ թևից: Այս ընթացքում Հայկական բանակն իր հերթին աջ թևում հարձակման անցավ, որի արդյունքում համառ հեծելագորային մարտ բռնկվեց:

II փուլ – 14:00-ի մոտակայքում Հայկական բանակը սկսեց առավելության հասնել հակառակորդի բանակի ձախ թևի նկատմամբ և արդյունքում Ալեքսանդր III Մեծը ստիպված եղավ կենտրոնից օգնության ուղարկել թեսալական հեծելագորը, ինչպես նաև ողջ պահեստագորը: Այս ընթացքում Արիական Եռադաշինքի բանակի կենտրոնի հետևակը նետվեց հակառակորդի կենտրոնի հետ մնալու պատճառով Նրա կենտրոնի և աջ թևի միջև ստեղծված միջանցքը՝ փորձելով դուրս գալ հակառակորդի առաջ եկած աջ թևի թիկունք ու շրջապատել այն:

III փուլ – 16:00-ի մոտակայքում Արիական Եռադաշինքի բանակի ձախ թևը կազմող մարական և սրանց դաշնակից ուժերը դավաճանաբար դիմեցին փախուստի, որի արդյունքում Աթենյան տերության բանակի ձախ թևը միանգամից հայտնվեց ծանր դրության մեջ: Օգտվելով դրանից՝ Ալեքսանդր III Մեծի գլխավորած աջ թևը հարձակվեց Արիական Եռադաշինքի բանակի կենտրոնի երկրորդ շարքի վրա, որտեղ բռնկված խիստ համառ և արյունահեղ մարտից ու Դարեհ III-ի փախուստից հետո փախուստի դիմեցին նաև մնացած ուժերը:

IV փուլ – 17:00-ի մոտակայքում Ալեքսանդր III Մեծի գլխավորած աջ թևը թիկունքից, իսկ Նրա բանակի կենտրոնը՝ ճակատից, շրջապատեցին և գլխովին ջախջախեցին հակառակորդի կենտրոնում գործող հետևագորին:

V փուլ – 19:00-ի մոտակայքում հունամակեդոնական ողջ բանակը շարժվեց սեփական ձախ թևին օգնության, որն այդ ընթացքում հայտնվել էր խիստ ծանր դրության մեջ: Իր հերթին, զգալով, որ շուտով տեղ կհասնեն հակառակորդի հսկայական ուժեր, իսկ ճակատամարտն էլ ընդհանուր առմամբ արդեն տանուլ է տրված, Հայկական բանակի խորը դասավորություն ունեցող հեծելագորը շրջվեց և, հետ շարտելով թիկունքից մոտեցող հակառակորդի բանակին, ապահովեց սեփական հետևակի ու դաշնակից ուժերի դուրս գալը մարտից: Արդյունքում՝ Հայկական ու դաշնակից միացյալ բանակը մարտերով նահանջեց՝ ի վերջո հեռանալով մարտի դաշտից:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 110.000 զինվորից, որից 10.000-ը հեծյալ, հայերը կորցրին մոտ 20.000 զինվոր, որոնց թվում գոհվեց նաև Արշամը, դաշնակիցները՝ մոտ 90.000 զինվոր, թշնամին կորցրեց մոտ 30.000 զինվոր: Արդյունքում՝ մարական և վերջինիս դաշնակից ուժերը լիովին դադարեցրին դիմադրությունը, իսկ մասամբ էլ անցան հակառակորդի բանակի կողմը, իսկ հունամակեդոնական բանակը, հետագա երկու տարում գրավեց Ասորիքը և Եգիպտոսը:

448. 331 հոկտեմբերի 1 – Փավզամեյայի ճ-մ (= Արբելայի ճ-մ) (Հյուսիսային Միջագետք, Նիսվեից մոտ 30 կմ հարավ-արևելք)⁴⁴⁸

Ալեքսանդր III Մեծի գլխավորությամբ Հյուսիսային Ասորիքում կենտրոնացած հունամակեդոնական համալրված բանակը (մոտ 200.000) վերսկսեց առաջխաղացումը դեպի արևելք: Արդյունքում, հուլիսին անցնելով Եփրատը և դանդաղ առաջանալով Հյուսիսային Միջագետքով, հակառակորդի բանակի գլխավոր հրամանատար Մազեյոսի թողուվությամբ վերջինս սեպտեմբերի վերջին անարգել գետանցեց արդեն նաև Տիգրիսը, որից հետո պատրաստվեց շարժվել հարավային ուղղությամբ: Տեղեկանալով այս մասին՝ Դարեհ III-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ Կենտրոնական Միջագետքում կենտրոնացած Աթենյան տերության (245.000, որից 45.000 հեծյալ, այդ թվում 9.000 բակտրիացիներ, 2.000 շոշեցիներ, 2.000 արաքոսցիներ, 2.000 մասագետներ, 1.000 դահեր, ինչպես նաև հույներ, օթեր, սակեր, հնդիկներ, լեռնային հնդիկներ, կարմիրծովցիներ, արեյներ, պարսեր, սողդեր, կասպեր, հյուրկաններ, տապուրներ, «անհայտ ցեղեր», կատիշներ, կապադովկիացիներ, ասորիներ, ատրպատականցիներ, աղվանցիներ, կովկասցիներ,

սարմատներ, սկյութներ, փռյուզիացիներ, կատաոներ, կարիացիներ, հորտուացիներ, բաբելացիներ, բելիտներ, սիտակեններ և պարթևներ, 200 մանգաղակիր մարտականք, 15 փիղ) և նրա կազմում Վահե արքայի, սպարապետ Երվանդ Յիդարնյանի, հեծելազորի հրամանատար Աշոտ Արծրունու ու նրա օգնական Վահագն Զաջ Յայկազունու գլխավորությամբ գործող Մեծ Յայթի թագավորության (մոտ 50.000, այդ թվում, Մարդպետական գունդը), ինչպես նաև Միհրդատի գլխավորած Փոքր Յայթի սատրապության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը մոտեցավ հակառակորդին և պատրաստվեց մարտի: Հունամակեդոնական բանակն իր հերթին անշտապ մոտեցավ հակառակորդին և մարտակարգ ընդունեց:

Հունամակեդոնական բանակի աջը թևը կազմվեց ծանր հեծելազորից, կենտրոնը՝ ֆալանգից, իսկ ձախ թևում տեղաբաշխվեցին դաշնակից հեծելազորը և հետևակը: Ավելին, կրկին հակառակորդի օգտին գործած Մագեյոսի մեղքով հսկողության տակ չվերցվեց կարևոր նշանակություն ունեցող մի բարձունք, որը անմիջապես նվաճեց Ալեքսանդր III Մեծը՝ այնտեղից իրականացնելով ճակատամարտի հետագա ղեկավարումը: Աթենյանների տերության բանակի ձախ թևը կազմվեց սատրապ Բեսոսի գլխավորած բակտրիացիներից և նրանց ենթակա ցեղերի ռազմիկներից, իսկ կենտրոնում տեղակայվեց Դարեհ III-ի գլխավորած Աթենյան տերության մնացած բանակը: Արիական Եռադաշինքի բանակի աջ թևը կազմվեց երկու շարասյուններից, ընդ որում Մեծ Յայթի թագավորության բանակը կազմում էր աջ շարասյունը՝ ձախը թողնելով Փոքր Յայթի բանակին:

I փուլ - 11:00-ի մոտակայքում Ալեքսանդր III Մեծը իր բանակի աջ թևը տեղաշարժեց ավելի աջ: Տեսնելով այդ՝ Դարեհ III-ին թվաց, թե հակառակորդը ձգտում է դուրս գալ մարտակառքերի գործողության համար նախապես հատուկ նախատեսված տեղանքից և, դա թույլ չտալու նպատակով, վերջինս հակառակորդի աջ թևի ուղին փակելու նպատակով առաջ ուղարկեց բակտրիական հեծելազորը, որն ուժեղացված էր սակական հեծելազորով: Արդյունքում՝ հակառակորդի բանակի ձգված աջ թևի հետ սկիզբ առավ կատաղի բախում: Միաժամանակ Արիական Եռադաշինքի բանակի աջ թևում ճակատային գրոհ իրականացնող հետևակը և մարտակառքերը, ինչպես նաև թևանցում կատարող հեծելազորը սկսեցին նեղել ու աստիճանաբար պարտության մատնել հակառակորդի ձախ թևին, չնայած այն բանին, որ վերջինիս ի վերջո հաջողվեց վնասազերծել մարտակառքերը՝ նիզակներով վահաններին հարվածելով աղմուկ ստեղծելու միջոցով ահաբեկելով մարտակառքերի ձիերի մի մասին:

II փուլ - 13:00-ի մոտակայքում Արիական Եռադաշինքի բանակի ձախ թևում հարձակման անցան մարտակառքերը, որոնք որոշակի կորուստներ պատճառեցին հակառակորդի ռազմիկներին, սակայն վերջիններս ի վերջո կարողացան սեփական շարքերում ճանապարհ բացելու միջոցով ոչ միայն հաջող պայքար մղել մարտակառքերի դեմ, այլև՝ ոչնչացնել դրանց մեծ մասն և վերականգնել շարքերը:

III փուլ - 15:00-ի մոտակայքում Դարեհ III-ը ձախ թևի հետևակի մեծ մասը հարձակման նետեց հակառակորդի բանակի աջ թևի վրա, որի հետ մարտն այստեղ ավելի թեժացավ: Միաժամանակ, հակասելով իր իսկ այս որոշմանը, Դարեհ III-ը, սեփական բանակի թիկունքում և ծայր աջ թևում խորը շրջանցում կատարելով, իր բանակի ձախ թևի բակտրիացիների ու սակերի հեծելազորները ուղղեց թշնամու բանակի ձախ թևի թիկունքում գտնվող վերջինիս գումակի վրա:

IV փուլ - 17:00-ի մոտակայքում Ալեքսանդր III Մեծի գլխավորած աջ թևի հեծելազորը և կենտրոնի ֆալանգը, օգտվելով հակառակորդի ձախ թևի զգալի թուլացումից, անցան կտրուկ հարձակման ու, պարտության մատնելով հակառակորդին, համառ և արյունահեղ մարտում ցրեցին վերջինիս: Կարճ ժամանակ անց պարտություն կրեց նաև Արիական Եռադաշինքի բանակի կենտրոնը, որի ռազմիկները, հետապնդվելով հակառակորդի բանակի կողմից, դիմեցին փախուստի: Միաժամանակ Ալեքսանդր III Մեծը սեփական բանակի ձախ թևին օգնության ուղարկեց թեսալական հեծելազորը:

V փուլ - Մինչ զարգանում էին նախորդ իրադարձությունները՝ Արիական Եռադաշինքի բանակի հետևազորը ճակատային հարձակումով խիստ ծանր վիճակ էր ստեղծել հակառակորդի բանակի ձախ թևի համար, իսկ Աշոտ Արծրունու և Վահագն Զաջ Յայկազնի գլխավորությամբ հակառակորդի մարտակարգը թևանցած Յայկական,

բակտրիական, սակական ու կատիշական հեծելագորներն էլ, չնայած թեսալական հեծելագորի ժամանելուն, ի վերջո ներխուժեցին հունամակեդոնական բանակի գումակ:

VI փուլ – 19:00-ի մոտակայքում ստանալով տեղեկություն իր բանակի ձախ թևի օրհասական դրության մասին՝ Ալեքսանդր III Մեծը դադարեցրեց հակառակորդի հետապնդումը և ողջ բանակով շարժվեց սեփական ձախ թևին օգնության: Իր հերթին, զգալով, որ շուտով տեղ կհասնեն հակառակորդի հսկայական ուժեր, իսկ ճակատամարտն էլ ընդհանուր առմամբ արդեն տանուլ է տրված, Հայկական բանակի խորը դասավորություն ունեցող հեծելագորը շրջվեց և, հետ շարտելով թիկունքից մոտեցող հակառակորդի բանակին, ապահովեց սեփական հետևակի ու դաշնակից ուժերի դուրս գալը մարտից: Հայկական և դաշնակից միացյալ բանակը մարտերով նահանջեց և, ի վերջո պոկվելով հակառակորդի բանակից, վերադարձավ Հայրենիք, սակայն հենց այս ընթացքում էլ Վահեն ընկավ մարտում:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 90.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 15.000, դաշնակիցները՝ մոտ 75.000 զինվոր, թշնամին կորցրեց մոտ 40.000 զինվոր: Մարտում զոհվեց նաև Մեծ Հայքի արքա Վահեն, որով Հայկազունիների տոհմի արական ուղիղ գիծն ընդհատվեց: Աշոտ Արծրունին և Վահագն Զաք Հայկազուն գերվեցին: Հետագայում Աշոտը տարբեր պաշտոններ զբաղեցրեց Պտղոմեոսի մոտ, իսկ Վահագնը ծառայության անցավ Ալեքսանդր III Մեծի թիկնապահ զորամասում: Հունամակեդոնական բանակը վճռական հաղթանակ տարավ: Հույն-Պարսկական II պատերազմը ավարտվեց Արիական Եռադաշինքի կործանումով, որը փլուզվեց և այլևս երբեք չվերականգնվեց: Աթենքյան տերությունը ոչնչացավ, իսկ մարերն և պարսիկներն ընկան հունամակեդոնական նվաճողների տիրապետության տակ: Ալեքսանդր III Մեծը շարունակեց իր նվաճումները և ստեղծեց հսկայական մի աշխարհակալություն, որը, սակայն, խիստ կարճ կյանք ունեցավ: Մեծ Հայքի թագավորությունը պահպանեց իր անկախությունն և տիրապետությունը Հայաստանի 16 նահանգներում, Փոքր Հայքում ստեղծվեց անկախ թագավորություն ու միայն Կիլիկիան էր, որ մնաց Ալեքսանդր III Մեծի և նրա հետնորդների իշխանության տակ, թեև այն էլ հաճախ վայելում էր փաստացի անկախություն:

449. 324 ամառ¹⁴² – Սպերի ճ-մ (Բարձր Հայք): Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 60.000) հաղթեց Սպերի ոսկու հանքերը գրավելու նպատակով Մենոնի գլխավորությամբ առաջխաղացած Հունամակեդոնական տերության բանակին (մոտ 70.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Մենոնը:⁴⁴⁹

450. 322 աշուն – Փոքր Հայքի ճ-մ: Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց Կապադովկիայի սատրապ Էվմենոսի հովանավորությամբ Փոքր Հայքի թագավորության արքա դարձած, սակայն իր գոռոզ վարքագծով հայերի համար անտանելի դարձած Նեոպտոլոմեոսի գլխավորած հունամակեդոնական բանակին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր: Շուտով, սակայն սկսվեցին բանակցություններ և արդյունքում կողմերը եկան համաձայնության, ըստ որի Նեոպտոլոմեոսը կրկին դարձավ Փոքր Հայքի թագավորության արքա:⁴⁵⁰

451. 321 գարուն – Փոքր Հայքի ճ-մ⁴⁵¹

Ալեքսանդր III Մեծի տերության խնամակալ հռչակված Պերդիկան, արշավելով Եգիպտոսի տիրակալ Պտղոմեոս I-ի դեմ, հանձնարարեց Կապադովկիայի սատրապ Էվմենոսին պաշտպանել Փոքր Ասիան Մակեդոնիայից առաջացող Մակեդոնական թագավորության խնամակալ Անտիպատրոսի օգնական Կրատերոսի մոտեցող բանակից՝ նրա տրամադրության տակ դնելով այդ թվում նաև Նեոպտոլոմեոսի բանակը: Նեոպտոլոմեոսը, սակայն, հրաժարվեց ենթարկվել Էվմենոսին և մարտական պատրաստության բերեց ինչպես իր (մոտ 10.000), այնպես էլ Փոքր Հայքի (մոտ 10.000)

¹⁴² Սկզբնաղբյուրում իրադարձության թվականը չի նշվում, սակայն հավանական է համարել, որ այն տեղի է ունեցել Ալեքսանդր III Մեծի՝ Բաբելոն վերադառնալուց հետո, այսինքն՝ մ.թ.ա. 324-323 թվականների միջև: Արդյունքում կարելի է ենթադրել, որ այս իրադարձությունը տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 324 թվականին, քանի որ հենց այդ ժամանակ Ալեքսանդր III Մեծը մասամբ անդրադարձավ Միջագետքի մոտակա երկրներին նվաճմանը և, մասնավորապես, արշավանք սկսեց դեպի հարակից երկրամասեր, ընդ որում մ.թ.ա. 323 թ-ին նախատեսված էին ռազմական այլ գործողություններ:

թագավորության միացյալ բանակը՝ պատրաստվելով դիմադրել Էվմենոսի մոտեցող բանակին (մոտ 20.000, որից ուղիղ 6.000 հեծյալ):

I փուլ - Նեոպտոլոմեոսի բանակի հետևակը առաջինն անցավ հարձակման, փախուստի մատնեց հակառակորդի հետևակին և սկսեց հետապնդել՝ խառնելով, սակայն, սեփական մարտակարգը ու կորցնելով դասավորությունը: Այդ ընթացքում Էվմենոսի հեծելազորը իր հերթին փախուստի մատնեց Նեոպտոլոմեոսի հեծելազորին և գրավեց նրա ճամբարը:

II փուլ - Վերականգնելով շարքերը՝ Էվմենոսի հեծելազորը հզոր հարձակում սկսեց Նեոպտոլոմեոսի հետևակի վրա, որը կարճատև դիմադրությունից հետո գերի հանձնվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 սպանված և վիրավոր: Նեոպտոլոմեոսի հունամակեդոնական բանակը անցավ Էվմենոսի կողմը, իսկ ինքը՝ Նեոպտոլոմեոսը, դիմեց փախուստի և միացավ Կրատերոսին, սակայն Էվմենոսի դեմ տրված հերթական ճակատամարտում Կրատերոսի հետ միասին շուտով պարտություն կրեց ու զոհվեց: Փոքր Հայքի թագավորությունը գահ բարձրացած Արյուկ I-ի գլխավորությամբ շարունակեց վայելել լիակատար անկախություն: Իր հերթին արդեն Անտիպատրոսի գլխավորած հունամակեդոնական բանակը արշավանքը շարունակեց **Գրանիկոս-Սառդես-Գորդիոս-Անկյուրա-Տաքսոն-Սոլե-Իսոս-Պլատանա կիրճ-Հյուսիսային Ասորիք** երթուղով: Որպես հետևանք այս ամենի, մինչ Էվմենեսը շարունակում էր դիմադրությունը Փոքր Ասիայում, Ասորիքի ծովափնյա փոքրիկ բաղաբներից մեկը հանդիսացող Տրիպարադիսում հավաքվեցին նրա հակառակորդները և համաձայնության եկան: Արդյունքում՝ կնքվեց Տրիպարադիսի համաձայնագիրը, որով ամրագրվեց Ալեքսանդր III Մակեդոնացու թողած տերության առաջին բաժանումը և որը կողմերից յուրաքանչյուրին, ըստ էության, թողեց այն ամենը, ինչին վերջինս արդեն իսկ տիրում էր:

452. 313 աշուն - **Ղաշտային Կիլիկիան** Անտիգոնոսի դեմ պայքարող Պտղոմեոս I-ի ուղարկած Պտղոմյանների թագավորության բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց և վերադարձավ **Կիպրոս**:⁴⁵²
453. 311 ամառ - **Կիլիկիան** Լեոնիդոսի գլխավորությամբ ծովով արշաված Պտղոմյանների թագավորության բանակը (մոտ 15.000) գրավեց Մեծ Փռյուզիայի թագավորության բանակից (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր: Նույն թվականի աշնանը կնքվեց հաշտություն, որով ամրագրվեց Ալեքսանդր III Մակեդոնացու թողած կայսրության երկրորդ բաժանումը:⁴⁵³
454. 310 - **Սոլեի ճ-մ**: Դեմետրիոսի գլխավորած Մեծ Փռյուզիայի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Լեոնիդոսի գլխավորությամբ ծովով արշաված Պտղոմյանների թագավորության բանակին (մոտ 15.000), որից հետո մտավ քաղաք և վերահաստատեց Մեծ Փռյուզիայի թագավորության գերիշխանությունը Նահանգում: Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁴⁵⁴
455. 301 գարուն - **Ուռհան** (= **Եղեսիա**) Սելևկոս I Նիկատորի գլխավորած Սելևկյանների թագավորության բանակը (մոտ 70.000, 70 փիղ) գրավեց Ծոփքի թագավորության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր: Հայոց Միջագետքը անցավ Սելևկյանների թագավորությանը:⁴⁵⁵
456. 301 աշուն - **Կապարովկիայի ճ-մ**: Արտավազդ I-ի գլխավորությամբ երկրամաս մտած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց և երկրից դուրս վտարեց Ամյունատեսի գլխավորած Սելևկյանների թագավորության բանակին (մոտ 10.000), որից հետո գահը հանձնեց օրինական արքա Արիարաթես II-ին: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁴⁵⁶
457. 300 գարուն - **Արդահանի ճ-մ** (Գուգարք, Արդահան գավառ, Կուրի աջ ափին): Փառնվազ I-ի գլխավորած Իբերիայի (մոտ 25.000, այդ թվում սկյութներ) և Մեծ Հայքի (մոտ 30.000), ինչպես նաև Սելևկյանների (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Պոնտոսի թագավորության¹⁴³ առաջխաղացած բանակին (մոտ 70.000): Հայերը կորցրին

¹⁴³ Այս ժամանակաշրջանում և տվյալ տարածաշրջանում միակ «հունական զորք»-ը, որը կարող էր ներխուժել հիշյալ տարածքներ և որոնց դեմ Սելևկյանների, Մեծ Հայքի և Իվերիայի թագավորությունները կպայքարեին, կարող էր լինել միայն Պոնտոսի թագավորության բանակը:

- մոտ 5.000, դաշնակիցները՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր: Իբերիայում ստեղծվեց անկախ թագավորություն՝ Փառնվազի՝ Փառնվազ I-ի, գլխավորությամբ:⁴⁵⁷
458. 287 հոկտեմբեր – Կիլիկիան Դեմետրիոս I-ի գլխավորած Մակեդոնական թագավորության բանակը (մոտ 6.000) ասպատակեց:⁴⁵⁸
459. 287 նոյեմբեր – Պյատանա կիրճի ճ-մ: Սելևկյանների թագավորության մարտակառքերի ջոկատը (մոտ 100, մոտ 50 մարտակառք) անհաջող ելքով հարձակվեց Դեմետրիոս I-ի գլխավորած Մակեդոնական թագավորության բանակի (մոտ 6.000) վրա և նահանջեց: Հաղթողները կորցրին մոտ 10, պարտվողները՝ մոտ 30 զինվոր:⁴⁵⁹
460. 287 նոյեմբեր – Պյատանա կիրճի ճ-մ: Դեմետրիոս I-ի գլխավորած Մակեդոնական թագավորության բանակը (մոտ 5.000) անակնկալ հարձակվեց ամրաշինական աշխատանքներով զբաղված Սելևկյանների թագավորության բանակ (մոտ 1.000) վրա և, հաղթելով նրան, գրավեց կիրճը: Հաղթողները կորցրեցին մոտ 50, պարտվողները՝ մոտ 500 զինվոր:⁴⁶⁰
461. 287 նոյեմբեր – Պյատանա կիրճի ճ-մ: Սելևկոս I Նիկատորի գլխավորած Սելևկյանների թագավորության բանակը (մոտ 10.000), վաղ լուսաբացին կանխելով հակառակորդի անակնկալ հարձակումը, հաղթանակ տարավ Դեմետրիոս I-ի գլխավորած Մակեդոնական թագավորության բանակի (մոտ 5.000) նկատմամբ այն բանից հետո, երբ մի թևում պարտվեց, սակայն մյուսում թշնամու ռազմիկները անցան անձամբ իրենց մոտեցած Սելևկոսի կողմը: Հաղթողները կորցրեցին մոտ 1.000, պարտվողները՝ մոտ 4.500 զինվոր:⁴⁶¹ Դեմետրիոս I-ը դիմեց փախուստի, սակայն կարճ ժամանակ անց դադարեցրեց դիմադրությունը և հանձնվեց:
462. 273 – Դաշտային Կիլիկիան ծովով արշաված Պտղոմյանների թագավորության բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁴⁶²
463. 255 – Բյուրանիայի ճ-մ: Արտավազդ I-ի գլխավորությամբ երկրամաս մտած Մեծ Հայքի և Ծոփքի¹⁴⁴ թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում գալլեր) մանր մարտերում հաղթեց և երկրից դուրս վտարեց Չիաեւասի հակառակորդների բանակին (մոտ 10.000), որից հետո գահը հանձնեց օրինական արքա Չիաեւասին: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁴⁶³
464. 250 – 248 – Պարթևստանը և Հյուրկանիան (Հարավ-արևմտյան Միջին Ասիա, Կասպից ծովի հարավ-արևելյան ափին) Արշակ Զաջի, Նրա եղբայրներ Տրդատի ու Վաղարշակի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող պարթևները (մոտ 30.000), ինչպես նաև Կյուրոս Զաջանուն Արծրունու գլխավորած Հայ ռազմիկները (մոտ 50) գրավեցին Սելևկյանների թագավորության բանակից (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁴⁶⁴ Ստեղծվեց Պարթևական թագավորությունը, որի արքա հռչակվեց Արշակը՝ Արշակ I Զաջը: Վաղարշակը պարթևական բանակի և Կյուրոս Զաջանուն Արծրունու գլխավորած Հայ ռազմիկների ուղեկցությամբ տեղափոխվեց Մեծ Հայքի թագավորություն, որտեղ Արտավազդ I-ի մահվանից հետո առաջացած անիշխանության պայմաններում Արծրունիների ու Բագրատունիների ակտիվ աջակցությամբ հռչակվեց արքա՝ հիմք դնելով Մեծ Հայքի թագավորությունում Հայ Արշակունիների արքայատոհմի իշխանությանը:
465. 246 ամառ – Դաշտային Կիլիկիան Ասորիքին տիրած և այնտեղից առաջխաղացած Պտղոմյանների թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁴⁶⁵
466. 243 – Կոլոնիայի ճ-մ (Փոքր Հայք, Կոլոնիա գավառ)⁴⁶⁶

Չցանկանալով թույլ տալ Մեծ Հայքի թագավորության հզորանալը, սակայն Պտղոմյանների թագավորության հետ դեռևս շարունակվող Ասորիքյան III պատերազմի պայմաններում ի վիճակի չլինելով իրականացնել ռազմական անմիջական լայնամասշտաբ գործողություններ՝ Սելևկոս II Կալինիկոսը Կոլիսիդայի, Պոնտոսի, Կապադոկիայի ու Պաֆլագանիայի թագավորություններից, փոքրասիական հելլենական այլ ուժերից, ինչպես նաև Գալաթական տետրարխությունից ստեղծեց դաշինք և, ռազմական օժանդակություն ցույց տալով վերջինիս, դրդեց մարտական գործողություններ սկսել Փոքր Հայքի, իսկ

¹⁴⁴ Ծոփքի թագավորության մասին հայտնում է Էրատոսթենոսը, ըստ որի Չիաեւասը ապաստանել է Ծոփքի թագավորությունում:

դրանից հետո նաև, Մեծ Հայքի թագավորությունների դեմ: Արդյունքում, Մարփյուղակեսի գլխավորած թշնամու բանակը (մոտ 70.000) մտավ Փոքր Հայքի թագավորության տարածք, հասավ Կոյունիա գավառ և ճամբարեց համանուն բերդի մոտ՝ դաշտային ամրություններով պաշտպանված ճամբարում:

Տեղեկանալով այս ամենի մասին՝ Վաղարշակ I-ի¹⁴⁵, սպարապետ, թագադիր ասպետ Բագրատ Բագրատունու, արքայական դրոշակակիր Կյուրոս Բաջանուն Արծրունու, մաղխազ Մաղխազ Խորխոռունու, մարդպետ Հայր Մարդպետունու և սենեկապետ Ձեռես Գևթունու գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 70.000), իր կազմում ունենալով Ոստանիկ, ինչպես նաև Առան Սյունու գլխավորած Արևելյան, Գուգարքցիների գլխավորած Հյուսիս-արևելյան, Բագրատունիների գլխավորած Հյուսիս-արևմտյան, Կաղմեացիների գլխավորած Հարավ-արևելյան ու Շարաշան Սասունցու գլխավորած Հարավ-արևմտյան կուսակալությունների բանակները, շարժվեց թշնամուն ընդառաջ և, մոտենալով վերջինիս, ճամբարեց դաշտային ամրություններով պաշտպանված բանակատեղիում՝ սպասելով Արման արքայի գլխավորած Փոքր Հայքի (մոտ 10.000) ու Սամվել արքայի գլխավորած Ծոփքի (մոտ 10.000) թագավորությունների, ինչպես նաև Տորք Անգեղացու գլխավորած Մեծ Հայքի Արևմտյան կուսակալության միացյալ բանակին, որը տեղ հասավ մի քանի օրից:

Դրանից հետո Հայկական բանակը առավոտյան դուրս եկավ բանակատեղիից, մոտեցավ թշնամու բանակին և մարտակարգ ընդունեց: Հայկական բանակի առաջին շարքում տեղավորվեց թեթև հեծելազորը, իսկ երկրորդում՝ հետևակը, ընդ որում երկրորդ շարքի առաջին գիծը զբաղեցրեց ծանր հետևակը, իսկ երկրորդում տեղավորվեցին նետածիգները: Շարաշան Սասունցու, Կյուրոս Բաջանուն Արծրունու և Գին Գնունու գլխավորած ծանր հեծելազորը, ինչպես նաև Մաղխազ Խորխոռունու գլխավորած Մաղխազական ու Հայր Մարդպետունու գլխավորած Մարդպետական գնդերը թողնվեցին պահեստազորում: Թշնամու բանակի կենտրոնում տեղավորվեց հուպիտների ֆալանգը, վերջինիս թևերում՝ հեծելազորը, իսկ առջևում տեղաբաշխվեց մնացած հետևակը:

I փուլ – Չգալով, որ մարտակարգ ընդունած Հայկական բանակը մտադիր չէ սկսել մարտը, Մորփյուղակեսն առաջինն իր ողջ ուժերով անցավ հարձակման և հարվածեց Հայկական բանակի առաջին շարքին, որը որոշակի դիմադրությունից հետո սկսեց նախապես ծրագրված կեղծ նահանջ իրականացնել դեպի երկրորդ շարք: Թշնամու բանակը սկսեց հետապնդել նահանջողներին, որի արդյունքում Հայկական թեթև հեծելազորը պոկվեց վերջինիցս և արագորեն հեռացավ մարտադաշտից, իսկ թշնամու հիմնական ուժերն էլ, մխրճվելով Հայկական բանակի կենտրոնի երկրորդ շարքի դասավորության մեջ, խառնեցին ֆալանգի կուռ դասավորությունն ու կորցրին մարտակարգը:

II փուլ – Մարփյուղակեսը, անձամբ գլխավորելով հուպիտներին և փորձելով հզոր հարվածով վերջնականապես ճեղքել Հայկական բանակի դասավորությունը ու պարտության մատնել վերջինիս, նրանց վճռական հարձակման տարավ: Արդյունքում, համառ մարտ մղելով Հայկական բանակի երկրորդ շարքի հետևակի հետ, Մարփյուղակեսին, թեև ծանր կորուստներով, այնուհանդերձ հաջողվեց ճեղքել վերջինիս դասավորությունը և հասնել Հայկական բանակի պահեստազորին: Այս ընթացքում, ընդհուպ մոտենալով Վաղարշակ I-ին, Մարփյուղակեսը նետեց տեգը, սակայն Մեծ Հայքի թագավորության արքան հաջողությամբ խուսափեց դրանից:

III փուլ – Մարտի մեջ մտան պահեստազորում գտնվող Հայկական ծանր հեծելազորը, Մաղխազական և Մարդպետական գնդերը, ինչպես նաև մարտադաշտ վերադարձած թեթև հեծելազորը, որոնք, ջախջախիչ հարված հասցնելով թշնամու բանակին, ծանր կորուստներ պատճառեցին վերջինիս ու մատնեցին փախուստի: Այս ժամանակ էլ հենց, խոցվելով հայկական նիզակներից, ընկավ քաջաբար մարտնչող Մարփյուղակեսը:

¹⁴⁵ Վաղարշակ I-ը, որի անվան թվագրումը տալով հաշվի են առել նաև Հայոց թագավորության համիշխան արքա Վաղարշակ II-ին (378), բուժուական և, հատկապես, խորհրդահայ պատմագիտության կողմից ավանդականորեն հռչակված է որպես վիպական կամ նույնիսկ «հավաքական կերպար» և նույն մոտեցումը գերիշխում է նաև այժմ, սակայն սեփական ուսումնասիրություններս ինձ հանգեցրել են հետևության, որ նա իրականում գոյություն ունեցած անձնավորություն է: Խնդիրը մանրամասն քննարկված է իմ մեկ այլ աշխատանքում (Հակոբյան Մ. Ի. «Արշակունիներ (Առաջին սերնդի վեհությունը», Գիրք առաջին, Երևան 2017, էջ 17-34:

IV փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին, ծանր կորուստներ պատճառեց և դուրս շարտեց Փոքր Հայքի թագավորության տարածքից:

Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր: Արդյունքում՝ Փոքր Հայքի թագավորության ինքնիշխանությունը լիովին վերականգնվեց, Կուսիորան (Սև ծովի ափին, Տրապիզոնից մոտ 150 կմ արևմուտք), Կեռասուկո (Սև ծովի ափին, Տրապիզոնից մոտ 110 կմ արևմուտք), Տրապիզոնը և Խաղկտիքը միավորվեցին Փոքր Հայքի, Հայոց Միջագետքը՝ Մեծ Հայքի թագավորությանը, իսկ Սելևկյանների թագավորությունն էլ բավականին երկար ժամանակով հրաժարվեց Հայոց թագավորությունների նկատմամբ ոտնձգություններից:

467. 230 – Ծոփքի ճ-մ: Ծոփքի թագավորության (մոտ 10.000) և իր եղբայր Սելևկոս II Կալինիկոսի դեմ մղվող գահակալական պայքարում պարտություն կրած ու Ծոփքի թագավորությունը նահանջած Փոքր Ասիայի կառավարիչ Անտիոքոս Հիերաքսի (մոտ 50) միացյալ բանակը գլխովին ոչնչացրեց վերջինիս հետապնդող Սելևկյանների թագավորության բանակին (4.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր: Անտիոքոս Հիերաքսը հեռացավ Փոքր Ասիա, իսկ հետագայում սպանվեց:⁴⁶⁷
468. 224 – Անդրեփրատյան Ծոփքի ճ-մ⁴⁶⁸ (Եփրատի աջ ափին): Արշակ I-ի գլխավորած Մեծ Հայքի, Արյուկ II-ի գլխավորած Փոքր Հայքի և Արշամ II-ի գլխավորած Ծոփքի (մոտ 70.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Սելևկյանների ու Պոնտոսի թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 80.000, 100 փիղ): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁴⁶⁸ Արդյունքում՝ Հայաստանի երեք թագավորություններն էլ պահպանեցին իրենց լիակատար անկախությունը: Պոնտոսի թագավորությունը ընդունեց Մեծ Հայքի թագավորության գերիշխանությունը և Արշակ I-ը, ի նշան հաղթության, Պոնտոսում տեղադրեց իր կողմից նիզակով խոցված քարե մի արձան, որը թշնամին հետագայում նետեց ծովը:
469. 212 – Արշամաշատը (Մինչեփրատյան Ծոփք, Բալահովիտ գավառ) Ծոփքի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) պաշտպանեց Հայկական թագավորությունների ավանդական դաշինքի խախտումից ու Մեծ Հայքում տիրող խառնաշփոթից օգտվելով Անտիոքոս III Մեծի գլխավորությամբ պատերազմ սկսած, առաջխաղացած և անկանոն հարվածների ենթարկվող Սելևկյանների թագավորության բանակից (մոտ 70.000, 70 փիղ): Հայերը կորցրին մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր: Ու, թեև մայրաքաղաքը չգրավվեց, սակայն կնքվեց հաշտություն, համաձայն որի Ծոփքի Զսերեքս արքան, ամուսնանալով Անտիոքոս III Մեծի քրոջ հետ և ընդունելով Սելևկյանների թագավորության գերիշխանությունը, պահպանեց իր իշխանությունը, թեև Կոմագենեն ու Գավրենեն անջատվեցին Ծոփքից և նրանց կառավարիչ դարձավ Պտղոմեոսը: 11 տարի անց Զսերեքսի կինը սպանեց նրան, որից հետո թագավորության կառավարիչ դարձավ Չարեհը:⁴⁶⁹
470. 212 – Պարսկահայքը, Փայտակարանը, Վասպուրականի արևելքը և Տրպատունիքը Արտավազդ I-ի գլխավորած Ատրպատականի թագավորության բանակը (մոտ 60.000)

⁴⁶⁶ Այս ճակատամարտի ժամանակը պարզել մեզ օգնում է հետևյալ հաշվարկը: Պլուինիոսը («Համընդհանուր պատմություն» գիրք 4, գլուխ 48) տեղեկացնում է, որ Սելևկյանների թագավորության արքա Սելևկոս III Կերավանը (մ.թ.ա. 226-223) իր գահակալությունից որոշ ժամանակ անց, փորձելով հետ բերել Սելևկյանների թագավորության կողմից հերթական անգամ կորսված Փոքր Ասիան ու իր ազդեցությունը տարածել Հայաստանի վրա, Եփրատ գետի հունի ուղղությամբ ունենալով արշավանք սկսեց դեպի Կյուսիս և անցավ Տավրոսյան լեռնաշղթան, որից հետո, սակայն, կարճ ժամանակ անց սպանվեց: Միաժամանակ, այն բանի օգտին, որ հելլենիստական ուժերն այս ընթացքում պարտություն են կրել, միաձայն վկայում են բոլոր աղբյուրները, ընդ որում անուղղակիորեն ևս, դատելով, որոշակիորեն բողոքածով հաղորդումներից և նկատի ունենալով նիզակով խոցված արձանի մասին դրվագը, հաջողությունը ցանկացած դեպքում Արշակ I-ի կողմում է եղել: Կարծում եմ, որ Մովսես Խորենացու այս հաղորդումը, դիտարկելով վերը թվարկած տեղեկությունների լույսի տակ, պետք է հասկանալ այն իմաստով, որ Արշակը I-ը պատերազմել է ոչ թե անմիջապես Պոնտոսի թագավորության, այլ ընդհանրապես հույների դեմ, ի դեմս ամենից առաջ նրանց ամենաուժեղ պետության՝ Սելևկյանների թագավորության, որին գուցե և դաշնակցել է Պոնտոսը, սակայն հետագայում հույները նույնացվել են պոնտացիների հետ, բանգի Պոնտոսի թագավորությունը վաղ միջնադարում ընկալվում էր որպես հունական մի պետություն: Այս առումով հատկանշական է, որ Սելևկոս III Կերավանի մտերիմ գործակար և ռազմական գործողությունների փաստացի ղեկավար Աբեոսը Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ II-ի (մ.թ.ա. 250-210) աղջկա ամուսինն էր («Համընդհանուր պատմություն», գիրք 5, գլուխ 74), ինչը, զումարած այլ հայտնի հաղորդումներին երկու թագավորությունների դաշնակցային հարաբերությունների մասին (Պլուինիոս «Համընդհանուր պատմություն», գիրք 5, գլուխ 43 և այլն), անկասկած վկայում է քննարկվող ժամանակաշրջանում Սելևկյանների և Պոնտոսի թագավորությունների ամուլագն մոտիկ, իսկ գործնականում՝ դաշնակցային հարաբերությունների մասին: Վերևում արդեն հիմնավորվեց, որ Արշակ I-ը հանդիսանում է Սելևկոս III Կերավանի ժամանակակիցը, իսկ այդ պարագայում արդեն լիովին հնարավոր է դառնում նաև ներխուժում իրականացրած զավթիչներին նրա կողմից պարտության մատնելու փաստը: Այս ամենը մեզ օգնում են պարզել արշավանքի ամենահավանական թվականն և, հաշվի առնելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդման մեջ հիշատակվող «միանգամից»-ը, ինչպես նաև այն, որ Սելևկոս III Կերավանը սպանվել է մ.թ.ա. 223 թ-ին, մատնանշել մ.թ.ա. 224 թ-ը:

գրավեց Մեծ Հայքի թագավորության բանակից (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր^{147:470} Ստեղծված ծանր իրավիճակում Մեծ Հայքի թագավորության արքա Երվանդ III-ը Սելևկյանների թագավորությանը զիջեց Հայոց Միջագետք նահանգը և դարձավ Սելևկյանների թագավորության հարկատու¹⁴⁸:

471. 212 – Կուտիորան, Կեռասունտը և Տրապիզոնը, ինչպես նաև Խաղկտիքը Պոնտոսի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) գրավեց Փոքր Հայքի թագավորության բանակից (մոտ 7.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր^{149:471}
472. 212 – Քաբեռը (Բարձր Հայք, Սպեր գավառ, Ճորոխ գետի ձախ ափին) Ոստանիկ բանակը (մոտ 10.000), վրեժ լուծելով փոքրիկ արքայազն Արտաշեսին փրկած և Պարթևական թագավորություն փախցրած Սմբատ Զաչ Բագրատունուց, գրավեց Բագրատունյաց գնդից (մոտ 1.000): Հարձակվողները կորցրին մոտ 800, պաշտպանվողները՝ մոտ 500 զինվոր:⁴⁷²
473. 209 – Գուգարքը Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ազատագրեց Իվերիայի թագավորության առաջխաղացած բանակից (մոտ 20.000) և նահանգում հաստատեց Զաքեթունիների նախարարական տոհմի ժառանգական տիրապետությունը: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր: Իվերիայի թագավորությունը ընդունեց Մեծ Հայքի թագավորության գերիշխանությունը^{150:473}
474. 201 գարուն – Երվանդաշատի ճ-մ (Արարատ, Արշարունիք գավառ, բաղաձիգ մոտ 58 կմ հյուսիս)⁴⁷⁴

Պարթևական թագավորությունում ապաստանած Արտաշես արքայազնը հոր քեռու տղա, դայակ և իր տրամադրության տակ եղած բանակի սպարապետ նշանակված Սմբատ Զաչ Բագրատունու հետ միասին, օգտվելով Երվանդ III-ի դեմ Հայաստանի բոլոր մասերում առկա դժգոհությունից, Պարթևական թագավորությունից անցավ Ատրպատականի թագավորություն ու հպատակություն հայտնեց Անտիոքոս III Մեծին: Դրանից հետո վերջինս Ատրպատականի թագավորության բանակի փոքր ջոկատով (մոտ 5.000¹⁵¹) արևելքից մտավ Մեծ Հայքի թագավորության տարածք, որտեղ իրենց տրամադրության տակ եղած ուժերով նրան միացան Մեծ Հայքի թագավորության արևելյան տարածքների դժգոհ նախարարները և կուսակալները: Այնուհետև, շարունակելով առաջխաղացումը, Արտաշեսի բանակը (մոտ 30.000, որից մոտ 5.000 ատրպատականցի) հյուսիս-արևելքից մոտեցավ Երվանդաշատին: Իր հերթին, տեղեկանալով այս մասին, Երվանդ III-ը հակառակորդի ուղղությամբ շարժեց սեփական բանակը (մոտ 40.000), որ կազմված էր Մաղխազական և Մարդպետական հեծելազորից, Արգամ Մուրացյանի գլխավորած հետևազորից, Սասունցիների Հարավ-արևմտյան կուսակալության բանակից, հավատարիմ մնացած որոշ նախարարների հեծելազորներից, ինչպես նաև Իվերիայի թագավորության ու Հայոց Միջագետք նահանգում տեղակայված Սելևկյանների թագավորության¹⁵² օժանդակ բանակներից: Մինչ այս, սակայն, Արտաշեսին հաջողվել էր իր կողմը գրավել

¹⁴⁷ Այս իրադարձությունը նկարագրելիս հիմք են ընդունվել Պոլիբիոսի հաղորդումը Ատրպատականի թագավորության սահմանների մասին (Պոլիբիոս «Համընդհանուր պատմություն», գիրք 5, գլուխ 55), ինչպես նաև Ստրաբոնի հաղորդումն այն մասին, որ Արտաշես I-ը նկարագրվող դեպքերից մոտ 20 տարի անց ազատագրել է Կասպիանեն, Փամիստիսը և Բասորոպեդան (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 14, մաս 5): Հիշատակված հաղորդումների համադրումից պարզ է դառնում, որ, թեև Պոլիբիոսի մոտ, ինչի հետ համաձայն են գործնականում բոլոր ուսումնասիրողները, Ատրպատականի թագավորության սահմանները ներկայացված են իրականությանը ոչ մոտ աստիճանի լայնարձակությամբ, բայց այնուհանդերձ, հիմք ընդունելով Ստրաբոնի հաղորդումը, կարելի է գալ հետևության, որ վերջինիս հաջողվել է գրավել Պարսկահայքը, Փայտակարանը, Վասպուրականի արևելքը և Տրպատունիքը:

¹⁴⁸ Վերջին հանգամանքի մասին հայտնում է Մովսես Խորենացին իր երկում (Գիրք 2, գլուխ 38), որտեղ անխուսափելի սխալմամբ Սելևկյանների փոխարեն նշվում է հռոմեացիների մասին, քանի որ ըստ Պատմահոր սխալ ժամանակագրական սխեմայի այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել մ.թ. II դարում: Խնդիրը մանրամասն քննարկված է իմ մեկ այլ աշխատանքում (Հակոբյան Մ. Ի. «Արշակունիներ (Առաջին սերնդի վեհությունը», Գիրք առաջին, Երևան 2017, էջ 39-40):

¹⁴⁹ Այս մասին հայտնում է Ստրաբոնը («Աշխարհագրություն», գիրք 12, գլուխ 3, մաս 28), ընդ որում հեղինակը հայտնում է հիշատակված տարածքների մասին այն կոնտեքստով, որ դրանք վերագրավվել են հայերի կողմից, իսկ այդ պարագայում պարզ է, որ մի ինչ-որ ժամանակ դրանք պետք է կորսված լինեին: Արդյունքում հավանական է համարել, որ հիշատակված տարածքները կորսվել են հենց հայերի անհաջողության այս շրջանում:

¹⁵⁰ «Զարթիս-Ցիսկոբեա»-ում (Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը») բերված և Երվանդ III-ին վերաբերվող այս տվյալները ուշադրության ցննարկման արժանացել, այն դեպքում, երբ դրանք ցույց են տալիս բնիկ Հայկական նահանգի համար հայկական պետության պայթյալի մի դրվագ:

¹⁵¹ Միջայել Ասորիի հայտնում է, որ օժանդակ բանակը կազմել է 70.000 ռազմիկ, ինչը քիչ հավանական է:

¹⁵² Ըստ Մովսես Խորենացու Երվանդ III-ը. «... շտապով գալիս է իր բաղաթը, որպեսզի մոտը հավաքի Հայոց, վրաց և Կեսարիայի կողմերի զորքերը, նաև՝ Միջագետքից՝ իսկուրեղով ու վարձ վճարելով» (Գիրք 2, գլուխ 44): Հենց այս վերջին հաղորդումն է հիմք տալիս ասելու, որ Երվանդ III-ի բանակում եղել են վարձկաններ Սելևկյանների թագավորությանը զիջած Հայոց Միջագետքում տեղակայված վերջինիս բանակից:

Արգամ Մուրացյանին, ինչպես նաև Երվանդ III-ի կողմում գտնվող նախարարներին: Կողմերը մոտեցան իրար և մարտակարգ ընդունեցին:

Երվանդ III-ի բանակը կազմված էր 3 շարքից և պահեստագործից, ընդ որում առաջին շարքում տեղավորվեց Արգամ Մուրացյանի գլխավորած հայկական հետևակը, երկրորդ շարքում տեղաբաշխվեց Իվերիայի թագավորության բանակը, երրորդ շարքում դիրքեր զբաղեցրեց Սելևկյանների թագավորության բանակը¹⁵³, իսկ առաջին և երկրորդ շարքերի թևերում էլ տեղավորվեցին Երվանդ III-ին հավատարիմ մնացած նախարարների հեծելազորային ուժերը: Մաղիազական և Մարդպետական հեծելազորը, ինչպես նաև Սասունցիների Զարավ-արևմտյան կուսակալության բանակը մնաց պահեստագործում: Արտաշեսի բանակը կազմված էր երկու շարքից, ընդ որում առաջին շարքում տեղավորվեց Սմբատ Բաջ Բագրատունու գլխավորած հեծելազորը, երկրորդում տեղաբաշխվեց հետևազորը, իսկ առաջին և երկրորդ շարքերի թևերում էլ դիրքեր գրավեցին հեծելազորի առանձնացված ջոկատներ:

I փուլ – Արտաշեսի բանակի առաջին շարքի հեծելազորը հարձակվեց հակառակորդի առաջին շարքի վրա, որը առանց պայթարի անցավ իր կողմը:

II փուլ – Միավորելով ուժերը՝ Արգամի Մուրացյանի հետևակը և Սմբատ Բաջ Բագրատունու հեծելազորը հարձակվեցին հակառակորդի բանակի երկրորդ շարքի վրա, ինչի ընթացքում թևերում գտնվող հայ նախարարների հեծելազորային ուժերն իրենց հերթին ողջ կազմով անցավ Արտաշեսի բանակի կողմը: Սրան հակառակ, սակայն, Իվերիայի թագավորության բանակը կատաղի հակահարձակում ձեռնարկեց: Բռնկվեց համառ հանդիպակաց մարտ, որի ընթացքում բոլոր կողմերից հարվածների ենթարկվող Իվերիայի թագավորության բանակը ի վերջո պարտություն կրեց և դիմեց փախուստի:

III փուլ – Արտաշեսի բանակը շրջապատեց և ոչնչացրեց Սելևկյանների թագավորության բանակին, որից փրկվել հաջողվեց միայն քչերին:

IV փուլ – Մինչ այդ մարտին չմասնակցած Երվանդ III-ի պահեստագործ անակնկալ հարված հասցրեց մարտակարգն արդեն կորցրած Արտաշեսի բանակին: Բռնկվեց կատաղի մարտ, որի ընթացքում Սասունցիների Զարավ-արևմտյան կուսակալության բանակը հասավ ընդհուպ մինչև անզիջումորեն դիմադրող Արտաշեսի թիկնապահ գնդին և այս ընթացքում, պաշտպանելով սեփական արթային, զոհվեց քաջաբար մարտնչող Գիսակ Դիմաթայանը: Բոլոր կողմերից շրջապատված Երվանդ III-ի պահեստագործը, սակայն, ի վերջո պարտություն կրեց, նրա ռազմիկները ցրվեցին կամ գերվեցին, իսկ Երվանդ III-ն էլ իր սակավաթիվ թիկնապահ հեծյալներով դիմեց փախուստի:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 6.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, պարտվողներից հայերը մոտ 4.000, դաշնակիցները մոտ 16.000 զինվոր:

475. 201 գարուն – Երվանդաշատը Սմբատ Բաջ Բագրատունու գլխավորությամբ սրընթաց երթով դեպի հարավ արշաված Արտաշեսի բանակը (մոտ 50.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Երվանդ III-ի կայազորից (մոտ 1.000): Երվանդ III-ը սպանվեց Սմբատի ռազմիկներից մեկի վաղրի հարվածից: Արտաշեսի բանակը կորցրեց մոտ 100, Երվանդի բանակը՝ մոտ 200 զինվոր:⁴⁷⁵ Արդյունքում՝ Արտաշեսը դարձավ Մեծ Հայքի կառավարիչ, Մեծ Հայքը ընդունեց Սելևկյանների թագավորության գերիշխանությունը, իսկ Փոքր Հայքում, Ծոփքում և Կոմագենեում վերջինիս գերիշխանությունն ավելի ամրապնդվեց, ընդ որում Փոքր Հայքում թագավորության կառավարիչ դարձավ տեղի հայ մեծատոհմիկի և Անտիոքի բրոջ որդի Միհրդատը, Ծոփքում՝ տեղի մեծատոհմիկ Չարեհը, իսկ Կոմագենեում՝ ազգությամբ հույն Պտղոմեոսը:
476. 197 գարուն – Կոռնիկոսը (Կիլիկիա, ծովի ափին, Տաբսունից մոտ 80 կմ հարավ-արևմուտք), Սեյինուկոսը (Իսապրիա, ծովի ափին, Տաբսունից մոտ 360 կմ արևմուտք), Չեֆիրիան, Սուեն և Աֆրոդիսիդան (Կիլիկիա) Անտիոքոս III Մեծի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Սելևկյանների (մոտ 30.000, 300 նավ), Միհրդատ II-ի գլխավորած Փոքր Հայքի (մոտ 5.000) և Պտղոմեոսի գլխավորած Կոմագենեի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը, արշավելով ծովով ու ցամաքով, առանց լուրջ մարտերի գրավեց մինչ այդ նահանգը խաղաղորեն իր ազդեցությանը ենթարկած Պտղոմյանների թագավորության

¹⁵³ Ըստ Մովսես Խորենացու Արգամի հետևազորի դասավորությունը անցնելուց հետո Արտաշեսի բանակը ընդհարվում է սկզբում իբերների հետ, որոնց փախուստի մատնելուց հետո է միայն հասնում Սելևկյանների բանակին:

բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:⁴⁷⁶

477. 190 գարուն – Սամուսի ծովագնացականություն: Սելևկյանների թագավորության նավատորմը (մոտ 1.500, որից մոտ 500 հայ, մոտ 12 նավ, որից 5-ը Կիլիկիայից) վաղ առավոտյան ձեռնարկած անակնկալ հարձակումով հաղթեց խարիսխ գցած վիճակում գտնվող Հռոմեական և Հռոդոսի հանրապետությունների միացյալ նավատորմին (մոտ 3.000, 27 նավ), որից հետո առանց լուրջ մարտերի տիրեց անձնակազմերից արդեն հիմնականում զրկված նավերին: Հայերը կորցրին մոտ 20 զինվոր, դաշնակիցը՝ մոտ 60 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր և 20 գերված նավ:⁴⁷⁷

478. 190 աշուն – Միոնեստի ծովամարտ (Փոքր Ասիայի արևմուտքում, Եփեսոսի հրվանդանում, Ասպիսի կղզու դիմաց): Հռոմեական, ինչպես նաև Հռոդոսի միացյալ նավատորմը (մոտ 7.000, 80 նավ) հաղթեց Սելևկյանների թագավորության նավատորմին (մոտ 8.000, որից մոտ 500 հայ, 80 նավ, որից մոտ 5 Կիլիկիայից): Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր: Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 42 նավից, որոնցից 30-ը գերվեցին, հայերը կորցրին մոտ 2 նավ, թշնամին կորցրեց 3 նավ, որոնցից մեկը պատկանում էր Հռոդոսի հանրապետությանը:⁴⁷⁸

479. 190 դեկտեմբերի 22 – Սագնեսիայի ճակատամարտ (Փոքր Ասիայի արևմուտք)⁴⁷⁹

Լուցիոս Կոռնելիոս Սցիպիոնի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության (70.000¹⁵⁴, այդ թվում 3.000 հույն թեթև հետևակային) և նրա կազմում Էվմենոս II-ի (մ.թ.ա. 197-159) գլխավորությամբ գործող Պերգամոսի թագավորության (մոտ 31.000, որից ուղիղ 10.000 հեծյալ, 16 փիղ) միացյալ բանակը շարժվեց Անտիոքոս III Մեծի ընդհանուր ղեկավարությամբ քաղաքի մոտ տեղավորված Սելևկյանների (75.000, այդ թվում 16.000 հոպլիտ, 12.000 հեծյալ, 4.000 գալլ, 2.700 հելլեն վարձկան, պարթևներ, մոտ 400 արաբ 200 ուղտերով, ինչպես նաև 54 փիղ և մոտ 100 մանգաղակիր մարտակառք) ու նրա կազմում Միհրդատ II-ի գլխավորությամբ գործող Փոքր Հայքի (մոտ 5.000), Պտղոմեոսի գլխավորած Կոմագենեի (մոտ 2.000), ինչպես նաև Կապադովկիայի (2.000) թագավորությունների միացյալ բանակի դեմ: Մանր ընդհարումներից հետո հակամարտող բանակները ճամբարեցին, որից հետո մի քանի օր շարունակ ճամբարներից դուրս եկան և մարտակարգ ընդունեցին, սակայն, քանի որ կողմերից ոչ մեկը չէր ցանկանում զիջել իր գրաված բարենպաստ դիրքերը, ընդհարումը հետաձգվեց: Ի վերջո, դեկտեմբերի 21-ին կողմերը մասնակի դիրքային զիջումներ իրականացրին, որից հետո ընդհարումը դարձավ անխուսափելի: Դեկտեմբերի 22-ի վաղ առավոտյան կողմերը դուրս եկան ճամբարներից և պատրաստվեցին մարտի:

Հռոմեական հանրապետության բանակը ընդունեց հետևյալ մարտակարգը: Ձախ թևում տեղավորվեցին Հռոմեական հանրապետության լեգեոնները՝ իրենցից ձախ ունենալով հեծելազորը, որի դասավորությունը հասնում էր մինչև մոտակա գետը: Կենտրոնում տեղաբաշխվեց Պերգամոսի թագավորության, հելլենական և մնացած դաշնակից հետևակը, իսկ աջ թևում՝ հեծելազորի հիմնական մասը: Փղերը տեղավորվեցին միացյալ բանակի թիկունքում: Սելևկյանների թագավորության բանակը ընդունեց հետևյալ մարտակարգը: Առաջին շարքի կենտրոնում տեղավորվեց 10 ջոկատների բաժանված հոպլիտների ֆալանգը, որը ճակատով քիչ տարածություն էր զբաղեցնում և ուներ մեծ խորություն: Որպես օժանդակություն ֆալանգին՝ վերջինիս ջոկատների միջև ընկած տարածքում տեղավորվեցին 22, իսկ նրանց թիկունքում՝ 32 փղեր: Ֆալանգը թևերից պաշտպանում էր վահանակիրների հատուկ ջոկատը, իսկ նրանից ձախ տեղավորվեց գալլերի, Կապադովկիայի թագավորության և մնացած հետևակը: Սրանցից ավելի ձախ՝

¹⁵⁴ Այսուհետև Հռոմեական հանրապետության, իսկ հետո արդեն Հռոմեական կայսրության բանակի մասին խոսվելիս կնշվի մեկ թիվ, որի մեջ են միավորել եմ բոլոր Հռոմի բանակը և նրա դաշնակիցներին, որոնք տարբեր ժամանակաշրջաններում կազմել են արշավի ելած հռոմեական բանակի մոտ կեսը: Սա հատկապես կարևորվում է այն տեսանկյունից, որ սովորաբար հիմք է ընդունվում հունահռոմեական պատմիչների՝ հռոմեական բանակի մասին ի սկզբանե փոքրացրած տվյալները, որոնք սակայն վերաբերվում են միայն բոլոր Հռոմի բանակին և աղավաղում են մարտերին մասնակցած Հռոմի բանակի իրական թվաքանակը: Կոնկրետ այս ճակատամարտի պարագայում ուսումնասիրողների մեծամասնությունը համակարծիք է, որ հռոմեական բանակը դաշնակից ուժերի հետ միասին կազմել է մոտ 70.000 ռազմիկ: Խնդրի հիմնալի և սպառնիչ վերլուծությունը տես այստեղ՝ <http://www.xlegio.ru/ancient-armies/ancient-warfare/battle-of-magnesia/>: Կիսելով հեղինակի տեսակետը՝ ավելացնենք նաև, որ մ.թ.ա. II դարի սկզբում Հռոմեական հանրապետության բանակն իր կազմում ուներ մոտավորապես 200.000 ռազմիկ, իսկ արդեն դարի վերջում այս թիվ սկսեց մոտենալ 300.000-ի:

ծախ թևի առաջին շարքում, տեղադրվեցին մարտակառքերը, իսկ նրանցից հետո՝ ուղտերի վրա տեղավորված նետածիզները: Սելևկյանների, Յայկական, գալլական և պարթևական ծանր հեծելազորի հիմնական մասը տեղավորվեց երկրորդ շարքի աջ թևում, սակայն նրա որոշ մասը թողնվեց նաև ծախ թևի երկրորդ շարքում: Երրորդ շարքի կենտրոնում տեղավորվեց թեթև հեծելազորը՝ թևերում ունենալով թեթև հետևակ:

I փուլ - Սելևկյանների թագավորության բանակի ծախ թևի մանգաղակիր մարտակառքերը հարձակվեցին հակառակորդի վրա, սակայն ցրված շարքերով կենտրոնից այս ուղղությամբ շարժված հակառակորդի թեթև հետևակը միահամուռ նետածությամբ և տեգահարությամբ կարողացավ լուրջ վնաս հասցնել մարտակառքերի ծիծերին ու հետ մղել նրանց: Արդյունքում՝ մարտակառքերի մի մասը կորսվեց, իսկ մնացածը, հետ նահանջելով, մտավ ուղտերի մեջ և վնասելով ու քերծելով վերջիններիս, վախեցրեց և փախուստի մատնեց նաև նրանց: Այնուհետև փախուստը շարունակող ողջ այս խուճապահար և անկանոն զանգվածը մտավ ծախ թևի երկրորդ շարքի ծանր հեծելազորի մեջ: Ի վերջո, մարտակառքերը և ուղտերը, շարունակելով փախուստը, ցրվելով ու իրենց հետ տանելով նաև ծախ թևի թեթև հեծելազորին և հետևակին, անջատվեցին ծանր հեծելազորից՝ արդյունքում, սակայն, վերջիններիս ամբողջովին թողնելով առանց թեթև հետևակի ու հեծելազորի աջակցության:

II փուլ - Օգտվելով ստեղծված իրավիճակից՝ Յոմեական հանրապետության բանակի աջ թևի հեծելազորը անցավ վճռական հարձակման և, օգտագործելով թեթև ու ծանր զորատեսակների համակցված հարվածը, ծանր պարտության մատնեց Սելևկյանների թագավորության բանակի երկրորդ շարքի ծանր հեծելազորին, որը, զրկված լինելով թեթև հետևակի ու հեծելազորի աջակցությունից և չկարողանալով արդյունավետ միասնական գործողություն իրականացնել, ծանր կորուստներ կրեց: Այս ընթացքում, սակայն, Սելևկյանների թագավորության բանակի աջ թևի ծանր հեծելազորը Անտիոքոս III Մեծի անձնական ղեկավարությամբ իր հերթին հարձակման անցավ և հզոր հարվածով փախուստի մատնեց լեգեոնների առաջին շարքին: Դրանից հետո շարունակելով հարձակումը՝ վերջինիս մի մասը փախուստի մատնեց դաշնակից հեծելազորին, իսկ մյուսը հարձակվեց լեգեոնների երկրորդ և երրորդ շարքերի վրա:

III փուլ - Սելևկյանների թագավորության բանակի աջ թևի ողջ հեծելազորը հարվածը կենտրոնացրեց լեգեոնների վրա՝ ի վերջո պարտության և փախուստի մատնելով նաև նրանց ու հետապնդելով մինչև վերջիններիս ճամբար: Արդեն ճամբարի մոտ, սակայն, օգնություն ստանալով ճամբարը պահպանող ուժերից, հակառակորդի ռազմիկները դժվարությամբ կանգ առան և դիմադրություն կազմակերպեցին: Դրան ի պատասխան՝ Անտիոքոս III Մեծի հեծելազորի մի մասը շարունակեց մարտը, իսկ մյուս մասը թիկունքից շրջանցեց ճամբարը և, ներս խուժելով չպաշտպանվող դարպասներից, թալան սկսեց՝ փախուստի մատնելով ճամբարում գտնվող գումակայիններին:

IV փուլ - Յոմեական հանրապետության բանակի առաջխաղացած կենտրոնը և աջ թևի հեծելազորը, փախուստի մատնելով օժանդակ ուժերին, բոլոր կողմերից շրջապատեցին թևերից անպաշտպան մնացած Սելևկյանների թագավորության բանակի ֆալանգը ու առան այն նետերի և տեգերի հուժկու հարվածների տակ: Շարքերը խտացրած և շրջանաձև պաշտպանություն անցած ֆալանգը համառ դիմադրություն ցույց տվեց ու սկսեց աստիճանաբար նահանջել դեպի սեփական ճամբար, սակայն իրենց շարքերում գտնվող և հակառակորդի հարվածներից կատաղած փղերը ի վերջո դուրս եկան կառավարումից ու սկսեցին տրորել յուրայիններին: Արդյունքում՝ ֆալանգի շարքերն ի վերջո խախտվեցին և այն գլխովին ջախջախվեց:

V փուլ - Յետապնդելով Սելևկյանների թագավորության բանակի մնացորդներին՝ Յոմեական հանրապետության բանակը գրավեց վերջինիս ճամբարը: Այս ընթացքում Անտիոքոս III Մեծի գլխավորած հեծելազորը վերադարձավ մարտադաշտ, սակայն ոչինչ փոխել արդեն հնարավոր չէր:

VI փուլ - Յոմեական հանրապետության բանակը սկսեց հետապնդել Սելևկյանների թագավորության բանակի փախչող մնացորդներին, իսկ Անտիոքոս III Մեծն էլ իր հեծելազորի մնացորդներով միայն դժվարությամբ նահանջեց Սառոն:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 64.000 զինվորից, որից 11.000 գերի, հայերը կորցրին մոտ 3.000 զինվոր, թշնամին կորցրեց մոտ 10.000 զինվոր: Արդյունքում՝ սկիզբ

առան բանակցություններ և մ.թ.ա. 187 թվականին կնքվեց Ապամեայի հաշտության համաձայնագիրը: Համաձայն վերջինիս՝ Սելևկյանների թագավորությունը հրաժարվեց Հունաստանում և Փոքր Ասիայում գտնվող գործնականում իր բոլոր տիրույթներից, որոնք հիմնականում բաժին հասան Հռոմեական հանրապետության ազդեցության տակ գտնվող Պերգամոսի թագավորությանը, իսկ Հռոդոսի հանրապետությանն էլ անցան Նաև Կեֆալոնիա և Չակինաֆ կղզիները: Իրենց հերթին, Փոքր Ասիայում Սելևկյաններից թագավորության ազդեցությունից ազատվեց Կապադովկիայի թագավորությունը, մեծապես իրենց դիրքերն ամրապնդեցին Պերգամոսի, Պոնտոսի, Պաֆլագոնիայի ու Բյուրանիայի թագավորությունները, Գալաթական տետրարխությունը, ինչպես նաև ինչպես նաև տարածաշրջանի հելլենական քաղաք-պետությունները: Փոփոխություններ եղան նաև Հայաստանում, երբ ճակատամարտից անմիջապես հետո Արտաշեսի I-ի գլխավորությամբ Հայաստանում վերջնական անկախություն ձեռք բերեցին Հայաստանի 8 նահանգ, ինչպես նաև Աղձնիքի, Շոփի, Տայքի արևելյան ու Վասպուրականի արևմտյան մասերը ընդգրկող Մեծ Հայքի թագավորությունը, Միհրդատ II-ի գլխավորությամբ Փոքր Հայք նահանգը և Բարձր Հայք նահանգի մեծագույն մասը (բացառությամբ Մուզուր գավառի) ընդգրկող Փոքր Հայքի թագավորությունը, Չարեհի գլխավորությամբ Շոփ նահանգի գերակշիռ մասը (բացառությամբ Խորձյան, Հաշտեանք, Գավրենե և Կոմագենե գավառների), Աղձնիքի արևմուտքը, Հայոց Միջագետքի արևելքը ու Բարձր Հայքի Մուզուր գավառը ընդգրկող Շոփի թագավորությունը, Պտղոմեոսի գլխավորությամբ Կոմագենե, Գավրենե գավառներն և Հայոց Միջագետքի արևմուտքը ընդգրկող Կոմագենեի թագավորությունը, ինչպես նաև Կիլիկիա նահանգը ընդգրկող Կիլիկիայի ծովահենական իշխանությունը, որը թեև ձևականորեն ենթարկվում էր Սելևկյանների թագավորությանը, սակայն փաստացի անկախ էր ու առաջիկա տասնամյակներում դարձավ ծովահենության ահեղ կենտրոն:

480. 189 սկիզբ – Եկեղյաց, Մուզուր, Դարանադի, Ադվյուն և Գավրենե գավառները (վերջին երկուսը՝ Անդրեփրատյան Շոփ, Եփրատի Մելաս, Կառամիսինոն վտակների ու Նրանց ենթավտակների հովիտ) կատառները (մոտ 10.000) գրավեցին Փոքր Հայքի, Շոփի ու Կոմագենեի թագավորությունների միացյալ բանակից (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր: Գրավված տարածքներում ստեղծվեց Կատառների իշխանությունը:⁴⁸⁰
481. 189 սկիզբ – Արսյաց Փոք, Սպեր, Կարին և Դերջան գավառները մոսինոյկները (մոտ 3.000) ու խալյուբները (մոտ 3.000) գրավեցին Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորությունների միացյալ բանակից (մոտ 7.000): Հայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր: Գրավված տարածքներում ստեղծվեց Մոսինոյկների և խալյուբների իշխանությունը:⁴⁸¹
482. 189 սկիզբ – Փայտակարանը, Վասպուրականի արևելքը, Պարսկահայքը և Տրպատունիքը Արտաշես I-ի և սպարապետ, Հարավային զորավարության հրամանատար Սմբատ Զաչ Բագրատունու գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ազատագրեց Ատրպատականի թագավորության բանակից (մոտ 30.000): Հայերը կորցրին մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁴⁸²
483. 189-102 – Միջերկրական ծովի հիմնականում արևելյան և կենտրոնական մասում Կիլիկիայի ծովահենական իշխանության նավատորմը ակտիվ ծովահենական գործունեություն ծավալեց:⁴⁸³
484. 184 գարուն – Գուգարք և Արարատ նահանգները Ալանաց դուռ լեռնանցքով Իվերիայի թագավորության դրոմամբ առաջխաղացած Բագուկի ու Նրա Էդբայր Անբագուկի գլխավորած Ալանական թագավորության (մոտ 80.000), ինչպես նաև Միհրան I-ի գլխավորած Իվերիայի թագավորության (մոտ 30.000) միացյալ բանակը դաժանորեն ասպատակեց, որից հետո, Նպատակ ունենալով հետ վերադառնալ, անցավ Կուրը ու բանակեց Իորի գետի ափին:⁴⁸⁴

485. 184 գարուն – Կուրի ճ-Մ (Ուտիք և Աղվանքի Կամբեճան գավառ, Կուր գետի աջ ու ձախ ափերին)⁴⁸⁵

Արտաշես I-ի և սպարապետ, Յարավային զորավարության հրամանատար Սմբատ Բաջ Բագրատունու գլխավորած Մեծ Յայքի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) շարժվեց Բագուկի ու Անբագուկի գլխավորած Ալանական (մոտ 70.000), ինչպես նաև Միհրան I-ի գլխավորած Իբերիայի (մոտ 30.000) թագավորությունների միացյալ բանակի դեմ: Մինչև մարտը սկսելը Սմբատն առաջարկեց թշնամուն ազատել գերիներին և ավարով հեռանալ, սակայն Բագուկը վիրավորական տոնով մերժեց Յայոց սպարապետի առաջարկն ու, մարտահրավեր նետելով վերջինիս, իր բանակով գետանցեց Կուրը և կրկին մտավ Յայաստանի տարածք: Յայկական բանակը կեսօրին մոտեցավ թշնամուն և մարտակարգ ընդունեց: Առաջին շարքում տեղավորվեց հետևակը, ընդ որում առաջին շարքի առաջին գիծը զբաղեցրեց ծանր հետևակը, իսկ երկրորդում տեղ գրավեցին նետածիգները: Երկրորդ շարքում տեղավորվեց Սմբատ Բաջ Բագրատունու գլխավորած հեծելազորը: Ճակատամարտից առաջ Սմբատը մենամարտեց իրեն մարտի հրավիրած Բագուկի հետ, հեծյալ նիզակամարտում միջանցիկ նիզակահարելով սպանեց նրան և, վերցնելով նիզակի վրա, տապալեց ձիուց: Դրանից անմիջապես հետո Յայոց սպարապետը մենամարտեց նաև հարձակման անցած Անբագուկի հետ, որին ևս միջաթափանց խոցեց նիզակով, վերցրեց նիզակի վրա ու տապալեց ձիուց:

I փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին թշնամու բանակը անցավ կատաղի հարձակման, սակայն առաջին շարքի առաջին գծում մարտնչող Յայկական ծանր հետևակը ձեռնամարտում, իսկ երկրորդ գծում մարտնչող նետածիգները՝ աղեղնամարտում, կարողացան կասեցնել թշնամու հեծելազորի հարձակումը, ծանր կորուստներ պատճառել վերջինիս և հետ շարտել:

II փուլ – Երեկոյան հարձակման անցավ Յայոց այրուձին և, ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամու բանակին, շարտեց նրան գետի մյուս ափը, ընդ որում Արտաշես I-ը մենամարտում գերեց ալանների երիտասարդ արքայազնին: Գրեթե անմիջապես էլ, այն բանից հետո, երբ մարտնչող բանակները մի պահ կտրվեցին իրարից և բանակեցին գետի հակադիր ափերին, ալանների արքայադուստր Սաթենիկը փորձեց բանակցել Արտաշես I-ի հետ, նպատակ ունենալով համոզել վերջինիս, որ նա ազատ արձակի իր եղբորը, սակայն Արտաշես I-ը, հեծնելով իր ձին, արագորեն անցավ գետի մյուս ափն և, գերելով ափին մոտեցած Սաթենիկին, նույնպիսի արագությամբ հասցրեց նրան Յայկական բանակ:

III փուլ – Յայկական բանակը, առաջին շարքում ունենալով արդեն հեծելազորը, անցավ գետն և կրկին հարձակվեց մարտակարգը վերականգնած թշնամու բանակի վրա: Բռնկվեց և մինչև ուշ երեկո շարունակվեց համառ հանդիպակաց մարտ, որի արդյունքում թշնամին ի վերջո ջախջախիչ պարտություն կրեց:

IV փուլ – Յայկական բանակը մի քանի տեղից վիրավոր Սմբատ Բաջ Բագրատունու անձնական ղեկավարությամբ սկսեց թշնամու նահանջող մնացորդների հետապնդումն և անխնա ջարդը, ընդ որում հատկապես ծանր կորուստներ կրեցին իբերների դաշնակիցները՝ փախուստի վայրերին ծանոթ չլինելու պատճառով:

Յայերը կորցրին մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 60.000 զինվոր:

486. 184 գարուն – Իբերիան Զաքերուկիների գլխավորած Մեծ Յայքի թագավորության Յյուսիսային զորավարության բանակը (մոտ 20.000) և մեսիները (մոտ 3.000) ասպատակեցին՝ պաշարողական տեխնիկայի բացակայության պատճառով չկարողանալով գրավել թշնամու քաղաքները ու ամրոցները:⁴⁸⁶

487. 184 գարուն – Նուստ գետի ճ-Մ (Գողերձական): Զաքերուկիների գլխավորած Մեծ Յայքի Յյուսիսային զորավարության բանակը (մոտ 20.000) և մեսիները (մոտ 3.000) անորոշ ելքով ընդհարվեցին Ալանական (մոտ 20.000), ինչպես նաև Իբերիայի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակի հետ: Յայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁴⁸⁷

488. 184 ամառ – Գուգարքը, Տայքի արևելքը և Աշոցքը Իվերիայի թագավորության (մոտ 20.000) բանակը ասպատակեց:⁴⁸⁸

489. 184 ամառ - աշուն - Մծխերը Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) հինգ ամիս պաշարեց Իբերիայի (մոտ 3.000), ինչպես նաև Ալանական (մոտ 1.000) թագավորությունների միացյալ բանակից: Հայերը կորցրին մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Արդյունքում Իբերիայի ու Ալանական թագավորությունների հետ կնքվեց հաշտություն, որը ամրապնդվեց Արտաշեսի և Սաթենիկի ամուսնությամբ: Ալանական թագավորությունը դադարեցրեց Մեծ Հայքի թագավորության նկատմամբ վարվող թշնամական քաղաքականությունը, իսկ Իվերիայի թագավորությունը ընդունեց Մեծ Հայքի թագավորության գերիշխանությունը: Սաթենիկի ազգական ավանների մի տոհմ հաստատվեց Մեծ Հայքի թագավորությունում, ստացավ նախարարական աստիճան և կոչվեց Առավելյան:⁴⁸⁹
490. 183 - Արսյաց Փոքր, Սպեր, Կարին և Դերջան գավառները Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ազատագրեց Մոսինոյկների (մոտ 3.000) ու Խալյուբների (մոտ 3.000) իշխանությունների միացյալ բանակից: Հայերը կորցրին մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Մոսինոյկների և Խալյուբների իշխանությունները ոչնչացան:⁴⁹⁰
491. 183 - Կուտիորան, Կեռասունտը և Տրապիզոնը, ինչպես նաև Խաղկտիքը Մեծ Հայքի ու Փոքր Հայքի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000) առանց լուրջ մարտերի ազատագրեց Պոնտոսի թագավորության բանակից (մոտ 10.000) և միացրեց Փոքր Հայքի թագավորությանը: Հայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր: Անբարենպաստ արտաքին քաղաքական իրավիճակում հայտնված Պոնտոսի թագավորությունը համակերպվեց այս կորստի հետ և կնքվեց հաշտություն:⁴⁹¹
492. Մոտ 182 - Մեյխոնեի շրջակայքը, փորձելով այն հետ խլել Կապադովկիայի թագավորությանը ենթակա Կատանների իշխանությունից, Պտղոմեոսի գլխավորած Կոմագենեի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց, սակայն, խուսափելով Կապադովկիայի թագավորության առաջխաղացած բանակից (մոտ 30.000), նահանջեց:⁴⁹²
493. 182 - Եկեղյաց, Մուզուր, Դարանադի, Աղվյուս և Գավրենե գավառները Մեծ Հայքի, Ճոփի ու Կոմագենեի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000) ազատագրեց Կատանների իշխանության բանակից (մոտ 3.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր: Կատանների իշխանությունը ոչնչացավ: Բարձր Հայքի արևմտյան գավառները միացվեցին Ճոփի, իսկ Գավրենեն՝ Կոմագենեի թագավորություններին:⁴⁹³
494. 180 - Կապադովկիայի թագավորության և Գալաթական տետրարխության տարածքները ներխուժեց Փառնակ I-ի գլխավորած Պոնտոսի (մոտ 20.000) ու Միհրդատ II-ի գլխավորած Փոքր Հայքի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը, սակայն, կորուստներ կրելով թշնամիների մշտական և անակնկալ հարձակումներից, նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁴⁹⁴
495. Մոտ 175 - Դերբենդի ճ-մ (Աղվանքի հյուսիս-արևելք): Սմբատ Բաջ Բագրատունու գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 70.000, այդ թվում Մարդպետական գունդը) հաղթեց Ալանական թագավորության գահը բռնադնող անձնավորության գլխավորած Ալանական թագավորության բանակին (մոտ 50.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր: Անիրավորեն գահից զրկված երիտասարդ արքայազն հռչակվեց Ալանական թագավորության արքա: Հայկական բանակը ձեռք բերեց հսկայական բանակությամբ ավար և մեծաթիվ գերիներ, որոնք բնակեցվեցին Արտազ գավառում:⁴⁹⁵ Ալանաց Դուռ և Դերբենդ ամրոցների հսկողությունը հանձնվեց Մարդպետական գնդի առանձին ջոկատներին, որոնց հիմնական ուժերը տեղավորվեցին Քարակում:
496. 165 աշուն - Տմորիքի ճ-մ: Անտիոքոս IV-ի գլխավորած Սելևկյանների թագավորության բանակի (մոտ 70.000, 100 փիղ) հետ մեկ օր տևած ծանր, արյունահեղ և անորոշ ելք ունեցած մարտի արդյունքում Արտաշես I-ի ու սպարապետ, Հարավային զորավարության հրամանատար Սմբատ Բաջ Բագրատունու գլխավորած Հայկական բանակին (մոտ 70.000) հաջողվեց պահել դիրքերը ու պարտադրել թշնամուն նահանջել: Հայերը կորցրին մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 25.000 զինվոր:⁴⁹⁶
497. 165 աշուն - Ջավախքի ճ-մ (Գուգարք): Միհրան I-ի գլխավորած Իբերիայի (մոտ 10.000) և Ալանական (մոտ 20.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Չարեի արքայազնի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության Հյուսիսային զորավարության

բանակին (մոտ 20.000): Չարեհը գերվեց: Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁴⁹⁷

498. 164 գարուն - Անգղ ամրոցի ճ-մ (= Արկաթիակերտի ճ-մ)¹⁵⁵: Անտիոքոս IV-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Սելևկյանների թագավորության բանակը (մոտ 70.000) հաղթեց Արկաթիաս արքայի գլխավորած Ճոփի թագավորության բանակին (մոտ 15.000): Արկաթիասը զոհվեց: Հայերը կորցրին մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁴⁹⁸ Ճոփի թագավորության տարածքը կցվեց Սելևկյանների թագավորությանը, սակայն Ադանիի արևմտյան մասն անցավ Մեծ Հայքի թագավորությանը:
499. 164 դեկտեմբեր - Ճոփի թագավորության տարածքը Արիարաթես IV Եուսեբեսի գլխավորած Կապադովկիայի թագավորության (մոտ 20.000) և Մեիրուժան արքայազնի գլխավորած Ճոփի թագավորության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը գրավեց Սելևկյանների թագավորության բանակից (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր: Մեիրուժանը հռչակվեց կրկին իր անկախությունը վերագտած Ճոփի թագավորության արքա:⁴⁹⁹
500. Մոտ 163 - Նախիջևան գավառը (Վասպուրական) Մաժան արքայազնի գլխավորած Մեծ Հայքի Ոստանիկ բանակը (մոտ 10.000 հեծյալ) բռնագրավեց հակաարքունական դավադրության մեջ մեղադրվող Մուրացյանների տոհմից:⁵⁰⁰
501. 162 գարուն - Զավախքի ճ-մ: Սմբատ Զաչ Բագրատունու, ինչպես նաև Արտավազդ և Տիրան արքայազնների գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) գլխովին ջախջախեց Միհրան I-ի գլխավորած Իվերիայի թագավորության բանակին (մոտ 33.000): Հայերը կորցրին մոտ 3.000. Թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր: Չարեհը ազատվեց գերությունից, Գուգարքի սահմանները ամբողջացվեցին, իսկ Իվերիայի թագավորությունը կրկին ընդունեց Մեծ Հայքի թագավորության գերիշխանությունը և բավականին երկար ժամանակով հրաժարվեց Հայաստանի հյուսիսային նահանգների նկատմամբ հավակնություններից:⁵⁰¹
502. 162 աշուն - Բաբելոնի ճ-մ: Սելևկյանների թագավորության Նոր արքա հռչակված Դեմետրիոս I Սոտերի բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց Բաբելոնի ապստամբած սատրապ և իրեն Մարաստանի արքա հռչակած Տիմարքոսի (մոտ 10.000) ու Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 10.000) միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Մեծ Հայքի թագավորության բանակը վերադարձավ Հայրենիք:⁵⁰²
503. Մոտ 161 - Նախիջևանի ճ-մ (Վասպուրական, Նախիջևան գավառ, Արաքսի ձախ վտակ Նախիջևանի աջ ափին) Արտավազդ արքայազնի գլխավորած Մեծ Հայքի Ոստանիկ բանակը (մոտ 10.000 հեծյալ) հաղթեց Արգամ Մուրացյանի գլխավորած Մուրացյանների զնդին (մոտ 1.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 800 զինվոր:⁵⁰³ Մուրացյանների տոհմի ղեկավարները սպանվեցին, իսկ Նրանց տիրույթները անցան արքունիքին:
504. 160 գարուն - Բատնի ճ-մ⁵⁰⁴

Մեծ Հայքի թագավորությանը մահացու հարված հասցնելու համար Սելևկյանների թագավորության արքա Դեմետրիոս I Սոտերը Փոքր Ասիայի հելլենիստական պետական միավորների մասնակցությամբ ստեղծեց հզոր մի դաշինք, ընդ որում այս անգամ Նախատեսվել էր Մեծ Հայքի թագավորության տարածք ներխուժումն իրականացնել արևմուտքից՝ շրջանցելով Մեծ Հայքի թագավորության Հարավային զորավարության ուժեղ բանակը: Այս ծրագիրը իրագործելու նպատակով Կապադովկիայի թագավորության տարածքում կենտրոնացած Սելևկյանների, Կապադովկիայի, Պերգամոսի, Բյուրանիայի և Պաֆլագոնիայի թագավորությունների, ինչպես նաև Գալաթական տետրարխության միացյալ բանակը (մոտ 120.000) Կեսարիա-Կոմագենե-Ճոփ երթուղով ներխուժեց սկզբում Կոմագենեի, իսկ հետո՝ Ճոփի թագավորության տարածք: Այս պայմաններում Կոմագենեի (մոտ 5.000) և Ճոփի (մոտ 15.000) թագավորությունների միացյալ բանակը սկսեց մանր մարտերով նահանջել՝ ի վերջո անցնելով Մեծ Հայքի թագավորության

¹⁵⁵ Այս ճակատամարտի տեղը ևս խիստ մոտավոր է և տրվել է հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ վճռական ճակատամարտը ամենայն հավանականությամբ պետք է տեղի ունենար հենց մայրաքաղաքի մոտակայքում:

տարածք: Արդյունքում, գետանցելով Եփրատը նրա վերին հոսանքներում, թշնամու բանակը ներխուժեց Մեծ Հայքի թագավորության տարածք և Ղերջան գավառով սկսեց առաջանալ դեպի Բասեն: Ստեղծված իրավիճակում արքայազն Տիրանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության Արևմտյան զորավարության բանակը, խուսափելով կանոնավոր մարտից, սկսեց մարտերով նահանջել դեպի արևելք, բայց արդեն Բասենում թշնամուն դիմավորեց Արտաշես I-ի և նրա որդիների գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության կենտրոնացած բանակը (մոտ 70.000)՝ իր կազմում ունենալով Յուսիսային, Արևելյան ու Արևմտյան զորավարությունների բանակները: Միաժամանակ այս ընթացքում արագացրած երթով հարավից մարտի դաշտին եր մոտենում Սմբատ Զաչ Բագրատունու գլխավորած Հարավային զորավարության (մոտ 30.000), ինչպես նաև Կոմագենեի և Ճոփքի թագավորությունների միացյալ բանակը:

I փուլ – Օրվա առաջին կեսին թշնամու բանակը վստահորեն սկսեց մարտը և անցավ հարձակման: Բռնկվեց համառ մարտ, որը տևեց մինչև օրվա երկրորդ կեսը: Ի վերջո, Հայկական բանակը սկսեց աստիճանաբար նահանջել:

II փուլ – Մարտադաշտ հասավ Մեծ Հայքի թագավորության Հարավային զորավարության, ինչպես նաև Կոմագենեի և Ճոփքի թագավորությունների միացյալ բանակը ու, ընթացքից մոտենալով մարտի մեջ, կործանիչ հարված հասցրեց թշնամու բանակի աջ թևին՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, Հայկական բանակը անցավ համընդհանուր հարձակման:

III փուլ – Թշնամու բանակը ջախջախիչ պարտություն կրեց և դիմեց խուճապահար փախուստի: Հայկական բանակը հետապնդեց թշնամու բանակի մնացորդներին մինչև Կեսարիա և անխնա ոչնչացրեց:

Հայերը կորցրին մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 60.000 զինվոր: Արդյունքում՝ Սելևկյանների և Փոքր Ասիայի հելլենիստական թագավորությունները ստիպված եղան մեկընդմիջտ հրաժարվել Հայկական թագավորությունների նկատմամբ ոտնձգություններից՝ աստիճանաբար անկում ապրելով:

505. 160 – Կապադոկիայի, Պաֆլագոնիայի, Բյութանիայի ու Պերգամոսի թագավորությունների, ինչպես նաև Գալաթական տետրարխության տարածքները

Հայկական բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց և նահանջեց: Վերցնելով հարուստ ավար և ահաբեկելով թշնամուն՝ Հայկական բանակը վերադարձավ Հայաստան:⁵⁰⁵ Հայ-Սելևկյան III պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ Հայաստանում հաստատվեց երկարատև խաղաղություն: Մեծ Հայքի թագավորությունը սկսեց ընդգրկել Հայաստանի 14 և կես նահանգ, Փոքր Հայքի թագավորությունը սահմանափակվեց Փոքր Հայք նահանգով, Ճոփքի թագավորությունը՝ Ճոփք նահանգի գերակշիռ մասով, Հայ Արշակունիների տոհմի կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչ Արայի գլխավորությամբ ստեղծվեց Հայոց Միջագետք նահանգն ընդգրկող Հայոց Միջագետքի թագավորությունը, Կոմագենեի թագավորությունը շարունակեց ընդգրկել Կոմագենե, Գավրենե գավառները, իսկ Կիլիկիայի ծովահենական թագավորությունը՝ Կիլիկիա նահանգը:

506. 116 գարուն – Ուրմիա լճի ճ-մ: Արտավազդ II-ի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 80.000) հաղթեց Պարթևական թագավորության բանակին (մոտ 90.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁵⁰⁶

507. 116 ամառ – Ուրմիա լճի ճ-մ: Պարթևական թագավորության բանակը (մոտ 100.000) հաղթեց Տիրան I-ի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակին (մոտ 80.000): Հայերը կորցրին մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր: Կնքվեց հաշտություն, ի կատարումն որի պայմանների էլ Տիրան I-ի յոթնամյա որդի Տիգրանը պատանդ տրվեց Պարթև Արշակունիներին:⁵⁰⁷

508. 112 – Կոլխիդայի թագավորության տարածքը Միհրդատ VI Եվպատորի գլխավորած Պոնտոսի թագավորության (մոտ 20.000) և նրա կազմում գործող Փոքր Հայքի (մոտ 5.000 հեծյալ) թագավորության միացյալ բանակը գրավեց Կոլխիդայի թագավորության բանակից (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Կոլխիդայի թագավորությունը վերացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Պոնտոսի թագավորությանը:⁵⁰⁸

509. 111 ամառ – Կերկենիտիդայի ճ-մ (Ղրիմի թերակղզու արևմուտք): Դիոֆանտոսի ընդհանուր ղեկավարությամբ ծովով առաջխաղացած Պոնտոսի թագավորության (մոտ 10.000, 300 նավ) և Նրա կազմում Չարեիի գլխավորությամբ գործող Փոքր Հայքի (մոտ 1.000) թագավորության միացյալ բանակը հաղթեց ռազմերթի ժամանակ իրեն անակնկալի բերել փորձած Փալակ արքայի գլխավորած Սկյութական թագավորության բանակին (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁵⁰⁹
510. 111 ամառ – Տավրիկյան (Ղրիմ) Դիոֆանտոսի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Պոնտոսի թագավորության (մոտ 9.000) և Նրա կազմում Չարեիի գլխավորությամբ գործող Փոքր Հայքի (մոտ 900) թագավորությունների միացյալ ասպատակեց՝ հնազանդեցնելով տավրներին:⁵¹⁰
511. 111 աշուն – Նեոպոլիս մայրաքաղաքը (Ղրիմի թերակղզու արևմուտք) Դիոֆանտոսի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Պոնտոսի թագավորության (մոտ 9.000) և Նրա կազմում Չարեիի գլխավորությամբ գործող Փոքր Հայքի (մոտ 900) թագավորության միացյալ բանակը առանց լուրջ մարտերի գրավեց Սկյութական թագավորության բանակից (մոտ 500), որոնց հիմնական ուժերը նահանջեցին դեպի հյուսիս-արևմուտք: Հայերը կորցրին մոտ 10, որոնց թվում գոհվեց Նաև Չարեիը, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:⁵¹¹
512. 110 նոյեմբեր – Կերկենիտիդայի ճ-մ: Դիոֆանտոսի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Պոնտոսի թագավորության (6.000) և Նրա կազմում գործող Փոքր Հայքի (մոտ 600) թագավորության միացյալ բանակը ջախջախեց Ներխուժած, Խեթոնետը (Ղրիմի թերակղզու հարավ-արևմուտք) պաշարած, սակայն ստեղծված անբարենպաստ պայմաններում պաշարումը ընդհատած և նահանջած Փալակ արքայի գլխավորած Սկյութական (մոտ 10.000) ու վերջիններիս ավելի ուշ միացած Տասիոս արքայի գլխավորած Ալանական (50.000) թագավորությունների միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁵¹²
513. 109 գարուն – Նեոպոլիս մայրաքաղաքը, որը մինչ այդ ապստամբել էր, ինչպես նաև Խաբեան (Ղրիմի թերակղզու արևմուտք) Դիոֆանտոսի գլխավորած Պոնտոսի թագավորության (մոտ 4.000) ու Նրա կազմում գործող Փոքր Հայքի (մոտ 400) թագավորության միացյալ բանակը առանց լուրջ մարտերի գրավեց Սկյութական թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁵¹³
514. 108 գարուն – Թեոդոսիան և Պանտիկապեոնան (Ղրիմի թերակղզու արևելք) Դիոֆանտոսի գլխավորած Պոնտոսի թագավորության (մոտ 10.000) ու Նրա կազմում գործող Փոքր Հայքի (մոտ 1.000) թագավորության միացյալ բանակը համառ մարտերով գրավեց Սավմակի գլխավորությամբ ապստամբած բոսպորցիներից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեց Նաև Սավմակը:⁵¹⁴
515. 108 դեկտեմբեր – Պերեկոսի ճ-մ (Ղրիմի թերակղզու հյուսիս): Դիոֆանտոսի գլխավորած Պոնտոսի թագավորության (մոտ 15.000) և Նրա կազմում գործող Փոքր Հայքի (մոտ 1.500) թագավորության միացյալ բանակը հաղթեց Ղրիմից դեպի հյուսիս ճեղքելով անցնել փորձող Սկյութական թագավորության բանակին (մոտ 20.000) ու հետ շարտեց: Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁵¹⁵
516. 107 ամառ – Պերեկոսի ճ-մ: Նեոպոլիսի գլխավորած Պոնտոսի թագավորության (մոտ 13.000) և Նրա կազմում գործող Փոքր Հայքի (մոտ 1.300) թագավորության միացյալ բանակը ջախջախեց Ղրիմից դեպի հյուսիս ճեղքելով անցնել փորձող Սկյութական թագավորության բանակին (մոտ 13.000, այդ թվում զինք, աքայացիներ և հեծյալներ): Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁵¹⁶
517. 106 աշուն – Օլիվիան (Սև ծովի հյուսիս, Ղրիմից հյուսիս-արևմուտք), որը մինչ այդ ընդունել էր Պոնտոսի թագավորության գերիշխանությունը, քաղաքի (մոտ 500), ինչպես նաև Փոքր Հայքի թագավորության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը, չնայած պարենամթերքի խիստ պակասին, պաշտպանեց քաղաքը պաշարած Ալանական թագավորության բանակից (մոտ 40.000): Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁵¹⁷

Արդյունքում՝ Սև ծովի հարավ-արևելյան, արևելյան, հյուսիսային և արևմտյան ողջ ափաշերտը ընկավ Պոնտոսի թագավորության տիրապետության տակ:

518. 103 գարուն – Գայաթական տետրադիության տարածքը և Յոմեական հանրապետության Ասիա պրովինցիան Միհրդատ VI Եվպատորի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Պոնտոսի թագավորության (80.000 հետևակ, 600 մարտականք), նրա կազմում Նեմանեսի գլխավորությամբ գործող Փոքր Յայքի (10.000 հեծյալ), ինչպես նաև Նիկոմեդես III-ի գլխավորած Բյութանիայի (մոտ 15.000) թագավորության միացյալ բանակը ասպատակեց: Պաֆլագոնիայի թագավորության մի մասը անցավ Բյութանիայի, իսկ մյուս մասը և Գալաթիան՝ Պոնտոսի թագավորությանը:⁵¹⁸
519. 102 – Խսավրիան և Կիլիկիան Մարկոս Անտոնիոսի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Յոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Կիլիկիայի ծովահենական թագավորության բանակից (մոտ 5.000): Յայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁵¹⁹ Դաշտային Կիլիկիան դարձավ Յոմի պրովինցիա, սակայն Լեռնային Կիլիկիան դեռ երկար ժամանակ շարունակեց վայելել փաստացի անկախություն:
520. 101 աշուն – Կապադովկիայի թագավորության տարածքը Միհրդատ VI Եվպատորի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Պոնտոսի թագավորության (80.000 հետևակ, 600 մարտականք) և նրա կազմում Նեմանեսի գլխավորությամբ գործող Փոքր Յայքի (10.000 հեծյալ) թագավորության միացյալ բանակը ասպատակեց՝ թագավորության արքա դարձնելով Արիարաթես VII-ին, որը, սակայն շուտով դադարեց ենթարկվել Միհրդատ VI Եվպատորին, սպանվեց և Կապադովկիայի թագավորության արքա հռչակվեց Արիարաթես VIII-ը:⁵²⁰
521. 96 աշուն – Կապադովկիայի ճ-մ: Միհրդատ VI Եվպատորի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Պոնտոսի թագավորության (80.000 հետևակ, 600 մարտականք), ինչպես նաև նրա կազմում Նեմանեսի գլխավորությամբ գործող Փոքր Յայքի (10.000 հեծյալ) թագավորության միացյալ բանակը մանր մարտերում հաղթեց Արիարաթես VIII-ին վտարած Արիարաթես IX-ի գլխավորած Կապադովկիայի (մոտ 10.000) և Բյութանիայի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակին: Յայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:⁵²¹ Արիարաթես IX-ը հեռացավ Յոմեական հանրապետություն և շուտով մահացավ: Կապադովկիայի թագավորության տարածքը մի քանի տարով ընկավ Պոնտոսի թագավորության տիրապետության տակ, իսկ նրա վերջնական ճակատագրի վերաբերյալ վեճը հանձնվեց Յոմի սենատի քննությանը:
522. 95 աշուն – Տաշիրի ճ-մ (Գուգարք, Լոռի ամրոցի մոտակայքում): Մեծ Յայքի թագավորության բանակը (մոտ 50.000), ընդառաջ գնալով իբերական իշխանների խնդրանքին, որոնք, գահընկեց հայտարարելով Փառանջոմ արքային, Տիգրան II Մեծից խնդրել էին իբերական արքայադստեր հետ ամուսնացած նրա որդի Արշակին կարգել իրենց թագավոր, շարժվեց դեպի հյուսիս և համառ մարտում ջախջախեց Փառանջոմ արքայի գլխավորած Իբերիայի ու Պարթևական թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 50.000): Յայերը կորցրին մոտ 6.000, թշնամին՝ մոտ 12.000 զինվոր: Արդյունքում՝ Փառանջոմը սպանվեց, Իվերիայի թագավորության արքա հռչակվեց Արշակը՝ Արշակ I Յայր, և Իվերիայի թագավորությունը ընկավ Մեծ Յայքի թագավորության գերիշխանության տակ: Սկսվեց Յայկական Յինգերորդ գերիշխանությունը, որի սահմանները հյուսիսում հասան մինչև Կովկասյան լեռնաշղթայի կենտրոնական ու արևելյան հատվածներ⁵²²:
523. 95 դեկտեմբեր – Մամեստիայի ճ-մ (Դաշտային Կիլիկիա, Ջեյհուն գետի աջ ափին): Զադաքի ապստամբած աշխարհագորդը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 700) հաղթեցին քաղաքացիների նկատմամբ բռնություններ սկսած Սելևկոս VI-ի գլխավորած Սելևկյանների թագավորության բանակին (մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց Սելևկոս VI-ը:⁵²³

⁵¹⁶ Լեոնտիոս Մրովելին որպես ճակատամարտի վայր նշում է Տաշիրը, Վախուշտի Բագրատունին լռում է, իսկ Դավիթ Բագրատունին ավելի է կոնկրետացնում՝ Լոռի ամրոցի մոտակայքում: Իր հերթին Դավիթ Բագրատունին Իվերիայի թագավորության արքա Արշակ I Յային ճանաչում է որպես Արտաշես I-ի որդի, սակայն դա սխալ է և այս առումով հատկանշական է, որ Մրովելին, որպես սկզբնական տեղեկատվության կրող, չի կոնկրետացնում Յայոց արքայի անունը: Իրականում, հաշվի առնելով, որ Իվերիայի թագավորությունում Արշակ I Յայի թագավորության ժամանակ Մեծ Յայքի թագավորության արքան էր Տիգրան II Մեծը, կարելի է վստահորեն ասել, որ Արշակը հենց վերջինիս որդին էր: Խնդիրն, իհարկե, զուտ ենթադրական մակարդակի վրա է, սակայն մի բան փաստ է, որ Արշակ I Յայ սկզբունքորեն չէր կարող լինել Արտաշես I-ի որդի, իսկ այլ պարագայում, հաշվի առնելով համընդհանուր ճանաչում ստացած այն փաստը, որ Իվերիայի թագավորությունը Տիգրան II Մեծ գահակալման հենց սկզբում ընկնում է Մեծ Յայքի թագավորության գերիշխանության տակ, չի մնում այլ թեկնածու, քան հենց ինքը՝ Տիգրան II Մեծը:

524. 94 գարուն – Մամեստիան Անտիոքոս XI-ի և Ֆիլիպ I-ի գլխավորած Սելևկյանների թագավորության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց քաղաքի աշխարհագրից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 700): Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵²⁴
525. 94 գարուն – Ծովքի թագավորության տարածքը Տիգրան II Մեծի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) և առանց լուրջ մարտերի գրավեց Ծովքի թագավորության բանակից (մոտ 10.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 30, պարտվողները՝ մոտ 100 զինվոր: Ծովքի թագավորությունը վերացավ, նրա տարածքը միավորվեց Մեծ Հայքի թագավորությանը, իսկ նահանգի կառավարիչ դարձավ Մեհրուժան Անգեղացին^{157, 525}
526. 93 – Կապադովկիայի թագավորության տարածքը Գորդիոսի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Պոնտոսի թագավորության (մոտ 50.000), նրա կազմում Նեմանեսի գլխավորությամբ գործող Փոքր Հայքի (10.000 հեծյալ), ինչպես նաև Մեծ Հայքի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց՝ կրկին թագավորության արքա հռչակելով Արիարաթես VIII-ին:⁵²⁶
527. 92 գարուն – Կապադովկիայի ճ-մ: Լուցիոս Սուլլայի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 70.000) մանր մարտերում հաղթեց Գորդիոսի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 10.000), Պոնտոսի (մոտ 10.000) և Կապադովկիայի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակին, որի արդյունքում Արիարաթես VIII-ը գահընկեց արվեց, իսկ Կապադովկիայի թագավորության արքա դարձավ Արիոբարզանես I-ը: Հայերը կորցրին մոտ 600, դաշնակիցները՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁵²⁷
528. 91 գարուն – Կապադովկիայի, Պաֆլագոնիայի և Բյուրանիայի թագավորության տարածքները Սոկրատես Խրեստոսի ու Մեհրուժան Անգեղացու ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Պոնտոսի (մոտ 20.000), ինչպես նաև Մեծ Հայքի (մոտ 10.000) և Փոքր Հայքի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց՝ հերթական անգամ Կապադովկիայի թագավորության արքա հռչակելով Արիարաթես VIII-ին:⁵²⁸
529. 90 գարուն – Կապադովկիայի ճ-մ: Մանիոս Ակվիլիոսի և Լուցիոս Գայոս Կասսիոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 50.000) մանր մարտերում հաղթեց Պոնտոսի (մոտ 2.000), Մեծ Հայքի (մոտ 10.000) ու Փոքր Հայքի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակին, ինչի արդյունքում Կապադովկիայի թագավորության արքա հռչակվեց Արիոբարզանես I-ը:⁵²⁹
530. 90 աշուն – Կոմագենեի ճ-մ: Միհրդատ I-ի գլխավորած Կոմագենեի (մոտ 5.000) և Անտիոքոս X-ի գլխավորած Սելևկյանների (մոտ 20.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հետ մղեց Հայոց Միջագետքի թագավորության տարածքով առաջխաղացած Պարթևական թագավորության ներխուժած բանակին (մոտ 40.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Անտիոքոս X-ը, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁵³⁰
531. 89 ամառ – Կապադովկիայի թագավորության տարածքը Պոնտոսի (մոտ 20.000), ինչպես նաև Մեծ Հայքի (մոտ 10.000) և Փոքր Հայքի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց՝ երկրից վտարելով Արիոբարզանես I-ին ու թագավորության արքա հռչակելով Արիարաթես VIII-ին:⁵³¹

Միհրդատյան I պատերազմ (մ.թ.ա. 89-85)

532. 89 աշուն – Ամինաս գետի ճ-մ (Փոքր Ասիա, Հալիսի վտակի ափին)⁵³²

Հռոմեական հանրապետության ազդեցության տակ հայտնված Բյուրանիայի թագավորության հետ խիստ սրված հարաբերությունների պայմաններում Արթեմիդոսի և

¹⁵⁷ Հայրենասեր այս իշխանի անձնավորության մասին մանրամասներ չեն պահպանվել: Կարելի է ենթադրել միայն, որ Չարեիաններին իշխանությունից հեռացնելուց հետո Ծովքում իշխանությունը հանձնվել է իրենց ուժով և ազդեցությամբ երկրորդ տեղը գրավող Անգեղացիների նախարարական տոհմին, որի ներկայացուցիչն էլ հենց եղել է Մեհրուժանը: Կրկին կարելի է ենթադրել, որ հենց այս ժամանակից սկսած Անգեղացիները սկսեցին վերելք ապրել՝ աստիճանաբար դառնալով Հայաստանի առաջատար նախարարական տոհմերից մեկը:

Նոտատողմեծուսի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Պոնտոսի թագավորության (290.000, որից 40.000 հեծյալ, ինչպես նաև սարմատներ, սկյութներ, կոլխեր, տավրներ և գալլեր, 130 մարտականք), ինչպես նաև նրա կազմում գործող Արիարաթես VIII-ի ու Նեմանեսի գլխավորած Փոքր Հայքի (10.000 հեծյալ) թագավորության միացյալ բանակը մեծ արշավանք սկսեց դեպի արևմուտք՝ ներխուժելով Բյուզանդիայի թագավորության տարածք: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ սրընթաց երթի արդյունքում Պոնտոսի թագավորության բանակի ծանր հետևակը հետ մնաց, իսկ Արքելայոսի, Նոտատողմեծուսի, Արիարաթես VIII-ի և Նեմանեսի գլխավորած թեթև հետևակը ու Փոքր Հայքի թագավորության հեծելազորը (ընդհանուր՝ 50.000) առաջ անցան: Արդյունքում, կտրվելով բանակային հիմնական ուժերից և անակնկալ հանդիպելով Նիկոմեդես IV-ի գլխավորած Բյուզանդիայի թագավորության բանակին (56.000, որից 6.000 հեծյալ), վերջիններս այնուհանդերձ չչփոթվեցին և արագորեն մարտակարգ ընդունեցին՝ թևերում տեղավորելով երկու մասի բաժանված հեծելազորը, իսկ կենտրոնում՝ թեթև հետևակը:

I փուլ – Պոնտոսի թագավորության բանակը անցավ գրոհի և գրավեց իր ձախ թևում գերիշխող դիրք ունեցող մի բարձունք, սակայն հակառակորդը համարձակ հակազրոհով շուտով այն հետ վերցրեց:

II փուլ – Պոնտոսի թագավորության բանակը մարտի մեջ մտցրեց Նոր ուժեր, այդ թվում նաև ողջ հեծելազորը, և փորձեց հետ խլել կորցրած բարձունքը, սակայն Նիկոմեդես IV-ն ինքն էլ մարտի մեջ մտցրեց Նոր ուժեր, որի արդյունքում ի վերջո կարողացավ փախուստի մատնել Պոնտոսի թագավորության բանակի ձախ թևին:

III փուլ – Պոնտոսի թագավորության բանակը հարձակվեց հակառակորդի առաջ եկած ձախ թևի վրա և, քաշելով վերջինիս մարտի մեջ, սկսեց նահանջել՝ չըջապատվելու, ինչպես նաև փախուստի դիմած սեփական ուժերին մարտակարգը վերականգնելու հնարավորություն տալու համար:

IV փուլ – Շահելով բավականին ժամանակ՝ Պոնտոսի թագավորության բանակը կտրուկ հակահարձակման անցավ սեփական աջ թևում և, հակառակորդին սկզբում հարված հասցնելով մանգաղակիր մարտականքերով, այնուհետև սկսեց ձեռնամարտը: Բռնկված մարտին օժանդակեցին նաև փախուստը դադարեցրած ու մարտադաշտ վերադարձած ձախ թևի ուժերը:

V փուլ – Շրջապատման մեջ հայտնված Բյուզանդիայի թագավորության բանակը համառ դիմադրություն ցույց տվեց, բայց ի վերջո ծանր պարտություն կրեց:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր:

533. 89 աշուն – Պախիայի ճ-վ (Փոքր Ասիա, Անկյուրայի մոտ)⁵³³

Նոտատողմեծուսի և Նեմանեսի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Պոնտոսի (մոտ 100.000, այդ թվում սարմատներ, սկյութներ, կոլխեր, տավրներ, գալլեր) ու նրա կազմում գործող Փոքր Հայքի (մոտ 9.000 հեծյալ) թագավորությունների միացյալ բանակը սկսեց մոտենալ Մանիոս Ավիլիոսի գլխավորությամբ ճամբարած Հռոմեական հանրապետության բանակին (40.000, որից 4.000 հեծյալ):

I փուլ – Պոնտոսի թագավորության բանակի առաջապահը (100 սարմատներ) հարձակվեց հակառակորդի բանակի առաջապահի (800) վրա և պարտության մատնեց վերջինիս:

II փուլ – Հարձակման անցավ Պոնտոսի թագավորության բանակի հիմնական մասը և ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ 10.000 սպանված և վիրավոր, 300 գերի: Արդյունքում՝ Հյուսիսային, կենտրոնական և հարավ-արևմտյան Փոքր Ասիան ընկավ Պոնտոսի թագավորության տիրապետության տակ: Դիմադրությունը շարունակեցին միայն Հռոդոսում ամրացած ուժերը, որոնց դեմ ձեռնարկած արշավանքը Միհրդատին որևէ արդյունք այդպես էլ չապահովեց:

534. 87 գարուն – Թրակիան և Հունաստանը Արիարաթես VIII-ի և Նեմանեսի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Պոնտոսի թագավորության (մոտ 100.000, այդ թվում սարմատներ, սկյութներ, կոլխեր, տավրներ, գալլեր), ինչպես նաև նրա կազմում գործող

Փոքր Հայքի (մոտ 10.000 հեծյալ) թագավորության միացյալ բանակը ասպատակեց՝ դուրս մղելով երկրամասից Հռոմեական հանրապետության սակավաթիվ ուժերին:⁵³⁴ Միաժամանակ Եվրոպայի ուղղությամբ ձեռնարկված ռազմաքաղաքական ծավալուն գործողությունների արդյունքում արդեն տարվա կեսին ողջ Հունաստանն ընկավ Միհրդատ VI Եվպատորի տիրապետության տակ: Սրան հակառակ, սակայն, սկսած արդեն մ.թ.ա. 87 թ-ի վերջից Լուցիոս Սուլլայի կողմից ձեռնարկված պատասխան գործողությունների հետևանքով մ.թ.ա. 86 թ-ի գարնան վիճակով Միհրդատ VI Եվպատորը կորցրեց Հունաստանի հիմնական մասը:

535. 86 ամառ – *Քերոնեսայի ճ-մ* (Հյուսիս-արևելյան Հունաստան)⁵³⁵

Լուցիոս Սուլլայի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (55.000, որից 1.500 հեծյալ¹⁵⁸) շարժվեց Արքելայոսի գլխավորած Պոնտոսի (120.000, այդ թվում կոլիսեր, տավրներ, գալլեր, 90 մարտականք) ու նրա կազմում գործող Փոքր Հայքի (10.000 հեծյալ) թագավորությունների միացյալ բանակի դեմ և, մոտենալով վերջինիս, մի բարձրադիր վայրում ճամբարեց՝ ամրացնելով սեփական բանակատեղին պաշտպանական ամրություններով: Իր հերթին Պոնտոսի թագավորության բանակի հիմնական մասը, թշնամու պասիվ մարտավարության պատճառով դառնալով ինքնավստահ, ցրվեց և սկսեց ավարառությամբ զբաղվել: Կողմերի հանդիպման արդեն երրորդ օրը, սակայն, Հռոմեական հանրապետության բանակը դուրս եկավ ճամբարից և մարտակարգ ընդունեց: Նույնը կատարեց նաև Պոնտոսի թագավորության բանակը, որի զգալի ուժեր, սակայն, գտնվում էին շրջակայքում և, զբաղված լինելով ավարառությամբ, այդպես էլ մարտի չներկայացան: Հռոմեական հանրապետության բանակի կենտրոնում տեղավորվեցին լեգեոնները, թևերում տեղաբաշխվեց հեծելազորը, ողջ մարտակարգի առջևում և թևերում դիրքեր զբաղեցրին դաշնակից ուժերը, իսկ 4 կահորտ էլ մնաց որպես պահեստազոր: Իր հերթին Հռոմեական հանրապետության բանակին դաշնակից հունական մի ջոկատ մինչև մարտը աննկատ երթով դուրս եկավ Պոնտոսի թագավորության բանակի աջ թևի թիկունք և զբաղեցրեց տեղանքի վրա գերիշխող մի բարձունք: Պոնտոսի թագավորության բանակի առաջին շարքում տեղավորվեցին հեծելազորը և մարտակառքերը, իսկ երկրորդում տեղաբաշխվեց ֆալանգը՝ առջևում ու թիկունքում ունենալով թեթև հետևազորը:

I փուլ – Պոնտոսի թագավորության բանակի հեծելազորը ողջ ճակատով անցավ հարձակման, սակայն այն հետ մղվեց: Դրանից հետո հարձակման գնացին մարտակառքերը, որոնք որոշակի կորուստներ պատճառեցին հակառակորդի ռազմիկներին, սակայն վերջիններս ի վերջո կարողացան սեփական շարքերում ճանապարհ բացելու միջոցով ոչ միայն հաջող պայքար մղել մարտակառքերի դեմ, այլև՝ ոչնչացնել դրանց մեծ մասն և վերականգնել շարքերը:

II փուլ – Պոնտոսի թագավորության բանակի աջ թևը թևանցած հունական ջոկատը անակնկալ հարվածով փախուստի մատնեց վերջինիս, որի մնացորդները փախուստի դիմեցին դեպի հիմնական բանակ՝ խուճապ և անկանոնություն առաջացնելով այստեղ: Միաժամանակ կենտրոնում հարձակման անցավ նաև Հռոմեական հանրապետության բանակը, որի արդյունքում այստեղ համառ մարտ բռնկվեց:

III փուլ – Պոնտոսի թագավորության բանակի հեծելազորը հզոր հարված հասցրեց հակառակորդի բանակի աջ թևին և գրեթե շրջապատեց այն, իսկ երբ Հռոմեական հանրապետության բանակի պահեստազորի 4 կահորտները փորձեցին շարժվել վերջինիս օգնության, հեծյալ մի ջոկատ (2.000) հարվածեց արդեն վերջիններիս ու հետ շարտեց:

¹⁵⁸ Այս իրադարձություններում հռոմեական բանակի կոնկրետ թվաքանակը հայտնի չէ, սակայն որոշ կողմնակի հաղորդումներ թույլ են տալիս տալ իրականությանը որոշակի մոտ գնահատական: Այսպես, Ապպիանոսը հայտնում է, որ. «Սուլլան իր հետ տանում էր խոպաղաներին, այն հեղինակներին ու մակեդոնացիներին, որոնք վերջերս էին անցել նրա կողմը Արքելայոսի մոտից, ինչպես նաև շրջակա քաղաքներից ոմանց: Բոլոր նրանք իրար հետ չէին կազմում նույնիսկ թշնամական զորքի երրորդ մասը» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 41): Արքելայոսի բանակը, ըստ տեղեկությունների, կազմում էր 120.000 հոգի, այսինքն Լուցիոս Սուլլայի բանակի միայն օժանդակ ուժերը կազմում էին մոտ 40.000 ռազմիկ: Իր հերթին, սակայն, ըստ Պլուտարքոսի, որի հաղորդումներն այս անգամ ակնհայտորեն վերաբերվում են բուն հռոմեական բանակին, Լուցիոս Սուլլայի բանակի. «*հեծյալները 1.500 հոգուց ոչ ավել էին, իսկ հետևակայինները՝ 15.000 հոգուց պակաս*» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Սուլլա», գլուխ 16): Այսպիսով՝ կարելի է զալ հետևության, որ այս իրադարձություններում Լուցիոս Սուլլայի բանակը կազմել է առնվազն 55.000 ռազմիկ, ինչը հաշվի առնելով ռազմաքաղաքական իրադրությունը, լիովին կարող է համապատասխանել իրականությանը՝ բնականաբար որոշակի ընդունելի շեղումներով:

IV փուլ – Արբելայոսը կենտրոնի ծանր հետևակի մեծ մասը հարձակման նետեց հակառակորդի բանակի աջ թևի վրա, որից հետո մարտը այստեղ ավելի թեժացավ: Միաժամանակ վերջինս հեծելագործի ողջ ուժով հարված հասցրեց նաև հակառակորդի բանակի ձախ թևին: Արդյունքում, սակայն, Պոնտոսի թագավորության բանակի հետևակը պարտություն կրեց: Որևէ հաջողության չհասավ նաև հեծելագործը:

V փուլ – Պոնտոսի թագավորության բանակի կենտրոնը, իսկ դրանից հետո նաև թևերը, չդիմանալով հակառակորդի բանակի ճնշմանը, դիմեցին փախուստի:

Հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցը՝ մոտ 50.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր¹⁵⁹:

536. 86 աշուն – Ատրպատականը, Արբելան, Նինվեն և Ադրաբան ամրոցը (վերջինը՝ Էկբատանի մոտ) Տիգրան II Մեծի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 120.000) ու Իբերիայի (մոտ 20.000) թագավորությունների միացյալ բանակը գրավեց Պարթևական թագավորության բանակից (մոտ 50.000): Հայերը կորցրին մոտ 8.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին մոտ 20.000 զինվոր:⁵³⁶ Արդյունքում՝ Պարսկահայք և Փայտակարան նահանգները, ինչպես նաև Վասպուրական նահանգի արևելյան գավառները միացվեցին Մեծ Հայքի թագավորությանը, որից հետո Մեծ Հայքի թագավորությունը սկսեց ընդգրկել Հայաստանի 14 նահանգ և Ծոփք նահանգի գերակշիռ մասը, բացառությամբ Կոմագենե ու Գավրենե գավառների: Միաժամանակ Պարթևական, Ադիաբենեի, Ատրպատականի և Աղվանքի թագավորությունները ընկան Մեծ Հայքի թագավորության գերիշխանության տակ: Հայկական Հինգերորդ գերիշխանության սահմանները արևելքում հասան մինչև Կասպից ծովի արևմտյան, հարավային և արևելյան ափեր, ինչպես նաև Քուշանական թագավորության արևմտյան սահման:

537. 85 գարուն – Օրբոմենոսի ճ-մ (Հյուսիս-արևելյան Հունաստան)⁵³⁷

Լուցիոս Սուլլայի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 60.000) շարժվեց Արբելայոսի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Պոնտոսի (90.000, այդ թվում սարմատներ, կոլխեր և տավրեր) և Նրա կազմում գործող Փոքր Հայքի (մոտ 9.000 հեծյալ) թագավորությունների միացյալ համալրված բանակի դեմ, որից հետո, Տիլթոսի ամրոցը մոտ տեղի ունեցած փոքրիկ ընդհարումից հետո մոտենալով հակառակորդի բանակին, ճամբարեց: Միաժամանակ, ցանկանալով թույլ չտալ թշնամուն օգտվել հեծելագործում ունեցած առավելությունից, Հռոմեական հանրապետության բանակը սկսեց խորը խրամատներ փորել սեփական դիրքերի դիմաց՝ աստիճանաբար մոտենալով թշնամու ճամբարին:

I փուլ – Զցանկանալով հայտնվել անբարենպաստ իրավիճակում՝ Պոնտոսի թագավորության բանակի հեծելագործը անցավ հարձակման և փախուստի մատնեց թշնամուն:

II փուլ – Լուցիոս Սուլլայի անձնական ղեկավարությամբ մարտի մեջ մտան Նոր ուժեր, որի արդյունքում Պոնտոսի թագավորության բանակը հետ մղվեց՝ կորցնելով 15.000 ռազմիկ, որից 10.000-ը հեծյալ:

III փուլ – Հարձակման անցավ Պոնտոսի թագավորության արդեն ողջ բանակը, սակայն մինչև գիշեր տևած համառ մարտում այն ծանր պարտություն կրեց և հետ շարտվեց սեփական ճամբար՝ կորցնելով 50.000 ռազմիկ:

IV փուլ – Հաջորդ օրը լուսաբացին Հռոմեական հանրապետության բանակը մոտեցավ հակառակորդի ճամբարին և, զգալով, որ վերջինս չի պատրաստվում նախահարձակ լինել, ինքը անցավ հզոր հարձակման: Բռնկված համառ մարտում Պոնտոսի թագավորության բանակը վերջնական պարտություն կրեց, իսկ Նրա ճամբարը գրավվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 7.000, դաշնակիցը՝ մոտ 70.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր: Մ.թ.ա. 85 թ-ի օգոստոսին հաշտության բանակցություններ սկսեցին, որի

¹⁵⁹ Այստեղ և հետագայում հունահռոմեական հեղինակների ուռճացված և ստահող տեղեկությունների ոճը լավ ընկալելու համար նշենք, որ, ըստ Պլուտարքոսի և Ապպիանոսի, այս ճակատամարտում Պոնտոսի թագավորության 120.000 հոգանոց բանակից փրկվել է ընդամենը 10.000, իսկ ըստ Եվտրոպիոսի՝ 10 հոգի, այն դեպքում, երբ Հռոմեական հանրապետության բանակը կորցրել են ընդամենը... ըստ Պլուտարքոսի 12, իսկ ըստ Ապպիանոսի և Եվտրոպիոսի՝ 13 հոգի: Ինչպես ասում են՝ մեկնաբանություններն ավելորդ են:

արդյունքում կնքվեց Դարդանելի հաշտության պայմանագիրը և Միհրդատյան I պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում, ի համեմատ Նախկինի, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ, ընդ որում մինչպատերազմական իրավիճակը վերականգնվեց և Կապադովկիայի թագավորությունում, որտեղ կրկին հաստատվեց Արիոբարզանես I-ը, երբ Արիարաթես VIII-ը մահացել էր դեռևս մ.թ.ա. 86 թվականին, և Պաֆլագոնիայի թագավորությունում, որտեղ անձնական ունիայի սկզբունքով սկսեց իշխել Նիկոմեդես IV-ը:

538. 85 գարուն – Հայոց Միջագետք ու Կոմագենե մտավ Տիգրան II Մեծի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 130.000), Իբերիայի (մոտ 10.000), Ադիաբենեի (մոտ 5.000), Ատրպատականի (մոտ 10.000) և Աղվանքի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը: Հայոց Միջագետքի և Կոմագենեի թագավորություններում ամրապնդվեց Մեծ Հայքի թագավորության գերիշխանությունը:⁵³⁸
539. 83 գարուն – Ասորիք Մեծ Հայքի (մոտ 100.000), Հայոց Միջագետքի (մոտ 5.000), Կոմագենեի (մոտ 5.000), Իբերիայի (մոտ 10.000), Ադիաբենեի (մոտ 5.000), Ատրպատականի (մոտ 10.000) և Աղվանքի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը առանց լուրջ մարտերի գրավեց տեղի բանակներից (ընդհանուր՝ մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁵³⁹
540. 83 ամառ – Սյուն Տիգրան II Մեծի գլխավորությամբ Ասորիք (Հյուսիս-արևմտյան Ասորիք, Հալեպից մոտ 90 կմ արևմուտք) -Ադանա երթուղով արշաված Մեծ Հայքի (մոտ 100.000), Հայոց Միջագետքի (մոտ 5.000), Կոմագենեի (մոտ 5.000), Իբերիայի (մոտ 10.000), Ադիաբենեի (մոտ 5.000), Ատրպատականի (մոտ 10.000) և Աղվանքի թագավորությունների միացյալ բանակը ագատագրեց Հռոմեական հանրապետության կայազորից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր: Հայկական Հինգերորդ գերիշխանության սահմանները արևմուտքում հասան մինչև Պամֆիլիայի արևելք և Կապադովկիայի հարավ:⁵⁴⁰
541. 83 - 66 – Միջերկրական ծովում և հարակից ափաշերտում Կիլիկիայի ծովահենական Նավատորմի (1.000 նավ) կազմում գործող ծովահենները (մոտ 30.000) ու նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները¹⁶⁰ (մոտ 15.000), ամուր խարսխակայաններ ունենալով Կիլիկիայում, լայն գործունեություն ծավալեցին՝ կողոպտելով 400 քաղաք և մեծ բանակությամբ նավեր՝ հսկայական վնաս հասցնելով Հռոմեական հանրապետությանը:⁵⁴¹
542. 82 գարուն – Հալիս գետի ճ-մ (Կապադովկիա)⁵⁴²

Լուցիոս Մուրենան, պատճառ բռնելով այն հանգամանքը, որ հակառակորդի կողմում ռազմական լայն նախապատրաստություններ և բանակային ուժերի լուրջ կուտակումներ են նկատվում, իր հրամանատարության տակ գտնվող Հռոմեական հանրապետության բանակով (մոտ 20.000) առաջխաղացում իրականացրեց դեպի Պոնտոսի թագավորության տարածքի խորք, սակայն արդյունքում, խուսափելով Միհրդատ VI Եվպատորի ընդհանուր ղեկավարությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Պոնտոսի (մոտ 70.000) ու նրա կազմում գործող Փոքր Հայքի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակից, սկսեց արագորեն Նահանջել՝ ի վերջո մարտակարգ ընդունելով Հալիս գետի ափին:

I փուլ – Պոնտոսի թագավորության բանակը անցավ հարձակման և պարտության մատնեց հակառակորդին:

II փուլ – Չարագնեցնելով հաջողությունը՝ Պոնտոսի թագավորության բանակը գրավեց հակառակորդի ճամբարը:

¹⁶⁰ Կիլիկիայի ծովահենների կազմում Հայ ռազմիկների գործողության, ինչպես նաև նրանց բանակի հարցը ընդհանրապես ուսումնասիրված չէ: Ավելի, սկզբնաղբյուրներում, որպես կանոն, կիրառվող «կիլիկիացիներ» տերմինը ոչ մի հնարավորություն չի տալիս պարզել այն կրողի եթևիկ պատկանելիությունը, մանավանդ որ մ.թ.ա. II-I դարերում «Կիլիկիա» հասկացության տակ հաճախ հասկացվում էին նաև Իսապիրան իր հարակից շրջաններով, իսկ երբեմն էլ Նույնիսկ՝ միայն դրանք: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ ես վերապահմամբ եմ մոտենում բոլոր դեպքերի պարագայում, երբ հիշատակվում է «կիլիկիացիներ» տերմինը, դրանում այս կամ այն չափով հայերին ընդգրկված տեսնելու հարցին և գերադասում եմ խնդրին անդրադառնալ միայն ընդհանուր մակարդակում՝ նշելով միայն ծովահանական գործունեության տարածման շրջանների ու կոնկրետ ժամանակաշրջանի մասին: Եվ այսպես, այն պարագայում, երբ սկզբնաղբյուրներում հիշատակություն կլինի «կիլիկիացիներ»-ի մասին, սակայն ես դրան չեմ անդրադառնա, դա կնշանակի, որ ես, սա կարելի է համարել հեղինակային մոտեցում, հավանական չեմ համարել հայերի մասնակցության առկայությունը: Օրինակ, այսպես կոչված «Ալեքսանդրիական պատերազմ»-ի պարագայում Հուլիոս Կեսարի բանակի կազմում հիշատակվում են 5 կիլիկյան նավեր (Անանուն «Ալեքսանդրիական պատերազմը», գլուխ 13): Զննարկվող դեպքում կարծում եմ, որ «կիլիկյան» կոչվող նավերն իրականում իսապիրական էին, քանի որ բուն Կիլիկիան այդ ժամանակ քաղաքական որոշակի այլ կարգավիճակ ուներ և, եթե առկա լինեին նրա ուժերը, ապա այդ մասին անապայման կնշվեր:

III փուլ – Պոնտոսի թագավորության բանակը հետապնդեց հակառակորդի փախչող բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

543. 82 գարուն - ամառ - Կապարոսկիայի թագավորության տարածքը Գորդիոսի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Պոնտոսի (մոտ 50.000) և Նրա կազմում գործող Փոքր Հայքի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ ոչ Պոնտոսում և ոչ էլ Հռոմում հակված չեն ռազմական գործողությունների հետագա շարունակմանը, քանի որ հակամարտող կողմերից երկուսի մոտ էլ առկա էին դեռևս չլուծված սեփական մի շարք խնդիրներ⁵⁴³: Արդյունքում՝ Նույն տարում էլ կնքվեց հաշտության պայմանագիր և Միհրդատյան II պատերազմը ավարտվեց, երբ, ի համեմատ Նախկինի, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ:
544. 80 հունվար - Եգիպտոսի ճ-մ: Արքայազն Պտղոմեոսի գլխավորությամբ Ասորիքից առաջխաղացած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) մանր մարտերով երկրից դուրս վտարեց Հռոմեական հանրապետության բանակին (մոտ 2.000), որից հետո Պտղոմեոսի թագավորության արքա հռչակվեց Պտղոմեոսը՝ Պտղոմեոս XII-ը: Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր: Պտղոմեոսների թագավորությունը հայտնվեց Մեծ Հայքի թագավորության ազդեցության ոլորտում:⁵⁴⁴
545. 80 գարուն - Բոսպորի ճ-մ: Միհրդատ VI Եվպատորի գլխավորությամբ Ղրիմից առաջխաղացած Պոնտոսի (մոտ 50.000) և Նրա կազմում գործող Փոքր Հայքի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Ալանական թագավորության բանակին (մոտ 40.000, այդ թվում բաստարներ), որից հետո Տյուրքար, Խատրիան, Դիոնիսպոլիսը, Մեսեմբրիան և Ապոլլոնիան (Սև ծովի հյուսիս-արևմտյան և արևմտյան ափ) ընդունեցին Պոնտոսի թագավորության գերիշխանությունը: Հայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁵⁴⁵
546. 74 - Կապարոսկիայի թագավորության տարածքը Մեծ Հայքի (մոտ 100.000), Հայոց Միջագետքի (մոտ 5.000), Կոմագենեի (մոտ 5.000), Իբերիայի (մոտ 10.000), Ադիաբենեի (մոտ 5.000), Ատրպատականի (մոտ 10.000) և Ադվանքի թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց ու հսկայական ավարով և գերիներով Նահանջեց:⁵⁴⁶

Միհրդատյան III պատերազմ (մ.թ.ա. 74-71)

547. 74 աշուն - Քադկեդոնի ծովագամաքամարտ (Բյուզանդիոնի դիմաց, Բոսֆորի ասիական ափին)⁵⁴⁷

Միհրդատ VI Եվպատորը Պաֆլագոնիայում կենտրոնացրեց Պոնտոսի (156.000, որից 16.000 հեծյալ, ինչպես նաև ալաններ, սարմատներ, սկյութներ, թրակիացիներ, բաստարներ, կոլխեր, տավրներ, գիխեր, աբայացիներ, հենիոխներ, խալյուբներ, յազիգներ, լևկոսուրներ, կորալներ, 400 նավ, 120 մարտականք) և Նրա կազմում գործող Փոքր Հայքի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը, որից հետո վերջինս, առանձին ջոկատներ (ընդհանուր՝ մոտ 20.000) ուղարկելով ասպատակելու Կապարոսկիայի թագավորության և Գայաթական տետրարխության տարածքները, ինչպես նաև Պերգամոսի շրջակայքը, հիմնական ուժերը շարժեց դեպի արևմուտք՝ Պաֆլագոնիա-Բյուզանիա երթուղով մոտենալով Քադկեդոնին, որի մատույցներում էլ Նրան դիմավորեց ամուր պաշտպանական դիրքերում տեղավորված Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 30.000):

I փուլ - Պոնտոսի թագավորության բանակը անցավ հարձակման և, պարտության մատնելով հակառակորդի բանակին, հետապնդեց Նրա մնացորդներին մինչև քաղաքի պարիսպներ՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս հատկապես քաղաքի դարպասների մոտ:

II փուլ - Նախորդ դեպքերի հետ միաժամանակ Պոնտոսի թագավորության Նավատորմը ներխուժեց Նավահանգիստ՝ այրելով 4 և գրավելով 60 նավ:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000 զինվոր, թշնամին՝ 13.300 սպանված և վիրավոր, 4.500 գերի, 64 նավ:

548. 73 դեկտեմբերի սկիզբ - 72 հունվարի վերջ - Կիզիկոսի պաշտպանությունը (Փոքր Ասիայի հուսիս-արևմուտք)⁵⁴⁸

Միհրդատ VI Եվպատորի գլխավորած Պոնտոսի (մոտ 150.000) և Նրա կազմում գործող Փոքր Հայքի (մոտ 8.000) թագավորությունների միացյալ բանակը պաշարեց քաղաքը Հռոմեական հանրապետության բանակից (մոտ 3.000): Միաժամանակ Լուցիոս Լուկուլլոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության դաշտային բանակը (մոտ 60.000), օգտվելով Միհրդատ VI Եվպատորի ճամբարում գործող դավաճանից ստացված տեղեկություններից, թիկունքից մոտեցավ հակառակորդի բանակին և, հարմար դիրքեր գրավելով, կտրեց վերջինիս մատակարարման ուղիները:

I փուլ - Մ.թ.ա. 73 թ-ի դեկտեմբերի սկզբից մինչև դեկտեմբերի վերջ Պոնտոսի թագավորության բանակը քաղաքի ուղղությամբ ծովից և ցամաքից մի շարք գրոհներ իրականացրեց, սակայն որևէ արդյունքի չհասավ:

II փուլ - Պարենի պակասի պատճառով հայտնվելով ծանր իրավիճակում՝ Միհրդատ VI Եվպատորը իր բանակից առանձնացրեց մարտունակությունը կորցրածներին և փորձեց հեռացնել Նրանց քաղաքից, սակայն մ.թ.ա. 73 թ-ի դեկտեմբերի վերջին Ռինդակես գետի հովտում Լուցիոս Լուկուլլոսի ուժերն անակնկալ հարված հասցրին վերջիններիս ու ծանր պարտության մատնեցին: Պարտվողները կորցրին, մասնավորապես, 15.000 գերի և 6.000 ձի:

III փուլ - Մ.թ.ա. 73 թ-ի դեկտեմբերի վերջից մինչև մ.թ.ա. 72 թ-ի հունվարի վերջ Պոնտոսի թագավորության բանակը շարունակեց քաղաքի պաշարումը և փորձ կատարեց վերջինիս գրավումն իրականացնել թունելներ փորելու միջոցով, սակայն, դրան հակառակ, հակառակորդի կայազորի ռազմիկներն իրենք անսկսատ փորած թունելով անցան քաղաքը պաշարողների ճամբար ու ոչնչացրին պաշարողական տեխնիկայի զգալի մասը, որը մինչ այդ առանց այդ էլ լուրջ կորուստներ էր կրել նաև փոթորիկից, երբ քաղաքի մոտ էր տեղափոխվում նավերով:

IV փուլ - Հաշվի առնելով, որ սեփական ճամբարում բռնկված սովը արդեն աղետալի չափերի է հասնում, մ.թ.ա. 72 թ-ի հունվարի վերջին Միհրդատ VI Եվպատորը, որոշելով հրաժարվել քաղաքի հետագա պաշարումից, նավերով հեռացավ Փարոս, իսկ բանակային հիմնական ուժերին էլ հրամայեց նահանջել դեպի Լամպակոս: Գրանիկոս գետի մոտ, սակայն, Լուցիոս Լուկուլլոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը անակնկալ հարված հասցրեց վերջինիս և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Հայերը կորցրին մոտ 4.000, դաշնակիցը՝ մոտ 75.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր¹⁶¹:

549. 72 հունվար - Կապադոկիայի ճ-մ: Կապադոկիայի թագավորության և Գալաթական տետրարխիության միացյալ բանակը (մոտ 20.000) մի շարք մանր մարտերում հաղթեց Կապադոկիայի թագավորության ու Գալաթական տետրարխիության տարածքները, ինչպես նաև Պերգամոսի շրջակայքը ասպատակած Պոնտոսի թագավորության բանակին (մոտ 20.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁴⁹

550. 72 գարուն - 71 մարտի սկիզբ - Սինտալ (Փոքր Ասիա, ծովափին, Հալիս գետը Սև ծովը թափվելու վայրից մոտ 65 կմ հյուսիս-արևմուտք), Ամիսոսը (Փոքր Ասիա, ծովափին, Հալիս գետը Սև ծովը թափվելու վայրից մոտ 65 կմ հարավ-արևելք), Եվպոտորիան (Փոքր Ասիա, Ամիսոսի մոտ) և Թեմիսկիրան (Փոքր Ասիա, Ամիսոսի մոտ) Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 80.000) գրավեց Պոնտոսի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 4.000) և քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁵⁵⁰

¹⁶¹ Այս իրադարձությունները նկարագրելիս հունահռոմեական «ճշմարտախոս» հեղինակները կրկին իրենց տարրերի մեջ են. Ըստ Եվտրոպիոսի («Կենսագրություններ», գիրք 6) այդ տարում Պոնտոսի բանակը կորցրել է 100.000, իսկ ըստ Պլուտարքոսի («Լուկուլլոս», գլուխ 11)՝ 300.000 ռազմիկ:

551. 72 աշուն – Համասկոսի ճ-մ: Բագրատ Բագրատունու գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 100.000), Հայոց Միջագետքի (մոտ 5.000), Կոմագենեի (մոտ 5.000), Իբերիայի (մոտ 10.000), Ադիաբենեի (մոտ 5.000), Ատրպատականի (մոտ 10.000) և Աղվանքի (մոտ 5.000), ինչպես նաև Զալկիդայի (մոտ 8.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Երուսաղեմ-Համասկոս բաղադրական թագավորության բանակին (մոտ 50.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁵⁵¹
552. 72 աշուն – Քոստրան (Հարավային Ասորիք, Երուսաղեմից մոտ 130 կմ հյուսիս-արևելք) Բագրատ Բագրատունու գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 97.000), Հայոց Միջագետքի (մոտ 4.000), Կոմագենեի (մոտ 4.000), Իբերիայի (մոտ 9.500), Ադիաբենեի (մոտ 4.500), Ատրպատականի (մոտ 9.500) և Աղվանքի (մոտ 4.500) ինչպես նաև Զալկիդայի (մոտ 8.000) թագավորությունների միացյալ բանակը գրավեց Նաբաթեական թագավորության բանակից (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁵² Նաբաթեական թագավորությունը ընդունեց Մեծ Հայքի թագավորության գերիշխանությունը:
553. 72 աշուն – Կործալքի ճ-մ¹⁶²: Տիգրան II Մեծի գլխավորած կառավարական բանակը (մոտ 7.000) հաղթեց ապստամբած արքայազն Չարեհի բանակին (մոտ 700): Կառավարական բանակը կորցրեց մոտ 100, հակառակորդը՝ մոտ 400 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Չարեհը:⁵⁵³
554. 71 փետրվար – Քրուտիոսյան թերակղզու ճակատամարտ (Հարավ-արևմտյան Իտալիա): Սպարտակի գլխավորած ապստամբների բանակը (90.000) և ծովով վերջինիս օգնության եկած Մեծ Հայքի օժանդակ հեծելազունը (մոտ 5.000) գիշերային հարձակումով ճեղքեցին Մարկոս Կրասոսի գլխավորությամբ իրենց թերակղզում փակած Հռոմեական հանրապետության բանակի (50.000) ամրությունները և հեռացան դեպի հյուսիս: Հայերը կորցրին մոտ 800, դաշնակիցը՝ 12.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:^{163, 554}
555. 71 մարտ – Պետեյան լեռների ճակատամարտ (Հարավային Իտալիա): Սպարտակի գլխավորած ապստամբների բանակը (60.000) և Մեծ Հայքի օժանդակ հեծելազունը (մոտ 4.200) հաղթեցին Հռոմեական հանրապետության բանակին (10.000): Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը 3.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁵⁵⁵
556. 71 ապրիլ – Տերենտի ճ-մ (Հարավ-արևելյան Իտալիա): Մարկոս Կրասոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 45.000) ջախջախեց Սպարտակի գլխավորած ապստամբների բանակին (մոտ 58.000) ու Մեծ Հայքի օժանդակ հեծելազունին (մոտ 4.000): Հայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցը 55.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր: Սպարտակը զոհվեց, նրա ապստամբությունը ճնշվեց, իսկ Մեծ Հայքի օժանդակ հեծելազունի մնացորդները ցրվեցին:⁵⁵⁶
557. 71 մայիս – Գալլ գետի ճ-մ (= Լիկոս գետի ճ-մ) (Փոքր Հայք, Կաբեյրա գավառ, Կաբեյրայի մոտ): Հայկական հեծելազորը (4.000) հաղթեց Հռոմեական հանրապետության հեծելազորին (մոտ 4.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.500 զինվոր:⁵⁵⁷
558. 71 մայիս – Կաբեյրայի ճ-մ (Փոքր Հայք, Սեբաստիայից մոտ 90 կմ հյուսիս)⁵⁵⁸

Նախորդ պարտությունից հետո առաջխաղացումը դադարեցրած Լուցիոս Լուկուլլոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 60.000¹⁶⁴),

¹⁶² Այս ճակատամարտի տեղը խիստ մոտավոր է:

¹⁶³ Այս կապակցությամբ հիմնավոր է թվում կարծիքը, որ Սպարտակի ապստամբության, եթե ոչ դրդիչ, ապա, համեմայն դեպ, վերջինիս օժանդակողի դերում հանդես է եկել Տիգրան II Մեծը: Ավաճող, մասնավորապես, հիմնավորվում է հետևյալով: Համաձայն Ապպիանոսի («Քաղաքացիական պատերազմներ», գլուխ 119) Քրուտիոսյան թերակղզում շրջապատված Սպարտակը. «Սպասում էր հեծելազորի, որն ինչ-որ տեղից եկավ նրա մոտ»: Ընդ որում՝ հեծելազորի ժամանումից հետո ապստամբները միանգամից ակտիվանում են և կարողանում են ճեղքել պաշարման օղակը: Հետաքրքիր է, որ հեղինակը որևէ կերպ չի որոշակիացնում Սպարտակին օգնության եկած հեծելազորի պատկանելիությունը, սակայն պետք է հաշվի առնել, որ մինչ այս իրադարձությունները ապստամբած ստրուկների առաջնորդը սերտ կապեր էր հաստատել Մեծ Հայքի թագավորության ուղղակի ազդեցության ոլորտում գտնվող Կիլիկյան ծովահենների հետ: Այս պայմաններում, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հնարավոր չէ մատնանշել այլ պետություն կամ ուժ, որը շահագրգռված էր, բայց միաժամանակ նաև կարող էր ծովով հեծելազոր ուղարկել Սպարտակին օգնության, կարելի է մեծ վստահությամբ պնդել, որ խոսքը հենց Մեծ Հայքի թագավորության հեծելազորի մասին է:

¹⁶⁴ Ըստ Եվրոպայի («Կենսագրություններ», գիրք 6) այս ճակատամարտում Հռոմեական հանրապետության բանակը կազմում էր ընդամենը 5.000 ռազմիկ: Մոտ է միայն զարմանալ, որ այս «ճշմարտախոսը» իրենից անկախ այդքան նսեմացրել է իր պաշտած հերոս Լուկուլլոսին և Հռոմեական հանրապետության ողջ արևելյան բանակի հրամանատարին (որի անմիջական տրամադրության տակ կար մոտ 200.000 ռազմիկ) իջեցրել է սովորական լեգեոնի հրամանատարի մակարդակի ու հատկացրել ընդամենը 1 լեգեոն ռազմիկ: Ամեն ինչ սակայն հասկանալի է դառնում, եթե հաշվի առնենք նրա ձգտումը ամեն կերպ փառաբանել «իրենց բանակով մեծապես գերազանցող բարբարոսներին փոքրաթիվ

խուսափելով մարտի բռնվել բաց տեղանքում, ճամբարեց մի ամրացված վայրում: Ի պատասխան դրա՝ Միհրդատ VI Եվպատորի գլխավորած Պոնտոսի (40.000) և նրա կազմում գործող Փոքր Հայքի (մոտ 3.500 հեծյալ) թագավորությունների միացյալ բանակը մոտեցավ հակառակորդի բանակին և ինքն էլ ճամբարեց:

I փուլ – Մի քանի օր անց Լուցիոս Լուկուլլոսը մի քանի փոքրիկ ջոկատներ ուղարկեց պարեն ձեռք բերելու, սակայն դրանք հանդիպեցին հակառակորդի բանակին և պարտություն կրեցին:

II փուլ – Մի քանի օր անց Լուցիոս Լուկուլլոսը պարեն ձեռք բերելու համար ուղարկեց ավելի խոշոր մի ջոկատ (6.000): Ի պատասխան դրա՝ Հայկական հեծելազորը կիրճերից մեկում փորձեց անակնկալ հարվածով պարտության մատնել վերջինիս, սակայն հակառակորդի ջոկատը հասցրեց մարտակարգ ընդունել և հետ մղել այդ հարձակումը:

III փուլ – Տեղեկանալով կրած անհաջողության մասին՝ Պոնտոսի թագավորության բանակը փորձեց նահանջել, սակայն արդյունքում դա վերածվեց անկանոն փախուստի: Օգտվելով դրանից՝ Հռոմեական հանրապետության բանակը հետապնդեց հակառակորդի բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս, որից հետո քաղաք մտավ:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Միհրդատյան III պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ Հռոմեական հանրապետությունը գրավեց Պոնտոսի թագավորության ողջ տարածքը և Փոքր Հայքը, իսկ Միհրդատ VI Եվպատորը ապաստանեց Մեծ Հայքի թագավորության տարածքում:

559. 71 ամառ – Փյունիկը (Կորճայք, Կորդուք գավառի արևմուտք, Տիգրիսի ձախ ափին) Տիգրան II Մեծի գլխավորած կառավարական բանակը (մոտ 30.000) գրավեց Չարբինասի գլխավորած Կորճայքի իշխանության բանակից (մոտ 2.000): Կառավարական բանակը կորցրեց մոտ 1.000, հակառակորդը՝ մոտ 800 զինվոր: Չարբինասը գերվեց և ենթարկվեց մահապատժի, իսկ Կորճայքի իշխանությունը ոչնչացավ:⁵⁵⁹
560. 71 ամառ - 69 զարուն – Ալկան (Պաղեստին, ծովափին, Երուսաղեմից մոտ 130 կմ հյուսիս-արևմուտք) Բագրատ Բագրատունու գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 90.000), Հայոց Միջագետքի (մոտ 7.000), Կոմագենեի (մոտ 4.000), Իբերիայի (մոտ 10.000), Ադիաբենեի (մոտ 5.000), Ատրպատականի (մոտ 10.000) և Աղվանքի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը գրավեց Կլեոպատրա-Սելենեի գլխավորած Սելևկյանների թագավորության բանակից (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁶⁰ Կլեոպատրա-Սելենեն գերվեց և մահապատժի ենթարկվեց, իսկ արդյունքում էլ ողջ Ասորիքն ընկավ Մեծ Հայքի թագավորության գերիշխանության տակ, ընդ որում Մեծ Հայքի թագավորության գերիշխանությունը ընդունեց նաև Հուդայի թագավորությունը:

Հայ-Հռոմեական պատերազմ (մ.թ.ա 69-66)

561. 69 ապրիլի վերջ – Նիշետ գավառի ճ-մ (Աղձնիք)⁵⁶¹

Լուցիոս Լուկուլլոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 140.000¹⁶⁵, որից մոտ 70.000 դաշնակից, այդ թվում Դեյոթարոս I Գալաթացու (մ.թ.ա. 75-

ուժերով հաղթող հռոմեական քաղաքակիրթ, քաջարի և հմուտ զորավարի ու զինվորի» կերպարը: Իր հերթին ըստ Ապպիանոսի («Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 72) Հռոմեական հանրապետության բանակը կազմում էր 30.000 հետևակ և 1.600 հեծյալ, իսկ ըստ Պլուտարքոսի («Լուկուլլոս», գլուխ 8)՝ 30.000 հետևակ ու 2.500 հեծյալ: Ինչպես արդեն նշվել է, սակայն, սա վերաբերում է միայն բուն Հռոմեական հանրապետության բանակին, այն դեպքում, երբ մարտերին մասնակցել են նաև վերջինիս դաշնակից զգալի ուժեր:

¹⁶⁵ Մեծ Հայքի թագավորության տարածք մուտք գործելիս հռոմեական բանակի թվաքանակի մասին առկա են հետևյալ հաղորդումները ընդհանրացնելով կարծես թե կարող ենք փաստել, որ, համաձայն մեզ հասած սկզբնաղբյուրների, Մեծ Հայքի թագավորության տարածք մտած Լուկուլլոսը բանակը թվաքանակը տատանվում էր 15-22.000 ռազմիկի մոտակայքում: Թվերի պարզագույն գումարման վրա հիմնված այս կարծիքն առաջարկվել էր դեռ նախանցած դարում, սակայն այն հետագայում իրավացիորեն վերանայվեց: Այս կապակցությամբ դեռևս Հ. Մանանդյանն արել է հիմնավոր մի եզրահանգում առ այն, որ Մեծ Հայքի թագավորության տարածք մտած հռոմեական բանակը կազմել էր ոչ թե 15-22.000 ռազմիկ, այլ «*անհամեմատ ավելի*» (Մանանդյան Հ. Հ. «Տիգրան երկրորդն և Հռոմը», Երևան 1972, էջ 135-136), ընդ որում, դատելով ըստ ամենայնի, հեղինակը նկատի ունի մի թիվ մոտ 50.000 ռազմիկի շրջանակներում: Սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները իրավացի կերպով վերանայող այս կարծիքին, ըստ էության, ընդունվել է խորհրդահայ պատմագիտության կողմից և գործածության մեջ է նաև այժմ: Եվ այսպես, 50.000 թիվը, որպես Մեծ Հայքի թագավորության տարածք ներխուժած հռոմեական բանակի մոտավոր թիվ, առաջարկված դեռևս խորհրդային ժամանակներում, ըստ էության, շրջանառության մեջ է նաև այսօր: Ես, սակայն, առաջարկում եմ լիովին այլ մի թիվ, որը մի կողմից հիմնված է քննարկվող ժամանակաշրջանում հռոմեական բանակի ընդհանուր թվաքանակի վրա, իսկ մյուս կողմից էլ՝ այն հաստատվում է ռազմական

40), գլխավորած 6.000 զալաթական, թրակիական և բյուրանիական հեծյալներ), պատրվակ բռնելով Մեծ Հայքի թագավորության տարածքում ապաստանած Միհրդատ VI Եվպատորին հանձնելը մերժելը և առաջանալով Ճուխ-Արիարաթեսիա-Մեյխոն-Տոմիսիա (վերջինը՝ Մինչեփրատյան Ճուխ, Անձիտ գավառ, Եփրատի ձախ ափին) -Անձիտ (= Թի-Անձիտ) -Արշամաշատ երթուղով, անակնկալ ներխուժեց Մեծ Հայքի թագավորության տարածք՝ առաջխաղացման ուղու երկայնքով թողնելով կայազորներ: Տեղեկանալով այս մասին՝ Մեծ Հայքի թագավորության բանակի հիմնական մասը, որը գտնվում էր Հարավային Ասորիքում, ինչպես նաև Հուդայի և Նաբաթեական թագավորությունների տարածքներում, սկսեց նահանջել Մեծ Հայքի թագավորության ուղղությամբ, այն դեպքում, երբ անմիջականորեն Պոնտոսի թագավորության սահմանում գտնվող ուժերը սկսեցին նահանջել դեպի երկրի խորք: Արդյունքում, բանակելով Տրապիզոնի ափին, Լուցիոս

գործողությունների մեզ հայտնի ընդհանուր պատկերի կողմից: Եկեք միասին կառուցենք փաստերի հայտնի շղթան և ստուգենք դատողությունների տրամաբանական հիմնավորվածությունը: Ամենից առաջ ակնհայտ է, որ Մեծ Հայքի թագավորության դեմ պատերազմը հաղթական ավարտին հասցնելու համար արևելքի զորավար Նշանակված և արտակարգ լիազորություններով օժտված Լուցիոս Լուկուլլոսը, համաձայն բոլոր ռազմական կանոնների, պետք է իր տրամադրության տակ ունենար այնպիսի մի բանակ, որը, հենց միայն թվաքանակի տեսանկյունից, մի կողմից առավելագույնս ապահովեր դրված ռազմական խնդիրների արդյունավետ իրականացումը «թափած ջանք-առկա արդյունք» տեսանկյունից, իսկ մյուս կողմից էլ՝ վտանգի տակ չլներ Հռոմեական հանրապետության անվտանգությունն ու շահերը պետության այլ հատվածներում: Ըստ պատմիչների և ռազմական պատմագետների Հռոմը բնակարկող դարաշրջանում Արևելքում ուներ մոտ 200.000 զինվոր՝ բուն հռոմեացի և դաշնակից: Այսպես, ըստ Պ. Կոնտամինի և Պ. Կոնտինի, հռոմեական բանակն ըստ տարբեր տեղեկությունների ուներ 400.000-ից 600.000 զինվոր (Peter Connolly "Greece and rome at war", London-Hongkong 1981, page 7-11, Philippe Contamine "War in the middle ages", Blackwell 1998, page 255 և այլն): Իր հերթին, ըստ Ե. Ռազինի, հռոմեական բանակի ընդհանուր թիվը մ.թ.ա. մոտ 100-65 թվականներին հասնում էր 300.000-350.000 մարդու (Разин Е. А. "История военного искусства, в 3-х т.", том 1, СПб 1999, стр. 412): Այս թվերը մենք կկարողանանք ավելի կոնկրետացնել, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ մ.թ.ա. մոտ 100-65 թվականներին բուն հռոմեական բանակը կազմված էր 40 լեգեոնից, որոնցից յուրաքանչյուրի կազմում («Մարիուսյան լեգեոն»-ի հաստիքային թվաքանակի պայմաններում) կար մոտ 6.000 ռազմիկ: Այսինքն՝ կարելի է հաստատված համարել, որ Հռոմի ողջ բանակն այս ժամանակաշրջանում կազմում էր մոտ 400.000 ռազմիկ (240.000 լեգեոներ և մոտ 160.000 դաշնակից): Հիշեք այս թիվն և շարունակենք դատողությունները: Ըստ Ա. Այվազյանի «...Իտալիայից դուրս տեղավորված էր 300.000 զինվոր, որի միայն կեսը՝ արևելյան ուղղությամբ» (Այվազյան Ա. Ա. «Հայ զինվորականների պատմի վարքականոնը (4-5 դդ)», Երևան 2000, էջ 23), իսկ ըստ Ե. Ռազինի, հռոմեական բանակի ուժերի ուղիղ կեսը տեղաբաշխված էր հյուսիս-արևելյան (Դանուբի սահման), արևելյան (Փոքր Ասիա ու Ասորիք) և հարավ-արևելյան (Եգիպտոս) ուղղությամբ (Разин Е. А. "История военного искусства, в 3-х т.", том 1, СПб 1999, стр. 413): Սա փաստորեն հռոմեական ուժերի հայտնի դասավորությունն է, որն, ըստ էության, կասկածի ենթակա չէ: Այսպիսով՝ հռոմեական բանակը մ.թ.ա. I դարի առաջին կեսում կազմում էր մոտ 400.000 ռազմիկ, որի մոտ կեսը տեղավորված էր արևելքում: Այսինքն՝ արևելքում պատերազմ վարող հռոմեական զորավարները (Սուլլա, Լուկուլլոս, Պոմպեոս, Անտոնիոս և այլն) այս ժամանակաշրջանում իրենց տրամադրության տակ ունեին մոտ 200.000 զինվոր՝ լեգեոներ և դաշնակից: Մինչև շարունակելը հիշեք նաև այս թիվը: Առաջ անցնելով ամրագրենք, որ արևելքում իր հակառակորդի (Մեծ Հայք, Պոնտոս, Պարթևական թագավորություն) դեմ հաղթականի հասնելու համար տվյալ ժամանակաշրջանի արևելքի զորավարը մի կողմից պետք է հնարավորինս կենտրոնացներ իր ձեռքի տակ եղած ուժերը, ինչը պարզագույն ռազմավարական կանոն է, բայց մյուս կողմից էլ նույն այդ զորավար պետք է տեղերում թողներ անհրաժեշտ-նվազագույն կայազորային և սահմանապահ ուժեր՝ այլ հատվածներում անվտանգությունը հարվածի տակ չլներ համար: Կարելի է ենթադրել, որ այս պայմաններում արևելքի զորավարի տրամադրության տակ անմիջականորեն մարտական գործողություններ մղելու համար, հանելով ամենատարբեր պատճառներով շարքից դուրս եկած ռազմիկների որոշակի բանակայություն, կարող էր լինել մոտ 180.000 ռազմիկ՝ լեգեոներ և դաշնակից, մի թիվ, որը մինչ Լուցիոս Լուկուլլոսի արշավանքին վերաբերող ժամանակահատվածի կապակցությամբ հաստատվում է, օրինակ, Միհրդատյան I պատերազմի (մ.թ.ա. 88-85) անմիջապես նախորդին բնակարկող տարածաշրջանում առկա ուժերի բանակով, իսկ Լուկուլլոսի արշավանքի անմիջապես հաջորդող ժամանակահատվածի կապակցությամբ էլ հաստատվում է, օրինակ, Պոմպեոսի բանակի թվաքանակով, որն ուներ 172.000 ռազմիկ՝ լեգեոներ և դաշնակից: Այսպիսով՝ մի կողմից այսպես թե՛ այնպես ակնհայտ է, որ Հռոմը տվյալ ժամանակաշրջանում Արևելքում ուներ 180-200.000 ռազմիկ, իսկ մյուս կողմից էլ հստակ է նաև, որ Հռոմը հենց միայն իր արևելյան բանակային ուժերով առնվազն հավասար էր, իսկ, երբեմն, նույնիսկ գերազանցում էր իր հիմնական հակառակորդներին՝ Մեծ Հայքի, Պոնտոսի և Պարթևական թագավորություններին՝ առանձին վերցված: Որպես եզրափակում անենք ևս մեկ դիտարկում ու փորձենք ընդհանրացնել ողջ սալածը: Տիգրանյան կայսրության, իսկ ավելի կոնկրետ՝ Մեծ Հայքի թագավորության տարածքում խորանալիս Լուցիոս Լուկուլլոսը, անկասկած, համաձայն ռազմական բոլոր կանոնների, պարտավոր էր իր հոգալ սեփական կոմունիկացիաների ապահովման մասին՝ դրանց նկատմամբ սահմանելով մշտական հսկողություն, իսկ որոշ կարևոր կետերում էլ թողնելով կայազորներ՝ խոսքը վերաբերում է մոտ 500 կմ երկարությամբ ձգվող տարածքին: Իսկ այժմ եկեք ուղղակի հարց տանք, թե, պարզագույն մոդելավորման արդյունքում, զուտ բանակապես, կիրիթի՞ն մարդիկ 18-22.000 ռազմիկներում ոչ միայն վերոհիշյալ խնդիրներն արդյունավետ լուծելու, այլև՝ հայերի դեմ ակտիվ հարձակողական գործողություններ իրականացնելու համար, ընդ որում նա դեռ այն պայմաններում, երբ, ինչպես գլխավոր ճակատամարտերում, այնպես էլ այլ ընդհարումներում, հռոմեացիները մշտական կորուստներ էին կրում, իսկ բանակն էլ, անկասկած, կրում էր նաև ոչ մարտական կորուստներ: Վերոհիշյալ հարցի պատասխանը միանշանակ է՝ ոչ, 18-22.000 կազմելու պարագայում Հռոմեական հանրապետության բանակը բնակարկող ժամանակահատվածում և տարածաշրջանում ուղղակի ֆիզիկապես ի վիճակի չէր անել այն ամենը, ինչ վերագրվում է վերջինիս, ընդ որում դա անչափ դժվար և գործնականում անհնարին կլիներ իրականացնել նաև 50.000 ռազմիկի առկայության պարագայում: Եվ վերջապես ավելացնենք նաև, որ դեպի Մեծ Հայք Լուցիոս Լուկուլլոսի արշավանքի ժամանակաշրջանում տապալված Պոնտոսի թագավորությունից բացի տարածաշրջանում Հռոմն այլևս չուներ և ոչ մի հակառակորդ, իսկ այդ պայմաններում, ընդհանրացնելով ողջ վերոգրյալը, տրամաբանական է պնդել, որ, նվաճված Պոնտոսում թողնելով առավելագույնը մոտ 40.000 ռազմիկ, իսկ մոտ 20.000 ռազմիկ էլ ունենալով արևելյան այլ տարածքներում կամ այս կամ այն պատճառով շարքից դուրս եկածի կարգավիճակում, ըստ ռազմական բոլոր կանոնների և իմ գնահատականի, Լուկուլլոսը պետք է Մեծ Հայքի դեմ իր վճռական արշավանքը սկսեր սեփական 200.000 ռազմիկներից առնվազն գոնե մոտ 140.000 ռազմիկների գլուխն անցած: Եվ այսպես, խնդիրն, ըստ էության, երկու հարթության մեջ է. 1. Կա՞ն արդյոք Լուկուլլոսի տրամադրության տակ այնքան ռազմիկ, որ նա կարողանար դրանցից առանձնացնել 140.000-ին և ուղղել Մեծ Հայքի թագավորության դեմ: Պատասխանը միանշանակ է՝ այո, բնակարկող ժամանակաշրջանում հռոմեական արևելքի, ըստ էության, բացարձակ տիրակալ հռչակված Լուկուլլոսի տրամադրության տակ ընդհանուր առմամբ կային մոտ 200.000 ռազմիկներ, որոնցից 140.000-ին այսպես թե՛ այնպես բոլոր հնարավորությունները կար ուղղել Մեծ Հայքի թագավորության դեմ: 2. Ի՞նչը կարող էր խանգարել Լուկուլլոսին, տեղում թողնելով անհրաժեշտ նվազագույն ուժեր, հիմնական ուժերով հարվածել հայերին: Պատասխանը միանշանակ է՝ ոչինչ, ոչինչ չէ կարող խանգարել Լուկուլլոսին, տեղում թողնելով անհրաժեշտ նվազագույն ուժեր, հիմնական ուժերով հարվածել հայերին՝ Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը ռազմաքաղաքական իմաստով արդեն գոյություն չունեցող, Պարթևական թագավորությունը չեզոք, թե՛ ոչ Լուկուլլոսին դաշնակից դրության մեջ էր, իսկ այս պարագայում իրոք որ չի մտնում և ոչ մի խելամիտ պատճառ, որը կխանգարեր Լուկուլլոսին հայերի դեմ կենտրոնացնել իր ձեռքի տակ եղած ուժերի հիմնական հարվածային մասը: Եվ այսպես, ամեն ինչ ծայրահեղ տրամաբանական է՝ հիմնավորված ինչպես սկզբնաղբյուրների, այնպես էլ մասնագետների կարծիքների ամփոփ վերլուծության վրա, ընդ որում ամփոփելով կարող ենք պնդել, որ Մեծ Հայքի թագավորության դեմ արշավող Լուկուլլոսի գլխավորած հռոմեական բանակը կազմել է մոտ 140.000 ռազմիկ՝ լեգեոներ և դաշնակից: Այս կապակցությամբ ավելացնենք, որ ուժերի հարաբերակցության սկզբունքորեն նույն համակարգը պահպանվեց նաև հետագայում՝ ընդհուպ մինչև IV դարի վերջ:

Լուկուլլոսը առաջ ուղարկեց Սեքստիլիոսի գլխավորած առաջապահին (մոտ 3.600, որից 1.600 հեծյալ): Այս պայմաններում Ճոփի կառավարիչ Մեիրուժան Անգեղացին, իմանալով թշնամու բանակի թվական բացարձակ գերակշռության մասին և որոշելով դարանը գցել վերջինիս գոնե մի մասին, իր տրամադրության տակ գտնվող հեծյալ զորամասով (2.000) առաջ շարժվեց ու դարան դրեց մոտակա լեռնանցքում:

I փուլ – Հայկական բանակը անակնկալ հարվածեց թշնամու բանակի առաջապահին և սկսեց ծանր կորուստներ պատճառել վերջինիս:

II փուլ – Լուցիոս Լուկուլլոսը օգնության շարժեց հիմնական բանակը և շրջապատեց Հայկական հեծելազորին:

III փուլ – Հայկական հեծելազորը փորձեց ճեղքել շրջապատման օղակը և հեռանալ, սակայն հանդուգն, խիզախ ու անհավասար այդ մարտում ընկավ Մեիրուժանը և զոհվեցին նրա գրեթե բոլոր քաջերը:

Հայերը կորցրին մոտ 1.900, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

562. 69 մայիսի սկիզբ – Հայոց Միջագետքի ճ-մ: Սեքստիլիոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 6.000) անակնկալ հարձակումով ջախջախեց Տիգրան II Մեծի կողմից Հայոց Միջագետքում հաստատված և Մեծ Հայքի թագավորության բանակին օգնության շարժվող վարձկան արաբներին (մոտ 3.000), որից հետո միացավ Հռոմեական հանրապետության հիմնական բանակին: Հաղթողները կորցրին մոտ 400, պարտվողները՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁶²

563. 69 մայիսի կես - հոկտեմբերի կես – Տիգրանական ճ-մ (Ադանիք, Նիոնետ գավառ, Արևմտյան Տիգրիսի ձախ վտակ Քաղիրթի միջին հոսանքից մոտ 12 կմ արևմուտք)⁵⁶³

Շարունակելով արշավանքը՝ Լուցիոս Լուկուլլոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 130.000, այդ թվում Դեյոթարոս I Գալաթացու գլխավորած գալլական, թրակիական և բյուրանիական հեծյալներ) մոտեցավ Տիգրանակերտին, որտեղ Մամիկոնյան իշխանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 2.000, այդ թվում հույներ) անցավ համառ պաշտպանության:

I փուլ – Մայիսի կեսին Հռոմեական հանրապետության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց քաղաքի ուղղությամբ, սակայն, մատնվելով անհաջողության, դրանից հետո բավարարվեց միայն քաղաքի պասիվ օղակումով:

II փուլ – Մայիսի վերջին Հայկական Մաղխազական (մոտ 6.000) և Մարդպետական (մոտ 10.000) հեծելազորը խիզախ հարձակում գործեց քաղաքը պաշարողների վրա, որի ընթացքում մաղխազ հեծյալները ճեղքեցին պաշարման օղակը ու ստիպեցին թշնամու ռազմիկներին ապաստանել սեփական ճամբարում, իսկ մարդպետ հեծյալներն էլ հուժկու նետաձգությամբ փակեցին վերջինիս մուտքը: Այնուհետև մաղխազ հեծյալները, կազմելով հզոր վահանափակ, քաղաքից արագորեն դուրս բերեցին արքայական ընտանիքի անդամներին և պետական գանձարանը: Ամռանը, երբ սեփական մայրաքաղաքը դեռ պաշարված էր, Տիգրան II Մեծը սկսեց արագորեն հակամիջոցներ ձեռնարկել, սակայն իրավիճակը բարդանում էր նրանով, որ հենց նոր հպատակեցված և դեռևս անհանգիստ Հուդայի ու Նաբաթեական թագավորություններից, ինչպես նաև Ասորիքից վերջինս չէր կարող արագորեն դուրս հանել Մեծ Հայքի թագավորության բանակը՝ առանց վերջնականապես կորցնելու այդ տարածքները: Մյուս կողմից էլ, սակայն նաև, ճակատամարտը հետաձգելը ևս բավարար ելք չէր, քանի որ թշնամին փաստացի գրավել էր Մեծ Հայքի թագավորության մի մասը և աստիճանաբար ուժեղանում էր, որին հակառակ էլ Հայոց տերությունը աստիճանաբար թուլանում էր ու փլուզվում: Հաշվի առնելով այս ամենը՝ Տիգրան II Մեծը, մի կողմից այդ տարածքները պահպանելու, մյուս կողմից էլ Հայկական բանակը խնայելու մտայնությամբ, Մեծ Հայքի թագավորության բանակի հուսալի համարվող՝ Հայկական, մասը հիմնականում թողեց գրաված տարածքներում, որից հետո Մեծ Հայքի թագավորության բանակի մի մասով (մոտ 40.000), ինչպես նաև Իբերիայի, Ադվանքի, Ադիաբենեի, Ասորպատականի, Քարակենեի և Քուշանական թագավորությունների դաշնակից միացյալ բանակով (մոտ 60.000) շարժվեց թշնամու ուղղությամբ: Միաժամանակ Բագրատ Բագրատունու գլխավորած Մեծ Հայքի

թագավորության հիմնական բանակը (100.000) սկսեց Ատրիքից աստիճանաբար նահանջել հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ և կենտրոնանալ Հայոց Միջագետքում։ Ի վերջո, հոկտեմբերի սկզբին Տիգրան II Մեծի գլխավորած Մեծ Հայքի և դաշնակից թագավորությունների միացյալ բանակը սկսեց մոտենալ Տիգրանակերտը պաշարած Յոմեական հանրապետության բանակին՝ արդյունքում ճամբար դնելով Քաղիթ գետի աջ ափին տարածվող հարթավայրում։ Տեղեկանալով այս մասին՝ հոկտեմբերի 6-ի վաղ առավոտյան Լուցիոս Լուկուլլոսը, Լուցիոս Մուրենայի գլխավորած ջոկատին (6.000 հետևակային) թողնելով քաղաքի օղակումը շարունակելու, հիմնական ուժերով շարժվեց դեպի արևելք և իր հերթին մարտակարգ ընդունեց Քաղիթ գետի արևմտյան՝ աջ, ափին։ Յոմեական հանրապետության բանակի առաջին շարքում տեղակայվեց հեծելազորը, իսկ երկրորդ շարքում՝ հետևակը։ Միաժամանակ երկու լեգեոններ, հյուսիսից շրջանցելով հյուսիսում տարածվող բլուրները, աննկատ թևանցեցին Մեծ Հայքի թագավորության բանակի մարտակարգը՝ նախատեսելով մարտի վճռական պահին թևային հարված հասցնել թշնամու բանակի աջ թևին։ Նույն այս ժամանակ Քաղիթ գետի արևելյան՝ ձախ, ափից զգալի տարածություն դեպի արևելք մարտակարգ ընդունեց նաև Մեծ Հայքի թագավորության բանակը, որի առաջին շարքում տեղավորվեց թեթև հեծելազորը, երկրորդ շարքի ձախ թևում տեղակայվեց Ադիաբենեի արքայի գլխավորած Ադիաբենեի, Իբերիայի և Աղվանքի թագավորությունների հետևազորը, երկրորդ շարքի աջ թևում դիրքեր զբաղեցրեց Միհրդատ արքայի գլխավորած Ատրպատականի թագավորության հետևազորը, երկրորդ շարքի կենտրոնում մնաց Տիգրան II Մեծի գլխավորած Հայկական հետևազորը, երրորդ շարքի կենտրոնում տեղակայվեց գումակը, որից էլ աջ, որպես ընդհանուր պահեստազոր, դիրքեր զբաղեցրեց Հայկական ծանր հեծելազորը։

III փուլ – Օրվա առաջին կեսին Յոմեական հանրապետության բանակը անցավ գետը և մարտակարգ ընդունեց գետի ձախ ափին, ինչից հետո ողջ ճակատով համառ հանդիպակաց մարտ բռնկվեց։

IV փուլ – Կեսօրին Յոմեական հանրապետության հեծելազորը անցավ հարձակման, սակայն ի վերջո դիմեց կեղծ փախուստի։ Մեծ Հայքի թագավորության բանակի առաջին շարքը սկսեց հետապնդել թշնամու հեծելազորին։

V փուլ – Յոմեական հանրապետության բանակի ձախ թևը ճակատային, իսկ թևանցումն ավարտած 2 լեգեոններն էլ թևային հարված հասցրին Մեծ Հայքի թագավորության բանակի աջ թևին, որը խուճապի մատնվեց և սկսեց քայքայվել։ Միաժամանակ կեղծ փախուստը դադարեցրած թշնամու հեծելազորը սեփական հետևակի հետ միասին ճակատից հարված հասցրեց կենտրոնում, ինչպես նաև մյուս թևում։

VI փուլ – Մարտի մեջ մտավ Հայկական ծանր հեծելազորը և, ծանր հարվածով շփոթի մատնելով հակառակորդի բանակին, հնարավորություն ընձեռնեց Մեծ Հայքի թագավորության բանակին վերականգնել շարքերը և դուրս գալ մարտից։

VII փուլ – Մեծ Հայքի թագավորության բանակը պոկվեց թշնամու բանակից և հեռացավ դեպի արևելք։

VIII փուլ – Հոկտեմբերի կեսերից սկսած Յոմեական հանրապետության բանակը ուժեղացրեց քաղաքի պաշարումը, սակայն քաղաքի կայազորը համառորեն հետ մղեց թշնամու բանակի բոլոր գրոհները։ Շուտով, սակայն, թշնամուն հաջողվեց իր կողմը գրավել քաղաքի պաշտպանությանը մասնակցող հույներին, ինչի արդյունքում, վերջիններս գրոհներից մեկի ժամանակ ապստամբեցին և գրավեցին 2 աշտարակների միջև ընկած պարսպի մի տարածություն, որով էլ Յոմեական հանրապետության բանակը ի վերջո ներխուժեց քաղաք ու գրավեց այն։ Մամիկոնյան իշխանը Հայկական կայազորի հետ միասին ճեղքեց պաշարումը և հեռացավ։

Հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցները՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր։

564. 68 մայիս – Տարնի ճ-մ⁵⁶⁴

Մ.թ.ա 68 թ-ի մարտին Լուցիոս Լուկուլլոսի գլխավորությամբ Տիգրանակերտից դեպի արևելք, իսկ հետո արդեն դեպի հյուսիս-արևելք արշավող Յոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 135.000, այդ թվում Դեյոթարոս I Գալաթացու

գլխավորած գալլական, թրակիական և բյուրանիական հեծյալներ) **Բաղնե** (Աղձնիք, Սոլնոճոր գավառ, Ձորա պահակ լեռնանցքում, Վանա լճից մոտ 18 կմ հարավ-արևմուտք) և **Տարնու** երթուղով մոտեցավ Միհրդատ VI Եվպատորի գլխավորած Հայկական ծանր հետևակի և հեծելազորի բանակատեղիին (մոտ 20.000)՝ ի վերջո պաշարելով այն:

I փուլ – Հռոմեական հանրապետության բանակը անցավ հարձակման, սակայն Հայկական բանակը համառորեն հետ մղեց վերջինիս բոլոր գրոհները:

II փուլ – Տիգրան II Մեծի գլխավորած Հայկական թեթև հետևակը ու հեծելազորը թիկունքից հարվածեցին Հռոմեական հանրապետության բանակին և, խուճապի մատնելով վերջինիս, հնարավորություն ընձեռեցին պաշարվածներին հեռանալ:

Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

565. 68 մայիս - սեպտեմբեր – **Տարնու-Հառք-Կորի-Ապահուհիք-Արածանի գետի հուն-Բագրևանդ** երթուղով Լուցիոս Լուկուլլոսի գլխավորությամբ արշավեց Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 110.000)՝ ողջ երթուղու երկայնքով թողնելով կայազորներ և ենթարկվելով Մեծ Հայքի թագավորության բանակի (մոտ 30.000) անկանոն հարվածներին: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁵⁶⁵

566. 68 սեպտեմբերի 15 – **Արածանիի ճ-մ** (Արարատ, Բագրևանդ գավառ, Արածանի գետի 3 ակունքային վտակների միավորման տեղից մի քանի կմ արևելք, արևելյան ակունքային վտակի հյուսիսային ափին)⁵⁶⁶

Ծանր արշավանքից հետո սեպտեմբերի 14-ի երեկոյան Լուցիոս Լուկուլլոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակին (մոտ 110.000, այդ թվում Դեյոթարոս I Գալաթացու գլխավորած գալաթական, թրակիական և բյուրանիական հեծյալներ), այնուամենայնիվ, հաջողվեց հասնել Արածանի գետի ակունքներին, որի հետևանքով ուղղակի սպառնալիք կախվեց **Արտաշատի** (Արարատ, Ոստան Հայոց գավառ, Արաքսի և Մեծամորի միախառնման վայրում) վրա: Արդյունքում, նպատակ ունենալով հեռացնել երկրի երկրորդ քաղաքի վրա կախված վտանգը, թշնամու բանակին դիմավորեց Տիգրան II Մեծի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 40.000 ռազմիկ, որից 23.000 ծանր հեծյալ, այդ թվում Մաղխազական գունդը (6.000 ռազմիկ), 17.000 թեթև հեծյալ, այդ թվում Մարդպետական գունդը), ինչպես նաև Ատրպատականի (մոտ 8.000) և Իբերիայի (մոտ 7.000) թագավորությունների միացյալ հեծելազորային բանակը, ընդ որում Հայոց արքան իր հետևազորը (70.000) թողել էր թիկունքում՝ Արտաշատի շրջակայքում, քանի որ նախատեսել էր կիրառել մարտավարման սկյութական ձևը և թշնամու բանակին ջախջախել միայն հեծելազորային ուժերով: Այսպիսով՝ մարտադաշտում Հայկական բանակի բացակայության պայմաններում սեպտեմբերի 15-ի առավոտյան Հռոմեական հանրապետության բանակը դուրս եկավ ամրացված ճամբարից և մարտակարգ ընդունեց: Առաջին շարքում տեղավորվեց Դեյոթարոս I Գալաթացու գլխավորած գալաթական, թրակիական և բյուրանիական հեծելազորը, իսկ երկրորդ շարքում՝ հետևակը:

I փուլ – Մարդպետական գնդի, ինչպես նաև Իբերիայի և Ատրպատականի թագավորությունների միացյալ բանակի թեթև հեծյալները, դուրս գալով ավելի արևելք տեղաբաշխված բլուրների հետևից, հարձակվեցին թշնամու բանակի հեծելազորի վրա: Կարճատև մարտից հետո, սակայն, իբր չդիմանալով թշնամու հետևակի և հեծելազորի համակցված հարվածին, դաշնակից թեթև հեծելազորը, ցրվելով ճակատից աջ ու ձախ ուղղությամբ, սկսեց փախուստ ձևացնելով կանխամտածված հետ քաշվել՝ իր հետևից հրապուրելով թշնամու հեծելազորին և միաժամանակ բացելով ճակատային հանդիպակացը: Իր հերթին, խանդավառված այս կեղծ հաջողությունից, Հռոմեական հանրապետության բանակի հեծելազորը սկսեց հետապնդել նահանջողներին, ինչի արդյունքում շուտով հեռացավ և կտրվեց իր հիմնական բանակից:

II փուլ – Հաղթականորեն արշավող թշնամու հեծելազորի դեմ-դիմաց՝ ազատված տարածության վրա, Տիգրան II Մեծի անձնական ղեկավարությամբ հայտնվեց Հայկական ծանր հեծելազորը, որը սեպածն-խոյրնթաց հատու հարվածով ջախջախեց թշնամու հեծելազորին՝ ըստ էության ոչնչացնելով այն:

III փուլ - Լեգեոնները փորձեցին օգնության հասնել սեփական ոչնչացվող հեծելազորին, սակայն, մինչ նրանք ընդհարման վայր կհասնեին, վերջինս, որպես մարտավարական որակ, ըստ էության, արդեն դադարեց գոյություն ունենալ:

IV փուլ - Օրվա երկրորդ կեսին Տիգրան II Մեծի ծանր հեծյալները, թողնելով նիզակները, թրերն և տապարները ու անցնելով նետերին և աղեղներին, շեղընթաց գրոհ սկսեցին նոր վայրում դիրքավորված լեգեոնների վրա, ինչի ընթացքում նրանց միացավ նաև մարտադաշտ վերադարձած թեթև հեծելազորը: Դաշնակից բանակի հեծյալները սկսեցին շեղընթաց սուրալ թշնամու բանակի շարքերի առջևից՝ նետերի տարափ տեղալով վերջիններիս վրա: Արդյունքում՝ թշնամու մարտակարգում ռազմիկների հոծ շարքերի առկայությունն ինքնին հնարավորություն չէր թողնում վրիպելու, ընդ որում թշնամու ռազմիկներին չէր փրկում նույնիսկ հզոր վահանափակը, քանի որ արձակված նետերը հաճախ միջաթափանց ծակում էին վերջիններիս վահաններն ու զրահները և, բացի այդ, դրանք թեքված ճանկերով էին ու թունավոր, որի հետևանքով նույնիսկ վիրավորները, թեև մի քիչ ուշ, սակայն դեպքերի մեծ մասում անխուսափելիորեն մահանում էին: Իր հերթին հեծելազորի լիակատար բացակայությունը թշնամու բանակին հնարավորություն չէր թողնում որևէ ակտիվ դիմադրություն կազմակերպել և լեգեոններին փաստորեն ոչնչ չէր մնում անելու, քան, պասիվ դիմադրելով ու աստիճանաբար նահանջելով, վերադառնալ սեփական ճամբար: Այս նահանջի ընթացքում ևս Տիգրան II Մեծի հեծելազորը բազմիցս կրկնեց իր շեղընթացը և, այն բանից հետո, երբ թշնամին պատսպարվեց ճամբարում, հեռացավ մարտադաշտից:

Մեծ Հայքի թագավորության բանակը կորցրեց մոտ 500, դաշնակիցները՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:

567. 68 սեպտեմբերի կես - հոկտեմբեր - Բագրևանդ-Չարեհավան (վերջինը՝ Արարատ, Ծաղկոտն գավառ) - Վանա լճի արևելյան ափով Բոգունիք-Վան-Բոժունիք-Առնոտն-Ջերմ գետի ափով Սոկե Առանձնյակ-Ջերմաձոր-Սյուս Իշայր-Արձն-Բաղեշ երթուղով Լուցիոս Լուկուլլոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության հիմնական ու այլ վայրերից հեռացած կայազորներից կազմված բանակը (մոտ 80.000) նահանջեց՝ ենթարկվելով Մեծ Հայքի (մոտ 35.000), Ատրպատականի (մոտ 8.000) և Իբերիայի (մոտ 7.000) թագավորությունների միացյալ բանակի մշտական անկանոն հարվածներին: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁵⁶⁷

568. 68 հոկտեմբերի կես - դեկտեմբերի սկիզբ - Մծբինի գրավումը⁵⁶⁸

Լուցիոս Լուկուլլոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 70.000) պաշարեց քաղաքը արքանդբայր Գոռի գլխավորած Հայկական բանակից (մոտ 2.000):

I փուլ - Հոկտեմբերից մինչև նոյեմբեր Հայկական բանակը համառորեն հետ մղեց թշնամու բանակի գրոհները:

II փուլ - Դեկտեմբերի սկզբին մի մուր ռազմիկներին հաջողվեց օգտագործել դավաճանությունը և, գրավելով պարսպի մի մասը, ներխուժել քաղաք:

III փուլ - Հայկական բանակը, համառորեն դիմադրելով թշնամու բանակին փողոցային մարտերում, ի վերջո ամրացավ միջնաբերդում:

IV փուլ - Թշնամու բանակը պաշարեց միջնաբերդը, սակայն պարսպի դիմացի խրամը ցախով և փայտով լցնելու ու գրոհ կազմակերպելու փորձը ձախողվեց, քանի որ Հայկական բանակի ռազմիկները նավթի կիրառմամբ այրեցին լցվածքը: Ի վերջո Լուցիոս Լուկուլլոսը բանակցություններ սկսեց, որի արդյունքում Հայկական բանակը իր բոլոր զենքերով, դրոշներով և տարբերանշաններով հեռացավ քաղաքից:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

Միհրդատ VI Եվպատորի գլխավորած Մեծ Հայքի (4.000) և Փոքր Հայքի (4.000) թագավորությունների միացյալ հեծելազորը Սատան (Փոքր Հայք, Գայլ գետի վերին հոսանքում) -Կաբելայ երթուղով մոտեցավ Մարկոս Ֆաբիոսի գլխավորությամբ քաղաքի մոտ ճամբարած Հռոմեական հանրապետության բանակին (մոտ 10.000):

I փուլ – Հայկական հեծելազորը հարձակվեց Հռոմեական հանրապետության առաջխաղացած բանակի վրա և, պարտության մատնելով վերջինիս, հետ շարտեց:

II փուլ – Հաջորդ օրը նոր մարտ բռնկվեց, որը ընթացավ փոփոխակի հաջողություններով: Ի վերջո թշնամու բանակի շարքերում մարտնչող վարձկան թրակիացիները մարտի վճռական պահին անցան հայերի կողմը, որի արդյունքում Հռոմեական հանրապետության բանակը ծանր պարտություն կրեց, իսկ նրա մնացորդները ապաստանեցին քաղաքում:

III փուլ – Հայկական հեծելազորը պաշարեց քաղաքը, սակայն այնպես էր ստացվել, որ Նախորդ մարտի վերջում Միհրդատ VI Եվպատորը վիրավորվել էր քարի և նետի հարվածներից, իսկ Տրիարոսի գլխավորած մեկ լեգեոն էլ սկսել էր մոտենալ քաղաքին, որի պաշարմանն իր հերթին Հայկական հեծելազորը պատրաստ չէր: Հաշվի առնելով այս ամենը՝ Հայկական հեծելազորը հետ քաշվեց քաղաքից:

Հայերը կորցրին մոտ 800 զինվոր, թշնամին՝ 1.000 սպանված և վիրավոր, ինչպես նաև 4.000 գերի, որոնք սկսեցին ծառայել Միհրդատ VI Եվպատորին:

570. 68 դեկտեմբեր – Կոմենայի ճ-մ (Սեբաստիայի մոտ): Միհրդատ VI Եվպատորի գլխավորած Պոնտոսի թագավորության բանակը (մոտ 10.000), ինչպես նաև Մեծ Հայքի (մոտ 3.000) և Փոքր Հայքի (մոտ 4.000) թագավորությունների միացյալ հեծելազորը մեկօրյա համառ մարտում հետ մղեց Տրիարոսի գլխավորությամբ առաջխաղացած Հռոմեական հանրապետության բանակին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁷⁰

571. 67 մարտ – Արզն Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց Հռոմեական հանրապետության բանակից (մոտ 2.000), սակայն, խուսափելով Սծքինից հեռացող Հռոմեական հանրապետության խոշոր ուժերի հետ բախվելուց, Նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁵⁷¹

572. 67 մարտ – Չելայի ճ-մ (Սեբաստիայից 120 կմ հարավ-արևմուտք)⁵⁷²

Լուցիոս Լուկուլլոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 70.000), խուսափելով Մեծ Հայքի թագավորության առաջխաղացող բանակից, վաղ գարնանը թողեց Սծքինը և Սծքին-Տորանակետ-Անգր ամրոց-Մեյիստե երթուղով սկսեց հետ քաշվել դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ ընթացքում հավաքելով Մեծ Հայքի տարածքում ցրված սեփական կայազորներն ու ընդհանուր Նահանջ իրականացնելով դեպի Հռոմեական հանրապետության տիրապետության տակ մնացած Պոնտոսի թագավորության շրջաններ: Այս ընթացքում, սակայն, Միհրդատ VI Եվպատորի գլխավորած Պոնտոսի թագավորության բանակը (10.000 հետևակ), ինչպես նաև Մեծ Հայքի (4.000) և Փոքր Հայքի (5.000) թագավորությունների միացյալ հեծելազորը, նպատակ ունենալով մինչև Լուցիոս Լուկուլլոսի գլխավորած հիմնական ուժերի տեղ հասնելը ջախջախել Պոնտոսի թագավորության տարածքում գտնվող Հռոմեական հանրապետության բանակին, պաշարեց Դադասը, որտեղ գտնվում էր տեղում գործող թշնամու բանակի գլխավորը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Պոնտոսի թագավորության տարածքում գտնվող Հռոմեական հանրապետության բանակը (10.000) Մարկոս Ֆաբիոսին փոխարինած Տրիարոսի գլխավորությամբ շարժվեց հակառակորդի ուղղությամբ: Ի պատասխան դրա՝ Միհրդատ VI Եվպատորը, թողնելով պաշարումը, իր բանակը արագորեն շարժեց թշնամու բանակին ընդառաջ և քաղաքի մոտ հանդիպեց վերջինիս:

I փուլ – Հռոմեական հանրապետության բանակը վաղ առավոտյան հարձակվեց առաջապահում գտնվող Պոնտոսի թագավորության բանակի վրա, որի արդյունքում համառ և անորոշ մարտ բռնկվեց:

II փուլ – Կեսօրին, զգալով, որ մարտը երկարում է, Միհրդատ VI Եվպատորը, անձամբ գլխավորելով Հայկական հեծելազորը, վճռական հարձակում գործեց թշնամու բանակի վրա և պարտության ու փախուստի մատնեց վերջինիս: Արդյունքում՝ հակառակորդի բանակի ռազմիկների մեծ մասը փակվեց մի ճահճոտ տեղանքում և վերջնականապես ոչնչացավ, ընդ որում, թեև մարտի վերջում Միհրդատ VI Եվպատորը վիրավորվեց իրեն աննկատ մոտեցած թշնամու ռազմիկներից մեկի հարվածից, սակայն դա որևէ կերպ չփոխեց իրավիճակը:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ 7.174 զինվոր:

573. 67 ապրիլ – Տայավարի ամրոցի ճ-մ (Փոքր Հայք): Մեծ Հայքի (մոտ 3.500) և Փոքր Հայքի (4.500) թագավորությունների միացյալ հեծելազորը անակնկալ հարձակումով կորուստներ պատճառեց Լուցիոս Լուկուլլոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակին (մոտ 70.000) և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ 2.000 զինվոր: Դրանից հետո Տիգրան II Մեծի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակի (մոտ 80.000) արշավանքի պայմաններում Հռոմեական հանրապետության բանակը ի վերջո ստիպված եղավ թողնել Նաև Պոնտոսի թագավորության տարածքը և նահանջել Կապադովկիայի թագավորության տարածք, իսկ Միհրդատ VI Եվպատորն էլ դրանից հետո առանց դիմադրության գրավեց Սեբաստիան (վերջինը՝ Փոքր Հայք, Սեբաստիա գավառ, Հայիս գետի աջ ափին), Ամասիան (Սեբաստիայից մոտ 120 կմ հյուսիս-արևմուտք) և Փանգրան (Փոքր Ասիա, Տուզ լճից մոտ 165 կմ հյուսիս):⁵⁷³

574. 67 ամառ – Կապադովկիայի թագավորության տարածքը և Բյուրանիան Տիգրան II Մեծի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 100.000), Հայոց Միջագետքի (մոտ 5.000), Կոմագենեի (մոտ 5.000), Իբերիայի (մոտ 10.000), Աղվանքի (մոտ 5.000), Ադիաբենեի (մոտ 5.000) ու Ատրպատականի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց, սակայն ի վերջո հետ քաշվեց ելման դիրքեր⁵⁷⁴

575. 67 աշուն - 66 մարտ – Արտաշատի ճ-մ⁵⁷⁵

Մոտ երկու տարի ծավալվող իրադարձություններին միջամտել չփորձող Պարթևական թագավորության արքա Հրահատ III-ը ի վերջո վճռեց, որ Մեծ Հայքի թագավորությունը բավականին թուլացել է, նրա բանակային հիմնական ուժերը գտնվում են արևմուտքում և եկել է ժամը վերցնելու ավարի իր բաժինը: Իրադարձություններին միջամտելու հարմար առիթ տվեց արքայազն Տիգրան Կրտսերը, որը, դավաճանական գործունեություն ծավալելով հոր և Հայոց թագավորության դեմ, սակայն անհաջողություն կրելով, փախուստի դիմեց ու ապաստանեց Պարթևական թագավորությունում՝ ամուսնանալով Հրահատ III-ի դստեր հետ: Դրանից հետո Հրահատ III-ի գլխավորած և Տիգրան Կրտսերի օժանդակությունից օգտվող Պարթևական թագավորության բանակը (մոտ 100.000) Թավրիզից (Ատրպատականի հյուսիս, Ուրմիա լճի հյուսիս-արևելյան ափից մոտ 70 կմ արևելք) ներխուժեց Մեծ Հայքի թագավորության տարածք ու, շարժվելով Մարանդ (Վասպուրական, Բաթեան գավառի հարավ) -Նախիջևան-Արած-Ուրծաձոր երթուղով, պաշարեց Արտաշատը, որի Հայկական կայազորը (մոտ 2.000) անցավ համառ պաշտպանության:

I փուլ – Մ.թ.ա. 67 թ-ի ողջ աշնանը Հայկական կայազորը համառորեն հետ մղեց հակառակորդի գրոհները: Ի վերջո Հրահատ III-ը Պարթևական թագավորության բանակի մի մասով (մոտ 50.000) նահանջեց, իսկ մյուս մասը (մոտ 50.000) քաղաքի պաշարումը շարունակելու համար հանձնեց Տիգրան Կրտսերին:

II փուլ – Մ.թ.ա. 66 թ-ի մարտին Մեծ Հայքի թագավորության բանակի խոշոր ուժերով (մոտ 60.000) Հայոց թագավորության կենտրոնական նահանգներ վերադարձած Տիգրան II Մեծը անակնկալ հարձակվեց Պարթևական թագավորության բանակի վրա և գլխովին ջախջախեց այն՝ թշնամու մնացորդներին հալածելով մինչև Ատրպատական:

Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր: Տիգրան Կրտսերը փախուստի դիմեց և ուղղություն վերցրեց դեպի Պոնտոսի թագավորության տարածք, սակայն, ընթացքում տեղեկանալով, որ Միհրդատ VI Եվպատորը արդեն պարտություն է կրել Գնեոս Պոմպեոսից և, վերջնականապես կորցնելով իր թագավորության մայր

տարածքը, հեռացել է Ղրիմի թերակղզի, փոխեց մտադրությունը ու միացավ Չեռնո Պոմպետսին:

576. 66 հունվար – Կոռակետի ծովամարտ (Իսավրիա, ծովի ափին): Չեռնո Պոմպետսի գլխավորած Յոմեական հանրապետության նավատորմը (500 նավ) հաղթեց Կիլիկիայի ծովահենական նավատորմին (մոտ 400 նավ): Յոմեացիները կորցրին մոտ 30, ծովահենները՝ 71 նավ:⁵⁷⁶
577. 66 փետրվար – Կիլիկիայի ծովահենական 120 քաղաքները, ամրոցները և բերդերը Չեռնո Պոմպետսի գլխավորած Յոմեական հանրապետության մասերի բաժանված բանակը (172.000, որից 9.000 հեծյալ¹⁶⁶) պաշարեց ծովահենական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 7.500) և ի վերջո ստիպեց հանձնվել: Ընդհանուր սպանված և գերված 10.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000 հոգի: Թշնամուն հանձնվեցին նաև 306 պատրաստի և պատրաստվող նավեր: Արդյունքում՝ Կիլիկիայի մեծ մասը դարձավ Յոմեական հանրապետության պրովինցիա, իսկ նրա մի մասում ստեղծվեց վերջինիս ենթակա Տարսուսի թագավորությունը¹⁶⁷⁻⁵⁷⁷
578. 66 գարուն – Էլբատանի ճ-մ¹⁶⁸: Յրահատ III-ի գլխավորած կառավարական բանակը (մոտ 40.000) անորոշ ելք ունեցած մարտում ընդհարվեց իրեն Պարթևական թագավորության արքա հռչակած Ատրպատականի թագավորության արքա Դարեհ I-ի գլխավորած Ատրպատականի (մոտ 20.000) և Մեծ Յայքի թագավորության (մոտ 20.000) միացյալ բանակի հետ: Յայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁷⁸
579. 66 մարտ – Դաստարակ բերդի ճ-մ (Փոքր Յայք, Եփրատի աջ ափին, Անի-Կեմախից գետի հովտով 30 կմ հարավ-արևմուտք)⁵⁷⁹

Չեռնո Պոմպետսի գլխավորած Յոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 155.000, որից 9.000 հեծյալ) Գալաթիա-Պոնտոսի հարավ-Փոքր Յայք երթուղով ներխուժեց Պոնտոսի թագավորության տարածք և մոտեցավ Միհրդատ VI Եվպատորի գլխավորությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Պոնտոսի (30.000) ու նրա կազմում գործող Փոքր Յայքի (3.000 հեծյալ) թագավորությունների միացյալ բանակին:

I փուլ – Յոմեական հանրապետության բանակի հեծելազորը անցավ հարձակման, սակայն Յայկական հեծելազորը կտրուկ հակահարձակումով պարտության մատնեց նրան և սկսեց հետապնդել:

II փուլ – Չեռնո Պոմպետսը մարտի մեջ մտցրեց դարանում տեղադրված ուժերը և փորձեց ոչնչացնել Յայկական հեծելազորը, սակայն վերջինիս հաջողվեց մարտերով նահանջել:

III փուլ – Յոմեական հանրապետության բանակը փորձեց հետապնդել Յայկական հեծելազորին, սակայն, այն բանից հետո, երբ Պոնտոսի թագավորության հետևակը դուրս եկավ ճամբարից և մարտակարգ ընդունեց, թշնամին նահանջեց:

Յայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր: Չնայած այս հաջողությանը, սակայն, Պոնտոսի և Փոքր Յայքի թագավորությունների միացյալ բանակը, ունենալով պարենի ու ջրի լուրջ պակաս, 45 օր դիրքերը պահելուց հետո ստիպված եղավ զիջերով աննկատ նահանջել:

¹⁶⁶ Վերևում արդեն խոսվեց Յոմեական հանրապետության բանակի քանակության մասին: Ավելացնենք միայն, որ ըստ Ապպիանոսի (Ապպիանոս «Յոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 94) Չեռնո Պոմպետսի տրամադրության տակ ի սկզբանե կար 120.000 հետևակ և 4.000 հեծյալ: Իր հերթին արդեն Փոքր Ասիայում նրան միացան «Ֆամբրիական» 2, Կիլիկիայի 3 և Լուկուլլոսի 3 լեգեոնները (ընդհանուր՝ 48.000 լեգեոններ)՝ Այսպիսով՝ նրա բանակի թիվը հասցնելով 172.000-ի՝ լեգեոններ և դաշնակից:

¹⁶⁷ Այս թագավորությունը ստեղծվեց որպես արդյունք արևելքում պաշտոնական Յոմի կողմից վարվող քաղաքականության, երբ վերջինս, առայժմ բավականին ամուր չզգայով իրեն նվաճված տարածքներում, ձգտում էր ստեղծել իրենից կախվածության մեջ գտնվող ենթակա թագավորությունների մի շղթա, որոնք պետք է կառավարվեին անձնապես Յոմի սենատին նվիրված միապետների կողմից:

¹⁶⁸ Այս ճակատամարտի տեղը խիստ մոտավոր է:

580. 66 ապրիլի վերջ – Նիկոպոլսի ճ-մ (Փոքր Հայք, Սատաղից մոտ 110 կմ արևմուտք)⁵⁸⁰

Միհրդատ VI Եվպատորի գլխավորած Պոնտոսի (30.000) և Նրա կազմում գործող Փոքր Հայքի (2.000 հեծյալ) թագավորությունների միացյալ բանակը սկսեց Նահանջել դեպի հյուսիս: Իր հերթին Կիլիկիայից ժամանած երեք լեգեոններով համալրված Պոնտոսի Պոմպեոսի գլխավորած հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 169.000), բավականին ուշ տեղեկանալով հակառակորդի Նահանջի մասին, սկսեց արագ երթով հետապնդել վերջինիս և աստիճանաբար հասնել Նրան:

I փուլ – Նահանջն ապահովող Հայկական հեծելազորը հարձակվեց սեփական բանակին հետապնդող հռոմեական հանրապետության բանակի առաջապահի վրա և, հետ շարտելով Նրան, հնարավորություն ընձեռեց հիմնական բանակին ճամբարել երեք կողմից խիստ պաշտպանված մի բարձունքում:

II փուլ – Մոտեցնելով հիմնական ուժերը՝ հռոմեական հանրապետության բանակը անցավ հուժկու գրոհի, սակայն բռնկված համառ մարտում, մեծապես շնորհիվ Նաև այն բանի, որ հետևակ վիճակում կռվող Հայկական հեծելազորի ռազմիկները մարտնչում էին սեփական բանակի հետևազորի շարքում, թշնամու բանակի գրոհները հետ մղվեցին:

III փուլ – Գիշերը՝ լիալուսնի պայմաններում, հռոմեական հանրապետության բանակը անցավ վճռական գրոհի և ի վերջո կարողացավ ճեղքել պաշտպանվողների շարքերն ու պարտության մատնել Նրանց:

IV փուլ – Միհրդատ VI Եվպատորը Հայկական հեծելազորի վերջին ուժերով (800 հեծյալ) ճեղքեց հակառակորդի շարքերը և հեռացավ:

Հայերը կորցրին մոտ 2.500, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000¹⁶⁹, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր: Միհրդատ VI Եվպատորը իր փոքրաթիվ ուղեկիցներով սկզբում ապաստանեց Սինոբա ամրոցում (Բարձր Հայք, Սպեր գավառ, Ակամասիս գետի ափին), սակայն անմիջապես էլ ուղղվեց դեպի Մեծ Հայք: Այն բանից հետո, սակայն, երբ Տիգրան II Մեծը հրաժարվեց ապաստան տալ Պոնտոսի թագավորության փախստական արքային, վերջինս շարժվեց դեպի հյուսիս:

581. 66 մայիս – Գողերձականի ճ-մ: Միհրդատ VI Եվպատորի գլխավորած Պոնտոսի (մոտ 3.000) ու Փոքր Հայքի (մոտ 500) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց իր առաջխաղացումը խոչընդոտել փորձող Իվերիայի թագավորության բանակին (մոտ 3.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000) և Կոլխիդայով անցավ Բոսպորի թագավորություն: Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 300 զինվոր, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁸¹ Ղրիմում Պոնտոսի արդեն երբեմնի արքան փորձեց շարունակել պայքարը հռոմի դեմ, սակայն սեփական բանակում բռնկվեց ապստամբություն և Միհրդատը, արդեն չունենալով այլ ելք, մ.թ.ա. 63 թ-ին ինքնասպան եղավ:

582. 66 ամառ – Կորճալքը անկանոն հարվածների ենթարկվող Պարթևական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Մեծ Հայքի թագավորության բանակից (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁸²

583. 66 ամառ – Հյուսիսային Ասորիք արշավեց Տիգրան II Մեծի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 60.000), Հայոց Միջագետքի (մոտ 5.000), Կոմագենեի (մոտ 5.000), Իբերիայի (մոտ 10.000) և Աղվանքի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը: Շուտով, սակայն, սկսվեցին բանակցություններ, որի արդյունքում Արտաշատում Մեծ Հայքի թագավորության և հռոմեական հանրապետության միջև հաշտության պայմանագիր կնքվեց, ըստ որի հռոմեական հանրապետությունն ու Մեծ Հայքի թագավորությունը ճանաչվեցին միմյանց «դաշնակից և բարեկամ»: Հայ-հռոմեական պատերազմը ավարտվեց: Հայկական Հինգերորդ գերիշխանությունը վերջացավ և Մեծ Հայքի թագավորությունից անջատվեցին Նրա գերիշխանությունն ընդունած բոլոր երկրները, սակայն Մեծ Հայքի թագավորության կազմում մնացին Հայաստանի 14 Նահանգ ու Ծովք Նահանգի գերակշիռ մասը՝ բացառությամբ Մելիտե, Կոմագենե և Գավրենե գավառների:⁵⁸³

¹⁶⁹ Այստեղ Եվպորաիոսը («Կենսագրություններ», գիրք 6) կրկին իր տարերքի մեջ է: Ըստ Նրա այս ճակատամարտում Պոնտոսի թագավորության բանակը կորցրել է 40.000, իսկ հռոմեացիները... ընդամենը 22 ռազմիկ: Քիչ է հետ մնում Օրոսիոսը, որը Պոնտոսի թագավորության բանակի նույն 40.000 կորուստների պայմանում խոսում է 40 սպանվածի մասին՝ միաժամանակ «բարեհաճելով» հիշատակել 1.000 վիրավորների մասին:

Գնեոս Պոմպեոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության (մոտ 100.000) և Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը, առաջանալով Նիկոպոլիս-Սատաղ-Սպերի հարավ-Դերջան-Կարին-Արաքսի հովտով Բասեն-Արածանիի հովտով Բազունանդ-Կոզովտի հյուսիս-Մասյացոտն-Արտաշատ-Ջավախք երթուղով ու բաժանվելով երեք մասերի, ճամբարեց: Այս ընթացքում արևմուտքից սկսեց մոտենալ Արտակ արքայի գլխավորած Իվերիայի (մոտ 30.000) և Օրոյս արքայի գլխավորած Աղվանքի (40.000) թագավորությունների միացյալ բանակը, որը, գետանցելով Կուրը, նախատեսել էր անակնկալ հարված հասցնել հակառակորդի բանակին:

I փուլ – Օրոյսի գլխավորած Աղվանքի թագավորության բանակը անակնկալ հարձակվեց Մետելլոս Կելլերի ճամբարած բանակի վրա, սակայն համառ մարտից հետո այդ հարձակումը հետ մղվեց:

II փուլ – Այս ընթացքում Արտակի գլխավորած Իվերիայի թագավորության բանակը հարձակվեց Լուցիոս Ֆլակկոսի ճամբարած բանակի վրա, սակայն համառ մարտից և այն բանից հետո, երբ ճամբարի խրամատի առաջին գիծը թողած ու խրամատի երկրորդ գծում պաշտպանվող ռազմիկները ծանր կորուստներ պատճառեցին հակառակորդի առաջխաղացած բանակին, այդ հարձակումը ևս հետ մղվեց:

III փուլ – Գնեոս Պոմպեոսի գլխավորած հիմնական ուժերը մոտեցան Մետելլոս Կելլերի ճամբարին և վերջնական պարտության մատնեցին Աղվանքի թագավորության բանակին՝ հետապնդելով վերջինիս մնացորդներին:

IV փուլ – Գնեոս Պոմպեոսի բանակը հետապնդեց Իվերիայի թագավորության բանակին մինչև Կուրի գետանցը և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս, ընդ որում շրջակա անտառներում ցրված հակառակորդի բանակի ռազմիկները դադարեցրին դիմադրությունը միայն այդ անտառները հրդեհելուց հետո:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:

585. 65 մարտ – Արմազիի ճ-Մ (Կուրի աջ ափին, Մծխեթից մոտ 2 կմ հարավ): Գնեոս Պոմպեոսի գլխավորությամբ Կուրի վերին հոսանքի հովտով արշաված Հռոմեական հանրապետության (մոտ 90.000) և Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 19.000) միացյալ բանակը հաղթեց Արտակ արքայի գլխավորած Իվերիայի թագավորության ու Օրոյս արքայի գլխավորած Աղվանքի թագավորության միացյալ բանակին (մոտ 40.000), որի մնացորդները նահանջեցին Կուրի ձախ ափ, իսկ հետագայում, շարունակվելով հետապնդվել, անցան նաև Իորի գետի ձախ ափ: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ 9.000 սպանված և վիրավոր, 10.000 գերի: Ի վերջո՝ ամռան սկզբին կնքվեց հաշտություն և Հռոմեական հանրապետությունն ու Իվերիայի թագավորությունը ճանաչվեցին միմյանց «դաշնակից և բարեկամ»:⁵⁸⁵

586. 65 հուլիս – Այազանի գետի ճ-Մ (Հյուսիս-արևմտյան Աղվանք, գետի ձախ ափին): Գնեոս Պոմպեոսի գլխավորությամբ Ջավախք-Քաջատուն-Կումայրի-Նիզ-Վարաժնունիք-Աղվե-Տուչ Կատակ-Կուր-Կամբեճան-Այազան երթուղով արշաված Հռոմեական հանրապետության (մոտ 90.000) և Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 18.000) բանակը հաղթեց Օրոյս արքայի ու նրա եղբայր Կոտիսի գլխավորած Աղվանքի թագավորության բանակին (72.000, որից 12.000 հեծյալ) այն բանից հետո, երբ Աղվանքի բանակը, կարծելով թե հարձակվում է միայն հեծելազորի վրա, անակնկալ հարձակման ենթարկվեց միաժամանակ հակառակորդի հեծելազորի և նրա թիկունքում թաքնված հետևակի կողմից: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Կոտիսը: Ի վերջո կնքվեց հաշտություն և Հռոմեական հանրապետությունն ու Աղվանքի թագավորությունը ճանաչվեցին միմյանց «դաշնակից և բարեկամ»:⁵⁸⁶ Հռոմեական հանրապետության բանակը Այազան-Կամբեճան-Տուչ Կատակ-Աղվե-Վարաժնունիք-Նիզ-Արտաշատ-Մասյացոտն-Կոզովտի հյուսիս-Արածանիի հուն-Բասեն-Արաքսի հուն-Կարին-Դերջան-Սպերի հարավ-Սատաղ երթուղով նահանջեց Փոքր Հայք:

587. 65 սեպտեմբեր – Սամոսատ մայրաքաղաքը (վերջինը՝ = Կումուխա) Գնեոս Պոմպեոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 100.000) մանր մարտերից հետո գրավեց Անտիոքոս I-ի գլխավորած Կոմագենեի թագավորության (մոտ 10.000) և

վերջինիս օգնության եկած Դարեհ I-ի գլխավորած Ատրպատականի թագավորության (մոտ 10.000) միացյալ բանակից: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 15 զինվոր: Ի վերջո կնքվեց հաշտություն և Հռոմեական հանրապետությունն ու Կոմագենեի թագավորությունը ճանաչվեցին իրար «դաշնակից և բարեկամ»: Քիչ ուշ Անտիոքոս I-ը ճանաչվեց նաև Հյուսիսային Ասորիքի և Ապամիայի (վերջինը՝ Հայոց Միջագետքի արևմուտք, Եփրատի ձախ ափին) կառավարիչ:⁵⁸⁷ Ձմեռելով Փոքր Հայքում, մյուս տարվա գարնանը Գնեսու Պոմպեոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության համալրված բանակը առանց դիմադրության հանդիպելու արշավեց Անդրեփրատյան Ծոփե-Հայոց Միջագետք-Ասորիք-Պարթևստին երթուղով, որի արդյունքում իրար «դաշնակից և բարեկամ» ճանաչվեցին նաև, մասնավորապես Հռոմեական հանրապետությունն ու Հայոց Միջագետքի թագավորությունը, իսկ Սելևկյանների թագավորությունն էլ ոչնչացավ: Հայ-Հռոմեական պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ Անդրեփրատյան Ծոփեի Մելիտե գավառը և Լեռնային Կիլիկիայի հյուսիսը Պոնտոսի թագավորության տարածքի հետ միասին միացվեցին Հռոմեական հանրապետությանը ենթակա Կապադովկիայի թագավորությանը, Դաշտային Կիլիկիան ու Ասորիքը դարձան Հռոմեական հանրապետության պրովինցիա, Կիլիկիայի հարավում ամրապնդվեցին Հռոմեական հանրապետությանը ենթակա Տարսոսի թագավորության դիրքերը, իսկ Փոքր Հայքն, ինչպես նաև Պաֆլագոնիայի ոչնչացված թագավորության տարածքն էլ անցավ կրկին Հռոմեական հանրապետությանը ենթակա Դեյոթարոս I Գալաթացու գլխավորած և հենց նոր ստեղծված Գալաթական թագավորությանը:

588. 65 սեպտեմբեր – Կորճայքի ճ-մ: Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 40.000) և Հռոմեական հանրապետության (մոտ 40.000) միացյալ բանակը հաղթեց Պարթևական թագավորության բանակին (մոտ 60.000)՝ ազատագրելով Նահանգը: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁵⁸⁸
589. 64 ամառ – Կորճայքի ճ-մ: Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց Պարթևական թագավորության Ներխուժած բանակին (մոտ 60.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁵⁸⁹
590. 64 ամառ – Կորճայքի ճ-մ: Պարթևական թագավորության Ներխուժած բանակը (մոտ 60.000) հաղթեց Մեծ Հայքի թագավորության բանակին (մոտ 30.000) և գրավեց Նահանգը: Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր: Շուտով, սակայն, կողմերը որպես հաշտարար դատավորի դիմեցին Գնեսու Պոմպեոսին, որն էլ որոշեց Նահանգը թողնել Մեծ Հայքի թագավորության կազմում:⁵⁹⁰
591. 57 – Հյուսիսային Ասորիք արշավեց Տիգրան II Մեծի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 60.000), Հայոց Միջագետքի (մոտ 5.000), Կոմագենեի (մոտ 5.000), Իբերիայի (մոտ 10.000) և Ադվանքի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը, որի արդյունքում Ավլոս Գաբինիոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 40.000), խուսափելով ընդհարումից, Նահանջեց Եգիպտոսի ուղղությամբ:⁵⁹¹

Հռոմեա-Պարթևական I պատերազմ (մ.թ.ա 54 - մ.թ. 64)

592. 54 աշուն – Չևգմայի գետանց (Հյուսիսային Ասորիքի հյուսիս-արևելք, Եփրատի աջ ափին) – Պիր (Հայոց Միջագետքի արևմուտք, Եփրատի ձախ ափին, Չևգմայի դիմաց) -խառան-իխնի (վերջինը՝ խառանից մոտ 60 կմ հարավ) -Սիկեփորիոն (Իխնիից մոտ 28 կմ հարավ-արևելք) -Թափսակոս (Սիկեփորիոնից մոտ 10 կմ հարավ-արևմուտք) երթուղով, չհանդիպելով որևէ դիմադրության, ասպատակելով արշավեց Մարկոս Կրասոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (50.000, որից 5.000 հեծյալ), որից հետո, տեղերում որպես կայազոր թողնելով մի ուժեղ ջոկատ (8.000, որից 1.000 հեծյալ), Հռոմեական հանրապետության բանակը Բարբալիսոս բերդ (Ասորիք, Եփրատի աջ ափին, Հալեպից մոտ 120 կմ հարավ-արևելք) -Հալեպ երթուղով վերադարձավ Ասորիք:⁵⁹²

Մ.թ.ա. 54 թ-ի վերջին և մ.թ.ա. 53 թ-ի սկզբին Մարկոս Կրաստսը եռանդուն կերպով նախապատրաստվեց Պարթևական թագավորության դեմ ձեռնարկվելիք նոր արշավանքին: Այս պայմաններում մ.թ.ա. 53 թ-ի վաղ գարնանը Մաղիսագական գնդով (6.000 ծանր հեծյալ) Ասորիք ժամանեց Տիգրան II Մեծի գահակից որդի Արտավազդը, որը, մասնավորապես, խորհուրդ տվեց Պարթևական թագավորության դեմ նախապատրաստվող առաջիկա արշավանքը իրականացնել ոչ թե հարթավայրերով, որտեղ հեծելազորի աղետալի պակաս ունեցող Հռոմեական հանրապետության բանակի նկատմամբ հակառակորդի հեծելազորը հսկայական մարտավարական առավելություն կունենար, այլ՝ Մեծ Հայքի թագավորության տարածքում ձգվող լեռներով, քանի որ այս պարագայում, ընդհակառակը, Պարթևական թագավորության հեծելազորը ոչ միայն կգրկվեր իր մարտավարական առավելությունը կիրառելու հնարավորությունից, այլև, առիթի դեպքում, Հռոմեական հանրապետության բանակը ինքը կօգտվեր Հայկական բանակի աջակցությունից: Ավելին, այս պարագայում Արտավազդը խոստացավ Հռոմեական հանրապետության բանակին նաև օժանդակել բանակային խոշոր ուժերով (46.000, որից 16.000 ծանր հեծյալ): Հաշվի չառնելով, սակայն, արված խելամիտ առաջարկները, իր մտադրությունների իրականացման մեջ անմտության աստիճանի հասնող համառություն դրսևորող Մարկոս Կրաստսը այնուհանդերձ որոշեց առաջիկա պատերազմական գործողությունները վարել հենց հարթավայրերում:

Մարկոս Կրաստսի հետ անհաջողությամբ ավարտված բանակցություններից հետո Արտավազդը վերադարձավ Հայրենիք, իսկ կարճ ժամանակ անց էլ Սուրենի գլխավորած Պարթևական թագավորության բանակը (մոտ 80.000) հզոր հարձակում կազմակերպեց Հյուսիսային Միջագետքում թողնված Հռոմեական հանրապետության կայազորների վրա: Արդյունքում՝ վերջիններիս մի մասը ոչնչացվեց, իսկ մնացած մասը պաշարվեց, ընդ որում վերջին բային Սուրենը դիմեց միանգամայն կանխամտածված՝ նպատակ ունենալով դրդել Մարկոս Կրաստսին շարժվել սեփական ռազմիկներին օգնության: Իր հերթին, այնուհանդերձ թույլ տալով Հռոմեական հանրապետության ջախջախված կայազորների ռազմիկների մի մասի վերադարձը յուրայինների մոտ, Սուրենը վերջիններիս միջոցով կարողացավ Հռոմեական հանրապետության բանակում լուրեր տարածել իր ռազմիկների անխոցելիության, բարձր մարտական հատկանիշների և մեծաթիվ լինելու մասին՝ այդ ճանապարհով բարոյալքելով թշնամուն: Ստեղծված իրավիճակը Մարկոս Կրաստսին իր հերթին իրոք ստիպեց շտապել:

Արդյունքում՝ արդեն մայիսի վերջին Մարկոս Կրաստսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (43.000, որից 5.000 հեծյալ, այդ թվում 1.000 գալլ հեծյալներ), որպես ուղեցույց ունենալով Հայոց Միջագետքի թագավորության արքա Աբգար II Արիարմենին, որը իրականում խնդիր ուներ, առաջնորդելով Հռոմեական հանրապետության բանակին դժվարանցանելի տեղանքով, ուժասպառ անել վերջինիս և հասցնել բաց մի տարածություն, անցավ Չևգմալի գետանցով, հետևում թողեց Պիոն ու սկսեց շարժվել դեպի հարավ-արևելք՝ չհանդիպելով որևէ դիմադրության: Ավելին, արդեն հենց սկզբից էլ Պարթևական թագավորության բանակը, թողնելով Հռոմեական հանրապետության կայազորների պաշարումը, սկսեց սրընթաց երթով նահանջ իրականացնել: Իր հերթին, ցանկանալով զարգացնել հաջողությունը, Հռոմեական հանրապետության բանակը, թողնելով Եփրատի ձախ ափաշերտը, սկսեց շարժվել ուղիղ դեպի արևելք: Այս ընթացքում Մարկոս Կրաստսին սուրհանդակներ ներկայացան Մեծ Հայքի թագավորությունից և հայտնեցին, թե իբր Պարթևական թագավորության բանակի հիմնական մասը ներխուժել է Մեծ Հայքի թագավորության տարածք, որի պատճառով Հայկական բանակը ի վիճակի չէ օգնության հասնել Հռոմեական հանրապետության բանակին: Այս հաղորդմանը Մարկոս Կրաստսը պատասխանեց շատ կոպիտ տոնով և, հետ ուղարկելով սուրհանդակներին, սպառնաց արշավանքից վերադառնալուց հետո անպայման պատժել Արտավազդին: Ստանալով նման պատասխան՝ Տիգրան II Մեծը վերջնականապես դաշինք կնքեց Օրոդես II-ի հետ, որից հետո կողմերը որոշեցին գործել համատեղ ուժերով: Նույն այս ընթացքում Մարկոս Կրաստսը հրամայեց շարունակել առաջընթացը, որի ընթացքում Աբգար II Արիարմենը, կատարված համարելով իր խնդիրը,

աննկատ լքեց Յոմեական հանրապետության բանակը և Հայոց Միջազգետքի թագավորության բանակով (մոտ 5.000, այդ թվում արաբներ) միացավ արդեն բավականին մոտիկ գտնվող Պարթևական թագավորության բանակի առաջապահին (12.000, որից 10.000 թեթև հեծյալ, 1.000 թեթև հետևակային, 1.000 ծանր հեծյալ): Արդյունքում՝ արշավանքը շարունակող Յոմեական հանրապետության բանակը, տեղյակ չլինելով հակառակորդի մոտ լինելու մասին, շատ շուտով հայտնվեց Պարթևական ու Հայոց Միջազգետքի թագավորությունների միացյալ բանակի անմիջական հարևանությամբ:

I փուլ – Մայիսի 7-ին երկար և հոգնեցուցիչ երթարշավից բարոյալքված ու հուսահատված Յոմեական հանրապետության բանակի առջևում գտնվող հետախույզների ջոկատը անակնկալ հարձակման ենթարկվեց Պարթևական և Հայոց Միջազգետքի թագավորությունների միացյալ բանակի առաջապահի կողմից ու գրեթե լիովին ոչնչացվեց, սակայն մի քանի փրկված ռազմիկներ այնուհանդերձ կարողացան թշնամու բանակի մոտ լինելու մասին լուրը հասցնել Մարկոս Կրասոսին, որը անմիջապես էլ հրամայեց իր բանակին մարտակարգ ընդունել՝ շարվելով երեք շարքերի բաժանված կահորտների երկար մի գծով: Մինչ, սակայն, երթարշավային կարգով ձգված բանակը կկատարեր այս հրամանը, այն փոխվեց և այս անգամ էլ Մարկոս Կրասոսը հրամայեց ընդունել արդեն մի հսկայական ուղղանկյան տեսք ունեցող մարտակարգ՝ ուղղանկյան թևերում տեղավորելով 12-ական կահորտ ու վերջիններիս միջև հավասարաչափ բաշխելով հեծելազորը:

II փուլ – Պարթևական և Հայոց Միջազգետքի թագավորությունների միացյալ բանակի ծանր հեծելազորը, փորձելով ճեղքել հակառակորդի շարքերը, անցավ ճակատային հարձակման, սակայն Յոմեական հանրապետության բանակը հետ մղեց հակառակորդին, որից հետո վերջինս սկսեց արդեն թևերից շրջապատել Յոմեական հանրապետության բանակին:

III փուլ – Նպատակ ունենալով զարգացնել հաջողությունը՝ Յոմեական հանրապետության բանակի թեթև հետևակը փորձեց հակահարձակում կազմակերպել հակառակորդի հեծելազորի վրա, սակայն գրեթե միանգամից էլ, ընկնելով նետերի հզոր հարվածի տակ, հետ շարտվեց և պատսպարվեց ծանր հետևակի շարքերում՝ այստեղ խուճապ ու շփոթ առաջացնելով:

IV փուլ – Պարթևական և Հայոց Միջազգետքի թագավորությունների միացյալ բանակի հեծյալները սկսեցին շեղընթաց սուրալ թշնամու բանակի շարքերի առջևից՝ նետերի տարափ տեղալով վերջիններիս վրա: Արդյունքում՝ թշնամու մարտակարգում ռազմիկների հոծ շարքերի առկայությունն ինքնին հնարավորություն չէր թողնում վրիպելու, ընդ որում թշնամու ռազմիկներին չէր փրկում նույնիսկ հզոր վահանափակը, քանի որ արձակված նետերը հաճախ միջաթափանց ծակում էին վերջիններիս վահաններն ու գրահները:

V փուլ – Մարկոս Կրասոսը, խնդիր դնելով հետ շարտել թշնամուն, իր որդու գլխավորությամբ առաջ ուղարկեց առանձնացված մի ջոկատ (1.300 հեծյալ, որից 1.000 գալլ, 4.500 հետևակ, որից 500 նետածիգ), սակայն Պարթևական և Հայոց Միջազգետքի թագավորությունների միացյալ հեծելազորը կեղծ նահանջով առաջ քաշեց վերջինիս, որից հետո, բոլոր ուժերով անցնելով հակահարձակման, գլխովին ոչնչացրեց այս ջոկատի սկզբում հեծելազորը, իսկ հետագայում, նետերի տարափի տակ առնելով՝ նաև իրար հաջորդող շարքերով մոտակա բարձունքի վրա տեղավորված ու դրանով իսկ հարմար թիրախ դարձած ողջ հետևազորը՝ գերելով ընդամենը միայն 500 հոգու:

VI փուլ – Յոմեական հանրապետության հիմնական բանակին մոտեցած Պարթևական և Հայոց Միջազգետքի թագավորությունների միացյալ բանակը ծանր հեծելազորի հարվածով հետ շարտեց թշնամու առաջ եկած առանձին հետևակ ու հեծյալ ջոկատներին, որից հետո թեթև հեծելազորի ուժերով թևանցեց թշնամու բանակի մարտակարգը և նետերի տարափի տակ առավ իրար հաջորդող շարքերով մոտակա բարձունքի վրա տեղավորված ու դրանով իսկ կրկին հարմար թիրախ դարձած թշնամուն բանակի ռազմիկներին: Արդյունքում՝ Յոմեական հանրապետության հեծյալ մի ջոկատ (300) լքեց շարքերը և, արագորեն փախչելով ու խառանի կայազորին տեղեկացնելով ստեղծված ծանր իրավիճակի մասին, կարողացավ անվնաս անցնել Ասորիք, այն դեպքում, երբ Յոմեական հանրապետության հիմնական բանակը մինչև մուրճն ընկնելը շարունակվեց ենթարկվել անխնա հարվածների՝ կրելով հսկայական կորուստներ: Մուրճն

ընկնելուն պես, սակայն, մարտն ընդհատվեց, ինչը հնարավորություն տվեց Հռոմեական հանրապետության բանակի մնացորդներին պատասպարվել հապճեպ կառուցված սեփական ճամբարում:

VII փուլ – Մայիսի լույս 8-ի գիշերը Հռոմեական հանրապետության բանակը աննկատ թողեց ճամբարը և սկսեց նահանջել դեպի հյուսիս-արևմուտք: Ի պատասխան սրա՝ արդեն առավոտյան Պարթևական և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների միացյալ բանակը գրավեց թշնամու կողմից լքված դիրքերը ու ոչնչացրեց այնտեղ մնացած 4.000 վիրավորներին, որից հետո սկսեց թշնամու բանակի հետապնդումը՝ այդ ընթացքում շրջապատելով և ջախջախելով ճանապարհը կորցրած Հռոմեական հանրապետության բանակի մի ջոկատ (2.000), որի ռազմիկներից փրկվեցին միայն 20 հոգի: Արդյունքում, սակայն, նահանջը շարունակող Հռոմեական հանրապետության բանակին այնուհանդերձ հաջողվեց հասնել Խառնակին և պատասպարվել այնտեղ, սակայն Մարկոս Կրասոսը, գնահատելով իրավիճակը, իր բանակով չմնաց քաղաքում այլ, հետը վերցնելով նաև քաղաքի կայազորը ու սեփական ուժերը բաժանվելով երեք մասի, մայիսի 9-ին շարունակեց նահանջը դեպի հյուսիս:

VIII փուլ – Նահանջի ընթացքում աստիճանաբար պարզվեց, որ տեղացիներից ընտրված ուղեցույցները դիտավորյալ մոլորեցնում են Հռոմեական հանրապետության բանակի առանձին շարժվող մասերին, որոնցից միայն Գայոս Կասսիոսի գլխավորած առաջին մասն էր (500 հեծյալ), որ, ժամանակին զգալով խաբեությունը, հետ վերադարձավ Խառնակ, իսկ հետագայում էլ կարողացավ անվնաս անցնել Ասորիք: Ինչ վերաբերում է Մարկոս Կրասոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակի երկրորդ մասին, ապա այն, շարունակելով անիմաստ ռազմերթը և, ըստ էության, չկարողանալով որևէ առաջխաղացում իրականացնել, շուտով սկսեց հարվածների ենթարկվել իրեն հետապնդող Պարթևական և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների միացյալ բանակի կողմից, ընդ որում սրա հետ միաժամանակ նաև հյուսիսից վերջինիս ուղղությամբ շուտով սկսեց շարժվել նաև Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 70.000): Այս պայմաններում Օկտավիոսի գլխավորությամբ դեպի հյուսիս բավականին առաջացած Հռոմեական հանրապետության բանակի երրորդ մասը (5.000), արդեն այլ չունենալով ելք, հետ քաշվեց և կրկին միավորվեց Մարկոս Կրասոսի տրամադրության տակ եղած ուժերին:

IX փուլ – Պարթևական, Մեծ Հայքի և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների միացյալ բանակը մոտեցավ թշնամու բանակին, ինչից հետո սկիզբ առած բանակցությունների ընթացքում Մարկոս Կրասոսն ու Օկտավիոսը սպանվեցին: Դրանից հետո Պարթևական, Մեծ Հայքի և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների միացյալ բանակը անցավ վճռական հարձակման ու վերջնականապես ջախջախեց թշնամու բանակին:

X փուլ – Պարթևական, Մեծ Հայքի և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների միացյալ բանակը սկսեց հետապնդել և ոչնչացնել շրջակայքում ցրված Հռոմեական հանրապետության բանակի մնացորդներին:

Հայերը կորցրին մոտ 800, դաշնակիցները՝ մոտ 2.000 զինվոր, թշնամին՝ 20.000 սպանված և վիրավոր, 10.000 գերի: Արդյունքում՝ Հռոմեական հանրապետության հզորությունը արևելքում լրջորեն սասանվեց, իսկ Մեծ Հայքի թագավորության բանակը Կապադովկիայի թագավորության բանակից առանց լուրջ մարտերից ազատագրեց Անդրեփրատյան Ծովքը:

594. 52 գարուն – Չևգմայի ճ-մ: Գայոս Կասսիոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 20.000) անորոշ ելք ունեցած մարտում դիմադրեց Մեծ Հայքի (մոտ 40.000) և Հայոց Միջագետքի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակին՝ թույլ չտալով վերջինիս անցնել Եփրատն ու ներխուժել Ասորիք: Հայերը կորցրին մոտ 6.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁵⁹⁴
595. 51 սեպտեմբեր – Ասորիք: Բակուր արքայազնի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Պարթևական (մոտ 30.000), ինչպես նաև սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 20.000) ու Հայոց Միջագետքի (մոտ 2.000) թագավորությունների միացյալ հեծելազորի մասերի բաժանված ջոկատները ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁹⁵

596. 51 սեպտեմբեր – Անտիոք Բակուր արքայազնի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Պարթևական (մոտ 30.000), ինչպես նաև սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 20.000) ու Հայոց Միջագետքի (մոտ 2.000) թագավորությունների միացյալ հեծելազորը պաշարեց Ռոմեական հանրապետության կայազորից (մոտ 6.000), սակայն, տեխնիկապես պատրաստ չլինելով քաղաքի գրավմանը, ասպատակեց շրջակայքը և նահանջեց:⁵⁹⁶
597. 51 սեպտեմբերի վերջ – Անտիգոնիայի ճ-մ (Հյուսիսային Ասորիք, Անտիոքի մոտ): Ռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 15.000) դարանը գցեց և անակնկալ հարվածով պարտության մատնեց Բակուր արքայազնի ընդհանուր հրամանատարությամբ նահանջող Պարթևական (մոտ 24.000), ինչպես նաև սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 15.000) և Հայոց Միջագետքի (մոտ 1.500) թագավորությունների միացյալ հեծելազորին: Հայերը կորցրին մոտ 5.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁹⁷
598. 51 հոկտեմբերի սկիզբ – Եպիփանիայի ճ-մ (Կիլիկիա, Ալեքսանդրեկ գավառ, Իսոսի ծովից հյուսիս-արևելք): Ռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 5.000) հետ մղեց Կիլիկիայի I ապստամբության պայմաններում ապստամբներին օգնելու նպատակով Կիլիկիա ներխուժել փորձող Բակուր արքայազնի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Պարթևական (մոտ 10.000), ինչպես նաև սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 5.000) ու Հայոց Միջագետքի (մոտ 1.000) թագավորությունների միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁹⁸
599. 51 հոկտեմբերի 13 – Ամանոսյան լեռների ճ-մ (Կիլիկիա, Ալեքսանդրեկ գավառ): Մարկոս Ցիցերոնի գլխավորած Ռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 25.000, այդ թվում 12.000 լեգեոներներ, 1.600 հեծյալ, ինչպես նաև գալլեր) հաղթեց Տարսոնի թագավորության բանակին (մոտ 10.000)՝ անհաջողությամբ ավարտված գիշերային գրոհից հետո հաջողության հասնելով արդեն լուսաբացին իրականացված գրոհի արդյունքում: Հայերը կորցրին մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁹⁹
600. 51 նոյեմբերի սկիզբ - դեկտեմբերի 17 – Արանք, Սեպիորեն, Կոմմորիդոն և Պինդենիսը (Կիլիկիա, Ամանոսյան լեռներում) Մարկոս Ցիցերոնի գլխավորած Ռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 23.000, այդ թվում գալլեր) 57 օրյա համառ մարտերով գրավեց մինչև վերջ դիմադրած Տարսոնի թագավորության կայազորներից (ընդհանուր՝ մոտ 4.000): Հայերը կորցրին մոտ 3.500, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁶⁰⁰
601. 51 դեկտեմբերի վերջ – Ամանոսյան լեռների ճ-մ: Տարսոնի թագավորության բանակը (մոտ 2.000) հաղթեց Մարկոս Բիբուլոսի գլխավորած Ռոմեական հանրապետության բանակին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ 400 զինվոր:⁶⁰¹
602. 49 – Ամանոսյան լեռների ճ-մ: Տարսոնի թագավորության բանակը (մոտ 2.000) հաղթեց Մետելլոս Սցիպիոնի գլխավորած Ռոմեական հանրապետության բանակին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 600 զինվոր: Կիլիկիայի I ապստամբությունը վերջացավ:⁶⁰²
603. 48 ապրիլի վերջ - հուլիսի 11 – Դիրիխիայի ճ-մ (Հունաստանի արևմուտք)⁶⁰³

Ռոմեական հանրապետության տարածքում մղվող քաղաքացիական պատերազմի պայմաններում Բոնինգաիզ ծովով առաջխաղացած Հուլիոս Կեսարի բանակը (մոտ 80.000) ափ իջավ Հյուսիս-արևմտյան Հունաստանում Դիրիխիայից հարավ ծովին սեղմելով Գնեոս Պոմպեոսի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Ռոմեական հանրապետության (մոտ 140.000, այդ թվում 120.000 լեգեոներ, 7.000 հեծյալ, 3.000 նետածիգ, 1.200 պարսատիկավոր), ինչպես նաև Ամանիա Բագրատունու գլխավորությամբ գործող Մեծ Հայքի (մոտ 1.000) և Տաքսիլեսի գլխավորությամբ գործող Փոքր Հայքի (մոտ 500) ու Կոմագենեի (200 հեծյալ) թագավորությունների միացյալ բանակին: Մոտ 22 կմ երկարությամբ ցցապարիսպ ունեցող խանդակով մի լայն տարածության վրա շրջափակելով հակառակորդին՝ Հուլիոս Կեսարը նախատեսում էր հակառակորդին ծանր դրության մեջ դնել՝ վերջինիս համար առաջացնելով պարենի ու անասնակերի պակաս:

Ստացվեց, սակայն, ուղիղ հակառակը, քանզի ակտիվ պաշտպանության անցած Չնետու Պոմպեոսի բանակը, իր հերթին արդեն սեփական կողմից փորելով գրեթե նույնքան երկարությամբ ցցապարիսպ ունեցող խանդակ և գերիշխանություն վայելելով ծովում, սկսեց առատորեն պարենամթերք ու անասնակեր ստանալ, այն դեպքում, երբ ամայացված երկրամասում գործող հենց Յուլիոս Կեսարի բանակում սկսվեց և աստիճանաբար մեծ չափերի հասավ պարենամթերքի ու անասնակերի պակասը:

I փուլ – Ապրիլի վերջից մինչև հուլիսի սկիզբ տեղի ունեցան փոփոխակի հաջողությամբ ընթացած մանր մարտեր, որոնք կողմերից ոչ մեկին էական առավելություն չտվեցին:

II փուլ – Յուլիոսի կեսին Յուլիոս Կեսարի բանակը ծանր մարտերով հետ մղեց վեց ուղղություններով Չնետու Պոմպեոսի բանակի իրականացրած միաժամանակյա արտագրոհը, որը կորցրեց 2.000 ռազմիկ:

III փուլ – Յուլիոսի 10-ին Յուլիոս Կեսարի բանակը հարձակման անցավ ամրացված շրջանի ամենահարավային ուղղությամբ և հասավ որոշակի հաջողությունների, սակայն, այն բանից հետո, երբ ճակատից, ինչպես նաև ծովի կողմից առաջխաղացած Չնետու Պոմպեոսի բանակը համակցված հարված հասցրեց վերջինիս ու հետ շարտեց, գերծ մնալով, սակայն, հետապնդումից, ի վերջո նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր: Ստեղծված պայմաններում Յուլիոս Կեսարը, հաշվի առնելով իր բանակի օրստօրե վատթարացող ռազմավարական վիճակը, թողեց հակառակորդի բանակի շրջափակումը և սկսեց նահանջել Թեսալիայի ուղղությամբ:

604. 48 հուլիսի կես – **Գենուս գետի ճ-մ** (Յյուսիսային Յունաստան): Յուլիոս Կեսարի նահանջող բանակի (մոտ 75.000) վերջապահը կազմող հեծելազորը (մոտ 3.000) հաղթեց Չնետու Պոմպեոսի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող և հակառակորդին հետապնդող Հռոմեական հանրապետության (մոտ 130.000), ինչպես նաև Անանիա Բագրատունու գլխավորությամբ գործող Մեծ Հայքի (մոտ 930), Տաքսիլեսի գլխավորությամբ գործող Փոքր Հայքի (մոտ 430) և Կոմագենեի (մոտ 180 հեծյալ) թագավորությունների միացյալ բանակի առաջապահը կազմող հեծելազորին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶⁰⁴

605. 48 օգոստոսի 9 – **Փարսալի ճ-մ** (Յյուսիսային Յունաստան)⁶⁰⁵

Յուլիոս Կեսարի բանակը (մոտ 70.000, որից 2.000 հեծյալ) շարժվեց Չնետու Պոմպեոսի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Հռոմեական հանրապետության (մոտ 120.000), ինչպես նաև Անանիա Բագրատունու գլխավորությամբ գործող Մեծ Հայքի (մոտ 920) և Տաքսիլեսի գլխավորությամբ գործող Փոքր Հայքի (մոտ 430) ու Կոմագենեի (մոտ 170 հեծյալ) թագավորությունների միացյալ բանակի դեմ, որը, տեղեկանալով հակառակորդի բանակի առաջխաղացման մասին, ամուր դիրքեր գրավեց: Երկարատև հապաղումից հետո կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

Չնետու Պոմպեոսի բանակի ձախ թևում տեղավորված էին 4 լեգեոններ, նրանցից աջ՝ IV Scythica և VI Ferrata լեգեոնները, վերջիններիցս աջ տեղաբաշխվեցին Կիլիկյան և VI Victrix լեգեոնները, իսկ սրանցից էլ ավելի աջ դիրքեր զբաղեցրին ևս 3 լեգեոններ: Ողջ հեծելազորը, թեթև հետևակը, ինչպես նաև Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորությունների միացյալ բանակը տեղավորվեցին ձախ թևում, քանի որ աջ թևը հուսալիորեն պաշտպանված էր ճահճուտներով ու գետով: Յուլիոս Կեսարի բանակի կենտրոնում տեղավորվեցին 8 լեգեոններ, նրանցից ձախ՝ VIII Mutinensis և IX Triumphalis լեգեոնները, իսկ աջ՝ X Veneria լեգեոնը՝ իրենց օժանդակ ուժերով: Միաժամանակ Յուլիոս Կեսարը թիկունքում թողեց 6 կահորտից (3.000 լեգեոններ) բաղկացած հատուկ պահեստազոր՝ խնդիր դնելով օգնության հասնել սեփական մարտակարգի աջ թևին:

I փուլ – Յուլիոս Կեսարի բանակի կենտրոնը անցավ հարձակման, որի արդյունքում համառ մարտ բռնկվեց: Այս ընթացքում Չնետու Պոմպեոսի հեծելազորը և թեթև հետևակը, ինչպես նաև Մեծ Հայքի ու Փոքր Հայքի թագավորությունների միացյալ բանակը

հանդիպակաց մարտում փախուստի մատնեցին Յուլիոս Կեսարի հեծելազորին և սկսեցին հետապնդել:

II փուլ – Մարտի մեջ մտան Յուլիոս Կեսարի պահեստազորային կահորտները և փախուստը դադարեցրած հեծելազորի հետ միաժամանակ հզոր հարված հասցրին իրենց աջ թևին հետապնդել փորձող հակառակորդի ուժերին՝ փախուստի մատնելով դրանց, ինչպես նաև այդ թևի մնացած ուժերին:

III փուլ – Ընդհանուր հարձակման անցած Յուլիոս Կեսարի բանակը թևային և ճակատային համակցված հարված հասցրեց Գնեոս Պոմպեոսի բանակի կենտրոնին, ջարդեց ու փախուստի մատնեց վերջինիս, որից հետո գրավեց հակառակորդի ճամբարը:

IV փուլ – Յուլիոս Կեսարի բանակը սկսեց հետապնդել հակառակորդի բանակին և արդեն երեկոյան Գնեոս Պոմպեոսի բանակի մնացորդները դադարեցրեցին դիմադրությունը ու գերի հանձնվեցին:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 15.000 սպանվածից և 24.000 գերուց հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ 8.000 զինվոր: Մեծ Յայթի, Փոքր Յայթի և Կոմագենեի թագավորությունների բանակների մնացորդները վերադարձան Յայթենիք, իսկ Յուլիոս Կեսարի դիրքերը կտրուկ ուժեղացան: Այս ճակատամարտից հետո բոլոր պայմանները ստեղծվեցին Յոմմում Յուլիոս Կեսարի անսահմանափակ տիրապետության հաստատման համար:

606. 47 գարուն – Կապադոկիայի և Գալաթական թագավորությունների տարածքները Փառնակ II-ի գլխավորությամբ Նրիմից ծովով արշաված ու ափ իջած Պոնտոսի (մոտ 25.000) և Փոքր Յայթի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց:⁶⁰⁶

607. 47 հունիս – Նիկոպոլիսի ճ-մ⁶⁰⁷

Դոմիցիոսի գլխավորությամբ Կոմենայից առաջխաղացած Յոմմեական հանրապետության բանակը (38.200¹⁷⁰, որից 2.200¹⁷¹ հեծյալ) ճամբար գարկեց քաղաքի մոտակայքում: Ի պատասխան դրա՝ Փառնակ II-ի գլխավորությամբ քաղաքում և նրա շրջակայքում տեղակայված Պոնտոսի (մոտ 35.000) ու Փոքր Յայթի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը մոտեցավ թշնամու բանակին և մարտակարգ ընդունեց, ընդ որում հետևազորը, թևերից ու թիկունքից պաշտպանված լինելով խանդակներով, զբաղեցրեց չորս շարք, իսկ հեծելազորն էլ տեղակայվեց թևերում: Մարտակարգ ընդունեց նաև Յոմմեական հանրապետության բանակը՝ աջ և ձախ թևերում տեղակայելով, համապատասխանաբար, XXXVI ու Պոնտական լեգեոնները, իսկ կենտրոնում և պահեստազորում էլ թողնելով, համապատասխանաբար, Գալաթական երկու ու Կիլիկյան մեկ լեգեոնները:

I փուլ – Յոմմեական հանրապետության բանակը անցավ հարձակման և համառ մարտ սկսվեց: Այդ ընթացքում XXXVI լեգեոնը կարողացավ առավելության հասնել և թևանցումով դուրս գալ հակառակորդի թիկունք, սակայն Պոնտական լեգեոնը խանդակն անցնելիս մեծ կորուստներ կրեց ու հետ շարժվեց: Արդյունքում՝ Յոմմեական հանրապետության բանակի ձախ թևը ծանր պարտություն կրեց և դիմեց փախուստի:

II փուլ – Պոնտոսի և Փոքր Յայթի թագավորությունների միացյալ բանակը ողջ ճակատով անցավ հակահարձակման, որի արդյունքում հակառակորդի բանակի ձախ թևն ու կենտրոնը վերջնական պարտություն կրեցին և ծանր կորուստներով նահանջեցին, ընդ որում Պոնտական լեգեոնը գրեթե ողջ կազմով ոչնչացավ, իսկ Գալաթական լեգեոնները կորցրին իրենց կազմի կեսից ավելին: Արդյունքում, միանալով Կիլիկյան լեգեոնի հետ, նահանջեց նաև ուժերը կենտրոնացրած և քաջաբար մարտնչող XXXVI լեգեոնը՝ կորցնելով 250 հոգի:

Յայթը կորցրին մոտ 800, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 13.000 զինվոր:

¹⁷⁰ Այս թիվը տրվել է հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ, ըստ սկզբնաղբյուրների, թեև Դոմիցիոսի բանակում կային 6.000 հոգի հաստիքային կազմ ունեցող 5 լեգեոններ, սակայն դրանցից մեկը՝ Կիլիկյանը, կազմված էր երկու լեգեոնների միավորումից, այսինքն՝ ըստ էության, կրկնակի կազմ ուներ, և, բացի այդ, գալաթական երկու լեգեոնների կազմից դուրս առկա էր 2.000 հեծյալ:

¹⁷¹ Այս թիվը տրվել է հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Դեյոթարոս I Գալաթացու կազմած երկու լեգեոններում կար 2.000 հեծյալ, իսկ 100-ական հեծյալներ էլ մինչ այդ Դոմիցիոսին էր տրամադրել նա ինքը Արիոբարզանես III-ի հետ միասին:

608. 47 հուլիս – Ամհսոս Փառնակ II-ի գլխավորած Պոնտոսի (մոտ 25.000) և Փոքր Հայքի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը գրավեց Հռոմեական հանրապետության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 800, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶⁰⁸

609. 47 օգոստոսի 2 – Չելայի ճ-ւ⁶⁰⁹

«Եկա, տեսա, հաղթեցի...»

Հուլիոս Կեսար

Սակավ ուժերով Եգիպտոսից ծովով արշաված, Կիլիկիայում ափ իջած և Փոքր Ասիայում Հռոմեական հանրապետության ցրված ուժերը կենտրոնացրած Հուլիոս Կեսարի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 30.000) Կապադոկիա-Փայաթիա երթուղով շարժվեց դեպի հյուսիս ու մոտեցավ Փառնակ II-ի գլխավորած Պոնտոսի (մոտ 30.000) և Փոքր Հայքի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակին, որը բանակել էր քաղաքի մոտ գտնվող մի բլրի վրա ու ամրացրել էր այն դաշտային ամրություններով:

I փուլ – Օգոստոսի լույս 2-ի գիշերը Հռոմեական հանրապետության բանակը գրավեց հակառակորդի բանակի կողքին գտնվող մի բլուր և սկսեց այնտեղ ամրացված ճամբար բառուցել: Իր հերթին վաղ առավոտյան, նկատելով այս գործով զբաղված թշնամու բանակի ռազմիկներին, Պոնտոսի և Փոքր Հայքի թագավորությունների միացյալ բանակը դուրս եկավ ճամբարից ու շարվեց մարտական կարգով, որից հետո կտրուկ հարձակման անցավ՝ անակնկալի բերելով թշնամու բանակին: Ստեղծված ծանր պայմաններում Հռոմեական հանրապետության բանակը, թեև սկսեց արագորեն և որոշակիորեն խուճապահար կերպով մարտակարգ ընդունել, սակայն, չհասցնելով լիովին շարվել, բռնկված մարտում հայտնվեց ծանր վիճակում՝ սկսելով պարտություն կրել ու նահանջել:

II փուլ – Այս ընթացքում Հռոմեական հանրապետության բանակի աջ թևում գտնվող VI Ferrata լեգեոնին հաջողվեց փախուստի մատնել իր դիմաց գտնվող հակառակորդին և օգնության հասնել կենտրոնին, որից հետո Հռոմեական հանրապետության արդեն ողջ բանակը, կենտրոնացնելով ուժերը, անցավ հակահարձակման ու ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին:

III փուլ – Հռոմեական հանրապետության բանակը հարձակվեց Պոնտոսի և Փոքր Հայքի թագավորությունների միացյալ բանակի ճամբարի վրա ու, թեև այստեղ վերջինիս պահեստազորը որոշ ժամանակ համառորեն դիմադրեց, հնարավորություն տալով Փառնակ II-ին հեռանալ, սակայն ի վերջո այն ևս պարտություն կրեց և ցրվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 2.500, դաշնակիցը՝ մոտ 16.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր: Փառնակ II-ը հեռացավ Ղրիմ, որտեղ էլ սպանվեց, իսկ Հռոմեական հանրապետության բանակը գրավեց Պոնտոսի և Փոքր Հայքի թագավորությունների տարածքները՝ մեծապես ամրապնդելով Հռոմեական հանրապետության տիրապետությունը ողջ Փոքր Ասիայում:

610. 45 դեկտեմբեր – Ապամեայի ճ-ւ (Ասորիք, Հալեպից մոտ 98 կմ հարավ-արևմուտք)⁶¹⁰

Ասորիքում և Կիլիկիայում տեղակայված Հռոմեական հանրապետության բանակի շարքերում խիստ սրվեցին հակասությունները Հուլիոս Կեսարի ու հանրապետական կառավարման ձևի կողմնակիցների միջև: Սկսվեցին ընդհարումներ, որից հետո Գայոս Անաստասիոսի գլխավորած Հուլիոս Կեսարի կողմնակիցների բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց Ցեցելիոս Բասսիոսի գլխավորությամբ քաղաքում ամրացած հանրապետականների բանակին (մոտ 5.000):

I փուլ – Գայոս Անաստասիոսի բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց քաղաքի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

II փուլ – Բակուր արքայազնի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Պարթևական (մոտ 20.000), Մեծ Հայքի (մոտ 15.000) ու Հայոց Միջագետքի (մոտ 2.000) թագավորությունների միացյալ բանակը անակնկալ հարձակումով ջախջախեց Գայոս

Անաստասիոսի բանակին և, ազատելով հանրապետականների բանակը պաշարումից, շրջակայքը ասպատակելով նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

611. 43 մարտ – Աեգայի ամրությունները (Կիլիկիայի արևելք) Կիլիկիայի II ապստամբության¹⁷² պայմաններում Պուբլիոս Դուրբելայի գլխավորած հռոմեական (մոտ 20.000) և Տարսոնի թագավորության (մոտ 2.000) միացյալ բանակը գրավեց հանրապետության կողմնակիցների բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁶¹¹
612. 43 ապրիլ – Անտիոքը Պուբլիոս Դուրբելայի գլխավորած հռոմեական (մոտ 19.000) և Տարսոնի թագավորության (մոտ 1.900) միացյալ բանակը չգրավեց հանրապետության կողմնակիցների բանակից (մոտ 5.000), որից հետո առանց մարտերի մտավ Լաոդիկեա (Յուսիսային Ասորիք, Անտիոքից մոտ 85 կմ հարավ-արևմուտք, ծովի ափին): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:⁶¹²
613. 43 մայիս – Ադանայի ճ-մ: Տարսոնի թագավորության բանակը (մոտ 2.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց մինչ այդ Կիլիկիա մտած, այնտեղից էլ Ասորիք անցած Լուցիոս Ցիմբերի գլխավորած հանրապետության կողմնակիցների բանակի մի մասին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶¹³
614. 43 մայիս – Արադոսի ճ-մ (Յուսիսային Ասորիք, Լաոդիկեայից մոտ 75 կմ հարավ, ծովի ափին): Հանրապետության կողմնակիցների բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Պուբլիոս Դուրբելայի գլխավորած հռոմեական (մոտ 15.000) և Տարսոնի թագավորության (մոտ 1.500) միացյալ առաջխաղացած բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶¹⁴
615. 43 հունիս – Լաոդիկեայի ճ-մ: Գայոս Կասսիոսի գլխավորած հանրապետության կողմնակիցների բանակը (մոտ 10.000), ինչպես նաև Բակուր արքայազնի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Պարթևական (մոտ 2.000), Մեծ Հայքի (մոտ 1.000) և Հայոց Միջագետքի (մոտ 500) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Պուբլիոս Դուրբելայի գլխավորությամբ Արադոսից նահանջող հռոմեական (մոտ 11.000) ու Տարսոնի թագավորության (մոտ 1.100) միացյալ բանակին: Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցները՝ մոտ 1.000, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 400, դաշնակիցները՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁶¹⁵
616. 43 հունիս – Ադանայի ճ-մ: Տարսոնի թագավորության բանակը (մոտ 2.000) հաղթեց Ասորիքից առաջխաղացած Լուցիոս Ռուֆոսի գլխավորած հանրապետության կողմնակիցների բանակին (մոտ 4.000): Հայերը կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶¹⁶
617. 43 հունիս - հուլիս – Լաոդիկեան Գայոս Կասսիոսի գլխավորած հանրապետության կողմնակիցների բանակը (66.000, որից 4.000 հեծյալ), ինչպես նաև Բակուր արքայազնի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Պարթևական (մոտ 1.500), Մեծ Հայքի (մոտ 800) ու Հայոց Միջագետքի (մոտ 400) թագավորությունների միացյալ բանակը պաշարեց Պուբլիոս Դուրբելայի գլխավորած հռոմեական (մոտ 11.000) և Տարսոնի թագավորության (մոտ 1.100) միացյալ բանակից, որից հետո, հաղթանակ տանելով ծովում, ստիպեց թշնամուն դադարեցնել դիմադրությունը: Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցները՝ մոտ 1.000, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 100, դաշնակիցները՝ մոտ 2.000 զինվոր: Դուրբելան ինքնասպան եղավ: Գայոս Կասսիոսի բանակի հիմնական ուժերը շարժվեցին Կիլիկիա և արդյունքում խոշոր ռազմատուգանքի դիմաց կնքվեց հաշտություն և Կիլիկիայի II ապստամբությունը ճնշվեց:⁶¹⁷
618. 42 հոկտեմբերի 3 - 23 – Ֆիլիպպեի ճ-մ (Յուսիս-արևելյան Հունաստան, Հունաստանի և Թրակիայի սահմանի մոտ, Էգեյան ծովի ափին)⁶¹⁸

Հռոմեական հանրապետության տարածքում քաղաքացիական պատերազմ մղող Հուլիոս Կեսարի երբեմնի զինակիցներ Գայոս Օկտավիանոսի և Մարկոս Անտոնիոսի

¹⁷² Կիլիկիայի այս ապստամբությունը ևս խորհրդանշալ պատմագիտության կողմից ընդհանրապես ուշադրության չի արժանացել:

գլխավորած բանակը (108.000, որից 13.000 հեծյալ) շարժվեց Մարկոս Բրուտոսի ու Գայոս Կասսիոսի գլխավորած բանակի (115.000, որից 20.000 հեծյալ), ինչպես նաև վերջինիս կազմում գործող Մեծ Հայքի (մոտ 2.000), Փոքր Հայքի (մոտ 1.000) և Կոմագենեի (մոտ 1.000) թագավորությունների միացյալ բանակի դեմ: Մոտենալով իրար՝ հակառակորդ բանակները ճամբարեցին, ընդ որում ընդդեմ աջ թևում տեղավորված Մարկոս Բրուտոսի բանակի ձախ թևում ճամբարեց Գայոս Օկտավիանոսի բանակը, իսկ Մարկոս Անտոնիոսի բանակն էլ տեղակայվեց աջ թևում՝ դիմակայելով ձախ թևում տեղավորված Գայոս Կասսիոսի բանակին: Ստեղծված իրավիճակում Մարկոս Բրուտոսի և Գայոս Կասսիոսի բանակը ձեռք բերեց դիրքային զգալի առավելություն, քանի որ մի կողմից այն տեղավորված էր իր հակառակորդից ավելի բարձր՝ երկու առանձին բլուրների վրա, որոնց միջատարածքը փակված էր հուսալի պարսպով, մյուս կողմից էլ՝ թիկունքում ուներ ծովափը ու գերիշխում էր ծովում: Բացի այդ Գայոս Կասսիոսի բանակը ձախ թևից պաշտպանված էր ճահիճներով, իսկ Մարկոս Բրուտոսի բանակը աջ թևից՝ լեռներով:

Միաժամանակ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հակառակորդի բանակում պարենի սուր պակաս է զգացվում, Մարկոս Բրուտոսն և Գայոս Կասսիոսը որոշեցին ամեն կերպ ձգձգել վճռական ընդհարումը: Իր հերթին, ցանկանալով հակառակորդին այնուհանդերձ մարտ պարտադրել, Մարկոս Անտոնիոսի բանակի հիմնական ուժերը սկսեցին Գայոս Կասսիոսի ճամբարից ձախ գտնվող ճահիճներում անցում պատրաստել՝ փորձելով դուրս գալ հակառակորդի թիկունք և կտրել վերջինիս ծովից: Արդյունքում, 10 օր տևած աշխատանքներից հետո վերջիններս, հակառակորդի համար լիովին աննկատ, դուրս եկան նրա թիկունք՝ հայտնվելով ծովի և Գայոս Կասսիոսի բանակի ճամբարի միջև: Թվում էր, թե ձեռք է բերվել մեծ հաջողություն, սակայն վերջին պահին ստեղծված իրավիճակի մասին տեղեկացած Գայոս Կասսիոսի բանակին հաջողվեց ոչնչացրեց ճահիճների մեջ բացված անցումը՝ դրա փոխարեն սկսելով կառուցել հերթական մի հզոր պարիսպ և փորձ կատարելով Մարկոս Անտոնիոսի բանակի հիմնական ուժերին կտրել իրենց իսկ սեփական ճամբարից: Այս իրավիճակում, արդեն չունենալով այլ ելք, Մարկոս Անտոնիոսի բանակի հիմնական ուժերը պատրաստվեցին գրոհել հակառակորդի կառուցած պարիսպը, իսկ այդ ամենի մասին տեղեկացված Գայոս Օկտավիանոսի բանակը և նախկին դիրքերում մնացած Մարկոս Անտոնիոսի բանակի մնացած մասն էլ պատրաստվեցին մարտ սկսել մյուս կողմից՝ օժանդակելով յուրայիններին:

I փուլ – Հոկտեմբերի 3-ին Մարկոս Անտոնիոսի բանակը անցավ գրոհի և համառ մարտերով գրավեց հակառակորդի կողմից պաշտպանվող պարիսպը: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը և հետ շարժելով ճահճի կողմից հարձակվող հակառակորդին, Մարկոս Անտոնիոսի հիմնական բանակը ներխուժեց Գայոս Կասսիոսի ճամբար ու գրավեց այն: Ճամբարում գտնվողները գերի հանձնվեցին, իսկ Գայոս Կասսիոսը դիմեց փախուստի և հետագայում, տեղեկություն չունենալով մարտի ընթացքի մասին ու հուսահատվելով, ինքնասպան եղավ: Այս ընթացքում, սակայն, Մարկոս Բրուտոսի բանակն իր հերթին հզոր հարձակում կազմակերպեց Գայոս Օկտավիանոսի բանակի ու նախկին դիրքերում մնացած Մարկոս Անտոնիոսի բանակի մնացած մասի վրա և, ջարդելով ու փախուստի մատնելով հակառակորդին, գրավեց նրա ճամբարը: Այս ամենի արդյունքում ի վերջո կառավարումը կորցրած և վճռական հաջողության չհասած երկու հակառակորդ բանակներն էլ վերադարձան սեփական ճամբարներ: Մարկոս Անտոնիոսի և Գայոս Օկտավիանոսի բանակը կորցրեց մոտ 20.000, հակառակորդը՝ 8.000 զինվոր:

II փուլ – Ստեղծված պայմաններում Մարկոս Բրուտոսը կրկին սկսեց ձգձգել մարտի վերսկսումը, քանի որ պարենի պակասը հակառակորդի ճամբարում արդեն սպառնալից չափեր էր ընդունում, սակայն, բանակի բարձր հրամանատարության ճնշման տակ, հոկտեմբերի 23-ին վերջինս ի վերջո ստիպված եղավ իր բանակը դուրս հանել ճամբարից և մարտակարգ ընդունել: Նույնը կատարեց նաև հենց դրան սպասող հակառակորդը: Արդեն կեսօրին սկսված մարտում Մարկոս Բրուտոսի գլխավորությամբ գործող նրա բանակի աջ թևը պարտության մատնեց հակառակորդին և սկսեց հետապնդել վերջինիս, սակայն միաժամանակ նրա բանակի ձախ թևը ու կենտրոնը, որոնք, թևային անցում թույլ չտալու համար մեծ ձգվածություն և քիչ խորություն ունեին, հակառակորդի հզոր հարձակման արդյունքում ճեղքվեցին:

III փուլ - Հետապնդելով փախչողներին՝ Գայոս Օկտավիանոսի և Մարկոս Անտոնիոսի բանակը թիկունքից հարձակվեց Մարկոս Բրուտոսի բանակի աջ թևի վրա ու պարտության մատնեց նաև նրան:

IV փուլ - Մարկոս Բրուտոսի բանակը ցրվեց շրջակայքում, իսկ հետագայում էլ իր հիմնական մասով միացավ հաղթողներին:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 25.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր: Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի և Կոմագենեի թագավորությունների միացյալ բանակը վերադարձավ Հայրենիք, Մարկոս Բրուտոսը ինքնասպան եղավ, իսկ Մարկոս Անտոնիոսը, Գայոս Օկտավիանոսը ու Մարկոս Լեպիդոսը, ստեղծելով երկրորդ եռապետությունը, Հռոմեական հանրապետության տարածքում հասան լիակատար իշխանության:

619. 41 դեկտեմբեր - Ապամեայի ճ-մ⁶¹⁹

Բակուր արքայազնի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Պարթևական (մոտ 40.000), ինչպես նաև սպարապետ Բարգափրան Ռշտունու և Գնել Գնունու գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 40.000, այդ թվում իբերներ, աղվանցիներ, սարմատներ, կովկասյան ցեղեր) ու Հայոց Միջագետքի (մոտ 2.000) թագավորությունների միացյալ բանակը պաշարեց քաղաքը Դեցիդիոս Սաքսայի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակից (մոտ 10.000):

I փուլ - Պարթևական, Մեծ Հայքի և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց արտագրոհ իրականացնել փորձող թշնամու բանակին ու փակեց քաղաքում՝ սկսելով վերջինիս պաշարումը:

II փուլ - Քաղաքը պաշարողները, դեպի քաղաք արձակվող նետերին կապած նամակներով իրենց կողմը գրավելով քաղաքի կայազորի շարքերում գտնվող Մարկոս Բրուտոսի կողմնակից զինվորներին, քաղաքի պաշտպանների շարքերում երկպառակտություն առաջացրին: Արդյունքում Դեցիդիոս Սաքսան գիշերով լքեց քաղաքը և ապաստանեց Անտիոքում, հետագայում, փախավ Կիլիկիա, սակայն ի վերջո սպանվեց, իսկ քաղաքն էլ առանց հետագա լուրջ դիմադրության ընկավ:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցները՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:

620. 41 դեկտեմբեր - Անտիոքը, Բեյրութը, Ալկան, Սամարիան ու Նրանց շրջակայքը, ինչպես նաև Կիլիկիան Բակուր արքայազնի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Պարթևական (մոտ 35.000), ինչպես նաև սպարապետ Բարգափրան Ռշտունու և Գնել Գնունու գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 35.000, այդ թվում իբերներ, աղվանցիներ, սարմատներ, կովկասյան ցեղեր) ու Հայոց Միջագետքի (մոտ 1.500) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց:⁶²⁰

621. 41 դեկտեմբերի կես - Երուսաղեմը սպարապետ Բարգափրան Ռշտունու և Գնել Գնունու գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 35.000, այդ թվում իբերներ, աղվանցիներ, սարմատներ, կովկասյան ցեղեր) ու Հայոց Միջագետքի (մոտ 1.500) թագավորությունների միացյալ հեծելազորը գրավեց Հուդայի թագավորության կայազորից (մոտ 2.000) այն բանից հետո, երբ քաղաքում ընդհարումներ սկսվեցին Հյուրկանոս II-ի և Նրա դեմ գահակալական պայքար մղող Հերովդեսի կողմնակիցների միջև, ինչից էլ օգտվելով Գնելը առաջապահ հեծյալ ջոկատով (500) մտավ քաղաք ու, Բարգափրանի մոտ բանակցությունների հրավիրելով Հյուրկանոս II-ին և Հերովդեսի եղբայր Ֆասայել զորավարին, գերեց վերջիններիս:⁶²¹ Արդյունքում Հուդայի թագավորության արքա դարձավ Անտիոնոսը:

622. 40 հունվար - Երուսաղեմի ճ-մ: Հարավից Հերովդեսի գլխավորությամբ քաղաքին մոտեցած Հուդայի թագավորության բանակը (մոտ 15.000) անորոշ ելք ունեցած մարտում պոկվեց սպարապետ Բարգափրան Ռշտունու և Գնել Գնունու գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 20.000, այդ թվում իբերներ, աղվանցիներ, սարմատներ, կովկասյան ցեղեր) և Հայոց Միջագետքի (մոտ 1.000) թագավորությունների միացյալ հեծելազորից՝ ի վերջո ամրանալով Մասսադ ամրոցում (Հարավ-արևելյան Պաղեստին, Մենջալ ծովի հարավ-արևմտյան ափին): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶²²

623. 39 ամառ – Պուլիս Կիլիկիո կիրճի ճ-մ: Պուլիս Բենտիդիոսի գլխավորությամբ բարձրադիր մի վայրում ամուր դիրքեր գրաված Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 10.000), ժամանակին ստանալով համալրում, հզոր հակահարձակումով հետ շարտեց իր հերթին գրեթե միաժամանակ համալրում ստացած և դեպի վերև հարձակվել փորձող Պարթևական (մոտ 20.000), ինչպես նաև Մեծ Հայքի (մոտ 2.000), Հայոց Միջագետքի (մոտ 500) և Տարսուհի (մոտ 500) թագավորությունների միացյալ բանակին, որից հետո արդեն փախուստի մատնեց հակառակորդի մնացած ուժերին: Հայերը կորցրին մոտ 800, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Արդյունքում՝ դաշնակիցները նահանջեցին Կիլիկիայից՝ թողնելով այն Հռոմեական հանրապետության առաջխաղացող բանակին:⁶²³
624. 39 աշուն – Մայիս կիրճի ճ-մ: Պուլեցիոս Սիլոնի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակի առաջապահը (մոտ 10.000) հարձակվեց կիրճում դիրքավորված Պարթևական (մոտ 1.000), ինչպես նաև Մեծ Հայքի (մոտ 900), Հայոց Միջագետքի (մոտ 400) և Տարսուհի (մոտ 400) թագավորությունների միացյալ բանակի վերջապահի վրա, որը, թեև սկզբում հզոր հակահարձակումով հետ շարտեց թշնամուն, սակայն իր հերթին հարձակման ենթարկվեց Պուլիս Բենտիդիոսի գլխավորությամբ մոտեցած Հռոմեական հանրապետության հիմնական բանակի (մոտ 40.000) կողմից ու պարտություն կրեց: Հայերը կորցրին մոտ 800, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Արդյունքում՝ դաշնակիցները նահանջեցին Պաղեստինից և Ասորիքից՝ թողնելով այն առաջխաղացող Հռոմեական հանրապետության բանակին:⁶²⁴
625. 38 մայիսի 6-9 – Գինդարոս լեռան ճ-մ (Հյուսիսային Ասորիք, Անտիոքից մոտ 30 կմ հյուսիս-արևելք)⁶²⁵

Բակուր արքայազնի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Պարթևական, ինչպես նաև սպարապետ Բարզափրան Ռշտունու և Գնել Գնունու գլխավորած Մեծ Հայքի ու Հայոց Միջագետքի թագավորությունների միացյալ բանակը (20.000, որից մոտ 2.000 հայ) Չևզմայի գետակցով անցավ Եփրատը և մայիսի 6-ին մոտեցավ Պուլիս Բենտիդիոսի գլխավորությամբ մի բարձրադիր վայրում ճամբարած Հռոմեական հանրապետության բանակին (մոտ 30.000):

I փուլ – Պուլիս Բենտիդիոսը, թաքցնելով հիմնական ուժերը ճամբարի խորքում, 3 օր շարունակ սեփական ճամբարում տիրող լիակատար անգործություն, խուճապ և շփոթ ցուցադրեց: Սրան հակառակ՝ դաշնակից հեծելազորը մի քանի օր շարունակ անընդհատ մոտեցավ թշնամու ճամբարին և մանր հարձակումներով ու նետաձգությամբ փորձեց բաց մարտի կանչել թշնամուն, սակայն որևէ արդյունքի չհասավ: Միաժամանակ, սակայն, Պուլիս Բենտիդիոսը Պուլեցիոս Սիլոնի գլխավորությամբ ճամբարից աննկատ մի խոշոր ջոկատ (8.000) հանեց և տեղակայեց դեպի լեռան գագաթ տանող ճանապարհի երկու կողմերում:

II փուլ – Մայիսի 9-ին Հռոմեական հանրապետության բանակի մի մասը հարձակվեց հերթական մանր հարձակումը ձեռնարկած թշնամու բանակի վրա և դիմեց կանխամտածված փախուստի՝ իր հետևից տանելով հարձակվողների ուժերին:

III փուլ – Բակուրի գլխավորած Պարթևական թագավորության բանակի հեծելազորը, զարգացնելով հարձակումը բարձունքն ի վեր, ի վերջո ներխուժեց դատարկ թվացող թշնամու ճամբար: Արդեն ճամբարում, սակայն, թշնամու թաքնված ուժերը անակնկալ հարված հասցրին, ընդ որում միաժամանակ թևային հարվածներ հասցրին նաև դարանում տեղակայված ուժերը: Արդյունքում՝ Բակուրի բանակը, փորձելով մարտերով հետ նահանջել, ի վերջո ծանր պարտություն կրեց և գլխովին ջախջախվեց, ընդ որում մարտում ընկավ նաև Բակուրը:

IV փուլ – Ճամբարից դուրս պրծած հեծելազորի մնացորդները նահանջեցին և պոկվեց թշնամուց՝ ի վերջո ապաստանելով Կոմագենեի թագավորության տարածքում:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

626. 38 մայիսի վերջ – Չևզմայի ճ-մ: Մեծ Հայքի (մոտ 90.000) և Հայոց Միջագետքի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ծանր պարտության մատնեց Հռոմեական

հանրապետության համալրված, հաջողությունը զարգացնել փորձող ու Պուլպեցիոս Սիլոնի գլխավորությամբ առաջխաղացում իրականացրած բանակին (մոտ 70.000): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցները՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 25.000 զինվոր:⁶²⁶

627. 38 աշուն – Սամոսատի պաշտպանությունը⁶²⁷

Մարկոս Անտոնիոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 140.000) Անտիոք-Հայոց Միջագետք-Կոմագենե երթուղով ներխուժեց Կոմագենեի թագավորության տարածք և, ենթարկվելով անկանոն հարվածների, պաշարեց քաղաքը Անտիոքոս I-ի գլխավորած Կոմագենեի թագավորության բանակից (մոտ 1.000), ընդ որում թշնամու դեմ ակտիվ գործունեություն ծավալելու նպատակով Հայկական բանակի հիմնական մասը (մոտ 4.000) մնաց քաղաքից դուրս: Այս ընթացքում Հերովդեսի գլխավորած Հուդայի թագավորության բանակը (մոտ 10.000), առաջանալով Անտիոք-Հայոց Միջագետք-Կոմագենե երթուղով, սկսեց շարժվել Հռոմեական հանրապետության բանակին օգնության: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Հայկական բանակը Սամոսատի մոտ գտնվող մի լայն դաշտավայրում դարան դրեց՝ ուժերի մի մասը (500) տեղավորելով դաշտավայրում, իսկ հիմնական մասն էլ տեղաբաշխելով դաշտավայր մտնող կիրճերից մեկի ելքի մոտ գտնվող անտառներում:

I փուլ – Կիրճի ելքի մոտ տեղավորված Հայկական բանակը անակնկալ հարձակվեց երթային վիճակում գտնվող թշնամու բանակի վրա և փախուստի մատնեց նրա առաջին շարքերը, սակայն թշնամու բանակն ի վերջո համալրում ստացավ, որի արդյունքում կարողացավ հետ մղել այս հարձակումը:

II փուլ – Արդեն դաշտավայրում երթը շարունակող Հուդայի թագավորության բանակի վրա հարձակվեց Հայկական հիմնական բանակը, սակայն բռնկված համառ մարտում այս հարձակումը ևս ի վերջո հետ մղվեց, որից հետո թշնամու բանակը հասավ Սամոսատ:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Ի վերջո կնքվեց հաշտություն, Անտիոքոս I-ը խոշոր ռազմատուգանք վճարեց և արդյունքում Հռոմեական հանրապետությունն ու Կոմագենեի թագավորությունը կրկին ճանաչվեցին իրար «դաշնակից և բարեկամ»: Այս պայմաններում ներքաղաքական անկայունություն ապրող Պարթևական թագավորության աջակցությունից զրկված Արտավազդ III-ը ստիպված Մեծ Հայքի թագավորության սահմանում հսկայական ուժեր կուտակած Մարկոս Անտոնիոսին զիջեց Անդրեփրատյան Ծովքը, որից հետո արդեն Հռոմեական հանրապետությունն և Մեծ Հայքի թագավորությունը կրկին ճանաչվեցին իրար «դաշնակից և բարեկամ»:

628. 37 փետրվար – Իբերիայի ճ-մ: Մեծ Հայքի թագավորության տարածքով Պուլպեցիոս Կանիդիոս Կրասոսի գլխավորությամբ արշաված Հռոմեական հանրապետության (մոտ 80.000), ինչպես նաև Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը հաղթեց Փառնվազ II-ի գլխավորած Իվերիայի թագավորության բանակին (մոտ 40.000), որից հետո Հռոմեական հանրապետությունը և Իվերիայի թագավորությունը կրկին ճանաչվեցին իրար «դաշնակից և բարեկամ»: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁶²⁸

629. 37 մարտ – Ադվանքի ճ-մ: Կուրի հովտով Կանիդիոսի գլխավորությամբ արշաված Հռոմեական հանրապետության (մոտ 60.000), ինչպես նաև Մեծ Հայքի (մոտ 10.000) և Իբերիայի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Չոբեր արքայի գլխավորած Ադվանքի թագավորության բանակին (մոտ 40.000), որից հետո Հռոմը և Հռոմեական հանրապետությունը և Ադվանքի թագավորությունը կրկին ճանաչվեցին իրար «դաշնակից և բարեկամ»: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցները՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁶²⁹

630. 36 օգոստոսի կես - հոկտեմբեր – Փրասսպայի ճ-մ (Ատրպատական, Ուրմիա լճից մոտ 132 կմ հարավ-արևելք)⁶³⁰

«Տեղի ունեցած անհաջողության մեջ հայոց թագավորը չէր մեղավոր, այլ այն, որ Մոնեսի վրա դրված պարտականությունը չկատարվեց, որ Հռոմեական հանրապետության զորավար Ստատիանոսի գլխին աղետ եկավ և, որ Փրասսպայի պաշարումը չհաջողվեց...: Արտավազդին մեղադրելը ընդամենը ծեծված զորավարի արդարացման ողորմելի մի փորձ էր»

Թ. Մովսես

Մարկոս Անտոնիոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (200.000, այդ թվում 30.000 պոնտացի, ինչպես նաև 10.000-ական իսպանացի, գալլ, արաբ և հրեա հեծյալներ), արշավելով Անտիոք-Կոմագենե-Մեյիստե-Եփրատի հովտով Դաստարակ բերդ-Նիկոպոլիս-Սատաղ-Սինորա-Դերջան-Կարին-Բասեն-Բագրևանդ-Չարեհավան-Արտագ-Ճվաշ-Չարավանդ-Յեր-Մարանդ-Գաբիթյան-Թավրիզ-Տրպատունիք երթուղով և միանալով Արտավազդ III-ի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակին (23.000¹⁷³, որից 16.000 հեծյալ), արշավանք սկսեց Պարթևական թագավորության դեմ: Շտապելով սկսել մարտական գործողությունները, սակայն, Մարկոս Անտոնիոսը դանդաղ շարժվող ու հետ մնացած պաշարողական տեխնիկան Օպպիոս Ստատիանոսի և Պոլեմոն I-ի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության 2 լեգեոնի ու Մեծ Հայքի թագավորության միացյալ բանակի հսկողության տակ թողեց թիկունքում, իսկ ինքը, մնացած բանակով արագորեն առաջ անցավ, ներխուժեց Ատրպատականի թագավորության տարածք և Ատրպատականի թագավորության կայազորից (մոտ 2.000) պաշարեց թագավորության մայրաքաղաք Փրասսպան:

I փուլ – Օգոստոսի կեսին, օգտվելով ստեղծված իրավիճակից, Պարթևական և Ատրպատականի թագավորությունների միացյալ հեծելազորը (50.000) անցավ թշնամու թիկունք ու պաշարողական տեխնիկան հսկող և իր կողմն անցած Հայկական բանակի աջակցությամբ գլխովին ջախջախեց Հռոմեական հանրապետության բանակին՝ ոչնչացնելով նաև պաշարողական տեխնիկան: Օպպիոս Ստատիանոսը զոհվեց, իսկ Պոլեմոն I-ը գերվեց և միայն հետագայում փրկագնով բաց թողնվեց:

II փուլ – Տեղեկանալով ստեղծված իրավիճակի մասին՝ Մարկոս Անտոնիոսի բանակը, թողնելով քաղաքի պաշարումը, շարժվեց Օպպիոս Ստատիանոսի բանակին օգնության, սակայն տեղ հասավ միայն այն բանից հետո, երբ ամեն ինչ վերջացել էր:

III փուլ – Սեպտեմբերին կրկին քաղաքին մոտեցած և անկանոն հարվածների ենթարկվող Մարկոս Անտոնիոս բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց վերջինիս ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ: Ստեղծված պայմաններում Արտավազդ III-ը թողեց քաղաքի պաշարումը և վերադարձավ Հայրենիք:

IV փուլ – Հոկտեմբերին Հռոմեական հանրապետության բանակը սկսեց նահանջել Տրպատունիք-Թավրիզ-Գաբիթյան-Մարանդ երթուղով՝ այդ ընթացքում ենթարկվելով հետապնդող Պարթևական և Ատրպատականի թագավորությունների միացյալ բանակի 18 հարձակումներին՝ դրա, ինչպես նաև պարենամթերքի խիստ պակասի ու սկսված ցրտերի պատճառով հայտնվելով բացառիկ ծանր վիճակում: Արդյունքում, դժվարությամբ հասնելով Մեծ Հայքի թագավորության տարածք, Հռոմեական հանրապետության բանակը ազատվեց թշնամու բանակի հետապնդումից և, բավարար չափով պարենավորվելով, Գողթն-Նախիջևան-Արած-Ուրծաձոր-Արտաշատ-Մասյացոտն-Չարեհավան-Բագրևանդ-Բասեն-Կարին-Դերջան-Սինորա ամրոց-Սատաղ-Նիկոպոլիս-Եփրատի հովտով Դաստարակ բերդ-Մեյիստե Կոմագենե երթուղով հեռացավ Անտիոք:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցները՝ մոտ 5.000, Հռոմեական հանրապետության բանակը՝ 44.000 զինվոր:

¹⁷³ Ըստ Պլուտարքոսի (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ, Անտոնիոս», գլուխ 37) Մարկոս Անտոնիոսին միացած Արտավազդ III-ը իր հետ բերել էր 13.000 ռազմիկ՝ 6.000 հեծյալ և 7.000 հետևակ: Ավելի ուշ, սակայն, (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ, Անտոնիոս», մաս 50) նույն հեղինակը հայտնում է, որ Անտոնիոսի բանակից հեռացած Հայոց արքան իր հետ տարել էր արդեն 16.000 ծանր հեծյալ: Հենց այս հաղորդումն է հիմք տալիս ասելու, որ արդեն Ատրպատականում մարկոս Անտոնիոսի բանակում կար 23.000 հոգանոց Հայկական բանակ և հեծյալների նախնական թվին ավելացվել էր ևս 10.000-ը:

631. 35 – Դերեդ գետի ճ-Մ (Ուտիք, Ծորովոր գավառ)⁶³¹

Իբերիայի գահակից արքաներ Բարտոմ I-ի և վերջինիս փեսա Քարտամ I-ի գլխավորած Իբերիայի (մոտ 20.000) ու Մեծ Յայքի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը շարժվեց Պարթևական թագավորության բանակով (մոտ 40.000) դեպի Իվերիայի թագավորություն արշավող գահի թեկնածու Միհրանի դեմ ու ճամբարեց Դերեդ գետի հյուսիսային ափին։ Իր հերթին հակառակորդը, Կուր գետի ձախ ափով շարժվելով դեպի հյուսիս, Յուևարակերտ քաղաքի (Գուգարք, Ձորափոր գավառ) մոտ անցավ Կուրի աջ ափ և, շարունակելով առաջխաղալ դեպի հյուսիս արդեն Կուրի աջ ափով, ճամբարեց Դերեդ գետի հարավային ափին։

I փուլ – Հակառակորդ բանակները իրար դեմ կանգնեցին մոտ մեկ ամիս, որի ընթացքում երկու կողմերի ռազմիկների միջև տեղի ունեցան բազում մենամարտեր, որոնցում աչքի ընկավ այդպես էլ իր տասներեք մենամարտերում որևէ հակառակորդի կողմից պարտության չմատնված Միհրանը։

II փուլ – Իբերիայի և Մեծ Յայքի թագավորությունների միացյալ բանակը մարտակարգ ընդունեց և հարձակման անցավ, սակայն բռնկված խիստ համառ մարտում ծանր պարտություն կրեց, իսկ Բարտոմ I-ը ու Քարտամ I-ը զոհվեցին։

Հայերը կորցրին մոտ 6.000, դաշնակիցը՝ մոտ 11.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր։

632. 35 – Շամշուրե ամրոցը (Գուգարք, Տաշիր գավառի հյուսիս) Միհրանի գլխավորած Իվերիայի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Մեծ Յայքի թագավորության կայազորից (մոտ 700) և, գերելով Քարտամ I-ի այրուև, նահանջեց։ Հայերը կորցրին մոտ 600, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր։ Իբերիայի արքա հռչակվեց Քարտամ I-ի այրու հետ ամուսնացած Միհրանը՝ Միհրան II-ը։⁶³²

633. 34 ամառ – Արմավիրի ճ-Մ⁶³³

Մարկոս Անտոնիոսը, փորձելով արդարացնել իր Արևելյան արշավանքի անհաջողությունը և դրսևորելով ծայրահեղ ապերախտություն, տեղի ունեցածում սկսեց մեղադրել Արտավազդ III-ին։ Դրանից հետո, ցանկանալով գերել Հայոց արքային, վերջինս Մեծ Յայքի թագավորության արքային մի քանի անգամ հրավիրեց բանակցությունների, սակայն Արտավազդ III-ը, կռահելով հակառակորդ զորավարի նենգ մտադրությունները, հրաժարվեց մեկնել նրա մոտ։ Ի պատասխան այս ամենի՝ Մարկոս Անտոնիոսի գլխավորած Հռոմեական հանրապետության բանակը (մոտ 150.000), ենթարկվելով Մեծ Յայքի թագավորության նահանջող բանակի (մոտ 80.000) անկանոն հարվածներին, արշավեց Անտիոք-Կոնստանտ-Մելիտե-Եփրատի հովտով Դաստարակ քերդ-Եփրատի հովտով Դարանաղի-Երեզ-Դերջան-Կարին-Բասեն-Բագրևանդ-Չարեհավան-Մասյազուն երթուղով և հասավ Արմավիրին։ Այս պայմաններում, ցանկանալով վերջ տալ սեփական երկրի ավերմանը, Արտավազդ III-ը ի վերջո ընդունեց բանակցություններ վարելու վերաբերյալ Մարկոս Անտոնիոսի հերթական առաջարկը և իր կնոջ, ինչպես նաև որդի Տիգրանի հետ միասին ներկայացավ Հռոմեական հանրապետության բանակի ճամբար։ Այստեղ, սակայն, ինչպես և սպասելի էր, որոշ ժամանակ անց Հայոց արքան ու նրա ընտանիքի անդամները գերվեցին։ Ի պատասխան այս ամենի՝ Արտաշես արքայազնի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 30.000), նպատակ ունենալով ազատել իր արքային ու նրա ընտանիքի անդամներին, մոտեցավ հակառակորդի բանակի ճամբարին։

I փուլ – Հայկական բանակը անակնկալ հարձակվեց Հռոմեական հանրապետության բանակի վրա, սակայն, չհասնելով հաջողության, հետ քաշվեց։

II փուլ – Հռոմեական հանրապետության բանակը կարճ տարածություն հետապնդեց Հայկական բանակին, սակայն վերջինիս հաջողվեց պոկվել հակառակորդից և հեռանալ Պարթևական թագավորության տարածք։

Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր։ Գերելով հայոց արքային՝ Մարկոս Անտոնիոսը, Մեծ Յայքի թագավորության խոշոր քաղաքներում թողնելով կայազորային ուժեր, իր հիմնական բանակով հեռացավ եկած երթուղով՝ իր հետ տանելով Արտավազդ III-ին և նրա ընտանիքի անդամներին, որոնք հետագայում

բանտարկվեցին Ալեքսանդրիայում: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Մեծ Հայքի թագավորության տարածքում ծավալվեց հզոր դիմադրական պայքար, որի արդյունքում ամբողջական բաղաձեռն և ամրոցներ շարունակեցին դիմադրությունը՝ ստեղծելով մի վիճակ, երբ թշնամին փաստորեն տիրապետում էր միայն այն տարածքներին, որտեղ անմիջականորեն գտնվում էին սեփական կայազորային ուժերը:

634. 32 – Փրասպայի ճ-մ: Արտավազդ II-ի գլխավորած Ատրպատականի թագավորության (մոտ 20.000) և Հռոմեական հանրապետության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը հաղթեց Արտաշես II-ի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 20.000) ու Հրահատ IV-ի գլխավորած Պարթևական (մոտ 20.000) թագավորությունների միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶³⁴
635. 31 սեպտեմբերի 2 – Ալեցիումի ծովամարտ (Հյուսիս-արևմտյան Հունաստան): Հռոմեական հանրապետության տարածքում բաղաձեռն պատերազմ մղող Գայոս Օկտավիանոսի գլխավորած բանակի (92.000, որից 12.000 հեծյալ, 260 նավ) նավատորմը հաղթեց Մարկոս Անտոնիոսի գլխավորած բանակի (135.000, որից 12.000 հեծյալ, 370 նավ), ինչպես նաև վերջինիս կազմում գործող Փոքր Հայքի (մոտ 1.000), Միհրդատ II-ի գլխավորած Կոմագենեի (մոտ 2.000) և Տարկոնդիմոտոս I-ի գլխավորած Տարսուսի (մոտ 1.000) թագավորությունների միացյալ բանակի նավատորմին, որից հետո Մարկոս Անտոնիոսի ցամաքային բանակը իր հիմնական մասով դադարեցրեց դիմադրությունն ու անցավ հաղթողի կողմը: Փոքր Հայքի, Կոմագենեի և Տարսուսի թագավորությունների բանակները վերադարձան Հայրենիք, Մարկոս Անտոնիոսը հեռացավ Եգիպտոս, իսկ Գայոս Օկտավիանոսը ի վերջո հասավ միանձնյա իշխանության՝ Հռոմեական հանրապետությունը հռչակելով կայսրություն, ինքը հռչակվելով կայսր և ստանալով «Օգոստոս» անունը: Հաղթողները կորցրին մոտ 50 նավ, 2.000 զինվոր, պարտվողները՝ 300 նավ, 5.000 զինվոր:⁶³⁵
636. 31 հոկտեմբեր – Ատրպատականի թագավորության տարածքը Արտաշես II-ի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Արտավազդ II-ի գլխավորած Ատրպատականի թագավորության բանակից (մոտ 20.000 հետևակ) և միացրեց Մեծ Հայքի թագավորությանը: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 13.000 զինվոր: Արտավազդը գերվեց, հետագայում փախավ գերությունից, հեռացավ հռոմեացիների մոտ և հռչակվեց Փոքր Հայքի հարավային գավառներն ընդգրկող Փոքր Հայքի թագավորության արքա:⁶³⁶
637. 31 նոյեմբեր – Գանձա (Ուրմիա լճից մոտ 45 կմ հարավ-արևելք) -Տրպատունիք-Թավրիզ-Գաբիթյան-Մարանդ-Հեր-Չարավանդ-Ճվաշ-Արտազ-Չարեհավան-Մասյացոտն-Արտաշատ երթուղով արքայից-արքա Արտաշես II-ի գլխավորությամբ արշաված Պարթևական (մոտ 60.000) և Մեծ Հայքի (մոտ 30.000) թագավորությունների միացյալ բանակը մտավ Մեծ Հայք և, ոչնչացնելով ու հալածելով երկրում մնացած Հռոմեական հանրապետության փոքրաթիվ բանակը (մոտ 5.000), ազատագրեց Մեծ Հայքի թագավորության ողջ տարածքը: Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Այս ընթացքում Անտոնիոսը ինքնասպան եղավ, մինչ այդ, սակայն, մահապատժի ենթարկելով Արտավազդ III-ին: Այս պայմաններում Մեծ Հայքի թագավորության արքա և արքայից-արքա հռչակվեց արքայազն Արտաշեսը՝ Արտաշես II-ը:⁶³⁷
638. 20 ամառ – Անտիոք-Կոմագենե-Մեյիտե-Եփրատի հովտով Դաստարակ բերդ-Նիկոպոլիս-Սատաղ երթուղով, նպատակ ունենալով ներխուժել Մեծ Հայքի թագավորության տարածք և գահընկեց անել արքայից-արքա Արտաշես II-ին արշավեց, Տիբերիոսի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 120.000), սակայն այդ ընթացքում Արտաշես II-ը դավադրաբար սպանվեց, Մեծ Հայքի թագավորության արքա և արքայից արքա հռչակվեց Հռոմի համար ավելի ընդունելի Տիգրանը՝ Տիգրան III-ը, և թշնամու արշավանքը ընդհատվեց:⁶³⁸
639. 6 – Մեծ Հայքի թագավորության տարածք Տիգրան III-ի մահից հետո մտավ Արգար IV-ի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 50.000) ու Հայոց Միջագետքի (մոտ 15.000) թագավորությունների միացյալ բանակը և, միավորվելով թագավորության տարածքում գտնվող ուժերին, ոչնչացրեց ու հալածեց երկրից Հռոմեական կայսրության բանակին (մոտ

10.000): Արդյունքում՝ Տիգրան IV-ը հռչակվեց Մեծ Հայքի թագավորության արքա ու արքայից արքա: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶³⁹

640. 5 - Անտիոք-Կոմագենե-Մեյխոնե-Եփրատի հովտով Դաստարակ բերող Նիկոպոլիս-Սատաղ-Սինորա-Դերջան-Կարին-Քասեն-Քազրևանդ-Չարեհավան-Մասյազուն երթուղով, ենթարկվելով Մեծ Հայքի թագավորության բանակի (մոտ 60.000) անկանոն հարվածներին, արշավեց Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 120.000) և հասավ Արտաշատ: Արքայից արքա Տիգրան IV-ը գահընկեց արվեց և Մեծ Հայքի թագավորության արքա ու արքայից-արքա հռչակվեց Արտավազդը՝ Արտավազդ IV-ը: Ի պատասխան դրա՝ Մեծ Հայքի թագավորության տարածքում, կենտրոն ունենալով Աբգար IV-ի գլխավորած Հայոց Միջագետքի թագավորությունը, ծավալվեց հզոր պարտիզանական պայքար, որի արդյունքում ամբողջական քաղաքներ և ամրոցներ շարունակեցին դիմադրությունը՝ ստեղծելով մի վիճակ, երբ թշնամին փաստորեն տիրապետում էր միայն այն տարածքներին, որտեղ անմիջականորեն գտնվում էին սեփական կայազորային ուժերը: Ընդհանուր առմամբ հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁶⁴⁰
641. 4 մարտ - Քուզնակի ճ-մ (Հայոց Միջագետք): Աբգար V Մեծի և Խուրան Արծրունու գլխավորած Հայոց Միջագետքի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) գլխովին ջախջախեց Հռոմի դրոմամբ Հայոց Միջագետք ներխուժած Հուդայի թագավորության բանակին (մոտ 40.000): Հայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁶⁴¹
642. 3 - Գոմինադյան ամրությունները (Լեռնայի Կիլիկիայի արևելք) Կիլիկիայի III ապստամբության¹⁷⁴ պայմաններում Հռոմեական կայսրության (մոտ 10.000) բանակը գրավեց Մարաշի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 600, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր: Կիլիկիայի III ապստամբությունը ճնշվեց:⁶⁴²
643. 2 - Մեծ Հայքի թագավորության տարածք մտավ Աբգար V Մեծի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 50.000) ու Հայոց Միջագետքի (մոտ 15.000) թագավորությունների միացյալ բանակը և, միավորվելով թագավորության տարածքում գտնվող ուժերին, ոչնչացրեց ու հալածեց երկրից Հռոմեական կայսրության բանակին (մոտ 10.000): Արդյունքում՝ Արտավազդ IV-ը գահընկեց արվեց և Տիգրան IV-ը կրկին հռչակվեց Մեծ Հայքի թագավորության արքա: Հայերը կորցրին մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁶⁴³
644. 1¹⁷⁵ - Թոնդեքի ճ-մ (Գուգարք): Հայրական գահը վերագրավելու համար Իվերիայի թագավորության տարածք մտած Զարտամ I-ի որդի Միհրդատի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ճամբարեց Արշակ II-ի գլխավորած Իբերական (մոտ 30.000) և Պարթևական (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակի դիմաց, որից հետո, երբ երկօրյա մենամարտում Արշակ II-ը սպանվեց Միհրդատի կողմից, դադարեցրեց դիմադրությունը և անցավ հաղթողի կողմը: Հայերը կորցրին մոտ 3, թշնամին՝ մոտ 4 զինվոր:⁶⁴⁴ Միհրդատը՝ Միհրդատ I-ը, հռչակվեց Իվերիայի թագավորության արքա:
645. Մ.թ. 1 - Գուգարքի ճ-մ: Արքայից արքա Տիգրան IV-ի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) հաղթեց ու հետ շարտեց Այսնաց դուռ լեռնանցքից ներխուժած և ասպատակող Ալանական թագավորության բանակին (մոտ 80.000), սակայն Տիգրան IV-ը ընկավ մարտում: Հայերը կորցրին մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 35.000 զինվոր:⁶⁴⁵
646. 2 գարուն - սեպտեմբերի 9 - Արտագերս ամրոցի ճ-մ (Արարատ, Արշարունիք գավառ, Արաքսի ձախ ափից մոտ 5 կմ հյուսիս)⁶⁴⁶

Տիգրան IV-ի զոհվելուց հետո, նպատակ ունենալով Մեծ Հայքի թագավորությունը ենթարկեցնել Հռոմեական կայսրությանը, Գայոս Կեսարի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 100.000), առաջանալով Անտիոք-Կոմագենե-Մեյխոնե-Եփրատի հովտով Դաստարակ բերող Նիկոպոլիս-Սատաղ-Սինորա-Դերջան-Կարին-Քասեն-Քազրևանդ-Չարեհավան-Մասյազուն երթուղով և ենթարկվելով անկանոն հարվածների,

¹⁷⁴ Կիլիկիայի այս ապստամբությունը խորհրդանշալից պատմագիտության կողմից ընդհանրապես ուշադրության չի արժանացել:

¹⁷⁵ Այս մասին հայտնում է «Զարթիս Ցխովրեբա»-ն (Լեոնտիոս Մրովելի) և Դավիթ Քազրատունին: Ճակատամարտի թվականը պարզվում է, ելնելով այն բանից, որ Նրա ընթացքում սպանվեց Իվերիայի թագավորության արքա Արշակ II-ը (մ.թ.ա. 20-1):

մոտեցավ Ատոմ իշխանի գլխավորությամբ ամրոցի մոտ մարտակարգ ընդունած Մեծ Հայքի թագավորության բանակին (մոտ 50.000):

I փուլ – Հռոմեական կայսրության բանակը անցավ հարձակման: Բռնկվեց համառ և արյունահեղ մարտ, որի արդյունքում Հայկական բանակը, ի վերջո կտրվելով թշնամու բանակից, նահանջեց՝ շարունակելով մշտական սպառնալիքի տակ պահել վերջինիս:

II փուլ – Գարնանը և ամռանը Հռոմեական կայսրության բանակը պաշարեց ամրոցը, սակայն առժամանակ որևէ հաջողության չհասավ, ընդ որում այդ ընթացքում բանակցության պատրվակով Գայոս Կեսարին մոտեցած Ատոմը դաշունահարելով ծանր վիրավորեց վերջինիս և կրկին հաջողությամբ ապաստանեց ամրոցում:

III փուլ – Սեպտեմբերի 9-ին թշնամու բանակն ի վերջո, հաղթահարելով Հայկական բանակի համառ դիմադրությունը, գրավեց ամրոցը, ընդ որում Ատոմը, դիմադրելով թշնամուն մինչև վերջ, գերության մեջ չհայտնվելու համար ինքնասպան եղավ:

Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր: Մեծ Հայքի թագավորության արքա հռչակվեց Արիոբարզանես II-ը՝ Արիոբարզանես Ատրպատականցին¹⁷⁶:

647. 2-6 – Մեծ Հայքի թագավորության տարածքում, ի պատասխան այն բանի, որ Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 100.000) գրավեց թագավորության տարածքը, Հայկական բանակի (մոտ 30.000) կողմից, կենտրոն ունենալով Աբգար V Մեծի գլխավորած Հայոց Միջագետքի թագավորությունը, ծավալվեց հզոր պարտիզանական պայքար: Արդյունքում՝ ամբողջական քաղաքներ և ամրոցներ շարունակեցին դիմադրությունը՝ ստեղծելով մի վիճակ, երբ թշնամին փաստորեն տիրապետում էր միայն այն տարածքներին, որտեղ անմիջականորեն գտնվում էին սեփական կայազորային ուժերը: Արդյունքում՝ 4 թ-ին Արիոբարզանես Ատրպատականցին, իսկ 5 թ-ին Նրան հաջորդած Արտավազդ V Արտրպատականցին¹⁷⁷ սպանվեցին: Վերջինիս հաջորդած Տիգրան V Յրեան¹⁷⁸ 6 թ-ին գահընկեց արվեց, որից հետո հայերի համաձայնությամբ ի վերջո կրկին սկսեց կառավարել Երատոն: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁶⁴⁷
648. 12 – Մեծ Հայքի թագավորության տարածք մտավ Պարթևական թագավորության գահընկեց արված արքա Վոնոնի գլխավորած բանակը (մոտ 10.000), որի արդյունքում Երատոն հրաժարվեց գահից, իսկ Վոնոնը¹⁷⁹ հայերի համաձայնությամբ հռչակվեց Մեծ Հայքի թագավորության արքա: 16 թ-ին, տեղեկանալով այն մասին, որ Վոնոնը չի վայելում հայերի աջակցությունը և տեղի տալով վերջինիս գահընկեց արած Պարթևական թագավորության արքա Արտավան III-ի հարաճուն սպառնալիքներին, Տիգրան կայսեր հրամանով Ասորիքի կուսակալը իր մոտ հրավիրեց Վոնոնին և գերեց⁶⁴⁸: Նույն թվականին էլ Մեծ Հայքի թագավորության արքա հռչակվեց Արտավան III-ի որդի Օրոդեսը՝ Օրոդես Պարթևը¹⁸⁰: Սակայն 18 թ-ին մի կողմից Հռոմի, իսկ մյուս կողմից էլ հայերի և Պարթևական թագավորության համաձայնությամբ Մեծ Հայքի թագավորության Նոր արքա հռչակվեց Արտաշես III-ը¹⁸¹:

¹⁷⁶ Սա Ատրպատականի արքա Արիոբարզանես II-ն էր (մ.թ.ա. 20 - մ.թ. 4, 2-4՝ նաև Մեծ Հայքում)՝ Արտավազդ II-ի (մ.թ.ա. մոտ 50 - ուղ. 30) որդին, որը Մեծ Հայքի գահի նկատմամբ իր իրավունքները հիմնավորում էր Նրանով, որ իր հոր մայրը՝ Արիոբարզանեսի (մ.թ.ա մոտ 60-50) կինը, Արտավազդ III-ի աղջիկն էր:

¹⁷⁷ Սա Ատրպատականի արքա Արտավազդ III-ն էր (4-6՝ նաև Մեծ Հայքում)՝ Արիոբարզանես II-ի որդին, որը Մեծ Հայքի գահի նկատմամբ իր իրավունքները հիմնավորում էր մի կողմից Նրանով, որ իր հոր հոր մայրը՝ Արիոբարզանես I-ի (մ.թ.ա մոտ 60-50) կինը, Արտավազդ III-ի աղջիկն էր, մյուս կողմից էլ Նրանով, որ իր հայրը թագավորել էր նաև Մեծ Հայքում:

¹⁷⁸ Սա Հուլայի թագավորության արքա Յերովդես I Մեծի (մ.թ.ա. 40-4) թոռն էր, որը Մեծ Հայքի գահի նկատմամբ իր իրավունքները հիմնավորում էր Նրանով, որ իր մոր մայրը՝ Արեվայոս I Կապադովկիացու (մ.թ.ա 36 - մ.թ. 17) կինը, Արտավազդ III-ի աղջիկն էր:

¹⁷⁹ Սա Պարթևական թագավորության արքա Վոնոնն էր (7-12), որը Մեծ Հայքի գահի նկատմամբ իր իրավունքները հիմնավորում էր Նրանով, որ իր հոր՝ Յրահատ IV-ի (մ.թ.ա. 36-30, 29-28, 26-32) հոր հոր՝ Յրահատ III-ի (մ.թ.ա. 77-58), հոր մայրը՝ Միհրդատ II Մեծի (մ.թ.ա. 123-87) կինը, Տիգրան II Մեծի աղջիկն էր:

¹⁸⁰ Սա Պարթևական թագավորության արքա Արտավան III-ի (12-35, 36-38) որդին էր, որը Մեծ Հայքի գահի նկատմամբ իր իրավունքները հիմնավորում էր մի կողմից Նրանով, որ իր հոր մոր հոր՝ Ատրպատականի արքա Արիոբարզանես II-ի (մ.թ.ա. 20 - մ.թ 4, 2-4՝ նաև Մեծ Հայքում) հոր մայրը՝ Արիոբարզանես I-ի (մ.թ.ա մոտ 60-50) կինը, Արտավազդ III-ի աղջիկն էր, իսկ մյուս կողմից էլ Նրանով, որ իր հոր մոր հայրը և իր հոր մորեղբայրը թագավորել էին նաև Մեծ Հայքում:

¹⁸¹ Սա Պոնտոսի արքա Պոլեմոն I-ի (մ.թ.ա. 37-8) որդին էր, որը Մեծ Հայքի գահի նկատմամբ իր իրավունքները հիմնավորում էր մի կողմից Նրանով, որ իր հոր պապը՝ Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը, ամուսնացած էր Տիգրան II Մեծի դստեր հետ, մյուս կողմից էլ Նրանով, որ իր հոր հորաբայրը՝ Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի որդի Փառնակ II-ի (մ.թ.ա. 63-47) բույրը, Տիգրան II Մեծի կինն էր:

Ասորիքի նախկին կուսակալ Պիզոնը, չցանկանալով ենթարկվել նոր կուսակալ Սենցիոսին, իր տրամադրության տակ գտնվող Ռոմեական կայսրության բանակով (7.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներով (մոտ 1.000) ամրացավ ամրոցի շրջակայքում ու պատրաստվեց դիմադրել Սենցիոսի առաջխաղացած բանակին (մոտ 14.000), որն իր հերթին մոտեցավ ամրոցի մոտ մարտակարգ ընդունած հակառակորդին:

I փուլ – Սենցիոսի բանակը անցավ հարձակման և պարտության մատնեց Պիզոնի բանակին, որի մնացորդները դժվարությամբ ապաստանեցին ամրոցում:

II փուլ – Սենցիոսի բանակը պաշարեց ամրոցը, որտեղ ամրացած Պիզոնը և իր բանակի մնացորդները որոշակի դիմադրությունից հետո հանձնվեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր: Պիզոնը ձերբակալվեց և ուղարկվեց Ռոմ, որտեղ նրա դեմ դատավարություն սկսվեց և արդյունքում նա ի վերջո ինքնասպան եղավ:

650. 33 - 34 – Պիտենյան թերակղզում մղվող պատերազմին Ռոմեական կայսրության բանակի (մոտ 60.000) կազմում իր մասնակցությունը բերեց Խուրան Արծրունու գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության օժանդակ բանակը (մոտ 3.000)¹⁸²⁻⁶⁵⁰

651. 35 ամառ – Արտաշատի ճ-մ⁶⁵¹

34 թ-ին Արտաշես III-ի մահից հետո Մեծ Հայքի թագավորության արքա հռչակվեց Պարթևական թագավորության արքա Արտավան III-ի որդի Արշակը՝ Արշակ II Պարթևը¹⁸³: 35 թ-ին, սակայն, պաշտոնական Ռոմի դրդումով գործող իբերական գահի թեկնածու, Իվերիայի թագավորության արքա Փարսման I-ի եղբայր Միհրդատին հաջողվեց թունավորել Արշակ II Պարթևին և իր կողմնակիցների միջոցով կազմալուծել Մեծ Հայքի պաշտպանունակությունը: Դրանից հետո Փարսման I-ի և Միհրդատի գլխավորած Իբերիայի (մոտ 30.000) ու Ալանական (մոտ 50.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հյուսիսից ներխուժեց Մեծ Հայքի թագավորության տարածք: Թշնամու բանակն առանց դիմադրության հանդիպելու շարժվեց Մծխեթ-Խաղխաղ (վերջինը՝ Ուտիք, Աղվե գավառ, Կուրի աջ վտակ Աղստևի զույգ ափերին) երթուղով, միացավ Աղվանքի թագավորության բանակին (մոտ 20.000) և, շարունակելով առաջխաղացումը դեպի հարավ, առանց դիմադրության հանդիպելու մտավ Արտաշատ: Ի պատասխան այս ամենի՝ կրկին Մեծ Հայքի թագավորության արքա հռչակված Օրոդեսի՝ Օրոդես Պարթևի, գլխավորած Պարթևական թագավորության հեծելազորը (մոտ 40.000) հարավից մտավ Մեծ Հայքի թագավորության տարածք և, արշավելով Մարանդ-Նախիջևան-Արած-Ուրծանոթ երթուղով, միավորվեց սպարապետ Գիսակ Դիմաքսյանի գլխավորությամբ Արտաշատից նահանջած Հայկական հեծելազորի (մոտ 30.000) հետ: Դրանից հետո Պարթևական և Մեծ Հայքի թագավորությունների միացյալ հեծելազորը բանակեց Արտաշատի մոտակայքում, սակայն այնպես ստացվեց, որ վերջինս սկսեց պարենի սուր պակաս զգալ, որի պատճառով էլ, չնայած թշնամու բանակի թվական գերակշռությանը, ի վիճակի չեղավ հետաձգել մարտը:

Կողմերը մոտեցան իրար և մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում Օրոդես Պարթևը սխալ ընտրեց մարտի վայրը, քանի որ սեփական հեծելազորը լեռնային տեղանքում կորցնում էր իր մարտավարական առավելությունը, այն դեպքում, երբ հակառակորդի բանակը, թվական գերակշռությունից բացի իր կազմում ունենալով նաև հետևազոր,

¹⁸² Խորհրդահայ պատմագիտությունը ուշադրություն չի դարձրել և չի ընդունել այս պատերազմին Հայկական բանակի մասնակցության մասին թուրք Արծրունու (գլուխ 6) բերած տվյալները, սակայն ըստ իս՝ միանգամայն անհիմն: Այս իրադարձության որոշակի մանրամասներ, սակայն, մեզ չեն հասել, իսկ հունահռոմեական աղբյուրներն էլ որևէ տեղեկություն չեն տալիս այս ամենի մասին: Արդյունքում՝ ունենք ընդամենը միայն թուրք Արծրունու տեղեկությունն այն մասին, որ ռազմական գործողությունները եղել են Պիտենյան թերակղզում և մղվել են ինչ-որ ոսկեհանքերի համար: Արդյունքում՝ հավանական է համարել, ի խոսքն ինչ-որ ապստամբության ճնշման մասին է: Սա այս հազարամյակում Ռոմեական (հետագայում՝ Բյուզանդական) կայսրության կողմից Հայկական գիմված ուժերը իր նպատակների համար օգտագործելու հետագայում լայն տարածում ստացած երևույթի առաջին արտահայտությունն էր:

¹⁸³ Սա Պարթևական թագավորության արքա Արտավան III-ի որդին էր, որը Մեծ Հայքի գահի նկատմամբ իր իրավունքները հիմնավորում էր նրանով, որ նախ իր հոր մոր հոր՝ Ատրպատականի արքա Արիոբարզանես II-ի (մ.թ.ա. 20 - մ.թ. 4, 2-4՝ նաև Մեծ Հայքում) հոր մայրը՝ Արիոբարզանես I-ի (մ.թ.ա մոտ 60-50) կինը, Արտավազդ III-ի աղջիկն էր և հետո նրանով, որ իր եղբայր Օրոդեսը, իր հոր մոր հայրը և իր հոր մորեղբայրը թագավորել էին նաև Մեծ Հայքում:

լեռնային տեղանքում մարտավարական զգալի առավելություն էր ստանում: Սրանից զատ Օրոդես Պարթևը ընտրեց սեփական հեծելազորի օգտագործման նաև սխալ մարտավարություն՝ չօգտագործելով հեռահար մարտում սեփական հեծելազորի ակնհայտ առավելությունը թշնամու հիմնականում ծանր հեծելազորի նկատմամբ: Եվ վերջապես Օրոդես Պարթևը սեփական հեծելազորը պահեց անշարժ վիճակում՝ դրանով իսկ թույլ տալով հակառակորդին ոչ միայն արշավի ողջ թափով հարվածել վերջինիս, այլև՝ միանգամից անցնել մերձամարտի, որի պայմաններում բոլոր առավելություններն արդեն մերձամարտում հիանալիորեն գործող ծանր հեծելազորի կողմում էին:

I փուլ – Թշնամու հեծելազորը հարձակվեց Պարթևական և Մեծ Հայքի թագավորությունների միացյալ հեծելազորի վրա ու միանգամից անցավ մերձամարտի, ինչի արդյունքում համառ մարտ բռնկվեց:

II փուլ – Իբերիայի և Աղվանքի թագավորությունների միացյալ բանակի հետևակը անցավ հակառակորդի բանակի թիկունք ու թիկունքից հզոր հարված հասցրեց վերջինիս, ընդ որում տեղի ունեցած մենամարտում Փարսման I-ը ծանր վիրավորեց Օրոդես Պարթևին, որի մահվան մասին կեղծ լուրը լիովին բարոյալքեց նրա ռազմիկներին:

III փուլ – Պարթևական և Մեծ Հայքի թագավորությունների միացյալ բանակը վերջնական պարտություն կրեց ու դիմեց փախուստի՝ ցրվելով և դժվարությամբ կտրվելով հակառակորդից:

Հայերը կորցրին մոտ 8.000, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Մեծ Հայքի թագավորության արքա հռչակվեց հերթական Վաղանգիկ արքա Միհրդատը՝ Միհրդատ Իբերացին¹⁸⁴, իսկ Գուգարքի Գողերձական գավառն էլ անցավ Իվերիայի թագավորությանը:

652. 35 ամառ – Ձևգմայի գետանցով առանց դիմադրության անցավ և, նպատակ ունենալով շեղել Մեծ Հայքի թագավորության սահմաններում կենտրոնացող Պարթևական թագավորության բանակին, դեպի հարավ շարժվելով արշավեց Լուցիոս Վիտելլիոսի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 80.000)՝ որպես ուղեկից ունենալով Պարթևական թագավորության արքա հռչակված Հրահատ VI-ին: Արդյունքում, առանց լուրջ մարտերի գահընկեց հայտարարելով Արտավան III-ին, Լուցիոս Վիտելլիոսը մինչ այդ մահացած Հրահատ VI-ի փոխարեն Պարթևական թագավորության արքա հռչակեց վերջինիս եղբայր Տրդատին՝ Տրդատ III-ին, որից հետո նահանջեց Ասորիք: Դրանից հետո, սակայն, Արտավան III-ը խոշոր ուժերով հարձակման անցավ և, փախուստի մատնելով Տրդատ III-ին, 36 թ-ին վերականգնեց իր իշխանությունը Պարթևական թագավորության գահին, որից հետո խոշոր ուժերով կրկին Ձևգմայի գետանցին մոտեցած Լուցիոս Վիտելլիոսի հետ հաշտություն կնքեց: Իր հերթին Մեծ Հայքի թագավորության տարածքում Գիսակ Դիմաքսյանի ընդհանուր ղեկավարությամբ ամբողջական քաղաքներ և ամրոցներ շարունակեցին դիմադրությունը՝ ստեղծելով մի վիճակ, երբ թշնամին փաստորեն տիրապետում էր միայն այն տարածքներին, որտեղ անմիջականորեն գտնվում էին սեփական կայազորային ուժերը: Ի վերջո 37 թ-ին Կալիգուլա կայսրը գահընկեց արեց Միհրդատ Իբերացուն, որից հետո Մեծ Հայքի փաստացի ղեկավար դարձավ սպարապետ Գիսակ Դիմաքսյանը⁶⁵²:

653. 36 – Կադրա և Դաուրա բերդերը (Լեռնային Կիլիկիայի արևելք) Կիլիկիայի IV ապստամբության¹⁸⁵ պայմաններում Հռոմեական կայսրության (4.000), ինչպես նաև Կապադովկիայի թագավորության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը պաշարեց Մարաշի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000), որոնք, անհաջողությամբ ավարտված արտագրոհից հետո ի վերջո ջրի պակասի պատճառով դադարեցրին դիմադրությունը և հանձնվեցին: Հայերը կորցրին մոտ 600, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր: Կիլիկիայի IV

¹⁸⁴ Սա Իվերիայի թագավորության արքա Փարսման I-ի (35-74) եղբայրն էր: Փարսման I-ը և Միհրդատը Իվերիայի թագավորության արքա Միհրդատ I-ի (մ.թ.ա. 1 - մ.թ. 25) թոռներն էին, իսկ վերջինս էլ հանդիսանում էր Տիգրան II Մեծի որդի Արշակ I Հայի (մ.թ.ա. մոտ 93-90) թոռ Բարտոմ I-ի (մ.թ.ա. 66-35) աղքատ որդին՝ մի հանգամանք, որով վերջիններս հիմնավորում էին Մեծ Հայքի գահի նկատմամբ իրենց իրավունքները: Իր հերթին, դեռևս իրեն գահի վրա բավարար ամուր չգզալով և ցանկանալով ազատվել Իվերիայի թագավորության գահի համար բացահայտ գահակալական պայքար մղող անչափ փառասեր իր եղբորից, Հռոմի օժանդակությունից օգտվող Փարսման I-ը, չնայած ոչ վաղ անցյալի թշնամությանը, սկսեց ակտիվորեն աջակցել Մեծ Հայքի գահի համար պայքար մղող իր եղբորը՝ միաժամանակ դրանով փորձելով նաև Իբերիայի ազդեցությունը տարածել Մեծ Հայքի վրա:

¹⁸⁵ Կիլիկիայի այս ապստամբությունը խորհրդահայ պատմագիտության կողմից ընդհանրապես ուշադրության չի արժանացել:

ապստամբությունը ճնշվեց, իսկ Մարաշի թագավորությունը ընդգրկվեց Հռոմի Կիլիկիա պրովինցիայի մեջ:⁶⁵³

654. 36 աշուն – Գամայիտադայի ճ-մ (Հորդանան գետից արևելք, Հուդայի թագավորության և Նաբաթեական թագավորության սահմանին): Խուրան Արծրունու գլխավորած Հայոց Միջագետքի (մոտ 10.000) և Հարիտատ IV Ֆիլիպատորի գլխավորած Նաբաթեական (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Յերովոթա II Անտիպանի գլխավորած Հուդայի թագավորության բանակին (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:^{186, 654}
655. 37 աշուն – Մծբինը Իզաատես I-ի գլխավորած Պարթևական (մոտ 20.000) և Ադիաբենեի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Հայոց Միջագետքի թագավորության կայազորից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶⁵⁵ Հայոց Միջագետքի Մծբին քաղաքը, ինչպես նաև Ծավդեք և Արվաստան գավառները, որպես պարգև Տրդատ III-ին գահընկեց անելու գործում Իզաատես I-ի կողմից Արտավան III-ին ցույց տված օժանդակության, անցան Ադիաբենեի թագավորությանը:
656. 41 – Ճ-մ: Մեծ Հայքի տարածք ներխուժած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 100.000), օգտվելով որոշ հայ նախարարների դավաճանությունից, հաղթեց սպարապետ Գիսակ Դիմաբայանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակին (մոտ 60.000): Հայերը կորցրին մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր: Մեծ Հայքի թագավորության արքա հռչակվեց Փոքր Հայքի արքա Կոտիս Թրակիացին^{187, 656} Արդյունքում՝ ամբողջական քաղաքներ և ամրոցներ շարունակեցին դիմադրությունը՝ ստեղծելով մի վիճակ, երբ թշնամին փաստորեն տիրապետում էր միայն այն տարածքներին, որտեղ անմիջականորեն գտնվում էին սեփական կայազորային ուժերը: Ի վերջո 47 թ-ին Կլավդիոս I-ը գահընկեց արեց Կոտիս Թրակիացուն և կրկին Մեծ Հայքի թագավորության արքա հռչակեց Միհրդատ Իբերացուն: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:
657. 49 դեկտեմբեր – Կորմա գետի ճ-մ (Արբելայից հարավ)⁶⁵⁷

Պարթևական թագավորության արքա Գոտարզ II-ի դեմ գահակալական պայքար սկսած Միհրդատի գլխավորած Հռոմեական կայսրության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Իզաատես I-ի գլխավորած Ադիաբենեի (մոտ 10.000) և Աբգար V Մեծի գլխավորած Հայոց Միջագետքի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը, Գոտարզ II-ին գաղտնի աջակցող Աբգար V Մեծի դրդումներով երկար ժամանակ հապաղելով Եդեսիայում, ի վերջո Չևգմայի գետանցումով շարժվեց դեպի հյուսիս-արևելք, իսկ հետո էլ, ուղղվելով դեպի արևելք, ճամբար գարկեց Արբելայի մոտակայքում՝ մարտի հրավիրելով Գոտարզ II-ի գլխավորած Պարթևական թագավորության բանակին (մոտ 20.000): Գոտարզ II-ը, սակայն, ամեն կերպ ձգձգելով մարտի մեջ մտնելը, ի վերջո կաշառքով և տարաբնույթ խոստումներով կարողացավ հասնել այն բանին, որ Իզաատես I-ն ու Աբգար V Մեծը, որոնք մինչ այդ առանց այդ էլ հակված էին անցնելու իր կողմը, լքեց Միհրդատին և հեռանան:

I փուլ – Օգտվելով Միհրդատի բանակի թուլացումից՝ Պարթևական թագավորության բանակը անցավ հարձակման, որի արդյունքում բռնկվեց համառ մարտ:

II փուլ – Կարեն իշխան գլխավորած Պարթևական թագավորության բանակի մի մասը թևանցումով դուրս եկավ հակառակորդի բանակի թիկունք, որի արդյունքում վերջինս ծանր պարտություն կրեց:

Հաղթողները կորցրին մոտ 1.500, պարտվողները՝ մոտ 6.000 զինվոր: Միհրդատը գերվեց և ըստ Գոտարզ II-ի հրամանի նրա ականջները կտրվեցին՝ ինչը վերջնականապես զրկեց վերջինիս պարթևական գահին հավակնելու հնարավորությունից:

¹⁸⁶ Այս ճակատամարտին Հայկական բանակի մասնակցությունը ևս կասկածի տակ է առնվել, սակայն ըստ իս՝ միանգամայն անհիմն, քանի որ սկզբնաղբյուրների բերած տվյալները առասպելական ոչինչ չեն պարունակում: Ըստ Մովսես Խորենացու այս ճակատամարտը տեղի է ունեցել «Քրիստոսի հրաշագործությունների» ժամանակներում (Գիրք 2, գլուխ 30, 31), իսկ ըստ Թովմա Արծրունու (մաս 1, գլուխ 6)՝ Տիբերիոս կայսեր (14-37) 16-րդ տարում (30 թ.): Այս պարագայում Մովսես Խորենացին (նկատի ունենալով 33 թ-ը) ճակատամարտի ժամանակի հարցում ընդամենը սխալվել է 3, իսկ Թովմա Արծրունին (նկատի ունենալով 30 թ-ը)՝ 6 տարով: Միաժամանակ պետք է նշել նաև, որ իրար և Տիբերիոսի 16-րդ տարում ու «Քրիստոսի հրաշագործությունների» ժամանակներին ժամանակակից են և Խորենացու հիշատակած Պետրոսի, այսինքն Նաբաթեական թագավորության արքա Արետը՝ Հարիաթ IV Ֆիլիպատորը (մ.թ.ա. 9 - մ.թ. 40), և Յերովոթեղ՝ Հուդայի թագավորության արքա Յերովոթա II Անտիպանոսը (մ.թ.ա. 4 - մ.թ. 39):

¹⁸⁷ Սա Արտաշես III-ի բրոնզ որդին էր, որը Մեծ Հայքի գահի նկատմամբ իր իրավունքները հիմնավորում էր հենց դրանով:

Ադիաբենտի թագավորության արքա Իզաատես I-ի ավագ եղբայր Մոնոբագեսի գլխավորությամբ Իզաատես I-ի դեմ դավադրություն կազմած ազնվականները, խոստանալով մարտի ժամանակ անցնել հակառակորդի կողմը, դրդեցին Աբիասի գլխավորած քոչվոր արաբներին (մոտ 10.000) հարձակվել քաղաքի մոտ ճամբարած Ադիաբենտի թագավորության բանակի (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 1.000) վրա:

I փուլ – Արաբները անցան հարձակման և դավադիրներն անցան նրանց կողմը, սակայն Իզաատես I-ը, արագորեն ժամանելով սեփական ճամբար, կենտրոնացրեց իրեն հավատարիմ մնացած ուժերը ու հետ մղեց հարվածը:

II փուլ – Հաջորդ օրը Իզաատես I-ի բանակը հարձակվեց հակառակորդի վրա և պարտության մատնեց վերջինիս:

III փուլ – Մյուս օրը Իզաատես I-ի գլխավորած Ադիաբենտի թագավորության բանակը նահանջած և Աբիասի գլխավորությամբ ամրոցում պաշտպանվել փորձող արաբներից գրավեց Արշամուս ամրոցը (Մծբինի մոտ), ընդ որում Աբիասը, դիմադրելով մինչև վերջ, ի վերջո ինքնասպան եղավ:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցները՝ մոտ 3.000, պարտվողները՝ մոտ 5.000 զինվոր:

659. 50 աշուն – Հայոց Միջագետքում Սանատրուկի կողմում գործող Խուրան Արծրունու ու Տուվիա Բագրատունու գլխավորած Հայոց Միջագետքի թագավորության բանակի մի մասը (մոտ 10.000) փորձեց գահընկեց անել Աբգար VI-ին, սակայն վերջինս այդ ընթացքում մահացավ և Սանատրուկը¹⁸⁸ առանց արյունահեղության հռչակվեց արքա:⁶⁵⁹ Չնայած դրան՝ Խուրան Արծրունին և Տուվիա Բագրատունին շնորհագրկվեցին ու ստիպված եղան իրենց տոհմերով հեռանալ Հայաստանից: Խուրանը անցավ ճգնաժամության և, գտնվելով արդեն զառամյալ տարիքում, շուտով մահացավ, իսկ նրա որդի Վաչեն ու եղբայրը՝ Արշավիրը, ծառայության անցան Բաբելոնի կառավարիչ, պարթև արքայազն Ներսեհի մոտ: Հետագայում վերջիններս սկսեցին ծառայել Պարթևական թագավորության արքա Արտավան IV-ին, որի մահից հետո միայն կարողացան իրենց տոհմով վերադառնալ Հայրենիք և վերականգնել իրենց նախկին իրավունքները: Տուվիա Բագրատունին ևս իր ազգականների հետ կարողացավ Հայրենիք վերադառնալ միայն բավականին ժամանակ անց:

660. 51 գարուն – Գառնի ամրոցը (Արարատ, Ոստան Հայոց գավառ) Միհրդատ Իբերացուն գերելու նպատակ հետապնդող արքայազն Հռադամիզդի գլխավորած Իվերիայի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց Հռոմեական կայսրության կայազորից (մոտ 1.000), որը, վերցնելով խոշոր կաշառք, առանց մարտի հանձնվեց: Միհրդատ

¹⁸⁸ Նույն 50 թվականին, երբ մահացավ իր հայրը, կառավարելով շատ կարճ, մահացավ նաև Աբգար V Մեծին հաջորդած նրա որդի Աբգար VI-ը, որը չէր հանդիսանում Հայոց թագավորի տիտղոսի կրողը ոչ իրավաբանորեն և ոչ էլ փաստացի: Մովսես Խորենացին հայտնում է. «Աբգարից հետո հայոց թագավորությունը երկու մասի է բաժանվում, որովհետև նրա Անանուն որդին թագադրվեց ու թագավորեց Եդեսիայում, իսկ նրա քեռորդին՝ Սանատրուկը թագավորեց Հայաստանում» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 34): Այսպիսով, ինչպես հստակորեն արտահայտվում է Պատմահայրը, մինչ այդ անձնական ունիայի սկզբունքով, ըստ էության, միասնական թագավորություն հանդիսացող Հայոց Միջագետքի և Մեծ Հայքի թագավորությունները կրկին բաժանվում են, ինչպես իրավաբանորեն, այնպես էլ, կարելի է ենթադրել, փաստացի: Իրոք, եթե Աբգար VI-ը շարունակեց թագավորել Հայոց Միջագետքի թագավորությունում, ապա վերջինիս հորաբորջորդի Սանատրուկն էլ հռչակվեց Մեծ Հայքի թագավորության արքա: Դատելով ըստ ամենայնի՝ դեռևս իր կենդանության օրոք Աբգար V Մեծը նախատեսել էր իրերի հենց այս դասավորությունը, երբ Հայոց Միջագետքի թագավորությունում պետք է թագավորեր իր որդին, իսկ Մեծ Հայքի թագավորությունում էլ պետք է հաստատվեր Հայ Արշակունիների մի նոր ճյուղը, ի դեմս իր քրոջ սերնդի, ու դրանով պետք է վերջ գտներ Վաղանգիկ արքաների դարաշրջանը: Իրականությունը, սակայն, չարդարացրեց Աբգար V Մեծ-ի այս վերջին հույսը, քանի որ հենց սկզբից էլ իրար սառը վերաբերվող Աբգար VI-ի ու Սանատրուկի հարաբերությունները Աբգար V Մեծ-ի մահից հետո բերեցին արդեն բացահայտ ընդհարման, երբ որևէ համագործակցության մասին խոսք զնալ բնականաբար չէր կարող: Սկիզբ առած գահակալական պայթյալը, սակայն, բացահայտ ռազմական բախմամբ այնուհանդերձ չավարտվեց, քանի որ, մինչ իրադարձությունները կգարգանային, Աբգար VI-ը դժբախտ պատահարի զոհ դարձավ ու մահացավ, որից հետո Հայոց Միջագետքի թագավորության արքա ճանաչվեց Սանատրուկը: Ամրապնդելով իր իշխանությունը Հայոց Միջագետքի թագավորությունում՝ Սանատրուկը նախապատրաստեց նաև փաստացի իր իշխանությունը տարածել Մեծ Հայքի թագավորության վրա՝ ձգտելով անձնական ունիայի սկզբունքով ի վերջո վերամիավորել երկու թագավորությունները: Այս մտայնությունը, սակայն, առժամանակ չհաջողվեց, քանի որ հենց նույն այդ ժամանակ Մեծ Հայքի թագավորության գահի համար մրցակցության մեջ մտան մի կողմից Հռոմեական կայսրության աշակցությունը վայելող Իվերիայի թագավորությունը, իսկ մյուս կողմից էլ գահակալական պայթյալը հետևում թողած ու կրկին մեջքն ուղղող Պարթևական թագավորությունը:

Իբերացին գերվեց և հետագայում սպանվեց, իսկ Մեծ Հայքի թագավորության արքա հռչակվեց Հռադամիզը՝ Հռադամիզը Իբերացին^{189.660}

661. 51 գարուն - Ադիաբենեի թագավորության տարածքը Վաղարշ I-ի գլխավորած Պարթևական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և սկսեց մոտենալ Սծքիսի մոտ Իգատես Լ-ի գլխավորությամբ կենտրոնացած Ադիաբենեի թագավորության բանակին (6.000 հեծյալ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 600), սակայն, տեղեկանալով, որ Քուշանական թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակում է Պարթևական թագավորության արևելյան շրջանները, նահանջեց՝ ուժերն ուղղելով դեպի արևելք և իր հերթին ստիպելով թշնամուն նահանջել⁶⁶¹
662. 51 դեկտեմբեր - Գանձա-Տրպատունիք-Թավրիզ-Գաբիթյան-Մարանդ-Հեր-Չարավանդ-Ճվաշ-Արտագ-Չարեհավան-Մասյացոտն-Արտաշատ-Մասյացոտն-Չարեհավան-Բագրևանդ-Սանազկերտ-Տարոն-Բաղեշ-Տիգրանակերտ երթուղով արշավեց պարթևական Տրդատ արքաներից ու սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորած Պարթևական (մոտ 30.000), ինչպես նաև Մեծ Հայքի (մոտ 30.000) և Հայոց Միջագետքի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը՝ առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու Հռադամիզը Իբերացու գլխավորությամբ նահանջող Հռոմեական կայսրության (մոտ 5.000) ու Իվերիայի թագավորության (մոտ 10.000) միացյալ բանակից ազատագրելով Մեծ Հայքի թագավորության տարածքը։ Թագավորության արքա հռչակվեց Տրդատը՝ Տրդատ I-ը։ Սակայն պարենի անբավարարության, վերահաս ձմեռվա ու բռնկված համաճարակի պատճառով դաշնակից բանակը Տիգրանակերտ-Ադիաբենե երթուղով նահանջեց Պարթևական թագավորություն, իսկ Հռադամիզը Իբերացու բանակը կրկին մտավ Մեծ Հայք և այստեղ նրա դեմ կրկին սկսվեց պարտիզանական պայքար։ Հայերը կորցրին մոտ 600, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր⁶⁶²
663. 52 - Անանուհի ճ-մ (Կիլիկիայի արևմուտք)։ Կիլիկիայում բռնկված Կիլիկիայի V ապստամբության¹⁹⁰ պայմաններում Տրոքսոբարոսի գլխավորությամբ քաղաքը պաշարած Հայկական բանակը (մոտ 7.000), օգտագործելով տեղանքի առանձնահատկությունները, հաղթեց Ասորիքից առաջխաղացած Հռոմեական կայսրության հեծյալ բանակին (մոտ 5.000)։ Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր։ Շուտով, սակայն Կոմագենեի թագավորության արքա Անտիոքոս IV-ին հաջողվեց սպանել տալ Տրոքսոբարոսին, որից հետո Կիլիկիայի V ապստամբությունը վերջացավ⁶⁶³
664. 54 դեկտեմբեր - Արտաշատի ճ-մ. Գանձա-Տրպատունիք-Թավրիզ-Գաբիթյան-Մարանդ-Գողթն-Նախիջևան-Արած-Ուրծաձոր երթուղով Տրդատ I-ի և սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ արշաված Պարթևական (մոտ 30.000), ինչպես նաև Մեծ Հայքի (մոտ 30.000) և Հայոց Միջագետքի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Հռադամիզը Իբերացու գլխավորած Իվերիայի թագավորության բանակին (մոտ 30.000)։ Հայերը կորցրին մոտ 1.200, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր։ Մեծ Հայքի թագավորության տարածքի մեծ մասը ազատագրվեց և կրկին թագավորության արքա հռչակվեց Տրդատ I-ը։ Սակայն Ծոփքը մնաց Հռոմի տիրապետության տակ, որը այստեղ վերականգնեց Ծոփքի թագավորությունը և վերջինիս արքա հռչակեց Հեմսի գահակալ Հուլիոս Սոհեմնոսին¹⁹¹։ Իր հերթին Փոքր Հայքի հարավային գավառներն ընդգրկող Փոքր Հայքի թագավորության արքա հռչակվեց Արիստոբուլոս Զալկիդացին^{192.664}
665. 57 գարուն - Սպերի ճ-մ։ Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Հռոմի դրդումով Պոլեմոն II-ի գլխավորությամբ Խառկտիքի արևելքից Մեծ Հայքի թագավորության տարածք ներխուժած Պոնտոսի թագավորության բանակին (մոտ 4.000), ինչպես նաև հենիոխներին (մոտ 3.000) ու ճան-մակրոններին (մոտ 3.000)։ Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր⁶⁶⁵

¹⁸⁹ Հռադամիզը Իբերացին Մեծ Հայքի թագավորության գահի նկատմամբ իր իրավունքները հիմնավորում էր մի կողմից նրանով, որ հանդիսանում էր Տիգրան II Մեծի որդի Արշակ I Հայի թոռ Բարսիլ I-ի աղջկա որդի Միհրդատ I-ի թոռ Փարսման I-ի որդին, մյուս կողմից էլ նրանով, որ իր հորեղբայրը՝ Միհրդատ Իբերացին, թագավորել էր Մեծ Հայքում։

¹⁹⁰ Կիլիկիայի այս ապստամբությունը պատկանում է խորհրդահայ պատմագիտության կողմից մոռացության մատնված ապստամբությունների թվին։

¹⁹¹ Սա Հեմսի թագավորության արքա Հուլիոս Սոհեմնոս (54-72, 55-64՝ նաև Ծոփքում) էր, որը Ծոփքի թագավորության գահի նկատմամբ իր իրավունքները հիմնավորում էր նրանով, որ հեռավոր ազգակցական կապ ուներ Ծոփքի թագավորության վերջին արքա Արտանեսի (մ.թ.ա. մոտ 140 - ուղ. 94) հետ։

¹⁹² Սա Զալկիդայի թագավորության արքա Հերովդես Ագրիպպա II Կրտսերի (53-100) որդին էր, Հերովդես I Մեծի (մ.թ.ա. 40-4) թոռան թոռը։

666. 57 գարուն – Գուգարքը Փարսման I-ի գլխավորած Իվերիայի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց:⁶⁶⁶
667. 57 գարուն – Եկեղյաց, Դարանաղի, Աղյուն և Մուգուր գավառները Արիստոբուլոս Զալկիդացու գլխավորած Փոքր Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց:⁶⁶⁷
668. 57 գարուն – Անգեղոտուն գավառը Անտիոքոս IV-ի գլխավորած Կոմագենեի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց:⁶⁶⁸
669. 58 գարուն – Կարին գավառի ճ-մ⁶⁶⁹

Մեծ Հայքի թագավորության գահին Տրդատ I-ի հաստատվելը խորը անհանգստություն առաջացրեց պաշտոնական Հռոմում, որը, չկարողանալով իրավիճակը փոխել «դաշնակից և բարեկամ»-ների ուժերով, դիմեց ավելի լուրջ միջոցների: Արդյունքում՝ Դոմիցիանոս Կորբուլոնի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 100.000) Մեյխոն-Եփրատի հովտով Դաստարակ բերդ-Նիկոպոլիս-Սատաղ-Դերջան երթուղով ներխուժեց Մեծ Հայքի թագավորության տարածք և, ենթարկվելով նահանջող Հայկական բանակի (մոտ 30.000, այդ թվում Մարդպետական զունդը) անկանոն հարվածներին, ճամբարեց Քասենի դաշտում: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Տրդատ I-ի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակի հեծելազորը (մոտ 30.000) մոտեցավ թշնամու բանակի ճամբարին:

I փուլ – Հայկական բանակի թեթև հեծյալ նետածիգները հարձակվեցին թշնամու բանակի հեծելազորի վրա: Կարճատև մարտից հետո, սակայն, իբր չդիմանալով թշնամու հետևակի և հեծելազորի համակցված հարվածին, Հայկական թեթև հեծելազորը, ցրվելով ճակատից աջ ու ձախ ուղղությամբ, սկսեց փախուստ ձևացնելով կանխամտածված հետ քաշվել՝ իր հետևից հրապուրելով թշնամու հեծելազորին և միաժամանակ բացելով ճակատային հանդիպակացը: Իր հերթին, խանդավառված այս կեղծ հաջողությունից, Հռոմեական կայսրության բանակի հեծելազորը սկսեց հետապնդել նահանջողներին, ինչի արդյունքում շուտով հեռացավ և կտրվեց իր հիմնական բանակից:

II փուլ – Հաղթականորեն արշավող թշնամու հեծելազորի դեմ-դիմաց՝ ազատված տարածության վրա, հայտնվեց Հայկական ծանր հեծելազորը, որը սեպածն-խոյրնթաց հատու հարվածով ջախջախեց թշնամու հեծելազորին՝ ըստ էության ոչնչացնելով այն:

III փուլ – Հռոմեական կայսրության բանակի լեգեոնները, զգուշանալով առաջ շարժվել և օգնության հասնել սեփական հեծելազորին, արագորեն վերադարձան սեփական ճամբար:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:¹⁹³

670. 58 գարուն - սեպտեմբեր¹⁹⁴ – Քասեն-Քազրևանդ-Չարեհավան-Կոզոլխոի հյուսիս երթուղով արշավեց Կորբուլոնի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 90.000)՝ ողջ երթուղու երկայնքով թողնելով կայազորներ և ենթարկվելով Մեծ Հայքի թագավորության բանակի (մոտ 50.000, այդ թվում Մարդպետական զունդը) անկանոն հարվածներին: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁶⁷⁰

¹⁹³ Խորհրդային պատմագիտության կողմից Տակիտոսի նկարագրած այս ճակատամարտը ընդհանրապես ուշադրության չի արժանացել, իսկ համաշխարհային պատմագիտությունն էլ վերջինիս անդրադարձել է անչափ հպանցիկ (Дибовиц Н. К. "Политическая история Парфии", СПб 2008, стр. 160): Տակիտոսը կասկածելիորեն ժլատ է արտահայտվում այս ճակատամարտի ընթացքի մասին, սակայն նույնիսկ նմանատիպ նկարագրումից երևում են մարտավարական մանրամասները և ակնհայտ է դառնում հռոմեական բանակի պարտության փաստը: Հատկանշական է, որ ինչպես մ.թ.ա. 68 թ. սեպտեմբերի 15-ի Արածանիի ճակատամարտում, այստեղ ևս տեսնում ենք կանոնավոր բանակի կողմից սկյութական մարտածնի կիրառում, մի հանգամանքը, որը մեծապես աննկատ է մնացել:

¹⁹⁴ Ինչպես և Լուցիոս Լուկուլլոսի արշավանքի ժամանակ, այս անգամ ևս ուշադրություն չի դարձվել այն հանգամանքի վրա, որ, մոտ չորս ու կես ամսում հռոմեական բանակը անցավ միայն մոտ 250 կմ: Այս հանգամանքը մեզ համար կրկին կարևորվում է նախ նրանով, որ ցույց է տալիս, թե Մեծ Հայքի թագավորության բանակը ինչ աստիճանի համառ դիմադրություն էր ցույց տալիս և հետո էլ մեզ հիմք է տալիս ենթադրություն անելու, որ գուցե հռոմեական բանակը կորուստներ կրելով մի քանի անգամ դադարեցրել է առաջխաղացումը և հետ վերադառնալուց հետո նորից է սկսել արշավանքը, մի հանգամանք, որին հռոմեական գիշատիչ-զավթողական քաղաքականությունը փառաբանող և հռոմեական բանակով ակնհայտորեն հիացած ու այն ամեն կերպ գովերգել փորձող Տակիտոսը չի անդրադարձել:

671. 58 սեպտեմբեր – Վոյանդ ամրոցի գրավումը (Արարատ, Մասյացոտն գավառի հարավ-արևմուտք, Հայկական Պար լեռնաշղթայի Գայլատու լեռնանցքում)⁶⁷¹

Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 85.000), բաժանվելով չորս մասի, պաշարեց ամրոցը Հայկական կայազորից (մոտ 1.000), ընդ որում մասերից առաջինը պետք է աշխատեցներ պաշարողական և նետողական տեխնիկան, մյուսը՝ օժանդակել վերջինիս նետածգութամբ, երրորդ մասը՝ փորձեր սանդուղքներով մագլցել պարիսպը, իսկ չորրորդ մասը կազմող ծանր հետևակը «կրիա» կազմած մարտակարգով պետք է գրոհեր պարսպում առաջացած ճեղքվածքը:

I փուլ – Պաշարման առաջին օրը Հռոմեական կայսրության բանակը անցավ գրոհի, սակայն ողջ օրը տևած համառ մարտի արդյունքում հետ մղվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Պաշարման երկրորդ օրը Հռոմեական կայսրության բանակը կրկին անցավ գրոհի, սակայն ողջ օրը տևած համառ մարտի արդյունքում այս անգամ ևս հետ մղվեց ելման դիրքեր:

III փուլ – Պաշարման երրորդ օրը Հռոմեական կայսրության բանակը վերստին անցավ գրոհի և ողջ օրը տևած համառ մարտի արդյունքում ի վերջո գրավեց ամրոցը:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

672. 58 սեպտեմբեր – Արտաշատի ճ-մ: Տրդատ I-ի ու սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում Մարդպետական զուևորդ) հարձակվեց Կորբուլունի գլխավորությամբ Մասյացոտն-Արաքս երթուղով արշաված Հռոմեական կայսրության բանակի (մոտ 83.000) վրա և, կորուստներ պատճառելով վերջինիս, նահանջեց՝ թողնելով մայրաքաղաքը ու պահպանելով բանակը: Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Թշնամին մտավ Արտաշատ և ավերեց այն:⁶⁷²

673. 59 գարուն - ամառ – Ճումբ ամրոցը (Տուրուբերան, Ապահունիք գավառ) Արտաշատ-Մասյացոտն-Քաղնական-Քաղավան (վերջինը՝ Նպատ լեռան հյուսիս-արևմտյան ստորոտին, Արածանի գետի ձախ ափին) -Արածանի գետի հովտով Ապահունիք երթուղով Կորբուլունի գլխավորությամբ արշաված Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 82.000) գրավեց Մեծ Հայքի թագավորության բանակից (մոտ 700): Հայերը կորցրին մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶⁷³

674. 59 ամառ - աշուն – Ապահունիք-Տարոն-Քաղեշ երթուղով արշավեց Կորբուլունի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 81.000)՝ ողջ երթուղու երկայնքով ենթարկվելով Մեծ Հայքի թագավորության բանակի (մոտ 50.000, այդ թվում Մարդպետական զուևորդ) անկանոն հարվածներին: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:^{195.674}

675. 59 աշուն – Տիգրանակերտի ճ-մ: Քաղեշից Կորբուլունի գլխավորությամբ արշաված Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 76.000) հաղթեց Ատատ իշխանի գլխավորած քաղաքի Հայկական կայազորին (մոտ 2.000): Ատատը զոհվեց: Կորբուլունի հրամանով Ատատի գլուխը բաբանով նետվեց քաղաք, որի առաջացրած տպավորությունն էլ համոզեց խորհրդակցության հավաքված և դիմադրության պատրաստվող քաղաքի ավագանուն դադարեցնել այն: Հայերը կորցրին մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶⁷⁵

676. 59 աշուն – Լեգերոս ամրոցի ճ-մ (Տուրուբերան, Ասպակունյաց ձոր գավառ, Տիգրանակերտից մոտ 40 կմ հյուսիս)⁶⁷⁶

Ծանր մարտերից հետո բավարար ուժեր չունենալով մնալ Տիգրանակերտում և միաժամանակ զգուշանալով հայտնվել ռազմավարական անելանելի դրության մեջ՝ Դոմիցիանոս Կորբուլունը Մեծ Հայքի թագավորության արքա հռչակեց Տիգրան VI Հրեային ու, թողնելով նրան պահակային մի ջոկատ (1.000 լեգեոներ, 1.500 դաշնակից ռազմիկներ, 1.000 հեծյալ), ինքը Հռոմեական կայսրության բանակի հիմնական մասով (մոտ 72.000) շարունակեց արշավանքը՝ Նպատակ ունենալով հեռանալ Մեծ Հայքի թագավորության տարածքից: Այս ծրագիրը իրականացնելու նպատակով Հռոմեական կայսրության բանակը

¹⁹⁵ Այս անգամ ևս թշնամու նման դանդաղ առաջխաղացման վրա բավարար ուշադրություն չի դարձվել: Կարելի է կարծել, որ այս անգամ ևս դա տեղի է ունեցել Հայկական բանակի հզոր դիմադրության պատճառով:

դուրս եկավ Տիգրանակերտի և, շարժվելով դեպի հյուսիս, մոտեցավ ամրոցին, որի առաջ մարտակարգ էր ընդունել Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 20.000):

I փուլ – Հռոմեական կայսրության բանակը հարձակվեց Հայկական բանակի վրա, որի հիմնական մասը համառ մարտից հետո նահանջեց, իսկ մնացած մասը պատսպարվեց ամրոցում:

II փուլ – Հռոմեական կայսրության բանակը գրոհեց ամրոցը և համառ մարտից հետո գրավեց այն:

III փուլ – Շարունակելով առաջխաղացումը և ողջ երթուղու երկայնքով ենթարկվելով Մեծ Հայքի թագավորության բանակի անկանոն հարվածներին՝ Տարոն-Հաշտեանք-Արածանի գետի հովի երթուղով արշավող Հռոմեական կայսրության բանակը դուրս եկավ Մեծ Հայքի թագավորության տարածքից՝ կանգ առնելով Արշամաշատում:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամի մոտ 5.000 զինվոր: Կորբուլունի արշավանքը վերջացավ Հռոմեական կայսրության բանակի պարտությամբ, չնայած հսկայական վնասներ կրեց նաև Մեծ Հայքի թագավորությունը: Մասնավորապես Սպեր գավառն անցավ Պոնտոսի, Գուգարքը՝ Իբերիայի, Եկեղյաց, Դարանաղի, Աղյուն և Մուզուր գավառները՝ Փոքր Հայքի, իսկ Անգեղտուն գավառը՝ Կոմագենեի թագավորություններին:

677. 60 զարուն – Մծքիսի ճ-վ: Տրդատ I-ի և սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորած Պարթևական (մոտ 5.000), Մեծ Հայքի (մոտ 10.000) ու Հայոց Միջագետքի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Տիգրան VI Հրեայի գլխավորությամբ քաղաքը գրավել փորձող Հռոմեական կայսրության բանակին (մոտ 3.000, որից մոտ 1.000 հեծյալ), ընդ որում թշնամու բանակի մնացորդները նահանջեցին և ապաստանեցին Տիգրանակերտում, որտեղ վերջիններիս միացան Կորբուլունի ուղարկած 2 Հռոմեական կայսրության լեգեոններ: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶⁷⁷

678. 61 զարուն – Տիգրանակերտը Տրդատ I-ի և սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորած Պարթևական (մոտ 20.000) և Մեծ Հայքի (մոտ 30.000) թագավորությունների միացյալ բանակը պաշարեց Տիգրան VI-ի Հրեայի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակից (մոտ 16.000)՝ ոչնչացնելով պարեն ձեռք բերելու նպատակով քաղաքից դուրս եկած թշնամու մի ջոկատի: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Միաժամանակ Մծքիս-Եղեսիա-Չևզմա երթուղով արշավեցին Պարթևական, Ատրպատականի, Ադիաբենեի և Հայոց Միջագետքի թագավորություններից միացյալ բանակը (մոտ 100.000) գլխավորած Վաղարշ I-ը, Բակուրը, Մոնոբազեսը և Սանատրուկը՝ սպառնալով ներխուժել Ատրիք: Արդյունքում՝ Հռոմեական կայսրության համար ստեղծված խիստ անբարենպաստ պայմաններում զինադադար կնքվեց և հակամարտող ուժերը դուրս հանեցին իրենց բանակները Մեծ Հայքի թագավորության տարածքից:⁶⁷⁸

679. 61 աշուն – Անգղ ամրոցի ճ-վ: Տրդատ I-ի և սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Մեյխուն-Անձիս-Անգղ ամրոց երթուղով Ցեցենիոս Պետոսի գլխավորությամբ արշաված Հռոմեական կայսրության բանակին (մոտ 60.000) ու ստիպեց նահանջել: Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶⁷⁹

680. 62 զարուն – Հռանդեայի ճ-վ (Անձիս գավառ, Ծովք լճակից 40 կմ հյուսիս)⁶⁸⁰

Նախնական անհաջողություններից հետո Ցեցենիոս Պետոսը որոշեց առժամանակ դադարեցնել մարտական գործողությունները, որից հետո, 61 թ-ի աշնանը հիմնական ուժերով (մոտ 50.000) ճամբարելով Հռանդեայի դաշտում, V Macedonica լեգեոնը ուղարկեց Փոքր Հայք, առանձնացված մի ջոկատ (3.000) տեղավորեց Տավրոսյան լեռների կիրճերում, իսկ մեկ այլ ջոկատ (500) էլ՝ Արշամաշատում: Իր հերթին, նպատակ ունենալով զարգացնել Մեծ Հայքի թագավորության տարածքում ձեռք բերված նախնական հաջողությունները, 62 թ-ի զարնանը Վաղարշ I-ի, Բակուրի և Մոնոբազեսի գլխավորած Պարթևական, Ատրպատականի ու Ադիաբենեի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 120.000) Եղեսիա-Ասիի երթուղով շարժվեց դեպի հյուսիս և միավորվեց Տրդատ I-ի, Սանատրուկի ու

սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 60.000) ու Հայոց Միջագետքի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակի հետ:

I փուլ – Դաշնակից բանակը ջախջախեց Տավրոսյան լեռների կիրճերը հսկող հակառակորդի ջոկատը, որից հետո, ոչնչացնելով նաև Արշամաշատում տեղակայված ջոկատը, ինչպես նաև ցրված այլ ուժեր, շրջապատեց Ցեցենիոս Պետոսի գլխավորությամբ Հռանդեայի դաշտում ճամբարած Հռոմեական կայսրության բանակի հիմնական ուժերին:

II փուլ – Դաշնակից բանակը, պարտության մատնելով հակառակորդի բանակին և հետ մղելով նրա բոլոր արտագրոհները, վերջնականապես շրջապատեց վերջինիս ճամբարը, ընդ որում հարավից ու արևմուտքից շրջապատում իրականացնում էին Պարթևական, Ատրպատականի և Ադիաբենեի թագավորություններից միացյալ բանակը, իսկ հյուսիսից ու արևելքից էլ՝ Մեծ Հայքի և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների միացյալ բանակը:

III փուլ – Դաշնակից բանակը սկսեց մասնակի գրոհներով, հզոր նետահարությամբ, ինչպես նաև պարենից և ջրից կտրելու միջոցով ծանր կորուստներ պատճառել հակառակորդի բանակին: Ի վերջո անելանելի վիճակում հայտնված Ցեցենիոս Պետոսը զինադադար խնդրեց, որից հետո Վասակ Մամիկոնյանը հակառակորդի ճամբար այցելեց և բանակցություններ սկսեց: Արդյունքում՝ կողմերը պայմանավորվեցին, որ Հռոմեական կայսրության բանակը դադարեցնում է դիմադրությունը, նրա ռազմիկները հանձնում են բոլոր դրոշները, նշանները, զենքերը և ձեռք բերած ավարը, իսկ դրա փոխարեն վերջիններիս թույլ է տրվում դուրս գալ ճամբարից ու հեռանալ: Որպես հետևանք՝ Հռոմեական կայսրության բանակի ռազմիկները դուրս եկան ճամբարից, հանձնեցին զենքերը, դրոշները, նշաններն և ձեռք բերած ավարը, որից հետո անցան նիզակներից պատրաստված լծի տակով ու հեռացան Հռոմեական կայսրության տարածք՝ խուճապահար փախուստի մեջ օրական անցնելով մոտ 60 կմ և ճանապարհին լքելով վիրավորներին:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

681. 64 – Արիարաթեսիա-Մելիտե-Տոմիսիա երթուղով արշավեց Կորբուլոնի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (110.000): Սակայն ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակում վերջինս իրականում նպատակ էր հետապնդում ընդամենը միայն հասնել պատվավոր հաշտության կնքման: Այս պայմաններում մի կողմից Դոմիցիանոս Կորբուլոնի, իսկ մյուս կողմից էլ Վաղարշ I-ի և Տրդատ I-ի միջև Հռանդեայում սկսվեցին բանակցություններ, որի արդյունքում կնքվեց Հռանդեայի հաշտության պայմանագիրը ու Հռոմեա-Պարթևական I պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ Տրդատ I-ը հռչակվեց Մեծ Հայքի թագավորության արքա, սակայն նա իր թագը պետք է ստանար կայսր Ներոնից Կողմերը միաժամանակ պայմանավորվեցին նաև, որ այս կարգը պետք է գործի նաև հետագայում: Մեծ Հայքի թագավորությունը պահպանեց իր անկախությունն և տիրապետությունը Հայաստանի 13 նահանգի, ինչպես նաև Մինչեփրատյան Ծոփքի ու Գուգարք նահանգի մեծագույն մասի վրա: Ծոփքի թագավորությունը կրկին վերացավ: Մծքին քաղաքը, ինչպես նաև Ծավդեք և Արվաստան գավառները վերամիավորվեցին Հայոց Միջագետքի թագավորությանը, սակայն Հայաստանի 2 ու կես նահանգ՝ Կիլիկիան, Փոքր Հայքը և Անդրեփրատյան Ծոփքը, շարունակեցին մնալ Հռոմեական կայսրության, իսկ Գուգարքի Գողերձական գավառը՝ Իվերիայի թագավորության տիրապետության տակ:⁶⁸¹
682. 69 գարուն – Տրապիզոնը Պոլեմոն Անիկետոսի գլխավորած ապստամբների բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով գրավեցին Հռոմեական կայսրության բանակից (մոտ 400) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 150): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 350 զինվոր:⁶⁸²
683. 69 ամառ – Տրապիզոնը և նրա շրջակայքը Վիրդիոս Գեմինոսի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց՝ մանր մարտերում փախուստի մատնելով Պոլեմոն Անիկետոսի գլխավորած ապստամբների բանակին (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.800, դաշնակիցը՝ մոտ 9.500, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր: Արդյունքում Պոլեմոն Անիկետոսը գերվեց և ապստամբությունը ճնշվեց:⁶⁸³

684. 70 մարտի սկիզբ - սեպտեմբերի 9 - Երուսաղեմը կայսր Վեսպասիանոսի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (60.000) և նրա կազմում Եպիփանես արքայազնի գլխավորությամբ գործող Կոմագենեի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) գրավեց ապստամբած հրեաներից (մոտ 5.000), ընդ որում պաշարման կեսերին նոր միայն հարձակվողներին միացած Եպիփանեսի բանակը փորձեց սեփական ուժերով գրոհել, սակայն կորուստներով հետ մղվեց: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000 թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր: Քաղաքը հիմնովին ավերվեց, նրա բնակչության զգալի մասը սպանվեց, իսկ փրկվածները գերվեցին:⁶⁸⁴

685. 72 - Սամուսատի ճ-վ⁶⁸⁵

Տեղի թագավորության վերացման և նրա տարածքը Հռոմեական կայսրության պրովինցիայի վերածելու պատճառով Անտիոքոս IV-ը ապստամբեց: Արդյունքում, ցանկանալով արագորեն ճնշել ապստամբությունը, Ցեցենիոս Պետոսի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Հռոմեական կայսրության (մոտ 8.000), ինչպես նաև Հուլիոս Սոհեմոսի գլխավորած Հեմսի թագավորության և Արիստոբուլի գլխավորած Քալկիդայի թագավորության (մոտ 8.000) միացյալ բանակը սրընթաց երթով մտավ թագավորության տարածք ու առանց մարտերի գրավեց Սամուսատը: Անտիոքոս IV-ը փորձեց բանակցություններ սկսել, սակայն նրա որդիներ, արքայազններ Եպիփանես և Կալինիկոսը կենտրոնացրեցին Կոմագենեի (մոտ 5.000), ինչպես նաև վերջինիս միացած Մեծ Հայքի (մոտ 1.000), Հայոց Միջագետքի (մոտ 500) ու Պարթևական (մոտ 500) թագավորությունների միացյալ բանակը, որից հետո, ամուր դիրքեր գրավելով, պատրաստվեցին դիմադրել թշնամու հետագա առաջխաղացմանը:

I փուլ - Հռոմեական կայսրության բանակը անցավ հարձակման, սակայն ողջ օրը տևած համառ մարտի արդյունքում այդպես էլ հաջողության չհասավ և ստիպված եղավ նահանջել:

II փուլ - Հաջորդ օրը Անտիոքոս IV-ը վերջնականապես լքեց իր մարտնչող բանակը, որի հետևանքով այն բարոյալքվեց և սկսեց քայքայվել: Արդյունքում՝ Հռոմեական կայսրության բանակն անցավ հարձակման և առանց լուրջ մարտերի հաղթանակ տարավ՝ ցրելով հակառակորդի բանակը:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 150, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Անտիոքոս IV-ը լքեց երկրամասը և ապաստանեց Հռոմեական կայսրության տարածքում, նրա որդիները ապաստանեցին Պարթևական թագավորությունում, բայց հետագայում հանձնվեցին Հռոմեական կայսրությանը: Արդյունքում՝ Կոմագենեի թագավորությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքը վերջնականապես վերածվեց պրովինցիայի:

686. 74 - Չարգարացվոց դաշտի ճ-վ¹⁹⁶ (Ուտիք նահանգի հարավ): Տրդատ I-ի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 90.000) հաղթեց Ղերբենի լեռնանցքից ներխուժած և ասպատակող Ալանական թագավորության բանակին (մոտ 100.000), ընդ որում մարտի ընթացքում թշնամու ռազմիկներից մեկը նետեց օղապարանը ու կաշկանդեց Հայոց արքային, սակայն վերջինս ճարակորեն թրատեց օղապարանը և հաջողությամբ ազատվեց իրեն շրջապատած հակառակորդի ռազմիկներից: Հայերը կորցրին մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 55.000 զինվոր:⁶⁸⁶

687. 75 - Հյուսիսային Ասորիքը Վաղարշ I-ի գլխավորած Պարթևական (մոտ 40.000), Տրդատ I-ի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 30.000) ու Աբգար VI-ի գլխավորած Հայոց Միջագետքի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակի մասերի բաժանված ջոկատները ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶⁸⁷

688. Մոտ 105 - Երկաթաձորի ճ-վ (Իվերիայի թագավորության հարավ): Փարսման II Խիզախի գլխավորած Իբերիայի (մոտ 30.000) և Մեծ Հայքի (մոտ 15.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց վտարված և կրկին երկիր մտած Փարսման I-ի որդի Միհրդատ II-ի գլխավորած Պարթևական թագավորության բանակին (մոտ 40.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁶⁸⁸

¹⁹⁶ Այս ճակատամարտի տեղը մոտավոր է և հնարավորություն կա այլ մեկնաբանությունների: Ցանկացած դեպքում պարզ է, որ խոսքը Մեծ Հայքի թագավորության արևելյան, իսկ ավելի հավանական է՝ հարավ-արևելյան սահմանի մոտ գտնվող որևէ մի տարածքի մասին է:

689. Մոտ 106 – Ջվարիի ճ-մ (Մծխեթից հարավ): Փարսման II խիզախի գլխավորած Իբերիայի (մոտ 30.000) և Մեծ Յայքի (մոտ 15.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց կրկին Իվերիայի թագավորության տարածք մտած ու Փարսման II-ին սպանել փորձող Միհրդատի գլխավորած Պարթևական թագավորության բանակին (մոտ 40.000): Յայքը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁶⁸⁹ Արդյունքում՝ Գողերձականը վերամիավորվեց Մեծ Յայքի թագավորությանը¹⁹⁷:

Յոմեա-Պարթևական II պատերազմ (114-117)

«Տրայանոսի արևելյան նվաճումները լուսավորեցին Յոմեական կայսրության մռայլ մայրամուտը այնպես, ինչպես կայծակն է մի ակնթարթ ցրում խավարը գիշերվա: Բայց, ի տարբերություն վերջինիս, նոր արշավույսի նախագուշակներ արդեն չկային»

Թ. Մոմզեև

690. 114 զարուն – Անտիոք-Կոմագենե-Սամոսատ-Մեյխոն-Եփրատի հովտով Դաստարակ բերդ-Նիկոպոլիս-Սատաղ-Դերջան-Կարին-Քասեն-Քազրևանդ-Չարեհավան-Մասյացոտն-Արտաշատ-Մասյացոտն-Քազրևանդ երթուղով Մարկոս Տրայանոս կայսեր գլխավորությամբ արշավեց Յոմեական կայսրության բանակը (մոտ 170.000, այդ թվում իբերներ, աղվանցիներ, սարմատներ, հենիոխներ և մախեդոններ)՝ բաղաձեռնում չհանդիպելով դիմադրության և այնտեղ թողնելով կայազորներ, սակայն դրա փոխարեն ողջ երթուղու երկայնքով ենթարկվելով Մեծ Յայքի թագավորության բանակի (մոտ 55.000, այդ թվում Մարդպետական գունդը) անկանոն հարվածներին: Յայքը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁶⁹⁰
691. 114 զարուն - աշուն – Արածանի գետի հովտով Ապահոնիք-Տառն-Քաղե-Տիգրանակերտ երթուղով Տրայանոս կայսեր գլխավորությամբ արշավեց Յոմեական կայսրության բանակը (մոտ 145.000, այդ թվում իբերներ, աղվանցիներ, սարմատներ, հենիոխներ և մախեդոններ)՝ բաղաձեռնում չհանդիպելով դիմադրության և այնտեղ թողնելով կայազորներ, սակայն դրա փոխարեն ողջ երթուղու երկայնքով ենթարկվելով Մամիկոնյան սպարապետի¹⁹⁸ գլխավորած Մեծ Յայքի թագավորության բանակի (մոտ 50.000, այդ թվում Մարդպետական գունդը) անկանոն հարվածներին: Յայքը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր: Մեծ Յայքի թագավորության տարածքում թողնվեցին կայազորներ և այն հայտարարվեց Յոմեական կայսրության պրովինցիա: Ի պատասխան դրա՝ Մեծ Յայքի թագավորության տարածքում ծավալվեց հզոր դիմադրական պայքար և ստեղծվեց մի վիճակ, երբ թշնամին փաստորեն տիրապետում էր միայն այն տարածքներին, որտեղ անմիջականորեն գտնվում էին սեփական կայազորային ուժերը^{199, 691}
692. 114 աշուն – Յայոց Միջագետքի ճ-մ. Տիգրանակերտից առաջխաղացած Յոմեական կայսրության բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում իբերներ, աղվանցիներ, սարմատներ, հենիոխներ և մախեդոններ) հաղթեց Յայոց Միջագետքի (մոտ 10.000) և Ադիաբենեի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակին, որից հետո, միանալով հիմնական

¹⁹⁷ Այս հետևության համար հիմք է հանդիսացել այն հանգամանքը, որ, համաձայն Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» (Գիրք 5, մաս 31, գլուխ 9) տվյալների, II դարի կեսի վիճակով Գողերձականը եղել է Մեծ Յայքի թագավորության կազմում:

¹⁹⁸ Այս իշխանի անունը գրականության մեջ հաճախ փոխանցվում է «Մանիսար» ձևով: Ընդ որում, եղած տեղեկատվության խիստ սակավության պայմաններում վերջինս, երբեմն, համարվում է Կորճայքի իշխան, իսկ երբեմն էլ՝ Պարթևական թագավորության գահի թեկնածու, սակայն «Մանիսար»-ի՝ Կորճայքի իշխան լինելու հանգամանքը ենթադրելու համար հիմք է ընդունվել միայն այն հանգամանքը, որ նա հիշատակվում է բացառապես Կորճայքում մղված մարտերում: Իր հերթին վերջինիս՝ Պարթևական գահի թեկնածու լինելու տարբերակի դեպքում էլ բավարար բացատրություն չի գտնում այն հանգամանքը, թե ի՞նչ էր անում այս թեկնածուն Կորճայքում՝ Մեծ Յայքի թագավորության տարածքում: Ինձ առավել ընդունելի է թվում այն տեսակետը, որ իրականում «Մանիսար»-ի անվան տակ, ինչպես և Տիգրանակերտի պաշտպանությունը գլխավորած և Ապպիանոսի (Ապպիանոս «Յոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», մաս 84-86) կողմից հիշատակվող «Մանկայոս»-ի պարագայում, հանդես է գալիս Մամիկոնյան տոհմի հերթական ղեկավարը և Մեծ Յայքի սպարապետը: Այս տեսանկյունից խնդիրը մեկնաբանելիս կարելի է ենթադրել, որ «Մանիսար» անունը իրականում առաջացել հայկական «Մամիկոնյան սպարապետ» բառերի աղավաղված տեսքով միացումից:

¹⁹⁹ Այս կապակցությամբ ևս մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ Մեծ Յայքի տարածքում թշնամու նման դանդաղ առաջխաղացման վրա բավարար ուշադրություն չի դարձվել: Իրոք, փաստորեն ընդհանրապես չի քննարկվել այն հարցը, որ ողջ 114 թ-ը Մարկոս Տրայանոսը փաստորեն ծախսեց միայն դեպի Մեծ Յայք ուղղված արշավանքի վրա, այսինքն՝ Յոմեական կայսրության բանակը մոտ 7 ամսում ամենակուպիտ հաշվարկով անցավ ընդամենը միայն մոտ 750 կմ, այն դեպքում, երբ, ինչպես արդեն նշվել է, քննարկվող ժամանակաշրջանում Յոմեական կայսրության բանակն ի վիճակի էր շարժվել միջինը օրական 25, արագացված երթով՝ 30, իսկ սրընթաց երթով՝ 45 կմ արագությամբ: Կարելի է կարծել, որ այս անգամ ևս հակառակորդի նման դանդաղ առաջխաղացումը տեղի է ունեցել Յայկական բանակի հզոր դիմադրության պատճառով:

ուժերին, առաջ շարժվեց Եղեսիա-Մծբին-Սինգարա (վերջինը՝ Հյուսիսային Միջագետք, Մծբինից մոտ 95 կմ հարավ-արևելք) երթուղով՝ ի վերջո ցրելով ուժերը ու ճամբարելով: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶⁹²

693. 115 գարուն – Արբելայի ճ-մ⁶⁹³

«Արևելքում Տրայանոսի ստեղծած և իրենց գոյությունը շատ կարճ պահպանած պրովինցիաները Հռոմի, որպես գերիզոր կայսրության, վերջին աշխարհաստան հաղթանակների արդյունքներն էին, որոնք վերջինիս մահով դարձան ապարդյուն»

Ռ. Իշխանյան

Մարկոս Տրայանոսի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 140.000, այդ թվում իբերներ, ադվանցիներ, սարմատներ, հենիոխներ և մախեդոններ), արշավելով Եղեսիա-Մծբին-Հյուսիսային Միջագետք երթուղով, քաղաքներում չհանդիպելով դիմադրության, այնտեղ թողնելով կայազորներ, ինչպես նաև հետը վերցնելով, այդ թվում նաև սայլերի վրա քանդված վիճակում տեղափոխվող նավակները, Տիգրիսի աջ ափով սկսեց շարժվել դեպի հարավ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Խոսրով արքայի գլխավորած Պարթևական (մոտ 60.000), ինչպես նաև Վաղարշ I-ի և Մամիկոնյան սպարապետի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 30.000) թագավորությունների միացյալ բանակը գետի մյուս ափով սկսեց շարժվեց թշնամուն բանակին ընդառաջ:

I փուլ – Պարթևական, Մեծ Հայքի և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների միացյալ բանակը հարձակվեց նավակներով ու դրանցից պատրաստված կամրջակներով Տիգրիսի ձախ ափ անցնել փորձող թշնամու բանակի վրա և համառ մարտում ստիպեց վերջինիս նահանջել:

II փուլ – Հռոմեական կայսրության բանակը մարտի մեջ մտցրեց նոր ուժեր, անցավ հակահարձակման և ի վերջո պարտության մատնեց հակառակորդին, որը դժվարությամբ նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 10.000, դաշնակիցը՝ մոտ 25.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր: Շարունակելով առաջխաղացումը Պարթևական թագավորության տարածքում՝ Տիգրիսի հովտով դեպի հարավ շարժվող Հռոմեական կայսրության բանակը, կայսեր հրամանով վերակառուցելով նաև Տիգրիսն ու Եփրատն իրար կապող հինավուրց ջրանցքը և այն դարձնելով նավարկելի, մինչև տարվա վերջ առանց մարտերի գրավեց Սելևկիան (Կենտրոնական Միջագետք, Տիգրիսի աջ ափին, Տիգրիսից մոտ 3 կմ արևմուտք) և Տիգրիս (Կենտրոնական Միջագետք, Տիգրիսի աջ ափին, Սելևկիայից մոտ 3 կմ արևելք) ու հասավ Պարսից ծոց: Արդյունքում՝ ողջ Միջագետքը հայտնվեց Հռոմեական կայսրության տիրապետության տակ, իսկ Խոսրովը իր հիմնական ուժերով նահանջեց Ատրպատական ու Մեծ Հայքի թագավորության արևելյան տարածքներ: Շուտով, սակայն, նվաճված տարածքներում նվաճողների դեմ ուժեղ դիմադրական մի շարժում բռնկվեց, որի արդյունքում Պարթևական թագավորության արքա հռչակվեց Խոսրովի եղբայր Միհրդատը՝ Միհրդատ IV-ը, իսկ Խոսրովն ինքն էլ ստիպված եղավ փախչել իր թագավորության արևելյան տարածքներ:

694. 116 գարուն – Արարատ-Տարոն-Քաղեշ-Տիգրանակերտ-Մծբին-Եղեսիա-Կոմագենե երթուղով արշավեց Միհրդատ IV-ի գլխավորած Պարթևական (մոտ 20.000), ինչպես նաև Վաղարշ I-ի և Մամիկոնյան սպարապետի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 40.000) ու Հայոց Միջագետքի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը՝ առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու Հռոմեական կայսրության (մոտ 15.000) նահանջող բանակից ազատագրելով Մեծ Հայքի և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների տարածքները: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶⁹⁴ Այնպես ստացվեց, սակայն, որ այս արշավանքի վերջում Միհրդատ IV-ը ընկավ ձիուց, մահացավ, և նրան հաջորդեց և պայթարը շարունակեց նրա որդի Սանատրուկը՝ Սանատրուկ II-ը:

695. 116 գարուն – Կոմագենեի ճ-մ: Սանատրուկ II-ի և Խոսրովի որդի Պարթամասպատի գլխավորած Պարթևական (մոտ 10.000), ինչպես նաև Վաղարշ I-ի ու Մամիկոնյան

սպարապետի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 20.000) և Հայոց Միջագետքի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Ապաիոս Մաքսիմոսի գլխավորած Հռոմեական կայսրության առաջին բանակին (մոտ 7.000), ընդ որում Մաքսիմոսը Արբակի կողմից սպանվեց մենամարտում: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁶⁹⁵

696. 116 ամառ – Մծքիսը Լուցիոս Կվինտուս Մավրոսի գլխավորությամբ արշաված Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 100.000, այդ թվում իբերներ, աղվանցիներ, սարմատներ, հենիոխներ և մախեդոններ) գրավեց Ադիաբենեի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) այն բանից հետո, երբ քաղաքում գտնվող ու գերված հռոմեական զինվորները ապստամբություն բարձրացրեցին և բացեցին քաղաքի դարպասները: Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 300 թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁶⁹⁶

697. 116 ամառ – Եղեսիան, Բատնան ու Ապամիան Լուցիոս Կվինտուս Մավրոսի գլխավորությամբ արշաված Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 100.000, այդ թվում իբերներ, աղվանցիներ, սարմատներ, հենիոխներ և մախեդոններ) գրավեց Հայոց Միջագետքի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 4.000): Հայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր: Քաղաքները ավերվեցին և հրդեհվեցին:⁶⁹⁷

698. 116 ամառ – Կոմագենեի ճ-մ: Լուցիոս Կվինտուս Մավրոսի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 50.000), օգտվելով այն բանից, որ Պարթևական թագավորության թագի խոստում ստացած Պարթամասպատը մարտի ընթացքում իր բանակով լքեց մարտադաշտը, հաղթեց Սանատրուկ II-ի գլխավորած Պարթևական (մոտ 30.000), ինչպես նաև Վաղարշ I-ի և Մամիկոնյան սպարապետի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 40.000) ու Հայոց Միջագետքի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակին, ընդ որում Սանատրուկ II-ը զոհվեց մարտում: Հայերը կորցրին մոտ 8.000, դաշնակիցը՝ մոտ 12.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁶⁹⁸

699. 116 ամառ – Կորճայքի ճ-մ: Վաղարշ I-ի և Մամիկոնյան սպարապետի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 20.000) ու Հայոց Միջագետքի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը շրջապատեց Հայաստանի կառավարիչ նշանակված Լուցիոս Սեվերոսի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակին (մոտ 7.000)՝ ստիպելով զինադադար կնքել և նահանջել Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶⁹⁹ Արդյունքում՝ Հռոմեական կայսրության բանակը, Պարթամասպատին հռչակելով Պարթևական թագավորության արքա և ողջ Միջագետքում թողնելով ուժեղ կայազորներ, սկսեց հետ քաշվել դեպի հյուսիս:

700. 116 աշուն – Հատրայի ճ-մ⁷⁰⁰

Մարկոս Տրայանոս կայսեր գլխավորությամբ Միջագետքի հարավից նահանջող Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 100.000, այդ թվում իբերներ, աղվանցիներ, սարմատներ, հենիոխներ և մախեդոններ) պաշարեց քաղաքը Պարթևական թագավորության բանակից (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500):

I փուլ – Հռոմեական կայսրության բանակը մի շարք հարձակումներ գործեց քաղաքի վրա, սակայն բռնկված համառ մարտերում դրանք հետ մղվեցին:

II փուլ – Պաշարողներին հաջողվեց քանդել քաղաքային պարսպի մի մասը, որից հետո Հռոմեական կայսրության բանակը այդ ուղղությամբ անցավ վճռական հարձակման: Բռնկվեց համառ մարտ, որի վճռական պահին, սակայն, պաշարյալները հզոր արտագրոհ իրականացրին և հետ շարժեցին թշնամուն, ընդ որում Մարկոս Տրայանոսի գլխավորած հեծելազորը ցրվեց, կայսրն էլ մարտի բովում կորավ յուրայինների տեսադաշտից ու հազիվ փրկվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Արդյունքում՝ պարենամթերքի և, հատկապես, ջրի լուրջ պակաս ունեցող Հռոմեական կայսրության բանակը, նեղվելով նաև բանակը պաշարած մոծակների ու ճանճերի պարսից, ի վերջո ստիպված եղավ թողնել քաղաքի պաշարումը և նահանջել Աստիոն: 117 թ-ի գարնանը Մարկոս Տրայանոսը նախատեսեց վերսկսել մարտական գործողությունները,

սակայն այդ ծրագիրը չիրականացրեց, իսկ մի քանի ամիս անց էլ նրա մահից հետո վերջինիս հաջորդած և նոր արտաքին քաղաքականություն որդեգրած Ադրիանոսի հետ կնքվեց հաշտություն: Հռոմեա-Պարթևական II պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում, ի համեմատ նախկին, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ:

701. 134 - Ղերթակի ճ-մ: Վաղարշ I-ի և Արշակ սպարապետի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 50.000), Պարթևական թագավորության (մոտ 30.000), ինչպես նաև Ռահբադ արքայի գլխավորած Ադիաբենեի թագավորության (20.000 հետևակ) միացյալ բանակը, չնայած շրջապատվեց, բայց Ռահբադ արքայի քաջարի գործողությունների արդյունքում մարտի երրորդ օրը ի վերջո դուրս եկավ շրջապատումից ու հաղթեց Ալանաց դուռ լեռնանցքից ներխուժած և Գուգարք-Խաղխաղ-Նիզ-Արագածոտն-Մասյացոտն-Կոգովիտ-Բագրևանդ-Քասեն-Կարին-Ղերթակ երթուղով ասպատակելով արշաված Ալանական թագավորության բանակին (մոտ 100.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000 զինվոր, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Ռահբատը, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր:⁷⁰¹
702. 135 - Փոքր Հայքը և Կապադովկիան Ալանական թագավորության բանակը (մոտ 60.000) ասպատակեց, սակայն, խուսափելով առաջխաղացած Հռոմեական կայսրության բանակից (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000)²⁰⁰, Խաղկտիք-Իբերիա երթուղով նահանջեց Նախակովկասյան տափաստաններ:⁷⁰²
703. 155 - Ռեխի ճ-մ (Հյուսիս-արևելյան Իբերիա, Լիախվի գետի ափին): Գահի թեկնածու Գադամի գլխավորած Իբերիայի (մոտ 20.000) ու Մեծ Հայքի (մոտ 20.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Միհրդատ III-ի գլխավորած Իբերիայի (մոտ 20.000) և Պարթևական (մոտ 20.000) թագավորությունների միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁷⁰³ Միհրդատ III-ը զոհվեց, իսկ Գադամը հռչակվեց Իվերիայի թագավորության արքա:

Հռոմեա-Պարթևական III պատերազմ (161-167)

704. 161 սեպտեմբեր - Եղեգի ամրոցի ճ-մ (= Իլիջայի ճ-մ) (= Էլեգիայի ճ-մ) (Բարձր Հայք, Կարին գավառ, Կարինից մոտ 20 կմ արևմուտք)⁷⁰⁴

«Սեվերիանոսը ընդամենը հիմար մի գալաթացի էր, որը հավատաց իրեն հաղթանակ գուշակած կեղծ մարգարե Ալեքսանդրին: Իսկ այս խաբեբան հռոմեացիների ջախջախումից անմիջապես հետո փոխեց իր գուշակությունը...»

Լուկիանոս, Ալեքսանդր, 27

Խոսրովի գլխավորած Պարթևական (մոտ 50.000) և սպարապետ Տրդատ Բագրատունու գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 40.000) ու Հայոց Միջագետքի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը արշավեց Գանձա-Տրպատունիք-Թավրիզ-Գաքիթյան-Բաքեան-Գողթն-Նախիջևան-Արած-Ուրծաձոր-Արտաշատ-Մասյացոտն-Կոգովիտ-Բագրևանդ-Քասեն-Կարին երթուղով՝ առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու Տիգրան VII Սոհեմոսի գլխավորությամբ նահանջող Հռոմեական կայսրության (մոտ 13.000) բանակից գրավելով Մեծ Հայքի թագավորության տարածքը: Ի պատասխան դրա՝ Մարկոս Սևերիանոսի գլխավորությամբ Սատաղում կենտրոնացած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 66.000) շարժվեց հակառակորդին ընդառաջ և ամրոցի մոտ ամուր դիրքեր գրավեց: Ճակատամարտի առաջին երկու օրը թվական տեսանկյունից զիջելով թշնամու բանակին՝ Պարթևական, Մեծ Հայքի և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների միացյալ բանակը դիրքեր գրավեց ամրոցից հարավ գտնվող ու տեղանքի վրա գերիշխող մի վայրում՝ նախատեսելով պաշտպանողական մարտ տալ, ընդ որում առաջին շարքի աջ թևում տեղավորվեցին Պարթևական, իսկ ձախում՝ Մեծ Հայքի և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների հեծելազորները: Հռոմեական կայսրության բանակի առաջին շարքում և թևերում տեղավորվեց հեծելազորը, երկրորդ շարքի առաջին գծում՝ ծանր

²⁰⁰ Այս մասին հայտնում է Արիանոսը, ըստ որի կայսր Ադրիանոսի (117-138) ժամանակ Կապադովկիայի կուսակալի բանակում կար Փոքր Հայքի Հայ ռազմիկներից կազմված զորամաս:

հետևակը, իսկ երկրորդ շարքում երկրորդ գծում էլ տեղաբաշխվեցին նետածիգները: Մարտաշարքի հետևում տեղադրվեցին նետողական մեքենաներ, իսկ թևերում էլ՝ Նիզականետ և քարանետ մեքենաներ:

I փուլ – Առաջին օրը Ջոմեական կայսրության բանակը անցավ հարձակման, սակայն դաշնակից բանակը ողջ օրը տևած համառ մարտում հետ մղեց թշնամու գրոհները՝ հաճախ անցնելով հաջող հակագրոհների:

II փուլ – Երկրորդ օրը ևս թշնամու բանակը բազմաթիվ գրոհներ ձեռնարկեց, որոնք, սակայն, վերջացան անարդյունք:

III փուլ – Երրորդ օրը Ջոմեական կայսրության բանակը անցավ վճռական գրոհի, որի արդյունքում մինչև կեսօր համառ մարտ բռնկվեց:

IV փուլ – Կեսօրին արդեն խոշոր համալրում ստացած Պարթևական, Մեծ Հայքի և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների միացյալ բանակի հեծելազորը հատուկ առանձնացված ջոկատների ուժերով թևային հարվածներ հասցրեց, որի հետ միաժամանակ էլ Նաև, օգտվելով թշնամու բանակի շարքերում առաջացած խառնաշփոթից ու խուճապից, հեծելազորի հիմնական ուժերով անցավ ճակատային հարձակման: Արդյունքում՝ թշնամու բանակի թևերը ի վերջո պարտություն կրեցին և դիմեցին փախուստի:

V փուլ – Դաշնակից բանակը շրջապատեց և ոչնչացրեց Ջոմեական կայսրության բանակի կենտրոնը, որից հաջողվեց փրկվել միայն քչերին, ընդ որում Մարկոս Սևերիանոսն ինքնասպան եղավ:

VI փուլ – Դաշնակից բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 7.000, դաշնակիցը՝ մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր: Տիգրան VII Սոհեմոսը գահընկեց արվեց, իսկ Մեծ Հայքի թագավորության արքա հռչակվեց Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ IV-ի որդի Բակուրը:

705. 162 գարուն – Անտիոքի ճ-մ. Նիկեփորիոնից (= Կայյիսիկում) առաջխաղացած Պարթևական (մոտ 50.000), սպարապետ Տրդատ Բագրատունու գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 20.000) և Հայոց Միջագետքի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Ատիդիոս Կոռնելիանոսի գլխավորած Ջոմեական կայսրության բանակին (մոտ 50.000): Հայերը կորցրին մոտ 4.000, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁷⁰⁵
706. 162 գարուն – Անտիոք, Բեյրութ, Տյուրոս, Երուսաղեմը և նրանց շրջակայքը Պարթևական (մոտ 40.000), սպարապետ Տրդատ Բագրատունու գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 17.000) ու Հայոց Միջագետքի (մոտ 3.000) թագավորությունների միացյալ հեծելազորը ասպատակեց և Նահանջեց:⁷⁰⁶
707. 163 գարուն – Արտաշատը և Վաղարշապատը (վերջինը՝ Արարատ, Արագածոտն գավառ) Ստատիոս Պրիսկոսի գլխավորությամբ Սատաղ-Դերջան-Կարին-Բասեն-Բագրևանդ-Կոգովիտ-Մասյագոտն երթուղով ներխուժած ու սպարապետ Տրդատ Բագրատունու գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակի (մոտ 50.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Ջոմեական կայսրության բանակը (մոտ 200.000) գրավեց Հայկական կայագորներից (ընդհանուր՝ մոտ 4.000): Հայերը կորցրին մոտ 3.500, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁷⁰⁷ Մեծ Հայքի թագավորության տարածքում թողնվեցին կայագորներ, Բակուրը գերվեց և տեղափոխվեց Ջոմ, որտեղ էլ հենց ավարտեց իր օրերը, իսկ թագավորության արքա էլ կրկին հռչակվեց Տիգրան VII Սոհեմոսը:
708. 164 գարուն – Սուրի ճ-մ (Նիկեփորիոնի մոտ): Ավիդիոս Կասսիոսի գլխավորած Ջոմեական կայսրության բանակը (մոտ 180.000) հաղթեց Պարթևական (մոտ 70.000), ինչպես Նաև սպարապետ Տրդատ Բագրատունու գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 50.000) և Հայոց Միջագետքի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակին, որից հետո, շարունակելով արշավանքը դեպի հարավ, մտավ Նիկեփորիոն: Հայերը կորցրին մոտ 10.000, դաշնակիցը՝ մոտ 14.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁷⁰⁸
709. 164 գարուն – Դուր-Եվրոպոսի ճ-մ (Միջագետք, Եփրատի ձախ ափին, Նիկեփորիոնից մոտ 190 կմ հարավ-արևելք): Ավիդիոս Կասսիոսի գլխավորությամբ Եփրատի ձախ ափով դեպի հարավ շարժվող Ջոմեական կայսրության բանակը (մոտ 170.000) հաղթեց Պարթևական

(մոտ 50.000), ինչպես նաև սպարապետ Տրդատ Բագրատունու գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 40.000) և Հայոց Միջագետքի (մոտ 8.000) թագավորությունների միացյալ բանակին, որից հետո ամրացավ գրաված տարածքներում: Հայերը կորցրին մոտ 10.000, դաշնակիցը՝ մոտ 14.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁷⁰⁹

710. 164 զարուն - Հյուսիսային Միջագետքը Տիգրան VII Սոհեմոսի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակի մի մասը (մոտ 10.000) ասպատակեց, սակայն Մեծ Հայքի թագավորության արքան խաբեությամբ գերվեց, որից հետո նրա բանակը նահանջեց:⁷¹⁰

711. 164 աշուն - Սպերի ճ-մ⁷¹¹

Սպարապետ Տրդատ Բագրատունու գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 60.000) շարժվեց Ստատիոս Պրիսկոսի մահից հետո վերջինիս փոխարինած Մարտիոս Վերոսի գլխավորությամբ Սատառից Մեծ Հայքի թագավորության տարածք մտած Հռոմեական կայսրության բանակի (մոտ 60.000), ինչպես նաև հենիոխների (մոտ 10.000) և մախեդոնների (մոտ 10.000) դեմ ու մարտակարգ ընդունեց:

I փուլ - Հենիոխները և մախեդոնները անցան հարձակման, սակայն Հայկական բանակը հանդիպակաց մարտում գլխովին ջախջախեց նրանց, ընդ որում տեղի ունեցած մենամարտում Տրդատը սպանեց հենիոխների արքային, որից հետո, թուրք ուղղելով Հռոմեական կայսրության բանակի կողմը, մարտակոչ ուղղեց Մարտիոս Վերոսին:

II փուլ - Չհամարձակվելով ընդունել մենամարտի հրավերը՝ Մարտիոս Վերոսը հարձակման նետեց իր հիմնական բանակը: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում Հայկական բանակը պարտություն կրեց, իսկ քաջաբար մարտնչող Տրդատը գերվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 30.000, թշնամին՝ մոտ 25.000 զինվոր: Շարունակելով առաջխաղացումը՝ Հռոմեական կայսրության բանակը տեղակայվեց Մեծ Հայքի թագավորության տարածքում, իսկ Հռոմ տարված Տրդատ Բագրատունին ներում ստացավ և աքսորվեց Բրիտանիա:

712. 165 զարուն - Հաուսար ամրոցի ճ-մ (Մծբից մոտ 15 կմ արևմուտք): Ավիդիոս Կասսիոսի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 180.000) հաղթեց Պարթևական (մոտ 70.000), ինչպես նաև Բակուր արքայի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 50.000) և Հայոց Միջագետքի (մոտ 10.000) թագավորությունների առաջխաղացած միացյալ բանակին: Արդյունքում, ծանր և վերջնական հարված հասցնելով հակառակորդի ռազմական մեքենային, Հռոմեական կայսրության բանակը, Տիգրիսի հովտով շարունակելով առաջխաղացումը դեպի հարավ, մինչև տարվա վերջ առանց մարտերի գրավեց Սելևկիան ու Տիգրանը և հասավ Պարսից ծոց⁷¹²: 166 թ-ին Ավիդիոս Կասսիոսը պատրաստվում էր զարգացնել հարձակումը դեպի Ատրպատական, սակայն սեփական ռազմական մեքենայի կրած զգալի կորուստների, մատակարարման բազաներից հեռանալու, ինչպես նաև բանակում ժանտախտի համաճարակի տարածման պատճառով վերջինս այս ծրագրից ի վերջո ստիպված եղավ հրաժարվել: Արդյունքում՝ արդեն 167 թ-ին կնքվեց հաշտություն, Հռոմեա-Պարթևական III պատերազմը ավարտվեց և Հռոմեական կայսրության ռազմական մեքենան, հիմնովին ավերելով Սելևկիան ու Տիգրանը, վերադարձավ Հյուսիսային Միջագետք: Որպես հետևանք այս ամենի՝ Մեծ Հայքի թագավորությունում կրկին հաստատվեց Տիգրան VII Սոհեմոսը, Մծբինը, ինչպես նաև Ճավդեթ և Արվաստան գավառները անցան Մեծ Հայքի թագավորությանը, իսկ Հայոց Միջագետքի թագավորությունը, ինչպես նաև նրանից հարավ ընկած տարածքները՝ Մծբինից մոտ 15 կմ արևմուտք-Կիրկեսիոն (Հյուսիսային Միջագետք, Եփրատի ձախ ափին) ուղիղ գծից արևմուտք, ընկան Հռոմեական կայսրության գերիշխանության տակ:

713. Մոտ 174 - Մծխերի ճ-մ: Համազասպ II-ի գլխավորած Իբերիայի (մոտ 30.000) և Մեծ Հայքի (մոտ 70.000) թագավորությունների միացյալ բանակը եռօրյա մարտում, ի վերջո ստանալով խոշոր համալրումներ, հաղթեց Ալանական թագավորության ներխուժած բանակին (մոտ 70.000): Հայերը կորցրին մոտ 7.000, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:⁷¹³

714. Մոտ 175 - Ալանական թագավորության տարածքը Համազասպ II-ի գլխավորած Իբերիայի (մոտ 30.000) և Մեծ Հայքի (մոտ 70.000) թագավորությունների միացյալ բանակը

ասպատակեց:⁷¹⁴ Ալանական թագավորությունը տրոհվեց մի բանի մասերի և թուլացավ: Արդյունքում, արդեն հիմնականում ընդգրկելով միայն Արևմտյան և Կենտրոնական Կովկասն ու Նախակովկասյան տափաստանները, Ալանական թագավորությունը ստիպված եղավ մեծապես հրաժարվել մինչ այդ վարվող արտաքին ավարառուական քաղաքականությունից: Դրա փոխարեն, սակայն, Զյուսիս-արևելյան Կովկասում, Հարավային Վոլգայի հովտում և Աղվանքի տարածքում ստեղծվեց Բասիլական թագավորությունը, որը շուտով ինքը սկսեց վարել ակտիվ արտաքին ավարառուական քաղաքականություն:⁷¹⁵

715. 189 – Չուտի կիրճի ճ-մ (Գուգարքի և Իբերիայի սահմանին): Գահի թեկնածու, Վաղարշ II-ի որդի և Համագասպ II-ի բրոջ որդի Արևի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 30.000), Հռոմեական կայսրության (մոտ 13.000), ինչպես նաև Իբերիայի ապստամբած իշխանների (մոտ 10.000) ու Ալանական թագավորության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը ջախջախեց Համագասպ II-ի գլխավորած Իբերիայի (մոտ 30.000) և Պարթևական (մոտ 15.000) թագավորությունների միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցները՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁷¹⁶ Համագասպ II-ը սպանվեց, իսկ Արևը՝ Ռևը, հռչակվեց Իբերիայի արքա: Արդյունքում՝ Իվերիայի թագավորությունը մինչև 252 թ-ը ընկավ Մեծ Հայքի թագավորության գերիշխանության տակ:
716. 193 հոկտեմբեր – Կիզիկոսի ճ-մ: Հռոմեական կայսրության տարածքում մղվող քաղաքացիական պատերազմի պայմաններում կայսր հռչակված Սեպտիմիոս Սևերոսի բանակը (մոտ 150.000) շարժվեց դեպի Փոքր Ասիա և հաղթանակ տարավ կայսր հռչակված Պեցենիոս Նիգերի բանակի (մոտ 20.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 1.000) նկատմամբ: Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁷¹⁶
717. 193 նոյեմբեր – Նիկիայի ճ-մ (Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտք): Սեպտիմիոս Սևերոսի Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 150.000) հաղթեց Պեցենիոս Նիգերի բանակին (մոտ 20.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁷¹⁷
718. 193 հոկտեմբեր - 194 փետրվար – Հուռն Կիլիկիո կիրճի ճ-մ⁷¹⁸

Նիկա-Գալաթիա-Կիլիկիա երթուղով առաջխաղացած Սեպտիմիոս Սևերոսի բանակը (մոտ 150.000) մոտեցավ պարիսպներով ամրացված կիրճում դիրքեր գրաված

⁷⁰¹ Հունուների հզոր տերությունը, որը մ.թ.ա. ողջ II դարում ակտիվ հարձակողական քաղաքականություն էր վարում Հանի տերության նկատմամբ, մ.թ.ա. I դարի վերջի վիճակով ինչպես Հանի տերությունից ստացված պատասխան հարվածների, այնպես էլ սեփական ներքին խնդիրների պատճառով արդեն մեծապես թուլացել էր: Արդյունքում՝ թուլացած և մասերի բաժանված Հունուների տերությունը արդեն I դարում սկզբում կախվածության մեջ հայտնվեց Հանի տերությունից, իսկ II դարի սկզբին էլ սկսեց ենթարկվել վերջինիս ուղղակի ռազմական հարվածներին: Որպես հետևանք այս ամենի՝ 155 թվականին Հունուների տերությունը ոչնչացավ, իսկ Մեծ տափաստանի արևելքում էլ գերիշխանությունն անցավ Սաբիրների տերությանը: Արդյունքում՝ նույն 155 թվականին Սաբիրների տերության կողմից ծանր պարտության մատնված և Նրանց կողմից հետապնդվող հունուները, ինչպես մի ժամանակ եղել էր նույն հունուների և բուշանների պարագայում, ստիպված եղան թողնել Մեծ տափաստանի արևելքն ու, խուսափելով սաբիրներից, բուշանների նման շարժվել դեպի արևմուտք: Այս անգամ ևս կրկին, սակայն, ինչպես Բուշանական թագավորության պարագայում եղավ, ստացվեց այնպես, որ այս փախստականները, որոնք պարտություն էին կրել և չէին կարողացել մնալ նույնիսկ իրենց հայրենի տափաստաններում, արդեն հյուսիս-արևելյան կասպյան տափաստաններում, շնորհիվ իրենց մեծաթվության և ավելի հզոր ռազմական համակարգի, կրկին ուժերն իրար բերեցին: Որպես հետևանք այս ամենի, մերվելով տեղացիների հետ և արդեն մեծապես հայտնի դառնալով որպես հոներ, ռազմաշունչ այս ցեղախումբը, կրկին ոտքի կանգնելով և ստեղծելով արդեն Հունական տերությունը, կարողացավ պարտության մատնել տեղական թուլոր ցեղերին՝ բուլղարներին, բասիլներին և խազարներին: Արդյունքում, կրկին գործեց «ընկնող դոմինոներ»-ի սկզբունքը, ինչի հետևանքով բուլղարները, բասիլներն և խազարներն իրենք էլ իրենց հերթին ստիպված լեցին սեփական տափաստանները ու շարժվեցին դեպի արևմուտք՝ հաստատվելով Միջին և Հարավային Վոլգայի հովտում ու հիմնելով Բասիլական և Նրանից ավելի հյուսիս գտնվող Վոլգյան Բուլղարիայի թագավորությունը: Դեպի արևմուտք հունուների տեղաշարժի մյուս արդյունքն էլ այն եղավ, որ աստիճանաբար թուլացավ, իսկ հետագայում նաև մասնատվեց Բուշանական երեքների հզոր թագավորությունը: Վերջին հանգամանքը, սակայն, իր հետ նաև դրական զարգացումներ բերեց և ամենից առաջ հենց Պարթևական թագավորության համար: Իրոք, թուլացած և հունուների հարվածներից հետ քաշվող բուշանասակական տարրը, որևէ կերպ չցանկանալով համագործակցել հունուների հետ կամ ապրել արդեն աստիճանաբար որպես հոներ հայտնի դարձող այս ցեղախմբի իշխանության ներքո, աստիճանաբար սկսեց լքել Բուշանական քայքայվող թագավորությունը, ընդ որում այստեղից հեռացող թուլարների մեծաքանակ խմբերը իրենց համար լիովին հարազատ միջավայր էին գտնում հենց Պարթևական թագավորությունում տիրող արիական իրողությունների պայմաններում, մասնավորապես, իր խոհեմ Վաղարշ IV-ը իր խելամուտ դրողմներով միայն խթանում էր այս միտումները: Այսպիսով՝ մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Բուշանական և Ալանական թագավորությունները սկսեցին թուլանալ, Մեծ տափաստանի կենտրոնական հատվածի ու արևմտյան հատվածների հյուսիսային մասերում ստեղծվեցին թուլար նոր թագավորություններ, Մեծ տափաստանի արևելքում կարճ տևած, բայց մեծ ուժով ոտքի կանգնեց Սաբիրների տերությունը, իսկ Պարթևական թագավորությունն էլ հասավ իր հզորության գագաթնակետներից հերթականին: Արդյունքում՝ մի պահ կանգ առնել և ամրագրել ևս, որ, թեև այս ոլորտում իրոք ուշագրավ L. Գումիլի կարծիքով հոների պատմությունը 158-350 թվականներին լիովին մուլթ է (Տե՛ս՝ Гумилев Л. Н. «Тысячелетие вокруг Каспия», Москва 2002, стр. 143, 160), սակայն կարելի է պնդել, որ հայկական ու վրացական աղբյուրները որոշակիորեն լույս են սփռում այդ անհայտության վրա: Մասնավորապես պարզ է դառնում, որ Ալանական թագավորության ինչ-որ տեղ անակնկալ թուլացումը և տրոհումը, ինչպես նաև Զյուսիսային I պատերազմը արդյունք էր հոների ու դրան հետևած բուլղարների, բասիլների և խազարների հենց այս տեղաշարժի, որի հետևանքով Միջին ու Հարավային Վոլգայի հովտում, իսկ արդյունքում՝ նաև Նախակովկասյան և Մերձսևծովյան տափաստաններում ուժերի հարաբերակցության լուրջ փոփոխություն եղավ:

Պեսցենիոս Նիգերի բանակին (մոտ 7.000, այդ թվում մոտ 1.000 հայ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000)

I փուլ – 193 թ-ի հոկտեմբերից մինչև 194 թ-ի փետրվար Սեպտիմիոս Սևերոսի բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց հակառակորդի դիրքերի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

II փուլ – 194 թ-ի փետրվարին, այն բանից հետո, երբ անձրևային հեղեղը քանդեց պարիսպները, Պեսցենիոս Նիգերի բանակը դիմեց փախուստի, իսկ Սեպտիմիանոս Սևերոսի բանակն էլ, հետապնդելով վերջինիս, հեշտությամբ մտավ Կիլիկիա:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 1.200, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Հռոմեա-Պարթևական IV պատերազմ (193-199)

719. 193 աշուն – Մծքիկ Հայոց Միջագետքի (մոտ 10.000) և Ադիաբենեի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը պաշարեց Հռոմեական կայսրության կայազորից (մոտ 1.000), սակայն, այն բանից հետո, երբ Ատրպատականի ու Պարսից թագավորություններում հզոր ապստամբություն բռնկվեց, նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 700, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁷¹⁹

720. 194 մարտի 31 – Իսոսի ճ-մ⁷²⁰

Կիլիկիայով առաջխաղացած Սեպտիմիոս Սևերոսի բանակը (մոտ 150.000) մոտեցավ ցցապարիսպներով ամրացված դիրքերում ամրացած Պեսցենիոս Նիգերի բանակին (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (300), ինչպես նաև Հայոց Միջագետքի (մոտ 5.000) ու Ադիաբենեի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակին: Սեպտիմիոս Սևերոսի բանակի առաջին շարքում տեղակայվեց ծանր հետևակը, երկրորդ շարքում տեղաբաշխվեց թեթև հետևակը, իսկ հեծելազորն էլ առաջ ուղարկվեց՝ թևանցումով հակառակորդի թիկունք դուրս գալու հրամանով:

I փուլ – Սեպտիմիոս Սևերոսի բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց հակառակորդի դիրքերի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

II փուլ – Հակառակորդի թիկունք անցած Սեպտիմիոս Սևերոսի բանակի հեծելազորը թիկունքային հարված հասցրեց Պեսցենիոս Նիգերի բանակին և, միավորելով ուժերը ճակատից կրկին հարձակման անցած հետևազորի հետ, պարտության մատնեց հակառակորդին:

Ընդհանուր 20.000, սպանվածից հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցները՝ մոտ 18.000 զինվոր: Թշնամին կորցրեց մոտ 15.000 զինվոր: Պեսցենիոս Նիգերը դիմեց փախուստի, սակայն շուտով սպանվեց, իսկ Սեպտիմիոս Սևերոսի դիրքերը կտրուկ ուժեղացան և բոլոր պայմանները ստեղծվեցին նրա վերջնական հաղթանակի համար:

721. 194 մայիսի սկիզբ – Մծքիկի ճ-մ: Սեպտիմիոս Սևերոս կայսեր գլխավորությամբ մասերի բաժանված և առաջխաղացած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 200.000), օգտվելով այն բանից, որ Վաղարշ V-ի գլխավորած Պարթևական թագավորության հիմնական բանակը (120.000) շարժվել է Պարսից ապստամբած թագավորության բանակի դեմ, մանր մարտերում հաղթեց Պարթևական (մոտ 20.000) և Հայոց Միջագետքի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁷²¹ Չնայած հերթական այս հաջողությանը, սակայն, Սեպտիմիոս Սևերոսը չարունակեց առաջխաղացումը՝ գերադասելով շարժվել գահակալական պայքարում իրեն վտանգավոր թվացող Կլոդիոս Ալբինոսի դեմ. Իր հերթին Պարթևական թագավորության բանակ, որը ապստամբների դեմ կարողացել էր հաղթանակ տանել միայն ծանր կորուստների գնով, ի վիճակի չէր, որևէ ակտիվ գործողության՝ բացառությամբ տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները ճնշելու նպատակով Ադիաբենեի թագավորության տարածքը ասպատակելուց:

722. 196 գարուն - 198 ամառ – Մծքիկ Հայոց Միջագետքի (մոտ 10.000) և Ադիաբենեի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը չգրավեց Հռոմեական կայսրության

կայազորից (մոտ 2.000) և նահանջեց այն բանից հետո, երբ տեղեկացավ Սեպտիմիոս Սևերոս կայսեր գլխավորությամբ Ամինիոս առաջխաղացող խոշոր բանակի մասին: Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁷²²

723. 198 ամառ - Մծքին-Բաղեշ երթուղով Սեպտիմիոս Սևերոս կայսեր գլխավորությամբ արշավեց Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 160.000)՝ նպատակ ունենալով ներխուժել Մեծ Հայքի թագավորության տարածք, սակայն սկսված բանակցությունների արդյունքում Վաղարշ II-ին Հռոմը ի վերջո ճանաչեց Մեծ Հայքի թագավորության արքա, իսկ Հռոմեական կայսրությունն ու Մեծ Հայքն էլ իրենց հերթին ճանաչվեցին իրար «դաշնակից և բարեկամ»: Միաժամանակ պաշտոնական Հռոմը պարտավորվեց ամեն տարի խոշոր գումար վճարել Մեծ Հայքի թագավորությանը, որի միջոցով վերջինս պետք է ապահովեր Ալանաց Դուռ ամրոցի հսկողությունը և լեռնանցքի պաշտպանությունը Ալանական թագավորության հարձակումներից:⁷²³

724. 198 օգոստոս - 199 փետրվար - Հատրաի պաշտպանությունը⁷²⁴

Սեպտիմիոս Սևերոս կայսեր գլխավորությամբ Մծքինից առաջխաղացած Հռոմեական կայսրության (մոտ 160.000), ինչպես նաև Մեծ Հայքի և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների (մոտ 10.000) միացյալ բանակը պաշարեց քաղաքը Պարթևական թագավորության բանակից (մոտ 2.000, այդ թվում մեծաթիվ արաբներ):

I փուլ - 198 թ-ի օգոստոսին քաղաքը պաշարողները մի շարք գրոհներ ձեռնարկեցին, սակայն, նույնիսկ լրջորեն վնասելով էլ պարիսպը, չկարողացան հասնել որևէ հաջողության:

II փուլ - 198 թ-ի աշնանը Հռոմեական կայսրության բանակը, որոշ ուժեր թողնելով քաղաքի մոտ, անակնկալ արշավանք իրականացրեց Հատրա-Տղախի ձախ ափ-Սելևկիա-Տղախ երթուղով՝ դաժանորեն ասպատակելով և ավերելով շրջակայքը: Գերվեց և Հռոմեական կայսրության կայսրություն տեղափոխվեց մոտ 100.000 խաղաղ բնակիչ:

III փուլ - 198 թ-ի դեկտեմբերին հիմնական ուժերով կրկին քաղաքին մոտեցած Հռոմեական կայսրության, ինչպես նաև Մեծ Հայքի և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների միացյալ բանակը կրկին մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն այս անգամ ևս մատնվեց անհաջողության: Դրանից հետո, տեղում թողնելով պաշարողական բանակ, դաշնակից հիմնական ուժերը նահանջեցին դեպի հյուսիս և սկսեց վերականգնել կորուստները:

IV փուլ - 199 թ-ի գարնանը Հռոմեական կայսրության, ինչպես նաև Մեծ Հայքի և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների միացյալ հիմնական բանակը կրկին պաշարեց քաղաքը և, ավերելով պարսպի զգալի մասը, անցավ վճռական գրոհի: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ կայսրը, որը ցանկանում էր քաղաքից ձեռք բերվող ողջ ավարը միանձնյա տնօրինել, ամենավերջին պահին նահանջի հրաման տվեց՝ նախատեսելով քաղաքը գրավել հաջորդ օրն և ավելի քիչ ուժերով: Դրան հակառակ, սակայն, քաղաքի պաշտպանները մեկ օրվա ընթացքում վերականգնեցին պարիսպը և հետագա բոլոր գրոհները որևէ հաջողություն չբերեցին: Ի վերջո, կրած ծանր կորուստների և բանակում սկիզբ առած անհնազանդության պայմաններում Սեպտիմիոս Սևերոսը ստիպված եղավ նահանջի հրաման տալ:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր: Նույն տարում էլ կնքվեց հաշտություն և Հռոմեա-Պարթևական IV պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ ողջ Հյուսիսային Միջագետքը՝ Տիգրիս-Սինգարայից մոտ 25 կմ հարավ-Կիրկեսիոն ուղիղ գծով, անցավ Հռոմեական կայսրությանը:

Հյուսիսային I պատերազմ (206-207)

725. 206 գարուն - Ուտիքի ճ-մ: Վաղարշ II-ի, սպարապետ Աշոտ Բագրատունու և Բաբկեն Արծրունու գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) գլխովին ջախջախեց Վնասեպ Սուրհապի գլխավորությամբ Ղերբեն-Ուտիք երթուղով Մեծ Հայքի թագավորության տարածք ներխուժած Բասիլական ու Ալանական թագավորությունների

միացյալ բանակին (մոտ 100.000, այդ թվում սարմատներ, խազարներ ու բուլղարներ): Յայերը կորցրին մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր:⁷²⁵

726. 206 ամառ – Դերբենդի ճ-մ: Վաղարշ II-ի, սպարապետ Աշոտ Բագրատունու և Բաբկեն Արծրունու գլխավորությամբ Դերբենդն անցած Մեծ Յայքի թագավորության բանակը (մոտ 80.000) գլխովին ջախջախեց Բասիլական ու Ալանական թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 80.000, այդ թվում սարմատներ, խազարներ ու բուլղարներ), թեև մարտի վերջում Վաղարշ II-ը նետահար եղավ և զոհվեց: Յայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁷²⁶

727. 207 գարուն – Դերբենդի ճ-մ: Խոսրով I Զաքի, սպարապետ Աշոտ Բագրատունու և Բաբկեն Արծրունու գլխավորությամբ պատժիչ արշավանքով Դերբենդն անցած Մեծ Յայքի թագավորության բանակը (մոտ 110.000) հաղթեց Բասիլական ու Ալանական թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 60.000, այդ թվում սարմատներ, խազարներ ու բուլղարներ): Յայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր: Յուսիսային I պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ Ալանական, Բասիլական և Աղվանքի թագավորությունները ընդունեցին Մեծ Յայքի թագավորության գերիշխանությունը, իսկ սարմատներից, խազարներից, բասիլներից ու բուլղարներից էլ, որպես երաշխիք կնքված հաշտության, վերցվեցին պատանդներ: Ստեղծվեց Յայկական Յինգերորդ գերիշխանությունը, որի սահմանները հյուսիսում հասան մինչև Վոլգայի հարավային հովիտ և Նախակովկասյան տափաստաններ, իսկ արևելքում՝ Կասպից ծով ու Ատրպատական:⁷²⁷

Յոմեա-Պարթևական V պատերազմ (216-217)

728. 216 աշուն – Կորդուքի ճ-մ⁷²⁸

Սեպտիմիանոս Կարակալլա կայսրը, նպատակ ունենալով մեծ արշավանք սկսել Մեծ Յայքի և Պարթևական թագավորությունների դեմ, ժամանեց Յուսիսային Ատրիք, ինչից հետո հասնելով Եդեսիա՝ գերեց իրեն ներկայացած Աբգար IX-ին՝ ոչնչացված հայտարարելով Յայոց Միջագետքի թագավորությունը և նրա տարածքը վերածելով Յոմեական կայսրության պրովինցիայի: Դրանից հետո Սեպտիմիանոս Կարակալլայի գլխավորած Յոմեական կայսրության բանակը (մոտ 140.000) արշավեց Եդեսիա-Մծքի երթուղով և պատրաստվեց ներխուժել Մեծ Յայքի թագավորության տարածք: Իր հերթին, հակառակորդի բանակի ներխուժումը սեփական երկիր կանխելու նպատակով բանակցությունների վարելու համար Խոսրով I Զաքը կնոջ հետ միասին ժամանեց Յոմեական կայսրության ճամբար, որտեղ, սակայն, Յայոց արքան ու թագուհին գերվեցին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Տրդատ արքայազնի գլխավորած Մեծ Յայքի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) արշավանքի դուրս եկավ և սկսեց շարժվել թշնամու բանակի ուղղությամբ: Սրան ի պատասխան Թեոկրիտոսի գլխավորած Յոմեական կայսրության բանակը ինքն էլ շարժվեց Յայկական բանակին ընդառաջ: Կողմերը մոտեցան իրար և մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Յայկական բանակը ծանր պարտության մատնեց Յոմեական կայսրության բանակին:

II փուլ – Յոմեական կայսրության բանակը հարձակման անցավ և մարտի ընթացքում սկսեց կիրառել նույնիսկ սեփական գումակում գտնվող վայրի գազաններին, սակայն ի վերջո վերջնական պարտություն կրեց ու հետ քաշվեց դեպի Եդեսիա:

Յայերը կորցրին մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր:

729. 217 ապրիլի 9 - 11 – Մծքի ճ-մ⁷²⁹

Սեպտիմիանոս Կարակալլայի գլխավորությամբ Եդեսիա-Խառան-Մծքի-Արքելյա երթուղով արշաված Յոմեական կայսրության բանակը (մոտ 140.000) պատրաստվեց ներխուժել Պարթևական թագավորության տարածք: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Արտավան V-ի գլխավորած Պարթևական (մոտ 80.000) և Տրդատ արքայազնի գլխավորած Մեծ

Հայքի (մոտ 100.000) թագավորությունների միացյալ բանակը շարժվեց հակառակորդի ուղղությամբ, որը հետ քաշվեց մինչև Մծբին և այս քաղաքի մոտ ճամբար զարկեց: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ ապրիլի 8-ին իր իսկ թիկնապահները սպանեցին Սեպտիմիանոս Կարակալլային, որից հետո, արդեն թշնամական բանակի անմիջական հարևանությամբ, կայսր հռչակեցին վերջինիս գրագիր և դավադրության իրական կազմակերպիչ Մարկոս Մակրինոսին (217-218): Հենց այս պայմաններում էլ արդեն ապրիլի 9-ին կողմերը մոտեցան միմյանց և մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Ապրիլի 9-ին Պարթևական և Մեծ Հայքի թագավորությունների միացյալ բանակը հարձակման անցավ, սակայն ողջ օրը տևած համառ մարտը ոչ մի կողմին առավելություն չտվեց:

II փուլ – Ապրիլի 10-ին հանդիպակաց մարտերը շարունակվեցին՝ այդպես էլ առավելություն չտալով հակառակորդներից որևէ մեկին:

III փուլ – Ապրիլի 11-ին Պարթևական և Մեծ Հայքի թագավորությունների միացյալ բանակը, գերազանցելով հակառակորդին հատկապես հեծելազորի թվով, անցավ հարձակման ու փորձեց թևանցել Հռոմեական կայսրության բանակի մարտակարգը, որին ի պատասխան, սակայն, վերջինս ձգեց մարտակարգը և այնուհանդերձ պահեց դիրքերը: Արդյունքում՝ բռնկված և ողջ օրը շարունակված համառ ու արյունահեղ մարտը կրկին առավելություն չտվեց կողմերից և ոչ մեկին, որից հետո ծանր կորուստներ կրած հակառակորդ բանակները օրվա վերջում նահանջեցին ելման դիրքեր: Ստեղծված ծանր պայմաններում Մարկոս Մակրինոսը, հիանալի ըմբռնելով այն հանգամանքը, որ իր հերթին ոչ թեթև վիճակում գտնվող հակառակորդը համառորեն մարտնչում է թերևս միայն Սեպտիմիանոս Կարակալլայի նկատմամբ վրեժի գագաթնակից դրդված, ապրիլի 12-ին ազատ արձակեց խոսքով I Բաշին և Նրա կնոջը ու վերջիններիս միջոցով հակառակորդ բանակի ղեկավարությանը տեղեկացրեց, որ Սեպտիմիանոս Կարակալլան արդեն չորս օր է, որ սպանված է, ինչն էլ հաշվի առնելով, առաջարկեց հաշտություն կնքել: Այս առաջարկը ընդունվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 25.000, դաշնակիցը՝ մոտ 25.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր: Կնքվեց հաշտություն և Հռոմեա-Պարթևական V պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ Մեծ Հայքի թագավորության գահին կրկին հաստատվեց խոսքով I Բաշը, Մծբինը, ինչպես նաև Ծավդեթ և Արվաստան գավառները անցան Մեծ Հայքի թագավորությանը, իսկ Հայոց Միջագետքի թագավորության, ինչպես նաև Նրանից հարավ ընկած տարածքները՝ Մծբինից մոտ 15 կմ արևմուտք-Կիրկեսիոն ուղիղ գծից արևմուտք, մնացին Հռոմեական կայսրության գերիշխանության տակ:

Հայ-Պարսկական II պատերազմ (224-253)

730. 224 ապրիլ - մայիս - Ատրպատականը խոսքով I Բաշի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) ասպատակեց՝ նպատակ ունենալով օժանդակել Արտաշիր I-ի դեմ պայքարող Արտավան V-ի բանակին: Սակայն նույն տարվա ապրիլի 27-ին Ռոմզդականի ճ-մ-ում Արտաշիր I-ի գլխավորած Պարսից, Շարհատի գլխավորած Ադիաբենեի և Դոմիցիանի գլխավորած Զարակենեի թագավորությունների միացյալ բանակը ջախջախեց Արտավան V-ի բանակին, իսկ Արտավանը զոհվեց: Ստեղծված պայմաններում Մեծ Հայքի թագավորության բանակը նահանջեց Հայրենիք: Պարթևական թագավորությունը ոչնչացավ, իսկ Նրա ողջ տարածքում իշխանությունն անցավ Սասանյանների տոհմի կողմից գլխավորվող Պարսից թագավորությանը:⁷³⁰
731. 226 գարուն - Ատրպատականը և Հյուսիսային Միջագետքը խոսքով I Բաշի գլխավորած Մեծ Հայքի ու Հայոց Միջագետքի թագավորությունների (մոտ 120.000), ինչպես նաև Իբերիայի, Ալանական, Բասիլական և Աղվանքի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում հոներ, խազարներ և լեզգիներ) ասպատակեց:⁷³¹
732. 226 ամառ - Տիգրոսի ճ-մ: խոսքով I Բաշի գլխավորած Մեծ Հայքի ու Հայոց Միջագետքի թագավորությունների (մոտ 120.000), ինչպես նաև Իբերիայի, Ալանական, Բասիլական և Աղվանքի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում հոներ, խազարներ և լեզգիներ) հաղթեցին Արտաշիր I-ի գլխավորած Պարսից թագավորության

բանակին (մոտ 120.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, դաշնակիցները՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 45.000 զինվոր:⁷³²

733. 227 - Ատրպատականը ու Միջագետքը Խոսրով I Քաջի գլխավորած Մեծ Հայքի և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների (մոտ 120.000), ինչպես նաև Իբերիայի, Ալանական, Բասիլական ու Աղվանքի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում հոներ, խազարներ և լեզգիներ) ասպատակեց և նահանջեց:⁷³³
734. 228 - Ատրպատականը ու Միջագետքը Խոսրով I Քաջի գլխավորած Մեծ Հայքի և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների (մոտ 120.000), ինչպես նաև Իբերիայի, Ալանական, Բասիլական ու Աղվանքի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում հոներ, խազարներ և լեզգիներ) ասպատակեց և նահանջեց:⁷³⁴
735. 229 - Ատրպատականը ու Միջագետքը Խոսրով I Քաջի գլխավորած Մեծ Հայքի և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների (մոտ 120.000), ինչպես նաև Իբերիայի, Ալանական, Բասիլական ու Աղվանքի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում հոներ, խազարներ և լեզգիներ) ասպատակեց և նահանջեց:⁷³⁵
736. 230 գարուն - Բգարդե ամրոցը (Հայոց Միջագետք, Ծավդեք գավառ, Տիգրիսի աջ ափին) Արտաշիր I-ի գլխավորած Պարսից, Սարհատի գլխավորած Ադիաբենեի և Դոմիցիանի գլխավորած Զարակենեի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 45.000) գրավեց Հռոմեական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁷³⁶
737. 230 գարուն - Աղզը Արտաշիր I-ի գլխավորած Պարսից, Շարհատի գլխավորած Ադիաբենեի և Դոմիցիանի գլխավորած Զարակենեի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Մեծ Հայքի թագավորության կայազորից (մոտ 1.000), սակայն, չամրանալով քաղաքում, ավարով նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁷³⁷
738. 230 գարուն - Սծքինը Արտաշիր I-ի գլխավորած Պարսից, Սարհատի գլխավորած Ադիաբենեի և Դոմիցիանի գլխավորած Զարակենեի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 45.000) չգրավեց Հռոմեական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁷³⁸
739. 230 - Ատրպատականը ու Միջագետքը Խոսրով I Քաջի գլխավորած Մեծ Հայքի և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների (մոտ 120.000), ինչպես նաև Իբերիայի, Ալանական, Բասիլական ու Աղվանքի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում հոներ, խազարներ և լեզգիներ) ասպատակեց և նահանջեց:⁷³⁹
740. 231 - Ատրպատականը ու Միջագետքը Խոսրով I Քաջի գլխավորած Մեծ Հայքի և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների (մոտ 120.000), ինչպես նաև Իբերիայի, Ալանական, Բասիլական ու Աղվանքի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում հոներ, խազարներ և լեզգիներ) ասպատակեց և նահանջեց:⁷⁴⁰ Արտաշիր I-ը իր բանակի մնացորդով նահանջեց մինչև Քուշանական թագավորության արևմտյան սահման, իսկ Հայկական Վեցերորդ գերիշխանության սահմանները հարավում հասան մինչև Կենտրոնական Միջագետք և Պարսքի հյուսիսային սահման:
741. 232 օգոստոս - դեկտեմբեր - Վասպուրական-Թավրիզ-Գանձա-Ատրպատական երթուղով արշավեց Հռոմեական կայսրության (մոտ 30.000), ինչպես նաև Խոսրով I Քաջի գլխավորած Մեծ Հայքի ու Հայոց Միջագետքի թագավորությունների (մոտ 120.000), ինչպես նաև Իբերիայի, Ալանական, Բասիլական և Աղվանքի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում հոներ, խազարներ և լեզգիներ), սակայն, Պարսից թագավորության բանակի (մոտ 30.000) անկանոն հարվածների արդյունքում ու սկսված ձմեռային ցրտերի պայմաններում կրելով ծանր կորուստներ, նահանջեցին Մեծ Հայքի թագավորության տարածք: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁷⁴¹
742. 232 նոյեմբեր - Հատրայի ճ-մ. Սծքինը Ալեքսանդր Սևերոս կայսեր գլխավորությամբ առաջխաղացում իրականացրած Հռոմեական կայսրության (մոտ 100.000) և Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 5.000 հետևակ նետածիգ) միացյալ բանակը հաղթեց Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 70.000, ուղիղ 700 փիղ, 1.800 մարտակառք): Հայերը

կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր: Չնայած այս հաջողություններին, սակայն, Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 50.000) շրջապատեց Եփրատ գետի հովտով հարավ շարժվող Յոմեական կայսրության լրացուցիչ զորասյանը (մոտ 30.000) ու, թեև ծանր կորուստներով, սակայն լիովին ոչնչացրեց այն: Արդյունքում՝ Ալեքսանդր Սևերոսի բանակը ստիպված եղավ նահանջել:⁷⁴² Կրած անհաջողություններից հետո, ցանկանալով ուժեղացնել Պարսից թագավորության դեմ պայքարող տեղական ուժերը, հաջորդ տարի Ալեքսանդր Սևերոսը վերականգնեց Հայոց Միջագետքի թագավորությունը՝ նրա արքա հռչակելով Աբգար X-ին:

743. 233 - Էլքատանը Վասպուրական-Թավրիզ-Գանձա-Կենտրոնական Ատրպատական երթուղով խոսրով I Բաշի գլխավորությամբ արշաված Մեծ Հայքի և Հայոց Միջագետքի թագավորությունների (մոտ 120.000), ինչպես նաև Իբերիայի, Ալանական, Բասիլական ու Աղվանքի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում՝ հոներ, խազարներ և լեզգիներ) գրավեցին Պարսից թագավորության բանակից (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցները՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁷⁴³
744. 234 - Պարսքը և Հարավային Միջագետքը խոսրով I Բաշի գլխավորած Մեծ Հայքի ու Հայոց Միջագետքի թագավորությունների (մոտ 120.000), ինչպես նաև Իբերիայի, Ալանական, Բասիլական ու Աղվանքի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում՝ հոներ, խազարներ և լեզգիներ) ասպատակեց և նահանջեց:⁷⁴⁴
745. 235 - Պարսքը և Հարավային Միջագետքը խոսրով I Բաշի գլխավորած Մեծ Հայքի ու Հայոց Միջագետքի թագավորությունների (մոտ 120.000), ինչպես նաև Իբերիայի, Ալանական, Բասիլական ու Աղվանքի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում՝ հոներ, խազարներ և լեզգիներ) ասպատակեց և նահանջեց:⁷⁴⁵
746. 236 - Պարսքը և Հարավային Միջագետքը խոսրով I Բաշի գլխավորած Մեծ Հայքի ու Հայոց Միջագետքի թագավորությունների (մոտ 120.000), ինչպես նաև Իբերիայի, Ալանական, Բասիլական ու Աղվանքի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում՝ հոներ, խազարներ և լեզգիներ) ասպատակեց և նահանջեց:⁷⁴⁶
747. 237 - Պարսքը և Հարավային Միջագետքը խոսրով I Բաշի գլխավորած Մեծ Հայքի ու Հայոց Միջագետքի թագավորությունների (մոտ 120.000), ինչպես նաև Իբերիայի, Ալանական, Բասիլական ու Աղվանքի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում՝ հոներ, խազարներ և լեզգիներ) ասպատակեց և նահանջեց:⁷⁴⁷
748. 237 սեպտեմբեր - Հռենոսի ճ-մ (Պանոնիայից հյուսիս, Գերմանիա): Կայսր Մաքսիմիանոս I Թրակիացու անձնական ղեկավարությամբ գետն անցած Յոմեական կայսրության (մոտ 100.000) և Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 2.000 հետևակ նետաձիգ) միացյալ բանակը հզոր հարձակումով ջախջախեց ճահիճներում դիրքավորված գերմանացիներին (մոտ 70.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 25.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր: Շուտով Հռոմում սկսվեց գահակալական պայքար և հռչակվեցին մի քանի կայսրեր: Այս պայմաններում Հռոմում Հայկական բանակը, որին կայսրը հատկապես էր ատում, կայսր հռչակեց Տիտոսին, սակայն 6 ամիս անց Տիտոսը սպանվեց, որից հետո էլ հայերը վերադարձան Հայրենիք:⁷⁴⁸
749. 238 - Մծբինը և Խառանը Արտաշիր I-ի գլխավորած Պարսից, Սարիատի գլխավորած Ադիաբենեի ու Դոմիցիանի գլխավորած Զարակենեի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Յոմեական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.200 զինվոր:⁷⁴⁹
750. 243 աշուն - Ռաշ-Ալնի ճ-մ (Հյուսիսային Միջագետք, Խառանից մոտ 87 կմ արևելք): Հետապնդելով Անտիոք-Խառան երթուղով արագորեն նահանջող Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 100.000) ու առանց մարտերի մոնելով Խառան և Խառան, Գորդիանոս III-ի գլխավորած Յոմեական կայսրության (մոտ 150.000), ինչպես նաև Մեծ Հայքի (մոտ 30.000) ու Հայոց Միջագետքի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ի վերջո հասավ թշնամուն և հաղթեց նրան՝ առանց մարտերի մոնելով սկզբում Ռաշ-Ալն, իսկ հետագայում նաև Դուր-Եվրոպոս: Հայերը կորցրին մոտ 3.500, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր:⁷⁵⁰
751. 244 փետրվարի 11 - Բեթ-Մաշկենեի ճ-մ (Միջագետք, Եփրատի ձախ ափին, Ներկայիս Բաղդադից մոտ 64 արևմուտք, Էլ-Ֆարուջա բաղաբի մոտ): Պարսից թագավորության

բանակը (մոտ 100.000) հաղթեց Գորդիանոս III-ի գլխավորությամբ արշավանքը շարունակող Հռոմեական կայսրության (մոտ 100.000), ինչպես նաև Մեծ Հայքի (մոտ 25.000) և Հայոց Միջագետքի (մոտ 3.000) թագավորությունների միացյալ բանակին, որի մնացորդները նահանջեցին Հայոց Միջագետք: Հայերը կորցրին մոտ 7.000, դաշնակիցը՝ մոտ 35.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր: Շուտով Գորդիանոս III-ը սպանվեց, իսկ նրան հաջորդած Ֆիլիպ I Արաբացին դադարեցրեց ակտիվ ռազմական գործողությունները:⁷⁵¹

752. 249 աշուն²⁰² – Տիգրանի ճ-մ: Խոսրով I Բաշի գլխավորած Մեծ Հայքի ու Հայոց Միջագետքի թագավորությունների (մոտ 120.000), ինչպես նաև Իբերիայի, Ալանական, Բասիլական և Աղվանքի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում հոներ, խազարներ և լեզգիներ) հաղթեց Շապուհ I-ի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 130.000): Հայերը կորցրին մոտ 12.000, դաշնակիցները՝ մոտ 6.000, թշնամին՝ մոտ 45.000 զինվոր:⁷⁵²

753. 250 – Էկրատանի ճ-մ⁵³

Խոսրով I Բաշի գլխավորած Մեծ Հայքի ու Հայոց Միջագետքի թագավորությունների (մոտ 120.000), ինչպես նաև Իբերիայի, Ալանական, Բասիլական և Աղվանքի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում հոներ, խազարներ և լեզգիներ), նպատակ ունենալով միավորվել արևելքից Վասուդևա II-ի գլխավորությամբ առաջխաղացող Բուշանական թագավորության բանակի (մոտ 80.000) հետ, սկսեցին մարտարշավ Թավրիզ-Տրապտունիք-Գանձա երթուղով: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ Շապուհ I-ի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 120.000) առաջինը հասավ Բուշանական թագավորության բանակին:

I փուլ – Պարսից թագավորության բանակը անակնկալ հարձակումով գլխովին ջախջախեց Բուշանական թագավորության բանակին: Վասուդևա II-ը զոհվեց:

II փուլ – Ցանկանալով զարգացնել հաջողությունը՝ Պարսից թագավորության բանակը շարժվեց Խոսրով I Բաշի բանակի դեմ, սակայն այս անգամ ծանր պարտություն կրեց:

Հայերը կորցրին մոտ 15.000, դաշնակիցները՝ մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր: Շապուհ I-ը հեռացավ Պարսք, իսկ Հայկական Վեցերորդ գերիշխանության սահմանները արևելքում հասան մինչև Բուշանական թագավորության արևմտյան սահման:

754. 253 ապրիլ – Տալեռական կամոցի ճ-մ (Խոր Վիրապ ամրոցի մոտ, Արտաշատից մոտ 5 կմ հյուսիս-արևմուտք): Մադխազական զուևորդ (մոտ 10.000) շրջապատեց և ոչնչացրեց մինչ այդ Խոսրով I Բաշին սպանած Անակ Սուրեն-Պախլավյանի գլխավորած ջոկատին (մոտ 1.000): Անակը սպանվեց: Հայերը կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Հայկական Վեցերորդ գերիշխանությունը վերջացավ: Մեծ Հայքի թագավորությունից անջատվեցին գերիշխանությունը ընդունած բոլոր երկրները: Մեծ Հայքի թագավորության կազմում մնացին Հայաստանի 14 նահանգ և Մինչեփրատյան Շուփքը, իսկ Տրդատ արքայազնի մանկահասակության պայմաններում թագավորության ինսամակալ-արքա հռչակվեց Խոսրով I Բաշի եղբայր Խոսրովը՝ Խոսրով II-ը:⁷⁵⁴

755. 253 ամառ – Մեծ Հայքի թագավորության տարածք մտած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 130.000), օգտվելով այն բանից, որ Խոսրով II-ը ոչնչացրեց եղբայր Խոսրով I Բաշի ընտանիքի բոլոր անդամներին ու զբաղեցրեց թագավորության գահը, առանց լուրջ մարտերի գրավեց այն Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 50.000) և Հռոմեական կայսրության (մոտ 30.000) միացյալ բանակից: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Հայ-Պարսկական II պատերազմը ավարտվեց: Խոսրով II-ը ընդունեց Պարսից թագավորության գերիշխանությունը: Խոսրով I-ի ընտանիքից փրկվեց միայն մանկահասակ արքայազն Տրդատը, որին նրա դայակ

²⁰² Այս ճակատամարտի ժամանակը պարզել մեզ օգնում է Մովսես Խորենացու (Գիրք 2, գլուխ 72) այն հաղորդումը, որ այն տեղի է ունեցել կայսր Ֆիլիպ I Արաբի (244-249) դեմ բռնկած մեծ ապստամբության ժամանակ: Այս դեպքում ակնհայտորեն նկատի է ունեցվում Մեզիայում տեղաբաշխված լեզգիների ապստամբությունը, որոնց դեմ 249 թ-ի սեպտեմբերին տրված Վերոնայի ճակատամարտում էլ Ֆիլիպ I Արաբը զոհվեց:

Արտավազդ Մանդակունին կարողացավ ուղարկել Յոմ: Մի քանի տարի անց, սակայն, գահին բռնատիրելու պատճառով խոսքով II-ի դեմ ողջ թագավորությունում առկա դժգոհության արդյունքում վերջինս գահընկեց արվեց և թագավորության խնամակալ-արքա հռչակվեց Արտավազդ Մանդակունին՝ Արտավազդ VI-ը:⁷⁵⁵ Միաժամանակ Իվերիայի թագավորության արքա հռչակվեց Շապուհ I-ի եղբայր Միհրանը՝ Միհրան III Մեծը:

756. 254 ամառ – Մծբիկը Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 100.000) գրավեց Աբգար X-ի գլխավորած Յոմեական կայսրության (մոտ 1.000) և Յայոց Միջագետքի թագավորության (մոտ 2.000) միացյալ բանակից: Աբգար X-ը զոհվեց: Յայերը կորցրին մոտ 1.500, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Յայոց Միջագետքի թագավորությունը ոչնչացավ, իսկ Մծբիկը, ինչպես նաև Ծավդեթ և Արվաստան գավառները անցան Պարսից թագավորությանը:⁷⁵⁶
757. 254 ամառ – Քարթալիսուս քերդի ճ-մ: Մծբիկը առաջխաղացած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 95.000) հաղթեց Յոմեական կայսրության (60.000) և Յայոց Միջագետքի թագավորության (մոտ 10.000) միացյալ բանակին: Յայերը կորցրին մոտ 7.000, դաշնակիցը՝ մոտ 35.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁷⁵⁷
758. 254 ամառ – Եղեսիան Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 40.000) չգրավեց Յոմեական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁷⁵⁸
759. 255 ամառ – Պիցունդայի ճ-մ (Սև ծովի հյուսիս-արևելյան ափին): Սուբեսյան Յայի գլխավորած Յոմեական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին ու հետ շարտեցին Ղրիմից ծովով արշաված Գոթական թագավորության բանակին (մոտ 15.000): Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:⁷⁵⁹
760. 256 աշուն – Փոքր Յայի ծովափնյա գավառները Ղրիմից ծովով արշաված Օսթգոթական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և նահանջեց:^{203:760}
761. 257 ամառ – Տրապիզոնը Ղրիմից ծովով արշաված Գոթական թագավորության բանակը (մոտ 70.000) գրավեց Յոմեական կայսրության բանակից (10.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 2.000) ու հիմնովին ավերեց: Քաղաքի բնակչությունը հիմնականում գերի տարվեց և հենց վերջիններիս մեջ եղած քրիստոնյաներից էլ գոթերը հետագայում ընդունեցին քրիստոնեությունը: Յայերը կորցրին մոտ 1.800, դաշնակիցը՝ մոտ 9.500, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁷⁶¹
762. 260 սեպտեմբեր – Եղեսիայի ճ-մ: Պարսից (մոտ 100.000) և Մեծ Յայի (մոտ 60.000) թագավորությունների միացյալ բանակը շրջապատեց Աստիոք-Եղեսիա երթուղով Վալերիանոս I-ի գլխավորությամբ արշաված Յոմեական կայսրության բանակին (70.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (6.000), որոնք հակառակորդի մասնակի գրոհներից, հզոր նետահարությունից, ինչպես նաև պարենի ու ջրի պակասից և բռնկված հիվանդություններից սկսեցին ծանր կորուստներ՝ ի վերջո ողջ կազմով անձնատուր լինելով: Յայերից հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000 զինվոր, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 1.000 սպանված և վիրավոր, 5.000 գերի, դաշնակիցը՝ մոտ 16.000 սպանված և վիրավոր, մոտ 44.000 գերի:⁷⁶² Վալերիանոս I-ը գերվեց և հետագայում սպանվեց, Եղեսիան ընկավ Պարսից թագավորության տիրապետության տակ և վերջինիս դիրքերը խիստ ուժեղացան, որի արդյունքներից մեկն էլ եղավ այն, որ 261 թ-ին Արտավազդ VI-ը գահընկեց արվեց, իսկ Մեծ Յայի թագավորության արքա հռչակվեց Շապուհ I-ի որդի Որմիզդը, սակայն 273 թ-ին վերջինս հռչակվեց արդեն Պարսից թագավորության արքա՝ իր հերթին Մեծ Յայի թագավորության արքա հռչակելով որդուն՝ Որմզդակին:
763. 261 գարուն – Աստիոքը Պարսից (մոտ 100.000) և Մեծ Յայի (մոտ 60.000) թագավորությունների միացյալ բանակը անակնկալ հարձակումով գրավեց Յոմեական կայսրության բանակից (մոտ 6.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից:²⁰⁴ (մոտ

²⁰³ Չոսիմայի մոտ հիշատակված այս իրադարձությունները խորհրդահայ պատմագիտությունը ընդհանրապես ուշադրության չի արժանացրել:

²⁰⁴ Սկսած մոտ 255 թ-ից Փոքր Յայում և Անդրեփրատյան Ծովից Յոմը կազմավորեց և տեղաբաշխեց 2 նոր լեգեոն՝ պսևդոկոմիտատներ I **Armeniac**-ն և II **Armeniac**-ն, որոնցից յուրաքանչյուրը ընդգրկում էր 3.000-ական լեգեոներ: Այս լեգեոնները համալրվում էին բացառապես տեղական բնակչության հաշվին, բնականաբար ճնշող մեծամասնությամբ կազմված էին հայերից և միևնույն 360-ական թվականները իրենց գործուն մասնակցությունն են բերել կայսրության կողմից արևելքում մղած բոլոր խոշոր ռազմական օպերացիաներին:

- 1.000): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁷⁶³
764. 261 գարուն – Ասորիքը և Պաղեստինը Պարսից (մոտ 60.000) ու Մեծ Հայքի (մոտ 40.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց և նահանջեց:⁷⁶⁴
765. 261 գարուն – Տաբունը Ասորիք-Կիլիկիա երթուղով ասպատակելով առաջխաղացած Պարսից (մոտ 30.000) և Մեծ Հայքի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը գրավեց Հռոմեական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 900, դաշնակիցը՝ մոտ 900 զինվոր:⁷⁶⁵
766. 261 ամառ – Սուլեյ ճ-մ: Բալլիստայի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց նահանջող Պարսից (մոտ 30.000) և Մեծ Հայքի (մոտ 20.000) թագավորությունների միացյալ բանակին, իսկ տարվող ավարը ու ազատեց գերիներին: Հայերը կորցրին մոտ 4.000, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁷⁶⁶
767. 261 ամառ – Խառնակի ճ-մ: Պալմիրայի կառավարիչ, համակայսր Օդենատոսի գլխավորած պալմիրա-հռոմեական բանակը (մոտ 90.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց նահանջող Պարսից (մոտ 80.000) և Մեծ Հայքի (մոտ 40.000) թագավորությունների միացյալ բանակին, իսկ տարվող ավարը ու ազատեց Եդեսիան պաշարումից, որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտավ Եդեսիա, Խառնակ և Մծքին: Հայերը կորցրին մոտ 8.000, դաշնակիցը՝ մոտ 16.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:^{205, 767}
768. 264 – Տիգրանի ճ-մ⁷⁶⁸
- Պալմիրայի կառավարիչ, համակայսր Օդենատոսի գլխավորությամբ ասորիքյան անապատն անակնկալ անցած և Եփրատը գետանցած պալմիրա-հռոմեական բանակը (մոտ 90.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) սկսեցին աննկատ մոտենալ Շապուհ I-ի գլխավորությամբ քաղաքում գտնվող Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 10.000):
- I փուլ – Օդենատոսի բանակը անցավ հարձակման և պարտության ու փախուստի մատնեց թշնամու բանակին, որի մնացորդները պատսպարվեցին քաղաքում:
- II փուլ – Հետապնդելով թշնամուն՝ Օդենատոսի բանակը ներխուժեց քաղաք, սակայն, չկարողանալով ամրանալ այնտեղ, ավարով հետ նահանջեց:
- III փուլ – Օդենատոսի բանակը պաշարեց քաղաքը, սակայն իրականացված համառ գրոհները որևէ արդյունք չտվեցին:
- IV փուլ – Արևելքից սկսեցին քաղաքին մոտենալ Պարսից թագավորության բանակի խոշոր ուժեր, այդ թվում նաև Մեծ Հայքի և Իվերիայի թագավորություններից (մոտ 100.000): Ստեղծված պայմաններում այլևս անհնարին համարելով քաղաքի գրավումը՝ Օդենատոսի բանակը մարտերով նահանջեց:
- Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:
769. 271 գարուն – Տիգրան (Հյուսիս-արևմտյան Կիլիկիա) Ավրելիանոս կայսեր գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 180.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (6.000) դավաճանության շնորհիվ գրավեցին Հռոմեական կայսրից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 800, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 500 զինվոր:⁷⁶⁹

²⁰⁵ Այս ճակատամարտի թվականի մասին Սեբեոսը հայտնում է իրար խիստ հակասող տեղեկություններ (մաս 2): Ըստ նրա այն եղել է Հռոմի Գալլիենոս կայսեր (260-268) և Պարսից Արտաշիր I-ի (220-243) որդի Շապուհ II-ի (309-379) օրոք, այն դեպքում, երբ վերջինս Արտաշիր I-ի որդին չէր, այլ՝ թոռան թոռը, և գահ էր բարձրացել Գալլիենոսի մահից մոտ 40 տարի հետո: Կարելի է կարծել, որ Սեբեոսը նկատի է ունեցել Շապուհ I-ին (243-273), որը իրոք Արտաշիրի որդին էր և Գալլիենոսի ժամանակակիցը:

770. 271 ամառ – Անտիոքի ճ-մ⁷⁰

Լուցիոս Ավրելիանոս կայսեր գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 170.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.900) մոտեցան պալմիրա-հռոմեական բանակին (մոտ 100.000): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Հմուտ մանևրելով հյուծելով հակառակորդին՝ Հռոմեական կայսրության բանակը անցավ հարձակման և հետևակի ու հեծելազորի համակցված հարվածով ծանր պարտության մատնեց վերջինիս բանակին, որի մնացորդները պատսպարվեցին քաղաքում:

II փուլ – Հաջորդ օրը հաջողությունը զարգացրած Հռոմեական կայսրության բանակը առանց լուրջ մարտերի մտավ քաղաք:

III փուլ – Մի բանի օր անց, պատրաստվելով զարգացնել հաջողությունը ու շարժվել Հեմսի ուղղությամբ, Հռոմեական կայսրության բանակը Դափնեի մոտ հարձակվեց ամուր դիրքեր գրաված հակառակորդի բանակի վրա և վերջնական պարտության մատնեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 150, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:

771. 271 աշուն – Հեմսի ճ-մ⁷¹

Լուցիոս Ավրելիանոս կայսեր գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 160.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.500) մոտեցան քաղաքի մոտ մարտակարգ ընդունած պալմիրա-հռոմեական բանակին (70.000): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Հակառակորդի հեծելազորը կենտրոնում անցավ հուժկու հարձակման և հզոր հարվածով ճեղքեց Լուցիոս Ավրելիանոսի բանակի առաջին շարքը՝ ծանր կորուստներ պատճառելով հակառակորդին, սակայն միաժամանակ նաև խախտելով՝ սեփական դասավորվածությունը:

II փուլ – Օգտվելով ունեցած թվական գերակշռությունից՝ Լուցիոս Ավրելիանոսի բանակի հեծելազորը թևերից շրջապատեց առաջ եկած հակառակորդին և համառ մարտից հետո ծանր պարտության մատնեց վերջինիս, որի մնացորդները պատսպարվեցին քաղաքում:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր:

772. 271 աշուն – Պալմիրան Լուցիոս Ավրելիանոս կայսեր գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 120.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) գրավեցին Չենոբիա թագուհու գլխավորած պալմիրական կայսրության (մոտ 3.000): Չենոբիան գերվեց: Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁷⁷²

773. 272 գարուն – Պալմիրան Լուցիոս Ավրելիանոս կայսեր գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 120.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) համառ մարտերով գրավեցին քաղաքի ապստամբած աշխարհագրից (մոտ 3.000): Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 6.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Պալմիրան հիմնովին ավերվեց:⁷⁷³

774. 276 գարուն – Սծքին արշավեց Ումգուլակ արքայի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 60.000) և Միհրան III Մեծի գլխավորած Իբերիայի (մոտ 60.000, որից ուղիղ 40.000 պարսիկ հեծյալ) թագավորությունների միացյալ բանակը՝ նպատակ ունենալով գահընկեց անել Պարսից թագավորության արքա հռչակված Շապուհ I-ի փոքր որդի Վահրամ I-ին ու արքա հռչակել Միհրան III Մեծին: Արդյունքում, սակայն, թեև սկսված բանակցությունների արդյունքում փոփոխություններ չկատարվեցին, սակայն դրա փոխարեն Միհրան III Մեծը Աղվանքում և Ատրպատականում ստացավ նոր տիրույթներ:⁷⁷⁴ Այս դեպքերից կարճ ժամանակ անց Մեծ Հայքի թագավորության արքա հռչակվեց Շապուհ I-ի որդի Ներսեսը:

775. 276 հունիսի վերջ – Խաղկտիքի ճ-մ: Պարսից (մոտ 40.000), Մեծ Հայքի (մոտ 40.000) և Իբերիայի (մոտ 30.000) թագավորությունների միացյալ առաջխաղացած բանակը հաղթեց

Տակիտոս կայսեր ու Տրդատ II Մեծի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակին (մոտ 34.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 6.000): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 4.000, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 3.000, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց Նաև կայսր Տակիտոսը²⁰⁶:⁷⁷⁵

776. 276 սեպտեմբերի 9 - Տարսուհի ճ-մ: Պորբոսի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 100.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին Ֆլորիանոսի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակին (մոտ 100.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁷⁷⁶ Ֆլորիանոսը սպանվեց, իսկ Պորբոսի դիրքերը վերջնականապես ամրապնդվեցին:
777. 279 աշուն - Կրեմնակ (Անթալիայից 68 կմ հյուսիս) Պորբոս կայսեր և Տրդատ արքայազնի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 120.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) գրավեցին ինքնահռչակ կայսր Մարկիանոսի բանակից (մոտ 1.000), որից հետո, ասպատակելով Խավրիան, վերացրին տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁷⁷⁷
778. 283 օգոստոսի սկիզբ - Տիգրանի ճ-մ: Մելիտե²⁰⁷ -Եդեսիա-Նիկեփորիոն-Կիրկեսիոն-Դուր-Եփրոպոս-Մելևկիա-Տիգրան երթուղով Կարոս կայսեր և Տրդատ արքայազնի գլխավորությամբ արշաված Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 120.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) անորոշ ելքով ընդհարվեցին Վահրամ II-ի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակի (մոտ 120.000, մոտ 50 փիղ) հետ: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր: Մարտում աչքի ընկավ Տրդատ արքայազնը, որը հետևակ նիզակամարտով պաշտպանեց վիրավորներին: Շուտով, սակայն, Կարոսը մահացավ, որից հետո Հռոմեական կայսրության բանակը և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները կայսր հռչակված Մարկոս Նումերիանոսի ու Տրդատ արքայազնի գլխավորությամբ սկսեցին Մելևկիա-Դուր-Եփրոպոս-Կիրկեսիոն-Նիկեփորիոն երթուղով Նահանջել:⁷⁷⁸
779. 283 սեպտեմբեր - Խառնակի ճ-մ (Եդեսիայի և Խառնակի միջև): Սպարապետ Կոռնակ Մամիկոնյանի գլխավորած Պարսից (մոտ 90.000, մոտ 40 փիղ) և Մեծ Հայքի (մոտ 70.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ջախջախեց Մարկոս Նումերիանոս կայսեր և Տրդատ արքայազնի գլխավորությամբ Նահանջող Հռոմեական կայսրության բանակին (մոտ 110.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.500): Մարտում աչքի ընկավ Տրդատ արքայազնը, որը, այն բանից հետո, երբ հակառակորդի նետածիգները Հայոց արքայի տակ սպանեցին ձիուն ու Նա վերջինիս հետ միասին գետին տապալվեց, այնուհանդերձ իրեն չկորցնելով արագորեն ոտքի կանգնեց և, մարտնչելով արդեն հետևակ վիճակում, ցրեց թշնամու նետածիգներին, իսկ հետո էլ հարձակվեց մարտական մի փղի վրա՝ փախուստի մատնելով վերջինիս ու Նրա վրա գտնվող թշնամու ռազմիկներին: Իր հերթին, հետապնդելով հակառակորդին մինչև Եփրատի աջ ափ, Պարսից ու Մեծ Հայքի թագավորության միացյալ բանակը կոտորեց և գերեց հակառակորդի ռազմիկներին: Այս պայմաններում հետապնդողներից պոկվելու նպատակով Տրդատ արքայազնը իր զենքերով և ողջ հանդերձանքով ստիպված եղավ վիրավոր ձիու սանձը բռնած լողալով անցավ Եփրատի աջ ափ: Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 10.000, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 3.000, դաշնակիցը՝ մոտ 50.000 զինվոր:⁷⁷⁹

²⁰⁶ Այս ճակատամարտի վրա ուշադրություն չի դարձվել Մովսես Խորենացուն թերազնահատելու պատճառով, ինչը սխալ է: Նախ՝ նշենք, որ, ըստ Պատմահոր, այս ճակատամարտում սպանվել է կայսր Տակիտոսը, այսինքն՝ կասկածից վեր է վերջինիս թվականը, իսկ այդ դեպքում այլևս որևէ հիմք չի մնում թերահավատորեն մոտենալ Խորենացու հաղորդմանը: Բացի այդ, հետաքրքիր է, որ հռոմեական աղբյուրները խիստ հակասական տեղեկություններ են տալիս Տակիտոսի մահվան հանգամանքների մասին: Ըստ Ֆլավիոս Վոպիսկոսի («Տակիտոս») կայսրը կյանքից հեռացել է ծովափն ասպատակող օսթգոթների դեմ արշավանքի ժամանակ, ընդ որում ըստ հեղինակի Նրան կամ լեգեոներներն են սպանել, կամ Նա մահացել է հիվանդությունից: Չոսիման, սակայն, ուղղակիորեն նշում է, որ Տակիտոսը սպանվել է լեգեոներների կողմից, այն դեպքում, երբ, ըստ Ավրելիանոս Վիկտորի և Եվտրոպիոսի, վերջինս մահացել է տենդից Տիանայում կամ Տարսոնում այն բանից հետո, երբ արշավի է ելած եղել Փոքր Ասիան ասպատակող գոթերի դեմ: Այս ամենի ֆոնի վրա բավականին տրամաբանական է թվում Մովսես Խորենացու հաղորդումը, որը լրացնում է հռոմեական աղբյուրներին և որի լույսի տակ, կարծես թե, պարզ է դառնում, որ Տակիտոսը սպանվել է Պարսից թագավորության բանակի համար հաղթական հանդիսացած ճակատամարտի վերջում, ընդ որում՝ սեփական լեգեոներների կողմից: Կարելի է ենթադրել, որ հենց դրանից հետո է հաջորդությունը զարգացրած Պարսից թագավորության բանակը գրավել Անդրեփրատյան Ծոփքը, որի գրավումը 276 թ-ին անկասկած ընդունվում է խորհրդահայ պատմագիտության կողմից:

²⁰⁷ Արշավանքի սկիզբը և ընթացքը Հայաստանով ընթանալու մասին հայտնում է Սիդոնիոս Ապոլինարիոսը («Բանաստեղծություններ», 23, 91-96):

780. 285 ամառ – Փոքր Հայքը և Կապադովկիան Սավրոմատ IV-ի գլխավորած Բոսպորի, ինչպես նաև Օսթգոթական թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 80.000, այդ թվում՝ ալաններ) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁷⁸⁰
781. 286 գարուն – Փոքր Հայքի ճ-մ: Դիոկլետիանոս կայսեր ու Տրդատ արքայազնի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) հաղթեցին Սավրոմատ IV-ի գլխավորած Բոսպորի, ինչպես նաև Օսթգոթական թագավորության միացյալ բանակին (մոտ 80.000, այդ թվում՝ ալաններ): Ընդ որում՝ մարտից առաջ Տրդատը, փոխարինելով Հռոմի կայսրին, մենամարտեց վերջինիս մարտահրավեր ուղարկած անպարտելի ու հզոր ռազմիկի համբավ ունեցող Սավրոմատ IV-ի հետ և գերեց նրան:⁷⁸¹
782. 287 գարուն – Անտիոք-Կոմագենե-Մեյիսե-Եփրատի հովտով Դաստարակ բերդ-Նիկոպոլիս-Սատաղ-Սինորա-Դերթան-Կարին-Բասեն-Բագրևանդ-Չարեհավան-Մասյացոտն-Արմավիր-Արտաշատ երթուղով Տրդատ արքայազնի և սպարապետ Արտավազդ Մանդակունու գլխավորությամբ արշաված Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 70.000, որից 50.000 հեծյալ), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000), ինչպես նաև Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) մանր մարտերում հաղթեց ու երկրից դուրս մղեց Մեծ Հայքի թագավորության արքա Ներսեսի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁷⁸² Մեծ Հայքի թագավորության արքա հռչակված Տրդատ արքայազնի՝ Տրդատ II Մեծի, իշխանության տակ անցան Մեծ Հայքի բոլոր նահանգները, բացառությամբ Փայտակարանի, Պարսկահայքի, ինչպես նաև Վասպուրականի արևելքի, որտեղ շարունակեց թագավորել Ներսեսը: 293 թ-ին Ներսեսը հռչակվեց Պարսից թագավորության արքա, իսկ նրան փոխարինեց Խոսրով II-ը:
783. 288 գարուն – Գուգարքը Միհրան III Մեծի և Ներսեսի գլխավորած Իբերիայի (մոտ 50.000) ու Պարսից (մոտ 70.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց և նահանջեց:⁷⁸³
784. 289 գարուն – Իվերիայի թագավորության հարավը Տրդատ II Մեծի և սպարապետ Արտավազդ Մանդակունու գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 60.000) ու Հռոմեական կայսրության (մոտ 70.000) միացյալ բանակը ասպատակեց և նահանջեց:⁷⁸⁴
785. 290 գարուն – Գուգարքը Միհրան III Մեծի և Ներսեսի գլխավորած Իբերիայի (մոտ 50.000) ու Պարսից (մոտ 70.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց և նահանջեց:⁷⁸⁵
786. 291 գարուն – Իվերիայի թագավորության հարավը Տրդատ II Մեծի և սպարապետ Արտավազդ Մանդակունու գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 60.000) ու Հռոմեական կայսրության (մոտ 70.000) միացյալ բանակը ասպատակեց և նահանջեց:⁷⁸⁶
787. 296 աշուն – Խառանի ճ-մ: Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 80.000) հերթականությամբ պարտության մատնելով հաղթեց և Եփրատի աջ ափ շարտեց Գալերիոս համակայսեր գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակին (մոտ 35.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 6.000) սկզբում առաջապահին, հետո հիմնական բանակին, իսկ վերջում էլ՝ վերջապահին: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁷⁸⁷
788. 297 գարուն – Ոսխայի ճ-մ (Արարատ, Բասեն գավառ, Կարինից մոտ 20 կմ արևելք)⁷⁸⁸

Ներսես արքայի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 100.000, մոտ 50 փիղ) Տրպատունիք-Թավրիզ-Գաքիթյան-Մարանդ-Գողթն-Նախիթևան-Արած-Ուրծածոր-Արտաշատ-Մասյացոտն-Չարեհավան-Բագրևանդ երթուղով ներխուժեց Մեծ Հայքի թագավորության տարածք և, ենթարկվելով Տրդատ II Մեծի ու սպարապետ Արտավազդ Մանդակունու գլխավորությամբ նահանջող Մեծ Հայքի թագավորության բանակի (մոտ 70.000) անկանոն հարվածներին, ճամբարեց Բասենում՝ Ոսխա գյուղի մոտակայքում: Այս ընթացքում Գալերիոս համակայսեր գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (25.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000), արշավելով Սատաղ-Եկեղիք-Դերթան-Կարին երթուղով, Բասենում միացան Մեծ Հայքի թագավորության բանակին: Մարտի նախորդ օրը Գալերիոսը, Անդովկ Սյունին և Արշավիր Կամսարականը,

ծախվելով որպես կաղամբավաճառներ, անձամբ մտան թշնամու ճամբար ու հետախուզեցին այն:

I փուլ – Հաջորդ օրը լուսաբացին Հռոմեական կայսրության և Մեծ Հայքի թագավորության միացյալ բանակը անակնկալ հարձակվեց թշնամու ճամբարի վրա: Անակնկալ համակցված հարվածի արդյունքում թշնամու բանակը, նույնիսկ չհասցնելով էլ մարտակարգ ընդունել, գլխովին ջախջախվեց:

II փուլ – Հռոմեական կայսրության և Մեծ Հայքի թագավորության միացյալ բանակը հետապնդեց թշնամուն ու ծանր կորուստներ պատճառեց նրան: Ներսեսը վիրավորվեց և հազիվ փրկվեց գերվելուց:

Հայերը կորցրին մոտ 6.000, դաշնակիցը՝ մոտ 6.000 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 50.000 սպանված և վիրավոր, մոտ 30.000 գերի: Գերվեցին պարսից արքայի ընտանիքը և կանանոցը, հաղթողների ձեռքն ընկավ նաև պարսից արքայի արքայական գանձարանը, ինչպես նաև Պարսից թագավորության բանակի սրբազան խորհրդանիշը՝ Դիրյաիշ-ի-Կավյանի դրոշը: Շուտով սկսվեցին բանակցություններ, որոնց արդյունքում 298 թ-ին կնքվեց Մծբինի հաշտության համաձայնագիրը և Հայիռոմեա-Պարսկական պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ կողմերը պարտավորվեցին 40 տարի պահպանել խաղաղություն, իսկ Մեծ Հայքը պահպանեց իր լիակատար անկախությունը: Վերջինիս տիրապետության տակ մնաց Հայաստանի 14 նահանգ և Մինչեփրատյան Ծոփքը:

789. 301 – Կուռառսի ճ-մ (Տուրուբերան, Տարոն)⁷⁸⁹

301 թվականին Մեծ Հայքի թագավորությունը առաջինը աշխարհում քրիստոնեությունը ընդունեց որպես պետական կրոն: Երկրի որոշ մասերում, սակայն, նոր կրոնի տարածումը հանդիպեց խորը դժգոհության, իսկ Տարոնում բանը հասավ զինված դիմադրության: Նպատակ ունենալով ճնշել այն՝ Անգեղյաց իշխանի, Տիրոց Արծրունու, Անդովկ Սյունու, Շահեն Անձևացու, Մոկաց իշխանի և հետևակի հրամանատար Ապահունյաց իշխանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության կառավարական բանակը (մոտ 8.000, որից 4.000 հոգին սրերով զինված հետևակայիններ, 3.300 ծանր հեծյալ, մոտ 700 թեթև հեծյալ) Գրիգոր Լուսավորչի ուղեկցությամբ արշավանք սկսեց դեպի Տարոն: Ի պատասխան դրա՝ Արծան քրմապետի և նրա որդի Դեմետրեի գլխավորած քրմական բանակը (մոտ 8.000) պատրաստվեց դիմադրության, ընդ որում դիմադրությունն առավել լավ կազմակերպելու նպատակով Արծան քրմապետի ջոկատը (400) դիրքեր գրավեց Արծան լեռան վրա՝ միաժամանակ գյուղի մոտ գտնվող այգիներում թողնելով դարան ու սպասելով Աշտիշատից եկող օգնությանը: Այս ընթացքում տեղում իրավիճակին տիրապետելու համար Անգեղյաց իշխանը հիմնական բանակը (մոտ 7.700, որից 3.000 ծանր և մոտ 700 թեթև հեծյալ) ուղարկեց Հարթ և շրջակա գավառներ, իսկ ինքը Անդովկ Սյունու, Շահեն Անձևացու, Մոկաց իշխանի ու Գրիգոր Լուսավորչի ուղեկցությամբ մնացած բանակով (300 հեծյալ) մոտեցավ գյուղին և սկսեց բարձրանալ լեռն ի վեր:

I փուլ – Լեռն ի վեր բավականին բարձրացած կառավարական ջոկատը հարձակման ենթարկվեց Արծանի ջոկատի կողմից, որի արդյունքում բռնկվեց համառ մարտ: Չկարողանալով ճշգրիտ որոշել հարձակվողների թիվը և այն համարելով շատ մեծ՝ Անգեղյաց իշխանը իր ջոկատին հրամայեց նահանջել, որից հետո ստեղծված իրավիճակի մասին սուրհանդակների միջոցով տեղեկացրեց հիմնական բանակին:

II փուլ – Անգեղյաց իշխանը Գրիգոր Լուսավորչին Մոկաց իշխանի ուղեկցությամբ ուղարկեց մոտակայքում գտնվող Ողական ամրոցը (Մշո դաշտի արևմուտք), սակայն վերջիններս Կուռառսի մոտից անցնելիս անակնկալ հարձակման ենթարկվեցին այգիներում տեղաբաշխված դարանի կողմից և ի վերջո միայն մեծ դժվարությամբ պատսպարվեցին ամրոցում, որը պաշարվեց քրմական բանակի կողմից:

III փուլ – Պաշարվածներին ստեղծված իրավիճակի մասին հաջողվեց տեղեկացնել Անգեղյաց իշխանին: Վերջինս Ապահունյաց իշխանի հետևազորը ուղարկեց Ողականում պաշարվածներին օգնության, սակայն այն միայն եռօրյա մարտերից հետո կարողացավ լիովին վերացնել ամրոցի պաշարումը:

IV փուլ – Առաջին ընդհարումից 2 օր անց Անգեղյաց իշխանը հետախուզության նպատակով հեծյալ մի ջոկատ ուղարկեց Արծան լեռն ի վեր ու, թեև վերջինիս հաջողվեց

պարզել հակառակորդի թվաքանակը, սակայն այն անմիջապես էլ հարձակման ենթարկվեց Արձանի ջոկատի կողմից և ստիպված եղավ նահանջել:

V փուլ – Տեղեկանալով սկսված մարտի մասին՝ Անգեղյաց իշխանը իր տրամադրության տակ մնացած հեծելազնով յուրայիններին օգնելու նպատակով շարժվեց լեռն ի վեր և հարձակվեց քրմական բանակի վրա: Բռնկվեց համառ մարտ, որի ընթացքում Արձանը մարտակոչ ուղղեց Անգեղյաց իշխանին: Հենց անմիջապես էլ տեղի ունեցած մենամարտում, թեև Արձանին հաջողվեց նիզակի հարվածով ոտքից վիրավորել Անգեղյաց իշխանին, բայց վերջինս այնուհանդերձ հաղթանակ տարավ և գլխատեց իր հակառակորդին:

VI փուլ – Տեղ հասավ Աշտիշատից ժամանած քրմական բանակը (5.450) և հարձակվեց Անգեղյաց իշխանի հեծելազնի վրա: Ստեղծված պայմաններում վերջինս ստիպված սկսեց նահանջել լեռն ի վար, սակայն այս անգամ էլ հարձակման ենթարկվեց Կուռնսի այգիներում գտնվող դարանի կողմից, ընդ որում կառավարական բանակը սկսեց հատկապես ծանր կորուստներ կրել կիրճերի վերևից գլորվող հսկայական ժայռաքեկորներից:

VII փուլ – Հալածվելով թիկունքից, ճնշվելով թևերից հարձակման անցած հսկայական ուժերից ու ընկնելով ժայռաքեկորների հարվածների տակ՝ կառավարական բանակը հուսահատ հարձակումով ճեղքեց Արձանի մահից հետո նրա որդի Դեմետրեի կողմից ղեկավարվող քրմական բանակի շարքերը և, հետապնդվելով հակառակորդի կողմից, դժվարությամբ հասավ լեռան գագաթը՝ ընդհանուր հաշվով կորցնելով 220 հեծյալ: Մուլթն ընկնելուն պես մարտն ընդհատվեց, ինչը հնարավորություն տվեց Անգեղյաց իշխանի հեծելազնի մնացորդներին պատսպարվել լեռան գագաթում և ծանր հեծելազորին ու Ապահունյաց իշխանին հետևազորին տեղեկացնել ստեղծված իրավիճակի մասին: Տեղեկանալով Անգեղյաց իշխանի հեծելազնի օրհասական վիճակի մասին՝ վերջիններս արագորեն շարժվեցին օգնության և լուսաբացին տեղ հասան: Իր հերթին գիշերվա ընթացքում քրմական բանակը Տիրակատար քաղաքից և այլ վայրերից ինքն էլ ստացավ համալրում (700 զինվոր ու մոտ 600 աշխարհազորային):

VIII փուլ – Առավոտյան կառավարական բանակը (7.080, որից 3.080 հեծյալ) հարձակվեց քրմական բանակի (6.946) վրա և բռնկված մարտում սկսեց հաղթանակ տանել:

IX փուլ – Այս վճռական պահին հզոր ռազմիկի համբավ ունեցող Հաշտենից իշխանը և նրա գլխավորած ջոկատը (700 հեծյալ) անցան քրմերի կողմը ու կողքից հարվածեցին կառավարական բանակին: Մարտն ընդունեց խիստ համառ բնույթ, որի ընթացքում Անդովկ Սյունին, մարտադաշտում հանդիպելով քաջաբար մարտնչող և իրեն մարտակոչ նետող Հաշտենից իշխանին, մենամարտեց վերջինիս հետ: Մենամարտի ընթացքում մարտական մուրճով հզոր հարված հասցնելով հակառակորդի սաղավարտին ու հետապնդելով նրան սկզբում մինչև մոտակա բլուր, իսկ հետո՝ դեպի Ինսակյան վանք, Սյունյաց իշխանը տապալեց վերջինիս ձիուց և ի վերջո գլխատեց: Այս ընթացքում Տիրոց Արծրունին մարտադաշտում հանդիպեց Աշտիշատի Մեստակես քրմապետին, հետապնդեց վերջինիս մինչև մոտակա անտառի ծայրը, որտեղ էլ, թեև քրմապետին հաջողվեց խոցել իր հակառակորդի ազդրը, սակայն վերջինս ի վերջո գլխատեց քրմապետին: Դրանից հետո Արծրունյաց իշխանը սկսեց հետապնդել Արջուի իշխանին և անակնկալ հարձակվեց իր թաքնված հակառակորդի վրա: Արդյունքում՝ վերջինս ընկավ ձիուց մի սուր ճյուղի վրա և զոհվեց: Իր հերթին Դեմետրեն մենամարտում սպանեց Մոկաց իշխանի որդուն, որից հետո սկսեց մենամարտել Անգեղյաց իշխանի հետ, սակայն մենամարտի ընթացքում Տիրոց Արծրունին հարձակվեց Դեմետրեի վրա և սպանեց նրան: Ի վերջո, արդեն առանց առաջնորդների մնացած քրմական բանակը դադարեցրեց դիմադրությունը:

Կառավարական բանակը կորցրեց մոտ 400, հակառակորդը՝ մոտ 638 զինվոր:

790. 306 աշուն – Հայոց Միջագետքը և Հյուսիսային Ասորիքը Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁷⁹⁰

791. 312 ամառ – Կարիայի ճ-մ: Սարգսի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (40 հեծյալ), օժանդակելով Մաքսիմինոս II Դազա համակայսեր, մանր մարտերում ոչնչացրեց տեղում գործող ավագակախմբերը (ընդհանուր՝ մոտ 1.000)՝ վերացնելով դրանց

գործունեության արդյունքում ստեղծված պարենային ճգնաժամը: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Շուտով, սակայն, Մաքսիմիլիան II Դազան նենգորեն ոչնչացրեց Հայկական օժանդակ հեծելազույգը, որից փրկվեց միայն մեծ ռժավարությամբ Մեծ Հայքի թագավորություն վերադարձած Սարգիսը:⁷⁹¹

792. 312 աշուն²⁰⁸ – Ղեդրանի ճ-մ: Տրդատ II Մեծի և սպարապետ Արտավազդ Մանդակունու գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) հաղթեց Մաքսիմիլիան II Դազա համակայսեր գլխավորությամբ Սատաղից առաջխաղացած Հռոմեական կայսրության բանակին (մոտ 100.000²⁰⁹): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:⁷⁹²
793. 313 գարուն - ամառ – Կապարովկյան և Կիլիկիան Սարգսի գլխավորությամբ արշաված Մեծ Հայքի թագավորության հեծելազորը (մոտ 30.000) ասպատակեց՝ օժանդակելով Լիցինիոս համակայսեր Մաքսիմիլիան II Դազա համակայսեր դեմ պայքարում և լուծելով նենգությամբ ոչնչացված Հայկական օժանդակ զորաբանակի վրեժը:⁷⁹³
794. 313 մայիսի 1 – Սիդնյան դաշտի ճ-մ (= Հելեսպոնտոսի ճ-մ) (Թրակիա, Բյուզանդիոնից մոտ 30 կմ հյուսիս-արևմուտք): Լիցինիոս համակայսեր բանակը (30.000) հաղթեց Կապարովկյա-Բյուզանդիա-Բյուզանդիոն-Թրակիա երթուղով առաջխաղացած Մաքսիմիլիան II Դազա համակայսեր բանակին (70.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 6.000): Ընդհանուր սպանված 35.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցները՝ մոտ 32.000 զինվոր: Թշնամին կորցրեց մոտ 5.000 զինվոր: Մաքսիմիլիան II Դազայի բանակի մնացորդները ցրվեցին կամ միացան Լիցինիոսի բանակին:⁷⁹⁴
795. 313 հունիս – Տաքսոնը Կիլիկիա ներխուժած Լիցինիոս համակայսեր բանակը (մոտ 100.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) ինչպես նաև Սարգսի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) պաշարեցին Մաքսիմիլիան II Դազա համակայսեր բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 200, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 20 զինվոր:⁷⁹⁵ Արդյունքում՝ Մաքսիմիլիան II Դազան սպանվեց, քաղաքի կայազորը հանձնվեց, իսկ Լիցինիոսը դարձավ Հռոմեական կայսրության արևելյան պրովինցիաների միանձնյա տիրակալ:

²⁰⁸ Այս ճակատամարտի թվականի մասին Եվսեբիոս Կեսարացին ոչինչ չի ասում, սակայն վերջինս տրվել է այն հիմնավորմամբ, որ հենց 312 թ-ին Հռոմեական կայսրության արևելյան պրովինցիաներում լիակատար իշխանության հասած Մաքսիմիլիան II Դազան հալածանքներ սկսեց քրիստոնյաների դեմ: Կարելի է կարծել, որ, արդեն իսկ չարացած լինելով քրիստոնյաների, հետևաբար նաև Մեծ Հայքի թագավորության վրա, վերջինս մարտական գործողություններ է սկսել Մեծ Հայքի դեմ Սարգսի գլխավորած հեծելազորի հետ կապված եպիգոդից, ինչպես նաև այն բանից հետո, երբ Տրդատ II Մեծը մերժել է նրա պահանջը ռազմական օգնություն ցույց տալ իրեն Հռոմեական կայսրության կենտրոնական մասում լիակատար իշխանության հասած Տրդատ II Մեծի երբեմնի ընկեր ու բարեկամ Լիցինիոսի դեմ մղվող պայքարում: Հայտնի է, որ 311 թ-ին Մաքսիմիլիան II Դազայի և Լիցինիոսի միջև բանը ընդհարման չհասավ ու նրանք համաձայնության եկան ազդեցության ոլորտների բաժանման հարցում: Այս ամենի ֆոնի վրա կարելի է կարծել, որ հենց դրանից հետո է Մաքսիմիլիան II Դազան մարտական գործողություններ սկսել Մեծ Հայքի թագավորության դեմ: Պետք է նշել նաև, որ Հռոմեական կայսրության բանակի երթուղին կոնկրետ հայտնի չէ, սակայն ես առաջնորդվում եմ այն ենթադրությամբ, որ վերջինս տվորաբար այդ երթուղով էր մտնում Մեծ Հայքի թագավորության տարածք:

²⁰⁹ Գրականության մեջ միանշանակ կարծիք չկա 300-337 թվականներին Հռոմեական կայսրության բանակի քանակի մասին: Առկա տվյալների վերլուծության արդյունքում, սակայն, կարելի է մոտավորապես ասել, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում վերջինս ուներ 65 լեգեոն, որոնցից 30-ը նախկինում գոյություն ունեցած, իսկ 11-ը՝ նոր կազմավորված լեգեոններն էին: Այս 41 լեգեոնները կազմված էին 7.000 լեգեոններից, որոնցից զգալի թիվ էին կազմում հեծյալները, նրանք ունեին «կոմիտատես»-ի կարգավիճակ և հանդիսանում էին բանակի հիմքն ու նրա հիմնական հարվածային ուժը: Կային ևս 24 լեգեոններ, որոնք նոր էին կազմավորվել, մեծապես համալրվում էին պրովինցիաների դաշնակից ռազմիկներից, ունեին «պսևդոկոմիտատես»-ի կարգավիճակ և կազմված էին 3.000 լեգեոններից՝ իրենց կազմում գրեթե չունենալով հեծյալներ: Վերջին 24 լեգեոնների հիմնական խնդիրն էր կայսրության սահմանների պաշտպանությունը և թշնամու առաջխաղացման կասեցումը մինչև հիմնական ուժերի տեղ հասնելը: Այսպիսով՝ քննարկվող ժամանակաշրջանում Հռոմեական կայսրության բանակն ուներ 359.000 լեգեոներ, սակայն, հաշվի առնելով այն, որ այս ժամանակաշրջանում Հռոմեական կայսրությունը, հետևաբար նաև վերջինիս բանակը, բաժանված էր 3 կայսրերի միջև, կարելի է ասել, որ նրանցից յուրաքանչյուրի տրամադրության տակ կար մոտ 120.000 լեգեոներ: Այս պայմաններում կարելի է ենթադրել, որ տեղերում անհրաժեշտ-նվազագույն կայազորային և սահմանապահ ուժեր թողնելուց հետո, անմիջականորեն Մեծ Հայքի թագավորություն ներխուժած Մաքսիմիլիան II Դազայի բանակը կարող էր կազմել մոտ 100.000 ռազմիկ:

Հյուսիսային II պատերազմ²¹⁰
(313-315)

796. 313 աշուն²¹¹ – **Գուգարքի ճ-մ**: Ապահունյաց իշխանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (30.000) հաղթեց և հետ շարտեց **Ալանաց դուռ լեռնանցքից** ներխուժած ու **Գուգարք-Տալե-Կարին-Գուգարք** երթուղով ասպատակելով արշաված, սակայն առաջխաղացած Հայկական բանակից խուսափելով Նահանջած Գեղմեհուն I-ի գլխավորած Բասիլական և Ալանական թագավորության միացյալ բանակին (մոտ 30.000, այդ թվում խազարներ, հոներ, լեզգիներ, դուրծուկներ և դիդոներ), ընդ որում, հետապնդելով թշնամուն, Հայկական բանակը ազատեց գերիներին ու ավարի մի մասը: Հայերը կորցրին մոտ 2.000 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 5.000 սպանված և վիրավոր, 403 գերի: Հետագա ներխուժումները կանխելու նպատակով Աղծնիքի Դրաստամատ իշխանի գլխավորությամբ Գուգարքում թողնվեց ուժեղ սահմանապահ զորախումբ:⁷⁹⁶
797. 314 գարուն – **Գուգարք-Տալե-Կարին-Մարողաղի** երթուղով, օգտվելով կաշառված և իր արքային դավաճանած Աղծնիքի Դրաստամատ իշխանի թողտվությունից, Գեղմեհունի գլխավորությամբ ասպատակելով արշավեց **Ալանաց դուռ լեռնանցքից** Գեղմեհունի գլխավորությամբ ներխուժած Բասիլական և Ալանական թագավորության միացյալ բանակը (58.000, այդ թվում խազարներ, հոներ, լեզգիներ, դուրծուկներ և դիդոներ):⁷⁹⁷
798. 314 գարուն – **Կուռնու գյուղի ճ-մ**⁷⁹⁸

Առաջ անցնելով Մեծ Հայքի սահմանապահ բանակից՝ Գեղմեհուն I-ի գլխավորած Բասիլական և Ալանական թագավորությունների միացյալ բանակը (58.000, այդ թվում խազարներ, հոներ, լեզգիներ, դուրծուկներ և դիդոներ) սկսեց մոտենալ **Տալե-Կարին**՝ նպատակ ունենալով ազատել Ողական ամրոցում պահվող գերիներին: Կռահելով թշնամու շարժման ուղղությունը՝ Տրդատ II Մեծի, Անգեղյաց իշխանի, Անդովկ Սյունու, Սմբատ Բագրատունու և Գարշույլ Խորխոռունու գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (30.000, այդ թվում Մաղխազական զունդը) ևս մտավ **Տալե-Կարին**: Շուտով պարզվեց, որ Հայկական բանակի հրամանատարությունը իրոք չէր սխալվել, քանի որ կարճ ժամանակ անց Տալե-Կարին մտավ Նաև թշնամու բանակը և, արդեն գիշերով մոտենալով գյուղին, պաշարեց այն, ընդ որում թշնամու հետևակը պաշարումն իրականացրեց արևմուտքից, իսկ հեծելազորը՝ հարավից: Տեղեկանալով թշնամու մոտենալու մասին՝ հայ իշխանները առաջարկեցին գիշերային հարձակում կազմակերպել, սակայն Տրդատ II Մեծը մերժեց այդ առաջարկը՝ նշելով, որ դա կարող է վտանգավոր լինել, քանի որ թշնամու իրական թիվը անհայտ է: Նույն գիշերն էլ Սյունյաց գնդի ռազմիկները բռնեցին մի քանի գերիների, որոնցից էլ հայտնի դարձավ առաջիկա ճակատամարտում թշնամական բանակի թվական կազմը և մարտական գործողությունների նախատեսած պատկերը: Հիմք ընդունելով առկա տեղեկատվությունը՝ Հայոց արքան կատարեց Մեծ Հայքի թագավորության բանակի տեղաբաշխում: Առաջին ջոկատը (6.000) տեղավորվեց դարանում՝ Արձան լեռան գագաթի այգիներում, երկրորդը (4.000)՝ գյուղի արևմուտքում, երրորդը (4.000)՝ անցկացվեց թշնամու թիկունք և տեղաբաշխվեց գյուղից հարավ-արևելք գտնվող բարձունքներում, իսկ չորրորդը (մոտ 1.000 պարսատիկավոր) տեղավորվեց գյուղի հարավում: Միաժամանակ բոլոր ջոկատների հրամանատարներին խստորեն հրամայվեց չխաբվել թշնամու կեղծ Նահանջներից՝

²¹⁰ Հյուսիսային II պատերազմը ավանդականորեն համարվել է վիպական և ուսումնասիրության չի ենթարկվել, ինչը սխալ է: Հովհան Մամիկոնյանի կողմից տրվող այս պատերազմի ճակատամարտերի նկարագրությունը, սակայն, դրանք առասպել ընդունելու իրոք որևէ հիմք չի թողնում, քանի որ նկարագրությունները իրենց ընույնյալ նման են մեր պատմիչների կողմից նկարագրված այն բազում ճակատամարտերին, որոնք երբևէ առասպելական լինելու կասկած չեն առաջացրել: Իր հերթին այս իրադարձությունները, որոնց թիվը հնարավոր է ասել խիստ որոշակիությամբ (այս մասին մանրամասն՝ ստորև) իրենց ճշգրիտ տեղն են գտնում Նաև տարածաշրջանային իրադարձությունների ընդհանուր ֆոնի վրա դիտարկելիս: Ըստ «Քարթլիս Զխովրեբա»-ի (Լեոնտիոս Մրովելի) Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծը (253-335) III դարի վերջին և IV դարի սկզբին համառ և փոփոխակի հաջողությամբ պայքար էր մղում հյուսիսից կատարվող ներխուժումների դեմ: Վրացական աղբյուրը ուղղակիորեն չի խոսում Իվերիայի թագավորության արքայի որևէ խոշոր պարտության մասին, սակայն, ըստ Հովհան Մամիկոնյանի ուղղակի վկայության, Միհրան III Մեծը Նահանջել է դեպի Մեծ Հայքի թագավորության տարածք և օգնություն է խնդրել Տրդատ II Մեծից, ինչը վկայում է նրա կրած անհաջողության մասին: Իր հերթին Իվերիայի թագավորության արքայի այս արարքի հետևանքը եղավ այն, որ, հետապնդելով վերջինիս, հյուսիսականները հարձակվեցին Մեծ Հայքի թագավորության վրա՝ սկսելով Հյուսիսային II պատերազմը:

²¹¹ Այս ճակատամարտի թվականը պարզվում է Հովհան Մամիկոնյանի (Գիրք 1, գլուխ 4) այն հաղորդման շնորհիվ, ըստ որի. «*հենց այդ ժամանակ*» Տրդատ II Մեծին լուր հասավ, որ Կոստանդին I Մեծը մկրտվել է որպես քրիստոնյա: Հայտնի է, որ այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել 313 թ-ին:

սկյութական մարտածն կիրառելու փորձերից, և առանց հրամանի չմտնել մարտի մեջ: Ըստ նախապես հաստատված մարտական պատկերի՝ Տրդատ II Մեծը մնացած ուժերով (մոտ 15.000) պետք է թշնամուն ցույց տար, թե փորձում է բարձրանալ Արձան լեռնի վեր, իբր այնտեղ պաշտպանություն կազմակերպելու համար, սակայն իրականում դրանով պետք է վերջինիս իր հետևից քաշեր և գցեր նախապես պատրաստված դարանների՝ չորս առանձնացված ջոկատների, հարվածների տակ:

I փուլ – Առավոտյան Տրդատ II Մեծի գլխավորած ուժերը շարժվեցին Արձան լեռնի վեր: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Գեղմեհոն I-ի հեծելազորը հարավից շարժվեց դեպի հյուսիս-արևելք: Թշնամին փակեց Հայկական բանակի ճանապարհը, որի արդյունքում բռնկվեց և բավականին երկար շարունակվեց համառ մարտ:

II փուլ – Թշնամու հետևակը շարժվեց դեպի հարավ և այդ կողմից հարձակվեց գյուղի վրա: Իր հերթին այս ուղղությամբ տեղավորված Հայկական չորրորդ ջոկատը հզոր հարված հասցրեց թշնամուն և նահանջեց դեպի գյուղի խորքերը՝ վերջինիս իր հետևից քաշելով դեպի նախապես պատրաստված դարանը: Արդեն գյուղի խորքում չորրորդ ջոկատը հետ դարձավ և, գյուղի արևմուտքում տեղավորված երկրորդ ջոկատի հետ միասին նախապես պատրաստված դիրքերից սկզբում խոշոր քարերով, իսկ հետո արդեն հեռահար գնքերով հզոր հարվածներ հասցրեց թշնամուն: Արդյունքում՝ վերջինս, կորցնելով 1.006 զինվոր, դիմեց անկանոն փախուստի ու ցրվեց:

III փուլ – Այս ընթացքում Արձան լեռան գագաթին տեղակայված Հայկական առաջին ջոկատը թիկունքից հզոր հարված հասցրեց Տրդատ II Մեծի ուժերին համառորեն դիմադրող թշնամու բանակին, որը, արդեն չդիմանալով երկկողմանի հարվածներին, դիմեց փախուստի դեպի գյուղի հարավային կողմը՝ հետապնդվելով Տրդատ II Մեծի հիմնական բանակի և I ջոկատի կողմից:

IV փուլ – Փախուստի դիմած թշնամին մոտեցավ գյուղից դեպի հարավ-արևմուտք գտնվող բարձունքներում տեղավորված երրորդ ջոկատի դիրքերին, որն էլ իր հերթին անմիջապես մտավ մարտի մեջ և ծանր հարված հասցրեց վերջինիս:

V փուլ – Բոլոր կողմերից հավածվելով և կորցնելով 1.700 զինվոր, որոնցից 806-ին ոչնչացրեցին պարսատիկավորները՝ Գեղմեհոն I-ի բանակը դիմեց խուճապահար փախուստի:

Ընդհանուր հաշվով թշնամին կորցրեց 4.252, հայերը՝ մոտ 1.000 զինվոր:

799. 314 գարուն – Սուշեղամարդ գյուղի ճ-մ (Մինչեփրատյան Ծովք, Հաշտեսևք գավառ)⁷⁹⁹

Նախորդ ճակատամարտում պարտություն կրած և փախուստի դիմած Բասիլական ու Ալանական թագավորությունների միացյալ բանակը (53.748, այդ թվում խազարներ, հոներ, լեզգիներ, դուրձուկներ և դիդուներ) հասավ Հաշտեսևք: Այստեղ կարգի բերելով իր բանակը՝ Գեղմեհոն I-ը կրկին մարտի կանչեց Մեծ Հայքի թագավորության բանակին, իսկ Տրդատ II Մեծին էլ, ուղարկելով խիստ վիրավորական մի մարտակոչ, հրավիրեց մենամարտի: Ի պատասխան դրա՝ Տրդատ II Մեծի, Անգեղյաց իշխանի, Անդովկ Սյունու, Սմբատ Բագրատունու և Գարջույլ խորխոռունու կողմից գլխավորվող ու որոշակիորեն համալրված Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (30.000, այդ թվում Մաղխազական գունդը) շարժվեց դեպի Հաշտեսևք: Հայկական բանակը մոտեցավ գյուղին և մարտակարգ ընդունեց՝ առաջին շարքում տեղավորելով հեծելազորը, իսկ երկրորդում՝ հետևակը: Առաջին շարքի ձախ թևը ղեկավարում էր Անգեղյաց իշխանը, աջ թևը՝ Անդովկ Սյունին, իսկ կենտրոնը՝ Գարջույլ խորխոռունին: Երկրորդ շարքը, որը տեղավորված էր առաջին շարքի աջ թևի և կենտրոնի հետևում, գտնվում էր Սմբատ Բագրատունու հրամանատարության տակ: Ողջ բանակի ղեկավարումը իր վրա վերցրեց Տրդատ II Մեծը: Ճակատամարտից առաջ երկու բանակների մարտակարգերի միջատարածքում հանդիպեցին Տրդատ II Մեծը և Գեղմեհոն I-ը, որը ինքն էլ համարվում էր հզոր ու անպարտելի մի ռազմիկ: Մենամարտը սկսվեց մարտական մուրճերով և տևեց բավականին երկար՝ առավելություն չբերելով կողմերից ոչ մեկին: Ընթացքում, սակայն, Գեղմեհոն I-ը աստիճանաբար սկսեց հոգնել և, նպատակ ունենալով փոխել իր համար վտանգավոր դարձած մենամարտի ընթացքը, հանկարծ կտրուկ պոկվեց Հայոց արքայից ու հեռվից նետեց օդապարանը՝ կաշկանդելով Տրդատ II Մեծի թևերը: Դրանից հետո

Գեղմեհոն I-ը, հույս ունենալով Յայոց արքային տապալել ձիուց, ձգեց օղապարանը, սակայն Տրդատ II Մեծն ինքը ասպանդակեց նժույգը և, մոտենալով հակառակորդին ու թույլ չտալով վերջնականապես կաշկանդել իր թևերը, ձիու արագ թռիչքներով խճճեց հակառակորդին սեփական օղապարանի մեջ, որից հետո ծանր թրի հզոր հարվածով սպանեց նրան:

I փուլ – Յայկական առաջին շարքի հեծելազորը անցավ հարձակման, որի արդյունքում Յայկական ձախ թևը ձախից շրջանցեց թշնամու աջ թևը և անցավ նրա թիկունք, իսկ համակցված հարված հասցրած հայկական կենտրոնը ու աջ թևն էլ իրենց հերթին, հարվածելով թշնամու կենտրոնին, ճեղքեցին այն և վերջնականապես շրջապատեցին թշնամու աջ թևը: Այս ընթացքում Անդովկ Սյունին մարտադաշտում հանդիպեց թշնամու աջ թևի հրամանատարին: Տեղի ունեցած մենամարտի սկզբում հակառակորդը ճարպիկ հարվածով սպանեց Սյունյաց իշխանի ձիուն, սակայն վերջինս չկորցրեց իրեն և, արդեն գետին գլորվելիս, իր հերթին կարողացավ թրի հարված հասցնել հակառակորդի նժույգի ոտքերին ու շարքից հանել վերջինիս: Դրանից հետո հակառակորդները մարտը շարունակեցին արդեն հետևակ վիճակում, որից հետո Անդովկ Սյունին ցատկեց իր թիկնապահի մատուցած ձիու վրա և ի վերջո գլխատեց իր հակառակորդին:

II փուլ – Մինչ տեղի էր ունենում այս ամենը՝ Յայկական բանակի երկրորդ շարքը հզոր հարձակում կազմակերպեց թշնամու ձախ թևի վրա, որի արդյունքում ոչ միայն թույլ չտվեց վերջինիս օգնության հասնել սեփական կենտրոնին և աջ թևին, այլև՝ ի վերջո փախուստի մատնեց նաև նրան:

III փուլ – Թշնամու բանակը ծանր պարտություն կրեց և դիմեց խուճապահար փախուստի: Յայկական բանակը հետապնդեց թշնամուն մինչև երեկո և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Յայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

800. 314 գարուն – Ճապաղջուր գետի ճ-մ (Մինչեփրատյան Ծովք, Յաշտեանք գավառ)⁸⁰⁰

Նախորդ ճակատամարտում պարտություն կրած Բասիլական և Ալանական թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 43.000, այդ թվում խազարներ, հոներ, լեզգիներ, դուրծուկներ և դիդոներ) մուրճն ընկնելուն պես կարողացավ պոկվել Յայկական բանակից, որից հետո Գեղմեհոն I-ի զորավարներից մեկը կարգի բերեց այն ու բանակի մնացորդները կենտրոնացրեց Ճապաղջուր գետի ձախ ափին: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ Տրդատ II Մեծի, Անգեղյաց իշխանի, Անդովկ Սյունու, Սմբատ Բագրատունու և Գարջույլ Խորխոռունու գլխավորությամբ թշնամուն հետապնդող Յայկական բանակը (մոտ 28.000, այդ թվում Մաղխազական գունդը), իր արագ առաջխաղացման մեջ չնկատելով վերջինիս, առաջ անցավ թշնամուց ու գետանցեց Ճապաղջուրը: Արդյունքում՝ կորցնելով թշնամուն՝ Յայկական բանակը ուշ գիշերով բանակեց գետի աջ ափին՝ թշնամու բանակի հարևանությամբ:

I փուլ – Դետախույզներից իմանալով Յայկական բանակի տեղադրության մասին՝ թշնամին վաղ առավոտյան անցավ անակնկալ հարձակման: Արդյունքում՝ հատկապես ծանր վիճակում հայտնվեց Անգեղյաց իշխանի ջոկատը, որին թշնամին շրջապատեց և սկսեց մեծապես նեղել: Մարտում ծանր վերքեր ստացավ նաև Անգեղյաց իշխանը:

II փուլ – Առանձին տեղակայված ու այդ պատճառով էլ հարձակման չենթարկված Անդովկ Սյունու ջոկատը օգնության հասավ հիմնական բանակին և, հզոր հարված հասցնելով թշնամուն, ցրեց նրան՝ հնարավորություն տալով Յայկական բանակին լիովին սպառնալիքներ ու վերականգնել մարտական վիճակը:

III փուլ – Գետի ձախ ափ շարված թշնամին վերականգնեց մարտակարգը և կրկին անցավ հարձակման, ընդ որում վերջինս Գեղմեհոն I-ի զորավարի անձնական ղեկավարությամբ հատկապես հզոր հարված հասցրեց մարտակարգ ընդունած Յայկական բանակի աջ թևի առաջին շարքի հեծելազորին, որը գլխավորվում էր անձամբ Տրդատ II Մեծի կողմից, ու սկսեց պարտության մատնել նրան:

IV փուլ – Այս վճռական պահին մարտի մեջ մտավ Յայկական բանակի երկրորդ շարքի հետևակը, որից հետո արդեն Յայկական բանակի ողջ աջ թևը Յայոց արքայի

անձնական ղեկավարությամբ անցավ հակահարձակման, գլխովին ջախջախեց թշնամու ձախ թևին և փախուստի մատնեց: Այս ընթացքում Տրդատ II Մեծը մարտադաշտում հանդիպեց Գեդեմեհուն I-ի զորավարին և տեղի ունեցած մենամարտում սպանեց նրան:

V փուլ – Թշնամու բանակը ջախջախիչ պարտություն կրեց և դիմեց խուճապահար փախուստի: Հայկական բանակը հետապնդեց թշնամուն և ծանր կորուստներ պատճառեց նրան:

Հայերը կորցրին 1.080 զինվոր, ընդ որում ստացած վերքերից մահացավ նաև Անգեղյաց իշխանը, իսկ թշնամին՝ 15.942 զինվոր: Փախուստի դիմած թշնամու բանակը բաժանվեց 2 մասի: Առաջին մասը շարժվեց Կարինի, իսկ երկրորդը՝ Հաղբի ուղղությամբ:

801. 314 զարուն – Հաղբի ճ-մ (Տուրուբերան): Մանավազյան իշխանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 8.000) թակարդը գցեց Բասիլական և Ալանական թագավորության միացյալ բանակին (մոտ 10.000, այդ թվում խազարներ, հոներ, լեզգիներ, դուրծուկներ և դիդոներ) և, հարվածելով վեց կողմից, գլխովին ջախջախեց: Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ 8.056 զինվոր:⁸⁰¹

802. 314 զարուն – Կարին-Տայք-Գուգարք-Իրերիա երթուղով նահանջող Բասիլական և Ալանական թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 18.000, այդ թվում ալաններ, բասիլներ, խազարներ, հոներ, լեզգիներ, դուրծուկներ և դիդոներ) անընդհատ ենթարկվեց Տրդատ II Մեծի, Անգեղյաց իշխանի, Անդովկ Սյունու, Սմբատ Բագրատունու և Գարշույլ Խորխոռունու գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 40.000) և Միհրան III Մեծի գլխավորած Իրերիայի (մոտ 20.000) բանակի հարձակումներին: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 12.000 զինվոր:⁸⁰²

803. 315 զարուն – Գարգարացվոց դաշտի ճ-մ⁸⁰³

Գեդեմեհուն II-ի գլխավորությամբ Դերբենդի լեռնանցքից արշաված Բասիլական և Ալանական թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 100.000, այդ թվում խազարներ, հոներ, բուլղարներ, լեզգիներ, դուրծուկներ, դիդոներ, լիիններ, ճոբեր և կասպեր) մտավ Ուտիքի հարավ՝ տեղակայվելով Կուրի ու Արաքսի միախառնման վայրից ոչ հեռու: Ի պատասխան դրա՝ Տրդատ II Մեծի, սպարապետ Արտավազդ Մանդակունու, Բագրատ Բագրատունու, Վահան Քաջ Ամատունու²¹² և Մանաճիհր Ռշտունու գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 100.000) արագորեն շարժվեց թշնամուն ընդառաջ: Կողմերը մոտեցան իրար և մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Անցնելով խոյընթաց հարձակման՝ Հայկական բանակը հարվածեց թշնամու բանակի կենտրոնին և խորը մխրճվեց վերջինիս շարքերում: Թշնամու բանակի թևերը, սակայն, սկսեցին սեղմել Հայկական բանակի առաջ եկած կենտրոնին: Բռնկված համառ մարտում ընկավ Հայոց սպարապետը և զոհվեցին այլ անվանի նախարարներ:

II փուլ – Տրդատ II Մեծը, անձամբ գլխավորելով պահեստագործի հիմնական ուժերը, երկրորդ հարվածը հասցրեց թշնամու բանակին: Բռնկված ձեռնամարտում շատերն ընկան Հայոց արքայի հարվածից և չգտնվեց մեկը, որ կարողանար դիմադրել նրան: Տեսնելով Տրդատ II Մեծի անհաղթահարելի ուժը և խիզախությունը՝ Գեդեմեհուն II-ը գերադասեց թիկունքից մոտենալ վերջինիս: Դրանից հետո վերջինս նետեց օդապարանը, որը փաթաթվեց Հայոց արքային այն պահին, երբ նա ձեռքը բարձրացրել էր հերթական հարվածը հասցնելու համար: Հույս չունենալով Տրդատ II Մեծին զցել թամբից իր ուժերով՝ հակառակորդը օդապարանի մյուս ծայրը ամրացրեց սեփական ձիու թամբին և շուռ տվեց ձիու գլուխը՝ նպատակ ունենալով Հայոց արքային տապալելու համար օգտագործել նաև սեփական նժույգի արշավային թափը: Տրդատ II Մեծը, սակայն, ձախ ձեռքով բռնեց օդապարանը և, կտրուկ ու ուժեղ շարժումով հակառակորդին նժույգի հետ միասին քաշելով իր կողմը, ծանր թրի հարված հասցրեց վերջինիս, որով ոչ միայն կրծքավանդակից կիսեց թշնամուն, այլև թոքրեց նաև Գեդեմեհուն II-ի ձիու գլուխը:

²¹² Այստեղ, որոշակիորեն թեմայից շեղվելով, կուգենայի մասնագետների ուշադրությունը հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ, կարծես թե, սխալ է սկսած Խորենացու առաջին կրկնակողներից և նրա աշխատությունից առաջինը օգտված պատմիչներից մինչ այսօր գրականության մեջ տարածված այն տեսակետը, թե Ամատունիները ծագումով հրեաներ են (գիրք 2, գլուխ 57) և եկել են Հայաստան մ.թ.ա. II դարի առաջին կեսում: Առավել հավանական է թվում այն տեսակետը, որ Ամատունիները սերել են Միտանիի թագավորությունում իշխած ու Հայկագունիների կրտսերը ճյուղը հանդիսացող Հայկագուններից:

III փուլ - Հայկական բանակին հաջողվեց ջախջախել թշնամու մարտակարգի կենտրոնը և փախուստի հարկադրել վերջինիս, որից հետո փախուստի դիմեցին նաև թշնամու բանակի թևերը:

IV փուլ - Հայկական բանակը Ուտիք-Աղվանք-Դերբենդ ամրոց երթուղով հետապնդեց թշնամուն և ծանր կորուստներ պատճառեց նրան:

Հայերը կորցրին մոտ 25.000, թշնամին՝ մոտ 60.000 զինվոր: Հյուսիսային II պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ Բասիլական և Ալանական թագավորությունները ընդունեցին Մեծ Հայքի թագավորության գերիշխանությունը ու հրաժարվեցին մինչ այդ վարվող ավարառուական քաղաքականությունից, ընդ որում, որպես երաշխիք կնքված հաշտությանը, վերցվեցին պատանդներ, իսկ Տրդատ Մեծը ամուսնացավ ալանական արքայադուստր Աշխենի հետ:²¹³

804. 315 զարուն - Ողակակը Արտավազդ Մամիկոնյանի գլխավորած Մամիկոնյան գունդը (մոտ 1.000) խաբեությամբ գրավեց Սկյուհների գնդից (մոտ 500)՝ ճնշելով Սկյուհների տոհմի հակաարքունական խռովությունը: Սկյուհների տոհմը գրեթե բնաջնջվեց, Տարոնը անցավ Մամիկոնյաններին, իսկ Արտավազդ Մամիկոնյանը դարձավ Մեծ Հայքի թագավորության սպարապետ:⁸⁰⁴
805. 324 ամառ - Ուտիքը և Գուգարքի արևելքը Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁸⁰⁵
806. 324 օգոստոս - Նիկոմեդիայի ճ-մ (Բյուզանդիոնից մոտ 90 կմ հարավ-արևելք, Բոսֆորի արևելյան ափին): Կոնստանդին I համակայսեր բանակը (մոտ 100.000) հաղթեց Լիցինիոս համակայսեր բանակին (մոտ 70.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 4.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 30.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր: Արդյունքում՝ Լիցինիոսը հրաժարվեց իշխանությունից, աթուրվեց, հետո սպանվեց, իսկ Կոնստանդին I Մեծը դարձավ Հռոմեական կայսրության միանձնյա տիրակալ:⁸⁰⁶
807. 324 օգոստոս - Ամիդը Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 120.000) գրավեց Հռոմեական կայսրության (մոտ 1.000) բանակից և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.700, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁸⁰⁷
808. 324 սեպտեմբեր - Նարարայի ճ-մ (Աղձնիք, Նիզեոս գավառ, Ամիդից Տիգրանակերտ տանող ճանապարհին): Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 50.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000), ինչպես նաև Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) հաղթեցին Ներսես արքայազնի գլխավորությամբ առաջխաղացումը շարունակող Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 100.000), որից հետո առանց մարտերի մտան Ամիդ: Հայերը կորցրին մոտ 6.000, դաշնակիցը՝ մոտ 6.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:⁸⁰⁸
809. 324 սեպտեմբեր - Էկրատանի ճ-մ: Տրդատ II Մեծի, սպարապետ Արտավազդ Մամիկոնյանի, Բագրատ Բագրատունու, Վահան Զաչ Ամատունու և Մանաճիիր Ռշտունու ընդհանուր ղեկավարությամբ Թավրիզ-Գանձա-Կենտրոնական Ատրպատական երթուղով արշաված Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 70.000), Հռոմեական կայսրության (մոտ 20.000), ինչպես նաև Իբերիայի, Ալանական ու Մազբութական²¹⁴ թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 120.000) և, ասպատակելով շրջակայքը, նահանջեցին: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցները՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁸⁰⁹

²¹³ Գրականության մեջ այս ճակատամարտը գրեթե միշտ նույնացվում է 314 թ-ի Մուշեղամարզ գյուղի ճակատամարտի հետ, սակայն սրանք տարբեր ճակատամարտեր են իրենց ողջ ընթացքով՝ չխոսելով արդեն այն մասին, որ այս 2 ճակատամարտերը տեղի են ունեցել Մեծ Հայքի տարբեր և իրարից խիստ հեռու ընկած մասերում: Ըփոթմունքի և նույնացման պատճառը, ըստ երևույթին, եղել է երկու արքաների մենամարտի և օղապարանի Եպիգողը, սակայն, ինչպես տեսնում ենք Մովսես Խորենացու ու Հովհան Մամիկոնյանի նկարագրությունների ուշադիր վերլուծությունից, Եակնորեն տարբերվում են և մենամարտի (բացառությամբ օղապարանի Եպիգողի), և ճակատամարտի ընթացքն ու հատկապես արդյունքը: Այսպես, 314 թ-ի Մուշեղամարզ գյուղի ճակատամարտում մենամարտը եղել է ճակատամարտից առաջ, այն կրել է համառ բնույթ, թեև թշնամիների արքան կրկին կիրառել է օղապարան, իսկ 315 թ-ի Գարգարացվոց դաշտի ճակատամարտում մենամարտը տեղի է ունեցել ճակատամարտի ընթացքում, հակառակորդը անակնկալ հետևի կողմից է հարձակվել Հայոց արքայի վրա և սպանվել է Տրդատի միակ հարվածով: Իր հերթին, Մուշեղամարզ գյուղի ճակատամարտը չբերեց պատերազմի ավարտի, իսկ Գարգարացվոց դաշտի ճակատամարտի արդյունքում պատերազմը ավարտվեց:

²¹⁴ Ընդհանրապես առավել ճշգրիտ է «Մազբութներ» բառի փոխարեն կիրառել «Մասագետներ» բառը, սակայն, հաշվի առնելով, որ դա վճռական նշանակություն չունի, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ առաջին ձևը ավելի է կիրառական հայրենի գրականության մեջ, ես որոշեցի այստեղ վարվել հենց այս կերպ:

810. 330 - Փայտակարանը Բագրատ Բագրատունու, Աստիոթոսի և Միհրան III Մեծի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 30.000) և Իբերիայի (մոտ 20.000) թագավորությունների, ինչպես նաև Հռոմեական կայսրության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը ասպատակեց՝ դեպի Պարսից թագավորության տարածք դուրս մղելով Սանատրուկի գլխավորած Մազբութական թագավորության բանակին (մոտ 30.000):⁸¹⁰
811. Մոտ 332 - Կորի և Հաթը գավառներում, ինչպես նաև Տայք նահանգի հարավային գավառներում բռնկվեց Մանավազյանների ու Որդունիների միջտոհմային պատերազմը, որը հետագայում վերաճեց հակաարքունական խռովության և դաժանորեն ճնշվեց սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանի գլխավորած կառավարական բանակի (մոտ 50.000) կողմից: Արդյունքում՝ Մանավազյանների և Որդունիների նախարարական տոհմերը բնաջնջվեցին, իսկ նրանց կալվածքները անցան Հայ-առաքելական եկեղեցուն:⁸¹¹

Հյուսիսային III պատերազմ²¹⁵ (335-336)

812. 335 աշուն - Ուտիքի ճ-մ: Մազբութական թագավորության արքա Սանեսանի գլխավորությամբ առաջխաղացած Մազբութական թագավորության բանակը (մոտ 120.000, այդ թվում մազբութներ, ալաններ, հոներ, փոխեր, թավասպարներ, հեճմատակներ, իժմախներ, գետեր, գղվարներ, գուգարներ, չչբեր, ճղբեր, բաղասիճներ և եգերսվաններ) հաղթեց Հյուսիսային զորավարության հրամանատար, Գուգարքի բղեշխ և Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության Հյուսիսային զորավարության (մոտ 10.000) ու Իվերիայի թագավորության միացյալ բանակին (մոտ 15.000): Հայերը կորցրին մոտ 6.000 զինվոր, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, որոնց թվում զոհվեց նաև Միհրանը, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁸¹²
813. 335 աշուն - Ուտիքը, Արցախը, Գուգարքը, Սյունիքը, Փայտակարանը, Արարատը, Վասպուրականը և Պարսկահայքը Սանեսան արքայի գլխավորած Մազբութական թագավորության բանակը (մոտ 110.000, այդ թվում մազբութներ, ալաններ, հոներ, փոխեր, թավասպարներ, հեճմատակներ, իժմախներ, գետեր, գղվարներ, գուգարներ, չչբեր, ճղբեր, բաղասիճներ և եգերսվաններ) ասպատակեցին, որից հետո բանակեցին Վաղարշապատ քաղաքում ու Նրա շրջակայքում: Մեծ Հայքի թագավորության արքա Խոսրով III-ը ստիպված եղավ արքունիքով ամրանալ Դարունք ամրոցում (Արարատ, Կոզովիտ գավառ, Սիս լեռան հարավ-արևելյան լանջին):⁸¹³
814. 335 աշուն - Տոր քերոր (Արցախ, Պաճկանք գավառի արևմուտք) Մազբութական թագավորության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում մազբութներ, ալաններ, հոներ, փոխեր, թավասպարներ, հեճմատակներ, իժմախներ, գետեր, գղվարներ, գուգարներ, չչբեր, ճղբեր, բաղասիճներ և եգերսվաններ) գրավեց Մեծ Հայքի թագավորության կայազորից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 900, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁸¹⁴
815. 336 գարուն - Օշականի ճ-մ (Արարատ, Արագածոտն գավառ)⁸¹⁵

Մեծ Հայքի թագավորության սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը, Արևմտյան զորավարության հրամանատար Բագրատ Բագրատունին, Հարավային զորավարության հրամանատար Մեհենդակ Ռշտունին, որին օգնում էր Գարեգին Ռշտունին, Արևելյան զորավարության հրամանատար Վահան Զաջ Ամատունին, Վարազ Կամինականը և այլ իշխաններ կենտրոնացրեցին Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 100.000), որից

²¹⁵ Հյուսիսային II պատերազմում կրած պարտությունը կործանարար հետևանքներ ունեցավ Բասիլական թագավորության համար, որը կորույս թուլացավ և որից էլ օգտվեց IV դարի սկզբներին հիոնիստների (հոներ) կողմից ծանր պարտության մատնված ու նրանց կողմից հետապնդվող մասագետների հորդան: Սակերի արքայական ցեղ հանդիսացող մասագետները, III դարի կեսերին Զուշանական թագավորության վերջնական անկումից հետո մի քանի տասնամյակ իրենց տիրապետությունը հաստատեցին Կասպից ծովի արևելյան ափերին, բայց ի վերջո ստիպված եղան լքել հայրենի տափաստանները (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն քաղաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 9 գլուխ 18, 22): Արդյունքում, շարժվելով դեպի հյուսիս, իսկ հետո՝ դեպի արևմուտք՝ մասագետների հորդան անցավ Վոլգան և իր հերթին կործանեց թուլացած Բասիլական թագավորությունը՝ հիմնելով ակտիվ արտաքին ավարառական քաղաքականություն վարող, Արշակունիների կողմից ղեկավարվող ու Հյուսիս-արևելյան Կովկասը, Վոլգայից Դոն ձգվող Նախակովկասյան տափաստաններն և ողջ Աղվանքը ընդգրկող Մազբութական թագավորությունը: Նորաստեղծ այս թագավորությունը, ըստ էության, բոլոր առումներով լինելով Բասիլական թագավորության կրկնությունը և սկսած արդեն 330-ական թվականներից դաշնակցելով Պարսից թագավորության հետ, իրենից զգալի սպառնալիք էր ներկայացնում Մեծ Հայքի ու Իվերիայի թագավորությունների համար՝ դրանով մեծապես զսպելով վերջիններիս հնարավորությունները Շապուհ II-ի տերության դեմ պայքարում:

հետո այն շարժեցին Օշականի ու Վաղարշապատի շրջակայքում Սանեսանի գլխավորությամբ ճամբարած Մազբութական թագավորության բանակի (մոտ 100.000, այդ թվում մազբութներ, ալաններ, հոներ, փոխեր, թավասպարներ, հեմմատակներ, իժմախներ, գետեր, գովարներ, գուգարներ, չբեր, ճղբեր, բաղասիճներ և եգերսվաններ) դեմ:

I փուլ – Հայկական բանակը անսկատ մոտեցավ Յի գուխ լեռան մոտ ճամբարած թշնամու հեծելազորին և լուսաբացին անակնկալ գրոհով գլխովին ջախջախեց այն՝ ազատելով մեծաթիվ գերիների:

II փուլ – Չարգացնելով հաջողությունը՝ Հայկական բանակը անակնկալ գրոհով ներխուժեց Վաղարշապատ, ուր հետևակի հիմնական ուժերով բանակել էր Սանեսանը: Չկարողանալով կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ՝ թշնամին գլխովին ջախջախվեց, իսկ Սանեսանը սպանվեց:

III փուլ – Հետապնդելով թշնամու բանակի մնացորդներին՝ Հայկական բանակը հասավ նրան Օշականի մոտ գտնվող մի քարքարոտ վայրում: Թույլ չտալով թշնամուն մարտակարգ ընդունել և սկսել իր համար սովորական նետածգությունը՝ Հայկական բանակը ծանր հեծելազորի ու նրան կրկնած ծանր հետևակի ճակատային, ինչպես նաև թեթև հետևակի թևային համակցված հուժկու հարվածներով գլխովին ջախջախեց վերջինիս: Այդ ընթացքում Վահան Ամատունին մարտադաշտում հանդիպեց քաջաբար և խիզախորեն մարտնչող թշնամու հսկայամարմին հրամանատարին, որը այնպես վարպետորեն էր զրահավորված, որ ոչ մի հարված նրան չէր վնասում: Վահանը, սակայն, արշավեց վերջինիս ուղղությամբ և, հզոր հարվածով միջանցիկ նիզակահարելով, սպանեց նրան:

IV փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց թշնամու մինչև Աղվանքի արևելք և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Հայերը կորցրին 10.000, թշնամին՝ մոտ 80.000 զինվոր: Հյուսիսային III պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ Ալանական և Մազբութական թագավորությունները կորույն թուլացան ու ստիպված եղան հրաժարվել Հայաստանի նկատմամբ վարվող ավարառուական քաղաքականությունից:

Հայ-Պարսկական III պատերազմ (336-387)

816. 336 աշուն – Մծբխի ճ-մ: Մանաճիիր Ռշտունու, Վաղինակ Սյունու, Ջոն Կորդվացու, Մարի Անգեղացու, Ներսես Շահունեցու, Դատ Հաշտեցու և Մանակ Բասեցու գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության կառավարական (մոտ 50.000), ինչպես նաև Հռոմեական կայսրության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը հաղթեց Աղձնիքի ապստամբած բղեշխ Բակուրի գլխավորած Հայկական (մոտ 10.000) ու Պարսից թագավորության (մոտ 40.000) միացյալ բանակին: Հաղթողները կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցը՝ մոտ 500, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 6.000, դաշնակիցը՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁸¹⁶ Բակուրը սպանվեց, նրա տոհմը գրեթե բնաջնջվեց, Աղձնիքի բղեշխ նշանակվեց Վաղինակ Սյունին, իսկ Ծավդեթ և Արվաստան գավառները, ինչպես նաև Մծբին քաղաք միավորվեցին Մեծ Հայքի թագավորությանը:
817. 336 աշուն – Դանուքի ճ-մ: Կոնստանդին I Մեծի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 100.000) և Մեծ Հայքի օժանդակ հեծելազունը (300) հաղթեցին գետանցում իրականացրած և ամրացված կետերից մեկը պաշարած սարմատներին ու գոթերին (մոտ 60.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:⁸¹⁷
818. 337 հունվար – Դանուքի ճ-մ: Կոնստանդին I Մեծի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 80.000) և Մեծ Հայքի օժանդակ հեծելազունը (մոտ 250) լեռնային մի տեղանքում անակնկալ հարձակումով հաղթեցին գետանցում իրականացրած սարմատներին ու գոթերին (մոտ 40.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁸¹⁸

819. 337 հունիս – Յեր գավառի ճ-մ (Պարսկահայք): Գանձա-Տրպատունիք-Գաթիթյան երթուղով Մեծ Հայքի թագավորության տարածք ներխուժած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 50.000, մոտ 10 փիղ) Դատաբե Բզունու դավաճանության պատճառով անակնկալ հարձակմանով հաղթեց նույն Բզունայաց նախարարի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության Հարավային զորավարության աշխարհագորին (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին 4.000²¹⁶, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁸¹⁹
820. 337 հուլիս – Առեստի ճ-մ (Վասպուրական, Առբերանի գավառ, Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափ): Սպարապետ Վալե Մամիկոնյանի և Վահան Քաջ Ամատունու գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (30.000) գլխովին ջախջախեց Թռռնական-Բադիովիտ-Առբերանի երթուղով առաջխաղացում իրականացրած Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 48.000, 10 փիղ): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 35.000 զինվոր:⁸²⁰ Որպես մարտավար վերցվեցին փղեր, Դատաբեն գերվեց և քարկոծվեց, նրա տոհմը բնաջնջվեց, իսկ տիրույթները անցան Հայ-առաքելական եկեղեցուն:
821. 337 օգոստոս – Սիսարայի ճ-մ (Սինգարայի մոտ): Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) անորոշ ելքով ընդհարվեցին Պարսից թագավորության բանակի (մոտ 20.000) հետ: Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁸²¹
822. 337 հոկտեմբեր – Կոնստանդինի ճ-մ (Մծբինից 85 կմ արևմուտք): Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) անորոշ ելքով ընդհարվեցին Պարսից թագավորության բանակի (մոտ 20.000) հետ: Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁸²²
823. 338 գարուն – Սիկգարայի ճ-մ (Սինգարայի մոտ): Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) անորոշ ելքով ընդհարվեցին Պարսից թագավորության բանակի (մոտ 20.000) հետ: Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁸²³
824. 338 մարտի սկիզբ - մայիսի սկիզբ – Մծբին Շապուհ II-ի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 40.000) չգրավեց Հռոմեական կայսրության (մոտ 1.000) և Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 1.000) միացյալ բանակից և նահանջեց այն բանից հետո, երբ միջատների մի մեծ պարս իր հերթին հարձակվեց բանակի ձիերի և փղերի վրա: Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁸²⁴
825. 338 մայիսի սկիզբ – Կոնստանդինի ճ-մ: Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) անորոշ ելքով ընդհարվեցին Պարսից

²¹⁶ Ըստ Փավստոս Բյուզանդի Մեծ Հայքի թագավորության բանակը կորցրել է 40.000 ռազմիկ (Գիրք 3, գլուխ 8), որը, ինչպես և հետագա օրինակների գերակշիռ մասում, ակնհայտ չափազանցություն է, քանի որ այդ քանակությամբ կորուստը ակնհայտորեն ծանր հետևանքներ կունենար Մեծ Հայքի թագավորության համար, ինչը, սակայն, չի երևում հետագա իրադարձությունների ընթացքից: Իրականում պետք է առաջնորդվել «Մեկ զրո պակասեցնել»-ու մեթոդով, որի մասին, ոչ այս անվանմամբ և առանց առանձի հիմնավորման, առաջին անգամ, զուտ որպես կարծիք, բարձրաձայնել է Արմեն Այվազյանը (մանրամասն տես՝ Այվազյան Ա. Ա. «Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ» Երևան 1998): Դրանից հետո Մեծ Հայքի թագավորության բանակի կրած կորուստի թիվը միանգամից դառնում է չափազանց իրական: «Մեկ զրո պակասեցնել»-ու մեթոդի կիրառության անհրաժեշտությունը, որպես կանոն, առաջանում է հայ միջնադարյան գրականության միայն այն հուշարձանների նկատմամբ, որոնք գրվել են Մաշտոցյան գրերի գյուտից առաջ: Այս հարցը իր ժամանակին ինձ զբաղեցրեց բավականին երկար, ընդ որում, եթե ես զգում էի, որ խնդիրը մեծապես վերաբերվում է միայն հիշատակված երեք պատմիչներին և նրանց որևէ ընդհանրության ունենալուն, ապա, գիտակցելով հանդերձ, որ գործ ունենք IV դարի պատմիչների հետ, ես ոչ մի կերպ չէի կարողանում գտնել այս հանելուկը բացահայտելուն կոչված պակասող օղակը: Արմեն Այվազյանի կողմից առաջին անգամ բարձրաձայնած խնդրի հիմնավորումը երկար տարիներ փնտրելուց հետո ի վերջո մի անգամ այնպես ստացվեց, որ ես որոշեցի այն քննարկել իմ ընկեր Արտակ Մովսիսյանի հետ: Ես ներկայացրեցի վերջինիս հիմնախնդիրը, պատմեցի նրա առաջացման պատմությունը և նրա թվային համակարգի, հայերենի այբուբենի վրա, որ խնդիրը մեծապես վերաբերվում է միայն հիշատակված երեք պատմիչների, այսինքն միջնադարյան գրականության նմուշներին, խնդրեցի ընկերոջս որևէ կերպ բացատրել այն: Եվ ահա ստացվեց այնպես, որ Արտակ Մովսիսյանը անակնկալ հայտնագործություն արեց և հուշեց խնդրի իրական լուծումը, այսինքն՝ ներկայացրեց այն պակասող օղակը, որը թույլ էր տալիս հիշատակված շրջային ստանալ վերջնական ու ավարտուն տեսք: Բանը նրանում է, որ հիշատակված երեք երկերը, որոնք գրվել են Մաշտոցյան գրերի գյուտից առաջ, ի սկզբանե գրված են եղել հունարեն: Այս պայմաններում բնական է ենթադրել, որ թվական տվյալները ևս արտացոլվել են հունական այբուբենի թվային համակարգի միջոցով, իսկ հունական այբուբենի թվային համակարգը, ինչպես իրավացիորեն նշվեց Արտակի կողմից, չի տալիս հնարավորություն արտահայտել «999» թվից բարձր թիվ, իսկ «1.000» թիվը արտահայտելու համար այն արդեն կիրառում է հետագայում զրաբարյան տեքստերից հայտնի «բյուր»-ի առարկայական նշանը: Խնդիրն այն է, սակայն, որ, ի տարբերություն հունական այբուբենի և նրա թվային համակարգի, հայերենի այբուբենն ու նրա թվային համակարգը հնարավորություն են տալիս արտահայտել թվերը մինչև «9.999» թիվը՝ «բյուր» տերմինը և նրա առարկայական նշանը կիրառելով միայն «10.000» ու ավելի բարձր թվերի նկատմամբ: Արդյունքում, ըստ Արտակ Մովսիսյանի առաջարկած և ինձ հիմնավոր թվացող լուծման, իրավիճակը ունեցել է հետևյալ տեսքը՝ ի սկզբանե հունարեն գրած ու հունական այբուբենի թվային համակարգը կիրառած պատմիչները, նպատակ ունենալով արտացոլել «1.000» ու նրանից բարձր թվականները, կիրառել են «բյուր»-ը կամ նրա առարկայական նշանը, որին արդեն հետագայում հանդիպած թարգմանիչները, թյուրիմացաբար, համաձայն մաշտոցյան այբուբենի թվային համակարգի, տվել են «10.000»-ի, այսինքն՝ հայերենի «բյուր»-ի կամ նրա առարկայական նշանի իմաստը: Արդյունքում՝ ստացվել է այնպես, որ ի սկզբանե հունարեն գրած մեր մի շարք պատմիչների երկերում թվական տվյալների տեսակետից ստեղծվել է «մեկ զրո ավել»-ի վիճակ: Այսպիսով՝ կարծում եմ, որ ի սկզբանե հունարեն գրած մեր մի շարք պատմիչների երկերը և դրանցում հայտնվող թվական տվյալները վերծանելիս պետք է առաջնորդվել Արմեն Այվազյանի կողմից ի սկզբանե առաջարկված և Արտակ Մովսիսյանի ու իմ միացյալ ջանքերով հիմնավորված «մեկ զրո պակասեցնելու» մեթոդով, որից հետո թվական տվյալների հիմնական մասը ստանում է լիովին իրական տեսք:

թագավորության բանակի (մոտ 20.000) հետ: Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁸²⁵

826. 338 մայիսի սկիզբ - Աղծնիքի ճ-մ: Սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 80.000) համառ ու արյունահեղ մարտում հետ շարտեց Պարսից թագավորության առաջխաղացած բանակին (մոտ 100.000, 15 փիղ): Հայերը կորցրին մոտ 30.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեցին սպարապետը և շատ այլ անվանի նախարարներ, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր:⁸²⁶ Մարտից հետո պարզվեց, որ Մամիկոնյան տոհմից կենդանի է մնացել միայն Վաչեի որդի Արտավազը, որն էլ ճանաչվեց Մեծ Հայքի թագավորության սպարապետ: Սակայն մինչև Արտավազի հասուն դառնալը Մեծ Հայքի թագավորության բանակի առաջնորդ-գորավարներ և պատանի սպարապետի խնամակալներ ճանաչվեցին Վաչե Մամիկոնյանի փեսաները՝ Անդովկ Սյունին և Արշավիր Կամսարականը:
827. 338 աշուն - Մոռուկի դաշտի ճ-մ: Անդովկ Սյունու և Արշավիր Կամսարականի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) համառ մարտում հաղթեց Խոսրով III-ի մահվան հանգամանքը օգտագործել փորձելու նպատակով արքաեղբայր Ներսեսի գլխավորությամբ առաջխաղացած Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 80.000, 15 փիղ): Հայերը կորցրին մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր: Մեծ Հայքի թագավորության արքա դարձավ Տիրան II-ը, սակայն Ծավոեք և Արվաստան գավառները, ինչպես նաև Մծբինը անցան Հռոմին:⁸²⁷
828. 342 գարուն - Հայոց Միջագետքի ճ-մ: Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) հաղթեցին Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁸²⁸
829. Մոտ 342 - Աղվանքի ճ-մ: Մեծ Հայքի (մոտ 60.000) և Պարսից (մոտ 60.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց Մազքութական թագավորության բանակին (մոտ 80.000)՝ դուրս մղելով վերջինիս Աղվանքի տարածքից: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁸²⁹
830. 344 մարտ - մայիս - Սծբինը Շապուհ II-ի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 80.000) չգրավեց Հռոմեական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁸³⁰
831. 344 հունիս - Չևզմայի ճ-մ:²¹⁷ Անդովկ Սյունու և Արշավիր Կամսարականի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 10.000) և օգնեց Հռոմեական կայսրության բանակին գետանցել Եփրատը: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:⁸³¹
832. 344 հունիս - Սինգարայի ճ-մ (քաղաքից մոտ 100 կմ արևելք, Տիգրիս գետի ափերին)⁸³²

Կոնստանդինոս II-ի, Անդովկ Սյունու և Արշավիր Կամսարականի գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 140.000²¹⁸), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (6.000), ինչպես նաև Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 60.000), ազատելով Մծբինը պաշարումից ու հետապնդելով հակառակորդին, շարժվեցին դեպի

²¹⁷ Այս իրադարձություններում Հայկական բանակի գործողությունների մասին հայտնում է Մովսես Խորենացին (Գիրք 3, գլուխ 15), սակայն այս հանգամանքը ավանդականորեն կասկածի տակ է դրվել՝ ամենից առաջ այն պատճառով, որ Մեծ Հայքի թագավորության արքա Տիրան II-ը չի համարվել Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսի (361-363) ժամանակակիցը: Կարծում են, սակայն, որ իրականում Պատմահայրը նկատի է ունեցել այն ժամանակահատվածը, երբ, երկարատև շնորհագրկումից հետո, 344 թ-ին Հուլիանոսը ի վերջո մեծապես վերականգնում է իր դիրքերը: Կարելի է ենթադրել, որ հենց նույն այդ տարում էլ նա, որպես դեռևս ընդամենը միայն բարձրաստիճան մի զինվորական, իր մասնակցությունն է բերել դեպի Արևելք սկիզբ առած մեծ արշավանքին, իսկ այդ ժամանակ թագավորում էր դեռևս Տիրան II-ը: Կարծում են, որ հենց այս հանգամանքն է Մովսես Խորենացու մոտ հետազայում միահյուսվել դրանից մոտ 20 տարի անց տեղի ունեցած արդեն կայսր Հուլիանոսի 363 թ-ի արշավանքի իրադարձությունների հետ, ինչն էլ արտացոլվել է Պատմահոր երկում հենց այն տեսքով, ինչն առկա է: Այսպիսով՝ կարծում են, որ, մանավանդ հաշվի առնելով ռազմաքաղաքական իրավիճակը, Մեծ Հայքի թագավորության օժանդակ բանակն իրոք իր մասնակցությունն է բերել քննարկվող իրադարձություններին և այստեղ հնարավոր կամ վիպական ոչինչ էլ չկա:

²¹⁸ Գրականության մեջ միանշանակ կարծիք չկա 337-428 թվականներին Հռոմեական կայսրության լեգեոնների բանակի մասին: Սակայն առկա տվյալների վերլուծության արդյունքում կարելի է մոտավորապես ասել, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում վերջինս շարունակում էր ունենալ 41 կոմիտատես և 24 պսևդոկոմիտատես լեգեոններ, որոնց կազմում, վերջիններիս համապատասխանաբար 7.000 և 3.000 հաստիքային թվաքանակի պայմաններում, ընդգրկված էր 359.000 լեգեոններ: Ընդ որում՝ քննարկվող ժամանակաշրջանում Հռոմեական կայսրության բանակի կետը տեղաբաշխված էր արևելյան ուղղությամբ և գտնվում էր Կոստանցինոս II համակայսեր տրամադրության տակ: Այս պայմաններում կարելի է ենթադրել, որ տեղերում անհրաժեշտ-նվազագույն կայազորային և սահմանապահ ուժեր թողնելուց հետո, Արևելքում անմիջականորեն մարտական գործողություններ մղող Հռոմեական կայսրության բանակը կարող էր կազմել մոտ 140.000 ռազմիկ:

հարավ և առաջապահ ուժերով ճամբարեցին Սինգարայից մոտ 80 կմ արևելք, ընդ որում իրեն ոչ մի կերպ ապահովության մեջ չհամարող Շապուհ II-ը շտապեց անցնել Տիգրիսի ձախ ափ: Հետագայում, սակայն, մինչ քրիստոնյաները առաջ կբաշեին բոլոր ուժերը, արևելքից ժամանած նոր ուժերով համալրված և ուժերը կենտրոնացրած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 200.000) Շապուհ II-ի գլխավորությամբ կրկին առաջացավ և սկսեց մոտենալ Տիգրիսի ձախ ափին: Իրենց հերթին քրիստոնյաները նախատեսել էին թույլ տալ թշնամուն անարգել գետնացել Տիգրիսը՝ նախատեսելով մեկ ու վճռական մարտում պարտության մատնել վերջինիս ողջ բանակին: Արդյունքում՝ Պարսից թագավորության բանակը, մոտենալով Տիգրիսի ձախ ափին և չհանդիպելով որևէ դիմադրության, արագորեն երեք կամուրջներ կառուցեց ու մի քանի օրվա ընթացքում անցավ գետի աջ ափ: Դրանից հետո թշնամին ճամբարեց Տիգրիսի աջ ափին՝ ամրացնելով ճամբարը պարսպով: Կարգի բերելով բանակը՝ Շապուհ II-ը մարտակարգ ընդունեց՝ թեթև հետևակայիններին տեղաբաշխելով թևերի բարձունքներում և ճամբարի պարսպի վրա, ծանր հետևակին ու ծանր հեծելազորին՝ պարսպի դիմաց, իսկ նրանցից առաջ էլ՝ թեթև հեծելազորին: Տեղեկանալով թշնամու պատրաստությունների մասին՝ քրիստոնյաները ևս մարտակարգ ընդունեցին և սկսեցին դանդաղ շարժվել թշնամուն ընդառաջ՝ դեպի արևելք: Պարսից բանակի հրամանատարությունը որոշեց մանր մարտերով հակառակորդին քաշել դեպի ճամբար և միայն այստեղ տալ գլխավոր մարտը՝ զցելով թշնամուն նետածիզների թևային ու ծանր հեծելազորի ճակատային համակցված հարվածի տակ:

I փուլ – 10:00-ի մոտակայքում Պարսից թագավորության բանակի թեթև հեծելազորը մոտեցավ քրիստոնյաների առաջխաղացող բանակին և կանգ առավ՝ մարտակարգ ընդունելով ու սպասելով թշնամու հարձակմանը: Իր հերթին, զգալով, որ թշնամին չի առաջանում, ինչպես նաև կարծելով, թե վերջինիս ողջ բանակն այդքան է, քրիստոնյաների բանակի ռազմիկները, չենթարկվելով հրամանին, անցան հարձակման և հարվածեցին հակառակորդին: Վերջինս, մանր մարտերով նահանջելով դեպի արևելք, արդեն օրվա վերջին հասցրեց հակառակորդին սեփական ճամբարի մատույցներին:

II փուլ – 17:00-ի մոտակայքում, հասնելով հակառակորդի ճամբարին և տեսնելով վերջինիս մարտակարգը, քրիստոնյաների բանակն այնուհանդերձ չդադարեցրեց հարձակման թափը ու համառ հանդիպակաց մարտի բռնվեց հակառակորդի հետ՝ ի վերջո պարտության և փախուստի մատնելով վերջինիս:

III փուլ – 19:00-ի մոտակայքում տեղ հասած արդեն հիմնական ուժերով քրիստոնյաները սկսեցին թշնամու ամրացված ճամբարի գրոհը և ի վերջո գրավեցին այն: Մինչև ուշ երեկո ճամբարում համառ մարտ ընթացավ, որում քրիստոնյաները ի վերջո հաղթանակ տարան, իսկ պարսից գահաժառանգ Ներսեսն ու իր շքախմբի անդամները գերի ընկան և սպանվեցին: Սկիզբ առավ թշնամու ճամբարի թալանը, որի արդյունքում քրիստոնյաների բանակը կորցրեց մարտակարգը և կառավարումը:

IV փուլ – 21:00-ի մոտակայքում Պարսից թագավորության բանակի հեծյալ և հետևակ նետածիզները իրենց կողմից անսկառ մոտեցան ճամբարին ու սեփական նախկին վրանների ուղղությամբ զգալի ժամանակով մասշտաբային գորգային նետահարում իրականացրին: Միաժամանակ թշնամու բանակի հարվածային խմբերը ներխուժեցին ճամբար և գիշերային խավարում ծանր կորուստներ պատճառեցին քրիստոնյաներին:

V փուլ – 24:00-ի մոտակայքում քրիստոնյաները մարտի մեջ մոցորին վերջապահը և միայն ծանր մարտից հետո կարողացան հետ մղել թշնամուն գետի մյուս ափ ու վերջ դնել մարտին:

Հայերը կորցրին մոտ 10.000, դաշնակիցը՝ մոտ 40.000, թշնամին՝ մոտ 70.000 զինվոր: Արդյունքում՝ Պարսից թագավորությունը ստիպված եղավ կնքել զինադադար, իսկ Մեծ Հայքի թագավորության արքա դարձավ Արշակ III-ը²¹⁹:

²¹⁹ Ավանդականորեն ընդունված է Մեծ Հայքի թագավորության արքա Տիրան II-ի (338-344) որդի Արշակին (344-368) կոչել «Արշակ II»: Այստեղ, սակայն, ակնհայտորեն հաշվի չի առնեցվում Մեծ Հայքի տաղանդավոր արքա, Վաղարշակ I-ի (մ.թ.ա. 247-225) որդի Արշակ I-ը (մ.թ.ա. 225-212): Հաշվի առնելով վերջինիս, ինչպես նաև Մեծ Հայքի թագավորության արքա, Արտավան III-ի (12-35, 36-38) ավագ որդի և թագաժառանգ Արշակ II Պարթևին (34-35), ես լիովին հիմնավորված Հայոց այս ամենամիջինական արքաներից մեկին կոչում եմ «Արշակ III»:

833. 348 - Սինգարայի ճ-Մ (= Հիլեյայի ճ-Մ) (քաղաքից մոտ 20 կմ արևմուտք): Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 6.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20) գիշերային անակնկալ հարձակումով հաղթեցին քաղաքը պաշարած Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցը՝ մոտ 600, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁸³³
834. 349 - Սինգարան Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 120.000) գրավեց Հռոմեական կայսրության (մոտ 1.000) բանակից և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.700, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁸³⁴
835. 350 մարտ - մայիս - Մծքիկ Շապուհ II-ի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 120.000, մոտ 20 փիղ), որին հաջողվեց Ջախջախ գետի հունը կենտրոնացնելով փլել պարսպի մի մասը, այնուհանդերձ չգրավեց Հռոմեական կայսրության (մոտ 1.000) և Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 1.000) միացյալ բանակից, քանի որ պարսպը արագ վերականգնվեց: Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ 20.000 զինվոր:⁸³⁵
836. 351 սեպտեմբերի կես - Մուրսայի ճ-Մ (Բալկանյան թերակղզի, Բելգրադից մոտ 115 կմ հյուսիս-արևմուտք, Դանուբի ափին) Մագնենտիոսի բանակը (մոտ 10.000) մի կիրճում դարանը գցեց և անակնկալ հարձակումով ու խոշոր քարեր գլորելով ծանր կորուստներ պատճառեց Կոնստանդիոս II-ի (80.000) և Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 8.000) միացյալ բանակի առաջապահին: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁸³⁶
837. 351 սեպտեմբերի 26 - 28 - Մուրսայի ճ-Մ⁸³⁷

Փորձելով զարգացնել նախորդ ճակատամարտում ձեռք բերած հաջողությունը՝ Մագնենտիոսի բանակը (36.000) մոտեցավ Մուրսային և պաշարեց այն՝ միաժամանակ դարանակալ ուժեր տեղակայելով քաղաքի մոտ գտնվող մարզադաշտում: Կոնստանդիոս II-ը, տեղեկանալով թշնամու շարժի ամենի մասին, իր (80.000) և Մեծ Հայքի թագավորության (մոտ 8.000) միացյալ բանակով սկսեց մոտենալ թշնամուն:

I փուլ - Սեպտեմբերի 26-ին Մագնենտիոսի բանակը մի շարք գրոհներ գործեց Մուրսայի վրա, սակայն որևէ հաջողության չհասավ: Միաժամանակ քաղաքի կայազորին հաջողվեց Կոնստանդիոս II-ին տեղյակ պահել թշնամու դարանակալ ջոկատի մասին:

II փուլ - Սեպտեմբերի 27-ի օրվա առաջին կեսին Կոնստանդիոս II-ի բանակի մի մասը շրջափակեց քաղաքի մոտ գտնվող մարզադաշտը և ոչնչացրեց այնտեղ տեղակայված դարանակալ ջոկատին, իսկ օրվա երկրորդ կեսին էլ, արդեն հիմնական ուժերով, սկսեց մարտակարգ ընդունել: Մարտակարգ ընդունեցին նաև հակառակորդի ուժերը:

III փուլ - Սեպտեմբերի 27-ի օրվա երկրորդ կեսին սկիզբ առավ համառ և փոփոխակի հաջողությամբ ընթացած մարտ, որը շարունակվեց ողջ գիշեր և միայն սեպտեմբերի 28-ի առավոտյան Կոնստանդիոս II-ի բանակը, շնորհիվ հեծելազորի վճռական հարձակման, ի վերջո առավելության հասավ: Այս ընթացքում աչքի ընկավ Մեծ Հայքի օժանդակ հեծելազորի հրամանատար Մանվելը, որը, սակայն, ի վերջո զոհվեց Ռոմուլոսի հետ մենամարտում:

IV փուլ - Կոնստանդիոս II-ի բանակը հետապնդեց թշնամուն և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 30.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցները՝ մոտ 27.000 զինվոր: Թշնամին կորցրեց 24.000 զինվոր:

838. 351 հոկտեմբեր - Տիֆլիսայի ճ-Մ (Հյուսիսային Իտալիա, Միլանից մոտ 20 կմ հարավ-արևմուտք): Մագնենտիոսի բանակը (մոտ 10.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Կոնստանդիոս II-ի բանակին (մոտ 50.000) և Մեծ Հայքի օժանդակ հեծելազորին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁸³⁸ Մագնենտիոսը, սակայն, ի վերջո փախուստի դիմեց և հետագայում ինքնասպան եղավ, իսկ Կոնստանդիոս II-ը դարձավ Հռոմի միանձնյա կայսր:

839. Մոտ 352 – Սինգարան շոմեական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 6.000) գրավեցին Պարսից թագավորության բանակից (մոտ 1.000): Յայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁸³⁹
840. 353 – Յայոց Միջագետքը ու Յուսիսային Ասորիքը մասերի բաժանված Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁸⁴⁰
841. 355 – Յայոց Միջագետքը ու Կորճայքը մասերի բաժանված Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁸⁴¹
842. 356 ամառ – Մծքիսի ճ-մ: Արշակ III-ի և սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Յայքի թագավորության բանակը (40.000) հաղթեց շոմեական կայսրության բանակին (մոտ 50.000): Յայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր^{220:842} Շուտով մարտադաշտ ժամանեց Շապուհ II-ի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 70.000), որի հետ ընթացող բանակցություններից էլ զոհ չմնալով, Արշակ III-ը հրամայեց Յայկական բանակին թողնել վրանները և գիշերով աննկատ հեռանալ:
843. 359 հուլիսի 24 - հոկտեմբերի 6 – Ամիրի գրավումը⁸⁴³

Շապուհ II-ի գլխավորությամբ Տաքիսի հովտով առաջխաղացած Պարսից թագավորության բանակը (100.000, այդ թվում հիոնիսներ, քուշաններ, մագբուրներ, ինչպես նաև մոտ 50 փիղ) մոտեցավ քաղաքին, որտեղ շոմեական կայսրության բանակը (մոտ 7.000²²¹) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) անցան պաշտպանության:

I փուլ – Հուլիսի 24-ին Պարսից թագավորության բանակի առաջապահը (20.000) մոտեցավ քաղաքին և հաղթեց շոմեական կայսրության հեծյալ մի ջոկատի (700):

²²⁰ Այս ճակատամարտը չի ընդունվում խորհրդահայ պատմագիտության կողմից, իբր հաշվի առնելով մի կողմից Մեծ Յայքի թագավորության և շոմեական կայսրության ռազմական հզորությունների տարբերությունը, մյուս կողմից էլ՝ Փավստոս Բյուզանդի կողմից վերջինս կոնկրետ ժամանակ չնշելը: Ըստ իս, սակայն, սրանք միանգամայն անհիմ փաստարկներ են: Այս կապակցությամբ ամենից առաջ նշենք, որ Մեծ Յայքի թագավորության բանակը ուներ որակական գերակշռություն, խիստ կոմիված էր մարտերում և ինչպես դրանից առաջ, այնպես էլ հետո, շատ անգամ էր հաղթել շոմեական կայսրության բանակին: Իր հերթին, եթե այս ժամանակաշրջանում հոներից պարտված և նահանջող գոթերն ի վիճակի էին Ադրիանապոլսի 378 թ. օգոստոսի 9-ի ճակատամարտում պարտության մատնել ու գլխովին ջախջախել շոմեական կայսրության բանակը, ապա բնական հարց է ծագում, թե ինչու՞ նույն բանը ի վիճակի չէր անել այդ ժամանակաշրջանի գոթական բանակին իր շատ հատկանիշներով գերազանցող Մեծ Յայքի թագավորության բանակը: Իր հերթին ավելացնենք, որ, եթե ի սկզբանե այս ճակատամարտի նկատմամբ չորդեգրվեր թերահավատ և ժխտողական մոտեցում, ապա հեշտ կլիներ պարզել նաև վերջինիս թվականը: Այսպես, ըստ Փավստոս Բյուզանդի (գիրք 4, գլուխ 21). «... Յայոց Արշակ թագավորի Պարսից Շապուհ թագավորից փախչել գնալուց հետո Պարսից թագավորը 8 տարի լուռ էր մնում...» և միայն «Ամորայի դաշնագրի» կնքումից հետո է, որ. «... Պարսից Շապուհ թագավորը կազմեց իր զորքերը և պատերազմով եկավ Յայոց Արշակ թագավորի վրա»: Յայտնի է, որ «Ամորայի դաշնագիր»-ը կնքվել է 363 թ-ի ամռանը, իսկ այս պայմաններում՝ 363 թ-ի մնացած մասը նոր ձեռք բերած տարածքներում ամրանալու վրա ծախսած լինելու և «8 տարի լուռ մնալու» դեպքում ստանում ենք 356 թ-ը: Եվ, վերջապես, կարելի է գրեթե վստահությամբ պնդել, որ այս իրադարձությունները ժխտվում են, քանի որ այդ մասին լուռ է Ամմիանոսը: Արդեն ասվել է, որ խորհրդահայ պատմագիտության անընդունելի մեթոդական թերություններից մեկն էլ այն էր, որ սովորաբար առանց բացառության դեմ էին նետվում, կամ էլ խիստ քննադատության և բացասական վերաբերմունքի էին արժանանում Յայոց գեների հաջորդությունների մասին վկայող բոլոր այն փաստերը, որոնք չէին հաստատվում օտարերկրյա աղբյուրների կողմից և չէին տեղավորվում համաշխարհային պատմության կողմից գրված ու սովորական դարձած սխեմաներում: Սա նման դեպքերից մեկն է: Զատկանշական է, սակայն, որ այս իրադարձությունների մասին մշուշոտ ու աննկատ մնացած ակնարկ կա նույնիսկ Ամմիանոսի մոտ, որը չի նկատվել ի սկզբանե որդեգրված թերահավատ և բացասական մոտեցման պատճառով, սակայն որը, համադրելով Փավստոս Բյուզանդի տեղեկությունների հետ, հնարավորություն է տալիս վերականգնել իրադարձությունների իրական պատկերը: Այսպես, ըստ Ամմիանոսի (գիրք 16, գլուխ 9) հենց նույն 356 թ-ին. «... արևելքում պարսիկները գերեցին մարդկանց ավելի շուտ ավազակային հարձակումների, քան ճիշտ մարտերի միջոցով, ինչպես լինում էր առաջ», իսկ այս հաղորդումը, հաշվի առնելով այն, որ հունահռոմեական հեղինակները հռոմեական գեների անհաջողությունները նկարագրելու մեջ սովորաբար անսահման ժխտություն էին դրսևորում, իրոք շատ բան է ասում: Ավելին, հունահռոմեական հեղինակի տեղեկությունները բավարար են նաև պարզելու, թե տարվա որ մասում է տեղի ունեցել այս ճակատամարտը, քանի որ ըստ վերջինիս այս ճակատամարտին անմիջապես հաջորդող ձմեռը Շապուհ II-ը անցկացրեց Պարսից թագավորության արևելքում, հետևաբար նա կարող էր այստեղ քննարկվող իրադարձությանը ներկա լինել միայն դրան նախորդող ամռանը: Այսպիսով՝ ըստ ելույթի իրոք որևէ իրական հիմք չկա կասկածի տակ առնելու այս ճակատամարտի իսկությունը և նրանում Յայկական բանակի տարած փայլուն հաղթանակը: Միաժամանակ, սակայն, պետք է նշել, որ Փավստոս Բյուզանդի փոխանցած տեղեկություններում ևս կա անձնություն: Վերջինս Մեծ Յայքի թագավորության բանակի թիվը նշում է որպես 400.000 (գիրք 4, գլուխ 20) և այս դեպքում, ըստ իս, պետք է առաջնորդվել ««մեկ զոր պակասեցնել»-ու մեթոդով, որից հետո Յայկական բանակի թիվը միանգամից դառնում է չափազանց իրական: Իրոք, ըստ Փավստոս Բյուզանդի (գիրք 4, գլուխ 20) Վասակ Մամիկոնյանը. «...սպառազինվեց և սահմանված ժամին բոլոր իր պատերազմական բանակով՝ Այրարատյան բանակով, հարձակվեց հունաց բանակի վրա»: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ գործել է «Այրարատյան», այսինքն՝ միայն Ոստանիկ բանակը, առանց նախարարական զորագնդերի, իսկ Ոստանիկ բանակը այդ ժամանակաշրջանում, հիմք ընդունելով «Չորանամակ»-ը, ունեցել է իմ բերած թիվը՝ ճշգրտորեն հաստատող թվաքանակ՝ 40.000 զինվոր: Այսպիսով՝ «Համադրման մեթոդ»-ի և տրամաբանական սխեմաների կիրառման շնորհիվ մեզ հաջողվեց պարզել Յայկական բանակի շահած կարևորագույն, սակայն վերջիններիս իրական, այսինքն՝ այդ պահին քաղաքում առկա, թվաքանակը շատ մեծ չափով զիջում էր իրենց հաստիքային թվաքանակին:

²²¹ Ըստ Ամմիանոսի (գիրք 18, գլուխ 9) քաղաքի պաշտպանությանը մասնակցել են 7 հռոմեական լեգեոններ, որոնցից 1-ը՝ պսևդոնոմիտատես V Parthica-ն, ի սկզբանե կազմել է քաղաքի կայազորը, իսկ մնացած 6-ը՝ կոմիտատեսներ X Fretensis-ը և XIII Gemina-ն, 2-ական այլ կոմիտատեսներ ու պսևդոնոմիտատեսներ, պատասպարվել են այնտեղ՝ նահանջելով առաջխաղացող Պարսից թագավորության բանակից: Այս հաշվարկով առաջնորդվելով, սակայն, ստացվում է, որ քաղաքում կար միայն 37.000 լեգեոններ, չհաշված դեռ «տեղի բնակիչներից կազմված զգալի մեծության հեծյալ ջոկատ»-ը, ինչպես նաև կոմիտատների առանձնացված հեծյալ ջոկատները (գիրք 18, գլուխ 9): Այսպիսով, եթե առաջնորդվենք Ամմիանոսի տվյալներով, ապա կստացվի, որ քաղաքում կար մոտ 40.000 ռազմիկ, ինչը իրական չէ, մանավանդ այն հաղորդման ֆոնին, որ պաշտպանության պահին քաղաքում ընդհանուր առմամբ կար միայն 20.000 հոգի: Կարելի է ենթադրել, որ քաղաքում իրոք կային Ամմիանոսի թվարկած զորամասերը, սակայն վերջիններիս իրական, այսինքն՝ այդ պահին քաղաքում առկա, թվաքանակը շատ մեծ չափով զիջում էր իրենց հաստիքային թվաքանակին:

II փուլ – Թշնամու հիմնական բանակը մոտեցավ և պաշարեց քաղաքը, որից հետո Շապուհ II-ը քաղաքի պաշտպաններին առաջարկեց հանձնվել, սակայն ընկավ նետահարության տակ, իսկ հաջորդ օրը շարունակված բանակցությունների ժամանակ էլ հռոմեացիներից մեկը բալիստից նետահարեց ու սպանեց արդեն հիոնիտների արքա Գրումբատի որդուն։ Դրանից հետո Շապուհ II-ը հրամայեց չխնայել ոչ-ոքի և ոչինչ։ Հաջորդ 2 օրվա ընթացքում հակառակորդի բանակը հիմնովին ասպատակեց քաղաքի շրջակայքը։

III փուլ – Մյուս օրը Պարսից թագավորության բանակը զբաղեցրեց հարձակման համար նախատեսված ելման դիրքերը։ Արևելքից պետք է հարձակվեին հիոնիտները, հյուսիսից՝ մազբութները, արևմուտքից՝ քուշանները, որոնց կողմում էին տեղավորված նաև մարտական փղերը, իսկ հարավից՝ Պարսից թագավորության բանակի մնացած մասերը։ Քաղաքի գրոհը սկսվեց վաղ առավոտից, սակայն արդեն ուշ գիշերով համառ մարտերից և պաշտպանվողների համարձակ արտագրոհներից հետո թշնամին նահանջեց։ Դրանից հետո թշնամին առժամանակ դադարեցրեց գրոհները և անցավ կանոնավոր պաշարման՝ քաղաքը շրջապատելով պաշարողական կառույցներով ու պատրաստելով հսկայական պաշարողական աշտարակներ։

IV փուլ – Սեպտեմբերի 20-ին Պարսից թագավորության բանակը վերսկսեց քաղաքի գրոհ, սակայն մինչև ուշ գիշեր շարունակված մարտի արդյունքում վերջինս կրկին շարտվեց ելման դիրքեր, որից հետո 10 օր դադարեցրեց գրոհները։

V փուլ – Դավաճանի միջոցով տեղեկանալով դեպի քաղաքի հարավային աշտարակներ տանող գաղտնուղու մասին՝ Շապուհ II-ը սեպտեմբերի 30-ի գիշերը Մատյան գետի 70 նետածիզներ մտցրեց այնտեղ, որոնք լուսաբացին հիմնական բանակի հետ միաժամանակ անցան հարձակման։ Ի պատասխան դրա՝ պաշտպանվողները, 5 բալիստ տեղավորելով գրավված աշտարակի ուղղությամբ, ոչնչացրեցին այնտեղ գտնվող թշնամու ռազմիկներին, որից հետո ողջ օրը տևած մարտում հետ մղեցին նաև թշնամու հիմնական բանակի գրոհը։ Հաջորդ օրերը թշնամին ծախսեց Չինթա ամրոցը (Ամիդի մոտ) գրավման ու վերջինիս շրջակայքի ասպատակման վրա։

VI փուլ – Հոկտեմբերի 1-ի գիշեր պաշարյալները արտագրոհ կատարեցին և ներխուժեցին թշնամու ճամբար ու մարտերով նահանջեցին՝ կորցնելով 400 զինվոր, սակայն իրենց հերթին ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամուն։ Դրանից հետո կնքվեց եռօրյա զինադադար։

VII փուլ – Հոկտեմբերի 4-ին Պարսից թագավորության բանակը, կիրառելով պաշարողական աշտարակներ և նրանց վրա տեղավորված բալիստներ, վերսկսեց քաղաքի գրոհը, սակայն ողջ օրը տևած համառ մարտերից հետո կրկին ստիպված եղավ նահանջել ելման դիրքեր։

VIII փուլ – Հոկտեմբերի 5-ին թշնամին կրկին անցավ գրոհի, սակայն մինչև երեկո տևած համառ մարտում պաշտպանվողներին հաջողվեց քարանետներից քարեր ու դյուրավառ նյութերով լցված կավե անոթներ նետելով վնասել պաշարողական աշտարակները, վախեցնել փղերին և, ծանր կորուստներ պատճառելով, հետ շարտել թշնամուն։

IX փուլ – Հոկտեմբերի 6-ին Պարսից թագավորության բանակին քաղաքի հարավային կողմում ի վերջո հաջողվեց փլել պարսպի մի մասը, որից հետո, ողջ ուժերով այդ ուղղությամբ անցնելով գրոհի, գրավել քաղաքը։

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ 30.000 զինվոր։

844. 359 հոկտեմբերի 10 – Տիգրանակերտը Շապուհ II-ի գլխավորությամբ Տիգրանի հովտով առաջխաղացած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 70.000, այդ թվում գերված լեգեոներներ, դաշնակից հիոնիտներ, քուշաններ, մազբութներ, ինչպես նաև մոտ 50 փիղ) չգրավեց Անդոկկ Սյունու գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակից (մոտ 2.000)։ Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր։⁸⁴⁴
845. 359 նոյեմբեր – Բաքրե ամրոցը Շապուհ II-ի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 60.000, այդ թվում գերված լեգեոներներ, դաշնակից հիոնիտներ, քուշաններ, մազբութներ, ինչպես նաև մոտ 50 փիղ), եռօրյա գրոհից հետո ի վերջո փլելով պարսպի մի մասը, գրավեց Հռոմեական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող

Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000²²²): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:⁸⁴⁵

846. 359 նոյեմբեր – Սինգարան Շապուհ II-ի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 65.000, այդ թվում հիոնիսներ, քուշաններ, մագթուքներ, ինչպես նաև մոտ 50 փիղ), երկօրյա գրոհից հետո ի վերջո փլելով պարսպի մի մասը, գրավեց Հռոմեական կայսրության բանակից (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000²²³): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:⁸⁴⁶
847. 359 նոյեմբեր – Պիրո Շապուհ II-ի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 60.000, այդ թվում գերված լեգեոներներ, դաշնակից հիոնիսներ, քուշաններ, մագթուքներ, ինչպես նաև մոտ 50 փիղ) համառ գրոհներից հետո չգրավեց Հռոմեական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁸⁴⁷
848. 359 նոյեմբեր – Արարատ Նահանգը դավաճաններ Մեհրուժան Արծրունու և Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Վասպուրականից առաջխաղացած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց, սակայն, խուսափելով սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ առաջխաղացող Մեծ Հայքի թագավորության բանակից (10.000 հեծյալ), Նահանջեց դեպի Թավրիզ՝ կորցնելով ձեռք բերված ավարը և գերիներին:⁸⁴⁸
849. 360 ամառ – Տիգրանակերտը Բզարդե-Արզն երթուղով Շապուհ II-ի գլխավորությամբ ու դավաճաններ Մեհրուժան Արծրունու և Վահան Մամիկոնյանի ուղեկցությամբ առաջխաղացած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 150.000, այդ թվում գերված լեգեոներներ, մոտ 50 փիղ), լեգեոներների կողմից գործարկվող իր ժամանակի պաշարողական ողջ տեխնիկայի կիրառմամբ պարսպի մի մասը փլելու միջոցով, գրավեց Անդոկ Սյունու գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակից (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.800, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:⁸⁴⁹
850. 360 ամառ – Անգղ ամրոցը դավաճաններ Մեհրուժան Արծրունու և Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ասպատակելով արշավանքը շարունակող Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 145.000, 50 փիղ) չգրավեց Մեծ Հայքի թագավորության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁸⁵⁰
851. 360 ամառ – Անի-Կենախ ամրոցը Անգեղ տուն-Անձիս-Շահունի-Մուգուր երթուղով դավաճաններ Մեհրուժան Արծրունու և Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ասպատակելով արշավանքը շարունակած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 140.000, մոտ 50 փիղ) գրավեց Մեծ Հայքի թագավորության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 900, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁸⁵¹
852. 360 ամառ – Արագածոտնի ճ-մ: Սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (60.000) գիշերային անակնկալ հարձակումով ջախջախեց Ղարանաղի-Եկեղիք-Դերջան-Կարին-Բասեն-Բազրևանդ-Մասյազոտն-Արագածոտն երթուղով դավաճաններ Մեհրուժան Արծրունու և Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ասպատակելով արշավանքը շարունակած ու ճամբարած Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 140.000, մոտ 50 փիղ): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր: Թշնամու մնացորդները հալածվեցին Մեծ Հայքի թագավորության տարածքից, իսկ դավաճանները ապաստանեցին իրենց տիրույթներում:⁸⁵²

²²² Ըստ Ամմիանոսի (գիրք 20, գլուխ 7) ամրոցի պաշտպանությանը մասնակցել են 3 հռոմեական լեգեոներ, որոնցից 1-ը կոմիտատես II Parthica-ն էր, իսկ մյուս 2-ը՝ պսևդոկոմիտատեսներ II Armeniaca-ն և II Flavia-ն: Այս հաշվարկով առաջնորդվելով, սակայն, ստացվում է, որ ամրոցում կար 13.000 լեգեոներ, ինչը իրական չէ: Կրկին կարելի է ենթադրել, որ ամրոցում իրոք կային Ամմիանոսի թվարկած լեգեոները, սակայն վերջիններիս իրական, այսինքն՝ ամրոցում առկա, թվաքանակը շատ մեծ չափով զիջում էր իրենց հաստիքային թվաքանակին:

²²³ Ըստ Ամմիանոսի (գիրք 20, գլուխ 6) քաղաքի պաշտպանությանը մասնակցել են 2 հռոմեական լեգեոներ՝ կոմիտատեսներ I Flavia-ն և I Parthica-ն, ինչպես նաև մի մեծ հեծյալ ջոկատ: Այս հաշվարկով առաջնորդվելով, սակայն, ստացվում է, որ քաղաքում կար մոտ 10.000 ռազմիկ, ինչը իրական չէ: Կրկին կարելի է ենթադրել, որ ամրոցում իրոք կային հռոմեական հեղինակի թվարկած լեգեոները, սակայն վերջիններիս իրական, այսինքն՝ քաղաքում առկա, թվաքանակը շատ մեծ չափով զիջում էր իրենց հաստիքային թվաքանակին:

853. 360 նոյեմբեր – Բզաքոճ ամրոցի պաշարումը⁸⁵³

Կոնստանդինոս II-ի գլխավորությամբ Սեբաստիա-Մեյիտե-Սամոսատ-Եղեսիա-Ամիր երթուղով արշաված Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 150.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (6.000), ինչպես նաև Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) մոտեցան ամրոցին և սկսեցին նրա պաշարումը Պարսից թագավորության բանակից (մոտ 2.000):

I փուլ – Զրիստոնյաները անցան գրոհի, սակայն ողջ օրը տևած մարտում թշնամին այն հետ մղեց:

II փուլ – Հաջորդ օրը պատրաստվելով նոր գրոհի՝ պաշարման երրորդ օրը քրիստոնյաները կրկին անցան հարձակման, որը այս անգամ ևս համառ մարտում հետ մղվեց:

III փուլ – Զրիստոնյաները 10 օրվա ընթացքում պատրաստեցին և ամրոցին մոտեցրեցին հսկայական մի խոյ ու պաշարողական աշտարակներ, իսկ պարսպի դիմաց էլ կառուցեցին վերջինիս բարձրության պաշարողական հողաթումբ: Դրանից հետո քրիստոնյաների բանակը կրկին անցավ գրոհի: Գրոհողներին հաջողվեց խոյը մոտեցնել պարսպին, սակայն, ի պատասխան դրա, թշնամին պարսպից նետած ցանցերով կաշկանդեց վերջինիս գործողությունը, որից անմիջապես հետո արտագրոհ կազմակերպեց ու փորձեց այրել պաշարողական տեխնիկան: Պաշարվածների այս արտագրոհը հետ մղվեց, սակայն դրան անմիջապես հաջորդեց նորը, որի արդյունքում համառ մարտերից հետո թշնամուն ի վերջո հաջողվեց այրել պաշարողական տեխնիկան, իսկ վրա հասած գիշերը ընդհատեց մարտը:

IV փուլ – Հաջորդ օրը քրիստոնյաները կրկին անցան գրոհի՝ միաժամանակ պաշարողական հողաթմբի վրա տեղավորելով բալիստներ և դրանցով մեծ վնաս պատճառելով ամրոցի պարիսպների վրա գտնվող թշնամուն: Չգալով վիճակի վտանգավորությունը՝ թշնամին հզոր արտագրոհ կազմակերպեց և բռնկված համառ մարտում կարողացավ զգալիորեն վնասել պաշարողական տեխնիկան:

V փուլ – Զրիստոնյաները որոշ ժամանակ շարունակեցին ամրոցի պաշարումը, սակայն շուտով, հաշվի առնելով սկսվող անձրևային եղանակն ու ցրտերը, թողեցին պաշարումն ու հետ քաշվեցին Անտիոք:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 6.000, թշնամին՝ 1.000 զինվոր: Հռոմեական կայսրության բանակը հեռացավ Անտիոք, իսկ Մեծ Հայքի թագավորության բանակը վերադարձավ Հայրենիք:

854. 362 – Հայոց Միջագետքը և Հյուսիսային Անտիոքը մասերի բաժանված Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁸⁵⁴

855. 363 մարտի 5 - հունիսի 15 – Եփրատի ճ-ը⁸⁵⁵

Մարտի 5-ին դուրս գալով Անտիոքից՝ Հուլիանոս կայսեր գլխավորությամբ արշաված Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 200.000²²⁴, այդ թվում գալլեր, գոթեր և բատտավներ, ինչպես նաև 1.150 նավակ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) Գասանյանների թագավորության բանակի ուղեկցությամբ (17.000) առաջացան Հիերոպոլիս (2ևգմայից մոտ 40 կմ հարավ) -2ևգմա-Պիր-Բատնա-Խառան երթուղով ու մարտի 27-ին հասան Նիկեոփոլոս, որից հետո, շարունակելով առաջխաղացումը Կիրկեսիոն-Դուր-Եվրոպոս ուղղությամբ, Եփրատ գետով առաջխաղացող նավատորմիկի ուղեկցությամբ Ներիսուժեցին Պարսից թագավորության տարածք, ընդ որում կայսեր հրամանով Խաբուր գետի վրա զգված բոլոր կամուրջներն այրվեցին, որպեսզի

²²⁴ Սկզբնաղբյուրներում հստակորեն չի արտահայտված Հուլիանոսի բանակի թվաքանակը 363 թվականի Արևելյան արշավանքում: Ընդամենը հայտնի է, որ այս արշավանքին հաստատ մասնակցել են I Armeniacs-ն, ինչպես նաև, առանց որևէ կոնկրետացման՝ Հռոմեական կայսրության հյուսիս և հյուսիս-արևելյան սահմաններում տեղաբաշխված լեգեոնները: Ինչպես արդեն նշվեց, քննարկվող ժամանակաշրջանում հռոմեական բանակն ուներ 359.000 լեգեոններ, որոնցից 130.000 լեգեոններ տեղաբաշխված էր արևելյան ուղղությամբ: Հաշվի առնելով այս, ինչպես նաև հյուսիս և հյուսիս-արևելյան սահմաններում տեղաբաշխված լեգեոնների մասնակցության հանգամանքը, կարելի է ենթադրել, որ տեղերում անհրաժեշտ-նվազագույն կայազորային և սահմանապահ ուժեր թողնելուց հետո, 363 թ-ի Արևելյան արշավանքում հռոմեական բանակը կարող էր կազմել մոտ 200.000 ռազմիկ:

ռազմիկներն առավել վճռական գործեն և մտածել իսկ չհամարձակվեն եկած ճանապարհով վերադառնալու մասին:

I փուլ – Ապրիլի 14-ին մանր հարձակումների ենթարկվող Հռոմեական կայսրության բանակը ստիպեց հանձնվել Անահտա ամրոցին (Միջագետք, Դուր-Եվրոպոսից մոտ 80 կմ հարավ-արևելք, Եփրատի կղզու վրա), իսկ ապրիլի 17-ին էլ, շրջափակելով և մի կողմ թողնելով Թիլուքա (Միջագետք, Անահտայից մոտ 40 կմ հարավ-արևելք, Եփրատի կղզու վրա) և Ախալխայա (Միջագետք, Թիլուքայի մոտ, Եփրատի կղզու վրա) ամրոցները, շարունակեց առաջխաղացումը դեպի հարավ՝ մի քանի օրից Դիակիրա քաղաքի (Միջագետք, Թիլուքայից մոտ 30 կմ հարավ-արևելք) մոտ հետ շարտելով Սուրենի գլխավորած թշնամու բանակին: Այս ընթացքում Հռոմեական կայսրության լրացուցիչ զորասյունը (30.000), ինչպես նաև Չորա Ռշտունու գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 60.000²²⁵) ասպատակեցին Հուլիսային Միջագետքը, սակայն չկարողացան ապահովել հետագա առաջխաղացումը դեպի հարավ:

II փուլ – Ապրիլի վերջին Հռոմեական կայսրության բանակը շրջապատեց և մի քանի օրվա ընթացքում ստիպեց հանձնվել Պերոգ-Շապուհի (Միջագետք, Դիակիրայից մոտ 100 կմ հարավ-արևելք) կայազորին (2.500), իսկ արդեն մայիսի սկզբին էլ մի քանի օրվա համառ մարտերից հետո գրավեց Մալգամայիսան (Միջագետք, Տիգրիսից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևմուտք) և ուժերը կենտրոնացրեց Տիգրիսյան քաղաքային համալիրի մաս կազմող Սելևկիա քաղաքի մոտակայքում՝ ողջ այդ ընթացքում մանր մարտեր մղելով Սուրենի գլխավորությամբ անկանոն ու փոքրաթիվ ուժերով անակնկալ հարձակումներ գործող թշնամու ուժերի դեմ: Զբաղարարվելով վերջին հանգամանքով, սակայն, Շապուհ II հրամայեց բացել նաև գետարգելները ու հեղեղեց թշնամական բանակի գործողության ողջ տարածքը, իսկ այդ ամենին էլ գումարվեց մոծակների և այլ գեռունների հարձակումը: Մայիսի առաջին կեսին, վերակառուցելով Եփրատն և Տիգրիսն իրար կապող հինավուրց ջրանցքը ու այն դարձնելով նավարկելի, Հուլիանոսի բանակը, Եփրատից Տիգրիս անցկացնելով նավատորմիկը, աստիճանաբար շարունակեց առաջխաղացումը դեպի հարավ և մայիսի երկրորդ կեսին հիմնական ուժերով տեղակայվեց Տիգրիսի մոտակայքում:

III փուլ – Մայիսի վերջին ուժերը կենտրոնացրած Պարսից ու Լախմյանների թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 150.000) մոտեցավ Տիգրիսի արևելյան ափին, սակայն առաջապահ ուժերի ընդհարումից և այն բանից հետո, երբ Հռոմեական կայսրության բանակը գիշերային կտրուկ հակահարձակումով հետ շարտեց թշնամուն ու անցավ գետի մյուս ափ, այնուհանդերձ նահանջեց՝ կորցնելով 2.500 զինվոր:

IV փուլ – Առավոտյան ուժերը վերախմբավորած Պարսից և Լախմյանների թագավորության միացյալ բանակը կրկին անցավ հարձակման, սակայն, համառ մարտից հետո կորցնելով 6.000 ռազմիկ, կրկին հետ մղվեց ելման դիրքեր

V փուլ – Մայիսի վերջից մինչև հունիսի սկիզբ Հռոմեական կայսրության բանակը շրջափակեց Տիգրիսը, սակայն այդպես էլ որևէ էական արդյունքի չհասավ:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

856. 363 հունիսի 17 - հուլիսի 1 – Տիգրիսի ճակատ⁸⁵⁶

Կայսր Հուլիանոսը, զգալով, որ Տիգրիսի պաշարումը որևէ հեռանկար չունի, հրահանգեց, բացառությամբ գետանցի համար նախատեսված 12 նավերի, այրել ողջ նավատորմիկը, իսկ բանակն էլ նրանից հրաման ստացավ արշավանքի ելնել դեպի արևելք՝ Հարավային Ատրպատականի ուղղությամբ առաջանալով դեպի թշնամու տարածքի խորքերը: Ի պատասխան դրա, սակայն, Շապուհ II-ը հրամայեց այրել Արևելյան Միջագետքի հարթավայրերի ողջ բուսականությունը, որի հետևանքով Հուլիանոսի բանակը շատ շուտով սկսեց պարենի և անասնակերի պակաս զգալ: Արդյունքում, ծանր վիճակում հայտնված Հուլիանոսը փոխեց ծրագիրը և հրամայեց Հռոմեական կայսրության բանակին

²²⁵ Այս իրադարձություններում Հայկական բանակի գործողությունների մասին հայտնում է Մովսես Խորենացին (Գիրք 3, գլուխ 15), սակայն սխալմամբ Հռոմի կայսր Հուլիանոսին ժամանակակից է համարում Մեծ Հայքի թագավորության Տիրան II արքային: Կարելի է կարծել, որ իրականում դեպքը տեղի է ունեցել Հուլիանոսին ժամանակակից Մեծ Հայքի թագավորության արքա Արշակ III-ի օրոք: ընդ որում ըստ իս այն կապվում է հռոմեական 363 թ-ի Արևելյան արշավանքի հետ, որին օժանդակելու համար էլ Մեծ Հայքի թագավորության բանակը իրականացրել է այս գործողությունը:

(մոտ 150.000, այդ թվում գալլեր, գործեր, բատտավներ, 12 նավակ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000) Գասանյանների թագավորության բանակի ուղեկցությամբ (մոտ 15.000) Տիգրիսի ձախ ափով՝ Նահանջել դեպի հյուսիս: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Պարսից և Լախմյանների թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 150.000) սկսեց հետապնդել հակառակորդին:

I փուլ – Հունիսի 17-ի առավոտյան Պարսից թագավորության բանակը հարձակում գործեց երթային ճամբարից դուրս գալ պատրաստվող հակառակորդի վրա, սակայն համառ մարտից հետո հետ շարտվեց ելման դիրքեր: Օրվա երկրորդ կեսին գումակի վրա հարձակվել փորձեց Լախմյանների թագավորության բանակը, սակայն կարճատև ընդհարումից հետո այն ևս հետ մղվեց: Շարունակելով առաջխաղացումը և աստիճանաբար պարենի որոշակի պակաս զգալով՝ Հռոմեական կայսրության բանակը հասավ Գուկուժրայի (Տիգրիսից մոտ 40 կմ հյուսիս, Տիգրիսի ձախ ափին) և ռազմիկներին ուժերը վերականգնելու, ինչպես նաև հետ մնացած ուժերը հավաքելու նպատակով երկու օր մնաց այդ քաղաքում ու վերջինիս շրջակայքում:

II փուլ – Հունիսի 20-ին Պարսից թագավորության բանակը անակնկալ հարձակվեց Գուկուժրայից հեռացող Հռոմեական կայսրության բանակի վերջապահի վրա, որոշակի կորուստներ պատճառեց վերջինիս և հետ մղվեց միայն այն բանից հետո, երբ տեղ հասան լրացուցիչ ուժեր: Նույն օրվա վերջում էլ Հռոմեական կայսրության բանակը ճամբարեց Մարանգայում (Տիգրիսից մոտ 55 կմ հյուսիս, Տիգրիսի ձախ ափին)՝ արդեն իսկ պարենամթերքի զգալի պակաս զգալով:

III փուլ – Հունիսի 21-ի լուսաբացին Պարսից թագավորության բանակը անցավ հուժկու հարձակման, սակայն դրա արդյունքում ողջ օրը տևած համառ ու արյունահեղ մարտը հաջողություն չբերեց կողմերից և ոչ մեկին: Նույն օրն էլ կնքվեց եռօրյա զինադադար, որի ընթացքում Հռոմեական կայսրության բանակը շարունակեց Նահանջել:

IV փուլ – Հունիսի 26-ին արևելքից մոտեցած Պարսից թագավորության բանակը հզոր հարված հասցրեց դեռևս երթի մեջ գտնվող և ձգված հակառակորդի երթային շարային սկզբում վերջապահին, հետո՝ առաջապահին, իսկ ամենավերջում էլ՝ կենտրոնին: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում, թեև արդեն երեկոյան կողմ թշնամու հարձակումը ի վերջո հետ մղվեց, սակայն առանց զրահի ու վահանի մարտի նետված Հուլիանոսը հենց այդ ժամանակ էլ մահացու վերք ստացավ յուրայիններից մեկի նետած հեծելազորային տեգի հարվածից²²⁶, որի հետևանքով նույն օրը գիշերն էլ սեփական վրանում կնքեց իր մահկանացուն:

V փուլ – Հունիսի 27-ին արդեն իսկ ուժեղ սովի մատնված Հռոմեական կայսրության բանակը ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները կայսր ընտրեցին Հովհանոսին և շարունակեցին Նահանջը: Միաժամանակ, սակայն, Հուլիանոսի մահվան մասին տեղեկացած Շապուհ II-ը հարձակման նետեց իր հիմնական ուժերը: Սկիզբ առավ համառ մարտ, որն ընդհատվեց միայն մութն ընկնելուն պես, ընդ որում Հռոմեական կայսրության բանակը, շարունակելով առաջխաղացումը նաև գիշերը, միայն հուլիսի 28-ի լուսաբացին ճամբար զարկեց Սամառայի մոտակայքում (Տիգրիսից մոտ 160 կմ հյուսիս, Տիգրիսի ձախ ափին): Կարճ ժամանակ անց, սակայն, թշնամու բանակը շրջապատեց հարակից բլուրները ու սկսեց աղեղների հարվածներ հասցնել, իսկ որոշ ժամանակ անց էլ վերջինիս հեծելազորը անցավ հզոր հարձակման և, ճեղքելով ներս խուժելով գետնին մեջ ցցված նիզակներով փակված ճամբարի մուտքից ու ծանր կորուստներ պատճառելով հակառակորդին, սակայն ինքն էլ ծանր կորուստներ կրելով, ի վերջո հետ շարտվեց: Դրանից հետո Հռոմեական կայսրության բանակը կրկին գիշերային երթ իրականացրեց և հունիսի 29-ի առավոտյան ճամբարեց Խարխայում (Տիգրիսից մոտ 180 կմ հյուսիս, Տիգրիսի ձախ ափին): Կարճատև հանգստից հետո վերսկսելով երթը և հետ մնացած ուժերը հավաքելու նպատակով դանդաղեցված ընթացքով առաջանալով ընդամենը 6 կմ, լուսաբացին կրկին որոշակիորեն ուժերը կենտրոնացրած Հռոմեական կայսրության բանակը ճամբարեց Հուրայում (Տիգրիսից մոտ 190 կմ հյուսիս, Տիգրիսի ձախ ափին):

VI փուլ – Հուլիսի 1-ին Լախմյանների և վերջինիս միացած Գասանյանների թագավորության միացյալ բանակը հարձակում գործեց իրենց հյուժված նժույգների հետ

²²⁶ Սա, ի դեպ, հռոմեական բարոգլամֆենայի պաշտոնական վարկածն էր, իսկ իրականում մինչև վերջ էլ չժխտվեց մյուս վարկածը, ըստ որի Հուլիանոսը մահացու վիրավորվել է յուրայինների կողմից թիկունքից հասցված նետի հարվածից:

միասին ուղծելով առաջացող համակարգային կայսրության բանակի ծանր հեծյալների վրա, որոնց վերջնական կործանումից փրկեց միայն այն, որ տեղ հասավ թեթև հեծելազորը: Արդյունքում, սակայն, համակարգային կայսրության բանակը չկարողացավ շարունակել առաջխաղացումը, իսկ նույն օրը տեղ հասած Պարսից թագավորության բանակի հիմնական ուժերն էլ ավելի ծանրացրին իրավիճակը:

VII փուլ – հուլիսի 2-ից 5-ը համակարգային կայսրության բանակը մի շարք փորձեր կատարեց վերսկսել առաջխաղացումը դեպի հյուսիս, սակայն յուրաքանչյուր անգամ հետ շարժվեց ելման դիրքեր: հուլիսի 6-ին Տիգրիսի աջ ափն անցավ բառտալ ռազմիկների մի ջոկատ (500) և, ղեկավարելով թշնամու պահակակետերը, հաջող գետանցման համար որոշակի պայմաններ ապահովեց, սակայն հաջորդ երկու օրերին կամուրջ կառուցելու իրականացված փորձերը որևէ հաջողություն չբերեցին, իսկ այդ ընթացքում ահագնացող սովն էլ արդեն ահռելի չափեր ընդունեց: Ստեղծված պայմաններում Շապուհ II-ը հուլիսի 9-ին մի դեսպանություն ուղարկեց թշնամու ճամբար և, որպես փրկագին, հաշտության ծանր պայմաններ առաջարկեց: Սկսվեցին բանակցություններ, որոնք տևեցին մինչև հուլիսի 13-ը, ընդ որում այս ընթացքում ավելի ու ավելի ահագնացող սովը համակարգային կայսրության բանակին գործնականում զրկեց մարտունակությունից: Այս պայմաններում վերջնական հաշտություն կնքվեց, որից հետո միայն համակարգային կայսրության բանակի մնացորդները, այնուհանդերձ ենթարկվելով Լախմյանների և Գասանյանների թագավորությունների միացյալ բանակի մանր հարձակումներին, ի վերջո անցնելով Տիգրիսը ու հսկայական չափեր ընդունած սովի պայմաններում գտնվելով անչափ ծանր վիճակում, ամսվա վերջում անցան Հատրախի մոտով և ի վերջո մեծ դժվարությամբ պատսպարվեցին Մծբինում:

Հայերը կորցրին մոտ 4.500, դաշնակիցը՝ մոտ 80.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր: Ըստ հաշտության պայմանների Պարսից թագավորության բանակը թույլ էր տալիս թշնամուն անցնել Տիգրիսը և հեռանալ, սակայն դրա փոխարեն համակարգային կայսրությունը Պարսից թագավորությանն էր զիջում Ծավդեթ ու Արվաստան գավառները, Մծբին և Սինգարա քաղաքները, ինչպես նաև Կաստրո-Մավորում ամրոցը (Մծբինից 70 կմ արևմուտք): Բացի այդ վերջինս պարտավորվում էր նաև հետագայում որևէ կերպ չօժանդակել մինչև այդ իր դաշնակիցը հանդիսացած Մեծ Հայքի թագավորությանը:

857. 363 աշուն²²⁷ – Արշակավանը (Կոգովիտ գավառ, Սիսի հարավային լանջերին) Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և Մեծ Հայքի նախարարական զևոները (մոտ 20.000) գրավեցին Մեծ Հայքի թագավորության կառավարական կայազորից (մոտ 1.000)՝ հիմնովին ավերելով այն ու կոտորելով բնակչությանը: Հաղթողներից հայերը կորցրին 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁸⁵⁷
858. 363 աշուն – Ջավախքի ճ-մ: Բակուր II-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Իբերիայի (մոտ 30.000) և Պարսից թագավորության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը, ինչպես նաև Ներսես Կամսարականի գլխավորությամբ ապստամբած նախարարների զևոները (մոտ 25.000) հաղթեցին Սիսիան III Մեծի թոռ, Արևի և Տրդատ II աղջկա որդի Սաուրմագ II-ի գլխավորած Մեծ Հայքի (մոտ 30.000) ու Իբերիայի ապստամբած իշխանների (մոտ 25.000) միացյալ առաջխաղացած բանակին: Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցները՝ մոտ 3.000, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 5.000, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁸⁵⁸ Կնքվեց հաշտություն, սակայն հետագայում Արշակ III-ը գրեթե բնաջնջեց Կամսարականների տոհմը, իսկ հետագա տարիներին էլ Գուգարքն աստիճանաբար հայտնվեց Իվերիայի թագավորության գերիշխանության ներքո:
859. 364 հուլիս - դեկտեմբեր – Կապարովկան Սեբաստիա-Կեսարիա-Անկյուրա (վերջինը՝ Սեբաստիայից մոտ 316 կմ արևմուտք) – Կեսարիա-Սեբաստիա երթուղով սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ արշաված Մեծ Հայքի թագավորության հեծելազորը (26.000) ասպատակեց՝ վրեժ լուծելով խաբեության գերված Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ներսես I Մեծի համար: Կաթողիկոսն ի վերջո ազատ արձակվեց^{228:859}

²²⁷ Արշակավանի գրավման և Ոստանիկ ու Նախարարական բանակների ընդհարման տեղն և թվականը Փալստոս Բյուզանդը ու Մովսես Խորենացին չեն տալիս: Վերջինս տատանվում է 364-368 թվականների միջև: Հաշվի առնելով, որ հայ-վրացական հարաբերությունների սրացումն ընկնում է 363 թ-ին, որոշակիորեն տրամաբանական է նաև կարծել, որ հենց այս ժամանակ է տեղի ունեցել Արշակավանի գրավումը, որի հետ կապված հիշատակվում է «Վրաց արքան»՝ Իբերիայի զահի հավակնորդ Սաուրմագի II-ին (369-375՝ համիշխան):

²²⁸ Այս արշավանքը ևս լիովին անհիմն, առաջնորդվելով արդեն թնադրված փաստարկներով, հայտարարվել է ոչ իրական, ինչը, սակայն, կրկին ճիշտ է: Ու, թեև վերջինիս ժամանակի մասին Փալստոս Բյուզանդի մոտ որևէ կոնկրետ տվյալ չկա, սակայն այս անգամ ևս օգնության է գալիս

860. 365 - Գանձայի ճ-մ: Սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (60.000 հեծյալ) հաղթեց Շապուհ II-ի գլխավորությամբ ներխուժել պատրաստվող Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 120.000): Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր^{229, 860}
861. 366 - Երևելու ճ-մ (Արարատ, Վանանդ գավառ): Շապուհ II-ի գլխավորությամբ Մեծ Հայք ներխուժած Պարսից թագավորության բանակը, անցնելով Գանձա-Տրպատունիք-Թավրիզ-Գաբիթյան-Բաքեան երթուղով և ցանկանալով օգտագործել թվական գերակշռությունը, բաժանվեց երեք մասի, ինչից հետո Հագարվուխտի գլխավորած Պարսից թագավորության առաջին բանակը (մոտ 50.000, 15 փիղ), արշավելով Ճվաշ-Արտագ-Կոզուկիտ-Մասյացուն-Արագածոտն երթուղով, հասավ Շիրակ, որտեղ էլ սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակի առաջին մասը (մոտ 30.000) ջախջախեց նրան: Հագարվուխտը սպանվեց, իսկ թշնամու բանակի մնացորդները հալածվեցին Մեծ Հայքից: Հայերը կորցրին մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր^{230, 861}
862. 366 - Առեստի ճ-մ: Բագու գորավարի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակի երկրորդ մասը (մոտ 30.000) հաղթեց Անդիկանի գլխավորությամբ Թոռնական-Բադիկիտ-Արբերան երթուղով առաջխաղացում իրականացրած Պարսից թագավորության երկրորդ բանակին (մոտ 50.000, 10 փիղ): Հայերը կորցրին մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր: Անդիկանը սպանվեց, սակայն թշնամու փղերի դեմ պայքարելիս քաջաբար զոհվեց Նաև Բագուը:⁸⁶²
863. 366 - Ոսխա գյուղի ճ-մ: Արշակ III-ի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակի երրորդ մասը (մոտ 30.000) գիշերային հարձակումով ջախջախեց Շապուհ II-ի գլխավորությամբ Ճվաշ-Արտագ-Կոզուկիտ-Բագրևանդ-Բասեն երթուղով առաջխաղացում իրականացրած և ճամբարած Պարսից թագավորության երրորդ բանակին (մոտ 50.000, 10 փիղ): Պարսից արքան դժվարությամբ փրկվեց: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁸⁶³

«Համարման մեթոդ»-ը, որով էլ առաջնորդվելիս, վերջինս իրադարձությունների շղթայում գտնում է իր ճշգրիտ տեղը: Բանն այն է, որ Հռոմեական կայսրության արևելյան պրովինցիաները կառավարող համակայսր Վալենտ II-ի (364-378) գահակալության հենց սկզբում՝ 364 թ-ի գարնանը, հենց նոր համակայսր իռչակված Վալենտ II-ի ի դեմ Կոստանդնուպոլսում և Փոքր Ասիայում բռնկվեց սկզբում մեծ չափերի հասած, սակայն 365 թ-ի սկզբին արագորեն հանգած ինքնահռչակ կայսր Պրոկոպիոսի ապստամբությունը: Հետաքրքիր է, որ այս մասին վկայող մի աղոտ ակնարկ կարող է պարունակել Ամմիանոսի հաղորդումն այն մասին, որ Պրոկոպիոսը. «...անհանգստանում էր այն մարդկանց իր կողմը գրավելու համար, որոնք կարող էին օգտակար լինել մարտում, մարդիկ, որոնց մեծ քանակությամբ և խոշոր չափով գայն էր նա սպասում» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 26, գլուխ 8): Այս ֆոնի վրա հավանական է թվում, որ ճկուն դիվանագետի ընդունակություններ ունեցող Արշակ III-ը փորձել է մանևրել գահի երկու հավակնորդների միջև, նրանցից յուրաքանչյուրի հետ հաջողության դեպքում լավ հարաբերություն ունենալու համար: Եվ այդ նպատակով վերջինս Վասակ Մամիկոնյանին ուղարկելով ասպատակելու Փոքր Ասիան, որպես օժանդակություն Պրոկոպիոսին, միաժամանակ էլ Ներսես I Մեծին ուղարկել է բանակցելու Վաղեսի հետ, իսկ Պրոկոպիոսի կողմից սպասվող մարդկ էլ Հայ ռազմիկներն էին: Հետաքրքիր է, որ Ներսես I Մեծի պատվիրակության հետ կապված Փավստոս Բյուզանդը, հավատարիմ իր ոճին, առաջնային տեղ բանակցություններում հատկացնում է կրոնական թեմաներին (Գիրք 4, գլուխ 5), այն դեպքում, երբ իրականում առաջնայինը ակնհայտորեն քաղաքական հարցերն էին: Կարելի է կարծել, որ հենց քաղաքական հարցերի լուծումից էլ դժգոհ Վալենտ II-ը, որին, հավանաբար, Նաև տեղեկացրել էին Վասակ Մամիկոնյանի բանակի գործողությունների մասին, Նույն այդ պատճառով ազատությունից զրկում է Կաթողիկոսին և միայն հետագայում, հայերին շատ չգրգռելու համար, ազատ արձակում՝ հնարավոր է Պրոկոպիոսին աջակցելուց հրաժարվելու խոստման դիմաց: Այնուհանդերձ պետք է նշել, որ ամկա տեղակալության մեջ այնուհանդերձ երկու անձնություն: Նախ, Փավստոս Բյուզանդը Վասակ Մամիկոնյանի ապստամբության բանակի թիվը նշում է որպես 260.000, ինչը ակնհայտ չափազանցություն է, բանի որ, ըստ «Չորանամակ»-ի, խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Մեծ Հայքի թագավորության բանակի ընդհանուր թիվը կազմել է 124.000 ռազմիկ՝ 84.000 նախարարական և 40.000 Ոստանիկ ռազմիկներ: Ըստ իս տվյալ դեպքում կրկին պետք է առաջնորդվել «մեկ զոր պակասեցնել»-ու մեթոդով, որից հետո 26.000 թիվը շատ ճշգրիտ սկսում է համապատասխանել Մեծ Հայքի թագավորության այն ժամանակվա ռազմական պոտենցիալին, բանի որ քնականաբար այս արշավանքին պետք է մասնակցեր ոչ թե ողջ բանակը (որի ստվար կասը տեղաբաշխված էր երկրի հարավային և արևելյան սահմաններում), այլ նրա որոշ և մոթիլ մասը՝ հեծելազորի էլիտար ջոկատներից կազմված միավորումը: Առաջ անցնելով նշենք Նաև, որ կարելի է ենթադրել, որ այս կամ այն պատճառով Փավստոս Բյուզանդի երկի այս հատվածում տեղ գտած «ամ» բառում բաց է թողնվել բառավերջի «ս»-ն: Դրա հետևանքով «ամ»-ը գրաբարից ժամանակակից հայերեն է թարգմանվել որպես «տարի» («... գվեց ամ» (Գիրք 4, գլուխ 11), այն դեպքում, երբ դա այս դեպքում այս կամ այն պատճառով աղավաղված կամ կիսատ գրված «ամս» («ամիս») բառն է, բանի որ 6 ամիսը ժամկետը ճշգրիտ համապատասխանում է և Պրոկոպիոսի ապստամբության տևողությանը, և այն հստակ տրամաբանությանը, որ ոչ Ներսես I Մեծը 6 տարի աքսորված կմնար, իսկ հայերը այդ ժամանակաշրջանում՝ առանց կաթողիկոս, և ոչ էլ՝ որ Մեծ Հայքի թագավորության բանակը 6 տարի կասպատակեր Փոքր Ասիան, մանավանդ որ վերջին հանգամանքը չի հաստատվում հունահռոմեական աղբյուրների կողմից տրվող տվյալ ժամանակաշրջանում կայսրությունում տիրող քաղաքական դեպքերի զարգացման նկարագրություններով: Այսպիսով և արևելյան «Համարման մեթոդ»-ի և տրամաբանական սխեմաների կիրառման շնորհիվ մեզ հաջողվեց պարզել Մեծ Հայքի թագավորության բանակի կողմից իրականացված, սակայն «վիպական» հռչակված մի կարևորագույն գործողություն:

²²⁹ Այս ճակատամարտի թվականը տրվում է այն հիմնավորմամբ, որ Փավստոս Բյուզանդը (Գիրք 4, գլուխ 21) այն անմիջապես կապում է 363 թ-ի ամռանը կնքված «Ամոթայի դաշնագրի» կնքման հետ:

²³⁰ Այս և հետագա երկու ճակատամարտերի նկատմամբ եղած թերահավատ մոտեցումը հնարավորություն չի տվել վերլուծել դրանք և նկարագրել Պարսից թագավորության բանակների արշավանքի երթուղիները, մի բաց, որը ես փորձել եմ լրացնել: Պետք է նշել Նաև, որ Փավստոս Բյուզանդը, տեղադրելով այս ճակատամարտերը 363 թ-ի «Ամոթայի դաշնագրից» հետո, այնուհանդերձ որևէ կոնկրետ թվական չի նշում: Ակնհայտ է, սակայն, որ վերջիններս տեղի են ունեցել 366 թ-ին, բանի որ 364 թ-ին Մեծ Հայքի հեծելազորը 6 ամիս շարունակ իրականացրեց Փոքր Ասիայի ասպատակումը, ինչը դժվար թե տեղի ունենար հակառակորդի բանակի ներխուժման տարում, իսկ 365 թ-ի ռազմական բովանդակությունը կարող էր կազմել միայն Գանձակի ճակատամարտը:

- երթուղով Չինդկապետի գլխավորությամբ ներխուժած և դաշտային ամրություններում ճամբարած Պարսից թագավորության բանակին (9.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Չինդկապետը:⁸⁶⁸
869. 368 գարուն – Սադամաս գետի ճ-մ (Պարսկահայք, Առնա գավառ): Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (1.000), դարանելով մի քանի վայրերում, գիշերային հարձակումով ջախջախեց Համբարակապետի գլխավորությամբ Պարսկահայքով առաջխաղացած և ճամբարած Պարսից թագավորության բանակին (9.000): Հայերը կորցրին մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Համբարակապետը:⁸⁶⁹
870. 368 գարուն – Սադխազյան դաշտի ճ-մ (Հեր գավառ, Հեր քաղաքի մոտ): Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (4.000) ջախջախեց Վահրիճի գլխավորությամբ Պարսկահայքով առաջխաղացած Պարսից թագավորության բանակին (4.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Վահրիճը:⁸⁷⁰
871. 368 գարուն – Սադխազյան դաշտի ճ-մ: Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) ջախջախեց Մոգաց Անդերձապետի գլխավորությամբ Պարսկահայքով առաջխաղացած Պարսից թագավորության բանակին (1.800): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Մոգաց Անդերձապետը:⁸⁷¹
872. 368 գարուն – Կորճալքի ճ-մ³³: Թշնամու առաջխաղացման մասին նախօրոք տեղեկացված Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 2.000) ջախջախեց Ալանոյան Պահլավի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁸⁷²
873. 368 գարուն – Կորճալքի ճ-մ: Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ջախջախեց Հայկական սահմանապահ բանակի անփութության պատճառով Գումանդ Շապուհի գլխավորությամբ երկրի խորք ներխուժած Պարսից թագավորության հիմնական բանակին (9.000), որից հետո ոչնչացրեց նաև թշնամու ցրված ասպատակներին: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Գումանդ Շապուհը:⁸⁷³
874. 368 գարուն – Կորճալքի ճ-մ: Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 3.000) ջախջախեց Շապստանի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին (5.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Շապստանը:⁸⁷⁴
875. 368 գարուն – Կորճալքի ճ-մ: Արշակ III-ի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 2.000) ջախջախեց Վինի գլխավորությամբ Մեծ Հայքի սահմանային տարածքները ասպատակող Պարսից թագավորության բանակին (4.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁸⁷⁵
876. 368 գարուն – Աղձնիքի ճ-մ (Նահանգի հարավային սահմանում): Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (1.100) ջախջախեց Հազարվուխտի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին (8.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Հազարվուխտը:⁸⁷⁶
877. 368 գարուն – Արարատյան դաշտի ճ-մ: Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 4.000) ջախջախեց Աղձնիք-Տուրուբերան երթուղով Մարուճանի գլխավորությամբ առաջխաղացած Պարսից թագավորության բանակին (6.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Մարուճանը:⁸⁷⁷
878. 368 գարուն – Հարույնք ամրոցի ճ-մ (Արարատ, Կոզովիտ գավառ): Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) ջախջախեց Աղձնիք-Վասպուրական երթուղով Վաչականի գլխավորությամբ առաջխաղացած Պարսից թագավորության բանակին (1.800):

«Ատրպատական» աշխարհքաղաքական հասկացության մի մաս, կամ էլ, որն ավելի հավանական է, այս կամ այն պատճառով հետագա կրկնակողների կողմից «Ատրպատունիք» բառը շփոթվել է «Ատրպատական» բառի հետ:

²³³ Վերլուծելով Փավստոս Բյուզանդի հայտնած տվյալները այս և հետագա 3 ճակատամարտերի տեղերի մասին՝ գալիս ենք եզրակացության, որ դրանք եղել են Կորճալքում: Այս տեսակետի օգտին են խոսում ամենից առաջ այն, որ քննարկվող ներխուժումները չէին կարող տեղի ունենալ Ուրմիա լճի արևելյան և արևմտյան ափերով կամ Աղձնիքով, քանի որ այդ ուղղություններով կատարվող ներխուժումների մասին մենք ունենք ուղղակի տվյալներ: Իր հերթին ողջ ճակատով 4 զորապետներով իրականացվող մանր բանակների ներխուժման մասին տվյալներ ունենալու պայմաններում, մենք տեղեկություններ ունենք ներխուժումների մասին, որոնք կատարվել են Ուրմիա լճի արևելյան և արևմտյան ափերով, ինչպես նաև Աղձնիքով, և սա այն դեպքում, երբ Կորճալքով, որպես հայ-պարսկական ճակատի լայն մի հատվածով, տեղի ունեցած ներխուժումների մասին մենք տեղեկություններ չունենք: Այսպիսով՝ բոլոր տրամաբանական հիմքերը կան Մեծ Հայքի հարավում տեղի ունեցած այս ճակատամարտերը բաժին հանել Կորճալքին՝ ողջ «ճակատային» ներխուժման համայնապատկերը ամբողջացնելու համար:

Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Վաչակյանը:⁸⁷⁸

879. 368 գարուն – Ծ-Մ: Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (1.200) ջախջախեց Անդիկանի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին (4.000): Հայերը կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Անդիկանը:⁸⁷⁹
880. 368 գարուն – Ծ-Մ: Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Դմավունդ Վսեմականի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին (9.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին 6.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Դմավունդ Վսեմականը:⁸⁸⁰
881. 368 գարուն – Ծ-Մ: Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (7.000) հաղթեց Դեհկանի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին (40.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին 10.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Դեհկանը:⁸⁸¹
882. 368 գարուն – Ծ-Մ: Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (3.000) ջախջախեց Սուրենի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 5.000, 5 փիղ): Հայերը կորցրին մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Սուրենը:⁸⁸²
883. 368 գարուն – Ծ-Մ: Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 3.000) պարտության մատնեց Ապական Վսեմականի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Ապական Վսեմականը:⁸⁸³
884. 368 գարուն – Ծ-Մ: Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 3.000) հաղթեց Զիկի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 4.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Զիկը:⁸⁸⁴
885. 368 գարուն – Ծ-Մ: Մեծ Հայքի թագավորության հետևակ բանակը (1.000) գիշերային հարձակումով ջախջախեց Սուրենի գլխավորած Պարսից թագավորության ճամբարած բանակին (6.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեց ու սպանվեց նաև Սուրենը:⁸⁸⁵
886. 368 գարուն – Ծ-Մ: Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Հրեվշոդմի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին (9.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:⁸⁸⁶
887. 368 գարուն – Ծ-Մ: Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 3.000) ջախջախեց Մշկանի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին (3.500): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Մշկանը:⁸⁸⁷
888. 368 գարուն – Ծ-Մ: Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 3.000) պարտության մատնեց Սակաստան Անդերձապետի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին (4.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Սակաստան Անդերձապետը:⁸⁸⁸
889. 368 գարուն – Ծ-Մ: Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) ջախջախեց Մռկանի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին (4.000): Հայերը կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Մռկանը:⁸⁸⁹
890. 368 ամառ – Դակիան Վալենտ II համակայսեր գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 150.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500, այդ թվում Վարազդատ Արշակունին) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁸⁹⁰
891. 368 հոկտեմբեր - նոյեմբեր – Հիոնիստների թագավորության տարածքը (Հարավային Միջին Ասիա) Շապուհ II-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 140.000), ինչպես նաև դավաճաններ Մեհրուժան Արծրունու և Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած Արծրունյաց ու Մամիկոնյաց զնդերը (մոտ 500) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁸⁹¹
892. 368 դեկտեմբեր – Արտագերս ամրոցի ճ-Մ (Արարատ, Արշարունիք գավառ): Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) գիշերային անակնկալ հարձակումով ջախջախեց ամրոցը պաշարած Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 15.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁸⁹²
893. 369 – Դակիայի ճ-Մ: Վալենտ II համակայսեր գլխավորած Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 150.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500, այդ թվում Վարազդատ Արշակունին) հաղթեցին գոթերին (մոտ 70.000): Աչքի ընկավ Վարազդատը,

որը մարտից առաջ իրար հաջորդած 5 մենամարտերում հաղթեց և սպանեց հակառակորդի 5 հզոր ռազմիկների: Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ 7.000 զինվոր:⁸⁹³

894. 369 գարուն - աշուն - Արտաշատը, Վաղարշապատը, Երվանդաշատը, (վերջինը՝ Արարատ, Արշարունիք գավառ, Ախուրյանի աջ ափին, Արաքսի և Ախուրյանի միախառնման վայրից մոտ 5 կմ հյուսիս) Չարեհավանը (Արարատ, Բագրևանդ գավառ, Արածանի գետի աջ ափին), Չարիշատը (Տուրուբերան, Աղիովիտ գավառ, Վանա լճի հյուսիսային ափին), Վանը և Նախիջևանը դավաճաններ Մեհրուժան Արծրունու ու Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 150.000) գրավեց Մեծ Հայքի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 12.000) և ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁸⁹⁴
895. 369 գարուն - դեկտեմբեր - Արտագեղոս ամրոցը Չիկի և Կարենի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 40.000) Փառանձեմ թագուհու գլխավորությամբ համառորեն պաշտպանվող հայկական կայազորից (մոտ 1.000) գրավեց միայն այն բանից հետո, երբ բռնկված համաճարակը ոչնչացրեց բոլոր Հայ ռազմիկներին: Փառանձեմը գերվեց և հետագայում սպանվեց: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:^{234, 895}
896. 369 գարուն - 370 գարուն - Դարունք ամրոցը Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 20.000) չգրավեց Մեծ Հայքի թագավորության բանակից (մոտ 1.000), որը դիմադրեց այնքան ժամանակ, մինչև փոփոխված ռազմաքաղաքական իրավիճակում թշնամին ստիպված նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 400, թշնամին մոտ 3.000 զինվոր:⁸⁹⁶
897. 369 դեկտեմբեր - Տիգրանը Անդովկ Սյունու գլխավորությամբ քաղաքում գտնվող Սյունյաց գունդը (1.700) անակնկալ կերպով ասպատակեց, որից հետո ավերեց արքայական պալատները և պետական պահեստարանները ու նահանջեց Սյունիք:^{235, 897}
898. 370 գարուն - Քաղաքերոյի ճ-մ (Սյունիք, Ձորք գավառ)⁸⁹⁸

Սյունիք ներխուժած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 30.000) պաշարեց բերդը Անդովկ Սյունու գլխավորած Սյունյաց գնդից (մոտ 1.000):

I փուլ - Հայկական բանակը հետ մղեց թշնամու բոլոր գրոհները:

II փուլ - Կենտրոնացնելով ուժերը՝ թշնամին նորից անցավ գրոհի, սակայն Հայկական բանակը, օգտագործելով նախապես պատրաստված խոշոր քարեր, կրկին հետ շարտեց թշնամուն:

III փուլ - Չկարողանալով ուղղակի գրոհով գրավել բերդը՝ թշնամին անցավ կանոնավոր և երկարատև պաշարման:

IV փուլ - Չգալով, որ երկար դիմադրելն անհնար է՝ Հայկական բանակը ճեղքեց պաշարման օղակը և հեռացավ:

Հայերը կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

899. 370 գարուն - Դարանաղի գավառի ճ-մ: Սպարապետ Մուշեղ Քաջ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (10.000) ջախջախեց Չիկի և Կարենի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 25.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեցին նաև Չիկն ու Կարենը:⁸⁹⁹ Արդյունքում՝ Դարունք ամրոցը ազատվեց պաշարումից, Պարսից թագավորության

²³⁴ Այս իրադարձությունը վերլուծելիս ուշադրություն չի դարձվել այն հանգամանքի վրա, որ 11.000 հոգանոց բանակ (Փալստոս Բյուզանդ, Գիրք 4, գլուխ 55) Արտագեղոսը գործնականում չէր կարող տեղավորվել:

²³⁵ Մովսես Կաղանկատվացու (Գիրք 2, գլուխ 1) և Ստեփանոս Օրբելյանի (գլուխ 9) կողմից բերված պատերազմի այս դրվագը, որի իսկությունը չի ընդունվում, իր մեջ «առասպելական» կամ «վիպական» որևէ տարր չի պարունակում: Այս դեպքում, իհարկե, սխալ է նաև Անդովկ Սյունու արարքը բացատրել լոկ խոցված փառասիրությամբ: Այստեղ ավելի բարդ հոգեբանական վիճակ է, որը հասկանալով մենք կպարզենք նաև այս իրադարձության թվականը: Կարելի է լիովին հավանական համարել այն, որ Անդովկը Տիգրանում հյուրընկալվել էր այն ժամանակ, երբ իր առջիկ և Մեծ Հայքի թագուհի Փառանձեմը դեռ ողջ էր ու դիմադրում էր Արտագեղոսի և Սյունյաց իշխանը, ժամանելով Տիգրան, ըստ երևույթին փորձել է դիվանագիտական ուղիներով փրկել իր առջկան: Այս ֆոնի վրա միանգամայն հավանական պետք է համարել այն, որ թշնամու մայրաքաղաքի ավերումը Անդովկի միանգամայն տրամաբանական և սպասելի վրեժն էր իր առջկա անարգալից մահվան համար, որից հետո ծերունի հոր համար բնականաբար արդեն վերանում էր ամեն մի արգելք: Կարելի է ասել, որ դրանից հետո նա կորցնում է իր կյանքի իմաստը, ինչն էլ կարող էր հուսահատության հասած ու խիստ պատվախնդիր Սյունյաց նահապետին դրդել այս քայլին՝ հաշվի չառնելով նույնիսկ չարացած Շապուհի պատասխան հարվածի ողջ ծանրությունը: Այսպիսով՝ Տիգրանի ասպատակման իմ բերած թվականը միանգամայն հավանական է թվում, իսկ այդ դեպքում իրոք որևէ հիմք չի մնում թերահավատորեն մոտենալու այս իրադարձությանը:

բանակի մնացորդները արագորեն թողեցին Մեծ Հայքի տարածքը, իսկ Մեծ Հայքի թագավորության արքա հռչակվեց Պապը:

900. 370 ամառ – Թավրիզի ճ-մ⁹⁰⁰

«Մուշեղները մեր՝
Օտար զորությանն ընդդիմանալիս
Նրանց հարեմը գերի առնելով
Ու ձեռք չտալով և ոչ մի կնոջ՝
Առնականության և
վեհանձնության մի դաս էին տալիս
Այնպիսի մի դաս,
Որ ոտին անգամ անգիր էր
անում...»

Պ. Մևակ

Սպարապետ Մուշեղ Բաջ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (40.000) հարձակվեց Շապուհ II-ի գլխավորությամբ Մեծ Հայք ներխուժել պատրաստվող Պարսից թագավորության ճամբարած բանակի (մոտ 70.000, 10 փիղ) վրա և գլխովին ջախջախեց: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր: Շապուհը հազիվ փրկվեց գերությունից: Գերված մեծաթիվ պարսիկ ազնվականները և իշխանները, որպես վրեժ Վասակ Մամիկոնյանի մահվան ու Արշակ III-ի գերության համար, հայոց սպարապետի հրամանով մաշկազերծ արվեցին: Դրան հակառակ՝ Շապուհ II-ի գերված հարեմը Մուշեղը անվնաս վերադարձրեց Տիգրիս:

901. 370 աշուն – Ատրպատականը սպարապետ Մուշեղ Բաջ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) ասպատակեց և նահանջեց²³⁶:⁹⁰¹
902. 370 աշուն – Փայտակարան և Աղցախ մտավ սպարապետ Մուշեղ Բաջ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի կառավարական բանակը (մոտ 60.000) ու նահանգներում վերահաստատեց արքայական իշխանությունը:⁹⁰²
903. 370 աշուն – Ուտիքի ճ-մ: Սպարապետ Մուշեղ Բաջ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) հաղթեց նահանգը գրաված Մազբուլթական թագավորության բանակին (մոտ 30.000) և վերամիավորեց այն Մեծ Հայքի թագավորությանը: Հայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁹⁰³
904. 370 աշուն – Գուգարքի ճ-մ: Սպարապետ Մուշեղ Բաջ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց նահանգը գրաված Իվերիայի թագավորության բանակին (մոտ 30.000) և վերամիավորեց այն Մեծ Հայքի թագավորությանը: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁹⁰⁴
905. Մոտ 370 – Ատրպատական-Աղվանք երթուղով, հետ մղելով Դերբենդից ներխուժած Հռոմեական տերության²³⁷ բանակին (մոտ 150.000), արշավեցին Շապուհ II-ի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 170.000), ինչպես նաև նրա կազմում գտնվող և Դրաստամատ Անգեղացու կողմից գլխավորվող Հայ ռազմագերիներից կազմված օժանդակ հեծելազունը (մոտ 5.000): Մարտերից մեկից առաջ Շապուհ II-ին փոխարինած Բաբիկ Սյունին, մենամարտելով սկզբում նիզակներով, հետո թրերով և ի վերջո տապարներով պարսից արքային մարտահրավեր ուղարկած ու անպարտելի և հզոր ռազմիկի համբավ ունեցող թշնամու առաջնորդ Հռոմեացուի հետ, հաղթեց ու գլխատեց վերջինիս: Որպես պարգև այս հաղթանակի՝ Պարսից թագավորության բանակը դուրս եկավ Սյունիքից, իսկ Բաբիկը ճանաչվեց հայրենական կալվածքների տեր:⁹⁰⁵

²³⁶ Փավստոս Բյուզանդի մոտ նշվում է, որ Մուշեղը հնազանդեցրեց «Մարաց Աշխարհը», այսինքն՝ Ատրպատականը, սակայն դա, ըստ երևույթին, պետք է հասկանալ այն իմաստով, որ նա պատժեց արշավանք է իրականացրել Պարսից թագավորության հիմնական նահանգներից մեկում:

²³⁷ Վերևում արդեն իսկ հիշատակված հոների շարժը դեպի արևմուտք հենց նույն 370 թվականին հասել էր իր բարձրակետին: Իրոք, հենց այս ժամանակ էր, որ հոների բռնադատությունը նորից մտավ շարժման մեջ և կրկին շարժվեց դեպի արևմուտք: Արդեն հիմնական ուժերով անցնելով Վոլգան, 370 թվականին վերջնականապես ջախջախեց Հյուսիսային III պատերազմից հետո խիստ թուլացած Մազբուլթական ու Ալանական թագավորություններին՝ արդյունքում վերջնականապես ստեղծելով և գլխավորելով իսկայական, տարացել ու արտաքին ավարառուական բաղաբանություն վարող հզոր բռնակր մի ուժ: Արդյունքում՝ Ալանական թագավորությունը սահմանափակվեց Թերեք գետից հարավ գտնվող Կովկասյան լեռներով, իսկ Մազբուլթական թագավորությունը՝ Դերբենդից հարավ գտնվող Աղվանքի տարածքով: Փաստորեն հենց մեր կողմից դիտարկվող ժամանակներում Նախակովկասյան տափաստաններում հայտնվել էր մի ահասարսուռ ուժ, որն էլ նույն 370 թվականին Դերբենդի կողմից ներխուժեց Աղվանք ու Ատրպատական: Արդյունքում՝ Հյուսիսային III պատերազմից հետո խաղաղված Նախակովկասյան տափաստաններից կրկին վերսկսվեցին ներխուժումները դեպի Անդրկովկաս, Հայաստան և Ատրպատական:

906. 371 սկիզբ – Պարսկահայր, Կործայր, Աղծկիք և Ծոկիք մտավ սպարապետ Մուշեղ Զաչ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի կառավարական բանակը (մոտ 60.000), որի արդյունքում նահանգներում վերահաստատվեց արքայական իշխանությունը:⁹⁰⁶
907. 371 գարուն – Ձիրավի ճ-մ (Արարատ, Բագրևանդ գավառ, Նպատ լեռան հյուսիսային ստորոտում, Արածանիի գետահովտում)⁹⁰⁷

Ցանկանալով վերջնականապես գրավել Մեծ Հայքի թագավորությունը՝ Շապուհ II-ը հսկայական մի բանակ (մոտ 200.000, 50 փիղ) շարժեց դեպի Հայոց թագավորություն: Առաջխաղացումը շարունակած պարսից արքան ուժեղ պահեստազորով (30.000) մնաց Գանձայում, իսկ մնացած բանակը (մոտ 170.000) դավաճան Մեհրուժան Արծրունու գլխավորությամբ ուղարկեց առաջ: Մեծ Հայքի թագավորության տարածք ներխուժած և Տրպատունք-Թավրիզ-Գաբիթյան-Բաքեան-Ճվաշ-Արտագ-Կոզովիտ երթուղով ասպատակելով առաջ շարժված Պարսից թագավորության բանակին ճանապարհին միացան Ուռնայր II-ի գլխավորած Մագքուրթական թագավորության (մոտ 20.000 հեծյալ) ու Շերգիրի գլխավորած Լեզգիական իշխանության (մոտ 10.000) բանակները, որից հետո թշնամին մտավ Բագրևանդ: Տեղեկանալով այս մասին՝ Պապ թագավորի և սպարապետ Մուշեղ Զաչ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (90.000) Ներսես I Մեծ կաթողիկոսի հոգևոր առաջնորդությամբ, որպես օժանդակություն ունենալով կոմս Տերենտոսի գլխավորած Հռոմեական կայսրության մի ջոկատ (մոտ 6.000), շարժվեց թշնամուն ընդառաջ ու Նպատ լեռան մոտ փակեց նրա ճանապարհը: Հաջորդ օրը լուսաբացից առաջ կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

Պարսից թագավորության բանակի առաջին շարքում տեղավորված էր հետևակը, իսկ երկրորդում՝ հեծելազորը, ընդ որում երկրորդ շարքի ձախում Պարսից թագավորության բանակի կազմում գտնվում էր մագքուրթական, իսկ կենտրոնում՝ Լեզգիական հեծելազորը, այն դեպքում, երբ աջ թևն ու պահեստազորը լիովին կազմված է Պարսից թագավորության բանակից: Հայկական բանակի առաջին շարքում տեղավորվեց ծանր հետևակը, երկրորդ շարքի կենտրոնում՝ թեթև հետևակը, թևերում՝ թեթև հեծելազորը, իսկ երրորդ շարքում, որպես ընդհանուր պահեստազոր, տեղաբաշխվեց ծանր հեծելազորը, ընդ որում առաջին շարքի ձախում գտնվում էր Հռոմեական կայսրության ջոկատը, որը, սակայն, հրաման ունենալով ակտիվորեն չմասնակցել մարտին, մինչև մարտի վերջ ճշտորեն կատարեց այն: Հայկական բանակի աջ թևը և երրորդ շարքը դեկավարում էր սպարապետ Մուշեղ Զաչ Մամիկոնյանը, ձախ թևը՝ կոմս Տերենտոսը, կենտրոնը՝ Սպանդարատ Կամսարականը, իսկ երկրորդ շարքը՝ Սմբատ Բագրատունին:

I փուլ – Արևածագը անդրադարձավ Հայ ռազմիկների զրահների վրա և, լույսի վառ շողերով շփոթեցնելով թշնամուն, միաժամանակ նաև ոգևորեց հայերին: Դրանից հետո հայկական երկրորդ շարքը շարժվեց առաջ և, օգտվելով համընթաց քամուց, նետերի հզոր հարվածի տակ առավ հակառակորդին: Կորուստներ կրելով և ցանկանալով փոխել իրավիճակը՝ թշնամին անցավ գրոհի ու փորձեց հարվածել վերջինիս, սակայն հայկական երկրորդ շարքը, շարունակելով նետահարել, արագորեն նահանջեց առաջին շարքի վահանափակի հետևը, որը ճեղքել թշնամուն չհաջողվեց և վերջինս ստիպված նահանջեց: Այսպես կրկնվեց բազմաթիվ անգամներ:

II փուլ – Բավականին թուլացնելով թշնամուն՝ Հայկական ծանր հեծելազորը անցավ խոյընթաց հարձակման և, ջախջախիչ հարված հասցնելով թշնամուն հատկապես վերջինիս ձախ թևում, փախուստի մատնեց նրա ողջ առաջին շարքը:

III փուլ – Չթուլացնելով հարվածի թափը՝ Հայկական ծանր հեծելազորը մխրճվեց թշնամու հեծելազորի մեջ և սկսեց անխնա ջարդել վերջինիս: Այդ ընթացքում Սպանդարատ Կամսարականը մարտադաշտում հանդիպեց Շերգիրին և մենամարտում սպանեց նրան: Իր հերթին, Մուշեղը հանդիպեց Ուռնայր II-ին ու, թեև մենամարտում վիրավորեց վերջինիս, սակայն, նիզակի կոթով հարվածներ հասցնելով իր հակառակորդի գլխին, ի վերջո ազատ արձակեց նրան, քանի որ իրեն բարոյական իրավունք չվերապահեց սպանել թագ կրող անձնավորությանը:

IV փուլ – Մարտի մեջ մտավ Հայկական ծանր հետևակը, որի արդյունքում թշնամին վերջնականապես ջախջախվեց:

V փուլ - Հայկական բանակը մինչև Մեծ Հայքի հարավ-արևելյան սահման ու Ատրպատական հետապնդեց և անխնա ոչնչացրեց թշնամու բանակի մնացորդներին: Այդ ընթացքում Սմբատ Բագրատունին գերեց Մեհրուժան Արծրունուն ու «պսակեց» նրան շիկացած երկաթով: Վերջինս, սակայն, մահացած ձևանալով կարողացավ փրկվել:

Հայերը կորցրին մոտ 20.000, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր:

908. 371 զարուն - Գանձայի ճ-ւ⁹⁰⁸

«Շատ շնորհակալ եմ քեզանից, Մուշեղ, որ ինձ չսպանեցիր. Աստված ինձ քո ձեռքը տվեց, բայց դու ինձ խնայեցիր, այս քո սերը չեմ մոռանա, քանի կենդանի եմ: Բայց իմաց եմ տալիս քեզ, որ Շապուհ թագավորը պատրաստվում է բոլոր իր զորքերով անսպասելի կերպով հարձակվել քո վրա»

Ուռնայր II-ի նամակից

Սպարապետ Մուշեղ Քաջ Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 70.000), որպես օժանդակություն ունենալով կոմս Տերենտոսի գլխավորած Հռոմեական կայսրության մի ջոկատը (մոտ 5.500), հետապնդելով թշնամուն, մտավ Ատրպատական: Ի պատասխան դրա Շապուհ II-ը, հավաքելով իր բանակի մնացորդները և դրանց միացնելով իր տրամադրության տակ եղած ուժերը, Պարսից թագավորության բանակով (մոտ 140.000) քաղաքի մոտ փակեց հակառակորդի ճանապարհը: Հայկական բանակի առաջին շարքում տեղավորվեց ծանր հետևակը, երկրորդ շարքի կենտրոնում՝ թեթև հետևակը, թևերում՝ թեթև հեծելազորը, իսկ երրորդ շարքում, որպես ընդհանուր պահեստազոր, տեղակայվեց ծանր հեծելազորը: Պարսից թագավորության բանակի առաջին շարքում տեղավորված էր հետևակը, իսկ երկրորդում՝ հեծելազորը:

I փուլ - Հայկական երկրորդ շարքը առաջ շարժվեց և նետերի հզոր հարվածի տակ առավ թշնամուն: Ցանկանալով փոխել իրավիճակը՝ Պարսից թագավորության բանակը անցավ հարձակման, որին էլ ի պատասխան հայկական բանակի երկրորդ շարքը, չդադարեցնելով հարվածել թշնամուն, պատասպարվեց առաջին շարքի վահանափակի հետևում: Զկարողանալով ճեղքել վահանափակը՝ Պարսից թագավորության բանակը նահանջեց:

II փուլ - Օգտվելով հակառակորդի շարքերում առաջացած խառնաշփոթից՝ Հայկական ծանր հեծելազորը անցավ վճռական հարձակման և խոյընթաց հարվածով գլխովին ջախջախեց ու ցրեց թշնամուն:

Հայերը կորցրին մոտ 6.000, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ 30.000 զինվոր: Արդյունքում՝ կքնվեց զինադադար, որով տարածաշրջանում վերականգնվեց 337 թվականին Մեծ Հայքի և Պարսից թագավորության միջև գոյություն ունեցած վիճակը:²³⁸

909. 371 նոյեմբեր - դեկտեմբեր - Հիռնիստների թագավորության տարածքը Շապուհ II-ի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 150.000) և նրա կազմում գտնվող ու Դրաստամատ Անգեղացու, ինչպես նաև Մանվել և Կոմս Մամիկոնյանների կողմից գլխավորվող Հայ ռազմագերիներից կազմված օժանդակ հեծելազունը (մոտ 5.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁹⁰⁹

910. 374 - Դարանադի գավառի ճ-ւ: Վարազդատ արքայի գլխավորած Մեծ Հայքի կառավարական բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց ավազակությամբ զբաղվող ասորիներին (մոտ 1.000): Մարտում աչքի ընկավ Վարազդատը, որը, անձամբ հետապնդելով թշնամիներին, հզոր թռիչքով անցավ Եփրատը նրա մի նեղ հատվածում: Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 900 զինվոր:⁹¹⁰

911. 374 - Աղվանքը, Փայտակարանը, Ատրպատականը, Հյուսիսային Միջագետքը, Հայոց Միջագետքի արևելքը ու Աղձնիքի արևմուտքը Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած Հռոմեական տերության բանակը (մոտ 100.000) ասպատակեց:⁹¹¹

²³⁸ Այս ճակատամարտի վրա բավարար ուշադրություն չի դարձվել, իսկ երբեմն էլ այն համարվել է Ձիրավի ճակատամարտի գրչական կրկնությունը, սակայն ճակատամարտի հստակ տեղի նշումը մեզ թույլ է տալիս այն դիտարկել առանձին: Այսպիսով, թեև Ձիրավի ճակատամարտը վճռական նշանակություն ունեցավ, սակայն տվյալ փուլում այն չեղավ վերջինը:

912. 374 - Բզաբդե ամրոցը Հոնական տերության բանակը (մոտ 100.000) գրավեց Պարսից թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և, ավերելով այն, շարժվեց դեպի Տղաբանակերտը: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁹¹²
913. 374 - Տղաբանակերտը Բզաբդեից առաջխաղացած Հոնական տերության բանակը (մոտ 100.000) գրավեց Մեծ Հայքի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և, ավերելով բաղաբը, Հայոց Միջագետքի արևելք-Հյուսիսային Միջագետք-Ատրպատական-Փայտակարան-Աղվանք-Դերբենդ ամրոց երթուղով նահանջեցին: Հայերը կորցրին մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁹¹³
914. 375 - Աղվանքը, Փայտակարանը, Ատրպատականը, Պարսկահայքը, Վասպուրականը, Սոկեր, Տարոնը, Մինչեփրատյան Ծոփքի արևմուտքը և Մեյխուտի շրջակայքը Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած Հոնական տերության բանակը (մոտ 120.000) ասպատակեց, որից հետո կենտրոնացավ Բաղեշի մոտ:⁹¹⁴
915. 375 - Ալկիբար ամրոցի ճ-Մ (Կորճաթ, Վերին Կորդուբ գավառի հյուսիս)⁹¹⁵

«Մուշեղն ուներ իր բաջուքյան արծանը, որ մի ժամանակ Միջագետքում կանգնեցրեցին Նրա համար ասորիները մի վայրում, որ կոչվում էր «Դուռն-Հոնի»: Եփրատի ափերի մոտ բարձրանում էր մի ահագին բարաժայռ, որի հարթած ճակատի վրա բանդակված էր մի սպառազինված հերոս, նստած սիգապանձ նժույգի վրա, իսկ Նրա ոտների տակն ընկած էր մի հաղթահարված հսկա: Ձիավորը ներկայացնում է Մուշեղ Մամիկոնյանը, իր անբաժան ճերմակ նժույգով, իսկ ընկած հսկան այն սոսկալի ելուզակն էր, որ երկար ժամանակ ասպատակում էր Միջագետքը և Հայաստանի հարավային գավառները: Մի մենամարտության մեջ Մուշեղը հաղթեց Նրան և ազատեց երկիրը այդ հրեշի կատարած վարմունքներից»

Րաֆֆի

Սպարապետ Մուշեղ Զաչ Մամիկոնյանի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Մեծ Հայքի (մոտ 90.000, որից 24.000 հեծյալ) և Վարազ-Բակուր II-ի գլխավորած Իբերիայի (մոտ 40.000) թագավորությունների միացյալ բանակը շարժվեց Բաղեշի մոտ կենտրոնացած Հոնական տերության բանակի (մոտ 120.000) դեմ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ թշնամու առաջնորդը իր բանակը բաժանեց երկու մասի: Առաջին և առավել փոքրաբանակ մասը վերջինս տեղադրեց Ջերմաձոր գավառում, իսկ մյուսով նահանջեց դեպի հարավ, ընդ որում թշնամու բանակի առաջին մասը խնդիր ստացավ դարանից անակնկալ հարձակվել քրիստոնյաների բանակի վրա և, կորուստներ պատճառելով վերջինիս, արագորեն նահանջել դեպի հարավ՝ քաշելով մարտակարգը կորցրած հակառակորդին դեպի դաշտավայր ու գցելով թշնամու բանակի երկրորդ մասի հարվածների տակ:

I փուլ - Մեծ Հայքի ու Իվերիայի թագավորությունների միացյալ բանակը անակնկալ հարձակվեց Ջերմաձոր գավառում դարանած թշնամու վրա և գլխովին ջախջախեց Նրան:

II փուլ - Մեծ Հայքի ու Իվերիայի թագավորությունների միացյալ բանակը, պահպանելով մարտակարգը, շարունակեց առաջխաղացումը դեպի հարավ-արևելք և, մոտենալով Ալկիբար ամրոցի մոտ մարտակարգ ընդունած թշնամու հիմնական ուժերին, ինքն էլ մարտակարգ ընդունեց: Մարտից անմիջապես առաջ երկու բանակների մարտակարգերի միջատարածքում հանդիպեցին Մուշեղը և Հոնական տերության բանակի առաջնորդը, որը վայելելով հզոր ու անպարտելի ռազմիկի համբավ, վիրավորական տոնով մարտահրավեր էր նետել Հայոց սպարապետին: Տեսնելով իր սպիտակ նժույգով մոտեցող Մուշեղին՝ վերջինսը իր ձիով սրընթաց արշավեց Հայոց սպարապետի ուղղությամբ՝ նախատեսելով հենց ընթացքից նիզակի հզոր հարված հասցնել Մամիկոնյան իշխանին: Մուշեղը, սակայն, վահանի վրա ընդունելով հակառակորդի հարվածը, ծանր թրով հարվածեց վերջինիս ուսին և, վիրավորելով ու տապալելով հակառակորդին ձիուց, գերեց Նրան: Դրանից անմիջապես հետո Հայոց սպարապետը հարձակման տարավ իր տարած հաղթանակից ոգևորված քրիստոնյա ռազմիկներին և համառ մարտում ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին:

III փուլ - Մեծ Հայքի ու Իվերիայի թագավորությունների միացյալ բանակը հետապնդեց թշնամուն մինչև Բզաբդե ամրոց և ծանր կորուստներ պատճառեց նրան:

Հայերը կորցրին մոտ 15.000, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 60.000 զինվոր: Արդյունքում՝ վերջ տրվեց Հոնական տերության արշավանքներին դեպի Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ:²³⁹

916. 376 - Բահի ճ-Վ (Հարավային Միջին Ասիա, Բակտրիա): Հիոնիտները և քուշանները (մոտ 150.000) ծանր պարտության մատնեցին Շապուհ II-ի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 150.000) ու նրա կազմում գտնվող և Դրաստամատ Անգեղացու, ինչպես նաև Մանվել ու Կոմս Մամիկոնյանների կողմից գլխավորվող Հայ ռազմագերիներից կազմված օժանդակ հեծելազորին (մոտ 5.000): Պարսից բանակի փախուստի ժամանակ Դրաստամատը փրկեց Շապուհի կյանքը, որի համար էլ որպես պարգև իրավունք ստացավ տեսակցել Անիուշ քերդում (Խուժիստան) բանտարկված Արշակ III-ի հետ: Իսկ Հայկական հեծելազորն ռազմապարտվեց և օգտվելով առաջացած խառնաշփոթից, վերադարձավ Հայրենիք: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 60.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:⁹¹⁶ Արդյունքում՝ Պարսից թագավորությունը բավականին երկար ժամանակով հրաժարվեց Հիոնիտների թագավորության նկատմամբ ոտնձգություններից:

917. 378 - Կարին գավառի ճ-Վ⁹¹⁷

«...Վեցն ահյակ բազկից, ու աչից վեց մարդ,
Ու շնչափողից՝ արյունը քամվող,
Նա, որ տեսել էր բյուր ճակատամարտ,
Բայց և ոչ մի վերք՝ բարձրալի կամոք.-
Դրված է հիմա աշտարակին, որ
Ոգեղարձ անող արալեզներ գան,
Սակայն լեզենդն իսկ ցնդում է, երբ որ...
Դահճապետն ինքն է, հենց ինքը՝
արքան...»

Թադևոս Տոնյան

Սեփական երկրում որևէ հեղինակության չհասած և միայն մենամարտերում, ձեռնամարտում, ըմբշամարտում, ֆիզիկական այլ վարժություններում ու նետաձգության մեջ անհաղթ ռազմիկի և մարզիկի համբավ վաստակած, ֆիզիկական հսկայական ուժի ու ճարպկության, սակայն սահմանափակ խելքի տեր Վարազդատ արքայի կառավարումը խորը դժգոհություն առաջացրեց Մեծ Հայքի թագավորությունում, իսկ այն բանից հետո, երբ վերջինս, դրսևորելով ծայրահեղ ստորություն, Բատ Սահառունու դրդումով հրամայեց դավադրաբար գերել և սպանել Մուշեղ Զաջ Մամիկոնյանին, երկրում նրա դեմ բռնկվեց իսկական ապստամբություն: Այս պայմաններում Պարսից թագավորությունից վերադարձած և Մամիկոնյանների նահապետ հռչակված Մանվել Մամիկոնյանը Վարազդատից պահանջեց հեռանալ Մեծ Հայքից: Անարդյունք տևած բանակցություններից հետո Մանվել Մամիկոնյանի գլխավորած Մամիկոնյան (3.000) և այլ նախարարական զնդերը (մոտ 7.000) շարժվեցին դեպի Կարին՝ մոտենալով Վարազդատ արքայի, սպարապետ Բատ Սահառունու և Գարեգին Ռշտունու գլխավորությամբ իրենց ընդառաջ ելած կառավարական բանակին (մոտ 10.000):

I փուլ - Ապստամբների բանակը անցավ հարձկման և պարտության մատնեց կառավարական բանակին, ընդ որում այդ ընթացքում տեղի ունեցած մենամարտում Վարազդատը, հույս չունենալով որևէ այլ կերպ վնասել ընտիր զրահավորված հսկայամարմին Մանվելին, նիզակի ուժեղ հարված հասցրեց վերջինիս դեմքին: Ու, թեև հակառակորդի նիզակի ծայրը խրվեց Մանվելի բերանի մեջ, սակայն Մամիկոնյաց իշխանը կարողացավ կտրել այն կոթից և սեփական այտի միջով դուրս քաշել: Դրանից հետո

²³⁹ Այս ճակատամարտը պատկանում է մոռացված ճակատամարտերի թվին: Այս, ինչպես նաև նախորդ 2 տարիների հոների արշավանքների հետ կապված իրադարձությունների մասին խիստ ուշագրավ տեղեկություններ է հայտնում Մեսրոպ Երեցը, որի անտիպ աշխատանքում պահպանված տվյալները փոխանցում է Ղևոնդ Ալիշանը («Հայապատում»): Հետաքրքիր է, որ Արբելայի մոտ պահպանվել է մի ուշագրավ ժայռաքանդակ, որը ևս վկայում է այս ճակատամարտի մասին: Ժայռաքանդակը, որը պատկանում է ասորի վարպետներին և պատկերում է իր ճեմակ ձիու վրա ճեմող Մուշեղին ու հոների գերված առաջնորդին, հանդիսանում է ասորիների յուրատեսակ երախտիքի տուրքը Հայոց սպարապետին, որի տարած փայլուն հաղթանակը այդ թվում նաև ասորիներին ազատեց հոների դաժան ասպատակություններից:

Մանվելը, չնայած ծանր վերքին, ի վերջո փախուստի մատնեց իր հակառակորդին՝ հետապնդելով նրան որոշ տարածություն և նիզակի կոթով հարվածներ հասցնելով վերջինիս գլխին: Այդ պահին Վարազդատի հետապնդմանը միացան նաև Մանվելի որդիները՝ Յմայակն ու Արտաշեսը, սակայն երբ վերջիններս, հասնելով Վարազդատին, ցանկացան նիզակահար անել նրան, որդիներից արդեն բավականին հետ մնացած Մանվելը հետ կանչեց նրանց՝ արգելելով ձեռք բարձրացնել Մեծ Հայքի թագը կրող թեկուզ և անարժան մի անձնավորության վրա:

II փուլ – Ապստամբների բանակը որոշ տարածություն հետապնդեց կառավարական բանակին, սակայն ի վերջո դադարեցրեց այն և վերադարձավ մարտադաշտ: Բառ Սահառունին ու նրա որդին գերվեցին և սպանվեցին, իսկ մարտի դաշտում անօգնական ընկած Գարեգին Ռշտունուն սպանեց Դանուն Մամիկոնյանը:

Հաղթողները կորցրին մոտ 1.000, պարտվողները՝ մոտ 2.000 զինվոր: Արդյունքում Մեծ Հայքի թագավորության արքա հռչակվեցին Պապի մանկահասակ որդիներ Արշակը և Վաղարշակը՝ Արշակ IV-ը ու Վաղարշակ II-ը, որոնց խնամակալ դարձան իրենց մայրը՝ Չարմանդուխտը, և սպարապետ Մանվել Մամիկոնյանը:

918. 378 – Ծ-Մ: Սպարապետ Մանվել Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) անակնկալ հարձակումով ջախջախեց Սուրենի գլխավորությամբ Մեծ Հայք մտած և ճամբարած Պարսից թագավորության հեծելազորին (10.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր^{240,918}
919. 378 – Ծ-Մ: Սպարապետ Մանվել Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (20.000) ջախջախեց Գուլմանդ Շապուհի գլխավորությամբ առաջխաղացած Պարսից թագավորության բանակին (48.000): Հայերը կորցրին մոտ 6.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Գուլմանդ Շապուհը:⁹¹⁹
920. 378 – Ծ-Մ: Սպարապետ Մանվել Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (10.000 հեծյալ) ջախջախեց Վարազի գլխավորությամբ Մեծ Հայք ներխուժած Պարսից թագավորության բանակին (18.000): Հայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Վարազը:⁹²⁰
921. 378 – Արտանդան դաշտի Ծ-Մ: Սպարապետ Մանվել Մամիկոնյանի գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 25.000) գիշերային անակնկալ հարձակումով ջախջախեց Մռկանի գլխավորությամբ Մեծ Հայք ներխուժած և ճամբարած Պարսից թագավորության բանակին (40.000): Հայերը կորցրին մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Մռկանը:⁹²¹
922. 379 – Ավան գյուղի Ծ-Մ (Բագրևանդ, Չարեհավանի մոտ)⁹²²

Մեհրուժան Արծրունու գլխավորած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 50.000) Կործայր-Վասպուրական երթուղով մտավ Մեծ Հայքի թագավորության տարածք և ճամբարեց: Դրանից հետո, վերցնելով սեփական ուժերի մի մասը (մոտ 5.000), Մեհրուժանը կտրվեց հիմնական բանակից և, հետախուզելու նպատակով շարժվելով առաջ, հասավ Կոզովիտ: Բավարար տեղեկություններ հավաքելով հակառակորդի մասին՝ Մեհրուժանի բանակը սկսեց հետ վերադառնալ՝ մտնելով Բագրևանդ: Տեղեկանալով այս տեղաշարժի մասին՝ սպարապետ Մանվել Մամիկոնյանը Չարեհավանի մոտ տեղաբաշխված Մեծ Հայքի թագավորության բանակով (մոտ 15.000) առաջ շարժվեց, շրջապատեց Մեհրուժանի բանակը և անցավ հարձակման:

I փուլ – Մեծ Հայքի թագավորության բանակը անցավ հարձակման և բռնկված համառ մարտում Պարսից թագավորության բանակը սկսեց պարտություն կրել: Միաժամանակ Մեհրուժանը, նմանակելով իր սպառազինությունը, սեփական ջոկատում ստեղծել էր իր նմանակներին և արդյունքում հայերը, ցանկանալով սպանել Մեհրուժանին, անընդհատ ոչնչացնում էին սրանց, սակայն միայն դրանից հետո էին պարզում, որ սպանվածը Մեհրուժանը չէ: Ի վերջո, Մանվելը ճանաչեց դավաճանին այն բանից, որ վերջինս ձի հեծնելուց ոտքերը չէր սեղմում նրա կողերին: Տարբերակելով Մեհրուժանին իր

²⁴⁰ Այս և հաջորդ 3 ճակատամարտերը ևս պետք է դիտարկել այն մեթոդով, որը առաջարկվեց վերևում հիշատակված 23 «միանման» ճակատամարտերի վերաբերյալ:

նմանակներից՝ Մանվելը ասպանդակեց իր ձին և հարձակվեց վերջինիս վրա, սակայն ընդհարման արդյունքում երկու հակառակորդներն էլ ընկան ձիերից: Եվ, մինչ Մանվելը մարտի բովում կրկին կգտներ իր հակառակորդին, Մեհրուժանին հանդիպեց Բաբիկ Սյունին, որը հարձակվեց դավաճանի վրա, նիզակահարեց նրան ու ի վերջո գլխատեց: Իր հերթին տասնվեցամյա Արտավազը Մամիկոնյանը, որին տարիքի պատճառով արգելվել էր մասնակցել մարտին և որը, սակայն, անտեսել էր այդ արգելքը, չափազանց հմուտ լինելով նետաձգության մեջ, ոչնչացրեց թշնամու բազմաթիվ ռազմիկների: Ի վերջո, հակառակորդի մի ռազմիկ, երեխայի տեղ ընդունելով պատանի Մամիկոնյանին և ցանկանալով գերել նրան, հարձակվեց Արտավազի վրա, սակայն վերջինս այնպես նետահարեց իր հակառակորդին, որ նետը միջաթափանց ծակեց գրահապատված թշնամուն ու դուրս եկավ նրա թիկունքից: Դրանից հետո, շարունակելով հետևակ նիզակամարտը, Արտավազը ոչնչացրեց բազում թշնամիների:

II փուլ – Մեծ Հայքի թագավորության բանակ հետապնդեց թշնամուն և լիովին ոչնչացրեց, սակայն այդ ընթացքում զոհվեցին Վաչե Մամիկոնյանն ու Գարշույլ Խորխոռունին:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր: Թշնամու հիմնական բանակը, մնալով առանց առաջնորդի, արագորեն նահանջեց և հեռացավ Մեծ Հայքի սահմաններից:²⁴¹

923. 386 – Մեծ Հայքի թագավորության տարածք, օգտվելով սպարապետ Մանվել Մամիկոնյանի մահվանից, մտան Հռոմեական կայսրության (մոտ 100.000) և Պարսից թագավորության (մոտ 100.000) բանակները: Այս պայմաններում Հռոմեական կայսրության և Պարսից թագավորության միջև սկսվեցին բանակցություններ, որի արդյունքում Մեծ Հայքի թագավորությունը, որի կենսական ուժերը արդեն սպառվել էին, բաժանվեց երկու պետությունների միջև, իսկ Հայ-Պարսկական III պատերազմն էլ ավարտվեց: Արվաստանի, Ծավդեքի, Արձնի, Սանասունքի, Տուրուբերանի, Արարատի, Տայքի արևմուտքի, Փոքր Հայքի արևելքի և Կյուսիս-արևելքի գծից արևելք ընկած տարածքները անցան Պարսից թագավորությանը, իսկ դրանցից արևմուտք ընկած տարածքները՝ Հռոմին: Մեծ Հայքի թագավորության Պարսից թագավորության ազդեցության ոլորտում գտնվող մասում արքա հռչակվեց Խոսրով IV-ը, այն դեպքում, երբ Հռոմի ազդեցության ոլորտում գտնվող մասում շարունակեց թագավորել Արշակ IV-ը, որի մոտ էլ, լքելով սեփական տիրույթները, անցավ Մեծ Հայքի նախարարների մեծ մասը:^{242, 923}
924. 387 – Վանանդի ճ-մ: Սպարապետ Սահակ Բագրատունու գլխավորած Խոսրով IV-ի բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց ավազակությամբ զբաղվող Վանանդցիների գնդին (1.000) և հետապնդեց մինչև Մանանդի գավառ: Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 800 զինվոր:⁹²⁴
925. 387 – Մանանդի ճ-մ: Արշակ IV-ի գանձարանը փախցրած և Խոսրով IV-ի մոտ ուղևորվող Սուրեն Խորխոռունուն, Վահան Առավելյանին և Աշխադար Դիմաթյանին Մամվել Մամիկոնյանի գլխավորությամբ հետապնդող Արշակ IV-ի բանակը (մոտ 1.000) պաշարեց մի քարանձավում: Սակայն մինչ վերջինս փորձում էր լեռան կատարից, որի տակ գտնվում

²⁴¹ Այս ճակատամարտի թիվը տրվել է այն հիմնավորմամբ, որ սրանից հետո ըստ Փավստոս Բյուզանդի (Գիրք 5, գլուխ 42). «... եւ հետ այսորիկ ամս ելթն» Պարսից թագավորության բանակն այլևս չի ներխուժում Մեծ Հայք: Ըստ իս հիշատակված «ամս»-ի վերջի «ս»-ն այս դեպքում արդյունք է այս կամ այն աղավաղման և իրականում մենք գործ ունենք «ամ» («տարի») բառի, այսինքն՝ 7 տարվա հետ: Համեմատաբար երկար տևած խաղաղ այս ժամանակաշրջանը, առաջնորդվելով «Համարման մեթոդ»-ով, ակնհայտորեն արդյունքն էր ռազմատենչ Շապուհ II-ի մահվան և Պարսից թագավորությունում դրան հաջորդած խառնաշփոթի ու զահակալական պայթյալի, իսկ Մեհրուժան Արծրունին, իր հովանավորի մահվանից հետո կորցնելով հաջողության հասնելու բոլոր հույսերը, ըստ երևույթին վերջին հուսահատ և իր համար ճակատագրական փորձն է կատարել հաստատվելու Մեծ Հայքի գահին, որն սակայն վերջացել է այս դավաճանի կործանմամբ: Սրա հետ կապված սխալ է թվում այն տեսակետը, որ Մեհրուժանը սպանվել է 371 թ-ի Ձիրավի ճակատամարտի վերջում: Ավանդական թերահավատ մոտեցումը Փավստոս Բյուզանդի երկի նկատմամբ բերել է նրան, որ չի ընդունվել Ձիրավի ճակատամարտին հաջորդող Մեհրուժան Արծրունու գործունեությունը և, հետևաբար նաև՝ այս ճակատամարտը: Ինչպես երևում է Մովսես Խորենացու երկի համապատասխան հատվածի (Գիրք 3, գլուխ 37) ուշադիր ուսումնասիրությունից, սակայն, Սմբատ Բագրատունին իրականում միայն շիկացած շամփուրով «թագադրում» է Մեհրուժանին, որի մահվան մասին այլ ուղղակի տվյալ չկա և դա ենթադրաբար բխեցվել է հենց «թագադրման» այս փաստից: Այս պայմաններում, որևէ հիմք չունենալով Փավստոս Բյուզանդի հաղորդումը Մեհրուժան Արծրունու գործողությունների մասին կասկածի տակ անելու, կարելի է ենթադրել, որ վերջինիս այնուհանդերձ հաջողվել է այս կամ այն կերպ կենդանի մնալ «թագադրումից» հետո և շարունակել իր գործունեությունը:

²⁴² Մեծ Հայքի թագավորության 387 թվականի բաժանման կապակցությամբ պետք է նշել, որ սխալ է թվում շրջանառության մեջ գտնվող այն տեսակետը, թե այս բաժանմամբ Հայաստանի մեծ մասն իբր անցել է Պարսից թագավորությանը (տես օրինակ՝ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 5, էջ 79): Ինչպես հստակորեն կարող է տեսնել Հայաստանի քարտեզի վրա հայացք գցող ցանկացած ոք, այն բաժանվել է լրիվ հավասար՝ Հայաստանի հավասար տարածքներ բաժին հանելով Հռոմին և Պարսից թագավորությանը: Հիշատակված սխալ տեսակետը տարածում է գտել «Հայաստան» և «Մեծ Հայք» հասկացությունների նույնացումից, որը, ինչպես արդեն նշել ենք, արմատապես սխալ է:

եր քարանձավը, շղթաներով հարթակների վրա տեղավորված ռազմիկներ իջեցնելով ու դեպի վիհը նայող պատուհաններից մուտք գործելով գրավել քարանձավը, Վանանդցիների գնդին հետապնդող Սահակ Բագրատունու գլխավորած բանակը (մոտ 5.000) անակնկալ հարձակվեց Սամվելի բանակի վրա և, փախուստի մատնելով վերջինիս, ազատեց պաշարվածներին: Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 800 զինվոր:⁹²⁵

926. 387 - Երևելու ճ-մ: Սահակ Բագրատունու գլխավորած խոսրով IV-ի բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց սպարապետ Դարա Սյունու և Գագավոն Կամսարականի գլխավորած Արշակ IV-ի բանակին (մոտ 10.000): Դարան զոհվեց, իսկ Գագավոնը քաջաբար մարտնչեց իր բանակին հետապնդողների հետ ու ի վերջո կարողացավ պոկել այն հակառակորդից: Հաղթողները կորցրին մոտ 1.000, պարտվողները՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁹²⁶ Հաջորդ տարի Արշակ IV-ը մահացավ նրա տիրույթներում կառավարիչ նշանակվեց Գագավոն Կամսարականը, իսկ Մեծ Հայքը վերամիավորվեց խոսրով IV-ի իշխանության տակ 298 թվականի սահմաններով, բացառությամբ Աղձնիք և Ծոփք նահանգների, ինչպես նաև Գուգարքի արևելյան, Պարսկահայքի հարավային, Կորճայքի արևմտյան գավառների ու Տրպատունիքի:
927. 387 - Կղարջքի ճ-մ: Հռոմեական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) հաղթեցին մինչ այդ ապստամբած և Հռոմեական կայսրության կողմն անցած Գուգարքի արևմուտքը հետ գրավելու նպատակով առաջխաղացած Վարազ-Բակուր II-ի գլխավորած Իվերիայի թագավորության բանակին (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁹²⁷
928. 388 - Վասպուրականի ճ-մ: Շավարշ Կամսարականի, Պարզև Ամատունու ու վերջինիս որդի Մանվել Ամատունու գլխավորած Կամսարականների (մոտ 1.000) և Ամատունիների (700) միացյալ հեծելազորը հարձակվեց խոսրով IV-ին, ինչպես նաև Գագավոն ու Հրահատ Կամսարականներին ձերբակալած Պարսից թագավորության բանակի (մոտ 5.000) վրա և փորձեց ազատել վերջիններիս, սակայն խոսրով IV-ը շղթայված էր և նրան ազատել չհաջողվեց, իսկ բռնկված համառ մարտում Մանվելն ու Շավարշը զոհվեցին, իսկ Պարզևը գերվեց և հետագայում սպանվեց: Հայերը կորցրին մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁹²⁸
929. 395 աշուն - Աղվանքը, Ուտիքը, Փայտակարանը, Ատրպատականը, Հյուսիսային Միջագետքը, Սատրապական Հայաստանը²⁴³ հարավային մասը և Հյուսիսային Ատրիքը Այսնազ դուռ լեռնանցքից ներխուժած ու մասերի բաժանված Հռոմեական տերության բանակը (մոտ 200.000) ասպատակեց, որից հետո, խուսափելով առաջխաղացող Պարսից (մոտ 120.000) և Մեծ Հայքի (մոտ 50.000) թագավորությունների միացյալ բանակից, ինչպես նաև Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 4.000), լքեց ձեռք բերված ավարի հիմնական մասը և Ղերբենդի ու Այսնազ դուռ լեռնանցքներով հեռացավ Նախակովկասյան տափաստաններ:⁹²⁹
930. 410 - Անձիծորի ճ-մ (Կարինի մոտ): Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) հաղթեցին Գուգարքի արևմուտքը հետ գրավելու նպատակով առաջխաղացած Միհրդատ V-ի գլխավորած Իվերիայի թագավորության բանակին (մոտ 30.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁹³⁰
931. 411 - Գարդմանի ճ-մ (Ուտիքի հյուսիս): Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 60.000) հաղթեց Միհրդատ V-ի գլխավորած Իվերիայի թագավորության բանակին (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 6.000), որից հետո հիմնովին ասպատակեց Իվերիայի թագավորության տարածքը: Հայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցը՝ մոտ 15.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեց նաև Միհրդատը, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁹³¹
932. 419 - Արտաշատի ճ-մ: Ներսես Ճիճրակացու գլխավորած Մեծ Հայքի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Մեծ Հայքի տարածքում գտնվող Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 20.000) և երկիրը մաքրեց Պարսից թագավորության կայազորներից: Մարտում աչքի ընկավ Վանանդցիների գունդը, իսկ Ասպրամ Սպանդունին մենամարտում սպանեց թշնամու բանակի հրամանատարին: Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ

²⁴³ Այսուհետ և հետագայում «Սատրապական Հայաստան» տերմինով են նկատի եմ ունենալու տվյալ ժամանակաշրջանում Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի տարածքները, ինչ չափի էլ որ դրանք լինեն: Իհարկե, հատկապես հետագա դարերի վերաբերյալ, այս տերմինի կիրառումը այնքան էլ ճիշտ չէ, սակայն դրա փոխարեն կարճ է և հարմար:

13.000 զինվոր:⁹³² Օգտագործելով այս առիթը՝ Բյուզանդական կայսրությունը պատերազմ սկսեց Պարսից թագավորության դեմ:

933. 420 ամառ - Ղեբեղ գետի ճ-մ: Արչիլ արքայի գլխավորած Իվերիայի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) հաղթեցին Իբերիա ներխուժել փորձող Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 40.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁹³³
934. 421 ամառ - Աղվանք Արչիլ արքայի գլխավորած Իվերիայի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁹³⁴

Բյուզանդա-Պարսկական I պատերազմ (421-422)

935. 421 սեպտեմբեր - Աղձնիք Արդուվարիոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 15.000, այդ թվում գոթեր) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) ասպատակեցին:⁹³⁵
936. 421 սեպտեմբեր - Աղվ ճ-մ: Արդուվարիոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում գոթեր) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) հաղթեցին Ներսեհ Միհրանյանի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին (40.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁹³⁶
937. 421 աշուն - 422 գարուն - Մծբին Արդուվարիոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) պաշարեցին Պարսից թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000), սակայն ի վերջո, տեղեկանալով Ներսեհ Միհրանյանի գլխավորած Պարսից և Լախմյանների թագավորության միացյալ բանակի (մոտ 50.000, այդ թվում Մատյան գունդը, մոտ 15 փիղ) առաջխաղացման մասին, նահանջեցին: Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, պաշտպանվողներից հայերը՝ մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 200 զինվոր:⁹³⁷
938. 422 գարուն - Ռաշ-Ալնի շոթակայք Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁹³⁸
939. 422 գարուն - Մծբինի ճ-մ: Մատյան գունդը (10.000 հեծյալ) անակնկալ հարձակվեց Արդուվարիոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 3.000) վրա և սկսեց հաղթանակ տանել, սակայն վերջիններիս պահեստազորը թիկունքից հարվածեց թշնամուն ու պարտության մատնեց: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:⁹³⁹
940. 422 ամառ - Աղձնիք Արդուվարիոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 15.000, այդ թվում գոթեր) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) ասպատակեցին՝ գերելով 7.000 խաղաղ բնակիչների, որոնց հետագայում Ամիդի եպիսկոպոսը փրկագնեց:⁹⁴⁰
941. 422 աշուն - Եփրատի ճ-մ: Արդուվարիոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Լախմյանների թագավորության բանակին (մոտ 15.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ 10.000 զինվոր:⁹⁴¹ Կնքվեց հաշտություն և Բյուզանդա-Պարսկական I պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում, ի համեմատ նախկինի, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ, իսկ Մեծ Հայքի թագավորության արքա հռչակվեց Արտաշես IV-ը:
942. 427 - Աղվանք Արչիլ արքայի գլխավորած Իվերիայի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁹⁴²

428 թ-ին Մեծ Հայքի թագավորությունն ընկավ:

Առաջին գրքի վերջ:

Սկզբնաղբյուրներ

¹ «Մեսեփազաշերը (Ուրուկի լուգալ Մեսեփազաշերը (մ.թ.ա. մոտ 2724-2692) – Մ.Ֆ.) իջավ ծովը և այնտեղից լեռները բարձրացավ» («Նիպպուրյան արքայական ցանկ»):

² Այս ճակատամարտի աղբյուր է հանդիսացել շումերական «Էնմերբարը և Էնսուխեշեդանան» շումերական բնագիրը, որի այլաբանական բնույթի պատճառով այն այստեղ բերելը իմաստ չունի: Համառոտ միայն նշենք, որ Արատտայի քրմապետության բանակի արշավանքը դեպի հարավ տեղի է ունեցել Համագի կործանված երկրի խնդրանքով, սակայն Էրեշ քաղաքի մոտակայքում տեղի է ունենում անորոշ ելքով ռազմական բախում, որից հետո, ըստ շումերական տեսակետի, Արատտայի տիրակալն ընդունում է Էնմերբարի առաջնությունը՝ կոչելով նրան «մեծ եղբայր»:

³ «Քաղաքից տեղում էին նստել, ինչպես անձրևն ամպերից, պարսատիկների քարերն անձրևի կաթիլների պես Արատտայի պարիսպներից աղվմուտ սուղոցով թափվում էին ողջ տարին: Օրերն անցնում էին, ամիսները երկարում, տարին բոլորեց մի ողջ շրջան (այնուհետև պատմվում է, որ արշավանքի ղեկավարը օգնություն բերելու համար կոչով դիմում է իր բանակին, այդ թվում նաև վարձկաններին, սակայն բոլորը հրաժարվում են և միայն Լուգալթանդան է, որ համաձայնվում է և մեկնում, սակայն այն, թե ինչպես է ավարտվում այս պատմությունը, հայտնի չէ, բանի որ բնագրի վերջին հատվածը վնասված է» («Էնմերբարը և Լուգալթանդան» շումերական բնագիր):

⁴ «Ուրուկում եղավ 'Դուսուզին...', որի քաղաքն էր Հայան» («Նիպպուրյան արքայական ցանկ»):

⁵ «Իր խոսքը շարունակելով ասում է, թե, երբ Տիտանյան Բեյը (Էլամի թագավորության արքա Մեսիլիմը (մ.թ.ա. մոտ 2500 - ուղ. 2492) – Մ.Ֆ.) իր թագավորությունն ամենի վրա հաստատեց, ապա իր որդիներից մեկին հավատարիմ մարդկանց հետ ուղարկեց հյուսիսային կողմը՝ Հայկի մոտ, որ նա գա, հնազանդության և խաղաղությանը ապրի: «Դու ցուրտ սառնամանիքների մեջ բնակվեցիր»-, ասաց նա, - «սակայն տաքացրու և մեղմացրու թո՛ղ հպարտ բնավորության ցուրտ սառնությունը ու, ինձ հնազանդվելով, խաղաղ ապրիր» որտեղ որ կհաճես իմ երկրում բնակվելու»: Հայկը խստությամբ հետ դարձրեց Բեյի պատգամավորներին՝ պատասխանելով: Ուղարկվածը վերադառնում է Բաբելոն: Ապա Տիտանյան Բեյը գործ նրա դեմ հավաքեց և հետևակ գործի մեծ բազմությամբ եկավ, հասավ հյուսիս՝ Արարաթ երկիրը, Կադմուսի տան մոտ: Կադմուսը փախուստ տվեց Հայկի մոտ՝ իրենից առաջ արագավազ սուրհանդակներ ուղարկելով: «Գիտցած եղի», - ասաց նա. «ով մեծը դյուցազունների մեջ, որ Բեյը դիմում, գալիս է թե՛գ վրա անմահ քաջերով և երկնադեզ հասակով կոպիտ հսկաներով: Ես, իմանալով, որ նա մոտեցել է իմ տանը, փախա և ահա տազնապահար գալիս եմ թե՛գ մոտ: Ուրեմն շտապիր մտածել, ինչ-որ անելու ես»: Այդ ժամանակ Բեյը, հանդուգն և հսկա ամբոխի զորությամբ, ինչպես մի մեծ հորձանք գառնվալորից ներքև հեղեղվելով, շտապեց հասնել Հայկի բնակության սահմանները՝ փստահ լինելով զորավոր մարդկանց քաջության ու ուժի վրա: Այդ ժամանակ խիստ գեղազանգուր վարտերով, ուշիմ և խոհեմ հսկան շտապով հավաքեց իր որդիներին ու թոռներին՝ թվով շատ նվազ, ինչպես նաև քաջ և աղեղնավոր մարդկանց՝ ուրիշների հետ միասին, որ իրեն էին ենթարկվում, որից հետո գնաց, հասավ մի ծովակալի ափ, որի ջրերը աղի էին և իրենց մեջ մանր ձկներ էին պարունակում: Եվ իր գործերին ձայնելով՝ նա ասաց նրանց. «Երբ մենք դուրս կգանք Բեյի ամբոխի դեմ, պետք է աշխատենք այն տեղին պատահել, որտեղ, քաջերի բազմության մեջ անցած, կանգնած կլինի Բեյը, որպեսզի կամ մեռնենք ու մեր աղիքը Բեյի ծառայության տակ ընկնի կամ մեր մատների հաջողությունը նրա վրա ցույց տանք, նրա ամբոխը ցրվի, և մենք հաղթություն տանենք»: Եվ, ողջ ասպարեզներ դեպի առաջ անցնելով, նա հասավ շատ բարձր լեռների միջև գտնվող մի դաշտածև տեղ: Եվ ահա, ջրերի հոսանքի աջ կողմում գտնվող բարձրավանդակի վրա ամուր դիրք գրավելով ու գլուխները վեր բարձրացնելով, նրանք տեսան Բեյի բազմաթիվ ամբոխի անկարգ իրոտակը, որ հանդուգն հարձակումով ցրուղեցան սուրում և երկրի երեսի վրա, իսկ Բեյն էլ մեծ ամբոխով հանդարտ կանգնած էր ջրի ձախ կողմի մի բլրակի վրա՝ իբրև դիտակետ: Հայկը ճանաչեց սպառազինված ջոկատի խումբը, որտեղ Բեյը մի բանի ընտիր և սպառազինված մարդկանցով ամբոխի առաջն էր անցել, երբ երկար տարածություն կար նրա ու ամբոխի միջև: Նա կրում էր նշաններ ունեցող վերքերով երկայնք գլխանոց, թիկունքի և կրծքի վրա՝ պղնձ տախտակներ, սրունքների ու թևերի վրա՝ պահպանակներ, մեջքին կապել էր գոտի, որի ձախ կողմից էլ կողովի էր երկաթյալի սուրը: Իր աջ ձեռքում նա բռնել էր հսկայական նիզակը, իսկ ձախում՝ վահանը, նրա աջ և ձախ կողմում գտնվում էին ընտիր զորականներ: Հայկը, տեսնելով լավ սպառազինված Տիտանյանին և նրա աջ ու ձախ կողմի ընտիր մարդկանց, Արամանյակին երկու եղբայրներով կանգնեցրեց աջ կողմը, Կադմուսին իր ուրիշ երկու որդիներով էլ՝ ձախ կողմը, որովհետև սրանք աղեղ և սուր գործածելու մեջ հաջողակ մարդիկ էին: Ինչ վերաբերում է իրեն, ապա նա ինքը կանգնեց առջևից, իսկ սյուն բազմությունը կանգնեցրեց իր հետևում և դասավորեց մոտավորապես եռանկյունի ձևով, որից հետո հանդարտ առաջ շարժվեց: Եվ ահա, երկու կողմի հսկաները միմյանց հասնելով ու գործիքներ, երկրի վրա ահագին դողդուլ բարձրացրին, նրանք իրար վրա ահ և սարսափ գցեցին իրենց հարձակումների ձևերով: Այնտեղ երկու կողմից ոչ սակավ հաղթանակով մարդիկ, սրի բերանի հանդիպելով, թավալվելով ընկնում էին գետին, սակայն ճակատամարտը երկու կողմից էլ անկուծելի էր մնում: Այս անսպասելի սարսափելի դիպվածը տեսնելով, Տիտանյան արքան զարհուրեց և հետ-հետ քաշվելով, սկսեց բարձրանալ այն բլուրը, որտեղից իջել էր, որովհետև մտածեց ամբոխի մեջ ամրանալ, մինչև ողջ գործը հասնի, որպեսզի նորից ճակատ կազմի: Աղեղնավոր Հայկը, սակայն, այս բանը հասկանալով, իրեն առաջ նետեց, մոտենալով հասավ արքային, մինչև վերջը քաջեց լայնալիճ աղեղը և երեքսեյան նետը դիպցրեց նրա կրծքի տախտակին: Սկսեց, շեշտակի անցնելով նրա թիկունքի միջով, գետին խրվեց և գոռոզացած Տիտանյանը այս կերպով կործանվեց, ընկավ վայր ու շուրջը փչեց, իսկ նրա ամբոխը, այս մեծ քաջագործությունը տեսնելով, փախավ, ամեն մեկն իր երեքը դարձած կողմը: Այսպես բավական թող լինի այս մասին» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 1, գլուխ 11):

«Տիտանյան Բեյը (Էլամի թագավորության արքա Մեսիլիմը – Մ.Ֆ.), որ մարդկային ամենայն ազգերից իրեն բարձր էր կարծում, չէր ճանաչում իր Էուրյունը, այլ մարդկային բոլոր ազգերին իրեն ծառայության էր կանչում: Ապա՝ այն ժամանակ Հաբեթածին Հայկը չկամեցավ հնազանդվել Բեյ արքայի ծառայությանը և հրաժարվեց նրան աստված կոչել: Այնտեղ Բեյը մարտի գնաց Հայկի վրա, իսկ արի Հայկը աղեղով հալածեց նրան...: Այն ժամանակ Բաբելոնում թագավորեց հսկա որսորդ Տիտանյան Բեյը՝ չաստվածացյալ բռնակալը, որը սաստիկ զորություն ուներ և՛ հույժ գեղեցիկ տեսք: Նա բոլոր ազգերի իշխանն էր, որոնք սփռվեցին ամենայն երկրի երեսին: Նա աչառու կախարհություններ գործադրեց և թագավորական հրամաններ արձակեց ամենայն ազգերին, ամբարտապան գոռոզությամբ կանգնեցրեց իր արձանը և երկրպագել ու զոհեր մատուցել տվեց՝ իբրև աստծո: Իսկույններ թողնող ազգերը կատարեցին նրա հրամանները, բայց Հայկ անուկով մեկը՝ ազգերի նահապետը, չհնազանդվեց նրա ծառայությանը, նրա արձանը չկանգնեցրեց իր տանը և աստվածավազ շուրջով չմեծարեց նրան: Նրա անունը Հայկ էր: Նրա նկատմամբ Բեյ արքան մեծ դիմով լցվեց: Եվ ահա նա Բաբելոնում գործածող արեց և դիմեց գնաց Հայկի վրա՝ նրան սպանելու համար: Եկավ, հասավ Արարաթ երկիր՝ այն տունը, որը նրանց նախնիներին էր և որը շինել էր լեռան ստորոտում: Կադմուսը փախստական գնաց Հաբեթ՝ իր հոր մոտ՝ նրան լուր տալու, երբ ասաց. «Բեյ արքան դիմել, գալիս է թե՛գ վրա, եկավ հասավ մինչև մեր տան կողմերը և ես իմ կնոջով ու որդիներով, ահավասիկ, փախստական գալիս եմ»: Հայկը վերջից Արամանյակին, նրա որդի Կադմուսին, նրանց որդիներին, իր յոթ դուստրերի որդիներին ու սակավաթիվ հսկա այրերի: Եվ Հայկը եկավ Բեյ արքայի դեմ, բայց սպառնալից հսկա այրերի բազմությանը չկարողացավ դիմադրել: Այնտեղ Հայկը եկավ Բեյի դեմ և Բեյը կամեցավ նրան իր ձեռքը գցել: Խույս տվեց Հայկը նրանից և փախստական գնաց, իսկ նրա հետևից էլ իր զինակրի հետ փութով գնաց նաև Բեյը: Հայկը կանգ առավ և ասաց նրան. «Ինչու՞ ես կրկնակրիս գալիս իմ հետևից, դարձիր շուտով թո՛ղ տեղը, որ այսօր չմեռնես իմ ձեռքով, բանի որ իմ նետը չի վրիպում»: Բեյը պատասխան տվեց և ասաց. «Նրա համար, որ չընկնես իմ կորիճների ձեռքը և մեռնես, հանձնվիր իմ ձեռքը և խաղաղությանը ապրիր իմ տանը՝ ղեկավարելով իմ տան որսորդ զինվորներին»: Պատասխան տվեց նրան Հայկը և ասաց. «Շուն ես դու և շների ոհմակից՝ և դու, և թո՛ղ ժողովուրդը: Եվ դու համար այսօր իսկ պետք է իմ կապարձը դատարկեմ թե՛գ վրա»: Տիտանյան արքան սպառազինվեց և հույսը դրեց իր կուռ սպառազինության վրա: Հաբեթյան Հայկը մոտեցավ և նա իր ձեռքին բռնել էր աղեղը, ինչպես մայրաքաղաքի հզոր մի գերան: Հայկը կանգ առավ՝ պատրաստվելով նրա դեմ աղեղով գործել: Եվ ահա նա գետնից վեր տնկեց նետը լայնալիճ աղեղի մեջ և, քաշելով աղեղը, նետի զորությամբ խոցեց երկայն լանջապանակը ու պղնձի վահանի միջով մխրձեց այն մտնելն արձանի մեջ: Չզված նետը խրվեց գետնի մեջ: Եվ ահա նա իսկույն գետին կործանեց աստվածակալությամբ այդ հսկային, իսկ նրա գորթն էլ փախուստի դիմեց: Եվ ահա նրանք, հետապնդելով նրանց, խլեցին նրանցից ձիերի, ջորիների և ուղտերի երամակները» (Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 1):

«Ժամանակից դուրս համարվող Բեյը (Էլամի թագավորության արքա Մեսիլիմը – Մ.Ֆ.), սակայն կորավ ժամանակով և սպանվեց իր դեմ ապստամբած Հայկից՝ Թորգոմի որդուց, որը Հաբեթի սերնդից էր և բանահիշելով Զամի այդ որսորդին, ասաց. «Դու ոչ թե աստված ես, այլ շուն, իսկ թո՛ղ հետևից շարժվե՛ք քաշք նկղները՝ շների երամակ»: Այնտեղ պաշտպանվեց և մեծ ահապանքի էր աշխարհի հոր՝ Նոյի, մատաղանյան օրիությունը: «Աստված թող ընդարձակի Հաբեթի տոհմը և Սեմի տանը բնակվի»: Բանն այն էր, որ Ասիայի արևելքը Սեմի բաժին էր, իսկ Հայկը խույս տվեց, բաժանվեց Բեյից և Բաբելոնից հեռացավ այնտեղ, իսկ Նեբրովյը հանդուգն գործությամբ իր հրոսակներով հետապնդեց Հայկին, բայց նրանից նետահար եղավ ու սպանվեց» (Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 1, գլուխ 2):

«Մեր Հայկը, ուժով ընդդեմ դեմ և չհնազանդվելով Բեյին (Էլամի թագավորության արքա Մեսիլիմը – Մ.Ֆ.), Բաբելոնում ծնված իր որդի Արամանյակի դուստրերի, թոռների, ընդոժիների ու իրեն միացած մարդկանց հետ անմիջապես եկավ և հասավ մեր այս աշխարհը, իսկ Նեբրովյը, այն է՝ Բեյը, յուրային, քաջ զինվորների հետ, որոնք աղեղ, սուսեր, տեգ և նիզակ գործածելու մեջ կորովի մարդիկ էին, ընկավ Հայկի հետևից: Եվ

ահա մի ծորաղաշտում նրանք դիմահար բախվեցին միմյանց՝ բարձրացնելով ահագին դողդույն, ինչպես զառիվայրից հոսող գետը: Միմյանց վրա հարձակվելով՝ նրանք ահ ու սարսափ էին սփռում: Այդ ժամանակ մեր Հայկը իր երեթթկյան լայնալիծ աղեղով նետը խփեց Ներքովթի կրծքի երկաթազամ տախտակին և սա, թիկունքից անցնելով, մխրձվեց հողի մեջ: Եվ այդպես նրան սպանելով՝ Հայկը ինքը տիրեց իր հայրենաստուր ու իրեն վիճակված աշխարհին, որն իր անունով էլ կոչվեց» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 2):

«Այս Հայկը գեղարարաշատ, թիկնեղ և գեղեցկազանգուր էր՝ բաղրահայաց ու հաստաբազուկ: Սա, ապստամբելով Բելի (Էլամի թագավորության արքա Մեսիլիմը – Մ.Հ.) դեմ, իր սերունդներով հանդերձ, բանակով մոտավորապես 300 հոգի, գնաց Արարաթի երկիրը՝ իրականացնելու իր նպատակը: Այնտեղ մնալով որոշ ժամանակ, այդ տեղը տվեց իր Կադմոս թոռանը, իսկ ինքը գնաց այն գավառը, որն իր անունով կոչվում է Հարթ: Այստեղ նա մի գյուղ կառուցեց և իր անունով կոչեց Հայկաշեն: Միանից հետո Բելը ելավ և եկավ Է Հայկի վրա պատերազմի: Բայց Հայկը, այս բանը իր Կադմոս թոռան ուղարկած լուրից տեղեկանալով, յուրայիններով հանդերձ եկավ Բելի դեմ ճակատամարտի: Ինքն առաջ ընթացավ և մոտ հասավ արքային, որից հետո, գրկապսի ձգելով լայնալիծ աղեղը, եռաթև սուր նետափայլը դիպցրեց նրա կրծքավանդակին: Նետը, մեջտեղից շեշտակի ճեղքելով թիկունքը, դուրս եկավ սյուն կողմից և խրվեց հողի մեջ: Այսպես՝ Բելը Հայկի ուղեղի տակ կործանվեց, գետին տապալվեց և շունչը փչեց, իսկ Բելի գործերի բազմությունը, տեսնելով Հայկի այդ բաջ արարքը, բոլորով հետ շրջվեց ու փախուստի դիմեց» (Ուլիստան «Հայոց պատմություն», գլուխ 15):

«Այս Հայկը ծեռք բարձրացրեց Բելի (Էլամի թագավորության արքա Մեսիլիմը – Մ.Հ.) դեմ, որը, հափշտակելով իշխանությունը, բռնացել էր բոլորի վրա: Հայկը, սակայն, չհնազանդվեց Բելին, վերցրեց իր որդի Արամանյակին, որը ծնվել էր Բաբելոնում, և 300 հոգով չվեց ու գնաց Արարաթ աշխարհ...: Այդ ժամանակ միիշխան Բելը կոչ հղեց նրան Բաբելոնից, սակայն Հայկը դրա վրա ուշադրություն չդարձրեց: Եվ ահա Բելը, բազում մտղկանց գլուխն անցած, խրոխտանալով նրա վրա եկավ: Հայկը, սակայն, նետահար արեց և սատկեցրեց Բելին» (Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»):

«Երբ աշտարակը փլվեց, Բելը (Էլամի թագավորության արքա Մեսիլիմը – Մ.Հ.) իր թագավորության աթոռը հաստատեց Բաբելոնում և ինքը կամեցավ թագավորել մարդկանց վրա, սակայն մեր հայր Հայկը, վերցնելով մեր ազգն ու մեր լեզվով խոսողներին, մոտ 400 հոգի, բանգի սակավ էին մեր նախնիները, փախավ Բելից և ամրացավ Հյուսիսային կողմում՝ Վերին Հայքում, որը Մեծ Հայք են կոչում: Բելը, որ նստում էր Բաբելոնում, չկարողացավ Հայկին իր թևի տակ բերել և այդ ժամանակ հավաքվեց պատերազմի ու կռվելու: Նա հավաքեց 50.000 հետևակ պատերազմողներ և ծովի նման եկավ, որպեսզի ջնջի մեր ազգը: Հայկը ելավ 1.000 հոգով ևսկի նրան ընդառաջ, որոնք, թեև շատ սակավ էին, սակայն բաջարի այրեր էին: Այդ ժամանակ Բելն առաջացավ իր գործի միայն մի գնդով և Հայկը ելավ նրա դեմ: Բելն իրեն երկաթով էր պատել հետևից և առաջից՝ երկաթա տախտակներով, բանգի գիտեր մեր հոր բազկի թափը: Նա ծեռքին նաև մի սուկայի նիզակ ուներ: Եվ ահա մեր հայր Հայկը լայնալիծ ու պնդակազմ աղեղով առաջ եկավ: Բելը, բանգի հսկա էր, գոչելով, ինչպես մի փշապ, որ ցանկանում էր կլանել նրան, եկավ Հայկի վրա, սակայն մեր լայնաճակատ հայրը իր բազկին թափ հաղորդեց, լայնալիծ աղեղից արձակեց իր երեթթկյան նետը և հարվածեց Բելի կրծքին ինչպես բաց պատուհանին: Նետն անցավ նրա մարմնով և ընկավ գետին, բանգի այն հույժ գորգիդոր էր և երկաթի թանձրությունը չկանգնեցրեց նրան: Այդպես սատկեց Բել հսկան՝ այդ մարտուղը, և մեր ազգն ազատվեց» (Վարդան Այգեցի «Աղվեսագիրք»):

«/6/ Բայց Բելը (Էլամի թագավորության արքա Մեսիլիմը – Մ.Հ.), գոռոզանալով իր վաթսուն կանգուն անձուռնի հասակով, բոլոր իշխաններին, ինչպես աստծո, հնազանդեցրեց իրեն և ապա արձակեց, բացի Հայկից, որը Նոյի որդի Հաբեթի, նրա որդի Գամիդի, նրա որդի Թիրասի ու նրա որդի Թորգոմի որդին էր: Հայկը Բելին չպաշտեց որպես աստված, այլ նրան շուն կոչեց: Եվ, որովհետև Բելը մեծ ամբոխով եկավ նրա վրա, Հայկը սպանեց նրան՝ խփելով պղնձյա տախտակով պատած նրա սրտին...: /8/ Ներքովթը... շինեց Շոշ բաղաբը, որ անվանում են Սպահան: Նա սպանվեց Թորգոմի որդի Հայկի կողմից» (Վարդան Արևելացի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 6, 8):

«Բելը (Էլամի թագավորության արքա Մեսիլիմը – Մ.Հ.), հայարտանալով իր 60 կանգուն հասակով, իրենց ենթարկեցրեց բոլոր ժողովուրդներին և ստիպեց նրանց բոլորին իրեն ենթարկվել: Չենթարկվեց, սակայն, բաջարի Հայկը, որն իր 8 եղբայրների և 300 հոգանոց աղքի հետ հեռացավ և հաստատվեց Հայաստանում՝ Հարթի շրջանում, իսկ իր եղբայրներին էլ տվեց Տրապիզոնից մինչև Դարյալ ու Դերբենդ ձգվող շրջանները: Նետահար անելով և սպանելով Նեմրոթին՝ Հայկը իրեն ենթարկեցրեց Դերբենդը, Կրանը, Մուղանը, Արթաշատը, Մարաստանը, Մծբինը, Միջագետքը, Մեդիտենեն, Կոկիսոնը, Կեսարիան, Կոլոնիան, Սպերը, Խախտիթը, Զարթոնը, Սկանեթան ու Կովկասը, որից հետո իշխեց այդ բոլոր երկրների միջև տարածվող հողերի վրա» (Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3):

«Չընդունեց Հայկ Բելի (Էլամի թագավորության արքա Մեսիլիմը – Մ.Հ.) պատկերը և նրան չհամարեց Աստված: Եվ ահա Բելը ծանր ամբոխով եկավ նրա վրա, սակայն Հայկը սպանեց նրան» (Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 1):

«Այս Հայկը, վերցնելով իր որդի Արամանյակին, որը ծնվել էր Բաբելոնում, ինչպես նաև իր մոտիկներից 300 հոգու, աղթով և ունեցվածքով չվեց դեպի Արարաթյան լեռները...: Բելը (Էլամի թագավորության արքա Մեսիլիմը – Մ.Հ.) տիրեց բոլորին և Բաբելոնից կոչ արեց հնազանդվել իրեն, սակայն Հայկը մերժեց: Այդ ժամանակ Բելը խրոխտանալով եկավ Հայկի վրա, սակայն Հայկը, հարվածելով նետով, սպանեց նրան» (Ներսես Պալիքեց «Հայոց իշխանների ու թագավորների պատմություն»):

«Ներքովթը (Էլամի թագավորության արքա Մեսիլիմը – Մ.Հ.), որ Բելն էր, լսելով այս ամենը, Բաբ անունով իր որդուն ուղարկեց Հայկի մոտ ասելով. «Դու միայն հնազանդությունն հայտնի և նստիր թո տանը ինչպես ուզում ես»: Ականց չկախեց, սակայն, բաջազանգուրն այս կոչին, այլ մեծ անաղաղակով հետ դարձրեց առաքելաժեններին: Այդ ժամանակ Բելը մռնչաց իբրև մի չար գազան, ժողովեց իրեն բոլոր հնազանդվողներին և ավագի նման մեծ բազմությամբ եկավ ու հասավ Արարաթյան երկիրը՝ Կադմոսի բնակության վայրը: Այդ ժամանակ սա փախավ Հայկի մոտ, սակայն իրենից առաջ մարդ ուղարկեց, որը հայտնեց. «Գիտցիր, որ Բելը եկել, հասել է հավերժ բաջերով և երկնաղեց հասակով մրցող հսկաներով»: Այդ ժամանակ Հայկը շտապ հավաքեց իր որդիներին ու թոռներին և, կարճ հորդոր կարդալով նրանց, եկավ ու հասավ մի ծորաղաշտ, ուր Բելն էր ամրացել իր հսկաներով հանդերձ՝ իրենց աղեղներով, սատկեցրելով և տեղ-սեղանակներով: Այդ ժամանակ Հայկ և իր որդիները իրենց ուժերը երեք գնդերի բաժանեցին: Եվ ահա խայտալկն ափնը բաշեց իր լայնալիծ աղեղը ու երեթթկյան նետը դիպցրեց Ներքովթի կրծքի երկաթազամ տախտակին: Նետն անցավ այն, թիկունքից դուրս եկավ, մաղեղեց հսկան գետին տապալվեց և սպանվեց, իսկ նրա գործերն էլ փախուստի դիմեցին: Այդ տեղը դրանից հետո կոչվեց Հայոց ձոր» (Ղափիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այս Հայկը հառնեց Բելի (Էլամի թագավորության արքա Մեսիլիմը – Մ.Հ.) դեմ, վերցրեց իր որդիներից Արամանյակի և 300 հոգանոց իր գեղով չվեց ու եկավ հասավ Արարաթյան երկիրը: Միապետության հասած Բելը տարբեր մարդկանց միջոցով կոչ արեց Հայկին վերադառնալ Բաբելոն, սակայն սա չհամաձայնեց: Այդ ժամանակ Բելը խրոխտանալով եկավ նրա վրա, սակայն այս ուշիմ և խոհեմ հսկան՝ բաջազանգուր ու խայտալկն, շտապեց հավաքել իր զորքը: Նա հասավ մի ծովակի, որի ջուրն աղի է և որը մանր ձուկ ունի, որտեղից էլ առաջ անցնելով, հասավ մի դաշտաձև լեռ: Այստեղ նա տեսավ Բելի ամբոխի բազմությունը: Հայկը Բելի դեմ դուրս եկավ ընտիր մարդկանցով և կորովի բաջերով, այնպես որ, երբ հսկաներն իրար եկան, երկրի վրա մեծ աղմուկ բարձրացավ, բանգի այդ հսկաներն էին իրար սպանում: Եվ ահա երկու կողմից էլ ոչ քիչ հաղթանալով մարդիկ ընկան ու կործանվեցին, այնպես որ տիտանյան արքային տարակուսանք պատեց, նա զարհուրեց և ուզեց բարձրանալ դեպի այն բլուրը, որից իջել էր: Այս իմացավ աղեղնավորը, որն առաջ նետվեց, հասավ Բել արքային, բաշեց իր լայնալիծ աղեղն և երեթթկան նետը դիպցրեց Բելի կրծքի տախտակներին: Նետը դուրս եկավ թիկունքից և ահա ճոխացած տիտանյան գետին ընկավ ու հոգին փչեց: Բելի ամբոխը, տեսնելով այսպիսի ահագին բաջություն, փախավ» (Անանուս Լիվոնացի «Ժամանակագրություն»):

«Այնժամ գայրացավ Ներքովթը (Էլամի թագավորության արքա Մեսիլիմը – Մ.Հ.), ժողովեց իր հսկաներին և բոլոր նրանց, ում հպատակվում էին նրա գործերը, որից հետո եկավ Թարգամույանների դեմ: Իր հեղթին Հաոսը կանգնեց յոթ հսկաներին և Թարգամույանների բոլոր տոհմականներին: Նրան օգնություն ցույց տվեցին նաև արևմտյան այլ և այլ կողմեր, ժողովեց այս բոլորին Հաոսը ու կանգնեց Մասիսի ստորոտում: Երբ Ներքովթը մոտեցավ Արարաթյան երկրին, այնտեղ կանգ առավ, որից հետո ուղարկեց 60 հսկաների և նրանց հետ նաև՝ հզոր զորք՝ Թարգամույաններին կարգի կոչելու համար: Իր հեղթին, երբ Ներքովթի զորքը մոտեցավ, այնժամ Հաոսի եղբայրները՝ այն յոթ հսկաները, դիմավորեցին նրանց հզոր զորքով, իսկ Հաոսն էլ հզորագույն զորքով կանգնեց հետևում՝ թիկունքով: Նրանց միջև կատաղի ծակատամարտ տեղի ունեցավ, որը նմանվեց օդի սաստույթության, բանգի նրանց ուղեղի փոշին թանձր ամպի, նրանց գրառի փայլատակումը՝ երկնքի կայծակի, նրանց գոչումները որոտման ձայնի, նրանց նետերի բազմությունը և բարերի արձանավորը, խիտ կրկրույթի, իսկ նրանց արյան հեղուկի էլ կարկուսների հեղեղների էր նման: Ծակատամարտը նրանց միջև սաստկացավ և երկուստեք անթիվ կոտորվեցին, իսկ այդ ժամանակ Հաոսը, կանգնած հսկաների թիկունքում, ահարկու ձայնով, որ նման էր կայծակի ձայնունի, բաջալեռում ու միախառնում էր նրանց: Այնժամ հաղթեցին Թարգամույանները և կոտորեցին Ներքովթի այդ հսկաներին և նրանց զորքին: Ապա Թարգամույան այս յոթ հսկաները՝ Զարթոնը, Բարդոսը, Մովականը, Զերոսը, Էսկանը, Կովկասանը և Էգրոսը, որոնք ողջ մնացին նույնիսկ առանց փրկարկվելու, հաղթանակած փառաբանում էին աստծուն: Երբ Ներքովթը այս լսեց, բարկացավ և իր ողջ ուժով շարժվեց նրանց դեմ, բայց Հաոսը չուներ Ներքովթի զորքերի չափ զորք ու դրա համար էլ նա ամրացավ նա Մասիսի բերձուն: Ներքովթը մոտեցավ ցածի կողմից, նա ուղից մինչև գլուխ զինված էր երկաթով և պղնձով: Նա բարձրացավ մի սարի վրա, որպեսզի խոսի

Հատի հետ, և նա պահանջում էր նրանից վերստին հպատակվել իրեն՝ կամովին զալ իր մոտ: Հասոը, սակայն, դիմեց իր հսկաներին. «Ամրացրեք իմ թիկունքի կողմը, որ Ներքոթին ընդառաջ գնամ»: Եվ ահա նա գնաց ու դեմ հանդիման մոտեցավ Ներքոթին, որից հետո արծակեց նետը և զարկեց Ներքոթի կրծքին, իսկ նետը, պղնձյա տախտակն անցնելով, դուրս եկավ թիկունքից: Այնժամ Ներքոթը տապալվեց, իսկ նրա բանակը փախուստի դիմեց» («Քարթլիս-Ցխալդեբա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Հասոը, տեսնելով իրեն ենթակա ժողովրդի բազմացումը, իր վրայից թողափեց բաբելոնական արքայի լուծն և այլևս չէր ցանկանում նրան հարկ վճարել: **(Էլամի թագավորության արքա Մեսիլիմը – Մ.Յ.)**, լսելով այդ մասին, որոշեց իրեն արհամարհելու համար վրեժխնդիր լինել և զորքով մոտեցավ Հատի ու նրա եղբայրների տիրույթներին, որպեսզի նվաճի այն ժամանակ դեռևս թորգոմյաններ կոչվող այդ ժողովրդին: Թորգոմյանները, որպեսզի խուսափեն աղետից, որը կարող էր նրանց գլխին բերել Ներքովթը, հյուսիսից իրենց օգնական զորք բերեցին և, ամրանալով լեռնածերպերում, շարդեցին իրենց վրա հարձակված արքայազններին՝ բաբելոնական զորքի ղեկավարներից գերի վերցնելով 60 հոգի...: Ներքովթը, լսելով իր զորքերի ջարդի մասին, անձամբ մոտեցավ թորգոմյանների ճամբարին: Հասոը, սակայն, հնարավորություն չտեսնելով դիմադարձել Ներքովթի ուժերին, սկսեց ամրանալ լեռների միջև: Այդ ժամանակ Ներքովթը, որը առաջ էր մղվում իր և թորգոմյանների համար օգտակար լինելու ցանկությամբ, ճամբարը զարկեց այն վայրի դիմաց, որտեղ զարկված էր Հատի ճամբարը, իսկ այնուհետև բարձրացավ մի բարձր լեռան վրա, որպեսզի խոսի Հատի հետ ու հնազանդեցնի նրան առանց իր հպատակների արյունը թափելու: Հասոը, իր այդ սարսափելի հակառակորդին տեսնելով իրենից այդքան մոտ հեռավորության վրա, ուժեղագույն լարումով աղեղից արծակեց նետը և սպանեց Ներքովթին: Անորակա պատմության հեղինակները, սակայն, պնդում են, որ Ներքովթի մահվան պատճառ է հանդիսացել քթի մեջ տրոսկած մի ինչ-որ միջատ: Պատմիչ Աբուլ-Ֆարաջը իր հերթին փոխանցում է, որ Ներքովթը ճգնվեց բաբելոնական աշտարակի տակ մնալով, իսկ մեկ այլ ասորական պատմիչի խոսքերով էլ Հասոը մարտնչել է Նիսոս Ավագի հայր Բելի հետ և սպանել է հենց սրան, այլ ոչ թե Ներքովթին: Այս չնայած լեռնաշղթան հիպոկոմի բաբելոնացիները սարսափի մատնվեցին և, թողնելով իրենց ճամբարը, ցրվեցին տարբեր վայրեր, որպեսզի, զրկված իրենց առաջնորդից, վերադառնան սեփական երկիր» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 9, 10):

«Հայկը, Բաբելոնի թագավորության արքաների գլխավոր ղեկավարին ծառայելուց ձանձրանալով, հավաքեց իր հպատակներին, գնաց դեպի հյուսիսային կողմը և Արարատ անունով լեռան վրա բնակություն հաստատեց: Այնտեղ շենքեր երևացին և այդ տարածքը կոչվեց Նախջվան, որ նշանակում է սկզբնական բնակավայր: Հետո այդ անունը արաբականանալով՝ կոչվեց Նախիջևան: Ներմուղներից մեկը **(Էլամի թագավորության արքա Մեսիլիմը – Մ.Յ.)** նրանց վրա զորք ուղարկեց, բայց ոչինչ չկարողացավ անել: Մինչև անգամ ասում են, թե Ներմուղը նրանց վրա գնաց անձամբ, իսկ Հայկը մի նետով խփեց նրան և սպանեց» (Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»):

⁶ «Լագիստուրու աստվածը Աստիսուրի ջրանցքից սկսած Էլամը, Սուբուրը և Ուրը խոցեց» (Լագաշի լուգալ Էանատումին վերագրվող արձանագրությունից):

⁷ «Ծակատամարտ տեղի ունեցավ Բատին քաղաքի մոտ, երբ քաղաք եկավ սուրհանդակ՝ Արմիի պարտության մասին լուրով» (Երլայական արձանագրությունից):

⁸ «Հազանը տվեց նրան **(Աբբադի արքա Սարգոն Աբբադացուն (մ.թ.ա. 2316-2261) – Մ. Յ.)** Վերին երկիրը՝ Մարին, Յարմուտին և Էրլան՝ մինչև Մայրիների ու Արծաթի լեռները» (Սարգոն Աբբադացուն վերագրվող արձանագրությունից):

⁹ «Սարգոն Աբբադացին **(Աբբադի արքա Սարգոն Աբբադացին – Մ. Յ.)** անցավ Եփրատը և շարդեց Հախայի գորբին, սակայն Հախա քաղաքին ոչինչ անել չկարողացավ և քաղաքի ծովից ջրաբորժացավ մինչև երկինք» (Հաթթուսի I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁰ «Այդ ժամանակ արքան **(Երլայի արքա Իշար-Հանուն (մ.թ.ա. մոտ 2325-2290) – Մ. Յ.)** ելավ Ասիշայի դեմ» (Երլայական արձանագրությունից):

¹¹ «Իբրի-Չաբիրը Բագարայի վրա գնաց այն բանից հետո, երբ վերադարձավ դեպի Արմի կատարած արշավանքից» (Երլայական արձանագրությունից):

¹² «Երբ Իբրի-Չաբիրը վերադարձավ դեպի Արմի կատարած արշավանքից՝ Կուտաբանից փոխանակման համար կտորեղեն բերեցին» (Երլայական արձանագրությունից):

¹³ «Նրա **(Աբբադի արքա Սարգոն Աբբադացու – Մ. Յ.)** ծեր տարիքում բոլոր երկրներն ապստամբեցին նրա դեմ, և նրանք պաշարեցին նրան Աբբադում, բայց նա ընտրյալ բանակ պատրաստեց ու ոչնչացրեց նրանց՝ հարվածելով նրանց և ճգնելով նրանց մեծաթիվ բանակը» (Սարգոն Աբբադացուն վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁴ «Ավելի ուշ Սուբարտուն իր բազմություններով բարձրացավ, բայց այն խոնարհվեց նրա **(Աբբադի արքա Սարգոն Աբբադացու – Մ. Յ.)** ռազմական զորությունից: Սարգոնը նրանց հնազանդեցրեց և նրանց ունեցվածքը բերեց Աբբադ» (Սարգոն Աբբադացուն գործունեությանը նկարագրող արձանագրությունից):

¹⁵ «Այժմ, երբ նա **(Աբբադի արքա Նարամ-Սուենը (մ.թ.ա. 2237-2200) – Մ. Յ.)** գնաց Թալխադում, ոչ մի թագավոր նախկինում չէր ձեռնարկել նման արշավանք: Եվ ահա Նարամ-Սուենը՝ Աբբադի արքան, գնաց այնտեղ և Իշտար դիցուհին նրան մրցակից չտվեց: Սուբարտունի կառավարիչները և Վերին երկրների տիրակալները իրենց հարկերը բերեցին նրա առաջ» (Նարամ-Սուենին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁶ «Քանի որ երբևէ՝ մարդկության արարումից ի վեր, ոչ մի թագավոր չի կործանել Արմանումն և Էրլան, Ներգալն իր գեներով ճանապարհ բացեց Նարամ-Սուենի հզորի **(Աբբադի արքա Նարամ-Սուենի – Մ. Յ.)** համար: Նա տվեց նրան Արմանումն և Էրլան ու նա սկսեց նրան նաև Ամանտը՝ Մայրիների լեռն և Վերին ծովը: Շնորհիվ Հազանի գեներին, որը մեծացնում է նրա թագավորությունը, Նարամ-Սուենի հզորը կրկնեց Արմանումն և Էրլան: Նա Եփրատի ափից մինչև Ուլիշում ջախջախեց մարդկանց, ում Հազանը տվել էր նրան ի սկզբանե, բանի որ նա կատարել էր իր ծառայությունը աստծո՝ իր աստծո, առաջ: Հետագայում նա ամբողջովին տիրեց Ամանտին՝ Մայրիների լեռանը: Երբ Հազանը որոշեց ճակատագիրը Նարամ-Սուենի հզորի, նրա ձեռքը հանձնեց Ռիշիադադին՝ Արմանումի արքային, իսկ դա եղավ այն բանից հետո, երբ Նարամ-Սուենը անձամբ հաղթեց նրան իր պալատի մուտքի կենտրոնում: Նա իր արձանը բանդակից դիորիտից և նվիրեց այն լուսնի աստծուն: Այսպես է ասում Նարամ-Սուենի հզորը՝ արքան Աշխարիի չորս կողմերի. «Հազան աստվածը տվեց ինձ Արմանումն և Էրլան ու ես հաղթեցի Ռիշիադադին՝ Արմանումի արքային: Այդ ժամանակ ես իմ արձանը բանդակեցի և նվիրեցի այն լուսնի աստծուն: Թող ոչ-որ չձեռք իմ այս արձանագրությունը, թող իմ արձանը կանգնի լուսնի աստծո առաջ»» (Նարամ-Սուենին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁷ «Սարգոնի **(Աբբադի արքա Սարգոն Աբբադացու – Մ. Յ.)** որդին Նարամ-Սուենը **(Աբբադի արքա Նարամ-Սուենի – Մ. Յ.)** արշավեց ընդդեմ Ափիշալ քաղաքի և ճեղքեց նրա պարիսպը: Նա անձամբ գերեց Ռիշ-Ադադին՝ Ափիշալի արքային, ինչպես նաև Ափիշալի տաբալին» (Սարգոն Աբբադացուն գործունեությանը նկարագրող արձանագրությունից):

¹⁸ «Նարամ-Սուենը **(Աբբադի արքա Նարամ-Սուենը – Մ. Յ.)** հաղթեց Արշան երկրին» (Նարամ-Սուենին վերագրվող արձանագրությունից): «Տարին, երբ Նարամ-Սուենը լեռնաշղթան անցրեց» (Նարամ-Սուենին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁹ «Խաբուրի հոսանքով նա **(Աբբադի արքա Նարամ-Սուենը – Մ. Յ.)** անցավ մեկ օրում, այստեղից դեպի Նիսուր՝ մեկ օրում, երկու օր գնաց, Կարդուից մինչև Ագուխիում անցավ մեկ օրում» (Նարամ-Սուենին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁰ «Տարին, երբ Նարամ-Սուենը **(Աբբադի արքա Նարամ-Սուենը – Մ. Յ.)** հաղթեց Սուբարտունի Ագուխիումի մոտ և գերեց Թախիշալային» (Նարամ-Սուենին վերագրվող արձանագրությունից):

²¹ «Տարին, երբ Նարամ-Սուենը **(Աբբադի արքա Նարամ-Սուենը – Մ. Յ.)** հասավ Տիգրիսի և Եփրատի ակունքներին ու հաղթանակ տարավ Շենամիդայի մոտ» (Նարամ-Սուենին վերագրվող արձանագրությունից):

²² «Յոթ արքաներ՝ եղբայրներ, փառահեղ, ազնվական: Նրանց զորքը հաշվում էր 360.000 հոգի: Նրանց հայրը Անուբանին էր **(Լուլուբիի թագավորության արքա Անուբանին (մ.թ.ա. մոտ 2240-2200) – Մ. Յ.)**,՝ արքան, նրանց մայրը՝ թագուհին էր. Մելիլի էր նրա անունը: Նրանց ավագ եղբայրը նրանց առաջնորդն էր, նրա անունն էր Մեմանդային: Նրանց երկրորդ եղբոր անունն էր Միդուդու: Նրանց երրորդ եղբոր անունն էր Կիլուպիշ: Նրանց չորրորդ եղբոր անունն էր Բալդադային: Նրանց հինգերորդ եղբոր անունն էր Թաթթադային: Նրանց վեցերորդ եղբոր անունն էր Աբուդանդի: Նրանց յոթերորդ եղբոր անունն էր Խաբշիկուդու: Նրանք նվաճեցին Փայլող լեռները: Պաշտոնյան արգելեց նրանց, բայց նրանք ջարդեցին նրա ոտքերը: Իրենց ներխուժման սկզբում նրանք մոտեցան Պուրուշիանդային: Պուրուշիանդայի ողջ շրջանը թալանվեց: Փուխլու քաղաքը թալանվեց, Փուրաշու քաղաքը թալանվեց...: Նրանք բոլորը հավաքվեցին Սուբարտունի կենտրոնում: Նրանք ամապացրին լեռնի շրջակայքը և ներխուժեցին Կուտուում: Նրանք ամապացրին Կուտուումը և ներխուժեցին Էլամ երկիր: Նրանք ամապացրին Էլամ երկիրը և ներխուժեցին ներս: Նրանք կոտորեցին մարդկանց ճանապարհների խաչներովներին, նրանք նրանց նետեցին, հիվանդ, Մազանը, Մելուխիան և բոլոր երկրները ծովի մեջնետրում, նրանք ոչնչացրին...: Ես **(Աբբադի արքա Նարամ-Սուենը – Մ. Յ.)** կանչեցի պաշտոնյային և հանձնարարեցի նրան.

«Վերցրու նիզակը, կացրու դրանց և ծակիր դրանց նիզակով: Եթե արյուն հոսի, ապա նրանք մարդիկ են մեր նման: Եթե արյուն չհոսի, ապա նրանք չար ոգիներ են, ուրվականներ, ուրվականներ և չարագործներ են, Ենիլի արարածներ»: Պաշտոնյան հետ բերեց նրանցից հաղորդումը: «Ես կպա դրանց, ես ծակեցի դրանց նիզակով և արյուն եկավ»: Ես կանչեցի գուշակներին և հանձնարարեցի նրանց: Ես դիպա յոթ և կրկին ուլի: Ես ուղևորվեցի Եդեգնի սուրբ տաճարը: Ես հարցրեցի մեծ աստվածներին՝ Իշտարին, Բաբային, Չաբային, Ամուկիթումին, Նաբուլին և Շամաշ հերոսին: Մեծ աստվածների կողպեք չտվեց թուլություն իմ գնալու և ինձ համար: Այսպես ես ասացի իմ սրտում, սրանք էին իմ բառերը: «Ո՞ր առյուծն է հետևում գուշակին, ո՞ր գայլն է խորհրդակցում երազահան բոմոսիու հետ: Ես կգնամ ավազակի պես՝ իմ սեփական հակումով: Ես կվերցնեմ ինձ հետ երկաթյա գնեբերը և կգնամ» (Նարամ-Սուենին վերագրվող արձանագրությունից):

²¹ «Եվ ահա, երբ եկավ առաջին տարին, ես (Աբբադի արքա Նարամ-Սուենը – Մ.Ֆ.) ուղարկեցի 120.000 հոգանոց զորք, բայց ոչ-ոք կենդանի չվերադարձավ» (Նարամ-Սուենին վերագրվող արձանագրությունից):

²² «Երբ երկրորդ տարին եկավ, ես (Աբբադի արքա Նարամ-Սուենը – Մ.Ֆ.) ուղարկեցի 90.000 հոգանոց զորք, բայց ոչ-ոք կրկին կենդանի չվերադարձավ» (Նարամ-Սուենին վերագրվող արձանագրությունից):

²³ «Երբ երրորդ տարին եկավ, ես (Աբբադի արքա Նարամ-Սուենը – Մ.Ֆ.) ուղարկեցի 60.700 հոգանոց զորք, բայց ոչ-ոք կենդանի չվերադարձավ: Ես այլալվեցի, շփոթվեցի, մթազնեցի, վշտաբեկ եղա և ուժասպառվեցի: Այսպես ես ասացի իմ սրտում, սրանք էին իմ բառերը: «Ի՞նչ ունեցա ես՝ իմ թագավորությանը ցույց տալու համար: Ես արքա եմ, որ չի բերում ծաղկում իր երկրին: Ես արքա եմ, որ չի բերում բարգավաճում իր ժողովրդին...» (Նարամ-Սուենին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁴ «Տարին, երբ Նարամ-Սուենը (Աբբադի արքա Նարամ-Սուենը – Մ.Ֆ.) Կիրաշենիվում հաղթեց Սիմուրումին և գերեց Սիմուրումի կառավարչին Բաբային, ինչպես նաև Արամեի կառավարչի Դուբուլին» (Նարամ-Սուենին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁵ «Տարին, երբ Նարամ-Սուենը (Աբբադի արքա Նարամ-Սուենը – Մ.Ֆ.) արշավեց Սիմուրումի վրա» (Նարամ-Սուենին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁶ «Շուշինակ աստծուն՝ իր տիրոջը, Պուզուր-Ինշուշինակը (Էլամի թագավորության արքա Կուտիկ-Ինշուշինակը (մ.թ.ա. մոտ 2260-2250՝ Վարասիայի կառավարիչ, 2250-2175) – Մ.Ֆ.)՝ Սուզայի բուրմ-արբան և կառավարիչը Էլամ երկրի, որդին Շիմի-Իշբուգի ասում է: Երբ Կիմաշն ու հուրիտիմ երկրորդ պատերազմեցին, նա գնաց և հնազանդեցրեց այս թշնամիներին (այնուհետև թվարկվում են շուրջ յոթ տասնյակ երկրներ, որոնցից Գուտու երկիրը հիշվում է երկրորդ անգամ – Մ.Ֆ.):» (Կուտիկ-Ինշուշինակին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁷ «Այդ ժամանակ Ենիլը հայացքը նետեց Գուտի երկրի կողմը: Նա մեկ հայացքով պատեց լայնարձակ լեռները և դիմեց այդ չմարդկանց՝ անթիվ գուտիներին, որոնք չեն ծանաչում ոչ մի սահման ու որոնք վարքագծով մարդիկ են, մոթով՝ շներ, իսկ արտաքինով էլ՝ իսկական կապիկներ: Սրանց Ենիլը հանեց լեռներից: Եվ ահա սրանք, ինչպես մորեխների պարս, տարածվեցին երկրով մեկ: Ըստ նրա հրամանի նրանք իրենց ձեռքերը մեկնեցին դաշտերի վրա և ոչ ոք ու չէին նրանց ձեռքերից չէր կարողանում փախչել: Սուրիանդիակներն այլևս չէին անցնում ծանապարհներով, իսկ նավավարներն էլ գետերով և այլևս բեռներ չէին տեղափոխվում: Ենիլի գեղեցիկ այծերին նրանք հանեցին փարայններից և հովիվների հետ միասին տարան: Կովերին հանեցին գոմերից և կովապահների հետ միասին տարան: Այժմ բանտապահներն են ամենուր հսկում, իսկ ծանապարհներին էլ ավազակներ են տեղավորվել: Բոլոր թաղաքների դարպասները տապալված են և ընկած են ցեխի մեջ» (Աբբադի Նագվեթ)՝ արձանագրությունից):

²⁸ «Այդ տարի Ուրուկը և Նեգասուն պարտվեցին» (Նարամ-Սուենին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁹ «Նարամ-Սուենը ոչնչացրեց Բաբելոնի բնակիչներին և այդ պատճառով էլ Մարդուկը Գուտի ժողովրդի ուժերը երկու անգամ կանցեց նրա դեմ: Մարդուկը իր թագավորությունը հանձնեց Գուտի ժողովուրդին: Գուտիները դժբախտ մարդիկ էին, ովքեր չգիտեին աստվածների պատվելու ձևը և վայրենի էին» (Բաբելոնական արձանագրությունից):

³⁰ «Տարին, երբ Կուտիումը պարտվեց: Տարին, երբ Շարկալաշիրը (Աբբադի արքա Շարկալաշիրը (մ.թ.ա. 2200-2176) – Մ.Ֆ.) ... հաղթեց Կուտիումի արքա Շարկալին» (Լագաշից գտնված արձանագրությունից):

³¹ «Տարին, երբ Շարկալաշիրը (Աբբադի արքա Շարկալաշիրը – Մ.Ֆ.) գերեց Շարկալին» (Լագաշից գտնված արձանագրությունից):

³² «Ո՞վ էր արքա, ո՞վ արքա չէր՝ Իտիգի՛ն, Նիոն՛ալը, Ի՛մին, թե՛ Էլուլուն...: Աբբադը կործանվեց և գահը տեղափոխվեց Էրեխ... սա էլ կործանվեց և գահը տեղափոխվեց կուտիների մոտ» («Նիպալուրյան արքայական ցանկ»):

³³ Այս իրադարձության ամրագրման համար իմք է հանդիսացել այն հանգամանքը, որ Էլամի թագավորության արքա Կուտիկ-Ինշուշինակից հետո Էլամի թագավորության արքայացանկը ընդհատվում է, այսինքն՝ Էլամի անկախ պետությունն իր վերջն է գտնում: Այսպիսով՝ հավանական է կարծել, որ այն նվաճվել է Միջագետքին տիրած հայերի կողմից:

³⁴ «Կուտիին՝ լեռան այդ վիշապին և աստվածների թշնամուն, որը լեռներ էր փոխադրել Շուսների թագավորությունը, լցրել էր Շուսները թշնամությամբ, ամուսնուն ամուսնուց էր բաժանել, իսկ երեխաներին էլ՝ ծնողներից... հենց սրա վրա երկրների տիրակալ Ենիլը ուղարկեց ուժեղ այդ Ութուխենգային (Ուրուկի լուգայ Ութուխենգային (մ.թ.ա. 2116-2104) – Մ.Ֆ.)՝ աշխարհի չորս կողմերի արքային, որի խոսքը իր հավասարը չունի, ուղարկեց նրան, որպեսզի կործանի նրանց: Նա մեկնեց իր տիրուհի Իննանայի մոտ և աղոթեց նրանց: «Ով տիրուհի, ով ճակատամարտի եզ առյուծ և բոլոր երկրների գեղեցկուհի, Ենիլն ուղարկել է ինձ վերականգնելու: Շուսների թագավորությունն ու նրա անկախությունը, արդ օգնական եղիր ինձ...: Կուտիումի արքա Տիրիկանը ասաց. «Ոչ-ոք չի ելնում իմ դեմ»: Եվ ահա նա տիրեց ողջ Տիգրիսին, ընդհուպ մինչև Նեբեին Շուսեր... (այնուհետև պատմվում է Ութուխենգայի կողմից Ուրուկին և մյլ թաղաքների տաճարներում իրականացված զոհաբերությունների և բնակչությանն ուղղված կոչերի մասին – Մ.Ֆ.): Տիրիկանը պարտություն կրեց և փախավ: Նրա կառավարը նրան Դուբում տարավ, սակայն Դուբումի բնակչությունը, իմանալով, որը Ենիլը ուժ է տվել Ութուխենգայ արքային, ոչ միայն օգնություն ցույց չտվեց, այլև այնտեղ բռնեցին և հանձնեցին Ութուխենգային: Տիրիկանն ընկավ նրա ոտքերը և նա իր ոտքը նրա վրա դրեց» (Ասիապալա գրագրի արձանագրությունից):

³⁵ «Տարին, երբ Խարշին ավերվեց արդեն երկրորդ անգամ» (Շուլգիին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁶ «Տարին, երբ Խարշին ավերվեց արդեն երկրորդ անգամ» (Շուլգիին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁷ «Տարին, երբ Խարշին ավերվեց արդեն երկրորդ անգամ» (Շուլգիին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁸ Այս ճակատամարտի աղբյուր է հանդիսացել «Ողբ Ուրի և Աբբադի մասին» շումերական բնագիրը, որի գեղարվեստական, իսկ երբեմն էլ նույնիսկ չափածո բնույթի պատճառով այն այստեղ բերելը ես հարմար չեմ համարում: Համառոտ միայն նշեմ, որ բնագրում պատմվում է Ուր գրավման հետևանքների մասին՝ նկարագրվում են ավերված և լքված տները, խոսվում է թափաքված դիակների ու գերեզարության մասին և այլն:

³⁹ «Տարին, երբ Տիգրիսի գոյությունը արքան (Խիսիայի արքա Իշբի-Էրան (մ.թ.ա. 2003-1985) – Մ.Ֆ.) մի հարվածով տապալեց Սուբարտուի արքային...: Տարին այն տարվանից հետո, երբ Տիգրիսի գոյությունը արքան մի հարվածով տապալեց Սուբարտուի արքային երկրորդ անգամ» (Նուր-ահումին վերագրվող արձանագրությունից):

⁴⁰ «Այս ժամանակ եղան ամազոնուհիները՝ կանանց զորքը, որոնք պատերազմեցին, բանգի կնոջը մնաց թագակալ թագավորությունը Թորգումի, հատվեցին արու զավակները, և ոչ-ոք չկամեցավ գլխավորել նրանց, բանգի բաջապիրտ ու բաջազն էին: Եվ ահա նրանք ծանր զորքով ելան, մեծ հաղթությամբ և հաջողությամբ ավերեցին ու գերեցին բազում աշխարհներ ու ոչ-ոք կարողացավ դիմադրել նրանց: Այդ ժամանակ ինչ-որ դավ և նեղություն խորհուրդ եղավ զորքում, բանգի թագավորությունը ցանկացան խլել նրանցից, սակայն նրանք, նախապես իմացան այդ, քիչ-քիչ կոտորեցին զորքի բոլոր տղամարդկանց, ինչից հետո կանանցից զորք կազմեցին: Դրանից հետո նրանք հաջողությամբ շարունակեցին իրենց հաղթություն գործը և ձեռք գցեցին բազում աշխարհներ: Նրանք տղամարդ էին ծանաղում միայն մեկ անգամ, իսկ, երբ տղա էին ունենում, նրան սպանում էին: Այսպես՝ նրանք մի հզոր իշխանություն կազմեցին և հյուսիսային կողմում մի ամուր բաղաբ կառուցեցին, որ կոչվեց Ալիոն անունով: Ի վերջո՝ երկրի բոլոր թագավորները նեղվեցին և ձանձրացան այդ ամենից, մոտ 10 թագավորություններ ժողովեցին միասին և գնացին նրանց վրա: Նրանք գրավեցին նրանց թագավորության ամրոցը և վերացրին անարգությունն աշխարհից, բանգի տղամարդիկ գրավեցին բուն ազգի թագավորությունը՝ ինչպես ամենայն երկրի օրենք է» (Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 2):

⁴¹ «Թարան յոթանասուն տարեկանում ծնեց Աբրահամին: Եվ ասում են, որ այն ժամանակ էին ապրում ամազոնները, որոնք զինված կանայք էին: Պատմում են, որ Թորգումի ցեղի արու զավակներին կոտորեցին և, որպես թագավորության ժառանգ, մնաց միայն մի կին, որը, լինելով բաջապիրտ ու արի, կոտորեց բազմաթիվ ազգերի: Այդ ժամանակ գծությունն առաջացավ իր զորքի մեջ և նա կոտորեց նրանց, որից հետո կանանցից զորք կազմեց ու կրկին գրավեց Ալիոն բաղաբում գտնվող իր թագավորական ամրոցը» (Վարդան Ալևեցի «Տիգրիսական պատմություն», գլուխ 6):

⁴² «Ամամիան մեծ տարն անվանեց Մասիս: Այդ ժամանակ հայտնվեցին ամազոնուհիները, այսինքն՝ կանացի զորքը, որոնք Թորգումի սերնդից էին: Թորգումը նկատելով անհնազանդություն իր բանակում, սպանեց բոլոր տղամարդկանց և իր բանակը միայն կանանցից կազմեց: Նրանք իրենց

գաւոր տեղափոխեցին Ալիոն և ասպատակելով ամայացրեցին երկիրը: 11 թագավորներ հավաքվեցին միասին և ոչնչացրին նրանց» (Մխիթար Արքիմանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3):

³⁸ «...Բազայի կամուրջը, որ գտնվում է Մելլուխա երկրի ճանապարհի սահմանին, մինչև մայրիների լեռների երկիրը տարածվում է ևսանա երկիրը՝ ինն արբաներով: Մայրիների լեռների երկրից մինչև Անգանգան տարածվում է ևսուբարկու երկիրը...: Տանելով հարկը Սարգոնին (**Անորեստանի թագավորության արքա Սարգոն I-ին (մ.թ.ա. մոտ 1880-1850) – Մ.Ֆ.**)...: Նա տիրում էր ամբողջությամբ...: Եփրատի ափին մինչև Շուկիրու Մարի երկիրն է: Ձարու և Ռապիգու երկիրն է...: Մինչև Մաշբան-շարի Մուր երկիրն է: Տիգրիս և Եփրատ գետերի միջև ընկած շրջանը...: Մինչև ևսուբարի Առափնա երկիրն է: Վերին և Ներքին Չար գետերի միջև ընկած շրջանը: Ուհուռայից մինչև Շինու Լուլլուբի երկիրն է: Երփայից մինչև Բիթ-Նանիս Արմանի երկիրն է: Խիզգաթից մինչև Արուխ-Աղաղ Աբաղ երկիրն է: Արուխ-Աղաղից մինչև Ալաբա Գուտիում երկիրն է: Խալաբայից մինչև Չուսիրուրի Նիզգու երկիրն է: Շուբուբից մինչև Իբրաթ Ղեր երկիրն է: Իբրաթից մինչև Իշփաթում Լազաբ երկիրն է: Կուլլաբից մինչև Շուլը Կուլլաբա ժողովուրդն է: Պա...ից մինչև Մանգիծու Արիմ երկիրն է: Զիսիթից մինչև Սիպպար Աբաղ երկիրն է: Գուտիական Տիգրանից մինչև Ուսգար-իլուլու Երանարուսգ երկիրն է: Ուսգար-իլուլուից մինչև Բիթ-Շին Մարի երկիրն է: Բիթ-Շինից մինչև Մաշբան-շարի Սալգում երկիրն է: Շարուբենուից մինչև Դառը ջուրը Եսուբթայ երկիրն է: Բիթ-Խուբթայից մինչև Ռախաբուբ երկիրն է: Բիթ-Գաբգալից մինչև Էրիսաբա... երկիրն է: Դուրգուից մինչև Իդկուր Մուսիսաբայ երկիրն է: Արուշուրից մինչև Ամուրրու երկրի սահմանային Էգու մարզի վերջ Դիմի Շուսեր երկիրն է: 120 բերու (**աբբասական չափանիս միավոր, որը մոտավորապես հավասար է 10 կմ² – Մ.Ֆ.**) Եփրատի ջրավազանից մինչև Մելլուխայի սահմանը, Ամուրրու երկրի, որի սահմանը Մարին է: Սարգոնը՝ Աշխարիի արքան, երբ նա ճնշեց երկիրը, որ տարածվում էր մինչև երկինք... և իր գլխավոր ճանապարհը չափեց: 40 բերու է ճանապարհը դեպի Պարասիի: 60 բերու է ճանապարհը դեպի Թուկրի: 90 բերու է ճանապարհը դեպի Էլամ: 180 բերու է ճանապարհը դեպի Աբաղ: 120 բերու է ճանապարհը դեպի Խուբարկու: 120 բերու է ճանապարհը դեպի Մարտու, Լիբանանից մինչև Թուհուկի: 90 բերու է ճանապարհը դեպի Լուլլուբի: 90 բերու է ճանապարհը դեպի Անգանգան: Անալու և Կապտարա երկրները, որ գտնվում են Վերին ծովի կողմում, Դիլմունը և Մագանը, որ գտնվում են Ներքին ծովի կողմում և երկրներն Արևածագից մինչև Արևմուտք, Սարգոնը՝ Աշխարիի արքան, երբ անգամ նվաճեց իր ձեռքը: Անգանգան երկրից մինչև...ի, Ամար..., Ամար-սատակ, ...լաթից մինչև..., Լուլլուբի..., Բազա... և Ուրուսի երկիր, որ Մելլուխայի սահմանում է» (Սարգոն I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁹ «Դրանք, մի անգամ քուշանների նման ասպատակելով, սմբակներով ոտնակոխ արին Հայաստանի սահմանները և Մադեբ երկու տարի իրեն ենթարկեց Հայաստանը» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 1, գլուխ 13):

«Մեղացիների...գլխավորը, որի անունը Մադեբ էր՝ մի գոռոզ ու պատերազմող այր, գալով Հայոց սահմանները և սմբակակոխ անելով երկիրը, որոշ տարիներ տրոպացրել էր այն» (Ուխտանես «Հայոց պատմություն», գլուխ 17):

«Այս Արամը բռնեց Մարդես կոչված Նյուբարին և կախեց պարսպից» (Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»):

«Մարդես առաջնորդ այս Նյուբարը եկավ Հայոց սահմանները և բուշանաբար հապճեպ իր ձեռքով սմբակակոխ արեց Հայաստանը՝ տիրելով երկու տարի» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այս Մարդեսը մի հպարտ ու պատերազմասեր մարդ էր, որ մտել էր Հայոց սահմանները և, սմբակակոխ անելով, բոլորին գցել էր իր ծառայության տակ» (Ամանուն Լիվոնացի «Ժամանակագրություն»):

⁴⁰ «Այս Արամը, արտեստանցիներին և Նինվեի՝ Նինուսի (**Անորեստանի թագավորության արքա Էրիշում II-ի (մ.թ.ա. 1818-1813) – Մ.Ֆ.**) տիրելուց թիչ տարիներ առաջ, շրջակա ազգերից նեղվելով, հավաքում է հարազատ, բայց և աղետակոր մարդկանց մի բազմություն՝ մոտ հինգ բյուր մարդ, վարժ Նիզակավոր շատ ուժեղ երիտասարդներ, հաջողակ ձեռքբերով, սրտոտ ու հմուտ պատերազմող: Եվ ահա նա հանդիպեց Հայոց սահմանների մոտ գտնվող մարդերի բազմերին, որոնց առաջնորդում էր մի ուն Նյուբար Մադես՝ հպարտ և պատերազմասեր մի մարդ, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը...: Եվ ահա Արամը, արևը ծագելուց առաջ հանկարծակիորեն հարձակվելով Նյուբար Մադեսի վրա, կոտորեց նրա բազմաթիվ ամբոխը և իրեն՝ Նյուբարին էլ, որ Մադես էր կոչվում, ձեռքբերավ անելով բերեց Արմավիր, որտեղ պարսպի աշտարակի ծայրին, երկաթե ցից միտելով ճակատի մեջ, հրամայեց պատին վարսել՝ ի ցույց դնելով անցորդներին և բոլոր այնտեղ եկվորներին: Միաժամանակ նրա երկիրը՝ մինչև Չարասպ կոչված լեռը, իրեն հպատակեցնելով՝ Արամը այն հարկատու դարձրեց՝ մինչև Նինուսի (**Անորեստանի թագավորության արքա Էրիշում II-ի – Մ.Ֆ.**) թագավորելը Անորեստանի և Նինվեի վրա» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 1, գլուխ 13):

«Ապա Արամն իր զորքերով հանկարծակի վրա է հասավ և օրը լուսանալու պահին կոտորեց զորքի բազմությունը, իսկ նրանց գլխավորին էլ, ձեռքակալելով, բերեց Արմավիր, որտեղ նրան երկաթե ցից հանեց՝ հրամայելով ճակատից մեխել պարսպին՝ ի տես անցորդների» (Ուխտանես «Հայոց պատմություն», գլուխ 17):

«Պատմվում է Արամի բազում բաջագործությունների ու կոշիկների մասին և ասվում է, որ նա, բռնի կերպով գրավելով շատ տեղեր, ընդարձակում է Հայաստան երկիրը չորս կողմերը...: Նա բազմաթիվ հանրուզն բաջագործություններով ոչ միայն թույլ ցեղերին, այլ նաև կապուտակեցիներին է նվաճում և իրեն ենթարկում» (Յովհաննես Դրասխանակետցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 2):

«Այս Արամը բռնեց Մադես կոչեցյալին և կախեց պարսպից» (Ներսես Պալիեց «Հայոց իշխանների ու թագավորների պատմություն»):

«Արամը սպանեց մարդիկ առաջնորդ Նյուբարին...՝ տանելով նրան Արմավիր և, երկաթյա մի ցից խփելով նրա ճակատին, վարսելով իր քաղաքի պարսպին» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այդ ժամանակ իր բազում զորքի գլուխն անցած նրա վրա հասավ Արամը, սատկեցրեց սրանց զորքերին, իսկ առաջնորդին էլ, ձեռքակալելով, բերեց Արմավիր, որտեղ, ցից վարսելով նրա ճակատին, վարսեց պարսպին» (Ամանուն Լիվոնացի «Ժամանակագրություն»):

⁴¹ «Նույն այս Արամը, արևելքիցների հետ ճակատամարտը վերջացնելուց հետո, նույնպիսի զորությամբ շարժվում է Անորեստանի կողմերը, այնտեղ ևս գտնում է Բարշա անունով իր երկրի մի ուրիշ ոչնչացնող՝ հսկաների ցեղից (**Անորեստանի թագավորության արքա Էրիշում II-ին – Մ.Ֆ.**), չորս բյուր սպառազեն հետևակներով և 5.000 հեծյալներով, որը, խիստ հարկերով սաստիկ նեղելով, անհապառ իր դարձրել իր ողջ շրջակայից: Արամը պատերազմելով ընդհարվում է նրա հետ, հալածում է նրան Կորդուբի միջով և չարտում է Անորեստանի դաշտը՝ շատերին կոտորելով, իսկ Բարշամն էլ, նրա զինակիցներին հանդիպելով, սպանվում է: Այս Բարշամին ասորիները երկար ժամանակ աստվածացրած պաշտում էին իր բազմաթիվ բաջագործությունների պատճառով: Արամը Անորեստանի դաշտերի մեծ մասը գրավեց և երկար ժամանակ հպատակության մեջ պահեց» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 1, գլուխ 14):

«Արամը զորքերով շարժվում է Անորեստանի կողմերը և այնտեղ գտնում է ինը բյուր հեծյալների և հետևակների, որոնք վնասներ էին պատճառում իր երկրին: Եվ ահա Արամը, ճակատամարտ տալով, խալառ կոտորում է այդ զորքերը, նրանց հետ նաև՝ իրենց գորապետ Բարշամին (**Անորեստանի թագավորության արքա Էրիշում II-ին – Մ.Ֆ.**), իսկ մնացածներին էլ Կորդուբյան սահմաններով հալածում է մինչև Անորեստանի երկիրը» (Ուխտանես «Հայոց պատմություն», գլուխ 17):

«Այս Արամը սպանեց նաև Բարշամին (**Անորեստանի թագավորության արքա Էրիշում II-ին – Մ.Ֆ.**)» (Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո Արամը նույն զորությամբ խաղաց դեպի Անորեստանի կողմերը, որտեղ գտավ Բարշա անունով իր երկրի մեկ այլ ապականիցի (**Անորեստանի թագավորության արքա Էրիշում II-ին – Մ.Ֆ.**), որը հսկաների ազգից էր և անհապառ էր դարձրել այդ կողմերը: Նա հաղթեց նրան Կորդուբում, սպանեց և Անորեստանի դաշտը բազում տարիների իր ծառայության տակ գցեց» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այդ ժամանակ նրա վրա հասավ Արամը, իր զորքով խաղաց Անորեստանի վրա, գտավ այնտեղ իր երկրի մեկ այլ ապականիցի (**Անորեստանի թագավորության արքա Էրիշում II-ին – Մ.Ֆ.**), 9 բյուր հեծյալով և հետևակով, սրանց սաստիկ պատերազմով ճակատ տվեց, կոտորեց ու սպանեց նրանց գլխավոր Բարշամին» (Ամանուն Լիվոնացի «Ժամանակագրություն»):

«Արամի պետությունը հաղթեց ասորյան թագավորին (**Անորեստանի թագավորության արքա Էրիշում II-ին – Մ.Ֆ.**) և նրանից շատ վիայեթներ գրավեց» (Մյունենցիմ-Բաշի «Պատմություն»):

⁴² «Իսկ ինչ բաջագործություններ, որ Արամը կատարեց Տիտանյանների դեմ արևմտյան կողմում, մենք դեռ պետք է պատմենք: Եվ այսպես, նա, առաջինի վրա չորս բյուր հետևակ և 2.000 հեծյալ զորքեր գումարելով, դեպի արևմուտք է շարժվում և հասնում է Կապադոկիայի կողմերը, մի տեղ, որ այժմ Կեսարիա է կոչվում, բանի որ նա արևելյան ու հարավային ազգերը նվաճել և հանձնել էր այս երկու ցեղերին՝ արևելքը Սիսականների, իսկ Անորեստանի կողմերը՝ Կադմուսի տան հաջորդներին: Նա այլևս ոչ մի տեղից կանգած չուներ, ուստի երկար ժամանակ մնաց արևմուտքում: Այստեղ նրան պատերազմով հանդիպում է Տիտանյան Պայապիս Զառայան (**խեթական թագավորության հիմնադիր արքա Անիտան (մ.թ.ա. մոտ 1810-1790) – Մ.Ֆ.**), որ բռնացել էր երկու մեծամեծ ծովերի՝ Պոնտոսի և Օլկիանոսի միջև ընկած տարածությունը: Արամը, նրան ընդհարելով, վանում և փախցնում է ասիական ծովի մի կղզի: Դրանից հետո նա, այնտեղ, երկրի վրա հսկելու համար, թողնում է իր ցեղից Մշակ անունով մեկին և մեկ բյուր զորք, իսկ ինքը վերադառնում է Հայաստան» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 1, գլուխ 14):

«Ապա Արամը արևմուտք արշավեց 6 բյուրով, եկավ և հասավ հունաց կողմերը, որ այժմ կոչվում է Կեսարիա, որտեղ էլ հանդիպեց Պայապիս Զառայանի (**խեթական թագավորության հիմնադիր արքա Անիտային – Մ.Ֆ.**), որ բռնի տիրացել էր երկու ծովերի՝ Պոնտոսի ու Ուկլիանոսի,

միջակայքին: Նա հարձակվեց և ճակատամարտ տվեց նրան, հաղթեց այդ բռնակալին, իսկ նրա զորքերին էլ, փախուստի մատնելով կոտորելով ցիրուցան արեց հեռավոր վայրեր» (Ուխտանես «Յայոց պատմություն», գլուխ 17):

«Պատմվում է Արամի բազում բաջադործությունների ու կռիվների մասին և ասվում է, որ նա, բռնի կերպով գրավելով շատ տեղեր, ընդարձակում է Յայաստան երկրի չորս կողմերը» (Յովհաննես Դրասխանակերտցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 2):

«Այս Արամը հայածեց նաև Տիտանյան Պայապիսի Զարային (**Խեթական թագավորության հիմնադիր արքա Անիտային – Մ.Յ.**) և խլեց նրանից Միջերկրայա՝ աքտրելով նրան Անիայի մի ինչ-որ կղզի» (Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»):

«Արամը ընդարձակեց Յայաստանի սահմանները, նվաճելով կապադոկյացիների և Պոռտոսի կողմերը, որ Արամանյակ էր կոչվում» (Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 7):

«Այս Արամը նաև Միջերկրայա՝ վրա բռնացած մի ուն Պայապիսի (**Խեթական թագավորության հիմնադիր արքա Անիտային – Մ.Յ.**) աքտրեց Անիայի մի կղզի» (Ներսես Պալիենց «Յայոց իշխանների ու թագավորների պատմություն»):

«Դրանից հետո Արամը գնաց հյուսիս-արևմուտք՝ Տիտանյան Պայապիսի վրա, որը բռնացել էր Կապադոկիայի և Տրապիզոնի կողմերի վրա մինչև ծով ու Օվկիանոս: Այս Արամը, ահա, հաղթեց նրան և հայածեց ասիական մի ինչ-որ կղզի» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո Արամը այնտեղից խաղաց և գնաց արևմուտք՝ Կեսարիայի կողմերը, դեպի Կապադոկիա, որտեղ պատահեց Պայապիսի արքային (**Խեթական թագավորության հիմնադիր արքա Անիտային – Մ.Յ.**), որը բռնացել և տիրել էր Պոնտոսի ու Օվկիանոսի միջատարածքին: Նա սրա զորքերն էլ բնացինք արեց, իսկ իրեն էլ բռնեց» (Անանյոս Լիվոնացի «Ժամանակագրություն»):

«Արամի պետությունը հաղթեց հունական թագավորին (**Խեթական թագավորության հիմնադիր արքա Անիտային – Մ.Յ.**) և նրանից շատ վիշապներ գրավեց» (Սյունեյքիմ-Բաշի «Պատմություն»):

⁴³ «Տարին, երբ Համնուրային (**Բաբելոնի թագավորության արքա Համնուրային (մ.թ.ա. 1792-1750) – Մ.Յ.**) մեծագույն աստվածների ուժով ճզմեց հսկայական ուժով եկած Էլամի թագավորության բանակին, որը եկել էր սահմանից, ինչպես նաև Սուբարտուին, Կուտիումին, Էշնունային և Մալգուսին: Նա նրանց մեկ հարվածով տապալեց և ամրապնդեց Շուբերի ու Աբբադի հիմքերը» (Համնուրային վերագրվող արձանագրությունից):

«Տարին, երբ Սուբարտուի և Հաննայի զորքերը ջարդվեցին» (Իբալ-Պիեյին վերագրվող արձանագրությունից):

⁴⁴ «Տարին, երբ Համնուրային (**Բաբելոնի թագավորության արքա Համնուրային – Մ.Յ.**)՝ հերոսը, որը Մարդուկի ուժով հաղթանակ ձեռք բերեց, իր հզոր զենքով մարտում հաղթեց Էշնունայի բանակին, Սուբարտուին և Կուտիումին, որից հետո գրավեց Մանկիշումը, ինչպես նաև Տիգրիսի մոտով ձգվող ողջ տարածությունը՝ ընդհուպ մինչև Սուբարտուի լեռները» (Համնուրային վերագրվող արձանագրությունից):

⁴⁵ «Տարին, երբ Համնուրային (**Բաբելոնի թագավորության արքա Համնուրային – Մ.Յ.**) ... մարտերում հաղթեց Մարիին ու Մալգուսին և սրանց հողերին, ինչպես նաև Սուբարտուի բաղաբներին ստիպեց իր իշխանության տակ խաղաղ մնալ» (Համնուրային վերագրվող արձանագրությունից):

⁴⁶ «Տարին, երբ Համնուրային (**Բաբելոնի թագավորության արքա Համնուրային – Մ.Յ.**) Մարդուկի մեծագույն ուժով մարտերում տապալեց Կուտիումի, Սուտիումի, Տուրուկայի և Կակայի, ինչպես նաև Սուբարտու երկրի բանակներն ու ռազմիկներին» (Համնուրային վերագրվող արձանագրությունից):

⁴⁷ «Տարին, երբ Համնուրային (**Բաբելոնի թագավորության արքա Համնուրային – Մ.Յ.**) Անայի և Էնիլիի կողմից իրեն տրված մեծագույն իշխանության ուժով ոչնչացրեց կուտիների ու Սուբարտու երկրի դաշնակցությունը..., տարին, երբ նա ռազմակալեց Սուբարտուն» (Համնուրային վերագրվող արձանագրությունից):

«Տարին, երբ Իբալ-Պիեյը (**Էշնունայի կառավարիչ Իբալ-Պիեյը (մ.թ.ա. մոտ 1770-1740) – Մ.Յ.**) զորք վերցրեց Սուբարտուից» (Իբալ-Պիեյին վերագրվող արձանագրությունից):

«Այնուհետև Նինսը (**Ասորեստանի թագավորության արքա Իշմեդագան Ի - (մ.թ.ա. 1781-1756) – Մ.Յ.**) մեծ զորքով ներխուժելով Արմենիա և, մի շարք բաղաբներ ավերելուց հետո, կոտորեց տեղի բնակիչներին: Այս պատճառով նրանց թագավոր Բարզանեսը, տեսնելով, որ ինքն ի վիճակի չէ նրա դեմ կռվելու, առատ նվերներով դիմավորեց նրան և ասաց, որ ինքը կկատարի նրա բոլոր հրամանները: Այդ ժամանակ Նինսը նրան մեծահոգաբար վերաբերվեց, իսկ ամսվայնեց, որ նա տիրի Արմենիային և, մնալով որպես իր բարեկամը, իր բանակի համար զորք ու միջոցներ ուղարկի» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան», գիրք 2, գլուխ 1):

⁴⁸ «Եվ ահա նա (**Ասորեստանի թագավորության արքա Իշմեդագան Ի - Մ.Յ.**), առավել ևս հզորանալով, արշավեց Մարաստանի վրա: Այս երկրի թագավոր Փառնոսը Նշանակայից զորքով դուրս եկավ նրա դեմ, բայց, պարտություն կրելով, իր զինվորների մեծ մասին կորցրեց, իսկ ինքը, իր յոթ որդիների և կնոջ հետ գերի վերցվելով, խաչ բարձրացվեց» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան», գիրք 2, գլուխ 1):

⁴⁹ «Արան Նինսի (**Ասորեստանի թագավորության արքա Իշմեդագան Ի - Մ.Յ.**) վախճանվելուց քիչ տարիներ առաջ խնամակալ դարձավ իր հայրենիքին՝ Նինսից նույնպիսի շնորհի արժանանալով, ինչպես իր հայր Արամը: Այն վաղաշուտ և անառակ Շամիրամը (**Ասորեստանի թագուհի Շամիրամը (մ.թ.ա. 1756-1740՝ համալիսան, 1740-1714) – Մ.Յ.**), սակայն, շատ տարիներեց ի վեր նրա գեղեցկության մասին լսած լինելով, ցանկանում էր նրան տեսնել, բայց հայտնի կերպով չէր համարձակվում որևէ բան անել: Նինսի վախճանվելուց կամ Կրեստ փախչելուց հետո, սակայն, ինչպես համոզված են, Շամիրամը, իր ախտը համարձակ պատվելով, Արա Գեղեցիկի մոտ ընծաներով և նվերներով պատգամավորներ ուղարկեց ու, շատ աղաչանքներով և պարգևների խոստովանելով, խնդրեց գալ Նինս՝ իր մոտ, որտեղ՝ կամ իրեն կին առնել ու թագավորել այն ամենի վրա, որոնց տիրում էր Նինսը, և կամ նրա ցանկությունը կատարել ու մեծամեծ նվերներով խաղաղությամբ իր տեղը դառնալ: Երբ պատգամավորները շատ անգամ երթևեկություն կատարեցին և Արան չհամաձայնեց, Շամիրամը սաստիկ չարանալով, պատգամավորությունը դադարեցրեց հետո, վերցրեց իր զորքի բազմությունը ու շտապեց գնալ և հասնել Յայաստան՝ Արայի վրա: Ինչպես դեմքից կարելի էր գուշակել, սակայն, նա շտապում էր ոչ այնքան նրան սպանելու կամ հայածելու համար, որքան՝ նվաճելու կամ իր ձեռքը գցելու, որպեսզի իր կամքը կատարի, քանզի կատարի կրթի պատճառով տուգանքով սիրահարված էր նրա մասին եղած գոյություններին, ինչպես տեսնելիս լինեք: Եվ ահա նա շտապելով գալիս և հասնում է Արայի դաշտը, որ նրա անունով կոչվում էր Այրարատ: Ծակատանարտի պատրաստվելիս՝ նա իր զորապետների պատվեր տվեց, որ, եթե դեպքը բերի, պետք է ջանան կենդանի պահել Արային: Կռվի ժամանակ Արայի զորքը ջարդվեց, Արան էլ պատերազմի մեջ ընկավ Շամիրամի կտրիճների հարվածներից: Հաղթությունից հետո տիկինը դիակապուտներ ուղարկեց ծակատանարտի տեղը՝ ընկած դիակների մեջ փնտրելու իր ցանկալիին և տարփածուին: Արային մեռած գտան բաջամարտիկների մեջ: Այդ ժամանակ նա հրամայեց նրան հանել և դնել ապարանքի վերնատանը, իսկ Յայոց զորքը, երբ պատրաստվում էր Արայի մահվան վրեժն առնելու համար նորից պատերազմել Շամիրամ տիկնոջ հետ, Շամիրամն ասաց. «Ես իմ աստվածներին նրա վերքերը լցրել և նա կկենդանանա»: Միևնույն ժամանակ նա, տուգանք ցանկությունից ցնորված, հույս ուներ իր կախարդական դյուրանքով կենդանացնել Արային, բայց, երբ նրա դիակն սկսեց նեխվել, հրամայեց գցել մի մեծ վիհի մեջ և ծածկել: Իր սիրելիաններից մեկին ծածուկ զարդարելով՝ նա նրա մասին այսպիսի լուր է տարածում. «Աստվածներն, Արային լիզելով և կենդանացնելով, մեր փափագն ու ցանկությունը կատարեցին, ուստի այսուհետև նրանք ավելի ևս արժանի են մեզից պաշտվելու ու փառավորվելու՝ իբրև ուրախացնողների և կանակատարների»: Նա աստվածների անունով նաև մի ինչ-որ արձան է կանգնեցնում և մեծամեծ զոհերով պատվում է նրան՝ ցույց տալով իբր, թե այդ աստվածների զորությունը կենդանացրեց Արային: Եվ այսպես նա, մեր Յայոց երկրում նրա մասին այսպես լուրեր տարածելով և բոլորին համոզելով, խոռվությունը խաղաղեցնում է: Արայի մասին կարճառոտ այսքանն էլ բավական է հիշատակել» (Մովսես Խորենացի «Յայոց պատմություն», գիրք 1, գլուխ 15):

«Արա Գեղեցիկը, որի անունով էլ այն դաշտը կոչվեց Այրարատ: Եվ ասորիների Նինս արքայի (**Ասորեստանի թագավորության արքա Իշմեդագան Ի - Մ.Յ.**) կին Շամիրամը (**Ասորեստանի թագուհի Շամիրամը – Մ.Յ.**), բանի որ լսեց նրա գեղեցկության մասին, կանցավ նրա հետ բարեկամություն հաստատել, որպեսզի Արան կատարի իր պոռնկական ցանկությունը: Համաձայն համբավի՝ նա սաստիկ ցանկանում էր նրան և նրա գեղեցկությունը, բանի որ այն ժամանակ ամենալին չկար նրա նման ծոխապատկեր որևէ տղամարդ: Շամիրամը նվերներով նրա մոտ բանախոսներ ուղարկեց և նրան իր մոտ՝ Նինսի, կանցեց, սակայն Արան ոչ նրա նվերներն ընդունեց և ոչ էլ հանձն առավ գնալ Նինս՝ Շամիրամի մոտ: Ապա՝ Շամիրամն առավ իր զորքերը և գնաց Յայաստան՝ նրա վրա: Եվսով, հասավ Արայի դաշտը, պատերազմեց Արայի դեմ, ջարդեց զորքին և պատերազմի ժամանակ սպանեց Արային: Եվ ահա Շամիրամը հրամայեց նրա դին առնել իր ապարանքի վերնատունը և ասաց. «Ես կատմ աստվածներին՝ լիզեմ նրա վերքերը և նա կկենդանանա», իսկ երբ նրա դին վերնատունը նեխեց, գաղտնի հրամայեց այն փոսի մեջ գցել և ծածկել: Եվ ահա նա զարդարեց իր հոմանիշներից մեկին՝ մի համապատասխան տղամարդու, և լուր տարածեց, թե աստվածները լիզել և կենդանացրել են Արային: Նա նրան պահում էր գաղտնի և ծանոթներից ոչ մեկին ցույց չէր տալիս նրան: Ահա այսպես Շամիրամ թագուհին տարածեց արալեզներին համբավը: Այնժամ Շամիրամը տիրեց Յայաստան երկրին» (Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 1):

«Եվ ապա այդ վավառոտ Շամիրամը (**Ասորեստանի թագուհի Շամիրամը – Մ.Ֆ.**), փարատելով իր ցանկամոլությունը, բազմաթիվ ընծաներով պատգամաբերներ ուղարկում Արա Գեղեցիկի մոտ և աղաչեց Արան, որ իր կամքը կատարի կամ իրեն կին առնելով, կամ իր ցանկությունը կատարելով, որին Արան չհամաձայնեց: Եվ ահա այն վավառոտը, սաստիկ ցամաքում լցվելով, առավ իր զորքերը, եկավ և հասավ Հայոց սահմանները՝ Արայի դաշտը: Նա պատերազմեց Արա դեմ և Արան մեռավ այդ պատերազմում» (Ուխտանես «Հայոց պատմություն», գլուխ 18):

«Տարիներ անց այն մոլի, ցանկասեր և անառակ Շամիրամը (**Ասորեստանի թագուհի Շամիրամը – Մ.Ֆ.**), լսելով Արայի չքնաղ գեղեցկության մասին, սուրիանդակների միջոցով Արան առատ պարգևներ ուղարկեց, միայն թե նա համաձայնի գալ և իրեն կնության առնել կամ գոնե՝ կատարել իր ցանկությունը: Երբ Արան չհամաձայնեց, Շամիրամ հրաման տվեց անմիջապես հասնել Հայոց երկիր՝ Արայի դեմ՝ Արան ոչ թե հալածելու կամ սպանելու, այլ՝ նվաճելու ու ձեռքը գցելու համար, որպեսզի կատարի իր անառակ ցանկությունը: Թեպետ նա զգուշացրել էր սեփական զորքին կենդանի պահել իր տարփածուին, բայց Արան կռվի ժամանակ անգիտաբար սպանվում է Շամիրամի զինվորների կողմից՝ իրենից հետո թողնելով իր որդի Կարողուն» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 2):

«Շամիրամը (**Ասորեստանի թագուհի Շամիրամը – Մ.Ֆ.**) Ասորեստանից մեկնեց Հայոց աշխարհը՝ ինչ-որ Հայկազնի համբավից տռփանք տածելով: Թե ինչպես եղավ Արա գալուստը և Նույն պատճառով՝ պատերազմելը..., այս ամենի մասին խոսել են ուրիշները» (Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 1, գլուխ 3):

«Նինոսի մահից հետո, բանի որ Արան չհնազանդվեց շոալ Շամիրամի (**Ասորեստանի թագուհի Շամիրամի – Մ.Ֆ.**) հրամանին, սա ելավ Արա դեմ պատերազմի և ահա բուռն կռվում Արան ընկավ» (Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»):

«Արա Գեղեցիկը սպանվեց Շամիրամի (**Ասորեստանի թագուհի Շամիրամի – Մ.Ֆ.**) կողմից» (Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 7):

«Այդ ժամանակ Արա Գեղեցիկը սպանվեց Շամիրամի (**Ասորեստանի թագուհի Շամիրամի – Մ.Ֆ.**) կողմից» (Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3):

«Այս Արան չհնազանդվեց Շամիրամին (**Ասորեստանի թագուհի Շամիրամին – Մ.Ֆ.**), որը պատերազմով Արա վրա եկավ և Արանց զորքերը կռվում իրար խառնվեցին» (Ներսես Պալիենց «Հայոց իշխանների ու թագավորների պատմություն»):

«Եվ ահա կաթոսն Շամիրամն իր ամենայն ուժով եկավ Արարատ՝ Արայի վրա, որտեղ պատերազմ եղավ, Արա Գեղեցիկը սպանվեց և Շամիրամը (**Ասորեստանի թագուհի Շամիրամը – Մ.Ֆ.**) տիրեց ամեն ինչին» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Ստանալով մեղքում՝ Շամիրամը (**Ասորեստանի թագուհի Շամիրամի – Մ.Ֆ.**) առավ իր զորքերի բազմությունը և հասավ Արայի սահմանները: Հենց այդ ժամանակ էլ Արան պատերազմում մեռավ: Դրանից հետո Արայի զորքը կամեցավ երկրորդ անգամ պատերազմ տալ» (Մանսուր Լիվոնացի «Ժամանակագրություն»):

«Շամիրամը (**Ասորեստանի թագուհի Շամիրամը – Մ.Ֆ.**), թագավորությունը Արային փոխանցելու պայմանով, ուզեց տիրանալ Արային, բայց, որովհետև հավանություն չստացավ, Արա վրա բանակ ուղարկեց: Պատերազմի ժամանակ Արան սպանվեց, իսկ Արա որդի Կարողոս գերի ընկավ» (Սյունեջիմ-Բաշի «Պատմություն»):

⁵⁰ Այս հաղորդման համար հիմք է հանդիսացել Բաբելոնի և Ասորեստանի թագավորությունների արքաների համեմատական ժամանակագրական արձանագրությունը, որտեղ, որպես Բաբելոնի տիրակալ, հիշատակվում է Գանդաշ:

⁵¹ «Տարին, երբ Շամիրամը (**Բաբելոնի թագավորության արքա Շամիրամը (մ.թ.ա. 1750-1712) – Մ.Ֆ.**) հաղթանակ տարավ կաշուների ողջ բանակի նկատմամբ» (Շամիրամի անունի վերագրվող արձանագրությունից):

⁵² «Տարին, երբ Շամիրամը (**Բաբելոնի թագավորության արքա Շամիրամը – Մ.Ֆ.**)՝ այդ պատասխանատու արքան, հնազանդեցրեց իրեն չհնազանդված երկրները և զենքի ուժով հարվածեց Էշուրային» (Շամիրամի անունի վերագրվող արձանագրությունից):

⁵³ «Տարին, երբ Շամիրամը (**Բաբելոնի թագավորության արքա Շամիրամը – Մ.Ֆ.**) Ելիլիի կողմից իրեն տրված սարսափելի ուժով ոչնչացրեց Շահնայի պարիսպները, որը Արամ երկրի մայրաքաղաքն է, ինչպես նաև՝ Չարխանուսան, Պուտրան և Սուգան» (Շամիրամի անունի վերագրվող արձանագրությունից):

⁵⁴ «Տարին, երբ Շամիրամը (**Բաբելոնի թագավորության արքա Շամիրամը – Մ.Ֆ.**)... Վարում երկրում՝ Դիալայի ջրանցքի մոտ, Շամիրամը կռվող ամրոցը կառուցեց, ինչպես նաև վերականգնեց Արանց բանակի կողմից ավերված հառայի պարիսպները և օտար երկրների դեմ ամրապնդեց դրանք» (Շամիրամի անունի վերագրվող արձանագրությունից):

⁵⁵ «Իսկ Շամիրամը (**Ասորեստանի թագուհի Շամիրամը – Մ.Ֆ.**) դեռ իր կենդանության ժամանակ Արայի որդուն, որը ծնված էր Արա սիրելի կին Նվարդից և Արայի մահվան ժամանակ տասներկու տարեկան երեխա էր մնացել, դեպի Արա Գեղեցիկը տածած սիրո պատճառով Արա անունով կոչեց Արա և Նշանակեց մեր երկրի գլխավոր՝ սրտանց վստահելով Արան: Եվ առում են, թե նա Շամիրամի դեմ պատերազմում մեռավ: Եվ ահա պատմությունը շարունակում է այսպես՝ Արայան Արան Շամիրամի դեմ պատերազմի մեջ մեռնում է» (Սովմա Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 1, գլուխ 20):

«Կարողոսը մեռավ հենց իր՝ Շամիրամի (**Ասորեստանի թագուհի Շամիրամի – Մ.Ֆ.**), դեմ մղած պատերազմում» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 2):

«Շամիրամը (**Ասորեստանի թագուհի Շամիրամը – Մ.Ֆ.**) հալածվեց մարերի Չրահադաշտ մոզի կողմից, Ասորեստանից փախավ Հայաստան և հենց այս պատերազմում էր, ահա, որ ընկավ Արայան Արան» (Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այս Շամիրամը (**Ասորեստանի թագուհի Շամիրամը – Մ.Ֆ.**) հալածվեց Չրահադաշտ մոզի կողմից: Եվ ահա Շամիրամը, թողնելով Ասորեստանի կողմերը, եկավ Հայաստան ու հենց այդ պատերազմում էլ մեռավ Արայի որդի Արան» (Ներսես Պալիենց «Հայոց իշխանների ու թագավորների պատմություն»):

«Արայան Արան մեռավ պատերազմում» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁶ «Տարին, երբ Շամիրամը (**Բաբելոնի թագավորության արքա Շամիրամը – Մ.Ֆ.**) Ելիլիի կամքով, ինչպես նաև Մարդուկի կողմից տրված իմաստությունը և հզորությունը սարի նման սարսափելի իր զենքով՝ վահանով ու գուրգով, ոչնչացրեց Յադիխաբումի և Սուտիխուրշանի թշնամական արքաներին... Տարին, երբ Շամիրամը Ելիլիի կամքով իր սարսափելի զենքով՝ վահանով և գուրգով, ոչնչացրեց Յադիխաբումը ու Սուտիխուրշանը» (Շամիրամի անունի վերագրվող արձանագրությունից):

⁵⁷ «Տարին, երբ Արիեշուն (**Բաբելոնի թագավորության արքա Արիեշուն (մ.թ.ա. 1712-1684) – Մ.Ֆ.**), առաջ մղվելով Անուի և Ելիլիի կողմից, հնազանդեցրեց կաշուների բանակին» (Շամիրամի անունի վերագրվող արձանագրությունից):

«Էլամցի Կուտուր-Նախունտե (**Էլամի թագավորության արքա Կուտուր-Նախունտե II (մ.թ.ա. մոտ 1730-1700) – Մ.Ֆ.**), չվախենալով երդմազանց լինել, երդում, որը նա տվել էր մեծ աստվածներին, և կուրորեն հույսը դնելով սեփական ուժի վրա, ձեռք բարձրացրեց Աքքադի սրբությունների վրա ու Աքքադը փոշու վերածեց» (Ասորեստանի վերագրվող արձանագրությունից):

⁵⁸ «Ես կսկսեմ եգիպտական գրերից: Փաստաթղթերի բնագրերն, իհարկե, ներկայացնել հնարավոր չէ, սակայն Մանեթոն անունով և ծագումով եգիպտացի մի մարդ, որն, ինչպես հայտնի է, հելլենական կրթություն է ունեցել ու հունարեն լեզվով շարադրել է Եգիպտոսի պատմությունը, ինչպես ինքն է պնդում, թարգմանություններ է արել սրբազան գրքերից և մեծապես հեղեղել է Հեռոդոտոսին, որը, ծանոթ չլինելով դեպքերին, եգիպտական իրադարձությունների մասին կեղծ տեղեկություններ է հայտնել: Ահա, ուրեմն, Նույն այդ Մանեթոնը Եգիպտոսի պատմությանը նվիրված իր երկրորդ գրքում մեր մասին գրում է հետևյալը, ես փոխանցում եմ Արա սեփական խոսքերը, կարծես հնարավորություն տալով Արան ելույթ ունենալ: «Թիմառոս անունով մի արքա կար (**ամենայն հավանականությամբ Նկատի է ունեցվում Եգիպտոսի փարավոն Մերնեֆթին (մ.թ.ա. 1714-1710) – Մ.Ֆ.**): Սրա թագավորության ժամանակ, ինչ հայտնի չէ, թե ինչու, աստված զայրացավ մեզ վրա: Արդյունքում՝ արևելքից անսպասելիորեն հայտնվեցին անհայտ ծագումով հանդուգն մարդիկ, որոնք գրոհեցին մեր երկրի վրա և առանց մարտերի հեշտությամբ նվաճեցին այն: Նրանք, հնազանդեցնելով այս երկրի տիրակալներին, անգթորեն բաղաձեռնեցին կրակի մատնեցին, իսկ աստվածների սրբարաններն էլ ավերեցին: Նրանք անմարդկայնորեն դաժան վարվեցին նաև բնակչության հետ, ոմանց սպանեցին, իսկ երեխաներին և այլոց էլ ստրկության բռնեցին: Իրենց միջավայրից մեկին, որին կոչում էին Սալիսի, նրանք թագավորի հռչակեցին: Այս Սալիսիսը հաստատվեց Մեմֆիսում, հարկեր դրեց Վերին և Ստորին երկրների վրա ու առավել հարմար վայրերում զորակայաններ տեղակայեց: Այս արքան հատկապես հոգաց արևելյան հողերի անվտանգության մասին՝ կանխատեսելով իր երկրի ասորեստացիների ներխուժման հնարավորությունը: Բուբաստիսոս երկրից դեպի արևելք տարածվող Սետրոտիսկում նոսրում նա կառուցեց հարմար տեղադրություն ունեցող Ավարիս քաղաքը, որ ստացել էր այդ անունը՝ համաձայն հին առասպելի: Այս քաղաքը նա բնակեցրեց և խիստ ամրացրեց՝ այնտեղ տեղակայելով 240.000 զինվորներից բաղկացած բազմամարդ մի զորակայան: Նա այստեղ էր մեկնում ամառները, որպեսզի պարենամթերք և գումար հասցնի, ինչպես նաև, հարկանների մշտական հարձակման սպառնալիքի պատճառով, զորքը սովոր պահի մշտաթուրության» (Հովսեփ Ֆլավիոս «Ընդդեմ Ապիոնի», գիրք 1, գլուխ 14):

«/49/ 17-րդ գահատոմս: Այն պատկանում է այլազգի թագավորների՝ հովիվներին, որոնք կազմված էին փյունիկյան եղբայրներից և գրավեցին Մեմֆիսը... /54/ Այս պահից տեղեկությունները գալիս են հույն հեղինակներից, քանի որ եգիպտացիների թագավորությունը անկման փուլում էր: Չաշվի առնելով այն, սակայն, որ մենք դեռ ունենք լրացուցիչ տվյալներ Մանեթոնի գրքերից, որոնք պարունակվում են Չոփտեփ Փլափոսի աշխատանքներում, նրա հրեա նախնիների նկարագրության մեջ, կարծում եմ լավ կլինի ընդգրկել այն, ինչ նա ներկայացրել է իր իսկ խոսքով: Չաջորդ բաժինը վերցված է նրա «Չրեասկան հնախոսություններ» գրքի առաջին հատորից... /55/ Սալատիսին հաջորդեց ուրիշ թագավոր, որին կոչում էին Բեռն, որ իշխեց 44 տարի: Նրան հաջորդեց ևս մեկը՝ Ապահինաս անունով, իշխեց 36 տարի ու 7 ամիս: Դրանից հետո Ապոֆիսը իշխեց 61 տարի, իսկ ապա ժակինը՝ 50 ու 1 ամիս: Բոլոր սրանցից հետո Ասիսը իշխեց 49 տարի ու 21 ամիս: Այս վեց հոգին նրանց առաջին իշխաններն էին, ովքեր ամբողջ այդ ժամանակահատվածում պատերազմում էին եգիպտոսի դեմ և մեծ եռանդով ձգտում էին աստիճանաբար այն հիմնովին կործանել: Այս ամբողջ ժողովուրդը կոչվում էր հիբստներ, այսինքն՝ արքա-հովիվներ. քանի որ առաջին հնչյունը՝ «հիբ» սրբազան լեզվում նշանակում է արքա, իսկ «տս»-ը՝ հովիվ, ըստ սովորական լեզվի: Միայն այդպես առաջացել է «հիբստներ» բառը: Ոմանք ասում են, սակայն, որ այս մարդիկ արաբներ են եղել: Մյուս ձեռագրում ասվում է, որ այս բառը նշանակում է ոչ թե արքաներ, այլ հակառակը՝ գերության մեջ գտնվող հովիվներ, և դա կապված է «հիբ» մասնիկի հետ, քանի որ «հիբ» բառը եգիպտերենում արտասանվում է խուլ չնչառությամբ ու այն ևս նշանակում է հովիվներ, դա հենց այդպես էլ ասվում է: Ինձ թվում է, որ այս կարծիքը ավելի հավանական է և համապատասխան է հնագույն պատմությանը» (Եվսեբիոս Կեսարացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 49, 54, 55):

«XV գահատոմսը, որ եգիպտոսում էր, պատկանում էր հովիվներին: Սրանք փյունիկյացիներ էին՝ օտարերկրյա արքաներ, որոնք գրավեցին Մեմֆիսը և հիմնադրեցին Ավարիսը, որը Սեֆրիոտյան նոմում էր: Եվ այսպես, որպես հիմք ունենալով այս բաղաբը, նրանք տիրեցին եգիպտացիներին» (Յուլիոս Աֆրիկանոս «Ժամանակագրություն»):

«Շամիրամի (Ասորեստանի թագուհի Շամիրամի - Մ.Չ.) վերջին տարում հովիվները տիրեցին եգիպտոսին» (Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 1, գլուխ 4):

⁵⁹ Այս ճակատամարտի, ընդհարումների շարանի կամ գուցե նույնիսկ պատերազմի մասին աղբյուր է հանդիսանում սեպագիր արձանագրություններից հայտնի Ասորեստանի արքայազանիկ ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև այս պետության, որպես բաղաբական միավորի, ըստ էության, դադարելը գոյություն ունենալուց: Խնդիրը մանրամասն քննարկված է իմ «Հայկագուհիներ, մոռացված մի արքայատոհմ» աշխատությունում:

⁶⁰ Այս ճակատամարտի մասին տեղեկությունները ցրված են «արիական աղբյուրներում», որոնց շարադրման և հրատարակության որոշակի առանձնահատուկ բնույթի պատճառով դրանք այստեղ շարադրել են հարմար չգտա:

⁶¹ Այս ճակատամարտի մասին տեղեկությունները ցրված են «արիական աղբյուրներում», որոնց շարադրման և հրատարակության որոշակի առանձնահատուկ բնույթի պատճառով դրանք այստեղ շարադրել են հարմար չգտա:

⁶² Այս ճակատամարտի մասին տեղեկությունները ցրված են «արիական աղբյուրներում», որոնց շարադրման և հրատարակության որոշակի առանձնահատուկ բնույթի պատճառով դրանք այստեղ շարադրել են հարմար չգտա:

⁶³ Այս ճակատամարտի մասին տեղեկությունները ցրված են «արիական աղբյուրներում», որոնց շարադրման և հրատարակության որոշակի առանձնահատուկ բնույթի պատճառով դրանք այստեղ շարադրել են հարմար չգտա:

⁶⁴ Այս ճակատամարտի մասին տեղեկությունները ցրված են «արիական աղբյուրներում», որոնց շարադրման և հրատարակության որոշակի առանձնահատուկ բնույթի պատճառով դրանք այստեղ շարադրել են հարմար չգտա:

⁶⁵ Այս իրադարձության մասին հայտնվել է այն հիմնավորմամբ, որ հետագայում Եդեսիայի պաշարման ժամանակ Լուխուցանտիան, որը գտնվում է Կիլիկիայում, հիշատակվում է որպես մինչ այդ արդեն խեղդելու ենթարկված տարածք:

⁶⁶ «Իմ (Խեթական թագավորության արքա Չաթթուսի I-ը (մ.թ.ա. մոտ 1650-1620) - Մ.Չ.) թիկունքի հետևում, սակայն, թշնամական հուրիները երկիր մտան, որի արդյունքում բոլոր երկրները թշնամացան ինձ հետ: Միայն Չաթթուսան էր միակ բաղաբը, որ հավատարիմ մնաց: Աստվածուհի Շամաշը, սակայն, որն Արիաննա բաղաբից էր, ինձ մարտում օգնեց...: Իմ հետևում թշնամական խանգիլախը իմ երկիրը մտավ, որի արդյունքում բոլոր երկրները թշնամացան ինձ հետ: Միայն Չաթթուսան էր միակ բաղաբը, որ հավատարիմ մնաց և մեծն արքա Տավարնային՝ Շամաշի սիրելիին, իր գիրկն ընդունեց» (Չաթթուսի I-ին վերագրվող արձանագրության խեթական և աքքադական տարբերակներից): «Երբ մենք Իլանցուրա երկիր գնացինք և սկսեցինք սպառնալ նրան, այս երկրի արքան դիմեց Չուրիի երկրի առաջնորդներին՝ Ուվանտիին, Ուուտիտիին և Արկային...: Ինչպես նաև Ուվագացցանիին: Նա օգնության նպատակով դիմեց նրանց և որպես նվերներ ոսկյա գավաթներ ուղարկեց» (Չաթթուսի I-ին վերագրվող արձանագրության խեթական և աքքադական տարբերակներից):

⁶⁷ «Մեծ արքա Տավարնաս՝ Արեգակ աստծո սիրելին, որը Արիաննայի լեռներից է... ինձ (Խեթական թագավորության արքա Չաթթուսի I-ին - Մ.Չ.) մարտում օգնեց» (Չաթթուսի I-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Ես Չասուվա գնացի: Չասուվայի մարդիկ պատերազմով մեր դեմ ելան, Չախայի զորքն էլ էր նրանց հետ: Չաշված օրերի ընթացքում ես Պուրուն անցա և Չասուվան իմ կոտորչներով տորդեցի» (Չաթթուսի I-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Մեծ արքա Տավարնաս՝ Արեգակ աստծո սիրելին, որը Արիաննայի լեռներից է... ինձ մարտում օգնեց» (Չաթթուսի I-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Ես Չասուվա գնացի: Չասուվայի մարդիկ պատերազմով մեր դեմ ելան, Չախայի զորքն էլ էր նրանց հետ: Չաշված օրերի ընթացքում ես Պուրուն անցա և Չասուվան իմ կոտորչներով տորդեցի...: Ես գնացի Չախա բաղաբի վրա: Նրանք կանգնել էին այդ բաղաբի դիմաց և Չախայի մարդիկ ևս նրանց հետ էին: Աղալուր լեռան վրա ես նրանց հաղթեցի: Նույն այդ խալիսան, ինչպես առյուծ, ես իմ ձեռքերով ցրեցի և նրա վրա մոխիր ցանեցի, իսկ նրա գույքն էլ խեթթի տարա: Նրա արծաթն և ոսկին սկիզբ ու վերջ չունեին» (Չաթթուսի I-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Մալա գետը ոչ-ոք էր անցել, իսկ ես՝ Մեծն արքա Տավարնաս, ոտքով անցա այն, որից հետո զորքս ևս հետևեց ինձ: Եվ ահա, եթե նույնիսկ Շարուբան (Աքքադի արքա Սարգոն Աքքադացին - Մ.Չ.) էր Չախայի զորքին քարոզել, սակայն բուն բաղաբին նա ոչինչ չէր արել և նրա մուխը երկնային Թեշուր աստծուն չէր հասցրել, ապա ես՝ Մեծն արքա Տավարնաս, ոչնչացրեցի այս բաղաբն ու այն կրակի մատնեցի, իսկ նրա ծուխն էլ բարձրացավ դեպի Կայծակի աստվածը...: Ինչ վերաբերվում է այդ բաղաբի արքային, ապա ես նրան ցերի փոխարեն մարտակառքին լծեցի...: Իմ նախնիներից ոչ-ոք չէր հասել Եփրատը, սակայն ես՝ Մեծն արքա Տավարնաս, ծանծաղունով անցա գետը, իսկ իմ զորքն էլ հետևեց ինձ: Սարգոն Աքքադացին անցավ այն և քարոզեց Չախայի զորքին, սակայն Չախա բաղաբին ոչինչ անել չկարողացավ և բաղաբի ծուխը չբարձրացավ մինչև երկինք, այն դեպքում, երբ ես՝ Մեծն արքա Տավարնաս, ոչնչացրեցի այս բաղաբն ու այն կրակի մատնեցի, իսկ նրա ծուխն էլ բարձրացավ դեպի Կայծակի աստված...: Ինչ վերաբերվում է այդ բաղաբի արքային, ապա ես նրան ցերի փոխարեն մարտակառքին լծեցի» (Չաթթուսի I-ին վերագրվող արձանագրության խեթական և աքքադական տարբերակներից): «Ես կատարեցի հայացք գցեցի Չախա բաղաբի վրա: Ցիպպաս բաղաբը ավարեցի, այնտեղի աստվածներին վերցրի և տվեցի Արիաննա բաղաբի Արն աստվածուհուն: Չախա գնացի, դրա հարապատեղի դիմաց երեք անգամ մարտ տվեցի և ոչնչացրի այն: Ես վերցրի այս բաղաբի գույքն և այն իմ բաղաբ Չաթթուսաս ուղարկեցի: Երկու սալլեր բարձրված էին արծաթով: Ես տարա մի փակ սալլ, մեկ արծաթյա անկողին, մեկ ոսկյա աթոռ, Չախա բաղաբի աստվածներին, մեկ արծաթյա ցուլ և մեկ նավակ, որի թթամասը ոսկուց էր: Միայն այս բոլոր ես՝ մեծն արքա Տավարնաս, տարա Չախա բաղաբից և հանձնեցի Արն աստվածուհուն: Մեծն արքա Տավարնաս ազատություն տվեցի այդ բաղաբի տորդիկներին և նրանց փոխանցեցի Արիաննա բաղաբի Արն աստվածուհուն՝ իմ տիրուհուն: Ես ոսկուց արձան ծուլեցի և այն տվեցի Արիաննա բաղաբի Արն աստվածուհուն: Տաճարի պարիսպը ցածից վերև ես արծաթով պատեցի, իսկ մեկ սալլ արծաթ էլ Տիման բաղաբի մեծն արքան ուղարկեց, սակայն ես այն ևս Արիաննայի Արն աստվածուհուն տվեցի, ինչպես նաև՝ երկու գիպսե արձաններ» (Չաթթուսի I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

⁶⁸ «Սանդաղ լուր բերեց... և այդ ժամանակ արքան այսպես ասաց. «Ով Սանդաս, ոտքն էլ և ամեն ինչ արա ինչպես պետք է: Տես, որպեսզի ամոթ չլինի և բաղաբս ավերված չլինի մինչև թո այնտեղ գալու: Ուշադիր եղիր, թե չէ բաղաբը կավերվի և մեղք ու ամալացում կլինի, սակայն, եթե դու ուշադիր լինես, ապա այն չի ավերվի: Երբ դու մարտի գնալիս կլինես, թող զորավարներդ ուշադիր լինեն, իսկ հակառակորդի ռազմիկներն էլ շան նման թող փախուստի դիմեն թո առաջ, ո՛վ է շանը բանի տեղ դնում»: Այդ ժամանակ Սանդաղ պատասխանեց արքային. «Մենք ուշադիր կլինենք, կխուսափենք մեղքից և բաղաբի ամալացումից»: Այդ ժամանակ արքան այսպես ասաց. «Եթե բաղաբը կործանվի, ապա մեղք ու հանցագործություն կլինի»: Այդ ժամանակ նրանք պատասխանեցին. «Մենք ուշ անգամ մարտի մեջ ենք մտել և, եթե նույնիսկ բաղաբը ավերվի, մենք մեղք գործած չենք լինի»: Արքան գոհ մնաց այդ պատասխանից: Ետոտ, սակայն, նրանք այնուհանդերձ փչացրին պաշարողական մեքենաները: Այդ ժամանակ արքան գայրացավ և նրա դեմքը մթաճեց. «Նրանք ինձ միշտ վատ լուրեր են բերում, արդ թող Որոտի աստվածը նրանց կորցնի հեղեղում»: Արքան այսպես շարունակեց. «Այարկոտություն մի դրսևորեք, պարսպափար մեքենաները կառուցեք հուրիական ձևով և թող դրանք շտապ ինձ մոտ հասնեն: Չասա լեռան փայտից պարսպափար մեծ մեքենան կառուցեք և թող այն շուտ այստեղ բերեն: Սկսեք հող լցնել, իսկ երբ կավախորտեք այդ աշխատանքը, զբաղեցրեք ձեր տեղերը: Երբ դրանից հետո թշնամին սկսի մարտը, իդ նրա կողմից արդեն խելագարություն կլինի»: Այդ ժամանակ Սարիվանդաղ ասաց. «Այնտեղ հիմա ցուրտ է: Վաղը կսկսեն հողաշինական աշխատանքները, իսկ

առաջվմ կարելի է այդ մասին չանհանգստանալ»։ Արքան գոհ մնաց այդ պատասխանից։ Նա իր մոտ կանչեց Սանդաս Լավազանտիացուն և հարցրեց նրան Կարթեմիշ քաղաքի հպատակի մասին։ «Ի՞նչ լուրեր կան այնտեղ»։ Սանդասը պատասխանեց. «Երբ Ուրշուն կընկնի, այդ ժամանակ էլ հենց այդ հպատակը կհայտնվի մեր ձեռքում, սակայն, այժմ թո հպատակները դեռ տխուր նստած են և նայում են թշնամական այդ քաղաքին»։ Այդ ժամանակ արքան հարցրեց նրան. «Դու ինձ լսո՞ւմ ես»։ Նա ասաց. «Լսում եմ» և արքան ասաց. «Չնա և նրանց այսպես ասա, որ, ով էլ որ դուք լինեք, որդավոր տղեք ու ձեզ հավատարիմ զորավարները ցույց տվե՛ք։ Խեղճություն ոչ մի վատ բան չկար, սակայն, երբ Նուննուն ու Կուլետը չարիք գործեցին, դուք տեսաք, թե նրանց հետ ինչ եղավ։ Դուք իմացա՞ք, թե ինչ եղավ Կարթեմիշի այն մարդու հետ»...։ Ահա թե ինչ նրանք ասացին. «Որևէ մեկն արդյո՞ք մտածում էր, որ Իրինիան կգա և ստախոսի նման կասի. «Մենք կբերենք աշտարակը ու պարսպահար մեքենան», բայց իրականում նա չբերեց ոչ սա, ոչ էլ նա։ Նա մտածեց, մտածեց և բերեց այն որևէ այլ անձի։ Այդ բռնեք նրան և ասացե՛ք. «Դու մեզ խաբում ես, իսկ մենք էլ թո պատճառով խաբում ենք արքային»...։ «Արքան խախտել է իմ հոր և պապին տված խոսքը... պետք չէ նրանից վախենալ։ Այստեղ միայն մեկ զորավար կգա և նրա հետ քիչ ռազմիկները կլինեն։ Ոչ մի մեծ զորավար կամ էլ հետևազորի հրամանատար այստեղ չի գա...»։ Հաջողվեց բռնել Ասիխու քաղաք մտած խուրխի քաղաքի 30 մարտակառքեր և դրանք հետ ուղարկել...։ Այդ ժամանակ Կուլետն ասաց. «Որոտի աստծու որդիները մարտնչում են հանուն թագավորական գահի, արդ ի՞նչ ես դու դանդաղում, ի՞նչ ես դու բերել արքային, ի՞նչ ես դու արել հանուն մարտի», իսկ նա նրան պատասխանեց. «Եթե միայն մեր նկատմամբ թշնամանք դրսևորեն, այդ պարագայում մենք այդպես կպատասխանենք»...։ Սանդասը կրկին զեկուցեց և այդ ժամանակ արքան այսպես ասաց. «Ինչո՞ւ դուք նրանց մարտ տուլեցիք։ Դուք կարծես կանգնած եք ջրի, այլ ոչ թե մարտակառքերի վրա, և հազվե՞լ այնպես չե՛ր եղել, որ դուք ջրի նման հոսեիք։ Նա ձեզ դրա համար կհատուցի, ինչպես կհատուցի։ Դուք բոլոր ծնկի եկած կկանգնեք նրանց դիմաց, դուք, եթե գոնե չսպանեիք, ապա պետք է վախեցնեիք նրանց...։ Այժմ դու բեզ կնոջ պես ես պահում»...։ Դրանից հետո այսպես շարունակեց. «Մենք նրանց դեմ ութ անգամ մարտի մեջ ենք մտել, մենք կլիծեցնենք նրանց մտադրությունները և կզրավենք քաղաքը»։ Արքան պատասխանեց. «Լավ», սակայն նրանք այնուհանդերձ քաղաքին ոչինչ չարեցին։ Արքայի ծառաներից շատերը մարտում վերքեր էին ստանում և մահանում էին։ Արքան գայրազավ և այսպես ասաց. «Յետևե՛ք ծանախարհներին, նայե՛ք, թե ով է մտնում քաղաք և ով է դուրս գալիս այնտեղից։ Թող քաղաքից ոչ-ոք ի վիճակի չլինի թշնամու մոտ գնալ, թող ոչ-ոք չկարողանա գնալ ոչ Արբար, ոչ Հալպա, ոչ հուրրինների զորքի մոտ, ոչ էլ Ցուպպա»։ Նրանք պատասխանեցին. «Մենք այդպես էլ կանենք։ Քաղաքը շրջապատում են 80 մարտակառքեր և 8 հետևակ զոկատներ։ Թող արքայի սիրտը հանգստանա, ամեն մեկն իր տեղում է»։ Հանկարծ, սակայն, քաղաքից մի փախստական եկավ և ահա թե ինչ պատմեց. «Հալպա քաղաքի արքայի մարդը եկել է ինձ անգամ, Ցուպպա քաղաքի մարդը բուն քաղաքում է, քաղաք են մտնում և դուրս գալիս Արբարի մարդիկ, եկել է նաև Որոտի աստծու մարդը ու ասել է. «Կարելի՞ է ձեր վրա հույս դնել», իսկ Ուրշայի կառավարիչն էլ ասել է. «Ես արծաթ, գույք, ցլեր և ոչխարներ եմ բերել ու տվել եմ դրանք հուրրիններին։ Եթե նրանք ինձ օգնեն, ես դրա յոթնասպասիկը կբերեմ, ես կբերեմ երկրիս որդիներին և հուրրինների հին հարկը, ես օգնություն կբերեմ նաև արքայից»։ Արքան կատաղեց և ահա թե ինչ ասաց. «Ինչպե՞ս կարելի է հույս դնել ձեր վրա, ո՞րն են ձեր 80 մարտակառքերը և 8 հետևակ զոկատները...» (Հաթթունի Ի-ին վերագրվող արձանագրությունից)։ «Այնուհետև ես գնացի Ուրշա քաղաքի վրա, որտեղից ուղղվեցի Իկկալիա, իսկ այնտեղից էլ՝ Թասխանիա։ Ուրշուից հետո գալիս այս երկրները ես անայացրի, վերցրի նրանց գույքն և կշտացա» (Հաթթունի Ի-ին վերագրվող արձանագրությունից)։

⁶⁹ «Երկու հոգի եկան ու արքայի (խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ Ի-ի (մ.թ.ա. 1620-1590) – Մ.Ֆ.) դիմաց նստեցին։ Արքան նրանց ասա. «Գնացե՛ք և Յատուկ քաղաքի մարդուն ասացե՛ք. «Ես գալիս եմ բեզ վրա ու, եթե դու ինձ դիմավորելու դուրս չգաս, ես բեզ կպաշարեմ ինչպես արդիս իր բնում և դու կխեղդվես...»։ Հալպա քաղաքի մարդը արշավի դուրս եկավ արքայի դեմ...։ Մանուր ռազմիկների հրամանատարը, Ցալուդի և Ցուկրաշիի հետ, ինչպես նաև Հալպայի մարդու զորավարը իր հեծյալ ու հետևակ զորքով եկավ Հալպայից։ Յատուկ քաղաքի մարդը սալիկ գրեց և ուղարկեց. «Ես նստած եմ մարդոցում, դու ել։ Ես թշնամուն փախուստի կսխտեմ»...։ Արքան եկավ Հաթթունսա և այստեղից գնաց Հալպա» (Մուրսիլ Ի-ին վերագրվող արձանագրությունից)։ «Հալպա քաղաքի Որոտի աստվածը մեզվից փախչում է...։ Հուրրին դեմուս չի ներխուժում, չորս տարի անցնում է և երկու տղամարդու սպանում են ճակատամարտում...» (Մուրսիլ Ի-ին վերագրվող արձանագրությունից)։

⁷⁰ «Նա (խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ Ի-ը – Մ.Ֆ.) ուժեղ արքա էր։ Նա Հալպա քաղաքի վրա գնաց և այն ավերեց, այնտեղի ստրուկներին և գերված ռազմիկներին Հաթթունսա բերեց, այնուհետև Բաբելոն գնաց և ավերեց...» (Տելեպիսուի վերագրվող արձանագրությունից)։ «Նա (խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ Ի-ը – Մ.Ֆ.) հուրրինների երկրի մարդկանց ջարդեց...» (Մուրսիլ Ի-ին վերագրվող արձանագրությունից)։ «Նա (խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ Ի-ը – Մ.Ֆ.) հուրրիններին հաղթեց...» (Մուրսիլ Ի-ին վերագրվող արձանագրությունից)։

«Նա (խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ Ի-ը – Մ.Ֆ.) հուրրինների զորքը ջարդեց» (Տելեպիսուի վերագրվող արձանագրությունից)։

⁷¹ «Ես մոնչում եմ և Ադադի նման ամպեր եմ բարձրացնում, ես Սանտուդիտանայի (Բաբելոնի թագավորության արքա Շամշուդիտանայի (մ.թ.ա. 1625-1595) – Մ.Ֆ.) զորքի գլխին ամպեր եմ կուտակում, դրանց իրենց ողջ կազմով ջարդում և հնազանդեցնում եմ...» (Մուրսիլ Ի-ին վերագրվող արձանագրությունից)։

«Նա (խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ Ի-ը – Մ.Ֆ.) ուժեղ արքա էր։ Նա Հալպա քաղաքի վրա գնաց և այն ավերեց, այնտեղի ստրուկներին ու գերված ռազմիկներին Հաթթունսա բերեց, այնուհետև Բաբելոն գնաց և ավերեց...» (Տելեպիսուի վերագրվող արձանագրությունից)։

«Նախկին օրերում Արիանա քաղաքի Արև աստվածուհու շնորհիվ խեթային առյուծի նման նվաճեց շրջակա երկրները, իսկ քաղաքներից էլ այն ոչնչացրեց Հալպան և Բաբելոնը։ Խեթայի երկիրը սրանք գրավեց, սրանց ողջ գույքը, արծաթը, արծաթե նաև ոսկին, ինչպես նաև նրանց բոլոր աստվածների խեթայի բերեց ու տեղակայեց Արիանա քաղաքի Արև աստվածուհու առջև» (Ասիսապալ գրագրին արձանագրությունից)։

«Եվ այնուհետև նա (խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ Ի-ը – Մ.Ֆ.) Հալպան և Բաբելոնն ավերեց, բոլոր այդ երկրների բարիքը, ոսկին, արծաթն ու աստվածներին բերեց և արեգակնային Արիանա աստծու կնիքեց» (Մուրսիլ Ի-ին վերագրվող արձանագրությունից)։

Պահպանվել են այս իրադարձության մասին վկայող ևս մի քանի մանր արձանագրություններ, սակայն վերջիններից ծայրահեղ հաստատական, անկանոն և աղբյուր ինֆորմատիվ բնույթի պատճառով ես նպատակահարմար չեմ գտնում դրանք այստեղ արտացոլել։

⁷² Այս ճակատամարտի մասին տեղեկությունները ցրված են «արիական աղբյուրներում», որոնց շարադրման և հրատարակության որոշակի առանձնահատուկ բնույթի պատճառով դրանք այստեղ չառաքել են հարմար չգտա։

⁷³ «Հուրրինները բառադրոջ պատվով էին... աղաղակում...։ Թշնամին խեթայի երկիր մտավ և այստեղ պտտվում էր... նրանք աղաղակում էին...։ Նրանք ձիերով էին... մարտնչողների դեմ... ժամանեցին։ Խեթայի երկրում նրանք պտտվում էին...։ Հուրրիններին ջարդեց...։ հուրրիններին իմ երկրից վտարեց...։ Հուրրինները թագուհի Հարապիսիային իր որդիների հետ միասին Սուկցիա տարան, Հարապիսիան հիվանդացավ...։ Պալատի որդի Իլպուլուն դրանից հետո իր որդիներին գաղտնի ուղարկեց... և փոխանցեց. «Թող Սուկցիա քաղաքում գտնվող թագուհին մահանա»։ Եվ ահա նրան որդիների հետ միասին բռնեցին և սպանեցին...։ Հուրրիններին ջարդեց...։ Հուրրինները պտտվում էին երկրում» (Տելեպիսուի վերագրվող արձանագրության խեթական և քաբադական տարբերակներից)։

⁷⁴ «Երբ Էսագիլի ու Բաբելոնի տիրակալ Մարդուկը մեծ աստվածների կամքով իր սրբազան շրթունքներով հրամայեց իրականացնել իր աստվածության վերադարձը Բաբելոն, ես (Կարդունիաշի իշխանության վերջին իշխան և Բաբելոնի թագավորության առաջին արքա Ազում Ի-ը (մ.թ.ա. մոտ 1600-1571՝ իշխան, 1571-1549՝ Բաբելոնի թագավորության արքա) – Մ.Ֆ.) մանրագնին կերպով ծրագրեցի և իրականացրի այդ գործողությունը՝ ի վերջո դնելով նրա պատկերը Բաբելոնում։ Ես օգնեցի Մարդուկին, որը սիրում էր իր թագավորությունը» (Ազում Ի-ին վերագրվող արձանագրությունից)։

⁷⁵ «Մանեթոնն ասում է, որ վերևում հիշատակված հովիվների բոլոր այս արքաները, ինչպես նաև նրանց հետևորդները Եգիպտոսի վրա իշխել են 520 տարի։ Դրանից հետո, ահա, հովիվների դեմ ելան Թեբեի, ինչպես նաև Եգիպտական այլ ողորդի արքաները, որոնք նրանց դեմ դաժան և շատ տարիներ տևած պատերազմ մղեցին» (Յովսեփ Ֆլավիոս «Ընդդեմ Ապպիոնի», գիրք 1, գլուխ 14)։

Այս ճակատամարտի և դրա արդյունքում Եգիպտական թագավորության բանակի պարտության մասին կարող է վկայել նաև այն հանգամանքը, որ առկա է Սեկենետա II-ի մուսիան գլխին ստացած և կյանքի հետ անհամատեղելի վերքով, որը կարելի է համարել հավանական ստացված հենց Եգիպտական թագավորության բանակին պարտություն բերած այդ ճակատամարտի արդյունքում։

⁷⁶ «Ես (Եգիպտոսի փարավոն Կամեթ (մ.թ.ա. 1570-1567) – Մ.Ֆ.), հետևելով Ամունին՝ հուսպի այդ խորհրդատուին, հզոր կերպով Նեդոտով ներքև շարժվեցի, որպեսզի հարձակվեմ ասիացիների վրա։ Իմ հզոր զորքն իմ առաջ էր ինչպես կրակի այրող շուռնը, մեջաների զոկատները կանգնած էին վերևում գտնվող մեր ամրոցներում, որպեսզի փնտրեն թուլություններ՝ դրանց տեղակայման վայրերը ոչնչացնելու նպատակով։ Արևելքն ու Արևմուտքը իրենց պարենն էին բերում և ամեն տեղից ուտելիք էր գալիս։ Ես մեջաների մի ուժեղ զոկա ուղարկեցի, որը, գտնվելով... վայրում... ասել, Թեթին՝ Պիսպիի որդին Նեֆերտուում։ Ես բաց չթողեցի նրան և հետ մեկից ասիացիների...։ Նա նման էր... ասիացիների հզորությունը։ Ես ուղախ սրտով իմ նավի վրա անցկացրի գիշերը։ Երբ լույսը բացվեց, ես բազելի նման նետվեցի նրա վրա և ահա, երբ ընթրիքի ժամը եկավ, ես հարձակվեցի նրա վրա։ Ես ավերեցի նրա պարիսպը, սպանեցի նրա մարդկանց և ստիպեցի կնոջ նման փախապարսպի վրա ելնել։ Իմ ռազմիկները,

կարծես, առյուծներ էին իրենց ավարի, ստրուկների, անասունների հոտերի, յուրի և մեղրի հետ՝ դրանով իսկ ուրախացնելով իրենց սրտերը: Նեֆերուսի շրջանն ընկավ և մենք... չէինք... նրա հոգին... պերշակը չկար, երբ ես հասա նրան: Նրանց սայլերը ներս էին տարվել: Նրանց պահակային ջոկատը...» (Կամոսին վերագրվող արձանագրությունից):

«Միսթրագմուտոս կոչվող արքայի (ամենայն հավանականությամբ նկատի է ունեցվում Եգիպտոսի փարավոն Կամեսը – Մ.Յ.) օրոք հովիվները սկսեցին պարտություն կրել և Եգիպտոսի բոլոր շրջաններից վտարվեցին, սակայն Մարավոնվեցին 10.000 արուր պարագծի ունեցող մի վայրում, որը կոչվում է Ավարիս» (Յովսեփ Փլավիոս «Ընդդեմ Ապպիոնի», գիրք 1, գլուխ 14):

⁷⁷ «Զո քաղաքի վիճակը վատ է և դու կտրված ես թո՛ղ գործից: Զո շրթունքները շատ նեղ են, որպեսզի դու ինձ պատիվ տաս, քանզի դու իշխանություն չունես նրա նկատմամբ, ով խնդրում է քեզ: Դու նահանջում ես, թո՛ղ գործը հետևում է քեզ և նրա վիճակը վատ է: Ավարիսում գտնվող թո՛ղ կանայք չեն հողիանա և նրանց արգանդներում սիրտ չի տրոփի, քանզի նրանք լսել են իմ գործի մարտական մոնյունը: Արդ ես մոտեցա Պերեդկենին, ընդ որում իմ սիրտն ուրախ էր: Ապուպիս տեսավ մեզ և Նույն պահին էլ իրեն կորցրեց: Տերուպյան իշխան Ռեչենուն իր կեղտոտ ձեռքերով սեփական սրտում չար գործեր մտադրվեց անել, սակայն դա նրան չվիճակվեց անել: Ես հասա հարավային Ինխուային և, նրանց չար գործերի պատճառով, անցա գետը, որպեսզի վրեժ լուծեմ: Ես նավերն իրար միացրի և առաջ մղեցի իմ թիկնապահներից կազմված առաջապահը, որը սլացավ դեպի գետը, ինչպես բազե: Իմ ոսկյա նավակը նրանց դեմ էր, իսկ ես, կարծես աստվածային բազե, ընթանում էի նրանց առջևից: Առաջ մղեցի հզոր «Մեկ» նավակը, որը պետք է ուսումնասիրեիր իր, իսկ նրա հետևից էլ «Ջեթ» նավակը... Ավարիսի հողում: Ես տեսա Ապուպիի կանանց նրա տան շենին, որոնք դուրս էին նայում: Նրանց մարմինները չարավեցին Նույնիսկ այն բանից հետո, երբ նրանք տեսան ինձ: Նրանք նայում էին իրենց դարպասներից և իրենց պատուհաններից, ինչպես իսկական երեխաներ՝ աղաղակելով: «Նա եկավ»: Տես, ես եկա, ես հաջողությամբ արեցի իմ ձեռքի գործը: Իմ գործն իրոք հիանալի էր, երգվում են Ուժեղ Ամուրով, ես չեմ թողնի քեզ, թույլ չեմ տա ոտնակոխ անել իմ դաշտերը, ընդ որում ես կգամ քեզ վրա և թո՛ղ սիրտը կսառի: Ով կեղտոտ ասիացի, տես, ես խմում եմ թո՛ղ այգիների գինին, որը ասիացիներն էին բաշել, այն գինին, որը ես գրավել եմ: Ես ամայացրել եմ թո՛ղ մնալու վայրերը, ես կտրել եմ թո՛ղ ծառերը: Դրանից զատ ես բռնել եմ նաև թո՛ղ կանանց և փակել եմ նրանց իմ նավամբարներում: Ես գերել եմ թո՛ղ մարտականաբանի գործին, ես չեմ դադարեցրել ավարառությունը և 300 նավ ավար եմ վերցրել երիտասարդ մայրիկներից, ավար, որը կազմված է ոսկուց, լազուրիտից, արծաթից, փիրուզից, բրոնզե կացիններից ու այս ամենը՝ առանց թիվ և հաշվի, դեռ չհաշված գեյթունի յուրը, ծառախեծը, յուրը, մեղրը, իթուրի ծառերը, սետեղն ու սեպին, ինչպես նաև ամեն տեսակի այլ արժեքավոր ծառեր: Եվ ընդհանրապես, Ռեչենունի պատակալիտը հարկից ես ամեն տեսակի հիանալի արժեքի վերցրի, ամենը վերցրի: Նրա չարության պատճառով ես ոչինչ չողորեցի Ավարիսի համար, ով ասիացի: Կորիր, թող թո՛ղ սիրտը անհետանա: Ով կեղտոտ ասիացի, ես քեզ ասում եմ: «Ես եմ տիրակալը Դերմուպուսից մինչև Խատիտի տունը, քանի որ Ավարիսն արդեն ձեռքից գնում է: Ես այն շատ վատ վիճակում եմ թողել, ավերել եմ նրա քաղաքները, այրել եմ նրան պատկանող վայրերը, հավերժական ժամանակների համար ամեն ինչ հողին եմ հավասարեցրել և այդ ամենը այն վնասի պատճառով, որը նրանք իրականացրել են Եգիպտոսում: Այդ ժամանակ տրվեց: Ավարիսը լսեց ասիացիների աղաղակները, երբ նրանք հեռանում էին Եգիպտոսից՝ իրենց տիրոջից»: Ես բռնել եմ հաբսուսական արքայի կողմից Բուշ նամակ տանող դեսպանին, ես բռնել եմ այդ դեսպանին Օագիսի մոտակայքում, երբ նա իր նամակով շարժվում էր հարավային ուղղությամբ: Ես նրա մոտ գտա Ավարիսի տիրակալի գրվածքը հետևյալ բովանդակությամբ: «Ավուներ-Ռա, Ռայի որդի Ապուպիս ողջունում է իմ որդուն՝ Բուշի տիրակալին: Ինչո՞ւ դու կառավարման դեպին կանգնեցիր, սակայն ինձ ինձ չես տալիս, արդյո՞ք դու չես տեսնում, թե Եգիպտոսում ինչ է իրականացվում իմ դեմ: Կամոս-կենը, որը ոտքի է ելել, ինձ քշում է իմ հողերից: Ես նրա վրա չեմ հարձակվել, չե՛ արել այն, ինչը նա արել էր թո՛ղ նկատմամբ: Նա աղբատության և դառնապարտել Եգիպտոսի երկու հողերը՝ իմ ու թո՛ղ երկրները: Նա ամայացրել է դրանք: Արդ շտապ շարժվիր հյուսիս, առանց դանդաղելու: Տես, նա այստեղ է և չկա ոչ-ոք, ով Եգիպտոսում կելի թո՛ղ դեմ: Տես, ես նրան բազ չեմ թողնի, մինչև դու չգաս, իսկ երբ գաս՝ մենք մեր մեջ կբաժանենք բոլոր այն քաղաքները, որոնք Եգիպտոսում և ևս ուրիշությամբ կանենք այդ»: Ես՝ Ռաչեր-կենը, ում գործերն ամայացնող են, հավասարապես ինձ նվարկեցրի բոլոր օտար երկրներն ու գետերը: Երբ գտան դեսպանին և կտրեցին նրա ճանապարհը, ես իմ գործով գնացի նրա վրա, ու՛մ հյուսիսում է, իսկ նա վախեցավ ինձից ու դեպի հյուսիս բաշվեց: Ծակատամարտ չեղավ, մինչև ես չհասա նրան: Երբ նրանք տեսան իմ կրակե շնչառությունը, նա ընդհուպ մինչև Բուշ մարդ ուղարկեց, որպեսզի իր համար պաշտպանություն գտնի: Ես բռնեցի նրա թղթե հաղորդագրությունը, կտրեցի ճանապարհը և նամակը տեղ չհասավ: Այդ ժամանակ ես իրահանգեցի և նրա դեսպանին հետ ուղարկեցին, ընդ որում՝ Տեպիխույից արևելք գտնվող ճանապարհով: Իմ ուժը նրա սիրտը մտավ և նրա մարմինը խոցվեց այն ամենից, ինչ դեսպանը պատմեց նրան իմ արած գործերից նրա նախկին տիրույթներ Կինոպույան մարզում» (Յահմոս I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Այն բանից հետո, երբ ես տուն ձեռք բերեցի, ինձ ծառայության վերցրին «Յուսիսային» կոչվող նավի վրա, քանի որ ես քաջ էի: Ես հետևում էի արքային, թող կենդանի լինի նա՝ անվնաս և առողջ, ես ոտքով ուղեկցում էի նրա մարտականաբան ելքը: Երբ պաշարել էին Ավարիսը, ես հետևակ մարտում դրսևորեցի իմ բաշությունը նրա մեծության առջև: Ես վերցվեցի ծառայության հասնելով հաջողության հաղթով, նա հրաժարվեց պաշարումից և նրանց հետ պայմանագիր կնքեց, ըստ որի նրանք իրենց համար լիակատար անվտանգության մեջ պետք է թողնեին Եգիպտոսը ու հեռանան՝ ուր ուզում են: Եվ ահա նրանք, ըստ պայմանագրի պայմանների, իրենց ընտանիքների հետ թվով ոչ պակաս, բայց 240.000 հոգի, ուղղվեցին դեպի Ատրիի անապատ: Այստեղ, սակայն, վախ գալով ստորետանցիների հզորության հանդեպ, սրանք այդ ժամանակ գերիշխում էին Ափայում, այժմ Դուրա կոչվող վայրում նրանք մի քաղաք հիմնադրեցին, որն ի վիճակի էր բնակչության մեծ բանակություն պարունակել, և կոչեցին այն Երուսաղեմ» (Յովսեփ Փլավիոս «Ընդդեմ Ապպիոնի», գիրք 1, գլուխ 14):

«/56/ Մանեթոնը շարունակում է. «Այս մարդիկ, որոնց մենք նախկինում կոչել ենք արքաներ և հովիվներ, ինչպես նաև նրանց ժառանգները», - շարունակում է խոսքը Մանեթոնը. «Եգիպտոսում իշխանություն ունեցան 511 տարի»: Այնուհետև նա ասում է. «Թեբեցի և Եգիպտոսի մյուս շրջաններից թագավորները պատսամբություն բարձրացրին հովիվների դեմ և նրանց միջև սկիզբ առավ դաժան ու երկարատև պատերազմ»: Այսպես Մանեթոնը նշում է. «Այնպիսի քաղաքներ կան Մանեթոնի իշխանության ժամանակ հովիվները սանձվեցին և վտարվեցին Եգիպտոսի մյուս շրջաններից, բայց փակվեցին մեկ տեղ, որը զբաղեցնում էր տասը հազար ակր, և այդ տեղը կոչվեց Ավարիս»: Դետո Մանեթոնը ասում է. «Հովիվները այդ ողջ վայրի շուրջ պարիսպ կառուցեցին, որը մեծ էր և ամուր էր, որպեսզի իրենց ամբողջ ունեցվածքն ու ավարը պահեն ապահով տեղում: Այնպիսի քաղաքներ կան Մանեթոնի որդի Թուսմոնը (Եգիպտոսի փարավոն Յահմոս I-ը – Մ.Յ.) փորձեց ուժով և պաշարումով գրավել այն՝ ուղարկելով 480.000 մարդ, որպեսզի շրջապատի նրանց: Դետո, սակայն, երբ նա հուսալքվելով ծախողվեց պաշարումով գրավել այդ վայրը, նրանք համաձայնության եկան, ըստ որի հովիվները կհեռանան Եգիպտոսից և կանեն դա առանց որևէ վնաս պատճառելու: Պայմանավարվեցին, որ նրանք կարող են գնալ ուր ուզում են: Այդ համաձայնության արդյունքում նրանք իրենց ընտանիքներով ու ունեցվածքով, թվով ոչ պակաս բայց 240.000 մարդ, հեռացան և անցան Սիրիայի թերակղզով: Ստորետանցիներից վախենալով, սակայն, որոնք այդ ժամանակ իշխում էին Ափայում, նրանք բաղա՛կառուցեցին այդ երկրում, որն այժմ կոչվում է Դուրա, ընդ որում այդ քաղաքը բավականին մեծ էր՝ ընդունելու համար այդքան մեծ թվով մարդկանց: Այդ քաղաքը կոչվեց Երուսաղեմ»: Իր մեկ այլ գրքում Մանեթոնը նշում է. «Այս ժողովուրդը, որը կոչվում էր հովիվներ, իրենց սրբազան գրքերում նույնպես կոչվել է գերիներ» Սա Մանեթոնի պատմությունն է և այն ճշմարիտ է, քանի որ անասուններ արածեցնելը հնագույն դարերում մեր նախնիների գրավորմունքն էր, քանզի նրանք կերակրվում էին դրանով և վարում էին բուրգի կյանք, ընդ որում հենց այդ պատճառով էլ նրանց կոչում էին հովիվներ: Իրենց հերթին Եգիպտացիները նրանց անվանեցին գերիներ և ոչ առանց հիմքի, քանի որ մեր նախնիներից մեկը՝ Դուսեփը, ասաց Եգիպտոսի թագավորին, որ ինքն է գերի է, իսկ հետագայում էլ թագավորի թուլությունից իր եղբայրների հետևից ուղարկվեց Եգիպտոս: Այս հարցերը ես ավելի մանրամասն կքննարկեմ այլ տեղում... /57/ Սա է այն ամենը, ինչ Դուսեփ Փլավիոսը հայտնում է իր գրքում» (Եվսեբիոս Կեսարացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 56, 57):

«Մանեթոնը, որը շատ դատարկ բաներ է ասում Եգիպտացիների օգտին և զրպարտանքներ է բարդում Մովսեսի ու նրա հետ եղած հրեաների վրա, իբր նրանք բոլորը Եգիպտոսից վտարվել են բոլորտ լինելու պատճառով, չի կարողանում տալ ճիշտ ժամանակագրական ցուցումներ: Արդյունքում, կոչելով սրանց հովիվներ և Եգիպտացիների թշնամիներ, նա իր կամքից անկախ ստիպված է լինում նաև ճշմարտության մասին խոսել: Իրոք, մեր

նախկինները իրապես ապրել են եգիպտոսում, սակայն նրանք չեն եղել բորոտներ: Իրականությունն այն է, որ, երբ նրանք հասան Երուսաղեմ կոչվող երկրին, որտեղ է հետազայում բնակվեցին, նրանց բաժանակցությունը Աստու տաճարում սկսեցին տարբեր հիվանդություններ բուժել, աղ թվում նաև բորոտներին և այլ ախտերով վարակվածներին: Այդ տաճարը կառուցել է Սողոմոնը (**Իսրայել-Ֆուլայի թագավորության արքա Սողոմոնը (մ.թ.ա. մոտ 972-932) - Մ.Ֆ.**): Մանթեոնի ժամանակագրական սխալները ակնհայտ են իր իսկ խոսքերից: Նույն կերպ նա սխալվել է նաև այն արքայի հարցով, որը վտարել է նրանց, կոչելով վերջինիս Փարավոն: Իրոք, դրանից հետո սա չի տիրել եգիպտացիների վրա, բանի որ, հետապնդելով իրենց խոսքերը, նա իր գործի հետ միասին խեղդվեց Կարմիր ծովում: Նա նաև այն հարցում է սխալվում, որ այդ հովիվները մարտնչել են եգիպտացիների դեմ: Բանն այն է, որ նրանք դուրս են եկել Եգիպտոսից 330 տարի առաջ այն բանից, ինչ Դանայոսը եկավ Արգոս, ինչից հետո նրանք ապրեցին մի երկրում, որը հիմա կոչվում է Ֆուլա: Իսկ հայտնի է, որ Դանայոսը շատ շատերի կողմից է պաշտվում որպես հեյլեններից ամենաառաջինը: Այնուհանդերձ նշենք, որ իր գործերում Մանթեոնը իր կամքից անկախ խոսում է նաև երկու գլխավոր ճշմարտություններին մասին: Նախ, նա իրենց երկրի կոչում է հովիվներ և երկրորդ՝ նա ասում է, որ այս հովիվները ելել են Եգիպտոսից: Այսպիսով այս նշաններից պարզ է դառնում, որ Մովսեսը և նրա հետ եղածները Տրոյական պատերազմից հին են ինքը հարյուր կամ հազար տարի» (Թեոփիլոս Աստիոքի «Խոսք Ավտոլիկոսին»):

«Եգիպտացիները ևս ունեն ժամանակագրություններ, որոնք թարգմանել է Պողոմետոսը, ոչ թե այն հայտնի արքան, այլ Մենդեսի բուրնը: Եվ այսպես, խոսելով արքաների գործերի մասին, նա ասում է, որ, երբ Եգիպտոսի արքան է Ամոսիսը (**Եգիպտոսի փարավոն Յահմոս I-ը - Մ.Ֆ.**), իրենց անունները իրենց առաջնորդ Մովսեսի հետ միասին լեցնել Եգիպտոսը և գնացին ուր աչքներն էր կտրում: Նա ասում է այսպես. «Ինչ վերաբերում է Ամոսիսին, ապա նա ապրեց Ինաթ արքայի օրոք»» (Տաոփանոս Աստիոքի «Ընդդեմ հույների»):

«Այս Պողոմետոսը մի բուրն էր, որը, երբեք գիրք չի կրել եգիպտական արքաներին, հայտնում է, որ Եգիպտոսի արքա Ամոսիսի (**Եգիպտոսի փարավոն Յահմոս I-ի - Մ.Ֆ.**) օրոք իրենց անունները իրենց առաջնորդ Մովսեսի հետ միասին ելան Եգիպտոսից: Սրանից երևում է, որ Մովսեսի լավ ժամանակները համընկնում են Ինաթի թագավորության հետ» (Վոլենտուս Ալեքսանդրիացի «Ստրոմատոներ», գիրք 1, գլուխ 21):

⁷⁸ «Ես (**Եգիպտոսի փարավոն Յահմոս I-ը - Մ.Ֆ.**) վեց տարվա ընթացքում պաշարեցի Շարուբենը և ի վերջո իմ մեծությունը գրավեց այն: Դրանից հետո ես գերիներ վերցրի այնտեղից՝ երկու կանանց, և սպանեցին մի հոգու: Ինձ «խիզախության ոսկին» պարգևեցին՝ ռազմագերիներին տալով որպես ստրուկներ» (Յահմոս I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Շարուբենը պաշարեցին երեք տարվա ընթացքում և նրա մեծությունը (**Եգիպտոսի փարավոն Յահմոս I-ը - Մ.Ֆ.**) ի վերջո տիրեց նրան: Ես այնտեղ ևս ավար ձեռք գցեցի՝ մեկ կին և մեկ ստրուկ: Ինձ խիզախության ոսկի տվեցին, ինձ նաև ստրուկներ տվեցին» (Յահմոս I-ի գործունեությանը վերագրվող նավավար Յահմոսի արձանագրությունից):

⁷⁹ «Երկրները թշնամի էին նրան (**Խեթական թագավորության արքա Ամունիս (մ.թ.ա. մոտ 1550-1525) - Մ.Ֆ.**) ... Ադանան... և ինչ արշավանքի էլ որ նա մեկներ, հետ էր գալիս անհաջողության մատնված» (Տելեպիստիկ վերագրվող արձանագրությունից):

⁸⁰ «Երկրները թշնամի էին նրան (**Խեթական թագավորության արքա Ամունիս (մ.թ.ա. մոտ 1550-1525) - Մ.Ֆ.**) ... Ադանան... և ինչ արշավանքի էլ որ նա մեկներ, հետ էր գալիս անհաջողության մատնված» (Տելեպիստիկ վերագրվող արձանագրությունից):

⁸¹ «Երբ ես՝ Տելեպիստիս (**Խեթական թագավորության արքա Տելեպիստիս (մ.թ.ա. մոտ 1525-1500) - Մ.Ֆ.**), զբաղեցրի հորս գահը, ապա գնացի Դասուվա քաղաքի վրա և ավերեցի այն» (Տելեպիստիկ վերագրվող արձանագրությունից):

⁸² «Երբ հետո ես՝ արքա (**Խեթական թագավորության արքա Տելեպիստիս (մ.թ.ա. մոտ 1525-1500) - Մ.Ֆ.**), գնացի Լավաղինտիա, Լաիան իմ նկատմամբ թշնամական դիրք գրավեց և ապստամբեցրեց Լավաղինտիա քաղաքը, սակայն աստվածները նրան իմ ձեռքը հանձնեցին» (Տելեպիստիկ վերագրվող արձանագրությունից):

⁸³ «Իմ հայրերի տուն Դալեպում դժբախտություն եղավ և ես ստիպված եղա փախչել...: Դրանից հետո Պարատարնան՝ հուրիների գործի այդ ուժեղ արքան, շատ տարիներ թշնամություն արեց ինձ հետ» (Ալալախի տիրակալ Իդրիմին վերագրվող արձանագրությունից):

⁸⁴ «Դրանից հետո ուղղվեցինք դեպի Ասորիք, որպեսզի թափ տանք օտար երկրների փոշին: Նրա մեծությունը (**Եգիպտոսի փարավոն Թուֆմոս I-ը (մ.թ.ա. 1506-1496) - Մ.Ֆ.**) ժամանեց Դուսիսային Միջագետք: Նրա մեծությունը, թող ողջ լինի նա, անվաս ու առողջ, հանդիպեց այդ արարածին, որը մարտի մեջ էր մտնում: Նրա մեծությունը նրանց շարքերում ասարսիքի ջարդ իրականացրեց և նրա մեծության կողմից որպես հաղթանակի ավար ձեռք գցած ռազմագերիներին թիվ չկար: Ես գտնվում էի մեր գործի առաջին շարքերում և նրա մեծությունը տեսնում էր, թե ինչ խիզախություն եմ ես դրսևորում: Ես որպես ձեռք գցեցի մարտականքը, նրա լծասարքը և ռազմագերի բռնեցի նրան, որը դրա վրա էր, սրանք բոլորը հասցվեցին նրա մեծությանը: Եվ ահա նա կրկին ինձ ոսկով պարգևատրեց» (Թուֆմոս I-ին գործունեությանը վերագրվող արձանագրությունից):

⁸⁵ «Այսպես է ասում Սատիվասան՝ Թուլդատտա արքայի որդին. «Արծաթե և ոսկյա դարպասները, որոնք Սաուսադատտա արքան՝ իմ նախնապար, Ասուր երկրից Վասուկանե էր բերել իր հզորության փառաբանման համար..., Սուստադարնան, ի մեծ ամոթ իրեն, Ասուրին վերադարձրեց»» (Սուպիլուլիումա I-ի և Սատուի միջև կնքված նախնական պայմանագրից):

«Իմ (**Խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ II-ի (մ.թ.ա. 1326-1295) - Մ.Ֆ.**) հայրը (**Խեթական թագավորության արքա Սուպիլուլիումա I-ը - Մ.Ֆ.**) վրձնադրության համար Շուլիսապա երկիր գնաց: Նա իր երկրից դուրս էր գտնվել» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

⁸⁶ «Դրանից հետո ես գործ հավաքեցի և արձակվեցի խաթթի երկրի վրա: Խոսքը գնում է խաթթի պաշտպանության տակ գտնվող յոթ քաղաքների մասին, որոնք ես ավերեցի: Չնայած դրան՝ խաթթի երկիրը չհավաքվեց և իմ դեմ ոտքի չեկավ, դրա համար էլ ես արեցի այն, ինչ ուզեցի: Ես նրանցից գերիներ վերցրի, խլեցի նրանց ունեցվածքը, արժեքավոր իրերը և գույքը, որոնք ես բաժանեցի իմ օգնականներին, ազգականներին ու ընկերներին: Ահա այսպես նրանց հետ միասին ես ավարի տեր դարձա» (Ալալախի տիրակալ Իդրիմին վերագրվող արձանագրությունից):

⁸⁷ «Իսուվայի արքան թշնամության գնաց ու Դուրրիի արքային օգնության հասավ: Ես գնացի պատերազմի դեպի Իսուվա..., արշավեցի դեպի Իսուվա» (Թուրիախի III-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Եվ նա Սաուսադատարին ուղարկեց ինձ: Եվ նա..., որ Դուրիի երկիր... և նա, ում գործը և մարտականքները, որոնք խանգարեցին...» (Արնուվանդա I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

⁸⁸ «Թուրիախի (**Խեթական թագավորության արքա Թուրիախի II-ի (մ.թ.ա. մոտ 1460-1440) - Մ.Ֆ.**) թագավորության տարում կասկեղը հաստատվեցին Ներիկ քաղաքի ավերակներում և ահա նրա երրորդ արշավանքը եղավ հենց սրանց դեմ» (Տելեպիստիկ վերագրվող արձանագրությունից): «Իմ հայրը լսեց... և նա Իսուվա երկրում..., իսկ Ասուվա երկիր... նա կարգեց: Խեթթիի գործից... գործը» (Արնուվանդա I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

⁸⁹ «Նրա (**Եգիպտոսի փարավոն Թուֆմոս III-ի (մ.թ.ա. 1479-1425) - Մ.Ֆ.**) թագավորության 22-րդ տարվա չորրորդ ամսին նա ելավ Եգիպտոսից: Նրա մեծությունն անցավ Զարու ամրոցը և առաջին հաղթական արշավանքը սկսեց, որպեսզի ոչնչացնի Եգիպտոսի սահմանների վրա հարձակվողներին ու դա անի խիզախությամբ, ուժով, հզորությամբ և հանդիսավորությամբ, իսկ այդ ժամանակ Ասիայում այն էր պատահել, որ գործը, որը գտնվում էր Շարուբենում, պաշարվեց Իսուրայից մինչև Կուսիսային հողեր ձգվող երկրներում բռնկված ապստամբ ուժերի կողմից, ուժեղ, որոնք ապստամբել էին իմ մեծության դեմ: Նրա թագավորության 23-րդ տարվա երաշտի առաջին ամսի 4-ին Արնի փայլի տոնի ժամանակ ես մտա Փազա: Ամսի 5-ին նա իր հզորությամբ և ուժով հանդիսավորությամբ ելավ այնտեղից, որպեսզի գնա այդ ողորմելի թշնամու վրա և լայնացնի Եգիպտոսի սահմանները, ինչպես հրամայվել էր Ամոն-Ռայի կողմից: Նրա թագավորության 23-րդ տարվա երաշտ ամսի 16-ին նա հասավ Իփսե քաղաքին: Նրա մեծությունը իր հաղթական գործի խորհուրդ գումարեց, որի ընթացքում ասվեց. «Այդ ողորմելի կաղեչական թշնամին եկել է և մտել Մեգիրո: Այս պահին նա այնտեղ է: Նա իր մոտ է հավաքել Եգիպտոսին ենթակա բոլոր երկրների տիրակալներին՝ սկսած Նախապիսից մինչև Ասորիք, կեղիցիներին, նրանց նիզալները, նրանց ռազմիկներին և մարդկանց: Նա ասում է. «Ես կդիմադրեմ նրան Մեգիրոյում»: Ասացե՛ք ինձ, ի՞նչ եք դուք մտածում այս ամենի մասին»: Եվ ահա նրանք ասացին նրա մեծությանը. «Ինչի՞» և նման դա՛ ընթանալ այդ նեղ ճանապարհով»: Յենց այդ ժամանակ, սակայն, գեղուցեցին. «Այնտեղ դրսից կանգնած են թշնամիներ և նրանք շատ են: Այդ ճանապարհով ձին ձիու հետևեց և ընթանում, մարդիկ էլ՝ նման կերպ»: Եվ այդ ժամանակ նրան ասացին. «Մեր առաջապահ ջոկատները կմարտնչեն, երբ մեր վերջապահը դեմս կանգնած կլինի Արենեյում, կոչվի՜ արդյոք մեր վերջապահը: Այստեղից երկու ճանապարհ կա: Նրանիցից մեկը իմանալով է, տես, այն, ելնում է դեպի Տանակա, այն հիմնալի է մեր մեծության համար և այն դուրս է գալիս Տանակա: Մյուս ճանապարհը, տես, տանում է Ջոֆթի երկիր և մեկը դուրս կգանք Մեգիրոյից Կուսիս: Այդ թող մեր հաղթական տիրակալը առաջանա ճանապարհով իր ընտրությամբ, սակայն թույլ չենք տա նրան գնալ դժվար ճանապարհով»: Յենց այդ ժամանակ էր, որ այն ողորմելի թշնամուց հետախույզ եկավ և կրկնվեց գեղույցը այն հանգամանքների վերաբերյալ, որի մասին նա առաջ ասել էր, թող կենդանի ու առողջ լինի նա: «Երբվա՞նք եմ, ով սիրում է ինձ և Ռային, ով ընդունում էր իմ հայր Ամունին: Ինչ երիտասարդ է շնչում իմ սիրտը կյանքով և հաջողության զգացումով: Լսե՛ք, ուրեմն, իմ սիրտը այն ճանապարհով դեպի Արենա կգնա: Թող նրանք, ովքեր ձեզնից ցանկանում են, գնան այն ճանապարհով, որի մասին ասում եք, իսկ ձեզնից նրանք էլ, որոնք

ցանկանում են, թող ուղեկցեն իմ մեծությանը: Ու թող իմ թշնամիները, Ռայի համար այդ մերժելիները, չասեն, թե իբր. «Իմ մեծությունը գնաց այլ ճանապարհով, բանի որ նա վախեցավ մեզից»: Եվ ահա նրանք ասացին նրա մեծությանը. «Թող թո հայր Ամինը՝ Երկու հողերի գահի տիրակալը, որը Կառնակի գլուխ է կանգնած, թո ցանկությունով գործի: Մենք կլինենք քեզ ուղեկցողների թվում ամեն վայրում, որտեղ թո մեծությունը ոտք կդնի, բանգի ստորվելը պետք է հետևի իր տիրոջը»: Եվ ահա զորքին հրաման տրվեց. «Ըն հաղթական տիրակալը թող պաշտպանի ձեզ այն ճանապարհին, որը ներ է: Նա երդում է տվել և ասել է. «Ես թույլ չեմ տա իմ հաղթական զորքին իմ մեծությունից առաջ դուրս գալ այդ վայրից, ես ինքը ամենից առջևում կընթանամ»: Յուրաքանչյուրին իր արշավային տեղը ցույց տրվեց, ձին ընթանում էր ձիու հետևից, իսկ նրա մեծությունն էլ իր զորքի գլուխն էր կանգնած: Նրա թագավորության 23-րդ տարվա Բերթահավաքի առաջին ամսի 19-ին նրանք, արթնանալով վրանում, ողջ-առողջ հասան Արենա բաղաբ: Եվ ահա նրա մեծությունը շարժվեց հյուսիսային ճանապարհով իր հայր, Երկու հողերի տիրակալ Ամին-Ռայի հետ միասին, որն ընթանում էր իր առջևից: Ռա-Գոռախան նրա ռազմիկների սրտերն ամրացնում էր, իսկ հայր Ամինը ամրացնում էր մեծության ձեռքը...: Մեծությունը զորքի գլուխն անցած էլավ, զորքը մեծաթիվ ջոկատներից էր կազմված: Նա, սակայն, չգնաց թշնամիների վրա, որոնց հարավային թևը Տանկալայում էր, իսկ հյուսիսայինը՝ Կինայի հովտում: Այդ ժամանակ նրա մեծությունը ճանապարհին մեզ կոչ ուղղեց... և նրանք... տապալկվեցին...: Երբ հաղթական զորքի վերջապահ ջոկատները արդեն Արենայում էին, առաջապահ ջոկատները մտան Կինա հովիտ: Այդ ժամանակ նրանք ասացի նրա մեծությանը, թող նա կենդանի լինի, անվնաս և առողջ. «Տես, նրա մեծությունը ելել է իր հաղթական զորքի հետ միասին և նա լցրել է այդ հարթավայրը: Թող իմ հաղթական տիրակալը այս անգամ լսի մեզ, թող նա սպասի մեզ՝ իր մարդկանց ու վերջապահ ջոկատներին: Եվ, այն բանից հետո, երբ նրա զորքի վերջապահ ջոկատները առաջ կգան, նա կմարտնչի այդ օտարազանների հետ և այլևս չի անհանգստանա մեր վերջապահի համար»: Եվ ահա նրա մեծությունը դրսից կանգ առավ ու սկսեց սպասել իր հաղթական զորքի վերջապահ ջոկատներին: Երբ սրանք ելան այդ ճանապարհին, արդեն կեսօր էր: Երբ նրա մեծությունը հասավ Մեգիրոյի հարավին, որը Կինա վտակի ափին էր, օրվա յոթերորդ ժամն էր: Այդ ժամանակ այնտեղ նրա մեծության ճամբարը զարկվեց և ողջ զորքին հրահանգ տրվեց, որում ասվում էր. «Պատրաստվեք և պատրաստեք ձեր գեները, բանի որ առավոտյան մենք կենենք ու կմարտնչենք այդ ողորմելի թշնամու հետ»: Նա, թող նա կենդանի, առողջ և անվնաս լինի, վրանում հանգստացավ՝ հոգալով իր խորհրդականների ու ուղեկիցների մասին: Ճամբարային պահակություն դրեցին և ասացին վերջինիս. «Ուշադիր եղեք և ակնյեռնեղ սուր պահեք ինչպես եղևիկները»: Բարեհաջող արթնացան վրաններում՝ կենդանի, անվնաս և առողջ: Եկան և ասացին նրա մեծությանը. «Հարթավայրում ամեն ինչ կարգին է, ինչպես նաև հարավային ու հյուսիսային զորքերում»: Թագավորության 23-րդ տարվա Երաշտի առաջին ամսի 21-ին հենց լիալուսնի տոնի օրը արքան առավոտյան փայլեց: Երբ զորքն ազգանշան տրվեց... նրա մեծությունը էլավ ոսկյա մարտակառքի վրա, որը զարդարված էր մարտական գեներով, ինչպես Գոռ աստվածը՝ ուժեղ գեներով և գործուկյա, ինչպես Մոնթ Թեբեացին, իսկ նրա հայր Ամինն էլ ուժեղացնում էր նրա ձեռքերը: Չորքի հարավային թևը Կինա վտակից հարավ էր՝ լեռան մոտ, Մեգիրոյից հարավ-արևմուտք, իսկ հյուսիսային թևը Մեգիրոյից հյուսիս-արևմուտք է, այն դեպքում, երբ նրա մեծությունը նրանց մեջտեղում է, ընդ որում Ամինը պաշտպանում էր նրանց...: Այդ ժամանակ նրա մեծությունն իր զորքի գլուխն անցած հարթեց նրանց: Երբ նրանք տեսան, որ նրա մեծությունը հաղթում է իրենց, նրանք վախից աղճատված դեմքերով փախան Մեգիրո: Նրանք լքեցին իրենց ձիերը, ոսկյա և արծաթյա մարտակառքերը ու հագուստի ծվենների միջոցով նրանց բաշեցին այդ բաղաբ, բանգի բաղաբի մարդիկ փակել էին դարպասները և միայն այդ միջոցով էր հնարավոր նրանց բաղաբ մտցնել: Եվ ահա, եթե միայն նրա մեծության զորքը մտադրությամբ չհամակվեր թալանել թշնամիների գույքը, վերջինս կտիրեր Մեգիրոյին հենց այդ պահին, երբ ողորմելի թշնամի այդ կաղեշացուն մնացած ողորմելիների հետ ղեկարդությամբ վերև էին բաշում, որպեսզի նրանց բաղաբ մտցնեն: Նրա մեծության դեմ վախը պատժեց նրանց մարմինները, նրանց ձեռքերը թուլացան և այն տիրեց նրանց. «Այդ ժամանակ գրավվեցին նրանց ոսկյա և արծաթյա մարտակառքերը..., նրանց ռազմիկները թիկունքի վրա փռված ընկած էին, ինչպես ցանցե ընկած ձկները, իսկ նրա հաղթական զորք հաշվում էր ավարը: Գրավվեց այդ ողորմելի թշնամու վրանը...: Ողջ զորքը իրձկում էր՝ փառաբանելով Ամինին այդ հաղթանակի համար, որը նվիրվել էր իր որդիներին այդ օրը: Նրանք գովերգում էին նրա մեծությանը ու մեծարում նրա հաղթանակը: Եվ ահա նրանք տեղ հասցրին իրենց ձեռք ընկած ավարը՝ գերիներին, ձերիին, ոսկյա ու արծաթյա մարտակառքերը՝ լավագույն մասը...: Եվ ահա նրա մեծությունը հրաման տվեց իր զորքին հետևյալ արտահայտություններով. «Քեզ վերցրու ամենալավը, ով իմ հաղթական զորք: Նայեք այս ավարին, որոնք տրվել են Ռայի կողմից: Բոլոր հյուսիսային օտար երկրների տիրակալները փակված են այս բաղաբում և Մեգիրոյի տիրելը նշանակում է տիրել հազար բաղաբների: Ձեզ վերցրեք վալից լավը»: Չորավարները ամեն մեկին իր տեղը ցույց տվեցին: Նրանք չափեցին բաղաբը, ընդ որում այն շրջափակվեց խանդակով և ծաղկող ծառերի գերաններից կազմված պարսպով: Նրա մեծությունը գտնվում էր բաղաբից արևելք գտնվող ամրոցում..., որը պատված էր պարսպով... և կոչվում էր «Մենխեպերա», այսինքն՝ ասիացիներին հնազանդեցնող: Պահակության համար մարդիկ դրվեցին նրա մեծության վրանի մոտ և նրանց ասվեց. «Եղեք կայուն, ուշադիր և զգուն...: Բաղաբը պաշարողները ոչ մի մարդու թույլ չտվեցին ելնել պարսպից, բացի նրանցից, որոնք ելնում էին նրանց ամրությունների դռները ծեծելու համար: Այն ամենը, ինչ նրա մեծությունն իրականացրեց այդ բաղաբի և ողորմելի զորքի դեմ, հավերժացվեց հասնապատասխան օրն ու ստացավ նրա անունը, արշավանքը ստացավ նրան անունը, անվանումներ տրվեցին նաև ըստ զորավարների անունների..., այդ բոլորը հավերժացվեց Ամինի տաճարի կաշվե պապիրոսի վրա...: Եվ ահա այդ երկրի տիրակալները, իրենց փորերի վրա սողալով եկան, որպեսզի խոնարհվեն նրա մեծությանը ու շնչեն նրա շունչը, բանի որ մեծ էր նրա ուժն և հզոր էր Ամինի իշխանությունը օտար երկրների նկատմամբ...: Բոլոր այդ տիրակալները նրա մեծության լծի տակով անցան և նրանցից հարկ ստացվեց արծաթով, ոսկով, լազուրիտով, փիրուզով, հասցվեցին ցորեն և գինի, ցեղ և նրա մեծության զորքի համար մանր ռեքերավոր անասուններ, ընդ որում այդ ամենով մի ջոկատ դեպի հարավ ուղղվեց: Մեր ձեռքն ընկան 340 գերիներ, 83 ձեռք, 2.041 ձի, 191 մատակ, 6 հովատակ...: Նա ձեռք գցեց երիտասարդ ձիեր, 1 մարտակառք, որի հատակը այն թշնամու ոսկով էր պատված, Մեգիրոյի տիրակալի ոսկեգծ 1 մարտակառք, ինչպես նաև՝ այդ ողորմելի զորքի և 897 մարտակառքեր, ընդ որում մարտակառքերի ընդհանուր թիվը եղավ 924 հատ: Նրա ձեռքն ընկավ այդ թշնամու 1 բրոնզե հիանալի զրահ, նույն տիպի մեկ զրահ էլ, որը պատկանում էր Մեգիրոյի տիրակալին, նրա ողորմելի զորքի 200 ձեռք զրահներ, 502 աղեղներ, մերի ծառից պատրաստված վրանների 7 հենասյուներ, որոնք արծաթապատ էին: Չորքի ձեռքն ընկավ 387 գլուխ անասուն, 1.929 ցուլ, 2.000 այծ և 20.500 ոչխար: Սրանից գատ, ահա այն ամենի ցանկը, որը նրա ձեռքն ընկավ Հիենումայում, Նուխաշեում, Խերեպկերայում ու այն բաղաբներում, որոնք հպատակվել էին նրան...: Բռնվեցին նրանց 38 դուռնագուլները, այդ թշնամու 87 երեխաներ և տիրակալներ, նրանց հետ նաև՝ 5 իրենց դուռնագուլները, 1.796 ստրուկներ և ստրուկներին, նրանց երեխաները, ինչպես նաև՝ 103 տղամարդիկ, որոնք կամավոր հանձնվեցին, բանի որ սովապար էին եղել, ընդհանուր՝ 2.503 հոգի: Բերվեցին նաև թանկարժեք բարերից ու ոսկուց պատրաստված զավաթներ, տարաբնույթ անոթներ... մի մեծ անոթ, որը ասորիքյան վարպետների ձեռքի գործին պատկանող բռնակներ ուներ, ձվակերպ անոթներ, զավաթներ..., խմելու համար տարաբնույթ բաժակներ, մեծ կաթասներ, դանակներ... 27 հատ, ինչը կազմում է 1.784 դեբեպա...» (Թուրմոս 1-ի գործունեությունը նկարագրող արձանագրությունից):

⁹⁰ «33-րդ արշավանքը: Նրա մեծությունը (Եգիպտոսի փարավոն Թուրմոս III-ի (մ.թ.ա. մոտ 1479-1425) – Մ.Յ.) եղավ Ռեչենա երկրում: Նրա մեծությունը իր զորքի գլուխն անցած գետանցեց Եփրատը և ոտք դրեց գետի արևելյան ափին: Նա մեկ այլ հուշակոթող դրեց իր հայր, Վերին և Ներքին Եգիպտոսների արքա Թուրմոսի (Եգիպտոսի փարավոն Թուրմոս I-ի – Մ.Յ.) դրած հուշակոթողի մոտ: Եվ ահա նրա մեծությունը իջավ, որպեսզի ավարառի բաղաբը և ամայացնի երկիրը, հատկապես այդ արգահատելի Նախարինան» (Թուրմոս 1-ի գործունեությանը վերագրվող արձանագրությունից): «Միտանիի մեծաթիվ զորքը հաղթվեց մեկ ժամի ընթացքում և լրիվ ոչնչացավ, կարծես նույնիսկ չէր էլ եղել...: Բարի աստված, որ մեծ ես ուժով մարտում, բոլորին անձամբ դիակների կույտերի ես վերածում, այդ ամենն անում ես միայնակ, ով Մենխեպերա, թող դու ապրես հավերժ: Նա՝ այդ Գոռը, իր հզոր ձեռքով մի հիանալի ամրություն է իր զորքի համար, ապաստարան՝ հպատակների, երկրներին հաղթող և մարտի դաշտում Եգիպտոսին փրկող, նա, որ պաշտպանում է չվախենալով Նախանձողներից: Նա՝ այդ քաջարի ցուլը, որի հարավային սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև աշխարհի ծայրը, իսկ հյուսիսայինն էլ հասնում է Ասիայի հյուսիսային ծայրերին՝ մինչև երկնքի սյուները: Նրանք գալիս են նրա մոտ գլուխները կախ և կյանքի շունչը գզալու համար, սա արեց նա՝ արքան, որը խիզախ է կարծես Մոնթը, որը ճանկում է այնպես, որ նրա ձեռքից ճանկածը հնարավոր չի լինում խլել, նա, որ տրորում է ապստամբ երկրները, նա, որից այդ Նախարինա երկիրը պաշտպանություն չունի՝ թված լինելով իր սարսափահար տիրակալի կողմից: Ես ամայացրի բաղաբներն ու բնակավայրերը, ես դրանք կրակի մատնեցի, իմ մեծությունը դրանք վայրերի վերածեց, որոնք այլևս չեն բնակեցվի, ես բռնեցի նրանց բոլոր մարդկանց, որոնց գերեզմանք, անթիվ բանակությանը ձեռք գցեցի նրանց հոտերը, ինչպես նաև՝ նրանց գույքը: Ես խլեցի նրանց ինչքը, վերցրի գարին և կտրեցի նրանց բերքատու ծառերը: Նրանց շրջանները, որոնցում իմ մեծությունը եղավ, ես ոչնչացրի և Նախարինան վերածեցի մի տարածքի, որտեղ ծառեր ընդհանրապես չկան: Եվ ահա իմ մեծությունը անցավ Ասիայի հյուսիսային սահմանները: Ես հրամայեցի շատ նավեր պատրաստել մայրիներից «Աստվածների երկրում», որը «Գեբալի Տիրակալ»-ի մոտ է, դրանք դրվեցին սայլերի վրա, որոնք բաշում էին ցեղեր, և դրանք լողացին իմ մեծության առջև, որպեսզի անցնեն այդ մեծ գետը, որը ձգվում է այդ երկրի ու Նախարինայի միջև: Նա՝ արքան, որը իր արածի համար գովեստի և արժանի մարտի դաշտում, որն անցել է «Մեծն հետադարձ»-ը և իր զորքի հետքերով հարձակվել է նրա վրա՝ փնտրելով այն ողորմելի արարածին, որը, սակայն, իմ նկատմամբ զգացած վախից Միտանի երկրից այլ երկիր՝ մի հեռավոր տեղ, էր փախել: Այդ ժամանակ իմ մեծությունը իր սահմանային նշանը դրեց

Նախարհիկայի լեռան վրա, որը փորագրված է «Մեծն Դետադարձ»-ի արևմտյան ափին գտնվող լեռան վրա...: Ես հակառակորդ չունեմ հարավային երկրներում, իսկ հյուսիսայիններն էլ գալիս են՝ կախած գլուխները իմ հզորության առջև» (Թուլթմոս III-ին գործունեությանը վերագրվող արձանագրությունից):

⁹¹ «35-րդ արշավանքը: Այդ ողորմելի թշնամին Նախարհիկայի բոլոր կողմերից մեծ բանակ հավաքեց: Նրա ռազմիկները մեծաթիվ էին, ինչպես ավազը ափին: Իարախն երկրում... նրանք փախան՝ ընկնելով մեկը մյուսի վրա, և եզիպատացիները բռնեցին 10 գերու, 180 ձի և ոչ պակաս, քան 60 մարտակառք» (Թուլթմոս III-ի գործունեությանը վերագրվող արձանագրությունից):

⁹² «Հալապ երկրի արքան իսանգիլբատ երկրի արքայի դեմ մեղք գործեց: Նա մեղք գործեց նաև խեթթի երկրի արքա Հաթթուսիի (խեթական թագավորության արքա Հաթթուսի II-ի (մ.թ.ա. մոտ 1440-1410) – Մ.Ֆ.) դեմ: Աստատա երկրի և Նուխաշե թաղաքի որդիները Հալապ երկրի շրջանները Մաստանե երկրի արքային փոխանցեցին, իսկ սա որպես նվեր նրանց տվեց Հալապ երկրի թաղաքներն ու շրջանները, ընդ որում նա նրանց համար այդ թաղաքներում և շրջաններում աղյուսակ գրեց ու ամրագրեց այն իր կնիքով: Հալապ թաղաքի ընկալիչները խեթթի երկրի արքա Հաթթուսիի դեմ մեղք գործեցին: Աստատա երկրի և Նուխաշե թաղաքի որդիները նույն կերպ խեթթի երկրի արքա Հաթթուսիի փոխանցեցին Հալապ երկրի թաղաքներն ու շրջանները, իսկ սա դրանք իր հերթին որպես նվեր նրանց տվեց, այդ մասին նրանց համար այդ թաղաքներում և շրջաններում աղյուսակ գրեց և ամրագրեց այն իր կնիքով, որը նրանք պահեցին իրենց մոտ» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

⁹³ «Երբ Թուրիալիսը (խեթական թագավորության արքա Թուրիալիս III-ը (մ.թ.ա. մոտ 1410-1380) – Մ.Ֆ.)՝ այդ մեծ արքան, թագավորության գահին բազմեց, Հալապ երկրի արքան (Հալապի թագավորության արքա Իդրիսի II-ը (մ.թ.ա. մոտ 1400-1385) – Մ.Ֆ.) նրա հետ սկզբում զաշխեթ մեջ մտավ, բայց հետո երես դարձրեց և միացավ իսանգիլբատ երկրի արքայի հետ: Եվ ահա այդ պատճառով Թուրիալիսը իսանգիլբատի ու իսալապ երկրների արքաներին վերջնականապես տապալեց, իսկ Հալապ թաղաքն էլ ավերեց» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Խեթթիի արքայի (խեթական թագավորության արքա Սուալիուլիումա I-ի (մ.թ.ա. 1380-1325) – Մ.Ֆ.) հոր (խեթական թագավորության արքա Թուրիալիս III-ի – Մ.Ֆ.) ժամանակ Իսուվա երկրի ժողովուրդը ապստամբել էր և խեթթի երկրի մարդիկ Իսուվա էին մտել: Կուրտալասսա և Արավաննա թաղաքների մարդիկ, Ցացցիսա, Կալասմա և Թիմիսնա երկրները, լեռնային իսալիվա ու Կառնա երկրները, Թուրմիստա թաղաքի մարդիկ, Ազգի երկիրը, Խուրմա երկիրը, Խառանի լեռնային երկիրը, Թեգարմա երկրի կեսը, Թեբուրգիա թաղաքի մարդիկ, Խազգա թաղաքի մարդիկ և Արտադանա երկրի մարդիկ իմ հոր ժամանակ ապստամբեցին, սակայն ես՝ Արն արքա Սուալիուլիումա՝ հզոր արքան, մեծ հերոսը, խեթթի երկրի արքան ու Որոտի աստծու սիրելին, ծգմեցի նրանց: Եվ ահա այժմ իմ դեմ ապստամբել են այն մարդիկ, որոնք իմ ձեռքից Իսուվա էին փախել: Բոլոր այդ մարդիկ և այդ երկրները, որոնք իմ հոր ժամանակ ապստամբել էին, Իսուվա երկրի գետի ափին էին հաստատվել» (Սուալիուլիումա I-ի և Սատուի միջև կնքված վերջնական պայմանագրից):

«Այսպես է ասում Տավարնա (խեթական թագավորության արքա Սուալիուլիումա I-ը – Մ.Ֆ.), որ... երբ... նա (խեթական թագավորության արքա Թուրիալիս III-ը – Մ.Ֆ.) և Սուուրմարան այս պայմանագրին իրենց միջև կնքեցին, երբ իմ պապի օրոք Կիցուվադանն դարձավ խեթական...» (Սուալիուլիումա I-ի և Սանասար միջև կնքված պայմանագրից):

⁹⁴ Այս իրադարձությունն արձանագրելիս ես որպես իմիք ընդունել եմ Մովսես Խորենացու և Մխիթար Այրիվանցու բերած տվյալները, ինչպես նաև ազգային ավանդադրույցները: Ինչ վերաբերվում է վերջինիս թվականին, ապա այն տրվել է ըստ Մխիթար Այրիվանցու, որը, խոսելով իր ժողովրդի հետ Եգիպտոսից Մովսեսի հետևակու ժամանակաշրջանի և դրան հաջորդող իրադարձությունների մասին, հայտնում է. «Մովսեսից (Իրեաների առաջնորդ Մովսես (մ.թ.ա. 1460-1410) – Մ.Ֆ.) հետո ... թագավորեց Դիուսը (Իրեաների առաջնորդ Դիուսա Նավինը (1410-1400) – Մ.Ֆ.) ... Այս ժամանակ ապրեց Տորբը»: Այսպիսով՝ այս իրադարձության թվականը տրվել է՝ հաշվի առնելով վերոշարադրյալը և իրադարձությունների զարգացման ընդհանուր ընթացքը:

⁹⁵ «Նախկին ժամանակներում խեթթի երկիրը ամայացվում էր դրսի ներխուժումներից: Կասկա երկրի թշնամական ուժը եկավ և տիրեց խեթթիի երկրին ու Նեմասա թաղաքը դարձրեց իր սահմանը: Դրսից եկավ Ադանավայի թշնամական ուժը և տիրեց Կասիայի ողջ երկրին: Դրսից եկավ Ազգիի թշնամական ուժը և, տիրելով բոլոր Վերին երկրներին, Սամուխ թաղաքը դարձրեց իր սահմանը: Եկավ Իսուվա երկրի թշնամական ուժը և գրավեց Թեգարմա երկիրը: Դրսից եկավ Արտադանի թշնամական ուժը և, գրավելով խեթթիի երկիրը, Կոմանե թաղաքը դարձրեց իր սահմանը» (Թուրիալիս III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Հայաստանից... Կասկա ժողովուրդը նոր էր գրավել Սամուխա թաղաքը... Սամուխայից հայրս (խեթական թագավորության արքա Սուալիուլիումա I-ը – Մ.Ֆ.) մեկնեց: Պապս (խեթական թագավորության արքա Թուրիալիս III-ը – Մ.Ֆ.) ողջ և առողջ էր, նա Վերին երկրից ցած է իջնում, որպեսզի արշավի ընդդեմ Մասայի մարդկանց, որոնք ներդրում էին Կասմայան: Միևնույն պապս Կասմայայում էր, իսկ հայրս գտնվում էր նրա հրամանատարության ներքո, թշնամի Կասկան գեթե վերցրեց և ավերակ վերածեց խեթթի երկիրը: Նրանք Գադիարիայից և Գազգապասից էին: Պապս Մասայից վերադարձավ, հարձակվեց զավթիչների վրա և նրանց փախուստի մատնեց» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

⁹⁶ «Թուրիալիսը (խեթական թագավորության արքա Թուրիալիս III-ը – Մ.Ֆ.)՝ իմ (խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ II-ը (1325-1295) – Մ.Ֆ.) պապը, Հայաստ երկրի հետիոտն զինվորներին և կառավարողներին հաղթեց: Թուրիալիսը ինքը խեթթի երկրի հետիոտն զինվորներին և կառավարողներին թողեց Կաստաժուրիի մոտ: Նա դրանց վերադարձրեց խեթթի երկիր...: Պապս այնտեղից մեկնելուց հետո գնաց Հայաստ, իսկ հայրս նրա հետ էր: Երբ պապս հասավ Հայաստ երկիրը, Կարանիսի՝ Հայաստի թագավորի, դեմ... Կոմանիա ճակատամարտի համար» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

⁹⁷ «Այժմ ամեն ինչ լավ է: Տավալիայի եղբորը ես (խեթական թագավորության արքա Թուրիալիս III-ը – Մ.Ֆ.) այնտեղ ուղարկեցի: Եվ այդ երկիրը ես...: Դեպի Վերին երկիր գնա, այդ բանը նրանց առջև դիր...: Դու կգաս: Եվ, ինչ էլ որ լինի, մեղքը բեզ...: Երկրում երկու անգամ, երեք անգամ... վերցնել... երկրից գեթե կբերես...: Այդ պահից նորից օգնիր...: Այդ պահից դու պիտի լինես: Դու կգաս, Հայաստ երկիր դու կգնաս: Եվ դու այդ վայրը կարգի կբերես: Եվ դու կգաս ու Արնիս հետևում կկանգնես: Եվ դու կգնաս՝ գործերը հավաքելու կգնաս: Չորքերը երկրների՝ Վերին երկրի, Իսիուալիստա թաղաքի երկրի, Սակարդունուվա լեռան երկրի, Սանախուիստա թաղաքի երկրի, Տուպացցիա թաղաքի երկրի, Լախուվազանտիյա թաղաքի երկրի, Իսուվա թաղաքի երկրի և ինչ-որ կան, Վերին երկրի բոլոր գորաջոկատները, բոլորը շարժման մեջ դիր, երկրներին հրամայիր, այդպես ես կգամ: Ես՝ Արնս կգրեմ: Նա շարժման մեջ կդնի: Դու պարզապես վերցրու...: Եվ մարդիկ ես կուղարկեմ» (Թուրիալիս III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

⁹⁸ «Իմ (խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ II-ի – Մ.Ֆ.) պապի (խեթական թագավորության արքա Թուրիալիս III-ը – Մ.Ֆ.) հետ աստվածները առաջ ընթացան: Կասկա երկրի բանակը պատերազմ սկսեց: Ինչպես հայտնի է, Կասկա երկրի բանակը ամբողջովին ոչնչացավ, իսկ երբ իմ պապը այնտեղից վերադարձավ, նա Հայաստ երկիր գնաց: Իմ հայրս (խեթական թագավորության արքա Սուալիուլիումա I-ը – Մ.Ֆ.) էլ նրա հետ էր: Երբ իմ պապը Հայաստ հասավ, Կարանիսի՝ Հայաստ երկրի թագավորը, հետիոտն զինվորներով և կառավարողներով նրան ճակատամարտ տալու համար դեպի Կոմանիա եկավ» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

⁹⁹ «Բայց իմ տեղ աստվածներ, չէ՞ որ դուք պահպանում էիք իմ հորը (խեթական թագավորության արքա Սուալիուլիումա I-ին – Մ.Ֆ.), բանգի, երբ առաջ թշնամին մտավ խեթթի երկրի սահմանները, իսկ Հաթթուսասն էլ վերջինիս կողմից հրկիզվեց, իմ հայրը արշավանքի եկավ և խոցեց թշնամական երկրները: Նա նրանց հաղթեց, իսկ խեթթի հողերն էլ ոչ միայն հետ վերցրեց, այլև վերաբնակեցրեց» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁰⁰ «Բացի դրանից Տանա երկրի արքան եկավ Ցոմուրու երկրի վրա և նա ցանկանում էր մտնել Գումու, սակայն խմելու ջուր չկար և նա իր երկիրը վերադարձավ» (Ամոնիատեպ III-ին ուղղված Ռիբ-Ադդիի 85-րդ նամակից, որը գտնվել է Ամարնյան արխիվից): «Միտանի երկրի արքան Նայեց Ամուրույին և ասաց. «Ինչքան մեծ է այս երկիրը»: Այդ, ըստ ի, թող Եգիպտոսի արքան ուղարկի իր կառավարիչն և այն իրեն վերցնի... և ընդհանրապես, պետք է ինչքան հնարավոր է շուտ այստեղ գալ և այս երկիրը վերցնել, բանգի Աբդի-Աշիդտան շատ հիվանդ է և, ով գիտի, գուցե մահանա» (Ամոնիատեպ III-ին ուղղված 95-րդ նամակից, որը գտնվել է Ամարնյան արխիվից):

¹⁰¹ Այս իրադարձության մասին հայտնում են հրեական աղբյուրները, որոնք տեղեկացնում են, որ հրեաների առաջնորդ Դիուսը (մ.թ.ա. մոտ 1400-1373) պատերազմել է Հայաստանի արքա «Շավահ»-ի հետ: Այս կապակցությամբ ակնհայտ է, որ նկատի է ունեցվում Միտանիի թագավորության արքա Շավալը-ը (մ.թ.ա. մոտ 1410-1382), իսկ բուն իրադարձությունը կապված է դեպի Դամասկոս կազմակերպված արշավանքի հետ:

¹⁰² «Միտանի երկրի արքան գործով ու մարտակառքերով առաջ եկավ» (Ամոնիատեպ III-ին ուղղված 101-րդ նամակից, որը գտնվել է Ամարնյան արխիվից):

¹⁰³ «Երբ Արն Սուալիուլիուման (խեթական թագավորության արքա Սուալիուլիումա I-ը – Մ.Ֆ.)՝ մեծ արքան, հերոսը, խեթթի երկրի արքան, Որոտի աստծու սիրելին և Արտադանալը՝ Դուրիի երկրի արքան, իրար մեջ պայմանագիր կնքեցին, այդ ժամանակ Միտանե երկրի արքա Թուշտատան խեթթի երկրի մեծ արքայի ու հերոսի դեմ եկավ» (Սուալիուլիումա I-ի և Սատուի միջև կնքված վերջնական պայմանագրից):

«Այնուհետև Կիցուվադնա երկիրը **Խեթթի** երկրից երես դարձրեց և դիմեց Գուրրի երկրին: Երբ դրանից հետո Արևիս (**Խեթթական թագավորության արքա Սուալիուլիումա I-ը – Մ.Ֆ.**) հպատակ Իսուվան Արևիս դեմ թշնամություն տաճեց, այդ ժամանակ ես՝ Արևս, գնացի նրա դեմ մարտնչելու և ես հաղթեցի Իսուվա երկրին: Իսուվա երկրի մարդիկ փախուստի դիմեցին Արևիս առջևից և իջան Գուրրի երկիր: Ես՝ Արևս, Գուրրիին խոսք գրեցի. «Հանձնիր իմ հպատակներին», սակայն Գուրրին ինձ որպես պատասխան այսպիսի խոսք գրեց. «Ոչ, այդ բաղաբները առաջ՝ դեռ իմ պապի ժամանակ, Գուրրի երկրին էին անցել և սա այնտեղ էր հաստատվել: Ընչու է, հետո նրանք **Խեթթի** երկիր էին վերադարձել որպես փախստականներ, սակայն այժմ, ինչպես ցույն է վերադառնում իր պիտոքը, նրանք վերջնականապես եկել են իմ երկիրը»: Եվ այսպես Գուրրին իմ հպատակներին ինձ՝ Արևիս, չվերադարձրեց և փոխարենը իր ռազմիկներին ու մարտակառքերն ուղարկեց: Արևի թիկունքի հետևում նրանք Իսուվան գրավեցին և բոլոր տեղափոխվածներին, ցլերին ու ոչխարներին, որոնց նա ձեռք էր գցել, Գուրրի երկիր տարավ: Ես՝ Արևս, այդ ժամանակ գտնվում էի այլ վայրում, որպեսզի մարտնչեմ մեկ այլ թշնամու դեմ» (Սուալիուլիումա I-ի և Սանասար միջև կնքված պայմանագրից):

«Ողջ **Խեթթի** թշնամու նման իմ երկիր ներխուժեց: Իմ տեր **Թեշուբ** նրանց իմ ձեռքը հանձնեց և ես ջարդեցի նրանց: Նրանցից ոչ-ոք չեղավ, որ իր երկիրը վերադառնար» (Ամունհատեպ III-ին ուղղված Թուշրատտայի 17-րդ նամակից, որը գտնվել է Ամարնայի արխիվից):

¹⁰⁴ «Եվ ահա, երբ Իսուվա երկիրը սկսեց ապստամբել իմ արև Սուալիուլիումայի (**Խեթթական թագավորության արքա Սուալիուլիումա I-ի – Մ.Ֆ.**) դեմ, ես էլա, որպեսզի պատերազմեմ այդ երկրի դեմ և ես պարտության մատնեցի Իսուվա երկիրը...: Ապա՝ գնացի Միտանի՝ Սարրուաշային օգնության: Երբ հասա Կաշարի լեռնային շրջանը..., Ալշերերի թագավոր **Անարատտին**» (Սուալիուլիումա I-ի և Սատունի միջև կնքված նախնական պայմանագրից):

«Իսկ ես (**Խեթթական թագավորության արքա Սուալիուլիումա I-ը – Մ.Ֆ.**)՝ մեծ արքան, հերոսը և **Խեթթի** երկրի արքան, իմ հեթթին ելա Միտանի երկրի արքա Թուշրատտայի ու Եփրատից անդին գտնվող երկրի դեմ: Ես դրանք ինձ վերցրի և Նաբւանի լեռներն իմ սահմանը դարձրի» (Սուալիուլիումա I-ի և Սատունի միջև կնքված վերջնական պայմանագրից):

¹⁰⁵ «Մարդիկ Արևից (**Խեթթական թագավորության արքա Սուալիուլիումա I-ի – Մ.Ֆ.**) փախչելով գնացին և իջան Գուրրի երկիր: Ես՝ Արևս, Գուրրիին խոսք ուղարկեցի. «Կերադարձրու իմ ծառաներին», իսկ հուրրին Արևին պատասխան ուղարկեց. «Ոչ»: Գուրրին իմ ծառաներին չվերադարձրեց: Նա իր զորքը և իր ձիերին Իսուվա երկիր ուղարկեց: Նա Արևի մեջքի հետևում այն թալանեց և ողջ ավարը, ինչպես նաև եղջերավոր անասուններն ու ոչխարները նրանք վերցրին և Գուրրի տարան» (Սուալիուլիումա I-ի և Սատունի միջև կնքված նախնական պայմանագրից):

«Թուշրատտա արքան երկրորդ անգամ ելավ ինձ (**Խեթթական թագավորության արքա Սուալիուլիումա I-ը – Մ.Ֆ.**) վրա և այսպես ասաց. «Ինչո՞ւ ես դու խլում Պուրատտուից այն կողմ գտնվող երկրները»: Դրանից հետո Թուշրատտա արքան այսպես ասաց. «Դու խլում ես ինձից Պուրատտուից անդին գտնվող երկրները, արդ ես էլ կխլեմ այն երկրները, որոնք իմ կողմից են Եփրատից անդին»: Ի վերջո Թուշրատտա արքան հաղթեց. «Եթե դու դրանք խլում ես, ապա ի՞նչ կարող եմ ես անել: Ինձ այլ բան չի մնում, բան անցնել Եփրատը, բանզի գառնուկ լինի թե այծուկ, դրանք իմն են և **Թուսա են կրում**»: **Խեթթի** մեծն արքան ելավ նրա դեմ» (Սուալիուլիումա I-ի և Սատունի միջև կնքված վերջնական պայմանագրից):

«Թշնամին **Խեթթի** երկրից շատ հարուստ բաղաբներ խլեց, դրանցում՝ կանայք, հայրեր և եղբայրներ՝ իրենց հայրական ու մայրական դռան ներսում: Ովքեր դրսում էին՝ նրանց ստրուկներին, ինչպես նաև խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններին վերցրեց ու դրանց տարավ: Յուրաբանցյուրին բռնեց: Իսուվացիներն էլ այդ թվում էին: Նա նրանց տեղում թողեց, իսկ նրանց բոլոր **Խեթթ** ստրուկներին էլ խլեց: Նրանց երկիրը... թողեց, իսկ սրանց վերցրեց» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁰⁶ «Ես, **Սուալիուլիումա (Խեթթական թագավորության արքա Սուալիուլիումա I-ը – Մ.Ֆ.)**, մեծ թագավորը, **Խեթթի** երկրի թագավորը, հերոսը և Թեշուբի սիրելին, ճանապարհ ընկա ու անցա Եփրատը, որպեսզի վերջ դնեմ Թուշրատտայի փառասիրական ձգտումներին: Ես հասա Իշուվա երկիրը: Ես նորից նվաճեցի Իշուվա երկիրը և փախստականներին վերադարձրի իրենց տները: Այն մարդիկ և այն երկրները, որ իմ հոր ժամանակ անցել էին Իշուվա երկրին, այսինքն՝ Գուրտալիսայի մարդիկ, Արվանայի մարդիկ, Չագգիսա երկիրը, Թեգարամնա երկիրը, Թիսմինա երկիրը, Խալիպա լեռնային երկիրը, Կախր լեռնային երկիրը, Թուրմիտայի մարդիկ, Ալիսա երկիրը, Խուրմա երկիրը, Խապրանա լեռնային երկիրը, Թեգարամնա երկրի կեսը, Թեպուրգայի մարդիկ, Խագգայի մարդիկ և Արմատանայի մարդիկ, այդ բոլոր մարդկանց, այդ բոլոր երկրները ես հպատակեցի ու նրանց նորից ուղարկեցի **Խեթթի** երկիրը: Ես նվաճածս երկրների ազատություն տվի և նրանց բնակիչները մնացին իրենց տեղերում: Այն մարդիկ, որոնց ազատություն տվի, վերադարձան իրենց հայրենակիցների մոտ: **Խեթթի** երկիրը գրավեց իր տեղերը...: Ես՝ Արևը, Սուալիուլիուման, **Խեթթի** երկրի մեծ արքան, հերոսը, Թեշուբի սիրելին, հասա մինչև Ալգի երկիր, Կուսմարի շրջանը հպատակեցի և Ալգի երկրի տիրակալ Անտարատտին նվիրեցի: Ես մտա Սուդայի երկիր ու այն ևս ասպատակեցի» (Սուալիուլիումա I-ի և Սատունի միջև կնքված վերջնական պայմանագրից):

¹⁰⁷ «Ավերածություններ իրականացնելու նպատակով ես (**Խեթթական թագավորության արքա Սուալիուլիումա I-ը – Մ.Ֆ.**) հասա Վաշշուգանե և այն ամենը, ինչ պատկանում էր Սուդային, ցլերի, ոչխարների, ձիերի ու նրա մնացած գույքի հետ թալանեցի և գեղիների հետ **Խեթթի** երկիր ուղարկեցի: Թուշրատտա արքան, սակայն, հեռացավ, նա չեկավ, որ ինձ հետ մարտի մեջ մտնի» (Սուալիուլիումա I-ի և Սատունի միջև կնքված վերջնական պայմանագրից):

«Թող արքան (**Եգիպտոսի փարավոն Էխնաթոնը (մ.թ.ա. 1379-1334) – Մ.Ֆ.**) ու իմ (**Բիբլոսի արքա Ռիբ-Ադին (մ.թ.ա. մոտ 1370-1340) – Մ.Ֆ.**) տերն իմանան, որ **Խեթթի** երկրի արքան (**Խեթթական թագավորության արքա Սուալիուլիումա I-ը – Մ.Ֆ.**) գրավել է բոլոր այն երկրները, որոնք պատկանում են Մետտան երկրի արքային, այսինքն՝ մեծ արքաների երկիր Նախարիսայի արքային: Արդի-Ափրտան (**Ամուրուի թագավորության արքա Արդի-Ափրտան (մ.թ.ա. մոտ 1380-1340) – Մ.Ֆ.**)՝ այդ ստրուկն ու շուռը, գնացել է նրանց հետ» (Էխնաթոնին ուղղված Բիբլոսի արքա Ռիբ-Ադիի 75-րդ նամակից, որը գտնվել է Ամարնայի արխիվից):

¹⁰⁸ «Ես (**Խեթթական թագավորության արքա Սուալիուլիումա I-ը – Մ.Ֆ.**) դարձա դեպի Պուրատտու և անցա այն: Ես մտա Հալպա երկիր և Մուբիսիսե բաղաբ, որոնք հնագնացների: Կիյ բաղաբ արքա Թագովան (**Հալպայի թագավորության արքա Թագովան (մ.թ.ա. մոտ 1350 - ուղ. 1345) – Մ.Ֆ.**) խաղաղություն ձեռք բերելու համար իմ մոտ Մուբիսիսե եկավ, սակայն նրա թիկունքում իր եղբայր Ադիթեշուբը (**Հալպայի թագավորության արքա Ադի-Թեշուբը (մ.թ.ա. 1345) – Մ.Ֆ.**) Նիլս և այդ երկիրը ապստամբեցրեց ու եղբոր ռազմիկներին իրենով արեց: Խիսմիան, Ասիրին, Տուկիան, Խաբալեք, Պիրիսի և Լիրուվակեն իրենց ռազմիկներով և մարտակառքերով Արախտե բաղաբի արքա Ագիային հետ խոսքերը մեկ արեցին, զբաղեցրին Արախտե բաղաբը և ապստամբեցին, իսկ նրանք այսպես էին ասում. «Ով **Խեթթի** երկրի արքա, մեկը կմարտնչե՞ր: Ես՝ մեծ արքաս և **Խեթթի** երկրի արքաս, Արախտե բաղաբը շրջապատեցի ու ինձ ենթարկեցի: Արախտեի արքա Ագիային և Թագովայի եղբայր Ադիթեշուբին, ինչպես նաև նրանց բոլոր մարիանաններին, որոնք այնտեղ էին, ես բռնեցի ու **Խեթթի** երկիր տարա: Կատնա բաղաբն իր գույքով և այն ամենով, որ այնտեղ կար, ես **Խեթթի** տարա: Երբ ես գնացի Նուխաշե, բոլոր այդ երկրները ես գրավեցի: Այդ ժամանակ Շարրուպասն արդեն զոհվել էր և ահա նրա մորը, եղբայրներին և որդիներին ես բռնեցի ու **Խեթթի** երկիր տարա: Շարրուպասայի ազգական Տադիպասարային ես Ուկուլզատ բաղաբում թագավորեցու դրեցի» (Սուալիուլիումա I-ի և Սատունի միջև կնքված վերջնական պայմանագրից):

¹⁰⁹ «Այնուհետև, երբ ես (**Խեթթական թագավորության արքա Մուրսիլ II-ը – Մ.Ֆ.**) Տիբիյա երկիրը նվաճեցի, Ազգիի թագավոր Անիիայի մոտ դեսպանորդ ուղարկեցի: Ես նրան գրել էի. «Այն ժամանակ, երբ հայրս (**Խեթթական թագավորության արքա Սուալիուլիումա I-ը – Մ.Ֆ.**) Միտանի երկրում էր, ծառաներս, որ թեզ մոտ եկան ինձ հետ վերադարձրու...» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹¹⁰ «Թեև ես (**Խեթթական թագավորության արքա Սուալիուլիումա I-ը – Մ.Ֆ.**) գնացի Աբենա երկիր, բայց Կիցա երկրի հետ մարտ չփնտրեցի: Դրան հակառակ, սակայն Սուտտադարան իր որդի Էրդոկամայի ու իր մարտակառքերի հետ ելավ մարտնչելու իմ դեմ: Ես նրան հաղթեցի և նրանք նահանգեցին Ապուա բաղաբ: Ես պաշարեցի այդ բաղաբը: Սուտտադարային նրա որդիների, եղբայրների, մարդկանց և մարիանանների հետ միասին ես բռնեցի, ձեռքս գցեցի նաև նրանց գույքն ու տարա **Խեթթի** երկիր» (Սուալիուլիումա I-ի և Սատունի միջև կնքված վերջնական պայմանագրից):

¹¹¹ «Ես (**Խեթթական թագավորության արքա Սուալիուլիումա I-ը – Մ.Ֆ.**) գնացի Ավենա և Արիվանա: Ավենա, ինչպես նաև Վամբարուրան, Ակպարուն, Արտայան ու նրանց ազնվականները ելան իմ դեմ մարտնչելու, սակայն նրանց բոլորին և այն ամենով, ինչ նրանք ունեին, ես **Խեթթի** երկիր տարա: Թուշրատտա արքայի գոռոզության պատճառով բոլոր այդ երկրները մեկ տարվա ընթացքում ես նվաճեցի և միավորեցի **Խեթթի**ին: Մինչև Նիբանի երկիրն ու Պուրատտուի այն ափ ես իմ սահմանների մեջ առա» (Սուալիուլիումա I-ի և Սատունի միջև կնքված վերջնական պայմանագրից):

¹¹² «Ես (**Ամորեանանի թագավորության արքա Ադադ-Նիրարի I-ը (մ.թ.ա. 1307-1275) – Մ.Ֆ.**) Ասուրբալիսի (**Ամորեանանի թագավորության արքա Ասուրբալիստ I-ի (մ.թ.ա. 1365-1330) – Մ.Ֆ.**) հետևորդն եմ, մի արքայի, որն ուժեղ էր, որի առաջնայությունը ահեղ էր Էկուրի նման և որի բարեհաջող թագավորությունը հաստատվեց մինչև հեռու տեղերը: Նա սարի նման մի արքա էր, որը հնազանդեցրեց Մուրու երկիրը, ցրեց մեծաթիվ տուբարեցիներին և լայնացրեց սահմաններն ու տարածեցրեց» (Ադադ-Նիրարի I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹¹³ «...Նրա մարմնի համար տրվեց 500 երկաթ, գոտկատեղերի համար՝ 500 երկաթ, գլխի համար՝ 200 երկաթ: Նիւքի-Թեշուրը վերցրեց 1.200 բրոնզե երկաթ: Նրա մարմնի համար տրվեց 500 երկաթ, գոտկատեղերի համար՝ 400 երկաթ, գլխի համար՝ 200 երկաթ: Նա վերցրեց 1.200 բրոնզե երկաթ...: Նրա մարմնի համար տրվեց 560 երկաթ, գոտկատեղերի համար՝ 160 երկաթ, իսկ գլխի համար՝ 130 երկաթ: 160 բրոնզե երկաթ վերցրեց ...-լիյան: 20 երկաթ տրվեց Նրա մարմնի համար, ...20՝ գոտկատեղերի համար, 110 երկաթ՝ գլխի համար: 720 բրոնզե երկաթ վերցրեց Խանայան...: 2 հավաքածու խանիզալբատյան զրահ, 2 հավաքածու Արրապխայի զրահ տրվեց Կուրմիշենիի 10 տղամարդանոց զկատի համար...: Մարտակառքեր Վախրիտայի հրամանատարության ներքո, 4 մարտակառքեր Շար-Թեշուրի հրամանատարության ներքո, 4 մարտակառքեր Խախաշարիի հրամանատարության ներքո: Նրանք չեն վերադարձել: 5 մարտակառքեր Շեկարտիլլայի հրամանատարության ներքո, 10 մարտակառքեր Քիլի-Թեշուրի հրամանատարության ներքո, 9 մարտակառքեր Տարմիպտաշենիի հրամանատարության ներքո: Ընդամենը ծախս թեւում՝ 58 մարտակառքեր: 6 մարտակառքեր Էննամուշայի հրամանատարության ներքո, 4 մարտակառքեր Տարմիայի հրամանատարության ներքո, 6 մարտակառքեր Կալտիլլայի հրամանատարության ներքո, 5 մարտակառքեր Նիխրի-Թեշուրի հրամանատարության ներքո, 4 մարտակառքեր Տուպկիտիլլայի հրամանատարության ներքո, 7 մարտակառքեր Խուտանիապուլի հրամանատարության ներքո: Ընդամենը աջ թեւում՝ 26 մարտակառքեր...: Ուրիսիտիլլա, Տարմիտիլլա..., Ալբի-Թեշուրը... ովքեր չեն վերադառնա» (Արապխայում գտնված արձանագրությունից):

¹¹⁴ «1 ձի Խաշահուլի համար, 1 ձի Էլիսիպտիլլայի համար, 1 ձի Տամարտայի համար, 1 ձի Շեննատատիի համար: Այս 2 մարդու ձիերը...: 1 ձի Շուբարպուլի համար, 1 ձի Խաշիայի համար...: Նրանք ենթարկվում էին Առուփաշայի հրամանատարությանը: Մուլթաթի...: Այս 3 մարդիկ ենթարկվում էին Վախրիտայի հրամանատարությանը: Տարմիա, Չիկե...: 2 մարդիկ Շուբի-Թեշուր, ...Թեշուր: 2 կառավարողներ՝ ենթարկվող Կալիին հրամանատարությանը: Պախիլլա..., 1 կառավարող, Կիպալի, 1 մարդ՝ ենթարկվող Ակիաշենիին: Խանաբկա, Կա-Թեշուր Ակալաթի որդու, Ակալաթի Պատտիայի որդու...: 3 մարդիկ...: 1 ձի Տարմիտիլլա Տուրարի որդու համար...: Բոլորը ենթարկվում էին Տիշուրիսեի հրամանատարությանը: Շուտուլիա և Խուտիպաշարի՝ 2 կառավարողներ՝ ենթարկվող Տուրար-Թեշուրի: 1 ձի Խուտ-Թեշուրի համար, 1 ձի Խուտիհամանայի համար, 1 ձի Էլիսի-Թեշուրի համար: Այս 3 մարդ ենթարկվում էին Շար-Թեշուրի հրամանատարությանը: Պուրնիսու, Էլիսի-Թեշուր, Ուրիսի-Թեշուր: Այս 3 կառավարողները ենթարկվում էին Իրիիտիլլայի հրամանատարությանը: ...մարդիկ...: Կառավարողներ և 1 ձիակալ Խաշիպապու...: Ենթարկվում էր Պախիլլայի հրամանատարությանը: ...որիս, որը ենթարկվում էր Տեխիպտիլլայի հրամանատարությանը: Թեշուր, իր հեծյալներով՝ ենթարկվող Ակիպտաշենիին: Խուտիպապու և Տուպկիտիլլա: Այս 2 մարդիկ ենթարկվում էին Տարմիտիլլայի հրամանատարությանը: Նիխրի-Թեշուր, մեկ կառավարող՝ ենթարկվող Ուրիսիտիլլային: Այս 13 մարդիկ, որոնք ձիերի մարդիկ էին, այս սյուս 10 հոգին կառավարողներ էին: Ընդհանուր՝ 21 մարդ և ծախս թեւի 1 հեծյալ, որոնք չեն վերադարձել Չիզգա քաղաքի մարտից» (Արապխայում գտնված արձանագրությունից):

¹¹⁵ «Նուխու կտորից պատրաստված 1 հագուստ վերմակ փաթաթոցի հետ միասին տրվեց թագավորի որդի Խուտ-Թեշուրին: 1 շիլանու հագուստ վերմակ փաթաթոցի հետ միասին տրվեց Խուտիպուրաշենի որդի Խուտաուրիին: 1 լուբուշու հագուստ կուզիտու հագուստի հետ միասին, տրվեց գրագիր Ուրիիթիլլային: Տիրվինաթալը այս իրերը դուրս բերեց պահեստից այն ժամանակ, երբ մարտակառքերը մարտ էին մղում Սիլիա քաղաքում» (Արապխայում գտնված արձանագրությունից):

¹¹⁶ «Երկրորդ որակի թիկնոցների մեկ հավաքածու և երկրորդ որակի նեբեու գոտիների մեկ հավաքածու տրվեցին սուրհանդակ Էննամատիին: Կուլպենաթալը այս իրերը դուրս բերեց պահեստից: Երկու շիլանու հագուստ վերմակ փաթաթոցի հետ միասին տրվեց Խանիզալբատի երկրի մարտակառքերի աթուխյու պաշտոնյաներին, երբ նրանք մարտ էին մղում Լուրթի քաղաքում: Եվ Չեյթիպապուս դուրս բերեց այդ իրերը: Սրանք այն հագուստներն էին, որոնք դուրս են բերվել Նուզի քաղաքի պահեստից Պուրի ամսին» (Արապխայում գտնված արձանագրությունից):

¹¹⁷ «Եվ ահա, երբ ես (Խեթական թագավորության արքա Մուալիուլիումա Ի - Մ.Ֆ.) հարթեց բուլդոզերին, թշնամի երկրները տեսա նրա ուժն և Արծախիայի ու Կարբեմիշի բոլոր շրջանները նրա հետ խաղաղության կնքեցին: Մարմուրիգա քաղաքը և նրա հետ խաղաղություն կնքեց: Կարբեմիշի երկրում միայն բուն Կարբեմիշ քաղաքը խաղաղություն չկնքեց: Այդ ժամանակ բուրմը՝ իմ եղբայրը (Խեթական թագավորության ապագա արքա Արնուվանդա Ի - Մ.Ֆ.), Մարմուրիգայում թողեց 600 հոգու, ինչպես նաև՝ մարտակառքեր, զորքի տասնապետ Լուպակիսի հրամանատարության տակ, իսկ ինքը եկավ Չաթթուսա, որպեսզի տեսնվի իրոս հետ: Չայրս, սակայն, Ուզա քաղաքում էր, որտեղ կրոնական արարողություններ էր իրականացնում, և հենց այստեղ էլ նրանք հանդիպեցին: Չուրիիները, սակայն, երբ տեսան, որ Եուրմը գնացել է, այդ ժամանակ Չուրիի երկրի գորբն և մարտակառքերը եկան, իսկ Թակիուլիաս ամուսնուհուն էլ նրանց մեջ էր, և պաշարեցին Մարմուրիգան: Նրանք քանակապես ավելի շատ էին, քան խեթերի գորբն ու մարտակառքերը, որոնք Մարմուրիգայում էին: Միաժամանակ էլ իրոս կողմից նվաճված Կինգա երկրի դեմ եկան Եգիպտոսի ռազմիկներն և մարտակառքերը ու նրանք հարձակվեցին Կինգայի վրա: Չորս լուր բերեցին, որ իռուրիները պաշարել են Մարմուրիգան: Այդ ժամանակ հայրս հավաքեց գորբն և մարտակառքերը ու գնաց իռուրիների երկիր: Եվ ահա ես ժամանեց Թեգարմա քաղաք, որտեղ գորբն և մարտակառքերի գորատես իրականացրեց, որից հետո իր որդի Արնուվանդային ու Տիզաս գորավարին, որը մեշեդիի պաշտոնն էր վարում և գլխավորն էր պալատականների մեջ, ուղարկեց Չուրիի երկիր: Երբ Արնուվանդան և Տիզասը եկան Չուրիի երկիր, հակառակորդը նրանց ընդառաջ եկավ: Այդ ժամանակ աստվածներն օգնեցին իմ հորը և նա ջարդեց թշնամուն...: Երբ հայրս անձամբ եկավ Չուրիի երկիր, նա թշնամի իռուրիներից ոչ-ոքի չհանդիպեց: Եվ այդ ժամանակ նա իջավ Կարբեմիշ քաղաք և շրջապատեց այն» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹¹⁸ «Դեռևս այն ժամանակ, երբ ես (Խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ II - Մ.Ֆ.) դեռ չէին նստել իմ հոր (Խեթական թագավորության արքա Մուալիուլիումա Ի - Մ.Ֆ.) գահին, Ասուրի տերն (Ասորեստանի թագավորության արքա Էլիլներարին (մ.թ.ա. 1329-1320) - Մ.Ֆ.) իմ եղբայր Սարի-Կուշի դեմ ելավ, իսկ սա Կարբեմիշ երկրի տիրակալն էր...: Նա զորք կազմեց...: Երբ ես եկա, որ նստեմ իմ հոր գահին, Նուվանձային գործով և մարտակառքերի ջոկատներով Կարբեմիշ ուղարկեցի: Նա եկավ այդ երկիր, որպեսզի աջակցի իմ եղբայր Սարի-Կուշին: Նուվանձային ես առաջի. «Եթե թշնամին ասորիքյան երկրներ գա, պայքարիր նրա դեմ, իսկ եթե չգա՝ հսկիր այդ հողերը», սակայն նա, ըստ երևույթին, լսել էր խեթական զորքերի և մարտակառքերի գալու մասին ու դրա համար էլ չեկավ» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Ասորեստանի արքա Էլիլներարին (Ասորեստանի թագավորության արքա Էլիլներարին - Մ.Ֆ.) ... արշավանքի ելավ և ոտնակոխ արեց Սասիից մինչև Սուբարտու: ձգվող տարածությունը» (Ասորաբաբելոնական գրագիտե ժամանակագրություն-արձանագրությունից):

¹¹⁹ «Քանի դեռ հայրս (Խեթական թագավորության արքա Մուալիուլիումա Ի - Մ.Ֆ.) Միտանի երկրում էր՝ Պիխունիան ելավ և հարձակում գործեց Վերին երկրի վրա: Նա հասավ Ցաքիսին և Վերին երկրին, գրավեց այն ու հանձնեց կասկերին, իսկ Իստիտինայի ողջ երկիրն էլ նա իրեն վերցրեց և արոտավայր դարձրեց: Այդ Պիխունիան կառավարում էր ոչ ըստ կասկերի սովորության, քանի որ կասկերի երկրում մի մարդու իշխանություն չկար, այն դեպքում, երբ այս Պիխունիան սկսեց կառավարել ըստ արքայական իշխանության սովորության: Եվ Արևը մոտեցավ նրան, ես նրան սուրհանդակ ուղարկեցի և գրեցի. «Իմ ունեցվածքը, որը դու վերցրել ես և ստույն ես Կասկա երկիր, ինձ հետ ուղարկիր», սակայն Պիխունիան պատասխանեց հետևյալ կերպ. «Ես թեզ դրանք հետ չեմ ուղարկի, իսկ եթե դու մարտով գաս ինձ վրա, ապա ես քո դեմ բաց մարտի դուրս չեմ գա, այլ կմտնեմ քո երկիր ու այն մարտով կավերեմ»: Ահա այս կերպ Պիխունիան պատասխանեց ինձ, որ նա հետ չի տա ինձ իմ հպատակներին: Ես գնացի նրա երկրի վրա և մարտով հարձակվեցի նրա վրա: Արիսայի տիրակալ Արև աստվածուհին՝ իմ տիրուհին, զարմանալի Թարիունիսարը՝ իմ տերը, Մեզգուպաը և բոլոր աստվածներն ինձնից առաջ ընթացան: Ես տապալեցի Տիպիա երկիրն և ամայացրի այն: Ես հասա Պիխունիային և հետ մղեցի նրան Չաթթուսասից: Բացի դրանից ես վերադարձրի Տիպիա երկիրը և, քանի որ Պիխունիան ամայացրել էր Իստիտինա երկիրը, ես վերականգնեցի այն ու կրկին խեթական դարձրի» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹²⁰ «Այսպես է ասում Սատիվասասն՝ Մետանեն երկրի արքա Թուշրատտայի որդին. «Դեռ առաջ Չուրիի երկրի արքայի որդի Արտադամայի որդի Սուտատրան գործերը վատ էր վարում, թեև նաև դեռևս նրա հայր Արտադաման էր վատ վարում դրանք: Նա իրենց զույգի հետ միասին ոչնչացրեց նախկին արքաների պալատն և այն մսխեց Ասուր ու Ազգի երկրներին բաժանելիս: Իմ հայր Թուշրատտա արքան պալատ էր կառուցել և այն հարստությամբ էր լցրել, սակայն Սուտատրան այրեց ու ավերեց այն: Արքաների ոսկին և արծաթը, ինչպես նաև. Գավաթների տան արծաթե գավաթները նա բոլորը կտորեց և իր հոր ազգականներից ոչ մեկին ոչինչ չտվեց: Ինչ վերաբերվում է Ասուրացուն՝ նրա հոր ստորունի (Ասորեստանի թագավորության արքա Էլիլներարին - Մ.Ֆ.), որը հրաժարվում էր հարկ վճարել, ապա նա նրա առաջ սկսեց ստորադնել և իր հարստությունը սրան որպես նվեր տվեց: Այսպես է ասում Սատիվասասն՝ Թուշրատտա արքայի որդին. «Այն դարպասները ոսկուց ու արծաթից, որոնք իմ նախապապ Սուտասադատտարա արքան հանուն իր մեծության մեծացման հանել էր Ասուր երկրից և բերել էր իր Վասուգանեի պալատ, Սուտատրան, ի մեծ ամոթ իրեն, հետ տվեց Ասուր երկիր: Արծաթից և ոսկուց տնային մնացած ողջ սպասքն էլ նա տվեց Ազգի երկրին: Եվ ահա Մետանեն երկրի արքայի տունը նրա զույգի և հարստության հետ միասին նա ոչնչացրեց ու հողին հավասարեցրեց, պալատն էլ այրեց և իռուրի մարդկանց տները ոչնչացրեց: Ինչ վերաբերվում է ազնվականներին, ապա նա հրամայեց նրանց ուղարկել Ասուր և Ազգի երկիր: Նա նրանց այնտեղ աքսորեց, սակայն հետո նրանց վերադարձրին և Տայրու քաղաքի մոտ մահապատժի ենթարկեցին: Նա ոչնչացրեց իռուրի բոլոր մարդկանց:

Այնուհանդերձ Աղիթեշուքը փախավ նրանից և եկավ Կարդունիսա երկիր: 200 մարտակառքեր նրա հետ միասին փախան, սակայն Կարդունիսա երկրի արքան (**Քարեմունի թագավորության արքա Կուրիզպազու II-ը (մ.թ.ա. 1345-1324) – Մ.Ֆ.**) այդ 200 մարտակառքերը իրենց հանդերձանքի հետ միասին, որոնք պատկանում էին Աղիթեշուքին, վերցրեց և իրենով արեց: Նա եկավ Աղիթեշուքի և նրա ռազմիկների դեմ ու նրանց մահվան մատնեց: Դրանից գատ նա ձգտում էր մահվան մատնել նաև ինձ՝ Թուշրաստա արքայի որդի Սատտիվասային: Ես փախա նրա ձեռքից և կոչ ուղղեցի Արև Սուպիուլուի մային՝ մեծ արքային, խեթթի երկրի արքային, հերոսին և Թեշուր աստծու սիրելուն (**խեթական թագավորության արքա Սուպիուլուի մային – Մ.Ֆ.**): Նա ինձ անվտանգության ճանապարհին դրեց: խեթթի ու Մետտաննե երկրի աստվածները ինձ Արև Սուպիուլուի մային՝ մեծ արքային, խեթթի երկրի արքային, հերոսին և Թեշուր աստծու սիրելուն մոտ բերեցին: Մարասասանդիա գետի մոտ ես ընկան Արևի՝ Սուպիուլուի մային՝ մեծ արքայի, խեթթի երկրի արքայի ուղեքրն, Մեծն արքան ինձ իր ձեռքի տակ առավ և ուրախացավ իմ գալուց: Նա հարցուկործ արեց ինձ Մետտաննե երկրի հանգամանքների մասին և, երբ նա լսեց Մետտաննե երկրի գլխին եկած փորձանքի մասին, այդ մեծն արքան այսպես ասաց. «Եթե Սուտարնային ու Մետտաննե երկիրը ես գրավեմ, ապա թեզ չեմ լքի և իմ որդիների շարքը կդառնամ: Ես օգնության կգամ թեզ և թո՛ղ հոր գահին կնստեցնեմ»: Արև Սուպիուլուի մային՝ մեծ արքային, խեթթի երկրի արքային, հերոսին և Թեշուր աստծու սիրելուն աստվածները գիտեն ու նրանք գիտեն, որ, եթե նրա բերանից խոսքը դուրս եկավ, ապա հետ չի մտնի: Եվ ահա ես՝ Թուշրաստա արքայի որդի Սատտիվասաս, իմ տիրոջ խոսքերը լսեցի ու ուրախացա: Ես՝ Սատտիվասաս, արքայի որդին, ասաց իմ տիրոջը՝ մեծ արքային. «Եթե դու, իմ տիրակալ, ինձ կենդանության տոս և աստվածներն ինձ օգնեն, ապա թող Մեծն արքան, խեթթի երկրի արքան, հերոսը և Թեշուր աստծու սիրելին Արտադամա արքային նրա թագավորության գահից չտեղաշարժի, ես ուղղակի կզբաղեցնեմ նրա տեղը ու Մետտաննե երկիրը կառավարեմ: Սուտարնան երկիրը դեպի չարիք էր տանում, իսկ ես ոչ մի չարիք չեմ գործի»: Ինձ մոտ՝ Սատիվասասայի մոտ, երբ ես մեծն արքայի մոտ եկա, ընդամենը 3 մարտակառքեր, հուրիներից երկու հոգի և 2 ուղեկիցներ կային, սրանք էին, որ հետո եկել էին: Ես ընդամենը մեկ փոխանորդ չոր ունեի, որը հետո էր, ոչ մի բան ավել, իսկ մեծն արքան ինձ և ոսկեգեղձ մարտակառքեր տվեց, և լծասաքեր, և՛ Կաթի տնից ուղեկիցներ, և՛ 2 ոսկյա ու արծաթե գավաթներ: Նա Գավաթի տնից նաև արծաթյա այլ իրեր, արծաթեղեն և հանդիսավոր դեպքերի համար նախատեսված բոլոր հագուստներ տվեց, մի խոսքով, ամեն տեսակի անհրաժեշտ զարդերը տվեց, որոնք պետք էին: Նա ինձ տվեց իր որդուն (**խեթական թագավորության ապագա արքա Մուրսիլ II-ին – Մ.Ֆ.**) և Պիլայիսին ու նրանց ձեռքը հանձնեց մարտակառքերն ու ռազմիկներին: Կարթեմիշից, որտեղ հանդիպեցինք, մենք դեսպան ուղարկեցինք Իրիդու քաղաքի մարդկանց մոտ: Իր հերթին Սուտարնան Թուշրաստայի հարստությանը պատեց հուրիի մարդկանց և հենց այդ ժամանակ նրանց հավաքեց իր շուրջը: Մենք մարդ ուղարկեցինք նրանց մոտ Իրիդու քաղաք, իսկ այդ հուրիի մարդիկ էլ մեզ մոտ մարդ ուղարկեցին և հարցրին. «Դուք ինչո՞ւ եք եկել: Եթե դուք եկել եք մարտնչելու, ապա եկեք, բանգի մեծ արքայի երկիրը վերադառնալ ձեզ արդեն փեմակված չէ»: Երբ մենք լսեցինք Իրիդու քաղաքի այդ մարդկանց նմանատիպ խոսքերը, մենք՝ Պիլայիսն ու արքայի որդին, ինչպես նաև Սատիվասաս արքայազնը, անցանք Պուրրատու գետն ու մոտեցանք Իրիդու քաղաքին: Մեծ արքայի աստվածները՝ խեթթի երկրի արքային աստվածները, ընթանում էին մեր առջևը: Սուտարնայի հուրիի մարդիկ, որոնք նա ուղարկել էր Իրիդու քաղաք, իսկ այդ հուրիի պաշտպանության համար, ինչպես նաև Իրիդու մարդի ռազմիկներն և մարտակառքերը միավորեցին ուժերն ու սկսեցին սպասել մեզ: Իրիդու քաղաքի մոտակայքում նրանք հանդիպեցին մեզ: Ուղարկվեցին և մարտակառքերը, որոնք այդ քաղաքում էին, շարժվեցին մեզ վրա, սակայն... դրանց բոլորին մենք մեր ձեռքերով բռնեցինք և... ոչնչացրեցինք: Երբ Իրիդու քաղաքի որդիներն իրենց կյանքներն ափսոսացին... նրանք իրար գլուխ հավաքվեցին և Իրիդու քաղաքում հաշտության մտքի եկան: Եվ ահա Իրիդու քաղաքի բոլոր շրջանները մեր ոտքը եկան: Այնուհետև նույն մտքին եկան նաև հառան քաղաքի մարդիկ և մեր ոտքը եկան: Մենք ամեն ինչ պետք եղածին պես կարգավորեցինք...: Ասուր երկրի արքան (**Ասորեստանի թագավորության արքա Էշիլներարին – Մ.Ֆ.**) զորք ուղարկեց, որպեսզի փակի մեր ճանապարհը դեպի Վաստուգան քաղաք և, որպես նրանց ուղեկից, մի զորավար տվեց յուրայիններից: Երբ նա եկավ Վաստուգան, այս քաղաքի որդիները հրաժարվեցին նրա հետ խաղաղություն կնքել, իսկ երբ Ասուր երկրի ռազմիկներն և մարտակառքերը պաշարեցին այդ քաղաքը, այդ ժամանակ մենք՝ Սատիվասաս արքայազնը ու Պիլայիսը, ինչպես նաև արքայորդին չտեղվում էինք Իրիդու քաղաքում: Մեզ մոտ Վաստուգան քաղաքից դեպի մարդիկ եկավ և ասաց. «Ինչ վերաբերվում է Ասուրցուն, ապա նրա ռազմիկներն ու մարտակառքերը գումարվել են Սուտարնայի մարտակառքերին և խեթթի երկրի մարտակառքերի ու ռազմիկներ դեմ պատրաստ են մարտի»: Այդ ժամանակ մենք ելանք նրանց վրա, իսկ Վաստուգան քաղաքի մարդիկ մեզ մոտ մեկ այլ դեսպանորդ ուղարկեցին, որը եկավ մեզ ընդառաջ և այսպես ասաց. «...Քաղաքային դարպասների պահապանը... և Ասուր երկրի մարտակառքերին ու ռազմիկներին նա Վաստուգան քաղաքից հետ է բաշել: Երբ դա մեզ հայտնի դարձավ, մենք մտանք Վաստուգան, որից հետո Ասուրցու ռազմիկներն և մարտակառքերը դարձան Պագարիթա քաղաքի դեմ: Երբ այս քաղաքի մարդիկ իմացան, որ Պիլայիսը, արքայորդին, ինչպես նաև Սատիվասաս արքայազնը խեթթի երկրի ռազմիկների և մարտակառքերի հետ միասին մտել են Վաստուգան, Պագարիթայի մարդիկ բոլորը մտափոխվեցին ու անցան մեր կողմը: Մենք ելանք Վաստուգան քաղաքից և եկանք Պագարիթա: Մեզ լուր բերեցին. «Ասուրացի գալիս է մարտնչելու ձեր դեմ», սակայն Պագարիթայից դուրս գալուց հետո մենք չհասանք թշնամական գործի շարքերում: Յաջկի առնելով այդ՝ ասուրցիները ավելի առաջ չգնացին և մարտի մեջ չմտան մեր դեմ: Այդ ժամանակ մենք ինքներս շարժվեցինք Նիլասպինե, սակայն ասուրցիները այնտեղ ևս մեզ հետ մարտի մեջ չմտան» (Սուպիուլուի մային և Սատուի միջև կնքված նախնական պայմանագրից):

«Այդ ժամանակ Թուշրաստայի որդին իր ծառաների հետ դավադրություն կազմեց և սպանեց իր հայր Թուշրաստա արքային: Երբ վերջինս գոհացեց, որոտի աստվածը Արտադամայի ու նրա որդու գործերը կարգի գցեց և Արտադաման մեռածներից հանեց: Փոխարենը, սակայն, կարծես ողջ Մատաննե երկիրը կործանվեց, բանգի ասուրցիներն և ալգիցիները այն կարծես բաժանեցին իրենց միջև: Մեծն արքան (**խեթական թագավորության արքա Սուպիուլուի մային – Մ.Ֆ.**), հերոսը և խեթթի երկրի արքան, սակայն, որը մինչ այդ Պուրատու գետը չէր անցել և մի եղեգ կամ արսավ այնտեղից չէր վերցրել, երբ լսեց Մատաննե երկրի խեղճացման մասին, հրամայեց խեթթի պալատի որդիներին ցեր, ոչխարներ ու ձիեր բերել: Այդ ժամանակ Յուրիի որդիները իրենց իրենց միջև խռովություն հրահրեցին: Շուտապարհան իր մարդիկների հետ միասին սկսեց Սատիվասասի մահը փնտրել, սակայն սա փախավ Արևիս՝ Սուպիուլուի մային, մոտ, որը խեթթի երկրի արքան էր և Որոտի աստծու սիրելին: Ահա այսպես նա նրա մոտ եկավ» (Սուպիուլուի մային և Սատուի միջև կնքված վերջնական պայմանագրից):

«Եվ աստվածներն օգնեցին իմ եղբայր Պիլայիսին... և թե՛... Կիլի-Թեշուքին... սակայն դու... ամենևին...: Այդ ժամանակ Պիլայիսը գնաց հառան քաղաքի երկրի վրա և այդտեղ: Այս քաղաքից նա գնաց Կաստվանեցի և այդտեղ: Վաստուգանից նա գնաց Տայրու քաղաք, սակայն, երբ Ասուր քաղաքի մարդը (**Ասորեստանի թագավորության արքա Էշիլներարին – Մ.Ֆ.**) լսեց այս ամենի մասին, նրա ռազմիկներն և մարտակառքերը մտան Տայրու քաղաք ու օգնության հասան Սուտարնային: Այն բանից հետո, սակայն, երբ Կարթեմիշի արքան Վաստուգան քաղաք...» (Սուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹²¹ «Ես՝ Արևայինս (**խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ II-ը – Մ.Ֆ.**), ազգիցիների հետ նախկինում կռվել էի, երբ Նուվանձա մառանապետը Կաննուվարա քաղաքի մոտ նրանց դեմ պատերազմել էր» (Սուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹²² «Երբ ես (**խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ II-ը – Մ.Ֆ.**) կարգի գցեցի Կարթեմիշ քաղաքի գործերը, այնտեղից վերև ելա և մտա Թեգարմա երկիր: Ես գնացի այդ երկիր և ահա, երբ ես հասա Թեգարմա քաղաքին, գլխավոր մատույնակ Նուվանցասն ու բոլոր զորավարները հավաքվեցին այստեղ: Նրանք ինձ այնտեղ գտան: Ես պատրաստվում էի մտնել Յայասա երկիր, սակայն տարին դրա համար արդեն չափից դուրս կարծ էր: Եվ ահա զորավարներն ինձ ասացին. «Տարին թո՛ղ համար չափից դուրս կարծ է, ով մեր, տեղ, մի գնա Յայասա»: Դրա համար էլ ես Յայասա չգնացի, այլ ուղղվեցի դեպի հառան: Ի՞մ գործը հասավ հառանին...» (Սուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹²³ «Այդ ժամանակ իմ (**խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ II-ի – Մ.Ֆ.**) նկատմամբ թշնամաբար էին տրամադրված Իլայիսեն ու Պիլայիսարեսան: Դրա համար էլ ես, ստիպելով զորքին առաջանալ արագ անցումներով, գնացի Իլայիսեն երկրի վրա և նրա օրը սկսացի: Եվ ես՝ մեծն արքա, իմ հետևակ ռազմիկներով ու մարտակառքերով անկախ առաջանում էի: Ինձ օգնության հասավ Որոտի հզոր աստվածը՝ իմ տեղը, կանչեց հասամիյա աստծուն և նրանք օգնեցին ինձ թաքնվել հայացքներից: Ոչ-ոք ինձ չէր տեսնում և ահա այնպես ստացվեց, որ ես հարձակվեցի Պիլայիսարեսա քաղաքի վրա, երբ նրա բնակչությունը ողջ կազմով անկողիններում էր: Ես այդտեղ այդ քաղաքը: Յաջորդ օրը ես հետ գնացի Իլայիսեն ու այն ևս մոխրացրի: Այստեղից ես հավաքեցի ռազմագեղիկներին, ցերին և ոչխարներին: Յաջորդ օրը ես առաջացա դեպի Թափիթեն քաղաք, սակայն, երբ հասա Թափիթեն, այն մոխրացրի: Այդ ժամանակ ինձ ընդառաջ ելան Թարկուն, Թափիթեն, Յարտան և Պիլուրցի քաղաքի մարդիկ, որոնք իմ առջև ծնկի իջան ու ասացին. «Ով մեր տեղ, մի կործանիր մեզ, վերցրու մեզ թո՛ղ հպատակության տակ, թո՛ղ հետևակ ռազմիկներ կամ կառավարներ դարձրու և մենք թեզ հետ միասին արշավանքների կզնանք»: Յաջորդ օրը ես շարունակեցի առաջանալ: Ես գրավեցի և մոխրացրի Խափսեխյու ու Կանթիսու քաղաքները, որից հետո դարձա հապախսու, իսկ այնուհետև՝ Յաթուսաս: Ես ձմեռեցի Անկուվայուն» (Սուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹²⁴ «Երբ գարունը բացվեց, երկրորդ ճանապարհով գնացի Ազգի երկիր: Ինգալավա քաղաքում հետիոտն զինվորների և կառավարողների հետ գործառնեցի կատարեցի, իսկ, բանի որ ես՝ Արևայինս, ազգիցիների հետ նախկինում կռվել էի, Նուվանձա մառանապետը Կաննուվարա քաղաքի մոտ

պատերազմել էր նրանց դեմ, նրանք բոլորովին չհամարձակվեցին կրկին ցերեկով ինձ ճակատամարտ տալ: Նրանք նախատեսեցին ինձ վրա գիշերով հարձակվել, ասելով՝ գիշերը նրան մեծ վնաս կհասցնեմ: Երբ Արևայինս լուր լսեցի, թե ազգիցիները նախատեսում են գիշերը բանակի կենտրոնի վրա հարձակվել, Արևայինս բանակները միացրի: Տերեկը բանակը արագորեն առաջանում էր, սակայն գիշերը ևս գեներ ցած չէր դնում: Երբ ազգիցիները այդպիսի պահպանությունը տեսան, այլևս ինձ վրա հարձակվել չհամարձակվեցին: Երթով գնացի դեպի Արիպասա քաղաք ճակատամարտ տալու, բայց տվյալ Արիպասան ջրով է շրջապատված: Զիչ հեռու եղած քաղաքի բնակչությունը իր ձեռքում էր պահում ժայռերը: Այն շատ բարձր է: Զանի որ ողջ երկիրը վերև է բարձրացել, նրա հետիոտն բանակը միավորված էր և Արևայինս ճակատամարտ տվեց: Դժոժ Դատան՝ իմ տերը, Արիսնա քաղաքի Խստանու աստվածուհին՝ իմ տիրուհին, Խեթթի երկրի Խստանու աստվածուհին, Խեթթի երկրի Ինարան, բանակի Դատա աստվածը, մարգագետնի Սաուգա աստվածուհին և բոլոր աստվածները առաջ խոյացան: Արիպասա քաղաքը առանց ճակատամարտի վերցրի: Այն դասեցի Դաթթուսան քաղաքի ողջ ռազմական ավարի թվին: Ամրոցների հետիոտն զինվորները և կառավարողները, ստորակներին բացի, շատ խոշոր և գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ ձեռք բերեցին: Արևայինս այդ օրը հենց Արիպասա քաղաքում ընեց, իսկ առավոտյան ճակատամարտ տալու նպատակով արշավեցի դեպի Դուկկանա քաղաքը: Երբ Դուկկանա քաղաքի մարդիկ ինձ տեսան իրենց դիմացը, նրանք ինձ ընդառաջ ելան, իմ ոտքերի մոտ ծնկի եկան և ինձ ասացին. «Մեր տեր, մեզ՝ Արիպասա քաղաքի բնակիչներին, Դաթթուսաս քաղաքի ռազմական ավարի մեջ մի հաշվիր: Մեզ, մեր տեր, հավաքվածներին վերցրու և ուղարկիր Դաթթուսաս քաղաք, մեզ դարձրու հետիոտն զինվորներ և կառավարողներ: Այնուհետև Արևայինս թույլ չույժեց թալանել Դուկկանա քաղաքը, այլ այն ռազմագերիներով հանդերձ վերցրեց: Դուկկանա քաղաքում 3.000 ստորուկ կար, որոնց պալատ բերեցի և հետիոտն զինվորներ ու կառավարողներ դարձրի: Երբ Ազգի երկրի մարդիկ տեսան, թե ինչպես եմ սկսել ճակատամարտով զրավել քաղաքներն և ամրոցները, Ազգի երկրի մարդիկ, ովքեր իրենց ձեռքում պահում էին բնակավայրեր, ամրոցներ և բարձր լեռների ժայռերի դժվարամատչելի տեղեր, նրանք բոլորը վախեցան: Ինձ ընդառաջ եկան երկրի ծերունիները: Նրանք իմ ոտքերի մոտ ծնկի եկան և ինձ ասացին. «Մեր տեր, մեզ մի ոչնչացրու, մեզ ծառայության համար վերցրու: Մեր տիրոջ համար կսկսենք հետիոտն զինվոր և կառավարողներ տալ: Խեթթի երկրի մարդիկ, ով այստեղ է, նրանց կհանձնեմ»: Նրանք Արևայինս հետ չույժեց: Աշուրներ վերջանում էր: Ազգի երկիրը չամրացրի: Ազգի երկրի մարդկանց երդվեցի և հետո Դաթթուսաս քաղաք եկա: Դաթթուսասում ձմեռեցի և տարվա տոնակատարությունները արեցի: Երբ գարունը բացվեց, ցանկացա Ազգի երկիրը ամրացնելու գնալ, բայց երբ Ազգի երկրի մարդիկ լսեցին, որ Արևայինը գալիս է, նրանք Մուտտիսի՝ Խալիմանա քաղաքի մարդու, գլխավորությամբ ընդառաջ եկան և ինձ այսպես խնդրեցին. «Մեր տեր, բանի որ մեզ մոտ արդեն ավերածություն արել էս, նորից մի գա: Մեզ, մեր տեր, ծառայության վերցրու և մենք կսկսենք մեր տիրոջը հետիոտն զինվորներ ու կառավարողներ տալ: Խեթթի երկրի մարդիկ, ով մեզ մոտ են, նրան կհանձնեմ»: Նրանք ինձ վերադարձրին Խեթթի երկրի 1.000 ստորուկ: Զանի որ Մուտտիսի՝ Խալիմանա քաղաքի մարդու, գլխավորությամբ ինձ այս ձևով ընդառաջ եկան և Խեթթի երկրի մարդկանց ինձ հանձնեցին, Արևայինս կրկին Ազգի երկիր չգնաց: Նրանց ծառայության վերցրեցի, նրանք ծառա դարձրի: Դրանից հետո Արևայինս այդ տարում ոչ մի տեղ չգնաց: Մոտ Անկուկա քաղաք և Անկուկայում ձմեռեցի» (Մուրսի II-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Իսկ երբ Ազգի արշավեցի, արևը նշան տվեց... իսկ երբ Դաթթուսայից...» (Մուրսի II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹²⁵ «Կասկերը Դուրմիտտա երկրում ռազմական գործողություններ սկսեցին և պատերազմ սանձագերծեցին իմ (խեթթական թագավորության արքա Մուրսի II-ի – Մ.Ֆ.) դեմ: Այդ ժամանակ էլ հենց կասկերը հարձակվեցին Դուրմիտտա երկրի վրա» (Մուրսի II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹²⁶ «Արդյունքում՝ ես՝ իմ Արևս (խեթթական թագավորության արքա Մուրսի II-ը – Մ.Ֆ.), գնացի նրանց հետևից: Դալիլասն և Դուրդուսգալը, որոնք կասկերի հիմնական տարածքներն էին, իմ կողմից հարձակման ենթարկվեցին: Ես գերիներով, խոշոր եղջերավոր անասուններով և ոչխարներով հետ գնացի Դաթթուսաս: Երբ Կասկա երկիրը լսեց Դալիլասի և Դուրդուսգալի ամայացման մասին, ողջ Կասկա երկիրը ձեռք գեներն մեկնեց: Նա մարտով ինձ վրա եկավ և իմ արևը մարտնեց նրանց դեմ: Իմ տիրուհի Արև աստվածուհին Արիսայից, իմ գարնանայի Թեշուբ աստվածը, Մեզգալոսն և բոլոր աստվածներն ինձ օգնության եկան, ես հաղթեցի Կասկա երկրի զորքին ու սպանեցի նրանց: Ես Դուրմիտտա երկրում երկրորդ անգամ կրկին հպատակեցի կասկերին և նրանք պարտավորվեցին ինձ զորք տալ» (Մուրսի II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹²⁷ «Այդ ժամանակ իմ Արևը (խեթթական թագավորության արքա Մուրսի II-ը – Մ.Ֆ.) վերադարձավ, բանի որ Իշուպտիան ապստամբեց իմ դեմ և գործ հանեց» (Մուրսի II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹²⁸ «Եվ ահա իմ արևը (խեթթական թագավորության արքա Մուրսի II-ը – Մ.Ֆ.) գնաց Իշուպտիա: Ես հաղթեցի... Դունմեսենա... խոշոր եղջերավոր անասուններ և ոչխարներ ձեռք գցեցի ու դրանք տարա Դաթթուսաս: Ես այրեցի այդ երկիրը երկրորդ անգամ և հնազանդեցի Իշուպտա երկրի կասկերին: Նրանք պարտավորվեցին ինձ զորք տալ: Այս ամենը ես արեցի մեկ տարվա ընթացքում» (Մուրսի II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹²⁹ «Դուրմիտտայում և Իշուպտիայում ապստամբություն եղավ... Եթե... Եվ ես (խեթթական թագավորության արքա Մուրսի II-ը – Մ.Ֆ.) հաղթեցի՝ զորքեր վերցնելով այնտեղից: Երկրորդ անգամ ես նվաճեցի...: Ես գնացի... Դունմեսենա... Դիսունիային ես հաղթեցի, այրեցի քաղաքն և գնացի՝ վերցնելով գերիներ, խոշոր եղջերավոր անասուններ ու ոչխարներ, ես տարա դրանք ու բերեցի Դաթթուսաս» (Մուրսի II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹³⁰ «Դաժորդ տարի ես (խեթթական թագավորության արքա Մուրսի II-ը – Մ.Ֆ.) գնացի Վերին երկրներ, բանի որ Կասկա երկրում Տիպիան կրկին թշնամական դարձավ իմ նկատմամբ և զորք հանեց իմ դեմ: Ես՝ իմ Արևը, հաղթեցի Կաթիարուկայի մոտ և գնացի՝ վերցնելով գերիներ, խոշոր եղջերավոր անասուններ ու ոչխարներ, ես տարա դրանք և բերեցի Դաթթուսաս» (Մուրսի II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹³¹ «Այնուհետև, երբ ես (խեթթական թագավորության արքա Մուրսի II-ը – Մ.Ֆ.) Տիբիյա երկիրը նվաճեցի, Ազգի թագավոր Անկիայի մոտ դեսպանորդ ուղարկեցի: Ես նրան գրել էի. «Դորս (խեթթական թագավորության արքա Մուրսի II-ը – Մ.Ֆ.) Միտանի երկրում եղած ժամանակ բեզ մոտ եկած ծառաներին ինձ հետ վերադարձրու...» (Մուրսի II-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Նա եկավ և Դանկուվա երկիրը գնաց, այն գրավեց, գերիներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ վերցրեց ու նրանց Դալիլաս երկիր տարավ: Երբ այդ մասին Արևս լսեց, նրան գրեցի... այնուհետև ինձ ոչինչ...: Եվ Խստիտինա քաղաքի մարդիկ ով էլ որ..., բայց դու եկար, դեպի Դանկուվա երկիր գնացիր, զրավեցիր այն, այնտեղից գերիներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ վերցրիր ու Դալիլաս երկիր տարար, սակայն Ազգի երկրի տերը... ինչ պատահիս գրեցիր: Այն, ինչ դու բոլ գրեցիր, թե գերիները ինձ հետ եկան և ով որ եկավ, նրան չեմ տա, բայց եթե հարձակվեցիր...: Ես նորից ուղարկեցի նրան: Եվ ես եկա ու թո երկրի սահմանի մոտ բանակեցի, բայց թո երկրի վրա չհարձակվեցի: Եվ ես գերիներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուն չվերցրեցի, սակայն դու Արևիս բարկացրեցիր, եկար, Դանկուվա երկրի վրա հարձակվեցիր և այն ամայացրեցիր: Եվ աստվածները թող ինձ հետ լինեն, թող դատեն ու առաջնորդեն ինձ: Նա ինձ թշնամական բառեր գրեց» (Մուրսի II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Իսկ իմ (խեթթական թագավորության արքա Մուրսի II-ի – Մ.Ֆ.) հայրը (խեթթական թագավորության արքա Մուրսի II-ը – Մ.Ֆ.) վերժխնդրության համար Ծուխիսպա երկիր գնաց: Նա իր երկրից դուրս էր գտնվում, իսկ Ծուխիսպա քաղաքը նա հրի մատնեց, բայց ստրկությունը Դալիլաս երկիր էր գնացել» (Մուրսի II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹³² «Այնուհետև, երբ ես (խեթթական թագավորության արքա Մուրսի II-ը – Մ.Ֆ.) Տիբիյա երկիրը նվաճեցի, Ազգի թագավոր Անկիայի մոտ դեսպանորդ ուղարկեցի...» (Մուրսի II-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Ես բարկացա և գնացի դեպի Նա նրա Ուրա քաղաքը, որն Ազգի երկրի առաջին սահմանային ամրոցն է: Այն մի գառնիկայր և դժվարամատչելի տեղում էր» (Մուրսի II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹³³ «Այդ ժամանակ ես (խեթթական թագավորության արքա Մուրսի II-ը – Մ.Ֆ.) Դաթթուսասից գնացի Տիպիա և թշնամաբար տրամադրված Իշուպտիա: Ես հաղթեցի նրանց երկրորդ անգամ և նրանք... փախան: Նուռուցար... և... որպեսզի Կասկա երկիրը... Նա... ես՝ իմ Արևը... մարդիկ, որոնք ղեկավարում էին ապստամբությունը... և Նա..., նրանք...: Եվ ահա ես՝ իմ Արևը, պատերազմ տվեցի Կամմանայի դեմ և իմ տիրուհի Արև աստվածուհին Արիսան, իմ գարնանայի Թեշուբ աստվածը, Մեզգալոսն ու բոլոր աստվածներն ինձ օգնության եկան: Ես Կամմանայում հաղթեցի, որից հետո գնացի՝ վերցնելով գերիներ, խոշոր եղջերավոր անասուններ և ոչխարներ: Ես տարա դրանք և բերեցի Դաթթուսաս: Ես այրեցի քաղաքը և այդ ամենն արեցի մեկ տարվա ընթացքում...: Զանի որ Կասկա թշնամին թշնամաբար էր վերաբերվում ինձ, այն շարունակում էր հարձակումներ գործել Խեթթի երկրի վրա: Նա ամենին էլ բարեկամաբար չէր ելել, սակայն զորքի մի մասը Կարթեմիշում էր և այն կանգնած էր ասորիյան թշնամու դեմ, զորքի մի մասն էլ ուղարկված էր Նեթին երկրներ՝ Արցավա թշնամու դեմ, որպեսզի պաշտպանեն այդ հողերը: Իմ զորքը չէր հերիքում և, բանի որ իմ հետ Արևայինս բանակ չկար, թշնամին շարունակում էր հարձակումներ գործել այս երկրի վրա: Այնուհանդերձ ես շարժվեցի դեպի Վերին երկիր և հարձակվեցի Կաթիարուկայի վրա: Աստվածներն ընթանում էին իմ առջևից՝ իմ տեր, գարնանայի Որոտի աստվածը, տիրուհի Արևի աստվածուհին Արիսայից, Խեթթի Որոտի աստված Կուրունդաս Խեթթացին, բանակի Որոտի աստվածը՝ ամենակարող Թեշուբը: Եվ ահա ես հաղթեցի Կաթիարուկայի մոտ և այրեցի այդ քաղաքը, որից հետո գնացի՝ վերցնելով գերիներ, խոշոր եղջերավոր անասուններ ու ոչխարներ: Ես տարա դրանք և բերեցի Դաթթուսաս: Զանի որ Իշուպտիան թշնամաբար էր տրամադրված իմ հանդեպ, ես հաղթեցի նրան: Աստվածներն ընթանում իմ առջևից, իմ տեր հզոր Որոտի աստվածը, տիրուհի Արևի աստվածուհին Արիսայից, Խեթթի Որոտի աստվածը,

բանակի Որոտի աստվածը՝ ամենակարող Թեշուրը: Եվ ահա ես այրեցի այդ բաղաբը և գնացի՝ վերցնելով գերիներ, խոշոր եղջերավոր անասուններ ու ոչխարներ, ես տարա դրանք ու բերեցի Չաթթուսաս» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹³⁴ «Այդ ժամանակ ես (խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ II-ը – Մ.Ֆ.) գնացի Պալխուսիա բաղաբ, աստվածներն ընթանում էին իմ առջևից, ես նվաճեցի այդ բաղաբը և գնացի՝ վերցնելով գերիներ, խոշոր եղջերավոր անասուններ ու ոչխարներ, որոնք ես տարա և բերեցի Չաթթուսաս: Ես նաև հպատակ գործ վերցրի: Ում դեմ որ ես մարտի էի գնում, չէր կարողանում դիմադրել ինձ և ես նվաճեցի ամեն ինչ, որից հետո վերադարձա Խշտար բաղաբ: Ես ցորենը բաղաբ բերեցի... Պալխուսիան, որտեղից ես տարա, որպեսզի հեռու լինի Չաթթուսասից» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹³⁵ «Թշնամին՝ Չայասա երկրի հետիոտն զինվորները և կառամարտիկները, Վերին երկրի կողմից Իստիտինա բաղաբը ավերել էր, իսկ Կաննուվարա բաղաբն էլ՝ շրջապատել: Թշնամին այնտեղ չի թողել Նուվանձա մառանապետին՝ բանակի հրամանատարներով, հետիոտն զինվորներով և կառամարտիկներով հանդերձ» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹³⁶ «Եվ ահա ես (խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ II-ը – Մ.Ֆ.) գրեցի Կաննամա բաղաբի մարդկանց. «Պազգաննասն և Նունուցասը եկել էին ձեր մոտ, որ վերցնեին հարկը և, եթե դուք այն նրանց չտաք, ապա ես հողին կհավասարեցնեմ Պալխուսիան»: Կաննամա բաղաբի մարդիկ, սակայն, հենց որ լսեցին այս մասին, սպանեցին Պազգաննասին ու Նունուցասին... և ահա ես ստիպված եղա երկրորդ անգամ ոտքի ելնել: Դրա համար էլ ես եկա Անկուվա, որտեղ անցկացրի ձմեռը» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹³⁷ «Նուվանձային ես (խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ II-ը – Մ.Ֆ.) լուր ուղարկեցի. «Ահա, թշնամին՝ Չայասա երկրի բոլոր հետիոտն զինվորները և կառամարտիկները, ներս մտավ, Իստիտինա բաղաբը ավերեց, իսկ Կաննուվարա բաղաբը շրջապատեց: Հետիոտն զինվորներով և կառամարտիկներով օգնության գնա»: Երբ Աստատա բաղաբից Կարգամիշ մեկնեցի, արթալագն Նանաժիտին, որին լուր տանելու նպատակով ուղարկել էի մառանապետ Նուվանձայի մոտ, ճանապարհին շտապ ինձ հասավ և այսպես ասաց. «Զանի որ թշնամի Չայասան շրջապատել էր Կաննուվարա բաղաբը, մառանապետ Նուվանձան դեպի ես գնաց, նրան հանդիպեց Կաննուվարայի մոտ և նրան 1.000 զինվորներով ու 700 կառամարտիկներով ճակատամարտ տվեց: Նուվանձան թշնամուն հաղթեց: Սպանվածները շատ են, գերիներն էլ էին շատ: Երբ Կարգամիշ երկիրը ամրացրի, Կարգամիշ երկրից բարձրացա և մտա Թեգարամա երկիրը: Երբ ես հասա Թեգարամա բաղաբ, մառանապետ Նուվանձան և բոլոր հրամանատարները Թեգարամա բաղաբում ինձ դիմավորեցին, ինձ հետ հանդիպեցին: Ես, թերևս, անմիջապես գնայի Չայասա, սակայն աշունը վերջանում էր և իմ հրամանատարներն ինձ ասացին. «Աշունը վերջանում է, մեր տեր, Չայասա չգնաս»: Եվ ահա ես Չայասա չգնացի» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹³⁸ «Հաբորդ տարի ես (խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ II-ը – Մ.Ֆ.) գնացի Հիհուրիա երկիրը: Իմ պապի ժամանակ կասկերը զբաղեցրել էին Թարիկարիմուն և սկսել էին հարձակումներ գործել Չաթթուսասի դեմ: Եվ ահա ես հարվածեցի այս բաղաբին: Արևի աստվածուհին Արիննայից, իմ տիրուհին, ինչպես նաև իմ տեր զարմանալի Թարիուկիսարը, Մեգգուլաը և բոլոր աստվածներն իմ կողմից էին: Ես հաղթեցի Թարիկարիմուն բաղաբին, ես ավերեցի Թարիկարիմուն և այրեցի Հիհուրիան, որից հետո վերադարձա Չաթթուսաս: Այդ ամենը ես արեցի մեկ տարվա ընթացքում» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹³⁹ «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Ադադնիրարի I-ի – Մ.Ֆ.) հայրը Արիկդենիլին (Ասորեստանի թագավորության արքա Արիկդենիլին (մ.թ.ա. 1319-1307) – Մ.Ֆ.) հաղթեց Թուրուխի և Նիգմիտի երկրներին, ինչպես նաև գրավեց կուտիների լեռները, ախլամեացիներ շրջանները, սուրիների ու Իսուրիիին» (Ադադնիրարի I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁴⁰ «Այդ տարի ես (խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ II-ը – Մ.Ֆ.) գնացի Տիպիա երկրի վրա» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁴¹ «Եվ ահա, երբ ես (խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ II-ը – Մ.Ֆ.) գրավեցի Տիպիան, Անիայի մոտ Ազգի ուղարկեցի...» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁴² «Երբ Խանգիլբադ երկրի արքա Շատուռան ապստամբեց իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Ադադնիրարի I-ի – Մ.Ֆ.) դեմ և թշնամական գործողությունների իրականացրեց իմ նկատմամբ, այդ ժամանակ ես Ասուրի՝ իմ տիրոջ և հովանավորի, հրամանով, ինչպես նաև ինձ հովանավորող աստվածների հրամանով ու խորհրդով բռնեցին նրան և բերեցի իմ բաղաբ Ասուրը: Ես ստիպեցի նրան երդում տալ, իսկ հետո թույլ տվեցի նրան իր երկիր վերադառնալ և դրանից հետո ամեն տարի, բանի նա կենդանի էր, ես նրանից իմ բաղաբ Ասուրում պարբերաբար հարկ էի ստանում» (Ադադնիրարի I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Իսկ իմ (խեթական թագավորության արքա Մուրսիլ II-ի – Մ.Ֆ.) հայրը (խեթական թագավորության արքա Սուպիլուլիումա I-ը – Մ.Ֆ.) վրձնապատկության համար Ճուխխասա երկիր գնաց: Նա իր երկրից դուրս էր գտնվում: Ճուխխասա բաղաբը նա իրի մատնեց, բայց ստրկությունը Չայասա երկիր էր գնացել» (Մուրսիլ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁴³ «Երբ իմ (խեթական թագավորության արքա Չաթթուսիլ III-ի – Մ.Ֆ.) եղբայր Սուվաթայիսը (խեթական թագավորության արքա Սուվաթայիս II-ը (մ.թ.ա. 1295-1274) – Մ.Ֆ.) իրեն հովանավորող աստվածների փառքով գնաց Ներթին երկիր և թողեց Չաթթուսասը, նա իր հետ վերցրեց նաև աստվածների ու մեռած արքաների պատկերները և դրանք Ներթին երկիր տեղափոխեց: Այդ ժամանակ Կասկա երկիրը, Պիստուրուի երկիրը, Իսիտուպիան և Դաիսթանեսսան ապստամբեցին: Նրանք գրավեցին Լանդաս երկիրը, Մարիկտա երկիրն և ամրացված բաղաբները: Թշնամին անցավ Մարասսանդա գետը և սկսեց հարձակվել Կաննե բաղաբի երկրի վրա: Կուրուսպան և Գադիուրաս բաղաբների բնակիչները սկսեցին իրենց մարգերում պատերազմել խեթի երկրի դեմ, նրանք ևս սկսեցին հարձակումներ ձեռնարկել ու ամայացնել խեթի բաղաբները: Իր հերթին Դուրմիթիա երկրի թշնամիները սկսեցին հարձակումներ գործել Թաիուպպիա երկրի վրա: Այն պատճառով, որ Իսկասասանեման ամայացված էր, թշնամին այնտեղից սկսեց հարձակումներ գործել Սուվատարա երկրի վրա և միայն երկու բաղաբներ՝ ... և Իստապիարան էին, որ խուսափեցին այդ ճակատագրից, սակայն այն մարգերը, որոնք ենթարկվել էին հարձակման, դեռևս տաս տարի դրանից հետո էլ վրա ու ցանք չտեսան: Եվ այսպես այն տարիներին, երբ Սուվաթայիսը խեթի երկրում չէր, Կասկա երկրի բոլոր մարգերը սկսեցին պատերազմ վարել ու նրանք ամայացրին Սադուպա և Դանկուվա բաղաբները: Իմ եղբայր Սուվաթայիսն ինձ մարտի ուղարկեց և իմ նստավայր սահմանեց Պաթթիիգալ: Նա ինձ քիչ հետևակ գործ և մարտականքեր էր տվել, սակայն ես օժանդակ չոկատներ վերցրի երկրից» (Չաթթուսիլ III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁴⁴ «Իմ (խեթական թագավորության արքա Չաթթուսիլ III-ի – Մ.Ֆ.) եղբայր Սուվաթայիսը (խեթական թագավորության արքա Սուվաթայիս II-ը – Մ.Ֆ.) ինձ մարտի ուղարկեց և իմ նստավայր սահմանեց Պաթթիիգալ: Նա ինձ քիչ հետևակ գործ և մարտականքեր էր տվել, սակայն ես օժանդակ չոկատներ վերցրի երկրից: Եվ ահա ես գնացի ու, դուրս մղելով թշնամիներին Չաիա բաղաբից, այնտեղ էլ հենց նրանց մարտ տվեցի: Իշտարը՝ իմ տիրուհին, օգնեց ինձ և ես նրանց ջարդեցի: Ես հավերժացրի իմ անունը այդ հաղթանակով և ամեն մի խեթի, որին թշնամին պահում էր իր մոտ, ես ազատություն շնորհեցի և կրկին հաստատեցի իր նախկին տեղում: Ես բռնեցի նաև թշնամիներին օժանդակողներին և դրանց իմ եղբոր մոտ ուղարկեցի: Դա իմ տղամարդկային առաջին մխրագործություններ էր և իմ տիրուհի Իշտարն այդ արշավանքում առաջին անգամ մեծարեց իմ անունը» (Չաթթուսիլ III-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Երբ Չաթթուսիլը դեռևս միայն Ներիկի արքան էր, ինչպես նաև թագավորում էր Խակպիսայում, ես ինքն ու իր հետևակ ռազմիկները մարտնչում էին, բանի դեմ Սուվաթայիսը պատերազմում էր Եգիպտոսի դեմ» (Չաթթուսիլ III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁴⁵ «Անպես պատահեց, որ թշնամին Պիստուրիայից կրկին ներխուժում եղավ: Կարաբան և Մարիստան մնացին թշնամական երկրների կենտրոնում, քնդ որում մի կողմից Թաննասթան էր սահմանը, իսկ մյուս կողմից՝ Թալմալիա: Թշնամին 800 մարտականքեր ուներ, իսկ նրա հետևակ գործին էլ թիվ ու համար չկար: Իմ (խեթական թագավորության արքա Չաթթուսիլ III-ի – Մ.Ֆ.) եղբայր Սուվաթայիսն (խեթական թագավորության արքա Սուվաթայիս II-ը – Մ.Ֆ.) ինձ ընդառաջ ուղարկեց և 120 մարտականք տվեց, սակայն հետևակ գործից հետո ոչ մեկը չկար: Այդ ժամանակ իմ տիրուհի Իշտարը օժանդակեց և միայն այն ուժերով, որոնք կային իմ հրամանատարության տակ, ես հաղթեցի թշնամուն: Եվ ահա, երբ ես սպանեցի թշնամու կողմում հանդես եկողներին, թշնամին փախավ: Խեթից անչափված բաղաբների բնակիչները կրկին ոտքի ելան և սկսեցին հարձակվել թշնամիների վրա: Ես հավերժացրի ինձ Կիստավանդայի մոտ ձեռք բերված այդ հաղթանակով: Ինձ հետ էր իմ տիրուհի Իշտարի օրհնությունը: Իմ գեթեք, որը հետո էր այդ ճակատամարտում, ես շեղորձեմ ուղով պատեցի և դրեցի իմ տիրուհի Իշտարի դիմաց: Հետքով եկավ իմ եղբայր Սուվաթայիսը և վերականգնեց Անցիլիա ու Թապպիկու բաղաբները: Նա հետացավ և այդպես էլ չմոտեցավ ինձ: Խեթի երկրի գործն և մարտականքերը, որոնք նա մինչ այդ ուղարկել էր, տարավ: Դրանից հետո նա մի վայրում հավաքեց խեթի բաղաբի աստվածներին և մեռած արքաների պատկերները ու դրանք ներքև՝ Դաթթասա բաղաբ, ուղարկեց, այն բանից հետո, երբ նա գրավեց այդ բաղաբը և հաստատվեց այդտեղ» (Չաթթուսիլ III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁴⁶ «Պատումը Վերին և Ներքին Եգիպտոսի արքա Ուսեր-մատ-Ռասետեպ-են-Ռայի՝ Ռայի որդու, Ամունի սիրելի, Ռամզեսի (Եգիպտոսի փարավոն Ռամզես II-ի (մ.թ.ա. 1279-1213) – Մ.Ֆ.) մասին, թող ապրի նա հավերժ, պատումը Նախարին երկրում խեթերի, Արցավայի, Պիդասայի,

դարդանցիների, Մաշա երկրի, Կարբիշ երկրի, Լուկա ժողովրդի, Կարբեմիշի, Կեդեի, Կադեշի, Ուգարիտի և Մուշանեյի նկատմամբ տարած հաղթանակի մասի է։ Չկա նրան հավասար մի այր, հավասար այս երիտասարդ և բաջ այրին, նրա հզորությունը մեծ է, սիրտը՝ անվախ, նա ուժեղ է Մոնթի նման սրա մեծության ժամանակ, նա հիանալի է ինքնին ինչպես Աթուրը ու նրա հիանալի պատկերը ցնծում է։ Նա փառահեղ է բոլոր երկրների նկատմամբ իր ձեռք բերած հաղթանակներով և չի նայում, թե ինչ ժամի է մարտի մեջ մտնում։ Ինչպես պարիսպ են պաշտպանում է իր զորքը, նա կարծես մարտի ժամանակ վահան լինի, նա նաև իր հավասարը չունի աղեղով հարվածելիս, նա չի ընտրում հակառակորդների, նա բաջ է 100.000 հազար ռազմիկներից։ Նա ընթանում է իր զորքի գլուխն անցած և, սրտում հավաստակին, ընկնում է թշնամիների հորդանների վրա, նա բաջ է ու խիզախ թշնամու դեմ հանդիման, իսկ մարտի ժամին էլ նման է ճարակող կրակի։ Նա սրտով կայուն է ցլի նման և արիամարիանքով է նայում իր դեմ միավորված երկրներին։ Նրան չեն կարող դիմարդել 1.000 հոգի, 100.000-ները կորցնում են ուժք նրա պատկերը տեսնելիս, նա վախ է ազդում բոլոր երկրների վրա իր սրտի ահեղ մեղեցությունով, նա պատվելի ու փառահեղ է Մուտեխի նման..., օտարականների սրտերում, կարծես մի կատաղի առյուծ, որը գործում է արածող հոտերի հարթավայրում, նա ձգտում է արիաբար առաջ ընթանալ և վերադառնալ միայն հաղթանակով, ընդ որում նա երբեք չի պարծենում։ Նրա մտադրությունները հիանալի են, հրահանգները՝ ճշգրիտ ու պարզ, նա իր մարտականքների հիանալի պահապանն է և խնայում է զորքը մարտի ժամանակ։ Նրա կողմնակիցները վերադառնում են իրենց տները, նա փորձանքից դուրս է բերում իր հետևագործին, իսկ սիրտը նման է պղնձե լեռան, նա Վերին և Ներքին եգիպտոսի արքան է, նա՝ Ուսեր-մատ-Ռասետեպ-են-Ռան, Արևի որդին, Ռամզեսը՝ Ամոնի սիրելին, որը հավերժ կանթով է պարգևատրված։ Եվ ահա նա հավաքեց իր մեծության զորքը, իր մարտականքները և շարդենների ջոկատները, որոնց նկատմամբ հաղթանակին սեղանակն ձեռքով էր հասել, նրանց ամեն տեսակի գեղեցիկ հանդերձավորեց, հրահանգավորեց ու մարտի տարավ։ Եվ ահա նրա մեծությունը ուղղություն վերցրեց դեպի հյուսիս, նրա զորքն ու մարտականքներն էլ նրա հետ։ Նա արշավանքի ելավ 5-րդ տարվա ամռան 2-րդ ամսի 9-րդ օրը։ Նա անցավ Չարու ամրոցը, որը հզոր էր ինչպես Մոնթուն, և նրա առաջնադասական ժամանակ բոլոր օտար երկրները դողում էին նրա առաջ, կառավարիչներն իրենց նվերներ էին բերում, իսկ բոլոր անհնազանդներն էլ ներկայացան՝ կոտրված նրա մեծության հզորության առջև։ Չորքը գնում էր լեռնաձորավայրով և եգիպտոսի ճանապարհներով։ Երբ դրանից հետո օրերն անցան, նրա մեծությունը եկավ Ռամզես-Միամոն բաղաբ, որը Մայրիների հովտում էր։ Այնուհետև նրա մեծությունը շարժվեց դեպի հյուսիս և հասավ Կադեշի մոտ տարածվող մի լեռնային վայրի։ Այդ ժամանակ նրա մեծությունը առաջ անցավ, ինչպես թեթևի տիրակալ հայր Մոնթը, և անցավ Օրոնտեսի գետադարձը առաջին ջոկատի հետ միասին, որը կոչվում էր «Ամոն հաղթանակ է պարգևում Ուսեր-մատ-Ռասետեպ-են-Ռաին»։ Նրա մեծությունը հասավ Կադեշ քաղաքին և ահա հենց այդ ժամանակ էլ եկավ ողորմելի տապալված թշնամի խեթացին (**խեթական թագավորության արքա Մուվաթալիս II – Մ.Յ.**), իսկ նրա հետ էլ եկան նաև օտարերկրացիները ընդհուպ մինչև ծով՝ խեթերի ողջ երկիրը, Նույն կերպ նաև՝ Նախարինան, Արցախան, Պարդանցիները, Կեշկեշը, Մաշան, Պիդասան, Իրունեյ, Կարբիշը, Լուկան, Կիցուստան, Կարբեմիշը, Ուգարիտը, Կեդան, Նուխաշեի ողջ երկիրը, Մուշանեյն ու Կադեշը։ Ոչ մի երկիր չմնաց չեկուզ հեռավոր երկրներից, որ նրանք իրենց հետ որպես դաշնակից չբերեին և նրանցից յուրաքանչյուրն իր տիրակալի հետ էր, որոնցից ամեն մեկի հետ իր զորքն էր ու՝ մեծաթիվ մարտականքներ։ Նրանք անթիվ էին ինչպես մորեխը, որ ծածկում է լեռներն և հովիտները։ Խեթական թշնամին իր երկրում արծաթ չթողեց և, վերցնելով այն ամենն, ինչ ուներ, այն որպես նվեր այդ երկրների տվեց, որպեսզի սրանք մարտնչեն իր հետ միասին։ Եվ ահա խեթական ողորմելի թշնամին ու նրա հետ գտնվող մեծաթիվ երկրները թաքնված կանգնած էին Կադեշ քաղաքից հյուսիս-արևմուտք, իսկ նրա մեծությունը միայնակ էր իր շրջապատի հետ, այն դեպքում, երբ Ամոն ջոկատը հետևում էր նրան, Ռա ջոկատը անցնում էր Օրոնտեսի գետադարձը Շարունան քաղաքից հարավ, նրա մեծությունից, թող կենդանի, անվնաս ու առողջ լինի նա, 1 իթուր հեռավորության վրա, Պթա ջոկատը առաջանում էր Իրոնիմ քաղաքից հարավ, իսկ Մուտեխը դեռ ճանապարհին էր։ Նրա մեծությունը առաջապահ ջոկատը կազմեց իր զորքի հրամանատարներից և տեղակայեց այն Իմորի մոտակայքում, սակայն այն ողորմելի խեթը, իր հերթին կանգնած մնալով սեփական զորքի մեջ, չէր սկսում մարտը՝ վախճնելով նրա մեծությունից։ Նա ակազի բանակությամբ մարդկանք և ձիերի էր հավաքել, բանգի ամեն մի մարտականքի վրա 3 մարդ կար, ու նրանց, ամեն տեսակի մարտական գեղեցիկ հանդերձավորած, թաքցրել էր Կադեշ քաղաքից այն կողմ։ Եվ ահա նա եկավ Կադեշի հարավային կողմից ու նետվեց Ռա ջոկատի վրա, որը, ոչնչի մասին չկասկածելով, պատրաստ չէր ճակատամարտին։ Այդ ժամանակ նրա մեծության զորքն և մարտականքները շփոթության մատնվեցին, իսկ նրա մեծությունը կանգնած էր Կադեշից հյուսիս՝ Օրոնտես գետի արևմտյան ափին։ Եկան նրա մեծությանը այդ ամենի մասին հայտնելու և ահա նա հայտնվեց փայլելով, ինչպես իր հայր Մոնթուն, մարտական գեղեցիկ ու գրառապատ, կարծես Բաայի իր մեծության ժամին, իսկ նրա հետ էր նաև «Նաղթանակ թեթևուկ» անվանմամբ նրա մեծության գլխավոր ձին, Ուսեր-մատ-Ռասետեպ-են-Ռայի ձիանոցներից, թող նա կենդանի, անվնաս ու առողջ լինի, նա՝ Ամոնի սիրելին։ Այդ ժամանակ նրա մեծությունը բազ թողեց ձին և ներխուժեց տապալված խեթերի շարքերը, ընդ որում նա միայնակ էր ու նրա հետ ոչ մեկը չկար։ Նա սկսեց շուրջը նայել և տեսավ, որ շրջապատված է ու կտրված է շրջապատից 2.500 մարտականքներով՝ այդ ողորմելի ու տապալված խեթերի լավագույն ռազմիկների մեջ, ռազմիկներ, որոնք այն բոլոր երկրներից էին, որոնք նրանց հետ էին՝ Արցախից, Մաշայից, Պիդասից, նրանք երեքով էին մարտականքի վրա և զործում էին որպես մեկ։ Նրա մեծության հետ չկար ոչ կառավար, ոչ ռազմիկ, ոչ էլ վահանակիր, նրա զորքն ու մարտականքները փախել էին և ոչ մեկը չէր մնացել նրա հետ, որ մարտնչի։ Այդ ժամանակ նրա մեծությունը կոչ արեց. «Ի՞նչ է պատահել, իմ հայր Ամոն, մի՞թե դու՝ հայրը, մոռացել ես թո որդու մասին։ Արե՛ւ եմ ես արդյոք որևէ մի բան առանց թո իմանալու, արդյոք ես չեմ գործում ըստ թո կամքի, արդյոք ես խախտել եմ թո սահմանումները, ի՞նչ արժե եգիպտոսի տիրակալը, եթե օտարականը համարձակում է փակել թո ճանապարհը, ի՞նչ են բեզ համար, ով Ամոն, աստծուն չճանաչող այս ողորմելի ասիացիները։ Արդյոք ես տիրակալիս համար մեծաբանակ հուշարձաններ չեմ կառուցել, արդյո՞ք ես չեմ լցրել թո տաճարների բակերը օտար երկրներից բերված գերիներով, արդյո՞ք ես չեմ բեզ նվիրված միլիոնավոր տարիների համար նախատեսված տաճարներ կառուցել և իմ կտակում ամեն տեսակի բարիք խոստացել։ Ես բեզ եմ նվիրել բոլոր երկրները, որպեսզի թո գոհարաններն ապահովվեն նվիրաբերություններով, ես բեզ անթիվ բանակությամբ անասուններ և ամեն տեսակի անուշաբույր համեմունքներ եմ նվիրել, ես առանց շունչ բաշելու աշխատել եմ թո արքայազանների զարդարման համար, ես բեզ համար բարձր աշտարակներ ու դորձաձողներ եմ դրել, ես բեզ եմ հասցրել Դաբեշտանի հուշակոթողներն և անձամբ եմ ուղեկցել դրանց թո տաճարներ, ես նավեր եմ ուղարկել Մեծ Կանաչից անդին, որպեսզի բեզ բաներ հասցնեն հեռավոր երկրներից։ Այդ, ի՞նչ կասեն այժմ, եթե թո հնազանդ հոտի հետ այժմ որևէ վատ բան պատահի։ Ողորմած եղիք բեզ վրա հույս դողողների հանդեպ, որոնք հոգում են թո սրտի մեծարման համար։ Ես կոչ եմ անում բեզ, ով հայր Ամոն, ես շրջապատված եմ անթիվ թշնամիներով, որոնց մասին չգիտեմ, բանգի բոլոր օտար երկրները ելել են իմ դեմ, ես, որ շրջապատված անթիվ թշնամիներով մենակ եմ մնացել և ինձ հետ ոչ մեկը չկա, իմ զորքը լքել է ինձ և երես է դարձրել, Նույն կերպ նաև՝ մարտականքները։ Ես գոռում էի նրանց, սակայն նրանցից ոչ մեկը չէր լսում իմ կոչը։ Եվ ահա ես հասկացա, որ Ամոնի բարեհաճությունը արժե միլիոնավոր ռազմիկների, հարյուր հազարավոր մարտականքների, տասնյակ հազարավոր եղբայրների և երեխաների, որոնք պատված են սրտի միասնական պողպատով։ Ամոնը միայնակ ինքն իրեն ավելի շատ բան կարող է անել, քան ողջ այս մեծությունը։ Ես եկել եմ այստեղ թո շղթաների հրամանով, ով Ամոն, ես չեմ խախտել թո հրահանգները և ահա օտար այս երկրներից ես դիմում եմ բեզ աղոթքով, իսկ իմ ձայնը անտուն է մինչև Իրոնիմ քաղաք»։ Եվ ահա եկավ Ամոնը, երբ ես կոչ էի անում նրան, և ես հրճվեցի, բանգի նա միաժամանակ և իմ առջևում էր, և՛ հետևում։ Նա ձայն տվեց ինձ և ասաց. «Ես բեզ հետ եմ, ես թո հայրն եմ, իմ բազուկը բեզ հետ է, ես ավելի լավ կարող եմ օգնել, բան 100.000 ռազմիկներ, ես հաղթանակի տիրակալն եմ, որը սիրում է խիզախությունը»։ Եվ ահա իմ սիրտն ամրացավ, կուրծքս ցնծաց և ես իմ մտադրությանը համապատասխան գործեցի, ինչպես Մոնթը իր մեծության պահին։ Ես աջ ձեռքով հարվածում էի, իսկ ձախով՝ գերեվարում։ Ես թշնամիների համար նման էի Մուտեխին իր փառքի պահին։ 2.500 մարտականքներ, որոնք շրջապատել էին ինձ, հետ բաշվեցին իմ ձիերի առջև և նրանցից ոչ մեկը ձեռք չբարձրացրեց ինձ վրա։ Նրանց սրտերը կորցրին արիությունը իմ առաջ զգացած վախից, նրանց ձեռքերը թուլացան և նրանք չէին կարողանում արեղնայարները ձգել, նրանք նաև սիրտ չունեին, որպեսզի կիցակներ վերցնեին։ Ես նրանց կոկորդիլոսների նման ջուրը նետեցի և նրանք ընկան երեսը երեսին սկսած, ես կոտորեցի նրանց շատ շատերին։ Տապալվածները ոչ մեկը հետ չնայեց, ոչ մեկը չուռ չեկավ։ Ով ընկավ, այդպես էլ մնաց և միայն խեթերի ողորմելի առաջնորդն էր, որ, կանգնած իր կառավարների մեջ, դիտում էր, թե նրա մեծությունն ինչպես է միայնակ մարտ մղում՝ առանց զորքի ու իր կառավարների։ Եվ ահա նա շուռ եկավ և, վախով նահանջելով, հրամայեց շատ երկրների տիրակալներին, ամեն մեկին իրենց մարտականքներով, որոնք հանդերձավորված էին ամեն տեսակի գեղեցիկով՝ Արցախի տիրակալին, Մաշայի տիրակալին, Իրունեայի տիրակալին, Լուկայի տիրակալին, Պիդասայի տիրակալին, դարձանցիների տիրակալին, Կարբեմիշի տիրակալին, Դաբեշի տիրակալին ու իր եղբայրների առաջնորդին, որից բոլոր-բոլորին նա հրամայեց իրար գլուխ հավաքել։ Նրանք կազմում էին 1.000 մարտականքներ, որոնք սլացան ուղիղ հուր արձակող արքայի վրա։ Ես նետվեցի նրանց վրա ինչպես Մոնթուն և ակնթարթորեն հնարավորություն տվեցի զգալ իմ հզորության մեծությունը։ Միայնակ գտնվելով նրանց մեջ՝ ես առանց հոգնելու կոտորում էին նրանց և նրանցից ամեն մեկը սկսեց մյուսին ասել. «Սա մարդ չէ մեր մեջ, սա Մուտեխն է մեծ ուժով, սա ինքը Բաայն է, որը մարդկանց ոչ հասու բաներ է անում, ամեն բան կարող է անել միայն մեկ միակը, որը 100.000 հոգուն ջարդում է առանց գորքի և կառավարների։ Եկեք շտապ փախչե՛ք, հեռանա՛ք նրանից և փրկե՛ք մեր կյանքները, որպեսզի մեր շնչառությունը կանգ չառնի։ Տե՛ղեք, ով փորձում է մոտենալ նրան, նրա ձեռքերն ու մարմինը թուլանում են, չեն կարողանում ոչ բաշել արեղները, ոչ բարձրացնել նիզակները..., երբ

նույնիսկ միայն հայացք են գցում նրա վրա, նրա մեծությունն հետապնդում է ինչպես երկնային մի թռչունը: Ես առանց հոգնելու սպանում էին նրանց, ես կոչ ուղղեցի իմ գործին, ասելով. «Վանգվիր, իմ գործ, ամրացրեք ձեր սրտերը, որպեսզի ականատես լինեք իմ հաղթանակին, երբ ես մարտնչում եմ միայնակ և իմ պահապան Ամոնը իր բազուկը տարածել է ինձ վրա: Ինչ եք դուք չնչին սրտով, իմ կառավարներ, ես այսուհետ չեմ վստահում ձեզ, կա՞ր արդյոք ձեր մեջ որևէ մեկը, որին ես բարիք արած չլինեմ իմ երկրում, չի՞ պարզևսարդել արդյոք ձեզ տիրակալը, երբ դուք աղբար էիք, չի՞ նշանակել արդյոք ես իր բարեհաճությամբ ձեզ հրամանատարները, չի՞ տվել արդյոք ես որդուն իր հոր գույքը՝ վերջ դնելով չարիքին այս երկրում: Ես ձեզ ստրուկներ եմ տվել և վերադարձրել եմ ձեզինքն իսկված ստրուկներին: Զեզնից յուրաքանչյուրին, ով ամեն օր դիմել է ինձ, ես ասել եմ. «Ես կկատարեմ այդ»: Երբեք որևէ տիրակալ իր գործի համար չի արել այն, ինչ իմ մեծությունն արել է ձեր նկատմամբ, ես թույլ չեմ տվել ձեզ նեղել ձեր բաղաձնեղում, երբ դուք չէիք իրականացրել ռազմիկների պարտականությունները և իմ ռազմիկները բացել էին մուտքը ձեր քաղաք, ես ասել էի. «Ես կգտնեմ նրանց այն օրը, ճակատամարտի պահին», սակայն տեսեք թե ինչ ստոր կերպով վարվեցիք դուք, երբ իրար գլուխ հավաքվեցիք: Զեզնից ոչ մեկը չդիմացավ և ինձ օգնության ձեռք չմեկնեց, երբ ես մարտնչում էի: Երդվում եմ իմ հայր Ամոնի հոգով, եթե ես լինեի Եգիպտոսում իմ հայրերի նման, որոնք չէին տեսել ասորիքցիներին և չէին մարտնչել նրանց դեմ, ես չէի վերադառնա Եգիպտոս, սակայն այժմ ես պետք է վերադառնամ, որ պատմեմ ձեր ամոթալի ծառայության մասին: Մի՞թե միայն Թեբեում՝ Ամոնի քաղաքում, հուշակոթողներ կառուցելն է, որ բարի գործ է համարվում: Իմ գործի և կառավարների կողմից թույլ տրված հանցագործությունն այնքան մեծ է, որ ինքնավոր չէ այն արտահայտել խոսքերով: Նայեք, Ամոնը ինձ հաղթանակ է նվիրաբերել, երբ ինձ հետ ռազմիկներ և մարտակառքեր չկային: Նա հնարավորություն տվեց նույնիսկ ամենահեռավոր երկրին տեսնել, թե ինչպես եմ ես հաղթանակի հասնում իմ մեծ հզորությամբ՝ մարտնչելով միայնակ, երբ չկային ոչ զորավարներ, ոչ կառավարներ, ոչ շարքայիններ, ոչ էլ ավագ ռազմիկներ: Օտար երկրները, տեսնելով իմ հաղթանակը, կհառաքանեն իմ կյանքը հեռու և անհատ երկրներում, բոլոր թշնամիները, որոնք ծոցապրեցին իմ ձեռքից, տեսան իմ արած գործերը ու չգիտցրին հայացքները: Ես հասա նրանց միջոններին և, չնայած նրանք փախչում էին, սակայն նրանց ուղեքն ամուր չէին: Յուրաքանչյուր նետ, որն արձակվում էր իմ մեծության վրա, մոտենում էր ինձ, սակայն մի կողմ էր թեքվում կամ անցնում էր կողքիցս: Իմ վահանակիդ Մեան, տեսնելով ինձ շրջապատված մեծաթիվ մարտակառքերով, սրտով շփոթվեց, մեծագույն վախը պատեց նրա մարմինը և նա ասաց ինձ. «Իմ հիմնալի տեր, հզոր տիրակալ, Եգիպտոսի փրկիչ ճակատամարտի ժամին, մենք բեզ հետ թշնամիների մեջ ենք: Տես, գորթն և կառավարները լքել են մեզ, սակայն դու շարունակում ես մարտնչել նրանց փրկելու համար, արդ հանուն ինչի՞ ես դու այդ անում, արի մաքրենք մեր ճանապարհը և ինքներս փրկվենք, ով Աստը-մատ-Ռասետեպ-են-Ռա»: Այդ ժամանակ իմ մեծությունն ասաց իր վահանակին. «Եղի՛ր արի, ամրացրու թո սիրտը, ով իմ վահանակիդ: Ահա, ես հիմա ինչպես բազե կհարձակվեմ թշնամու հորդանների վրա՝ սպանելով ու կոտորելով նրանց: Ահա, ես հիմա նրանց գետին կտապալեմ: Ինչո՞ւ ես թո սրտին զայիս այդ կանաչցակերպները, մենք առանց նրանց էլ կհաղթենք թշնամիներին»: Այդ ժամանակ իմ մեծությունը արձակեց ձիուն և սրընթաց եւ արդեն վեցերորդ անգամ մխրճվեց թշնամիների շարքերը: Ես, երբ հետապնդում էի նրանց, նման էի Բաալին սրա մեծության ժամանակ, ես առանց հոգնելու ոչնչացնում էին նրանց և, երբ իմ ռազմիկներն ու կառավարները տեսան, որ ես նման եմ Մոնթային, իմ բազուկը հզոր է, իսկ իմ հայր Ամոնը այս անգամ ևս չի լքել ինձ, իսկ նրա կամքով բոլոր այդ օտար երկրներն էլ իմ կողմից կոտորվել են ինչպես ծղոտ, այդ ժամանակ նրանք, արդեն մթնշաղին, առանձին-առանձին սկսեցին մոտենալ ճամբարին: Եվ ահա նրանք բոլոր այդ օտար երկրները գտան տապալված ու արյունով պատված, իսկ այնտեղ խեղճերի լավագույն ռազմիկներն էին, նրանց երեխաները և նրանց տիրակալի եղբայրները: Երբ Կառեչի հողը լուսավորվեց, մարդիկ չգիտեին, թե դիակների շատությունից ուր կարելի է գնալ: Եվ ահա իմ ռազմիկները եկան ինձ գովք անելու, իսկ նրանց դեմքերը...: Մեր զորավարները եկան, մեծարելով իմ հզորության ուժը, իմ կառավարները ևս եկան և սկսեցին փառաբանել իմ անունը. «Ահա նա՝ քաջարի ռազմիկը, որը կայուն է սրտով: Դու գրկում ես և թո ռազմիկներին, և կառավարներին: Դու Ամոնի որդին ես, որը իր բազուկով տապալում է թշնամիներին: Դու խեղճերի երկիրը թո մեծ հզորությամբ ավերակների ես վերածել, դու մեծագույն մարտնչողն ես, որն իր հավասարը չունի, որի աղբն ես, որը ճակատամարտի օրը իր գործի փոխարեն մարտնչում է, բեզ չի անհանգստացնում թո դեմ ելած երկրների առատությունը, դու սրտով քաջ ես և առաջինն ես մարտում, դու, որպես մեծագույն հաղթող, կանգնում ես թո գործի ու թո երկրի դիմաց և սա մենք ստույն ենք բեզ առանց դույզն իսկ շողոթորթելու, բանգի դու Եգիպտոսի պահապանն ես ու օտար երկրների նվաճողը: Դու հավերժ կոտորեցին խեղճերի երկրի ողնաշարը»: Այդ ժամանակ իմ մեծությունն ասաց իր գործին, զորավարներին և կառավարներին. «Ինչ է պատահել ձեզ հետ, իմ զորավարներ, իմ գործ և իմ կառավարներ, որոնք չեն կարողանում մարտնչել: Արդյո՞ք չի մեծարվում այն մարդն իր քաղաքում, երբ վերադառնում է արհիությունը դրսևորելով իր տիրակալի հանդեպ: Նման ռազմիկի անունը այդ պահից և հավերժ փառքով է պատվում, նման իր մեծ հզորության համար մարդուն պատվում են ի սկզբանե: Արդյո՞ք ես ձեզ բարիքներ չէի տվել, երբ դուք լքեցիք ինձ իմ թշնամիների մեջ: Ինչքա՞ն երջանիկ էր ձեզնից յուրաքանչյուրը և ինչքա՞ն հեշտ էր նա շնչում, երբ ես միայնակ էի մնացել: Արդյո՞ք դուք ձեր սրտով չէիք տեսնում, որ ես ձեր վահանն եմ և ձեր երկաթյա պարիսպը: Ինչ կասեն, երբ տարածվի լուրը, որ դուք մենակ էիք թողել ինձ առանց որևէ աջակցության, երբ իմ մոտ չէկան ոչ հրամանատարները, ոչ ավագ ռազմիկները, և ոչ էլ հասարակ ռազմիկները օգնության ձեռք մեկնեցին: Ես միայնակ մարտնչում եմ և հաղթում օտարականների հորդաններին և միայն մեծագույն նժույգներ «Յադթանանը Թեբեում» և «Բարի լուր»-ն էին, որ ինձ հետ էին: Միայն նրանք աջակցեցին ինձ, երբ ես միայնակ մարտնչում էի մեծաթիվ օտար երկրների դեմ: Այսուհետ ես միայն նրանց կկերակրեմ և թող նրանք ամեն օր իմ պալատում ու իմ աչքի առաջ կերակրվեն իմ պալատում: Թշնամիների շրջապատման մեջ ես գտա միայն կառավար Մեանային՝ իմ վահանակրին, ինչպես նաև իմ սենականներին, որոնք ժամանել էին ինձ հետ: Նրանք ճակատամարտի ականատեսներն էին և միայն նրանց գտա ես մարտի դաշտում: Իմ մեծությունը տապալեց 100.000 ռազմիկները և միայն այդ ժամանակ զարդարեցրեց ջարդը: Եվ, երբ լույսը բացվեց, ես կրկին պատրաստ էի մարտի ինչպես զգուշացված ցուլը: Ես իմ հաղթական գեներով Մոնթի նման հայտնվեցի նրանց առաջ: Ինչպես սլացող բազե, ես իմ մարտակառքին հեծած նետվեցի ճակատամարտի՝ ոչնչացնելով թշնամիներին և նրանց դեմքերին իմ հուրն ու կրակը արձակելով: Ես նման էի Ռային, որը ելնում է վաղ լուսաբացին, երբ իմ ճառագայթները այրեցին ապստամբների մարմինները: Նրանցից ոմանք մյուսներին գոչեցին. «Զգուշացե՛ք, փրկվե՛ք, փրկվե՛ք, մի մոտեցե՛ք նրան, նրան լուսավորում է մեծն Սեթստը, նա նրա հետ է իր ձիերի վրա և իր բազուկն է տարածել նրա վրա: Յուրաքանչյուր մեկին, ով կմոտենա նրան, նա կայրի հրով ու կրակով»: Այդ ժամանակ նրանք հեռու կանգնեցին՝ ի նշան հնազանդության բարձրացնելով իրենց ձեռքերն: Եվ ահա իմ մեծությունը հաղթեց նրանց և առանց հոգնածության ոչնչացրեց՝ չինայելով ոչ մեկին: Նրանք փռված պառկած էին՝ իմ ձիերի դիմադրության խնայած, բոլորն իրար գլուխ թափված և իրենց արյունով պատված: Այդ ժամանակ խեղճերի երկրի ողորմելի և տապալված տիրակալը սկսեց մեծարել իմ անունն ու Ռայի անունը. «Դու Մոտեյին ես, ինչ՞ Բաալը, թո նկատումս զգացված վախը խաբան է խեղճերի երկրի համար»: Եվ ահա նրանից դեսպանորդ եկավ իմ մեծության մոտ, որի հետ նամակ կար, իսկ դրանում գրված էր. «Ողջույն Ռա-Գոռախտային, հզոր ցլին, Մաաթի սիրելուն, արքային, որն իր հզորությամբ պաշտպանում է սեփական գործին և կառավարներին, մարտի օրը իր ռազմիկների հովանավորին, Վերին և Ներքին Եգիպտոսի արքային, Ուսեր-մատ-Ռասետեպ-են-Ռաին՝ Ռայի որդուն, որը հավերժական կյանքի կրողն է: Ըն ծառան ասում է, որ իմանա, դու Ռայի որդին ես, որը սերում է նրա սերմից, նա բեզ հնարավորություն է տվել հաղթել բոլոր երկրներին, որոնք հավաքվել էին իրար գլուխ: Եգիպտոսի երկիրն ու խեղճերի երկիրը թո աստուկներն էին, նրանք թո ուղեքի տակ էին և դրանք բեզ տվել է թո հիմնալի հայր Ռան: Մի կործանիր մեզ, գիտեմ, թո հզորությունը մեծ է, թո ուժը ծանր է գալիս խեղճերի երկրին: Լա՛վ է արդյոք, որ դու սպանում եք թո ծառաներին, թո դեմքը կատաղի է և դու խղճահարություն չունես: Տես, երեկ դու սպանեցիր 100.000 հոգու, դու այսօր եկել ես և մեզ ծառանգներ չես թողնում: Մի եղիր դաժան թո գործողություններում, ով արքա: Խաղաղությունն ավելի օգտակար է, բան ճակատամարտը: Մեզ թույլ տուր շնչել»: Եվ ահա իմ մեծությունը գերծ մնաց հաղթվածների կոտորելուց և չսկսեց իր գերիշխանությունը տարածել նրանց նկատմամբ, բանգի ես նման էին Մոնթին իր մեծության պահին, երբ պայթարը պսակվել է հաղթանակով: Դրանից հետո նրա մեծությունը հրամայեց հավաքել իր գործի հրամանատարներին և կառավարներին, ինչպես նաև բոլոր թշնամական երկրներին, նա սրանց բոլորին իրար գլուխ հավաքեց: Եվ հրամայեց նրա մեծությունը բարձրաձայնել խեղճերի ողորմելի տիրակալի ուղերձը, որից հետո նրանք բոլորը միաձայն գոչեցին. «Շատ, շատ լավ է խաղաղություն կնքելը, ով արքա և մեր տիրակալ, ոչ մի չարիք չկա խաղաղության մեջ, որը դու կկնքես, բանգի ով..., երբ դու զայրանում ես»: Այդ ժամանակ նրա մեծությունը հրամայեց ականջ կախել այդ խոսքերին և խաղաղությամբ դեպի հարավ շարժվել» (Ռամզես II-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Նա արշավանքի ելավ 5-րդ տարվա ամռան երկրորդ ամսի իններորդ օրը, նա՝ Յգոր ցուլը, ճշմարտության սիրելին, Վերին և Ներքին Եգիպտոսների արքա Ուսեր-մատ-Ռասետեպ-են-Ռան՝ Արևի որդին, Ռամզեսը, Ամոնի սիրելին, որը հավերժ կյանքով է պարգևատրված: Եվ ահա իր երկրորդ հաղթական արշավով նա հասավ Չարու ամրոցին, որից հետո առողջ ու անվատ ծամբար խիճեց Կառեչից հարավ: Երբ նրա մեծությունը հայտնվեց ինչպես Ռան, նա սկսեց հովանավորվել իր հայր Մոնթի կողմից: Երբ արքան առաջացավ քաղաքից դեպի ավելի հյուսիս և ժամանեց Շաթթունա քաղաք, եկան երկու շատուններ, որպեսզի նրա մեծությանը հետևյալն ասեն. «Մեր եղբայրները, որոնք պատկանում են այդ ողորմելի խեղճ բարձր զորահրամանատարների թվին, հրամայեցին մեզ գալ թո մեծության մոտ և ասել. «Մենք փարավոնի ծառաները կլինենք և կպահպանեն խեղճերի ողորմելի տիրակալից, որը նստած է Յալեպի հողում» Թունիպից հյուսիս»: Նա վախեցնում է, որ փարավոնը հարավից կտառաջանա»: Այդ շատունները, սակայն, որոնք նման խոսքեր էին ասում փարավոնին, իրականում ստում էին, բանգի խեղճերի պարտված այդ տիրակալն էր նրանց ստիպել գալ, որպեսզի լրտեսեն նրա մեծությանը և անպատրաստ վիճակում մարտի քաջն խեղճերի

պարտաված տիրակալի դեմ: Իրականում այդ ողորմելի տիրակալը եկավ իրեն ենթակա բոլոր երկրների հետ, նա հետևակայիններ և մարտակառքեր էր բերել բոլոր այդ երկրներից, հետը բերել էր բոլոր այդ ուժերը ու դարան և մտել Կաղեշի մոտակայքում, այն դեպքում, երբ նրա մեծությունը չգիտեր այդ մասին: Այդ ժամանակ նրա մեծությունը շարունակեց ուղին դեպի հյուսիս և ժամանեց Կաղեշից հյուսիս-արևմուտք, որտեղ ճամբար գտնվեց: Այն ժամանակ, երբ նրա մեծությունը նստած էր ոսկուց պատրաստված գահի վրա, ժամանեց նրա մեծության կողմից ուղարկված հետախույզը, որը բերել էր խեղճերի այդ պարտված տիրակալի երկու հետախույզներին: Նրանք բերվեցին նրա մեծության մոտ և սա սաաց նրանց. «Ո՛վ էք դուք», իսկ նրանք պատասխանեցին. «Ինչ վերաբերվում է մեզ, ապա խեղճերի ողորմելի տիրակալը ուղարկել է մեզ, որպեսզի մենք պարզենք, թե որտեղ է թո մեծությունը»: Նրա մեծությունն սաաց նրանց. «Իսկ որտե՞ղ է խեղճերի ողորմելի տիրակալը, ես լսել եմ և ինձ ասել են, թե նա Յայեայի մոտակայքում է»: Նրանք պատասխանեցին. «Իմացիր, որ խեղճերի պարտված տիրակալը իր հետ եկած մեծաթիվ երկրներով, ուժերով, որոնց նա բերել է բոլոր երկրներից, խեղճերի երկրի բոլոր ծայրերից՝ Նախարինայից և բոլոր կողմերից, ուժեր, որոնք հանդերձավորված մարտակառքեր և հետևակայիններ ունեն, զինված են ու ավելի մեծաթիվ են, քան ծովի ավազը, նրանք՝ այդ նենգամիտները, շարված են և պատրաստ են մարտի Կաղեշի հետևում...»: Այդ ժամանակ նրա մեծությունը կանչեց բոլոր զորավարներին և թույլ տվեց լսել խեղճերի ողորմելի տիրակալի այդ երկու հետախույզների խոսքերը: Դրանից հետո նրա մեծությունն սաաց նրանց...: Այդ ժամանակ հրամանատարը հրամայեց ոտքի հանել նրա մեծության բանակը և նրանք անցան Շաբուխտայից հարավ՝ Նապատակ ունենալով հասնել այն վայրին, որտեղ գտնվում է նրա մեծությունը: Այն ժամանակ, երբ նրա մեծությունը դեռ խոսում էր իր հրամանատարների հետ, խեղճերի ողորմելի տիրակալը ու նրա հետ եկած բոլոր երկրները եկան: Նրանք անցան գետը Կաղեշից հարավ և հարվածեցին նրա մեծության բանակին հենց ընթացքի ժամանակ, երբ այն չէր սպասում դրանց: Այդ ժամանակ նրա մեծության հետևակայիններն և մարտակառքերը նահանջեցին նրանց առջևից դեպի հյուսիս, դեպի այն վայրը, որտեղ գտնվում էր նրա մեծությունը: Եվ ահա խեղճերի ողորմելի տիրակալի դեկավարության տակ գտնվող թշնամիները շրջապատեցին նրա մեծությանն ու նրա թիկնապահներին: Երբ նրա մեծությունը տեսավ նրանց, նա գայրացավ նրանց նկատմամբ, ինչպես իր հայր՝ Թեբեի տիրակալ Մուրթը: Նա նետով մարտի և կռիվը զուլիս առավ: Նա նման էր Բաալին իր մեծության պահին: Դրանից հետո նա խժուկներով առաջ նետվեց և արագորեն ինքը լուծեց հարցերը: Նա տապալեց թշնամիներին՝ խեղճերի այդ ողորմելի տիրակալի մարդկանց, ինչպես նաև շատ երկրների, որոնք նրա հետ էին: Նրա մեծությունը, ինչպես հզոր Սուտեխը, հարվածեց և կոտորեց նրանց: Նրա մեծությունը նրանց գետին տապալեց, իրար վրա լցրեց ու թափեց Օրոնտեսը: «Ես հայտնում եմ բոլոր երկրներին, որ, այն ժամանակ, երբ ես միայնակ էին, իմ հետևագործն ու մարտակառքերը նահանջեցին ինձից: Նրանցից ոչ մեկը ոտքի չեկավ, որպեսզի մարտ տա: Երդվում եմ, որ Ռան սիրում է ինձ ինչպես իմ հայր Աբուսը, որն օգնում է ինձ, քանի որ նրանց աջակցությամբ ես արեցի այն ամենը, ինչը կանեի իմ հետևակի ու մարտակառքերի մասնակցությամբ», - ասում եմ ես» (Դավաթե II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Երբ Մուվաթալիսը (խեթական թագավորության արքա Մուվաթալիս II-ը - Մ.Յ.)՝ Արևի եղբայրը, թագավորում էր, Ամնուրու երկրի մարդիկ մեղք գործեցին նրա նկատմամբ և սասցին հետևյալը. «Մենք հավատարիմ հպատակներ ենք եղել, սակայն հիմա մենք այլևս թո հպատակները չենք»: Եվ ահա նրանք անցան Եգիպտոսի արքայի (Եգիպտոսի փարավոն Ռամզես II-ի - Մ.Յ.) կողմը: Արևի եղբայր Մուվաթալիսն և Եգիպտոսի արքան Ամնուրու երկրի այս մարդկանց պատճառով մարտնչեցին, Մուվաթալիսը հաղթեց նրան, իսկ Ամնուրու երկիրն էլ իր գեներով ոչնչացրեց ու իրեն ենթարկեցրեց: Ամնուրու երկրում նա թագավորելու դրեց Շապիլաշային» (Յաթթուսի III-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Երբ իմ եղբայրը Դուրիի երկրում պատերազմ էր մղում, Եգիպտոսի արքան Դուրիի երկրից Աբա նահանջեց: Դենց այդ ժամանակ իմ եղբայրը տիրեց Աբա երկրին: Արմադառաք խեղճի երկրում էր, իսկ ես՝ Աբալիսը» (Յաթթուսի III-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Երբ այնպես պատահեց, որ իմ եղբայրը մի անգամ արշավի ելավ Եգիպտոսի դեմ, այդ երկրների հետևագործն և մարտակառքերը, երկրներ, որոնք ես կրկին էի վերաբնակեցրել, տարա օգնության իմ եղբորը: Իմ եղբոր առաջ ես առաջնորդեցի խեղճի երկրի հետևագործն և մարտակառքերը ու դեկավարեցի դրանք» (Յաթթուսի III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁴⁷ «Հատուկայից հետո նրա որդի Կասաշատան ասպատակեց իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար I-ի (մ.թ.ա. 1275-1245) - Մ.Յ.) դեմ, սկսեց թշնամանալ և թշնամական գործողություններ իրականացրեց իմ նկատմամբ: Նա օգնության համար մեկնեց խեղճի երկիր: խեղճերը նրա կաշառքը վերցրին, սակայն օգնություն ցույց չտվեցին: Ասուր աստծո՝ իմ տիրոջ, ուժով գեներով, հույս դրած աստվածներ Անուի, Ենիլի, Էայի, Սինի, Հասաշի, Ադադի, Իշտարի և Ներգալի՝ այդ ամենամեծը ու ահեղ աստվածների վրա, ես հաղթեցի և գրավեցի Տայրուն՝ նրա արքանից այդ մեծ քաղաքը, Ամասակուն, Կախաթ, Շուրի, Նարուկուն, Շուրիուն և Վոսուկանին: Ես վերցրի և իմ քաղաք հասցրի այս քաղաքների ունեցվածքը՝ նրանց հայրերի կուտակածը ու նրա պալատի հարստությունները: Քաղաքը գրավեցի, այրեցի այն, ոչնչացրի և տեղն աղ ցանեցի: Մեծն աստվածները ինձ տվեցին և ես տիրեցի ամեն ինչին՝ սկսած Տայրուից մինչև Իրիդու, Էլիաթու ու Կաշիարի բոլոր լեռները ընդհուպ մինչև Սուրայի և Խառանի շրջաններ ու Եփրատ: Նրա մարդկանց մնացորդներին ես հարկադրեցի: Ինչ վերաբերվում է նրան, ապա ես տարա նրա թագուհուն, որդիներին, աղջիկներին և նրա մարդկանց՝ գերված ու կապկպված, իսկ նրա ցույքն էլ Ասուր հասցրի: Իրիդու քաղաքն և նրա շրջանը ես գրավեցի, այրեցի ու ոչնչացրի» (Սալմանասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁴⁸ «Այնուհետ կուտակները, որոնց թիվը, ինչպես աստղերինը երկնքում, ոչ ոք չգիտեր, և որոնք վարժ են սպանելու գործում, ըմբոստացած շրջվեցին իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար I-ի - Մ.Յ.) դեմ ու թշնամանք սերմանեցին: Ես արդթեով դիմեցի Ասուր աստծուն և մեծ աստվածներին՝ իմ տերերին՝ ու նրանք ինձ շիտակ պատասխան տվեցին՝ ասելով հաստատական «այո»: Ես թողեցի իմ բանակի ճամբարը՝ վերցնելով մեկ երրորդն իմ լավագույն մարտակառքերի, և նետեցի դրանք նրանց դեմ ճակատամարտի: Նրանց անհամար զինվորների կիսմբը ինչպես ջուր ես թափեցի՝ սկսած Ուրուատի երկրի սահմանից մինչև Կութմուխու երկիր՝ հեռավոր մի շրջան՝ անցնելով երկար ճանապարհ: Ես ընդարձակ դաշտը լցրեց նրանց զինվորների մարմիններով: Ես իմ Ասուր քաղաքը բերեցի նրանց գերիներին, նրանց կենդանիների հոտերը, ինչպես նաև բննված վայրի գազակները և ունեցվածքը» (Սալմանասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁴⁹ «Երբ Ասուրը՝ իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար I-ի - Մ.Յ.) տերը, անկեղծորեն ընտրեց ինձ որպես իրեն հետևորդ, սևագույն ժողովրդին ճշմարտորեն կառավարելու համար ինձ գալիսուն, գեներ և գավազան տվեց ու պարգևեց ինձ տիրակալության ճշմարիտ թագը, այդ ժամանակ իմ տեղապահության սկզբում Ուրուատի երկիրն ասպատակեց իմ դեմ: Ես արդթեով դիմեցի Ասուր աստծուն և մեծ աստվածներին՝ իմ տերերին: Ես ժողովեցի իմ զորքերը և բարձրացա դեպի վեր՝ դեպի նրանց հզոր լեռները: Ես նվաճեցի Խիմսե, Ուսուկուն, Մաշգուն, Մայուա, Խալիյա, Լուխա, Նիլիպալիսի և Չիկգուն երկրները՝ ուժ՝ երկրներ ու նրանց աշխարհագրորդ: Նրանց քաղաքները իմ ունեցվածքն են կործանեցի և այրեցի, նրանց մարդկանց ու նրանց ունեցվածքը ավար տարա: Ասուրի՝ իմ տիրոջ, ոտքերի տակ ես երեք օրում ողջ Ուրուատի երկիրը խոնարհեցրի: Ես նրանց երիտասարդների ընտրաստեղծում արեցի և ընտրեցի նրանց՝ ինձ մոտ ծառայելու համար: Լեռների ծանր հարկը ես ընդմիջեցի նրանց վրա հաստատեցի: Արհիսա քաղաքը, սրբազան քաղաքը՝ հիմնադրված մայր ժայռի վրա, որը նախկինում ասպատակել էր և մեղծել Ասուր աստծուն, Ասուրի ու մեծ աստվածների աջակցությամբ ես նվաճեցի, այլերեցի այդ քաղաքը և աղ շաղ տվեցի վրան: Ես հավաքեցի այդտեղի ունեցվածքը և կուտակեցի այն Ասուրի՝ իմ քաղաքի, մեծ դարպասի առջև՝ սերունդների համար: Այդ նույն ժամանակ Ասուրի՝ իմ տիրոջ, ոտքերին ես խոնարհեցրի նաև ողջ Մուծրու երկիրը» (Սալմանասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁵⁰ «Երբ մեծ աստվածների հրամանով և Ասուրի՝ իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար I-ի - Մ.Յ.) տիրոջ, վեհ ուժով ես արշավեցի դեպի Խանիգալբատ երկիրը, բացեցի ամենադժվար ճանապարհներն ու անցումները: Շաթթուարան՝ Խանիգալբատ երկրի արքան, խեղճերի և ախլամեացիների զորքերի աջակցությամբ գրավեց իմ ճանապարհին ընկած անցումներն ու ջրի աղբյուրները: Երբ իմ բանակը ծառավ էր և հոգնած, նրանց բանակը կատաղի ուժով հարձակում գործեց, բայց ես հակահարված տվեցի ու նրանց պարտության մատնեցի: Ես նրանց ընդարձակ բանակից անհամար թվով մարդկանց կոտորեցի: Ինչ վերաբերվում է մյուսներին, ապա ես իմ նետերով հետապնդեցի նրանց մինչև Մայրամուտ: Ես կոտորեցի նրանց բազմությունը, իսկ նրանցից 14.400 հոգու էլ, որոնք կենդանի էին մնացել, ես կուրացրի և գերի տարա: Ես գրավեցի նրանց 9 ամրացված պաշտամունքի կենտրոնները, ինչպես նաև նրանց մայրաքաղաքը, ես նրանց 180 քաղաքները ավերակ բլուրների վերածեցի: Խեղճերի և ախլամեացիների՝ իրենց այդ դաշնակիցների, բանակները ես մորթեցի ինչպես ոչխարների հոտ: Այդ ժամանակ ես նվաճեցի նրանց քաղաքները՝ Թաիդուից մինչև Իրիդու, ողջ Կաշիարի լեռները մինչև Էլուխաթ, Սուրու ամրոցը, Խարիսու ամրոցից մինչև Կարթեմիշ, որը Եփրատի ափին է: Ես տիրեցի նրանց երկրներին, իսկ նրանց մնացյալ քաղաքներն էլ հրի մատնեցի» (Սալմանասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁵¹ «Ազգիի երկրից, Կասկայից, ինչպես նաև Լուկայից վատ մտադրությունով ոչ-ոք չպետք է անցնի այս կողմ» (Թուդիալիս IV-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Թիուրան և Շուվանին, երկուսն էլ պատկանող Յայասային, Թեպաս երկրի երկու բնակավայրեր են» (Թուդիալիս IV-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁵² «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Թուկուտի-Նինուրտ I-ի (մ.թ.ա. 1245-1207) - Մ.Յ.) թագավորության սկզբում՝ իմ իշխանության 1-ին տարում, իմ ձեռքը խոնարհեցրեց կուտիներին և ուկուումիներին, ինչպես նաև Էլիշիսան, Շարնիդան և Սեիրին երկրները: Նրանց երկրներից հարկը և բարիքները ես ամեն տարի իմ քաղաք Ասուրում կուտակեցի: Այդ ժամանակ ես հրի մատնեցի Բաբիլի, Կադմուխի, Պուշշի, Մուսմի, Ալգի,

Մաղունի, Նիխանի, Ալայա, Տիբուրգի և Պարագուզի երկրները, ինչպես նաև սուբարիների ողջ լայնածավալ երկրները: Թագավորներին՝ նրանց տիրակալներին, ես իմ ծնկի առաջ խոնարհեցի և սուրբի տակ դրեցի...: Իմ իշխանության սկզբում ես արշավեցի դեպի Ուկումնու երկիր: Ողջ Կուտու երկիրը ես վերածեցի ավերակ բլուրների, կարծես թե ջրհեղեղն էր դա արել, և ավազահողմի օղակով շրջապատեցի նրանց բանակը: Այդ ժամանակ նրանք խորոզուբորդ և լեռնոտ տեղանքում համախմբվեցին իմ բանակի դեմ: Նրանք մոլեգնորեն դիրքեր գրավեցին՝ պարտաստվելով զինված ընդհարման: Հենվելով Ասուրի և մեծ աստվածների՝ իմ տերերի, վրա, ես հարվածեցի և նրանց պարտության մատնեցի, ես նրանց մարմիններով լցրեցի լեռների անձալներն ու կիրճերը: Նրանց դարպասների առջև, ինչպես հացահատիկի կույտ, ես դիզեցի նրանց մարմինները, նրանց բաղաբներն ավերեցի, ամայացրի և վերածեցի ավերակ բլուրների...: Այսպես ես դարձա տերը ողջ Կուտու երկրի: Ուրախությամբ և գերազանցությամբ ես կանգնեցի նրանց վրա: Ուկումնու երկրի արքա Աբուխեի մարդկանց բազմությունը ես գերեցի և կապկալված բերեցի իմ բաղաբը՝ Ասուր: Ես ստիպեցի նրանց երդվել երկնքի և անդրաշխարհի մեծ աստվածներով, հաստատեցի նրանց վրա իմ տիրակալության ծանր լուծը և այնուհետ արձակեցի նրանց՝ վերադառնալու իրենց երկրները...: Ապստամբ բաղաբները ես խոնարհեցի իմ ոտքերին և պարհակները հաստատեցի նրանց վրա: Ամեն տարի, իմ Ասուր բաղաբում ես հանդիսությամբ նրանցից մեծարժեք հարկ ստացա» (Թուկուլտի-Նինուրտա I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁵³ «Երբ ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը – Մ.Ֆ.) բազմեցի արքայության գահին, իմ թագավորության 1-ին տարում Եփրատի այն կողմից, ինչպես նաև Յաուրայի լեռներում գերեզմարեցի 28.800 խեթական ռազմիկների, իմ ձեռքը հնազանդեցրեց բաբելոնցիներին և ուկումնացիներին՝ ընդհուպ մինչև Շանադա ու Մեհրի: Նրանց երկրների հարկն և այնտեղի հարստությունները ես ամեն տարի ստանում էի: Կադմուխին, Պուշան, Ալզին, Մադանի, Նիխանի, Ալայան, Թեբրուզին, Պուրուլումզին և սուբարիների ողջ լայնածավալ երկիրը ես իրկիզեցի: Նրանց տիրակալներին ես խոնարհեցի իմ ոտքերի տակ ու նրանց վրա հարկեր սահմանեցի...: Ես՝ ուժեղ արքան, արքան Ասորեստանի, Կարդուհաշի, Շումերի, Աբբադի, Սիպպարի, Բաբելոնի, Դիսուհի, Մելուխայի, արքան Վերին և Ստորին ծովերի, լեռների ու լայնարձակ տափաստանների արքան, սուբարիների, կուտիների և Նաիրիի բոլոր երկրների արքան, արքան, որ լսում է իր աստվածներին ու աշխարհի չորս ծայրերից իր բաղաբ Ասուրում հարկ է ստանում՝ Շուլմանաշերիի (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար I-ի – Մ.Ֆ.) որդին՝ տիեզերքի արքայի, Նույն այս Ասորեստանի արքայի Ադադնիրարիի (Ասորեստանի թագավորության արքա Ադադնիրարի I-ի – Մ.Ֆ.) որդու որդին: Երբ ես նստեցի իմ արքայության գահին, ես գերեզմարեցի 28.800 խեթական ռազմիկների Եփրատի այն ափից և Յաուրայի լեռներում իմ ձեռքում հնազանդեցրեց կուտիներին և ուկումնացիներին, ինչպես նաև՝ Էշխունիա երկիրն և Շարանդան՝ մինչև Մեհրի» (Թուկուլտի-Նինուրտա I-ին վերագրվող արձանագրություններից):

¹⁵⁴ «Մարտական ընդհարումում ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի – Մ.Ֆ.) պարտության մատնեցի լայնարձակ Բաբելոնի ռազմիկներին, հնազանդեցի Կադմուխին, Ալզին, Մադանին, Նիխանին, Ալայան, Թեբրուզին, Պուրուլումզին և սուբարիների երկրի հեռավոր արահետներն ու Նաիրիի երկրների լեռները, որոնք կապկալեցի, իսկ նրանց 43 թագավորներին և թագավորներին էլ իմ ոտքերի տակ խոնարհեցի...: Իմ գերազանց ուժով ես կտրեցի հզոր լեռները, որոնք ճանապարհներ չկային և որոնց արահետները չգիտեր ոչ մի արքա: Դրանից հետո Նաիրիի երկրի 43 արքաներ մարտաշարքով հանդգնորեն իմ դեմ ելան մարտ տալու: Ես մարտնչեցի նրանց դեմ, նրանց պարտության մատնեցի և նրանց արյունով լցրեցի կիրճերն ու լեռնածեղկերը: Բոլոր նրանց երկրները ես հնազանդեցի և հավերժորեն հարկ ու տուրք սահմանեցի նրանց Նկաումամբ...: Հզոր լեռները և դժվարանցանելի տեղանքը, որոնց արահետները ոչ մի արքա չգիտեր, ես իմ ուժով ու գերուժեղ հզորության բրոնզե կացիններով կտրեցի և բացեցի փակ ճանապարհները: Ես ճակատամարտում ընդհարվեցի Նաիրիի երկրի 43 արքաների հետ, պարտության մատնեցի նրանց զորքին և նրանց բոլոր երկրներին տիրեցի: Նաիրիի երկրի այդ բոլոր արքաներին ես ծեծեցի, նրանց վզները երկաթյա կապանքների մեջ առա և բերեցի Մեծ Լեռան տաճարը՝ իմ արքայանք, կանգնեցի Ասուրի՝ իմ տիրակալի, դիմաց: Ես ստիպեցի նրանց երդույն տալ երկնքի և երկրի աստվածներին ու նրանց վրա հավերժական ժամանակների համար հարկեր և տուրքեր սահմանեցի...: Թուկուլտի-Նինուրտան՝ տիեզերքի արքան, հզոր արքան, Ասորեստանի արքան, որը տապալում է անհնազանդ լեռնեցիներին, որոնք առում են Ասուրին, ազատ ուկումնացիների և բաբելոնցիների ոչնչացնողը, բոլոր չարագործների ոչնչացնողը, Կադմուխի երկրի ու լեռնային կիրճերում կուտիներին տրոհողը, արքան, որը ցրեց սուբարեցիների ուժերն իրենց բոլոր սահմաններում, տապալեց Ալզին և Պուրուլումզին, որոնք մինչ այդ ազատ էին, օրինական իշխանը, որը, հույսը դրած Ասուրի ու մեծագույն աստվածների վրա, պտտվում է աշխարհի չորս կողմում, նա, ով մրցում է նրանց՝ իր սահմանները գրաված թշնամիների, հետ վերնում և ներքևում, ուժեղ ու մարտունակ հաղթական, արքան, որը տիրել է Նաիրիի բոլոր երկրներին և իր ոտքերի տակ տապալել Ազազի ու Շեբարդի երկրների արքաներից արքային, իր սահմանների մեջ է ընդգրկել Շումերն և Աբբադը, ինչպես նաև Պիլա երկիրը, Շուլմանաշերիի (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար I-ի – Մ.Ֆ.) որդին, Նույն այս Ասորեստանի արքայի Ադադնիրարիի (Ասորեստանի թագավորության արքա Ադադնիրարի I-ի – Մ.Ֆ.) որդու որդին, առում եմ այս ամենը» (Թուկուլտի-Նինուրտա I-ին վերագրվող արձանագրություններից):

¹⁵⁵ «Այդ Նույն տարում ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը – Մ.Ֆ.) առատության ժամանակ նվաճեցի Կադմուխու երկրի հինգ ամրացված բաղաբներ՝ անհնազանդ այդ կենտրոնները, որոնք խաբուսիկ խաղաղության ընթացքում դուրս էին վանել իմ ժողովրդին և թալանել էին իմ երկիրը: Ինչպես երկրաշարժ՝ ես ձեռքեցի նրանց տաճարները: Գերիներ և գույք ես տարա ու դրանք իմ բաղաբը՝ Ասուր, բերեցի...: Եվ ահա ողջ տարածությունը՝ սկսած Դարսին լեռներից, Նեբեին Չաբից, Սուկուշկիից, Լալարից, կուտիների լայնարձակ երկրից, ուկումնացիների երկրից ու Էլխուսիա երկրից ընդհուպ մինչև Շարնիդա, Բաբելոն, Կուտուխի, Պուզա, Մումե և Կաշիարի շրջանները, Ալզի երկիրը, Մադանին, Նիխանին, Ալայան, Թեբրուզին ու Պուրուլումզին, ինչպես նաև սուբարիների ողջ լայնարձակ երկիրը ես նվաճեցի, ես՝ Թուկուլտի-Նինուրտա...: Ես՝ սուբարիների երկրների ուժերի տապալողը և Նաիրիի երկրների՝ մինչև նրանց սահմանների հեռավոր արահետները թալանեցող...» (Թուկուլտի-Նինուրտա I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁵⁶ «Ողջ Սուբարու երկիրը՝ Կաշիարի լեռներից մինչև Ալզու ողջ տարածքը, որը Նախկինում Շուլմանու-աշարեի (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար I-ի – Մ.Ֆ.) տիեզերքի արքայի, իմ հոր, գահակալության ընթացքում, ապստամբել էր և մերժել հարկ վճարել, միավորվեց մեկ հրամանի ներքո: Ես աղոթեցի դիմեցի Ասուր աստծուն և մեծ աստվածներին՝ իմ տերերին, և բարձրացա դեպի Կաշիարի լեռները: Ողջ Սուբարու երկիրը, Ալզու երկիրը և նրանց դաշնակից արքաներին ես սանձեցի: Ես նվաճեցի Պուրուլիմզու երկրի պաշտամունքի մեծ կենտրոնը, նրանց կենդանի այրեցի և գերեցի նրանց բանակի մնացորդները: Ես նվաճեցի Ալզու երկրի արքա Էիլի-Թեշուբի 4 հզոր մարտաբաղաբները և Աբբադանու երկրի 6 ապստամբ բաղաբները: Ես դուրս տարա դրանցից գերիներ և ունեցվածք ու դրանք իմ Ասուր բաղաբը բերեցի: Ալզու երկրի արքա Էիլի-Թեշուբը սարսափեց իմ մեծության առջև և, վերցնելով իր պալատականներին ու որդիներին, լքեց իր ընդարձակ երկիրը: Նա գաղտնորեն գնաց Նաիրիի երկրի ամենահեռավոր սահմանը՝ անհայտ մի երկիր: Նրա բանակի մնացորդները, որոնք փախել էին ճակատամարտից, սարսափելով իմ գեղքի ուժից, իրենց կյանքը փրկելու համար փախան և ներքևում լեռները: Ես ավերեցի, ամայացրի, այրեցի և ավերեց բլուրների վերածննդի նրանց 180 ամրացված բաղաբները: Ալզու, Աբբադանու, Նիխանու, Ալայա, Թեփուրգու և Պուրուլիմզու երկրների տարածքը ես իմ երկրի հավելեցի: Ես նրանցից պատանդներ վերցրեցի, նրանց իմ ոտքերին խոնարհեցի և պարհակներ հաստատեցի նրանց վրա: Այդ ժամանակ Տուկսինայից մինչև... լեռը, Շաշիլա և Մաշիաթ-շարի բաղաբների միջև ընկած տարածքը՝ Փոքր Չաբ գետի այն ափին, Չուկուշբու և Լալար լեռներից՝ ընդարձակ Կուտու երկրի շրջաններից, մինչև ընդարձակ Լուլլումի երկիր, Բաբիու երկրից մինչև Կադմուխու երկիր և Սուբարուի բոլոր երկրները, ողջ Կաշիարի լեռները մինչև Նաիրիի սահմանը և սահմանը Մական երկրի, մինչև Եփրատ՝ այս բոլոր երկրները մեծ աստվածները հանձնեցին ինձ: Իմ բոլոր թշնամիներին ես բերեցի մեկ հրամանի ներքո...: Ես՝ Թուկուլտի-Նինուրտան, տիեզերքի արքան, Ասորեստանի արքան, երկրի չորս կողմերի արքան, բոլոր ժողովուրդների արևը, հզոր արքան Կարդուհաշի, Շումերի, Աբբադի, Վերին և Ստորին ծովերի, լեռների ու լայնարձակ տափաստանների արքան, արքան սուբարիների, կուտիների և Նաիրիի երկրների» (Թուկուլտի-Նինուրտա I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁵⁷ «Այդ ժամանակ ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը – Մ.Ֆ.) արշավեցի դեպի Շարնիդա երկիր և դեպի Մեխուր: Կուտու երկրի բանակի աջակցությամբ, որը Ասուրն ու մեծ աստվածները հանձնել էին ինձ, Մեխուր երկրում ես հզոր ծառեր հատեցի և դրանք բերեցի Ասուր՝ իմ բաղաբը: Իմ տերունական պալատը, որը ես սիրում եմ, ես նորոգեցի Մեխուր երկրի այդ գերաններով» (Թուկուլտի-Նինուրտա I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁵⁸ «Հեռավոր Կուկու երկիրը, որի ճանապարհները խիստ դժվարին են և որի տարածքը անհարմար է իմ բանակի տեղաշարժի համար, նրանք... սարսափեցին իմ գեղքի դաժանությունից և խոնարհվեցին իմ ոտքերին: Ես հարկ վերցրի և նաև նրանց վրա հարկ հաստատեցի» (Թուկուլտի-Նինուրտա I-ին վերագրվող արձանագրություններից):

¹⁵⁹ «Թուկուլտի-Նինուրտան (Ասորեստանի թագավորության արքա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը – Մ.Ֆ.)՝ տիեզերքի արքան, ուժեղ արքան, Ասորեստանի արքան, արքաների արքան և տիրակալների տիրակալը, իշխանը, ամեն ինչի, տիրակալը, որը հնազանդեցնում է անհնազանդ

հայարտներին, որոնք ատում են Ասուրը, արքան, որը ոչնչացրեց կուտիներին ընդհուպ մինչև Մեհրի, ոչնչացրեց սուբարիների ու Նաիրի երկրների ուժը մինչև հեռավոր արահետներն և նրանց բնակավայրերը, այսպես եմ ատում» (Թուկուլտի-Նինուրտա I-ին վերագրվող արձանագրություն)։

¹⁶⁰ «Ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը – Մ.Ֆ.) մտա Նաիրիի բոլոր երկրները և իմ ձեռքով նվաճեցի Վերին ծովի ափին գտնվող երկրները, շատ արքաների հաղթեցի ու իմ ոտքը բերեցի։ Ես նրանց վրա հարկ դրեցի և իմ Ասուր քաղաքում ընդունեցի» (Թուկուլտի-Նինուրտա I-ին վերագրվող արձանագրություն)։

¹⁶¹ «Իշազա երկիրը, Մադանան, Նիխանին, Ալայան, Թեբրոզին, Պուրուլամզին և սուբարիների ողջ լայնարձակ երկիրը ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը – Մ.Ֆ.) հնազանդեցի» (Թուկուլտի-Նինուրտա I-ին վերագրվող արձանագրություն)։

¹⁶² «Կարիք չկա մանրամասն հիշատակելու բոլոր թագավորների անուններն ու նրանց իշխանության տարիների բանակը, բանի որ նրանք որևէ գործ չեն կատարել, որը հիշատակման արժանի լիներ, բանգի միակ արձանագրված իրադարձությունն այն է, որ ասորեստանցիները Տիգրիսի որդի Մեմնոնի հրամանատարությամբ տրոյացիներին օգնության ուղարկեցին դաշնակից մի զորք։ Երբ, ինչպես պատմում են, Մեմնոնիսի որդի Նինուսի ժառանգներից բասներորդը հանդիսացող Տեվտամնուրը (Ասորեստանի թագավորության արքա Նինուրտասապակելուրը (մ.թ.ա. 1193-1179) – Մ.Ֆ.) իշխում էր Ասիայում, իսկ ասորեստանցիներն էլ արդեն ավելի բան հազար տարի վերահսկում էին Ասիան, հույները Ագամեմնոնի (Միկենեի թագավորության արքա Ագամեմնոնի (մ.թ.ա. մոտ 1210-1185) – Մ.Ֆ.) գլխավորությամբ արշավեցին Տրոյայի դեմ այն ժամանակ։ Այդ ժամանակ Տրոյայի թագավորը և ասորեստանցիների թագավորի ենթակա Պրիամուրը (Տրոյայի արքա Պրիամուրը (մ.թ.ա. 1210-1180) – Մ.Ֆ.), պատերազմի պատճառով հայտնվելով ծանր կացության մեջ, դեսպանություն ուղարկեց թագավորին՝ օգնություն խնդրելով։ Եվ ահա Տեվտամնուրը ուղարկեց 10.000 եթովպացի և նույնքան էլ Սուգիանայի բնակիչներ, ինչպես նաև՝ 200 մարտակառք՝ զորավար Նշանակելով Տիգրիսի որդի Մեմնոնին։ Ասենք, որ Տիգրիսի որդին Մեմնոնն այդ ժամանակ Պարսկաստանի գորավարն էր և թագավորական պալատում ամենահարգված իշխողներից մեկն էր։ Իր ուժերի ծաղկման շրջանում նա աչքի էր ընկնում թե քաջությամբ, թե հոգու վեհությամբ։ Նա նաև Սուգա քաղաքի վերին մասում պալատ կառուցեց, որը պահպանվեց մինչև Պարսից տերության ժամանակները և իր անունով կոչվեց Մեմնոնյան։ Բացի այդ, նա երկրի միջով անցկացրեց հանրային ճանապարհ, որը մինչ օրս կրում է Մեմնոնյան անվանումը։ Եգիպտոսի հետ սահմանակից եթովպացիները, սակայն, վիճարկում են այս պատմությունը՝ պնդելով, թե այդ մարդը իրենց երկրի բնիկ էր, և մատնանշում են մի հին պալատ, որը, ինչպես ասում են, մինչև այժմ կոչվում է Մեմնոնյան։ Ամեն դեպքում պատմությունը վկայում է, որ Մեմնոնը տրոյացիներին օգնության եկավ 20.000 հետևակայինով և 200 մարտակառքով։ Նա զոլվաբանվեց իր քաջության համար և ճակատամարտում սպանեց բազմաթիվ հույների, սակայն ի վերջո թեսալացիների կողմից դարանակավեց ու սպանվեց։ Դրանից հետո եթովպացիները վերցրին նրա մարմինը, այրեցին դին և ոսկորները վերադարձրին Տիգրիսին։ Այսպիսին է Մեմնոնի մասին պատմությունը, որը, ըստ բարբարոսների ասածի, պահպանվել է թագավորական արձանագրություններում» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 2, գլուխ 22)։

«/16/ Այս ժամանակահատվածում հիշատակման արժանի միակ դեպքը տրոյացիներին ցուցաբերված օգնությունն էր, որ ասորեստանցիները տրամադրեցին Տիգրիսի որդի, զորավար Մեմնոնի գլխավորությամբ։ Այն ժամանակ, երբ Մեմնոնիսի որդի Նինուսի ժառանգներից բասներորդը թագավոր Տեվտամնուրը (Ասորեստանի թագավորության արքա Նինուրտասապակելուրը – Մ.Ֆ.) իշխում էր ասիական աշխարհի վրա, հույները Ագամեմնոնի (Միկենեի թագավորության արքա Ագամեմնոնի – Մ.Ֆ.) առաջնորդությամբ զորք հավաքեցին և պատերազմելու մեկնեցին տրոյացիների երկիրը։ Այդ ժամանակ ասորեստանցիները ավելի բան հազար տարի իշխում էին Ասիայում։ Պատերազմի պատճառով ծանր դրության մեջ հայտնված Տրոյայի թագավոր Պրիամուրը (Տրոյայի արքա Պրիամուրը – Մ.Ֆ.) աղերսալույթ ռազմական օգնություն խնդրեց ասորեստանցիների թագավորից։ Տեվտամնուրը համաձայնեց և Պրիամուսին տրամադրեց 10.000 հոգի եթովպացիների երկրից, նույնքան էլ՝ նուսերից, ինչպես նաև՝ 200 մարտակառք՝ Տիգրիսի որդի Մեմնոնի հրամանատարության ներքո։ Դիոդորոսը հետագայում նշում է, որ բարբարոսները պատմում էին, թե Մեմնոնը այնպիսի խիզախության գործեր էր կատարել, որ դրանք արձանագրվել էին թագավորական գրքերում... /17/ Այդ ժամանակ Ագամեմնոնն ու Մենելայոսը միկենացիների հետ միասին զորքեր հավաքեցին և ելան Իլիոն քաղաքի դեմ այն ժամանակ, երբ Պրիամուրը Փռյուզիայի զորավարն էր։ Նա ասաց. «Հունական զորքերը, որոնք իմ դեմ են եկել, հասել են ձեր երկրին։ Մենք նրանց դեմ կռվել ենք՝ երբեմն հաղթելով, երբեմն պարտվելով, սակայն այժմ իմ որդի Հեկտորը բազմաթիվ այլ քաջ որդիների հետ միասին գոհվել է։ Ուստի մեզ օգնության ուղարկե՛ք օժանդակ զորքեր՝ խիզախ զորավարի հրամանատարությամբ»։ Ապա Կեֆալիոնը մանրամասն նկարագրում է թե ինչպես Տեվտամնուրը Տիգրիսի որդի Մեմնոնի գլխավորությամբ նրան օգնություն ուղարկեց, սակայն թեսալացիները դավադրաբար սպանեցին Մեմնոնին... /18/ Տևտամնուր՝ իշխեց 32 տարի և նրա իշխանության ժամանակ գրավվեց Իլոնը» (Եվսեբիոս Կեսարացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 16-18)։

«/19/ Չարմայրը, որ եթովպական զորքի հետ միասին Տևտամնուսի (Ասորեստանի թագավորության արքա Նինուրտասապակելուրի – Մ.Ֆ.) կողմից օգնական ուղարկվեց Պրիամոսին (Տրոյայի արքա Պրիամոսին – Մ.Ֆ.) և մեռավ հեյենացոց քաջերից... /32/ Մեր Չարմայրը, որ ասորեստանցիներից հպատակ էր, քիչ մարդով եթովպական զորքի հետ օգնական եղավ Պրիամոսին և հենց այնտեղ էլ, հեյենացոց քաջերից վիրավորվելով, մեռավ, բայց կկամենայի, որ՝ Աբիլլեսից և ոչ թե մի ուրիշ քաջից» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 1, գլուխ 19, 32)։

«Չարմայրը մեռնում և եղիական պատերազմում՝ նրան մասնակցելով եթովպական զորքի հետ միասին» (Յովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 2)։

«Չարմայրը Տևտամնուսի կողմից եթովպացիների զորքով օգնական ուղարկվեց Պրիամոսին (Տրոյայի արքա Պրիամոսին – Մ.Ֆ.) և սպանվեց հեյենացոց քաջերից» (Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»)։

«Չարմայրը Իլիական պատերազմում մեռավ՝ կռվելով եթովպացիների զորքի հետ միասին» (Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 7)։

«Չարմայրը եթովպական զորքի հետ միասին Տևտամնուսի (Ասորեստանի թագավորության արքա Նինուրտասապակելուրի – Մ.Ֆ.) կողմից օգնական ուղարկվեց Պրիամոսին (Տրոյայի արքա Պրիամոսին – Մ.Ֆ.) և սպանվեց հեյենական հերոսներից» («Բարթիլի-Ցիսովերբա», Անանուն Բաղդեղոնացի «Հայոց պատմության համառոտագրություն»)։

Այս հանրահայտ իրադարձության աղբյուր է հանդիսանում բնականաբար ամենից առաջ Հոմերոսի «Իլիական»-ը։ Առկա են նաև վերջինիցս բխող այլ աղբյուրներ։ Միաժամանակ պետք է նշել, սակայն, որ, հաշվի առնելով «Իլիական»-ի յուրօրինակ և հայտնի բնույթը՝ ես այն այստեղ չարադրել հարկ չեմ համարում։

¹⁶³ «20.000 մուշքեր իրենց 5 արքաներով 50 տարի շարունակ իրենց ձեռքում էին պահում Ալգի և Պուրուլումզի երկրները» (Թիգլաթպալասար I-ին վերագրվող արձանագրություն)։

¹⁶⁴ «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթպալասար I-ի (մ.թ.ա. 1115-1076) – Մ.Ֆ.) գահակալության տարում 20.000 մուշքեր իրենց 5 արքաներով, որոնք 50 տարի շարունակ իրենց ձեռքում էին պահում Ալգի և Պուրուլումզի երկրները, իսկ դրանք կրում էին Ասուրի՝ տիրոջ, հարկն ու տուրքը, մուշքերը, որոնց ոչ մի արքա երբևէ հետ չէր մղել ճակատամարտում, իրենց ուժին վտառի ինչպես անձոն ցած թափվեցին և գրավեցին Կադմուխի երկիրը։ Ասուրի՝ իմ տիրոջ, օգնությամբ ես մարտի պատրաստեցի իմ մարտակառքերն ու բանակը և, չսպասելով իմ թիկնազորին, անցա Կաշիյարի լեռան դժվարին տարածքը։ Ես Կադմուխի երկրում կռվեցի նրանց 20.000 ռազմիկների և 5 արքաների հետ։ Ես նրանց պարտության մատնեցի, ինչպես անպրոպային աստվածություն նրանց ռազմիկների մարմինները մարտի դաշտում կիտեցի և նրանց արյունը լեռների հովիտներում ու դաշտերում հոսեցրի։ Ես կտրեցի նրանց գլուխները և, ինչպես հացահատիկի կույտ, դիզեցի իրենց քաղաքների շուրջ, քաղաքներից դուրս բերեցի նրանց անհաշիվ ռազմավարը, հարստությունը ու ունեցվածքը։ Նրանց մնացած 6.000 ռազմիկներին, որոնք փախել էին իմ գեներալից և այնուհետև հնազանդվել էին ինձ, ես ընդունեցի ու իմ երկրի մարդիկ համարեցի» (Թիգլաթպալասար I-ին վերագրվող արձանագրություն)։

¹⁶⁵ «Այդ ժամանակ ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթպալասար I-ը – Մ.Ֆ.) արշավեցի դեպի անհնազանդ Կադմուխի երկիրը, որը մեծեղ էր ձմարել Ասուրի՝ իմ տիրոջ, հարկն և կատարել պարիակները։ Ես նվաճեցի Կադմուխի ընդարձակ երկիրը և դուրս բերեցի նրանց անհաշիվ ռազմավարը, հարստությունը ու ունեցվածքը, նրանց քաղաքները հողեհեցի, ավերեցի և հիմնահատակ կործանեցի։ Կադմուխի երկրի մնացյալ բնակիչները, որոնք փախել էին իմ գեներալից և անցել Շերեշե քաղաքը, որը Տիգրիսի այն ափին է, այդ քաղաքն իրենց ամրոցը դարձրին։ Վերցնելով իմ մարտակառքերն և զինվորներին՝ ես պրծեցի բրիչներով հարթեցի ուղղաձիգ լեռների շղթան ու դժվարին անցումները և իմ մարտակառքերի և զորքերի անցման համար հարմար ճանապարհ պատրաստեցի։ Ես անցա Տիգրիս գետը և նվաճեցի նրանց ամրացված քաղաքը՝ Շերեշեն։ Ծակաբանարտում նրանց ռազմիկները մարմինները ես սինեցի ինչպես հացահատիկի դեզ, հոսեցրի նրանց արյունը լեռների հովիտներում և դաշտերում։ Այդ ժամանակ ես Կադմուխի երկրի բանակի հետ, ինչպես ոչխար, գետնեցի նաև Բաբիլի երկրի բանակը, որը եկել էր օգնելու և աջակցելու Կադմուխի երկրին։ Նրանց ռազմիկները ճեղքեցին լեռները և հեռացան, իսկ ես թողեցի, որ Նամե գետը դեպի Տիգրիս տանի

նրանց ռազմիկների մարմինները: Նրանց թագավոր Կիլի-Թեշուբին՝ Կալի-Թեշուբի որդուն, որին անվանում են Նաև Էրուբի, ես ճակատամարտում բռնեցի, գեղեցիկ նրա կանանց, նրա հարազատ որդիներին և նրա տոհմը: Ես տարա 180 պղնձե անոթ և հինգ բրոնզե տաշտ՝ իրենց աստվածների, ոսկու, արծաթի ու իրենց ընտիր ունեցվածքի հետ միասին: Նրանց ռազմավարը ես դուրս բերեցի, հրդեհեցի, ավերեցի և հիմնահատակ կործանեցի այդ բաղաբն ու նրա պալատը» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁶⁶ «Ինչ վերաբերվում է Ուրրախին՝ բաղաբնի՝ նրանց ամրոցին, որը գտնվում է Պանարու երկրում, ապա սարսափը, երկյուղն և Ասուրի՝ իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթթալասար I-ի – Մ.Ֆ.) տիրոջ, փայլը տապալեց նրանց: Իրենց կյանքը փրկելու համար նրանք վերցրին իրենց աստվածներին և ունեցվածքը ու, ինչպես թռչուն, թռան դեպի բարձր լեռների ծերպերը: Վերցնելով իմ մարտականքն և բանակը՝ ես անցա Տիգրիս գետը: Շաղի-Թեշուբը՝ խաթթուխի որդին և Ուրասինա՝ բաղաբնի արքան, իր իսկ երկրում հնազանդվեց ինձ: Որպես պատանդ ես վերցրի նրա հարազատ որդիներին և նրա ընտանիքը: Որպես հարկ նա ինձ բերեց 60 պղնձե կաթսա, բրոնզե չաներ և բրոնզե մեծ տաշտեր՝ 120 մարդկանց, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների հետ միասին: Ես ընդունեցի նրա հարկը, գթացի նրան և պահպանեցի նրա կյանքը: Ես իմ տիրապետությունը ընդմիջեց նրա վրա հաստատեցի: Ես ամբողջությամբ նվաճեցի ընդարձակ Կադմուխի երկիրը և հնազանդեցի այն: Ես նվաճեցի ապստամբ և անհնազանդ Սուբարի երկիրը: Ես իմ տիրապետության ծանր լուծը հաստատեցի Ալզի և Պուրուլունգի երկրների վրա, որոնք հեռացել էին հարկ ու տուրք տալուց, այնպես, որ նրանք ամեն տարի ուղարկեին իրենց հարկն ու տուրքը ինձ մոտ՝ իմ Ասուր բաղաբն: Դեռ երբ իմ բաղաբնում, որի միջոցով Ասուր աստվածը՝ իմ տերը, իմ ձեռքն էր դրել այն հզոր գեյքը, որը հնազանդեցնում է անհնազանդներին, նա հորս հրաժարվեց ինձ ընդարձակել իր երկրի սահմանները, 4.000 կասկեր և ուրունեացիներ՝ խեթթի երկրի անհնազանդ այդ գոյքը, որոնք ուժով տիրել էին Սուբարտու երկրի բաղաբններին, որոնք Ասուր աստծու՝ իմ տիրոջ, հպատակներն էին, հենց սրանք բոլորը լսեցին Սուբարտու իմ գալստյան մասին, իմ բաղաբնի փայլը գետնեց նրանց և, վախենալով ճակատամարտից, նրանք հնազանդվեցին ինձ: Ես գեղեցիկ նրանց՝ իրենց ունեցվածքի, 120 մարտականքերի ու լծկան ձիերի հետ միասին և նրանց իմ երկրի մարդիկ համարեցի» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից): «4.000 ուրունեացիների և ապիշալացիների՝ խեթթի երկրի մարդկանց, ես գեղեցիկ և իմ մարդկանց շարքը դասեցի» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁶⁷ «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթթալասար I-ի – Մ.Ֆ.) գայրացած գեյքի կատաղության, բանգի Ասուր տիրակալը ինձ ուժ և հերոսություն էր տվել, 30 մարտականքերով, դրանց կողքով ընթացող իմ փորձառու զինվորներով և այլ ռազմիկներով, որոնք իրոք կատաղի են ռազմական ընդհարումներում, ես վերցրի Իշդիշ երկրի գոռոզ ու անհնազանդ բնակիչներին և առաջ անցա: Զոգր լեռները, որտեղ հարմար էր, ես մարտականքերով անցա, իսկ որտեղ ոչ՝ ոտքով: Արուսա լեռան վրա, մի դժվարիասանելի վայրում, որը հարմար չէր իմ մարտականքերի անցումի համար, ես թողեցի դրանք և կանգնեցի իմ ռազմիկների զուլի: Նրանք... ինչպես...դժվարանցանելի ժայռերով հաղթականորեն անցան, հնազանդեցին Իշդիշը, ինչպես հեղեղները՝ բլուրը, նրանց մարտիկներին ես մարտում պառկեցրի, ինչպես..., թալանեցի նրանց գույքը, հնազանդեցին լեռները վերցրի, բոլոր բնակավայրերը հրկիզեցի, ավար և պատանդներ վերցրի ու նրանց վրա հարկ նշանակեցի» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁶⁸ «Իմ կատաղած խիզախության ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթթալասար I-ը – Մ.Ֆ.) երկրորդ անգամ եկա Կադմուխի երկրի վրա, նրա բոլոր բնակավայրերը ավերեցի, թալանեցի, դրանց գույքը և հարստությունները վերցրի, դրանք այրեցի կրակով, բանդեցի, հողի հավասարեցի: Մնացած գործը իմ գայրացած գեյքի դեմ անդիման վախի մեջ ընկավ, սարսափեց իմ ուժի հարձակումից և ուժեղ ճակատամարտից, ինչի պատճառով էլ իր ռազմիկների կյանքերի փրկության համար ուժեղ լեռնագագաթները զբաղեցրեց, որոնք դժվարիասանելի էին: Եվ ահա ես բարձրացա բարձր լեռնագագաթները, որոնք մարդու համար անհասանելի էին, և ընկա նրանց հետևից: Նրանք ինձ հետ ճակատամարտի մեջ մտան, մարտ և կռիվ տվեցին, սակայն ես նրանց պարտության մատնեցի, իսկ նրանց ռազմիկների մարմիններն էլ մի տեղ հավաքեցի անձրևի հեղեղի նման: Նրանց արյունը ես ստիպեցի հոսել կիրճերից և բարձր լեռներից, նրանցից ձեռք բերված ավարը, գույքը ու հարստությունները ես հրամայեցի իջեցնել այդտեղից և ահա ես տիրեցի Կադմուխի երկրին բոլոր նրա սահմաններով՝ մի երկիր, որն իմ երկրի հարևանն է» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁶⁹ «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթթալասար I-ի – Մ.Ֆ.) տեր Ասուրի փառահեղ ուժի շնորհիվ ես գնացի Գարիա երկրի և բաբելոնի երկրի վրա: Ես ուղղվեցի դեպի բարձր լեռները, վայրեր, որտեղ չէր եղել ոչ մի այլ արքա: Իմ տիրակալ Ասուրը հրամայեց ինձ ելնել և ահա ես հավաքեցի իմ զորքն ու մարտականքերը և ուղղություն բռնեցի Ինդի և Գայա լեռների միջև՝ դեպի դժվարանցանելի վայրերը: Բարձր լեռների միջև, որոնք այնպես սուր են, ինչպես դաշույնի սայրերը և անանցանելի էին իմ մարտականքերի համար, ես դրանք թողեցի ու ոտքով գնացի: Բոլոր բաբելոնիները շոկատներով հավաքեցին իրենց հսկայական զորքը և շարվեցին մարտի ու ճակատամարտի համար՝ Ագու լեռան վրա հանդգնորեն ելնելով իմ դեմ: Ես կռվեցի նրանց դեմ լեռան վրա՝ մի դժվարանցանելի տեղանքում, նրանց պարտության մատնեցի և նրանց ռազմիկների դիակները կոյտ-կոյտ կիտեցի սարերի գագաթներին, նրանց արյունները ստիպեցի հոսել կիրճերով ու սարերի գագաթներով» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁷⁰ «Ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթթալասար I-ը – Մ.Ֆ.) շարժվեց նրանց բնակավայրերի վրա, որոնք տարածվում էին բարձրավանդակների վրա: Ես հնազանդեցի Գարիա երկրի 25 բնակավայրեր, որոնք տարածվում են Գայա, Շուրիա, Ինդի, Շեգու, Արգանիքի, Արու, Անթիպա լեռների ստորոտներում, նրանցից ավար վերցրի, նրանց գույքին և հարստություններին տիրեցի, նրանց բնակավայրերը այրեցի, ավերեցի և հողին հավասարեցրի: Արաուշ երկրի բնակչությունը ահաբեկվեց իմ այդ ուժեղ ճակատամարտից և, լքելով իր բնակավայրերը, թաքնվեցին նման թռչող հեռացավ: Ասուրի՝ իմ տիրոջ, փայլը, սակայն, նրանց ծածկեց և ահա նրանք ներքև իջան, համբուրեցին իմ ոտքերը ու ես նրանց վրա հարկ և տուրք սահմանեցի: Սարաուշ և Ամմաուշ երկրները, որոնք հույզ ի վեր հնազանդություն չէին տեսել, ես հնազանդեցի ու պատեցի, ինչպես հեղեղը՝ բլուրները» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁷¹ «Արուսա լեռան վրա ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթթալասար I-ը – Մ.Ֆ.) նրանց գործի հետ ուժս չափեցի և նրանց պարտության մատնեցի: Ես աղբի նման ցրեցի նրանց ռազմիկների դիակները, բնակավայրերը նվաճեցի, նրանց աստվածներին տարա, տարա նաև նրանց գույքը և ունեցվածքը, կրակի մատնեցի նրանց բնակավայրերը, ավերեցի, հողին հավասարեցրի, ամրությունները քանդեցի և նրանց վրա հաստատեցի իմ իշխանության ծանր լուծը՝ հնազանդեցնելով նրանց իմ տիրակալ Ասուրին» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁷² «Գոռոզ և անհնազանդ Իսուվա ու Տարիա երկրները ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթթալասար I-ը – Մ.Ֆ.) իմ իշխանությանը ենթարկեցի, նրանց վրա հարկ և տուրք սահմանեցի ու իմ տեր Ասուրին ենթարկեցի» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁷³ «Ասուրի՝ իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթթալասար I-ի – Մ.Ֆ.) տիրոջ, մեծաբանակ ազգմուծի շնորհիվ ես գնացի խաբիխական Սոգի երկրի վրա, որը չէր խոնարհվել իմ տեր Ասուրի առաջ: 6.000 հոգանոց զորքով ես խորիխա լեռան վրա, որը սուր էր, ինչպես դաշույնի սայրը, մարտնեցի Գիմե, Լուխի, Արիդի, Ալամու, Թումուի երկրների, մեծաթիվ բաբելոնիների և նրանց բոլոր այդ երկրների դեմ: Ես նրանց պարտության մատնեցի, լեռնալանջերի վրա կոյտերով փռեցի նրանց ռազմիկներին, նրանց ռազմիկների արյունով կարմիր մորթու պես պատեցի այդ խորիխա լեռը: Ես Սոգի երկիրը ամբողջովին նվաճեցի, նրանց 25 աստվածներին, գույքը և նրանց հարստությունը տարա, բոլոր բնակավայրերը հրկիզեցի, ավերեցի ու հողին հավասարեցրի: Մնացած գործին, որը փարվեց իմ ոտքերին, ես ներում շնորհեցի, նրանց վրա հարկ և տուրք սահմանեցի ու նրանց ընդունեցի Ասուրի՝ իմ տիրոջ, հպատակության տակ» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁷⁴ «Այդ ժամանակ Ասուր աստծո՝ իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթթալասար I-ի – Մ.Ֆ.) տիրոջ, ինչպես նաև իր գործությանը փառաբանված Շամաշ աստծո՝ այդ ռազմիկ, հաստատական հավանությանը և մեծ աստվածների աջակցությանը, որոնց հետ ես, ինչպես հարկն է, կառավարում եմ աշխարհի չորս կողմերում և չունեմ հակառակորդ ճակատամարտում, ոչ էլ հավասարը՝ պատերազմում, Ասուր աստծո՝ իմ տիրոջ հրամանով, արշավեցի Նաիրի երկրների դեմ, որոնց հետադիմ արքաները արևմտալեռի Վերին ծովի ափերին մինչ այդ չէին տեսել հպատակություն: Ես առաջ շարժվեցի խորդուբորդ ճանապարհներով և վտանգավոր անցումներով, որոնց ելույթն մասին ոչ մի արքա նախկինում չգիտեր: Դրանք փակված արահետներ էին և անհայտ, հեռավոր շրջաններ: Էլամա, Աքքադանու, Էլիմի, Շերաբեյ, Թարսուս, Թերբախույի, Զիծոր, Թարխանաբե, Էլուվա, Խաշթարայե, Շախիշարա, Ուբերա, Միլիադիուսի, Շուլանգի, Նուբանաշե և Շեշե լեռների՝ 16 հզոր լեռների, անհայտ տարածքը ես պղնձե բրդիներով հարթեցի ու բլբլեցի իմ մարտականքը հարյուր տարածքով: Ես հաստեղ ուրումն ծածկեց, որոնք աճում են լեռներում, դրանցով իմ մարտականքերի և բանակի անցման համար լավ կամուրջներ կառուցեցի ու անցա Եփրատ գետը: Թումմե երկրի արքան, Թունուբե երկրի արքան, Թուալի երկրի արքան, Դարդարի երկրի արքան, Ուգուլա երկրի արքան, Ունգամուի երկրի արքան, Անդիաբի երկրի արքան, Պիլադարի երկրի արքան, Ադուրգինի երկրի արքան, Զուլիբարգինի երկրի արքան, Շինիբիրինի երկրի արքան, Խիմուա երկրի արքան, Պայթերի երկրի արքան, Ուրիամ երկրի արքան, Շուուրիա երկրի արքան, Աբանի երկրի արքան, Ադանի երկրի արքան, Զիրինի երկրի արքան, Ալբայա երկրի արքան, Ուգինա երկրի արքան, Նազարա երկրի արքան, Աբարսիուսի երկրի արքան, Տալեյի երկրի արքան, բոլորը միասին՝ Նաիրի երկրների 23 արքաներ իրենց երկրներում իրենց մարտականքերն և բանակը միավորեցին ու շարժվեցին ընդառաջ՝ պատերազմ մղելու,

այլաբարեւոյ և մարտնչելու: Իմ դաժան գեւերի կատաղի ուժով ես մոտեցա նրանց և, ինչպես Ադադ աստծո փոթորիկ, կործանեցի նրանց ընդարձակ բանակը: Նրանց ռազմիկների մարմիններն իրենց երկրում, լեռների հովիտներում և բաղաբների շրջակայքում ես դիպեցի ինչպես հացահատիկի կույտ: Ես իրենց հանդերձանքով հանդերձ մարտում գրավեցի նրանց 120 մարտակառքերը: Նաիրի երկրի 60 արքաների՝ ներառյալ նրանց, ովքեր եկան օգնելու նրանց, ես տեգերով հետապնդեցի մինչև Վերին ծովը: Ես նվաճեցի նրանց մեծ բաղաբները և դուրս բերեցի նրանց ռազմավար, հարստությունը ու ունեցվածքը: Ես հրդեհեցի, ավերեցի և հիմնահատակ կործանեցի նրանց բաղաբները՝ վերածելով դրանք ավերակ բլուրների: Ձիերի երանակները, ջորիներն և ավանակները՝ նրանց արոտավայրերի կենդանի աղարկք, ես հետ բերեցի անհաշիվ քանակությամբ: Նաիրի երկրի բոլոր արքաներին ես կենդանի բռնեցի: Ես գթացի այդ արքաներին և խնայեցի նրանց կյանքը: Շամաշի՝ իմ տիրոջ, ներկայությամբ ես ազատ արձակեցի նրանց կապալներն և շղթաները: Ես ստիպեցի նրանց երդվել իմ մեծ աստվածներով և ընդունել երդում՝ հավերժ հպատակություն: Նրանց հարազատ և արքայազուն որդիներին ես պատանդ վերցրեցի: Ես նրանց վրա հարկ հաստատեցի 1.200 ձի և 2.000 անասուն, որից հետո թույլ տվեցի, որ նրանք վերադառնան իրենց երկրները: Մեկին՝ Տայեկի երկրի արքային, որը հպատակ չէր եղել Ասուր աստծուն՝ իմ տիրոջը, կապալներ և շղթաների մեջ ես իմ Ասուր բաղաբը բերեցի: Ես գթացի նրան և թույլ տվեցի իմ Ասուր բաղաբից կենդանի հեռանալ՝ որպեսզի փառաբանի հաղթանակը մեծ աստվածների: Այսպիսով, ես ամբողջությամբ տիրեցի ընդարձակ Նաիրի երկրներին և նրանց բոլոր արքաներին իրապես խոնարհեցի» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Թուրկուլթի-ապպ-էշարան արքա հզոր է: Արքա տիեզերքի, արքա Ասուր երկրի, արքա աշխարհի չորս կողմերի, նվաճող Նաիրի երկրի՝ Թումմի երկրից մինչև Տայեկի երկիր, նվաճողը հաբիսի երկրի՝ մինչև Մեծ ծովը» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁷⁵ «Որպես նույն այդ արշավանքի շարունակություն՝ ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթթալասար I-ը - Մ.Ֆ.) գնացի խանգիբալոյան Մելիդ բաղաբի՝ այդ գոռոզների և անհնազանդների, վրա: Նրանք սարսափեցին իմ հարձակումից և ուժեղ գրոհից ու փախվեցին իմ ոտքերին: Ես նրանց ներեցի, սակայն այդ բաղաբը չնվաճեցի և այնտեղից միայն պատանդներ վերցրի: Ես նրանց համար հարկ սահմանեցի՝ նրանք պետք է ամեն տարի անընդհատ ինձ 1 խմբեր մագվիումի հանքանյութ տային՝ զոհաբերությունների համար» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁷⁶ «Ասուրը՝ իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթթալասար I-ի - Մ.Ֆ.) տիրակալը, ինձ ուղարկեց Մուսրու երկիրը նվաճելու և ես ճանկա ընկա Էլամուի, Տալա և Գարուսա երկրների միջև: Ես ծայրեծայր նվաճեցի Մուսրու երկիրը, նրա ռազմիկներին ջարդեցի, նրանց բնակավայրերը այրեցի, բանդեցի և հողին հավասարեցրի: Կումմանեցիների ռազմիկները օգնության եկան Մուսրու երկրին և ես լեռներում իսկական մարտ տվեցի նրանց, նրանց պարտության մատնեցի և փակեցի Արիսի կղզիով մի բաղաբում, որը Ահաա լեռան ստորոտում է: Նրանք փախվեցին իմ ոտքերին և ես նրանց համար պատանդներ, հարկ ու տուրք սահմանեցի» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁷⁷ «Նույն այդ ժամանակ բոլոր կումմանեցիները, որոնք որոշել էին օգնել Մուսրու երկրին, ճակատամարտ և մարտ տալու համար բոլոր երկրներից իրենց ուժերը հավաքեցին: Նրանք շարվեցին իմ դիմաց, սակայն ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթթալասար I-ի - Մ.Ֆ.) իմ կատաղած զորքի գայլորթով Տալա լեռան վրա խոցեցի նրանց 20.000 հոգանոց զորքին, պարտության մատնեցի նրանց, նրանց մեծաքանակ զորքը ցրեցի և ջարդելով հետապնդեցի մինչև Գարուսա բաղաբը, որը Մուսրա երկրի դիմաց է: Նրանց ռազմիկները դիակները ես լեռնալանջերին փռեցի, ինչպես...: Նրանց արյունները ստիպեցի հոսել կիրճերով և լեռան բարձունքներով: Ես հնազանդեցի, կրակով այրեցի և բանդեցի նրանց մեծ բաղաբները, ինչպես նաև ավերեցի նրանց բոլոր ամրությունները» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁷⁸ «Նրանց գլխավոր բաղաբը հունուսան ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթթալասար I-ը - Մ.Ֆ.) պաշարեցի, ինչպես հեղեղը՝ բլուրը: Ես կատաղորեն մարտնչեցի բաղաբում գտնվող նրանց մեծաքանակ զորքի դեմ, նրանց պարտության մատնեցի և փռեցի լեռների մեջ ինչպես...: Ես գառնելու նման կտրեցի նրանց գլուխները, իսկ նրանց արյունն էլ ստիպեցի հոսել կիրճերով ու լեռների զազաթներով: Այս բաղաբը ես հնազանդեցի, աստվածներին և նրանց հարստությունները տարա, հրկիզեցի, ավերեցի ու հողին հավասարեցրի: Նրանց 3 մեծ ամրոցները, որոնք կառուցված էին թրծված աղյուսից և այդ բաղաբի շրջակայքում էին, ես ևս ավերեցի, դրանք բանդեցի ու փռեցի աղ ցանեցի...: Դուրսով առ իմ տեր Ասուրը՝ ես ռազմիկներին հետ միասին հետս վերցրի իմ մարտակառքերը և պաշարեցի արքայանիստ Կիպու բաղաբը: Կումմանեցիների արքան ահաբեկվեց իմ հարձակումից և ուժեղ գրոհից ու փախվեց իմ ոտքերին: Ես փրկեցի նրա կյանքը, սակայն հրամայեցի բանդել մեծ պարիսպը և թրծված աղյուսից կառուցված աշտարակները: Նա այդպես էլ վարվեց և ամեն ինչ հարթեցրեց: Նա նաև հեռացրեց այն 300 մեղավոր ընտանեկաններին, որոնք նրա մոտ էին գտնվում և չէին ենթարկվում Ասուրին, նա նրանց պաշարեց ու ես ընդունեցի դրանց: Ես նրանց պատանդներ վերցրի, ինչպես նաև մեծացրի մինչ այդ նրա համար սահմանված հարկն և տուրքը: Ընդհանուր 42 երկրներ և տիրակալներ կային՝ Ասորին 2աբից լեռների մոտով մինչև Եփրատ և Վերին ծով, ընդհուպ մինչև Արևմտաօստի ծովը, որոնց ես իմ թագավորության հինգ տարիների ընթացքում հնազանդեցի: Ես նրանց հանդարտեցի, նրանցից պատանդներ վերցրի և նրանց համար հարկեր ու տուրքեր սահմանեցի: Ահա այս ամենը ես արեցի, չհաշված շատ այլ արշավանքներ ուրիշ թշնամիների դեմ, որոնք այնուհետև այլևս չհամարձակվեցին ելնել իմ իշխանության դեմ: Գարուսա տեղերում ես նրանց դեմ էի գնում մարտակառքերով, իսկ ղեկավար վայրերում՝ ոտքով: Ես փակեցի թշնամիների մուտքը իմ երկիրը» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Ասուր աստվածը և մեծ աստվածները, որոնք բարձրացրին իմ իշխանությունը, որոնք, որպես ինձ ճակատագիր, զորություն և ուժ պարգևեցին, հրամայեցին ինձ ընդարձակել իրենց երկրի սահմանները: Նրանք իմ ձեռքը տվեցին իրենց հզոր գեները՝ ինչպես հեղեղ ճակատամարտում: Ես հսկողության հասա այն բոլոր երկրներին, լեռներին, բաղաբներին և արքաներին նկատմամբ, որոնք թշնամի էին Ասուրին: Ես հնազանդեցի նրանց երկրները: Ես պայքարեցի նրանց 60 թագավոր առաջնորդների դեմ և հաղթեցի նրանց ճակատամարտում: Ես չունեմ հավասարը ոչ ճակատամարտում և ոչ պատերազմում: Ես տարածեցի հավելեցի Ասուրին և մարդիկ՝ նրա բնակչությանը: Ես ընդլայնեցի իմ երկրի սահմանները և կառավարեցի նրանց բոլոր երկրները» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁷⁹ «Ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթթալասար I-ը - Մ.Ֆ.) երրորդ անգամ գնացի Նաիրի երկրի վրա, նվաճեցի այն Թումմայից մինչև Տայեկի, Գիմա, Պիատերի և Խաբիսի ու ընդունեցի նրանց հարկը՝ լծված ձիեր: Ես մարտական ընդհարումում իմ ձեռքին հնազանդեցի նրանց լայնարձակ երկրներից հավաքված 22.000 ռազմիկների, նրանց ռազմիկների մարմինները զոհ բերեցի իմ նիզակի սայրին, իսկ ուրումեացիներին և աբիշեացիներին էլ՝ խեթական երկրի այդ անհնազանդ մարդկանց, ես բռնեցի ու դատեցի իմ մարդկանց շարքը: Ես նվաճեցի նրա ողջ երկարությամբ լուրումեացիների երկիրը՝ Ասուրին, Կումմենին, Կուդուրխին և Ալգին՝ ծայրեծայր» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Ես երրորդ անգամ Նաիրի երկրի վրա գնացի, նվաճեցի այն Թումմայից մինչև Տայեկի և Գիմա: Պիատերի ձգվող ընդարձակ երկիրը և Նաիրի երկրի 30 արքաներին ես իմ ոտքերի տակ խոնարհեցի, պատանդներ վերցրի ու ստացա նրանց նվերները՝ լծված ձիեր: Ես նրանց վրա հարկ և տուրք սահմանեցի» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Անիշուրի, Շամաշի և Ադալի՝ իմ տերերի կամքով ես Թուրկուլթի-ապպ-էշարան՝ Ասորեստանի արքան և Ասորեստանի արքա Ասորեսիսի (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասուրեսիսի (մ.թ.ա. 1133-1115) - Մ.Ֆ.)՝ Մուլթաիլ-Նուսկուի (Ասորեստանի թագավորության արքա Մուլթաիլ-Նուսկուի (մ.թ.ա. 1134-1133) - Մ.Ֆ.) որդու որդին, հնազանդեցի Արևմուտքում տարածվող մեծ ծովից մինչև Նաիրիի ծով ձգվող տարածքները, երբ երրորդ անգամ Նաիրի գնացի» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁸⁰ «Մեծն աստվածներ Ասուի և Ադադի՝ իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթթալասար I-ի - Մ.Ֆ.) տիրոջ կամքով ես գնացի և մայրիկների գերաններ կտրեցի մեծ աստվածների ու իմ տերերի տաճարների համար՝ տեղ հասցնելով դրանք: Ես դարձա Ամուրուի դեմ, այն ծայրեծայր նվաճեցի, հարկ ստացա Արվարից և Ծովափից, իսկ վերադարձին էլ տիրեցի խեթերի երկրին: Խեթերի մեծ պետության արքա Իլի-Թեշուբի վրա ես մայրիկների գերանների հարկ սահմանեցի: Ես գնացի խեթերի մեծ պետության բաղաբ Մելիդի վրա և այնտեղից հարկ ստացա» (Թիգլաթթալասար I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁸¹ «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասորեսիսի I-ը (մ.թ.ա. 1074-1056) - Մ.Ֆ.) թագավորության սկզբում ես հավաքեցի իմ զորքն և մարտակառքերը ու արշավանքի համար չնախատեսված նեղ տեղերով առաջացա: Չորքը անցնում էր վայրերով, որոնք անհասանելի էին նույնիսկ երկրի թշնամիների համար, վայրեր, որտեղ ինձից առաջ ոտք չէր դրել եղած և ոչ մի արքա: Բրոնզե բրդներով ես 3անի և 3ատկուն լեռները իրոք անցանելի դարձրի, դրանք անցանելի դարձրի իմ մարտակառքերի համար և ահա ես անցա գետն ու Սամանուն և մտա Ուրուաստի երկիրը» (Ասորեսիսի կային վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁸² «Ադադապպիդինայի (Բաբելոնի թագավորության արքա Ադադապպիդինայի (մ.թ.ա. 1068-1045) - Մ.Ֆ.) ժամանակ թշնամի արամեացիները և կուտիները՝ Էբուբի ու Նիպպուրի այդ հակառակորդները, Դուրամիի ամայացնողները, աստվածների գերագույն դատավորի Նատավայր Միպպար հին բաղաբը և, նրա պաշտանմունքային առարկաները հափշտակողները, կողոպտեցին շումերների ու աքքադցիների երկիրը: Նրանք բանդեցին բոլոր տաճարները և Էնլիլի ունեցվածքը ու գույքը տարան, այդ արեցին արամեացիները և սուբարիները» (Սիմբար-Շիխունիսի վերագրվող արձանագրությունից)

¹⁸³ «Նա (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասորբեկալա I-ը – Մ.Ֆ.) կոտորեց արամեացիների կայազորը... մարզի Շածիրու բաղաբուն...: Նա կոտորեց արամեացիների կայազորը Կաշիարի լեռան ստորոտում գտնվող Պաուժա բաղաբուն...: Նա կոտորեց արամեացիների կայազորը Նաբուլա բաղաբի դարպասի մոտ...: Նա կոտորեց արամեացիների կայազորը Տիգրիս գետի մոտ գտնվող Տիգրուա բաղաբուն...: Նա կոտորեց արամեացիների կայազորը Շինասու մարզի մոտ գտնվող Լիշուրծալա-Աշուբի բաղաբներում: Այդ տարվա Էրուլու ամսում Նա կոտորեց արամեացիների կայազորը Սուբեռ երկրի Մուրարբի բաղաբուն...: Նա կոտորեց արամեացիների կայազորը Յարի երկրի Մագրիսու բաղաբուն» (Ասորբեկալային վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁸⁴ «Ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար II-ը (մ.թ.ա. 1027-1019) – Մ.Ֆ.) նվաճեցի Խիմսե, Ուասուկուն, Մազգուն, Սալուա, Խալիլա, Լուխա, Նիհիլապարի և Չինգուն բաղաբները, ինչպես նաև դրանց հարակից 51 գյուղ: Երեք օրում նվաճեցի ողջ Ուրուաստի երկիրը: Դրանից հետո ես հարձակվեցի Բաբիլոնի երկրի վրա և այդուհետ թափեցի բազմաթիվ բաղաբներում՝ Ուրուաստի երկրից սկսած մինչև Կադմուխի» (Սալմանասար II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁸⁵ «Ես (Կարթեմիշի թագավորության արքա Սուլիսիս I-ը (մ.թ.ա. մոտ 975-940) – Մ.Ֆ.) բռնեցի Յայալի մարդուն և, երբ հաջողությամբ ավարտեցի այդ գործը, վերադարձա իմ բաղաբ» (Սուլիսիս I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Դրանից հետո Նա (Իսրայելի թագավորության արքա Դավիթը (մ.թ.ա. 1005-965) – Մ.Ֆ.) շարժվեց Սոֆենայի արքա Ադրազար արայորդու դեմ: Նա նրա դեմ մարտնչեց Եփրատի մոտակայքում և նրա զորքից մոտ 20,000 հետևակային ու 7,000 հեծյալ կոտորեց, ընդ որում Դավիթը նրանից նաև 1,000 մարտականք խլեց, որոնց մեծ մասը հրամայեց ոչնչացնել՝ իրեն թողնելով միայն 100 հատը» (Հովսեփ Ֆլավիոս «Յրեական հնախոսություն», գիրք 7, գլուխ 5):

¹⁸⁶ «Գիդարա բաղաբը, որը արամեացիները անվանում են Ռաբամաստու, ուժով խլել էին Թիգլաթպալասարից (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթպալասար II-ի (մ.թ.ա. 967-935) – Մ.Ֆ.)՝ Ասորեստանի թագավոր Ասորբեկալի (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասորբեկալի II-ի (մ.թ.ա. 972-967) – Մ.Ֆ.) որդուց, մի տիրակալից, որը Նախորդել էր ինձ» (Ադադնիրարի II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁸⁷ «Աստծո հրամանով ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասորդան II-ը (մ.թ.ա. 935-911) – Մ.Ֆ.) շարժվեցի այդ կողմը: Ես ավերեցի և կրակով այրեցի Շարա բաղաբը...: Ես իր սպարանքում գերեզմանների Կունդիբիսային: Բոռնգ, պիլին, լեռնային գոհարներ..., նրա արժեքավոր այլ ավար բերեցի բաղաբ՝ Աշուր...: Իլլուին՝ ինձ պատկանող մարդուն, և նստեցրի գահին: Կունդիբիսային՝ Կադմուխի երկրի թագավորին, մաշկագործ արեցի և նրա մաշկով ծածկեցի պարիսպը» (Ասորդան II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁸⁸ «Իմ թագավորության սկզբում, նրա 1-ին տարում, երբ ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Ադադնիրարի II-ը (մ.թ.ա. 911-891) – Մ.Ֆ.) հանդիսավոր կերպով նստեցի արքայության գահին, Ասորի՝ մեծն տիրակալի և իմ տիրակալի, որդունով ես հավաքեցի իմ մարտականքներն ու ռազմիկներին և գնացի կուսմանեցիների վրա: Ես նվաճեցի կուսմանեցիների լայնարձակ երկիրը: Կուսմանեցիների արքա Իլուան իր պալատում ճանաչեց իմ ձեռքը: Նրա հարյուրակիցներին ես խմբեցով շարժեցի և նրանց մեծ կոտորած արեցի: Ես իմ բաղաբ Ասուր բերեցի նրանց գույքը և հարստությունը, ինչպես նաև խոշոր և մանր եղջերավոր անասունները: Նրանց աստվածներին ես նվիրեցի Ասուրին՝ իմ տիրոջը: Նրանց զորքի մնացորդը իմ գեներալ առաջ փախուստի դիմեց, հետո հետ դարձավ և ես հնարավորություն տվեցի նրանց հանգիստ ապրել իրենց բնակավայրերում» (Ադադնիրարի II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁸⁹ «Ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Ադադնիրարի II-ը – Մ.Ֆ.) անցա Տիգրիսը...: Ես ավերեցի նրանց 40 բնակավայրեր և գյուղեր, բազմաթիվ մարդկանց սպանեցի, նրանց աստվածներին, գույքն ու հարստությունները, նրանց խոշոր և մանր եղջերավոր անասունները հանեցի ու իմ Ասուր բաղաբը հասցրի: Արահասա ամսի 4-րդ օրը ես գնացի Խաբիու երկրի վրա: Ես նվաճեցի Բազան, Սարբալիան, Դիդուլան և Մեհրի երկրում գտնվող Ռուռիի ափի բնակավայրերը, նրանց գույքը տարա, ծառերը կտրեցի ու հասցրի իմ Ասուր բաղաբը...: Ես նա եմ, ով չորրորդ անգամ շարժվեց Նախի երկրի վրա, ես նա եմ, ով ես վերադարձրի Արիսուի, Տուռուի և Չադուրուի բաղաբները, որոնք ենթարկվում էին Սուբեռիային, և դրանք միացրի իմ իշխանությանը» (Ադադնիրարի II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁹⁰ «Դուր-մատի-Աշուր անվանումով ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Ադադնիրարի II-ը – Մ.Ֆ.) արշավեցի դեպի Յանիգալբաստի ընդարձակ երկիրը: Նուր-Ադադը՝ Թեմանուն, հավաքեց իր զորքերը և մեկնեց մարտական շարժով դասավորվեցին Պաուզա բաղաբում՝ Կասիարի լեռան ստորոտում: Մեկը կռվեցին միմյանց դեմ: Ես նրա պարտությունը մատնեցի և Պաուզա բաղաբից մինչև Նասիպինիու բաղաբը ոչնչացրի նրա բազմաթիվ կառքերը» (Ադադնիրարի II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁹¹ «Իլիեմուկայա անվանումով ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Ադադնիրարի II-ը – Մ.Ֆ.) երկրորդ անգամ արշավեցի դեպի Յանիգալբաստի երկիրը: Ես կռվեցի նրա հետ Նասիբանում: Ես գյուղը կարմիր ներկեցի նրա զինվորների արյունով: Ես մտա Յարիդու բաղաբը: Ես հինձեցի նրա երկրի բերքը: Ես Սարակու բաղաբը համարեցի իմը և այնտեղ կուտակեցի գարի ու խոտ» (Ադադնիրարի II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁹² «Նիսուիլայի անվանումով ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Ադադնիրարի II-ը – Մ.Ֆ.) երրորդ անգամ արշավեցի դեպի Յանիգալբաստի երկիրը: Ես գրավեցի նրանց Յուգրիանա բաղաբը, որն ամբողջությամբ չորսպատված եմ պարսպով: Կաշիար լեռան բնակիչները, որոնց մինչ այդ ենթարկեցրել էր Թեմանու երկրի տեր Մամիին, իմ ոտքը եկան» (Ադադնիրարի II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁹³ «Լիբերեյի անվանումով ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Ադադնիրարի II-ը – Մ.Ֆ.) չորրորդ անգամ արշավեցի դեպի Յանիգալբաստի երկիրը: Այդ ժամանակ Սուրկուրուն՝ Թեմանուն, խախտեց մեծ աստվածների երդումը և կռվարար կերպով ինձ դեմ պատերազմ ու ճակատամարտ ձեռնարկեց: Վստահելով իր ամրացված բաղաբին, ուժեղ աղեղին, լայնածավալ զորքերին և արամեացիներին՝ Նա ապստամբեց իմ դեմ: Եվ ահա ես հավաքեցի իմ կառքերը և զորքերը ու արշավեցի դեպի Գիդարա բաղաբը...: Իմ խորամանկությամբ ես դրա շուրջը ամրություններ տեղադրեցի, կռվի ձև, որը երբեք չէր եղել իմ հայր թագավորների մոտ: Չնայած այն բանին, որ այդ բաղաբն ամուր օղակված էր խրամատով, նրանք անդադրեցին իմ կատաղի գեներալից, ինչպես նաև իմ կատաղի մարտիկից ու իմ հզոր ուժերից: Եվ ահա ես ուժով ու բռնությամբ մտա Ռաբամաստու բաղաբը: Այդ մարդուն ես իջեցրի նրա պալատից: Ես անձամբ զննեցի նրա ունեցվածքը՝ լեռան թանկարժեք քարերը, կառքերը, ձիերը, նրա կանանց, որդիներին, դուստրերին և նրա բոլոր արժեքավոր ավարը: Այդ մարդուն իր եղբայրների հետ միասին ես բռնեցի շղթաներով կապեցի և բերեցի իմ բաղաբ՝ Ասուր» (Ասորդան II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁹⁴ «Միմանու ամսի 15-րդ օրը, երբ Էպումիլը Ինայիպայական էր, ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Ադադնիրարի II-ը – Մ.Ֆ.) օգնության շարժվեցի Կուսա բաղաբին և իմ տեր Ադադ Կուսմացի աստծուն զոհ մատուցեցի: Ես այրեցի Խաբիայի բնակավայրերը, հավաքեցի նրանց երկրի բերքը, հարկը մեծացրի և հարկադրեցի նրանց...: Ես նա եմ, ով դարձավ Կադմուխի երկրի տերը դրա ողջ ամբողջությամբ և դրա սահմանները մտցրի իմ երկրի սահմանների մեջ» (Ադադնիրարի II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁹⁵ «Նիսանու ամսին, երբ Էպումիլը Ադադն էր, ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Ադադնիրարի II-ը – Մ.Ֆ.) երկրորդ անգամ օգնության շարժվեցի Կուսա բաղաբին: Սասուրիին, Խասաբան, Կուսուն և Տալիսան, նրանք Խաբիայի բնակավայրերից էին և տեղակայված էին Կուսայի մոտ, չէին վճարել հարկը՝ իմ լծի համար Նախատեսված ձիերը: Ես հնազանդեցի նրանց, այրեցի, ավերեցի ու հողին հավասարեցի: Աշուրի աստծո, իմ տիրոջ և մեծ իշխանի ու արքայի, ինչպես նաև Իշտար աստվածուհու՝ պատերազմի և հակասության տիրուհու ուղեկցությամբ, որ գլխավորում է իմ լայն բանակը, նրանց հրամանով Միմանունի նույն անվանումով ես հինգերորդ անգամ շարժվեցի Յանիգալբաստի երկիր: Ես ստացա Յանիգալբաստի երկրի հարկը՝ վերնից և ներքևից: Ես լիովին դարձա Յանիգալբաստի լայն երկրի տերը և նրա բաղաբները տարա իմ երկրի սահմանների մեջ: Ես նրանց ենթարկեցի մեկ իշխանության: Ես հատեցի հաբուր գետը և գնացի Գուզանա բաղաբ, որը պատկաներ էր Աբիշալին՝ Բիթ-Բաիիանու երկրից: Ես մտա Սիկանի բաղաբը, որը գտնվում էր Խաբուր գետի աղբյուրի մոտ: Շամաշի՝ իմ մեծ տիրոջ շնորհիվ, ով սիրում է իմ իշխանությունը, նրա բարձր ուժի միջոցով ես նրանից ստացա անվճարով պատված բազմաթիվ սայլեր, ձիերի կառքեր, արծաթ և ոսկի, ինչպես նաև՝ նրա պալատի ունեցվածք: Ես նրա վրա տարեկան հարկ դրեցի: Նույն արշավանքի ընթացքում ես բալլեցի հաբուր գետի ափերով: Ես գիշերեցի Արինաբանի բաղաբում: Դրանից հետո, թողնելով Արինաբանի բաղաբը, ես գիշերեցի Տաբետի բաղաբում: Դրանից հետո, թողնելով Տաբետի բաղաբը, ես մտա Շարիկանի բաղաբը: Ես ստացա հարկ՝ սայլերով և ոսկով: Դրանից հետո, թողնելով Շարիկանի բաղաբը, ես գիշերեցի Կիսիրի բաղաբում: Դրանից հետո, թողնելով Կիսիրի բաղաբը, ես մտա Կատուն բաղաբը: Ես թույլ տվեցի Ամե-Ադադին՝ Կատուն բաղաբի ծառային, ով պարտական էր ինձ, մնալ այնտեղ: Ես ստացա նրանից պալատի ունեցվածք, սայլեր և ձիեր, գույք և շատ այլ բաներ: Ես նրա վրա տարեկան հարկ դրեցի: Թողնելով Կատուն բաղաբը՝ ես գիշերեցի Բուսու լեռներում, որը գտնվում է Խաբուր գետի մոտ: Թողնելով Բուսու լեռները՝ ես մտա Դուր-Կատիմանու բաղաբը: Ես այս բաղաբը համարեցի իմը: Թողնելով Դուր-Կատիմանու բաղաբը՝ ես շարժվեցի Լաբե երկրի Չուրիի բաղաբ, որը պատկանում էր Բարատարային՝ Բիթ-Յալուպե երկրից: Ես նրանից հարկ ստացա: Ես գնացի Խառանա բաղաբ և ստացա հարկ: Ես շարժվեցի Սիդու բաղաբ, որը գտնվում է Եփրատ գետի մյուս ափին և պատկանում էր Եր Մուդուդին՝ Լաբե երկրից: Ես ստացա հարկ, ինչից հետո նրա պալատի ունեցվածքը և ամեն ինչ՝ Լաբե երկրի ամեն ինչը՝ վերնից և ներքև, վերցրի: Ես ստացա վճարում Յինդանու բաղաբից: Այս ամենը ես տեղափոխեցի իմ Աշուր բաղաբը» (Ադադնիրարի II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁹⁶ «Ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Թուկուլտի-Նինուրտա II-ը (մ.թ.ա. 891-884) – Մ.Ֆ.) անցա Նաիրի երկրները, իսկ վերադարձին էլ հետս բերեցի նրանց որդիներին, աղջիկներին, կանանց, պալատի հարստությունները և ձիերին...: Հույսս դրած իմ տեր Ասուրի վրա՝ բոլոր այդ երկրները ես սարսափով նվաճեցի: Բիթ-Ամբելյան Բիթ-Չամանից ինձ իմ զորքերից... իրոք ուղարկեց...: Ես ուղարկեցի, իսկ հետո Ուրու բնակավայրից և Սա բնակավայրից...: Մինչև Խատա երկիր նա հետսավորեց և նրա որդին...: Նրա հարստությունները, գույքը, մեծաթիվ ավարը, նրա պալատի ունեցվածքը, նրա աստվածներին... Նինվե բաղաթից... ինձ հասցրին: Եվ ահա իմ ամենահզոր արիությանը ես ժամանեցի Նինվե: Ես իրոք մեծ դժվարությամբ անցա այդ դժվարասանելի տերանքով: Նրանք սպանեցին...: Նրա ոսկին, արծաթը... և միաժամանակ էլ ցանկացան նրա սիրտը...: Նաիրի երկիրը, անցան դեպի լեռները... Սիման ամսի առաջին օրը, Կիմիկուի Էպոնիմի օրոք ես ելա Նինվեից և ուղղվեցի դեպի Մուքնաս» (Թուկուլտի-Նինուրտա II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁹⁷ «Ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Թուկուլտի-Նինուրտա II-ը – Մ.Ֆ.) անցա Կաշիարի լեռները և մոտեցա Պան բնակավայրին...: Ամբելյան Բիթ-Չամանից իմ դեմ... դրեց իր սիրտը...: Հարակից բնակավայրերը ավերեցի, նրա երկրի գարին և հարող ոչնչացրի, նրա մարդկանց բռնեցի, ավար ձեռք գցեցի և նրան իրոք պարտության մատնեցի...: Ես ջարդեցի գենթով, շատերին ներեցի..., իսկ Ամբելյան էլ իր կյանքը փրկելու նպատակով փարվեց իմ ոտքերին...: Ես նրա նկատմամբ ողորմած եղած, նրա մեծատոհմիկներին..., բռնազր, արձիճը, երկաթը..., ձիերին, ջորիներին իմ մեծատոհմիկների առաջ... ես տարա ինձ համար: Բիթ-Չամանցի Ամբելյային ես ողորմածություն ցուցաբերեցի, նրան տվեցի լքված բնակավայրերը և թույլ տվեցի այդտեղ հանգիստ մնալ: Ես ստիպեցի նրան երթում տալ իմ տեր Ասուրին...» (Թուկուլտի-Նինուրտա II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁹⁸ «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասորնացիպար II-ի (մ.թ.ա. 884-859) – Մ.Ֆ.) թագավորության սկզբում՝ նրա I-ին տարում, երբ Շամաշ դատավորը իր բարի կամքը տարածեց իմ վրա և ես հանդիսավոր կերպով բազմեցի գահին, նա իմ ձեռքը հանձնեց գալիստը և մարդկանց հոտը: Եվ ահա ես հավաքեցի իմ մարտակառքերն և զորքը ու առաջացա դժվարին ճանապարհներով և գառիթափ լեռներով, որոնք հարմար չէին մարտակառքերի ու զորքի անցումի համար՝ գնալով Տուսի երկրի վրա: Ես հնազանդեցի նրանց ամրացված բաղաթ Լիբեն, ինչպես նաև Հուրուա, Աբուկա, Արուրա և Արուբա բնակավայրերը, որոնք տարածվում էին Ուրինի, Արունի ու Էթինի հզոր լեռներում, այնտեղ մեծ կոտորած արեցի, ավարառեցի և վերցրի նրանց գույքը ու խոշոր եղջերավոր անասունները: Մարդիկ խուսափեցին ինձից և զբաղեցրին մի գառիթափ լեռ: Այն շատ գառիթափ էր և ես նրանց վրա չգնացի: Այն նման էր չիղկված դաշույնի սայրի և նույնիսկ երկնքի թռչունները նրան չէին հասնում: Նրանց ապաստարանները կործեն անգղների բեր լինեին, դրանք կառուցված էին լեռների միջև, որոնց ներսը իմ Նախկին արքաներից ոչ-ոք չէր մտել: Զաջը երեք օր մազցում էր լեռները և նրա սիրտը մարտ ուզեց: Նա ոտքով ելավ, լեռը հնազանդեցրեց, նրանց բները ջարդեց, նրանց ամբոխը ցրեց, գենթով խոցեց 200 ռազմիկների, նրանցից մեծ ավար տարավ, խլելով այն ինչպես ոչխարների հոտից, կարմիր բորի նման արյունով պատեց նրանց լեռները: Նրանց մնացորդներին կանեցին կիրճերն ու լեռնածերպերը: Ես ավերեցի նրանց բնակավայրերը, բանդեցի և իրկիզեցի դրանք: Տուսայից ես ելա, իջա Կիրուրի և ահա հարկ ընդունեցի Կիրուրի, Սիմեի ու Սիմերի երկրներից, Ուլմիսի բնակավայրից, Արուաշ երկրից, հարգացիներից և հիւրմանցիներից՝ ձիեր, ջորիներ, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ, գինի և բրնձեց անոթներ: Ողջ այս ավարը ես որպես հարկ ընդունեցի և նրանց վրա պարհակներ սահմանեցի: Երբ ես գտնվում էին Կիրուրիում, գիլգանցիներին և խուբուշեցիներին ծածկեց իմ տեր Ասուրի փայլը ու նրանք իրենց բաժին հարկը՝ ձիեր, արծաթ, ոսկի, արձիճ, բրնձ և բրնձեց անոթներ, ինձ հասցրին: Ես ելա Կիրուրիից և ոտք երեցի հուլուն կիրճի մեջ, որը Ներթին հաբիսի երկրում է: Հատա, Հատարու, Նիստուն, Իրբիդի, Մետկիա, Արծանիա, Թելա, Հալուա և հաբիսիի կղզիով բոլոր այն բնակավայրերը, որոնք տեղակայված են հզոր Անու, Արուա և Արաբաշ լեռների միջև, ես հնազանդեցի, այնտեղ մեծ կոտորած արեցի և նրանց գույքը գրավեցի: Մարդիկ խուսափեցին ինձից և զբաղեցրին Նիստունի դիմացի մի մեծ գազաթ, որը ամալի նման երկինք էր հառնում: Իմ Նախորդ արքաներից ոչ-ոք այնտեղ չէր եղել, սակայն իմ ռազմիկները թռչունների նման ճախրեցին նրանց վրա: Ես գենթով խոցեցի նրանց 260 ռազմիկների, գլխատեցի և նրանց գլուխները աշտարակներ կառուցեցի: Նրանցից մնացածը, ինչպես թռչուններ, թևերը առան և թռան այդ լեռներով: Նրանց գույքը և նրանցից ձեռք բերված ավարը ես ցած չեցիք լեռներից, իսկ հզոր լեռների մեջ տարածվող աշխատանքային էլ բանդեցի, հողին հավասարեցրի ու այրեցի: Բոլոր մարդիկ, որոնք փախուստի դիմեցին իմ գենթի առաջ, իջան ներքև, փարվեցին իմ ոտքերին և ես նրանց համար որպես պարտավորություն հարկեր ու պարհակներ սահմանեցի: Բուբայի որդի Բուբային, որը Նիստուն բնակավայրի հրամանատարն էր, ես մաշկազերծեցի Արբելայում և նրա կաշին հազգրի բաղաթի հարավային պարսպին: Այդ ժամանակ ես իմ տեսքով արձան բանդակեցի և, նրա վրա գրելով իմ փառահեղ գործերի մասին, տեղակայեցի այն աղբյուրի մոտ գտնվող Ասորնացիպար բաղաթում, որը Էլու լեռան վրա է: Նույն այդ Էպոնիմի ժամանակ, ամսի 24-ին Ասուրի և Իշտարի՝ մեծն աստվածների և իմ տերերի, կամքով ես ելա Նինվեից ու գնացի Նիբուր և Պազատա լեռների ստորոտներում տարածվող բնակավայրերի վրա: Ես նվաճեցի Ատուլուն, Ուշիու, Պիլագի, ինչպես նաև դրանց մոտակայքի 20 այլ բնակավայրեր, այնտեղ մեծ կոտորած արեցի, այնտեղից ավար վերցրի, այնտեղի գույքը բերեցի և դրանք կրակի մատնեցի: Բոլոր մարդիկ, որոնք փախան իմ գենթի առջևից, իջան ներքև և փարվեցին իմ ոտքերին: Ես նրանց համար «մեծ» կոչվող աշխատանքային պարհակ սահմանեցի, ելա Նիբուր և Պազատա լեռների ստորոտներում տարածվող բնակավայրերից, անցա Տիգրիսը, մոտեցա Կադմուխ երկրին ու այնտեղից, ինչպես նաև Մուշքի երկրից հարկ վերցրի՝ բրնձեց անոթներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, ինչպես նաև գինի» (Ասորնացիպար II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

¹⁹⁹ «Նույն այդ Էպոնիմի ժամանակ, երբ ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասորնացիպար II-ը – Մ.Ֆ.) գտնվում էին Նինվեում, ինձ լուր բերեցին որ ասորեստանցիները և նրանց ղեկավար Հուլայը, որոնց հալածիլուխայում էր հաստատել Ասորեստանի արքա Սուլմանասարը՝ ինձից առաջ իշխած այդ տիրակալը (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար I-ի – Մ.Ֆ.), ապստամբել են և գնացել ու գրավել են իմ արքայական Դամդամուսա բաղաթը» (Ասորնացիպար II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁰⁰ «Աստվածների՝ իմ օգնականների՝ Ասուրի և Իշտարի, հրամանով ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասորնացիպար II-ը – Մ.Ֆ.) հավաքեցի իմ մարտակառքերն ու զորքը: Սուբնատ գետի ակունքի մոտ, որտեղ կանգնած էին Թուկուլտիսապալ-Էշշարայի (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթպալասար I-ի – Մ.Ֆ.) և Թուկուլտի-Նինուրտայի (Ասորեստանի թագավորության արքա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի – Մ.Ֆ.)՝ ինձ Նախորդած Ասորեստանի արքաների ու իմ հայրերի պատկերները, ես իմ պատկերը կանգնեցրի՝ դրանց հետ միասին: Նույն այդ ժամանակ ելա իմ հարկ ընդունեցի Իզգալ երկրից ի դեմս խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների ու գինու: Ես անցա Կաշիարի լեռներով և մոտեցա Կինարին, որը Հուլայի ամրացված բաղաթն էր: Իմ զորքի մեծաթվությանը և կատարությանը ես մարտով պաշարեցի այն, հնազանդեցի ու 600 ռազմիկների սպանեցի, գերված 3.000 հոգուն այրեցի կրակում ու նրանցից ոչ մեկին որպես պատանդ չթողեցի: Նրանց հրամանատար Հուլային ես կենդանի բռնեցի: Նրանց մարմիններից ես աշտարակներ կառուցեցի, իսկ աղջիկներին էլ այրեցի խարույկում: Նրանց բնակավայրի հրամանատար Հուլային ես մաշկազերծ արեցի և նրա կաշին հազգրի Դամդամուսա բաղաթի պարսպին: Զաղաթը ես ավերեցի, հողին հավասարեցրի և այրեցի» (Ասորնացիպար II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁰¹ «Սրա շրջակայքում ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասորնացիպար II-ը – Մ.Ֆ.) նվաճեցի Մարիքուն, նրանցից 50 հոգու խոցեցի, 200 հոգու էլ խարույկ բարձրացրի» (Ասորնացիպար II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁰² «Բազ դաշտում տեղի ունեցած մարտում ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասորնացիպար II-ը – Մ.Ֆ.) սպանեցին Նիբուրա երկրի մարդկանց, գերեվարեցի և նրանց խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունները տարա» (Ասորնացիպար II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁰³ «Նիբուրայի բնակչությունը, որը Ուլիսիա լեռան ստորոտում էր գտնվում, իրար հետ էին մտնում: Նրանք մտան Թելա բնակավայրը՝ իրենց ամրացված այդ բաղաթը: Ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասորնացիպար II-ը – Մ.Ֆ.) ելա Կինարուից և գնացի Թելա: Զաղաթը շատ ամուր էր և շրջապատված էր երեք շարք պարիսպներով: Մարդիկ, հույսները դրած դրա, ինչպես նաև իրենց մեծաթիվ զորքի վրա, չիջան ինձ մոտ և չփարվեցին իմ ոտքերին: Մարտից և ճակատամարտից հետո ես պաշարեցի ու նվաճեցի նրանց, գենթով խոցեցի 3.000 ռազմիկների, գերեվարեցի, տարա նրանց գույքը, նրանց խոշոր և մանր եղջերավոր անասունները: Ես այրեցի նրանց մեծաթևակ ունեցվածքը, մարդկանց կենդանի իմ ձեռքը գցեցի և ունանց թաթերն ու մատները կտրեցի, այլոց՝ քթերը, ականջները և շրթունքները, շատերին էլ կուրացրի: Ես մարդկանց դիակներից մի աշտարակ կանգնեցրի, մեկ ուրիշն էլ՝ գուլաներից, որոնք ցցեցի բաղաթի շուրջը: Նրանց երիտասարդներին և աղջիկներին ես այրեցի կրակով, բաղաթը ավերեցի, հողին հավասարեցրի, իրկիզեցի և խժռեցի այն: Այդ ժամանակ ես ավերեցի, բանդեցի և իրկիզեցի նաև Նիբուր բնակավայրի ամուր պարիսպները» (Ասորնացիպար II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁰⁴ «Ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասորնացիպար II-ը – Մ.Ֆ.) ելա Նիբուրայից և մոտեցա Տուսիսին: Այս բաղաթը ես վերաբնակեցրի, ինչ պարիսպը հրամայեցի բանդել և տեղի ազատել: Ես հասա հիմքին, հիմքից մինչև ատամնաշարը նոր պարիսպ շարել տվեցի, ես այն հզոր մի ամրոց դարձրի, իմ արքայության բնակվելու համար պալատ կառուցեցի և դարպասներ դրեցի: Եվ ահա, երբ ես հիմքից մինչև ատամնաշարը կառուցեցի այդ ամրությունը, այնտեղ սպիտակ մարմարեցի բանդակված իմ պատկերը տեղադրեցի ու նրա վրա գրել տվեցի իմ արիության և խիզախության այն մեծագույն գործերը, որոնք իրականացրել էի Նաիրի երկրում, ու այդ արձանը դրեցի Տուսիսում: Այս բաղաթը ես ինձ վերցրի, այնտեղ հավաքեցի Նիբուրա երկրի գարին և անասունները, իսկ Նիբուրա երկրի մնացած բնակչությունը, որը փախել էր իմ գենթի

առաջ, ինչպիսիք ու փարպեց իմ ոտքերին: Ես նրանց բնակեցրի լժված կացարաններում և տներում, մեծացրի նրանց հարկն ու տուրք՝ ձիեր, ջորիներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, գինի ու բրնձեղ անոթներ, իսկ նրանց որդիներին էլ որպես պատանդ տարա: Երբ ես գտնվում էի Տուսխեում, Ամբելյա Բիթ-Չամանցուց, Անհիտա Սուբրիացուց, Լաուտրա Տուբուսացուց, որը Նիրդուն երկրից էր, ինչպես նաև Ներթին Ուրմեից և Նաիրի երկրների արթաներից հարկեր ստացա՝ մարտակառքեր, ձիեր, ջորիներ, արծաթ, ոսկի, բրնձեղ անոթներ, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ և գինի: Նրանց հարկը ես ընդունեցի և Նաիրի երկրի վրա հարկահավաքներ նշանակեցի: Նաիրի երկրից Նիրդուն վերադառնալուց հետո, Նիրդուն երկիրը, որը Կաշիարի լեռներում էր, ապստամբեց: Նրանք լեռներից 9 բնակավայրեր և հույսները դրեցին Իսայիիբրիու անունով իրենց ամրացված բաղաթի և գառիթաթի լեռան վրա, սակայն ես պաշարեցի այդ լեռնագագաթը ու այդ հզոր լեռների մեջ նրանց մեծ կոտորած կազմակերպեցի, իսկ լեռներն էլ նրանց արյունից կարծես կարմիր մորթի հագած եղան: Ինչ վերաբերվում է նրանց մնացորդներին, ապա դրանք խժռոցեցին կիրճերն և լեռնածերպերը: Նրանց գույքը և նրանցից ձեռք բերված ավարը ես տարա, ռազմիկներին գլխատեցի ու դրանցից բաղաթի դիմաց բուրգ կառուցեցի, իսկ նրանց երիտասարդներին և աղջիկներին էլ այրեցի կրակում: Ես մտա Դուլիան բնակավայրի կիրճը և ուղղություններ բռնեցի Լուկիա գետի հունով: Անցնելով հաբիսու երկրի բնակավայրերը, որոնք ձգվում էին կիրճով՝ ես դրանք հնազանդեցրի, մեծ կոտորած և գերեվարություն արեցի, բնակավայրերը այրեցի կրակով ու ելա Արդուպա բնակավայր: Նույն այդ ժամանակ ես Աիրիմուն Բիթ-Յաիրիայից, իզալացիներից, բիթ-բաիրիցներից, խեթերից և խանգիլբարի արթաներից որպես հարկ արծաթ, ոսկի արծիճ, բրնձալ անոթներ, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ և ձիեր ստացա: Երբ ես արդեն գտնվում էի Չամուայում, հուրաչկեցիներին, խուբաչկեցիներին, խարտիչցիներին և զիզաչկեցիներին իմ տեր Ասուրի փայլի սարսափը պատեց ու նրանք ինձ հարկ հասցրին՝ արծաթ, ոսկի, ձիեր, գույնզգույն կտորներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, գինի» (Ասուրնացիկաթ II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁰⁵ «Եպիսոմ Շալիսմադամկուի սիմանա ամսի առաջին օրը ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասուրնացիկաթ II-ը – Մ.Ֆ.) հավաքեցի իմ մարտակառքերը և զորքն ու անցա Տիգրիսը: Ես մտա Կադմուխի երկիր, օժեցի Թիլուլի պալատը և հարկ ընդունեցի Կադմուխի երկրից: Ես ելա Կադմուխից, մտա Աստվածների կիրճը, գիշերեցի Կիբակու բնակավայրում և սրանից նվերներ ընդունեցի՝ խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ, գինի, ինչպես նաև բրնձեղ անոթներ: Ես ելա Կիբակուից, մտեցա Մատիատա բնակավայրին և այն նրա գյուղերի հետ միասին հնազանդեցի, նրա 2.800 ռազմիկների խոցեցի գեներով ու տարա նրանց մեծաքանակ գույքը: Բոլոր մարդիկ, որոնք փախել էին իմ գեների առջևից, փարպեցին իմ ոտքերին: Ես նրանց թույլ տվեցի բնակություն հաստատվել այդ բնակավայրերում, հարկն և տուրքը բարձրացրի, ուժեղացրի ու կառավարիչներ նշանակեցի նրանց վրա: Ես իմ պատվարով արձան բանդակեցի, նրա վրա գրեց տվեցի իմ արիության հաղթանակները և դրեցի այն Մատիատայում: Ես ելա Մատիատայից, գիշերեցի Չագուբախում և նվեր ընդունեցի հաբիսայից՝ խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ, գինի, բրնձեղ անոթներ, բրնձեղ ցլեր և բրնձեղ այլ առարկաներ: Ես ելա Չագուբախայից և գիշերեցի Իրսիում, այն այրեցի կրակում ու այդ բաղաթում ընդունեցի Սուրա բաղաթի հարկը՝ խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ, գինի ու բրնձեղ անոթներ: Ես ելա Իրսիից և գիշերեցի Կաշիարի լեռներում: Մարտական բաղաթն իր հարակից երկու բնակավայրերով ես նվաճեցի, այնտեղ մեծ կոտորած արեցի, ավարը տարա, իսկ բնակավայրերն էլ կրակի մատնեցի: Կաշիարի լեռներում՝ դժվարանցանելի տեղանքում, որոնք հարմար չէին իմ մարտակառքերի ընթացքի համար, ես երկայն կացիներով ձեռքեցի լեռները, ավերեցի դրանք բրնձեղ բրիչներով և անցկացրի իմ մարտակառքերն ու զորքը... (հետագա տեքստը համընկնում է ստորև բերված արձանագրության հետ և դրա համար էլ չի շարադրվում – Մ.Ֆ.)» (Ասուրնացիկաթ II-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Երբ Ասուր աստվածը՝ իմ տիրակալը, որն իմ անունն էր տվել և բարձրացրել էր իմ թագավորությունը, ինձ ուղի ցույց տվեց և երկրորդ անգամ հրամայեց գնալ Նաիրի երկրի վրա, սիմանա ամսի 1-ին օրը, Շալիս-մարասկի Էպիսոմի ես հավաքեցի իմ մարտակառքերն ու զորքը և անցա Տիգրիսը: Իմ ճանապարհի երկայնքով... Կադի երկիրն էր և ես մտա Ակկու բաղաթ: Այստեղից ես ելա և Մալիսիի բաց տարածքում իմ աղեղով 5 առյուծների հետ մարտնչեցի, նրանց խոցեցի իմ գայլաքսած աղեղով և մտա Կադմուխի երկիր: Թիլուլիի պալատը ես օժեցի և այս, ինչպես նաև Կադմուխի երկրից հարկ ընդունեցի: Կադմուխից ես ելա և, կարելով Աստվածների կիրճը, գիշերեցի Կիբակու բնակավայրում: Ես սրանից նվերներ ընդունեցի՝ խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ, գինի, ինչպես նաև բրնձեղ անոթներ: Ես ելա Կիբակուից, մտեցա Մատիատա բնակավայրին և նրա գյուղերի հետ միասին այն հնազանդեցի, նրա 2.800 ռազմիկների խոցեցի գեներով ու տարա նրանց մեծաքանակ գույքը: Բոլոր մարդիկ, որոնք փախել էին իմ գեների առջևից, փարպեցին իմ ոտքերին: Ես նրանց թույլ տվեցի բնակություն հաստատվել այդ բնակավայրերում, հարկն և տուրքը բարձրացրի, ուժեղացրի ու նրանց վրա կառավարիչներ նշանակեցի: Ես իմ պատվարով արձան բանդակեցի, նրա վրա գրեց տվեցի իմ արիության հաղթանակները և դրեցի այն Մատիատայում: Բունուն, որը Մացուկայի մի ամրացված բնակավայր է, ինչպես նաև այդտեղի 2 բնակավայրերը և նրանց 300 ռազմիկներին ես գեներով խոցեցի, գերեվարեցի, նրանց բնակավայրերն էլ կրակի մատնեցի: Ես ելա Մատիատայից, գիշերեցի Չագուբախում և նվեր ընդունեցի հաբիսայից՝ խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ, գինի, բրնձեղ անոթներ, բրնձեղ ցլեր և բրնձեղ այլ առարկաներ: Ես ելա Չագուբախայից և գիշերեցի Իրսիում, այն այրեցի կրակում ու այդ բաղաթում ընդունեցի Սուրա բաղաթի հարկը՝ խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ, գինի ու բրնձեղ անոթներ: Ես ելա Իրսիից և գիշերեցի Կաշիարի լեռներում: Մարտական բաղաթն իր հարակից երկու բնակավայրերով ես նվաճեցի, այնտեղ մեծ կոտորած արեցի, ավարը տարա, իսկ բնակավայրերն էլ կրակի մատնեցի: Կաշիարի լեռներում՝ դժվարանցանելի տեղանքում, որոնք հարմար չէին իմ մարտակառքերի ընթացքի համար, ես երկայն կացիներով ձեռքեցի լեռները, ավերեցի այն բրնձեղ բրիչներով և անցկացրի իմ մարտակառքերն ու զորքը: Իմ ճանապարհին ընկած Կաշիարի լեռներից ես ընդունեցի խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ և գինի: Ես երկրորդ անգամ անցա այդ լեռներով և մտա Նաիրի երկիր: Ես գիշերեցի Շիգիզու բնակավայրում: Այստեղից ես ելա և մտեցա Մատարային, որը Տուբուսի որդի Լապտուրի ամրացված բաղաթն էր: Այն շատ ամուր էր և շրջապատված էր 4 շարք պարիսպներով: Ես բաղաթը պաշարեցի և նրանք ահաբեկվեցին իմ գեներից: Նրանց հարստությունները, գույքը և որդիներին ես որպես պատանդ վերցրի, նրանց կյանքները փրկելու համար բաց թողեցի, նրանց համար հարկ ու կառավարիչներ նշանակեցի, բաղաթը ավերեցի և հողին հավասարեցրի: Մատարայից ես մտա Տուսխա, որի պալատը օժեցի, Նիրդուն երկրից էլ հարկ ընդունեցի՝ ձիեր, ջորիներ, անոթներ, այլ իրեր, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ ու գինի: 60 բնակավայրեր իրենց ամուր պարիսպների հետ միասին, որոնք տարածվում էին Կաշիարի լանջերին և պատկանում էին Տուբուսի որդի Լապտուրին, ես ավերեցի ու հողին հավասարեցրի: Պուսա դրած իմ տիրակալ Ասուրի վրա՝ Տուսխից ես ելա մարտակառքերով... հետո վերցրի նաև հեծելազորը և լաստերով անցա Տիգրիսը: Ես ողջ գիշերն ընթացա և ահա հասա Պիտուրային, որը դիրիգանների ամրացված բնակավայրն էր: Այն շատ անառիկ էր և պատված էր երկու շարք պարիսպներով, իսկ նրա միջնաբերդն էլ կառուցված էր լեռնագագաթի նման: Իմ տիրակալ Ասուրի մեծազորն ուժով, իմ զորքի մեծաթվության և մարտնչելու կատաղության շնորհիվ ես ընդհարվեցի նրանց հետ: Երկու օրվա ընթացքում ես Ադադի նման որոտում էին նրանց վրա, կրակ էի թափում նրանց վրա, իսկ իմ ռազմիկներն էլ ստորացնում էին թշնամիների ռազմիկներին: Ես նվաճեցի բաղաթը, գեներով խոցեցի 800 ռազմիկների և կտրեցի նրանց գլուխները, իսկ շատ մարդիկ էլ կենդանի իմ ձեռքն ընկան: Մնացածներին ես այրեցի կրակում, գերեվարեցի և կենդանի մարդկանցից ու կտրված գլուխներից նրանց դարպասների դիմաց աշտարակ կառուցեցի: Ես դարպասների դիմաց նրանց 700 հոգու ցցահարեցի, բաղաթն էլ ավերեցի և հողին հավասարեցրի: Ես նվաճեցի Կուկնու բնակավայրը, որը տեղակայված է Մատնու լեռան կիրճի մոտ, նրանց 700 ռազմիկներին էլ գեներով խոցեցի և մեծ ավար տարա: Ես նվաճեցի սիրիացիների երկրի 40 բնակավայրերը, կոտորած և գերեվարություն կազմակերպեցի: 40 հոգի կենդանի իմ ձեռքն ընկան: Նրանց բնակավայրերը ես ավերեցի, կրակի մատնեցի և իմ իշխանությանը փայլը թափեցի նրանց վրա: Պիդարայից ես առաջացա դեպի Արբակու և ինչ Ներթին հաբիսա: Իմ արքայականության փայլի առջև նրանք ահաբեկվեցին և թողեցին ամուր պարիսպներով իրենց բաղաթները: Չանուն իրենց կյանքերի փրկության նրանք բարձրացան հզոր Մատնա լեռը: Ես ընկա նրանց հետևից, դժվարանցանելի լեռներում խոցեցի նրանց 1.000 ռազմիկների և նրանց մարմիններով լցրեցի կիրճերն ու լեռնածերպերը: 200 հոգու ձեռքս գցեցի կենդանի և կտրեցի նրանց թաթերը, 2.000 հոգու գերեվարեցի, իսկ նրանց խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններն էլ առանց հաշվելու տարա: Ես նվաճեցի Արբակու երկրի ամրացված Կայա և Սալանիբու բաղաթները ու այնտեղ կոտորած և գերեվարություն արեցի: Նաիրի երկրի 250 բնակավայրեր իրենց ամուր պարիսպներով և ավերեցի և իրոք հողին հավասարեցրի, բաղեցի նրանց երկրի բերքն ու գարուն և անասնակների հետ միասին այն Տուսխույում հավաքեցի: Բիթ-Չամանցի Ամբելյայի դեմ ապստամբեցին նրա ազնվականները և սպանեցին նրան: Ես գնացի, որպեսզի վրեժ լուծեմ նրա համար: Իմ գեների դառնության և իմ իշխանության մեծության առջև նրանք ահաբեկվեցին և ես ընդունեցի 40 մարտակառքեր, ինչպես նաև մարդկանց ու ձիերի հանդերձանը, 460 ծնատաթ, 2 տաղանդ արծաթ, 100 տաղանդ արծիճ, 200 տաղանդ բրնձ, 300 տաղանդ երկաթ, 1.000 բրնձեղ անոթներ, 2.000 բրնձեղ բաժակներ, բրնձեղ այլ իրեր, 1.000 գույնզգույն կտորներ, փայտյա աթոռներ, փղոսկրյա բազակաթոռներ ու մշակված ոսկի՝ նրա պալատի գանձերը: Ես ստացա նաև 2.000 գլուխ խոշոր և 5.000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ, ինչպես նաև նրա բոլորը՝ իր հարուստ օժիտի հետ միասին: Ինչ վերաբերվում է մեղաքավոր Բարունայի, ապա ես նրա կաշին բերդեցի և կախեցի իր բաղաթ Սինաբուի պարսպի վրա: Ես առաջնորդ նշանակեցի նրա եղբայր Իլանին և նրա համար հարկ սահմանեցի՝ 2 միս ոսկի, 13 միս արծաթ, 1.000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ ու 2.000 խնարա գարի: Սինաբուն և Տիգրուն, ամրոցները, որոնք Ասորեստանի արքա և տիրակալը Սալմանասարը (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար I-ը – Մ.Ֆ.), որն ինձից առաջ դրանք հիմնադրել էր Նաիրիում և որոնք արամեացիները ուժով գրավել էին, ես ինձ վերադարձրի: Ասորեստանի մարդկանց, որոնք

Նահիրիում ասորեստանյան ամրոցներ էին պահում և որոնց տորոբէ էին արամեացիները, եւ կրկին հաստատեցի նախկինում լքւած բնակավայրերում ու տներում և նրանց հնարավորություն տվեցի հանգիստ մնալ իրենց կացարաններում: Արամեական Ամմիպալա երկրից 1.500 ռազմիկ ախլամեացիների, որը Բիթ-Չամանում էր, եւ վերաբնակեցրի և տարա Ասորեստան, Նահիրի երկրի բերքը բաղեցի ու կուտակեցի Տուսխա, Դամդամուսա, Սինաբա և Տիդա բնակավայրերում՝ հօգուտ իմ երկրի: Ես նվաճեցի Նիդուրն և Լուլուստա երկրների բնակավայրերը, Դիտա բաղաբը, Ագունու երկրի Ուլլիբա, Արբակու, Նիրբու բնակավայրերը, այնտեղ ջարդ ու ավարտություն կազմակերպեցի, ավերեցի և հողին հավասարեցրի դրանք, պարիսպներ սահմանեցի, կառավարիչներ դրեցի ու նրանց սեփական առաջնորդ տվեցի՝ ստիպելով ծառայել ինձ: Ես Նահիրի վրա թափեցի իմ գեներալ դառնությունը և իմ իշխանության սարսափը: Շուարե երկրի հարկը՝ արծաթը, ոսկին, բրոնզը, արծիճը, երկաթը և այլ բաները, անտրեները, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններն և ձիերը եւ Դամդամուսա բաղաբում ընդունեցի: Նահիրից վերադառնալիս ես տիրեցի Խանգիբանի և Շուրա բաղաբին, սրա 900 ռազմիկների խոցեցի գեներով, 2.000 հոգի գերեվարեցի և այդ բաղաբն ինձնով արեցի» (Ասորեստանի Կարգադրող արձանագրությունից):

²⁰⁶ «Եպիսոպոս Ծամաշտուրայի ժամանակ իմ տեր մեծն Ասուրի կամբով ուղուլու ամսի 20-ին եւ (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասորեստանցի Կարգադրող II-ը – Մ.Ֆ.) եւ Կալիսայից, անցա Տիգրիսը և իջա Կեպանի երկիր: Խուզիրիսն բաղաբում եւ Կեպանի բաղաբի կառավարիչի հարկ ընդունեցի, այդ ժամանակ էլ հենց հարկ ընդունեցի Իդի Իգալացուց և Զիրիդադու Ագալացուց՝ արծաթ, ոսկի, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ: Նույն այդ ժամանակ էլ ես ստացա գերաններ, արծաթ և ոսկի, որը Կատագիա Կուսուխացուց էր: Ես էլա Խուզիրիսներից և Եփրատի ինձնով շարժվեցի դեպի վերև, անցա Կուբա բաղաբն և իջա Ագի ու Խաբիա երկրների բնակավայրերը, որոնք Խեթթի երկրի դիմաց էն: Ես նվաճեցի Ումալիա և Խիրանու բնակավայրերն ու այն ամրացված բաղաբները, որոնք կան Ամդանի լեռներում, նրանց մեծ կոտորած կազմակերպեցի և անհաշիվ բանակությամբ գերեվարեցի, բաղաբները ավերեցի, հողին հավասարեցրի ու 150 շրջակա բնակավայրերն այրեցի: Ես էլա Կարանիից և մտա Ամդանի կիրճ, որից հետո իջա դեպի Դիտա երկրի բնակավայրերը, որոնք Ամիդիսի լեռների միջև էին: Ես այրեցի Արկանիան, իսկ Մալայան էլ, որն այդ երկրի սարի վրա է, ինձ վերցրի: Ես էլա Մալայայից և իջա Չամաբա երկրի բնակավայրերը, որն իմ ուղու վրա էր՝ այրելով այն կրակով: Ես անցա Ցուա գետը և առաջ ուղղվեցի Տիգրիսով: Գետի և այս, և այն կողմի բնակավայրերը, ինչպես նաև Արկանիա լեռան բնակավայրերը ես հողին հավասարեցրի: Խաբիա երկիրը ահաբեկվեց և փարվեց իմ ոտքերին, իսկ ես նրանցից էլ ես պատանդներ վերցրի ու իմ սեփական կառավարիչը տվեցի: Ես անցա Ամդանի կիրճով և էլա Բարգանիշտուն բնակավայրին, մոտեցա Դամդամուսային ու Իլանա ամրացված բաղաբին, որը պատկանում էր Բիթ-Չամանին: Ես պաշարեցի բաղաբը, իսկ իմ բաջերն էլ թոշունների նման հարձակվեցին նրա վրա: Նրանց 600 ռազմիկների եւ խոցեցի գեներով և գլխատեցի, 400 հոգի կենդանի իմ ձեռքն ընկան, իսկ 3.000 հոգու էլ ես գերի տարա: Այս բաղաբը ես ինձ վերցրի, կենդանի մարդկանց և գլուխներն հասցրի Ամիդ՝ նրա արքայական բաղաբը, որտեղ դարպասների դիմաց գլուխներից աշտարակ կառուցեցի, իսկ բաղաբի շուրջն էլ ցցեր խրեցի: Ես մարտ մղեցի այդ բաղաբի դարպասների մոտ և կտրեցի նրա այգիները: Ես էլա Ամիդից ր մտա Կաշիյարի կիրճը, որը Իսպիլիբիդի բնակավայրի մոտ է, մի վայր, որտեղ իմ նախին արքաներից ոչ-ոք ոտք չէր դրել և չէր եկել: Ես մոտեցա Ուրա բաղաբին, հետո՝ Նապուտար ամրացված բաղաբին, որը պատկանում էր Տուբասի որդուն: Ես պաշարեցի այն, պարիսպների տակը փորեցի և պաշարողական մեքենաներով տիրեց այդ բաղաբին: Ես նրա ռազմիկների սրի ճարակ դարձրի, 580 կենդանի մարդ իմ ձեռքը գցեցի, իսկ 3.000 հոգի էլ գերեվարեցի: Բաղաբի շուրջը կենդանի մարդկանց եւ ցգախարեցի, ոմանց կուրացրի, իսկ այլոց էլ տեղափոխեցի և բնակեցրի Ասորեստանում» (Ասորեստանի Կարգադրող II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁰⁷ «Այդ ժամանակ իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար III-ի (մ.թ.ա. 859-824) – Մ.Ֆ.) թագավորության սկզբում՝ իմ իշխանության 1-ին տարում, երբ ես հանդիսավոր կերպով զբաղեցրի բաղաբի գահը, հավաքեցի իմ մարտակառքերն և զորքը, անցա Սիմեայի կիրճը ու մոտեցա Արիդուին, որը Նինիի ամրացված բաղաբն է: Ես պաշարեցի այդ բաղաբը, կոտորեցի նրա մեծաթիվ ռազմիկներին, ավար տարա և բաղաբի դիմաց գլուխներից աշտարակ կառուցեցի: Նրանց տղաներին և աղջիկներին ես այրեցի կրակի վրա: Գտնվելով Արիդույում՝ ես ստացա լծված ձիեր, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ ու գինի՝ հարգիցիների, հարսնացիների, սիմեացիների, սիրիացիների և ուլմանիցիների հարկը: Ես էլա Արիդուից, գառնթափ լեռների դժվար ճանապարհները բրոնզե և պղնձե բրիչներով բացեցի, ճանապարհներով, որոնք դաշույնի սարի նման ուղղված էին դեպի երկինք, անցկացրի իմ մարտակառքերն ու զորքը, որից հետո մոտեցա Խուբուշկիա երկրին: Ես այն կրակի մատնեցի և նվաճեցի 100 հարակից բնակավայրեր» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁰⁸ «Նահիրի երկրի արքա Գագիան և նրա զորքի մնացորդը ահաբեկվեցին իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար III-ի – Մ.Ֆ.) գեներալ դառնությունից և ելան բարձր լեռները: Ես նրանց հետևից բարձրացա այնտեղ, մարտ տվեցի և պարտության մատնեցի նրանց: Ես լեռներից մարտակառքեր, զորք և լծասարքեր հանեցի: Ասուրի՝ իմ տիրոջ, փայլի սարսափը պատեց նրանց և ահա նրանք ներքև իջան, փարվեցին իմ ոտքերին ու ես նրանց վրա հարկ և տուրք սահմանեցի...: Շարժվելով Գիլգանու երկրից՝ ես մոտեցա Խուբուշկիա երկրի արքա Գագիի Շիլայա ամրացված բաղաբին: Ես պաշարեցի բաղաբը, նվաճեցի այն և սպանեցի նրանցից շատերին: Ես նրանցից 3.000 գերիներ, անհաշիվ բանակությամբ խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, ձիեր, ջորիներ ու ավանակներ վերցրի և դրանք բերեցի իմ Ասուր բաղաբը: Ես էլա Ամիդիս երկրի կիրճից և հասա Արբեա երկրի սահմանները՝ թողնելով Գագիի երկիրը» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁰⁹ «Ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար III-ը – Մ.Ֆ.) ելա Խուբուշկիայից և մոտեցա Սուգուսիային՝ Արամե ուրարտացու ամրացված այդ բաղաբին: Ես պաշարեցի և գրավեցի այն՝ կոտորելով նրա մեծաթիվ ռազմիկներին» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²¹⁰ «Ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար III-ը – Մ.Ֆ.) ավար տարա, Արամեի բաղաբի դիմաց գլուխներից աշտարակ կազմեցի և կրակով այրեցի հարակից 14 բնակավայրերը: Ես էլա Սուգուսիայից, իջա Նահիրի երկրի ծով, ծովում լվացի իմ գեներ և զոհ մատուցեցի իմ աստվածներին: Այդ ժամանակ ես իմ սեփական պատկերը բանդակել տվեցի և նրա վրա Ասուրին՝ մեծ տիրակալին և իմ տիրակալին գովե գրեցի, ինչպես նաև Արաբուգրեցի իմ հզորության հաղթանակը՝ ղեկնով այն ծովի մոտ: Ծովից վերադառնալուց հետո ես մեծաթիվ հարկ ընդունեցի Ասու Գուգանցուց՝ ձիեր, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, գինի ու երկապատավոր ուղտեր» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²¹¹ «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար III-ը – Մ.Ֆ.) թագավորության երրորդ տարին Ադինիի որդի Ախունին իմ ահեղ գեներալ վարիցավ, իր թագավորական թիվ-Բարսիա բաղաբը լքեց և անցավ Եփրատ գետը: Նիվեից մեկնեցի և Թիվ-Բարսիա բաղաբը ու Դիթիուր բաղաբը, որոնք Եփրատի մյուս ափին էին և որոնք Թիգլաթպալասարը՝ իմ հայրը (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթպալասար I-ը – Մ.Ֆ.), նվաճել էր, ես ինքս նվաճեցի: Երբ վերադարձա, անցա Ագի երկրի կիրճերով: Ագի, Սուխու, Դայանե, Տուսմա և Արամե ուրարտացու արքայանիստ բաղաբ Արգաշլուն, ինչպես նաև Գիլգան և Խուբուշկիա երկրները ես նվաճեցի» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²¹² «Ինգիտին, իր ողջ տարածությամբ, իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար III-ի – Մ.Ֆ.) ձեռքն ընկավ, ես թալանեցի դրա բաղաբները, բանդեցի ամեն ինչ և բոցերի ճարակ դարձրի: Նրանցից վերցրի ավար, հարստություն և անթիվ բարիքներ: Ես իմ թագավորական անձի մի շատ մեծ պատկեր պատկերեցի և այնտեղ արձանագրեցի Ասուրի՝ մեծ տիրակալի ու իմ տիրակալի, ինչպես նաև իմ իշխանության հզորության փառքը: Ես այն կանգնեցրի Սալուրիում՝ Կիրեկիի փեշին: Շարժվելով Ամիդիս երկրից՝ ես անցա Արծանիա գետը և մոտեցա Սուխու երկրին: Ես նվաճեցի Ուաշթալ ամրացված բաղաբը, ավերեցի, հիմնահատակ կործանեցի և իրդեհեցի ողջ Սուխու երկիրը: Ես գերեցի նրանց բաղաբի տիրոջ՝ Սուալին» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²¹³ «Շարժվելով Սուխու երկրից՝ ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար III-ը – Մ.Ֆ.) ցած իջա դեպի Տայենի երկիրը: Ես նվաճեցի ողջ Տայենի երկիրը, ավերեցի, հիմնահատակ կործանեցի և իրդեհեցի նրանց բաղաբները: Ես նրանցից ձեռք բերեցի գերիներ, գույք և հարուստ նենգվածք: Շարժվելով Տայենու երկրից՝ ես մոտեցա Արծաշլուին՝ Արամե ուրարտացու արքայական բաղաբին: ... Ես ավերեցի, հիմնահատակ կործանեցի և իրդեհեցի Արծաշլու բաղաբը՝ իր շրջակայքի բաղաբների հետ միասին: Հատված գլուխներից նրա դարպասի առջև ես աշտարակներ կանգնեցրի, ազնվագարների գլուխները խառնեցի կույտերի մեջ, մյուսներին էլ հատված գլուխների կույտերի շուրջ ցրեց հանեց: Շարժվելով Արծաշլու բաղաբից՝ ես բարձրացա Երիտիա լեռը: Ես իմ անձի միջոցով արքայական կողողը պատրաստեցի և նրա վրա իմ տեր Ասուր աստծու փառաբանությունը գրեցի՝ նկարագրելով իմ հաղթանակն նվաճումները, որոնց ես հասա Ուրարտու երկրում: Ես կանգնեցրի այն Երիտիա լեռան վրա» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²¹⁴ «Արամե Ուրարտացին իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար III-ի – Մ.Ֆ.) հզոր գեներալի փայլից և բուռն զորից սարսափեց, լքեց իր բաղաբը ու բարձրացավ Ադդուրու լեռը: Ես նրա հետևից լեռը բարձրացա և լեռներում հզոր ճակատամարտ տվեցի: Ես սրով խոցեցի նրա 3.400 ռազմիկներին, ավեր փառեցի նրանց վրա, ինչպես Արադ աստվածը կաներ, և լեռը, ինչպես կարմիր բուրդը, նրանց արյուն կարմիրով ներկեցի: Ես խլեցի նրա ճամբարը և լեռներից ցած բերեցի նրա մարտակառքերը, հեծյալներին, ձիերին, ջորիներին, բեռնավոր անասուններին, գերիներին և հարուստ ավարը: Արամեն իր կյանքը փրկելու համար բարձրացավ բարձրաբերձ լեռը: Իմ զորեղ առնականությամբ, ինչպես վայրի ցուլ, ես

տորոնցիկ նրա երկիրը և ավեր սփռեցիկ նրա քաղաքներում...: Շարժվելով Էրիտրիայից՝ ես մոտեցա Արամայու քաղաքին՝ ավերելով, հիմնահատակ կործանելով և հրդեհեցիկ նրա շրջակայքի քաղաքները: Շարժվելով Արամայու քաղաքից՝ ես մոտեցա Չանգի քաղաքին...: Չանգի քաղաքի արքան, վախենալով ինձ հետ ճակատամարտություն, հնազանդվեց ինձ: Ես նրանից ստացա ծիերի և լծվածքներ, ինչպես նաև խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ: Ես գնացի նրան և ազատ արձակեցի: Իմ վերադարձին ես ցած իջա դեպի Նաիրի երկրի ծով, ծովի ջրերում լվացի Ասուր աստծու հզոր գեները և գոհեր մատուցեցի: Ես իմ անձի վիթխարի և արքայական կոթողը պատրաստեցի ու նրա վրա գրեցի Ասուր աստծու՝ մեծ տիրոջ, փառաբանությունը, ինչպես նաև՝ իմ հերոսական գործերն և հաղթական ձեռնարկումները, որը կանգնեցրի այն ծովի ափին...: Շարժվելով ծովից՝ ես մոտեցա Գիլգանու երկրին: Ասաուն՝ Գիլգանու երկրի արքան, իր եղբայրների և որդիների հետ միասին դուրս եկավ ինձ ընդառաջ ու փարվեց իմ ոտքերին: Ես նրանից բազմաթիվ մարտականքներ, ծիերի լծվածքներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, գինի ու յոթը երկասպատ ուղտեր ստացա: Ես իմ անձի վիթխարի արքայական կոթողը պատրաստեցի և գրեցի նրա վրա Ասուր աստծու՝ մեծ տիրոջ ու, իմ տիրոջ փառաբանությունը և հաղթական նվաճումները, որին ես հասա Նաիրի երկրում: Ես կանգնեցրի այն իր քաղաքի ներսում՝ իր տաճարում...: Ես մտա Անձիտե երկրի լեռնանցքները և դուրս եկա Կիրիուրի երկրի լեռնանցքների միջով՝ Արբաիի դիմաց» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Ես նվաճեցի Նաիրի երկրից մինչև Արամուտի մեծ ծովն ընկած երկրները: Խեթթիի երկիրն իր ողջ տարածությամբ, Միլիդը, Տայանին, Սուխմեն, Արամե Ուրարտացու թագավորական քաղաք Արգաշկուն, Գիլգանը, ինչպես նաև Տիգրիսի ակունքից մինչև Եփրատի ակունքն ընկած շրջանը, նույնպես նաև Չանուա երկրի ծովից մինչև Զադդեայի ծովը ես ոտքերիս տակ բերի» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Անձիտից և Տայաներից մինչև... Արամե Ուրարտացու քաղաք Արգաշկուն ես գրավեցի, ավերեցի, հողին հավասարեցրի ու կրակի տվեցի: Զանի դեռ ես գտնվում էի Արգաշկույում, Արամե Ուրարտացին, հույսը դրած իր զորքի հզորության վրա, իրոք ինձ ընդառաջ ելավ, որպես կռիվ ու ճակատամարտ տա: Ես նրան պարտության մատնեցի, ջարդեցի նրա հեծյալներին, նրա 3.000 ռազմիկների խոցեցի գեներով, լայնարձակ դաշտը լցրեցի նրա ռազմիկների արյունով: Նրա մարտական հանդերձանքը ես խլեցի, արքայական գանձերն և հեծյալներին խլեցի նրանից, իսկ նա էլ, հալոուն սեփական փողովայն, բարձրացավ բարձր լեռներ: Կուտիների լայնարձակ երկիրը ես Իրա աստծո նման ավերեցի և Արգաշկուից մինչև Գիլգան երկիր ու Գիլգանից էլ մինչև Խուբուշկիա Ադադի նման փոթորիկ արեցի՝ իմ իշխանության դառնությունը փորձել տալով Ուրարտուին» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²¹⁵ «Ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար III-ը – Մ.Ֆ.) իմ նվաճումները հասցրի Նաիրի երկրի ծովից սկսած մինչև Արամուտի մեծ ծովը՝ իր տարածությամբ գրավելով Խեթթիի երկիրը: Ես մտա Անձիտի երկրի լեռնանցքը և նվաճեցի Սուխմեն, Ղայանին ու Ուրարտուն՝ իր ողջ տարածությամբ: Ես գնացի Գիլգան և այնտեղից հարկ վերցրի: Ես երրորդ անգամ վերադարձա Նաիրի երկիրը և անուս գրեցի Տիգրիսի ակունքի մոտ...: Ես գրավեցի Ուպուտուն՝ Անիտիտե Սուբրիացու մայրաքաղաքը...: Իմ թագավորության 5-րդ տարում ես եկա Կաշիարի լեռների մոտ, նվաճեցի 11 ամրացված ամրոց, իր քաղաքում շրջապատեցի Անիտիտե Սուբրիացուն և նրանից մեծաքանակ տուրք ստացա» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²¹⁶ «Իմ թագավորության 5-րդ տարում ես բարձրացա Կաշիարի լեռները, պաշարեցի 11 ամրացված քաղաքները և Անիտիտե Սուբրիացուն փակեցի նրա քաղաքում՝ նրանից մեծաթիվ հարկ ստանալով» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²¹⁷ «Ղայան-Ասուր Էպուսիի ժամանակ, այսպիսի 14-ին ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար III-ը – Մ.Ֆ.) եկա Նիսվեցի, անցա Տիգրիսը և մոտեցա Բալիսի գետի ափին գտնվող Գիսմուի բնակավայրին: Նրանք վախեցան իմ իշխանության սարսափից և իմ կատաղի գեներ դառնությունից ու իրենց իսկ սեփական, բարձրացված բարձր լեռներից իրենց տիրակալ Գիսմուիին: Ես մտա Կիտայու և Թել-Շամարախու, նրա պալատներում տեղակայեցի իմ աստվածներին ու այնտեղ տոնակատարություններ իրականացրի: Ես բացեցի գանձարանները, այնտեղ գանձեր գտա, ձեռքս զգեց նրան հարստություններն և գույքը ու դրանք իմ Ասուր քաղաքը հասցրի» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²¹⁸ «Ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար III-ը – Մ.Ֆ.) եկա Կիտայայից, մոտեցա Կար-Շուլմանաշերդույին և տիկերից կազմված Նավալուտի երկրորդ անգամ անցա Եփրատը, երբ այն լիցքով էր: Ես Ասուր-ուտի-արբաստյուն, որը գտնվում էր Եփրատի այն ափին՝ Սագուրում գետի վրա, որը խեթթերը կոչում են Պիտու, արծաթով, ոսկով, անագով, բրոնզով և բրոնզե կաթսաներով հարկ ընդունեցի Եփրատի այն կողմում ապրող արբասներից՝ Սանգարա Կաթեմիշցուց, Կուտիսայի Կուսմուխացուց, Արամ Բիթ-Ագուցուց, Լայա Մեյիդացուց, Ղայանի Բիթ-Ջաբարցուց, Կալպարուդա Խեթթի-նեցուց և Կալպարուդա Կուրգուցուց: Ես եկա Եփրատից և մոտեցա Ֆալեային: Նրանք վախեցան ճակատամարտից և փարվեցին իմ ոտքերին: Ես նրանցից արծաթով և ոսկով հարկ վերցրի, որից հետո զոհ մատուցեցի Շամաշին: Ես եկա Ֆալեայից և մոտեցա Իրիսուցենի Ֆամսայացու բնակավայրերին, նվաճեցի Ադեննուն, Բարգուն ու նրա արքայական քաղաք Արգանուն: Ես տարա, նրա ավարը, նրա գույքը, ինչպես նաև նրա պալատների հարստությունները, իսկ պալատներն էլ այրեցի: Ես եկա Արգանայից և մոտեցա Զարբարին: Զարբարը՝ նրա թագավորական քաղաքը, ես ավերեցի, հողին հավասարեցրի և հրկիզեցի: Նրանք դաշինք կնքեցին: Նրանք էին՝ Ադադիարի Դամասկոսցին 1.200 մարտականքերի, 1.200 հեծյալների և 20.000 հետևակայինների հետ միասին, Իրուխեի Ֆամսայացին 700 մարտականքերի, 700 հեծյալների ու 10.000 հետևակայինների հետ միասին, Ահաբու Իսրայելցին (Իսրայելի թագավորության արքա Ահաբուն (մ.թ.ա. 874-853) – Մ.Ֆ.) 2.000 մարտականքերի և 10.000 հետևակայինների հետ միասին, Կուեի արքայի 500 ռազմիկները, Եգիպտոսի արքայի (Եգիպտոսի փարավոն Օտրոնի II-ի (մ.թ.ա. մոտ 870-850) – Մ.Ֆ.) 1.000 ռազմիկները, Իրբանայի արքայի 10 մարտականքերը և 1.000 հետևակայինները, Մաթթիսու-բել Արվադացու 200 ռազմիկները, Ուսասնայի արքայի 200 ռազմիկները, Ադունի-բել Շիանցու 30 մարտականքերն ու 1.000 հետևակայինները, Գիլդիբու Արաբի 1.000 ուղտերը, Ռուխուբայի որդի Բասա Ամմուսուցու 1.000 ռազմիկները: Ահա, ուրեմն, այս 12 արքաները դաշնակցեցին և իմ դեմ պատերազմի ու ճակատամարտի ելան: Ասուրի կողմից տրված մեծագույն ուժի շնորհիվ ես մարտնչեցի նրանց դեմ և պարտության մատնեցի նրանց՝ սկսած Զարբարից ու մինչև Գիլգա: Ես գեներ ուժով տապալեցի նրանց 14.000 ռազմիկների, նրանց վրա Ադադի նման հեղեղ թափեցի, ցրեցի նրանց դիակներն և մեծաթիվ ռազմուժով լցրեցի անապատի տարածությունը՝ գեներով թափելով նրանց արյունը: Մինչև վերադառնալս ես հասա Օրոնտես գետին: Այդ ճակատամարտում ես նրանցից խլեցի մարտականքեր, հեծյալներ և ծիերի լծասարքեր» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²¹⁹ «Շարժվելով Կար-Շուլմանու-աշարեթ քաղաքից, ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար III-ը – Մ.Ֆ.) անցա Խախումու լեռը և իջա դեպի Բիթ-Չանանի: Շարժվելով Բիթ-Չանանի երկրից՝ ես անցա Նափանու լեռները և Մերիսիլի: Ես պղնձե բրիչներով դժվարամատչ լեռներում հարձերցի խորդուբորդ արահետները, որոնք ուղղափառ բարձրանում են դեպի երկինքը, ինչպես դաշույնի շղթա: Ես այդ արահետներով տարա իմ մարտականքերն և զորքերը ու ցած իջա Իշուա երկրի Անձիտե երկիրը: Ողջ Անձիտե երկիրը ես նվաճեցի, ավերեցի, հիմնահատակ կործանեցի և հրդեհեցի նրանց քաղաքները: Ես տարա նրանց անհամար ռազմավարը, հարստությունն և ունեցվածքը: Ես պատրաստեցի իմ անձի վիթխարի արքայական կոթողը և նրա վրա գրեցի Ասուր աստծու՝ մեծ տիրոջ, փառաբանությունը, ինչպես նաև՝ իմ հաղթական նվաճումները: Ես կանգնեցրի այն Սալուրիա քաղաքում» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Իմ թագավորության 15-րդ տարում ես գնացի Նաիրի երկրի վրա: Տիգրիսի ակունքի մոտի ժայռերի վրա, որտեղից ելնում է ջուրը, ես իմ արքայության, հաղթական հզորության և խիզախության հուշակոթողը բանդակեցի: Ես անցա Տոնուբանի կիրճերով և Արամե ուրարտացու բնակավայրերի միջով հասա մինչև Եփրատի ակունք: Ես ավերեցի և ամեն ինչ կրակի տվեցի, որից հետո մոտեցա Եփրատի ակունքին: Ես զոհ մատուցեցի իմ աստվածներին, իսկ Ասուրի գեներն էլ լվացի այնտեղ: Տայանեի արքա Ասիան փարվեց իմ ոտքերին: Ես նրանից հարկ և տուրք ստացա, իմ արքայություն տվեցի նրանց ու այն դրեցի նրա քաղաքում» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²²⁰ «Ղայան-Ասուրը մտավ երկիրը և, մինչև Եփրատի ակունքը, տապալեց, բանդեց ու հրդեհեց Արամե Ուրարտացու քաղաքները: Նա գնաց Եփրատի ակունքը և գոհեր մատուցեց իր աստվածներին» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²²¹ «Արշավանք եղավ Մայրիների երկիր» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²²² «Արշավանք եղավ Սուխեն» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²²³ «Արշավանք եղավ Կուե» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²²⁴ «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար III-ի – Մ.Ֆ.) թագավորության 23-րդ տարում ես անցա Եփրատը և նվաճեցի Ուստեշ ամրացված քաղաքը, որը պատկանում էր Լայա Մեյիդացուն: Իմ մոտ եկան Տավայի արքաները և ես նրանցից հարկ ընդունեցի» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²²⁵ «Արշավանք եղավ Տավալ» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²²⁶ «Արշավանք եղավ Մեյիլ» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²²⁷ «Արշավանք եղավ Կուե» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²²⁸ «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար III-ի – Մ.Ֆ.) կառավարման 27-րդ տարում ես ժողովեցի իմ մարտականքերն և գործերը: Ես հրաման տվեցի և ուղարկեցի Ղայան-Ասուրին՝ զորավարին, իմ ընդարձակ բանակի հրամանատարին, առաջնորդելու իմ բանակը

դեպի Ուրարտու: Նա ցած իջավ դեպի Բիթ-Չամանի և մտավ Ամնաշ բաղաթի լեռնանցքը: Նա գետնանցեց Արծանիան: Երբ Սեդուրի Ուրարտացին լսեց այդ մասին, նա, հեկվելով իր հզոր բանակի զորության վրա, հարձակման անցավ՝ պատերազմ մղելու և ծակատանարտելու նպատակով: Նա կռվեց նրա հետ, պարտության մատնեց նրան և ընդարձակ դաշտը լցրեց նրա բանակի զինվորների մարմիններով: Նա գերեց նրա անհամար հեծյալներին և նրա պատերազմական գույքը: Իր կյանքը փրկելու համար նա բարձրացավ դժվարամատչ լեռը: Նա հիմքից բանդեց, ավերեց և հրդեհեց Ունգումունի բաղաթը... բնակատեղին՝ իր շրջակայքի բաղաթներով: Նա նրանց վրա թափեց իմ իշխանության փայլի սարսափը: Իր արշավանքի հետագա ընթացքում Նա նվաճեց Ափսիանիայի Ուրուշ արքայական բաղաթը» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Արշավանք եղավ Ուրարտու» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²²⁹ «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար III-ի – Մ.Ֆ.) թագավորության 30-րդ տարում, գտնվելով Կալխայում, ես իմ զորքի գլխավորությամբ ուղարկեցի Դայան-Ասուր տուրտանին՝ որը զորքի հրամանատարին: Նա անցավ Չար գետը, եկավ Խուբուշկիայի բնակավայրերը և ահա ես Դատանե Խուբուշկիացուց հարկ ստացա» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²³⁰ «Արշավանք եղավ Ունկու» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²³¹ «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սալմանասար III-ի – Մ.Ֆ.) թագավորության 31-րդ տարում ես երկրորդ անգամ բաշեցի Ասուրի և Ադադի փեմակը: Այդ ժամանակ ես գտնվում էի Կալխայում և ահա, իմ զորքի ու ճամբարի գլուխն անցած, ուղարկեցի Դայան-Ասուր տուրտանին՝ իմ լայնարձակ զորքի հրամանատարին: Նա մոտեցավ Դատանե Խուբուշկիացու բնակավայրերին և ես նրանից հարկ ստացա: Ես գնացի Տապարիայի՝ Մուսասիր երկրի այդ ամրացված բնակավայրի, ինչպես նաև մուսասիրյան 46 բնակավայրերի վրա: Ես հասա ուրարտական ամրոցներին, ավերեցի, ամայացրի և կրակի տվեցի 50 բնակավայրեր: Ես իջա Գիլգան և ընդունեցի խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ և ձիերի լծասարքեր՝ Ուպու Գիլգացու հարկը, բուրսացիների երկրից, խառնացիներից, սասգանցիներից, անդացիներից, անդիցիներից, ռաիցիներից: Ես իջա բնակավայրերը..., ամայացրի, ավերեցի, կրակի տվեցի նրանց ամրացված բաղաթները՝ Պերիան, Շատուարիան իրենց 22 բնակավայրերի և շրջակայքի հետ միասին: Իմ սարսափի փայլը ես թափեցի նրանց վրա և գնացի պարտուացիների բնակավայրերի վրա: Ես գրավեցի նրանց ամրացված Բուշտու, Շալամանխու և Կիսիխամանու բաղաթները իրենց հարակից 23 բնակավայրերի հետ միասին, կոտորեցի նրանց ռազմիկներին, ավար տարա ու իջա Նամրու երկիր: Ասուրի և Մարդուկի սարսափի փայլը ծածկեց նրանց, նրանք լքեցին իրենց բնակավայրերը ու բարձրացան բարձր լեռները: Ես ավերեցի, ամայացրի և կրակի տվեցի նրանց 250 բնակավայրեր, որից հետո Սիմեսի կիրճով իջա Խալանի շրջան» (Սալմանասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Արշավանք եղավ Ուլուբա» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²³² «Արշավանք եղավ մաննացիների դեմ» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²³³ «Յալդի աստծուն, տիրապիլին՝ Սարդուրիի որդի Իշպուլինի և Իշպուլինի որդի Մենուան հետ շարտեցին Լուշանային ու Կատարգային: Նրանք հասան մինչև Անաշ և Մեծ Կուկուռ բաղաթներ, Ուխտերուխի, Լուշա ու Կատարգա: Սրանց Էթիուսի երկրից օգնության եկավ: Յալդին իր գեներով արշավանքի ելավ Ուխտերուխի, Լաշայի, Կատարգայի և Էթիուսի երկրի արբանների դեմ: Յալդին հզոր է, Յալդիի գեները հզոր է: Սարդուրիի որդի Իշպուլինի, ինչպես նաև Իշպուլինի որդի Մենուան հետ շարտեցին Ուխտերուխի: Լաշա և Կատարգա ցեղերը, ինչպես նաև Էթիուսի երկրի արբանները... այնտեղից եկան Անաշ բաղաթ... 1.720 տղամարդիկ..., 1.670 կին..., 126 ձի, 13.540 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուններ, 20.785 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ» (Ասպուլինի և Մենուային վերագրվող արձանագրությունից): «Յալդի աստծուն Սարդուրիի որդի Իշպուլինի և Իշպուլինի որդի Մենուան այս գրույթունը թողեցին: Յալդին արշավի ելավ իր գեներով, նա հաղթեց Ուխտերուխի, Լուշա և Կատարգա ցեղերին: Յալդին հզոր է, նրա գեները հզոր է, Յալդիի զորությամբ Սարդուրիի որդի Իշպուլինի և Իշպուլինի որդի Մենուան արշավի եկան Լուշայի դեմ: Իշպուլինի և Մենուան հզոր էին, իսկ նրանց զորքի կազմում կար 66 մարտականք, 1.460 հեծյալ և 15.760 հետևակային: Յալդին հովանավորում էր Սարդուրիի որդի Իշպուլինի և Իշպուլինի որդի Մենուային: Նրանք հետ շարտեցին Ուխտերուխի, Լաշա և Կատարգան, նրանք հասան մինչև Անաշ և Մեծ Կուկուռ» (Ասպուլինի և Մենուային վերագրվող արձանագրությունից):

²³⁴ «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Շամշիադադ V-ի (մ.թ.ա. 824-810) – Մ.Ֆ.) առաջին արշավանքի ժամանակ, երբ ես ելա Նաիրի երկրի դեմ, ես այնտեղից, որպես հարկ Նաիրի երկրի բոլոր արբաններից, ձիերի լծասարքեր ստացա: Այդ ժամանակ ես Նաիրին իր ողջ երկայնքով կարծես ցանցով պատեցի: Ասուրի սահմանները, սկսած Շուրդիից Նաիրի երկրում և մինչև Կուլ-Շուլմանուաշարեդա, որը Կարթամիշի դիմաց է, Չադայից՝ Աբբարի այդ սահմանից մինչև Էնգի, Արիդու ու Սուբե երկիր ես հակեցի Ասուրի, Շամաշի, Ադադի և Իշտարի՝ իմ օգնական այդ աստվածների կամքին: Դրանց բոլորին ես գցեցի իմ ոտքերի տակ» (Շամշիադադ V-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Ապստամբություն եղավ» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²³⁵ «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Շամշիադադ V-ի – Մ.Ֆ.) երկրորդ արշավանքին ես Նաիրի երկիր ուղարկեցի Սուբարիս-Ասկուրին՝ մարտերում փորձված, իմաստուն և խելացի այդ հրամանատարին՝ իմ բաշեի ու զորքի հետ միասին: Նա հասավ Արևամուտի ծով, գրավեց Մեկրաիրայի որդի Շարացինայի 300 բնակավայրերը, ինչպես նաև 11 ամրացված բաղաթներ Ուշայինայի 200 բնակավայրերի հետ միասին: Նա կոտորեց սրա ռազմիկներին, ավար առավ, վերցրեց նրանց բարիքը, աստվածներին, տղաներին և աղջիկներին: Նա ավերեց, հողին հավասարեցրեց և այրեց նրանց բնակավայրերը: Իր վերադարձին նա կոտորեց սուևրիացիների ռազմիկներին և նրանցից ձիերի լծասարքեր ստացավ, որը Նաիրի երկրի հարկն էր» (Շամշիադադ V-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²³⁶ «Երբ Արդիսի բաղաթի Մուսասիր աստծու դեմ հառնեց Սարդուրիի որդի Իշպուլինի՝ սեծ արբան, հզոր արբան, տիեզերքի արբան, Բիայիլի երկրի արբան, Տուշպա բաղաթի տիրակալը, ինչպես նաև Իշպուլինի որդի Մենուան, նրանք Յալդի աստծո համար տաճար կառուցեցին...» (Ասպուլինի և Մենուային վերագրվող արձանագրությունից): «Յալդի աստծուն Սարդուրիի որդի Իշպուլինի և Իշպուլինի որդի Մենուան այս գրույթունը թողեցին՝ Յալդին արշավի ելավ իր գեներով, նա հաղթեց Մեհիշա բաղաթին, հաղթեց Պարսուա երկրին: Յալդին հզոր է, նրա գեները հզոր է, Յալդիի զորությամբ նրանք արշավի եկան Մեհիշա բաղաթի վրա, նրանք՝ Սարդուրիի որդի Իշպուլինի և Իշպուլինի որդի Մենուան: Իշպուլինի ու Մենուան հզոր էին, նրանց զորքը կազմված էր 106 մարտականքներից, 9.174 հեծյալից և 2.704 հետևակայինից: Յալդին հովանավորում էր Սարդուրիի որդի Իշպուլինի և Իշպուլինի որդի Մենուային: Նրանք նվաճեցին Մեհիշա բաղաթը, ինչպես նաև Կուան, Շարիու..., Իգիբուն..., ինչպես նաև Պարսուա երկրի բաղաթները: Նրանք այնտեղից ձեռք գցեցին 1.483 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն... 100.000..., 1.000..., 6.600..., 1.120 ձի, 12.000 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն..., 1.000..., 65 ուղտ, 5.000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Յալդի աստծո զորությամբ Սարդուրիի որդի Իշպուլինի և նրա որդի Մենուան, որոնք տիրեցին երկրին, այնտեղ ամրացված կետեր թողեցին: Սարդուրիի որդի Իշպուլինի և նրա որդի Մենուան Յալդի աստծո համար այս գրույթունը թողեցին՝ Յալդին իր գեներով արշավի ելավ, նա հաղթեց Մեհիշա բաղաթին, ինչպես նաև հաղթեց Պարսուա երկրին: Յալդին հզոր է, նրա գեները հզոր է, Յալդիի զորությամբ նրանք արշավի մեկնեցին Մեհիշա բաղաթի դեմ՝ Սարդուրիի որդի Իշպուլինի և նրա որդի Մենուան, որոնք երկուսն էլ հզոր էին: Նրանց զորքը հաշվվում էր 106 մարտականք և 9.174 հեծյալ...» (Ասպուլինի և Մենուային վերագրվող արձանագրությունից):

«Ապստամբություն եղավ» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²³⁷ «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Շամշիադադ V-ի – Մ.Ֆ.) երրորդ արշավանքի ժամանակ ես անցա Չար գետը, անցա Ցիլար լեռն և բարձրացա Նաիրի: Ես ձիերի լծասարքեր ստացա, որը հարկ էր Դադի Խուբուշկիացուց, Մեկրաիրայի որդի Շարացինայից, սուևրիացիներից, մաննացիներից, պարտուացիներից ու կաուրացիներից ևս ես հարկ ստացա: Մեհիացիներին ծածկեց իմ տիրակալ Ասուրի սարսափի փայլը, նրանք ահաբեկվեցին իմ հզոր գեների դառնությունից, լքեցին իրենց բնակավայրերը և ընկան լեռները: Նրանք ամրացան մինչև երկինք հասնող երեք լեռնագագաթներում, որոնց չի հասնում նաև ճախրող թռչունը: Դրանք ես իրոք շրջապատեցի և մեկ օրում ինչպես արծիվ ճախրեցի նրանց վրա: Ես կոտորեցի նրանց սեծաթիվ ռազմիկներին և ստիպեցի նրանց գույքը ցած բերել, նրանց գույքը՝ հարստությունները, խոշոր եղջերավոր անասունները, ջորիներին, մանր եղջերավոր անասունները, ձիերի լծասարքերը և երկապատանի ուղտերին: Ես ավերեցի, հողին հավասարեցրի և կրակին տվեցի նրանց 500 բնակավայրերը և գնացի Գիգիբունդ երկրի վրա: Ես գրավեցի Կիևակի բնակավայրը, ավերեցի, հողին հավասարեցրի և կրակի մատնեցի այն: Իրոք, երբ ես անցա Իսբիսիցա լեռան կիրճով, ես որպես հարկ ընդունեցի ձիերի լծասարքեր, որոնք հանդիսանում էին Տիտանաշկայի, Սասիսիաբու, Կիարայի և Կարսիբուտացու հարկը: Իմ իշխանության փառքով և ուժեղ մարտով ես հաղթահարեցի նրանց ու նրանք, լքելով իրենց սեծաթանակ բնակավայրերը, մտան Ուրուշ ամրացված բաղաթ: Ես նվաճեցի այդ բաղաթը և դրա փողոցները պատեցի նրանց ռազմիկների արյունով, ինչպես կարմիր բրդով: Ես կոտորեցի 6.000 ռազմիկներ և 1.200 ռազմիկների հետ միասին կենդանի բռնեցի նրանց արքա Պիրիշտային: Ես ավար տարա, որի մեջ էր նրանց գույքն և հարստությունները, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունները, ձիերը, արծաթեղեղներ, ոսկին, բրոնզե առարկաները, այս ամենը՝ առանց հաշվի: Ես ավերեցի, ամայացրի, կրակի տվեցի ամեն ինչ և հարկ ընդունեցի Էնգուր Տիբարիացուց: Ես իմ արքայության հսկայակերպ պատկերը բանդեցի տվեցի և նրա վրա գրեց տվեցի Ասուրի՝ իմ տիրող, հաղթանակը, իմ փառքը, իմ խիզախությունը ու իմ գործերը, որոնք ես արեցի Նաիրի երկրում: Այս պատկերը ես հրամայեցի դնել Տիբարում՝ Գիգիբունցիների ամրացված այդ բաղաթում» (Շամշիադադ V-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Արշավանք եղավ Միկրիսի դեմ» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²³⁸ «Արշավանք եղավ Թիլուի դեմ» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²³⁹ «Արշավանք եղավ Թիլուի դեմ» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²⁴⁰ «Արշավանք եղավ Թիլուի դեմ» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²⁴¹ «Յալդին իր գեներով արշավի ելավ և հաղթեց Երիկուխի երկրին: Նա հաղթեց Լուիսուհին և այն տապալեց Մենուայի ոսթերի առաջ: Յալդին հզոր է, նրա գեները հզոր է, Յալդինի զորությամբ Իշպուհինի որդի Մենուան արշավի ելավ: Յալդին աջակցում էր նրան և ահա Մենուան ասում է՝ Երիկուխի երկիրը եկավ: Լիխուհիա արքայական քաղաքը, որին երբեք ոչ-ոք չէր տիրել, աստված Իշպուհինի որդի Մենուային տվեց, որը գրավեց այս քաղաքը, սակայն խնայեց այն՝ հարկ վճարելու պայմանով» (Մենուային վերագրվող արձանագրությունից): «Յալդինի զորությամբ Իշպուհինի որդի Մենուային ասում է՝ ես արշավանքի ելա Երիկուխի ցեղի դեմ, նվաճեցի այն... Նրանց երբեք ոչ-ոք չէր նվաճել..., ոմանց ես սպանեցի, այլոց էլ կենդանի տարա... Իշպուհինի որդի Մենուան այս ամենն ասաց» (Մենուային վերագրվող արձանագրությունից):

²⁴² «Յալդին իր գեներով արշավանքի ելավ Տիուեխի հզոր երկրի դեմ: Յալդին հզոր է, նրա գեները հզոր է, Յալդինի զորությամբ Իշպուհինի որդի Մենուան արշավի ելավ և Յալդին օժանդակում էր նրան: Մենուան ասում է՝ ես գրավեցի այս Տիուեխի երկիրը, ես մարտով վերցրի Շաշիշու արքայական քաղաքը, երկիրն այրեցի, ամրոցները ավերեցի: Ես հասա Շեշեթի և մինչև Չուա քաղաք: Ուտուխաին..., Մենուան ասում է՝ Տիուեխի արքա Ուտուպուրին հռչակեց իմ առաջ, փարվեց իմ ոսթերին, գետին ընկավ և ես նրա նկատմամբ մեղմ եղա: Ես խնայեցի նրան հարկ վճարելու պայմանով և նա ինձ որպես հարկ ոսկի ու արծաթ տվեց: Այն գերիները, որոնք հայտնվել էին նրա ձեռքում, նա ինձ վերադարձրեց: Մենուան ասում է...՝ ես երկու արքաներին այնտեղից հեռացրի՝ Բայթուլուխի ցեղի արքային և Յալդինի որդի քաղաքի երկրի տիրակալին, իսկ ինչ ամրացված կետեր որ կային այնտեղ, ես վերցրի» (Մենուային վերագրվող արձանագրությունից): «Մենուան ասում է՝ ես գրավեցի Շաշիշու քաղաքն և այնտեղ այս գրությունը թողեցի, որը նվիրված է Յալդին աստծուն» (Մենուային վերագրվող արձանագրությունից): «Իշպուհինի որդի Մենուան ասում է... Լուիսուհի քաղաքը..., Իրեկուային... տիրեցի..., դրանք Յալդին Մենուա արքային տվեց...: 1.700..., 3..., Տուշպա քաղաք» (Մենուային վերագրվող արձանագրությունից):

²⁴³ «Նույն այդ տարում Ալզի երկիրն ապստամբեց: Յալդի աստվածն արշավի ելավ, Իշպուհինի որդի Մենուայի համար նվաճեց Կուսումու քաղաքը, նա գրավեց Ալզի երկիրը, Շատուու երկիրը և հնազանդեցրեց Կուսումու քաղաքը...» (Մենուային վերագրվող արձանագրությունից): «Յալդի աստծո զորությամբ ես՝ Իշպուհինի որդի Մենուան, արշավի ելա, Յալդին ինձ աջակցում էր: Մենուան ասում է՝ ես խնայեցի այն հարկ վճարելու պայմանով և այս գրությունը դրեցի: Կուլիսների քաղաքը..., Աթունե քաղաքը...: Ես արշավի ելա Ուրմեի դեմ և գրավեցի այդ երկիրը, որից հետո այս գրությունը թողեցի...» (Մենուային վերագրվող արձանագրությունից): «...Երկիրը..., Ալաու..., Ուրմեուխի երկրի դեմ..., Ալամու երկիրը..., ես հետ մղեցի նրանց..., սպանեցի..., Ուրշա քաղաքը..., ոչ մեկը..., ես նվաճեցի երկիրը..., Ուրմեուխի երկրի դեմ..., ես այն անջատեցի..., երկրները..., ես գտա..., 400 քաղաքներ..., ես սպանեցի..., այրեցի..., ամրոցները..., Կուլիսների քաղաքը..., ես ամրոց կառուցեցի...» (Մենուային վերագրվող արձանագրությունից):

«Արշավանք եղավ Մաննա երկրի դեմ» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²⁴⁴ «Յալդին իր գեներով արշավի ելավ, նա հաղթեց Շեթետերնա երկիրը, Խուզանա քաղաքն, ինչպես նաև Շուպանի քաղաքը: Յալդին հզոր է, նրա գեները հզոր է, Յալդինի զորությամբ Իշպուհինի որդի Մենուան նվաճեց Շեթետերնա քաղաքը, Խուզանի և Շուպանի քաղաքները՝ հասնելով Խեթթի երկրի...: Մեխտենե երկրի արքային նա խնայեց հարկ վճարելու պայմանով» (Մենուային վերագրվող արձանագրությունից):

²⁴⁵ «Արշավանք եղավ Գուզանայի դեմ» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²⁴⁶ «Յալդի աստծո մեծությամբ ես՝ Իշպուհինի որդի Մենուան, գրավեցի Մեշպտա քաղաքը, իսկ այնտեղից էլ մտա Մաննա: Ես այնտեղ հետևակ ռազմիկներ թողեցի, Յալդին առաջնորդում էր ինձ և Մենուան ասում է՝ ես նվաճեցի Մաննա երկիրը ու այնտեղ... գրություն թողեցի...» (Մենուային վերագրվող արձանագրությունից):

«Արշավանք եղավ Մաննա երկրի դեմ» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²⁴⁷ «Յալդին իր գեներով արշավի ելավ, նա հաղթեց..., Յալդինի գեները հզոր է և նրա աջակցությամբ Իշպուհինի որդի Մենուան ոսթի ելավ: Յալդին նրան առաջնորդում էր և Մենուան ասում է՝ ես կրակի մատնեցի...մանանին, Բաբանախի երկիրը...: Նույն այդ տարում... Կալիբիլանի քաղաքը..., հարթավայրը, Արպուհի քաղաքը, Ուտուսուհի երկիրը..., Կուլիսների քաղաքը: Թուշուրեխին... Սարանիյի այն կողմից, Երունի երկիրը..., Կիրպուտունի քաղաքը, Ուլիբիլի երկիրը, սրանք բոլորը ես նվաճեցի և կրակի տվեցի: Դիրգու երկիրը, Իշալա քաղաքը..., ես նվաճեցի, երկիրն այրեցի, հասա մինչև... Կուսմեու քաղաք և Ասորեստան...» (Մենուային վերագրվող արձանագրությունից):

²⁴⁸ «Յալդի աստծո մեծությամբ և նրա կամքով, երբ Իշպուհինի որդի Մենուան հոր տեղը զբաղեցրեց, Շատիրու երկիրն ապստամբած էր: Յալդին իր գեներով ելավ, հաղթեց Խուրադինակու, ինչպես նաև Գիդիսարու քաղաքներին, նա հաղթեց նաև Շատիրու երկրին: Յալդին հզոր է, նրա գեները հզոր է, Յալդինի զորությամբ Իշպուհինի որդի Մենուան ելավ և գրավեց Խուրդինակու ու Գիդիսարու քաղաքները, ինչպես նաև Շատիրու երկրի Թարգուանա քաղաքը: Նա հասավ մինչև Դուշթու երկիր և Մալմալա: Խուրադինակու քաղաքը, որն այլ արքաներ երբեք չէին գրավել, նա գրավեց և Յալդին այն Իշպուհինի որդի Մենուային տվեց՝ նրա համար գրավելով այդ քաղաքը» (Մենուային վերագրվող արձանագրությունից):

«Արշավանք եղավ Մաննա երկրի դեմ» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²⁴⁹ «Արշավանք եղավ Խուբուշիայի դեմ» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²⁵⁰ «Արշավանք եղավ Լուշինա քաղաքի դեմ» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²⁵¹ «Արշավանք եղավ Խուբուշիայի դեմ» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²⁵² «Հասավ մինչև Բիա... երկիր և Խուշանի: Ես արշավի ելա Դիրի երկրի ու Չուա քաղաքի դեմ: Չուան, որը Տիուեխի արքայական քաղաքն էր, ես այրեցի և գրություն թողեցի Չուա քաղաքում: Ես նաև Աշկալաշի երկրի դարպասներով, նրա ամրություններն ավերեցի, 453 քաղաք այրեցի: Երեք երկրներ ես անջատեցի և միացրի իմ երկրին՝ Կադա, Աշկալաշի ու Շաշիու քաղաքի երկրները: Ես տար: 15.181 երեխա, 2.734 տղամարդ, 10.604 կին, 4.426 ձի, 10.478 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն և 73.770 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Ես չորս արքաների գահազրկեցի՝ Շաշիլի, Արոարակիսի, Բալուուլուխի և Կաբուլիսի արքաներին, իսկ նրանց փոխարեն էլ նշանակեցի մարգերի կառավարիչներ, Տիուեխի արքային հնազանդեցրի, սակայն նրան խնայեցի հարկ վճարելու պայմանով» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁵³ «Յալդին իր գեներով արշավի ելա Եթունի երկրի վրա և այն Արգիշտիի ոսթերի առաջ փռեց: Յալդին հզոր է, նրա գեները հզոր է, Յալդինի զորությամբ ես՝ Մենուայի որդի Արգիշտիս, արշավի ելա: Ինձ առաջնորդում էր Յալդին: Արգիշտին ասում է՝ այն արքաները, որոնք օգնության եկան Տիուեխի արքային, ահա, սրանց բոլորին ես ջարդեցի: Մեկ տարվա ընթացքում ես նվաճեցի Լուշա, Կասարգա, Երիսիսի և Գուլուտաի երկրները ու նվաճեցի Ուրտերուխի երկիրը: Ես հասա Ապունի երկիր, Լուշանին գահազրկեցի և այս երկրի արքա Իգային հնազանդեցրի, սակայն թողեցի նրան տեղում, բանգի նա Արգիշտի արքային հարկ վճարեց...» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁵⁴ «Արշավանք եղավ Կիսկուի դեմ» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²⁵⁵ «Արգիշտին ասում է՝ աղոթում էի Յալդի տիրոջը, Թեքեբային, Շիվինին՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները: Այդ նույն տարում երրորդ անգամ զինվորներ գնդեցի և արշավեցի Տիուեխի ցեղի վրա: Տիուեխի ցեղի արքայի հպատակների, գրավեցի Շերիագի երկիրը, քաղաքները այրեցի, ամրոցները ավերեցի: Կտրում էի մինչև Բուլթի քաղաքը: Բուն Բիանի և Խուշանի երկրները ամբողջովին անջատեցի Թարիունի երկրից: Արշավեցի Չաբախա երկրի վրա, գրավեցի Չաբախա երկրի գավառը: Կտրում էի մինչև Ուզինաքիթարնա քաղաքը, մինչև Սիրիսուդարա լեռը: Ամբողջ Սակայունի քաղաքը Իանի երկրից անջատեցի: Ելա Երիսիսի երկրի վրա, արշավեցի Արունի երկրի վրա: Գրավեցի արքայական Կիտերուխի երկրի Ուրեյունի քաղաքը: 19.255 պատանի բռնի, 10.140 երիտասարդ զինվոր, 23.280 տղամարդ, 52.675 մարդ տարա մեկ տարում: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: 1.104 ձի բռնեց, 35.016 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 1.829 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն տարա» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

«Յալդի աստծո մեծությամբ Արգիշտիի որդի Սարգուրիս ասում է՝ երբ ես նվաճեցի Ուլիսիմեու երկիրը, վերադարձին նույն իսկ արշավանքի ժամանակ նվաճեցին Սակայունի քաղաքը, որից հետո կանանց ու տղամարդկանց բռնեցի Բիսիսի» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁵⁶ «Արգիշտին ասում է՝ Յալդիի փոխարեն նույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի: Յալդին արշավեց և սեփական գեներն ենթարկեց ասորեստանյան զորքը, ենթարկեց Արիթա ցեղի երկիրը և զգեստեց նրանց Արգիշտիի առջև» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

«Արշավանք եղավ Խուբուշիայի դեմ» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²⁵⁷ «Արգիշտին ասում է՝ Յալդիի փոխարեն նույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի: Յալդին արշավեց, սեփական գեներն ենթարկեց Աբեիսիսի ցեղի երկիրը, Անիշթարգա երկիրը, Կասարգանի ցեղի երկիրը, Ուլուզգաիսի ցեղի երկիրը և զգեստեց նրանց Արգիշտիի առջև: Յալդին հզոր է, նրա գեները հզոր է, Յալդինի զորությամբ Մենուայի որդի Արգիշտին արշավեց և Յալդին առաջնորդում էր նրան: Արգիշտին ասում է՝

գրավեցի Եթիոնի երկիրը: Կտրում էի մինչև... երկիրը, մինչև Ուոդլուե և Եթիոնի երկիրը: Տղամարդ և կին բռնեց: Արգիշտին ասում է՝ Յալոյի փոխարեն տույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից): «Յալոյին իր գեներով արշավի ելավ և նա հաղթեց Եթիոնի երկրին: Յալոյին հզոր է, նրա գեները հզոր է, Յալոյի գործությամբ ես՝ Արգիշտիս, Մենուայի որդին, արշավի ելա և նվաճեցի Ուլուանի, ինչպես նաև Դարանի բաղաբի երկրները» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁵⁸ «Արգիշտին արբա Է հզոր, արբա մեծ, արբա Բիայնիյի երկրի, իշխանը Տուշայա բաղաբի: Յալոյին արշավեց և սեփական գեներին ենթարկեց խեթթի երկիրը, նա ենթարկեց խիլարուդիին և զգեստեց նրան Արգիշտիի առջև» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁵⁹ «Նույն այդ տարում էլ ես արշավանքի ելա Ումեյուի վրա... և գրավեցի Ուրիանի ու Թեիրտուրի երկրները, նվաճեցի Մուրուզուն..., ժայռի վրա գտնվող այդ ամրացված միջնաբերդը, որին ես մարտով տիրեցի և կանանց ու տղամարդկանց այնտեղից տարա: Ես նվաճեցի Ուբարուզիդունի արքայական բաղաբը, հասա Կուրայի քաղաք և մինչև Տարրա երկիր: Ես արշավի ելա քաղաքի վրա..., կանանց ու երեխաներին այնտեղից բռնեցի, նվաճեցի Իրկիուկի երկիրը, հասա մինչև...: Ես արշավի ելա Արտարսու երկրի վրա... և մարտով հետ շարտեցի նրանց... բաղաբները... հասա... մինչև... 11.000... կին, ընդհանուր 20.279 մարդ մեկ տարվա ընթացքում, որոնց մի մասին սպանեցին, իսկ մյուս մասին էլ կենդանի տարա: 1.280 ձի բռնեցի..., անասուն, 126.000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁶⁰ «Արգիշտին ասում է՝ Յալոյի աստծո համար ես մեկ տարվա ընթացքում սխրագործություններ իրականացրի, ես՝ Արգիշտիս, հզոր արբաս, մեծ արբաս, Տուշայա բաղաբի տիրակալս: Յալոյին իր գեներով արշավի ելավ և հաղթեց խեթթի երկիրը, նա հաղթեց խիլարուդի երկրի արբային ու Արգիշտիի առաջ տապալեց: Յալոյին հզոր է, նրա գեները հզոր է, Յալոյի գործությամբ Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ իմ ցանկացած վերաբերյալ ես աղոթեմ իդեցի Յալոյի աստծուն, Թեշուբին, Շիվինիին ու Բիայնիյի երկրի բոլոր աստվածներին: Աստվածները լսեցին իմ խնդրանքը և ահա Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ Յալոյին առաջնորդում եր ռազմիկներին ու ես արշավի ելա խեթթի երկրի վրա, նվաճեցի Նիրիբա երկիրը, իսկ Ուրմանի քաղաքը, որն ամրացված էր, ես մարտով գրավեցի: Աղանի արքայական բաղաբը ես նվաճեցի: Յալոյի աստծո մեծությամբ ես մտա խեթթի երկիր, Տուրատիի երկիր, սակայն ես խնայեցի Մեիլից քաղաքի սպամադային: Ես հասա Պիտեի քաղաք...՝ գետին: Մարմուտանի երկիրը և Կասանի երկիրը: Ես այնտեղից տարա տղամարդկանց և կանանց, ամրությունները ավերեցի ու քաղաքներն այրեցի: 2.539 երեխա և 8.698 տղամարդ ես կենդանի տարա, 18.047 կին՝ ևս, ընդհանուր առմամբ մեկ տարվա ընթացքում ես 29.284 հոգու տարա, ոմանց սպանեցի, ուրիշներին էլ կենդանի տարա: Ես տարա 17.962 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, ինչպես նաև 2... գլուխ մանր եղջերավոր անասուն» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից): «Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ առաջնորդում եր Յալոյին: Յենց այդ նույն ժամանակ արշավեցի խաթինիյի երկրի վրա, գրավեցի Նիրիբայի դաշտը..., խուրմա քաղաքը, որ ամրացված էր, կռվում գրավեցի, ... աղա արքայական բաղաբ գրավեցի: Յալոյան մեծությամբ արշավեցի խաթինիյի երկրի վրա» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁶¹ «Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ Յալոյի փոխարեն տույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի: Յալոյին արշավեց, սեփական գեներին ենթարկեց Եթիոնի երկիրը, ենթարկեց Կեխունի քաղաքի երկիրը և դրանց զգեստեց Արգիշտիի առջև: Յալոյին իմ զորեղ է, Յալոյան գեներն իմ զորեղ է: Յալոյան մեծությամբ արշավեց Մենուայի որդի Արգիշտին: Յալոյին առաջնորդում եր նրան: Արգիշտին ասում է՝ գրավեցի Կեխունե քաղաքի ծորավոր երկիրը ծովային գավառում: Կտրում էի մինչև Աիշկու քաղաքը: Տղամարդ և կին այնտեղից բռնեցի: Յալոյան հրամանով Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ Երեբունի քաղաքը կառուցեցի՝ Բիայնիյի երկրի գործությունը լույսական ցեղերի մեջ ամրապնդելու համար: Յոդը չոր էր և ոչ մի բան կառուցված չէր այնտեղ: Յոդը մեծագործություններ կատարեցի այնտեղ: Խեթթյան Շուպայից ես 6.600 ռազմական մարդ բևակեցրի այնտեղ: Յալոյան մեծությամբ Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ աղոթում էի Յալոյի տիրոջը, Թեշեբային, Շիվինիին և Բիայնիյի երկրի աստվածներին՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերում լսում էին ինձ աստվածները: Յենց այդ նույն տարում արշավեցի Ուբուրդա երկրի վրա: Իշխուրդա արբային և իր Ուբուրդաայի երկիր գրավեցի: Երրուս քաղաք գրավեցի, Կիշուշե երկիրը հպատակեցի: Տղամարդ և կին հանեցի այնտեղից: Արշավեցի խաթինի երկրի վրա: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի: Բի... քաղաքը: Կտրիծ մարդկանց այրեցի: 8.647 պատանի բռնեցի, 2.655 երիտասարդ, 8.497 ստրուկուի, ընդամենը՝ մեկ տարում 19.800 մարդ: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: 2.32 ձի բռնեցի..., 1.803 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 11.626 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁶² «Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ աստրեստանյան զորքը երկիրս լցվեց: Չինվորներ գնդեցի: Աղոթում էի Յալոյի տիրոջը, Թեշեբային, Շիվինիին և աստվածներին Բիայնիյի երկրի՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերում լսում էին ինձ աստվածները» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁶³ «Ամրոց Տուրատիի երկիրն անջատեցի բուն Մեիլիսիայից: Կտրում էի մինչև Պիթեյա քաղաքի տակ, մինչև Մեծ Մեիլայան գետը, Մարմուտա և Կալայա երկրները: Տղամարդ և կին այնտեղից հանեցի, ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի: 2.539 պատանի բռնեցի, 8.698 երիտասարդ, 18.047 կին, ընդամենը 29.284 մարդ՝ մեկ տարում: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա...: Չի, 17.962 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն բռնեցի, 20.000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁶⁴ «Արգիշտին ասում է՝ Յալոյին իմ զորեղ է, Յալոյան գեներն իմ զորեղ է: Յալոյան մեծությամբ Եռլաշե լեռան Դադեի առջևի հողապատները խորտակեցի...: Այնտեղից 11.839 պատանի բռնեցի: Աստրեստանյաններին վռնեցի, սպանեցի, հանեցի երկրիցս» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

«Արշավանք եղավ Ուրարտուի դեմ» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²⁶⁵ «Արգիշտին ասում է՝ Յալոյին հզոր է, նրա գեները հզոր է, Յալոյի գործությամբ ես հառնեցի Դադեի դիմաց: Եռլաշանի երկիրը՝ մի լեռնային երկիր..., 20.000...: Ես սպանեցի 11.439 ռազմիկի: Ես ռազմիկներ հավաքեցի և տարա իմ երկրից: Նույն այդ տարում էլ ես արշավի ելա Մենաբունի ու Դուկմա քաղաքների դեմ..., այդ երկրի արքայական բաղաբը նվաճեցի...» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

«Արշավանք եղավ Ուրարտուի դեմ» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²⁶⁶ «Պուշթու երկրի Շաարառա քաղաքը...: Արշավեցի Բաբիլոնիի քաղաքի երկրի վրա..., Բարուաթա երկրի վրա, Պարսուա երկրի վրա: Պարսուայի երկիրը ավերեցի, քաղաքներն այրեցի...: 5.040 մարդ մեկ տարում: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա...: ձի բռնեցի, 987 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն...: 5... գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Արգիշտին ասում է, որ բոլոր այս սխրագործությունները ես մեկ տարվա ընթացքում իրականացրի: Յալոյին իր գեներով արշավի ելավ և ես հաղթեցի աստրեստանյան զորքին, հաղթեցի Պուշթու երկրին, Տարիունի երկրին ու նրանց Արգիշտիի դիմաց գետին տապալեցի: Յալոյի աստծո մեծությամբ Արգիշտին ասում է՝ ես ամրություններ հիմնադրեցի, Շուրիշիյի երկիրը ես երջանկացրի, աստրեստանյան զորքին իմ երկրից դուրս մղեցի...: Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ Յալոյին հզոր է, նրա գեները հզոր է, Յալոյի գործությամբ ես գորավարներին արշավանքի ուղարկեցի և հետ շարտեցի Աստրեստանին..., ահա թե ինչ ես արեցի... իմ երկրից Դադա գորավարին: Նույն այդ տարում էլ ես արշավի ելա Արիսի երկրի վրա: Արքայական բաղաբ և ևս 60 քաղաքների կանանց ու տղամարդկանց ես գերավարեցի, ես ելա Պուշթու երկրի վրա, նվաճեցի Աբուրայի քաղաքը..., քաղաքը, Կարունկանիոնի քաղաքը ու... երկիրը ես նվաճեցի: Արգիշտին ասում է՝ ես հասա Մաննա լեռնային երկրին, մեկ տարվա ընթացքում ձեռք գցեցի 18.827 հոգու, ոմանց սպանեցի, այլոց՝ կենդանի տարա, ինչպես նաև տարա 606 ձի, 184 ուղտ, 6.257 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուններ, 33.203 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ: Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ Յալոյի աստծո համար մեկ տարվա ընթացքում ես հետևյալ սխրագործություններն արեցի: Յալոյին իր գեներով արշավի ելավ Իանի երկրի վրա, հաղթեց Մաննա և Պուշթու երկրներին ու դրանք տապալեց Արգիշտիի առաջ: Յալոյի աստծո մեծությամբ Արգիշտին ասում է՝ ես ռազմիկներ հավաքեցի, աղոթեմ իդեցի Յալոյի տիրակալի, Թեշուբ աստծուն, Շիվինի աստծուն և Բիայնիյի երկրի մացած բոլոր աստվածներին իմ ցանկացած մասին, որ նրանք ականջ կախեն իմ ասածին: Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ Յալոյին հզոր է, նրա գեները հզոր է և Յալոյին մտավ Իանի երկիր: Ես նվաճեցի երկիրը, ամրոցները բառեցի, իսկ քաղաքներն էլ այրեցի: Երաթեյե քաղաքն ու Նույանուն մեկ այլ քաղաք ես նվաճեցի, իսկ տղամարդկանց և կանանց էլ այնտեղից բռնեցի...: Նույն այդ տարում էլ ես ելա Մաննա երկրի վրա... Պուշթու երկիրը, Թուրա գետը... Ամրացված ամրությունը ժայռի վրա ես մարտով տիրեցի, տղամարդկանց և կանանց այնտեղից տարա և հասա...» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից): «Յալոյին իր գեներով Կուլիանի երկրի վրա ելավ և այն տապալեց Արգիշտիի ոտքերի տակ: Յալոյին առաջնորդում եր Արգիշտին և Արգիշտին ասում է՝ ես գրավեցի Դուրուբանին Կուլիանի երկրում» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁶⁷ «Յալոյի աստծո մեծությամբ Արգիշտին ասում է՝ ես նվաճեցի Երիախի երկիրը, նվաճեցի Իդրախունիին մինչև Իշիգուլու» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից): «Յալոյան մեծությամբ Արգիշտին ասում է՝ ամրոցներ կառուցեցի, Շուրիի երկիրն իմ խաղաղեցրի» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից): «Յենց այդ նույն տարում արշավեցի... երկրի վրա..., երկրի վրա, Արիսա երկրի վրա...: Արքայական քաղաքն և 60 քաղաք՝ ժողովրդով հանդերձ գերեցի» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁶⁸ «Արգիշտին ասում է՝ Յալոյի փոխարեն տույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի: Յալոյին արշավեց, սեփական գեներին ենթարկեց աստրեստանյան զորքը, ենթարկեց Պուշթու երկիրը, Թարիունի երկիրը, զգեստեց նրանց Արգիշտիի առջև» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

«Արշավանք եղավ Ուրարտուի դեմ» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

269 «Անործեստանյան գործը երկիրս լցվեց: Աղոթում էի Հայդի տիրոջը, Թեյքեբային, Շիվինիին և աստվածներին Բիայնիյի երկրի՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները: Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ Հայդին իմ գործը է, Հայդյան գեներ իմ գործը է: Հայդյան մեծությամբ զորապետ ուղարկեցի, ասորեստանցիներին վնդեցի, սպանեցի, հանեցի երկրիցս: Դադա զորապետին գովեցի» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

«Արշավանք եղավ Ուրարտուի դեմ» («Էպոսիմների ցանկ» արձանագրությունից):

270 «Արշավանք Պուշթու երկրի վրա, գրավեցի Արուզանի բաղաբը..., բաղաբը, Կադուկանիու բաղաբը..., երկիրը գրավեցի: Հայդյան մեծությամբ Արգիշտին ասում է՝ հինգերորդ անգամ զորք գնդեցի: Աղոթում էի Հայդի տիրոջը, Թեյքեբային, Շիվինիին և աստվածներին Բիայնիյի երկրի՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները: Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ Հայդին իմ գործը է, Հայդյան գեներ իմ գործը է: Հայդյան մեծությամբ արշավեցի Իանե երկրի վրա: Երկիրը գրավեցի, ամրոցները ավերեցի, բաղաբները այրեցի: Երասեղե բաղաբը և մյուս Երասեղե բաղաբը գրավեցի: Տղամարդ և կին այնտեղից բռնեցի: Հենց այդ նույն տարում արշավեցի Մաննա երկրի վրա: Գրավեցի Պուշթու երկիրը, Թուրա... գետը, իսկ «գարե»-ական ժայռը, որ ամրացված էր, կռվում գրավեցի: Տղամարդ և կին այնտեղից հանեցի...: Կտրում էի մինչև Պուշթու երկրի Կիսիբա բաղաբը: Մեկ տարում բռնեցի 18.243 մարդ: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: 790... ձի բռնեցի, 100 ուղտ, 22.500 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 36.830 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

«Արշավանք եղավ Ուրարտուի դեմ» («Էպոսիմների ցանկ» արձանագրությունից):

271 «Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ Հայդի փոխարեն սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի: Հայդին արշավեց, սեփական գեներն ենթարկեց Իանե երկիրը, ենթարկեց Մաննա երկիրը և Պուշթու երկիրը, զգեստեց նրանց Արգիշտիի առջև: Արգիշտին ասում է՝...կտրում էի մինչև Սա... լեռը: 18.827 մարդ մեկ տարում բռնեցի: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: Բռնեցի 606 ձի, 184 ուղտ, 6.257 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 33.203 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

272 «Արգիշտին ասում է՝ Հայդի փոխարեն սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի: Հայդին արշավեց, սեփական գեներն ենթարկեց Մաննա երկիրը, ենթարկեց Իրեփունի երկիրը և զգեստեց նրանց Արգիշտիի առջև...: Հայդյան մեծությամբ Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ երբ Արգիշտիի կողմից բաղաբը կառուցեցի և գետից Ագայան երկրի մի ջրանցք անցկացրի, լսեցի, որ Մաննա երկիրը Սիրա բաղաբը գրավել է: Աղոթում էի Հայդի տիրոջը, Թեյքեբային, Շիվինիին և Բիայնիյի երկրի աստվածներին՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները: Արգիշտին ասում է՝... գործի մեջ՝ գնդի առջև, արշավեցի և Մաննա երկրի Սիրա բաղաբը վերապաշարեցի: Հայդյան մեծությամբ Արգիշտին ասում է՝ վերևից վնդեցի, ամրոցը գրավեցի, բնակեցրի, երկիրը ավերեցի, բաղաբները այրեցի: 3.270 մարդ մեկ տարում բռնեցի: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: 170 ձի բռնեցի, 62 ուղտ, 2.411 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 6.140... գլուխ մանր եղջերավոր անասուն» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

«Արշավանք եղավ Ուրարտուի դեմ» («Էպոսիմների ցանկ» արձանագրությունից):

273 «Արշավանք եղավ Մայրիների երկիր» («Էպոսիմների ցանկ» արձանագրությունից):

274 «Հայդյան մեծությամբ Արգիշտին ասում է՝ աղոթում էի Հայդի տիրոջը, Թեյքեբային, Շիվինիին և աստվածներին Բիայնիյի երկրի՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները: Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ Հայդին իմ գործը է, Հայդյան գեներ իմ գործը է: Հայդյան մեծությամբ արշավեցի Մաննա երկրի վրա, գրավեցի Իրեփունե երկիրը, կտրում էի մինչև Ասորեստանյան հարթավայրը: 6.471 մարդ մեկ տարում բռնեցի: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: 286 ձի բռնեցի, 2.251 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 8.205 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

275 «Արգիշտին ասում է՝ Հայդի փոխարեն սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի: Հայդին արշավեց, սեփական գեներն ենթարկեց Տուարածյան դաշտը մինչև Զուրբու լեռը, ենթարկեց Մաննա երկրի գործը և զգեստեց նրանց Արգիշտիի առջև» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

276 «Արգիշտին ասում է՝ Հայդի փոխարեն սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի: Հայդին արշավեց, սեփական գեներն ենթարկեց Մաննա երկիրը և ենթարկեց Պուշթու երկիրը՝ զգեստեց նրանց Արգիշտիի՝ Մենուայի որդու, առջև: Հայդյան մեծությամբ Արգիշտին ասում է՝ աղոթում էի Հայդի տիրոջը, Թեյքեբային, Շիվինիին և աստվածներին Բիայնիյի երկրի՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները: Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ Հայդին իմ գործը է, Հայդյան գեներ իմ գործը է: Հայդյան մեծությամբ արշավեցի Պուշթու երկրի վրա, գրավեցի Անկայայի դաշտը Շաթիրառազա երկրից: Ամբողջ Ույիշթե երկիրը անջատեցի բուն Ուվե երկրից: Կտրում էի մինչև Ալատեյ լեռը: Երկիրը այրեցի, բաղաբները ավերեցի: Տղամարդ և կին այնտեղից բռնեցի: 7.183 մարդ մեկ տարում բռնեցի: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: 290 ձի բռնեցի, 101 ուղտ, 4.990 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 19.550 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Արգիշտին ասում է՝ Հայդի փոխարեն սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի: Հայդին արշավեց, սեփական գեներն ենթարկեց Մաննա երկրի գործը, զգեստեց Արգիշտիի առջև՝ Մենուայի որդու» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

277 «Շամշի-իլուն՝ զորավարը, մեծ սենեկապետը, տաճարների կառավարիչը և հրամանատարն ընդարձակ բանակի, նահանգապետը Խեթթի երկրի, Կուտի երկրի ու ողջ Նամրի երկրի, Արևմուտքի լեռների նվաճողը, որը ավերածություն սփռեց..., նա, որ ամալացրեց Մուսկու և Ուրարտու երկրները, նա, որը թալանեց նրանց ժողովրդին ու ամալացրեց Ութու, Խուբու, Խադալու և Լաբդուրու երկրները ու հաղթեց նրանց: Այդ նույն ժամանակ Արգիշտի Ուրարտացին, որի ուժերը լայնածավալ էին, ինչպես թանձր ամպը և որը կապեր էր հաստատել Նախորդ արքաներից որևէ մեկի հետ, ընդգնեց ու մեկտեղ ժողովեց Կուտի երկրի բոլոր մարդկանց: Նա կազմակերպեց իր ուժերը ճակատամարտի համար և այնուհետ նրա զորքերը պատերազմելու համար դեպի լեռները առաջացան: Հոր՝ Ասուր աստծո և մեծ տիրոջ, ինչպես նաև Էշշարա տաճարի մեծահոգի մոր հրամանով, աստվածների մեջ առաջնային խնայել աստվածուհին, Շամշի-իլուն՝ զորավարը, մեծ սենեկապետը, տաճարների կառավարիչը և ընդարձակ բանակի հրամանատարը, զինվորների հզոր ուժերը շարժեց դեպի այդ լեռները: Թմբուկների հզոր զարկով և կռվի պատրաստ գեներով, որոնք ահասարսուռ թնդում էին, նա, ինչպես ասրասպետի հողմ, առաջ նետվեց: Նա թողեց, որ դեպի իրեն թռչեն փողոթնիստ լճույզները՝ լծված մարտականքին ինչպես Անգու-թաջունը, և պարտության մատնեց նրանց: Արգիշտի Ուրարտացին լքեց իր զորքերն և հողմացրիվ եղած մարդկանց, ասրասպետը ճակատամարտից և փախավ՝ ինչպես գողը: Շամշի-իլուն նրանից վերցրեց նրա ճամբարը, նրա արքունի գանձարանը և նրա...» (զորավար Սամսի-իլունի վերագրվող արձանագրությունից):

«Արշավանք եղավ Ուրարտուի դեմ» («Էպոսիմների ցանկ» արձանագրությունից):

278 «Ենթարկեց Էթիունի երկիրը, զգեստեց նրանց Արգիշտիի առջև: Հայդին իմ գործը է... Արգիշտին ասում է՝ լսեցի, որ Էթիունի երկիրը Արդինի բաղաբի աստիճանի հափշտակել է: Հենց այդ նույն տարում ես զորք գնդեցի: Աղոթում էի Հայդի տիրոջը, Թեյքեբային, Շիվինիին և աստվածներին Բիայնիյի երկրի՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները: Արշավեցի Էթիունի երկրի վրա: Գրավեցի Էրիախի ճեղի երկիրը, Կաթարգայան ցեղի երկիրը, կտրում էի մինչև Իշկիգուլու երկիրը: Տղամարդ և կին հանեցի դեպի Բիայնիյի երկիրը» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

«Հայդի աստծո մեծությամբ Արգիշտին ասում է՝ ես նվաճեցի Կեթունի բաղաբի երկիրը, հասա Իշտիկունիվային և Լճի երկրին» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

279 «Արգիշտին ասում է՝ Հայդի փոխարեն սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի: Հայդին արշավեց, սեփական գեներն ենթարկեց Թարիու երկիրը, ենթարկեց... երկիրը և զգեստեց նրանց Արգիշտիի առջև: Հայդին իմ գործը է: Հայդյան մեծությամբ Արգիշտին ասում է՝ արշավեցի Թարիու երկրի վրա: 11 ամրոց, որ ամրացված էր, կռվում գրավեցի: Հայդին... այնտեղ...: Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ Հայդին ինձ պարզեց թե բաջույուն, թե գորոյուն: Շատ կառուցեց և ամրոցներ այրեցի ու ավերեցի: Արձանագրությունը դրեցի այնտեղ: Տղամարդ և կին այնտեղից բռնեցի: Արգիշտին ասում է՝ հենց այդ նույն տարում երրորդ անգամ զորք գնդեցի: Աղոթում էի Հայդի տիրոջը, Թեյքեբային, Շիվինիին և աստվածներին Բիայնիյի երկրի՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

280 «Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ աղոթում էի Հայդի տիրոջը, Թեյքեբային, Շիվինիին և աստվածներին Բիայնիյի երկրի՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները: Չորեք գնդեցի և արշավեցի Մաննա երկրի վրա: Երկիրը կերտ, բաղաբները այրեցի: Կտրում էի մինչև Պուշթու երկրի Կիսիբա բաղաբը: Մարդ և ստրկուհի այնտեղից բռնեցի: 13.979 մարդ մեկ տարում բռնեցի: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: 308 ձի բռնեցի, 8.121 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 32.538 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Արգիշտին ասում է՝ Հայդի փոխարեն սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի: Հայդին արշավեց և սեփական գեներն ենթարկեց Մաննա երկիրը...: Հայդյան մեծությամբ Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ արշավեցի Մաննա երկրի վրա, երկիրը ավերեցի, բաղաբները այրեցի: Շիներիսադերե արքայական բաղաբն , որ ամրացված էր, կռվում գրավեցի: Տղամարդ և կին այնտեղից բռնեցի» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁸¹ «Չալոյյան մեծութեամբ Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ արշավեցի Մաննա երկրի վրա, երկիրը ավերեցի և քաղաքները այրեցի: Շիմերեխադեռե արքայական քաղաքս, որ ամրացված էր, կոշկում գրավեցի: Տղամարդ և կին այնտեղից բռնեցի» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁸² «Արգիշտին ասում է՝ Չալոյյան մեծութեամբ արշավեցի Վիտերուխի երկրի վրա: Երկիրը կերա, քաղաքները այրեցի: Տղամարդ և կին այնտեղից հանեցի: Արքայական Վիտերուխիական երկրի Ամիրու քաղաքը, որն ամրացված էր, կոշկում գրավեցի: Արձանագրություն դրեցի...: Վերադարձին... ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: 1.200... ձի, 29.504 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 60.000 գլուխ մանր եղջերավոր անասունի բռնեցի» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից): «Չալոյի ասած մեծությամբ Արգիշտին ասում է՝ ես նվաճեցի Գիարխանի երկիրը՝ Միլա տիրակալի երկիրը: Ես վերադարձա թշնամական լեռներից՝ այնտեղից տղամարդկանց և կանանց տանելով» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁸³ «Արշավեցի Ուրմե երկրի վրա: Գրավեցի Ուրմե երկիրը, երկիրը ավերեցի: Կտրում էի մինչև... լեռը: Քաղաքները այրեցի, տղամարդ և կին տարա դեպի Բիայնիյի երկիրը: Ընդամենը 24.813 մարդ մեկ տարում բռնեցի: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: 25 ձի բռնեցի, ... 8.744 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 48.825 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ Չալոյի փոխարեն սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի...: Չալոյյան մեծությամբ Արգիշտին ասում է՝ երբ Բեխուրա քաղաքը վերապաշարեցի, Բեխուրա քաղաքի մարզի Բամ լեռը փլվեց, ծուխն ու մուխը այժմ դա փայլից մինչև արևն է ելնում: Երբ Բամ լեռը փլվեց, ես Բեխուրա քաղաքը գրավեցի: Չալոյյան մեծությամբ Մենուայի որդի Արգիշտին ասում է՝ Չալոյին արշավեց, սեփական գեղքին ենթարկեց...» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից): «...Ես այնտեղից տղամարդկանց և կանանց տարա: Արգիշտին ասում՝ Նույն այդ տարում ես երրորդ անգամ հավաքեցի ռազմիկներին: Ես իմ ցանկացած վերաբերյալ աղոթք հղեցի Չալոյի աստծուն, Թեշուբին, Շիլիսիին և Բիայնիյի երկրի բոլոր աստվածներին ու նրանք ականջալուր եղան ինձ: Եվ ահա ես արշավի ելա Ուրմե երկրի վրա, նվաճեցի այն ու ամայացրի: Ես հասա մինչև...» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁸⁴ «Չալոյին իր գեղքով արշավի ելավ, նա հաղթեց Տիուեխի երկրի արքա Ուշուպուրշինին, հաղթեց Աքնուլուանի երկրին և տապալեց նրան Արգիշտիի դիմաց: Չալոյին հզոր է, նրա գեղքը հզոր է: Չալոյին արշավի ելավ Մենուայի որդի Արգիշտիի հետ և ահա Արգիշտին ասում է՝ Տիուեխի երկիրը կրկին ապստամբել էր և ես ռազմիկներ հավաքեցի ու զնացի այդ երկրի դեմ, որի տիրակալը ինձ դիմալորեց պատերազմով: Արգիշտին ասում է՝ ես աղոթք հղեցի Չալոյի աստծուն, Թեշուբին, Շիլիսիին ու Բիայնիյի երկրի բոլոր աստվածներին իմ ցանկացած վերաբերյալ և նրանք ականջալուր եղան ինձ...» (Արա III Մեծին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁸⁵ «Սարգուրին ասում է՝ Չալոյի փոխարեն սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի: Չալոյին արշավեց, սեփական գեղքին ենթարկեց արքային և Երիախի ցեղի երկիրը, ենթարկեց Աբեիխանիի ցեղի երկիրը, զգետնեց նրանց՝ Սարգուրիի առջև՝ Արգիշտուրդու: Չալոյին գործել է, հալոյան գեղքը գործել է: Չալոյյան մեծությամբ Արգիշտիի որդի Սարգուրին աս արեց» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁸⁶ «Արշավեցի Կուլիա երկրի վրա: Չալոյյան մեծությամբ խախա արքային խուշապիսի երկրի ժողովուրդով հանդերձ գերեվարեցի, բռնեցի և բնակեցրի երկրում: Նույն այդ տարի գործել ելավ Աբիլիանիի երկրի դեմ: Չալոյի ասած գործությամբ մեկ օրում ես երկիրը գրավեցի, ամրոցները ավերեցի, քաղաքներն այրեցի, երկիրը ամայացրի, այնտեղից տղամարդկանց և կանանց տարա: Սարգուրին ասում է, որ Չալոյի ասած համար ես այնտեղ սիրագործություն իրականացրի՝ 1.890 երիտասարդների, 3.496 տղամարդկանց ու 6.408 կանանց կենդանի տարա, ընդհանուր՝ 9.904 հոգի: Տարա նաև 65 ձի, ինչպես նաև 11.090 գլուխ խոշոր և 10.897 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Սարգուրին ասում է, որ Չալոյի ասած համար մեկ տարվա ընթացքում ես ահա այս սիրագործություններն իրականացրի: Չալոյին իր գեղքով արշավի ելավ և հաղթեց Երիախի երկրի արքային, նա հաղթեց Աբիլիանիի երկրին ու այն տապալեց Արգիշտիի որդի Սարգուրիի առջև: Չալոյին հզոր է, նրա գեղքը հզոր է, Չալոյի գործությամբ Արգիշտիի որդի Սարգուրին արշավի ելավ: Սարգուրին ասում է՝ ես արշավի ելա Երիախի երկրի դեմ և մեկ օրում նվաճեցի այն: Գաղտնաբանները, որոնք ստեղծել էին դեռևս իմ հայրն ու պապը և որոնք հարստություններ էին կուտակված, վայրերը, որոնք ոչ մի արքա երբեք չէր գրավել, Չալոյի ասած գործությամբ ես գրավեցի, դրանցից 150 հատ նվաճեցի, տղամարդկանց և կանանց, ինչպես նաև անասունների հոտեր տարա: Ես այրեցի քաղաքները, երկիրը ամայացրի, տղամարդկանց և կանանց Բիայնիյի տարա» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁸⁷ «Սարգուրին ասում է՝ վերադարձին արշավեցի Աբեիխանիի երկրի վրա: Քաղաքները այրեցի և երկիրը ավերեցի: Եկավ առջև Սուրիսի Աբեիխանուրին, բռնեց Սարգուրին ուղեքը, նա ինձ երկրպագում էր փորի վրա ընկած: Բնակեցրի տեղը, զգեցի հարկի տակ: Արգիշտիի որդի Սարգուրին ասում է՝ Չալոյի փոխարեն սույն տղամարդությունը այնտեղ կատարեցի, 7.130 մարդ մեկ տարում բռնեցի: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: 500 ձի բռնեցի, 8.560 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 25.170 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն տարա: Սույնը արքային եկավ, իսկ թե ինչ զինվորները հափշտակեցին՝ առանձին բռնեցին, երբ երկրի հացը զնաց» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁸⁸ «Սարգուրին ասում է՝ արշավեցի Երիախի երկրի վրա: Գրավեցի Երիախի երկիրը, մեկ օրում նվաճեցի: Մառանները, որ հայրն և պապն էին տարել՝ «աուիե», որ նույնիսկ պատնեճ էր պատրաստված և ոչ մի «ալիշե» արքաներ չէին գրավել, սրանք բոլորը Չալոյյան տիրական հրամանով ինքս գրավեցին: Ես տիրեցի 150 մառանի և կողպատեցի: Տղամարդ և կին, տավար «դիգուշի» այնտեղից հանեցի: Քաղաքները այրեցի, երկիրը ավերեցի, տղամարդ և կին բռնեցի դեպի Բիայնիյի երկիրը» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁸⁹ «Սարգուրին ասում է՝ հենց այդ տարում երրորդ անգամ արշավեցի Երիախի երկրի վրա: Երկիրը գրավեցի, քաղաքները այրեցի, ավերեցի, երկիրը ավերեցի: Տղամարդ և կին բռնեցի դեպի Բիայնիյի երկիրը: Այնտեղ ամրոցներ կառուցեցի, երկիրը երկրիս վրա ավելացրի: Չալոյյան մեծությամբ Սարգուրին ասում է՝ ահա ինչ տղամարդություն այնտեղ կատարեցի: 6.436 պատանի այնտեղից հանեցի, 15.553 կին բռնեցի: Մեկ տարում ընդամենը 21.989 մարդ բռնեցի: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: 1.613 ձի բռնեցի, 115 ուղտ բռնեցի, 16.529 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն բռնեցի, 37.685 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն բռնեցի» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁹⁰ «Արգիշտիի որդի Սարգուրին ասում է՝ աղոթում էի Չալոյի տիրոջը, Թեշուբին, Շիլիսիին և աստվածներին Բիայնիյի երկրի՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում, երկրներում հեռավոր, խում էին ինձ աստվածները և տվեցին ինձ ճանապարհ: Դեպի այնտեղ արշավեցի՝ Կուսիախապյան երկրի վրա: Արքայական Բիշթանի քաղաքն, որ ամրացված էր, կոշկում գրավեցի, արքայական Չալա քաղաքն, որ ծովի դեմն էր, գրավեցի, արքայական Դարալա քաղաքն վերաշրջապատեցի: Եկավ առջև, երկրպագում էր, վերահաստատեցի տեղը: Տվեց ինձ հարկ. 40 մանա գտված ոսկի, 800 մանա արծաթ, 3.000 հազուտ, 2.000 պղնձյա վահան, 1.535 պղնձյա թաս, երբ հենց այնտեղից «ագիբիեխանիսարարի» հաստատված է» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁹¹ «Սարգուրին ասում է՝ դեպի այնտեղ արշավեցի՝ Մաննա երկրի վրա: Երկիրը գրավեցի, քաղաքներն այրեցի, ավերեցի, երկիրը ավերեցի, տղամարդ և կին բռնեցի դեպի Բիայնիյի երկիրը» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁹² «Չալոյին իր գեղքով արշավանքի ելավ և հաղթեց այդ երկրին, նա այն տապալեց Արգիշտիի որդի Սարգուրիի դիմաց: Չալոյին հզոր է, նրա գեղքը հզոր է և ահա Արգիշտիի որդի Սարգուրին արշավանքի ելավ: Սարգուրին ասում է՝ ես մեկնեցի արշավանքի Մաննա երկրի դեմ, այդ երկիրը նվաճեցի, քաղաքներն այրեցի և ավերեցի, երկիրը ամայացրի, տղամարդկանց և կանանց բռնեցին Բիայնիյի: Դարբա ամրոցը, որ ամրացված էր, ես կոշկում գրավեցի, այնտեղ բերդակալ նշանակեցի, երկիրը երկրիս վրա ավելացրի» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁹³ «Արշավեցի Իանի երկրի վրա: Չալոյին արշավեց, սեփական գեղքին ենթարկեց Կապուրե արքային և Իանիեի երկիրը: Չալոյին գործել է, հալոյան գեղքը գործել է: Արշավեց Սարգուրին: Սարգուրին ասում է՝ 35 ամրոց և 200 քաղաք մեկ օրում նվաճեցի: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը ավերեցի: Տղամարդ և կին այնտեղից հանեցի դեպի Բիայնիյի երկիրը: Սարգուրին ասում է՝ հենց այդ ճանապարհին արշավեցի Բուգունիայան երկրի, Ականիա քաղաքի և Տուդայա քաղաքի վրա: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը ավերեցի: Վերադարձին ես արշավանքի ելա Երիախի երկրի դեմ՝ քաղաքներն այրեցի, տղամարդկանց և կանանց էլ այնտեղից տարա: Ես այնտեղից շուռ եկա և ելա Իշտեուլայի երկրի դեմ՝ Կադիադի, Ակունի երկրի ու Աբիլիանիի երկրների դեմ: Սարգուրին ասում է՝ միայն իմ գործով ես ամայացրի, իմ մարգպետներից ոչ մեկին չէի կանչել և իրոք միայն իմ ջոկատով ես արշավի ելա Ունիկունի երկրի դեմ: Նրանց 22 ամրացված բերդերը ես մարտում նվաճեցի, ամրությունները բանեցի, քաղաքներն այրեցի, երկիրն ամայացրի, տղամարդկանց և կանանց էլ Բիայնիյի երկիր տարա: Սարգուրին ասում է՝ իմ դեմ հայտնվեց Ունիկունի երկրի արքա Նիդիսին, իմ դեմ նա ընկավ և ես նրան իմ ստրուկը դարձրի, ինչպեցի հարկ վճարելու պայմանով, հարկ, որը նա պետք է վճարեր Սարգուրինին: Սարգուրին ասում է՝ Մաննա երկրի ես երրորդ անգամ արշավի ելա Արկունիի երկրի դեմ, հաղթեցի այս երկրին, ինչպես նաև Ադախունի, Լուիպուի, Էշումա, Կամիվ, Կուալանի Ուխունի և Տեբիանի երկրներին: 20 ամրացված բերդեր ես մարտում նվաճեցի, մեկ օրում 120 քաղաքներ նվաճեցի, ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրն ամայացրի, տղամարդկանց և կանանց այնտեղից տարա: Սարգուրին ասում է՝ այն ժողովուրդը, որը իմ դեմ զգացած վայրենք իմ գեղքի առաջ դիմեց փախուստի և զբաղեցրեց Ուշկիանի լեռը, ինչպես նաև Բամիին, ես նրանց պաշարեցի ու սպանեցի, իսկ այլոց էլ, որոնք փախան, Թեշուբը այրեց: Սարգուրին ասում է՝ ես տղամարդկանց և կանանց առանձնացրի ու ռազմիկներին տվեցի: Սարգուրին ասում է՝ ահա թե ինչ հերոսություն ես այնտեղ իրականացրի՝ 10.000 երիտասարդների տարա, 4.600 տղամարդկանց և 23.200 կանանց, ընդհանուրը 37.800 հոգի, կենդանի տարա,

ոմանց հետագայում, սպանեցի, այլոց էլ կենդանի թողեցի, տարա նաև 3.500 ձի, 40.353 գլուխ խոշոր ու 214.700 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Սարդուրին ասում է՝ Յալդիի աստծո համար ես այս սխրագործությունները մեկ տարվա ընթացքում արեցի» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁹⁴ «Արշավեցի Իանի երկրի վրա: Յալդին արշավեց, սեփական զենքին ենթարկեց Կապուրե արքային և Իանիեի երկիրը: Յալդին գորեղ է, հալոյան զենքը գորեղ է: Արշավեց Սարդուրին: Սարդուրին ասում է՝ 35 ամրոց և 200 քաղաք մեկ օրում նվաճեցի: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը ավերեցի: Տղամարդ և կին այնտեղից հանեցի դեպի Բիայնիլի երկիրը: Սարդուրին ասում է՝ հենց այդ ճանապարհին արշավեցի Բուզունիայան երկրի վրա, Ալկանիա քաղաքի վրա և Ծուդայա քաղաքի վրա: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը ավերեցի» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁹⁵ «Արշավանք եղավ Գուզանայի դեմ» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²⁹⁶ «Արշավանք եղավ Գուզանայի դեմ» («Եպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

²⁹⁷ «Սարդուրին ասում է՝ Յալդիի փոխարեն սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի: Յալդին արշավեց, սեփական զենքին ենթարկեց չորս արքաների Ուրուրե-Էթիունյան երկրում: Արքային Արկունկիոյան ցեղի, արքային Քամանիուի ցեղի երկրի, արքային Լուեհունիուի ցեղի երկրի: Դենց այստեղից... հաստատված է...: Այնտեղ արշաված չէր» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁹⁸ «Յալդին արշավեց, սեփական զենքին ենթարկեց Արկունկի ցեղի երկիրը: Սարդուրին ասում է՝ արշավեցի, գրավեցի Արկունկի ցեղի երկիրը, կտրեցի մինչև Ուրուրեի երկիրը» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁹⁸ «Սարդուրին ասում է՝ հենց այդ տարում զինվորները արշավեցին Աբեյիանիի երկրի վրա: Յալդյան մեծությամբ մեկ օրում երկիրն իր նվաճեցի: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը ավերեցի, տղամարդ և կին այնտեղից բռնեց: Սարդուրին ասում է՝ Յալդիի փոխարեն ահա ինչ տղամարդություն այնտեղ կատարեցի՝ 1.890 պատանի հանեցի, 3.490 երիտասարդ և 6.408 ստրուկ բռնեց: Ընդամենը՝ 9.904 մարդ: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: 65 ձի բռնեցի..., 1.090 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 10.897 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁹⁹ «Սարդուրին ասում է՝ եկավ առջև Սիդե արքան Վեյեուիի երկրի: Երկրագլուխ էր: Ծառա դարձրի, հարկի տակ գցեցի, հարկը Սարդուրին տալու համար» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

²⁹⁹ «Յալդյան գործությամբ Արգիշտիի որդի Սարդուրին ասում է՝ Քամա ասի քանին զինվորներ գնդեցի: Աղոթում էի Յալդի տիրոջը, Թեյեբային, Շիվինիին և աստվածներին Բիայնիլի երկրի՝ տիրական մեծությամբ, որի վերևում լուրույան երկրներում լսում էին ինձ աստվածներ: Սարդուրին ասում է՝ գնացի Էթիունի երկրի վրա: Երբ դարձա Էթիունի երկրի կողմում, ողջ Էրիախի երկիրը անջատեցի բուն Կուրիանի երկրից: Արշավեցի Իանի երկրի վրա: Յալդին արշավեց, սեփական զենքին ենթարկեց Կապուրե արքային և Իանիեի երկիրը: Յալդին գորեղ է, հալոյան զենքը գորեղ է: Արշավեց Սարդուրին: Սարդուրին ասում է՝ 35 ամրոց և 200 քաղաք մեկ օրում նվաճեցի: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը ավերեցի: Տղամարդ և կին այնտեղից հանեցի դեպի Բիայնիլի երկիրը: Սարդուրին ասում է՝ հենց այդ ճանապարհին արշավեցի Բուզունիայան երկրի վրա, Ալկանիա քաղաքի վրա և Ծուդայա քաղաքի վրա: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը ավերեցի» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁰⁰ «Սարդուրին ասում է՝ ...քանի մարդ իմ զենքի առջևից ծողոպրում էր... և գրավեց Ուշքիա և Բամ լեռները..., վերապաշարեցի..., սպանեցի: Ուշքի ծողոպրում էին, Թեյեբան այրեց: Սարդուրին ասում է՝ առանձնացրին տղամարդկանց և կանանց զինվորներին տվեցի: Սարդուրին ասում է՝ ահա ինչ տղամարդություն այնտեղ կատարեցի: 10.000 պատանի հանեցի, 4.600 երիտասարդ բռնեցի, 23.200 կին, ընդամենը՝ 37.800 մարդ: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: 3.500 ձի բռնեցի, 40.353 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 210.470 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Սարդուրին ասում է՝ Յալդիի փոխարեն սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁰¹ «Վերադարձին արշավեցի Երիախի երկրի վրա: Քաղաքները այրեցի, տղամարդ և կին այնտեղից հանեցի: Այնտեղից դառնում էի և արշավեցի Իշթեուր երկրի վրա, Կադիայան երկրի վրա, Աբունե երկրի վրա և Աբեյիանիի ցեղի երկրի վրա» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁰² «Դենց այդ սույն տարում կրկին արշավեցի Էթիունի երկրի և Լիվիու երկրի վրա: Արքայական Աբիանական ցեղի Էդիա քաղաքը, որ ամրացված էր, կռվում գրավեցի: Էթուայական արքայական ցեղի Էրվիա քաղաքը, որ ամրացված էր, կռվում գրավեցի: Արքայական Վերդայական ցեղի Էրդուր քաղաքը, որ ամրացված էր, կռվում գրավեցի, արքային Բուիի-ալիսի քաղաքի երկրի ծառա դարձրի, հարկի տակ գցեցի՝ հարկը Սարդուրին տալու համար: Այս չորս ամրոցներն երկրում գրավեցի, տղամարդ և կին այնտեղից բռնեց: 3.500 պատանի, 15.000 ստրուկ, 4.000 մարդ ռազմավար բռնեցի, 8.525 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն բռնեցի, 18.000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն բռնեցի տարա» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁰³ «Սարդուրին ասում է՝ Յալդիի փոխարեն սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի: Յալդին արշավեց, սեփական զենքին ենթարկեց Ռուշան արքային և Ռուշիանական երկիրը, ենթարկեց Դիուծինի Իանիորդի արքային ու Էթիունի երկիրը և զգեստեց նրանց Արգիշտուրդի Սարդուրիի առջև» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁰⁴ «Յալդին իր զենքով արշավանքի ելավ: Նա հաղթեց Շախայի որդի խիարուադային՝ Մեյիտեայի երկրի արքային, ու նրան գցեց Արգիշտիի որդի Սարդուրիի դիմաց: Յալդին հզոր է, նրա զենքը հզոր է, Յալդիի գործությամբ Արգիշտիի որդի Սարդուրին արշավանքի ելավ: Սարդուրին ասում է՝ ես... ստրուկ եմ...: Ես աղոթեց ինչի Յալդի տիրակալի, Թեյուբ աստծուն, Շիվինի աստծուն և Բիայնիլի երկրի մնացած բոլոր աստվածներին, որ նրանք ականջալուր փնեն իմ մտածածին: Եվ ահա իրենց մեծությամբ նրանք լսեցին ինձ ու բացեցին ճանապարհներն իմ առաջ դեպի Թունեիշլի քաղաք: Նույն օրն էլ ես արշավանքի ելա այդ երկրի դեմ: Կալանի երկիրը ես ինայեցի, որից հետո հասա Կարնիշի քաղաքին, Մեյիտե լեռնային երկրին, Մուշանի երկրին և Չապիշա երկրին: Մեկ օրում ես 14 ամրոցներ և 100 քաղաքներ նվաճեցի, ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի ու գրավեցի 50 մարտակառքեր: Ես մարտնչելով շուռ եկա և պաշարեցի Սասինի քաղաքը՝ խիարուադայի արքայական քաղաքը, որն ամրացված էր: Ես այն մարտով գրավեցի: Անատունները, տղամարդկանց և այնտեղից տարա: Սարդուրին ասում է՝ ես ելա և հրամայեցի, որ Մեյիտե քաղաքը հնազանդվի: խիարուդին հայտնվեց իմ առաջ, իմ առջև գետին ընկավ և փարվեց իմ ոտքերին: Ես ողորմաբար վերաբերվեցի նրա հետ, այստեղից տարա ոսկի, արծաթ, անասունների հոտեր, այս ամենը ես տարա Բիայնիլի երկիր: Ինչ վերաբերվում է նրան, ապա ես նրան ինայեցի՝ հարկ վճարելու պայմանով: Ես այնտեղից 9 ամրոցներ վերցրի և կցեցի իմ երկրին: Ես գրավեցի Խազանի, Գաուրախի, Անի, Մասինու, Արուշի, Կուլբիտարի, Տաշե, Կուրեդիտաշե և Մեյիունի երկրի ամրոցները» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Ես գրավեցի 50 մարտակառք ... 39 ամրոց... պատերազմով... Սասանի քաղաքը... ես մարտով գրավեցի..., տղամարդկանց և կանանց այնտեղ գերեցի..., ամրոցը այրեցի, ավերեցի...: Սարդուրին ասում է...՝ Մեյիտեա քաղաքը... եկավ... Մեյիտեա քաղաքի արքան... ընկավ, փլվեց... ներեցի, պայմանով, որ հարկ վճարի» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁰⁵ «Արգիշտիի որդի Սարդուրին ասում է՝ արդյուն էի Յալդի տիրոջը, Թեյեբային, Շիվինիին և իշխանական մեծությամբ Բիայնիլի երկրի աստվածներին, որի վերևում և հեռավոր երկրներում լսում էին ինձ ու ինձ ճանապարհ տվեցին: Դեպի այնտեղ արշավեցի՝ Պուլուադի երկրի վրա: Ելավ առջև կռվով: Նորից վնդեցի, փախցրի մինչև Լիբիունի քաղաքը: Լիբիունի արքայական քաղաքն , որ ամրացված էր, կռվում գրավեցի, արձանագրություն այնտեղ դրեցի: Քաղաքները այրեցի, երկիրը ավերեցի, տղամարդ և կին այնտեղից բռնեց: Ամրոցներ այնտեղ կառուցեցի՝ Բիայնիլի երկրի գործությունը լուրույան ցեղերի մեջ ամրապնդելու համար: Երկիրը երկրիս վրա ավելացրի» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁰⁶ «Յալդյան մեծությամբ Արգիշտիի որդի Սարդուրին ասում է՝ երբ Յալդին ինձ արքայություն տվեց, ելա հայրական տեղն իմ արքայական և ինչ տրված է, այս «խիուշե»-ն Շուրինների օգտին, կրճատեցի՝ 92 մարտակառք, 3.600 նժույգ, 352.011 զինվոր՝ թե հեծյալ, թե հետիոտն» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁰⁷ «Սարդուրին ասում է՝ Յալդիի փոխարեն սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի: Յալդին արշավեց, սեփական զենքին ենթարկեց Կուսախախայի երկիրը, զգեստեց Արգիշտիի որդի Սարդուրիի առջև: Յալդին գորեղ է, հալոյան զենքը գորեղ է: Արշավեց Արգիշտիի որդի Սարդուրին: Սարդուրին ասում է՝ Զուշթաշայի արքան Կուսախախայի երկրի ինքնիշխան էր: Դժ մի արքա այնտեղ արշաված չէր» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁰⁸ «Ես...հետ շարտեցի...նվաճեցի քաղաք...նա հեռացավ... Ռիսիշա երկիրը...Յուրա քաղաքը... պատերազմով եկավ...նվաճեցի Բի...ն... երկիրը... ես այրեցի, ավերեցի, Վաշտանիին հնազանդեցրի, անատունների հոտերը տարա, կանանց ու տղամարդկանց տարա: Ես այնտեղ հետևադ բովանդակությամբ գրույունը թողեցի՝ 12.610 երեխաների, 1.829 տղամարդկանց, 7.751 կանանց կենդանի տարա, ընդամենը 22.190 իսգի,

որոնցից ոմանց սպանեցի, այլոց էլ կենդանի տարա, վերցրի 352 ձի, 5.747 գլուխ խոշոր եղջերավոր և 19.062 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Ահա այս ամենը արքային հասավ, չհասված այն ամենը, ինչ հասավ ռազմիկներին» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁰⁹ «Սարդուրին ասում է՝ հենց այդ տարում երրորդ անգամ արշավեցի Արկունի ցեղի երկրի վրա: Ենթարկեցի Արկունի ցեղի երկիրը, Ադախու ցեղի երկիրը, Լուերու ցեղի երկիրը, Էշումուա ցեղի երկիրը, Քամանիու ցեղի երկիրը, Կուլայթա երկիրը, Ուխունի երկիրը, Տերիանի երկիրը: 20 ամրոց, որ ամրացված էր, կռվով գրավեցի: 120 բաղաբ մեկ արշավանքում նվաճեցի: Ամրոցները ավերեցի, բաղաքները այրեցի, երկիրը ավերեցի: Տղամարդ և կին այնտեղից հանեցի» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³¹⁰ «Հալդի աստծո մեծությամբ ... աստվածներն ինձ ճանապարհ ցույց տվեցին դեպի Թիմուշկի բաղաբ և ես արշավի ելա...» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³¹¹ «Հենց այդ նույն տարում երրորդ անգամ ուղարկեցի զինվորներ դեպի Երիախի երկիրը: Երկիրը գրավեցին, բաղաքներն այրեցին, ավերեցին, երկիրը ավերեցին, տղամարդ և կին դեպի Բիայիլիի երկիրը բռնեցին: Հալդյան մեծությամբ Սարդուրին ասում է՝ ահա ինչ տղամարդություն այնտեղ կատարեցի, 3.225 պատանի այնտեղից հանեցի, 4.928 կին, ընդամենը՝ 8.153 մարդ: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: 412 ձի բռնեցի, 6.665 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 25.735 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Արգիշտիի որդի Սարդուրին ասում է՝ Հալդիի փոխարեն սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³¹² «Սարդուրին ասում է՝ ես զինվորներին չհանձնեցի ոչ մեկին: Նախկին գավառապետը ապստամբած էր: Գնդի առջև սուրալով արշավեցի Վեդեուխի երկրի վրա: Գրավեցի Վեդեուխի երկիրը: 22 ամրոց, որ ամրացված էր, կռվով գրավեցի: Ամրոցները ավերեցի, բաղաքները այրեցի, երկիրը ավերեցի, տղամարդ և կին բռնեցի դեպի Բիայիլիի երկիրը» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³¹³ «Հալդին հաղթեց Ասուրներարիին (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասուրներարի V-ին (մ.թ.ա. 754-745) – Մ.Յ.)՝ Ադադնիրարիի (Ասորեստանի թագավորության արքա Ադադնիրարի III-ի (մ.թ.ա. 811-783) – Մ.Յ.) որդուն, Ասորեստանի թագավորության արքային» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³¹⁴ «Հալդին... հաղթեց Արմե երկրին» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³¹⁵ «Սարդուրին ասում է՝ հենց այդ տարում երրորդ անգամ արշավեցի Վիտեուխի երկրի վրա: Երեք գավառապետ ապստամբած էին, երեք տեղերում արշավանք կատարեցի: Հալդյան մեծությամբ երկիրը վերապաշարեցի, մեկ օրում նվաճեցի: Երկիրը կերա, տղամարդ և կին բռնեցի: Ուղարկա մարդը կառուցեցի, այնտեղ բերդակալ նստեցրի, Վետիուխիցան ժողովրդին այնտեղ բնակեցրի: Սարդուրին ասում է՝ ահա ինչ տղամարդություն այնտեղ կատարեցի, 8.100 պատանի հանեցի, 9.110 կին բռնեցի, ընդամենը՝ 17.200 մարդ: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: 1.500 ձի բռնեցի, 17.300 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 31.600 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³¹⁶ «Սարդուրին ասում է՝ արշավեցի Կուլխա երկրի վրա: Երկիրը գրավեցի, Կուլխաիայան երկրի Միշա արքայի Իլդամուշա արքայական բաղաքն, որ ամրացված էր, կռվով գրավեցի: Մարդկանց այրեցի: Կուլխա երկրի ոմն մի բերդակալի, որ այնտեղ էր, սպանեցի: Երկաթյա կնիք սարքեցի, Իլդամուշա բաղաքում արձանագրություն գրեցի, ամրոցները և բաղաքները այրեցի, ավերեցի, երկիրը ավերեցի, տղամարդ և կին բռնեցի: Սարդուրին ասում է՝ նույն տարում ես երրորդ անգամ ելա Ուխտիուխի երկրի վրա: Այդ մարդի երեք կառավարիչները կանչվեցին այն տեղերը, ուր ես մեկնում էի: Հալդի աստծո մեծությամբ ես այդ երկիրը պաշարեցի և մեկ օրում տիրեցի նրան: Երկիրը ես ամայացրին, տղամարդկանց և կանանց էլ բռնեցի: Ուղարկա թաղաքի մարդը ես կառուցեցի, այնտեղ կալազոր թողեցի, ոմանց սպանեցի, այլոց էլ կենդանի տարա: 1.500 ձիերի ես բռնեցի, ինչպես նաև 17.300 գլուխ խոշոր և 31.600 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ տարա: Սարդուրին ասում է՝ հանուն Հալդիի ես այս սխրագործությունները մեկ տարվա ընթացքում իրականացրի: Հալդին իր գեղքով արշավի ելավ և նա հաղթեց Ուեդուրի-Էթիուկի 4 արքաներին՝ Արկուկիուկի, Կամանիի և Լուեդուկի արքաներին...» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³¹⁷ «Նույն այդ տարում ես երկրորդ անգամ արշավանքի ելա Էթիուկի և Լիկի երկրների դեմ: Երկա արքայական բաղաքը, որը պատկանում էր Աբիանի ցեղին և ամրացված էր, ես մարտով նվաճեցի: Իրուխա արքայական բաղաքը, որը պատկանում էր Իրկուկային և ամրացված էր, ես մարտով գրավեցի: Իրուխա արքայական բաղաքը, որը պատկանում էր Ուեիդուային և ամրացված էր, ես մարտով գրավեցի, Պուխիալիի երկրի արքային ես իմ ոտքը բերեցի, սակայն Սարդուր արքային հարկ վճարելու պայմանով խնայեցի նրան: Այս չորս ամրոցները այդ երկրներում ես գրավեցի, տղամարդկանց և կանանց այնտեղից բռնեցի, 3.500 երիտասարդների, 12.000 կանանց ու 4.000 ռազմիկների ես տարա: Ես 8.525 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն վերցրի, 18.000 գլուխ էլ՝ մանր եղջերավոր» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³¹⁸ «Հալդին արշավեց, սեփական գեղքին ենթարկեց Մաննա երկիրը, այն զգեստեց Սարդուրի Արգիշտիորդու առջև: Հալդին իմ գործը է, Հալդյան գեղքն իմ գործը է: Արշավեց Արգիշտիի որդի Սարդուրին: Սարդուրին ասում է՝ արշավեցի Բաբիլոնի երկրի վրա: Գրավեցի Բաբիլոնի երկիրը: Կտրում էի մինչև Բարուաթա երկիրը: Հալդյան մեծությամբ Սարդուրին ասում է՝ գրավեցի երեք ամրոց, որ ամրացված էին, ես որանք կռվում գրավեցի: Մեկ օրում 23 բաղաբ նվաճեցի: Ամրոցները ավերեցի, բաղաքներն այրեցի, երկիրը ավերեցի, տղամարդ և կին այնտեղից բռնեցի: 8.135 պատանի հանեցի, 25.000 ստրուկ, 6.000 մարդ ռազմական: 2.500 ձի բռնեցի, 12.300 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 32.100 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Սույնը արքային եկավ ր հասավ, իսկ թե ինչ զինվորները բռնեցին՝ առանձին բռնեցին, երբ երկրից հեռացա» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³¹⁹ «Նույն այդ տարում ես երրորդ անգամ գնացի Ուրմե երկրի վրա: Այնտեղ ես 11 ամրոցներ գրավեցի և ավերեցի, տղամարդկանց ու կանանց բռնեցի, 1.100 երիտասարդների տարա, ինչպես նաև 6.500 կին, 2.000 ռազմիկ, 2.538 գլուխ խոշոր եղջերավոր և 8.000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն տարա: Արգիշտիի որդի Սարդուրին ասում է՝ ահա թե ինչ սխրագործություն ես մեկ տարվա ընթացքում իրականացրի՝ ընդամենը 12.735 երիտասարդների տարա, 46.600 կանանց և 12.000 ռազմիկների, ինչպես նաև 2.500 ձի, 23.335 գլուխ խոշոր եղջերավոր ու 58.100 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն տարա: Հալդի աստծո համար Արգիշտիի որդի Սարդուրին մեկ տարվա ընթացքում ահա այս արեց» (Արթուր II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³²⁰ «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթպալասար III-ի (մ.թ.ա. 744-727) – Մ.Յ.) թագավորության տարում Սարդուրին ապստամբեց իմ դեմ և համաձայնության մեջ մտավ Մեդիի թագավոր Սալուրին, Կուսմուխի թագավոր Կուշտաշայի և Գուրգուսի թագավոր Թարիսուլարի հետ: Իմ տեր Ասուրի ուժով և հզորությամբ ես մարտիկների ու նրանց կոտորած արեցի: Ես նրանց դիակներով լցրեցի կիրճերն և լեռնաձորայնը ու նրանցից անթիվ բանակությանը մարտակառքեր գրավեցի: Սարդուրիի հետ այդ ճակատամարտի արդյունքում ես ձեռք գցեցի 72.950 հոգի: Հանուն իր կյանքը փրկելու Սարդուրին գիշերով փախավ և ոչ մի տեղ չբռնաց, իսկ ես հետապնդեցի նրան մինչև Եփրատի վրայի կամուրջը՝ նրա երկրի սահմանը: Նրա գահը, արքայական պատգարակը և կնիքը, որը նա կրում էր վզին մատանիները հետ միասին, նրա արքայական մարտակառքը... ու անթիվ բանակի, նրա մարտակառքերը, ձիերն և ջորիկները, նրա անթիվ զորքը ես վերցրի որանց որևէ հաշվի, նրա արքայական վրանն ու մեծաթիվ... ես այրեցի նրա իսկ ճամբարում, իսկ նրա գահը ես նվիրեցի Նինվեի Իշտար աստվածուհուն» (Թիգլաթպալասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³²¹ «Արպարում եղավ ուրարտական գորգերի ջարդը» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

³²² «Արշավանք եղավ Արպարի դեմ» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

³²³ «Արշավանք եղավ Արպարի դեմ» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

³²⁴ «Արշավանք եղավ Արպարի դեմ: Զաղաքը գրավվեց միայն երրորդ տարում» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

³²⁵ «Կուլայի բաղաքը գրավվեց» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

³²⁶ «Արշավանք եղավ դեպի Նալ լեռան ստորոտները» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

³²⁷ «Սարդուրի Ուրարտացին ապստամբեց իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթպալասար III-ի – Մ.Յ.) դեմ և համաձայնության եկավ Մաթայեի հետ: Ես նրան պարտության մատնեցի Կիշտանի և Հալպուի միջև՝ Կուսմուխ բաղաքի մոտակայքում, ու նրա ողջ ճամբարը խլեցի նրանից: Նա ահաբեկվեց իմ գեղքի դառնությունից և միայնակ փախավ: Իր կյանքը փրկելու համար նա մեկ մատակ հեծած գիշերով փախավ և պատսպարվեց Սիբա լեռան վրա» (Թիգլաթպալասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³²⁸ «Ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Թիգլաթպալասար III-ը – Մ.Յ.) փակեցի նրան Տուրուշայում՝ իր բաղաքում, և նրան իր բաղաքի դարպասների առջև մեծ կորուստներ պատճառեցի: Ես բարձրացրի իմ արքայական պատկերը Տուրուշայի դիմաց: Ուրարտու ընդարձակ երկրում ես հպարտորեն ծայրածայր անցա 70 «կրկնաժամ ճանապարհ» և չհանդիպեցի դիմադրության: Ուլլուբա երկիրն ամբողջությամբ, Բիթիուրն, Պարիսուն, Թաշուխան, Մաստունը, Սարդուրիանան, Դիուլլանանան, Սիկիբան, Ասուրայը, Բաբութան, Լուսիան, Կասսիան և Ուրարտուի այն ամրոցները, որոնք Նալ լեռան հեռավորում են, ես կցեցի Ասուրին: Ուլլուբա երկրում ես բաղաբ կառուցեցի և անվանեցի այն Ասուր-Իբիշա: Իմ ներքինում ես այնտեղ որպես նահանգապետ հաստատեցի: Էնու, Սասու, Լուպաս, Լուկիա, Շիմիրրա, Ուշուրնու, Ուզուրրա, Անուիբի, Ուբուլա բաղաքները մինչև Բիորաշու լեռը ես հավելեցի Գլխավոր մատուցակի նահանգին: Կուտա, Ուրրա, Արանա, Թասու, Ուալլիա բաղաքները մինչև

եփրատ գետը և մինչև Կունուխի սահման, Կիլիսսա, Էգեռա, Դիույալլի, Աբքիսսա, Խարքիսինա, Թասա քաղաքները, Էնզի երկիրը, Անգանու ու Բենգու քաղաքները՝ Ուրարտուի ամրոցները ընդունալ մինչև Կալլա գետը, եւ նվաճեցի և կցեցի Ասուրին: Ես հավելեցի դրանք Գլխավոր զորահրամանատարի տան նահանգին ու Նաիրի նահանգին» (Թիգլաթպալասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Ես փակեցի Սարդուրին Տուրուշպալում և այդ քաղաքի դարպասների առաջ մեծ ջարդ իրականացրի: Ուրարտու ընդարձակ երկրում ես հպարտորեն ծայրեծայր անցա 60 «կրկնաժամ ճանապարհ» և չհանդիպեցի հակառակորդի: Ուլուբա և Խաբխա երկրները, որոնք տեղակայված են Նալայի ստորոտում, ես ամբողջովին գրավեցի ու ընդգրկեցի Ասորեստանի սահմանների մեջ: Իմ արքայական պատկերը ես այնտեղ պարզեցի Կուլունների երկրում, Ուլուբա երկրում ես քաղաք կառուցեցի և այն կոչեցի «Ասուրիկաս» անունով: Իմ ձեռքով նվաճված երկրների բնակչությանը ես այնտեղ բնակեցրի և իմ վստահված անձին՝ նահանգապետին, այնտեղ հաստատեցի» (Թիգլաթպալասար III-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Արշավանք եղավ դեպի Ուրարտու» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):
328 «Արշավանք եղավ Գուգանալի դեմ» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

329 «Հալդյան զորությամբ տիրական Սարդուրի որդի Առուշանն ասում է՝ ես այս երկրները մեկ արշավանքում նվաճեցի, ծառա դարձրի՝ Ադախու երկիրը, Վեյեթուխի երկիրը, Լուեբուխի երկիրը, Արկուկյան երկիրը, չորս արքայի այս կողմից ծովային գավառում: Գուրկուսիյի երկիրը, Ծանատուայան երկիրը, Թեբիվիշայան երկիրը, Ռիշուայան երկիրը...: Չուսայան երկիրը, Արիսայան երկիրը, Չամանե երկիրը, Երկիսայան երկիրը, Էլայան երկիրը, Էրեյլուսայան երկիրը, Այոսանսիու երկիրը, Գուրիայան երկիրը, Ալգեռա երկիրը, Պիրուայան երկիրը, Շիլայան երկիրը, Վիդուայան երկիրը, Անտեպայան երկիրը, Երիայան երկիրը, Ազամերունի երկիրը...: 19 արքայի այն կողմից ծովային գավառում՝ լեռնաշղթայի ստորոտում...: Ընդամենը 23 արքայի մեկ օրում նվաճեցի: Տղամարդ և կին դեպի... Բիսինիյի երկիրը բռնեցի...: Եկա, կառուցեցի այս ամրոցները հենց այս երկրում...: Թեյեբաիի ամրոցը հողակապ կառուցեցի, դրեցի անուրը՝ «Թեյեբայի քաղաք»՝ Բիսինիյի երկրի գործություն լույսնեցի մեջ ամրապնդելու համար: Առուշանն ասում է՝ ով այս արձանագրությունը ոչնչացնի...» (Առուշան I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Միգուցե արքան՝ իմ տերը (Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ը (մ.թ.ա. 721-705) – Մ.Ֆ.), կասի. «Ի՜նչ տեղեկություններ կան Ուրարտուի մասին»: Երկու անգամ երիտնացիները ընդգծել են նրա դեմ: Նրանք կորուստներ են պատճառում նրան: Նրանք թալանել են նրան: Երրորդ անգամ նրանք միավորվում են նրա դեմ: Ուրասն դուրս է եկել Տուրուշպալից և մեկ անգամ ևս արշավում է երիտնացիների դեմ: Երբ ես ինքս մտա Սուրուդուրիսի քաղաքը, այն քաղաքների համար, որոնց ես մղեցի ապստամբելու Չաքի այն կողմում, մի գեղյալ եկավ Ուրսայի մասին տեղեկություններով: Նա ասաց. «Երբ Ասուրի զորքերը երրորդ անգամ անգամ գնան թո հետևից, ես ինքս բեզ ցույց կտամ ճանապարհը» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեղուցագիր-արձանագրությունից):

330 «Հալդի աստծո մեծությամբ Սարդուրի որդի Առուշանն ասում է՝ Ուեյկուկի երկրի արքային ես հաղթեցի, իմ ստորուկը դարձրի, երկրից նրան հեռացրի և այդ մարզում իմ կառավարչին հաստատեցի: Մեծ ամրոցում ես Հալդիի դարպասները դրեցի և նրան տվեցի «Հալդի աստծո քաղաք» անունը, որպեսզի Բիսինիյի երկիրը հզոր լինի, իսկ թշնամական երկրները՝ հնազանդ, ես՝ Սարդուրիի որդի Առուշանն, հզոր արքաս, որը Բիսինիյի երկիրն էի դեկավարում» (Առուշան I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

331 «Այն մասին, ինչ դու (Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ը – Մ.Ֆ.) գրեցիր ինձ. «Թող ոչ ոք ծես չիրագործի առանց արքայի թույլտվության»: Երբ Ասուրի արքան եկավ այստեղ, կարողացա՝ ես նրան հետ պահել: Նա արեց այն, ինչ արեց: Ուրեմն ինչպե՞ս ես հետ պահեմ այս մեկին» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեղուցագիր-արձանագրությունից):

332 «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ը – Մ.Ֆ.) թագավորության 3-րդ տարում Շուանդախույ և Դուրդուկա ամրացված քաղաքները Իրանգու Մաննեացու՝ իրենց արքայի, դեմ ապստամբություն նյութեցին, արքա, որը քարշ էր տալիս իմ իշխանության լուծը: Նրանք, հույսը դրեցին Միթաթի Չիկիրտացու վրա, որն իր ռազմիկներից որպես օգնություն ուղարկեց՝ տալով հեծյալներ և հետևակայիններ: Ես ժողովեցի Ասուրի մեծաթիվ զորքը և ելա արշավի՝ այդ քաղաքները նվաճելու: Ուժեղ պաշարողական գնեքերով ես ճեղքեցի դրանց ամրացված պարիսպները և հողին հավասարեցրի դրանք: Ես ավարտեցի մարդկանց և նրանց գույքը, դրանք ավերեցի, հողին հավասարեցրի ու իրկիզեցի: Սուկլու, Բալա և Աբիտիկա քաղաքների մարդիկ ինձ վատ խորհուրդ տվեցին, որը նրանց արմատախիլ լինելուն էր տանում, և ահա նրանք դավադրություն կազմեցին Ուրսա ուրարտացու հետ: Հենց դրա համար էլ ես նրանց իրենց տեղերից դեպի Խաթթիի արևմտյան երկիրը վերաբնակեցրի» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

333 «Արշավանք եղավ Տավալի դեմ» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

334 «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ը – Մ.Ֆ.) թագավորության 5-րդ տարում Պապա և Լալլուակա քաղաքի մարդիկ՝ շները, որոնք ածել էին իմ պալատում, չարիք էին նյութում Կակմե երկրում: Ես նրանց վերաբնակեցրի և տարա Դամասկոս՝ Ամմուրու երկիր» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

335 «Երբ ես նվաճեցի Իրանգուին՝ այդ հնազանդ ստրուկին, որը կրում էր իմ լուծը, տարավ ճակատագիրը, և ես նրա գահին բազմեցրի նրա որդուն՝ Ազային, այդ ժամանակ Ուրսա Ուրարտացին Ուիշդիշի իշխանին, Չիկերտուի իշխանին, Միսիի և Արդիայի իշխաններին՝ մանսայական մեծ կուսակալների համոզեց ապստամբելու ու թշնամանալու: Ուսուշ լեռան վրա, որն աննախնայ էր, նրանք դիպալալ արեցին իրենց տեր Ազային» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ը – Մ.Ֆ.) թագավորության 6-րդ տարում Ուրսա Ուրարտացին ապստամբեց Շարրուբենի դեմ և ահա Բագդատի Ուիշդիշացին ու Միտատի Չիկիրտացին՝ Մաննա երկրի կառավարիչները, անառիկ Ուաշ լեռան վրա կործանան մատնեցին և դիպալալ արեցին իրենց տեր Ազային» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Ուրսան եկավ և հաղթեց գլխավոր մատուկակին, երբ նա իր զինված ուժերով հարձակման անցավ: Նրանցից ոչ մեկը չփրկվեց: Նա շարունակում է առաջանալ և այժմ ճամբար է դնում Գլխավոր մատուկակի ամրոցների դիմաց: Նա պատրաստվում է ճակատամարտ տալ: Թող արքան իմանա և գործի ըստ այդմ...» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեղուցագիր-արձանագրությունից):

«Սարդուրիի որդի Առուշանն ասում է՝ Արդիի երկրի արքա Ուրգանան հառնեց իմ առջև: Ես իմ վրա վերցրի նրա զորքին կերակրելու հոգսը: Այս հաջողության և Հալդի աստծո կամքով ես տաճար կառուցեցի մի բարձր ճանապարհի վրա, որպեսզի Առուշան արքային հաջողականություն լինի: Ուրգանային ես այդ մարզում կառավարիչ նշանակեցի, այնտեղ նրան հաստատեցի Արդիի աստծու կամքով և նույն այդ տարում էլ ես՝ Սարդուրիի որդի Առուշանն, եկա Արդիին բաղալ: Ուրգանան ինձ հաստատեց իր նախնիի արքաների բարձր գահի վրա, նա աստվածների առջև տաճարում զոհաբերություններ իրականացրեց: Ահա այդ ժամանակ ես դարպասների մոտ Հալդի աստծուն՝ տիրակալին, նվիրված տուն կառուցեցի: Ուրգանան ինձ օժանդակ գործ տրամադրեց և բոլոր այն մարտակառքերը տվեց, որոնք ունեւ: Հալդի աստծո գործությամբ ես առաջնորդեցի այդ օժանդակ զորքն և տարա նաև Ասորեստանի լեռներ: Ես այնտեղ կոտորած իրականացրի: Դրանից հետո ես Ուրգանային առա թևիս տակ և հոգացի նրա մասին, ես նստեցրի նրան տիրակալի տեղում ու արքայություն տվեցի: Արդիի քաղաքի ժողովուրդը դրան ներկա էր: Ես զոհաբերություններ իրականացրեցի և նվիրեցի դրանք Արդիի քաղաքին, այդ քաղաքի բնակչության համար տոնակատարություններ կազմակերպեցի, որից հետո իմ երկիրը վերադարձա: Ես՝ Հալդի աստծո ծառան և ժողովրդի հավատարիմ հովիվս, Հալդիի հզորությամբ ու ողջ զորքի ուժով չվախեցա մարտից, Հալդին ինձ ուժ տվեց և հովանավորեց իմ ողջ կյանքի ընթացքում, երբ ես կառավարում էի Բիսինիյի երկիրն ու ճշդում թշնամական երկրին...» (Առուշան I-ին վերագրվող արձանագրությունից):

336 «Դուգու ամսին... ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ը – Մ.Ֆ.) զորք հավաքելու և ճամբար զարկելու նպատակով իմ թագավորական Կալխու քաղաքից մեկնեցի և իր հորդացած ժամանակ սրընթաց անցա Վերին Չաք գետը: Երրորդ օրը, պարծենկոտի բերանը սանձահարելու և թշնամու ոտքերը կապելու համար ես երկուդաժորեն խոնարիվեցի Էնիլ և Միլիլի աստվածների առաջ, այնուհետև Շամաշի և Սարդուրիի զորքերին Ներքին Չաքը, որն անցնելը դժվարին էր, ցատկեղ տվեցի ինչպես առվի վրայով: Ես մտա Լուլունու երկրի բարձր լեռան Կուլյար լեռանցքը, որը կոչում են Չամուա: Սուրբ մարզում ես գործահանեց կազմակերպեցի և ստուգեցի ծիսերի ու մարտակառքերի բանակը: Ասուրի, Նաբուի և Սարդուրի մեծ օգնությամբ ես երրորդ անգամ որոշեցի դեպի լեռների խորքը արշավել: Ներգալի և Ադադի իմ առջևից գնացող ռազմականների լուծը ես դրեցի Չիկերտուի և Արդիայի վրա: Ես անցա Նիկիպպա և Ուպա լեռների միջով, որոնք ծածկված էին բոլոր տեսակի ծառերով, նրանց մեջ խառնվածություն էր և նրանց անցումը վտանգավոր, ինչպես նոճու անտառում՝ նրանց շրջապատում տարածված էր ստվերը, այնպես որ նրանց ճանապարհներով գնացողը արևի ծառագայթ չի տեսնում: Իմ բազմաթիվ զորքերը չվախեցան նաև Բուլա գետի ջրերի բարձրացումից, որը անցել եմ 26 անգամ: Միսիրիա մեծ լեռնագագաթը ցցված էր տեգի ծայրի նման և բարձրացնում էր լեռների գլուխը ու աստվածների տիրուհու բնակարանի վրա, իր գագաթի բարձրությամբ այն հասնում էր երկնքին, իսկ արմատները հասնում էին մինչև դժոխքի խորքը: Ինչպես ձկան մեջքը՝ նա մի կողմից մյուսը անցում չուներ, և առջևից ու հետևից նրա լանջերը դժվարանց էին, նրա կողքերով ձգվում էին անդունդներ և կիրճեր: Նրան նայելիս մարդ վախենում էր: Կառքերի վերելքի և ծիսի արագ ընթացքի համար տարածքն աննպաստ էր, իսկ հետևագործի անցման համար նրա ճանապարհը՝ դժվարանք: Բանակախոսության ցուլով և մթեք ըմբռնմամբ, որը էա աստվածը ու աստվածների տիրուհին հաստատեցին իմ մեջ, ի հաղթահարումս թշնամու երկրի, բացեցի իմ ոտքերը և իմ սակրավորներին ստիպեցի բարձրացնել հզոր պղնձե

բրիչները: Ես նրանց բարձր լեռների ժայռերը կրաքարի նման ուղղեցի և բարելավեցի արշավուղին: Իմ գործին առաջնորդեցի և մարտակառքերին, այրուձիին, ռազմականներին ու իմ կողքից գնացողներին հզոր արծաթե պեղծ թռչել տվի նրա լեռան վրա: Նրանց հետևից ուղարկեցի գումակավորներին և սակրավորներին, իսկ ուղտերը և բեռնավոր ավանակներն էլ լեռան մեջ սնված այծերի նման թռչկոտում էին նրա գագաթների վրա: Ասուր աստծու բազմաթիվ գործը հաջողությամբ բարձրացրի դժվարանց բարձունքները և այդ լեռան բարձունքին սարքեցի իմ ճամբարը: Ես դժվարությամբ անցա Սինայի լեռի և Քիբուրի բարձր լեռները, որոնց վրա աճում էին անուշ բույրմունք ունեցող կարշու ու ծուխալու խոտերը, ինչպես նաև՝ Տուրտանի, Սինարի, Վիշուրու և Սուլա՝ ընդամենը յոթ, լեռները: Ես անցա Ռապայա և Արատուա գետերը, որոնց հունները խորխորատների էին նման: Ես իջա մաննացիների երկրի Սուրիկա մարզը, որը Կարալու և Ալլաբիա երկրների սահմանի մոտ էր: Մաննայի Ուլլուտունուն, որի համար ես տարեցտարի վրիժառու էի լինում, լսեց իմ արշավանքի ընթացքի մասին և իր մեծամեծների, ավագների, խորհրդականների ու իր տոհմի անդամների, նահանգապետների և իր երկրի ղեկավարների հետ միասին հրձկալի սրտով ու ուրախ դեմքով առանց պատանդի, արագորեն իր երկրից դուրս եկավ: Նա առաջ եկավ իր թագավորական բաղաբ Իգիտուից և առաջ եկավ մինչև իր երկրի սահմանամերձ Սինիխիսի բերդը: Լծկան ձիեր՝ իրենց լծասարքով հանդերձ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ՝ իր տուրքը, նա բերեց ու համբուրեց ուղերես: Ես մոտեցա Լաթաշ բերդին, որը Ալլաբիա երկրի Լաթուեթե մարզի գետի վրա էր: Ես վերցրի Բեյապալիդիս Ալլաբիացու տուրքը՝ ձիեր, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, այնուհետև իջա Պարսուաշ երկիրը: Նամրու, Սանգիբուտու, Բիթ-Աբդաղանի երկրների և մարերի հզոր երկրի պետերը լսեցին իմ արշավանքի ընթացքի մասին, հիշեցին իմ իշխանության նախորդ տարում իրենց երկրների ամայացման մասին ու սարսափ թափվեց նրանց վրա: Իրենց ծանր տուրքը նրանց իրենց երկրներից բերին և Պարսուաշ երկրում ինձ հնազանդվեցին...: Ես որպես հարկ... ընդունեցի արշավասույդ ձիեր, կատաղի գոմեշներ, երկսապատանի ուղտեր, ողջ այդ երկրների բարիքը, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ: Ես Պարսուաշ երկրից մեկնեցի և մաննացիների երկրի Միսի մարզին մոտեցա: Ուլլուտունուն իր երկրի մարդկանց հետ սրտանց ծառայելու համար ինձ և իմ գալստյանը սպասում էր Չիրդիակվա ամրոցում: Իմ արշատունյաների՝ Անորեստանի նահանգապետներին նման, իմ գործի սննդի համար նա այլուր և գինի լցրեց ամռանները: Իր ամրաց որդուն, ողջունիկ նվերների հետ միասին նա ինձ ստանցեց և, իր թագավորության ամրապնդման համար, իմ պատվին կոթող կանգնեցրեց: Ես վերցրի մեծ լծկան ձիեր, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ՝ նրա տուրքը: Իր թշնամիներից վրեժը լուծելու համար նա իմ առջև փռվեց երեսի վրա: Դաժան թշնամի կակմեացիների ոտքը իր երկրից կտրելու, Ուրսային բաց ճակատամարտում պարտության մատնելու, ցրված մաննացիներին իրենց տեղը վերադարձնելու, իր թշնամուն հաղթանակն ունենալու և իր սրտի ցանկությունը հասնելու համար նա ինքը մեծամեծների՝ իր երկրի կարգ ու կանոն հաստատողների, հետ միասին աղաչեցին ինձ և առջև չորեքթաթ սողացին, ինչպես շունը: Ես բարի վերաբերմունք ցուցաբերեցի և նրանց աղաչանքը ընդունեցի, նրանց խնդրանքը լսեցի ու ասացի. «Ներում եմ»: Քանի որ Ասուրը և Մարդուլը ինձ հզոր ուժ էին պարգևել և իմ գեներ աշխարհի բոլոր իշխանների վրա պանծացրել էին, նրանց խոստացա Ուրարտուն ջախջախել, նրանց սահմանը վերականգնել ու մաննացիների երկրի դժբախտ ժողովրդին խաղաղություն տալ: Նրանց սիրտը հուսաց: Նրանց իմ Ուլլուտունու թագավորների առաջ և ծոխ սեղան պատրաստեց: Ես էլ ավելի բարձրացրի նրա գահը, որը նրա հոր և ծնող Իրանգուի գահն էր եղել: Անորեստանցիների հետ միասին ես նրանց ուրախության սեղան նստեցրի: Ասուրի և իրենց երկրի աստվածների առաջ նրանք օրհնեցին իմ թագավորությունը: Գիգիբուտա մարզի բաղաբապետներ Ապաթարցի Չիգին և քիթպաթացի Ճալայան, որ բնակվում էին հեռու լեռներում՝ հեռավոր վայրերում՝ մաննացիների ու մարերի երկրների միջև և արգելակում էին ճանապարհները ինչպես փական, իսկ այդ բաղաբներում բնակվող մարդիկ, որ վստահ էին իրենց անձնական ուժի վրա, չգիտեին այլոց տիրապետությունը և նրանց բնակավայրը ինձից առաջ իշխող թագավորներից ոչ մեկը չէր տեսել, չէր լսել նրանց անունը ու չէր ստանցել նրանց տուրքը՝ իմ տեր Ասուրի մեծ անվամբ, որը ինձ վերապահել էր լեռնային իշխաններին հնազանդեցնելու և ընծաները ստանալը՝ լսեցին իմ արշավանքի ընթացքի մասին: Իմ փայլի սարսափը պատեց նրանց, վախը իրենց երկրում տապալեց նրանց: Նրանց տուրքը՝ լծկան ձիերը, անհամար խոշոր և մանր եղջերավոր անասունները Ապաթար և Բիթպաթ բաղաբներից հավաքեցին և մաննացիների Չիրդիակվա բաղաբ՝ իմ առաջ, բերին: Իրենց կանքը փրկելու համար նրանք աղաչեցին և, որպեսզի նրանց պարիսպները չանկտան, համբուրեցին ու ուղերես: Ես նրանց երկրի բարեկեցության համար նրանց վրա վերականգնեցի և նրանց ելթարեցի ինձ հավատարիմ անձնավորության՝ Պարսուաշ երկրի նահանգապետի, իշխանությանը» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Ուլլուտունու Մանացին, որին ես բազմեցրի իր հոր գահին, ապավինեց Ուրսա Ուրարտուն և նրան, ի հատուցում, հանձնեց իր 22 ամրոցները: Ես սրտիս գայլությունով ժողովեցի Ասուր աստծու մեծաբանակ գործը, ինչպես առյուծ, մոլեգնեցի և նպատակ դրեցի՝ նվաճելու այդ երկրները: Մանացի Ուլլուտունուն, տեսնելով իմ գործերի բարձրացրած թանձր փոշին, դուրս եկավ իր բաղաբից և սարսափած թաքնվեց անմատչելի լեռներում: Իգիտուն՝ իր արքայական բաղաբը, Իգիբիան և Ահմադը՝ իր հզոր ամրոցները, ես նվաճեցի ու կրակի աստված Գիրայի հետ հորդեցի...: Իր 8 մարզերի պարիսպներով շրջապատված 55 ամուր բաղաբները, իր 11 ամմառելի ամրոցները հետ միասին ես նվաճեցի և կրակի աստված Գիրայի հետ միասին հորդեցի: 22 ամրոցները, որոնք պատկանում էին մաննացի Ուլլուտունունին, ես խլեցի նրանից և կցեցի Ասուրի սահմաններին: Ես նվաճեցի Տելուսիան անդիագու Տուայարի երկրամասի 8 ամրոցները և գերեցի 4.200 բնակիչների՝ իրենց գույքով ու անասուններով: Միտատուր Չիկերտացին սարսափեց իմ գեները և ինքն իր երկրի մարդկանց հետ փախավ դեպի լեռները, այնպես, որ հնարավոր չէր գտնել նրա տեղը: Կրակի աստված Գիրայի հետ ես հորդեցի նրա արքայական բաղաբ Պարդան, նվաճեցի նրա շրջակայքի 23 ամրացված բաղաբները և դրանցում եղած գույքը տարա: Ես նվաճեցի Շուանդախուն և Մուրուկան՝ մաննացիների երկրի բաղաբները, որոնք ապավինել էին Միտատուրիին, ու դրանց գույքը տարա: Բազաատուր Ուիշիիցուն ես մորթագրեմ արեցի, իսկ Ղայանկուլուին էլ (Մարական թագավորության ապագա հիմնադիր արքա Դեդկեսին՝ Մ.Ֆ.) իր ընտանիքով ես տեղահանեցի և բնակեցրի Ամաթուր երկրում: Երբ Ուլլուտունու Մանացին անմատչելի լեռներում լսեց իմ սիրագործությունների մասին, նա թռավ և եկավ ինչպես թռչուն: Նա փախվեց իմ ոտքերին: Նրա անհամար մեղքերը ես ներեցի, մոռացա նրա հանցանքները, նրան գթացի և մեկ անգամ ևս բազմեցրի իր հոր գահին: 22 ամրոցներ իր 2 ամրացված բաղաբների հետ միասին, որոնք խլել էի Ուրսայի և Միտատուրի ձեռքերից, ես նրան վերադարձրի ու վերականգնեցի կորուստը, որ պատճառվել էր իր երկրից: Ես պատրաստեցի իմ արքայական անձի պատկերը և գրեցի նրա վրա Ասուրի՝ իմ տիրոջ, հաղթանակները: Ես կանգնեցրի այն բոլոր ժամանակների համար իր արքայական բաղաբ Իգիտույում: Ես Նաիրի երկրի արքա Յանգուից իր ամուր բաղաբ հուբուշկիայում ձիերով, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններով հարկ ստացա: Ինչ վերաբերվում է Ասուր-է Կարալուացուն և Իթթի ալաբիիացուն, որոնք նստել էին Ասուրի լուծը ու լքել նրան, ես Ասուր-իին մորթագրեմ արեցի, իսկ Կարալուի ողջ բնակչությանը, ինչպես նաև Իթթիին իր ընտանիքով, ես տեղահանեցի և բնակեցրի Ամաթուր երկրում» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Մաննա երկրի համար վրեժ լուծելու և այն Անորեստանի ու Ասուրի՝ իմ տիրակալի, սահմանները վերադարձնելու մասին ես աղոթեցի և Ուաշ լեռան վրա, այնտեղ, որտեղ նրանք դիպալավա էին արել Ագային, ես մաշկագրեմ արեցի Բազադատին, որից հետո ցույց տվեցի նրա կաշին մաննացիներին: Նրա եղբայր Ուլուսային նրանք գահին բազմեցրին և ես նրան տվեցի Մաննայի ողջ երկիրը: Ուլուսու Մաննացին... հույսը դրեց Առուշան Ուրարտունու վրա և իմ դեմ ապստամբեցրեց ընտանիքի Մարույ Կարալուացուն և Իթթի Ալլաբիացուն, որոնք համադեց Ուրարտունի ծառայել: Իմ սրտի գայլությունով մորեխի այլու նման ես հնազանդեցրի այդ երկրները, իսկ Մաննա երկրի արքայական բաղաբ Իգիտուն էլ տապալեցի և բազմի նման նրանց մեծ կոտորած արեց: Ես այն այրեցի կրակում, իսկ այնուհետև նվաճեցի Չիբիա և Արմաիդ բաղաբները» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Արշավանք եղավ Մաննա երկրի դեմ» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

«... Դու ձեռքբերող մեկնեցիր մանապական տարածքների վրա...» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող նամակ-արձանագրությունից):

³³⁷ «Իմ տեր արքային իր ստորուկ Սինաբերիբից: Թող խաղաղություն լինի տիրակալին: Անորեստանը լավ է, տաճարները լավ են, արքայի բոլոր ամրոցները լավ են և թող իմ տիրոջ սիրտը հանգիստ լինի: Ուկաիցիները ինձ գրել են. «Ուրարտական արքան գնացել է Գամիր երկիր, արդ նրա գործը լիովին ջախջախվել է, իսկ ինքն և իր մարդկանքները ամրացել են...»: Երկու մարդպետ սպանվել են... եկան..., բռնեց..., եկավ...: Նրա երկրները..., որոնք դարձան»: Ահա սա է ուկաիցիներից ստացված լուրը: Անուր-ձիսուան ուղարկել է հետևյալը. «Այն տեղեկությունը, որ ես Նախապես ստացել էի՝ ձգրիտ է: Ահավոր ջարդ է կատարվել նրանց միջև: Ներկայումս երկիրը խաղաղ է: Նրա մեծամեծներն իրենց տներն են վերադարձել: Նրա թուրթան Կակկադանուն կայանավորված է: Ուրարտուի թագավորն Ուազանունի մարզումն է: Այսպիսին է Անուր-ձիսուայի տեղեկագիրը: Խալսուի կուսակալ Նաբուլիուն ինձ գրում է հետևյալը. «Երբ ես Ուրարտուի թագավորի մասին տեղեկություններ խնդրելու համար նամակ գրեցի սահմանների երկրից, սակայն ինձ պատասխաններ չեկան, նրանք ինձ պատասխաններ չեկան: Երբ նա հասավ կիսմերեցիների երկիրը, նրա բանակը լրիվ ջարդվեց: Նրա մեծամեծներից երեքն սպանվեցին, բայց ինքը փրկվեց և վերադարձավ իր երկիրը: Այնուհանդերձ նա իր ճամբարը դեռ չի հասել»»: Այսպիսին է Նաբուլիուի տեղեկագիրը: Մոծածիրի թագավոր Ուրզանան, նրա եղբայրն և որդին գնացին ողջունելու Ուրարտուի թագավորին: Խուբուշկիա երկրի բանքերը նույնպես գնաց ողջունելու թագավորին: Սահմանների երկայնքով մեկ գտնվող բոլոր բերդերի պահպալողները նույնն են հաղորդում» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեղարվեստ-արձանագրությունից): «Գուրուսիան, որը մի երկիր է Ուրարտուի և Գամիրի միջև, սակայն հարկատու է ուրարտական արքային: Եվ ահա, երբ ուրարտական արքան գնաց Գամիրի երկրի դեմ և նրան պարտության մատնեցին, այնտեղի բոլոր մարդիկ... ոմանք... այլոց բռնեցին... արեց... պատկանող 8.000

նազմիկներ... Ուրարտացի... իր դեմ ելած մարզպետներին... իր աչքով... խալցու քաղաքը... իմ տիրոջը... եկան... սուրհանդակներ... նրանց դեմ: Այժմ գոհ են մատուցում Տուրուշպայում» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեղուցագիր-արձանագրությունից): «Արքային՝ իմ տիրոջը, իր ստորուկ Ասուրիստայից: Թող խաղաղություն լինի իմ տիրոջը: Նիսանա ամսի սկզբին Ուրարտացի ելավ Տուրուշպայից և գնաց Էլիզադա քաղաքը: Նրա ստորտանը գնաց Ուեսի: Ուրարտուի ողջ զորքը հաղթվեց: Արքան իջավ Էլիզադա: Այժմ թող իմ տեր արքան որոշի» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեղուցագիր-արձանագրությունից): «Երբ Ուրարտուի թագավորը գնաց կիսմերեցիների երկիրը, նրա բանակը լրիվ ջարդվեց, իսկ թագավորին և նրա կուսակալներին էլ մեկն բերինք իրենց մացալ ուժերի մոտ...» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեղուցագիր-արձանագրությունից): «Պալատի պետի տեղակալը եկել է ինձ մոտ և ասել է ինձ. «Ուրգանան գրել է հետևյալը. «Երբ Ուրարտուի թագավորը կիսմերեցիների երկիրը գնաց, նրա զորքերը ջարդվեցին, նա պարտվեց և Ուասիի կուսակալը սպանվեց» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեղուցագիր-արձանագրությունից):

«Այն ժամանակ ուժեղացան խազարները և սկսեցին կռվել լեզգիների և կովկասյանների հետ: Այդ ժամանակ Թորգոմյանները խաղաղ էին և սիրով առ միմյանց: Կովկասի որդիների վրա տիրում էր Տիրեթի որդի Դուրծուկը: Լեզգիներն և կովկասյանները այս մասին հաղորդեցին թորգոմյան վեց ժողովուրդներին, որ նրանք օգնության ելնեն խազարների դեմ: Եվ ահա թորգոմյան բոլոր ժողովուրդները հավաքվեցին և, անցնելով Կովկասյան լեռը, գերեցին խազարաց ողջ երկիրը: Նրանք քաղաքներ շինեցին խազարաց սահմաններում, ապա վերադարձան: Միանից հետո խազարներն թագավոր ունեցան և բոլոր խազարները հպատակվեցին իրենց այդ անվանի թագավորին: Առաքեցին նրան և դուրս թափվեցին դեպի հարավ ծովափն ունեցող, որոնք այժմ կոչվում են Դերբեն: Թորգոմյանները չկարողացան դիմադրել, բանի որ խազարները անթիվ բազմություն էին կազմում: Նրանք գերեցին Թորգոմյանների երկրները և ավերեցին Արարատի ու Մասիսի, ինչպես նաև հյուսիսային քաղաքները: Ճռեք չտված մասցին միայն Թուխարթի ամրոցներին, Շամշուդեին և Մթուերիս-ցիխեին, որը հենց Դուսանին է: Անվաճա մնացին Շիդա Բարթիլի և Էզրիսին» (Քարթլի-Ցխուլքեթա), Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

³³⁸ «Ուրարտական արքան վախեցավ իր 9 մարզպետների ապստամբությունից, որոնք ուզում էին նրան սպանել: Այդ մարզպետների իշխանության տակ գտնվող երկրներն էին՝ Գլխավոր բազեպանի երկիրը, այն երկրի մարզպետը, որը մեր երկրի դեմ է, Մուսասիր երկրի մարզպետը, Ուազա երկրի մարզպետը, Շիբուր երկրի մարզպետը, Կարսիպարայի դիմաց գտնվող երկու շրջանների մարզպետները, Շատտեդա երկրի մարզպետը, ընդհանուր թվով 9 մարզպետներ, որոնք, սակայն, սպանվեցին: Նրանց դեմ զայրացած արքան արագորեն ելավ ու մեկնեց լեռները...: Ճաբարի լեռքապալիք արքայի մասին տեղեկությունները չունեղ... չգիտեղ... արքայական իշխանության ուղին...» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեղուցագիր-արձանագրությունից): «Նրանց արքան, այնուամենայնիվ, անկատար փախավ եզակի ձի հեծած և բարձրացավ լեռները: Ճաբարի թիկունքային զորամասերը չտեսան իրենց արքային և չէին գիտակցում, որ նա փրկել է իրեն: Ուստի, նրանք բարձրացրին Մեյարկուային և հետդարձի ճանապարհին արքա հռչակեցին: Մեյարկուան տիրեց թագավորությանը...» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեղուցագիր-արձանագրությունից): «Իմ տիրոջը, թո ստորուկ Ասուրիստից, թող խաղաղություն լինի արքային, իմ տիրոջը: Ծովափի մոտ գտնվող Ուրարտուի արքայի բնակավայրերում ցրված մաննացիները ապստամբել են, խռովություն են բարձրացրել, ոտքի են կանգնել և լեռներն են բարձրացել: Մուսասիրի կառավարիչ Աբալուկուն և Կարսիպարայի կառավարիչ Թուննաուն մեկնեցին Մաննայի երկրի սահման՝ պահակային ծառայություն իրականացնելու համար: Ուրարտական արքան մնացել է Տուրուշպայում և զոհաբերություններ է իրականացնում, իսկ մարզպետներն էլ նրա հետ են» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեղուցագիր-արձանագրությունից): «Իմ տիրոջը, թո ստորուկ Ասուրիստից, թող խաղաղություն լինի արքային, իմ տիրոջը: Նարգե գորավարի կապակցությամբ, որի մասին ես գրել էի արքային: Ահա, ուրեմն, նա և նրա հետ էլ 20 հրամանատարներ, որոնք խոսում էին արքայի դեմ, ձերբակալվել են: Այժմ ուրարտական արքան արդեն մտել է Տուրուշպա և հրամայել է նրանց խեղդամահ անել: Մնացած մարդիկ, որոնք սրանց հետ ոտքի էին կանգնել, հրամանատարներ և ավագներ, սպանված են: Երկրորդ տուրտան Ուրգանի՝ Աբիուկունի եղբայրը, Տուրուշպայում ձերբակալվեց: Աբիուկունուն իր եղբոր համար մարդ ուղարկեց Տուրուշպա և հարցում արեց. «Դաշուկ տվե՞ք», սակայն, երբ ոչ-ոք տեղի չարժեց, նա ելավ և հեռացավ այնտեղից: Իյացուկի մասին, որի վերաբերյալ ես առաջ գրել էի արքային՝ իմ տիրոջը: Արդ նրա մասին ոչ-ոք ոչինչ չգիտի: Իր տունը նա լքել է: Ես ոչ մեկ անգամ հարցումներ արեցի, սակայն ոչ-ոք չի կարողանում ասել, նա կենդանի՞ է, թե՞՝ մեռած: Այն սուրհանդակը, որին ես ուղարկել եմ Բիդգիս, ասում է, որ նա չկա, նա չկա և ոչ-ոք չի կարողանում նրան գտնել: Այժմ ես կրկին կգրեմ, որ նրան գտնեն: Իմանալուն պես կգրեմ արքային» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեղուցագիր-արձանագրությունից):

³³⁹ «Մաննացիների Չիրդիակկա բերդաքաղաքից ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ը - Մ.Ֆ.) մեկնեցի և մաննացիների երկրի, Բիթ-Կասպիի ու հզոր մարերի երկրի միջով արագորեն 30 քերու անցա: Ես մոտեցա նրա Պանգիշ մեծ բերդաքաղաքին, որը հիմնված էր Չիկերտու ու Անդիա երկրների պաշտպանության համար և, որը կառուցված էր զույգ շրջանների դեմ փախստականների չփախչելու ու թշնամու ոտքերը հետ պահելու համար: Այդ բերդաքաղաքի ամրությունը ես ուժեղացրի և հրամայեցի այնտեղ զարի, յուլ ու գինի տեղակայել: Ես մեկնեցի Պանգիշից, անցա Իշտարաուրա գետը և մոտեցա Չիկերտու երկրի Ավկանե մարզին: Չիկերտացի Մետատտին, որը դեռ էր նետել լուծը և արհամարհել էր իր տեր Ուլլուտունու թագավորին, մոռանալով իր ստրկական վիճակը, հույսը դրեց կարգ ու կանոն չիմացող Ուրարտացի Ուրսայի վրա, այդ դաշնակցի վրա, որը նրա կյանքը չփրկեց: Նա երկյուղաբար բարձրացավ Ուաշդիրիկկա անմատչելի լեռը: Այն բանից հետո, սակայն, երբ նա հեռվից տեսավ իմ արշավանքի ընթացքը, նրա մկանները թմրեցին, նա իր երկրի բոլոր մարդկանց հավաքեց և դժկարությամբ բարձրացավ տվեց հեռավոր լեռները: Նրանք տեղը անտեսանելի դարձավ, իսկ ինքը լքեց Պարոսան՝ իր թագավորական քաղաքը, որը թանկ չէր նրա համար: Նա լքեց նաև իր պալատի ունեցվածքը և դուրս եկավ: Նա շարեց իր ձիերին և ճակատամարտի գինվորներին, որոնց օգնության համար ուղարկեց իր դաշնակցին՝ Ուրսային: Նրա ահեղ և խիզախ գինվորներին, որոնք պահպանության համար հաստատված էին Ուաշդիրիկկա լեռան մոտ, ես սպանեցի: Ես ամբողջությամբ նվաճեցի Իշտարաուրա, Սակատաուշ, Լանգու, Ավկանե, Կաբանի, Գուրուուտապ, Ռակսի, Գիմդակիրիկկա, Բարուկակկա, Ուրաբար, Միտերա, Թաշտամի և Թեսամի նրա ամուր քաղաքները, սրանց պարիսպները ես նրանց շրջապալիք քաղաքների հետ բանդեցի, դրանց մեջ եղած տները հրդեհեցի, ջրհեղեղի պես ոչնչացրի ու բլրի վերածեցի» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Ես Մաննա երկրում Ուրսայից խլեցի Ուլիշիշը և տվեցի Ուլուսու: Մաննացուն: Ուշկիա ամրոցը, որը Չարանդա կիրճի մոտեքի մոտ է, Մամալաուն, որը Նոճիների լեռներում է, 140 հարակից բնակավայրերի հետ ես նվաճեցի» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁴⁰ «Ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ը - Մ.Ֆ.) մեկնեցի Սուկանե մարզից և մոտեցա մաննացիների Ուլիշիշ մարզին, որը Ուրսան խլել էր: Ուրարտացի Ուրսան՝ Ասուրի և Մարդուկի անվանումը չպահպանող, տերերի տիրոջ երդումից չվախեցող, այդ լեռնցին, սպանության սերունդ, կարգ ու կանոն չիմացող այդ մարդը, որի շրթունքը միթմիթում էր չար և անպետք խոսքեր, որը չէր պահպանում Շամաշի՝ աստվածների մեծ դատավորի, ավանդ ու տարեցտարի անդադար անցնում էր սահմանը, ահա ուրեմն, նա իր նախնիի մեղքերից զատ մի մեծ հանցանք էլ կատարեց՝ այս անգամ արդեն ի ջախջախումն իր երկրի և ի ոչնչացումն իր ժողովրդի: Ուսուշ ինձ՝ լեռան մոտ, որի գլուխը անպերհիսի հավասար բարձրացված էր երկնքում...: Նրա սիրտը ցանկացավ ինձ հետ բաց ճակատամարտ տալ, նա ծրագրեց Ասուրի և Էլիլիի զորքերի անվերադարձ փախուստը: Այդ լեռների կիրճերում նա ռազմական կարգ հաստատեց: Իմ սուրհանդակը ինձ հայտնեց ճակատամարտի մոտեցման և նրա սկսման մասին ...: Ես՝ Շարուկենուս, աշխարհի չորս կողմերի թագավորը, Ասորեստանի հովիվը, Էլիլիի և Մարդուկի օրենքի պահպանողը... այն բանի համար, որի Ուրսա Ուրարտացու կողմը և նրա լայնարձակ երկրի սահմանը չէի անցել և, ճակատամարտում նրան պարտության մատնելու ու նրա բերանի արհամարհանքը նրա վրա շուրջ տալու համար նրա գինվորների արյունը չէի թափել դաշտում, որպեսզի ինքը իր մեղքը կրի, նրա վրա ես ձեռքերս բարձրացրի: Ասուրը՝ իմ տերը, լսեց իմ արդար խոսքը և դրա նկատմամբ բարի եղավ, իմ խնդրանքին անդրադարձավ ու լսեց իմ աղոթքը: Նա ինձ օգնության ուղարկեց իր ահեղ գեները, որոնց հայտնվելուց անհնազանդ փախչում է արևածագից մինչև մայրամուտը: Ասուր աստծու տանջված գինվորներին, որոնք հեռավոր ճանապարհ էին կտրել, հոգնած և ուժասպառ էին ու անցել էին անհամար բարձր լեռնաշղթաները, որոնք բարձրանալը և վայրէջքը դժվարին էր, ես թույլ տվի հանգստանալ: Ծարավա հագեցնելու համար ես ջուր չիմեցի, հանգստավայր չիստատեցի, ճամբար չսարքեցի, իմ գինվորների հետևից չուղարկեցի, իմ բանակը չհավաքեցի, աջ ու ձախ կողմերում գտնվողները չիացրին իմ կողմը գալ, իսկ հետևից եկողներին էլ ես չապասեցի: Ես չվախեցա նրա բանակի բազմաբանակությունից, արհամարհեցի նրա ձիերին, հայաքցի չարժանացրի նրա բազմաթիվ լանջապանակավոր գինվորներին, միայն իմ անձնական մարտակառքով և թիկնապախ ծխավորներով, որոնք ինչպես օտար վայրում, այնպես էլ խաղաղության ժամանակ չեն լքում ինձ՝ Սիմախուժուրի ջուկատով, ինչպես զայրացած տեգ, ես նրա սրտին զարկեցի և նրան պարտության մատնեցի: Ես կանխեցի նրա գրոհը, մեծ կոտորած կազմակերպեցի, նրա գինվորների դիակները բավկալի նման շաղ տվի, լեռների լանջերը լցրի, կիրճերում և վիհերում նրանց արյունը գետի նման հոսեցրի, դաշտերը, հովիտները ու բլուրները կարմիր բրդի նման ներկեցի, նրա ռազմիկներին, նրա նետածիգներին և Նիզակակիրներին նրա ոտքի առաջ գառան նման մորթեցի, նրանց գլուխները հատեցի, նրա առաջավորները, խորհրդականներն ու մերձավորների գեները դաշտում ջարդեցի, նրանց իրենց ձիերի հետ վերցրի, նրա թագավորական ընտանիքի 260 ներկայացուցիչներին, մերձավորներին, մարզպաններին, ծխավորներին իմ ձեռքով բռնեցի, նրա ճակատը կազմալուծեցի, իսկ նրան էլ իր ճամբարի բազմության մեջ փակեցի, նրա լծկան ձիերին տեգերի ծայրերով ոչնչացրի: Իր կյանքը փրկել ու

համար նա իր մարտակառքը լքեց, նստեց մատակ ձի և իր զորքի առջևից փախավ: Հիկերտացի Մետատտիի և նրա հարևան թագավորների հավաքը եւ կործանեցին, նրա գուռը ցալուցրիվ արի, չար թշնամու՝ Ուրարտու երկրի զորքը և նրա դաշնակիցներին, պարտության մատնեցին, Ուաուշ լեռան մոտ կռացրի նրանց կործեցը, նրանց ձիերը կիրծերն ու անդունդները լցվեցին, իսկ նրանք, ինչպես միջուկը նեղության մեջ, բռնեցին դժվար ճանապարհները: Իմ անեղ գեղի գայրույթով եւ եյա նրանց հետևից, վերելք և վայրեքը լցրի ռազմիկների դիակներով: Ուաուշ լեռից մինչև Հիմուր 3ասրիսայա լեռը վեց բերու տարածություն եւ սուր տեղերով հետապնդեցին նրանց: Մնացած ամարկանց, որոնք իրենց կյանքը փրկելու համար փախան, ու արձակեցի՝ նրանց Ասուրի՝ իմ տիրոջ, հզորությունը գովաբանելու համար: Աղաղը՝ Անու աստծու հզոր որդին, իր մեծ որոտի հզորությունը դրեց նրանց վրա, քանզի անձրևաբեր ամպով և կարկուտով վերջ տվեց մնացածին» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Իմ թագավորության 8-րդ տարում եւ գնացի Մաննա երկրի և մարերի երկրի վրա: Ես հարկ ստացա Մաննա երկրից, Էլլիպիից և լեռնային բնակավայրերից, եւ հարկ ստացա Հիզալից ու Չալալից՝ Գիզիլունդ երկրամասի բնակավայրերի տերերից, հարկ, որը իմ նախկին արքաներից ոչ-ոք չէր ստացել: Ես ջարդեցի Միթաթթի Հիկիրտացուն, գրավեցի նրա երեք ամրացված բաղաբները հարակից 24 բնակավայրերի հետ ու ավարառեցին: Նրա արքայական բաղաբ Պարդուն եւ այրեցի կրակով, իսկ ինքն իր երկրի մարդկանց հետ դիմեց փախուստի և չմնաց տեղում: Անթիվ ընկածների ջարդ իրականացրի Ուրաս Ուրարտացու զորքից և ծեռք գցեց արքայական սերմից 260 հոգու, ինչպես նաև նրա հեծյալներին: Դանուն իր կյանքի փրկության նա մի մատակ հեծած փախավ և բարձրացավ բարձր լեռը: Ուաշ լեռից մինչև Հիմուրը եւ 5 բերու անցա ու հետապնդեցին նրան» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Իմ տիրոջը, քո ստրուկ Բելիդիից: Ուրարտական արքայի վերաբերյալ: Անդիացիների ու զինեղների սուրհանդակները եկան Ուասի և ասացին. «Ասորեստանի արքան շարժվում է մեզ վրա»: Դենց որ նա լսեց սուրհանդակներին, ելավ Հիկերտուի վրա: Նա իր զորքերի, ինչպես նաև խուբիշկիացիների հետ էր հինգ անցում հեռավորության վրա, սակայն հետո վերադարձավ և ասաց իր ազնվականներին. «Դավաբեց ձեր զորքերը, ես ձգտում եմ շրջանցիկ ճանապարհով մարտի դուրս գալ Ասորեստանի արքայի դեմ»: Եվ ահա նա շրջանցիկ ուղու վրա է» (Սարգոն II-ի գործունեությունը վերաբերվող գեղանցագիր-արձանագրությունից):

³⁴¹ «Ուրաս» նրանց տիրակալը, որը անցնում էր Շամաշի և Մարդուկի գծած սահմանը, որը Ասուրին տված երդումը չէր հարգում, իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ի – Մ.Ֆ.) անեղ գեղի շառափց վախճեցավ և, ինչպես կիրճերի թռչունը, որը փախչում էր արծվի առջևից, երբ նրա սիրտը բարբախտ էր, ինչպես թափող արյուն, եւ լքեց Տուրուշպան՝ իր թագավորական բաղաբը: Ինչպես որսորդից փախչող որս, նա հասավ իր լեռան լանջը, ծննդաբերող կնոջ նման նետվեց մահիճը, կերակուրից և ցրից զրկեց բերանը, անբուժելի հիվանդությունը դրեց իր վրա: Իմ տիրոջ՝ Ասուրի, հաղթանակը եւ ընդմիջտ հաստատեցի Ուրարտու երկրի վրա, նրա համար հավիտյան անմոռանալի սարսափ թողեցի, իմ հզորության ուժը և իմ գեղերի մեծ գրոհը, որոնք իրենց նմանը չունեին երկրի չորս կողմերում ու երեք չէին նահանջում, այդ անեղ ճակատամարտում եւ դրանք Ուրարտուի վրա դառնացրի, Հիկերտու և Անդիա երկրների ժողովուրդին մահվան փրփուրով ծեծեցին: Զար թշնամու ուղեքը եւ մանանցիների երկրից հեռացրի, Ուլլուտունուի՝ նրանց տիրոջ, սիրտը գոհացրի և նրա դժբախտ ժողովուրդի վրա լոյս տարածեցին: Ես՝ Շարրուքինու, ծննդատության պահպանողը, Ասուրի և Շամաշի սահմանը չանցնողը, հեզորեն անընդհատ Նաբու և Մարդուկ աստվածներին մեծարողը, նրանց իրական համաձայնությամբ իմ սրտի ցանկությանը հասա: Ես իմ հպարտ թշնամիների վրա հաղթանակ տարա, բոլոր լեռների վրա իրենց ամբողջությամբ եւ սարսափ լցրի, լացուկոծ դրի թշնամաբար տրամադրված մարդկանց վրա: Իմ սրտի ուրախությամբ և երջանկությամբ, երգիչներով, բնարով ու թմբուկով եւ իմ ճամբարը մտա, Ներգալին, Աղադին ու Իշտարին՝ ճակատամարտի տիրուհուն, երկրում և երկնքում բնակվող աստվածներին, Ասորեստանում բնակվող աստվածներին սուրբ ու հոյակապ զոհեր նվիրեցին: Ես, երեսնվարյա աղոթելով նրանց առջև եւ, ս հաստատվեցի և մեծարեցի նրանց աստվածությունը: Դեպի Անդիա և Հիկերտու, ուր ուղղված էր իմ հայացքը, եւ դադարեցրի իմ արշավանքը, որից հետո հայացքս ուղղեցի դեպի Ուրարտու: Մանանցիների երկրի Ուիշիշ մարզը, որը Ուրասն վերցրել և յուրացրել էր, նրա բազմաթիվ բաղաբները, որոնք երկնքի աստղերի պես անթիվ էին, բոլորը եւ նվաճեցի, նրանց ամուր պարիսպները հիմքերի հետ միասին կազմանալի նման փշոցի, հողին հավասարեցրի, նրանց բազմաթիվ, անհամար ամբարները բացեցի, անչափ հացահատիկով իմ գորթին կերակրեցի...: Ես Ուիշիշից մեկնեցի և ժամանեցի Ուշկաե, որը Ուրարտուի սահմանների մոտ գտնվող մի մեծ ամրոց էր և գտնվում էր Չարանդա կիրճի մոտ: Այն փակ էր ինչպես դուռ...: Մարդին, որոնք ապրում էն այդ երկրում, հեծելազորի համար նախատեսված ձիերը մարգելու գործում ողջ Ուրարտույում իրենց հավասարը չունեն և այդ լայնարձակ երկրի ձիերը փոքր տարիքից մարգելվում են ու ամեն տարի որպես հարկ արքայական զնդին են տրվում...: Եվ ահա սրանք տեսան իրենց տեր Ուրասի պարտությունը, նրանց ուղեքը թուլացան ինչպես արմատիքը հեղեղի առաջ, իսկ նրանց առաջնորդներն էլ, որոնք տիրություն էին անում այդ ճակատամարտում, մահացու փրփուրով ծածկված դիմեցին փախուստի ու եկան նրանց մոտ: Փառք Ասուրին՝ իմ տիրոջը, որը նրանց բոլոր ռազմիկներից ոչ մի փախստականի չփրկեց և նրանք բոլորը մահացան: Ուշկայան՝ նրա երկրի հույզը, իր հարակից բնակավայրերի հետ նրանք դատարկեցին, լքեցին իրենց գույքը և հետդարձի ճանապարհը բռնեցին: Իմ ուժեղ գեղից հզորությամբ եւ բարձրացած այդ ամրոցը, թալանեցի նրա առատ գույքը և ստիպեցի դրանք իմ ճամբար տեղափոխել: Ամրոցի ամուր պարիսպը, որի հիմքը հաստատված էր ժայռի վրա և ութ արմնկալափ լայնություն ուներ, սկսեցով ատամնաշարերից ու մինչև հիմքը եւ բանդեցի և հողին հավասարեցրի: Ներսում գտնվող տները եւ կրակի մատնեցի, իսկ դրանց երկար գերաններ էլ այրեցին: Այրեցի նաև հարակից բնակավայրերը, ինչպես խարույկ դրանք վառեցի, կրակով, ծխով և փոթորիկով եւ սրբեցի դրանք երկրի երեսից: Եվ ահա այդ վայրը եւ այն վիճակի բերեցի, որ կարծես ջրիեղեղն էր այն կործանել, իսկ նրա բնակիչ վայրերն էլ հողին հավասարեցրի: Անիաշտանիան՝ նրա նծույզների տունը, որը կառուցված է Մանգիբիտուի սահմաններին՝ Ուշկայայի և Տարմակիայի միջև, իրենց հարակից 17 բնակավայրերով եւ ավերեցի, հողին հավասարեցրի, իսկ դրանց տանիքների երկար գերաններն էլ այրեցին: Նրանց բերքը և անասնակերը եւ այրեցի, բացեցի անիաշիվ գարով լի նրանց ամբարները ու կերակրեցի զորքը: Այս երկրի մարգագետիններում եւ բաց թողեցի իմ ճամբարի անասուններին, որոնք նման էին մորեխի պարսի, և նրանք ոչնչացրին խոտն ու ամալացրին դաշտերը» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Բիթ-Մանգիբուտի երկրի սահմաններում գտնվող Անիաշտանիան... գոաղեց» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁴² «Ուլլուտուից եւ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ը – Մ.Ֆ.) մեկնեցի և ժամանեցի Ունիտե, որը Մանգիբուտու երկրի ամրացված բաղաբներից մեկն է: Այդ մարզը նրա տաճարի հայրենիքն էր, այն տաճարի, որը նախկին արքան, որն ապրել էր նրանից առաջ, մեծ ծախսեր անելով շեղադրել էր: Խուրուսկու, Գիզուարգա, Շաշգիսա, Խուռուրունա, Վերին Ուաղիաունազը, Արագուն, Շաղիշցիան, Ներքին Խուռուրուն, Էլնակը, Հիմուր, Սուրգան, Շարդիան, Դազը, Ցուրգին, Էլիադիան, Դազը, Ցուրգիալիսան և Կիւնաշտանիան՝ այդ ամրացված բաղաբները..., որոնք ամուր պարիսպներով էին պատված, 120 շարք աղյուսներ ունեին, իսկ պարիսպների վրա էլ՝ ռազմիկների կանգնելու համար նախատեսված տները...: Բոլոր սրանք սարսափով պատվեցին...: Նրանք չփրկվեցին իմ կատաղի ճակատամարտի հարձակմամբ, որն իր նմանը չունեիր, տեղի տվեցին մարտում և, այլևս ուշք չդարձնելով իրենց մեծ գույքի վրա, լքեցին իրենց ամուր պարիսպները ու փախան լեռնազագաթները: Ինչպես սուրբ երեկոյան ամպ, եւ ծածկեցի այդ երկիրը, բոլոր նրա ամրացված բաղաբները մորեխի պարսի նման..., իսկ Արցաքի և Իրտայի բարձր լեռների մեջ եւ 12 բերու քայլ հաշվեցի ու ճամբար գաղկեցի: Իմ քաջարի ռազմիկներին եւ, ինչպես քաղաքների, ուղարկեցի լեռների զագաթները և թողեցի լրտեսների, որ լսեն թշնամիների հրամանները: Ասուրի լայնարձակ զորքը եւ, ինչպես մորեխներ, թողեցի բոլոր բաղաբներ վրա, իմ թալանցիներին եւ թողեցի նրանց կացարանները: Նրանց գույքը, հարստությունը և պաշարները նրանք բերեցին և կուտակված այդ հարստությունն իմ ծեռքն ընկավ: Գուճակայիններին, սակրավորներին և բռնակիրներին եւ ուղարկեցի բարձրանալ նրանց պարիսպների վրա: Ես բաժն և բրիչով բաժնորդներ դրեցի, արկեցի նրանց նոժե գերաններից կազմված կուռքները՝ այդ անելով Մաննա երկրում ու Նաիրիում...: Մանգիբուտու երկրի ամուր բաղաբներից եւ մեկնեցի և Արմարիի մարզին մոտեցա: Բուբուզի ամրոցը և Խուռուրուր բաղաբը, որ շրջապատված էր երկու պարիսպներով..., Ալաե, Ծիւրիշպալա, Ծիւռուակ, Արուա, Ծարնի ամուր բաղաբները և նրանց շրջակայից 30 բնակավայրերը, որոնք Ուրիանդա լեռան ստորոտում էին, եւ ամբողջությամբ բաժնեցի, հողին հավասարեցրի, նրանց ծածկի գերանները կրակով այրեցի, բոցի վերածեցի, նրանց հացի ամբարները բացեցի, նրանց անչափ հացահատիկով իմ գորթին կերակրեցի: Բերքը՝ նրա ժողովուրդի հույզը, և խոտը՝ նրա անասունների կյանքը, եւ խարույկի նման այրեցի, շրջակայքը անապատի պես դարձրի: Նրանց այգիները եւ հատեցի, նրանց անտառները կտրեցի, նրանց խաղողի վազերը կույտերի վերածեցի և կրակով այրեցի: Ծարժվելով դեպի Արբու՝ Ուրասի հայրական տուն, և դեպի Դիար՝ Իշտարուրի բաղաբը, եւ գնացի: Դրանց շրջակայից յոթ բնակավայրերը, որտեղ բնակված էին նրա եղբայրները, նրա թագավորական սերուն և որտեղ պաշտպանությունը ուժեղ էր, այդ բաղաբները եւ ավերեցի, հողին հավասարեցրի, նրա Դալիի աստծու սրբավայրը խարույկի նմանեցի, նրա տաճարը կործանեցի» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Ուշկայայից եւ մեկնեցի և ժամանեցի Բարի՝ նրա անասնավայրը, որը կոչվում է Մանգիբուտու: Ես հասա Տարուա և Տարմակիսու ուժեղ ամրություններին, որոնք կառուցված էին դալացիների երկրում ու շրջակայքում մեծաթիվ գարի պարուհակող տներ ունեին: Դրանց պարիսպների ամրությունները ամուր էին, խանդակները՝ խորը, և նրանք քրագիծ ունեին, ինչպես նաև վայր, որտեղ ձիանոցներ կային ու ամեն տարի այստեղ էրկակրվում էին ձիերը: Եվ ահա այս երկրում ապրող մարդիկ, տեսնելով իմ մեծությունը, որը հարակից բնակավայրերում նման բաներ էր արել, լքեցին իրենց կացարանները ու փախան անապատ և դատարկ վայրեր՝ կյանք փնտրելով ծարավ տեղերում: Այդ երկիրը եւ առա ցանցի մեջ և ամրացված բաղաբների մոտակայքում կատաղի պատերազմ մղեցին: Ես

ատամնաշարերից մինչև հիմքը փորեցի և հողին հավասարեցրի նրանց ամուր պարիսպները, ներսում գտնվող նրանց տները եւ կրակի մատները, իսկ երկար գերաններն էլ այրեցի: Նրանց բերքը և անասնակերը եւ այրեցի, բացեցի անհաշիվ գարով լի նրանց ամբարները և կերակրեցի զորքը: Հարակից բնակավայրերը ևս հրկիզեցի և խարոյկներ կազմեցի, նրանց կրակով եւ ամեն ինչ սրբեցի երկրի երեսից» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Հալաքիցիների երկրում գտնվող Թարուի և Թարմակիսու բաղաբները գրավեցի» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁴³ «Տարմակիսայից եւ (Անորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ը – Մ.Ֆ.) մեկնեցի և ժամանեցի... Ուրիտու, որը մի ամրացված բաղաբ էր՝ տեղակայված լեռան ստորոտում, իսկ նրա մարդիկ էլ, ինչպես ձկները ցամաքում են ծարավում, ջուրը խմում, խմում և չէին կշտանում: Նրանց արքա Ուրասն իր սրտի ցանկությամբ ... ջրերի ելքն էր ցույց տվել: Նա այդտեղով ջրերն էր հոսեցնում՝ ջրառատ, ինչպես Եփրատը: Նա այս ջրանցքից անթիվ առվակներ էր հանել և իրոք ջրել էր շրջակայքը...: Արդյունքում՝ անապատ հողերը ծաղկել էին...: Իմ սրտի կատարողությամբ եւ փորձերի նման ծածկեցի այդ տարածքը և ամպի նման բոլոր կողմերից շրջապատեցի: Ես մտա Ուլիսա, որը Ուրասյի պահեստարան բաղաբն էր, հաղթականորեն մտա նրա պալատը և արքայական կաջարները: Ես հրամայեցի երկաթյա բրիչներով և թրերով, ինչպես կավե անոթը, բանդել սուր լեռնային քարերից կառուցված նրա պատերը և հողին հավասարեցրի, երկար լոճիների գերաններից կազմված կտուրը եւ պոկեցի, ստիպեցի դրանք մշակել կացիներով ու տանել Անորեստան: Ես բացեցի նրա լիքը պահեստարանները, հարուստ մառանները և անթիվ բանակությամբ կերակրեցի իմ զորքը: Ես մտա նրա գաղտնի գիւղու պահեստները և Անուրի մեծաբանակ զորքը այնտեղի մեծ ու փոքր տիկերից անուշահոտ գինի համտեցեց, ինչպես գետի հոսքը...» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Ուլիտու բաղաբի մոտակայքում՝ Կիշայի լեռան մոտ, ես նրանց հարակից 140 բնակավայրերի հետ նվաճեցի 21 ամրացված բաղաբ: Դրանք Արգիբա լեռան վրա էին, որոնք այրեցի կրակով: Արմարայի երկրում ես իրենց հարակից 30 բնակավայրերի հետ գրավեցի 116 ամրացված բաղաբներ, որոնք Ուբիսանդա լեռան ստորոտում էին: Արբու բաղաբը, որտեղ Առուշանն էր... ես գրավեցի, Այաղ շրջանի 30 ամրացված բաղաբներ նվաճեցի: Դրանք ծովի ափին էին, ինչպես նաև տիրեցի Արուհա և Կալլինա բաղաբները, որոնք տեղակայված էին Արգիդու ու Մախիդու լեռներում: Դրանց գումարեցի հարևան երկրի 5 ամրոցներ Ուախա երկրի 30 բնակավայրերի հետ միասին, որոնք բոլորը գրավեցի և հրկիզեցի» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁴⁴ «Արմարայիցից եւ (Անորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ը – Մ.Ֆ.) մեկնեցի, Ուիզուկու լոճիների լեռը, որը հարուստ էր մարմարով, հաղթահարեցի այն, մոտեցա Այադու երկրին: Անգալիա Կուլայա, Կալլանիա, Բիտայա, Ալուարգա, Կիւնա, Ալլի, Արգուգու, Ըրկկանու, Արդիուհա, Դայազան, Գետա, Բանիս, Բիրիսիուգա, Դեգիդու, Դիլիդու, Աբաիդու, Դուալի, Խապիդու, Դարա, Դաբու, Ամիաշտանիա, Բալուարգա, Խիլարդի, Ըուսատտար, Ըալգի, Ալուրի, Երկարա, Զին Ուալիսա ամուր բաղաբներն, ինչպես սյուներ, շարված էին ալեկոծվող ծովի ափին՝ մեծ լեռների վրա» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁴⁵ «Արգիշտիուն և Կալլանիա նրա ամուր բերդերը, որոնց միջև աստղերի պես վեր էին խոյանում Արծիդու ու Մախիսիա լեռները, 240 կանգուն բարձրության վրա պալլում էին, տեսանելի էին նրանց հիմքերը և նրանց մեջ հաստատված էին Ուրասյի առաջնակարգ զինվորները, ճակատաբարտում հաղթող նրա զորքը, պարսավորները ու տեգակիրները՝ նրա երկրի հույսը: Նրանք տեսան իրենց սահմանակից Արմարայի մարզի վրա տարած հաղթանակը և նրանց ոտքերը դողողացին: Նրանք լեռնի իրենց բաղաբները և ունեցվածքը ու թոչունների պես հավաքվեցին բերդերում: Իմ (Անորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ի – Մ.Ֆ.) բազմաբանակ զորքով նրանց բաղաբները լցրի, նրանց հարստությունը և ունեցվածքը եւ հափշտակեցի: Նրանց ամուր պարիսպները, շրջակա ութսուներեք բնակավայրերի հետ միասին ես բանդեցի, հողին հավասարեցրի, նրանց մեջ եղած տները հրդեհեցի, նրանց ծածկի գերանները կրակի հանձնեցի: Նրանց լի ամբարները ես բացեցի, անչափ հացահատիկով իմ զորքերին կերակրեցի: Նրանց այգիները հատեցի, նրանց անտառները կտրեցի, նրանց խաղողի վազերը ամբողջությամբ հավաքեցի և կրակով այրեցի» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁴⁶ «Այադու երկրից եւ (Անորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ը – Մ.Ֆ.) մեկնեցի, Ալուրիա, Կալլանիա և Ինսայա գետերը անցա ու մոտեցա Ուալիսա շրջանին՝ նրա հանգրվանին, որը գտնվում է Ուրարտուի սահմանի ծայրում՝ Նաիրի երկրի մոտ: Ուալիսիսը՝ նրա ամուր բաղաբը և մեծ բերդը, նրա բոլոր բերդերից հզորագույնը ու ամուր կառուցվածը, որտեղ բնակեցված էին նրա բազմազինված և հետախույզները՝ շրջակա երկրների գաղտնիքների մեջ նրա ներթափանցողները, որտեղ իրենց գնդերի հետ միասին նա տեղավորել էր մարզպաններին մարտիկներով, այդ բաղաբը, որը նա ամուր պարիսպով էր շրջապատել էր, ահա ուրեմն, այս բերդաբաղաբի թիկունքը եւ գրավեցի: Նրա զինվորներին եւ դարպասներին առաջ, ինչպես գառ մորթեցի, նրա այգիները հատեցի, նրա անտառները կտրեցի, նրա խաղողի վազերը ամբողջությամբ հավաքեցի և կրակով այրեցի: Բարգուբիանի, Ուալտուկույա, Կուստա, Կիպպա, Ասապա՝ նրա ամուր ամրոցները և նրանց շրջակայքի 40 բնակավայրերը եւ նրանց ամրոցները» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁴⁷ «Ուալիսիցից եւ (Անորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ը – Մ.Ֆ.) մեկնեցի, Նաիրիի թագավոր Յանգուի երկրին մոտեցա: Յանգուն՝ Նաիրիի թագավորը, չորս բերու երկրի հեռավորությունից՝ հուրուշկիայից, իր թագավորական բաղաբից, ինձ դիմավորելու եկավ և համբուրեց իմ ոտքերը: Նրա տուրքը՝ ընդհանուր և մանր եղջերավոր անասունները, նրա հուրուշկիա բաղաբում եւ ստացա...» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Ես Նաիրի երկրի արքա Յանգուից սրա ամրացված բաղաբ հուրուշկիայում որպես հարկ ձեռք, ինչպես նաև մանր և խոշոր եղջերավոր անասուններ ստացա» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁴⁸ «Ինչ վերաբերվում է Ուրգանա Մուծածիրցուն, որը ապավինեց Ուրա և Ուրարտուից, ապա ասեմ, որ ես իմ (Անորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ի – Մ.Ֆ.) մեծաթիվ զորքերով, ինչպես մորեխների պարս, նվաճեցի Մուծածիր բաղաբը, իսկ նա իր կյանքի փրկության համար միայնակ փախավ ու փրկեց իր գլուխը: Ես հաղթականորեն Մուծածիր բաղաբը մտա, նրա կնոջը, նրա որդիներին և դուստրերին, նրա ամեն տեսակ ունեցվածք ու հարստություն, իր պալատի գանձերը, 20.170 մարդու իրենց ունեցվածքով, նրա աստվածներին՝ Հայդի աստծուն և Բազմաշկու աստվածուհուն, իրենց մեծաբանակ հարստությամբ ես գերեցի: Ուրասն՝ Ուրարտու երկրի արքան, լսեց Մուծածիրի պերման և իր Հայդի աստծուն գերեվարելու մասին, ինչից հետո իր սեփական ձեռքերով իր գոտու երկայնք զաշտվում վերջ տվեց իր կյանքին: Ողջ Ուրարտու երկրին ես վիշտ բերեցի, մարդկանց, որոնք բնակեցնում էին այդ երկիրը, ես դատապարտեցի լացի և ողբի: Իմ վերադարձին Ուրգանա Մուծածիրցին՝ այդ սրիկան և չարագործը, որը զանց էր առել աստվածներին տված իր երդումը ու չէր ենթարկվել իմ իշխանությանը, ինչպես մի չար լեռնակա, որը ելել էր Անուրի, Շամաշի, Նաբուի և Մարդուկի երդումների դեմ, ապստամբեց իմ դեմ: Հա արտասույթեց նրանով, իր մեծ նվերներով հետ դառնալիս, նա չեղավ իմ ոտքը: Նա չվճարեց իր հարկը և ոչ մի անգամ չուղարկեց իր սուրհանդակին, որ իմ որպիսությունը հարցնի: Իմ սրտի գայրույթով ես իմ բոլոր մարտականքերին, մեծաթիվ ձիերին և ողջ զորքին հրաման տվեցի ճանապարհ բռնել դեպի Անորեստան, իսկ ինքս էլ...միայն իմ անձնական մարտականքով ու 1.000 բաջարի հեծյալներով, նետաձիգներով, պարսատիկավորներով ու նիզակակիրներով, իմ ընտիր ռազմիկներով, որոնք վարպետ էին մարտում, շարք կազմեցի և ուղղվեցի դեպի Մուծածիր: Ես ստիպեցի զորքին իջվարանցանելի ճանապարհով բարձրանալ հզոր լեռ Արսիու վրա, որի վրա, ինչպես ասելի վրա, բարձրանալ հնարավոր չէ: Ես անցա Վերին Չաբը, որը Նաիրիի և Խաբիսի մարդիկ կոչում են Էլամուհիա: Ես անցա Ենկեայի, Արդիշկաի, Ուալիսի, Ալուրույի՝ այդ բարձր լեռների և հսկայակերպ, անեղանման ու անթիվ լեռների, միջով, որոնցում լույսիսկ արահետ չկա, իսկ ջրվեժներն էլ ցած են թափվում և նրանց ձայնը լսվում է մի բերուից...: Ես հասա վայրեր, որտեղ ինձից առաջ ոչ մի տիրակալ չէր եղել: Եվ ահա ես տապալեցի դրանց մեծ բները, բոռնգե կացիներով իրոք մաշեցրի անառիկ ասեղները, իսկ նեղ արահետներն էլ, տեղանքը, որտեղ հետևակայինները հազիվ էին ընթանում, ես հարթեցրի իմ զորքի տեղաշարժի համար: Իմ մարտականքը ես բարձեցի մարդկանց ուսերին, իսկ ինքս էլ, ձիու գլուխն անցած, կանգնեցի իմ զորքի գլուխ: Ես մի շարքով ձգեցի իմ հեծյալ ռազմիկներին և, որպեսզի ոչ-ոք չեղվի, իմ փստահելի անձանց մարզերի կառավարիչների հետ առաջ ուղարկեցի... գրեցի նրանց...: Երբ տեսնեմ իմ արշավանքը...: Եվ ահա ես թույլ տվեցի իմ զորքի մեծագույն որոտին պայթել այդ բաղաբի վրա...: Այդ բաղաբի բնակչությունը, ծերունիները և պառավները բարձրացան իրենց տների կտուրների վրա ու սկսեցին ողբալ...: Հանուն իրենց փրկության նրանք սողում էին և մեկնում ձեռքերը... (հետապնդում մանրամասն թվարկվում է բաղաբից վերջված պարո – Մ.Ֆ.): Անուրի՝ իմ տիրոջ, մեծ զորությամբ, Նաբու և Մարդուկ աստվածների՝ իմ օգնականների, մեծ հաղթանակով, Շամաշի՝ աստվածների մեծ դատավորի, իմ զորքի վրա շուք գցողի համաձայնությամբ, Ներգալի՝ աստվածներից հզորագույնի, իմ ծամբարը պահպանողի մեծությամբ, Սուբու մարզից Նիկիպպա և Ուալա անմատչելի լեռների միջով ես Ուրարտու երկիրը մտա: Կատարած շան նման, որը վախ է ներշնչում, ես հերոսաբար Ուրարտուի, Չիկերտուի, մանագիների երկրի, Նաիրիի և Մուծածիրի միջով անցա ու չիանդիպեցի գաղտնի: Ուրարտացի Ուրասյի և զիկերտացի Մետուստիի բազմաբանակ զորքերին ես բաց ճակատամարտում ջախջախեցի, Ուրարտացի Ուրասյի յոթ մարզերը և 430 բաղաբները ամբողջությամբ նվաճեցի, նրա երկիրը բանդեցի, Ուրգանա Մուծածիրցու Հայդի աստծուն ու նրա Բազմաշտու աստվածուհուն նրա տաճարի հարուստ ունեցվածքի հետ, 6110 մարդու, 12 ջորու, 380 ավանակի, 525 եզի, 1285 ոչխարի հետ տարա, նրա կնոջը, նրա որդիներին, նրա դստերը եւ գերեվարեցի, խիպպարան բաղաբի դիմաց անմատչելի Անարտուտա լեռանցքը բարեհաջող կերպով անցա և իմ երկիրը վերադարձա: Ընդամենը մի կառավար, 2 հեծյալ և 3 սակրավոր սպանվեցին» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Ինչ վերաբերվում է Ուրգանա Մուծածիրցուն, որը ապավինեց Ուրա և Ուրարտուից և մոռացավ իր պարտավորությունները, ապա իմ տեր Անուրը ինձ օգնության եկավ և ես

միայն իմ մարտականքով, 1.000 անձնական հեծյալներով ու մարտում հաղթական հետևակայիններով անցա Շիակ, Ադիշի, Ուլայա, Ալլիուրա վայրերը, որտեղ՝ ձիով, իսկ դժվար տեղերն էլ՝ ոտքով: Ուրգանա Մուծածիրցին, լսելով իմ մեծաթիվ զորքերի արշավանքի մասին, իր կյանքի փրկության համար, միայնակ փախավ և փրկեց իր գլուխը: Ես հաղթականորեն Մուծածիր քաղաքը մտա, նրա կնոջը, նրա որդիներին և դուստրերին գերեցի: Գերեցի նաև 6. 170 հոգի... **(հետագայում մանրամասն թվարկվում է քաղաքից վերցված ավադը – Մ.3.)**: Նրա հարստության մնացած և մնալը ես կրակի տվեցի: Ուրսան՝ Ուրարտու երկրի արքան, լսեց Մուծածիրի ավերման և իր Ֆայդի աստծուն գերեվարելու մասին, որից հետո իր սեփական ձեռքերով իր գոտու երկաթե դաշույնով վերջ տվեց իր կյանքին: Ողջ Ուրարտու երկրին ես վիշտ բերեցի, մարդկանց, որոնք բնակեցնում էին այդ երկիրը, ես դատապարտեցի լաց ու ողբի: Այս բոլորը ես Ասորեստանի սահմանների մեջ մտցրի և ձեռք առա՝ պալատում հաստատելով իմ վստահելի մարդուն ու մունետիկին: Իմ տեր Ասուրի դառնությունը պատեց նրան և իր իսկ երկաթյա դաշույնով նա ինքնասպան եղավ» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Արշավանք եղավ Ուրարտու երկրի Ֆայդի աստծո դեմ» («Էպոնիմների ցանկ» (արձանագրությունից):

³⁴⁹ «Ես **(Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ը – Մ.3.)** խիլակու քաղաքին նվիրատվություն արեցի և լայնացրի նրա երկրի սահմանները, իսկ նա՝ այդ անշնորհակալը, ձեռքը մեկնեց Տավալիա արքաներին, որ խլի իմ սահմանները: Ես հավաքեցի Ասուր աստծո զորքը և ծայրեծայր ոչնչացրի Տավալ երկիրը՝ այն մոռացության մատնելով: Բիթ-Բուրիտաշ երկրի արքա Ամբարիսին նրա ազգականների ու երկրի ազնվականների հետ ես գերեցի, վերցրի նաև 100 մարտականք ու դրանք Ասորեստան բերեցի: Բիթ-Բուրիտաշի և խիլակուի շրջանները ես հանգստացրի և հրամայեցի այնտեղ իմ գրվածքը թողնել: Իմ մարդկանց՝ Ասուրի երկրի մարդկանց, ես այնտեղ բնակեցրի, իմ վստահելի մարդուն նահանգապետ դրեցի նրանց վրա և ասորեստանյան հպատակությունը սահմանեցի» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Կիակի Շինուխտանցուն, որը եղել էր Ասուր աստծո լծի տակից և ուշացրել էր տուրքը, նրան իրեն իր 30 մարտականքերի և 7.350 ռազմիկների հետ ես ավարառության ենթարկեցի: Նրա արքայական քաղաք Շինախտուն ես հանձնեցի Մադի Տունացուն և, որպես հավելում նախկին հարկին, ձիեր ու ջորիներ նշանակեցի նրա համար» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեկուցագիր-արձանագրությունից): «Ամբարիս Տավալացուն, որին ես նստեցրել էի իր հայր Խուլիի գահին, ես կնության տվեցի իմ աղջկան և նրա հետ միասին էլ տվեցի նաև Կիլակու շրջանը, որը չէր մտնում նրա հոր տիրույթների սահմանների մեջ: Ես լայնացրի նրա երկիրը, իսկ այդ անշնորհակալը սուրիանդակ ուղարկեց Ուրսա ուրարտացու և Միթա Մուշբացու մոտ, որպեսզի ուսնակրի անի իմ սահմանները: Եվ ահա Ամբարիսին իր ընտանիքի և տոհմի, ինչպես նաև մոտիկների ու նրա երկրի բարձրատոհմիկների հետ ես բերեցի Ասորեստան՝ դրա գունդակալը նաև 100 մարտականք: Իմ իշխանությանն ընդունող ասորեստանցիների ես այնտեղ բնակեցրի և նրանց գլուխ տվեցի իմ վստահելի մարդուն՝ նրանց համար հարկ ու տուրք սահմանելով» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեկուցագիր-արձանագրությունից):

«Կունուխան գրավվեց և նահանգապետ նշանակվեց» («Էպոնիմների ցանկ» (արձանագրությունից):

³⁵⁰ «Իմ **(Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ի – Մ.3.)** թագավորության 10-րդ տարում Թարիտունիա Մելիդացին, որը չէր վախենում մեծ աստվածների անուններից, ինչպես նաև Կամմանու լայնարձակ երկիրը, որը հետ էր կանգնել Ասուր երկրից ու նրան տված երդումից, իմ տիրակալից...: Գունգանիային ես բռնեցի էի դեռ անցած տարի...: Եվ ահա իմ զայրության մեջ ես ծայրից ծայր նվաճեցի Կամմանու երկիրը, այնտեղի արքայախոս քաղաք Մելիդը սափորի նման փշրեցի, բոլոր մարդկանց ոչխարի հոտի նման բռնեցի, իսկ նա, հանուն իր կյանքի փրկության, փախավ Թիլ-Գարիմա քաղաք: Ես անկյի նման ծածկեցի այդ քաղաքը և իմ գեղքի նկատմամբ ահից...: Նրանց արքա Թարիտունիային իր ռազմիկների հետ միասին ես երկաթյա կապանքների մեջ առա ու բերեցի իմ Ասուր քաղաքը: Ես կրկին վերականգնեցի Թիլ-Գարիման, բնակեցրի այն և այնտեղ տեղավորեցի իմ կողմից նվաճված երկրի մարդկանց: Կամմանու երկիրը ես ծայրից ծայր նվաճեցի և տվեցի իմ վստահելի մարդուն: Ես այնտեղ հարկեր սահմանեցի, նույնն էլ Գունգանիայի նկատմամբ, այնտեղ 10 ուժեղ ամրոցներ կառուցեցի և շրջակայքում բնակվող ժողովուրդին խաղաղ կյանք պարգևեցի: Լուխտուն, Բուրիդը, Ամնուրուն, Կուն և Անուրապուն փյունիսն ես Ուրարտուի դեմ ամրացված կետերի վերածեցի: Մուշբերի երկրի սահմաններն ես հիմնադրեցի Ուս, Ուրգիան և Ուսիան քաղաքներով ու փակեցի դրանք դռները: Էլլիբիր և Շինուխտա քաղաքները ես Մուշբայու Կունուխացու դեմ կառուցեցի, որն այդ ժամանակ...: Այդ ժամանակ խեղդերի լեռների գանձերը, ամպերը...» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Թարիտունիա Մելիդացին ցանկացավ ինձ դիմադրություն ցույց տալ, հրաժարվեց մեծ աստվածներին տված երդումից և պահեց տուրքը: Իմ սրտի կատաղությանը ես կավե ամանի նման փշրեցի Մելիդը՝ նրա արքայական քաղաքը, իր հարակից բնակավայրերի հետ միասին: Նրան իրեն իր կնոջ, որդիների և աղջիկների, ինչպես նաև նրա պալատի ողջ հարստության ու 5.000 գերի ռազմիկների հետ միասին Թիլ-Գարիմա քաղաքից ես գերեվարեցի: Թիլ-Գարիման ես վերաբնակեցրի, նետածիգ կուտիներին, որոնց գերել էի, ծայրեծայր Կունան երկրում բնակեցրի և այնտեղի վշտակալ գործը մեծացրի: Այդ մարդը ես հանձնեցի իմ վստահելի անձնավորությանը՝ նրա համար նույն այն շինարարական և ռազմական պարտականությունները սահմանելով, որոնք սահմանված էին նախկին արքա Գունգանիայի համար» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեկուցագիր-արձանագրությունից):

«Արշավանք եղավ Մարաբասի դեմ» («Էպոնիմների ցանկ» (արձանագրությունից):

³⁵¹ «Թարիտունիա Գունգունացուն գեղեցիկ խոցեց նրա որդի Մութթալուն: Առանց իմ գիտության բազմելով գահին՝ սա սկսեց կառավարել իր երկիրը: Իմ սրտի կրքով և միայն իմ անձնական մարտականքերով ու հեծյալներով, որոնք վտանգի մեջ երբեք չէին լքում ինձ, ես շտապ գնացի Մարաբասու քաղաքի վրա: Մութթալունին և նրա որդուն, ինչպես նաև Բիթ-Ալալու ցեղին իրենց ողջ ոսկով, արծաթով ու նրանց պալատի անթղիվ զույգով ես բարձրադասության մատնեցի: Գուրգուն երկրի մարդկանց ես ծայրից ծայր բնակեցրի նոր վայրում և նրանց գլուխ իմ վստահելի մարդուն դրեցի՝ նրան դասելով Ասորեստանի մարդկանց շարքը» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեկուցագիր-արձանագրությունից):

³⁵² «Կունուխացի Մուշբայուն՝ այդ չար խեղդ, որը չէր ակնածում աստվածների խոսքից և չարախոսում էր, ապավինեց Արգիշտիին՝ Ուրարտու երկրի արքային, այդ դաշնակցին, որը չփրկեց նրան: Եվ ահա նա դադարեցրեց ուղարկել իր երկրի ամենամյա հարկն ու տուրքը, հետ պահեց իր ընծաները: Այդ ժամանակ ես սրտից զայրությունով իմ անձնական մարտականքով և թիկնազորով, արշավեցի նրա դեմ: Տեսնելով իմ զորքերի բարձրացրած փուշու ամարը՝ նա լքեց իր քաղաքը և այլևս չհայտնվեց: Ես նվաճեցի այդ քաղաքը իր երկրի մնացյալ 62 ամրացված քաղաքների հետ միասին: Նրա կնոջը, նրա որդիներին և դուստրերին, նրա ունեցվածքը ու հարստությունը, իր պալատի բոլոր արժեքները և իր երկրի մարդկանց ես գերեցի, ոչ մեկին չողորեցի: Երկիրը ես վերստին բնակեցրի: Բիթ-Յակին երկրի մարդկանց, որոնց իմ ձեռքը նվաճել էր, ես այնտեղ բնակեցրի, իմ մի ներքինու էլ նրանց վրա ես նահանգապետ հաստատեցի: Իմ իշխանության լուծը ես նրանց վրա տարածեցի: 150 մարտականք, 1.500 հեծյալ, 20.000 նետածիգ և 1.000 վահանակիր ու տեգավոր զինվորների ես հավաքագրեցի նրանցից և դրեցի նրա հրամանատարության ներքո» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁵³ «Մուշբայուն անմիտ և նենգաբեր մի մարդ էր, որը, չվախենալով աստվածների անուններից, չարություններ էր դավում: Նա մտադրվում էր թշնամանալ՝ հույս դնելով Ուրարտուի թագավոր Արգիշտիի վրա՝ մի նեցուն, որը չէր կարող նրան փրկել...: Եվ ահա, մինչ ես **(Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ը – Մ.3.)** փորձում էի բնաջնջել Բիթ-Տականը ու Արամը..., այդ Մուշբայուն հարձակվեց Կուն երկրի իմ փոխնորդի և 300 քաղաքների վրա, որը Մուշկերի երկրից էր: Նա ասպատակեց և ավերեց այդ քաղաքները, այրեց դրանք կրակով ու շատ գերիներ վերցրեց» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Մոշբայուն անմիտ և նենգավոր մի մարդ էր, որը, չվախենալով աստվածների անուններից, չարություններ էր դավում: Նա մտադրվում էր թշնամանալ՝ հույսը դնելով Ուրարտուի թագավոր Արգիշտիի վրա՝ մի նեցուն, որը չէր կարող նրան փրկել...: Եվ ահա, մինչ ես փորձում էի բնաջնջել Բիթ-Տականը ու Արամը..., այդ Մուշբայուն, որ Մուշկերի երկրից էր, հարձակվեց Կուն երկրի իմ փոխնորդի և 300 քաղաքների վրա: Նա ասպատակեց և ավերեց այդ քաղաքները, այրեց դրանք կրակով ու շատ գերիներ վերցրեց» (Սարգոն II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

«Իմ տեր թագավորին, թո ծառա Ուպախիսիր-Բելից: Ողջույն իմ տեր թագավորին: Երկրի համար ամեն ինչ լավ է: Բերդերի համար ամեն ինչ լավ է: Թող իմ տեր թագավորի փրկուն ուրախ լինի: Ես լուսններ ուղարկեցի Ուրարտուից նոր տեղեկություններ ստանալու համար, նրանք լրտեսել և ներկայացրել են հետևյալ գեկույցը. «Մեր դիմացի նահանգապետը ուրարտական խարդալում է՝ իր փոխնահանգապետի հետ: Նա պահպանում է թո փոխնորդի դիմացի շրջանը: Մեկ քաղաքից մյուսը՝ մինչև Տուրուշայա, կայազորները կարգով շարված են»: Արգիշտին սուրիանդակ է ուղարկել և նահանգապետին հետևյալ հրամանով. «Այն գործի մասին, որ ես բեգ հրամայել էի, դու չես կատարի: Կերակրիր թո ձին, մինչև որ բեգ նոր սուրիանդակ ուղարկես»: Ինչ վերաբերում է գերիյաներին, նրանք պահվել են Եգիպտ քաղաքում: Ես քաղաքագլխին մի մասին ուղարկեցի խոտայցիներին: Ես նրանց փութացրի մարտի դաշտով: Նրանց քաղաքապետների փոխանորդը և ինը զինվորներ աղեղով վիրավորվել են, նրանցից երկուսը մահացել են: Նրանց զինվորներից երեքը վիրավորվել են: Մյուսն էն նրանց տված նոր տեղեկությունները: Պալատի խոտայցիները Եգիպտոսից վերադարձել են ինձ մոտ: Նրանք մեկնեցին իմ ներկայացուցչի հետ: Ես արագացրի նրանց մեկնումը: Նրանք քաղաքից հեռացան մեկ կամ երկու ընտանիքով: Թող իմ տեր թագավորը գրել տա ցեղայանության մասին: Նրանց հետ կարելի է ուղարկել թագավորական զորքերը: Թող նրանք ինձ հետ միասին Շուրուբայի պաշտպանության պարտականությունը կատարեն, մենք պետք է երկիրը վերցնենք հունձքից առաջ» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեկուցագիր-արձանագրությունից): «Իմ տեր թագավորին, թո ծառա Ուպախիսիր-Բելից:

Ողջույն իմ տեր թագավորին: Երկրի համար ամեն ինչ լավ է: Բերդերի համար ամեն ինչ լավ է: Թող իմ տեր թագավորի սիրտն ուրախ լինի: Ես լրտեսներ ուղարկեցի Ուրարտուից՝ նոր տեղեկություններ ստանալու համար, նրանք լրտեսել և ներկայացրել են հետևյալ գեղույցը. «Իմ տեր թագավորին, քո ծառա Ուպախիսի-Բեյից: Ողջույն իմ տեր թագավորին: Ողջույն թագաժառանգին: Ամեն ինչ լավ է բերդերի համար: Թող իմ տեր թագավորի սիրտը ուրախ լինի: Իմ սուրհանդակը գնաց Ուրարտուի մասին՝ նոր տեղեկություններ բերելու: Նահանգապետը... իմ հրամանով, ես նրան ուղարկեցի, նա եկել է: Թագավորի հրահանգների համաձայն, նա Արգիշտիին կասի. «Էլ ի՞նչ բարեկամներ ենք մենք, եթե դուք գրավում եք մեր բերդերը, իսկ ես ի՞նչ պետք է անեմ: Եթե որևէ վնաս եմ պատճառել ձեր սահմաններին և ձեր բերդերին՝ սուրը ձեռքումս է»: Նրա ուժերը հավաքվել են իր հրամանի ներքո, նա խարդախ պաշտպանություն է կատարում: Այդ է նրանից ստացված նոր տեղեկությունը» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեղուցագիր-արձանագրությունից): «Ուրարտուի թագավորն ասել է. «Ձեր ունեցած զորքերով Կուսայայում բռնեք Ասորեստանի թագավորի նահանգապետներին և բարձր տվեք նրանց ինձ մոտ»: Նրանք դեռևս չեն գործադրել հրամանը, բայց Արիան շատ մտահոգված է և աղերսում է, որ անհապաղ զորքեր ուղարկվեն» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեղուցագիր-արձանագրությունից): «Նրանք չփոխված են և ասում են, որ Ուրարտուի զորքերը մոտեցել են սահմաններին» (Սարգոն II-ի գործունեությանը վերաբերվող գեղուցագիր-արձանագրությունից):

³⁵⁴ «16-րդ տարում Շարուբենը Տավալ գնաց» («Բաբելոնյան ժամանակագրություն»):

«Էշպիացի կոլումիացու պատճառով... արքան (Ասորեստանի թագավորության արքա Սարգոն II-ը - Մ.Յ.) սպանվեց, Ասորեստանի արքայի ճամբարը...» («Էպոնիմների ցանկ» արձանագրությունից):

³⁵⁵ «Իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սինաբերիի (մ.թ.ա. 705-680) - Մ.Յ.) թագավորության 5-րդ տարում Թումուրու, Շարում, Էզամա, Կիաշու, Խալբուդա, Կուա և Կանա բնակավայրերը, որոնք թռչունների մեջ առաջնայինը համարվող արծիվի քիչ նման տեղակայված էին սուր ու գառիթալի Նիբուր լեռան վրա, չխոնարհվեցին իմ լծի տակ: Եվ ահա ես հրամայեցի Նիբուր լեռան տակ դնել իմ վրանը, որից հետո կատաղած զոմեշի նման կանգնեցի իմ ընտիր ռազմիկների ու անձնակազմի և անողորմ մարտիկների գլուխ: Կիրճերով, վտակներով, գառիթալի լեռներով և ծանր վերելքներով ես շարժվեցի պատգարակով, իսկ այն տեղերում էլ, որտեղ նրա անցումը դժվար էր, ես եղնիկի նման ոտքով մագլցեցի: Եվ ահա այդ սուր լեռնագագաթում ես նրանց դեմ եյա: Այնտեղ, որտեղ իմ ծնկները հոգնում էին, ես նստում էի լեռան բարի վրա և ծարավս հագեցնելու համար տիկից սառը ջուր էի խմում: Ես նրանց բռնեցի լեռնագագաթները և նրանց պարտության մատնեցի, նրանց բնակավայրերը նվաճեցի, ավարառեցի, բանդեցի, հողին հավասարեցրի, ավերեցի ու այրեցի կոռում: Ես իմ մարտակառքը շուռ տվեցի և գնացի Սանսեի դեմ, որը Դայանե երկրում գտնվող Ուկկու բնակավայրի արքան էր: Ուտակոխ չարված արահետներով և դժվարին ճանապարհներով, որոնք լեռներն էին տանում, լեռներ, որտեղ ինձից առաջ ոչ մի արքա ոտք չէր դրել, ես անցա ու Ասարի և Ուպպի սարերի տակ հրամայեցի իմ ճամբարը զարկել: Ինքս իմ հիանալի ռազմիկների հետ մացի գահի վրա և, արդեն հոգնած, մտա նրանց նեղ կիրճերը, իսկ հետո էլ դժվարությամբ բարձրացա լեռնագագաթները: Այդ Մանիեն, տեսնելով իմ զորքերի ոտքի փոշին, լքեց Ուկկուն՝ իր արքայական բաղաբը, և հեռու փախավ: Ուկկուն ես պաշարեցի, նվաճեցի, ավարառեցի, իսկ նրա պալատի ամեն տեսակի գույքը, հարստությունները և գանձերն էլ անթիվ ու անհամար չափով անտեղից տարա: Ես նրա երկրում նաև 33 բնակավայրեր նվաճեցի, իսկ մարդկանց էլ, ինչպես նաև խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունները տարա, գլուխներ ավերեցի, հողին հավասարեցրի և կրակի մատնեցի» (Սինաբերիի վերագրվող արձանագրությունից):

³⁵⁶ «Շուլմուբեյի եպրիսի» Ռիսու բաղաբի կառավարչի, ժամանակի Կլուբու բնակավայրի կառավարի Կիուան՝ իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Սինաբերիի - Մ.Յ.) ենթակա ստրուկը, որին լքել էին աստվածները, ապստամբեցրեց խիլակուի բաղաբի բնակչությանը և մարտի համար գնդեր հավաքեց: Ինգրա և Տարսու բաղաբներում ապրող մարդիկ անցան նրա կողմը և արշավանք իրականացրին Կուե երկրի վրա՝ կորելով վեջինիս հետ ամեն տեսակի հաղորդակցությունը: Ես նրանց դեմ նետաձիգներ, վահանակիրներ, նիզակակիրներ, մարտակառքեր, ինչպես նաև իմ արքայական գնդից հեծյալներ ուղարկեցի: Նրանք գառիթալի լեռներում պարտության մատնեցին խիլակուի բնակիչներին» (Սինաբերիի վերագրվող արձանագրությունից):

«Շուտով դրանից հետո նա (Ասորեստանի թագավորության արքա Սինաբերիի - Մ.Յ.) տեղեկություն ստացավ, որ հույները Կիլիկիա են եկել՝ պատերազմ վարելու նպատակով: Այդ ժամանակ Սինաբերիի այդ կողմը մեկնեց և ջոկատ առ ջոկատ տեղակայեց իր զորքերը: Նա թշնամու նկատմամբ հաղթանակ տարավ, թեև իր սեփական զինվորներից շատերը զոհվեցին: Սեփական այդ հաղթանակի հիշատակին նա հրամայեց այդ վայրում կանգնեցնել իր իսկ արձանը և բաղդեական լեզվով փորագրել իր խիզախության ու զորության նկարագրությունը՝ ապագա սերունդների հիշողության համար» (Եվսեբիոս Կեսարացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 9):

³⁵⁷ «Ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Սինաբերիի - Մ.Յ.) նվաճեցի Ինգիրուն և Տարսուն ու դրանք ավարառության մատնեցի: Նրան իրեն ես պաշարեցի Կլուբույում՝ նրա ամրացված այդ բաղաբում, և փակեցի նրա մուտքերը: Նրանք պարտության մատնեցին նրան խոյրի և այլ ասրեթերի միջոցով, հետո մոտեցի հետևագործն ու գրավեցի բաղաբը: Վերջինիս հրամանատար Կիույին ավարի և խիլակուի այն մարդկանց հետ, որոնք անցել էին նրա կողմը, էջերի, ինչպես նաև խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների հետ միասին ինձ մոտ՝ Նինվե, հասցրին: Ես մաշկագերծ արեցի Կիույին և վերադառնալով՝ կրկին բնակեցի Կլուբույում: Իմ կողմից նվաճված մարդկանց ես այնտեղ հաստատեցի և իմ տեր Ասուրի թուրք դրեցի» (Սինաբերիի վերագրվող արձանագրությունից): «Ես ուղղեցի խիլակու մարդկանց վզները, իսկ այդ երկիրը գտնվում է Տավալի մոտ: Այդ մարդիկ, հույները դրած իրենց լեռների վրա, դեռ հին ժամանակներից չէին խոնարհվում իմ լծի տակ և ահա ես նրանց 21 ամրացված բաղաբները դրանց հարակից ավելի փոքր բնակավայրերի հետ միասին նվաճեցի, ավարառեցի, բանդեցի ու կրակի մատնեցի: Մնացածների վրա, որոնք իրենց վրա մեղք և հանցագործություն չունեին, ես իմ ծանր լուծը հաստատեցի» (Սինաբերիի վերագրվող արձանագրությունից):

³⁵⁸ «Չալդի աստծո մեծությանը Առուշալիմի որդի Արգիշտին ասում է՝ ես արշավանք իրականացրի Արիսի երկրի, հաղթեցի Ուշուլու և Բուկու երկրներին, հասա մինչև... գետը, այնտեղից էլ շուռ եկա ու հաղթեցի Գիրդունի, Գիսուխանի, Թիուշու և Ռուտունի երկրներին՝ նվաճելով դրանք: Ես շատ երկրներ նվաճեցի և դրանք իմ հարկատուները դարձրի, ինչպես նաև մի ամրոց գրավեցի, իսկ հետո վերակառուցեցի և այն անվանեցի Արգիշտիորդու անունով՝ հանուն Բիալիսի երկրի հզորության, որ թշնամական երկրները հնազանդվեցին» (Արա IV-ին վերագրվող արձանագրությունից): «Չալդի աստծո մեծությանը Առուշալիմի որդի Արգիշտին հաղթեց Բուկու երկրին և հասավ... գետին: Այնտեղից նա շուռ եկավ դեպի Գիրդունի, Գիսուխանի և Թուլիշու երկրները, ինչպես նաև... բաղաբը, որը մարտում նվաճեց: Նա շատ երկրներ նվաճեց և դրանք իր հարկատուները դարձրեց» (Արա IV-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁵⁹ «Ասուրբելուսուրա եպրիսի»...կառավարչի ժամանակ ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Սինաբերիի - Մ.Յ.) արշավեցի Թեյ-Գարմայի դեմ, որը Տավալի մի երկիր է: Նրա արքայական իշխանությունը...: Գողդին...: Ընտրելով գեներալ՝ ես նրանց դեմ նետաձիգներ, վահանակիրներ, նիզակակիրներ և իմ արքայական հեծյալներին ուղարկեցի: Այդ բաղաբը ես պաշարեցի և հողաթուր կառուցելու, խոյրեր կիրառելու ու համառ մարտեր տալու միջոցով գրավեցի այն: Այնտեղ եղող աստվածների հետ միասին ես գերելարեցի մարդկանց, այդ բաղաբը ավերեցի, բանդեցի և հողին հավասարեցրի: Ավարից ես տարա 30.000 աղեղներ, վահաններ բաժանեցի իմ գնդերին և դրանք ավելացրի իմ արքայական գնդին: Մնացած ողջ ավարը ես բաժանեցի իմ ճամբարին ու իմ մարզպետներին» (Սինաբերիի վերագրվող արձանագրությունից):

³⁶⁰ «Ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասարիադունը (մ.թ.ա. 680-669) - Մ.Յ.) Թեուշպա Կիմերին (Կիմերական թագավորության արքա Թեուշպային (մ.թ.ա. մոտ 700 - ուղ. 679) - Մ.Յ.) և Ուման-մանդային, որը հեռու տեղերից էր եկել, նուբուշկիա երկրում իր ողջ զորքի հետ միասին ոչնչացրի» (Ասարիադունի վերագրվող արձանագրությունից): «Ասուրաթիդիայի 2-րդ տարում Բուդաուա երկրի Կուշենա վայրում կիմերները ջարդ եղավ» (Ասարիադունի վերագրվող արձանագրությունից):

«Կիմերները գնացի Ասորեստանի վրա և այնտեղ կոտորվեցին» («Բաբելոնյան ժամանակագրություն»):

³⁶¹ «Կիարձակվի՝ արդյոք փախստական Մուգուլուն Շանարու-Շուի վրա... Իշխալու Տավալացին... կուզուրկացիները, տավալացիները, կիլակցիները» (Սինաբերիի գործունեությանը վերագրվող հարցում-արձանագրությունից):

³⁶² «Ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասարիադունը - Մ.Յ.) ցրեցի Մանա երկրի մարդկանց և հնազանդեցնելու ոչ ենթակա կուտիներին, ինչպես նաև գեներալ ուժով ջարդեցի նրանց դաշնակից Իշպակիա Սկյուին (Սկյուական թագավորության արքա Իշպակիային (մ.թ.ա. մոտ 700 - ուղ. 673) - Մ.Յ.), որն այդպես էլ նրանց չփրկեց» (Ասարիադունի վերագրվող արձանագրությունից): «Կիմերների զորքը... ճամբար զարկեց... Ախսերիի դեմ... նրա ճամբարի» (Ասարիադունի վերագրվող արձանագրությունից):

«Երբ թագավորն (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասարիադունը - Մ.Յ.) իր զորքերին հրաման տվեց՝ «Մտեք Մանայի հողերը», բոլոր զորքերն այնտեղ չմտան: Յեժեպադրի մի զորաբաժին և մարտակառքերը պետք է հարձակվեին կիմերների վրա, որոնք ասում էին. «Մանայի երկիրը ձեզ է պատկանում և մենք ձեռնպահ մնացինք այնտեղ մտնելուց»: Անշուշո, դա սուտ էր: Դրանք թափառաշրջիկների և երդում ու պայմանագրի չճանաչող մարդկանց փոխաձեռներ են: Նրանք մարտակառքեր և կառքեր շարեցին անցքի երկու կողմերը: Յեժեպադրով և

մարտակառքերով նրանք ասպատակություն կատարեցին՝ Մաննայի հունձքը հափշտակելու համար» (Սիմաբերիքի գործունեությանը վերագրվող գեղյուցագիր-արձանագրությունից):

³⁶³ «Ասորաբեդիկանյի (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասարհադունի – Մ.Ֆ.) 8-րդ տարվա Թեբեթ ամսին ջարդվեց և գրավվեց շուկրիացիների երկիրը, իսկ նրա ունեցվածքն էլ թալանվեց: Կիսիլիմե ամսին այն հասցվեց Ուրուկ» («Բաբելոնյան ժամանակագրություն»):

³⁶⁴ «Ասա ինձ, թե այս քնթացքում Ուրարտուի արքա Առուշանն, որին կոչում են Հայա՝ այդ երկրի արքան, ի՞նչ է մտածում և ի՞նչ է արդյոք մտնում: Մտածո՞ւմ է նա արդյոք կամ խորհուրդ տալի՞ս են արդյոք նրան իր ուժերով միայնակ առաջանալ թե՞՞՞ այդ անել կրկներների հետ միասին, որոնք դաշնակցում են նրան, և արդյոք ո՞ր կառաջանա նա այն վայրից, որտեղ գտնվում է, ո՞ր կշարժվի նա ճակատելու, սպանության, թալանի և ավերածության համար, ո՞ր կգնա՝ Շուպրիա, Պուսու բաղաթ թե՞՞՞ Կուպրի, իսկ եթե վերջինը լինի՝ շա՞տ թե՞՞՞ քիչ բան կգրավի նա Շուպրիայի ամրոցներից...» (Ասարհադունի վերագրվող հարցում-արձանագրությունից):

«Կիսմերները, որոնց նաև կոչում են Տրերամներ, կամ նրանց մի որևէ ցեղ, հաճախ ներխուժում էին Պոնտոսից աջ տեղակայված երկրները և դրանց հարևան շրջանները, իսկ երբեմն էլ հարձակվում էին Պաֆագոնիայի ու Լուսիսկի Փռյուզիայի վրա: Հենց այդ ժամանակ էր, որ Միդասը (Փռյուզիայի թագավորության արքա Միդաս III-ը (մ.թ.ա. մոտ 720-671) – Մ.Ֆ.), ինչպես ասում են, ցլի արյուն խմեց և իր ճակատագրին ընդառաջ գնաց» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 1, գլուխ 3, մաս 21):

³⁶⁵ «Արգիշտիի որդի Առուշանն ասում է՝ ես կանանց բռնության թշնամական երկրից, Մուշկինի, Խեթթիի և Հալիայի երկրների ժողովուրդը... այս ամրոցին, ինչպես նաև բաղաթներին, որոնք շրջապատում են այս ամրոցը...այս ամրոցին միավորեցի» (Առուշան II-ին վերագրվող արձանագրությունից):

³⁶⁶ «Իս (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասուրբանասպալի (մ.թ.ա. 669-627) – Մ.Ֆ.) չորրորդ արշավանքը ես ուղղեցի Ախշերիի վրա...: Նա լսեց իմ արշավանքի մասին և գիշերային խորամանկության գործի համար ուղարկեց իր զորքը: Նա ելավ, որպեսզի մարտնչի իմ զորքերի դեմ: Իմ ռազմիկները մարտնչեցին նրանց դեմ և ուժեղ պարտության մատնեցին: Ես նրանց դիակներով լցրեցի լայն հարթավայրը, որը տարածվում էր 3 բրու հեռավորության վրա» (Ասուրբանասպալի գործունեությանը վերագրվող արձանագրությունից):

³⁶⁷ «Ասուրի, Սինայի, Շամաշի՝ այդ մեծագույն աստվածների և իմ (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասուրբանասպալի – Մ.Ֆ.) տերերի, կամբով, որոնք հուսադրեցին ինձ, ես մտա մաննացիների երկիր, հաղթականորեն անցա այն և իմ արշավանքի ընթացքում գրավեցի Այուսիաշ ու Պասա բնակավայրերը, ինչպես նաև՝ Բուստուն, Ադադա, Ուպպիս, Սիստուն և Նազիկիին՝ այդ ամրացված բաղաթներն իրենց փոքր բնակավայրերի հետ միասին, որոնց թիվ ու հաշիվ չկա» (Ասուրբանասպալի գործունեությանը վերագրվող արձանագրությունից):

³⁶⁸ «Ընդհուպ մինչև բուն Իգիտուն ես (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասուրբանասպալը – Մ.Ֆ.) հասա, ամեն ինչ բանդեցի, հողին հավասարեցրի և իրկիզեցի: Մարդկանց, ծիերին, էշերին, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններին ես հանեցի այդ բաղաթից ու ավարտեցի: Ախշերին լսեց իմ հզոր արշավանքի մասին, լքեց իր արքայական Իգիտուն բաղաթը և փախավ Ասորանան, որտեղ էլ ապաստարան կառուցեց: Ես պաշարեցի նրա ամրացված Իգիտուն բաղաթը, Ուրմեիտեն և Ուզիբան, իսկ մարդկանց էլ, որոնք բնակեցնում էին այդ բաղաթները, ես փակեցի ու ճնշեցի նրանց հոգին: Այդ մարդը ես հնազանդեցի, ավերեցի և հողին հավասարեցնի նրա բնակավայրերը: Ես 15 օր արշավանքի հեռավորության վրա ամայացրի այդ վայրը և դատարկեցի: Շարունակելով իր արշավանքը՝ Շուրդիիու բաղաթը շրջապատող բնակավայրերը, որոնք իմ Նախկին արքաների ժամանակ մաննացիները խլել էին ասորեստանցիներից, ես ինձ վերցրի, հնազանդեցի, կրակի մատնեցի և ավարտեցի: Այդ բնակավայրերը ես ընդգրկեցի Ասորեստանի սահմանների մեջ: Ես կրակի մատնեցի Արիսանիչ մարդի բաղաթները, որոնք տարածվում են Ազականանի բաղաթի մոտ՝ Խարսի լեռան շրջակայքում, բանդեցի, ավարտեցի և գերեվարեցի: Լեռնական Ռայադին, որը նրանց ամրությունների հրամանատարն էր, ես սպանեցի և ամայացրի նրա մարդը, փոքրացրի նրա երկիրը ու մեծ ավարով և ապստամբներից կազմված գերիների խմբերով վերադարձա իմ երկիր՝ մտնելով Ասորեստանի սահմանները: Բիրուա, Շարուիբիկ, Գուսունե և Աուրտե բաղաթները, որոնք հարևան էին Ասորեստանին ու իմ Նախկին արքաների ժամանակ մաննացիները գրավել էին, բոլոր այդ բնակավայրերը ես Նվաճեցի, այնտեղից բռնեցի մաննացիներին և, որպես ավար, Ասորեստան տարա ծիեր, գեյթ ու ռազմական հանդերձանք: Ես կրկին բնակեցրի այդ բաղաթները և դրանք Ասորեստանի սահմանների մեջ առա: Ասուրն ու Իշտարը իր իսկ ստրուկների ձեռքը մատնեցին Ախշերիին, որը չէր ընդունում իմ իշխանությունը, և ահա նրանք ապստամբություն բարձրացրին նրա դեմ ու նրա դիակը փողոց նետեցին: Դրանից հետո հոր գահը զբաղեցրեց նրա որդի Ուային» (Ասուրբանասպալի գործունեությանը վերագրվող արձանագրությունից): «Իմ չորրորդ արշավանքի համար ես հավաքեց զորքս և Մաննա երկրի արքա Ախշերիի դեմ գնացի: Ասուրի, Սինայի, Շամաշի, Ադադի, Բելի, Նաբույի, Իշտար Նինվեացու՝ Կադմուրի թագուհու, Իշտար Արբեյացու, Նինուրտայի, Ներգայի և Նուսկուի ուժով ես մտա Մաննայի երկիր ու հաղթականորեն անցա նրանով: Ես Նվաճեցի նրա ամրացված բաղաթները փոքր բնակավայրերի հետ միասին, որոնց թիվ ու համար չկա, ընդհուպ մինչև Իգիտուն: Ես դրանք ավերեցի, հողին հավասարեցրի և կրակի մատնեցի: Ես այդ բնակավայրերից հանեցի մարդկանց, ծիերը, Նծույզները, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններին և ավարառության մատնեցի դրանք: Ախշերին լսեց իմ արշավանքի մասին և, թողնելով Իգիտուն՝ իր արքայական բաղաթը, փախավ Իշտաուն՝ իր հույսի բաղաթը: Նա այնտեղ իրեն ապաստարան կառուցեց: Ես հնազանդեցի այդ մարդը և ամայացրի այն 15 օրվա ծանապարհի հեռավորության վրա՝ դատարկելով ամեն ինչ: Ախշերին, որը չէր հարգում իմ մեծությունը, ըստ Արբեյայում ապրող Իշտարի խոսքերի, որը դեռ ամենասկզբում էր ասել, որ ինքը մաննեցիների արքա Ախշերիի մահն է, ինչպես ասացի, այդպես էլ կլինի, ահա ուրեմն, նա նրան տվեց իր ստրուկների ձեռքը, Մաննա երկրի մարդիկ ապստամբություն բարձրացրին նրա դեմ, նրա դիմ փողոց նետեցին և բալը տվեցին այնտեղով: Նրա եղբայրների, նրա Մանանիիքը և տոհմը նրանք գեյթով կոտորեցին, որից հետո գահին բազմեց նրա որդի Ուային: Տեսնելով Ասուրի, Սինայի, Շամաշի, Ադադի, Բելի, Նաբույի, Իշտար Նինվեացու, թագուհու, Կիդմուրի, Իշտար Արբեյացու, Նինուրտայի, Ներգայի և Նուսկույի՝ այդ մեծ աստվածների ու իմ տերերի, ուժը՝ նա ընդունեց իր մեղքը և սկսեց աղաչել ինձ իմ տիրապետության հաստատման մասին: Նա ինձ մոտ Նինվե ուղարկեց Արիսանիին՝ իր ժառանգորդին, և հավերժեց իմ ուղբերը: Ես նրա նկատմամբ ողորմած եղա և խաղաղության դեպքին ուղարկեցի նրա մոտ: Նա իր արգանքի ծնունդ առցվան ուղարկեց ինձ մոտ, որպեսզի ես նրան հարձ դարձնեմ: Ինձ Նախկին հարկը բերեցին, որը դադարել էր Նախկին թագավորների՝ իմ Նախկինների, ժամանակ: Ես դրան ավելացրի ևս 30 ծիեր» (Ասուրբանասպալի գործունեությանը վերագրվող արձանագրությունից):

³⁶⁹ «Ուրարտու երկրի Անդարիան գորավարը իջավ և գիշերով եկավ, որպեսզի փորձի գրավել Ուփունը ու Կուլլիմերի բնակիչները, սակայն՝ ինձ (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասուրբանասպալի – Մ.Ֆ.) ենթադա այդ ծառայեց, գիշերը հանկարծակի մեծ ջարդ կազմակերպեցին՝ կենդանի չթողնելով ոչ ոքի: Ինչ վերաբերում է Անդարիային, ապա, կտրելով նրա գլուխը, նրանք այն ուղարկեցին ինձ մոտ՝ Նինվե» (Ասարհադունի վերագրվող արձանագրությունից):

³⁷⁰ «Լիզդամիան (Կիսմերական թագավորության արքա Լիզդամիսը (մ.թ.ա. 679-640) – Մ.Ֆ.) իր զորքերի գլուխն անցած հասավ մինչև Լյուդիա և Հոնիա ու գրավեց Մարդեք, սակայն զոհվեց Կիլիկիայում» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 14, մաս 9):

³⁷¹ «Նաբուպալասար արքայի (Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբուպալասարի (մ.թ.ա. 626-605) – Մ.Ֆ.) թագավորության 10-րդ տարվա Այարա ամսին նա հավաքեց Աբբադի զորքը և Եփրատի ափով առաջացավ: Սուխեացիները և խինդացիները նրա առաջ իրենց հարկը դրեցին: Աբա ամսին նրանք հայտնեցին, որ Ասորեստանի զորքը Կարվինում է և ահա Աբա ամսի 12-րդ օրը Նաբուպալասարը նրանց դեմ ելավ և մարտ տվեց Ասորեստանին: Ասորեստանի զորքը նրա կողմից ջախջախվեց: Նա մեծ պարտության մատնեց Ասորեստանին և մեծ բանակությամբ ավար վերցրեց: Մաննեացիները, որոնք օգնության էին եկել, ինչպես նաև Ասորեստանի մեծատոհմիկները գերի բռնվեցին: Այդ ժամանակ էլ հենց նա գրավեց Կարվինը: Աբա ամսին Աբբադի արքան իր զորքերն ուղարկեց Մաննա, Սահիր ու Բալիխ: Նրանք այնտեղ ավար ձեռք գցեցին, մեծ բանակությամբ ավարառություն իրականացրին և նրանց աստվածներին տարան» («Բաբելոնյան ժամանակագրություն»):

³⁷² «Նաբուպալասար արքայի (Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբուպալասարի – Մ.Ֆ.) թագավորության 12-րդ տարվա Աբա ամսին Մարդ (Մարական թագավորության արքա Կիաբասարեք (625-585) – Մ.Ֆ.) Նինվեի դեմ շտապեց և նրա հրամանով... շտապեցին: Նրանք մտան Տարբից, որը Նինվեի շրջանում է, իսկ հետո էլ Ներբե իջան և, հարձակվելով Ասուրի վրա, բաղաթին մարտ տվեցին: Նրանք այն ավերեցին, պարտության մատնեցին բաղաթի մարդկանց և նրանց մեծ չարիք պատճառեցին: Նա վերցրեց բաղաթի ավարը և ամեն ինչ ավարտեց: Աբբադի արքան և նրա զորքը, որոնք օգնության էին շտապում Մարին, մարտին չհասան և Ասուրը ավերվեց: Աբբադի արքան և Ուփախաատրան բաղաթի մոտ հանդիպեցին միմյանց, որից հետո միմյանց հետ բարեկամություն ու դաշինք կնքեցին: Ուփախաատրան և նրա զորքը վերադարձան իրենց երկիրը, Աբբադի արքան ու նրա զորքը՝ ևս» («Բաբելոնյան ժամանակագրություն»):

«Այնուհետև մեկը իմանում էր, որ Բելտիսը (Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբուպալասարը – Մ.Ֆ.), խորհրդակցելով Արբակի կամ Արբատի հետ, ինչպես ոմանք գրում են նրա անունը (Մարական թագավորության արքա Կիաբասարեք – Մ.Ֆ.), դավադրություն կազմեց: Եվ այսպես որոշվեց, որ Բելտիսը կգնա Մարականալի (Ասորեստանի թագավորության արքա Սինառիսունի – Մ.Ֆ.) մոտ և իր աչքերով կտեսնի, թե ինչ է սա անում ու ինչպես է ապրում: Ըստ մի տեսակետի սա Մարականալին գտավ 2.000 կանանց շրջապատում, երբ վերջինս իյիկ պտտեցնում, նրա մորուքը ածրված էր, գլխին կանացի գարդարանք էր, ձեռքերին՝ ապարանջաններ, իսկ ականջներին էլ ականջոցներ էին: Տեսնելով այդ՝ երկու

գորավարները սկսեցին պահարարել արքային, որին մինչ այդ խորապես հարգում էին, և այդ ողորմելի նման կանացի արտաքի պատճառով, որին մինչ այդ հավատարմորեն ծառայում էին, խզեցին նրան տված հավատարմության երդումը: Եվ այսպես, պատերազմ հայտարարելով Սարդանապալին, նրանք բաբելոնացիների ու մարերի մի հզոր բանակով, երբ պարսիկները չէին միացել իրենց, սակայն մնացել էին չեզոք, ապստամբություն բարձրացրին և պատերազմով գնացին նրա վրա: Սարդանապալը ի վերջո անձամբ կանգնեց իր բանակի գլուխ, սակայն արդեն ուշ էր: Պետք է ասել, որ նման բանի վերջինս այնուհանդերձ դրդել էր իր եղբայր Սալամենոսը, սակայն Սարդանապալն իրոք ավելի լավ էր հասկանում հաճույքների, այլ ոչ չէ պատերազմի գործերից: Եվ այսպես, դեռ չէր հասցրել Սալամենոսը հարձակում չեփոխահարել, երբ Սարդանապալը թիկունք ցույց տվեց և պատսպարվեց Նինվեում: Որպես բանակի գլխավոր այս թուլամորթը դրեց իր խորթ եղբորը, որպեսզի սա իր գործին ճակատամարտի տաներ մի մարտում, որից կախված էին իր իսկ կյանքն և արքայական ճակատագիրը: Այդ ճակատամարտում էլ հենց թաքարի Սալամենոսը կորցրեց կյանքը, սակայն փրկեց պատիվը» (Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 6):

³⁷³ «Նարոպալասար արքայի (**Բաբելոնի թագավորության արքա Նարոպալասարի - Մ.Ֆ.**) թագավորության 14-րդ տարում Աբբադի արքան հավաքեց իր զորքը...: Ուսման-Մանդայի արքա Ուվախշատրան (**Մարական թագավորության արքա Կիաբասրեդ - Մ.Ֆ.**) եկավ Աբբադի արքային ընդառաջ: Նրանք տեսնվեցին իրար հետ և այնուհետև Ռադանի միջով առաջացան ու, անցնելով Տիգրիսը, գնացին Նինվեի դեմ: Միմյան ամսից մինչև Աբ ամիս նրանք երեք ճակատամարտեր տվեցին հզոր թաղաքին, իսկ Աբ ամսին էլ զրավեցին այն: Նրանք հզոր պարտության մատնեցին մեծագույն այդ ամրոցին: Նույն այդ օրն էլ Ասորեստանի արքա Մինասրիսկունը (**Ասորեստանի թագավորության արքա Մինասրիսկունը - Մ.Ֆ.**)... նրանք տարան մեծաբանակ ավար և անհաշիվ բանակի ավար, իսկ թաղաքն էլ ավերակների կոյտի վերածեցին ու հողին հավասարեցրին...: Փախան և Աբբադի արքայի ուժերը...: Ուլուա ամսի 20-ին Ուվախշատրան և նրա զորքը վերադարձան իրենց երկիր: Դրանից հետո Աբբադի արքան... գնաց մինչև Նազիրին, ավարառեց և հնազանդեցրեց... մինչև Ռուգապ և բերեցի նրա ուղք՝ Նինվեի մոտ...: Այդ ամսին հառան քաղաքում նա բազմեց Ասորեստանի գահին...» («Բաբելոնյան ժամանակագրություն»):

«24/ Զանգի ուն Աբբակես (**Մարական թագավորության արքա Կիաբասրեդ - Մ.Ֆ.**), ծագումով մար, որը հայտնի էր իր բազուկային և հոգու պայծառությամբ, գորավարն էր այն մարերի, որոնք ամեն տարի ուղարկվում էին Նինոս: Չորքում նա մտերմացավ բաբելոնացիների գորավարի հետ և նրա կողմից դրվեց ասորեստանյան տերությունը տապալելու: Նրա անունն էր Բելեսյուս (**ամենայն հավանականությամբ Նկասոի Է ունեցվում Բաբելոնի թագավորության արքա Նարոպալասարը - Մ.Ֆ.**) և նա ամենախայտնի էր թուրքից, որոնց բաբելոնացիները կոչում են բաղդեցիները: Եվ, բանի որ նա խորապես հմուտ էր աստղագիտությանն ու գուշակությանը, ուստի և շատերին անխալ կերպով կանխագուշակում էր նրանց ապագան: Այդ պատճառով նա հարգված էր և ահա հենց նա էր, որ իր հետ բաբելոնացիներից մարերի գորավարին գուշակեց, որ սա անապանակ պետք է թագավորի բոլոր այն երկրների վրա, որտեղ տիրում է Սարդանապալոսը (**Ասորեստանի թագավորության արքա Մինասրիսկունը - Մ.Ֆ.**), իսկ Աբբակեսը, գովաբանելով այդ մարդուն, նրան, երբ գործը հասնի իր ավարտին, խոստացավ Բաբելոնիայի աստղագիտությունը մինչդեռ ինքը, ասես ինչ-որ աստծու պատգամից ոգևորված, մյուս ազգերի առաջնորդների հետ դաշնակցում էր և բոլորին ջանասիրաբար իրավորում էր ինչույեների և հավաքությունների՝ յուրաքանչյուրի հետ բաբելոնացիներին հաստատելով: Նա որոշեց նաև երես չա երես տեսնել թագավորին և հետևել նրա ողջ ապրելակերպին: Այդ նպատակով նա, ներքիններից մեկին ոսկե բաժակ պարգևելով, առաջնորդվեց Սարդանապալոսի առջև և, երբ մոտիկից ականատես եղավ նրա ցուրի կյանքին ու կանացի զբաղմունքների նկատմամբ նրա սիրուն, արհամարհեց թագավորին, իբրև բոլորովին անարգ մարդու, ինչից հետո առավել ևս կառչեց թաղեացու կողմից իրեն տրված հույսերին: Ի վերջո նա դավադրություն նյութեց Բելեսյուսի հետ, այն պայմանով, որ ինքը պետք է ուղքի հաներ մարերին և պարսիկներին, մինչդեռ վերջինս պետք է համոզեր բաբելոնացիներին հաղորդակից դառնալ այդ գործին, ինչպես նաև ստանալ իր բաբելոնի՝ արաբների առաջնորդի, օժանդակությունը՝ դրանով իսկ ստանձնելով հսկողությունը բոլորի վրա: Երբ լրացավ զորքում մնալու մեկ տարվա ժամկետը և արդեն սրանց փոխարինելու եկան նորերը, իսկ նախկինները, ընդունված կարգի համաձայն, արձակվեցին իրենց երկրները, այնժամ Աբբակեսը համոզեց մարերին հարձակվել Ասորեստանի թագավորության վրա, իսկ պարսիկներին էլ՝ իրենց ազատության համար հաղորդակից լինել դավադրությանը: Նույն ժամանակով Բելեսյուսը ևս համոզեց բաբելոնացիներին պայքարել իրենց ազատության համար և, դեսպանություն ուղարկելով Արաբիա, իր կողմը գրավեց տեղաբնակների առաջնորդին, որն իր բաբելոնացիներին էր և կապված էր իր հետ փոխադարձ հյուրընկալությամբ, որպեսզի սա ևս մասնակցի հարձակմանը: Մեկ տարի լրանալուց հետո այս բոլոր առաջնորդները բազում զորք հավաքեցին և լրիվ կազմով եկան Նինոս՝ առերևույթ՝ սովորության համաձայն, փոխարինողներին բերելով, բայց իրականում՝ ասորեստանցիների տիրապետությունը տապալելու համար: Եվ այսպես, երբ այս վերոհիշյալ ազգերը գումարվեցին միևնույն վայրում, նրանց ընդհանուր թիվը հասավ 40 բյուր մարդու: Եվ այսպես նրանք, հավաքվելով մեկ գորակայանում, խորհրդակցեցին գործողության լավագույն ծրագրի շուրջը: 25/ Սարդանապալոսը, տեղեկանալով ապստամբության մասին, իսկույն նրանց դեմ մյուս ազգերից հավաքված զորքեր ուղարկեց: Եվ ահա սկզբում, երբ բաց դաշտում ճակատամարտ տեղի ունեցավ, ապստամբները պարտվեցին ու, բազում զոհեր տալով, նահանջեցին Նինոսից յոթանասուն ասպարեզ հեռու գտնվող մի լեռ: Այնուհետև, սակայն, երբ նրանք սարից դաշտ իջան և պատրաստվեցին ճակատամարտելու, Սարդանապալոսն իր զորքը դասավորեց նրանց շարքերի դեմ և քարոզիկներ ուղարկեց թշնամու զորակայանը հաղորդելու, թե Սարդանապալոսը մար Աբբակեսին սպանողին կտա 200 ոսկե տաղանթ, իսկ նրան կենդանի հանձնողին էլ պարգև կտա կրկնակի այդ չափ և միաժամանակ նրան կհաստատի Սարաստանի կառավարիչ: Նույնպիսի պարգևներ նա խոստանում էր նաև բաբելոնացի Բելեսյուսին սպանողին կամ կենդանի բերողին, սակայն, բանի որ ոչ ոք ուշադրություն չդարձրեց նրա այդ հայտարարություններին, նա ճակատամարտ տվեց և ապստամբներից շատերին սպանեց, իսկ մնացած բազմությանը հայաճեց դեպի լեռներում գտնվող նրանց գորակայանը: Այդ ժամանակ Աբբակեսի մերձավորները, որոնք պարտության հետևանքով վիհավել էին, նրա մտերիմներին խորհրդի հավաքեցին՝ որոշելու, թե ի՞նչ պետք է անել: Այնժամ նրանցից շատերն ասացին, թե պետք է հեռանալ իրենց երկրները և, զբաղեցնելով ամրացված կետերը, պատերազմի համար անհրաժեշտ ինքնան հնարավոր է ամեն ինչ պատրաստել, սակայն Բելեսյուսն արքային անհամաձայն էր, որ աստվածները չշանտեղով հայտնի են, թե իրենք ջանքերով և ղեկավարություններով կկարողանան իրենց ձեռնարկածը հաջողությամբ ավարտել ու ամեն կերպ բաջալերելով նրանց, բոլորին համոզեց մնալ և դիմագրավել վտանգները: Եվ ահա, երբ արդեն տեղի ունեցավ երրորդ ճակատամարտը, թագավորը դարձյալ հաղթեց և գրավեց ապստամբների գորակայանը, իսկ պարտվածներին էլ հայաճեց մինչև Բաբելոնիայի սահմանները: Եվ ժամանակ պատահեց, որ Աբբակեսը ևս, որը ամենափայլուն կերպով կոչվել էր և ասորեստանցիներից շատերին՝ սպանել, վիրավորվեց: Եվ այսպես, բանի որ ապստամբները իրար հետևելից այդքան շատ վնասներ էին կրել, նրանց առաջնորդները, կորցնելով հաղթանակի ամեն մի հույս, պատրաստվում էին յուրաքանչյուրը մեկնել իր հայրենի երկիրը, բայց Բելեսյուսը, որը գիշերը բացօթյա անքուն էր անց կացրել և զբաղվել էր աստղերը դիտարկելով, դեպքերի նման ընթացքից հուսահատվածներին ասաց. «Եթե հինգ օր դիմանաք, ընտությունը կհասնի ինքնաբերաբար և ողջ իրադրության մեջ հսկայական փոփոխություն կլինի դեպի հակառակ վիճակը, բանից աստղերը դիտարկելու իմ հմտության հետևանքով ես դրանցում տեսնում եմ աստվածների կողմից ձեզ տրված պատվամետրը»: Եվ ահա նա կոչ արեց նրանց սպասել այդ օրերին, փորձել իր հմտությունը և աստվածների բարեգործությունը: 26/ Երբ այդպիսով բոլորը հետ կանչվեցին և սպասեցին պայմանավորված ժամանակի չափով, մի լրաբեր ժամանեց հաղորդելով, թե թագավորին Բակտրիանե երկրից օգնության ուղարկված մի զորամաս արդեն մոտեցել է ու առաջանում է: Եվ ահա նրանք որոշեցին, որ Աբբակեսը ամենակարճ ճանապարհով գնա հանդիպելու նրանց գորավարներին՝ իր հետ վերցնելով զինվորներից լավագույններին ու առավել ճարպիկներին, որպեսզի, եթե խոսքերով չկարողանան համոզել բակտրիացիներին միանալու ապստամբությանը, ապա գեղեցի ուժով ստիպեն նրանց հաղորդակից լինել իրենց հույսերին: Ի վերջո, բակտրիացիները ուրախությամբ արձագանքեցին ազատության կոչին, նախ՝ առաջնորդները, ապա նաև՝ ողջ զորքը, որից հետո նրանք բոլորը բանակեցին միևնույն վայրում: Այն ժամանակ պատահեց, որ ասորեստանցիների թագավորը, անգիտանալով բակտրիացիների ապստամբության մասին և ոգևորված իր նախորդ հաջողություններից, հանձնվեց հանգստի, իսկ խրախուժված համար էլ իր զինվորներին մեծ բանակությամբ գինի և ամեն տեսակ այլ մթերքներ բաժանեց՝ մոռռելով անասուններ: Արդյունքում, մինչ ողջ զորքը վերադառնալու մեջ էր, Աբբակեսի մարդիկ, ինչ-որ դասալիքներից տեղեկանալով թշնամու զորաբանակում տիրող անհոգության և հարբեցողության մասին, գիշերը անսպասելի հարձակում գործեցին: Եվ ահա նրանք, բանի որ գրոհում էին կազմակերպված զորամասերը անկազմակերպների, իսկ պատրաստ եղողներն էլ անպատրաստ գտնվողների վրա, գրավեցին գորակայանը, որից հետո, զինվորներից շատերին սպանելով, մնացածներին հալածեցին մինչև թաղաք: Այնուհետև թագավորը իր կնոջ եղբայր Գալայոսենեսին գորավար կարգեց, իսկ ինքը ուշադրությունը կենտրոնացրեց թաղաքի դրության վրա: Ապստամբները, սակայն, իրենց ուժերը դաշտում գումարելով թաղաքի առջև, երկու ճակատամարտերում հաղթեցին ասորեստանցիներին և ոչ միայն սպանեցին Գալայոսենեսին, այլև փախուստի մատնված հակառակորդ զինվորների մի մասին կոտորեցին, իսկ մյուսներին էլ, որոնք, զրկված լինելով թաղաք վերադառնալու հնարավորությունից, ստիպված էին իրենց նետել Եփրատ գետը, բացի քչերից՝ բոլորին սպանեցին: Այնպես մեծ էր սպանվածների բազմությունը, որ հոսող ջուրը, այդպես խառնվելով, բավական մեծ տարածության վրա փոխել էր իր գույնը...: Այնուհետև, երբ թագավորին արդեն փակված էր թաղաքում և պաշարված, ազգերից շատերը ապստամբեցին՝ ամեն մեկը ձգտելով ազատության հասնել: Սարդանապալոսը, տեսնելով, որ ողջ թագավորությունը մեծագույն վտանգների մեջ է, իր ուսուրներին, որոնք երեքն էին, և երկու դուստներին բազում գանձերով ուղարկեց

Պափազանքն՝ եպարքոս Կոստասի մոտ, որն իր ենթականերից ամենահավատարիմն էր, որից հետո սուրիանդակներ ուղարկեց բոլոր իրեն հպատակ կառավարիչներին, պատվիրելով գործեր ուղարկել, իսկ ինքն սկսեց պատրաստվել պաշարման: Դեռևս նախկիններից նրան մարգարեություն էր հասել, թե ոչ ոք չի կարողանալու Նինոսը գրոհով վերցնել մինչև գետը չլառնա բաղաթին թշնամի: Ուստի ենթադրելով, որ այդպիսի բան երբեք տեղի չի ունենա, նա չէր վիստովում, այլ մտածում էր դիմանալ պաշարման և սպասել իր հպատակների ուղարկելիք գործերին: /27/ Ապստամբները, ովևորված իրենց հաջողություններից, սաստկացրին պաշարումը, բայց, պարիսպների ամրության պատճառով, բաղաթում գտնվողներին ոչնչով չէին կարողանում վնասել, որովհետև պարիսպները բանդելու համար օգտագործվող բարանետ մեքենաները, ականափորներին պաշտպանող ծածկույթները կամ էլ հարվածող խոյերը այդ ժամանակ դեռևս չէին հնարված, իսկ բաղաթում փակվածներն էլ ամեն տեսակ պարենի մեծ առատություն ունեին, քանի որ թագավորը նախօրոք հոգացել էր այդ մասին: Այդ պատճառով էլ պաշարումը ձգձգվեց արդեն երկու տարի, երբ նրանք շարունակում էին իրենց հարձակումները պարիսպների վրա՝ միաժամանակ խոչընդոտելով բաղաթից դուրս եկողներին ելքը: Երրորդ տարում, սակայն, երկարատև և ուժեղ անձրևներ տեղալու պատճառով, Եփրատը բարձրանալով ողողեց բաղաթի մի մասը և 20 ասպարեզ տարածության վրա տասպալեց պարիսպները: Այնժամ, ահա, թագավորը, կարծելով, թե պատգամը կատարվեց և գետը բացահայտ կերպով դարձել է բաղաթին թշնամի, կորցրեց փրկության հույսը, որից հետո, որպեսզի ինքը թշնամիների ձեռքը չընկնի, պալատում հսկայական մի խարույկ պատրաստեց: Նա ողջ ոսկին և արծաթը, ինչպես նաև արքայական բոլոր հանդերձները կիտեց դրա վրա, հարձերին և ներքինիներին հավաքելով փակեց խարույկի մեջտեղում պատրաստված սենյակում ու այդ ամենը և ինքն իրեն, ինչպես նաև պալատները, հանձնեց կրակին: Ապստամբները, իմանալով Սարդանապալոսի մահվան մասին, պարսիկ բանդված հատվածի կողմից գրոհելով գրավեցին բաղաթը և, Արքայենին հազցնելով արքայական զգեստ, նրան թագավոր հռչակեցին՝ ողջ իշխանությունը հանձնելով նրան» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 2, գլուխ 24-27):

«Մարերը... վերանվաճեցին իրենց նախկին տիրույթները և գրավեցին նաև Նինվեն, իսկ թե ինչպե՞ս գրավեցին այն, ես կպատմեմ մեկ այլ հատվածում» (Դերոդորոս «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 102):

«Դետո նա (Ասորեստանի թագավորության արքա Սինասրիսկունը - Մ.Ֆ.) մի փոքր և անկանոն ջոկատով այնուհանդերձ արշավի ելավ, սակայն, լինելով հաղթված, վերադարձավ իր պալատ ու հրամայեց մի խարույկ վառել, որտեղ այրեց և իրեն, և իր գանձերը՝ միակ անգամ վարվելով ինչպես տղամարդ» (Յուստինոս «Ֆիլիպի պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 3):

«Եգիպտոսի արքա Նեխտոն (Եգիպտոսի փարավոն Նեխտ II-ը (մ.թ.ա. 612-594) - Մ.Ֆ.) գործ հավաքեց և ուղղություն բռնեց դեպի Եփրատ գետը՝ նպատակ ունենալով պատերազմի մեջ մտնել մարերի և բաբելոնացիների դեմ, որոնք ոչնչացրել էին Ասորեստանի թագավորությունը» (Յուստինոս «Յուստինոսի հիստորիան», գիրք 8, գլուխ 5):

«/11/ Մարակը (Ասորեստանի թագավորության արքա Սինասրիսկունը - Մ.Ֆ.) Ասորեստանի հաջորդ թագավորն էր: Լսելով ծովից եկող խառը կազմ ունեցող բանակի հարձակման մասին՝ նա իր զորավար Բուսալտորին (Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոպալասարին - Մ.Ֆ.) անհապաղ ուղարկեց Բաբելոն: Այդ գործակարը, սակայն, ապստամբություն էր ծրագրում և ձգտում էր, որ մարերի նահապետ Ամոնիակ Ասորեստանի (Մարական թագավորության ապագա արքա Աստիգեսի - Մ.Ֆ.) դուստր Ամուխեյը ամուսնանա իր որդի Նաբոգոդոնոսոսի (Բաբելոնի թագավորության ապագա արքա Նաբոգոդոնոսար II-ը - Մ.Ֆ.) հետ: Այնուհետև նա արագորեն արշավեց Նինվե՝ այսինքն Նինվե բաղաթի, դեմ: Թագավոր Մարակը տեղեկացվեց այս ամենի մասին և հրկիզեց պալատը՝ սպանելով իրեն և բոլոր նրանց, ովքեր գտնվում էին ներսում: Դրանից հետո Նաբոգոդոնոսոսը տիրացավ թագավորությանը և Բաբելոնը շրջապատեց ամուր պարսպով...: /17/ Մարդանապալը՝ Նինոսից հետո երեսունհինգերորդ թագավորը, որը գլխավորեց պետությունը, դարձավ ասորեստանցիների վերջին թագավորը: Նա շքեղասիրությամբ ու ծուլությամբ գերազանցեց իր բոլոր նախորդներին: Դիոդորոսը հաղորդում է, որ որոշ ժամանակ անց Մարդանապալը այն աստիճան անառակ դարձավ, որ ոչ միայն կործանեց իր սեփական կյանքը, այլև կործանեց նաև տարած ամբողջ ասորեստանյան պետությունը, որը գոյություն ուներ Նինիզիսի ժամանակներից: Բացի այդ, կար մի ոմն Արբակ Մարաստանցի (Մարական թագավորության արքա Կիաքսարեսը - Մ.Ֆ.)՝ առաջինն և բաց մարդ, մարերի զորավար, որին ամեն տարի ուղարկում էին Նինվե բաղաթ: Իր գինվորական պարտականությունների ընթացքում նա բարեկամացավ մարական բանակի գլխավոր հրամանատարի հետ, որը նրան աղետում էր տապալել ասորական իշխանությունը: Այս ամենի մասին պատմում է Դիոդորոսը իր «Պատմական գրադարանի» երկրորդ գրքում...: Մեկ այլ հատվածում Կեֆալիոնը ասում է, որ Մարդանապալը ասորեստանցիների թագավոր դարձավ 1013 թվականին, ապա Նիկարագրում է նրա կործանումը: Մարդանապալի մահից հետո մար Արբակը վերացրեց ասորական իշխանությունը և իշխանությունը փոխանցեց մարերին: Այս ամենի մասին պատմում է Կեֆալիոնը...: /18/ Թոնն Կոնկորոսը, որին հույները կոչում էին Մարդանապալոս, պարտություն կրեց Արբակի և Բելեսիասի կողմից ու ինքնասպան եղավ՝ իրեն հրկիզելով կրակի մեջ:» (Եվսեբիոս Կեսարացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 11, 17, 18):

«/1.19/ Շուտով, այն բանից հետո, երբ հայտնվեցին մարերը, նա (Ասորեստանի թագավորության արքա Սինասրիսկունը - Մ.Ֆ.), որդվեց պատերազմի և պարտություն կրեց...: Ասորեստանցիների թագավորությունը երկար ժամանակ մնում էր անապարտելի, սակայն, երբ Արբակը (Մարական թագավորության արքա Կիաքսարեսը - Մ.Ֆ.), որին այլ կոչում են Արբակես, սա մարերի պրեֆեկտն էր և ծագումով մար, Բաբելոնի մոտ սպանեց վերջինիս արքա Մարդանապալին, նա թագավորությունը ու բարձրագույն իշխանությունը հանձնեց մարերին...: /2.2/ Դետո Ասորեստանի արքան բարձրացավ այրվող կրակի վրա: Դրանից հետո ասորեստանցիների իշխանությունն անցավ մարերին» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հեթանոսների», գիրք 1, գլուխ 19, գիրք 2, գլուխ 2):

«Բաց թողնելով դեպքերից ոչ շատ կարևորները՝ ասենք ինչ-որ անհրաժեշտ է: Այս վերջիններից մի մասը եղել է ասորեստանցիների թագավորության ժամանակ, մի մասն էլ՝ Շամիրամից կամ Նինոսից հետո, իսկ մեր Պարույրն եղավ Մարդանապալի (Ասորեստանի թագավորության արքա Սինասրիսկունը - Մ.Ֆ.) ժամանակ: Այս Պարույրը քիչ օգնություն ցույց չտվեց մար Վարբակեսին (Մարական թագավորության արքա Կիաքսարեսին - Մ.Ֆ.)՝ թագավորությունը Մարդանապալից վերցնելու հարցում: Եվ ահա այժմ ես կուրախանամ, ոչ փոքր խնդություն զգալով, որ հասնում եմ այն տեղերը, ուր մեր բնիկ նախնիի սերունդները թագավորության աստիճանի են հասնում: Ուստի վայել է մեզ այստեղ մեծ գործ կատարել և շատ խոսքեր գրել, որոնց ակունքները մենք ինքներս արժանացանք կարգալու իմաստուն, իմաստունների մեջ հաստատագույն և բազմարդյունք հեղինակի չորս հազենգությունների մեջ: Որովհետև Վարբակեսը՝ ծննդավայրով մար, այդ շատ ամուր երկրի ծայրի անկյուն կողմերից, կյանքում չափազանց խորանկար, իսկ կոնիդիների մեջ էլ՝ խիզախ, գիտնալով Թոնն Կոնկորոսի տմարդի բնավորությունը և հեշտասեր ու թուլամորթ ծուլությունը, իր սիրալիք վարմունքով և առատաձեռնությամբ ավելացնում է իրեն բարեկամներ այն քաջ ու պիտանի մարդկանցից, որոնց ձեռքով այն ժամանակ ամուր և հաստատուն կերպով հայտնապես կառավարվում էր Ասորեստանի աշխարհակալ պետությունը: Եվ ահա նա իր կողմն է գրավում նաև մեր քաջ նախարար Պարույրին՝ նրան թագավորության շուք և ձև խոստանալով: Բացի այդ նա դարձրել է նաև քաջ մարդկանց մեծ բազմություններ, որոնք չափազանց շատ հմուտ էին նիզակ, աղեղ և սուր գործածելու մեջ: Այս կերպով Մարդանապալից թագավորությունը գրավելով՝ Վարբակեսը տիրում է Ասորեստանին և Նինվեին: Ասորեստանի վրա վերակացունեթ թողնելով նա՝ թագավորությունը փոխադրում է Մարաստան, սակայն, եթե այս բանը ուրիշների մոտ տարբեր է պատմվում, մի զարմացիր, որովհետև, ինչպես որ մեր պատմության առաջին գլուխներում մեղադրեցինք մեր հին նախնիների անիմաստասեր բարքն ու ճաշակը, նույնը պատահում է և այնտեղ: Իրոք, ինչ գործեր որ կատարվել են Նաբոգոդոնոսոսի (Բաբելոնի թագավորության ապագա արքա Նաբոգոդոնոսար II-ը - Մ.Ֆ.) հոր (Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոպալասարից - Մ.Ֆ.) կողմից, գրի են առնված նրանց հիշատակագիրների ձեռքով, իսկ մերոնք, որովհետև այսպիսի բան չմտածեցին, նրանց գործերը նշանակվեցին վերջերը: Նաև, եթե հարցնես, թե որտեղից՝ մենք այսպես գիտենք մեր նախնիների անունները, այլև՝ շատերի գործերը՝ կպատասխանեն՝ բաղդեացիների, ասորեստանցիների և պարսից հին դիվաններից, որովհետև մեր նախնիները եղել են նրանց գործակալները և, նրանց կողմից մեր երկրի վրա նշանակված վերակացուներն ու մեծ կուսակալներ լինելով, սրանց անուններն և գործերը մոռնվել են արքունի գրքերի մեջ» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 1, գլուխ 21):

«/19/ Պարույրը Վարբակեսի (Մարական թագավորության արքա Կիաքսարեսի - Մ.Ֆ.) կողմից մեզ համար առաջին թագավոր թագադրվեց...: /23/ Առաջինը մեզ թագավորում է Պարույր թագավորը՝ թագադրված մարերի առաջին թագավոր Վարբակեսի կողմից, որը մեր Պարույրին իրեն գինեղան էր դարձրել: Այս Վարբակեսը, ծնունդով ասում է մեր պատմագիր Մովսեսը, ծննդյան գավառով մար էր: Նա խորամանկությամբ տիրում է Ասորեստանին և Նինվեին, իսկ մեր քաջ նախարար Պարույրին էլ, իր կողմը դարձնելով, թագավորեցնում է: Եվ ահա Վարբակեսը հավաքում է տեգի և Նիզակի, աղեղի ու սուների գործածության մեջ ամեն ինչով հմուտ արի այրերի մի զորախումբ, որից հետո պատերազմով գրավում է, ինչպես ասացինք, Ասորեստանն ու Նինվեն» (Ուլիստանե «Հայոց պատմություն», գլուխ 19, 23):

«Մարահի Կարբակը (Մարական թագավորության արքա Կիաքսարեսին - Մ.Ֆ.) վերացրեց Ասորեստանի թագավորությունը, Պարույր Հայկազնին ազատեց Խարկապուտությունից, մեծարեց թագով և պատվեց իշխանությամբ: Նա նրան մեծաթիվ օգնական զորք տվեց և կրկին հաստատեց Հայոց թագավորությունը» (Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունիաց տան», գիրք 1, գլուխ 4):

«Ճնշունորով մար Կարբակետը (Մարական թագավորության արքա Կիաքսարետը – Մ.Ֆ.) բաշ մարդկանց առատաձեռնությամբ ավելացրեց իր բարեկամների բանակը: Նա, իրեն միացնելով նաև մեր բաշ և ճարպիկ Պարույրին, թագավորության ձև ու շուք է տալիս նրան և, նրանց բոլորի հետ միասին Սարդանապալից (Ասորեստանի թագավորության արքա Սինսարիսկունից – Մ.Ֆ.) գրավելով թագավորությունը, տիրում է Ասորեստանին ու Լիվանին» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 3):

«Սարդանապալսը (Ասորեստանի թագավորության արքա Սինսարիսկունը – Մ.Ֆ.), պարտության կրելով մար Կարբակետից (Մարական թագավորության արքա Կիաքսարետից – Մ.Ֆ.) և Բելեշիսից (Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոպալասարից – Մ.Ֆ.), ինքն իր անձը իրի մատնեց» (Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 4):

«Թագավորական թագը, ատում է առաջինը դնելու պատվին արժանացավ Պարույրը՝ բառասներորդը Հաբեթից՝ Հայկի, տոհմից: Սա աջակցեց Մարաց Կարբակետ թագավորին (Մարական թագավորության արքա Կիաքսարետին – Մ.Ֆ.) և նրանից թագադրվեց Սարդանապալսի (Ասորեստանի թագավորության արքա Սինսարիսկունի – Մ.Ֆ.) թագավորությունը վերացնելու համար, ինչպես ատում է բաշ պատմիչ Մովսեսը՝ հաղորդելով այսպես...» (Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 4):

«Այս Պարույրը՝ Սկայորդի Հայկազնի որդին, օգնական եղավ Կարբակետ Մարին (Մարական թագավորության արքա Կիաքսարետին – Մ.Ֆ.), երբ նրանք տիրեցին Սարդանապալի (Ասորեստանի թագավորության արքա Սինսարիսկունի – Մ.Ֆ.) թագավորությանը: Կարբակետը թագ տվեց նրան ու նա եղավ Հայոց առաջին պատկավորը: Այս Սարդանապալսը երեսուկյոթերորդ էր Բելից հաշված Ասորեստանի թագավորներից, որը, սակայն, թուլանորդ և բարեկեց եղավ՝ այս հարցով գերազանցելով իր բոլոր նախորդներին: Ահա հենց այդ պատճառով էլ մի ոմն Կարբակետ, որը Մեդական գավառից էր՝ արիությանը առաքինի և սրտին հաճո բաշությանը մի այլ, որպես մարերի գորավար ամեն տարի գնում էր Լիսոս բաղաբ՝ գորավարության: Եվ ահա նա իմաց տվեց իր մարդկանց ու իր բարեկամական առատությամբ նրանց ուժեղացրեց, մանավանդ բաբելացիների սպարապետ Բելեշին (Բաբելոնի թագավորության ապագա արքա Նաբոգոդոնասոր II-ին – Մ.Ֆ.), ինչից հետո ճակատամարտ տվեց և պարտության մատնեց Սարդանապալսին, որը դրանից հետո մտավ իր ապարանքը ու սեփական գանձերի հետ միասին իրո ճարակ դարձավ և մեռավ: Այդ ժամանակ Կարբակետը Բելեշին բաբելոնացիների արքա դրեց, իսկ մեր Պարույրին էլ պատկեց որպես մեր արքա՝ տալով նրան ավագությունը, բանգի Ասորեստանից իշխանությունն անցել էր մարերին» (Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այս Պարույրը՝ որդին Սկայորդի Հայկազնի, օգնական եղավ Կարբակետ Մարին (Մարական թագավորության արքա Կիաքսարետին – Մ.Ֆ.), որը թվում է թե պարսիկ էր, և նրանք բռնությանը խլեցին Սարդանապալի (Ասորեստանի թագավորության արքա Սինսարիսկունի – Մ.Ֆ.) թագավորությունը» (Ներսես Պալիեց «Հայոց իշխանների ու թագավորների պատմություն»):

«Հովհան մարգարեի ժամանակ ապրում էր Սարդանապալսը (Ասորեստանի թագավորության արքա Սինսարիսկունը – Մ.Ֆ.) ...: Սա պատերազմեց մարերի, այսինքն մեդացիների, արքաների դեմ և, երբ տեսավ, որ մարերը հաղթում են, ինքն իրեն իր իսկ գանձերի հետ միասին այրեց...: Այս մարակետը (Մարական թագավորության արքա Կիաքսարետը – Մ.Ֆ.) մարաց արքաների և Հայոց օգնությամբ բազմեց Ասորեստանի թագավորության գահին» (Խսանակ երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 4):

«Այս Պարույրը օգնական եղավ Կարբակետ Մարին (Մարական թագավորության արքա Կիաքսարետին – Մ.Ֆ.)՝ Ասորեստանի թագավոր Սարդանապալի (Ասորեստանի թագավորության արքա Սինսարիսկունի – Մ.Ֆ.) բարձր խելու հարցում» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Երբ մար Արբակետը (Մարական թագավորության արքա Կիաքսարետին – Մ.Ֆ.) վերջ տվեց ասորեստանցիների թագավորությանը, իշխանությունն անցավ մարերին» (Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն» գիրք 4, գլուխ 15):

«Ոգևորված այդ ճակատամարտում տարած հաղթանակով՝ դավադիրները շրջապատեցին Լիվան բաղաբը, որտեղ փոքրոգիաբար պատսպարվել էր արքան (Ասորեստանի թագավորության արքա Սինսարիսկունը – Մ.Ֆ.): Հայտնաբերելով այդ՝ նրան լեքցին նաև նրանք, որոնք առաջ հավատարմորեն ծառայում էին նրան, ինչից հետո Սարդանապալի թշնամիների թիվը սկսեց օրըստօրե ավելանալ: Այս պայմաններում Սարդանապալսը որոշեց, որ ավելի լավ է ընկնել սեփական ձեռքով, քան կենդանի հայտնվել Արբակի (Մարական թագավորության արքա Կիաքսարետին – Մ.Ֆ.) ու Բելեշիսի (Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոպալասարի – Մ.Ֆ.) տիրապետության տակ: Դրա համար էլ, որոշելով մահանալ այնպես, ինչպես ապրել էր, նա հրամայեց իր բոլոր հարուստ հագուստներն և աղանձները մի տեղ հավաքել, իսկ դրանք պետք է ասել, որ թիչ չէին, ու կրակի մատնեց ինչպես դրանք, այնպես էլ իրեն, ընդ որում այդ խաղաղությանը էր Լիվանի կենտրոնական իրապարակում: Շուտով մարաբաղաբը հանձնվեց դավադիրներին, իսկ դրանից հետո էլ հանձնվեցին նաև հարևան բաղաբները» (Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 6):

³⁷⁴ «...հաղթանակած թալեցի... դեպի երկրները խալախիսա, խալցու, նաև դեպի երկիրը Սուբրիա, Նվաճեցի, նրանց ունեցվածքը վերցրի, մթերեցի մեծաբանակ մթերք» (Նաբոպալասարի վերագրվող արձանագրությունից): «Նաբոպալասար արքայի (Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոպալասարի – Մ.Ֆ.) թագավորության 15-րդ տարում... գործը գնաց խու...» («Բաբելոնյան ժամանակագրություն»):

³⁷⁵ «Նաբոպալասար արքայի (Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոպալասարի – Մ.Ֆ.) թագավորության 16-րդ տարվա Այար ամսին Աբբադի արքան հավաքեց իր զորքը և գնաց Ասորեստանի դեմ: Այդ ամսից մինչև Արաբսամանա ամիս նա հաղթականորեն ընթանում էր Ասորեստանում: Արաբսամա ամսում Ուման-Մանդան Աբբադի արքային օգնության եկավ, զորքերն իրար խառնվեցին և գնացին խառան, Ասուր-ուբալլիտի (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասուրուբալիտ II-ի (մ.թ.ա. 612-605) – Մ.Ֆ.): Այդ ժամանակ Ասուր-ուբալլիտը և Միսիր երկրի զորքը, որը նրան օգնության էր եկել, թշնամու դիմաց սարսափի մատնվեց և ահա նրանք լեքցին բաղաբը ու անցան Եփրատի մյուս ափը: Աբբադի արքան հասավ խառան, բաղաբ մտավ և մեծաթիվ ավար ձեռք գցեց, այն իրոք անհամար էր... յուրայինները... լեքցին, և ահա Աբբադի արքան վերադարձավ իր երկրի, իսկ Ուման-մանդան, որոնք եկել էին նրան օգնության...» («Բաբելոնյան ժամանակագրություն»):

³⁷⁶ «Աբբադի արքան (Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոպալասարը – Մ.Ֆ.) գնաց օգնելու իր զորքերին և... բարձրացավ դեպի Իզալա երկիրը: Նա լեռներում բազում բաղաբներ նվաճեց և հորդեց դրանք...: Այդ օրերին բանակը... երկրի արշավեց ընդհուպ մինչև Ուրաշկու երկրի շրջանը: Այդ երկրում, ... նրանք ավարառության եկաթկեցին նրանց...: Կայագորը, որը արքան... կանգնեցրել էր դրանցում, դուրս մղեցին և բարձրացան...: Աբբադի արքան վերադարձավ իր երկիրը» (Նաբոպալասարի վերագրվող արձանագրությունից):

³⁷⁷ «Նաբոպալասար արքայի (Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոպալասարի – Մ.Ֆ.) թագավորության 16-րդ տարվա Դուազ ամսին Ասորեստանի արքա Ասուր-ուբալլիտը (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասուրուբալիտ II-ը – Մ.Ֆ.), ինչպես նաև Միծիր երկրի մեծաթիվ զորքը...: Նա անցավ գետը և գնաց խառանի դեմ, որպեսզի գրավի այն, բայց ոչինչ չնվաճեցին...: Կայագորը, որը Աբբադի արքան (Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոպալասարը – Մ.Ֆ.) դրել էր այնտեղ...: Նրանց կոտորեցին: Նրանք կանգ առան խառան դիմաց: Մինչև առաջին ամիս նրանք բաղաբի դեմ մարտնչեցին, սակայն ոչինչ չհասան...: չգրավեցին այն» (Նաբոպալասարի վերագրվող արձանագրությունից):

³⁷⁸ «Նաբոպալասար արքայի (Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոպալասարի – Մ.Ֆ.) թագավորության 19-րդ տարվա Սիվան ամսին Աբբադի արքան ժողովեց իր բանակը և Նաբու-կուդուրու-ուծուրը՝ իր ավագ որդին ու գահաժառանգ արքայազնը (Բաբելոնի թագավորության ապագա արքա Նաբոգոդոնասոր II-ը – Մ.Ֆ.), ժողովեց իր բանակը և նրանք բարձրացան դեպի Չաթուրի երկիրը: Աբբադի արքան արքայազնին և իր բանակը թողեց այդ լեռներում, մինչ ինքը Թամնուզ ամսին վերադարձավ Բաբելոն: Նրա մեկնելուց հետո Նաբու-կուդուրու-ուծուրը ճակատամարտ տվեց Բիրանակու բաղաբին, որը լեռներում է: Նա Բիրանակու բաղաբը գրավեց, հորդեց այն, մեծ ավար վերցրեց լեռներից և ընդհուպ մինչև Ծովի շրջանը ձգվող բոլոր լեռները նվաճեց: Ելյուլ ամսին արքայազնը վերադարձավ Բաբելոն» («Բաբելոնյան ժամանակագրություն»):

³⁷⁹ «Նաբոպալասար արքայի (Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոպալասարի – Մ.Ֆ.) թագավորության 18-րդ տարվա Թամնուզ ամսին Ասուր երկրի արքա Ասուր-ուբալլիտը (Ասորեստանի թագավորության արքա Ասուրուբալիտ II-ը – Մ.Ֆ.), կանցեց Միսիր երկրի ընդարձակ բանակը, անցավ գետը և արշավեց խառան բաղաբի դեմ՝ այն նվաճելու համար...: Նրանք նվաճեցին այն: Նրանք պարտության մատնեցին կայագորը, որը Աբբադի արքան տեղակայել էր նրանում: Երբ նրանք պարտության մատնեցին կայագորը, նրանք ճամբար դրեցին խառան բաղաբի դեմ: Մինչև Ելյուլ ամիսը նրանք ճակատամարտ տվեցին բաղաբին ու, թեև ոչինչ չվերցրին, այնուամենայնիվ, հետ ևս չբաշվեցին» (Նաբոգոդոնասոր արքայազնի վերագրվող նամակ-արձանագրությունից):

³⁸⁰ «Ելյուլ ամսին Աբբադի արքան (Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոպալասարի – Մ.Ֆ.) ժողովեց իր բանակը և, շարժվելով Տիգրիս գետի երկայնքով, բարձրացավ դեպի Բիթ-խանունիա երկրի լեռները՝ Ուրաշկու երկրի շրջանում: Նա հորդեց բաղաբները և մեծածավալ ավար վերցրեց: Տեբեթ ամսին Աբբադի արքան վերադարձավ իր երկիրը» («Բաբելոնյան ժամանակագրություն»): «Արքան մեկնել է խառան, նրա հետ միասին այնտեղ մեկնեցին նաև մարերի հսկայական ուժեր: Յուրաբանյուր ոք, ով սիրում է արքային և սիրում է ինձ...» (Նաբոգոդոնասոր արքայազնի վերագրվող նամակ-արձանագրությունից):

³⁸¹ «Միսիր երկրի բանակը եկավ Կիմուխու բաղաբ ընդդեմ կայագորի, որը տեղակայել էր Աբբադի արքան (Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոպալասարը – Մ.Ֆ.): Զորս ամիս շարունակ նրանք ճակատամարտ տվեցին բաղաբին և այնուհետ նվաճեցին այն՝ կոտորելով Աբբադի արքայի

որ հայերը փախչելով դեպի իրենց քաշեն թշնամիներին, որպեսզի տրանք մոտենան մեզ»։ Հայերն այսպես առջևից էին գնում, իսկ այնտեղ գտնվող խալդայները, երբ հայերը մոտեցան, իսկույն աղաղակելով, ըստ իրենց սովորության, վազեցին նրանց վրա։ Այդ ժամանակ հայերը, ըստ սովորության, նրանց գրոհին չդիմացան։ Եվ ահա, երբ հայերին հետապնդող խալդայները դեմ առ դեմ ելան վեր բարձրացող պարսից սուսերավորներին, սրանք խալդայներին արագորեն սպանեցին, ընդ որում ոմանք փախան, իսկ ոմանք գերի ընկան։ Արդյունքում՝ զագաթները շուտով գրավեցին։ Կյուրոսի զորքերը զագաթները գրավելուց հետո բարձրից տեսան խալդայների բնակարանները և նկատեցին, որ նրանք փախչում են մոտիկ բնակարաններից։ Երբ բոլոր զինվորները հավաքվեցին, Կյուրոսը կարգադրեց նախաճաշել։ Երբ նախաճաշեցին, նա, նկատելով, որ այն վայրը, ուր գտնվում էին խալդայների պահակները, ամուր է և ջրառատ, իսկույն սկսեց ամրություն կառուցել այնտեղ։ Նա նաև պատվիրեց Տիգրանին մարդ ուղարկել հոր մոտ և հայտնել, որ զա ու բերի իր հետ իյուսներ և քարագործներ, որքան որ կլինեն։ Բաները մեկնեց Արմենի մոտ, իսկ Կյուրոսն սկսեց ներկաների օգնությամբ ամրությունը կառուցել։ Այդ ընթացքում Կյուրոսի մոտ բերեցին կապված գերիներին, որոնցից ոմանք վիրավոր էին։ Երբ տեսավ նրանց, իսկույն հրամայեց արձակել կապվածներին, իսկ վիրավորների համար էլ բուժակներ կանչելով՝ հրամայեց բուժել։ Այնուհետև նա ասաց խալդայներին, որ եկել է ոչ թե նրանց կործանելու ցանկությամբ, ոչ էլ պատերազմելու նպատակով, այլ՝ հայերի և խալդայների միջև խաղաղություն հաստատելու ցանկությամբ. «Նախքան այս զագաթների գրավումը մեր կողմից, ես գիտեմ, որ դուք խաղաղություն չեք կամեցել, բանի որ, մի կողմից, ձեր գույքն ապահով է եղել, մյուս կողմից էլ՝ կողոպտել եք հայերին, իսկ այժմ տեսեք, թե ի՞նչ վիճակում եք։ Ես այժմ ձեզ՝ կալանավածների, ազատ կարձակեմ, որպեսզի գնաք տուն, և հնարավորություն կտամ խորհրդակցելու մյուս խալդայների հետ, թե արդյոք կամենում եք պատերազմել մեր դեմ, թե՛ բարեկամ լինել։ Եվ, եթե դուք վզերդասեք պատերազմել, ապա երբեք, եթե խելացի եք, այլևս այստեղ մի եկեք առանց զենքի, իսկ եթե որոշեք, որ ձեզ խաղաղություն է անհրաժեշտ, եկեք առանց զենքի։ Եթե դուք մեզ բարեկամ լինեք, ես կհոգամ, որ ձեր գործերը լավ լինեն»։ Այս լսելուց հետո խալդայները մեծապես զովեցին Կյուրոսին և երկար ձեռքստնմուններից հետո մեկնեցին տուն» (Բեսեռֆոն «Կյուրուպեդիա», գիրք 3, գլուխ 2)։

³⁹³ «/3./ Երբ լուր տարածվեց, թե թշնամին գտնվում է ոչ ավելի, քան տասը օրվա հեռավորության վրա, Կյուրոսը (**Աբեմնեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.3.**) այնժամ ասաց. «Ով Կիաքսարես, արդեն ժամանակն է, որ գնանք նրանց հանդիպելու, որպեսզի ոչ թշնամիները, ոչ ևս մեր զինվորները չկարծեն, թե մենք վախից խուսափում ենք նրանց հանդիպելուց, այլ բոլորին պետք է պարզ լինի, որ մենք կռվի ենք գնում ոչ ակամայից»։ Բանի որ Կիաքսարեսը համաձայնեց, նրանք ողջ օրը զորքը մարտաշարքով առաջ տարան այնքան ժամանակ, ինչքան իրենց հարմար թվաց։ Ընթրիքը նրանք պատրաստեցին ցերեկվա լույսով, իսկ գիշերով էլ ծամբարում կրակ վառեցին։ Կրակը վառեցի ծամբարի առաջ, որպեսզի, եթե որևէ մեկը գիշերով մոտենա, նկատելի լինի կրակի պատճառով, իսկ իրենք ծամբար եկողի համար մնան աննկատելի։ Հաճախ կրակ էին վառում նաև ծամբարի հետևում, թշնամուն ապակողմորոշելու համար։ Եղան դեպքեր, երբ թշնամու լրտեսները, խաբվելով կրակների նման տեղակայումից, կարծում էին, թե գտնվում են ծամբարի առաջ և ընկնում էին ժամապահների ձեռքը։ Երբ զորքերն իրար մոտեցան, ասորեստանցիները և նրանց դաշնակիցները իրենց բանակատեղին շրջափակեցին խրամատով, որպիսին միջև օրս էլ անում են բարբարոսների թագավորները, որոնք, որևէ տեղ բանակելիս, իրենց բանակատեղին անհապաղ շրջափակում են խրամատով, բանի որ ունեին աշխատող մեծաթիվ ձեռքեր։ Բանն այն է, որ նրանք գիտեն, որ հեծելագործ, մասնական բարբարոսականը, գիշեր ժամանակ անհանգիստ է և դժվար օգտագործելի։ Ձիերին այրուհներում ոտնակապելով են պահում և, եթե որևէ մեկը գիշերով հարձակվի նրանց վրա, դժվար գործ է ձիերին արձակելը, դժվար՝ ասնձը դնելն ու թափելը, դժվար՝ գրաից կապելը և ամենին անհնար է ձի նստելով ծամբարից դուրս պանալը։ Այդ իսկ պատճառով և ասորեստանցիները և մյուսները իրենց բանակատեղիները շրջափակում են ամրություններով։ Նրանք կարծում են նաև, որ ամրացված վայրում գտնվելը նրանց հնարավորություն է տալիս մարտի բռնվել, երբ իրենք այդ կամենան։ Այսպես անելով՝ երկու կողմերը մոտեցան իրար։ Երբ արդեն նրանց միջև մնացել էր մեկ փարսախ տարածություն, ասորեստանցիները բանակեցին վերևում նկարագրված ձևով՝ թեև խրամատով շրջափակված, բայց հեշտ տեսանելի, միևնույն Կյուրոսը բանակեց ինչքան հնարավոր էր անտեսանելի տեղանքում՝ բնակավայրերի և բլուրների հետևում։ Նա գիտեր, որ պատերազմի ժամանակ հայտնվածից թշնամին առավել է սարսափում։ Այդ գիշեր, ինչպես կարգն է, պահակները կարգելուց հետո երկու կողմերի զորքերը հանգստացան։ Հետևյալ օրը Ասորեստանի թագավորը (**Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոնիդը – Մ.3.**), Կրեստը (**Լյուդիական թագավորության արքա Կրեստը (մ.թ.ա. 560-547) – Մ.3.**) և մյուս իշխանավորներն իրենց զորքերին հանգիստ տվեցին ամրության մեջ, միևնույն Կյուրոսն և Կիաքսարեսը մարտական շարքերով սպասում էին՝ պատրաստ մարտի բռնվելու հենց որ թշնամին մոտենար։ Այն բանից հետո, սակայն, երբ պարզ դարձավ, որ թշնամին դուրս չի գալու ամրավայրից և այդ օրը մարտի չի բռնվելու, Կյուրաքսարեսը իր մոտ հրավիրեց Կյուրոսին ու մյուս հրամանատարներին և ասաց...։ Երբ Կյուրոսն այսպես խոսեց, Կիաքսարեսը և մյուսները համաձայնեցին...։ Կյուրոսը և նրա զինվորները այս գործերով էին զբաղված, միևնույն ասորեստանցիները ճաշելուց հետո դուրս եկան և խիզախորեն շարվեցին։ Նրանց շարք կանգնեցրեց ինքը՝ թագավորը, որը, մարտականքով անցնելով շարքերի առջև, դիմեց նրանց հետևյալ խոսքերով...։ Ասորեստանի թագավորն այս գործերով էր զբաղված, իսկ Կիաքսարեսը բախեր ուղարկեց Կյուրոսի մոտ ասելու, որ արդեն ժամանակն է թշնամու վրա հարձակվելու...։ Այդ ժամանակ Կյուրոսի մոտ եկան պարսիկ Երյուսանտաը և հոմոտիմոսներից ոմանք՝ իրենց հետ բերելով փախստականների։ Կյուրոսը, բնական է, սկսեց հարցաքննել նրանց թշնամու վերաբերյալ, իսկ նրանք պատմեցին, թե արդեն դուրս են եկել գեղերից և նրանց շարքերը կարգավորում է ինքը թագավորը, որը նույնպես դուրս է եկել ծամբարից ու բազում լուրջ խոսքերով դիմում է իր ռազմիկներին, այդպես են պատմել նրան լսողները...։ Այդ ասելուց հետո Կյուրոսը արդեն աստվածներին և զորքը դուրս բերեց։ Երբ զորքն սկսեց դուրս գալ, նա իսկույն սկսեց արագ երթով զինվորներին առաջ տանել, իսկ սրանք էլ զորաշարքերով հետևում էին նրան, բանի որ սովորել էին ռազմաշարքերով ընթանալ։ Նրանք բալում էին աշխույժ, համակված իրար հետ միցելու տենչով, բանի որ իրենք մարզված էին և իրենց հրամանատարները ևս գնում էին առջևից։ Նրանք ուրախությամբ ձգտում էին մարտի, գիտակցելով իրենց անելիքը, բանից վարձանքներն հետևանքով նրանք վաղուց համոզվել էին, որ հաղթության ամենաապահով և ամենահեշտ ճանապարհը թշնամու հետ ձեռնամարտի բռնվելն էր՝ հատկապես նրա արդենավորների, տեգավորների ու հեծյալների հետ։ Երբ նրանք դեռևս գտնվում էին խոցելի հեռավորությունից դուրս, Կյուրոսը հաղորդեց կարգախոսը. «Ձևը զինակից և առաջնորդ»։ Երբ կարգախոսը անցավ ողջ զորքով և վերադարձավ իրեն, Կյուրոսը սկսեց, ըստ սովորության, պեան եղգել, իսկ բոլորը երկուդաժաբար, բարձրաձայն ձայնակեցեցին նրան, բանից այդպիսով աստվածավախները կանկաս վախով էին ենթարկվում վախի ազդեցությանը...։ Երբ պարսկական զորքի բազմությունն արդեն մոտենում էր, ասորեստանցիներից նրանք, ուժեղ, ելնելով մարտականքներից, կռվում էին իրենց զորքերի առջևում, դարձաք բարձրացան իրենց մարտականքների վրա և վերադարձան սեփական զորքերի բազմության մոտ, ընդ որում նրանց արդենավորները, տեգավորները ու պարսաստիկավորները իրենց գեներներն արձակեցին շատ ավելի շուտ, քան դրանք կարող էին հասնել թշնամուն։ Եվ, երբ պարսիկներն առաջ ընթանալիս ոտնաստակ տվեցին թշնամուն արձակած նետերը, Կյուրոսը գոռաց. «Քաջարի մարտիկներ, ձեզանից ամեն մեկը թող արագացիկ բալելու և գործով ցույց տա, թե ինքն ինչպիսին է՝ դրանով իսկ ոգևորելով մյուսներին»։ Չինվորներն այս կոչը հաղորդեցին իրար և ահա, տոգորված ոգևորությամբ ու կրոնավոր լցված շտապելով մարտի բռնվել, ոմանք սկսեցին վազել, իսկ արդյունքում էլ ողջ ֆալանգով վազեցով հետևեց նրանք։ Ինքը՝ Կյուրոսը, ևս նրանց անդիմադրելի բալլից անցավ վազքի և, զինվորներին առաջ տանելով, կոչեց. «Ով քաջարի, ո՞վ առաջինը կհարվածի թշնամուն»։ Այս կոչերը լսողները նույնն էին կրկնում և բոլոր շարքերի միջով այդ կոչերը տարածվում էին. «Ո՞վ կհետևի ինձ, ո՞վ է քաջարի»։ Այսպիսի ոգևորությամբ պարսիկները նետվեցին մարտի և թշնամիներն արդեն չէին կարողանում դիմարդել։ Նրանք, հետ շրջվելով, փախան դեպի իրենց ամրությունը, իսկ պարսիկները նրանց հալածեցին միջև ամրության դարպասները և այնտեղ խոնավոր թշնամիներից շատերին սպանեցին։ Ինչ վերաբերում է ուրիշներին, ապա սրանք ընկնում էին խրամատների մեջ, իսկ պարսիկները, ցատկելով այնտեղ, սպանում էին մարդկանց ձիերի հետ միասին։ Ռազմակառքերի մի մասը ևս հետ նահանջելիս ընկնում էր այդ խրամատների մեջ։ Մար հեծյալներն, այս ամենը տեսնելով, գործեցին թշնամու հեծյալների վրա, որոնք նույնպես փախուստի դիմեցին։ Այնժամ սկսվեց թշնամու հետապնդումը և մարդկանց ու ձիերի կոտորածը, իսկ ասորեստանցիներից նրանք, ուժեղ կանգնած էին ամրության ներսում՝ հողաթմբի վրա, ոչ մտածում էին, ոչ իսկ կարողանում էին նետեր արձակել կամ նիզակներ նետել հարձակվողների վրա, այնքան որ նրանք սարսափած էին այդ տեսարանից։ Նկատելով, որ պարսիկներից ոմանք, հասնելով դարպասներին, կտրել են իրենց ճանապարհը, թշնամիները փախան նաև ներքին հողաթմբի վրայից։ Ասորեստանցիների ու նրանց դաշնակիցների կանաչ, տեսնելով նրանց փախուստը նույնիսկ ծամբարի ներսում, սկսեցին ճչալ և ահաբեկված դես ու դեն վազվզել՝ նրանք, ուժեղ երեխաներով էին և, առավել և ս, դեռահասներով։ Նրանք սկսեցին պատռոտել իրենց զգեստները և ճակոտած իրենց դեմքը՝ արդեն սկսելով ամեն պատահողին չփախչել և չլքել իրենց՝ պաշտպանելով երեխաներին, կանանց ու իրենց անձը։ Այնժամ արդեն իրենք՝ թագավորները ևս, իրենց ամենահավատարիմ մարդկանց հետ միասին կանգնելով մուռների առաջ ու բարձրանալով հողաթմբի վրա, սկսեցին և իրենք կռվել, և մյուսներին կոչ անել կռվելու։ Իմանալով կատարվածի մասին՝ Կյուրոսը, վախենալով, որ պարսիկները, եթե նույնիսկ ներխուժեին էլ թշնամու ամրությունից ներս, իրենց փոքրաթիվ լինելու պատճառով կարող էին մեծ վնասներ կրել թվով գերազանցող թշնամուց, հրամայեց նահանջել երեսները դեպի թշնամին՝ դուրս գալով նետերի հարվածների տակից։ Այստեղ մարդ կարող էր տեսնել հոմոտիմոսների կարգապահությունը։ Նրանք իսկույն հնազանդվեցին հրամանին և այն հաղորդեցին մյուսներին, իսկ երբ դուրս եկան նետերով խոցելի տարածությունից, կանգնեցին իրենց զորքերով՝ ամեն մեկը ճշտորեն իմանալով իր

տեղը ավելի լավ, քան այդ կանեին երգչախմբի մարդիկ... /4.1/ Կյուրոսը իր գործով միառժամ մնաց այնտեղ, դրանով իսկ ցույց տալով, որ պարտաստ է մարտի բռնկելու, եթե թշնամին դուրս գա, բայց քանի որ ոչ-ոք դուրս չեկավ, նա գործը տարավ այնքան հեռու, ինչքան կարծում էր, որ անհրաժեշտ է, և այնտեղ բանակեց: Այնուհետև նա պահակետեր կարգեց, հետախույզներ ուղարկեց առաջ և, կանգնելով մեջտեղում, հրապիրեց իր զինվորներին ու այսպես խոսեց...: Այնժամ բոլորը հետևեցին նրան և պատմեցին Կիսթասարեսին, թե իրենք ինչի կարիք ունեն... /4.2/ Մինչ Կյուրոսն այսպես էր գործում, ասես աստվածային նախախնամությամբ նրա մոտ ժամանեցին բանբերներ հյուրկաններին: Սրանք սահմանակից էին ասորեստանցիներին և մեծաթիվ չէին, որի պատճառով էլ հպատակ էին ասորեստանցիներին: Դեռևս այդ ժամանակ նրանք լավ հեծյալների համբավ ունեին, այժմ ևս այդպիսիք են: Այդ պատճառով էլ ասորեստանցիներն օգտագործում էին նրանց, ինչպես լակեդեմոնացիները օգտագործում են սկիրիսներին՝ չինայելով նրանց ոչ դժվարությունների, ոչ իսկ վտանգների ժամանակ: Այս անգամ ևս ասորեստանցիները հրամայեցին հյուրկաններին, որոնք թվով 1.000 հեծյալ էին, մնալ որպես վերջնապահ, որպեսզի, հետևից հարձակման ենթարկվելու դեպքում, առաջին հարվածը նրանք ընդունեին: Հյուրկանները, քանի որ պետք է բոլորից հետո ընթանային, իրենց սայլերն և ընտանիքներին ևս տանում էին իրենց հետ վերջում, բանգի Ասիայում բնակվող ժողովուրդներից շատերը արշավանքի են գնում, իրենց հետ տանելով իրենց ողջ տունը, և այդպես էին արշավել նաև հյուրկանները: Հիշելով, սակայն, թե ինչպես են իրենք չարչարվել ասորեստանցիների ձեռքի տակ և տեսնելով, որ այժմ սպանվել է ասորեստանցիների առաջնորդը, նրանք պարտվել են, ուրք գործը սարսափահար է, իսկ նրանց դաշնակիցներն էլ հուսալքված փախել են, այս ամենը նկատի առնելով, հյուրկանները որոշեցին, որ այժմ հարմար պահն է ապաստանվելու, եթե Կյուրոսն իր գործով ուզեց միանալ իրենց և հարձակվել ասորեստանցիների վրա: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ նրանք բանբերներ ուղարկեցին Կյուրոսի մոտ, բանգի ճակատամարտից հետո Կյուրոսի անունն արդեն մեծապես փառաբանվեց...: Կյուրոսը նրանց երդվեց և հավաստիացրեց, որ, եթե նրանք գործով հաստատեն իրենց ասածները, ապա ինքը նրանց կհամարի իր հավատարիմ ընկերները ու նրանց կպատվի ոչ պակաս, քան պարսիկներին և մարերին: Մինչև օրս էլ կարելի է տեսնել, որ հյուրկանները վայելում են նույն վստահությունը և զբաղեցնում են նույնպիսի պաշտոններ, ինչպիսիք արժանապարտ համարվող պարսիկներն ու մարերը: Ընթրիքից հետո, երբ դեռ լույս էր, Կյուրոսը դուրս բերեց իր զորքը, իսկ հյուրկաններին հրամայեց սպասել, որպեսզի միասին ճանապարհվեն: Ինչպես սպասելի էր, բոլոր պարսիկները գնացին նրա հետ, ինչպես և՛ Տիգրանն իր զորքով: Մարերից Կյուրոսի հետ արշավանքի ելան նրանք, ովքեր մանկությունից նրա ընկերներն էին, նրանք, ովքեր նրա հետ որսի էին գնացել և սիրել էին նրան նրա վերաբերմունքի համար, նրանք, ովքեր երախտապարտ էին նրան այն բանի համար, որ իրենց փրկել էր սպառնացող վտանգից, նրանք, ովքեր տեսնելով Կյուրոսի ընդունելությունը, հույս ունեին, որ նա դեռ կդառնա ընծ, բարեբախտ ու հզոր տիրակալ, նրանք, ովքեր ծանկանալով էին փոխհատուցել նրան այն բարիքների համար, որ նա ցույց էր տվել իրենց, երբ Կյուրոսը մեծանում էր Մարաստանում: Շատերին նա լավություն էր արել՝ նրանց համար բարեխոսելով իր պապի առաջ, իսկ շատերն էլ, տեսնելով հյուրկաններին և լսելով նրանց խոսքը, թե Կյուրոսին առաջնորդ են ընտրում հարուստ ավաթի հեռակարով, դուրս եկան արշավանքի՝ ինչ-որ բան ձեռք բերելու հույսով: Այսպիսով՝ արշավանքի դուրս եկան համարյա բոլոր մարերը, բացի նրանցից, ովքեր գտնվում էին Կուրասբարեցի պրանում...: Սպասելով, թե սուրիանդակներն ինչպե՞ս կգործեն, Կյուրոսը իր զորքը կանգնեցրեց: Այնժամ նրան մոտեցան մարերի հրամանատարները և Տիգրանը ու հարցրեցին իրենց անելիքի մասին...: Այս ասելից հետո Կյուրոսը բոլորին ուղարկեց իրենց վաշտերը և պատվիրեց այդ հրամանները հաղորդել իրենց տասնապետներին, որովհետև տասնապետները կանգնած էին շարքերի առջևում, որպեսզի լսեն, իսկ տասնապետներին էլ պատվիրեցին հրամանները հաղորդել յուրաքանչյուր իր տասնյակին: Այնժամ հյուրկաններն առաջ ընկան, իսկ ինքը՝ Կյուրոսը, իր պարսիկներով գնում էր մեջտեղում, այն դեպքում, երբ հեծյալները, ընդունված կարգի համաձայն, գտնվում էին երկու թևերում: Երբ լույսը բացվեց, տեսնելով կատարվածը, թշնամիներից ոմանք զարմանում էին այդ ամենից, ոմանք արդեն ամեն ինչ հասկանում էին, մյուսները պատմում էին այդ մասին, ոմանք ծիծեր էին արձակում, մյուսները թախծում էին դրանք, ոմանք գեներներ էին նետում գովակից, մյուսները զինվում էին, ոմանք ծիծ էին հեծնում, մյուսները՝ ծիծերի սանձը կապում, ոմանք կանանց էին նստեցնում սայլերին, մյուսները՝ առավել թանկարժեք իրերը վերցնում էին պահելու, ոմանք վերցնեցին իրերը թաղելիս, իսկ շատերն էլ փախուստի դիմեցին: Պիտի պատկերացնել, որ նրանք ամեն ինչ անում էին, բացի կռվելուց և նրանք առանց մարտի կոտորվում էին, իսկ յուրաքանչյուր թագավոր Կրեստոն էլ, քանի որ ամառ էր, դեռևս գիշերով կանանց սայլերով առաջ էր ուղարկել, որպեսզի գիշերվա գովին ուղևորվելու հեշտ լիներ, իսկ ինքը հեծյալներով հետևում էր նրանց: Պատմում են, թե նույնն է արել նաև փոյոզիական թագավորը, որը տիրում էր Զելեասպոտոսյան Փոյոզիայում: Երբ փախուստով փրկվածները հասան նրանց և պատմեցին կատարվածի մասին, նրանք ևս սկսեցին արագորեն փախչել, ինչպես կարող էին: Ինչ վերաբերվում է կապադոկյացիների թագավորին, ինչպես նաև արաբների թագավորին, որոնք դեռևս մոտիկ էին և մարտի տևան առանց գրանի, ապա հյուրկանները նրանց սպանեցին: Սպանվածների մեծ մասը ասորեստանցիներ էին և արաբներ, քանի որ, գտնվելով իրենց երկրում, նրանք շատ դանդաղ էին շարժվում: Մարերը և հյուրկանները թշնամուն հալածելիս կոտորում էին նրան, իսկ Կյուրոսն էլ իր մոտ մնացած հեծյալներին հրամայեց պաշարել թշնամու բանակատեղին, ոչնչացնելով բոլոր նրանց, ովքեր կտեսնեն գեներներով դուրս վազելիս, իսկ ներսում մնացած թշնամու զինվորներին էլ հայտարարեց, որ բոլոր ծիավորները, պետատանները ու աղեղնավորները, իրենց գեներները կապոցներ արած, բերեն և հանձնեն, ծիծերն էլ թողնեն վրանների մոտ, ընդ որում ով այս հրամանը չկատարի, իր գլխից կզրկվի: Կյուրոսի զինվորները մերկացրած թրերով շրջափակեցին նրանց: Թշնամիներն իրենց գեներներ բերում էին հրամայված վայրը և նետում, իսկ դրանք այրում էին Կյուրոսի զինվորները, որոնց հրամայված էր այդ անել...: /4.3/ Այդ ընթացքում մարերից ոմանք զրավել էին թշնամու առաջ անցած սայլերը և, հետ շրջելով դրանք, բերեցին Կյուրոսի ռազմակալանը: Դրանք բեռնված էին այն ամենով, ինչ անհրաժեշտ էր գործին: Ուրիշները բերում էին ազնվական կանանցով կառքեր, որոնք մի մասը օրինավոր կնայք էին, մյուս մասը՝ հարձեր, թշնամիները սրանց վերցրել էին իրենց հետ նրանց գեղեցկություն պատճառով, բանգի մինչև օրս էլ Ասիայի ժողովուրդները ռազմարշավի մեկնելիս իրենց հետ վերցնում են այն ամենը, ինչ առավել թանկ են համարում: Նրանք ատում են, թե իրենք ավելի լավ են կռվում իրենց սիրելիների ներկայությամբ, քանի որ, նրանց ասելով, անհրաժեշտ է լինում սիրելիներին պաշտպանել ավելի եռանդով: Գուցե այդպես է, բայց գուցեև նրանք այդ անում են հանուն իրենց կրթերի...: /4.4/ Կեսօրից հետո մար և հյուրկանցի հեծյալները եկան՝ իրենց հետ բերելով գերի վերցրած մարդկանց և ձիերին, իսկ գեներները հանձնողներին նրանք չէին սպանում» (Բենեֆոն «Կյուրոսապոլիս», գիրք 3, գլուխ 3, գիրք 4, գլուխ 1-4):

³⁹⁴ «Աստիգեսը (Մարտյան թագավորության արքա Աստիգեսը – Մ.Յ.), մոռանալով իր մեղքը Զարադեսի առաջ, նրան այդ պատերազմում գերազույց հրամանատարությունը հանձնեց, իսկ սա, հենց որ ընդունեց գործը, անմիջապես դավաճանեց, անցավ Կյուրոսի (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծի – Մ.Յ.) կողմը և սրա դաժանության ընտրված վրեժ լուծեց արքայից: Դեհն որ Աստիգեսը լսեց այդ մասին, նա անմիջապես ամեն տեղից իրեն օգնական զորքեր կանչեց և դրանց անձամբ Պարսկաստան տարավ: Անմիջապես մոտենով ծակատամարտի մեջ՝ միաժամանակ էլ նա գործ շարեց իր մարտնչող ռազմիկների թիկունքում և հրամայեց մարտի դաշտից փախչող յուրաքանչյուր մեկին թրի հարվածներով բշել թշնամիների վրա, ընդ որում նա զգուշացրեց յուրայիններին, որ, եթե հաղթի թշնամին, ապա թիկունքում նրանք կգտնեն ավելի բազարի թշնամիներին, քան հակառակորդին և, ահա, թող հիմա որոշեն, թե ասորական շարքերից ո՞րն է ավելի հեշտ ձեռքելու ու ինչ կերպ մեղանձ՝ հարձակվելի՞ս, թե՞ փախչելիս: Մարտնչելու անխուսափելիությունը Աստիգեսի զորքին թաջություն ներշնչեց, բայց ահա, երբ նրանց ճնշման տակ պարսիկները սկսեցին աստիճանաբար նահանջել, սրանց ընդառաջ վազեցին նրանց մայրերն և կանայք, որոնք սկսեցին աղաչել ռազմիկներին վերադառնալ մարտի, իսկ, քանի որ սրանք այնուհանդերձ տատանվում էին, նրանք, բարձրացրին իրենց փեշերը ու, ցույց տալով սրանց իրենց մանկածին մատերը, սկսեցին գոռալ, թե այդտեղ էլ չե՛ն ուզում արդյոք թաքնվել: Արդյունքում, ամաչեցված նման խայտառակ հանդիմանանքից, պարսիկները կրկին մարտի նետվեցին և հարվածելով հետ շարտեցին նրանց, որոնցից փախչում էին: Այդ մարտում Աստիգեսը գերվեց, սակայն Կյուրոսը նրան ոչ մի վնաս չպատճառեց՝ բացառությամբ, իհարկե, այն բանի, որ սա գրկվեց իշխանությունից: Եվ այսպես Կյուրոսը վարվեց ավելի շուտ որպես թոռ, քան՝ հաղթող» (Ռուստինոս «Ֆիլիպի պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 6):

«/7.6.9/ Կյուրոսը (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծ – Մ.Յ.) պարտություն կրեց երեք տարբեր մարտերում և ահա նա որոշեց չորրորդ անգամ մարտի մեջ մտնել թշնամու դեմ արդեն Պասարգադայի մոտակայքում, որտեղ պարսիկները թողել էին իրենց կանանց և երեխաներին: Այս անգամ ևս նա պարտվեց և, երբ պարսիկները սկսեցին քաղաք փախչել, այնտեղ տեսան իրենց կանանց ու երեխաներին և ցնցվեցին այն մտքից, թե ինչ կարող է պատահել նրանց հետ, եթե նրանք ընկնեն հաղթական թշնամու ձեռք: Ահա հենց դրանից հետո էլ նրանք խտացրին շարքերը և հարձակվեցին մարերի վրա, որոնք դիմեցին խուճապահար փախուստի ու կորցրին իրենց ողջ գունակը: Իրադիվները հաղթանակ տարան, որն այնքան վճռական էր, որ մարերն արդեն երբեք չհամարակվեցին բաց մարտում Կյուրոսի դեմ դուրս գալ...: /9.45.2/ Կյուրոսը, այն բանից հետո, երբ մարերից պարտվեց, նահանջեց Պասարգադա և այստեղ հայտնաբերեց, որ պարսկական զորքից շատերը դասալքել են ու անցել թշնամու կողմը: Այս պայմաններում նա հայտնեց իր բանակին, որ հաջորդ օրը ինքը պետք է օգնություն ստանա դաշնակից պետություններից, որոնք թշնամի էին մարերին՝ 100.000 հոգու չափով: Նա նրանց բոլորին հայտնեց այդ լուրը, որից հետո հրահանգեց պատրաստել ցախերի մեկական խրճեր՝ դաշնակիցներին դիմավորելու համար: Պարսկական դասալիքները, բնական է, հայտնեցին մարերին սպառնալով օգնության մասին: Իր հերթին Կյուրոսը, երբ գիշերը եկավ, հրամայեց ամեն մեկին վառել իր ցախերի խուրճը և ահա մարերը, տեսնելով օջախների մեծ բանակությունը, ենթադրեցին, որ դա սպասվող օգնությունն է եկել և, փոխանակ վերսկսելին մարտը թշնամու դեմ, նահանջեցին...: Երբ պարսիկները Կյուրոսի

գլխավորությամբ պայքարում էին մարտի դեմ, Օբերաս սատրապն և նրա հետ միասին բոլոր պարսիկները դիմեցին փախուստի: Այդ ժամանակ պարսիկ կանայք էլան նրանց դեմ և, դիմադրելով փախուստականներին ու վերև բարձրացնելով շրջագծեստները, հանդիմանեցին նրանց: «Ո՛ր եք փախչում, մի՞թե ուզում եք թաքնվել այնտեղ, որտեղից ելել եք»: Կանանց այս հանդիմանանքը ամաչեցրեց նրանց և նրանք, վերադառնալով մարտի դաշտ, հաղթեցին թշնամուն» (Պոլիենոս «Ռազմական խորամանկություններ» գիրք 7, գլուխ 6, մաս 9, գլուխ 45 մաս 2):

«/127/ Այս լսելով, Աստուրագետը (Մարական թագավորության արքա Աստիգետ - Մ.Ֆ.) զինեց բոլոր մարտերին և, բանի որ աստված նրան միջոցներ տրամեց, նրանց վրա զորավար կարգեց Չարպագոսին՝ մոռանալով այն չարիքը, որ պատճառել էր նրան: Երբ մարտը ելան արշավանքի և սկսեցին ճակատամարտը պարսից դեմ, սկսեց կռվել նրանց միայն մի մասը, որը դավադրության մասնակից չէր, մյուսները սկսեցին անցնել պարսից կողմը, իսկ շատերն էլ, դավաճանելով, փախուստի դիմեցին: /128/ Այսպես մարական զորքը խայտառակորեն ցրվեց: Աստուրագետն, այդ իմանալով, իսկույն սպառնալից գոչեց «Մեկ է, Կյուրոսը (Աբեննյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը - Մ.Ֆ.) ևս չի վայելի»: Այս ասելուց հետո, նա նախ ցցահան արեց երազահան մոգերին, որոնք խորհուրդ էին տվել ինչպե՛ս Կյուրոսին, այնուհետև զինեց բաղաթում մնացած բոլոր մարտերին՝ երիտասարդ թե՛ ծեր, նրանց հանեց պարսիկների դեմ, բայց ճակատամարտում պարտվեց ու ինքը ևս՝ Աստուրագետը, գերի ընկավ, իսկ նրա առաջնորդած մարական զորքը ոչնչացվեց» (Բերոդոտոս «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 127-128):

«Մարացիների թագավոր Աստուրագետը (Մարական թագավորության արքա Աստիգետ - Մ.Ֆ.), պարտված և ամոթալի կերպով փախավ լիներով, զայրույթով էր լցված գինկորների հանդեպ և, հեռացնելով բոլոր նրանց, որոնք հրամանատարական պաշտոններին էին, փոխարենը ուրիշներին հաստատեց, իսկ փախուստի համար պատասխանատու եղողներին բոլորին էլ ընտրեց ու սպանեց՝ կարծելով, թե նրանց պատժելու միջոցով նա կստիպի մյուսներին վտանգի պահին բաջություն ցուցաբերել, բանգի նա բնավորությամբ դաժան էր և խիստ: Բազմությունը, սակայն, չահաբեկվեց նրա խստությունից, այլ, ընդհակառակը, ամեն մեկը, ատելով նրա բռնությունը և գործերի անօրենսությունը, դրության փոփոխություն էր ցանկանում: Այդ իսկ պատճառով նրանք խուճ-խուճ գումարվում էին և խռովարար ծառեր էին ասում՝ մեծ մասամբ իրար կոչ անելով պատժել նրան» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 9, գլուխ 23):

«Պարսից արքա Կյուրոսը (Աբեննյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը - Մ.Ֆ.), որպեսզի բարձրացնի իր հայրենակիցների ոգին, մեկ ամբողջ օրվա ընթացքում տանեց նրանց ինչ որ անտառի հատումով: Չաջորդ օրը, սակայն, նա նրանց առատ հյուրասիրություն առաջարկեց, ինչից հետո հարցրեց, թե ո՞ր օրն է նրանց ավելի շատ դուր եկել: Եվ ահա, երբ բոլորը սկսեցին գովաբանել այդ օրը, Կյուրոսն ասաց. «Միան պետք է հասնել՝ ապստամբել այն կարգի միջոց: Դուք չեք կարող պատու գտնել ձերանիկ լինել, եթե մինչ այդ չհաղթեք մարտերին»: Այս կերպ նա ր հայրենակիցների մոտ մարտի ծարավ առաջացրեց» (Ֆրոնտին «Ստրատեգամներ» գիրք 1, գլուխ 11, մաս 19):

«Աստուրագետը, այսինքն՝ Ածախակը (Մարական թագավորության արքա Աստիգետ - Մ.Ֆ.), իշխեց 38 տարի: Նրա իշխանության օրոք Կյուրոս Պարսիկը (Աբեննյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը - Մ.Ֆ.) թագավորում էր որպես արքա, իսկ հետո էլ կործանեց Աստուրագետին և վերացրեց մարտի իշխանությունը, որը տևել էր 298 տարի» (Եվսեբիոս Կեսարացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 19):

«Կյուրոսը հարգանքով պատեց Պասարգատան, բանգի նա հենց այնտեղ հաղթանակ տարավ Աստիգես Մարի (Մարական թագավորության արքա Աստիգեսի - Մ.Ֆ.) դեմ և իր ձեռքը վերցրել գերիշխանությունը Ասիայի նկատմամբ» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 13, գլուխ 3, մաս 8):

«Աստիգետը (Մարական թագավորության արքա Աստիգետ - Մ.Ֆ.), մոռանալով Չարպագեսի նկատմամբ մինչ այդ գործած իր չարագործությունը, երբ սպանեց նրա միակ ու փոքրիկ որդուն և այն սեղանին մատուցեց որպես ուտելիք, իսկ որպեսզի երջանիկ անգիտությունը չծածկի չարագործությունը, ինքը մատուցեց որդու ձեռքերն ու գլուխը, ահա ուրեմն, նա, մոռանալով իր այդ արարքի մասին, այդ պատերազմում գերագույն հրամանատարությունը հանձնեց նույն այդ Չարպագեսին, որը, հենց որ ընդունեց զորքը, անմիջապես դավաճանեց և անցավ Կյուրոսի (Աբեննյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծի - Մ.Ֆ.) կողմը: Իմանալով այդ մասին՝ Աստիգետը հետը վերցնելով զորք , անձամբ ուղղվեց դեպի Պարսկաստան և դաժան ճակատամարտ սկսեց՝ սպառնալով, որ մարտի դաշտից փախչող յուրաքանչյուր մեկին թրի հարվածով կոխակորի: Մարտը, նման հարկադրանքի ենթարկվելով, մարտնչում էին եռանդով և պարսիկների բանակը կրկին պարտություն կրեց: Եվ ահա, երբ նրանց ճնշման տակ պարսիկները սկսեցին աստիճանաբար նահանջել, սրանց ընդառաջ վազեցին նրանց մայրերն ու կանայք, որոնք սկսեցին աղաչել ռազմիկներին վերադառնալ մարտին, իսկ, բանի որ սրանք այնուհանդերձ տատանվում էին, նրանք, բարձրացրին իրենց փեշերը և, ցույց տալով սրանց իրենց մարմնի ամոթալի մասերը, սկսեցին գոռալ, թե այդտեղ էլ չե՛ն ուզում արդյոք թաքնվել: Եվ ահա, ամաչեցված նման խայտառակ հանդիմանանքից, պարսիկները կրկին մարտի նետվեցին ու հարվածելով հետ շարժեցին նրանց, որոնցից փախչում էին: Չե՛ն այդ ժամանակ էլ Աստիգետը գերվեց, սակայն Կյուրոսը նրան ոչ մի վնաս չպատճառեց՝ բացառությամբ, իհարկե, այն բանի, որ զրկեց նրան իշխանությունից» (Օրոսիոս «Ընդդեմ հեթանոսների», գիրք 1, գլուխ 19):

«Նա (Մարական թագավորության արքա Աստիգետ - Մ.Ֆ.) զորավարներին անմիջապես հրամայեց հավաքել զորքը: Երբ արդեն հավաքվել էր 1.000.000 հետևակային, 200.000 ծեծյալ և 3.000 մարտականք, նա ուղղվեց պարսիկների վրա: Աթրադատեսն էլ, սակայն, բանի որ ամեն ինչի մասին տեղյակ էր, իր հերթին այնտեղ էր պատրաստել զորքը՝ 30.000 պելտաստներ, 5.000 հեծյալներ և 100 մանգաղակիր մարտականք: Երբ զորքը հավաքվեց Կյուրոսի (Աբեննյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծի - Մ.Ֆ.) մոտ՝ նա սկսեց ոգևորել պարսիկներին: Դրանից հետո նրանք սկսեցին դասավորել զորքը: Օիթարեսը՝ մի գործակալ և խելամիտ մարդ, պահակային ջոկատներով զբաղեցրեց նեղ ճանապարհներն ու բարձր լեռները, իսկ բնակչությանն էլ բաղաձեռն տեղափոխեց պարսիկներից ներս, որոնք լավ ամրացված էին, ընդ որում այնտեղ, որտեղ հարմար էր, նա ամրություններ կառուցեց: Բիչ ևս Աստիգետը զորքով ժամանեց և արյեց լաված բաղաթը: Նա Կյուրոսի մոտ դեսպանություն ուղարկեց...: Աստիգետը զայրացած մարտի համար շարեց զորքը, իսկ ինքը, բազմելով գահին, մոտը հավաքեց 20.000 նիզակակիրներ: Նրա դեմ էլնելով՝ Կյուրոսը Աթրադատեսին տեղակայեց աջ թևում՝ Օիթարեսին՝ ձախում, իսկ ինքն էլ պարսկական ընտրյալ ուժերով տեղ զբաղեցրեց կենտրոնում: Այդ ժամանակ սկսվեց դաժան մարտը: Եվ Կյուրոսը, և մնացած պարսիկները շատ մարդկանց սպանեցին...: Աստիգետը սկսեց սուրհանդակների միջոցով պատռել իր հրամանատարներին այն բանով, թե ինչ կգա նրանց գլխին, եթե նրանք չհաղթահարեն թշնամուն: Պարսիկները, ճնշվելով շատ թշնամիների կողմից, որոնք գալիս էին իրար հետևից, ընկրկեցին և սկսեցին փախչել դեպի այն բաղաթ, որի դիմաց մարտնչում էին: Երբ նրանք տեղ հասան, Կյուրոսն և Օիթարեսը սկսեցին ոգևորել նրանց, ասելով, որ սպանել են մեծ բանակության թշնամիներ՝ համոզելով կանանց ու երեխաներին ուղարկել Պասարգատայի մի շատ բարձր լեռ, իսկ իրենց էլ առավոտյան կրկին էլնել և վալարտին հասցնել հաղթանակը, բանգի, ասում էին նրանք, բոլորին էլ փիճակված է մեռնել, և հաղթողներին, և հաղթողներին, արդ ավելի լավ չէ՝ արդյոք, եթե պետք է կործանվել, փորձելով հաղթել, ազատել հայրենիքը: Այս խոսքերից մարտի նկատմամբ զայրույթն ու արհամարհանքը կրկին բորբոքվեցին և, լուսաբացին բացելով դարպասները, նրանք Կյուրոսի ու Օիթարեսի գլխավորությամբ գնացին հաղթանակի, մինչդեռ Աթրադատեսը ավելի մեծ տարիքի մարդկանց հետ պահպանում էր պարիսպը: Նրանց դեմ իր լիակատար կազմով ելավ Աստիգեսի զորքը՝ ծանր գինկաձներով և հեծյալներով: Մինչ ընթանում էր մարտը, Աստիգեսի հրամանի համաձայն 100.000 հոգի շրջապատեցին բաղաթը և գրավեցին այն, իսկ Աթրադատեսին էլ, որը շատ վերքեր էր ստացել, տարան արքայի մոտ: Կյուրոսի ռազմիկները, բաջաբար մարտնչելով, այնուհանդերձ ի վերջո փախան դեպի Պասարգատա, որտեղ իրենց կանայք և երեխաներն էին...: Աստիգետը նեղ ճանապարհներով ուղղություն բռնեց դեպի Պասարգատա: Մի կողմից մերկ ժայռեր էին՝ մյուս կողմից էլ՝ անտառածածկ լեռներ: Դրանց միջև անցումը պահպանում էր Օիթարեսը՝ 10.000 հոգալիսների գլուխն անցած, այնպես որ այնտեղ ևս անցնելու որևէ հույս չկար: Իմանալով այդ մասին՝ Աստիգետը հրամայեց իր 100.000 ռազմիկների շրջել լեռան շուրջն այնքան ժամանակ, մինչև որ չեն հայտնաբերի վերև տանող ճանապարհը: Դրանից հետո, ըստ նրա հրամանի, նրանք պետք է վերև էլնեին և տիրեին բարձունքին: Օիթարոսը և Կյուրոսն իրենց մարդկանց հետ գիշերն անցան մեկ այլ լեռ և ահա Աստիգեսի զորքը սկսեց հետապնդում իրականացնել արդեն լեռներում, որից հետո սկսեց բաջաբար մարտնչել՝ արդեն լեռն ի վեր մագլցելով: Ամենուր դիպ տեղեր, խիտ թավուտներ և վայրի ձիթենիներ էին: Չնայած այս ամենին՝ պարսիկներն ավելի բաջաբար էին մարտնչում, իսկ մեկ Կյուրոսը, մեկ էլ Օիթարոսը ոգևորում էին նրանց: Նրանք հիշեցնում էին նրանց կանանց և երեխաների, իրենց ծերունի հայրերի ու մայրերի մասին, թե ինչքան ամոթալի բան կլինի նրանց հանձնել մահվան և տառապանքներին: Լսելով այդ խոսքերը՝ պարսիկները լարեցին բոլոր ուժերը և մարտական աղաղակով հարձակման անցան: Նետերի պակաս ունենալով՝ նրանք անթիվ բանակի բարեք էին նետում և ի վերջո բռնեցին թշնամուն լեռան վրայից...: Չե՛տո, երբ ընթեցին, գիշերեցին այդ լեռան վրա: Չաջորդ օրը, հույսը ղնելով նախաշնանի վրա, նրանք հարձակվեցին կրկին լեռն ի վեր մագլցող թշնամու վրա և երկար ժամանակ արիաբար մարտնչեցին, իսկ Աստիգեսի իր հերթին 50.000 հոգու տեղակայել էր լեռան ստորոտում ու հրամայել էր սպանել բոլոր նրանց, որոնք չկարողանան վեր մագլցել և ներքև կվազեն: Եվ ահա մարտն և նրանց դաշնակիցները ստիպված եղան շարժվել պարսիկների վրա: Ճնշվելով թշնամիների մեծաթվությունից,՝ պարսիկները փախան լեռան կատարը, որտեղ գտնվում էին նրանց կանայք, իսկ սրանք, բարձրացնելով շրջագծեստները, գոչեցին. «Ո՛ր եք փախչում, տարաբախտներ, չե՞ք պատրաստվում դուք արդյոք կրկին պատասպարվել այնտեղ, որտեղից այս աշխարհ եք եկել»: Չե՛ն այս պատճառով, ի դեպ, երբ պարսից արքան վերադարձավ՝ Պասարգատա, պարգևատրեց պարսից կանանց այդ հաջող խոսքերի համար՝ յուրաքանչյուրին տալով բանակային աթիկական դիրիքներ: Իրենց հերթին պարսիկները, ամաչեցված այն բանից, ինչ տեսան և լսեցին, կրկին նետվեցին թշնամիների ուղղությամբ ու միասնական հարվածով ընկան նրանց վրա՝ հետ շարժելով նրանց լեռն ի վրա և կոտորելով 60.000

հոգուց ոչ քիչ մարդ: Նույնիսկ այդ ժամանակ էլ, սակայն, Աստիգետը չդադարեցրեց պաշարումը: Էլի շատ դեպքեր տեղի ունեցան, երբ Կյուրոսն ի վերջոյ մտավ Աստիգետի վրանը, նստեց նրա գահին և ձեռքը վերցրեց նրա գալիսոնը: Պարսիկները ուղղունեցին նրան, իսկ Օիքարոսը նրա գլխին դրեց կիտարան, ասելով. «Դու ավելի արժանի ես կրել այն, քանի որ աստված այն քեզ է նվիրել քո խիզախության համար, որի շնորհիվ պարսիկները գերիշխանության հասան մարերի նկատմամբ»: Նրանք իրենց ողջ գույքը հավաքեցին Պասարգատայում, ընդ որում այդ գործը գլխավորում էր Օիքարեցը, որն էլ հենց հսկողներ նշանակեց: Հնարավոր չէր հաշվել այն ամենը, ինչով հարստացան պարսիկները՝ թալանելով հասարակ բաղաբացիների վրանները: Քիչ անց ամենուր տարածվեց Աստիգետի փախուստի մասին լուրը, լուրը նրա պարտության և այն մասին, որ նա գրկվել է իշխանությունից: Դրա համար էլ ինչպես առանձին մարդիկ, այնպես էլ ամբողջական ժողովուրդներ թողեցին նրան: Առաջինը 50.000 հոգանոց զորքով Կյուրոսի մոտ ժամանեց հյուրկանական սատրապ Արտաշիդը: Նա Կյուրոսի դիմաց գետին ընկավ և ասաց, որ ինքը կպատրաստի մեկ այլ ու ավելի մեծ զորք, եթե միայն Կյուրոսը ցանկանա: Դրանից հետո իրար հետևից եկան արդեն պարթևների, սակերի, բակտրիացիների և մնացած ժողովուրդների սատրապները՝ ձգտելով առաջ անցնել մեկը մյուսից: Ի վերջոյ Աստիգետը մնաց քչերի հետ: Քիչ անց Կյուրոսը շարժի մեջ դրեց զորքը և մարտում շատ հեշտությամբ հաղթանակ տարավ Աստիգետի նկատմամբ, որին գերեցին ու բերեցին նրա մոտ» (Նիկողայոս Դամասկացի «Պատմություն» գիրք 7, գլուխ 75):

«Այդ ժամանակ Կյուրոս Պարսիկը (**Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.**) հաղթանակ տարավ Աստիգետի (**Մարական թագավորության արքա Աստիգետի – Մ.Ֆ.**) նկատմամբ, որից հետո արքա ինչպե՞ս էր (Ռովիանեն Նիկողացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 51):

«/24/ Տիգրանը Կյուրոսին (**Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծին – Մ.Ֆ.**) աջակից եղավ Մարաց իշխանությունը տապալելու գործում: /26/ Այդ օրերում, ասում է, մար Աժդահակին (**Մարական թագավորության արքա Աստիգետին – Մ.Ֆ.**) ոչ փոքր վտանգ էր սպառնում Կյուրոսի և Տիգրանի միաբանությունից...: Աժդահակն այնուհետև գործի է ձեռնարկում՝ պատգամավորների ձեռքով առաջարկելով Տիգրանին, որ բարեկամական տեսակցության համար գա երկու թագավորությունների սահմանագլուխ մի տեղ, իբր թե մի կարևոր գործ և խոսելիք կա, որ չի կարելի կատարել գրի ու պատվիրակության միջոցով, այլ՝ միայն անձամբ, դեմ առ դեմ հանդիպելով: Տիգրանը, սակայն, պատվիրակության դիտավորությունը իմանալով, Աժդահակի խորհուրդներից ոչ մի բան ծածուկ չի թողնում, այլ գրով հայտնում է, ինչ որ նրա սրտի խորքում կար: Երբ այսպիսով չարությունը հայտնի դարձավ և այլևս ոչ մի խոսքով ու ոչ մի խորամանկությամբ հնարավոր չէր չարությունը բողբոջել, թշնամական դրությունը ավելի է գրգռվում: Եվ ահա Հայոց թագավորը գործ է ժողովում Կապարովկիայի սահմաններից, ինչպես նաև Վրաց ու Աղվանից ընտիրներից, որքան որ կային՝ Մեծ և Փոքր Հայքի բոլոր ընտիրներից, որից հետո ողջ զորությամբ դիմում է մարերի կողմերը: Վտանգ իր հերթին հարկադրում է Աժդահակին Հայկազունու դեմ պատերազմելու ելնել ոչ փոքր բազմությամբ: Հայկառական զործը ձգձգվում է մինչև հինգ ամիս, որովհետև արագ և առողջ գործը թուլանում է, քանի որ Տիգրանը մտածում էր իր սիրելի քրոջ մասին: Նա աշխատում էր այնպիսի մի հնար գտնել, որ Տիգրանուհուն փրկվելու ճար գտնի: Երբ այս հաջողվում է, մոտենում է և կռվի ժամը: Գոյում եմ, սակայն, իմ բաջանարտիկ ինզականորին, որ բոլոր անդամներով համաչափ էր, մեկը մյուսին անեն կերպ պատշաճեցրած, կատարյալ գեղեցիկ հասակով, առույց և ուժի կողմից իրեն հավասարը չունեցող: Եվ ինչո՞ւ ես խոսքս երկարացնում, Աժդահակի երկաթե ամուր գրահը կռվի ժամանակ ինչպես ջուր ձեղբելով՝ նա Աժդահակին շանկրում է իր ինզակի ընդարձակ տեգին, որից հետո, ձեռքը հետ քաշելիս, նրա թոքերի կենս էլ զենքի հետ դուրս է բերում: Կռիվն ինքն էլ, սակայն, սքանչելի էր, որովհետև ոչ մեկը մյուսին չուտով թիկունք չէր դարձնում, ուստի պատերազմը երկարում է բավական ժամեր, մինչև գործին վերջ է դնում Աժդահակի մահը: Այս բարեբախտ դիպվածը նոր փառք է ավելացնում Տիգրանին» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 1, գլուխ 24, 26):

«Մարաստանի Աժդահակ թագավորը (**Մարական թագավորության արքա Աստիգետը – Մ.Ֆ.**), ինչպես մեզ ցույց են տալիս հին պատմագիրները, պատրաստվում էր պատերազմելու մեծն Տիգրան Հայկազնի դեմ: Նա այրուժի կազմակերպեց, որպեսզի ներխուժի Հայոց աշխարհը և կատարի իր նյութած չարագործությունները: Մեծն Տիգրանը տեղեկացավ Աժդահակի պատրաստությունների մասին և գնահատեց գեղերի, կապարովկիացիների, վրացիների ու աղվանների ընտրովի, զորավոր և բազմամարտիկ տղամարդկանցից զորք հավաքեց: Նույնպես և հավաքեց գազանների հետ մարտնչող Արարատյան անձռնի զորքն իր բոլոր զորազնդերով, ինչպես նաև Սենեբերիսի որդիներին՝ կատարյալ պատրաստությամբ ու անհամար բազմությամբ: Տիգրանն աճապարեց, քանի դեռ Աժդահակը չէր հարձակվել, որպեսզի մարը Հայկազնից ավելի բաջարիտ չկարծվեր: Արագ շարժվեցին, հասան Մուղանի կողմերը և բանակեցին մարերի դաշտավայրում: Երբ Տիգրանը ծանր գործերով շարժվեց Աժդահակի վրա, նրանց մեծ վտանգ սպառնաց: Հուժժ հոտին Կյուրոս պարսիկը (**Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.**) նույնպես իր հեծյալ զինակիցներով եկավ Տիգրանին օգնելու, որովհետև Կյուրոսն և Տիգրանը բարեկամացել էին միմյանց հետ, ամեն ինչով նման էին, միասիրտ, խելացի ու հույժ գովելի: Նրանք դեռ չէին հասել միմյանց, սակայն, երբ Աժդահակը նվերներ ուղարկեց Կյուրոսին և խոստացավ Նինվեի կողմնակցությունը նրան տալ Սենեբերիսյանների տերության բառորդ մասը, ինչպես նաև այնտեղ եղող Տմորի ամրոցը: Ոչ թե մեկ անգամ, այլ բազմիցս նա իրար հետևից իրավարտակներով և ընծաներով դեսպաններ ուղարկեց: Երբ Սենեբերիսի որդիներ Զերեբսը, Ադրամանեքը և Սանասարոն իմացան այս գաղտնիքը, եկան Հայոց Տիգրան թագավորի մոտ ու նրան հայտնեցին Աժդահակի դիտավորությունների մասին: Սենեբերիսի որդիները Աժդահակի հանդեպ լցված էին մեծ զայրույթով և անհաշտ ատելությամբ, քանզի նա սերունդն էր մար Վարթակի (**Մարական թագավորության արքա Վարթարեսի – Մ.Ֆ.**), որը վերացրել էր Սենեբերիսյանների պապի՝ Սարդանապալի (**Ասորեստանի թագավորության արքա Սինասարիսկունի – Մ.Ֆ.**) թագավորությունը: Այնժամ Սենեբերիսյանները Տիգրանից հրովարտակ վերցրեցին և ընծաներով մեկնեցին Կյուրոսի մոտ: Նրանք վերցրին նրան և եկան Տիգրանի մոտ, ապա, առանց հապաղելու, պատերազմի մեջ մտան՝ բաջերը ելան բաջերի դեմ: Զերեբսն աճապարեց Աժդահակի հետևից, հարվածեց նրա պղնձակուռ վարապանին և գցեց թիկունքի վրա՝ երկվարի գավակին, իսկ Տիգրանն էլ ձեռքի նիզակն արագությամբ խրեց նրա սիրտը ու դուրս թափեց թոքի կեղծ: Կյուրոսն իր զորքով եկավ և սպանեց շատերին, մինչև որ գլխովին սրի բաշեց Աժդահակի զորքը՝ տիրելով Մարաստանին ու Պարսկաստանին» (Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 1, գլուխ 4):

«Մեր այս գովարժան վայելչահասակը և նիզակավորը՝ Հայոց արքա Տիգրանը, դրանից հետո իր սահմաններից մեծաթիվ զորք է ժողովում՝ Հայոց աշխարհի ողջ ընտանին, որից հետո գնում է մարերի կողմերն և հանդիպում Աժդահակի (**Մարական թագավորության արքա Աստիգետի – Մ.Ֆ.**) զորքերին: Եվ ինքը՝ Տիգրանը, ճակատամարտի ժամանակ դեմ է ելնում Աժդահակին, իր նիզակով ձեղբում է նրա երկաթե գրահը և իր ձեռքը հետ քաշելիս դուրս է բերում թոքի կեն մասը» (Ուխտանես «Հայոց պատմություն», գլուխ 25):

«Տիգրանը սպանում է Աժդահակին (**Մարական թագավորության արքա Աստիգետին – Մ.Ֆ.**) և գերում նրա ընտանիքը» (Ռովիանեն Դարսիանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 3):

«Աժդահակին (**Մարական թագավորության արքա Աստիգետին – Մ.Ֆ.**) սպանեց Տիգրան Հայկազնը՝ աջակից լինելով պարսից արքա Կյուրոսին (**Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծին – Մ.Ֆ.**)...: Հետո Տիգրանը սպանեց Աժդահակին, որին անունը նշանակում է «վիշապ»: Այս Աժդահակը իշխեց 38 տարի և սպանվեց Կյուրոս Պարսիկին աջակից Տիգրան Հայկազնի կողմից: Որ թեև Եվսեբիոսն և այլ պատմագիրներ ասում են, թե միայն Կյուրոսն է սպանել Աժդահակին, տիրելով Մարաց թագավորության, բայց Մովսեսն ասում է, որ Տիգրանն է սպանել Աժդահակին: Սա ավելի ճշմարիտ է, քանզի Աժդահակը երագ էր տեսել և խորամանկ կեղծավորությամբ իրեն որպես կին էր վերցրել Տիգրանի քրոջը, որին էլ հայտնել էր իր սրտի այդ խորը գաղտնիքը: Ահա այս կերպ Տիգրանն իմացել էր այդ մասին, ինչից հետո ջանացել և միացել էր Կյուրոսին: Ու թեև այդ չեն ասում այս մասին, սակայն Տիգրանն իրոք անկեղծ նիզակակից եղավ Կյուրոսին՝ կատարելով նրա հրամանները» (Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»):

«/7/ Մեծն Տիգրանը սպանեց Աժդահակին (**Մարական թագավորության արքա Աստիգետին – Մ.Ֆ.**) ...: /11/ Պարսիկ Կյուրոսը (**Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծին – Մ.Ֆ.**) սպանեց Աժդահակին և երեսուն տարի տիրեց Մարաստանին, Ասորիքին ու բաղդեացիներին» (Վարդան Արևելցի «Տիգրանական պատմություն», գլուխ 7, 11):

«Մարաստանի արքաներից վերջինը Աժդահակն (**Մարական թագավորության արքա Աստիգետը – Մ.Ֆ.**) էր, որին սպանեց Հայոց Տիգրանը» (Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3):

«Դրանից հետո Տիգրանը սպանեց Աժդահակին (**Մարական թագավորության արքա Աստիգետին – Մ.Ֆ.**), որի անունը նշանակում էր վիշապ» (Ներսես Պակեմեց «Հայոց իշխանների ու թագավորների պատմություն»):

«Այս Տիգրանը, աջակցելով Պարսից թագավոր Կյուրոսին (**Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծին – Մ.Ֆ.**), սպանեց մարաց թագավոր Աժդահակին (**Մարական թագավորության արքա Աստիգետին – Մ.Ֆ.**)» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Եվ ահա դրանից հետո Տիգրանը առաջ խաղաց ու ծանր զորքով վրա հասավ Աժդահակին (**Մարական թագավորության արքա Աստիգետի – Մ.Ֆ.**): Եկան պատերազմի, նիզակներով իրար հանդիպեցին և, ինչպես երկաթը ջուրն է կտրում, այնպես էլ Տիգրանն իր նիզակին շամփրեց Աժդահակին՝ թոքերով հանդերձ դուրս քաշելով նրա: Աժդահակի մահը գործի վախճանին բերեց» (Անանուն Լիվոնացի «Ժամանակագրություն»):

«Աժդահակը նույն Առուհակն է՝ մարաց թագավորը (Մարական թագավորության արքա Աստիգետը – Մ.Ֆ.): Սրան սպանեց Տիգրանը» («Զարթիս-Ցխոլեթբա»), Ամասուն Զաղկեղոնացի «Հայոց պատմության համառոտագրություն»):

«Նա (Մարական թագավորության արքա Աստիգետը – Մ.Ֆ.) հավաքեց իր զորքը և գնաց Անշանի արքա Կյուրոսի (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.) դեմ, որ հաղթի նրան, բայց իր իսկ զորքը ապստամբեց Իշվեգուի (Մարական թագավորության արքա Աստիգետի – Մ.Ֆ.) դեմ և, գերի վերցնելով նրան, հանձնեց Կյուրոսին: Կյուրոսը եկավ Էկբատան՝ նրա մայրաքաղաքը: Նա թալանեց Էկբատան երկրի ոսկին, արծաթը և տարաբնույթ այլ հարստությունները ու իր հետ տարավ Անշան» («Բաբելոնյան ժամանակագրություն»):

«Անշանի արքա Կյուրոսը (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.) ելավ Ուման-Մանդայի դեմ, սեփական փոքր ուժերով ցրեց թշնամիների մեծաթիվ բանակները և գրավեց Մարաստանը՝ նրա արքա Իշվեգուի (Մարական թագավորության արքա Աստիգետի – Մ.Ֆ.) հետ միասին» (Նաբոնիդ արքայի Սիփարյան ցիլիկոգի):

³⁹⁵ «/75/ Այս պատճառով էլ, ահա, Կրետսը մեղադրում էր Կյուրոսին: Եվ ահա նա մարդ ուղարկեց հարցնելու պատգամախոսին՝ արշավել՝ արդյոք պարսից վրա, ընդ որում, խաբուսիկ պատգամ ստանալուց հետո, նա ևս ենթադրեց, որ պատգամն իր օգտին է, որից հետո արշավեց պարսից տիրույթների վրա: Երբ Կրետսը հասավ Հայուս գետը, իր զորքերը, ինչպես ես ենթադրում եմ, մյուս ափն անցկացրեց այնտեղ գտնվող կամուրջներով, մինչդեռ հելլենները, ընդհանրապես, պատմում են, թե զորքը անցկացրեց Թալես Միլեթացին, բանգի Կրետսը, ինչպես պատմում են հելլենները, մասնագրված էր, թե ինչպե՞ն զորքերը անցկացնի գետից, որովհետև այդ ժամանակ դեռևս չկային այժմյան կամուրջները: Եվ ահա Թալեսը, որն, ինչպես պատմում են, այդ ժամանակ գտնվելիս էր եղել զորաբանակում, այնպես արեց, որ գետը, որը հոսում էր բանակի ձախով, հոսի նաև աջով: Նա այդ արեց հետևյալ կերպ: Նա կարգադրեց կիսալուսնաձև խոր խրամատ փորել բանակատեղից վերև այնպես, որ գետը բանակատեղի շրջանցեր թիկունքից: Այսպիսով, խրամատի միջով իր հին հունից թեթևելով, գետը շրջանցեց բանակատեղի և նորից դուրս եկավ իր հին հունը: Այսպես, բանի որ գետը բաժանվել էր երկու թևի, ապա նրա երկու թևերն էլ դարձան դյուրանցանելի: Ոմանք նույնիսկ ասում են, թե հին հունը ամբողջովին ցամաքեց, բայց ես չեմ հավատում դրան, բանի որ այդ դեպքում ինչպե՞ն նրանք իրենց վերադարձին կրկին անցան գետը: /76/ Ահա այսպես Կրետսը զորքով անցավ գետը և հասավ Կապադոկիայի Պոտերիա կոչված վայրը: Պոտերիան՝ այս երկրի ամենամարագված մասը, գտնվում է Եվբսիկյան Պոնտոսի Սիմոպե բաղաբնի շատ մոտ: Նա այստեղ բանակ դրեց և սկսեց ամայացնել սիրիացիների դաշտերը: Նա գրավեց պտերիացիների բաղաբն և ստորկացրեց նրանց, գրավեց նաև բաղաբնից բոլոր վայրերը, իսկ ոչ մի հանցանք չգործած սիրիացիներին էլ տեղահան արեց: Իր հեղթի Կյուրոսը, գումարելով սեփական զորքը և իր հետ վերցնելով ճանապարհին ընկած երկրների բնակիչներին, ելավ Կրետսի դեմ, բայց, Նախքան զորադաշտը սկսելը, Կյուրոսը, դեսպաններ ուղարկելով հունիացիների մոտ, փորձեց նրանց ապստամբության մղել Կրետսի դեմ, սակայն հունիացիները չհամոզվեցին: Երբ Կյուրոսը եկավ և բանակեց Կրետսի դեմ դիմաց՝ Պոտերիա երկրում, Կոլոմեր իրենց ուժերը փորձեցին: Ճակատամարտը համառ էր և երկու կողմից շատերն ընկան: Ի վերջո, հակառակորդներից ոչ մեկը չկարողացավ հաղթել և երբ գիշերն իջավ, կողոպտ հեռացան: Չորեքդ օր անց Կրետսը, գումարելով իրար դեմ: /77/ Կրետսը ղեկավարում էր իր զորքի բանակից: Իրոք, կռվի բռնված իր զորքը շատ առավել փոքրաթիվ էր, բան Կյուրոսի զորքը և ահա, ղեկավարելով իր զորքի բանակից: Կրետսը, որը հաջորդ օրը Կյուրոսը չփորձեց վերսկսել մարտը, ինքը հեռացավ Սարդես: Նա մտադիր էր, համաձայն իրենց դաշինքի, խնդրելու Եգիպտացիների օգնությունը, բանգի նա Եգիպտական թագավոր Ամասիի (Եգիպտոսի փարավոն Յահմոն II-ի (569-526) – Մ.Ֆ.) հետ ավելի վաղ էր դաշինք կնքել, բան այդ արել էր լակեդեմոնացիների հետ: Նա նաև մտադիր էր դեսպաններ ուղարկել բաբելոնացիների մոտ, որոնց հետ ևս դաշինք էր կնքել, իսկ այդ ժամանակ բաբելոնացիների վրա իշխում էր Լաբյունեստը (Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոնիդ – Մ.Ֆ.): Նա նաև մտադիր էր պատվիրել լակեդեմոնացիներին՝ ներկայանալ պայմանավորված ժամանակ: Նա մտածում էր գումարել այս բոլոր ուժերը և, դրանց միացնելով իր զորքերին, ձմեռն անցնելուց հետո զարնաղ արշավել պարսիկների վրա: Ահա այսպիսի մտքերով նա վերադարձավ Սարդես և դեսպաններ ուղարկեց դաշնակիցներին՝ առաջարկելով նրանց հիմնվելու ամսին հավաքվել Սարդեսում: Նա իր հետ եղած զորքը, որը կռվել էր պարսիկների դեմ և որը բաղկացած էր օտար վարձկաններից, ամբողջապես ազատ արձակեց՝ երբեք չսպասելով, որ Կյուրոսը, այդքան հավասար ճակատամարտից հետո կբայի դեպի Սարդես» (Յերոդոտոս «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 75-77):

«Կրետսը (Լյուդիական թագավորության արքա Կրետսը – Մ.Ֆ.), համարելով, որ իր հունական դաշնակիցները ուզում են ստիպել իրեն սպասել, ընտրեց իր ամենափորձառու և ուժեղ ռազմիկներից ոմանց ու գիներ նրանց հունական ձևով: Կյուրոսի (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծի – Մ.Ֆ.) ռազմիկները, բոլորն էլ անտվոր լինելով հունական զինվածությանը, շփոթվեցին՝ չմտալով ինչպես հարձակվել կամ պաշտպանվել: Եվ ահա Կյուրոսը, հաղթված Կրետսի այս մարտավարությունից, նրա հետ երեք ամիս ժամանակով խաղաղություն կնքեց ...: Այն բանից հետո, երբ Կրետսը Կապադոկիայում պարտություն կրեց Կյուրոսից, որպեսզի ապահովի իր Նախանջը, հրամայեց սեփական մարդկանց իրենց հետ այնքան փայտեղեն տանել, ինչքան կարող են: Նրանք դրանք դարսեցին մի նեղ կիրճում, որոնցով անցկացրեց իր զորքը, որից հետո ողջ գիշեր շարունակեցին իրենց եղթը հնարավորինս մեծ արագությամբ: Միաժամանակ նա թողեց թեթև հեծյալներից ոմանց, որոնք, երբ լույսը բացվեց, արդենց դարձված փայտը: Այս միջոցով Կրետսը հասավ իր հաջող Նախանջին, բանի որ Կյուրոսը կրակի միջով շատ ղեկավարացավ հետապնդել նրան» (Պլինիոս «Ռազմական խորամանկություններ» գիրք 7, գլուխ 6, մաս 7):

«Պարսից արքա Կյուրոսը (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.) իր զորքով հայտնվեց Կապադոկիայի կիրճերում և դեսպաններ ուղարկեց Կրետսի (Լյուդիական թագավորության արքա Կրետսի – Մ.Ֆ.) մոտ՝ պահանջելով, որ սա ենթարկվի իրեն, և հավաստիացնելով, որ այդ դեպքում նա կների նրա բոլոր նախնիին մեղքերն ու վնասակի Լյուդիայի աստրալա: Միակ պայմանն այն էր, որ նա պետք է ներկայանար Կյուրոսի դուռը և իրեն նրա ստորուկը ճանաչեր: Կրետսը, սակայն, դեսպաններին պատասխանեց, որ ավելի լավ կլինի պարսիկներն և հենց ինքը՝ Կյուրոսը, այդպես վարվեն, այսինքն դառնան իր ստորուկները՝ հիշեցնելով, որ նրանք եղել են մարերի իշխանության տակ, այն դեպքում, երբ իր վրա ոչ-ոք երբեք իշխանություն չի ունեցել» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 9, գլուխ 31):

«Կրետսը (Լյուդիական թագավորության արքա Կրետսը – Մ.Ֆ.), ի վիճակի չլինելով գետանցել Հայիսը և հնարավորություն չունենալով նավեր կամ կամուրջ կառուցել, գետի ընթացքով վեր ու իր ճամբարից հետ ջրանցք կառուցեց, ինչի արդյունքում գետի հունը ինքստիսբյան հայտնվեց իր զորքի հետևում» (Ֆրոնտին «Ստրատեգիաներ» գիրք 1, գլուխ 5, մաս 4):

«Այդ դեպքերի ժամանակ լյուդիացիների արքա Կրետսը (Լյուդիական թագավորության արքա Կրետսը – Մ.Ֆ.), հայտնի իր հարստություններով, երբ օգնության եկավ բաբելոնացիներին, հաղթվելով փախավ իր թագավորություն՝ չի անհանգստությամբ» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների», գիրք 2, գլուխ 6):

«Հաղթված և վախենալով սեփական կյանքի համար՝ Կրետսը (Լյուդիական թագավորության արքա Կրետսը – Մ.Ֆ.) փախավ իր թագավորություն» (Յուստինոս «Ֆիլիպի պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 7):

«Եվ ահա Կրետսը (Լյուդիական թագավորության արքա Կրետսը – Մ.Ֆ.) մի մեծ բանակով ելավ, որպեսզի մարտնչի իր երկիր մտած Կյուրոսի (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծի – Մ.Ֆ.) դեմ: Արդյունքում, անցնելով Կապադոկիան, որպեսզի սպանի Կյուրոսին, նա հենց վերջինիցս էլ խայտառակ եղավ, բանի որ չկարողացավ անցնել մի ինչ որ գետ, որը նրա ճանապարհին էր: Իրոք, երբ Կրետսը մոտեցավ այդ գետին, նրա մեծ բանակի զինվորներ նրանում հենց անմիջապես էլ խեղդվեցին: Նա ինքը, սակայն, փրկվեց, սակայն այն բանի համար, որ Աստված նրան Կյուրոսի ձեռքը հանձնի: Եվ ահա Կյուրոսի ռազմիկները սկսեցին հետապնդել Կրետսի ռազմիկներին ու գերելարել: Նրանք բռնեցին նաև Կրետսին և շղթայակապ արեցին նրան, իսկ նրա զորքից էլ կոտորեցին 40.000 ռոմի: Այսպիսով՝ Կյուրոսն իր հակառակորդ Կրետսին մի ծառից կախեց, իսկ նրա զորքին էլ հաղթեց ու խայտառակ արեց» (Յուստինոս Սիկիլացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 51):

³⁹⁶ «/2. / ժամանելով այնտեղ՝ Կյուրոսն (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.) ամենից առաջ Կիաքսարեսի հետ հավուր պատշաճի ողջույններ փոխանակեց, որից հետո Կիաքսարեսը հարցրեց Կյուրոսին, թե մե՞ծ է արդյոք զորքը, որով նա ժամանել է: «30.000 ռազմիկներ», - պատասխանեց Կյուրոսը, - «որոնք առաջ էլ ձեր ծառայության մեջ են եղել: Գալիս են, սակայն, նաև այլ հուպտիսիոնների թվից, իսկ նրանց մեջ նրանցից կան, որոնք նախկինում երբեք դուրս չեն եկել իրենց պետության սահմաններից»: «Եվ ինչքա՞ն է նրանց թվաքանակը», - հարցրեց Կիաքսարեսը: «Նրանց թիվը բեզ թերևս չի տիրեցնի, սակայն դու պետք է հաշվի առնես, որ այսպես կոչված հուպտիսիոնները, չնայած բանակով սակավ են, սակայն հեշտությամբ հաղթում են մնացած պարսիկներին: Կա՞, սակայն, նրանց կարիքը, թե՞ թո անհանգստությունն անտեղի է և թշնամիները ոտքի չեն ելել», հարցրեց Կյուրոսը: «Ելել են, երկվում եմ ձևսով», - ասաց Կիաքսարեսը, - «և նրանք հսկայական բանակություն են կազմում»: «Որտեղի՞ց գիտես», - հարցրեց Կյուրոսը, իսկ Կիաքսարեսը պատասխանեց. «Ճատերը տարբեր կողմերից են գալիս, սակայն բոլորն էլ ընդհանուր առմամբ նույն բանն են ասում», - պատասխանեց Կիաքսարեսը: «Եվ այսպես, մեկն պետք է տղամարդկանց դեմ ելնենք», - ասաց Կյուրոսը: «Այո, դա անխուսափելի է», պատասխանեց Կիաքսարեսը: «Ինչո՞ւ դու ոչինչ չես հայտնում թշնամիների բանակության մասին, եթե այն բեզ հայտնի է: Ի՞նչ բանակություն է կազմում թշնամիների մոտեցող զորքը և որքա՞ն են մեր ուժերը: Իմանալով սրանց և նրանց հարաբերակցությունը, մեկը կկարողանանք որոշել, թե ինչ կերպ է մեզ ձեռնադր մարտնչել նրանց դեմ», - ասաց Կյուրոսը: «Լսիր», - պատասխանեց Կիաքսարեսը, - «Կրետս Լյուդիացին (Լյուդիական թագավորության արքա Կրետսը – Մ.Ֆ.), ասում են, իր հետ բերում է 10.000 հեծյալներ և

ավելի քան 40.000 նետածիճներ ու տեգավորներ: Մեծ Փռուզհայի տիրակալ Արտակամն իր հետ բերում է, ասում են, 8.000 հեծյալներ, իսկ Նրա Նիզակակիրներն ու տեգավորներն էլ 40.000 հոգուց քիչ չեն: Կապադոկիայի արքա Արիթեսը իր հետ բերում է 6.000 հեծյալներ և ոչ պակաս, քան 30.000 տեգավորներ ու նետածիճներ: Արագրոս Արաբացին իր հետ ունի մինչև 10.000 հեծյալներ, 100 մարտականքեր և մեծ քանակի պարսատիկավորներ: Ինչ վերաբերում է Ասիայում ապրող հելլեններին, ապա հայտնի չէ, նրանք ելենդո՞ւ են, թե՞ ոչ: Իր հերթին, Ատրեստանի արքան, որը Բաբելոնի և ողջ Ատրեստանի տերն է, իր հետ կերելի, ինչպես են ներառում են, ոչ պակաս, քան 20.000 հեծյալներ, իսկ մարտականքեր էլ, սա հայտնի է հաստատապես, նա ունի 200 հատ: Ես կարծում եմ, որ նա նաև հակայական բանակությանը հետևակայիներն է կոչում, քանզի այդպես է եղել միշտ, երբ նա հարձակվել է մեզ վրա», - ասաց Կիաքսարեսը: «Եվ այսպես, հակառակորդի զորքում դու հաշվեցիր 60.000 հեծյալներ և ավելի քան 20.000 տեգավորներ ու նետածիճներ», - պատասխանեց Կյուրոսը, - «այդդ ասա այժմ, ինչքան մեծ է թո՞ գործը»: «Մարական հեծելազորը ոչ ավել, քան 10.000 հոգի է, իսկ տեգավորների և նետածիճների թիվը կկազմի, թերևս, մոտ 60.000 հոգի: Բացի այդ, մեր հարևան հայերից կժամանեն 4.000 հեծյալներ և մոտ 20.000 հետևակայիներ»: «Դատելով թո՞ խոսքերից», - ասաց Կյուրոսը, - «մեր հեծյալների թիվը կազմում է հակառակորդի հեծելազորի թվի բառող մասից պակաս, իսկ հետևակայիների թիվն էլ մոտավորապես կրկնակի քիչ է, քան թշնամու մոտ»: «Իսկ ինչո՞ւ դու չես հաշվում այն պարսիկներին, որոնք, ինչպես դու ես ասում, տանում ես թո՞ հետևից», - հարցրեց Կիաքսարեսը: «Մենք այժմ կքննարկենք այն հարցը, թե՞ պե՞տք է մեզ արդյո՞ք այդ աջակցությունը, թե՞ ոչ: Այժմ ասա ինձ, սակայն, ի՞նչ մարտավարություն ես կիրառում կողմերը»: «Մոտավորապես նույն մարտավարությունը», - պատասխանեց Կիաքսարեսը, և նրանք, և մենք ունենք նետածիճներ ու տեգավորներ»: «Նման զինվածության պարագայում», - ասաց Կյուրոսը, - «մարտնչողների միջև հեռամարտ կառաջանա, ծի՛շտ է»: «Անկասկած», - պատասխանեց Կիաքսարեսը: «Այս պարագայում կարելի է կարծել, որ հարվածների փոխադարձ փոխանակման ժամանակ առավելությունը կլինի նրա կողմում, ով բանակական առավելություն կունենա», - ասաց Կյուրոսը: «Իրոք», - ավելացրեց նա, ինչքան շատ են նետածիճներն և տեգավորները, այնքան արագ նրանք շարքից կհանեն ու կոչնչացնեն իրենցից բանակությանը քիչ ռազմիկներին, այն դեպքում, երբ վերջիններս չեն կարողանա արդյունքի հասցնել հակառակորդի բանակապետ գերագնացող ուժերի նկատմամբ»: «Ով Կյուրոս, եթե գործն իրոք այդ տեսքն ունի, ապա լավագույնը, որ մենք կարող ենք անել, դա պարսիկների մոտ մարդ ուղարկելն է: Վերջինս կհայտնի նրանց, որ, եթե մարերի գլխին փորձանք գա, ապա այն մի կողմ չի թողնի նաև իրենց, որից հետո նրանցից պետք է օգնություն խնդրել», - ասաց Կիաքսարեսը: «Դու պետք է հաշվի առնես, սակայն», - առաջարկեց Կյուրոսը, - «որ, եթե նույնիսկ պարսիկները գան էլ այստեղ, մենք բանակապետ չենք գերազանցի հակառակորդին»: «Ի՞նչ ես առաջարկում այդ պարագայում», - հարցրեց Կիաքսարեսը: «Եթե ես լինեի թո՞ տեղը», - պատասխանեց Կյուրոսը, - «ես կիրո՞ծեի հնարավորին ժամանող պարսիկների համար շուտ զինվորական հանդերձանք պատրաստել, այնպիսիները, որոնցով զինված են մեզ հետ գտնվող հոպտոսիկոնները: Այդ հանդերձանքը կազմված է զրահից, որը հազում են իրանի վրա, հյուսվեց վահանից, որը պահում են ձախ ձեռքում, ինչպես նաև կեռ սրից կամ վարդից, որը պահում են աջ ձեռքում: Պատաստելով նման հանդերձանք՝ դու հենց դրանով իսկ նրանց հնարավորություն կտաս հարձակում գործել թշնամու վրա ապահով վիճակում, որն այդ պարագայում կգերադասի փախուստի դիմել: Ինչ վերաբերում է նրանց, որոնք այնուհանդերձ կմնան շարքում, ապա մենք նրանց վրա կզնանք մեր մարտակարգերով: Փախչող թշնամուն էլ մենք կթողնենք մեր հեծելազորի հոգածությանը, որպեսզի վերջինս հնարավորություն չունենալ կանգնել կամ հետ դառնալ»: Կյուրոսն այսպես խոսեց և Կիաքսարեսը, գտնելով, որ իրենց լավ խորհուրդ են տվել, այլևս չխոսեց օժանդակ գործերի մասին, այլ սկսեց հանդերձանք պատրաստել, որի մասին ասվեց վերևում: Հանդերձանք արդեն գրեթե պատրաստ էր, երբ տեղ հասան պարսիկները...: /5.3/ «Նրանցից հետո», - ասաց Կյուրոսը, - «թող Արտադագուր առաջնորդի պարսից տեգավորներին և նետածիճներին, Ատառնաս Մարը՝ մարերի հետևազորը, Էմբասը՝ հայերի հետևազորը, Արտուբասը՝ հյուրկաններին, Թամբրադասը՝ սակերի հետևազորը, իսկ Դամատասը՝ կադուսիներին»...: /6.2/ Այդ, Կյուրոսը պատրաստել էր այն ամենը, ինչ ուզում էր վերցնել ռազմարշավի համար, բացի ռազմական մեքենաներից: Իր հերթին պարսիկ հեծյալների թիվն արդեն հասել էր 10.000 հոգու, իսկ Կյուրոսի պատրաստած մանգաղակիր մարտականքերի թիվը՝ 100-ի: Աբրադատաս Աուացին ևս կառուցեց շուրջ 100 մարտականք, որոնք նման էին Կյուրոսի պատրաստածներին, ընդ որում Կյուրոսը Կիաքսարեսին ևս համոզել էր ձևափոխել մեղական մարտականքերը և դրանց տրոյական ու լիբիական ձևը վերափոխել այժմյան պարսկականի, ընդ որում դրանք ևս 100 հատ էին: Բացի այս նա նաև յուրաքանչյուր ուղրի վրա կարգեց երկու աղեղնավոր ռազմիկ: Այս ամենից հետո գործի մեծագույն մասը համոզված էր, որ արդեն հաղթել է և թշնամիները ոչնչացված են: Նրանք այսպիսի տրամադրության մեջ էին, երբ թշնամու մոտից վերադարձան այն հնդիկները, որոնց Կյուրոսն ուղարկել էր լրտեսելու, և պատմեցին, թե՞ Կրեստոն ընտրվել է թշնամի բոլոր գործերի առաջնորդը և գորապետ, իսկ դաշնակից բոլոր թագավորներն էլ միահամուռ որոշել են ներկայանալ իրենց ողջ ուժով: Ասվեց նաև, որ կուտակվել է մեծաքանակ հարստություն, որը ծախսվելու է հնարավոր ամեն երկրից վարձկաններ ձեռք բերելու, ինչպես նաև պետք եղած մարդկանց ընձաներ տալու համար: Հնդիկները նաև ավելացրին, որ արդեն վարձվել են մեծ թվով տուտերակիր թրակիացիներ, իսկ նավերով էլ օգնության են շտապում եգիպտացիները: Սրանց թիվը, ինչպես պատմեցին, հասնում է 120.000 հոգու: Գնված ոսկահաս վահաններով, թրերով և երկար Նիզակներով, որպիսիք նրանք օգտագործում են մինչև օրս, ինչպես նաև սպասվում է նաև կիպրոսցիների գործառնալը: Արդեն ներկայացել են բոլոր կիրիկիացիները, փյուլգիացիները՝ զույգ Փռուզհաներից, լյուկանները, պափագոնները, կապադոկիացիները, արաբները, փյունիկցիները և Բաբելոնի իշխանի հետ եկած ասորեստանցիները: Հոնիացիները, Էոլյանները և Ասիայում ապրող գրեթե բոլոր մյուս հելլենները ևս ստիպված էին հետևելու Կրեստոսին: Վերջինս սուրհանդակ էր ուղարկել նաև Լակեդեմոնիս՝ դաշինք կնքելու առաջարկով: Այս գործը գումարվել էր Պակտոլոս գետի մոտ, այստեղից նրանք պետք է գնան Թյուրբարա, որն այժմ ևս հավաքատեղին է պարսից արքային հպատակ բարբարոսներին, որոնք բնակվում են ստորին Սիրիայից: Բոլորին հրամայված է այնտեղ բերել պարեն՝ վաճառելու համար: Համարյա նույն էին ասում նաև գերիները, ընդ որում Կյուրոսը հոգացել էր նաև գերիներ վերցնելու մասին, որոնք կարող էին կարևոր տեղեկություններ հաղորդել: Միաժամանակ նա ուղարկում էր նաև որպես փախստական ստորոն ծպտված լրտեսներին: Երբ Կյուրոսի զինվորներն այս ամենը լսեցին, բնականաբար, անհանգստացան: Նրանք շրջազայում էին սովորականից առավել լուռ և երբեք ուրախ չէին երևում, նրանք համաբովում էին խմբերով, ուր գումարվում էին մեծ թվով մարդիկ, որոնք այդ ամենի մասին հարցնում էին իրար ու զրուցում: Երբ Կյուրոսը լսեց, որ գործերի մեջ վախ է տարածվում, իր մոտ կանչեց գործառնների հրամանատարներին և բոլոր նրանց, որոնց փախուցել, հավանաբար, կարող էր վստահ գործերին, իսկ եռանդը՝ օգտակար լինել: Նա զգուշացրեց համարզներին, որ, եթե զինակիրներին որևէ մեկ ուրիշը ևս կուզե՞նա մոտենալ և լսել խոսակցությունը, չարգելել նրան: Երբ բոլորը գտնարվեցին, Կյուրոսն այսպես խոսեց...: /6.3/ Այս լսելուց հետո նրանք զբաղվեցին ճանապարհի հաստատություն տեսնելով, իսկ Կյուրոսը սկսեց գոհ մատուցել: Զանի որ նշանները բարենպաստ եղան, նա գործերի հետ ճանապարհ ընկավ: Առաջին օրը նա բանակեց ինչքան հնարավոր է մոտիկ, որպեսզի, եթե որևէ մեկը ինչ որ բան ստացած լինի, կարողանա վերադառնալ, և եթե որևէ մեկը որևէ բանի կարիք գգա, կարողանա այնտեղ հայթայթել: Կիաքսարեսը մեղական գործերի երրորդ մասով մնաց, որպեսզի իր հայրենի երկրից անպաշտպան չլինի, իսկ Կյուրոսն ընթանում էր ինչքան կարող էր արագ: Չորասյան առջևից գնում էին հեծյալները, իսկ ամեն նազամ էլ հարմար վայրում սրանցից առաջ ուղարկում էր հետախույզների և պահակախմբերի: Հեծելազորին հետևում էր գումակը, դաշտային վայրերում իրար կողքի միաժամանակ մի քանի շարքով շարժվում էին այլերը և բեռնատար անասունները, վերջում գնում էր հետևակ ֆալանգը, և եթե գումակի որևէ մասը հետ էր մնում, այնտեղ գտնվող հրամանատարները միջոցներ էին ձեռնարկում, որպեսզի ընթացքը չհապաղի: Այնտեղ, ուր ճանապարհն առավել նեղ էր, գումակը մեքենայով էին տանում, իսկ այս ու այն կողմից ընթանում էին զինված այրերը և, եթե որևէ խոչընդոտ էր առաջանում, ապա մոտիկ գտնվող զինվորներն ամեն ինչ անում էին այն վերացնելու համար: Մեծ մասամբ վաշտերը գնում էին իրենց բեռնատարների կողքից, քանի որ բոլոր բեռնատարներին կարգադրված էր ընթանալ իրենց վաշտերի հետ, եթե, բնականաբար, խանգարող որևէ բան չէր լինում: Վաշտապետի բեռնատարը գնում էր առջևից ձեռքին մի նշան, որը ծանոթ էր այդ վաշտի զինվորներին: Այսպիսով, բոլորը գնում էին խիտ շարքերով և ջանում էին, որ իրենց գումակը հետ չմնա: Նման ընթացքի պայմաններում մարդիկ իրար փնտրելու կարիք չունեին, ամեն ինչ գտնվում էր կողքին, շատ ապահով, և զինվորները շատ արագ կարող էին ստանալ իրենց անհրաժեշտ ամեն ինչ: Արդ, առջևից գնացող հետախույզների թվաց, թե՞ իրենք դաշտում նկատել են մարդկանց, որոնք հարդ և փայտ էին հավաքում: Նկատել են նաև լծկան անասուններ, որոնցից մի քանիսը կրում էին հավաքած հարդն և փայտը, մյուսները արածում էին, նայելով հեռուն, նրանց նաև թվացել էր, թե՞ նկատել են վեր բարձրացող ծուխ կամ փոշի: Այս ամենից նրանք հաստատապես եզրակացրին, որ այնտեղ՝ մոտավորապես, գտնվում է թշնամիների զորքը: Հետախույզների հրամանատարը իսկույն մեկին ուղարկեց Կյուրոսի մոտ այդ ամենը հայտնելու: Կյուրոսը, լսելով այդ, հրամայեց հետախույզներին մնալ իրենց դիրքերում և, եթե որևէ նոր բան նկատեն, իսկույն հաղորդեն իրեն: Միաժամանակ նա մի հեծելավաշտ ուղարկեց առաջ և հրամայեց աշխատել բռնելու դաշտում ցրված մարդկանցից ոմանց, որպեսզի հնարավոր լինե՞ր ավելի հստակ իմանալ ամեն ինչ: Հրամանը ստացողները կատարում էին այն, իսկ Կյուրոսը մնացած ողջ գործը կանգնեցրեց այդ վայրում, որպեսզի զինվորները, նախքան թշնամու հետ շփվելը, կարողանային պատրաստել այն ամենը, ինչ ինքը համարում էր անհրաժեշտ: Եվ այսպես նա նախ կարգադրեց նախաճաշել, որից հետո՝ մնալ իրենց վաշտերում և սպասել հրամանի: Երբ արդեն նախաճաշեցին, նա իր մոտ հրավիրեց հեծյալներին, հետևակներին և մարտականքերի հրամանատարներին, ինչպես նաև ռազմական մեքենաների ու գումակայիների հրամանատարներին և բոլորը ներկայացան: Մինչ այդ, դաշտ արշաված հեծյալները այն մարդկանց գերի վերցնելով բերեցին Կյուրոսի մոտ:

Գերվաճճները, պատասխանելով Կյուրոսի հարցերին, ասացին, որ իրենք դուրս են եկել իրենց գորակալանից և, շրջանցելով իրենց առաջապահներին, գնացել են առաջ, ոմանք հարդ ճարելու, մյուսները՝ փայտ, քանդի գործի բազմության պատճառով ամեն ինչ պակաս է զգացվում: Կյուրոսն այս ամենը լսելուց հետո, հարցրեց. «Ձեր գործն այստեղից ինչքա՞ն է հեռու գտնվում»: Նրանք պատասխանեցին. «Երկու փարսախ»: Կյուրոսը դարձյալ հարցրեց. «Իսկ ձեզ մոտ մեր մասին որևէ բան խոսո՞ւմ են»: «Չևսը վկա», - պատասխանեցին նրանք, - «նույնիսկ շատ, իսկ գլխավորը՝ որ դուք արդեն շատ մոտ եք գտնվում»: «Ուրեմն ի՞նչ», - ասաց Կյուրոսը, - «ձեր գլխավորներն ուրախացա՞ն, լսելով, որ մենք մոտենում ենք»: - դա հարցրեց ներկա եղողների պատճառով, իսկ նրանք պատասխանեցին. «Ոչ, Չևսը վկա: Մեր գլխավորները բոլորովին էլ չուրախացան այլ, ընդհակառակը, խիստ տագնապեցին»: «Իսկ այժմ», - հարցրեց Կյուրոսը, - «ի՞նչ են անում»: «Կարգի են բերում իրենց շարքերը», - պատասխանեցին նրանք, - «Երեկ և նախանցյալ օրը նույնպես նրանք այդ էին անում»: «Կարգավորողն ո՞վ է», - հարցրեց Կյուրոսը: Նրանք պատասխանեցին. «Ինքը՝ Կրետսը, և նրա հետ հեղին մի այր ու մի մար: Ասում էին նույնիսկ, թե սա փայտն է ձեր մոտից»: Կյուրոսն այնժամ բացակայեց. «Ով մեծագոր Չևս, այս, թե նա իմ ձեռքն ընկնելը այնպես, ինչպես ես եմ ցանկանում»: Այնուհետև Կյուրոսը հրամայեց տանել գերվաճճներին...: Այնժամ բոլորը սկսեցին գրկել Արասպասին և սեղմել նրա աջը, մինչև որ Կյուրոսն ասաց, թե բավական է և ավելացրեց. «Իսկ այժմ, ով Արասպաս, պատմիր, թե մեզ համար ի՞նչն է կարևոր իմանալ: Եվ, համուսն ճշմարտության, մի նվագեցրու թշնամու ուժերը, քանզի ավելի լավ է ուժեղ թշնամու սպասել, քայց հանդիպել առավել թույլի, քան թշնամուն թույլ կարծելով դեմ առնել առավել ուժեղի»: «Անշուշտ», - ասաց Արասպասը, - «ես ամեն ինչ արեցի թշնամու գործերի բանակն առավել ճիշտ իմանալու համար, ես նույնիսկ ներկա եղա և մասնակցեցի նրանց գործարարին»: «Նրբեմն դու», - ասաց Կյուրոսը, - «ոչ միայն գիտես նրանց բանակը, այլև ռազմական դասավորությունը»: «Չևսը վկա», - պատասխանեց Արասպասը, «ես գիտեմ նաև, թե նրանք ինչպես են մտադիր կռվելու»: «Այսուհանդերձ», - ասաց Կյուրոսը, - «նախ մեզ հայտնիր, թե նրանց բազմությունն ընդհանրապես ինչքա՞ն է»: «Ուրեմն», - պատասխանեց Արասպասը, - «նրանք բոլորը միասին՝ հետևակ և հեծյալ, բացի եգիպտացիներից, դասավորվում են 30 շարք խորությամբ ու ձգվում են մինչև 40 ասպարեզ: Ես հատուկ ջանքեր թափեցի՝ հաստատ իմանալու համար, թե ինչքան տարածություն է զբաղեցնում նրանց բանակը»: «Իսկ եգիպտացիներն ի՞նչ ինչպես են դասավորված», - հարցրեց Կյուրոսը, - «արդեն, Չևսը վկա», - պատասխանեց նա, - «կարողանալ եթե շրջապատել կողմերից ավելացած թևերով», իսկ Կյուրոսն ասաց. «Երևի նրանք չգիտեն, որ շրջապատել ցանկացողն ինքը կարող է շրջապատվել: Այժմ մենք արդեն լսեցինք բեգանից այն, ինչ անհրաժեշտ էր իմանալ, իսկ դուք, ով այրեր, պետք է այսպես անեք: Այժմ իսկ, այստեղից դուրս գալուց հետո, ստուգեք ձեր ձիապաշտերը և ձեր զենքերը, քանզի հաճախ որևէ չլինի պակասության պատճառով և զինվորը, և ձին, և մարտակառքը դառնում են անպետք, իսկ վաղը առավոտյան, մինչ ես գոհեր կմտախոսեմ, առաջին գործը լինի կերակրել մարդկանց ու ձիերին, որպեսզի որևէ հանձնարարություն կատարելիս ստիպված չլինենք ուռելու մասին մտածել: Այնուհետև դու, ով Արշամես, զբաղեցրու ձախ թևը, իսկ դու, ով Զրյուսանտաս, զբաղեցրու աջ թևը, ինչպես այժմ զբաղեցնում եք: Մյուս բյուրապետները ևս թող զբաղեցնեն այն տեղերը, որ այժմ իսկ զբաղեցնում են, քանզի, երբ արդեն մարտն սկսվի, ժամանակ չի լինի սայլերը վերափոխելու: Ինչ վերաբերվում է վաշտապետներին և դասակապետներին, ապա պատվիրեք դասակները ֆայլանգում դուրս բերել՝ յուրաքանչյուր շարքում կանգնեցնելով երկու զինվոր»: Բյուրապետներից մեկն ասաց. «Ով Կյուրոս, մի՞թե բեզ թվում է, թե այսպիսի ռազմաշարքով մենք կկարողանանք դիմարդել թշնամու այդքան խորք ունեցող ֆայլանգին»: Կյուրոսը պատասխանեց. «Ի՞նչ ես կարծում, եթե ֆայլանգը այդքան խորք ունի և հետևում կանգնած զինվորներն իրենց զենքերով անկարող են հասնել հակառակորդին, ապա կարո՞ղ է դա վնասել հակառակորդին, թե՛, ընդհակառակը, կօգնի դաշնակցին: Ես կգերադասեի», - շարունակեց նա, - «որ 100 շարք խորությամբ դասավորված այս հուպիսները դասավորված լինեին բյուր զինվորների խորությամբ, քանզի այդ դեպքում մենք կկռվեինք նվազագույն մարդկանց դեմ: Իմ կարծիքով, այն խորությամբ, որ ես տալիս եմ իմ ֆայլանգին, նրան դարձնում է լիովին մարտունակ և ընդունակ ինքն իրեն պաշտպանելու: Չրահապատների հետևում ես կդասավորեմ նիզակավորներին, իսկ նրանց հետևում՝ արեղնավորներին: Ի դեպ, սրանց ինչպե՞ս կարելի է առջևում դասավորել, երբ իրենք իսկ խոստովանում են, որ ոչ մի ձեռնամարտի չեն կարող դիմանալ: Դրան հակառակ, եթե նրանց առջև, որպես վահան, կանգնած լինեն զրահակիրները, ապա նրանք կդիմանան և, նիզակներ նետելով ու նետեր արձակելով առջևում կանգնածների գլխի վրայով, մեծ վնաս կպատճառեն թշնամուն, քնդ որում նրանցից ամեն մեկն ինչքան որ վնաս պատճառի թշնամուն, պարզ է, որ այնքան օգնած կլինի յուրախիներին: Այս բոլորից հետևում ես կդասավորեմ նրանց, ում կդուրս են վերջապահ, քանզի ինչպես որ անպետք է տունն առանց բարե ամուր հիմքի և առանց կտուրի, այնպես էլ ֆայլանգն է անպետք, եթե նրա առաջապահ ու վերջապահ զինվորներն բաշարի չեն...: Դուք այսպես կանեք, իսկ դու, ով Եփրատես, որ մեքենաների վրա եղող գորսանաների հրամանատարն ես, այնպես արա, որ այդ աշտարակները տանող լծաասլիներն ընթանան ֆայլանգին կպած: Ինչ վերաբերվում է բեզ, ով Դաուբաս, որ գումակայիների հրամանատարն ես, թո՛ղ որ մարդկանց տար այդ աշտարակների հետևից, իսկ թո՛ղ օգնականները թող հատուրեն պատժեն պետք եղածից ավելի առաջ գնացողներին կամ հետ մնացողներին: Դու, Կարդուխոս, որ հրամանատարն ես կանանց տանող կառքերի, դրանք տեղավորիր բեռնատար սայլերից հետո: Չորթի հետևից եկող այս ողջ գանգավածը բազմության տպավորություն կգործի և հնարավորություն կստեղծի դրանակալելու թշնամուն, իսկ եթե թշնամին ուզենա մեզ շրջապատել, ապա կստիպի նրան շատ ավելի երկար թևանցում կատարել, և, ինչքան ավելի մեծ տրոսածություն նրանք շրջանցեն, քանակամարք, այնքան ավելի կստիպան...: Դուք, ուրեմն, այսպես կործեք, իսկ դուք, Արտադոս և Արտագերսես, յուրաքանչյուրդ ձեր հեծյալ հազարյակով տեղ զբաղեցրեք գումակայիների հետևում, դուք էլ, Փառնուքոս և Ասիադատաս, ձեր հրամանատարության տակ գտնվող հեծյալների հազարյակը մի դասավորեք ընդհանուր գորսայան մեջ, այլ ռազմական պատրաստությանը կանգնեցրեք կառքերի հետևում ու, այդ անելուց հետո, մյուս հրամանատարների հետ միասին ինձ մոտ վերադարձեք: Դուք պետք է այնպես պատրաստվեք, ասես առաջինն եք կռվի բռնվելու: Ինչ վերաբերվում է բեզ՝ ուղտերի վրա եղող զինվորների հրամանատար, ապա դու թո՛ղ չոկատող դասավորիր կառքերից հետո և կատարիր Արտագերսեսի հրամանները, դուք էլ, մարտակառքերի հրամանատարներդ, վիճակ գցեք, և ում որ վիճակն ընկավ, թող նա իր մարտակառքերի հարյուրյակը կանգնեցնի ֆայլանգի առջևում: Ռազմակառքերի մյուս երկու հարյուրյակներից մեկը գորթի աջ թևից, մյուսը ձախ թևից, կհետևեն երկար շարքով: Կյուրոսն այսպես կարգադրեց, իսկ Աբրադադատար՝ Մուսայի թագավորը, ասաց. «Ով Կյուրոս, ես պատրաստ եմ կամովին տեղ գրավելու թշնամու ֆայլանգի ուղիղ դիմաց, եթե, հիարկե, դու ուղիղ բան չես մտածում»: Կյուրոսը, հիանալով նրա վերաբերմունքից, սեղմեց նրա ձեռքը և, դիմելով մյուս մարտակառքերի վրա եղող պարսիկներին, հարցրեց. «Դուք համաձայն եք այդ բանին», քայց, քանի որ նրանք պատասխանեցին, թե ճիշտ չեն համարում այդ պատիվը գիշերը, Կյուրոսը վիճակ գցեց, որը և որոշեց նրա տեղը, իսկ դա եգիպտացիների դեմ դիմաց էր: Այնուհետև նրանք ցրվեցին և զբաղվեցին Կյուրոսի հրամանները կատարելով, որից հետո ընթերցին, պահակակները կարգեցին և գնացին բնելու...: /6.4/ 3աջորդ օրն առավոտ կանուխ Կյուրոսը գոհ մատուցեց, իսկ մնացած բոլորն նախաճաշելուց և աստվածների հեղում կատարելուց հետո, գեղեցիկ խիտոսներ հագավ ու զինվեց հիանալի լանջապաններով և սաղավարտներով: Նրանք ձիերին ևս զարդարում էին ծակադակներով և կրծքապանակներով, հեծնելու նժույգներին նրանք հագցնում էին կոնեռններ, իսկ մարտակառքերին լծած ձիերին հագցնում էին կողերը պաշտպանող զրահներ այնպես, որ ողջ գործը պայքարում էր պղնձի մեջ ու փողփողում էր ծիրանի գույնով...: /7.1/ Այսպիսով, աստվածների աղոթելուց հետո, նրանք գնացին իրենց վաշտերը...: Կյուրոսը ձի բարձրացավ...՝ աջ կողմում ունենալով հեծելագործի հրամանատար Զրյուսանտասին նրա հեծյալների հետ միասին, իսկ ձախ կողմում՝ Արշամեսին՝ հետևակով: Կյուրոսը պատվիրեց բոլորին դիտել իր զինանշանը և հետևել նրան հավասար շարքերով, նրա զինանշանը թևատարած ոսկե արծիվ էր՝ զույգ նիզակի ծայրին: Այդ էլ մնում է պարսից արքայի զինանշանը ցայսօր: Նախքան թշնամիներին նկատելը, Կյուրոսը երեք անգամ իր գործերին կանգնեցրեց հանգստի, իսկ, երբ արդեն առաջ էին անցել մոտ քսան ասպարեզ, արդեն սկսեցին նկատել դեպի իրենց կողմը շարժվող թշնամու զորամասերը: Երբ երկու բանակներն արդեն ավերջունությամբ տեսանելի դարձան իրար, թշնամիները համոզվեցին, որ թևերում իրենց հարդը շատ ավելի է ձգված, քան պարսկական բանակը: Կանգնեցնելով իրենց ֆայլանգը, քանի որ այլ կերպ հնարավոր չէր շրջանցում կատարել, նրանք երկու թևերը շրջեցին՝ երկուստեք իրենց գործերը դասավորելով գամմա տառի ձևով, որպեսզի հնարավոր լիներ միաժամանակ բոլոր կողմերից կռիվ մղել: Կյուրոսը, թեև այս ամենը նկատեց, քայց կանգ չառավ, այլ շարունակեց նույն ձևով առաջ գնալով հաշվելով, թե ինչպիսի մեծ շրջան են որոշել կատարել թշնամու երկու թևերը՝ դրանով իսկ ստիպված լինելով մեծապես ձգվել կողմերի վրա: Կյուրոսն ասաց. «Դու նկատում ես, ով Զրյուսանտաս, թե թշնամիները որտեղ են ուզում շրջադարձ կատարել»: «Անկասկած», - պատասխանեց Զրյուսանտասը, - «ուստիև զարմացած եմ: Թվում է, թե նրանք երկու թևերը անջատում են իրենց ֆայլանգից»: «Չևսը վկա», - ասաց Կյուրոսը, նույնպես և մեր ֆայլանգից»: «Բայց ի՞նչ նպատակով»: «Ավներն է, որ նրանք վախենում են, չլինի թե իրենց թևերը հայտնվեն մեզ շատ մոտիկ, երբ դեռ իրենց ֆայլանգը գտնվում է հեծվում, իսկ մենք կհարձակվենք իրենց վրա»: «Բայց այդ դեպքում», - ասաց Զրյուսանտասը, - «իրարից այդքան հեռու գտնվելով նրանք ինչպե՞ս կկարողանան գործակցել իրար հետ»: «Ավնհայտ է», - ասաց Կյուրոսը, - «որ, երբ նրանց թևերն անհրաժեշտ չափով առաջ շարժվեն և հայտնվեն մեր գործի թևերի դիմաց, նրանք կշրջվեն և, վերադասավորելով իրենց ֆայլանգը, կշարժվեն մեզ վրա՝ միաժամանակ բոլոր կողմերից կռիվ

պարտադրելով»: «Ուրեմն», - հարցրեց Զրյուսանտասը, - «դու նրանց գործողությունները համարում ես խելացի»»: «Իրենց համար նկատելի դեմ՝ այո, իսկ աննկատելի մնացածների դեմ նրանց դասավորությունն առավել վատ է, քան, եթե նրանք պարզապես հարձակվեին թևերից: Դու, ով Արշամես», - ավելացրեց Կյուրոսը, դառնալով Արշամեսին, - «քո հետևակներին անշտապ առաջ տար, ինչպես ես եմ անում, դու, ով Զրյուսանտաս, քո հեծելազորի հետ առաջացիր նրա կողքով նույն գծի վրա, իսկ ես կգնամ այնտեղ, որտեղից, ինձ թվում է, առավել հարմար է մարտն սկսելը: Ձեր կողքով անցնելիս ես միաժամանակ կնայեմ, թե ինչպես է դրությունը ձեզանից յուրաքանչյուրի մոտ, իսկ երբ ես արդեն տեղ հասնեմ և մենք արդեն պետք է կռվի բռնվելիս լինենք թշնամու հետ, ես պե՛տև կսկսեմ, իսկ դուք շտապեցե՛ք առաջ: Երբ մենք հարձակվենք թշնամու վրա, դա դուք հեշտ կնկատե՛ք, բանի որ, կարծում եմ, մեծ աղմուկ կլինի: Այնժամ արդեն Աբրադատասը կհարձակվի հակառակորդի վրա իր մարտակառքերով, նրան այրապես էլ կիրաճալվի, իսկ դուք կհետևե՛ք նրանց՝ աշխատելով հնարավորին չափ մոտիկ լինել մարտակառքերին: Այդպիսով մենք թշնամիների վրա կհարձակվենք նրանց առավել շփոթվածության պահին: Ես ևս կձգտեմ հնարավորին չափ շուտ միանալ ձեզ, որպեսզի, եթե աստվածներն այդ կամենան, միասին հետապնդենք թշնամուն»: ...: Այս կարգադրություններն անելուց հետո Կյուրոսը գնաց աջ թևը, իսկ Կրետսը, մտածելով, թե այն ֆալանգը, որում ինքն էր գտնվում, արդեն առավել մոտ է հայտնվել հակառակորդին, բան ձգված թևերը, նշանը բարձրացրեց, որով հրամայում էր թևերից ընթացող զորապետներին այլևս առաջ չշարժվել, այլ տեղում շրջադարձ կատարել: Երբ նրանք դեմքով կանգնեցին Կյուրոսի զորքի առաջ, Կրետսը նրանց նշան արեց քայլել թշնամու վրա: Այսպիսով, երբեք ֆալանգ չարժվում էր Կյուրոսի վրա մեկը ծակատից, իսկ երկուսը թևերից, մեկը աջ, մյուսը ձախ կողմից, այնպես, որ Կյուրոսի համայն զորքը համակվեց սարսափով, բանզի ինչպես խոշորի վրա դրված մի փոքրիկ կռվիտուր, այդպես և Կյուրոսի զորքը բոլոր կողմերից, բացի թիկունքից, պաշարվել էր թշնամու հեծյալներից: Այսուհանդերձ Կյուրոսի հրամանով մարտի տազնապի պատճառով երկու կողմերը խոր լուռության մեջ էին: Եվ ահա Կյուրոսը որոշեց, որ ժամանակն է, և այնժամ սկսեց պե՛տև երգել, իսկ ողջ զորքը արձագանքեց նրան: Վերջացնելուց հետո բոլորը ի պատիվ Ելիափոսի միաձայն բացականցեցին և Կյուրոսն իսկույն նետվեց առաջ: Իր հեծյալներով նա հարձակվեց թշնամու թևերի վրա և շտապեց ձեռնամարտի բռնվել, իսկ հետևակայինները կանոնավոր շարքերով արագորեն հետևեցին նրան: Նրանք և այս, և այն կողմից շրջապատեցին թշնամուն, որով էլ հենց Կյուրոսը գերազանցություն ստացավ, որովհետև նա ֆալանգով հարձակվում էր թևերի վրա, ուստիև թշնամիները շուտով խուճապահար փախուստի դիմեցին: Երբ Արտագերսեսը նկատեց, որ Կյուրոսն արդեն սկսել է մարտը, ինքը ևս հարձակվեց թշնամու ձախ թևի վրա, առաջ մղելով իր ուղտերին, ինչպես այդ հրամայել էր Կյուրոսը: Թշնամու ձիերն արդեն հեծյալից ահաբեկվեցին ուղտերի տեսքից, որի արդյունքում դրանց մի մասը սարսափած փախավ, մի մասը սկսեց ծառա լինել, մյուսներն էլ ընկնում էին իրար վրա: Ձիերն այսպես սարսափում են ուղտերի տեսքից: Եվ ահա Արտագերսեսը ռազմավարական դասավորությամբ շարված իր զորքով հարձակվեց արդեն խուճապահար թշնամու վրա: Այդ ժամանակ մարտակառքերը աջից և աջակից սլացան թշնամու վրա: Ծառերը, մարտակառքերից խուճապեցվելով, փախչելիս սպանվում էին թևերից մարտակառքերին հետևող զինվորների կողմից, շատե՛րն էլ, ընդհակառակը, զինվորները խուճապեցվելով, ընկնում էին մարտակառքերի տակ: Աբրադատասը ևս արդեն չսպասեց, այլ ձայնելով. «Ով այրե՛ր, հետևե՛ք ինձ», նետվեց առաջ՝ չինայելով ձիերին, այլ մինչև արյունոտներ խթանելով նրանց: Նրա հետ սլացան մյուս կառավարները՝ թշնամու մարտակառքերն իսկույն փախուստի դիմեցին, դրանց մի մասը կարողացավ վերցնել կռվողներին, մի մասն էլ լքեց նրանց ռազմադաշտում: Ուղիղ առաջ ընթանալով՝ Աբրադատասը ներխուժեց եգիպտացիների ֆալանգի շարքերը, նրա հետ ներխուժեցին նաև նրան մոտիկ եկող կառավարները: Արդ, ուրիշ դեպքերում ևս բազմիցս պարզվել էր, որ չկա առավել հզոր ֆալանգ, քան այն, որ կազմված է զինակից բարեկամներից, և այս դեպքում ևս դա հաստատվեց, բանզի նրա ընկերները ու սեղանակիցները հետևեցին նրան, իսկ մյուս կառավարները տեսնելով, որ եգիպտացիները անշարժ կանգնել են իրենց ողջ բազմությանը, նետվեցին մի կողմ և սկսեցին հետապնդել թշնամու փախչող մարտակառքերը: Այն վայրում, սակայն, ուր հարվածել էին Աբրադատասը և նրա ընկերները, եգիպտացիները չէին կարող մի կողմ բաշվել, բանի որ այս ու այն կողմ կանգնած խիտ շարքերը մոլու՜մ էին իրենց տեղում անշարժ, հետևաբար, հարձակվողները իրենց ձիերի թափով տապալում էին նրանց, իսկ ընկնողներին էլ, նրանց գեներքի հետ միասին, կոխտու՜մ էին ձիերի սմբակների և մարտակառքերի անիվների տակ, ընդ որում մանգաղների տակ ընկնողները կտրատվում էին իրենց գեներքով հանդերձ: Այս անպատմելի խառնակչոթի մեջ, երբ անիվները, ամեն տեսակ կոյուղերի դեմ առնելով, դուրս էին գալիս իրենց առանցքներից, Աբրադատասը և նրա հետ թշնամու շարքերի մեջ ներխուժած ուրիշ կառավարներ ևս ցած գլորվեցին ու այստեղ էլ հենց այս քաջարի մարդիկ կտրատվեցին և մեռան: Նրանց հետևից եկող պարսիկները, սակայն, ներխուժեցին եգիպտացիների շարքերի մեջ այն կետում, որտեղ Աբրադատասը և նրան հետևողներն այնուհանդերձ ճեղքվածք էին բացել, ու սկսեցին կոտորել շփոթության մատնված թշնամիներին: Այսուհանդերձ, այնտեղ, ուր եգիպտացիների շարքերը անվաճ մնացին, իսկ այդպիսիք շատ էին, թշնամիները սկսեցին հարձակվել պարսիկների վրա: Այստեղ դաժան մարտ բորբոքվեց, կռվում էին նիզակներով, տեգերով և թերթով: Մարտում գերազանցության հասան, սակայն եգիպտացիները, իրենց բազմության և գեներքի շնորհիվ՝, բանզի նրանց նիզակները ցայսօր էլ երկար են ու հուժկու, իսկ նրանց վահանները մարմինը պաշտպանում են շատ ավելի լավ, քան լանջապանները և թեթև հյուսկեն վահանները, որոնք, ամրացվելով ուսին, մեծապես օգնում են հրմշտելուն: Այսպիսով, միակցելով իրենց վահանները, եգիպտացիներն առաջ էին շարժվում և հրմշտում, իսկ պարսիկները իրենց հյուսկեն վահաններով, որ պահում էին ձեռքերով, չէին կարողանում դիմարդել, այլ, քայլ առ քայլ նահանջելով, զարկում էին ու զարկվում, մինչև որ հայտնվեցին իրենց մեթենաների պաշտպանության ներքո: Երբ նրանք այստեղ հասան, արդեն եգիպտացիներն հայտնվեցին մեթենաների հարվածների տակ: Միևնույն ժամանակ վերջապահ զորքերը թույլ չէին տալիս հեռանալու ոչ աղեղնավորներին, ոչ էլ նիզակավորներին, այլ, իրենց թերթը բարձրացրած, ստիպում էին և նետեր արձակել, և նիզակներով խոցել: Մարդկանց մեծ կոտորած եղավ, ամենուր լսվում էին գեներքի զոնգոց, ամեն տեսակ նետերի սուլոց, իրար բաջալորող և իրարից օգնությունը խնդրող զինվորների ծիչեր: Այդ պահին Կյուրոսը, իր դիմաց կանգնած թշնամու զորքերին հետապնդելիս, հասավ այնտեղ: Տեսնելով, որ պարսիկները դուրս են բշվել իրենց դիրքերից, նա խիստ սրտնեղեց, բայց, նկատելով, որ թշնամու առաջընթացը առավել արագ կկարողանա կատեցնել միայն թիկունքից նրանց հարվածելով, հրամայեց իր զինվորներին հետևել իրեն, իսկ ինքը շտապեց շրջանցելու թշնամուն՝ էլ ահա, թիկունքից հայտնվելով, նրանք հարձակվեցին ոչինչ չկապածող թշնամու վրա և շատերին կոտորեցին: Երբ եգիպտացիները նկատեցին նրանց, սկսեցին գոռալ, թե թիկունքում թշնամիներն են և, նետերի տարափի տակ, շրջվեցին: Այնժամ կռվում էին խառնիխուռն՝ հետևակներ և հեծյալներ: Կյուրոսի ձիու սմբակների տակ ընկած թշնամի զինվորներից մեկը իր թորով խոցեց Կյուրոսի ձիու որովայնը: Դարվածի ցավից ձին ծառս եղավ և ցած գցեց Կյուրոսին: Այստեղ էլ յուրաքանչյուր ոք կարող էր համոզվել, թե ինչ մեծ նշանակություն ունի իր ենթակաների կողմից հրամանատարի սիրված լինելը, բանզի նույն պահին էլ բոլոր զինվորները աղաղակեցին և, նետվելով թշնամիների վրա, կռվում էին հրում, հրվում, խոցում ու խոցվում: Իսկ Կյուրոսի համահարզները մեկը այդ ընթացքում ցած թռնելով իր ձիուց, բարձրացրեց Կյուրոսին և նստեցրեց իր ձիու վրա: Դարձյալ ձիու վրա հայտնվելով՝ Կյուրոսը տեսավ, որ եգիպտացիներին հարվածում են բոլոր կողմերից որովհետև իրենց պարսիկ հեծյալներով արդեն տեղ էին հասել 3րդաստասպար և Զրյուսանտասը, թեև Կյուրոսը նրանց թույլ չտվեց արագորեն հարձակվել եգիպտացիների ֆալանգի վրա, այլ հրամայեց նրանց նետահարել և նիզակահարել հեծյալից: Երբ նա շրջան անելով հասավ մեթենաներին, որոշեց բարձրանալ աշտարակներից մեկի վրա և դիտել, թե որևէ տեղում դեռևս մնացե՞լ է արդյոք թշնամու որևէ զորամաս, որը դիմադրելիս լինե՞ր: Բարձրանալով աշտարակ՝ նա տեսավ, որ ողջ դաշտը լցված էր ձիերով, մարդկանցով, մարտակառքերով, փախչողներով և հետապնդողներով, հաղթողներով ու պարտվողներով: Ոչ մի տեղ նա չտեսավ և ոչ մի թշնամի զորամաս, որը շարունակե՛ր դիմադրել, բացի եգիպտացիներից, իսկ սրանք, նեղ դրության մեջ ընկնելով, շարան էին կազմել և անշարժ նստել էին՝ պաշտպանվելով իրենց վահաններով այնպես, որ միայն նրանց գեներքն էին տեսանելի: Նրանք արդեն ոչինչ չէին ձեռնարկում, այլ փոխարենը մեծ կորուստներ էին կրում: Կյուրոսը հիացած էր նրանց արիությանը և ափսոսում էր, որ այդպիսի քաջեր են կորստի մատնվում, ուստի նա հրամայեց նրանց շրջապատած մարտիկներին այլևս չկռվել: Նա բանքեր ուղարկեց նրանց մոտ հարցնելու, արդյո՞ք նրանք բոլորն ուզում են սպանվել հանուն իրենց դավաճանած մարդկանց, թե՞ գերադասում փրկվել՝ քաջ մարտիկների համբավը պահպանելով...: Այս լսելով եգիպտացիները խնդրեցին միայն, որ իրենց ազատեն Կրետսի դեմ արշավելու պարտավորությունից, բանի որ իրենք, ինչպես ասացին, միայն նրան են ծանաչել, իսկ մնացած պայմաններին նրանք համաձայնեցին և երաշխիքներ տվեցին Կյուրոսին ու արդյափիք վերցրին նրանից...: Այս բոլոր գործերը կատարելուց հետո Կյուրոսը, երբ արդեն մուգ էր, իր զորքերը հետ տարավ և բանակեց Թյուրթարայում: Այս ճակատամարտում թշնամիներից աչքի ընկան միայն եգիպտացիները, իսկ Կյուրոսի զորքերից լավագույններն էին պարսիկ հեծյալները: Այդ պատճառով էլ հենց ցայսօր պարսիկ հեծյալների սպառազինությունը մնացել է նույնը, ինչ այդ ժամանակ սահմանել էր Կյուրոսը: Առանձնապես հաջողություն ունեցան նաև մանգաղակիր մարտակառքերը, ուստի այդ գեներք ևս ցայսօր մեծանպեղ գնահատվում է պարսից արքաների կողմից, մինչդեռ ուղտերը, թեև վախճվել են թշնամու ձիերին, սակայն նրանց վրա հեծած մարտիկները չկարողացան խոցել թշնամուն, բայց և իրենք նույնպես թշնամու հեծյալներից որևէ վնաս չկրեցին, բանի որ ձիերը չէին համարձակվում մոտենալ ուղտերին: Այս պայմաններում ուղտերն օգտակար եղան, սակայն, բանի որ ոչ մի ազնվատոհմ չէր ցանկանում ուղտ սնուցել հեծնելու համար, առավել ևս պարզվել նրան հեծած կռվելու գործում, ուստի ուղտերը վերադարձվեցին իրենց նախկին դերին և օգտագործվեցին նե իբրև բեռնատար: /8.4/ Կատարելով գոհաբերությունները՝ Կյուրոսն անմիջապես էլ խնջույք տվեց իր հաղթանակի պատվին և նրան հրավիրեց իր այն ընկերներին, որոնք մյուսներին առավել էին ծանոթակցել իր իշխանության փառքին և առավել հարգանք ու նվիրվածություն

էին ցուցաբերում: Այսպիսով՝ նա կանչեց մար Արտաքազետին, հայ Տիգրանին, հյուրկանցիների հյուպարքսին և Գործիոսին» (Քսենոֆոն «Կյուրոպեդիա», գիրք 2, գլուխ 1, գիրք 5, գլուխ 3, գիրք 6, գլուխ 2-4, գիրք 7, գլուխ 1, գիրք 8, գլուխ 4):

«/79/ Պտերիայում տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո, երբ Կրեստը (Լյուդիական թագավորության արքա Կրեստը – Մ.Ֆ.) նահանջեց, իսկ Կյուրոսը (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.), իմանալով, որ Կրեստը մտադիր է ցրել իր զորքը, իսկույն որոշեց հնարավորին չափ արագ շարժվել դեպի Սարդես, բանի դեմ յուդիացիների զորքը երկրորդ անգամ չէր գումարվել: Նա այսպես որոշեց և արագորեն կատարեց իր որոշումը, բանգի նա, առաջնորդելով իր զորքը յուդիական երկրի միջով, ինքը հայտնվեց Կրեստի առաջ որպես լրաբեր: Այնժամ Կրեստն ընկավ դժվար կացության մեջ, բանի որ դեպքերն այլ ընթացք ունեցան, բան ինքն ակնկալում էր: Այսուհանդերձ, նա յուդիացիներին հանեց մարտի: Այդ ժամանակ Ասիայում չկար մեկ այլ ազգ առավել արի և առավել բաջ, բան յուդիացիները: Նրանք կոչվում էին ծի հեծած և զինված երկար նիզակներով, իսկ իրենք էլ լավ ծիավորներ էին: /80/ Այսպես, երկու բանակները հանդիպեցին ընդարձակ, բայց մերկ դաշտում, որը գտնվում էր Սարդեսի առաջ: Այս դաշտով հոսում են Հալիսը և ուրիշ գետեր, սրանք թափվում են Հերմոս կոչվող առավել խոշոր գետը, որը բխելով Մայր Դիոդորմենի սրբազան լեռից, ծովն է թափվում Փոկեա բաղաբի մոտ: Այստեղ Կյուրոսը, տեսնելով յուդիացիների մարտական շարքերը և վախեցած նրանց հեծելազորից, մար Հարպագոսի խորհրդով հետևյալ կերպ վարվեց: Իր զորքերին ուղեկցող բոլոր բեռնակիր և մթերակիր ուղտերին հավաքելով ու բեռնաթափելով, նա նրանց դասավորեց ողջ զորքի առաջամասում՝ Կրեստի հեծելազորի դիմաց, հետևակին պատվիրեց հետևել ուղտերին, իսկ հետևակից հետև և դասավորելով ողջ հեծելազորը: Երբ բոլորը շարվել էին, նա կարգադրեց անխնայ սպանել պատահած բոլոր յուդիացիներին, իսկ իրեն՝ Կրեստին, չսպանել, նույնիսկ թե՛ նա գերի ընկնելիս դիմադրի: Նա այսպես հրամայեց, իսկ ուղտերին էլ թշնամու հեծյալների դեմ դասավորեց այն պատճառով, որ ծին վախենում է ուղտից և չի ախորժում ոչ նրա տեսքից, ոչ էլ՝ հոտից: Այս հնարքը նա մտածեց, որպեսզի ոչ պիտանի դառնա Կրեստի հեծելազորը, որով Կրեստը եկեաղորում էր փայլել: Այսպես, ճակատամարտը սկսվեց և, երբ ծիերը ուղտերի հոտն առան ու տեսան նրանց, հետ դարձան և Կրեստի հույսը խորտակվեց: Այսուհանդերձ, յուդիացիները երկչուտ չէին և, տեսնելով կատարվածը, ցած թռան ծիերից ու պարսից դեմ սկսեցին հետիոտն կռվել: Ի վերջո, երբ երկու կողմից էլ շատերն ընկան, յուդիացիները մատնվեցին փախուստի և, բշվելով պարսպից ներս, պաշարվեցին պարսիկների կողմից» (Հերոդոտոս «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 79-80):

«Կրեստի (Լյուդիական թագավորության արքա Կրեստի – Մ.Ֆ.) դեմ ճակատելիս Կյուրոսը (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.) նկատեց, որ յուդիական հեծելազորը մեծապես գերազանցում է իր հեծելազորին: Եվ ահա, որպեսզի վնասազերծի նրանց, իր հույսիստերի դիմաց նա շարժեց ծիերից: Իրոք, այդ կենդանիների բնույթն այնպիսին է, որ ծիերը դրանց տեսնել իսկ չեն կարողանում, նույնիսկ հոտին չեն դիմանում: Արդյունքում՝ թշնամու ծիերը կորցրին կառավարումը և փախան: Այս կերպ նա վիժեցրեց յուդիացիների հարձակումը, խառնեց նրանց շարքերը և հաղթանակ տարավ նույնիսկ ավելի շուտ, բան բուն ընդհարման մեջ կմտներ թշնամու դեմ» (Պլինիոս «Բազմական խորամանկություններ» գիրք 7, գլուխ 6, մաս 6):

«Շատ ուժեղ թշնամական հեծելազորին Կյուրոսը (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.) դեմ հանեց ուղտերի ամբողջությունը և ահա ստացվեց այնպես, որ ծիերը, վախեցած մինչ այդ չտեսնված այդ կենդանիներից ու խրտնելով նրանց հոտից, ոչ միայն ցած նետեցին հեծյալներին, այլև տրորեցին սեփական հետևակի շարքերը և նախապատրաստեցին վերջինիս շարժը թշնամու կողմից» (Փրոնտին «Ստրատեգամներ» գիրք 2, գլուխ 4, մաս 12):

«Հաղթանակից հետո Կյուրոսը (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.), կարգի գցելով գործերը Բաբելոնում, պատերազմը տեղափոխեց Լյուդիա: Այստեղ նա առանց որևէ դժվարության ցրեց Կրեստի (Լյուդիական թագավորության արքա Կրեստի – Մ.Ֆ.) զորքը, որն առանց այդ էլ ճնշված էր նախկին պարտությանը» (Հուստինոս «Ֆիլիպի պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 7):

«Կրեստը (Լյուդիական թագավորության արքա Կրեստը – Մ.Ֆ.) իշխեց 15 տարի: Կյուրոսը (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.) սպանեց Կրեստին և կործանեց Լիդիական տերությունը» (Եվսեբիոս Կեսարացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 20):

«Կյուրոսը (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.) առանց որևէ դժվարության հաղթեց դեմ նախորդ ճակատամարտում հյուծված զորքին» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների», գիրք 2, գլուխ 6):

«Երբ Կրեստը արքան (Լյուդիական թագավորության արքա Կրեստը – Մ.Ֆ.) լսեց գուշակի պատասխանը, մեծ զորքով ելավ Կյուրոսի դեմ: Նա անցավ Կապարովկիայում գտնվող Հալիս գետը և ուժգին փոթորկի ժամանակ բախվեց Կյուրոսին (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծին – Մ.Ֆ.): Նա պարտվեց և փորձեց իր զորքի հետ փախչել, սակայն բանի որ փոթորկի պատճառով գետը վարդաբել էր, նա չկարողացավ ոչ փախչել, ոչ էլ անցնել այն: Նա գերի ընկավ, իսկ նրա զորքը՝ 400.000 մարդ, ամբողջությամբ ոչնչացվեց» (Հովհաննես Մալալա «Ժամանակագրություն» գիրք 6, գլուխ 10):

«Երբ յուդիացիների Կրեստ թագավորը (Լյուդիական թագավորության արքա Կրեստը – Մ.Ֆ.) տեղեկացավ այս մասին, նա իրար անցավ, մարդիկ հավաքեց և Կյուրոսի (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծի – Մ.Ֆ.) դեմ պատերազմելու համար մեծաթիվ զորք գումարեց: Նրա զորապետության մասին իմացավ Կյուրոսը և գրեց Տիգրանին, որպեսզի նա օգնական զորք ուղարկի: Այդ ժամանակ Տիգրանն, առանց հապաղելու, հարավային և հյուսիսային զորքերը հանձնեց Քսերեքսի ու սրա որդի Արշեգի ձեռքը, որպեսզի փութով հասնեն այնտեղ: Նրանք գնացին և պարսից Դնուբիկում հանդիպեցին Կյուրոսին: Այսպիսով ընկան Կյուրոսի զորքի առջև և պատերազմեցին: Երբ հասան յուդացոց առաջապահ զորքին, նետածգոյթյամբ սկսեցին խոցել միմյանց: Պատերազմը երկար շարունակվեց: Վրա հասան Կյուրոս թագավորն և Քսերեքսը, որից հետո Արշեգն իր վահանավորներով շրջափակեց յուդացոց թագավորին ու մեծ տաճակապ եղավ: Լյուդացոց թագավորն իր ծին շուրջանակի՝ ոսթից մինչև գլուխ, ամբողջապես պատել էր պղնձյա զրահով, որպեսզի այն անխոցելի լինի: Կրեստը իր վրա կրում էր տախտակափակ լանջապան, թիկնազրահ, զանգապաններ, տնապաններ և սաղավարտ, այնպես որ թվում էր, թե նա ամբողջովին պղնձից էր կազմված: Նա կանգնել էր զորքի մեջ ինչպես բոլորը և անմատչելի էր կարծում իրեն: Հինկորները կտրիճաբար պատերազմում էին: Այն ժամանակ Քսերեքսն և Արշեգը խելացիորեն, որպես թե յուդացի գորավակներ են, աղաղակեցին: «Կյուրոսի զորքը ջարդվել է և նրանց թագավորը փախավ»: Կրեստն և իր զինվորները ուրախացան այս լուրից, դուրս եկան ամրացված զորագնդից ու աճապարեցին Կյուրոսի հետևից: Նրանք աշխատում էին առաջ անցնել միմյանցից, իսկ յուդացոց թագավորը հանդարտ բայում էր իր զորքի հետևից: Նույն ժամանակ Քսերեքսն և Արշեգը վագեցին ու հանդիպեցին յուդիացիներին: Նրանք ձեռքալակեցին Կրեստին, հանեցին զենքն ու գրառը և տարան ու կանգնեցրին Կյուրոսի առջև» (Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 1, գլուխ 4):

«Կրեստը (Լյուդիական թագավորության արքա Կրեստը – Մ.Ֆ.) իշխեց 15 տարի, սակայն նրա իշխանության 14-րդ տարում Կյուրոսը (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.) վերջ տվեց նրա իշխանությանը՝ տիրելով յուդիացիների թագավորությանը» (Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»):

³⁹⁷ «/81/ Այսպես նրանք պաշարվեցին: Կրեստը (Լյուդիական թագավորության արքա Կրեստի – Մ.Ֆ.) ենթադրելով, թե պաշարումը երկար կտևի, դարձյալ դեպատրոններ ուղարկեց իր դաշնակիցներին: Նախորդ դեպատրոններն ուղարկվել էին, հրաման տանելով դաշնակիցներին՝ հինգերորդ ամսում գումարվել Սարդեսում, իսկ սրանք ուղարկվեցին անմիջական օգնություն խնդրելու համար, բանի որ Կրեստը պաշարված էր: /82/ Մյուս դաշնակիցների թվում նա պատգամավորներ ուղարկեց նաև Լակեդեմոնիա: Այդ ժամանակ, սակայն, իրենք՝ սպարտացիները, ևս վեճ ունեին արգոսցիների հետ Թյուրես կոչված երկրի պատճառով: /83/ Այսպիսին էր իրավիճակը Սպարտայում, երբ ժամանեց դեսպանը Սարդեսից՝ օգնություն խնդրելով պաշարված Կրեստի համար: Լսելով դեսպանին, նրանք, այնուամենայնիվ, որոշեցին օգնության ուղարկել: Արդյունքում, երբ նրանք արդեն պատրաստ էին և նավերը պետք է մեկնեին, նոր տեղեկություն ստացան, թե յուդիացիների ամբողջությունն արդեն գրավվել է և Կրեստը գերի է տարվել: Այսպիսի մեծ աղետի ենթարկվելուց հետո նրանք որոշեցին իրաժարվել արշավանքից: /84/ Ինչ վերաբերում է Սարդեսին, ապա պարսիկները այն գրավեցին հետևյալ կերպ: Կրեստին պաշարելու տասնչորսերորդ օրը Կյուրոսը (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.) հեծյալներ ուղարկեց իր զորքերի մոտ և խոստացավ ընձաներ տալ պարսիկների վրա առաջին բարձրացողին: Այնուհետև զորքը փորձեց գրոհել, բայց անհաջող: Երբ ողջ զորքը նահանջել էր, այնժամ մարդ ցեղից մեկը՝ Հյուրոյադես անունով, փորձեց մազլցել բերդապարսպի այն մասով, որտեղ պահակ չէր կարգված, բանգի այստեղից երեք հարձակման վախ չկար, բանի որ բերդն այս հատվածում զանդապ էր և անմատչելի: Զաղաթի այս հատվածը հարած է դեպի Տմոլոս: Այս արդյունքից Հյուրոյադեսը, սակայն, նախօրեին տեսել էր, որ ներքև գլորված սաղավարտի պատճառով յուդիացիներից մեկը այս տեղով իջավ ցած և այն վերև տարավ: Եվ ահա նա այդ նկատեց, պահեց մտքում և այժմ ինքը մազլցեց այդտեղով, իսկ իրենից հետո նաև՝ ուրիշ պարսիկներ: Երբ մազլցող պարսիկները շատացան, Սարդեսը գրավվեց և բաղաբն ավերվեց» (Հերոդոտոս «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 81-84):

«Կյուրոսի (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.) զինվորներն ընթերցեց և, ինչպես ընդունված է, պահակակետեր կարգելուց հետո, բռնեցին: Մինչ այդ Կրեստն (Լյուդիական թագավորության արքա Կրեստի – Մ.Ֆ.) իր զորքով իսկույն փախավ Սարդես, իսկ թշնամու մյուս զորամասերը նույնպես շտապում էին իրենց տները՝ յուրաքանչյուրը ջանալով գիշերվա մեջ հնարավորին չափ ավելի հեռանալ: Երբ օրը բացվեց, Կյուրոսն իր զորքը տարավ ուղիղ դեպի Սարդես: Երբ նա մոտեցավ Սարդեսի պարիսպներին, սկսեց կարգի բերել իր մեթենաները և աստիճաններ

պատրաստել, ասես մտադիր էր սկսել գրոհը: Այսպիսի պատրաստություն տեսնելու հետ միաժամանակ նա հրամայեց բաղնիքներին և պարսիկներին գիշերով մազլեղել Սարդեսի բերդապարիսպները այն վայրում, որտեղ ժայռն առավել ուղղաձիգ էր և անմատչելի: Նրանց առաջնորդում էր ուն պարսիկ, որը եղել էր բերդապահ զինվորներից մեկի ստորուկը և լավ գիտեր գետ իջնելու ու այնտեղից դարձյալ բերդ բարձրանալու արահետը: Երբ հայտնի դարձավ, որ միջնաբերդը գրավված է, բոլոր յուրիացիները լքեցին պարիսպները և փախան բաղնիքի տարբեր մասեր, ով որտեղ կարող էր: Կյուրոսը առավել հաջողաբար մտավ և հրամայեց իր զինվորներին, որ ոչ-ոք չլքի բանակի շարքերը: Այդ ընթացքում Կրեստը, փակվելով իր ապարանքում, արդեն չկարող էր Կյուրոսին, սակայն Կյուրոսը Կրեստին հսկելու համար պահակներ թողնելով, ինքը գնաց դեպի գրավված միջնաբերդը...: Այսպես կարգադրելուց հետո, նա հրամայեց իր առաջ բերել Կրեստին» (Քսենոֆոն «Կյուրոպեդիա», գիրք 7, գլուխ 2):

«Դրանից հետո Կյուրոսը (**Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.**) արշավանքի ելավ Կրեստի (**Լյուդիական թագավորության արքա Կրեստի – Մ.Ֆ.**) և Սարդես բաղնիքի դեմ՝ որպես օգնական ունենալով Արտոգին: Օրբարեսի խորհրդով նա պարսիկների բազմաթիվ խրտվիլակներ պատրաստեց և այս կերպ, այն բանից հետո, երբ բաղնիքի բնակչությունը մեծագույն վախով պատվեց, այն միանգամից հանձնվեց: Ահա այս կերպ վերցվեց այդ բաղնիքը» (Կոնստանտինոս Կոնտարինոսի «Պարսից պատմություն» գիրք 4):

«Սարդեսը պաշարելիս Կյուրոսը (**Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.**) պարսպից մի քիչ բարձր փայտյա մեքենաներ կառուցեց: Նա դրանցում պարսկական շորերով և մորուքներով մանեկներ դրեց, որոնք շարժում էին ուները ու պտտում ձեռքերը: Նա այդ մեքենաները գիշերն առաջ մղեց այնպես ժամանակ, մինչև որ դրանք չմոտեցան պարսպին և նրանից բարձր թվացին: Վաղ առավոտյան Կյուրոսը հարձակում ձեռնարկեց մեկ այլ հատվածում և բաղնիքում Կրեստի (**Լյուդիական թագավորության արքա Կրեստի – Մ.Ֆ.**) ունեցած բոլոր ուժերն անմիջապես ուղղվեցին այդ կողմը, բայց հենց այդ ժամանակ էլ, երբ ունակ էր նայեցին և տեսան բաղնիքի հակառակ կողմում ցցված այդ մանեկները, պաշարյալներին համընդհանուր խուճապ տիրեց, այնպես, կարծես թշնամին արդեն գրավել էր միջնաբերդը: Դրա համար էլ, բացելով դարպասները, ամեն մեկն իր գլխի ճարդ տեսավ և դիմեց փախուստի ինչպես կարող էր, որից հետո Կյուրոսը գրոհով գրավեց Սարդեսը» (Պլինիոս «Ռազմական խորամանկություններ» գիրք 7, գլուխ 6, մաս 3):

«Երբ պարսից արքա Կյուրոսը (**Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.**) փակեց Կրեստին (**Լյուդիական թագավորության արքա Կրեստին – Մ.Ֆ.**) Սարդեսում, այդ վայրում, որտեղ դիչ լեռը բացարձակապես անառիկ էր, նա պարսպի մոտ կայսեր դրեց, որոնք իրենց բարձրությամբ հասնում էին լեռան գագաթին: Դրանց վրա նա պարսից հանդերձանք ունեցող խրտվիլակներ տեղադրեց և այդ ամենը շարժեց դեպի ժայռը: Դրանից հետո լուսաբացին նա մեկ այլ կողմից մոտեցավ պարիսպներին: Երբ ծագած արեգակը լուսավորեց խրտվիլակներին, որոնք իրենց հանդերձանքով նման էին մարդկանց, բաղնիքացիները, որոշելով, թե բաղնիքը գրավված է թիկունքից, դիմեցին փախուստի և հաղթանակը թողնեցին թշնամիներին» (Ֆրոնտին «Ստրատեգիաներ» գիրք 3, գլուխ 8, մաս 3):

«Իրեն՝ Կրեստին (**Լյուդիական թագավորության արքա Կրեստի – Մ.Ֆ.**), նա (**Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.**) գերեց, սակայն պահպանեց նրա կյանքը և կալվածք հասկացրեց» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների», գիրք 2, գլուխ 6):

«Ինքը՝ Կրեստը (**Լյուդիական թագավորության արքա Կրեստը – Մ.Ֆ.**), գերվեց» (Րուստինոս «Ֆիլիպի պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 7):

«Իններորդ տարվա Նիսանու ամսին Պարսու երկրի արքա Կուրաշը (**Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.**) հավաքեց իր զորքը և Լրբելայից ներքև անցավ Տիգրիսը: Այստեղ ամսին նա ելավ Լյուդիա երկրի դեմ, սպանեց նրա արքային (**Լյուդիական թագավորության արքա Կրեստին – Մ.Ֆ.**), վերցրեց այս երկրի գույքը և այնտեղ իր կայազորը թողեց: Այնուհետև արքան և նրա կայազորը մնացին այնտեղ» («Բաբելոնյան ժամանակագրություն»):

«Կյուրոսը (**Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.**) միանձնյա տիրեց և գրավեց Սարդեսը» (Միբայել Ասորի «Ժամանակագրություն» գիրք 4, գլուխ 21):

«Մեծն Տիգրանը ընկեց Կրեստին (**Լյուդիական թագավորության արքա Կրեստին – Մ.Ֆ.**) և բաց թողեց» (Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 7):

³⁹⁸ «Կյուրոսը (**Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.**) ավերեց Կասիշան» (Պլինիոս Ավագ «Բնական պատմություն», գիրք 6, գլուխ 92):

«Կյուրոսը (**Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.**) հարձակվեց հինդուսների երկրի վրա» (Արիանոս «Ալեքսանդրի արշավանքը» գիրք 6, գլուխ 24, մաս 3):

«Կյուրոսը (**Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծին – Մ.Ֆ.**) արշավի ելավ Բաբելոնի դեմ այն բանից հետո, երբ նվաճեց մնացած ողջ Ասիան» (Բերոս «Բաբելոնի պատմություն»):

³⁹⁹ «Տաշրիտու ամսում, երբ Կուրաշը (**Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.**) մարտ տվեց Տիգրիսի վրա գտնվող Օպիսայի մոտ, Աբբադի բնակիչները նահանջեցին» («Բաբելոնյան ժամանակագրություն»):

«Նրա (**Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոնիդի – Մ.Ֆ.**) թագավորության 17-րդ տարում Պարսից Կյուրոսը (**Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծին – Մ.Ֆ.**), հպատակեցնելով մնացած ողջ Ասիան, խոշոր բանակով ներխուժեց Բաբելոն: Նաբոնիդը... իր զորքով հանդիպեց նրան և մարտ տվեց, սակայն, պարտություն կրելով, փակվեց Բորսիպա բաղնիքում» (Բերոս «Բաբելոնի պատմություն»):

«Իսկ նրա (**Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոնիդի – Մ.Ֆ.**) թագավորության 17-րդ տարում Կյուրոսը (**Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծին – Մ.Ֆ.**) խոշոր բանակով առաջ շարժվեց Պերսիսից և, ողջ թագավորությունը նվաճելուց հետո, արշավեց Բաբելոնիայի դեմ: Այդ ժամանակ Նաբոնիդը, տեղեկանալով նրա հարձակման մասին, իր զորքով, դուրս եկավ նրա դեմ, բայց, ճակատամարտում պարտվելով, սակավ մարդկանց հետ փախավ և փակվեց Բորսիպա բաղնիքում» (Րոմանոս Գլադիոս «Ընդդեմ Ապոլոնի», խոսք 1):

«9/ Այդ ժամանակ էլ հենց Կամբիզի (**Պարսի թագավորության արքա Կամբիզ I-ի (Մ.թ.ա. 580-559) – Մ.Ֆ.**) որդի Կյուրոսը (**Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծին – Մ.Ֆ.**) զորքեր հավաքեց և դուրս եկավ Բաբելոնի դեմ: Նաբոնիդը (**Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոնիդը – Մ.Ֆ.**) դիմադրություն ցուցաբերեց, բայց պարտվեց և նահանջեց... /14/ Եվ ահա իր թագավորության տասնյոթերորդ տարում Կյուրոս Պարսկաստանից եկավ հսկայական զորքով և նվաճեց մնացած բոլոր թագավորությունները: Այնուհետև նա ուղղվեց Բաբելոնի դեմ: Երբ Նաբոնիդը տեղեկացավ նրա ներխուժման մասին, իր զորքերով դուրս եկավ նրա դեմ և ճակատամարտում պարտություն կրելով՝ Նաբոնիդը դիմեց փախուստի և ապա, իր մի բանի կողմնակիցների հետ, անդադրեց Բորսիպա բաղնիքում» (Եվսեբիոս Կեսարացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 9, 14):

⁴⁰⁰ «/1/ Ավարի հաշվին, որը վերցվել էր ժողովուրդներից, Կյուրոսը (**Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.**) պարսից հեծյալներին թիվը հասցրեց 40.000 հոգու: Նա իր բոլոր դաշնակիցներին և մեծաքանակ խմբեր բաժանեց, որոնք վերցրել էր գերիներից: Արդյունքում՝ նա Բաբելոնի մոտեցավ հեծյալների հսկայական բանակությամբ, նետածիզների և տեգավորների հսկայական մեծությամբ, ինչպես նաև անթիվ բանակի պարսատիկավորներով: /2/ Երբ Կյուրոսը հայտնվեց Բաբելոնի առաջ, իր ողջ զորքը տեղակայեց բաղնիքի շուրջ, իսկ հետո ինքը իր ընկերների և դաշնակիցների հրամանատարների ուղեկցությամբ պտույտ կատարեց բաղնիքի շուրջ: Պարսիկները դիտելուց հետո նա արդեն պատրաստվում էր զորքերը հեռացնել բաղնիքից, երբ ինչ որ փախստական դուրս եկավ և հայտնեց, թե թշնամիները մտադիր են հարձակվելու, երբ նա սկսի զորքերը հետ բաշել «Զանգի», - ասաց փախստականը, - «երբ նրանք պարիսպներից դուրս են դիտում, քո ֆալանգը թույլ է թվում»: Եվ բոլորովին զարմանալի չէր, որ այդպես էր թվում, բանի որ Կյուրոսի ֆալանգը, տեղակայվելով երկար պարսպի շուրջը, բնականաբար պետք է ունենար փոքր խորություն: Լսելով այդ՝ Կյուրոսն իր մարդկանցով կանգնեց զորքի մեջտեղում և պատվիրեց, որ երկու եզրերից հուպիտները հետևեց շրջանցին ֆալանգը ու առաջնան դեպի անշարժ կանգնած զորամասերը, մինչև որ յուրաքանչյուր թև հայտնվի իր՝ Կյուրոսի, և զորքի կենտրոնի դիմաց: Այդպես անելով՝ անշարժ կանգնած զինվորներն իսկույն դարձան առավել համարձակ, բանի որ նրանց շարքերի խորությունը կրկնապատվեց, իսկ զորաշարժ կատարածներս նույնպես դարձան առավել համարձակ, բանի այժմ իրենց փոխարեն տեղում մնացածներն էին գտնվում թշնամու դեմ հանդիման: Երբ արդեն երկու կողմերից առաջ եկող եզրերը միացան իրար, նրանք կանգ առան առավել ուժեղացած, բանից տեղաշարժվածները ուժեղացել էին առջևում կանգնածների հաշվին, իսկ առջևում կանգնածները՝ իրենց թիկունքն անցածների: Երբ ֆալանգի եզրերը այսպես վերակազմվեցին, առաջին և վերջին շարքերում անխորժեքաբար հայտնվեցին լավագույն մարտիկները, իսկ մեջտեղում՝ առավել վատերը: Այսպիսի զորաշարքը առավել հարմար էր թվում և կռվելու, և փախուստը կանխելու համար: Թնդելով կանգնած հեծյալներն և մերկերը տեղափոխվում էին ու մոտեցվում էին հրամանատարին, որբանով որ կրկնապատկված շարքերով ֆալանգը դառնում էր առավել կարճ: Այսպես խտանալուց հետո զինվորները սկսեցին նահանջել, նախ, բանի դեմ նետերը պարսպից հասնում էին իրենց, այդ անելով հետ-հետ վիճակում, իսկ երբ արդեն հեռացան այնքան, որ նետերը չէին կարող հասնել իրենց՝ թիկունքը դեպի թշնամին: Այնուհանդերձ, նախ մի բանի քայլ անելով, նրանք ծախս էին շրջվում և կանգնում էին դեպքերը դեպի պարիսպները, սակայն, ինչքան ավելի հեռանում էին, այնքան հազվադեպ էին շրջվում: Ի վերջո, երբ արդեն հայտնվեցին ապահով վայրում, նրանք առանց դադարի շարունակեցին իրենց ընթացքը, մինչև

հասան իրենց վրանները: Երբ նրանք բանակեցին, Կյուրոսն իր մոտ կանչեց հրամանատարներին և ասաց. «Հինակից այրեր, մենք բաղաթը դիտեցինք բոլոր կողմերից: Ես, խոստովանում եմ, չգիտեմ, թե ինչպես կարելի է գրոհով վերցնել այսքան հզոր և բարձր պարիսպները, բայց, բանի որ բաղաթում մեծաթիվ բնակչություն կա, ապա, իմ կարծիքով, ավելի հեշտ կլինի նրանց հաղթել սովի մատնելով, եթե նրանք չհամարձակվեն արտելք կատարել ու կռվել: Ուստի ես ենթադրում եմ, որ, եթե դուք որևէ մեկ այլ միջոց չեք առաջարկում, այդպիսի բաղաթը կարելի է գրավել միայն այս պաշարման ենթարկելու միջոցով»: Այնժամ Բորյուսանտաթը հարցրեց. «Մի՞թե այս գետը, որի լայնքը ավելի բան երկու ասպարեզ է, չի հոսում բաղաթի միջով»: «Ծիշո՛ւ է, շուտ վկա», - ասաց Գորյուսաթը, - «բայց և նրա խորությունն է այնքան, որ նույնիսկ, եթե երկու մարդ կանգնեն մեկը մյուսի ուսերի վրա, դարձյալ ջրից վերև չեն երևա, ուստի բաղաթը անառիկ է դառնում ավելի հենց գետի պատճառով, բան թե՛ պարիսպների»: Այդ ժամանակ Կյուրոսն ասաց. «Ո՛վ Բորյուսանտաթ, թողնե՛ք այն, ինչ վեր է մեր ուժերից: Մենք պետք է հնարավորին չափ շուտ յուրաքանչյուրին տեղամաս առանձնացնենք և խրամատ փորենք ինչքան կարելի է լայն ու խորը, որպեսզի փոթորաթիվ մարդկանցով ապահովենք պահակությունը»: Այսպիսով, պարսպի երկարությամբ նա Նշագծումներ կատարեց, մինչև գետը այնքան տարածություն թողնելով, որքան պետք էր խոշոր աշտարակներ կառուցելու համար, և հրամայեց պարսպի երկարությամբ երկուստեք հսկայական խրամատ փորել՝ հողը կիտելով իրենց կողմը: Նա նաև գետի վրա աշտարակներ կառուցեց, որանք բարձրացնելով պլեթրոնից ոչ պակաս երկարություն ունեցող արմավենիների բների վրա, որոնք լինում էին նույնիսկ ավելի բարձր: Այդ ծառերը ծանրության ճնշման տակ ծովում են դեպի վար, ինչպես բեռնատար գրաստները: Այդ ծառաբները նա դնում էր հիմքում և թվում էր, թե ինքը մտադիր էր երկար պաշարման ենթարկել բաղաթը, որպեսզի գետը, եթե անգամ ներխուժի խրամատները, չկարողանա բանդել աշտարակները: Նա բազում այլ աշտարակներ բարձրացրեց նաև հողի լցակույտերի վրա՝ ավելի մեծ թվով պահակակետեր ունենալու համար: Նրանք զբաղված էին այս գործերով, իսկ պարիսպներից ներս գտնվողները ծաղրում էին այդ պաշարումը, բանի որ իրենք ավելի բան բան տարվա համար պարեն ունեին: Այս լսելով՝ Կյուրոսն իր բանակը բաժանեց տասներկու մասի, որպեսզի յուրաքանչյուր մասը պահակություն անի տարին մեկ ամիս: Այդ ժամանակ բաբելոնացիներն այս իմանալով, ավելի սկեցեցին ծաղրել՝ մտածելով, թե ինչպե՛ս են իրենց դեմ պահակություն անելու փոշուհացիները, լյուդիացիները, արաբները և կապարովկացիները, որոնք, իրենց կարծիքով, ավելի բարեկամ են իրենց հանդեպ, բան պարսիկների: Խրամատներն արդեն փորված էին: Եվ ահա Կյուրոսը, լսելով, որ Բաբելոնում այնպիսի տոնահամբություն է, որի ժամանակ բոլոր բաբելոնացիները գիշերն ի բուն խմում են ու զվարճանում, երբ արդեն մթնել էր, իր հետ վերցրեց մեծ թվով մարդկանց և խրամատները բերանները բացեց գետի առաջ: Երբ այդ արեցին, գիշեր ժամանակ ջուրը հեղեղեց խրամատները և գետի հոսը բաղաթում դարձավ մարդկանց համար անցանելի: Երբ գետի այս հատվածը դարձավ անցանելի, Կյուրոսն իր պարսիկ հետևակի և հեծելազորի հազարապետներին հրամայեց յուրաքանչյուր հազարակը դասավորել երկշար և գալ իր մոտ, իսկ դաշնակիցներին էլ հրամայեց հետևել նրանց՝ պահպանելով իրենց նախկին շարերը: Այն բանից հետո, երբ նրանք ներկայացան, Կյուրոսն իր հեծյալ և հետևակ օգնականներին իջեցրեց գետի ցամաքած հունը ու հրամայեց ստուգել, թե արդյո՞ք գետի հատակն այժմ անցանելի է: Երբ նրանք հայտնեցին, թե անցանելի է, Կյուրոսը իր մոտ հրավիրեց հետևակի և հեծելազորի հրամանատարներին ու ասաց...: Այս խոսքերից հետո նրանք ճամփա ելան: Ծանախներին պատահողներին նրանք թրատում էին, բայց ոմանց հաջողվում էր փախչել և ապաստանել տներում, ուրիշներն աղաղակում էին, իսկ Գորյուսաթի մարդիկ էլ աղաղակելով ձայնակցում էին նրանց, ասես իրենք ևս տոնահամբության մասնակիցներ լինեին: Արագորեն առաջ շարժվելով՝ նրանք հասան պալատները: Այստեղ Գորյուսաթի և Գադատաթի զինվորները պալատի դարպասները փակ գտան, իսկ նրանք, ովքեր պետք է հարձակվեին պահակների վրա, վերջիններիս պատահեցին այսօրոք բոցի շուրջ լսելիս և անմիջապես էլ նրանց հետ վարվեցին՝ ինչպես թշնամիների: Երբ աղմուկ-աղաղակ բարձրացավ, պալատում գտնվողներն այն լսեցին: Այնժամ թագավորը հրամայեց իմանալ, թե ի՞նչ է պատահել, և ահա ներսում գտնվողներից ոմանք բացեցին դարպասները: Գադատաթի զինվորները, տեսնելով, որ դարպասները բացվում են, ներխուժեցին: Հետապնդելով՝ հետ՝ դեպի պալատ, փախչող թշնամիներին և կոտորելով նրանց, նրանք հասան թագավորի մոտ: Նրանք նրան պատահեցին արդեն կանգնած՝ ձեռքն մերկացրած ակնիակը, սակայն Գադատաթի և Գորյուսաթի զինվորները հաղթահարեցին նրան: Նրա հետ եղողները նույնպես սպանվեցին՝ ոմանք թաքստոս փոխորդի, մյուսները փախչելիս, ուրիշները՝ ամեն կերպ պաշտպանվելիս: Այնժամ Կյուրոսը հեծյալ ջոկատներ ուղարկեց փողոցները և հրամայեց սպանել բոլորին, ում կպատահեն փողոցում, իսկ տներում թաքնվողների համար էլ ասորերեն իմացողների միջոցով հայտարարել, որ նրանք այնտեղ էլ մնան, բանի որ նա, ով փողոցում պատահի, անմիջապես կսպանվի: Մինչ նրանք այդ հրամանն էին կատարում, Կյուրոսի մոտ եկան Գադատաթը և Գորյուսաթը: Նրանք նախ գոհացան աստվածներից, որ իրենք կարողացան պատժել անօրեն թագավորին, ապա, ուրախությունից առատ արցունք թափելով, համբույրներով ծածկեցին Կյուրոսի ձեռքերը և ոտքերը: Երբ օրը բացվեց և առանձին ամրություններում պաշտպանվող թշնամիներն իմացան, որ բաղաթը գրավվել է, իսկ թագավորը՝ սպանվել, հանձնեցին նաև այդ ամրությունները: Կյուրոսն անհապաղ գրավեց այդ ամրությունները՝ այնտեղ ուղարկելով բերդապետներ և բերդապահներ: Այնուհետև նա թույլատրեց դիակները թաղելու համար հանձնել դրանց ազգականներին, իսկ բանբերներին էլ հրամայեց հայտարարել, որ բոլոր բաբելոնացիները բերեն ու հանձնեն իրենց գեները, ընդ որում ևս նախազգուշացրեց, որ, եթե որևէ տանը գեներ հայտնաբերվի, ապա այդ տան բոլոր բնակիչները մահապատժի կենթարկվեն: Բոլորն իրենց գեները բերեցին: Կյուրոսը այդ գեները կուտակեց բերդերում, որպեսզի, անկրածեշտության դեպքում, պատրաստ լինեն» (Բեռնոֆոն «Կյուրոսաթի», գիրք 7, գլուխ 1, 2):

«/189/ Բաբելոն արշավելու ճանապարհին Կյուրոսը (**Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Յ.**) հասավ Գյունդես գետին, որը բխում է Մատիենական լեռներից, հոսում է Դարդահների երկրի միջով ու թափվում է մեկ այլ՝ Տիգրիս գետը: Սա էլ, հոսելով Օսիս բաղաթի մոտով, թափվում է Կարմիր ծով: Երբ Կյուրոսը փորձեց անցնել այս Գյունդես գետը, որը նավարկելի էր, այնժամ իր սրբազան սպիտակ ձիերից մեկն, աշխուժանալով մտավ ջուրը և փորձեց անցնել գետը, բայց գետը ջրասույզ արեց նրան և բռնեց ու տարավ: Այնժամ Կյուրոսը խիստ զայրացավ գետի այդ հանդգնության վրա և սպառնաց այդ գետը դարձնել այնքան անգոր, որ այսուհետև նույնիսկ կանայք կարողանան հաշտությամբ այն անցնել, առանց ծնկները թրջելու: Այս սպառնալիքից հետո նա հետաձգեց իր արշավանքը Բաբելոնի վրա և, իր գործը երկու մասի բաժանելով, Գյունդես գետի յուրաքանչյուր ափին բոլոր ուղղություններով ուղիղ գծերով ջրանցքներ կռեց, որից հետո, գործերը դրանք երկարությամբ դասավորելով, հրամայեց փորել: Բանի որ մեծ բազմություն էր աշխատում, գործը արագ էր առաջ գնում: Այսուհանդերձ, ողջ ամառը նա այդ գործի վրա ծախսեց: /190/ Այսպես Կյուրոսը պատժեց Գյունդես գետին՝ այն բաժանելով 360 ջրանցքների: Երբ երկրորդ զարուկը բացվեց, նա շարժվեց Բաբելոնի վրա: Բաբելոնացիք դուրս եկան գործով և սպասեցին նրան: Երբ նա մոտեցավ բաղաթին, բաբելոնացիք կռվի նետվեցին, բայց պարտվելով, փակվեցին բաղաթում: Նրանք, կանխապես իմանալով, որ Կյուրոսը չի հանգստանալու և տեսնելով, որ նա բոլոր ազգերին նույն ճնով է նվաճում, նախապես երկար տարիների համար պարեն էին ամբարել, ուստի չէին անհանգստանում բաղաթի պաշարումից, իսկ Կյուրոսը, ընդհանրապես, դժվարանում էր, բանի որ երկար ժամանակ էր անցել, բայց պաշարման գործը առաջ չէր գնում: /191/ Այդ դժվարության մեջ չգիտես մեկ ուրիշը իրեն խորհուրդ տվեց, թե ինքը՝ Կյուրոսը, իմացավ իր անելիքը, սակայն ի վերջո նա հետևյալն արեց: Իր գործի մի մասը տեղադրելով այնտեղ, ուր գետը բաղաթ է մտնում, իսկ մյուս մասն էլ այնտեղ, ուր գետը բաղաթից դուրս է գալիս, բոլորին պատվիրեց, որ երբ տեսնեն, թե հունը դառնում է անցանելի, հունով մտնեն բաղաթ: Այսպես նրանց դասավորելուց և այս հրամանը տալուց հետո նա իր գործի անմարտունակ մասի հետ հեռացավ: Հասնելով լճի մոտ՝ Կյուրոսը լճի և գետի հետ վարվեց այնպես, ինչպես Բաբելոնի թագուհին: Ջրանցքի միջոցով նա գետը շրջեց դեպի ծախճաճած լիճը, որով էլ հենց գետը նահանջեց և նախկին հունը դարձավ անցանելի: Երբ այդ կատարվեց, գետի մոտ դասավորված պարսիկները Եփրատ գետի նահանջած հունով, բանի որ ջուրը հասնում էր մարդկանց ծնկներին, մտան Բաբելոն: Այդ, եթե բաբելոնացիները նախօրոք իմանային Կյուրոսի մտադրությունը կամ նկատելի նրա արարքը, ապա նրանք չէին թողնի պարսիկներին ներխուժել բաղաթ և մեծ վնաս կպատճառեին: Նրանք կարող էին փակել դեպի գետը տանող բոլոր դարպասները և իրենք, բարձրանալով գետի երկու ափին ձգված պարիսպների վրա, պարսիկներին կփակեին ինչպես թակարդում, բայց այժմ պարսիկները հարձակվել էին անանկլա: Եվ, բանի որ բաղաթը շատ խոշոր էր, ապա, ինչպես պատմում են նրա բնակիչները, մինչ բաղաթի ծայրը գրավված էր, Բաբելոնի կենտրոնում բնակիչները չէին իմանում այդ մասին: Այդ ժամանակ նրանք տոնահամբության առթիվ պարում էին և զվարճանում, մինչև որ կատարվածի մասին հաստատ իմացան» (Հերոդոտոս «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 189-191):

«Այդ ընթացքում Կյուրոսը (**Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Յ.**), գրավելով Բաբելոնը, հրամայեց բանդել բաղաթի արտաքին պարիսպները, բանի որ բաղաթը նրան անչափ հզոր թվաց: Դրանից հետո Կյուրոսը մեկնեց Բորիսպա, որպեսզի սկսի Նաբոնիդի (**Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոնիդի – Մ.Յ.**) պաշարումը, սակայն Նաբոնիդը չսպասեց պաշարման վերջին և հանձնվեց» (Բերոս «Բաբելոնի պատմություն»):

«Կյուրոսը (**Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Յ.**) Բաբելոնը նվաճելուց հետո հրամայեց բաղաթի արտաքին պարիսպները բանդել, որովհետև դրանք բաղաթը իսկապես դարձնում էին դժվարանատույց, որից հետո առաջ շարժվեց դեպի Բորիսպա՝ Նաբոնիդոսին (**Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոնիդի – Մ.Յ.**) պաշարելու համար: Մինչդեռ Նաբոնիդոսը, սակայն, առանց պաշարման սպասելու, նախօրոք հանձնվեց, իսկ Կյուրոսը, մարդասիրաբար վերաբերվելով, Նաբոնիդոսին հեռացրեց Բաբելոնից, բայց փոխարենը Կարմանիայում նրան բնակավայր հասկացրեց, որտեղ և Նաբոնիդոսը (**Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոնիդ – Մ.Յ.**) անցկացրեց իր կյանքի մնացած տարիները,

մինչև մահանալը» (Յովսէփ Ֆլավիոս «Ընդդէմ Ապիոնի», խոսք 1): «Հենց Բայթազարի օրոք էր, որը թագավորեց 17 տարի, որ տեղի ունեցավ Բաբելոնի գրավումը» (Յովսէփ Ֆլավիոս «Հրեական հնախոսություն», գիրք 10, գլուխ 11):

«/8/ Եվ ահա մեկը մյուսի հետևից սերունդների այդ հաջորդականությունից հետո էլ հենց մարերը հանկարծ գործեր հավաքեցին Բաբելոնի դէմ, գրավեցին այն և այնտեղ իշխաններ հաստատեցին իրենց նույն ազգությունից... /14/ Այն բանից հետո, երբ Կյուրոսը գրավեց Բաբելոնը, նա հրամայեց քաղաքի արտաքին պարիսպը հավասարեցնել հողին՝ դրա ամուր պաշտպանված լինելու և քաղաքը գրավելու ժամանակ իր համար ստեղծած զփարույթունների պատճառով» (Եվսէփիոս Կեսարացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 8, 14):

«Կյուրոսը (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Յ.), որպես թշնամի, ամայացրեց Բաբելոնը և, որպես արքա, կարգի գցեց այն...» (Օրոսիոս «Պատմություն քնդդեմ հերետիկոսների», գիրք 2, գլուխ 6):

«Երբ Կյուրոսը (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Յ.) տիրեց Պարսից թագավորությանը, նա գրավեց Բաբելոնը և ազատեց գերեվարված հրեաներին» (Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 1, գլուխ 4):

«Ելավ Կյուրոս Պարսիկը (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Յ.) Բաբելոնի վրա» (Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 4):

«Այս Կյուրոսը (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Յ.), սպանելով Դարեհ Մարին, վերջ տվեց խալդեացիների, ասորիների և մարերի թագավորությանը ու հաստատեց պարսիկների իշխանությունը՝ իր համար բնակության վայր ընտրելով Բաբելոնը» (Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 6):

«Նա (Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոնիդը – Մ.Յ.) կոտորած արեց և ավար տարավ: 14-րդ օրը Սիպպարը գրավվեց առանց մարտի: Նաբոնիդոսը փախավ և Կուրաշ արքան (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Յ.) առանց մարտի մտավ Բաբելոն: Մինչև ամսվա վերջ վահանակի կուտիները շրջապատել էին Եսագիլի դարպասները, սակայն Եսագիլի և այլ տաճարների արարողությունների կարգը չէր խախտվել և դրանց իրականացման համար նախատեսված ժամկետները բաց չթողնվեցին: Արախսամուռ ամսվա 3-րդ օրը Կուրաշը մտավ Բաբելոն և նրան կանաչ ճանապարհի ապահովեց: Զաղաբում խաղաղություն տիրեց: Կուրաշը ողջ Բաբելոնին բարեմաղթանքներ հղեց: Նրա կառավարիչ Ուզբարուն Բաբելոնում տեղապահներ նշանակեց: Սկսած Կիսիմում ամսվանից և մինչև Ադդարու ամիսը Աբբադ երկրի աստվածները, որոնց Նաբոնիդոսը հրամայել էր բերել Բաբելոն, վերադարձվեցին իրենց տեղերը» («Բաբելոնյան ժամանակագրություն»):

«Ես՝ Կուրաշ, աշխարհի չորս կողմերի արքան, հզոր արքան, Շուլների և Աբբադի արքան (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Յ.) ...: Նաբոնիդը (Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոնիդը – Մ.Յ.) հեռացրեց աստվածների հինավուրց պատկերները, նա, թշնամաբար տրամադրված լինելով չեղյալ հայտարարեց աստվածներին տրվող ամենօրյա զոհաբերությունները, նա լիակատար մոռացության մատնեց Մարդուկի՝ աստվածների արքայի, պաշտամունքը: Նա իր քաղաքին մշտապես չարիք էր պատճառում... Նա դաժանորեն էր կառավարում: Եվ ահա աստվածները լեցին նրա բնակավայրը ու մարդկանց բողոքների պատճառով աստվածների տիրակալը ընկավ գայլույթի գիրկը: Նա սկսեց նայել և դիտարկել բոլոր երկրները՝ փնտրելով արդարադատ մի տիրակալի, որ տանի նրա վրա: Եվ ահա նա կոչ արեց Անշանի արքա Կուրաշին, որպեսզի սա դառնա ողջ աշխարհի տիրակալ: Նա նրա ոտքերի տակ խոնարհեցրեց ողջ Կուտիում երկիրը և ողջ Ուման-մանդան: Կուրաշը արդարադատորեն էր վարվում սևագլուխների հետ և նա դողեց նվաճել Նաբոնիդին: Մեծն տիրակալ Մարդուկը, որը իր ժողովրդի պահապանն էր, զոհ լինելով Կուրաշի բարի գործերից, հրամայեց նրան ելնել իր քաղաք Բաբելոնի դեմ...: Նա նրա կողքից ընթանում էր ինչպես ընկեր և հենց նա էր, որ թույլ տվեց առանց մարտի մտնել Բաբելոն քաղաք՝ որևէ վնաս չհասցնելով վերջինիս: Նա նրա ձեռքը հանձնեց Նաբոնիդին, որը չէր պատվել իրեն» (Կյուրոս II Մեծին վերագրվող արձանագրություն): «Ես՝ Կուրաշ... խաղաղ Բաբելոնի մտա և ուրախության ու հրճվանքի մեջ զբաղեցրի տիրակալների գահը Մարդուկի պալատում...» (Կյուրոս II Մեծին վերագրվող արձանագրություն):

⁴⁰¹ «Այդ ժամանակ Գալատունը՝ գալաթացիների ցեղը, 12 բյուր գործով շարժվեց նրա դեմ: Կյուրոսը (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Յ.) գրեց Տիգրանին, որպեսզի օգնության ցույց տա իրեն, որովհետև բարբարոս և խուճաղուժ մի ցեղ գալիս էր պատերազմելու և խլելու հրեա գերիներին: Տիգրանը, բարեկամականը պահպանելով իրապատկով, նույն Քսերքեսին և նրա որդի Արշեզին 40.000 իռազլ ուղարկում է օգնության: Չնայած և Տավրոս լեռան ստորոտներում հանդիպեցին Կյուրոսին: Ճանապարհին երկար ժամանակ անցկացնելուց հետո նրանք հասան մինչև Աղծնիքի Արգն գավառը: Գերեվարված հրեաների Եգր մարգարեն և Սաղաթիել թագավորը այդ ժամանակ արդեն վախճանվել և թաղվել էին այնտեղ՝ Մարթակատինայում՝ մի բլրակի վրա: Եվ ոչ պակաս, բան մեկ ամիս պատերազմեցին: Հայոց զորքը քիչ բաջություններ չցուցաբերեց և այն շարժեց պարսից ողջ զորքի ու նաև օտարների զարմանքը: Գալաթացիների զորքը՝ մեծից մինչև փոքրը, ջարդվեցին, նրանցից ոչ մեկը կենդանի չմնաց» (Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 1, գլուխ 4):

⁴⁰² «/201/ Այս ազգին ևս նվաճելուց հետո Կյուրոսը (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Յ.) ցանկացավ իրեն հպատակեցնել նաև մասագետներին: Այս ազգը, ասում են, և մեծաթիվ է, և՛ քաջարի: Մասագետները բնակվում են արևելքում՝ դեպի արևածագ, Արաքս գետից այն կողմ՝ խեղդոտների հանդիպակաց: Ուրիշներն ասում են, թե նրանք սկյութական ազգ են...: /205/ Այդ ժամանակ մասագետները թագուհին էր մեռածի կինը, անունը Թոմարիս (Մասագետական թագավորության թագուհի Թոմարիսը – Մ.Յ.): Կյուրոսը ամուսնանալու և նրան որպես կին ունենալու առաջարկությամբ նրա մոտ դեսպաններ ուղարկեց, բայց Թոմարիսը, հասկանալով, որ նա ուզում է ամուսնանալ ոչ թե իր հետ, այլ՝ ձեռք գցել Մասագետների թագավորությունը, մերժեց առաջարկը: Այնժամ Կյուրոսը, բանի ու խաբեությանը հաջողության չհասավ, շարժվեց Արաքսի ուղղությամբ և բացահայտ արշավանք սկսեց մասագետների դեմ: Չորքը գետով անցկացնելու համար գետի վրա նա կամուրջներ կապեց, իսկ գետանցը կազմող նավերի վրա էլ աշտարակներ շինեց: /206/ Մինչև նա այս գործով էր զբաղված, Թոմարիսը նրա մոտ քարոզ ուղարկեց այսպիսի պատգամով...: /208/ Կարծիքներն այսպես բախվեցին, իսկ Կյուրոսը մերժեց առաջին կարծիքը և, ընդունելով Կրեսոսի (Լյուդիական թագավորության Նախկին արքա Կրեսոսի – Մ.Յ.) խորհուրդը, լուր հղեց Թոմարիսին՝ հետ տանել իր զորքերը, բանի որ ինքը մտադիր է անցնելու նրա երկիրը: Թոմարիսը հետ բաշվեց, ինչպես արդեն խոստացել էր, իսկ Կյուրոսը, Կրեսոսին հանձնելով իր որդի Կամբյուսեսի (Աբենեյան տերության սպազա արքա Կամբիզ II-ի – Մ.Յ.) ձեռքը, որին հանձնում էր նաև թագավորությունը, նրան միաժամանակ հանձնարարեց պատվել Կրեսոսին և լավ վերաբերվել նրան, եթե մասագետների դեմ գետանցումն անհաջող լինի: Այս հանձնարարելուց և նրանց պարսից երկիրը ուղարկելուց հետո էլ հենց նա զորքով անցավ գետը: /211/ Կյուրոսը, մեկ օրվա ճանապարհ առաջ գնալով Արաքսից այն կողմ, գործեց Կրեսոսի խորհուրդներին համաձայն և պարսից զորքերի լավագույնն աստով հետ ահանաջեց դեպի Արաքս՝ տեղում թողնելով ոչ պիտանի մասին: Այնժամ մասագետների զորքի երրորդ մասը հարձակվեց Կյուրոսի լքած զորքի վրա և կոտորեց այն՝ հակառակ ցույց տրված դիմադրության: Տեսնելով, սակայն, այնտեղ դրված ուռետաղ, թշնամուն հաղթելուց հետո հաղթանակողները նստեցին ու խրախուճեցին և, երբ ուռետաղի ու գինուց հագեցան, բնեցին, իսկ պարսիկները, վերադառնալով, նրանցից շատերին սպանեցին, առավել ևս շատերին գերի վերցրին, որոնց մեջ էր նաև թագուհի Թոմարիսի որդուն՝ մասագետների գորապետին, որի անունն էր Սպարգասպետ» (Հեռոդոտոս «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 201, 205, 206, 208, 211):

«Այնուհետև Կյուրոսը (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Յ.) ելավ դերբիկների դեմ, երբ սրանց վրա իշխում էր Անդրիոսը (Նկատի է ունեցվում Մասագետական թագավորության թագուհի Թոմարիսը – Մ.Յ.): Դարանում տեղակայելով փղերին՝ դերբիկները անակնկալ հարձակում գործեցին Կյուրոսի հեծյալների վրա, որոնք քախքալվեցին: Այդ ժամանակ Կյուրոսն ընկավ ձիուց և հինդուսը, որը հետապնդում էր նրան, տեգով հարվածեց նրա ազդրի ներսի մասին, որի արդյունքում Կյուրոսը շուտով մահացավ: Այդ հինդուսները, լինելով դերբիկների դաշնակիցները, մասնակցում էին մարտին և դրան ներկայացրել էին փղերով: Կյուրոսին ուղեկցող ընկերները նրան հասցրին պարսից ճամբար: Այդ մարտում երկու կողմից զոհվեցին 10.000-ական հոգի» (Կտեսիոս Կնիդացի «Պարսից պատմություն» գիրք 6):

«Հնազանդեցնելով Ասիան և իր իշխանությանը ենթարկեցնելով ողջ Արևելքը՝ Կյուրոսը (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Յ.) պատերազմով գնաց սկյութների դեմ: Սրանք այդ ժամանակ մի թագուհի ունեին Թոմարիս անունով (Մասագետական թագավորության թագուհի Թոմարիսը – Մ.Յ.), որը, ինչպես կարելի էր սպասել կնոջից, չկարենաց թշնամական հարձակումից: Եվ ահա նա, չնայած չկարողացավ խաղաղել թշնամուն գետանցել Օքսը, որոշեց այդ հանգամանքն իր օգտին օգտագործել՝ համարելով, որ իր համար ավելի հեշտ կլինի մարտնչել սեփական թագավորության սահմաններում, քան որում այդ պարագայում թշնամուն ավելի ղեկավար կլինի փախուստով փրկվել, բանի որ գետը փակում էր փախուստի ուղին: Եվ ահա Կյուրոսը, անցկացնելով զորքը գետի մյուս ափ և որոշ տարածություն խորանալով Սկյութիայի տարածքում, ճամբար գալուց: Հաջորդ օրը նա վախճանեց ձևացավ և լեռ ճամբարը, կարծես փախուստի դիմած լինե՛ր: Միաժամանակ ևս ճամբարում թողեց զինի և խնջույքի համար այլ բաներ: Երբ այդ ամենի մասին հայտնեցին թագուհուն, նա զորքի երրորդ մասի հետ ուղարկեց որդուն՝ դեռևս մի պատանու, որպեսզի հետապնդի թշնամուն: Վերջինս, մտնելով Կյուրոսի ճամբար և լինելով մարտերում չփորձված մի պատանի, կարծես թե՛քի եկած լինելով, այլ ոչ թե՛՝ մարտի, մոռացավ թշնամիների մասին ու թույլ տվեց գինուն անսովոր բարբարոսների հարբել: Եվ ահա արթեցումը հաղթեց սկյութների ավելի շուտ, բան գնեցը, բանգի, իմանալով այդ մասին, Կյուրոսը գիշերը վերադարձավ, հարձակվեց անօգնական թշնամիների վրա և հենց ճամբարում էլ թագուհու որդու հետ միասին բոլորին կոտորեց» (Հուստինիոս «Ֆիլիպի պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 8):

«Այսպիսին է որոշ գրողների կարծիքը սակերի մասին, իսկ ըստ այլոց Կյուրոսը (Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծ - Մ.Ֆ.) արշավի ելավ սակերի դեմ, սակայն, հաղթված նրանցից, դիմեց փախուստի: Դրանից հետո նա, ճամբար զարկելով այն վայրում, որտեղ ամենատարբեր պարենամթերքի և, հատկապես, գինու պաշարների հետ միասին թողել էր գումակը, որոշ ժամանակ հանգստանալ թույլ տալուց հետո զորքին ոտքի հանեց և, թողնելով վրանները, որոնք լիքն էին պաշարներով, երեկոյան կողմ նահանջեց՝ ձևացնելով, թե փախչում է: Առաջ անցնելով ինչպես իրեն պետքական թվաց՝ նա կանգ առավ: Այդ ընթացքում սակերը, գրավելով մարդկանց կողմից լքված ճամբարը, որը լիքն էլ ուտելիքներով, պայթելու չափ կերակ: Այդ ժամանակ, ահա, Կյուրոսը հետ դարձավ և հանդիպեց հարթածությունից խելքները թոցրած սակերին: Արդյունքում՝ սրանցից ոմանք մահու չափ հարբած վիճակում բնած ժամանակ կոտորվեցին, իսկ ոմանք էլ ընկան թշնամիների թրերի հարվածներից այն ժամանակ, երբ անգնե վիճակում երգում և պարում էին: Ահա այսպես գրեթե բոլորը կոտորվեցին» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 8, մաս 5):

«Երբ Կյուրոսը (Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծ - Մ.Ֆ.) ելավ մասագետների դեմ, սրանց թագուհի Թոմարիսը (Մասագետական թագավորության թագուհի Թոմարիսը - Մ.Ֆ.) նահանջեց նրանց առջևից» (Պլինեոս «Ռազմական խորամանկություններ» գիրք 8, գլուխ 28):

«Սկյութական թագուհի Թոմարիսը (Մասագետական թագավորության թագուհի Թոմարիսը - Մ.Ֆ.), փոփոխական հաջողություններով կռիվ մղելով պարսից զորավար Կյուրոսի (Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծ - Մ.Ֆ.) դեմ...» (Ֆրոնտին «Ստրատեգամներ» գիրք 2, գլուխ 5, մաս 5):

«Թոմարիսը (Մասագետական թագավորության թագուհի Թոմարիսը - Մ.Ֆ.), կորցնելով զորքը և որդուն...» (Օրոսիոս «Ընդդեմ հեթանոսների», գիրք 2, գլուխ 7):

«Այդ ժամանակ պարսից արքա Կյուրոսը (Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծ - Մ.Ֆ.) ... գեթերի թագուհի Թոմարիսի (Մասագետական թագավորության թագուհի Թոմարիսը - Մ.Ֆ.) օրոք նրա վրա գնաց կործանարար պատերազմով: Գոռզգանալով Ասիայում ձեռք բերած իր հաղթանակներով՝ Կյուրոսը ձգտում էր նվաճել նաև գեթերին, որոնց մոտ, ինչպես արդեն ասացինք, իշխում էր Թոմարիսը: Եվ, չնայած այն բանին, որ Թոմարիսը չկարողացավ նրա դեմ առնել Արաքս գետով ու թույլ տվեց նրա գետանցումը, այնուհանդերձ նրա դեմ մեկ այլ բան կիրառեց՝ օգտվելով տեղանքի բարենպաստ պայմաններից: Այդպես էլ եղավ: Երբ Կյուրոսը եկավ, առաջին հաջողությունը պարթևների կողմում էր, ընդ որում այն աստիճան, որ նրանք սպանեցին Թոմարիսի որդուն իսկ և կոտորեցին նրա զորքի մեծ մասին» (Յորդանան «Գրեթե ծագման և գործերի մասին», գլուխ 62):

⁴⁰³ «/212/ Իսկ Թոմարիսը (Մասագետական թագավորության թագուհի Թոմարիսը - Մ.Ֆ.), լսելով իր զորքի և որդու հետ կատարված, դեսպան ուղարկեց Կյուրոսի (Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծ - Մ.Ֆ.) մոտ, հետևյալ խոսքերով...: /213/ Կյուրոսը այս խոսքերին ոչ մի ուշադրություն չդարձրեց, իսկ թագուհի Թոմարիսի որդի Սպարգապիսեսը, երբ գինին նրան թողեց և նա հասկացավ իր դժբախտ վիճակը, խնդրեց Կյուրոսին բանդել իր կապանքները: Երբ նա բանդել կապանքները և ձեռքերը ազատվեցին, սակայն, նա ինքնասպան եղավ: /214/ Այդ, նա այս ձևով վախճանվեց, իսկ Թոմարիսը, բանի որ Կյուրոսը չէր լսել նրա խոսքը, հարձակվեց Կյուրոսի վրա: Այս ճակատամարտը ես համարում եմ ամենակատաղին, որ երբևէ մղել են բարբարոս զորքերը: Այդ մասին ես իմացա ահա թե ինչ: Պատմում են, թե նախ թշնամիները իրար դեմ կանգնելով նետեր էին արձակում, այնուհետև, երբ արդեն սպառվել էին նրանց նետերը, նրանք դաշույններով և նիզակներով նետվեցին ձեռնամարտի: Նրանք երկար կռվեցին իրար դեմ և ոչ ոք չէր ուզում փախուստի դիմել, բայց ի վերջո մասագետները երեսուկից մեկ տարի պակաս: Իր հերթին Թոմարիսը, մարդկային արյամբ մի տիկ լցրած, սպանվածների մեջ փնտրում էր Կյուրոսի ընկ: Եվ ահա, երբ նա գտավ այն, դիակի գլուխը մտցրեց տիկի մեջ և, ծանակելով սպանվածին, ասաց հետևյալը. «Դու կործանեցիր ինձ, թեև ես ապրում եմ և քեզ հաղթել եմ, բանի որ իմ որդուն խաբեությամբ կործանեցիր, իսկ ես, ինչպես սպառնացել էի, քեզ կհագեցնեմ արյամբ»: Կյուրոսի վախճանի մասին շատ զրոյցներ են պատմում, բայց ամենահավանականը այս է թվում ինձ» (Յերոնիմոս «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 212-214):

«/7/ Ամորը, իմանալով, թե ինչ է եղել Կյուրոսի (Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծ - Մ.Ֆ.) հետ, հավաքեց 20.000 ինծյալ սակերի և օգնության շտապեց պարսիկներին: Եվ ահա սակերը պարսիկների հետ միասին դերբիկների նկատմամբ հիմալայի հաղթանակ տարան: Այդ մարտում, սակայն, զոհվեց դերբիկների արքա Ամորիսը՝ իր երկու որդիների հետ միասին: Դերբիկները կորցրին 30.000 հոգի, պարսիկները՝ ընդամենը 9.000: Այս ամենի արդյունքում Կյուրոսը (Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծ - Մ.Ֆ.) դարձավ այդ երկրի տիրակալը: /8/ Եվ ահա Կյուրոսը մահացավ վիրավորվելու երրորդ օրը» (Կտեսիոս Կիլիկացի «Պարսից պատմություն» գիրք 7, 8):

«Կորցնելով զորքի մի մասը և, որ ավելի ծանր էր, միակ որդուն՝ Թոմարիսը (Մասագետական թագավորության թագուհի Թոմարիսը - Մ.Ֆ.) իր կորստյան վշտի սփոփումը գտավ ոչ թե արցունքների՝ այլ՝ վրեժի մեջ: Եվ ահա նա թշնամիների նենգությանը, թշնամիներ, որոնք դեռ նշում էին վրեժը շահած հաղթանակը, պատասխանեց նույն տիպի նենգությամբ: Նա ձևացրեց, թե իրեն բաժին հասած հարվածից հետո իր չի վստահում իր ուժերին և, դիմելով փախուստի, Կյուրոսին (Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծ - Մ.Ֆ.) բաշեց մի կիրճ: Այստեղ նա իրենց արքայի հետ միասին ոչնչացրեց 200.000 պարսիկների, ընդ որում հաղթանակն առավել նշանակալից էր նրանով, որ չնայած նույնիսկ մի սուրհանդակ իսկ, որը լուր կտաներ այդ սարսափելի պարտության մասին» (Յուստինոս «Ֆիլիպի պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 8):

«Երբ պարսից արքա Կյուրոսը (Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծ - Մ.Ֆ.) իր ժամանակի այդ ամենահզոր տիրակալը, իսկայական բանակով արշավանք սկսեց դեպի Սկյութիա, այս երկրի թագուհին (Մասագետական թագավորության թագուհի Թոմարիսը - Մ.Ֆ.) ոչ միայն ջարդ ու վիրավորեց նրա բանակը, այլև գերեց հենց իրեն՝ Կյուրոսին, որից հետո խաչեց նրան» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 2, գլուխ 44):

«Իրենց այն խիզախությունը, որը շատերը գովերգում են, մասագետներն ապացուցեցին Կյուրոսի (Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծ - Մ.Ֆ.) դեմ պատերազմում» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 8, մաս 6):

«Նա (Մասագետական թագավորության թագուհի Թոմարիսը - Մ.Ֆ.) կեղծ նահանջով և իբր ահաբեկված բաշեց վերջինիս (Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծ - Մ.Ֆ.) սեփական ռազմիկներին լավ հայտնի մի կիրճ, որտեղ էլ, անակնկալ ճակատը շուրջ տալով և օգտագործելով բնական պայմանները, հաղթանակ տարավ» (Ֆրոնտին «Ստրատեգամներ» գիրք 2, գլուխ 5, մաս 5):

«Իսկ հետո նա (Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծ - Մ.Ֆ.), մարտի մեջ մտնելով Դահասի հովտում, զոհվեց» (Բերոս «Բաբելոնի պատմություն»):

«Կյուրոսը (Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծ - Մ.Ֆ.) զոհվեց մեկ այլ ճակատամարտում, որը եղավ Դահասի դաշտավայրում» (Եսեպիոս Կեսարացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 9):

«Կյուրոսը (Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծ - Մ.Ֆ.) և սպանվեց» (Պլինեոս «Ռազմական խորամանկություններ» գիրք 8, գլուխ 28):

«Թոմարիսը (Մասագետական թագավորության թագուհի Թոմարիսը - Մ.Ֆ.), կորցնելով զորքը և որդուն, շտապեց իր վիշտը սփոփել ավելի շուտ որպես թագուհի՝ արյունով, այլ ոչ թե որպես մայր՝ արցունքով: Արդյունքում՝ նա, կրած դժբախտությունից իրեն անվճռական և կոտորված ներկայացնելով ու աստիճանաբար նահանջելով, հզոր թշնամուն թակարդը բաշեց: Եվ ահա, լեռներում դարան դնելով, նա իրենց արքայի (Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծ - Մ.Ֆ.) հետ միասին ոչնչացրեց 200.000 պարսիկի, ընդ որում ողջ այդ պատմության մեջ ցնցող էր հատկապես այն, որ չնայած նույնիսկ մեկ սուրհանդակ իսկ, որը պարսիկներին լուր կտաներ տեղի ունեցած այդ իսկայական դժբախտության մասին: Թագուհին հրամայեց կարել Կյուրոսի գլուխը և, նետելով այն մարդկային արյունով լցված տիկի մեջ, ոչ կանացիորեն գոչեց. «Կշտացիր արյունով, որին դու այդքան ձգտում էիր և որով չէիր կարողանում հագնել 30 տարվա ընթացքում» (Օրոսիոս «Ընդդեմ հեթանոսների», գիրք 2, գլուխ 7):

«Հայտնի է, որ այս ցեղը, հաղթելով շատ այլ ժողովուրդների, իր թագավորությունը լայնացրեց մինչև Պոնտոսի սահմանները, սակայն որոշ արքաների գոռոզությունը, որոնք բարձր հավակնություններ ունեին և շատ հեռավոր արշավանքներ էին իրականացնում, այս թագավորությունը ծանր փորձանքների մեջ գցեցին և փոքրացրին նրա սահմանները: Դրանցից էր ամենից առաջ Կյուրոսը (Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծ - Մ.Ֆ.), որն անթիվ զորքով անցավ Բոսպորոսը, սակայն սկյութական թագուհի Թոմարիսը (Մասագետական թագավորության թագուհի Թոմարիսը - Մ.Ֆ.), արյունով իր որդիների համար վրիժառության, նրա հորդան ոչնչացրեց մինչև վերջին մարդը...: Այս վերջին գետի՝ Կուրի, անունը, որը բավականին լայն է և զգալի, տվել է ժողովուրդի սիրելի, հիմնական արքա Կյուրոսը, երբ նա ելել էր Սկյութական թագավորություն նվաճելու, բանի որ այդ գետը նույն այն սրընթացությունն ուներ, ինչով աչքի էր ընկնում նաև արքան» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 23, գլուխ 6):

«Պատերազմը, սակայն, շուտով վերսկսվեց և գեթերն իրենց թագուհու (Մասագետական թագավորության թագուհի Թոմարիս - Մ.Ֆ.) հետ միասին ջարդեցին ու ոչնչացրին պարթևներին՝ սրանցից հարուստ ավար խլելով» (Յորդանան «Գրեթե ծագման և գործերի մասին», գլուխ 62):

«Մասագետների թագուհին (Մասագետական թագավորության թագուհի Թոմարիսը - Մ.Ֆ.) սպանեց պարսից արքա Կյուրոսին (Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծ - Մ.Ֆ.)» (Միբալել Մոորի «Ժամանակագրություն» գիրք 4, գլուխ 21):

«Սպանվեց Կյուրոսը Սակաստանում՝ մի կնոջ (Մասագետական թագավորության թագուհի Թումարիսի - Մ.Յ.) կողմից» (Խահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 3):

«Եվ ահա մասագետների բարձիչ Տնորիսը (Մասագետական թագավորության թագուհի Թումարիսի - Մ.Յ.) սպանեց Կյուրոսին (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծին - Մ.Յ.)» (Սամվել Լևեցի «Ժամանակագրություն»):

⁴⁰⁴ «/9/ Այսպես Արարը, Կամբյուսեսի (Աբենեյան տերության արքա Կամբիզ II-ի - Մ.Յ.) ուղարկած դեսպանորդների հետ դաշինք կնքելուց հետո, այսպիսի հնար է մտածում: Ուղտերի մորթուց պատրաստած տիկերը նա լցնում է ջրով և, իր բոլոր ուղտերը դրանցով բեռնած, առաջանում այդ ջրագուրկ վայրը ու այնտեղ սպասում Կամբյուսեսի գործին: Այս պատմությունն ամենահավանականն է, բայց, քանի որ կա նաև պակաս հավանական պատմություն, այդ ևս պետք է ասվի: Արաբիայում կա մի խոշոր գետ, անունը Կորոս, որը թափվում է Կարսի կղզված ծովը: Պատմում են, թե հենց այս գետից էլ արաբների թագավորը ջուր է տարել ջրագուրկ այդ վայրը՝ եզան անհշակ և այլ մորթիներից կտրած ջրատարի միջոցով: Այդ ջրագուրկ վայրում նա խոշոր ջրավազաններ է փորել՝ ջուրն ընդունելու և այն պահելու համար: Գետից մինչև ջրագուրկ այդ վայրը տասներկու օրվա ճանապարհ է: Պատմում են, թե նա երեք տարբեր ջրատարների միջոցով երեք տարբեր տեղեր ջուր է տարել: /10/ Նեղոսի Պելասյան կղզված գետաբերանի մոտ Ամասիսի (Եգիպտոսի փարավոն Յահմու II-ի - Մ.Յ.) որդի Պասամետոսը (Եգիպտոսի փարավոն Պասամետի III-ը (մ.թ.ա. 526-525) - Մ.Յ.) բանակ դրեց՝ սպասելով Կամբյուսեսին...: /11/ Արդ, պարսիկները, անցնելով ջրագուրկ երկիրը, բանակում են Եգիպտացիների մոտիկ՝ ճակատամարտելու մտադրությամբ: Այնժամ Եգիպտական վարձկանները, որոնք հեղինակներ և կարիացիներ էին, Փանեսի դեմ գայրաքաճ լինելով այն պատճառով, որ սա օտար զորք էր առաջնորդել Եգիպտոս, մտածում են նրան պատժել հետևյալ կերպ: Փանեսը որդիներ ուներ, որոնց թողել էր Եգիպտոսում: Վարձկանները սրանք բերում են բանակատեղի և, երկու զորքի միջև գինի խառնելու անոթ դնելով, հոր աչքի առաջ անոթի վրա հաջորդաբար մորթում են նրա որդիներին: Այնուհետև վարձկանները, անոթի մեջ գինի և ջուր լցնելուց հետո, բոլորը կուշտ խմում են և նետվում են մարտի: Երբ բոլոր մարտիկ հետո երկուստեք շատերն էին ընկել, Եգիպտացիները դիմում են փախուստի» (Յերոգոտոս «Պատմություն», գիրք 3, գլուխ 9-11):

«Երբ Կամբիզը (Աբենեյան տերության արքա Կամբիզ II-ը - Մ.Յ.) հարձակում էր գործում Պելուզիայի վրա, որը պահպանում էր մուտքը Եգիպտոս, Եգիպտացիները մեծ եռանդով դիմադրում էին: Նրանք պաշարողների դեմ հզոր ռազմական մեքենաներ էին կիրառում, նետեր էին արձակում, բարձր և կրակ էին նետում մեքենաներից: Եվ ահա, որպեսզի որևէ կերպ ելք գտնի իրավիճակից, Կամբիզը ը առաջին գիծ հանեց շներին, ոչխարներին, կատուներին, իջևաններին և մնացած բոլոր այն կենդանիներին, որոնք Եգիպտացիների մոտ համարվում էին սրբազան: Արդյունքում՝ Եգիպտացիներն անսիջապես դադարեցրին մարտը, վախենալով սրբապղծություն գործել ու նեղացնել այդ կենդանիներին, որոնց նկատմամբ մեծ հարգանք ունեին, ինչից էլ օգտվելով Կամբիզը ը գրավեց Պելուզիան և բացեց մուտքը դեպի Եգիպտոս» (Պլինիոս «Ռազմական խորամանկություններ» գիրք 7, գլուխ 9):

«Նա (Աբենեյան տերության արքա Կամբիզ II-ը - Մ.Յ.) արշավի ելավ Եգիպտոսի դեմ և հաղթեց Եգիպտական արքա Ամիրպետիսի (Եգիպտոսի փարավոն Պասամետի III-ին - Մ.Յ.): Դա եղավ այն ներքինի շնորհիվ, որը Եգիպտական արքայի կողքին էր և մեծ ազդեցություն ուներ նրա վրա...: Վճռական ճակատամարտում Եգիպտացիներից զոհվեց 50.000, պարսիկներից՝ 20.000 հոգի» (Կտեսիոս Կսիրացի «Պարսից պատմություն» գիրք 9):

«/1.68/ 55 տարի կառավարելուց հետո նրա (Եգիպտոսի փարավոն Յահմու II-ի - Մ.Յ.) իշխանությունը վերջ գտավ այն բանից հետո, երբ պարսից արքա Կամբիզը ը (Աբենեյան տերության արքա Կամբիզ II-ը - Մ.Յ.) հարձակվեց Եգիպտոսի վրա: /10.14/ Երբ պարսից արքա Կամբիզը ը գրավեց Մենֆիսն և Պելուզիան, քանի որ գլխապետույթի մեջ էր իր հաջորդությունից, հրամայեց արտաշիրիմել Եգիպտոսի արքա Ամասիսի դին...» (Դիոդորոս Սիկիացի «Պատմական գրադարան» գիրք 1, գլուխ 68, գիրք 10, գլուխ 14):

«Նրան (Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծին - Մ.Յ.) հաջորդեց որդին՝ Կամբիզը ը (Աբենեյան տերության արքա Կամբիզ II-ը - Մ.Յ.), որը իր տերությանը միավորեց Եգիպտոսը» (Յուստինոս «Ֆիլիպի պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 8):

«Կամբիզը (Աբենեյան տերության արքա Կամբիզ II-ը - Մ.Յ.) հաղթանակ տարավ Եգիպտոսի նկատմամբ» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների», գիրք 2, գլուխ 8):

«Դրանից հետո նա (Աբենեյան տերության արքա Կամբիզ II-ը - Մ.Յ.), մի մեծ և անհաշիվ բանակի գլուխ անցած, որի թվում նաև մեծաքանակ հեծելազոր կար, Մարաստանից արշավանք ձեռնարկեց Եգիպտոսի ուղղությամբ...: Եվ ահա նա անցավ Գազան և, հավաքած զորքն ու պատերազմական հանդերձանքը, իջավ Եգիպտոս, որպեսզի մարտնչի Եգիպտացիների հետ: Դրանից հետո նա պատերազմում հաղթանակ տարավ» (Յուդիանես Նիկյուացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 51):

⁴⁰⁵ «Եգիպտացիներն, այդ ճակատամարտում պարտվելով, դիմում են փախուստի: Երբ նրանք բլվել էին Մենիսիս, Կամբյուսեսը (Աբենեյան տերության արքա Կամբիզ II-ը - Մ.Յ.) միտիլենական նավով գետն ի վեր պարսիկ պատգամաբեր է ուղարկում՝ Եգիպտացիներին առաջարկելով հպարակվել: Եգիպտացիները, սակայն, տեսնելով Մենիսիս մոտոդ նավը և խմբովին դուրս գալով պարիսպներից, հարձակվում են նավի վրա, կործանում են այն և, նավում եղած մարդկանց կոտորելով, բերում են պարիսպներից ներս: Այնուհետև Եգիպտացիները, երկար պաշարված մնալուց հետո, հանձնվում են, իսկ հարևան լիբիացիները, ահաբեկված Եգիպտոսի հետ կատարված դեպքերից, արդեն առանց կռիվի հանձնվում են պարսիկներին, իրենք իրենց համար տուրք են հաստատում և ընծաներ են ուղարկում թագավորին: «Խախեցած այս ամենից՝ կյուրենացիներն և բարկենացիներն ևս անում են այն, ինչ լիբիացիները: Կամբյուսեսը լիբիացիների ուղարկած ընծաները ընդունում և սիրաժողով, իսկ կյուրենացիների ընծաներից դժգոհում, որի պատճառով, իմ կարծիքով, այն էր, որ դրանք քիչ էին, քանզի կյուրենացիներն ուղարկել էին հինգ հարյուր արծաթ մինա: Այդ գումարը Կամբյուսեսը խլում է և իր իսկ ձեռքով բաժանում գինիորդներին» (Յերոգոտոս «Պատմություն», գիրք 3, գլուխ 13):

«Նա (Աբենեյան տերության արքա Կամբիզ II-ը - Մ.Յ.) գրավեց Եգիպտական Պարմա և Սանիսուր, ինչպես նաև Սան ու Բաստա քաղաքները, ընդ որում Թեբեում նա բռնեց նաև Ապրիասա փարավոնին (Եգիպտոսի փարավոն Պասամետի III-ին - Մ.Յ.), որին իր իսկ ձեռքով սպանեց» (Յուդիանես Նիկյուացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 51):

⁴⁰⁶ «Կամբյուսեսը (Աբենեյան տերության արքա Կամբիզ II-ը - Մ.Յ.) գայրանալով, անսիջապես արշավում է Եթովպացիների դեմ՝ առանց նախապես որևէ պարեն նախապատրաստելու և առանց մտածելու, որ ինքը արշավում է երկրի հեռավոր ծայրերը: Նա այնքան մոլեգնած և անմիտ էր, որ, լսելով ձկնակերների պատմածները, արշավում է՝ հրամայելով իր բանակում գտնվող հեղինակներին մնալ Եգիպտոսում: Նա իր հետ տանում է ողջ իր հետևակ զորքը: Արշավելիս հասնելով Թեբե՝ նա իր զորքից առանձնացրեց 50.000 հոգի՝ հանձնարարելով ստրկացնել ամսնոցիներին և իրկիզել 2ևսի պատգամատուները, իսկ ինքը, մնացած զորքը վերցնելով, արշավեց Եթովպացիների վրա: Նախքան զորքը կանգնեց ճանապարհն հինգերորդ մասը, սակայն, նրանց վերցրած ողջ պարենը սպառվեց, որից հետո նրանք կերան նաև բոլոր լծվան անասուններին: Եթե Կամբյուսեսը, այս տեսնելուց հետո, փոխեր իր որոշումը և զորքը հետ տաներ, ապա, հակառակ իր կատարած առաջին սխալին, իմաստուն մարդ կհամարվեր, միևնույն ժամանակ, ոչնչի մասին չմտածելով, միշտ առաջ էր գնում: Հիմնովները, քանի դեռ հնարավորություն ունեին երկրից որևէ բան ստանալու, խոտաճարակությամբ ապրում էին, բայց, երբ հասան ավազուտ անապատը, նրանցից ոմանք ահավոր արարք կատարեցին, քանզի, իրենց միջից յուրաքանչյուր տասներորդին վիճակով մորթելով, կերան: Կամբյուսեսը իմացավ այդ մասին և, վախենալով, որ գինիորդները իրար կուտեն, դադարեցրեց արշավանքը և վերադարձավ Թեբե՝ կորցնելով իր զորքի մեծ մասը» (Յերոգոտոս «Պատմություն», գիրք 3, գլուխ 25):

⁴⁰⁷ «/25/ Կամբյուսեսը (Աբենեյան տերության արքա Կամբիզ II-ը - Մ.Յ.) գայրանալով, անսիջապես արշավում է Եթովպացիների դեմ՝ առանց նախապես որևէ պարեն նախապատրաստելու և առանց մտածելու, որ ինքը արշավում է երկրի հեռավոր ծայրերը: Նա այնքան մոլեգնած և անմիտ էր, որ, լսելով ձկնակերների պատմածները, արշավում է՝ հրամայելով իր բանակում գտնվող հեղինակներին մնալ Եգիպտոսում: Նա իր հետ տանում է ողջ իր հետևակ զորքը: Արշավելիս հասնելով Թեբե՝ նա իր զորքից առանձնացրեց 50.000 հոգի՝ հանձնարարելով ստրկացնել ամսնոցիներին և իրկիզել 2ևսի պատգամատուները...: /26/ Ամսնոցիներին դեմ արշավանքի ուղարկվածները դուրս եկան Թեբեից ուղեգույցների առաջնորդությամբ: Նրանք հայտնաբերեցին հասան Ծագի քաղաքը, որը, ինչպես պատմեցին, բնակեցնում են Այսթրոնիա ցեղին պատկանող սամոնացիները: Այն գտնվում է Թեբեից անապատի միջով անցնող յոթ օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա: Այդ վայրից հուրապես կղզվում է Երանեսյաց կղզի: Արդ, պատմում են, թե պարսկական զորքը մինչև այստեղ է հասել, իսկ թե այնուհետև նրանց ինչ է պատահել, ոչ-ոք ոչինչ չի կարող պատմել, բացի ամսնոցիներից և այդ մասին նրանցից լսողներից, քանզի նրանք չեն հասել ամսնոցիների մոտ, ոչ իսկ այնտեղից վերադարձել են: Ամսնոցիներն այդ մասին պատմում են հետևյալով: Ծագիսից պարսիկներն ավազուտ անապատի միջով արշավում են ամսնոցիների վրա, սակայն Ծագիսի և Ամսնի միջև, հասարակ ճանապարհի կեսին, երբ նախաճաշում էին, ուժեղ և ահավոր հուրապահ քամի է փչում, որը, ավազի լեռներ բարձրացնելով, նրանց թաղում է ավազի տակ և, այսպիսով, նրանք անհետանում են: Ամսնոցիները այսպես են պատմում այդ բանակի մասին» (Յերոգոտոս «Պատմություն», գիրք 3, գլուխ 25, 26):

⁴⁰⁸ «Տիգրանը, հույներին էլ ոչ քիչ ժամանակ նվաճելով, իրեն հնազանդեցրեց և, մեր բնակչության սահմաններն ընդարձակելով, հասցրեց մինչև հին բնակչության սահմանների ծայրերը» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 1, գլուխ 24):

⁴⁰⁹ «Արտաշես Առաջինից հետո թագավորում է նրա Տիգրան որդին՝ պարսից Արշական թագավորի 49-րդ տարում: Հայոց զորքերը ժողովելով՝ նա գնում է հունաց զորքերի դեմ, որոնք նրա հոր՝ Արտաշեսի, մահից և նրա զորքերի ցրվելուց հետո՝ նրանց հետապնդելով, մեր երկրի վրա էին գալիս: Տիգրանը նրանց դեմ դուրս գալով՝ նրանց արշավանքն արգելում է և հետ է մղում» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 14): «Տիգրան Երկրորդը, բազմաբանակ զորք ժողովելով, հաղթում է Հունաց զորքերը, որը, Արտաշեսի մահից հետո հարմար պահ գտնելով, Հայոց երկիր էին եկել» (Ուիստանես «Հայոց պատմություն», գլուխ 29):

«Իսկ Արտաշեսից հետո թագավորում է նրա որդի Տիգրան Երկրորդը: Նա մեծ զորք է հանում իր վրա հարձակված հույներին դեմ և նրանց հետ է բռնում մինչև վերջ» (Ռովիանես Դրասիանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 4):

«Տիգրանը գնում է Հունաց զորքերին ընդդեմ, որոնք, նրա հայր Արտաշեսի մահից և նրա զորքերի ցրվելուց հետո նրանց հետապնդելով, գալիս էին մեր աշխարհը: Տիգրանը, նրանց դեմ դուրս գալով, արգելում է և ստիպում է հետ գնալ» (Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիգրանական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 5):

«Տիգրանը իր... հոր սպանությունից հետո հավաքում է Հայոց զորքերը՝ արշավելու ընդդեմ հունաց զորքերի: Նա գնում է և մինչև վերջ բախվելով, նահանջում է» (Միսիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 10):

«Այդ ժամանակ ապստամբեցին Մաժաթի կողմի հույները, որոնք եկան այս Տիգրանի վրա պատերազմի, բայց նա հաղթեց նրանց» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

⁴¹⁰ «Դարեհ թագավորն (**Աբեմենյանների տերության արքա Դարեհ I-ը – Մ.Ֆ.**) ասում է՝ Դադարչիչ անունով հայ իմ ծառային ես ուղարկեցի Արմինա: Այսպես՝ նրան պատվիրեցի. «Գնա և ջանքսիրիդ այդ ապստամբ բանակը, որը իրեն իմը չի ճանաչում»: Ուստի Դադարչիչը գնաց: Երբ նա հասավ Արմինա, ապստամբները հավաքվեցին և դուրս ելան Դադարչիչի դեմ ճակատամարտ տալու համար: Արմինայի մեջ շուգա անունով մի ալան կա, ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Ահրումազդան ինձ օգնեց: Շնորհիվ Ահրումազդայի իմ բանակը բավական մարդ սպանեց ապստամբ բանակից: Թուրավահարա ամսի 8-ն էր, երբ այսպես ճակատամարտը տեղի ունեցավ» («Բեհիստունյան արձանագրություն»):

⁴¹¹ «Դարեհ թագավորն (**Աբեմենյանների տերության արքա Դարեհ I-ը – Մ.Ֆ.**) ասում է՝ երկրորդ անգամ ապստամբները հավաքվեցին և նորից դուրս ելան Դադարչիչի դեմ ճակատամարտելու: Տիգրան անունով մի բերդ կա Արմինայում, ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Ահրումազդան ինձ օգնեց, Ահրումազդայի շնորհիվ իմ բանակը այն ապստամբ բանակից բավական մարդ սպանեց: Թուրավահարա ամսի 18-ն էր, երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ» («Բեհիստունյան արձանագրություն»):

⁴¹² «Դարեհ թագավորն (**Աբեմենյանների տերության արքա Դարեհ I-ը – Մ.Ֆ.**) ասում է՝ երրորդ անգամ ապստամբները հավաքվեցին և նորից դուրս ելան Դադարչիչի դեմ ճակատամարտելու: Ուիսյամ անունով մի բերդ Արմինայում, ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Ահրումազդան ինձ օգնեց, Ահրումազդայի շնորհիվ իմ բանակը այն ապստամբ բանակից բավական մարդ սպանեց: Թադարչիչ ամսի 9-ն էր, երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ: Հետո Դադարչիչը մնաց Արմինայում, մինչև ես հասա Մարաստան» («Բեհիստունյան արձանագրություն»):

⁴¹³ «Զանի դեռ ես (**Աբեմենյանների տերության արքա Դարեհ I-ը – Մ.Ֆ.**) Դարսեում և Մարաստանում էին, բաբելոնացիները երկրորդ անգամ երես դարձրին ինձին: Եվ ահա Արաքս անունով մի մարդ՝ հայ և Հալդիի որդի, Բաբելոնի Ղուբայա կոչվող վայրում ապստամբեց: Նա ժողովորդին այսպես էր խաբում, թե. «Ես Նաբուգադանասորն եմ՝ Նաբոնիդի (**Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբոնիդ – Մ.Ֆ.**) որդին»: Այդ ժամանակ բաբելոնական զորքը երես դարձրեց ինձին և անցավ Արաքսի կողմը: Նա նվաճեց Բաբելոնը և դարձավ Բաբելոնի թագավորության արքա: Դրանից հետո ես զորք ուղարկեցի Բաբելոն և պարսիկ Վինդաֆարային՝ իմ եղբայրս, այդ զորքի հրամանատար կարգեցի: Ես նրանց ասացի. «Գնացե՛ք և ջարդե՛ք բաբելոնյան զորքը, որն ինձ չի ընդունում»: Վինդաֆարան զորքի հետ շարժվեց դեպի Բաբելոն և Ահրումազդան ինձ օգնեց: Ահրումազդայի կամքով Վինդաֆարան ջարդեց բաբելոնացիներին և գերեց նրան: Դա եղավ Մարգաշանան ամսի 22-րդ օրը, երբ ես բռնեցի այն Արաքսի, որն իրեն Նաբուգոդոնոսոր էր կոչում, ինչպես նաև նրա մարդկանց, որոնք նրա աչքի ընկնող կողմնակիցներից էին: Դրանից հետո ես հրահանգ տվեցի և այդ Արաքսին ու նրա աչքի ընկնող կողմնակիցներին Բաբելոնում ցցի հանեցի» («Բեհիստունյան արձանագրություն»):

«/150/ Դեպի Սամոս Դարսկական նավատորմի արշավանքի ժամանակ բաբելոնացիները մի հիմնային նախապատրաստված ապստամբություն բարձրացրին: Բանն այն էր, որ մոգի և Յոթի դավադրության ողջ այդ խառը ժամանակաշրջանում բաբելոնացիները նախապատրաստվում էին պաշարմանը և այդ անում էին, կարծում էմ, գաղտնի: Այն բանից հետո, սակայն, երբ բացահայտ ապստամբություն սկսվեց, բաբելոնացիները ահա թե ինչ արեցին: Նրանցից յուրաքանչյուրն ընտրեց մեկական կին, որին ուզում էր, բացի իր մորից, իսկ մնացածներին հավաքեցին մեկտեղ և խեղդեցին: Իսկ մեկական կին նրանցից յուրաքանչյուրն իր համար թողեց, որպեսզի վերջինս իր համար ունեցի պատրաստի: /151/ Մտանալով ապստամբության լուրը՝ Դարեհն (**Աբեմենյանների տերության արքա Դարեհ I-ը – Մ.Ֆ.**) իր ողջ բանակով ելավ բաբելոնացիների դեմ: Ստանալով Բաբելոնին՝ արքան սկսեց բաղաբե պաշարումը: Այդ ժամանակ, սակայն, պաշարումը բաբելոնացիներին որևէ կերպ չէր անհանգստացնում և նրանք, բարձրանալով ատամնաշարերի վրա, վիրավորական խոսքեր էին գոռում, ծամածռություններ էին անում և ծաղրում էին Դարեհին ու նրա բանակին: Այդ ժամանակ նրանցից մեկն ասաց. «Ի՞նչ եք այդպես նստել, ով պարսիկներ, և անգործ եք մնում: Կորե՛ք այստեղից, բանգի բաղաբե կգրավի միայն այն ժամանակ, երբ հովատակը կհոգնան»: /152/ Ահա այսպես անցավ տարի և յոթ ամիս, երբ Դարեհն և նրա զորքը զայրացած էին բանից, որ չեն կարողանում գրավել Բաբելոնը, չնայած բոլոր այն հնարքներին և խորամանկություններին, որին իրենք դիմել էին: Իմիջայոց նրանք փորձարկեցին նաև այն խորամանկությունը, որի օգնությամբ Կյուրոսը (**Աբեմենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծը – Մ.Ֆ.**) մի ժամանակ գրավել էր այդ բաղաբե, սակայն բաբելոնացիները անկողտ պահակություն էին իրականացնում և խորամանկել նրանց այդ կերպ ևս չհաջողվեց: /153/ Ի վերջո պաշարման քսաներորդ ամսին մոգին տապալած այն յոթ անձանցից մեկը հանդիսացող Մեգաբազեսի որդի Չոպիրոսին մի զարմանալի կանխաշան երևաց, երբ նրա գունակային հովատակներից մեկը բեղունավորվեց: Երբ Չոպիրոսին հայտնության այդ մասին, նա սկզբում չէր ցանկանում հավատալ դրան, սակայն, երբ անձամբ տեսավ զամբիկին, արգելեց որևէ մեկին ասել այդ մասին, որից հետո սկսեց քննարկել այդ նախաշանը: Նա մտածում էր այն բաբելոնացու ասած խոսքերի մասին, որը սա ասել էր պաշարման սկզբում, որ բաղաբե կգրավվի միայն այն ժամանակ, երբ հովատակը կբեղմնավորվի: Այսպիսով՝ Չոպիրոսը հետևություն եկավ, որ դա իրոք նախաշան է և բաղաբե, արապյան, կգրավվի, բանգի այն բաբելոնացին նման խոսքեր էր ասել և նախախախտ, ահա, առկա էր: /154/ Եվ այսպես, գալով հետևության, որ բաղաբե դատապարտված է կործանման, Չոպիրոսը եկավ Դարեհի մոտ և հարցրեց նրան, թե արդյո՞ք վերջինիս համար իրոք այդքան կարևոր է Բաբելոնի գրավում, իսկ երբ Դարեհը հաստատեց այդ, Չոպիրոսը սկսեց մտածել այն բանի շուրջ, թե ինչպե՞ս ինքն անի այդ սիրագործությունը ու բաղաբե հանձնի Դարեհի ձեռքը, բանգի պարսիկներն ամենից վեր դասում էին հենց խիզախ սիրագործությունները: Եվ ահա Չոպիրոսը հետևություն եկավ, որ ինքը կարող է այդ պատրասկին հասնել միայն մեկ անսպասարկով, եթե այլանդակի իրեն և անցին թշնամիների կողմը: Եվ ահա նա թեթև ձեռքով իրեն անբուժելի վերքեր հասցրեց՝ կտրեց թիթև ու ականջները, այլանդակության աստիճանի բզկետը մագերը և վրան մտրակի հետքերով հառնեց Դարեհի առաջ: /155/ Դարեհը սարսափի մատնվեց իր տեսածից, թե ինչպես են վարվել այդ հարգարժան մարդու հետ, և ահա նա գոռալով վեր թռավ գահից ու հարցրեց, թե ո՞վ և ինչի՞՝ համար է նրա հետ այդ կերպ վարվել: Այդ ժամանակ Չոպիրոսը պատասխանեց. «Բացառությամբ բեզկից՝ չկա աշխարհում մարդ, որն իշխանություն ունի ահա այս կերպ վարվել ինձ հետ, սակայն այլ մարդ չի արել դա, ով տիրակալ, այլ ես հենց ինքս եմ այս կերպ այլանդակել ինձ, որովհետև ինձ համար շատ ծանր է տանել ատրեստանցիների ծաղրանքը պարսիկների հասցեին»: Արքան ի պատասխան ասաց. «Ով դժբախտ, դու փորձում ես ծաղկեցնել թո իսկ սարսափելի արարքը, պնդելով, որ դու այս կերպ աննկարագրելիորեն այլանդակել ես բեզ հանուն պաշարյալների: Այդ, ով հիմար, ի՞նչ կերպ պաշարյալները ավելի շուտ կհանձնվեն, որ դու բեզ այս վիճակին ես հասցրել: Խեղթո՞ւ թոքրե՞լ ես, այս կերպ այլանդակելով բեզ»: Այդ ժամանակ Չոպիրոսը հարցրեց արքային. «Եթե՞ ես բացահայտել բեզ իմ մտադրությունը մինչ այս, դու կարգելեիր ինձ նման կերպ վարվել, դրա համար էլ ես իմ համարձակությամբ եմ այսպես վարվել: Եվ այսպես, եթե դու չիրաժարվես օժանդակել ինձ, մենք կգրավենք Բաբելոնը: Ահա, ուրեմն, ես անսխալապես էլ բաղաբե կանցնեմ և բոլորին կհայտարարեմ, որ այդ հենց դու ես ինձ նման վերքեր հասցրել: Կարծում եմ, որ նրանք կհավատան ինձ ու իրենց զորքի հրամանատար կրնան: Իսկ տասներորդ օրը, հաշված այն օրվանից, երբ ես բաղաբե կհեռանամ, այսպես կոչված Շափրամի դարպասներին մոտեցրու: 1.000 հոգու թո զորքի այն մասից, որի կողմուսը բեզ համար միևնույն է: Դրանից հետո յոթերորդ օրը նույն կերպ 2.000 հոգու դիր Նինոսի դարպասների մոտ, իսկ հետո այսպիսի 20 օր և նույն կերպ վարվիր 4.000 հոգու հետ, որոնց տեղադիր այսպես կոչված Խալդեական դարպասների մոտ: Ոչ այն առաջինները, ոչ էլ սրանք իրենց մոտ դաշույններից բացի այլ զենք չպետք է ունենան, սակայն դաշույնները դու թող նրանց մոտ: Ի վերջո՝ տրանից հետո ևս 20 օր անց ողջ մնացած զորքին հրամայիր անսխալապես գրոհել բաղաբե պարսիկները բոլոր կողմերից: Այդ ժամանակ պարսիկներին տեղադիր այսպես կոչված Բեյի և Կաշուական դարպասների մոտ: Ես չեմ կասկածում, որ, երբ ես նման մեծագույն սիրագործություններ արած կլինեմ, բաբելոնացիներն, իհարկե, ինձ կվստահեն ոչ միայն բաղաբե պաշտպանությունը, այլ նույնիսկ այդ դարպասների բանակները: Այդ ժամանակ, ահա, իմ և այդ պարսիկների հոգսը կլինի գործն ավարտին հասցնելը»: /156/ Այս ասելով՝ Չոպիրոսը վազեց դեպի դարպասները՝ անվերջ հետ նայելով, կարծես մի իսկական

դասայիք: Դարպասների պահապանները, աշտարակների վրայից տեսնելով նրան, ներքև իջան, մի քիչ բացեցի դարպասի դռնակը և հարցրեցին, թե ո՞վ է նա և ինչո՞ւ է եկել: Սա պատասխանեց, որ ինքը Չոպիրոսն է, որը ուզում է անցնել նրանց կողմը: Լսելով նման պատասխան՝ պահապանները նրան տարան իրենց հրամանատարի մոտ: Երբ նա հառնեց վերջինիս առաջ, սկսեց բողոքել՝ հայտարարելով, որ վերքերը, որոնք իրականում նա հենց ինքն էր իրեն հասցրել, իրեն պատճառել է Դարեհը իբր այն բանի համար, որ ինքը խորհուրդ է տվել թողնել պաշարունը և հետ բաշել գործերը, բանի որ արքան այլևս որևէ հնարավորություն չունի տիրել քաղաքին: «Եվ ահա այժմ», - ավելացրեց նա, - «ես եկել եմ հանուն ձեր բարիքի»՝ որպես կործանում Դարեհի ու նրա զորքի: Արքան թանկ կվճարի ինձ հետ նման կերպ վարվելու համար: Ես գիտեմ նրա բոլոր գաղտնի մտքերն և խորամանկությունները»: /157/ Չոպիրոսն այսպես խոսեց, իսկ բաբելոնացիները, տեսնելով նման հայտի մի պարսիկի կտրված քթով և ականջներով, ինչպես նաև ամբողջովին պատված մտրակի հետքերով, ամբողջովին հավատացին, որ նա ճիշտ է խոսում և իրենց մոտ է եկել որպես ընկեր ու դաշնակից: Նրանք պատրաստակամորեն սկսեցին վստահել նրան, ինչ որ կասի: Նա նրանցից իր համար մեկ ջոկատ խնդրեց, իսկ երբ ստացավ հրամանատարությունն այդ ջոկատի նկատմամբ, սկսեց գործել այնպես, ինչպես պայմանավորվել էին Դարեհի հետ մինչ այդ: Եվ ահա տասներորդ օրը Չոպիրոսը դուրս հանեց իր բաբելոնական ջոկատը, շրջապատեց այն 1.000 հոգուն, որոնք Դարեհը հրամայել էր առաջին անգամ առաջ մղել, ու կոտորեց նրանց: Այդ ժամանակ բաբելոնացիները, հավատարմաբար, որ պարսիկի խոսքերը գործից չեն տարբերվում, շատ ուրախացան և պատրաստակամ դարձան ամեն ինչում հնազանդվել վերջինի: Այդ ժամանակ Չոպիրոսը, սպասելով պայմանավորված օրերի չափով, կրկին իր ընտրյալ ջոկատը դուրս հանեց և կոտորեց Դարեհի այս անգամ 2.000 ռազմիկների: Այս նոր սխրագործության համար բաբելոնացիները Չոպիրոսի գլխին պարգևներ թափեցին և նրա անունը բոլորի շուրթերին էր: Դրանից հետո Չոպիրոսը կրկին սպասեց պայմանավորված օրերի բանակով, որից հետո իր բանակը դուրս հանեց նախապես պայմանավորված վայրը և կոտորեց արդեն 4.000 հոգու: Եվ ահա այժմ, նման մի սխրագործությունից հետո, Չոպիրոսը հասավ իր ուզածին՝ նրան դարձրին գլխավոր հրամանատար և ամրության կայազորի ղեկավար: /158/ Այդ ժամանակ Դարեհը, ինչպես պայմանավորվել էին, հրամայեց բոլոր կողմերից գրոհել պարսիկները և ահա հենց այդ ժամանակ էլ բացահայտվեց Չոպիրոսի նեղ մտադրությունը, բանից, մինչ բաբելոնացիները պարսիկների վրայից հետ էին սղում Դարեհի զորքերի հարձակումները, նա բացեց այսպես կոչված Բելի ու Կաշույական դարպասները և պարսիկներին ներս թողեց: Բաբելոնացիների մի մասը, տեսնելով, թե ինչ եղավ, փախավ Բել Չևսի տաճար, իսկ այլք էլ, որ չէին նկատել այդ, մնացին իրենց տեղերում այնքան ժամանակ, մինչև որ նրանց էլ հասու եղավ դավաճանությունը: /159/ Ահա այս կերպ Բաբելոնը գրավվեց երկրորդ անգամ» (Յերոնիմոս «Պատմություն», գիրք 3, գլուխ 150-159):

«Պարսից արքա Կյուրոսը (հեղինակը նկատի ունի Աբենեսյանների տերության արքա Կյուրոս II Մեծին, սակայն ավելի հավանական է, որ դրվագը կապված է Դարեհ I-ի գործունեության հետ – Մ.Ֆ.): Դր դիտավորյալ այլանդակեց իր մոտիկ անձնավորություն հանդիսացող Չոպերի երեսը, որի հավատարմությանը նա չէր կասկածում, և ուղարկեց թշնամու մոտ: Չոպերի համարեցին Կյուրոսի եղբայր թշնամին, ինչը հաստատվում էր և նրան բաժին հասած վնասներով, և նրանով, որ մարտնչում նա միշտ առաջ էր անցնում ու իր տեղերն ուղղում էր Կյուրոսի ուղղությամբ: Արդյունքում նա Կյուրոսին հանձնեց իրեն տրամադրված Բաբելոն քաղաքը» (Ֆրոնտին «Անտիկվարիտատ» գիրք 3, գլուխ 3, մաս 4):

⁴¹⁴ «Մարգինան կոչվող երկիրը երես դարձրեց ինձնից (Աբենեսյանների տերության արքա Դարեհ I-ից – Մ.Ֆ.): Դրադա անունով մի մարդ՝ մարգինացի, նրանց կողմից տիրակալ հռչակվեց: Այդ ժամանակ նա այդ պարսիկի մոտ ուղարկեց իմ ենթակա, Բակտրիայի սատրապ Դադարշիսին և նրան այսպես ասացի: «Չնա և ջարդիր այն զորքին, որն ինձ չի ճանաչում»: Դադարշիսը իր զորքով շարժվեց և մարգինացիներին մարտ տվեց: Ահրումագդան օգնեց ինձ, Ահրումագդայի կամբով իմ զորքը գլխովին ջարդեց այդ թշնամական զորքը: Դա Աստիարիայա անի 23-ին էր, երբ տեղի ունեցավ այդ ճակատամարտը: Դրանից հետո երկիրն իմը դարձավ: Ահա թե ինչ արեցի ես Բակտրիայում» («Բեհիստունյան արձանագրություն»):

⁴¹⁵ «Դարեհ թագավորն (Աբենեսյանների տերության արքա Դարեհ I-ը – Մ.Ֆ.) ասում է՝ այնուհետև Վահուվիսա անունով պարսիկ իմ ծառային ես ուղարկեցի Արմինիս և այսպես նրան պատվիրեցի. «Չնա, ջախջախիր այն ապստամբ բանակը, որն իրեն իմը չի ճանաչում»: Ուստի Վահուվիսան գնաց: Երբ նա հասավ Արմինիս, ապստամբները հավաքվեցին և դուրս ելան Վահուվիսայի դեմ ճակատամարտի: Ասորեստանում Իզարա անունով մի վայր կա, ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Ահրումագդայի շնորհիվ իմ բանակը այն ապստամբ բանակից բավականին մարդ սպանեց: Անամակա անի 15-ն էր, երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ» («Բեհիստունյան արձանագրություն»):

⁴¹⁶ «Դարեհ թագավորն (Աբենեսյանների տերության արքա Դարեհ I-ը – Մ.Ֆ.) ասում է՝ ապստամբները երկրորդ անգամ հավաքվեցին և դուրս ելան Վահուվիսայի դեմ ճակատամարտի: Արմինիսյում Ավտիդարա անունով մի գավառ կա, այնտեղ նրանք ճակատամարտ տվեցին: Ահրումագդան ինձ օգնեց, Ահրումագդայի շնորհիվ իմ բանակը այն ապստամբ բանակից բավականին մարդ սպանեց: Թուրավահարա անի վերջն էր, երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ: Դետո Վահուվիսան մնաց Արմինիսյում, մինչև ու հասա Մարաստան» («Բեհիստունյան արձանագրություն»):

⁴¹⁷ «Անուս էին, թե կարողինները ապրում են լեռներում, ռազմատենչ են և չեն հպատակվում արքային: Այսուհանդերձ, մի անգամ սրանց վրա արշավել է արքայական զորքը թվով 12 բյուր մարդ կազմով, բայց երկրի դժվարանցանելիության պատճառով այդ զորքից և ոչ մեկը հետ չէր վերադարձել» (Բեստաֆոն «Անաբասիս», գիրք 3, գիրք 5):

⁴¹⁸ «/97/ Մինչ այդ Դարեհը (Աբենեսյան տերության արքա Դարեհ I-ը – Մ.Ֆ.) հետևակի հետ մոտեցել էր Խտրոսին: Երբ ողջ զորքն անցել էր մյուս ափ, նա հրամայեց հոնիացիներին և նավագներին ոչնչացնել կամուրջը ու ցամաքով հետևել իրեն: Հոնիացիները, հնազանդվելով հրամանին, ուզում էին բառել կամուրջը, սակայն այն ժամ միտենացիների գորավար Կոյոսը՝ երբեմնորոշի որդին, խնդրելով արքային լսել իրեն խորհուրդ տվող մարդուն, ասաց հետևյալը. «Ով արքա, դու արշավում ես մի երկիր, որտեղ չկան ոչ հերկած դաշտեր և ոչ էլ բնակեցված քաղաքներ, ուստի հրամայիր թողնել այս կամուրջն իր տեղում ու նրա պահպանումը հանձնիր իրենց կառուցողներին: Եթե ամեն ինչ հաջող լինի և մենք հանդիպենք սկյութներին, ապա նահանջելու հնարավորություն ունենանք, իսկ եթե նրանց չպատահենք, ապա, ծայրահեղ դեպքում, մեր վերադարձի ճանապարհը պահպանված կլինի: Ինձ բոլորովին չի արտահեցնում այն, որ սկյութները կարող են մեզ հաղթել մարտում, ես վախճում եմ սոսկ այն բանից, որ մենք նրանց չենք պատահի և թափառումների ընթացքում կկործանվենք: Գուցե թվա, որ ես այսպես ասում եմ, կամենալով մնալ այստեղ: Ընդհակառակը, ես ինքս, անշուշտ, կգնամ թեզ հետ և չեմ կամենա այստեղ մնալ»: Դարեհը հաճությամբ ընդունեց այս խորհուրդը և Կոյոսին պատասխանեց այսպես. «Լեքոսցի բարեկամ, երբ ես բարեհաջող վերադառնամ հայրենիք, ապա դու ներկայացիր ինձ, որպեսզի ես կարողանամ թո այս խորհրդի համար թեզ բարիքներով պարգևատրել»: /98/ Այս ասելով՝ Դարեհը իր գոտու դուր վաթսուս հանգույց կապեց և, մոտը հրավիրելով հոնիացիների տիրաններին, այսպես ասաց. «Հոնիացիներ, ես հետ եմ վերցնում կամուրջին վերաբերող իմ նախկին հրամանը: Վերջերս այս գոտին և այսպես գործեք: Երբ տեսնեք, որ ես արագորեն շարժվում եմ սկյութների վրա, այդ պահից սկսած օրական մեկ հանգույց բանդեք: Եթե այդ ժամանակամիջոցում ես չվերադառնամ և հանգույցներով նշված օրերն սպառվեն, դուք այն ժամ հետ դարձեք ձեր երկիրը, բայց մինչ այդ, բանի որ ես իմ որոշումը փոխել եմ, պահպանեցեք այս կամուրջը և այն ապահով պահելու համար ոչ մի ջանք մի խնայեք: Այդպես գործելով՝ դուք ինձ մեծ ծառայություն մատուցած կլինեք»: Դարեհն այսպես պատվիրելուց հետո, զորքով շարժվեց և առաջ: /102/ Սկյութները, համոզվելով, որ իրենք մենակ ի փոճակի չեն բաց մարտում դիմադրելու Դարեհի զորքերին, դեսպաններ են ուղարկում հարևանների մոտ: Սրանց թագավորներն արդեն հավաքվել էին խորհրդի, որոշելու համար, թե ինչպես վարվեն այդպիսի մեծաքանակ զորքի ներխուժման դեպքում...: /120/ Եվ ահա սկյութները որոշում են բացահայտ մարտի չբռնել, բանի որ չէին կարողացել բոլորին իրենց զինակից դարձնել, այլ՝ դանդաղորեն նահանջել՝ իրենց հետ տանելով նախիրը, բանդելով ջրհորներն ու աղբյուրները և ոչնչացնելով երկրի խոտը: Չորքը նրանք բաժանեցին երկու ջոկատի: Ջոկատներից մեկին, որը գլխավորում էր Սկոպասիս թագավորը, պետք է միանային սավորմատները: Այս ջոկատը, եթե պարսիկները հարձակվեին այդ երկրամասի վրա, պետք է նահանջեր ուղիղ դեպի Տանայիս գետը՝ Մատոսի լճի մոտ, իսկ եթե պարսիկները հետ ջրվեկին, ապա այդ ջոկատը պետք է հետապնդեր նրանց: Սա թագավորական զորքի ջոկատներից մեկն էր, որին հրամայված էր գնալ վերոհիշյալ ճանապարհով, իսկ մյուս երկու ջոկատները, մեկը Իդալյոկոսոսի (Սկյութական թագավորության արքա Իդալթիոսոսի (մ.թ.ա. մոտ 530-510) – Մ.Ֆ.), իսկ երրորդը՝ Տաքսակիսի գլխավորությամբ, որոնց պետք է միանային նաև գեղուններն ու բուդինները, նույնպես պետք է դանդաղորեն նահանջեին՝ մնալով պարսիկներից մեկ օրվա հեռավորության վրա, խուսափելով մարտից և կիրառելով որոշվածը: Նախ՝ նրանք պետք է պարսիկներին ուղղեին այն մյուս երկրների վրա, որոնք մերձեցել էին իրենց դաշնակցությունը, սրանց ևս պատերազմի մեջ ներգրավելու նպատակով, որ, եթե նրանք չէին ցանկանում կամովին պատերազմել պարսից դեմ, ապա պետք էր նրանց ստիպել կռվել ավանայից: Այսպես անելուց հետո, նրանք պետք է վերադառնային իրենց երկիրը և հարձակվեին թշնամու վրա, եթե այն համարեին նպատակահարմար: /121/ Այսպես որոշելուց հետո սկյութները, իրենց լավագույն հեծյալներից մի առաջամարտիկ ջոկատ ուղարկելով, դուրս եկան Դարեհի զորքերի դեմ: Բոլոր սայլերը, որոնց մեջ ապրում էին նրանց կանայք ու երեխաները, ինչպես նաև ողջ նախիրը, բացի իրենց սննդի համար անհրաժեշտ եղածներից, նրանք առաջ ուղարկեցին՝ պատվիրելով մշտապես շարժվել դեպի հյուսիս: /122/ Գուճանի այսպես ուղարկվեց առաջ, իսկ սկյութների առաջամարտիկները պարսիկներին պատահեցին Խտրոսից երեք օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա: Պատահելով թշնամուն՝ նրանք առաջ անցան և բանակներից մեկ օրվա հեռավորությամբ՝ ոչնչացնելով երկրում բուսած ամեն ինչ: Պարսիկները, տեսնելով սկյութի հեծյալներին, սկսեցին առաջ շարժվել՝ հետապնդելով

թշնամուն, որը մշտապես նահանջում էր: Այնուհետև, պարսիկները, հարձակվելով սկյութական զորքերի մի ջոկատի վրա, հետապնդում են նրան դեպի արևելք՝ Տանախ գետի ուղղությամբ: Երբ սկյութներին անցել էին Տանախ գետը, պարսիկները ևս այն անցնելով, հետապնդում են նրանց, մինչև որ սարմատների երկրի միջով անցնելուց հետո, հասնում են բազինների երկիրը: /123/ Զանի դեռ պարսիկները անցնում էին սկյութական և սավրոմատական երկրի միջով, ոչինչ չկար ոչնչացնելու, որովհետև երկիրը խոպան էր, բայց, մտնելով բազինների երկիրը, նրանք պատահում են փայտե պարսիկներով բաղադրված զորքի, որը դատարկել ու լքել էին բազինները, և ահա պարսիկները իրկիզում են այն: Այդ անելուց հետո, պարսիկները, շարունակելով հետապնդել նահանջող թշնամուն, միշտ շարժվում էին առաջ, մինչև որ, անցնելով այդ երկրի միջով, հասնում են անապատ մի վայր: Այդ անապատը բոլորովին անբնակ է և գտնվում է բազինների երկրից վերև ու ձգվում է յոթ օրվա ճանապարհի երկարությամբ: Անապատից վերև բնակվում են թյուրսագետները: Նրանց երկրից հոսում են չորս խոշոր գետեր և, անցնելով մայրտների երկրով, թափվում են Մայոտիս կոչված լիճը, իսկ այդ գետերի անուններն են Լյուկոս, Օարոս, Տանախ և Սյուրգիս: /124/ Հասնելով այդ անապատը՝ Դարեհը կանգ առավ և բանակեց Օարոս գետի ափին: Այնուհետև նա կառուցեց գրեթե վաթսուս ասպարեզ իրարից հավասար հեռավորության վրա գտնվող ութ խոշոր ամրություն, որոնց ավերակները այսօր էլ կան: Մինչև նա այս գործով էր զբաղված, հետապնդող սկյութները, նրան շրջանցելով վերևից, վերադարձան սկյութական երկիր: Սկյութների հանկարծակի անհետացումից հետո, քանի որ նրանք այլևս բոլորովին չէին երևում, Դարեհն, այդ ամրությունների կառուցումը թողնելով կիսավարտ, թեքվեց դեպի արևմուտք: Դարեհը ենթադրում էր, որ սա է սկյութների ողջ զորքը, որը փախչում է դեպի արևմուտք: /125/ Դարեհն արագորեն իր զորքով ընթանում էր սկյութական երկրով, որտեղ էլ պատահում է սկյութների երկու ջոկատներին և հետապնդում նրանց: Սկյութները միշտ հետ էին բաշխում մեծ օրվա ճանապարհի հեռավորությամբ և, քանի որ Դարեհը չէր դադարում հետապնդելուց, սկյութները, իրենց որոշման համաձայն, նահանջում են դեպի այն ցեղերի երկրները, որոնք մերժել էին իրենց զինակցությունը՝ առաջին հերթին՝ դեպի սևաթիկնոցների երկիրը: Սկյութների և պարսիկների ներխուժումը ահաբեկեց նրանց: Այնուհետև սկյութները պարսիկներին բաշեցին դեպի մարդակերների երկիրը: Սրանց ևս ահաբեկելուց հետո սկյութները մտնում են ներքին երկիրը: Սրանց ևս ահաբեկելուց հետո, սկյութները նահանջում են դեպի ազաթյուրսոսների երկիրը: Ազաթյուրսոսները, տեսնելով, թե իրենց հարևանները ինչպես են ահաբեկվում սկյութներից, փախչում են և դեսպաններ ուղարկում սկյութների մոտ, նախքան սրանք կմտնեն իրենց երկիրը՝ արգելելով նրանց մտնել իրենց սահմանները: Նրանք զգուշացնում են, որ եթե սկյութները փորձեն ներխուժել իրենց երկիրը, ապա նրանք նախ պետք է կռվեն իրենց հետ: Այսպես հայտարարելուց հետո, ազաթյուրսոսները ներխուժողներին դիմադրելու մտադրությամբ հավաքվում են իրենց սահմանների վրա: Սրան հակառակ սևաթիկնոցները, մարդակերների և ներքե, երբ պարսիկներին ու սկյութները ներխուժել էին իրենց երկիրը, չէին դիմադրել, այլ, մտառած իրենց սպառնալիքը, բոլորը ահաբեկված, փախել են դեպի հյուսիս՝ անապատները: Սկյութները, սակայն, չեն մտնում ազաթյուրսոսների երկիրը, այլ պարսիկներին ներքին երկրից ներթափանցում են իրենց երկիրը: /126/ Զանի որ այս երկար էր շարունակվում և չէր դադարում, Դարեհը մի հեծյալ ուղարկեց սկյութների թագավոր Իդաթյուրսոսի մոտ, սկսելով այսպես. «Ով զարմանալի մարդ, ինչո՞ւ դու անվերջ փախչում ես, երբ կարող ես ընտրություն կատարել մեկի կամ մյուսի միջև, բանից, եթե դա բեզ համարում ես ի վիճակի իմ հզորության դիմադրելու, ապա կանգ առ և, վերջ տալով թո թափառումներին, կռվիր, իսկ եթե դու ընդունում ես, որ շատ թույլ ես, ապա դարձյալ դադարիր փախչելուց և, թո տիրոջը հող ու ջուր մատուցելով, հաշտվիր նրա հետ»: /127/ Այս խոսքերին սկյութների թագավոր Իդաթյուրսոսն այսպես պատասխանեց. «Իմ գործն այդպես է, ով պարսիկ: Ես անցյալում ևս չեմ վախեցել որևէ մեկից ու չեմ փախել, այժմ նույնպես ես չեմ փախչում բեզնից: Այժմ էլ ես նոր ոչինչ չեմ անում, այլ միայն այն, ինչ տվոր եմ անել նաև խաղաղ ժամանակ, իսկ թե ինչո՞ւ բեզ հետ, իսկույն մարտի չեմ բռնվում, այդ ևս բեզ կբացատրեն: Մենք ոչ քաղաքներ ունենք, ոչ էլ մշակված հողեր, որպեսզի վախենալով դրանց ավերումից և անապատից, բեզ հետ, իսկույն մարտի բռնվենք: Եթե ձեզ անհրաժեշտ է մեզ հետ անհապաղ մարտի բռնվել, մենք հայրենի գերեզմաններ ունենք: Գտեք դրանք և փորձեք ավերել, այնժամ դուք կիմանաք, թե մենք կկռվենք հանուն այդ գերեզմանների, թե՞ ոչ, բայց այնքան ժամանակ, քանի դեռ մեզ հարմար չէ, մենք բեզ հետ մարտի չենք բռնվի: Այսքանը ես կասեմ մարտի մասին, իսկ իմ տերերն են իմ մեծ նախնի Չևսը և սկյութների թագուհի Դետուհան: Մինչդեռ, իբրև նվեր, հողի և ջրի փոխարեն ես բեզ այնպիսի ընծաներ կուղարկեմ, որոնք վայել են բեզ, իսկ այն բանի համար, որ դու բեզ համարեցիր իմ տերը, որը դեռ լաց կլինես»: Այսպիսին է եղել սկյութների պատասխանը: /128/ Այսպիսի պատասխանով բանքերը ժամանում է Դարեհի մոտ: Մինչդեռ սկյութների թագավորները, լսելով ստրկության անունը, լցվում են գայլությունով: Իրենց զորքի այն մասը, որին միացել էին սավրոմատները և որը գլխավորում էր Սկոպասիսը, նրանք ուղարկում են բանակցություններ վարելու այն հոնիացիների հետ, որոնք պահպանում էին Իստրոսի վրա կառուցված կամուրջը, իսկ մնացած սկյութները որոշում են այլևս չհրապուրել պարսիկներին, այլ հարձակվել նրանց վրա ամեն անգամ, երբ նրանք պարեն փնտրելիս լինեն: Այսպես, իրենց որոշման համաձայն, նրանք հետամտում էին Դարեհի զորքերին ամեն անգամ, երբ նրանք դուրս էին գալիս պարեն փնտրելու: Սկյութական հեծելազորը ամեն անգամ փախուստի էր մատնում թշնամու հեծելազորին, իսկ պարսից հեծյալներն ընկնում էին իրենց օգնության եկած հետևակի վրա: Այնժամ սկյութները, հետ մղած լինելով թշնամու հեծյալներին և վախենալով հետևակից, հետ էին կանգնում: Սկյութները այսպիսի հարձակումներ էին կատարում նաև գիշերը: /129/ Ես կպատմեմ շատ զարմանալի մի դրաժ՝ Էզերի գոռոցի և ջորիների տեսքի մասին, որը օգնել է պարսիկներին և խանգարել սկյութներին Դարեհի բանակատեղի վրա հարձակվելու, բանից սկյութական երկրում, ինչպես արդեն պատմել եմ, ոչ էշեր են ապրում, ոչ էլ ջորիներ, ողջ սկյութական երկրում, ցրտերի պատճառով, ոչ մի տեղ էշ կամ ջորի չկա: Ահա և Էզերի բարձր գոռոցը շփոթեցնում է սկյութների հեծելազորին: Նախ, պարսից վրա հարձակվելու ժամանակ, սկյութների ձիերը, Էզերի գոռոցը լսելիս վախեցած հետ էին շրջվում և, շփոթված, տնկում իրենց ակնաջները, քանի որ նախկինում նրանք այդպիսի ձայն չէին լսել ու այդպիսի կենդանիներ չէին տեսել: /130/ Այս բանը, սակայն, պատռաբանում կարճ ժամանակ օգնեց պարսիկներին, իսկ սկյութները, նկատելով պարսիկների շփոթմունքը, որպեսզի կարողանային ստիպել նրանց առավել երկար ժամանակ մնալ իրենց երկրում և այստեղ ուժասպառ, անել նրանց, զրկելով ամեն տեսակ անհրաժեշտ պարագաներից, հետևյալն են անում: Իրենց հոտերի մի մասը, հովիվներով հանդերձ, թողնելով այնտեղ, իրենք մեկնում են մեկ այլ վայր, իսկ պարսիկները, մոտենալով, վերցնում էին այդ ամենը և ամեն անգամ հրճվում իրենց հաջողությամբ: /131/ Այս բանը բազմիցս կրկնվում է, մինչև որ Դարեհը մատնվում է ղեկավար կացության: Սկյութների թագավորները, իմանալով այդ մասին, Դարեհի մոտ բանքեր են առաքում՝ նրա հետ արթային նվեր ուղարկելով թռչուն, մուկ, գորտ և հինգ նետասլաք: Դարսիկներն այդ նվերները բերողին հարցնում են դրանց իմաստը: Նա պատասխանում է, թե իրեն համննարարված է միայն համննել նվերները և շտապ վերադառնալ: Նա ասում է, որ եթե պարսիկները իմաստուն են, ապա իրենք կարող են կռահել այդ նվերների իմաստը: /132/ Այդ, պարսիկներն այս լսելով, խորհուրդ գումարեցին: Դարեհը ենթադրում էր, որ սկյութներն իրենց անձը, հողը և ջուրը հանձնում են իրեն: Դարեհը դատում էր այսպես, մուկը ապրում է հողում և սնվում է, ինչպես մարդը, հողի բերքով, գորտը ապրում է ջրում, թռչունը առավել նման է ձիուն, իսկ նետասլաքները նշանակում էին, թե սկյութներն իրենց հզորությունը հանձնում են իրեն: Այսպիսի կարծիք է հայտնում Դարեհը: Այս կարծիքին դեմ խոսում է Գորդյուեքը՝ մոգին (**Աբսենյան տերության արքա Գաուսմաույին (522) – Մ.3.**) տապալած յոթ այրերից մեկը, որն այդ նվերների իմաստը բացատրում է այսպես, որ սկյութներն ուզում են ասել, թե, եթե դուք, պարսիկներ, թռչուն դառնալով երկիսկ թռչեք, մուկ դառնալով հողի տակ չանցնեք, կամ գորտ դառնալով չցատկեք լճերի մեջ, ապա կընկնեք այս նետասլաքներից և չեք վերադառնա ձեր տները: /133/ Այսպես, պարսիկները փորձում էին կռահել նվերների իմաստը, իսկ սկյութների այս ջոկատը, որը նախապես մնացել էր Մայոտիս լճի մոտ երկիրը պաշտպանելու համար, գնում է Իստրոս՝ հոնիացիների հետ բանակցելու: Հասնելով կամրջի մոտ, նրանք ասում են այսպես. «Հոնիացիները մենք եկել ենք ձեզ ազատություն բերելու, եթե, իհարկե, դուք կամենաք մեզ լսել: Մենք իմացել ենք, որ Դարեհը ձեզ պատվիրել է վաթսուս օր պահպանել կամուրջը, իսկ եթե նա մինչ այդ չհայտնվի, ապա դուք պետք է մեկնեք ձեր երկիրը: Այդ, եթե դուք այժմ այդպես վարվեք, ապա ոչ նրա առաջ մեղավոր կլինեք, ոչ էլ մեր առաջ: Ուստի սպասեք այնքան օր, ինչքան ձեզ պատվիրված է, և այնուհետև մեկնեք»: Հոնիացիները խոստանում են այդպես անել, որից հետո սկյութները շուտափույթ վերադառնում են: /134/ Այդ նվերները Դարեհին ուղարկելուց հետո, իրենց երկրում մնացած սկյութները, հետևակ և հեծյալ, ճակատ են կազմում թշնամուն մարտ տալու համար: Երբ սկյութները մարտական շարքերով կանգնել էին, նրանց միջով վազում է մի նապաստակ: Տեսնելով այդ, սկյութները վազում են նրա հետևից: Երբ սկյութների շարքերում անկարգության էր սկսվել և աղմուկ բարձրացել, Դարեհը հարցնում է, թե այդ ինչ աղմուկ է թշնամու շարքերում: Տեղեկանալով, թե նրանք նապաստակ են հետապնդում, Դարեհը դիմում է իր մերձավորներին, որոնց հետ ընդհանրապես զրուցում էր, հետևյալ խոսքերով. «Այս մարդիկ մեզ խիստ արհամարհում են և ինձ համար արդեն պարզ է, որ Գորդյուեքը ծիշտ էր կռահել սկյութների ուղարկած նվերների իմաստը: Այժմ, քանի որ ես ևս արդեն նույն կարծիքն ունեմ, ապա անհրաժեշտ է լավ ստաժել, թե ինչպե՞ս անվտանգ վերադառնանք»: Նրան Գորդյուեքը պատասխանում է. «Ով արքա, ես դեռ նախապես իմ ասածներից գիտեմ այս մարդկանց անմատչելիության մասին, իսկ այժմ, գալով այստեղ, ես առավել համոզվեցի դրանում, տեսնելով, թե ինչպես են նրանք ծանակում մեզ: Ուստի իմ կարծիքն այն է, որ երբ գիշերն իջնի, վառեք խաբույկները, ինչպես սովորաբար ուրիշ անգամ արել եմք, և լքելով մեր առավել տկարացած ռազմիկներին ու կապելով բոլոր Էզերին, հեռանաք, քանի դեռ սկյութները ուղիղ չեն գնացել Իստրոս և չեն քանդել կամուրջը կամ հոնիացիները մեզ համար կործանարար մի որոշում չեն ընդունել»: /135/ Այսպիսին էր Գորդյուեքի խորհուրդը և գիշերն իջնելիս Դարեհն սկսում է այն իրագործել: Արդեն թուլացած մարտիկներին և նրանց, ում կորուստը իր համար քիչ արժեք ուներ, ինչպես նաև բոլոր Էզերին կապելով, սրանց բոլորին ևս լքեց այնտեղ՝ ռազմական ճամբարում: Էզերին նա լքում էր այն պատճառով, որ չգոռային, իսկ տկարներին՝ նրանց թույլ լինելու պատճառով, բայց նրանց

հայտնում էր, թե ինքը, իբր, մտադիր է գործի ընտիր մասով հարձակվել սկյութների վրա, իսկ տկարները, իբր, պետք է մնային բանակատեղը պահպանելու համար: Այնտեղ լքվածներին այսպիսի հանձնարարություն տալուց և խարույկներ վառելուց հետո, Դարեհը փութով ուղղվեց դեպի Իստրոս: Լքված էշերը, բոլորովին մենակ մնալով, սկսում են առավել ուժգին գռռալ, իսկ սկյութները, լսելով էշերի գռռոցը, հաստատ համոզվում են, որ պարսիկները տակավին գտնվում են այնտեղ: /136/ Երբ օրը բացվեց, լքվածները, հասկանալով, որ Դարեհը դավաճանել է իրենց, ձեռքերը մեկնելով սկյութներին, պատմում են ամեն ինչ: Լսելով այդ ամենը, սկյութները, իսկույն միավորում են իրենց ուժերը՝ սկյութական երկու ջոկատները, սավորմասներին, բազմիններին և գելոններին միացած մյուս ջոկատը, ու սկսում են հետապնդել պարսիկներին՝ ուղիղ դեպի Իստրոս: Զանի որ պարսից զորքը մեծամասամբ հետևակ էր և անգիտակ ճանապարհներին, որովհետև ճանապարհները նշագծված չէին, իսկ սկյութական զորքը հեծյալ էր և ծանոթ էր Իստրոս տանող կարծ ճանապարհին, ուստի երկու զորքերը բաժանվում են իրարից ու սկյութները շատ ավելի արագ են հասնում կամրջին, բան պարսիկները: Սկյութները, տեսնելով, որ պարսիկները դեռևս տեղ չեն հասել, դիմում են հոնիացիներին, որոնք գտնվում էին նավերի մեջ, հետևյալ խոսքերով. «Հոնիացիներ տպասելու համար ձեզ սահմանված օրերն անցել են, իսկ դուք ծիշտ չեք անում՝ տակավին այստեղ մնալով: Եթե դուք նախկինում այստեղ մնում էիք վախից, ապա այժմ բանդեցեք կամուրջը և շուտափույթ հեռացեք ազատ, ուրախ և շնորհակալ եղեք աստվածներից ու սկյութներից, իսկ ձեր նախկին տիրոջը մենք այնպես կանենք, որ նա այսուհետև չկարողանա որևէ ժողովրդի վրա արշավել»: /137/ Այնժամ հոնիացիները խորհուրդ են գումարում: Աբենացի Միլթիադեսը՝ Դելլեսապոնտոսյան քերականների գորապետը և տիրանը, առաջարկում են լսել սկյութներին ու ազատագրել հոնիան: Նրան առարկում է Դիստիայոս Միլեթացին, ասելով, որ իրենցից յուրաքանչյուրն այժմ բաղադրի տիրան է Դարեհի շնորհիվ: Եթե Դարեհի հզորությունը ոչնչանա, ապա ոչ ինքը միլեթացիների վրա տիրան կլինի, ոչ էլ որևէ մեկ ուրիշը այլոց վրա, բանգի ամեն բաղադր կամենում է ունենալ հանրապետական կարգեր, բան թե ենթարկվել տիրանի: Բոլորը, իսկույն հարեցին Դիստիայոսի կարծիքին, թեև նախապես համաձայնվել էին Միլթիադեսի հետ: /139/ Այդ, ընդունելով Դիստիայոսի առաջարկը, նրանք, բացի այդ որոշում են նաև այդ բոլորը լրացնել հետևյալ գործերով ու խոսքերով՝ բանդել կամուրջը սկյութների կողմից մինչև մեկ նետոնկեց, որպեսզի և ոչինչ չանելով հանդերձ թվա թե ինչ որ բան անում են, և սկյութները չկործեն բռնությամբ կամրջով անցնել Իստրոս գետը: Կամուրջը բանդելով սկյութական կողմից՝ նրանք միաժամանակ ուզում էին հասկացնել, թե իրենք ամեն ինչ կկատարեն այնպես, ինչպես հաճելի է սկյութներին: Ահա այսպիսի լրացում կատարեցին նրանք Դիստիայոսի առաջարկին: Այնուհետև բոլորի անունից Դիստիայոսը սկյութներին պատասխանում է հետևյալ խոսքերով. «Դուք՝ սկյութներ, եկել եք բարի խորհրդով և ժամանակին: Դուք, ահա, մեզ ծիշտ ուղու վրա դրեցիք, իսկ մենք մեր հերթին ձեզ սիրովորձար կծառայենք, բանգի, ինչպես տեսնում եք, մենք արդեն բանդում ենք կամուրջը և ամեն կերպ կաշխատենք ազատություն ձեռք բերել, բայց, մինչև մենք կամուրջը կբանդենք, դուք ժամանակ կունենաք պարսիկներին փնտրելու և, նրանց գտնելիս, ըստ արժանիքի նրանցից վրեժ լուծելու և մեզ, և ձեզ համար»: /140/ Սկյութները, երկրորդ անգամ հավատալով հոնիացիների խոսքերին, հետ են դառնում պարսիկներին փնտրելու, բայց ոչ մի կերպ չեն գտնում նրանց: Դրանում մեղավոր էին իրենք սկյութները, որոնք այդ վայրի արոտները ոչնչացրել էին և արդյունքները փակել: Եթե նրանք այդպես արած չլինեին, ապա, ցանկության դեպքում, կկարողանային հեշտությանբ գտնել պարսիկներին, իսկ այժմ նրանց չհաջողվեց կատարել այն որոշումը, որը համարում էին առավել ճիշտը: Սկյութներն, ահա, թշնամու փնտրելիս գնում էին իրենց երկրի այն վայրերով, որտեղ ձիերի համար կեր կար և ջուր, ենթադրելով, որ թշնամին նույնպես կնահանջեր այդ վայրերով, մինչդեռ պարսիկները գնում էին իրենց եկած նախկին հեռքերով և միայն այդպես, այն էլ ղեկարությամբ, ու հազիվ կարողանում են գտնել գետանցը: Նրանք այնտեղ հասնում են գիշերը և, կամուրջը բանդված տեսնելով, խիստ ահաբեկվում են, մտածելով, որ հոնիացիները լքել են իրենց: /141/ Դարեհի մոտ կար մի եզրափակ, որը բոլորից առավել բարձր ծայր ուներ: Սրան կանգնեցնելով Իստրոսի փպին՝ Դարեհը պատկերում է ծայրել Դիստիայոս Միլեթացուն: Եզրափակացին այդպես էլ անում է: Դիստիայոսը առաջին իսկ պատվերին հնազանդվելով, բոլոր նավերը տրամադրում է գործերի գետանցի համար և դարձյալ կապում կամուրջը: /142/ Այսպիսով՝ պարսիկները փրկվում են, իսկ սկյութները պարսիկներին հետամտելիս երկրորդ անգամ ձախողվում են: Այս ամենից հետո սկյութները համարում են, թե հոնիացիները, որպես ազատներ, վատթարագույն երկնոտներ են բոլոր մարդկանցից, իսկ որպես ստրուկներ, տիրապետ ծառաներ են և հավկած չեն փախչելու: Այսպես սկյութները ծանակում էին հոնիացիներին» (Յերոնիմոս «Պատմություն», գիրք 4, գլուխ 97-98, 102, 120-137, 139-142):

«Ի վերջո Դարեհը (Աբենեյան տերության արքա Դարեհ I-ը - Մ.Յ.), հավաքելով 800.000 հոգանոց բանակ և կամուրջներ կառուցելով Բոսֆորի ու Իստրոսի վրա, 15 օրվա ընթացքում մտավ սկյութների երկիր: Նրանք իրար աղեղներ ուղարկեցին և ահա սկյութական աղեղն ավելի ամուր դուրս եկավ: Այդ ժամանակ էլ ինքը Դարեհը դիմեց փախուստի: Նա անցավ կամուրջներով և հապճեպ ավերեց դրանք, երբ դեռ չէր անցել ողջ զորքը: Եվրոպայում մնացած 80.000 հոգին Սկյութարքոսի (Սկյութական թագավորության արքա Իդանթիոսի - Մ.Յ.) կողմից կոտորվեցին» (Կտեսիոս Կևիդացի «Պարսից պատմություն» գիրք 17):

«Նույն այդ ժամանակ պարսից արքա Դարեհը (Աբենեյան տերության արքա Դարեհ I-ը - Մ.Յ.), զորքը Ասիայից անցկացնելով Եվրոպա, պատերազմի գնաց սկյութների դեմ: Իստրոս գետի վրա նա մի կամուրջ կառուցեց, որպեսզի զորքն անցկացնի այն կողմ, իսկ սրա պաշտպանությունն էլ իր բացակայության ժամանակահատվածում հանձնեց հոնիայից և Եոնիայից եկած բարձրատոհմիկ այրերին՝ ինքն նրանց, որոնք իր շնորհիվ սեփական բաղաթերի անփոխարինելի տիրակալներ էին դարձել: Նա համարում էր, որ Ասիայի հումախոս բնակչությանը առավել հեշտ կպահի սեփական իշխանության տակ, եթե սրանց նկատմամբ հսկողությունը հանձնի իր բարեկամներին, նրանց, որոնք իր պարտության պարագայում մազաչափ իսկ հույս չէին կարող ունենալ պահպանել իրենց իշխանությունը: Այս բարեկամների թվում, որոնք պաշտպանում էին կամուրջը, նաև Մալթիադեսն էր: Երբ տրոհանդակներ իրար հետևելու սկսեցին Դարեհի պարտության և սկյութների կողմից հետապնդման ենթարկված լինելու մասին լուրեր բերել, Մալթիադեսը սկսեց համոզել կամրջի պահապաններին, որ պետք չէ բաց թողնել ճակատագրի կողմից տրված այդ հնարավորությունը ազատագրել հունաստանը, բանգի, եթե Դարեհն ու գետն անցած նրա զորքը կործանվեն, ապա ոչ միայն Եվրոպան կփրկվի վտանգից, այլև՝ Ասիան բնակեցրած հունական ցեղը կազատվի պարսիկների գերիշխանությունից և նրանց նկատմամբ ունեցած վախից: Ընդ որում, ըստ նրա, դա իրականացնելը հեշտ էր: Եթե նրանք ավերեն կամուրջը, ապա արքան կարճ ժամանակ անց կկործանվի կամ թշնամու սրից, կամ՝ սովից: Ծառերը համաձայնեցին այդ խորհրդի հետ, սակայն Դեստիոս Միլեթացին դեմ ելավ ձեռնարկվող այդ գործին: Նա ասում էր, որ ամբոխի և իրենց շահերը տարբեր են ու իրենց գերագույն իշխանությունը հիմնվում է Դարեհի հզորության վրա, որը, եթե կործանվի, ապա իրենք ևս կկորցնեն իշխանությունը և պատժի կարծանանա համաքաղաքացիներից: Ահա թե ինչու է նա դեմ այդ համընդհանուր որոշմանը՝ պնդելով, որ իրենց համար ավելի ազատ կարճատև կլինի, եթե պարսից արքաների հզորությունը կրկին ամրապնդվի: Մեծամասնությունը համաձայնեց այդ կարծիքին և այդ ժամանակ Մալթիադեսը, որը չէր կասկածում, որ չափից ավելի շատ մարդու հայտնի դարձած իր այս խորհուրդը անպայման կհասնի արքայի ականջին, տեղափոխվեց Աբենե: Եվ այսպես նրա այս մտադրությունը, որը թեև այդպես էլ կյանքի չկրկնեց, արժանի է մեծագույն փառաբանման, բանգի համընդհանուր ազատությունը նա ավելի վեր դասեց, քան անձնական իշխանությունը» (Նեպտոս «Հայտնի օտարագրի գորավարների մասին», գլուխ 1):

«Դարեհը (Աբենեյան տերության արքա Դարեհ I-ը - Մ.Յ.) արշավաւք իրականացրեց դեպի Սկյութիա, սակայն ի վիճակի չէղավ որևէ առավելության հասնել և ահա, երբ նրա վիճակը վատացավ, նա սկսեց մոտմտալ նահանջի մասին: Եվ ահա, որպեսզի գաղտնի պահի իր մտադրությունը հակառակորդի համար և դրանով իսկ հնարավորինս քիչ կորուստներով նահանջի, նա հրահանգեց, որ վրանները թողնեն կանգնած ինչպես կան, մինչև մի որոշակի պահ: Վրաններում շատ վիրավոր զինվորներ, էշեր և ջորիներ կային, ինչպես նաև վառվող խարույկներ էին թողնվել, որոնց վերաբերյալ մնացողներին հրաման էր տրվել վառված պախել ողջ գիշերվա ընթացքում: Սկյութները, տեսնելով խարույկներն և վրանները ու լսելով կենդանիների աղմուկը, ենթադրեցին, թե պարսիկները դեռևս ճամբար են զարկած: Դրանով իսկ պարսիկները փաստորեն ապահովեցին իրենց նահանջը: Դենց որ Դարեհի շարժը հայտնի դարձավ սկյութներին, նրանք ինքնան հնարավոր է արագ սկսեցին հետապնդել նրան, սակայն նա արդեն շատ էր առաջ անցել, որպեսզի հնարավոր լիներ նրան բռնել» (Պլինիոս «Ռազմական խորամանկություններ» գիրք 7, գլուխ 11):

«Ահա ինքն այս արքայի (Սկյութական թագավորության արքա Իդանթիոսի - Մ.Յ.) դեմ էլ պարսից արքա Դարեհը, (Աբենեյան տերության արքա Դարեհ I-ը - Մ.Յ.), պատրվակ բռնելով այն, որ որպես կին չի ստացել նրա առջկան, պատերազմ սկսեց: Նա 700.000 ռազմիկներով ներխուժեց Սկյութիա, սակայն թշնամիները հնարավորություն չտվեցին նրան մարտի մեջ մտնել և նա, վախենալով, թե Պետրայի վրայի կամուրջը կավերվի ու հետադարձ իր ժամանակը կկորցնի, նահանջեց՝ կորցնելով 80.000 հոգի: Այնուհանդերձ այդ բանակի կորուստը, հաշվի առնելով Պարսից տերության չափսերը, այնքան էլ զգալի չէղավ» (Յուստինոս «Ֆիլիպի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 5):

«Կարելի է կարծել, որ հսկայական էր մի մարդու (Աբենեյան տերության արքա Դարեհ I-ի - Մ.Յ.) կիցը, որը հանուն դրա վտանգի ենթարկեց 700.000 այրերի, բանգի անհաշիվ՝ 700.000 հոգի կազմող, զորքով նա հարձակվեց Սկյութիայի վրա: Զանի որ, սակայն, թշնամին թույլ չէր տալիս նրան արդարացի մարտի մեջ մտնել և երբ, դրան գումարած, սկյութները անակնկալ հարձակումները տրորեցին պարսկական զորքի շարքերը, նա, վախենալով, որ հանկարծ Իստրոս գետի վրայով զգված կամուրջը կավերվի և ինքը կտրված վիճակում կհայտնվի, թողնելով 80.000 ռազմիկներ, որևէ

լիակատար շփոթվածության մեջ դիմեց փախուստի՝ չնայած լքված այդ բազմաթիվ գինևորներին ևս չընդգրկեց կորուստների ընդհանուր թվում և չգցաց նրանց կորուստը, որոնք դժվար թե որևէ մեկը կարողանար հաշվել» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների», գիրք 2, գլուխ 8):⁴¹⁹

«/6/ Այդ ժամանակ Միլեթի դեմ արշավանքի ելավ պարսիկների հսկայական զորքն և նավատորմը: Պարսից զորավարները միավորեցին իրենց ուժերը և ելան Միլեթի դեմ, բանի որ մյուս բաղաբներին նրանք որևէ նշանակություն չէին տալիս: Պարսից նավատորմում լավագույն նավավարները փյունկիցներին էին, սակայն այդ արշավանքին իրենց մասնակցությունը բերեցին նաև վերջերս հնազանդեցված կիպրոսցիները, կիլիկիացիները և եգիպտացիները: Եվ այսպես, պարսիկները պատերազմի ելան Միլեթի ու մնացած Յոնիայի դեմ: /7/ Լսելով այս մասին՝ հոնիացիները իրենց ղեկավարներին խորհրդակցության հավաքեցին Պակոնիայում: Տեղ հասնելով՝ նրանք խորհրդակցության նստեցին, բննարկեցին հարցը և որոշեցին պարսիկների դեմ ցամաքային բանակ չհասնել, իսկ միլեթցիներն էլ պետք է իրենց բաղաբը ցամաքից հեռացնեցին և պաշտպանեին: Փոխարենը, սակայն, որոշվեց մարտադաշտ հանել նավատորմ՝ հավաքելով, առանց բացառության, բոլոր նավերը և, ինչպես հնարավոր է շուտ, դրանք հավաքել Լադայի մոտ, որպեսզի Միլեթի մոտ գտնվող այդ կղզուց պաշտպանեն Միլեթը: /8/ Դրանից հետո իրենց նավերի վրա գտնվող սեփական ռազմիկներով եկան նաև հոնիացիները, իսկ նրանց հետ էին Եոլիացիները, որոնք ապրում էին Լեպրոս կղզում: Նավերը տեղակայվեցին հետևյալ կերպ: Արևելյան թևը զբաղեցնում էին միլեթցիները իրենց 80 նավերով, նրանց մոտ կանգնած էին պրիենցիներն իրենց 12 նավերով, ինչպես նաև Միոնիթի բնակիչներն իրենց 3 նավերով: Դրանից հետո տեղակայված էին թեոսցիներին 17 նավերը, սրանցից հետո՝ բեոսցիները իրենց 100 նավերով: Սրանց մոտ տեղաբաշխվեցին էրիթրեացիներն և փոկեացիները: Առաջիններն ուղարկվեցին էին 8, իսկ երկրորդները՝ 3 նավ: Փոկեացիներին միացան լեպրոսցիները իրենց 70 նավերով: Ի վերջո հետին շարքում կանգնեցին սամոսցիներն իրենց 60 նավերով: Յոնիական բոլոր նավերի ընդհանուր թիվը կազմեց 353: /9/ Ահա սրանք էին հոնիական նավերը, իսկ բարբարոսներն ունեին 600 նավ: Երբ պարսից նավատորմը և ցամաքային բանակը հասավ Միլեթի երկիր, պարսիկների զորավարները, տեսնելով հոնիական մեծաթանալ նավերը, ահաբեկեցին ու որոշեցին, որ ի վիճակի չեն հաղթել դրանց: Միաժամանակ, չհասնելով առավելության ծովում, ինչպես ենթադրում էին նրանք, իրենք ի վիճակի չեն լինի նաև գրավել Միլեթը, իսկ պրոյուններն էլ իրենց վրա կհառնեցին Դարեոսի (**Աբեմենյան տերության արքա Դարեոս Ի - Մ.3.**) զայրույթը: Դրան համար էլ պարսից զորավարները խորհրդի հրավիրեցին հոնիական տիրաններին, որոնք, Արիստոգորոսի կողմից հեռացված լինելով Միլեթից, այժմ ստիպված էին ապաստան որոնել պարսիկների մոտ և նրանց հետ միասին իրենց մասնակցությունն էին բերում արշավանքին: Եվ այսպես, ղեկելով սրանց, նրանք դիմեցին նրանց հետևյալ խոսքով... /10/ Ահա այսպես խոսեցին պարսից զորավարները, իսկ հոնիական տիրաններն էլ դրանից հետո մարդիկ ուղարկեցին յուրաքանչյուրի մոտ՝ փոխանցելով նրանց պարսիկների խոսքերը: Յոնիացիները, սակայն, իրենց անտեղի գոռոզության պատճառով չնայած հասու եղան պարսիկների առաջարկին, սակայն չցանկացան ընդունել դրանք և դավաճանել դաշնակիցներին, ընդ որում ամեն մի բաղաբի կայազոր կարծում էր, որ դիմումը միայն իրենց է եղել: /11/ Այս ամենը տեղի ունեցավ պարսիկների՝ հենց Միլեթի մոտ ժամանելուց հետո: Եվ այսպես հոնիացիները, խորհրդի հավաքվելով Լադայի մոտ, սկսեցին բննարկել իրավիճակը: Այս խորհրդի ժամանակ այլոց թվում խոսեց նաև փոկեացիների զորավար Դիոնիսիոսը, որն ասաց... /12/ Այս խոսքերից հետո հոնիացիները ելքարկվեցին Դիոնիսիոսի հրամաններին, որը, ամեն անգամ իր նավերը բաց ծովում շարելով մեկ շարքում, ստիպում էր նավերից մեկին թիավարելով անցնել դրանցից երկուսի արանքով, ընդ որում այդ ընթացքում նա տախտակամածներին լիակատար գինևածության մեջ շարում էր ռազմիկներին: Օրվա մնացած մասում նա նավերին հրամայում էր խաթիսի ձգած մնալ տեղում՝ ողջ օրը աշխատելով: Յոթ օր շարունակ հոնիացիները հնազանդ էին, կատարելով Դիոնիսիոսի հրամանները, սակայն ութերորդ օրը, տանջված նման աշխատանքից և այրվելով վառվող տապից, նրանք խռովություն բարձրացրին՝ իրար մեջ խոստով... Ահա այսպես պրոյուններն հոնիացիները և դադարեցին հնազանդվել Դիոնիսիոսին: Այդ ժամանակ էլ, ահա, հոնիացիները, վրաններ դնելով կղզում, կարծես ցամաքային մի զորք, սկսեցին դրանց հովի տակ անգործության տրվել՝ այլևս չցանկանալով զորավարության համար վերադառնալ նավերը: /13/ Երբ սամոսյան զորավարները լսեցին հոնիացիների նման վաղաբաժնի մասին, նրանք Միլոսանոսի որդի Եակոսի խորհրդով, որն առաջ էլ առաջարկում էր նրանց հրաժարվել հոնիացիների աջակցությունից, ի վերջո այդպես էլ արեցին: Սամոսյանները այդպես վարվեցին հոնիացիների մոտ կարգապահության վերջնական անկման պատճառով: Դրանից հետո, սակայն, այժմ լիովին պարզ դարձավ, որ նրանք չեն կարող հաղթել արքային, ընդ որում նրանք լավ գիտեին, որ, եթե նույնիսկ հաղթեն էլ արքայի այս նավատորմին, կհայտնվի մեկ այլ նավատորմ՝ հինգ անգամ ավելի մեծ: Եվ այսպես սամոսցիները, հենց որ նկատեցին, որ հոնիացիները արիության գործից հրաժարվել են, դա պատճառ բռնեցին դավաճանության համար: Իր հերթին Եակոսը, դաշնակիցներին լքելու որի խորհուրդը սամոսցիները լսել էին, ինչպես արդեն ասվեց, Միլոսանոսի որդին էր և այն Եակոսի թոռը, որ մի ժամանակ Սամոսի տիրանն էր եղել, ընդ որում սրանք հոնիական այլ տիրանների հետ միասին իշխանությունից լքել էլ Արիստոգոր Միլեթացին: /14/ Եվ այսպես, երբ փյունիկյան նավերը հարձակման անցան, հոնիացիները ևս ելան նրանց դեմ՝ իրենց նավերը մեկը մյուսի հետևից շարելով երկու շարքով: Դրանից հետո հակառակորդները սկսեցին մոտենալ և մարտի մեջ մտան իրար դեմ: Այժմ ևս չեն կարող ճշտորեն ասել, թե այդ մարտում հոնիացիների ո՞վ վախկոկորդ պես վարվեց, իսկ ո՞վ խիզախություն դրսևորեց, բանից բոլորն էլ փորձում են մեղքը մյուսի վրա բարդել: Ամեն դեպքում հայտնում են, որ բոլոր սամոսյան նավերը, բացի 11 հատից, Եակոսի խորհրդով պարզեցին առազատությունը և, լքելով մարտավարը, ուղղվեցին դեպի Սամոս: Իր հերթին, սակայն, այն 11 նավերի հրամանատարները, չնայած տրված հրամանի, մնացին տեղում և իրենց մասնակցությունը բերեցին մարտին: Ահա հենց այս խիզախ գործի համար էլ նրանց անունները սամոսցիները հավերժացրին պյունի վրա, նշելով նրանց հայրանունները, իսկ այդ պյունը մինչև այժմ էլ Սամոսի հրապարակում է: Նկատելով հարևանների փախուստը՝ լեպրոսցիները ևս հետևեցին սամոսցիներին, իսկ հետո էլ այդպես վարվեցին հոնիական մնացած բաղաբների նավերը՝ իրենց հիմնական մասով: /15/ Նրանց շարքում, որոնք իրենց այդ մարտում ամուր էին պահում, ամենադժան կորուստները կրեցին բեոսցիները: Նրանք փայլուն սիրագործություններ իրականացրին և որևէ կերպ չէին ուզում իրենց վախկոկու ցույց տալ: Բեոսցիները, ինչպես ասվեց վերևում, ունեին 100 նավ, ընդ որում դրանցից յուրաքանչյուրի վրա կար 40 ընտիր ռազմիկ: Եվ այսպես նույն այս բեոսցիները, տեսնելով դաշնակիցների մեծ մասի դավաճանությունը, այնուհանդերձ իրենց հարիր չհամարեցին նմանվել այդ սրիկաներին: Արդյունքում, մարտելով տեղում մնացած դաշնակիցների փոքր մասի հետ, նրանք ճեղքեցին թշնամիների շարքերը և գրավեցին թշնամական շատ նավեր: Միաժամանակ, սակայն, նրանք իրենք ևս կորցրին իրենց նավերի մեծ մասը: /16/ Այդ մարտից ազատված նավերով բեոսցիները փախան դեպի կղզի, իսկ բեոսցիներից նրանք էլ, որոնք նավերը ստացած վնասվածքների պատճառով չէին կարող մնալ ջրի վրա, ստիպված եղան փախչել Մյուլեթի՝ խուսափելով թշնամիների հետապնդումից: Այնտեղ նրանք իրենց նավերը ավի բաշտեցին և սկսեցին ոտքով առաջանալ ցամաքով: Այդ ընթացքում էլ հենց նրանք մտան Եփեսոսի շրջան: Նրանք եկան այն ժամանակ, երբ եփեսոսի կանայք Թեսմոքորոսի տոնն էին նշան: Եփեսոսցիները ոչինչ չգիտեին բեոսցիներին բաժին հասած ճակատագրի մասին և ահա նրանք, տեսնելով իրենց երկիր մտած նման գինևած մարդկանց մի խմբի, լցվեցին վստահությամբ, որ դրանք ավազակներ են, որոնք եկել են հափշտակելու կանանց: Արդյունքում ողջ Եփեսոսը դուրս եկավ նրանց դեմ և նրանք կոտորեցին բեոսցիներին: Ահա նման մի տխուր ճակատագիր բաժին հասավ բեոսցիներին: /17/ Ինչ վերաբերում է Դիոնիսիոսին, ապա սա, հենց որ գագ, որ հոնիացիների գործը տանում է տրված, մարտում գրավեց թշնամական երեք նավեր, սակայն այլևս չվերադարձավ Փոկես» (Յերոգոտոս «Պատմություն», գիրք 6, գլուխ 6-17):

⁴²⁰ «/44/ Այս բաղաբները, սակայն, իրականում միայն առիթ էին արշավանքի համար և իրականում պարսիկները ուղղակի ձգտում էին նվաճել ինչպես հնարավոր է շատ հեղինակական բաղաբներ: Սկզբում, ինչպես հայտնի է, նրանք նավատորմի օգնությամբ նվաճեցին թատսցիներին և սրանք նույնիսկ չմտածեցին էլ դիմադրության մասին: Դրանից հետո ցամաքային զորքը նվաճված այլ ժողովուրդների վրա ավելացրեց նաև մակեդոնացիներին, ընդ որում Մակեդոնիայի արևելքից հարակից բոլոր գեղերն արդեն պարսիկների իշխանության տակ էին: Թատսիսի պարսիկները անցան մյուս ափ և լողացին ծովափի երկայնքով՝ հասնելով մինչ Ականթոս, իսկ այնտեղից էլ սկսեցին շրջանցել Աթոնը: Ծանապարհին, սակայն, պարսկական նավատորմի վրա հյուսիս-արևելյան բամու ուժեղ հոսանք եկավ, որը նրան ծանր կորուստներ պատճառեց՝ նավերի մեծ մասը նետելով աթոնյան ծայրերի վրա: Այս ընթացքում, ինչպես հայտնում էին, կործանվեցին 300 նավեր և ավելի քան 20.000 հոգի: Աթոնի մոտ ծովափը լի էր գիշատիչ ձկներով, որոնք էլ հենց նշանակում էին ջրում հայտնված մարդկանց վրա և խժռում նրանց, ընդ որում սրանցից փրկվածները ցարդվում էին քարերի վրա, այլև էլ, որ լողալ չգիտեին, խեղդվում էին կամ զոհ էին գնում ցրտին: Ահա այսպես իր կործանումը գտավ պարսկական նավատորմը: /45/ Սրան գումարվեց այն, որ գիշերը Մակեդոնիայում գտնվող Մարդոնիոսի պարսկական ծամբարը հարձակման ենթարկվեց թարսիական բրիգների ցեղի կողմից: Այդ ժամանակ շատ պարսիկներ կոտորվեցին, իսկ Մարդոնիոսն ինքն էլ վիրավորվեց: Այս բրիգները, սակայն, այնուհանդերձ չուղտափեցին պարսից իշխանությունից, բանից Մարդոնիոսը լքեց այդ երկիրը և ինքն էլ միայնակ թևակոխեց վերջնականապես հնազանդեցնելուց հետո: Այսպես թե այնպես, սակայն սրանից հետո Մարդոնիոսը ստիպված եղավ իր զորքով նահանջել, բանի որ նրա ցամաքային ուժերը ծանր կորուստներ էին կրել բրիգների հարվածներից, իսկ նավատորմն էլ ծանր ջարհալիքում էր վերապրել Աթոնի ափերի մոտ: Ահա այսպես այս արշավանքն ավարտվեց ամոթալի անհաջողությամբ և զորքը վերադարձավ Ասիա» (Յերոգոտոս «Պատմություն», գիրք 6, գլուխ 6-17):

⁴²¹ «/94/ Միևնույն Պարսիկը (**Աբեմենյան տերության արքա Դարեոս Ի - Մ.3.**) սկսեց իրագործել իր ծրագիրը, բանի որ նրա ծառան մշտապես հիշեցնում էր նրան չմոռանալ աթենացիներին, իսկ նրա մոտ գտնվող Պիսիստրատյանները չարախոսում էին աթենացիներին և նրանց դեմ

գոգոռում Դարեհին: Միաժամանակ Դարեհը արշավանքի պատրվակով մտադիր էր նվաճել նաև մյուս հեյլեններին, որոնք իրեն հող և ջուր չէին տվել: Նրա կատարած անհաջող արշավանքի պատճառով Մարդոկոսին նա հեռացրեց գորահրամանատարությունից և նրա փոխարեն գորավարներ կարգեց մար Դատիսին, ինչպես նաև՝ իր զարմիկ Արտափրենեսի որդի Արտափրենեսին, որոնց էլ հենց ուղարկեց Էրեսորիայի ու Աթենքի դեմ՝ հրամայելով ստրկացնել Էրեսորիան և Աթենքը ու ստրկացվածներին բերել իր դուռը: /95/ Երբ արքայի կարգած այս զորավարները, մեծաթիվ և լավ զինված հետևակով մեկնեցին ու ժամանեցին Կիլիկիայի Ալեյան գաշտ և բանակեցին, այնտեղ հասավ նաև ողջ նավատորմը, բանգի առափնյա բաղաթևներից յուրաքանչյուրը պարտավոր էր նավեր տրամադրել: Ժամանեցին նաև ծխատար նավերը, որոնք Դարեհը հրամայել էր պատրաստել իր հարկատուներին: Սրանց վրա բարձելով ձիերը, իսկ հետևակ զորքին էլ մյուս նավերը խառնելով՝ նրանք 600 տրիեմներով ուղղվեցին դեպի Դոնիա: Այստեղից նրանք ուղևորվեցին ոչ թե ուղիղ Դելլեսպոնտոսի և Թրակիայի ծովափի երկայնքով, այլ Սամոսից դուրս եկան ու նավարկեցին Իկարյան ծովով՝ անցնելով կղզուց կղզի: Իմ կարծիքով, նրանք այդպես վարվեցին առավելապես վախճանալով Աթոսի շուրջ նավարկելուց, բանի որ, նախորդ տարում այդտեղով նավարկելիս, մեծ աղետի ենթարկվեցին: Բացի այդ, դեռևս չնվաճված Նաքսոս կղզին ևս նրանց ստիպում էր այդպես նավել: /96/ Երբ Իկարյան ծովով նրանք հասան Նաքսոս, բանի որ պարսիկները մտադիր չէին սկզբում հարձակվել այդ կղզու վրա, Նաքսոսցիները, հիշելով նախկինում կատարված դեպքերը, առանց սպասելու պարսիկների հարձակմանը, փախան լեռները: Պարսիկները, գերի վերցնելով իրենց ձեռքն ընկածներին, կրակի մատնեցին նրանց սրբավայրերը և բաղաբը: Այս անելուց հետո նրանք ուղղվեցին մյուս կղզիների դեմ: /97/ Մինչ նրանք գործում էին այսպես, դելոսցիները ևս, լքելով Դելոսը, փախան ու ապաստանեցին Տենտոս: Երբ նավատորմը մոտենում Դելոսին, առաջից նավարկող Դատիսը հրամայեց նավերին խարխիս նետել ոչ թե Դելոսի առաջ, այլ՝ հանդիպակաց Դոնեսայում, իսկ ինքը, տեղեկանալով, թե որտեղ են գտնվում դելոսցիները, բարոզ ուղարկեց հայտարարելու նրանց հետևյալը. «Սրբազան երկրի մարդիկ, ինչո՞ւ հեռու փախաք, կասկածելով, թե ձեր հանդեպ ես չար մտադրություն ունեմ, բանգի ես ինքս այնքան խելամիտ եմ, իսկ արքան ևս ինձ հրամայել է, որ չավերեմ երկու աստվածների ծննդավայրը և չվնասեմ այնտեղ բնակվողներին: Ուստի այժմ վերադարձեք ձեր տները և ապրե՛ք ձեր կղզուց»: Բարոզի միջոցով էր երեսորիայի ու Աթենքի դեմ, ուստիս պարսիկները նրանց պաշարեցին և երկիրը ավերեցին, մինչև որ կարիստոսցիները հարեցին պարսիկներին: /100/ Էրեսորիացիներն իմանալով, որ պարսկական նավատորմն արշավում է իրենց վրա, օգնության խնդրեցին աթենացիներից: Աթենացիները չներժեցին օգնությունը և ուղարկեցին իրենց 4.000 վիճակառուներին, որոնք տիրում էին Զադկիսի հիպպոքոնտների հողերին: Էրեսորիացիների այս որոշումը, ըստ երևույթին, ոչ լիովին ճիշտ էր և, թեև նրանք աթենացիներին օգնության հրավերեցին, բայց նրանց մեջ երկարատևության կար: Ոմանք ուզում էին լքել բաղաբը և փախչել Էվբեայի լեռները մյուսանց էլ, պարսիկներից անձնական օգուտ քաղելու անկկալությանը, դավաճանություն էին պատրաստում: Այնժամ Նոթոնի որդի Այսքինեը, որը Էրեսորիայի ազդեցիկ մարդկանցից էր, տեղյակ լինելով այս բոլորին, ամեն ինչ հարդորդեց ժամանած աթենացիներին, և խնդրեց նրանց վերադառնալ իրենց երկիրը, որպեսզի չկործանվեն մյուսների հետ, ինչից հետո աթենացիներն ընդունեցին Այսքինեսի խորհուրդը: /101/ Եվ ահա նրանք, անցնելով Օրոպոս, փրկվեցին, իսկ պարսիկները մոտեցան Տենենոսին, Զոյրեային և Այգիլեային, որը Էրեսորիա երկրում է: Այս վայրերը գրավելուց հետո պարսիկներն իսկույն ոսոթի հանեցին սեփական հեծելազորը և պատրաստվեցին հարձակվելու իրենց թշնամու վրա, այլ Էրեսորիացիները որոշեցին դուրս չգալ բաղաբից ու մարտի չբռնվել: Նրանք մտահոգված էին սոսկ իրենց պարիսպների պաշտպանությամբ, բանի որ որոշել էին չլքել բաղաբը: Պարսիկների շուրջ վեց օր դաժան մարտեր տեղի ունեցան և երկու կողմից էլ մեծ թվով մարդիկ ընկան, իսկ յոթերորդ օրը Էրեսորիացի երկու ականավոր բաղաբացիներ՝ Ալկիմաքոսի որդի Եվկորոսը ու Կյանեսոսի որդի Փիլագորոսը, բաղաբը մատնեցին պարսիկներին, որոնք, մտնելով բաղաբ, կողոպտեցին և իրկիզեցին սրբավայրը՝ վրձն լուծելով Մարդոսում եղած սրբավայրի իրկիզման համար, իսկ բնակիչներին, Դարեհի հրամանի համաձայն, ստրկացրին» (Յերոնիմոս «Պատմություն», գիրք 6, գլուխ 94-101):

«Եվ ահա Դարեհը (Աթենեյան տեղության արքա Դարեհ I-ը – Մ.Ֆ.), Մարդեսի կապակցությամբ մեր և Էրեսորիացիների դեմ կեղծ մեղադրանքներ առաջ բաշելով, այդ հանգամանքն առիթ օգտագործելով ռազմաանավեր ու բեռնատար նավեր ուղարկեց՝ 500.000 հոգանոց զորքով: Ուզանալով 300-ն էին, որոնք գործում էին Դատիսի հրամանատարության ներքո, ընդ որում Դարեհը հրահանգեց վերցնելիս, որ, եթե նրա համար թանկ է իր գլուխը, ապա անպայման հետ դառնա գերված Էրեսորեացիներով ու աթենացիներով: Դատիսն իր նավատորմն ուղղեց դեպի Էրեսորիա՝ ընդդեմ այն ռազմիկների, որոնք բոլորից շատ էին փառաբանված հեյլենների մեջ և թվով էլ փոքրաքանակ չէին: Չնայած դրան, սակայն, նա կարողացավ երեք օրում հաղթել նրանց և այնպես խուզարկել ողջ Էրեսորիան, որ Էրեսորեացիներից ոչ մեկը չկարողացավ թաքնվել: Անենք նաև, որ նա վարվեց մի հետաքրքիր ձևով, երբ նրա ռազմիկները, իրար ձեռք բռնած և շրջա կազմած, ծովից ծով անցան ողջ Էրեսորիան, այնպես որ հետո հնարավորություն ունենան հայտարարել արքային, որ անցել են թշնամու ողջ երկրով մեկ ծայրից ծայր ու ոչ-ոք իրենցից չի խուսափել» (Պլատոն, «Երկխոսություններ» Մենեկսեն):

⁴²² «/9/ Բարբարոսներն ունեին 600 նավեր...: /102/ Էրեսորիան նվաճելով՝ նրանք մի բանի օր մնացին այնտեղ և այնուհետև նավեցին դեպի Աթոսիայի երկիր...: Նրանք աթենացիներին բռնում էին հետ, ենթադրելով, որ սրանք ևս կանեն այն, ինչ արել էին Էրեսորիացիները: Դեծելազորի գործողությունների համար Մարաթոնը Աթոսիայի անենահարմար վայրն էր և, բացի այդ, այն գտնվում էր Էրեսորիային առավել մոտ: Այստեղ էլ նրանց առաջնորդեց Դիպպիասը՝ Պիսիստրատոսի որդին: /103/ Այդ մասին տեղեկանալով՝ աթենացիները ևս շարժվեցին դեպի Մարաթոն: Նրանց գլխավորում էին տասը ստրատեգոսներ, որոնցից տասներորդը Միլտիադեսն էր...: /107/ Եվ այսպես, լավեղենմնացիները սպասում էին լիպուսանին, իսկ Պիսիստրատոսի որդի Դիպպիասը այդ ընթացքում բարբարոսներին առաջնորդում էր դեպի Մարաթոն...: /108/ Արդ, Դիպպիասը ենթադրեց, որ, այսպիսով, իր երազը կատարվեց: Դեռավել էս սրբավայրում բանակած աթենացիների օգնության եկան պատեացիները՝ իրենց ողջ համայնքով...: /109/ Աթենացի ստրատեգոսների կարծիքները բաժանվեցին երկու մասի, բանգի ոմանք դեմ էին պարսից դեմ ճակատամարտություն, բանի որ իրենց գոյքը փոքրաթիվ էր, իսկ մյուսները, որոնց թվում նաև Միլտիադեսը, կողմնակից էին ճակատամարտություն: /111/ Եվ այսպես, երբ հասավ Միլտիադեսի հեղթը, այնժամ աթենացիները ճակատամարտություն համար այսպես դասավորվեցին: Աջ թևին առաջնորդում էր պոլիմարքոս Կալլիմաքոսը՝ այդ ժամանակ աթենացիների մոտ կարգն այնպիսին էր, որ Պոլիմարքոսը պետք է առաջնորդեր աջ թևը: Կալլիմաքոսի առաջնորդած աջ թևին հետևում էին աթոսիկյան ֆիլաները՝ հաջորդաբար, ըստ իրենց համարների: Վերջում կանգնել էին պատեացիները՝ զբաղեցնելով ձախ թևը...: /112/ Ըարբերի դասավորումը վերջացնելուց հետո, երբ գոհաբերման նշանակները նպաստավոր երևացին, աթենացիները, տրված ազդանշանի համաձայն, վազբով նետվեցին բարբարոսների վրա: Դակառավորների միջև տարածությունը ութ ասպարեզից պակաս չէր: Տեսնելով սրընթաց մոտենող թշնամուն՝ պարսիկները պատրաստվեցին դիմադրել: Աթենացիների գործելակերպը պարսիկներին թվում էր անմիտ և նույնիսկ կործանարար, բանի որ թշնամին փոքրաթիվ էր, ընդ որում արագ ընթանում էր պարսիկների վրա առանց հեծելազորի ու աղեղնավորների պաշտպանության: Այսպես էին դատում բարբարոսները, բայց ահա աթենացիները խիտ շարքերով նետվեցին բարբարոսների վրա և կռվեցին հիշարժան կերպով, բանգի, ինչքան ինձ հայտնի է, սրանք առաջին հեյլեններն էին, որոնք վազբով նետվել են թշնամու վրա ու չեն սարսափել մարական զգեստի և այդ զգեստը հագած զինվորների տեսքից, որովհետև մինչև այդ նույնիսկ սոսկ «մարդ» անունն իսկ ասրասփեցնում էր հեյլեններին: /113/ Մարաթոնում ճակատամարտը երկար տևեց: Ռազմաշարքերի միջևնամատում հաղթում էին բարբարոսները, այստեղ կանգնած էին իրենք՝ պարսիկները և սակերը: Ահա այստեղ բարբարոսները հաղթելով՝ ճեղքեցին աթենացիների շարքերը և սկսեցին նրանց բռնել դեպի միջին մասը, սակայն երկու թևերում հաղթեցին աթենացիները ու պատեացիները: Այստեղ հաղթելով՝ աթենացիները թալուս վեցին, որ պարտված բարբարոսները փախչեն, իսկ իրենք, երկու թևերը միացնելով իրար, սկսեցին կռվել միջնամասը ճեղքած թշնամու դեմ: Այստեղ ևս հաղթեցին աթենացիները, որից հետո նրանք սկսեցին հալածել փախչող պարսիկներին և կոտորել նրանց, մինչև որ հասան ծով, որտեղ փորձեցին հարձակվել նավերի վրա ու այրել դրանք: /114/ Այս պատերազմում բաշաբար կռվելով ընկավ պոլիմարքոս Կալլիմաքոսը, իսկ ստրատեգոսներից էլ՝ Թրասիլաոսի որդի Ստասիլաոսը, ինչպես նաև Եվկորոսի որդի Կյանեսգորոսը, որի թևը կտրել էին սակրով, երբ նա փորձել էր կառնել նավախելի վերնամասից: Ընկան նաև անվանի շատ այլ աթենացիներ: /115/ Այսպիսով, աթենացիները գրավեցին յոթ լեռ: Մնացած նավերով բարբարոսները դրածալու հեռացան փիցի, հետո, իրենց հետ վերցնելով կղզում թողած Էրեսորիացի գերիներին, նավարկելով շրջանցեցին Սունիոնը՝ հույս ունենալով, որ ավելի շուտ կհասնեն Աթենք, բան աթենացի ռազմիկները: /116/ Մինչ պարսիկները նավերով շրջանցում էին Սունիոնը, սակայն, աթենացիները, հետիոտն վիճակում ողջ արագությամբ վերադառնում են պաշտպանելու իրենց բաղաբը, ընդ որում նրանք այնտեղ հասան ավելի շատ, բան բարբարոսները: Նրանք եկել էին Մարաթոնում գտնվող Դերակլեսի սրբավայրից և բանակեցին Դերակլեսի մեկ այլ սրբավայրում, որը գտնվում է Կյունեսարգեսում: Բարբարոսների նավերը, հասնելով Փալեոսին, որն այդ ժամանակ Աթենքի նավակայանն էր, կանգնեցին այնտեղ: Պարսիկները որոշ ժամանակ այնտեղ մնալուց հետո, նավեցին դեպի Անիա: /117/

Մարաթոնի մոտի այդ ճակատամարտում ընկան մոտ 6.400 բարբարոսներ, իսկ աթենացիները կորցրին 192 մարդ» (Զեդդուտոս «Պատմություն», գիրք 6, գլուխ 9, 102-103, 107-109, 111-117):

«Ասիայի արբան (Աթենեյան տերության արբան Դարեհ Ի - Մ.Յ.), չբավարարվելով իր ունեցած հարստություններով և հույս ունենալով նվաճել նաև Եվրոպան, 500.000 հոգանոց մի զորք կազմեց, ընդ որում պարսիկները կարծում էին, որ, եթե իրենք կամավոր կամ բռնությամբ բարեկամության հարկադրեն մեր քաղաքին, ապա դրանից հետո հեշտության կնվաճեն նաև մնացած հեյլեններին: Այդ նպատակով նրանք ափ իջան Մարաթոնի մոտ՝ հույսները դրած այն բանի վրա, որ աթենացիները դեռևս զբաղված են վեճերով և նրանց հետ թիչ դաշնակիցներ կան, որ հետ մղեն առաջացող հակառակորդին: Չարկ է նշել, որ սրանից զատ պարսիկները նաև հաշվի էին առել մեր նախնիների նախորդ սխրագործությունները ևս և այդ առումով կարծում էին, որ, եթե գնան մեկ այլ քաղաքի վրա, ապա ստիպված կլինեն գործ ունենալ ոչ միայն այդ քաղաքի, այլև Աթենքի բնակիչների հետ, քանզի վերջիններս պատրաստակամությամբ օգնության կգային նեղության մեջ գտնվողին, իսկ եթե սկզբում գնն Աթենք, ապա մնացած հեյլենները չեն համարձակվի, փրկելով ուրիշներին, բացահայտ թշնամություն սկսել հանուն աթենացիների: Նրանք այսպես էին մտածում, սակայն մեր նախնիները, ոչ թե սառը մտքով դատելով պատերազմի վտանգները, այլ հավատալով, որ փառահեղ մահը հերոսների մասին ասքերում անանց փառք է թողնում, չափաբեկվեցին մեծաբանակ թշնամիներից, այլ հույսները դրեցին իրենց արիության վրա: Եվ այսպես, իրենց համար ամոթ համարելով այն հանգամանքը, որ բարբարոսները գտնվում են իրենց երկրում, մերոնք չսպասեցին փնտրելու, թե կգա՞ն արդյոք դաշնակիցներն իրենց օգնության թե ոչ, այլ որոշեցին, որ պետք է փրկության հույսը ոչ թե մյուս հեյլենների վրա դնել, այլ հենց մնացած հեյլենները պետք է իրենց վրա նման հույս դնեն: Եվ այսպես, միակամորեն հանգելով նման որոշման, նրանք նշան չեղան ընդդեմ շատերի: Նրանք պատված էին այն մտքով, որ մահը բոլորի համար մեկ է, իսկ հերոսանալ կարող են միայն քերը, իրենց մահն իրենց չի պատկանում, սակայն հիշողությունը, որ նրանք կթողնեն իրենցից հետո, արդեն իրենցն է: Բացի այդ նրանք կարծում էին, որ, եթե չկարողանան հաղթահարել պարսիկներին միայնակ, ապա չեն կարողանա այդ անել նաև դաշնակիցների հետ միասին, երբ պարտության դեպքում ընդամենը միայն կկործանողները միասնական լուր բերեցին և հակառակորդի ներխուժման, և վերջինիս նկատմամբ հաղթանակի մասին: Այսպիսով՝ հեյլեններից ոչ-ոք չափաբեկվեց այդ վտանգից և բոլորը, լսելով այդ լուրը, ուրախացան իրենց ազատության կապակցությամբ: Այդ գարմանալի չէ, որ, չնայած սա անցած-գնացած բան է, սակայն մեր նախնիների սխրագործությունները այժմ ևս փառաբանվում է այնպես, կարծես այն հենց նոր է տրեղի ունեցել» (Լիսիաս «Դամբասանականներ», գլուխ 21):

«Նույն մտադրություններով Դատիսը Էրետրեայից ուղղվեց դեպի Մարաթոն, կարծես ոչ մի կերպ կասկած չէր հարուցում այն հանգամանքը, որ ինքը կկարողանա լրիվ նույն ձևով լծի տակ դնել աթենացիներին ու գերել նրանց Էրետրեայիցիների նման: Այն բանից հետո, սակայն, երբ այս մտադրությունը մասնակիորեն կյանքի կոչվեց, իսկ հետո էլ միջոցներ ձեռնարկվեցին գործն ավարտի հասցնելու ուղղությամբ, հեյլեններից ոչ-ոք օգնության չէկավ աթենացիներին ու Էրետրեայիցիներին, բացի լակեդեմոնցիներից, թեև սրանք էլ տեղ հասան միայն ճակատամարտի հաջորդ օրը: Իրոք, մյուսները, ահաբեկված այդ ամենից, գերադասեցին անվտանգությունը և չարժեքեցին իրենց տեղերից: Եթե մեզիցս որևէ մեկն այն ժամանակ այնտեղ լիներ, ապա կհամար, թե ինչ աստիճանի մեծ էր խիզախությունն այն այրերի, որոնք Մարաթոնի մոտ նշան բարբարոսների հորդանների դեմ և, սակայնով համաստիական գոռոզությունը, առաջինը նրանց նկատմամբ հաղթանակ տարան՝ առաջնորդ ու ճանապարհ ցույց տվող դառնալով մնացածների համար և ցույց տալով, որ պարսիկներին իրոք հնարավոր է հաղթել և ոչ մի մարդկային ուժ կամ հարստություն չեն կարող դիմարդել արիությանը» (Պլատոն «Երկխոսություններ», Մենեկսեն):

«Առաջին շարքերում մարտնչելով Մարաթոնի դաշտերում պարսիկների դեմ՝ Աթենքի զավակները փայլուն մարտի ուժը փշրեցին» (Սիմոնիդես Բեոսացի «Լիրիկա»):

«Չիլանդանում դրոշմում էին Մարաթոնի փողերը, իսկ արդեն անձեռքը, եղբայր, ծնոտով սայթաքուն նավից էր կառչել, մեզ վիճակված էր հաղթանակն այդ գարմանալի մարտում...» (Եսփիլես «Մահախոսական»):

«Մարաթոն նավատորմի հրամանատար Դատիսը մտնեցավ հունական կղզիներին և ցամաքին: Նա ամենուր խուճապ առաջացրեց, սակայն Մալթիադեսը հանդիպեց նրան Մարաթոնի մոտ և ջարդեց մարտում: Ինքը՝ Դատիսը, ընկավ կռվում և պարսիկներին մերժվեց հանձնել նրա մարմինը, չնայած հետևած համառ խնդրանքներին» (Կտեսիոս Կնիդացի «Պարսից պատմություն», գիրք 18):

«Իմանալով սակայն, որ սպարտացիները, հետևելով կրոնական ցուցումներին, կելնեն ոչ վաղ, բան չորս օր անց և չսպասելով նրանց օգնությանը՝ աթենացիները Պլատեայից ժամանած 1.000 հոգանոց ժամադակ ջոկատի հետ միասին գինեցին 10.000 բարաթացիների, որպեսզի Մարաթոնյան դաշտում մարտ ընդունեն ընդդեմ 600.000 թշնամիների: Այդ պատերազմում զորավարը Մալթիադեսն էր, որն էլ հենց պիղծեց այն բանի վրա, որպեսզի չսպասեն սպարտական օգնությանը: Նա այնպես էր վստահ իր ուժերին, որ գործողությունների արագությունը համարում էր ավելի լավ պաշտպանության եղանակ, քան դաշնակիցների օգնությունը: Եվ իրոք, այնքան մեծ էր հույների ոգևորությունը այդ ճակատամարտից առաջ, որ նրանք, երբ շարքերի միջև մնացել էր 1.000 քայլ, վազելով նետվեցին թշնամիների վրա ու այս կերպ մտնեցան նրանց ավելի շուտ, քան հարված հասցնելը արդեն իրենց: Նման արիությունը առանց պարզա գորակների հատկանիշներ հայտնաբերվեցին: Չեղինակները զոլվախությունը են պատմում նաև աթենացի ռազմիկ Կինեգրոսի մասին, որը, անթիվ բանակությամբ թշնամիներ սպանելով մարտում, վազեց դեպի նավերը փախչող 5 հակառակորդների հետևից և, աջ ձեռքով կառչելով, պահեց նավը՝ բաց թողնելով այն միայն այն բանից հետո, երբ կտրեցին այդ ձեռքը: Այնուհանդերձ, այն բանից հետո, երբ նրա աջ ձեռքը կտրեցին, նա նավը ճանկեց ձախով: Կորցնելով նաև այդ ձեռքը՝ նա ի վերջո նավը պահեց անտահույս: Այսպիսին էր, ահա, այդ մարդու արիությունը, որը չէր թուլանում այդպես սպանություններից հետո, չէր հաղթել և, նույնիսկ այն բանից հետո էլ, երբ նրա երկու ձեռքերը կորսվեցին ու նա վերածվեց մի բզկտված մսագնդի, նույնիսկ այդ ժամանակ էլ կռվեց ատամներով, ինչպես կատաղած մի զագան: Եվ այդ ճակատամարտում, և խորտակված նավերի վրա պարսիկները 200.000 հոգի կորցրին: Ընկավ նաև աթենական տիրան Չիլպիոսը՝ այդ պատերազմի դրոշմի և սկզբնավորողը, որին պատժեցին իրենց հայրենիքի համար վրիժառու աստվածները» (Յուստինոս «Ֆիլիպի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 9):

«Երբ Դարեհը (Աթենեյան տերության արբան Դարեհ Ի - Մ.Յ.) Դատիսին ուղարկեց Յունաստան, ձևականորեն այն բանի համար, որպեսզի պատժի աթենացիներին այրված Մարդեսի համար, սակայն փաստացի այն բանի համար, որ ստրկացին հեյլեններին, և պարսիկները, ափ իջնելով Մարաթոնից ոչ հեռու, սկսեցին ամայացնել երկիրը, ռազմական գործողություններ ղեկավարելու համար աթենացիները 10 ստրատեգոսներ ընտրեցին, որոնց շարքում ամենամեծ ազդեցության տիրապետում էր Մալթիադեսը, սակայն երկրորդ տեղն էլ լավ անվան և ընդհանրապես վստահության պատճառով պատկանում էր Արիսթեդոսին: Սա միացավ Մալթիադեսի կարծիքին մարտի ժամկետի և պատկերի հարցով ու այդ աջակցությունը վճռական եղավ, քանզի ամեն մի ստրատեգոսի իշխանությունը պատկանում էր մեկ օրվա ընթացքում և, երբ եկավ Արիսթեդոսի հեղքը, նա կառավարումը զիջեց Մալթիադեսին ու իր պաշտոնակիցներին ներշնչում էր, որ գործին հասկացող մարդկանց ենթարկվելը և նրանց հրամանները կատարելը ոչ միայն ամոթալի չէ, այլև գովելի է ու փրկական: Այս կերպ, ահա, հանդարտեցնելով մրցակցությունը և մյուսներին էլ հակվելով կամավոր կերպով իր որոշմանը հետևելուն, որն իրոք անհամաճիշտն ու հաջողն էր, նա ուժեղացրեց Մալթիադեսի դիրքերը, որի իշխանությունն արդեն միաձայն էր: Եվ ահա մնացած ստրատեգոսները ևս, հրաժարվելով իրենց սկզբնական իրավունքներից առ մեկօրյա հրամանատարությունը, սկսեցին եռանդուն կատարել նրա հրահանգները: Ծակատամարտում ամենածանր բաժինը հասավ աթենացիների մարտակարգի կենտրոնին, որտեղ բարբարոսները չտեսնված երկար դիմադրեցին՝ հետ մղելով Լեոնիդասի և Անտիոքիդայի ֆիլաների հարձակումն ու հենց որտեղ էլ թիկունք թիկունք փառավոր երկարով մարտում էին Թեմիստոկլեսը և Արիստիդեսը, որոնցից առաջինը պատկանում էր Լեոնտիդասին, իսկ երկրորդը՝ Անտիոքիդային: Բարբարոսները դիմեցին փախուստի, նստեցին նավերը և ահա այստեղ արդեն աթենիացիները, տեսնելով, որ նրանք լուրում են ոչ թե դեպի կղզիները, այլ հոսանքը նրանց տանում է Աթենիայի ափերը, ինչպես նաև վախճանալով, որ հանկարծ թշնամին չգրավի առանց պաշտպանների մնացած քաղաքը, 9 ֆիլաներով ճանապարհ ընկան՝ նույն օրն էլ ժամանելով Աթենք: Արիսթեդոսը, որը իր ֆիլայով տեղում էր թողնվել՝ Մարաթոնում, որպեսզի հսկի գերիներին և ավարը, հուսախաբ չարեց նրան, չնայած ամենուր արծաթի և ոսկու կույտեր էին, իսկ վրաններում ու գրավված նավերում էլ անթիվ բանակի հագուստ և այլ զույք կար, նա ոչ ինքը մատով իսկ կապով որևէ բանի, ոչ էլ

մյուսներին թույլ տվեց օգտվել առիթից ու իրենից գաղտնի որևէ բան անել» (Պյոտարբոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Արխիտիդես», գլուխ 5):

«Իսկ Դարեհը (**Աբեննյան տեղության արքա Դարեհ I-ը – Մ.Ֆ.**), երբ Եվրոպայից Ասիա վերադարձավ, ականջ կախեց իր բարեկամների խոսքերին, որոնք նրան խորհուրդ էին տալիս հնազանդեցնել Հունաստանը: Եվ ահա նա 500 նավերից նավատորմ կազմեց, որոնց գլխավոր էլ նշանակեց Դատիսին ու Արտաթերմոսին՝ նրանց տրամադրության տակ ղեկավարելու նաև 200.000 հետևակայինները և 10.000 հեծյալները: Արշավանքի պատճառ հռչակվեց արքայի թշնամությունը այնտեղից հեռացնել, որոնք մինչ այդ տիրել էին Սարդեսին և կոտորել արքայական կայազորին: Արքայական զորավարները նավատորմը բերեցին Էվբեա, անսիջապես էլ գրավեցին Էրետրիան և, գերեվարելով այդ քաղաքի ողջ բնակչությանը, նրանց արքայի մոտ՝ Ասիա, ուղարկեցին: Այնտեղից նրանք շարժվեցին դեպի Աթոսիկա և զորք իջեցրին Մարաթոնյան դաշտում, որը տեղակայված է քաղաքից մեկ մղոն հեռավորության վրա: Աթենացիները, որոնք ցնցված էին իրենց գլխին կախված այդքան մեծ և մոտիկ փորձանքի պատճառով, օգնության համար դիմեցին ոչ այլ տեղ, քան լակեդեմոնացիներին, ու այսպես կոչված «արագուներ»-ի խմբին պատկանողներից Ֆիդիպպոս անունով մեկին ուղարկեցին Լակեդեմոն այն մասին լուրով, որ այնտեղից օգնության կարիք ունեն: Միաժամանակ Աթենքում 10 ստրատեգոսներ ընտրվեցին, որոնց թվում նաև Մալթիադեսը: Այս զորավարների մեջ թե՛ վե՛ճ սկսվեց այն հարցով, թե պե՛տք է արդյոք պաշտպանվել պարսիկների հետևում, թե՛ անհրաժեշտ է անսիջապես բաց դաշտ ելնել: Միայն Մալթիադեսն էր պնդում անսիջապես դաշտ դուրս գալու վրա, երբ այդ ժամանակ, ըստ նրա, քաղաքացիները ոգի կառնեին, իսկ թշնամիներն էլ, նկատելով, որ իրենց դեմ մտադրություն կա նարտեցիների նույնիսկ փոքր ուժերով, կիրքոցնեին արիությունը: ... Այդ ժամանակ ոչ մի այլ քաղաք օգնություն ցույց չտվեց Աթենքին և միայն Պլատան էր, որն ուղարկել էր 1.000 ռազմիկներ: Սրանց գալուց հետո ռազմիկները թիվը հասավ 10.000 հոգու, սակայն այդ փոքրիկ բանակը այրվում էր զարմանալի ոգով: Ահա հենց այս տրամադրվածության պատճառով էլ Մալթիադեսը առավելության հասավ իր ընկերների նկատմամբ և ահա ի վերջո, ենթարկվելով նրա խորհուրդներին, այնտեղից ելան քաղաքից ու ճամբար զարկեցին մի հարմար վայրում: Հաջորդ օրը, մարտական վարժումներ անցկացնելուց հետո, նրանք փախան և շարժվեցին դեպի Լակեդեմոն, շատ վայրերում այստեղ հատուկներ ծառեր կային, նրանք մարտի մեջ մտան՝ հույսը դրած այն բանի վրա, որ բարձր սարի պաշտպանության տակ, որը կհանգրվեր հեծելազորին, թշնամիները չեն կարողանա իրենց շրջապատել: Դատիսը հասկանում էր, որ դաշտը հարմար չէ պարսիկների համար, սակայն, հույսը դրած իր զորքի բանակության վրա, այրվում էր գեներալ խաչածնելու տենչից՝ միաժամանակ էլ նաև ողջամիտ համարելով մարտնչել մինչև լակեդեմոնացիների օժանդակության ժամանակը: Եվ այսպես նա, շարժվելով 100.000 հետևակայինների և 10.000 հեծյալների սկսեց ճակատամարտը: Այս ճակատամարտում այնտեղից հեռացվեցին ոչ մի անհամեմատելի մի խիզախություն դրսևորեցին՝ չափաչափելով տասնապատիկ գերազանցող թշնամուն և պարսիկների վրա այնպիսի ահ տարածելով, որ սրանք փախան ոչ թե ճամբար, այլ ուղիղ դեպի նավերը: Աշխարհի վրա նման փառահեղ մի հաղթանակ երբեք չէր եղել և երբեք դեռ ռազմիկների նման մի փոքր խումբը չէր կործանել այդքան հզոր ռազմուժի» (Նեպոտ «Հայտնի օտարազգի զորավարների մասին», գլուխ 1):

«Կա Մարաթոն անունով մի թե՛մ, որը հավասար հեռավորության վրա է գտնվում ինչպես Աթենացիների քաղաքից, այնպես էլ Էվբեայի Կարիստայից: Աթոսիկայի հենց այդ վայրում ահ իջան բարբարոսները և հենց այստեղ էլ նրանք պարտություն կրեցին ճակատամարտում: Այդ ժամանակ էր, որ նրանք, ցանկանալով բաց ծով դուրս գալ, կորցրին մի բանի նավերը: Հարթավայրում Աթենացիների դամբարաններ է, իսկ այնտեղ մի շիրմաքար, որի վրա գրված են զոհվածների անունները և այն ֆիլակները, որոնք նրանք ներկայացնում էին: Կա նաև բեռտեական պատկերների և ստրուկների մեկ այլ շիրիմ, ստրուկներ, որոնք այն ժամանակ առաջին անգամ մարտնչեցին... հետևելով Մարաթոնի ճակատամարտից առաջ Մալթիադեսի դրսևորած վարքագծին, նա ազատություն շնորհեց ստրուկներին...» (Պլատանիոս «Հելլադայի նկարագրությունը», գիրք 1, գլուխ 32, գիրք 7, գլուխ 4):

«Դարեհը (**Աբեննյան տեղության արքա Դարեհ I-ից – Մ.Ֆ.**) ... դեռ իր մահից առաջ էր ռազմական հանդերձանքի մեծ պաշարներ տեսել, բանգի նա, այն բանից հետո, երբ իր զորավար Դատիսը Աթենացիներից պարտություն էր կրել Մարաթոնում...» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 11, գլուխ 2):

«Դրանից հետո նա (**Աբեննյան տեղության արքա Դարեհ I-ը – Մ.Ֆ.**) հարձակվեց Աթենացիների վրա այն բանի համար, որ սրանք իր դեմ օգնություն էին ցույց տվել հունիացիներին, և նրանց դեմ ուղղեց իր զենքը: Իրենց հերթին Աթենացիները, երբ իմացան, որ Դարեհը մոտենում է, չնայած որ օգնության էին սպասում լակեդեմոնացիներից, այնուհետև, ստանալով լուրն այն մասին, որ պարսիկները շեղված են աստվածների մատուցվող չորսօրյա ծառայությանը, հույսները սկսեցին դնել անակնկալ հարձակման վրա, չնայած որ զինել էին ընդամենը 10.000 քաղաքացիների և Պլատանի օգնության ելած 1.000 հոգու և դա այն դեպքում, երբ նրանց վիճակված էր ելնել 600.000 թշնամիների դեմ: Եվ ահա նրանք անակնկալ հայտնվեցին Մարաթոնյան դաշտերում: Այդ պատերազմը այն ժամանակ գլխավորում էր Մալթիադեսը: Սա, հույսը դնելով ավելի շատ սրբաբացության, բան խիզախության վրա, բավականին կատարի հարձակման արդյունքում ընդունալ մոտեցած ավելի շուտ, բան ստիպված եղավ խուսափել հատող նետերից: Ահա այդպիսին էր տարբերությունն այդ ճակատամարտում, երբ մի կողմից կարծես մարտնչում էին կործանման պատրաստ տղամարդիկ, իսկ մյուս կողմից՝ սպանողանոց բերված անասունները: 200.000 պարսիկներ ընկան Մարաթոնյան դաշտերում և այս կորուստը Դարեհին արդեն զգաց, բանգի, լինելով հաղթված, դիմեց փախուստի և նավերով հեռացավ Պարսկաստան» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների», գիրք 2, գլուխ 8):

«Երբ Դարեհն (**Աբեննյան տեղության արքա Դարեհ I-ը – Մ.Ֆ.**) իր զորավարներին ռազմիկների շատ հազարյակների հետ ուղարկեց, որպեսզի նվաճի 8.000 Աթենացիների, որոնք ոգեշնչված էին աստվածների վճռական ազդեցությանը և զինված էին միայն նրանով, ինչ կար ձեռքերին, ահա ուրեմն, վերջիններս առաջ անցան պարսիկներից և այնպիսի մի մեծագույն հաղթանակ տարան, որ ոչնչացրին 90.000 թշնամիների, իսկ անացածին էլ բեշեցին իրենց երկրից» (Հուսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 2):

«Ավելի ուշ, երբ Դարեհը (**Աբեննյան տեղության արքա Դարեհ I-ը – Մ.Ֆ.**) ... աչք տկենց Հունաստանի վրա, նա և ծովում, և ցամաքի վրա կորցրին իրենց զրեթե ողջ զորքը և հազիվ փրկվեց» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 23, գլուխ 6):

⁴²³ «/20/ Եգիպտոսը նվաճելուց հետո Զեյրեթն (**Աբեննյան տեղության արքա Զեյրեթ I-ը (486-465) – Մ.Ֆ.**) ողջ չորս տարի զորք էր հավաքում և այն պատրաստում էր արշավանքի: Եվ ահա հինգերորդ տարվա ավարտին նա հսկայական բազմությամբ արշավանքի ելավ: Մեզ հայտնի բոլոր զորքերից սա մեծագույնն էր, այնպես, որ սրա հետ չէր կարող համեմատվել ոչ սկյութների դեմ արշաված Դարեհի (**Աբեննյան տեղության արքա Դարեհ I-ի – Մ.Ֆ.**) զորքը, ոչ հենց իսկ սկյութական զորքը, երբ սկյութները, կիսմերձերին հետապնդելիս, ներխուժեցին մարերի երկիր և, նվաճելով համարյա ողջ Վերին Ասիան, բնակվեցին այնտեղ, որի պատճառով էլ հետագայում Դարեհը ուզեց պատժել նրանց, ոչ, համաձայն զրույցների, Իլիոն արշաված Ատրիդների զորքը, ոչ էլ մյուսիացիների և տևկացիների զորքերը, որոնք դեռևս Տրոյական պատերազմից առաջ Բոսպորով անցել էին Եվրոպա, նվաճել էին բոլոր թրակացիներին, իջել մինչև Հունիական ծով և հարավում հասել մինչև Պենտոս գետը: /21/ Այդ և այլ արշավանքները միասին չեն կարող հավասարվել այս միակ արշավանքին, բանգի Զեյրեթը ի՞նչ ժողովուրդ առեց, որ Ասիայից չտարավ Զեյլադայի դեմ: Խմելու ջրերի բոլոր աղբյուրներն անբավարար եղան նրա զորքի համար, բացի մեծ գետերից, բանգի ազգերի մի մասը պարտավոր էր ռազմականվեր տրամադրել, ուրիշները՝ հետևակ զորք, մյուսները՝ հեծելազոր, ուրիշներն էլ՝ զորքերից բացի՝ նաև ձիեր փոխադրող բեռնակալներ, երկաթ մարտանավեր կամուրջների համար և վերջապես՝ պարեն ու բեռնանավեր: /22/ Բանի որ պարսից նավատորմն առաջին անգամ մեծ վնաս էր կրել Աթոսը շրջանցելիս, Զեյրեթը երեք տարի շարունակ պատրաստվում էր Աթոսի պարանոցը փորելու համար: Զերտնետուսի էլայունում խարսխել էին տորիերաներ: Այստեղից դուրս գալով՝ ամեն ազգի զինվորները, իրար փոխարինելով, մտրակների հարվածների տակ ստիպված էին փորել պարանոցը: Հարկադրաբար փորում էին նաև Աթոսի բնակիչները: Աշխատանքը գլխավորում էին պարսիկներ Բաբարեսը՝ Մեգաբազոսի որդին, և Արտաբայեսը՝ Արտալոսի որդին: Աթոսը մեծ և հայտնի լեռ է, որը ձգվում է մինչև ծով, այն մարդաբնակ է և վերջանում է մայրցամաքի վրա՝ կազմելով թերակղզիական մի պարանոց տասներկու ասպարեզ լայնությամբ: Այդ պարանոցը դաշտային է և ոչ մեծ բլուրներ ունի, որոնք ձգվում են Ակաթոսի ծովից մինչև հանդիպակաց Տորոնե ծովը: Այս պարանոցի վրա, որտեղ վերջանում է Աթոսը, գտնվում է հելլենական Սանե քաղաքը: Սանեից այն կողմ Աթոսի վրա կան քաղաքներ, որոնք պարսիկները փորձեցին ցամաքայինից վերածել կղզային: Այդ քաղաքները հետևյալներն են՝ Դիոն, Օլոմիոսթոս, Ակրոթոն, Թյուսոստ և Կեյսոս: /23/ Ահա այս քաղաքներն են գտնվում Աթոսի վրա, իսկ բարբարոսները, բաժանելով տեղամասը ըստ ազգերի, սկսեցին փորել: Սանե քաղաքի մոտ նրանք ուղիղ զիծ բացեցին, ընդ որում, երբ փորվածքը խորացել էր, ներքևում գտնվողները փորում էին, մյուսները փորված հողը հանձնում էին վերևում աստիճանների վրա կանգնածներին, սրանք էլ, այն վերցնելով հանձնում էին ուրիշների, մինչև որ հողը հասցվում էր ամենավերևում կանգնածներին, սրանք էլ հողը դուրս էին տանում ու թափում: Փորվող ջրանցքի գաղաթափի կողմեր փլվելիս կրկնակի աշխատանք էին պատճառում մյուս բոլորին, բացի փյունիկցիներից: Եվ դա անխուսափելի էր, բանի որ նրանք փորվածքի և վերին, և ներքևի հատվածների փորում էին հավասար լայնքի: Փյունիկցիները, ինչպես այլ գործերում, այս դեպքում ևս իմաստություն դրսևորեցին: Վերցնելով իրենց բաժին ընկած հատվածը, նրանք սկսեցին ջրանցքի վերին մասը փորել կրկնակի լայն, բան պետք է լիներ ինքը ջրանցքը, բայց աշխատանքն առաջանալիս այն հետզհետե նեղացվում էր և, երբ հասան հատակին, փորվածքի լայնքը հավասարվեց

մյուսների փորձածին: Այստեղ կա մարգագետին, որը հավաքավայր էր դարձել և վաճառատեղի, որտեղ նրանց համար Ասիայից բերվում էր մեծաքանակ աղացած ցորեն: /24/ Եթե իմ ենթադրությունը ճիշտ է, ապա Քսերեթը հրամայեց այդ ջրանցքը փորել փառասիրությունից մղված, ցանկանալով ցուցադրել իր հզորությանը և իր համար հուշարձան թողնել, բանձի նավերը նրանք կարող էին հեշտությամբ բարձել պարանոցի վրայով, բայց արքան հրամայեց ծովից ծով այնպիսի լայն ջրանցք փորել, որով երկու տրիետա միաժամանակ կարող էին թիակներով նավարկել: Այս նույն մարդկանց, որոնք փորում էին ջրանցքը, հրամայված էր նաև կամուրջ կառուցել Ստրյունոն գետի վրա: /25/ Այս ամենն արքան այսպես կառուցեց: Բացի այդ, նա փյունիկյաններին և եգիպտացիներին հրամայեց Բիբլոսի ու սպիտակ վուշի թելերից կամուրջների համար ծուլաններ պատրաստել, ինչպես նաև մթերք ամբարել գորթի համար, որպեսզի Յելլադա արշավելիս գորթը և բեռնատար կենդանիները սովի չնստնակնեն: Առավել հարմար վայրեր փնտրելով՝ նա հրամայեց Ասիայի բոլոր մասերից բեռնանավերով և լաստանավերով այդ վայրերում պարեն ամբարել: Դրա մեծագույն մասը նրանք բերում էին Սպիտակ ափ կղզված վայրը, որը գտնվում է Թրակիայում, ուրիշները՝ Տյուրոգիզա, որը գտնվում է Դերիկթյան երկրում, երրորդները՝ Դորիսկոս, մի մասը՝ Էփոս, որը գտնվում է Ստրյունոն գետի վրա, այլ հատվածը՝ Մակեդոնիա: /26/ Մինչ արանք կատարում էին այս սահմանված աշխատանքը, ողջ հետևակ գորթը գումարվեց և Քսերեթի գլխավորությամբ Կապադոկիայի Կրիտալլայից շարժվեց դեպի Սարդես, բանձի Կրիտալլան Նշված էր որպես հավաքատեղի այն գորթի, որը Քսերեթի հետ պետք է արշավեր ցամաքով: Թե հյուպարթոսներից ո՞ր մեկն այդ ժամանակ բերեց լավագույնս սպառազինված գորթը և արքայից ստացա՞վ արդյոք ընծաներ, ես այդ չեմ կարող ասել, բանձի ես նույնիսկ չգիտեմ, թե այդպիսի վճիռ եղե՞լ էր ընդհանրապես: Այդ, պարսիկները, անցնելով Դայոս գետը, մտան Փռյուգիա, և այդ երկրի միջով ընթանալով, հասան Կելայեն, որտեղ գտնվում էին Մեանդրոս գետի և Մեանդրոսից ոչ պակաս խոշոր Կատարալկոս կղզված գետի ակունքները: Կատարալկոսը բխում է Կելայենի վաճառատեղից և թափվում է Մեանդրոս գետը: Այս բաղաբուն կախված է Սիլենոս Մարսյուրասի մոդթին, որը, ըստ փոյուզական գրույցի, մաշկահանել է Ապոլլոնը և կախել այնտեղ: /27/ Այս բաղաբուն Քսերեթին արդեն սպասում էր լյուդիացի Պաթիոսը՝ Ատրոսի որդին, որը մեծագույն հյուրասիրությամբ պատվեց արքայի ողջ գորթին և իրեն՝ Քսերեթին...: /30/ Այս ասելուց և իր խոստումը կատարելուց հետո նա շարունակեց իր առաջընթացը: Անցնելով Անավա կղզված փոյուզական բաղաբուն և լիճը, որտեղից արդ էին ստանում, նա հասավ Փռյուգիայի Կոլոսսա կղզված խոշոր բաղաբուն: Այստեղ Լյուկոս գետը թափվում է երկրի բացվածքի մեջ և անհետանում, բայց, մոտավորապես հինգ ասպարեզ անցնելուց հետո Նորից հայտնվելով, թափվում է Մեանդրոսի մեջ: Կոլոսսայից գորթը շարժվեց դեպի Փռյուգիայի և Լյուդիայի սահմանը և հասավ Դյուդարա բաղաբուն, որտեղ կա հողի մեջ խրված կոթող: Այն կանգնեցրել է Կրեստը (Լյուդիական թագավորության արքա Կրեստ - Մ.Յ.) և դրա վրա կա արձանագրություն, որը Նշագծում է այդ սահմանը: /31/ Փռյուգիայի նաև մտավ Լյուդիա, որտեղ ճանապարհը բաժանվում է: Դեպի ձախ այն տանում է Կարիա, իսկ դեպի աջ՝ Սարդես...: Այս ճանապարհով գնալիս Քսերեթը պատահեց ստու, որին, նրա գեղեցկության պատճառով, նա ոսկե զարդ ընծայեց և նրա պահպանումը հանձնարարեց անմահներից մեկին: Դաջորդ օրը նա հասավ Լյուդիայի մայրաքաղաք: /32/ Ժամանելով Սարդես՝ Քսերեթը նախ դեսպաններ ուղարկեց Յելլադա, որպեսզի հող և ջուր պահանջեն ու արքայի համար ընդունելություններ կազմակերպեն: Նա բոլոր վայրերն ուղարկեց հող պահանջելու, բացի Աթենքից ու Լակեդեմոնից: Նա երկրորդ անգամ դեսպաններ ուղարկեց հող և ջուր պահանջելու հետևյալ պատճառով: Նա լիափույս էր, որ այն բաղաբները, որոնք նախկինում մերժել էին հող և ջուր տալ Դարեհի (Աթենքյան տեղության արքա Դարեհ I-ի - Մ.Յ.) ուղարկած դեսպաններին, այժմ կախիճնային ու կտալին: Եվ ահա, կանխադրվ լրիվ համոզվել այդ բանում, Քսերեթը ուղարկեց իր դեսպաններին: /33/ Այնուհետև նա պատրաստվում էր արշավելու Աթրոս: Մինչ այդ փյունիկյաններն և եգիպտացիները Ասիայից Եփրոսից Յելլասպիտոսը կամրջեցին...: /34/ Ահա, Աթրոսից սկսելով՝ նրանք, ում հանձնարարված էր այդ գործը, կամրջեցին այդ ելուստը: Կամուրջներից մեկը փյունիկյանները ձեռքից սպիտակ վուշից, մյուսը՝ եգիպտացիները՝ Բիբլոսից պատրաստած ծուլաններով: Աթրոսից մինչև հանդիպակաց ափը յոթ ասպարեզ է: Երբ նեղուցն արդեն կամրջված էր, ուժեղ փոթորիկը բանդեց այդ կառույցը և ոչնչացրեց: /35/ Լսելով այդ մասին՝ Քսերեթը խիստ զայրացավ և հրամայեց պատժել Յելլասպիտոսը մտրակի 300 հարվածով՝ ծով նետելով մի զույգ կապալ: Ես նույնիսկ լսել եմ, որ նա խարանդների է ուղարկել՝ Յելլասպիտոսը խարանդներ համար...: /36/ Այս հրամանը կատարեցին նրանք, ովքեր ունեին այն կատարելու անընդհանրապես պաշտոնը, իսկ կամուրջները կառուցեցին ուղիղ արտադրակներով: Նրանք կամուրջները կառուցեցին հետևյալ կերպ՝ իրար կողքի դրեցին հիսուն թիականի նավեր և տրիերաներ, դեպի Եփեսոսյան Պոնտոս զգված կամրջի համար 360 հատ, իսկ դեպի Յելլասպիտոս զգվածի համար՝ 314 հատ: Պոնտոսի կամրջի համար նավերը դասավորեցին լայնակի, իսկ մյուսի համար՝ Յելլասպիտոսի հոսանքի ուղղությամբ, որպեսզի ծուլանները ձգված պահեն: Այնուհետև նրանք շատ խոշոր խարիսխներ նետեցին, Պոնտոսի կողմի կամրջի վրա Պոնտոսից փոքր հողմերի համար, իսկ մյուսը՝ դեպի արևմուտք և Էգեյան ծով ձգված կամրջի վրա՝ արևմտյան ու հարավային հողմերի համար: Դիտել թիականի նավերի և տրիերաների միջև նրանք թողեցին տարածություն, որպեսզի կամեցողը կարողանա փոքր նավերով անցնել դեպի Պոնտոս կամ նավել Պոնտոսից այս կողմ: Այդ անելուց հետո նրանք փայտե ճախարակների վրա փաթաթելու միջոցով ծուլանները ձգում էին ցամաքից, ընդ որում, օգտագործում էին ոչ թե առաջվա նման մի տեսակի ծուլան, այլ՝ յուրաքանչյուր կամուրջ կապում էին սպիտակ վուշյա երկու և քիթոյան չորս ծուլանով: Դրանք բոլորը հավասար հաստություն և նույնպիսի գեղեցիկ տեսք ունեին, բայց վուշյա ծուլաններն առավել ծանր էին և այդ ծուլանի մի կանգունը կշռում էր մեկ տարանդ: Երբ նեղուցն արդեն կամրջվել էր, փայտե գերաններ սողեցին՝ տախտակների երկարությունը հավասարեցնելով կամրջանավի լայնքին: Այնուհետև նրանք ձգված ծուլանների վրա իրար կողքի տախտակներ դասավորեցին և դրանք կապեցին դարձյալ ամրացրին լայնակի դրված գերաններին: Այնուհետև, ծյուղեր բերելով, դրանք էլ դասավորեցին այնտեղ և վրան հող փռեցին: Դրոջ տափանցեցին և կամրջի երկու կողմում բազրիք պատրաստեցին, որպեսզի լծկան անասունները և ձիերը, վերևից ծովը տեսնելով, չկախվենային: /37/ Երբ կամուրջների կառուցումը և Աթոսում կատարվող գործերը ավարտվել էին, ջրանցքի բերանների մոտ հողաթմբեր բարձրացրին, որպեսզի մակընթացության ժամանակ ջուրը փորվածքի բերաններից ներս չցվեր: Եվ ահա լուր հասավ, թե ջրանցքը լիովին պատրաստ է: Այնժամ, արդեն պատրաստված գորթը ձեռնելուց հետո զարնակը Սարդեսից արշավեց դեպի Աթրոս...: /40/ Առջևից գնում էին բեռնատար անասունները և գումակը այնուհետև հետևում էին տարբեր ազգերի գորթերը, բայց ոչ թե իրարից անջատ, այլ՝ խառնիճադան: Երբ արդեն գորթի կեսից ավելին անցել էր, այնժամ մի տարածություն ստեղծվեց և արանք անցնալուց նրանք այդպիսի: Առջևից գնում էին 1.000 հեծյալներ, ընտրված համայն Պարսկաստանից, այնուհետև 1.000 Նիզակակիր, նույնպես ընտրված ու Նիզակները դեպի գետին հակած, այնուհետև Նիսիական կղզված 10 սրբազան ձիեր՝ շքեղագույն գաղղարանքով...: /41/ Քսերեթն այսպես մեկնեց Սարդեսից, բայց ևս, ըստ իր հարմարության, կարող էր ձիակառքից անցնել ծածկած սալկահառք: Նրա հետևից գալիս էին 1.000 Նիզակակիրներ՝ ամենաբաշ և ազնվագույն պարսիկներից, Նիզակները սովորական ձևով պահած, այնուհետև ևս 1.000 պարսիկ ընտիր հեծյալներ, իսկ հեծյալներից հետո՝ 10.000 ընտրյալ ուրիշ պարսիկներ, արդեն հետիոտն: Սրանցից 1000 հոգու Նիզակների վրա ծայրապանակի փոխարեն կար ոսկե նուռ և նրանք օղակում էին մնացյալներին, իսկ այդ օղակի մեջ եղած 9.000 հոգու Նիզակների վրա կար արդեն արծաթե նուռ: Ոսկե նուռ ունեին նաև այն Նիզակակիրները, որոնց Նիզակների ծայրերը ցած էին հարած, իսկ Քսերեթին անմիջապես մոտ կանգնածներն ունեին ոսկե խնձոր: Այս բյուրին հետևում էր 10.000 հոգանոց պարսիկ հեծելազորը: Այս հեծելազորից հետո մյուս էր երկու ասպարեզ տարածություն, որից հետո գնում էր մնացած ողջ ամբոխը: /43/ Լյուդիայից գորթն ուղղվեց դեպի Կափիոս գետը և Մյուսիա երկիրը, իսկ, Կափիոսից էլ դուրս գալով և ձախ կողմում ունենալով Կանե լեռը, այն անցավ Ատառնեսի միջով ու հասավ Կարենե բաղաբուն: Այս բաղաբից գորթը Թեբե դաշտի միջով գնաց Ադրամյատտեսոն բաղաբուն և անցավ պելասգյան Ամտանդրոս բաղաբի մոտով: Երբ գորթը գիշերելու համար կանգ առավ Իգայի ստորոտին, ամպոս պայտեց, փոթորիկ եղավ և կայծակից շատերը շանթահարվեցին ու կործանվեցին: /44/ Երբ գորթը հասավ Սկամանդրոս գետին, որը Սարդեսից դուրս գալուց հետո նրանց հանդիպած առաջին գետն էր, ապա պարզվեց, որ նրա հուրը ցամաքում էր և չէր բավարարում, որպեսզի գորթն ու անասունները խմեն: Հասնելով այս գետին՝ Քսերեթը բարձրացավ Պրիամոսի բերդը՝ այն տեսնելու փափագով...: Առավոտյան նա շարունակեց ճանապարհը՝ ձախում թողնելով Դոյոտիոն, Օփոյանտոն և Դարդանոս բաղաբները, վերջինս սահմանակից է Աբարդոսին, իսկ աջում մնաց տևական Գերգիթայը: /45/ Հասնելով Աբարդոս, Քսերեթը կանգնեց ղիտարկել իր ողջ գորթը: Այդ նպատակով բլրի վրա նախապես սպիտակ բարդ մի բարձր գահ էր բարձրացվել, որը կանխավ տված արքայի հրամանի համաձայն պատրաստել էին Աբարդոսի բնակիչները: Քսերեթն այստեղ նստեց և, վերևից նայելով ծովափին, սկսեց դիտել հետևակն ու նավերը, ընդ որում դիտելիս նա կանգնավ նավերի մրցություն տեսնել: Այն կատարվեց և հաղթեցին Սիդոնի փյունիկյանները: Քսերեթը հաճույացավ այդ մրցությամբ և իր գորթով: /45/ Տեսնելով ողջ Յելլասպիտոսը նավերով ծածկված և ողջ ծովափին ու Աբարդոսի դաշտը մարդկանցով լցված՝ Քսերեթը երանի տվեց իրեն և հետո արտաստեց: /54/ Այդ օրը նրանք պատրաստվեցին անցում կատարելու...: /55/ Այս կատարելուց հետո Պոնտոսի կողմը գտնվող կամրջով սկսեցին անցնել հետևակը և ողջ հեծելազորը, իսկ Էգեյան ծովի կողմը գտնվող կամրջով անցնում էին գումակը ու բեռնատարները: Առջևից գնում էին 10.000 պարսիկները, բոլորը պատկազարդ, իսկ նրանց հետևում էր տարբեր ազգերից բաղկացած խառնիճադան գորթը: Ողջ այդ օրը նրանք անցան: Դաջորդ օրը նախ անցան հեծյալները և Նիզակները դեպի ցած պահած Նիզակակիրները, սրանք ևս պատկազարդ էին, սրանցից հետո անցան սրբազան ձիերը ու սրբազան ձիակառքը, այնուհետև ինքը՝ Քսերեթը, Նիզակակիրները և 1.000 հեծյալները, իսկ սրանցից հետո՝ մնացած գորթը: Նույն այդ ընթացքում նավերը նավում էին դեպի հանդիպակաց ափը, բայց ես լսել եմ նաև, որ արքան անցել է բոլորից հետո: /56/ Եփրոսյա անցնելուց հետո Քսերեթն սկսեց դիտել իր գորթի անցումը, որը շարժվում էր մտրակների հարվածների տակ: Արքայի գորթի անցումը տևեց յոթ

որ և գիշեր, առանց դադարի... /58/ Նավատորմը, դուրս գալով Ֆլյենսպոլտտսից, նավում էր ծովափին մոտիկ, գործի ընթացքին հակառակ ուղղությամբ, բանգի այն նավում էր դեպի արևմուտք, Ստրպեդոնի հրվանդանի ուղղությամբ, որտեղ նավատորմին հրաման էր տրված սպասել Եսերեքսին, իսկ գործը Եսերեքսի միջով շարժվում էր դեպի արևելք... Այդ կողմում ունենալով Աթամասի դուստր Ֆլյայի դավաբարանը, իսկ ծախում՝ Կարդիա բաղաբը՝ գործը բալլեց Ագորա կոչված բաղաբի միջով։ Այնուհետև գործը շրջանցեց Մեյաս գետը, որի ջուրը չբավարարեց գործին և հունը ցամաքեց։ Անցնելով այս գետը, որից ստացեց և իր անունը ծովախորշը՝ գործը շրջվեց դեպի արևմուտք և, անցնելով Եոյիական Այնս բաղաբը ու Ստենդորդան լիճը, հասավ Դորիսկո։ /59/ Դորիսկոսն թափախանալով ծովափին գտնվող ընդարձակ դաշտ է։ Այդ դաշտի միջով հոսում է Եբրոս գետը։ Այստեղ կառուցված է եղել Դորիսկոս կոչված արքունի ամրությունը, որտեղ Դարեհը, սկյութների դեմ արշավելիս, պարսկական խոշոր կայազոր էր թողել։ Այս վայրը Եսերեքսին հարմար թվաց իր գործը կարգավորելու և հաշվելու համար ու նա կատարեց այդ։ Եսերեքսի հրամանով Դորիսկոս ժամանած բոլոր նավերի նավապետները դրանք խարսխեցին Դորիսկոսին հարող ծովափին...։ Ահա այս ափին նավապետները խարսխեցին իրենց նավերը և հետո դրանք բաշեցին ցամաք՝ հանգստանալու։ Այդ ընթացքում Եսերեքսը Դորիսկոսում հաշվառեց իր գործը... /60/ Թե ինչքա՞ն էր յուրաքանչյուր ազգի տրամադրած գործի բանակը, ես չեմ կարող հաստատապես ասել, բանգի ոչ ոք այդ մասին մեզ չի հաղորդել, իսկ նրա հետևակ գործի ընդհանուր թիվը կազմում էր 170 բյուր։ Չափվում կատարեցին հետևյալ կերպ։ Մեկ բյուր մարդու հավաքեցին մեկ տեղ և, նրանց հնարավորին չափ խիտ կանգնեցնելով, շուրջը շրջանակ գծեցին։ Երբանակը գծելուց հետո բաց թողեցին այս բյուրին և այդ շրջանակով մինչև պարտը մարդկային հասակի բարձրությամբ պատնեջ կառուցեցին։ Այդ անելուց հետո, պատնեջված վայրից ներս բշտում էին ուրիշների, մինչև որ բոլորին այդ ձևով հաշվեցին։ Չափվեց հետո նրանց բաժանեցին ըստ ազգերի։ /61/ Այդ արշավանքին մասնակցող ազգերը հետևյալներն էին։ Պարսիկները... /62/ Մարերը... /63/ Ասորեստանցիները..., որոնց մեջ էին նաև խալդայները, որոնց առաջնորդում էր Արտաթայես որդի Օտանեսը... /64/ Բակտրիացիները..., սակերը, որոնք սկյութներ են... /65/ Յոդիկները... /66/ Արիները..., պարթևները, բորասները, սողորներ, դանդաղները, դադիկները... /67/ Կասպերը... /68/ Ուտիները, մյուկերը, պարիկանիները... /69/ Արաքները..., եթովպացիները... /70/ Արևելքի եթովպացիները, բանգի արշավանքին մասնակցում էին երկու ազգի եթովպացիներ... /71/ Լիբիացիները... /72/ Պափլագոնացիները..., մատիենները... /73/ Յայերը, լիներով փոյուզիական գաղութաբնակներ, զինված էին փոյուզիացիների նման։ /74/ Լյուդիացիները..., մյուսիացիները... /75/ Թրակիացիները... /76/ Պիսիդիացիները... /77/ Կաբալները... /78/ Մոսիները..., տիբարները, մակրոնները, մոսիոնյանները... /79/ Մարերը..., կոլիսները... /80/ Կաուրի ծովի կղզիների գեղերը, այն կղզիներ, որտեղ արքան բնակեցնում էր աքսորյալ կոչվածներին... հազված է և զինված էին մարտին շատ նման... /81/ Այդ, այս ազգություններն էին ցամաքով արշավում կազմելով հետևակը։ Չորավարները նրանք էին, որոնց մասին ես արդեն խոսեցի։ Նրանք, իրենց գործերը դասավորելով, հաշվեցին և կարգեցին հազարապետներ ու բյուրապետներ, իսկ բյուրապետները կարգեցին հարյուրապետներ և տասնապետներ, ընդ որում ջոկատներն ու ազգերն ունեին ուրիշ հրամանատարներ ևս։ /82/ Ահա իմ անվանած այս մարդիկ էին նրանց առաջնորդները, իսկ արքան և համընդհանուր հետևակ գործի զորավարներն էին Գորդոնի որդի Մարոնիոսը և Տրիտանայեմեսը՝ որդին այն Արտաթանի, որը խորհուրդ էր տվել չարչալով Ֆլյայա, ինչպես նաև Օտանեսի որդի Սմերդոմենեսը։ Երկու վերջինները Դարեհի եղբորորդիներն էին՝ Եսերեքսի հորեղբորորդիները։ Չորավարներ էին նաև Դարեհի և Աթոսայի որդի Մասիստեսը, Արիագոսի որդի Գերգիսը ու Չոպյուրոսի որդի Մեգաբազոսը։ /83/ Մրանք էին համընդհանուր հետևակ գործի զորավարները, բացի պարսկական բյուրից, իսկ այս բյուր ընտրանի պարսիկների զորավարն էր Յիդարեսի որդի Յիդարեսը։ Այս պարսիկները կոչվում էին «անմահ» հետևյալ պատճառով։ Եթե նրանցից որևէ մեկը մահվան կամ հիվանդության պատճառով շաղթեց դուրս էր գալիս, ապա նրա փոխարեն ընտրվում էր մեկ ուրիշը։ Այսպիսով, նրանք երբեք էին լիում բյուրից ոչ ավելի, ոչ պակաս։ Պարսիկների մարտաշարքը լավագույնն էր և նրանք առավել բաջարի էին։ Նրանց հանդերձանքն այնպիսին էր, ինչպիսին արդեն ասել եմ, բացի այդ, նրանք շողողում էին իրենց վրա կրած ոսկու առատությունից, նրանց հետևում էին սալակառքներ, հարձեր և մեծաթիվ ու լավ հանդերձավորված ծառաներ։ Նրանց պարենը, մյուս զինվորներից առանձին, բերում էին ուղտերով և գրաստով։ /84/ Այս ազգերն ունեին նաև հեծյալներ, բայց ոչ բոլորն էին տալիս հեծյալագոր, այլ միայն հետևյալները։ Նախ, պարսիկները... /85/ Սագարտիները... /86/ Մար հեծյալները..., հունիկ հեծյալները..., Նույնպես նաև կասպերը, լիբիացի հեծյալները..., պարթևանիները..., արաքները... /87/ Ահա, միայն այս ազգերը հեծյալներ ունեին։ Յեծելագորի թիվը հասել էր 8 բյուրի, չհաշված ուղտերը և մարտակառքերը։ Այս բոլոր հեծյալները կանգնած էին վաշտերով, իսկ արաքները կանգնած էին բոլորից հետ։ Զանի որ ձիերը չէին կարողանում հանդուրժել ուղտերին և, որպեսզի ձիերը չվախենան դրանցից, ուղտերին կանգնեցրել էին բոլորից հետո։ /88/ Յեծելագորի պետերն էին Դատիսի որդիներ Չարսամիթասը և Տիթայուրը... /89/ Տրիտանայեմեսի թիվը դարձել էր 1.207 և դրանք հատկացրել էին հետևյալ ազգերը՝ փյունիկցիները Պաղեստինի սիրիացիների հետ 300 հատ..., եգիպտացիները՝ 200 հատ... /90/ Կիպրոսցիները՝ 150 հատ... /91/ Կիլիկիացիները՝ 100 հատ..., պամփուլիացիները՝ 30 հատ... /92/ Լյուդիացիները՝ 50 հատ... /93/ Ասիայի դորիացիները՝ 30 հատ..., կարիացիները՝ 70 հատ... /94/ Յոնիացիները՝ 100 հատ... /95/ Կղզեբնակները՝ 17 հատ..., Ելիացիները՝ 16 հատ..., իսկ հելլենապոնոսցիները, բացի արյուդոսցիներից, որոնց արքան հրամայել էր մնալ իրենց երկրում և պահպանել կամուրջները, ինչպես նաև արշավանքին մասնակցող մյուս ժողովուրդները բոլորը միասին տրամադրեցին 100 նավ... /96/ Բոլոր նավերի վրա կային պարսիկներ, մարեր և սակեր։ Ամենալավ նավարկող նավերը տրամադրել էին փյունիկցիները, իսկ փյունիկցիներից՝ սիրոնցիները։ Այս բոլորը, ինչպես նաև հետևակ գործում եղողները յուրաքանչյուրն ուներ իր տեղական առաջնորդները... /97/ Նավատորմի առաջնորդներն էին Դարեհի որդի Արիագիսեսը, Ասպաթեսի որդի Պրեքասատեսը, Մեգաբատեսի որդի Մեգաբազոսը և Դարեհի որդի Աթեսենեսը...։ Պետք է նշել նաև, որ երեսուն և հիսուն թիակահիների, թեթև նավերի ու ձիեր փոխադրող երկար նավերի ընդհանուր թիվը կազմեց 3.000 հատ... /100/ Երբ գործը արդեն հաշվել էին և դասդասել, Եսերեքսը կամեցավ անձամբ ստուգատես կատարել՝ անցնելով շաղթերի միջով։ Նա այդպես արեց, և, մարտակառք նստած անցնելով յուրաքանչյուր ազգության բոլոր ջոկատների առաջով, հարցնում էր նրանց անունները, իսկ գրագիրները գրում էին, մինչև որ նա ծայրից ծայր անցավ ողջ հետևակի և հեծյալագորի առջևով։ Այս անելուց հետո, երբ նավերը ծով իջեցրին, Եսերեքսը մարտակառքից փոխադրվեց սիրոնյան նավի վրա, նստեց ոսկեգծած ամպիոպիա ու տակ, նավից նավերի ցուլկների առջևում և, ինչպես հետևակը դիտելիս, նա հարցնում էր ամեն մեկի անունը ու գրի առնում։ Նավապետները, նավերը ծով իջեցնելով, դրանք կանգնեցրել էին ափից չորս պլեթոն հեռու և, ցուլկները դեպի ցամաք դարձրած, դրանք դասավորել էին մեկ գծի վրա, իսկ ամենակազմը զինավառված էր՝ պատրաստ պատերազմելու։ Արքան նավարկելով նրանց և ցամաքի մեջտեղում, դիտում էր բանակը։ /105/ Այս գրույցից հետո Եսերեքսը... իր գործը Թրակիայի միջով տարավ Ֆլյայա... /108/ Եսերեքսը իր արշավանքը Դորիսկոսից շարունակեց Ֆլյայա՝ ճանապարհին բոլորին ստիպելով միանալ իր արշավանքին։ Ինչպես արդեն ասել եմ, մինչև Թեսալիա ողջ երկիրը, որը նվաճել էր Մեգաբազոսը, իսկ նրանից հետո՝ Մարոնիոսը, հարկատու էր արքային... /109/ Անցնելով Լիսոս գետի ցամաքած հունով՝ նա հասավ Մարոնեյա, Դիկայա և Արգեոս հելլենական բաղաբները...։ Այստեղից նա անցավ երկրի ներսում եղած բաղաբների մոտով... /112/ Եսերեքսն այնուհետև անցնում է պիերիացիների ամրությունները, որոնցից մեկի անունն է Փագրես, մյուսինը՝ Պերգամոս... /113/ Պանգայոնից իյուսիս բնակվող պայոնների, դորերների և պայոնների երկրի միջով անցնելով՝ Եսերեքսը շարժվեց դեպի արևմուտք, մինչև որ հասավ Ստրոնիոս գետը և Էոն բաղաբը... /115/ Ծարունակները Ֆլյայա՝ ճանապարհը Սարդոնիոսի՝ գործը ուղղվեց դեպի արևմուտք և անցավ ծովափնյա Արգիոս հելլենական բաղաբը... /119/ Չորեքի ժամանակ մասին տեղեկացնում էին նախօրոք և յուրաքանչյուրն անում էր ինչ կարող էր։ Երբ բարոզները հարդորում էին գործի գալու մասին, հազախատիկը բաժանում էին բոլոր բաղաբների միջև, որոնք երկար ամիսներ շարունակ պատրաստում էին ցորենի և գարու այլուր, սակայն բացի այդ, նաև՝ խնամում էին իրենց ամենաթանկ անասուններին, ցամաքային ու լճային հավաքներ էին աճեցնում տներում և լճակներում՝ գործերին իյուրասիրելու համար։ Միաժամանակ պատրաստում էին ոսկե և արծաթե զավաթներ ու կրատներ և այն ամենը, ինչ դրվում էր սեղանին։ Այս իրերը, անշուշտ, պատրաստում էին արքայի և նրա սեղանակիցների համար, մնացած գործի համար նրանք տրամադրում էին միայն ուտելիք։ Երբ գործը ժամանում էր, խալկյն վրան էին խափում, որտեղ իջևանում էր ինքը՝ Եսերեքսը, իսկ մնացած ողջ գործը մտնում էր բացօթյա։ Ծաշի ժամին հյուրերնկալողները մեծ հոգսեր էին ունենում, մինչդեռ պարսիկները, հագնալուց հետո, մտնում էին այստեղ գիշերելու, իսկ հաջորդ օրը, բանդելով վրանը, ասեն ինչ վերցնում էին և մեկնում։ Ոչինչ չողջնելով տեղում...։ Եսերեքսը հրամայեց իր նավատորմի զորավարներին նավերով մեկնել Ականթոսից և սպասել իրեն Թերմոն... /121/ Չորքը Դորիսկոսից մինչև Ականթոս ընթացավ հետևյալ կարգով։ Ամբողջ հետևակը Եսերեքսը, բաժանելով երեք մասի, մի մասին հրամայեց ծովափով գնալ նավատորմին համընթաց, այս գործառնական առաջնորդում էին Մարոնիոսը և Մասիստեսը։ Չորեք երկրորդ մասը, որն առաջնորդում էին Տրիտանայեմեսը և Գերգիսը, գնում էր միջերկրյալով, իսկ զորամասերից երրորդը, որի հետ գնում էր նաև ինքը՝ Եսերեքսը, Սմերդոմենեսի և Մեգաբազոսի առաջնորդությամբ ընթանում էր նրանց մեջտեղով։ /122/ Այսպիսով, Եսերեքսի ուղարկած նավատորմը, անցնելով Աթոնի ջրանցքով, հասավ ծովափը, որտեղ գտնվում են Ասաս, Պիլորոս, Մինգոս և Սարոսե բաղաբները։ Այս բաղաբներից ևս գործ վերցնելով՝ նավատորմն ընթացավ դեպի Թերմալոն ծովափորը։ Այնուհետև, շրջանցելով Ամպելոս հրվանդանը Տրոնոսում, նավատորմը անցավ Տրոնոն, Գալեպոս, Սերմալե, Մեկուրեռնա և Օլիմպոս բաղաբների մոտով։ Այս բաղաբներից նա նավեր և գործ էր վերցնում։ /123/ Այս երկիրը կոչվում է Սիթոնիա։ Եսերեքսը նավատորմը Ամպելոս հրվանդանից ընթացավ ուղիղ դեպի Կանաստրեա հրվանդանը, որը Պալենե երկրի դեպի ծով ձգված ծայրագույն կետն է։ Այստեղ նա դարձյալ նավեր և գործ վերցրեց Պոտիգետ, Ափյուտիոս, Նեապոլիս, Ալգե, Թեոսմո, Սկիոնե, Մենդե ու Սանե բաղաբներից, որոնք գտնվում են անցյալում

Փնտրել կոչված Պալլեն երկրում: Երջանցելով այս երկիրը ևս՝ նավատորմն ընթացավ դեպի նշանակված վայրը՝ ճանապարհին զորք վերցնելով Պալլենին սահմանակից և Թերմալոն ծովախորշի մերձակայքում գտնվող Լիպաբոսո, Կոմբերյա, Լիսա, Գիգոնոս, Կամպա, Սմիլա ու Այնեյա բաղաբներին: Այս երկիրը ցարդ կոչվում է Կրոսսայա: Այնեյայից, որը թվածս բաղաբներից ամենավերջինն էր, նավատորմն արդեն ուղղվեց դեպի բուն իսկ Թերմալոն ծովախորշը և Մյուգդոնիա երկիրը, որով էլ հասավ նախանշված վայրը՝ Թերմե, Սինդոս ու Զալեստրե բաղաբները, որոնք գտնվում են Աբսիոս գետի վրա:...

Զետրեքը, ցամաքային զորքերի հետ ընտրելով միջնաշխարհով Թերմե տանող ամենակարճ ճանապարհը, մտավ Ակալոթոս: Ճանապարհին անցնում էր Պարոնիայի և Կրեստոնիայի միջով՝ դեպի Էբիդորոս գետը:...

/127/ Թերմե ժամանելով՝ Զետրեքս իր զորքով այնտեղ բանակեց: Նրա բանակատեղը բռնել էր ողջ ծովափը՝ Թերմե բաղաբից ու Մյուգդոնիայից մինչև Լյուդիաս և Յալիակոն գետերը, որոնք Բոտտիակոն երկիրը բաժանում են Մակեդոնիայից՝ իրենց ջրերը միախառնելով մեկ հունի մեջ: Ահա այս վայրերում բարբարոսները բանակեցին:...

/131/ Զետրեքը շատ օրեր մնաց Պիերիա երկրում, բանգի նրա զորքի երրորդ մասն անտառահատում էր Մակեդոնիայի լեռը, որպեսզի այդ ճանապարհով ողջ զորքը կարողանար անցնել պերթերների երկիրը: Այդ ընթացքում վերադարձան բարոնները, որոնք ուղարկված էին Յելլադա հող պահանջելու համար՝ ոմանք դատարկաձեռն, ուրիշները՝ հող և ջուր բերելով:...

/138/ Արքայի այս ռազմարշավն անվանապես իբր Աթենքի դեմ էր, բայց իրականում ուղղված էր համայն Յելլադայի դեմ: Այդ մասին հելլենները վաղուց գիտեին, բայց բոլորը միատեսակ չգործեցին: Նրանցից ոմանք, հող և ջուր տալով պարսիկին, հանդգնել էին կարծելու, թե բարբարոսը ոչ մի վնաս չի պատճառի իրենց, իսկ նրանք, ովքեր հող ու ջուր չէին տվել, մեծ տաճարային մեջ էին, բանի որ թշնամուն դիմադրելու համար Յելլադայում չկային բավական թվով ռազմականներ, իսկ բաղաբների մեծ մասը չէր ուզում կռվել, այլ բացահայտորեն համակրում էր պարսիկներին:...

/177/ Յելլենները, վերադառնալով Իսթմոս, խորհուրդ գումարեցին, թե Օվեթասևորոսի հաղորդածից հետո որտեղ և ինչպես պատերազմ մղեն: Գերիշխեց այն կարծիքը, թե պետք է պահել Թերմոնիայից կիրճը: Այս կիրճը, հիրավի, ավելի նեղ էր Թեսալիա տանող կիրճից և ավելի մոտ էր իրենց երկրին: Այն արահետը, որի պատճառով սպանվեցին Թերմոնիայից ելող կռված հելլենները, այդ ժամանակ նրանց անհայտ էր և նրա մասին հելլեններն իմացան միայն Թերմոնիայից: Գելլենները, ահա, որոշեցին պահպանել այդ անցումը՝ բարբարոսի ճանապարհը Յելլադայում փակելու համար, իսկ նավատորմը պետք է ուղղվեր դեպի Արտեմիսիոն՝ Յիստիոսի երկիրը: Այս երկու վայրերը մոտիկ էին, ուստի և հեշտ էր այս մի վայրում իմանալ, թե ի՞նչ է կատարվում մյուսում:...

Յելլեններն, ահա, այս վայրերը հարմար համարեցին իրենց մտադրության համար: Ամեն ինչ նախապես մտածելով և նկատի ունենալով, որ բարբարոսները չեն կարողանա այստեղ գործի դնել ոչ իրենց բազմությունը, ոչ ևս հեծելագործ՝ հելլենները որոշեցին այս վայրում սպասել թշնամու հարձակմանը: Երբ հայտնի դարձավ, որ Պարոնիս արդեն Պիերիայից հեռացել էր, հելլենները ցույցեցին Իսթմոսից և նրանց մի մասը գամառվել ունեցեց Թերմոնիայից, մյուս մասը՝ ծովով Արտեմիսիոն:...

/184/ Մինչև այս վայրը և Թերմոնիայից հասնելը, պարսկական զորքը ոչ մի վնաս չէր կրել, նրա ընդհանուր թիվը դեռևս այնքան էր, ինչքան այժմ ես ցույց կտամ: Ասիական 1.207 նավի վրա տարբեր ազգությունների պատվանոթ մարդկանց թիվը սկզբնապես կազմում էր 241.000 հոգի՝ յուրաքանչյուր նավի համար 200 մարդ հաշված: Այս նավերից յուրաքանչյուրի վրա, տեղաբնիկ ռազմիկներից բացի, կար նաև 30 մարդ պարսիկ, մար և սակ, որոնց ընդհանուր թիվը կազմում էր 306.210 մարդ: Այս և այն առաջին թվին ես ավելացնում եմ նաև հիսուն թիսիկ նավերի անձնակազմերը միջին հաշվով 80 մարդ յուրաքանչյուրի վրա, իսկ այդ նավերի թիվն էր, ինչպես արդեն ասվել է 3.000 էր, հետևաբար, դրանց վրա կար 240.000 մարդ: Այսպիսով, ասիական նավատորմի վրա գտնվող ռազմիկների ընդհանուր թիվն էր 517.610: Գետնակի թիվն էր 170 բյուր, իսկ հեծելազորի թիվը՝ 80 բյուր: Մյուսնք վրա ես կգումարեմ նաև ուղտերով արշավող արաբներին և մարտակառք նստած լիդիացիներին, որոնց ընդհանուր թիվն էր 2 բյուր: Արդ, եթե ի մի հաշվենք ծովային և ցամաքային ուժերին, ապա ընդհանուր գումարը կազմում է 2.317.610 մարդ: Այստեղ ես թվարկեցի միայն Ասիայից դուրս բերված զորքերին, առանց նրանց հետևող բեռնատարների և պարենատար նավերին ու սրանց վրա գտնվող մարդկանց: /185/ Այս ընդհանուր թվին պետք է ավելացնել նաև այն զորքը, որ արքան Եվրոպայից էր տանում իր հետ: Վերջինիս բանակը ես կարող եմ ասել մոտավորապես: Թրակիայի և թրակիական ծովափին մոտիկ գտնվող կղզիների հելլենները տրամադրել էին 120 նավ, որոնց վրա պետք է լիներ 24.000 մարդ, իսկ հետևակը, որը տրամադրել էին թրակացիները, պայուսները, երոսները, բոստիկները, Զալդիդիկից ցեղերը, բոլորակները, պիերոսները, մակեդոնները, պերթերոսները, Էփսոսները, դոլոպսները, մակեդոնացիները, աթալացիները և թրակիական ծովափի բոլոր բնակիչները, իմ ենթադրությամբ, կլինեին շուրջ 30 բյուր մարդ: Արդ, եթե այս բյուրերին գումարենք Ասիայից բերված բյուրերը, ապա կստացվի 2.640.610 մարդ: /186/ Այսպես մեծ էր Զետրեքի կռվող զորքի թիվը, իսկ զորքին ուղեկցող բեռնատարները, պարենատար թեթև նավերի և այլ փոխադրանավերի վրա գտնվողները, իմ կարծիքով, ոչ պակաս թիվ էին կազմում, գուցե և ավելի, բան ըուն ռազմիկները: Այստեղանդեմ, ես սրանց ևս հաշվում եմ նույնքան, ինչքան և ռազմիկներին, ոչ ավելի, ոչ պակաս: Եթե այդպես է, ապա բեռնատարների թիվը կազմում է նույնքան բյուր, ինչքան և ռազմիկներին: Այսպիսով, Դարեհի որդի Զետրեքը մինչև Սեպիաս և Թերմոնիայից բերել էր 5.283.220 մարդ: /187/ Այսպիսին է եղել Զետրեքի ողջ բանակի թիվը, բայց խոհարար կանանց, հարսերի և ներքինիների թիվը ոչ ոք չի կարող ճշտապես ասել: Լծկանների և մյուս բեռնատար անասունների, ինչպես նաև հնդկական շների թիվը ևս ոչ ոք չի կարող ասել: Այս ամենը հաշվի առնելով, ահա, իմ բոլորովին զարմանալի չի թվում, որ առանձին գետերի հուները ցամաքել են, առավել ծաղկանալիս այն է, որ այդքան բյուրերի համար բավարար պարեն ճարվեց, բանգի իմ հաշվումները ցույց են տալիս, որ, եթե յուրաքանչյուր մարդ օրական ստանար մեկ քոնիկս ցորեն և ուրիշ ոչինչ, ապա ամեն օր կծախսվեր 110.340 մարիմոս ցորեն, ես դեռ չեմ հաշվում կանանց, ներքինիներին, բեռնատար անասուններին ու շների տրվող պարենը: Այսպես բյուրավոր մարդկանց մեջ չկար առավել գեղադեմ և առավել փարթուր որևէ մեկը, որն արժանի լիներ նման բանակի առաջնորդ դառնալու, բան ինքը՝ Զետրեքը: /196/ Արդ, բարբարոսների նավատորմը, բացի վերոհիշյալ 15 նավից, որոնց զորավարն էր Սանդոկեսը, հասավ Աֆետայի, իսկ Զետրեքը հետևակ զորքով անցավ Թեսալիայով և Աթալայով ու երրորդ օրը հասավ մայիկների երկիրը: Թեսալիայում Զետրեքը կազմակերպեց իր և թեսալական ծիերի միջոցություն: Նա լսել էր, որ թեսալական հեծելագործ լավագույնն է Յելլադայում: Այստեղ հելլենական ծիերը, անշուշտ, շատ հետ մնացին: Թեսալիայի գետերից միայն Օնոքոսոս գետում ջուրը չբավարարեց զորքին խմելու համար, մինչդեռ Աթալայի գետերից նույնիսկ ամենախոշորի Ափիոնոսի ջուրը հազիվ բավականացրեց:...

/198/ Մյուսանք վարվեց Զետրեքը Թեսալիայում և Աթալայում: Այստեղից նա ծովախորշի ափով առաջ շարժվեց դեպի Սալիս երկիրը, որտեղ ողջ օրը մակընթացության և տեղատվություն է տեղի ունենում ...: /201/ Արդ, Զետրեք արքան բանակեց Սալիս երկրի Տրաքիս բաղաբի մոտ, իսկ հելլենները՝ անցավայրում: Յելլենների մեծ մասն այդ վայրը անվանում է Թերմոնիայից, իսկ տեղի բնակիչները և հարևանները՝ Պիլե: Ահա այս վայրերում կողմերը բանակեցին: Զետրեքի ձեռքի տակ էր հյուսիսում գտնվող ողջ երկիրը, մինչև Տրաքիս, իսկ հելլենները զբաղեցնում էին անցումից հարավ գտնվող հունական մայրցամաքի հատվածները: /202/ Այս վայրում Պարոնիսի պատառը հելլենները հետևյալներն էին՝ 300 սպարադոց հուպիստեր, 1.000 տեգեսցիներ և մանտինեացիներ, յուրաքանչյուր բաղաբից 500-ական մարդ, 120 մարդ Արկադիայի Օրոսմեններից և 1.000 մարդ մնացյալ Արկադիայից: Այս արկադիացիներից բացի կային 400 կոնթացիներ, 200 մարդ Փիլոսից և 80 հոգի՝ Միլենեից: Այս մարդիկ եկել էին Պերոպոննեսոսից, իսկ Բեոտիայից եկել էին 700 թեսալացիներ և 400 թեբեցիներ: /203/ Բացի այդ, օգնության էին հրավիրվել օպունտյան լոկրացիների ողջ ուժերը և 1.000 փոկեցիներ: Բանն այն էր, որ հելլեններն իրենք էին հրավիրել վերջիններին՝ բանբերների միջոցով միջոցով հայտնաբերել, թե ժամանածները մնացյալների նախակարապետներն են, իսկ մյուս ռաշնակիցները սպասվում են օր օրի, իսկ ծովը ապավիճ է, բանի որ այն պահպանում են աթենացիները, եգինացիները և բոլոր նրանք, ովքեր կարգված են նավատորմում, բանգի Յելլադա արշավողը ոչ թե աստված է, այլ մարդ, ու չի եղել և չի լինելու ոչ մի մահկանացու, որին կյանքում որևէ դժբախտություն չպատահի, առավել մեծերին առավել մեծ դժբախտություններ են պատահում: Այդպես կլինի նաև այժմ իրենց դեմ արշավողի հետ, որը մահկանացու է և հուսախաբ է լինելու: Այս լսելով՝ լոկրացիները և փոկեցիները շտապեցին Տրաքիս՝ հելլեններին օգնության: /204/ Սրանք արդեն ունեին իրենց զորավարները, յուրաքանչյուր բաղաբն առանձին, բայց բոլորից առավել հիմնալի էր ողջ զորքի հրամանատար լավեդեմոնացի Լենոնիդասը (Սպարտայի արքա Լենոնիդաս Ի-ը (մ.թ.ա. 490-480) – Մ.Գ.) ...: /205/ Այս Լենոնիդասն էր ահա եկել Թերմոնիայից, ընտրելով՝ ըստ սովորության, 300 մարդ, որոնք արդեն որդիներ ունեին: Նա իր հետ վերցրեց նաև իմ արդեն թվարկածս թեբեցիներին, որոնց զորավարն էր Կլիոնաքսի որդի Լենոնիդասը: Լենոնիդասը շտապել էր բոլոր հելլեններից հատկապես թեբեցիներին իր հետ վերցնել, բանի որ նրանց վրա մեծապես կապակածում էին, թե համակրում են պարսիկներին: Լենոնիդասը նրանց հրավիրեց պատերազմի՝ կամենալով իմանալ, թե կուղարկեն արդյոք նրանք իրենց մարդկանց, թե՞ բացահայտորեն կմերժեն հելլենների զինակցությունը: Թեբեցիները, թեև այլ մտադրություն ունեին, բայց ուղարկեցին իրենց մարդկանց: /206/ Լենոնիդասի գլխավորած այս ջոկատը սպարտացիները ուղարկեցին մյուսներից առաջ, որպեսզի մյուս դաշնակիցներն այդ տեսնելով, նույնպես դուրս գային կռվի և չհարեն պարսիկներին՝ նկատելով, որ սպարտացիները դանդաղում են: Այս դեպքերը կատարվում էին Կառնեյա տոների նախօրյակին: Սպարտացիները որոշել էին տոնախմբության ավարտից հետո, Սպարտայում միայն պահակազոր թողնելով, ողջ զորքով շտապել Լենոնիդասին օգնության: Այսպես մտադիր էին անել նաև մյուս դաշնակիցները, բանի որ այս դեպքերին համընկնում էր օլիմպիադան: Զիրավի, ոչ ոք չէր ենթադրում, որ մարտը Թերմոնիայից տեղափոխվելու արդյունքում կարգավորվեր, ուստի և նրանք ուղարկել էին միայն առաջապահ ջոկատներին: /207/ Նրանք որոշել էին այսպես անել, բայց, որ արքան մտոցավ կիրճին, հելլեններին ահ պատեց և նրանք խորհուրդ գումարեցին նահանջելու մասին: Բոլոր պետությունացիներն առաջարկում էին վերադառնալ Պերոպոննեսոս և պաշտպանել Իսթմոսը: Փոկեցիները և լոկրացիները այդ առաջարկի պատճառով ընկան հուսահատության մեջ, ուստի և Լենոնիդասը որոշեց մնալ այնտեղ ու օգնության խնդրանքով սուրիանդակ ուղարկել բաղաբները, բանի որ իրենց

գործերը չափազանց քիչ էին մարական ամբողջին դիմադրելու համար: /208/ Այս խորհրդակցության ընթացքում Զեյնեբը հեծյալ լրտես ուղարկեց, իմանալու համար թշնամու բանակը և մտադրությունը, բանգի դեռևս Թեսալիայում գտնված ժամանակ արթն տեղեկացել էր, թե այստեղ փոքրաթիվ զորք է գումարվել, որին գլխավորում են լակեդեմոնացիները և Ֆերակյաններից սերող Լենիդասը: Երբ այս հեծյալը մոտեցավ բանակատեղի, նա չկարողացավ դիտել ողջ բանակատեղին, բանգի հնարավոր չէր տեսնել նրանց, ովքեր գտնվում էին նոր վերականգնված պարսպից ներս: Նա կարողացավ նկատել միայն պարսպի առաջ գեներով պահակ կանգնածներին: Պատահեց, որ այդ պահին պարսպից դուրս պահակ կարգված էին լակեդեմոնացիները: Այստեղ նա տեսավ ոմանց մարզվելիս, մյուսներին՝ մազերը զարդարելիս: Նա գաղմանքով դիտեց այդ և փորձեց որոշել նրանց թիվը: Ամեն ինչ մանրամասն տեղեկանալուց հետո նա հանգիստ վերադարձավ, բանի որ նրան ոչ ոք ուշադրություն չդարձրեց: Այսպիսով, նա վերադարձավ և իր բոլոր տեսածները պատմեց Զեյնեբին: /209/ Նրա պատմածը լսելով՝ Զեյնեբը չէր կարողանում հասկանալ կատարվածը, այն, թե սպարտացիները իրո՞ք այդպես էին պատրաստվում ողջ եռանդով մահու և կենաց կռիվ մղելու: Սպարտացիների վարվելակերպը նրան ծիծաղելի էր թվում, ուստի նա իր մոտ կանգնեց Արիստոնի որդի Ղենարատոսին, որը գտնվում էր իր զորաբանակում: Երբ Ղենարատոսը հայտնվեց, Զեյնեբը նրան ամեն ինչ հարցրեց՝ հասկանալու համար լակեդեմոնացիների վարքագծի էությունը: Ղենարատոսը այսպես պատասխանեց. «Ես այս մարդկանց մասին քեզ պատմել եմ դեռևս այն ժամանակ, երբ դու պատրաստվում էիր արշավել Չելլադա, բայց դու ծիծաղեցիր ինձ վրա, երբ ես նախազգուշացրի քեզ, թե ինչպիսի ելք կարող է ունենալ քո արշավանքը: Ինձ համար, ով արթա, շատ ծանր է քեզ հակառակ ճշմարտությունն ասելը, բայց այժմ լսիր դու ինձ: Այդ մարդիկ եկել են այստեղ մեր դեմ կռվելու այս անցավայրի համար և նրանք պատրաստվում են կռվի: Նրանց բարբերն այսպիսիք են: Մահու և կենաց կռիվ պատրաստվելիս նրանք հարդարում են իրենց գլուխները: Այժմ իմացիր, ով արթա, եթե դու հաղթես այս մարդկանց և նրանց, ովքեր մնացել են Սպարտայում, ապա աշխարհում ոչ մի ժողովուրդ արդեն չի համարձակվի քեզ դիմադրել: Այժմ դու դեմ հանդիման կանգնած ես Չելլադայի ամենաարքայական տոհմի և ամենաբարձր մարդկանց առաջ»: Այս խոսքերը Զեյնեբին խիստ անհավատալի թվացին և նա դարձյալ հարցրեց, թե այդպես փոքրաթիվ մարդիկ ինչպե՞ս կարող են դիմադրել իր զորքերին: Ղենարատոսը պատասխանեց. «Ով արթա, ինձ հետ վարվիր որպես խաբեբայի, եթե այս ամենի վրա չիլիս այնպես, ինչպես ես ասացի»: /210/ Այս խոսքերը չհամոզեցին Զեյնեբին և նա չորս օր սպասեց, հուսալով, որ սպարտացիները, այնուամենայնիվ, փախուստի կդիմեն, բայց հինգերորդ օրը, բանի որ հելլենները չէին փախչում, այլ, ինչպես իրեն թվում էր, անամոթ հիմարությամբ շարունակում էին մնալ, զայրացած նրանց դեմ ուղարկեց մարերին և կիսաիացիներին՝ հրամայելով կենդանի գերի վերցնել հելլեններին ու բերել իր առաջ: Մարերը թափով նետվեցին հելլենների վրա, հարձակվելիս նրանցից շատերն ընկնում էին, ընկնողներին փոխարինում էին նորերը, բայց չէին նահանջում, թեև ծանր կորուստներ էին կրում: Այնժամ բոլորին, հատկապես իրեն արքային, պարզ դարձավ, որ թեև իրենք մեծաթիվ մարդիկ ունեն, բայց նրանց մոտ քիչ են այրերը, իսկ այդ ճակատամարտը տևեց ողջ օրը: /211/ Ուժեղ հակահարված ստանալով՝ մարերը ստիպված նահանջեցին: Նրանց հաջորդեցին Չիդարեսի գլխավորած պարսիկները, որոնց արթն անվանում էր անմահներ: Կարծում էին, թե սրանք կկարողանային հեշտությամբ հաղթել, բայց, երբ սրանք ևս հելլենների հետ մարտի բռնկվեցին, ոչինչ առավել, բան մարերը, չկարողացան անել, այլ արդյունք եղավ նույնը, բանի որ նրանք ստիպված էին նեղ վայրում կռվել, այն էլ ավելի կարճ նիզակներով, բան հելլենները, ընդ որում այդ վայրում նրանց չէր օգնում նաև թվաշատ լինելը: Լակեդեմոնացիները կռվում էին արժանի կերպով և հմտորեն՝ կռվելու հմտություն չունեցողների դեմ: Լակեդեմոնացիներն իրենց թիկունքն էին դարձնում և ձևացնում, թե իբր փախչում են, իսկ բարբարոսները, այդ տեսելով, աղմուկ աղաղակով ընկնում էին նրանց հետևից: Սպարտացիները, երբ թշնամին հասնում էր իրենց հետևից, դեմքով շրջվում էին դեպի բարբարոսները և կոտորում անթիվ պարսիկների, ընդ որում այդ ընթացքում ընկնում էին նաև փոքր թվով սպարտացիներ: Բանի որ պարսիկները չկարողացան գրավել անցումը, թեև հարձակվում էին և առանձին ջոկատներով, և բազում այլ եղանակներով, ապա սրանք ևս ստիպված նահանջեցին: /212/ Պատմում են, թե այս հարձակումների ժամանակ արթն, ճակատամարտի ընթացքը դիտելիս և անհաբեկված իր զորքի համար, երեք անգամ վեր է ցատկել իր գահից: Այդ օրը ահա այդպես կռվեցին նրանք: Չաջորդ օրը ևս բարբարոսներն ոչ մի հաջողություն չբերեց: Նրանք հարձակվեցին՝ հուսալով, որ հելլենները, փոքրաթիվ լինելով, բոլորը կվիթվաճվեն և ի վիճակի չեն լինի դիմադրելու, մինչդեռ հելլենները կանգնած էին ջոկատներով և ըստ գեղերի, և յուրաքանչյուրն իր տեղում կռվում էր, բացի փոկեացիներից, որոնք ուղարկված էին լեռան վրայի արահետը պահպանելու: Պարսիկները, տեսնելով, որ նախորդ օրվա համեմատությամբ ոչինչ չի փոխվում, դարձյալ նահանջեցին: /213/ Արթն արդեն շվարած էր, չիմանալով այսուհետև ինչ անել: Այնժամ նրա մոտ է գալիս զրուցելու ոմն Լալիսից՝ Եվրիդեսի որդի Եպիալտեսը: Բայցից մեծ պարգև ստանալու ակնկալությամբ նա Զեյնեբին հայտնեց այն կաճակի մասին, որը լեռան վրայով տանում է Թերմոպիլե և դրանով իսկ նա կործանեց այնտեղ մնացած հելլեններին: Չեղադալում Եպիալտեսը լակեդեմոնացիների ահից փախավ Թեսալիա և այդ փախստականի գլխի համար Պիլեոսում հավաքված ամփիկոլոնները ու պիլագորները, դրամական պարգև խոստացան: Ժամանակ անց նա վերադարձավ Ամոնիկուրա և նրան սպանեց Աթենադեսը՝ Տրաքիա քաղաքից: Այս Աթենադեսը Եպիալտեսին սպանել է, սակայն, մեկ այլ պատճառով, որի մասին ես կատարմեմ հետո: Այսուհանդերձ, լակեդեմոնացիները նրան պակաս չմեծարեցին: /215/ Զեյնեբը հաճույքով ընդունեց Եպիալտեսի առաջադրելը և, խիստ ուրախացած, այդ կողմն ուղարկեց Չիդարեսին և նրա գլխավորած զորագունը: Նրանք բանակատեղից դուրս եկան այն ժամին, երբ ծրագրերն են վառում: Այս կաճակը փնտրել և գտել են տեղաբնիկ մալիսցիները ու դրա միջով թեսալացիներին առաջնորդել էին փոկեացիների դեմ, իսկ այդ ժամանակ փոկեացիները, մուտքը պարսպով փակած լինելով, իրենց ապահով էին զգում հարձակումից: Կաճակը հայտնաբերելուց հետո մալիսցիներն այն երբեք չէին օգտագործել: /216/ Այդ կաճակն այսպիսի է՝ այն սկսում է Ասոպոս գետից, որը հոսում է լեռան կիրճի միջով, այստեղ լեռն և կաճակը կրում են նույն Անոպայա անունը: Այս Անոպայան ձգվում է լեռնայանցով և վերջանում է Ալպեսոս քաղաքի մոտ, որը լուրջացիների առաջին քաղաքն է Մալիսի կողմից, որտեղ գտնվում են, այսպես կոչված, Մելամպագոս ժայռը ու Կերկոպների կացարանը՝ անցման ամենանեղ մասում: /217/ Այսպիսին է այդ կաճակը: Ասոպոս գետն անցնելով՝ պարսիկներն ողջ գիշեր գնացին այդ կաճակով: Նրանց աջ կողմում բարձրանում էին Օյոնե, իսկ ձախ կողմում՝ Տրաքիական լեռները: Լուսաբացին նրանք հասել էին լեռան գագաթին: Լեռան այս հատվածում, ինչպես արդեն ասել եմ, կանգնած էր 1.000 փոկեացի հուպիսոնների պահակազորը՝ պաշտպանելու իրենց երկիրը և պահպանելու այդ կաճակը: Ներքևում անցումը պահպանում էին նրանք, ում մասին արդեն ասել եմ, իսկ լեռների վրայով ձգվող կաճակի պաշտպանությանը փոկեացիները հոժարակալ հանձնել էին Լենիդասին: /218/ Փոկեացիներն ահա թե ինչպես նկատեցին, որ պարսիկները արդեն բարձրացել են գագաթը: Պարսիկները աննկատ բարձրացան լեռը, բանի որ այն ամբողջովին ծածկված էր կաղնիներով: Խաղաղ լուռությամբ էր տիրում, երբ հանկարծ ուժեղ ճարձատյուն լսվեց, այդ, իհարկե, նուբերի տակ ընկած ճյուղերից էր: Փոկեացիները վեր թռան և գեները հագան, այդ պահին էլ հայտնվեցին բարբարոսները: Իրենց առաջ տեսնելով արդեն գեներով պատրաստ կանգնած մարդկանց՝ նրանք խիստ զարմացան, բանգի նրանք չէին սպասում այստեղ հանդիպել որևէ դիմադրության, բայց զորքի պատահեցին: Այնժամ Չիդարեսը, երկյուղ կրելով, որ այս փոկեացիները լակեդեմոնացիներ են, հարցրեց Եպիալտեսին, թե այս զորքը որտեղի՞ց է: Ժիշտն իմանալուց հետո նա պարսիկներին դասավորեց մարտի: Փոկեացիները, նետերի խիտ տարափի տակ, կարծելով, թե պարսիկները հարձակվում են ուղիղ իրենց վրա, փախան դեպի լեռնագագաթը՝ դատապարտելով իրենց կործանման: Փոկեացիներն այդպես էին անաճում, իսկ պարսիկները Եպիալտեսի և Չիդարեսի առաջնորդությամբ ոչ մի ուշադրության չդարձրին փոկեացիների վրա, այլ շտապեցին իջնել լեռն ի վրա: /219/ Թերմոպիլեում գտնվող հելլեններին առավոտյան սպասվող աղետի մասին առաջինը հայտնեց գուշակ Մեգիստիոսը՝ զննելով գոհաբերված անասունի փորոտիքը: Այնուհետև, փախստականներ ևս եկան և հայտնեցին պարսիկների շրջանցելու մասին: Նրանք այս հայտնեցին դեռևս գիշերվա ընթացքում: Երրորդն՝ արդեն լուսաբացին, ցերեկային պահակները վազեով իջան լեռից և նույնը հաղորդեցին: Այնժամ հելլենները խորհուրդ գումարեցին, բայց նրանց կարծիքները բաժանվեցին: Ոմանք պնդում էին, թե չպետք է լքել դիրքերը, մյուսները հակառակում էին: Դրանից հետո զորքը պառակտվեց: Մի մասը հեռացավ և, ցրվելով, յուրաքանչյուրը վերադարձավ իր քաղաքը, մյուս մասը, սակայն, Լենիդասի հետո միասին որոշեց մնալ տեղում: /220/ Պատմում են նաև, թե իբր ինքը Լենիդասն է նրանց հետ ուղարկել, նրանց կործանումից փրկելու մտահոգությամբ, բայց իր և իր սպարտացիների համար նա անվայել էր համարում լքել այն վայրը, որի պահպանության համար իրենց ուղարկված են եղել: Ես առավելապես հակված եմ այս տեսակետին: Լենիդասը, տեսնելով, որ դաշնակիցները դժգոհ են և չեն կանգնում իր հետ վտանգվել, նրանց հրամայեց հեռանալ, իսկ իր համար հեռանալը համարեց անպատվաբեր: Այնտեղ մնալով՝ նա մեծ փառքի կարծանանար, իսկ Սպարտայի բարձրությունը չէր նվազի, բանգի, երբ դեռևս այս պատերազմի սկզբում սպարտացիները պատգամ հարցրին պատերազմի ելքի մասին, Պուլիսան նրանց պատասխանեց, թե կամ Լակեդեմոնը կավերվի բարբարոսների կողմից, կամ նրա թագավորը կկործանվի: /222/ Այսպիսով, հետ ուղարկված դաշնակիցները հնազանդվեցին Լենիդասին և մեկնեցին: Լակեդեմոնացիները հետ մնացին միայն թեսալացիները և թերեցիները: Թերեցիները մնացել էին ոճկամությամբ և ակամայից, բանի որ Լենիդասը նրանց պահում էր իբրև պատանդ, մինչդեռ թեսալացիները մնացին հոժարությամբ ու չուզեցին լքել Լենիդասին և նրա ջոկատին: Նրանք մնացին և մահացան սպարտացիների հետ միասին: Նրանց զորավարն էր Դիարոմեսի որդի Դենոկիլոսը: /223/ Զեյնեբը, ծագող արևին զոհեր մատուցելուց հետ որոշ ժամանակ սպասեց և, երբ արդեն շուկայի մարդաշատ դառնալու ժամն էր, սկսեց իր հարձակումը: Այդպիսին էր Եպիալտեսի տված խորհուրդը, բանգի լեռից իջնելն ավելի արագ է կատարվում և ուղին ավելի կարճ է, բան շրջանցիկ ճանապարհով և վերելքը: Այսպիսով, Զեյնեբի բարբարոսներն սկսեցին մոտենալ, իսկ Լենիդասի հելլենները, դուրս գալով մահվան գուպարի, արդեն նախկին վայրից շատ առաջ շարժվեցին մինչև այնտեղ, ուր անցումը լայնանում էր:

Նախորդ օրերին նրանք պահպանում էին պաշտպանական պարիսպը, իսկ մի մասն էլ նահանջել էր ամենանեղ հատվածը և այնտեղ էր կռվում, բայց այս անգամ հելլեններն արդեն մարտիկ նետվեցին անցումից դուրս և այդ մարտիկ ընթացքում սպանվեցին մեծ թվով բարբարոսներ: Պարսից ռազմաշարքերի հետևում կանգնած հրամանատարները մորակներով հարվածում և միշտ առաջ էին մղում իրենց զինվորներին: Պարսիկներից շատերն ընկնում էին ծովը և այնտեղ կորչում, բայց ավելի շատեր կենդանի ոտնակոխ էին լինում յուրաքանչյուրների կողմից: Սպանվողներին ոչ ոք ուշադրության չէր դարձնում, մինչդեռ հելլենները, լավ իմանալով, որ իրենք սպանվելու են լեռն շրջանցած պարսիկների կողմից, բարբարոսների դեմ մեծագույն արիության ելք գտնաբերում՝ խելահեղորեն արհամարհելով մահը: /224/ Սպարտացիների մեծ մասի կիզակներն արդեն ջարդվել էին և նրանք սկսեցին պարսիկներին խոցել իրենց դաշույններով: Այս մարտում քաջաբար կռվելիս ընկավ նաև Լեոնիդասը, նրա հետ նաև ընկան ուրիշ ականավոր սպարտացիներ, որոնց անունները, իբրև արժանավոր ռազմիկների, ես իմացա: Ես իմացա նաև, բոլոր 300 սպարտացիների անունները: Այնտեղ ընկան նաև մեծ թվով անվանի պարսիկներ, նրանց թվում նաև Ղարեհի երկու որդիներ Աբրոկոմեսը և Յուպերանթեսը, որոնց Ղարեհից ծնել էր Արտանեսի դուստր Փրատագունեն: Այս Արտանեսը Ղարեհ աղբայրն էր՝ Արտանեսի որդի Յուստասպեսի որդին: Իր աղջկա հետ որպես օժիտ նա Ղարեհին ավել էր իր ողջ ունեցվածքը, քանի որ Փրատագունեն իր միակ զավակն էր: /225/ Այսպես, Զերեբեսի երկու եղբայրներն ընկան այդ մարտում: Լեոնիդասի դիակի շուրջ բուռն ձեռնամարտ սկսվեց պարսիկների և լակեդեմոնացիների միջև, մինչև ի վերջո քաջարի հելլենները խլեցին այն թշնամու ձեռքից՝ չորս անգամ փախուստի մատնելով պարսիկներին: Այսպես մարտը շարունակվում էր, մինչև, որ հասան Եպիպոլոսի հետ եղողները: Նկատելով նրանց գալը՝ հելլենները փոխեցին իրենց կռվելու եղանակը: Նրանք սկսեցին նահանջել անցման նեղ հատվածի և, շրջանցելով պարիսպը, բոլորը միասին, բացի թեքեցիներից, դիրքավորվեցին բլրի վրա: Այս բլուրը գտնվում է մուտքի մոտ, որտեղ այժմ կանգնած է քարե առյուծը՝ ի պատիվ Լեոնիդասի: Այստեղ նրանք պաշտպանվում էին թերթով, ում որ թուր մնացել էր, ձեռքերով և աստամներով, մինչև որ բարբարոսները նրանց ծածկեցին նետերով, իսկ ուրիշները, հալածելով հելլեններին, նրանց վրա փուլ տվեցին պարիսպը, մի մասն էլ շրջապատեց նրանց բոլոր կողմերից: /226/ Թեև բոլոր լակեդեմոնացիներն և թեսալացիներն իրենց այսպես են պահել, բայց բոլորից առավել արիաբար կռվել է սպարտացի Դիենեկեսը: Ատում են, թե մարտի դեմ մարտն սկսելուց առաջ նա ուն տրաքիսցուց լսել էր, որ, եթե բարբարոսներն արձակեն իրենց աղեղները, ապա նետալաթների շատությունից արևը կծածկվի, այնքան մեծաթիվ է թշնամու բազմությունը, բայց Դիենեկեսը, ինչպես պատմում են, առանց ահաբեկվելու մարտի բազմությունից, անհոգաբար պատասխանել էր. «Մեր տրաքիսցի բարեկամը մեզ լավ լուրեր է հաղորդում: Եթե մարտը ծածկեն արևը, ապա մենք սուղերի տակ կկռվենք»: /227/ Պատմում են, թե լակեդեմոնացի Դիենեկեսը այսպիսի հիշարժան այլ խոսքեր ևս ասել է: Այնուհետև առավել քաջության ցուցաբերել են երկու եղբայրները, Օռնիփանտոսի որդիներ Ափետը և Մարոնը, իսկ թեսալացիներից առավել աչքի է ընկել Արմատիդեսի որդի Դիթիրամոսը: /228/ Նրանք բոլորը թաղվել են այնտեղ, ուր ընկել են կռվելիս: Նրանց, ինչպես և մյուսների համար, ովքեր ընկել էին Նախապես, երբ դեռ Լեոնիդասը հետ չէր ուղարկել դաշակիցներին, կանգնեցված է արձանագրություն, հետևյալ բառերով. «300 բլուրի դիմաց այստեղ քաջաբար կռվեցին այրերը Ղելոպոնես երկրից, ընդամենը 4.000 հոգի»: Այս արձանագրությունը փորագրված է բոլորի համար, իսկ լակեդեմոնացիների համար առանձին կա հետևյալ արձանագրություն. «Ճանկիորդ, հայտնիք բոլորին, այստեղ, ազնվորեն կատարելով օրենքը, գերեզմանում պառկած ենք մենք»: /233/ Թեքեցիները, որոնց զորավարն էր Լեոնտիադեսը, հանգամանքների բերումով ստիպված եղան որոշ ժամանակ հելլենների հետ համատեղ կռվել աղբայր գոթերի դեմ, բայց, տեսնելով, որ պարսիկներն սկսում են գերակշռել և Լեոնիդասի ռազմիկներին բռնում են դեպի բլուրը, թեքեցիներն անպատեհեցին սպարտացիներից ու, ձեռքերը առաջ պարզելով, դիմեցին դեպի բարբարոսները՝ միաժամանակ ասելով ճշմարտությունը, թե իրենք պարսից կողմնակից են և առաջիններից են եղել, որոնք արթալիսի հող ու ջուր են տվել, իրենք հարկադրաբար եղել են Թերմոպիլե և մեղավոր չեն արթալիսի հասցված վնասի համար: Այսպիսի հավաստիացումներով նրանք փրկվեցին, իսկ նրանց ասածի ճշմարտությունը վկայեցին թեսալացիները: Այսուհանդերձ, նրանց բախտը ամեն ինչում չէ, որ բերեց: Երբ մոտեցան բարբարոսներին, նրանցից ոմանց պարսիկները սպանեցին, իսկ մեծ մասին էլ, առանձնապես Լեոնտիադեսին, Զերեբեսի հրամանով խարանադրոշմեցին արբուսի դրոշմներով» (Գերոդոտոս «Պատմություն», գիրք 7, գլուխ 20-27, 30-37, 40-45, 54-56, 58-97, 100, 105, 108, 109, 112, 113, 115, 119, 121-123, 127, 131, 138, 175, 177, 184-187, 196, 198, 201-213, 215-220, 222-228, 233):

«/2/ Զերեբեսը (Աթենեյան տեղության արքա Զերեբես I-ը – Մ.Ֆ.), եռանդի հարցում մրցելով կարթագեցիների հետ, ի վերջո հասավ այն բանին, որ իր իշխանության տակ եղած ժողովուրդների հարցով գերազանցեց նրանց: Եվ ահա նա սկսեց ծովափյայ բոլոր այն շրջաններում, որոնք ենթակա էին իրեն, նավեր կառուցել՝ Եգիպտոսում, Փյունիկիայում, Գիլիկիայում, Պիսիդիայում, ինչպես նաև Լյուկիայում, Կարիայում, Միսիայում, Տրոադայում, Յելեսպոնտոսի քաղաքներում, Բյուզանդիայում և Պոնտոսում: Սրա վրա ծախսելով երեք տարի՝ նա ի վերջո կառուցեց ավելի քան 1.200 ռազմանավ: Այս հարցում նա օժանդակություն էր ստացել սեփական հայր Ղարեհից (Աթենեյան տեղության արքա Ղարեհ I-ից – Մ.Ֆ.), որը դեռ իր մահից առաջ էր ռազմական հանդերձանքի մեծ պաշարներ տեսել, բանզի նա, այն բանից հետո, երբ իր զորավար Ղատիսը պթենացիներից պարտություն էր կրել Մարաթոնում, շարունակում էր գալյուցած մնալ պթենացիների վրա այն բանի համար, որ սրանք հաղթանակ էին տարել, բայց ահա, երբ նա արդեն պատրաստվում էր ելնել հուլյների դեմ, իր ծրագրերում կանգնեցվեց մահվան կողմից: Եվ ահա Զերեբեսը, առաջ մղվելով հոր մտահաղացումներով, ինչպես նաև Մարոնիոսի խորհուրդներով, ինչպես արդեն ասվեց, իր մոթերը նվիրեց հուլյների դեմ պատերազմին: Ահա ուրեմն, երբ այժմ բոլոր պատրաստություններն արդեն ավարտված էին, նա հրամայեց նավատորմների հրամանատարներին նավերը կենտրոնացնել Կիսիայում և Փոկեայում, իսկ ինքը, հավաքելով բոլոր սատրապությունների հետևակ ու հեծյալ ուժերը, շարժվեց Սուզայից: Երբ արթալես ժամանեց Մարդես, նա դեսպաններ ուղարկեց Յունաստան՝ հրամայելով քրանց առաջանալ բոլոր պետություններով և հուլյներից ջուր ու հող պահանջել: Դրանից հետո, մասերի բաժանելով իր զորքը, նա Նախապես բավարար բանակությանը մարդկանց ուղարկեց Յելեսպոնտոսի կամրջի մոտ, ինչպես նաև Եթեսոնեսի թերակղզում՝ ջրանցք փորելու համար: Այս միջոցներով սեփական գործերի արշավանքը անվտանգ և կարճ դարձնելով՝ նա հույս ուներ դեռևս մինչև ժամանելը իր սխրագործությունների մեծածավալությանը վախ ներշնչել հուլյներին: Եվ ահա այն մարդիկ, որոնք ուղարկվել էին այդ գործերին, արագորեն վերջին հասցրին դրանք, քանի որ մեծաքանակ էին: Իրենց հերթին հուլյները, երբ իմացան պարսկական զինական պատրաստությունների մեծ ծավալների մասին, 10.000 հուլիսներ ուղարկեցին Թեսալիա, որպեսզի ապահովեն Թեսալիայի հարթավայրի պաշտպանությունը: Մինչդեռ իր հրամայում էր լակեդեմոնացիներին, իսկ Թեսալոպոլիսը՝ աթենացիներին: Այս հրամանատարներն, ահա դեսպաններ ուղարկեցին տարբեր պոլիսներ և խնդրեցին անցումի համատեղ պաշտպանություն իրականացնելու համար զինվորներ ուղարկել, քանի որ նրանք կրթող կերպով ցանկանում էին, որպեսզի բոլոր համայնություններից յուրաքանչյուրն իր մասը ներդնի պաշտպանության և պարսիկների դեմ պայքարի գործում, սակայն, քանի որ թեսալացիների ու այլ հուլյների մեծ մասը, որոնք ապրում էին անցման մոտ, արդեն ջուր և հող էին ուղարկել Զերեբեսի դեսպաններին, երբ սրանք ժամանել էին, ապա այս երկու ստրատեգոսները հույսները կորցրեցին պաշտպանել անցումը ու վերադարձան իրենց տիրույթները: /3/ Այժմ օգտակար կլինի թվարկել այն հուլյների, որոնք անցան բարբարոսների կողմը, որպեսզի, մեր դատապարտումը արտահայտենք այստեղ, բանզի ամոթի պլունդին քրանց գամելը ապագայում գգուցանում կլինի բոլոր նրանց համար, ում մտքով կանցնի հետ կանգնել ազատության ճանապարհից: Եվ այսպես, Էնիալիցիները, դյուրյանները, մելիացիները, պերեթիացիները, մագնեսիացիներ, նույնիսկ դեռ այն ժամանակ, երբ պաշտպանական այն ջոկատը գտնվում էր Թեսալիայի հարթավայրում, նման դիրքորոշում ընդունեցին, իսկ հետո արդեն նրանց հետևեցին աթենացիները Թեսալիայից, լոկրեացիները, թեսալացիները, ինչպես նաև բեոտացիների մեծ մասը: Այնուհանդերձ հուլյները, որոնք խորհրդի գումարդեցին հստակապես, որոշեցին, որ, երբ նրանք հաջողության կհասնեն պատերազմում, ապա այն հուլյները, որոնք անցել են պարսիկների կողմը, պետք է տասնորդ վճարեն աստվածներին: Միաժամանակ նաև նրանք դեսպաններ ուղարկեցին այն հուլյների մոտ, որոնք դեռևս չեզոք էին, և կոչ արեցին նրանց միանալ ազատության համար մղվող այդ հանքնորհանուր պայքարին: Վերջիններիցս ոմանք առանց որևէ պայմանի միացան դաշինքին, իսկ այլք էլ վերջնական որոշման ընդունումը անորոշ ժամկետով հետաձգեցին՝ կառչելով իրենց անվտանգությունը միայնակ ապահովելու ձգտումից և սպասելով պատերազմի ավարտին: Այնուհանդերձ, սակայն, արգիվացիները ներկայացուցեցին ուղարկեցին այդ ընդհանուր խորհրդին և խոստանալով դաշինքի մեջ մտնել, եթե դրա հրամանատարությունն իրենց հանձնվի, ընդ որում նրանք այս դիրքորոշումը հիմնավորում էին այն բանով, որ իրենց համար ավելի սարսափելի է հույն զորավար ունենալը, քան բարբարոս տիրակալ, և իրենք այլ պարագայում կգերադասեն չեզոք մնալ: Այս մտնեցմանը ինչեք պատասխան, որ նրանք պետք է սկզբում ապացուցեն, որ արժանի են նման առաջնորդությունը վարելու պատվին և, եթե այդպես լինի, նրանք կստանան այն: Նման զարգացումներից հետո, ահա, երբ Զերեբեսի կողմից ուղարկված դեսպանները ժամանեցին Յունաստան և հող ու ջուր պահանջեցին, բոլոր պոլիսները ահա այս կերպ դրսևորեցին իրենց ձգտումը առ ազատություն: Իր հերթին Զերեբեսը, երբ իմացավ, որ Յելեսպոնտոսի վրայով ձգվող կամուրջն արդեն պատրաստ է, իսկ ջրանցքն էլ Աթոսով՝ արդեն փորված, թողեց Մարդեսը և ուղղություն բռնեց դեպի Յելեսպոնտոս, իսկ երբ ժամանեց Աբիդոս, ապա իր բանակը երկուսից անցկացրեց: Երբ արթալես առաջանում էր Թրակիայով, նա իր բանակին միացրեց նաև շատ զինվորներ թրակիացիներից, ինչպես նաև շրջակա հուլյներից, իսկ բանին հետո, երբ Զերեբեսը Դորիսկոս բաղաբ, նա հրամայեց իր նավատորմին ժամանել այդ վայրը և ահա երկու գործառնականներն էլ հավաքվեցին մեկ վայրում: Այստեղ արթալես ողջ բանակի ուժերի հաշվարկ իրականացրեց և պարզվեց, որ ցամաքային ուժերի թիվը կազմում է ավելի քան 800.000 հոգի, իսկ նավերի ընդհանուր բանակությունն

էլ անցնում է 1.200-ը, ընդ որում սրանցից 320-ը կազմում էին հունական նավեր, այն դեպքում, երբ շատ արքայական օժանդակ այլ նավերի անձնակազմեր ևս կազմված էր հույներից: Ահա ուրեմն, սրանցից գառ մնացած բոլոր նավերը հաշվարկվում էին որպես բարբարոսական և սրանցից եգիպտացիները ուղարկել էին 200, փյունիկացիները՝ 300, կիլիկիացիները՝ 80, պամֆիլիացիները՝ 40, լուկիացիները՝ նույնքան, կարիացիները՝ 80, իսկ Կիպրոսից էլ ժամանել էր 150 նավ: Հույն դորիացիները, որոնք ապրում էին Կարիայում, հռոդոսցիները և կոսացիների հետ միասին ուղարկել էին 40 նավ, հունիացիները քեսոսցիների ու սամոսցիների հետ՝ 100, եղացիները լեսբոսցիների և տենեդոսցիների հետ՝ 40, Հելենական տոհմի ժողովուրդները Պոնտոսի ափերում ապրողների հետ՝ 80, իսկ կղզեաբնակներն էլ՝ 50 նավ, բանձի արքան իր կողմն էր գրավել նաև Կինեյան ժայռի, Տրիոպոսի ու Սուևայի շրջանում գտնվողներին: Այս նավերի մեծ մասը կազմում էին տրիեռաներ, սակայն կային նաև հեծելազորի համար նախատեսված նավեր թվով 850 հատ, ինչպես նաև 3.000 տրիկոստերներ: Ահա այս ամենի ստուգատես անցկացնելով էր զբաղված Զետրեքսը Ղորիսկոտում: /4/ Հույները, որոնք մասնակցում էին այն խորհրդին, երբ լուր եկավ, որ պարսկական զորքը մոտիկ է, շտապեցին միջոցներ ձեռնարկել ռազմականորեն Էլեբայում գտնվող Արտեմիսիա ուղարկելու համար, բանձի այդ վայրը առավել հարմար գտան թշնամիների հանդիպելու համար, իսկ եպիսկոպոսների մի մեծ ջոկատ էլ ուղարկեցին Թերմոպիլե, որպեսզի նախապես զբաղեցնեն այստեղի անցումը իր ամենամեղ մասում և թույլ չտան բարբարոսների մուտքը Հունաստան, բանձի նրանք իրոք ցանկանում էին հենց այս կերպ պաշտպանել հույներին ու անել ամենայն հնարավորը դաշնակիցներին փրկելու համար: Այս գործողության հրամանատարը լակեդեմոնացին Էվրիբադոսն էր, իսկ Թերմոպիլե ուղարկված ջոկատը գլխավորում էր սպարտացիների արքա Լեոնիդասը (**Սպարտայի արքա Լեոնիդաս I-ը – Մ.Յ.**) մի մեծ արիության և զոհաբախման տաղանդի տեր մարդ: Լեոնիդասը, երբ ստացավ այս Նշանակումը, հայտարարեց, որ իր հետ միայն մեկ հազարյակ պետք է արշավի ելնի և, երբ էրուբացիներն ասացին, որ նա ընդհանուր առմամբ քիչ ռազմիկներ է առաջնորդում նման մեզ զորքի դեմ, նա նման մի հանելուկային պատասխան տվեց, թե. «Այն բանի համար, որ կանխեն անցումով բարբարոսների շարժը, թիվն իրոք քիչ է, սակայն այն բանի համար, որ իրականացնեն այդ պահին իրենց վրա դրվելիք խնդիրը՝ նրանք նույնիսկ շատ էլ են»: Եվ ահա, բանի որ այս պատասխանը հանելուկային և ոչ պարզ թվաց, նրան կրկին հարց ուղղեցին, թե չի՞ կարծում արդյոք նա, թե հետը քիչ զինվորներ է վերցնում այդ խնդրի համար, ինչից հետո Լեոնիդասը պատասխանեց. «Սրանց ես իբրև թե տանում եմ անցումի պաշտպանության համար, բայց իրականում տանում եմ այն բանի համար, որ մահ ընդունեն հանուն համընդհանուր ազատության: Եվ ահա ուրեմն, ես ուղարկում եմ 1.000 հոգի, որ նրանք մեծ փառքի հասնելով գոյվեն, սակայն թե՛ ես բաց դաշտ հանեմ լակեդեմոնացիների ողջ բանակը, ապա այդ պարագայում Լակեդեմոնը բացարձակապես կղեկանա, բանձի ոչ մի մարդ այն բանի համար, որ փրկի իր կյանքը, չի համարձակվի դիմել փախուստի»: Եվ ահա հենց այս պատճառով էլ լակեդեմոնացիները 1.000 հոգի էին, իսկ նրանց հետ էլ նաև 300 սպարտիկոսներ կային, այն դեպքում, երբ Լեոնիդասի հետ Թերմոպիլե ուղարկված հույները կազմում էին 3.000 հոգի: Եվ այսպես Լեոնիդասը 4.000 ռազմիկներով շարժվեց դեպի Թերմոպիլե: Լուկրեացիները, սակայն, որոնք ապրում էին անցումի մոտ և պարսիկներին աղեն հող ու ջուր էին տվել, խոստացել էին, որ անցումը նախապես կզբաղեցնեն, սակայն, այն բանից հետո, երբ նրանք հայտնի էր Թերմոպիլե է ժամանել Լեոնիդասը, փոխեցին իրենց տրամադրվածությունը և անցան հույների կողմը: Եվ այսպես Թերմոպիլեում հավաքվեցին նաև 1.000 լուկրեացիներ, նույն բանակի մեկուսացիներ և գրեթե 1.000 փոկեացիներ 400 այլ այն թերեացիների հետ, որոնք այլ հայացքներ ունեին, բանձի Թերեի բնակչությունը, և պարսիկների հետ դաշինքի հարցով պառակտվել էին: Եվ այսպես հույները, որոնք Լեոնիդասի հետ ուղարկվեցին Թերմոպիլե, հենց նման կազմով զբաղեցրին լեռնանցքը ու սկսեցին սպասել պարսիկների գալու: /5/ Զետրեքսը, այն բանից հետո, երբ ավարտեց իր զինուժի ստուգատեսը, ողջ բանակով առաջ շտապեց, ընդ որում նավատորմը ցամաքային ուժերին ուղեկցում էին մինչև Ակինյաս, որտեղից արդեն նավերը շարժվեցին դեպի այն վայրը, որտեղ ջրանցք էր փորված դեպի մյուս ծովը: Սա իրականացվեց արագ և առանց կորուստների, սակայն, երբ Զետրեքսը ժամանեց Մեյիտ, նա իմացավ, որ թշնամին արդեն գրավել է անցումը: Այստեղ արքան տեղում իր բանակին միացրեց Եվրոպայից ժամանած իր դաշնակիցների զինված ջոկատները, որոնց նա մինչ այդ կանգել էր, մի քիչ քիչ 200.000 հոգուց, և այժմ ընդհանուր առմամբ իր տրամադրության տակ ուներ ոչ պակաս, քան 1.000.000 ռազմիկ ու դա դեռ չհաշված նավատորմի անձնակազմի թիվը: Պետք է նշել, սակայն, որ ռազմականավոր վրա ծառայողների, ինչպես նաև նրանց բանակայությունը, որոնք զբաղված էին պարենամթերք և այլ հանդերձանք տեղափոխելով, ոչ պակաս էր նրանց թվից, որոնք մենք հիշատակեցին, այնպես որ Զետրեքսի ուժերի ընդհանուր բանակության մասին հայտնվող տվյալները չպետք է զարմանք առաջացնեն, բանձի մարդիկ ասում էին, որ սպյերի մի անվերջ հոսք էր ձգվում ժողովուրդների շրթայի հետևից, իսկ ծովն էլ ծածկված էր նավերի առաքատներով: Հնարավոր է նույնիսկ, Զետրեքսին ուղեկցող այդ բանակը ամենամեծն էղել բոլոր այն բանակներից, որոնք պատմության ընթացքում եղել են: Եվ այսպես պարսիկները ճամբար գարկեցին Սպերթիոս գետի ափին, որից հետո Զետրեքսը դեսպանորդներ ուղարկեց Թերմոպիլե, որպեսզի այլ հարցերի թվում պարզի նաև, թե ի՞նչ են մտածում արդյոք հույները իր դեմ պատերազմի հարցով, ընդ որում հրամայեց նման մի հայտարարություն անել. «Զետրեքս արքան հրամայում է բոլորին ցած դնել գեները և անվնաս հեռանալ հայրենի վայրեր, դառնալով իր դաշնակիցները, և ահա դրանից հետո բոլոր այն հույնացիներ, որոնք արդեն կվարդեն, նա կտա ավելի լավ հողեր, քան այն հողերն է, որոնք նրանք մինչ այժմ տիրում են»: Լեոնիդասը, սակայն, երբ լսեց դեսպանորդների այս հայտարարությունը, նրանց պատասխանեց. «Եթե մենք լինեք արքայի դաշնակիցները, ապա նրան ավելի օգտակար կլինեք, եթե պահպանեք մեր գեները, իսկ եթե մեզ վիճակվի պայքարել մեր ազատության համար, ապա այդ դեպքում ևս լավ կլինի, որ մենք չհանձնենք գեները: Ինչ վերաբերվում է այն հողին, որը արքան խոստանում է տալ մեզ, ապա հույները դեռևս իրենց հայրերից են սովորել, որ հողը ձեռք է բերվում ոչ թե վախկոտությանը, այլ՝ արիությանը»: /6/ Արքան, իր դեսպանորդներից լսելով հույների այս պատասխանը, մարդ ուղարկեց սպարտացի Ղեմարաթոսի հետևից, որը քսարովել էր սեփական երկրից և ապաստան էր գտել իր մոտ, որից հետո, բժիշկադ տալով նրանց պատասխանի վրա, հարցրեց այդ լակեդեմոնացուն. «Արդյո՞ք հույները կկարողանան ավելի արագ փախչել, քան սուրում են իմ նժույգները, թե՞՞ նրանք կգերադասեն մարտի մեջ մտնել նման ուժերի դեմ»: Այդ ժամանակ Ղեմարաթեքը, ինչպես ասում են, պատասխանեց. «Դու ինքդ լավ գիտես հույների արիությունը, բանի որ հունական զորքեր ես օգտագործում բարբարոսների ապստամբությունները ճնշելու համար, այնպես որ կարծում եմ, որ, եթե նրանք ավելի լավ են մարտկուցում, բան պարսիկները, որպեսզի պահպանեն թո իշխանությունը, ապա այժմ առավել լավ կմարտնչեն՝ կռվելով իրենց ազատության համար»: Զետրեքսը, սակայն, կրկին ծիծաղելով այս խոսքերի վրա, հրամայեց Ղեմարաթեսին մնալ իր կողքին, որպեսզի վկա լինի լակեդեմոնացիների փախուստին: Եվ այսպես Զետրեքսն իր զորքով ելավ Թերմոպիլեում ամրացած հույների դեմ: Նա մարտերին տեղակայեց բոլոր մնացած ժողովուրդներից առաջ կամ այն պատճառով, որ գերադասություն էր տալիս նրանց ուժին և արիությանը, կամ էլ այն պատճառով, որ ուզում էր ոչնչացնել նրանց ջոկատը. բանի որ մարդերը պահպանում էին հպարտ ոգին, որովհետև նրանց նախնիներին պատկանող գերիշխանությունը դեռ տուր էր ընկել: Սրանց հետ միասին նա նաև Նշանակեց նրանց եղբայրներին և որդիներին, որոնք ընկել էին Մարաթոնի դաշտում՝ ենթադրելով, որ սրանք ավելի կատաղի վրեժխնդիր կլինեն հույներից: Եվ ահա մարդը, դասավորված այնպես, ինչպես նկարագրեցին, հարձականալ անցան Թերմոպիլեի պաշտպանների վրա, սակայն Լեոնիդասը ևս մանրագնին պատրաստվել էր ու կենտրոնացրել էր ուժերը ամենամեղ հատվածում: /7/ Հաջորդած մարտը շատ թե՛ ճշգրիտ և, բանի որ բարբարոսները կռվում էին իրենց արքայի աչքի առաջ, իսկ հույներն էլ հիշում էին իրենց ազատության մասին ու ոգևորվում էին Լեոնիդասի կողմից, ահա ուրեմն, այն ամենն իրոք մի թե՛ մարտի հանգեցրեց: Եվ իրոք, բանի որ մարտնչելիս մարդիկ կանգնած էին ուսի և խոցվում էին մոտակա մարտի ընթացքում ստացվող հարվածներից, իսկ շարքերն էլ կուռ էին, ապա զգալի մի ժամանակահատված մարտը հավասար ընթացավ, սակայն ի վերջո, բանի որ հույները առավելություն ունեին խիզախության, ինչպես նաև իրենց վախճանների մեծության հարցով, մարտն աստիճանաբար նահանջեցին, մասնավորապես որ նրանցից շատերն էլ սպանվել էին, ընդ որում քիչ չէին նաև վիրավորվածները: Մարտի տեղը մարտում զբաղեցրին կասիացիներն և սակերը, որոնք ընտրվել էին իրենց արիության համար, որից հետո սրանք առաջացան մարտին օժանդակելու համար, ընդ որում նրանք ելան մարդկանց դեմ, որոնք արդեն հոգնած էին մարտից: Սրանք, սակայն, մարտի ղեկավարությունը չկարողանալով տանել գոնե որոշակի ժամանակ, իրենց հերթին ևս ջարդվեցին և, Լեոնիդասի զինվորների կողմից հետ շարտված լինելով, նահանջեցին: Բանն այն էր, որ բարբարոսներն օգտագործում էին ոչ մեծ կլոր կամ ոչ ճիշտ ձևի վախճաններ, որով բաց դաշտում այն առավելությունն էին ստանում, որ կարողանում էին հպարտ ոգին, որովհետև նրանց նախնիներին պատկանող գերիշխանությունը դեռ տուր էր ընկել: Սրանց հետ միասին նա նաև Նշանակեց նրանց եղբայրներին և որդիներին, որոնք ընկել էին Մարաթոնի դաշտում՝ ենթադրելով, որ սրանք ավելի կատաղի վրեժխնդիր կլինեն հույներից: Եվ ահա մարդը, դասավորված այնպես, ինչպես նկարագրեցին, հարձականալ անցան Թերմոպիլեի պաշտպանների վրա, սակայն Լեոնիդասը ևս մանրագնին պատրաստվել էր ու կենտրոնացրել էր ուժերը ամենամեղ հատվածում: /7/ Հաջորդած մարտը շատ թե՛ ճշգրիտ և, բանի որ բարբարոսները կռվում էին իրենց արքայի աչքի առաջ, իսկ հույներն էլ հիշում էին իրենց ազատության մասին ու ոգևորվում էին Լեոնիդասի կողմից, ահա ուրեմն, այն ամենն իրոք մի թե՛ մարտի հանգեցրեց: Եվ իրոք, բանի որ մարտնչելիս մարդիկ կանգնած էին ուսի և խոցվում էին մոտակա մարտի ընթացքում ստացվող հարվածներից, իսկ շարքերն էլ կուռ էին, ապա զգալի մի ժամանակահատված մարտը հավասար ընթացավ, սակայն ի վերջո, բանի որ հույները առավելություն ունեին խիզախության, ինչպես նաև իրենց վախճանների մեծության հարցով, մարտն աստիճանաբար նահանջեցին, մասնավորապես որ նրանցից շատերն էլ սպանվել էին, ընդ որում քիչ չէին նաև վիրավորվածները: Մարտի տեղը մարտում զբաղեցրին կասիացիներն և սակերը, որոնք ընտրվել էին իրենց արիության համար, որից հետո սրանք առաջացան մարտին օժանդակելու համար, ընդ որում նրանք ելան մարդկանց դեմ, որոնք արդեն հոգնած էին մարտից: Սրանք, սակայն, մարտի ղեկավարությունը չկարողանալով տանել գոնե որոշակի ժամանակ, իրենց հերթին ևս ջարդվեցին և, Լեոնիդասի զինվորների կողմից հետ շարտված լինելով, նահանջեցին: Բանն այն էր, որ բարբարոսներն օգտագործում էին ոչ մեծ կլոր կամ ոչ ճիշտ ձևի վախճաններ, որով բաց դաշտում այն առավելությունն էին ստանում, որ կարողանում էին հպարտ ոգին, որովհետև նրանց նախնիներին պատկանող գերիշխանությունը դեռ տուր էր ընկել: Սրանց հետ միասին նա նաև Նշանակեց նրանց եղբայրներին և որդիներին, որոնք ընկել էին Մարաթոնի դաշտում՝ ենթադրելով, որ սրանք ավելի կատաղի վրեժխնդիր կլինեն հույներից: Եվ ահա մարդը, դասավորված այնպես, ինչպես նկարագրեցին, հարձականալ անցան Թերմոպիլեի պաշտպանների վրա, սակայն Լեոնիդասը ևս մանրագնին պատրաստվել էր ու կենտրոնացրել էր ուժերը ամենամեղ հատվածում: /7/ Հաջորդած մարտը շատ թե՛ ճշգրիտ և, բանի որ բարբարոսները կռվում էին իրենց արքայի աչքի առաջ, իսկ հույներն էլ հիշում էին իրենց ազատության մասին ու ոգևորվում էին Լեոնիդասի կողմից, ահա ուրեմն, այն ամենն իրոք մի թե՛ մարտի հանգեցրեց: Եվ իրոք, բանի որ մարտնչելիս մարդիկ կանգնած էին ուսի և խոցվում էին մոտակա մարտի ընթացքում ստացվող հարվածներից, իսկ շարքերն էլ կուռ էին, ապա զգալի մի ժամանակահատված մարտը հավասար ընթացավ, սակայն ի վերջո, բանի որ հույները առավելություն ունեին խիզախության, ինչպես նաև իրենց վախճանների մեծության հարցով, մարտն աստիճանաբար նահանջեցին, մասնավորապես որ նրանցից շատերն էլ սպանվել էին, ընդ որում քիչ չէին նաև վիրավորվածները: Մարտի տեղը մարտում զբաղեցրին կասիացիներն և սակերը, որոնք ընտրվել էին իրենց արիության համար, որից հետո սրանք առաջացան մարտին օժանդակելու համար, ընդ որում նրանք ելան մարդկանց դեմ, որոնք արդեն հոգնած էին մարտից: Սրանք, սակայն, մարտի ղեկավարությունը չկարողանալով տանել գոնե որոշակի ժամանակ, իրենց հերթին ևս ջարդվեցին և, Լեոնիդասի զինվորների կողմից հետ շարտված լինելով, նահանջեցին: Բանն այն էր, որ բարբարոսներն օգտագործում էին ոչ մեծ կլոր կամ ոչ ճիշտ ձևի վախճաններ, որով բաց դաշտում այն առավելությունն էին ստանում, որ կարողանում էին հպարտ ոգին, որովհետև նրանց նախնիներին պատկանող գերիշխանությունը դեռ տուր էր ընկել: Սրանց հետ միասին նա նաև Նշանակեց նրանց եղբայրներին և որդիներին, որոնք ընկել էին Մարաթոնի դաշտում՝ ենթադրելով, որ սրանք ավելի կատաղի վրեժխնդիր կլինեն հույներից: Եվ ահա մարդը, դասավորված այնպես, ինչպես նկարագրեցին, հարձականալ անցան Թերմոպիլեի պաշտպանների վրա, սակայն Լեոնիդասը ևս մանրագնին պատրաստվել էր ու կենտրոնացրել էր ուժերը ամենամեղ հատվածում: /7/ Հաջորդած մարտը շատ թե՛ ճշգրիտ և, բանի որ բարբարոսները կռվում էին իրենց արքայի աչքի առաջ, իսկ հույներն էլ հիշում էին իրենց ազատության մասին ու ոգևորվում էին Լեոնիդասի կողմից, ահա ուրեմն, այն ամենն իրոք մի թե՛ մարտի հանգեցրեց: Եվ իրոք, բանի որ մարտնչելիս մարդիկ կանգնած էին ուսի և խոցվում էին մոտակա մարտի ընթացքում ստացվող հարվածներից, իսկ շարքերն էլ կուռ էին, ապա զգալի մի ժամանակահատված մարտը հավասար ընթացավ, սակայն ի վերջո, բանի որ հույները առավելություն ունեին խիզախության, ինչպես նաև իրենց վախճանների մեծության հարցով, մարտն աստիճանաբար նահանջեցին, մասնավորապես որ նրանցից շատերն էլ սպանվել էին, ընդ որում քիչ չէին նաև վիրավորվածները: Մարտի տեղը մարտում զբաղեցրին կասիացիներն և սակերը, որոնք ընտրվել էին իրենց արիության համար, որից հետո սրանք առաջացան մարտին օժանդակելու համար, ընդ որում նրանք ելան մարդկանց դեմ, որոնք արդեն հոգնած էին մարտից: Սրանք, սակայն, մարտի ղեկավարությունը չկարողանալով տանել գոնե որոշակի ժամանակ, իրենց հերթին ևս ջարդվեցին և, Լեոնիդասի զինվորների կողմից հետ շարտված լինելով, նահանջեցին: Բանն այն էր, որ բարբարոսներն օգտագործում էին ոչ մեծ կլոր կամ ոչ ճիշտ ձևի վախճաններ, որով բաց դաշտում այն առավելությունն էին ստանում, որ կարողանում էին հպարտ ոգին, որովհետև նրանց նախնիներին պատկանող գերիշխանությունը դեռ տուր էր ընկել: Սրանց հետ միասին նա նաև Նշանակեց նրանց եղբայրներին և որդիներին, որոնք ընկել էին Մարաթոնի դաշտում՝ ենթադրելով, որ սրանք ավելի կատաղի վրեժխնդիր կլինեն հույներից: Եվ ահա մարդը, դասավորված այնպես, ինչպես նկարագրեցին, հարձականալ անցան Թերմոպիլեի պաշտպանների վրա, սակայն Լեոնիդասը ևս մանրագնին պատրաստվել էր ու կենտրոնացրել էր ուժերը ամենամեղ հատվածում: /7/ Հաջորդած մարտը շատ թե՛ ճշգրիտ և, բանի որ բարբարոսները կռվում էին իրենց արքայի աչքի առաջ, իսկ հույներն էլ հիշում էին իրենց ազատության մասին ու ոգևորվում էին Լեոնիդասի կողմից, ահա ուրեմն, այն ամենն իրոք մի թե՛ մարտի հանգեցրեց: Եվ իրոք, բանի որ մարտնչելիս մարդիկ կանգնած էին ուսի և խոցվում էին մոտակա մարտի ընթացքում ստացվող հարվածներից, իսկ շարքերն էլ կուռ էին, ապա զգալի մի ժամանակահատված մարտը հավասար ընթացավ, սակայն ի վերջո, բանի որ հույները առավելություն ունեին խիզախության, ինչպես նաև իրենց վախճանների մեծության հարցով, մարտն աստիճանաբար նահանջեցին, մասնավորապես որ նրանցից շատերն էլ սպանվել էին, ընդ որում քիչ չէին նաև վիրավորվածները: Մարտի տեղը մարտում զբաղեցրին կասիացիներն և սակերը, որոնք ընտրվել էին իրենց արիության համար, որից հետո սրանք առաջացան մարտին օժանդակելու համար, ընդ որում նրանք ելան մարդկանց դեմ, որոնք արդեն հոգնած էին մարտից: Սրանք, սակայն, մարտի ղեկավարությունը չկարողանալով տանել գոնե որոշակի ժամանակ, իրենց հերթին ևս ջարդվեցին և, Լեոնիդասի զինվորների կողմից հետ շարտված լինելով, նահանջեցին: Բանն այն էր, որ բարբարոսներն օգտագործում էին ոչ մեծ կլոր կամ ոչ ճիշտ ձևի վախճաններ, որով բաց դաշտում այն առավելությունն էին ստանում, որ կարողանում էին հպարտ ոգին, որովհետև նրանց նախնիներին պատկանող գերիշխանությունը դեռ տուր էր ընկել: Սրանց հետ միասին նա նաև Նշանակեց նրանց եղբայրներին և որդիներին, որոնք ընկել էին Մարաթոնի դաշտում՝ ենթադրելով, որ սրանք ավելի կատաղի վրեժխնդիր կլինեն հույներից: Եվ ահա մարդը, դասավորված այնպես, ինչպես նկարագրեցին, հարձականալ անցան Թերմոպիլեի պաշտպանների վրա, սակայն Լեոնիդասը ևս մանրագնին պատրաստվել էր ու կենտրոնացրել էր ուժերը ամենամեղ հատվածում: /7/ Հաջորդած մարտը շատ թե՛ ճշգրիտ և, բանի որ բարբարոսները կռվում էին իրենց արքայի աչքի առաջ, իսկ հույներն էլ հիշում էին իրենց ազատության մասին ու ոգևորվում էին Լեոնիդասի կողմից, ահա ուրեմն, այն ամենն իրոք մի թե՛ մարտի հանգեցրեց: Եվ իրոք, բանի որ մարտնչելիս մարդիկ կանգնած էին ուսի և խոցվում էին մոտակա մարտի ընթացքում ստացվող հարվածներից, իսկ շարքերն էլ կուռ էին, ապա զգալի մի ժամանակահատված մարտը հավասար ընթացավ, սակայն ի վերջո, բանի որ հույները առավելություն ունեին խիզախության, ինչպես նաև իրենց վախճանների մեծության հարցով, մարտն աստիճանաբար նահանջեցին, մասնավորապես որ նրանցից շատերն էլ սպանվել էին, ընդ որում քիչ չէին նաև վիրավորվածները: Մարտի տեղը մարտում զբաղեցրին կասիացիներն և սակերը, որոնք ընտրվել էին իրենց արիության համար, որից հետո սրանք առաջացան մարտին օժանդակելու համար, ընդ որում նրանք ելան մարդկանց դեմ, որոնք արդեն հոգնած էին մարտից: Սրանք, սակայն, մարտի ղեկավարությունը չկարողանալով տանել գոնե որոշակի ժամանակ, իրենց հերթին ևս ջարդվեցին և, Լեոնիդասի զինվորների կողմից հետ շարտված լինելով, նահանջեցին: Բանն այն էր, որ բարբարոսներն օգտագործում էին ոչ մեծ կլոր կամ ոչ ճիշտ ձևի վախճաններ, որով բաց դաշտում այն առավելությունն էին ստանում, որ կարողանում էին հպարտ ոգին, որովհետև նրանց նախնիներին պատկանող գերիշխանությունը դեռ տուր էր ընկել: Սրանց հետ միասին նա նաև Նշանակեց նրանց եղբայրներին և որդիներին, որոնք ընկել էին Մարաթոնի դաշտում՝ ենթադրելով, որ սրանք ավելի կատաղի վրեժխնդիր կլինեն հույներից: Եվ ահա մարդը, դասավորված այնպես, ինչպես նկարագրեցին, հարձականալ անցան Թերմոպիլեի պաշտպանների վրա, սակայն Լեոնիդասը ևս մանրագնին պատրաստվել էր ու կենտրոնացրել էր ուժերը ամենամեղ հատվածում: /7/ Հաջորդած մարտը շատ թե՛ ճշգրիտ և, բանի որ բարբարոսները կռվում էին իրենց արքայի աչքի առաջ, իսկ հույներն էլ հիշում էին իրենց ազատության մասին ու ոգևորվում էին Լեոնիդասի կողմից, ահա ուրեմն, այն ամենն իրոք մի թե՛ մարտի հանգեցրեց: Եվ իրոք, բանի որ մարտնչելիս մարդիկ կանգնած էին ուսի և խոցվում էին մոտակա մարտի ընթացքում ստացվող հարվածներից, իսկ շարքերն էլ կուռ էին, ապա զգալի մի ժամանակահատված մարտը հավասար ընթացավ, սակայն ի վերջո, բանի որ հույները առավելություն ունեին խիզախության, ինչպես նաև իրենց վախճանների մեծության հարցով, մարտն աստիճանաբար նահանջեցին, մասնավորապես որ նրանցից շատերն էլ սպանվել էին, ընդ որում քիչ չէին նաև վիրավորվածները: Մարտի տեղը մարտում զբաղեցրին կասիացիներն և սակերը, որոնք ընտրվել էին իրենց արիության համար, որից հետո սրանք առաջացան մարտին օժանդակելու համար, ընդ որում նրանք ելան մարդկանց դեմ, որոնք արդեն հոգնած էին մարտից: Սրանք, սակայն, մարտի ղեկավարությունը չկարողանալով տանել գոնե որոշակի ժամանակ, իրենց հերթին ևս ջարդվեցին և, Լեոնիդասի զինվորների կողմից հետ շարտված լինելով, նահանջեցին: Բանն այն էր, որ բարբարոսներն օգտագործում էին ոչ մ

մեջ մտան սրանց դեմ, ընդ որում նրանք իրենց այս եռանդում այնտեղ հասան, որ շարքերը, որոնք սովորաբար փոխում էին միմյանց մարտի ընթացքում, այժմ չէին փոխվում: Արդյունքում՝ նրանք իրենց անհատումն դիմադրողականությանը առ փորձություններ ավելի լավ դուրս եկան և սպանեցին շատ ընտրյալ բարբարոսների: Այդ օրը նրանք անցկացրին այս կերպ իրար հետ մրցելով և ընդհարվելով, բանգի ավելի տարիքով զինվորները կարծես ձեռնոց էին նետում երիտասարդության ուժերին, իսկ ավելի երիտասարդներն էլ մրցում էին իրենց ավագ ընկերներին փորձի և փորձառության հետ: Եվ ահա ուրեմն, երբ նույնիսկ ընտրյալ բարբարոսները դիմեցին փախուստի, պահեստագործում գտնվողները կարեցին նրանց ճանապարհը, փակեցին փարսուստի ուղին ու սրանք ստիպված եղան կրկին հետ դառնալ և վերսկսել մարտը: Եվ այսպես, երբ արբան անհանգստության մեջ էր, ենթադրելով, որ ոչ մի մարդ այլևս արիության չի ունենա կրկին մարտի մեկնել, եկավ մի տրաքեացի՝ այդ կողմերի ծնունդ, որը ծանոթ էր լեռնային տեղանքին: Սա հասցվեց Զսերեթի մոտ և պարտավորվեց իրեն ուղեկցող պարսիկներին անցկացնել մի նեղ ու զառիթափ արահետով, այս կերպ անցնել Լեոնիդասի բանակի թիկունք, շրջապատել վերջինիս և հեշտությանը ոչնչացնել: Արբան հիացավ այդ առաջարկից և, նվերներ թափելով այս տրաքեացու վրա, նրա հետ գիշերվա թողի տակ առաջ ուղարկեց 20.000 հոգու: Իր հերթին, սակայն, Թիրաստիոս անունով պարսիկներից մի մարդ, որը ծննդով կիմեացի էր և բարեպաշտ ու ազնիվ կենսակերպ ուներ, գիշերով դասալքեց պարսկական ճամբարը, անցավ Լեոնիդասի կողմը, որը ոչինչ չգիտեր այդ տրաքեացու արարքի մասին, և զգուշացրեց նրան: /9/ Յույնները, իմանալով այդ մասին, մոտավորապես գիշերվա կեսին հավաքվեցին իրար զուլիս և սկսեցին բնարկել իրենց գլխին կախված վտանգը: Եվ, չնայած ոսման հայտարարեցին, որ իրենք պետք է անմիջապես լքեն անցումը ու փրկություն որոնեն դաշնակիցների մոտ, պնդելով, որ յուրաքանչյուր ոք, որը կմնա տեղում, չի խուսափի վտանգից, սակայն լակեդեմոնացիների արքա Լեոնիդասը, այրվելով իր և սպարտացիների համար ինքնազոհվել փառքի պարգև ձեռք բերելու տենչից, հրամայեց բոլոր այլոց նահանջել ու իրենց համար անվտանգություն ձեռք բերել, որպեսզի հետագայում շարունակեն պայքարը հույների կողմում տրվող մարտերում, պայքար, որը դեռ առջևում էր, սակայն, ավելացրեց նա, ինչ վերաբերվում է լակեդեմոնացիներին, ապա նրանք պետք է մնան տեղում և պաշտպանեն անցումը, ինչպես հարիր է Յելլադայի առաջնորդներին՝ ձգտելով փառքի արժանանալ և ուրախությամբ մահ ընդունել: Անմիջապես էլ, հենց որ մնացած այդ մեկնեցին, Լեոնիդասն իր համաբաղաբացիների հետ մի հերոսական և ցնցող արարք կատարեց: Ահա ուրեմն, չնայած լակեդեմոնացիները թվով քիչ էին, թեև Լեոնիդասը պահել էր թեսպիացիներին, նա, ունենալով ոչ ավել, քան 500 հոգու, պատրաստ եղավ հանուն Յելլադայի դիմավորել մահվանը: Այն բանից հետո, ահա, երբ պարսիկները, որոնք այն տրաքեացու գլխավորությամբ առաջանում էին դժվարանցանելի վայրով, հանկարծակի շրջապատեցին և սեղմեցին Լեոնիդասին իրենց զորքերի մեջ, հույները, հրաժարվելով սեփական անվտանգության մասին ցանկացած մտքից ու փոխարենը փառք տենչալով, միաձայն խնդրեցին հրամանատարին իրենց թշնամիների դեմ տանել ավելի շուտ, բան պարսիկները կիմանան, որ յուրայինները հաջողությանը ավարտել են թեև անցումը: Եվ այսպես Լեոնիդասը, ողջունելով իր ռազմիկների այս ձգտումը, հրամայեց նրանց արագորեն նահանջաբար պատրաստել, քանի որ ճաշել նրանց արդեն փիճակված էր լինելու Յադետում, և ինքն էլ, ըստ սեփական հրամանի սնունդ ընդունեց այնքան, որ կարողանար ուժերը պահպանել երկար ժամանակի ընթացքում ու դիմանալ լարմանը: Այնուհետև, երբ նրանց հապճեպ արհապարհեցին սնունդով, նա հրամայեց ռազմիկների հարձակվել թշնամու ճամբարի վրա և սպանել բոլոր նրանց, ովքեր կհանդիպեն՝ ճեղքելով դուրս գալով դեպի արքայական վրան: /10/ Այդ ժամանակ, ահա, ռազմիկները ըստ իրենց ստացած հրամանի շարվելով կուռ շարքերով, գիշերվա թողի տակ հարձակվեցին պարսիկների ճամբարի վրա, ընդ որում հարձակումը գլխավորում էր Լեոնիդասն ինքը անձամբ: Բարբարոսները հարձակման անակնկալի և դրա պատճառներին տեղյակ չլինելու պատճառով մեծ խառնաշփոթի ու անկանոնության մեջ իրենց վրաններից դիմեցին փախուստի՝ կարծելով, թե այն զինվորները, որոնք մեկնել են տրաքեացու հետ, բոլորը զոհվել են և դա հույների ողջ զորքն է հարձակվել իրենց վրա: Նրանք բոլորը սարսափով պատվեցին և արդյունքում նրանցից շատերը սպանվեցին Լեոնիդասի զորքի կողմից, իսկ ավելի մեծ մասն էլ ընկավ սեփական ընկերների հարվածներից, որոնք իրենց անգիտության պատճառով սրանց թշնամիների փոխարեն էին ընդունել: Քանի որ գիշերը խանգարում էր գործերի իրական վիճակը հասկանալուն և շփոթը, որը պատել էր ողջ ճամբարին, առավել նպաստեց գործին, մենք կարող ենք հավատ ընծայել հասցված մեծ վնասի առկայությանը, քանի որ թշնամիները շարունակում էին սպանել միմյանց այն պայմաններում, երբ որևէ հնարավորություն չկար հասկանալ, թե ինչ է կատարվում: Սրան նպաստեց նաև այն, որ բացակայում էին հրամանատարների կողմից արձակվող հրամանները և ոչ-ոք ոչ պայմանաշահն էր հարցնում, ոչ էլ մի որևէ խելքը գլխին բան էր անում: Իրոք, եթե արբան ևս մնացած լիներ իր վրանում, նա ևս կարող էր հեշտությանը հույների կողմից զրկվել կյանքից և ողջ այդ պատերազմը իր սրընթաց ավարտը կգտներ, սակայն, ինչպես և եղավ, բարձրացված աղմուկի վրա Զսերեթը դուրս բաժնեց, իսկ այնուհետև վրան ներխուժած հույները գլխովին սպանեցին մնացած բոլոր այնտեղ գտնվողներին: Ողջ գիշերվա ընթացքում հույները թափառում էին ճամբարում և փնտրում Զսերեթին, մի իրոք ողջամիտ արարք, սակայն, երբ լույսը բացվեց և գործի բոլոր հանգամանքները պարզվեցին, պարսիկները, նկատելով, որ հույները փոքրաթիվ են, սկսեցին արհամարհանքով նայել նրանց վրա, սակայն այդպես էլ չհասարձակվեցին դեմ առ դեմ նրանց հետ մարտի մեջ մտնել, այլ շրջապատեցին թևերից ու թիկունքից և, նետեր ու նիզակներ պահպանելով բոլոր կողմերից, բոլորին մինչև վերջին մարդը սպանեցին: Ահա այն ամենը, ինչ վերաբերվում է Լեոնիդասի զինվորներին, որոնք պահպանում էին Թերմոպիլիի անցումը և ահա թե ինչ ավարտ ունեցավ նրանց կյանքը» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 11, գլուխ 2-10)

«Եվ ահա Զսերեթը (Աթենյան տերության արքա Զսերեթ Իդ - Մ.Յ.), ուղիք հանելով 800.000 հոգանոց մի բանակ, չհաշված մարտականքներ, ինչպես նաև հանդերձավորելով 1.000 տրիերաներ, ներխուժեց Յունաստան՝ կամուրջ կառուցելով Ափիդոսի մոտ: Յենց այդ ժամանակ էր, որ լակեդեմոնացի Դեմարաթեքը ուղղվեց նրա մոտ, որպեսզի կանխի Լակեդեմոնի վրա հարձակումը: Զսերեթը, ժամանելով Թերմոպիլիի անցում, լակեդեմոնացի ստրատեգոս Լեոնիդասի (Սպարտայի արքա Լեոնիդաս ԻԴ - Մ.Յ.) դեմ ուղարկեց պարսից հազարյակի հրամանատար Արտաբանեսին: Պարսիկներից հսկայական մեծության թվով մարդիկ զոհվեցին, այն դեպքում, երբ լակեդեմոնացիները կորցրին միայն 2 կամ 3 մարդու: Այդ ժամանակ, ահա, մարտի ուղարկվեցին 20.000 հոգի, սակայն սրանք ևս հաղթվեցին: Սրանց մարտի էին բշում մտրակներով, սակայն, նույնիսկ մասոփողոմների կողմից էլ մարտի բշվեցին, նրանք քաղղ կրեցին: Յադետի օրը արբան հրաման արձակեց 50.000 հոգով կրկին վերսկսել ճակատամարտը, սակայն, ոչինչ չհասնելով իր նաև այս ցանքերով, ընդհատեց մարտը: Այդ ժամանակ Թորակես Թեսալացին, Կալլիադեսը և Տիմաթեքոսը՝ տրաքեացիներից ամենաազդեցիկները, իրենց զորքերի հետ միասին գտնվում էին պարսից ճամբարում: Դեմարաթոսի և Էրոս Եփեսացու հետ միասին Զսերեթը սրան կանչեց իր մոտ և իմացավ, որ կարող է հաղթել լակեդեմոնացիներին միայն նրանց շրջապատելով: Ունենալով տրաքեացիներից որպես պարսկական բանակի ուղեգրյալներ՝ 40.000 հոգի անցան նեղ անցումով և ելան լակեդեմոնացիների թիկունք: Այս կերպ շրջապատված՝ լակեդեմոնացիները արհաբար մարտնչելով բոլորը զոհվեցին» (Կտեսիոս Կնիդացի «Պարսից պատմություն» գիրք 23):

«/10/ Այդ ընթացքում Զսերեթը (Աթենյան տերության արքա Զսերեթ Իդ - Մ.Յ.) զինեց իր թագավորությունում հավաքված 700.000 ռազմիկների, ինչպես նաև 300.000 հոգու առանձնացրեց որպես սրանց օժանդակող մարդիկ, այնպես որ ոչ առանց հիմքի է պատկանում, որ նրա զորքը խմել է գետը մինչև հատակը: Ողջ Յունաստանը հազիվ կարողացավ տեղավորել այս ուժերին: Անում են նաև, որ նա 1.200 նավ է ունեցել, սակայն ողջ այս բանակը զորավար չունեց, քանզի, աչքի առաջ ունենալով Զսերեթ արքային, կարելի էր գովել այս բանակի շեղությունը, սակայն ոչ երբեք՝ առաջնորդին: Զսերեթի թագավորությունում հարստությունն այնքան շատ էր, որ, եթե արքայական զորքերը կարողանում էին ցամաքեցնել գետը մինչև հատակ, ապա այն պարպել այս գործը երբեք չէին կարողանա: Իրեն՝ Զսերեթին, միշտ առաջինն էին տեսնում հարստության հարցում, սակայն վերջինը՝ մարտում: Նա վախկոտ էր վտանգում և պարծենկոտ, երբ իրեն ոչինչ չէր սպառնում: Զանի դեռ չէր տեսել պատերազմի փոփոխականությունը՝ նա այնքան ինքնավստահ էր, որ կարծես նաև հենց բնության տիրակալն էր: Նա փողում էր լեռները և հարթեցնում կիրճերը, ծովը որոշ վայրերում ծածկում էր կամուրջներով, իսկ այլ վայրերում էլ նավազնացության նպատակով ցրանքներ էր փորում՝ կարծելով իր ճանապարհը: /11/ Ինչպես Զսերեթի ներխուժումը Յունաստան սարսափելի էր, այնքան էլ ամոթալի էր նրա նահանջը, քանզի, այն բանից հետո, երբ Սպարտայի արքա Լեոնիդասը (Սպարտայի արքա Լեոնիդաս ԻԴ - Մ.Յ.) 4.000 ռազմիկներով զբաղեցրեց Թերմոպիլիի կիրճը, Զսերեթը այդ չնչին ջոկատի նկատմամբ արհամարհանքից հրամայեց սրա դեմ մարտի էկել միայն այն ռազմիկներին, որոնց ազգականները ընկել էին Սարաթոնյան ճակատամարտում: Չգտելով վրեժխնդիր լինել յուրայինների համար՝ նրանք առաջինները եղան, որոնք պարտություն կրեցին: Սրանց փոխարինելու եկած անկանոն ամբոխները, սակայն, ավելի մեծ բանակությամբ կոտորվեցին: Երեք օր տևեց մարտը այդ լեռան վրա՝ ի դժբախտություն պարսիկների: Չորրորդ օրը Լեոնիդասին հայտնեցին, որ լեռան զազաթը զբաղեցված է 20.000 թշնամիների կողմից: Այդ ժամանակ նա դիմեց դաշնակիցներին և սկսեց համոզել նրանց հեռանալ ու իրենց պահպանել Յունաստանի պաշտպանության համար՝ ավելացնելով, որ ինքը սպարտացիների հետ պետք է հետևի ճակատագրին և ավելի շատ հոգա հայրենիքի, քան սեփական կյանքի համար: Լսելով արքայական այդ հրամանը՝ դաշնակիցները հեռացան, իսկ լակեդեմոնացիները մնացին...: Բաց թողնելով դաշնակիցներին՝ Լեոնիդասը սկսեց ոգևորել սպարտացիներին..., ընդ որում դժվար չէր ոգևորել նրանց, որոնք որոշել էին մահ ընդունել: Սպարտացիները անմիջապես նետվեցին դեպի գեղեքները և ահա 600 այրեր ներխուժում են 500.000 հոգանոց բանակի ճամբարը: Նրանք նետվեցին դեպի արքայական վրանը, որպեսզի կամ մահ ընդունեն արքայի հետ միասին, կամ էլ, եթե իրենց հետ մղեն, ինչպես հնարավոր էր արքային մոտ մահ ընդունեն: Ահա այսպես ողջ թշնամու ճամբարը խառնաշփոթի մատնվեց: Չգտնելով արքային՝ սպարտացիները ցրվեցին ողջ ճամբարով՝ հաղթելով

բոլորին: Նրանք բոլորին իրենց դեմ դուրս եկողներին սպասում էին և ամեն ինչ տապալում էին ինչպես մարդիկ, որոնք գիտեին, որ մարտնչում են ոչ թե հաղթանակի հույսով, այլ՝ իրենց անխուսափելի մահվան համար վրիժառության տենչով մղված: Ծակատամարտը սկսվեց գիշերը վրա հասնելուն պես և շարունակվեց գրեթե ողջ օրը: Ի վերջո, այդպես էլ չհաղթված, սակայն ուժասպար իրենց անընդհատ հաղթանակներից, նրանք ընկան թշնամիների տապալված անթիվ հորդաների մեջ» (Ջուստինոս «Ֆիլիպի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 10, 11):

«/2/ Եվսով ժամանակը, երբ Զերեբսը (**Աբեմեյան տորոպյան արքա Զերեբս I-ը – Մ.Ֆ.**) պատերազմով գնաց ողջ Եփրոպայի վրա և ցամաքով, և ծովով, ընդ որում այնպիսի մի հսկայական զորքով, որպիսին ոչ-ոք չէր ունեցել նրանից հետո: Նավատորմը կազմված էր 1.200 ռազմականվերի, որոնց ուղեկցում էին 29.000 բեռնակապեր: Ինչ վերաբերվում է ցամաքային ուժերին, ապա դրանք հաշվարկվում էին 700.000 հետևակայիններ և 400.000 հեծյալներ...: Եվ ահա լայնեղեննացիների մի քնորոշ ջոկատ Լեոնիդյան արքայի (**Սպարտայի արքա Լեոնիդոս I-ը – Մ.Ֆ.**), գլխավորությամբ ուղարկվեց Թերմոպիլեն զբաղեցնելու ու բարբարոսների հետագա առաջխաղացումը կասեցնելու նպատակով, սակայն այդ ռազմիկները չկարողացան դիմադրել թշնամական զորքին և բոլորը ստեղծում պառկեցին...: /2/ Զերեբսը հիմնականում հայտնի դարձավ այն բանով, որ ցամաքում և ծովով շունաստան ներխուժեց մարդկության հիշողության մեջ եղած ամենամեծ զորքով» (Նեպտոս «Հայտնի օտարազգի գոտավանների մասին», գլուխ 2, 21):

«4/5/13/ Լակտեոնոսացի Լեոնիդանը (Սպարտայի արքա Լեոնիդաս I-ը – Մ.Յ.), երբ իրեն ասացին, որ պարսիկներն իրենց նետերի մեծաթվույթյամբ կփակեն երկինքը, ասաց. «Ավելի լավ, կմարտնչեմ սովորում»...: 2/2/13/ 300 լակեոնոնացիները պարսիկների անթիվ զորքի հանդիման զբաղեցրին Թերմոպիլեն, երբ նեղ կիրճը թույլ էր տալիս ձեռնամարտը միայն բանակապետ հավասար թշնամիների միջև: Արդյունքում ստացվեց այնպես, որ փաստացի ընդիարման ժամանակ նրանք դեմ էին ողորս գալիս թվով իրենց հավասար բարբարոսների, այն պարագայում երբ խիզախության գերազանցում էին նրանց: Ահա հենց այդ պատճառով էլ նրանք սեմ բանակի պարսիկներ կոտորեցին և այդպես էլ չէին հաղթել, եթե դավաճան Էթիաաոս Տրաքիևացին թշնամուն շրջանցման չտաներ: Եվ այսպես, հայտնվելով լակեոնոնացիների թիկունքում, թշնամին ոչնչացրեց նրանց...: 4/2/9/ Երբ Բսերեթըր (Աբենեյան տոհմության արքա Բսերեթս I-ը – Մ.Յ.) դժպարության ոչնչացրեց Թերմոպիլեի մոտ իրեն գարնացրծ 300 սպարտացիներին, ասաց, որ իր սխալը կայանում էր նրանում, որ, չնայած ինքը շատ մարդիկ ուներ, սակայն ուժեղ կարագապահությանը՝ ոչ մեկին չուներ» (Ֆոնտսին «Ստրատեգամեն» գիրք 4, գլուխ 5, մաս 13, գիրք 2, գլուխ 2, մաս 13, գիրք 4, գլուխ 2, մաս 9):

424 «/7.188/ Պարսից նավատորմը, ղուրս գալով ծով, նավարկեց և հասավ Մազնեսիայի ծովափը՝ Կասթանեա բաղաբի ու Սեպիաս հովանդանի միջև։ Տեղ հասած առաջին նավերը կանգնեցին ցամաքին կիպ մոտիկ, իսկ մյուսները խարսխեցին դրանցից հետև։» Ծովում։ Քանի որ ծովափը նեղ էր, ուստի նավերը կանգնեցին ութ շարքի վրա՝ ջրուկները դեպի ծով։ Գիշերը նրանք այդպես մնացին, բայց առավոտյան, մինչ երկիկը պայծառ էր և ծովը խաղաղ, հանկարծ ծովն այլեկոծեց և արևելյան ահեղ բաևուց մեծ փոթորիկ ծագեց, որն այդ վայրի բնակիչները կոչում են հեյլեսարևոտյան։ Բոլոր նրանք, ովքեր նկատեցին ուժեղացող բաևին և որոնց կանգնած դիրքը հարմար էր այդ անելու համար, դեռ փոթորիկը չպայթած, կարողացան իրենց նավերը ցամաք բաշել և, այսպիսով, փրկվեցին և իրենք և իրենց նավերը, իսկ այն նավերը, որոնք փոթորկի ժառանգած ծովում էին, բաևին մասամբ նետեց Պելիոնի Իսկուր կղզված ժայռերի վրա, մասամբ էլ ղուրս բերեց ծովափ։ Նավերի մի մասը խորտակվեց նույն այդ Սեպիասի մոտ, մյուս մասը ղուրս նետվեց Սեյթոյա բաղաբի կամ Կասթանեայի մոտ։ Հիրգի փոթորիկն անդիմադրելի էր...» /7.190/ Այդ փոթորկի ընթացքում ամենահամեստ հաշվառվածով խորտակվել են ոչ պակաս, բաև 400 նավ, ցրի տակն են անցել անհամար մարդիկ և անհաշիվ հարստություն...» /7.191/ խորտակված պարենատար և այլ նավերին թիվ չկար։ Նավատորմի հրամանատարները, ահաբեկված, որ այդպիսի աղետից հետո թեսպացնելուը կհարձակվեն իրենց վրա, խորտակված նավերի-բեկորներից բարձր պատկերելով շրջապատեցին իրենց, բաևնից երեք օր փոթորիկ էր...» /7.192/ Այդ, չորրորդ օրը փոթորիկը հանդարտվեց։ Մինչ այդ փոթորկի սկսվելու երկրորդը ցրենկային դիտորդները, ցած վազելով, էվբեայի բարձունքներից, հեյլենների հաղորդեցին նավաբեկվան բոլոր մանրամասները...» /7.193/ Այսպիսով, հեյլենները երկրորդ անգամ եկան Արտեմիսիոն և խարխիս նետեցին։ Այդ օրվանից ցայսօր նրանք Պոսեյդոնին տվել են Փրկարար մականունը։ /7.193/ Բարբարոսները, երբ բաևին դադարեց և այլեքերը խաղաղվեցին, իրենց նավերը իջեցրին ծով ու նավեցին ծովափի ուղղությամբ։ Երջանցելով Մազնեսիայի հովանդանը՝ նրանք ուղիղ դիմեցին դեպի ծովափորքը, որը տանում էր պագանների մոտ։ Մազնեսիայի այս ծոցում կա մի վայր, որտեղ, ինչպես պատմում են, Յասոնը և Նրա ուղեկիցները ոսկե ձեռքի համար Կոդեքից հետ, դեպի այս վայրը ուղևորվելիս Արգոնտ

նավից Զերակյեսին ջրի ուղարկեցին և լեցին, քանզի այստեղից ջուր վերցնելով, նրանք որոշել էին բաց ծով դուրս գալ: Այդ պատճառով էլ այդ վայրը կոչվում է Ափետե: Ահա այստեղ խարսխեցին Զերեքսի (**Աբեենյան տերության արքա Զերեքս I-ի – Մ.Ֆ.**) նավերը: /7.194/ Պատահեց, որ այդ նավերից 15-ը մյուսներից ուշ մեկնեցին: Եվ ահա, պատահաբար, նրանց Արտեմիսիոնում նկատեցին հեյլենական նավերը: Բարբարոսները կարծելով, թե դրանք իրենց նավերն են, շարունակեցին նավարկումը և ընկան իրենց թշնամու նավերի միջև: Բարբարոսների այս նավերն առաջնորդում էր եղիական Կյուսեի հյուպարքոս Սանդոկեսը՝ Թամասիոսի որդին: Սրան անցալում Դարեիր (**Աբեենյան տերության արքա Դարեհ I-ից – Մ.Ֆ.**) հրամայել էր խաչել այն պատճառով, որ իբրև դատավոր, համուն փողի, անարդար վճիռ էր կայացրել: Երբ արդեն Սանդոկեսին խաչից կախել էին, Դարեիր միտք արեց և որոշեց, որ արքունի տանը նրա մատուցած ծառայությունները գերակշռում են նրա մեղանքում: Այսպես՝ որոշելով, արքան մտածեց, որ ինքը շտապել է և խելամիտ չի գործել, ուստի և հրամայեց ազատ արձակել նրան: Այսպիսով, Սանդոկեսը Դարեհի օրոք խուսափեց կործանումից, բայց երկրորդ անգամ, երբ ինքը նավարկելով մոտեցել էր հեյլեններին, նրան չհաջողվեց խուսափել կործանումից, քանզի հեյլենները, տեսնելով իրենց մոտեցող նավերը, հասկացան նրանց մոլորությունը և, հարձակվելով նրանց վրա, հեշտությամբ գերի վերցրին: /7.195/ Այդ նավերից մեկի վրա գերի վերցվեց Արիողիսը՝ Կարիայի Ալաբանդա քաղաքի տիրանը, մեկ այլ նավի վրա էլ՝ Դեմոնոսի որդի Դենթայոսը՝ պաֆոսցիների զորապետը, որը Պաֆոսից բերել էր 12 ռազմական: Այդ նավերից 11-ը նա կորցրեց Սեպիասի մոտ բարձրացած փոթորկի ընթացքում, անվնաս մնացած միակ նավով էր ահա, որ նա դիմել էր Արտեմիսիոն, որտեղ և հեյլենները նրան գերի վերցրին: Նրանցից իմանալով այն ամենը, ինչ ուզում էին գիտենալ Զերեքսի բանակի մասին, հեյլենները նրանց շղթայակապ ուղարկեցին Կորնթոսի պարսնոց: /8.1/ Դեյլենական ուժերը կազմված էին հետևյալներից: Աբենացիները տրամադրել էին 127 նավ, որոնց անձնակազմը, աթենացիների կողքին, լրացվում էին նավազնացույթանը անփորձ, բայց քաջարի և խիզախ պլատեացիները: Կորնթացիները տրամադրել էին 40 նավ, մեգարացիները՝ 20: Զադկիսցիները անձնակազմով ապահովեցին 20 նավ, որ նրանց տրամադրել էին աթենացիները, Էգինացիները ուղարկել էին 18 նավ, սիկիոնցիները՝ 12, լակեդեմոնացիները՝ 10, Էպիդալիոնցիները՝ 8, Էրետրիացիները՝ 7, տրոյզենացիները՝ 5, ստյուրիացիները՝ 2, քեոսցիները՝ 2 ռազմական և հիսուն թիակասի 2 նավ, իսկ օպանտյան լոկրացիները օգնեցին հիսուն թիակասի 7 նավով: /8.2/ Միա արանք էին Արտեմիսիոն ժամանածները, իսկ թե յուրաքանչյուր քաղաք ինչքա՞ն նավ ուղարկել էր, ես արդեն ասացի: Արտեմիսիոն ժամանած բոլոր նավերի ընդհանուր թիվը, չհաշված հիսուն թիակասի նավերը, եղավ 271: Նավատորմի գլխավոր հրամանատար սպարտացիները կարգեցին Եվրիկլիդեսի որդի Եվրիքիդեսին, քանզի դաշնակիցները հայտարարեցին, որ, եթե լակոնիացին առաջնորդ չկարգվի, ապա իրենք չեն մասնակցի աթենացիների առաջնորդությանը կատարվող արշավանքին...: Այնժամ Արտեմիսիոն ժամանած հեյլենները, տեսնելով Ափետայում խորտակված թշնամու նավերի մեծ թիվը և նկատելով, թե ամենուր թշնամու նավատորմն է, ընդ որում, հակառակ իրենց սպասածի, բարբարոսների ուժերը շատ ավելի էին, ահաբեկվեցին և որոշեցին Արտեմիսիոնից փախչել ու ապաստանել Նեթքին Զելարայում...: /8.6/ Այսպիսով, հեյլենները մնացին Էվբեայի մոտ և այնտեղ նավամարտեցին: Այն տեղի ունեցավ հետևյալ կերպ: Բարբարոսները, կեսօրից անմիջապես հետո հասնելով Ափետայ, նկատեցին Արտեմիսիոնում խարսխած հեյլենական նավերի փոթորաթիվ լինելը, որը նրանց նախապես ևս հայտնի էր, ուստի և որոշեցին հարձակվել այդ նավերի վրա ու դրանք գրավել: Այնուհանդերձ նրանք հարձակ չգտան ուղղակի դիմացից նավարկելով մոտենալ այդ նավերին, քանի որ հեյլենները, նկատելով մոտեցող թշնամուն, կփախչեին և գիշերվա պատճառով կճողոպտեին: Պարսիկները, հիրավի, ենթադրում էին, թե հեյլենները անպայման կփորձեն փրկվել փախուստի դիմելով, ուստի նրանք ուզում էին այնպես անել, որ նույնիսկ նրանց կրակակիրը չկարողանա փախչելով փրկվել: /8.7/ Այդ նպատակով էլ պարսիկները հետևյալ հնարը մտադրեցին: Ամբողջ նավատորմից նրանք առանձնացրին 200 նավ և ուղարկեցին Սկիաթոս կղզուց այն կողմ, որպեսզի հեյլենները չնկատեն Կափիքեա իրականության և Գերեստոսի մոտով Էվբեան շրջանցելով դեպի Եվրիպոս նավարկող այդ նավերը: Նրանց նպատակն էր հեյլեններին առնել իրենց միջև և, գլխավոր ուժերի հարձակման ժամանակ փակել նրանց նահանգի ճանապարհը: Այսպես որոշելուց հետո, նրանք առանձնացված նավերը շրջանցիկ ուղարկեցին, մինչդեռ իրենք, նպատակ չունենալով այդ օրը հարձակվել հեյլենների վրա, պետք է սպասեին շրջանցող նավերի տեղ հասած լինելու: Մասին ազդանշանին: Այդ նավերը Էվբեան շրջանցելու համար ուղարկելուց հետո նրանք սկսեցին հաշվառել Ափետայում խարսխած նավերը: /8.8/ Այն ժամանակ, երբ նրանք իրենց նավերը հաշվառում էին, նրանց զորաբանակում էր գտնվում Սկալլիեսը Սկիոնեից...: Զեյլենների մոտ հասնելով՝ նա անհապաղ հաղորդում է զորավարներին պատահած նավաբեկության, ինչպես նաև Էվբեայի շուրջ ուղարկված նավերի մասին: /8.9/ Այս լսելով՝ հեյլենները հավաքվեցին խորիորդ: Շատ բաներ սպվեցին, բայց հաղթանակեց այն առաջարկը, որ այդ օրը պետք է մնալ և բանակել այնտեղ, այնուհետև, գիշերվա կեսն անցնելուց հետո, դուրս գալ՝ հանդիպելու Էվբեան շրջանցող նավերին: Այս խորհրդացույթունից հետո, քանի որ ոչ-ոք չէր հարձակվում իրենց վրա, մինչև երեկո սպասելուց հետո հեյլեններն իրենք հարձակվեցին բարբարոսների վրա՝ փորձելու համար թշնամու նավերի մարտաշարքը ճեղքելու իրենց մարտաձևը: /8.10/ Զերեքսի զորավարներն և զինվորները տեսնելով, որ հեյլեններն իրենց վրա են գալիս փոթորաթիվ նավերով, նրանց արդեն խելագրված համարելով, իրենք ևս խարսխվեցին բարձրացրին և ծով դուրս եկան՝ հուսալով, որ հեշտությամբ կկարողանան թշնամու նավերը խելագրել: Նրանց հույսերը արդարեւ չեղան, քանզի նրանք տեսնում էին, թե ինչպես փոթորաթիվ են հեյլենների նավերը, մինչդեռ իրենց նավերը բազմապատիկ էին և ավելի արագընթաց: Գերազանցության այս զգացումով պարսիկները սկսեցին շրջանակի մեջ առնել նրանք: Այդ, հոնիացիներից նրանք, որոնք համամիտ էին արշավանքին, մեծ տազանալով դիտում էին, թե ինչպես են պարսիկները օղակում հեյլեններին: Նրանք համոզված էին, որ հեյլեններից ոչ մեկը տուն չի վերադառնալու, այդքան թույլ էր նրանց թվում հեյլենների նավատորմը: Մինչդեռ ուրիշներ իրձվում էին կատարվող դեպքերի համար, նույնիսկ մրցում էին իրար հետ, թե ո՞վ առաջինը կգրավի աթոփկյան որևէ նավ և կստանա արքայի պարգևը, քանզի պարսից նավատորմում խոսում էին հատկապես աթենացիների մասին: /8.11/ Մինչդեռ հեյլենները, ըստ ազդանշանի, նախ նավերի ցռուկներն ուղղեցին դեպի թշնամին, իսկ նավախելները՝ դեպի կենտրոն՝ մեկը մյուսի դիմաց: Երկրորդ ազդանշանից հետո նրանք սկսեցին գործել, թեև տարածությունը խիստ փոքր էր և կարող էին շարժվել միայն առաջ: Այնտեղ նրանք գրավեցին բարբարոսների 30 նավ և գերի վերցրին Սալամիսի թագավոր Գորգոսի եղբայր Փիլառնին՝ Զերեսի որդուն, որը պարսից նավատորմում հեղինակություն էր: Առաջին թշնամու նավը գրավեց աթենացի Լակլոնտեսը՝ Ալաբարիոսի որդին, որն էլ ստացավ արիության պարգևը: Փոփոխական հաջողություններով ընթացող այս մարտն ընդհատվեց գիշերը: Զեյլենները հետ նահանջեցին Արտեմիսիոն, իսկ բարբարոսները՝ Ափետայ, քանի որ մարտն ավարտվել էր իրենց սպասածին հակառակ: Այս ծովամարտում արքայի բանակում գտնվող հեյլեններից միայն մնտիդորոս Լեմոսցին անցավ հեյլենների կողմը, որի համար աթենացիները նրան Սալամիսում հողեր պարգևեցին: /8.12/ Ամռան կեսն էր, մութն ընկնելուց հետո ողջ գիշեր իրող անձրև տեղաց և Դելիոնից խոլ որոտներ էին լսվում: Դիակները և խորտակված նավերի-բեկորները բշխում էին Ափետայ, գաղվում նավաջուրկներին և խռվում տրիեռաների արանքում: Նավերի վրա գտնվող ռազմիկները, աղմուկը լսելով, խուճապահար եղան՝ մտածելով, թե այդքան աղետներից հետո այժմ նրանք կկործանվեն, քանզի նրանք հագնվել էին ուշիկ եկել Դելիոնի մոտ պատահած նավաբեկումից և փոթորկից, երբ սկսվեց կատաղի նավամարտը, իսկ դրան հաջորդեց ահավոր տեղատարափը, երբ կատաղած հեղեղի ջրերը սրընթաց թափվեցին ծով ու խուլ որոտացին շանթերը: /8.13/ Նրանք այսպիսի աղետների գիշեր անցկացրին, իսկ Էվբեայի շուրջ ուղարկված նավերի համար նույն այդ գիշերը շատ ավելի դժամ են եղավ, քանի որ այն վրա էր հասել բաց ծովում, որտեղ նրանք տիրալ վախճան ունեցան: Փոթորիկն և տեղատարափը նրանց վրա պայթեցին Էվբեայի խոռոչներ կոչված վայրի մոտ, քամիները նրանց բռնում էին չգիտես թե ուր և նետում էին ծովափի ժայռերի վրա: Այս ամենը աստված էր կատարում, որպեսզի հեյլենական նավատորմի ուժը հավասարվի պարսկականին և պարսկականը չլինի հեյլեններից առավել ուժեղ: /8.14/ Այսպիսով, այդ պարսկական նավերը խորտակվեցին Էվբեայի խոռոչների մոտ, իսկ Ափետայում մնացած բարբարոսները, երբ լույսը բացվեց, իրենց նավերով անշարժ կանգնած էին: Նրանք ուրախ էին, որ ներկա աղետի ընթացքում նրանք հանգիստ մնացին: Այնտեղ հեյլենների օժանդակության եկան ևս 53 աթոփկյան նավեր: Սրանց գալուստը, ինչպես նաև Էվբեան շրջանցող թշնամու բոլոր նավերի փոթորկից խորտակված լինելու լուրը ոգևորեցին հեյլեններին, ուստի և նրանք, սպասելով մինչև օրվա նույն ժամը, հարձակվեցին կրիկիացիների նավերի վրա, խորտակեցին դրանք և, մութն ընկնելիս, վերադարձան Արտեմիսիոն: /8.15/ Երրորդ օրը բարբարոսների գրավարները, խիստ վշտացած, որ այսքան փոթորաթիվ նավեր իրենց այսքան վնաս հասցրին, միաժամանակ նաև վախճանվող Զերեքսի գալուստից, արդեն չսպասեցին հեյլենների նոր հարձակմանը, այլ իրենք համարձակվեցին ու կեսօրին դուրս եկան բաց ծով: Այնպես համընկավ, սակայն, որ այս նավամարտերը և ցամաքում ընթացող Թերմոպիլեի ճակատամարտը տեղի ունեցան նույն օրը: Ծովայինների կռվի ողջ նպատակը Էվրիպոսի նեղուցը պահպանելն էր, ծիշտ այնպես, ինչպես Լեոնիդասի զորախմբի նպատակն էր պահպանել Թերմոպիլեի անցումը: Այսպիսով, հեյլենները ջանում էին արգելել բարբարոսների մուտքը Զելարայ, իսկ բարբարոսների նպատակն էր ոչնչացնել հեյլեն զորքը և գրավել անցումը: /8.16/ Այդ, երբ Զերեքսի նավերը սկսեցին ռազմական շարքով մոտենալ, հեյլեններն անխռով կանգնած էին Արտեմիսիոնում: Այնժամ բարբարոսներն իրենց նավերը դասավորեցին մահիկաձև՝ հեյլեններին իրենց մեջ օղակելու նպատակով: Այնժամ հեյլենները Նորից հարձակվեցին նրանց վրա և ճակատամարտը սկսվեց: Այս նավամարտում կողմերն իրար հավասար հաջողություն ունեցան: Զերեքսի նավատորմը, նավերի մեծաթիվ և խոշոր լինելու պատճառով, վնասում էր ինքն իրեն: Նավերը իրար վրա էին ընկնում, խախտում ռազմական կարգը և վնասում իրար, սակայն նրանք դիմացան ու չնահանջեցին, քանզի ամրաշարք արարեց էին համարում փոթորաթիվ նավերի առաջ փախուստի դիմելը: Զեյլեններից ևս շատերը սպանվեցին և շատ նավեր խորտակվեցին, բայց ավելի շատ նավեր ու մարդիկ կորցրին բարբարոսները: Նրանք այսպես կռվելուց հետո հեռացան իրարից: /8.17/ Այս նավամարտում Զերեքսի

գինվորների թվում գերազանց կռվեցին եգիպտացիները, որոնք, բազում բաջագործություններ կատարելուց բացի, գրավեցին հելլենական 5 նավ՝ ողջ անձնակազմով: Այդ օրը հելլեններից գերազանց կռվեցին աթենացիները, դրանց թվում հատկապես Ակլիբիադեսի որդի Կլիմիասը, որն իր 200 մարդկանց հետ կռվում էր իր իսկ սեփական միջոցներով կառուցած նավի վրա: /8.18/ Արդ, կողմերը հեռանալով իրարից, յուրաքանչյուրը հաճույթով վերադարձավ իր նավակայանը: Հելլենները հեռանալիս, թեև կարողացան մարտադաշտից իրենց հետ տանել դիակներն և խորտակված նավերը, այսուհանդերձ, նրանք կրել էին ծանր կորուստներ, հատկապես աթենացիները, որոնց նավերի կեսը վնասված էր: Ուստի և նրանք այժմ որոշեցին հեռանալ դեպի Հելլադայի ներքին ջրերը» (Հերոդոտոս «Պատմություն», գիրք 7, 190-195, գլուխ 1, 2, 6-18):

«/12/ Զետեբսը (Աթենյան տերության արքա Զետեբս I-ը – Մ.Ֆ.), երբ մեր կողմից նկարագրված ձևով ի վերջո տիրեց անցումին և, ինչպես ասացվածքն է ասում, «Կարմենական հաղթանակ» ձեռք բերեց, ոչնչացնելով միայն մի բոտ թշնամիների, այն դեպքում, երբ կորցրեց սեփական ռազմիկների իսկայական բանակություն, այժմ փորձ կատարեց մարտնչել նաև արդեն ծովի վրա: Դրա համար էլ նա, կանչելով իր նավատորմի հրամանատար Մեգաբարեսին, հրամայեց լողալ հույների նավատորմի դեմ և փորձ կատարել իր նավատորմով նրանց դեմ ծովամարտի դուրս գալ: Վերջինս, համաձայն արքայի հրամանի, ողջ նավատորմով Պիդնայից մեկնեց Մակեդոնիա և խարխիս գցեց Մագնեսիայի իրվանդանում, որը կրում է Մեպիոսի անունը: Այստեղ, սակայն, ուժեղ բամի բարձրացավ և նա կորցրեց ավելի քան 300 ռազմական, ինչպես նաև հեծելազորի համար նախատեսված մեծ բանակի բեռնատարներ ու այլ նավեր: Այն բանից հետո միայն, երբ բամին հանդարտվեց, նա վերցրեց խարխիսը և մոտեցավ Աթենոսին, որը գտնվում է Մագնեսիայում: Այստեղից նա 200 տրիեմներ ուղարկեց՝ հրամայելով դրանց նավակայաններին շրջանցիկ ուղի վերցնել, Էվբեան ունեևալով աքում, որպեսզի չըջապատեն թշնամուն: Հույները տեղակայված էին Էվբեայում գտնվող Արտեմիսիոնի մոտ և ունեին ընդհանուր առմամբ 280 տրիեմ: Նրանց նավարկող սպարտացի Էվրիբիադեսն էր, իսկ աթենացի Թեմիստոկլեսն էլ գլխավորում էր նավատորմի գործերը, բանգի վերջինս իր հեռատեսության և գորավարական փորձի պատճառով մեծ հարգանք էր վայելում ոչ միայն հունական նավատորմում, այլ նաև Էվրիբիադեսի մոտ անձամբ, բոլոր մարդիկ հարգանքով էին վերաբերվում նրան ու լսում էին մեծ ոգևորությամբ: Եվ ահա, երբ նավերի հրամանատարները հավաքվեցին գործերը բնարկելու, բոլոր այլ բանի կողմն էին, որ սպասեն և լուրեր հավաքեն թշնամու տեղաշարժի մասին, բայց միայն Թեմիստոկլեսն էր, որ հակառակ կարծիք արտահայտեց՝ ապացուցելով, որ իրենց առավելությունը կայանում է հենց նրանում, որ բոլոր նավով լողան միասնական մարտակարգով ու այդ կերպ ելնեն թշնամու դեմ, բանգի, հայտարարեց նա, միասնաբար հարձակում գործելով բոլոր նավերով, նրանք կխախտեն հակառակորդի մարտակարգը, որը ստիպված էր մարտի դուրս գալ առանձին և իրարից հեռու տեղակայված տարբեր նավակայաններից: Ի վերջո հույները հետևեցին նրա խորհրդին և ողջ նավատորմով ելան թշնամու դեմ: Եվ ահա ինքը, բանի որ ինչև ի սկզբանե բարբարոսները բաց ծով էին ելնում տարբեր նավակայաններից, Թեմիստոկլեսը, գտնելով թշնամու ուժերը ցրված վիճակում, շատ նավեր խորտակեց և ոչ քիչ բանակություն էլ ստիպեց փախուստի դիմել՝ հետապնդելով մինչև այս: Հետագայում, սակայն, երբ թշնամու ողջ նավատորմն այնուհանդերձ հավաքվեց, հաջորդեց դաժան մարտը, որտեղ կողմերից ամեն մեկը առավելության հասավ հակառակորդի մարտագծի մի մասի նկատմամբ, սակայն վերջնական հաղթանակի չհասավ և մութ ընկնելու պես այս գործն ընդհատվեց: /13/ Մարտից հետո մեծ փոթորիկ եղավ և շատ նավեր կործանեց, որոնք խարխիս էին ձգել նավակայաններից դուրս, և այս կերպ ահա թվում էր, թե ճակատագիրն ինքն է հույների կողմում՝ քաջանելով բարբարոսների նավերի բանակը, այն դեպքում, երբ հույների զինվածությունը ևս կարող էր մրցակցել կամ նույնիսկ բավարար ուժեղ լինել՝ մարտ առաջարկելու համար: Արդյունքում՝ հույներն ավելի ու ավելի վստահ էին դառնում, այն դեպքում, երբ բարբարոսները այն ընդհարումներից առաջ, երբ նրանք իրար էին գալիս, ավելի ու ավելի անվստահ էին դառնում: Այնուհանդերձ, խնդր գլուխը հավաքելով նավաբեկությունից հետո, թշնամիները իրենց բոլոր նավերով ելան հույների վրա: Սրանք էլ իրենց հերթին արդեն նաև այլ 50 աթենական տրիեմների հետ միասին, որոնք միացել էին իրենց, դիրքեր գրավեցին բարբարոսների դիմաց: Սրան հաջորդած ծովամարտը նման էր Թերմոպիլեի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտին, բանգի պարսիկները որոշել էին ջարդել հույներին և Էվրիպոսի միջով ձեռքբերված առաջնալ, այն ժամանակ, երբ հույները, փակելով Նեղուցը, մարտնչում էին հանում Էվբեայում գտնվող իրենց դաշնակիցների փրկության: Բռնկված դաժան մարտում երկու կողմերն էլ շատ նավեր կորցրին և գիշերը ստիպեց նրանց վերադառնալ իրենց նավակայանները: Արդյունքում համար պարզվեց հույների մեջ բաժին հասավ աթենացիներին, իսկ բարբարոսների մեջ էլ՝ սիդոնացիներին: Դրանից հետո հույները, իմանալով Թերմոպիլեի մոտ զարգացող դեպքերի մասին և հայտնաբերելով, որ պարսիկները ցամաքային ճանապարհով ուղղվում են դեպի Աթենք, գցեցին ոգին, որի արդյունքում, տեսնելով Աթենքի ամեն մի բնակչի գլխին կախված վտանգը, նավակներում տեղակայեցին իրենց կանանց ու երեխաներին և այն ողջ պետական ցույքը, որը կարողացան, ու տեղափոխվեցին Սալամին: Իր հերթին պարսկական նավատորմի հրամանատարը, չիմանալով, որ թշնամին նահանջել է, իր ողջ նավատորմով մեկնեց Էվբեա և գրոհով գրավեց հիստանցիների քաղաքը՝ թալանելով ու անայացնելով նրանց երկիրը» (Հիոդոտոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 11, գլուխ 12-13):

«/7/ Զբաղեցնելով ստրատեգոսի պաշտոնը՝ Թեմիստոկլեսը ամփոփապես սկսեցին համաբաղաբանություններին համոզել թողնել քաղաքը և բարբարոսներին հանդիպել ծովի վրա՝ ինչպես հնարավոր է հեռու: Հելլադայից: Այնուհանդերձ, հաշվի առնելով շատ բաղաբանությունների կողմից ցուցաբերած դիմադրությունը, նա մեծ գործը սպարտացիների հետ միասին առաջնորդեց դեպի Թեսպեյան հարթավայր, որպեսզի պաշտպանի Թեսպիան, որն, ինչպես կարծում էին այն ժամանակ, պարսիկների կողմում չէ: Արդյունքում, սակայն, նրանք վերադարձան այդպես էլ իրենց նպատակին չհասած, բանգի Թեսպիան միացավ արքային (Աթենյան տերության արքա Զետեբս I-ին – Մ.Ֆ.), իսկ մինչև Բետոսի բոլոր տարածքները և իրենց հերթին նրա կողմն էին անցել: Այդ ժամանակ աթենացիները սկսեցին ավելի ու ավելի ուշադրություն դարձնել առ Թեմիստոկլեսի խորհուրդներին ծովի վերաբերյալ և նավատորմի հետ միասին նրան Արտեմիսիա ուղարկեցին՝ Նեղուցը պաշտպանելու նպատակով: Այստեղ հելլենները գլխավոր հրամանատարությունը հանձնեցին Էվրիպիդեսին և սպարտացիներին, սակայն աթենացիները, որոնց նավեր բանակը, թերևս, ավելի մեծ էր, բան մնացած բոլոր հույներինը, կարծեցին, թե այդ ստորագում է նման պայմաններում հազանովել այլոց: Թեմիստոկլեսը, հասկանալով այս ամենի վտանգը, ինքը զիջեց հրամանատարությունը Էվրիպիդեսին, իսկ հույներին էլ հանձնարեց այն բանով, որ, թեթև նրանք իրենց խիզախությունը ցույց տան մարտում, ապա հելլենները սպառնալով իրենք կամավոր վերաբարկվեն նրանց: Ահա այս պատճառով է հենց, որ համընդհանուր կարծիքի համաձայն Թեմիստոկլեսը հանդիսանում է Հելլադայի գլխավոր փրկիչը, իսկ աթենացիներն էլ ավելի փառավորվեցին, բանգի նրանք բաջությամբ գերազանցեցին թշնամիներին, իսկ ազնվությամբ՝ դաշնակիցներին: Երբ բարբարոսական նավատորմը մոտեցավ Աթենոսին, Էվրիպիդեսը վախճեցավ իր դեմ ելած նավերի մեծաթվությունից և, իմանալով, որ ևս 200 նավ լողում են Սկիաթոսի կողքը, որպեսզի շրջանցեն այն, ցանկացած ինչպես հնարավոր է շուտ վերադառնալ Հելլադայի ներքին ջրանցքները, խարխիս ձգել Պելոպոնեսի մոտ և նավատորմի պաշտպանությանը ներգրավվել ցամաքային զորքերը, բանգի արքայի ծովային իզորությունը համարում էր բացարձակապես անհաղթահարելի: Էվբեացիները, վախճալով, որ հելլենները կթողնեն իրենց բախտի բնահաճույքին, գաղտնի բանակցություններ սկսեցին Թեմիստոկլեսի հետ և մի մեծ գումարով նրա մոտ ուղարկեցին Պելանգոտասին: Վերջինս ընդունեց այդ գումարը և տվեց այն Էվրիպիդեսին, ինչպես պատմում է Հերոդոտոսը: Աթենական քաղաքացիներից այս ամենին ամենից շատ դիմադրեց իր սրբազան նավի հրամանատար Արքիտելոսը, որը, բանի որ գումար չունի նավատորմի վճարելու համար, շտապում էր հայրենիք վերադառնալ: Ահա ուրեմն, Թեմիստոկլեսը նրա դեմ հանեց նավատորմին, որոնք իր մոտ ընթրիքի էին հավաքվում: Արքիտելոսը դրանից գցեց տրամադրությունը և զայրացած էր, երբ Թեմիստոկլեսը նրան, մի արկղի մեջ դրած, ընթրիքի համար հաց ու մի ուղարկեց, ընդ որում դրանց տակ էլ մեկ տաղանդ արծաթ կար: Ահա ուրեմն, նա հրամայել էր հայտնել Արքիտելոսին, որ այժմ կարող է ընթրել, իսկ հետո արդեն թող հոգ տանի նավատորմի մասին, հակառակ դեպքում նա համաբաղաբանություններ իր մոտ նրան կվեղարդի այն բանում, որ նա կաշտոք է ստացել թշնամիներից: Այսպես է պատմում Թանիոս Լեպոսացին: /8/ Բարբարոսական նավատորմի հետ այն ժամանակվա ընդհարումները մեծ ազդեցություն չունեցան պատերազմի ընդհանուր ընթացքի վրա, սակայն հիմնալի փորձ հանդիսացան հելլենների համար, որոնք գործնական և վտանգավոր պայմաններում համոզվեցին, որ ոչ նավերի մեծաթվությունը, ոչ դրանց հիմնալի փայլն ու զարդարանքը և ոչ էլ պարծենկոտ աղաղակներն ու բարբարոսական երգերը իրենց մեջ ոչ մի արտապիտի բան չեն պարունակում այն մարդկանց համար, որոնք ի վիճակի են ընդունալ մոտենալ թշնամուն և համարձակվել մարտնչել վերջինիս դեմ, որ պետք չէ ուշադրություն դարձնել այդ ամենի վրա, այլ պետք է ուղղակի նետվել թշնամիների վրա ու, մարտի բռնկվելով, կռվել: /9/ Երբ Արտեմիսիա հասած սուրհանդակներից նրանք իմացան Թերմոպիլեում զարգացող իրադարձություններին և այն մասին, որ Լեոնիդան (Սպարտայի արքա Լեոնիդա I-ը – Մ.Ֆ.) ընկել է, իսկ Զետեբսն էլ տիրել է ցամաքային անցումներին, նավատորմը սկսեց նահանջել դեպի Հելլադայի ներքին ջրանցքները, ընդ որում աթենացիներին սրանց արդյունքին համար տեղակայեցին վերջապահում և նրանք հպարտանում էին իրենց սխրագործություններով» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Թեմիստոկլես», գլուխ 7-9):

⁴²⁵ «/40/ Մինչ այդ հելլենական նավատորմը աթենացիների խնդրանքով Արտեմիսիոնից ուղղվեց դեպի Սալամին: Սալամին գալու աթենացիների հանդերձն այն էր, որ նրանք ցանկանում էին իրենց երեխաներին և կանանց Աթենիայից դուրս փոխադրել, միաժամանակ նաև խորհուրդ գումարել իրենց հետագա անելիքների մասին, բանգի ստեղծված պայմաններում նրանց հաշիվները սխալ էին ու անհրաժեշտ էր նոր որոշում ընդունել: Նրանք հույս ունեին Բեոտիայում բարբարոսին (Աթենյան տերության արքա Զետեբս I-ին – Մ.Ֆ.) սպասելիս հանդիպել

պելոպոնեսյան համայն գործին, բայց այդպիսի բան չպատահեց: Աթենացիները տեղեկացան, թե պելոպոնեսցիները ամայնամ են հաթմուր և, քանի որ նրանց համար ամենից կարևորը Պելոպոնեստը փրկելն էր, ապա նրանք ուզում են պաշտպանել միայն Պելոպոնեստը, իսկ մնացած երկիրը լքում են: Այս բոլորը իմանալով՝ աթենացիները խնդրեցին կանգ առնել Սալամիսի մոտ: /41/ Այդ, մնացած բոլորը խարսխեցին Սալամիսում, իսկ աթենացիները եկան իրենց երկիրը: Ժամանելով այնտեղ՝ աթենացիները բարոզի միջոցով հայտարարեցին, թե, ով ինչպես կարող է, թող փրկի իր երեխաներին և ընդօրինակներին: Այնժամ շատերն իրենց տնեցիներին ուղարկեցին Տրեզեն, ուրիշները՝ Էգինա, ոմանք էլ՝ Սալամիս...: Երբ նրանք ամեն ինչ փոխադրեցին, վերադարձան Սալամիսում: /42/ Երբ Արտեմիսիոնից ժամանած նավերը կանգնել էին Սալամիսում, հելլենների մնացյալ նավատորմը ևս, այդ մասին լսելով, Տրեզենից եկավ այստեղ, քանզի նախապես պայմանավորվել էին հավաքվել Տրեզենի Պոգոն նավահանգստում: Այստեղ ժամանեցին թվով ավելի շատ նավեր, քան Արտեմիսիոնի նավամարտում կային, և՛ ավելի մեծ թվով բարաքներից: Այդ նավատորմի հրամանատարը նույն սպարտացին էր, Եվրիպիդեսի որդի Էվրիպիդեսը՝ առանց թագավորական տոհմից սերած լինելու: Այսուհանդերձ, բոլորից շատ և բոլորից արագընթաց նավերը տրամադրել էին աթենացիները: /43/ Արշավանքին մասնակցում էին հետևյալ նավերը՝ Պելոպոնեստից լակեդեմոնացիները տրամադրել էին 19 նավ, կորնթացիները՝ թվով նույնքան, ինչքան ուղարկել էին Արտեմիսիոն: Սիկիոնցիները տրամադրել էին 15 նավ, Էպիդալիոնցիները՝ 10, տրեզենացիները՝ 5, հերմիոնցիները՝ 3: /44/ Սրանք պելոպոնեսցիների նավերն էին, իսկ մայրցամաքի բարաքներից միայն աթենացիները տրամադրել էին 180 նավ, այսինքն այնքան, ինչքան մնացած բոլոր բարաքները միասին...: /45/ Մեգարացիները տրամադրել էին նույնքան նավ, ինչքան և Արտեմիսիոնում, ամբարակիացիները օգնելու էին եկել 7 նավով, լևկադացիները՝ 3, սրանք պատկանում էին Կորնթոսի դորիական ցեղերին: /46/ Կոզենթականցիները տրամադրել էին 30 նավ, թեև նրանք ուրիշ նավեր ևս պատրաստել էին, բայց դրանք մնում էին պահպանելու իրենց երկիրը, իսկ նրանց առավել արագընթաց 30 նավերը, ինչպես ասացի, կռվեցին Սալամիսում: Էգինացիները Եպիդալիոնից եկած դորիացիներն են: Նրանց կղզին անցյալում կոչվել է Օլոնտե: Էգինացիները հետո 20 նավով ժամանեցին բաղկացիները, ինչպես և Արտեմիսիոնում, իսկ երեսորիացիները՝ 7 նավով, սրանք հոնիացիներ են: Այնուհետև ժամանեցին բոնոցիները, նույն այդ նավերով, նրանք ևս Աթենից սերած հոնիացիներ են: Նաթոսցիները մյուս կղզիների բնակիչների նման տրամադրեցին 4 նավ, Զետի բաղաբացիները սրանք ուղարկել էին պարսիկներին, բայց հակառակ եղած հրամանին, նրանք, Դեմոկրիտոսի պնդմամբ, եկան հելլենների մոտ: Դեմոկրիտոսը տրիերայի նավապետ էր և խիստ հարգված էր Նաթոսում: Նաթոսցիները հոնիացի են և սերում են աթենացիներից: Ստյուրիացիները տրամադրեցին նույնքան նավ, ինչքան և Արտեմիսիոնում: Կորնթացիները՝ 1 տրիերա և 1 հիսուն թիակակի բենուադներ, սրանք դրոսիներ են: Սերիփոցիները, սիսիոնցիները և մելոսցիները նույնքան նավեր տրամադրեցին, ընդ որում կղզեբնակներից միայն սրանք էին, որ բարբարոսին չտվեցին հող ու ջուր: /48/ Մինչ մյուս բարաքներն արշավանքին մասնակցեցին տրիերաներով, Մելոսի, Սիսիոսի և Սերիփոսի բնակիչները՝ հիսուն թիակակիներով: Մելոսցիները, որոնք ծագում էին Լակեդեմոնից, տրամադրեցին 2 նավ, իսկ սիսիոնցիները և սերիփոցիները, որոնք Աթենից դուրս եկած հոնիացիներ են, մեկական նավ: Բոլոր նավերի ընդհանուր թիվը, բացի հիսուն թիակակիներից, եղավ 378: /49/ Երբ հավաքվեցին Սալամիսում, վերոհիշյալ բարաքների գորավարները խորհուրդ գումարեցին: Էվրիպիդեսը առաջարկեց յուրաքանչյուր ցանկացողին հայտնել իր կարծիքը, թե դեռևս հելլենների իշխանության տակ մնացած վայրերից ո՞ր մեկում նավամարտ մղեն, քանզի Աթենական արդեն լքված էր և այժմ կարելի է առաջարկել միայն Դելֆոսի մնացյալ վայրերից մեկը: Այնժամ խոսողների մեծ մասի կարծիքը համընկավ այն բանում, որ անհրաժեշտ է նավարկել դեպի Իսթմոս և, Պելոպոնեստը պաշտպանելու համար, այնտեղ նավամարտել ընդ որում, նրանք գտնում էին, որ, եթե իրենք Սալամիսի առաջ նավամարտեն և պարտվեն, ապա ստիպված կլինեն պաշարվել կղզում, որտեղ ոչ մի օգնություն չեն ստանա, միևնույն ժամանակ իրենք կարող են փրկվել՝ վերադառնալով իրենց տները: /50/ Մինչ Պելոպոնեստի գորավարները նման առաջարկ էին անում, ժամանեց ոմն աթենացի՝ լուր բերելով, թե բարբարոսն արդեն հասել է Աթենիկա և ողջ երկիրը իրի է մատնում: Զետեքսն իրեն հետևող գործի հետ միասին, անցնելով Բոնոփոլիսով, իրի էր մատնել Թեսալիա բարաքը, որի բնակիչները լքել էին այն և ապաստանել Պելոպոնեստում Պատեսա բարաքը ևս ավերվել էր, այնուհետև թշնամին ներխուժել էր Աթենիկա և ավերում էր այն: Արբան իրի էր մատնել Թեսալիան և Պատեսան՝ թերեցիներից իմացած լինելով, թե այդ բարաքները չեն հարել պարսիկներին: /51/ Դելֆեսպոնտոսն անցնելուց հետո, որտեղից նրանք սկսեցին արշավանքը, բարբարոսները մեկ ամիս վատնեցին Եվրոպա անցնելու վրա և երեք ամիս հետո նրանք հասան Աթենիկա: Այդ ժամանակ Աթենի արքանը Կալլիադեսն էր...: /54/ Պարսիկները գրավեցին ամառի բարաքը...: /64/ Այսպիսով, Սալամիսում այսպես վիճելուց հետո հելլենները Եվրիպիդեսի հրամանով պատրաստվեցին այնտեղ նավամարտելու: Դաջորդ օրը, արևածագին, երկրաշարժ եղավ՝ ցամաքի վրա և ծովում...: /70/ Երբ մեկնելու հրամանը տրվեց, պարսից նավերը մեկնեցին Սալամիս և այնտեղ հանգիստ խարսխվեցին իրար կողքի՝ ռազմական դասավորությամբ: Այդ օրը նրանք չկարողացան նավամարտը սկսել, քանի որ գիշերը վրա էր հասնում: Նրանք պատրաստվեցին հաջորդ օրվա համար, իսկ հելլեններին համակել էր վախն ու սարսափը, առավելապես ահաբեկված էին պելոպոնեսցիները այն բանի համար, որ իրենք, մնալով Սալամիսում, պետք է նավամարտեին հանուն աթենացիների երկրի, բանզի պարտության դեպքում նրանք կկորվեին իրենց երկրից և կպաշարվեին կղզում, իսկ իրենց հայրենիքը կմնար անպաշտպան: Մինչ այդ, բարբարոսների հետևակը շարժվեց դեպի Պելոպոնեստ: /78/ Մինչ այդ Սալամիսում հելլեն գորավարների միջև շարունակվում էր բռնու վեճը: Նրանք դեռևս անտեղյակ էին, թե չոչապատված են բարբարոսների նավերով, այլ կարծում էին, թե թշնամին կանգնած է այն վայրում, որտեղ նրան տեսել էին նախորդ օրը: /83/ Դելլեններն արդեն հավատալով տեղացիների ասածներին, սկսեցին պատրաստվել նավամարտի: Երբ արշալույսը բացվեց, գորավարները նավազների հավաք գումարեցին, որտեղ Թեմիստոկլեսը բոլորին գերազանցող ճառ արտասանեց: Նա իր ճառում հակադրեց մարդու բնության մեջ հանդես եկող ազնիվ և ստոր մղումները: Թեմիստոկլեսը կոչ արեց մարտիկներին գերադասել ազնիվ մղումները և իր ճառը ավարտեց նավեր ավարտելու հրամանով: Երբ նավազներն արդեն բարձրացել էին իրենց նավերը, Էգինայից հայտնվեց նաև Եակոսյանների մոտ ուղարկված տրիերան...: Այնժամ հելլենական բոլոր նավերը դուրս եկան ծով և բարբարոսներն իսկույն հարձակվեցին նրանց վրա: /84/ Մինչ մյուս հելլեններն սկսել էին դեպի հետ թիակարել և նավերը բաշել ծովակ, Ամինիաս Պալլենսը՝ աթենացի մի այդ, դուրս եկավ շարքից և հարձակվեց թշնամու նավի վրա: Երկու նավերն իրար շղթայակցվեցին և չկարողացան իրարից անջատվել: Այնժամ մյուս նավերը շտապեցին Ամինիասին օգնության և մարտը սկսվեց: Աթենացիները պատմում են, թե նավամարտն այսպես է սկսվել, իսկ Էգինացիները պնդում են, թե նավամարտն սկսել է Եակոսյանների մոտ Էգինա ուղարկված նավը: Պատմում են նաև, թե հելլեններին երևացել է ինչ-որ վնդռ ուրվական, որը բոլոր հելլեններին լսելի ձայնով սաստել է հանդիմանական հետևյալ խոսքերով. «Ով զարմանալի մարդիկ, մինչև է՞րբ դուք պիտի թիակարեք դեպի հետ»: /85/ Աթենացիների հանդիման կանգնած էին փյուրիցիները, կազմելով արևմտյան թևը դեպի Ելեպիս, իսկ լակեդեմոնացիների դեմ կանգնած էին հոնիացիները, կազմելով՝ արևելյան թևը Պիրենեի դիմաց: Միայն նրանցից բջերը, անսալով Թեմիստոկլեսի հրահանգին, թույլ էին կռվում, իսկ մեծ մասը՝ ընդհակառակը: Ես կարող էի թվել հոնիացի բազում նավապետների անուններ, որոնք գրավել են հելլենական նավեր, բայց չեմ ուզում նրանց հիշատակել, բացի Անդրոդամասի որդի Թեոմեստորից և Դիստիպոսի որդի Փյուլակոսից, երկուսն էլ Սամոսից: Ես միայն սրանց եմ հիշատակում այն պատճառով, որ Թեոմեստորին այդ սխարնքի համար պարսիկները կարգեցին Սամոսի տիրան, իսկ Փյուլակոսին նրանք արձանագրեցին արքայի բարերարների ցուցակում և նրան պարգևեցին ընդարձակ մի երկիր: Արքայի բարերարները պարսիկներն կռվում են օրոտանգներ: Սրանց մասին բանն այսպես էր: /86/ Թշնամու նավերի մեծ մասը խորտակվեց Սալամիսում՝ մի մասը ոչնչացվեց աթենացիների, մյուս մասն էլ Էգինացիների կողմից, բանզի հելլենները կռվում էին մեծ հմտությամբ և կարգապահ, իսկ բարբարոսները գործում էին անկարգ ու անմիտ կերպով, հետևաբար, մարտի ելքը պետք է լինել այնպիսին, ինչպիսին եղավ: Այսուհանդերձ, բարբարոսներն այս անգամ կռվում էին շատ ավելի լավ, քան Էվթեայի նավամարտում: Նրանցից ամեն մեկը, վախճենալով Զետեքսից, ամեն ծիգ գործադրում էր՝ մտածելով, որ արքան նայում է հենց իրեն: /87/ Այն, թե ինչպե՞ս կռվեց մյուսներից յուրաքանչյուրը, հելլեն թե բարբարոս, ես չեմ կարող ճշտորեն ասել: Ինչ վերաբերում է Արտեմիսիային, ապա նրա հետ կատարվեց հետևյալը, որից նա արքայի աչքին ավելի բարձրացավ, քան մինչ այդ: Այն ժամանակ, երբ արքայի նավատորմը շփոթության էր մատնվել, աթենիկյան մի նավ հետապնդում էր Արտեմիսիայի նավին: Նա չէր կարող փախչել, քանի որ առջևում էին դաշնակից նավերը, իսկ ինքը գտնվում էր թշնամուն առավել մոտ: Այնժամ Արտեմիսիան որոշեց մի այսպիսի արարք կատարել, որը և նրան հաջողվեց: Աթենիկյան նավից հետապնդվելիս՝ նա թափով գաղվեց դաշնակից կալիստոսցիների նավին, որի վրա նավարկում էր կալիստոսցիների թագավոր Դամասիթիոսը: Նույնիսկ, եթե Արտեմիսիան նախապես Դելլեսպոնտոսում ինչ-որ վեճ ունեցել էր նրա հետ, ես չեմ կարող հաստատել, թե արդյո՞ք նա դիտավորյալ այդ արեց, թե կալիստոսցիների նավը պատահաբար բախվեց նրա նավին: Երբ նա բախվեց այդ նավին և նավը սուզվեց, այդ բարեբախտությունը նրան կրկնակի օգուտ բերեց: Աթենիկյան տրիերայի նավապետը, տեսնելով, որ այդ նավը հարձակվեց բարբարոսական նավի վրա, կամ Արտեմիսիայի նավն ընկալեց որպես հելլենական, կամ էլ ենթադրեց, թե այդ նավը հեռացել է բարբարոսներից և անցել է հելլենների կողմը: Այդ, իսկ պատճառով նա հեռացավ Արտեմիսիայի նավից և շրջվեց դեպի մյուս նավերը: /88/ Այսպիսով, պատահեց, որ Արտեմիսիան մի կողմից փրկվեց փախուստի դիմելով, իսկ մյուս կողմից, հակառակ նրա պատճառած վնասի, և դրա, իսկ հետևանքով, նա շահեց Զետեքսի բարձր բարեհաճությանը: Պատմում են, թե նավամարտը դիտելիս արքան նկատել է Արտեմիսիայի հարձակվող նավը և ներկայիցից մեկը ասել է. «Տեղ, տեսնո՞ւմ ես ինչպե՞ս ես ինչպես լավ կռվում է Արտեմիսիան, ես նույնիսկ խորտակեց թշնամու մի նավ»: Զետեքսը հարցնել է, թե իրո՞ք այդ արարքը կատարողը Արտեմիսիան է, իսկ ներկաները պատասխանել են, թե իրենց լավ հայտնի է նրա տարբերանշանը: Խորտակված նավը նրանց թվացել է թշնամական: Արտեմիսիայի բախտը,

ինչպես ասացի, ամեն ինչում ժպտաց, հատկապես այն բանում, որ կալինդոյանն նավից ոչ ոք չփրկվեց, որպեսզի մեղադրեր նրան: Անում են, թե Զերեբեյն այսպես է պատասխանել նրանց խոսքերին. «Այդերն ինձ մոտ վերածվել են կանանց, իսկ կանայք՝ այրերի»: Ինչպես պատմում են, այս խոսքերն էլ ասել Զերեբեյն: /89/ Այս ճակատամարտում սպանվեցին զորավար Արիօրդինը՝ Դարեհի (**Աթենյան տերության արքա Դարեհ I-ի – Մ.Յ.**) որդին և Զերեբեյի եղբայրը, ինչպես նաև շատ անվանի պարսիկներ, մարեր ու նրանց դաշնակիցներ, հելլեններից բնորոշ սպանվեցին, բանի որ նրանք լողալ գիտեին, և եթե նավը խորտակվում էր, ապա ձեռնաձուլված ռազմականությունը ողջ մնացածները լողալով հասնում էին Սալամիս, մինչդեռ բարբարոսներից շատերը, լողալ չգիտնալով պատճառով, կործանվեցին ծովում: Երբ առջևում գտնվող նավերը փախուստի դիմեցին, որանց մեծ մասն սկսեց խորտակվել, բանգի հետևի շարքում գտնվող նավերը, փորձելով առաջ անցնել, որպեսզի արքայի աչքի առաջ որևէ սխրանք կատարեն, բախվում էին փախչող յուրաքանչյուր նավերին: /90/ Այս թոհուրթոհի մեջ պատահեց նաև հետևյալը: Փունիկցիներից ոմանք, որոնց նավերը խորտակվել էին, ներկայանալով արքային, մեղադրում էին հոնիացիներին դավաճանության մեջ, ասելով, թե իբր իրենց նավերը խորտակվել են նրանց պատճառով և այսուհանդերձ, հոնիացիների զորավարները չտուժեցին: Երբ նրանք դեռ այդպես խոսում էին, այդ պահին սամոթրակյան մի նավ հարձակվեց աթոփկյան նավի վրա, որն սկսեց սուզվել, իսկ եգինյան մեկ ուրիշ նավ խորտակեց սամոթրակյան այս նավը, բայց սամոթրակացիները, լինելով հմուտ նիզակակիրներ, սկսեցին սուզվող նավից նիզակահարել և ծով նետել իրենց նավը խորտակող նավի վրա գտնվողներին, որից հետո զրավեցին այդ նավը: Այս դեպքը փրկեց հոնիացիներին: Երբ Զերեբեյը տեսավ նրանց կատարած այս մեծ սխրանքը, իր զայրույթը շրջեց փյունիկցիների դեմ՝ ողջ մեղքը բարդելով նրանց վրա և հրամայեց գլխատել նրանց, որպեսզի, իրենք երկնոտ լինելով, չզրպարտեն բաջարոսներին: Զերեբեյը բազմել էր Էգալեոս կղզված լեռան ստորոտին՝ Սալամիսի դիմաց, և ամեն անգամ, երբ տեսնում էր, որ իր մարդկանցից որևէ մեկը աչքի էր ընկնում մարտում, հարցնում էր նրա ով լինելը, իսկ գրագիրներն արձանագրում էին տրիերայի նավապետի անունը, հայրանունը և որ թաղաթից լինելը: Բացի այդ, փյունիկցիներին վնասեց նաև այնտեղ ներկա գտնվող պարսիկ Արիարամները, որը հոնիացիների բարեկամն էր: Այսպիսով, Զերեբեյի մարդիկ պատժեցին փյունիկցիներին: /91/ Երբ բարբարոսները, փախուստի դիմելով, ուղղվեցին դեպի Փալեոն, եգինացիները դարձանակալեցին Նեղուցում և նշանակալից սխրանք կատարեցին, բանգի աթենացիները կռվի դուռն բացելով ընկղմեցին իրենց հիմնադրող և փախչել փորձող նավերին, իսկ եգինացիները՝ արդեն փախածներին: Ուստիև, եթե որևէ նավ կարողանում էր խուսափել աթենացիներից, այն ընկնում էր եգինացիների ձեռքը: /92/ Այնժամ իրար պատահեցին թշնամուն հետապնդող Թեմիստոկլեսի նավը և Կրիոսի որդի եգինացի Պոլիկրիտոսի նավը, որը հարձակվել էր սիդոնյան նավի վրա, որը գրավել էր Սկիաթոս կղզու մոտ պահակության անող եգինյան նավը, որի վրա գտնվում էր Բաբենոսի որդի Պյութեսարը: Չարմաքան նրա ցուցաբերած արիությանը, պարսիկները ինսպեցին փրկարկված Պյութեսարի կյանքը և նրան պահեցին նավի վրա: Եվ ահա պարսիկ զինվորների հետ Պյութեսարին տանող սիդոնյան այս նավը գրավեց և Պյութեսարը փրկվեց ու բերվեց Եգինա: Տեսնելով աթոփկյան նավը՝ Պոլիկրիտոսը տարբերանշանից իմացավ, որ այն զորավարի նավն է և, բարձրաձայն դիմելով Թեմիստոկլեսին, ծաղրանքով ինքեցրեց, թե նա եգինացիներին մեղադրել էր պարսկասիրության մեջ: Թշնամուն նավի վրա հարձակվեցին, Պոլիկրիտոսը այսպիսի կշտամբանք ուղղեց Թեմիստոկլեսին, իսկ այն բարբարոսները, որոնց նավերը փախչելով փրկվեցին, հասան Փալեոն՝ հետևապես զորքերը պաշտպանության տակ: /93/ Այս նավամարտում հելլեններից գերազանցապես հռչակվեցին եգինացիները, իսկ ապա՝ աթենացիները: Առանձին ռազմիկներից հռչակվեցին եգինացի Պոլիկրիտոսը, աթենացիներ Եվմենեսը՝ Անագիրասի որդին, ինչպես նաև Ամինիաս Պալլենսը, որը հետապնդել էր Արտեմիսիային: Եթե նա իմանար, թե Արտեմիսիան այդ նավի վրա էր, ապա նա, անշուշտ, չէր դադարեցնի հետապնդումը, մինչև նրան գերի չվերցնեց, կամ ինքը գերի չընկնեց, բանգի աթենական տրիերաների հրամանատարներին հրամայված էր Արտեմիսիային գերի վերցնել, ընդ որում, բացի այդ, նրան գերի վերցնողին խոստացված էր մեկ քյուր դրաքմե պարգև, որովհետև աթենացիները զայրացած էին, որ իրենց դեմ կին է արշավել, բայց Արտեմիսիան, ինչպես արդեն ասել են, կարողացավ փախչել: Փախչել կարողացան նաև այն բարբարոսները, որոնց նավերը ապաստանեցին Փալեոնում: /94/ Ինչ վերաբերվում է Ադիմանտոսին՝ կորնթացիների զորավարին, ապա, ինչպես պատմում են աթենացիները, նավամարտի սկզբում նա սարսափահար առաջատարները բարձրացրել և դիմել էր փախուստի: Կորնթացիները, տեսնելով իրենց զորավարի նավի փախուստը, իրենք ևս դիմել էին փախուստի, բայց, ինչպես պատմում են, երբ փախստականներն արդեն հասել էին Սալամիսի այն հատվածը, որտեղ գտնվում է Աթենաս Սկիրասի սրբավայրը, նրանց պատահում է աստվածառաք մի մակույկ, որը, ինչպես պարզվում է, ուղարկված չի եղել ոչ մի մարդու կողմից: Մակույկը մոտենում է կորնթացիներին, երբ սրանք դեռևս ոչինչ չգիտեին նավամարտի ելքի մասին: Կատարված դիտում էր որպես աստվածային նախախնամության հետևյալ պատճառով: Երբ նավամարտը մոտենում է նավերին, նրա մեջ եղած մարդիկ այսպես են ասում. «Ով Ադիմանտոս դու թո նավերը շրջեցիր և դիմեցիր փախուստի, դավաճանելով հելլեններին, այդուհանդերձ, նրանք արդեն այնպես հաղթում են թշնամուն, ինչպես կարող էին երազել միայն»: Զանի որ Ադիմանտոսը չէր հավատում նրանց խոսքերին, նրանք դարձյալ ասացին, թե իրենք պատրաստ են պատանդ տրվել և սպանվել, եթե հելլենները բացահայտ չհաղթանակեն: Այնժամ Ադիմանտոսը և մյուսներն իրենց նավերը շրջեցին և վերադարձան, երբ արդեն ամեն կնի վերջացել էր: Այսպիսին է աթենացիների պատմածը կորնթացիների մասին, իսկ իրենք, կորնթացիները, իհարկե, ժխտում են այդ, պնդելով, որ իրենք նավամարտում բացառաբար կռվել են առաջին շարքերում: Մնացած ողջ Դելֆալան հաստատում է այդ: /95/ Աթենացի Արիստիդեսը՝ Լիսիմաքոսի որդին, այն աթենացի, որի մասին քիչ վերևում ես հիշատակեցի որպես գերազանց մի այդ, Սալամիսի մոտ տեղի ունեցած այդ թոհուրթոհի ժամանակ կատարեց հետևյալը: Իր հետ վերցնելով մեծ թվով աթենացի հուպիստներ, որոնք կանգնած էին Սալամիսի ծովափին, նա ափ ելավ՝ Պիտալիս կղզու վրա և սպանեց կղզում գտնվող բոլոր պարսիկներին: /96/ Երբ նավամարտն ավարտվեց, հելլենները Սալամիս բաջեցին պատահած բոլոր նավաբեկները և սկսեցին մեկ այլ նավամարտի պատրաստվել այն ակնկալությամբ, որ արքան մնացած նավերը դարձյալ կօգտագործի: Նավաբեկորների մեծ մասն արևմտյան բամին բշել էր դեպի Աթոփկայի Կոլիաս կղզված ավիր...: /97/ Երբ Զերեբեյը համոզվեց, սակայն, որ աղետ է եղել, վախճնալով, որ հելլենները, հոնիացիների խորհրդով կամ սեփական նախաձեռնությամբ, կամուրջները բանդելու նպատակով կնավեն դեպի Դելֆալոստոս, որի հետևանքով ինքը կտրված կմնար Եվրոպայում և կմատնվեր կրոստյան վտանգի, որոշեց հետ փախչել, բայց կամենալով իր մտադրությանը թաքցնել հելլեններից և յուրայիններից, նա փորձեց ցամաքից հողապատնեք բարձրացնել դեպի Սալամիս: Նա հրամայեց իրար կապել փյունիկյան բեռնանավերը, որոնք պետք է ծառայեին որպես կամրջանակ և պարիսպ, ու սկսեց պատրաստվել պատերազմի՝ իբր թե նավամարտ մղելու: Նրա այս պատրաստությունները տեսնողները լիովին համոզված էին, թե նա լրջորեն որոշել էր մնալ և պատրաստվել պատերազմի: Միայն Մարդուխոսը այդ ամենից չխաբվեց, բանի որ նրան բաց հայտնի էր արքայի մտադրությանը...» (Քերոդոտոս «Առաքելություն», գիրք 8, գլուխ 40-46, 48-51, 54, 64, 70, 78, 83-97):

«/17/ Թեմիստոկլեսը, տեսնելով, որ նավատորմի հրամանատար Էվրիպիդեսը չի կարողանում հաղթահարել զորքին համակած տրամադրությունը և այնուհանդերձ գիտակցելով, որ Սալամիսի Նեղուցի ներքին հատվածը կարող է մեծ օգնություն ցույց տալ հաղթանակի հարցում, նման մի խորամանկություն հղացավ: Նա մի մարդու դրդեց անցնել Զերեբեյի (**Աթենյան տերության արքա Զերեբեյ I-ի – Մ.Յ.**) կողմը և հավաստիացնել վերջինիս, թե Սալամիսում գտնվող նավերը պատրաստվում են ճողպարել այդ վայրից և հավաքվել Իստմոսյում: Եվ ահա արքան, ենթադրելով, թե այդ մարդու հայտնած տեղեկատվությունը ինքնին իրենց ճշմարտություն է և ներկայացնում, շտապեց կանխել հունական նավատորմի ու ցամաքային ուժերի միավորումը: Դրա համար էլ նա անմիջապես ուղարկեց եգիպտական նավատորմին՝ հրամանով շրջափակել այն Նեղուցը, որը Սալամիսը բաժանում է Մեգարայից, որից հետո արդեն իր նավերի հիմնական մասն ուղղեց դեպի Սալամիս՝ հրամայելով նրանց չփանս մեջ մտնել հակառակորդի հետ և հակամարտության ելքը որոշել կռվով: Տրիերաները դասավորված էին իրար հետևից ըստ ժողովուրդների, որպեսզի մեկ լեզվով խոսողները և միմյանց լեզու հասկացողները ավելի լավ օժանդակեն միմյանց: Եվ այսպես, երբ նավատորմը հետևյալ կերպ շարվեց, աջ թևը մնաց փյունիկցիներին, իսկ ձախը՝ պարսիկներին ենթակա հույներին: Հոնիացիների հրամանատարները, որոնք գտնվում էին պարսկական նավատորմում, Սամուից մի մարդու ուղարկեցին հույների մոտ, որպեսզի տեղեկացնեն նրանց արքայի որոշման և զորքի տեղակայման մասին, ինչպես նաև տեղային պահեն, որ մարտի ժամանակ պատրաստվում են լքել բարբարոսներին: Երբ այդ սամոսացի աննկատ լողալով եկավ և Էվրիպիդեսի հայտնեց այս մասին, Թեմիստոկլեսը, հասկանալով, որ իր խորամանկությունը տվել է ինչն այն արդյունքը, որն ինքը ուզում էր, ուրախությունից իրեն կորցրեց և անձնակազմերին մարտի կոչ արեց: Իրենց հերթին հույները ոգևորվեցին հոնիացիների հաղորդմամբ և, չնայած հանգամանքները ստիպում էին սրանց մարտնչել իրենց կամքին հակառակ, դուրս եկան Սալամիսի Նեղոսի շրջաններից ու ափի մոտ ծովային մարտի պատրաստվեցին: /18/ Երբ ի վերջո Էվրիպիդեսը և Թեմիստոկլեսը ավարտեցին իրենց ուժերի տեղաբաշխումը ու ձախ թևը հանձնվեց աթենացիներին և լակեդոնացիներին: Արդյունքում՝ նրանք հայտնվեցին փյունիկցիների դեմ, որոնք, ծառանգած լինելով իրենց նախնիներից, տարաբնույթ առավելությունների էին տիրապետում և բանակական, և զինվածության տեսակետից: Եգինացիներն և մեգարացիները կազմում էին աջ թևը, բանի որ նրանք աթենացիներից հետո սովորաբար ամենալավ նավաստիներն էին հանդիսանում ու նաև ենթադրվում էր, որ նրանք, որևէ փրկության հույս չունենալով մարտի անհաջող ընթացքի պարագայում, առավել ամրություն կորսնորեն: Կենտրոնում տեղակայվեցին հույների մնացած ուժերը: Ահա ինչն այս մարտական կարգով հույները ծով դուրս եկան և զբաղեցրին Սալամիսի ու Դերակիոնի միջև ձգվող Նեղուցը: Արքան իր նավատորմի հրամանատարներին հրաման տվեց ելնել թշնամու դեմ, իսկ ինքը ափ իջավ Սալամիսի մոտ և տեղակայվեց մի բարձր վայրում, որտեղից կարող էր դիտարկել ծովամարտը: Պարսիկները, երբ շարժման մեջ մտան, ի սկզբանե կարողացան պահպանել մարտակարգը,

բանի որ բավարար տարածք ունեին, սակայն, այն բանից հետո, երբ մտան նեղ անցումը, ստիպված եղան որոշ նավեր վերցնել գծից՝ դրանով իսկ մեծ խառնակություն առաջացնելով: Նավատորմի այն հրամանատարը, որը ընթանում էր մարտակարգի սկզբում և առաջինն էր ընդհարման մեջ մտել, սպանվեց այն բանից հետո, երբ իր հերոսությունը ցուցաբերեց, սակայն, արդեն հետո, երբ նրա նավը խորտակվեց, անկարգությունը տիրեց բարձրարժեքի ողջ նավատորմին, բանգի, թեև շատ էին հրաման արձակողները, սակայն տարբեր մարդիկ տարբեր հրամաններ էին տալիս: Արդյունքում՝ նրանք դադարեցրին առաջխաղացումը և, պահելով իրենց նավերը, սկսեցին նահանջել դեպի այն վայրը, որտեղ բավարար տարածք կար: Աթենացիները, նկատելով բարձրարժեքի շարքերում առաջացած շփոթը, անմիջապես շարժվեցին թշնամու վրա և նրանց նավերից ոմանք հարված հասցրեցին խոյերով, այն դեպքում, երբ այլև կոտորեցին թիակների շարքերը, որից հետո, երբ թիակարներն այլևս չէին կարողանում իրականացնել իրենց աշխատանքը, պարսկական շատ տրիարեաներ կողով շրջվեցին դեպի հակառակորդը և ոչ մեկ անգամ լուրջ վնասվածքներ ստացան հույների նավաբեթերի հարվածներից: Արդյունքում՝ թշնամու նավերը դադարեցին նույնիսկ հետընթացը և, շուտ գալով, ուղղակի դիմեցին հապճեպ փախուստի: /19/ Չնայած այն բանին, որ աթենացիները հաղթահարեցին փյունիկյան և կիպրական նավերին, կիլիկիացիներին, պամֆիլիացիներին, ինչպես նաև յունկիացիների նավերը, որոնք հետևում էին սրանց, սկզբում կայուն մնացին, բայց հետո արդեն նրանք ևս, երբ տեսան, որ առավել ուժեղ նավերը փախչում են, իրենք ևս դիմեցին փախուստի: Մյուս թևում մարտը համառ եղավ և որոշ ժամանակ էլ՝ հավասար, սակայն, այն բանից հետո, երբ փյունիկցիներին և կիպրացիներին հետապնդեցին միևնույն ափ ու հետ դարձան, բարձրարժեքի, նեղվելով արդեն վերադարձած աթենացիներից, իրենք էլ հետ դարձան և իրենց շատ նավեր կորցրին: Այս կերպ, ահա, հույները առավելության հասան և շահեցին բարձրարժեքի նկատմամբ ամենահայտնի ծովային հաղթանակը: Ճակատամարտում հույները կորցրին 40, իսկ պարսիկները՝ 200 նավ, չհաշված նրանք, որոնք գրավվեցին իրենց անձնակազմերի հետ միասին: Արբան, որի համար այս պարտությունը անակնկալ եղավ, մահապատժի ենթարկեց փյունիկցիներից նրանց, որոնք հանդիսանում էին փախուստի սկզբի գլխավոր պատճառը, ինչպես նաև սպառնաց, որ խելքի կբերի նաև մյուսներին՝ ըստ իրենց գործերի: Եվ ահա փյունիկցիները, վախենալով այդ սպառնալիքից, սկզբում հեռացան Աթթիկայի ափին գտնվող Նաքսիանգիստը, իսկ հետո, երբ վրա հասավ գիշերը, մեկնեցին Ասիա: Թեմիստոկլեսը, սակայն, հենց որի ջանքերի արդյունք էր հաղթանակը, նաև մեկ այլ խորամանկություն հորինեց այն մեկից բացի, որը նկարագրեցին: Իրոք, բանի որ հույները վախենում էին ցամաքում մարտնչել պարսիկների այդքան բյուրերի դեմ, նա մտածեց հետևյալ ելքը, որ քաջակի հակառակորդի ռազմիկների թվով: Ահա ուրեմն, նա Զետեբքսի մոտ ուղարկեց իր որդիներից մեկի ծառային, որպեսզի հայտնի նրան այն մասին, թե ինչու հույները պատրաստվում են լողալ դեպի ծովային կամուրջ և ոչնչացնել այն: Եվ ահա արբան, ենթադրելով, թե դա ճշմարտությանը մոտ է, սկսեց անհանգստանալ, որ այժմ, երբ հույները տիրել են ծովին, իր բոլոր ճանապարհները, որոնցով ինքը կկարողանա վերադառնալ Ասիա, շուտով կփակվեն: Դրա համար էլ նա ամենայն շտապողականության եվրոպայից Ասիա վերադարձավ՝ հետևում՝ Յունաստանում, հեծելազորով և հետևակով թողնելով Մարդոնիասին՝ ընդհանուր թվով ոչ պակաս, քան 400.000 իռլի գործով: Այս կերպ Թեմիստոկլեսը, երկու ռազմավարության կիրառմամբ հույներին զգալի առավելություն ապահովեց: Այսպիսին էին ահա դեպքերը, որոնք տեղի ունեցան Յունաստանում այդ ժամանակ» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 11, գլուխ 17-19):

«/12/ Մինչ Թեմիստոկլեսը, կանգնած տախտակամածի վրա, ասում էր այս ամենը, նավի վերևում ըստ ոմանց պատմածների տեսան մի ճախրող բվի, որը նստեց նավակայանի վրա և հենց դա էլ գլխավոր պատճառը հանդիսացավ, որ ընդունեցին Թեմիստոկլեսի կարծիքը ու սկսեցին պատրաստվել ծովամարտի: Այն բանից հետո, սակայն, երբ թշնամական նավատորմը Թեմիստոկլեսի նավակայանի մոտ մոտեցավ Աթթիկային և շրջափակեց հարակից ափերը, իսկ արբան (**Աթենական տերության արքա Զետեբքս I-ը - Մ.Յ.**) էլ, որը ցամաքային գործով մոտեցել էր ծովին, երևաց իր ողջ հզորությամբ և նրա բոլոր ուժերը մի տեղ հավաքվեցին, հեղինակների գլուխներից դուրս թռան Թեմիստոկլեսի խոսքերը, իսկ պեղծականացիներն էլ կրկին սկսեցին հայացքները հառել դեպի Իսթմա՝ դժգոհ մնալով այն բանից, որ իրենց որևէ այլ բան է առաջարկվել: Դրա համար էլ, ահա, որոշվեց հաջորդ գիշեր նահանջել և նավակարներին հրաման տրվեց պատրաստ լինել ծով դուրս գալուն: Այդ ժամանակ Թեմիստոկլեսը, դժգոհ այն բանից, որ հեղինակները, պայմանավորված նեղուցի նեղությանը, բաց են թողնում օգուտ բաղելու հնարավորությունը այդ տեղանքից և շուտով կցրվեն բաղաբներում, մի ծրագիր հղացավ, իսկ արդյունքում էլ հորինեց այն հայտնի խորամանկությունը Սիկիլանոսի մասնակցությամբ: Վերջինս ծագումով մի պարսիկ էր, սակայն նվիրված էր Թեմիստոկլեսին, որը նրա երեխաներին քեռի էր գալիս: Ահա հենց սրան էլ Թեմիստոկլեսը գաղտնի ուղարկեց Զետեբքսի մոտ նման մի հաղորդմամբ. «Աթենական գորավար Թեմիստոկլեսը անցնում է արբայի կողմը և առաջինն է իմաց տալիս բեզ այն մասին, որ հեղինակները պատրաստվում են դիմել փախուստի: Եվ ահա նա խորհուրդ է տալիս բեզ թույլ չտալ նրանց այդպես վարվել ու, բանի դեռ նրանք վախեցած են, բաց չթողնել առիթը և, օգտվելով նրանց ցամաքային ուժերի բացակայությունից, ոչնչացնել ծովային ուժերը»: Զետեբքսը ուրախությամբ ընդունեց այդ հաղորդումը և մտածելով, որ այն կատարվել է իր նկատմամբ տրամադրվածություն ունենալով, անմիջապես սկսեց նավերի հրամանատարներին հրամաններ տալ, որ սրանք, անշտապ մարդկանց տեղակարգելով նավերում, 200 նավերով անմիջապես ծով ելնեն ու բոլոր կողմերից շրջապատեն նեղուցը, իսկ կղզիների միջև էլ ուղին փակել, որպեսզի թշնամիներից և ոչ մեկը չկարողանա հեռանալ: Այն ժամանակ, երբ այս հրամանն իրականացվեց, Լիսիաթեսի որդի Արիստիդեսը, առաջինը նկատելով, թե ինչ է կատարվում, եկավ Թեմիստոկլեսի վրանի մոտ, չնայած որ սա նրա ընկերը չէր, ինչպես արդեն ասվել էր, հենց նրա պատճառով էր, որ ինքը օստրակիզմի էր ենթարկվել, և, այն բանից հետո, երբ Թեմիստոկլեսը դուրս եկավ, հայտնեց նրան շրջապատման մասին: Թեմիստոկլեսը, իմանալով նրա այդ պահին դրսևորած ազնիվ վարքագիծը և ուրախանալով դրանից, հայտնեց Սիկիլանոսի հետ կապված հանգամանքները և խնդրեց նրան, բանի որ նա մեծ փառահռչություն էր վայելում, օգնել իրեն հեղինակներին հետ պահելու հարցում ու իր կողմից բոլոր ջանքերը ներդնել, որպեսզի մարտը տեղի ունենա նեղուցում: Արիստիդեսը հավանություն տվեց Թեմիստոկլեսի ծրագրին և, մեկնելով այլ ստրատեգիսների ու տրիարքոսների մոտ, սկսեց դրդել նրանց մարտ տալ: Սրանք դեռևս այնուհանդերձ չէին հավատում նրան հաղորդմանը, երբ հանկարծ ժամանեց թեմիստոկլեսի մի տրիերա, որը իրենց կողմն էր փախել հակառակորդի ճամբարից, և սրա հրամանատար Պանտոխոսը ևս լուր բերեց շրջապատման մասին: Արդյունքում, դրդված անհրաժեշտությունից, ինչպես նաև չարացած այս ամենից, հեղինակները որոշեցին մարտ տալ: /13/ Լուսաբացին Զետեբքսը բազմեց մի բարձրադիր վայրում և սկսեց դիտարկել իր նավատորմն և նրա մարտաշարքը, ըստ Թանոդեմոսի խոսքերի՝ Զեթակեսի տաճարից վեր, այնտեղ, որտեղ կղզին մի նեղ նեղուցով կտրվում է Աթթիկայից, իսկ ըստ Աթեստոդորոսի խոսքերի՝ Մեգարադայի հետ սահմանին, այսպես կոչված «Կոտորչենի»-ի մոտ: Նա հրամայեց իր համար ոսկյա գահավորակ դնել և նրա շուրջը շատ զորագիրներ հավաքվեցին, որոնց պարտականությունն էր գրանցել այն ամենը, ինչ պետք է տեղի ունենար մարտի ժամանակ: Երբ Թեմիստոկլեսը գլխավոր հրամանատարի տրիերայի մոտ զոհաբերություն էր իրականացնում, նրա մոտ բերեցին ոսկով զարդարված և շքեղորեն հագնված 3 գերիների: Ինչպես ասում էին, դրանք արթայի բոլոր Սանդակիայի ու Աթթիկայի երեխաներն էին: Երբ գուշակ Էվթրանդիտեսը տեսավ սրանց, հենց այդ պահին էլ գոհերը ուժեղ և վառ կրակով այրվեցին, միաժամանակ էլ ինչ-որ մեկը բարձր փռշտաց, ինչը լավ նշան համարվեց և ահա Էվթրանդիտեսը ձեռքը մեկնեց Թեմիստոկլեսին ու հրահանգեց նրան զոհաբերել այդ պատանիներին և աղոթելով նվիրաբերել վերջիններս Դիոնիս Օմեստային, իբր հենց այդ դեպքում հեղինակներին փրկություն ու հաղթանակ կլինի: Թեմիստոկլեսը սարսափի մատնվեց այդ սարսափելի և հրեշավոր գուշակությունից, սակայն, ինչպես սովորաբար լինում է, երբ դժվարին իրավիճակներում ամբոխը սպասում է փրկության ավելի շուտ ինչ-որ մի ողջամտությանը հակառակ բանից, համաձայնեց նրա հետ և բոլորը միաձայն սկսեցին կոչել իդել աստվածներին, որի ընթացքում մոտեցնելով գերիներին զոհասեղանին, ինչպես հրահանգել էր գուշակը, ստիպեցին իրականացնել զոհաբերությունը: Այսպես է պատմում այդ ամենը պատմությանը լավ ծանոթ փիլիսոփա Փանիոս Լեպոսացին: /14/ Բարբարոսական նավերի բանակի մասին պոետ Էսքիլոսը «Պարսիկներ» կոչվող ողբերգության մեջ, որպես որոշակիորեն բանից տեղյակ մարդ, ասում է հետևյալը. «Զետեբքսը, հաստատ գիտեն, 1.000 նավեր ուներ, որոնց առաջնորդում էր, իսկ արագընթաց նավերը, դրանք երկու անգամ հարյուր ու յոթն էին, ինչպես ասում են...»: Աթթիկական նավերը 180-ն էին և դրանցից յուրաքանչյուրի վրա 18 մարդ կար, որոնք մարտնչում էին տախտակամածից, ընդ որում սրանցից 4-ը նետածիզներ էին, իսկ մնացածները՝ հուպիստներ: Ինչպես երևում է, Թեմիստոկլեսը լավ էր կատարել և ընտրել ինչպես մարտի ժամանակը, այնպես էլ տեղը: Նա իր տրիերաները բթով դեպի հակառակորդն էր տեղակայել բարձրարժեքի դեմ այն ժամին, երբ բաժին համընթաց էր ու առաջ էր մղում նրանց նեղուցով: Զեդենական նավերին այլք չէր վնասում, բանի որ դրանք ցածր և հարթ էին, սակայն մեծ բարձրարժեքի նավերին, որոնք բարձր տախտակամածներ ունեին ու դրա համար էլ ավելի ծանր էին, այլիքի հարվածները շեղում էին ուղուց և դնում հեղինակների հարվածի տակ, որոնք եռանդով հարձակվում էին: Նրանց բոլորի հայացքներն ուղղված էր դեպի Թեմիստոկլեսը, որը, ինչպես նրանք էին տեսնում, բոլորից լավ էր տեսնում, թե ինչն է օգտակարը, ու, բացի այդ, հենց նրա դիմաց էր գտնվում Զետեբքսի նավատորմի հրամանատար Արիստիդեսը, որը տեղակայված էր մի մեծ նավի վրա և այնտեղից, ինչպես պարսիկ վրայից, նետեր և նիզակներ էր արձակում: Դա մի լավ մարդ էր և արթայի եղբայրների ամենաբազմ ու արդարամիտը: Ահա ուրեմն Ամինիոս Դեկելացին և Սոկրատ Դեդեացին, որոնք լողում էին իրար հետ, երբ նրանց ու Արիստիդեսի նավերը բթի բթի իրար եկան, կառչեցին իրար ու Արիստիդեսին, որն ուզում էր ցատկել նրանց տրիերայի վրա, դեմ դնել նիզակների հարվածներով նրան ծովը նետելով: Սրա մարմինը, որը լողում էր նավերի բեկորների միջև, ճանաչվեց Արտեսիսիայի կողմից, որն էլ հրամայեց այն Զետեբքսի մոտ տանել: /15/ Առաջինը, որ թշնամու նավ գրավեց, տրիերաքոս Լիկոմեդոսն էր, որը թշնամու նավի զարդարանքը պոկեց և դրանք

նվիրեց Թիփոսում գտնվող Ապրուն Փառակիրին, իսկ մնացած հեղինները, որոնց նավերի քանակությունը նեղ նեղուցում հավասար էր բարբարոսների նավերի թվին, ի վերջո սրանց փախուստի մատնեցին, բանի որ թշնամիները հարձակվում էին առանձին-առանձին և իրար էին դիպում, չնայած որ դիմադրեցին մինչև երեկո: Ահա այս կերպ, ըստ Միմոնիդասի արտահայտության. «Չեղենները ձեռք գցեցին այն փառահեղ և հայտնի հաղթանակը», որից ավելի փայլուն ծովային գործ ոչ բարբարոսների ու ոչ էլ հեղինների կողմից չի եղել: Ժիշտ է, այդ հաղթանակը ձեռք բերվեց համընդհանուր բաջության և եռանդի շնորհիվ, բայց այնուհանդերձ միտքը և վարպետ ծրագիրը պատկանում էր Թեմիստոկլեսին: /16/ Այդ ծովամարտից հետո Զետեբը, որը դեռ չէր կարողանում համակերպվել անհաջողության մտքի հետ և փորձում էր արհեստական հողաթմբերով գործ անցկացնել Սալամին, որպեսզի հարձակվի հույների վրա, այդ մտքով տարված հրամայեց նեղուցը փակել: Իր հերթին Թեմիստոկլեսը, ցանկանալով փորձել Արիստիդեսին, ձևի համար առաջարկեց նավել Չելեսպոնտոս և ավերել կամուրջը, որպեսզի, ավելացրեց նա. «Անիային բռնենք Եվրոպայում»: Արիստիդեսը, սակայն, հավանություն չտվեց այդ մտքին և ասաց. «Այժմ մենք մարտնչում ենք փափկակեցությանը տրված բարբարոսի դեմ, իսկ եթե մենք փակենք նրան Չելլարայում» մի մարդու, որն իր ձեռքի տակ նման ուժեր ունի, ապա սա, վախից ամենածայրահեղ վիճակին հասած լինելով, այլևս նստած չի մնա ոսկեզօծ ամպիոկանու տակ ու հանգիստ նայելիս չի լինի ճակատամարտին, այլ ողջ ուժով կգա մեզ վրա: Այդ ժամանակ նա, վտանգի ազդեցության տակ ուղղելով իր նախկին սխալները, փրկության համար ընդհանուր միջոցների կոխի: Դրա համար էլ, ով Թեմիստոկլես», - ասաց նա, - «Մեզ պետք չէ ավերել այն կամուրջը, այլ, ընդհակառակը, պետք է նման մի երկրորդ կամուրջ էլ կառուցել և դուրս շարտել այդ բաջին Եվրոպայից»: «Այդ պարագայում», - պատասխանեց Թեմիստոկլեսը. - «Եթե մենք դա ենք օգտակար գտնում, մեզ պետք է բոլոր միջոցները գործադրել, որպեսզի ինչպես հնարավոր է շուտ նրան դուրս շարտենք Եվրոպայից»: Նման որոշում ընդունելուց հետո Թեմիստոկլեսը գերիների մեջ Առնակ անունով մի արքայական ներքինի գտավ և նրան արքայի մոտ ուղարկեց հաղորդումով, որ հեղինները, հաղթելով մարտը ծովի վրա, որոշել են լողալ դեպի Չելեսպոնտոս և ավերել այնտեղ կառուցված կամուրջը, իսկ ինքը՝ Թեմիստոկլեսը, ահա, հոգալով արքայի մասին, շտապում է հաղորդել այս ամենը վերջինիս, որ նա անցի հարազատ վայրերը, մինչ ինքն ամեն կերպ կհաթարի դաշնակիցները սխալ կարծիք ունենի նրա մասին, բանից այս դեռևս մինչև հիշատակված որոշումներն ընդունելը, անընդհատ կոչ էր անում հույներին պաշտպանել ազատությունը, իսկ դրանից հետո էլ և խոսքով, և գործով օժանդակում էր անսահմանափակ լիազորություններով ստրատեգոս ընտրված Թեմիստոկլեսին՝ հանուն համընդհանուր օգուտի փառավորելով ու երկինք հանելով իր անձնական ամենափորձերիմ թշնամուն: Երբ Եվրիբիդեսը իր կողմնակիցների հետ որոշեց թողնել Սալամինը, իսկ պարսկական տրիերաներն էլ ելան ծով, ամբողջովին փակելով նեղուցը և տիրելով կղզիներին, ընդ որում հույներից ոչ մեկն այդ մասին չգիտեր՝ Արիստիդեսը, չնտածելով վտանգի մասին, ձեռքը, դուրս եկավ թշնամական նավերի միջից և, գիշերվա կեսին մոտենալով Թեմիստոկլեսի վրանին, կանգնեց նրան ու այս կերպ ասաց. «Եթե մեր մեջ գտնվեց մի կաթիլ ողբամոտություն է մնացել, ով Թեմիստոկլես, ապա մենք մի կողմ կթողնենք դատարկ և տղամարդկանց ոչ վայել գոտություններն ու սկիզբ կդնենք օգտակար և գեղեցիկ մրցակցության, որն ուղղված կլինի Դունաստանի փրկությանը: Ահա ուրեմն, դու հրամայիր գործին, իսկ ես կենթարկվեմ թեզ և կծառայեմ թեզ խորհրդով, բանից ինձ հայտնի է, որ ստեղծված իրավիճակում միայն դու ես ճիշտ որոշման հանգել ու պահանջ ես դրել ինչպես հնարավոր է շուտ ծովամարտ տալ նեղ նեղուցում: Եվ կարելի է կարծել, որ թշնամիները որոշել են օժանդակել թեզ, բանի որ դաշնակիցները թեզ հետ համաձայն չեն, ողջ ծովը ամենուր և նույնիսկ մեզնից էլ անդին լցված է թշնամական նավերով ու մենք, ուզած թե չուզած, պետք է մեզ քաջարի ռազմիկների պես պահենք, բանից նախանցի ճանապարհը կտրված է»: Դրան Թեմիստոկլեսը պատասխանեց. «Ես, իհարկե, չի ուզեմ, ով Արիստիդես, բեզնից հետ մնալ նման մի գործում: Դու Թեմիստոկլեսի սկիզբ դրեցիր, արդ ես ընդունում եմ մարտահրավերը և կփորձեմ գերազանցել թեզ, երբ սկսվի ճակատամարտը»: Դրանից հետո նա բացառիկորեն Արիստիդեսին, թե իր կողմից ինչ ծուղակ է պատրաստվել պարսիկների համար, և խնդրեց համոզել Եվրիբիդեսին, սա ավելի շատ վստահում էր հենց Արիստիդեսին, այլ ոչ թե Թեմիստոկլեսին, որ այլ ելք, բան ծովամարտն է, իրենց չի մնացել: Եվ ահա, երբ խորհրդի ժամանակ կորնթացի Վեոկրիտոսը ասաց Թեմիստոկլեսին, որ, ահա, Արիստիդեսը չի բաժանում նրա կարծիքը, բանից լուռում է, սա հակաճառեց. «Ոչ, ես չի լռի, եթե Թեմիստոկլեսը ամեն ինչում անթերի ճիշտ չլինե, և իրականում ես գերծեմ մնում խոսելուց ոչ թե նրա նկատմամբ տրամադրված լինելով, այլ այն պատճառով, որ իրականում եմ նրա կարծիքը»: /9/ Ահա նման վեճեր էին այդ ժամանակ ընթանում հունական գորավարների միջև: Այդ ընթացքում Արիստիդեսը, տեսնելով, որ Պսիտալիոսը, որը մի փոքրիկ կղզյակ էր, տարածվող հենց Սալամինի դիմաց, լիքն է թշնամական ռազմիկներով, իր համաբաղաբազմիների միջից ընտրեց ամենաբազմիներին և ռազմականներին, նրանց նստեցրեց նավերը, մոտեցավ այդ կղզուն ու, մարտի մեջ մտնելով բարբարոսների դեմ, կոտորեց բոլորին՝ բացառությամբ հայտնի պարսիկներին, որոնց կենդանի գերեց: Սրանց միջև, առում էին, արքայի բույր Սանդակիսի երեք որդիներն էին և Արիստիդեսը անմիջապես նրանց ուղարկեց Թեմիստոկլեսի մոտ: Ասում են, որ գուշակության համաձայն, որը բարձրաձայնվել էր Եվրոպայից հասնող կողմից, նրանց գոհաբերեցին Դիոնիս Արյունարբուն: Արիստիդեսը օղակեց կղզին ծանրագեն հետևակայինների շղթայով և յուրաքանչյուր մեկը, ում այլիները ափ էին նետում, ընկնում էր նրանց ձեռքը, այնպես որ նրանցից ոչ մեկը չզոհվեց, սակայն թշնամիներից ոչ մեկը չճողոպրեց: Բանն այն էր, որ ամենաթեթև ընդհարումները տեղի էին ունենում հենց այդ կղզու մոտակայքում, որտեղ էլ հենց հաճախ իրեր էին գալիս նավերը ու հենց դրա համար էր, որ հաղթանակը հենց այս կղզու վրա դրվեց: Ծակատամարտից հետո, Թեմիստոկլեսը, ցանկանալով փորձել Արիստիդեսին, ասաց, որ մի փառահեղ սխրագործություն է իրականացվել, սակայն առջևում ևս մեկ ու ավելի փառահեղ գործ կա, բանից պետք է Անիային բռնել Եվրոպայում, իսկ այդ իրականացնելու համար էլ անհրաժեշտ է ինչպես հնարավոր է շուտ լողալ դեպի Չելեսպոնտոս և ավերել այնտեղի կամուրջը: Արիստիդեսը նույնիսկ գոչեց անակնկալից և սկսեց համոզել Թեմիստոկլեսին հետ կանգնել այդ մտքից ու մտածել ավելի շուտ այն բանի մասին, թե ինչպես վարպետ կարողանա իրեն և չիսկեն նրանց փախուստի ճանապարհը, բանից հակառակ դեպքում արքան, որի փորձի տակ հսկայական ուժ կար, ստիպված կլինի պաշտպանվել ու վրեժ ուժել: Այդ ժամանակ, ահա, Թեմիստոկլեսը գաղտնի կերպով Զետեբսի մոտ ուղարկեց գերեվարված ներքինի Առնակին՝ հրամայելով նրան հայտնել իր տիրոջը, որ հույներն արդեն պատրաստ են ծով ելնեն և լողալ դեպի Չելեսպոնտոսի կամուրջը, սակայն ինքը՝ Թեմիստոկլեսը, հոգալով արքայի փրկության մասին, հետ է համոզում նրանց: /10/ Ստանալով նման հաղորդում՝ Զետեբսը սարսափահար շտապեց դեպի Չելեսպոնտոս՝ Եվրոպայում 300.000 հոգանոց ընտիր զորքով թողնելով Մարոնիոսին, իսկ սա իրոք մի սարսափելի թշնամի էր...» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Արիստիդես», գլուխ 8-10):

«/2/ Իսկ Զետեբսը (**Աթենյան տերության արքա Զետեբս I-ը - Մ.Յ.**), գրավելով Թերմոպիլեն, շարժվեց ուղիղ Աթենքի վրա և, գտնելով այն անպաշտպան, կոտորեց միջնաբերդում գտնվող քրմերին և այրեց բաղաբը: Այս հորդեղ ահաբեկեց հունական նավատորմին և շատերը, արհուրան չունենալով մնալ տեղում, սկսեցին պնդել, որ վերադառնան տները և սկսեց պաշտպանվել բաղաբների պարիսպներից ներս: Միայն Թեմիստոկլեսն էր, որ դեմ ելավ դրան՝ պնդելով և ապացուցելով, որ հույները կարող են պարսիկներին դիմակայել միայն միասնական ուժերով, իսկ ուժերը բաժանելու պարագայում կկորչեն: Այդ բանը նա համոզում էր նաև Սպարտայի արքա Եվրիբիդեսին, որը հանդես էր գալիս որպես հրամանատար: Սրանից անհրաժեշտ աջակցություն չստանալով՝ Թեմիստոկլեսը գիշերով պարսից արքայի մոտ ուղարկեց իր ստրուկներից ամենահավատարմին այն մասին լուրով, որ թշնամիներն իբր պատրաստվում են փախչել, հույներն, ահա, ցրվում են և այդ պարագայում շատ հարատև ու դժվար պատերազմ է սպասում, բանի որ արքան ստիպված կլինի բոլորին առանձին-առանձին հետապնդել, իսկ եթե անմիջապես հարձակվի, ապա մեկ հարվածով բոլորի վերջը կտա: Այս հաղորդման շնորհիվ նա բանը հասցրեց նրան, որ բոլորը իրենց կամքից անկախ ստիպված եղան մարտնչել: Լսելով այդ հաղորդումը՝ բարբարոսը նույնիսկ ոգին չկասկածեց էլ և հաջորդ օրը մարտ տվեց իր համար ամենաանհարմար ու թշնամու համար ամենահարմար վայրում՝ մի նեղ անցումում, որտեղ ինքը չկարողացավ բացազատել իր նավերի մեծ քանակությունը և ի վերջո պարտություն կրեց ոչ այնպես հույների գեներ, այլ Թեմիստոկլեսի խորամանկությունների պատճառով: Չնայած արքան և պարտություն կրեց, նրա մոտ դեռևս բավարար ուժեր մնում էին, որպեսզի ձգվի հակառակորդին, սակայն այստեղ Թեմիստոկլեսը կրկին խաբեց նրան, բանից, վախենալով, որ արքան այնուհանդերձ կշարունակի պատերազմը, նա նրան լուր ուղարկեց, թե հույները պատրաստվում են ավերել նա կողմից Չելեսպոնտոսի վրա կառուցված կամուրջը, որպեսզի իբր կտրեն նրան Անիայից: Արքան հավաքացու դրան և ավելի քիչ, բան 30 օրվա ընթացքում Անիա վերադարձավ նույն այն ճանապարհով, որով առաջ եկել էր նեղ տարվա ընթացքում, ընդ որում այդ ընթացքում համարելով, որ Թեմիստոկլեսը ոչ թե հաղթել, այլ փրկել է իրեն: Ահա այս կերպ մեկ մարդու սուր խելքը փրկեց Դունաստանը, իսկ Եվրոպան էլ հաղթեց Անիային: Արյունարբուն՝ մեկ հաղթանակ չափեց, որը հավասարազոր էր Մարաթոնյան հաղթանակին, բանից Սալամինում նույն այն բանը տեղի ունեցավ, ինչ որ այնտեղ՝ փոքրաբանակ նավերը հաղթեցին մարդկային հիշողության մեջ ամենամեծ նավատորմին...: /3/ Սալամինի մոտ տեղի ունեցած ծովամարտին Արիստիդեսը ամանակեցեց ավելի շուտ, բան չեղյալ համարվեց իր նկատմամբ կայացված վճիռը» (Նեպտոս «Հայտնի օտարազգի գորավարների մասին», գլուխ 2, 3):

«Այնուհետև Զերեբար (Աթենյան տերության արքա Զերեբար I-ը – Մ.Ֆ.) ելավ Աթենքի դեմ: Աթենացիները հանդերձավորեցին 10 տրիերասեր և փախան Սալամին: Զերեբարը, բաղաձոր գտնելով առանց ընակության, այրեց այն բացառությամբ միջնաբերդի, բանի որ այնտեղ գտնվողները դիմադրություն էին ցույց տալիս, սակայն սրանք էլ զիջեցին փախան և ի վերջո պարսիկների կողմից զբաղեցված միջնաբերդը ևս կրակի մատնվեց: Դրանից հետո Զերեբարը մեկնեց դեպի Նեղուցի ամենանեղ մասը, որը տարածվում է Աթալիայի կողմից ու կոչվում է Զերակլիոն, և փորձ կատարեց այն հողով լցնել, որպեսզի անցնի կղզի, սակայն աթենացի թեմիստոկլեսի և Արիստոդեմի խորհրդով Կրետեից ժամանակին նետածիգները բերվեցին: Դրանից հետո պարսիկների և հույների միջև ծովամարտ տեղի ունեցավ, որում պարսկական նավատորմը, որը հաշվվում էր ավելի քան 1.000 նավ ու զործուժ էր Օնոթեսի հրամանատարության տակ, դեմ ելավ հունական նավատորմին, որի կազմում կար միայն 700 նավ: Դույները, շնորհիվ Արիստոդեմի և Թեմիստոկլեսի խորհուրդների ու վարպետության, կրկին հաղթանակ տարան՝ ոչնչացնելով 500 պարսկական նավեր՝ Զերեբարին էլ մատնելով փախուստի» (Կտեսիոս Կնիդացի «Պարսից պատմություն» գիրք 26):

«Աթենացիների առաջնորդ Թեմիստոկլեսը հասկացավ, որ Դունաստանի համար օգտավետը կլինի Զերեբարի (Աթենյան տերության արքա Զերեբար I-ի – Մ.Ֆ.) մեծաքանակ նավերի դեմ մարտնչել Սալամինի նեղ հրվանդանում, սակայն նա չկարողացավ այդ մտքին բերել իր համաբաղաբացիներին: Շնորհիվ խորամանկության, սակայն, նա հասավ այն բանին, որ բարբարոսներն իրենք դրդեցին հույներին վարվել այդ կերպ: Իրոք, ձևացնելով իրեն դավաճան, նա Զերեբարի մոտ մարդ ուղարկեց զգուշացնելու, թե իր համերկացիներին իբր մտադիր են դիմել փախուստի և նրա համար դժվար կլինի ամեն մի բաղաժ պաշարել առանձին-առանձին: Դրանով Թեմիստոկլեսը հասավ նրան, որ, պարսկական զորքը, ովք զիջեց մնալով գեղքի տակ, մի կողմից զրկվեց հանգստից իսկ սյուս կողմից էլ աթենացիները առավայրյալ թաքյալ ուժերով մարտի մեջ մտան անթույլությունից թուլացած բարբարոսների դեմ, ընդ որում՝ հենց այն նեղ հատվածում, որն ինքը նախատեսել էր, մի վայրում, որտեղ Զերեբարը չէր կարող օգտագործել իր բանակական գերակշռությունը» (Ֆրոնտին «Ստրատեգիաներ» գիրք 2, գլուխ 2, մաս 14):

⁴²⁶ «/8.100/ Մարդոկնոսը տեսնելով, որ Զերեբար (Աթենյան տերության արքա Զերեբար I-ը – Մ.Ֆ.) մեծապես վշտացած է նավամարտի ելքից, և կասկածելով, թե արքան մտադիր է հետ նահանջել Աթենքից, միաժամանակ հանդգնեց, որ ինքը, որպես Զեյլադա արշավելու համար արքային հրահիրող, պետք է պատասխան տա, որոշեց, որ ավելի լավ կլինի, եթե մեկ անգամ ևս ինքը վտանգի իրեն և փորձի կամ նվաճել Զեյլադան, կամ փառքով վախճան գտնել հանուն մեծ գործերի: Նա, անշուշտ, առավելապես հույս ուներ Զեյլադան նվաճելու... /8.107/ Զերեբար... իր մոտ կանչեց Մարդոկնոսին և հրամայեց նրան ընտրել զորքից իր ուզածներին ու ջանալ լավագույնս կատարելու տրված խոստումները... /8.131/ Գարնամանուրը, ինչպես նաև Մարդոկնոսի՝ Թեսալիայում գտնվելը հեյլեններին ուղեի հանեց: Զետուկը դեռևս չէր հավաքվել, բայց նավատորմը՝ թվով 100 նավ, ժամանել էր Եգինա... /9.2/ Երբ պարսկական զորքը հասավ Բեոպտիա, թերեցիները, գալով Մարդոկնոսի մոտ, խորհուրդ տվեցին նրան բանակել իրենց երկրում, բանի որ, իրենց ասելով, Զեյլադայում չկա դրա համար ավելի հարմար վայր, քան Բեոպտիան, ուստի և այնտեղ նստած, նա կարող էր, առանց մարտի, նվաճել ողջ Զեյլադան, բանգի, եթե հեյլենները միահամուռ լինեն, ինչպես նախկինում, ապա ողջ աշխարհը չի կարող ուժով հարթել նրանց: «Բայց եթե դու անես այն, ինչ անես խորհուրդ ենք տալիս», - ասացին նրանք, - ասպա դու հեշտությամբ ի չիք կղարծնես նրանց ազգական ծրագրերը: Քաղաքների հզորներին դրամ ուղարկիր, դրանով դու երկպառակություն կառաջանես Զեյլադայում: Այնուհետև քո կողմնակիցների հետ հեշտորեն կհաղթահարես քո թշնամիներին»...: Նրանք այսպիսի խորհուրդ տվեցին, բայց Մարդոկնոսը չհամոզվեց: Նրան այրում էր Աթենքը երկրորդ անգամ գրավելու ցանկությանը՝ մասամբ անմիտ համառությունից, մասամբ էլ այն պատճառով, որ որոշել էր Մարդոնում գտնվող արքային կղզիների վրայով ջահեղի միջոցով ազդարարել Աթենք գրավելու... բայց Ատաիկա մտնելով, նա աթենացիներին այնտեղ պատահեց, այլ լսեց, որ նրանց մեծ մասը գտնվում էր Սալամինում... /9.14/ Մարդոկնոսը սկսեց նահանջել: Ծանապարհին նրան լուր հասավ, թե 1.000 հոգուց բաղկացած լակեդեմոնական մեկ այլ առաջամաս զորագույնը հասել է Մեգարա: Լսելով այդ, նա մտածեց, թե ինչպե՞ս սկզբում գերի վերցնի սրանց: Ուստի նա հետ շրջեց իր զորքը և տարավ դեպի Մեգարա, իսկ հեծելազորը շարժվում էր առաջ և ամպայցնում էր Զարիս երկիրը: Սա ամենահեռավոր վայրն էր Եփորոսից արևմուտքում, ուր հասավ պարսկական այս զորքը...: Այնուհետև Մարդոկնոսը լուր ստացավ, որ հեյլենները գումարվել են Իսթմոսում... /9.17/ Երբ Մարդոկնոսը բանակել էր Բեոպտիայում, այդ երկրի բոլոր հեյլենները, որոնք հարել էին պարսիկներին, զորք հատկացրին և համատեղ ներխուժեցին Աթենք, թեև միայն փոկեացիները իրապես ներխուժեցին, թեև նրանք ևս, ճիշտ է, հարկադրաբար, հարել էին պարսիկներին... /9.19/ Լակեդեմոնացիները, հասնելով Իսթմոս, այնտեղ բանակեցին: Մյուս պելոպոնեսցիները, հատկապես նրանք, ում համար այդ հաճելի էր, լսելով այդ, իսկ ոմանք նույնիսկ տեսել էին արշավանքի դուրս եկած սպարապեդներին, չուզեցին հետ մնալ լակեդեմոնացիներից: Երբ Իսթմոսում զոհաբերությունն արդեն բարեկարգ եղավ, նրանք բոլորը ճանկա ընկան և հասան Ելևսիս: Այստեղ ևս նրանք զոհեղ մատուցեցին և, բանի որ նշանակները դարձյալ բարենպաստ եղան, շարժվեցին առաջ՝ իրենց հետ ունենալով նաև աթենացիներին, որոնք անցել էին Սալամինից և Ելևսիսում միացել նրանց: Հասնելով Բեոպտիայի Երիթրոն՝ նրանք լսեցին, որ բարբարոսները բանակել են Ատալոս գետի մոտ: Այդ իմանալով՝ հեյլենները դիրքավորվեցին նրանց դիմաց՝ Կիթերոնի նախալեռերում... /9.20/ Բանի որ հեյլենները չէին իջնում դաշտ, Մարդոկնոսը նրանց դեմ ուղարկեց իր ողջ հեծելազորը, որի հրամանատարն էր Մասիստիոսը, որը հռչակ էր վայելում պարսիկների մեջ և սրան հեյլենները անվանում էին Մակիստիոս: Նա հեծել էր նիսեյան ձիու վրա, որն ուներ ոսկե ասնձ և այլ հարուստ զարդեր: Մոտենալով հեյլեններին՝ հեծյալները առանձին ջոկատներով հարձակվեցին նրանց վրա, ընդ որում հարձակվելիս նրանք մեծ վնաս էին պատճառում հեյլեններին և նրանց անվանում կնիկներ: /9.21/ Պատահեց այնպես, որ մեգարացիները դիրքավորվել էին ռազմադաշտի առավել բաց վայրում և ենթարկվեցին հեծելազորի առավել ուժեղ հարձակման: Ճնշվելով հեծելազորի հարձակմանից՝ մեգարացիները բարոզ ուղարկեցին հեյլենների զորավարների մոտ, որը նրանց հետ այսպես խոսեց. «Մեգարացիներն ասում են՝ դաշնակիցներ, մենք ի փնակի չենք միայնակ դիմադրելու պարսից հեծելազորին այն դիրքում, որտեղ դուք մեզ սկզբում կարգեցիք: Այսուհանդերձ, մենք ցարդ համառորեն և արիաբար դիմադրեցիք՝ հակառակ թշնամու ճնշմանը: Այժմ, եթե դուք մեր փոխարեն այստեղ ուրիշների չուղարկեք, մենք ստիպված կլինենք լքել մեր դիրքերը»: Զարոգն այսպես հաղորդեց, իսկ Պավսանիոսը հարցրեց հեյլեններին, թե ովքե՞ր են ուզում կամավոր զենք այնտեղ և ռազմական դիրքում փոխարինել մեգարացիներին: Բանի որ մյուսները չցանկացան, ապա աթենացիները համաձայնվեցին, հատկապես 300 ընտիր ռազմիկները՝ Լասպոնի որդի Օլիմպիոդորոսի գլխավորությամբ: /9.22/ Ահա սրանք էին, որ ստանձնեցին պաշտպանությունը և դիրքավորվեցին Երիթրոնում գումարված հեյլենական մյուս զորքերի առաջամասում՝ իրենց հետ վերցնելով նաև աղեղնավորներին: Նրանք երկար կռվեցին և մարտի ելքն այսպիսին եղավ: Մինչ հեծյալները հարձակվում էին ջոկատներով, Մասիստիոսն ձին, որը սլանում էր առջևից, նետով խոցեց կողից, ցավից ծառս եղավ ուղեղի վրա և ցած նետեց Մասիստիոսին: Երբ նա ընկավ, աթենացիներն, իսկույն հարձակվեցին նրա վրա: Նրանք բռնեցին նրա ձին, իսկ Մասիստիոսին էլ, թեև պաշտպանվում էր, սպանեցին: Սկզբում նրանց այդ չէր հաջողվում, բանի որ Մասիստիոսը գինված էր հետևյալ կերպ: Նա տակից կրում էր թեփուկավոր ոսկե լանջապանակ, իսկ դրա վրայից հագած էր ծիրանագույն խիթոն: Լանջապանակին հասցված հարվածները նրան բոլորովին չէին վնասում, մինչև որ ռազմիկներից մեկը, նկատելով դրա պատճառը, հարվածեց Մասիստիոսի աքեին: Այսպիսով, Մասիստիոսն ընկնում է և սպանվում: Այս դեպքը, ըստ երևույթի, չէին նկատել մյուս հեծյալները, բանգի նրանք ոչինչ չէին նկատել նաև նահանջելու ժամանակ հետ շարժվելիս, բայց, երբ նրանք կանգ առան, իսկույն նկատեցին, որ իրենց հրամանատարը չկա: Արդեն իմանալով կատարվածը՝ բոլոր հեծյալները, իրար նշան տալով, շրջեցին իրենց ձիերը՝ սպանվածի դիակը փրկելու համար: /9.23/ Երբ աթենացիները տեսան, որ իրենց վրա են գալիս ոչ թե հեծյալների առանձին ջոկատներ, այլ՝ ողջ հեծելազորը միասին, օգնության կանչեցին մնացած ողջ զորքին: Մինչ ողջ հետևակը կհասներ օգնության, սպանվածի դիակի շուրջը բռնեց կռիվ բորբոքվեց: Բանի դեռ 300 աթենացիները մարտնչում էին մենակ, նրանք մեծ վնասներ կրեցին և ստիպված եղան լքել դիակը, բայց, երբ ողջ զորքը հասավ օգնության, այնժամ պարսկական հեծելազորը չկարողացավ դիմանալ և փրկել դիակը, այլ այդ դիակի շուրջ ընկան ուրիշ հեծյալներ ևս: Երկու ասպարեզ հետ քաշվելով՝ նրանք կանգ առան և խորհրդակցեցին անելիքի մասին: Բանի որ նրանք մնացել էին առանց հրամանատարի, ուստի որոշեցին վերադառնալ Մարդոկնոսի մոտ: /9.24/ Երբ հեծելազորը հասավ գորակայան, ողջ զորքը սգաց Մասիստիոսի համար և բոլորից առավել՝ Մարդոկնոսը: Նրանք խուզեցին իրենց մագեր, նույնիսկ ձիերի և բեռնատար անասունների բաշերը, ու մեծ աղաղակ բարձրացրին: Աղաղակի արձագանքը բռնել էր ողջ Բեոպտիան, բանի որ սպանվել էր համայն Պարսկաստանում արքայի համար Մարդոկնոսից հետո ամենահարգված մարդը: /9.25/ Բարբարոսներն այսպես, ըստ իրենց տվողության, հարգանք մատուցեցին սպանված Մասիստիոսին, իսկ հեյլենները, հեծելազորի հարձակմանը դիմադրելուց և այն նահանջի մատնելուց հետո, առավել համարձակ դարձան: Նրանք նախ, Մասիստիոսի դիակը կառքի վրա դնելով, այն տարան մարտիկների շարքերի միջով: Նրանք այդ արդեն, բանի որ սպանվածը արժանատի էր իր հաղթանադամության և գեղեցկության պատճառով: Զեյլենները թողնում էին իրենց դիրքերը և գալիս էին տեսնելու Մասիստիոսին: Այնուհետև նրանք որոշեցին իջնել Պլատեա, բանգի այդ վայրն առավել հարմար էր բանակելու համար, քան Երիթրոն՝ հատկապես ջրաշատ լինելու պատճառով: Այստեղ էլ հենց Գարգափիա արդյուրի մոտ նրանք որոշեցին զենք և բանակել մարտական շարքերով: Արդ, վերցնելով իրենց զենքերը, նրանք առաջ զնացին Կիթերոնի նախալեռերով, անցան Դյուսիսիսը և հասան Պլատեային երկիրը: Տեղ հասնելով՝ նրանք, ըստ ցեղերի, բանակեցին Գարգափիա արդյուրի և հերոս Անդրոկլաստեսի սրբավայրի մոտ՝ ոչ բարձր բլուրների միջև, հարթավայրում: /9.26/ Այստեղ, դիրքերը որոշելիս, մեծ վնճեր ծագեցին տեգեացիների և աթենացիների միջև, բանգի և սրանք, և նրանք հավակնում էին դիրքավորվելու թևերից մեկում՝ դրա համար

վկայակոչելով հին ու նոր գործեր...: /9.28/ Այնուհետև հեյլենական ողջ գործը, ուշ տեղ հասածները և շուտ ժամանածները, դիրքավորվեցին հետևյալ կարգով: Աջ թևում կանգնած էին մեկ բլուր լակեդեմոնացիներ: Սրանցից 5.000 հոգին սպարտացիներ էին, որոնց օժանդակում էին 35.000 թեթևագնե իլյոտներ՝ յուրաքանչյուրին յոթ իլյոտ: Իրենց կողքին սպարտացիները ընտրեցին տեգեացիներին՝ նրանց պատվելու, ինչպես նաև նրանց բազուկային համար: Սրանց թիվը 1.500 հուպիտ էր: Սրանց կողքին կանգնեցին կոռնթացիները՝ 5.000 մարդ, որոնք խնդրեցին Պալանկոսին իրենց կողքին կանգնեցնել Պալենտից եկած 300 արկադիացիների Օթոմենեցից: Այնուհետև 300 սիկիոնցիներ էին, որոնց հաջորդում էին 800 էպիրոսացիները: Սրանց կողքին դասվեցին 1.000 տրեգենացիներ, նրանց հաջորդում էին 200 մարդ Լեպտրոնից, սրանց՝ 400 սիկենցիներ և տիրիսթոսցիներ, որոնց հաջորդում էին 1.000 փիլուսցիներ: Սրանց կողքին դասվեցին 300 հերմիոնցիներ: Հերմիոնցիներից հետո կանգնած էին 600 էրիտրիացիներ և ստյուրիացիներ, այնուհետև՝ 400 բադոնացիներ և 500 ամբրակիացիներ: Սրանցից հետո կանգնել էին 800 լևկադացիներ և անակտորիացիներ, սրանց հաջորդում էին 800 պալեսացիներ Կեփալոնիայից: Սրանցից հետո դասվեցին 500 եգիսացիներ, իսկ սրանց կողմին՝ 3.000 մեգարացիներ: Վերջում, որպես առաջիններ, դիրքավորվել էին 8.000 աթենացիներ, որոնք զբաղեցնում էին ձախ թևը և սրանց գորավարն էր Արիստոդեմոսը՝ Լիսիմաքոսի որդին: /9.29/ Այս բոլորը, բացի յուրաքանչյուր սպարտացուն հատկացված յոթական իլյոտներից, հուպիտներ էին, որոնց ընդհանուր թիվը 38.700 մարդ էր: Ահա այսքան էր բարբարոսների դեմ գումարված հուպիտների ընդհանուր բանակը, իսկ թեթևագնեների բազմությանը այսպիսին էր: Սպարտացիների գործը 35.000 հոգի էր, բանի որ յուրաքանչյուր սպարտացու կողքին կար 7 թեթևագնե մարդ, սրանցից ամեն մեկը զինված էր պատերազմելու համար: Մնացյալ լակեդեմոնացիների և հեյլենների թեթևագնեների ընդհանուր թիվը, յուրաքանչյուր հուպիտի համար հաշված գրեթե մեկ թեթևագնե, կազմում էր 34.500 մարդ, իսկ ողջ թեթևագնեների ընդհանուր թիվը կազմում էր 69.500 մարդ: /9.30/ Պատեայում գումարված հեյլենական զորքի համընդհանուր բանակը, հուպիտներն և մարտունակ թեթևագնեները միասին, կազմեց 108.200 մարդ, բայց անտեղ եկած թեսպիացիների հետ տասնմեկ բլուրը լրացավ, բանգի հեյլենների գորաբանակում էին գտնվում Թերմոպիլեում փրկված 1.800 թեսպիացիներ, որոնք, սակայն, ծանր գեներ չունեին: Սրանք գորաշարքով բանակեցին Անոպոս գետի մոտ: /9.31/ Մարդոկոսի բարբարոսական զորքը, Մասիստոսի ողբալուց հետո, լսելով, թե հեյլեններն արդեն Պատեայում են, իրենք ևս եկան այդ վայրով հոսող Անոպոս գետի ափը: Տեղ հասնելուց հետո Մարդոկոսը հեյլենների դեմ հետևյալ կերպ դասավորեց իր զորքը: Լակեդեմոնացիների դեմ նա կանգնեցրեց պարսիկներին և, բանի որ պարսիկները բազմությամբ շատ էին գերազանցում, ապա նա նրանց կանգնեցրեց ավելի մեծաթիվ շարքերով և ըստ խորքի, և ըստ լայնքի, որով էլ նրանց մարտաշարքերը ձգվեցին մինչև տեգեացիները: Նա ռազմիկների հասավորեց հետևյալ կերպ: Ընտրելով առավել ուժեղներին՝ նա նրանց կանգնեցրեց լակեդեմոնացիներին հանդիման, իսկ առավել տկարներին՝ տեգեացիների դիմաց: Այսպես նա վարվեց թեթեցիկների խորհրդով և թելադրանքով: Պարսիկներից հետո նա կանգնեցրեց մարտիրն, որոնք դիրքավորվեցին կոռնթացիների, պոտիդեոնցիների, օթոմենացիների և սիկիոնցիների դեմ: Մարտի կողքին նա դասեց բակտրիացիներին, որոնք կանգնեցին էպիրոսացիների, տրեգենացիների, տիրիսթոսցիների, սիկենցիների և փիսացիների հանդիման: Բակտրիացիներից հետո նա կանգնեցրեց հնդկիկներին, որոնք դիրքավորվեցին հերմիոնցիների, էրետրիացիների, սարդանացիների և բադոնացիների հանդիման: Հնդկիկներից հետո նա դասեց սակերին, որոնք կանգնեցին ամպրակիացիների, անակտորիացիների, լևկադացիների, պալեսացիների և եգիսացիների հանդիման: Սակերից հետո, աթենացիների, պատեացիների և մեգարացիների դիմաց նա դիրքավորեց բեոլտիացիներին, լոկրացիներին, մալիացիներին, թեսպիացիներին ու հազար փոկեացիների, բանի որ ոչ բոլոր փոկեացիներն էին հարել պարսիկներին: Իրոք, նրանց մի մասը, պարսիկների կողմից բռնված լինելով՝ Պառնասոս, օգնում էր հեյլեններին և այդտեղից հարձակումներ էր գործում Մարդոկոսի զորքերի ու նրան հարած հեյլենների վրա՝ նրանց ամեն տեսակ վնաս պատճառելով: Աթենացիների դեմ Մարդոկոսը կանգնեցրեց նաև մակեդոնացիներին և Թեսսալիայի շուրջ բնակվողներին: /9.32/ Ես թվարկեցի սոսկ առավել մեծ, առավել հայտնի և կարևոր ազգերին, որոնց Մարդոկոսը կանգնեցրեց հեյլենների դեմ: Նրանց մեջ խառնվել էին նաև այլազգի մարտիկներ՝ փոյոզիացիներ, թրակացիներ, մյոսիացիներ, պայոններ և ուրիշներ, որոնց թվում նաև՝ եռովպացիներ ու եգիպտացիներ, հատկապես՝ տուներակիր կոչվող հերմոսիթերներ և կատալոնիներ: Եգիպտոսում միայն սրանք են զբաղվում ռազմական գործով: Սրանց էլ Մարդոկոսը, երբ դեռ գտնվում էր Փալեոնում, իջեցրեց Նավերից, որոնց վրա նրանք գտնվում էին, բանգի Զետրեթի գլխավորությամբ Աթենք եկած հետևակ զորքերի մեջ եգիպտացիներ բոլորովին չկային: Բարբարոսական զորքի թիվը, ինչպես արդեն ասել եմ, 300.000 հոգի էր, իսկ Մարդոկոսի դաշնակից հեյլենների թիվը ոչ ոք չգիտի, բանի որ հաշվառում չէր կատարվել, բայց կարելի է ենթադրել, որ նրանց թիվը եղել է մոտ 50.000: Այս միայն ռազմապաշտում գտնվող հետևակն էր, իսկ հեծելազորը կանգնած էր առանձին: /9.33/ Երբ արդեն բոլորը դիրքավորվել էին ըստ ազգերի և ջոկատների, հաջորդ օրը երկու կողմերն էլ սկսեցին զոհ մատուցել...: /9.38/ Արդեն ուր օր նրանք կանգնած էին իրար դիմաց, երբ թեթեացին այս խորհուրդը տվեց Մարդոկոսին: Մարդոկոսը, համոզվելով, որ նրա խորհուրդը նպաստավոր է, երբ գիշերն իջավ, հեծելազոր ուղարկեց Կիթերոնի վրա գտնվող անցումները, որոնք տանում են դեպի Պատեա, դրանք բեոլտիացիները անվանում են Երեք գագաթներ, իսկ աթենացիները՝ Կաղնու գագաթներ: Ուղարկված հեծելազորը այնտեղ եկան ոչ իզուր: Նրանք կարողացան ձեռք գցել 500 այլակառք, որոնք Պելոպոնեսոսից պարեն էին փոխադրում հեյլեն զորքի համար, այն պահին, երբ իջնում էին դաշտավայր, ինչպես նաև սալակառքերին ուղեկցող մարդկանց: Այս ավարը ձեռք բերելով՝ պարսիկները անգույթ կոտորած արին՝ չինայելով ոչ անասուններին, ոչ մարդկանց: Երբ հազեցան սպանելուց՝ պարսիկները մնացյալներին շրջապատեցին և բռնեցին Մարդոկոսի գորակային: /9.40/ Այս կատարվելուց հետո երկու օր ևս անցավ, բայց կողմերից ոչ մեկը չէր ուզում ծակատամարտ տկսել: Թեև բարբարոսները հեյլեններին գայթակղելու և անհատական մոտենում էին Անոպոսին, բայց ոչ մեկը չէր անցնում գետը: Միայն Մարդոկոսի հեծելազորն էր, որ մշտապես մոտենում էր և անհատական հեյլեններին, բանգի թեթեցիկները, լիովին հարած լինելով՝ պարսիկներին, սիրահարած ձգտում էին պատերազմելու ու ողջ ժամանակ, դեռ մարտը չսկսած, առաջնորդում էին պարսիկներին, իսկ մարտն սկսելուց հետո նրանց տեղն զբաղեցրին պարսիկները և մարտը՝ աչքի ընկնելու բոլոր ցանկությունը: /9.41/ Այսպիսով, այդ տասը օրվա ընթացքում ուրիշ ոչինչ տեղի չունեցավ, բայց տասնմեկերորդ օրը, երբ դեռ գործերը Պատեայում կանգնած էին իրար դիմաց և հեյլենների թիվը հետզհետե մեծանում էր, իսկ Մարդոկոսը հուսահատվում էր անգործ նստելուց, Գորդոսասի որդի Մարդոկոսը և Փառնակեսի որդի Արտաբազոսը, մեկը փորթաթիվ այն պարսիկներից, որոնք վայելում էին Զետրեթի հատուկ հարգանքը, խորհուրդ ունեցան...: /9.42/ Նրա այս խոսքերին ոչ ոք չհակաձայնեց, ուստի և այդ կարծիքը գերակշռեց, բանգի արթալից զորքի հրամանատարությունը ստացել էր Մարդոկոսը և ոչ թե Արտաբազոս...: /9.44/ Պատգամախոսությունների մասին Մարդոկոսի այդ հարցումից և նրա տված հրամանից հետո գիշերն իջավ ու պահակներ կարգվեցին...: Արդ, երբ խոր գիշեր էր և լույսը մարտի տիրում գորատերիներում, բանի որ, ըստ երևույթի, զինվորները թնել էին, աթենացի պահակներին մի հեծյալ մոտեցավ: Այն հաղորդելուց (Մակեդոնական թագավորության արքա Ամյունատես Ի-ը (մ.թ.ա. 540-495) – Մ.3.) որդի Ալեքսանդրը (Մակեդոնական թագավորության արքա Ալեքսանդր Ի-ը (մ.թ.ա. 495-454) – Մ.3.)՝ մակեդոնացիների գորավարը և թագավորը, պահանջեց հանդիպել նրանց գորավարներին: Պահակների մեծ մասը, մնաց իր տեղում, իսկ մի բանից շտապեցին գորավարների մոտ և ասացին, թե մի հեծյալ է եկել մարտերի գորաբանակից, որը ուրիշ ոչինչ չի ասել, բացի այն, որ ուզում է գրուցել գորավարների հետ՝ տույլով նրանց անուկները: /9.45/ Այս լսելով՝ գորավարներն անհապաղ հետևեցին պահակներին: Երբ նրանք տեղ հասան, Ալեքսանդրը այսպես խոսեց. «Աթենացի այրեր, ես ուզում եմ վստահել ձեզ հետևյալ խոսքերը, բայց իմ ասած խոսք ոչ-ոքի պետք չէ հայտնեք, բացի Պալանկոսից, այսպես դուք կկործանեք ինձ: Ես այն երբեք ձեզ չեի ասի, եթե մեծապես մտահոգված չլինեի համայն Հելլադայի բախտի համար, բանգի ինքս և ծագումով հնուց անտի հեյլեն եմ և չեմ ուզում ազատ Հելլադան ստրկացված տեսնել: Արդ, ես ձեզ հայտնում եմ, որ Մարդոկոսի և նրա զորքի զոհաբերումները բարենշան չեն լինում, այլ կերպ նա վաղուց կհարձակվեր: Այժմ, սակայն, Մարդոկոսը որոշել է կարևորության չտալ զոհաբերման նշանակություն և լուսաբացին սկսել ծակատամարտը, բանգի նա, ինչպես ինձ թվում է, վախենում է, որ դուք ավելի մեծ թվով կհավաքվեք, ուստի, պատրաստ եղե՛ք մարտի: Եթե Մարդոկոսը հետաձգի հարձակվելը, դուք համբերատար սպասե՛ք, բանգի նրանց մի բանի օրվա պարեն է մնացել: Եթե այս պատերազմը բարեհաջող ավարտվի, ապա մտածե՛ք նաև իմ երկրի ազատագրության մասին: Ես այսպիսի վտանգավոր գործի ձեռնարկեցի հանուն Հելլադայի՝ ցանկանալով ձեզ հաղորդել Մարդոկոսի մտադրությանը, որպեսզի բարբարոսները հանկուտան ի և անսպասելի չհարձակվեն ձեզ վրա: Ես մակեդոնացի Ալեքսանդրն եմ»: Այս հաղորդելուց հետո նա հետ սլացավ գորատերի՝ դեպի իր ջոկատը...: Աթենացի գորավարները, գալով զորքի աջ թևը, հաղորդեցին Պալանկոսին իրենց լսածը Ալեքսանդրից...: /9.47/ Բանի որ այս առաջարկը հաճելի էր երկուսին էլ, ապա լուսաբացին նրանք իրենց դիրքերը փոխադարձաբար փոխեցին: Նկատելով կատարվածը՝ բեոլտիացիներն այդ մասին տեղեկացրին Մարդոկոսին: Այդ տեղեկանալով՝ Մարդոկոսն անհապաղ ուզեց ինքը ևս տեղափոխվել և պարսիկներին տանել լակեդեմոնացիների դիմաց: Նկատելով այս շարժումը և համոզվելով, որ ոչ մի տեղաշարժում չի կարելի թաքցնել, Պալանկոսը սպարտացիներին դարձյալ բերեց աջ թև: Այնժամ Մարդոկոսը նույնպես վերադարձավ իր ձախ թևը: /9.48/ Երբ երկու զորքերը արդեն գրավել էին իրենց նախկին դիրքերը, Մարդոկոսը կոչնակ ուղարկեց սպարտացիների մոտ՝ հայտնելու հետևյալը. «Ով լակեդեմոնացիներ, այստեղի մարդիկ ձեզ համարում են արիագույններն աշխարհում: Նրանք զարմանում են, որ դուք երբեք չեք դիմում փախուստի և չեք լքում ձեր ռազմական շարքերը, այլ մնում եք ու կործանում թշնամուն կամ կործանվում ինքները, բայց պարզվում է, որ այս բոլորից ոչինչ ճշմարիտ չէ, բանգի, դեռևս ձեռնամարտը չսկսած, մենք տեսանք, թե դուք ինչպես, լքելով ձեր դիրքը, փախաք: Դուք առաջ բռնում եք աթենացիներին, իսկ ինքներդ կանգնում եք մեր ծառաների դիմաց: Այս ամենը բաշ մարդկանց արարքներ չեն: Մենք մեծապես սխալված ենք եղել

ծեր մասին նման կարծիք ունենալով: Մենք սպասում էինք, որ դուք՝ այդքան փառաբանվածներդ, քարոզի միջոցով մարտի կիրառվորեք միայն մեզ՝ պարսիկներին, ինչին էլ մենք պատրաստվել էինք, բայց մենք տեսնում ենք, որ դուք բոլորովին էլ նման բան չեք անի, բանի որ սարսափում եք մեզնից: Եվ ահա, բանի որ դուք չսկսեցիք մարտահրավերը, այդ մենք ենք սկսում: Արդ, ինչո՞ւ դուք, որ հեղինակների մեջ համարվում եք ամենաբացեղոր, և մենք բարբարոսների կողմից, չկռվենք իրար դեմ հավասար թվով ջոկատներով: Եթե դուք ուզում եք, որ մյուսները ևս կռվեն, ապա թող նրանք կռվեն հետո, իսկ եթե դուք այդ չեք կասեցնում, այլ ուզում եք, որ մենք մենակ կռվենք, ապա թող մենք կռվենք իրար դեմ: Ով հարթի այս մեծամարտում, թող հաղթող համարվի նրա գործարանակը»: /9.49/ Այսպես խոստելուց հետո կոչնակն միառժամանակ սպասեց, և, բանի որ ոչ ոք նրան ոչինչ չպատասխանեց, հետ մեկնեց: Տեղ հասնելով՝ նա կատարվածի մասին հայտնեց Մարդոնիոսին: Մարդոնիոսը գերհրճվեց և, ենթադրյալ հաղթանակով գոռոզացած, իր հեծելազորը շարժեց հեղինակների վրա: Հեծյալները սլացան և, տեղեր նետելով ու աղեղնահարելով, սկսեցին մեծ վնաս պատճառել հեղին գործարանակին: Նրանք հեծյալ աղեղնավորներ էին, ուստի դժվար էր նրանց մերձենալ: Այս հեծյալները պոտորեցին և հողով լցրին Գարգափիա աղբյուրը, որից ջուր էր վերցնում հեղինակն համայն գորքը: Այս աղբյուրի մոտ դիրքավորված էին միայն լակեդեմոնացիները, իսկ մյուս հեղինակների դիրքերը գտնվում էին այդ աղբյուրից հեռու՝ Ասոպոսի ավելի մոտիկ, բայց, բանի որ նրանք կտրված էին Ասոպոսից, ստիպված գալիս էին այս աղբյուրից ջուր վերցնելու և ահա հեծելազորի նետահարության պատճառով այժմ անհնար էր գետից ջուր վերցնել...: Այսպիսի իրադրության պայմաններում, երբ գորքը զրկվել էր ջրից և թշնամու հեծելազորը անհնազուտացնում էր, այս և այլ հարցեր բնարկելու համար հեղինակների գորավարները գումարվեցին աջ թևում՝ Պավսանիոսի մոտ: Այս ամենից բացի կար նաև մեկ այլ հանգամանք, որը նրանց առավել անհնազուտացնում էր: Նրանք արդեն պարենի պաշար չունեին, բանի որ Պելոպոնեսոսից պարեն բերող գումակի ճանապարհը պարսկական հեծելազորը փակել էր և այն չէր կարող գորատեղի հասնել: /9.51/ Չորավարներն իրենց ժողովում որոշեցին, որ, եթե այդ օրը պարսիկները հետաձգեն իրենց հարձակումը, ապա իրենք կանցնեն կղզի: Այդ կղզին գտնվում է տասը ասպարեզ հեռու Ասոպոսից և Գարգափիա աղբյուրից, որտեղ այդ ժամանակ բանակել էր հեղին գորքը՝ պատեացիների բաղաբի առաջ...: Որոշեցին շարժվել գիշերվա երկրորդ պահաժամանի, որպեսզի պարսիկները չնկատեն նրանց տեղաշարժերը և հեծյալների չուղարկելն իրենց հետապնդելու, իսկ երբ հասնեին այն վայրը, որն իր հոսանքով ոռոգում էր Ասոպոսի դուստր Օլերոնե Կիթերոնից հոսելիս, այնժամ պետք է գորքի կեսը գիշերվա ընթացքում ուղարկելին Կիթերոն՝ օգնելու համար պարեն փոխադրող գումակայիններին, բանի գումակը փակված էր Կիթերոնում: /9.52/ Այսպես որոշելուց հետո հեղինակները ստիպված եղան ողջ օրը դիմադրել հեծելազորի անընդմեջ հարձակումներին: Երբ օրվա վերջին հեծելազորը դադարեց հարձակվելուց, գիշերն իջավ և արդեն ժամանակ էր մեկնելու, այնժամ մեծ մասը, ուրախ, որ խուսափեց հեծյալներից, վեր կացավ մեկնելու, բայ՝ ոչ պայմանավորված վայրը, այլ գնաց դեպի պատեացիների բաղաբը, մինչև հասավ Հերայի սրբավայրը, որը գտնվում է պատեացիների բաղաբի մոտ՝ Գարգափիա աղբյուրից բաժնի ասպարեզ հեռու: Այնտեղ հասնելով, նրանք իրենց գեղերը դրեցին սրբավայրի առաջ: /9.53/ Այսպես նրանք բանակեցին Հերայի տաճարի մոտ: Մինչ այդ Պավսանիոսը, տեսնելով նրանց հեռանալու գործարանակը, հրամայեց լակեդեմոնացիներին ևս վերցնել գեղերը և գնալ, միևնույն մյուս գնացողներին՝ կարծելով, որ գորքը գնում է դեպի պայմանավորված վայրը: Սպարտացի բոլոր հրամանատարները սիրով ենթարկվեցին Պավսանիոսի հրամանին և միայն Պոլիադեսի որդի Ամոնիարետոսը՝ պիտանեստացիների ջոկատի հրամանատարը, հայտարարեց, որ ինքը հոժարակամ չի փախչի բարբարոսներից ու չի խայտառակի Սպարտան: Նա զարմանում էր, տեսնելով կատարվածը, բանի որ ներկա չէր եղել վերջին խորհրդակցությանը: Պավսանիոսն և Եվրիանաբը զայրանում էին, որ նա չի ենթարկվում հրամանին: Նրանց զայրույթը մեծանում էր այն պատճառով, որ Ամոնիարետոսի մերժումը կստիպեր իրենց լքելու պիտանեստացիների ջոկատը, բանի որ նրանք երկյուղում էին, որ եթե, կատարելով մյուս հեղինակների հետ կայացած համաձայնության պայմանները, իրենք թողնեին Ամոնիարետոսին, ապա նա, լքված, կկործանվեր իր ջոկատի հետ: Այսպես մտածելով, նրանք հրամայեցին լակոնական գորքին ջարժվել և փորձեցին նրան համոզելու այդպես չվարվել: /9.54/ Մինչ նրանք համոզում էին Ամոնիարետոսին, բանի որ միայն սա էր մնում այնտեղ լակեդեմոնացիներից և տեղացիներից, աթենացիները գործեցին հետևյալ կերպ: Նրանք կանգնած մնացին իրենց դիրքերում, բայց իմանալով լակեդեմոնացիների բնավորությունը, թե նրանք մտածում են մի բան, բայց առում են մեկ այլ բան: Երբ գորքն սկսեց շարժվել, նրանք սի հեծյալ ուղարկեցին դիմելու, թե սպարտացիները արդո՞րք պատրաստվում են ճանկա ընկնել, թե՞ բոլորովին չեն մտածում հեռանալու, ինչպես և Պավսանիոսին իրենց անելիքի հարցնելու մասին: /9.55/ Երբ կոչնակը հասավ լակեդեմոնացիների մոտ, տեսավ նրանց կանգնած իրենց դիրքերում, իսկ նրանց հրամանատարներին էլ՝ իրար հետ վիճելիս: Այդ պահին Եվրիանաբն և Պավսանիոսը փորձում էին համոզել Ամոնիարետոսին, այնտեղ միայնակ մնալով, չվտանգել լակեդեմոնացիներին, բայց նրանք չկարողացան համոզել նրան: Վիճելիս Ամոնիարետոսը վերցնում է բարդ երկու ձեռքով և այն դնում է Պավսանիոսի ոտքերի առաջ: Այդ բարով, ասաց նա, ինքը քվեարկում է հօգուտ այն բանի, որ չփախչեն օտարների առջևից՝ նկատի ունենալով բարբարոսներին: Պավսանիոսը նրան անվանեց մոլազար ասուր, որից հետո, դառնալով աթենացի կոչնակին, պատասխանեց նաև նրա տված հարցին և ասաց, թե պետք է աթենացիներին հաղորդի սուկ այն, ինչ այստեղ կատարվել է: Նա խնդրեց նաև, որ աթենացիները մոտենան իրենց և մեկնելու համար անեն այն, ինչ նաև իրենք սպարտացիները կանեն: /9.56/ Կոչնակն այսպես վերադարձավ աթենացիների մոտ, իսկ սպարտացիները շարունակեցին վիճել մինչև արշալույս: Մինչ այդ ժամանակը Պավսանիոսն իր գործով կանգնած էր մնում: Այնուհետև, ենթադրելով, որ, եթե մյուս լակեդեմոնացիները մեկնեն, ապա Ամոնիարետոսը ևս իր տեղում չի մնա, իսկ այդ այդպես էլ եղավ, մեկնելու ազդանշան տվեց և ողջ գործով շարժվեց բլուրների միջով: Տեղացիները նույնպես հետևեցին, իսկ աթենացիները, հրամանի համաձայն, այլ ճանապարհով գնացին լակեդեմոնացիներին հակառակ, բանի, մինչ լակեդեմոնացիները, հեծելազորի ահից, շարժվում էին բլուրներով և Կիթերոնի լանջերով, աթենացիները քայլեցին ցած՝ դեպի հարթավայր: /9.57/ Ամոնիարետոսը սկզբում մտածում էր, որ Պավսանիոսը երբեք չի համարձակվի լքել իրենց, ուստի և համառորեն մնում էր և չէր թողնում իր դիրքերը, բայց երբ Պավսանիոսը գործով առաջ շարժվեց, այնժամ Ամոնիարետոսը, տեսնելով, որ իրեն իրոք այնտեղ լքեցին, հրամայեց իր ջոկատին գեղերը վերցնել ու քայլով հետևել մյուս գորքին: Դրանից հետո Պավսանիոսը, մոտ հարյուր ասպարեզ առաջանալուց հետո, Մոլեոս գետի մոտ՝ Արգիոսիոն կոչված վայրում կանգ առավ և սպասեց Ամոնիարետոսի ջոկատին, որտեղ կանգնած է Ելևսիևյան Դեմետրիոսի սրբավայրը: Պավսանիոսը այնտեղ կանգ առավ այն պատճառով, որ, եթե Ամոնիարետոսը իր ջոկատով չհեռանա իր դիրքից, ինքը վերադառնա և օգնության հասնի նրան: Հագիվ էր Ամոնիարետոսի ջոկատը հասել Պավսանիոսին, երբ բարբարոսների ողջ հեծելազորը վրա հասավ, բանի պարսից հեծելազորը գործում էր այնպես, ինչպես մշտապես սովոր էր գործել: Դատարյալ տեսնելով այն վայրը, որտեղ նախորդ օրերին դիրքավորված էին եղել հեղինակները՝ նրանք իրենց ձիերով սուրացին առաջ և, հասնելով լակեդեմոնացիներին, հարձակվեցին նրանց վրա: /9.59/ Այս ստեղծվ՝ Մարդոնիոսը անցավ Ասոպոսը և արագորեն պարսիկներին տրավալ, ինչպես ինքը ենթադրել էր, փախչել հեղինակների հետևից, ընդ որում նա գնում էր միայն լակեդեմոնացիների ու տեղացիների հետևից, բանի աթենացիներին, որոնք բլուրների մոտով իջել էին հարթավայր, նա չէր կարող նկատել: Տեսնելով, որ պարսիկները թափով հետապնդում են հեղինակներին, բարբարոսական ջոկատների հրամանատարները, առանց հապաղելու, բոլորը ազդանշանեցին և ամեն մեկն սկսեց ողջ արագությամբ հետապնդել հեղինակներին, սակայն այդ արեց անկարգությամբ և առանց մարտաշարքերի: /9.60/ Այսպիսով, նրանք արդուկ-արդալակով նետվեցին հեղինակների վրա՝ նրանց հանկարծակի գերի վերցնելու համար: Պավսանիոսը, սակայն, երբ պարսից հեծելազորը հարձակվեց, իսկույն աթենացիների մոտ ձիավոր ուղարկեց ասելու հետևյալը. «Աթենացի այրեր, այս մեծ կռիվում, որտեղ որոշվելու է, թե Հելլադան ազա՞տ կլինի, թե՞ կստրկացվի, մենք, լակեդեմոնացիներս, և դուք՝ աթենացիներդ, լքված ենք դաշնակիցներից, որոնք փախան անցյալ գիշեր: Ուստի ես այժմ որոշել եմ իմ անելիքը: Մենք պետք է պաշտպանվենք և օգնենք իրար ինչպես հնարավոր է: Եթե հեծելազորը նախ հարձակվեր ձեզ վրա, ապա մենք և մեզ հետ Հելլադային չդավաճանած տեղացիները պարտավոր էինք օգնել ձեզ, բայց հիմա, բանի որ ողջ հեծելազորը շրջվել է մեզ վրա, ապա արդարացի է, որ դուք օգնության հասնեք թշնամու կողմից առավել ուժեղ հարձակման ենթարկված գործառնակին, իսկ եթե, կարող է պատահել, դուք ինքներդ անկարող եք մեզ օգնության հասնել, այդ դեպքում շնորի արեք մեզ մոտ ուղարկել աղեղնավորներին: Մենք գիտենք, որ ներկա պատերազմում դուք առավել նախանձախնդիր եք եղել, բան մյուսները, ուստի և հուսով եք, որ այժմ ևս կանստ մեզ»: /9.61/ Այս լսելով, աթենացիներն ողջ գորքով նետվեցին նրանց օգնելու, բայց աթենացիները դեռևս ճանապարհին էին, երբ նրանց վրա հարձակվեցին նրանց դեմ դիրքավորված հեղինակները, որոնք հարել էին աղբյուրին: Ուստի և աթենացիները չկարողացան սպարտացիներին օգնության հասնել, բանի որ իրենք էին ենթարկվել հարձակման: Այսպիսով, լակեդեմոնացիներն և տեղացիները մնացին միայնակ: Թեթևագեղների հետ միասին լակեդեմոնացիները ինիզ բլուր էին, իսկ տեղացիները, որոնք երբեք չեն բաժանվել լակեդեմոնացիներից՝ 3.000: Լակեդեմոնացիներն սկսեցին զոհ մատուցել Մարդոնիոսի դեմ մղվելիք վերահաս ճակատամարտի առթիվ, բայց Նշանակները բարենպաստ չէին, իսկ այդ ընթացքում նրանցից շատերն ընկան և առավել շատերը վիրավորվեցին: Իրոք, պարսիկները, վահաններից պատնեշ կանգնեցնելով, անխնա նետահարում էին, ուստի և սպարտացիները ծանր կացության մատնվեցին, իսկ զոհաբերության Նշանակները դեռևս աննպաստ էին: Այնժամ Պավսանիոսը, իր հայացքը հարելով Պատեայում գտնվող Հերայի սրբավայրին, դիմեց դիգուհուն՝ աղեղներով նրան հուսախաբ չանել իրենց: /9.62/ Մինչ նա դեռևս այդ մասին աղերսում էր, առաջին տեղացիները շարժվեցին բարբարոսների վրա, իսկ Պավսանիոսի արդեպիցն հետո էլ զոհաբերության Նշանակները բարենպաստ եղան լակեդեմոնացիների համար: Այնժամ իրենք՝ լակեդեմոնացիները, ևս շարժվեցին պարսից վրա, իսկ պարսիկները, դեն նետելով աղեղները, եկան նրանց ընդառաջ: Նախ մարտն սկսվեց վահաններից կազմած պատնեշի շուրջ: Երբ այդ պատնեշն արդեն ընկավ, երկար և թեժ մարտ սկսվեց Դեմետրիոսի սրբավայրի շուրջ, մինչև որ

ծեռնամարտի բռնկվելին, քանզի բարբարոսները ճանկում էին նիզակները և ջարդում դրանք: Պարսիկներն իրենց խիզախությամբ և ուժով չէին զիջում հելլեններին, բայց նրանք ծանրագույն չէին, բացի այդ, ծեռնամարտելու հմտությունն չունեին ու չէին կարող ռազմարվեստով հավասարվել իրենց հակառակորդներին: Նրանք նետովում էին սպարտացիների վրա մեկական կամ տասնյակներով, կամ առավել մեծ ու փոքր խմբերով և կործանվում: /9.63/ Այնտեղ, ուր գտնվում էր սպիտակ ձի նստած Մարդոնիոսը, կռվելով 1.000 ընտրյալների գլուխն անցած, որոնք պարսիկների մեջ կազմույսներն էին, հելլենները առավել նեղվեցին: Զանի Մարդոնիոսը կենդանի էր, պարսիկները դիմանում էին և, պաշտպանվելով, սպանում մեծ թվով լակեդեմոնացիների, բայց, այն բանից հետո, երբ Մարդոնիոսն սպանվեց և նրա թիկնապահների ընտրյալ ջոկատը, որն առավել ուժեղ էր, ջախջախվեց, այնժամ մնացյալները շրջվեցին և լակեդեմոնացիների առաջ դիմեցին փախուստի: Նրանց պարտության գլխավոր պատճառն այն էր, որ նրանց թիկնոցի վրա զրահ չկար և նրանք հույսիսների դեմ կռվում էին թեթև զինված: /9.65/ Երբ Պատեայում պարսիկները ջարդվեցին լակեդեմոնացիներից, նրանք անկարգ կերպով փախան դեպի իրենց գորատեղին՝ թեբեական երկրում կառուցած փայտե ամրությունից ներս: /9.66/ Այս ճակատամարտն այսպես վերջացավ, իսկ Արտաքազոսը՝ Փառնակեսի որդին, որը սկզբից ևեթ դժգոհ էր, որ արքան Չելլարայում թողեց Մարդոնիոսին, իսկ այժմ էլ մարտի ջոկակներն նրա խորհուրդներն իզուր անցան, զոհ չէր Մարդոնիոսի գործելակերպից, ուստի և վարվեց հետևյալ կերպ: Արտաքազոսի հրամանատարության տակ կար ոչ փոքրաթիվ զորք՝ մոտ 40.000 մարդ: Երբ սկսվեց մարտը, որի ելքը Արտաքազոսը լավ տեսնում էր, նա իր զորքը տարավ ըստ իր նախօրոք կազմած ծրագրի: Նա հրամայեց իր զորքերին արագ հետևել իրեն, որտեղ ինքը նրանց կառաջնորդի: Այս հրամանը տալուց հետո, նա իր զորքն առաջնորդեց ինչպես ճակատամարտի, բայց առաջ գնալիս, երբ ճանապարհին տեսավ, որ պարսիկներն արդեն փախչում են, նա դադարեցրեց ռազմերթը և արագ վազգով փախավ, բայց ոչ դեպի թեբեի բերդը, այլ դեպի Փոկիս՝ շուտափույթ Չելլեսպոնտոս հասնելու համար: /9.67/ Սրանք այսպես փախան, իսկ արքայի զորքում գտնվող հելլենները դժկամորեն էին կռվում, բացի բեոկտիացիներից, որոնք երկար ժամանակ մարտնչեցին աթենացիների դեմ: Պարսկամետ թեբեցիներն անվեհեր և մեծ ոգևորությամբ կռվում էին, այնպես, որ նրանցից 300 լավագույնները սպանվեցին աթենացիների ձեռքով: Երբ սրանք ևս պարտվեցին, նրանք փախան թեբե, բայց ոչ այնտեղ, ուր փախել էին պարսիկները և մյուս դաշնակիցների ողջ բազմությանը, որը ոչ ոքի հետ չէր կռվել և ոչևրդ անգամ չէր ընկել: /9.68/ Ինձ համար պարզ է, որ բարբարոսների ողջ թափը կախված էր պարսիկներից, քանի որ նրանք, դեռ թշնամու հետ կռվի չբռնված, տեսնելով պարսիկների փախուստը, բոլորը դիմեցին փախուստի: Ահա այսպես բոլորը փախան, բացի հեծելազորից, ներառյալ և բեոկտիականը: Վերջինս այնքան արիարար էր կռվում, պաշտպանելով փախչողներին, որ առանց թշնամուց հեռանալու, չէր թողնում, որ հելլենները մոտենալին փախչողներին: /9.69/ Այսպես, հաղթողները հետապնդում էին Զսերթսի գինկորներին և սպանում: Մինչ այդ, երբ ջարդը սկսվել էր, լուրը հասավ մյուս հելլեններին ևս, որոնք կանգնած էին Չերայի սրբավայրի մոտ և չէին մասնակցում ճակատամարտին, թե մարտում հաղթել է Պալսանիոսի զորքը: Չելլենները, լսելով այդ, մեծ անկարգությամբ վազեցին առաջ, ըստ որում կորնթացիները և նրանց հետ եղողները՝ Կիթեանի լանջերի ու բլուրների վրայի ճանապարհով, որն ուղիղ տանում էր դեպի վեր՝ Դեմետրայի սրբավայրը, իսկ մեգարացիները, փյախացիները և նրանց հետ եղողները՝ դաշտում եղած ամենապարզ ճանապարհով: Երբ մեգարացիները մոտեցել էին թշնամուն, թեբեցի հեծյալները, որոնց առաջնորդում էր Տիմանդրոսի որդի Աստադորոսը, տեսնելով նրանց անկարգ կերպով մոտենալը, նետվեցին նրանց վրա: Այդ ժամանակ նրանցից 600-ին զգեստեցին, իսկ մնացյալներին էլ հալածելով բռնեցին մինչև Կիթեոն: /9.70/ Սրանք այսպիսի անփառունակ վախճան ունեցան, իսկ պարսիկները և մնացյալ ամբողջ ապաստանեցին փայտե պարսպից ներս և, մինչև լակեդեմոնացիների հասնելը, նրանց հաջողվեց բարձրանալ աշտարակները, որտեղից էլ նրանք լավագույնս պաշտպանվում էին: Երբ լակեդեմոնացիները հասան, թեժ պարսպամարտ սկսվեց, մինչև որ վրա հասան աթենացիները: Պաշարյալները համառորեն պաշտպանվում էին և նույնիսկ գերաշնորհություն էին ստացել լակեդեմոնացիների հանդեպ, քանի որ վերջիններս պարսպամարտի փորձ չունեին, բայց երբ աթենացիները վրա հասան, բռնու ու երկար պարսպամարտ եղավ: Ի վերջո աթենացիները համառությամբ և խիզախությամբ կարողացան բարձրանալ պարսպը ու ձեռքել այն: Դեռ այդ ժողովից էլ հելլենները ներս խուճեցին: Առաջինը պարսպից ներս մտան տեգեսիները, որոնք էլ կորուպտեցին Մարդոնիոսի վրանը, խիղիջալույց նաև՝ ձիերի մուրը, որն ամբողջապես պղծվեց էր և հիպաբեկ: Մարդոնիոսի այս մուրը աթենացիները նվիրաբերեցին Ալեյան Աթենայի տաճարին, իսկ մնացած ավարդը նրանք բերեցին Նույն տեղը, ուր և մյուս հելլենները, իսկ բարբարոսները, պարսպը գրավելուց հետո, զորակարգը մոռացան և ոչ ոք չէր հիշում այրական կորույթ: Փոքր տարածության վրա բազմաթիվ մարդիկ խուճապահար ընկնում էին դեռ ու դեռ և հելլենները կարող էին նրանց մեշտ կոտորել, ուստի պարսից երեսուն բլուր զորքից, չհաշված այն չորս բլուրը, որոնց վերցնելով իր հետ, փախել էր Արտաքազոսը, կենդանի մնաց հազիվ 3.000 մարդ: Սպարտայի լակեդեմոնացիներից այս մարտում ընկան 96, տեգեսիներից՝ 16, աթենացիներից՝ էլ՝ 52 մարդ: /9.71/ Բարբարոսների զորքում առավել աչքի ընկան պարսկական հետևակը և սակերի հեծելազորը, իսկ առանձին մարդկանցից, ինչպես պատմում են, Մարդոնիոսը: Չելլեններից արիարար կռվեցին տեգեսիները և աթենացիները, բայց բաջությամբ նրանց գերազանցեցին լակեդեմոնացիները: Թե՛ն սրանք բոլորն էլ իրենց հակառակորդներին հաղթեցին, բայց ես այդպես եմ եզրակացնում, քանի որ լակեդեմոնացիները կռվեցին պարսից զորքի ամենահզոր հատվածի դեմ և հաղթեցին, իսկ բոլորից առավել արին, մեր կարծիքով, եղել է այն Արիստոդեմոսը, որը թերմոպիլեում կռված երեք հարյուրից միակն էր փրկվել և այդ պատճառով յեթարկվել անարգանքի և անպատվության» (Յերոդոտոս «Պատմություն», գիրք 8, գլուխ 100, 107, 131, գիրք 9, գլուխ 2, 14, 17, 19-26, 28-33, 39-42, 44, 45, 47-57, 59-63, 65-71):

«/28/ Մարդոնիոսը, որը իր բոլոր ուժերով կանգնած էր Բեոտեայում, սկզբում որոշեց առաջնորդներին գումար բաժանելու և բանակցությունների միջոցով Ղեկուպոնեսի որդե քաղաքների համոզել իր կողմն անցնել, սակայն հետո, երբ իմացավ աթենացիների տված պատասխանը, կատաղած կերպով զորքն ուղիղ Կիթեոն տարավ: Բացի Զսերթսի բանակի զորամասերից, որոնք հանձնվել էին նրան, նա հավաքագրել էր նաև շատ այլ ռազմիկների թրակիայից, Մակեդոնիայից և այլ դաշնակից պետություններից՝ ավելի քան 200.000 հոգի: Աթթիկայում նման մեծ բանակի հայտնվելու պատճառով աթենացիները սուրիանդակներ ուղարկեցին լակեդեմոնացիների մոտ՝ խնդրելով նրանց օգնության հասնել, և, քանի որ լակեդեմոնացիները դեռևս դաժնադուր էին, իսկ բարբարոսներն էլ արդեն անցել էին Աթթիկայի սահմանները, նրանք անհանգստացան: Արդյունքում, կրկին վերցնելով իրենց բոլոր կանանց և երեխաներին, ինչպես նաև այն ամենը, որ կարող էին տանել, նրանք թողեցին սեփական երկիրը ու երկրորդ անգամ ապաստանեցին Սալամինում: Իր հերթին Մարդոնիոսն այն աստիճանի չարացած էր նրանց վրա, որ ամայացրեց բոլոր դաշտերը, հողին հավասարեցրեց քաղաքը և հիմնովին ավերեց բոլոր այն տաճարները, որոնք դեռ կանգուն էին: /29/ Երբ Մարդոնիոսն և նրա բանակը վերադարձան թեբե, հույները հավաքվեցին խորհրդի, որոշեցին միավորել ուժերն աթենացիների հետ ու հիմնական ուժերով առաջանալ դեպի Պլատես, որպեսզի մինչև մի մարտնչեն հանուն ազատության՝ երգվելով աստվածների, որ, եթե իրենց հաղթանակն տանեն, ապա հույները Ազատության տոնի կապակցությամբ այդ օրը կմիավորվեն և Պլատեայում տոնական խաղեր կկազմակերպեն: Եվ ահա, երբ հունական զորքերը հավաքվեցին Իսթմայում, նրանք բոլորը համաձայնության եկան, որ պետք է երգում տան պատերազմի հաղթով, որը նրանց միջև առկա համաձայնությունն ավելի ամուր կդարձնի և կամրավորի տատանվողներին...: Այն բանից հետո, երբ նրանք այս կերպ երգվեցին, Կիթեոնին անցնելով անցան Բեոտես և, երբ իջան Երիտրայի նախալեռներ, ճամբար գտրվեցին: Աթենացիները նկատեցին իրաժանատարությունը հանձնվեց Արիստեդեսին, իսկ բարձրագույն հրամանատարությունը՝ Պալսանիոսին, որը Լեոնիդասի (Սպարտայի արքա Լեոնիդաս Ի - Մ.3.) որդու խնամակալն էր: /30/ Մարդոնիոսը, իմանալով, որ հակառակորդի բանակը հարձակում է գաղագնում Բեոտեսի ուղղությամբ, թեբեից առաջացավ և, երբ ժամանեց Աստուոս գետի մոտ, ճամբար գտրվեց, որն ամրացրեց խորը խանդակով ու շրջապատեց փայտյա պարսպով: Դույների ընդհանուր բանակությունը մոտենում էր 100.000 հոգու, այն դեպքում, երբ բարբարոսները կազմում էին մոտ 500.000 հոգի: Առաջինը մարտը սկսեցին բարբարոսները, որոնք հույների հարվածեցին գիշերով և իրենց ողջ հեծելազորով ընկան նրանց ճամբարի վրա: Աթենացիները, սակայն, ժամանակին տեսան նրանց և, իրենց բանակով մարտակարգ ընդունած, ելան թշնամուն ընդառաջ, որի արդյունքում խոշոր ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Ի վերջո՝ մնացած բոլոր հույները բարբարոսներին, որոնք գալիս էին իրենց վրա, փախուստի մատնեցին: Մեգարացիները, սակայն, որոնք բախտ փորձակվեց ընդհարվել հեծելազորի հրամանատարի ու պարսկական լավագույն հեծյալների հետ, ծանր հարձակման ենթարկվեցին և, չնայած չլեցին իրենց դիրքերը, սակայն լուրջորեն ուղարկեցին աթենացիների ու լակեդեմոնացիների մոտ՝ խնդրելով ինչպես հնարավոր է արագ իրենց օգնության հասնել: Արիստիդեսը արագորեն ընտրյալ աթենացիների ուղարկեց, որոնք կազմում էին իր թիկնապահները, և նրանք, շարվելով կուռ շարքերով ու հարձակվելով բարբարոսների վրա, սպառնացող վտանգից փրկեցին մեգարացիներին՝ խոցելով ինչպես պարսից հեծելազորի հրամանատարին, այնպես էլ շատ ուրիշների՝ մնացածներին էլ փախուստի մատնելով: Այժմ հույները, երբ նրանք ցուցաբերեցին իրենց փայլուն գերազանցությունը նման մի յուրօրինակ գլխավոր փորձում, ավելի ոգևորվեցին և, հույսով լցվելով առ վճռական հաղթանակ, դրանից հետո իրենց ճամբարը նախալեռներից տեղափոխեցին մի այլ վայր, որն ավելի հարմար էր լիակատար հաղթանակի համար, քանզի այժմ քիչ քանակությամբ ըլուր կար, իսկ ձախից ձգվում էր Աստուոս գետը: Դեռ սրանց միջև ձգվող տարածքում էլ նրանք ճամբար գտրվեցին՝ տեղանք, որն ամրացված էր քնական անառիկությամբ: Այս կերպ հույները իրենց ծրագրերն այնպես կազմեցին, որ սահմանափակ տարածությունը իրենց մեծ օգնություն էր ցույց տալիս հաղթանակի հարցում, իսկ պարսկական մարտաշարքն էլ չէր կարող մեծ տարածությամբ ձգվել: Որպես արդյունք, ինչպես ցույց տվեցին իրադարձությունները, բարբարոսներն ի վիճակի չէլան ոչ մի օգուտ ձեռք բերել իրենց բանակական առավելությունից: Եվ ահա այս կերպ Պալսանիոսն ու Արիստիդեսը, վստահությամբ տեղավորվելով զբաղեցված դիրքերում, իրենց բանակը հանեցին մարտի և, երբ նրանք տեղանքին

հարիր կերպով զբաղեցրին դիրքերը, ելան թշնամու դեմ: /31/ Մարդոխոսը, ստիպված լինելով մեծացնել իր մարտական գծերի խորությունը, իր ջոկատները տեղակայեց այնպես, ինչպես, ըստ իրեն, առավել օգտակար կլինեի, որից հետո, մարտակոչ արձակելով, շարժվեց թշնամու դեմ: Նրա շուրջը գտնվում էին լավագույն զինվորները և նա, գլխավորելով նրանց, հարվածեց լակեդեմոնացիներին, որոնք դիմադրում էին նրան: Նա քաջաբար էր մարտնչում և շատ հույների սպանեց, սակայն լակեդեմոնացիներն էլ իրենց հերթին ամուր կանգնած էին նրա դեմ ու պատրաստակամորեն տանում էին մարտի բոլոր վտանգները: Արդյունքում՝ տեղի ունեցավ բարբարոսների մի հսկայական կոտորած: Մինչ Մարդոխոսն և նրա ընտրյալ ռազմիկները շարունակում էին իրենց վրա կրել մարտի հիմնական ծանրությունը, բարբարոսները մարտի սարսափները տանում էին ոգու մեծագույն ուժ դրսևորելով, սակայն, այն բանից հետո, երբ, քաջաբար մարտնչելով, Մարդոխոսն ընկավ, իսկ նրա ընտրյալների ջոկատից էլ ոմանք սպանվեցին, այլք՝ փրկվողվեցին, նրանց ոգին կոտորվեց և նրանք սկսեցին փախչել: Երբ հույները ուժեղացրին ճնշումը նրանց նկատմամբ, բարբարոսների մեծագույն մասը դիմեց փախուստի և սկսեց փրկություն որոնել ճամբարի փայտյա պարսպի հետևում, սակայն, ինչ վերաբերվում է հիմնական բանակին, ինչպես նաև Մարդոխոսին ծառայող հույներին, ապա սրանք, թվով ավելի քան 400.000 հոգի, պարսիկների մոտ փառահեղ անվան տիրապետող Արտաքազեսի գլխավորությամբ արագ երթով նահանջեցին դեպի Փոկեա: /32/ Զանի որ բարբարոսներն այս կերպ կիսվեցին փախուստի հարցում, ապա հույները ևս բաժանվեցին, բանգի աթենացիները, պլատեացիներն ու թեսալիացիները ընկան նրանց հետևից, որոնք ուղղվել էին դեպի Թեբե, կոլոթացիները, թիխացիները և այլոցից ոմանք էլ սկսեցին հետապնդել Արտաքազեսի հետ նահանջող զորքին, այն դեպքում, երբ լակեդեմոնացիները մնացածների հետ միասին սկսեցին հետապնդել ու ոգևորված կոտորել այն ռազմիկներին, որոնք փրկություն էին որոնում ճամբարում: Թեբեացիները ընդունեցին փախստականների և նրանց ավելացրին իրենց ուժերը, իսկ հետո, միավորելով իրենց ուժերը սրանց հետ, ելան հետապնդող աթենացիներ դեմ: Դաժան մարտը տեղի ունեցավ քաղաքի պարիսպների մոտ ու, թեև թեբեացիները փայլուն էին կռվում և երկու կողմերից էլ քիչ չէին ընկածները, սակայն ի վերջո աթենացիները հաղթահարեցին նրան զորքին ու սրանք կրկին պատասպարվեցին Թեբեում: Դրանից հետո աթենացիները հեռացան լակեդեմոնացիների մոտ և միացան նրանց կողմից փայտյա պարսպի վրա իրականացվող զրոհին այն պարսիկների դեմ, որոնք պատասպարվել էին ճամբարում: Երկու կողմերն էլ քաջաբար էին մարտնչում՝ բարբարոսները՝ ամրացված պարիսպների հետևից, որը դեռևս նրանց ձեռքում էի, իսկ հույներն էլ այս կողմից՝ գրոհելով այդ պարիսպները: Շատ վիրավորներ եղան, բանի որ նրանք հուսահատ կռիվ էին մղում, քիչ չէին նաև հերոսական մահ ընդունածներն և նետերից սպանվածները: Այնուհանդերձ հույների հզոր ճնշմանը ի վիճակի չէին դիմանալ ոչ պարիսպները, ոչ էլ դրանց վրա գտնվող մեծ բանակությունը և սրանք ի վերջո ստիպված եղան վերջ տալ ամեն մի դիմադրության, բանի որ դա Դունաստանի երկու մեծագույն ժողովուրդների՝ աթենացիների ու լակեդեմոնացիների, միջև տեղի ունեցած մի հիմնական մրցություն էր՝ ժողովուրդներ, որոնք աչքի էին ընկել իրենց նախկին հաղթանակներով և սեփական խիզախության շնորհիվ պահպանում էին վստահությունը: Արդյունքում՝ բարբարոսները հաղթվեցին և ոչ մի ողորմածության չարժանացան, նույնիսկ երբ իրենց գերի հայտարարեցին: Բանն այն էր, որ հույների ստրագետ Պալսանիոսը, տեսնելով, թե ինչ մեծաթիվ են բարբարոսները, փորձում էր ուժերը ներածի չափով որևէ բացդրում թույլ չտալ և ահա ուրեմն, որ բարբարոսները շատ անգամ ավելի մեծաթիվ են հույներից, հրաման տվեց գերիների չվերցնել, որի արդյունքում շուտով սպանվածների անհավատալի քանակություն եղավ: Ի վերջո հույները ոչնչացրին ավելի քան 100.000 բարբարոսների և միայն դրանից հետո, այն էլ չուզենալով, դադարեցրին հետապնդումը: /33/ Այն բանից հետո, երբ մարտը ավարտվեց մեր նկարագրածի պես, հույները թաղեցին իրեն ընկածներին, որոնք հաշվվում էին ավելի քան 10.000 հոգի: (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 11, գլուխ 28-33):

«/10/ Ստանալով նման հարդորում՝ Բստրեբը (**Աթենական տղայական արքա Բստրեբ Իդ - Մ.Ֆ.**) սարսափահար շտապեց դեպի Զեյեսպոլսոս»՝ Եվրոպայում 300.000 հոգանոց ընտիր զորքով թողնելով Մարդոխոսին, իսկ սա իրոք մի սարսափելի թշնամի էր...: /11/ Մարտական գործողությունների ողջ ընթացքում ընտրված լինելով որպես անսահմանափակ լիազորության տեր ստրատեգոս՝ Արիստիդեսը 8.000 հույիկներին իր սպարազանների հետ միասին և այստեղ էին հավաքվում նաև շատ այլ ռազմիկների հունական մնացած շրջաններից: Բարբարոսների ողջ հսկայական ճամբարը՝ անսկիզբ և անվերջ, ձգվում էր Աուպոս գետի մոտ, ընդ որում ռազմիկների գույքն ու առավել արժեքավոր բաները պահպանվում էին բառակողմ պարսպի միջոցով, որոնցից ամեն մի կողմի երկարությունը կազմում էր տասական ասպարեզ...: Արիստիդեսի հետ միասին նրանք անմիջապես մեկնեցին այդ վայրը, որը, կարծես, հատուկ պատրաստված էր հենց հետևակ մարտակարգի կողմից հեծելազորի դեմ մարտի համար, բանի որ Կիթերոնի բլրակները տաճարի մոտ տարածվող այդ հարթավայրը հեծելազորի համար լիովին անանցանելի էին դարձնում: /12/ Տեգեացիները աթենացիների հետ վեճ սկսեցին մարտում զբաղեցվելիք տեղի վերաբերյալ, որպեսզի իրենց ծախս թելում տեղադրեն այն դեպքում, երբ լակեդեմոնացիները պետք է զբաղեցնեին այն թևը...: /14/ Դրանից հետո Մարդոխոսը որոշեց հարված հասցնել հակառակորդին այն ուժերով, որոնցով, ինչպես ինքն է թվում, ևս վճռական առավելություն ունի: Եվ ահա պարսից հեծելազորը իջավ հույների վրա, որոնք դիրքեր էին գրավել Կիթերոնի բարբարոս տորոտում՝ բնությանից հուսալիորեն ամրացված մի վայրում, բոլորը՝ բացառությամբ մեգեարացիների: Վերջիններս, թվով 3.000 հոգի, ճամբար էին զարկել ավելի ներքև՝ հարթավայրում, դրա համար էլ իրենց վրա ընկած և անմիջապես էլ բոլոր կողմերից հարվածած հեծելազորից կորուստներ կրեցին: Ի վիճակի չլինելով դիմանալ բարբարոսների նման մեծ բանակությանը՝ նրանք շտապեցին Պալսանիոսի մոտ սուրհանդակ ուղարկել՝ խնդրելով օժանդակություն ուղարկել: Լսելով սուրհանդակին, դե նաև սեփական աչքով ևս տեսնելով, որ նիգալների և նետերի ամպը ծածկել է մեգարացիների ճամբարը, որոնք նահանջել են ու մի տեղ են հավաքվել, Պալսանիոսը, որը ի վիճակի չէր ծանր զինված սպարազանի հետևակայինների ուժով հեն չափրել հեծյալներին, առաջարկեց իր մոտ գտնվող հունական ջոկատների ստրատեգոսներին ու հրամանատարներին մրցության մեջ մտնել արիության և փառքի ձգտելու հարցով, եթե որևէ մեկը ցանկանում է օգնել մեգարացիներին: Այն ժամանակ, երբ այլք տատանվում էին, Արիստիդեսը հայտարարեց, որ դա իրենք վերցնում են իրենց վրա, որից հետո 300 ընտրյալ ռազմիկների հետ միասին նա առաջ ուղարկեց ամենաքաջ զորավարի համբավ ունեցող Օլիմպիոդորոսին՝ սրանց կցելով նաև նետածիգներին: Նրանք արագորեն նահապատրաստվեցին և վազեղ ուղղվեցին դեպի մեգարացիների ճամբար: Նկատելով սրանց մոտենալը՝ Մասիստիդեսը՝ պարսկական հեծելազորի հրամանատարը, որն աչքի էր ընկնում զարմանալի ուժով, հսկայական հասակով և գեղեցկությամբ, շուռ տվեց ձին ու սլացավ աթենացիներին ընդառաջ: Սրանք հանգիստ դիմացան հարվածին, որից հետո այնպիսի մի թեժ մարտ սկսվեց, որ կարծես որոշվում էր ողջ պատերազմի ճակատագրի: Այդ ժամանակ, ահա, Մասիստիդես ձին, փրկավորված նետով, վրայից նետեց հենց այն և սա ընկնելով չկարողացավ շարժվել, բանից գրանցելի ծանրությունը նրան հնարավորություն չէր տալիս կանգնել, բայց չէր աթենացիները ևս չէին կարողանում սպանել նրան, թեև վրան հարվածների կարկուտ էին թափում, բանգի Մասիստիդեսի կուրծքը, գլուխը և նույնիսկ ձեռքերն ու ոտքերը պաշտպանված էին պղնձյա, ոսկյա և երկաթյա զրահներով: Ի վերջո, սակայն ինչ որ մեկը նրա վերջը տվեց՝ Նիգալի կողով հարվածելով այն հատվածին, որտեղ սաղավարտի անցքի միջով տեղ էր թողնված աչքի համար, և մնացած պարսիկները, լքելով դիակը դիմեցին փախուստի: Զաջողության չափերը հույները գնահատեցին ոչ թե սպանված թշնամիների բանակությանը, որոնք քիչ էին, այլ պարսիկների պատած վշտի չափով, բանգի սրանք, սգալով Մասիստիդեսի համար, խուզվեցին և կտրեցին նույնիսկ ձիերի ու ջորիների բաշերը և հարթավայրի լցրին հեծեժանքով ու լացով, բանգի Մարդոխոսից հետո նրանք կորցրել էին իրենց առաջին այրին, որը գերազանցում էր այլոց իր խիզախությամբ և ուժով: /15/ Այդ հեծելամարտից հետո հույներն և պարսիկները երկար ժամանակ գերծ մնացին ռազմական ընդհարումներից... և ահա ի վերջո Մարդոխոսը, տեսնելով, որ իր մոտ պաշարեղենը մնացել է միայն մի բանի օրվա համար, իսկ հույների բանակությունն էլ անվերջ ժամանող համալրումների հաշվին անընդհատ մեծանում է, կորցրեց համբերությունը և որոշեց այլևս չհապաղել, այլ, լույսը բացվելու պես, անցնել Աուպոսը ու անակնկալ հարձակվել հույների վրա: Ահա ուրեմն, այդ մասին իր հրամանը նա գիշերը փոխանցեց հրամանատարներին: Մոտավորապես կեսօրին մի ինչ-որ հեծյալ գզուշորեն մոտեցավ հունական ճամբարին և, հանդիպելով ժամապահներին, հրամայեց մարդ ուղարկել աթենացի Արիստիդեսի հետևից: Սա արձագանքեց կանչին և անհապաղ եկավ: «Ես Մակեդոնիայի արքա Ալեքսանդրն եմ (**Մակեդոնական թագավորության արքա Ալեքսանդր Իդ - Մ.Ֆ.**)... - ասաց այդ հեծյալը, - և՛ ահա ես, տրամադրված լինելով ձեր կողմը, չնայած հսկայական վտանգին, որ սպառնում է ինձ, եկել եմ ձեզ մոտ, որպեսզի անակնկալ հարձակումը ձեզ շփոթի չմատնի և չզրկի արիությունից: Ահա ուրեմն, վաղը Մարդոխոսը ձեզ մարտ կտա, սակայն ոչ թե այն բանի պատճառով, որ վստահ է հաղթանակում ու ոչ էլ հանդուգն ինքնավստահության պատճառով, այլ այն պատճառով որ պարենամթերքի կարիք ունենի, չնայած որ գուշակները վատ կանխանշաններ են անում և հետ են պահում նրան, իսկ զորքն էլ տրամադրությունը գցած է ու տխուր: Իրոք, սակայն, այլ ելք չկա, բանգի կամ պետք է համարձակվել և փորձել հաջողությունը, կամ էլ մնալ տեղում ու դաժան կարիքի ենթարկվել»: Դրանից հետո Ալեքսանդրը խնդրեց Արիստիդեսին հիշել այս խոսքերը, սակայն ոչ-ոքի չասել, ընդ որում Արիստիդեսն ասաց, որ հարիր չէ նման լուրը գաղտնի պահել իրենց գլխավոր հրամանատար Պալսանիոսից, սակայն մինչև մարտը նա որևէ մեկին նույնիսկ խոսք իսկ չի ասի, փոխարենը, եթե Դունաստանը հաղթի, ոչ մի մարդ չի մնա, որ իմացած չի լինի Ալեքսանդրի քաջության և նվիրվածության մասին: Եվ ահա Մակեդոնիայի արքան հետ գնաց, իսկ Արիստիդեսը եկավ Պալսանիոսի վրան և պատմեց նրան այդ խոսակցության մասին: Նրանք իրար հետ մարդ ուղարկեցին այլ հրամանատարներին հետևից և հրահանգ արձակեցին, որ զորքը պահպանի կարգը ու պատրաստվի ճակատամարտին: /16/ Ինչպես պատմում է Զերոդոտոսը, Պալսանիոսը առաջարկեց Արիստիդեսին այն թեև տեղակայել աթենացիներին, բանի որ նրանք արդեն ծանոթ

են հակառակորդին և դրա համար էլ ավելի լավ կկոչվեն, իսկ իրենց նախկին այն հաղթանակի մասին հուշը նրանց առավել վստահություն կներշնչի: Ինչ վերաբերվում է իր մարդկանց, ապա Պավսանիոսն ուզում է նրանց տեղակայել ձախ թևում, որտեղ նրանց դեմ պետք է հայտնվեին պարսիկների կողմն անցած հույները: Աթենացիների մնացած ստորատեգուները, սակայն, Պավսանիոսի այս առաջարկը թեթևամիտ և նույնիսկ անհամեստ համարեցին, քանզի բոլոր մնացածներին նա թողնում է իրենց նախկին տեղերում ու միայն իրենց էր մեկ այս, մեկ այն կողմ քշում, կարծես իլիոնների՝ այն էլ ամենավտանգավոր վայրը: Այս ժամանակ Արիստիդեսը բացատրեց նրանց, որ նրանք բոլորն էլ սխալ են և, հենց միայն վերջերս կեցի մեջ մտնելով տեղացիների հետ ձախ թևում գտնվեցին տեղի համար, այժմ, երբ սպարտացիները նրանց կամավոր կերպով գիշերում են աջ թևը և նույնիսկ ինչ-որ իմաստով էլ նույնիսկ առաջնություն են տալիս, նրանք, փոխանակ ուրախանան իրենց սպասվող փառքի համար, առավելություն չեն տեսնում այն բանում որ պետք է մարտնչեն բարբարոսների, այլ ոչ թե յուրախյների դեմ: Նման խոսքերից հետո աթենացիները մեծագույն պատրաստակամության փոխեցին տեղերը սպարտացիների հետ...: Եվ ահա այսպես նրանք հապճեպ փոխեցին տեղերը լակեդեմոնացիների հետ, իսկ այդ ընթացքում թեթևացին, դասալիքներից իմանալով այդ մասին, տեղեկացնում են Մարդոնիոսին: Սա, կամ վախենալով աթենացիներից, կամ էլ իր համար առավել պատվաբեր համարելով մարտնչել հենց սպարտացիների դեմ, անմիջապես պարսիկներին աջ թև տեղափոխեց, իսկ հույներին էլ, որոնք իր գործում էին՝ ձախ թև՝ աթենացիների դեմ: Յենց որ այս տեղափոխումը հայտնի դարձավ, Պավսանիոսը կրկին անցավ աջ թև, այն դեպքում, երբ Մարդոնիոսը ինքը ևս փոխեց թևը և հայտնվեց լակեդեմոնացիների դեմ: Ահա նման անպտուղ գործերի վրա անցավ ողջ օրը: Իրենց մոտ գումարված խորհրդում հույները որոշեցին ծանրար զարկել մի քիչ ավելի հեռու՝ ցրով հարուստ մի վայրում, քանի որ բոլոր մոտակա աղբյուրները կեղտոտվել էին և սպառվել էին բարբարոսների հսկայական հեծելազորի կողմից: /17/ Եվ ահա, երբ գիշերը եկավ, հրամանատարները իրենց մարդկանց հանեցին դեպի այն վայրը, որտեղ ենթադրվում էր նոր ճամբար զարկել, սակայն սրանք ամենևին էլ չէին պատրաստվում միակամ հետևել նրանց, այլ, լքելով իրենց նախկին ամրությունները, սլացան դեպի քաղաք: Խառնաշուրթ առաջացնելով այնտեղ՝ նրանք վրանները զարկեցին որտեղ պատահի: Միայն սպարտացիներին էին, որ իրենց ցանկությանը հակառակ մնացին բոլորից հետ և ահա թե ինչ կերպ դա եղավ: Ամոմթարետոսը՝ մի բռնկուն և համարձակ մարդ, որը վաղուց ի վեր սարսու էր տեսնում ու ծանր էր տանում բոլոր այդ անվերջ հետաձգումները և դանդաղումները, հերթական այդ տեղափոխությունը համարեց ամոթալի փախուստ ու հայտարարեց, որ ինքը մի քայլ իսկ չի հեռանա, այլ իր կողմնակիցների հետ կմնա տեղում և հենց այդտեղ կդիմավորի Մարդոնիոսին: Պավսանիոսը մոտեցավ նրան և ասաց, որ իրականացնում է այն որոշումը, որի օգտին ռազմական խորհրդի ժամանակ քվեարկել են հույները, սակայն այդ ժամանակ Ամոմթարետոսը, երկու ձեռքով բարձրացնելով մի ծանր քար և այն նետելով Պավսանիոսի ոտքերի առաջ, հայտարարեց, որ ինքն էլ իր ձայնն է տալիս ու ընտրում է ճակատամարտը, իսկ ինչ վերաբերվում է վախկոտ խորհուրդներին և այլ կարծիքներին, ապա դրանց հետ ինքը գործ չունի: Պավսանիոսը, շփոթված դրանից և չիմանալով ինչ անել, մարդ ուղարկեց աթենացիների հետևելու, որոնք արդեն ծանախ էին ելել, և խնդրեց սպասել ու շարժվել միայն բոլորի հետ միասին, այն դեպքում, երբ ինքը գործը տարավ դեպի Պլատեա՝ սպասելով, որ Ամոմթարետոսը ի վերջո կշարժվի բոլորի հետքերով: Մինչ այս, մինչ այն, լույսը բացվեց և Մարդոնիոսից զարդան չմտքով, որ հույները լքել են իրենց ճամբարը: Եվ ահա խլացնող աղմուկ-աղաղակի ուղեկցության լակեդեմոնացիների վրա շարժվեց պարսիկների մարտակարգը, որոնք տրամադրված էին ավելի շուտ ոչ թե մարտի, այլ՝ փախստականների հետապնդման: Եվ իրոք, դեպքերը հազիվ նման ընթացք չընդունեցին, քանզի, տեսնելով, որ թշնամին հարձակվում է, Պավսանիոսը հրամայեց դարձրեցնել շարժը և յուրաքանչյուրին մարտակարգում իր տեղը զբաղեցնել, սակայն նա, ոչ այն է Ամոմթարետոսի վրա զայրացած լինելով, ոչ այն է շփոթված լինելով թշնամիների հարձակումից, մոռացավ մնացած հույների մարտի սկզբի մասին ազդանշան տալ: Դրա համար էլ, չնայած մարտն արդեն սկսվել էր, նրանք ոչ թե միանգամից օգնության հասան, այլ՝ առանձին-առանձին, առանձին ջոկատներով: Պավսանիոսը զոհաբերություն իրականացրեց և, քանի որ կանխագուշակությունները անբարենպաստ էին, հրամայեց սպարտացիներին վահանները դնել ոտքերի տակ, տեղից չշարժվել և սպասել իր նշանին՝ մազաչափ իսկ չփախաղթելով թշնամուն, իսկ ինքը շարունակեց զոհաբերությունները: Այդ ընթացքում թշնամական հեծյալները առաջ նետվեցին և նրանց նետերն արդեն իրենց նպատակին էին հասնում, որի արդյունքում սպարտացիների մոտ սպանվածներ ու վիրավորներ հայտնվեցին...: Դա իրոք մի ծանր, բայց նաև զարմանալի տեսարան էր և իրոք զարմանալ կարելի էր ռազմիկների զսպվածության վրա, քանզի ոչ-ոք փորձ չէր կատարում պաշտպանվել հարձակվող թշնամուց, այլ, վերքեր վերքի հետևից ստանալով և մարտակարգում ընկնելով, համբերատար բարի նշան էին սպասում աստծուց ու իրենց գորավարից: Այլ պատմիչներ էլ ասում են, որ մի քանի յուրիացիներ անակնկալ հարձակվել են Պավսանիոսի վրա, որը մի քիչ այն կողմ կանգնած զոհաբերություններ էր անում և աղոթում էր, ու սկսել են տանել սրբազան անոթները, իսկ Պավսանիոսն և նրան շրջապատող հույները անգեղ էին ու հետ էին մղում սրանց միայն փայտերով և մտրակներով: Ի դեպ, ասում են հենց այդ պատճառով է, որ մինչ այժմ էլ այդ օրվան նվիրված Սպարտայում զոհասեղանի մտրակում են պատանիների և յուրիական եղբեր կազմակերպում: /18/ Եվ ահա հենց այդ պահին ի վերջո բարի կանխաշնորհներ երևացին, որ հույներին վիճակված է հաղթել: Ամոմթարետոս էլ բոլորին հրաման տրվեց մարտի մեջ մտնել և անմիջապես էլ մարտակարգը գազազի նման մի տեսք ընդունեց՝ հզոր, կատաղած ու մազերը ցցած, իսկ բարբարոսներին էլ վերջնականապես հասավ, որ սրանք պատրաստ են մարտնչել մինչև արյան վերջին կաթիլը: Խուլ կերպով փակվելով կաշեպատ վահաններով՝ նրանք շարունակում էին աղեղներից հարվածել սպարտացիներին, իսկ սրանք, խտացնելով շարքերը և խստորեն պահպանելով կարգը, առաջ սլացան և, ցրելով վահանները, սկսեցին նիզակներով հարվածել պարսիկների դեմքերին ու կրծքերին: Արդյունքում՝ նրանք շատերին պառկեցրին, չնայած որ թշնամին բուռն դիմադրություն էր ցույց տալիս, և կոտորեցին թշնամական գրեթե բոլոր նիզակները, իսկ երբ հույները մերկացրին թորեն ու դաշույնները և սկսեցին լուռել դրանցով, խլելով թշնամու ձեռքից վահանները, ամեն ինչ ավելի թեժեցավ: Այդ ժամանակ աթենացիները դեռ կանգնած էին տեղում, սպասելով սպարտացիներին, սակայն այժմ, երբ նրանց ականջին հասավ մարտնչողների բարձր ձայները, իսկ Պավսանիոսից էլ, ինչպես պատմում են, մի սուրհանդակ եկավ և հայտնեց, թե ինչ է կատարվում, նրանք արագորեն շարժվեցին օգնության: Հարթավայրով առաջանալով այն ուղղությամբ, որտեղից աղմուկ էր գալիս, նրանք հանդիպեցին այն հույներին, որոնք հանդես էին գալիս պարսիկների կողմում: Այստեղից սրանց՝ Արիստիդեսը ահալին առաջ անցավ և, կոչ անելով աստվածների վրա լինել, գոչեց պարսիկացիներին, որ նրանք մարտի մեջ չմտնեն ու չփակեն աթենացիների ճանապարհը, որոնք շարժվում են օգնության նրանց՝ հայրենակիցներ, որոնք առաջին շարքերում մարտնչում են հանուն Յունաստանի ազատության: Տեսնելով, սակայն, որ ոչ-ոք ուշադրություն չի դարձնում իր խոսքերի վրա և թշնամու ռազմիկները ռազմական կարգ են ընդունում, Արիստիդեսը հրաժարվեց սպարտացիներին աջակցելու իր նախնական մտադրությունից և հարձակվեց այս հույների վրա, որոնք մոտ 5.000 հոգի էին: Սրանց մեծ մասը, սակայն, տեղի տվեց և սկսեց նահանջել անմիջապես էլ, հենց որ տեսավ, որ պարսիկները դիմում են փախուստի: Ասում են, որ ամենից երկար դիմադրել են թեթևացիները, որոնց ամենատոհմիկ և հզոր քաղաքացիները անասիմանորեն նվիրված էին պարսիկներին ու իրենց հետևից տանում էին մի ամբողջ, որն ակիտոս ենթադրվում էր մեծամասնությամբ՝ իշխանություն ունեցողներին: /19/ Ահա այս կերպ ճակատամարտը իրարից առանձին ընթանում էր երկու տարբեր վայրերում և առաջինը հենց լակեդեմոնացիներն էին, որ քչեցին պարսիկներին: Ափսոսաբան անունով մեկը սպանեց Մարդոնիոսին, բարով հարվածելով սրա գլխին, ինչպես կանխադրված էր գուշակ Անթիարաբոսը...: Փախստականներին սպարտացիները փակեցին փայտյա ամրության պարիսպներից ներս: Քիչ անց աթենացիները ի վերջո ցրեցին թեթևացիներին և մարտի դաշտում պառկեցրին սրանցից ամենագլխավորներից ու հայտնիներից 300 հոգու, որից հետո արդեն սուրհանդակ եկավ, որ պարսիկները փակված և պաշարված են: Այդ ժամանակ աթենացիները հույներին թույլ տվեցին փրկություն որոնել փախուստում, իսկ իրենք շտապեցին դեպի այդ կողմը: Օգնության գալով լակեդեմոնացիներին, որոնք շատ ալարկոտ և անկործ էին իրականացնում պաշարումը, նրանք գործով գրավեցին թշնամական ճամբարը ու այնտեղ սարսափելի կոտորած արեցին: Ասում են, որ 300.000 հոգուց Արտաբազեսի գլխավորությամբ կենդանի կարողացավ հեռանալ միայն 40.000 հոգի, իսկ հանուն Յունաստանի մարտնչածներից էլ ընկան միայն 1.360 ռազմիկ, ընդ որում սրանցից աթենացիներ էին 52-ը՝ բոլորը, ինչպես հայտնում է Կլիդեոսը, Էսևստադա ֆիլալից, որը բոլորից առավել քաջաբար էր կոչվում (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Արիստիդես», գլուխ 10-12, 14-19): «Իսկ ինչ աստիճան ողբալիտ էին Ռենիստոկլետեն և Արիստիդեսը, ցույց տվեց Մարդոնիոսի դեմ ճակատամարտը, որտեղ, չնայած նրանք կոչվում էին Զեւթերի գործի նշանի մասի դեմ, սակայն վտանգի էին ենթարկվում կորցնել ամեն ինչ» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Թեմիստոկլետ», գլուխ 16): «Ալոնիետն Զեւթերը (Աթենեյան տերության արքա Զեւթերս Ի-ը - Մ.Գ.) Մարդոնիոսի գլխավորությամբ Պլատեա ուղարկեց 120.000 հոգու: Թեթևացիները ըստ Զեւթերի հրամանի Պլատեայի մոտ անցան հարձակման: Լակեդեմոնացի Պավսանիոսը 300 սպարտիոսներով, 1.000 հարևաններով և 6.000 հոգով այլ բաղաբներից ելավ Մարդոնիոսի ընդառաջ: Պարսկական բանակը ջախջախիչ պարտություն կրեց, իսկ Մարդոնիոսը վերջ ստացավ և թաքնվեց: Յետագայում Զեւթերսը նրան ուղարկեց Ապոլոնի տաճարը թալանելու և նա, խոցված բարից, զոհվեց, ինչով Զեւթերսի տիրությունը հարուցեց» (Կտեսիոս Կսիդացի «Պարսից պատմություն» գիրք 25): «Յունաստանի բարորության համար տրված մարտերի թվում երրորդը ես կհիշատակեմ՝ Պլատեայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը, որը ընդհանուր ձեռքբերում էր և աթենացիների, և լակեդեմոնացիների համար, քանզի նրանք հետ մղեցին մեծագույն ու ծանր մի վտանգ, ընդ որում նրանց այդ արիությանը այժմ փառաբանվում է և կփառաբանվի նաև մեր ապագա սերունդների կողմից» (Պլատոն «Երկխոսություններ», Մենեդեսն):

«Արիստիդեսը նաև հանդես եկավ որպես աթենական ստրատեգոս, երբ Պլատոնայի ճակատամարտի ժամանակ հույները ջարդեցին Մարդոնիոսին և ոչնչացրեցին բարբարոսական զորքը» (Նեպոտ «Չայտնի օտարազգի զորավարների մասին», գլուխ 3):

«Երբ նա, տարբեր փորձերի մեջ տարաբնույթ գայթակղություններով աթենացիներից խաղաղության հասնել, ի վերջո տեսավ նրանց անհաղթահարելի ազատասիրությունը, կրակի մատնելով քաղաքի մի մասը, պատերազմի ողջ ծանրությունը փոխադրեց Բեոտես: Այնտեղ ուղղվեցին նաև նրան հետապնդող 100.000 հույները և, առանց հապաղելու մարտի մեջ մտնելով, ստիպեցին Մարդոնիոսին, երբ նրա զորքերն արդեն ջարդված էին ու գոլված ամեն ինչից, կարծես նավաբեկությունից հետո, փոքրաթիվ ռազմիկներով դիմել փախուստի: Չույները գրավեցին արքայական հարստություններով լի թշնամու ճամբարը» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների», գիրք 2, գլուխ 11):

«...մնացածները ջարդվեցին Պլատոնայի մոտ, որը ևս հույներին փառք բերեց: Այս հաղթանակները հույների ազատագրման միջոց հանդիսացան, հույների, որոնք ապրում էին Ասիայում, ինչպես նաև թույլ տվեցին աթենացիներին իրենց իշխանությունը հաստատել Էգեյան ծովի կղզիների մեծ մասի վրա» (Չոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 2):

«Ավելի ուշ, երբ... Զետեբը (**Աթենյան տեղության արքա Զետեբս I-ը – Մ.Ֆ.**) աչք տնկեց Յունաստանի վրա, նա և ծովում, և ցամաքի վրա կորցրեց իր գրեթե ողջ զորքը և հազիվ փրկվեց» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 23, գլուխ 6):

⁴²⁷ «/96/ Զանի որ գոհաբերության նշանակները բարենպաստ եղան, հելլենների նավերը Դելոսից մեկնեցին Սամոս: Երբ արդեն մոտեցել էին սամոսյան երկրի Կալսիմաս վայրին, այնտեղ խարիսխ Նետեցին Դելոսի արքայազնի մոտ և սկսեցին նավամարտի պատրաստվել: Պարսիկները, լսելով հելլենների մոտենալը, նույնպես դուրս եկան ծով, բայց մյուս նավերի հետ, բացի փյունիկյաններից, որոնց հետ էին ուղարկել, նավեցին դեպի մայրցամաք: Նրանք որոշեցին նավամարտի չբռնվել, բանի որ իրենց ուժերն անհավասար էին: Նրանք նավում էին դեպի մայրցամաք, որպեսզի լինեին Մյուբելեում գտնվող իրենց հետևակ զորքի պաշտպանության տակ, զորք, որը Զետեբսի (**Աթենյան տեղության արքա Զետեբս I-ի – Մ.Ֆ.**) հրամանով ողջ զորաբանակի կողմից թողնվել էր այնտեղ՝ Հոնիան պաշտպանելու համար: Այդ զորամասի թիվը 60.000 էր: Դրա զորավարն էր Տիգրանեսը, որը գերազանցում էր մյուս պարսիկների իր գեղեցկությանը և թիկնեղությանը: Պարսից նավամարտի գորավարները որոշեցին ապավինել այդ զորամասի պաշտպանությանը, իրենց նավերը քաշել ծովափ և այնտեղ պաշտպանական ամրություն կառուցել նավերի ու իրենց ապահովության համար: /97/ Այս նպատակով, ահա, նրանք դուրս եկան ծով: Երբ նրանք, անցնելով Մյուբելեում գտնվող Տիրոսից տաճարի մոտով, հասան Գայսոն և Սկոլոպիոս, ուր գտնվում է Ելևսիայան Դեմետրիայի տարարը, որը կառուցել է Պարսիկների որդի Փիլիստոսը, Կորոսի որդի Նիլետոսի հետ Մյուբել հիմնելիս, այնտեղ նավերը քաշեցին ցամաք: Այնուհետև նավերի շուրջ բարեկից և գերանալեռն բարձրացրին, մրգատու ծառերը կտրատեցին ու պատնեշի շուրջ ցցեց խրեցին: Այսպիսով, նրանք պատրաստվեցին և պարտվելու, և հաղթելու, բանից նրանք պատրաստվելիս նախատեսել էին և այս, և այն: /98/ Հելլենները լսելով, որ բարբարոսները մեկնել են դեպի մայրցամաք, սրտնեղած նրանց փախուստի համար, մնացել էին անվճռական՝ չհամարադրվել ինչ անել, վերադառնալ հե՛տ, թե՛ նավել դեպի Հելլեսպոնտոս: Ի վերջո որոշեցին ոչ այս, ոչ այն, այլ նավել դեպի մայրցամաք: Այսպիսով, նրանք նավամարտի համար կարողացան և այլ անհրաժեշտ բաներ պատրաստելով, նավեցին դեպի Մյուբելե: Մոտենալով պարսից բանակատեղին՝ նրանք ծովում չնկատեցին և ոչ մի նավ, բայց ափին տեսան պատնեշից ներս քաշված նավեր, իսկ ծովափին՝ մեծ թվով հետևակ՝ պատրաստ կռվելու: Այնժամ Լևտյաթիդեսը, որն իր նավով բոլորից շուտ էր մոտեցել ափին, նախ քարոզի միջոցով այսպես ազդարարեց հոնիացիներին. «Հոնիացի այլեր, ձեզանից ովքեր լսում են իմ խոսքը, թող իմանան, բանից պարսիկները ոչինչ չեն հասկանա իմ առաջարկից: Արդ, երբ մենք սկսենք մարտը, ձեզանից յուրաքանչյուրը թող նախ հիշի իր ազատությունը, իսկ հետո՝ մեր ռազմական նշանակները՝ Հեթեբ:՝ Ով այժմ լսում է իմ խոսքը, թող այս բոլորը հաղորդի չսողներին»: Լևտյաթիդեսի այս արարքը ուներ նույն նպատակը, ինչ Թեմիստոկլեսի արարքը Արտեմիսիոնում, այն է՝ թեթ բարբարոսներին հայտնի չդառնան այս խոսքերը, ապա հոնիացիները կհամոզվեն, իսկ եթե խոսվածը հաղորդեն բարբարոսներին, այդ դեպքում բարբարոսները չեն վստահի հելլեն ռազմակիցների: /99/ Լևտյաթիդեսի այս կոչից հետո հելլենները այսպես գործեցին: Նրանք նավերը ծովափ քաշեցին և, ցամաք դուրս գալով, մարտական դիրք ընդունեցին, իսկ պարսիկները, տեսնելով, որ հելլենները պատրաստվում են պատերազմի ու հորդորել են հոնիացիներին, նախ զինաթափեցին սամոսցիներին, կասկածելով նրանց հելլեններին համակրելու մեջ, բանից երբ բարբարոսական նավերով Սամոս բերվեցին Աթոնիկայում մնացած և Զետեբսի զորքերի կողմից գերի բռնված աթենացիները, սամոսցիները նրանց բոլորին ազատեցին ու, պարենավորելով, ուղարկեցին Աթենք: Ահա, այն պատճառով, որ սամոսցիները ազատել էին Զետեբսի թշնամիներից 500-ին, պարսիկներն առավելապես կասկածում էին նրանց: Այնուհետև պարսիկները միլեթցիներին հանձնարարեցին դեպի Մյուբելեի գազաթեղեր տանող անցումները պահպանել, իբր այն պատճառով, որ արանք ծանոթ էին երկրին, թեև իրականում պարսիկներն այդպես վարվեցին միլեթցիներին զորակայանից հեռացնելու նպատակով: Այսպիսի միջոցներով պարսիկներն ուզում էին կանխել այն հոնիացիների ապստամբությունը, որոնց նկատմամբ կասկածներ ունեին: Դրանից հետո, իրենց վախճաններն իրար միացնելով, նրանք իրենց համար պատնեշ կազմեցին: /100/ Հելլենները, ավարտելով իրենց պատրաստությունները, առաջացան դեպի բարբարոսները: Երբ նրանք առաջ էին շարժվում, ողջ զորաբանակով մեկ լուր տարածվեց և քարոզի մի մական հայտնվեց՝ ընկած ծովեզրին: Լուր տարածվեց, թե հելլենները հաղթել են Մարդոնիոսին: Բազմաթիվ նշաններից այստեղ բացահայտ է աստծու կամքն այդ գործերում, եթե այդ ժամանակ, թեև Պլատոնայի ճակատամարտի օրը համընկել էր Մյուբելեում տեղի ունենալից ճակատամարտի օրվան հետ, հաղթանակի լուրը տարածվեց հելլենների մեջ և դրանից զորքի բարոյականը բարձրացավ, որից հետո բոլորն արդեն ավելի հոժարակամ էին ուզում կռվել: /102/ Աթենացիները և արանց կողքին մինչև ռազմաշաքի կետը դասավածների ճանապարհին անցնում էր ծովափով և հարթավայրով, իսկ լավեղծմոնացիների ու նրանցից հետո դասավածների ճանապարհը՝ ծորով և բլուրներով: Մինչ լավեղծմոնացիները դեռևս շրջանցում էին բլուրները, աթենացիները մյուս թևում արդեն բռնվել էին մարտի: Զանի դեռ պարսից հյուսկեն վախճանները կանգնած էին ուղիղ, նրանք կարողանում էին պաշտպանվել և կռվում բոլորովին չէին զիջում, բայց, երբ աթենացիները ու նրանց հարևան զորքերը, իրար քաջալերելով, սկսեցին ավելի եռանդով հարձակվել, որպեսզի իրենք տանեն հաղթանակը, այլ ոչ թե լավեղծմոնացիները, այնժամ արդեն մարտի պատկերը փոխվեց: Հյուսկեն վախճանները տապալելով՝ նրանք բոլորը միասին թափով նետվեցին պարսից վրա: Մրանք, թեև այնժամ ևս դիմացան հարձակման և երկար դիմադրեցին, բայց ի վերջո փախան ամրությունից ներս: Այնժամ աթենացիները, կորնթացիները, սիկիոնցիները և տրեգենացիները, որոնք այս հերթականությամբ կանգնած էին մարտաշարքում, կրկնապես հալածվելով թշնամիներին, նրանց հետ խուժեցին ամրությունից ներս: Ամրությունը գրավվելուց հետո, բարբարոսներն արդեն չէին դիմադրում և բոլորը փախուստի դիմեցին, բացի պարսիկներից, որոնք, փոքր փախելի բաժանվելով, շարունակեցին դիմադրել պարսիկներից անընդհատ ներս խուժող հելլեններին: Պարսից զորավարներից երկուքը նույնպես փախան, իսկ երկուքը սպանվեցին: Նավատորմի զորավարներ Արտալոնտեսը և Իթամիոնեսը փախան, իսկ Մարդոնտեսը ու հետևակի զորավար Տիգրանեսը սպանվեցին կռվելիս: /103/ Պարսիկները դեռ դիմադրում էին, երբ հասան նաև լավեղծմոնացիներն և նրանց հետ եղողները ու օգնեցին մնացածը վերջացնելու: Այստեղ ընկան նաև շատ հելլեններ, մանավանդ սիկիոնցիներ, այդ թվում նաև նրանց զորավար Պերիկատը, իսկ մարական զորքում գտնվող սամոսցի մարտիկները, որոնց պարսիկները զինաթափել էին, սկզբում տեսնելով, որ հաղթանակը դեռևս կասկածելի է, սկսեցին ամեն ինչ անել՝ հելլեններին օգնելու համար: Մնացյալ հոնիացիները, տեսնելով սամոսցիների արարքը, իրենք ևս հետևեցին նրանց օրինակին և, ապստամբելով պարսից դեմ, հարձակվեցին բարբարոսների վրա: /104/ Պարսիկները միլեթցիներին հանձնարարել էին անցավայրերի պահպանումը, որպեսզի, պարտության դեպքում, ինչը որ իրականում պատահեց, իրենք կարողանային, միլեթցիներին ուղեցույց ունենալով, ապաստան գտնել Մյուբելեի բարձունքներում: Միլեթցիներին այստեղ ուղարկեցին այս նպատակով, այլև այն պատճառով, որ նրանք հեռու գտնվեն զորքերից և չկարողանան խռովություն բարձրացնել, իսկ միլեթցիները ամեն ինչ կատարեցին հրամայվածին հավատալով: Նրանք նահանջող պարսիկներին առաջնորդեցին այլ ճանապարհներով, որոնք տանում էին դեպի հակառակորդը և, ի վերջո, իրենք սկսեցին ավելի մեծ թշնամությամբ կոտորել պարսիկներին: Այսպիսով, Հոնիան երկրորդ անգամ ապստամբեց պարսիկների դեմ: /106/ Բարբարոսների մեծ մասին ճակատամարտում կամ փախչելիս վերջ տալուց հետո հելլենները իրկիզեցին նրանց նավերն և ողջ ամրությունը: Այնուհետև ավարը բերեցին ծովափ, ընդ որում նրանք ինչ-որ բանակությանը դրամական գանձեր գտան: Ամրությունը և նավերը իրկիզելուց հետո նրանք նավերով հեռացան» (Բերոդոտոս «Պատմություն», գիրք 9, գլուխ 96-100, 102-104, 106):

«/34/ Հոնիայում հույները ևս մեծագույն մի ճակատամարտում մարտնչեցին պարսիկների դեմ նույն այն օրը, ինչ Պլատոնայի ճակատամարտը եղավ, և, բանի որ մենք պատրաստվում ենք պատմել այդ մասին, կսկսենք ամենակարգից: Եվ այսպես Լեոնտիֆիդոս լավեղծմոնացին և Կասնիպոս Աթենացին, որոնք նավատորմի հրամանատարներն էին Սալամինի ծովամարտում, նավատորմը հավաքեցին Էգինայում ու, մի բանի որ մնալով այնտեղ, 250 տրիերաներով լողացին Դելոս: Մինչ նրանք այստեղ խարիսխ գցած կանգնած էին, նրանց մոտ դեսպաններ ժամանեցին Սամոսից՝ խնդրելով ազատագրել Ասիայի հույներին: Լեոնտիֆիդոսը խորհրդակցություն անցկացրեց հրամանատարների հետ, որից հետո, երբ լսեցին սամոսցիների խոսքը, նրանք որոշեցին իրենց վրա պարտավորություն վերցնել ազատագրել քաղաքները և ինարավորինս շուտ ելնել Դելոսից: Երբ պարսից նավատորմի հրամանատարներին, որոնք այդ ժամանակ գտնվում էին Սամոսում, հայտնի դարձավ, որ հույները ծով են ելել իրենց դեմ, նրանք իրենց բոլոր նավերով ելան Սամոսից և, մտնելով Հոնիայում գտնվող Մյուբելեի նավահանգիստ, ափ քաշեցին իրենց նավերը, բանի որ տեսնում էին, որ դրանք բիչ են մարտը շարունակելու համար: Նրանք ամրացան փայտյա պարսպի և խորը խանդակի հետևում, ընդ որում, չնայած

այդ ամբողջություններին, նրանք նաև ցամաքային զորք կանչեցին Սարգեսից ու այլ հարևան քաղաքներից՝ ընդհանուր առմամբ հավաքելով մոտ 100.000 հոգու կազմով: Բացի դրանից նրանք նաև ամեն տեսակի այլ հանդերձանք ևս պատրաստեցին, որը օգտակար կլիներ պատերազմի պարագայում՝ ենթադրելով, որ հոնիացիները կանցնեն թշնամու կողմը: Լեոնտիֆիդոսը ողջ նավատորմով շարժվեց, պատրաստ գործելու Մյուսբելեում գտնվող բարբարոսների դեմ, ընդ որում նա մինչ այդ մի բարձր ծայի տիրապետող մունեստիկի ուղարկեց, որը ողջ նավատորմում ամենաբարձր ծային ուներ, և նրան հրամայեց մոտենալ թշնամիներին ու բարձրաձայն հայտարարել. «Ով հույներ, ջարդելով պարսիկներին, մենք այժմ ձեռք եմք մեկնում Ասիայում գտնվող հունական բաղադրված ազատագրման գործին»: Լեոնտիֆիդոսը այդ անում էր այն վստահությամբ, որ բարբարոսների բանակում գտնվող հույները կապտամբեն պարսիկների դեմ, արդյունքում՝ մեծ շփոթ կառաջանա բարբարոսների ճամբարում: Իրականում հենց այդպես էլ եղավ, բանգի, հենց որ մունեստիկը մոտեցավ ափ բաշված նավերին և հայտարարություն արեց, այնպես պատահեց, որ պարսիկները կորցրին վստահությունը հույների նկատմամբ, իսկ սրանք էլ սկսեցին իրար մեջ պայմանավորվել ապստամբության հարցում: /35/ Դրանից հետո Լեոնտիֆիդոսի գլխավորած հույները, պարզելով, թե ինչ կերպ են տրամադրված հույները պարսկական ճամբարում, ափ իջեցրին իրենց ուժերը: Չաջորդ օրը, այն ժամանակ, երբ նրանք պատրաստվում էին մարտի, նրանց հասավ այն հաղթանակի մասին լուրը, որը հույները շահել էին Պլատեայի մոտ: Այդ լուրը ստանալուն պես Լեոնտիֆիդոսը, հավաքելով խորհուրդը, իր գործին մարտի կոչ արեց և այլ փաստարկների շարքում, որ ներկայացրեց, այն էր, որ նա թատերական ձևով հայտնեց Պլատեայի մոտ ձեռք բերված հաղթանակի մասին՝ իհարկե հույսով, որ մարտի գնացողներին դա ավելի վստահ կդարձնի: Եվ իրոք դա զարմանալի էր, բանգի, ինչպես հետո հայտնի դարձավ, երկու ճակատամարտերն էլ տեղի էին ունեցել նույն օրը՝ Պլատեայից ու Մյուսբելեից մոտ տեղի ունեցածը, և ահա այժմ պարզ դարձած, որ Լեոնտիֆիդոսը, դեռևս չիմանալով հաղթանակի մասին, փաստորեն հորինել էր այդ ռազմական հաջողության մասին լուրը և օգտվել դրանից, բանգի երկու ճակատամարտերի միջև ձգվող տարածությունը որևէ հնար չէր թողնում այդ աստիճանի արագությամբ հաղթանակի մասին իմանալու: Իր հերթին պարսիկների առաջնորդը, վստահությունը կորցնելով իր սեփական զորքում գտնվող հույների նկատմամբ, զինաթափեց նրանց և զենքը բաժանեց այն ժողովուրդներին, որոնք ավելի Լեոնտիֆիդոսի և նրա տրամադրված իրենց նկատմամբ, որից հետո բոլոր զինվորներին իրար զուլի հավաքեց ու ասաց նրանց, որ Զսերեթսն (Աբեմենյան տերության արքա Զսերեթս Ի-ը – Մ.3.) անձամբ է իրենց օգնության շտապում մի մեծ բանակով՝ դրանով իսկ սրանց արիությունը ներշնչելով վստահին դեմ հանդիման: /36/ Երբ երկու կողմերը շարժեցին իրենց զորքերը մարտական կարգով և գնացին իրար վրա, այդ ժամանակ պարսիկները տեսան, թե թշնամին ինչ աստիճան փորձաթիվ է և, արհամարհելով վերջինիս, անզուսպ գոռալով հարձակման անցան: Այդ ժամանակ սամոսցիներն և միդոնցիները, նախապես միաձայն որոշած լինելով օժանդակել հույներին գործին, բոլորը միասին վազեցին առաջ նետվեցին, իսկ, բանի որ դա տեղի ունեցավ հույների աչքի առաջ, չնայած հոնիացիները մտածում էին, որ հույներն ավելի կոզկոռվեցին, իրականում հակառակ պատկերը ստացվեց: Լեոնտիֆիդոսի ջոկատները, մտածելով, թե դա Զսերեթսն է շարժվում Սարգեսից և գալիս իրենց վրա, լցվեցին վախով ու բանակում փոխադարձ տարածախնություններ առաջացան, բանգի ոմանք ասում էին, թե իրենք պետք է վերցնեն իտեփական նավերն և արագորեն հեռանան, իսկ այլք էլ պնդում էին, որ պետք է բաշխար կերպով պահել իրենց շարքերը: Բանի դեռ նրանք բոլորը այս խառնաշփոթի մեջ էին, պարսիկները երևացին և, զինված այն կերպ, որ վախ առաջացնեն, աղաղակներով նետվեցին սրանց վրա: Չույները, ժամանակ չունենալով բնարկությունների համար, որոշեցին դիմադրած կանգնել բարբարոսների հարձակմանը: Չենց ամենակզբից երկու կողմերը համառորեն մարտնչեցին և մարտի ելքը անորոշ էր, երկու կողմերից էլ մեծ բանակի մարդիկ էին ընկնում, բայց ահա, երբ ի վերջո սամոսցիներն ու միդոնցիները հայտնվեցին, հույները ոգի առա և բարբարոսները, լի վախով, դիմեցին փախուստի: Սրան հետևեց համընդհանուր արյունալիությունը, բանի որ Լեոնտիֆիդոսի և Կաստիպոսի ջոկատները հետապնդում էին ջարդված բարբարոսներին մինչև նրանց ճամբար, իսկ Եոնիացիներն էլ մարտին իրենց մասնակցությունը բերեցին ամենավերջին պահին, երբ նրա ելքն արդեն որոշված էր: Այս կերպ վարվեցին նաև Ասիայի մնացած ժողովուրդները, բանի որ ազատության անկասելի տենչը պատել էր Ասիայի բոլոր ժողովուրդների սրտերը: Դրա համար էլ, ահա, բնակիչներից ոչ մեկը չէր մտածում ոչ գերիների մասին, ոչ էլ երդումների, այլ բոլոր նրանք իրար հետ միացած կոտորում էին բարբարոսներին: Ահա այս կերպ պարսիկները պարտություն կրեցին և նրանցից ավելի բան 40.000 հոգի պանկվեց, իսկ կենդանի մնացածներին ոմանք էլ փրկություն գտան ճամբարում, այն դեպքում, երբ այլք նահանջեցին Սարգես: (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 11, գլուխ 34-36):

⁴²⁸ «/1/ Կյուրոսն իր ուժերը հավաքում էր հետևյալ կերպ: Զաղաքներում իր ունեցած բոլոր կայազորների բերդապահներից յուրաքանչյուրին հրաման ուղարկեց որքան կարելի է շուտ և լավագույն պեղորոնեցի ռազմիկներ հավաքել այն պատճառաբանությամբ, թե իբր Տիսապիտեսը արդյունաբերությունը, բանի որ Լեոնտիֆիդոսի դեմ...: Մի այլ բանակ ևս հավաքագրվում էր Աթուրոսի հանդիպակաց Բերսոնեսում...: Դարձյալ, Արիստիպպոս Թեսալացին, որ հյուրասիրության սովորույթի համաձայն բարեկամացել էր Կյուրոսի հետ, իր հայրենիքում հակառակորդներից ճնշվելով գալիս է Կյուրոսի մոտ ու խնդրում նրանից 2.000 վարձկանի համար երեք ամսվա ռոճիկ՝ հուսալով այդ ձևով հաղթահարել իր հակառակորդներին, իսկ Կյուրոսը նրան տվեց 4.000 վարձկանի համար վեց ամսվա ռոճիկ և խնդրեց նրան իր հակառակորդներին հետ չհաշտվել, նախքան իր հետ խորհրդակցելը: Ահա այսպես Թեսալիայում և նրա համար գաղտնաբար զորք էր պահվում, իսկ Պրոքսեսուս Բեոնացուն, որը հյուրասիրության սովորույթով կապված էր իր հետ, Կյուրոսը պատվիրեց հնարավորին չափ շատ ռազմիկներ վերցնելով գալ իր մոտ այն պատրվակով, թե ինքը ցանկանում է արշավել պիսիդիացիների դեմ, որովհետև պիսիդիացիները անհանգստացնում են իր երկիրը: Սոփայնետոս Սոյումփալացուն ևս ու Սոկրատես Աթալացուն, որոնք նույնպես հյուրասիրության սովորույթով կապված էին նրա հետ, նա պատվիրեց հնարավորին չափ շատ զինվորներ վերցնելով գալ, որպեսզի Միդեացի փախստականների հետ միասին պատերազմեն Տիսապիտեսի դեմ: Նրանք այդպես էլ արեցին: Երբ Կյուրոսին թվաց, թե հարմար ժամանակն է արդեն արշավանքը սկսելու համար, նա այդ բանը պատճառաբանեց, ասելով, թե իբր ցանկանում է պիսիդիացիներին ամբողջապես դուրս վանել իր հողերից, թե իբր նրանց դեմ արշավելու նպատակով է, որ գումարեց և բարբարոսական, և հելլենական զորքերը: Այս ժամանակ էլ հենց նա սուրիանդակ ուղարկեց, պատվիրելով նաև Կեաթոսին, որ սա վերցնի իր ողջ զորքը ու ժամանի, ինչպես նաև՝ Արիստիպպոսին, որպեսզի սա համաձայնության գա իր հակառակորդներին հետ և ուղարկի իր հետ ունեցած ողջ զորքը: Նա պատվիրեց նաև Զսերիսա Արկադիացուն, որ գլխավորում էր իրեն ելնական բաղադրված գտնվող վարձկաններին, որպեսզի նա ժամանի իր զորքերով, բացի նրանցից, ովքեր անհրաժեշտ էին բերդերի պաշտպանության համար: /2/ Նա կանչեց նաև Միլեթը պաշարողներին և պատվիրեց վտարանդիներին արշավել իր հետ՝ խոստանալով նրանց, որ, եթե իր արշավանքի հետապնդած նպատակով բարեհաջող իրականանա, ապա նա չի դադարեցնի ռազմական գործողությունները մինչև նրանց չկերպարձնի իրենց տուն: Նրանք հոժարությամբ ենթարկվեցին, բանի որ հավատում էին նրան, ուստի և, զենքերը վերցնելով, ներկայացան Սարգես: Այսպիսով՝ Զսերիսան, հավաքելով բաղադրված զորամասերը, մոտավորապես 3.000 հույիստներով ժամանեց Սարգես: Պրոքսեսուսը ներկայացավ, իր հետ բերելով մոտ 1.500 հույիստ և 500 մերկ, Սոփայնետոս Սոյումփալացին՝ ևս 1.000 հույիստ, իսկ Սոկրատես Աթալացին՝ մոտավորապես 500 հույիստ: Պլատին Մեգարացին նույնպես ժամանեց՝ բերելով 300 հույիստ և 300 պելտաստ...: Իր հերթին Տիսապիտեսը, տեղեկանալով այս բոլորի մասին և կռահելով, որ ռազմական պատրաստությունը նրան ավելի մեծ են, բան անհրաժեշտ է պիսիդիացիների դեմ արշավելու համար, 500 հեծյալների հետ միասին հնարավորինս արագ օուրաք ընդի արքան (Աբեմենյան տերության արքա Արտաքսերես Ի-ը (404-359) – Մ.3.) ...: Կյուրոսն ասածս զորքերով ճանապարհ ընկավ Սարգեսից... մինչև Մեանդրոս գետը..., արշավեց Փռուգիայի միջով... մինչև Կոլոսոս...՝ այստեղ մնալով 7 օր: Այդ ժամանակ նրա մոտ ժամանեց Մենոն Թեսալացին՝ բերելով իր հետ 1.000 հույիստ և 500 պելտաստ...: Այստեղից նա առաջ ընթացավ... մինչև Կելենե...: Այստեղ եկավ նաև վտարանդի Կեաթոս Լակեդեմոնացին՝ բերելով 1.000 հույիստ 800 թրակիացի պելտաստ և 200 կրետացի աղեղնավոր: Նույն ժամանակ ներկայացավ նաև Սոսիս Սիրակուզացին 300 հույիստով և Սոփայնետոս Արկադիացին 1.000 հույիստով: Եվ այստեղ՝ պարտեզում, Կյուրոսը գործառնեց կազմակերպեց ու հաշվեց հելլեններին: Ներկա էր 11.000 հույիստ և 2.000 պելտաստ: Այստեղից առաջացան... մինչև Պելոնե..., մինչև Կերամոն-ագորա կոչված մարդաշատ քաղաք..., մինչև Կալստրուպեդիոն մարդաշատ քաղաք, որտեղ մնացին 5 օր: Չիվիորներին նա արդեն պարտք էր ավելի բան երեք ամսվա ռոճիկ և նրանք բազմիցս եկել էին նրա դուռը ու պահանջել իրենց վաճառք, իսկ ինքը, հուսադրելով նրանց, հետ էր ուղարկում և, ըստ երևույթի, վշտացած էր, բանի որ սովոր չէր ունենալ ու չտալ: Այստեղ նրա մոտ եկավ Եպիպսաս՝ Կիլիկիայի Մյունեստեսի թագավորի կինը, և ասում են, թե նա Կյուրոսին շատ դրամ տվեց, որից հետո նա զորքին չորս ամսվա ռոճիկ վճարեց: Կիլիկիոսի ուներ թիկնապահներ՝ բաղկացած կիլիկիացիներից և ասպենդացիներից...: Այստեղից առաջ ընթացան մինչև Թյուրքոն մարդաշատ քաղաք...՝ այստեղից առաջ ընթանալով հասան մինչև Տյուրքոն մարդաշատ քաղաք..., որտեղից առաջացան մինչև Իկոնիան..., հետո՝ Կապադոկիայի միջով՝ դեպի Դանա մարդաշատ, խոշոր և բարգավաճ քաղաք...: Այստեղից նրանք փորձեցին ներխուժել Կիլիկիա: Մուսըրը մի կռուռի էր սոսի՝ խիստ զառիթափ և զորքի համար անանց, եթե որևէ մեկը խանգարեր: Ասում էին, թե Մյունեստեսի բարձունքների վրա էր և պահպանում էր երկրի մուտքը, այդ իսկ պատճառով Կյուրոսը ողջ օրը մնաց հարթավայրում: Չաջորդ օրը լրաբեր ժամանեց՝ հայտնելով, որ Մյունեստեսի լեռն է բարձունքները՝ իմանալով, որ Մենոնի գործախուժը արդեն Կիլիկիայի՝ Լեռների այն կողմում է, ինչպես նաև լսելով, թե Չոնիայից Կիլիկիա է նավում Տամուր՝ լակեդեմոնական և իր իսկ՝ Կյուրոսի, տրիեմարներով: Այսպիսով՝ Կյուրոսը առանց որևէ դիմադրության բարձրացավ լեռները և սեսավ լեռաները այնտեղ, ուր նախապես պահապան էին կանգնած կիլիկիացիները: Այստեղից Կյուրոսն իջավ ընդարձակ և գեղեցիկ, լավ ոռոգվող ու բազմամարդ ծառերով և խաղողի այգիներով ծածկված մի հարթավայր..., որտեղից հասավ Տարսոն՝ Կիլիկիայի այդ խոշոր ու բազմամարդ քաղաքը, որտեղ գտնվում էր Կիլիկիայի

արքա Սյունենեստիսի ապարանք...: Եպիսկոպոսն՝ Սյունենեստիսի կինը, Տարսոն հասավ Կյուրոսից հինգ օր շուտ, սակայն, լեռներով դեպի հարթավայր իջնելիս, ողնացան Մենոնի գորամասից երկու լոթոս: Ոմանք պատմում էին, թե սրանք կիլիկիացիների կողմից կոտորվեցին ինչ-որ թալան անելիս, իսկ ուրիշները՝ թե իբր հետ էին մնացել յուրայիններից և, չկարողանալով հասնել ոչ մնացած զորքին, ոչ էլ գտնել ճանապարհը, մոլորվել էին ու կորել: Արանք ընդամենը 100 հոգի էին: Մնացալը, հասնելով Տարսոն, իրենց գորակիցների կրթստից գազազած և քաղաքը, և նրանում գտնվող ապարանքը կողոպտեցին: Երբ Կյուրոսը մտավ քաղաք, լրաբեր ուղարկեց՝ պահանջելով, որ Սյունենեստիս ներկայանա իրեն: Սա պատասխանեց, որ ոչ նախկինում է և որևէ անգամ իրենից հզորի ձեռքը հանձնվել, ոչ ևս հիմա է ցանկանում գնալ Կյուրոսի մոտ, սակայն կինը նրան համոզեց և նա հավատարմության երաշխիք ստացավ: Այս բոլորից հետո, երբ նրանք հանդիպեցին իրար, Սյունենեստիսը շատ դրամ տվեց Կյուրոսին՝ նրա զորքի համար, իսկ Կյուրոսն էլ այնպիսի ընծաներ տվեց, որոնք համարվում էին արքայի կողմից տրված պատիվ: (Քսենոֆոն «Անաբասիս», գիրք 1, գլուխ 1, 2):

⁴²⁹ «/3/ Կյուրոսը և նրա բանակը այստեղ մնացին 20 օր, որովհետև զինվորները ասում էին, թե այլևս առաջ չեն գնա, բանզի նրանք արդեն կասկածում էին, թե արշավում են արքայի (Աթենեյան տեղության արքա Արտաքսերքես II-ի - Մ.Գ.) դեմ, իսկ իրենք, ինչպես ասացին, այդ նպատակով չէ, որ վարձվել էին...: Այդպես էլ որոշվեց և, մարդկանց ընտրելով, Կենաբոսի հետ միասին ուղարկեցին Կյուրոսի մոտ, որոնք, զորքի որոշման համաձայն, հարցում արեցին Կյուրոսին, որը պատասխանեց, թե լսել է, թե իր թշնամին Աթրոկոմասը գտնվում է Եփրատ գետի մոտ՝ 12 կայան հեռավորության վրա, և ինքը նպատակ ունի գնալ նրա վրա...: Հինվորները, կասկածելով հանդերձ, որ Կյուրոսն իրենց տանում է արքայի դեմ, որոշեցին հետևել նրան՝ միաժամանակ ավելի բարձր վարձ պահանջելով...: /4/ Այստեղից առաջացան դեպի Փաուրոս գետը..., հետո՝ մինչև Պյունարոս գետը, որտեղից էլ հասան Իսոս, որը Կիլիկիայի ամենաձայրամասային քաղաքն էր՝ խոշոր, մարդաշատ և բարգավաճ: Այստեղ նրանք մնացին երեք օր և նրանց մոտ Պելոպոնեսից 35 նավեր ժամանեցին..., ընդ որում Եփեսոսից այս կողմ նրանց առաջնորդում էր Տամոս Եգիպտացի՝ իր հետ ունենալով Կյուրոսի այն 25 նավերը, որոնք պաշարել էին Միլեթը...: Կյուրոսի կարգադրությամբ այդ նավերով ներկայացավ նաև Խեթրիստիոս Լակեդեմոնացին՝ իր հետ բերելով 700 հուպիստերի...: Այստեղ էլ Աթրոկոմասի մոտից արշավախմբի ուղին կլիկի մեծ արքայի՝ 400 հուպիստ, փախչելով եկան Կյուրոսի մոտ և միացան արքայի դեմ նրա արշավանքին: Այստեղից Կյուրոսն առաջ ընթացավ դեպի Կիլիկիայի ու Ատրիքի միջև գտնվող դարպասը...: Անցնելով դարպասները՝ Կյուրոսը հասավ փյունիկցիներով բնակեցված Մյուրիանոսու ծովափնյա քաղաքը...: Այս բոլորից հետո Կյուրոսը առաջ ընթացավ մինչև Խալոս գետը..., հետո՝ մինչև Դարդաոս գետը, հետո՝ Եփրատ գետը..., որտեղ կար խոշոր Թափասկոս քաղաքը...: Միայն այստեղ էր, որ Կյուրոսը, ժողովներով հեռուների գորակարների, հայտարարեց, որ իրենց արշավախմբի ուղին կլիկի մեծ արքայի՝ դեմ՝ դեպի Բաբելոն...: /5/ Այստեղից Կյուրոսը առաջ է ընթանում Արաբիայի միջով՝ Եփրատ գետը ունենալով աջ կողմում...: Այստեղ դաշտավայր էր, ամբողջապես հարթ՝ ծովի նման, ծածկված օշինդրով, իսկ եթե նույնիսկ պատահում էլ էր որևէ այլ բուսականություն՝ թփեր կամ եղեգնուտ, ապա ամեն ինչ անուշաբուր էր՝ օժանդիքի նման: Այստեղ ոչ մի ծառ չկա, իսկ գազանները բազմապիսի են՝ մեծ թվով վայրի էշեր, բազմաթիվ և խոշոր ջայլամներ, կային նաև խոշոր արոսներ ու վիթեր: Դեծյալները, երբեմն, ընկնում էին այս գազանների հետևից...: Առաջանալով այս երկրի միջով՝ նրանք հասան Մասկան գետը...: Այստեղից առաջ ընթացան... Եփրատ գետը աջ կողմում թողած և հասան Պյուլե: Այս կայաններում լճակներից շատերը սովից կոտորվեցին, բանի որ ոչ խոտ կար և ոչ որևէ ուրիշ բույս, այլ ողջ երկիրը մերկ էր...: Ինչ վերաբերում է զինվորներին, ապա նրանց հացը ևս սպառվեց, իսկ այն հնարավոր չէր գնել այլ տեղ, բան միայն լյուդիական շուկայում՝ Կյուրոսի բարբարոսական զորքի մեջ՝ մեկ կապիթե ցորենի կամ գարու ալյուրը՝ չորս սիկլո...: Հինվորները ապրում էին միս ուտելով: Այս անցումներից մի բանից Կյուրոսը շատ էր ձգում, հատկապես այն դեպքում, երբ ցանկանում էր հասնել ցրի կամ արոսի...: Ընդհանրապես պարզ էր, ու Կյուրոսը ողջ ճանապարհին շտապում էր և կանգ էր առնում միմիայն զորքը պարենով ապահովելու համար, կամ որևէ մի այլ անհրաժեշտության դեպքում, ենթացելով որ ինչքան շատ տեղ հասնի, այնքան արթուն ավելի անպատրաստ կլինի պատերազմի համար, իսկ ինչքան հապտի, այնքան նա ավելի մեծ զորք կկարողանա հավաքել: Ուշադիր դիտողը կարող էր նկատել, որ արքայի տերությունը հզոր էր իր ընդարձակությամբ և բնակչության բազմությամբ, բայց նրա թույլ կողմն էր ճանապարհների ձգվածությունը ու, թշնամու հանկարծակի հարձակումներին, հայտարարեց, ուժերի ցրվածությունը: Եփրատ գետից այն կողմ՝ ամայի ճանապարհների վրա, կար Զարմանդե անունով մի խոշոր ու բարգավաճ քաղաք: Այստեղ զինվորները պարեն գնեցին...: /6/ Այստեղից առաջ ընթանալիս՝ զինվորները ճանապարհին նկատեցին ձիերի սմբակների հետքեր և թրիք: Ենթադրվում էր, որ դրանք մոտ 2.000 ձիու հետքեր են: Դեծյալներն իրենց ճանապարհին այրել էին և խոտը, և այն ամենը, ինչ կարող էր պիտանի լինել...: /7/ Այստեղից Կյուրոսը Բաբելոնիայի միջով երեք կայան՝ 12 փարսախ, առաջ անցավ, իսկ երրորդ կայանում գիշերվա կեսին՝ բաց դաշտում, հեյլենների և բարբարոսների գորատես կազմակերպեց: Նա ենթացրում էր, որ հաջորդ օրը արշալույսին արթան իր զորքով կհայտնվի ճակատամարտ տալու: Եվ ահա նա հրամայեց Կենաբոսին առաջնորդել աջ թևը, իսկ Մենոնին՝ ձախ թևը: Ինքը ևս դասավորեց իր զորամասը, իսկ զորատեսին հաջորդած օրը Կյուրոսի մոտ մեծ արքայի զորքից փախստականներ ժամանեցին և տեղեկություններ հայտնեցին արքայի բանակի մասին...: Հինավառված հեյլենների թիվը հետևյալն էր՝ 1 բյուր և 400 վահանակիր հուպիստ և 2.500 պելտաստ, իսկ Կյուրոսի հետ եղող բարբարոսների թիվը՝ 10 բյուր և շուրջ 20 մանգաղակիր մարտականք: Ասում էին, թե թշնամական զորքը բաղկացած էր 120.000 զինվորից և 200 մանգաղակիր մարտականքից: Կար նաև 6.000 հեծյալ, որոնց առաջնորդում էր Արտագերսեսը և սրան դասավորվում էին անմիջապես արքայից առաջ: Արքայի բանակը ուներ չորս զորահրամանատար, որոնցից յուրաքանչյուրը ղեկավարում էր 30 բյուր զինվոր, նրանք էին՝ Աթրոկոմասը, Տիսասպիեռնեսը, Գորգիսաը և Արթակեսը: Կռվի ժամանակ սրանցից մասնակցեցին 90 բյուր մարդ և 150 մանգաղակիր մարտականք, բանի որ Աթրոկոմասը Փյունիկիայից գալու ճանապարհին հինգ օր ուշացավ: Այսպես հայտնեցին Կյուրոսին մեծ արքայի մոտից ժամանած փախստականները, իսկ հետագայում՝ կռվում վերցված գերիներն էլ նույն բանը հաստատեցին: Այստեղից Կյուրոսը առաջացավ մեկ կայան՝ երեք փարսախ, ողջ զորքը՝ և հունականը, և բարբարոսականը, ռազմական վիճակում դասավորած: Նա ենթացրում էր, որ այդ նույն օրը արքայի հետ ճակատամարտ տեղի կունենա, բանի որ այստեղ ճանապարհին հինգ գրկաչափ լայնքով և երեք գրկաչափ խորությամբ խանդակ էր փորված: Խանդակը ձգվում էր հարթավայրով դեպի վեր 12 փարսախ հեռավորությամբ՝ հասնելով մինչև Մարական պարիսպը: Այստեղ են գտնվում Shagris գետից հոսող ջրանցքները, որոնք չորսն են: Դրանց լայնքը մեկ պլեթրոն է և դրանք մեծ խորություն ունեն, այնպես, որ նրանցում լողում են հացատար նավեր...: Այս խանդակը, որպես ամրություն, կառուցել էր մեծ արթան՝ լսելով, որ Կյուրոսը արշավում է իր դեմ: Այս ևս Կյուրոսն իր զորքի հետ անցավ և հասավ խանդակի ներքին կողմը: Այդ օրը արթան կռվի ջրնակեց, սակայն նկատվում էին նահանջող ձիերի և մարդկանց բազմաթիվ հետքեր...: Եվ ահա, բանի որ արթան խանդակն անցնելու ժամանակ չխանգարեց Կյուրոսի զորքին, ապա և Կյուրոսին, և մյուսներին լիվազ, թե արթան հրաժարվել է պատերազմ մղելուց, ուստի հաջորդ օրը Կյուրոսը առաջ ընթացավ առավել ևս անհոգ, իսկ երրորդ օրը նա ընթանում էր իր կառքը նստած, մինչդեռ իրենից առաջ գնում էր փոքրաթիվ մի ջոկատ, այն դեպքում, երբ զորքի մեծ մասը շարժվում էր անկանոն, իսկ զորականների գեյքի խոշոր մասը տանում էին կառքերով և բեռնակիր անասունների վրա բարձած: /8/ Արդեն այն ժամն էր, երբ շուկան բազմամարդ էր դառնում և մոտ էր կայանք, որտեղ Կյուրոսը մտադիր էր իջնանել, երբ Պատեգուրոն՝ Կյուրոսի մերձավորներից երևելի մի պարսիկ, բոտոսարդ ձիու վրա ողջ արագությամբ հայտնվելով սկսեց բոլոր հանդիպողներին և բարբարոսներին լեզվով, և հունարեն, բարձրաձայն գոռալ թե արթան մեծաթիվ զորքով մոտենում է՝ ամբողջովին պատրաստ պատերազմելու: Այնժամ մեծ շփոթություն ծագեց, բանի օր հեյլենները, ինչպես մնացած բոլորը, իսկույններե ենթացրեցին, թե հարձակման կենթարկվելին դեռևս ռազմական կարգ չընդունած: Կյուրոսը, կառքից ցած թռչելով, գրաիդ հագավ և, ձին հեծնելով, նիզակը ձեռքն առավ՝ հրաման հղելով բոլորին զինավառվել ու ռազմաշարքում գրավել իրենց տեղերը: Հորքերը հապառապ դասավորվեցին, Կենաբոսը, գրավելով աջ թևը, դիրքավորվեց դեպի Եփրատ գետը, նրան հաջորդում էր Պորթսեմիսը, մինչդեռ Մենոնը և սրա զորամասը գրավում էին հեյլենական զորքերի ձախ թևը: Բարբարոսական զորքից 1.000 հեծյալ պափազանցիներ, ինչպես նաև հեյլեն պելտաստներ կանգնած էին Կենաբոսի մոտ աջ թևում, իսկ ձախ թևում կանգնած էին Կյուրոսի տեղակալ Արիայոսը և բարբարոսական մնացյալ զորքը, մինչդեռ ինքը՝ Կյուրոսը, իր շուրջ եղած 600 հեծյալներով, որոնք բոլորը, բացի Կյուրոսից, պատված էին գրաիդով, կոնքեռներով ու սաղավարտներով, գրավեց կենտրոնը: Կյուրոսը կռվի էր գնում գլուխը չճածկած: Ասում են, թե պարսիկներն ընդհանրապես համարձակվում են կռվել չճածկած գլխով: Իր հերթին, սակայն, բոլոր ձիերին Կյուրոսի ջոկատում հազգրել էին ճակատակապ և լանջապանակ, ընդ որում հեծյալները զինված էին նաև հեյլենական թրերով: Արդեն կեսօր էր, բայց թշնամին դեռևս չէր հայտնվում: Երեկոյան սպիտակ ամպի նման փոշի երևաց, իսկ քիչ անց դաշտում հեռվից ինչ որ սև ամպ բարձրացավ: Երբ թշնամին ավելի մոտեցավ, սկսեցին փայլատակել պղնձե ինչ-որ մասեր և նիզակներ, իսկ թշնամու շարքերը նկատելի դարձան: Թշնամու ձախ թևում սպիտակագրախ հեծյալներն էին, ատում էին, թե նրանց առաջնորդում է Տիսասպիեռնեսը: Նրանց կողքին հյուսված վահաններ կրող ռազմիկներն էին, այնուհետև՝ մինչև ոտքերը հասնող փայտե վահաններով զինված հուպիստները: Ասում էին, թե իբր սրանք եգիպտացիներ են: Այնտեղ կային նաև տարբեր տեսակի հեծյալներ և աղեղնավորներ: Այս բոլորը առաջ էին շարժվում բաժանված ըստ ազգությունների, իսկ յուրաքանչյուր ազգություն դասավորված էր մարդկանցով կազմված բաժանված ձևով: Նրանցից առաջ իրարից բավական հեռավորության վրա կանգնած էին մանգաղակիր կռված կառքերը: Դրանք մանգաղները թեթույթաբար ամրացված էին անվերջի առանցքին՝ հատու սայրերը դեպի գետին, այնպես, որ կտրատեին այն ամենը, ինչ կհանդիպեր իրենց ճանապարհին: Դարսիկների նպատակն էր խրվել հեյլենների շարքերի մեջ և դրանք մասնատել: Ինչ վերաբերվում է Կյուրոսի այն խոսքերին, երբ զորածողովում հեյլեններին պատվիրեց չվախենալ

բարբարոսների աղաղակներից, ապա դրանք սխալ դուրս եկան, որովհետև ոչ թե աղաղակելով, այլ հնարավոր լռություն պահպանելով էր, որ նրանք հանգիստ և դառնալի առաջ էին շարժվում: Այդ պահին Կյուրոսը, թաքման Պիզոնի և ուրիշ երեք թե չորս հոգու հետ մոտենալով, կարգադրեց Կլեարթոսին իր գործառն վարել թշնամու կենտրոնի վրա, քանի որ արքան այնտեղ էր գտնվում: «Եվ եթե», - շարունակեց նա, - «մենք նրան հաղթենք, ապա ամեն ինչ ավարտված կլինի»: Կլեարթոսը, սակայն, տեսնելով թշնամու կենտրոնի խտությունը և Կյուրոսից ինձալով, որ արքան գտնվում է հեյլենների զորքի ծախ թևից այն կողմ, իսկ արքայի զորքն էլ բազմաթիվս անգամ էր գերազանցում, որ նրա կենտրոնը ձգվում էր Կյուրոսի զորքերի ծախ թևից էլ այն կողմ, չքանկացավ այդ թևը կորել գետից՝ վախճնալով երկուստեղ շրջապատված: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ նա պատասխանեց Կյուրոսին, թե ինքը կհոգա, որպեսզի ամեն ինչ լավ լինի: Մինչ այդ բարբարոսական զորքը կանոնավոր կերպով առաջանում էր, իսկ հեյլենականը տեղում կանգնած իր շարքերն էր համալրում դեռևս նոր տեղ հասնող ռազմիկներով, իսկ Կյուրոսը ոչ շատ հեռավոր անցնելով իր զորքերի առջևից, նայում էր այս ու այն կողմ՝ դիտելով և թշնամուն, և յուրայիններին...: Հակառակորդ գործախույնները իրարից բաժանում էր արդեն երեք թե չորս ասպարեզից էլ քիչ տարածություն, երբ հեյլենները պեան երգելով բայլեցին թշնամու դեմ: Երբ հարձակման ժամանակ ֆալանգի մի մասը ինչ-որ չափով առաջ անցավ, ապա մնացած մասն սկսեց վազել և միաժամանակ բոլորը սկսեցին աղաղակել ի պատիվ Էնիպիոսի՝ առաջ վազելով: Անում են նաև, որ իբր ոմանք նիզակներով հարվածում էին վահաններին՝ ձեռքին վախճեցնելու նպատակով: Եվ, նախքան նետերը կհասնեին նրանց, բարբարոսներն ընկրկեցին և փախան: Այնժամ հեյլենները սկսեցին ողջ թափով նրանց հալածել, բայց միաժամանակ նրանք իրար ծայն էին տալիս, որ ոչ թե վազեց, այլ հետապնդեց թշնամուն ռազմական շարքերով: Ռազմականության մի մասը բշխում էր թշնամու իսկ շարքերի միջով, մյուս մասն էլ առանց կառավարանների, հեյլենների ռազմաշարքերի միջով, թեև հեյլենները, դրանք տեսնելով, ճանապարհ էին տալիս: Եղան նաև ոմանք, որ սարսափեցին, ինչպես ձիարշավարանում, բայց, ինչպես պատմեցին, նույնիսկ այդ ժամանակ նրանցից որևէ մեկը չվնասվեց և, ընդհանրապես, հեյլեններից և ոչ մեկը այս ճակատամարտի ընթացքում ոչևնչ չտուժեց, բացի աջ ձեռքում գտնվող մեկից, որը, ինչպես ասացին, նետահարվել էր: Կյուրոսը, տեսնելով, որ հեյլենները հաղթեցին իրենց դեմ կանգնածներին և հետապնդում են նրանց, հրժեց, իսկ իրեն մոտիկ եղողները սկսեցին երկրպագել նրան որպես արքայի: Այսուհետև թշնամու ինքն չհրապարակեց թշնամուն հալածելու մտքից, այլ, պահպանելով իր 600 հեծյալների ռազմական դասավորությունը, հետևում էր, թե արքան ինչ է անելու, քանի որ իրեն հայտնի էր, որ արքան գրավում է պարսկական բանակի կենտրոնը: Բարբարոսների բոլոր գործառնամաստարներն իրենց զորքերն անջնջորդում են, մնալով կենտրոնում և մտածելով, թե այդ կերպ իրենք, երկուստեղ զինվորական ավերով պաշտպանված, առավել ապահով կլինեն, իսկ եթե անհրաժեշտության գագաթին որևէ հրաման տեղ հասցնելու, ապա բանակն այն կստանա պահանջվող ժամանակի կետում: Այս պահին ևս արքան, թեպետև զբաղեցնում էր իր բանակի կենտրոնը, սակայն գտնվում էր Կյուրոսի ծախ թևից դուրս և, քանի որ ոչ-ոք էր գալիս ճակատելու նրա կամ նրա առաջ դասավորվածների դեմ, ապա նա, թշնամուն շրջապատելու նպատակով, թեթեց իր գործախույնը: Այնժամ Կյուրոսը, երկույդ կրելով, որ հեյլենական զորքը կարող է թիկունքից շրջանցվել և մասնատվել, նետված թշնամու դեմ ու, իր 600 հեծյալների հետ միասին հարձակում գործելով, հաղթեց արքայի առջև դասավորված 6.000 հոգանոց գործառնի: Նա փախուստի մատուցեց թիջիկիս և, ասում էին, իր իսկ ձեռքով սպանեց նրանց առաջնորդ Արտագերեստին: Այն բանից հետո, սակայն, երբ փախուստը սկսվեց, Կյուրոսի 600 հոգին, բացի շատ քչերից, որոնք չէին Կյուրոսին, հալածելով թշնամուն, ցրվեցին, իսկ նրա հետ մնացին միայն նրա այսպես կոչված սեղանակիցները: Հենց սրանց հետ եղած ժամանակ էր, որ նա նկատեց արքային և նրա շուրջ գտնվող բազմությունը, ուստի չհամբերեց և իսկույն գոչեց. «Ես տեսնում եմ այդին», որից հետո, առաջ նետվելով արքայի վրա, հարվածեց նրա կրծքին ու գրախի միջով խոցեց, ինչպես պատմում է բժիշկ Կոնտսիասը, որն, իր ասելով, բուժել է նրա վերքը: Մինչ Կյուրոսը հարվածում էր արքային, ինչ-որ մեկը, իր նիզակը ուժգին նետելով, հարվածեց Կյուրոսին՝ աչքից փոքր ինչ ցած: Թե քանիսը արքայի կողմնակիցներից սպանվեցին այստեղ, երբ արքան, Կյուրոսը և նրանց շուրջ եղողները կռվում էին, պատմել է Կոնտսիասը, քանի որ նա արքայի հետ է եղել, իսկ ինքը՝ Կյուրոսը, սպանվեց և նրա հետ ընկան իր ամենահայտնի մեթավորներից ևս ութ մարդ: Պատմում են, թե Արտագալատը՝ մեկը Կյուրոսի ամենահավատարիմ սակնավորներից ու նրա սենեկապետը, տեսնելով, որ Կյուրոսն ընկավ, ձիուց ցած նետվեց ու իրեն գցեց նրա դիակի վրա: Ոմանք ասում են, թե արքան կարգադրեց ինչ-որ մեկին սպանել նրան Կյուրոսի դիակի վրա, ուրիշները՝ թե նա ինքն իրեն սպանեց իր իսկ ակնակալով, բանգի նա ուներ այդպիսինը, որը ոսկուց էր պատրաստած: Նա մանյակ էր կրում, ապարանջան և այլ զարդեր, ինչպես ազնվական պարսիկները, քանի որ Կյուրոսը նրան պատվում էր նրա նվիրվածության ու հավատարմության համար...: /10/ Այնժամ այստեղ էլ հենց կորեցին Կյուրոսի գլուխը և աջ ձեռքը, իսկ արքան հետապնդելիս, ներխուժեց Կյուրոսի ռազմական ճամբարը: Արիայոսի հետ եղողները, այլևս չդիմանալով, փախուստի դիմեցին իրենց ճամբարի միջև միևնույն այն կայանը, որտեղից առավորող մեկնել էին և ասում էին, թե այդ տարածությունը չորս փարսախ էր, իսկ արքան ու նրա հետ եղողները շատ բան խլեցին և միաժամանակ գերելարեցին Կյուրոսի փոկետուհի հարձին, որի մասին ասում էին, թե իմաստուն էր ու գեղանի, իսկ ավելի երիտասարդ Միլեթուհուն, որին բռնել էին արքայի զինվորները, հաջողվեց առանց վերնազգեստի հետ փախչել հեյլենների մոտ, որոնք զինված գտնվում էին գրաստների մոտ, որտեղ եղող մարդիկ դիմադրելով կողոպտիչներից շատերին սպանեցին, թեև սպանվեցին նաև իրենցից ոմանք: Այնուհանդերձ նրանք չփախան և փրկեցին և Միլեթուհուն, և մնացած այն ամենը, ինչքան որ այնտեղ հարստության ու մարդ կար, այդ ամենը նրանք փրկեցին: Այնժամ արքան և հեյլենները գտնվում էին իրարից զրեթե երեսուն ասպարեզ հեռավորության վրա և նրանք հետապնդում էին իրենց դիմաց կանգնած թշնամուն՝ կարծելով, թե ընդհանրապես հաղթում են, իսկ ոմանք էլ կողոպտում էին, որպես թե արդեն բոլորին հաղթել են: Երբ հեյլենները, սակայն, զգացին, որ արքան իր զորքով գրաստների մոտ է, իսկ արքան ևս իր հերթին Տիսասփեռնեսից լսեց, թե հեյլենները հաղթել են իրենց դիմաց կանգնած գրաստներին և, հալածելով նրանց, առաջ են շարժվում, այնժամ, ուրեմն, արքան գունակեց իր ուժերը ռազմական շարքերով, իսկ Կլեարթոսն էլ, կանչելով Պրոքսենոսին, որը իրեն մոտիկ էր, խորհուրդ արեց նրա հետ, զորքի մի մասը ուղարկել՝ արդյոք ճամբարին օգնության ցույց տալու համար, թե՞ իրենք բոլորը միասին գնան այնտեղ: Այդ պահին նորից հայտնվեց արքան՝ հարձակվելով, ինչպես իրենց թվաց, թիկունքից: Այնժամ հեյլենները շրջվելով՝ պատրաստվեցին ճակատելու՝ ենթադրելով, որ արքան կշարժվի իրենց դեմ: Արքան, սակայն, իր զորքն այդ կողմով չտարավ, այլ բաշեց դեպի Կյուրոսի գործառնի ծախ թևից այն կողմ, որտեղից և սկսեց իր հարձակումը՝ իր հետ վերցնելով նաև նրանց, ովքեր ճակատամարտի ընթացքում փախել էին դեպի հեյլենները, ինչպես նաև Տիսասփեռնեսի ու նրա հետ եղողներին, բանգի Տիսասփեռնեսը չէր նահանջել առաջին ընդհարման ժամանակ, այլ գետի եզերքով առաջ էր անցել դեպի հեյլեն պելտաստները, ընդ որում հեյլենների մոտով անցնելիս նա ոչ-ոք չէր սպանել, իսկ հեյլենները, տեղի տալով, նետահարել և նիզակահարել էին նրանց: Այդ պելտաստներին առաջնորդում էր Եպիսթենես Ամփիպոլսեցի, որի մասին ասում էին, թե խելամուհ է: Եվ ահա Տիսասփեռնեսը կորոստներ կրելով հեռացել էր, բայց հետ չէր վերադարձել, այլ, հասնելով հեյլենների ռազմական ճամբարը, այնտեղ պատահել էր արքային, որի հետ, ինչպես ասվեց, իրենց զորքերը միասին դասավորելուց հետո, նորից առաջ էր շարժվել: Եվ այսպես, երբ նրանք հայտնվեցին հեյլենների ծախ թևում, հեյլենները վախեցան, չլինի՞ թե իրենց վրա հարձակվեն թևից և, երկուստեղ նեղելով, բնաջնեց: Դրա համար էլ նրանք որոշեցին տարածել թևը՝ գետը իրենց թիկունքում թողնելու նպատակով: Մինչ նրանք այդ մասին էին խորհրդակցում, արքան արդեն նրանց մոտով առաջ շարժվելով, իր զորքը դասավորեց նույն կարգով, ինչ այն կանգնած էր ճակատամարտի սկզբում: Հեյլեններն իրենց հերթին, երբ տեսան նրանց արքան մոտիկ և արդեն մարտական պատրաստությամբ, իսկույն պեան երգելով հարձակվեցին նրանց վրա՝ այդ անելով առավել թափով, քան առաջ: Այդ ժամանակ բարբարոսները դարձյալ չդիմացան և փախան, երբ դեռևս առավել մեծ տարածություն էր նրանց բաժանում հեյլեններից, քան առաջին ընդհարման ժամանակ, իսկ հեյլենները հետապնդեցին նրանց մինչև ինչ-որ գյուղ: Այստեղ հեյլեններն կանգ առան, քանի ու գյուղից վերև բարձրանում էր մի հողաբլուր, որտեղ և բարձրացան արքայի շուրջ եղողները, որոնց մեջ չկային հետևակներ: Արդյունքում՝ բոլորը լցվեց այնքան բազմաթիվ հեծյալներով, որ հնարավոր չէր հասկանալ այնտեղ կատարվածը: Առաջին, թե անտեղ տեսնում են արքունի զինանշանը՝ ոսկե արծիվ նիզակի կոթառին հագցրած, բայց, երբ հեյլեններն սկսեցին դեպի այնտեղ ևս առաջանալ, հեծյալները այս բոլորը նույնպես լեցին, բայց արդեն ոչ համախմբված, այլ՝ այս ու այն կողմ ցրվելով, այնպես, որ բոլորը մաքրվեց հեծյալներից և ի վերջո բոլորը հեռացան: Կլեարթոսը, սակայն, զորքը չբարձրացրեց բոլոր, այլ, կանգնեցնելով նրա ստորոտին, Լյուկիոս Սիրակուզեցուն և ուրիշ մեկին ուղարկեց բլրի գագաթը՝ պատվիրելով նրանց դիտարկել բլրի այն կողմը ու հաղորդել իրեն, թե ինչ կա այնտեղ: Եվ ահա Լյուկիոսը, մագլցելով և դիտելով, հաղորդեց, որ թշնամիները արագորեն փախչում են: Գրեթե այդ ժամանակ էլ հենց արևը մայր մտավ: Այստեղ հեյլենները կանգ առան, գնեցրեց հանեցին և սկսեցին հանգստանալ: Միաժամանակ նրանք գարմանում էին, որ Կյուրոսը ոչ մի տեղ չի երևում և նրա մոտից ոչ-ոք չի գալիս իրենց մոտ, բանգի նրանք չգիտեին նրա մահվան մասին, այլ թեթևաբան էին, թե նա կամ հեռացել է, հայածելով թշնամուն, կամ էլ առաջ է անցել որևէ դիրք գրավելու համար: Այդ ժամանակ նրանք սկսեցին խորհրդակցել տեղում մնալու և գունակը ևս այստեղ բերելու, թե՞ ճամբար վերադառնալու մասին: Ի վերջո որոշեցին վերադառնալ և վրանների մոտ հասան ընթրիքի ժամին: Այդ օրն այդպես վերջացավ: Նրանք տեսան, ու իրենց ունեցվածքի մեծ մասը կողոպտված է, ինչպես նաև՝ ողջ ունեղիքն ու խմիչքը, այդ թվում նաև այլուր ու գինի բարձած այն սայլերը, որ Կյուրոսը պատրաստել էր խիստ կարիքի դեպքում հեյլեններին բաժանելու համար, իսկ այդպիսի սայլերի թիվը, ինչպես ասում են, 400 էր, այդ բոլորը արքայի զորքը հափշտակել էր: Այսպիսով՝ հեյլենների մեծ մասը մնաց առանց ընթրիքի, իսկ ոմանք էլ մնացին նույնիսկ առանց նախաճաշի, քանի որ արքան ավելի շուտ էր հայտնվել, քան զորքը կարճակվեց նախաճաշի: Այս գիշերը նրանք այսպես անցկացրին» (Էստնոֆոն «Անաբախս», գիրք 1, գլուխ 3-8, 10):

«/19/ Այդ ժամանակ՝ Կյուրոսը, որը կառավարում էր ծովամերձ սատրապությունները, վաղուց մտադիր էր արշավել իր եղբոր՝ Արտաքսերեսի (Աբենմեյան տերության արքա Արտաքսերես II-ի – Մ.Ֆ.), դեմ, քանզի երիտասարդը տոգորված էր փառապաշտությամբ և բռնու ու անօրինակ ձգտում ուներ դեպի ռազմական ընդհարումները: Երբ այդ նպատակով նա վարձկանների արդեն բավականին բազմություն գումարեց և արշավանքի համար անհրաժեշտ պատրաստություն տեսավ, զորքերին չհայտնեց ճշմարտությունը, այլ ասաց, թե նա զորքը տանում է Կիլիկիա՝ արքայից ապստամբած իշխանավորների դեմ: Միաժամանակ նա դեսպաններ ուղարկեց լակեդեմոնացիների մոտ՝ նրանց հիշեցնելու այն ծառայությունները, որ ինքը մատուցել էր Բաբելոնացիների դեմ արանց մղած պատերազմին ժամանակ և կոչ անելու նրանց դաշնակցել իր հետ: Եվ ահա լակեդեմոնացիները, կարծելով, թե պատերազմը իրենց համար օգտավետ կլինի, որոշեցին օգնել Կյուրոսին և անմիջապես դեսպաններ ուղարկեցին իրենց նավաբեռներին, որի անունը Սամոս էր, որպեսզի սա կատարի այն, ինչ Կյուրոսը հրամայի: Սամոսն ուներ 25 տրիետա, որոնցով նավեց դեպի Եփեսոս՝ Կյուրոսի նավաբեռնի մոտ՝ պատրաստ նրան ամեն ինչում գործակցելու: Ուղարկեցին նաև 800 հետևակ զինվորի՝ հրամանատար Նշանակելով խելոխոփոսին: Բայրաբարոսներն նավատորմն առաջնորդում էր Տամոսը, որն ուներ 50 տրիետա՝ մեծարժեք սարքավորված, և, երբ լակեդեմոնացիները ժամանեցին, նավատորմիդները մեկնեցին՝ նավելով դեպի Կիլիկիա: Կյուրոսը Ասիայից հավաքած զորքը և 13.000 վարձկաններին գումարելով Սարդեսում՝ Լյուդիայի ու Փոյոզգիայի կառավարիչներ Նշանակեց իր ազգական պարսիկների, իսկ Դոնիայի, Էոլիսի և մեծածակա այլ երկրների կառավարիչ էլ՝ իր հավատարիմ ընկեր Տամոսին, որը ծննդով Մենդիսից էր, որից հետո իր զորքով շարժվեց դեպի Կիլիկիա ու Պիսիդիա՝ լուր տարածելով, թե այնտեղ բնակվող ցեղերից ոմանք ապստամբել էին: Ասիայից հավաքած նրա ողջ զորքը յոթ բյուր էր, որից 3.000-ը հեծյալ, իսկ Պելոպոնեսոսից և մնացյալ Դելլադայից էլ կար 13.000 վարձկան: Պելոպոնեսոսից եկածների, բացառելով աթալայացի, առաջնորդում էր Կլեարքոս Լակեդեմոնացին, Բեոտիայից եկածներին՝ Պրոքսենոս Թեբեացին, աթալայացիներին՝ Սոկրատես Աթալայցին, Թեսալիայից եկածներին՝ Մենոն Լարիսացին: Ինչ վերաբերում է Բայրաբարոսներին, ապա ստորաբաժանումների հրամանատարները պարսիկներ էին, իսկ բոլորին էլ առաջնորդում էր ինքը՝ Կյուրոսը, որը հրամանատարների հայտնել էր, թե արշավում է իր եղբոր դեմ, միևնույն բազմությունից թաքցնելով որ այն՝ երկուդ կրելով, թե զինվորներից, իր արշավանքի մեծ նպատակներն իմանալու դեպքում, կիրառվելու իր այդ ձեռնարկումից: Այդ պատճառով էլ ողջ ուղևորության ընթացքում, կանխատեսելով հետագայի դեպքերը, նա հաճոյանում էր զինվորներին՝ իր սիրալիկ վերաբերմունքով և առատորեն մթերքներ տրամադրելով: /20/ Լյուդիան և Փոյոզգիան, ինչպես նաև Կապադովկիայի սահմանամերձ մարզերը անցնելուց հետո Կյուրոսը հասավ Կիլիկիայի սահմանները ու Կիլիկիան դարպասների մոտը: Այս կիրճը նեղ է և գահավեժ ու ձգվում է քսան ասպարեզ երկարության վրա, իսկ երկու կողմերից էլ բարձրանում են իսկև և դժվարանալույց լեռներ, ընդ որում յուրաքանչյուր կողմի վրա լեռներից ցած մինչև ծանապարհ ձգվում են պարիսպներ, որտեղ էլ դարպասներն են կառուցված: Իր զորքն անցկացնելով այդ դարպասների միջով՝ նա մտավ մի դաշտ, որն իր գեղեցկությամբ չէր զիջում Ասիայի և ոչ մեկ այլ դաշտին, այնուհետև, այս դաշտի միջով առաջ գնալով, նա հասավ Տարսոս՝ Կիլիկիայի խոշորագույն քաղաքը, որին էլ շուտով տիրացավ: Երբ Կիլիկիայի տիրակալ Սյաննեսիսը, լսեց թշնամու մեծաքանակ զորքի մարտի, մեծապես շվարթեց, բանգի ինքը նրա դեմ կռվելու ուժ չուներ: Եվ ահա նա, երբ Կյուրոսը ապահովության երաշխավորելու կողմի վրա հրավիրեց իր մոտ, գնաց նրա մոտ, ինչից հետո, պատերազմի նպատակի մասին իրականությունն իմանալուց հետո, համաձայնեց դաշնակցել Արտաքսերեսի դեմ՝ Կյուրոսի հետ միասին ուղարկելով իր որդիներից մեկին և տրամադրելով նրան նաև կիլիկիացիներից կազմված բավական քանակությամբ մի զորամաս: Մյուս կողմից, Սյաննեսիսը, լինելով բնավորությամբ խորամանկ և բախտի անորոշություններին հարակրկող, իր մյուս որդուն գաղտնաբար ուղարկեց արքային մոտ՝ հայտնելու նրա դեմ գումարված զորքերի մասին և միաժամանակ հավաստիացնելու, որ ինքը, թեպետև հարկադրված է եղել միանալու Կյուրոսին, այսուհանդերձ հավատարիմ է մնում իրեն, իսկ եթե պատեմ առիթ ներկայանա, լքելով նրան՝ կսիանա արքայի զորքերին: Կյուրոսը Տարսոսում իր զորքերին քսան օր հանգիստ տվեց: Այնուհետև, երբ վերսկսեց արշավանքը շարունակելու իր պատրաստությունները, զորքերի բազմությունը արդեն կասկածեց, թե արշավանքը կատարվում է Արտաքսերեսի դեմ: Եվ ամեն մեկը, պատկերացնելով ողջ ծանապարհի երկարությունը և այն, որ իրենք պետք է անհրաժեշտորեն անցնեն բազմաթիվ թշնամի ազգերի երկրների միջով, խորապես տագնապեց, բանգի լուր էր տարածվել, թե զորքի ծանապարհը մինչև Բակտրիա կտևեր չորս ամիս, իսկ արքայի գումարած զորքը բառատուն բյուրից ավելի էր: Այդ պատճառով էլ նրանք, առավել ահաբեկվելով, դժգոհեցին և, զայրանալով իրենց հրամանատարների վրա, փորձեցին ոչնչացնել նրանց իբրև դավաճանների, բայց, երբ Կյուրոսը խնդրեց բոլորին ու հավաստիացրեց, թե ինքը զորքը տանում է ոչ թե Արտաքսերեսի, այլ Ասորիքի մի սատրապի դեմ, զինվորները համոզվեցին և, հավելյալ ռոճիկ ստանալուց հետո, դարձյալ հնազանդություն հայտնեցին: /21/ Կյուրոսն, արդեն անցնելով Կիլիկիան, հասավ Իսոս քաղաքը, որը ծովափին է և Կիլիկիայի վերջին քաղաքն էր: Նույն այդ ժամանակ այնտեղ ժամանեց նաև լակեդեմոնացիների նավատորմը և հրամանատարները, ափ դուրս գալով, հանդիպեցին Կյուրոսին ու նրան հաղորդեցին սպարտացիների բարեկամությունը իր հանդեպ: Դրանից հետո, ափ հանելով խելոխոփոսի հրամանատարության տակ գտնվող 800 հետևակներին, նրանց հանձնեցին նրան: Նրանք այնպես էին ձևացնում, թե այդ վարձկաններին իբր առաքել են Կյուրոսի ընկերները, միևնույն, իրապանում, այդ ամենը կատարվում էր Էփորոսների որոշմամբ: Լակեդեմոնացիները դեռևս բացահայտ պատերազմի չէին դուրս գալիս և, թաքցնելով իրենց մտադրությունը, սպասում էին պատերազմի ելքին: Կյուրոսն իր զորքով ծանապարհ ընկավ և, ուղղորդվում վերցնելով դեպի Ասորիք, նավաբեռներին կարգադրեց բոլոր նավերով հանդերձ ծովից ուղեկցել իրեն: Երբ նա հասավ այսպես կոչված Պուլպյե, վայրը գտավ պահակների բոլորովին դատարկ և մեծապես ուրախացավ, բանգի նա խիստ տագնապում էր, որ չլինի արդեն ոմանք նախապես գրաված լինեն այն: Տեղանքի բնութայնը նեղ էր և գահավեժ, այնպես, որ սակավ մարդկանցով հեշտությամբ էր պահպանվում, որովհետև լեռների իրար մոտիկ են ձգվում՝ մեկը վերձից ու անդնդափոր, իսկ մյուսը սկիզբ է առնում հենց ծանապարհից: Սա այդ երկրում խոշորագույն լեռն է, կոչվում է Ամանոս և ձգվում է մինչև Փյունիկիա, իսկ լեռների միջև գտնվող վայրը, որի լայնքը մոտ երեք ասպարեզ է, ամբողջապես պարսպապատ է ու վերջանում է դարպասներով, որոնք նեղ կիրճ են կազմում: Արդ, Կյուրոսն, այդ դարպասներն անվտանգ անցնելուց հետո, իր հետ մնացած նավատորմը հետ ուղարկեց, որպեսզի այն վերադառնա Եփեսոս, բանգի նա իրեն այլևս պետք չէր լինելու, որովհետև իր ծանապարհը պետք է շարունակվեր միջերկրաբայով: Քսան օր ծանապարհ գնալուց հետո Կյուրոսը հասավ Թափասիսի քաղաքը, որը գտնվում է Եփրատ գետի վրա: Այստեղ նա մնաց հինգ օր, որի ընթացքում, պարենի առատությամբ և անասնակեր հայթայթելով, իր կողմը գրավեց զորքը: Դրանից հետո, ընդհանուր զորածորով հրավիրելով, նա արշավանքի մասին հայտնեց ճշմարտությանը, բայց, բանի որ զինվորները տհաճությամբ ընդունեցին նրա խոսքերը, նա բոլորին խնդրեց չլքել իրեն՝ խոստանալով, այլ խոշոր պարգևներից բացի, Բաբելոնի հասնելուց հետո յուրաքանչյուր ռազմիկին տալ հինգ արծաթ մինա: Եվ այսպես զինվորները, այդ հույսերով ոգևորված, համոզվեցին շարունակել ծանապարհը, իսկ Կյուրոսը, զորքի հետ անցնելով Եփրատը, շտապեցնում էր անդադար արշավելու, մինչև որ, հասնելով Բաբելոնիայի սահմանները, այստեղ հանգիստ տվեց զորքին: /22/ Թագավոր Արտաքսերեսը, որ դեռ նախապես Փառնաբագոսի միջոցով իր հերթին իմացել էր, թե Կյուրոսն իր դեմ գաղտնաբար զորք է գումարում, իսկ այժմ, դարձյալ տեղեկանալով նրա արշավանքի մասին, բոլոր կողմերից իր զորքերը կանչեց Տարասոս՝ Եկբատանա: Դրանից հետո, բանի որ հնդիկների և մի բանի այլ ազգերի մոտից երկրների հեռավորության պատճառով զորքերն ուշանում էին, նա իր արդեն իսկ գումարված զորամասերի հետ շարժվեց՝ հանդիպելու Կյուրոսին: Նրա զորքերի ընդհանուր թիվը, ներառյալ նաև հեծյալներին, ոչ պակաս, քան 40 բյուր էր, ինչպես պատմում է Եփորոսը: Երբ նա հասավ Բաբելոնիայի դաշտը, բանակեց Եփրատի մոտ, մտածելով այնտեղ թողնել իր գումակը, բանգի նա իմացել էր, որ թշնամին հեռու չէր և վախենում էր նրանց համարձակ խիզախությունից: Ահա հենց այդ պատճառով էլ նա վաթսուն ոտնաչափ լայնությամբ և տասը ոտնաչափ խորությամբ խանդակ փորեց ու իրեն ուղեկցող մարտականքները դասավորեց շուրջանակի պարսպի նման՝ գումակը և անոագումնակ ամբոխին թողնելով ճամբարում, որը պաշտպանելու համար բավական պահակագոր կարգեց: Դրանից հետո նա անձամբ առաջնորդեց ռազմական պատրաստության մեջ գտնվող զորքը և հանդիպեց մոտիկում գտնվող թշնամուն: Կյուրոսը, երբ տեսավ արքայի մոտեցող ուժերը, իսկույն իր զորքը դիրքավորեց մարտական դասավորությամբ: Աջ թևը, որն սկսում էր Եփրատի ափից, բաղկացած էր լակեդեմոնացի հետևակներից և վարձկանների մի մասից, որոնց առաջնորդում էր Կլեարքոս Լակեդեմոնացին, իսկ կռվի ժամանակ էլ նրանց օգնում էին Պափագոնիայից հավաքված հեծյալները, որոնք 1.000-ից ավելի էին: Ձախ թևը պահում էին Փոյոզգիայից և Լյուկիայից հավաքված զորքերը ու շուրջ 1.000 հեծյալներ, որոնց առաջնորդում էր Արիզայոսը: Ինքը՝ Կյուրոսը, ռազմաճակատի մեջտեղում էր կանգնած՝ իր հետ ունենալով լավագույնների և մոտ մեկ բյուր այլ բայրաբարների, իսկ նրանից առաջ շարժվում էին լավագույնս զինավարձ 1.000 ձիավորներ, որոնք զինված էին հելլենական գրանիտով ու ակնիակներով: Իր հերթին Արտաքսերեսը ողջ զորայան առաջ դասավորեց ոչ քիչ թվով մանգարակի մարտականքեր, թևերի առաջնորդներ էլ կարգեց պարսիկների, միևնույն կենտրոնի ինքը վերցրեց՝ ունենալով ոչ պակաս, քան 50.000 զինվոր: /23/ Երբ հակառակորդ զորքերն իրարից շուրջ երեք ասպարեզ հեռավորության վրա էին, հելլենները պեան երգելով նախ սկսեցին հանգիստ առաջ շարժվել, բայց, երբ արդեն հասան նետահարման տարածության վրա, սկսեցին մեծ արագությամբ վազել: Այդպես անել նրանց պատվիրել էր Կլեարքոս Լակեդեմոնացին, բանգի նա մտածում էր, թե, ոչ հեռու տարածությունից վազելով, ռազմիկները մարտապես չէին իռզնի և իրենց ուժերը կլնային կռվի համար, միաժամանակ, եթե նրանք ընդիմաբար մոտենալուց հետո վազեցվ առաջ գնան, ապա աղեղները ու այլ միջոցներով արձակված նետերը կթռչեն նրանց գլխավերևով: Երբ Կյուրոսի հետ եղող զորքերը մոտեցան արքայի բանակին, այնքան մեծ քանակությամբ սլաքներ թափվեցին նրանց վրա, ինչքան կարելի էր սպասել 400.000 զինվորներից բաղկացած զորքի նետահարումից:

Այսուհանդերձ, կարճ ժամանակ ամբողջապես տեղեկություններով կռվելուց հետո, նրանք մնացած ժամանակ ձեռնամարտ մղեցին: Լակերեմոնացիները և մյուս վարձկանները առաջին իսկ ընդհարման ընթացքում իրենց զենքերի փայլատալանդումով և ռազմական վարպետությամբ հսկայն ահաբեկեցին իրենց դեմ կանգնած բարբարոսներին, բանզի բարբարոսները պաշտպանվում էին փոքր վահաններով, նրանց գորագնդերի մեծ մասը թեթևազեն էր ու միևնույն ժամանակ նրանք անկողորձ էին ռազմական դժվարություններին, մինչդեռ հեղինակները, երկարատև Պետությունային պատերազմի ընթացքում մշտական կռիվների մեծ գտնվելով, մեծապես գերազանցում էին իրենց փորձով: Այս ամենի արդյունքում հեղինակները, իրենց հակառակորդներին փախուստի մատնելով, հայաժողով և բարբարոսներից շատերին սպանեցին: Ռազմաշարքերի դասավորության մեջ տեղում պատահմամբ երկուստեք կանգնած էին թագավորության համար պայքարողները: Սրանք, ըմբռնելով կատարվածի ողջ իմաստը, նետվեցին իրար վրա՝ իրենց իսկ ձեռքերով պատերազմի ելքը վճռելու բռնուն ցանկությամբ: Ինչպես երևում է, հանուն իշխանության իրար միջև կռիվ մղող եղբայրներին այդ հենց բախտը հանեց մենամարտի, ասես նման Եստեոկեսի և Պոլիսիկեսի հանդուգն կռիվին, որը հնում երգվել է ողբերգության մեջ: Եվ ահա, Կյուրոսը, նետման տարածություն հասնելով, իր ինչպեղը նետեց ու, հարվածելով արքային, նրան գետին տապալեց: Թագավորի մոտ կանգնածները, նրան իսկույն վերցնելով, մարտից դուրս բերեցին: Իջրև հրամանատար թագավորին փոխարինեց Տիսասափեռնեը՝ պարսիկ մի այր, որը ոչ միայն ոգևորում էր բազմությանը, այլև ինքը նույնպես փայլուն կռվում էր: Սա, թագավորի վիրավորվելուց առաջացած շփոթը վերացնելուց հետո, իր ընտրյալ զինվորների հետ հայտնվում էր ամենուրեք և հակառակորդներից շատերին սպանում էր, այնպես, որ նրա հայտնվելը դեռևս հեռվից նկատելի էր դառնում: Իր հերթին Կյուրոսը, իր գործառնի հաջողություններով ոգևորված, թափով միոճվեց թշնամու շարքերի մեջ և սկզբում, չինայելով իր համարձակությունը, շատերին սպանեց, բայց վերջում, երբ նա առավել անզույգ էր կռվում, պատահաբար հարված ստացավ ինչ-որ պարսիկի կողմից ու, մահացու վիրավորված, ընկավ: Սրա սպանությամբ արքայի զինվորները գոտեպնդվեցին և վերջին հաշվով իրենց բազմությամբ ու համարձակությամբ ջլատեցին հակառակորդներին: /24/ Մյուս թևում Արիգայոսը, որը Կյուրոսի կողմից գործերի վրա սատարալ էր կարգվել, սկզբում բաջբար դիմադրում էր հարձակվող բարբարոսներին, բայց հետո, երբ թշնամու շատ առավել ձգված գործառնի կողմից շրջապատվեց և իմացավ Կյուրոսի մահը, իր զինվորներով փախուստի դիմեց դեպի սեփական կայաններից մեկը, որը հարևարակետ ապաստան էր: Իր հերթին Կլեարթոսը, տեսնելով, որ իր դաշնակիցների կենտրոնը, ինչպես նաև մյուս հատվածները հետ են շարտվել, դադարեցրեց իր հետապնդումը և, զինվորներին հետ կանչելով, նրանց կարգի բերեց, բանզի վախենում էր, որ, եթե ողջ գործը շրջվեր հեղինակների դեմ, ապա իրենք շրջապատվեց և ու բոլորով կկորչեն: Արքայի գործերը, երբ արդեն իրենց հակառակորդին մատնել էին փախուստի, նախ հանդիմանեցին Կյուրոսի իրերը, այնուհետև, երբ արդեն գիշեր էր, հավաքվելով հարձակվեցին հեղինակների վրա, բայց երբ նրանք հարձակվեցին ընդունեցին բաջբար, բարբարոսները միայն կարճ ժամանակով կարողացան դիմանալ ու քիչ անց, պարտվելով հեղինակների խիզախությունից և ռազմական վարպետությունից, փախուստի դիմեցին: Կլեարթոսի գործերը, բարբարոսներից շատերին սպանելուց հետո, երբ արդեն գիշեր էր, վերադարձան իրենց դիրքերը և հաղթության նշան կանգնեցրին, որից հետո պահակության երկրորդ պահին հասան իրենց գործակալները: Այսպես վերջացավ այդ ճակատամարտը, որտեղ արքայի գործից սպանվեցին ավելի քան 15.000 մարդ, ընդ որում արքե մեծագույն մասին սպանեցին Կլեարթոսի հրամանատարության տակ գտնվող լակերեմոնացիներն և վարձկանները, իսկ մյուս կողմից՝ Կյուրոսի բանակից, մարտում ընկան շուրջ 3.000 հոգի, մինչդեռ հույներից, ինչպես գրում են, ոչ մեկը չէր սպանվել, այլ միայն քչերը վիրավորվել էին: Երբ գիշերն անցավ, Արիգայոսը, որը փախել էր իր կայանը, ուսանց ուղարկեց Կլեարթոսի մոտ՝ խնդրելով նրան իր զինվորներին ևս բերել իր մոտ, որպեսզի միասին կարողանան ապահով վերադառնալ ծովափնյա վայրերը, բանզի, երբ արդեն Կյուրոսը սպանվել էր և արքայի գործերը գերակշռում էին, Արտաքսերեսին թագավորությունից զրկելու համար արշավանքին մասնակցել համարձակվածներին մեծ տաճապ էր համակել» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 14, գլուխ 19-24):

«/6/ Այնուհանդերձ տաք գլուխները և փոփոխությունների սիրահարները համարում էին, որ վիճակը պահանջում է փայլուն հատկությունների տեր ու բարեկամների կապված մարդկանց ներկայությունը, հենց այնպիսի մեկինը, ինչպիսին Կյուրոսն է, և վստահ էին, որ տերությանը անհրաժեշտ է մի տիրակալ, որն աչքի է ընկնում խիզախությամբ ու պատվախնդրությամբ: Եվ ահա Կյուրոսը, ոչ պակաս չափով հույուր դնելով երկրի ներսում իր կողմնակիցների, բան սեփական գործի վրա, որոշեց պատերազմ սկսել...: Եվ այսպես Կյուրոսը հսկայական բարբարոսական գործի և ոչ քիչ, բան 30.000 հույն վարձկանների գլուխն անցած ելավ արքայի (**Աբենեյան տերության արքա Արտաքսերես II-ի – Մ.Ֆ.**) դեմ: Արշավանքի իրական նպատակը նա թաքցնում էր և հորինում էր մեկ այս, մեկ այլ պատճառ, սակայն զգուշանքը երկար պահելն անհնար եղավ, բանի որ Տիսասափեռնեյան անձամբ եկավ արքայի մոտ ու պատմեց ամեն ինչի մասին... /7/ Այդ ընթացքում Կյուրոսն առաջ էր շարժվում և նրան լուրեր էին հասնում այն մասին, որ արքան հակված իրեն չէր անմիջապես ճակատամարտ տալ և, ընդհանրապես, չի շտապում շփման մեջ մտնել հակառակորդի հետ, այլ մտադիր է մնալ Պերսիդայում այնքան ժամանակ, մինչև որը գործը այդ մարզում չի հավաքվի իր մոտ: Միաժամանակ արքան հրամայեց խորությամբ 10 և նույնքան օրգիս էլ լայնությամբ մի խանդակ փորել, որը հարթավայրում ձգվում էր 400 ասպարեզ, սակայն արդյունքում դրա սահմանները անդին տարածքը նա Կյուրոսին թողեց առանց դիմադրության, այնպես որ շուտով ապաստանը արագորեն հայտնվեց Բաբելոնից ոչ հեռու: Ի վերջո, ինչպես պատմում են, Տիրիբազեը համարձակություն հավաքեց և առաջինը նկատել տվեց Արտաքսերեսին, որ պետք չէ խուսափել մարտից և թշնամուն թողնել Մարաստանը, Բաբելոնն ու Սուզան՝ փակված մնալով Պերսիդայում, այն դեպքում, երբ բանակական բազմակի գերազանցություն կա հակառակորդի նկատմամբ, իսկ արքան էլ հազարավոր սատարակներ և գորավարներ ունի, որոնք Կյուրոսից ավելի քաջ ու վարպետ են: Այդ ժամանակ, ահա, Արտաքսերեսը որոշեց մարտնչել եղբոր դեմ հնարավորիս շուտ: Եվ ահա 90.000 հոգանոց հիմնալի զինված զորքով նա անակապից հայտնվեց թշնամիների առաջ, որոնք, հաստատապես հույուր դնելով իրենց ուժերի վրա ու արհամարհելով թշնամիներին, առաջանում էին ինչպես պատահի և նույնիսկ անզեն: Արդյունքում՝ նա այնպես ահաբեկեց նրանց, որ Կյուրոսին, համընդհանուր շփոթի և հուսահատ աղաղակների մեջ, հազիվ հաջողվեց բոլորին մարտական կարգով շարել: Բացի դրանից, արքայական ռազմիկներն առաջանում էին անշտապ և լուռ ու հույուրը զարմանում էին նրանց շարքերում տիրող ամուր կարգուկանոնի վրա, չէ՞ որ բարբարոսների նման մեծ հավաքույթի պարագայում նրանք այլ բան չէին սպասում, բան վայրենի աղաղակներ, սարսափելի անկանոնություն և մարտական գծի հաճախակի խախտումներ: Ի վերջո Արտաքսերեսը ևս վարվեց լիովին ողջամիտ կերպով՝ մանգաղակիր մարտականքներից ամենահզորները տեղակայելով հույների դեմ՝ իր հետևագործի շարքերից առաջ, որպեսզի դեռևս մինչև ձեռնամարտը դրանց սրընթաց հարվածը սրբի Կյուրոսի արձականների շարքերը: /8/ Այս ճակատամարտը նկարագրված է շատ հեղինակների մոտ, իսկ Քսենոֆոնն էլ նկարագրում է այն գրեթե որպես ականատես և դրանով մշտապես ստիպում է ընդերգողին իրեն մասնակից զգալ բոլոր անհանգստություններին ու վտանգներին այնպես, կարծես դրանք պատկանում են ոչ թե անցած, այլ ընդ օրերին: Դրա համար էլ ողջամիտ չէ նրանից հետո ևս մեկ անգամ շարադրել դեպքերի ընթացքը: Այդ պատճառով ես կբերեմ միայն հիշատակման արժանի մանրամասները, որոնք բաց են թողնվել նրա կողմից: Տեղը, որտեղ հակառակորդները շարվել էին մարտի համար, կոչվում էր Կուսաբաս և հեռու էր Բաբելոնից 500 ասպարեզ: Մարտից առաջ Կլեարթոսը, ինչպես պատմում էր Քսենոֆոնը, համոզում էր Կյուրոսին մնալ ռազմիկներից հետ և իրեն վտանգի չենթարկել, սակայն սա, ի պատասխան, գոչեց. «Ի՞նչ ես դու ասում, Կլեարթոս, ես թագավորություն եմ փնտրում, իսկ դու խորհուրդ ես տալիս ինձ թագավորությանն անարժան լինել»: Կյուրոսը սարսափելի սխալ գործեց, երբ, մոռանալով աշխարհի վրա ամեն ինչի մասին և չինայելով սեփական կյանքը, նետվեց ընդհարման ամենաթեժ վայրը, սակայն ոչ քիչ, իսկ հնարավոր է նույնիսկ մի ավելի մեծ սխալն ու մեղքն էլ պատկանում էր Կլեարթոսին, որը իրաժարվեց հույներին տեղակայել արքայի դեմ և, վախենալով շրջապատումից, իր աջ թևը ձգեց մինչև գետը: Եթե առաջին հերթին դու մտածում ես սեփական անվտանգության մասին և գլխավոր խնդիրը տեսնում ես այն բանում, որ խուսափես մի որևէ կորստից, ապա այդ դեպքում իրդը ավելի լավ է տանը մնաս, այլ ոչ թե ծովերով, առանց որևէ մեկի կողմից հակադրվելու, հազարավոր ասպարեզներ անցնես Ասիայի խորքը միայն այն բանի համար, որ Կյուրոսին դնես թագավորական գահին, բայց հետո, երբ ժամանակը գա գործելու, քեզ համար մի հուսալի և հանգիստ վայր փնտրես՝ բացարձակապես չհոգալով թո գորավարի ու գործատուի մասին, մի վարքագծով, որը նշանակում է ուղղակի պահի տակ զգացած վախի տակ ողջ գործողության մասին և մոռանալ արշավանքի իրական նպատակը: Եվ իրոք, այդ օրվա իրադարձություններին ընկնում է, որ արքային շրջապատող ուժերը ոչ մի պարագայում չէին դիմանա հույների հարվածին, իսկ եթե նրանց հետ փախուստի դիմեր կամ էլ ընկներ նաև արքան, ապա դա Կյուրոսին ոչ միայն անվտանգություն, այլև թագավորություն կտար: Ահա թե ինչու Կյուրոսի և նրա գործի կործանման մեջ մեղավոր է ավելի շուտ Կլեարթոսի զգուշավորությունը, բան իր՝ Կյուրոսի, անխոհեմ խիզախությունը: Եթե նույնիսկ ոչ որևէ այլ անձ, այլ հենց արքան ինքը որոշեր, թե որտեղ պետք է տեղակայել հույների, որպեսզի վարձկանների հարվածն իր համար առավելագույն անվտանգ լիներ, ապա նա ևս վերջիններիս կտեղակայեր իրենից և իր շրջապատից ինչքան հնարավոր է հեռու, բանզի այդ պարագայում վատ լուրերը նույնիսկ չէին էլ հասնի իր ականջին, իսկ Կյուրոսը կսպանվեր ավելի շուտ, քան կհասցներ օգտվել հաղթանակից Կլեարթոսը: Ինչ վերաբերվում է Կյուրոսին, ապա սա հիմնալի կերպով տեսնում էր, թե ինչու և է կայանում իր օգուտը և դրա համար էր, որ հրամայեց Կլեարթոսին տեղակայվել կենտրոնում, սակայն Կլեարթոսը այնուհանդերձ խնդրեց ամեն ինչում հույն դնել իր վրա և դրանով իսկ կործանեց ողջ գործը: /9/ Յուրեղյալ բարբարոսների նկատմամբ լիակատար հաղթանակ տարան, ավելի լիակատար ցանկանալ իսկ չէր կարելի, և, հետապնդելով փախչողներին, ահագին առաջ անցան, իսկ այդ ընթացքում Կյուրոսի վրա, որը սլանում էր Պասակ կոչվող մի տաքարյուն, սակայն չափից դուրս տաքարյուն և պոռթկուն նժույգի

վրա, այսպես է պատմում Կոնստանդին, հարձակվեց կարոտիկների առաջնորդ Արտագերսը ու բարձրաձայն գոչեց. «Հեյ դու, որ գետնովն ես տվել պարսիկների ամենահիմնական անունը՝ Կյուրոսի անունը, դու՛ աշխարհի վրա ամենամեծագույնը և անխոհեմը, դու, որ չարագործ հույներին տանում ես պարսկական գանձերի չարագործ թալանները ու նաև հույս ունես սպանել թո՛ւ տիրոջն և եղբորդ, որը միլիոնավոր ու թեզկից ավելի լավ և քաջարի ստրուկներ ունի, առաջ արի: Հիմա դու կհամոզվես, որ արքան միլիոնավոր և թեզկից ավելի լավ ու քաջարի ստրուկներ ունի և թո՛ւ գլուխն ավելի շուտ գետնին կոխես, քան կտեսնես արքայի դեմքը»: Այս խոսքերով նա Կյուրոսի վրա նետեց իր ինքնակալ, սակայն զրաիդ դիմացավ հարվածին և Կյուրոսն անվնաս մնաց, բնական պահեց իրեն ավերի վրա, այն ուժի էր հարվածը: Արտագերսը շուտ եկավ և այստեղ Կյուրոսն իր հերթին նետեց ինքնակալ, այն էլ այնպես դիպավ, որ վերջինիս սայրը, անցնելով Արտագերսի ուսի միջով, խոցեց վիր: Այն բանի հետ, որ Արտագերսն ընկել է Կյուրոսի ձեռքով, համաձայն են բոլոր հեղինակները, բայց հենց իր՝ Կյուրոսի, մահվան մասին Քսենոֆոնը բազմապիսի չէ և այդ մասին արտահայտվում է կարծես խիբիայում, ինչը թերևս բացատրելի է, բանից նա վերջինիս զոհվելու ակնատեսը չէր եղել ու ահա հենց այս հանգամանակն է, որ ինձ արդեն ոչնչով չի խանգարում շարադրել սկզբում Դիոնիսի, իսկ հետո էլ արդեն Կոնստանդինի պատմածը: /10/ Եվ այսպես, Դիոնիսիսը գրում է, որ Արտագերսը հոգին փչեց, իսկ Կյուրոսն էլ կատաղած հարձակվեց արքայական պահակազորի վրա և վիրավորեց Արտաքսերեսի ծիսական, որից հետո արքան գետնին տապալկվեց: Տիրիքագետն անմիջապես նրան մեկ այլ ձի տվեց, որի վրա արքան կարողացավ հեծնել՝ այդ ընթացքում ասելով. «Հիշիր այս օրը, արքա, այն մոռանալ պետք չէ»: Կյուրոսը կրկին նետվեց եղբոր վրա և կրկին տապալկեց նրան, սակայն, երբ նա արդեն երրորդ անգամ ուղղեց ձիս արքայի վրա, վերջինս կատաղության մեջ ընկավ և գոչեց շրջապատողներին. «Եթե այսպես է, ապա ավելի լավ է մեկ քայլ արձեղանք», որից հետո անձամբ սուրաց Կյուրոսին ընդառաջ, որն արդեն առաջ էր եկել և կործրեց դեմ էր արել թշնամական ինքնակալներին: Տե՛ղ նետեց նաև Արտաքսերեսին ինքը, իրար հետևից ինքնակալներն էին նետում նրան շրջապատող ռազմիկները և ի վերջո Կյուրոսն ընկավ խոցված կամ արքայի, կամ էլ, ինչպես պնդում են ոմանք, ինչ-որ մի կարիսացու կողմից, որին այդ սխրագործության համար արքան պարգևեց հատուկ պարգևանշանով, բանից բոլոր արշավանքներում այդ ռազմիկը պետք է գլխավորեր մարտակարգը՝ ինքնակալ վրա ունենալով աթողաղի ոսկեգծով պատկեր, չէ՞ որ պարսիկները կարիսացիներին «աթողաղ» են կոչում այն փետրափեղեղի պատճառով, որոնցով սրանք զարդարում էին իրենց սաղավարտները: /11/ Կոնստանդինի պատմածը շատ համառոտ կերպով հանգում է հետևյալին: Կյանքից զրկելով Արտագերսին՝ Կյուրոսը ձիս բռնեց արքայի, իսկ սա էլ՝ Կյուրոսի վրա, և երկուսն էլ լուրջությամբ էին պահպանում: Առաջինը ինքնակալ նետեց Կյուրոսի ընկել Արիեսոսը, սակայն վիրահեց: Իր հերթին արքայի ինքնակալ, որն ուղղված էր Կյուրոսին, ևս սրա կողքով անցավ և կպավ Մատիթերոսին՝ մի հայտնի ու Կյուրոսին նվիրված մարդու՝ զոհվելով նրան ակնաթիկ: Ի վերջո ինքնակալ արձանագրեց Կյուրոսին ինքը և գրահի միջով վիրավորեց արքային, այնպես որ սայրը երկու մատնաչափ խրվեց նրա կողմը: Հարվածը Արտաքսերեսին տապալկեց ձիուց և նրա շախմատում անմիջապես շփոթ ու փախուստ սկսվեց, սակայն արքան ոտքի կանգնեց և փոքրաբանակ ուղեկցիների հետ, որոնց մեջ էր նաև Կոնստանդին, բարձրացավ հարևան բլրի վրա ու այնտեղ կանգ առավ: Այդ ընթացքում Կյուրոսը, հայտնվեց թշնամիների խիտ շարքերում, բանից տաքարյուն ձիս նրան ավելի և ավելի հեռուն էր տանում: Արդեն մոտ էր և թշնամին էր ճանաչում նրան, բարեկամները սլանում էին այս ու այն կողմ, իսկ ինքը, հպարտանալով իր հաղթանակով ու լի հանդուգն եռանդով, առաջ էր սլանում գոչելով. «Հեռու ճանապարհից, բոլորները»: Շատ անգամ նա պարսկերեն գոչեց այդ բառերը և բոլորը մի կողմ բաշվեցին ու նրա առաջ խոնարհվեցին, սակայն նրա գլխից հանկարծ ընկավ սաղավարտը և այստեղ Միհրդատ անունով մի երիտասարդ պարսիկ մոտիկ վազեց կողքից ու, չիմանալով, թե ով է իր դեմ, նետեց տեղը, որը կպավ Կյուրոսի բունքին՝ աչքի հենց կողքին: Վերջից արյուն հորդեց և շնամ Կյուրոսը գետնին տապալկվեց: Նրան ձիս մի կողմ ցատկեց և կորավ մշուշում, իսկ արյունաներկ ծածկոցը, որը ընկել էր ձիու վրայից, վերցրեց Միհրդատի ծառան: Երբ երկարատև ուշադրությունից հետո Կյուրոսն ի վերջո ուշքի եկավ, մի բանի ներքիններ, որոնք հայտնվեցին նրա կողքին, ուզում էին նրան մեկ այլ ձիու վրա նստեցնել և անվտանգ մի վայր տանել, սակայն նա ի վիճակի չէր մնալ ձիու վրա և ցանկացավ ոտքով գնալ՝ պահվելով երկու կողմերից: Նրա ոտքերը ծալվում էին և գլուխն ընկնում էր կողքին, սակայն Կյուրոսը փստահ էր, որ հաղթել է՝ լսելով, թե փախչողներն ինչպես են իրեն արքա հռչակում և ներում աղերսում: Այդ ընթացքում մի բանի կապից հանդիմանալով խղճով աղքատներ, որոնք հետևում էին արքայական զորքին և իրականացնում ամենաան ու կեղտոտ աշխատանքը, սրանք համարելով յուրայիններ, պատահաբար միացան Կյուրոսի ուղեկցիներին, սակայն ի վերջո նկատեցին գրահների վրա գցած կարմիր ծածկոցները և, բանի որ արքայի ռազմիկները բոլորը սպիտակ թիկնոցներով էին, հասկացան, որ իրենց դեմ թշնամիներ են: Այդ ժամանակ նրանցից մեկը համարձակվեց տե՛ղ նետել Կյուրոսի ուղղությամբ, թեև ով էր սա, նա չգիտեր, և հատեց նրա ծնկի տակի ջիղ: Կյուրոսը կրկին գետնին տապալկվեց, վիրավոր բունքով կպավ բարին և մահացավ: Այսպիսին է Կոնստանդինի պատմածը, որում նա Կյուրոսին սպանում է դանդաղ և տանջալից, կարծես միտքով է բռն դանակով: /12/ Կյուրոսն արդեն մեռած էր, երբ տիրակալի աչքը հանդիսացող Արտաշիթը լսեց ներքինների ողբն և նրանցից ամենահավատարիմին հարցրեց. «Ո՞ւմ համար ես դու թե՛ք այդպես կոտորում, Պրիսակ: «Մի՞թե ինքը չես տեսնում», - պատասխանեց սա, - «Կյուրոսը զոհվել է»: Տե՛ղված այդ լուրից՝ Արտաշիթը խնդրեց Պրիսակին ոգին գցել և ուշադիր հսկել դիակը, իսկ ինքը ինչպես ուժ ուներ սլացավ Արտաքսերեսի մոտ, որը լիակատար հուսահատության մեջ էր ու, դրան գումարած էլ, ծանր տառապանք էր վերջինի, և նրան հայտնեց, որ սեփական աչքերով Կյուրոսին տեսել է մեռած: Արքան, այն է՝ ուզում էր անմիջապես գնալ և արդեն հրամայում էր Արտաշիթին ճանապարհը ցույց տալ, սակայն, բանի որ բոլորը վախեցած պնդում էին հույների մասին, որ սրանք անխոց կերպով հետապնդում են փախստականներին ու նրանց հարվածը ի վիճակի չէ կատարել ոչ-ոք, ահա ուրեմն, փոխարենը նա որոշեց հետախուզության ուղարկել մի ջոկատ և ահա ջախերով գնված 30 հոգի շարժվեցին Արտաշիթի հետևից... /13/ Այդ ժամանակ, ահա, հետախուզվեցին վերադարձան և, կորցրած իրենց ուրախությունից, գեկուցեցին արքային, որ անանկալ հաջողության մասին լուրը համապատասխանում է ճշմարտությանը: Արտաքսերեսի շուրջը կրկին սկսեց հավաքվել պալատականների և ռազմիկների ամբոխ, որից հետո ոգի առնելով, նա իջավ բլրից՝ վառ լուսավորվելով մեծաթիվ ջախերով: Նա մոտեցավ մահացած Կյուրոսին և ինչ-որ մի պարսկական տվորության համաձայն կտրել տվեց նրա գլուխն և աչ ձեռքը, որից հետո հրամայեց իրեն տալ եղբոր գլուխը: Բռնելով գլուխը գիտերից, որոնք երկար էին և խիտ, նա կտված գլուխը ցույց էր տալիս բոլոր նրանց, որոնք դեռևս կասկածում էին ու փախչում, և ահա բոլորը զարմանում ու գետնին էին փռվում նրա առաջ, այնպես որ կարճ ժամանակից ընթացքում Արտաքսերեսի մոտ հավաքվեցին 70.000 հոգի, որոնց հետ միասին արքան վերադարձավ իր ծախար: Կոնստանդինի խոսքերի համաձայն արքան մարտի էր հանել 400.000 հոգի, սակայն Դիոնիսիսն և Քսենոֆոնն ավելի մեծ թիվ են նշում...: Սպանվածներով կորուստները, գրում է Կոնստանդինը հետագայում, կազմում էին 9.000 հոգի, ինչպես գեկուցեցին Արտաքսերեսին, սակայն հենց իր՝ Կոնստանդինի, խոսքերի համաձայն մարտի դաշտում պառկեց ոչ պակաս, քան 20.000 հոգի: Այստեղ, սակայն, հնարավոր են վեճեր» (Պլուտարքոս «Կոնստանդինի պատմություններ», «Արտաքսերես», գլուխ 6-13):

«Կյուրոսը բաց թողնվեց և սկսեց պատրաստվել պատերազմի արդեն ոչ թե զաղտնի, այլ բացահայտ՝ մի կողմ նետելով ձևականությունը և բացահայտորեն հայտարարելով այդ մասին: Բոլոր կողմերից նա սկսեց ջոկատներ հավաքել: Լակեդեմոնցիները, որոնց նա եռանդով օգնում էր աթենացիների դեմ պատերազմում, երախտագիտության զգացողով համակված, որոշեցին պատերազմի ժամանակ նրան օժանդակ ջոկատներ ուղարկել՝ ձևացնելով, թե չգիտեն, թե ում դեմ է պատերազմել լինելու: Նրանք հաշվարկել էին, որ այդ պարազայում և Կյուրոսի սիրտը կզախեն, և ձեռք կբերեն Արտաքսերեսի (Աթենյան տերության արքա Արտաքսերես II-ի - Մ.Ֆ.) տրամադրվածությունը, եթե, իհարկե, վերջինս հաղթեր, բանի որ բացահայտորեն նրանք նրա դեմ ոչինչ չէին ձեռնարկել: Եվ ահա, երբ մարտի ժամանակ ռազմական պատահականությունը եղբայրներին իրար դեմ հանեց, սկզբում Կյուրոսը վիրավորեց Արտաքսերեսին, սակայն ձիս սրան դուրս հանեց վտանգավոր վայրից: Իր հերթին Կյուրոսը շրջապատվեց արքայական թիկնապահների կողմից և սպանվեց: Այս կերպ հաղթանակ տարձ Արտաքսերեսը տեղ արձանակ և ռազմավարին, և եղբոր գործին: Այդ ճակատամարտի ժամանակ Կյուրոսի կողքին մարտնչում էին 10.000 հույներ, որոնք այն թույլ, որտեղ կանգնած էին, հաղթանակ տարան, իսկ Կյուրոսի մահից հետո էլ չտրվեցին ոչ արքան մեծաթիվ արքայական զորքի ճնշմանը, ոչ էլ տեղի տվեցին խորանակությանը, իսկ վերադարձին էլ, անցնելով արքան աննվաճ ժողովուրդների և բարբարոսական ցեղերի միջով, նրանք պաշտպանվեցին և անասելի երկար անցումներից հետո ի վերջո ձեռքբերվեցին իրենց հայրենիքի սահմանները» (Ռուստինոս «Ֆիլիպի պատմություններ», գիրք 5, գլուխ 11):

«Հիշեց նաև Քսենոֆոնին և նրա հետ եղած 10.000 հոգուն, որոնց համեմատել չի կարելի իր զորքի հետ ոչ բանակով, ոչ էլ, ընդհանրապես, նշանակությամբ, նրանք չունեին ոչ թեսալական, ոչ բեոտյան, ոչ Պելոպոնեսյան, ոչ մակեդոնական ու ոչ էլ թրակիական հեծելազոր, նրանք ընդհանրապես հեծյալներ չունեին, որոնք ուներ Ալեքսանդրը (Հունաստանական տերության ապագա արքա Ալեքսանդր III Մեծը - Մ.Ֆ.), նրանց մոտ չկային նետածիգներ և պարաստիկավորներ, բացի փոքր բանակի կրետացիների ու հոռոցիների, սակայն նրանց էլ Քսենոֆոնը հապճեպ հավաքել էր վտանգի պահին, բայց այնուհանդերձ նրանք Բաբելոնի մոտակայքում իր ողջ զորքի հետ միասին մի կողմ շարժեցին արքային (Աթենյան տերության արքա Արտաքսերես II-ի - Մ.Ֆ.), հաղթեցին վերադարձի ճանապարհին իրենց հանդիպած ցեղերին ու տուն դարձան» (Արիստոս «Ալեքսանդրի արշավանք», գիրք 2, գլուխ 6):

«2/3/6/ Արտաքսերեսը (Աթենյան տերության արքա Արտաքսերես II-ը - Մ.Ֆ.), բանակապես գերազանցելով Պերսիդա ներխուժած հույներին, իր զորքը շարժեց ավելի լայն ճակատով, բան թշնամուն էր՝ կենտրոնում դնելով հետևակը, իսկ հեծելազորին ու թեթևագնդներին էլ

տեղաբաշխելով թւերում: Երբ այս ամենի արդյունքում կենտրոնը դիտավորյալ դանդաղ առաջացավ, նա շրջապատեց և կոտորեց թշնամական ուժերը...: 4/2/5/ Կյուրոսը պարսիկների դեմ պատերազմում 14.000 զինվորներով հսկայական դժվարություններ հաղթահարեց...: 4/2/7/ 14.000 հույներ, որոնք ծառայում էին Արտաքսերեսի դեմ պայքար սկսած Կյուրոսի օժանդակ գործում, մարտում հաղթեցին 100.000 բարբարոսների...: 4/2/8/ Նույն այդ 14.000 հույները, կորցնելով իրենց առաջնորդներին, դեպիվարությունը դրեցին իրենց շարքից մեկի՝ Զսենոֆոնի վրա, որից հետո անվստահ վերադարձան դժվարանցանելի վայրերով» (Ֆրոնտին «Ստրատեգամներ» գիրք 2, գլուխ 3, մաս 6, գիրք 4, գլուխ 2, մաս 5, 7, 8):

⁴³⁰ «2/ Լուսաբացին գորավարները, ի մի ժողովվելով, զարմանում էին, որ Կյուրոսը ոչ որևէ մեկին չի ուղարկում իրենց մոտ հետազա անելիքների մասին հրամաններով, ոչ էլ ինքն է հայտնվում, ուստի և նրանք որոշեցին հավաքել ունեցած-չունեցած ու զինավառվելով առաջ շարժվել, մինչև որ կմիասնան Կյուրոսին: Արևածագին, երբ նրանք արդեն պատրաստ էին մեկնելու, եկան Տևթրանիայի տիրակալ Պրոկեսը, որը լավոնիացի Դեմարատոսի սերնդից էր, և Տառնոսի որդի Գլուսը: Սրանք էլ հենց պատմեցին, որ Կյուրոսը սպանված, իսկ Արիայոսը մնացած բարբարոսների հետ փախել է և գտնվում է այն կայանում, որտեղից նախորդ օրը իրենք մեկնել էին: Նրանք ասացին, որ նա ասել է, թե այդ օրվա ընթացքում կսպասի հեղյեններին, եթե սրանք ցանկանան գալ իր մոտ, իսկ հաջորդ օրը կմեկնի Յոնիա, որտեղից էր եկել: Այս լսելով գորավարները, ինչպես նաև մնացած հեղյենները, մեծապես տիրեցին...: Նրանք հեռացան, Կեարթոսը սպասում էր, իսկ գործը իր համար ուսեստ էր հայթայթում ինչպես կարող էր՝ լծկան անասուններից եզերին և էշերին մորթելով: Փոքր ինչ առաջ անցնելով ռազմաշարքից դեպի այն վայրը, ուր տեղի ունեցավ ճակատամարտը, նրանք իբրև վառելիք օգտագործեցին այնտեղ մեծ բանակությանը ընկած նետերը, որ հեղյենների ճնշման տակ նետել էին արքայի (Աթենանյան տերության արքա Աթուաքսերեսի Լի - Մ.Յ.) մոտից փախածները, ինչպես նաև՝ եգիպտական հյուսված ու փայտե վահանները: Այնտեղ կային մեծ թվով թեթև վահաններ և լքված սայլեր: Այս բոլորից օգտվելով՝ նրանք այդ օրը միս եփեցին և սնվեցին: Արդ, այն ժամն էր, երբ շուկան բազմամարդ էր դառնում, և ահա արքայի ու Տիսապիեռնեսի կողմից դեսպաններ եկան՝ բոլորը բարբարոսներ, իսկ սրանց մեջ նաև մի հեղյեն՝ Փալինոսը, որը Տիսապիեռնեսի մոտ էր լինում և մեծ պատվի էր արժանացել...: Այս բոլորից հետո, երբ արևը մայր էր մտնում, Կեարթոսը, իր մոտ կանգնելով գորավարներին ու վաշտապետներին, այսպես խոսեց. «Հիմվորներ, երբ ես գոհ էի մատուցում արքայի դեմ արշավելու առթիվ, նշանները բարենպաստ չէին և արդարացի կերպով էր այդպես: Ինչպես ես այժմ իմացա, մեր և արքայի միջև գտնվում է նավարկելի Տիգրիս գետը, որը չենք կարող անցնել առանց նավերի, իսկ նավեր մեկը չունենք: Միաժամանակ, սակայն, մեկը նաև չենք կարող այստեղ մնալ, քանի որ հնարավոր չէ պարենավորվել, իսկ Կյուրոսի բարեկամների մոտ գնալու համար էլ գոհաբերման նշանները բարենպաստ չեն: Դետեմբար՝ պետք է այսպես անել՝ նախ ցրվել և ընթերց յուրաքանչյուրն իր ունեցածով, իսկ, երբ եղջյուրները հանգիստ չեփորեն, մեկը կհանդերձավորվենք, երկրորդ չեփորումով սայլերը կբարձնենք, իսկ երրորդից հետո էլ կհետևենք առաջից գնացողին՝ զրաստները պահելով գետի կողմը, իսկ հուպիտներին էլ դասավորելով արտաքին կողմում: Այս լսելուց հետո գորավարներն և վաշտապետները հեռացան ու անցան գործի...: Երբ գիշերը վրա հասավ, Միլտոնյուրեստ Թրակիացին իր 40 հեծյալներով և շուրջ 300 հետևակ թրակիացիներով այնտեղից անցավ արքայի կողմը: Կեարթոսը տրված հրահանգների համաձայն առաջնորդում էր մյուսներին, իսկ նրանք հետևում էին դրանց...: Դեսպանները առաջ ընկան, իսկ Կեարթոսը, թեպետև դաշինք էր կնքել, այնուամենայնիվ ճանապարհ ընկավ՝ գործը դասավորած մարտական շարքերով՝ ինքն էլ գտնվելով վերջապահ գորամասում: Ծանապարհին, երբ պատահում էին առուններ և ջրանցքներ, իր ջրով, որոնք անհնար էր անցնել առանց կամրջի, նրանք զետանցներ էին պատրաստում արմավի ծառերից, որոնք այնտեղ ընկած էին, իսկ հաճախ էլ իրենք ևս կտրատում էին դրանք...: Այդ ընթացքում, ըստ երևույթին տուն վերադառնալու մտադրությամբ, իր սեփական գորամասով ժամանեցին Տիսապիեռնեսը, ինչպես նաև Օրոնեսը՝ կրկին իր սեփական գորամասով...: Այնուհետև նրանք հասան Չապատաս գետը, որի լայնքը չորս պելթրոն էր...: Երբ նրանք հասան Տիսապիեռնեսի դռների առաջ, ներս հրավիրվեցին գորավարներ Պրոքսենոս Բեովտացին, Մենոն Թեսալացին, Ագիաս Արկադիացին, Կեարթոս Լակոնացին և Սոկրատես Աթալացին, իսկ վաշտապետները մնացին դռների առաջ: Ոչ շատ ժամանակ անց, ներսում եղածները միևնույն ազգանշանով կապանավորվեցին, իսկ դրսում մնացածները սպանվեցին...: Այս միջոցով բռնված գորավարները տարվեցին արքայի առաջ և գլխատվելով սպանվեցին...: 4/3.1/ Չորակարների կալանավորվելուց և վաշտապետներն ու նրանց ուղեկցող զինվորների ոչնչացումից հետո հեղյենները ընկան շատ դժվարին դրության մեջ...: Բանակում կար մի մարդ՝ Զսենոֆոն Աթենացին, որ ոչ գորավար էր, ոչ վաշտապետ, ոչ իսկ զինվոր, բայց ուղեկցում էր գործերին...: Այնժամ հրամանատարներ ընտրվեցին Կեարթոսի փոխարեն՝ Տիսապիեռնեսը, Մենոնի փոխարեն՝ Փիլեսիոս Աթալացին, իսկ Պրոքսենոսի փոխարեն՝ Զսենոֆոն Աթենացին...: 4/3.2/ Օրը գոթեթ լուսանում էր, երբ վերջացրին ընտրությունները և հրամանատարները, հավաքվելով ճամբարի մեջտեղում, որոշեցին պահակակետեր հաստատել ու ժողովի հրավիրել զինվորներին...: 4/3.3/ Այս խոսքերից հետո վեր կացան և ցրվելով, սկսեցին սայլերն ու վրանները այրել, ավելորդ իրերը իրար հետ փոխանակեցին ում ինչ անհրաժեշտ էր. մնացածը նետեցին կրակը: Այս գործը վերջացնելով՝ նստեցին նախաճաշի: Մինչդեռ նախաճաշում էին, շուրջ 30 հեծյալով դեպի բանակատեղին եկավ Միթրադատեսը և, հեղյեն գորավարներին կանչելով մինչև լսելի հեռավորության, սկսեց այսպես խոսել...: Այս լսելով՝ Միթրադատեսը փորձեց ցույց տալ, թե անհնար է փրկվել արքայի կամքին հակառակ: Այստեղ իսկ պարզ դարձավ, որ նա դիտավորյալ էր ուղարկված, առավել ևս, որ պալատիկության համար նրան հետևում էր Տիսապիեռնեսի մտերիներից մեկը: Ուստի գորավարները որոշեցին, որ ավելի լավ է առանց նախազգուշացնելու անխնա պատերազմ սկսել, քանի դեռ գտնվում են թշնամական երկրում, առավել ևս, քանի որ բարբարոսները մոտենալով սկսեցին կաշառել զինվորներին, ընդ որում նրանց հաջողվեց կաշառել Կեարթոսը Նիկարթոս Արկադիացուն, որը շուրջ 20 զինվորով գիշերը հեռացավ: Այնուհետև, նախաճաշելուց և Չապատաս գետն անցնելուց հետո, նրանք մարտաշարքերով ուղևորվեցին՝ գումանկ և ամբողջ մեջտեղը դասավորած: Նրանք դեռևս շատ առաջ չէին գնացել, երբ շուրջ 200 հեծյալի և 400 աղեղնավորի ու պարսատիկավորի ուղեկցությամբ, որոնք շատ թեթևաշարժ էին ու ճարպիկ, Միթրադատեսը դարձյալ հայտնվեց: Նա մտնելում էր՝ ասես հեղյենների բարեկամը լինել, բայց, երբ մոտեցավ, հանկարծ և հեծյալները, և հետևակայինները սկսեցին նետահարել, իսկ մյուսները՝ պարսատիկներով բարեկամը նետել ու վիրավորել: Դեղյենների վերջապահ ջոկատը ծանրապես տուժում էր, իսկ փոխարենը ոչինչ չէր կարողանում ձեռնարկել: Քանզի ուղևորվելուց ավելի կարճ տարածություն վրա էին նետահարում, բան պարսիկներն և, բացի այդ, մերկ էին, որի պատճառով էլ ի վերջո ապաստանեցին հուպիտների դասավորության մեջ: Նիզակ նետողները ևս չէին կարողանում այնքան հեռու նետել, որ հասցնեին պարսատիկավորներին, ուստի Զսենոֆոնը որոշեց հետապնդել թշնամուն: Դետապնդումն սկսեցին այն հուպիտներն և պլատաստները, որոնք իր հետ վերջապահ գորամասում էին գտնվում, բայց հայածելիս թշնամիներից և ոչ մեկին չկարողացան բռնել, քանզի հեղյենները ծիպվորները չունեին, մինչդեռ հետիոտն եղողները արդեն նախապես փախուստի դիմած հետիոտն թշնամիներին էին կարողանում կարճ տարածություն վրա հասնել, իսկ թշնամուն հալածելով ողջ բանակից շատ հեռանալով վտանգավոր էր: Պետք է լքել նաև, որ բարբարոսների հեծյալները փախչելիս ևս խոցում էին, նետահարելով ձիերի ընթացքին հակառակ, և հետապնդող հեղյենները ստիպված էին կռիվ մղելով վերադառնալ այնքան տարածություն, ինչքան նրանք անցել էին թշնամուն հետապնդելիս: Այս առումով ողջ օրվա ընթացքում նրանք գնացին ընդամենը քսանհինգ ասպարեզից ոչ ավելի և միայն երեկոյան հասան գյուղեր: Այստեղ նրանք նորից վհատվեցին և ինքիստիպիս ու ավազագույն գորավարները մեղադրում էին Զսենոֆոնին, թե նա հեռանալով գործից հետապնդեց թշնամուն, որով ինքը վտանգի ենթարկվեց, իսկ թշնամուն չկարողացավ ոչ մի լուրջ վնաս հասցնել: Զսենոֆոնը լսելով այդ, պատասխանեց, թե իրեն ճիշտ են մեղադրում և այդ բանը հաստատում է գործը ինքնին...: 4/3.4/ Այդ օրը նրանք հանգստացան, իսկ հետևյալ օրը, կանուխ վեր կենալով, ուղևորվեցին: Նրանք պետք է կիրճով անցնեին և վախենում էին, որ թշնամին կհարձակվի իրենց վրա անցնելիս: Երբ արդեն կիրճն անցել էին, դարձյալ հայտնվեց Միթրադատեսը՝ իր հետ ունենալով 1.000 հեծյալ և շուրջ 4.000 աղեղնավոր ու պարսատիկավոր, քանզի նա այդքան էր խնդրել Տիսապիեռնեսից և ստացել՝ խոստանալով, որ այդքան գործ ունենալու դեպքում նա հեղյեններին կհանձնի Տիսապիեռնեսի ձեռքը: Նա, սակայն, քանի որ նախորդ ընդհարման ժամանակ փոքրաթիվ ջոկատով ոչ մի վնաս չկրեց, բայց, ինչպես ինքն էր ենթադրում, մեծ վնաս պատճառեց հեղյեններին, արդյունքում՝ սկսեց թերազնահատել նրանց և, երբ հեղյենները կիրճն անցնելուց հետո արդեն առաջացել էին շուրջ 8 ասպարեզ, Միթրադատեսը ևս իր գործով անցավ կիրճը: Այնժամ հեղյենները որոշեցին, թե պելտաստներից և հուպիտներից ովքեր պետք է հալածեն թշնամուն, իսկ հեծյալներին էլ պատվիրեցին աներկյուղ հետապնդել, քանի որ նրանց պետք է ընդհուպ հետևեր զինվորական բավական մեծ ուժ: Երբ Միթրադատեսը հասավ իրենց և պարսատիկներն ու նետերը արդեն հասնում էին թիրախին, հեղյենների համար շեփորով ազգանշան արեցին և իսկույն նրանք, ում հանձնարարված էր կռիվ նետվեցին, իսկ հեծյալները առաջ սուրացին: Թշնամին չդիմացավ և փախավ դեպի կիրճը: Այս հետապնդման ընթացքում բարբարոսների հետևակից շատերը սպանվեցին և կիրճում կենդանի վերցվեցին մոտ 15 հեծյալ: Սպանվածներին հեղյենները, իրենց նախաձեռնությամբ, այլակերպեցին, որպեսզի դրանց տեսքը ավելի ահաբեկի թշնամուն: Գործի այդպիսի վախճանից հետո թշնամին հեռացավ, իսկ հեղյենները օրվա մնացած մասը ապահով առաջ ընթացան և հասան Տիգրիս գետը: Այստեղ էր գտնվում Լարիսսա կղզված անապատած խոշոր մի քաղաք...: Այստեղից առաջ ընթացան մեկ կայան՝ վեց փարսախ, մինչև հսկա մի պարսիս, որը գտնվում էր ավերակ վիճակում: Քաղաքի անունն էր Մասալիա...: Այստեղից ուղևորվեցին մեկ կայան՝ չորս փարսախ: Այս կայանում հայտնվեց Տիսապիեռնեսը, իր հետ ունենալով և իր հեծյալներին, և արքայապետներ ամուսին Օրոնեսից գործը, և բարբարոսական այն գործերը, որոնց հետ Կյուրոսն էր արշավել, և նրանց, ու որ արքայի եղբայրը բերել էր արքային օգնության: Այս բոլորից բացի նրա հետ էին նաև արքայի կողմից իրեն տրամադրված գործերը, այնպես որ նրա բանակը շատ

մեծ թվաց: Երբ արդեն մոտեցել էր, նա իր շարքերի մի մասը դասավորեց հեյլենների զորքի հետևը, մյուս մասերը տարավ թևերի դիմաց, բայց, իր բանակը չվտանգելու համար, չհասարակվեց հարձակվել, այլ հրամայեց արեղներով ու պարսատիկներով նետումներ կատարել: Այն բանից հետո, սակայն, երբ հռոդոսցիները դասավորվելով սկսեցին պարսատիկներով բարեդ նետել և արեղներով նետահարել, ապա նրանց ոչ մի նետումը չէր վիրացրել, բանգի ցանկության դեպքում իսկ դժվար կլիներ վիրացել, ուստի Տիսասպիեռները արագ հեռացավ նետահարվող տարածությունից, որից հետո հեռացավ նաև մնացած ողջ զորքը: Օրվա մնացած մասը մի գորամասը առաջ էր շարժվում, իսկ մյուսը՝ հետևում և բարբարոսները արդեն չէին կարողանում իրենց նետումներով վնասել, բանգի հռոդոսցիները ավելի հեռու էին հարվածում, բան պարսատիկավորներն ու արեղնավորները: Այնուհանդերձ պետք է նշել, որ պարսիկների արեղները ևս մեծ էին, ուստի դրանցից խլվածները պիտանի էին դառնում կրետացիներին, որոնք օգտագործում էին թշնամու արեղները և նետահարման վարժություններ կատարում՝ նետասլաքները մեծ բարձրության վրա արձակելով: Գյուղերում գտնվում էին մեծ բանակությանը ձգաններ ու կապար՝ պարսատիկների համար: Այդ օրը, երբ հեյլեններն արդեն բանակել էին իրենց պատահած գյուղերում, բարբարոսները հեռացան, բանի որ նրանց նետումները ավելի կարճ տարածություն էին կտրում: Չետևյալ օրը հեյլենները մնացին այնտեղ և պարենավորվեցին, բանգի գյուղերում շատ ցորեն կար, իսկ մյուս օրը ուղևորվեցին դաշտավայրերով, ընդ որում Տիսասպիեռները հետևում էր նրանց՝ փոխադարձ նետահարումներով: Այստեղ հեյլենները համոզվեցին, որ զորքի հավասարակող բառակուսի դասավորությունը վատ է, երբ թշնամին հետևապետում է, որովհետև անհրաժեշտ էր լինում բառակուսու թևերը կծկել ճանապարհի ներդրության և լեռների պատճառով կամ կամիջից անցնելու դեպքում, որի հետևանքով հույիսները խռնվում էին ու ղեկարգության են առաջանում: Վիճակն առավել էր բարդանում, երբ նրանք ճնշվում էին թշնամու կողմից, երբ այս ամենի արդյունքում շարքերը խառնվում էին, ուստի և նրանք անկարգության մեջ անպետքախում էին: Իր հերթին, երբ թևերը կրկին ձգվում էին, ապա շարքերից արտամղվածները անխուսափելիորեն ցրվում էին, որի հետևանքով թևերի մեջտեղը դատարկվում էր և այդ վիճակում գտնվող զինվորները փախվում էին, երբ թշնամին հետևում էր նրանց: Ու, եթե անհրաժեշտ էր լինում անցնել կամիջով կամ որևէ այլ անցումով, ապա ամեն մեկը շտապում էր առաջինը հասնելու և այս հանգամանքն էլ նպաստում էր թշնամու հարձակմանը: Մի փոքրով, երբ գորավարներն այդ նպատեցին, յուրաքանչյուրը 100 զինվորից վեց վաշտ կազմեցին և նրանց վրա նշանակեցին վաշտապետներ, իսկ ուրիշներին՝ հիսնապետներ և Էնոմոտարքներ: Արդյունքում, երբ ընթացքի ժամանակ թևերը կծկվում էին, այս ջոկատները հետ էին մտնում, որպեսզի չհասնեցին թևերի շարժումը, և ընթանում էին առանձին՝ թևերից դուրս, իսկ երբ բառակուսու կողմերը ձգվում էին, ապա նրանք լցնում էին միջանկյալ տարածությունը, նեղ լինելու դեպքում՝ ըստ վաշտի, ավելի լայն լինելու դեպքում՝ հիսնապետին, իսկ շատ լայն լինելու դեպքում՝ ըստ Էնոմոտիայի, այնպես, որ մեջտեղը միշտ լրացված էր լինում: Իր հերթին, եթե անհրաժեշտ էր լինում անցնել որևէ կիրճ կամ կամուրջ, ապա չէին խռնվում, այլ ամեն մի վաշտ անցնում էր իր հերթով, իսկ եթե զորքի որևէ մասում որևէ բանի կարիք էր զգացվում, ապա այս վաշտերը պատրաստ ներկա էին լինում: Այս ձևով հեյլենները առաջացան չորս կայան: Յիզեբորդը կայանն անցնելիս նրանք ինչ որ ապարանք տեսան և նրա շուրջը՝ շատ գյուղեր, իսկ դեպի այնտեղ տանող ճանապարհը անցնում էր բարձր բլուրների վրայով, որոնք ձգվում էին մինչև լեռը, որի վրա այդ գյուղերն էին գտնվում: Ինչպես, որ տեսնելով բլուրները, ուրախացան, բանի որ նրանց թշնամիների հեծյալներ էին երևում, բայց, երբ նրանք, առաջանալով դաշտից, բարձրացան առաջին բլուրը և իջան հաջորդը բարձրանալու համար, այնժամ բարբարոսները հարձակվեցին նրանց վրա ու, մտրակների հարվածների տակ, սկսեցին բարձրից բարեդ գլորել, պարսատիկներով դրանք շարժել և արեղներից նետահարել, որով շատերին խոցեցին: Ահա այսպես նրանք, հեյլենների մերկերին գերազանցելով, նրանց բշեցին հույիսների դասավորության մեջ, ուստի և այդ ողջ օրը պարսատիկավորներն ու արեղնավորները, գտնվելով ամբողջ մեջ, պիտանի չեղան: Այն բանից հետո, երբ հեյլենները, սեղմված լինելով, փորձեցին թշնամուն հալածել, ծանր գեները ունենալու պատճառով նրանք դանդաղորեն հասան գագաթը, մինչդեռ թշնամին արագորեն նահանջեց: Երբ հույիսները կրկին վերադառնում էին դեպի մնացած զորքը, նորից նույնանման հարձակման ելքարկվեցին և երկրորդ բլրի վրա նույնը կատարվեց, ուստի և, երրորդ բլուրը հասնելով, նրանք որոշեցին զինվորներին առաջ ջարժել, նախքան բառակուսու աջ թևից պետատներին լեռը բարձրացնելը: Եվ ահա, երբ սրանք հայտնվեցին հետևող թշնամուց վերև, վերջիններս այլևս չէին հարձակվում իջնող հեյլենների վրա՝ վախճնալով, որ չլինի թե՛ կտրվել և երկու կողմից պաշարվեն թշնամուց: Այսպես, օրվա մնացած մասը նրանք առաջ ընթացան, կեսը բլուրների վրայով անցնող ճանապարհով, կեսը՝ գուգահեռաբար՝ լեռան վրայով, մինչև հասան գյուղերը, և ութ բժիշկ նշանակեցին, բանգի վիրավորները բազմաթիվ էին: Այստեղ մնացին երեք օր և վիրավորների պատճառով, և որովհետև այստեղ շատ պարեն կար՝ այլուր, գինի ու ձիերի համար կուտակված մեծ բանակությանը զարի: Այս բոլորը կուտակվել էին երկրի սատրապի համար: Չորրորդ օրը իջան դաշտ և ահա, երբ Տիսասպիեռները իր գործով հասավ նրանց հետևից, կարիքը պարտադրեց նրանց ծամբար դնել առաջին իսկ պատահած գյուղում ու կռվելով չընթանալ, բանգի շատերը արդեն ի վիճակի չէին կռվելու՝ և վիրավորները, և նրանց փոխադրողները, և վերջիններս գեները կողոնկրեց: Երբ արդեն բանակեցին, իսկ բարբարոսները, մոտենալով գյուղին, փորձեցին նետահարել, հեյլենները մեծապես գերազանցեցին նրանց, բանգի առավել գերադասելի է պաշտպանվել դիքթավորվելուց հետո, բան կռվել ընթացքի ժամանակ հետևող թշնամու դեմ: Երբ երեկոն իջավ, արդեն թշնամու հեռանալու ժամանակը հասավ, բանգի բարբարոսները երեք ծամբար չէին դնում և հեյլենների ավելի մոտ, բան 60 մասպարեց հեռավորությամբ՝ վախճնալով, որ հեյլենները գիշեր ժամանակ կհարձակվեն իրենց վրա: Բանն այն էր, որ գիշեր ժամանակ պարսկական զորքը անպետքախում էր՝ իրենց ձիերը պարսիկները կապում էին և, բացի այդ, նրանց մեծ մասի ոտքերն իրար էին միացնում, որպեսզի կապերը բանդվելուց իսկ չկարողանային փախչել, ուստի և որևէ տագնապի դեպքում պարսիկ զինվորը պետք է ձին թամբեր ու սանձեր և, գրաի հազնելով, հեծներ: Այս բոլորը դժվար է գիշերված ընթացքում տագնապի ժամանակ կատարել և, այդ իսկ պատճառով, նրանք հեյլեններից հեռու էին բանակում: Երբ հեյլենները նկատեցին, որ նրանք որոշել են հեռանալ և այդ հրամանը հաղորդում են իրար, մոնետիկը հայտարարեց հեյլեններին, որ պատրաստվեն մեկնելու, ընդ որում նա այդ արեց այնպես, որ այդ լսելի լինեց թշնամուն: Եվ ահա բարբարոսները որոշ ժամանակ հետաձգեցին իրենց մեկնումը, իսկ երբ արդեն երեկ էր, նրանք հեռացան, բանի որ չէին ցանկանում գիշերով հավաքվել ու մեկնել և տեղ հասնելով բանակել: Եվ ահա, երբ հեյլենները տեսան, որ նրանք իրականում մեկնեցին, իրենք ևս ծամբար վերցնելով ճանապարհ ընկան և անցան շուրջ 60 սապարեց: Այսպիսով՝ երկու բանակների միջև այնքան տարածություն եղավ, որ հետևյալ օրը թշնամին էր նկատվում, ոչ էլ երրորդ օրը, բայց չորրորդ օրը բարբարոսները, գիշեր ժամանակ առաջ անցնելով, գրավեցին ճանապարհի աջ կողմում լեռան կատարին գտնվող բարձրադիր մի գյուղ, որի մոտով հեյլենները պետք է անցնեին՝ հարթավայր իջնելու համար: Խեյլիստիոսը, տեսնելով, որ բարձունքը արդեն գրավվել է թշնամու կողմից, Զետնոֆոնին վերջապահ ջոկատից իր մոտ կանչեց և պատմվիրեց, վերցնելով իր պետատներին, անցնել առաջամաս, բայց Զետնոֆոնը չեղբեր պետատներին, բանգի նկատել էր որ Տիսասպիեռները հայտնվել է ողջ բանակով, իսկ ինքը գալով հարցրեց խեյլիստիոսին...: Եվ խեյլիստիոսը նրա հետ ուղարկեց առաջամասի պետատներին և դրանց փոխարեն վերցրեց բառակուսու կենտրոնում եղողներին, միաժամանակ առաջամասում գտնվող այն 300 զինվորներին, որոնք իր ջոկատում էին, նա նույնպես հրամայեց հետևել Զետնոֆոնին: Եվ ահա նրանք առաջ շարժվեցին ինչպես կարող էին ավելի արագ, իսկ բլրի վրա կանգնած թշնամիները, երբ հասկացան, որ հեյլենները դիմում են դեպի բարձունքը, իսկույն իրենք ևս նետվեցին առաջ՝ դեպի բարձունքը, մրցելով հեյլենների հետ: Այդ ժամանակ հեյլենների զորաբանակում մեծ աղաղակ բարձրացավ, որոնք քաջալերում էին յուրախիներին, և նույնպիսի մեծ աղաղակ եղավ Տիսասպիեռների բանակում, յուրախիներին քաջալերելու նպատակով, իսկ Զետնոֆոնը ձի նստած անցնում էր շարքերի առաջով և կոչ էր անում... /3,5/ Այսպիսով, գագաթ հասան թշնամուց առաջ: Այնժամ բարբարոսները շրջվելով փախուստի դիմեցին ով որտեղ կարող էր և հեյլենները գրավեցին գագաթը, իսկ Տիսասպիեռների ու Արիստիոսի զորքերը շեղվեցին ուրիշ ճանապարհ և հեռացան, մինչդեռ խեյլիստիոսի գորամասը, բլրից իջնելով, բանակեց գյուղում, որտեղ առատորեն ամեն բարիք կար: Այս դաշտավայրում՝ Տիգրիս գետի մոտ, բարիքներով լեցուն բազմաթիվ ուրիշ գյուղեր ևս կային, բայց, երբ երեկոն իջավ, թշնամիները անակնկալ հայտնվեցին դաշտում և սպանեցին մի բանի հեյլենների, որոնք ցրվել էին ու կողոպտուտով էին զբաղված՝ նրանք մեծ թվով անասուններ էին խլել, որոնց անց էին կացնում գետով: Այնժամ Տիսասպիեռները և իր զորքը փորձեցին իրի մատնել գյուղերը և հեյլեններից ոմանք ընկճվեցին՝ մտածելով, որ, եթե գյուղերը իրկիզվեն, ապա իրենք այլևս չեն կարողանալ պարեն ծարել: Մինչ այդ խեյլիստիոսի հետ օգնության գնացած ջոկատը վերադարձավ, իսկ Զետնոֆոնը, իջնելով բարձունքից, սկսեց շարքերի առջևում և, հանդիպելով օգնությունից վերադարձող հեյլեններին, ասաց...: Երբ հասան իրենց վրանները, զինվորները սկսեցին հոգալ պարենի մասին, իսկ զորավարները և վաշտապետները նստեցին խորհրդակցելու: Դրությունը շատ ծանր էր: Մի կողմից բարձրադիր լեռներ էին, մյուս կողմից՝ այնքան խորունկ գետ, որ նույնիսկ նիզակները չէին մտնում ցրից դուրս, երբ փորձեցին դրանցով ստուգել խորությունը...: Այստեղից նրանք հաջորդ օրը հետ մեկնեցին հակառակ ուղղությամբ՝ դեպի չայրված գյուղերը՝ կրակի մատնելով այն գյուղերը, որտեղից դուրս էին եկել, ուստի և թշնամիները չէին մոտենում, այլ դիմում էին և ասես տարակուսում, թե՛ հեյլենները դեպի ո՞ր կողմն են շրջվելու և ի՞նչ են մտադիր անելու: Այնուհետև զինվորները սկսեցին հոգալ պարենի մասին, իսկ զորավարները դարձյալ ի մի եկան խորհրդի և, հավաքելով գերի վերցվածներին, հարցաքննեցին նրանց շրջակա բոլոր երկրների մասին...» (Զետնոֆոն «Անաբասիս», գիրք 2, գիրք 3, գլուխ 1-5):

«/25/ Կետաբոսը, իր մոտ հրավիրելով զորավարներին և մյուս հրամանատարներին, խորհուրդ գումարեց ստեղծված իրադրության մասին: Խորհրդակցության ժամանակ էլ իենց իրենց մոտ ժամանեցին արքայի (**Աբենեյան տերության արքա Արտաքսերես II-ի** – **Մ.Ֆ.**) կողմից ուղարկված պատգամավորները, որոնց գլխավորում էր հեյլեն մի այր՝ անունը Փալինոս, ծննդով Չաբինթոսից: Սրանք, առաջնորդվելով

ժողովականների մոտ, հաղորդեցին, թե Արտաքսերեքս արքան այսպես է ասում. «Քանի որ ես արդեն հաղթել եմ և սպանել Կյուրոսին, դուք կհանձնեք ձեր գեները և, գալով իմ դռները, կփորձեք, թե ինչպես ինձ ծառայելով արժանանաք իմ ողորմածությանը»: Ասված այս խոսքերին զորավարներից յուրաքանչյուրը այնպիսի պատասխան տվեց, ինչպիսին Լեոնիդեսը (**Սպարտայի թագավորության արքա Լեոնիդես I-ը – Մ.Ֆ.**), երբ սա պաշտպանում էր Թերմոպիլեի կիրճը, իսկ Քսերեքսը (**Աթենքյան տերության արքա Քսերեքս I-ը – Մ.Ֆ.**) նրա մոտ պատգամավորներ ուղարկելով, հրամայել էր հանձնել գեները, բանգի Լեոնիդեսն այդ ժամանակ պատվիրել էր պատգամավորներին արքային հաղորդել այսպես, թե. «Մենք համոզված ենք, որ եթե Քսերեքսի բարեկամները դառնանք, մենք առավել լավ դաշնակիցներ կլինենք մեր գեները պահելու դեպքում, իսկ եթե ստիպվենք նրա դեմ պատերազմել, ապա առավել լավ կկռվենք այդ գեներով»: Երբ Կլեարքոսը նման պատասխան տվեց դեսպաններին, Պրոքսենոս Թեբեացին ասաց. «Այժմ արդեն, երբ համարյա ամեն մի այլ հնարավորությունից հրաժարվել ենք, մեզ մնում են միայն մեր բաջությունն և գեները: Իմ կարծիքով, եթե գեները պահենք, ապա մեր բաջությունը ևս մեզ պիտանի կլինի, իսկ եթե դրանք հանձնենք, ապա նույնիսկ մեր բաջությունը չի կարող մեզ օգնել»: Եվ ահա նա պատվիրեց ասել արքային. «Եթե նա մեր դեմ որևէ չարիք է նյութում, մենք մեր գեներով կկռվենք նրա դեմ նրա ունեցած բարիքների համար»: Պատմում են, որ Սոլիկոսը ևս, որը նույնպես զորահորամանատար էր, ասել է, թե զարմանում է արքայի խոսքերի վրա, բանգի, եթե նա կարծում է, թե հելլեններից առավել հզոր է, ապա թող. «Իր գործերով թող գա և վերցնի մեր գեները, իսկ եթե ցանկանում է մեզ համոզել, ապա թող հայտնի, թե այդ ամենի փոխարեն նա ի՞նչ համարժեք շնորհք պետք է մեզ պարգևի»: Մրանցից հետո Սոկրատես Աթալացին ասաց. «Արքան մեր հանդէպ շատ զարմանալի կերպով է վարվում, բանգի նա այն ամենը, ինչ ցանկանում է ստանալ մեզանից, պահանջում է անհասցալ, իսկ դրա փոխարեն մեզ տրվելիք մասին նա պատվիրում է հետազայում խնդրել: Ընդհանրապես, եթե նա չգիտի, թե ովքեր են հաղթել և, մեզ պարտված համարելով կարգադրում է իր հրամանները կատարել, ապա նա իր մեծաթիվ գործերով թող գա ու իմանա, թե հաղթանակը ո՞ւմ կողմն է, բայց եթե հաստատ իմանալով հանդերձ, որ մենք ենք հաղթել ենք ու դարձյալ ստում է, ապա ինչպե՞ս մենք հավատանք նրա հետազայի խոստումներին»: Այսպիսի պատասխաններ ստանալով՝ հրեշտակները մեկնեցին, իսկ Կլեարքոսը իր զորամասով ճանապարհ ընկավ դեպի կայան, ուր արդեն մեկնել էին ճակատամարտից փրկված գործերը: Երբ ողջ զորաբանակը ի մի հավաքվեց, բոլորը համատեղ խորհուրդ գումարեցին, թե ինչպե՞ս և ի՞նչ երթուղով իրենք վերադառնան դեպի ծով: Արդ, որոշեցին չվերադառնալ այն նույն ճանապարհով, ինչ եկել էին, բանգի այդ երկրի մեծ մասն ամայի էր, որտեղ նրանք չէին կարող պարեն հայթայթել, այն էլ՝ թշնամի գործերի հետապնդման պայմաններում: Եվ ահա նրանք որոշեցին անցնել Պափլագոնիայի վրայով և ողջ զորքով մեկնեցին դեպի Պափլագոնիա: Նրանք դանդաղ էին առաջ շարժվում, բանգի ճանապարհին հոգ էին տանում պարեն հայթայթելով մասին: /26/ Արքան արդեն ապաքանկվում էր վերքից և, երբ իմացավ թշնամիների նահանգի մասին, կարծեց, թե նրանք փախչում են ու դրա համար էլ իր զորքով շտապ ընկավ նրանց հետևից: Եվ ահա նա, հասնելով նրանց, որոնք դանդաղ էին ճանապարհ գնում, բանի որ արդեն գիշեր էր, նրանց մոտ ճամբար դրեց, իսկ, երբ օրը բացվեց և հելլենները իրենց դասավորեցին մարտ, հրեշտակներ ուղարկեց նրանց մոտ և առաջվա երեք օրվա համար զինատաղար կնքեց: Այդ ընթացքում նրանք համաձայնվեցին, որ արքան պետք է հոգ տանի, որ իր երկիրը բարեկամաբար վերաբերվի նրանց, միաժամանակ դեպի ծով ճանապարհը ցույց տվող առաջնորդներ հատկացնի և ուղևորության ընթացքում պարենամթերք տրամադրի, իսկ Կլեարքոսի հետ եղող վարձկաններն ու Արիգայոսի հրամանատարության տակ գտնվող բոլոր զորամասերը պետք է երկրի միջով ընթանան առանց որևէ վնաս պատճառելու: Այնուհետև նրանք սկսեցին իրենց ուղևորությունը, իսկ արքան իր զորքը տարավ Բաբելոն: Այստեղ նա պատերազմում բաջագործության ցուցաբերած յուրաքանչյուր ռազմիկին ըստ արժանվույն պատվեց և բոլորից գերազանց գնահատեց Տիսսափեռնեսին: Այդ պատճառով էլ նա նրան հարուստ ընծանարով պատվեց, իր դատող տվեց նրան կնություն և այնուհետև նրա հետ վարվում էր իբրև իր հավատարմագույն բարեկամի: Նա նրան շնորհեց նաև ծովամերձ այն սատրապությունների իշխանությունը, որտեղ տիրել էր Կյուրոսը: Տիսսափեռնեսը, տեսնելով որ արքան զայրացած է հելլենների վրա, խոստացավ նրանց բոլորին կործանել, եթե արքան իրեն գործեր տա և համաձայնության գա Արիգայոսի հետ, բանգի սա ուղևորության ընթացքում կարող էր հելլեններին մատնել իր ձեռքը: Արքան այդ խոսքերն ուրախությամբ ընդունեց և թույլատրեց նրան ողջ զորքից ընտրելու լավագույններին, ինչպես ինքը ցանկանալու: Երբ Տիսսափեռնեսը հասավ հելլեններին, պատգամ ուղարկեց Կլեարքոսին և մյուս առաջնորդներին՝ գալ իր մոտ անձամբ և լսել իր խոսքերը: Եվ ահա գրեթե բոլոր զորավարները Կլեարքոսի և մոտ քսան վաշտապետների հետ միասին եկան Տիսսափեռնեսի մոտ, ընդ որում նրանց ուղեկցեցին նաև շուրջ 200 զինվոր, որոնք ցանկացել էին շուկա գնալ: Տիսսափեռնեսը զորավարներին հրավիրեց իր վրանը, իսկ վաշտապետները սպասում էին մուրեքի մոտ: Եվ քիչ անց, երբ Տիսսափեռնեսի վրանից ծիրանագույն դրոշ թափահարվեց, սա ձերբակալեց ներսում գտնվող զորավարներին, իսկ հատուկ պատրաստված խմբերն էլ հարձակվելով սպանեցին վաշտապետներին, մինչդեռ ուրիշները սպանեցին շուկա եկած զինվորներին: Մրանցից լույս մեկը փախչելով հասավ իր ճամբարը և հայտնեց աղետի մասին: /27/ Չինվորներն, իմանալով կատարվածը, նույն պահին ահաբեկվեցին և բոլորը մեծ անկարգությանը վազեցին դեպի գեները, որովհետև ոչ մի հրամանատար չկար: Այնուհետև, սակայն, բանի որ ոչ ոք նրանց չէր անհանգստացնում, նրանք մի խումբ զորավարներ ընտրեցին, իսկ նրանցից մեկին՝ Խեյրիստոփոս Լակիդեմոնացուն էլ, հանձնեցին ընդհանուր հրամանատարությունը: Այս զորավարները, զորքը արշավի համար կարգի բերելուց հետո, իրենց իսկ ընտրած ճանապարհով առաջ շարժվեցին դեպի Պափլագոնիա, մինչդեռ Տիսսափեռնեսը ձերբակալված զորավարներին շղթայելով ուղարկեց Արտաքսերեքսին, որը բոլորին սպանեց՝ խնայելով միայն Մենոնին բանգի արքան կարծում էր, որ միայն սա էր, որ, իր զինակիցների հետ ունեցած անհամաձայնությունների պատճառով, կրավաճակի հելլեններին: Տիսսափեռնեսը, իր գործերով հետևելով հելլեններին, ընդհուպ ստուգեցավ նրանց, բայց, վախենալով հուսահատության մատնված մարդկանց խիզախությունից և անմտածված բայլերից, չհամարձակվեց դեմ առ դեմ մարտի բռնվել, ուստի և նա, հարկադր վայրերում անհանգստացնելով նրանց, անկարող եղավ որևէ մեծ վնաս հասցնել, բայց, ոչ մեծ դժվարություններ հարուցելով, հետապնդեց նրանց մինչև կարողութեն կոչված ժողովրդի երկիրը» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 14, գլուխ 25-27):

«Քսենոֆոնը Պարսկաստանից իր հանրահայտ Բյուրաց նահանգի ժամանակ, երբ հայտնաբերեց, որ Տյուսափեռնեսի հեծելազորը անընդհատ հարձակումներ է գործում իր գունակի վրա, հրամայեց, որ բոլոր բեռները, ինչպես նաև այն ամենը, ինչն անհրաժեշտ էր պատերազմի համար, թողնվեն հետևում ընթացող սայլերի վրա: Ըստ նրա, հանուն այդ գույքի հույները կկորցնեին անվնաս նահանգելու բոլոր հնարավորությունները և իրենց կյանքներն էլ հետը...: Երբ թշնամին սկսեց թիկունքից հետապնդել, Քսենոֆոնը իր ոչ մեծ բանակը երկու գծերով շարեց, իսկ գուման էլ հավաքեց կենտրոնում: Այս կարգն էր նա պահպանում արշավանքի ժամանակ, իսկ թիկունքն էլ պաշտպանում էին հեծյալները, տեգավորներն և պելտաստները, որոնք հետ էին մղում բարբարոսների հաճախակի գրոհները» (Պլուտինոս «Ռազմական խորամանկություններ» գիրք 2, գլուխ 49, մաս 1, 2):

⁴³¹ «/3.5/ Չորավարները որոշեցին, որ պետք է լեռների միջով իջնել դեպի կարդուխների երկիրը, բանգի ասել էին, թե, նրանց երկրով անցնելուց հետո, կհասնեն Արմենիա, որին իշխում էր Օրոնտեսը և ողջ մեծ էր ու հարուստ: Այստեղից, ասում էին, ամեն մեկը կարող է հեշտությամբ գնալ, ուր որ կամենա: Այնուհետև նրանք զոհ բերեցին, որպեսզի, ինչպես որ որոշել էին, ճանապարհին անցնելիս հարստի անցնելու: Նրանք երկույով էին կրում, որ թշնամին կարող էր գրավել լեռանցքը և ահա հրամայեցին, որ ընթրիքից հետո բոլորը պատրաստվեն ճանապարհ գնալու ու հանգստանան՝ երթի ելնելով, հենց որ նոր հրաման կտրվի...: /4.1/ Երբ արդեն վերջին պահին էր և դեռ գիշերվանից բավականին ժամանակ էր մնացել դաշտը մթով անցնելու համար, նրանք, ըստ հրամանի, վեր կացան ու, ճանապարհ ընկնելով, լուսաբացին հասան լեռան մոտ: Այժմ գորքի առաջնորդում էր Խեյրիստոփոսը, վերցնելով իր հետ եղածներին և բոլոր թեթևազեններին, իսկ հետևից էլ վերջապահ ծանրազենների հետ գնում էր Քսենոֆոնը, որը չունեց ոչ մի թեթևազեն: Թվում էր, թե ոչ մի վտանգ չկար, եթե սարը բարձրացողների վրա որևէ մեկը չհարձակվեր հետևից: Խեյրիստոփոսը բարձրացավ լեռան գագաթն առանց նկատելու թշնամիներից որևէ մեկին, իսկ հետո առաջ գնաց և գագաթն անցնող գորքի մասերը ևս շարունակ նրա հետևից գնում էին գյուղերը, որոնք գտնվում էին լեռների կիրճերում ու ձորերում: Արդ կարդուխները, թողնելով տները, կանանց և երեխաների հետ փախչում էին դեպի լեռները: Պաշարեղենն այդտեղ շատ կար վերցնելու և տները կահավորված էին բազմաթիվ աղյուծ ամաններով, որոնցից հելլենները ոչինչ չտարան, ոչ էլ մարդկանց հետապնդեցին, այլ նրանց խնայում էին՝ հույսով, թե գուցե կարդուխները, որոնք թշնամի էին թագավորին, կհոժարեին, որ իրենք այդ տեղերով անցնեն, որպես բարեկամական երկրի միջով: Ինչ վերաբերվում է պաշարեղենին, ապա այն ուր որ որևէ մեկին պատահում էր՝ վերցնում էին, որովհետև անհրաժեշտ էր: Կարդուխները, սակայն, ոչ նրանց դիմումներն ուշադրության առան, ոչ էլ այլ կերպ բարեկամություն հաստատեցին: Երբ լեռան գագաթից հելլենների արդեն վերջին խմբերն էին իջնում գյուղերը, արդեն տիպ էր, բանգի ճանապարհը նեղ լինելու պատճառով նրանց լեռը բարձրանալով և ցած իջնելը տևել էր ողջ մի օր: Եվ ահա այժմ կարդուխներից ոմանք, հավաքվելով միասին, հարձակվեցին սրանց վրա ու բարերով և նետերով ոմանց սպանեցին ևս վիրավորեցին: Կարդուխները թվով քիչ էին, որովհետև հելլենները նրանց վրա հարձակվել էին անսպասելի կերպով: Եթե այդ ժամանակ միասին հավաքվածները թվով ավելի շատ լինեին՝ գորքի մեծ մասը կարող էր մատնվել կորուստի: Այդ գիշերը հելլենները այդպես բանակեցին գյուղերում, իսկ կարդուխները լեռների վրա չորս կողմը շատ տեղերում կրակ էին կառնում և իրար ագրանքան էին տալիս: Երբ լուսացավ, հելլենների զորավարները և վաշտապետները ժողով արեցին ու որոշեցին առաջ գնալ՝ վերցնելով իրենց հետ բեռնաբարձ գրաստներից միայն այն մասը, որն անհրաժեշտ էր և դիմացկուն, իսկ մյուսներին թողեցին: Բացի այդ նրանք արձակեցին նաև վերջին ժամանակներում գերի ընկած և գորքի մեջ եղած բոլոր

ստորուկներին: Եթե գրաստները և գերվածները շատ լինեին՝ ճանապարհը դժվար էր դառնալու ու շատերը, որոնք դրանցով էին զբաղված, անմարտունակ էին լինելու, բացի այդ, մարդկանց շատ լինելու պատճառով հարկավոր էր ճարել ու տալ կրկնակի կենսամթերք: Այս որոշելուց հետո կոչնակի միջոցով ազդարարեցին, որ այդպես անեն: Նախաճաշելուց հետո ճանապարհվեցին, մինչդեռ զորավարները կանգնեցին ճանապարհի նեղ մասում և, եթե նկատում էին լքվելու ենթակա որևէ բան, ապա վերցնում էին այն, իսկ զինվորները հնազանդվում էին, բացի այն դեպքերից, երբ որևէ մեկին հաջողվում էր թաքցնել իր հավանած գեղատեսիլ տղային կամ կնոջը: Այդ օրը նրանք առաջ ընթացան մերձ կոչվ մղելով, մերթ՝ հանգիստ, իսկ հետևյալ օրը ուժեղ փոթորիկ եղավ, բայց անհրաժեշտ էր առաջ շարժվել, քանի որ եղած պարենը չէր բավականացնի: Առաջից գնում էր խեղդիկ սառը, մինչդեռ Զենտֆոնը վերջապահ գործառնում էր: Թշնամիները ուժեղ հարձակում գործեցին և, որովհետև ճանապարհը անցնում էր նեղ տեղով, ապա նրանք մոտենալով նետահարում էին ու պարտասիրկներով հարվածում, ուստի հեյլենները ստիպված էին լինում նրանց հետապնդել և վերադառնալ, որի պատճառով էլ ընթացքը դանդաղում էր: Զենտֆոնը ևս հաճախ էր պատվիրում կանգ առնել, քանի որ թշնամիները ուժեղ ծնում էին: Խեղդիկ սառը, երբ նրան այդ մասին հաղորդում էին, հաճախ կանգ էր առնում, սակայն այս անգամ նա կանգ չառավ, այլ շտապ առաջ անցավ և պատվիրեց հետևել իրեն, որի հետևանքով պարզ եղավ, որ արտակարգ դեպք է կատարվել: Այնուհանդերձ ժամանակ չեղավ առաջ գնալ դրա պատճառն իմանալու, այնպես, որ վերջապահ գործառնալ առաջընթացը նմանվեց փախուստի: Այստեղ էլ սպանվեցին քաջարի Լեոնիմոս Լակոնացին, որը վահանի և կաշվե լանջապանակի միջով կողից նետահարվել էր, ինչպես նաև Բասիաս Արկադիացին, որի գլուխը միջաթափանց ծակվել էր նետով: Երբ հասան կայանելու վայրը, Զենտֆոնն իսկույն գնաց խեղդիկ փոսի մոտ և սկսեց նրան հանդուրժանել այն բանի համար, որ չէր սպասել, այլ ստիպել էր իրենց միաժամանակ և վազել, և կռվել...: Եվ իսկույն այդ մարդկանց բերելով՝ սկսեցին առանձին-առանձին հարցաքննել, թե չգիտե՞ն արդյոք այս երևացող ճանապարհից բացի մեկ ուրիշը: Նրանցից մեկը, հակառակ բազում սպառնալիքների, ոչինչ չհայտնեց և, քանի որ նա օգտակար բան չասաց, նրան խողովողեցին մյուսի աչքերի առաջ: Ինչ վերաբերվում է մյուսի, ապա սա հայտարարեց, թե այն սպանվող ասաց, որ ճանապարհը չգիտի միայն այն պատճառով, որ այնտեղ ամուսնացած դուստր ուներ, մինչդեռ ինքը, իր աշխարհում, հեյլեններին կտանի այնպիսի ուղիով, որը մոտեցնի և նաև բեռնատար անտառների համար: Երբ նրան հարցրին, թե այդ ճանապարհին կա՞ արդյոք դժվարանցանքի որևէ վայր, նա պատասխանեց, թե կա մի գազաթ, որը, եթե նախապես գրավի, ապա հնարավոր չէ ճանապարհին անցնել: Այնժամ որոշեցին ժողովի հրավիրել վաշտապետներին և պետաստներից ու հուպիստներից ոմանց, հաղորդել ներկա իրադրության մասին և հարցնել, թե կա՞ արդյոք նրանց մեջ որևէ մեկը, որը ցանկանում է իր բաջությունը ցույց տալ ու կամավոր մեկնել այս գործին: Հուպիստներից ներկայացան Արիստոնիմոս Մեթիդոսացին և Ագասիաս Ստյուսմիսյացին, իսկ Կալիստոսը՝ Պառասիացին հակադրվեց նրանց՝ ասելով, թե ինչն է ցանկանում ուղևորվել՝ իր հետ կամավորներ վերցնելով ողջ զորքից... /4.2/ Արդեն երեկո էր, ուստի հրամայեցին կամավորներին ճաշել և ճանապարհվել, իսկ ուղեցույցին էլ կապելով հանձնեցին նրանց և պայմանավորվեցին, որ, եթե գրավեն բարձունքը, ապա գիշերվա ընթացքում այն կպահեն, իսկ առավոտյան էլ շեփորով կազդարարեն այդ մասին, որից հետո բարձունքը գրաված զինվորները կկան նրանցով անցումը պահող թշնամիների դեմ, իսկ իրենք առաջ դուրս կգան ու կօգնեն նրանց: Այսպես պայմանավորվելուց հետո նրանք՝ մոտ 2.000 ստրու, ճանապարհվեցին: Երկնքից ուժեղ անձրև էր թափվում, իսկ Զենտֆոնը, վերջապահ գործառնալ իր հետ վերցնելով, շարժվեց դեպի երևացող անցումը, որպեսզի թշնամիներն իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնեին այդ ուղու վրա, իսկ շրջանցիկ ճանապարհով գնացողները ըստ հնարավորին աննկատ մնային: Այն բանից հետո, սակայն, երբ վերջապահ գործառնալ հասավ ծոփին, որի միջով անցնելուց հետո պետք է վերձիգ բարձրանալին, բարբարոսներն սկսեցին այնպիսի խռոշ բարեբ գլորել, որոնց ամեն մեկը բավական էր մի սալ բեռնելու համար: Նրանք նետում էին նաև ավելի խոշոր և ավելի մանր բարեբ, որոնք, ընկնելով ժայռերի վրա, զարնվում էին դրանք ու շարժվում բոլոր ուղղություններով, այնպես, որ բոլորովին անհնար էր մոտենալ թեկուզ ծոփի մոտեքի մոտ: Վաշտապետներից ոմանք, չկարողանալով այստեղով անցնել, փորձեցին ուրիշ տեղով անցնել և այսպես շարունակեցին միևնույն մթերքը: Երբ նրանք համոզվեցին, որ իրենց հեռանալով աննկատ կմա, հեռացան ընթերցու, բանգի կային զինվորներ, որոնք նույնիսկ չէին նախաճաշել, իսկ թշնամիները ողջ գիշեր չդադարեցին բարեբ գլորելը, որի մասին կարելի էր եզրակացնել դրոշմներից: Մինչ այդ, իր հետ ուղեցույց ունեցող ջոկատը շրջանցիկ ճանապարհով գնալիս հանդիպեց պահակախմբի, որը նստած էր կրակի շուրջ: Թշնամիներից ոմանց սպանելով, մյուսներին՝ հալածելով, իրենք այստեղ էլ մնացին՝ ենթադրելով, որ բարձունքը գրավել են, թեև իրականում այն չէին գրավել, քանի որ նրանցից վերև բարձրանում էր մի բլուր, որտեղից էլ անցնում էր պահակախմբի պահպանած նեղ ճանապարհը: Այստեղից նրանք կարող էին մոտենալ թշնամու ջոկատին, որը պահպանում էր երևացող ճանապարհը: Հեյլենները գիշերը այստեղ անցկացրին, իսկ լուսաբացին ռազմական շարքերով անադրուկ առաջացան դեպի թշնամիները և, քանի որ վշու էր իջել, ապա նրանք աննկատ մոտեցան, իսկ երբ արդեն իրար նկատեցին, շեփորը հնչեց ու հեյլենները ռազմական աղաղակներով նետվեցին թշնամու վրա: Թշնամիները չդիմացան, և լքելով ճանապարհը, փախան, թեև սրանցից քչերը սպանվեցին, բանգի շատ ճարպիկ էին: Խեղդիկ սառը գործառնալ, լսելով շեփորը, իսկույն սկսեց բարձրանալ նկատելի ճանապարհով: Մյուս գորավարները ևս յուրաքանչյուրը իր գտնված տեղից չարդոված ուղիներով առաջ շարժվեցին՝ մազցելով լեռն ով ինչպես կարող էր և իրար վերև բաշտելով Նիզակների օգնությամբ: Նրանք առաջինը միացան բարձունքը գրավածներին: Զենտֆոնը վերջապահ գործառնալ մի կեսի հետ շարժվեց այն ճանապարհով, որով գնում էր ուղեցույց ունեցող ջոկատը, քանի որ այն առավել հարմար էր գրաստների համար, իսկ մյուս կեսը նա դասավորեց գրաստներից հետո: Առաջ գալով՝ նրանք ճանապարհին պատահեցին թշնամիների կողմից գրավված մի բլուր, երբ անհրաժեշտ էր կամ ոչնչացնել նրանց, կամ կտրվել մյուս հեյլեններից: Իրենք գուցե կարողանային առաջ գնալ այն նույն ճանապարհով, ինչ ու մյուսները, բայց գրաստների համար ուրիշ ճանապարհ չկար, բացի այդ մեկից: Այնժամ իրար բաջալերելով՝ նրանք վաշտերի ուղիղ դասավորությամբ նետվեցին դեպի բլուրը, ընդ որում՝ ոչ թե շրջապատելով, այլ թշնամիներին նահանգի ճանապարհ թողնելով, եթե նրանք որոշեին փախչել: Մինչ հեյլենները մազցում էին ով ինչպես կարող էր, բարբարոսները սկսեցին նետահարել և բարեբ շարտել ու այդպես էլ չթողեցին հեյլեններին մոտենալ իրենց, այլ փախչելով լեռնից այդ կեսը ևս: Այն անցնելով՝ հեյլենները իրենց առաջ տեսան ևս մեկ բլուր, որը գտնվել էր թշնամի, և որոշեցին իսկույն գրոհել այն ևս, իսկ Զենտֆոնը մտածելով, որ չլինի թե արդեն գրավված բլուրը լեռու դեպքում թշնամիներից լորից լինի այն ու հարձակվի մոտիկից անցնող գումակի վրա, որը ճանապարհի նեղ լինելու պատճառով ընթանում էր մեծ տարածություն վրա ձգված, բլրի վրա թողեց վաշտապետներ՝ Կեփսոփոնի որդի Կիփսոդորոս Աթենացուն, Ամփիդեսոսի որդի Ամփիկրատես Աթենացուն և Արգոսից վտարանդի Աթագուրասին, իսկ ինքը մյուսների հետ առաջացավ դեպի երկրորդ բլուրը ու այն ևս վերցրեց նույն եղանակով: Մնում էր դեռևս գրավել երրորդ բլուրը ևս և առավել վերձիգ բլուրը, որ բարձրանում էր կամավորների կողմից գիշերը գրավված կրակի շուրջը գտնվող պահակներից վերև: Երբ հեյլենները մոտեցան բլրին, բարբարոսները առանց դանի բռնվելու լեռնից այն: Այդ բլրի համար գարնանային թվաց և ենթադրեցին, թե բարբարոսները այդպես վարվեցին երկուրդ կրելով, որ չլինի շրջապատվել և ընկնեն պաշարման մեջ, մինչդեռ նրանք, բարձունքից տեսնելով, թե ինչ էր կատարվում բլրի հետևում, բլուրը միասին դիմեցին վերջապահ գործառնալ վրա: Եվ ահա Զենտֆոնը իր առավել երիտասարդ զինվորների հետ ազգայեց բարձունքը, իսկ մյուսներին կարգադրեց դանդաղորեն առաջ գնալ, որպեսզի վերջին վաշտերը հասնելով միմյանային նրանց և, դուրս գալով ճանապարհի վրա, կանգնեին դաշտում: Այդ ժամանակ հայտնվեց փախուստով փրկված Աթագուրաս Արգոսացին և հայտնեց, որ իրենք հետ շարտվեցին բլրից ու որ սպանվել են Կիփսոդորոս և Ամփիկրատեսը բլուր մյուսների հետ, որոնք չկարողացան ցատկել ժայռի վրայից ու հասնել մինչև վերջապահները: Այս գործողություններից հետո բարբարոսները բարձրացան բլուրակ բարձունքի դիմաց գտնվող բլուրը, իսկ Զենտֆոնը թարգմանի միջոցով նրանց հետ դաշինք կնքելու մասին բանակցություններ սկսեց ու պահանջեց սպանվածների դիակները: Նրանք հոժարեցին վերադարձնել՝ պայմանով, որ հեյլենները չհրկիզեն տները: Զենտֆոնը համաձայնվեց այդ պայմանին: Մինչդեռ այսպես բանակցում էին և մնացած ողջ զորքը ավարտում էր իր անցումը, բլուր թշնամիները այդ վայրերից հավաքվեցին այստեղ: Եվ ահա, երբ հեյլեններն սկսեցին իջնել բլուրակ բարձունքից դաշտում կանգնած ողջ գործառնալ միմյանային համար, թշնամիները մեծ բազմությամբ ու աղաղակով նետվեցին նրանց վրա և, հասնելով բլրի գագաթը, որտեղից իջնում էր Զենտֆոնը, սկսեցին բարեբ գլորել: Մեկի սրունքը ջարդեցին, իսկ Զենտֆոնը մնաց առանց զինակրի, որ իր վահանը էր տանում, բայց Եփիդորոս Լուսիացին նրան մոտիկ վազեց և սկսեց նահանգել՝ իր վահանով երկուսին միասին պաշտպանելով: Մյուսները ևս հետ բաշտվեցին դեպի այն գործառնալ, որը կանգնած էր ռազմական դասավորությամբ: Այնուհետև հեյլենական ողջ զորքը միացավ և բանակ դրեց այստեղի բազմաթիվ ու գեղեցիկ տներում, որոնք հարուստ էին պաշարներով և զինի ևս շատ կար, որ պահում էին ծեփված հորերում: Զենտֆոնը և խեղդիկ փոսը պայմանավորվեցին թշնամիների հետ և ստացան սպանվածների դիակները՝ փոխարենն ազատ արձակելով ուղեցույցին, որից հետո սպանվածների մատուցեցին այդ հանգամանքներում հնարավոր եղած բոլոր հարգանքները, ինչ ընդունված է մատուցել քաջարի ռազմավորներին: Հաջորդ օրը նրանք ուղևորվեցին առանց ուղեցույցի, իսկ թշնամիները կռվում էին և, նախօրոք գրավելով ճանապարհին գտնվող ամեն մի նեղ կիծ, խոչընդոտում անցումները: Երբ նրանք խանգարում էին առաջիններին, ապա Զենտֆոնը փորձում էր հակառակ կողմից լեռն մազցել առաջընթացին խանգարող թշնամիներից ավելի բարձր և այդպիսով վերացնում էր խոչընդոտը, իսկ երբ նրանք հարձակվում էին վերջապահների վրա, այնժամ խեղդիկ փոսից էր մազցում, փորձելով ավելի բարձրանալ, բան խանգարողները և դրանով իսկ վերացնում էր վերջապահների անցումը խոչընդոտող արգելքը: Եվ այսպես, նրանք միշտ օգնում էին իրար և շատ հոգատար էին միմյանց նկատմամբ: Պատահում էր նաև, որ բարբարոսները շատ ներդրություններ էին պատճառում նրանց բարձրանալիս և ցած իջնելիս: Նրանք շատ արագաշարժ էին, այնպես, որ մոտիկից փախչում էին և խույս էին տալիս, նրանք

ուրիշ ոչինչ չունենին, այլ միայն՝ աղեղներ ու պարսատիկներ: Նրանք ամենալավ նետածիգներն էին, աղեղներ ունեին մոտավորապես երեք կանգուն երկարությամբ, իսկ նետերն ավելի բան երկու կանգուն էին: Նետ արծակելիս նրանք լարը ձգում էին՝ ձախ ոտքը դնելով աղեղի ցածի ծայրի վրա: Նրանց արծակած նետերը ծակում էին վահանների և զրահները, իսկ հեղինները, երբ այդպիսի նետեր էին ձեռք բերում, կաշվե փոկեր հարմարեցնելով դրանց, օգտագործում էին տեգի փոխարեն: Այս վայրերում բոլորից պիտանի հանդիսացան կրետացիներ, որոնց առաջնորդն էր Ստրատոկլես Կրետացին... /4.3/ Այդ օրը հեղինները դարձյալ մնացին գյուղերում, որոնք գտնվում էին Կենտրիոս գետի հարթավայրից վերև: Գետի լայնքը համարյա երկու պլեթրոն էր և այն սահման էր Արմենիայի ու կարդուխների երկրի միջև: Դեղիններն այստեղ ուրախացած շուկե քաշեցին՝ դաշտ տեսնելով: Գետը վեց կամ յոթ ասպարեգ հեռու էր կարդուխների լեռներից: Այնժամ նրանք մեծ գոհունակությամբ բանակեցին, և պարեն ունենալով, և անցած շատ նեղություններ վերհիշելով, բանգի այն յոթ օրը, որ նրանք անցան կարդուխների երկրի միջով, միշտ ստիպված էին եղել կռվելու ու ելքարկվել էին այնքան մեծ աղետների, որքան չէին պատճառել արթան և Տիսասփեռները միասին վերցրած: Այժմ, ահա, ազատված այդ ամենից, նրանք հաճույքով բնեցին: Լուսաբացին գետի այն կողմում նրանք նկատեցին սպառազինված հեծյալներ, որոնք պատրաստ էին խոչընդոտելու գետանցը, իսկ հեծյալներից վերև՝ բլուրների վրա շարվել էին հետևակ զորքեր, որոնք պետք է արգելեին հեղիններին Արմենիա դուրս գալ: Սրանք Օրոնտեսի և Արտուխասի հայերն էին, ինչպես նաև՝ մարդերն ու խալդայ վարձկանները: Մտում էին, թե խալդայները ազատ են և խիզախ, նրանք զինված էին հյուսկեն երկայն վահաններով ու նիզակներով: Բլուրները, որոնց վրա նրանք դասավորված էին, գետից երեք, թե չորս պլեթրոն հեռու էին գտնվում: Տեսնելի միակ մի ճանապարհ կար, որը վեր էր տանում և կարծես ձեռակախ լիներ: Դեղինները փորձեցին այստեղ իսկ գետն անցնել: Երբ փորձեցին այդ, ջուրը հասավ նրանց կրծքից բարձր, իսկ գետը մոլեգն էր, լի խոշոր և լայծուն քարերով ու հնարավոր չէր վահաններով ջրի մեջ առաջ գնալ, հակառակ դեպքում գետը քշում տանում էր դրանք: Իր հերթին, եթե որևէ մեկը վարձեր վահանը տանել գլխից վերև պահած, ապա նրա մարմինը անպաշտպան էր մտնում սլաքների և այլ նետումների դեմ: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ հեղինները հետ վերադարձան և բանակեցին գետի մոտ, իսկ այնտեղ, ուր նախորդ գիշերը իրենց անց էին կացրել լեռներում, այժմ հավաքված տեսան բազմաթիվ զինված կարդուխների: Այնժամ հեղիններին, տեսնելով գետի անանցանելիությունը, անցումը խանգարողներին, ինչպես նաև կարդուխներին, որոնք պատրաստ էին անցման ժամանակ իրենց թիկունքից հարվածելու, խոր վիստողություն համակեց: Այդ օրն ու գիշերը հեղինները մնացին տեղում՝ խիստ վարանման մեջ...: Այս մաղթանքից հետո նրանք հրամայեցին զինվորներին արշավի պատրաստվել, իսկ իրենք խորհրդի հրավիրեցին գորավարներին, որոշելու համար, թե ինչպե՞ս լավագույնս իրագործեն անցումը, ինչպե՞ս հաղթեն առջևում կանգնած թշնամիներին և ինչպե՞ս խուսափեն թիկունքում գտնվող թշնամիների հարձակումից: Ի վերջո նրանք որոշեցին, որ խեղիսոփուրը, առաջնորդելով զորքը, գետը անցնի զորքի կեսի հետ, մյուս կեսը դեռևս մնա Քսենոֆոնի հետ, իսկ գումակն և ամբոխն էլ անցնի այս երկուսի միջև: Երբ ամեն ինչ լավագույնս կարգավորվեց, նրանք ճանապարհվեցին: Նրանց առաջնորդում էին պատանիները՝ ունենալով գետը ձախ կողմում: Մինչև գետանցը մոտ չորս ասպարեգ էր: Մինչ նրանք գնում էին, հակառակ ափով նրանց հետևում էին հեծյալների շարքերը: Դասնելով գետանց՝ հեղինները սպառազինվեցին և առաջին ինքը խեղիսոփուրը գլխից պակ կողք, զգեստները հանեց, գնեցրը վերցրեց և հրամայեց մյուս բոլորին ևս նույնն անել, իսկ վաշտապետներին էլ կարգադրեց վաշտերը տանել ուղիղ դասավորությամբ՝ մի մասին իր ձախով, մյուս մասն՝ իր աջով: Մինչ այդ, գուշակները զոհ մատուցեցին գետի վրա, իսկ թշնամիները սլաքներ էին արձակում և հարվածում էին պարսատիկներով, բայց նպատակին չէին հասցնում: Զանի որ գոհաբերման նշանները բարենպաստ եղան, բոլոր զինվորները պե՛տն երգեցին և ռազմական աղաղակ բարձրացրին, ընդ որում նրանց հետ աղաղակում էին նաև բոլոր կանայք, բանգի զորքի մեջ կային մեծ թվով հետերաներ: Այնժամ խեղիսոփոսն և իր զորամասը մտան գետը, իսկ Քսենոֆոնը, վերջապահ գորամասից ամենաթեթևների վերցնելով իր հետ, ողջ թափով հետ վազեց նորից դեպի այս ճանապարհը, որը տանում էր վեր՝ դեպի հայկական լեռները, ձևացնելով, թե իբր ցանկանում է այնտեղով գետն անցնել ու թիկունքից կտրել գետի մոտ կանգնած հեծյալներին: Թշնամիները, նկատելով, որ խեղիսոփոսի գորամասը հաջողությամբ է անցնում գետը, իսկ Քսենոֆոնի ջոկատը շտապում է դեպի հետ, վախեցան շրջապատվելուց և արագ կերպով վազեցին դեպի գետից վեր տանող ճանապարհը: Դասնելով այնտեղ՝ նրանք բարձրացան լեռը: Լյուկիոսը՝ հեծյալ ջոկատի հրամանատարը, ինչպես նաև Եսթինեը՝ խեղիսոփոսի գորամասի սելետաստների ջոկատի հրամանատարը, տեսնելով թշնամու շտապ փախուստը, սկսեցին հետապնդել, իսկ զինվորները ձայն էին տալիս նրանց և կոչ էին անում հետ չմնալ, այլ, հալածելով թշնամուն, բարձրանալ լեռը: Իր հերթին խեղիսոփուրը, անցնելով գետը, չհալածեց հեծյալներին, այլ իսկույն ուղղվեց դեպի գետի մոտ գտնվող բլուրները՝ վերևում կանգնած թշնամիների դեմ: Այդ ժամանակ վերևում գտնվողները, նկատելով իրենց հեծելազորի փախուստը, ինչպես և նրանց վրա հարձակվող իսպիսներին, լեռցից գետից վերև բարձրացող բլուրները: Քսենոֆոնը տեսնելով, որ գետի մյուս ափին ամեն ինչ լավ է ընթանում, ինքը շտապեց հետ՝ դեպի գետն անցնող գորամասը, բանգի նկատելի էր, որ կարդուխները արդեն դաշտ են իջնում՝ վերջին մնացողների վրա հարձակվելու համար: Մինչ այդ խեղիսոփուրը գրավեց բարձունքը, իսկ Լյուկիոսը փոքրաթիվ ջոկատով ձեռնամուխ եղավ թշնամու հետապնդմանը և ձեռք բերեց գրաստների մնացած մասը, դրանց հետ նաև՝ գեղեցիկ զգեստ ու ընկանակներ: Արդ, բանի որ հեղինների գումակը և ամբոխը արագորեն անցնում էին, Քսենոֆոնը, շրջվելով դեպի կարդուխները, մարտասան դիրք ընդունեց ու կարգադրեց վաշտապետներին, որ յուրաքանչյուրն իր վաշտը դասավորի ըստ դասակների՝ տանելով դասակը դեպի ձախ, այնպես որ ֆալանգի դասավորություն ստացվեր: Այնժամ վաշտապետներին և դասակապետներին հրամայվեց գնալ կարդուխների վրա, իսկ հետևի ջոկատների հրամանատարներին՝ մնալ գետի մոտ: Կարդուխները, նկատելով, որ ամբոխին պաշտպանող վերջապահ գորամասը նոսրանում է և արդեն փոքրաթիվ է երևում, ինչ որ երգեր երգելով արագ առաջ նետվեցին, իսկ խեղիսոփուրը, բանի որ իր դրույթանն արդեն ապահով էր, Քսենոֆոնի մոտ ուղարկեց պեյտաստներին, պարսատիկավորներին ու աղեղավորներին՝ պատվիրելով կատարել ինչ-որ նա կիրառելի: Քսենոֆոնը, տեսնելով, որ նրանք սկսում են գետը նորից անցնել, լրատար ուղարկեց՝ պատվիրելով, որ առժամանակ տեղում՝ գետի մոտ, մնան ու այն չանցնեն, իսկ երբ իր գորամասը կսկսի գետն անցնել, այնժամ դիմացից գետը մտնեն անցնողների աջ և ձախ կողմից, իբր թե մտադիր են անցնել հակառակ ափը, ընդ որում նիզակավորները պետք է ձեռքերը նիզակի կաշվե փոկին անցկացրած լինեն, իսկ աղեղնավորները՝ նետը աղեղի լարին պահած, բայց գետում շատ չխորանալ: Իր հերթին նա զինվորներին հրամայեց, որ, երբ թշնամու պարսատիկներից նետումները հասնեն իրենց և վահանները զրնգան, իրենք պե՛տն երգելով վազեն թշնամիների վրա, իսկ երբ թշնամիները հետ դառնան և շեփորահարը գետի կողմից ռազմի ազդանշանը տա, շրջվեն դեպի աջ, իսկ վերջապահներն էլ, առաջ ընկնելով, բոլորը միասին վազեն դեպի առաջ և հնարավորին չափ արագ անցնեն գետը՝ առանց շարքերը խախտելու, որպեսզի իրար չխանգարեն, ընդ որում նա, ով առաջինը կանցնի գետի մյուս ափը, կհամարվի գերազանց բոլորից: Կարդուխները, նկատելով, որ տեղում մնացածները արդեն փոքր թիվ են կազմում, բանգի նույնիսկ շատերը նրանցից, ում հրամանալից և մի մասը, գնացել էին, ոմանք՝ բեռնատար անասուններին խնամելու, ուրիշները՝ իրերի և մյուսները՝ հետերաների մասին հոգալու, համարձակ կերպով հարձակվեցին ու սկսեցին նետեր արձակել և պարսատիկներով քարեր նետել, իսկ հեղինները պե՛տն երգելով վազեցին նետվեցին նրանց վրա: Թշնամիները չդիմացան, բանգի նրանք, որպես լեռնականներ, լավ էին զինված հարձակվելու և նահանջելու համար, մինչդեռ ձեռնամարտի համար նրանց զինվածությունը չէր բավականացնում: Այստեղ էլ շեփորահարը ազդանշան տվեց և թշնամիները առավել ևս արագությամբ փախան, իսկ հեղինները հետ դառնալով շտապեցին անցնել գետը: Այդ բանը նկատելով՝ թշնամիներից ոմանք նորից վազեցին դեպի գետը և, նետածություն սկսելով, մի բանիսին վիրավորեցին, սակայն նրանց մեծ մասը, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ հեղինները արդեն անցել էին մյուս ափը, շարունակում էին փախչել: Դեղիններից նրանք, ովքեր գալիս էին գետն անցնողներին ընդառաջ, ոգևորվելով շատ ավելի առաջ էին անցել, բան իրենց հրամայված էր, ուստի Քսենոֆոնի զորքերի անցումից հետո հետ վերադարձան: Նրանցից ոմանք նույնպես վիրավորված էին: /4.4/ Գետն անցնելուց հետո հեղինները կեսօրվա շուրջ դասավորվեցին ու ճանապարհ ընկան Արմենիայի միջով և, ողջ ժամանակ դաշտավայրով ու հողաբլուրներով գնալով, անցան ոչ պակաս բան հինգ փարսախ, բանգի կարդուխների դեմ կռիվների պատճառով գետի մոտ գյուղեր չկային: Այն գյուղը, ուր նրանք հասան, մեծ էր և ուներ ապարանք աստրապի համար, իսկ տների մեծագույն մասի վրա էլ կային աշտարակներ: Այստեղ նաև պարենի էր առատ: Այստեղից առաջ անցին երկու կայան՝ տասը փարսախ, մինչև անցան Տիգրիս գետի ակունքը: Այնուհետև գնացին երեք կայան՝ տասնհինգ փարսախ, մինչև Տելեբոս գետը: Այն գեղեցիկ էր, բայց ոչ մեծ, իսկ գետի մոտակայքում կային շատ գյուղեր: Այս վայրը կոչվում է Արևմտյան Արմենիա: Նրա հյուպարթոսն էր Տիրիբազոսը, որը լինելով արքայի բարեկամը, երբ ինքը ներկա էր գտնվում, ուրիշ ոչ-որ արքային չէր նստեցնում: Սա հեծյալների ուղեկցությամբ մոտեցավ և, թարգման ուղարկելով, ասաց, թե ցանկանում է բանակցել հրամանատարների հետ: Չորավարները որոշեցին լսել նրան, ուստի, մոտենալով մինչև լսելի տարածություն, հարցրին, թե ի՞նչ է կամենում: Նա ասաց, թե ցանկանում է պայմանավորվել, որպեսզի ոչ ինքը կմասի հեղիններին, ոչ էլ նրանք այրեն տները, իսկ պարեն կարող են վերցնել ինչպես անհրաժեշտ է: Չորավարները համաձայնվեցին այդ բոլորին և այդպիսի պայման կնքեցին (Քսենոֆոն «Անաբասիս», գիրք 3, գլուխ 5, գիրք 4, գլուխ 1-4): «Զանի որ Տիսասփեռները ի փնձակի չէր այլևս առաջ շարժվել և զորքով հեռացավ Դոնիս, հույները յոթ օրում անցան կարդուխների լեռները, զգալիորեն տուժվելով տեղի բնակիչների կողմից, որոնք իրենցից մի ռազմունակ և տեղաբնիկ լավ ծանոթ ժողովուրդ էին ներկայացնում: Նրանք արքայի թշնամիները և մի ազատ ու պատերազմներում վրապատ մարդիկ էին և հատկապես վարպետներից մեծ քանակ էին, ինչպես նաև հսկայական աղեղներից հարվածելու հարցում: Նա այս կերպ, երբ նրանք հարմար դիրքերից հարվածում էին, նրանք հույներին վերքեր էին հասցնում, շատերին սպանում էին, իսկ ոչ քիչ մասին էլ՝ վիրավորում, բանգի նրանց նետերը ավելի բան երկու արմնկաչափ

երկարություն ունենի և ծակում էին վահաններն ու կոծբագրահները, այնպես որ զրահը չէր կարողանում դիմանալ նրանց հարվածին, իսկ այդ նետերը շատ լայն կիրառություն ունենի և նույնիսկ ատում էին, որ հույները, դրանց շուրջը գոտի կապելով, հետագայում օգտագործում էին որպես տեգեր՝ շարտելով թշնամիների վրա: Եվ այսպես, երբ նրանք մեծ դժվարությամբ անցան այդ երկիրը, հիշատակվում է, որ մոտեցան Կենտրիտոս գետին, անցան այն ու մտան Արմենիա, որի սատրապն այդ ժամանակ Տիրիբազան էր: Սրա հետ նրանք խաղաղություն կնքեցին և նրա տիրույթներով անցան որպես բարեկամներ» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան», գիրք 14, գլուխ 27):

«3/ Ըսենտֆոնը նկատեց, որ բարբարոսները զբաղեցնում են այն նեղը կիրճը, որով ինքը պետք է անցներ: Շուրջը նայելով բարձր սարից, որտեղից լավ տեսարան էր բացվում դեպի գյուղական վայրերը, նա տեսավ մի բլուր, որը հասանելի էր, սակայն պաշտպանվում էր թշնամու կողմից: Եվ ահա նա վերցրեց այդ նպատակի համար ըստ իրեն բավարար մի ջոկատ և բերեց այդ բլրի մոտ: Այն բանից հետո, երբ նա դուրս մեկնեց այնտեղից թշնամիներին և հայտնվեց նրանցից վեր, նրանք, տեսնելով այդ, դիմեցին փախուստի: Այս կերպ ապահովվեց հունական բանակի անվտանգ երթը...: 4/ Բարբարոսական հեծելազորը հավաքվեց այն գետի մյուս ափին, որը Ըսենտֆոնը պետք է անցներ, և պատրաստվեց դիմադրության: Եվ ահա նա ընտրեց 1.000 հոգու, որոնց գետի հունով ավելի դեպի վեր ուղարկեց՝ դեպի ծանծաղուտը, իսկ ինքն այդ ժամանակ, որպեսզի չեղի թշնամուն, ձևացրեց, թե փորձում է հենց այդ վայրում անցնել գետը: Եվ ահա, երբ այն մյուս ջոկատը հասավ գետի հակադիր ափին, նա վերևից հարձակվում գործեց և թշնամուն ծանր կորուստներ պատճառեց, այնպես որ Ըսենտֆոնը կարողացավ բանակի հիմնական մասով անցնել գետը» (Պոլիեմոս «Ռազմական խորամանկություններ» գիրք 2, գլուխ 49, մաս 3, 4):

«1/4/10/ Ըսենտֆոնը, երբ գետի հակառակ ափը զբաղեցվեց հայերի կողմից, հրամայեց կազմակերպել երկու գետանցումներ: Երբ ավելի ներքև գտնվող գետանցումից նա անցավ վերևին, սակայն այստեղ էլ հանդիպեց դիմադրության, կրկին ուղղություն վերցրեց դեպի ներքևի գետանցումը՝ հրամայելով սակայն, որ զինվորների մի մասը մնան տեղում: Վերջիններս, երբ հայերը վերադարձան ներքևում գտնվող գետանցումը պաշտպանելու, գետանցումը իրականացրին վերևում գտնվողից: Հայերը կարծում էին, թե հույները բոլորը իջել են ներքևի գետանցում և խաթվեցին: Մնացածներն անցան գետը առանց որևէ խոչընդոտի և դարձան իրենց գետանցում իրականացնող զորամասերի պաշտպանը...: 4/6/2/ Մի անգամ Ըսենտֆոնը ընթանում էր նծույզի վրա, երբ հրամայեց զբաղեցնել ինչ որ մի բլուր: Լսելով, սակայն, թե շարքայիններից ինչ որ մեկը ում է թե, նստած ծիու վրա, հեշտ է տալ նման հանձնարարություն, նա ցած թռավ նծույզից և, դրա վրա նստեցնելով մի շարքայինի, ինքը վազեցով ուղղվեց դեպի նշված բլուրը: Այդ ժամանակ այդ շարքայինը կարողացավ տանել ստեղծված իրավիճակի ամոթը և զինակիցների ծիծաղի տակ ցած թռավ ծիուց: Դրանից հետո Ըսենտֆոնին դժվարությանը կարողացան համոզել կրկին նստել նծույզի վրա և իրականացնել զորավարին բնորոշ իր պարտականությունները» (Ֆրոնտին «Ստրատեգամներ» գիրք 1, գլուխ 4, մաս 10, գիրք 4, գլուխ 6, մաս 2):

⁴³² «Այստեղից երեք կայան՝ տասնհինգ փարսախ, ընթացան դաշտավայրի միջով և Տիրիբազոսը իր զորքով հետևում էր նրանց մոտ տասը ասպարեզ հեռավորության վրա: Այսպես՝ նրանք հասան ապարանքի մոտ, որի շուրջը բազմաթիվ գյուղեր կային՝ լի զանազան պարետով: Երբ արդեն բանակել էին, գիշերը առատ ծուխ եկավ, ուստի և լուսաբացին որոշեցին զորաջարները ու զորավարներին տեղավորել գյուղերում, բանի որ ոչ մի թշնամի չէր երևում և կարծում էին, թե իրենք ձյան առատության պատճառով ապահով են: Այստեղ նրանք արդեն ունեին անհրաժեշտ բոլոր տեսակի պարենի և բարիքների առատություն, մորթելու անասուններ, հաց, անուշահոտ հին գինիներ, չամիչ և ամեն տեսակ ընդեղեն: Նրանք, սակայն, որ բանակից դուրս գալով թափառել էին, պատմում էին, թե իբր գիշերը տեսել էին փայլող բազմաթիվ կրակներ, ուստի զորավարները վտանգավոր համարեցին տներում ցրված մնալը և որոշեցին զորքը դարձյալ ի մի հավաքել: Արդյունքում՝ բոլորը հավաքվեցին, մասնավոր, որ թվում էր, թե եղանակը պարզվում է: Մինչ նրանք այստեղ գիշերում էին, այնքան առատ ծուխ տեղաց, որ ծածկում և գեները, և պառկած մարդկանց: Ձյունը կաշկանդեց նաև անասունների ոտքերը և շատ դժվար էր վեր կենալը, բանգի եկած ծյունը, բանի դեռ չէր հալվել, տաքացնում էր պառկածներին: Այն բանից հետո, սակայն, երբ Ըսենտֆոնը համարձակվեց մեկը վեր կենալ և փայտ ջարդել, իսկույն մեկ ուրիշը ևս վեր կենալով վերցրեց կացիկը նրա ձեռքից ու սկսեց ինքը ջարդել: Այնուհետև վեր կացան նաև ուրիշները և կրակ վառեցին ու լուղ բռնեցին, բանգի այստեղ լուղի շատ տեսակներ կային, որ գործածում էին ծիթայրի փոխարեն՝ խոզաճուրպ, քնցույթ, դառն չոր և բենեկի յուղ: Կար նաև սրանցից պատրաստված մեռն: Այնուհետև որոշվեց դարձյալ տեղավորվել գյուղերի տներում: Այնժամ զինվորները մեծ աղմուկով և ուրախությամբ դիմեցին դեպի բնակարաններն և պարենամթերքը, իսկ նրանք, ովքեր նախապես հեռանալիս անմտաբար այրել էին տները, պատժվեցին նրանով, որ վատ տեղավորվեցին: Այնուհետև գիշերով Դենոկրատես Տեմնուացուն մի ջոկատ հանձնեցին և ուղարկեցին դեպի լեռները, որտեղ, ինչպես պատմել էին բանակից դուրս թափառած զինվորները, նկատել էին կրակներ, բանգի Դենոկրատեսը նախկինում ևս այդպիսի տվյալներ ստուգել էր, եղածը՝ որպես եղած, իսկ չեղածը՝ որպես չեղած: Սա գնաց և վերադառնալով հայտնեց, թե կրակներ չի տեսել: Նա իր հետ բերեց իր բռնած մարդուն, որը կրում էր պարսկական աղեղ, կապարճ և երկսայր տապար, ինչպիսին ունեն ամազոնուհիները: Երբ սրան հարցրին, թե որտեղացի՞ է, պատասխանեց, թե պարսիկ է ու գալիս է Տիրիբազոսի բանակից՝ պաշար վերցնելու համար: Հելլենները հարցրին նաև, թե ինչքան է զորքը և ի՞նչ նպատակով է հավաքված: Նա ասաց, որ Տիրիբազոսն է, որն ունի և իր զորքը, և վարձկան խալյուքներ ու տաղիքներ: «Եվ ուս պատրաստվում է», - շարունակեց պարսիկը, - «հելլենների վրա հարձակվել կիրճերում՝ լեռն անցնելու ժամանակ, որտեղ և գտնվում է միակ ճանապարհը»: Այս լսելով՝ զորավարները որոշեցին զորաժողով գումարել: Դրանից հետո, պահակախումբ թողնելով ու մնացողների վրա զորապետ Նշանակելով Սոփայեստոս Սոյուսմիպացուն, նրանք իսկույն մեկնեցին՝ ուղեցույց ունենալով գերված մարդուն: Երբ նրանք անցնում էին լեռները, պեղատասները, առաջ գնալով և նկատելով զորակայանը, չսպասեցին հույակների հասնելուն, այլ աղաղակելով վազեցին դեպի զորակայանը, իսկ բարբարոսները աղմուկը լսելով չգիտացան ու փախան: Այդ ժամանակ բարբարոսներից ոմանք սպանվեցին և ձեռք բերվեց մոտ քսան ծի: Միաժամանակ նաև գրավվեց Տիրիբազոսի վրանը և նրա մեջ՝ արծաթե ոտքերով մահիճներ ու ընպանակներ: Բռնվեցին նաև մարդիկ, որոնք ասացին, թե հացարարներ են և մատուցակներ: Այս իմանալուց հետո հույակիների զորավարները որոշեցին որքան կարելի է շուտ վերադառնալ զորակայան, որպեսզի այնտեղ մնացածների վրա որևէ հարձակում չկատարվի: Եվ իսկույն շեփորը նահանջի ազդանշան տվեց ու, վերադառնալով, նույն օրը հասան բանակատեղի» (Ըսենտֆոն «Անաբասիս», գիրք 4, գլուխ 4):

«Արմենիայի լեռների միջով ուղևորվելիս, նրանք առատ ձյան պատահեցին և բոլորը կործանման վտանգի տակ գտնվեցին, բանգի սկզբում, երբ քամի բարձրացավ, երկնքից սկսեց բարակ ծյուն տեղալ այնպես, որ ճանապարհ գնացողներին չէր խանգարում առաջ ընթանալիս, բայց հետո, երբ քամին աստիճանաբար ուժեղացավ, ծյունն այնպես էր տեղում և երկիրը ծածկում, որ ոչ ճանապարհի էր երևում, ոչ էլ հնարավոր էր տեղանքի բնույթը տեսնել: Այդ իսկ պատճառով հուսահատությունը և սարսափը համակեց զինվորներին, բանգի կործանումից վախենալով, չէին կամենում հետ վերադառնալ, իսկ ձյան առատության պատճառով էլ չէին կարողանում առաջ գնալ: Փոթորիկը հետզհետե սաստկանում էր, ուժեղ բուք բարձրացավ և առատ ծյուն տեղաց, որը թափով խփում էր նրանց դեմքին, ուստի ողջ զորքը ստիպված եղավ կանգ առնել ու նրանցից յուրաքանչյուրը, անկարող լինելով դիմանալ ուղևորության այդ տանջանքներին, ստիպված էր լինում մնալ այնտեղ, ուր պատահում էր: Չունենալով անհրաժեշտ պիտույքներ՝ նրանք այդ օրը և ողջ գիշերը անքուն մնացին ու ոմանք, կրակ վառելով, սկսեցին դրանից օգտվել, ոմանք էլ, որոնց մարմիններն ամբողջապես ցրտահարված էին, կորցրել էին օգնություն ստանալու որևէ հույս, բանի որ նրանց համարյա բոլոր վերջավորությունները մահացման էին ենթարկվում: Երբ գիշերն անցավ, պարզվեց, որ բեռնատար անասունների մեծ մասն արդեն սատկել է և շատ մարդիկ մահացել են, իսկ ոչ բոլորն էլ, թեև գիտակցությունը չէին կորցրել, բայց, սառած լինելու պատճառով, անկարող էին շարժվել, ոմանց էլ աչքերն էին կուրացել ցրտից և ձյան արտացոլանքից: Եվ բոլորն էլ կատարելապես կոչնչանալին, եթե կարճ ճանապարհի անցնելուց հետո չպատահեին պարենաշատ գյուղերի: Այս գյուղերում բեռնատար անասունների մոտեք գետնափոր էր, իսկ մարդիկ իջնում էին աստիճաններով, բնակարաններում անասունները սնվում էին խոտով, իսկ մարդիկ վայելում էին կյանքի համար անհրաժեշտ բարիքների առատություն» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան», գիրք 14, գլուխ 28):

⁴³³ «5/ Հաջորդ օրը որոշեցին ուղևորվել ինչքան հնարավոր է արագ՝ նախքան թշնամու նորից հավաքվելը և կիրճերը գրավելը: Հելլենները պատրաստվելով ճանապարհիվեցին խոր ձյան միջով՝ ունենալով շատ առաջնորդներ: Եվ նույն օրն իսկ նրանք, անցնելով լեռնագագաթը, որտեղ Տիրիբազոսը մտադրվել էր հարձակվում գործել, բանակեցին: Այստեղից երեք կայան առաջ անցան ամառի տարածություններով՝ տասնհինգ փարսախ, մինչև Եփրատ գետը, և այն անցան՝ թղթվելով մինչև պրոտը: Պատմում էին, թե այդտեղից գետի ակունքները հեռու չէին: Այստեղից նրանք խոր ձյան և դաշտի միջով գնացին երեք օրվա ճանապարհի՝ 10 փարսախ: Երրորդ օրվա ճանապարհի խիստ ծանր էր, հյուսիսային քամին կնքում էր դիմացից և ամեն ինչ միջաբափանց սառեցնում էր՝ ցրտահար անելով մարդկանց: Այդ ժամանակ գուշակներից մեկն ասաց, որ պետք է զոհ բերեն քամուն և նրանք զոհ բերին ու բոլորը պարզորեն զգացին, որ քամու սաստկությունը դադարում է: Ձյան խորությունն էր մեկ գրկաչափ, ուստի և գրաստներից ու գերիներից շատերը կորստի մատնվեցին, նույն կերպ նաև՝ զինվորներից մոտ 30 հոգի: Նրանք խալուկներ վառեցին և գիշերն անցկացրին դրանց շուրջը: Փայտ կայանատեղում շատ կար, սակայն ուշ եկողները փայտ չունեին: Այդ՝ նրանք, որոնք ավելի շուտ էին եկել և կրակ վառել, ուշ եկողներին չէին թողնում կրակի մոտ, եթե սրանք իրենց չէին տալիս ցարեն կամ ուրիշ ուտելիք, եթե ունեին: Այստեղ միմյանց նրանք տվին, ինչ-որ ամեն մեկն ուներ: Որտեղ որ խալուկներ էին վառել՝ ձյան հալվելու պատճառով մեծ փոսեր էին կազմվել մինչև գետինը և այդ տեղերում կարելի էր ձյան խորությունը չափել: Հետևյալ ողջ օրը այդտեղից նրանք գնում էին ձյան միջով և մարդկանցից շատերը տանջվում էին

սաստիկ բաղձով: Ըստնոֆոնը, որ վերջապահների առաջնորդն էր, հանդիպում էր վայր ընկած մարդկանց և չգիտեր, թե ինչ հիվանդություն էր այդ, բայց, երբ փորձառուներից մեկը ասաց նրան, որ դրանք ակներևաբար արջառաքաղցով են հիվանդ, և, եթե մի բան ունեն, վեր կկենան, Ըստնոֆոնը, շրջագայելով գրաստների մեջ, եթե որևէ մի տեղ տեսնում էր ուտելիքներ՝ տալիս էր ինքը կամ ուղարկում էր զանազան կողմեր այնպիսի մարդկանց միջոցով, որոնք կարող էին շտապ գնալ և տալ արջառաքաղցով հիվանդներին: Երբ հիվանդները մի բան էին ուտում՝ վեր էին կենում և գնում էին: Մինչ առաջ էին ընթանում, խեղդափողոց արջամուղիքի հասավ մի գյուղ և ամրության առաջ՝ արքայուրի մոտ, պատահեց գյուղի կանանց ու աղջիկներին, որոնք ջուր էին տանում: Սրանք հարցրին հեղինակներին, թե ովքեր են, իսկ թարգմանող պարսկերեն ասաց, որ թագավորի կողմից գնում են սատրապի մոտ: Այդ ժամանակ կանայք պատասխանեցին, թե նա այստեղ չէ, այլ գտնվում է գրեթե մեկ փարսախի հեռու: Այնժամ, բանի որ ուշ էր, հեղինակները ջուր տանողների հետ մտան ամրությանից ներս՝ գեղջավազի մոտ: Այսպիսով, խեղդափողոց և զինվորներից նրանք, ովքեր կարողացան, բանակեցին այստեղ, իսկ մյուսները, որոնք չէին կարողացել ճանապարհը մինչև վերջ գալ, գիշերեցին անսնունդ և անկրակ: Այնժամ ևս զինվորներից ոմանք մահացան, բայց թշնամիներից ոմանք, հավաքվելով միասին՝ հետապնդում էին ուժասպառ գրաստներն ու սրանց պատճառով կռվում էին իրար հետ: Չինվորներից հետ էին մնում նրանք, որոնք փչացրել էին աչքերը ձյան պատճառով կամ սառեցրել էին ոտների մատները ցրտի պատճառով: Աչքերի համար ծյունից պաշտպանվելու մի միջոց էր, եթե մեկը աչքերի առջև ունենում էր գնալիս որևէ սև բան, իսկ ոտքերի համար բուժամիջոց էր, եթե մեկն անդադար շարժման մեջ էր գտնվում և գիշերը ոտնամանները հանում էր, իսկ ով որ ոտնամաններով էին պառկում, խրոցները խրվում էին ոտքերի մեջ և ոտնամանները սառչում էին, որովհետև հները մաշվելուց հետո նրանց ոտնամանները գեղջկական էին՝ եզան նոր կաշուց պատրաստված: Միայն այս հանգամանքներն էին ստիպում, որ զինվորներից ոմանք հետ էին մնում: Եվ սրանք, տեսնելով ինչ-որ մի սև տեղ, որ կազմվել էր ծյուն այնտեղ չլինելու պատճառով՝ կարծում էին թե հավիտ է: Եվ իսկապես հավիտ էր ինչ-որ աղբյուրի պատճառով, որը մոտ էր գտնվում և գոլորշիանում էր անտառածորում: Չեռանալով այստեղ՝ նրանք նստել էին և առում էին, թե այլևս առաջ չեն գնա, իսկ Ըստնոֆոնը վերջապահների հետ, երբ նկատեց այդ, ամեն միջոցներով ու հնարներով թախանձում էր, որ հետ չման, ասելով, որ հետապնդում են մեծ թյուր թշնամիներ, որ միասին են հավաքվել: Վերջ ով վերջը նա սկսեց բարկանալ, բայց նրանք պահանջում էին, որ իրենց սպանեն, որովհետև այլևս չեն կարող գնալ: Արդ, որոշվեց, որ ամենից լավն է, եթե հնար լինի, վախեցնել՝ հետապնդող թշնամիներին, որ չհարձակվեն հոգնածների վրա: Արդեն մույթ էր և թշնամիները մոտենում էին մեծ աղմուկով՝ վիճելով ավարի առթիվ, որ ձեռք էին բերել: Այդ ժամանակ վերջապահները, որոնք առողջ էին, վեր կացան ու արշավեցին թշնամիների դեմ, իսկ ուժասպառները աղաղակ բարձրացրին, որքան կարող էին բարձր, և սկսեցին նիզակները խփել վահաններին: Այդ ժամանակ թշնամիները վախեցան, ծայր միջուր փախան անտառածոր և այլևս ոչ ոք ոչ մի տեղ աղմուկ չէր հանում: Ըստնոֆոնը և նրա հետ եղողներն ասացին հիվանդներին, որ հետևյալ օրը մի բանիսը կգան նրանց տանելու ու, առաջ շարժվելով, հազիվ չորս ասպարեզ անցած, ճանապարհին պատահեցին զինվորների, որոնք ծածկված հանգստանում էին ձյան վրա և ոչ մի պահապան չէր դրված: Այս զինվորներին նրանք վեր կացրին, բայց սրանք ատում էին, թե առջևում եղողները առաջ չեն գնում: Ըստնոֆոնը մոտեցավ և, ուղարկելով տեղավորներից ամենաուժեղներին, հրամայեց իմանալ, թե ինչն է արգելում: Նրանք հայտնեցին, որ ողջ զորքը այդպես հանգստանում է: Այնուհետև Ըստնոֆոնը հետ եղողները տեղավորվեցին նույն տեղում՝ բացօթյա, առանց կրակի և ընթրիքի, դնելով պահակներ, որքան կարող էին: Երբ լուսանալու մոտ էր, Ըստնոֆոնը ուժասպառների մոտ ուղարկեց ամենաերիտասարդներին և հրամայեց վեր կացնել նրանց ու ստիպել, որ գան: Մինչ այդ խեղդափողոց գյուղում եղողներից ոմանց ուղարկեց իմանալու, թե ինչ վիճակում են հետևում եղողները: Վերջիններս, տեսնելով նրանց, ուրախացան և հիվանդներին նրանց հանձնեցին՝ զորակայան տանելու համար, իսկ իրենք, առաջ գնալով, բան ասպարեզ չանցած, հասան այն գյուղը, որտեղ իջևանել էր խեղդափողոց: Երբ բոլորը հավաքվեցին իրար մոտ, որոշեցին, որ ապախով կլինի զորամասերը գյուղերում տեղավորել: Եվ ահա խեղդափողոց մնաց այնտեղ, իսկ մյուսները վիճակահանությամբ բաժանեցին իրենց տեսած գյուղերը և յուրաքանչյուրը իր զորամասի հետ այնտեղ մեկնեց: Այնժամ վաշտապետ Պոլյուկրատես Աթենացին խնդրեց թույլ տալ իրեն առաջ գնալ և, վերցնելով իր հետ արագաշարժներին, վազեց դեպի այն գյուղը, որ վիճակով ստացել էր Ըստնոֆոնը, ու գերեվարեց այնտեղ գտնված բոլոր գյուղացիներին և գեղջավազին: Նա ձեռք գցեց նաև թագավորին որպես տուրք սևուցիկ տասնյոթ մտրուկների, ինչպես և գեղջավազի դասերը, որը իններորդ օրն էր, ինչ ամուսնացած էր՝ սրա ամուսինը գնացել էր նապաստակ որսալու ու չգերվեց գյուղում: Տներն այստեղ գետնափոր էին, մուտքը՝ ինչպես ցրտի բերան, իսկ ներքևի մասը՝ ընդարձակ: Մինչդեռ անատունների համար մուտքը փողոված էր հողի մեջ, մարդիկ ցած էին իջնում աստիճաններով: Տներում կային այծեր, ոչխարներ, եզեր, հավեր և սրանց ձագերը: Բոլոր անատունները ներսում կերակրվում էին խոտով: Այնտեղ կար նաև ցորեն, գարի, ընդդեմ և կրատներին մեջ գալուց պատրաստած գինի, որի երեսին լողում էին զարու հատիկներ: Կրատների մեջ կային նաև եղեգներ՝ մեծ ու փոքր, առանց ծնկի: Ծարավելու դեպքում մարդ պետք է այդ եղեգի ծայրը բերանին դնել և ծծեր: Եվ այն շատ թունդ էր, եթե ջուր չխառնեին, սակայն սովոր մարդու համար շատ փորձելի ըմպելիք էր: Այս գյուղի ավագին Ըստնոֆոնը սեղանակից դարձրեց և նրան խորհուրդ տվեց չփախալ, ասելով, որ նա իր զավակներից չի գրվալի, որ փոխարենը հեռանալիս, եթե նա լավ ծառայություն մատուցի զորքին ու դառնա ուղեցույց, մինչև իրենք կհասնեն մի այլ ժողովրդի երկիր, իրենք նրա տունը կլցնեն մթերքներով և լավ տալիս, ինչպես մունջերի, թե ինչ անել: Բարյացակամ դառնալով, հայտնեց, թե որտեղ է հորած գինին: Այդ գիշեր բոլոր զինվորները, տեղավորվելով տներում, բնեցին ամեն տեսակ պարենի առատության մեջ՝ անուր հսկողության տակ պահելով գեղջավազին ու նրա որդիներին: Չաջորդ օրը Ըստնոֆոնը, գեղջավազին իր հետ վերցնելով, գնաց խեղդափողոցի մոտ: Ուր որ գյուղ էր հանդիպում, գնում էր գյուղերում եղողների մոտ և ամենուրեք նրանց գտնում էր կերուխումի մեջ, ընդ որում ոչ մի տեղ նրան բաց չթողեցին, մինչև ճաշ չհատուցեցին: Չկար մի տեղ, որ սեղանին միաժամանակ չդնեին գառան, ուլի, խոզի, հորթի և հավի միս՝ մեծ բանակությամբ ցորենի ու գարու հացի հետ: Ու, եթե որևէ մեկը մտերմաբար ցանկանում էր խմել մյուսի կենացը, ապա նրան բարձր էր տալիս կրատների մոտ և, կռանալով այնտեղից, պետք է խմեր՝ եզան նման ծծելով: Եվ գեղջավազին թույլ տվեցին վերցնելու այն, ինչ ցանկանում էր, բայց նա ոչինչ չէր վերցնում, այլ, երբ որևէ տեղ տեսնում էր իր տոհմակիցներից մեկն ու մեկին, նրան միշտ վերցնում էր իր հետ: Երբ եկան խեղդափողոցի մոտ, սրանց ևս գտան խնջույքի մեջ՝ պսակված չոր խոտոտ պսակներով: Նրանց սպասավորություն էին անում բարբարոսական գզեստները հազած հայերի երեխաները, իսկ երեխաներին նրանք նշաններով ցույց էին տալիս, ինչպես մունջերի, թե ինչ անել: խեղդափողոցի մոտ և Ըստնոֆոնը փոխադարձաբար իրար ողջունելուց հետո պարսկերեն խոսող թարգմանի միջոցով սկսեցին միասին հարցուփորձել գեղջավազին, թե այդ ինչ երկիր է: Նա ասաց, թե Արմենիան է: Եվ դարձյալ հարցրին, թե ձիերը ո՞ւմ համար են բուծվում: Նա ասաց, թե արքայի համար՝ իբրև տուրք: Ասաց նաև, որ հարևան երկրից հայուրբները երկրին է և ցույց տվեց, թե որն է այնտեղ տանող ճանապարհը: Այնուհետև Ըստնոֆոնը վերադարձավ, գեղջավազին ևս վերադարձնելով նրա ընտանիքին, իսկ դեռ առաջներում իր ավար վերցրած պառավ ձին էլ նվիրեց նրան, որպեսզի սևուցի և զոհաբերի, բանգի լսել էր, որ այն նվիրաբերված էր Չելիսին ու միաժամանակ վախենում էր, որ այն կատակի, բանգի ճանապարհից խիստ հյուժնել էր: Ինքը վերցրեց մարդկաներից մեկը և մյուս զորավարներին ու վաշտապետներին ևս տվեց մեկական մարդու: Այստեղի ձիերը փոքր էին պարսկականներից, բայց՝ ավելի աշխույժ: Այստեղ իսկ գեղջավազը սովորեցրեց ձիերի և գրաստների ոտքերին, ձյան միջով գնալու, պարկեր փաթաթել, բանգի առանց պարկերի անատունները մինչև փողը խրվում էին ձյան մեջ: /6/ Երբ արդեն ութերորդ օրն էր, Ըստնոֆոնը գյուղապետին որպես ուղեցույց հանձնեց խեղդափողոցի, իսկ նրա տնեցիներին էլ բաց թողեց, բացի նոր չափափառ դարձող որդուց: Վերջինիս նա հանձնեց Պլեսթենես Ամիպոլսեցու հսկողությանը, որպեսզի, եթե գեղջավազը լավ առաջնորդելու լինի, ապա սրան ևս վերցնելով, վերադառնա: Դրանից հետո, նրա տունը ինչպես կարող էին ավելի շատ մթերքներ տանելով, նրանք պատրաստվեցին և ճանապարհ ընկան: Չյան միջով նրանց առաջնորդում էր կապերից արձակված գեղջավազը: Եվ արդեն երրորդ կայանի ճանապարհին էին, երբ խեղդափողոցը զայրացավ նրա վրա այն պատճառով, որ իրենց չի առաջնորդել դեպի գյուղերը, իսկ նա ատում էր, թե այս վայրում գյուղեր չկան: խեղդափողոցը նրան ծեծեց, բայց չկապեց: Այդ բանից հետո գեղջավազը գիշերը փախավ՝ լքելով իր որդուն: Այս դեպքը՝ ուղեցույցի նկատմամբ վատ վերաբերմունքը և անհոգությունը, միակ գծությունը եղավ ողջ ճանապարհի ընթացքում խեղդափողոցի և Ըստնոֆոնի միջև, իսկ Պլեսթենեսը սիրեց գեղջավազի տղային և, նրան իր տունը բերելով, վերաբերվում էր ամենալի մտերմությամբ: Այնուհետև առաջ գնացին յոթ կայան՝ օրական հինգ փարսախ՝ հասնելով Փափա գետի մոտ, որի լայնքը մոտ մեկ պելեթոն էր: Այստեղից առաջ գնացին երկու կայան՝ տասը փարսախ, և, լեռնանցքով դեպի դաշտ իջնելիս, նրանց դեմ եկան խալուրբները, տաղիները ու փափանները: խեղդափողոցը, տեսնելով թշնամիներին լեռնանցքի վրա, կանգ առավ նրանցից գրեթե 30 ասպարեզ հեռավորության վրա, որպեսզի թշնամուն չմոտենա՝ այն ժամանակ, երբ զորքը դասավորված էր զորասյան ձևով: Նա հրամայեց մյուսներին ևս վաշտերը դասավորել այնպես, որ կազմվի ֆայանգ: Երբ վերջապահները ևս հասան, նա գունդեց գորավարներին և վաշտապետներին ու խոսեց այսպես...: Այսպես այսպես...՝ նրանք նախաճաշեցին և նախաճաշելուց հետո խեղդափողոցը ողջ զորքը տարավ 10 ասպարեզ առաջ՝ դեպի թշնամիները, ձևացնելով, թե իբր մտադիր է այստեղից հարձակում գործելու: Ընթերցուց հետո, երբ գիշերն իջավ, զորքի մի մասը շարժվելով մեկնեց և գրավեց լեռը, իսկ մնացածները հանգստացան իրենց գտնված տեղում, մինչդեռ թշնամիները, տեսնելով, որ լեռը գրավվեց, ողջ գիշերը կրակ վառելով արթուն մնացին: Երբ օրը բացվեց, խեղդափողոցը, զոհ մատուցելուց հետո, զորքը տարավ ճանապարհով, մինչդեռ լեռը գրաված ջոկատները գնում էին բարձունքներով: Ինչ վերաբերում է թշնամիներին, ապա նրանց մեծ մասը մնաց լեռնանցքի վրա, իսկ մի մասն էլ գնաց բարձունքը գրաված հեղինակների դեմ: Եվ, նախքան գլխավոր ուժերն իրար կմոտենալին, բարձունքի վրա եղողները ընդհատվեցին, հաղթեցին հեղինակներն և սկսեցին հալածել թշնամուն: Մինչ այդ, հարթավայրում եղող հեղինակները սկսեցին թշնամուն

դասավորության վրա, իսկ խելոխիտիոսը հուպիտների հետ արագ բալլով հետևում էր նրանց: Ճանապարհի վրա կանգնած թշնամիները, տեսնելով բարձունքում գտնվողների պարտությունը, փախան և նրանցից սպանվեցին ոչ շատերը, բայց հեղինակները գրավեցին շատ ու շատ հյուսված վահաններ, որոնք թերթով կտրատելով անպետք էին դարձնում: Երբ բարձրացան գագաթը, զոհ մատուցեցին և, հաղթության հուշարձան կանգնեցնելով, իջան հաղթավայր ու հասան գյուղերը, որոնք լեցուն էին ամեն տեսակ բարիքներով...: /7/ Այստեղից նրանք գնացին դեպի տառիները ինչպե՞ս կայան՝ 35 փարսախ, և նրանց պարենը սպառվեց, բանգի տառիները ապրում էին ամրացված վայրերում, որտեղ էլ փոխադրել էին իրենց ողջ պարենամթերքը: Երբ հեղինակները հասան մի վայր, որը բաղաձ քեր և որտեղ տներ էլ չկային, բայց ուր հավաքվել էին այրեր ու կանայք և շատ անասուններ, խելոխիտիոսը առանց սպասելու, իսկույն հարձակվեց նրանց վրա: Երբ առաջին ջոկատը հոգնեց, մյուսն անցավ հարձակման, հետո՝ մեկ ուրիշը, բանգի անհնար էր ի մի հավաքվելով այն պաշարել, որովհետև այն շուրջանակի գահավեժ վայրում էր այն գտնվում: Երբ Զետնոֆոնը վերջապահների, պելտաստների և հուպիտների հետ տեղ հասավ, ապա խելոխիտիոսը ասաց. «Դու լավ ժամանակին եկար, այս վայրը պետք է գրավել, բանգի զորքը պարեն չի ունենա, եթե մենք այս վայրը չգրավենք»: Այնժամ նրանք խորհրդակցեցին և Զետնոֆոնի այն հարցին, թե ի՞նչն է խանգարում խուժելու այնտեղ, խելոխիտիոսը պատասխանեց. «Միայն այս ճանապարհն է, որը դու տեսնում ես, տանում այնտեղ և, եթե որևէ մեկը փորձի այստեղով անցնել, ապա անցումի վրա բարձրացող ժայռից բարեր են գլորում ցած: Ահա վիճակը նրա, ով հարվածի հանդիպի»: Այս ասելով նա միաժամանակ ցույց տվեց սրունքները և կողերը փշրված գինվորների: «Իսկ եթե սպառնե եղած բարերը», - ասաց Զետնոֆոնը, - «ապա մեր անցումը արգելող որևէ բան մտնում է դեռ: Չէ՞ որ մեր դիմաց փոքրաթիվ մարդիկ են և նրանցից սուկ երկուսը կամ երեքն են զինված: Այն տարածությունը, որը մենք պետք է անցնենք բարկոծման ենթարկվելով, ինչպես ինքը էլ տեսնում ես, մեկ և կես պերթոն է, դրանից մոտ մեկ պերթոնը ծածկված է իրարից հեռու ածած բարձր սոճիներով, որոնց հետև կանգնած մարդիկ ի՞նչ վնաս կարող են կրել շարված կամ գլորված բարերից: Մնում է կես պերթոն, որը պետք է անցնել, երբ բարերը դադարեն գլորվելուց»: «Բանն էլ այն է», - պատասխանեց խելոխիտիոսը, - «որ, երբ շարվում ենք դեպի ծառերը, իսկույն մեծ քանակությամբ բարեր են թափվում»: «Այդ էլ մեզ պետք է», - ասաց Զետնոֆոնը, - «այդպիսով նրանք ավելի շուտ կսպառեն բարերը: Ուրեմն գնանք այնտեղ, որտեղից քիչ տարածություն է մնում մեր վազել դեպի առաջ, եթե այդ հաջողվի, և որտեղից հեշտ է նահանջել, եթե դրա կարիքն զգացվի»: Այնժամ առաջ անցան խելոխիտիոսը և Զետնոֆոնը, նաև՝ վաշտապետ Կալլիմաթոս Պառասիացին, բանգի այդ օրը նրան էր հանձնված վերջապահ վաշտապետների հրամանատարությունը, իսկ մյուս վաշտապետները մնում էին ապահով վայրում: Այնուհետև ծառերի տակ վազեցին մոտ 70 մարդ, իր բոլորը միասին, այլ մեկ առ մեկ, յուրաքանչյուրը պաշտպանվելով ինչպես կարող էր, իսկ Ագասիաս Սոյունիպացին և Արիստոնիմոս Մեթրիորիացին, որոնք նույնպես վերջապահների վաշտապետներից էին, ինչպես նաև ուրիշները, դիրքավորվեցին ծառերից հեռու, բանգի ծառերի տակ կարող էր ապահով կանգնել ոչ ավելի, քան մեկ վաշտ: Այստեղ էլ Կալլիմաթոսը մի խորամանկություն արեց: Նա առաջ էր վազում երկու կամ երեք բալլ այն ծառից, որի տակ ապաստանել էր, իսկ, երբ բարեր էին թափվում, զորքը բարեհաջող հետ էր վերադառնում: Եվ նրա ամեն մի արտելքին ցած էր թափվում ավելի քան տասն սալ բար: Ագասիասը, տեսնելով, թե ողջ զորքի աչքերի առաջ ինչ է անում Կալլիմաթոսը և վախենալով, որ ջնկի, թե առաջինը նա ներխուժի ամրությունից ներս, առանց զգուշացնելու իր մոտ եղող Արիստոնիմոսին, ոչ Եվրիլլոս Լուսիացուն, որոնք իր ջնկերներն էին, և էլ որևէ մեկ ուրիշին, ինքը վազեց և բոլորից առաջ անցավ: Կալլիմաթոսը տեսնելով նրան իր մոտով առաջ վազելիս, բռնեց նրա վահանը: Այնժամ նրանից առաջ անցավ Արիստոնիմոս Մեթրիորիացին և նրանից հետո՝ Եվրիլլոս Լուսիացին, բանգի նրանք բոլորը միջում էին իրար հետ ու աշխատում էին բաշտությամբ գերազանցել մեկը մյուսին: Այսպիսով՝ գրավեցին ամրությունը, բանգի մի անգամ որ ներխուժեցին այնտեղ, այլևս ոչ մի բար վերևից չգլորվեց: Այնժամ ահավոր մի տեսարան բացվեց: Կանայք իրենց երեխաներին ցած էին նետում և նրանց հետևից իրենք ևս ցած էին գլորվում, նույնպես էին վարվում նաև տղամարդիկ: Այստեղ էլ վաշտապետ Էնեաս Սոյունիպացին տեսնելով մեկին, որը լավ զգեստներ էր հագած և վազում էր, հավանաբար իրեն ցած նետելու, բռնեց նրան, որ թույլ չտա, բայց մարդն իր հետ բաշեց նրան և, երկուսը միասին գահավիժելով ժայռից, մահացան: Այստեղ գերի վերցվեց շատ քիչ մարդ, բայց մեծ թվով եզեր, էշեր և ոչխարներ» (Զետնոֆոն «Անաբասիս», գիրք 4, գլուխ 4-7):

«Այս գլուղներում ութ օր մնալուց հետո, հեղինակները ուղևորվեցին դեպի Փասիս գետը: Այստեղ չորս օր մնալուց հետո նրանք իրենց ճանապարհը շարունակեցին տառների և փախանների երկրի միջով: Երբ տեղաբնիկները հարձակվեցին հեղինակների վրա, սրանք կռվում հաղթելով, նրանցից շատերին սպանեցին և, գրավելով տեղաբնիկների տները, որոնք լեցուն էին բարիքներով, այնտեղ մնացին տասնհինգ օր» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան», գիրք 14, գլուխ 29):

⁴³⁴ «/7/ Այստեղից նրանք խաչուրբների երկրի միջով գնացին յոթ կայան՝ հիսուն փարսախ: Սրանք, առավել քան բոլորը, ում երկրից անցել էին հեղինակները, բաշ էին և ձեռնամարտի էին բռնվում: Նրանք մինչև փորը հասնող վուշե գրահներ ունեին և զրահի եզրաթևիկների փոխարեն՝ խիտ հյուսված թուղեր: Նրանք նաև ունեին տնապաններ, սարավարտներ և գոտուց կախած դաշույն՝ լակերեմոնական կեռ դանակի մեծության, որով սպանում էին ում որ հաղթել կարողանային, ու, կտրելով գլուխները, վերցնում և գնում էին: Նրանք երգում էին և պարում, երբ թշնամու տեսողաշտում էին գտնվում: Ունեին նաև մեկ ծայրով նիզակ՝ ինչպե՞ս կանգուն երկարությամբ: Սրանք մնում էին բաղաթավայրերում և, երբ հեղինակները անցնում էին այդ տեղերով, նրանք հետևում էին՝ անընդհատ կռվելով: Նրանք բնակվում էին ամրացված վայրերում, որտեղ հավաքել էին նաև իրենց մթերքները, այնպես որ հեղինակները այստեղից ոչինչ չկարողացան վերցնել, այլ սևվում էին այն անասուններով, որ վերցրել էին տառիներից: Նրանց մոտից հեղինակները հասան Դարպասոս գետը, որի լայնքը չորս պերթոն էր: Այստեղից չորս կայան՝ քսան փարսախ, առաջ ընթացան սկյուրենների երկրի միջի հաղթավայր տեղերով դեպի գյուղերը, որոնցում մնացին երեք օր և պարենավորվեցին: Դետո անցան չորս օրվա ճանապարհ՝ քսան փարսախ՝ դեպի մեծ, հաղթալու և բազմամարդ մի բաղաձ, որն անվանվում էր Գյունմիսա: Այս բաղաթից երկրի իշխանավորն հեղինակներին մի ուղեցույց ուղարկեց, որպեսզի նրանց ուղեկցի հարևան երկրի միջով, որն իրենց թշնամի էր: Երբ ուղեցույցը եկավ, ասաց, որ նրանց ինչպե՞ս օրվա ընթացքում կառաջնորդի մի տեղ, որտեղից նրանք կտեսնեն ծովը, իսկ եթե չտեսնեն՝ թող իրեն մահվան դատապարտեն: Սա առաջնորդեց նրանց և, երբ ներս մտավ թշնամիների երկիրը, հաղորդեց նրանց, որ այրեն և ոչնչացնեն երկիրը: Այսպիսով՝ հայտնի եղավ, որ նա եկել է ոչ թե հեղինակներին բարեկամություն անելու, այլ հենց դրա համար: Նրանք հասան այն լեռանը ինկվեցող օրը, իսկ լեռան անունն էր Թեթես: Երբ առջևիները լեռան վրա էին՝ մեծ աղմուկ բարձրացավ: Լսելով ծիչերը, Զետնոֆոնը և վերջապահները կարծեցին, թե առաջից ուրիշ թշնամիներ են հարձակվել, մինչդեռ իրենց հետևում էին այրվող երկրի մարդիկ, որոնցից ոմանց հեղինակները դարանակալելով սպանեցին, իսկ մի քանիսին գերի վերցրին՝ միաժամանակ ձեռք բերեցին շուրջ քսան հյուսկեն վահան, որոնք ծածկված էին եգան հում կաշվով: Մինչ այդ, աղմուկը հետզհետե ավելանում էր և ավելի մոտիկից էր գալիս ու, բանի անդադար մոտեցնելուց արագ վազում էին դեպի աղաղակողները, աղմուկը առավել ևս սաստկանում էր՝ աղաղակողների շատանալու հետ միասին: Ուստի Զետնոֆոնի համար պարզ դարձավ, որ շատ կարևոր բան է կատարվել, և հեծնելով իր ձին ու Լյակիոսին և ուրիշ հեծյալներին վերցնելով, նա շտապեց օգնության: Եվ շուտով նրանք լսեցին. «Ծովը, ծովը» գոռացող գինվորներին, որոնք մյուսներից դեպի իրենց էին կանչում: Այնտեղ վազեցին բոլորը, նաև՝ վերջապահները, իրենց հետ բշելով նաև գունակներ ու ձիերին: Երբ բոլորը հասան գագաթ, այնժամ արտասվելով սկսեցին իրար գրկել ինչպես հասարակների, այնպես էլ՝ զորավարներին և վաշտապետներին: Եվ իսկույն, չգիտես թե ում թելադրանքով, գինվորները բարեր կրելով մի մեծ քարաբլուր ստեղծեցին, որի վրա դրեցին եգան բազմաթիվ մորթիներ, գավազաններ և թշնամուց վերցված հյուսկեն վահաններ: Այն ուղեցույցը ինքը կոտորատում էր այդ վահանները և պատվիրում էր մյուսներին ևս նույնպես անելու: Այս բոլորից հետո հեղինակները ուղեցույցին հետ ուղարկեցին՝ ընդհանուր ունեցվածքից պարզելով նրան, ձի, արծաթե բաժակ, պարսկական զգեստ և տասը դահեկան, բայց նա առավելապես խնդրում էր մատանիներ ու այդպիսիները նա շատ տաացավ գինվորներին: Եվ, ցույց տալով նրանց մի գյուղ, որտեղ կարող էին բանակել, ու բացատրելով դեպի մակրոնները տանող ճանապարհը, նա, երբ արդեն երեկոն իջավ հեռացավ: /8/ Այստեղից հեղինակները գնացին մակրոնների երկրի միջով երեք օրվա ճանապարհ՝ տասը փարսախ: Դենց առաջին օրը նրանք հասան այն գետի մոտ, որն իրարից բաժանում էր մակրոնների և սկյուրենների երկրները: Դեղինների աջ կողմից վերև գտնվում էր ամրացրած մի վայր, որը խիստ դժվարաբանալի էր, իսկ ձախ կողմում՝ ուրիշ մի գետ, որի մեջ թափվում էր բաժանող գետը և որը հարկավոր էր անցնել: Այս վերջին բոլորովին ծածկված էր ծառերով, բայց ոչ հաստ, այլ՝ խիտ: Դեղինները, երբ մոտեցան, ծառերը կտրեցին, շտապելով, որպեսզի ամենաարագ կերպով դուրս գան այդ տեղից, իսկ մակրոնները, որոնք ունեին ծառերի ճյուղերից հյուսված կաշեպատ վահաններ, տեգեր ու այծի մազից պատրաստված զգեստներ, շարքերով կանգնած էին գետանցի մյուս կողմում: Նրանք իրար բաշտվեցին և բարեր էին նետում դեպի գետը, բայց վրիպում էին ու ոչ ոք չէր վնասվում: Այնժամ Զետնոֆոնին մոտեցավ պելտաստներից մեկը, որն, ինչպես ինքը պատմեց, Աթենքում ստրուկ էր եղել: Նա ասաց, թե հասկանում է այդ մարդկանց խոսքը...: Մակրոնները, երբ իրենց հավանաբանության երաշխիք կտա՞ն արդյոք: Չորավարները պատասխանեցին, թե կուզենային այդպիսին և տալ, և ստանալ: Այնժամ մակրոնները հեղինակներին բարբարոսական նիզակ տվեցին, իսկ հեղինակները նրանց՝ հեղինակյան, բանգի մակրոններն առում էին, թե երաշխիք դա է և, բացի այդ, երկու կողմերը աստվածներին վկայակոչեցին: Դավաճանության երաշխիք տրվելուց հետո մակրոններն հեղինակներին հետ իսկույն սկսեցին ծառերը կտրատել և ճանապարհի բացել, ասես իրենք ևս մտադիր էին անցնել հեղինակների հետ, նրանք իրենց նկարավորության համեմատ պարենավորման շուկա տրամադրեցին և երեք օրում հեղինակներին հասցրին մինչև կոլիների սահմանը: Այստեղ մի մեծ լեռ կար, որի վրա շարքերով դասավորվել էին կոլիները: Սկզբում հեղինակները նրանց դիմաց շարվեցին ֆալանգի ձևով, որպեսզի այդ դասավորությամբ բարձրանան լեռը, բայց

հետո գորավարները որոշեցին հավաքվել և խորհրդակցել թե ինչպե՞ս է հնարավոր ավելի լավ պատերազմել...: Այսպես՝ որոշեցին և վաշտերը ուղիղ դասավորեցին...: Երբ ամեն մեկը գնաց իր տեղը, վաշտերը կանգնեցին ուղիղ դասավորությամբ: Ստացվեց հուպիստների գրեթե 80 վաշտ, իսկ յուրաքանչյուր վաշտում՝ շուրջ 100 մարդ: Ինչ վերաբերվում է պելտաստներին և աղեղնավորներին, ապա նրանց բաժանեցին երեք մասի, որոնցից մի մասը դասավորեցին ձախ թևից, մյուս մասը՝ աջ թևից այն կողմ, իսկ երրորդ մասը՝ կենտրոնում: Այդ գորամասերից յուրաքանչյուրում կար շուրջ 600 մարդ: Այնուհետև գորավարները հրաման արձակեցին աղոթելու: Աղոթելուց և պեան երգելուց հետո առաջ շարժվեցին: Եվ ահա հեղինալուսնի ու Քսենոֆոնը և նրանց հետ եղող պելտաստները առաջ էին շարժվում՝ թշնամու դասավորությունից այն կողմ գտնվելով: Թշնամիները, տեսնելով սրանց, վազեցին նրանց դեմ և դրանով իսկ անջատվեցին, մի մասը դեպի աջ, մասը՝ դեպի ձախ, ինչի արդյունքում նրանց դասավորության կենտրոնում մեծ դատարկություն առաջացավ: Այնժամ արկաղիական գորամասի պելտաստները, որոնց հրամանատարն էր Էսքինես Լակառնանեցին, կարծելով, թե նրանք փախչում են, աղաղակելով առաջ վազեցին և սրանք առաջինը բարձրացան լեռը: Նրանց հետևեցին նաև արկաղիացի հուպիստները, որոնց գլխավորում էր Կլեանորոս Օթեոմենացին, իսկ թշնամիները, հենց որ հեղինալուսնից առաջ վազեցին, այլևս չդիմադրեցին, այլ փախան ով որտեղ կարող էր: Այդ ժամանակ հեղինալուսնի, բարձրանալով լեռը, բանակեցին բազմաթիվ գյուղերում, որտեղ մթերքի առատություն կար: Այստեղ, ընդհանրապես, զարմանալի ոչինչ չկար, բայց կային մեղվի բազմաթիվ փեթակներ և այն զինվորները, որոնք կերան այդ մեղրից, բոլորը խելավորույս դարձան: Նրանք փախում էին, լուծ էին ընկնում և ոչ մեկը նրանցից չէր կարողանում ուղիղ կանգնել ոտքերի վրա: Բիչ ուտողները նմանվում էին ուժեղ հարբածների, իսկ շատ ուտողները՝ խելացնորների, մինչև իսկ՝ մեռյալների: Եվ այնքան շատ մարդ էր պառկած, ասես գորքը պարտություն էր կրել: Բոլորը այդ բանից մեծապես վիստվել էին, սակայն հաջորդ օրը ոչ-ոք չմեռավ, գրեթե միևնույն ժամին մարդիկ սկսեցին ուշքի գալ և երրորդ թե չորրորդ օրը նրանք ոտքի էին կանգնում, ինչպես թունավորումից հետո: Այստեղից առաջ գնացին երկու կայան՝ յոթը փարսախ, և ծով հասան Տրապեզունտի մոտ, որը բազմամարդ հեղինական մի քաղաք էր Եվսեփիյան Պոնտոսում: Այն Սկանդի գաղութն էր կոլիսների երկրում» (Քսենոֆոն «Անաբասիս», գիրք 4, գլուխ 7, 8):

«/29/ Այստեղից դուրս գալով՝ հեղինալուսնի յոթ օրվա ընթացքում անցան խաղողային կոչված ցեղերի երկրով և հասան Զարպագոս գետը, որի լայնությունը 4 պլեթրոն էր: Այստեղից էլ, սկյութների երկրի միջով առաջանալիս, նրանց ճանապարհին անցնում էր դաշտով, որտեղ նրանք երեք օր հանգստացան ամեն տեսակ բարիքների առատության մեջ: Այնուհետև ճանապարհի ընկնելով՝ չորրորդ օրը նրանք հասան մի խոշոր քաղաք, անունը Գյումնասիա: Այստեղ այս վայրերի կառավարիչը դաշն կնքեց նրանց հետ և ուղեցույցներ տրամադրեց, որոնք պետք է հեղինալուսնի ծով առաջնորդեին: Տասնինգ ջրում հասնելով Քսինիս լեռը՝ առջևից ընթացողները տեսան ծովը, մեծապես հրճվեցին և այնպիսի աղաղակ բարձրացրին, որ շարասյան վերջում գտնվողները, կարծելով, թե թշնամիներ են հարձակվել, զենքի դիմեցին, բայց, երբ բոլորը բարձրացան այն վայրը, որտեղից կարելի էր ծովը տեսնել, թևերը պարզելով աստվածների շնորհակալություն էին հայտնում: Դանդաղած, որ արդեն փրկված են՝ նրանք, բազմաշատ քարեր կորստակելով մի վայրում, դրանցով խոշոր քարաթմբեր ստեղծեցին և դրանց վրա, որպես նվիրաբերում, դրեցին բարբարոսներից խլած ավարներ՝ դրանով իսկ ցանկալիություն ձգեցին արշավանքը անմահացնող հուշարձան թողնել: Իրենց առաջնորդած ուղեցույցին նրանք արժանացան բաժակ և պարսկական համազգեստ պարզեցին, իսկ նա, ցույց տալով նրանց դեպի մակրոնները տանող ճանապարհը, հետ վերադարձավ: Այդ, հեղինալուսնի, մտնելով մակրոնների երկիրը, նրանց հետ դաշն կնքեցին և, իբրև երաշխիք, նրանցից ստացան բարբարոսական մի նիզակ, իսկ փոխարենը տվեցին հեղինալուսնի նիզակ: Բարբարոսները ասացին, թե, իրենց նախնիների ավանդության համաձայն, այսպիսի փոխանակումը հավատարմության ամենախառատուն էրաշխիքն է: Դեղինները, անցնելով սրանց սահմաններից, հասան կոլիսների երկիրը: Այստեղ, երբ տերաբնիկները գումարվեցին իրենց դեմ, սակայն հեղինալուսնի, կռվում հաղթելով նրանց, շատերին սպանեցին, որից հետո, գրավելով ամրադիր մի բլուր, ավերում էին երկիրը և, կողոպուտը այնտեղ հավաքելով, առատորեն վայելում էին դրանք: /30/ Այդ վայրերում նրանք գտան նաև մեծ բանակությամբ մեղավափեթակներ, որոնցից ստացվում էր թանկագին խորիսի, բայց դրանց ճաշակողները բռնվում էին ինչ-որ տարօրինակ այխտով, բանգի այդ մեղրից ուտողները կորցնում էին իրենց բանականությունը և, ընկնելով գետին, նմանվում էին մեռյալների: Արդյունքում, բանի որ դրա քաղցր համի պատճառով շատերն էին դրանից կերել, ապա այնքան մեծ բազմություն էր գետին ընկել, ասես պատերազմում ջախջախվել էին: Ուստի այդ օրը գորքը փախվել էր, ահաբեկված տարօրինակ պատահարից և դժբախտության մեջ ընկածների բազմությունից, սակայն հաջորդ օրը, գրեթե նույն ժամին, բոլորն ուշքի եկան և, աստիճանաբար վերագտնելով իրենց դատողությունը, վեր կացան: Նրանց մարմնական վիճակն այնպիսին էր, ասես թունավորումից էին փրկվել: Նրանք, երեք օր կազդուրվելուց հետո, ուղևորվեցին դեպի հեղինական Տրապեզունտ քաղաքը, որը սինուպեցիների գաղութն էր և գտնվում էր կոլիսների երկրում» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան», գիրք 14, գլուխ 29-30):

⁴³⁵ «Երբ արդեն հնարավոր չէր պարեն ձեռք բերելուց հետո նույն օրը վերադառնալ բանակատեղի, Քսենոֆոնը, տրապեզունտցիներից իր հետ ուղեցույցներ վերցնելով, գորքի կեսը տարավ դիրիսների երկիրը, իսկ մյուս կեսը թողեց տեղում՝ բանակատեղին պահպանելու համար, բանգի կոլիսները, վտարված լինելով իրենց բնակարաններից, հավաքվել էին մեծ բազմությամբ և դիրքավորվել շրջակա բարձունքների վրա: Տրապեզունտցիները, սակայն նրանց չէին առաջնորդում այնտեղ, որտեղից հեշտ էր պարեն ձեռք բերելը, բանգի այնտեղ բնակվողների հետ բարեկամներ էին, սակայն փոխարենը հոժարությամբ տանում էին դիրիսների դեմ, որոնք իրենց շատ չարիք էին պատճառում և բնակվում էին լեռնային ու անմատուց վայրերում՝ լինելով Պոնտոսում ապրող ցեղերից ամենաազնվունակները: Երբ հեղինալուսնի հասան բարձրավայրերը, դիրիսները հրկիզեցին այն ամրությունները, որ կարծում էին, թե հեշտության վրա կգրավվեն, իսկ իրենք հեռացան, ուստի և այստեղ վերցնելու ոչինչ չմնաց, բացի խզիցից, եգիս ու կամ մի այլ անասունից, որը կարողացել էր ճողոպրել հորեծից: Կար, սակայն, ամրացված մի վայր, որը նրանց քաղաքամայրն էր և բոլորը այնտեղ ապաստանեցին: Նրա շուրջը շատ խորը հեղեղատ կար և ամրության մատուցները շատ դժվարին էին: Այդ պելտաստները, որոնք հուպիստներից հինգ թե վեց ասպարեզ առաջ էին վազել, անցնելով հեղեղատը և տեսնելով շատ ոգիարներ ու այլ հարստություն, նետվեցին դեպի ամրությունը: Նրանց հետևեցին նաև շատ նիզակավորներ, որոնք պարեն էին փնտրում այնպես, որ հեղեղատն անցնողների թիվը դարձավ ավելի քան 1.000 մարդ: Եվ ահա, երբ Վարդապետն ամրությունը մարտով վերցնել, բանգի դրա շուրջը հողաթվալով լայն խրամատ կար, իսկ հողաթվալի վրա՝ փայտե խիտ աշտարակներով ցցապատեց, նրանք փորձեցին նահանջել, իսկ թշնամին սկսեց հարձակվել: Այդ ժամանակ, բանի որ հնարավոր չէր փախչել, բանգի ամրությունից դեպի հեղեղատը կարելի էր իջնել միայն մեկ առ մեկ, ուստի և լուր ուղարկեցին Քսենոֆոնին, որը գլխավորում էր հուպիստները...: Այս խնդրով՝ Քսենոֆոնը գորքը բերեց հեղեղատի մոտ և հրամայեց հուպիստներին սպառնալով՝ ապառք չանել, իսկ ինքը վաշտապետների հետ անցավ հեղեղատը ու մտածեց, որ, թե ո՞րն է ավելի լավ՝ հետ տանել հեղեղատն անցած զինվորներին, թե՞ հուպիստներին ևս անցկացնել՝ ամրությունը գրավելու հույսով: Այդ ժամանակ նա եկավ եզրակացության, որ նահանջել առանց մեծ կորուստների չի լինի, իսկ վաշտապետները գտնում էին, որ հնարավոր է ամրությունը գրավել, դրա համար էլ Քսենոֆոնն համաձայնվեց նրանց հետ՝ հավատալով զոռ մատուցելու ժամանակ նկատված բարեխառող նշաններին, բանգի գուշակները հայտնել էին, որ ճակատամարտ տեղի կունենա, որի էլքը հաջող կլինի: Եվ ահա նա վաշտապետների ղեկավարեց, որպեսզի հուպիստներին այս կողմն անցկացնեն, իսկ ինքը մնաց տեղում: Բոլոր պելտաստներին հետ բաշելով՝ նա հրամայեց նրանց ոչ մի նետում չկատարել: Երբ հուպիստները եկան, նա հրամայեց յուրաքանչյուր վաշտապետին իր վաշտը դասավորել այնպես, ինչպես ինքն է ավելի լավ համարում կռվելու համար: Այն վաշտապետները, որոնք միշտ քաջությամբ մրցում էին իրար հետ, դասավորվեցին իրար մոտիկ: Նրանք այդպես արեցին, իսկ Քսենոֆոնը հրամայեց բոլոր պելտաստներին մարտի գնալ նիզակի փոխ դաստակին անցկացրած, որպեսզի ազդանշան տրվելուն պես նիզակը նետեն, աղեղնավորներին՝ լարը ձգել, որպեսզի ազդանշան տրվելուն պես նետերն արձակեն, իսկ մերկերին էլ հրամայեց իրենց պարկերը քարեղով լցնել: Նա նաև բանիմացների ղեկավարեց՝ հետևելու հրամանի կատարմանը: Երբ ամեն ինչ պատրաստ էր և վաշտապետները, և ենթավաշտապետները, և նրանք, ովքեր իրենց ավելի ցածր չէին համարում վաշտապետներից, բոլորը միասին շարք կանգնեցին, այնպես, որ իրար տեսնում էին: Նրանց դասավորությունը, համաձայն տեղանքի, կիսալուսնի ձև ստացավ: Այնժամ նրանք պեան երգեցին, շեփորը ինչեք և միաժամանակ Եփաիոսի պատվին ռազմական աղաղակ բարձրացրին, իսկ հուպիստները առաջ վազեցին: Միաժամանակ նետվեցին նիզակները, արձակվեցին նետերն և պարաստիկները, իսկ շատերն էլ ձեռքերով էին քարեր շարտում, ընդ որում կային նաև կրակ տանողներ: Նետումների տարափից թշնամիները լքում էին իրենց ցցապատեղները և աշտարակները, ուստի Ագասիաս Ստյուսիալացին, մի կողմ թողնելով իր գնեքը, սուս խիտոնը հագին բարձրացավ հողաթվալի վրա, իր հետ վերև բաշեց մեկ ուրիշին ևս, այս ուրիշն էլ բարձրացավ և, թվում էր, ամրությունը գրավեց: Եվ ահա պելտաստներն ու թեթևագնեները, ներխուժելով, յուրաքանչյուրը հափշտակում էր ինչ կարող էր, իսկ Քսենոֆոնը, դարպասների առաջ կանգնելով, ինչպես կարող էր հուպիստներին ազդելու էր մտնել, բանգի մի բանի բարձունքի վրա ուրիշ թշնամիներ էին երևում: Բիչ ժամանակ անց ներսից աղաղակ լսվեց և մարդիկ սկսեցին փախչել՝ ոմանք իրենց հափշտակած իրերով, իսկ շուտով նաև մի վիրավոր երևաց և դարպասների մոտ մեծ խցանում առաջացավ: Պատասխանելով հարցերին՝ փախչողները պատմում էին, թե ներքին մասում միջնաբերդ կա, ուր թշնամիները մեծաթիվ են և հենց սրանք են, որ, արտոն է կատարեցին, հարվածեցին ներսում եղող զինվորներին: Այնժամ Քսենոֆոնը մոնետեին Տոլվիդեսին հայտարարել, որ, ով ցանկանում և ավար ձեռք բերել, թող մտնի ներս: Արդյունքում՝ շատերը ներս խուժեցին և գերազանցեցին փախչողներին, այնպես, որ թշնամիներին դարձյալ բշեցին միջնաբերդ: Այդպիսով միջնաբերդից դուրս պատահած ամեն ինչ հեղինալուսնի հափշտակեցին և տարան, որից հետո հուպիստները զենքերը

պատրաստ կանգնեցին՝ ոմանք պատնեշի վրա, ուրիշները՝ դեպի միջնաբերդը տանող ճանապարհի վրա: Այդ ժամանակ Զետնոֆոնն և վաշտապետները մտածում էին, թե ինչպե՞ս կարող են միջնաբերդը ևս գրավել, բանզի այդպիսով իրենց փրկությունը ապահովված կլիներ, այն պարագայում, երբ հակառակ դեպքում նահանջելը իրենց համար դժվարին կլիներ: Ուշադիր քննելուց հետո նրանք եզրակացրին, որ ամրությանը բոլորովին անառիկ է: Այնժամ սկսեցին պատրաստվել նահանջի և, ցցապատնեշը բաժանելով իրար միջև, ամեն մեկն սկսեց բանդել իր մոտ եղած մասը, իսկ կռվելու համար անկարող եղողներին և բեռներ ունեցողներին, ինչպես նաև հուպիստների մեծ մասին էլ հետ ուղարկեցին, ընդ որում վաշտապետները տեղում թողեցին նրանց, ում կարող էին լրիվ վստահել: Այն ժամանակ, սակայն, երբ սկսեցին նահանջել, ներքևամասից դուրս վազեցին բազմաթիվ թշնամիներ, որոնք հյուսկեն վահաններ, իզգակներ, տռնապաններ և պալիագոնյան սաղավարտներ ունեին, մինչդեռ ուրիշները բարձրացան դեպի միջնաբերդը տանող ճանապարհի այս ու այն կողմը եղած տների վրա, այնպես, որ անվտանգ չէր թշնամուն դեպի միջնաբերդ տանող մուտքի առաջ հալածելը: Եվ, բանի որ նրանք վերևից խոշոր գերաններ էին նետում ցած, ապա նույնչափ վտանգավոր էր և մնալը, և հեռանալը, ընդ որում ահավոր էր նաև վրա հասնող գիշերը: Մինչդեռ նրանք կռվում էին անելանելի վիճակում, աստվածներից մեկը նրանց փրկության միջոց շնորհեց: Հանկարծ, հավանաբար կրակ ընկնելուց, աչք կողմի տներից մեկը բողբալառվեց և, բանի որ այն փուլ էր գալիս, աչք կողմի տներում գտնվող բոլոր թշնամիները սկսեցին փախչել: Զետնոֆոնը, իմանալով նախահանամության այդ նշանի մասին, հրամայեց հրդեհել նաև ձախ կողմի տները, որոնք, լինելով փայտաշեն, արագորեն այրվում էին: Թշնամիները փախչում էին նաև այդ տներից: Այնժամ հեղիններին սպառնում էին միայն միջնաբերդի մուտքի մոտ գտնվող թշնամիները, որոնք պարզ է, որ հարձակվելու էին հեղինների վրա՝ նրանց դուրս գալու և հեղեղատն իջնելու ժամանակ: Հաշվի առնելով դա՝ Զետնոֆոնը թշնամու նետումների հարվածից դուրս գտնվողների հրամայեց, որ գերաններ բերեն իրենց և թշնամու միջև եղած բաց տարածություն վրա: Երբ արդեն բավականաչափ դիզեցին, գերանները կրակ տվեցին, ընդ որում հրկիզեցին նաև պատնեշի մոտ եղած տները, որպեսզի թշնամու ուշադրությունը դրանով զբաղեցնեն: Այսպիսով՝ իրենց և թշնամիների միջև կրակե գոտի ստեղծելու միջոցով հազիվ կարողացան հեռանալ ամրությունից, ընդ որում ողջ բաղաբն այրվեց՝ տները և աշտարակները, ցցապատնեշներն ու ամեն-ամեն ինչ, բացի միջնաբերդից: Հաջորդ օրը հեղինները իրենց հափշտակած մթերքներով հեռացան, ընդ որում, բանի որ նրանք վախենում էին դեպի Տրապեզունտ տանող վայրէջքից, բանզի այն գառիթափ էր ու նեղ, ուստի կեղծ դարանակալում կազմակերպեցին: Եվ ահա մի մյուսիսից, որը կրում էր նույն Մյուստո անունը, վերցնելով տաք կրետացու, մնաց թավառ մի վայրում ու ձևացրեց, թե իբր փորձում է թաքնվել թշնամուց: Նրանց վահանները, սակայն, որոնք պղնձից էին, փայլում էին մերթ այս, մերթ այն տեղում: Թշնամիներն այս տեսնելով վախեցան, թե դարան են մտել, իսկ զորքը մինչ այդ իջնում էր: Երբ պարզ դարձավ, որ հեղիններն արդեն բավականաչափ հեռացել են, Մյուստոն ազդանշան տվեց ամենայն արագությամբ հեռանալու, որից հետո վեր կենալով, իր մարդկանց հետ միասին փախավ: Կրետացիները, որոնց հետևից, ինչպես իրենք էին պատմում, հասնում էր թշնամին, ճանապարհից շեղվեցին դեպի անտառ և, իջնելով հեղեղատը, փրկվեցին, իսկ Մյուստոը վաճառ էր ճանապարհով ու գոռում և օգնության էր կանչում: Կրետացիներն օգնեցին և վիրավորված վիճակում վերցրին նրան: Նրան օգնության հասնողները նահանջում էին հետ-հետ, երեսները դեպի թշնամին՝ ընդունելով թշնամու նետումները, իսկ կրետացիներից ոմանք էլ փոխադարձ նետեր էին արձակում: Այսպիսով, բոլորը փրկվելով, հասան ճամբար» (Զետնոֆոն «Անաբասիս», գիրք 5, գլուխ 2):

«/30/ Այստեղ նրանք երեսուն օր անցկացնելով՝ տեղացիների կողմից փայլուն կերպով հյուրասիրվեցին, այստեղ էլ գոհեր մատուցեցին Հերակլեսին և Չևս փրկչին ու կազմակերպեցին մարտական միջոցներ նույն այն վայրում, որտեղ, ինչպես պատմում են, խարիսիս է նետել Արգո նավը, իսկ Յատուն էլ իր մարդկանցով ափ է դուրս եկել: Այստեղից էլ խելիստփոսին, որն իրենց առաջնորդն էր, նավեր ու տորիքաններ ձեռք բերելու համար ուղարկեցին Բյուզանդիոն, բանզի նա ասում էր, թե բյուզանդիոնցիների նավարքոս Անաբասիքիոսը իր բարեկամն էր: Հեղինները նրան ուղարկեցին արագընթաց նավով, իսկ իրենք, տրապեզունտցիներից երկու փոքր թիանավ ստանալով, կողոպտում էին հարևան բարբարոսներին թե ծովում և թե ցամաքի վրա: Արդ, նրանք երեսուն օր սպասում էին խելիստփոսին, բայց, բանի որ նա ուշանում էր և զորքերը պարենի պակաս էին գգում, նրանք մեկնեցին Տրապեզունտից և երրորդ օրը հասան հեղինական Կերասունտ բաղաբն, որը սինուպեցիների գաղութն էր: Այստեղ մի բանի օր մնալուց հետո նրանք հասան մոսինոյկների ազգին: Երբ բարբարոսները հավաքվելով հարձակվեցին իրենց վրա, հեղինները նրանց ուղարկեցին մարտում և շատերին սպանեցին: Երբ թշնամիները փախան ապաստանելու ինչ-որ ամրացված վայրում, որտեղ նրանք ապրում էին, պատելով այն յոթնահարկ փայտե աշտարակներով, հեղինները անընդհատ հարձակվելուց հետո զրոհով այն վերցրին: Այս ամրավայրը բոլոր մյուս ամրությունների գլխավոր կենտրոնն էր, որի և ամենաբարձր տեղում ապրում էր նրանց բախիլսը: Սրանց հայրենի սովորությունն էր, որ նա ողջ կյանքում մնա այդ վայրում և այնտեղից արձակի ամբոխին ուղղված իր հրամանները: Չինվորները պատմում են, թե սրանք ամենաբարբարոս ազգն են այն բոլորից, ում երկրների միջով իրենք անցել են, տղամարդիկ կանանց հետ մոտ են լինում ի տես բոլորի, ամենաունևորների երեխաները սնվում են խաշած շագանակներով և բոլորը դեռ մանկուց իրենց թիկունքն ու կուրծքը դաշելով նկարագրորում են: Միայն այս երկիրը նրանք անցան ութ օրում, իսկ հաջորդ երկիրը, որը կոչում էին Տիբարենե՝ երեք օրում: /31/ Այստեղից էլ նրանք հասան հեղինական Կոտուռոս բաղաբն, որը սինուպեցիների գաղութն էր: Այստեղից էլ նրանք անցկացրին հիսուն օր՝ կողոպտելով Ղափիագոնիայի հարևանությամբ բնակվող ժողովուրդներին և այլ բարբարոսների: Հերակլեսիցները և սինուպեցիները նրանց նավեր ուղարկեցին, որոնցով իրենք և բեռնատար անասունները փոխադրվեցին Սինուպե» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան», գիրք 14, գլուխ 30, 31):

⁴³⁶ «/4/ Կերասունտից նորից ծովով մեկնեցին նրանք, ուժեղ ծովով էին եկել, իսկ մյուսներն առաջ ընթացան ցամաքով: Երբ նրանք հասան մոսինոյկների սահմանը, նրանց մոտ ուղարկեցին Տիբարենոս Տրապեզունտցուն, որը մոսինոյկների դեսպանն էր, հարցնելու, թե իրենք որպես բարձր մի պետք է անցնեն նրանց երկրի միջով, թե՞ որպես թշնամի: Նրանք պատասխանեցին, թե թույլ չեն տալու անցնել, բանզի իրենք ապավինում էին իրենց ամրացված վայրերին: Այնժամ Տիբարենոսը հայտնեց հեղիններին, թե այն կողմում բնակվող մոսինոյկները թշնամի են այս մոսինոյկներին, ուստի որոշեցին նրանց հրավիրել և իմանալ, թե չէ՞ն ցանկանա արդյոք դաշինք կնքել: Եվ Տիբարենոսը ուղարկվեց նրանց մոտ ու վերադարձավ՝ իր հետ բերելով նրանց առաջնորդներին: Երբ նրանք ժամանեցին, մոսինոյկների առաջնորդները և հեղինների զորավարները համատեղ ժողով գումարեցին, որտեղ խոսեց Զետնոֆոնը, իսկ թարգմանում էր Տիբարենոսը. «Ով մոսինոյկներ, մենք ուզում ենք հետիոտն բարեհաջող հասնել Հելլադա, բանզի նավեր չունենք, իսկ մեզ խանգարում են այն մարդիկ, որոնք, ինչպես իմացել ենք, ձեր թշնամիներն են: Ուրեմն, եթե ցանկանում եք, ապա կարող եք մեզ հետ դաշնակցել և վրեժ լուծել երկնից: Նրանց կողմից ձեզ պատճառված վնասի համար ու այսուհետև նրանց դարձնել ձեր հպատակները, ընդ որում, եթե մեզ մերժեք, ապա ստաճեք, թե որտեղի՞ց նորից այսպիսի զորք ձեզ կներկայանա իբրև դաշնակցից»: Նրա այս խոսքերին մոսինոյկների առաջնորդը պատասխանեց, թե իրենք և այդպես են մտածում և համաձայն են դաշնակցելու: «Անացե՛ք ուրեմն», - շարունակեց Զետնոֆոնը, - «ինչ ծառայություն կպահանջեք մեզից, եթե մենք դառնանք ձեր դաշնակիցը, փոխարենը դո՛ւք ինչով կարող եք մեզ օգնել այս երկրով անցնելիս»: Նրանք պատասխանեցին. «Մենք կարող ենք ձեր և մեր թշնամիների երկիրը ներխուժել հակառակ կողմերից, իսկ այստեղ էլ՝ ձեզ համար նավեր ու մարդկանց ուղարկել, որոնք կօգնեն ձեզ կռվելու և միաժամանակ ձեզ ցույց կտան ճանապարհը»: Այդ մասին հավաստիացումներ տալուց և ստանալուց հետո նրանք մեկնեցին, իսկ հաջորդ օրը վերադարձան՝ իրենց հետ բերելով 300 հատ մի բնից պատրաստած մակույկներ, յուրաքանչյուրի մեջ երեք մարդ, որոնցից երկուսը ցամաք դուրս գալով սպառնալից վաճառեցին, իսկ մեկը մնաց մակույկում: Սրանք մակույկներով հեռացան, իսկ մնացյալները դասավորվեցին հետևյալ կերպ: Նրանք կանգնեցին շարքերով, յուրաքանչյուր շարքում ամենաշատը 100 մարդ, դեմ առ դեմ՝ ինչպես կանգնում են խորդաները, և նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ վահան, ծածկված սպիտակ եզան թավանազ մորթիներով՝ բաղդերի տերևի նման, իսկ աչք ձեռքին՝ մոտ վեց կանգուն երկարությամբ տեգ, որի առջևի ծայրին շեղք կար, իսկ հետևի ծայրին՝ զնդածև վերջավորություն: Նրանք հազած էին կարծ խիտոսներ՝ ծնկներից վեր, վուշե ներքևակի հաստությամբ, իսկ գլուխներին էլ ունեին կաշվե սաղավարտներ, ինչպես պալիագոնացիները՝ մեջտեղում մազափնջով, շատ նման տիարայի, նրանք նաև ունեին երկաթե սարկեր: Այնժամ նրանցից մեկը առաջ ընկավ և մնացած բոլորը բալլերգի հնչյունների տակ նույնպես շարժվեցին առաջ: Այսպես, անցնելով հեղին հուպիստների շարքերի միջով, նրանք իսկույն առաջ նետվեցին թշնամիների դեմ այն ամրության վրա, որը նրանց առավել դյուրամատուց թվաց: Այս ամրոցը հիմնված էր այն բաղաբն առաջ, որը նրանք անվանում էին բաղաբնամայր և որտեղ գտնվում էր մոսինոյկների գլխավոր միջնաբերդը: Սրա շուրջն էլ մղվեց կռիվը, բանզի համարում էին որ սրան տիրողները կգերիշխեն նաև ողջ մոսինոյկների վրա և ասում էին, թե միջնաբերդի այժմյան տերերը անիրավ կերպով էին ձեռք բերել ընդհանուրի այդ սեփականությունը՝ հանուն անձնական բարօրության: Նրանց հետևեցին նաև հեղիններից ոմանք, ոչ թե զորավարների հրամանով, այլ՝ կողովալուսի համար: Մինչ սրանք մոտենում էին, թշնամին սկզբում հանգիստ էր մնում, սակայն հետո, երբ արդեն ընդհուպ մոտեցան ամրությանը, թշնամիները արտաքին կատաղեցին և նրանց փախուստի մատնեցին՝ սպանելով մեծ թվով բարբարոսների, ինչպես նաև նրանց հետ արշաված հեղիններից ոմանց, որից հետո հարձակվողներին հալածեցին այնքան, մինչև տեսան նրանց օգնության շտապող հեղիններին: Այնժամ նրանք շրջվելով սկսեցին հեռանալ, ընդ որում, կարելի սպանվածների գլուխները, դրանք ցույց էին տալիս հեղիններին ու միաժամանակ պարունակ էին՝ ինչ-որ եղանակ երգելով: Այդ ժամանակ հեղինները շատ վշտացան, նախ այն բանի համար, որ այդպիսով թշնամիներին դարձրին ավելի խիզախ և հետո այն պատճառով, որ մոսինոյկների հետ արշաված հեղինները, փոքրաթիվ չլինելով հանդերձ, փախուստի դիմեցին: Նման բան ողջ արշավանքի ընթացքում նրանք չէին արել...: Այդ օրը նրանք այդպես սպասեցին, իսկ հաջորդ օրը գոհ մատուցելուց և, բարենպաստ կանխանշաններ

ստանալուց հետո, նախաճաշեցին, վաշտերը ուղիղ շարքերով դասավորեցին ու, բարբարոսներին ևս ծախ թևում նույն ձևով շարելով, առաջ շարվեցին՝ աղեղնավորներին դասավորելով վաշտերի միջև, հոպլիտների առաջամասից մի փոքր հետ, բանգի թշնամին թեթևազեններ ուներ, որոնք, ցած վազելով, բարեր էին նետում, թեև նրանց հետ էին մղում աղեղնավորներն և պելտաստները: Այդ ընթացքում մնացյալները բայով ընթանում էին ուղիղ դեպի այն ամրությանը, որտեղից նախորդ օրը բարբարոսները և նրանց հետ եղողները հետ մղվեցին, բանգի թշնամիները դիմադրելու համար այստեղ էին հավաքվել: Բարբարոսներն ընդունեցին պելտաստների հարձակումը և նրանց հետ մարտի բռնվեցին, բայց, երբ հոպլիտները մոտեցան, նրանք փախուստի դիմեցին: Եվ ահա պելտաստներն իսկույն սկսեցին նրանց հալածել վերև՝ դեպի բաղաբ, իսկ հոպլիտները հետևում էին, պահպանելով իրենց շարքերը: Երբ հեղինները հասան վերև՝ բաղաբամայրի տների մոտ, թշնամիներն այստեղ, բոլորն ի մի հավաքվելով, սկսեցին կռվել: Նրանք տեգեր էին նետում, իսկ ուրիշներն էլ ունեին այնքան հաստ և երկար նիզակներ որ մարդ հազիվ կկարողանար դրանք տանել: Ահա, ուրեմն, նման նիզակները ձեռքում պահած, դրանք փորձում էին պաշտպանվել: Այնուհանդերձ, բանի որ հեղինները չէին նահանջում, այլ խիտ շարքերով շարժվում էին առաջ, թշնամիները այստեղից ևս փախան և բոլորը լքեցին ամրությունը, իսկ նրանց թագավորը, որը գտնվում էր միջնաբերդում կառուցված փայտե աշտարակում, որին մոսինյոկները խնամում էին ու այնտեղ պահպանում ընդհանուր միջոցներով, չուզեց դուրս գալ այնտեղից, ինչպես նաև նախապես գրավված ամրության առաջնորդը, և նրանք փայտե աշտարակների հետ միասին այրվեցին: Ինչ վերաբերվում է հեղիններին, ապա նրանք ամրությունները կողոպտելիս տներում հացի պաշարներ գտան, որոնք, ինչպես ասում էին մոսինյոկները, անցյալ տարվա հայրենական բերքն էր, իսկ այս տարվա հացը դեռևս մնում էր ցողունի հետ...: Այստեղ նախաճաշելուց հետո հեղինները առաջ ընթացան՝ ամրացված այդ վայրը հանձնելով իրենց հետ դաշնակցած մոսինյոկներին: Դրանից հետո մյուս այն դյուրամատուց ամրությունները, որոնք պատկանում էին հեղիններին թշնամի եղող մոսինյոկների դաշնակիցներին, այնտեղից հեղինների անցնելու ժամանակ կամ լքվում էին, կամ կամովին հանձնվում...: /5/ Այս երկրի միջով՝ մերթ թշնամական և մերթ բարեկամական, հեղինները գնացին ութ օրվա ճանապարհ և հասան խալկոբների երկիրը: Սրանք սակավաթիվ էին, գտնվում էին մոսունյոկների իշխանության տակ և նրանցից մեծագույն մասի համար ապրուստի աղբյուր էր երկաթագործությունը: Այնտեղից նրանք եկան տիբարտների երկիրը: Տիբարտների երկիրը առավել դաշտային էր և այնտեղ կային առափնյա բնակավայրեր, որոնք պակաս ամրացված էին: Չորավարները ցանկանում էին հարձակվել այդ բնակավայրերի վրա և այդպիսով գողթի համար որևէ բան ձեռք բերել, ուստի և սրանք չընդունեցին տիբարտների ուղարկած հյուրընկալման ընձաները, այլ, պատվիրելով նրանց սպասել մինչև իրենց խորհրդակցելը, զոհեր մատուցեցին: Այնուհանդերձ, երբ բազում զոհաբերություններ կատարելուց հետո ի վերջո բոլոր գուշակները հայտարարեցին, թե աստվածները ոչ մի դեպքում համաձայն չեն պատերազմին, նրանք ընդունեցին հյուրընկալման ընձաները և, երկու օր ընթանալով այդ երկրի միջով իբրև բարեկամներ, հասան հեղինական Կոտյուարա բաղաբ, որը Միսոպի բաղաբացիների գաղութն էր տիբարտների երկրում» (Բսենոֆոն «Անաբասիս», գիրք 5, գլուխ 4, 5):

⁴³⁷ «Արտաքսերեսը (Աբեննյան տերության արքա Արտաքսերես II-ը – Մ.Ֆ.) Կարոսիների դեմ պատերազմը վերջացնելուց հետո...» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 15, գլուխ 10):

⁴³⁸ «/2/ Այդ տարի պարսից արքա Արտաքսերեսը (Աբեննյան տերության արքա Արտաքսերես II-ը – Մ.Ֆ.) պատերազմ սկսեց Կիպրոսի թագավոր Եվագորասի (Կիպրոսի թագավորության արքա Եվագորաս I-ը (մ.թ.ա. 411-374) – Մ.Ֆ.) դեմ: Նա, երկար ժամանակ զբաղվելով, ռազմական պատրաստություններ էր տեսել և հավաքել էր մեծ ռազմական ուժ՝ ծովային ու ցամաքային: Ցամաքային զորքը 30 բյուր էր՝ հեծյալների հետ միասին, իսկ նրա պատրաստած տորիքաները՝ 300 հատից ավելի էին: Նա ցամաքային ուժերի վրա զորահրամանատարներ կարգեց իր փեսա Օրոնտեսին, իսկ ծովային ուժերի վրա՝ Տիրիբագոսին, մի մարդու, որը պարսիկների մոտ մեծ հեղինակություն էր վայելում: Սրանք, զորքերի հրամանատարությունը ստանձնելով Փոկեայում և Կյուսմում, եկան Կիլիկիա, որից հետո, անցնելով Կիպրոս, եռանդուն կերպով պատերազմ վարեցին: Եվագորասը դաշինք կնքեց Եգիպտական թագավոր Ախոսիի (Եգիպտական թագավորության արքա Ախոսիի (մ.թ.ա. 393-380) – Մ.Ֆ.) հետ, որը պարսիկներին թշնամի էր, և նրանից նշանակալի բանակությամբ զորք ստացավ, իսկ Կարիայի տիրակալ Գեկատոնոսից էլ, որը գաղտնաբար գործակցում էր իր հետ, ստացավ մեծ բանակությամբ դրամ՝ վարձակներ գործերին պահելու համար: Նույնպես նաև բոլոր մյուսների, որոնք թշնամանք ունեին պարսիկների հանդեպ, ոմանց գաղտնաբար, այլոց՝ բացահայտ, նա համոզեց մասնակցել պարսիկների դեմ պատերազմին: Նա տիրում էր Կիպրոսի համարյա բոլոր բաղաբներին, ինչպես նաև Փյունիկիայում գտնվող Տյուրոսին՝ մի շարք այլ բաղաբների հետ միասին: Նա ուներ նաև 90 տորիքա, որից 20 հատը տյուրոսյան, իսկ 70 հատը՝ կիպրոսական: Նրա զինվորները 6.000 հոգի էին, իսկ դաշնակից զորքերը՝ դրանից շատ ավելի: Այս ամենից բացի նա դրսից նաև վարձակներ էր հավաքագրեց, բանի որ առատ դրամ ուներ: Նրան ոչ քիչ զորքեր ուղարկեցին արաբների թագավորը, ինչպես նաև ուրիշներ, որոնք տարակարծիք էին պարսից արքային: /3/ Այդ սա, այսքան միջոցներ ունենալուց հետո, համարձակությամբ ձեռնամուխ եղավ պատերազմին: Սկզբում նա, ծովահենության համար ոչ քիչ թվով նավեր ունենալով, դարանակալում էր թշնամու պարենի փոխադրումները և դրանց մի մասը ոչնչացնում էր ծովում, մյուս մասի փոխադրումը խոչընդոտում էր, իսկ մի մասն էլ կարողանում էր ձեռք գցել: Այդ պատճառով էլ վաճառականները չէին համարձակվում ցորեն բերել Կիպրոս և, բանի որ կրթում մեծ բանակությամբ զորք էր հավաքվել, շուտով պարսկական զորքերում հացի պակաս զգացվեց, որը և հանգեցրեց ապստամբության: Արդյունքում՝ պարսիկների վարձկանները, հարձակվելով հրամանատարների վրա, սպանեցին նրանցից ոմանց և զորաբանակում խռովություն ու ապստամբության առաջացրին: Պարսից զորավարները և նավատորմի հրամանատարը, որի անունը Գլորես էր, դժկարությամբ վերջ տվին խռովությանը: Նրանք իրենց ողջ նավատորմով նավեցին և, Կիլիկիայից մեծ բանակությամբ ցորեն բերելով, պարենի խիստ առատության տոնդեցին: /4/ Իր հերթին Եվագորասը դեռ նավատորմից առաջ ցամաքային զորքերով ծովափին հարձակվել էր թշնամու զորքերի մի մասի վրա և, հաղթելով նրան, հուսադրվել էր ապագայի նկատմամբ» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 15, գլուխ 2, 4):

⁴³⁹ «/3/ Այդ ժամանակ թագավոր Ախոսիի (Եգիպտական թագավորության արքա Ախոսիի – Մ.Ֆ.) Եվագորասին (Կիպրոսի թագավորության արքա Եվագորաս I-ը – Մ.Ֆ.) Եգիպտոսից մեծ բանակությամբ դրամ և այլ հանդերձանք տրամադրեց: Եվագորասը, տեսնելով, որ իր նավատորմը շատ ավելի թույլ է, այն համարեց ևս 60 այլ նավերով, 50 նավ էլ Եգիպտական թագավոր Ախոսիից խնդրեց. այնպես, որ ընդամենը կունենար 200 տորիքա: Այս նավատորմը մարտականորեն հանդերձավորելով՝ նա ահաբեկման, մշտական փորձերի և մարզումների միջոցով այն պատրաստվում էր նավամարտի: Եվ այսպես, երբ արքայի նավատորմը Կիտոնի ուղղությամբ լողալիս անցնում էր մոսինյոց, նա անակնկալ հարձակվեց նավերի վրա և պարսիկների նկատմամբ մեծ առավելության հասավ, բանից, իր նավերի գլուխն անցած կլուռ շարքերով հարձակման անցնելով, նա հարվածեց անկասն շարժվող նավերին, ընդ որում լիովին պատրաստ մարդկանց հետ մարտկնեց այն մարդկանց դեմ, որոնք պատրաստ չէին դրան: Ահա թե ինչու նա հենց առաջին իսկ ընդհարման արդյունքում կանխորոշված հաղթանակի հասավ և, բանի որ կլուռ շարքերով գործող իր տորիքաներով հարվածեց նավերի, որոնք ցրված էին ու չփրկված: Նա դրանց մի մասը խորտակեց, մյուս մասն էլ գրավեց: Այնուհանդերձ պարսից նավարքոս Գլուսես և այլ հրամանատարներ բազարի դիմադրություն կազմակերպեցին ու թե՛ մարտ սկսվեց, որում Եվագորասը սկզբում առավելության հասավ, սակայն հետո, երբ Գլուսեսը հարձակման անցավ խոշոր ուժերին և բաջբաթ մարտկնեց, արդյունքն այնպես եղավ, որ Եվագորասը դիմեց փախուստի ու շատ տորիքաներ կորցրեց» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 15, գլուխ 3):

⁴⁴⁰ «/4/ Նավամարտում հաղթելուց հետո պարսիկները, իրենց ցամաքային և ծովային ուժերը գումարեցին Կիտոն բաղաբում: Այստեղից էլ նրանք շարժվեցին դեպի Սալամինա և բաղաբը պաշարման ենթարկեցին ցամաքից ու ծովից: Մինչ այդ, Տիրիբագոսը նավամարտից հետո անցել էր Կիլիկիա և, այնտեղից մեկնելով արքայի (Աբեննյան տերության արքա Արտաքսերես II-ի – Մ.Ֆ.) մոտ, նրան ավելեց իր հաղթանակը և պատերազմը շարունակելու համար 2.000 տաղանդ էր բերել: Եվագորասը (Կիպրոսի թագավորության արքա Եվագորաս I-ը – Մ.Ֆ.) դեռ նավամարտից առաջ ցամաքային զորքերով ծովափին հարձակվել էր թշնամու զորքերի մի մասի վրա և, հաղթելով նրան, հուսադրվել էր ապագայի նկատմամբ, բայց, նավամարտում պարտվելուց և պաշարման ենթարկվելուց հետո, նա արդեն անտրամադիր էր: Այնուհանդերձ, որոշեց շարունակել պատերազմը, իր որդուն՝ Պնիտագորասին, նա իբրև բոլորի հրամանատար թողեց Կիպրոսում, իսկ ինքը 10-ը ընդունեց վերցրեց և գիշերով ու թշնամուց գաղտնի, փախավ Սալամինա: Ժամանելով Եգիպտոս, նա հանդիպեց թագավորին և խնդրեց նրան պատերազմը շարունակել վճռականորեն, իսկ պարսից դեմ այս պատերազմն էլ համարել ընդհանուր գործ: /8/ Տիրիբագոսը, ընդհանուր հրամանատարությունը վերցնելուց հետո, հայտարարեց, թե ինքը կհամաձայնվի հաշտության կնքել, եթե Եվագորասը հրաժարվի Կիպրոսի բոլոր բաղաբներից և, թագավորելով միայն Սալամինում, ամենամյա որոշակի հարկ վճարի արքային ու կատարի նրա բոլոր հրամանները, ինչպես տիրոջ: Եվագորասը, թեպետև պայմանները ծանր էին, սակայն բոլորն ընդունեց բացի այն, որ իբրև ծառա պարտավոր է կատարել տիրոջ բոլոր հրամանները՝ հավաճառելով, թե ինքը կպատակավոր իբրև թագավոր թագավորին: Տիրիբագոսը, սակայն, չէր համաձայնվում, իսկ Օրոնտեսը՝ մյուս զորավարը, նախանձելով Տիրիբագոսի փառքին, այդ ժամանակ գաղտնաբար նամակ ուղարկեց Արտաքսերեսին Տիրիբագոսի դեմ: Նա նրան ղեկավարում էր այն բանում, որ նախ, վերջինս, ի վիճակի լինելով գրավել Սալամինը, այդ չի կատարում, այլ, ընդունելով Եվագորասի ղեկավարմանը, բանակցություններ է վարում նրանց հետ գործակցելու համար, այնուհետև ինչպես էր այն բանը, որ նա առանձին դաշինք է կնքում լակեդեմոնացիների հետ, բանի որ նրանց հետ բարեկամ է, ինչպես նաև այն, որ նա մարդ է ուղարկել Պյուդայի մոտ՝ հարցնելու դիցուհուն իր

ծրագրած ապստամբության մասին: Ամենագլխավորը, սակայն, որ ասվեց, դա այն էր, որ Տիրիբազուր գորահրամանատարների բարեհաճությունն է շահում պատիվներով և ընծաներով, ինչպես նաև՝ այլ խոստումներով: Արքան, կարդայով նամակը և հավատալով զուպարտանքին, Օրոնտեսին կարգադրեց ձերբակալել Տիրիբազուսին և ուղարկել իր մոտ: Երբ Օրոնտեսը կատարեց հրամանը, Տիրիբազուրը, բերվելով արքայի առաջ, խնդրեց քննության կատարել և առաջիմ պահվեց կալանքի տակ: Այնուհետև, սակայն, բանի որ արքան զբաղված էր կաղուսիների դեմ պատերազմելով, քննությունը հետաձգվում էր և վճիռը ձգձգվում էր: /9/ Այդ ընթացքում Օրոնտեսը ստանձնեց Կիպրոսում գտնվող գործերի հրամանատարությունը, սակայն, երբ տեսավ, որ Եվագորուսը, դարձյալ սրտապակովելով, շարունակում է դիմադրությունը, մյուս կողմից էլ իմանալով, որ զինվորները զայրացել էին Տիրիբազուսի ձերբակալության համար, այդ պատճառով անհնազանդ էին դարձել և հրաժարվել էին պաշարումից, նա տազնապեց իրադրության այդպիսի փոփոխությանը, մարդկանց ուղարկեց Եվագորուսի մոտ, որպեսզի բանակցություններ վարեն հաշտություն կնքելու այն պայմաններով, ինչ Եվագորուսը առաջարկել էր Տիրիբազուսին: Եվագորուսը զարմանալի կերպով կարող էր արդեն ապահով լինել գերվելու վտանգից և ահա նա դաշինք կնքեց այն պայմանով, որ ինքը Սալամիսում թագավորի, վճարի տարեկան որոշակի հարկ ու, իբրև թագավոր, հպատակվի թագավորի հրամաններին: Կիպրոսի պատերազմն ահա այսպես վերջացավ, այն տևեց մոտավորապես տասն տարի: Այդ ժամանակի մեծագույն մասը, սակայն, անցավ նախապատրաստություններով և միայն երկու տարին անցավ տևական պատերազմական գործողությունների մեջ» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 15, գլուխ 4, 8, 9):

«Արտաքսերեսը արքան (**Աբեննյան տերության արքա Արտաքսերես II-ը – Մ.Ֆ.**) Օրոնտեսին հրամայեց շղթայակապ անել և իր մոտ ուղարկել Կիպրոսի սատրապ Տիրիբազուսին: Այդ ժամանակ Օրոնտեսը, որը վախճում էր Տիրիբազուսից, բռնեց սրան հետևյալ խորամանկության միջոցով: Եվ այսպես, այն բանի պատրվակով, թե իբր ուզում է բանակցություններ վարել սատրապի հետ դեմ առ դեմ, նա կանչեց նրա մի տուն, որտեղ մի խորը փոս կար փորված, իսկ դրա վրա էլ դրված էր գորգերով ծածկված մահճակալ: Եվ այսպես Տիրիբազուսը, երբ նստեց այդ անկողնու վրա, գորգվեց փոսը: Այսպիսով՝ բռնվելով այս կերպ՝ սա ուղարկվեց արքայի մոտ շղթայակապ փնձակում» (Պոլիենոս «Ռազմական խորամանկություններ» գիրք 7, գլուխ 14, մաս 1):

⁴⁴¹ «Ահա հենց նման այդին (**Կապարովկիայի սատրապ Դատամին – Մ.Ֆ.**) էլ լեցեց նրա հասուն որդի Սիզիսոսը, որը, անցնելով արքայի (**Աբեննյան տերության արքա Արտաքսերես II-ի – Մ.Ֆ.**) կողմը, հայտնեց նրան իր դավաճանության մասին: Այդ մասին լուրը ցնցեց Արտաքսերեսին, որը հասկանում էր, որ ստիպված կլինի գործ ունենալ մի բանջար և գործունյա մարդու հետ, որը հանդգնում է կյանքի կոչել իր մտադրությունները ու սովոր է նախ մտածել, հետո նոր միայն գործել: Արքան Կապարովկիա ուղարկեց Ավտոթարոսին: Դատամին, ծնունդով դիմադարձել ներխուժմանը, փորձեց նախապես զբաղեցնել այն անցումը, որտեղ տեղակայված էին Կիլիկյան դարպասները, սակայն նրան չհաջողվեց կարճ ժամանակում հավաքել բանակը և նա, անհաջողություն կրելով այդ հարցում, ի վերջո ի մի բերված իր ջոկատի համար այնպիսի մի դիրք ընտրեց, որտեղ հակառակորդը չէր կարողանա ոչ շրջապատել իրեն, ոչ թևանցել, ոչ վտանգավոր վայրում հարված հասցնել, ոչ էլ փոքր ուժերի դեմ էակամորեն օգտագործել իր մեծաքանակությամբ զորքը: Եթե ինքը հարկի համար էր մարտի մեջ մտնել: Ավտոթարոսը հասկանալով, որ այդ հաշվարկները, սակայն նա այնուհանդերձ որոշեց մարտի մեջ մտնել, բան նման մեծ գործ ունենալով հետ դառնալ կամ տեղում կանգնած մնալ, իսկ նա ուներ 20.000 բարբարոսական հեծյալներ, 100.000 հետևակայիններ, որոնց նրանք կոչում էին կարդակներ, նույն տիպի 3.000 պարսաստիկավորներ և, բացի այդ՝ 8.000 կապարովկիացիներ, 10.000 հայեր, 5.000 պաֆլագոնցիներ, 10.000 փոյուզիացիներ, 5.000 լյուդիացիներ, մոտ 3.000 ասպետացիներ ու պիտիագիներ, 2.000 կիլիկիացիներ և նույնպես էլ կապտիսներ, 3.000 հունական վարձկաններ ու մեծ քանակի թեթև զինված ռազմիկներ: Նման հզորության դեմ հանդիպման Դատամին ողջ հույսը մնաց ինքը, ինչպես նաև տեղանքի առանձնահատկությունը, բանզի նա այդ գործի քսաներորդ մասն էլ չունեց: Եվ ահա, հույսը դնելով իր ուժի վրա, նա ընդունեց մարտը ու ոչնչացրեց թշնամիների շատ հազարներ այն ժամանակ, երբ նրա զորքից ոչ ավել, քան 1.000 հոգի ընկավ: Դրա համար էլ հաջորդ օրը նա դորշը ցցեց այն վայրում, որտեղ նախորդ օրը տեղի էր ունեցել մարտը: Դետագայում, լքելով այդ կայանը, նա, զինվորների բանակի տեսանկյունից լինելով ավելի թույլ, մշտապես ավելի ուժեղ էր լինում բոլոր մարտերում, բանի որ մարտի վրա էր մտնում միայն այն պարագայում, երբ փակված էր լինում թշնամուն նեղ վայրում, ինչը նրա տար մտքի և տեղանքի լավ իմացության պայմաններում պատահում էր ոչ հազվադեպ: Ավտոթարոսը տեսնելով, որ պատերազմը վնաս է հասցնում ավելի շատ արքային, բան հակառակորդին, Դատամին խաղաղություն և բարեկամություն առաջարկեց այն պայմանով, որ նա հաշտվի արքայի հետ: Վերջինս ընդունեց այդ առաջարկը և, չնայած չէր հավատում խաղաղության հուսալիությանը, խոստացավ Արտաքսերեսի մոտ դեսպաններ ուղարկել: Ահա այս կերպ իր ավարտը գտավ պատերազմը, որը արքան մղում էր Դատամին դեմ» (Նեպտոս «Հայտնի օտարազգի գորավարների մասին», գլուխ 21):

⁴⁴² «Օրոնտեսը, դավաճանելով արքային (**Աբեննյան տերության արքա Արտաքսերես III-ին (359-338) – Մ.Ֆ.**), ելավ նրա գորավարների դեմ: Եվ այսպես, զարգացնելով թշնամական գործողությունները, սա մի անգամ ամրացավ Տմոյա բլրի վրա և, պատելով այն պարսպով, հրամայեց սեփական ռազմիկներին ամենայն ուշադրությամբ հսկել այն այնպես, որ թշնամին, որ ճամբար էր զարկել իրենց դեմ, կարողանա այդ նկատել, իսկ այդ ընթացքում ինքը, վերցնելով ընտիր հեծյալներին, գիշերը բռնեց Սարդես տանող ճանապարհը: Եվ ահա Օրոնտեսին հաջողվեց խլել պատերամբեքը տեղափոխող քարավանը, որ նախատեսված էր թշնամիների համար, որից հետո, փաստորեն սարդեսցիներից մի զգալի մեծության ավար ձեռք գցելով, հրամայեց իր այն ամրությունը պահպանողներին հաջորդ օրը հարձակում գործել հակառակորդի վրա: Եվ այսպես, պատված ամուր հավատով առ հաջողություն, Օրոնտեսի կողմակիցները ելան թշնամիների դեմ, որոնց վրա թիկունքից հարձակվեց նաև Օրոնտեսը: Արդյունքում՝ թշնամիների մի մասը հենց տեղում սպանվեց, իսկ մյուսներին էլ գերեցին: Դրանից հետո Օրոնտեսն ի վերջո անվտանգ հեռացավ» (Պոլիենոս «Ռազմական խորամանկություններ» գիրք 7, գլուխ 14, մաս 2):

⁴⁴³ «Օրոնտեսը, ունենալով 10.000 զինված հույն հետևակայինների, Կիմալում ելավ Աֆտոթարոսի դեմ, որն իր մոտ նույն այդ բանակի զինված ռազմիկներ ուներ: Մինչ այդ, սակայն, Օրոնտեսը խորհուրդ տվեց ուշադրություն դարձնել առաջիկա մարտի դաշտի վրա՝ ցույց տալով նրանց, որ, եթե շարքերը խախտեն, հեծյալների հետապնդումից նրանցից և ոչ մեկը չի փրկվի: Դրանից հետո հույները կուռ շարքերով մարտի մեջ մտան: Արդյունքում՝ Աֆտոթարոսի հեծելազորը ոչ մի կերպ չկարողացավ նրանց այդ շարքերը խախտել և ի վերջո ստիպված եղավ նահանջել: Այդ ժամանակ Օրոնտեսը իր ռազմիկներին հրամայեց թշնամու հեծելազորի երկրորդ հարձակման ժամանակ երեք քայլ առաջ անել, իսկ, հենց այդպես վարվեցին, այն հեծյալները, ենթադրելով, որ հույներն ուզում են ներխուժել իրենց շարքերը, դիմեցին փախուստի» (Պոլիենոս «Ռազմական խորամանկություններ» գիրք 7, գլուխ 14, մաս 3):

⁴⁴⁴ «Օրոնտեսը կորցրեց իր դաշնակիցների մեծ բանակություն, որոնք նենգաբար ոչնչացվել էին Աֆտոթարոսի կողմից» (Պոլիենոս «Ռազմական խորամանկություններ» գիրք 7, գլուխ 14, մաս 4):

⁴⁴⁵ «Դարեհը (**Աբեննյան տերության արքա Դարեհ III-ը (մ.թ.ա. 337-330) – Մ.Ֆ.**) գահին արժանացավ այն պատճառով, որ նրան իր բաջությունը մյուս պարսիկներից առավել գերազանց էին համարում, բանզի որ անգամ, երբ Արտաքսերեսը արքան (**Աբեննյան տերության արքա Արտաքսերես II-ը – Մ.Ֆ.**) պատերազմ էր մղում կարդակների դեմ, սրանց միջից մկրտ, որը մեծապես ինչպե՞ս էր իր ուժով և արիությանը, մարտասիր լեռնեց պարսիկներից ցանկացած մարդուն, որպեսզի մենամարտի նրա հետ: Այնժամ ոչ ոք չհամարձակվեց մարտահրավերն ընդունել, այլ միայն Դարեհը, վտանգին ընդառաջ գնալով, սպանեց կռվի հրավիրողին և արքայից մեծ պարգևներ ստացավ, իսկ պարսիկները նրան տվեցին բաջության առաջնությունը» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 17, գլուխ 6):

«Այսպիսով, կարծես թե կարգի գցելով գործերն իր թագավորությունում՝ նա (**Աբեննյան տերության արքա Արտաքսերես III-ը – Մ.Ֆ.**) պատերազմով գնաց կաղուսիների վրա: Մի անգամ այդ պատերազմի ժամանակ թշնամիների կողմից ուղղված մարտահրավերի արդյունքում մի մենամարտ տեղի ունեցավ, որում, համընդհանուր համաձայնությամբ, պարսիկների կողմից հանդես եկավ ոմն Կորոմանոս (**Աբեննյան տերության ասպազա արքա Դարեհ III-ը – Մ.Ֆ.**), որը սպանեց իր հակառակորդին և դրանով իսկ հաղթանակ բերեց պարսիկներին՝ վերադարձնելով սրանց արդեն գրեթե կորցրած փառքը: Որպես պարգև այս գործի՝ Կորոմանոսին հանձնվեց Հայաստանի կառավարումը» (Հուստինոս «Ֆիլիպի պատմությունը», գիրք 10, գլուխ 3):

⁴⁴⁶ «/17/ 2ոհաբերություններով և այլ կերպ, ինչպես որ կարգն է, հարգանք մատուցելով հերոսների գերեզմաններին՝ Աբիլեսի, Այաբսի և այլոց, Ալեքսանդրը (**Հունաստանի տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը (մ.թ.ա. 336-323) – Մ.Ֆ.**) իր գործի մանրագլին գորատես իրականացրեց: Արդյունքում՝ պարզվեց, որ մակեդոնական հետևազորը կազմում է 12.000 հոգի, 7.000 հոգի դաշնակիցներն են, իսկ վարձկանները կազմում են 5.000 հոգի: Սրանք բոլորը գործում էին Պարսկիստանի հրամանատարության տակ: Բացի դրանից նրան 5.000 հոգու կազմով հետևում էին օդրիսցիներ, տրիբալներ և իլիրիացիներ, ինչպես նաև այսպես կոչված ագրիանցիների 1.000 հոգին, այնպես որ նրա հետևազորը կազմում էր 30.000 հոգի: Դեծյալներից մակեդոնացիները 1.500 հոգի էին և նրանց ղեկավարում էր Պարսկիստանի որդի Փիլոտան, թեսալացիները 1.500 հոգի էին ու գործում էին Հայրապոսի որդի Կալլաթոսի հրամանատարության տակ, իսկ մնացած հելլենները, որոնք կազմում էին 600 հոգի, ենթարկվում էին Երիզիոսին: Դետալուսյանները, թրակիացիները և պենոպոնները կազմում էին 900 հոգի ու գործում էին Կասսիդոսի հրամանատարության տակ: Արդյունքում՝ հեծյալները կազմում էին 4.500 հոգի: Ահա այս ուժերով Ալեքսանդրը անցավ Ասիա, իսկ Եվրոպայում Անտիպատրոսի հրամանատարության տակ մնացին 12.000 հետևակային և 1.500 հեծյալ... /18/ Այնժամ պարսկական սատրապները և գորավարները

դանդաղեցին խանգարելու մակերդնացիների անցումը, բայց, ի մի գումարվելով, խորհրդակցեցին, թե ինչպես դիմադրեն Ալեքսանդրին: Այսպես, Մեմնոն Ռոմոդոսցին, որը հռչակված էր իր ռազմական գիտելիքներով, խորհուրդ էր տալիս չկռվել դեմ առ դեմ, այլ երկիրը ավերել և, պարենի պակասություն պատճառելով խոչընդոտել մակերդնացիների առաջխաղացումը, մյուս կողմից էլ ծովային ու ցամաքային ուժեր ուղարկել Մակեդոնիա և ողջ պատերազմը փոխադրել Եփրոս: Այս մարտը, ինչպես ակնհայտ դարձավ հետևանքներից, տվել էր լավագույն խորհուրդը, բայց, չկարողացավ համոզել մյուս առաջնորդներին, որոնց թվում էր, թե այդ խորհուրդները արժանի չեն պարսիկների մեծագործությանը: Այսպիսով, բանի որ հաղթանակվեց ճակատամարտելու տեսակետը, նրանք բոլոր կողմերից գործերը կանչեցին և, մակերդնացիների գործերից բազմապատիկ դառնալով, արշավեցին դեպի Յելլեսպոնտոսյան Փռյուզիա: Այստեղ էլ նրանք բանակեցին Գրանիկոս գետի ափին՝ իրենց համար պաշտպանական գիծ դարձնելով այդ գետի հունը...: /19/ Ալեքսանդրը, տեղեկանալով բարբարոսական գործերի գումարվելը, արագորեն առաջ շարժվեց և բանակեց թշնամու դեմ հանդիման, այնպես, որ Գրանիկոսը հոսում էր թշնամի բանակների միջև: Բարբարոսները, գրաված լինելով բարձրադիր պիր, հանգիստ էին մնում: Նրանք որոշել էին հարձակվել թշնամու վրա, երբ սա կփորձեր գետն անցնել, բանգի նրանք կարծում էին, թե կկարողանան կռվում հեշտությամբ գերազանցել մակեդոնացիների ֆալանգին, երբ սա կոտորակված լինի: Ալեքսանդրը, սակայն, լուսաբացին իր ուժերը քաջաբար անցկացրեց գետով և, նախքան թշնամին կկարողանար խանգարել, իր գործերը դասավորեց ճակատամարտի համար հարմար ձևով: Իրենց հերթին բարբարոսները մակեդոնացիների զորաշարի հանդեպ դասավորեցին իրենց ողջ հեծելազորայիններին՝ որոշած լինելով նրանց միջոցով վճռել ճակատամարտի ելքը: Մեմնոն Ռոմոդոսցին և սատրապ Արշամեսը, յուրաքանչյուրն իր հեծելազորով, գրավել էին ձախ թևը, հաջորդաբար դասավորվել էին Արսիտեդ՝ պափագունացի հեծյալներով, իսկ այնուհետև՝ հոնիացի սատրապ Սպիթրոքատեսը՝ իյուրկան հեծյալներով: Աջ թևը զբաղեցրել էին 1.000 մարեր, Ռոմոսթրեսի 2.000 ծիավորները և նույնքան էլ բակտրիացի հեծյալներ, իսկ կենտրոնը գրավել էին մյուս ազգերի հեծյալները, որոնք մեծաթիվ էին և ընտիր իրենց արիությանը: Ամբողջ հեծյալների թիվը 10.000 հոգուց ավելի էր: Պարսից հետևակը 10 բյուր մարդուց ավելի էր, բայց նրանք, հեծյալներից հետ դասավորված լինելով, մնում էին հանգիստ, բանգի ենթադրում էին, թե մակեդոնացիների բաջարիության, որի արդյունքում հաղթանակը փխճարկելու համար բախտը միևնույն պայմանում ի մի բերեց լավագույնների, բանգի Ռոնիայի սատրապ Սպիթրոքատեսը, որը ծագումով պարսիկ էր, Ղարեհ արքայի (**Աբեմեյան տերության արքա Ղարեհ III-ի – Մ.Յ.**) փեսան և իր քաջության անվանի, հեծյալների մեծ զորամասի հետ նետվեց մակեդոնացիների վրա՝ իրեն արքունի տոհմից զինակից ունենալով 40 մարդու, որոնք առանձնապես բաջարի էին: Այսպիսով՝ նա սլացավ դիմադրողների վրա և, անվեհեր կռվելով, նրանցից ոմանց սպանեց, ուրիշներին էլ վիրավորեց: Այդ ժամանակ, բանի որ նրա հարձակումը դարձել էր վախճանաբեր, Ալեքսանդրը իր ձիուն շուտ տվեց դեպի սատրապը և ծիավորները բարբարոսի վրա: Արդ պարսիկը, կարծելով, թե մենամարտելու այս պատեհ առիթը աստվածներն են իրեն տնորհել, հուսադրվեց, որ իր իսկ քաջագործությամբ Ասիան պետք է ազատվի վտանգներից, իր սեփական ձեռքերով պետք է սանձահարկի Ալեքսանդրի հռչակված խիզախությունը և պարսիկների փառքը այդպիսով պետք է փրկվի: Նա նախ այնպիսի հուժկու թափով իր տեղը շարժեց Ալեքսանդրի վրա, որ նրա նիզակը, ծակելով Ալեքսանդրի փահսող և աջ ուսածածկը, թափանցեց գրասի մեջ, սակայն Ալեքսանդր արթն բաշեց, հանեց իր բազուկից կախ ընկած տեղը, դեմ նետեց այն և, սապառակներով իր ձիուն խթանելով ու օգտագործելով նրա սլացքի թափը, նիզակը միարժեք սատրապի կրծքի ուղիղ մեջտեղը: Այս որ կատարվեց, երկու կողմից էլ մոտիկ գտնվող շարքերը, ի տես այդ քաջագործության, բարձր աղաղակեցին: Այնուհանդերձ, սակայն, լանջապատակի վրա նիզակի ծայրը ջարդվեց և ջարդված բեկորը հետ թռավ: Այնժամ պարսիկը սուրը մերկացրեց և նետվեց Ալեքսանդրի վրա, իսկ թագավորը, ճիշտ ժամանակին ծայրը նորից ամրացնելով իր նիզակին, կարողացավ հարված հասցնել ուղիղ Սպիթրոքատեսի դեմքին: Նույն այդ պահին Ռոմոդոսցի՝ ընկածի եղբայրը, հեծյալ վրա հասնելով Ալեքսանդրի գլխին իր թորով այնպիսի վտանգավոր հարված հասցրեց, որ պատռեց նրա սաղավարտը և թեթևակի բերձեց մաշկը: Երբ, սակայն, Ռոմոսթրեսը պատրաստվում էր նորից հարված իջեցնելու նույն այդ կետին, Կլեյտոսը, որը «Սև» մականունն էր ստացել, իր ձիով մոտիկ սլացավ ու կտրեց բարբարոսի բազուկը: /21/ Տոհմակիցները համախմբվելով շրջափակեցին երկու ընկածները: Նրանք նախ իրենց նիզակները նետեցին Ալեքսանդրի վրա, այնուհետև, համախմբված կռվելով, ամեն տեսակ վտանգները դիմագրավեցին ու խոյացան թագավորին սպանելու: Սա, թաքնեռն բազուն և մեծ վտանգների ենթարկվեց, բայց չպարտվեց թշնամիների բազմությունից, այլ, հակառակ այն բանին, որ կրկին երկու հարված էր ստացել, մեկ հարված էլ սաղավարտին և երեք հարված էլ այն գրասի վրա, որ վերցրել էր Աթենասի տաճարից, չզիջեց, այլ, լիքավորված ոգու արիությամբ, հաղթահարեց բոլոր դժվարությունները: Այս ամենից հետո իր դեմ կռված մյուս պարսիկ առաջնորդներից ոմանք նույնպես ընկան, որոնցից ամենաերևելիներն էին Անդիակոնեսը և Փառնակեսը՝ Ղարեհի կնոջ եղբայրները, ինչպես նաև Միթրոքուդանեսը, որն առաջնորդում էր կապադոկիացիներին: Այսպիսով, երբ արդեն զորահաղթանաստարությունը շատերը սպանվել էին և պարսիկների բոլոր զորամասերը պարտության էին մատնվել մակեդոնացիների կողմից, առաջինը ստիպվեցին փախուստի դիմել Ալեքսանդրին հանդիման կռվողները, իսկ հետո՝ նաև մյուսները, դրանով իսկ թագավորը, բոլորի վկայությամբ, իր քաջագործությամբ առաջնությունը նվաճեց ու համարվեց ձեռք բերված հաղթանակի գլխավոր պատճառը: Ռաջորդաբար թեսալացիների հեծյալները, իրենց ջոկատները լավագույնս, օգտագործելով և անևան կռվելով, բաջության մեծ համբավ ձեռք բերեցին: Երբ արդեն պարսկական հեծելազորը փախուստի էր դիմել, հետևակները մտան մարտի, բայց երկար չկռվեցին, բանգի բարբարոսները, ահաբեկված հեծելազորի նահանջից, հոգեպես ընկճվեցին և շուտով փախուստի մատնվեցին: Պարսկական հետևակից սպանվեցին ավելի քան 10.000, իսկ հեծյալներից՝ ոչ պակաս, քան 2.000 հոգի, մինչդեռ գերի վերցվածները 20.000 հոգուց ավելի էին: Մարտից հետո թագավորը սպանվածներին թաղեց մեծ շուքով: Այդպիսի հարգանք մատուցելով՝ նա ձգտում էր ճակատամարտի ժամանակ վտանգներից դիմադրալիցու համար իր զինվորներին ավելի ոգևորություն ներշնչել: Վերականգնվող ուժերը՝ Ալեքսանդրը գործը շարժեց Լյուդիայի միջով և վերցրեց Սարդես քաղաքն իր միջնաբերդով և դրանցում պահվող բոլոր գանձերով, բանգի սատրապ Միթրոքեսը քաղաքը հոժարակամ հանձնել էր նրան» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 17, գլուխ 17-21):

«/11/ Գարունը բացվելու պես Ալեքսանդրը (**Ռունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.Յ.**), Մակեդոնիայի և հելլենների դեպի արևմուտք հանձնելով Անտիպատրոսին, ուղղվեց Յելեսպոնտոս: Նա իր հետ տանում էր քիչ ավել, քան 30.000 հետևակայինների, թեթև զինվածների և նետածիգների, իսկ հեծյալները 5.000 հոգուց ավել էին...: /12/ Իլիոնից նա ժամանեց Արիսբու, որտեղ ճամբար էր զարկել նրա ողջ զորքը, որն անցել էր Յելեսպոնտոս: Ռաջորդ օրը նա արդեն Պերկոտայում էր, իսկ մյուս օրն անցավ Լամպասկոսը և ճամբար զարկեց Պրակտիս գետի մոտ, որը հոսում է Յիդայական լեռներից ու ծովն է թափվում Յելեսպոնտոսի և Եվբիսիայի միջև: Այնտեղից նա ժամանեց Յերմոնոս՝ անցնելով Կոլոնա բաղաբը: Չորեքից առաջ ուղարկվեցին Լիաբեյտոսի որդի Ամունատեսի հրամանատարության տակ գործող հետախույզները: Նրա հետ էին գնում ընկերները Ապրոնիայից, որոնց հրամայում էր Սաֆոնայի որդի Սոկրատեսը, ինչպես նաև այսպես կոչված «վազողներ»-ի 4 ջոկատներ: Պրիապոս քաղաք, որը հանձնվեց նրա բնակչության կողմից, երբ նա անցնում էր մոտակայքով, նա իր ընկերներից մեկի՝ Լիկագորոսի որդի Պանեգորոսի, հետ միասին կայազոր ուղարկեց՝ քաղաքը զբաղեցնելու համար: Պարսիկների հրամանատարներն էին Արշամեսը, Ռեոմիֆորոսը, Պետիոսը և Նիթատոսը: Նրանց հետ էր գտնվում նաև Ռոնիայի և Լյուդիայի սատրապ Սպիթրոքոտատը, ինչպես նաև Յելեսպոնտոսյան Փռյուզիայի սատրապ Արսիտաքսը: Նրանք ճամբար զարկեցին 21-ից քաղաքի մոտ՝ բարբարոսական հեծելազորի և հելլենական վարձկանների ուղեկցությամբ: Իրավիճակը բնարկելու ժամանակ նրանց հայտնվեց Յելեսպոնտոսով Ալեքսանդրի անցման մասին և ահա այդ ժամանակ Մեմնոն Ռոմոդոսցին նրանց խորհուրդ տվեց մակեդոնացիների դեմ մարտի մեջ չմտնել, բանի որ մակեդոնացիների հետևազորը զգալիորեն ուժեղ էր, դե իսկ Ալեքսանդրը ևս զորքի հետ էր գտնվում, այն պարագայում, երբ Ղարեհը (**Աբեմեյան տերության արքա Ղարեհ III-ի – Մ.Յ.**) այդտեղ չէր: Ամվեց, որ անհրաժեշտ էր նահանջել, որոշել ձերի անվանակերը, այդտեղ բերքը և չինայել նույնիսկ քաղաքները, որովհետև այդ պարագայում Ալեքսանդրը չէր կարողանա մնալ մի երկրում, որտեղ չկար պարենամթերք: Պարսիկների այդ հավաքությունը, սակայն, Արսիտասն ասաց, որ նա թույլ չի տա, որ իր հպատակների նույնիսկ մեկ տուն այրվի: Այդ ժամանակ պարսիկներն անցան Արսիտասի կողմը, բանգի նրանք կարճաժամ էին, թե Մեմնոնն ուղղակի նպատակ է հետապնդում ձգձգել պատերազմը և արժանանալ արքայի գովեստներին: /13/ Ալեքսանդրը արդեն մոտենում էր Գրանիկոս գետին՝ իր հետևից տանելով մարտավարգում գտնվող զորքը: Նա հույսով նույնիսկ կրկնակի ֆալանգով շարժեց, հեծյալներին տեղակայեց թևերում, իսկ գունակին էլ հրամայեց վերջին շարքերում առաջանալ: Յետախույզություն ղեկավարում էր Ռեգելոքոսը, որի հետ կային սարիսյաններով զինված հեծյալներ և մոտ 5.000 թեթևազեններ: Ալեքսանդրն արդեն հեռու չէր Գրանիկոս գետից, երբ նրա մոտ սուրացին հետախույզներն այն լուրով, որ Գրանիկոսից անդին կանգնած են մարտի պատրաստ պարսիկները: Ալեքսանդրը ողջ զորքը մարտական կարգով շարժեց: Այդ ժամանակ Պարսեմիոնը մոտեցավ նրան և ասաց հետևյալը. «Կարծում եմ, ով արքա, որ ներկա իրավիճակում մեզ համար ավելի լավ կլինի հենց այսպես, ինչպես կա, ճամբար զարկենք գետի այս ափին: Ես չեմ կարծում, որ թշնամին, որի հետևակը զգալիորեն զիջում է մերին, կհամարձակվի մեզնից մոտիկ ճամբար զարկել, իսկ այդ պարագայում այն լուսաբացին մեզ հնարավորություն կտա հեշտ գետանցում

իրականացնել, քանզի մենք ավելի շուտ կանցնենք գետը, քան նրանք կհասցնեն շարվել: Սրան հակառակ, այժմ, ըստ իս, վտանգավոր է ձեռք գարկել այդ գործին, քանզի չի կարելի գործը գետով անցկացնել դասավորված շարքով: Երևում է, որ այստեղ շատ խորը տեղեր կան, իսկ հենց գետի ափերն էլ, ինքը ես տեսնում, բարձր են, դիք և, ռազմիկները անկանոն անցնեն թե շարասյունով, այդ վիճակում նրանք միշտ թույլ կլինեն, քանզի նման պարագայում, երբ նրանք սկսեն ելնել գետից, նրանց վրա կհարձակվի թշնամու շարված հեծելազորը: Առաջին իսկ անհաջողությունը մեզ վրա ծանր կանդրադառնա, քանզի մեր ներկայիս այս վիճակն այս կասկածելի է դարձնում ողջ պատերազմի ելքը»: «Ես գիտեմ այդ, Պարմենիոն», - ասաց Ալեքսանդրը, - «սակայն ինձ համար ամոթալի է, որ ինձ, որ առանց դժկարության անցա Յելեսպոնոսը, այս չնչին գետը», - նա այսպես կոչեց Գրանիկոսը, - «խանգարի անցնել հենց հիմա, ինչպես կա: Ես կանցնեմ, քանզի դա է պահանջում և մակեդոնացիների փառքը, և իմ արհամարհանքը վտանգների նկատմամբ, դե իսկ պարսիկներն էլ հակառակ պարագայում ոգի կառնեն, համարելով իրենց մակեդոնացիներին հավասար հակառակորդներ, քանզի նրանք այժմ մակեդոնացիներից դեռ որևէ մի այնպիսի բան չեն տեսել, որը կարողարացներ նրանց վախը մեր նկատմամբ»: /14/ Ասելով այդ՝ նա Պարմենիոնին ուղարկեց կառավարելու ձախ թևը, իսկ ինքն էլ անցավ աջ: Այստեղ առջևում կանգնեց Պարմենիոնին որդի Ֆիլոտոս՝ ընկեր հեծյալների, նետածիգների և ագրիանցի տեգահարների հետ միասին: Նրանցից հետո հեծյալ սարիասկիրների հետ միասին տեղեր զբաղեցրեցին Արաբեսի որդի Ամյունատեսը, պեոնացիները և Սոկրատեսի իլաները: Նրանց կողքին ընկերներից կանգնեցին Նիկանորի հրամանատարության տակ գործող վահանակիրները, սրանցից հետո տեղավորվեց Օրոնտեսի որդի Պերդիկայի ֆալանգը, իսկ այնուհետև՝ Պոլեմոկրատոսի որդի Կենոսի ֆալանգը: Ձախ թևում առջևում տեղակայվեցին թեսալական հեծյալները, որոնց ղեկավարում էր Զարպալասի որդի Կալառասը: Նրանցից հետո գտնվում էին դաշնակիցների հեծյալները, որոնց առաջնորդում էր Մենելայոսի որդի Դիոլիպոսը, իսկ սրանից հետո էլ՝ թրակիացիները, որոնց տանում էր Ագաթոնոսը: Կողքին կանգնած էր հետևակը՝ Կրատերոսի, Մեդեագրոսի և Ֆիլիպի ֆալանգները, որոնք զբաղեցնում էին տեղը մինչև մարտավարի կենտրոն: Պարսիկները մինչև 20.000 հոգանոց հեծելազոր ու դրանից մի քիչ քիչ էլ հետևակ ունեին, որը կազմված է օտարազգի վարձկաններից: Նրանք հեծելազորը մի ձգված շարքով շարեցին գետի ափին, իսկ հետևակին տեղակայեցին հեծյալներից հետո: Տեղանքը, սկսած գետի ափից, աստիճանաբար բարձրանում էր: Այն վայրի լիճաց, որտեղ նրանք տեսան Ալեքսանդրին, իսկ վերջինիս հեշտ էր նկատել և նրա հիմնալի գինկածությունից, և շրջապատողների դրսևորած հնազանդ հարգանքից, իրենց ձախ թևում նրանք ափին խիտ կերպով հեծյալ ջոկատներ կուտակեցին: Որոշ ժամանակի ընթացքում երկու զորքերն էլ, շարվելով հենց գետի ափին, հանգիստ կանգնած էին և խորը լռություն էին պահպանում՝ վախեցած այն բանից, ինչ շուտով պետք է տեղի ունենար: Պարսիկները սպասեցին, երբ մակեդոնացիները կսկսեն գետանցումը, որպեսզի հարձակվեն գետից ելողների վրա: Ալեքսանդրը ցատկից ձուլվա վրա, հրամայեց շրջապատողներին հետևել իրեն ու խիզախություն դրսևորել: Նա առաջ ուղարկեց Արաբեսի որդի Ամյունատեսի հրամանատարությամբ գործող հեծյալ հետախույզներին, ինչպես նաև հետևակի մեկ գունդ, իսկ սրանից էլ առաջ՝ Ֆիլիպի որդի Պոդոմետոսի գլխավորած Սոկրատեսի իլը: Այս իլը այդ օրը հայտնվեց ողջ հեծելազորի գլխատեսում: Ինչ վերաբերվում է Ալեքսանդրին, ապա նա, տանելով աջ թևը, շեփորների ձայնից և մարտական աղաղակների ուղեղայնությամբ մտավ գետը՝ ողջ այդ ընթացքում մարտավարը պահելով հոսանքից հետևակորդինս գերծ, որպեսզի պարսիկները չկարողանան կողքից հարվածել նրան, երբ իրենք կելնեն գետից, իսկ իրենք էլ իրենց հերթին ինչքան հնարավոր է մարտի մեջ մտնեն կարգը պահպանած: /15/ Պարսիկները վերևից նետվեցին Ամյունատեսի և Սոկրատեսի առաջապահ ջոկատների վրա, որոնք մոտեցել էին ափին: Ոմանք հարակից բարձունքներից տեգեր և նիզակներ էին նետում դեպի գետը, այլք էլ, որոնք կանգնած էին ներքևում, հենց ջուրն էին մտնում: Ինչո՞ւ հեծյալները խառնվեցին իրար, ոմանք ձգտում էին ափ ելնել, այլք խանգարում էին սրանց: Պարսիկները բազմաթիվ տեգեր էին նետում, մակեդոնացիները մարտկոչում էին նիզակներով: Մակեդոնացիները զգալիորեն քիչ էին և առաջին ընդիարման ժամանակ նրանց վիճակը ծանր եղավ, քանի որ նրանք թշնամուն շրջապատում էին կանգնած ոչ ամուր հողի վրա, այլ՝ գետում ու ներքևում, իսկ պարսիկներն էլ, ընդհակառակը գետից վեր բարձունքներում էին: Բացի դրանից հենց այստեղ էր շարված պարսկական հեծելազորի լավագույն մասը և սրա հետ միասին մարտնչում էին Մենտոնն ու Նրոն: Մակեդոնացիներից առաջինները՝ այն քաջերը, որոնք մարտի մեջ մտան պարսիկների դեմ, թրափվեցին, բացառությամբ նրանց, որոնք հաջողվեց շուտ զայլ դուրս Ալեքսանդրը, որն արդեն մոտենում էր՝ բերելով հետը աջ թևը: Նա առաջինը նետվեց պարսիկների վրա՝ ուղղվելով դեպի այնտեղ, որտեղ մարտնչում էր սրանց ողջ հեծելազորը և կանգնած էին նրանց հրամանատարները: Նրա շուրջը դաժան մարտ սկիզբ առավ և այդ ժամանակ մակեդոնացիների գնդերն իրար հետևից արդեն առանց դժվարության անցան գետը: Մարտը հեծելազորային էր, բայց այն ավելի շատ նման էր հետևակի ընդիարման: Նժույզը նետվում էր նժույզի վրա, մարտը ճանկում էր մարդուն: Մակեդոնացիները ձգտում էին ափից լիով հետ մղել պարսիկներին և բշել հարթավայր, իսկ սրանք էլ՝ խանգարել թշնամուն ափ ելնել՝ փորձելով հետ մղել դեպի գետը: Դեհ այստեղ էլ, ահա, հայտնաբերվեց Ալեքսանդրի ռազմիկների առավելությունը, որոնք ոչ միայն ուժեղ և փորձառու էին, այլև զինված էին ոչ թե տեգերով, այլ ծանր նիզակներով, որոնք հոնի փայտից պատրաստված կոթեր ունեին: Այդ ճակատամարտում Ալեքսանդրի նիզակը կոտորվեց, նա արքայական սանձապահ Արեթասից մեկ այլ նիզակ խնդրեց, սակայն թեժ մարտում սրա նիզակը ևս կոտորվել էր և նա ճարպկորեն մարտնչում էր ձեռքին մացած կտորով: Ցույց տալով այն Ալեքսանդրին՝ նա խնդրեց դիմել մեկ ուրիշին: Այդ ժամանակ արքայի ընկերներից Դեմարատոս Կորնթացին նրան տվեց իր նիզակը և Ալեքսանդրը վերցրեց այն: Տեսնելով, որ Դարեոյի փեսա Միհողատը հեռու առաջ է եկել, հետևից տանելով հեծյալներին և կարծես սեպի նման մի բան ստեղծելով, նա ինքն էլ առաջ եկավ ու, նիզակով հարվածելով Միհողատի դեմքին, նրան գետին տապալեց: Այդ պահին Ալեքսանդրի վրա նետվեց Դոնասկետը և դաշույնով հարվածեց նրա գլխին: Նա կոտրեց սաղավարտը, սակայն վերջինս այնուհանդերձ պահեց հարվածը: Ալեքսանդրը նրան գետին տապալեց, նիզակով խոցեց կրծքից և հատեց գրանդ: Իր հերթին Սպիթոդատոս թիկունքից արդեն բարձրացել էր դաշունը նրա վրա, սակայն Դոլպիտոսի որդի Կլեյտոսը առաջ անցավ նրանից և, հարվածելով, ուսից սկսած դաշույնի հետ միասին կտրեց ձեռքը: Այդ ընթացքում հեծյալներն անընդհատ անցնում էին այս կողմ, ով ինչպես կարողանում էր՝ ժամանելով Ալեքսանդրի մոտ: /16/ Պարսիկները, ամեն տեղ դեմքերից խոցվում էին նիզակներով, հարվածները հասնում էին և մարդկանց, և ձիերին, և ահա նրանք ի վերջո հեծյալների կողմից հետ շարվեցին, ընդ որում նրանց մեծ վնաս հասցրին նաև թեթևազենները, որոնք խառնված գործում էին հեծյալների շարքերում: Պարսիկները սկզբում նահանջեցին այն վայրում, որտեղ առաջին շարքերում մարտնչում էր Ալեքսանդրը, սակայն, երբ նրանց զորքի նաև կենտրոնը հետ մղվեց, երկու թևերում էլ հեծելազորի շարքերը բնականաբար ճեղքվեցին և սկսվեց համընդհանուր փախուստը: 2հիվեցին մոտ 1.000 պարսիկ հեծյալներ: Դետապոնոսը երկար չուներ, քանի որ Ալեքսանդրը դարձավ օտարազգի վարձկանների կողմը: Սրանց մեծ մասը տեղում էր մնացել, ընդ որում ոչ թե սթափ որոշման, այլ անակնկալից շփոթվածության արդյունքում նրանք մնացել էին այնտեղ, որտեղ սկզբում էլ հենց իրենց տեղակայել էր: Ալեքսանդրը նրանց դեմ տարավ հետևակին, իսկ հեծելազորին էլ հրամայեց վրաները հարձակվել բոլոր կողմերից: Ներխուժելով նրանց շարքերը՝ նա կարճ ժամանակում կոտորեց բոլորին և ոչ-ոքի չհաջողվեց փախչել, փոկվեցին երևի թե հազիվ միայն նրանք, ովքեր թաքնվեցին դիակների արանքում: Գերի վերցվեցին մոտ 2.000 հոգի: Պարսից զորավարներից ընկան Նիթատասը, Դեոնիոսը, Լյուդիայի աստորաք Սպիթոդատոսը, Կասպարովկայի կառավարիչ Միթորբագետը, Դարեոյի փեսա Միհողատը, Դարեոյի (Աբեննյան տերության արքա Դարեո III-ը - Մ.Ֆ.) որդի և Արտաքսերեսի (Աբեննյան տերության արքա Արտաքսերես III-ի - Մ.Ֆ.) թոռ Արեուպալոսը, Դարեոյի անեծնազ Փառնակետը, ինչպես նաև օտարականների առաջնորդ Օմարը: Արսիտասը մարտի դաշտից փախավ Փոյուգիա և այնտեղ, ինչպես ասում են, ինքնասպան եղավ, քանի որ պարսիկները հենց նրան էին համարում իրենց այդ պարտության մեղավորը: Մակեդոնացիներից ընկան 25 ընկերներ, որոնք զոհվել էին առաջին ընդիարման ժամանակ: Սրանց պղնձակուռ արձանները կանգնեցվեցին Դիևայում, արձաններ, որոնք Ալեքսանդրի հրամանով ստեղծեց Լիսիպոսը, որը նաև իր արձաններն էր ստեղծում ու միայն նրան էին արժանի համարում նման աշխատանքի համար: Մնացած հեծյալներից ընկան 60-ից ավել հոգի, իսկ հետևակայիններից՝ մոտ 30 հոգի» (Արիանոս «Ալեքսանդրի արշավանք», գիրք 1, գլուխ 11-16):

«/15/ Ալեքսանդրի (Դունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի - Մ.Ֆ.) զորքը, ըստ նրանց հաղորդումների, ովքեր մատնանշում էին նվազագույն թիվ, բաղկացած էր 30.000 հետևակից և 4.000 հեծյալից, իսկ ըստ նրանց տեղեկությունների էլ, ովքեր առավելագույնն են հաշվում՝ 40.000 հետևակից ու 5.000 հեծյալից: Զորքը պահելու համար Ալեքսանդրն ուներ, ինչպես հաղորդում և Արիստոբոլոսը, ոչ ավել քան 70.000 տաղանդ... /16/ Այդ ընթացքում Դարեոյի (Աբեննյան տերության արքա Դարեո III-ի - Մ.Ֆ.) զորավարները մեծ զորք էին հավաքել և շարել Գրանիկոսի գետանցման ճանապարհին: Ծակատամարտն անխուսափելի էր, բանից այդ տեղը ասես թե Արիայի դարպասն էր և, որպեսզի Ներխուժումը սկսեին, պետք է կռվեին մուտքի իրավունքի համար: Շատերին, սակայն, վախեցնում էր գետի խորությունը, ինչպես նաև դիմացի ծայրոտ և գիրք ափը, որը պետք էր կրվով գրավել: Ոմանք ենթադրում էին նաև, թե պետք է հաշվի առնել գետին ամակա վերաբերյալ սահմանված սովորույթը, քանզի այդ ամսին Մակեդոնական թագավորները սովորաբար արշավանք չէին սկսում: Ալեքսանդրը, սակայն, շտկեց գործը՝ հրամայելով այդ ամիսը կոչել երկրորդ արտեմիսիոն: Պարմենիոնին, որը պնդում էր թե օրվա այսպիսի ուշ ժամին գետանցումը չափազանց վտանգավոր է, Ալեքսանդրը պատասխանեց, թե ինքը ամոթով կմնա Դելեսպոնոսի առջև, եթե նեղուցն անցնելուց հետո վախճան Գրանիկոսից: Եվ ահա արթան ծիպիրների 13 իլերով նետվեց գետը: Նա հակառակորդի նիզակների և նետերի հանդիման գորքը տարավ դեպի գիրք ժայռերը, որոնք բռնկված էին թշնամու հետևակի ու հեծելազորի կողմից՝ տարավ գետի միջով: Ջրի հոսանքը բշում էր ձիերին, ջուրը հեծյալներին ծածկում էր մինչև գլուխները և թվում էր, թե Ալեքսանդրին ոչ թե բանականությունն է դեկավարում, այլ՝ խելահեղությունը, իսկ նա էլ գործում է խնձի պես:

հնչ էլ որ լիներ, Ալեքսանդրը շարունակեց գետնացումը և, ուժերի ահռելի լարման գնով, տիրեց հակադիր թաց ու լարծուն կավահող ափին: Հարկ եղավ անմիջապես անկանոն մի ճակատամարտ սկսել և զորականները առանձին-առանձին ձեռնամարտի էին նետվում հարձակվող թշնամու դեմ, մինչև որ, վերջապես, հաջողվեց զորքը գոնե որևէ մարտակարգով շարել: Թշնամիները վրա էին տալիս աղաղակով՝ հեծելագործ հեծելագործի դեմ ուղղելով: Հեծյալները գոռո՛ր էին դնում Նիզակները, իսկ երբ Նիզակները ջարդվեցին, սկսեցին թերթով կռվել: Շատերն էին նետվում դեպի Ալեքսանդրը, որին հեշտ էր ճանաչել վահանից և սաղավարտի ցցունքից, որի կողքերին մեկական փետուր կար՝ զարմանալի մեծության ու ճերմակության: Արքայի վրա նետված տեղը ծակեց գրափի ծայքը, բայց մարմնին չհիպակ: Այդ պահին երկու պարսիկ զորասպետ՝ Հոֆասկուր և Սպիթրիդատեսը, միաժամանակ նետվեցին Ալեքսանդրի վրա: Արքան մեկից խույս տվեց, իսկ Հոֆասկուսի վրա էլ ինքը հարձակվեց և Նիզակահարեց, բայց Նիզակը, գրափին դիպելով, կոտրվեց, ինչից հետո Ալեքսանդրը բաշեց թուրք: Սպիթրիդատեսը, ձին կողքանց կանգնեցնելով մարտնչողների մոտ և արագ կանգնելով ասպանդակին, Ալեքսանդրին հարվածեց պարսկական սրով: Սաղավարտի կատարը փետուրներից մեկի հետ միասին մի կողմ թռավ և սաղավարտը հագիվ դիմացավ հարվածին, այնպես որ թրի շեղբը բավեց Ալեքսանդրի մազերին: Սպիթրիդատեսը նորից մի փոքր բարձրացավ, բայց պարսիկին կանխեց «Սև» մականվանալու Կլեյտոսը՝ Նիզակով թափանց հարվածելով նրան: Միաժամանակ ընկավ և Հոֆասկուսը՝ խոցված Ալեքսանդրի թրից: Մինչ Ալեքսանդրի հեծելագործ այս վտանգավոր մարտն էր վարում, մակեդոնական ֆալանգը գետն անցավ և մարտի մեջ մտավ հակառակորդի հետևակի դեմ: Պարսիկները դիմադրում էին ծուլաբար և ոչ երկարատև: Շուտով բոլորը, բացի հույն վարձկաններից, փախուստի դիմեցին: Վերջիններս, մի բլրի ստորոտում սեղմելով իրենց շարքերը, պատրաստ էին հանձնվել այն պայմանով, որ Ալեքսանդրը խոստանար իրենց անկտանգությունն ապահովել, սակայն, ղեկավարվելով ավելի շուտ զարկությունով, Ալեքսանդրը առաջինը հարձակվեց նրանց վրա և այդ ընթացքում կորցրեց իր ձին, որը կողից սրով խոցվեց, դա ոչ թե Բուցեֆալոսն էր, այլ մի ուրիշ ձի: Հատկապես այս գոտեմարտում ամենից շատ մակեդոնացիներ ընկան և վիրավորվեցին, բազմի վիճակվեց մարտնչել ռազմաշունչ ու փրկության հույսը կորցրած մարդկանց դեմ: Ասում են, թե բարբարոսները կորցրին 20.000 հետևակ և 2.500 ձիավոր, իսկ Արիստոբուլոսը հաղորդում էր, որ Ալեքսանդրի զորքից ընդամենը 34 հոգի գոհվեց, որոնցից 9-ը՝ հետևակ» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Ալեքսանդր», գլուխ 15, 16):

«Դրա համար էլ առաջին բախումը տեղի ունեցավ Ադրաստյան հարթավայրում: Պարսիկների մարտակարգում կար 600.000 մարդ, որոնք դիմեցին փախուստի՝ հավասարապես պարտություն կրելով և Ալեքսանդրի (Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը - Մ.Ֆ.) ռազմարվեստից, և մակեդոնացիների խիզախությունից: Հսկայական մեծությամբ պարսիկներ ոչնչացվեցին: Ալեքսանդրի զորքից ընկան 9 հետևակայինների և 120 հեծյալներ, որոնց արքան, մյուսներին ոգի տալու համար, թաղեց մեծ շքեղությամբ ու պատվեց հեծյալ արձաններով, իսկ նրանց ազգականներին էլ ազատեց բոլոր պարտավորություններից, որ ունեին պետության հանդեպ: Այդ հաղթանակից հետո Ալեքսանդրին անցավ Ասիայի մեծագույն մասը: Ալեքսանդրը ստիպված եղավ շատ մարտնչել նաև Դարեհի (Աբեննյան տերության արքա Դարեհ III-ի - Մ.Ֆ.) սատրապների դեմ, որոնց հաղթեց ոչ այնքան զեմքի ուժով, այլ՝ իր անվան առաջացրած վախով» (Հուստինոս «Ֆիլիպի պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 15, 16):

«/15/ Երբ Ալեքսանդրը (Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը - Մ.Ֆ.) ոտք դրեց Ասիա, Մեմնոնը, կասկածով վերաբերվելով պարսիկների ուժերին, բոլորին հրամայեց ոչնչացնել թշնամու առաջխաղացման ճանապարհին գտնվող գույքը: Ահա հենց այդ ժամանակ էլ Ալեքսանդրը հրամայեց ձեռք չտալ դրանց... /16/ Երբ Ալեքսանդրը տեսավ պարսիկների զբաղեցրած լավ դիրքերը Գրանիկոս գետի մյուս ափին, որոնք պատրաստ էին խոչընդոտել իր գետնանցմանը, մակեդոնացիների դեպի ավելի աջ տարավ և շրջանցեց թշնամուն, որից հետո միայն նրա ֆալանգը հարձակման անցավ և պարտության մատնեց վերջինիս» (Պոլիենոս «Ռազմական խորամանկություններ» գիրք 4, գլուխ 3, մաս 15, 16):

«Եվ այդ ժամանակ Դարեհը (Աբեննյան տերության արքա Դարեհ III-ը - Մ.Ֆ.) լսելով, որ Ալեքսանդրը (Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը - Մ.Ֆ.) Հելլեսպոնտոսն անցնելուց և իր սատրապներին Գրանիկոսի ճակատամարտում հաղթելուց հետո առաջ է շարժվում...» (Հովսեփ Փլավիոս «Հրեական հնախությունը», գիրք 11, գլուխ 8):

«Թագավորությունը ժառանգեց Ալեքսանդրը (Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը - Մ.Ֆ.), որը, անմիջապես այն բանից հետո, երբ կարգի գցեց գոթները Հունաստանում, իր թագավորելու երրորդ տարին զգալի ուժերով անցավ Ասիա, ջարդեց իր դեմ ելած սատրապներին...» (Չուսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 4):

⁴⁴⁷ «/31/ Ուստի և նա (Աբեննյան տերության արքա Դարեհ III-ը - Մ.Ֆ.) բոլոր կողմերից իր զորքերը կանչեց՝ հրամայելով գումարվել Բաբելոնում: Նա հարցուփորձեց իր ընկերներին և տոհմակիցներին ու նրանց միջից ընտրեց հարմարագույններին, նրանցից ոմանց ըստ արժանվույն հրամանատարություն հանձնարարելով, իսկ մյուսներին էլ հրամայելով կռվել իր կողքին: Երբ զորագումարի համար սահմանված ժամանակը հասավ, բոլորը հավաքվեցին Բաբելոնում: Գումարված զինվորների ողջ թիվը կազմեց հետևակը ավելի քան 400.000 հոգի, իսկ հեծելագործ՝ ոչ պակաս 100.000 հոգուց: Արդ, այսքան զորքով Դարեհը դուրս եկավ Բաբելոնից և առաջացավ դեպի Կիլիկիա՝ իր հետ վերցնելով կնոջը և զավակներին՝ տղա ու երկու աղջիկ, ինչպես նաև իր մորը... /32/ Ալեքսանդրը (Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը - Մ.Ֆ.), տեղեկանալով, որ Դարեհը գտնվում է մի քանի օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա, Պարմենիոնին զորքով ուղարկեց նախապես գրավելու անցումները, որ կռչվում էին Պյուլայ: Պարմենիոնը, հասնելով այդ վայրերը, բարբարոսներին, որոնք նախապես գրավել էին դժվարամատույց անցումները, գրոհով դուրս չպրտեց և տիրացավ դրանց: Դարեհը, ցանկանալով իր զորքը դարձնել ոյուրաշարժ, գումակը և ավելորդ ամբոխին թողնել Ատրիքի Դամասկոսում, իսկ այժմ, երբ լսեց, թե Ալեքսանդրը արդեն նախապես գրավել է անցումները և կարծելու, թե նա չի համարձակվի կռվել բաց դաշտում, իր ընթացքը արագացրեց՝ շտապելով հանդիպել նրան: Տեղի բնակիչները, նրանց փոքրաթիվ լինելու պատճառով արհամարհելով մակեդոնացիներին և առավել զարկացած պարսիկների բազմությամբ, լքեցին Ալեքսանդրին ու միացան Դարեհի զորքերին: Նրանք մեծ հոժարությամբ պարսիկների համար հայաթայտում էին այրեն և անհրաժեշտ ամեն ինչ ու իրենց մոթում կանխանկալում էին բարբարոսների հաղթանակը, այն դեպքում, երբ Ալեքսանդրը, երկյուղ ազդելով, գրավեց Իսոսը, որը նշանակալից բաղաձեղ իր իսկ ձեռքով: /33/ Երբ հետախույզները Ալեքսանդրին հաղորդեցին, թե Դարեհը գտնվում է 30 ասպարեզ հեռավորության վրա և իր զորքերով, որոնք ընդունել են անեղագոյն ռազմական դասավորություն, զարմանալի արագությամբ առաջ է շարժվում, նա կռահեց, թե դա աստվածների կողմից իրեն շնորհված հարմար առիթ էր, որպեսզի, մեկ ճակատամարտում հաղթելով, կործանի պարսկական տերությունը, ուստի և նա վճռական ճակատամարտի համար համապատասխան խոսքերով ոգևորեց իր զինվորներին: Դրանից հետո նա զինվորների գնդերը և հեծյալների ջոկատները դասավորեց տեղանքի հարմարությանը համեմատ՝ հեծյալներին կարգեց ողջ զորքից առաջ, իսկ հետևակի ֆալանգին էլ հրամայեց մնալ պահեստում՝ հեծյալներից հետո: Դրանից հետո, վերցնելով հեծյալներից լավագույններին, նա աչ թևով առաջ շարժվեց, հանդիպելու թշնամուն, այն դեպքում, երբ ձախ թեղ զբաղեցնում էին թեսալացիների հեծյալները, որոնք առանձնապես էին աչքի ընկնում իրենց արիության և հմտության: Երբ զորքերը արդեն մոտեցան իրար մինչև մեկ նետընկեց հեռավորություն, պարսիկները Ալեքսանդրի դեմ նետերի այնպիսի քանակ արձակեցին, որ դրանք, օդում իրար բախվելով, մեծապես թուլացնում էին հարվածները: Երբ երկու կողմերի շեփորահարները հարձակվում ազդարարեցին, առաջինը մակեդոնացիները, միաբերան աղաղակելով աննախընթաց աղմուկ բարձրացրին, սակայն, երբ նրանց պատասխանեցին բարբարոսները, մոտակա բոլոր լեռները արձագանքեցին և այս վերջին գոռոցը գերազանցեց մակեդոնացիների աղաղակին, քանի որ միաբերան գոռում էր 500.000 մարդ: Ալեքսանդրը, իր հայացքը ուղղելով բոլոր կողմերը, անհամբերությամբ փնտրում էր Դարեհին և, երբ նկատեց նրան, անմիջապես իր հեծյալների հետ նետվեց իր իսկ՝ արքայի, կողմը՝ նպատակադրվելով ոչ այնքան ջախջախել պարսիկներին, որքան հաղթանակը նվաճել իր իսկ ձեռքով: Այդ նույն ընթացքում մնացած բոլոր հեծյալները ևս նետվել էին իրար վրա և շատերն արդեն սպանվել էին: Կռվողների բաջարիության պատճառով բոլորի համար կռվի ելքը թվում էր անորոշ, բանգի հաղթանակի նժարը տատանվում էր այս և այն կողմ, ընդ որում շարքերը մերթ լանջվում էին, մերթ էլ նորից առաջ էին գալիս: Արդ, Նիզակը նետելիս կամ թրով հարվածելիս ոչ մեկը չէր վրիպում, բանի որ շարքերի խտությունը հարմար թիրախ էր, ուստի և շատերը, փոխադարձ վերքեր ստանալով, ընկնում էին՝ մինչև վերջին ջունքը կատարողների կռվելով, այնպես, որ կյանքը նրանց ավելի շուտ էր լքում, քան արիությանը: /34/ Յուրաքանչյուր զորամասի հրամանատար, կռվելով իր ենթակաների գլուխն անցած, իր արիությանը շատերին մղում էր բաջազործության, ուստի և կարելի էր տեսնել բազմաթիվ ու բազմապիսի վիրավորների և շատ մոլեգին մենամարտեր՝ հաղթանակի հասնելու մղումով: Այսպես, պարսիկ Օթասթեսը, որը Դարեհի եղբայրն էր և մեծ զովեստներ էր արժանացել իր բաջության համար, տեսնելով, որ Ալեքսանդրը անկասելի թափով սլանում է Դարեհի վրա, բռնկվեց իր եղբոր բախտին հաղորդակից դառնալու ցանկությամբ: Այդ նա, վերցնելով իր ջոկատի լավագույն հեծյալներին, նրանց ուղեկցությամբ սլացավ Ալեքսանդրի դեմ և, կարծելով, թե եղբայրասիրության այդ ցուցադրումը պարսիկների մեջ իր անվանը մեծ համբավ կբերի, սկսեց կռվել Դարեհի բառածի մարտակառքի առաջ: Նա, թշնամու հետ ձեռնամարտի բռնկվելով, իր արիությանը և ռազմական հմտությանը շատերին սպանեց, բայց, բանի որ Ալեքսանդրի զորագնդի մարտիկները գերազանցում էին իրենց արիությանը, Դարեհի բառածի մարտակառքի շուրջ սպանվածների բազում դիակներ կիսվեցին, բանգի բոլոր մակեդոնացիները, մտածելով միայն պարսից արքային հարվածելու մասին, այս նպատակով եռանդազին միգրում էին իրար հետ՝ չխնայելով նույնիսկ իրենց կյանքը: Այս ճակատամարտում ընկան պարսից հայտնի առաջնորդներից շատերը, որոնց թվում էին Անտիֆայոսեսը և Հոռնոմիթեսը,

ինչպես նաև եզրիպատի սատարայ Տասիակետը: Մակերդևանցիների բանակից նույնպես շատերն ընկան, իսկ ինքը՝ Ալեքսանդրը, փրկվելով զորքից, երբ թշնամին շրջապատել էր նրան: Դարեհի մարտավարքին լծված ձեռքը, ծածկված լինելով վերքերով և սարսափած իրենց շուրջը կիսոված դիակներից, չէին ենթարկվում սանձերին և քիչ էր մնում նույնիսկ Դարեհին բռնին թշնամիների մեջ, ուստի և պարսից արքան այս ծայրագույն վտանգի առաջ ինքը խլեց երասանները՝ ստիպված լինելով հրաժարվել իր արքայական դիրքի բարձր պատկառանքից ու ոտնահարել պարսից արքաների հինավուրց սովորույթը: Դարեհի սպասավորները մոտիկ բերեցին ևս երկրորդ բառածի և, նրա վրա փոխադրվելիս, տեղի ունեցած անկարգության ժամանակ Դարեհը, տեսնելով վրա հասնող թշնամին, ահ ու սարսափով համակվեց: Տեսնելով իրենց արքայի խռովյալ վիճակը՝ պարսից մեծերը փախուստի դիմեցին: Երբ մոտիկ գտնվող հեծյալները ևս նույնն արեցին, շուտով ողջ հեծելազորը փախուստի մատնվեց: Արդյունքում, բանի որ փախուստը տեղի էր ունենում նեղ ճանապարհով և դաժան վայրերով, ապա նրանք, իրար վրա ընկնելով, իրար էին կոխկրտուռ ու շատերը սպանվեցին առանց պատերազմում վերջ ստանալու, բանգի ռազմիկները կուտակվել էին իրար վրա, ոմանք՝ արդեն առանց գեղքի, մյուսներն՝ իրենց ողջ զրահով, իսկ ոմանք էլ իրենց թորելը մերկացրած ցած էին տապալում նրանց, ովքեր ընկնում էին իրենց վրա: Այսուհանդերձ, հեծյալների մեծ մասը, հասնելով դաշտերը, ողջ թափով իրենց ձեռքը բռնեցին և կարողացան ապաստան գտնել դաշնակից բաղաբներում, իսկ մակերդևանցիների ֆալանգը և պարսից հետևակ զորքերը կարճատև մարտի բռնկվեցին, բանգի հեծելազորի ողջ հաղթանակի նախամարտն արդեն եղել էր: Շուտով բարբարոսների ողջ բանակը փախուստի մատնվեց և, բանի որ այսբան բյուրավոր մարդիկ նեղ վայրերով էին փախչում, ողջ վայրը ծածկվեց դիակներով: /35/ Գիշերը վրա հասած լինելով, պարսիկները կարողացան հեշտությամբ ցրվել տարբեր ուղղություններով, միևնույն մակերդևանցիները, թողնելով նրանց հետապնդելը, ընկան կողոպուտի հետևից՝ նետվելով հատկապես դեպի արքունի վրանները՝ դրանցում եղած մեծ հարստության պատճառով: Այստեղից նրանք արքունի գանձերից վերցրին շատ արծաթ, ոչ քիչ ոսկի և մեծ բանակությամբ թանկարժեք զգեստներ: Նմանապես նրանք նաև արքայի ընկերներից, տոհմակիցներից և մյուս հրամանատարներից ոչ քիչ բանակությամբ հարստություն խլեցին, բանգի, պարսկական հայրենի մեկ սովորության համաձայն, ոչ միայն արքայի տան, այլև նրա ընկերների ու տոհմակիցների կանայք ևս ոսկեգծ կառքերի մեջ ուղեկցում էին զորքին, իսկ այդ կանանցից յուրաքանչյուրն իր հետ կրում էր խոշոր բանակությամբ թանկարժեք սպասք և կանացի զարդեր՝ իրենց ունեցած մեծ հարստության ու շքեղության համապատասխան: Գերի վերցված այս կանանց վիճակը ծանրագույն եղավ, բանգի նրանք, որոնք նախկինում իբրև վայելք հազիվ էին հանդուրժում փոխադրվել շքեղ կառքերով և որոնց մարմնի որևէ մասը մերկ չէր երևացել, այժմ, միայն մեկ խիտուն հագած ու իրենց զգեստները պատառռոտելով, ողբաձայն դուրս էին նետվում վրաններից և, աստվածների կողմով, փարվում էին նվաճողների ծնկներին: Նրանք հեղափոխված փախչում էին բարբարոս վայրերով և, իրար գլխի հավաքվելով, օգնություն էին հայցում նրանցից, որոնք իրենք ուրիշի օգնության կարիքն ունեին: Գերեվարողներից ոմանք այս դժբախտների մագերից բռնած բշտն տանում էին, մյուսները պատառռոտում էին նրանց զգեստները և նրանց մերկ մարմինները ձեռքի կամ նիզակի կոթի հարվածներով առաջ էին հրում՝ դրանով իսկ բախտի շնորհիվ անարգելով բարբարոսների ունեցածներից ամենաթանկն ու ազնվագույնը: /36/ Այդ, մակերդևանցիներից առավել զթափուրները, տեսնելով բախտի շրջվելը, կարեցնում էին նրանց և ողորմածությամբ գտնում այդ դժբախտների հասած աղետի համար, բանգի այդ կանանց բարձր ծագման հատուկ ամեն ինչ խլվել էր նրանցից ու նրանք շրջապատվել էին այս ամենով, ինչ նրանց համար օտար էր և թշնամական: Այսուհանդերձ, այս կարեկից վերաբերմունքը բնորոշ չէր գինկորների մեծ մասին, ուստի և կանայք բռնվեցին դժբախտ ու ողբալի գերության: Ներկաների արտասովոր կարեկցանքը շարժեցին հատկապես Դարեհի մայրը, կինը, ամուսնական հասակի երկու դուստրերը և փոքրահասակ տղան, բանգի սրանց նկատմամբ բախտի փոփոխությունը ու անսպասելի աղետների մեծությունը այնպիսի տեսարան էին պարզում, որ դիտողը կարեկցանք էր զգում այդ դժբախտությունների հանդեպ, որովհետև նրանք ոչինչ չգիտեին Դարեհի մասին, արդյոք նա կենդանի՞ էր ու ապահով, թե նա ևս ընդհանուր կոտորածի ժամանակ սպանվել էր, այլ տեսնում էին, թե իրենց վրանը կողոպտում էին գինկած թշնամիները, որոնք անգիտաբար էին գերված կանանց ինքնությունը և այդ անգիտության պատճառով անվայել արարքներ էին գործում: Նրանք տեսնում էին, թե ինչպես ողջ Ասիան իրենց հետ գերի է դառնում և թե ինչպես սատրապների կանայք, օգնություն հայցելով, ընկնում էին իրենց ողբերը, բայց իրենք անկարող էին որևէ մեկին օգնել, բանի որ իրենց այդ դժբախտության մեջ իրենք ուրիշների օգնության կարիքն ունեին: Այդ, Ալեքսանդր արքայի սպասյակները, զբաղեցնելով Դարեհի վրանը, Ալեքսանդրի համար լուգանք ու ընթրիք պատրաստեցին և, չափերի ուժեղ բոց վառելով, սպասում էին, որպեսզի սա, վերադառնալով հետապնդումից, իր համար պատրաստ գտնի Դարեհի բոլոր հարստությունները՝ իբրև ապացույց այն բանի, որ տիրել է համայն Ասիային: Այս ճակատամարտում բարբարոսներից սպանվեցին ավելի քան 100.000 հետևակային և ոչ պակաս, բան 10.000 հեծյալ, իսկ մակերդևանցիներից՝ 300 հետևակ և շուրջ 150 հեծյալ: Այդպիսին էր Կիլիկիայի Իստում տեղի ունեցած ճակատամարտի ելքը» (Դիոդորոս Միլիկացի «Պատմական գրադարան» գիրք 17, գլուխ 31-36):

«/2/ Դարեհը (Ալեքսանդրի տերության արքա Դարեհ III-ը – Մ.Յ.), իմանալով Մեմֆոսի մահվան մասին և, բնականաբար, անհանգստացած ու ամեն մի հույսից զրկված՝ որոշեց մարտնչել Ալեքսանդրի (Հունականեղոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի – Մ.Յ.) դեմ: Նա բնադաշտում էր իր զորավարների կողմից իրավաբանական ամեն ինչ՝ վստահ լինելով, որ նրանցից շատերին չէր ինքնուրույն տեսնել: Իսկ բոլորին միասին՝ հաջողականությունը: Եվ ահա, ճամբար զարկելով Բաբելոնի մոտ, որպեսզի ռազմիկները առավել մեծ եռանդով սկսեն պատերազմը, նա ի ցույց դրեց իր ուժերը և, կառուցելով 10.000 հոգի ընդգրկող մի պարսպավանդակ, սկսեց Զետերքսի (Ալեքսանդրի տերության արքա Զետերքս I-ի – Մ.Յ.) օրինակով զորքի բանակության հաշվարկ իրականացնել: Արեգակը ծագելուն պես մինչև գիշեր, ինչպես հրամայված էր, շոկատները մտնում էին պարսպավանդակ և, ելնելով այնտեղից, զբաղեցնում էին Միջագետքի հարթավայրերը: Հետևակն և հեծելազորը թվում էր աննաշխիվ ու ստիպված մտածել, որ բանակն ավելի բազմաբանակ է, քան իրականում կար: Պարսիկները 100.000 հոգի էին, որոնցից 30.000-ը՝ հեծյալներ, մարերը ներկայացված էին 10.000 հեծյալներով և 50.000 հետևակայիններով: Բարկանցիները ունեին երկսայր սակրներով և ցետրաներին շատ նման թեթև վահաններով զինված 2.000 հեծյալներ, սրանց էլ հետևում էին 10.000 հետևակայիններ՝ զինված նախորդների նման: Հայերն ուղարկեցին 40.000 հետևակայիններ՝ գումարած իրենց 7.000 հեծյալներին: Հյուրկանցիները հավաքեցին 6.000 հիանալի, ինչպես թերևս բոլորն են այդ ցեղում, հեծյալներ՝ դրանց գումարելով 1.000 տասպուրներ: Դերքիկները՝ Դերքիկներից և Կարթագենից 40.000 հետևակայիններ, որոնց մեծ մասը երկայնք կամ պղնձյա ծայրակալներով նիզակներ ուներ, իսկ ոմանց մոտ էլ նիզակածայրերը կրակի վրա այրած փայտակտորներից էին: Սրանց ուղեկցում էին նույն այդ ցեղի 2.000 հեծյալներ: Կասպից ծովից ժամանեցին 8.000 հետևակայիններ և 200 հեծյալներ, ընդ որում սրանց հետ նաև այլ անհայտ ցեղեր կային, որոնք ներկայացրել էին 2.000 հետևակայիններ և դրանից կրկնակի անգամ ավել հեծելազոր: Այդ ուժերին գումարակցեցին 30.000 հույն վարձկաններ՝ ուժեղի ծաղկման տարիքում գտնվող ռազմիկներ: Շուտապես հասնելով իսկապատեզի համալսել հավաքել բակլորացիներին, սողողացիներին, հնդկներին և Կարմիր ծովի ափին ապրող այլ ցեղերին, որոնց անունը չգիտեր նույնիսկ արքան ինքը: Ամենից քիչ ռազմիկների պակասն էր զգացվում...: /4/ Այդ ընթացքում Ալեքսանդրը, Կասպարովկիայի գլուխ Նշանակելով Արիստամենոսին, իր զորքով ուղղություն վերցրեց դեպի Կիլիկիա և ժամանեց «Կյուրոսի ճամբար» կոչվող վայրը, որն այդպես էր կոչվում, բանգի հենց այս վայրում էր տեղադրված եղել Կյուրոսի (Ալեքսանդրի տերության արքա Կյուրոս II Մեծի – Մ.Յ.) ճամբարը, երբ նա բանակը տարել էր Լյուդիա՝ Կրեսոսի (Լյուդիական թագավորության արքա Կրեսոսի – Մ.Յ.) դեմ: Այդ վայրը գտնվում էր Կիլիկիայի մուտքից 50 ասպարեք հեռու: Տեղաբնիկները այդ կիրճերը կոչում էին դարպասներ, բանգի իրենց բնական տեսքով դրանք կարծես հենց մարդկային ձեռքերով ստեղծված դարպասներ էին հիշեցնում: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ Կիլիկիայի կառավարիչ Արշամեսը, հիշելով պատերազմի սկզբում Մեմֆոսի տված խորհուրդները, որոշեց, չնայած ուշ, կանքի կոչել նրա փրկարար ծրագիրը: Նա հրով ու սրով ամայացրեց Կիլիկիան, որպեսզի թշնամուն անապատը թողնի, և ոչնչացրեց այն ամենը, ինչ կարող էր թշնամուն օգտակար լինել, որպեսզի վերջինիս թողնի մերկ ու անբերրի հողը, որը չէր կարողանում պաշտպանել: Ավելի օգտակար կլինեք, սակայն, զորքի մեծ թվաքանակ փակել նեղ մուտքը, որը տանում էր դեպի Կիլիկիա, և տիրել այդ անցումի վերևում կախված ժայռին, որտեղից նա առանց որևէ վտանգի կարող էր կանգնեցնել ու ոչնչացնել մոտեցող թշնամուն, այն դեպքում, երբ այժմ, լեռնային անցումների պաշտպանության համար թողնելով միայն քչերին, նա ևսահանջեց՝ դառնալով այն երկրի ամայացնող, որը ամայացումից փրկելու համար էլ Նշանակվել էր: Այս ամենի հետևանքով նրա կողմից թողնվածները, իրենց համարելով դավաճանված, նույնիսկ չցանկացան իսկ տեսնել թշնամուն, չնայած որ մարդկանց նույնիսկ փոքր բանակությունը կարող էր պաշտպանել այդ անցումները, բանգի Կիլիկիան շրջապատված է անընդհատ ձգվող լեռնաշղթայով, որը շատ բարձր է և կտրուկ, սկսվում է ծովի մոտից ու, կարծես օդակնելով մի հրվանդան, իր մյուս ծայրում կրկին վերադառնում ծովի մոտ: Ահա հենց այդ լեռնաշղթայով էլ, որտեղ ծովը առավել մոտենում է ափին, դեպի Կիլիկիա տանող երկու նեղ և դիք անցումներ կան, ընդ որում Կիլիկիա մտնել հնարավոր էր միայն այդ երկու անցումներով: Այդ երկիրը դեպի ծով տանող մասում հարթ էր՝ կտրտված մեծաթիվ գետերով: Այնտեղով էր հոսում հանրահայտ Պյունարոս և Կիդնոս գետերը...: Ալեքսանդրը մտավ լեռնային անցումը, որը կոչվում էր «դարպասներ»: Դիտարկելով շրջակայքը՝ նա, ասում են, հատկապես ուրախացավ իր հաջողականության վրա, բանգի ընդունեց, որ կարող էր բարերի տակ թաղվել, եթե միայն գտնվեր մեկը, որը նետեր դրանք ներթափում ընթացող զորքի վրա: Ծանապարից հազիվ էր հնարավորություն ընձեռնում 4 ռազմիկի իրար կողք-կողքի ընթանալ: Ժայռը կախվել էր ճանապարհի վրա, որը ոչ միայն նեղ էր, այլև՝ կտրտված լեռներից հոսող շիթերով: Եվ այնպիսիանդրձ Ալեքսանդրը հրամայեց թեթև զինված թրակիացիներին առաջ անցնել և զննել արահետները, որպեսզի այստեղ թաքնված թշնամին չկարողանա անակնկալ նետվել հետազայում առաջխաղացող բանակի վրա: Անցումը զբաղեցրեց նաև նետածիգների մի խումբ: Այս խմբի անդամները աղեղները պատրաստ էին

պահել՝ տրամադրված ոչ թե երթի, այլ՝ մարտի: Ահա այս կերպ բանակը մոտեցավ Տարսուին, որն այդ ժամանակ այրել էին, որպեսզի հարուստ քաղաքը բաժին չհասնի թշնամուն, սակայն Ալեքսանդրը մի թեթև զինված ջոկատով առաջ ուղարկեց Պարմենիոնին և իմանալով, որ ռազմիկները, հանգեցրել են կրակը, իսկ թշնամին դիմել է փախուստի, անմիջապես քաղաք մտավ... /7/ Դարեհը, ստանալով Ալեքսանդրի հիվանդության մասին լուրը, հնարավորինս մեծ արագությամբ, որին ի վիճակի էր նրա ծանրացած բանակը, շտապեց դեպի Եփրատ, նրա վրայով կամուրջ գցեց և 5 օրվա ընթացքում անցավ այն՝ շտապելով զբաղեցնել Կիլիկիան: Իր հեղթին Ալեքսանդրը, վերականգնելով առողջությունը, ժամանեց Սուե քաղաք: Զբաղեցնելով այն՝ նա քաղաքի վրա 200 տաղանդ արծողության տուգանք սահմանեց, իսկ միջնաբերդում էլ զինվորների կայսրոգի հաստատեց...: Դրանից հետո, ավարտելով մրցումները և էլնելով ծամբարից՝ նա գետի վրա գցված կամրջով անցավ Պյուրամիսը և ժամանեց Մալոս քաղաք, որտեղից էլ արդեն երկրորդ օրը հասավ Կաստաբայային: Այնտեղ նրան հանդիպեց Պարմենիոնը, որն առաջ էր ուղարկվել լեռնային անցումները հետախուզելու համար, անցումներ, որով հնարավոր էր մոտենալ Իսոս կոչվող քաղաքին: Զբաղեցնելով այդ ճանապարհի ամենանեղ մասը և այնտեղ փոքր մի ջոկատ թողնելով՝ Պարմենիոնը գրավեց Իսոսը, որը ևս թվել էր բարբարոսների կողմից: Շարժվելով այնտեղից՝ նա ներթին լեռնային շրջանները պաշտպանողներին դուրս մղեց, բոլոր վայրերն ամրացրեց կայազորներով և, ինչպես սովոր, իր հաջողությունների մասին լուրերով եկավ Ալեքսանդրի մոտ: Այդ ժամանակ էլ հենց, ահա, վերջինս իր բանակը շարժեց դեպի Իսոս: Այստեղ, այն բանից հետո, երբ թնևարկվեց, հետագան՝ առաջ ընթանալ, թե սպասել թարմ ուժերին, որոնք, ինչպես նոր սովոր, գալիս էին Մակեդոնիայից, Պարմենիոնը կարծիք հայտնեց, որ ճակատամարտի համար այլ ավելի հարմար վայր չկա, բանգի այստեղ երկու արբանների ուժերը հավասար կլինեն, իսկ նեղ անցումն էլ հնարավորություն չի տա տեղակայել մարդկանց մեծ բանակության, այն դեպքում, երբ նրա մարդիկ իր հեղթին կրտսեամիտ երկու ճակատով մարտնչելու հեռանկարից: Նա վախենում էր, որ մակեդոնացիները կհաղթվեն ոչ թե թշնամու ուժի, այլ իրենց հոգնածության պատճառով և, բացի այդ, եթե ավելի ազատ մարտավարգով էլ կանգնեն, պարսիկների թարմ ուժերը անընդհատ կհարձակվեն իրենց վրա: Ողջամիտ փաստարկները հեշտ է ընդունել և Ալեքսանդրը որոշեց թշնամուն սպասել լեռնոտ տեղակայում... /8/ Այնպես պատահեց, որ նույն այն գիշերը, երբ Ալեքսանդրը մոտեցավ Ատրոքե տանող անցումին, Դարեհն էլ մոտեցավ Ամանույան դարպասին կոչվող վայրին: Պարսիկները չէին կասկածում, որ մակեդոնացիները դիմել են փախուստի, լքելով իրենց կողմից մինչ այդ զբաղեցված Իսոսը, բանի որ նրանք բռնել էին մի բանի հիվանդների և վիրավորների, որոնք չէին կարողացել հետևել գործին: Դրովելով բոլոր բարբարոսներին բնորոշ դաժանությանը՝ նրանք կտրել և այրել էին սրանց ձեռքերը, որից հետո Դարեհը հրամայել էր սրանց անցկացնել բարձր պարսպի վրայով, որպեսզի սրանք հնարավորություն ունենան տեսնել ու զննահատել իր հսկայական բանակը և տեսածի մասին պատմեն արքային: Այս ամենից հետո Դարեհը թողեց ծամբարը և անցավ Պիլարոս գետը՝ նպատակ ունենալով կրկնակրիս հետապնդել փախստականներին, սակայն նրանք, ում ձեռքերը կտրել էին, հասան մակեդոնացիների ճամբար և հայտնեցին, որ ողջ հնարավոր արագությամբ Դարեհը գալիս է նրանց հետքերով: Նրանց դժվարությանը հավատացին, դրա համար էլ Ալեքսանդրը հետախուզներին հրամայեց ծովափնյա շրջաններում պարզել, թե այդ Դարեհն է արդյոք գալիս, թե՞ դա նրա զորավարներից մեկն է ուղում ստիպել մտածել, որ գալիս է ողջ բանակը: Եվ ահա, երբ հետախուզները սկսեցին վերադառնալ, հետևելով արդեն ծամբարակա մարդիկ երևան, որից հետո դաշտերում կրակներ վառվեցին, այնպես որ թվում էր, թե ամեն ինչ համընդհանուր հրդեհով է պատվել, բանի որ անկանոն ամբողջ, եղբերավոր անասունների մեծ բանակության պատճառով, վրաններն ավելի լայնատարած էր տեղադրել, բան սովորաբար արվում էր...: Առաջ ուղարկվածները հայտնեցին, որ Դարեհը գտնվում է 30 ասպարեզ հեռավորության վրա: Այդ ժամանակ Ալեքսանդրը գործին հրամայեց կանգ առնել և, զինվելով նաև ինքը, այն պատրաստել ճակատամարտի: Ահաբեկված տեղաբնիկները Դարեհին հայտնեցին թշնամու մոտենալու մասին, սակայն վերջինիս հավատը չէր գալիս, որ իր կողմից հետապնդվող փախստականները իրենք են ընդառաջ շարժվում: Այդ ամենը ի քիչ վախ տարածեց բոլոր նրանց վրա, որոնք նախապատրաստվել էին ավելի շատ արշավանքի, բան ճակատամարտի, և բոլորը սկսեցին հապճեպ զինվել: Ծամբարով վազվզողների շփոթությունը և իրենց ընկերներին ուղղված օգնության կոչերն, սակայն, ավելի մեծացրին վախը: Ոմանք բարձրացան լեռների վրա, որպեսզի այնտեղից տեսնեին թշնամիների մոտենալը, իսկ ոմանք էլ սկսեցին ձիերը սանձել: Բանակը, որն անկանոն էր և միասնական կառավարում չուներ, լիակատար խառնաշփոթի մատուցեց: Սկզբում Դարեհը որոշեց իր ուժերի մի մասով զբաղեցնել լեռնակատարները, որպեսզի դիմացից և հետևից շրջապատի թշնամուն, իսկ այնտեղ, որտեղ ծովը փակում էր նրա աջ թևը, մարտի նետի բոլոր ուժերը և հետ մղի թշնամուն բոլոր կողմերից: Բացի դրանից նետածիվների ջոկատով առաջ ուղարկվեցին 20.000 հետևակայիններ, որպեսզի, անցնելով Պիլարոս գետը, որը հոսում էր երկու բանակների միջև, այն ելին մակեդոնացիներին ընդառաջ, իսկ եթե այդ անել նրանց չհաջողվեր, նրանք պետք է նահանջեին դեպի լեռները և անկախ անցնեին թշնամու թիկունք: Ծակնոտագիրն, սակայն, ուժեղ է բոլոր հաշվարկներից և այն խախտեց այդ օգտակար ծրագիրը, բանգի ոմանք վախից դրոշված չէին համարձակվում կատարել այդ հրամանը, իսկ մյուսներն էլ իզուր փորձում էին կյանքի կոչել այն, բանգի այնտեղ, որտեղ բանը մասերի է բաժանվում, ոչնչանում է նաև ամբողջությունը: /9/ Դարեհի բանակը դասավորվեց հետևյալ կերպ: Նաբարզանեղը հեծելազորով և մոտ 20.000 պարսատիկավորներով ու նետածիվներով պաշտպանում էր աջ թևը: Այստեղ էր գտնվում նաև Թիմոդարը՝ անցած 30.000 վարձկան հույն հետևակայինների գլուխը: Դա, առանց կասկածի, գործի ծաղիկն էր՝ իր ուժով հավասար մակեդոնական ֆայանգին: Ձախ թևում էր թեսալացի Արիստոմեդարը՝ 20.000 բարբարոս հետևակայինները հետ միասին: Ամենամարտունակ ցեղերը թողնվեցին պահեստազորում, ընդ որում ինքն՝ արթն, որոշել էր մարտնչել հենց այդ թևում՝ որպես ուղեկիցներ ունենալով 3.000 ընտրյալ հեծելազոր՝ նրա սովորական պահակախումբը, և 40.000 հետևակայիններ: Դրանցից հետո կանգնած էր հյուրկանական և մարական հեծելազորները, իսկ նրանից հետո էլ՝ այլ ցեղերի հեծյալները՝ աջ ու ձախ կողմերից: Այս մարտակարգից առաջ, որը շարված էր ինչպես սասցինք, կանգնած էին 6.000 կիզակալիկները և պարսատիկավորները: Ողջ նեղ տարածությունը, որտեղ միայն հնարավոր էր կանգնել, լցված էր Դարեհի զորքերով, որի մի թևը հենվում էր լեռներին, մյուսը՝ ծովին: Դարեհի կնոջն, մորն և այլ կանանց տեղավորեցին կենտրոնում: Ալեքսանդրը առջևում տեղակայեց մակեդոնական բանակի ուժեղագույն մասը՝ ֆայանգը: Պարմենիոնի որդի Նիկանորը պահպանում էր աջ թևը, նրա կողքին կանգնած էին Կեոսը, Պերդիկան, , Մելեագրոսը, Պոդոմեոսը (Պոդոմեոսների թագավորության ապագա հիմնադիր արքա Պոդոմեոս ԻԶ - Մ.Ֆ.) և Անյունաստեղը՝ ամեն մեկն իր գործի գլուխն անցած: Ձախ թևում, որը հասնում էր ծովափին, Կրատեոնն ու Պարմենիոնն էին, սակայն առաջինին հրամայվել էր ենթարկվել երկրորդին: Հեծելազորը տեղաբաշխվել էր երկու թևերում, ընդ որում աջ թևում մակեդոնականը թեսալականի, իսկ ձախում՝ պելոպոնեսականի հետ միասին: Այս մարտակարգի առաջ Ալեքսանդրը տեղակայեց պարսատիկավորների ջոկատը, որը խառնված էր նետածիվների հետ: Առջևում ընթանում էին թրակիացիները և կրետացիները, որոնք ևս թեթև էին զինված: Նրանց դեմ, որոնց Դարեհն ուղարկել էր լեռնաշղթան զբաղեցնելու, Ալեքսանդրը տեղադրեց ագրանցիներին, որոնք վերջերս էին բերվել Գուլաստանից, իսկ Պարմենիոնին էլ հրամայեց ինչպես հնարավոր է դեպի ծովը ձգել իր զորքը, որպեսզի հեռու մաս բարբարոսների կողմից զբաղեցված լեռներից: Իրենց հեղթին բարբարոսները, սակայն, չհամարձակվելով ոչ մարտնչել առաջացող մակեդոնացիների դեմ, ոչ էլ շրջապատել նրանց, երբ նրանք անցան, դիմեցին փախուստի՝ հատկապես ահաբեկվելով պարսատիկավորներից, և այս հանգամանքն ամրացրեց Ալեքսանդրի թևը, որը վախենում էր վերևից այս թևին հասցվող հարվածներից: Մակեդոնացիները առաջանում էին շարքերից յուրաքանչյուրում ունենալով երեսներկական մարդ, բանի որ նեղ տեղը հնարավորություն չէր տալիս բացազատել մարտակարգը: Հետագայում, սակայն, լեռնային կիրճն աստիճանաբար լայնանում էր, տարածքը՝ մեծանում, այնպես որ հետևագործը կարողացավ զարգացնել հարձակումն ավելի լայն ճակատով, իսկ հեծելազորը՝ պաշտպանել վերջինիս թևերից: /10/ Երկու բանակներն արդեն տեսնում էին իրար, չնայած որ ինքզինքների համար անհասանելի հեռավորության վրա էին: Այդ ժամանակ, ահա, պարսիկների առաջին շարքերից վայրենի մի աղաղակ բարձրացավ: Մակեդոնացիներին իրենց հեղթին դրան պատասխանեցին իրենց բանակության չհամապատասխանող աղաղակով, բանգի լեռնային արձագանքը պատասխանում էր նրանց լեռների կատարներից և անտառների խորքից: Ալեքսանդրը առաջանում էր դրոշից առաջ, անընդհատ ձեռքի նշանով զսպելով իր մարդկանց, որպեսզի սրանք, զրգոված և շնչակտուր շտապ քայլից, չափից դուրս կրակոտությամբ չնետվեն մարտի: Պատվելով շարքերում՝ Ալեքսանդրը տարբեր խուփեղով դիմում էր ռազմիկներին՝ համապատասխան նրանցից յուրաքանչյուրի զգացմունքների: /11/ Թշնամիներն արդեն նետոնկեց հեռավորության վրա իրար էին մոտեցել, երբ պարսիկներն հեծելազորը կատարի երկրով նետվեց թշնամու ձախ թևի վրա: Դարեհն ուզում էր մարտի ելքը վճռել հեծելազորով, համարելով, որ մակեդոնական զորքի լավագույն մասը ֆայանգն է, և ահա նա սկսեց արդեն շրջապատել Ալեքսանդրի ձախ թևը: Երբ մակեդոնացին նկատեց այդ, նա հրամայեց իր հեծելազորի երկու ջոկատներին մնալ լեռներում, իսկ մնացածներին էլ վճռականորեն ուղղեց մարտի ամենավտանգավոր տեղը: Դրանից հետո նա մարտից հեռացրեց թեսալական հեծելազորին և հրամայեց նրա հրամանատարին, յուրաքանչյուրի համար անկանա, թիկունքից մոտենալ Պարմենիոնին և կատարել այն, ինչ սա կիրառելիք: Միջոցվելով պարսիկների ամենափախու տեղը և շրջապատված լինելով բոլոր կողմերից՝ մակեդոնացիները հերոսաբար պաշտպանվում էին, սակայն, իրար գլխի լցված ու հեկված միսյանց, նրանք չէին կարողանում ազատ գործել, իսկ մեկ թիքաբախ վրա արձակված նիզակներն էլ իրար էին դիպչում և այնպես էին ընկնում թշնամիների վրա, որ նրանց թույլ ու ոչ փտանգավոր վերքեր էին հասցնում, ևլ չասած, որ դրանց մեծ մասն առանց որևէ օգուտի գետին էր ընկնում: Ստիպված լինելով մարտնչել ձեռնամարտում՝ ռազմիկներն անմիջապես ծանկեցին թրերը: Այդ ժամանակ մեծագույն արյունահեղություն տեղի ունեցավ: Երկու բանակներն իրար այնքան մոտիկ էին գտնվում, որ վահանները վահաններին էին գալիս, իսկ թրերն էլ՝ թշնամիներին: Ոչ թույլերը, ոչ էլ վախկոտները հնարավորություն չուներին հեռանալ և բոլորը մարտնչում էին միմյանց դեմ հանդիպման, ինչպես մենամարտում՝ ամուր կանգնած իրենց տեղերում ու մտադիր ճանապարհ բացել

միայն հաղթանակով, բանգի նրանք կարող էին շարժվել միայն թշնամուն տալով։ Գոգնածներին վիճակվում էր մարտնչել նորանոր թշնամիների դեմ, իսկ վիրավորներն էլ չէին կարողանում, ինչպես դա սովորաբար լինում է, լքել մարտի դաշտը, բանի որ դիմացից նրանց ճնշում էր թշնամին, իսկ հետևից՝ սեփական զորքը։ Ալեքսանդրը մարտնչում էր ավելի շուտ ոչ որպես զորավար, այլ՝ որպես ռազմիկ՝ ձգտելով փառքի հասնել Դարեհի սպանությամբ, բանգի վերջինս կանգնած էր մի բարձր մարտակառքի վրա և կոչ էր անում յուրայինների պաշտպանել իրեն ու հարձակվել Ալեքսանդրի վրա։ Դրա համար էլ Դարեհի եղբայր Օթաստորոսը, տեսնելով, որ Ալեքսանդրը նետվեց դեպի արքան, իր հեծելազորը տեղակայեց Դարեհի մարտակառքի հենց դիմացը։ Օթաստորոսը աչքի էր ընկնում իր գինկածոթյան և ֆիզիկական ուժով, նա բաց էր ու նվիրված աղբյուրին՝ քչերի նման։ Նա փառավորվեց այդ ճակատամարտում, բանգի չափից ավելի անգգույշ հարձակողներին սպանում էր, իսկ այլոց էլ՝ մատնում փախուստի, սակայն մակերդևացիները, որոնք կանգնած էին Ալեքսանդրի կողքին, ոգևորում էին միմյանց և ի վերջո նրա իսկ գլխավորությամբ ներխուժեցին պարսկական հեծելազոր շարքերը։ Թշնամու ջարդը նման էր նրա լիակատար ջախջախմանը։ Դարեհի մարտակառքի շուրջը շուրջը փռված էին նրա ամենափառահեղ զորավորները, որոնք իրենց աղբյուրի աչքի առաջ պատվավոր մահ ընդունեցին։ Նրանք բոլորն ընկած էին այն դիրքում, որում մահը վրա էր հասել նրանց, երբ հարված էին ստացել կրծքին։ Նրանց մեջ ճանաչվեցին Ատիզիոսը, Ռեոմիտորոսը և Եգիպտոսի կառավարիչ Տասական՝ մեծ բանակների այդ հրամանատարները, իսկ նրանց շուրջը կույտերով թափված էին անհայտ հեծյալների ու հետևակայինների դիակները։ Մակերդևացիները ևս սպանվածներ ունեին, չնայած քիչ, բայց շատ քաջ այրերից, իսկ ինքն էլ՝ Ալեքսանդրը, թրի հարկածից թեթևակի վիրավորվեց ազդրից։ Ձիերը, որոնք լծված էին Դարեհի մարտակառքին, խոցված նիզակներով և կատաղելով ցավից, դուրս արժան լծվաքեց ու արքային ցած նետեցին մարտակառքից։ Այդ ժամանակ վերջինս, վախենալով կենդանի հայտնվել թշնամիների ձեռքում, ցած թռավ մարտակառքից և նստեց հենց նման դեպքերի համար պահվող ձին՝ ամոթայի կերպով դեմ նետելով արքայական պատվի նշանները, որպեսզի փախուստի ժամանակ դրանք չմատնեն իրեն։ Մնացածները անաբեկված դիմեցին փախուստի՝ ով որտեղ կարողացավ՝ նետելով նույնիսկ գեներ, որը նախատեսված էր միայն պաշտպանության համար, այնպիսին էր խուճապը, որը ստիպում էր վախենալ նույնիսկ օգնության միջոցներին։ Դեռևս զգալիոր, որն ուղարկվել էր Դարմենիոնի կողմից, կրնակալիս հետապնդում էր փախչողներին և պատահական փոխզույգում նրանց բոլորին բերեց հենց նրա թև։ Աջ թևում, սակայն, պարսիկները ուժեղ ճնշում էին գործադրում թեսալական հեծելազորի վրա, որի ջոկատներից մեկն արդեն ցրվել էր։ Այդ ժամանակ, ահա, թեսալացիները, ծարպկորեն շուռ տալով ձիերին, մարտի վերադարձան և բարբարոսների մեծ կոտորած արեցին, բանգի սրանք, արդեն վստահ լինելով հաղթանակին, ցրվել էին ու իրենց էին խախտել իրենց շարքերը։ Դարսիկների հեծյալները և ձիերը հավասարապես ծանրացած էին թեփուկավոր զրահներով ու այդ մարտում դժվարությամբ էին շարժվում, մարտ, որտեղ կարևորը արագությունն էր, այնպես որ թեսալացիներն իրենց նժույգներով շրջապատեցին նրանց և շատերին գերելարեցին։ Երբ Ալեքսանդրին հայտնեցին այդ հաջողության մասին, նա, որ առաջ չէր համարձակվում հետապնդել բարբարոսներին, այժմ, հաղթանակ տանելով երկու թևերում, սկսեց հետապնդել փախչողներին։ Արքային ուղեկցում էր ոչ ավել, քան 1.000 հեծյալ, սակայն թշնամիների մեծաթվությունը չդիմացավ, բանգի ուժ է հաշվում գործը հաղթանակի կամ փախուստի ժամանակ։ Դարսիկները դիպարների նման փախչում էին այրեան ոչ մեծաթիվ թշնամիներից, սակայն հենց նույն այդ վայրն էլ խանգարում էր նրանց փախչել և սահմանափակում էր շարժումները։ Ինչ վերաբերվում է հույներին, ապա նրանք Ամյունատեսի գլխավորությամբ, սա առաջ Ալեքսանդրի զորավարն էր, իսկ այժմ դասալքել էր, ահա ուրեմն, ինչ վերաբերվում է հույներին, ապա նրանք նրանք Ամյունատեսի գլխավորությամբ կողմնակի ճանապարհներով լեռներ և գաղտնի կիրճեր ճողորպեցին ու միայն քչերը՝ Դարեհի ճամբար։ Տարաբնույթ շեղությունն պարագաներով լի այդ ճամբար էլ, սակայն, արդեն ներխուժում էին հաղթողները։ Ռազմիկները շատ ոսկի և արծաթ էին ձեռք գցում, ինչպես նաև՝ ռազմական հանդերձանք, իսկ շեղությունն պարագաներով էլ, որոնք թափփված էին ճանապարհի շուրջը, նրանց ուշադրությունը չէր գրավում, բանգի նրանք ձեռք էին գցել ավելի շատ, քան կարող էին տանել և տանում էին միայն առավել արժեքավոր իրերը։ Դասնելով կանանց՝ նրանք սկսեցին սրանց վրայից արկել գարդարանքները, ընդ որում այնքան կատաղի, ինչքան այդ կինը հարուստ էր։ Բռնությունը և կիրքը չէին խնայում նաև նրանց մարմինները։ Ճամբարը լցվեց աղմուկով և տարաբնույթ աղաղակով, ում ինչ ճակատագիր որ վիճակվել էր, և բաց թողնվեց ոչ մի հնարավորություն դաժանության գործել, բանգի հաղթողների անգուսպ կատաղությունը չէր խնայում ոչ հասակ, ոչ սեռ...։ Այդ ճակատամարտում սպանվեցին 100.000 պարսիկ հետևակայիններ և 10.000 հեծյալներ, այն դեպքում, երբ Ալեքսանդրի կողմից վիրավորվեցին 504 հոգի, շարքից դուրս եկան 32 հետևակայիններ և զոհվեցին 150 հեծյալներ։ Ահա այսպիսի էժան գին արժեցավ այդ մեծագույն հաղթանակը» (Կուրցիոս Ռուֆոս «Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը» գիրք 3, գլուխ 2, 4, 7-11)։

«4/ Նա (Հունականը) նախան տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը - Մ.Ֆ.) Կապարովկիայի աստուայ նշանակեց Միքիկտասին, իսկ ինքն ուղղվեց դեպի Կիլիկյան դարպասներ։ Գալով այն վայրը, որտեղ կանգնած էր եղել Կյուրոսի բանակը Քսենոֆոնի հետ միասին՝ նա տեսավ, որ այդ դարպասները զբաղեցված են ուժեղ պահակազորով։ Դրա համար էլ արքան այստեղ առավել ծանր գինկածների մի գնդով թողեց Դարմենիոնին, իսկ ինքը, հետը վերցնելով վահանակիրներին, նետաձիգներին և ազդիանցիներին, գիշերային առաջին պահակափոխի ժամանակ մտնեցավ այդ դարպասներին՝ ծրագրելով անակնկալ հարձակում գործել դրանք պաշտպանողների վրա։ Նրա այս շարժը նկատվեց, սակայն դա գործի արդյունքի վրա չազդեց։ Պահակազորը, տեսնելով, որ իրենց վրա է գալիս հենց ինքը՝ Ալեքսանդրը, նետվեց փախուստի և լքեց պահակակետերը։ Դաջորդ օրը լուսաբացին Ալեքսանդրն իր զորքով անցավ Դարպասները և ներխուժեց Կիլիկիա։ Այստեղ նրան հայտնեցին, որ Արշամեսը, որն առաջ մտադիր էր պաշտպանել Տարսուսը, այժմ, իմանալով Դարպասներով Ալեքսանդրի անցի մասին, պատրաստվում է թողնել բաղաբը, իսկ տարսուցիներն էլ վախենում էին, որ նա սկզբում լքայալին, հետո միայն կթողնի այն։ Նսելով այդ մասին՝ Ալեքսանդրը հեծելազորով և ծանրագնեների ամենաարագ ջոկատներով սուրաց դեպի Տարսուս։ Արշամեսը, իմանալով նրա սրբնաց մոտենալու մասին, հապճեպ բաղաբից Դարեհ արքայի (Ալեքսանդր) տերության արքա Դարեհ III-ի - Մ.Ֆ.) մոտ փախավ՝ չհասցնելով որևէ վնաս պատճառել բաղաբին։ Այդ ժամանակ Ալեքսանդրը, ըստ Արիստոբոլոսի խոսքերի, հոգնածությունից հիվանդացավ։ /5/ Այնուհետև նա Դարմենիոնին ուղարկեց դեպի մյուս Դարպասները, որոնք գտնվում էին արդեն Կիլիկիայի և Ատրեստանի սահմանին՝ հրամայելով նախապես գրավել այդ անցումը ու պահպանել այն։ Նա նրան տվեց դաշնակից հետևակազոր, հեղինակ վարձկաններին և թրակիացիներին, որոնց տանում էր Տիտալոսը, ինչպես նաև թեսալական հեծելազորը, իսկ ինքն էլ Տարսուսից ավելի ուշ դուրս եկավ և առաջին իսկ օրը ժամանեց Ալեքսանդր բաղաբ...։ Այստեղից արքան անցավ Սոլե, այնտեղ կայազոր տեղակայեց և բաղաբի վրա 200 տարաբնույթ արձաթիև հավասար տուգանք սահմանեց, բանի որ այն ինչ-որ չափից ավել էր պարսիկներին համակրում։ Սոլեից նա, վերցնելով մակերդևական հետևակի երեք գնդեր, բոլոր նետաձիգներին և ազդիանցիներին, սուրաց լեռները պահող կիլիկիացիների վրա։ Անբող 7 օրվա ընթացքում նա խլում էր ոմանց ու պայմանավորվում այլոց հետ, ինչպես նաև իր հետո կրկին Սոլե վերադառնալով...։ որտեղից շուռ եկավ դեպի Տարսուս, իսկ հեծելազորն է տվեց Փիլոտասին՝ հրամայելով նրան Ալայայի հովտով առաջանալ դեպի Դյունմարոս։ Դրանից հետո նա հետևազորով և արքայական իշակով ժամանեց Մագարաս..., որտեղից անցավ Մալաս...։ /6/ Նա դեռ այստեղ էր, երբ նրան հայտնեցին, որ Դարեհն իր զորքով ճամբար է գարկել Սոհայում։ Այդ վայրը գտնվում էր Ատրեստանյան հողում և հեռու էր Ատրեստանյան դարպասներից առավելագույնը երկու օրվա անցումի հեռավորության չափով։ Ալեքսանդրը հավաքեց ընկերներին և հայտնեց նրան Դարեհի ու նրա զորքի մասին ստացած տեղեկությունները՝ որոշելով անմիջապես շարժվել նրա վրա։ Ընդդիմակրություն հայտնելով և ազատ արձակելով խորհուրդը՝ նա հաջորդ իսկ օրը շարժվեց Դարեհի ու պարսիկների վրա։ Դրանից հետո երկրորդ օրը նա անցավ Դարպասները և ճամբար գարկեց Միքիկտասին բաղաբի մոտ։ Գիշերը չոր կայծակ խիտեց, իսկ հետո էլ փոթորիկ և անձրև եկավ, ինչը Ալեքսանդրին ճամբարում պահեց։ Իր հերթին Դարեհը ողջ ժամանակն անցկացնում էր գորքի մոտ՝ աստրեստանյան հողում ընտրելով մի հարթավայր, որը կտարածվի բոլոր կողմեր և հարմար կլինի մեծ գորքի ու հեծելազորի զործողությունների համար։ Անտիոքոսի որդի Ամյունատեսը, որը Ալեքսանդրից փախել էր Դարեհի մոտ, խորհուրդ տվեց նրան չթողնել այդ վայրը, բանգի այդ լայնարձակությունը օգտակար էր պարսիկների համար՝ իրենց մեծաթիվ զորքով և հանդերձանքով։ Դարեհը լսեց նրան և մնաց, իսկ, բանի որ Ալեքսանդրը իր հիվանդության պատճառով շատ հապաղեց Տարսուսում, երկար մնաց Սոլեյում, որտեղ գոհաբերություններ իրականացրեց և միջոցառումներ կազմակերպեց, ինչպես նաև ոչ քիչ ժամանակ ծախսեց լեռնային կիլիկիացիներին հնազանդեցնելու վրա, ապա արդև ամեն էլ հենց Դարեհին շիրթության մեջ գցեց։ Նա պատրաստակամորեն թույլ տվեց համադրել իրեն այն պատկերացումով, որն առավել հաճելի էր, այսինքն, զուգորդելով շողոթնությունների կողմից, որոնք, ի դժբախտություն, միշտ կային արքայական պալատում, նա որոշեց, որ Ալեքսանդրը չի ուզում առաջ ընթանալ, այլ անվճռականության մեջ կանգ է առել՝ իմանալով, որ իրեն է մոտենում Դարեհը՝ սեփական անձով։ Բոլոր կողմերից Դարեհին պնդում էին, զուգորդելով նրան, որ նա իր հեծելազորով կտրորի մակերդևական զորքը։ Այս պայմաններում, ճիշտ է, Ամյունատեսը պնդում էր, որ Ալեքսանդրը ինքը կգա այն վայրը, որտեղ ըստ նրա տեղեկությունների գտնվում էր Դարեհը և խորհուրդ էր տալիս մնալ տեղում, սակայն Դարեհն այնուհանդերձ ակնհայտորեն եղավ վատ խորհրդին, բանի որ այդ պահին այն իրեն ավելի հաճելի էր։ Արդյունքում՝ թերևս ինչ-որ աստվածային կամք տարավ նրան այնպիսի մի վայր, որտեղ ոչ հեծելազորից մեծ օգուտ կարող էր լինել, ոչ էլ նետերով և տեգերով գինկած մարդկանցից, մի վայր, որտեղ նա ի վիճակի չէր ողջ փախչել ցույց տալ իր զորքը ու որտեղ նա կարծես սեփական ձեռքերով Ալեքսանդրին հեշտ հաղթանակ պարգևեց։ Ըստ երևույթին վիճակված էր հենց այդպես, որ մակերդևացիները պարսիկների ձեռքից խլեին իշխանությունն Ամիայի նկատմամբ, երբ իրենք՝ պարսիկները, մի ժամանակ այն խլել էին մարերից, իսկ սրանք էլ դրանից առաջ՝ աստրեստանցիներից։ /7/ Անցնելով լեռը այսպես կոչված Ամանտայան դարպասների մոտակայքում, Դարեհը գնաց դեպի Իսոս և, ինքն էլ այդ մասին

չկասկածելով, հայտնվեց Ալեքսանդրի թիկունքում: Տիրելով Իստսին, նա գերեց այնտեղ գտնվող մակեդոնացիներին, որոնք տեղում էին թողնվել հիվանդության պատճառով, և, ծանր հաշմելով սրանց, մահապատժի ենթարկեց: Հաջորդ օրը նա մոտեցավ Պիսարոս գետին: Երբ Ալեքսանդրը լսեց, որ Ղարեհը կանգնած է իր թիկունքում, այդ լուրը նրան անհավատալի թվաց և նա իր ընկերներից ինչ-որ մեկին երեսուն թիականոց նավով ուղարկեց, որպեսզի սա հետ գնա դեպի Իսոս և ստուգի, թե համապատասխանո՞ւմ է արդյոք այդ լուրը իրականությանը: Երեսուն թիականոց այդ նավով լողալով հրվանդաններով հարուստ ծովում՝ նրանք շատ արագ պարզեցին, թե որտեղ են կանգնած պարսիկները և Ալեքսանդրին լուր բերեցին, որ Ղարեհը նրա ձեռքերում է: Ալեքսանդրը կանգեց ստորադասներին, իլարթոսներին և դաշնակից զորքերի հրամանատարներին: Նա նրանց ասաց, որ մարտի ելքը պետք է նրանց արիությանը հաղորդի, որ նրանք միշտ հաղթող կլինեն և կմարտնչեն նրանց դեմ, որոնք մշտապես պարտված կլինեն, որ իրենց առաջնորդում է ինքը՝ աստված, որն էլ հենց Ղարեհին ներշնչել է գործը այդ նեղ տեղերը մտցնելու գաղափարը, որտեղ մակեդոնացիների լիովին կհերթի տեղը ծավալել իրենց հետևազորը, իսկ պարսիկների մեծ զորքն էլ անօգուտ կդառնա, որ հակառակորդը չի կարող նրանց հավասարվել ոչ ֆիզիկական, ոչ էլ բարոյական վիճակով, բանգի մակեդոնացիները հնագույն ժամանակներից կռիված են դժվարություններում և վտանգներում ու նրանք կընդհարվեն պարսիկների և մարերի հետ, որոնք վաղուց ի վեր տրվել են հաճույքներին, իրենք ազատ մարդիկ են, իսկ նրանք՝ ստրուկներ: Ինչ վերաբերվում է հելլեններին, որոնք այստեղ կենն են հելլենների դեմ, ապա նրանք մարտնչելիս կլինեն ոչ նույն նպատակների համար, բանգի նրանք տրվել են Ղարեհին վարձի, ընդ որում՝ փոքր վարձի, դիմաց, իսկ մյուսները, այսինքն՝ նրանք, որ իր գործում են, կանավոր են կանգնել Հելլադայի պաշտպանությանը: Իր հերթին, ինչ վերաբերվում է բարբարոսներին՝ թալանիացիներին, պետներին, իլիրիացիներին և ագրացիներին, ապա սրանք եվրոպական բարբարոսներից ամենամարտունեն ու արիամասնորներն էին և նրանք կընդհարվեն Ասիայի թույլ ու փափկասուն ժողովուրդների հետ: Բացի այդ նրանց Ղարեհի դեմ կտանի Ալեքսանդրը և դա ևս մի առավելություն կհանդիսանա: Նա ասա, որ մեծագույն պարգև էր սպասում նրանց այդ ճակատամարտում, բանգի նրանք հաղթանակ կտանեին ոչ թե Ղարեհի սատրապներին՝ Գրանիկոսի մոտ շարված հեծելազորի և 20.000 օտարազգի վարձկանների, դեմ, այլ կջարդեն պարսիկներին ու մարերի ամենաճաղիկին՝ ցեղերի, որոնք բնակվում են Ասիայում և ենթարկվում են նրանց ու ամենամեծագույն մի աղբայի, որը անձամբ ներկա էր: Այդ ճակատամարտը կվերջանա նրանց կողմից Ասիայի նվաճմամբ և վերջ կդնի նրանց մեծագույն ցանքերին: Դրանից հետո նա հիշեց ողջ զորքի նախկին փալյուն գործողությունները, հիշեց նաև առանձին բացերի, որոնց էլ հենց դիմեց՝ յուրաքանչյուրին կոչելով անունով: Նա անդրադարձավ նաև անձամբ իր կողմից վտանգները արհամարհելուն, սակայն այնպես, որ ոչ-ոքի չվիրավորի: Նա, ասում են, հիշեց նաև Զետոֆոնին և նրա հետ եղած 10.000 հոգուն, որոնց համեմատել չի կարելի իր զորքի հետ ոչ բանակով, ոչ էլ, քնդհանրապես, նշանակության, նրանք չունեն ոչ թեսալական, ոչ բետտյան, ոչ Ղելոպոնեսյան, ոչ մակեդոնական և ոչ էլ թրակիական հեծելազոր, նրանք ընդհանրապես հեծյալներ չունեին, որոնք ուներ Ալեքսանդրը, նրանց մոտ չկային նետածիզներ ու պարսատիկավորներ, բացի փոքր բանակի կրետացիների և հոռոցացիների, թեև նույնիսկ նրանց էլ Զետոֆոնը հապճեպ հավաքել էր վտանգի պահին, բայց այնուհանդերձ նրանք Բաբելոնի մոտապայլուն իր ողջ զորքի հետ միասին մի կողմ շարժեցին դարձյալին (Աբենեսյան տրտության արքա Արտաքսես II-ի – Մ.3.), հաղթեցին վերադարձի ճանապարհին իրենց հանդիպած ցեղերին և տուն դարձան: Մի խոսքով, նա ասաց այն ամենը, ինչ նման պայմաններում մարտից առաջ լավ առաջնորդն ասում է ռազմիկներին: Բոլորը նետվեցին սեղմելու նրա ձեռքը և, ոգևորված նրա խոսքերից, սկսեցին պահանջել, որ նա իրենց մարտի տանի: /8/ Ալեքսանդրը հրահանգեց զինվորներին կերակրել: Նա Կիլիկյան դարպասների ուղղությամբ ուղարկեց հեծյալների և նետածիզների փոքր մի բանակություն, որպեսզի սրանք նախապես զննեն այն ճանապարհը, որով ինքն արդեն անցել էր, իսկ գիշերն էլ արդեն ելավ իր ողջ զորքով, որպեսզի գրավի այդ Ղարապասները: Կեսգիշերի մոտ նա կրկին իրենով արեց անցումները և գիշերով մնացած մասը թողեց, որ զորքը հանգստանա հենց այդտեղ, ժայռերի վրա՝ նախապես սակայն ուժեղ պահակակետեր դնելուց հետո: Լուսաբացին նա Ղարապասների ճանապարհի իջավ: Զանի դեռ բոլոր կողմերում նեղ տեղեր էին, նա գործը առաջ էր տանում շարապուրով, սակայն, երբ ավելի ազատ վայր դուրս եկան, նա գործն առաջ մղեց լայն ճակատով՝ հույլիներին մի գունդը հաջորդեցնելով մյուսին, երբ մի կողմից սար էր, իսկ մյուս կողմից՝ ծով: Նրա հեծելազորը առաջով շարված էր հետևակի թիկունքում, իսկ երբ ազատ վայր դուրս եկան, նա գործը շարեց մարտի համար: Աչ թեև ուժեղ լեռան մոտ առաջիկը կանգնեցին հետևազորի ագեմաները և վահանակիրները, որոնց հրամայում էր Պարմենիոնի որդի Նիկանորը, նրա կողքին Կենոսի գունդն էր, իսկ սրանից հետո էլ՝ Պերդիկայի գունդը: Նրանք տեղաբաշխվեցին միևեկ կենտրոնում տեղակայված հույլիների աչ թեև: Չախ թևում առջևում կանգնած էր Անյունատեսի գունդը, նրանից հետո՝ Պողոմեսոսի (Պողոմյանների թագավորության ապագա հիմնադիր արքա Պողոմեսոս I-ինը – Մ.3.), իսկ սրա կողքին էլ՝ Մեդեագրոսիները: Չախ թևում հետևազորի հրամանատարությունը հանձնվեց Կրատերոսին, իսկ ողջ ծախ թևի հրամանատարությունը հանձնվեց Պարմենիոնին, որին հրամայվեց չհեռանալ ծովից, որպեսզի գործը չընկնի բարբարոսների շրջապատման մեջ, որոնք, հույսները դնելով իրենք բանակության վրա, հույս ունեին թևանցել մակեդոնացիներին: Ղարեհը, լուր ստանալով, որ Ալեքսանդրն այդտեղ է և պատրաստ է ճակատամարտի, հրաման տվեց հեծելազորին, այն կազմում էր մոտ 30.000 հեծյալ, թեթևազենների հետ միասին, սրանք մոտ 20.000 էին, անցնել Պյուրամոսի մյուս ափ և հնարավորություն տալ, որ զորքն առանց խոչընդոտների հանդիպելու շարվի: Հույլիներից նա մակեդոնական հետևազորի դեմ առաջինը դրեց մոտ 30.000 հելլեն վարձկաններին, իսկ երկու կողմերից էլ՝ մոտ 60.000 այսպես կոչված վարձկան կարդակներին, սրանք նույնպես հույլիներ էին: Հենց այսպես մարդ կարող էր իրար կողքին տեղավորել այն վայրը, որտեղ նրանք շարվել էին: Լեռան մոտ, որը գտնվում էր ծախից, Ղարեհը Ալեքսանդրի աչ թևի դեմ տեղադրեց մոտ 20.000 ռազմիկների, ընդ որում սրանցից ոմանք հայտնվեցին Ալեքսանդրի զորքի թիկունքում, բանի որ լեռը, որի մոտ նրանք շարվեցին, մի վայրում ծովի հրվանդանին մասնավոր մի խորացում ուներ և հետապստում պայտի նման կրկին ուղղվում էր: Հենց այս պատճառով էր, որ նրանք հայտնվեցին Ալեքսանդրի թևի թիկունքում: Մնացած մեծաթիվ թեթև զինվածներն ու հույլիները, որոնք ըստ ցեղերի շարված էին անօգուտ խորը մարտակարգով, կանգնեցին հելլեն վարձկանների և բարբարոսական հետևակի թիկունքում: Անում են, որ Ղարեհի զորքը ընդհանուր կազմում էր 600.000 հոգի: Ալեքսանդրը առաջ էր գնում և, հենց որ տեղափոխվեց մի քիչ լայնացավ, նա առաջ մղեց հեծյալներին և այսպես կոչված ընկերներին, ինչպես նաև թեսալացիներին ու մակեդոնացիներին: Նա նրանց տեղակայեց աչ թևում, որտեղ նաև ինքն էր, իսկ պետույնացիներին և մնացած դաշնակիցներին էլ նա ուղարկեց ծախ թև՝ Պարմենիոնի մոտ: Ղարեհը, շարելով իր հետևազորը, հեծելազորին, որ մինչ այդ գետից անդին էր առաջ մղել, որպեսզի սեփական զորքը շարի առանց որևէ խոչընդոտի, ազդանշան տվեց վերադառնալ: Այս հեծելազորի մեծ մասը նա տեղակայեց աչ թևում՝ ընդդեմ Պարմենիոնի, ծովի կողմից, բանի որ հենց այստեղ էր, որ հեծելազորի համար համեմատաբար շատ տեղ կար, սակայն մի մասն էլ բաշեց ծախ թև՝ դեպի լեռը, որտեղ, սակայն, տեղանքի ներդրության պատճառով հեծյալներն անօգուտ դարձան, ինչից հետո սրանց մեծ մասին նա կրկին հրամայեց տարալ աչ թև: Ինքը՝ Ղարեհը, գտնվում էր ողջ մարտակարգի կենտրոնում, բանգի այդ տեղը արքաների համար նախատեսված էր դեռ սովորության ուժով, իսկ դրա պատճառը բացատրել է Գրիկասի որդի Զետոֆոնը: /9/ Այդ պահին Ալեքսանդրը տեսավ, որ պարսկական գրեթե ողջ հեծելազորը շարվել է իր ծախ թևի դեմ, որը տեղակայված էր ծովի մոտ, իսկ իր կողմից այնտեղ կանգնած էին միայն պետույնացիները և այլ դաշնակից հեծյալներ, դրա համար էլ նա շտապեց դեպի այդ թև՝ ես տեղաշարժել թեսալական հեծելազորը՝ հրամայելով նրան անցնել ոչ թե ողջ զորքի դիմացից, այլ՝ անկաստ անցնել հետևակների թիկունքից, որպեսզի թշնամին չնկատի նրա այս տեղաշարժը: Աչ թևում նա հեծյալներից առաջ տեղակայեց Պրոմոտաքոսի հրամանատարության տակ գտնվող «վագոդներ»-ին և Արիստոնասի հրամանատարության տակ գործող պետներին, իսկ հետևակից էլ՝ Անտիոքոսի հրամանատարության տակ գործող հետևազորին: Ագրիանցիներին, որոնք գործում էին Աթալյոսի հրամանատարության տակ, հեծյալների և նետածիզների փոքր բանակի ուղեկցությամբ նա թողեց իր թիկունքում՝ հետևում գտնվող լեռան մոտ, այնպես որ աջից նրա ճակատը կարծես բաժանվում էր երկու թևերի, որոնցից մեկն ուղղված էր Ղարեհի ու պարսիկների դեմ, որոնք գտնվում էին գետից անդին, իսկ մյուսը՝ լեռան մոտ և իր թիկունքում դիրքեր գրավածների դեմ: Չախ թևում հետևազորից կանգնած էին կրետական նետածիզներն ու թրակիացիները, որոնց առաջնորդում էր Միտալանդը: Նրանց դիմաց գտնվում էր այս թևի հեծելազորը: Օտարազգի վարձկաններին թողեցին բոլորից հետո՝ ծայրում: Զանի որ աչ թևում մարտակարգը նրան թվաց ոչ բավարար խիտ և պարսիկները գիծն այստեղ, ըստ երևույթին, ավելի երկար էր ձգվում, ապա Ալեքսանդրը հրամայեց կենտրոնից անկաստ աչ թև անցնել ընկերների երկու հեծյալ իլերին՝ անթիվելով ներքևից վերև վազել: Այստեղ Ալեքսանդրը տեսավ, որ նա կարող է մարտակարգը համարել ռազմիկներով, որոնց նա հանել էր սրանց դեմ, բանի որ հասկացավ, որ այստեղ իրեն հերթե են միայն 300 հեծյալներ: /10/ Չորքը, որը շարված էր այս կերպ, նա, որոշ ժամանակ տևող կանգառներով, առաջ տարավ, բանգի կարծում էր, որ ճիշտ է առաջ շարվել դանդաղ և հանգիստ: Ղարեհը նրան ընդառաջ չէր գալիս, նրա բարբարոսները կանգնած էին այն կարգով, ինչ կարգով որ ի սկզբանե դասավորված էին, և նա սպասում էր Ալեքսանդրի գետի ափին, որը մասամբ դիպ էր, իսկ այն տեղերում էլ, որտեղ անցումը համեմատաբար հեշտ էր, նա հրամայեց դաշտային ամրություններ կառուցել, ինչը Ալեքսանդրին և նրա ռազմիկներին ցույց տվեց, որ Ղարեհը վախենում է: Երբ պարսկական ճամբարն արդեն մոտիկ էր, Ալեքսանդրը ձիու վրա հեծած շրջեց ողջ մարտակարգով և կոչ արեց

նազմիկներին իրենց արիաքաղ պահել: Նա արժանի հարգանքով հիշատակեց ոչ միայն առաջնորդների անունները, այլև դիմեց նաև իշարթոսներին, լոխսագոսներին և օտարազգի վարձկաններից նրանց, որոնք հայտնի էին իրենց կոչումով ու արիությանը: Ի պատահական՝ բոլոր կողմերից աղաղակներ բարձրացան և մարդիկ սկսեցին պահանջել իրենց անհապաղ թշնամիների դեմ տանել: Նա զորքը առաջ տարավ լիակատար կարգով և, չնայած Դարեհի զորքն արդեն երևում էր, սկզբում՝ քայլով, որպեսզի շարքը չխախտվի ու այիթածն գծծ չառաջանա, ինչպես դա լիմում է ապի մոտ: Հայտնվելով Նետրնկեց հեռավորության վրա՝ ռազմիկները, որոնք շրջապատում էին Ալեքսանդրին և գտնվում էին աջ թևում, առաջինը վազեցով Նետրնկեց գետը, որպեսզի իրենց սրբկթաց այդ հարվածով վախեցնեն պարսիկներին ու, միանգամից անցնելով ձեռնամարտի, ոչ այնքան շատ տուժվեց Նետրնկեց: Պատահեց այնպես, ինչպես որ ենթադրում էր Ալեքսանդրը, քանզի հենց որ բանը հասավ ձեռնամարտին, պարսկական զորքի ձախ թևը դիմեց փախուստի: Ալեքսանդրը և նրա ռազմիկները այստեղ փայլուն հաղթանակ տարան, սակայն նրա աջ թևը նաև հենց այդ պատճառով էլ նաև պատռվեց, քանի որ, երբ այն շտապ գետը Նետրնկեց և ձեռնամարտի սկիզբը դրեց, քշելով իրենց դեմ ելած պարսիկներին, այնտեղ չկարողացան պահել ճակատի ուղիղ գիծը: Իրոք, մակերոնական զորքը, որը գտնվում էր կենտրոնում, այդքան չէր շտապում մարտի մեջ մտնել, իսկ զինվորներն էլ, որոնք հաճախ հայտնվում էին կտրտված տեղանքում, իրենց հերթին ևս այստեղ չկարողացան պահել ճակատի ուղիղ գիծը և այս ամենի արդյունքում մի ճեղքվածք առաջացավ, որտեղ էլ հենց Դարեհի հեղին վարձկանները ուղղեցին իրենց հարվածը՝ հենց այն տեղում, որտեղ նրանք տեսնում էին, որը մարտակարգը առավել է ճեղքված: Թե՛մ մարտ բռնկվեց: Վարձկանները փորձում էին մակերոնացիներին իրել և գցել գետը ու իլել հաղթանակը իրենց արդեն փախչող կողմնակիցների համար, իսկ մակերոնացիներն էլ՝ Ալեքսանդրի ակնհայտ հաջողության պայմաններում ձգտելով հետ չմնալ նրանից ու չմթաղել իրենց ֆալանգի փառքը, որի անհաղթ լինելը մասին ողջ ժամանակ գոռում էին: Դրան գումարովեց նաև մրցությունը ժողովուրդների մեջ՝ հեղին և մակերոնական: Այստեղ ընկավ Սելևկոսի որդի Պտղոմեոսը՝ մի մեծ խիզախության տեր մարդ, նրա հետ էլ գոհվեցին ոչ վերջիններից հանդիսացող 120 մակերոնացիներ: /11/ Այդ ժամանակ աջ թևի գնդերը, տեսնելով, որ պարսիկները, որոնք կանգնած են իրենց դիմաց, արդեն դիմում են փախուստի, շուտ եկան Դարեհի վարձկան օտարազգիների դեմ և օգնության հասան տեղի տվող իրենց ընկերներին: Նրանք գետից հետ շարժվեցին թշնամուն և զգալիորեն առաջ եկած պարսկական զորքին, հենց այն վայրում, որտեղ ճեղքվածք էր առաջացել, հարված հասցրին թևից՝ կոտորելով օտարազգիներին: Պարսկական հեծելազորը, ելնելով թեսալականի դեմ, չէր սպասում գետի մոտ միևնույն մարտը սկսվի, այլ, անցնելով գետը, հարձակվեց թեսալացիների վրա: Այստեղ հեծելազորային թե՛ծ ընդհարում եղավ, սակայն պարսիկները տեղի տվեցին հենց միայն իմացան, որ Դարեհը դիմել է փախուստի, իսկ ճեղքվածքի մեջ մտած վարձկաններն էլ կոտորվել են հետևանքի կողմից: Այդ ժամանակ արդեն փախուստը անվերապարձ և համընդհանուր տեսք ընդունեց: Նահանջելիս պարսիկներից շատերը տուժվեցին իրենց ծանր գնկված հեծյալների ձիերից, դե իսկ հեծյալները ևս, խմբով վախեցած ու անկանոն նահանջելով նեղ ճանապարհով, ոչ այնքան կորուստներ կրեցին հետապնդող թշնամուց, ինչքան վնասեցին մեկ մեկու: Այնուհանդերձ պետք է լշել, որ թեսալացիները եռանդով հետապնդում էին նրանց, այնպես որ այդ հետապնդման ժամանակ հետևակայիններ կոտորվեցին ոչ քիչ, քան՝ հեծյալներ: Դարեհը, հենց որ տեսավ, որ իր ձախ թևը տեղի տվեց Ալեքսանդրի առաջ և այստեղ սեփական զորաշարքում ճեղք առաջացավ, անմիջապես էլ հենց Նետրնկեց մարտակառքի վրա ու իր պալատականներին հետ միասին դիմեց փախուստի: Քանի դեռ հարթավայր էր, նա սպասում էր մարտակառքի վրա, փրկվելով թշնամուց, իսկ հենց որ սկսվեցին ձորերն և ճանապարհները դժվարացան, նա անմիջապես էլ լքեց մարտակառքը՝ այնտեղ թողնելով վախճան ու վերնազգեստը: Նույնիսկ աղեղը նա թողեց մարտակառքում և ձիով փախավ: Գիշերը, որը շուտով վրա հասավ, փրկեց նրան գերությունից: Ալեքսանդրը ողջ գիշեր հետապնդեց նրան, քանի դեռ լույս էր, իսկ երբ այնքան մթնեց, որ հնարավոր չէր տեսնել ոտքի տակը, նա հետ դարձավ ճամբար՝ գրավելով Դարեհի մարտակառքը նրա վախճանի, վերնազգեստի և աղեղի հետ միասին: Դարեհին հետապնդելու խանգարեց նաև այն հանգամանքը, որ ֆալանգի առաջին իսկ ճեղքման ժամանակ նա Նետրնկեց այստեղ և Նետրնկեց հետապնդելու Դարեհին ոչ վաղ, քան պարսկական հեծելազորը հետ շարժվեց գետից: Պարսիկներից սպանվածների շարքերում էին Արչամեսը, Ռեոմիթոսը և Անդիգիոսը, սա նա էր, որ հրամայում էր հեծելազորին Գրանիկոսի մոտ: Հռոմիցիներն նաև Եգիպտոսի սատրապ Տասսակոս և պալատականներից մեկը Բուբակն անունով: Սպանվածների թիվը հասնում էր 100.000 հոգու, ընդ որում Ալեքսանդրից՝ ավելի քան 10.000 հոգի: Լագոսի որդի Պտղոմեոսը, որն այդ ժամանակ հետևում էր Ալեքսանդրին, պատմում էր, որ, երբ նրանք, հետապնդելով Դարեհին, հայտնվեցին ինչ-որ մի կիրճում, ապա անցան ուղիղ դիակների վրայով: Դարեհի ճամբարը անմիջապես գրավվեց՝ հենց ընթացքից: Գերվեցին Դարեհի մայրն և կինը, որը նաև նրա քույրն էր, նրա փոքրիկ որդին, երկու աղջիկները ու պարսիկների որոշ այլ կանայք, որոնք իրենց պատվով և դիրքով հավասար էին սրանց: Պարսիկների մեծ մասը, սակայն, հասցրել էր գույքի հետ միասին կանանց Դամասկոս ուղարկել: Դարեհը ևս Դամասկոս էր ուղարկել իր գումակին և ամեն տեսակի գույքի մի մասը, որը սովորաբար մեծ արքայի հետ պատերազմի է տարվում, որպեսզի այստեղ ևս չքեղության մեջ ապրի: Դրա համար էլ ճամբարում միայն 3.000 տաղանդ գտան, իսկ մնացած գույքը, որը ուղարկվել էր Դամասկոս, շուտով բռնկվեց Պարմենիոնի կողմից, որն այդ կողմն էր ուղարկվել հենց այդ նպատակով: Ահա այս կերպ ավարտվեց այդ ճակատամարտը» (Արիանոս «Ալեքսանդրի արշավանք», գիրք 2, գլուխ 4-11):

«/18/ Այդ ժամանակ Դարեհը (Աբեննյան տերության արքա Դարեհ III-ը – Մ.Հ.) Սուզայից շարժվում էր ծովի ուղղությամբ: Նա հույսը դրել էր իր զորքի բազմամարտության վրա, քանզի նրա հրամանատարության տակ 600.000 հոգի կար, և, բացի այդ, թագավորին ոգևորել էր այն երազը, որը մոգերը մեկնաբանել էին ելնելով ավելի շուտ նրան սիրաշահելու, քան թե դրա իսկական նշանակությունը բացահայտելու ցանկությունից...: /19/ Իմանալով Կիլիկիայում Ալեքսանդրի (Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի – Մ.Հ.) երկարատև մնալու մասին՝ Դարեհը դա վախկոտության նշան համարեց, ինչն էլ ավելի սրտապնդեց նրան, իսկ իրականում այդ հապաղման պատճառը թագավորի հիվանդությանն էր եղել, որն առաջացել է, ունակ կարծիքով, գերհոգնածությունից, իսկ ուրիշների կարծիքով էլ՝ Կիլիկոս գետի սառցաջրում, և այն չէր կարելի հաղթահարել ոչ մի դեղով...: Դարեհի զորքում Ամիսոսա անունով հայրենիքից փախած մի մակեդոնացի կար, որը լավ գիտեր Ալեքսանդրի բնավորությանը: Տեսնելով, որ Դարեհը մտադիր Ալեքսանդրի վրա գնալ լեռնային նեղ ճանկաներով, Ամիսոսաը պարսից արքային խորհուրդ տվեց մնալ տեղում, որպեսզի ճակատամարտ տար բաց հարթավայրերում և օգտագործեր իր թվային գերազանցությունը: Դարեհը պատասխանեց, թե վախենում է, որ չլինի թե հանկարծ թշնամիները փախուստ տան և Ալեքսանդրը դուրս պրծնի: «Դրանից, արքա», - ասաց Ամիսոսաը, - «դու կարող ես չվախենալ, Ալեքսանդրն անապատն կգա քո դեմ և, հավանաբար, արդեն գալիս է է»: Այնուամենայնիվ Ամիսոսաը չկարողացավ թագավորին համոզել և Դարեհը, թողնելով ճամբարը, ճամփա ընկավ դեպի Կիլիկիա, իսկ Ալեքսանդրը հենց այդ ժամանակ իր զորքերը շարժեց դեպի Անտիոք՝ պարսիկների դեմ: Գիշերը երկու զորքերն իրար կողքով, միմյանց չկատարելով անցան և յուրաքանչյուրն իսկյան հետ վերադարձավ: Ալեքսանդրը, ուրախացած երջանկի պատահականությանը, շտապեց պարսիկներին հասնել լեռնանցքներում, իսկ Դարեհը ձգտում էր իր բանակը դուրս բերել կիրճերից և վերադառնալ նախկին ճամբարը: Նա արդեն հասկացել էր, որ սխալ է գործել մտնելով այս խիստ կտրտված տեղանք, որը սեղմված էր ծովի և լեռների արանքում, մեջտեղից Պիկարոն գետով բաժանված ու հեծելազորի համար անհարմար, բայց թշնամու փոքրաթիվ ուժերի գործողությունների համար՝ հարմար ու շատ ձեռնտու: Այդ լավ դիրքը Ալեքսանդրին ճակատագիրը բաժին հանեց, բայց նրա հաղթանակն ապահովեց ավելի շուտ հմուտ դեկավալումը, քան թե կույր բախում: Չնայած այն բանին, որ նրա ուժերը բանակապես նշանակալի չափով գիշերում էին բարբարոսների ուժերին, Ալեքսանդրը թույլ չտվեց, որ իրեն շրջապատեն, ընդհակառակը՝ իր աջ թևով շրջապատելով թշնամու զորքի ձախ թևը, պարսիկներին հարվածեց թևից և փախուստի մատնեց իր առաջ կանգնած բարբարոսներին: Մարտնչելով առաջին շարքերում՝ Ալեքսանդրը սրով վիրավորվեց ազդրից, ինչպես հաղորդում է Զարեսը՝ հենց Դարեհի ձեռքով, քանզի նրանց միջև բանը հասավ ձեռնամարտի: Հարկ է լշել, սակայն, որ այդ ճակատամարտի մասին Ամիսոսադուրսին ուղղված նամակում պատմելիս Ալեքսանդրը չի տալիս նրա անունը, ով վիրավորել էր իրեն: Նա գրում է, թե դաշույնով վիրավորվել է ազդրից, բայց վերքը վտանգավոր չի եղել: Ալեքսանդրը փայլուն հաղթանակ տարավ, ոչնչացրեց 110.000 հոգուց ավելի թշնամիներ, բայց չկարողացավ բռնել Դարեհին, որը, փախուստով փրկվելով նրանից, առաջ էր անցել չորս կամ հինգ ասպարեզ: Հետապնդման ժամանակ Ալեքսանդրին հաջողվեց գրավել արքայի մարտակառքն և աղեղը» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Ալեքսանդր», գլուխ 18, 19):

«/17/ Որպեսզի ընթերցողին չթվա, թե մենք առանց մի որևէ հիմքի անվստահություն ենք սերմանում հայտնի հեղինակների նկատմամբ, հիշողությամբ բերենք օրինակ՝ միայն մեկ հայտնի ճակատամարտի մասին, որը ոչ միայն շատ հայտնի է, այլև ժամանակով էլ շատ հեռու չէ մեզանից, ընդ որում նույն Կալիսթենոսը եղել է նրա ականատեսը: Ես նկատի ունեմ Ալեքսանդրի (Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի – Մ.Հ.) և Դարեհի (Աբեննյան տերության արքա Դարեհ III-ի – Մ.Հ.) միջև Կիլիկիայում տեղի ունեցած ճակատամարտը: Եվ այսպես, ըստ Կալիսթենոսի Ալեքսանդրն արդեն անցել էր լեռնածերպերն և այսպես կոչված Կիլիկյան դարպասները, երբ Դարեհն իր հերթին անցավ Ամիսոսյան կոչվող դարպասներով և իջավ Կիլիկիա: Տեղացիներից լսելով, որ Ալեքսանդրը ուղղվում է Անտիոք, Դարեհը, շարունակում է Կալիսթենոսը, գնաց նրա հետևից և, մոտենալով նեղ տեղերին, ճամբար զարկեց Պիկարոս գետի ափին: Այդ վայրում նախապետների և ծովի միջև հեռավորությունը Կալիսթենոսը գնահատում է 14 տարիներ: Վերդիլիցալ գետը այդ հատվածը կտրում է ծայրից ծայր՝ սկսվելով հենց լեռներից այն խորը հունով հոսում է հարթավայրով և ծովն է թափվում բարձր ու դժվար հասանելի ծովափում: Ահա հենց նման կարազգություն տալուց հետո էլ Կալիսթենոսն ավելացնում է, թե Ալեքսանդրը անակնկալ հետ դարձավ և գնաց թշնամու վրա, իսկ նրա մոտենալուն պես էլ Դարեհն ու նրա

գորավարները որոշեցին ողջ գործը տեղակայել նույն այն տեղում, որը նրանք զբաղեցրել էին մինչ այդ, ընդ որում նրանք որոշեցին վերջինիս պաշտպանությունն ուժեղացնել մոտակից հոսող գետով: Դրանից հետո, ավելացնում է Կալիսթենեսը, Ալեքսանդրը հեծելազորը տեղակայեց ծովափին, վարձկաններին տեղակայեց հեծելազորի հետևում գետի երկայնքով, իսկ պելտաստներին էլ դրեց դրանից հետո՝ մինչև նախալեռները: /18/ Այս առումով դժվար է հասկանալ, թե ի՞նչ կերպ էր Դարեոսն ի վիճակի իր զորքը, այն էլ այդքան մեծաքանակ, տեղակայել ֆալանգի դիմաց, երբ գետը հարույժ էր նրան: Ինչպես պնդում է Կալիսթենեսն ինքը, Դարեոսն ուներ 30.000 իծեյալ և նույնքան էլ վարձկաններ: Արդյունքում՝ հեշտ է որոշել, թե ինչպես տարածք կարող է զբաղեցնել նման զորքը: Այսպես, իրական մարտի պարագայում հեծելազորը հաճախ տեղակայվում են 8 հոգի խորությամբ ունեցող շարքերով, ընդ որում հեծելազորի գորաջլուկատների կողքից պետք է դրանց ճակատին հավասար էլ տարածություն թողնել, որպեսզի վերջինս առիթի դեպքում կարողանա աջ և ձախ շուռ գալ կամ հետ դառնալ: Այսպիսով, ստադիոնում տեղակայվում է 800 ռազմիկ, 10 ստադիոնում՝ 8.000-ը, իսկ 4 ստադիոն էլ ընդգրկում է 3.200 ռազմիկ, այնպես որ 14 ստադիոնը կընդգրկի 11.200 ռազմիկ: Արդ, եթե Դարեոսը մարտի համար շարել էր իր 30.000 ռազմիկներին, ապա նա հազիվ միայն կարողանար հեծելազորից կազմել իրար հետևող երեք շրջաններ: Իսկ ո՞ր է այդ պարագայում տեղը վարձկան զորքի համար, պարզ է, թիկունքում, այլ կերպ չի կարող լինել, սակայն հենց այդ հանգամանքն էլ հենց ժխտում է Կալիսթենեսը՝ պնդելով, թե հենց վարձկաններին էին, որ տեղի ունեցած մարտում ընդհարվեցին մակեդոնացիների հետ: Այստեղից էլ անխուսափելիորեն ակնհայտ է հետևությունը, որ տարածություն կետք, այն, որ ծովի կողմում է զբաղեցված է եղել հեծելազորի կողմից, իսկ մյուս կողմն էլ, որը գնում է դեպի լեռները՝ վարձկանների: Այս պայմաններում հեշտ է պատկերացնել, թե ինչպես է կազմել հեծելազորի շարքերի խորությունը և ճամբարից ինչ հեռավորության վրա է հոսել այն գետը: Իրար մոտենալուց հետո, շարունակվում է Կալիսթենեսը, Դարեոսը, որը գտնվում էր մարտակարգի կենտրոնում, թեև իր մոտ բերեց վարձկանների ֆալանգը: Այս անգամ ևս կասկածելի է, որ դա այդպես եղած լինի, քանզի, եթե հեծելազորի և վարձկանների ֆալանգի թվերը կենտրոնում հարյուր էին իրար և Դարեոսը փաստացի վարձկանների մոտ էր, ապա ո՞ր է ի՞նչ կերպ էր կարող Դարեոսը նույն այդ վարձկաններին կանգնել: Ավարտելով խոսքը՝ Կալիսթենեսը պնդում է, որ աջ թևում գտնվող հեծելազորը հարձակվան անցավ և հարվածեց Ալեքսանդրի հեծելազորին, ընդ որում վերջինս խիզախորեն ընդունեց մարտը և ուժեղ հակահարված տվեց, սակայն Կալիսթենեսը, կարծես թե, մոռացել է, թե, ինչպես նա հենց նոր էր ասում, հակառակորդ կողմերը բաժանված են եղել գետով: /19/ Այսպիսին են Կալիսթենեսի տեղեկությունները Ալեքսանդրի մասին: Այսպես, ըստ նրա խոսքերի ստացվում է, որ Ալեքսանդրը դեպի Ասիա արշավանքը սկսել է 40.000 հետևակով և 4.500 հեծյալներով, իսկ այն ժամանակ, երբ պատրաստվելիս է եղել մտնել Կիլիկիա, Մակեդոնիայից նրան որպես համալրում ժամանել է 5.000 հետևակային և 800 հեծյալ: Եթե այս թվից հանել 3.000 հետևակայինների ու 300 հեծյալներին, թեև սա չափից դուրս մեծ թիվ է տարբեր պատճառներով բացակայող ռազմիկների պարագայում, ապա նույնիսկ այդ դեպքում էլ դեռ կմնան 42.000 հետևակայիններ և 5.000 հեծյալներ: Ահա նման նախնական դիտարկումներից հետո Կալիսթենեսը պատմում է, որ Ալեքսանդրը, իմանալով Կիլիկիա Դարեոսի ժամանելու մասին արդեն այն ժամանակ, երբ գտնվում էր նրանից 100 ստադիոն հեռավորության վրա և լեռնածորանքին անցել էր, հետ դարձել իր զորքը ու կրկին գնաց դեպի լեռնածորանքը՝ առջևում տեղակայելով ֆալանգը, նրանից հետո՝ հեծելազորը, իսկ հետո էլ գունակն և բաշտող անտառներին: Դեհ, որ զորքերը բաց տարածություն դուրս եկան, իբր թե դրանից հետո Ալեքսանդրը բոլորին հրամայած է եղել ֆալանգային մարտակարգ ընդունել, ընդ որում իբր սկզբում այն կազմվելիս է եղել 32 շարք, հետո՝ 16, իսկ հետո էլ՝ 8: Այս տեղեկությունը ավելի անարժանահավատ է, քան նախորդը: Իրոք, եթե արշավի սովորական պայմաններում ստադիոնը 6 ոտնաչափ կազմող ռազմիկների զբաղեցրած տարածության պայմաններում ընդգրկում է 1.600 ռազմիկ, 10 ստադիոնը՝ 16.000, իսկ 20 ստադիոնն էլ դրա կրկնակին, ապա հեշտ է պատկերացնել, որ Ալեքսանդրը, այն ժամանակ, երբ նրա զորք զբաղեցնում էր դեռևս 16 շարք խորությամբ, կարիք հանդիսանար 20 ստադիոն տարածություն, իսկ որպես հետևություն էլ՝ ողջ հեծելազորի և 10.000 հետևակայինի համար տեղ ուղղակի չէր մնա: /20/ Այս ամենից հետո Կալիսթենեսն ասում է, որ Ալեքսանդրը հակառակորդից 40 ստադիոն հեռավորության վրա իր զորքը ճակատով շարեց, սակայն ավելի մեծ անխնայատուրություն հնարել իսկ չի կարելի: Իրոք, որտեղ է հնարավոր, որ էլ Կիլիկիայի պայմաններում, գտնել մի տեղ, որտեղ սարիքներով զինված և 20 ստադիոն ձգվող զինվորական ճակատային շարժ իրականացնել 40 ստադիոն տարածության վրա: Նույնիսկ թվարկել էլ չարժեք բոլոր այն խոչընդոտները, որոնք անսխալապես էլ կհանդիպեն նման կերպ ձգված ու նման կերպ շարժվող զորքին: Այս առումով հերիք են, թերևս, միայն մանրամասները հենց իր՝ Կալիսթենեսի, պատմության, որպեսզի համոզվենք մեր այս պնդումի արդարացիության մեջ: Այսպես, նա ասում է, որ լեռներից իջնով ջրի հոսքերը հարթավայրի վրա այնպիսի խորը հուններ էին գծում, որ նույնիսկ պատմում էին, թե փախուստի ժամանակ պարսիկների մեծ մասը զոհվել է հենց դրանցում: Դա այդպես է, հնարավոր է ասեն ինձ, սակայն Ալեքսանդրը ամեն դեպքում ցանկանում էր լիովին զինված և պատրաստ ելնել հակառակորդի դեմ, սակայն ի՞նչը կարող է առավել անպատրաստ դարձնել զորքը առաջիկա մարտին, քան ճակատը խառնած ու խառնված ֆալանգը: Առավել հեշտ է ծիշտ երթարշավային կարգը մարտակարգի վերածել, քան անտառածածկ և փոսերով լի տեղանքում ճակատով շարել զորքը ու առաջանալ՝ արդյունքում կիսելով այն մասերի: Ահա թե ինչու իրոք ավելի ճիշտ էր զորքը առաջ տանել ճիշտ շարժ կրկնակի կամ բարակի ֆալանգով, քանզի այս պայմաններում հեշտորեն հնարավոր էր և անցումի համար հարմար տեղեր գտնել, և զորքը արագորեն մարտակարգի բերել, մանավանդ որ առաջ ուղարկված հետախույզներից Ալեքսանդրը կարող էր ճշտորեն իմանալ հակառակորդի գտնվելու տեղի մասին: Եվ ի վերջո, ըստ Կալիսթենեսի նկարագրության, երբ Ալեքսանդրը ճակատով շարված իր զորքը առաջ էր տանում, հարթ վայրերում նա հեծելազորը դրեց ոչ թե հետևազորից առաջ, այլ՝ նրա հետ նույն գծի վրա: Այլ սխալների մասին մենք այլևս չենք խոսի, բայց ահա թե ինչ է կարևոր: /21/ Ըստ Կալիսթենեսի պատմածի այնպես է ստացվում, թե Ալեքսանդրը, երբ հակառակորդին արդեն մոտ էր, իր ֆալանգից 8 շարքանոց խորությամբ նույն, իսկ այստեղից էլ անխուսափելիորեն ստացվում է, որ ֆալանգը ձգվել է 40 ստադիոն: Եթե նույնիսկ կատարելապես պոետը. «ռազմիկները թիպ իրար գային, նիզակը նիզակին, վահանը վահանին, սուրը սրին և մարդն էլ մարդուն», ապա նույնիսկ այդ պայմաններում էլ ֆալանգի համար 20 ստադիոն տարածություն պետք կլիներ, բայց չէ՞ որ Կալիսթենեսն ինքն է ասում, որ այնտեղ նույնիսկ լրիվ 14 ստադիոն էլ չկար... ընդ որում այդ տարածությունը մի մասն էլ դեռ զբաղեցրել էր աջ թևում գտնվող հեծելազորը, իսկ զորքն ինքն էլ առաջանում էր նախալեռներից այնքան հեռավորության վրա, որ այստեղ գտնվող թշնամիները ի վիճակի չէին վնաս հասցնել նրան: Իրոք, մենք գիտենք, որ Ալեքսանդրն իր զորքը հենց նոր հիշատակված զորքի նկատմամբ կեռի ձևով շարեց և այս ամենը այն պայմաններում, երբ մենք դեռ չենք էլ հիշատակել այն 10.000 հետևակայինների մասին, որոնք, ըստ նույն Կալիսթենեսի խոսքերի, դեռ մնում էին: Այսպիսով, ըստ այս պատմիչի իսկ հաշվարկների, ֆալանգի համար մնում էր առավելագույնը 11 ստադիոն և այդ տարածությունը վրա իրար գալով 30 հոգի խորությամբ ունեցող շարքերով պետք է տեղակայվեին 32.000 ռազմիկներ, բայց նույն Կալիսթենեսը պնդում է, որ այնտեղ 8 հոգի խորությամբ ունեցող շարք է եղել: Նման սխալներն իրոք աններելի են այն պայմաններում, երբ Կալիսթենեսն ինքն է տալիս մեզ ռազմիկներ միջև հեռավորության, ընդհանուր տեղանքի և ռազմիկների թվի վերաբերյալ տեղեկատվություն: /22/ Որպեսզի շատ երկար չտևի նման սխալների թվարկումը, մենք միայն նշենք ևս մի բանից: Կալիսթենեսը պնդում է, որ Ալեքսանդրը հենց այս կերպ, այլ ոչ թե այլ կերպ էր շարել զորքը Դարեոսի հետ ճակատելու համար, ընդ որում Դարեոսն ինքն էլ նույն կերպ ի սկզբանե ուղեցել է մարտում ընդհարվել հենց Ալեքսանդրի հետ, սակայն հետո փախավ: Երբ Դարեոսը, ինչպես նա, այլև բոլոր Ասիայում ապրողները համոզված էին, որ մակեդոնացիները նույնիսկ չեն մոտենալու պարսիկներին նրանց մեծ թվի պատճառով: Դեպքերը, սակայն, զարգացան ոչ այնպես, ինչպես նրանք ակնկալում էին, քանի որ արքան, ճակատամարտելով մակեդոնացիների դեմ, պարտվեց և կորցրեց իր բանակի մի խոշոր մասը, իր մայրը, կինը և զավակները գերի վերցվեցին, իսկ ինքը փախավ Դարսկաստան: (Յուդեի Փլավիոս «Դեռական հնախոսություն», գիրք 11, գլուխ 8):

«Եվ այդ ժամանակ Դարեոսը (Աբեննյան տերության արքա Դարեոս III-ը – Մ.Ֆ.) լսելով, որ Ալեքսանդրը (Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.Ֆ.), Յլլեյտալոնտոս անցնելուց և իր աստրապներից Գրանիկոնի ճակատամարտում հաղթելուց հետո առաջ է շարժվում, հեծելազոր ու հետևակ զորք էր կենտրոնացնում՝ ստադիոն լինելով դիմագրավել մակեդոնացիներին՝ նախքան նրանք ներխուժելով կնվածին ողջ Ասիան: Ընթերցելով, ուրեմն, Եփրատ գետը և անցնելով Կիլիկիայի Տավրոս լեռն՝ նա, այնտեղ ճակատամարտ տալու նպատակով, թշնամին սպասում էր Կիլիկիայում գտնվող Իսոսում: Իր հերթին Սանաբալլետը, ուրախացած Դարեոսի գալստյան վրա, անհապաղ առաջ Սանասեին, որ իր խոստովանելը կկատարի, հենց որ Դարեոսը թշնամիներից հաղթելով վերադառնա, որովհետև ոչ միայն նա, այլև բոլոր Ասիայում ապրողները համոզված էին, որ մակեդոնացիները նույնիսկ չեն մոտենալու պարսիկներին նրանց մեծ թվի պատճառով: Դեպքերը, սակայն, զարգացան ոչ այնպես, ինչպես նրանք ակնկալում էին, քանի որ արքան, ճակատամարտելով մակեդոնացիների դեմ, պարտվեց և կորցրեց իր բանակի մի խոշոր մասը, իր մայրը, կինը և զավակները գերի վերցվեցին, իսկ ինքը փախավ Դարսկաստան» (Յուդեի Փլավիոս «Դեռական հնախոսություն», գիրք 11, գլուխ 8):

«Ընդ որում Դարեոսը (Աբեննյան տերության արքա Դարեոս III-ը – Մ.Ֆ.) մարտի դուրս եկավ 400.000 հետևակայիններով և 100.000 հեծյալներով: Թշնամու բանակի մեծաթվությունը սեփական բանակի փոքրաքանակության հետ համեմատած արդեն անհանգստացնում էր Ալեքսանդրին

(**Հունամակերոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծին – Մ.Ֆ.**), բայց նա միաժամանակ նաև հիշում էր, թե ինչպիսի սիրազորություններ է կատարել այդ մի բուռ ռազմիկներով և ինքնան ժողովուրդ է ջարդել ճակատամարտերում: Եվ ահա, երբ հույսը հաղթեց վախին, Ալեքսանդրը որոշեց, որ շատ վտանգավոր է հետաձգել ճակատամարտը, քանի որ զորքի ոգին կկոտրվի: Նա պատվեց զորքում և տարբեր ժողովուրդների դիմեց տարբեր խոսքերով: Իլիրիացիներին և թրակիացիներին նա հրապարակեց պարսիկների անթիվ հարստություններով, հույներին այրեց անցած պատերազմների մասին հուշերով ու պարսիկների նկատմամբ տածած ատելությամբ, իսկ մակեդոնացիներին էլ հիշեցրեց մեկ նրանց կողմից նվաճված Եվրոպայի, մեկ էլ Ասիայի մասին, որը դեռ պետք էր նվաճել: Նա փառաբանում էր նրանց որպես մարտիկներ, որոնք իրենց հավասարը չունեն աշխարհում, ասում էր, որ առաջիկա ճակատամարտը կհանդիսանա նրանց ջանքերի ավարտը և այլն: Եվ ահա նա անմիջապես հրամայեց մարտական կարգով շարել զորքը, որպեսզի ռազմիկները հասցնեն սովորել թշնամու հորդայի տեսքին: Դարեհ արքան ևս, սակայն, ջանքեր էր թափում իր զորքը շարելու ուղղությամբ: Հույս չլինելով միայն իր զորավարների վրա՝ նա անձամբ պատվում էր զորքի մեջ, ոգևորում առանձին ռազմիկներին, հիշեցնում պարսից տերության վաղեմի փառք և խոսում նրա հավերժական տիրապետության մասին, որը տրվել է աստծո կողմից: Դրանից հետո երկու կողմերն էլ անհավատալի եռանդով մարտի մեջ մտան: Այդ մարտում երկու արքաներն էլ վիրավորվեցին և մարտի ելքը այնքան ժամանակ կասկածելի մնաց, մինչև որ Դարեհը չոխմեց փախուստի: Դրան հետևեց պարսիկների սարսափելի ջարդը: Սպանվեցին 61.000 հետևակայիներ և 10.000 հեծյալներ, գերի վերցվեց 40.000 հոգի: Մակեդոնացիները կորցրին 30 հետևակային և 150 հեծյալ: Դարսկական ճամբարում շատ ոսկի և այլ հարստություններ գտան: Գերիների մեջ, որոնք ձեռք գցվեցին ճամբարում, Դարեհի մարյն էր, որը միաժամանակ նաև նրա հորաբալու էր, ինչպես նաև նրա երկու աղջիկները» (Հուստինոս «Փիլիսիպպատություններ», գիրք 11, գլուխ 9):

«Երբ Ալեքսանդրը (**Հունամակերոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.Ֆ.**) ելավ Դարեհի (**Աբեննյան տերության արքա Դարեհ III-ի – Մ.Ֆ.**) դեմ, նա մակեդոնացիներին հրամայեց, որ, հենց որ մոտենան պարսիկներին, գետին ընկնեն և ձեռքերը խփեն ծնկներին, սակայն, այն բանից հետո, երբ շեփորի ազդանշան կլսեն, ոտքի ցատկեն և եռանդուն կեպով հարձակում գործեն թշնամու վրա: Նրանք այդպես էլ արեցին և պարսիկները, կանխատես լինելով կարծես հնազանդության այդ տեսարանին, թուլացրին եռանդն ու մեղմության համակարգեցին դեպի տապալված թշնամին: Նույն մտքի եկավ նաև Դարեհը, որ հաղթանակ է տարել առանց վտանգի, բայց ահա, երբ շեփորի ազդանշանին հնազանդ մակեդոնացիները ոտքի թռան, դա այնպիսի տապալորություն գործեց հակառակորդի վրա, որ նրանք հիմնովին պարտություն կրեցին» (Պլինիոս «Ռազմական խորամանկություններ» գիրք 4, գլուխ 3, մաս 5):

«Նա (**Հունամակերոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.Ֆ.**) ելավ հենց իր՝ Դարեհի (**Աբեննյան տերության արքա Դարեհ III-ի – Մ.Ֆ.**), դեմ, որը հսկայական զորքով դիրքեր էր գրավել Իսոսի մոտ: Այստեղ Ալեքսանդրը հարձակում գործեց պարսիկների վրա և, ջախջախելով Դարեհին, չտեսնված մի հաղթանակի հասավ» (Չոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 4):

«Ալեքսանդրի (**Հունամակերոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի – Մ.Ֆ.**) 6-րդ տարում, որը նաև Դարեհի (**Աբեննյան տերության արքա Դարեհ III-ի – Մ.Ֆ.**) 6-րդ տարին էր, նրանք Իսոսում՝ Կիլիկիայի այդ բաղաբուն, ճակատամարտի մեջ մտան: Ալեքսանդրը հաղթեց և Դարեհը զոհվեց, որով էլ և ավարտվեց պարսից թագավորությունը» (Միբալեյ Ատրի «Ժամանակագրություն» գիրք 5, գլուխ 3):

«Եվ ահա Դարեհի (**Աբեննյան տերության արքա Դարեհ III-ի – Մ.Ֆ.**) և Ալեքսանդրի (**Հունամակերոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի – Մ.Ֆ.**) 6-րդ տարում նրանք իրար եկան Կիլիկիայում գտնվող Իսոսի մոտ, երբ հաղթանակ տարավ Ալեքսանդրը, իսկ Դարեհը զոհվեց, որով էլ և ավարտվեց պարսից թագավորությունը» (Բար-Յերբեոն «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 6):

«Ալեքսանդրի (**Հունամակերոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի – Մ.Ֆ.**) 6-րդ տարում, որը նաև Դարեհի (**Աբեննյան տերության արքա Դարեհ III-ի – Մ.Ֆ.**) վեցերորդ տարին էր, նրանք Իսոսում՝ Կիլիկիայի այդ բաղաբուն, ճակատամարտի մեջ մտան: Ալեքսանդրը հաղթեց և Դարեհը զոհվեց, որով էլ և ավարտվեց պարսից թագավորությունը» (Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 4):

⁴⁴⁸ «/39/ Դարեհը (**Աբեննյան տերության արքա Դարեհ III-ը – Մ.Ֆ.**) շտապ հասավ Բաբելոն և Իսոսի ճակատամարտից փրկվածներին ի մի հավաքեց: Նա, թեև խոշոր աղետի մեջ էր ընկել, սակայն հոգեպես չէր ընկճվել, և ահա նաժապ գրեց Ալեքսանդրին (**Հունամակերոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծին – Մ.Ֆ.**)՝ առաջարկելով մարդկայնորեն տանել իր բարեբախտությունը ու գերվածներին ազատ արձակել՝ փոխարենը խոշոր գումար ստանալով: Նա միաժամանակ ավելացնում էր, որ, եթե Ալեքսանդրը ցանկանա դառնալ իր բարեկամը, ինքը կզիջի Դալիս գետից արևմուտք ընկած երկիրը և բաղաբները: Ալեքսանդրը, ընկերներին գումարելով խորհրդի, թաքցրեց նրանցից իսկական նամակը և, գրելով ուրիշը, որը առավել համապատասխանում էր իր շահերին, այն ներկայացրեց ժողովականներին, ինչից հետո Դարեհի դեսպաններին ձեռնունայն հետ ուղարկեց: Եվ ահա Դարեհը, նամակների միջոցով Ալեքսանդրի հետ համաձայնության գալու փորձերից հույսը կտրած, սկսեց պատերազմական մեծ պատրաստություններ տեսնել: Նա նորից սպառազինեց նրանց, որոնք փախուստի ժամանակ իրենց գեներները կորցրել էին և, միաժամանակ ուրիշներին ևս զինվորագրելով, դասեց զորամասերում: Նա իր մոտ կանչեց նաև վերին աստրապություններում գտնվող զորքերը, որոնց նախապես թողել էր այնտեղ, երբ տիպիված էր շտապ արշավել: Վերջնապես, նա այնքան շատ ջանք թափեց զորքը կազմակերպելու համար, որ այն դարձավ կրկնակի, քան Իսոսի ճակատամարտում էր: Դավաբվեցին 800.000 հետևակ և 200.000 հեծյալ՝ չհաշված մեծ բանակության մանգաղակիր մարտակառքերը... /52/ Արդ, Ալեքսանդր արքան, Ալեքսանդրիայի կառուցումը իր ընկերներից ունանց հանձնարարելով և եգիպտական բոլոր զործերը կարգավորվելուց հետո իր զորքերով վերադարձավ Ատրիք: /53/ Դարեհը, լսելով նրա ժամանումը, բոլոր կողմերից գումարեց իր զորքերը և ճակատամարտի համար նախապատրաստեց ամեն ինչ: Նա թերևս և նիզակները ավելի երկար պատրաստեց, քան նախկինում էր, բանգի կարծում էին, թե Կիլիկիայում տեղի ունեցած ճակատամարտում Ալեքսանդրը հենց այդ պատճառով հասավ մեծ առավելության: Նա պատրաստեց նաև վարպետորեն մտածված 200 մանգաղակիր մարտակառքեր՝ թշնամուն ապրեցնելու և ահաբեկելու նպատակով: Այդ մարտակառքերի լծին ամրացված էին քերիչներ, որոնք երեք թիգ երկարությամբ դուրս էին ցցվում ձիերի կողքերից և որոնց հատող սայրերը շրջված էին հանդիպակաց կողմը, իսկ տնուն էլ թեթության վրա ուղիղ դրությամբ ամրացված էին ևս երկու քերիչներ, որոնց սայրերը նույնպես նախորդների նման շրջված էին հանդիպակաց կողմը, բայց սրանք ավելի երկար էին և ավելի լայն: Սրանց ծայրերից ամրացված էին մանգաղներ: Իր ողջ զորքը շողջողուն գեներով և քաջարի հրամանատարներով ապահովելուց հետո Դարեհը դուրս եկավ Բաբելոնից՝ ունենալով 800.000 հետևակ և ոչ պակաս, քան 200.000 հեծյալ: Նրա ընթացքի աջ կողմում գտնվում էր Տիգրիսը, իսկ ձախ կողմում՝ Եփրատը, և նա անցնում էր հարուստ երկրի միջով, որը կարող էր նախասնններին առատ խոտ հայթայթել, իսկ զորքի բազմությանն էլ ապահովել բավարար պարենամթերքով: Նա ձգտում էր ճակատամարտ մղել Միսոնի շրջակայքում, բայց որ այնտեղ դաշտերը շատ հարմար էին իր նպատակի համար և այն նրա գումարած մեծաթիվ զորքերին շարժվելու լայն հնարավորություն էր ընձեռում: Նա, բանակ դնելով Արբելա կոչված գյուղի մոտ, այստեղ ամեն օր մարզում էր իր զորքը և արդյունքում, մշտական ուսուցման ու վարժությունների միջոցով, նա զինվորներին դարձրեց կարգապահ, բանգի ևս շատ էր մտահոգված, որ չլինի թե ճակատամարտի ընթացքում որևէ անկարգություն առաջանա այն բանի պատճառով, որ տարբեր լեզուներով խոսող բազմաթիվ ժողովուրդներն էին գումարվել: /54/ Միաժամանակ նա, ինչպես նախկինում, տառապանքով հետադարձ դեպքերից խորհրդի հրավիրեց ընկերներից Ալեքսանդրի մոտ, նրան զիջելով Դալիս գետից արևմուտք ընկած երկիրը և խոստանալով նախ նաև երկու բյուր տաղանդ արծաթ: Դետագայում, սակայն, Ալեքսանդրը ուշադրություն չդարձրեց դրան, նա նորից ուրիշ դեսպաններ ուղարկեց՝ գովելով Ալեքսանդրին այն բանի համար, որ ազնվությանը է վերաբերվել իր մոր և մյուս գերիների հետ՝ միաժամանակ առաջարկելով նրան դառնալ իր բարեկամը, ստանալ Եփրատից արևմուտք ընկած երկիրը, երեք բյուր տաղանդ արծաթ, ամուսնանալ իր աղջիկներից մեկի հետ ու դրանով իսկ ընդհանուրապես դառնալով իր փեսան և, զրավելով իր որդու դիրքը, հաղորդակից դառնալ ողջ թագավորության կառավարանը: Ալեքսանդրը խորհրդի հրավիրեց բոլոր ընկերներին և, հայտնելով ստացված առաջարկությունները, պահանջեց, որ յուրաքանչյուրն իր կարծիքը ազատորեն արտահայտի: Այստեղից, մյուսներից և ոչ մեկը չհամարձակվեց որևէ խորհուրդ տալ: Նկատի ունենալով բնավորվող հարցի մեծ կարևորությունը՝ առաջինը Դարմենիոսն ասաց. «Եթե ես Ալեքսանդրը լինեի, մատուցվածները կընդունեի և հաշտություն կկնքեի», իսկ Ալեքսանդրը նրան պատասխանեց. «Եթե ես Դարմենիոսը լինեի, նույնպես կընդունեի»: Ծարունակելով իր ասելիքը՝ նա մեծահոգի խոսքերով մերժեց պարսիկների առաջարկները, բայց միաժամանակ, զովարանելով մատուցված ընծաները, դեսպաններին պատասխան տվեց ասելով, թե երկիրը չի կարող իր կարգ ու կանոնը պահպանել, եթե գոյություն ունենային երկու արև և ոչ էլ աշխարհը երկու թագավորի իշխանության տակ գտնվելիս կարող է հանգիստ ու խաղաղ մնալ: Եվ ահա նա դեսպաններին պատվիրեց հաղորդել Դարեհին, որ, եթե ձգտում է առաջնության, ապա ինքը կզիջ կզիջ նրա դեմ բոլորի վրա միանձնյա իշխելու համար, իսկ եթե նա, արհամարհելով փառքը, գերադասում է շահն ու հեշտասեր կյանքը, ապա թող կատարի Ալեքսանդրի հրամանները և թող թագավորի ուրիշների վրա, քանի որ այդ իշխանությունը նրան շնորհվում է Ալեքսանդրի մեծահոգությանը: Այնուհետև նա, արձակելով խորհուրդը, վերցրեց զորքը և առաջ շարժվեց դեպի թշնամու բանակատեղին: Այս ընթացքում Դարեհի կինը մահացել էր և Ալեքսանդրը նրան թաղեց մեծ շուքով: /55/ Դարեհը, լսելով Ալեքսանդրի պատասխանները, հրաժարվեց բանակցությունների միջոցով հաշտության հասնելու մտքից, ուստի և նա շարունակում էր իր զորքերի ամենօրյա մարզումները ու պատրաստում էր նրանց պատերազմական կարգապահության: Նա իր ընկերներին Մագելոսին ընտրի գործառնալով ուղարկեց իսկելու գետի անցումը և նախապես գրավելու անցահունը, իսկ ուրիշներին էլ ուղարկեց իրո ճարակ անելու այն երկիրը, որով պետք է անցնեի թշնամու զորքը, բանգի նա մտադիր էր մակեդոնացիներին

հարձակման դեմ իբրև պաշտպանական գիծ օգտագործել Տիգրիս գետի հունը: Մագեյոսը, սակայն, ենթադրելով, որ հունի խորության և հոսանքի ուժգնության պատճառով գետն անանցանելի է, հոգ չտարավ անցաժողով պահպանելու մասին, այլ դրա փոխարեն, գործակցելով այն զորամասերի հետ, որոնք կրակի էին մատուում երկիրը, մեծ ավերածություններ պատճառեց՝ կարծելով, թե պարենի պակասության պատճառով երկիրը իրոք անանցանելի կդառնա թշնամու համար: Մինչդեռ Ալեքսանդրը, հասնելով Տիգրիսի գետանցք և տեղացիներից իմանալով, թե որտեղ է անցաժողովը, իր զորքը անցկացրեց մյուս ափը: Անցումը կատարվեց ոչ առանց դժվարության և ոչ էլ անբողբայե անվտանգ, բանգի գետանցում ջրի խորությունը հասնում էր կրծքից վերև, իսկ հոսանքի ուժգնությունն էլ հունով անցնողներից շատերին բռնեց և զրկեց նրանց բալլ անելու հնարավորությունից, մինչդեռ հոսանքն էլ իր հերթին, հարվածելով նրանց վահաններին, շատերին շեղում էր և ենթարկում ծայրագույն վտանգների: Ալեքսանդրը, սակայն, հոսանքի թափը կասեցնելու նպատակով պատվիրեց բոլորին միախուսել իրենց ձեռքերը և, իրենց մարմինները ի մի խտացնելով, ստեղծել մի տեսակ կամուրջ: Զանի որ անցումը մեծ համարձակություն էր և մակեդոնացիները հազիվ էին կարողացել ապահով փրկվել, Ալեքսանդրը այդ օրը զորքերին հանգիստ տվեց, իսկ հաջորդ օրը մարտական շարքերով առաջնորդեց նրանց թշնամու դեմ՝ ընդհուպ մոտենալով պարսիկներին և բանակելով այնտեղ: /56/ Դաշվի առնելով պարսկական զորքերի բազմությունը և անխուսափելի ճակատամարտի վճռական քնույթը, բանի որ ամեն ինչ կարող էր որոշվել իրենց ձեռքով՝ Ալեքսանդրը ողջ գիշերը անքուն անցկացրեց՝ զբաղված հաջորդ օրվա հոգեդրով: Լուսաղետի հեղթափոխի պահին նրա թունը տարավ և նա այնքան խորը թնեց, որ լուսաբացին չկարողացավ զարթնել և վեր կենալ: Սկզբում ընկերները, այդ տեսնելով, ուրախացան, կարծելով, թե արթան, այսպես լավ հանգստանալուց հետո, ավելի կայտառ կլինի վերահաս ճակատամարտի ընթացքում, բայց, բանի որ ժամանակն անցնում էր, իսկ արթան դեռ թնած էր մտում, Պարմենիոնը՝ ավագագույնը ընկերներից, իր պատասխանատվությամբ հրաման արձակեց զինվորներին պատրաստվել ճակատամարտին: Ալեքսանդրը, սակայն, դեռևս վեր չէր կենում, ուստի և ընկերները, մոտիկ գալով, հազիվ կարողացան նրան զարթնեցնել: Զանի որ բոլորը զարթնում էին կատարվածի վրա և ցանկանում էին դրա պատճառն իմանալ, Ալեքսանդրը ասաց, որ Պարմենիոն, իր ուժերը մեկ վայրում հավաքելով, ազատել է իրեն բոլոր տազևապներից, բանգի մեկ օրում ամեն ինչ կվճռվի և իրենք կազատվեն տանջանքներից ու երկարատև վտանգներից: Այնուհետև ընդ, Ալեքսանդրը, իր մոտ կանգնելով հրամանատարներին, պատշաճ խոսքերով դիմեց նրանց և, բաջալերելով վերադաս կոչվածների համար, ողջ զորքը ռազմաշարքերով տարավ բարբարոսների դեմ՝ հեծյալ ջոկատները դասավորելով հետևակ ֆալանգներից առաջ: /57/ Այն թևում Ալեքսանդրը դասավորեց արքունի հեծելազունը, որի հրամանատարն էր «Սև» մակնվանյալ Կլեյտոսը, իսկ սրանց կողքին էլ՝ մյուս ընկերները, որոնց առաջնորդում էր Փիլոտասը՝ Պարմենիոնի որդին: Այնուհետև դասավորվեցին ևս ութ հեծելազունը՝ նույնի հրամանատարությամբ: Սրանց թիկունքում դասավորված էր արգիրասպիդների հետևակ գունդը, որը տարբերվում էր մյուսներից իր գեների փայլով և մարդկանց արիությանը, սրանց առաջնորդում էր Նիկանորը՝ Պարմենիոնի որդին: Դաջորդը նա կանգնեցրեց Ելիմոտիս կոչված զորամասը, որը առաջնորդում էր Կոլոսոսը, այնուհետև կանգնեցրեց Օրեստների և Լյուսկետների գնդերը, որոնց հրամանատարն էր Պերդիկկասը: Դաջորդ զորախումբը Մելեագրոսին էր, իսկ սրա կողքին կանգնած էր Պոլյուպիթենը, իր հրամանատարության տակ ունենալով այսպես կոչված սոյունիսպիներին: Իր հերթին Բալակոսի որդի Փիլիպպոսը առաջնորդում էր հաջորդ զորախումբը, իսկ նրանից հետո Կրատերոսի առաջնորդած զորախումբն էր: Վերոհիշյալ հեծյալ գնդերի շարքերը լրացնում էին Պելոպոնեսոսից և Աթալյից նրանց հետ արշավին մասնակցող հեծյալները, այնուհետև՝ ձիավորները Մալիսից, ինչպես նաև լոկրիացիներ և փոնեացիներ, որոնց առաջնորդում էր Երիգլոմոս Միտիլենացին: Այնուհետև, առաջնորդ ունենալով Փիլիպպոսին, կանգնած էին թեսալացիները, որոնք ձիավարությամբ և բաջությանը գերազանցում էին մյուսներին: Սրանցից հետո Ալեքսանդրը կանգնեցրեց կրետացի աղեղնավորներին և աթալյից վարձկաններին: Իր զորաբանակի թևերից յուրաքանչյուրին Ալեքսանդրը անկյան ձև տվեց, որպեսզի թշնամու զորքերի բազմությունը չկարողանա շրջապատել մակեդոնացիների փոթորակով զորքերին: Մանգաղակիր մարտակառքերի հարձակման դեմն առնելու նպատակով արթան ֆալանգի հետևակայիններին հրամայեց, որ, երբ բառածի կառքերը մոտենալիս լինեն, բոլորն իրենց վահանները միացնեն իրար և սարիսարներով հարվածեն վահաններին, որպեսզի բարձրացած աղմուկից ձիերը վախենան ու հետ փախչեն, իսկ եթե ձիերը համառնեն, ապա նրանց համար ճանապարհը բացեն շարքերի միջով, այնպես, որ նրանք անցնեն առանց փոսկրները մակեդոնացիների: Ինքը՝ Ալեքսանդրը, իր վրա վերցրեց աջ թևի հրամանատարությունը և, շարքերը շեղակի դասավորելով, որոշեց ճակատամարտի ողջ ելքը անձամբ վճռել: /58/ Դարձին, իր զորքերը ըստ ազգերի դասավորելուց հետո, ինքը ևս անցավ Ալեքսանդրի դիմաց և բանակը շարժեց թշնամու դեմ: Դակառակորդ շարքերը, երբ մոտեցան իրար, շեփոխարեններ երկուստեց հարձակում ազդարարեցին և այրերը մեծ աղմուկով հարձակվեցին իրար վրա: Սկզբում մանգաղակիր կառքերը ուժեղ թափով սուրացին և մեծապես ահաբեկեցին մակեդոնացիներին, բանգի Մագեյոսը՝ հեծյալների հրամանատարը, խիտ շարքերով արշավում էր մանգաղակիր կառքերի հետ՝ վերջիններիս հարձակումը դարձնելով առավել ահռելի: Ավելին, երբ ֆալանգի ռազմիկները համախմբվելով միացրին իրենց վահանները և, թագավորի հրամանի համաձայն, բոլորը սկսեցին իրենց սարիսարներով հարվածել վահաններին, մեծ աղմուկ բարձրացավ: Այդ բանից էլ ձիերը խուստեցին, մարտակառքերի մեծ մասը հետ շրջվեց և անկասելի թափով նետվեց յուրայինների շարքերի վրա: Մնացած կառքերը հարձակվեցին ֆալանգի վրա, բայց, երբ մակեդոնացիները լայն տարածություններ բացեցին իրենց շարքերի միջով, կառքերը նետվեցին այնտեղ և մի մասը ցած գլորվեց նիզակների հարվածներից, սակայն նրա մի մասը կարողացավ խուսափել, իսկ մի մասն էլ մեծ թափով առաջ ընթացավ ու երկայթե այրերի օգնությամբ մակեդոնացիների շարքերում բազմազան ձևերով մահ պատճառեց: Կործանարար այս գեները այնքան հուժկու էին և հատու, որ շատերի բազուկները վահաններով հանդերձ կորեցին, շատ դեպքերում կորեցին մարդկանց պարանոցը, որի արդյունքում գլուխները, դեռևս բաց աչքերով և դեմքի արտահայտությունը պահած, թափվելում էին գետնին, ոմանց էլ կողերը մահացու կորստելով, շուտապես մահ պատճառեցին: /59/ Երբ զորքերն ընդհուպ մոտեցան իրար և սկսեցին օգտագործել իրենց աղեղներն ու պարաստիկները և սպառնեցին նրանց նետած տեգերն ու նետալաթները, նրանք ձեռնամարտի բռնկեցին: Սկզբում մարտի մասն հեծյալները և, բանի որ մակեդոնացիները կոշվում էին աջ թևում, Դարմեից, որն առաջնորդում էր իր զորքերի ձախ թևը, իր հետ վերցրեց տոհմակից հեծյալներին, որոնք ընտրված էին իրենց բաջության և նվիրվածության պատճառով, ու 1.000 հոգով ընդգրկված էին մեկ գնդի մեջ: Զանի որ սրանց բաջագործության ակնհաստեղ ինքը արթան էր, ապա սրանք հոժարաբար ընդունում էին նրա վրա արձակված բոլոր նետերը: Սրանց հետ էին նաև խնձորակիրները, որոնք մեծաթիվ էին և աչքի էին ընկնում իրենց բաջությամբ, սրանցից բացի այնտեղ էին նաև մարդերը և կոսսայները, որոնք հիմալայի էին իրենց մարմնական ուժով ու հոգեկան արիությամբ: Սրանց կողքին կոշվում էին նաև արքանի մոտ կանգնած արքունի զորամասերը և հնդիկներից արիագույնները: Ահա սրանք բոլորը, մեծ աղմուկով նետվելով թշնամու վրա, բաջաբար կոշվում էին և իրենց բազմություններն էին մակեդոնացիներին: Մագեյոսը, իր դեկավարում էր աջ թևը և իր հրամանատարության տակ ուներ գերազանց հեծյալներ, առաջին իսկ հարձակման ժամանակ իր դեմ կանգնածներից շատերին ոչնչացրեց, ինչից հետո կառուսիներից 2.000 և սկյութներից 1.000 ընտրյալ ձիավորների առաջ ուղարկեց՝ հրամայելով ձիավարել թշնամու թևի շուրջ և, մոտենալով ճախարին, գրավել հանդերձանը: Նրանք հրամայվածը իսկույն կատարեցին և, երբ արդեն մտան մակեդոնացիների բանակատեղին, գերի ընկածներից ոմանք, խլելով գեները, սկսեցին օգնել սկյութներին ու հափշտակել հանդերձանը: Այս անսպասելի պատահարի հետևանքով ողջ ճամբարով մեկ աղաղակ և չփոթ առաջացավ: Գերի ընկած կանանցից շատերը գնացին դեպի բարբարոսները, բայց Դարմեի մայրը՝ Սիսյունգալերիսը, ուշք չդարձրեց իրեն կանչող գերի կանանց, այլ մնաց հանգիստ և անխռով, բանգի չէր վստահում բախտի անակնկալ փոփոխությանը ու չէր ուզում արատավորել Ալեքսանդրի հանդեպ իր երախտապարտությունը: Վերջապես սկյութները, հանդերձանի մեծ մասը հափշտակելուց հետո, մեկնեցին Մագեյոսի մոտ և հաղորդեցին իրենց հաջողությունը: Նույնպես և Դարմեի կողքին կոշվող հեծյալների մի մասը իրենց բազմության պատճառով նեղեցին իրենց դեմ կանգնած մակեդոնացիներին և ստիպեցին փախուստի դիմել: /60/ Երբ պարսիկներն արդեն այս երկրորդ հաջողությանն ունեցան, այնժամ Ալեքսանդրը շտապեց յուրայինների պարտությունը կանխել իր միջամտությամբ և, վերցնելով արքունի հեծելազունը ու ձիավորներից ամենաերևելիներին, սուրաց հենց իր՝ Դարմեի, վրա: Պարսից արթան, ընդունելով թշնամու հարձակումը, ինքն իսկ կոշվելով մարտակառքի վրայից: Նա նիզակահարում էր իր վրա հարձակվողներին և շատերը զորավազ էին լինում նրա կոշիկ: Եվ ահա, երբ արթաները մոտեցան իրար, Ալեքսանդրը տեղը շարժեց Դարմեի վրա, բայց վրիպեց և հարվածը պատահեց արթայի ձիավարին ու գետին տապալեց: Երբ Դարմեի շուրջ եղողները բարձրաձայն աղաղակեցին, ավելի հեռու գտնվողները կարծեցին, թե ընկել է ինքը՝ արթան: Իսկ, բանի որ սրանք սկսեցին փախուստի դիմել և ուրիշները ևս հաջորդաբար հետևեցին նրանց, Դարմեի գորագնդի խիտ շարքերն աստիճանաբար սկսեցին բայթալվել: Դետևաբար, երբ երկու թևերը մերկացան կոշիկներից, ինքը՝ Դարմեի, ևս ահաբեկվեց և դիմեց փախուստի: Երբ բոլորը այդպես փախուստի դիմեցին, հեծյալների ընթացքից փոշին վեր բարձրացավ և, բանի որ Ալեքսանդրի զորքը նրանց կրկնակիս հալածում էր, բազմության ու փոշու խտության պատճառով հնարավոր չէր նկատել, թե Դարմեի ո՞ր կողմն էր փախչում, մինչդեռ շրջապատը լցվել էր վայր ընկնող այրերի տնքով ու հեծյալների դողդուխով, ինչպես նաև մտրակների անընդհատ շառաչով: Մինչ այս դեպքերն էին կատարվում, Մագեյոսը, որն առաջնորդում էր աջ թևը, բազմաթիվ և լավագույն հեծյալներով մեծապես ճնշում էր իրեն հանդիման ճակատածներին, բայց Պարմենիոնը թեսալացի հեծյալների և իր այլ զորքերի օգնությամբ իր հերթին համառորեն դիմադրում էր թշնամուն: Սկզբում նա, փայլուն կոշվելով, թեսալացիների արիության շնորհիվ նույնիսկ առավելության հասավ, բայց Մագեյոսի զորքերի բազմությունն և զորությունը արդյունքում այնուհանդերձ մեծապես վտանգեց մակեդոնացիների հեծելազորայիններին: Եվ ահա, բանի որ մեծ կոտորած եղավ և արդեն դժվարացավ բարբարոսների ուժին դիմադրելը,

Պարսենիոնը իր հեծյալներից ոմանց ուղարկեց Ալեքսանդրին խնդրելու, որ նա շուտափույթ օգնության հասնի: Սրանք իսկույն հրամանը կատարեցին, բայց, տեսնելով, որ Ալեքսանդրը Դարեհին հալածելիս շատ է հեռացել ռազմադաշտից, ձեռնուևայն վերադարձան: Այսուհանդերձ Պարսենիոնը, մեծ հստությամբ օգտագործելով թեսալացի հեծելազորայիններին և թշնամուց շատերին կործանելով, ի վերջո փախուստի մատնեց բարբարոսներին, մանավանդ, որ սրանք Դարեհի փախուստի պատճառով վիճալվել էին: /61/ Դարեհը, լինելով հմուտ ռազմավար և օգտվելով բարձրացած փոշու թանձրությունից, իր փախուստը չկազմակերպեց մյուս բարբարոսներին նման, այլ սուրաց հաղառակ ուղղությամբ և, ընթացքը բողաղելով բարձրացած փոշու թանձրությամբ, ինքը անվտանգ խուսափեց ու իր հետ եղած բոլոր զորանվազները ապահով հասցրեց մակեդոնացիների թիկունքում գտնվող գյուղերը: Երբ ի վերջո բոլոր բարբարոսները փախուստի դիմեցին և մակեդոնացիները մնացածներին մինչև վերջինը սպանեցին, շուտով մոտակա ողջ դաշտը լցվեց դիակներով: Այս ճակատամարտում բարբարոսներից սպանվեցին հեծյալ և հետևակ ընդամենը ավելի քան ինը բյուր մարդ, իսկ մակեդոնացիներից սպանվեցին ընդամենը 500 մարդ, թեև շատ շատերն էլ վիրավորվեցին, որոնց թվում նաև ամենահայտնի հրամանատարներից Զեփեստիոնը, որը Նիզակի հարվածով վիրավորվեց բազուկից՝ սա թիկնապահների հրամանատարն էր: Չորավարներից վիրավորվեցին Պերդիկան և Կոլոսոսը, ինչպես նաև Մենիզասը ու հայտնի հրամանատարներից ոմանք: Ահա այսպիսի վախճան ունեցավ Արբելայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 17, գլուխ 52-61):

«/12/ Այդ ընթացքում Դարեհը (**Աբենեյան տերության արքա Դարեհ III-ը – Մ.Ֆ.**) 3.000 հեծյալներով Մազեյոսին հապճեպ ուղարկեց զբաղեցնելու այն ուղիները, որոնցով պետք է առաջանար թշնամին: Իր հերթին Ալեքսանդրը (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.Ֆ.**), անհրաժեշտ պատիվները տալով Դարեհի կնոջ մարմնին, Նույն ամրությունում փոքրաթիվ կայազորի հսկողության տակ թողեց իր բանակի ողջ ծանր մասը, իսկ ինքն ուղղվեց թշնամուն ընդառաջ: Զետևազորը նա բաժանեց երկու թևերի և երկու կողմից շրջապատեց հեծելազորով, այն դեպքում, երբ գունակը գալիս էր գործի հետևից: Դրանից հետո, առանձնացնելով Մենիդոսին թեթև հեծելազորի հետ միասին՝ նա հրամայեց նրան պարզել, թե որտեղ է գտնվում Դարեհը, սակայն, բանի որ Մազեյոսը դիքեր էր գրավել մոտակայքում, սա չհամարձակվեց շատ հեռանալ և միայն հայտնեց, որ լսել է մարդկանց ձայներ ու ձիերի խրխնջոց: Նույն կերպ նաև Մազեյոսը, հեռվից տեսնելով հետախույզներին, սեփական ճամբար վերադարձավ թշնամիների երևալու մասին լուրերով: Եվ ահա Դարեհը, ցանկանալով մարտնչել բաց դաշտում, հրաման տվեց զինել ռազմիկներին և նրանց շարք կանգնեցնել: Զախ թևում ընթանում էին բակտրիական հեծյալները՝ ընդհանուր առմամբ 1.000 հեծյալ, ինչպես նաև Նույնթան էլ դաշեր: Արթուրոսներն և սուզացիները կազմում էին 4.000 հոգի: Նրանց հետևում էին 100 մանգաղակիր մարտականքներ, որոնց հետքերով իր կվարդիգաներով 8.000 հեծյալների հետ միասին, որոնք ևս բակտրիացիներ էին, ընթանում էր Բեսոսը: Այս շարասյունը փակում էին մասագետները՝ 2.000 հեծյալների կազմով: Այս ժողովուրդների մեծ մասի հետևազորը չէր խառնվում հեծելազորի հետ, սակայն յուրաքանչյուրն էլ ընթանում էր յուրաքանի հեծելազորի հետ միասին: Սրանցից հետո պարսիկներին մարդերի ու սողդիացիների հետ տանում էին Արիոբարզալեսն ու Օրոնտոբարզան, որոնցից յուրաքանչյուր ղեկավարում էր իր զորքին, իսկ ընդհանուր ղեկավարում իրականացնում էր Օրսինուսը, որը այն յոթ պարսիկներից մեկի սերնդից էր և նրա տոհմը սերում էր փառաշեղ Կյուրոսից (**Աբենեյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծից – Մ.Ֆ.**): Սրանց հետևից գնում էին ցեղեր, որոնք վատ էին հայտնի Նույնիսկ իրենց դաշնակիցներին, իսկ դրանց էլ հետևում էր Զրադատը՝ կասպերի մեծ ջոկատով և առջևում ունենալով 50 կվարդիգա: Զնդիկներն և Կարսիի ծովի ափերի բնակիչները գտնվում էին մարտակառքերի հետևում ավելի շուտ քանակ ապահովելու, բան իրական օգնություն ցույց տալու համար: Ողջ այս մարտակարգը փակվում էր 50 մանգաղակիր մարտակառքերով, որոնց Դարեհը միացրել էր օտարերկրյա ռազմիկներին: Սրանցից հետո գալիս էին հայերը այսպես կոչված Փոքր Զայաստանից, հայերից հետո՝ բաբելոնացիները, իսկ այս երկուսից հետո էլ՝ բելիսները՝ Կոսյան լեռների բնակիչները: Իրենց հերթին սրանց հաջորդում էին Էլբեոս կղզում բնակվող հորտոնները, որոնք մի ժամանակ հարել էին մարերին և այժմ ուժացվել էին ու սուղացել էին հայրենի սովորությունները: Սրանց Դարեհը միացրեց փոշուցիացիներին և կատաոններին: Պարթևներին հետևեց ցեղը, որոնք բակտրիայում էին հաստատել այժմ պարթևների պատկանող հողերում և ելած էին Սկյոթիայից՝ փակում էր այս շարժումը: Ահա այսպիսին էր ձայն թևի կազմը: Աջ թևում կանգնած էին Մեծ Զայաստանի հայերը, կարդուսներն, կապարովկիացիները, ասորիներն և մարաստանցիները, նրանք Նույնպես ունեին մանգաղակիր մարտակառքեր: Ողջ զորքի ընդհանուր թիվը կազմում էր 45.000 հեծյալ և 200.000 հետևակային: Այդպիսի դասավորությամբ նրանք անցան 10 ասպարեզ: Կանգ առնելու հրաման ստանալով՝ նրանք զինված վիճակում սկսեցին սպասել թշնամու հայտնվելուն: Այդ ժամանակ Ալեքսանդրի զորքին առանց որևէ պատճառի ասրսափ էր պատել և բոլորը, ինչպես խելագարներ, սկսեցին իր զորքը և ինչ-որ անվճռակասության մտով բոլորի սրտերը: Շոգ ամառային երկնքում բռնկվող փայլատակումները հրդեհի տպավորություն էին ստեղծում և զինվորները կարծում էին, թե Դարեհի ճամբարում հրդեհ է ծագել, որն առաջացել է պահակազորի անփութության հետևանքով: Ահա, ուրեմն, եթե Մազեյոսը, որը գալիս էր Նույն այդ ճանապարհով, այդ ժամանակ հարձակվեր նրանց վրա, նրանք կարող էին մեծ պարտություն կրել, սակայն նա այդ ժամանակ անգործության մեջ նստած էր մինչ այդ զբաղեցրած մի բլրի վրա և գոհ էր միայն նրանից, որ իրեն չեն անհանգստացնում: Ալեքսանդրը, իմանալով սեփական զորքի իւուճապահար տրամադրության մասին, կանգառի ազդանշան տվեց և հրամայեց իր զինվորներին ցած դնել գեղեն ու հանգստանալ՝ այդ ընթացքում հայտարարելով, որ անակնկալ վախի որևէ պատճառ չկա և թշնամին հեռու է: Ի վերջո խելքի գալով՝ զինվորները ոգի առան և կրկին ձեռքերը վերցրին գեղեքերը: Նրանք, ելնելով ստեղծված իրավիճակից, առավել հուսալի համարեցին ամրացնել ճամբարը հենց այդ վայրում: Զաջորդ օրը Մազեյոսը, որը ընտրյալ ռազմիկներով ամրացել էր մի բարձր լեռան վրա, որտեղից երևում էր մակեդոնացիներին ողջ ճամբարը, ոչ այն է վախից, ոչ այն է այն պատճառով, որ նրան հրամայվել էր միայն հետախույզություն կատարելով Դարեհի մոտ: Նրա կողմից լքված բոլոր զբաղեցվեց մակեդոնացիների կողմից, բանի որ այնտեղ ավելի անվտանգ էր, քան հարթավայրում, և, բացի այդ, այնտեղից լավ տեսարան էր բացվում ներքևի դաշտում տարածվող թշնամու մարտակարգի ուղղությամբ: Այնուհանդերձ մշուշը, որը խոնավ լեռներից իջնում էր հարթավայր, չժառկելով հանդերձ ընդհանուր տեսարանը, թույլ չէր տալիս դիտարկել առանձին շարասյունների առաջխաղացման պատկերը: Բազմաթիվ մարդիկ ջճաղեցրել էին դաշտը և բազմաթիվ հազար մարդկանց առաջացրած աղմուկը գարնացնում էր մակեդոնացիների լսողությունը, որոնք կանգնած էին հեռվում: Այս պայմաններում արքան խորը մտքերի մեջ ընկավ և, արդեն ուշացած, սկսեց համեմատել իր ծրագիրը Պարսենիոսի առաջարկած ծրագրի հետ: Բանգի արդեն այն իրավիճակում էր հայտնվել, երբ զորքը կարող էր փրկվել միայն հաղթանակից հետո, այն էլ՝ ոչ առանց վնասի: Եվ ահա, մի կողմ նետելով կասկածները, նա հրամայեց պետական վարձկան հեծյալներին առաջ անցնել, իսկ ինքը, ինչպես արդեն սասվեց, իր ֆայազը բաժանեց երկու թևերի, որոնցից յուրաքանչյուրը պահպանում էր իր հեծյալները: Երբ մշուշը ցովեց և արեգակը պայծառ կերպով լուսավորեց թշնամու մարտակարգը, մակեդոնացիները, իրենց բնավորության զվարթության կամ էլ այն պատճառով, որ հոգնել էին սպասումից, սովորության համաձայն բարձր աղաղակ արձակեցին: Պարսիկները պատասխանեցին դրան և հարակից թավոտներն ու հարթավայրերը խլացան սարսափելի ձայներից: Այդ ժամանակ արդեն հնարավոր չեղավ զսպել մակեդոնացիներին, որոնք որոշեցին նետվել թշնամու վրա, իսկ արքան, որոշելով ամրանալ իր կողմից մինչ այդ զբաղեցված բլրի վրա, հրամայեց այնտեղ թուև լցնել և, երբ դա ճշտորեն կատարվեց, մտավ վրանը, որտեղից երևում էր թշնամու մարտակարգը: /13/ Եվ ահա նրա հայացքի առաջ բացվեց ավագած ճակատամարտի դաշտը, որտեղ մարդիկ և ձիերը շողում էին իրենց զինվածությամբ, զորավարները շրջում էին սեփական ռազմիկների շարքերով ու ամեն ինչ վկայում էր ապագա ճակատամարտի պատրաստության հարցով թշնամիների մեծ հոգածության մասին, ընդ որում լարված սպասումի մեջ մարդկանց նյարդացնում էին Նույնիսկ դատարկ մանրուքները՝ լինեն դրանք ձիերի խրխնջներ, թե՛ գեղեքերի շողարձակում: Այդ ժամանակ, ահա, Ալեքսանդրը խորհրդակցություն հրավիրեց և, կամ իրոք հոգում տատանվելով, կամ էլ ցանկանալով փորձել իր մարդկանց ոգին, հարցրեց, թե ինչպե՞ն է առավել լավ վարել գործերը: Նրա առաջնորդների մեջ ռազմավարեստում ամենափորձառու հանդիսացող Պարսենիոնը առաջարկեց ձեռք մեկնել խաբեությանը և համընդհանուր ճակատամարտ չտալ, ասելով, թե ավելի լավ է թշնամիների վրա խավար գիշերով հարձակվել, երբ տարբեր սովորությունների և լեզվի տարբերությունների մարտի մեջ կանոններ խառնաշփոթում ու բացի այդ շնամը կլինեն քնի խախտումից, այն դեպքում, երբ, դրան հակառակ պարագայում, իրենք ամենից առաջ ակնառատես կլինեն իրենց վրա վազող սկյուրակների և բակտրիացիների սարսափազդու դեմքերին, նրանց զգգզված մորուքներին, չասնրված, կանացիանման մազերին, հսկայական բոյին և հզոր մարմիններին, իսկ չէ՞ որ ռազմիկները ավելի շատ վախի են տրվում անհիմն, քան լուրջ պատճառներից: Իր հերթին նա ավելացրեց, որ մարդկանց նման մեծ բազմությունը կկարողանա բոլոր կողմերից շրջապատել բանակով ավելի քիչ զորքը, բանգի մարտնչել վիճակվելու էր ոչ թե Կիլիկիայի լեռնածերպերում կամ անձանապարհ թավոտներում, այլ՝ բաց և հարթ դաշտավայրում: Գրեթե բոլորը համաձայն էին Պարսենիոսին հետ: Պոյուպեղենը և չէր խախտում և չէր խախտում, որ միայն այդ կերպ է հնարավոր հաղթանակ տանել: Արքան, սակայն, չցանկանալով կրկին դիտողություն անել Պարսենիոսին, որի հետ վերջերս ավելի խիստ էր վարվել, քան ուզում էր, դիմելով Պոյուպեղենին, ասաց. «Դուք ինձ խորհուրդ եք տալիս գործել ավագակի և գողի նման, որոնց խելքին միայն խաբեություն է, սակայն են թույլ չեն տա, որ իմ փառքին միշտ դեմ ելին կամ Դարեհի բացակայությունը, կամ տեղանքի նեղությունը, կամ էլ, ինչպես այժմ, գիշերային գողության վարքագիծը: Իհարկե, պետք է հարձակվել լույս աչքով, բանգի ես գերադասում և զղջալ անհաջողություն մատնվելիս, բան ամաչել իմ հաղթանակից: Եվ ահա նաև ինչ՝ բարբարոսները գիշերային պահակություն են տանում և գեղեք տակ են, որպեսզի անակնկալի չգան, այնպես որ պատրաստվեք ճակատամարտի»: Նման կերպ ոգևորելով յուրայիններին՝ նա նրանց բաց թողեց հանգստանալու:

561

Ավելանալորի հեծելազորի հրամանատար Մենիդորը, իր որոշմամբ թե արքայի հրամանով, հեծյալների մի բանի ջոկատներով մոտեցավ, որպեսզի օգնություն ցույց տա գուժակին, սակայն չդիմացավ կռվասցիների ու սկյութների ճնշմանը և, հազիվ մարտի մեջ մտած նրանց դեմ, վերադարձավ արքայի մոտ՝ այդպես էլ վրեժխնդիր չլինելով իր կողմից վկայված վնասի համար։ Վշտայից զգացումները խախտեցին Ավելանալորի ծրագրերը, իզուր չէր, որ նա այդ աստիճան վախենում էր գույքի վերադարձի համար մարտակարգից հանել ռազմիկներին։ Եվ այսպես, նա սկյութների դեմ ուղարկեց Արեստաին՝ Նիզակալիներին հրամանատարին, որոնց կոչում էին սարխակիրներ։ Այդ ընթացքում մարտակառքերը, խախտելով դրոշների մոտի շարքերը, ճեղքեցին և ելան ֆայանգի մոտ, իսկ մակերոնացիները, հավաքելով արիությունը, դրանց ներս թողեցին։ Արդյունքում՝ նրանք մարտակառքերը շրջափակեցին և, իրար հպելով Նիզակալները ու երկու կողմերից ծակելով իրենց վրա եկող ձիերին, այնուհետև շրջապատեցին արդեն մարտակառքերը և դրանց վրայից ցած նետեցին կառավարներին։ Մարտակարգը լցվեց տապալված ձիերով և կառավարներով ու նրանք արդեն չէին կարողանում կառավարել վախեցած ձիերին, որոնք գլխի կտրուկ շարժումներով ոչ միայն կտրում էին սանձերը, այլև՝ շուտ տալիս մարտակառքերը՝ վիրավոր վիճակում իրենց հետ բարձր տալով տանելով սպանվածներին, վկարողանալով հանգստանալ և ի վերջո միայն կանգ առնելով։ Մարտակառքերից միայն քչերը հասան մարտակարգի վերջին շարքերին՝ մահ տանելով արդեն նրանց, ում վրա որ հարձակվեցին։ Կտրուկված մարդկային մարմինները փռված էին գետնին և, բանի որ տառապանքները միայն նորանոր վերթերին էին հասցնում, ապա նրանք, առաջ էլ լինելով վիրավոր ու ուժասպառ, այնուհետև ձեռքից բաց չէին թողնում գետնը և գետին էին տապալվում միայն արյունաքամ լինելուց հետո։ Այդ ընթացքում Արեստը, սպանելով գուժակը թալանող սկյութների առաջնորդին, ավելի ու ավելի ուժեղ էր հարձակվում և ահաբեկում նրանց, սակայն նրանց օգնության հասան Դարեհի կողմից ուղարկված բակտրիացիները ու փորձեցին ճակատամարտի ճակատագիրը։ Շատ մակերոնացիներ տրորվեցին առաջին հարձակման ժամանակ, իսկ մեծ մասն էլ փախավ Ավելանալորի մոտ։ Այդ ժամանակ պարսիկները, այնպիսի աղաղակ արձակելով, ինչպիսին տվորաբար արձակում են հաղթողները, ավելի մեծ կատաղությամբ նետվեցին թշնամու վրա՝ վերջինիս համարելով ջարդված ամենուր։ Ավելանալորը հանդիմանում էր վախեցածներին, ոգևորում նրանց և միակ էր, որ կենդանացնում էր արդեն հանգող մարտ։ Ի վերջո, բարձրացնելով ռազմիկների ոգին՝ նա նրանց հարձակման ուղարկեց։ Այդ թվում պարսիկների շարքերը մի քիչ նոսրացան, բանգի գուժակի վրա հարձակվելու նպատակով այնտեղից հեռացել էին բակտրիացիները, և ահա Ավելանալորը նետվեց թշնամու թուլացած շարքերի վրա, որոտել այնտեղ սարսափելի կոտորած արեց։ Իրենց հերթին պարսիկները, որոնք շրջապատում իրականացնելու հույսով կանգնած էին ձախ թվում, թիկունքից շարժվեցին նրա վրա և արդյունքում արբան, հայտնվելով շրջապատման մեջ, վտանգավոր վիճակում կիպտանվեց, եթե միայն ագրիսայան հեծյալները, իսթանելով ձիերին, չհարկածեին արքային շրջապատած բարբարոսներին և չստիպեին հարձակվողներին իրենց դեմ ելնել։ Երկու կողմն էլ շփոթվեց։ Ավելանալորի և դիմացից, և հետևից թշնամիների հայտնվեցին, սակայն հետևից սպառնացողներին ճնշում էին ագրիսայանները։ Իրենց հերթին բակտրիացիները, վերադառնալով արդեն գուժակի թալանն իրականացնելուց հետո, չէին կարողանում գտնել իրենց նախկին տեղերը, շատ զորամասեր յուրայիններից կտրված վիճակում հայտնվեցին և արդեն մարտնչում էին նրանց հետ, ում որ այդ պահին պատահում էին։ Արբանեհի ներկայությամբ ձեռնամարտի հատկապես դաժան տեսք տվեց։ Պարսիկների մոտ սպանվածներն ավելի շատ էին, սակայն վիրավորները հավասար էին։ Դարեհն ընթանում էր մարտակառքի վրա, Ավելանալորը՝ ձիու։ Այդ ժամանակ և սրան, և նրան իրենց մոռացած պաշտպանում էին թիկնապահները ու նրանցից ոչ մեկը չէր ուզում, դե նաև չէր կարող ապրել ավելին, բան իր արբան, նրանցից յուրաքանչյուրը իր համար առավել արժանի էր համարում մահ ընդունել իր տիրակալի աչքի առաջ։ Առավել վտանգի ենթարկվեցին նրանք, որոնց ամենից շատ պահպանում էին, բանգի ամեն մեկը ձգտում էր հասնել թշնամիների արքային սպանելու պատվին։ Այնուհետև, տեսողական խաբկանք էր դա, թե իրական պատկեր, սակայն Ավելանալորին շրջապատող մարդիկ պնդում էին, թե արքայի գլխից քիչ վերև տեսնում էին հանգիստ ծախրող մի արծվի, որը չէր վախեցել ոչ գեղեցիկ շաչունից, ոչ էլ մահացողների տևեցներից։ Երկար ժամանակ այս արծիվը ոչ միայն թռչում էր, այլ կարծես ճախրում Ավելանալորի նժույգի վրա։ Գուշակ Արիստանդորը, որը սպիտակ հանդերձներ էր հագած, դափնեպսակը ձեռքին թեծ մարտով տարված ռազմիկներին ցույց էր տալիս արծվին՝ որպես հաղթանակի մի անկասկած նշանի։ Արդյունքում՝ դեռ նոր ճնշված ռազմիկները այժմ գվարթության և վտանհույսյան այլից զգացին, մանավանդ այն բանից հետո, երբ Դարեհի կառավարը, որը նստած էր իր կողմից ղեկավարվող ձիերի վրա, Նիզակով խոցված գետին տապալվեց, ընդ որում ոչ պարսիկները, ոչ էլ մակերոնացիները այդ ժամանակ չէին կասկածում, որ հենց արբան է սպանվել։ Եվ այսպես մինչ այդ հավասար հաջողությամբ մարտնչող Դարեհի ազգականների և զինակիցների ողջ կազմը մարդկանց խլացրին իրենց վշտայից աղաղակներով, անկանոն ճիչերով, հառաչանքներով և ողջ ձախ թվել, դիմելով վախիտասի, լքեց արքայի մարտակառքը, որը ողողեց մինչ այդ ավելի աջ գտնվող ջոկատը։ Ամուժ են, որ Դարեհը, մերկացնելով ակնակը, կասկածների մեջ էր, թե չարժե՞ արդյոք իրեն պատվավոր մահով ազատվել ամոթալի փախուստից, սակայն խիղճը նրան, որ հառնում էր մարտակառքի վրա, թույլ չտվեց բախտի բնահաճույքին թողնել դեռևս մարտնչելը ջարդարած ռազմիկներին։ Մինչ նա այս կերպ տատանվում էր հույսի և հուսահատության մեջ, պարսիկները սկսեցին հապճեպ նահանջել ու լքել շարքերը։ Իր հերթին Ավելանալորը, փոխելով ձիուն, նա հոգեցրեց, որ արդեն դրանցից շատերին, փախչողներին խոցում էր թիկնակիցից։ Եվ այսպես մարտը վերածվեց կոտորածի, երբ իր մարտակառքով փախուստի դիմեց նաև Դարեհը։ Դարեհը խոցվեց կրկնակուս հետապնդում էին փախչողներին, սակայն փոշու ամպերը, որոնք բարձրանում էին մինչև երկինք, փակում էին տեսարանը։ Եվ այսպես բոլորը թափառում էին կարծես խավարում և իրար էին գալիս միայն ձայների կամ ազդանշանների ուղղությամբ։ Մրանցից բացի, սակայն, լսվում էին նաև մորակների հարվածները, որոնցով անընդհատ խթանում էին մարտակառքերին լծված ձիերին և դրանք հակառակորդի փախուստի միակ նշաններն էին։ /16/ Այդ ժամանակ մակերոնացիների ձախ թվում, որն ինչպես արդեն ասվեց պահպանում էր Պարսենիոնը, մարտը թե մեկ թե մյուս կողմի համար այլ պայմաններում էր ընթանում։ Մագդոսը, սրբնաբաց առաջ նետվելով իր հեծելազորով, նետում էր մակերոնացիների հեծյալ զորամասերին։ Ունենալով թվային գերակշռություն՝ նա արդեն շրջանցել էր թշնամուն, երբ Պարսենիոնը հրամայեց իր հեծյալներին հայտնել Ավելանալորին, թե ինչ ծանր վիճակում են իրենք և, եթե արբան արագորեն չգա օգնության, ապա ինքը չի կարողանա կասեցնել ընդհանուր փախուստը։ Երբ Պարսենիոնից այդ լուրը եկավ, արբան արդեն հեռու էր գնացել՝ սպառնալով փախչող թշնամու թիկունքին։ Նա, սակայն, հրամայեց կանգնեցնել պաշտոլ ձիերին, ինչից հետո կանգ առավ նաև ողջ բանակը։ Ավելանալորը կատաղած էր, որ իր ձեռքից խլեցին հաղթանակը և որ Դարեհին այժմ ավելի հեշտ կլինի փախչելը, բան իրեն՝ հետապնդելը։ Նույն ժամանակ Մագդոսին տեղեկացրին Դարեհի պարտության մասին և սա, չնայած ուժերի գերակշռությանը, վախենալով կոպող կողմերի ճակատագրից, թուլացրեց ճնշումը ճգնված հակառակորդի վրա։ Պարսենիոնը չհասկացավ, թե ինչու ճակատամարտը անսպասելի թուլացավ, բայց եռանդուն կերպով օգտվեց դրանից՝ հաղթելու համար։ Նա հրամայեց իր մոտ կանգնել թեսպակային հեծյալներին և ասաց. «Տեսնո՞ւմ ե՞ս հենց նոր ձեզ սաստիկ նեղող թշնամուն։ Այժմ, հանկարծակի համակված վախով, նրանք երերացին մարտում։ Իհարկե, մեզ հաղթանակ է խոստանում մեր արքայի հաջողությունը։ Ամենուր փռված են պարսիկների դիակները։ Ել ինչո՞ւ եք դանդաղում։ Մի՞թե զուլխ չեք հանի փախչողներից»։ Նրա խոսքերը ճնշմանը թվացին և հույսը բարձրացրեց զինվորների ընկճված ոգին։ Ասպանդակելով ձիերին, բոլորը նետվեցին թշնամու վրա և վերջիններս սկսեցին նահանջել՝ ոչ թե դանդաղորեն, այլ արագ եղանակ, ընդ որում իրական փախուստի համար նրանց մոտ էր միայն թիկունք դարձնելը։ Պարսենիոնը, չիմանալով աջ թվում արբանի հաջողության մասին, զսպում էր իր մարդկանց, ինչից օգտվելով Մագդոսը, փախուստի համար ազատ տարածք ստանալով, ոչ թե ուղիղ, այլ շրջանցիկ, սակայն հուսալի ճանապարհով անցավ Տիգրիսը և իր գործի մնացորդներով մտավ Բաբելոն...։ Դարեհը փորձաթիվ ուղեկիցների հետ միասին նետվեց դեպի Լիկոս գետը։ Անցնելով այն՝ նա չգիտեր՝ բանդե՞լ այն, բանի որ սպասում էին, որ ահա կհայտնվի թշնամին, թե՞ թողնել կամուրջը, բանի որ նա հասկանում էր, որ, եթե կամուրջը կտրի, ապա գետին դեռևս չհասած շատ հազարավոր մարդիկ թշնամու ավարը կդառնան։ Դալանում են, որ, հեռանալով և իրենից հեռու թողնելով կամուրջը, նա ասել էր, թե գերադասում է հնարավորություն տալ գետն անցնել իրեն հետապնդող թշնամուն, բան ճանապարհից զրկել փախուստով փրկվողներին։ Ինչ վերաբերվում է իրեն, ապա նա, փախուստի մեջ կտրելով հակապակաս տարածություն, զիջելով կեսին ժամանեց Արբելյա։ Ո՛վ կարող է մտքով անցկացնել կամ խոսքով նկարագրել ճակատագրի այդքան վայրիվերումները, առաջնորդներին և գործի ոչնչացումը, հաղթածների փախուստը, ինչպես նաև առանձին անձանց և ողջ բանակի կործանումը։ Մեկ օրում որոշվեց շատերի ճակատագիրը, կարելի է ասել՝ դարձրեց ճակատագիրը։ Ոմանք փախչում էին կարճ ճանապարհներով, այլք կիրճեր և արահետներ էին փնտրում, որոնք ծանոթ չէին հետապնդողներին։ Դետակայինները, կորցնելով իրենց առաջնորդներին, խառնվեցին հեծյալներին, զինվածները՝ անզեններին, վիրավորները՝ անվնաս մնացածներին։ Դրանից հետո, վախից մոռանալով գթասրտության մասին, նրանց, որոնք չէին կարող հետևել իրենց, նրանք թողնում էին ճանապարհին՝ այդ թողնվողներին հետ միասին էլ ողբալով դրանց ճակատագիրը։ Դոգնածներին և վիրավորներին հատկապես տանքում էր ծարավը, բոլոր վտակների մոտ մարդիկ ընկնում էին հոսող ջրի վրա ու այն իրենց մեջ բաշում։ Ծարավից նրանք ներս էին բաշում նաև կեղտոտ ջուրը և հետո ուժեղ ցավեր էին զգում, բանգի նրանց ստամոքսում նստում էր տիղմը։ Նրանց ոսկորներ թուլանում էին և հազիվ էին ենթարկվում հրամանների, իսկ, երբ թշնամիները հասնում էին նրանց, նրանք նոր վերթել էին ստանում։ Իր հերթին, երբ արդեն մոտակա վտակներին հնար չէր լինում հասնել, մարդիկ մի կողմ էին թեքվում ճանապարհից և շուտով չմաց և ոչ մի փոքր կամ հեռու ջրաբան, որը չհագեցնեք որևէ մեկի ծարավը։ Մոտակա բնակավայրերից լսվում էր ծծողների և կանանց հառաչանքներն ու լացերը, որոնք կոչ էին հղում Դարեհին և դեռևս նրան արքա էին կոչում։ Ավելանալորը, ինչպես ասվեց, զսպելով իր գործի ճնշումը, մոտեցավ Լիկոս գետին, որտեղ փախչողների ամբողջ հեղեղել էր կամուրջը։ Շատերը, բշվելով հակառակորդի կողմից, նետվում

էին գետը և, ուժագուրկ մարտից ու փախուստից, իրենց գնեքերի ծանրության տակ խեղդվում էին հորձանուտում: Արդեն ոչ միայն կամուրջը չէր հեղիքում փախչողներին, այլև գետը չէր ընդունում մարդկանց, որոնք անակնկալ խմբվեցին մեծ քանակությամբ, քանզի, երբ խուճապի մեջ եւ հայտնվում, ամենից առաջ վախենում եւ հենց նրանից, ով սկզբում է վախ ներշնչել: Իր ռազմիկների պնդմամբ Ալեքսանդրը թույլ կտար վերջիններիս անպատիժ հետապնդել փախչող հակառակորդին, եթե միայն բոլորի գնեքերն արդեն բթացած չլինեին, իսկ ռազմիկների ձեռքերն էլ՝ հոգնած: Նրանց մարմինները ցարդված էր արագ երթից և, բացի այդ, արդեն վրա էր հասնում գիշերը: Եվ այսպես, անսովորաբար որ կանչում էին ծայր թևից, որը, ինչպես նա մինչ այդ համարում էր, ամուր կանգնած էր, նա որոշեց վերադառնալ, որպեսզի փրկի յուրայիններին: Նա արդեն շուտ էր տվել դրոշները, երբ Պարսենիոնի կողմից ուղարկված հեծյալները հայտնեցին նաև այդ թևում ձեռք բերած հաղթանակի մասին: Այդ օրը, սակայն, Ալեքսանդրը մեծագույն փտանգի ենթարկվեց այն ժամանակ, երբ զորքը ճամբար էր տանում: Նրան, առանց ճիշտ կարգը պահպանելու, ուղեկցում էին միայն փոքրաթիվ զորամասեր, բանզի իրենց արդեն հաղթող էին համարում և կարծում էին, թե թշնամին կամ դիմել է փախուստի, կամ էլ ընկել է մարտի դաշտում, երբ հանկարծ հայտնվեց հեծյալների մի ջուկա: Այն սկզբում դանդաղեցրեց ինթացքը, սակայն հետո, ընկնելով փոքրաթիվ մակերդնացիների վրա, նետվեց հանդիպողների ուղղությամբ: Արբան ընթանում էր դրոշի դիմացից, ավելի շուտ թաքցնելով, քան հաղթահարելով վախը, սակայն այստեղ էլ նրան չդավաճանեց նրա սովորական հաջողականությունը և իրոք, նա նիզակով խոցեց մարտնչել ձգտող թշնամու հեծելազորի հրամանատարին, որը անզգուշ կերպով նրա վրա էր եկել, իսկ հետո, երբ սա ընկավ ձիուց, նա նույն այդ նիզակով խոցեց հաջորդ ռազմիկին, ինչպես նաև շատ այլոց: Սրանց վրա նետվեցին նաև նրա մոտիկները, սակայն պարսիկները ևս առանց իրենց համար վրձն լուծելու չէին կործանվում, ընդ որում նույնիսկ ընդհանուր մարտում արթև կրակ չեղավ, ինչքան փոքր ջոկատների այդ ընդհարումում: Ի վերջո բարբարոսները, համարելով որ մթնշաղում փախչելն ավելի անվտանգ է, քան մարտը, ցրվեցին և մասերի բաժանվեցին, իսկ արբան էլ, ազատվելով այդ անակնկալ փտանգից, անվտաժ ճամբար հասցրեց սեփական մարդկանց: Այդ ճակատամարտում պարսիկներից ընկան, ինչպես դա կարողացան պարզել հաղթողները, 40.000 հոգի, այն դեպքում, երբ մակերդնացիների կորուստները չէին կազմում նույնիսկ 300-ը: Հաղթանակով արբան այս անգամ պարտական էր ոչ թե իր հաջողականությանը, ինչքան արիությանը, նա հաղթանակ տարավ իր ռազմական ոգու շնորհիվ, այլ ոչ թե՝ տեղանքի հարմար դասավորվածության, ինչպես առաջ: Այստեղ նա և մարտակարգը շատ վարպետորեն կառուցեց, և անձամբ եռանդուն կերպով մարտնչեց, և խորաթափանցորեն ուշադրություն չդարձրեց գումակի կորստի վրա՝ հասկանալով, որ մարտի ճակատագիրը որոշվում էր իմնական ուժերի բախումով: Մարտի դեռևս անհայտ էլքի պարագայում նա արդեն իսկ գործում էր որպես հաղթող և, փախուստի մատնելով ջարդած թշնամուն, հակառակ իր բնույթի կրթությունը հետապնդեց նրան ոչ թե տաքսիրությունությամբ, այլ՝ ողջամտությամբ, բանզի, եթե նա շարունակեր հետապնդել նահանջողներին, բանի դեռ զորքի մի մասը մարտակարգում էր, նա կարող էր հաղթված լինել իր մեղքով ու հաղթանակ տանել այլոց արիության շնորհիվ, իսկ եթե ահաբեկվեր իր վրա հարձակվող բազմաթիվ հեծյալների մեծաքանակությունից, ապա հաղթողին վիճակված կլիներ դիմել փախուստի կամ էլ ամենաողորմելի կերպով մահ ընդունել: Ճակատների առաջնորդները ևս գետնով չտվեցին իրենց վախքը և վրթեքը, որոնք նրանցից յուրաքանչյուրը ստացել էր, վայրում էին նրանց խիզախության մասին՝ գեֆիտիկների ձեռքը խոցվել էր նիզակով, Պերդիկան, Կենոսն և Մենիդոսն էլ հագիվ չգոհվեցին նետերի հարցվածներից: Արդյունքում՝ մենք, եթե ուզում ենք արդարացիորեն գնահատել մակերդնացիներին, որոնք մասնակցում էին այդ արշավանքին, ապա պետք է ասենք, որ ինչպես արբան էր արժանի իր օգնականներին, այնպես էլ նրանք՝ իրենց արբային» (Կուրցիոս Ռուֆոս «Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը» գիրք 4, գլուխ 12-16):

«/7/ Ալեքսանդրը (Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծ - Մ.Ֆ.) ժամանեց Թափսակոս այն տարվա եկվատորբեռն ամսին, երբ Ալեքսանդր արքանը Արիստոթանոսն էր: Արդեն այդ ժամանակ գետի վրայով երկու կամուրջներ էին գցվել: Մագեյոսը, որին Ղարեհը (Աբեննյան տերության արքա Ղարեհ III-ը - Մ.Ֆ.) հանձնարարել էր գետի պահպանությունը, տալով նրան մոտ 3.000 հեծյալ և... (տեքստում բացթողում է - Մ.Ֆ.) հետևակ, այդ թվում 2.000 հեյլեն վարձկանների, որը ժամանակ գետը պահում էր հսկողության տակ, դրա համար էլ մակերդնացիները չէին կարողանում կամուրջը ավարտին հասցնել մինչ մյուս առ ու վախենում էին, որ Մագեյոսի ռազմիկները հանկարծ չսլսեն այն բանդէլ այն վրայից սկսած, որտեղ կամուրջը ավարտվում էր: Մագեյոսը, սակայն, լսելով Ալեքսանդրի մոտենալու մասին, իր ողջ զորքով դիմեց փախուստի: Հենց որ նա փախավ, կամուրջները ձգվեցին մինչև մյուս առի և Ալեքսանդրն իր զորքով անցավ գետը: Այնտեղից այսպես կոչված Միջագետքի միջով նա շարժվեց դեպի մայրցամաքի խորքերը, երբ Եփրատը և Հայաստանի լեռները մնացին ձախից: Եփրատից նա չգնաց ուղիղ դեպի Բաբելոն, բանի որ այլ ճանապարհով ընթանալիս զորքը կարող էր առատորեն ձեռք բերել ամեն ինչ, ընդ որում այստեղ նաև խոտ կար ձիերի համար, ինչպես նաև ուտելիք՝ գինիլորների համար: Բացի այդ տղթն այստեղ այնքան էլ այրող չէր: Ծանապարհին բռնվեցին Ղարեհի ռազմիկներից մի քանիսը, որոնք տարբեր ուղղություններով ուղարկվել էին հետախուզության համար: Սրանք հայտնեցին, որ Ղարեհը կանգնած է Տիգրիս գետի մոտ և որոշել է թույլ չտալ Ալեքսանդրին գետանցում իրականացնել: Նա ավելի շատ զորք ունի, քան ուներ մինչ այդ, երբ մարտնչում էր Կիլիկիայում: Լսելով այդ մասին՝ Ալեքսանդրը հապճեպ շարժվեց դեպի Տիգրիս, սակայն, գալով գետի մոտ, այստեղ չտեսավ ոչ Ղարեհին, ոչ էլ նրա կողմից ղողկված պահպանությունը: Սրբնաց հոսանքին չնայելով՝ նա անցավ գետը և գետանցումին ոչ-ոք չխոչընդոտեց: Այստեղ էլ հենց նա զորքին հանգիստ տվեց...: Ելնելով Տիգրիսի ափերից՝ Ալեքսանդրը անցավ Անտրեստանի միջով: Նրանից ձախ Կորոնուենյան լեռներն էին, իսկ աջ՝ Տիգրիսը: Գետանցումից հետո չորրորդ օրը «վազողներ»-ը հայտնեցին նրան, որ հաղթավայրում երևում են թշնամական հեծյալներ, սակայն թե նրանք ինչ բանակն են, գուշակել դժվար է: Նա առաջ գնաց՝ զորքը մարտական կարգով շարած: Ժամանեցին այլ «վազողներ», որոնք ավելի լավ էին դիտել և, ըստ նրանց խոսքերի, կարծես հեծյալները 1.000 հոգուց ավել էին... /8/ Վերցնելով արթապական իլան՝ ընկերների մի ջուկատ, իսկ «վազողներ»-ից էլ՝ պետներներ, Ալեքսանդրը սրնթաց առաջ գնաց՝ հրամայելով մնացած զորքին սովորական բալյով հետևել իրեն: Պարսիկ հեծյալները, տեսնելով Ալեքսանդրի արագ առաջխաղացող զորքը, ինչքան ուժ ունեին հետ սլացան, իսկ Ալեքսանդրն էլ սկսեց համառ հետապնդումը: Մեծ մասը փրկվեց, սակայն նրանք, ում ձիերը հոգնեցին, սպանվեցին, ոմանց էլ ձիերի հետ գերի բռնեցին: Նրանցից իմացան, որ Ղարեհը մեծաթիվ զորքով գտնվում է մոտակայքում: Ղարեհին օգնության էին եկել հնդիկները՝ բակտրիացիները, ինչպես նաև սողիդացիները: Սրանց բոլորին գլխավորում էր Բակտրիայի սատրապ Բեսասը: Նրա հետ զայիս էին նաև սակերը, սա մի սկյութական ցեղ է այն սկյութներից, որոնք ապրում են Ասիայում: Նրանք չէին ենթարկվում Բեսասին, այլ Ղարեհի ուղիղ դաշնակիցներն էին և նրանց գլխավորում էր Մավաթոսը: Սրանք աղեղից հարվածող հեծյալներ էին: Արաքսիայի սատրապ Բարասանտը բերել էր արաքսոցներին և այսպես կոչված լեռնային հնդիկներին՝ Արիայի սատրապ Սատիարզանեսն էլ՝ արիներին: Պարսկաներին, հյուրերականներին և տապուրներին, սրանք բոլորը հեծյալներ էին, բերել էր Հրատաթեսը: Մարերին հրամայելով իր Անդրոպատեղը և այս ամբողի հետ էին կարգակցները, արվանքները և սակասները: Կարսիի ծովի ափից եկած մարդկանց հրամայում էին Օրոնտոբատեսը, Արիոբարզանեսը և Օրկսիսեսը, սուզացիներին ու ութերին ղեկավարում էր Աբուխտասի որդի Օկսաթոսը, Բուպարեսը բերում էր բաբելոնցիներին, որոնց հետ էին նաև այսպես կոչված «վտարյալներ»-ը, կարիացիները և սիտակները: Հայերին ղեկավարում էին Օրոնտեսը և Միթրաուստեսը, կապադոկիացիներին՝ Արիակեսը: Կեյսերիայի և Միջագետքի սատրոններին առաջնորդում էր Մագեյոսը: Անում են, թե Ղարեհի բանակում եղել է մինչև 40.000 հեծյալ, մինչև 1.000.000 հետևակային, 200 մանգաղակիր մարտականք և ոչ մեծ թվով փղեր՝ 15 գլուխ որոնց իրենց հետ Ինդոս գետի այս ափից բերել էին հնդիկները: Ահա այս զորքով էր, որ Ղարեհը ճամբար զարկեց Գավգամելայի մոտի հարթ մի վայրում՝ Բումալա գետի ափին, Արեւելայից մոտ 600 ասպարեզ հեռու: Տեղերը, որոնք հարմար չէին հեծելազորի համար, պարսիկները վաղուց արդեն հարմարեցրել էին, ընդ որում ոչ միայն հեծելավարելու, այլ նույնիսկ մարտակառքերով ընթանալու համար: Կային մարդիկ, որոնք համոզվեցին Ղարեհին, որ Իսոսի ճակատամարտում պարսիկները պետք է իրոք տեղի տային, բանի որ նեղ տեղանքում չէին կարողացել ծավալել ուժերը, և Ղարեհը դրան ինչու էր հեծյալները, արվանքները և սակասները: Կարսիի ծովի ափից եկած մարդկանց հրամայում էին Օրոնտոբատեսը, Արիոբարզանեսը և Օրկսիսեսը, սուզացիներին ու ութերին ղեկավարում էր Աբուխտասի որդի Օկսաթոսը, Բուպարեսը բերում էր բաբելոնցիներին, որոնց հետ էին նաև այսպես կոչված «վտարյալներ»-ը, կարիացիները և սիտակները: Հայերին ղեկավարում էին Օրոնտեսը և Միթրաուստեսը, կապադոկիացիներին՝ Արիակեսը: Կեյսերիայի և Միջագետքի սատրոններին առաջնորդում էր Մագեյոսը: Անում են, թե Ղարեհի բանակում եղել է մինչև 40.000 հեծյալ, մինչև 1.000.000 հետևակային, 200 մանգաղակիր մարտականք և ոչ մեծ թվով փղեր՝ 15 գլուխ որոնց իրենց հետ Ինդոս գետի այս ափից բերել էին հնդիկները: Ահա այս զորքով էր, որ Ղարեհը ճամբար զարկեց Գավգամելայի մոտի հարթ մի վայրում՝ Բումալա գետի ափին, Արեւելայից մոտ 600 ասպարեզ հեռու: Տեղերը, որոնք հարմար չէին հեծելազորի համար, պարսիկները վաղուց արդեն հարմարեցրել էին, ընդ որում ոչ միայն հեծելավարելու, այլ նույնիսկ մարտակառքերով ընթանալու համար: Կային մարդիկ, որոնք համոզվեցին Ղարեհին, որ Իսոսի ճակատամարտում պարսիկները պետք է իրոք տեղի տային, բանի որ նեղ տեղանքում չէին կարողացել ծավալել ուժերը, և Ղարեհը դրան ինչու էր հեծյալները, արվանքները և սակասները: Կարսիի ծովի ափից եկած մարդկանց հրամայում էին Օրոնտոբատեսը, Արիոբարզանեսը և Օրկսիսեսը, սուզացիներին ու ութերին ղեկավարում էր Աբուխտասի որդի Օկսաթոսը, Բուպարեսը բերում էր բաբելոնցիներին, որոնց հետ էին նաև այսպես կոչված «վտարյալներ»-ը, կարիացիները և սիտակները: Հայերին ղեկավարում էին Օրոնտեսը և Միթրաուստեսը, կապադոկիացիներին՝ Արիակեսը: Կեյսերիայի և Միջագետքի սատրոններին առաջնորդում էր Մագեյոսը: Անում են, թե Ղարեհի բանակում եղել է մինչև 40.000 հեծյալ, մինչև 1.000.000 հետևակային, 200 մանգաղակիր մարտականք և ոչ մեծ թվով փղեր՝ 15 գլուխ որոնց իրենց հետ Ինդոս գետի այս ափից բերել էին հնդիկները: Ահա այս զորքով էր, որ Ղարեհը ճամբար զարկեց Գավգամելայի մոտի հարթ մի վայրում՝ Բումալա գետի ափին, Արեւելայից մոտ 600 ասպարեզ հեռու: Տեղերը, որոնք հարմար չէին հեծելազորի համար, պարսիկները վաղուց արդեն հարմարեցրել էին, ընդ որում ոչ միայն հեծելավարելու, այլ նույնիսկ մարտակառքերով ընթանալու համար: Կային մարդիկ, որոնք համոզվեցին Ղարեհին, որ Իսոսի ճակատամարտում պարսիկները պետք է իրոք տեղի տային, բանի որ նեղ տեղանքում չէին կարողացել ծավալել ուժերը, և Ղարեհը դրան ինչու էր հեծյալները, արվանքները և սակասները: Կարսիի ծովի ափից եկած մարդկանց հրամայում էին Օրոնտոբատեսը, Արիոբարզանեսը և Օրկսիսեսը, սուզացիներին ու ութերին ղեկավարում էր Աբուխտասի որդի Օկսաթոսը, Բուպարեսը բերում էր բաբելոնցիներին, որոնց հետ էին նաև այսպես կոչված «վտարյալներ»-ը, կարիացիները և սիտակները: Հայերին ղեկավարում էին Օրոնտեսը և Միթրաուստեսը, կապադոկիացիներին՝ Արիակեսը: Կեյսերիայի և Միջագետքի սատրոններին առաջնորդում էր Մագեյոսը: Անում են, թե Ղարեհի բանակում եղել է մինչև 40.000 հեծյալ, մինչև 1.000.000 հետևակային, 200 մանգաղակիր մարտականք և ոչ մեծ թվով փղեր՝ 15 գլուխ որոնց իրենց հետ Ինդոս գետի այս ափից բերել էին հնդիկները: Ահա այս զորքով էր, որ Ղարեհը ճամբար զարկեց Գավգամելայի մոտի հարթ մի վայրում՝ Բումալա գետի ափին, Արեւելայից մոտ 600 ասպարեզ հեռու: Տեղերը, որոնք հարմար չէին հեծելազորի համար, պարսիկները վաղուց արդեն հարմարեցրել էին, ընդ որում ոչ միայն հեծելավարելու, այլ նույնիսկ մարտակառքերով ընթանալու համար: Կային մարդիկ, որոնք համոզվեցին Ղարեհին, որ Իսոսի ճակատամարտում պարսիկները պետք է իրոք տեղի տային, բանի որ նեղ տեղանքում չէին կարողացել ծավալել ուժերը, և Ղարեհը դրան ինչու էր հեծյալները, արվանքները և սակասները: Կարսիի ծովի ափից եկած մարդկանց հրամայում էին Օրոնտոբատեսը, Արիոբարզանեսը և Օրկսիսեսը, սուզացիներին ու ութերին ղեկավարում էր Աբուխտասի որդի Օկսաթոսը, Բուպարեսը բերում էր բաբելոնցիներին, որոնց հետ էին նաև այսպես կոչված «վտարյալներ»-ը, կարիացիները և սիտակները: Հայերին ղեկավարում էին Օրոնտեսը և Միթրաուստեսը, կապադոկիացիներին՝ Արիակեսը: Կեյսերիայի և Միջագետքի սատրոններին առաջնորդում էր Մագեյոսը: Անում են, թե Ղարեհի բանակում եղել է մինչև 40.000 հեծյալ, մինչև 1.000.000 հետևակային, 200 մանգաղակիր մարտականք և ոչ մեծ թվով փղեր՝ 15 գլուխ որոնց իրենց հետ Ինդոս գետի այս ափից բերել էին հնդիկները: Ահա այս զորքով էր, որ Ղարեհը ճամբար զարկեց Գավգամելայի մոտի հարթ մի վայրում՝ Բումալա գետի ափին, Արեւելայից մոտ 600 ասպարեզ հեռու: Տեղերը, որոնք հարմար չէին հեծելազորի համար, պարսիկները վաղուց արդեն հարմարեցրել էին, ընդ որում ոչ միայն հեծելավարելու, այլ նույնիսկ մարտակառքերով ընթանալու համար: Կային մարդիկ, որոնք համոզվեցին Ղարեհին, որ Իսոսի ճակատամարտում պարսիկները պետք է իրոք տեղի տային, բանի որ նեղ տեղանքում չէին կարողացել ծավալել ուժերը, և Ղարեհը դրան ինչու էր հեծյալները, արվանքները և սակասները: Կարսիի ծովի ափից եկած մարդկանց հրամայում էին Օրոնտոբատեսը, Արիոբարզանեսը և Օրկսիսեսը, սուզացիներին ու ութերին ղեկավարում էր Աբուխտասի որդի Օկսաթոսը, Բուպարեսը բերում էր բաբելոնցիներին, որոնց հետ էին նաև այսպես կոչված «վտարյալներ»-ը, կարիացիները և սիտակները: Հայերին ղեկավարում էին Օրոնտեսը և Միթրաուստեսը, կապադոկիացիներին՝ Արիակեսը: Կեյսերիայի և Միջագետքի սատրոններին առաջնորդում էր Մագեյոսը: Անում են, թե Ղարեհի բանակում եղել է մինչև 40.000 հեծյալ, մինչև 1.000.000 հետևակային, 200 մանգաղակիր մարտականք և ոչ մեծ թվով փղեր՝ 15 գլուխ որոնց իրենց հետ Ինդոս գետի այս ափից բերել էին հնդիկները: Ահա այս զորքով էր, որ Ղարեհը ճամբար զարկեց Գավգամելայի մոտի հարթ մի վայրում՝ Բումալա գետի ափին, Արեւելայից մոտ 600 ասպարեզ հեռու: Տեղերը, որոնք հարմար չէին հեծելազորի համար, պարսիկները վաղուց արդեն հարմարեցրել էին, ընդ որում ոչ միայն հեծելավարելու, այլ նույնիսկ մարտակառքերով ընթանալու համար: Կային մարդիկ, որոնք համոզվեցին Ղարեհին, որ Իսոսի ճակատամարտում պարսիկները պետք է իրոք տեղի տային, բանի որ նեղ տեղանքում չէին կարողացել ծավալել ուժերը, և Ղարեհը դրան ինչու էր հեծյալները, արվանքները և սակասները: Կարսիի ծովի ափից եկած մարդկանց հրամայում էին Օրոնտոբատեսը, Արիոբարզանեսը և Օրկսիսեսը, սուզացիներին ու ութերին ղեկավարում էր Աբուխտասի որդի Օկսաթոսը, Բուպարեսը բերում էր բաբելոնցիներին, որոնց հետ էին նաև այսպես կոչված «վտարյալներ»-ը, կարիացիները և սիտակները: Հայերին ղեկավարում էին Օրոնտեսը և Միթրաուստեսը, կապադոկիացիներին՝ Արիակեսը: Կեյսերիայի և Միջագետքի սատրոններին առաջնորդում էր Մագեյոսը: Անում են, թե Ղարեհի բանակում եղել է մինչև 40.000 հեծյալ, մինչև 1.000.000 հետևակային, 200 մանգաղակիր մարտականք և ոչ մեծ թվով փղեր՝ 15 գլուխ որոնց իրենց հետ Ինդոս գետի այս ափից բերել էին հնդիկները: Ահա այս զորքով էր, որ Ղարեհը ճամբար զարկեց Գավգամելայի մոտի հարթ մի վայրում՝ Բումալա գետի ափին, Արեւելայից մոտ 600 ասպարեզ հեռու: Տեղերը, որոնք հարմար չէին հեծելազորի համար, պարսիկները վաղուց արդեն հարմարեցրել էին, ընդ որում ոչ միայն հեծելավարելու, այլ նույնիսկ մարտակառքերով ընթանալու համար: Կային մարդիկ, որոնք համոզվեցին Ղարեհին, որ Իսոսի ճակատամարտում պարսիկները պետք է իրոք տեղի տային, բանի որ նեղ տեղանքում չէին կարողացել ծավալել ուժերը, և Ղարեհը դրան ինչու էր հեծյալները, արվանքները և սակասները: Կարսիի ծովի ափից եկած մարդկանց հրամայում էին Օրոնտոբատեսը, Արիոբարզանեսը և Օրկսիսեսը, սուզացիներին ու ութերին ղեկավարում էր Աբուխտասի որդի Օկսաթոսը, Բուպարեսը բերում էր բաբելոնցիներին, որոնց հետ էին նաև այսպես կոչված «վտարյալներ»-ը, կարիացիները և սիտակները: Հայերին ղեկավարում էին Օրոնտեսը և Միթրաուստեսը, կապադոկիացիներին՝ Արիակեսը: Կեյսերիայի և Միջագետքի սատրոններին առաջնորդում էր Մագեյոսը: Անում են, թե Ղարեհի բանակում եղել է մինչև 40.000 հեծյալ, մինչև 1.000.000 հետևակային, 200 մանգաղակիր մարտականք և ոչ մեծ թվով փղեր՝ 15 գլուխ որոնց իրենց հետ Ինդոս գետի այս ափից բերել էին հնդիկները: Ահա այս զորքով էր, որ Ղարեհը ճամբար զարկեց Գավգամելայի մոտի հարթ մի վայրում՝ Բումալա գետի ափին, Արեւելայից մոտ 600 ասպարեզ հեռու: Տեղերը, որոնք հարմար չէին հեծելազորի համար, պարսիկները վաղուց արդեն հարմարեցրել էին, ընդ որում ոչ միայն հեծելավարելու, այլ նույնիսկ մարտակառքերով ընթանալու համար: Կային մարդիկ, որոնք համոզվեցին Ղարեհին, որ Իսոսի ճակատամարտում պարսիկները պետք է իրոք տեղի տային, բանի որ նեղ տեղանքում չէին կարողացել ծավալել ուժերը, և Ղարեհը դրան ինչու էր հեծյալները, արվանքները և սակասները: Կարսիի ծովի ափից եկած մարդկանց հրամայում էին Օրոնտոբատեսը, Արիոբարզանեսը և Օրկսիսեսը, սուզացիներին ու ութերին ղեկավարում էր Աբուխտասի որդի Օկսաթոսը, Բուպարեսը բերում էր բաբելոնցիներին, որոնց հետ էին նաև այսպես կոչված «վտարյալներ»-ը, կարիացիները և սիտակները: Հայերին ղեկավարում էին Օրոնտեսը և Միթրաուստեսը, կապադոկիացիներին՝ Արիակեսը: Կեյսերիայի և Միջագետքի սատրոններին առաջնորդում էր Մագեյոսը: Անում են, թե Ղարեհի բանակում եղել է մինչև 40.000 հեծյալ, մինչև 1.000.000 հետևակային, 200 մանգաղակիր մարտականք և ոչ մեծ թվով փղեր՝ 15 գլուխ որոնց իրենց հետ Ինդոս գետի այս ափից բերել էին հնդիկները: Ահա այս զորքով էր, որ Ղարեհը ճամբար զարկեց Գավգամելայի մոտի հարթ մի վայրում՝ Բումալա գետի ափին, Արեւելայից մոտ 600 ասպարեզ հեռու: Տեղերը, որոնք հարմար չէին հեծելազորի համար, պարսիկները վաղուց արդեն հարմարեցրել էին, ընդ որում ոչ միայն հեծելավարելու, այլ նույնիսկ մարտակառքերով ընթանալու համար: Կային մարդիկ, որոնք համոզվեցին Ղարեհին, որ Իսոսի ճակատամարտում պարսիկները պետք է իրոք տեղի տային, բանի որ նեղ տեղանքում չէին կարողացել ծավալել ուժերը, և Ղարեհը դրան ինչու էր հեծյալները, արվանքները և սակասները: Կարսիի ծովի ափից եկած մարդկանց հրամայում էին Օրոնտոբատեսը, Արիոբարզանեսը և Օրկսիսեսը, սուզացիներին ու ութերին ղեկավարում էր Աբուխտասի որդի Օկսաթոսը, Բուպարեսը բերում էր բաբելոնցիներին, որոնց հետ էին նաև այսպես կոչված «վտարյալներ»-ը, կարիացիները և սիտակները: Հայերին ղեկավարում էին Օրոնտեսը և Միթրաուստեսը, կապադոկիացիներին՝ Արիակեսը: Կեյսերիայի և Միջագետքի սատրոններին առաջնորդում էր Մագեյոսը: Անում են, թե Ղարեհի բանակում եղել է մինչև 40.000 հեծյալ, մինչև 1.000.000 հետևակային, 200 մանգաղակիր մարտականք և ոչ մեծ թվով փղեր՝ 15 գլուխ որոնց իրենց հետ Ինդոս գետի այս ա

կարիք չունի մարտից առաջ ոգևորելու նրանց, նրանք վաղուց արդեն ոգևորված են սեփական արիությանը ու բազում անգամներ գործած փայլուն սխրագործություններով: Նա խնդրում էր միայն, ավելացրեց, ոգևորել ենթականերին, թող լուխանգուր ասի իր զինվորներին, իլարբոսը՝ իր իլային, տաքսիարբոսը՝ իր գնդերին, գնդերի հրամանատարներն իրենց ֆայանգին, որ մարտում նրանք պետք է մարտնչեն ոչ թե Կեյեսարիայի, Փյունիկիայի կամ Եգիպտոսի համար, ինչպես առաջ էր, այլ՝ ողջ Ասիայի համար: Դեռ այստեղ է որոշվում, ասաց նա, թե ով պետք է Ասիան կառավարի և կարիք չկա նրանց ոգևորել սխրագործություններ ծառայող, բանգի արիությունը նրանց մեջ ի ծնե է դրված, այժմ պետք է ուղղակի ներշնչել նրանց, որ յուրաքանչյուրը վտանգի պահին հիշի կարգում իր տեղի մասին, պահպանի խիստ լուրջությունը, երբ լուռ են առաջանում, բարձր գոռա, երբ դրա կարիքը լինի, ինչպես նաև ուժեղ մոնչա, երբ ժամանակը կգա: Թող իրենք հրամանատարները արագորեն կատարեն հրամանները, արագ կերպով դրանք փոխանցեն կողքին գտնվողներին և թող յուրաքանչյուրը հիշի, որ մեկի սխալը վտանգի է ենթարկում բոլորին, իսկ փորձանքն էլ հաղթահարում են պարտքը կատարելիս դրսևորած եռանդով, ավելացրեց նա: /10/ Նման կարծ խոսքեր ասելով և գորավարներից հավատարմություններ լսելով, որ նա կարող է հույսը ընել իրենց վրա, Ալեքսանդրը հրամայեց, որ զինվորները ուռեն ու հանգստանան: Պատմում են, որ Պարմենիոնը մտել է Ալեքսանդրի վրան և սկսել է համոզել նրան պարսիկների վրա հարձակվել գիշերով: Այդ պարագայում, ըստ Պարմենիոնի, նրանք կհարձակվեն ոչինչ չկասկածող մարդկանց վրա, որոնք խավարում անմիջապես էլ կշփոթվեն և ավելի կկախենան, սակայն արքան պատասխանել է նրան, այլևս չէլ լսել էին այդ խոսակցությունը, թե Ալեքսանդրի համար ամոթ կլինի գողնալ հաղթանակը ու նրան ավելի հարիր է հաղթել բաց մարտում՝ առանց խորամանկությունների: Այս բարձրագույն խոսքերը վկայում էին ոչ այնքան փառասիրության, ինչքան վտանգների մեջ դրսևորվող հանգիստ արիության մասին: Ինձ թվում է, որ այստեղ նաև ճիշտ հաշվարկ կար, բանգի գիշերով շատ անակնկալ բաներ կարող էին լինել և նրանց համար, ովքեր լավ պատրաստված էին մարտին, և նրանց համար, ովքեր պատրաստ չէին դրան: Գիշերը կարող է կործանել ուժեղներին և, կողմերի սպասումներին հակառակ, հաղթանակը շնորհիվ թուլվելին: Նույնիսկ բաջարի ռազմիկին գիշերը կարող է վտանգավոր թվալ: Բացի այդ, եթե Դարեոնը հաղթի էլ, ապա գաղտնի գիշերային հարձակումը նրան կազատի այն բանը խոստովանելուց, որ նա ինքն է վատ ռազմիկ և իր հրամանատարության տակ վատ զորք ունի: Իր հերթին, այն դեպքում, երբ մակեդոնացիների վիճակը անակնկալ պարտություն, ապա թշնամիների համար շուրջբոլորը սեփականը կլինի, նրանք ծանոթ կլինեն տեղաբնիկ, իսկ իրենք էլ կիայտնվեն թշնամիների շրջապատման մեջ, մանավանդ որ դրանց մեծ մասն էլ իրենց մոտ գերության մեջ է գտնվում: Այդ ժամանակ գերիները Դարեոնի ռազմիկների հետ միասին գիշերը կհարձակվեն իրենց վրա, ընդ որում նույնիսկ այն պարագայում, երբ իրենք հաղթելիս կլինեն, և իրենց հաղթանակը լիակատար չի լինի: Այս բոլոր հանգամանքները հաշվի առնելով նաև ես եմ գովում Ալեքսանդրին և նույն կերպ գովաբանում նաև նրա պարզ արտահայտությունները ու հարգանքն իր անձի նկատմամբ: /11/ Դարեոնի գործը ողջ գիշեր մնաց նույն այն վիճակում, որում ի սկզբանե դրվել էր, բանի որ նրանց ճամբարը պատված չէր հուսալի ամրություններով և, բացի այդ, նրանք վախենում էին գիշերային հարձակումից: Իմիջիայից պարսիկներին վնաս հասցրեց նաև զինված և վախի մեջ այդպես երկար մնալը, վախ, որը սովորական է սպառնալից իրավիճակներում, սակայն այն ոչ այնպիսի էր, որն առաջանում է անակնկալ, այլ այնպիսինը, որն արդեն վաղուց ի վեր տիրել էր հոգուն ու ստրկացրել այն: Դարեոնի գործերն այնպես էին դասավորված, իսկ այդ մասին իմացվեց, բանի որ Դարեոնի կողմից կազմված մարտի ծրագիրը հետազայում, ըստ Արիստոբոլոսի խոսքերի, հաղթողների ձեռքն ընկավ, ահա ուրեմն, Դարեոնի գործերն այնպես էին դասավորված, որ ձախ թևում նրա մոտ կանգնած էր բակտրիացիների հեծելազորը, սրանց հետ նաև դահերն ու արաբոսցիները, որոնց կողքին՝ պարսիկները, հեծյալները և հետևակայիները՝ իրար խառնած, իսկ նրանցից հետո էլ սուգացիները, որոնց հաջորդում էին կադուսիները: Ձախ թևը շարվեց ընդհուպ մինչև ողջ գործի կենտրոնը: Աջ թևում կանգնած էին ռազմիկները՝ Կեյեսարիայից: Այստեղ էին գտնվում նաև մարերը, նրանցից հետո՝ պարթևներն և սակերը, այնուհետև՝ տապուրներն ու հյուրկանները, հետո՝ աղվաններն և սակասենները: Սրանք ևս ձգվում էին մինչև գործի կենտրոն: Ինչ վերաբերվում է կենտրոնին, ապա այստեղ էր գտնվում ինքը՝ Դարեոն արքան, կանգնած էին արքայի ազգականները, պարսիկները, «պսակ կողոններ»-ը, հնդիկները, նրանք, որոնք կոչվում էին «վտարանդիներ», ինչպես նաև մարդ նետածիգները: Ութները, բաբելոնացիները, Կարմիր ծովի մոտակայքից եկած մարդիկ և սիստերոնացիները դրված էին դեպի խորք: Առջևում ձախ թևում Ալեքսանդրի աջ թևի դիմաց գտնվում էին սկյութական հեծելազորը, մոտ 1.000 բակտրիացիներ և 100 մանգաղակիր մարտակառք: Փղերը և ընդհանուր թվից հաշված 50-ի մոտ մարտակառքեր կանգնած էին Դարեոնի արքայական իլայի մոտ: Աջ թևի առջևում շարված էին հայկական և կապադոկիական հեծելազորները ու մնացած 50 մանգաղակիր մարտակառքերը: Դեռևս վարձկանները կանգնած էին Դարեոնի մոտ՝ նրա և նրա հետ եղող պարսիկների երկու կողմերում: Նրանց հանել էին մակեդոնական ֆայանգի դեմ որպես միակ զինվորներ, որոնք կարող էին դիմադրել դրան: Ալեքսանդրի մոտ գործի տեղաբաշխումը հետևյալն էր՝ աջ թևը զբաղեցրել էր ընկերների հեծելազորը, որից առաջ տեղակայված էր արքայական իլան իր իլարբոս, Դրոպիդայի որդի Կեյեստոսի գլխավորությամբ, նրանից հետո Գլավկոսի իլան էր, սրա կողքին՝ Արիստոնեսի իլան, հետո՝ Զերմոդորոսի որդի Սոպոլիդասինը, հետո՝ Ամտիդոսի որդի Զերակիդինը, նրանից հետո՝ Ալթանեսի որդի Դեմետրիասինը, սրա կողքին Սելեագոսի ռազմիկներն էին, իսկ արքայական իլաների արդեն ամենածայրում այն իլան էր, որ ղեկավարում էր Զիպորոսոսի որդի Զեգեդոսը: Ընկերների ողջ հեծելազոր ղեկավարում էր Պարմենիոնի որդի Փիլոտասը: Մակեդոնական ֆայանգում հեծելազորի կողքին գտնվում էր վահանակիների ագեման, նրանից հետո էլ արդեն՝ այլ վահանակիներ: Սրանց ղեկավարում էր Պարմենիոնի որդի Նիկանորը: Նրա կողքին կանգնած էր Պոլեմոկրատոսի որդի Կենասի գունդը, այնուհետև՝ Օրոնտեսի որդի Պերոկիայինը, հետո՝ Նեոպտոլմեսի որդի Սելեագոսինը: Դրանից հետո գալիս էր Սիմմայի որդի Պոլիպերոնոսի գունդը, իսկ հետո՝ Ֆիլիպի որդի Ամոնաոնեսի գունդը: Այս գնդին ևս հրամայում էր Սիմման, բանի որ Ամոնաոնեսն ուղարկվել է Մակեդոնիա՝ գործի հավաքելու: Մակեդոնական գործի ձախ թևը զբաղեցրել էր Ալեքսանդրի որդի Կրատերոսի գունդը, սա նաև ղեկավարում էր ողջ ձախ թևի հետևազորը: Նրա կողքին գտնվում էր Լարիբասի որդի Երիգիասի գլխավորած դաշնակիցների հեծելազորը, նրա կողքին ձախ թևում կանգնած էր թեսալական հեծելազորը, որը գլխավորում էր Մենելայոսի որդի Ֆիլիպը: Ողջ ձախ թևի հրամանատարությունն իրականացնում էր Պարմենիոնի որդի Փիլոտասը, որի շուրջը կանգնած էին Փարսայի հեծյալները, որոնք կազմում էին թեսալական հեծելազորի մեծ մասն ու ծաղիկը: /12/ Այսպես էր դասավորված Ալեքսանդրի գործի առաջին գիծը: Նրանից հետո կա զոմ դրվեցին մնացած գնդերն այնպես, որ երկու ծակառ լինի: Դետում կանգնած այս գնդերի հրամանատարներին հրաման տրվեց, որ, այն դեպքում, երբ նրանք կտեսնեն, որ պարսկական զորքը շրջապատում է մակեդոնացիներին, մեկ լրիվ շրջան շուռ գան և դիմավորեն բարբարոսներին: Այն դեպքի համար, եթե կարիք առաջանա շուռ տալ ֆայանգը կամ խոսացնել նրա շարքերը, աջ թևում արքայական իլայի մոտ, պայտածն շարվեցին ագրիացիների կեսը, որոնք գործում էին Աթալոսի հրամանատարության տակ, նրանցիցի հետո Բրիտոնի հրամանատարության տակ գործող նետածիգները, սրանց կողքին այսպես կոչված «օտարազգի վետերանները», իրենց հրամանատար Կլեանդրոսի գլխավորությամբ, իսկ ագրիացիների և նետածիգների դիմաց էլ տեղակայվեցին հեծյալները՝ «վագոններ»-ը ու պեոնները, որոնց առաջնորդում էին Արեթասն և Արիստոնեսը: Սրանցից առաջ գտնվում էր Մենիդասի հրամանատարության տակ գործող վարձկանների հեծելազորը, իսկ արքայական իլայի և բոլոր ընկերների մյուս կեսից առաջ գտնվում էին ագրադիներն ու նետածիգներն ի կեսը, ինչպես նաև Բալյակարի տեղավորները: Նրանք տեղակայվեցին մանգաղակիր մարտակառքերի դեմ հանդիման: Մենիդոսին և նրա մարդկանց հրամայվեց, որ, երբ թշնամու հեծելազորը կսկսի թևանցում, նրանք շուռ գան և կողքից հարձակվեն վերջինիս վրա: Այսպիսին էր Ալեքսանդրի գործի դասավորությունն աջ թևում: Ձախ թևում տեղակայվեցին թրակիացիները Սիտակեսի հրամանատարությամբ, նրա կողքին Կայրանեսի գլխավորությամբ գործող դաշնակից հեծելազորը, սրանից հետո Թիրիմասի որդի Ագոթոնեսի հրամանատարությամբ գործող օրիդիցի հեծյալները, իսկ բոլորից էլ առաջ այստեղ Զիերոնոսի որդի Անդրոմաքոսի գլխավորությամբ կանգնած էր օտարերկրյա վարձկան հեծելազորը: Պահպանության համար նշանակված էր թրակիական հետևազորը: Ալեքսանդրի ողջ զորքը կազմում էր մոտ 7.000 հեծյալ և 40.000 հետևակային: /13/ Երբ զորքերն իրար եկան, երևաց նաև Դարեոն՝ իր շրջապատի հետ միասին: Պարսից «պսակ կողոններ»-ը, հնդիկները, աղվանները, կարիացի «վտարանդիներ»-ը և նետածիգ մարդերը կանգնած էին Ալեքսանդրի արքայական իլայի դիմաց: Ալեքսանդրն իր աջ թևը շարժեց դեպի ավելի աջ, իսկ պարսիկները նրա վրա շարժեցին իրենց ձախ թևը, որը Ալեքսանդրի աջ թևից ավելի հեռուն էր ձգվում: Սկյութական հեծյալներն արդեն մոտենում էին Ալեքսանդրի առաջապահ ջոկատներին, սակայն վերջինս շարունակում էր ընթացքը դեպի աջ և արդեն գրեթե դուրս էր եկել այն տարածություն սահմաններից, որը, որպես ճանապարհ, օգտագործել հաշվարկել էին պարսիկները: Այդ ժամանակ Դարեոն վախճեցավ, որ մակեդոնացիները հանկարծ դուրս կգան կտրտված տեղանք, որտեղ նրա մարտակառքերն անօգուտ կլինեն, դրա համար էլ հրամայեց ձախ թևի դիմաց շարված հեծյալներին թևանցել հակառակորդի աջը, որը տանում էր Ալեքսանդրը, և թույլ չտալ նրան իր թևը ավելի հեռու տանել: Ի պատասխան դրա՝ Ալեքսանդրը հրամայեց Մենիդոսի արևելյան սրանց վրա նետել իր հրամանատարության տակ գտնվող վարձկան հեծելազորը: Սկյութական հեծյալները և բակտրիացիները, որոնք կցված էին սրանց, նետվեցին վերջինիս վրա ու հետ մղեցին, բանի որ բանակապես զգալիորեն գերազանցում էին Մենիդոսի փոքրաթիվ ջոկատին: Այդ ժամանակ Ալեքսանդրը հրամայեց սկյութների վրա նետել Արեստայի պեոններին և օտարերկրացիներին ու այս անգամ բարբարոսները տեղի տվեցին: Բակտրիացիների մեկ այլ ջոկատ, սակայն, մոտենալով պեոններին և օտարերկրացիներին, ստիպեցին փախստականներին հետ դառնալ: Սկիզբ առավ դաժան հեծելազորային մարտ, որտեղ Ալեքսանդրի ռազմիկներից ավելի շատ մարդ ընկան և բարբարոսները ճնշեցին իրենց բանակությանը: Բացի դրանից սկյութներն և նրանց ձիերը մանրագնին կերպով զրահավորված էին: Չնայած դրան, սակայն, մակեդոնացիները դիմացան իրար հետևող հարվածներին և, հարձակվելով

առանձին ջոկատներով, բայցայցե՛ն թշնամիների շարքերը: Այդ ժամանակ բարբարոսները Ալեքսանդրի վրա թողեցին իրենց մանգաղակիր մարտականքերը, հույս ունենալով, որ դրանք կհատնեն վերջինիս ֆալանգի շարքերը, սակայն այս հարցում նրանք լիովին խաբվեցին, բանգի շատ մարտականքերի, հենց որ սրանք մոտեցան, ագրիացիներն և Բալակրայի մարդիկ, որոնք կանգնած էին ընկերների հեծելազորից առաջ, դիմավորեցին տեգերի հարվածներով, իսկ այլոց դեպքերում էլ կառավարողների ձեռքերից խլեցին սանձերը, նրանց ներքև բաշեցին սալակներից, ձիերին էլ սպանեցին: Ունաց, սակայն, այնուհանդերձ հաջողվեց անցնել նրանց շարքերի միջով, բանգի գինկորները ցրվեցին, ինչպես նրանց հրամայվեց, և ճանապարհ բացեցին սլացող մարտականքերի առաջ: Այդ դեպքում ամենից հաճախ նաև հենց իրենք՝ մարտականքերը, անվնաս էին մնում, բայց նաև չէին վնասվում նրանք, ում վրա որ սլանում էին, թեև այդ դեպքում հետագայում դրանք բռնկվում էին արքայական ձիապանների և վահանակիրների կողմից: /14/ Երբ Դարեհը հանեց իր ողջ հետևազորը, այդ ժամանակ արդեն Ալեքսանդրը հրահանգեց Արեթասին հարվածել իր աջ թևում սլացող հեծելազորին՝ հեծելազոր, որը նպատակ ուներ շրջապատել իրեն: Ինչ վերաբերվում է իրեն, ապա նա առժամանակ ռազմիկներին տանում էր ձգված շարքով, սակայն, երբ նրա աջ թևը շրջապատման մեջ վերցնողներին օգնության եկան հեծյալներ և դրա արդյունքում բարբարոսների աջ թևում ճեղքվածք առաջացավ, Ալեքսանդրը շուտ եկավ հենց այդ կողմ, որից հետո, հեծյալ բարեկամներին ու այդտեղ շարված հետևազորին շարելով սեպածն, վազբով ու մարտական աղաղակով նետվեց հենց իր՝ Դարեհի, վրա: Կարճ ժամանակում մարտը ձեռնամարտի բնույթ ընդունեց, իսկ, երբ Ալեքսանդրի հեծելազորը հենց իր՝ Ալեքսանդրի, գլխավորությամբ, վճռականորեն սլացավ թշնամու վրա, ճնշելով նրան և դեմքից խցցելով նիզակներով, իսկ շարքերը փտացրած մակերդևակն ֆալանգն էլ, դուրս ցցելով սարիսարները, նետվեց պարսիկների վրա, Դարեհը, որը վաղուց ի վեր վախճվել էր պատված, այժմ արդեն լրիվ ընկավ սարսափի գիրկը ու դիմեց փախուստի: Ահաբեկվեցին նաև պարսիկները, որոնք շրջանցում էին մակերդևակների աջ թևը, բանի որ սրանց վրա վճռականորեն նետվեց Արեթասի ջոկատը: Այստեղ էլ հենց սկսվեց պարսիկների գլխովին փախուստը: Մակերդևակները հետապնդում և սպանում էին փախչողներին, սակայն Սիման իր գնդով չկարողացավ Ալեքսանդրի հետ միասին նետվել փախչողների վրա: Նա մնաց նույն տեղում կանգնած և չդադարեցրեց մարտը, բանի որ նրան հայտնել էին, որ ձախ թևում մակերդևակների վիճակը ծանր է: Այստեղ նրանց մարտավարը ճեղքվել էր և այդ ճեղքվածքով հնդիկների մի մասն ու պարսկական հեծելազորը դուրս էին եկել մակերդևակների գումակի վրա, որտեղ թե՛ մարտ էր սկսվել: Պարսիկները բաջաբար հարձակվում էին մարդկանց վրա, որոնք իրենց մեծ մասով անգն էին և չէին սպասում, որ կոկնակի ճակատը ճեղքելով իրենց դեմ հարված կգա: Գերի բարբարոսները միացան պարսիկներին և նրանց հետ միասին հարձակվեցին մակերդևակների վրա: Դեռ որ կատարվածի մասի իմացան ջոկատների հրամանատարները, որոնք կանգնած էին առաջին գծի հետևում, նրանք, ինչպես հրամայվեց, ելան պարսիկների թիկունք և շատերին, մինչ սրանք մարտնչում էին գումակայինների հետ, հենց այնտեղ էլ սպանեցին, իսկ այլք էլ տեղի տվեցին ու դիմեցին փախուստի: Պարսիկների աջ թևում դեռևս չգիտեին Դարեհի փախուստի մասին և հեծյալները, թևանցելով Ալեքսանդրի ձախը, հարձակվեցին Պարմենիոնի ռազմիկների վրա: /15/ Բանի որ մակերդևակների վիճակը Ալեքսանդրին սկզբում կասկածելի էր թվում, այդ հաշվի առնելով Պարմենիոնը շտապեց Ալեքսանդրի մոտ սուրիանոսի ուղարկել հաղորդումով, որ ինքը սեղմված է և օգնության է խնդրում: Ալեքսանդրը, ստանալով այդ հաղորդումը, դադարեցրեց բարբարոսների հետապնդումը և, շուտ տալով ընկերների հեծելազորը, բառատրոփ սուրաց բարբարոսների աջ թևի վրա: Սկզբում նա հարձակվեց թշնամու փախչող հեծելազորի վրա՝ պարթեներին, հնդիկներին մի մասի և պարսկական ամենամեծաթիվ ու ուժեղ ջոկատների վրա: Թե՛ մարտ սկսվեց, որը այս ճակատամարտում ամենաթե՛ծը եղավ: Բարբարոսները, որոնք շարված էին դեպի խորք տարածվող ջոկատներով, շուտ եկան և հարձակվեցին Ալեքսանդրի ռազմիկների վրա: Ելնելով դեմ հանդիմանքի՝ նրանք ձեռք չէին մեկնում տեգերին, չէին պատվում ինչպես սովորաբար արվում է հեծելամարտում, այլ յուրաքանչյուրը խոցում էր նրան, ով իր դեմ էր՝ միայն դրանում տեսնելով իր սեփական փրկության ելքը: Ընտապելով նրանք խոցում էին և իրենք էլ էին խոցվում, խոճահարության չկար ոչ սրանց, ոչ նրանց մեջ: Մարտնչում էին արդեն ոչ թե հանուն ուրիշի հաղթանակի, այլ՝ սեփական փրկության: Այդտեղ ընկան մոտ 60 ընկերներ, վիրավորվեցին Գեֆեստիոնները, Կենան և Մենիդասը, սակայն այստեղ ևս ի վերջո հաղթեց Ալեքսանդրը: Նրանք, որոնք ճեղքել էին Ալեքսանդրի ռազմիկների շարքերը, ի վերջո անգույս փախուստի դիմեցին: Ալեքսանդրին արդեն պատրաստ էր հարձակվել թշնամու աջ թևի վրա, սակայն պարսկական հեծելազորն այնպես փայլուն էր մարտնչում, որ նրան այստեղ անելիք չմնաց: Այդ թևի բարբարոսներն արդեն փախուստի էին դիմել, երբ Ալեքսանդրը հասավ նրանց, այնպես որ նա կրկին շուտ եկավ և նետվեց Դարեհին հետապնդելու: Նա հետապնդեց նրան մինչև մութն ընկնելը: Պարմենիոն իր ռազմիկներով առաջանում էր՝ հետապնդելով շարդված թշնամուն: Ալեքսանդրը, անցնելով Լիկոս գետը, ճամբար զարկեց, որպեսզի մի բիչ հանգիստ տա ձիերին և մարդկանց: Պարմենիոնը գրավեց բարբարոսների ճամբարը, նրանց գումակը, փղերին և ուղիներին: Ալեքսանդրը, իր հեծյալներին թողնելով հանգստանալ մինչև կեսգիշեր, կրկին հապճեպ շարժվեց դեպի Արեթլա, որպեսզի այնտեղ բռնի Դարեհին և ձեռք գցի նրա փողերն ու արքայական գույքը: Նա Արեթլա հասավ հաջորդ օրը՝ ճակատամարտից հետո ընդհանուր ամմամբ անցնելով 600 ասպարեզ, սակայն Դարեհին Արեթլայում այդպես էլ չբռնեց, բանի որ սա ոչ մի ռուպլ այնտեղ չէր հապաղել և փախել էր առաջ: Գումակն և ողջ գույքը բաժին հասավ հաղթողներին: Այս անգամ ևս նրանց ձեռքն ընկան Դարեհի մարտականքը և Ալեքսանդրը կրկին վերցրեց նրա փախան և աղեղը: Ալեքսանդրի մարդկանցից սպանվեց 100 հոգի, իսկ ձիերից էլ վիրավորվեցին և ընկան, ընդ որում նաև անգույս հետապնդման արդյունքում, ավելի քան 1.000-ը՝ ընկերների հեծելազորի ձիերի կազմի գրեթե կեսը: Բարբարոսների մոտ, ասում են, գոհվեց մինչև 30.000 հոգի, իսկ գերի վերցվեցին էլ դրանից շատ: Վերցվեցին փղեր և մարտում չվնասված մարտականքեր: Այսպես ավարտվեց այդ ճակատամարտը» (Արիևսոս «Ալեքսանդրի արշավանքը», գիրք 3, գլուխ 7-15):

«/31/ Երբ Ալեքսանդրը (Պռնմանկերդևակն տերութայն արքա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.Գ.) արդեն նվաճել էր բոլոր հողերը մինչև Եփրատ, գնաց Դարեհի (Աթեննյան տերութայն արքա Դարեհ III-ի – Մ.Գ.) վրա, որը նրան ընդառաջ էր գալիս 1.000.000-ի հասնող բանակով...: Դարեհի դեմ մեծ ճակատամարտը տեղի ունեցավ ոչ թե Արեթլայի մոտ ինչպես գրում են շատերը, այլ՝ Գավգամելայի...: Բոլորովին ամսին, մոտավորապես այն ժամանակ, երբ Աթենքում սկսում են կազմակերպել կրոնաձեռները, տեղի ունեցավ լուսնի լավարում, որից հետո տասնմեկերորդ օրը, երբ երկու գորթն արդեն միմյանց աչքի առաջ էր, Դարեհը իր գորավանների հրամանով շարված մնալ և ջախերի լույսի տակ գորատես կոտարել...: /32/ Ալեքսանդրի մերձավորներից լավագույնները, և հատկապես Պարմենիոնը, ապշած էին թշնամու բազմամարդությանը ու նրանք միմյանց ասում էին, թե այդպիսի գորթն բաց մարտում հաղթելը չափազանց դժվար կլինի: Եվ ահա, մոտենալով Ալեքսանդրին, որը հենց նոր էր ավարտել գոհաբերությունը, նրանք հորիզոնը տվին գիշերով հարձակվել թշնամու վրա, որպեսզի մթան մեջ թաքցվի այն, ինչը առաջինից ճակատամարտում կարող էր մենամեն Վալը ներշնչել մակերդևակներին: Ալեքսանդրի նշանակող պատասխանը, թե ես հաղթանակը չեմ գողանում, ունան չափազանց թեթևամիտ և անտեղի թվաց այդպիսի վտանգի հանդիման, մյուսներն էլ, սակայն, այն կարծիքի էին, թե Ալեքսանդրը հաստատ ապավինում է իր ուժերին ու ծիշտ է կանխատեսում ապագան: Նա չէր ուզում, որպեսզի Դարեհը, որը նախկին անհաջողության համար մեղադրում էր լեռներին, կիրճերին և ծովին, այժմյան պարտության պատճառը գիշերը և մթնությունը համարեր և հանդգներ ևս մի ճակատամարտ տալ: Ալեքսանդրը հասկանում էր, որ Դարեհը, որի ձեռքին կային այդքան ուժեր և այդքան ընդարձակ երկիր, մարդկանց կամ գեներալների պակասության պատճառով պատերազմը չի դադարեցնի, այլ դա կանի միայն այն ժամանակ, երբ, բաց ճակատամարտում պարտվելով, կորցնի արիությունը և հույսը կտրի...: Մերձավորները մենակ թողին թագավորին և Ալեքսանդրը իր վրանում պառկեց հանգստանալու: Անում են, թե նա այնպես պինդ է բնել գիշերվա մնացած մասը, որ, հակառակ իր սովորությանը, չի արթնացել լուսաբացին: Դրանից զարմացած զորավարներն իրենք են գինկորներին տվել առաջին հրամանը անցնել նախաճաշի: Ժամանակը թույլ չէր տալիս երկար սպասել և Պարմենիոնը, մտնելով վրան ու կանգնելով Ալեքսանդրի մահճի կողքին, երկու թե երեք անգամ ձայն է տվել նրան: Երբ Ալեքսանդրը արթնացել է, Պարմենիոնը հարցրել է, թե ինչո՞ւ և նա բնում հաղթողի բնով, եթե առջևում մեծագույն ճակատամարտ ունի, իսկ, Ալեքսանդրը ժպտալով ասել է. «Իսկ ինչո՞ւ դու չես համարում, թե մեկ արդեն հաղթանակ եմ տարել թեկուզ նրա համար, որ չպետք է այլևս թափառեմ այս փոխարի և ամայի երկրում՝ հետապնդելով ճակատամարտից խուսափող Դարեհին»: Ոչ միայն ճակատամարտից առաջ, այլև մարտի թե՛ ձախից Ալեքսանդրն իրեն դրսևորում իր որպես մեծ ռազմիկ, որը չի կորցնում արիությունն ու առնաարտությունը: Մարտի ժամանակ ձախ թեղ, որը գտնվում էր Պարմենիոնի հրամանատարության տակ, սկսեց անկանոն նահանջել, սեղմվելով բակտրիական հեծելազորի կողմից, որն աղմուկ-աղաղակով սրընթաց հարվածեց մակերդևակներին, մինչդեռ Մագետի հեծյալները շրջանցեցին ֆալանգը և հարվածեցին գումակի պահազորի վրա: Պարմենիոնը սուրիանդակների միջոցով տեղեկացրեց Ալեքսանդրին, թե ճամբարն և գումակը ձեռքից կգնան, եթե թիկունքից ջոկատներին արքան անհապաղ ուժեղ օգնական գործառնալու չուղարկի՝ դրա համար առաջապահ մարտական գծից գորթի մի մասը հանելով: Դեռ ծիշտ այդ ժամանակ Ալեքսանդրը իրեն շրջապատած զորականներին ազդանշան էր տալիս հարձակվելու: Լսելով օգնության խնդրանքը՝ նա բացակալեց, թե, հավանաբար, Պարմենիոնի խելքը տեղը չէր, եթե թոհուրթոհի մեջ մոռացել է, որ հաղթողներին է հասնում թշնամիների ողջ ունեցվածքը, իսկ պարտվածները պետք է հոգան ոչ թե ունեցվածքի մասին, այլ այն մասին, որ. բաջաբար մարտնչելով, փառքով մահ ընդունեն: Դրանով լի սա հաղորդել Պարմենիոնին՝ Ալեքսանդրի գլխին դրեց սաղավարտը: Մնացած բոլոր գեներալները նա դեռևս վրանում էր հագել և կապել: Նա իր վրա ուներ Սիցիլիայում գործած հիպանդիման գոտին, իսկ դրա վրայից վուշն կրկնակի գրահն էլ վերցրել էր Իսոսի մոտ գրաված ռազմավարից: Երկաթյա սաղավարտը, որը Թեոփիլոսի ձեռքի աշխատանքն էր, այնպես էր չողողում, ասես զուտ արծաթից լիներ: Սաղավարտին ամրացված էր

թանկագին քարերով ընդելուզված երկաթյա մի վահանակ, որը պարանոցն էր պաշտպանում: Ալեքսանդրը զարմանալի թեթև և հիանալի կոփվածքով մի սուր էր կրում, որը կիտիցցիների նվերն էր, ճակատամարտի ժամանակ սուրը սովորաբար սրա գլխավոր գեղն է եղել: Ամենաշատը թիկնոցն էր, որ արթն հագնում էր զրահի վրայից: Այս զգեստը, որը Յեյիկոն Ավագի ձեռքի գործն էր, Ալեքսանդրին ի նշան հարգանքի, նվիրել էին Յոնոդոս քաղաքի բնակիչները և նա մարտի պատրաստվելիս այն միշտ հագնում էր: Սահմանելով մարտական կարգ, որը անհատն տալով, քայքայերելով գորականներին և ստուգելով նրանց պատրաստակամությունը՝ Ալեքսանդրը շրջանցելով դիտեց գորաշարքն իր ոչ թե Բուկեֆայոսին նստած, այլ մի ուրիշ ձիու, բանգի Բուկեֆայոսն արդեն քաշել էր և նրա ուժերը պետք էր ինչպես: Յենց մարտից առաջ, սակայն, թագավորի մոտ բերեցին Բուկեֆայոսին և, ցատկելով նրա մեջքին, Ալեքսանդրն իսկույն սկսեց հարձակումը: /33/ Երկար խոսակցությունը թեսալացիների և մնացած հույների հետ, որոնք բարձր զոչյուններով նրան կոչ էին անում իրենց տանել բարբարոսների դեմ, Ալեքսանդրին էլ ավելի հաստատակամության տվեց ու, Նիզակը ձախ ձեռքով բռնած, իսկ աջը վեր բարձրացնելով, նա, ինչպես պատմում է Կալլիսթենեսը, դիմեց աստվածներին՝ աղերսելով, որպեսզի նրանք, եթե ինքն իսկապես Չևսի որդին է, օգնեն հույներին և արիության ներշնչեն: Գուշակ Արիստամորոսը, ճերմակազգեստ և հյուսկե պսակը գլխին, թագավորի հետ կողք-կողքի արշավելիս, ցույց տվեց մի արծիվ, որ ճախրում էր Ալեքսանդրի գլխավերևում ու թռավ դեպի թշնամին: Ամենքը, ովքեր որ դա տեսան, ոգեշնչվեցին: Մարտիկները խրախուսում էին միմյանց և ֆալանգը, հեծելազորի հետևից, հորդում էր դեպի թշնամին: Բարբարոսները նահանջեցին նախքան առաջապահ շարքերը կհասնեին մարտը սկսել: Աստաղորեն հետապնդելով ջախջախված թշնամուն՝ Ալեքսանդրը պարսիկներին սեղմեց դեպի հակառակորդի դասավորության կենտրոնը, որտեղ գտնվում էր Ղարեհն ինքը: Ալեքսանդրը հեռվից նշարեց նրան պարսկական զինվորների առաջին շարքերը միջուկ: Ղարեհը թագավորական ջոկատի կենտրոնում կանգնած էր բարձր մարտականքի վրա՝ բարձրահասակ և գեղեցիկ, շրջապատված զինավառ հեծյալների բազմությամբ, որոնք կիպ միավորվել էին մարտականքի շուրջը և պատրաստ էին դիմագրավել թշնամուն: Որբան ավելի էր մոտենում Ալեքսանդրը, սակայն, նրանք այնքան ավելի էին իրարանցանք մեջ ընկնում: Իր առջևից բշտելով նահանջողներին և շարդելով նրանց շարքերը, ովքեր դեռևս դիմանում էին, նա սարսափեցրեց ու ցրվեց Ղարեհի արքայի թուրք զորքի թիկնապահներին: Միայն ամենից համարձակներն և ազնիվներն էին իրենց թագավորի համար կռվում մինչև վերջին շունչը: Ընկնելով միմյանց վրա՝ նրանք դժվարացնում էին հետապնդումը՝ ջղաձգորեն կառչելով հեծյալներից և նրանց ձիերից: Այս ահավոր գործողությանը ծավալվում էր Ղարեհի աչքի առաջ և թագավորին շրջապատող պարսիկ զորականներն արդեն կործանվում էին հենց նրա ոտքերի մոտ, բայց կառքը հետ դարձնել ու դրանով գնալն անհնար էր, բանի որ բազում դիակներ էին թողնում, որ անկիները շարժվեն տեղից, իսկ ձիերը, դիակների կույտերի տակ մնալով, համարյա, ծածկված ծառու էին լինում՝ կառապանին միանգամայն անօգնական դարձնելով: Այդ ժամանակ գեղն և կառքը լքելով՝ Ղարեհը, ինչպես պատմում են, իրեն նետեց վերջերս ծնած մի գամբիկի վրա ու փախավ: Ըստ երևույթի նրան այս անգամ չէր հաջողվի անհետանալ, եթե նորից Պարսենիոնից սուրիանդակներ չհասնեին՝ օգնության կանչելով Ալեքսանդրին, բանգի նրա թևում թշնամիների զգալի ուժեր դեռևս քայքայված էին և դիմադրություն էին ցույց տալիս: Ընդհանրապես Պարսենիոնի մեղադրում են, որ այս ճակատամարտում նա դանդաղորտ է եղել և անգործունյա, կամ այն պատճառով, որ, ծերության դռանը հասած լինելով, նրա մեջ արդեն չկար նախկին խիզախությունը, կամ էլ, ինչպես պնդում է Կալլիսթենեսը, նա նեղվում էր Ալեքսանդրի աճող իշխանությունից ու հզորությունից և նախանձում էր նրան: Սրտնեղված այն բանից, որ Պարսենիոնը օգնություն է պահանջում, Ալեքսանդրը, գորականներին գործի ճշմարիտ էությունը չհայտնելով, ազդանշան տվեց դադարեցնել հետապնդումը, իբրև թե մոլթն ընկել է և ժամանակն է վերջ տալ արյունահեղությանը: Սխալվելով դեպի գործի այն մասը, որը վտանգի տակ էր՝ Ալեքսանդրը ճանապարհին իմացավ, որ թշնամիները լրիվ ջախջախված են և փախուստի մատնված» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Ալեքսանդր», գլուխ 31-33): «/13/ Ընդ որում Ղարեհը (Աբենեյան տերության արքա Ղարեհ III-ը - Մ.Ֆ.) մարտի դուրս եկավ 400.000 հետևակայիններով և 100.000 հեծյալներով: Թշնամու բանակի մեծաթվությունը սեփական բանակի փոքրաքանակության հետ համեմատած արդեն անհավասարակ էր Ալեքսանդրին (Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծին - Մ.Ֆ.), Եվ ահա երկու թշնամական զորքերը շարժվեցին իրար դեմ: Մակեդոնացիների զարմացրեց թշնամական ռազմիկների մեծ բանակությունը, նրանց բարձրահասակությունը, գեղեցկությունը և զինվածությունը, իսկ պարսիկներն էլ իրենց հերթին զարմանում էին այն բանից, որ այդքան փոքրաթիվ զորքը հաղթել էր այդքան բազմահազար իրենց ռազմիկներին: Առաջնորդները չէին դադարում պտտվել սեփական ռազմիկների շարքերում: Ղարեհն ասում էր, որ, եթե նրա ռազմիկների թիվը բաժանվի մակեդոնացիների թվին, ապա 10 զինված մարտունակ զինվորից մեկը մակեդոնացի ռազմիկ կզարկ: Ալեքսանդրը կոչ էր անում մակեդոնացիների ջախքնելվել ոչ թշնամիների մեծաթվությունից, ոչ էլ նրանց բոլորի և տարաբնույթ ու տարրերից հագուստներից և գեյքերից, բանգի ուղղակի պետք էր հիշել, որ արդեն երրորդ անգամ է նրանց վիճակված ընդհարվել նույն այդ թշնամիների հետ ու թող նրանք չնստածեն, թե այն երկու անգամները փախչելուց հետո սրանք նոր քաջություն են ձեռք բերել, ընդհակառակը, նրանք իրենց հետ բերել են իրենց պարտությունների մասին հիշողությունները, հիշողությունները նախորդ երկու ճակատամարտերում թափված արյան մասին և, ինչքան Ղարեհը մարդկային հորդու ունի, այդքան էլ Ալեքսանդրը՝ տղամարդիկ: Նա կոչ էր անում արհամարհանելով նայել թշնամական այդ մարտավարգին, որը փայլում էր ոսկով և արծաթով, որոնցից, սակայն, ավելի շուտ ավար կարելի էր սպասել, բան վտանգ, բանգի հաղթանակը ձեռք է բերվում գեղքով, որը փայլում է ոչ թե գեղեցկությամբ, այլ՝ արիությամբ: /14/ Այդ ամենից հետո սկսվեց մարտը: Մակեդոնացիները նետվեցին ուղիղ թշնամիների թրերի վրա, արհամարհելով այդքան անգամ հաղթված թշնամիներին, սակայն պարսիկներն էլ իրենց հերթին մահը գերադասում էին պարտությունից: Հազվադեպ կարելի էր հանդիպել, որ մի ճակատամարտում այդքան արյուն թափվի: Երբ Ղարեհը տեսավ, որ իր ռազմիկները պարտություն են կրում, նա ցանկացավ ինքը ևս մահանալ, սակայն մոտիկները համոզեցին նրան փախչել, ընդ որում ոմանք առաջարկում էին իրենց հետևից բանդել Ղիդոնս գետի վրայի կամուրջը, որպեսզի փակեն հետապնդողների ճանապարհը, սակայն Ղարեհն ասաց, որ այդպիսի խորհուրդ էր, որ նա ուզում էր ստանալ իր փրկության համար, խորհուրդ, որը իր այդքան հազար ռազմիկներին թշնամու իշխանությանը կմատնի, արդ թող մյուսների համար ևս փախուստի ճանապարհը բաց լինի, ինչպես իր համար: Ինչ վերաբերվում է Ալեքսանդրին, ապա նա նետվում էր այնտեղ, որտեղ ամենաշատ վտանգներն էին, այնտեղ, որտեղ ռազմիկների շարքերը առավել խիտ էին, որտեղ ամենադժվար կոտորածն էր, ահա այս վայրերում էր, որ նա իրեն առավել վտանգի էր ենթարկում, ավելի շատ, քան ռազմիկներին: Այս ճակատամարտով իր կողմից արքայական իշխանությունը ստանալուց 5 տարի անց նա իր ձեռքը վերցրեց Ասիայի նկատմամբ իշխանությունը: Ծակատամարտն այնքան հաջող եղավ, որ դրանից հետո ոչ-ոք արդեն չէր համարձակվում ապստամբություն բարձրացնել և պարսիկները այդքան տարի գերիշխելուց հետո համբերատար կերպով գլուխները դրեցին տրոլության լծի տակ» (Րուստեյն «Ֆիլիպի պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 13, 14): «/6/ Արբելայում, որտեղ էլ հենց տեղի ունեցավ վերջին մարտը Ալեքսանդրի (Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի - Մ.Ֆ.) և Ղարեհի (Աբենեյան տերության արքա Ղարեհ III-ը - Մ.Ֆ.) միջև, պարսիկների զգալի մի ջոկատ հարձակվում գործեց մակեդոնացիների սայլերի ու գունակի վրա: Պարսենիոնը, նկատելով այդ, ուժերը պահանջեց Ալեքսանդրից, որպեսզի պաշտպանի դրանք: «Ոչ մի դեպքում», - պատասխանեց Ալեքսանդրը, - «իմ գործն այստեղ թշնամու հետ է և ես չպետք է թուլացնեմ իմ ուժերը: Եթե մեզ հաղթեն, մենք էլ իմ գունակի կորիքը չենք ունենա, իսկ եթե մենք հաղթենք, ոչ միայն մեր, այլև թշնամու գունակն էլ մեր կլինի»:... /17/ Արբելայի մոտի ճակատամարտում Ղարեհը երկու ճամբարների արանքում գետնին երկաթյա մարտական ոգնիներ լցրեց: Երբ Ալեքսանդրն իմացավ այդ մասին՝ նա իր աջ թևը տեղաշարժեց և հրամայեց բանակին մի քիչ ձախ ընդունել՝ շրջանցելով այդ հատվածը: Ի պատասխան դրա՝ պարսիկները իրենք ևս ձգեցին իրենց թևը և թուլացրին այն: Նկատելով այդ՝ Ալեքսանդրը Պարսենիոնի աջակցությամբ հարձակվում գործեց այդ հատվածում, հարվածեց թշնամու թուլացած մարտաշարքին, խառնաշփոթի մատնեց և ջարդեց» (Պլուտարքոս «Ռազմական խորամանկություններ» գիրք 4, գլուխ 3, մաս 6, 17): «Արբելան ու Գավգամելան, որտեղ Ալեքսանդրը (Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը - Մ.Ֆ.) հաղթեց Ղարեհին (Աբենեյան տերության արքա Ղարեհ III-ին - Մ.Ֆ.), գտնվում են այս երկրում» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 68, գլուխ 26): «Ասիայի բոլոր շրջանները գտնելով հնազանդեցված՝ նա (Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը - Մ.Ֆ.) անցավ Միջագետք, չնայած գիտեր, որ Ղարեհն (Աբենեյան տերության արքա Ղարեհ III-ը - Մ.Ֆ.) ավելի զգալի մի բանակ էր հանդերձարկել, քան նախորդը էր: Եվ ահա նա առկա ուժերով Արբելայի մոտ մարտի մեջ մտավ արքայից արքայի դեմ և այստեղ Ալեքսանդրի հաղթանակն այնքան մեծ եղավ, որ նրա զորքեք բոլոր թշնամիները կոտորվեցին, իսկ Ղարեհն էլ փրկվեց միայն մի բանի կողմնակիցների ուղեկցությամբ: Այս կերպ Ալեքսանդրը կործանեց Պարսիկ տերությունը» (Չոսիմս «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 4): «Ալեքսանդրը (Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը - Մ.Ֆ.), Արբելայի մոտ զգուշանալով թշնամու թվաքանակից և վստահ իր ռազմիկների վրա, զորքը դասավորեց բոլոր կողմված ուղղված ճակատով այն կերպ, որ շրջապատման պարագայում նրանք կարողանան մարտնչել բոլոր ուղղություններով» (Ֆրոնտին «Ստրատեգամեն» գիրք 2, գլուխ 3, մաս 19): «Գավգամելան, որտեղ Ալեքսանդրը (Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը - Մ.Ֆ.) դաժան նախաճիւղում ջարդեց Ղարեհին (Աբենեյան տերության արքա Ղարեհ III-ին - Մ.Ֆ.),» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 23, գլուխ 6): «Ալեքսանդրն (Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը - Մ.Ֆ.) այնտեղից անմիջապես առաջ սլացավ ինչպես ընծառյուծ և իր գորավարների հետ գրավեց բոլոր երկրները: Նա հաղթեց պարսիկների արքայից արքա, Աստվամի որդի Ղարեհին (Աբենեյան տերության արքա

Դարեհ III-ին – Մ.Ֆ., գերի վերցրեց նրան և տիրեց նրա ողջ պետությանը՝ ասորիների, մարերի, պարթևների, բաբելոնացիների ու պարսիկների բոլոր երկրներին, ինչպես նաև՝ երկրի վրա եղած բոլոր թագավորություններին, ինչպես գրել է ամենագետ Բոտտիոնը» (Յուդիսմոս Մալալա «Ժամանակագրություն» գիրք 8, գլուխ 1):

«Այս ժամանակ թագավորում էր տիգերակա Ալեքսանդր Մակեդոնացին (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.Ֆ.**), որը փութապես հարձակվեց Դարեհի (**Աբեննյան տերության արքա Դարեհ III-ի – Մ.Ֆ.**) վրա և սպանեց նրան, որից հետո վերացավ պարսից իշխանության թագավորությունը: Ինչ վերաբերում է Ասուդին, ապա նա Դարեհի կողմում պատերազմեց Ալեքսանդրի զորապետների դեմ: Նա դյուցազնաբար, ինչպես Յերակեսը, ընդհարվեց Ալեքսանդրի հզոր զորապետների հետ և երկար ժամանակ նրան հետ պահեց, մինչև որ ապշահար զորքը փախուստի դիմեց: Փախուստի մասնեցին զորապետներին և Ալեքսանդրը երես առ երես հանդիպեց հանդուգն դիմադրության: Այդ ժամանակ Ասուդը նայեց Ալեքսանդրին, որպես դյուցազուն աստծու, և դեմքը խոնարհեց գետնին, ապա ձիուց զրահավորված իջավ Ալեքսանդրի առջև և, առոչինչ համարելով իր հանդուգն արարքները, կամեցավ ողջունել արքային, ասելով. «Զաքերը, հանդիպելով բաշերին, հանդգնում են ազատ մնալ մեղադրանքից, որպեսզի վախկոտությունը բաշությունից ավելի չնեծարվի և կանացի բնություն ունեցողները թաք չձևանան, քանզի զորքն ընկնելու է արյունահեղության մեջ»: Ալեքսանդրի զորագլուխներ Պտղոմեոսն (**Պտղոմյանների թագավորության ապագա հիմնադիր արքա Պտղոմեոս I-ը – Մ.Ֆ.**) և Սելևկոսը (**Սելևկյանների թագավորության ապագա հիմնադիր արքա Սելևկոս I Նիկատորը – Մ.Ֆ.**) հիացան նրա քաջարտությանը ու լեզվի ճարտարությանը և թագավորին խնդրեցին Ասուդին իրենց պարգևել: Թեև Ալեքսանդրը լցված էր իմաստունությամբ և հանճարով, սակայն գազազում էր ընդդիմակալող հրոսակների դեմ: Ուստի Պտղոմեոսը վերցրեց Ասուդին և ուղարկեց եգիպտոս՝ այն երկիրը, որն Ալեքսանդրը պարգևել էր իրեն: Նա Ասուդի համար առատորեն ռոճիկ կարգեց, մինչև որ ազատ ժամանակ անձամբ կզնար այնտեղ, իսկ Ասուդի զինակից Վահագն Յակազնին էլ կարգեցին արքունի դռանը: Սա մեծ ջանասիրությամբ առաջ գնաց զինվորական գործում՝ ջանալով կամ մեռնել թշնամու սրից, կամ հաղթել քաջարտությանը» (Թուվմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 1, գլուխ 6):

«Կահեն, Ալեքսանդր Մակեդոնացու (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի – Մ.Ֆ.**) դեմ ապստամբելով, մեռնում է նրա ձեռքով» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 1, գլուխ 31):

«22/ Դարեհ Արտեմյանը (**Աբեննյան տերության արքա Դարեհ III-ը – Մ.Ֆ.**) թագավորեց վեց տարի: Սրան սպանեց Ալեքսանդրն (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.Ֆ.**) իր թագավորության 6-րդ տարում և վերացրեց Պարսից թագավորությունը...: 25/ Տիգրանն (**հեղինակը չգիտում է Մեծ Հայքի արքաներ Տիգրան I-ին և Վահեին – Մ.Ֆ.**), առում է նա, ապստամբելով սպանվում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից» (Ուխտասեն «Հայոց պատմություն», գլուխ 22, 25):

«Դարեհ Արտեմյանը (**Աբեննյան տերության արքա Դարեհ III-ը – Մ.Ֆ.**) թագավորեց վեց տարի: Սրան սպանեց Ալեքսանդրն (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.Ֆ.**) իր թագավորության 7-րդ տարում և վերացրեց Պարսից թագավորությունը» (Անանիա Շիրակացի «Պատմություն»):

«Վահեն, գոռոզաբար խորհուսանալով Ալեքսանդր Մակեդոնացու (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի – Մ.Ֆ.**) դեմ, սպանվում է նրա կողմից» (Յուդիսմոս Դասիանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 3):

«1/ Դարեհ Արտեմյան (**Աբեննյան տերության արքա Դարեհ III-ը – Մ.Ֆ.**) թագավորեց վեց տարի: Սրան սպանում է Ալեքսանդրը (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.Ֆ.**) իր թագավորության 6-րդ տարում և հենց նա էր, որ վերացրեց Պարսից թագավորությունը...: 4/ Դարեհ Արտեմյանը տիրեց վեց տարի: Սրան սպանելով՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացի Ֆիլիպյան Պարսից և Ասորեստանյան թագավորություններին ամբողջությամբ տիրեց վեց տարի» (Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիգրեական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 1, 4):

«Եվ ահա թագավորեց Ալեքսանդր Մակեդոնացին (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.Ֆ.**), որը տիրեց Բաբելոնին, սպանեց Դարեհին (**Աբեննյան տերության արքա Դարեհ III-ին – Մ.Ֆ.**) և վերացրեց Պարսից թագավորությունը: Այդ ժամանակակ էլ հենց Վահեն, ընդգզելով Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ, մեռավ» (Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»):

«Նա (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.Ֆ.**) կործանեց 37 թագավոր, որոնցից մեկն էր Մեծ Հայքի թագավոր Վահեն...: 2գլեց թագավորությունը Հայոց մինչև Վահե, որը սպանվեց Ալեքսանդրի կողմից» (Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 4):

«Վահեին սպանեց Ալեքսանդր Մակեդոնացին (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.Ֆ.**)» (Վարդան Արևելցի «Տիգրեական պատմություն», գլուխ 7):

«Վահեն Հայկազունիներից վերջին թագավորն էր, որին սպանեց Ալեքսանդր Մակեդոնացին (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծին – Մ.Ֆ.**)» (Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 2):

«Հայոց աշխարհում եղան 19 պատկավոր արքաներ, սակայն այս շարքն ընդհատվեց Ալեքսանդրի (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի – Մ.Ֆ.**) կողմից» (Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3):

«Վահեն, ընդգզելով Ալեքսանդր Մակեդոնացու (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի – Մ.Ֆ.**) դեմ, մեռավ» (Ներսես Պալիեց «Հայոց իշխանների ու թագավորների պատմություն»):

«Վահեն, ընդգզելով Ալեքսանդր Մակեդոնացու (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի – Մ.Ֆ.**) դեմ, մեռավ» (Դավիթ Բաղրեկ «Ժամանակագրություն»):

«Սա (**հեղինակը նկատի ունի Վահագն արքային, սակայն խոսքը պետք է վերաբերվի Վահեին – Մ.Ֆ.**) ընդգզեց և մեռավ Ալեքսանդր Մակեդոնացուց (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծից – Մ.Ֆ.**), որից հետո դադարեց Հայկազունյաց թագավորությունը» (Անանուս Լիվոնացի «Ժամանակագրություն»):

«Այստեղ խախտվեց Հայոց թագավորությունը» (Անանուս Զաղկերտացի «Հայոց պատմության համառոտագրություն»):

«Երբ երկու արքաներն (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը և Աբեննյան տերության արքա Դարեհ III-ը – Մ.Ֆ.**) իրար եկան ծակատանարտում, Դարեհի երկու իշխանները դավաճանաբար խոցեցին նրան և նա մահացավ: Ալեքսանդրը, սակայն, հրամայեց մահապատժի ենթարկել այդ իշխաններին, քանի որ նրանք իր համաձայնությամբ չէ, որ գործել էին» (Տաբարի «Արքաների ու մարգարիտների պատմություն», գիրք 4):

«Վահեն, պատերազմելով Ալեքսանդրի (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի – Մ.Ֆ.**) դեմ, կռվում սպանվեց և նրանով էլ կործանվեց թագավորական ցեղն ու պետությունն անցավ Արամենի իշխաններին, որոնք իշխեցին մոտ յոթանասուն տարի» (Մյունեջիմ-Բաշի «Պատմություն»):

⁴⁴⁹ «Սյուսպիրիտիսի մեջ՝ Կաբալայում, ոսկու հանքեր կան, որտեղ Ալեքսանդրը (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.Ֆ.**) զինվորներով Մենոնին ուղարկեց, սակայն սա խեղդամահ արվեց տեղաբնակների կողմից» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 14, մաս 9):

⁴⁵⁰ «3/ Պերդիկան Եվմենոսին երևութապես ուղարկեց նրա սեփական սատրապությունը, բայց իրապես՝ որպեսզի նա իր ձեռքում պահի սահմանակից Հայաստանն, որը Նեոպտոլմեոսը ապստամբական դրության էր հասցրել: Այդ, Եվմենոսը փորձում էր սրան, որ մեծամոլությամբ և սևտոյի հպարտությամբ էր տառապում, զսպել բարեկամական հորդորներով: 4/ Երբ Կրատերոսը և Անտիպատրոսը հույներին հաղթելուց հետո անցել էին Ասիա, որպեսզի զրկեն Պերդիկային իշխանությունից, և երբ արդեն լուր էր ստացվել, որ նրանք մտադիր են ներխուժել Կապադովկիա, Պերդիկան, որը ինքը ռազմերթի էր ելել Պտղոմեոսի (**Պտղոմյանների թագավորության արքա Պտղոմեոս I-ի (մ.թ.ա. 323-282) – Մ.Ֆ.**) դեմ, Եվմենոսին Հայաստանյում և Կապադովկիայում գտնվող զորքերի բարձրագույն հրամանատար Նշանակեց, որից հետո այդ մասին նամակներ գրեց Ալեքսանդրին ու Նեոպտոլմեոսին և հրամայեց, որ նրանք հնազանդվեն Եվմենոսին, որին իրավունք է տրված գործերը վարել ըստ իր բարեհաջողության» (Պլուտարքոս «Եվմենոս», գլուխ 3, 4):

⁴⁵¹ «Ինչ վերաբերվում է Նեոպտոլմեոսին, ապա նա արդեն չէր թաքցնում իր դավաճանական նկրտումները և ահա նա, ստանալով ներկայանալու մասին Եվմենոսի հրամանը, չենթարկվեց, սկսեց զորքը մարտական պատրաստության բերել: Եվ ահա հենց այստեղ Եվմենոսն առաջին անգամ քաղեց իր հոգատար կանխատեսության արդյունքները: Նրա հետևակը պարտություն կրեց, սակայն հեծելազորի օգնությամբ նա Նեոպտոլմեոսին փախուստի մատնեց և զրազեց նրա գլուխը, որից հետո հեծյալների ողջ ուժով վրա ընկավ հետևակայիններին, որոնք, հետապնդելով հակառակորդին, քանդել էին շարքերը ու ցրվել: Դրանից հետո նա ստիպեց վերջիններին վայր դնել զենքը և երդվել, որ կմարտնչեն իր հրամանատարության ներքո» (Պլուտարքոս «Եվմենոս», գլուխ 5):

«Նույնիսկ Նեոպտոլմեոսը, որը որպես օգնական էր թողնվել Եվմենոսին, ոչ միայն ուզում էր անցնել թշնամու կողմը, այլ վերջինիս հանձնել նաև դաշնակիցներին, սակայն այնպես ստացվեց, որ Եվմենոսը դա կանխատեսեց և պատեհ համարեց մարտի մեջ մտնել դավաճանի դեմ: Արդյունքում՝ Նեոպտոլմեոսը պարտություն կրեց և փախավ Անտիպատրոսի և Պոլյուպերոնի մոտ» (Յուդիսմոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 13, գլուխ 8):

⁴⁵² «Դրանից հետո նա (Պողոսյանների թագավորության արքա Պողոսնոս I-ը – Մ.Ֆ.) առանց որևէ հապաղման լողալով դեպի Կիլիկիա, գրավեց Մայադը և որպես ռազմավար վաճառեց բոլոր նրանց, որոնց գտավ այնտեղ: Նա նաև թալանեց հարևան հողերը և, այն բանից հետո, երբ իր բանակը լիացրեց ավարով, հետ վերադարձավ Կիարոս» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 19, գլուխ 79):

⁴⁵³ «Այն ժամանակից սկսած, երբ ղեկավարների միջև համաձայնություն կնքվեց, որը նախատեսում էր հունական բաղաբների ազատումը, եգիպտոսի տիրակալ Պողոսնոսը (Պողոսյանների թագավորության արքա Պողոսնոս I-ը – Մ.Ֆ.) սկսեց Անտիգոնոսին (Մեծ Փոյուզիայի թագավորության արքա Անտիգոնոսին (մ.թ.ա. 321-301) – Մ.Ֆ.) մեղադրել որոշ բաղաբներում կայագործներ հաստատելու մեջ և պատրաստվեց պատերազմի: Եվ ահա, Լեոնիդոսի գլխավորությամբ բանակ ուղարկելով, Պողոսնոսը հնազանդեցրեց Լեոնային Կիլիկիայի բաղաբները, որոնք պատկանում էին Անտիգոնոսին: Բացի այդ նա սուրիանդակ ուղարկեց Կասանդրոսին և Լիսիմաքոսին (Թրակիայի թագավորության արքա Լիսիմաքոսին (մ.թ.ա. 323-281) – Մ.Ֆ.)՝ խնդրելով համագործակցել իր հետ և կանխել Անտիգոնոսի չափից դուրս հզորանալը» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 20, գլուխ 19):

⁴⁵⁴ «Բայց Անտիգոնոսը (Մեծ Փոյուզիայի թագավորության արքա Անտիգոնոսը – Մ.Ֆ.) Յելեսպոնոս ուղարկեց Ֆիլիպին՝ իր որդիներից փոքրին, որ վերջինս մարտնչի Ֆեոկլեոսի և ապստամբների դեմ, իսկ Կիլիկիա էլ ուղարկեց Դեմետրիոսին (Մակեդոնական թագավորության ապագա արքա Դեմետրիոս I-ին – Մ.Ֆ.), որը հզոր գործողությունների դիմեց, հաղթեց Պողոսնոսի (Պողոսյանների թագավորության արքա Պողոսնոս I-ի – Մ.Ֆ.) ստորադասներին և վերադարձրեց բաղաբները» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 20, գլուխ 19):

⁴⁵⁵ «Իսպառնի ճակատամարտում Անտիգոնոսի (Մեծ Փոյուզիայի թագավորության արքա Անտիգոնոսի – Մ.Ֆ.) ընկնելուց հետո այն թագավորները, որոնք Սելևկոսի (Սելևկյանների թագավորության հիմնադիր արքա Սելևկոս I Նիկատորի (մ.թ.ա. 312-281) – Մ.Ֆ.) հետ միասին հաղթել էին նրան, Անտիգոնոսի երկիրը բաժանեցին իրենց մեջ: Այդ ժամանակ որոշվեց, որ Սելևկոսը տեր լինի Եփրատ գետից դեպի ծով ձգվող Ասորիքին և միջերկրական Փոյուզիային: Այսպիսով կերպով շարունակ հսկելով մերձակա ժողովուրդներին՝ Սելևկոսը, որը հնարավորություն ուներ բռնություն գործադրել և վստահ էր, որ կկարողանա տեղի բնակչությանն իր կողմը գրավել, տիրեց Միջագետքին, Չայաստանին և Կապադովկիային, որն անվանվում էր Սելևկյան, ինչպես նաև Պարսկաստանին, Պարթևստանին, Բակտրիային, Արաքսյան երկրներին, Տաքարիստանին, սողդիաններին, Արախտիսիային, Կրկանին և բոլոր այլ հարակից ժողովուրդներին մինչև Ինդոս գետը, որ նվաճել էր Ալեքսանդրը (Հունաստանի տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.Ֆ.), այնպես, որ Ալեքսանդրից հետո նրան էր հատկապես բաժին ընկել Ասիայի մեծագույն մասը» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Ասորիքյան գործեր», գլուխ 55):

«Անտիգոնոսը, որը կոչվեց նաև Սելևկոս (Սելևկյանների թագավորության հիմնադիր արքա Սելևկոս I Նիկատոր – Մ.Ֆ.), տիրեց պարսիկներին, մարերին և հայերին՝ կոչվելով Նիկատոր» (Չաբարիա Զանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 1):

⁴⁵⁶ «Իսկ Արիարաթեստը (Կապադովկիայի թագավորության ապագա արքա Արիարաթես II-ը – Մ.Ֆ.)՝ նախորդ թագավորի (Կապադովկիայի թագավորության արքա Արիարաթես I-ի (մ.թ.ա. 331-322) – Մ.Ֆ.) որդին, հուսադավաճելով այդ ժամանակ ստեղծված դրությունից, բերի հետ հետաքալվ դեպի Չայաստան: Ոչ շատ ժամանակ անց, սակայն, երբ Եվթեմոսը, Պերդիկան և նրանց համախոհներն արդեն մահացել էին, իսկ Անտիգոնոսն (Մեծ Փոյուզիայի թագավորության հիմնադիր արքա Անտիգոնոսը – Մ.Ֆ.) ու Սելևկոսն (Սելևկյանների թագավորության հիմնադիր արքա Սելևկոս I Նիկատոր – Մ.Ֆ.) էլ զբաղված էին այլ գործերով, Արիարաթեստը, հայերի թագավոր Արիարաթեսից զորք ստանալով, սպանեց մակեդոնացիների գորապետ Ամինոստեսին, մակեդոնացիներին անհապաղ դուրս վտարեց երկրից և վերանվաճեց իր հայրենի իշխանությունը» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան», գիրք 31, գլուխ 19):

⁴⁵⁷ «Վրաց իշխան Փառնավազը (Իվերիայի թագավորության հիմնադիր արքա Փառնավազը (մ.թ.ա. 301-240) – Մ.Ֆ.) բազում ընծաներով դեսպաններ ուղարկեց Ասորեստանի թագավոր Անտիգոնոսի (Սելևկյանների թագավորության հիմնադիր արքա Սելևկոս I Նիկատոր – Մ.Ֆ.) մոտ և, խոստանալով ծառայել նրան, օգնություն խնդրեց ընդդեմ հույների: Անտիգոնոսը, ընդունելով ընծաները, նրան իրեն որդի անվանեց, թագ ուղարկեց և Չայքի իշխաններին հրամայեց օգնել նրան, իսկ արդեն երկրորդ տարին Ազոնը, դաշնակցելով Հունաստանի զորքի հետ, շատ ուժեղացավ ու կռվի կանչեց Փառնավազին: Սա բազմապատկեց վրաց զինվորականության թիվը և կոչ հղեց նաև Զուքին ու օվսերին: Հավաքվեցին բոլորը, ընդ որում Փառնավազին միացան նաև Չայքում գտնվող Անտիգոնոսի իշխանները: Փառնավազը հավաքեց բոլոր այդ զորքերը և հակառակորդին հանդիպեց Արիահան բաղաբի մոտ, որն այն ժամանակ կոչվում էր Զաքաբաղաբ, այսինքն՝ Չուրի, և այնտեղ էլ հենց մարտնչեց նրանց դեմ: Մեծագույն սի ծակատամարտ տեղի ունեցավ և երկու կողմից էլ անթիվ բանակի մարդիկ սպանվեցին, սակայն հույներն ի վերջո պարտություն կրեցին ու դիմեցին փախուստի, իսկ Ազոնը սպանվեց: Նրա զորքից անթիվ բանակի մարդ կոտորվեց, իսկ մասամբ էլ՝ գերվեց: Եվ ահա Փառնավազը գնաց ու գրավեց Հունաստանի սահմանակից Անծաձորը, որից հետո Եկեղյացով վերադարձավ Կոպրեջ: Նա այն ևս գրավեց, ապա հետ եկավ Սծիսթ՝ մեծ ուրախության մեջ: Նրան անցավ նաև Ազոնի ողջ ունեցվածքն ու հարստությունը» («Զարթիս-Ցիսկոբեա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Այս Փառնավազը (Իվերիայի թագավորության հիմնադիր արքա Փառնավազը – Մ.Ֆ.) տեղավորեց իր Երիսթավներին՝ մեկին Օծրախյում, որին տվեց Օծրախյուսի բաժինը, մյուսին՝ Ծունդախյում, որին տվեց Զավախսոսի բաժինը, իսկ երրորդին էլ Կլաբեխոսում, որին տվեց այն ամենը, ինչին տիրել էր ինքը: Եվ այսպես այդ երկիրը բաժանվեց ու երկար ժամանակ մնաց երեք Երիսթավարությունների կազմում» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կոպրեջի կյանքը»):

⁴⁵⁸ «/46/ Չարսանիցից անմիջապես հետո Դեմետրիոսը (Մակեդոնական թագավորության արքա Դեմետրիոս I-ը (մ.թ.ա. 294-286) – Մ.Ֆ.) շարժվեց ասիական բաղաբների դեմ և դրանցից շատերը գրավեց ուժով, իսկ ոմանք էլ նրան միացան կամավոր կերպով, ընդ որում նա զբաղեցրեց նաև Մարդեաը: Այդ ժամանակ Լիսիմաքոսի (Թրակիայի թագավորության արքա Լիսիմաքոսի – Մ.Ֆ.) կառավարիչներից ոմանք անցան Դեմետրիոսի կողմը՝ նրա տրամադրության տակ դնելով գանձարան և ռազմիկներ: Այն բանից հետո, սակայն, երբ գործել հայտնվեց Լիսիմաքոսի որդի Ագաֆոնկոսը, Դեմետրիոսը հեռացավ Փոյուզիա, որպեսզի հետո, եթե հաջողվի հասնել Չայաստանին, ոտքի հանի Մարաստանը և հաստատվի Ասիայի ներքին մարզերում, որտեղ ամեն մի փախստականի էլ հեշտ էր ապաստան գտնելը ու թաքնվելը: Ագաֆոնկոսը, սակայն, կրկնակույս հետապնդում էր Դեմետրիոսին և, չնայած սա մի բանի ընդհարումներում առավելության հասավ, սակայն նրա վիճակը շարունակում էր մնալ բարդ, բանգի թշնամին հնարավորություն չէր տալիս պարենաթերթ և նծույզներին հասարակ նախաձեռնել ձեռք բերել, իսկ ռազմիկներն էլ արդեն սկսում էին գլխի ընկնել, որ իրենց տնտեսում են Չայաստան ու Մարաստան: Այսպիսով՝ սույն աստիճանաբար ուժեղանում էր, իսկ դրան էլ շուտով գումարվեց այն փորձանքը, որ տեղի ունեցավ հորդահոս Լիկոս գետի անցման ժամանակ, ինչը Դեմետրիոսի մարդկանցից շատերին կյանք արժեցավ... /47/ Ի վերջո սույն գումարվեց նաև համաճարակը, ինչպես լինում է բոլոր այն դեպքերում, երբ պետք է ստիպողաբար որպես կերակուր օգտագործել ինչ պատահի: Այս ամենի արդյունքում, կորցնելով 8.000 հոգի, Դեմետրիոսը ստիպված եղավ կենդանի մնացածներին հետ տանել: Եվ այսպես նա իջավ Տարոս, սակայն մտադրված էր անծեռնամիտելի պահել այդ երկիրը, որը պատկանում էր Սելևկոսին (Սելևկյանների թագավորության հիմնադիր արքա Սելևկոս I Նիկատորին – Մ.Ֆ.), որպեսզի սրան մազաչափ իսկ առիթ չտա թշնամական գործողությունների համար, սակայն դա անհնար եղավ, բանի որ նրա ռազմիկները գտնվում էին ծայրահեղ դրության մեջ, իսկ Տավրոսի անցումներն էլ ամուր պահել էր Ագաֆոնկոսը» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Դեմետրիոս», գլուխ 46, 47):

⁴⁵⁹ «/47/ Այս պայմաններում Դեմետրիոսը (Մակեդոնական թագավորության արքա Դեմետրիոս I-ը – Մ.Ֆ.) մի նամակ գրեց Սելևկոսին (Սելևկյանների թագավորության հիմնադիր արքա Սելևկոս I Նիկատորին – Մ.Ֆ.), որտեղ լայնորեն բողոքում էր իրեն բաժին հասած ճակատագրից և կրթություն կեցողով աղաչում էր ողորմած լինել նման փորձանքների մեջ հայտնված ազգականի հանդեպ՝ փորձանքներ, որոնք նույնիսկ թշնամիների իսկ գույքը կարող էին շարժել: Արդյունքում՝ Սելևկոսը իրոք հուզվեց և իր կառավարիչներին հրաման ուղարկեց Դեմետրիոսին արքայական օրապահիկ տալ, իսկ նրա ռազմիկներին էլ՝ լիովին ապահովել ամենայն անհրաժեշտով: Այստեղ, սակայն, արքայի մոտ եկավ նրա հավատարիմ բարեկամ և որպես մի խորամուխ մարդ հայտնի Պատրոկլոսը ու սկսեց ներշնչել նրան, որ Դեմետրիոսի ռազմիկներին կերակրելու հետ կապված ծախսերը դեռ չարիքի փոքրագույնն են, բայց դրա փոխարեն նրան, որ այդ մարդը պետք է տեղակայվի արքայի տիրույթներում, ոչ մի կերպ չի կարելի մատները արանքով նայել և արդյունք վարվելը աններելի թեթևամտություն կլինի, բանգի Դեմետրիոսը բոլոր արքաների մեջ մշտապես եղել է ամենասանհանգիստն ու միջոցների մեջ խտրականություն չդնողը՝ մանավանդ նման պայմաններում, որոնք նույնիսկ ի բնե հնազանդ մարդուն էլ կարող են դրդել ամեն մի հանդիմանության և բռնության: Պատրոկլոսի փաստարկները իրենց ազդեցություն ունեցան և ահա Սելևկոսը մի մեծ բանակի գլուխն անցած ուղղվեց դեպի Կիլիկիա: Իր հերթին Դեմետրիոսը, ազդված և վախեցած այս անակնկալ փոփոխությունից, նահանջեց Տավրոսի լեռներում գտնվող մի վայրի ու անառիկ վայր, որից հետո դեսպանորդի միջոցով խնդրեց Սելևկոսին, որ սա գտնե դեմ չելի և ինքը նվաճի բարբարոսական անկախ ցեղերից որևէ մեկը՝ բարբարոսների մեջ անցկացնելով իրեն օրերի մնացած մասը և վերջ տալով մշտական փախուստներին և թափառումներին: Միաժամանակ նա ավելացնում էր նաև, որ, եթե Սելևկոսը համաձայն է, ապա թող իր մարդկանց մինչև գարուն պարենաթերթ տա և թողնի հենց այդտեղ իսկ՝ լեռներում, այլ ոչ թե հեռու թշնամիների տանջված մարդու հակառակորդներին՝ մի մարդ, որը բացարձակապես անօգնական է և անպաշտպան: /48/ Այս երկու ծրագրերն էլ, սակայն, Սելևկոսի կասկածներն էին հարուցում և նա

առաջարկեց Դեմետրիոսին, որ, եթե ուզում է, թող երկու ծննդային ամիսներն անցկացնի Կատաոնիայում՝ միաժամանակ փոխարենը իրեն որպես պատանդներ տալով իր բարեկամներից ամենատնելիներին և առաջնայիններին: Հարկ է լքել, որ սրա հետ միաժամանակ Սելևկոսը սկսեց նաև փակել դեպի Ատրիք տանող անցումները, այնպես որ Դեմետրիոսը, որը շուրջօրյալի էր ենթարկվել այնպես, ինչպես վայրի գազանը որսի ժամանակ, ստիպված հիքն էլ ուժի դիմեց և սկսեց հարձակումներով ամայացնել այդ երկիրը՝ անսիփոփա կերպով հաղթող դուրս գալով Սելևկոսի գործերի դեմ տրված բոլոր ընդհարումներում: Դեմետրիոսը նույնիսկ փախուստի մատնեց իր դեմ հանված մանգաղակիր մարտականքներին» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Դեմետրիոս», գլուխ 47, 48):

⁴⁶⁰ «Դրանից հետո Դեմետրիոսը (Մակեդոնական թագավորության արքա Դեմետրիոս I-ը – Մ.Ֆ.) տիրեց դեպի Ատրիք տանող անցումներին՝ այնտեղից դուրս մղելով պաշտպանական աշխատանքներ իրականացնող թշնամու ռազմիկներին» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Դեմետրիոս», գլուխ 48):

⁴⁶¹ «/48/ Դեմետրիոսը (Մակեդոնական թագավորության արքա Դեմետրիոս I-ին – Մ.Ֆ.) կրկին վերադարձավ իր նախկին արիությունը և, տեսնելով, որ սեփական ռազմիկները ևս լցվում են իրենց ուժերի նկատմամբ հավատով, սկսեց պատրաստվել Սելևկոսի (Սելևկյանների թագավորության հիմնադիր արքա Սելևկոս I Նիկատորի – Մ.Ֆ.) դեմ վերջին ու վճռական ճակատամարտին: Եվ ահա այժմ անբարենպաստ ու դժվարին դրության մեջ հայտնվեց արդեն Սելևկոսը, որը մերժել էր Լիսիմաքոսի (Թրակիայի թագավորության արքա Լիսիմաքոսի – Մ.Ֆ.) օգնության առաջարկը, բանի որ վախենում էր Թրակիայի արքայից և չէր վստահում նրան, բայց մյուս կողմից նաև միայն իր ուժերով չէր համարձակվում ելնել Դեմետրիոս դեմ՝ զգուշանալով սրա հուսահատ խիզախությունից ու ճակատագրի փոփոխականությունից, բանգի դեպք չէր եղել, որ ծայրահեղ փորձանքներից հետո ճակատագիրը Դեմետրիոսին մեծագույն մի հաջողություն չտար: Այս ընթացքում, սակայն, Դեմետրիոսը ծանր հիվանդացավ, ընդ որում հիվանդությունը ոչ միայն սկսեց հյուժել նրա մարմինը, այլև խախտեց նաև բոլոր ծրագրերը, բանգի ռազմիկների մի մասը անցավ հակառակորդի կողմը, իսկ շատերն էլ ուղղակի ցրվեցին: Արդյունքում, մի կերպ անցկացնելով հիվանդության 40-րդ օրը, Դեմետրիոս հավաքեց իր մնացած մարդկանք և, ինչպես կարող էր տեսնել ու ենթադրել հակառակորդը, շարժվեց դեպի Կիլիկիա, թեև հետո՝ զիջերը, պահպանելով լիակատար լուռությունը, բռնեց հակառակ կողմը, անցավ Ամանոսյան լեռները և սկսեց ամայացնել սրա ստորոտում տարածվող երկիրը ընդհուպ մինչև Կիրեստիկա: /49/ Այդ ժամանակ Սելևկոսը, որը գալիս էր նրա հետքերով, ճամբար գարկեց մոտակայքում: Ստեղծված պայմաններում Դեմետրիոսը, զորքը ոտքի հանելով գիշերվա կեսին, շարժվեց թշնամու ճամբարի ուղղությամբ: Նա արդեն անցել էր ճանապարհի գզալի մասը, մինչդեռ ոչինչ չկասկածող Սելևկոսը հանգիստ բնած էր: Ի վերջո, սակայն, դասալիքներն այնուհանդերձ զգուշացրին նրան իր գլխին կախված վտանգի մասին և Սելևկոսը ահաբեկված դուրս թռավ անկողնուց՝ անսիջապես հրամայելով մարտական ազդանշան շեփորահարել ու դեռ նույնիսկ ոտնամաններն էլ չհագած գոչելով բարեկամներին, որ մարտի է ելել մի սարսափելի գազանի դեմ: Իր հերթին հակառակորդի մոտ բարձրացած աղմուկից Դեմետրիոսը գլխի ընկավ, որ իր խորամանկությունը բացահայտված էր և այդ պատճառով էլ հապճեպ նահանջեց: Լուսաբացին Սելևկոսն անցավ հարձակման: Այդ ժամանակ Դեմետրիոսը մյուս անգամ ուղարկեց իր բարեկամներից ինչ-որ մեկին, իսկ ինքն այդ ընթացքում կարողացավ մյուս կողմում շփոթի մատնել և հետ մղել հակառակորդին: Այս պայմաններում Սելևկոսը ցած թռավ ձիուց, հանեց սաղավարտը և, ձեռքում պահած միայն վահանը, բայցե վարձկաններին ընդառաջ՝ ձգտելով այնպես անել, որ իրեն ճանաչեն ու միաժամանակ կոչ անելով անցնել իր կողմը, բանգի, գոռում էր նա, արդեն ժամանակ է այս մարդիկ հասկանալ, որ ինքը մեղմ և համբերատար է ոչ թե Դեմետրիոսին, այլ հենց նրանց խնայելու պատճառով: Այդ ժամանակ բոլորը եռանդուն կերպով ողջունեցին Սելևկոսին, նրանք արքա կոչեցին և զենքն ուղղեցին Դեմետրիոսի դեմ, որն իր հերթին, զգալով, որ տեղի է ունենում ճակատագրի փոփոխություններից իրեն բաժնի հասած վերջինը, թողեց մարտի դաշտը ու փախավ Ամանոսյան դարպասների ուղղությամբ: Այդ ժամանակ իր մի բանի բարեկամների և ծառաների մի շնչին խմբի հետ միասին նա թաքնվեց անտառի թավուտում ու սկսեց սպասել գիշերվան՝ նախատեսելով, եթե ոչ-ոք չհանգարի, արդեն մթնով բռնել Կավկասի ճանապարհը և հասնել ծովին, որտեղ հույս ուներ գտնել ափի մոտ խարսխված մի որևէ նավ: Միաժամանակ նրան սասցին, սակայն, որ պարտվածությամբ չի հերքի նույնիսկ մեկ օրվա համար և պետք է այլ ելք փնտրել: Այդ ժամանակ տեղ հասավ Դեմետրիոսի բարեկամներից մեկը հանդիսացող Սոսիգենը, որը գտնվում պահած ուներ 400 ոսկի: Այս գումարով փախստականներն արդեն կարող էին իրոք հասնել ծովին և, երբ մույն ընկավ, նրանք ուղղվեցին դեպի կիրճ: Այստեղ, սակայն, կիրճի բարձունքներում արդեն պլավում էին հակառակորդի կրակները և արդյունքում, վերջնականապես հրաժարվելով այս սնոթից, նրանք վերադարձան նախկին վայրը, թեև արդեն ավելի քիչ բանակությամբ, բանգի ոմանք այդ ընթացքում փախել էին, ինչպես նաև՝ նախկինից ավելի պակաս զարթույթով: Այդ ժամանակ ինչ-որ մեկը համարձակվեց նկատել, թե, այսպես ու այսպես, Դեմետրիոսը պետք է հանձնվի Սելևկոսի ողորմածությանը: Լսելով այդ՝ Դեմետրիոսը ճանկեց թուրը, որը խոցի ինքն իրեն, սակայն նրա բարեկամները ողջ կազմով շրջապատեցին նրան և սկսեցին միաձայն մխիթարել՝ համոզելով հետևել այդ խորհրդին: Եվ ահա Դեմետրիոսը վերջիվերջո մի սուրհանդակ ուղարկեց Սելևկոսի մոտ՝ հայտնելով, որ պատրաստ է հանձնվել նրա ձեռքը» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Դեմետրիոս», գլուխ 48, 49):

⁴⁶² «Այդ, նա (Պողոմյանների թագավորության արքա Պողոմենոս II-ը (282-245) – Մ.Ֆ.) իր համար կտրելով վերցնում է Փյունիկիան, Արաբիան, Ատրիքը, Լիբիան և սև Եթովպիան, նա հրամայում է պամֆիլացիներին, Կիլիկիայի նիզակակիրներին, լուկիացիներին ու ռազմունակ կարիացիներին, ինչպես նաև՝ Կիլիկիայի կղզիներին, բանգի նրա նավերը լավագույնն են բոլոր նրանցից, որ լողում են ծովում, դե իսկ Պողոմենոսն ինքն էլ թագավորում է բոլոր ծովերի, ցամաքի և աղմկոտ գետերի վրա» (Թեոկլիտոս «Իդիլիան», գլուխ 17):

⁴⁶³ «Կարծ ժամանակ անց Բյուրանիայի արքա Նիկոմեդեզը (Բյուրանիայի թագավորության արքա Նիկոմեդես I-ը (մ.թ.ա. 278-255) – Մ.Ֆ.), լինելով մահամերձ, իրեն հետևորդ նշանակեց իր երկրորդ կին Եթագետայից ծնված որդուն, ընդ որում, բանի որ սա տարիքով դեռ շատ փոքր էր, Պողոմենոսին, Ատրիքոսին, ինչպես նաև Բյուզանդոսին, Զերակլեսայի և Զիոսի ընակիչներից նրա համար խնամակալներ նշանակեց: Այդ ժամանակ նրա նախկին ամուսնությունից ծնված որդի Զիաեդատը (Բյուրանիայի թագավորության ապագա արքա Զիաեդատ – Մ.Ֆ.), ենթարկվելով իր խորթ մայր Եթագետայի խարդալակներին, ապաստանեց հայերի արքայի մոտ: Հետո, սակայն, Զիաեդատը հետ վերադարձավ և իր իրավունքները թագավորության նկատմամբ սկսեց պաշտպանել ուժով, ընդ որում այս գործին նա ներգրավեց նաև տոլիստրոգյան զավերին: Բյուրանիացիները, սակայն, ցանկանում էին իշխանությունը պահպանել փոքրիկ արքայի ձեռքում և այնպես արեցին, որ Նիկոմեդեսի եղբայրը ամուսնացավ այս երեխայի մոր հետ, որից հետո վերը հիշատակված խնամակալները գործ հավաքեցին՝ դիմադրություն կազմակերպելով Զիաեդատի հարձակումներին: Այդ ժամանակ փոփոխակի հաջողություններով շատ մարտեր եղան, մինչև, որ երկու կողմերն էլ համաձայնության չեկան և խաղաղություն չկնքեցին: Հարկ է լքել, որ հերակլեսացիները այս ողջ ընթացքում հավատարիմ էին մնում տված խոսքին և հենց այդ պատճառով էր, որ գալլերը, Զերակլեսն ընկալելով որպես թշնամական տարածք, ամայացրին Կալեսա գետի հովիտը ու մեծ բանակի ավարով իրենց տեղը դարձան» (Մեմսոն Զերակլեսացի «Պոնտական Զերակլեսայի պատմությունը», մաս 14):

⁴⁶⁴ «Պարսկերը, ինչպես ասում են, եկվորներ են դահերի երկրից, որոնք ապրում են Մետոիդայի մոտ, ընդ որում սրանց կոչում են կամադիներ կամ պարիյամներ: Այնուհանդերձ համընդհանուր ճանաչման չի արժանացել այն տեսակետը, որ Մետոիդայի մոտ ապրող սկյութների մեջ ինչ-որ դահեր են եղել: Այսպես թե այնպես, սակայն ասում են, թե հենց այս սկյութներից է ծագում Արշակը (Պարթևական թագավորության հիմնադիր արքա Արշակ I Բաշը (մ.թ.ա. 250-247) – Մ.Ֆ.), թեև այլը, ընդհակառակը, նրան համարում են բակտրիացի, որ, փախուստով փրկվելով Դիոդոտոսի (Հունա-Բակտրիական թագավորության հիմնադիր արքա Դիոդոտոս I-ի (մ.թ.ա. մոտ 248-230) – Մ.Ֆ.) ու նրա հետևորդների աճող հզորությունից, ապստամբություն է բարձրացնում Պարթևստանում» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 9, մաս 3):

«Եվ այսպես, մինչ, երբ երկու եղբայր արքաներ Սելևկոսի (Սելևկյանների թագավորության արքա Սելևկոս II Կալիսիկոսի (մ.թ.ա. 246-225) – Մ.Ֆ.) և Ատրիքոսի միջև տեղի էր ունենում այս գժտությունը ու նրանք պայքարում էին իշխանության համար, հենց այդ ժամանակ էլ սրանք բաց թողեցին պարթևներին հնազանդեցնելու հնարավորությունը: Իրոք, հենց այդ ժամանակ էր, որ ապստամբեց Դիոդոտոսը (Հունա-Բակտրիական թագավորության հիմնադիր արքա Դիոդոտոս I-ը – Մ.Ֆ.), որն իր իշխանության տակ Բակտրիայի 1.000 ընակավայր ուներ, և հրամայեց իրեն արքա կոչել, որից հետո, հետևելով այդ օրինակին, ոտքի ելան նաև ողջ Արևելքի մյուս ժողովուրդները: Հենց այդ ժամանակ էր ապրում նաև անհայտ ծագման, սակայն փորձված արիության տեր այն Արշակը (Պարթևական թագավորության հիմնադիր արքա Արշակ I Բաշը – Մ.Ֆ.), որը սովորաբար զբաղվում էր ավազակությամբ և թալանով: Եվ ահա սա, լուր ստանալով, որ Սելևկոսը Ասիայում պարտություն է կրել ու այլևս չվախենալով այս արքայից, ավազակների իր խմբով հարձակվեց պարթևների վրա, հաղթանակ տարավ նրանց տիրակալ Անդրոգորոսի նկատմամբ, սպանեց ու իր ձեռք վերցրեց իշխանությունը ողջ ժողովրդի նկատմամբ» (Հուստինոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 42, գլուխ 2):

«Արշակն և Տիրիդատը (Պարթևական թագավորության հիմնադիր արքա Արշակ I Բաշը և Պարթևական թագավորության ապագա արքա Տիրիդատ – Մ.Ֆ.) երկու Արշակունի եղբայրներ էին՝ Արշակի որդիները Հրախատի սերնդից: Եվ ահա սրանք իրենց իննգ համակիրների հետ միասին սպանեցին Անդրոգորոսին, որը Ատրիքոս Թեոս արքայի (Սելևկյանների թագավորության արքա Ատրիքոս II Դեոսի – Մ.Ֆ.) կողմից նշանակվել էր Պարթևստանի սատրապ՝ վրժե լուծելով այն վիրավորանքի համար, որ հասցվել էր Արշակունիներից մեկին: Արդյունքում՝ նրանք, վտարելով

մակերդրողներին, սկսեցին իշխել ինքնուրույն և այնքան ուժեղացան, որ սկսեցին հավասարը հավասարի պես մարտնչել հոռմեացիների դեմ, իսկ երբեմն էլ նույնիսկ՝ առավելության հասնել» (Արիստո «Պարթևատանի պատմությունը»):

«Ահա հենց այս ժամանակ էլ, երբ Սելևկյանների արքայական տունը գտնվում էր նման խառնաշփոթի մեջ, պարթևները ձեռք բերեցին անկախություն» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Ասորիքյան գործեր», գլուխ 65):

«Այս ժամանակ տեղի ունեցավ պարթևների ապստամբությունը մակերդրողների դեմ: Նրանց առաջին արքայի անունը Արշակ էր (**Պարթևական թագավորության հիմնադիր արքա Արշակ I Բաջը - Մ.Ֆ.**) և հետագա արքաները ևս կրում էին այդ անունը» (Եվսեբիոս Կեսարացի «Եկեղեցական պատմություն», գիրք 9, գլուխ 8):

«1/8/ Պատմում են, թե Արշակ Մեծը՝ Պարսից և Պարթևների թագավորը (**Պարթևական թագավորության հիմնադիր արքա Արշակ I Բաջը - Մ.Ֆ.**), որ ինքն էլ ցեղով պարթև էր, ապստամբվեց մակերդրողների դեմ...: 2/2/ Ալեքսանդրի (**Հունամակերդրական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի - Մ.Ֆ.**) մահից վաթսուև տարի հետո պարթևների վրա թագավորում է Արշակ Բաջը՝ Բահլ Առավոտի կոչված բաղաբուն» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 1, գլուխ 8, գիրք 2, գլուխ 2):

«2/6/ Արշակ Բաջը (**Պարթևական թագավորության հիմնադիր արքա Արշակ I Բաջը - Մ.Ֆ.**) ապստամբվեց մակերդրողներից և 31 տարի թագավորեց բուշանների երկրում...: 4/9/ Սելևկոսի (**Սելևկյանների թագավորության հիմնադիր արքա Սելևկոս I Նիկատորի - Մ.Ֆ.**) որդու (**հեղինակը սխալվում և խոսքը Սելևկոս I Նիկատորի թոռան, Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս II Թետսի մասին - Մ.Ֆ.**) 11-րդ տարում պարթևները մակերդրողների դեմ ապստամբեցին, որի շնորհիվ էլ թագավորեց Բաջ Արշակը...: Արդ Պարսից վրա թագավորում է Արշակ Բաջը, որը, ապստամբվելով մակերդրողներից, թագավորում է բուշանների երկրի այն բաղաբուն, որը Բահլավ է կոչվում» (Ուլիստես «Հայոց պատմություն», գլուխ 26, 49):

«Անտիոքոս արքայի (**Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս II Թետսի - Մ.Ֆ.**) 11-րդ տարում ապստամբեցին պարթևները և ազատեցին մակերդրական ստրկությունից: Այսպես բուշանական Բահլ շահաստանում թագավորեց թեսալական արքայի որդի Արշակը (**Պարթևական թագավորության հիմնադիր արքա Արշակ I Բաջը - Մ.Ֆ.**), ընդ որում նրա ստրկական հնազանդության տակ ընկան արևելքի ու հյուսիսի բոլոր ժողովուրդները: Դրանից հետո Արշակ արքան իր գործով պատերազմի գնաց Բաբելոնի վրա, որտեղ վերոհիշյալ արքաների երկիրն էր, որպեսզի այնտեղ հիմնադրի իր թագավորությունը: Այսպես նա հասավ Բաբելոնին» (Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 2):

«Երբ Արշակը (**Պարթևական թագավորության հիմնադիր արքա Արշակ I Բաջը - Մ.Ֆ.**) պատերազմեց մակերդրողների դեմ, Կյուրոսն աչքի ընկավ իր քաջագործություններով: Նա արիությանը գրեթե գերազանցեց Արշակ Պարթևին և բուշանների, մարերի ու ելիմացիների քաջերին, վաստակեց քաջանունություն, հաղթողի և իմաստունի համբավ, ինչպես նաև տիրացավ գահի, պատվի ու ընծաների» (Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 1, գլուխ 6):

«Եվ ահա եղավ այնպես, որ սրա (**Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս II Թետսի - Մ.Ֆ.**) 11-րդ տարում և Ալեքսանդրի (**Հունամակերդրական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի - Մ.Ֆ.**) վախճանվելուց 60 տարի հետո պարթևյանները ապստամբեցին մակերդրողների ժառանգության դեմ ու նրանց վրա թագավորեց Արշակ Բաջը (**Պարթևական թագավորության հիմնադիր արքա Արշակ I Բաջը - Մ.Ֆ.**): Նա տիրեց Բուշանաց երկրի Բահլ շահաստանում, որից հետո տարածվեց և արշավեց ողջ Արևելքում՝ հույժ սաստկազույն պատերազմ տալով» (Ստեփանոս Տարնեցի «Տիգրեական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 4):

«Հունաց իշխանության 74 տարում և Ասորացիների 62 թվականին... Բահլ մայրաքաղաքի աշխարհում թագավորեցին... Արշակ Բաջին (**Պարթևական թագավորության հիմնադիր արքա Արշակ I Բաջը - Մ.Ֆ.**), որին հնազանդվեցին պարթևները և պարսիկները, ինչպես նաև նրանց սահմանակից մարերը» (Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 5):

«Անտիոքոս Թետսի (**Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս II Թետսի - Մ.Ֆ.**) 11-րդ տարում պարթևներն ապստամբեցին մակերդրողների դեմ և նրանց թագավոր դարձավ Արշակը, որից էլ սերում են Արշակունիները» (Սամվել Ամեցի «Ժամանակագրություն»):

«Սրանք պարթևներ կոչվեցին, Արշակ Բաջի (**Պարթևական թագավորության հիմնադիր արքա Արշակ I Բաջի - Մ.Ֆ.**) գլխավորությամբ ապստամբեցին մակերդրողների դեմ և տիրեցին Բուշանաց երկրի Բահլ շահաստանին» (Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»):

«Այդ ժամանակ պարսիկներն և պարթևները ապստամբեցին մակերդրողների իշխանության դեմ» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այս ժամանակ ապստամբեցին պարթևները և իրենց թագավոր դրեցին Արշակ Բաջին (**Պարթևական թագավորության հիմնադիր արքա Արշակ I Բաջի - Մ.Ֆ.**)» (Սեբեոս Պալիսեց «Հայոց իշխանների ու թագավորների պատմություն»):

«Մենք տարակուսանքի մեջ ենք պարսից արքաների տոհմի հարցում, թե ո՞ր ցեղից կամ ազգից է նրանց արքայական գահատոհմը կամ ումի՞ց են նրանք հաշվում իրենց սկիզբը, բանգի մեր սրբազան հայր Մովսես Երեթողը, հայտնում է հետևյալը. «Արշակը (**Պարթևական թագավորության հիմնադիր արքա Արշակ I Բաջը - Մ.Ֆ.**)՝ այդ քաջարի պարթևը, բշելով Ալեքսանդրի (**Հունամակերդրական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի - Մ.Ֆ.**) դայակի որդիներին՝ մակերդրողներին, որոնք ավելի քան 60 տարի տիրապետում էին պարսից թագավորությանը, իրենցից հետո երկրորդին՝ եղբորը՝ Վաղարշակին, ուղարկեց Հայաստան» (Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 1):

«5/ Պարթևները ապստամբվեցին մակերդրողների դեմ և իրենց արքա դրեցին մեկին, որ կրում էր Արշակ անունը (**Պարթևական թագավորության հիմնադիր արքա Արշակ I Բաջ - Մ.Ֆ.**)...: 16/ Պարթևները ապստամբվեցին մակերդրողների դեմ և իրենց արքա դրեցին մեկին, որ կրում էր Արշակ անունը» (Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն» գիրք 5, գլուխ 5, 6):

⁴⁶⁵ «Դրանից հետո արքան (**Պողոսյանների թագավորության արքա Պողոսմոս III-ը (245-222) - Մ.Ֆ.**) գրավեց Սելևկիան, որտեղ ստորադաս լեռնակեց Էպիգենտսին: Այնուհետև գորավարներ Պյութագորաս և Արիստոկոլոսը, գործելով բոլոր հրամանով, գնացին Սոլեի վրա, որտեղ էլ օգնեցին ժողովրդին տապալել Արիստոսը ստորադասին: Սա փորձեց փախուստով փրկվել և հետը տանել գանձարանը, որպեսզի անցնի Եփեսոս, սակայն Պյութագորասն ու Արիստոկոլոսը ժամանակին իրենց ձեռքը գցեցին այդ ամենը և բերեցին Սելևկիա՝ ընդհանուր առմամբ 1.500 տաղանդ արծաթ: Հետո բռնվեց նաև Արիստոսը: Սա քաղաքից փախել էր Տավրոսի անցումների կողմերը, սակայն ինչ-որ տեղաբնիկներ բռնեցին նրան և գլխատեցին՝ գլուխը բերելով Անտիոք» (Անանուս «Գուրոքի պապիրուս»):

«Եվ ահա նա (**Պողոսյանների թագավորության արքա Պողոսմոս III-ը - Մ.Ֆ.**) մի մեծ զորքով եկավ և մտավ հյուսիսային արքայի՝ «Կալինիկոս» կոչված Սելևկոսի (**Սելևկյանների թագավորության արքա Սելևկոս II Կալինիկոսի - Մ.Ֆ.**) մարզը, որն իր մայր Լաոդիսիայի հետ միասին տիրում էր Ասորիքին: Նա վարպետորեն ջարդեց նրանց, որից հետո տիրեց Ասորիքին, Կիլիկիային, Եփրատից այն կողմ տարածվող վերին երկրներին և գրեթե ողջ Ասիային: Դրանից հետո, լսելով, որ Եգիպտոսում ապստամբություն է սկսվել, նա վերցրեց Սելևկոսի թագավորությունից իված ավարն ի դեմս 40.000 արծաթե տաղանդի, թանկարժեք գավաթների և 2.500 հատ աստվածների պատկերների, որոնց մեջ նաև այնպիսիները կային, որոնք ժամանակին Կամբիզի էր (**Աքեմենյան տերության արքա Կամբիզ II-ը - Մ.Ֆ.**) Պարսից երկիր տարել Եգիպտոսից, և հետ դարձավ: Ահա հենց այդ պատճառով էր, որ Եգիպտոսի ժողովուրդը նրան «Էվերգետ» կոչեց, բանի որ բազում տարիներ անց էլ նա հետ վերադարձրեց աստվածներին: Դրանից հետո նա Ասորիքը թողեց ինքն իրեն, իսկ Կիլիկիան տվեց իր բարեկամ Անտիոքոսին, որպեսզի սա տիրի այնտեղ, այն դեպքում, երբ մեկ այլ զորավարի էլ հանձնեց Եփրատից անդին տարածվող մարզերը» (Յիերոնիմոս «Ժամանակագրություն»):

«Հենց որ Ասիայով մեկ տարածվեց լուրն այն մասին, որ Բերենիկան իր մանկահասակ որդու հետ միասին գտնվում էր պաշարման մեջ, նրանք բոլորը, հարգելով նրա հոր (**Պողոսյանների թագավորության արքա Պողոսմոս II-ի - Մ.Ֆ.**) և նախնիների հիշատակը ու սգալով ճակատագրի այդ աստիճան դաժան լինելուց, բոլորը նրան օգնելու համար օժանդակ ուժեր ուղարկեցին: Եվ այսպես նրանք բոլոր կողմերից հապճեպ իրար գլուխ հավաքվեցին, երբ եկավ նաև նրա եղբայր Պողոսմոսը (**Պողոսյանների թագավորության արքա Պողոսմոս III-ը - Մ.Ֆ.**)՝ վախեցած սեփական բոլոր սպառնալուքի վտանգից: Բերենիկան, սակայն, սպանվեց ավելի շուտ, քան կգար օգնությունը, ընդ որում նրան հաղթեցին խորամանկությամբ: Այս հանցագործությունը ոսթի հանեց բոլորին և դրա համար էլ քաղաքները, որոնք մինչ այդ էլ խռովություն էին բարձրացրել ու մի մեծ նավատորմ կազմել, այժմ անցան Պողոսմոսի կողմը, որպեսզի գոնե վրձն լուծեն նրա համար, ում մինչ այդ ցանկանում էին պաշտպանել: Իրոք, եթե Պողոսմոսը հետ չկանգնեց Եգիպտոս, որտեղ ապստամբություն էր սկիզբ առել, ապա նա կտիրեր Սելևկոսի (**Սելևկյանների թագավորության արքա Սելևկոս II Կալինիկոսի - Մ.Ֆ.**) ողջ թագավորությանը» (Հուստինոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 27, գլուխ 1):

«Եվ այսպես նրանք սկսեցին համոզել հպատակներին, որ Բերենիկան դեռ կենդանի է ու դա շարունակեցին այնքան ժամանակ, մինչև որ տեղ չհասավ նրա եղբայր Պողոսմոսը (**Պողոսյանների թագավորության արքա Պողոսմոս III-ը - Մ.Ֆ.**): Սա իր աղքատ և նրա որդու անունից նամակներ ուղարկեց բոլոր հարակից երկրները այնպես, կարծես սրանք դեռ կենդանի էին, և այդ խորամանկության արդյունքում առանց ոչ մի ընդհարման իր ձեռքը գցեց Տավրոսից մինչև Հնդկաստան ձգված բոլոր երկրները» (Պլինիոս «Ռազմական խորամանկություններ» գիրք 8, գլուխ 50):

«Եվ պիտի գրառան Հարապի (**Պողոսյանների թագավորության արքա Պողոսմոս III-ը - Մ.Ֆ.**) թագավորը, իշխաններից մեկը պիտի հզորանա նրանից ավելի և պիտի տիրի ավելի մեծ տերության: Տարիներ հետո նրանք պիտի սերժենան միմյանց: Հարապի թագավորի դուստրը պիտի գա Հյուսիսի թագավորի (**Սելևկյանների թագավորության արքա Սելևկոս II Կալինիկոսի - Մ.Ֆ.**) մոտ՝ նրա հետ դաշինք կնքելու, բայց չի պահպանվելու

նրա բազկի գործությունը, նրա սերունդը չի մնալու և ինքն ու իրեն բերողները, նաև այն օրիորդն և նա, որ խնամում էր նրան, այդ ժամանակ, պիտի մահվան մատնվեն: Նրա արմատի ընծուղից պիտի բարձրանա մեկը, նա ուժ պիտի ստանա, պիտի մտնի Յիուսիսի թագավորության հաստատության մեջ, պիտի գործի նրանց դեմ և պիտի գորանա: Նա պիտի կործանի նրանց աստվածները իրենց ծուլածո կուռքերով հանդերձ, և նրանց ողջ սպառնա՝ ոսկյա ու արծաթյա, ավար առնելով պիտի բերի Եգիպտոս, նա ինքն առավել հաստատուն պիտի լինի, քան Յիուսիսի թագավորը» («Հին Կտակարան», «Դանիել մարգարեի գիրքը», գլուխ 12):

«Մեծն արքա Պողոմենոսը (**Պողոմյանների թագավորության արքա Պողոմենոս III-ը – Մ.Յ.**)... հետևակ ու հեծյալ զորքի, ռազմականների և տրոգլոդիտյան ու եթովպիական փղերի զուխն անցած արշավանքի ելավ Ասիայի վրա, որոնց նրա հայրը (**Պողոմյանների թագավորության արքա Պողոմենոս II-ը – Մ.Յ.**) առաջինն էր այդ վայրերում ձեռք գցել ու բերել Եգիպտոս՝ դրանց սովորեցնելով մարտական կիրառության առանձնահատկությունները: Եվ այսպես, տիրելով Եփրատից այս կողմ տարածվող բոլոր երկրներին, ինչպես նաև Կիլիկիային, Պամփիլիային, Յոնիային, Յլետպոնտոսին և Փոյուգիային, հաղթահարելով այդ երկրներում տեղակայված ռազմուժերին ու ինդական փղերին, ինչպես նաև իր հպատակը դարձնելով այդ երկրների բոլոր բնիկ տերերին, արքան անցավ Եփրատը և իր իշխանությանը ենթարկեցրեց Միջագետքը, Բաբելոնը, Սուգիան, Պարսքը, Մարաստանը ու մնացած բոլոր երկրները ընդհուպ մինչև Բակտրիա: Այստեղ, գտնելով պարսիկների կողմից Եգիպտոսից տարված արքազան առարկաներ, նա դրանք հետ բերեց և կրկին տեղակայեց Եգիպտոսում, որից հետո զորքը առաջ ուղարկեց ջրանցքների միջով...» (Կոզմաս Յուդեացի «Քրիստոնեական տեղագրություն», գիրք 11, գլուխ 9, մաս 3):

⁴⁶⁶ «4/ Վաղարշակը մեծ զորք զուևարեց Ատրպատականից և Նայաստանի միջնաշխարհից՝ անվանի ու քաջ մարդիկ՝ վերը հիշված Բագարատին և նրա ձեռքի տակ եղած քաջերին, ծովագերի երիտասարդներին, որ սերված էին Գեղամից ու քանանցիներից, Շարայի և Գուշարի սերունդներից, ինչպես նաև, իրենց մերձավորների հետ միասին, նա հավաքեց նրանց մերձակա Միսակյաններին ու Կադյաններին՝ գրավելով մեր երկրի գրեթե կես մասը: Նա հասավ մեր երկրի կենտրոնը՝ Մեծամորի ակունքից վեր, Երասխի ափը, Արմավիրի մոտ, որ Բուր է կոչվում, և բավական շատ օրեր մնաց այնտեղ, որովհետև, ինչպես հարկ է առել, զինվորական կարգ ու կանոն չգիտեին: Այստեղից, մեր երկրի բոլոր կողմերից զորքերն իրար միացնելով, նա հասնում է հաղթողի սահմանները, որովհետև Լազիկան, Պոնտոսը, Փոյուգիան, Մաժաքը և ուրիշները, Արշակի (**Պարթևական թագավորության հիմնադիր արքա Արշակ I Զաքի – Մ.Յ.**) պատերազմների լուրն առած չլինելով, հաստատ էին պահում բարեկամական դաշինքը մակեդոնացիների պետության հետ: Եվ ահա մի ում Մորփուդիկեսը, վերոհիշյալ կողմերը միաբանելով, պատերազմի է պատրաստվում Վաղարշակի դեմ: Նրանք իրար են պատահում մի բարձրավանդակ և բարագազաթ բլուրի մոտ, որ այժմ կոչվում է Կոլոնիա, ու, միմյանց մոտ գալով և մեջտեղն երկար ասպարեզներ թողած, երկու կողմերն էլ մարտչական օրեր ամրանում են...: 5/ Երկու կողմերի ամրանալուց շատ օրեր հետո պատերազմը սկսվում է մեր կողմից, ուստի և Մորփուդիկեսը, կամա թե ակամա, կազմակերպում է իր զորքի ծակատն ու հանդուգն հարձակումով վրա է վազում, որովհետև նա սրտոտ մարդ էր՝ միմյանց պատշաճ երկար անդամներով, մարմնին համապատասխան էլ նա սաստիկ ուժեղ էր, ամրացած էր պղնձով և երկաթով ու շրջապատված էր ուրիշ ընտիր սպառազաններով: Արդյունքում՝ Վաղարշակի երիտասարդներից ոչ սակավ ընտիր և քաջ մարդկանց գետին են գլորում, իսկ Մորփուդիկեսն էլ ջանք էր անում անցնել ու հասնել Յայոց թագավորի մոտ, որ ամրացած էր զինված մեծ խմբի մեջ: Եվ ահա մոտ հասնելով՝ նրան հաջողվեց սվինը գցել, որովհետև կորովի և երկայնաձիգ էր, ու աշտեն նա հեռու արձակեց՝ կարծես սրաթև թռչունի թռիչքով: Չհապաղեցին, սակայն, մեջ ընկնել Յայիկ և Ատրեստանի Սենեթերիսի (**Ատրեստանի թագավորության արքա Սինաթերիս – Մ.Յ.**) սերունդներից քաջ ու անվանի մարդիկ, որոնք աշտենի հարվածով քաջին սպանեցին, իսկ նրա զորքերն էլ, առաջները գցելով, փախչորին: Արյան բազմաթիվ վտակներ թափելով՝ նրանք գետինը ոռոգեցին՝ ինչպես անձրևի հեղեղներով: Այնուհետև, այդ երկիրը Վաղարշակի ձեռքի տակ նվաճվելով, խաղաղվում է և մակեդոնական սպառնալիքը դադարում է» (Մովսես Խորենացի «Յայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4, 5):

«Վաղարշակն էր առաջին թագավորը, որ հայերի վրա թագավորեց իր եղբոր՝ Պարսից արքա Արշակ Մեծի (**Պարթևական թագավորության հիմնադիր արքա Արշակ I Զաքի – Մ.Յ.**) հրամանով: Սա իր թագավորության ժամանակ Յայոց քաջերի զորքերով բազմաթիվ քաջագործություններ ցուցաբերեց, քանզի անթիվ բազմությանը շարժվեց և գնաց հաղթողի սահմանները՝ մակեդոնական զորքի վրա: Այլ բազում սխրագործություններ անելով՝ նա ուղիղ կարգեր հաստատեց Յայոց աշխարհի համար» (Ուխտանես «Յայոց պատմություն», գլուխ 27):

«Դրանից հետո Վաղարշակը, իույններին ևս քաջաբար դուրս բերելով և նվաճելով, իր ձեռքի տակ է գցում Պոնտոսն ու Կեսարիան, որը իր շրջակա գավառների հետ միասին կոչվում է Միժակ» (Յովհաննես Դրասխանակերտցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 4):

«Վաղարշակը թագավորելով՝ անմիջապես Արմավիրի մոտ Յայոց մեծաքանակ զորք է հավաքում և արշավելով հասնում է մինչև Խաղտյաց սահմանները, որտեղ պատերազմի է բռնվում Մորփուդիկայի հետ, որը բռնազավթել ու պահում էր Մաժաթի Պոնտոսի սահմանները: Նրանք հանդիպում են միմյանց բարձրավանդակ և բառազագաթ Կողոնիա բլրի մոտ: Եվ ահա քաջերի ձեռքով, որոնք Սենեթերիսի ազգից էին, որն էլ Յայիկ տոհմից էր, սպանվում է Մորփուդիկ, իսկ նրա զորքերը փախուստի են դիմում: Երկիրը նվաճվում է Վաղարշակի ձեռքի տակ և դադարում է մակեդոնացիների բռնակալությունը» (Ստեփանոս Տարունցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 5):

«Վաղարշակը... սպանելով Մարփիլիկային, որ տիրել էր Պոնտոսի կողմին, հաստատ հիմքերի վրա հայրենական գեղապետությանը բարձրացնում է իր թագավորությունը» (Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 14):

⁴⁶⁷ «Անտիոքոսը ապստամբեց իր եղբայր Սելևկոսի (**Սելևկյանների թագավորության արքա Սելևկոս II Կալինիկոս – Մ.Յ.**) դեմ, Միջագետքից փախուստի դիմեց դեպի հայկական լեռներ և այստեղ նրան միացավ Արշաբեսը: Սելևկոսի երկու զորավարները՝ Աբելոնը և Անտրոմաքոսը, մեծ ուժերով հետապնդեցին նրան և համառ մարտում, որտեղ Անտիոքոսը վիրավորվեց և, անջատվելով հիմնական բանակից, դիմեց փախուստի դեպի հայկական լեռներ, ի վերջո պարտության մատնեցին: Դրանից հետո նա հրամայեց, որ իր մահվան մասին լուրը տարածվի, որից հետո հրամայեց սեփական բանակին զիջելով շարժվել դեպի լեռների կատարները: Դա՞նք օրը Անտիոքոսի բանակը դեսպաններ ուղարկեց, ի դեմս Ֆիլետորաս Կերեստացու և Դիոնիսիոս Լիսիսաբեցու, խնդրելով թաղելու համար հանձնել Անտիոքոսի դիակը, իսկ այդ պարագայում էլ պարտավորվելով դադարեցնել դիմադրությունը ու գերի հանձնվել: Անտրոմաքոսը համաձայնեց այդ պայմանին և հայտնեց, որ Անտիոքոսի դիակը դեռևս չի գտնվել: Միաժամանակ վերջինիս առաջարկեցին գերիներին ուղեկցելու և հանձնվելը կազմակերպելու համար մի ջոկատ ուղարկել: Անմիջապես էլ 4.000 հոգանոց մի ջոկատ ուղարկվեց, որոնք պատրաստ էին ոչ թե մարտի, այլ՝ գերիներ ուղեկցելու: Հենց որ այս ջոկատը շարժվեց լեռների ուղիղությամբ, նրանք, որոնք տեղաբաշխված էին բարձունքներում, հարձակվեցին նրանց վրա և մեծ չփոք առաջացրին: Այդ ժամանակ Անտիոքոսը արթալական հանդերձանքով ողջ և առողջ ի հայտ եկավ ու հաղթանակ տարավ» (Պլինիոս «Ռազմական խորամանկություններ» գիրք 4, գլուխ 17):

⁴⁶⁸ «Արշակը՝ Վաղարշակի որդին..., պոնտացիների հետ պատերազմելով, մեծ ծովի ափին իր հաղթության նշանը թողեց՝ մի արձան: Ասում են, թե, ոտնաքաջի նետելով բոլորակ տեգով իր նիզակը, որ միաված էր գեռունների արյունի մեջ, նա այն խորը նստեցրեց երկնաքար այդ արձանի մեջ, որ կանգնեցրել էր ծովագերներ» (Մովսես Խորենացի «Յայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 9):

«Արշակը կոտորեց դյուցազուններին, որ իր վրա գալու նպատակով զորահավաք էին արել Ատրոկոց Միջագետքում» (Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 2):

«Արշակ Առաջինը, պատերազմելով պոնտացիների դեմ, իր նիզակը նշանաձող թողեց, որն, ասում են, գեռունների արյան մեջ էր ջրխմել: Նա նետեց այն և թողեց երկնաքար արձանի մեջ» (Ուխտանես «Յայոց պատմություն», գլուխ 27):

«Արշակը, ուղղակի մարտնչելով պոնտացիների դեմ, հալածեց նրանց: Պատմում են, թե ինչպես նա, իր նիզակի տեգը, որը օձի արյամբ էր թաթախված, խորությամբ մխրձեց մի արձանի մեջ՝ տեսնողների վրա թողնելով իր քաջության նշանը» (Յովհաննես Դրասխանակերտցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 4):

«Արշակը, պատերազմելով պոնտացիների դեմ, մեծ ծովի ափին իր հաղթության նշանը թողեց՝ մի արձան, իսկ իր բոլորակ տեգով նիզակն էլ, որ, ասում են, թաթախված էր օձերի և գեռունների արյան մեջ, հետևի կողմից նետելով՝ խորը մխրձեց երկնաքարից շինված նույն այդ արձանի մեջ, որը կանգնեցրեց ծովագերին» (Ստեփանոս Տարունցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 5):

«Արշակը... արիության և ուղիղ ընթացք ցույց տվեց ու հաղթեց պոնտացիներին: Նա իր բոլորատեգ նիզակը խորագույնս մեխեց մի մեծ վեմի մեջ և, իբրև հուշարկուն, այն կանգնեցրեց Պոնտոս ծովի ափին, նիզակ, որի մասին համբավ էր տարածված, թե այն զարդված էր գեռունների արյամբ» (Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավաք մատյան», գլուխ 10):

«Պոնտոս ծովի ափին որձաքարի մեջ Արշակը նիզակ ցցեց, որը թաթախեց թունավոր սողունների արյան մեջ, և այն պոնտացիները պաշտում են իբրև աստծո գործ» (Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 15):

«Այս Արշակը, պատերազմելով պոնտացիների դեմ, հաղթեց նրանց և ծովի ափին իր հաղթության նշանը թողեց՝ մի արձան, իսկ իր բոլորակ տեգով նիզակը, որ թաթախված էր գեռունների արյան մեջ, ուժեղ նետելով խորը մխրձեց երկնաքարից շինված նույն այդ արձանի մեջ, որը կանգնեցրել էր ծովագերին» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայերը այս Արշակի մասին պատմում են, թե նա սպանել է Անտիոք արքային և տիրել է Ասորիքին, Երուսաղեմին, Պաղեստինին, Ասորեստանին ու Բաբելոնին» (Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», Հավելված 5):

⁴⁶⁹ «Ըստերեստի թագավորության ժամանակ Անտիոքոս թագավորը (Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս III Մեծը (մ.թ.ա. 223-187) – Մ.Ֆ.), բաղաբեր պաշարելով վերցնելու մտադրությամբ, բանակել էր Արմոսատա բաղաբեր մոտակայքում, որը գտնվում է այսպես կոչված Գեդեցիկ դաշտում՝ Եփրատի և Տիգրիսի միջև: Տեսնելով թագավորի պատրաստությունները՝ Ըստերեստը նախ փորձեց փախուստի միջոցով փրկվել, բայց քիչ ժամանակ անց զոչաց՝ վախենալով, որ մայրաքաղաքը թշնամու ձեռքն ընկնելու դեպքում ինքը կարող է կորցնել ողջ թագավորությունը: Ուստի, դեսպաններ ուղարկելով Անտիոքոսի մոտ, նա հայտնեց, որ ցանկանում է բանակցություն սկսել նրա հետ: Անտիոքոսի հավատարիմ ընկերները խորհուրդ չէին տալիս թագավորին ձեռքից բաց թողնել պատանուն, այլ համոզում էին, որ, բաղաբեր գրավելով, իշխանությունը հանձնի Միհրդատին, որը նրա բեռնորդին էր: Թագավորը, սակայն, չստացելով նրանցից ոչ մեկին, իր մոտ հրավիրեց պատանուն, հաշտվեց նրա հետ և նույնիսկ գիշեց նրան հարկի մեծագույն մասը, որը պարտավոր էր իրեն վճարել հայրը: Այնուհետև, Ըստերեստից ստանալով 300 տաղանդ, ինչպես նաև իրենց լծասարքերով 1.000 ձի և 1.000 ջորի, նա վերադարձրեց նրան ողջ իշխանությունը ու ամուսնացրեց իր Անտիոքիս քրոջ հետ: Այսպիսով, Անտիոքոսը իր արքայական վեհաժողովով, որ ցուցաբերել էր ներկա դեպքում, ձեռք բերեց երկրի բնակիչների բարեկամությունն և երախտիքը» (Պոլիբիոս «Համընդհանուր պատմություն», գիրք 12, գլուխ 17-20):

⁴⁷⁰ «... Արտաքազանեսի (Անտրապատականի թագավորության արքա Արտավազդ I-ի (մ.թ.ա. մոտ 247-215) – Մ.Ֆ.) շրջանը..., որի որոշ մասեր, որոնք ձգվում են Փարսիցի վեր և գերիշխում են Պոնտոսի վրա...» (Պոլիբիոս «Համընդհանուր պատմություն», գիրք 5, գլուխ 55):

⁴⁷¹ «Փոքր Հայքը բավական պողոթն էր երկիր է: Այստեղ ևս, ինչպես Շուփեում, երկիրը միշտ կառավարում էին սեփական իշխանները, որոնք կամ բարեկամ ու դաշնակից էին մյուս հայերին և կամ իրենց գործերը վարում էին առանձին ու անկախ: Փոքր Հայքն իրեն հպատակեցրել էր խաղաղների և տիրապետողներին, այնպես, որ նրա իշխանությունը տարածվում էր մինչև Տրապիզոն ու Փառնակիա» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 12, գլուխ 3, մաս 28):

⁴⁷² «37/ Արտաշես անունով մի փոքրիկ տղայի, սակայն, ծննդյան առավ և փախցրեց Հեր Գավառի կողմերը՝ Մադիսազանի հովվական կայանները, որից հետո լուր ուղարկեց Սպեր Գավառի Սմբատական գյուղում գտնվող նրա դայակ Սմբատին՝ Բյուրաստ Բագրատունու որդուն: Այդ, երբ Բյուրաստի որդի Սմբատը լսեց Սանատրուկի մահվան և նրա որդիների կոտորածի գույժը, առավ իր երկու դուստրերին՝ Սմբատունիին ու Սմբատուհուն, տարավ, նստեցրեց նրանց Բայբերդում և, բաց մարդիկ անողից պահապան դնելով, ինքը իր մի կնոջ ու սակավազնի մարդկանց հետ գնաց մանուկ Արտաշեսին որոնելու: 38/ Երվանդը շարունակ մտածում էր, թե ինչպիսի չարիք է սկսվում նրա թագավորության համար Մարթում, նրա սիրտը լիքն էր կասկածներով և բունը բաղձր չէր թվում: Արթուն ժամանակ միշտ այս մասին հոգայով՝ քնի մեջ էլ նա այդ առթիվ սարսափելի երազներ էր տեսնում...: Շատ անգամ Սմբատի մոտ էլ նա մարդ էր ուղարկում, թե. «Ինչո՞ւ ես այդպես զուր նեղություններ կրում»՝ ծծմարից խաբվելով այդ տարի տղային սնուցանելով ինձ հակառակ»։ Նա, սակայն, պատասխաններ էր լսում ոչ հաճելի: Այն ժամանակ Երվանդը մարդիկ է ուղարկում և կոտորել է տալիս Բայբերդում պահապան դրված բազմերին, իսկ Սմբատի դուստրերին էլ, գերի բռնելով, ոչ վատ պայմաններում պահում է Ամի ամրոցում» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 37, 38):

«Եվ Սանատրուկի որդիներից մեկին ստնտուն առնելով՝ փախավ Հերի սահմանները՝ այս մասին լուր տալով Բյուրաստի որդի Սմբատին, որ Սպեր Գավառում էր: Սա իսկույն գնաց, վերցրեց մանուկ Արտաշեսին և գաղտնագործի սնուցեց հովիվների կացարաններում...: Երվանդը զորք ուղարկեց, կոտորեց Բայբերդի պահապաններին և, նրա դուստրերին գերելով, բանտարկեց Ամիում» (Միսիսթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 14):

⁴⁷³ «Հայերի թագավորների հպատակության ներքո էին բարթվելները և առավելապես հենց արմազեցի թագավորներն էին օգնում հայերին նրանց բոլոր թշնամիների դեմ: Այնժամ Հայքում թագավոր դարձավ այն մեծ արքա Երվանդը: Նա, սակայն, մոռացավ բարթվելների բարեգործությունները, բռնադատեց Փարսման Արմազեցու (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան I-ը (մ.թ.ա. 210-160) – Մ.Ֆ.) վրա և Զարթոյի սահմաններից վերցրեց Շունդա բաղաբեր ու Արտանին՝ մինչև Մոկկարի գետը: Նա Շունդայում բնակեցրեց դներին ազգակից և զազանաբարո մարդկանց ու Շունդան կոչեց Բաջատուն անվամբ, որը թարգմանվում է որպես Դևերի տուն: Դրանից հետո Զարթոյի թագավորները չկարողացան հետ վերցնել Նշված սահմանը» («Զարթոյի-Ցիսկոպեթ», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Հայոց Օրվան թագավորը մոռացության մատնեց նրանց սերը և Զարթոյի սահմաններից գրավեց Շունդան ու Արտանիսը մինչև Կուրը, ընդ որում նա Շունդան կոչեց Բաջատուն, այսինքն «Դևերի տուն»» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»): «Եվ այսպես այդ երկիրը բաժանվեց և երկար ժամանակ մնաց երեք Երիմթավարությունների կազմում՝ բացառությամբ այն ժամանակների, երբ Հայոց արքա Երվանդի կողմից գրավվեցին Շունդան և Արդահանին» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամսյեխի և Կղարքի կյանքը»):

⁴⁷⁴ «43/ Երբ մանուկ Արտաշեսը մեծացավ և նրա դայակ Սմբատը բաջոթյան ու արհուրյան շատ գործեր ցույց տվեց, արյաց նախարարները, նրան համակրելով, բարեխոսեցին թագավորին (Պարթևական թագավորության արքա Արտավան I-ը (մ.թ.ա. 211-191) – Մ.Ֆ.), որ նրան պարզև տա, ինչ որ նա խնդրի: Թագավորը համաձայնեց՝ ասում է նախարարներին. «Իմացե՛ք, թե ի՞նչ է ցանկանում այդ բաջ մարդը»: Նրանք ասում են. «Անմահ բարերար տեր, Սմբատն ուրիշ բան չի ցանկանում, այլ միայն այն, որ թո արյունակից և հարազատ Արտաշեսին՝ Սանատրուկի որդուն, որ զրկված է իր թագավորությունից, հաստատեն իր թագավորության մեջ»: Արքայից արքան համաձայնեց՝ Սմբատի ձեռքն է տալիս մի մասը Ասորեստանի գործերից և Անտրապատականի գործերը, որպեսզի Արտաշեսին տանեն ու հայրենական գահի վրա հաստատեն: 44/ Երվանդին Ուտեցոց գավառում լուր է հասնում, թե. «Պարսից թագավորը մեծ զորք գումարեց Սմբատի ձեռքի տակ, որպեսզի բեզ վրա գա և մանուկ Արտաշեսին իր թագավորությունը բերի»: Երվանդն այս լսելով՝ այդ տեղում կողմնապահներ է թողնում նախարարների շատերին, իսկ ինքը շտապով գալիս է իր բաղաբեր, որպեսզի մոտը հավաքի Հայոց, վրաց և Կեսարիայի կողմերի գործերը, նաև՝ Միջագետքին՝ խնդրելով ու վարձ վճարելով: Քարնասային օրեր էին, ուստի բոլոր գործերը շուտով գումարվեցին նրա մոտ: Բազմաթիվ հետևակ գործերով եկավ նաև Մուրացյան ցեղի տանուտեր Արգամը, որ Աժդահակի (Մարական թագավորության արքա Աստիգեսի – Մ.Ֆ.) սերնդից էր, որովհետև Երվանդը նրան վերադարձրել էր երկրորդական գահը, որ Տիգրանը խլել էր նրանից և տվել էր իր քրոջ ամուսին Միհրդատին, իսկ Միհրդատի մահից հետո էլ այն ոչ ոքի չէր տրված, մինչև, ահա, Երվանդը վերադարձրեց այն Արգամին: Եվ ոչ միայն նրան, այլև բոլոր նախարարներին նա պարգևներ և պատիվներ էր տալիս, բոլոր գործերին առատապես պարգևատրում էր: 45/ Այդ ընթացքում Սմբատը մանուկ Արտաշեսի հետ շտապում էր հասնել Ուտեցոց սահմանները: Այնտեղ նրան ընդառաջ եկան այն կողմի գործերը, նաև՝ այն նախարարները, որոնց Երվանդը թողել էր այնտեղ: Այս լսելով՝ Հայոց մյուս նախարարներն ևս լքվում, բայցայնում և մտածում են Երվանդից բաժանվելու մասին, մանավանդ երբ տեսան, որ հռոմեացիների գործերը նրան օգնության չեկան: Երվանդը, սակայն, ավելի է առատացնում պարգևները և ամեն մեկին գանձեր է բաժանում, սակայն, որքան շատ է տալիս, այնքան ավելի ատելի է դառնում, որովհետև բոլորն էլ գիտեին, թե այդ նա առատաձեռնությունից չէ, որ տալիս է, այլ երկրորդից է վատնում: Սրանով նա այնքան սիրելի չէր դարձնում նրանց, որոնց շատ էր տալիս, որքան թշնամի էր դարձնում նրանց, որոնց այնքան առատ չէր տալիս: 46/ Եվ ահա Սմբատը մանուկ Արտաշեսի հետ բարձրանում է Գեղամա ծովի ափը և Արագած կոչված լեռան թիկունքով նրանք շտապում են հասնել Երվանդի բանակին: Երվանդի գործերի բազմությունը նրանք Նշանակություն չէին տալիս, միայն Մուրացյան Արգամից էին ակնածում, որովհետև նա բաջ մարդ էր և իր իշխանության տակ բազմաթիվ տեգավորներ ուներ: Այդ ժամանակ Երվանդի բանակը ավելի բան 300 ասպարեզ դեպի հյուսիս հեռու էր իր բաղաբեր և գտնվում էր Ախուրյան գետի վրա: Երվանդը, երբ լսեց Սմբատի մոտենալը, նրա դեմ հանեց իր գործերի բազմությունը և ճակատեց իր բանակից ոչ հեռու: Իր հերթին Արտաշեսը Մուրացյան նահապետին հաստատուն երթուղիներով պատգամ ուղարկեց, որ նրան կթողի այն ամենը, ինչ որ նա ստացել է Երվանդից, էլի ուրիշ բաներ էլ կավելացնի, միայն թե նա Երվանդին թողնի և մի կողմ բազմի: Երբ Արտաշեսի որոշակները երևացին Երվանդի գործի ճակատի առաջ, Արգամը հետևակների բազմությունն առավ և մի կողմ բազմեց: Տեսնելով այդ՝ Սմբատը դրամայեց արձե՛տ փողերը ինչեցնել և, իր գործի ճակատն առաջ շարժելով, սլացավ՝ ինչպես արժիքը կաթավերելի երամի մեջ, իսկ Հայոց նախարարները, որոնք Երվանդի ճակատի աջ և ձախ թևերն էին կազմում, խառնվեցին ու միացան նրա հետ: Այդ ժամանակ վրաց գործերը, թեպետ իրենց Փարսման թագավորի (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան I-ի – Մ.Ֆ.) հետ միասին հանդուգն հարձակում գործելով ընդհարվեցին, բայց շուտով հետ փախան: Այդտեղ պետք էր տեսնել Երվանդի գնդի և Միջագետքի գործերի ասրասպանի կոտորածը: Երկու ճակատների իրար խառնվելիս՝ Արտաշեսի դեմ են գալիս Տավրոսից բաջ մարդիկ, որոնք, մահն աչքերով առած, Երվանդին խոստացել էին, թե Արտաշեսին կսպանեն: Սրանց հետիոտն պատահում է Գիսակը՝ Արտաշեսի ծծմոր որդին, և, մեջ մտնելով, նրանց սպանում է ու հաղթություն է տանում, որի ժամանակ, սակայն, նրա երեսի կենս էլ սրով կտրում են և նա մեռնում է այս գործի վրա: Մնացած գործերը փախուստի են դիմում, իսկ Երվանդը, ձիով շատ ասպարեզներ անցնելով և իր բանակից մինչև բաղաբեր շինված իջևանները տորանոր ձիեր հեծնելով, փախչում են իջևանից իջևան: Սմբատն էլ իր հերթին, նրան հետամուտ լինելով, գիշերով սասուկապես հալածում է մինչև բաղաբերառը: Իրենց հերթին մարաց գործերը, Երվանդի գնդի կողմն անցնելով, մթության մեջ բանակ են դնում դիակների վրա: Արտաշեսն ինքն էլ, հասնելով Երվանդի վրանը, որի շուրջը նա կաշու և կտավի առագաստներով պարիսպ էր բաշել, իջավ ու գիշերը նրա վրանում մնաց, իսկ, երբ լուսացավ, նա, տիրաբար

կարգադրելով, հրամայեց սպանվածներին թաղել: Այն հովիտը, որտեղ մարաց զորքերը դիակների վրա բանակ դրին, կոչեց Մարաց մարգ, իսկ ճակատամարտի տեղը կոչեց Երվանդական, իբրև թե. «այստեղ վանեցին Երվանդին» և, այն այսպես էլ կոչվում է մինչև այսօրվա օրս» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 43-46):

«Իսկ երբ Արտաշեսը հարձակվեց Երվանդի վրա, սա գտնվում էր Աղվանքի սահմաններում՝ Ուտի գավառում: Սա այնտեղ է թողնում իր զորքը և ինքը գնում է իր մայրաքաղաքը: Արտաշեսը, գալով Աղվանք, Աղվանքի զորքը միացնում է իր զորքին և դուրս է գալիս Գեղամա ծովակի ափը, այս զորքերով էլ հենց հալածում է Երվանդին և ինքը տիրում հայերին» (Մովսես Մաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 1, գլուխ 8):

«/7/ Արտաշեսը եկավ մեզ մոտ և թագավորեց՝ սպանելով Երվանդին...: /8/ Արտաշեսին հաջողվեց թագավորել և, ինչպես ցույց են տալիս պատմագիրների գրքերը, երկրաշեն հոգաճությամբ կատարելապես կարգի բերել երկիրը» (Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 1, գլուխ 7, 8):

«Երբ մեծանում է Արտաշեսը, Սմբատը Պարսից արքայից (**Պարթևական թագավորության արքա Արտավան I-ից – Մ.Ֆ.**) օգնական զորք է խնդրում, որպեսզի գա և Արտաշեսին թագավորեցնի Հայոց վրա: Այդ բանը լսելով՝ Երվանդն իր մոտ է կուտակում Հայոց և Վրաց զորքերը ու պատերազմի են բռնվում այն տեղում, որին Մարաց մարգ են ասում՝ Ախուրյան գետի վրա, որը գտնվում է Երվանդի քաղաքից 300 ասպարեզ հեռավորության վրա: Պարտության կրելով՝ Երվանդը փախստական ընկնում է իր քաղաք Երվանդաքար» (Ստեփանոս Տարունեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 5):

«Այդ ժամանակ Արտաշեսը դառնում է թագավոր և ճակատամարտ է տալիս Մարաց Մարգուն՝ Ախուրյան գետի ափին: Երվանդը փախչում է քար և ահա մեռնում է չարակն այդ մարդը» (Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 17):

«Այս Արտաշեսը եկավ և Երվանդական քաղաքի մոտ սպանեց Երվանդին» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Սասանյան արքայի որդի Արտաշեսը, որը փրկվել էր չարագործների ձեռքից և, մինչև չափահաս դառնալը, թաքնվում էր Պարսկաստանում, օգնություն խնդրեց պարսիկներից ու եկավ Հայքի սահմանները, որպեսզի հայկական գահից տապալի Երվանդին: Պարսիկների դեմ ճակատամարտում Երվանդը պարտություն կրեց և սպանվեց: Այս կերպ Արտաշեսը մտավ երկիր, որին տիրել էին իր նախնիները, և ժառանգական իրավունքով հայտարարվեց Հայոց արքա» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 54):

«Այն ժամանակ Սուվբատ Բիլիստինյանը սպանեց հայերի թագավոր Երվանդին և թագավոր հաստատեց Երվանդի եղբորը, որին անվանվում էին Արտաշան» («Զարթիս-Յիսուկեթ», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախահայերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Պարսից արքան (**Պարթևական թագավորության արքա Արտավան I-ը – Մ.Ֆ.**) Մաքատին 70.000 հոգանոց զորք տվեց և ուղարկեց Երվանդի դեմ: Սմբատը նրան ջարդեց, սպանեց, վերցրեց Սանատրուկի թագն և դրեց Արշակի գլխին, իսկ ճակատամարտի վայրն էլ կոչեցին Երվանդական» (Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», Հավելված 5):

⁴⁷⁵ «Ապա Երվանդը չվեց և գնաց Երվանդի քաղաք: Կեսորից առաջ Երվանդի դաստակերտը հասնելով՝ նա զորքին հրամայեց, որ միասին բարձր աղաղակեն «Մար ամատ», որ թարգմանվում է «մարդ եկավ»՝ սրանով հիշեցնելով այն վիրավորանքը, որ նրա մասին ուղարկում էր Երվանդը պարսից թագավորին (**Պարթևական թագավորության արքա Արտավան I-ին – Մ.Ֆ.**) և Սմբատին՝ նրանց մար կոչելով: Հենց այս ծայրով էլ այն դաստակերտը Մարմեն կոչվեց՝ հավանորեն Արտաշեսի կամքով, որպեսզի Երվանդի անունը նրա վրայից վերանա: Այս է պատճառը այդ դաստակերտի անվանակոչության իր հերթին Սմբատը, գիշերով Երվանդի հետևից ընկնելով փոքրաթիվ վաշտով, քաղաքի դուռը պահպանում էր, մինչև որ Արտաշեսը և բոլոր զորքերը եկան: Եվ, երբ քաջերը սկսեցին ամրոցի դեմ կռվել, ամրոցի մարդիկ անձնատուր եղան ու քաղաքի դուռը բացեցին: Դրանից հետո զինվորներից մեկը ներս մտնելով՝ վարդով Երվանդի գլխին խփեց և ուղեղը տան հատակի վրա ցրեց: Այսպես ջախջախվելով՝ Երվանդը 20 տարի թագավորելուց հետո վախճանվեց: Արտաշեսը, սակայն, հիշելով, որ Երվանդը Արշակունյաց ցեղի խառնուրդ է, հրամայեց թաղել նրան և մահաբան ղեղը» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 46):

⁴⁷⁶ «/19/ Նախորդ ամառ Անտիոքոսը (**Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս III Մեծը – Մ.Ֆ.**) տիրել էր Կելեսարիայի բոլոր քաղաքներին՝ դրանք վերցնելով Պտղոմեոսի (**Պտղոմյանների թագավորության արքա Պտղոմեոս V-ի (մ.թ.ա. 203-180) – Մ.Ֆ.**) իշխանության տակից, որից հետո վերադարձել էր Անտիոք ձմեռելու: Ձմեռը, սակայն, նրա մոտ անցավ ոչ պակաս լարված, բան ամառը: Նա ի մի բերեց իր թագավորության ողջ ռազմական հզորությունը, պատերազմի պատրաստեց անթիվ ուժեր, ինչպես ցամաքային, այնպես էլ ծովային, և գարնան գալուն պես դրանք իր երկու որդիներ Արիդիոսի և Միհրդատի հրամանատարությամբ ցամաքային ճանապարհով առաջ ուղարկեց՝ հրամայելով նրանց զորքով իրեն սպասել Սարգեստում: Միաժամանակ նախատեսվում էր, որ, երբ ինքը նավատորմով, որի շարքում կար 100 փակ և 200 ավելի թեթև նավեր՝ կերկիրներ և նավակներ, պետք է փորձ կատարել նվաճել Կիլիկիայի, Լյուկիայի և Կարիայի ծովափնյա քաղաքները, որոնք այդ ժամանակ գտնվում էին Պտղոմեոսի իշխանության տակ, ինչպես նաև ցամաքային զորքով և նավատորմով օգնության ձեռք մեկնել այդ ժամանակ դեռևս չպարտված Ֆիլիպին (**Սելևկյանների թագավորության արքա Ֆիլիպ V-ը (մ.թ.ա. 221-179) – Մ.Ֆ.**): /20/ Այդ ժամանակ ցամաքի ու ծովի վրա հանուն հռոմեական ժողովրդի և հույների ընդհանուր գործի շատ աչքի ընկնող սխրագործություններ կատարեցին հռոմեացիները, սակայն ամենից լավ նրանք իրենց դրսևորեցին այն ժամանակ, երբ, չվախենալով հսկայածավալ պատերազմից, արքայի մոտ դեսպաններ ուղարկեցին Զեյիդոնիայից անդին չլողալու համար, բանգի սա Կիլիկիան մի հրվանդան էր, որը հայտնի էր դարձել աթենացիների և պարսից արքայի (**Աթենյան տերության արքա Արտաքսերես I-ի (մ.թ.ա. 464-424) – Մ.Ֆ.**) մեջ կնքած պայմանագրի շնորհիվ: Հռոմեացիները հայտարարեցին, որ, եթե Անտիոքոսը չպահի իր նավատորմն ու զորքը այդ սահմանին, ապա նրանք նրա դեմ կելեն, ընդ որում ոչ թե ինչ-որ մի ատելությունից դրդված, այլ՝ որպեսզի նա չմիավորվի Ֆիլիպի հետ և չխոչընդոտի Հռոմեական ազատագրելու հռոմեացիների ձգտմանը: Այդ ժամանակ Անտիոքոսը պաշարել էր Կոռնակսիոնը: Մինչ այդ նա արդեն նվաճել էր Զեֆիրիան, Սոլեն, Աֆրոդիսիդան և Կոռնիկոսը, որից հետո, անցնելով Անտենոզի հրվանդանը, սա և Կիլիկիայում է, տիրել էր Սելևկունիսին: Եվ ահա, երբ բոլոր այդ, ինչպես նաև այլ ափամերձ ամրություններ առանց մարտի ենթարկվեցին նրա իշխանությանը, որը վախից, իսկ որը՝ կամավոր, Կոռնիկսիոնը, հակառակ բոլոր սպասումների, փակեց իր դարպասները և կասեցրեց նրա ընթացքը» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը քաղաքի հիմնադրումից սկսած», գիրք 33, գլուխ 19-20):

«Նա (**Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս III Մեծը – Մ.Ֆ.**) հարձակվեց Խորին Անտիոքի և Կիլիկիայի այն շրջանների վրա, որոնք պատկանում էին դեռևս երեխա փճանվում Եգիպտոսի տիրած Պտղոմեոս Ֆիլոպատորին (**Պտղոմյանների թագավորության արքա Պտղոմեոս V-ին – Մ.Ֆ.**), և տիրեց դրանց» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Անտիոքյան գործեր», գլուխ 1):

⁴⁷⁷ «/24/ Եվ այսպես Լիվիոսը ծով ելավ, իսկ Պակսիմաթոսն էլ սկսեց իր նավատորմով տարաբնույթ փորձարկումներ և զորաշարժեր կատարել: Նա նաև տարաբնույթ մեթեաներ կառուցեց, որոնցից ոմանց ծայրերին երկար փայտերով հրավառ նյութերով լի անոթներ դրեց, բանգի նա նախատեսել էր մարտի ժամանակ դրանք կախել հակառակորդի նավերի վրա ու կրակ տալ դրանք՝ իր նավերից հեռու: Եվ այսպես, մինչ նա զբաղված էր նման գործերով, Անտիոքոսի (**Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս III Մեծը – Մ.Ֆ.**) նավարքոս Պոլիկսենիդոսը, որն ինքը ևս հռոմեացի էր, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով վտարվել էր իր հայրենիքից, մի խորամանկ թակարդ դրեց: Եվ այսպես նա խոստացավ Պակսիմաթոսին, որ վերջինիս կհանձնի Անտիոքի ողջ նավատորմը, եթե միայն նա համաձայնի օժանդակել իրեն հայրենիք վերադառնալու հարցում: Պակսիմաթոսը ի սկզբանե կասկածատուր էր վերաբերվում այդ նեղամիտ և ամեն մի հանցագործության ունակ մարդուն, դրա համար էլ երկար ժամանակ զգուշանում էր նրանից, սակայն, այն բանից հետո, երբ Պոլիկսենիդոսը դավաճանություն իրականացնելու իր պատրաստակամության մասին նրան անձամբ իր ձեռքով մի նամակ գրեց և իբր այդ նպատակով ելավ Եփեսոսից ու ձևացրեց, թե զորքերն ուղարկել է պարենամթերքի հետևից: Տեսնելով, սակայն, այդ ամենը և չպատկերացնելով, թե մարդ ինչպես կարող է իր իսկ ձեռքով դավաճանության մասին նամակ գրել իրոք այդ մտադրությունը չունենալով, նա բացարձակապես համոզվեց այդ ամենում, հանեց պահակալիներին և ինքն էլ յուրաքանչյուրի ուղարկեց պարենամթերքի հետևից: Այդ ժամանակ Պոլիկսենիդոսը, երբ տեսավ, որ Պակսիմաթոսը հայտնվել է թակարդում, անմիջապես էլ հավաքեց այն ամենը, ինչ իրեն անհրաժեշտ էր այդ գործի համար, իսկ Նիկանդրոս անունով ծովահենին էլ մեծ ուժերով ուղարկեց Սամոսի վրա, որպեսզի սա, ցամաքից և թիկունքից հարվածելով, խառնաշփոթ առաջացնի Պակսիմաթոսի զորքում: Եվ ահա գիշերվա կեսին Պոլիկսենիդոսը ծով դուրս եկավ և առավոտյան կողմ ցամաքի վրա հարձակվեց դեռևս քնած թշնամիների վրա: Պակսիմաթոսը, այդ անակնկալ և չսպասված փորձանքը աչքի առաջ ունենալով, հրամայեց իր ռազմական լեռն նավերն ու հետ մղել թշնամիներին ցամաքի վրա: Այն բանից հետո, սակայն, երբ թիկունքային հարված հասցրեց նաև Նիկանդրոսը, Պակսիմաթոսը, համարելով, որ այդտեղ նաև այլ ուժեր կան, որոնց ինքը չի տեսնում, ինչպես հաճախ լինում է գիշերային խառնաշփոթ ժամանակ, լրիվ իրեն կորցրեց և մարդկանց հրամայեց կրկին նստել նավերը: Նա առաջինն էր, որ մարտի դուրս եկավ և, փառահեղ մարտ տալով, զոհվեց, իսկ մնացածներից ոմանք գերվեցին, այլք էլ իր նման զոհվեցին: Ինչ վերաբերվում է նավերին, ապա ազատվեցին միայն կրակակիր յոթ նավեր, բանի որ հենց այդ կրակի պատճառով ոչ-ոք չէր համարձակվում մոտենալ դրանց: Արդյունքում՝ սրանք կարողացան փախչել, իսկ մնացած 20 նավերը Պոլիկսենիդոսը գրավեց և բերեց Եփեսոս» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Անտիոքյան գործեր», գլուխ 24):

«Այդ ժամանակ ծովահենների հրամանատար Նիկանդորուսին Պոլիսենիդեսը հրամայեց 5 ծածկված նավերով գնալ Պալլինուրոսի վրա, որտեղից հետո ռազմիկներին բերել ուղիղ դեպի Պանոբոս՝ հանելով հակառակորդի թիկունք, այն դեպքում, երբ ինքն այդ ընթացքում, իր նավերը բաժանելով երկու մասի, պետք է պահեր նավահանգստի մուտքը և նետվեր այդ բաղաթի վրա» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաթի հիմնադրումից սկսած», գիրք 27, գլուխ 11):

⁴⁷⁸ «/28/ Այսպես պատահեց, որ այդ օրը Պոլիսենիդեսը արքայական նավատորմի գլուխն անցած էլել էր Կոլոթանոսից: Եվ ահա նրան հայտնի դարձավ, որ հռոմեացիները լքել են Սամոսը և մինչև Միոնեստա հալածել ծովահեններին, որից հետո, նավերը խարսխելով Գերեստիկոսի նավահանգստում, թալանում են թեոսցիներին: Այս պատճառով, ահա, նա ինքն է խարսխի ձգեց Միոնեստայի մոտ՝ աչքից հեռու մի խարսխականում՝ նավաստիների կողմից Մակրիս կղզվող կղզու մոտ, որից հետո արդեն մոտիկից սկսեց հետախուզել, թե ինչպես է իրեն պահում հակառակորդը: Սկզբում Պոլիսենիդեսը մտադիր էր հռոմեական նավատորմը ոչնչացնել նույն այն կերպ, ինչ կերպ որ Սամոսում ոչնչացրել էր հռոմեականը, այսինքն՝ զբաղեցնելով նավահանգստից ելնող նեղ նեղուցը, մանավանդ որ տեղանքն էլ էր նույնը, որովհետև իրար եկող ժայռերն այնպես էին փակում նեղուցը, որ իրար հետ միաժամանակ դրանից հազիվ կարող էին դուրս գալ երկու նավ: Եվ ահա Պոլիսենիդեսը որոշեց գիշերով զբաղեցնել այդ անցումը և ժայռերի մոտ տեղակայեց տասական նավ այն հաշվարկով, որ սրանք երկու կողմերից հարձակվեն դուրս լողացող նավերի վրա: Ինչ վերաբերվում է մնացած ռազմիկներին, ապա նա նրանց ափ իջեցրեց, ինչպես արել էր Պանոբոսի մոտ, որպեսզի միաժամանակյա հարձակում գործի հակառակորդի վրա և ցամաքից, և ծովից: Նրա այս մտադրությունը հաստատ կյանքի կկոչվեր, սակայն այդ ժամանակ թեոսցիները համաձայնեցին կատարել հռոմեացիների պահանջները և սրանք ավելի հարմար գտան նավատորմը տեղափոխել բաղաթի նավահանգիստ, որպեսզի պարենամթերքը նավերի վրա բարձեն: Այնուհետև, որ հռոմեացի Էվդամոսն այդ ժամանակ էլ հենց մատնացույց է արել այդ նավահանգստի անհարմար լինելը, որի մուտքի մոտ իրար են եկել և թիակները կտրել երկու նավ: Այսպես թե այնպես, սակայն նավատորմի տեղակայումը փոխել պրետորին դրդեց նաև այն վտանգը, որ սպառնում էր ցամաքից, բանգի ոչ հեռու գտնվում էր Անտիոքոսի (Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս III Մեծը – Մ.Յ.) ճամբարը: /29/ Եվ ահա նավատորմը ավելի մոտեցավ բաղաթին, որից հետո ոչնչի մասին չկասկածող ռազմիկներն ու նավաստիները ափ դուրս եկան, որպեսզի նավերի վրա տեղաբաշխեն պարենամթերքը և հատկապես գինին: Այդ ժամանակ, ահա, արդեն կեսօրին պրետորի մոտ բերեցին մի գյուղացու, որը հայտնեց, որ Մակրիս կղզու մոտ ահա արդեն երկրորդ օրն է մի նավատորմ և կանգնած, ընդ որում այժմ նավերի մեջ շարժում կա և սրանք պատրաստվում են լողալ: Ցնցված այդ անակնկալից՝ պրետորը հրամայեց շեփորահարներին վերադարձի ազդանշան փչել՝ կղզ անելով դաշտավայրում ցրված մարդկանց վերադառնալ: Միաժամանակ նա տրիբուններին բաղաթ ուղարկեց, որպեսզի այստեղից էլ նավաստիներին և ռազմիկներին հավաքեն նավերի վրա: Այդ ժամանակ մի իրարանցում սկսվեց, ինչպես լինում է անակնկալ հրդեհի կամ ամրության գրավման ժամանակ, երբ ոմանք սկսեցին փնտրել իրենց ենթակայներին, իսկ այլք էլ՝ վազելով նավեր վերադառնալ: Բարձրացան աղաղակներ, որոնք, սակայն, շեփորների աղմուկի պատճառով չէին հասկացվում, տրվում էին հակառակակն հրամաններ: Այնուհանդերձ մարդիկ հավաքվեցին նավերի մոտ, սակայն սկիզբ առած խառնաշփոթում ոմանք չէին կարողանում գտնել իրենց նավերը, այլք էլ՝ ելնել դրանց վրա: Արդյունքում՝ ծովում և ցամաքում խուճապ կիսաներ սպառնացող չափերի, եթե այդ ժամանակ Էվդամոսը կոնկրետ հրամաններ չուղղեր ամեն մեկին, որից հետո պրետորական նավով նա նավահանգստից բաց ծով դուրս եկավ: Դրանից հետո արդեն այլ նավեր ևս հասցնել հետևեցին նրան և, ամեն մեկը զբաղեցնելով իր տեղը, նրանք մեկ շարքով շարվեցին: Իր հեղթին լավ եղավ նաև այն, որ Էվդամոսը ևս, որպեսզի այլոց չխանգարի, փախչեց հեռացրեց հռոմեական նավատորմը և դրանից հետո մնացած նավերը կարողացան ավելի հեշտությամբ համակցվել ամենակազմերով: Այսպիսով՝ առաջին նավերը պրետորի հսկողության տակ շարվեցին, իսկ այս շրջափյ վերջում էլ տեղ զբաղեցրին հռոմեացիները, որից հետո ողջ այս մարտակարգը բաց ծով դուրս եկավ այնպես, կարծես արդեն երևում էր արքայական նավատորմը: Նրանք Միոնեստի և Կորիկի հովանդանի միջև էին, երբ նկատեցին հակառակորդին, որի նավերը, առաջանալով գույգ-գույգ, ձգվել էին մի երկար շարքով: Այդ ժամանակ սրանք ևս մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում ձախ թևը ուժեղ ձգեցին՝ նախատեսելով շրջանցել հռոմեացիների աջ թևը: Սրան հակառակ հռոմեացիները ի վիճակի չէին այնքան ձգել ճակատը, որպեսզի հասնեն աջից անակցող հակառակորդին: Այդ ժամանակ, նկատելով ստեղծված վիճակը, մարտաշարքի պոչից առաջացավ Էվդամոսը և իր նավերը մեծ արագությամբ, բանգի հռոմեացիները այդ հարցում գերազանցում էին ողջ նավատորմին, առաջ տարավ՝ հավասարեցնելով ճակատը: Միաժամանակ, չբավարարվելով դրանով, Էվդամոսը իր նավն ուղղեց ուղիղ դեպի պրետորական նավի վրա, որտեղ գտնվում էր Պոլիսենիդեսը: /30/, այսպիսով՝ նավերը ամենուր մարտի մեջ մտան, երբ հռոմեացիների կողմից մարտնչում էին 80 նավեր, որոնցից 20-ը՝ հռոմեական, նույնքան նավ էլ հակառակորդի կողմից: Հարկ է նշել, որ հռոմեացիների կողմում ամենախոշոր նավերից կային 5 հատ՝ 3 գեթերաներ և 2 գեպտերաներ, իսկ սրանք ամրությամբ, արագությամբ, ինչպես նաև դրանց վրա գտնվող նավակալների հմտությամբ, թիակարների վարպետությամբ ու ռազմիկների արիությամբ գերազանցում էին հակառակորդի բոլոր նավերին: Այնուհանդերձ հակառակորդի վրա սարսափ էին տարածում այն նավերը, որոնք իրենցից առաջ կրակ էին կրում: Այն հանգամանքը, որ սրանց իր ժամանակին Պանոբոսի մոտ փրկեց շրջապատումից, այժմ հաղթանակի գլխավոր միջոց հանդիսացավ, բանգի արքայական նավերը, ահաբեկվելով իրենց դեմ շարժվող կրակից, կամ խուսափում էին իրենց խոյերով ճակատային հարված հասցնելուց և, մի կողմ շեղվելով, կողերը դնում էին հարվածի տակ, կամ էլ, եթե այնուհանդերձ համարձակվում էին ճակատային հարված հասցնել, իրենց վրա կրակի չիթեր էին ստանում ու սկսում էին ավելի շատ հոգալ այն հանգցնելու, բան մարտ վարելու մասին: Այնուհանդերձ, ինչպես միշտ պատերազմի պարագայում է, ամենակարևորը ռազմական խիզախությունն էր, բանգի, կենտրոնում ճեղքելով հակառակորդի արտակարգը, հռոմեացիները շուտ եկան և թիկունքից հարվածեցին հռոմեացիների դեմ մարտնչող հակառակորդի նավերին, որոնք մի ակնթարթում շրջապատվեցին ու ցրի տակն անցան: Ահա այսպիսի բախտի արժանացան կենտրոնում և մյուս թևում գտնվող Անտիոքոսի նավերը, իսկ ինչ վերաբերվում է դեռևս չուռուժված մյուս թևին, ապա այստեղ այնքան ահաբեկվեցին իրենց ընկերների կործանումից, որ սկսեցին անհանգստանալ իրենց համար և արդյունքում, տեսնելով, թե ինչպես են մնացած նավերը շրջապատվել, իսկ Պոլիսենիդեսի պրետորական նավն էլ, դաշնակցների բախտի բնափառությունից թողնելով, բացել է առաջանալու նավը, իրենք էլ բացեցին նավաթիվ փոր առաջանալու և նետվեցին փախչելու, մանավանդ որ բամին օգնում էր այդ գործին: Այս կերպ, ահա, նրանք հասան Եփեսոս: Այդ ճակատամարտում արքայական նավատորմը կորցրեց 42 նավ, որոնցից 30-ը գերվեցին և ընկան թշնամիների ձեռքը, իսկ մնացածները ցրի տակն անցան: Իրենց հեղթին հռոմեացիների մոտ շարքից դուրս եկան 2 նավեր, իսկ մի բանին էլ վնասվեցին: Հարկ է նշել, որ մի հիշարժան պատահականություն շնորհիվ հակառակորդին հաջողվեց գրավել նաև մեկ հռոմեական նավ, բանգի սա խոյով հարվածեց մի սիրունիկ նավի, որի խարխիղ իր տեղից դուրս թռավ և ծոված մատով, ինչպես երկաթյա մի ձեռք, ճանկեց հռոմեացիների նավը: Այստեղ հռոմեացիները, փորձելով այնուհանդերձ պոկվել թշնամուց, մի տեղ հավաքվեցին, սակայն ձգված խարսխապարանը, որ խճճվել էր թիակների մեջ, նրանց սրբեց դեպի ծովը: Այսպես հանկարծակի վերադավ միանգամից անօգնական դարձած նավը գերվեց մյուս նավի կողմից, որին մինչ այդ խոցել էր: Ահա ընդհանուր գծերով այն մասին, թե ինչպես տեղի ունեցավ Միենեստի մոտի ծովամարտը» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաթի հիմնադրումից սկսած», գիրք 33, գլուխ 28-30):

«Երբ ծովային վաճաղակները տեսան հռոմեացիների առաջացող նավերը, նրանք հետ դարձան և նահանջեցին...» (Պոլիբիոս «Համընդհանուր պատմություն», գիրք 21, գլուխ 12):

⁴⁷⁹ «/37/ Երբ արդեն ամեն ինչ պատրաստ էր մտածածը կյանքի կոչելու համար, կոնսուլը ելավ կանգառից և սկզբում ժամանեց Դարդանես, իսկ հետո էլ՝ Ռետիոս: Եվ այնտեղ, և այստեղ բաղաթացիները դուրս էին թափվում նրան ընդառաջ: Այստեղից նա շարժվեց դեպի Իլիոն և, ճամբար գարկելով հարթավայրում, որը տարածվում էր պարիսպներից անդին, մտավ բաղաթ ու ամրոց...: Ելնելով այնտեղից՝ նա վեց անգումներից հետո ելավ Կաիկաս գետի ակունք: Այստեղ ժամանեց նաև Եվմենոս արքան (Պերգամոսի թագավորության արքա Եվմենոս II-ը (մ.թ.ա. 197-159) – Մ.Յ.): Սկզբում նա փորձեց նավատորմը Դելեսպոնտոսից ձմեռելու տանել Դելես, սակայն հակադարձ բամին այդպես էլ չթողեց նրան այդ անել և, չնայած բազում օրեր տևած ջանքերին հաղթահարել Լեթթոնեի հովանաղը, ի վերջո նա ստիպված եղավ ցամաք ելնել մի հարմար վայրում: Այստեղից Եվմենոսը փորթաթիվ ուժերով շտապեց հռոմեական ճամբար, որպեսզի չուշանա ռազմական գործողությունների սկզբից: Ճամբարից մի մարդիկ ուղարկվեց Պերգամոս պարենամթերքի հետևից և, փոխանցելով ցորենը նրանց, ում որ հրահանգել էր փոխանցել կոնսուլը, վերադարձավ նույն ճամբար, բանի որ որոշվել էր, շատ օրերի համար ուտելիք պատրաստելով շարժվել թշնամիների վրա մինչ այն, երբ ձմեռը վրա կհասներ: Արքայական ճամբարը տեղակայված էր Թիաթիրայում: Երբ Անտիոքոսը (Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս III Մեծը – Մ.Յ.), որ գտնվում էր այնտեղ... չնայած որ ժամանակ առ ժամանակ նրա հոգում հաղթանակի հույս էր ծագում, բանգի կրա տարադրության տակ 60.000 հետևակային և ավելի բան 12.000 հեծյալ կար..., Անտիոքոսը նահանջեց և, անցնելով Փռուգիա գետը, ճամբար գարկեց Մագնեսիայի մոտ, որը Միթիլայի մոտակայքում է: Ցանկանալով ձգել ժամանակը՝ նա, որպեսզի հռոմեացիներից անվտանգ դարձնի իր ամրությունները, խորությամբ 6 և լայնությամբ 12 արմկաչափ խանդակ փորել տվեց ու դրա դրսի կողմից կրկնակի հողաթունը լցրեց, իսկ դրանից բացի էլ ներսի կողմից մեծաթիվ աշտարակներով պարիսպ կառուցեց, որոնցից միջոցով հեշտ էր խանգարել թշնամիներին անցնել խանդակը: /38/ Համարելով, որ արքան դեռ գտնվում է Թիաթիրայի մոտ՝ կոնսուլը, շարժվելով առանց կանգառի, հինգերորդ օրն իջավ Դյուրկանյան հարթավայր: Այստեղ, իմանալով, որ Անտիոքոսը հեռացել է, նա շարժվեց նրա հետքերով և ճամբար գարկեց Փռուգիա գետի այս կողմում՝ հակառակորդից 4 մղոն հեռավորության

վրա: Այստեղ մոտ 1.000 հեծյալներ, գետն անցնելով անկանոն ամբոխով, հարձակվեցին հռոմեական պահակակետի վրա: Դրանք մեծամասամբ գալլոիդներ էին, ինչպես նաև դաիեր և սրանց հանձնված այլ ցեղերի հեծյալ նետածիվներ: Սկզբում նրանք շփոթի մատնեցին անպատրաստ հռոմեացիներին, սակայն հետագայում, երբ մարտը շարունակվեց և հռոմեացիների թիվն աստիճանաբար ավելացավ, բանգի մոտակայքում գտնվող ճամբարից օգնության հասնելն հեշտ էր, իսկ արքայական ռազմիկներն էլ թվով գիշում էին ավելի մեծաթիվ հակառակորդին, նրանք փորձեցին նահանջել գետի հունով: Մինչ, սակայն, նրանք կտնտնեին գետը, մեծ բանակությամբ կոտորվեցին թիկունքից հարձակվող թշնամու կողմից: Չաջորդ երկու օրերն անցան հանգիստ և ոչ-ոք փորձ չէր կատարում անցնել գետը, բայց սհա երրորդ օրը հռոմեացիները բոլորը միանգամից անցան մյուս ափ և ճամբար զարկեցին արդեն հակառակորդից երկուսուկես մղոն հեռավորության վրա: Մինչ նրանք տեղ էին ընտրում և ամրություններ կառուցում, մոտեցան արքայական 3.000 ընտիր հեծյալներ ու հետևակայիններ: Նրանք ոչ քիչ վախի և շփոթության մատնեցին հռոմեացիներին, բանգի սրանց պահակային շուկատները թվով գիշում էին թշնամիներին: Եվ այնուհանդերձ նրանք իրենց ուժերով, չեղելով ոչ մի ռազմիկի ճամբարն ամրացնելու գործից, սկզբում կանգնեցին հակառակորդին ու մարտը հավասար դավասարդ պես տարան, իսկ հետո, երբ ճակատամարտը սկսեց թեժանալ, հեռու բռնեցին վերջիններս՝ նրանցից մոտ 100-ին սպանելով և նույնքանին էլ գերելով: Չաջորդ չորս օրերը երկու զորքերը մարտական կարգով կանգնած էին իրենց հողաթմբերի դիմաց: Հինգերորդ օրը հռոմեացիները շարժվեցին դեպի հարթավայրի կենտրոն: Անտիոքոսը, սակայն, չէր շարժում իր դրոշները և նրա զորքի հետին շարքերը հողաթմբից հեռու էին ավելի, բան 1.000 ոտնաչափ /39/ ճանաչվելով այն բանում, որ մարտը հետաձգվում է, կոնսուլը հաջորդ օրը խորհուրդ հրավիրեց, որպեսզի բնակարանն ընդ այն հարցը, թե ինչ պետք է անել, եթե Անտիոքոսը թույլ չտա իրեն մարտի մեջ բաշել: Բանն այն էր, որ ձմեռն արդեն սկսվում էր և պետք էր կամ ռազմիկներին պահել վրաններում, կամ էլ գնալ ձմեռոցները և այդ պարագայում հետաձգել մարտը մինչև հաջորդ ամառ: Երբեք և ոչ մի այլ թշնամու, սակայն, հռոմեացիներն ավելի չէին արհամարհել, բան Անտիոքոսին, դրա համար էլ բոլոր կողմերից միաձայն սկսեցին գոռալ, որ կոնսուլն անմիջապես տանի իրենց, որպեսզի օգուտն ռազմիկների մարտական պոռթկումից, որոնք պատրաստ էին, եթե թշնամին մարտի դուրս չգա, նրա ճամբարը ներխուժել խանդակներն ու հողաթմբերը ձեռքնելով, կարծես իրենց սպասում էր թե մեծագույն բանակի թշնամիների հետ, այլ՝ իրենք պետք է կոտորեին նույնքան բանակությամբ անասունների: Չնեոս Դոմիցիոսը ուղարկվեց հետախուզելու, թե ինչ ճանապարհով և որ կողմից ավելի լավ կլինի մոտենալ թշնամու հողաթմբին: Չաջորդ օրը այն բանից հետո, երբ ամեն ինչի մասին հստակ գեղուցեցին, որոշվեց ճամբարն ավելի մոտ տանել: Երրորդ օրը դրոշը բերվեց հարթավայրի կենտրոն և գործը սկսեց մարտական կարգով շարվել: Անտիոքոսը հաշվի առնելով, որ արդեն հնարավոր չէր հետազգայում և խուսափել ծակատամարտից, բանից հետաձգումը բաթայում էր յուրայինների ոգին և հույս տալիս թշնամիներին, ինքն էլ գործը հանեց ճամբարից ու դրանից բավականին հեռացավ, որպեսզի մարտնչելու իր պատրաստակամությունը լիովին երևար: Հռոմեական մարտակարգը ըստ ռազմիկների կազմի և զենքերի միատեսակ էր: Նրա մեջ մտնում էին երկու հռոմեական լեգեոններ և դաշնակից-լատինացիների և 2 լեգեոններ, որոնցից յուրաքանչյուրը կազմված էր 5.400 մարդուց: Հռոմեացիները կանգնած էին մարտակարգի կենտրոնում, լատինացիները՝ թևերից: Առջևում կանգնած էին հաստատները, նրանցից հետո՝ պրինցիպները, իսկ շարքը փակում էին սորիարիները: Այս կարծես ուղիղ մարտակարգի սահմաններից անդին, շարունակելով այն, կոնսուլը աչից տեղակայեց Եվմենոսի օժանդակ ուժերը, որոնք խառնված էին արքայական թեթևագնացների հետ, ընդհանուր առմամբ մոտ 3.000 հետևակայիններ: Նրանցից հետո նա դրեց մոտ 3.000 հեծյալների, որոնցից 800-ը պատկանում էին Եվմենոսին, իսկ մնացածը հռոմեական էին: Ամենաձայնում կոնսուլը տեղակայեց տրալլներին և կրետացիներին ու սրանք 500-ական էին: Ձախ թևը կարիք չունեց նման օժանդակության, բանգի այս կողմից բնակյալ սահման էր ճամբարում դիք ափերով գետը, բայց այնուհանդերձ այնտեղ ևս հեծելագործի 4 թուրմաներ դրվեցին: Այսպիսին էին հռոմեացիների ուժերը: Բացի դրանից, նրանց միացան 2.000 մակեդոնական և թրակիական կամավորներ: Սրանք թողնվել էին ճամբարի պահպանության համար: Պահեստազորում՝ սորիարիներից անդին, թողնվեցին 16 փղեր, բայց սրանք, բացի այն բանից, որ ակնհայտ կերպով չէին դիմանա արքայական փղերին, որոնք 54-ն էին, աֆրիկյան փղերն ընդհանուր առմամբ ևս հնդկականներին չէին կարող հասնել նույնիսկ հավասար թվաքանակի բանակության, բանգի հնդկականները գերազանցում էին սրանց և չափերին: /40/ Արքայական մարտակարգը ավելի տարացել էր այն կազմող ցեղերի բազմաթվության, զինվածության և օժանդակ ուժերի տարբեր տեսակների պատճառով: 16.000-ը զինված էին մակեդոնական ձևով և այս ռազմիկները կոչվում էին ֆալանգավորներ: Դա մարտակարգի կենտրոնն էր: Արքան առաջնագծում նրանց բաժանեց 10 մասերի այն հաշվարկով, որ ամեն մի մասի արանքում երկուական փիղ կանգնած լինեն: Դա արքայական զորքի ծաղիկն էր: Նրա տեսքն ընդհանուր առմամբ դող էր առաջացնում, սակայն առանձնահատուկ վախ էին ներշնչում փղերը, որոնք իրենց մարմիններով առնում էին ռազմիկների վրա: Նրանք իրենք ևս հրեշավոր էին, սակայն տպավորությունն ավելի էր ուժեղանում իրենց ծածկոցներով պատված ճակատային զրահների և մեջքների դրված աշտարակների տեսքից, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա փղավարից բացի կային նաև 4 ռազմիկներ: Ֆալանգից աջ արքան տեղակայեց 1.500 գալլո-հունական հետևակայիններին, որոնց միացան 3.000 զրահապատ հեծյալներ՝ կոչվող կատաֆրակտներ: Դրանց միացավ մոտ 1.000 հեծյալներից կազմված իլը, որը կոչվում էր ագեմա: Դրանք մարտից և այդ շրջաններից տարբեր ցեղերից հավաքագրված ընտիր հեծյալներ էին: Նրանց հարում էր փղերի ջոկատը, որը կանգնած էր պահեստազորում: Այս կողմում, առաջացնելով մի քիչ ձգված թև՝ կանգնած էր արքայական կահորտն, որի ռազմիկները կոչվում էին արծաթակահանավորներ՝ ըստ իրենց զինվածության: Ավելի հեռու կանգնած էին դաիերը, 1.200 հեծյալ նետածիվներ, այնուհետև 3.000 թեթև զինվածներ, կեսը կրետացիներ, մյուս կեսն էլ տրալլացիներ, իսկ սրանց էլ հարում էին 2.500 միսիական նետածիվներ: Այդ թևի ծայրը փակում էին իրար խառնված 4.000 կարտիական պարաստիկավորները և էլամական նետածիվները: Ձախ թևից ֆալանգին հարում էին 1.500 գալլոհունական հետևակայիններ և 2.000 կատաֆրակտացիներ նախկիններին նման զինվածությամբ, որոնց ուղարկել էր Արիարաթես արքան (**Կապարոկկիայի թագավորության արքա Արիարաթես IV Եռանբեքը (մ.թ.ա. 220-163) – Մ.3.**): Ավելի հեռու կանգնած էին 2.700 հոգի բոլոր տեսակի օժանդակ զորքերից, 3.000 հեծյալ կատաֆրակտներ և 1.000 այլ հեծյալներ: Սրանցից հետո գալիս էր արքայական ալան, որտեղ մարդկանց և ձիերի զրահավորումը սովորականից թեթև էր, բայց ավելի ամուր, ինչպես մնացած այլ հեծելագործի մոտ: Դրանք իրենց մեծ մասով ասորիքցիներ էին, որոնք խառնված էին փոյուղացիներից և յուդիացիներից: Կալ հեծելագործի դիմաց տեղակայված էին մանգաղակիր մարտակառքերը և դրոմադերա կոչվող ուղտերը: Վերջիններս վրա իրենց նեղ և չորս արմկաչափ երկարությամբ թորեով հեծած էին արաբական նետածիվները, որպեսզի խոցեին հակառակորդին ինչպես ծուր վրայից: Ավելի հեռու կանգնած էին ևս բազմաթիվ ռազմիկներ, այնպես, ինչպես աջ թևում՝ սկզբում տարեկանիցները, այնուհետև 2.500 գալլո-հունական հեծյալներ: Երկու 1.000 ներկրետացիները, 1.500 կրիացիները ու կլիկիացիները, որոնք այն զինվածությունն ունեին, ինչ տրալլները, ինչպես նաև 4.000 թեթևագնացներ՝ պիստիացիների, պամֆիլացիների և յուկիացիների թվից: Ի վերջո գալիս էին կարտիկացիների և էլամցիների օժանդակ ուժերը, այնպիսին, ինչպիսին որ տեղակայված էին աջ թևում: Առանձին կանգնած էին 16 փղեր: /41/ Ինքը՝ արքան, գտնվում էր աջ թևում: Ֆալանգի գլուխն ևս դրեց իր որդի Սելևկոսին (**Սելևկյանների թագավորության ապագա արքա Սելևկոս IV-ին – Մ.3.**) և իր եղբորորդի Անտիպատրոսին: Կենտրոնը նա հանձնեց երեքին՝ Մինիսիոսին, Չևկսիդային և փղերի հրամանատար Ֆիլիպին: Առավոտյան մշուշը, որը վեր ելավ օրը բացվելուն պես, ամպերով կախվեց և ուժեղացրեց խավարը: Խոնավությունը, որը բերվում էր հարավային բամուզ, թափանցում էր ամեն ինչի մեջ, կարծես անձրև էր եկել: Այս ամենը, սակայն, մագաչափ իսկ չվնասեց հռոմեացիներին, սակայն վնասակար եղավ արքայական ռազմիկների համար, բանգի կիսամուրթը հռոմեացիներին չէր խանգարում ոչ լայն մարտակարգում տեսնել բոլոր կողմերը, իսկ խոնավությունն էլ նիզակներին և թորերին ընդհանրապես վնաս չէր տալիս, բանգի նրանց զինվածությունը գրեթե ամբողջովին ծանր էր, սակայն, ինչ վերաբերվում է արքայական ռազմիկներին, ապա, նման ձգված մարտակարգի պայմաններում նույնիսկ կենտրոնից հնարավոր չէր տեսնել սեփական թևերը, էլ չառած այն մասին, որ ծայրից ծայր դիտարկվեց մարտակարգը: Իր հերթին խոնավությունը փափկեցնում էր աղեղները, պարսատիկներն և տեգերը: Ի վերջո մանգաղակիր մարտակառքերը, որոնցով Անտիոքոսը հույս ուներ ցրել թշնամու մարտակարգը, վախ էին պատճառում ավելի շուտ սեփական զորքին, իսկ դրանք հանդերձավորված էին այսպես: Յուրաքանչյուրն այս ու այն կողմից դեպի դուրս ուներ ցցված սայլեր, որոնք հատում էին այն ամենը, ինչ հանդիպում էր ճանապարհին, իսկ դրանք ծայրերին էլ երկուական երկար մանգաղներ էին ամրացված, մեկը սայլին հավասար, իսկ մյուսը ավելի ներքև՝ ուղղված դեպի գետին: Առաջինը նախատեսված էր կտրելու համար այն ամենը, ինչ կողքից էր, իսկ մյուսը՝ ընկածներին և ներքև տապալվածներին խոցելու համար էր: Ավախեծծերի վրա երկու կողմերից ևս երկու տարբեր կողմեր ուղղված մանգաղներ կային՝ նույն ձևի ամրացված: Ահա այս կերպ էին հանդերձավորված այդ մարտակառքերը, որոնց լծված էին չորսական ձիեր: Ինչպես վերևում ասվեց, արքան դրանք դրեց առաջնագծում, բանգի, եթե դրանք կանգնած լինեին շարքերի մեջ կամ հանում, ստիպված կլինեին առաջ մղվել յուրայինների միջով: Այս ամենը տեսնում էր Եվմենոսը, որը գիտեր, թե մարտում գեղեի այդ տեսակն ինչպես է վտանգավոր հենց իր տերերի համար, եթե թշնամին, չլսվելով ուղիղ մարտը, սկսի վախեցնել ձիերին: Եվ ահա նա կրետական նետածիվներին, պարսատիկավորներին և տեգավորներին հրամայեց հեծելագործի մի բանի տուրմաների հետ միասին առաջ անցնել, ընդ որում ոչ թե կուռ շարքերով, այլ հնարավորինս լայն ցրվելով, և բոլորով միանգամից բոլոր կողմերից արձակել իրենց նետերն ու սանցներ: Կարծես հանկարծ փոթորիկ պայթեց ձիերի վրա: Վիրավորված ամեն կողմից արձակվող նետերից և վախեցած անկանոն աղաղակներից՝ նրանք, կարծես կատաղելով, սլացան ու ուր պատահի՝ չտեսնելով ոչ մի բան իրենց ճանապարհին: Եվ թեթևագն ռազմիկները, և ծարպիկ պարսատիկավորները արագաուռ կրետացիների հետ միասին ակնթարթորեն

խուսափեցին նրանցից, իսկ հեծյալներն էլ, աղաղակներով նետովելով մարտակառքերի հետևից, ավելի շատ վախ առաջացրին ձերի ու նաև ուղտերի շարքերում: Վերջիններս ևս սարսափի մատնվեցին, իսկ նրանց բարձր աղաղակն էլ կրկնվեց արդեն ավելի մարդաշատ ամբոխի կողմից: Այս կերպ մարտակառքերը իրար դեմ կանգնած գործերի միջև գտնվող դաշտավայրից հեռու բշկեցին և միայն նրանց հեռանալուց հետո էր որ, երբ դրանք անպետք ծաղրի առարկա դարձան, երկու կողմերից մարտը սկսելու ազդանշան տրվեց ու հակառակորդները նետովեցին միմյանց վրա: /42/ Այդ դատարկ արկները, սակայն, այնուհանդերձ իսկական պարտության պատճառ հանդիսացավ, բանգի սարսափն և շփոթը տարածվեց մարտակառքերի մոտ կանգնած օժանդակ ջոկատների վրա, որոնք, զրկվելով օժանդակությունից, ցրվեցին՝ հարվածի տակ դնելով ողջ զորքը ընդհուպ մինչև հեծյալ-կատաֆրակտներ: Իր հերթին, երբ հռոմեական հեծելազորը հարձակվեց ոչ մեկի կողմից օժանդակություն չունեցող այս հեծյալ-կատաֆրակտների վրա, նրանք չդիմացան նույնիսկ առաջին իսկ հարվածին և արդյունքում նրանց մի մասը դիմեց փախուստի, իսկ այլոց էլ, իրենց գեներալի և հանդերձանքի ծանրության պատճառով, թշնամիներն իրենք հասան: Արդյունքում՝ ողջ ձախ թևը տապալվեց, իսկ, այն բանից հետո, երբ ցրվեցին նաև օժանդակ ջոկատները, որոնք կանգնած էին հեծելազորի և այսպես կոչված ֆալանգավորների միջև, շփոթը տարածվեց նաև մարտակարգի կենտրոնում: Ֆալանգի շարքերը խախտվեցին, իսկ իրենց երկար նիզակներն օգտագործելն էլ, որոնք մակերդնացիների մոտ կոչվում են սարիսներ, դարձավ անհնար այն բանի պատճառով, որ թշնամիների ու իրենց արանքը հայտնվեցին յուրայինները: Լեգեոնները հարձակվեցին շփոթվածների վրա՝ նրանց հարվածելով տեգերով և նիզակներով: Նույնիսկ փղերը, որոնք տեղակայված էին որոշակի արանքներում, չվախեցին հռոմեական զինվորներից, որոնք դեռևս աֆրիկյան պատերազմներից էին տվող, թե ինչպես է պետք խուսափել այդ իրենցից, ինչպես նաև գիտեն, թե ինչպես է հնարավոր դրանց կողքից խոցել նիզակով կամ էլ, ընդհուպ ստունելով, ջերդ կտրել թորով: Թշնամիների մարտակարգի արդեն գրեթե ողջ կենտրոնը ջախջախված էր ճակատային հարվածով, իսկ օժանդակ ջոկատներն էլ, ենթարկվելով թիկուկաթյան անցման, ոչնչացվեցին, երբ հռոմեացիները իմացան, որ մյուս թևում իրենց զինվորները փախչում են, իսկ գրեթե արդեն հենց ճամբարից էլ լսվում էին սարսափի մատնվածների աղաղակները, ընդ որում այդ բանն այսպես եղավ: Անտիոքոսը, որը գտնվում էր աջ թևում, նկատեց, որ այստեղ հռոմեացիները պահեստազորում 4 տուրմ հեծելազորից զատ ոչինչ չունեն, բանի որ գետը հուսալի պաշտպանություն էր ապահովվում, ընդ որում, այն բանից հետո, երբ այս հեծյալները ցանկացան միանալ յուրայիններին, գետափը մնաց ընդհանրապես առանց պահպանության: Եվ ահա հենց այստեղ էլ Անտիոքոսը հասցրեց իր հիմնական հարվածը՝ օգտագործելով օժանդակ ուժերն ու ծանր հեծելազորին: Դարված ոչ միայն ճակատային էր, բանգի հռոմեացիներին սկսեցին ճնշել նաև թևից, չէ՞ որ թևանցումը եղել էր նաև գետի կողմից: Ակզբում փախուստի դիմեցին հեծյալները, իսկ հետո արդեն՝ դրանց մոտ գտնվող հեռակալայինները: Նրանք բոլորը խառնիխուռն նետովեցին դեպի ճամբար: /43/ Ճամբարի հրամանատարությունն իրականացնում էր Մարկոս Լեպիդոսի որդի, ռազմական տրիբուն Մարկոս Էմիլիոսը՝ մոտ ապագայում՝ մեծ պոնտիֆիկոսը: Տեսնելով, որ հռոմեացիները փախչում են, նա պահպանության իր ողջ ջոկատով նետվեց նրանց ընդառաջ՝ պահանջելով, որ նրանք նախ կանգ առնեն, իսկ հետո արդեն՝ վերադառնան մարտ: Էմիլիոսը հանդիմանում էր նրանց վախկոտության և ամոթալի փախուստի համար, իսկ հետո էլ սպառնաց կործանմանը, եթե նրանք համարձակվեցին չեղարկվել հրամանին: Ի վերջո նա յուրայինների ազդանշան տվեց սպանել նրանց, որոնք վազում էին առջևից, իսկ հետևից գալացողներին էլ, սպառնալով զենքով ու վերքեր հասցնելով, ստիպեց կրկին շուռ գալ թշնամու վրա: Այստեղ, ահա ավելի մեծ վախը առավելության հասավ փոքր վախի նկատմամբ և, բոլոր կողմից սեղմվելով, այս փախչողները սկզբում կանգ առան, իսկ հետո էլ արդեն վերադարձան մարտի: Ինչ վերաբերվում է Էմիլիոսին, ապա նա իր ջոկատով, որտեղ 2.000 բաջեր կային, բաջարի կերպով ելավ անկասելիորեն հարձակվող արքային ընդառաջ: Եվմենոսի եղբայր Թթալեսը (**Պերգամոնի թագավորության ապագա արքա Աթալես II-ը – Մ.3.**), որը մարտնչում էր աջ թևում և առաջին իսկ հարվածով տապալել էր թշնամու ձախ թևին, նկատեց մյուս թևում զինվորների փախուստը ու հռոմեական ճամբարի մոտ առաջացած շփոթը: 200 հեծյալներով նա շտապեց օգնության և տեղ հասավ ճիշտ ժամանակին: Երբ Անտիոքոսը համոզվեց, որ նրանք, որոնց նա տեսնում էր միայն թիկունքից, վերսկսել են մարտը և ճամբարից ու զորքից իրեն թշնամիների նոր խմբեր են ուղևորում, նա շուռ տվեց ձին ու նետվեց փախուստի: Այս կերպ հաղթանակ տանելով երկու թևերում էլ, դաշտի կենտրոնում թափված դիակների կույտերի միջով հռոմեացիները սկսեցին առաջ ընթանալ, որպեսզի թալանեն թշնամու ճամբարը: Բոլորից առաջ ընթանում էր Եվմենոսի հեծելազորը, իսկ նրանից հետո էլ արդեն մյուս հեծյալներն էին, որ ողջ դաշտով մեկ հետապնդում էին փախչողներին և սպանում բոլոր նրանց հետ մնացողներից, ում կարողանում էին հասնել: Փախչողների համար, սակայն, որոնք խառնվել էին մարտակառքերին, փղերին և ուղտերին, առավել կործանարար դարձավ հենց իրենց իսկ սեփական ամբոխը, բանի որ շփոթում ու հրմշտոցում, կարծես կոյրեր, նրանք ավելի շատ, քան մարտի դաշտում, իրար վրա էին ընկնում և, ոտնատակ գնալով, կործանվում էին: Սարսափելի կոտորած, ավելի ուժեղ, քան մարտում, տեղի ունեցավ նաև ճամբարում: Բանն այն էր, որ սրա պաշտպանության համար թողնված ջոկատը համարվեց մարտի սկզբում փախուստի դիմանձերից, մեծաթիվ դարձավ և, հույսը դնելով դրա վրա, հողաթմբի դիմաց համառ դիմադրություն ցույց տվեց, այնպես, որ հռոմեացիները, որոնք ծրագրել էին առաջին իսկ հարվածով գրավել ճամբարը, դարպասների ու հողաթմբի մոտ կանգնեցվեցին, իսկ երբ ի վերջո կատաղած ներս խուժեցին, այնտեղ սարսափելի կոտորած արեցին: /44/ Պատմում են, որ այդ օրը կոտորվեց մինչև 50.000 հետևակային և 3.000 հեծյալ, կենդանի բռնվեցին 1.400 հոգի, ինչպես նաև 15 փղեր՝ իրենց փղավարների հետ միասին: Հռոմեացիների մոտ քիչ չէին վիրավորները, սակայն զոհվեցին միայն ոչ ավել, քան 300 հետևակայիններ, 24 հեծյալներ ու ևս 25 հոգի Եվմենոսի զորքից: Այդ օրը հաղթողները թալանի ենթարկեցին թշնամական ճամբարը և մեծ ավարով վերադարձան իրենց ճամբար: Հաջորդ օրը նրանք զբաղված էին սպանվածների վրայից զրահները հանելով և գերիներ հավաքելով: Թիաթիրայից և Մագնեսիայից, որը Սիբիլայի մոտ էր, դեսպաններ եկան, որպեսզի հանձնեն այդ բաղաթները: Անտիոքոսը մի քանի կողմնակիցների հետ դիմեց փախուստի, սակայն շատերին հավաքեց ճանապարհին և զինված մարդկանց փոքրիկ մի խմբի հետ արդեն գիշերը հասավ Մարոն: Այստեղից, իմանալով, որ իր որդի Սելևկոսը և ընկերներից մի քանիսը ուղղվել են դեպի Ալաբան, նա ինքը ևս չորրորդ գիշերապահակի ժամանակ կնոջ ու աղջկա հետ միասին հետևեց նրանց: Մարոնի պահպանությունը հանձնվեց Քսենոնին, իսկ Լյուդիայի վրա էլ կառավարիչ Լեանակվեց Թիմոնը, սակայն ոչ բաղաթացիները, ոչ էլ ռազմիկները, որոնք միջնաբերդներում էին, նրանց վրա ուշադրություն չդարձրին և լիակատար համաձայնության մեջ դեսպաններ ուղարկեցին կոնսուլի մոտ» (Տրոսոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաթի հիմնադրումից սկսած», գիրք 37, գլուխ 37-44):

«/30/ Արտահայտվելով այդպես՝ Պուբլիոսը հիվանդության պատճառով հեռացավ Դելես՝ որպես զենու Ղուբիցիոսի խորհրդական թողնելով եղբորը: Իր հերթին Անտիոքոսը (**Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս III Մեծը – Մ.3.**), ինչպես Ֆիլիպ Մակեդոնացին (**Մակեդոնական թագավորության արքա Ֆիլիպ II-ը – Մ.3.**), ենթարկելով, որ, նույնիսկ եթե պարտվի, պատերազմում իրենից ավել չի վերցվի, քան առկա է ներկայացվող պահանջներում, զորքը բաշեց Թիաթիրոս՝ թշնամուն ավելի մոտիկ, իսկ Սցիպիոնին էլ ուղարկեց նրա որդի Էլայոսին: Վերջինիս ուղեկիցներին Սցիպիոնը խորհուրդ տվեց, որ Անտիոքոսը ճակատամարտի մեջ չմտնի, մինչև ինքը հետ օգտանա: Դետելով այդ խորհրդին՝ Անտիոքոսը երկրորդ ճամբարը գարկեց Սիբիլիա լեռան մոտ և շրջապատեց այն ամուր պարսպով: Նա զանազան Փոնոպագի գետից որպես թշնամիների դեմ առաջապահ ամրություն, որպեսզի անկախ իր կամքից ճակատամարտի մեջ չենթադրվի: Իր հերթին Ղուբիցիոսը, լի փառասիրական նկրտումներով, որպեսզի պատերազմն ավարտվի միայն իր օրոք, շատ համարձակ կերպով անցավ գետը Անտիոքոսից 20 ասպարեզ հեռավորության վրա և ճամբար գարկեց: Զորս օր շարունակ նրանք երկուսն էլ շարունակ էին իրենց զորքերը այդ ամրության մոտ, սակայն մարտը չէին սկսում: Հինգերորդ օրը Ղուբիցիանոսը կրկին շարեց յուրայիններին և ինքնավստահ կերպով սկսեց բարձրանալ լեռն ի վեր: Քանի որ Անտիոքոսը չէր ելնում նրա դեմ, նա մյուս ճամբարը տեղակայեց արդեն թշնամիների ավելի մոտ և, բաց թողնելով ևս մեկ օր, բոլորին ու հատկապես թշնամիներին լսելի կերպով հայտարարեց, որ վաղը Անտիոքոսը, ինչքան էլ այդ չուզենա, ստիպված կլինի մարտի մեջ մտնել: Իր հերթին վերջինս, այդ ամենից հուզվելով, կրկին փոխեց իր որոշումը և, չնայած կարող էր մնալ իր ճամբարի պարիսպներից ներս կամ էլ ամենայն հաջողությամբ սահմանափակվել պարիսպները պաշտպանելով, բանի դեմ Պուբլիոսը չէր առողջացել, իր համար ամոթալի համարեց, ունենալով ավելի մեծաթանկալ զորք, խուսափել ճակատամարտից: Դրա համար էլ նա իր ուժերը մարտի հանեց: /31/ Դեռևս գիշերով՝ գիշերապահակի վերջում, նրանք երկուսն էլ իրենց զորքերը հանեցին և յուրաքանչյուրն այս կերպ դասավորեց դրանք: Ձախ թևը զբաղեցնում էին 10.000 հռոմեական ծանրազեններ հենց գետի մոտ, նրանցից հետո գալիս էին այլ 10.000 իտալիկներ և բոլոր նրանք կանգնած էին 3 շարք խորությամբ: Իտալիկների կողքին կանգնած էր Եվմենոսի (**Պերգամոնի թագավորության արքա Եվմենոս II-ի – Մ.3.**) զորքն և աքայական թեթևազենները՝ 3.000 հոգու կազմով: Այս կերպ էր շարված ձախ թևը: Աջ թևում կանգնած էին Եվմենոսի, հռոմեական և իտալիկները հեծյալները՝ կրկին ոչ ավել, քան 3.000 հոգի: Նրանց մեծ քանակությամբ միացվել էին թեթևազեններ և նետաձիգներ, իսկ հենց իր՝ Ղուբիցիոսի, շուրջն էլ հեծյալների չորս ջոկատ կար: Այս կերպ ահա նրանց բոլորի թիվը կազմում էր 30.000 հոգի: Աջ թևի գլուխ կանգնած էր ինքը՝ Ղուբիցիոսը, կենտրոնում նա տեղակայվել կոնսուլին, իսկ ձախ թևն էլ հանձնեց Եվմենոսին: Ինչ վերաբերվում է փղերին, որոնք նա բերել էր Լիբիայից, ապա, համարելով, որ դրանցից ոչ մի օգուտ չկա, դրանք թվով տեղի քիչ էին, քան թշնամիներին, և, բաց իր, բանի որ դրանք բոլորը լիբիական էին, վախենում էին թշնամու մոտ առկա իրենց ավելի խոշոր անկախներից, ահա ուրեմն, այս ամենը հաշվի առնելով նա դրանք տեղակայեց բոլորից հետ: /32/ Հռոմեացիները այս կերպ էին շարված, իսկ Անտիոքոսի զորքը կազմված էր 70.000 հոգուց: Այս զորքի ամենաուժեղ մասը 16.000 հոգուց կազմված մակեդոնական

Ֆայլանգն էր, որը այն կերպն ուներ, ինչ կերպ որ կազմակերպվել էր դեռևս Ալեքսանդրի (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի – Մ.Ֆ.**), ու Ֆիլիպի կողմից: Նա այն դրեց կենտրոնում՝ բաժանելով 10 մասերի: Այս մասերից ամեն մեկում կար 1.600 հոգի՝ յուրաքանչյուրը ճակատից 50, իսկ խորությամբ 32 հոգի: Մասերից յուրաքանչյուրի թվերում տեղակայված էին փղեր՝ թվով 22 հատ: Այս ֆայլանգի տեսքը նման էր պարսպի, այն դեպքում, երբ փղերը նման էին աշտարակների: Անտիոքոսի հետևակ գործն ահա այս տեսքն ուներ: Ինչ վերաբերվում է հեծելազորին, ապա դրա ամեն մի կողմից կանգնած էին գալաթացիները, ծանր հանդերձավորում ունեցողները՝ կատաֆրակները, և այսպես կոչված մակեդոնացիների ագնան: Դրանք ընտիր հեծյալներ էին և հենց այդ պատճառով էլ նման կերպ էին կոչվում: Երկու ջակատներն էլ, հավասար բանակությամբ, կանգնած էին ֆայլանգի այս ու այն կողմերում: Նրանց կողքին թվերը զբաղեցնում էին աջից որոշ թեթևագեները և արծաթյա վահաններով այլ հեծյալներ, ինչպես նաև հեծյալ նետամիզներ՝ թվով 200-ը: Ձախ թևում կանգնած էին գալաթացիների ցեղերը՝ տեկտոգազերը, տրոկսները, տոլիստոքները, որոշ կապադովկացիներ, որոնց ուղարկել էր Արիարաթեսը (**Կապադովկիայի թագավորության արքա Արիարաթես IV Եռանդեսը – Մ.Ֆ.**), ինչպես նաև օտարազգի զորքի իրար խառնված ջակատներ: Սրանցից հետո կանգնած էր մեկ այլ զրախակիր հեծելազոր, իսկ նրանից հետո էլ՝ թեթև մեկ այլ հեծելազոր, որը կոչում էին «հետերոսների հեծելազոր»: Ահա այս կերպ շարեց Անտիոքոսն իր զորքը: Թվում է, թե բոլոր հույսերը նա դրել էր հեծելազորի վրա, որը խիտ շարքերով տեղակայել էր ճակատում, իսկ ֆայլանգն էլ, հակառակ պատերազմի բոլոր կանոնների, նա տեղաբաշխել էր փոքր տարածության վրա և խիտ, այն ֆայլանգը, որի վրա նա պետք է առանձնահատուկ հույսեր դնե որպես ռազմական հնարքների նառվել տվող եղող զորամաս: Նա նաև մեծ բանակությամբ պարսատիկավորները և այլ նետամիզներ ուներ Փռյուզիայից, Լյուդիայից, Պամֆիլիայից, Պիսիդիայից, Կրետեից, Տրապիսիայից ու Կիլիկիայից, որոնք հանդերձավորված էին կրետացիների նման: Սրանցից բացի կային նաև Էլի հեծյալ նետամիզներ՝ դահեր, միսիացիներ, էլամցիներ և արաբներ: Վերջիններս, նստած արագատուք ուղտերի վրա, վերևից ներքև շատ արդյունավետ նետեր էին արձակում, իսկ ձեռնամարտի ժամանակ էլ օգտվում էին զգալի երկարություն ունեցող նեղ դանակներից: Մանգաղակիր մարտականքները տեղակայվեցին երկու զորքերի միջև, որպեսզի մարտը սկսեն ճակատից: Սրանց առվել էր, որ առաջին իսկ ընդհարումից հետո հետ գնան: /33/ Արտաքինից թվում էր, թե կանգնած է երկու զորք, որոնցից մեկը պետք է մարտը սկսի, իսկ մյուսին վիճակված է մնալ պահեստազորում: Այս զորքերից յուրաքանչյուրն էլ իր բանակությամբ և հանդերձանքով պետք է վախ պատճառեր: Այն թվում հեծելազորի հրամանատարությունն իրականացնում էր Անտիոքոսն ինքը, մյուս թևում՝ նրա որդի Սելևկոսը (**Սելևկյանների թագավորության ապագա արքա Սելևկոս IV-ը – Մ.Ֆ.**), ֆայլանգի հրամանատարը փղերի ջակատի հրամանատար Ֆիլիպն էր, իսկ առաջապահ թեթևագեները՝ Միտրասն և Չևկիսը: Օրը առաջափայլատ և մնալ էր: Արդյունքում՝ մարտակարգ կորում էր տեսադաշտից, իսկ աղեղների հարվածներն էր ավելի թուլանում էին, ինչը բնական է խոնավ և մառախլապատ օդում: Երբ Եվմենոսը նկատեց այդ, մնացած այլ բաների վրա նա դադարեց ուշադրություն դարձնել, սակայն շատ էր անհանգստանում իր դիմաց կանգնած մարտակառքերից և դրա համար էլ, ինչքան ուներ հավաքելով իր բոլոր պարսատիկավորներին, նետամիզներին ու մնացած թեթևագեներին, հրամայեց նրանց հարձակում գործել մարտակառքերի վրա և կառավարների փոխարեն խցեղ ձիերին, բանգի, թեք դրակն սկսեն ծառս գալ մարտական ծառաբերում, ողջ մարտակառքը անօգուտ կդառնա, դե իսկ մնացած ողջ կարգն է կիսառնկի, որովհետև մանգաղներից վախենում էին հենց յուրայինները: Երբ ահա այս կերպ բոլոր ձիերը վերքեր ստացան և մարտակառքերը սլացան հենց յուրայինների վրա, այդ անկարգությունն իրենց վրա առաջին հերթին զգացին առավել մոտիկ կանգնած ուղտերը, իսկ հետո էլ արդեն՝ զրախակիր հեծելազորը, որին իր ծանրության պատճառով դժվար եղավ մանգաղներից խուսափելը: Մեծ խառնաշփոթ և ամեն տեսակի անկարգությունը, որը մինչ այդ սկսվել էր մարտակառքերից, տարածվեց երկու զորքերի արանքում տարածվող տարածության վրա, սակայն մարդիկ սկսեցին կասկածել եղածից ավելին, ինչպես լինում է նման ձգված ճակատի, շարքերի խտության, տարաբնույթ աղաղակների ու մեծագույն սարսափի պայմաններում, երբ ճշգրիտ իմանալ, թե ինչ է տեղի ունենում այնքան էլ հեշտ չէր նույնիսկ նրանց համար, որոնք գտնվում էին տեղի ունեցող իրադարձությունների թեկուզ հենց կողքին: Վախը փոխանցվում էր մեկից մյուսին և ավելի մեծ չափեր ընդունում: /34/ Երբ Եվմենոսի ահա այս առաջին գործողությունը նման հաջող տեսք ունեցավ և զորքերի արանքում գտնվող տարածությանը, մինչ այդ զբաղեցված մարտակառքերի և ուղտերի կողմից, ազատվեց, նա իր, ինչպես նաև հոռմեական ու իտալական հեծյալներին, ինչքան որ ուներ, տարավ իր դիմաց կանգնած գալաթացիների, կապադովկացիների և մնացած այլ օտարազգի զորքերի վրա՝ բարձրաձայն գոռալով ու դրդելով գնալ ռազմական գործում անկործ և արդեն իսկ իրենց առաջապահ պաշտպանությունից զրկված մարդկանց վրա: Նրա զորքը պատրաստակամորեն հետևեց նրան և հասցված հարվածն այնքան ծանր եղավ, որ նրանք փախուստի մատնեցին ինչպես իրենց դիմաց կանգնած թշնամիներին, այնպես էլ նրանց կողքին կանգնած հեծյալներին ու կատաֆրակներին, որոնք մարտակառքերի պատճառով առանց այդ էլ արդեն ուժեղ անկարգության էին մատնվել: Սրանց, որոնց իրենց հանդերձանքի ծանրության պատճառով հեշտ չէր փախչել կամ նույնիսկ շուր գալ, նրանք մեծ բանակությամբ բռնում և կոտորում էին: Ահա թե ինչ էր տեղի ունենում մակեդոնական ֆայլանգի ձախ թևում: Ինչ վերաբերվում է աջին, որտեղ կանգնած էր Անտիոքոսը, ապա այստեղ նա ճեղքեց հռոմեացիների համընդհանուր ճակատը, այն մասերի բաժանեց և հեռու հեռավայրեց: /35/ Արդյունքում՝ մակեդոնական ֆայլանգը, որը հեծելազորի հետ կապը պահպանելու համար տեղակայված էր մի նեղ քառակողմ տարածության մեջ, երկու կողմերից զրկվեց հեծելազորի աջակցությունից և, մեջն ընդունելով իր դեռ առաջին շարքերում մարտնչող թեթևագեներներին, կրկին խտացրեց շարքերը: Իր հերթին Դոմիցիոսը մեծ բանակությամբ հեծյալների և թեթևագեներների ուժերով հեշտությամբ շրջապատեց ֆայլանգը և, բանի որ այն իրենից ներկայացնում էր խիտ քառանկյուն, այն ի վիճակի չէր ոչ իր մեծ խորության պատճառով առաջ շարժվել կամ բաժանվել բացել: Արդյունքում՝ ֆայլանգը մեծ փորձանքի մեջ ընկավ: Ֆայլանգավորները գայրախում էին, որ հնարավորություն չունեին օգտվել իրենց ռազմական փորձառությունից, այլ, փոխարենը, հարմար թիրախ էին հանդիսանում բոլոր կողմերից հարվածող թշնամու համար: Այնուհանդերձ, բոլոր կողմերից ցցելով սարիսների մի ողջ անտառ, նրանք կոչ էին անում հռոմեացիներին իրենց հետ ձեռնամարտի մեջ մտնել և անընդհատ ձևացնում էին, թե ուզում են հարձակվում գործել, թեև ոչ մի տեղ այդպես էլ նույնիսկ մեկ բայլ իսկ առաջ չդրեցին, բանգի հետևակ էին ու ծանրացած հանդերձանքով, իսկ թշնամին էլ, ընդհանրապես, ձիու վրա էր, բայց որ ամենակարևորն էր, ֆայլանգը վախենում էր խախտել իր մարտակարգը, իսկ այլ կերպ վերադասավորվել էլ այն չհասցրեց: Իրենց հերթին, սակայն, հռոմեացիները, չէին մոտենում նրանց և ձեռնամարտի մեջ չէին մտնում, վախենալով ռազմական գործին փորձառու այդ մարդկանցից, նրանց ուժից և հուսահատ վճռականությունից, այլ փոխարենը, արագ-արագ պատվելով վերջիններիս շուրջը, մշտապես տեղեր էին նետում թշնամիների վրա ու նետեր էին արձակում, ընդ որում ոչ մի հարված իզուր չէր անցնում, բանի որ թշնամիները այդ նեղ տարածությունում կանգնած էին խիտ շարքերով և հնարավորություն չունեին ոչ խուսափել վերջիններից ու նետերից, ոչ էլ մի կողմ բաշխել դրանց հարվածներին: Դրա համար էլ, կրելով մեծ կորուստներ, նրանք էլ վերջը սկսեցին տեղի տալ և, բանի որ ոչ մի այլ բան անել ի վիճակի չէին, սկսեցին բայլ առ բայլ նահանջել՝ ահեղ կերպով պաշտպանվելով, պահպանելով կարգը ու վախ պատճառելով հռոմեացիներին: Սրանք այդ ժամանակ ևս չէին համարձակվում մոտենալ նրանց, այլ, շարունակելով հարվածել բոլոր կողմերից, թշնամիներին կորուստներ պատճառեցին այնքան ժամանակ, մինչև որ մակեդոնական ֆայլանգի շարքերում գտնվող փղերը չդադարեցին լսել իրենց կառավարներին: Ահա արդեն դրանից հետո ողջ մարտական կարգը վերածվեց անկանոն փախուստի դիմող ամբոխի: /36/ Դոմիցիոսը, հաղթանակ տանելով այստեղ, հապճեպ մոտեցավ Անտիոքոսի ճամբարին և գերեց այն պահպանողներին: Այս ընթացքում Անտիոքոսը, հետապնդելով հռոմեական ճակատից նրանց, որոնց դեմ ինքը կանգնած էր, բանի որ սրանց որպես օգնականներ այստեղ չկային ոչ հեծյալներ, ոչ էլ թեթևագեներներ, Դոմիցիոսը չէր ապահովել դրանց առկայությունը, բանի որ կարծել էր, թե գետի շնորհիվ վերջիններս կարիք չկա, ահա ուրեմն, բանի որ սրանց որպես օգնականներ այստեղ չկային ոչ հեծյալներ, ոչ էլ թեթևագեներներ, Անտիոքոսը հասավ մինչև հռոմեական ամրություններ: Այստեղ, սակայն, երբ ճամբարի պահպանությունն իրականացնող ռազմական տրիբունը դիմավորեց նրան ճամբարի պահպանությունն իրականացնող թարմ ուժերով, նա կասեցրեց թշնամիների սրընթացությունը, իսկ փախուստի դիմողներն էլ, կրկին բաջուրյուն ձեռք բերելով դարձան թշնամիների դեմ, նա, լի հպարտությամբ ու կարծես հաղթանակ տարած լինելով հետ դարձավ՝ դեռևս տեղյակ չլինելով, թե ինչ է կատարվել մյուս թևում: Այդ ժամանակ մեծաբանակ հեծելազորով նրա դեմ ելավ Եվմենոսի եղբայր Աթալլեսը (**Պերգամոնի թագավորության ապագա արքա Աթալլես II-ը – Մ.Ֆ.**), սակայն Անտիոքոսը առանց դժկարության կտորեց վերջինիս զորքը և ճեղքեց ու ելավ այս հեծելազորի շարքերի միջով՝ ուշադրություն չդարձնելով այն բանի վրա, որ թշնամիները դեռևս պատվում են իր շուրջը և աննշան կորուստներ պատճառում: Այն բանից հետո, սակայն, երբ նա տեսավ իր պարտությունը և հայացեց գցեց սեփական ռազմիկների ու մարդկանց դիակներով, ձիերի և փղերի լեշերով իր հարթավայրի վրա և տեսավ, որ իր ճամբարին արդեն գրոհով վերցվել է, ահա ուրեմն, հենց այդ ժամանակ էլ Անտիոքոսը առանց հետ լքելու դիմեց փախուստի, երբ արդեն կեցիզերի կողմ հասավ Մարդես: Այստեղից նա մեկնեց Սելենա քաղաք, որը կոչվում էր Ալաման, բանգի նա լսել էր, որ այս կողմն է փախել նաև իր որդին: Հաջորդ օրը նա Սելենայից մեկնեց Ատորիք՝ տեղում թողնելով հրամանատարների, որպեսզի նրանք ընդունեն և հավաքեն փախչողներին: Դրանից հետո նա կոնսուլի մոտ, երբ վերջինս զբաղված էր յուրայինների թաղումով, սպանված թշնամիների փայից գրախները հանելով և գերիներ բռնելով, պատերազմը ավարտելու կոչով դեսպաններ ուղարկեց: Դարզվեց, որ հռոմեացիներից սպանվել էին 24 հեծյալներ, իսկ հետևակայիններից էլ ընկել էին առավելագույնը 300 հոգի, որոնց սպանել էր Անտիոքոսը, իսկ Եվմենոսը կորցրել էր ընդամենը 15 հեծյալ: Ինչ վերաբերվում է Անտիոքոսին, ապա, գերիների հետ միասին նրա կորուստը կարելի է կարծել, բանգի մեծ բանակի պատճառով հաշվարկն իրականացնելը հեշտ չէր, ահա ուրեմն, ինչ վերաբերվում է Անտիոքոսին, ապա, գերիների հետ միասին

նրա կորուստը, կարելի է կարծել, հասնում էր 50.000-ի: Փղերից ոմանք ընկել էին, իսկ 15-ն էլ՝ զավթվել» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Ասորիքյան գործեր», գլուխ 30-36):

«Երբ հռոմեացիները ելան Իլիոնից, նրանց օժանդակ ջոկատով հարեց Եվմենոսը (**Պերգամոսի թագավորության արքա Եվմենոս II-ը – Մ.Ֆ.**): Երբ կարճ ժամանակ անց Անտիոքոսի (**Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս III Մեծի – Մ.Ֆ.**) դեմ ճակատամարտ սկսվեց, աչ թևում դեպի ճամբար փախուստի դիմեց հռոմեական մի լեգեոն, ինչը ոչ այնքան վտանգավոր էր, որքան՝ խայտառակ: Այդ ժամանակ ռազմական տորիքուն Մարկոս Եվիոնը, որը թողնվել էր ճամբարի պահպանության համար, հրամայեց իր ռազմիկներին զինվել, ելնել հողաթմբի վրա և, մերկացնելով թրերը, սպառնալ փախչողներին՝ զգուշացնելով, որ նրանք ցանկացած դեպքում մահվան կմատակարարեն, եթե չվերադառնան մարտի, իսկ սեփական ճամբարն էլ նրանց համար ոչ պակաս վտանգավոր կլինի, քան թշնամականը: Լեգեոնը, ազդված երկակի այդ վտանգից, իր կողմնակիցների ուղեկցությամբ, որոնք կանգնեցրել էին նրա փախուստը, վերադարձավ մարտադաշտ և թշնամիների դաժան ջարդով սկիզբ դրեց հաղթանակի: Թշնամիներից կոտորվեցին 50.000 հոգի, 11.000-ը գերվեցին» (Հուստինոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 31, գլուխ 8):

«Ճամբար գարկեցին Մեանդրոս գետի և Սիբիլյա լեռան մոտ: Այստեղ արքան (**Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս III Մեծը – Մ.Ֆ.**) դիրքեր զբաղեցրեց հսկայական, նկարագրելի իսկ դժվար է, օժանդակ և մնացած զորքերով: Այնտեղ կային 300.000 հետևակայիններ, ոչ պակաս քանակի հեծյալներ և մանգաղակիր մարտականքեր: Երկու կողմից արքան իր մարտակարգ շրջապատեց հսկայական փղերի շարքով, որոնք փայլում էին ոսկով, ծիրանիով, արծաթով և ժանիքներով: Հենց զորքի բանակությունն էլ, սակայն, գրկեց նրան շարժունակությունից, բացի այդ էլ նրա վրա հեղեղ թափվեց և, ի բարեբախտություն հռոմեացիների, փչացրեց պարսկական աղեղները: Սկզբում շփոթ սկսվեց, հետո սկիզբ առավ փախուստը, ի վերջո՝ հաղթահանողը: Հաղթված արքային վերադարձին իր թագավորության մի մասը, մանավանդ որ նա աղաչում էր խաղաղության մասին և զիջումների գնաց» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 2, գլուխ 8):

«Տեղի ունեցավ ճակատամարտ, որը հետևյալ տեսքն ուներ: Անտիոքոսը (**Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս III Մեծի – Մ.Ֆ.**) մարտականքերը տեղակայեց առջևում, ավելի հետ՝ փղերը, իսկ նրանցից հետո էլ արդեն՝ տեգավորներին ու նետածիգներին: Հռոմեացիները, սպասելով մարտականքերի հարձակմանը, ոչ թե անշարժ մնացին, այլ հզոր աղաղակով նետվեցին ուղիղ դրանց վրա և հետ չարտեցին, այնպես որ դրանց մեծ մասը շուռ եկավ դեպի փղերը: Արդյունքում՝ փղերն իրենց իսկ բանակին խառնաշփոթի մատնեցին, քանզի այդ խելագար վազում ցրեցին նաև իրենց մոտ կանգնած մարդկանց: Բացի դրանից նաև ուժեղ անձրև էր եկել, որը թուլացրել էր նետածիգների և տեգավորների գործողության ուժը: Իր հերթին, սակայն, խիտ ու թանձր մշուշը հռոմեացիների գործողություններին ոչ մի կերպ չէր խանգարում, բանից նրանք առավելության էին հասնում և մարտնչում էին ձեռնամարտում, այն դեպքում, երբ նրանց հակառակորդները, որոնք առանց այդ էլ արդեն վախեցած էին ու օգտագործում էին հիմնականում հեծյալները և նետածիգները, հնարավորություն չունեին տեսնել, թե որ կողմ պետք է հարվածել՝ հայտնվելով այնպիսի վիճակում, որ կարծես խարխալում էին խալկարով: Այնուհանդերձ Անտիոքոսն ի վիճակի եղավ իր ծանր հեծյալներով ջախջախել դիմադր կանգնածներին և հետապնդել սրանց մինչև ճամբար: Եվ իրոք, նա կզրավեր այն, եթե միայն Մարկոս Եվիոնը Լեպիդոսը, որը նշանակվել էր ճամբարի պահպան, չսպաներ առաջին իսկ փախած հռոմեացուն, որից հետո նա կարողացավ համոզել մյուսներին հետ դառնալ: Եվ ահա այս փախչողները վերսկսեցին մարտը, իսկ ինքն էլ իր տրամադրության տակ եղած ուժերով, որոնք թարմ էին, արտագրոհներ իրականացրեց, ինչի արդյունքում ի վերջո հետ չարտեց Անտիոքոսին: Այն ժամանակ, երբ տեղի էր ունենում այս ամենը, Չակսիստը, որը հարձակվել էր պարիսպների վրա մեկ այլ հատվածում, կարողացավ գրավել դրանք և, ներս խուժելով, թալան սկսել, սակայն դա տևեց այնքան ժամանակ, մինչև որ Լեպիդոսին այդ մասին հայտնի չեղավ ու նա օգնության չհասավ: Նույն այդ ժամանակ Սցիպիոնը զրավեց Անտիոքոսի ճամբարը, որտեղ շատ մարդիկ, ձիեր, գունակային կենդանիներ, ոսկի, արծաթ, փղոսկոր և այլ թանկարժեք առարկաներ գտավ, իսկ ինչ վերաբերվում է Անտիոքոսին, ապա պարտությունից անմիջապես հետո սա հեռացավ Ասորիք, այն դեպքում, երբ ասիական հույները միացան հռոմեական տերությանը» (Հուստինոս «Պատմություն»):

«Դրանից հետո ինքը՝ Անտիոքոսը, (**Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս III Մեծը – Մ.Ֆ.**) Աքիլայի մոտակայքում, որը Մագնեսիայի՝ Ասիայի այդ բաղաժի, մոտ է, ջարդ կրեց կոնսուլ Սցիպիոնի դեմ մեծ ճակատամարտում: Այդ ճակատամարտում հռոմեացիներին օգնություն ցույց տվեց Աթալլես արքայի (**Պերգամոսի թագավորության ասպագա արքա Աթալլես II-ը – Մ.Ֆ.**) եղբայր Եվմենոսը (**Պերգամոսի թագավորության արքա Եվմենոս II-ը – Մ.Ֆ.**), որը Փռյուգիայում հիմնադրել էր Եվմենիան: Այդ ճակատամարտում արքայի կողմից ընկան 30.000 հետևակայիններ և 3.000 հեծյալ, որից հետո նա խաղաղություն խնդրեց» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաժի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 4, գլուխ 4):

«2/ Այն բանից հետո, երբ Անտիոքոսը (**Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս III Մեծը – Մ.Ֆ.**) տապալվեց, հռոմեացիներն առաջին անգամ ոտք դրեցին Ասիա... /11/ Մեկը ներխուժեցինք Գալաթիա, բանի որ նրանք օժանդակել էին Անտիոքոսին... /12/ Անտիոքոսը, որը Ասորիքի ամենահզոր արքան էր, հսկայաճակալ պատերազմ սկսեց հռոմեական ժողովրդի դեմ: Նա 300.000 զինված մարդ ուներ, ինչպես նաև մարտակարգ էր կազմել մարտականքերից և փղերից: Այն բանից հետո երբ նա կոնսուլ, Սցիպիոն Աֆրիկացու եղբայր Սցիպիոնի կողմից պարտության մատնվեց Ասիայում՝ Մագնեսիայի մոտ, և հաշտություն ձեռք բերվեց, նրան թույլ տրվեց իշխել միայն Տավրոսից այն կողմ» (Ռուֆուս Սեբաստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 2, 11, 12):

«Հայաստանի թագավոր Արտաքսիասը, ապստամբելով Անտիոքոսից (**Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս III Մեծից – Մ.Ֆ.**), իր անունով բաղաժ հիմնեց և ժողովեց հզոր արևնց» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան», գիրք 31, գլուխ 17ա):

⁴⁸⁰ «Արտաքսիասը և Չարիդասը... գրավեցին... կատաններին» (Ալեքսանդրի շրջանը...) (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 14, մաս 5):

⁴⁸¹ «Արտաքսիասը և Չարիդասը... գրավեցին... խայրյութներից ու միսյունյութներից՝ Կարենիտից և Դերքեսեն, որոնք Փոքր Հայքին սահմանակից են կամ նրա մասն են կազմում...» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 14, մաս 5):

⁴⁸² «Այդ ժամանակ Կարթից երկիրն ապստամբվում է մեր թագավորից, ուստի Արտաշեսը Հայոց բոլոր զորքերով նրանց վրա է ուղարկում Սմբատին, իսկ ինքն էլ յոթ օր հետը գնում է՝ նրան ճանապարհ դնելու համար: Սմբատը, գնալով, բոլորին հնազանդեցնում է, ընդ որում, Կարթից երկիրն ավերելով, Սմբատն Արտագի գերիներից ավելի շատ գերի է բերում Հայաստան, որոնց հետ նաև՝ նրանց Չարդանոս անունով թագավորին: Եվ ահա Արտաշեսը, նրա ծառայություններն արժանապատիվ գնահատելով, նրան է պարգևում Գողթնի գյուղերում եղած արքունական հողերը, Ուրդի անվան լճից, որից սրանից, նրան է թողնում ողջ ավազը» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 53):

«Արտաքսիասը և Չարիդասը... գրավեցին... մարերից՝ Կասպիանեն, Փավսիտից և Բասորոպեդան...» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 14, մաս 5):

⁴⁸³ «Հի եղել մի ժամանակ, որ նման բաներ հայտնի չլինեն և, հավանաբար, դրանք երբեք չեն դադարի, բանի դեռ մարդկային բնույթն անփոփոխ է մնում, սակայն առաջ ծովահնությունն այնուհանդերձ սահմանափակվում էր միայն որոշակի վայրերով և փոքր ավազակախմբերով, որոնք ամառվա ընթացքում գործում էին ծովի վրա» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 36, գլուխ 20):

«Ծովահներից հզորությունը ծնունդ առավ, նախ և առաջ Կիլիկիայում: Սկզբում նրանք գործում էին խիզախորեն և իրենց վտանգի ենթարկելով, բայց լրիվ թաքուն» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Պոմպեոս», գլուխ 24):

⁴⁸⁴ «Այս ժամանակներում ալանները, բոլոր լեռնականների հետ միաբանելով և Վրաստանի կեսն էլ իրենց կողմը բաշխելով, մեծ բազմությամբ գալիս, սփռվում են մեր երկրում» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 50):

«Այս Արմազել և Արզոկ թագավորները բաշ ու հաղթող մարդիկ էին: Եվ ահա սրանք պայմանավորվեցին ու որոշեցին Զարթիի սահմանները հետ գրավել: Այդ ժամանակ Սուրբատ Բիվրատիանը սպանել էր հայերի թագավոր Երվանդին և թագավոր էր հաստատել Երվանդի եղբորը, որին անվանվում էին Արտաշես: Եվ ահա Զարթիի այս Արզոկ ու Արմազել թագավորները դիմեցին օսերին և լելերին, ինչից հետո օսերի զորքով հանդերձ բերեցին նաև օսերի թագավորներին՝ Բագուն ու Ամբագուն անվամբ երկու դուռնազն եղբայրներ: Սրանք իրենց հերթին հետները բերեցին պաճախիկներին և ջիթերին: Եկավ նաև լելերի թագավորը և բերեց դուրձակներին ու դիդոններին: Այս թագավորները Զարթիում ժողովեցին իրենց զորքը և այս ամենով անթիվ բազմություն ժողովեց: Նրանք հաջողությամբ ծածուկ հավաքվեցին, մինչև որ հայերի զորքը կժողովվեր: Նրանք ներխուժեցին Հայք և անսպասելիորեն ասպատակեցին Շիրակուանը ու Վանանդը մինչև Բագունանդ և Բասիան, հետո հետ դարձան ու մինչև Նախճավան ավարտության ենթարկվեցին՝ Ղաշտը: Նրանք գերի և անթիվ ավար վերցրին, ինչից հետո, ամենայն հարստությամբ առնեցուն, դարձան ու անցան Փառիսոսի ճանապարհով» («Զարթիս-Ցիվրեթա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախահայերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Արմազել և Արզոկ թագավորները որոշեցին վերականգնել Զարթիի սահմանը ու իրենց զորքով բերին օսերի թագավորի երկու եղբայրներ Բագունին և Ամբագունին, ինչպես նաև լեգգիներին: Հայերի համար անկապտելի կերպով թագավորները մտան Հայք և ավերեցին այն, ինչից հետո անցան Կուրը և եկան Կասբեճան» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»): «Ծունդան և Արդահանին հետ բերվեցին Արզոկի ու Արմազելի կողմից» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջի կյանքը»):

485 «Այս ժամանակներում այլաները, բոլոր լեռնականների հետ միաբանելով և Վրաստանի կեսն էլ իրենց կողմը բաշտելով, մեծ բազմությամբ գալիս ու սփռվում են մեր երկրում: Արտաշեսն էլ իր հերթին ժողովում է սեփական զորքերի բազմությունը և ահա պատերազմ է տեղի ունենում երկու բաշ ու աղեղնավոր ազգերի միջև: Այդ ժամանակ այլաների ազգը փոքր ինչ հետ է նահանջում և, մեծ Կուր գետն անցնելով, հյուսիսային կողմից բանակ է դնում գետի ափին: Արտաշեսն էլ գալով՝ բանակում է գետի հարավային կողմում: Գետը բաժանում էր նրանց, բայց, որովհետև Չայոց գոթերն, այլաների թագավորի որդուն բռնելով, Արտաշեսի մոտ են բերում, այլաների թագավորը հաշտություն է խնդրում՝ խոստանալով տալ Արտաշեսին ինչ որ ուզի: Նա առաջարկում է նաև եղորմով դաշինք կնքել, որ այլաների երիտասարդներն այնուհետև չսպաստակեն Չայաստանը: Երբ Արտաշեսը չի համաձայնում պատանուն հետ տալ, պատանու քույրը գալիս է գետի ափին գտնվող մի մեծ բարձրավանդակ տեղ և թարգմանների միջոցով ձայն է տալիս Արտաշեսի բանակին. «Եթե եմ ասում, բայց տղամարդ Արտաշես, որ հաղթեցիր այլաների բաշ ազգին, համաձայնիր իմ՝ այլաների գեղաշյա դստեր, խոսքերին և տուր պատանուն, որովհետև օրենք չէ, որ մի բնիկ համար դյուցազները այլ դյուցազների ժառանգների կենդանությունը վերացնեն կամ, իբրև ծառա, ստրուկների կարգում պահեն՝ երկու բաշ ազգերի մեջ մշտնջենական թշնամություն հաստատելով»: Արտաշեսն, այս իմաստուն խոսքերը լսելով, գնաց գետի ափը և, տեսնելով գեղեցիկ կույսին ու լսելով նրանից նման իմաստուն խոսքեր, ցանկացավ նրան: Եվ ահա նա կանչեց իր դայակ Սմբատին ու բաց արեց իր սրտի փափագը՝ կին առնել այլաների օրիորդին, դաշինք և ուխտ դնել բաշերի ազգի հետ ու պատանուն խաղաղությամբ արձակել: Սմբատը հավանություն տվեց և մարդ ուղարկեց այլաների թագավորի մոտ, որ այլաների արքայադստեր, օրիորդ Սաթենիկին կնության տան Արտաշեսին: Այլաների թագավորը, սակայն, ասաց. «Եվ որտեղի՞ց բաշերի ստրուկն այս կույսի՞» այլաների արքայազն օրիորդի, համար բաշ Արտաշեսը պիտի տա հազար-հազարներ ու քյուր քյուրեր»: Եվ ահա վիպասաններն երգելիս այս տեղն առասպելաբանում են ասելով. «Յե՜ծավ արի Արտաշես արքան իր գեղեցիկ սև ձին և, հանելով ոսկեղ շիկափոկ պարանը, և անցնելով գետն իբրև սրաթև արծիվ, և նետելով ոսկեղ շիկափոկ պարանը, գցեց մեջքը պանաց օրիորդի, և շատ ցավեցրեց փափուկ օրիորդի մեջքը՝ արագաբար իր բանակը հասցնելիս»: Իրապես այսպես է եղել, սակայն, քանի որ այլաների մոտ հարգի է կարմիր մորթը, Արտաշեսը բավական լայքա և շատ ոսկի է տալիս որպես վարձ ու տիրուհի է առնում օրիորդ Սաթենիկին: Այս է, որ ասում են՝ ոսկեղ շիկափոկ պարան» (Մովսես Խորենացի «Չայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 50):

«Այս ժամանակներում աղվանները միաբանվում են բոլոր լեռնականների հետ, որոնց միանում են մասամբ նաև վրացիներ, և մեծ բազմությամբ շարժվում են դեպի Չայաստան: Արտաշեսը նրանց դեմ համախմբում է իր զորքերն և բանակ է զարկում Կուր գետի մոտերքը: Բոլորովում է պատերազմը և Աղվանքի արքայորդին գերի է ընկնում Արտաշեսի ձեռքը: Այս պատճառով Արտաշեսը օրիորդ Սաթենիկին կնության է առնում և, խաղաղություն հաստատած, վերադառնում է» (Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 1, գլուխ 8):

«Այդ ժամանակ պատերազմ է տեղի ունենում Արտաշեսի և այլաների արքայի միջև: Արտաշեսը հնազանդեցնում է նրան և արքայի դուստր Սաթենիկին կին է առնում» (Ուլիթս խորենացի «Չայոց պատմություն», գլուխ 42):

«Այդ ժամանակ Կովկասյան լեռան այն կողմից եկան այլաները, սակայն հայերը բռնեցին թագավորագին: Այլաները բանակեցին Զուռ գետի մոտ, այս կողմում էլ բանակեցին հայերը, որից հետո սկսեցին մարդիկ ընթանալ, որ հաշտեցնեն նրանց, սակայն չստացվեց, քանզի Արտաշեսը չլսեց նրանց: Այդ ժամանակ Սաթենիկը մոտեցավ գետի ափին և ասաց. «Ով բաշ Արտաշես, վախել չէ հսկաներին ստրկության մեջ պահել բաշերի որդիներին և անհաշտ խոռվության սկիզբ դնել երկու ազգերի մեջ»: Արտաշեսը, երբ լսեց Սաթենիկ օրիորդի այս կաթավումը, տռախմբով ցանկացավ նրան և իր դայակ Սմբատին հարսնախոսության ուղարկեց, որ Սաթենիկին իրեն կին տան: Այդպես հաշտության պայմանագիր կնքեցին» (Դավիթ Բագիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այնժամ Սուրբատ Բիվրատիանը կանչեց Չայեի զորքը, հայերը շտապ հավաքվեցին և սկսեցին հետապնդել, իսկ այս բոլոր հյուսիսականները անցել էին Մոկվարին ու հասել էին Կամբեջոն: Նրանք ճամբար էին դրել Իորի գետի ափին և բաժանում էին գերիներին ու ավարը: Այդ ժամանակ Սուրբատը պատվիրակ ուղարկեց և հայտարարեց. «Ինչ որ Չայեից ավար, անասուն, ոսկի, արծաթ և գործվածքներն եք վերցրել, այդ ամենը ձեզ եմ ընծայում, և որքան էլ հայերի արյուն եք եղել, դրա համար էլ վրեժխնդիր չեմ լինի, սակայն այն մարդկանց, որ այժմ գերի են ձեռք մոտ, արձակեցե՛ք ու խաղաղությամբ գնացե՛ք՝ հարստացած և ամենայն բարիքով առնեցուն»: Նրանք, սակայն, այսպիսի պատասխան տվեցին. «Չայե էինք մտել ոչ թե ուրիշ պատճառներով, այլ հենց թեզ գտնելու համար, բայց չգտանք թեզ: Եվ արդ եկել ես մեզ մոտ, ընդունիր թո՛ւ բաժինը, ապա թե ոչ, կգանք թեզ վրա, ուր էլ լինես, մեր ձեռքից ողջ չես ազատվի»: Այնժամ Սուրբատ Բիվրատիանը անցավ Մոկվարին: Այդ ժամանակ օսերի թագավոր Բագուկը Սուրբատին խնդրեց իր հետ մենամարտել, նա պատվիրակ ուղարկեց և առաջարկեց իր հետ անձամբ կռվել: Սուրբատը զինվեց, հեծավ իր նծույզը և անցավ կռվողների միջով: Այն կողմից էլ դուրս եկավ Բագուկը: Չայն տվին միմյանց և հարձակվեցին իրար վրա: Սուրբատը նիզակով հարվածեց Բագուկի գոտուն և նիզակը մեկ կանգուն դուրս եկավ Բագուկի թիկունքից: Սմբատը վերցրեց Բագուկին ձիու վրայից և գետին տապալեց: Այնժամ, իր եղբորն օգնելու միտումով, հարձակվեց Անբազուկը, սակայն Սուրբատը դուրս բաշեց այն նիզակը, ընդառաջ գնաց նրան և նույնպես հարվածեց ու նիզակը դուրս անեց թիկունքից, որից հետո վերցրեց Անբազուկին և գետին տապալեց՝ ասելով. «Այս էլ հայերի կանանց, տղամարդկանց, տղաների և մանուկների համար, որոնց դուք կոտորեցիք»: Այնժամ օսերի, լեկերի, բարթելների և բոլոր հյուսիսային ցեղերի զորքերը միաբերան բացականչեցին ու ասացին. «Քանզի սպանվեցին այս երկու եղբայրները՝ բոլոր դյուցազունների գլխավորները, ապա մեր մահը ամենահին էլ մահաբեր չի լինի»: Եվ ահա նրանք առավել կատաղեցին, որից հետո բոլորը, գունախավով Զարթիկի թագավորներ Արզուկի ու Արմազելի սպասալարության ներքո, հարձակվեցին Սուրբատի և հայերի զորքի վրա: Այնժամ նրանց միջև մի մեծ ճակատամարտ տեղի ունեցավ և նրանց միջև մարտը երկարեց ժամը երեքից մինչև ինը: Երկուստեք անթիվ կոտորվեցին, փոքին բարձրացավ և օրը մթնեց ինչպես գիշեր: Նրանք միանգամայն իրար խառնվեցին և փոշու պատճառով միմյանց չէին ճանաչում: Այնժամ հյուսիսականների բանակը պարտվեց հայերից, բոլորը փախուստի դիմեցին և ցիրուցան եղան, որից հետո հարձակման անցավ Սուրբատը, որը բազում ի բազմից վիրավորվել էր, ու հետապնդեց նրանց մինչև գիշեր: Նա կոտորեց բոլոր օսերին և լեկերին, որոնցից բլերը փրկվեցին, սակայն բարթելներն ավելի շատ փրկվեցին՝ փախուստի ճանապարհները գիտենալու շնորհիվ: Եվ ահա Զարթիկի երկու վիրավոր թագավորներն էլ պատասպարվեցին Մցխեթում» («Զարթիկ-Յիսուկեթ», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Տեղեկանալով սրա մասին՝ Սմբատ Բյուրատյանը փոթադարձ գործով հետապնդեց նրան: Ապա՝ Չայոց թագավորը դիմեց նրանց առաջարկելով, որ բարթելները հետ դարձնեն գերիներին, ասելով. «Թող ավարը ձերը լինի և ես հետ կդառնամ»: Ապա հյուսիսականները պատասխանեցին. «Մենք թեզ էինք փնտրում և չգտանք, այժմ ելիր, որպեսզի շուտ սպանվես մեր կողմից»: Սմբատը, լսելով այս, գինվեց և դուրս եկավ: Այստեղ ելավ Բագուկը, սակայն Սմբատը երկու անգամ զարկեց նրան, անցավ այն կողմը, թամբից վար բերեց նրան գետին վրա ու սպանեց...: Ապա՝ բոլոր հյուսիսականները միասին հարձակվեցին և երկու կողմից էլ անթիվ գոհեց եղան, սակայն հյուսիսականները պարտվեցին: Թագավորները դիմեցին դեպի Մցխեթա և Արմազի ու ամրացրին բաղաբաբերդերը» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիկի պատմությունը»):

«Չայրացած դրանից՝ Չայոց այս Արտաշես արքան հավաքեց իր զորքը և, օգնություն խնդրելով նաև մարերից, սրանց ու իր ուժերով ուղարկեց իր հրամանատար Սուրբատին, որպեսզի խաղաղեցնի իբերադիմերին: Սուրբատն անմիջապես մտավ Իբերիա, մարտնչեց Իբերիայի արքայի դեմ, մենամարտում սպանեց երկու օսթական բաջարի իշխաններ Բագուկին և Անբազուկին, որոնք օգնության էին եկել Փարսանին, ամայացրեց Իբերիան ու Չայեին միացրեց Արդահան կղզվող իբերական պրովինցիան» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 54):

«Չանյանը գրում է, որ Սանատրուկի որդի, Չայոց արքա Արտաշեսը մեր թվարկության 88 թվականին աղվանական տափաստանում ընդհարում ունեցավ այլաների, դադատանցիների, լեռնականների և իբերների մի մասի միացյալ ուժերի հետ, ջարդեց նրանց և, գերելով այլանական արքայի աղջիկ Սաթենին, զորքի մի մասով անցավ Կուրի մյուս ափ: Այդ ժամանակ այլանական արքան խաղաղություն խնդրեց, իսկ Սաթենն էլ, որ եկել էր գետի ափ, թարգմանեց միջոցով ասաց Արտաշեսին. «Ով հզոր արքա, իմ եղբորը սպանելով դու հավերժական թշնամության սկիզբ կդնես երկու ուժեղ պետությունների միջև»: Այդ ժամանակ Արտաշեսը անցավ գետի ձախ ափ, պայմանավորվեց Սաթենի հետ և, գերված նրա գեղեցկությամբ ու խելով, նրա հոր մոտ ուղարկեց իր զորավար Սուրբատին՝ խնդրելով Սաթենին իրեն կնության տալ: Ամուսնության արարողությունից հետո Սաթենը ազատ արձակվեց և երկու արքաներն էլ վերադարձան իրենց տիրույթները» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 1):

486 «Այնժամ Սուրբատը հաղթանակած մուտք գործեց Զարթիկ և ավերեց Զարթիկի՝ այն ամենը, ինչ գտավ բերդերից ու բաղաբերդից դուրս, սակայն բերդ-բաղաբերդի դեմ նա չէր մարտնչում, քանզի, շտապ արշավանքի ելնելու պատճառով, պատրաստ չէր դրան: Նա բերդ չի կռվեց Օծրիսելի երկրում, որը կռվում է Սամցխե, այն Դեմոթի կղզվող վայրում էր՝ Ղարդ լեռանը կապած: Եվ ահա, ծուկաղացիներին օգնելու համար դրա մեջ գործ գետեղելով, նա գնաց օծրիսելցիների դեմ մարտնչելու: Զարթիկի թագավորներ Արզուկը և Արմազելը, սակայն, նրանց սրտի դաժանությունից չերկնեցին, այլ ամրապնդեցին իրենց բերդերը ու բաղաբերդը: Նրանք Զարթիկի բոլոր դաշտավայրերը զիջեցին, բայց չդադարեցին հայերի դեմ սպասարկություններ ձեռնարկել: Եվ ահա օսերն սկսեցին իրենց արյան վրեժն առնել հայերից: Նրանք եկան Զարթիկ և բարեկամացան բարթելների հետ: Ի մի գումարվեցին օսերը և բարթելները, որոնք մշտապես կռվում էին հայերի դեմ: Օծրիսել բաղաբերդ կար Արմազել թագավորի մի երիթավ՝ նրա ազնավորներից, և նա հավատով հավատարիմ էր մնացել Արմազելին: Նրան օգնում էին մեզրեները, իսկ

ծունդացիները և դեմոթեցիները օգնում էին միմյանց: Նրանք անդադար մարտնչում էին: Պարիսարյան երկրները, որը Տալես էր, ոչ մի վնասարար չկարողացավ ներս մտնել, իսկ իրենք՝ Զարթոյի արքաները, Մծխեթից Արցախի ճանապարհով ուղղվեցին դեպի Հայք և այսուհետ վրացիները միշտ ստորկության մեջ մնացին» («Զարթոյի-Ցխովրեթա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Սմբատը ներս մտավ Զարթոյի և գերեց այն, բանի որ երկիրը չէր պատրաստվել բերդերի պաշարման համար: Նա, իբրև օգնություն Շուկրային և ընդդեմ Օծրախոսի, Ղեմաթում ու Սասնիստում զորք թողեց, որից հետո գնաց» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»):

⁴⁸⁷ «Գլխավոր ճակատամարտը եղավ այն գետի վրա, որին Նոստե են կոչում» («Զարթոյի-Ցխովրեթա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

⁴⁸⁸ «Կղարջբուն կար Արզոկ թագավորի մի էրիսթավ՝ ազնավորներից: Նա վնասում էր հայերի սահմանները Պարիսարի երկրում, որը Տաուն է. և այնտեղից ոչ չէր բռնում մուտք գործում Կղարջք, բանգի անանցանելի ու ամուր էր անտառներով և լեռներով, Կղարջքի բնակիչներն ուժեղ ու ռազմիկ մարդիկ էին: Իրենք՝ Զարթոյի թագավորները, ասպատակում էին Հայքը Արցախի ճանապարհով: Ահա այսպես բարթվելները մշտապես ավարառություն էին կատարում» («Զարթոյի-Ցխովրեթա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Զարթոյի թագավորները, բանի որ բաջարի էին, չվախեցան և բարեկամացան օվսերի հետ իրենց թագավորների արյան համար, որոնք սպանվեցին: Նրանք միշտ աշխատում էին տիրել Հայքը: Եվ Կղարջեթի, և Օծրախեթի նախարարները հաստատ էին Արմազելի հետ համերաշխություն պահպանելու մեջ: Մրանց օգնում էին գեղերը և տիրում էին Հայքին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»):

⁴⁸⁹ «Այնժամ իր ողջ զորությամբ շարժվեցին Հայոց արքան և նրա սպարապետ Սումբատ Բիվրատիանը, իսկ բարթվելները ամրացրին բերդերը ու քաղաքները, զորք բերեցին Օվսեթից և լցրին բերդերն ու քաղաքները: Հայերը եկան և կանգ առան Սցխեթայում, որտեղ պատերազմեցին հինգ ամիս: Ամեն օր դուրացականների գոտեմարտ էր տեղի ունենում: Այնժամ նեղն ընկան բարթվելները և օսերը ու հաշտություն խնդրեցին՝ խոստանալով հպատակվել և արյան ու սահմանների համար վրեժխնդիր չլինել: Այնժամ ունկնդրեց հայոց արքան նրանց աղերսանքին: Եվ ահա ուխտ ու պայման դրվեց, և, ստորագնելով բարթվելների ու օսերին, հայերի արքան գնաց» («Զարթոյի-Ցխովրեթա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Ապա եկավ Հայոց Արտաշես թագավորը և Սմբատն էլ նրա հետ, որոնց դեմ բարթվելները դուրս չեկան, այլ ամրացրին քաղաքաբերդերը ու մոտ 4 ամիս տևեց Սցխեթայի պաշարումը: Նեղ տեղն ընկան բարթվելները և հաշտություն կնքեցին, որից հետո հայերը գնացին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»):

⁴⁹⁰ «Արտաքսիաթը և Չարիդաթը... գրավեցին... խալկոբերդից ու Մոսյունոկներից Կարենիսիսը և Դերքսենեն, որոնք Փոքր Հայքին սահմանակից են և կամ նրա մասն են կազմում...» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 14, մաս 5):

⁴⁹¹ «Փոքր Հայքը բավական պտղաբեր երկիր է: Այստեղ ևս, ինչպես Ճուդիբուն, երկիրը միշտ կառավարում էին սեփական իշխանները, որոնք կամ բարդավ և դաշնակից էին մյուս հայերին, կամ իրենց գործերը վարում էին առանձին ու անկախ: Փոքր Հայքն իրեն հպարտակցեցրել էր խալկոբերդին և տիրապետներին, այնպես, որ նրան իշխանությունը տարածվում էր մինչև Տրապիզոն ու Փառնակիա» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 12, գլուխ 3, մաս 28):

⁴⁹² «Կոմմագենեի կառավարիչ Պոտոմեոսը, որը նախկինում ևս արհամարիվել էր Ասորիքի թագավորներին, այժմ ապստամբեց և, բանի որ սրանք զբաղված էին իրենց գործերով, անարգել տիրապեց այդ երկրին՝ առավելապես ապավինելով այդ վայրերի բնական ամրություններին: Զբավարարվելով այս հաջողությամբ՝ նա զորք հավաքեց և ներխուժեց Մեդիոսենե կոչված երկիրը, որը պատկանում էր Կապադովկիային և ենթակա էր Արիարաթեսեսին (Կապադովկիայի թագավորության արքա Արիարաթես IV Եռներեսին – Մ.Յ.)՝ գրավելով գերիշխող դիրքերը: Այն բանից հետո, սակայն, երբ Արիարաթեսեսը մեծաթիվ զորքով արշավեց նրա վրա, նա հետ բաշվեց իր սեփական գավառը» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 31, գլուխ 19a):

⁴⁹³ «Արտաքսիաթը և Չարիդաթը... գրավեցին... կատաններից Ալիլիսենեն ու Անտիստալիոսի շրջանը...» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 14, մաս 5):

⁴⁹⁴ «/23/ Փառնակեսի (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ I-ի (մ.թ.ա. մոտ 185-170) – Մ.Յ.) զորավար Լեոկրիտոսը, անընդհատ հարձակումներ գործելով, ստիպեց Տիոսում գտնվող վարձկաններին քաղաքը հանձնել, իսկ իրենց էլ, պայմանավորվածության համաձայն, հսկողության տակ թույլ տվեց անվտանգ հեռանալ: Այս վարձկանները, որոնք կնքված դաշինքի համաձայն պետք է իժնապարհ բաղաբեց, անցյալ ժամանակներում անարդար էին եղել Փառնակեսի նկատմամբ, ուստի և Լեոկրիտոսը, Փառնակեսից հրահանգ ստացած լինելով սպանել բոլոր վարձկաններին, դրժեց դաշինքը ու, երբ վարձկանները մեկնում էին Տիոսից, ճանապարհին հարձակվեց նրանց վրա և, խիզակահարելով, սպանեց բոլորին: /24/ Մելեկոսը (Մելեկյանների թագավորության արքա Մելեկոս IV-ը (մ.թ.ա. 187-175) – Մ.Յ.), նշանակալից բանակության զորքեր վերցնելով, առաջ շարժվեց, որպեսզի, Տալիոսն անցնելով օգնության հասնի Փառնակեսին, սակայն, նկատի ունենալով հռոմեացիների հետ իր հոր (Մելեկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս III Մեծի – Մ.Յ.) կնքած համաձայնագիրը, որի պայմաններով թույլ չէր տրվում... (տեքստը վնասված է – Մ.Յ.)» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 29, գլուխ 23, 24):

«Հանկարծակի և դաժան հարձակման ենթարկված լինելով՝ Փառնակեսը (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ I-ը – Մ.Յ.) պատրաստ էր ընդունելու ամեն նախ առաջարկ, ուստի նա դեսպաններ ուղարկեց Եվմենոսի (Պերգամոնի թագավորության արքա Եվմենոս II-ի – Մ.Յ.) ու Արիարաթեսեսին (Կապադովկիայի թագավորության արքա Արիարաթես IV Եռներեսին – Մ.Յ.) մոտ: Եվմենոսն և Արիարաթեսեսը, լսելով նրանց, իրենք ևս իսկույն իրենց դեսպաններ ուղարկեցին Փառնակեսի մոտ և այս բանը, երկուստեք բազմիցս կրկնվելով, հաշտության բերեց հետևյալ պայմաններով: Թող մշտական խաղաղություն լինի մի կողմից Եվմենոսի, Պրուսիայի (Քյուլաբանիայի թագավորության արքա Պրուսիոս I-ի (մ.թ.ա. մոտ 228-180) – Մ.Յ.) և Արիարաթեսեսի, մյուս կողմից՝ Փառնակեսի և Միդիայի միջև: Փառնակեսը և ոչ մի ձևով չպետք է արշավի Գալաթիայի վրա և գալաթիայի հետ նախկինում նրա կնքած բոլոր պայմանագրերը պետք է համարվեն անվավեր: Նա պետք է նաև դատարկի Պափլագոնիան, իսկ բնակիչներին, որ այնտեղից գաղթեցրել է, պետք է հետ ուղարկի: Նրանց հետ միասին պետք է վերադարձնի զենքերը, նետողական մեքենաները և այլ ռազմական գործիքները, որ նա վերցրել է այնտեղից: Նա պարտավոր է նույնպես նաև Արիարաթեսեսին վերադարձնել նրանից վերցված բոլոր տեղերը և նրանց վրա գտնվող կառուցվածքները, նաև՝ պատանդներին, նմանապես և Տիոս քաղաքը, որը գտնվում է Պոնտոսի մոտ՝ այն բաղաբեց, որը փոքր ինչ հետո Եվմենոսը զիջեց Պրուսիային, կատարելով նրա խնդիրը, և Պրուսիայը դրա համար նրան մեծապես երախտապարտ էր: Որոշվեց նաև, որ Փառնակեսը պետք է առանց փրկագնի վերադարձնի ռազմագերիներին և փախստականներին: Բացի այդ, այն գանձերից և փողից, որ վերցրել էր Մորգիայից (Պափլագոնիայի թագավորության արքա Մորգիայից (մ.թ.ա. մոտ 180-150) – Մ.Յ.) և Արիարաթեսեսից՝ նա պետք է այս թագավորների վճարեր 900 տաղանդ, 300 տաղանդ էլ տար Եվմենոսին՝ ի հատուցումն պատերազմական ծախսերի: Որոշվեց նաև, որ Հայաստանի աստրապ Միհրդատը պետք է վճարի 300 տաղանդ, որովհետև սա, դրժելով Եվմենոսի հետ կնքած դաշինքը, պատերազմեց Արիարաթեսեսի դեմ: Այդ դաշինքին Ամիայի իշխաններից մասնակից դարձվեցին Արտաշեսը՝ Հայաստանի մեծագույն մասի տիրակալը, ինչպես նաև Արտաշատը» (Պլուտարխոս «Համընդհանուր պատմություն», գիրք 25, գլուխ 2):

⁴⁹⁵ «Այնքան քաջագործություններից հետո Սմբատը Արտաշեսի հրամանով զորքով գնում է պանների աշխարհը՝ Սաթենիկի եղբորը օգնության, որովհետև Սաթենիկի հոր մեռնելուց հետո մի կողմնակի մարդ բռնության թագավորել էր Ալանների աշխարհի վրա և հալածում էր Սաթենիկի եղբորը: Սմբատը հալածեց նրան, հեռացրեց, Սաթենիկի եղբորը տեղ դարձրեց իր ազգին և հակառակորդների երկիրն ավերեց, որտեղից, բոլորին գերի վերցնելով, մեծ բազմությամբ բերեց Արտաշատ: Արտաշեսը հրամայեց նրանց բնակեցնել Մասիսի հարավ-արևելյան կողմում, որ կոչվում էր Շավարշական գավառ՝ այս անվան հետ պահպանելով նաև բնիկ Արտազ անունը: Այդ մինչև այսօր էլ Արտազ է կոչվում այն երկիրը, որտեղից նրանք գերվեցին» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 52):

«Վախճանվում է Սաթենիկի հայրը և ինչ որ մեկը բռնի կերպով թագավոր է դառնում ու սկսում է հալածել Ասաթենիկի եղբորը: Այդ ժամանակ Արտաշեսի դաստիարակ Սմբատը մեծ զորքով գալիս, դուրս է շարժում բռնի տիրացողին, Սաթենիկի եղբորը տեղ է դարձնում հայրենի գահին և Հայաստան է վերադառնում մեծ ավարով ու բազմաթիվ գերիներով: Արտազ գավառից գերվածներին նա բնակեցնում է Շավարշականում» (Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 1, գլուխ 8):

«Որոշ ժամանակ անց պանական արքան մահացավ և գահին տիրեց նրա զորավարներից մեկը: Այդ ժամանակ Սաթենը դիմեց Արտաշեսի օգնությանը, որը զորքի հետ միասին ուղարկեց Սուսթատին: Ուժեղ ծակատամարտից հետո գահի հափշտակիչը փախավ թյուրքերի մոտ և, հետապնդվելով Դերբենդից անդին, սպանված ու գերված շատ ռազմիկներ կորցրեց, իսկ մնացածներին էլ Սուսթատը վերաբնակեցրեց Հայաստանում: Սաթենիկի հաստատելով ժառանգական գահին՝ Որպես հաստատում ասածի՝ մեկը Դագի-Կուուկի քաղաքի մոտ տեսնում ենք մի հինավուրց գյուղ ու լեռ, որը կոչվում է Սուսթատ» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 1):

⁴⁹⁶ «/5/ Թեն գիտենք, որ Արտաշատը (Մելեկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս IV-ը (մ.թ.ա. 175-164) – Մ.Յ.) իսկապես մարտնչել է Արտաքսիաթի դեմ, բայց նաև հայտնի է, որ վերջինս պահպանեց իր նախկին իշխանությունը... /6/ Եվ ահա այս տեղում Պրոփյուրոսը այսօրինակ

անհմանալի բաներ է զառանցում Անտիոքոսի մասին. «Մաքառելով», - ասում է նա, - «եզիպտացիների դեմ և կործանելով Լիբիան և Եթովպիան» նա կլսի, որ իրեն հյուսիսից ու արևելքից մարտերի են հորդորում: Դառնալով պիստոլից՝ նա կնվաճի ընդդիմացող արադոսցիների և կավերի Փյունիկիայի ծովափի ողջ նահանգը: Դրանից հետո նա անմիջապես կշարունակի արշավանքը Հայաստանի թագավոր Արտաքսիասի դեմ, որը, շարժված կլինի արևելյան կողմերից: Եվ այսպես, կոտորելով նրա մարդկանցից շատերին, նա կհաստատի իր վրանը Ապերնոն կոչված վայրում, որը գտնվում է երկու լայնահուն գետեր Տիգրիսի և Եփրատի միջև» (Հիերոնիմոս «Ժամանակագրություն»):

«45/ Նա (Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս IV-ը – Մ.Ֆ.) արշավի ելավ նաև Հայաստանի թագավոր Արտաքսիասի դեմ: Կարճ ժամանակ անց այն բանից հետո, սակայն, երբ նա հաղթեց նրան, նա (Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս IV-ը – Մ.Ֆ.) մահացավ» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Անտիոքի գործեր», գլուխ 45):

«Հայաստանի թագավոր Արտաքսեսը, ապստամբելով Անտիոքոսից (Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս IV-ից – Մ.Ֆ.), իր անունով բաղաբ հիմնեց և ժողովեց իզոր արանք, իսկ Անտիոքոսը, որն այդ տարիներին իզոր էր, ինչպես ոչ ոք մյուս թագավորներից, արշավեց նրա վրա և, հաղթելով, ստիպեց նրան հնազանդվել» (Հիերոնիմոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան», գիրք 31, գլուխ 17a):

«Այս հանձնարարություններն անելով Լյուսիասին՝ Անտիոքոս թագավորն (Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս IV-ը – Մ.Ֆ.) հունաց 147-րդ տարում արշավեց Պարսկաստան, երբ, Եփրատն անցնելով, բարձրացավ դեպի վերին սատրապությունները» (Հովսեփ Ֆլավիոս «Հրեական հնախոսություն», գիրք 12, գլուխ 7):

«Արտաքսիասը և Չարիդասը... գրավեցին... ասորիներից Տամնիսիսը...» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 11, մաս 3):

⁴⁹⁷ «Չարեի գոռոզ մարդ էր, երեների որսի մեջ խիզախ, բայց պատերազմների մեջ՝ երկչու և դանդաղ: Այս բանը փորձով գիտենալով՝ վրաց թագավորը՝ մի ոմն Զարծամ (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան I-ը – Մ.Ֆ.), ապստամբեցնում է այդ երկիրը և, բռնելով Չարեին, բանտարկում է Կովկասում: Արտավազդն և Տիրանը, սակայն, Սմբատի հետ միասին նրա դեմ պատերազմելով՝ իրենց եղբորը հետ են դարձնում՝ հանելով մեծ տղվի միջից» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 53):

«Այս ընթացքում անցան մի բանի տարիներ և վերաշինվեց հայերից ավերված Զարթին: Այնժամ հայերը զբաղված էին, բանգի պատերազմ էին սկսել պարսիկների և հույների դեմ: Եվ ահա բարթվելները ու օսերը ժամանակը բարեպատեհ համարեցին և սկսեցին նեղել հայերին, բանգի հայերի ողջ զորքը, երկու արթալորդներն ու Սուրբատը գտնվում էին պարսիկների դեմ պատերազմում: Երբ բարթվելները և օսերը սկսեցին շատ վնասել հայերին, այնժամ Արտաշես արքան ժողովեց զորքը, որը մնացել էր տանը, որովհետև այն իր որդի Չարեին ու ուղղեց բարթվելների դեմ, իսկ բարթվելները և օսերը ժողովվեցին ու դիմեցին դեպի Ջավախքի երկիրը: Նրանք մարտնչեցին և ահա հաղթեցին բարթվելները ու օսերը և փախուստի մատնեցին հայերի արթալի որդի Չարեին: Նրանք կոտորեցին նրա ողջ զորքը և հետապնդեցին նրանց մինչև Հայքի սահմանները: Նրանք հասան հայերի արթալի որդի Չարեին, բռնեցին նրան այն լճի ափին, որին Տելի են կոչում, և հետ տարան: Օսերը կաննում էին իրենց թագավորների արյան դիմաց սպանել այդ Չարեին, սակայն բարթվելները պահպանեցին նրա կյանքը, որպեսզի իրենց սահմանները հետ վերցնեն՝ կալանավորելով Դարիայանի բերդում: Այդ ժամանակ չկարողացան նրան գտնել հայերը, բանգի զբաղված էին պարսիկներով» («Զարթիս-Ցիսլոյեթա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախախայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Ապա հայերը սկսեցին պատերազմել պարսիկների դեմ և բարթվելները, գտնելով հարմար ժամանակ, սկսեցին Հայքն ավերել: Այդ պահին Հայոց թագավորը զորքով ուղարկեց իր որդի Չարեին: Բարթվելներ և օսերը զինված էլան, փախուստի մատնեցին Չարեին զորքին, նրան էլ կալանավորեցին: Օսերն ուզում էին նրան արյան պիտուրեմ մահացնել, սակայն բարթվելները սրա իրավունքը չսկսին, ուստի և նրան կալանավորեցին Դարիայում: Դրանից հետո բարթվելները ամրացրին բաղաբարերդերը» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»):

«Իբերները, սակայն, բազմաթիվապես չբիթվեցին այս ամենից և Սուրբատի հեռանալուց հետո կրկին վերսկսեցին Հայքի սահմանների նկատմամբ իրենց գիշատչությունը: Այդ ժամանակ Արտաշեսը մեծաթիվ զորքով Իբերիա ուղարկեց իր փոքր որդի Չարեին, սակայն, բանի որ այս անգամ հրամայում էր ոչ թե Սուրբատը, այլ Չարեին, հաղթված Փարսմանից, այս Չարեին գերի վարվեց» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 54):

⁴⁹⁸ Այս իրադարձությունը ներկայացվել է հիմք ընդունելով այն տեղեկությունը (Հիերոնիմոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան», գիրք 31, գլուխ 22), որ Կապարովկիայի թագավորության արքա Արիարաթես IV Եռուբեսը հորենական գահի վրա վերականգնել է Մեհրուստի իշխանությունը, ընդ որում այս, ինչպես նաև Եռուբեսի աղբյուրի հայտնած տեղեկությունն ունենում անչափ հավանական է ենթադրել, որ մինչ այդ Սելևկյանների թագավորության բանակի ներխուժման արդյունքում Ծոփքի թագավորության արքա Արակթիասը գոհվել է, իսկ նրա որդիներն էլ ապաստանել են Կապարովկիայի թագավորությունում:

⁴⁹⁹ «Այն բանից հետո, երբ Արիարաթեսը (Կապարովկիայի թագավորության արքա Արիարաթես IV Եռուբեսը – Մ.Ֆ.) Միթրոքուզանեսին վերականգնեց հայրենի տիրությունը, Հայաստանի թագավոր Արտաքսիասը, չիրաժարվելով իշխանության նկատմամբ իր ունեցած ընչաքաղցրությունից, դեսպաններ ուղարկեց Արիարաթեսին մոտ առաջարկելով նրան համաձայնել իր հետ և, յուրաքանչյուրն իր մոտ եղած երիտասարդին մահվան ենթարկելով, իրար միջև բաժանել Սոփեսեն: Արիարաթեսը, սակայն, որին խիստ օտար էր այդպիսի անազնությունը, հանդիմանեց դեսպաններին և գրեց Արտաքսիասին՝ առաջարկելով նրան հեռու մնալ նման գործերից: Հետևաբար Արիարաթեսն ահա այս գործից հետո իր անձի շուրջն եղած համբավը ոչ քիչ չափով բարձրացրեց, իսկ Միթրոքուզանեսը, իրեն իշխանության վրա վերականգնողի հանդեպ հիացությամբ արժանի հավատարմության և ազնվաբարո վերաբերմունքի շնորհիվ, տիրացավ իր հայրենի իշխանության» (Հիերոնիմոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան», գիրք 31, գլուխ 22):

⁵⁰⁰ «Արտաշեսի որդի Արտավազդը, ճափահաս դառնալով, դարձավ մի բաց, ինքնահավան և հպարտ մարդ: Նա, ծերունի Արգամին Նախանձելով, իր հոր գայլույթը շարժեց Արգամի դեմ, իբրև թե նա մոռանում է բոլորի վրա թագավորելը: Այս կերպ նրան պատվից զցելով՝ նա ինքն է առնում երկրորդական դիրք: Սրանից հետո, երբ Արտաշեսը ճաշի է գնում Արգամի մոտ, ինչ-որ կասկած է ծագում, իբր թե դիտավորություն ունեն թագավորին դավելու, ուստի թագավորի որդիները աղմուկ են բարձրացնում և հենց ճաշի ժամանակ բաշում են Արգամի ալևոր մագերը: Արտաշեսը սաստիկ չիդրված վերադառնում է Արտաշատ և մեծ գնդով ուղարկում է իր Մաժան որդուն՝ հրամայելով Մուրացյան ցեղից շատերին սպանել, Արգամի ապարանքից արյել ու նրա հարձին էլ, որ չենաղ գեղեցկություն և շնորհալի բալվածք ուներ ու կոչվում էր Սանդու, բերել իրեն իբրև հարձ» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 51):

⁵⁰¹ «Այնժամ երրորդ տարում հայերի ողջ զորքով հանդերձ եկան Սուրբատ Բիվրատիանը և արթալի երկու որդիներ Արտավազը ու Տիգրանը: Այդ ժամանակ Զարթիի թագավորները հրամայեցին իրենց երկրին պատսպարվել բերդում և բաղաբներում: Լեոնեցիները ամրացրին բերդերն և բաղաբները, իսկ հայերը եկան ու կանգ առան Թրիպալեում: Այդ ժամանակ նրանց միջև պատմիրակներ հանդես եկան և հաշտվեցին: Բարթվելները տվեցին և վերադարձրին արթալի կալանավորներին՝ խոստանալով այսպիսի օգնություն: «Եթե որևէ թշնամի հանդես գա ձեր դեմ և պատերազմի ձեզ հետ այն կողմերում, մենք՝ երկու թագավորներս էլ, անձամբ մեր զորքով կլինենք ձեր կողմից ու կօգնենք, իսկ եթե այդ կողմերում որևէ մեկի հետ պատերազմեք, հազար-հազարական սպառազինված ռազմիկներով ձեզ կօգնենք»: Եվ այս էլ խոստացան բարթվելները, որ. «Այս մեր բաղաբում Արտաշես արթալի պատկերով դրամ կհատենք»: Այս պատճառով, ահա, հայերը վերադարձրին Զարթիի սահմանները՝ Ծոնդա բաղաբը և Դեմոթի բերդը, Ջավախքը ու Արտանին: Եվ այսուհետև բարեկամ եղան հայերը, բարթվելները և օսերը: Դրանից հետո նրանք երեք էլ միասնաբար էին կոչվում թշնամիների դեմ: Այդ ժամանակ մեծապես գոհունակությամբ լցվեցին Արգոն և Արմազը՝ միմյալարդները, բանգի նրանց բաջությամբ հետ վերադարձվեցին Զարթիի սահմանները» («Զարթիս-Ցիսլոյեթա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախախայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Ապա՝ Հայոց թագավորի երկու որդիները և Սմբատն էլ հետները եկան Թռեք ու սկսեցին բանակցել, որից հետո հաշտություն կնքեցին: Հայերը վերադարձրին Զարթիի սահմանները, իսկ բարթվելները վերադարձրին արթալազն Չարեին և խոստացան թշնամի լինել հայերի թշնամիների հետ ու փող կտրել Հայոց թագավորի պատկերով: Դրանից հետո հայերը գնացին: Եվ ուրախ էին մեր թագավորներն՝ իրենց արիությանը Զարթիի սահմանները վերականգնելու առթիվ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»):

«Այս ամենից հետո Արտաշեսը խնդրեց Փարսմանին խաղաղություն կնքել և ազատել իր որդի Չարեին գերությունից: Եվ ահա բավականին շահավետ պայմաններում Փարսմանը խաղաղություն կնքեց ու Չարեին ազատեց» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 54):

⁵⁰² «Երբ հայտնի դարձավ, որ հռոմեացիները թշնամաբար են տրամադրված Դեմետրիոսի (Սելևկյանների թագավորության արքա Դեմետրիոս I Սոտերը (մ.թ.ա. 162-150) – Մ.Ֆ.) հանդեպ, նրան արհամարհեցին ոչ միայն մյուս թագավորները, այլև նույնիսկ նրան ենթակա սատրապներից ոմանք, որոնցից ամենախայտնին Տիրաթոսն էր: Սա ծագումով միտանցի էր և Նախկինում թագավորած Անտիոքոսի (Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս IV-ի – Մ.Ֆ.) ընկերը, որը բազմիցս խոնարհ էր ուղարկվել իբրև դեսպան և շատ չարիք էր պատճառել սենատին, բանգի նա, մեծ բանակությամբ դրամ տանելով իր հետ, կաշառում էր սենատորներին՝ իր ընծաներով առանձնապես ձգտելով գայթակղեցնել

նրանց, ովքեր թույլ կարողության տեր էին: Ահա այս եղանակով նա, շատերին գրավելով իր կողմը և նրանց տալով հռոմեական կարգերին անհաղորդ առաջադրանքներ, փչացնում էր սենատը: Նրան գործակցում էր եղբայրը՝ Յերակլեյոսը, որն այսպիսի ծառայության համար օժտված էր ավելի, քան որևէ մեկը: Նույն եղանակով նա վարվեց նաև տվյալ դեպքում, երբ Յոնն էր եկել՝ արդեն լինելով Մարաստանի սատրապ: Նա, շատ մեղադրանքներ հարուցելով Դեմետրիոսի դեմ և համոզեց սենատին նրա դեմ այսպիսի որոշում ընդունել: «Քանի որ Օտարախոսը... (տեքստը վնասված է - Մ.Ֆ.), ապա նա թող լինի նրանց թագավորը»: Տիմարքոսը, ոգևորված այս որոշումից, Մարաստանում նշանակալից բանակ կազմակերպեց: Միաժամանակ նա Դեմետրիոսի դեմ դաշինք հաստատեց Դայաստանի թագավոր Արտաքսիասի հետ: Այնուհետև, ահաբեկելով սահմանակից ժողովուրդներին իր գործերի հզորությամբ և նրանցից շատերին հնազանդեցնելով իրեն, նա արշավեց Չևգմայի վրա և, վերջապես, թագավորության մեջ հզոր դարձավ» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան», գիրք 31, գլուխ 27a):

«Նա (Սելևկյանների թագավորության արքա Դեմետրիոս I Սոտերը - Մ.Ֆ.) ոչնչացրեց իր դեմ ապստամբած Տիմարքոսին, քանի որ սա ընդհանրապես վատ էր կառավարում Բաբելոնը, և հենց այդ պատճառով էլ բաբելոնացիների մատուցմամբ կոչվեց Սոտեր» (Ապպիանոս «Յոնի պատմությունը, Ասորիքյան գործեր», գլուխ 47):

⁵⁰³ «Երկու տարի հետո Արգամին նորից հնազանդություն բերելով՝ Արտաշեսը հրամայում է նրա գույքը վերադարձնել՝ բացի հարձից: Արտավազդը, սակայն, չբավականանալով նրանով, որ երկրորդության պատիվն առել էր, նրանից խլում է նաև Նախնականը և Արաքսից դեպի հյուսիս ընկած բոլոր գյուղերը՝ նրանց մեջ եղած ապարանքներն ու բերդերը իրեն ժառանգություն է դարձնում: Արգամի որդիներն այս բանը չհանդուրժելով՝ նրան դիմադրում են, բայց արքայորդին հաղթելով, կոտորում և Արգամի բոլոր զավակներին իրենց հոր հետ միասին, ինչպես և՛ բոլոր երևելի մարդկանց Մուրացյան ցեղից՝ գրավելով նրանց ողջ իշխանությունը: Նրանցից ոչ ոք չփրկվեց, բացի մի քանի աննշան և կրտսեր մարդկանցից, որոնք փախան Արտաշեսի մոտ ու նրա արքունիքում փրկվեցին: Այս Արգամն է, որ առասպելի մեջ կոչվում է Արգաման և այս է Արտավազդի հետ պատերազմի պատճառը» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 51):

⁵⁰⁴ «Այդ ժամանակ արևմուտքում ինչ-որ հուզմունքներ են ծագում: Մյուս վրա վստահանալով՝ Արտաշեսն ապստամբվում է հռոմեացիների տերության դեմ և հարկ չի վճարում: Դոմետիանոս կայսրը (Սելևկյանների թագավորության արքա Դեմետրիոս I Սոտերը - Մ.Ֆ.), սրա վրա զայրանալով, զորք է ուղարկում Արտաշեսի վրա: Նրանք գալիս, հասնում են Կեսարիայի կողմերը, իսկ Տիրանին էլ, արևմտյան զորքերի հետ միասին, առաջ խառնած բշած բերում են մինչև Բասենի մեծ և ընդարձակ հովիտը՝ մեծ տազնապով: Այստեղ, սակայն, Արտավազդը արևելյան և հյուսիսային զորքերով թագավորի բոլոր որդիների հետ միասին նրանց դեմ է դուրս գալիս, բայց պատերազմի ժամանակ շատ նեղն են ընկնում: Ի վերջո՝ պատերազմի վերջերին հարավային զորքերով վրա է հասնում Սմբատը և, մեջ մտնելով, վտանգից ազատում է թագավորի որդիներին: Նա հաղթություն է տանում և վերջ է դնում պատերազմին, որովհետև նա, չնայելով իր ծերությանը, երիտասարդի պես կազմակերպեց և մղեց ճակատամարտը: Նա, հռոմեացիների զորքին հետամուտ լինելով, նրանց հալածեց մինչև Կեսարիայի սահմանները: Առասպելներում այս բանը երգել կամենալով՝ ասում են, թե երբեք է եղել մի ոմն Դոմետ, որ ինքը Դոմետիանոս կայսրն է: Իրականում, սակայն, այդ ոչ թե ինքն է եկել այս կողմերը, այլ նրա հրամանով նրա զորքերն են եկել, իսկ առասպելներն էլ, այլաբանությամբ, այս ամենը նրա անունով են կոչել» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 54):

⁵⁰⁵ «12/ Այն ժամանակ Արտաշեսը հրաման է տալիս արևելքից և հյուսիսից խիստ մեծ բազմությամբ զորք հանել, այնպես որ նա նրանց հաշիվն էլ չգիտեր, դրա համար հրամայում էր ճանապարհների վրա և իջևաններում մարդագլուխ մի քար դիզել ու թողնել՝ իբրև նշան իրենց բազմության: Այնուհետև նա շարժվում է դեպի արևմուտք և ձերբակալում է յուրացիների Կրեսոս թագավորին (Պատմահայրն ինքը վստահ չէ, որ այստեղ խոսքը Լյուդիական թագավորության արքա Կրեսոսի մասին է, ընդ որում այս անձնավորության հարցը դեռ լրացուցիչ ուսումնասիրության կարիք ունի - Մ.Ֆ.): Ասիայում գտնելով Արտեմիդի, Յերակլի և Ապոլոնի պղծածածույ ոսկեգծած արձանները՝ նա դրանք բերել է տալիս մեր երկիրը, որպեսզի կանգնեցնեն Արմավիրում: Զրուսպետները, որոնք Վահուկներին ցեղիցն էին, Ապոլոնի և Արտեմիդի արձաններն առնելով, դրանք կանգնեցրին Արմավիրում, իսկ Յերակլեսի արձանը, որ Սկյուրեսի կրտսեղի Դիսկիոսի գործն էր, Յերակլեսին իրենց Նախին Վահագնը համարելով, Արտաշեսի մահից հետո կանգնեցրին Տարսուսում՝ իրենց սեփական Աշտիշատ գյուղում: Իր հերթին Արտաշեսը, երկու ծովերի մեջ եղած ցամաքը նվաճելով, օվկիանոսը լցնում է Նավերի բազմությամբ, կամենալով ամբողջ արևմուտքն իրեն հպատակեցնել, որովհետև Դոմոմոս, մեծ խռովություն և շփոթություն լինելով, ոչ ոք նրան ուժեղ դիմադրություն ցույց չի տալիս: Չեմ կարող ասել ինչ բանի ազդեցությամբ, սակայն, այդ ժամանակ ահագին աղմուկ և շփոթություն է ծագում, բազմաթիվ զորքեր սկսում են միմյանց կոտորել, իսկ Արտաշեսն էլ փախչելիս մեռնում է, ինչպես ասում են՝ իր զորքերից՝ թագավորելով 25 տարի: Մինչ այդ նաև Դելլադայումն էլ, վերցնելով Դիոսի, Արտեմիդի, Աթենասի, Դեփեսոսի և Ափրոդիտեի արձանները, նա դրանք ուղարկում է Դայաստան: Բերդները, դեռ մեր երկրի ներքո չհասած, խուճ են Արտաշեսի մահվան բոթը և արձանները փախցնում, հասցնում են Անի ամրոցը, իսկ բույրներն էլ, արձանների հետ գնալով, նրանց մոտ էլ մտնում են... /54/ Ի բախտավորություն Արտաշեսի՝ այդ ժամանակ Դոմետիանոսը մեռնում է Դոմոմոս, իսկ նրանից հետո Ներվիսը թագավորում է ոչ ավելի, քան մեկ տարի: Այս բանից հապարացած՝ Հայոց և պարսից զորքերը նույնիսկ ասպատակություն կատարեցին դեպի Դոնաստան: Սրանց օրինակով եգիպտացիները և պաղեստինացիների կողմերը նույնպես դադարեցին հարկ տալը» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 12, 54):

«Արտաշեսը բազմաբանակ զորքով շարժվում է արևմուտք և ձերբակալում է յուրացիների Կրեսոս թագավորին (հեղինակն ինքը վստահ չէ, որ այստեղ խոսքը Լյուդիական թագավորության արքա Կրեսոսի մասին է, ընդ որում այս անձնավորության հարցը դեռ լրացուցիչ ուսումնասիրության կարիք ունի - Մ.Ֆ.), իսկ, Արտեմիդի պատկերաքանդակն էլ այնտեղ գտնելով, նա այն բերել է տալիս Դայաստան և կանգնեցնում է Արմավիրում: Դրանից հետո ինքը նվաճում է երկիրը, ինչպես նաև ծովերի՝ Օվկիանոսի և Պոնտոսի, միջակայքը՝ իրեն ենթարկելով ողջ արևմուտքը: Ինչ վերաբերում է Կյուրոսին, ապա Արտաշեսը բռնեց և կապեց նրան, նրա զորքն էլ կոտորեց, բայց ինքն էլ սպանվեց իր զորքերի կողմից՝ թագավորելով 25 տարի» (Ուիլսոն «Հայոց պատմություն», գլուխ 29):

⁵⁰⁶ «Արտավազդի (Պարթևական թագավորության արքա Արտավազ II-ի (մ.թ.ա. 128-123) - Մ.Ֆ.) հաջորդեց նրա որդին՝ Միհրդատը (Պարթևական թագավորության արքա Միհրդատ II-ը (մ.թ.ա. 123-87) - Մ.Ֆ.), որն իր գործերի համար կոչվեց Մեծ...: Սա... վերջը կոչվեց հայերի թագավոր Արտավազդի հետ» (Ռուստիսոս «Ֆիլիսիպպա», գիրք 42, գլուխ 2):

⁵⁰⁷ «Պարթևները տիրեցին մարերի և բաբելոնացիների երկրներին, բայց ոչ՝ Հայաստանին: Իրոք, թեև հարձակումներ հաճախ տեղի ունեցան, սակայն երկիրն ուժով չնվաճվեց, ընդհակառակը, Տիգրանը զորեղ կերպով դիմադրեց և հաղթեց նրանց, ինչպես մեկ ասացինք Հայաստանի մասուն» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 16, գլուխ 1, մաս 19):

⁵⁰⁸ «Երբ գործընթացը, Միհրդատ Եվպատորը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը (մ.թ.ա. 120-63) - Մ.Ֆ.) նա տիրեց Կոլխիդային և այն բոլոր երկրներին, որ նրան հանձնել էր Անտիպատորը՝ Միսիդոսի որդին» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 12, գլուխ 3, մաս 28):

⁵⁰⁹ «Եվ այսպես, հրավիրված լինելով նրանց կողմից, ժամանելով քաղաք և իր վրա վերցնելով սկյութների դեմ պատերազմելու հոգսը, Դիոֆոնտեսը իր զորքի գլուխն անցած համարձակորեն անցավ մյուս կողմ: Եվ ահա, երբ սկյութների արքա Պալակը (Սկյութական թագավորության արքա Փալակը (մ.թ.ա. մոտ 115-105) - Մ.Ֆ.) մեծ զորքի գլուխն անցած անակնկալ հարձակվեց նրա վրա, այդ ժամանակ նա ստիպված եղավ իր կամքին հակառակ մարտ տալ: Արդյունքում՝ նա փախուստի մատնեց սկյութներին, որոնք մինչ այդ համարվում էին անհաղթ՝ այնպես անելով, որ Միհրդատ Եվպատորը արքան (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը - Մ.Ֆ.) առաջինը եղավ, որ հաղթահանեց տոնեց նրանց նկատմամբ» (Ամանուն «Խերսոնյան դեկրետ»):

⁵¹⁰ «Իրեն ենթարկեցնելով նաև շրջակա տավրերին և այդ վայրում մի քաղաք հիմնադրելով՝ Դիոֆոնտեսը ուղղվեց Բոսպորի կողմերը և, կարճ ժամանակահատվածում անելով շատ սիրագործություններ, կրկին իր տեղը դարձավ» (Ամանուն «Խերսոնյան դեկրետ»):

⁵¹¹ «Դրանից հետո, նա, հերոջ վերցնելով ծաղկուն հասակի շատ քաղաքացիների, մտավ Սկյութային խորքերը: Եվ ահա սկյութները նրան հանձնեցին արքայական Զաբես և Նեսպոլիս ամրությունները ու այնպես ստացվեց, որ դրանք գրեթե բոլորը ենթակա դարձան Միհրդատ Եվպատորին (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին - Մ.Ֆ.), ինչի համար շնորհակալ ժողովուրդը նրան իրեն արժանի պատիվներ տվեց՝ որպես բարբարոսների իշխանությունից ազատողի» (Ամանուն «Խերսոնյան դեկրետ»):

«Այբեմանի որդի Չարեհին՝ հայ նետաձիգների հրամանատարին» (Խերսոնեսում գտնված շիրմաքար):

⁵¹² «Յետո, երբ սկյութները կրկին թշնամություն ու նենգություն դրսևորեցին և, ելնելով արքայի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.) դեմ, փորձեցին փոխել իրերի դրությունը, Միհրդատ Եվպատորը կրկին զորքով ուղարկեց Դիոֆոնտեսին: Սա, թեև ժամանակն արդեն հակվում էր դեպի ձմեռը, իր ռազմիկների և քաղաքացիներից ամենաուժեղների հետ միասին շարժվեց սկյութների ամրությունների դեմ, որից հետո, հետ պահելով վստահ զորքերն ու ստիպված լինելով մի կողմ անցնել, այնուհետև տիրեց Կիլիկիսիոդային և Պարսիսպներին, որից հետո վստեց Գեղեցիկ նավահանգստի պաշարումը» (Ամանուն «Խերսոնյան դեկրետ»):

«Այս ռոբեսալանները, երբ նրանց առաջնորդը Տասիոսն էր (Ալանական թագավորության արքա Տասիոսը (մ.թ.ա. մոտ 120-90) – Մ.Ֆ.), մարտնչեցին նույնիսկ Միհրդատ Եվպատորի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) զորավարների դեմ: Իրոք, հենց նրանք էին, որ օգնության եկան Սկիուրայի (Սկյութական թագավորության արքա Սկիուրայի (մ.թ.ա. մոտ 140-115) – Մ.Ֆ.) որդի Պալակին (Սկյութական թագավորության արքա Փայակին – Մ.Ֆ.), քանզի համարվում էին շատ մարտունակ՝ չնայած այն բանին, որ ցանկացած բարբարոսական ժողովրդի թեթևագույն ռազմիկների ամբողջ իրականում անօգնական է ճիշտ շարված և լավ զինված ֆայակին դեմ: Այսպես թե այնպես, սակայն 50.000 հոգի կազմող ռոբեսալանները չկարողացան դիմադրել Միհրդատի զորավար Դիոֆոնտեսի մոտ առկա 6.000 հոգուն և մեծամասամբ ոչնչացվեցին» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 7, գլուխ 3, մաս 17):

⁵¹³ «Դրանից հետո, բաց չթողնելով և ոչ մի պահ, Դիոֆոնտեսը, վերցնելով զորքերը, զարնան սկզբին ամենայն ծանրությամբ մոտեցավ Չաբեային ու Նեապոլսին... (տեքստը վնասված է – Մ.Ֆ.) փախչել, իսկ մնացած սկյութներին էլ մտնտալ... (տեքստը վնասված է – Մ.Ֆ.): Մեկնելով Բոսպորի կողմերը՝ Դիոֆոնտեսն այնտեղ հիանալի կերպով կարգավորեց գործերը և Միհրդատ Եվպատոր արքայի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) համար շատ պետքական բաներ արեց» (Ամանուն «Խերսոնյան դեկրետ»):

⁵¹⁴ «Այն բանից հետո, երբ սկյութները Սալմակի գլխավորությամբ ապստամբություն բարձրացրին և սպանեցին նրան դաստիարակած Բոսպորի արքա Պերիսատոսին, իսկ Դիոֆոնտեսի դեմ էլ դավադրություն կազմեցին, նա, խուսափելով վտանգից, նստեց քաղաքացիների կողմից իրեն ուղարկված նավով: Գալով նրանց մոտ և վայելելով նրանց, ինչպես նաև իրեն ուղարկած Միհրդատ Եվպատորի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) եռանդուն աջակցությունը՝ զարնան սկզբին նա ցամաքային ու ծովային զորքերով ելավ՝ միաժամանակ երեք նավերի վրա տեղավորված հետը վերցնելով նաև քաղաքացիներից ընտիրներին: Եվ ահա նա գրավեց Թեոդոսիա ու Պանտիկապեոս քաղաքները, ապստամբության մեղավորներին մահապատժի ենթարկեց, իսկ Պերիսատա արքային սպանած Սալմակին էլ իր ձեռքը գցեց և ուղարկեց արքային: Այսպիսով՝ նա վերականգնեց Միհրդատ Եվպատորի իշխանությունը այդտեղ» (Ամանուն «Խերսոնյան դեկրետ»):

⁵¹⁵ «Այդ ժամանակ Պալակը (Սկյութական թագավորության արքա Փայակը – Մ.Ֆ.), ենթադրելով, որ տարվա ժամանակը իր օգտին է, հավաքեց իր բոլոր ուժերը և դրանից զատ իր կողմը գրավեց նաև ռոբեսալանների ժողովրդին: Մշտապես խերսոնցիների հովանավորող Կույսը, սակայն, տածալում տված նախանշանի միջոցով ցույց տվեց ապագան և ողջ զորքին բացություն ու խիզախություն ներշնչեց: Եվ ահա այն բանից հետո, երբ Դիոֆոնտեսը խելացի կերպով դասավորեց իր զորքերը, դրան հաջորդեց այնպիսի մի հաղթանակ, որ հետագայում Միհրդատ Եվպատորին (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) փառք և հավերժ հիշողություն ապահովեց բոլոր ժամանակների համար, քանզի հակառակորդի հետևագործից ոչ-ոք չփրկվեց, իսկ հեծելազորից էլ ճողոպրեցին միայն քչերը» (Ամանուն «Խերսոնյան դեկրետ»):

«/2. 1.16/ Չարկ է նշել, որ այնտեղ՝ Մետոիդյան լճի բերանի մոտ, սառույցի շերտն այնքան ամուր է լինում, որ ձմռանը հենց այդ վայրում Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) զորավարը հեծելամարտում հաղթանակ տարավ բարբարոսների դեմ՝ մարտնչելով հենց սառույցի վրա...: /7.3.18/ Յենց այն ներուցում, ինչպես պատմում են, Միհրդատի զորավար Նեոպտոլեմոսը... ձմռանը հեծելամարտում հաղթեց բարբարոսներին» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 2, գլուխ 1, մաս 16, գիրք 7, գլուխ 3, մաս 18):

⁵¹⁶ «/2. 1.16/ Չարկ է նշել, որ այնտեղ՝ Մետոիդյան լճի բերանի մոտ, սառույցի շերտն այնքան ամուր է լինում, որ ձմռանը հենց այդ վայրում Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) զորավարը հեծելամարտում հաղթանակ տարավ բարբարոսների դեմ՝ մարտնչելով հենց սառույցի վրա...: /7.3.18/ Յենց այն ներուցում, ինչպես պատմում են, Միհրդատի զորավար Նեոպտոլեմոսը... ամռանը ծովային մարտում հաղթեց բարբարոսներին» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 2, գլուխ 1, մաս 16, գիրք 7, գլուխ 3, մաս 18):

⁵¹⁷ «Եվ ահա քաղաքի համար այս դժվարին ժամանակներում Ամիսոսի կիբերնետ, Թիոկրատոսի որդի... (տեքստը վնասված է – Մ.Ֆ.), մինչ այդ քաղաքում տեղավորված հայերին համալրելով, քաղաք հասցրեց հայերի նաև այլ օժանդակ ջոկատներ, ինչպես նաև այլ հանդերձանք» (Օլիվիայում գտնված արձանագրության հիշատակ):

⁵¹⁸ «Դրանից հետո Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.), դաշինքի մեջ մտնելով Նիկոմեդեսի (Բյուզանդիայի թագավորության արքա Նիկոմեդես III-ի (մ.թ.ա. 127-94) – Մ.Ֆ.) հետ, ներխուժեց Պաֆագոնիա, հաղթեց այս պետությանը և բաժանեց այն իր ու իր դաշնակցի միջև...: Չվախենալով սպառնալիքներից՝ նա տիրեց նաև Գալաթիային» (Րուստինոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 37, գլուխ 4):

⁵¹⁹ «Իմ ազգական Մարկոս Գրատիդիոսը ի ծնե մի իսկական հռետոր էր, որը լավ գիտեր իռնական բառակազմությունը: Նա Մարկոս Անտոնիոսի մոտիկ ընկերը և նրա օգնականն էր կլիկյան արշավանքում, որտեղ էլ զոհվեց» (Ցիցերոն «Բրուտոսը կամ հայտնի հռետորների մասին», գլուխ 45):

⁵²⁰ «Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.), անչափ դժգոհ այդ ամենից, ուժով մաքրեց Կապադովկիան Նիկոմեդեսի (Բյուզանդիայի թագավորության արքա Նիկոմեդես III-ի – Մ.Ֆ.) կողմից այնտեղ թողնված կայազորներից և արքայական իրավունքներում վերականգնեց իր բոլորըրդուն» (Րուստինոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 38, գլուխ 1):

⁵²¹ «Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) պատերազմ սկսեց նրա (Կապադովկիայի թագավորության արքա Արիարթես VI-ի (մ.թ.ա. 116-100) – Մ.Ֆ.) դեմ, հաղթեց և վտարեց նրան Կապադովկիական թագավորությունից» (Րուստինոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 38, գլուխ 2):

⁵²² «Փառանջոմը (Իվերիայի թագավորության արքա Փառանջոմը (մ.թ.ա. 160-95) – Մ.Ֆ.) պարսից կրոնը և կրակապաշտությունը, Պարսկաստանից կանչեց կրակի սպասավորներին ու մոգերին, նրանց հաստատեց Մծխեթում ու այն վայրում, որն այժմ կոչվում է Մոդվթա, և սկսեց բացահայտորեն պաշտել կուռքերին: Յենց այս պատճառով էլ Զարթիի բնիկները նրան ատեցին: Եվ ահա Վրաց իշխանների մեծամասնությունը դավադրություն կազմեց և նրանք դեսպան ուղարկեցին Չայոց թագավորի մոտ՝ ասելով. «Մեր թագավորն ուրաջավ հայրական կրոնն ու չի պաշտում Ավրաց պահապան աստվածներին: Նա չընդունեց հայրենի կրոնն և մոռացավ մայրենին, արդ նա այլևս արժանի չէ մեզ թագավոր լինելու: Տուր մեզ թո որդի Արշակին (Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Արշակ I Չային – Մ.Ֆ.), որի կինը մեր Փառանջավայր թագավորների սերնդից կլինի, և հասցրու թո զորքը, որպեսզի չքննեք նոր կրոն ընդունող Փառանջոմին ու մեզ թագավոր լինի թո որդի Արշակը, իսկ թագուհի՝ նրա կինը՝ մեր թագավորների զավակը»: Չայոց թագավորը հավանեց այս մտադրությունը և հետ ուղարկեց վրաց դեսպանին մի պատասխանով, որում ասվում էր. «Եթե իմ որդուն իրոք նախարար սրտով կցանկանա ձեզ թագավոր, ապա դուք՝ իշխանները, ինձ պատանդ տվեք, ես իմ որդուն ձեզ թագավոր կտամ և ամենուրեք լիուլի ձերը կդարձնեմ»: Եվ ահա Վրաց իշխանների մեծ մասը, տալով պատանդներ, հայտարարեցին, որ ուրանում են Փառանջոմին, որից հետո Չայոց թագավորն իր ողջ զորքով դիմեց Զարթի: Փառանջոմն իր հերթին օգնության կանչեց պարսիկներին և ուժեղ պարսկական զորք մտցրեց Զարթի: Նա իր շուրջը հավաքեց նաև վրացիներին, որոնք հավատարիմ էին մնացել իրեն: Ուրաջավ վրաց իշխաններն իրենց հերթին Տաշիոմը ընդառաջ գնացին Չայոց թագավորին, որտեղ ժողովվեցին շատ հայեր և վրացիներ: Փառանջոմը ևս դիմեց այնտեղ՝ Տաշի: Նրանց միջև սաստիկ պատերազմ տեղի ունեցավ և երկու կողմերից էլ անհամար մարդիկ կոտորվեցին: Ի վերջո, Փառանջոմը հայերի և վրացիների կողմից հաղթվեց ու սպանվեց, իսկ նրա զորքը կոտորվեց: Փառանջոմի որդի Միհրանը (Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Միհրան II-ը – Մ.Ֆ.), որը մեկ տարեկան երեխա էր, վերցվեց իր դայակի կողմից, որը տարավ նրան Պարսկաստան, իսկ Չայոց թագավորը վրացիներին գիշեց իր որդուն» («Զարթի-Ցիսովթեա», Լեոնտիոս Սրովվելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Միհրան արքայի (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան I-ի – Մ.Ֆ.) մահից հետո Իբերիայում թագավորեց նրա որդի Փառանջոմը (Իվերիայի թագավորության արքա Փառանջոմը – Մ.Ֆ.): Այս արքայի առանձնահատկությունն էր հակումը դեպի պարսկական սովորությունները, իսկ դա բերեց նրան, որ նա սկսեց արգելել պաշտել կուռքերին և առաջարկել, որ իբերները դիմեն կրակի պաշտելուն: Հիմնավոր սովորությունների նկատմամբ դրսևորած արհամարհանքը և հին ու երկարաժամկետ սովորությունների վերացումը, սակայն, Իբերիայում ժողովրդական հուզումների պատճառ հանդիսացան, որի արդյունքում Փառանջոմը վտարվեց այն երկրից, որին նա տիրում էր ժամանակակից իրավունքով: Անիշխանություն կործանարար հետևանքների կանխման հետևանքով իբերները խնդրեցին Չայոց արքա Արտաշեսին, որ նա իր որդի և Իբերիայի արքա Միհրանի փեսա Արշակին (Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Արշակ I Չային – Մ.Ֆ.) թույլ տա ընդունել արքայական իշխանությունը Իբերիայի նկատմամբ: Ժողովրդի ցանկությունը կատարվեց, Արշակն ընդունեց գահը և իր ջանքերը սկսեց ուղղել դեպի սեփական հպատակների բարեկեցությանը: Փառանջոմը, սակայն, հուսահատության գիրկն ընկնելով, դիմեց պարսիկներին և, որպեսզի ճշի իբերների դիմադրությունը, նրանցից որպես օգնություն զորք խնդրեց, : Եվ ահա նա օտար զորքերով մտավ Իբերիա: Ժողովուրդը, սակայն, վշտացած նրա վարքագծից, մազաչափ իսկ չտատանվեց իր մտադրություններում: Արդյունքում՝ Լուռն մոտ տեղի ունեցած ծակաժամարտում Փառանջոմը պարտվեց և սպանվեց: Նրա հետևանքով այսպես կոչված Փառանջավայրների սերունդը ընդհատվեց» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 41):

«Չայոց թագավորի որդի Արշակ Արշակունուն (Իվերիայի թագավորության արքա Արշակ I Չային (մ.թ.ա. 95-68) – Մ.Ֆ.) բերին ու ողջ Վրաստանի թագավոր նստեցրին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»):

⁵²³ «Այդ ժամանակ Սելևկոսը (Սելևկյանների թագավորության արքա Սելևկոս VI-ը (մ.թ.ա. 96-95) – Մ.Ֆ.) փախավ Կիլիկիա և ժամանեց Մոպսուեստիա քաղաք։ Այստեղ նա բաղաթի բնակիչներից սկսեց գումար պահանջել, ինչի համար բաղաթի ստահակները կատարեցին նրա վրա, կրակի մատնեցին նրա պալատն և սպանեցին ինչպես նրան, այնպես էլ նրա կողմնակիցներին» (Յովսեփ Ֆլավիոս «Յրեական հնախոսություն», գիրք 13, գլուխ 13):

«Եվ ահա Կիլիկիոսի (Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս IX-ի (մ.թ.ա. 116-95՝ համընթաց) – Մ.Ֆ.) փրկված որդին պատերազմ սկսեց Սելևկոսի (Սելևկյանների թագավորության արքա Սելևկոս VI-ը – Մ.Ֆ.) դեմ։ Երբ նրանց զորքերը բախվեցին Կիլիկիայի Մոպսուեստիայի քաղաքում, սակայն, Անտիոքոսը (Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս X-ը (մ.թ.ա. 95-90՝ համընթաց) – Մ.Ֆ.) հաղթանակ տարավ։ Սելևկոսը փախավ քաղաք, բայց հասկանալով, որ բնակիչները ճանաչել են իրեն և պատրաստվում են կենդանի վառել, արագորեն ինքնասպան եղավ» (Եվսեբիոս Կեսարացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 98):

«Սելևկոս Եպիֆանեսը (Սելևկյանների թագավորության արքա Սելևկոս VI-ը – Մ.Ֆ.) թագավորեց Սիրիայում, բայց, երբ Անտիոքոսի (Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս IX-ի – Մ.Ֆ.) որդի Անտիոքոսը (Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս X-ը – Մ.Ֆ.) հաղթանակ տարավ, նա փախավ Մոպսուեստիա, որտեղ բնակիչների ապստամբության ժամանակ սպանվեց» (Յիերոնիմոս «Ժամանակագրություն»)։

⁵²⁴ «Նրա (Սելևկյանների թագավորության արքա Սելևկոս VI-ը – Մ.Ֆ.) երկու եղբայրները՝ Անտիոքոսն (Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս XI-ը (մ.թ.ա. 95-92՝ համընթաց) – Մ.Ֆ.) ու Ֆիլիպպոսը (Սելևկյանների թագավորության արքա Ֆիլիպ I-ը (մ.թ.ա. 95-88՝ համընթաց, 88-87, 87-84՝ համընթաց, 84-83) – Մ.Ֆ.), որոնց անվանում էին երկվորյակներ, զորքով հանդես եկան և ուժով գրավեցին քաղաքը։ Այնուհետև նրանք ավերեցին քաղաքը՝ իրենց եղբոր մահվան համար վրեժ լուծելու նպատակով» (Եվսեբիոս Կեսարացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 98):

⁵²⁵ «Արտաշեսի շառավիղն էր Տիգրանը, որն ուներ այսպես կոչված բուն Հայաստանը։ Այն հարակից էր Մարաստանին, աղվաններին և իբերներին՝ մինչև Կոլխիս ու Եվսիսյան Կապարովկիա։ Ինչ վերաբերում է Չարիադրիսին, ապա նրա շառավիղն էր Արտանես Սոփենացին, որն ուներ Հայաստանի հարավային և, առավելապես, արևմտյան մասերը։ Տիգրանը հաղթեց նրան և ինքը դարձավ այդ բոլոր երկրների տերը» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 14, մաս 15):

⁵²⁶ «Հռոմեացիները հրամայեցին նրան (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորիս – Մ.Ֆ.) հեռանալ այդտեղից՝ երկիրը թողնելով Արիոբարզանեսին (Կապարովկիայի թագավորության արքա Արիոբարզանես I-ին (մ.թ.ա. 94-93, 92-91, 90-89, 86-81, 81-73, 72-62) – Մ.Ֆ.), որը փախել էր նրանց մոտ և նրանց տեսակետից ավելի օրինական իրավունքներ ուներ Կապարովկիայի նկատմամբ իշխելու, քան Միհրդատը։ Միաժամանակ հնարավոր էր նաև, սակայն, որ մյուս կողմից էլ հռոմեացիները խեղճ աչքով էին նայում չափից ավելի խոշոր դարձող Միհրդատի պետությանը և ցանկանում էին այս կերպ այն մի բանի մասերի բաժանել» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 10):

«Այդ ժամանակ Արմենիայի թագավորն էր Տիգրանը, որը վաղուց պատանդ էր տրվել պարթևներին և միայն քիչ առաջ էր հետ ուղարկվել իր հայրենի թագավորությունը։ Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորիս – Մ.Ֆ.) շատ էր ուզում Տիգրանին դաշնակից ունենալ ընդդեմ հռոմեացիների, որոնց հետ վաղուց ի վեր մտադիր էր պատերազմ սկսել։ Եվ այսպես, թեև Տիգրանը հռոմեացիների կողմից չէր կրել որևէ անաղաք, Միհրդատը Գորդիոսի միջոցով դրոշմ էր նրան, որ նա հարձակվի Արիոբարզանեսի (Կապարովկիայի թագավորության արքա Արիոբարզանես I-ի – Մ.Ֆ.) վրա, որը խիստ թույլ էր։ Միաժամանակ, որպեսզի չերևա, որ որոշ խորամանկություն կա դրա տակ, նա Տիգրանին որպես կին տվեց իր աղջիկ Կետակատրիսին։ Եվ ահա Տիգրանի հենց առաջին հարձակման ժամանակ Արիոբարզանեսը վերցրեց իր գույքը և փախավ Հռոմ։ Այսպիսով, Տիգրանի օգնությամբ Կապարովկիայում նորից սկիզբ է դրվում Միհրդատի իշխանությանը» (Յուստինոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 38, գլուխ 3):

⁵²⁷ «Պրետորայից հետո Սուլլային ուղարկում են Կապարովկիա, ինչպես հայտարարվեց այն բանի համար, որ այնտեղ վերադարձնի Արիոբարզանեսին (Կապարովկիայի թագավորության արքա Արիոբարզանես I-ին – Մ.Ֆ.), սակայն իրականում՝ որպեսզի զսպի Միհրդատին (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորիս – Մ.Ֆ.), որը չափից ավել գործունյա էր դարձել և գրեթե կրկնապատկել էր իր ու սեփական տերության հզորությունը։ Չորքը, որը Սուլլան բերել էր իր հետ, փոքր էր, սակայն հավատարիմ դաշնակիցների միջոցով նա կոտորեց շատ կապարովկացիների, իսկ ավելի շատ էլ՝ նրանց օգնության եկած հայերի։ Այսպես՝ նա վտարեց Գորդիոսին և Արիոբարզանեսին կրկին թագավորեցրեց» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Սուլլա», գլուխ 5):

«Գիրք 70. Արիոբարզանեսը (Կապարովկիայի թագավորության արքա Արիոբարզանես I-ը – Մ.Ֆ.) Լուցիոս Կոռնելիոս Սուլլայի կողմից վերականգնվում է Կապարովկիայի գահի վրա» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը քաղաքի հիմնադրումից սկսած», ցանկ)։

«Կապարովկիայի արքա Արիոբարզանեսը (Կապարովկիայի թագավորության արքա Արիոբարզանես I-ը – Մ.Ֆ.), որը վտարվել էր Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորիս – Մ.Ֆ.) կողմից, հռոմեական զենքի ուժով վերականգնվեց իր գահին» (Ռուֆուս Սեբաստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 11):

⁵²⁸ «Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորիս – Մ.Ֆ.) դրա հետ համակերպվեց, սակայն... Նիկոմեդեսի (Բյուբանիայի թագավորության արքա Նիկոմեդես IV-ի (մ.թ.ա. 94-74) – Մ.Ֆ.) դեմ, որը հռոմեացիներից որպես հայրական ժառանգություն ստացել էր Բյուբանիան, զորքի հետ միասին ուղարկեց «Բարերար» մականվանյալ վերջինիս եղբայր Սոկրատեսին։ Եվ իրոք, Սոկրատեսը իր համար գավթեց իշխանությունը Բյուբանիայի նկատմամբ։ Նույն այս ժամանակ էր նաև, որ Միհրդատն և «Բարերարը» Կապարովկիայից վտարեցին այն Արիոբարզանեսին (Կապարովկիայի թագավորության արքա Արիոբարզանես I-ին – Մ.Ֆ.), որն այստեղ հաստատվել էր հռոմեացիների կողմից, և այնտեղ գահին նստեցրին Արիարաթեսին (Կապարովկիայի թագավորության արքա Արիարաթես VIII-ին (մ.թ.ա. 100-94, 93-92, 91-90, 89-86) – Մ.Ֆ.)» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 10):

«Նույն այս ժամանակ մեռնում է Նիկոմեդեսը (Բյուբանիայի թագավորության արքա Նիկոմեդես III-ի – Մ.Ֆ.), և նրա որդուն, որի անունը նույնպես Նիկոմեդես էր (Բյուբանիայի թագավորության արքա Նիկոմեդես IV-ին – Մ.Ֆ.), Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորիս – Մ.Ֆ.) դուրս վտարեց իր թագավորությունից» (Յուստինոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 38, գլուխ 3):

⁵²⁹ «Հռոմեացիները Նիկոմեդեսին (Բյուբանիայի թագավորության արքա Նիկոմեդես IV-ին – Մ.Ֆ.) հետ միասին ամեն մեկին իր երկրամասը ուղարկեցին և այդ գործը կարգավորելու նպատակով մի բանի դեսպաններ ուղարկեցին, որոնց գլուխ կանգնեց Մանիոս Ակվիլիոսը։ Այդ վերադարձի հարցում օժանդակություն ցուցաբերելը նրանք հանձնարարեցին Լուցիոս Կասսիոսին, որն այդ ժամանակ կառավարում էր Պերգամոսի մոտ տարածվող Ասիան և իր մոտ փոքրաքանակ զորք ուներ, ինչպես նաև նույն այդ Միհրդատ Եվպատորիս (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորիս – Մ.Ֆ.)։ Վերջինս, սակայն, առանց այդ էլ զայրույթով լցված լինելով Կապարովկիայի, ինչպես նաև հենց վերջերս հռոմեացիների պատճառով կորցրած Փոյուգիայի պատճառով, ինչպես այդ մասին պատմվում էր հունական պատմության գրքում, չսկսեց աջակցություն ցույց տալ։ Այդ ժամանակ Կասսիոսն և Մանիոսը Կասսիոսը զորքի, ինչպես նաև մեկ այլ մեծաթիվ զորքի օգնությամբ, որը հավաքել էին գալաթացիներից ու փոյուգիացիներից, Նիկոմեդեսին վերադարձրին Բյուբանիան, իսկ Արիոբարզանեսին՝ Կապարովկիան» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 11):

«Երբ սա (Բյուբանիայի թագավորության արքա Նիկոմեդես IV-ը – Մ.Ֆ.) Հռոմ է գալիս որպես աղաչավոր՝ ծերակույտը վճռում է, որ նա, ինչպես նաև Արիոբարզանեսը (Կապարովկիայի թագավորության արքա Արիոբարզանես I-ը – Մ.Ֆ.) պետք է վերահաստատվեն իրենց թագավորություններում։ Այս գործի համար իբրև լեգատներ ուղարկվում են Մանիոս Ակվիլիոսը և Մանիլիոս Մալթիոսը։ Երբ այս բանը իմացվում է, Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորիս – Մ.Ֆ.) դաշինք է կնքում Տիգրանի հետ, որպեսզի պատերազմ սկսի հռոմեացիների դեմ, ընդ որում նրանք պայմանավորվել էին իրար հետ, որ քաղաքները և հողերը պատկանելու են Միհրդատին, իսկ մարդիկ ու, ինչ-որ հնարավոր է տանել՝ Տիգրանին» (Յուստինոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 38, գլուխ 3):

«Գիրք 74. Իրենց գահերին վերադարձվեցին Բյուբանիայում Նիկոմեդեսը (Բյուբանիայի թագավորության արքա Նիկոմեդես IV-ը – Մ.Ֆ.), իսկ Կապարովկիայում՝ Արիոբարզանեսը (Կապարովկիայի թագավորության արքա Արիոբարզանես I-ը – Մ.Ֆ.)» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը քաղաքի հիմնադրումից սկսած», ցանկ)։

⁵³⁰ «Անտիոքոսը (Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս X-ը – Մ.Ֆ.) շուտով իր հերոսական մահը գտավ պարթևների դեմ մարտում, երբ իր աջակցությունն էր ցույց տալիս սամառայան թագուհի Լատրիկեին» (Յովսեփ Ֆլավիոս «Յրեական հնախոսություն», գիրք 13, գլուխ 13):

⁵³¹ «/11/ Եվ ահա հռոմեացիներն, քանի որ սրանք Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորիս – Մ.Ֆ.) հարևաններն էին, անմիջապես էլ սկսեցին Նիկոմեդեսին (Բյուբանիայի թագավորության արքա Նիկոմեդես IV-ին – Մ.Ֆ.) և Արիոբարզանեսին (Կապարովկիայի թագավորության արքա Արիոբարզանես I-ին – Մ.Ֆ.) դրդել հարձակումներ գործել վերջինիս երկրի վրա ու նրան պատերազմի դրդել։ Այս երկուսը, ահաբեկված Միհրդատի, ուժից վախենում էին նման հզոր հարևանի հետ ընդհարվել։ Այնուհանդերձ, սակայն, քանի որ դեսպանները պնդում էին,

Նկկումնդետը, որը համաձայնություն էր տվել մեծ գումար վճարել գորավարներին և այն դեռ չէր վճարել ու, բացի այդ, մեծաքանակ պարտքեր էր կուտակել գորքին հետևող վաշխառուներին, այս ամենի պատճառով հայտնվելով անելանելի դրության մեջ, իր կամքին հակառակ ի վերջո ներխուժեց Միհրդատի երկիր: Նա ամայացրեց այն միևնույն Ամաստրիդա բաղաբը, ընդ որում ոչ մի դիմադրության չհանդիպեց և ոչ-ոք նրան դեմ դուրս չեկավ, բանի որ Միհրդատը, ապագա պատերազմի սկսման համար Նորանոր օրինական առիթներ տնտեղելու նպատակով, պատրաստի գորք ունենալով կանդերձ նահանջում էր: /15/ Եվ ահա այստեղ արդեն Միհրդատը ի վերջո, ինչպես հռոմեացիների կողմից ակնհայտ վիրավորանքներ կրած մի մարդ, իր որդի Արիարաթեսին (Կապարովկիայի թագավորության արքա Արիարաթես IX-ին – Մ.Ֆ.) մեծ ջոկատով ուղարկեց Կապարովկիայի վրա, իսկ վերջինս էլ այնտեղ արագորեն զավթեց իշխանությունը՝ վտարելով Արիարաթեսին» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 11, 15): «Որոշ ժամանակ անց...», երբ Արիարաթեսը վտարվեց Պոնտոսի արքա Միհրդատի կողմից, այս ու շատ այլ պատճառներով վերջինիս դեմ պատերազմ սկսվեց՝ ամենամեծը և տարատեսակը դրան իրենց մասնակցությունը բերած ցեղերի տեսակետից, պատերազմ, որը տևեց ոչ պակաս, բան 40 տարի» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Ասորիքյան գործեր», գլուխ 48):

«Եվ այսպես, Պոնտոսի և Հայաստանի արքա Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը – Մ.Ֆ.), այն բանից հետո, երբ մտադրվեց թագավորությունից զրկել Բյուրանիայի արքա և հռոմեական ժողովրդի բարեկամ Նիկոմեդեսին (Բյուրանիայի թագավորության արքա Նիկոմեդես IV-ին – Մ.Ֆ.), չնայած այն բանին, որ սենատի կողմից զգուշացվել էր, որ, եթե փորձի նման բան անել, իր վրա հռոմեական ժողովրդի դեմ պատերազմ կբերի, ահա ուրեմն, չնայած այս ամենին նա, լի զայրույթով, զավթեց Կապարովկիան: Արդյունքում, վտարվելով այնտեղից Արիարաթեսին (Կապարովկիայի թագավորության արքա Արիարաթես IX-ին – Մ.Ֆ.), Միհրդատը հրով ու սրով անցավ ողջ այդ արովկինցիայով» (Օրոսիոս «Պատմությունը ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 2):

«Իսկ Պոնտոսի արքա Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը – Մ.Ֆ.), որը տիրել էր ողջ Փոքր Հայաստանին և Պոնտական ծովին Բոսպորի հետ միասին, ցանկացավ սկզբում Բյուրանիայից վտարել հռոմեական ժողովրդի բարեկամ Նիկոմեդեսին (Բյուրանիայի թագավորության արքա Նիկոմեդես IV-ին – Մ.Ֆ.), ինչի համար էլ իր կրած անարդարացի վիրավորանքների համար սենատին պատերազմ հայտարարեց: Սենատից Միհրդատին պատասխան եկավ, սակայն, որ, եթե նա այդպես վարվի, ապա հռոմեացիներից պատերազմ կստանա: Չայրանալով դրանք՝ Միհրդատն անմիջապես զբաղեցրեց Կապարովկիան և ստիպեց Արիարաթեսին՝ հռոմեական ժողովրդի բարեկամ այդ արքային (Կապարովկիայի թագավորության արքա Արիարաթես IX-ին – Մ.Ֆ.), դիմել փախուստի» (Եվպորպիոս «Համառոտ պատմությունը բաղաբի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 5, գլուխ 5):

⁵³² «/17/ Այս բանակցություններից հետո նրանք, նման նշանակալից պատերազմի վերաբերյալ չսպասելով սենատի կամ ժողովրդական ժողովի որոշմանը, սկսեցին գորք հավաքել Բյուրանիայից, Կապարովկիայից, Պաֆագոնիայից և Ասիայում ապրող զալաթացիներից: Երբ նրանց ստիպեցին գորքը, որը Ասիայի տիրակալ Լուցիոս Կասսիոսի տրամադրության տակ կար, պատրաստ եղավ, ինչպես նաև հավաքվեցին բոլոր դաշնակից ուժերը, նրանք զինվորների ողջ բանակությունը բաժանեցին մասերի և տեղակայվեցին երեք ճամբարներում՝ Կասսիոսը Բյուրանիայի ու Գալաթիայի կենտրոնում, Մանիոսը այնտեղ, որտեղ Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) համար առկա էր Բյուրանիա ներխուժելու ամենահեշտ ճանապարհը, իսկ երկրորդ գորավար Օպիոսն էլ՝ Կապարովկիայի սահմանների մոտ: Նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ 4.000-ական հեծյալ և 40.000-ական հետևակ: Նրանք նաև ռազմանավերից կազմված նավատորմ ունեին, որի ղեկավարությունը Բյուրանիոսին մոտ իրականացնում էր Միկոնցիոս Ռուֆոսը, իսկ Պոնտոսի մուտքի մոտ՝ Գայոս Պոպիլիոսը: Նրանց հետ էր նաև Նիկոմեդեսը (Բյուրանիայի թագավորության արքա Նիկոմեդես IV-ը – Մ.Ֆ.) այլ 50.000 հետևակայիններով և 6.000 հեծյալներով: Ահա նման զգալի մի գորք կար նրանց մոտ հավաքված: Միհրդատի սեփական գորքը կազմում էր 250.000 հոգի, ինչպես նաև 40.000 հեծյալ: Փակ տախտակածներով ռազմանավեր նա ուներ 300 հատ, թիակների երկու շարքերով նավերից էլ՝ 100-ը: Այս բոլորի համար կար նաև համապատասխան հանդերձանք: Նրա մոտ գորավարներ էին եղբայրներ Նեոպոլիտոսն և Արքեյայոսը, սակայն գորքի մեծ մասի նկատմամբ հրամանատարությունն իրականացնում էր հենց ինքը՝ արքան: Օժանդակ գորքեր նրա մոտ Փոքր Հայաստանից, ի դեմս 10.000 հեծյալների, բերեցին իր որդի Արկաթիոսը, ինչպես նաև Դորիսիոսը... (տեքստում բացթողում է – Մ.Ֆ.) ֆալանգում շարված, իսկ Կրատերոսը՝ 130 մարտականքեր: Ահա երկու կողմերից այսպիսին էին պատրաստությունները, երբ առաջին անգամ իրար դեմ ելան հռոմեացիներն և Միհրդատը, ինչը տեղի ունեցավ 173-րդ օլիմպիադայի ժամանակ: /18/ Նիկոմեդեսն և Միհրդատի գորավարներն առաջին անգամ իրար տեսան Ասիոս գետի լայնարձակ հովտում ու անմիջապես էլ մարտակարգ ընդունեցին: Նիկոմեդեսը յուրայիններին հանեց ողջ կազմով, իսկ Նեոպոլիտոսն ու Արքեյայոսը՝ միայն թեթև զինվածներին, այն հեծյալներին, որոնց իր հետ ուներ Արկաթիոսը, ինչպես նաև մարտականքերը, բանի որ ֆալանգը դեռևս մոտենում էր: Եվ ահա, որպեսզի բանակապես զգալիորեն գերազանցող բյուրանիացիների կողմից շրջապատման չենթարկվեն, Միհրդատի գորավարները մի փոքրիկ ջոկատ ուղարկեցին մինչև այդ գրաված մի ժայռու ու դիք բլրի ուղղությամբ, որը բարձրագույն էր հարթավայրում, սակայն, երբ Նեոպոլիտոսը տեսավ, որ այս ջոկատը ցած է նետվել այդ բլրից, այդ ժամանակ ահա նա, վախենալով հայտնվել շրջապատման մեջ, սրընթաց նետվեց այս ջոկատին օգնության՝ հետը տանելով նաև Արկաթիոսին: Նկատելով այդ՝ Նիկոմեդեսը իր հերթին ևս շարժվեց նրանց դեմ: Եվ ահա հենց այստեղ էլ մի ուժեղ և արյունահեղ մարտ բռնկվեց, որի արդյունքում ավելի մեծաքանակ ուժերի տիրապետող Նիկոմեդեսը սկսեց առավելության հասնել, իսկ Միհրդատի գորքն էլ՝ նահանջել: Սա տևեց այնքան ժամանակ, մինչև որ Արքեյայոսը, մոտենալով աջ թևից, չհարձակվեց հետապնդողների վրա: Այս անգամ վերջիններս դիմեցին արդեն նրա վրա և ահա արդեն Արքեյայոսը սկսեց աստիճանաբար նահանջել, որպեսզի Նեոպոլիտոսի գորքին հնարավորություն տա կանգ առնել ու փախուստից հետ դառնալ: Արդյունքում, երբ Արքեյայոսը նկատեց, որ վերջիններս կրկին հավաքել են ուժերը, նա անցավ հարձակման և ուժեղ հարվածով բյուրանիացիների դեմ նետեց մանգաղակիր մարտականքեր՝ կտրատելով շատերին երկու, իսկ ոմանց էլ ավելի շատ մասերի: Այս հանգամանքը սարսափի մատնեց Նիկոմեդեսի գորքին, մասնակալն երբ վերջինիս ռազմիկները տեսան իրաված, դեռևս չկողմ կամ բզկոված և մարտականքերի վրա կախված մարմինները: Ազդված ավելի շատ հենց նման տեսարանից, բան մարտում կրած պարտությունից, նրանք սարսափի մատնված խառնեցին իրենց շարքերը: Եվ ահա այս խառնաշփոթի մատնված վիճակում էլ հենց նրանց վրա ճակատից հարձակում գործեց Արքեյայոսը, այն դեպքում, երբ Նեոպոլիտոսն ու Արկաթիոսը, վերադառնալով փախուստից, հարավածեցին թիկունքից: Նիկոմեդեսի ռազմիկները, շուռ գալով և սրանց, և նրանց դեմ, երկար ժամանակ պաշտպանվում էին, սակայն, երբ գորքի մեծ մասը կոտորվեց, Նիկոմեդեսը մնացածների հետ փախավ Պաֆագոնիա: Միհրդատի ֆալանգին այդպես էլ չվիճակվեց գործի մեջ մտնել: Նիկոմեդեսի ճամբարը, մեծ բանակի գումարի և գերիների հսկայական բանակության հետ միասին, գրավվեց: Բոլոր գերիներին Միհրդատը ներում չնորիցեց և, գումարներ տալով ճանապարհի համար, բաց թողեց տները՝ թշնամիների մոտ տարածելով ողորմած լինողի համբավ: /19/ Ահա այսպիսին էր Միհրդատի դեմ պատերազմի առաջին ճակատամարտը: Հռոմեական հրամանատարները վախեցած էին, բանի որ առանց կշռադատելու և հապճեպ, չստանալով հռոմեական սենատի լիազորությունները, նրանք ճեղք էին մեկնել նման մի լուրջ պատերազմի: Փոքրաթիվ գորքը հաղթանակ տարավ իրեն բանակապես գերակշռող գորքի նկատմամբ ոչ թե ուժեղ դիրքի կամ հակառակորդի ինչ-որ սխալի հետևանքով, այլ հրամանատարների վարպետության և գորքի բազուկային շնորհիվ» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 17-19):

«Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը – Մ.Ֆ.), գիտակցելով, թե ինչպիսի լուրջ պատերազմ է ինքը հրահրում, օգնության խնդրանքով դեսպաններ ուղարկեց կիմիկների, գալլիկների, սարմատների և բաստարների մոտ, ընդ որում, վաղուց մտադրված լինելով պատերազմ սկսել Հռոմի դեմ, Միհրդատը տարաբնույթ նվերներով դեռ առաջ էր կարողացել իր կողմը գրավել բոլոր այդ ցեղերին: Նա նաև հրամայեց, որ գորք ժամանի Սկյութիայից, մի խուսով, նա կարծես Հռոմի դեմ մարտերի նախապատրաստեց ողջ Արևելքը: Դրա համար էլ, ահա, նա առանց մեծ ռժկարության հարթեց Ալվելիոսին ու Մայթիոսին, որոնք ղեկավարում էին ասիական գորքը և, Կապարովկիայից ու Պաֆագոնիայից դուրս մղելով նրանց, իսկ հետներն էլ նաև՝ Նիկոմեդեսին (Բյուրանիայի թագավորության արքա Նիկոմեդես IV-ին – Մ.Ֆ.), բաղաբների բնակչության կողմից ցնծալից ընդունելության արժանացավ» (Րոստինոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 38, գլուխ 3):

«Օգտվելով հռոմեացիների մոտ բռնկված բաղաբացիական պատերազմից՝ նա (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը – Մ.Ֆ.) Նիկոմեդես արքային (Բյուրանիայի թագավորության արքա Նիկոմեդես IV-ին – Մ.Ֆ.) վտարեց Բյուրանիայից» (Ալբլեխանոս Վիկտոր «Հայտնի մարդկանց մասին», գլուխ 76):

«(հեղինակը մեջբերում է անուն Հրահատ III-ին ուղղված Միհրդատ VI Եվպատորի նամակից – Մ.Ֆ.) Սակայն ես վրեժխնդիր եղա վիրավորանքի համար՝ բռնեցի Նիկոմեդեսին (Բյուրանիայի թագավորության արքա Նիկոմեդես IV-ին – Մ.Ֆ.) Բյուրանիայից, որպես Աստիոք արքայի (Սելևկյանների թագավորության արքա Աստիոք III Մեծի – Մ.Ֆ.) ավար նվաճեցի Ասիան և հանեցի ստրկության շղթաները Հունաստանի վրայից» (Սալյուստիոս «Պատմություն», գիրք 4, մաս 4):

«Գիրք 78. Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը – Մ.Ֆ.) գրավում է Ասիան: Պրոկոնսուլ Կվինտուս Ապպիոսին... նա շղթայում է...» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաբի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Բյուջանիսան կոտորվեց առաջին իսկ հարձակմամբ» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 3, գլուխ 5):

«Դրանից հետո նա (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը – Մ.Ֆ.) ներխուժեց Բյուզանիա և Պաֆագոնիա՝ այնտեղից վտարելով արքաներ Լիկոմեդեսին (Բյուզանիայի թագավորության արքա Լիկոմեդես IV-ին – Մ.Ֆ.) ու Պոլեմոնին (Պաֆագոնիայի թագավորության արքա Ֆիլեմեն III-ին (Ա.թ.ա. մոտ 108-89) – Մ.Ֆ.)՝ հռոմեական ժողովրդի բարեկամներին: Այստեղից նա շարժվեց Եփեսոս և ողջ Ասիայով մեկ նամակներ ուղարկեց, որպեսզի նույն օրը ոչնչացնեն այնտեղ ապրող հռոմեացիներին» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաթի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 5, գլուխ 5):

«Դրանից հետո նա (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը – Մ.Ֆ.) նույն փորձանքը բերեց Բյուզանիայի վրա՝ վտարելով այնտեղից արքաներ Պոլիմենոսին (Պաֆագոնիայի թագավորության արքա Ֆիլեմեն III-ին – Մ.Ֆ.) և Լիկոմեդեսին (Բյուզանիայի թագավորության արքա Լիկոմեդես IV-ին – Մ.Ֆ.):» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 2):

⁵³³ «Լիկոմեդեսը (Բյուզանիայի թագավորության արքա Լիկոմեդես IV-ը – Մ.Ֆ.) ճամբար գարկեց Մանիոսի մոտ, իսկ Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը – Մ.Ֆ.) հեռացավ Սկոբրա լեռան ուղղությամբ, որը հանդիսանում է Բյուզանիայի ու Պոնտական երկրների սահմանը: Նրա առաջապահ ջոկատը՝ 100 սավրոմատական հեծյալներ, հանդիպելով Լիկոմեդեսի 800 հեծյալների, նրանցից ոմանց գերի վերցրեց: Մրանց Միհրդատը ևս տուն թողեց՝ ապահովելով գումարով: Իր հերթին, երբ Մանիոսը ուզում է անկկատ հեռանալ, Նեոպոլիտոսը և Հայաստանից սերող Նեմանեսը օրվա յոթերորդ ժամին նրան հասան Պաֆագոնիա լեռան մոտ, այդ ժամանակ Լիկոմեդեսին արդեն հեռացել էր Կասիոսի մոտ, և ստիպեցին նրան մարտի մեջ մտնել: Վերջինս 4.000 հեծյալագործ և 10 անգամ ավել հետևակ ուներ: Հռոմեական զորքից սպանելով 10.000 հոգու՝ նրանք կենդանի գերեցին 300 մարդու ու սրանց ևս, երբ բերվեցին Միհրդատի մոտ, նա բաց թողեց, ընդ որում նա դրանով ավելի հեղինակավոր դարձավ թշնամիների աչքում: Մանիոսի ճամբարը գրավվեց, իսկ նա ինքը գիշերը գալուսն Կես հեռանալով Սանգարիա գետի ուղղությամբ՝ փրկվելով Պերգամոսում: Կասիոսը, Լիկոմեդեսը և այնտեղ եղող այլ հռոմեական դեսպանները ճամբարը տեղափոխեցին Լեոնտոկեֆալիա, որը հանդիսանում էր Փոյուզիայի ամենամոտացված կետը: Այստեղ նրանք սկսեցին վարժեցնել Նոր հավաքագրված զորքը, որը կազմված էր արհեստավորներից, հողագործներից և մասնավոր անձանցից՝ միաժամանակ զորահավաք իրականացնելով Փոյուզիայում: Հետագայում, սակայն, բանի որ ոչ սրանք և ոչ էլ նրանք մեծ պատրաստակամություն չէին դրսևորում կռվելու, զորավորները հրաժարվեցին նման անսարսուռակ զորքով պատերազմ մղելու գաղափարից ու, ցրելով այն, հեռացան: Կասիոսը իր զորքով զնաց Ակաանա, Լիկոմեդեսը՝ Պերգամոս, իսկ Մանիոսը՝ Հոնդոս: Նրանք, որոնք կանգնած էին Պոնտոսի չեփի մոտ, սլելով այդ մասին, իրենց հերթին հեռացան և Միհրդատի հանձնեցին Պոնտոսի բանալիներն ու այն նավերը, որոնք ունեին» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 19):

«Գիրք 78. Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը – Մ.Ֆ.) գրավում է Ասիան...: Լեգատ Ակվելիոսին նա շղթայում է և նրա հրամանով Ասիայում գտնվող բոլոր հռոմեական բաղաբացիները մեկ օրում կոտորվում են» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաթի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Այդ ժամանակ Պոնտոսի արքա Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը – Մ.Ֆ.)՝ մի մարդ, որին հնարավոր չէր ոչ լուռության մատնել, ոչ էլ խոսել նրա մասին առանց ուշադրության, մի մարդ, որը անչափ փորձառու էր և փառահեղ խիզախությամբ, իսկ երբեմն էլ՝ զինվորական հաջողականությամբ, մշտապես բարձր ոգով, առաջնայինը մտահաղացումներում, ռազմիկ մարտերում ու հռոմեացիներին ստեղծության հարցում մի իսկական Հանիբալ, գրավեց Ասիան և այնտեղ կործանեց բոլոր հռոմեական բաղաբացիներին: Բոլոր բաղաբաններ նամակներ ուղարկելով՝ նա հրաման տվեց բոլոր նշանակված օրին և ժամին սպանել հռոմեացիներին՝ այդ հրամանն ուղեկցելով մեծ պարզևատրման խոստումով» (Վելլելուս «Պատերազմներ Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 18):

«Խլելով Ասիան հռոմեացիներից, իսկ Բյուզանիան և Կապադովկիան էլ՝ այնտեղի արքաներից, նա (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը – Մ.Ֆ.) հաստատվեց Պերգամոսում» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Սուլլա», գլուխ 11):

«Օգտվելով հռոմեացիների մոտ բռնկված բաղաբացիական պատերազմից՝ նա (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը – Մ.Ֆ.)... Արիդարզանեսին (Կապադովկիայի թագավորության արքա Արիդարզանես I-ին – Մ.Ֆ.) վտարեց Կապադովկիայից: Նա ողջ Փոքր Ասիա նամակներ ուղարկեց, որպեսզի նախապես որոշված օրը սպանվեն բոլոր հռոմեացիները, ով էլ որ լինեն, և դա իրականացվեց» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Հայտնի մարդկանց մասին», գլուխ 76):

⁵³⁴ «Նույն այդ ժամանակ Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) որդի Արկաթիսը (Կապադովկիայի թագավորության արքա Արիդարզանես IX-ը – Մ.Ֆ.), մեկ այլ զորքով ներխուժելով Մակեդոնիա, հեշտությամբ հաղթանակի հասավ, բանի որ այնտեղ հռոմեացիները քիչ էին: Նա իրեն ենթարկեցրեց ողջ Մակեդոնիան և, հանձնելով այն սատուպաներին, շարժվեց Սուլլայի դեմ, սակայն Տիսեսի մոտ մահացավ» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 35):

⁵³⁵ «15/ Այդ ընթացքում Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) զորավար Տաբսիլեսը, 100.000 հետևակայինների, 10.000 հեծյալների և 9 տասնյակ մանգաղակիր մարտակառքերի հետ միասին իջնելով Թրակիայից ու Մակեդոնիայից, իր մոտ կանգնեց Արբելայոսին, որը դեռ խաբիսիս ձգած կանգնած էր Մուսիքիայում՝ չցանկանալով մաքրել ծովը, բայց նաև չձգտելով հռոմեացիների դեմ մարտի, այլ խելամիտ համարելով մարտական գործողությունների ձգձգումը, որպեսզի հակառակորդին առանց պարենամթերքի թողնի և օգտվի դրանից: Սուլլան, սակայն, դա ավելի լավ կանխատեսեց, բան Արբելայոսը, որա համար էլ պարենամթերքով աղքատ վայրերից, որոնք նույնիսկ խաղաղ ժամանակ իսկ հազիվ էին կերակրում իրենց սեփական բնակչությանը, նահանջեց Բեոտես: Հաշվարկը շատերին սխալ թվաց, բանգի, իմանալով, որ թշնամիների ուժը հեծյալագործի և մարտակառքերի մեջ էր, Սուլլան այնուհանդերձ լքեց իր խիստ ու հեծյալագործ գործողության համար անհարմար Աթթիան և հայտնվեց էր Բեոտեսի լայնարձակ տարածություններում: Այնուհանդերձ, որպեսզի խուսափի սուլից և կարիքից, նա ստիպված եղավ շարժվել վանագներին ընդառաջ՝ վտանգներ, որոնցով սպառնում էր ճակատամարտը: Բացի դրանից Սուլլան անհանգստանում էր նաև Հորտենզիայի համար: Իրոք, այս վարպետ և տաբարյուն հրամանատարին, որը Սուլլայի մոտ գործ էր բերում Թեսալիայից, լեռնածեղկերում դարձել էին բարբարոսները: Ահա հենց նման պատճառները Սուլլային ստիպեցին նահանջել Բեոտես, սակայն Հորտենզիայի զորքը այլ ճանապարհներով բերեց մեր երկրացի Կաֆիսը: Խաբելով բարբարոսներին՝ նա նրանց Պաոնասի միջով հասցրեց ուղիղ Թիթոսես, որն այդ ժամանակ դեռ բաղաբ չէր, ինչպես հիմա, այդ ժայռի վրա գտնվող մի ամրություն էր, որտեղ հիմում պատասպարվել էին Զետրեթից (Աթենեսյան տերության արքա Զետրեթ I-ից – Մ.Ֆ.) իրենց կյանքն և գույքը փրկած փոկեացիները: Հորտենզիան այստեղ ճամբար գարկեց և ցերեկը հետ մղեց թշնամիների հարձակումը, իսկ գիշերը, հաղթանալով դեպի Պատրոնիդա ձգվող կտրուկ վայրէջքը, միացավ իրեն դեմ ելած Սուլլային: 16/ Միավորվելով ուժերը՝ նրանք զբաղեցրին Էլատրական հարթավայրի կենտրոնում բարձրացող բլուրը, որը լայնարձակ և բերքառատ էր, իսկ նրա ստորոտում էլ ջուր կար: Այն կոչվում էր Թիլոթետոս և Սուլլան շատ էր գովում նրա բնությունն ու տեղադրությունը: Երբ հռոմեացիները ճամբար գարկեցին, թշնամիները տեսան, որ նրանք շատ փոքրաբանակ են, բանգի հեծյալները 1.500 հոգուց ոչ ավել էին, իսկ հետևակայինները՝ 15.000 հոգուց պակաս: Դրա համար էլ, հակառակ Արբելայոսի դիմադրությանը, մնացած բարբարոսները զորքը շարեցին մարտի համար՝ ողջ հարթավայրը ծածկելով ձիերով, մարտակառքերով և վահաններով: Օղը չէր տեղավորում այն աղմուկ-աղաղակը, որը բարձրացնում էին միաժամանակ մարտակարգ ընդունող մեծաթիվ ցեղերը: Նույնիսկ նրանց թանկարժեք հանդերձանքի պարծենկոտ գոռոզությունը անօգուտ չէր և իր արդյունքն էր ունենում՝ ահաբեկելով թշնամուն: Չենքերի փայլը, գնեթեր, որոնք շեղ կերպով պատված էին ոսկով և արծաթով, մարական ու սկյութական վառ հանդերձները, միավորվելով պղնձի և երկաթի փայլի հետ, այս բոլորը շարժվում ու տեղաշարժվում էր՝ ստեղծելով կրակե մի սարսափելի պատկեր, այնպես որ հռոմեացիները կուտակվեցին իրենց ճամբարում, իսկ Սուլլան էլ ոչ մի համոզումով չկարողանալով նրանց դուրս հանել այդ բարացած վիճակից, ոչ մի բան չէր ձեռնարկում՝ չցանկանալով ուժ կիրառել մարտից խուսափողների նկատմամբ և դժվարությամբ զսպելով իրեն պարծենկոտ ծաղրաբանություն հռոմեացիների վիրավորող բարբարոսների տեսքից: Հենց վերջին հանգամանք էլ, սակայն, արդյունքում Սուլլային մեծ օգուտ տվեց, բանգի թշնամիներն առանց այդ էլ առանձնահատուկ հնազանդ չէին իրենց մեծաթիվ հրամանատարներին, իսկ հիմա էլ, առավել արհամարհելով թշնամիներին, ընդհանրապես դադարեցին որևէ մարտական կարգ պահպանել: Նրանց միայն փոքր մասը մնաց ճամբարում, իսկ մնացածները ավարի փնտրտուքներում ճամբարից բաժանվեցին շատ օրերի հեռավորությամբ: Պատմում էին, որ նրանք ավերել էին Պանոպեան և թալանել էին Լեքիդիան՝ կողոպտելով սրբարարը, ընդ որում դա արել էին առանց որևէ հրամանատարի հրամանի: Ինչ վերաբերվում է Սուլլային, ապա վերջինս, նեղված և տխրած բաղաբներին բաժին հասած ճակատագրից, բաղաբներ, որոնք իր աչքի առաջ կործանվում էին, այնուհանդերձ թույլ չտվեց իր ռազմիկների անգործության մատնվել՝ ստիպելով փոխել Կեֆիս գետի հունը ու խանդակներ փորել: Նա նրանց ընդմիջում տալ ոչ մի պահ թույլ չէր տալիս և անողորմ կերպով պատժում էր դանդաղակներին, այնպես որ հյուժիչ աշխատանքի նկատմամբ զգվալքը ի վերջո տալիս էր ռազմիկներին վտանգի զգեստ: Այդպես էլ եղավ: Աշխատանքների երրորդ օրը նրանք մոտիկից անցնող Սուլլային սկսեցին աղաղակներով խնդրել իրենց թշնամիների դեմ հանել: Այդ ժամանակ Սուլլան պատասխանեց, որ լսում է դա ոչ թե մարտ ցանկացողներից, այլ նրանցից, որոնք ուղղակի չեն ուզում աշխատել, բայց այնուհանդերձ, եթե

Նրանք իրոք ուզում են մարտ տալ, ապա թող գեներով անմիջապես մեկնեն այն կողմը: Այս ասելով նա ցույց տվեց Պարապորթամիայի նախկին միջնաբերդը: Այդ ժամանակ այս արդեն ավերված քաղաքը համոզում էր մի քարքարոտ բլրի վրա: Գեդեղիայից այն առանձնանում էր միայն Անտս գետով, որը բլրի հենց ստորոտում միայնում էր Կաֆիսին և, դրա արդյունքում ավելի բուռն դառնալով, բլուրը վերածում էր ճամբարի համար հարմար մի բնական ամրության: Դրա համար էլ Սուլլան, Նկատելով, որ հակառակորդի «պղանձավահանավորներ»-ը ուղղվում են դեպի այդ բարձունքը, ցանկացած կանխել նրանց և առաջինը տիրել դրան: Եվ ահա իր գնվորներն ինքնուրուն շնորհիվ նա իրոք տիրեց դրան, իսկ երբ այնտեղից դուրս մղված Արքեյայոսը շարժվեց դեպի Զեռոնես, ապա բերունացիները, որոնք ծառայում էին հռոմեական զորքում, դիմեցին Սուլլային՝ աղաչելով իրենց քաղաքը չթողնել փորձանքում: Սուլլան այնտեղ ուղարկեց ռազմական տրիբուններից Գաբինիոսին և բաց թողեց բերունացիներին, որոնք ուզում էին առաջ անցնել Գաբինիոսից, բայց չկարողացան: Ահա ինչպիսի ազնիվ էր այդ մարդը, որը եռանդով գերազանցեց նրանց, որոնց ուզում էր փրկել...: /17/ Անցնելով Անտսը՝ Սուլլան ճամբար գարկեց Գեդեղիայի ստորոտում՝ Արքեյայոսի դեմ հանդիման, որը մի ուժեղ ամրություն էր կառուցել Ակոնտիայի և Գեդեղիայի միջև: Այն վայրը, որտեղ նա գարկել էր իր վրանները, մինչև օրս կրում է Արքեյայոսի անունը: Սպասելով մեկ օր՝ Սուլլան 1 լեգեոնով և 2 կահորտներով այստեղ թողեց Մուրենային, որպեսզի խանգարի թշնամուն առանց խոչընդոտելու իր մարտաշարքը շարել, իսկ ինքը, Բեֆիսում գոհաբերություններ կատարելով, այդ սրբագործությունների իրականացնելուց հետո շարժվեց դեպի Զեռոնես, որտեղ պետք է ընդուներ այնտեղ տեղակայված զորքը և իրականացներ այդ ժամանակ թշնամիների կողմից գալթված այսպես կոչված Ֆուրիայի գնումը: Վերջինս իրենից ներկայացնում էր մի քարքարոտ և կոնաձև լեռնագագաթ, որը մենք կոչում ենք Օրոնպագոս, իսկ նրանից ներքև տարածվում է Մոլոս գետակն ու Ակոլոն Ֆուրիացու տաճարը...: Երբ Սուլլան հասավ Զեռոնես, ռազմական տրիբունը, որին հանձնված էր քաղաքի ղեկավարությունը, զինված ռազմիկների գլուխն անցած ելավ նրան ընդառաջ՝ բերելով դափնեպսակ: Սուլլան ընդունեց դափնեպսակը, ողջունեց ռազմիկներին և նրանց կոչ արեց դիմադարձ ելնել վտանգին: Դրանից հետո նրան դիմեցին երկու բերունացիներ Գոմոլիոսն և Անակսիդամեսը, որոնք պարտավորվեցին, Սուլլայից ստանալով ռազմիկների փոքր բանակությունը, դուրս մղել Ֆուրիան պաշտպանող թշնամիներին: Կա, ասում էին նրանք, թշնամիներին անհայտ մի արահետ, որը սրբազան Մուսայի մոտով այսպես կոչված Պետրաբայից ձգվում է առաջ և հասնում է Ֆուրիա, այնպես որ իրենք կարող են հայտնվել թշնամիների ուղիղ գլխավերևում: Անցնելով այդ արահետով՝ դժվար չէ հարձակվել թշնամիների վրա և կոտորել նրանց վերևից հասցվող քարերի հարվածներով, կամ էլ հարթավայր նետել վրձիններից, պնդում էին նրանք: Գաբինիոսը վկայեց այդ մարդկանց արիությանն ու հավատարմությունը և Սուլլան հրահանգեց նրանց գործի մեջ ներգրավել, իսկ ինքը, շարելով հետևակայիններին ու հեծելազորը բաշխելով երկու թևերին, աջը ընդունեց ինքը, իսկ ձախը հանձնեց Մուրենային: Իր հերթին լեգատներ Գալբանի և Զորտենգիային նա պահեստային կահորտներով տեղակայեց բարձունքների վրա, որպեսզի թույլ չտա շրջապատում, բանգի երևում էր, որ թշնամին, իր թևերից մեկը ամրացնելով մեծաթիվ հեծելազորով ու շարժուն և թեթև հետևակով, պատրաստվում է ուժեղ ձգել այն ու թևանցել հռոմեացիներին: /18/ Այդ ընթացքում բերունացիները, որոնց գլուխ Սուլլան նշանակեց Էրիցիոսին, անկողնա անցնելով Ֆուրիան և հայտնվելով բարբարոսներից վերև, նրանց ուժեղ շփոթի մատնեցին ու ստիպեցին դիմել փախուստի: Շատերն ընկան իրենց իսկ ընկերների ձեռքից, բանգի, սլանալով ներքև, նրանք միմյանց ներքև էին հրում ժայռերից և ընկնում էին իրենց իսկ նիզակների վրա, իսկ թշնամին էլ, ծնշելով վերևից, խոցում էր նրանց զրահներով չպաշտպանված թիկունքները, այնպես որ արդյունքում Ֆուրիայի մոտ ընկածների թիվը կազմեց 3.000 հոգի: Փախչողներից ոմանք իրենց կործանումը գտան հանդիպելով իրենց հանդիպելու շարժված Մուրենային, որն արդեն մարտական շարք էր կազմել, իսկ այլք էլ, նետվելով դեպի սեփական ճամբար և շնչասպառ ընկնելով սեփական ֆալանգի վրա, վախեցրին ու շփոթի մատնեցին ռազմիկների մեծ մասին: Ավելին, սրանով նրանք զորավարների իրենց հերթին ստիպեցին նաև ժամանակ կորցնել, ինչը հսկայական վնաս հասցրեց, բանգի Սուլլան, հագիվ միայն Նկատելով հակառակորդի շարքերում սկիզբ առած շփոթը, անմիջապես էլ հարված հասցրեց և, արագորեն կտրելով երկու զորքերին բաժանող տարածությանը, ուժից զրկեց մանգաղակիր մարտակառքերին: Բանն այն է, որ այս մարտակառքերի հիմնական առավելությունը երկարատև թափալաթն է, որը հակառակորդների շարքերի մեջ խրվելուց առաջ նրանց հզորություն է հաղորդում, այն դեպքում, երբ կարճ տարածություններում դրանք անօգուտ և անուժ են, կարծես նետեր, որոնք արձակվել են վատ ձգված աղետից: Այդպես էլ եղավ նաև այս անգամ հռոմեացիների և բարբարոսների միջև, երբ առաջինները, հետ մղելով ալարկոտ կերպով շարժվող առաջին մարտակառքերին, վարվելով այնպես, ինչպես կրկնում, ծափահարություններով ու ծիծաղով նորերը պահանջեցին: Այնուհետև մարտի մեջ մտավ հետևազորը: Բարբարոսները առաջ ցցեցին սարիները և, իրար հպելով վահանները, կուռ շարք կազմեցին: Իրենց հերթին, սակայն, հռոմեացիները, նետելով տեգերը, մերկացրած թորերով հետ էին մղում հակառակորդների նիզակները և շուտով անցավ ձեռնամարտի, բանի որ պատված էին գայլույթով: Բանն այն էր, որ հակառակորդի մարտակարգի առաջին շարքերում նրանք տեսան 15.000 ստրուկների, որոնց արքայական զորավարները քաղաքներից հավաքագրել էին իրենց շարքերը՝ նրանց ազատ հայտարարելով և ընդգրկելով հուպիստների կազմի մեջ: Ոմն հռոմեական ցեղատիրոհն այդ ժամանակ ասաց, որ միայն Մատունալիայի ժամանակ է իրեն վիճակվել տեսնել, որ ստրուկները ազատությունից օգտվեին, այն էլ միայն խոսքերում: Այնուհանդերձ, շնորհիվ շարքի խորության և խտության, ստրուկները անսովոր դանդաղ էին տեղի տալիս հռոմեական ծանր հետևակի հարվածին ու, հակառակ իրենց բնույթի, դիմադրում էին քաջաբար: Եվ ահա միայն մեծաթիվ տեգերն և այրվող նետերի շնորհիվ, որոնք հռոմեացիները արձակեցին հետին շարքերից, նրանք ի վերջո նրանց փախուստի մատնվեցին: /19/ Այդ ժամանակ Արքեյայոսը աջ թևը թևանցման տարավ, իսկ Զորտենգիան էլ թևային հարվածի համար թեթև վազքով առաջ մղեց իր կահորտները: Արքեյայոսը, սակայն, տեսնելով այդ, նրա վրա շարժեց իր մոտ գտնվող 2.000 հեծյալներ և ահա հակառակորդի ուժերի ճնշման տակ Զորտենգիան ստիպված եղավ նահանջել դեպի լեռնայանը, իսկ թշնամիներն էլ աստիճանաբար սկսեցին կտրել նրանց հռոմեացիների հիմնական ուժերից ու օղակել: Իմանալով այդ մասին՝ Սուլլան, թողնելով աջ թևը, որտեղ մարտը դեռ չէր սկսվել, նետվեց Զորտենգիային օգնության, սակայն Արքեյայոսը, այդ մասին գլխի ընկնելով բարձրացող փոշուց, հանգիստ թողեց Զորտենգիային և, ոտքի հանելով յուրայիններին, նետվեց դեպի այն վայրը, որը լքել էր Սուլլան, այսինքն՝ թշնամու աջ թև, որպեսզի հրամանատարի բացակայության պայմաններում անակնկալի բերի հռոմեացիներին: Դենց այդ պահին էլ Մուրենան հարձակման ենթարկվեց Տաբսիլայի և նրան «պղնձավահանավորներ»-ի կողմից, այնպես որ երկու կողմերի բարձրացած աղաղակները, արձագանքելով լեռներում, հասան Սուլլային, որը մի պահ չկարողացավ որոշել, թե որտեղ է իր ներկայությունը առավել պետքական: Ի վերջո նա որոշում ընդունեց վերադառնալ իր նախկին տեղը, իսկ Զորտենգիային էլ 4 կահորտների հետ միասին որպես օգնական ուղարկել Մուրենային, այն դեպքում երբ ինքը, հրամայելով հիվանդորդ կահորտին հետևել իրեն, շտապեց դեպի աջ թև, որը, սակայն, առանց նրա էլ հաջողությամբ դիմանում էր Արքեյայոսի հարձակմանը: Սուլլայի հայտնվելուն պես թշնամին լիովին կտրվեց, չափաքանակեց և առանց հետ նայելու դիմեց փախուստի, իսկ հռոմեացիներն էլ բռնեցին փախստականներին մինչև Ակոնտիա գետը ու նույնաժամ լեռը: Սուլլան վտանգի մեջ չլքեց նաև Մուրենային և, օգնության նետվելով իր ռազմիկներին ու տեսնելով, որ սրանք արդեն հաղթահարում են հակառակորդին, միացավ հետապնդողներին: Բարբարոսներից շատերը կոտորվեցին հարթավայրում, սակայն նրանց մեծ մասը իր կործանումը գտավ դեպի ճամբար փախչելիս, այնպես որ նրանց մեծ բանակությունից միայն 10.000 հոգի հասան Զակիդա: Սուլլան, ինչպես ինքն է պատմում, կորցրեց միայն 14 զինվոր, ընդ որում նրանցից 2-ը երեկոյան շարք վերադարձան» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Սուլլան», գլուխ 15-19):

«4/1/ Այստեղից Արքեյայոսը Բեռտեայի միջով մեկնեց Թեսալիա և Թերմոպիլեում հավաքեց իր զորքի մնացորդները, այն զորքի, որով նա այստեղ էր եկել, ինչպես նաև այն զորքի, որը Դրոմիթեսայում էր: Նա միավորեց նաև այն զորքը, որը Մակեդոնիա էր ներխուժել Միդիայի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միդիայի VI Եվկատորի - Մ.3.) որդի Արկաթիսի հետ միասին: Վերջինս այդ ժամանակ ամենաուժեղ և լիարժեքն էր բոլոր այն զորքերից, որոնք Միդիայում ամեն ժամ ուղարկվում էր որպես օժանդակություն, իսկ նա դրանք ուղարկում էր ողջ ժամանակ: Մրանք բոլորին նա հավաքեց ամենայն հապճեպությամբ: Այդ ընթացքում Սուլլան այրեց Պիրեան, որը նրան ավելի շատ դժվարություններ պատճառեց, քան բուն Աթենքը, չխնայելով ոչ զինանոց, ոչ նավակայաններ, ոչ էլ որևէ այլ հանրահռչակ կառույց, որից հետո շարժվեց Արքեյայոսի դեմ՝ կրկին Բեռտեայի միջով: Երբ նրանք մոտեցան իրար, այդ ժամանակ նրանք, որոնք վերջերս Թերմոպիլեում էին, նահանջեցին Փոկեյ: Դրանք թորակալեցին իրենց, Պոնտոսի բնակիչներ, սկյութներ, կապարովկիացիներ, բյուզանդացիներ, փյուռգիացիներ և Միդիայի կողմից նվաճված այլ երկրների բնակիչներ՝ ընդհանուր առմամբ 120.000 մարդ: Նրանց ամեն մի մասը իր սեփական հրամանատարն ուներ, սակայն գլխավոր հրամանատարը Արքեյայոսն էր: Սուլլան իր հետ տանում էր խոպանիներին, այն հեղինակներին ու մակերդևացիներին, որոնք վերջերս էին անցել նրա կողմը Արքեյայոսի մոտից, ինչպես նաև շրջակա քաղաքներից ոմանք: Բոլոր նրանք իրար հետ չէին կազմում նույնիսկ թշնամական զորքի երրորդ մասը: /42/ Երբ նրանք իրար դեմ հայտնվեցին, Արքեյայոսը իր զորքը մարտական կարգով շարեց, ամեն պահի մարտի կոչ անելով: Սուլլան դանդաղեց՝ հաշվի առնելով տեղանքի պայմանները և թշնամիների բանակությունը, իսկ երբ Արքեյայոսը սկսեց հեռանալ Զակիդա, նա գնաց նրա հետքերով՝ սպասելով հարմար ժամանակի և փնտրելով հարմար վայր: Ի վերջո, երբ նա տեսավ, որ Արքեյայոսը ճամբար է գարկել Զեռոնեայի մոտ տարածվող մի հարթ վայրում, որտեղից հեռանալու որևէ հնարավորություն չկար, եթե միայն ինքը հաղթանակ չտաներ, նա ինքը, զբաղեցնելով մոտակա լայնածակ հարթավայրը, անմիջապես հանեց իր զորքը մարտի համար, որպեսզի ստիպի Արքեյայոսին մարտն ընդունել նույնիսկ հակառակ սեփական կամքի: Հռոմեացիների թիկունքում ձգվում էր հարթ ու հավասար հարթավայր, որը հարմար էր ինչպես նահանջելու, այնպես էլ հետապնդելու համար, իսկ Արքեյայոսի թիկունքում դիք լեռներ էին, որոնք ոչ մի կերպ հնարավորություն չէին տալիս գործի դնել ողջ զորքը,

բանի որ նման անհարթ տեղանքում նա հնարավորություն չունեցրեց որանք բոլորին շարել, իսկ պարտության դեպքում էլ դեպի վեր մագլցելով նահանգելն անհնար է: Նման բաներ հաշվի առնելով և հույսը դնելով տեղանքի անհարմարության վրա, Սուլլան սկսեց հարձակվել այս վայրում, որպեսզի բանակային առավելությունը Արքեպիսկոպիտին որևէ օգուտ չտա, իսկ սա էլ, հաշվի առնելով, որ իրեն վիճակված չի լինի մարտի մեջ մտնել, ծամբարը ցրել էր անփութորեն: Եվ ահա, երբ Սուլլան հարձակման անցավ Արքեպիսկոպի վրա, նա վերջիվերջո, բայց արդեն անչափ ուշ, հասկացավ իր տեղակայման անհարմարությունը և առաջ ուղարկեց հեծյալներն իր ջոկատ, որպեսզի խանգարի Սուլլայի տեղաշարժին: Երբ այս հեծյալները փախուստի մատուցեցին և հետ շարտվեցին դեպի դիմ լեռները, նա կրկին ուղարկեց 16 մանգաղակիր մարտակառքեր՝ հույս ունենալով սրբնաթաց հարվածով կտրել թշնամիների ճակատը: Հռոմեացիները, սակայն, մի կողմ թաքցնեցին մարտակառքերի ճանապարհից և սրանք իրենց սրբնաթաց ընթացքի պատճառով անցան նրանց հետևի շարքերի միջով և, բանի որ դժվարությամբ էին փոխում ուղղությունը, շրջապատվեցին հետևի շարքերում գտնվողների կողմից ու ոչնչացվեցին սրանց նիզակների և նետերի հարվածներով: /43/ Սակայն նույնիսկ այդ դեպքում Արքեպիսկոպի կարող էր հանգիստ պաշտպանություն իրականացնել իր ամրացված ծամբարում, ընդ որում դիմ լեռները կարող էին նրան հայտնի օգնությունը ցույց տալ, այլ փոխարենը ամենայն շտապողականությամբ սկսեց հանել և եռանդով շարել մեծաթիվ մարդկանց, որոնք պատրաստ չէին մարտի ու ծայրահեղ ճնշված էին նեղ տեղանքից ու Սուլլայի մոտենալուց: Ամենից առաջ նա առաջ ուղարկեց հեծյալագործ, որը ուժեղ հարվածով հռոմեացիների ճակատը երկու մասի բաժանեց, իսկ հետո էլ, վերջիններիս փոթաբաժանության պատճառով, հեշտությամբ շրջապատեց: Հռոմեացիները, շուտ գալով բոլոր կողմեր, պաշտպանվում էին: Հատկապես դժվար եղավ Գալբայի և Հորտենզիայի հրամանատարությամբ տակ գործող հռոմեացիներին, որոնց դիմաց կանգնած էր Արքեպիսկոպի ինքը, բանի որ բարքարանները, գտնվելով իրենց հրամանատարի աչքի առաջ, հատկապես եռանդով էին հարձակվում: Սակայն ահա այստեղ էր, որ Սուլլան նրանց վրա շարժվեց հեծյալների մեծ բանակությամբ: Չորավարի տարբերակներով և փոշու բարձրացված բարձր ամպով նա եզոակացրեց, որ հենց Սուլլան է մոտենում, դրա համար էլ դադարեցրեց հետապնդումը և նահանջեց դեպի իր մարտակարգ: Սուլլան, առաջնորդելով իր հեծյալագործ լավագույն մասը, ինքնաջո դրան միացրեց նաև երկու թարմ կաիրոսներ, որոնք թողնվել էին դարանում: Բոլոր այս ուժերով նա ժամանակ կենտրոնը ևս չպահեց իր շարքեր և փախուստը դարձավ համընդհանուր: Ահա հենց այստեղ էր, որ այն ամենը, ինչ պատրաստել էր Սուլլան, թափվեց թշնամիների գլխին: Հարմար տեղ չունենալով նոր հարձակման նպատակով բացազատվելու համար, ոչ էլ ազատ տարածության՝ փախուստի համար, նրան իրենց հետապնդող հռոմեացիների կողմից սեղանվեցին դիմ ծայրերին և ոմանք հենց այդտեղ էլ սպանված ընկան, իսկ այլք, ավելի ողջամիտները, նետվեցին դեպի ծամբար: Սակայն Արքեպիսկոպի կանխեց նրանց և, փակելով դարպասները փախչողների դիմաց, դրանով նա ցույց տվեց իր լիակատար անփութությունը պարտություն կրելիս, հրամայեց վերջիններիս շուտ գալ թշնամիների վրա: Սրանք պատրաստակամորեն շուտ եկան, սակայն, իրենց մոտ չունենալով ոչ զորավարներ ու ոչ էլ ղեկավարներ, որոնք իրենց կարգով կշարեին, ոչ էլ տարբերակելով սեփական տարբերակները, ինչպես դա լինում է անկանոն փախուստի ժամանակ, առանց դժվարության ջարդվեցին: Եվ այսպես նրանցից ոմանք ջարդ կրեցին թշնամիների կողմից, բանի որ չհասցրեցին շուտ գալ նրանց դեմ, իսկ ոմանք էլ՝ սեփական ընկերների, բանի որ նեղ տարածքում մեծ բանակությամբ անկանոն այս ու այն կողմ էին նետվում: Նրանք կրկին նետվեցին դեպի ծամբարի դարպասներ և, հավաքվելով դրանց շուրջը, սկսեցին հանդիմանել նրանց, որոնք իրենց ներս չէին թողնում: Հանդիմանանքներում նրանք կոչ էին անում հայրենի աստվածներին, իրենց մոտիկ հարաբերություններին և այն բանին, որ իրենք կործանվում են ոչ թե թշնամիներից, այլ նրանցից, որոնք այդ աստիճան արհամարհանքով չեն ուզում ընդունել նրանց իրենց մոտ: Ի վերջո Արքեպիսկոպի, ավելի ուշ, բան ակտե էր, բացեց դարպասները և ընդունեց փախուսականներին, որոնք անկանոն ամբոխի տեսք ստացած ներս լցվեցին: Տեսնելով այդ՝ հռոմեացիները, եռանդով կոչեր հղելով միմյանց, նետվեցին փախչողների հետևից, ներխուժեցին ծամբար և վերջնականապես ամրապնդեցին հաղթանակը: /45/ Արքեպիսկոպի և մնացած նրանք, որոնք հասցրեցին փախչել, հավաքվեցին Զալկիրայում ոչ ավել, քան 10.000 հոգու կազմով և դա 120.000 հոգուց: Հռոմեացիները կորուստները հաշվում էին 15 հոգի, որոնցից երկուսը հետագայում առողջացան» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 41-45):

«Արքեպիսկոպ Սուլլայի դեմ կենտրոնում տեղակայեց մանգաղակիր մարտակառքեր, որպեսզի խառնի հակառակորդի շարքերը, երկրորդ շարքում տեղադրեց մակեդոնական ֆալանգը, իսկ երրորդում՝ ըստ հռոմեական կարգի զինված օժանդակ ուժերին՝ դրանց գումարելով փախստական խափիկներին, որոնց համառության վրա առավելապես էր հույս դնում: Թեթևագետներին նա տեղակայեց վերջում, իսկ երկու թևերում էլ տեղակայեց իր մեծաթիվ հեծյալագործ, որպեսզի շրջապատի թշնամիներ: Ի պատասխան դրա՝ Սուլլան երկու թևերում մեծ լայնություն ունեցող խրամատներ փորեց և դրանց ծայրերին ամրություններ կառուցեց՝ դրանով իսկ իրեն ապահովելով թշնամու կողմից շրջապատման ենթարկվելու վտանգից, թշնամի, որը գերազանցում էր նրան բանակապես ու հատկապես հեծյալագործի տեսանկյունից: Այնուհետև նա դրեց երեք շարքերի մեջ բաժանված հետևակայիններին՝ շարքերի միջև արանքներ թողնելով, որտեղ, եթե ցանկանար, կարող էր տեղակայել թեթևագետ ջոկատներ և հեծյալագործային ուժեր, որոնք տեղակայված էին վերջապահում: Այնուհետև երկրորդ շարքի ռազմիկներին նա հրամայեց գետնի մեջ բազմաթիվ սրածայր փայտեր խփել և, երբ մոտեցան մարտակառքերը, նա դրանց հետևում թաքցրեց առաջին շարքի ռազմիկներին: Ահա միայն այդ ժամանակ էր, որ նա վելիտերներին և թեթևագետներին հրամայեց մարտական արդարակներով գործի դնել նիզակներով: Արդյունքում՝ թշնամու մարտակառքերը, հանդիպելով սրածայր փայտերից կազմված խոչընդոտին և կամ էլ մարտակառքերի ձիերը, վախեցած լինելով աղաղակներից ու նիզակներից, շուտ եկան յուրայինների վրա և խառնեցին մակեդոնական ֆալանգը, որը սկսեց տեղի տալ: Բանի որ Սուլլան վրա էր գալիս, Արքեպիսկոպ նրա դեմ հանեց հեծյալագործ, սակայն այստեղ հռոմեացիներն արդեն իրենք մարտի մեջ մտնողի սեփական հեծյալագործ, բռնեցին հակառակորդի հեծյալներին և ավարտին հասցրին հաղթանակ գործը» (Ֆրոնտին «Ստրատեգիաներ» գիրք 2, գլուխ 3, մաս 17):

«Արքայի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.) զորքերը վտարելով Էլբեայից և Բետտայից՝ Սուլլան ցրեց նրա ուժերը Զերոնեայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում» (Ֆրոնտինոս «Համառոտագրություններ», գիրք 3, գլուխ 5):

«Գիրք 82. Սուլլան ջարդում է արքայական զորքը, որը, զբաղեցնելով Սակեդոնիան, իջել էր Թեսալիա: Ծամբարը գրավվում է, կոտորվում են 100.000 թշնամիներ» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաբի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Սուլլան ջարդեց նրան (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.) և Արքեպիսկոպի դավաճանության շնորհիվ զավթեց նրա նավատորմը» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Հայտնի մարդկանց մասին», գլուխ 76):

«Այդ ժամանակ Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.) 120.000 հոգանոց զորքով Աբեյա ուղարկեց Արքեպիսկոպ զորավարին, որպեսզի վերջինս գալիք նաև մնացած Հունաստանը: Սուլլան Արքեպիսկոպի պաշարեց Պիրեայում, որը Աթենքից ոչ հեռու է գտնվում, իսկ հետո էլ արդեն գրավեց բուն Աթենքը: Այնուհետև, մարտի մեջ մտնելով Արքեպիսկոպի դեմ, նա այնպես ջախջախեց նրան, որ Արքեպիսկոպի զորքից փրկվեցին միայն 10 ռազմիկներ, այն դեպքում, երբ Սուլլայի զորքից զոհվեցին միայն 13 հոգի» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմությունը բաղաբի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 5, գլուխ 6):

«Իր հերթին Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.) այդ զորավար Արքեպիսկոպը, որը 120.000 հետևակով և հեծյալագործ ուղարկվել էր Աբեյա, որտեղ ուժով, որտեղ էլ ստիպելով հանձնվել՝ ի վերջո գրավեց Աթենքը ու ողջ Հունաստանը: Սուլլան, որին կոնսուլությունն ընդունելուց հետո բախտ վիճակվեց վարել Միհրդատյան պատերազմը, Աթենքի նավահանգիստ Պիրեայում, որը յոթնապատիկ պարսպով էր պատված, երկար ժամանակ պաշարեց նրան, իսկ բուն քաղաքն էլ գրավեց ուժով: Դրանից հետո նա բաց մարտի մեջ մտավ Արքեպիսկոպի դեմ: Հայտնում են, որ Արքեպիսկոպի զորքից սպանվել է 110.000 հոգի, այն դեպքում, երբ կենդանի են մնացել հազիվ 10.000-ը» (Օրոսիոս «Պատմությունն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 2):

⁵³⁶ «Տիգրանը իջնում է Միջագետք և, այնտեղ գտնելով Բարշաբնայի արձանը, որ շինված էր փողսկրից ու բյուրեղից և կազմված էր արծաթով, հրամայում է տանել ու կանգնեցնել այն Թորդան ավանում» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 14):

«Տիգրանը 70 հոգիարական բախտ է ունեցել, բանից նա սկզբում պատվան է եղել պարթևների մոտ, այնուհետև պարթևները, որպես վարձ ստանալով 70 հոգիար Նայաստանից, նրան վերադարձնում են ցաղի: Եվ ահա նա հորանալով՝ թե այդ վայրերը հետ վերցրեց և թե նվաճեց նրանց երկիրը՝ Նիսկիլի ու Արքեպիսկոպի շուրջը: Նա հպատակեցրեց նաև Ատրոպատենեն...» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 14, մաս 15):

«Այստեղից դեպի Ադրաբանա՝ Էկբատանում նստող նրանց նստավայրը, որ ավերեց Տիգրան Յայը, 4 սիսյա է» (Իսիդորոս Զարակենցի «Պարթևական կայսրությունը», գլուխ 6):

«Այդ ժամանակ հայերը, օգտվելով դրանից, իրենց համար Մեծ Հայաստան անունով մի կայսրություն ստեղծեցին, որը սկսվում էր Կասպից ծովից և ձգվում էր մինչև Կովկաս ու Իբերիայի հատված, որը Վրաստանի մի մասն է» (Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 10, գլուխ 5):

537 «/20/ Երբ Սուլլան գտնվում էր Մելիտիա քաղաքի մոտ, տարբեր կողմերից նրան սկսեցին լուրեր հասնել, որ իր թիկունքում կրկին, անսպասելիորեն ամեն ինչ իր ճանապարհին, գործում է արքայական մի նոր բանակ, որը թվով չի գիշերում նախորդին: Բանն այն էր, որ մեծաթիվ նավերով Զալկիդա էր ժամանել Դորիլեոսը, որը բերել էր Միհրդատի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.Ֆ.**) 80.000 ընտիր ռազմիկների՝ լավագույն ձևով մարզված, սովոր կարգունականի և հնազանդության: Եվ այսպես, անմիջապես ներխուժելով Բեոտիա՝ այս բանակը տիրել էր ողջ երկրին: Ուշադրություն չդարձնելով Արքեյայոսի դիմադրության վրա՝ Դորիլեոսը ուզում էր ստիպել Սուլլային մարտի մեջ մտնել, իսկ նախորդ պարտության կապակցությամբ էլ ակնարկում էր, թե նման հսկայական զորքի կործանումն առանց դավաճանության չի եղել: Այսպես թե այնպես, սակայն, Սուլլան վերադարձավ և Դորիլեոսին ցույց տվեց, որ Արքեյայոսը և խելացի է, և լավ գիտի հռոմեացիների արիությունը, իսկ Տիլթոսիայի մոտ տեղի ունեցած մի փոքրիկ ընդհարումից հետո էլ Դորիլեոսն ինքը առաջինը դարձավ նրանց շարքում, ովքեր գերադասում էին հարցը լուծել ոչ թե ճակատամարտով, այլ պատերազմը ձգձգելու միջոցով հակառակորդին իզուր միջոցներ ու ժամանակ վատնել ստիպելու շնորհիվ: Այնուհանդերձ նման դիրքորոշումն ինքը վճռականություն ներշնչեց Արքեյայոսին և նա ծամբար զարկեց Օրքոմենոսի մոտ, բանգի տեղանքն այստեղ լավագույն պայմաններ էր ապահովում մարտում նրա համար, ով ուժեղ էր հեծելագործում: Բեոտեայի բոլոր հարթավայրերի մեջ, որոնք աչքի էին ընկնում իր լայնարձակությամբ և գեղեցկությամբ, միայն այս մեկն էր՝ Օրքոմենոսի մոտիկը, որ բացարձակապես գուրկ էր ծառերից և ձգվում էր մինչև ճահիճը, որտեղ կորում էր օրքոմենացիների քաղաքի մոտից սկիզբ առնող Մելան գետը...: /21/ Երբ երկու բանակները տեղակայվեցին իրար մոտիկ, Արքեյայոսը տեղակարգեց հանգստի, իսկ Սուլլան սկսեց տարբեր կողմեր խաղաղակներ փորել, որպեսզի, եթե հաջողվի, թշնամիների կտրի հեծելագործի գործունեության համար հարմար ամուր հողից և մղի ճահիճը: Թշնամիները, սակայն, դա չտարան այլ, իրենց զորավարներից գործելու թույլտվություն ստանալով, հորդեցին հռոմեացիների վրա և ոչ միայն ցրեցին նրանց, ում Սուլլան նշանակել էր աշխատանքների համար, այլ և՛ մարտի համար շարված զորքի մեծ մասը, որը դիմեց փախուստի: Այդ ժամանակ Սուլլան, ներքև ցատկելով ձիուց և ճանկելով դրոշը, անձամբ նետվեց թշնամիներին ընդառաջ և, ճեղքելով անցնելով փախչողների միջով, գոչեց. «Հռոմեացիներ, այստեղ ես իմանալի մահ կգտնեմ, իսկ դուք, հիշե՛ք, որ հարցին, թե՛ «Որտե՞ղ դավաճանեցիք ձեր իմպերատորին», դուք ստիպված կլինե՛ք պատասխանել: «Օրքոմենոսի մոտ»»: Այս խոսքերը ստիպեցին փախչողներին հետ դառնալ և, երբ աչ թևից նրանց օգնության եկան երկու կահորոներ, սրանց գլուխն անցած նա հետ շարտեց թշնամիներին: Դրանից հետո, նրանց մի քիչ հետ տանելով և թույլատրելով նախաճաշել, Սուլլան թշնամական ծամբարի դիմաց կրկին սկսեց խաղաղակներ փորել: Թշնամիները կրկին հարձակվեցին ավելի խիտ կազմով, բան առաջ էր, և այդ ժամանակ աչ թևում, մարտկելով իրանալի խիզախությամբ, ընկավ Արքեյայոսի որդեգիր Դիոգենեսը, իսկ նետաձիգները էլ, այնպես ճնշվելով հռոմեացիների կողմից, որ հնարավորությունից զրկվեցին աղեղները ձգել, փորձում էին հետ մղել թշնամուն՝ բռնուցեներում սեղմած նետերի խրճեր և գործելով դրանցով ինչպես թերթով: Ի վերջո, սակայն, նրանց բռնեցին ծամբար և այնտեղ նրանք ծանր գիշեր անցկացրին՝ տառապելով վերքերից և սգալով ընկածներին: Դառնող օրը Սուլլան իր ռազմիկներին կրկին մոտեցրեց թշնամու ծամբարին և շարունակեց աշխատանքը: Թշնամիները այն բանակության մարտի համար էլան, Սուլլան կրկին հարձակման անցավ և, փախչողներն ավելի խիտ լինելով, գործի գրավեց ծամբարը, որը այլ բարբարոսներ, տեսնելով յուրայինների պարտությունը, արդեն նույնիսկ չէին էլ փորձում պաշտպանել: Սպանվածների արյունը լցրեց ճահիճները, լիճը լցվեց դիակներով և նույնիսկ մինչև հիմա էլ, գրեթե 200 տարի անց, այնտեղ գտնվում են բազմաթիվ բարբարոսական նետեր, սաղավարտներ, ինչպես նաև երկաթե զրահների ու թրերի բեկորներ» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Սուլլա», գլուխ 20-21):

«/46/ Նման պարտության մասին լուրը առաջին պահին Միհրդատին (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.Ֆ.**) սարսափ ազդեց և նրան վախ պատեց, ինչպես սովորաբար լինում է նման դեպքերում, սակայն շուտով նա ամենայն շտապողականությամբ սկսեց նոր զորք հավաքել իր Եմբակա գեղերից...: /49/ Այն ժամանակ, երբ Ասիայում նման դեպքեր էին տեղի ունենում, Միհրդատը հավաքեց 80.000 հոգանոց մի զորք և Դորիլեոսը սկսեց այն Դելլադա տանել Արքեյայոսի մոտ, որի հետ նախորդ զորքից դեռևս 10.000 հոգի կային: Սուլլան ծամբար էր զարկել Արքեյայոսի դիմաց Օրքոմենոսի մոտ և, երբ տեսավ իր դեմ էլած հեծելագործի մեծ բանակային ուժերը, լայնությամբ 10 ոտնաչափ խաղաղակներ փորեց, իսկ, այն բանից հետո, երբ Արքեյայոսը ելավ իր դեմ, ինքը ևս շարեց իր զորքերը: Բանի որ հռոմեացիները հեծելագործի նկատմամբ վախից թուլ էին մարտնչում, Սուլլան երկար ժամանակ շրջում էր նրանց շարքերում և համոզելով ու սպառնալիքներով մարտի էր դրոշմում, սակայն, այն բանից հետո, երբ նա այս կերպ չկարողացավ ստիպել նրանց ինչպես պետք է գործի անցնել, նա ի վերջո ներքև ցատկեց ձիուց և, ճանկելով դրոշը, իր թիկնապահների ջոկատի հետ միասին նետվեց երկու զորքերի սրանք՝ զոչելով. «Եթե որևէ մեկը հարցնի ձեզ, ով հռոմեացիներ, թե որտե՞ղ դու դավաճանեցիք ձեր առաջնորդ Սուլլային, ասացե՛ք՝ «Օրքոմենոսի մոտ»»: Տեսնելով նրան նման վտանգավոր դրության մեջ՝ առանձին ջոկատների հրամանատարները դուրս վազեցին իրենց շարքերից, իսկ նրանց հետ միասին էլ նաև՝ մնացածները, որոնք ամաչեցվել էին, և ահա սրանք բոլորը ստիպեցին թշնամիներին նահանջել: Երբ հաղթանակը սկսեց թեքվել հռոմեացիների կողմը, Սուլլան կրկին սկսեց պատվել զորքում և գովել վերջինիս եռանդը ու դրդել նոր ջանքեր թափելու այնքան ժամանակ, մինչև որ մարտը նրանց համար չավարտվեց լիակատար հաղթանակով: Թշնամական զորքից ընկան մոտ 15.000 հոգի, որոնցից 10.000-ը հեծյալներ և այդ թվում՝ Արքեյայոսի որդի Դիոգենեսը: Հետևազորը փախավ սեփական ծամբար: /50/ Վախենալով, որ Արքեյայոսին ինչպես և առաջ, կհաջողվի հանկարծ կրկին փախչել Զալկիդա, բանի որ ինքը՝ Սուլլան, նավեր չունեւ, նա գիշերը ողջ հարթավայրում իրարից հայտնի հեռավորության վրա պահակային ջոկատներ տեղակայեց, իսկ օրը բացվելուն պես էլ արդեն մեկ ասպարեզից ավել չէր հեռանում Արքեյայոսի ծամբարից՝ մշտապես խաղաղակներ փորելով, այն դեպքում, երբ Արքեյայոսը համառորեն չէր ելնում նրա դեմ: Այդ ժամանակ Սուլլան սկսեց բռնուց կերպով համոզել զորքին վերջին մի ծիգով ավարտել պատերազմը, բանի որ թշնամիներն արդեն ի վիճակի չէին դիմադրել իրենց: Եվ ահա նա առաջնորդեց նրանց դեպի Արքեյայոսի պաշտպանական հողաթունը: Իր հերթին նույն բանն էլ ըստ անհրաժեշտության տեղի էր ունենում թշնամիների մոտ, որտեղ առաջնորդները պատվում էին շարքերում և մատնացուց անում վտանգն ու խայտառակությանը, եթե զինվորները հետ չմղեն հողաթմբից իրենց բանակային գիշող թշնամիներին: Երկու կողմերից սրընթաց հարձակում սկսվեց ու աղաղակ բարձրացավ, ապա և այս, և այն կողմից շատ ռազմական սխրագործություններ կատարվեցին այնքան ժամանակ, մինչև որ ի վերջո հռոմեացիները բանդեցին ամրացված հողաթմբի անկյուններից մեկը և գլուխներից վերև վահաններից ամրության նման մի բան պարզեցին: Այդ ժամանակ բարբարոսները, ամրություններից ցատկելով այդ անկյունի ուղղությամբ, շարվեցին այնտեղ, որպեսզի թերթով դիմադրեն ներս խուժողներին: Հռոմեացիներից ոչ-ոք էր համարակվում ներս մտնել, մինչև որ լեգեոնի հրամանատար Բազիլիդը առաջինը այնտեղ չնետվեց և չապանեց առաջին իսկ իր դեմ դուրս ելածին: Այդ ժամանակ նրա հետքով ստեղծեց նաև ողջ զորքը և տեղի ունեցավ բարբարոսների փախուստ ու կոտորած: Նրանցից ոմանք բռնվեցին մոտակա լիճը և, չիմանալով լողալ, սկսեցին իրենց բարբարոսական լեգվով աղաչել, որ իրենց չսպանեն: Արքեյայոսը թաքնվեց մի ինչ-որ ճահճում և ի վերջո, ձեռք գցելով փոքր մի նավակ, փոխադրվեց Զալկիդա, որտեղ իր մոտ հավաքեց ինչ-որ կերպ պահպանված Միհրդատի զորքի մնացորդներին» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմություններ, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 46, 49, 50):

«Դրանից հետո Սուլլան ցրեց արքայի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.Ֆ.**) ուժերը Օրքոմենոսի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում, որից հետո, անցնելով Ասիա, ասնձեց նաև հենց իրեն: Պատերազմը ավարտին կհասներ, եթե Սուլլան չգերադասեր հապճեպ հաղթանակներ իրականից: Դրա համար էլ պոնտացիների հետ պայմանագիր կնքվեց, Բյուզանդիան Միհրդատից անցավ Նիկոմեդեսին (**Բյուզանդիայի թագավորության արքա Նիկոմեդես IV-ին – Մ.Ֆ.**), Կապարովկիան էլ՝ Արիոբարզանեսին (**Կապարովկիայի թագավորության արքա Արիոբարզանես I-ին – Մ.Ֆ.**): Ասիան, ինչպես առաջ, մերը դարձավ» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 3, գլուխ 5):

«Գիրք 83. Պատերազմը վերսկսվում է, Սուլլան կրկին ջարդում ու ոչնչացնում է արքայական զորքը: Արքեյայոսը արքայական նավատորմի հետ միասին անցնում է Սուլլայի կողմը...: Սուլլան, անցնելով Ասիա, Միհրդատի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.Ֆ.**) հետ խաղաղություն է կնքում՝ ստիպելով նրան հանձնել և Ասիան, և Բյուզանդիան, և Կապարովկիան» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմություններ քաղաքի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Ճակատամարտի ընթացքում, որը տեղի ունեցավ Օրքոմենոսի մոտ Միհրդատի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.Ֆ.**) ծառա Արքեյայոսի և Սուլլայի միջև, սա, երբ տեսավ, որ հռոմեացիները հանձնում են դիրքերը, ցատկեց ձիու վրա ու, ճանկելով դրոշը, այն ձեռքին ձեռքեց ու անցավ փախչողների շարքերի միջով՝ բարձրաձայն աղաղակելով. «Իմ մահը, ով հռոմեացիներ, փառահեղ կլինի, իսկ երբ ձեզ կհաղթեն, թե այդ որտե՞ղ դուք դավաճանեցիք Սուլլային, ասացե՛ք: «Օրքոմենոսի մոտ»»: Այս խոսքերն այնքան խոցեցին թշնամիներին, որ նրանք կրկին մարտի մեջ մտան, եռանդուն հարձակում գործեցին հռոմեացիների վրա և փոխեցին օրվա ճակատագիրը» (Պլուինոս «Ռազմական խորամանկություններ» գիրք 8, գլուխ 9, մաս 2):

«1/5/18/ Նույն Սուլլան, պայքարելով Կապարովկիայում Միհրդատի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.Ֆ.**) պրեֆեկտ Արքեյայոսի դեմ և ներգծված լինելով իր բանակի դիրքով ու հակառակորդի բանակությամբ, խոսակցություն բացեց խաղաղության մասին և դրանով շեղելով վերջինիս ուշադրությունը, խուսափեց նույն հակառակորդից...: 1/1/20/ Սուլլան, տեսնելով Միհրդատի զորքի հրամանատար Արքեյայոսի դեմ ճակատամարտից առաջ իր զինվորների մոտ նկատվող եռանդի պակասը, ծանր աշխատանքով նրանց այն վիճակի մեջ դրեց, որ սրանք իրենք

սկսեցին պահանջել մարտի ազդանշան տալ... /2/8/12/ երբ Սուլայի լեզոնները Արեւայոսի կողմից ղեկավարվող միհրդատյան զորքի ճնշման տակ սկսեցին նահանջել, նա մերկացրեց թուրը և, առաջ վազելով դեպի առաջին շարք ու դիմելով զինվորներին, ասաց, թե, եթե ինչ որ մեկը նրանց հարցնի, թե այդ որտե՞ղ նրանք լեռնի իրենց զորավարին, թող ասեն, թե նրանք այդ արեցին Բռնոտիայում մարտնչելիս: Ամաչելով դրանից՝ զինվորները հետևեցին նրան» (Ֆրոնտին «Ստրատեգամենթ» գիրք 1, գլուխ 5, մաս 18, գիրք 1, գլուխ 11, մաս 20, գիրք 2, գլուխ 8, մաս 12):

«Նրա (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) զորքերին Սուլայն ջարդեց Օրբոմետոսի մոտ և կգերեր էլ նրան, եթե չշտապեր ելնել Մարիոսի դեմ, ինչի պատճառով էլ հաշտություն կվեց ընդունելի պայմաններով» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Հայտնի մարդկանց մասին», գլուխ 76):

«Իմանալով այդ աղետի մասին՝ Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) Ասիայից Արեւայոսին որպես օժանդակություն ուղարկեց 70.000 ընտրյալ ռազմիկներ: Երկրորդ ճակատամարտի արդյունքում սրանցից ոչնչացվեց 50.000 հոգի, հենց այդ ժամանակ էլ սպանվեց Արեւայոսի որդի Դիոգենեսը: Եվ վերջապես երրորդ ճակատամարտում վերջնականապես ոչնչացվեցին Արեւայոսի բոլոր ուժերը, բանզի 20.000 ընտրյալ ռազմիկներ, որոնք բշվել էին ճահիճներ, երբ սկսեցին Սուլայից ներողամտություն աղերսել, ոչնչացվեցին անկուշտ հաղթողի գայլոյթով, իսկ նույն բանակի մեկ այլ զորք էլ բշվեց դեպի գետը և ոչնչացվեց այնտեղ: Այլ զբաղիստներ ոչնչացվեցին այլ վայրերում» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 2):

«Իմանալով այդ պարտության մասին՝ Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) 70.000 ընտրյալ զորքով Ասիայից ուղարկեց Արեւայոսին, որի հետ Սուլայն ևս ընդհարվեց մարտում: Առաջին ճակատամարտում ոչնչացվեցին 15.000 թշնամիներ, որոնց թվում նաև Արեւայոսի որդին, իսկ արդեն երկրորդում կոտորվեց Միհրդատի ողջ զորքը, ընդ որում ինքը՝ Արեւայոսը, մերկ վիճակում 3 օր թաքնվեց ճահիճներում: Իմանալով այդ մասին՝ Միհրդատը հրահանգեց Սուլայի հետ խաղաղություն կնքել» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաբի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 5, գլուխ 6):

«Ահա նման փափուկ խոսքերով նա (Հռոմի ապագա կայսր Ռիպիանոսը – Մ.Ֆ.) բոլորին վերադարձրեց իրենց ռազմական պարտքը կատարելուն՝ որպես օրինակ վերցնելով, իհարկե հաշվի չառնելով տարբերությունները, Սուլային, բանզի սա, երբ Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) զորավար Արեւայոսի դեմ թե՛ մարտում հյուժնա՛ծ լինելով լավեց իր ռազմիկների կողմից, նետվեց առաջին շարքը, ճանկեց դրոշը և նետեց այն թշնամիների վրա՝ ասելով յուրաքանչյուրին. «Չնայած, դուք, որոնց ես ընտրել եմ որպես իմ ընկերներ վտանգներում, և, եթե ձեզ բռնել հարցնեն, թե որտե՞ղ մնաց ձեր զորավարը, ճիշտ պատասխան տվե՛ք՝ Բռնոտայում, միայնակ, իր արյունը թափելով մարտում հանուն մեզ բոլորիս» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 16, գլուխ 12):

⁵³⁸ «Տիգրանը հպատակեցրեց նաև... Գորյունեն և սրանց հետ նաև՝ մնացյալ Միջագետքը» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 14, մաս 15):

⁵³⁹ «Եվ ահա Հայաստանի թագավոր Տիգրանի որդի Տիգրանը, հպատակեցնելով իրենց սեփական գահատոհմերն ունեցող մի շարք հարևան ազգերի, այնուհետև արքայից-արքա հռչակվեց, որից հետո արշավեց Սելևկյանների վրա, որոնք չէին կամեցել հպատակվել նրան: Անտիոքոս Եվսեբեսը (հեղինակը նկատի ունի Սելևկյանների թագավորության արքա Անտիոքոս X-ին, սակայն ամենայն հավանականությամբ խոսքը կարող է վերաբերել Սելևկյանների թագավորության համիշխան արքա Անտիոքոս XII-ին (մ.թ.ա. 87-84), որը գուցե ինքն էլ կրել է «Եվսեբես» մականունը – Մ.Ֆ.) չկարողացավ դիմարդել նրան և Տիգրանը տիրեց Եփրատից այն կողմ գտնվող Ասորիքին՝ ընդհուպ մինչև Եգիպտոսի սահմանը: Միաժամանակ նա նվաճեց նաև Կիլիկիան, բանզի այն ևս հպատակվում էր Սելևկյաններին: Արդյունքում, այդ բոլորի վրա ստրատեգոս Նշանակելով Մագադատեսին, նա 14 տարի իշխեց...: Այս Եվսեբեսը ամուսնացավ Սելենի հետ, որը եղել էր նրա հոր՝ Կիզիկացու (Սելևկյանների թագավորության համիշխան արքա Անտիոքոս IX-ի (մ.թ.ա. 116-95՝ համիշխան) – Մ.Ֆ.), ինչպես և նրա հորեղբոր՝ Գրյուպոսի (Սելևկյանների թագավորության համիշխան արքա Անտիոքոս VIII-ի (մ.թ.ա. 125-116, 116-96՝ համիշխան) – Մ.Ֆ.) կինը: Այս պատճառով էլ աստված նրան պատճեց և նրան Տիգրանը բշեց իշխանությունից» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Ասորիքյան գործեր», գլուխ 69): «Եվ նա ձեռք բաշեց Ասորիքից՝ Եփրատ գետից մինչև ծովը: Նրան էր պատկանում թե՛ այդ երկիրը, և թե՛ Կիլիկիայի մի մասը, որոնց միջից նա դուրս էր վտարել Անտիոքոսին, որի մականունն էր Բարեպաշտ Եուսեբես» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 105):

«Եղբայրների փոխադարձ ատելությունը, ապա և նրանց որդիներին ժառանգաբար անցած թշնամությունը անընդհատ պատերազմներ ծնեցին, որոնք ծայրահեղ թուլության հասցրին Ասորիքը ու նրա թագավորներին: Ի վերջո ժողովուրդը դիմեց օտարի օգնությանը և սկսեց օտարերկրացի թագավոր փնտրել: Ոմանք կարծում էին, թե պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.), սյունները՝ Եգիպտոսի Պտղոմեոսին (Պտղոմեոսների թագավորության արքա Պտղոմեոս IX-ին (մ.թ.ա. 116-107, 89-81) – Մ.Ֆ.), սակայն իրերի բերմամբ այնպես ստացվեց, որ Միհրդատը պատերազմների մեջ էր հռոմեացիների դեմ, իսկ Պտղոմեոսն էլ Ասորիքի մշտական թշնամին էր եղել: Այսպիսով՝ բոլորը համաձայնության եկան Հայաստանի թագավոր Տիգրանի շուրջը, որը, սեփական ռազմական ուժ ունենալուց բացի, պարթևների թագավորության դաշնակիցն էր և Միհրդատի (Պարթևական թագավորության արքա Միհրդատ II Մեծի (մ.թ.ա. 123-87) – Մ.Ֆ.) խնամին: Եվ այսպես, հրավիրված լինելով Ասորիքի գահին բազմելու, նա 17 տարի շարունակ կառավարում էր ամենայն անորոշությամբ, չէր խանգարում պատերազմներով ուրիշների հանգիստը և ոչ ոք նրան չէր անհանգստացնում, այնպես, որ պատերազմելու անհրաժեշտություն չկար» (Հուստինոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 40, գլուխ 1):

«Սելևկիա՝ քաղաք Տիգրիսի վրա... Հայաստանի թագավորության որդի Տիգրանը դեպի այս քաղաք... արշավանք կատարեց...» (Բաբելոնյան արձանագրությունից):

«Հայաստանում թագավորում է Տիգրանը, որը... տիրել էր Ասորիքին և Պաղեստինին» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Լուկուլոս», գլուխ 14):

«Բացի այդ, անցնելով Եփրատը, Տիգրանը ուժով նվաճեց Ասորիքը և Փյունիկեն» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 14, մաս 15):

«Վերոհիշյալ Դիոնիսիոսի (Սելևկյանների թագավորության համիշխան արքա Անտիոքոս VIII-ի – Մ.Ֆ.) որդի, Սիրիայի թագավոր Անտիոքոս Բորոտի (Սելևկյանների թագավորության համիշխան արքա Անտիոքոս XII-ի – Մ.Ֆ.) իշխանության տասնհինգերորդ տարում Տիգրան անունով մի մարդ, որ հայերի թագավորն էր, եկավ և հաջող պատերազմ վարեց՝ կռվելով Անտիոքոսի դեմ: Անտիոքոսի նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո հայերի թագավոր Տիգրանը, գրավեց Մեծ Անտիոքը և ամբողջ պետությունը՝ նրանից վերցնելով այն ամենը, ինչին նա տիրապետում էր: Ինչ վերաբերում է Անտիոքոս արքային, ապա նա Տիգրանից փախավ պարսկական տարածք» (Հովհաննես Մալալա «Ժամանակագրություն» գիրք 8, գլուխ 29):

⁵⁴⁰ «Միաժամանակ Տիգրանը... նվաճեց նաև Կիլիկիան, բանզի այն ևս հպատակվում էր Սելևկյաններին» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Ասորիքյան գործեր», գլուխ 48):

«Սուրբ... դրանից առաջ ավերվել էր Հայոց արքա Տիգրանի կողմից...» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Պոմպեոս», գլուխ 28):

«/2/ Մինչդեռ Լուկուլոսը Տիգրանակերտը գրավեց այնտեղ բնակեցված օտարների ապստամբության հետևանքով, բանզի նրանց մեծ մասը կիլիկիացիներ էին, որոնք մի ժամանակ տեղահանվել էին իրենց երկրից: /37/ Պոմպեոսի կողմից գտնվում է Կիլիկիայի ծովափին և ավերվել էր Տիգրանի կողմից, այն նախապես կռվում էր Սուլե...» (Ղիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 36, գլուխ 2, 37):

⁵⁴¹ «/20/ Այժմ պատմեն Գնեոս Պոմպեոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Գնեոս Պոմպեոսի – Մ.Ֆ.) առաջխաղացման մասին: Ծովահենները սովոր էին հարձակվել նրանց վրա, որոնք լողում էին ծովում, ինչպես և ավազակները նրանց վրա, որոնք գտնվում են ցամաքում: Չի եղել մի ժամանակ, որ նման բաները հայտնի չլինեին և, հավանաբար, դրանք երբեք չեն դադարի, բանի դեմ մարդկային բնույթն անփոփոխ է մնում, սակայն առաջ ծովահենությունը սահմանափակվում էր միայն որոշակի վայրերով և փոքր ավազակախմբերով, որոնք ամառվա ընթացքում գործում էին ծովի վրա, այն դեպքում, երբ այն ժամանակ, երբ տարբեր տեղերում միաժամանակյա պատերազմներ էին մղվում ու շատ քաղաքներ ավերված էին, ահա ուրեմն, այդ ժամանակ կոլոնիստների գլխին կարծես դատավճիռ կախվեց և ոչ-ոք ազատ չէր ափից, այնպես որ շատերը դիմեցին ավազակությանը: Այդ ժամանակ, թերևս, բավականին հեշտ եղավ կանխել ավազակների գործունեությունը ծովի այն հաստվածի մոտ, որը քաղաքներին ավելի մոտ էր և սրանք ավելի ակնհայտ էին իրենց վրա զգում այդ վտանգը ու միջոցներ էին ձեռնարկում ավազակներին բռնելու ուղղությամբ, բայց ահա վերջիններիս գործունեությունը ծովի մնացած հատվածների վրա իրոք անոռի չափեր ընդունեց: Եվ ահա այժմ, բանի դեմ հռոմեացիները զբաղված էին իրենց հակառակորդներով, ծովահենները, լողալով տարբեր վայրերում և իրենց ավազակախմբերին միացնելով բոլոր նրանց, որոնք գտնվում էին նման իրավիճակում, ինչ որ իրենք, սրանց իրենց դաշնակից դարձրին ու սկսեցին օգնել այլոց: /21/ Իրոք, ես արդեն հիշատակում եմ, թե ինչ հաջողությունների հասան նրանք միացյալ ուժերով: Երբ այդ բոլոր պատերազմներն ավարտվեցին, ծովահենները, փոխանակ դարձրվեցին իրենց գործունեությունը, շարունակեցին դրանք արդեն իրենց իրենցով և լուրջ վնաս հասցրին ինչպես հռոմեացիներին, այնպես էլ նրանց դաշնակիցներին, ընդ որում նրանք այժմ լողում էին ոչ թե փոքր ուժերով, այլ՝ մեծ նավատորմներով, նույնիսկ հրամանատարներ ունեին, որոնք մեծ անունի էին հասել: Ամենից առաջ և առաջնահերթ ծովահենները հարձակվում և

թալանում էին նրանց, որոնք լողում էին ծովում, այն այլևս անվտանգ չթողնելով նույնիսկ ձմեռային ժամանակաշրջանում, բանի որ իրենց քաջության, փորձի և հաջողականության շնորհիվ այդ իրականացում էին նույնիսկ նշած ժամանակ, իսկ հետագայում էլ սկսեցին հարձակումներ գործել նույնիսկ նավահանգիստներում, և եթե որևէ մեկը համարձակվում էր ելնել նրանց դեմ, ապա սովորաբար պարտություն էր կրում ու զոհվում էր, սակայն նույնիսկ, եթե հաղթում էլ էր, ապա չէր կարողանում իր ձեռքը զգել թշնամիներից և ոչ մեկին՝ սրանք նավերի արագընթացության պատճառով: Դրա համար էլ սրանք շուտով հետ էին դառնում և թալանի ու կրակի մատնում ոչ միայն դաշտերն և տնտեսությունները, այլև արդեն՝ ամբողջական բաղաբեր: Այնուհանդերձ որոշ վարդերում նրանք ավելի հանդուրժող բաղաբերականություն էին վարում, որպեսզի խարսխակայաններ և բարեկամաբար տրամադրված ձմեռոցներ ունենային: /22/ Բանի որ բոլոր այդ գործողությունները հաջողությամբ էին պսակվում, ծովահենները սկսեցին աստիճանաբար թափանցել նեղքին շրջաններ և մեծ վնաս հասցնել նույնիսկ նրանց, որոնք ծովի հետ ոչ մի կապ չուներին, ընդ որում նրանք այս կերպ վարվում էին ոչ միայն Դոնի հեռավոր դաշնակիցների հետ, այլև նույնիսկ՝ հենց բուն Իտալիայում: Բանն այն է, որ նրանք համարում էին, որ այդտեղ իրենք ոչ միայն ավելի շատ օգուտ կստանան, այլև կարողանան ավելի ահաբեկել նաև ուրիշներին, եթե սրանք տեսնեն, որ նրանք հանգիստ չեն թողնում նույնիսկ այս երկիրը: Եվ ահա ծովահենները մուտք էին գործում նույնիսկ Օստիա, ինչպես նաև՝ Իտալիայի այլ բաղաբեր՝ այդտեղ նավերը և թալանի ենթարկելով ամեն ինչ: Ի վերջո, բանի որ նրանց վրա ոչ մի ուշադրություն չէր դարձվում, նրանք հաստատվեցին ցամաքում՝ անվախ տնօրինելով մարդկանց, որոնք կյանքից չէին զրկել, ինչպես նաև այն գույքը, որը ձեռք էին գցել: Նրանք իրենց այնպես էին պահում, կարծես սեփական տանը լինեին: Այնուհանդերձ, չնայած ոմանք այստեղ էին թալանում, այլ՝ այլ վայրերում, այնուհանդերձ նրանք իրար այնպիսի համերաշխ օժանդակություն էին ցուցադրում, որ նույնիսկ գուժար էին ուղարկում բացարձակապես անծանոթ մարդկանց օգնելու համար, կարծես մոտ ազգականներ լինեին: Իրոք, հենց դա էր նրանց ուժի գլխավոր աղբյուրը, բանգի նրանցից մեկի նկատմամբ հարգանք դրսևորողին նրանք իրենք հարգում էին բոլորով, իսկ իրենց հետ թշնամացողի հետ էլ թշնամանում էին կրկին ողջ կազմով» (Պիոն Կասսիոս «Դոնիստական պատմություն», գիրք 36, գլուխ 20-22):

«Ծովահենների հզորությունը ծնունդ առավ նախ և առաջ Կիլիկիայում: Սկզբում նրանք գործում էին խիզախորեն և իրենց վտանգի ենթարկելով, բայց լրիվ թաքուն: Նրանք ինքնավստահ և հանդուժող դարձան միայն Միհրդատյան պատերազմի ժամանակվանից, բանի որ որպես նավաստիներ ծառայում էին թագավորին (Պոտտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին - Մ.3.): Երբ հռոմեացիները բաղաբերական պատերազմների ժամանակ մարտնչում էին հենց Դոնի դարպասների մոտ, ծովը, որն առանց պաշտպանության էր մնացել, սկսել էր քիչ առ քիչ հրապուրել ծովահեններին և բաջակներում էր նրանց հետագա ձեռնարկումներին, այնպես որ նրանք ոչ միայն սկսեցին հարձակվել ծովագնացների վրա, այլև նույնիսկ ավերում էին կղզիներն ու մերձափնյա բաղաբերները: Արդեն շատերը ունևոր, անվանի և, համընդհանուր կարծիքի համաձայն, ողջամիտ մարդիկ սկսել էին ոտք դնել ավազակային նավերի տախտակամածին ու մասնակցության ունենալ ծովահենային արվեստին, ասես թե դա կարող էր փառք և պատիվ բերել իրենց: Ծառ տեղերում ծովահեններն ունեին խարսխակայաններ և ամուր դիտաշտարակներ: Նավատորմից, որ նրանք ծով էին ուղարկում, աչքի էր ընկնում ոչ միայն գեղակազմ, ասես ընտրյալ, նավաստիներով, այլև՝ նավակազմների արվեստով, նավերի արագաշարժությամբ և թեթևությամբ, որոնք հատուկ նախատեսված էին այդ զբաղմունքի համար: Ծովահենների զագրելի պերճանքը ավելի շատ զգվանք էր հարուցում, բան՝ սարսափ: Ի ցույց դնելով նավերի ոսկեզօծ և նավախելային կայմերը, ծիրանագույն վարագույրներն ու արծաթով ազոսված թիակները՝ ծովահեններն ասես ծաղրում էին իրենց զոհերին և գոռոզանում էին իրենց սիրագործություններով: Երգ ու նվագով գինարբուքներ՝ յուրաքանչյուր ափում, բարձր պաշտոնյաների գերեվարում, ռազմատուգանքներ գրաված քաղաքների վրա, այս ամենը խապտառակություն էր հռոմեական տիրապետության համար: Ավազակային նավերի թիվն անցնում էր 1.000 հատից և ծովահեններին հաջողվել էր գրավել մինչև 400 բաղաբեր: Նրանք կողոպտել էին մինչև այդ անձեռնմխելի մնացած շատ տաճարներ: Կլարոնից Դիդիմոսից, Սամոթրակից, Զոնիայի տաճարը Դեոփոնում, Ասկլեպիոսի տաճարը Էպիդավրոսում, Պոսեյդոնի տաճարները Դիփոսում և Տենարոսի իրվանդանում և Կալարիայում, Ապոլլոնի տաճարները Ալցիոնում ու Լևկադեոն, Դեյոսի տաճարները Սամոսում, Արգոսում և Լակոնիսի իրվանդանում: Ծովահեններն իրենք Օլիմպոսում տարօրինակ և անհասկանալի տոնակատարություններ էին կազմակերպում ու ինչ-որ խորհուրդներ էին կատարում: Դրանցից մինչև հիմա դեռևս տարածում ունեն Մեթրայի խորհուրդները, որ առաջին անգամ նրանք են մտցրել: Ծովահեններն, սակայն, ամենից հաճախ չարագործություններ էին կատարում ընդդեմ հռոմեացիների: Ափ իջնելով՝ նրանք կողոպուտներ էին անում մեծ ճանապարհներին և ավերում ծովամերձ կալվածքները: Մի անգամ նրանք առևանգել և իրենց հետ տարել էին նույնիսկ երկու պրետորի՝ Սեբստիոսին ու Բելլինոսին, եզրագաղթված ծիրանի տոգաները հագնելին, ծառաներով և լիկտորներով: Նրանք խլել, տարել էին նաև տրիումֆատոր Անտոնինոսի դստերը, երբ նա մեկնելիս էր եղել բաղաբերմերձ տունը: Անտոնինոսը ստիպված եղավ նրան հետ գնել մեծ գումարով: Նրանց ամենակարգ չարագործությունը, սակայն, հետևյալն էր: Երբ որևէ գերի գրչում էր, թե ինքը հռոմեացի է և տալիս էր իր անունը, նրանք, վախճվորած ու շփոթահար ձևանալով, շրմիացնում էին իրենց ազդերին և, ծնրադրելով, ներում էին աղերսում: Դժբախտ գերին հավատում էր՝ տեսնելով նրանց խեղճ և նվառ խնդրանքները: Այնուհետև նրանցից ոմանք հազգնում էին նրա կոշիկները, սյուսները տոգան, իբր, որպեսզի նորից չսխալվեին: Այդպես մի կուշտ ձեռն առնելով նրան և հրճվելով նրա տանջանքներով՝ վերջապես ծովի մեջ նրանք մի կամրջակ էին կախում ու հրամայում էին իջնել՝ բարի ճանապարհ մաղթելով, իսկ եթե դժբախտը հրաժարվում էր, ապա բոթում, գցում էին նավակողից և խեղդում էին» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Պոմպեոս», գլուխ 24):

«/92/ Երբ Միհրդատը (Պոտտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատոր - Մ.3.) առաջին անգամ պատերազմի մեջ մտավ հռոմեացիների դեմ և տիրեց ողջ Ասիային, բանի որ Սուլլան հապաղել էր ընդդիմել միայն Բելլարայում առաջացած դժկարությունների պատճառով, ապա նա, ենթադրելով, որ իրեն վիճակված չէ իր տիրապետության տակ երկար ժամանակ ունենալ Ասիան, այն ամայացրեց, ինչպես վերևում նշեցի, ինչպես նաև ծով թողեց ծովային ավազակներին, որոնք սկզբում լողում էին ինչպես սովորական ծովահենները՝ փոքր և փոքրաթիվ, արագագնաց նավերի վրա ու թալանում էին, սակայն, երբ պատերազմը ձգձգվեց, սկսեցին հայտնվել ավելի մեծ բանակույթային և լողալ ավելի մեծ նավերի վրա: Եվ այսպես, տեսնելով մեծ արշավանքների համը, նրանք չդադարեցրին այդ գործունեությունը նաև այն ժամանակ, երբ Միհրդատը հաղթվեց, խաղաղություն կնքեց և հեռացավ իր թագավորություն: Մարդիկ, որոնք պատերազմի արդյունքում զրկվել էին ապրուստի միջոցից, կտրվել էին տանուտեղից և հայտնվել էին դաժան կարիքի մեջ, սկսեցին ապրուստի միջոցներ փնտրել ոչ թե ցամաքում, այլ ծովի վրա՝ սկզբում թեթև ավազակային նավերի ու նավակների վրա, իսկ հետո էլ արդեն՝ լողալով բիրեններով և տրիեններով, ընդ որում նրանք նաև ավազակային առաջնորդներ ունեին, ինչպես իսկական պատերազմում: Նրանք հարձակվում էին չամրացված քաղաքների վրա, այլ բաղաբերի պարիսպներ փլուժ կամ փորում էին, գործով գրավում էին բաղաբերներ և թալանում էին, իսկ առավել հարուստ մարդկանց էլ փրկագնման նպատակով տանում էին նավահանգիստները: Այս եկամուտները նրանք, արդեն չբաշխելով ծովահենի կողմից, անվանում էին ռազմական աշխատավարձ: Նրանք նաև արհեստավորներ ունեին, որոնք բռնի դրվել էին այդ գործին և մշտապես փայտանյութ, պղինձ ու երկաթ էին պատրաստում և դրանք իրար գլուխ էին հավաքում: Նրանց ոգին ելնում էր ստացված օգուտից և նրանք իրենց գործունեությունն այլևս ավազակություն չէին համարում՝ հավասարեցնելով արքաներին ու տիրակալներին, այդ ամենն իրենց ռազմական մի մեծ ամբողջություն համարելով և ենթադրելով, որ միավորվելու դեպքում իրենք անհաղթ են: Նրանք իրենք էին իրենց համար նավեր կառուցում և զենք արտադրում: Նրանց կայանման գլխավոր տեղը բոլորի համար կամ, այլ խոսքերով ասած՝ նրանց ծամբարը այսպես կոչված Խիստ Կիլիկիան էր, սակայն նրանք նաև ամենուր կայազորներ և ամրացված կետեր ունեին, դատարկ կղզիներ ու նավակայաններ: Ամենակարևոր կետերը, սակայն, նրանք համարում էին այն կետերը, որոնք գտնվում էին Զարոս Կիլիկիայում, որը չունեի նավահանգիստներ և հառնում էր բարձր զագաթների վրա: Այս ամենի պատճառով նրանք մի ընդհանուր անունով սկսեցին կոչվել կիլիկիացիներ, բանգի այդ չարիքը, որը սկիզբ առավ, սկսվեց հենց Խիստ Կիլիկիայից և հետո նոր միայն նրան միացան ատրիքցիներ, ինչպես նաև Կիլիկոսի, Պամֆիլիայի ու Պոտտոսի այլ ծովափնյա շրջանների բնակիչներ, մի խոսքով, գրեթե բոլոր արևելյան ցեղերը: Բանն այն էր, որ, տեսնելով, որ Միհրդատի դեմ պատերազմը դառնում է լուրջ և երկար, այդ մարդիկ, գերադասելով գործել, այլ ոչ թե առաջադել, իրենց կյանքի համար ցամաքի փոխարեն ծովը ընտրեցին: /93/ Այս կերպ շուտով նրանցից առաջացան շատ տանկյալ հազարներ և նրանք սկսեցին գերիշխել ոչ միայն ծովի արևելյան ափին, այլև՝ ողջ ծովի վրա, ընդհուպ մինչև Դեյոկուլեսյան սյուները: Նրանք արդեն հաղթողներ էին հանդիսացել հռոմեական զորավարներից ոմանց, այդ թվում նաև Միցիլիայի կառավարչի նկատմամբ հենց Միցիլիայի ափերին: Արդյունքում՝ բոլոր ճանապարհները դարձան անանցանելի, իսկ փոխանակության պակասի պատճառով երկիրը սկսեց արհեստագործական ապրանքների բացակա զգալ: Իրենք՝ հռոմեացիները, հատկապես շատ աղետներ էին կրում, բանգի նրանց պրովինցիաները ծախս փճակում էին հայտնվել, իսկ հենց իրենք էլ իրենց մեծաթվության պատճառով սկսել էին կարիք զգալ: Այնուհանդերձ նման մեծաթիվ ծովային ջոկատների ոչնչացումը նրանց մի մեծ ու դժվարին բան էր թվում, բանգի դրանք ամենուր ցրված էին ցամաքում և ծովում, և նավազներ լինելու, և իրենց հանդերձանքի պատճառով նրանք հեշտությամբ կարող էին խույս տալ, ընդ որում նրանք ելնում էին ոչ իրենց հայրենի տեղերից, որը հայտնի կլինեի բոլորին, ինչպես նաև ոչ մի անձնական կամ սեփական բան չունեին, այլ միայն այն, ինչ իրենց ձեռքի տակ կլինեի այդ պահին: Դրա համար էլ նրանց դեմ պատերազմը հռոմեացիների անօգուտ էր թվում և ոչ մի օրինաչափության չէր ենթարկվում, այն ոչ մի ամուր կամ պարզ բան չունեի: Դրանով նրանք անօգնականության և վախի զգացում էին առաջացնում: Մուրեման նրանց դեմ փայփայի մեջ մտավ, սակայն ոչ մի զգալի բան չարեց: Ոչինչ

չկարողացավ անել նաև նրան հաջորդած Սերգիյի Իսավրիացին և Նույնիսկ ավելին՝ լքտիացած ծովային ավազակները սկսեցին ափհանում իրականացնել արդեն բուն Իսավրիայում՝ Բոլոնդիգիայում ու Էտրոնիայում: Նրանք գերեզարկում էին ճանապարհին գտնվող հայտնի տոհմերի կանանց և երկու արետորներից էլ խլեցին նրանց տարբերանշանները» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 92-93):

«Այն ժամանակ, երբ հռոմեական ժողովուրդը բզկտվում էր ու տարբեր հողերում մարտնչելով բաժանվում էր՝ կիլիկիացիները իրենցով արեցին ծովը և փակեցին այն պատերազմով, ինչպես փոթորիկի ժամանակ է լինում՝ թուլացնելով առևտուրն ու խախտելով տարբեր ժողովուրդների պայմանավորվածությունները: Անպատիվ և կատաղի ավազակների հանդուգությունը հաղորդեց Ասիան, որն անհանգիստ էր Միհրդատի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.**) ճակատամարտերով: Եվ ահա օտար պատերազմի առիթի տակ և, պատրվակ ունենալով ատելությունը օտարերկրյա արքայի նկատմամբ, նրանք անպատիժ ապօրինություններով էին զբաղված: Իսկողորս անունով առաջնորդի օրոք նրանք սկզբում բավարարվում էին մոտակա ծովերով, որոնք տեղակայված էին Կրետեի, Կիրենիկեայի, Ախեայի և Մալեաս իրվանդանի միջև, որը այստեղ թալանված ավարի պատճառով կոչում էին Ոսկյա...: Այնուհանդերձ նրանք այդքան էլ չխնդրեցան այդ պարտություններից, որպեսզի բավարարվեն խաղաղ կյանքով ցամաքում և, ինչպես զազաններ, որոնց երկակի բնույթը թույլ է տալիս ապրել ինչպես ծովում, այնպես էլ՝ ցամաքում, թշնամու հեռանալուց հետո վերադարձան իրենց ջրերը ու սկսեցին անակնկալ հարձակումներով ահաբեկել Միջիլիան և մեր Կասպականիան՝ ավելի լայն տարածքային ընդգրկմամբ, բան առաջ էր» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 3, գլուխ 6):

«Այդ օրերին ծովափնները, որոնք ոչ միայն ցրված էին ծովերում և զավթում էին նավերի բեռները, այլև ամայացնում էին կղզիներ ու պրովինցիաներ, զգալիորեն աճեցին թվով՝ հանցագործությունների և ավարի հեռանկարով արդեն բացահայտորեն իրենց կողմը գրավելով մարդկանց» (Օրոսիոս «Պատմությունը ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 4):

«Միև տեղի էր ունենում այս ամենը, ծովափններն այնպես լցվեցին ծովերում, որ հռոմեացիները՝ ողջ աշխարհն այդ նվաճողները, ծովում վտանգավոր դրության մեջ հայտնվեցին» (Եվրոպիոս «Համառոտ պատմությունը բաղաթի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 12):

⁵⁴² «/64/ Մուրենան անմիջապես Կապարովկիայով առաջացավ և արձակվեց Կոմանայի վրա, որը մի մեծ բնակավայր էր, գտնվում էր Միհրդատի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.**) տիրապետության տակ և հարուստ ու հարգարժան տաճար ուներ: Նա այնտեղ սպանեց Միհրդատի մի բանի հեծյալների, իսկ դեսպաններին էլ, որոնք հղում էին անում պայմանագրին, սասց, որ նման պայմանագիր ինքը չի տեսել, բանի բանը նրանում էր, որ պայմանագիրը Մուլլան գրավոր չէր անուրազրել, այլ, իր խոսքերն ամրապնդելով գործով, ուղղակի հեռացել էր Ասիայից: Ասելով այդ՝ Մուրենան անմիջապես սկսեց զբաղվել թալանով և, գերծ չմտալով Նույնիսկ տաճարական գումարներից, ձմեռն անցկացրեց Կապարովկիայում...: /65/ Այդ ժամանակ Միհրդատը, համարելով, որ հռոմեացիներն իր դեմ պատերազմ են մղում, իրահանգեց Գորդիոսին հարձակվեց գետից անդին գտնվող գյուղերի վրա: Վերջինս անմիջապես շատ աշխատող և եղբերակոր անասուններ ու մարդիկ ձեռք գցեց, ինչպես հասարակներից, այնպես էլ գինիվորներից, որից հետո ծավալ գաղթեց Մուրենայի հենց դիմաց՝ իր արաբներն ունենալով գետը: Ոչ տա, ոչ էլ նա չէին սկսում, միևնույն էր արվել մեծ ուժերով չժամանեց Միհրդատը: Այդ ժամանակ արդեն անմիջապես էլ հենց գետի ափին ուժեղ մարտ տեղի ունեցավ: Հաղթանակ տանելով՝ Միհրդատը, ամեն այլ բանում ուժեղ դառնալով Մուրենայից, անցավ գետը: Մուրենան փախավ մի ուժեղ պաշտպանված բլուր, իսկ, երբ արքան փորձեց հարձակվել նրա վրա նաև այստեղ, նա, մեծ կորուստներ կրելով, լեռնոտ տեղանքով փախավ՝ Փոյուզիա՝ մեծ դժվարություններով, անանցանելի ճանապարհներով և թշնամիների նետերի հարվածների տակ: /66/ Այս հաղթանակի մասին լուրը՝ այդքան փայլուն և վճռական, հենց ամենասկզբից, տարածվեց ու Միհրդատի կողմը գրավեց շատերին» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 64, 66):

⁵⁴³ «Միհրդատը (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.**), ստիպելով փախչել կամ վտարելու միջոցով, Մուրենայի կայազորներից ազատեց ողջ Կապարովկիան» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 66):

⁵⁴⁴ «Երբ այս ամենը տեղի ունեցավ, այդ տղան (**Պոտոմյանների թագավորության ապագա արքա Պոտոմեոս XII-ը - Մ.Ֆ.**) գտնվում էր Ասորիքում» (Ցիցերոն «Ալեքսանդրիայի արքայի մասին», մաս 9):

⁵⁴⁵ «/64/ Միհրդատը (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.**), հեռանալով Պոնտոս, պատերազմեց... իր դեմ ելած Բոսպորի բնակչության դեմ...: Եվ ահա նա սրանց դեմ սկսեց մի մեծ նավատորմ կառուցել ու մի հսկայական զորք նախապատրաստել, ընդ որում այդ ամենի ծավալները տապալկություն էին ստեղծում, որ այդ ամենը արվում է ոչ թե բոսպորցիների, այլ՝ հռոմեացիների դեմ...: /67/ Եվ այսպես, օգտվելով առկա խաղաղությունից, Միհրդատը փորձ կատարեց տիրել Բոսպորին՝ բոսպորցիների վրա տիրակալ նշանակելով իր որդիներից մեկին, որի անունը Մահար էր: Եվ այսպես, հարձակվելով կոլխերից հյուսիս ապրող ախեացիների վրա, որոնց համարում են Տրոյայից վերադառնալիս մոլորվածներ և, մարտերում, դարաններում և ցուրտներում կորցնելով իր զորքի երկու երրորդը, նա հետ վերադարձավ» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 64, 67):

⁵⁴⁶ «Միհրդատը (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.**) իր փեսա Տիգրանին համոզեց ներխուժել Կապարովկիա՝ իբր ինքնաբերաբար: Այս խորամանկությունը, սակայն, չվիրացեց հռոմեացիներից: Եվ ահա Հայը, Կապարովկիան պաշարելով, մոտ 30 բլուր մարդ տեղահանեց, տեղափոխեց Հայաստան և նրանց, այլոց հետ միասին, համաքանակեցրեց մի վայրում, որտեղ նա առաջին անգամ հազավ Հայաստանի թագը: Այդ վայրը իր նա անունով կոչեց Տիգրանակերտ և կամ՝ Տիգրանապոլիս» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 67):

«/12.2.9/ Նա, այդքան հզորանալով, Օլիբերիայի մոտ, ինչպես նաև նրա և Եփրատի վրա գտնվող Չևզմայի մոտ բաղաթ կառուցեց, որն անվանեց Տիգրանակերտ, որից հետո, իր կողմից ավերած 12 հելլենական բաղաթների մարդկանց այնտեղ հավաքելով, նրանց այնտեղ բնակեցրեց...: /11.14.15/ Տիգրան Հայը, երբ նա արշավել էր Կապարովկիա, վատ վարվեց մաժաբիների հետ: Նա ողջ բնակչությունը բռնեց և տարավ Միջագետք ու նրանց մեծ մասամբ բնակեցրեց Տիգրանակերտում: Հետագայում, սակայն՝ Տիգրանակերտի նվաճումից հետո, ով որ կարող էր, վերադարձավ հայրենիք» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 12, գլուխ 2, մաս 9, գիրք 11, գլուխ 14, մաս 15):

«Հայաստանում թագավորում է Տիգրանը, որը հունական համալսերը գաղթեցնում է Մարաստան» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Լուկուլլոս», գլուխ 14):

⁵⁴⁷ «/69/ Միհրդատը (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.**), իր փորձով արդեն ոչ մեկ անգամ ծանոթ լինելով հռոմեացիներին, միանգամայն այն մտքի եկավ, որ իր կողմից առանց որևէ առիթի սկսված պատերազմը այս անգամ առավել անգիշտում կլինի, դրա համար էլ հոգաց բոլոր նախապատրաստությունների մասին, բանի որ կարծում էր, որ ընդհարումը վճռական կլինի: Ամառվա մնացած մասը և ողջ ձմեռ նա անտառանյութ էր մշակում ու նավեր և գեներներ էր պատրաստում: Միաժամանակ նա նաև ողջ ծովափից մինչև 2 միլիոն մեդիում հաց հավաքեց: Նախկին զորքերից բացի որպես դաշնակիցներ նրան միացան խալիբները, հայերը, սկյութները, տակիները, աքեացիները, հենիոխիները, լևկոսները և նրանք, որոնք ապրում են այսպես կոչված ամազոնուհիների երկրում՝ Թերմոդոնտես գետի ափին: Այսպիսի ուժեր միացան նրա նախկին զորքերին Ասիայից, իսկ, այն բանից հետո, երբ նա անցավ Եփրոս, սավրոմատներից նրան միացան այսպես կոչված արքայականները, յազիգները, կորալները, իսկ թրակիացիներից էլ՝ այն գեղերը, որոնք ապրում էին Իստրոսի մոտակայքում, Ռոդոսի և Գեմայի լեռներում, ինչպես նաև՝ բաստարները՝ նրանց գեղերից ամենաուժեղը: Այսպիսի ուժեր ստացավ Միհրդատը Եփրոսից: Պրոյուկսը՝ նրա մոտ հավաքված ողջ ռազմական ուժերը կազմեցին մոտ 140.000 հետևակ և մինչև 16.000 սեծյալ: Բացի սրանցից նրան հետևում էր ուղեցույցների, բեռնակիրների և առևտրականների մի մեծ ամբոխ: /71/ Ասելով այդպես և ոգևորելով զորքին՝ Միհրդատը հարձակվեց Բյուզանդիայի վրա, որտեղ վերջերս անգավակ մահացան Նիկոմեդեսն (**Բյուզանդիայի թագավորության արքա Նիկոմեդես IV-ը - Մ.Ֆ.**) իր թագավորությունը կռակել էր հռոմեացիներին: Բյուզանդիայի կառավարիչը Կոստան էր՝ ռազմական գործում մի թույլ մարդ: Նա փախավ Զադկերտն այն գոթով, որն ուներ: Բյուզանդիան անմիջապես հայտնվեց Միհրդատի տիրապետության տակ: Բոլոր կողմերից հռոմեացիները հավաքվեցին Զադկերտում՝ Կոստայի մոտ: Այն ժամանակ, երբ Միհրդատը շարժվեց Զադկերտի դեմ, Կոստան իր անգործունայության պատճառով չելավ նրա դեմ և միայն Նուդեսն էր՝ նրա ծովային ուժերի հրամանատարը, որը զորքի մի մասի հետ զբաղեցեց հարթավայրի առավել ամրացված կետերը, սակայն, վտարված այդտեղից, փախուստի դիմեց դեպի Զադկերտի դարպասները՝ ճանապարհին շատ խոչընդոտներ հաղթահարելով: Ղարապաների մոտ ուժեղ հրմշտոց առաջացավ, բանի որ բոլորը շտապում էին ներս մտնել, դրա համար էլ հետանալիքների ոչ մի նետ ապարդյուն չանցավ: Իր հերթին, երբ դարպասների մոտ կանգնած պահակազորը, ահաբեկված այս ամենից, հանկարծակի նրանց վրա փակեց դռները, իսկ Նուդեսն և հրամանատարներից մի բանի այլ հոգու էլ վերև բաշեցին պարաններով, ապա այդ ժամանակ արդեն մյուսները զոհվեցին՝ գտնվելով թշնամիների ու բարեկամների միջև և ձեռքերը պարզած և սրանց, և նրանց: Միհրդատը, օգտվելով դեպքերի նման բարենպաստ գաղազմումից, Նույն իսկ օրը իր նավերը մտցրեց նավահանգիստ և, կտրելով պղնձե շղթաներից կազմված պատնեշը, թշնամական նավերից 4-ն այդտեղ, իսկ մնացածն էլ կցեց իր նավերին, ընդ որում ոչ Կոստան, ոչ էլ Նուդեսն նրան որևէ դիմադրություն ցույց չտվեցին, այլ փակված նստած մնացին պարիսպներից անդին: Հռոմեացիներից սպանվեց մինչև 3.000 հոգի, որոնց թվում նաև սենատորներից Լուգիոս Մալլիոս, իսկ Միհրդատը միայն առաջինը

Նավահանգիստ ներխուժած բաստարների թվից կորցրեց 20 հոգի» (Ապախանու «Յոռու պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 69, 71):

«/7/ Այդ ընթացքում թշնամիների գործերը հետևյալ տեսքն ունեին: Սկզբում, երբ Միհրդատը (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորը – Մ.3.**) հռոմեացիների վրա էր շարժում իր գործը՝ ներսից փառած, սակայն առաջին հայացքից փայլուն և հպարտ, նա, խաղաղ և սոփիստների պես սկզբում լինելով պարծենկոտ ու գոռոզ, հետո ինքը խայտառակվեց: Անհաջողությունը, սակայն, նրան խելք ավելացրեց և, ստադրվելով պատերազմ սկսել երկրորդ անգամ, նա սահմանափակեց իր ուժերն ու ռազմական հանդերձանքը միայն այն բանով, ինչը գործի համար իրոք պետքական էր: Նա հրաժարվեց տարաբնույթ հորդաններից և բարբարոսական սարսափեցնող աղաղակներից, այլևս չհրամայեց պատրաստել ոսկով ու թանկարժեք բարեբով պատված զենքեր, որոնք ուժ չէին ավելացնում իրենց տիրողին, այլ՝ միայն ազահույթուն թշնամուն: Փոխարենը նա հրամայեց ըստ հռոմեական ձևի թրեր կռել, ինչպես նաև երկար վահաններ և ձիեր պատրաստել, որոնք ոչ թե ըստ կարգի էին ձևավորված, այլ՝ լավ մարզված: Յետևագոր նա հավաքեց 120.000 հոգի և այն կազմակերպեց հռոմեական ձևով: Յե՞նչպիսիք 16.000-ն էին, չհաշված մանգաղակիր մարտականքերը: Դրան նա գումարեց նաև նավեր, որոնք այս անգամ առանց տարաբնույթ վրանների, հարձերի համար բաղնիքների և կանանցի շքեղ կացարանների էին, բայց փոխարենը լիքն էին զենքով, նետողական մեքենաներով ու գումարներով: Ավարտելով այդ պատրաստությունները՝ արքան ներխուժեց Բյուզանդիա: Զաղաթները նրան կրկին ուրախությամբ դիմավորեցին, ընդ որում ոչ միայն Բյուզանդիայում: Ողջ Փոքր Ասիան պատեց հիվանդության նուպան, բանգի այն հռոմեական վաշխառուներից և հարկահավաքներից այնպիսի նեղություններ էր կրում, որ պատկերացնել իսկ հնարավոր չէր: Յետագայում Լուկուլլոսը բռնեց այդ գիշանգոյներին, որոնք ժողովրդի բեղանկի խլում էին հացը, բայց սկզբում միայն կոչ հղեց նրանց՝ հորդորելով չափավորություն դրսևորել, ինչով համայնքները գերծ պահեց վերջնական խզումից, թեև դրանցից և ոչ մեկը, կարելի է ասել, հնազանդություն չէր դրսևորում: /8/ Մինչ Լուկուլլոսը զբաղված էր նման գործերով, Կոտտան որոշեց, որ եկել է իր աստեղային ժամը և սկսեց պատրաստվել Միհրդատի դեմ պատերազմի: Լուրեր եկան, որ Լուկուլլոսը մոտենում է ու արդեն կանգ է առել Փոյոնիայում և ահա Կոտտան, պատկերացնելով, թե հաղթահանդեսն իր գրեթե արդեն ձեռքում է ու վախենալով, որ ստիպված կլինի կիսել փառքը Լուկուլլոսի հետ, շտապեց ճակատամարտի հարցում, սակայն հասավ միայն այն բանին, որ մեկ օրում ջարդ կրեց և ցամաքի վրա, և ծովում՝ իրենց անձնակազմերի հետ միասին կորցնելով 60 նավեր, ինչպես նաև 4.000 հետևակայիններ: Նա ինքը փակվեց և պաշարվեց Զադկեդոնում, այնպես որ նրան մնում էր միայն ազատում սպասել Լուկուլլոսից...: /9/ Կիզիկացիները մեծ կորուստներ էին կրել Զադկեդոնի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում՝ կորցնելով 4.000 հոգի և 10 նավ:» (Պլուտարքոս «Յամենատական կենսագրություններ», «Լուկուլլոս», գլուխ 7, 9):

«(հեղինակը մեջբերում է անում Յրահատ III-ին ուղղված Միհրդատ VI Եվկատորի նամակից – Մ.3.) Երբ ինձ համար պարզ դարձավ, որ ինձ պետք չէ խաղաղություն պահել, բանի որ հռոմեացիների հետ հետագա մարտերն ընդամենը հետաձգվում են նրանց ներքին մարտերի պատճառով, ես սկսեցի պատերազմը, չնայած որ Տիգրանը, որը ուժ գնահատեց իմ խոսքերը, հրաժարվեց օգնել ինձ, դու հեռու էիր, իսկ բոլոր պատճառներն էլ արդեն նվաճված էին: Այնուհանդերձ ես ջարդեցի ինձ հռոմեական զորավար Մարկոս Կոտտային և ցամաքի վրա՝ Զադկեդոնի մոտ, և ծովի վրա՝ զրկելով նրան հիանալի նավատորմից» (Սալյուստիոս «Պատմություն», գիրք 4, մաս 4):

«Չորսվարներ Մարիոս և Էվմաթոսը, որոնք Միհրդատի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.3.**) կողմից ուղարկվել էին Լուկուլլոսի դեմ, կարճ ժամանակում հսկայական զորք հավաքելով, Ռոտայիոսի հետ իրար եկան Զադկեդոնի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ու ջախջախեցին նրան՝ կործանելով նրա բանակի մեծ մասը» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 2):

«Զաղաթի հիմնադրումից հետո 676 թվականին՝ Լուցիոս Լիցինիոս Լուկուլլոսի և Մարկոս Ալբրեյիոս Կոտտայի կոնսուլության ժամանակ, մահացավ Բյուզանդիայի արքա Նիկոմեդեսը (Բյուզանդիայի թագավորության արքա Նիկոմեդես IV-ը – Մ.3.)՝ իր թագավորությունը ժառանգելով հռոմեական ժողովրդին: Այդ ժամանակ Միհրդատը (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորը – Մ.3.**) ցանկացավ, խախտելով խաղաղությունը, կրկին ներխուժեց Բյուզանդիա և Ասիա: Նրա դեմ փոփոխակի հաջողություններով մարտնչեցին երկու կոնսուլները: Կոտտան հաղթեց Զադկեդոնում և, թաքնվելով քաղաքում, հայտնվեց պաշարման մեջ» (Եվտրոպիոս «Յամառոտ պատմություն բաղաթի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 6):

⁵⁴⁸ «/72/ Լուցիոս Լուկուլլոսը, որն այդ պատերազմում ընտրվել էր կոնսուլ և գլխավոր հրամանատար, Յոռուց շարժվեց 1 լեգեոնով, դրանց միացրեց 2 այլ լեգեոններ, որոնք մինչ այդ պատկանում էին Ֆամերիոսին ու, հավաքելով ևս 2 լեգեոն և ընդհանուր առմամբ ունենալով 30.000 հետևակային և մոտ 1.600 հեծյալ, ճամբար գարկեց Կիզիկոսի մոտ՝ Միհրդատի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.3.**) հարևանությամբ: Դասալիքներից իմանալով, որ արքայի գործը հավասար է մոտավորապես 300.000 հոգու, իսկ պարենամթերքն էլ գինվորներն են հավաքում կամ այն ձեռք է բերվում ծովից, Լուկուլլոսը իրեն շրջապատողներին հայտարարեց, որ նա թշնամուն շուտով առանց մարտի իր ձեռքը կգցի և խորհուրդ տվեց նրանց հիշել այս խոստումը: Տեսնելով ճամբար գարկելու համար հարմար մի լեռ, որտեղ, ինչպես ինքն էր կարծում, նա կկարողանան հեշտությամբ պարենամթերք ձեռք բերել և կիսանգարի նույնն անել թշնամուն՝ նա փորձ կատարեց գրավել այն՝ հուշյով, որ այդ միջոցով հաղթանակի կհասնի առանց որևէ վտանգի: Դեպի այդ լեռ տանում էր մեկ ճանապարհ, սակայն Միհրդատը ուժեղ պահպանության տակ էր պահում այն, ընդ որում այսպես վարվել նրանք խորհուրդ էր տվել Տաքսիլեսը: Իր հերթին Մագիոս Լուցիոսը, որը միջնորդ էր ծառայում Սերտորիոսի և Միհրդատի հարաբերություններում, այժմ, երբ Սերտորիոսն արդեն հեռացվել էր ճանապարհից, գաղտնի հարաբերությունների մեջ մտավ Լուկուլլոսի հետ ու, նրանից անվտանգության երաշխիքներ ստանալով, սկսեց խորհուրդ տալ Միհրդատին ուշադրություն դարձնել կատարվողի վրա, իսկ հռոմեացիներին էլ՝ ազատ թողնել, որ, որտեղ ուզում են, այնտեղ էլ ճամբար գարկեն: Նա ասում էր, որ Ֆամերիոսի նախկին հրամանատարության տակ եղող լեգեոնները ուզում են անցնել Միհրդատի կողմը և անմիջապես էլ միանալ արքային, այնպես որ նրան պետք չէ ձգտել մարտի ու արյունահեղության, չէ՞ որ հնարանքն էր հաղթանակի հասնել առանց մարտի: Ոչինչ չկապառնելով՝ Միհրդատը անխոհեմ կերպով համաձայնեց այդ փաստարկներին և չհանգարեց հռոմեացիներին առանց որևէ խոչընդոտի անցնել լեռնածորայերն ու ամրանալ բարձր սարի դիմաց: Տիրելով սրան՝ հռոմեացիներն արդեն կարող էին թիկունքից անվտանգ պարենամթերք ստանալ, իսկ ինչ վերաբերվում էր Միհրդատին, ապա նրանք հույս ունեին, որ լծով, լեռներով և գետերով նրան կկտրեն ցամաքից որևէ պարենամթերք ստանալու վերջինիս հնարավորությունից ու արքան հազիվ թե կարողանա ինչ-որ բան ստանալ, ընդ որում նա չի ունենալ այն անցումներ, իսկ Լուկուլլոսի վրա հարձակում գործել էլ չի կարողանա դիրքի անառիկության պատճառով, դիրք, որն ինքն էր անտեսել: Զանի որ արդեն մոտենում էր ձմեռը, պետք էր սպասել, որ ծովով մատակարարումը ևս դժվար կլիներ: Տեսնելով այդ՝ Լուկուլլոսը հիշեցրեց բարեկամներին իր խոստումի մասին և նշեց, որ այն ժամանակ իր արած կանխագուշակությունը ահա-ահա կյանքի կկոչվի: /73/ Միհրդատը, հնարավոր է, իր գործի թվաբանակի շնորհիվ այդ ժամանակ դեռ կարող էր ծեղել էլ նվե՛լ թշնամիների միջով, սակայն նա չցանկացավ այդ անել ու, այն գինվորական հանդերձանքով, որը նա պատրաստել էր պաշարման համար, հարձակում գործեց Կիզիկոսի վրա՝ որոշելով, որ դրանով նա և կուղղի իր վատ դիրքը, և կվերականգնի մատակարարման պակասը: Զանի որ գործի մեծաթվության պայմաններում նա մարդկանց պակաս չունեց, այդ պատճառով էլ որոշեց քաղաքի վրա հարձակում գործել ամենատարբեր միջոցներով՝ կտրելով Նավահանգիստը կրկնակի պարսպով և խանդակներով պատելով քաղաքի մնացած մասը: Նա հողաթմբեր լցրեց, շատ պաշարողական մեքենաներ, աշտարակներ և խոյերի համար «կրիա»-ներ կառուցեց, ինչպես նաև 100 արմնկազափ բարձրությամբ մի պաշարողական մեքենա պատրաստեց ու դրանից բացի՝ ևս մի աշտարակ կատարվելուներով, որը հառնում էր այլոց վրա և քաղաք էր նետում քարեր ու այլ նետողական արկեր: Նավահանգստում երկու իրար հետ կապված հարթակներն իրենց վրա կրում էին ևս մի աշտարակ, որից կամրջակ էր իջնում հատուկ մի սարքի օգնության, երբ այն մոտեցվում էր պարսպին: Երբ նրա մոտ ամեն ինչ արդեն պատրաստ էր, նա ամենից առաջ նավերի վրա քաղաքին մոտեցրեց 3.000 կիզիկացի գերիներին, որոնք, ձեռքերն ուղղելով դեպի պարսպները, աղաչում էին համաթաղաքացիներին փրկել նման վտանգի ենթարկվող յուրայիններին և դա տևեց այնքան ժամանակ, մինչև որ Պիսիտրատոսը չհրամայեց պարսպից հայտարարել, որ նրանք համբերատար տանեն իրենց բախտը, եթե արդեն բանը հասել է գերությանը: /74/ Երբ Միհրդատին այդ փորձը հաջողություն չբերեց, նա պարսպին մոտեցրեց նավերի վրա գտնվող իր աշտարակը, որից պարսպի վրա հանկարծակի կամուրջ քնկավ և դրա վրայով չորս ռազմիկներ ներս փախեցին դեպի ամրություն: Սկզբում, ցնցված լինելով իրենց համար լրիվ նոր այդ երևույթից, կիզիկացիները արդեն այն է մի քիչ նահանջում էին, սակայն այդ չորսին անմիջապես չհետևեցին այլև և կիզիկացիները, խելքի գալով, պարսպից ցած գցեցին այդ չորսին, իսկ նավերի վրա էլ կրակ ու կուլար նետեցին և ստիպեցին թիավարներին թիավարելով հետ նահանջել՝ իրենց սարքով մեջք դարձնելով քաղաքին: Այս կերպ կիզիկացիները հաղթանակ տարան նրանց նկատմամբ, ովքեր փորձում էին ծովից հարձակվել իրենց վրա: Նույն այդ օրը հարձակման մի երրորդ փորձ էլ իրականացվեց, բանգի քաղաքից նրանց դեմ միաժամանակ շարժվեցին պաշարողական մեքենաները և կիզիկացիները հայտնվեցին ծանր փնձակում, բանգի ամեն պահի սկսեցին ստիպված լինել մի տեղից մեկ այլ ու սպառնալիքի ենթարկված նոր կետ վազել: Նրանք, սակայն, ևս պարողանում էին բարեբով կտրել խոյերը, ինչպես նաև պարաններով դրանք մի կողմ իրել կամ բրդե հյուսվածքներով թուլացնել վերջիններին հարվածի ուժը: Կրակաբեր նետողական արկերին նրանք դիմադարձ էին անում ջուրը և քացախը, իսկ

այլոց էլ՝ չձգված շորերը, որոնց կիրառման միջոցով թուլացնում էին հարվածի ուժը կամ նույնիսկ դադարեցնում էին արկի թռիչքը: Ընդհանրապես պետք է ասել, որ նրանք ոչ մի բան բաց չէին թողնում, ինչ հարկիր էր խիզախ այրերին: Այնուհանդերձ, չնայած բոլոր փորձանքներին նրանք դիմադարձում էին բացառիկ կայունությամբ, բայց և այնպես պարսպի մի մասը երեկոյան կողմ այրվեց ու փլվեց, սակայն Միհրդատի գորբից ոչ-ոք չհասցրեց ներս թափանցել այդ այրվող փլատակներից, բանակ կիզիկացիները գիշերով կրկին վերականգնեցին այն, իսկ նույն օրն էլ պայթած փողորհիկը կոտորեց արթալի մնացած պաշարողական մեքենաները: /75/ Բարեկամները խորհուրդ էին տալիս Միհրդատին հեռանալ, բանի որ քաղաքը գտնվում էր աստվածային հովանավորության տակ: Նա, սակայն, թեև նրանց չլսեց, սակայն հեռացավ քաղաքի մոտ տարածվող Դիոդոսի լեռը և այնտեղից սկսեց թռնել փորել դեպի բաղաբ, աշտարակներ կառուցել և փորձ կատարել ավերել պարիսպները: Իր նժույգներին, որոնք այդ ժամանակ անօգուտ էին, թուլացել էին թերստումից և կաղում էին, բանի որ վնասել էին սմբակները, նա շրջակա ճանապարհով ուղարկեց Բյութանիա: Երբ սրանք անցնում էին Ռինդակա գետը, նրանց վրա հարձակված Լուկուլլոսը գերեց 15.000 հոգի, իր ձեռքը գցեց 6.000 ձի և մեծաթիվ այլ եղջերավոր անասուն: Ահա թե ինչ էր տեղի ունենում Կիզիկոսի մոտ...: /76/ Վրա հասնող ձեռքը Միհրդատին զրկեց նաև ծովից մատակարարման հնարավորությունից, եթե դա ընդհանրապես հնարավոր էր, այնպես որ նրա գործը լրիվ սովի մատնվեց, շատերը մահանում էին, այլք, ըստ բարբարոսական սովորության, սնվում էին մարդկային ներքին օրգաններով, ոմանք էլ խոտ էին ուտում և հիվանդանում էին: Մահացածների դիակները, որոնք առանց թաղվելու զգվում էին մոտակայքում, ժանտափառ առաջացրին, որը գումարվեց սովին, սակայն Միհրդատը համառորեն դիմանում էր՝ դեռևս հույս ունենալով, որ նա կգրավի Կիզիկոսը այն թունկների միջոցով, որոնք փորում էր Դիոդոսի մոտից: Այն բանից հետո, սակայն, երբ կիզիկացիները, ի պատասխան դրանց, իրենք թունկ փորեցին և այրեցին նրա պաշարողական մեքենաները, տեսնելով սովը, ինչպես նաև այն, որ թշնամին հաճախակի արտագրոհներ է հրականացնում ու հարձակվում են արդեն թուլացածների վրա, Միհրդատը ի վերջո փախուստ հղացավ և գիշերով անձամբ նավերով հեռացավ Փարոս, իսկ զորքն էլ ցամաքային ճանապարհով շարժեց Լամպակոս: Վերջիս, սակայն, երբ անցնում էր Եստյոս գետը, որն ուժեղ հորդացել էր, այդ ժամանակ և հորդացան, և Լուկուլլոսի հարձակման պատճառով մեծ կորուստներ կային նրա հետ վրանում, իսկ հետո էլ արդեն տեղեկացավ, թե ինչպես սնունդ ունեին նրանք: Դրանից հետո Լուկուլլոսը հրամայեց սրան հեռանալ և նույն տիպի հարցաքննության ենթարկեց երկրորդին, այնուհետև՝ երրորդին, ու այս կերպ հետազայում, ի մի բերելով պատրաստված պարենամթերքի բանակությունը ուտող բերանների հետ, եկավ եզրակացության, որ թշնամիների պաշարները երեք-չորս օրից կվերջանան: Դա վերջնականապես համոզեց նրան, որ մարտի հարցով շտապել պետք չէ: Նա հրամայեց ճամբարում հսկայական պատրաստություններ տեսնել, որպեսզի հնարավոր լինի կայեղ եղածին պես ապահովվել յուրայիններին, և սպասել, մինչև որ ստիպված չի եղել հակառակորդին ծայրահեղության կհասցնի: /9/ Այդ ընթացքում Միհրդատը մտադրվեց հարձակվել կիզիկացիների վրա, որոնք արդեն իսկ մեծ կորուստներ էին կրել Քալկեդոնի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում՝ կորցնելով 4.000 հոգի և 10 նավ: Ցանկանալով բողոքել իր գործողությունները Լուկուլլոսից՝ նա շարժվեց ընթրիքից անմիջապես հետո՝ մի մուգ և անասող գիշեր, իսկ լուսաբացին էլ իր ուժերը տեղակայեց քաղաքի դիմաց՝ Ադրաստոսի լեռան տակ: Լուկուլլոսը, իմանալով այդ մասին, մեկնեց նրա հետքերով: Գոհ այն բանից, որ ստիպված չի եղել ընդհարվել հակառակորդի հետ, երբ դեռ չէր հասցրել մարտակարգ ընդունել, նա իր ռազմիկներին տեղակայեց Թրակիա կղզիով գյուղի մոտ գտնվող ճամբարում և այդ դիրքը լավագույն կերպով ապահովում էր նրա գերիշխանությունը տեղանքի ու այն ճանապարհներին նկատմամբ, որոնցով և միայն կարող էր պարենամթերք տեղափոխվել Միհրդատի ռազմիկներին: Իր հաշվարկներով կանխատեսելով ապագան՝ նա դրանից գաղտնիք չստացեց և, երբ ճամբարը կարգավորվեց ու աշխատանքները ավարտվեցին, նա կանչեց զինվորներին և նրանց հավաքությունը հայտարարեց, որ մի բանի օրից նրանց համար անարյուն հաղթանակ ձեռք կգցի: Այդ ընթացքում Միհրդատը 10 ճամբարներով ցամաքից պաշարեց Կիզիկոսը, նավերով զբաղեցրեց մայրցամաքից քաղաքը բաժանող նեղուցը և բոլոր կողմերից սկսեց պաշարումը: Կիզիկացիները անվախ էին վերաբերվում վտանգին՝ ամուր կերպով որոշելով տանել բոլոր աղետները, սակայն պահպանելով հավատարմությունը հռոմեացիներին, ընդ որում նրանք չգիտեին, թե որտեղ է գտնվում Լուկուլլոսը և նրա մասին լուրերի բացակայությունը նրանց անհանգստություն էր ներշնչում: Դատկանական է, որ նրա ճամբարը գտնվում էր նրանց այնքան մոտ, որ հիմնախի երևում էր, բայց նրանց մոլորության մեջ էին գցել Միհրդատի ռազմիկները, որոնք, ցույց տալով հռոմեացիներին և բարձր վայրում խիված նրանց վրանները, ասում էին. «Տեսնո՞ւմ եք, դրանք հալկական ու մարական գործերն են, որոնց Միհրդատին օգնության է ուղարկել Տիգրանը»: Պաշարյալները սարսափի էին մատնվում իրենց շրջապատող թշնամիների մեծաթիվությունից և սկսում էին մտածել, որ, նույնիսկ եթե Լուկուլլոսը գա էլ, նա չի կարողանա ոչնչով օգնել: Լուկուլլոսի մոտ լինելու մասին առաջինը հայտնեց Արքելայոսի սուրիանդակը, սակայն նրան չհավատացին, ենթադրելով, թե նա եկել է իրենց սպիտակելու համար, սակայն այստեղ հայտնվեց թշնամիների կողմից գերված ու փախչել կարողացած մի տղա, և, երբ նրանք սկսեցին հարցնել նրան, թե լսե՞լ է արդյոք նա, թե որտեղ է Լուկուլլոսը, նա այդ ամենը սկզբում կատակի տեղ ընդունեց ու ծիծաղեց, բայց հետո, հասկանալով, որ հարցը լուրջ է տրված, ձեռքով ցույց տվեց ճամբարի կողմը: Այդ ժամանակ, ահա, կիզիկացիներին վերտիրեց գվարթությունը: Դասկային լճով դուրս էին բավականին մեծ նավակներ և ահա Լուկուլլոսը հրամայեց դրանցից ամենամեծը ափ բարձել և սայլի վրա բարձած հասցնել ծով, որից հետո արդեն դրանց վրա ինչքան կարող էր ռազմիկներ տեղակայեց: Գիշերը նա աննկատ անցավ նեղուցը և թափանցեց քաղաք: /10/ Թվում էր, թե աստվածներն իրենք են բարենիտ հայացքով նայում կիզիկացիների խիզախությանը և ձգտում էին ոգևորել նրանց...: Կիզիկացիները զարմանում էին նման նախաձեռնությունից, երբ առավոտյան կողմ կտրուկ հյուսիսային բամի փչեց և ծովը անհանգստացավ: Արթալի պաշարողական մեքենաները՝ թեսպալաց Նիկոնիդեսի այդ զարմանալի ստեղծագործությունները, որոնք մոտեցվել էին բաղաբ պարսպին, իրենց աղմուկով և ճնշողով առաջինը ինձ տվեցին, թե ինչ է լինելու մոտ ապագայում: Դրանից հետո անհավատալի ուժով փչեց հարավային բամին և կարճ ժամանակում փշրեց բոլոր պաշարողական մեքենաները՝ այլոց թվում օրորելով ու տապալելով նաև 100 արմակաչափ բարձրության պաշարողական աշտարակը...: /11/ Մինչ այդ պահը Միհրդատին խսարում էին նրա սեփական զորավարները և նա անգիտության մեջ էր սեփական ճամբարում տիրող սովի վերաբերյալ, զայրանալով այն բանի վրա, որ կիզիկացիները չեն հանձնվում, սակայն շուտով նրա փառասիրական ու ռազմատենչ ձգտումների վերջը եկավ և նա իմացավ, թե ինչ տիպի կարիք է ծվատում իր զինվորներին՝ բանը հասցնելով նույնիսկ մարդակերության: Այդ, Լուկուլլոսը պատերազմը տեսարանի չէր վերածում և չէր ձգտում արտաքին փայլի, նա, ինչպես ասում են, հարված էր հասցնում թշնամու փորին ու բոլոր ջանքերը ներդնում էր առ այն, որ զրկին վերջինիս կերակրից: Դրա համար էլ, ահա, երբ Լուկուլլոսը սկսեց զբաղվել ինչ-որ մի ամրության պաշարումով, Միհրդատը շտապեց օգտվել առիթից և սեփական հեծելազորը գումակի ու հետևակի նառվել անմարտունակ մասի հետ հեռացրեց: Լուկուլլոսը, երբ իմացավ այդ մասին, գիշերով հապճեպ վերադարձավ ճամբար և վաղ առավոտյան, այդ ամենը ձմռան էր տեղի ունենում, 10 կահորտի ու հեծելազորի ուղեկցությամբ սկսեց հետապնդումը: Դետապնդողները ընկան ձևաքի մեջ և ոչ բիչ դժվարություններ տարան: Շատ զինվորներ ցրտից ուժապաշտ եղան և հետ մնացին, սակայն Ռինդակա գետի մոտ իր հետ գտնվողների հետ միասին Լուկուլլոսն այնուհանդերձ հասավ թշնամիներին և նրանց այնպիսի պարտության մատնեց, որ դրանից հետո Ապրոնիայի կանայք իսկ դուրս էին գալիս սրանց բարիքը հավաքելու ու դիակները թալանելու: Կարելի է ենթադրել, որ այդ ճակատամարտում բազմաթիվ թշնամիներ սպանվեցին, իսկ նրա ձեռքն էլ ընկավ 6.000 ձի, անթիվ բանակի եղջերավոր անասուններ և 15.000 գերի: Ողջ այդ պաշարը Լուկուլլոսը անցկացրեց թշնամական ճամբարի դիմացով...: Միհրդատը որոշեց ինչքան հնարավոր է արագ նահանջել և, որպեսզի շեղի Լուկուլլոսի ուշադրությունը ու կատեցնի նրան թիկունքից, Արիստոնիկոսի գլխավորությամբ Դունական ծով նավատորմ ուղարկեց: Լուկուլլոսը, սակայն, դավաճանության շնորհիվ Արիստոնիկոսին վերջին պահին իր ձեռքը գցեց հենց այն պահին, երբ այս նավատորմն արդեն պատրաստվում էր ծով դուրս գալ: Նա ձեռք գցեց նաև 10.000 ոսկեդրամ, որով վերջինս պատրաստվում էր կաշառել հռոմեական զորքից որևէ մեկին: Դրանից հետո Միհրդատը փախուստի դիմեց ծովով, իսկ զորքը հետևակի հրամանատարությունը տարավ ցամաքով: Լուկուլլոսը Գրանիկոս գետի մոտ հասավ

նահանջողների, մեծաթիվ գերիների վերցրեց և կոտորեց 20.000 հոգու: Ասում են, որ, եթե հաշվենք բոլորին միասին և գումակայիններին, և ռազմիկներին, ապա թշնամիներից ընկան մի քիչ քիչ, բան 300.000 հոգի» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Լուկուլլոս», գլուխ 8-11):

«Միջոցառումներ (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը – Մ.Ֆ.) քիչ էր մնացել դավադրության հետևանքով ընկնել Կիզիկոսցիների ձեռքը: Իրոք, սրանց հետ ստորագետնյա խրամատային գործողություններին մասնակցում էր նաև հռոմեացի մի հարյուրապետ, որը հանձն առավ այն իրադրոժով: Եվ ահա, բանի որ երկուստեք և հաճախակի մարտի էին բռնվում և վերել ունեևում, ապա նա հաճախակի զրույցների միջոցով կարողացավ ծանոթություն հաստատել թագավորի մարդկանց հետ: Պատահեց, որ նա մի անգամ խանդավառ պահակության համար մեռավ մնաց և, երբ աշխատանքներին հսկող արքայական վերակացուներից մեկը բաղաձայն մատնելու առաջարկությամբ նրան մոտեցավ, նա ձևացրեց, թե իբր համաձայնվում է: Երբ առաջարկությունը հաղորդեցին արքային, վերջինս, ցանկանալով տիրանալ բաղաձայն, պարզվեց, որ առաջարկեց այդ մարդուն և ժամանակ որոշեց, որում պետք է պայմանավորվելին այդ մասին: Երբ հռոմեացին նրա խոստումների համար երաշխիք պահանջեց, արքան նրա մոտ ուղարկեց մարդկանց, որոնք պետք է իր անունից պայմանավորվեին, բայց սա ասաց, թե ինքը ոչ մի կերպ չի համաձայնվի, եթե երդումներ չտանա անձամբ իր իսկ արքայի կողմից: Թագավորն իր արքայական պատվին արժանի չէր համարում իջնել խրամատները, բայց, բանի որ մատնիչը ուրիշ ոչ մի կերպ չէր համաձայնվում, իսկ բաղաձայնի տիրանալու խնդիրն էլ շատ էր կարևոր, Միհրդատը ստիպված եղավ համաձայնվել նրա պահանջներին: Եվ թագավորը կրնկներ նրա ձեռքը, եթե արքայի ընկերներից մեկը ճշտորեն չգուշակեր դավաճանությունը և չպատրաստեր համապատասխան մի հարմարանք, որը կարող էր արագ բացվել ու փակվել: Եվ ահա, երբ այդ մեքենան տեղադրեցին ստորագետնյա խրամատում և Միհրդատն իր ընկերների հետ իջավ այնտեղ, հարյուրապետը, իր հետ ունենալով նրանց, ուլբեր պետք է հարձակվեին թագավորի վրա, մերկացրեց սուրը և նետվեց դեպի արքան, սա հասցրեց դուռը փակել ու այդ կերպ խուսափեց վտանգից» (Դիոդորոս Սիկիլացի «Պատմական գրադարան» գիրք 37, գլուխ 22b):

«Կիզիկոս բաղաձայն իր միջնաբերդով, պարիսպներով, նավահանգստով և մարմարե աշտարակներով ասիական ափի զարդն էր հանդիսանում: Դենց նրա վրա էլ, ինչպես մի երկրորդ Դոմոսի, արքան (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը – Մ.Ֆ.) ընկավ իր ողջ ռազմական զորությամբ: Բաղաձայնների պատրաստակամությունը դիմադրել վառեց սուրիանդակը, որը բերեց Լուկուլլոսի ժամանման լուրը: Ընդդիմ բացառիկ ճարպկության՝ սա, սարսափելի է ասել, փչովի տիկի վրա տեղակայված անցավ թշնամական նավերի միջով, իսկ անտեղ էլ ճանապարհի մի մասն անցավ ուղղով՝ իրեն տեսողներին երևալով ծովային մի կենդանու նման: Արդյունքում՝ արքայի համար ամեն ինչ պարտության վերածվեց՝ երկարատև պաշարման պատճառով նրա ռազմիկներին պատած սովի և, որպես արդյունք, համընդհանուր համաճարակի պատճառով: Իր հերթին, երբ նա նահանջեց, Լուկուլլոսը հետապնդեց նրան և այնպիսի ջարդ տվեց, որ Գրանիկոս ու Էգեպոս գետերը արյունով լցվեցին: Խորամանկ արքան, սակայն, իմանալով հռոմեական ագահությունը, հրամայեց փախչողներին իրենցից հետ ոսկի և թանկարժեք իրեր շաղ տալ, որպեսզի սրանց ստիպի հապաղել: Ծովով փախուսող և ալվելի հաջող չէր, բան զրաբովը: Պոնտոսում բռնկված փոթորիկը ջարդուփշուր արեց ավելի բան 100 նավ, որոնք լցված էին ռազմական պաշարներով, և ոչնչացրեց դրանք, կարծես ծովամարտում, այնպես որ իրոք թվում էր, թե Լուկուլլոսը, կարծես մի յուրօրինակ դաշինք կնքած լինելով այիքների ու փոթորիկի հետ, արքայի վրա մահացու բաժի էր ուղարկել» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 3, գլուխ 5):

«1/1 Եվ այսպես Լուկուլլոսը կանչեց այն լեգեոնները, որոնք նախորդ օրը դրել էր լեռան վրա...: Նաև այդ, բանի որ ռազմիկները աստիճանաբար և հեղթով մոտենում էին, օգնության հասնում յուրայիններին ու մտնում մարտի մեջ, ինչպես ասված է Սայուստիոսի մոտ (Նախադասությունը պատկանում է այլ հեղինակի – Մ.Ֆ.)...: Առավել մեծ եռանդով յուրաքանչյուրն ուզում էր առաջնորդի աչքում լավ ռազմիկ երևալ...: /4/ (հեղինակը մեջբերում է անուն Դրահատ III-ին ուղղված Միհրդատ VI Եվպատորի նամակից – Մ.Ֆ.) Երբ ես մեծ զորքով հապաղեցի Կիզիկոսի մոտ, ինձ չհերիքեց հացը, բանի որ շրջակայքում ոչ-ոք ինձ չաջացրեց, բացի այդ խանձարեց նաև ծովի վրա բռնկված փոթորիկը: Եվ ահա ես, նեղվելով թշնամիներից, մտադրվեցի վերադառնալ սեփական թագավորությունս, սակայն Պարթիայի և Զերակեսի մոտ տեղի ունեցած նավաբեկությունում կորցրի նավատորմս՝ լավագույն ռազմիկներին հետ միասին» (Սայուստիոս «Պատմություն», գիրք 4, մաս 1, գիրք 4, մաս 4):

«Այն ժամանակ, երբ ծովահենական պատերազմը մոտենում էր իր ավարտին, Լուցիոս Լուկուլլոսը, որը 7 տարի առաջ վիճակահանությամբ ստացել էր կոնսուլությունը Ասիայի նկատմամբ, մարտնչում էր Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) դեմ: Նա այնտեղ մեծագույն սխալագործություններ և աչքի ընկնող գործեր կատարեց, հաճախ ու շատ մարտերում ջարդեց Միհրդատին և ի վերջո մի փայլուն հաղթանակի արդյունքում ազատեց Կիզիկոսը պաշարումից» (Վելլեյուս Պատերկուս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 33):

«Գիրք 95. Պոնտոսում Լուկուլլոսը Կիզիկոսի մոտ սրով և սովով ոչնչացնում է Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) զորքը, իսկ իրեն էլ՝ արքային, շատ վայրիվերումներից հետո ստիպում է հեռանալ Պոնտոս» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաձայն իմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Լուկուլլոսը շրջապատեց Կիզիկոսցիների պաշարած Միհրդատին (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին – Մ.Ֆ.) և ստիպեց նրան նույն բանը տանել, ինչը նա անում էր թշնամիների գլխին, իսկ ինքը Կիզիկոսցիների մոտ էլ, որպեսզի սրանք ամրանան ոգով, որպես սուրիանդակ ուղարկեց լողալ իմացող ռազմիկներից մեկին, որը կաշվե պարկերի կիրառմամբ, որոնք լցված էին օդով, բռնկված դրանց մեջտեղում ձգված փայտից և թիավարելով ոտքերով անցավ 7 հռոմեական մղոն: Միհրդատը, հայտնվելով կարիքի մեջ, հրամայեց ռազմիկներին որ մասին իրենց գեներալը տուն դառնալ և հենց այդ ժամանակ էլ Լուկուլլոսը, հանդիպելով սրանց, բոլորին կոտորեց: Եվ իրոք, հայտնվում է, որ այդ ժամանակ սպանվեց ավելի բան 15.000 մարդ...: Այդ ընթացքում Միհրդատը Կիզիկոսի մոտ ողջ այն ընթացքում, երբ պաշարում էր բաղաձայն, ինքը հայտնվելով պաշարված վիճակում, սեփական զորքը մեծագույն կարիքի և համաճարակի մեջ գցեց: Եվ իրոք, հայտնում են, որ այդ պաշարման ընթացքում նա հիվանդություններից և սովից ավելի բան 300.000 մարդ կորցրեց, իսկ ինքը քչերի հետ, տիրելով մի նավակի, գաղտնի փախավ ճամբարից: Լուկուլլոսը, դիտելով ուրիշի դժբախտությունը և իր գնկվորների արյունը չթափելով առանձնահատուկ մի տեսակի հաղթանակ տարած լինելով, շուտով անցավ հարձակման ու առավելության հասավ Մարիոսի նկատմամբ՝ նրան փախուստի մատնելով: Հայտնում են, որ այդ ճակատամարտում մարիոսական ավելի բան 11.000 ռազմիկներ են սպանվեց: Ավելի ուշ Լուկուլլոսը, կրկին հանդիպելով նույն այդ Մարիոսին արդեն ծովամարտում, խորտակեց կամ գրավեց 30 արքայական նավեր և մեծ բանակի բեռնանավեր: Այնտեղ սպանվեցին շատերը նրանցից, որոնք սգում էին Սոլլայի համար: Նույն այդ հարձակման ժամանակ Լուկուլլոսը ամայացրեց Ապամեան և Օլիպիոս լեռան մոտ թալանեց գրոհի արդյունքում գրավված Բրուսան՝ մի բավականին ամրացված բաղաձայն: Միհրդատը, երբ նավատորմը կարգի գցվեց, ուղղվեց Բյուզանդիոնի կողմը, սակայն փոթորիկի հանդիպեց և կորցրեց խլորով գինված 80 նավեր, ընդ որում ինքը, խորտակվող նավի վրա սկսելով ջրի տակն անցնել, փրկվեց միայն ծովախեց Եվելլիոսի նավի վրա անցնելով, ընդ որում ծովահենին ինքը օգնեց նրան: Դրանից հետո նա մեծ դժվարությամբ հասավ Սինուս, որտեղից ժամանեց Ափսոս» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 2):

«Այն բանից հետո, սակայն, երբ դրանից հետո Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը – Մ.Ֆ.) շարժվեց Կիզիկոս, որպեսզի, գրավելով այն և ընկնի Ասիայի վրա, երկրորդ կոնսուլ Լուկուլլոսը ելավ նրան դեմ ու, բանի որ Միհրդատը, պաշարելով Կիզիկոսը, հապաղեց, այդ ժամանակ Լուկուլլոսը թիկունքից պաշարեց նրան՝ հյուծելով սովով և հաղթելով մի բանի ճակատամարտերում: Միհրդատը փախավ Բյուզանդիոն, որը հիմա կոչվում է Կոստանդնուպոլիս: Նույն կերպ ծովային մարտում Լուկուլլոսը ջախջախեց նաև նրա զորավարներին: Այսպես մեկ ձմեռվա և ամառվա ընթացքում Լուկուլլոսի ձեռքից ընկան արքայի 100.000 ռազմիկներ» (Եվլոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաձայն իմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 6):

«Ուղարկված լինելով Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) դեմ՝ Լուկուլլոսը պաշարումից ազատեց Զադիկոնում փակված Կոստանյին: Նա պաշարումից ազատեց Կիզիկոս բաղաձայն՝ Միհրդատի զորքին հետ մղելով գեներ և սովի միջոցով» (Ալբրեխտսոն Վիկտոր «Հայկոսի մարդկանց մասին», գլուխ 74):

«Երբ Միհրդատը Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը – Մ.Ֆ.) պաշարել էր Կիզիկոսը, նա առաջ բերեց և պաշարյալներին ցույց տվեց այդ բաղաձայն բռնած գերիներին՝ մտածելով, թե դրանով, բաղաձայնների մոտ խղճահարություն առաջացնելով մոտիկների նկատմամբ, կստիպի նրանց հանձնվել: Սրանք, սակայն, կոչ անելով գերյալների արիաբար տանել մահապատիժը, պահպանեցին իրենց հավատարմությունը հռոմեացիներին...: /3/13/6 Երբ Լուկուլլոսը ցանկացավ Միհրդատին (կողմից պաշարված Կիզիկոսի տեղեկացնել իր ժամանելու մասին, պարզվեց, որ դեպի բաղաձայն տանող միակ մուտքը կղզին մայրցամաքի հետ կապող փոթորիկ կամուրջն է, որը զբաղեցված էր թշնամու ռազմիկների կողմից: Այդ ժամանակ նա հրամայեց իր մարդկանցից մեկին, որը փորձված նավաստի և փորձառու մի լողորդ էր, նամակները կարել էրկու փչված տիկերի, որոնք ներբռնում իրար էին կապված երկու թելերով և գտնվում էին միմյանցից որոշակի հեռավորության վրա: Ահա այս կերպ սա անցավ յոթ մղոն: Այդ լողորդը կատարեց իր խնդիրը: Նա, ոտքերը կիրառելով կարծես դեկայիկներ, ուղղություն բռնեց դեպի առաջ, իսկ կամրջի վրա հսկողներն էլ նրան ընկալեցին որպես ծովային մի կենդանու» (Ֆրոնտին «Ստրատեգիաներ» գիրք 4, գլուխ 5, մաս 21, գիրք 3, գլուխ 13, մաս 6):

549 «Այդ ժամանակ Միհրդատի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.**) զորավար Էվմենաքոսը, արագորեն կտրելով Փռյուզիան, սպանեց իրենց կանանց և երեխաների հետ սպանեց շատ հռոմեացիների, իրենց ենթարկեցրեց պիսիդացիներին, խաավրիացիներին ու Կիլիկիան, մինչև որ Գալաթիայի տետրաթևներից մեկը՝ Դեյոթարոսը (**Գալաթական թագավորության արքա Դեյոթարոս I Գալաթացին (մ.թ.ա. 75-40) – Մ.Ֆ.**), ընթացքի ժամանակ չհարձակվեց նրա վրա և շատերին չսպանեց» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 75):

«Գալլո-Հունաստանի արքա Դեյոթարոսը (**Գալաթական թագավորության արքա Դեյոթարոս I Գալաթացին – Մ.Ֆ.**) ճակատամարտում ջարդեց արքայի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.**) պրեֆեկտներին» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 2):

550 «/14/ Շատերը Լուկոլլոսին խորհուրդ էին տալիս դադարեցնել մատական գործողությունները, սակայն նա ուշադրություն չդարձրեց դրանց վրա և Բյուզանդիայի ու Գալաթիայի միջով ներխուժեց արքայի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.**) տիրույթներ: Սկզբում նա այստեղ պարենասթեքի պակաս էր զգում, այնպես որ 30.000 գալաթացիների հրաման տրվեց զորքին հետևել և իրենց ուսերի վրա տանել մեկական մեղիում գորեն, սակայն հետո, երբ նա շարունակեց առաջ ընթանալ, ի վերջո այնպիսի առատության հանդիպեց, որ ծավալարում ցուլն արժեր 1, ստորուկը՝ 4 դրահմա, իսկ այլ տեսակի ավարն էլ այնքան շատ էր, որ այն դեռ էին նետում կամ ոչնչացնում էին: Եվ իրոք, չէ՞ որ վաճառել այն ընկերորդ ռազմիկը չէր կարող, բանի որ սա ևս դրանից առատորեն ուներ...: /15/ Այսպիսին էին հիմնավորումները, որոնց պատճառով Լուկոլլոսը երկար կանգնած մնաց Ամիսոսի տակ՝ առանձնահատուկ եռանդ չդրսևորելով այն գրավելու համար: Չմոռնալ վերջանալուն պես Լուկոլլոսը բաղաժիք պաշարումը հանձնեց Մուրենային, իսկ ինքը շարժվեց Միհրդատի դեմ...: /19/ Այնուհետև Լուկոլլոսը Ապպիոսին Տիգրանի մոտ ուղարկեց, Միհրդատին հանձնելու պահանջով, իսկ ինքը ուղևորվեց դեպի Ամիսոս, որը դեռևս գրավված չէր, իսկ դրա պատճառը գորավար Կալիմաքոսի վարպետությունն էր ռազմական մեթոդները հնարելու հարցում և նրա անհավատալի հնարամտությունն էր: Նա պաշարման նպատակներում ամենայն հնարավոր անում էր, որ վնաս հասցնի հռոմեացիներին և հետագայում դաժանորեն հատուցեց դրա համար: Լուկոլլոսը, սակայն, խորամանկության հարցում գերազանցեց նրան և նետվեց գրոհի այն ժամանակ, երբ Կալիմաքոսը սովորաբար զինվորներին հանգստի էր թողնում: Արդյունքում՝ նա տիրեց պարսպի մեծ մասին և Կալիմաքոսը դիմեց փախուստի՝ մինչ այդ այրելով բաղաժիք կամ նրա համար, որ հռոմեացիները չկարողանային օգտվել հաղթանակից, կամ էլ ձգտելով հեշտացնել իր փախուստը: Իրոք, երբ փախստականները նստում էին նավերը, ոչ-ոք ժամանակ չուներ զբաղվել նրանցով, բանից իրեն լեզուները վեր էին խոյանում, իսկ զինվորներն էլ պատրաստվում էին թալան իրականացնել: Ամիսոսայով կործանվող բաղաժիք՝ Լուկոլլոսը փորձեց դրսից օգնության հասնել և հանգցնել կրակը, սակայն նրան ոչ-ոք չէր լսում և զորքը, արվելով գեղեցիկ, ավար էր պահանջում, ինչը շարունակվեց այնքան ժամանակ, մինչև որ Լուկոլլոսը տեղի տվեց բռնությանը՝ հույս ունենալով, որ այդ պարագայում ծայրահեղ դեպքում գոնե բաղաժիք կփրկվի: Նա, սակայն, սխալվեց իր հաշվարկներում: Չինվորները ամենուր նպատակ էին չափերով, ամենուր կրակ էին տանում և այս կերպ ինչև իրենց կործանողին կառույցների մեծ մասը: Երբ հաջորդ օրը Լուկոլլոսը բաղաժիք մտավ, նա արցունք աչքերին սկսեց պնդել բարեկամներին, որ ինքը մինչ այդ նախանձում էր Սուլլային նրա հաջորդականության համար, իսկ այժմ արդեն զարմանում է, բանից, երբ Սուլլան ցանկացավ փրկել Աթենքը և կարողացավ այդ անել, իսկ ինքը, շարունակեց նա, ուզում էր մրցել նրա հետ այդ հարցում, սակայն ճակատագիրն իրեն Մուսիոսի բաժինը հասցրեց: Այնուհանդերձ նա փորձում էր օգնել բաղաժիքի ոտքի կանգնել ինչպես դա հնարավոր էր: Կրակը հանգցվեց հեղեղով, որը ոչ առանց աստվածային միջամտության, լցվեց բաղաժիքի վրա նրա գրավման ժամանակ, իսկ տները մեծ մասն էլ, որոնք տուժվել էին կրակից, Լուկոլլոսը հրամայեց վերակառուցել իր իսկ ներկայությամբ» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Լուկոլլոս», գլուխ 14, 15, 19):

«/78/ Լուկոլլոսը, տեսնելով իր հաղթանակները, համարձակորեն առաջ շարժվեց և իրեն ենթարկեցրեց այն ամենը, ինչը հանդիպում էր ճանապարհին՝ թալանելով այդ երկիրը: Զանի որ այդ մարզը ընդհանրապես հարուստ էր և երկար ժամանակ պատերազմ չէր տեսել, այդ պատճառով էլ այստեղ ստորվորները անմիջապես սկսեցին վաճառվել 4, իսկ ցուլը՝ 1 դրահմա գնով, ընդ որում նույն կերպ էլ էժանացան նաև այծը, ոչխարը, հագուստը և մնացած բաները: Լուկոլլոսը շրջապատեց և պաշարեց Ամիսոսն ու Եվպատորիան, որը Միհրդատը (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.**) կառուցել էր Ամիսոսի մոտ և իր անունով կոչել էր Եվպատորիա: Վերջինս Միհրդատը ընտրել էր որպես իր նստավայր: Լուկոլլոսի մեկ այլ զորք էլ պաշարեց Թեմիսկիրան, որը իր անունը ստացել էր ամազոնոհիներից մեկից և այն գտնվում էր Թեմիսկիրոսի գետի վրա: Թեմիսկիրայի բնակչությանը պաշարածները նրանց դեմ աշտարակներ կառուցեցին, մեծ հողաթմբեր լցրին և այնքան լայն ստորգետնյա անցումների փորեցին, որ գետին տակ մեծ ջոկատներով իրար դեմ մատի մեջ էին մտնում: Իր հերթին Թեմիսկիրայի բնակիչները, այդ անցումների վրա վերևից անցքեր բացելով, այնտեղ աշխատողների վրա բաց էին թողնում արջեր և այլ վայրի գազաններ, ինչպես նաև՝ մեղուների պարսեր: Ինչ վերաբերվում է նրանց, որոնք պաշարել էին Ամիսոսը, ապա սրանք ևս շատ դժվարություններ տեսան, բանի որ այս բաղաժիքի բնակչությունը ուժեղ կերպով հետ էր մղում նրանց, դուրս էր վաճում պարիսպներից և կանչում էր մենամարտի: Միհրդատը կաթիլներ լցրին և արդեն ինքը ձմեռում էր և մեկ այլ զորք հավաքում նրանց մեծ բանակի պարենամթերք, գեղեք և զորք ուղարկեց: Նրա մոտ հավաքվեց մինչև 40.000 հետևակային և 4.000 հեծելազոր: /83/ Միևնույն դեռ ուժեղ դիմանում էր Լուկոլլոսին և նրա բնակչությունը ոչ վատ մարտնչում էր նրա դեմ ծովի վրա, սակայն, երբ նա պաշարեց բուն բաղաժիքը, նրանք այրեցին իրենց նավերից առավել ծանրերը, իսկ իրենք բարձրանալով ավելի արագներով վրա, դիմեցին փախուստի» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 78, 83):

«Լուկոլլոսը լսել էր, որ Ամիսոս բաղաժիքի պաշարումն առանց մարտերի էլ ընթանում...: Բաղաժիքի պարիսպների բարձրությանը հավասար աստիճաններ...: Այս կերպ թալանողները, որոնք լուսավորում էին իրենց ջահերով, տներում թողեցին այրված դիակներ՝ ոչնչի մասին չհոգալով...: Բաղաժիքում այնպիսի խառնաշփոթ էր, որ բոլորը անչափ վախեցնում էին, որն թեևայն ամրությունները խոնավությունից չփլվեց, բանի որ բաղաժիքում ամենուր ջուր էր կանգնած և դա հետևանքն էր այն բանի, որ ուժեղ մակընթացության պատճառով ջրատարների ջուրը հետ էր գալիս...» (Սալյուստիոս «Պատմություն», գիրք 4, մաս 1):

«Լուկոլլոսը, մտադրված լինելով գրավել այդ բաղաժիքը, պաշարեց Միևնույն: Այդ ժամանակ ծովահենների առաջնորդ Սելևկոսը և ներքին Կլեոթարոսը, որոնք ղեկավարում էին պաշտպանությունը, թողեցին բաղաժիքը թալանված ու այրված վիճակում: Իր հերթին Լուկոլլոսը, ցնցված դժբախտ հակառակորդների գլխին եկածով, հայտնվելուն պես հանգցրեց հրդեհը: Ահա նման բան եկավ այդ դժբախտ բաղաժիքի գլխին, երբ թշնամին և բարեկամն իրար խառնվեցին, բանից այն թալանվեց նրա կողմից, ով կոչվում էր պաշտպանություն իրականացնել ու փրկվեց նրա կողմից, ով կոչված էր թալանել» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 3):

«Լուցիոս Լուկոլլոսը Կիզիկոսի ճակատամարտից հետո, որում հաղթանակ տարավ Միհրդատի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.**) նկատմամբ, ինչպես նաև ծովամարտից հետո, երբ նա ջախջախեց արքայի զորավարներին, ահա ուրեմն, այս բոլորից հետո ևս սկսեց հետապնդել արքային՝ գրավելով Պաֆլագոնիան և Բյուզանդիան: Դրանից հետո արդեն նա ներխուժեց Միհրդատի տերություն բուն տարածք, որտեղ գրավեց Միևնույն և Ամիսոսը՝ Պոնտոսի ամենահայտնի այդ բաղաժիքները» (Եվտորպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաժիքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 8):

«Լուկոլլոսը պաշարեց Ամիսոսը: Տեղում երկու լեգեոններով թողնելով Մուրենային՝ նա մեկնեց Կաբեյրա, որտեղ էլ անցկացրեց ձմեռը» (Ֆլեգոն Տրալլացի «Օլիմպիականներ»):

551 «Իսկ Ալեքսանդրան (**Հուդայի թագավորության թագուհի Ալեքսանդրա Սոլոմոն (մ.թ.ա. 75-70) – Մ.Ֆ.**) Արիստոբուլոսի (**Հուդայի թագավորության ապագա արքա Արիստոբուլոս II-ի – Մ.Ֆ.**) գլխավորությամբ զորք ուղարկեց Դամասկոս այն պատճառով, որ Պտղոմեոսը (**Եգիպտոսի թագավորության արքա Պտղոմեոսը (մ.թ.ա. 85-40) – Մ.Ֆ.**) անդադար ճնշում էր բաղաժիքը: Չորքը, սակայն, վերադարձավ իր մոտ՝ առանց որևէ նշանակալից բան սանելու» (Հովսեփ Ֆլավիոս «Հրեական պատերազմի մասին», գիրք 1, գլուխ 5):

552 «Այստեղ նրան հրամայվեց սպասել Տիգրանին, որը բացակա էր՝ զբաղված լինելով փյունիկյան մի բանի բաղաժիքի նվաճմամբ» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Լուկոլլոս», գլուխ 21):

«Կեիսարիան և Փյունիկիան... արաբների և Տիգրանի կողմից ավերված...» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 37):

Ըստ Հովսեփ Ֆլավիոսի («Հրեական հնախոսություն», գիրք 13, գլուխ 15) մինչ այս Հարավային Ասորիքին տիրել է Նաբաթեական թագավորության բանակը, որի արքան Բոստրատիս կազմակերպում է դրամահատարանի գործունեությունը: Իր հերթին հնագիտական տեղեկություններից հայտնի է, որ մ.թ.ա. 72-69 թվականների այս դրամահատարանը չի գործել, իսկ այլ աղբյուրներից էլ հայտնի է, որ հենց այդ ժամանակահատվածում Տիգրան II Սեծի բանակը գործել է Հարավային Ասորիքում և Պաղեստինում:

553 «Տիգրանը Միհրդատի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.**) աղջկանից ունեցել էր երեք որդի, որոնցից երկուսին սպանել էր ինքը՝ Տիգրանը, մեկին պատերազմում, երբ որդին կռվել էր իր դեմ...» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 104):

554 «/119/ Երբ Սպարտակը ստիպված եղավ իր համար ուժով ճանապարհ բացել դեպի Սամսիում, Կրասոսը (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.**) լուսաբացին ոչնչացրեց մոտ 6.000 հոգու, իսկ երեկոյան էլ՝ ևս մոտավորապես այդքան, այն դեպքում, երբ հռոմեական զորքից սպանվեցին միայն 3 հոգի, իսկ 7-ն էլ վիրավորվեցին: Ահա այսպիսին էր բանակի փոփոխությունը, որը տեղի ունեցավ Կրասոսի մտցած կարգապահության շնորհիվ: Այս ամենը բանակին վստահություն ներշնչեց: Ինչ վերաբերվում է Սպարտակին, ապա նա, սպասելով հեծյալներին, որոնք ինչ-որ տեղից ի վերջո եկան նրա մոտ, այլևս մարտի չէր գնում իր ողջ զորքով, այլ հաճախակի անհանգստացնում էր թշնամիների մանր մարտերով: Նա մշտապես անակնկալ հարձակումներ էր նրանց վրա, ցայի լցնում խանդակը, այրում այն և դրա շնորհիվ պաշարումը դարձնում էր անչափ դժվար: Նա նաև հրամայեց մի գերված հռոմեացու կախել զորքերի միջատարածքում՝ դրանով իսկ ցույց տալով, թե ինչ է սպասում իր զորքին պարտության պարագայում: Հռոմում, իմանալով այդ պաշարման մասին և խայտառակություն համարելով, որ գլադիատորների դեմ պատերազմը ձգձգվում է, որպես երկրորդ գլխավոր հրամանատար ընտրեցին այդ ժամանակ հենց նոր միայն Իտալիայից վերադարձան Պնետո Պոմպեոսին (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պնետո Պոմպեոսին – Մ.Ֆ.**): Ահա, ուրեմն, միայն հիմա հռոմեացիները համոզվեցին, որ Սպարտակի ապստամբությունը լուրջ և ծանր մի բան է: /120/ Իմանալով այդ ընտրության մասին՝ Կրասոսը, վախենալով, որ հաղթանակի փառքը կհասնի Պնետո Պոմպեոսին, ամեն կերպ ձգտում էր արագացնել գործը և դրա համար էլ հարձակումներ էր սկսում Սպարտակի վրա: Վերջինս իր հերթին, ցանկանալով կանխել Պնետո Պոմպեոսի գալը, Կրասոսին առաջարկեց բանակցությունների մեջ մտնել: Երբ Կրասոսը արհամարհանքով մերժեց այդ առաջարկը, Սպարտակը որոշեց վտանգին ընդառաջ գնալ և, բանի իր արդեն բավարար բանակի հեծյալներ ունեն, ողջ զորքով նետվեց խրամատները ու փախուստի դիմեց Բրունդիզիումի ուղղությամբ, Կրասոսը ընկավ նրա հետևից» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Զադաբաքիական պատերազմներ», գիրք 1, գլուխ 119, 120):

«Վերականգնելով կարգապահությունը զորքում՝ Կրասոսը (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Մարկոս Կրասոսի – Մ.Ֆ.**) այն տարավ թշնամիների վրա, մինչդեռ Սպարտակն այդ ընթացքում Լուկանիայով հետ բաշվեց և դուրս եկավ ծովափ: Նեղուցում հանդիպելով կիլիկյան ծովահեններին՝ նա որոշեց նրանց օգնությամբ անցնել Սիցիլիա, ափհանում իրականացնել կղզում և կրկին բորբոքել սիցիլիական ստրուկների ապստամբությունը մի նոր ուժով: Կիլիկիացիները, սակայն, պայմանավորվելով Սպարտակի հետ վերջինիս փոխադրման հարցով և ընդունելով նվերները, խաբեցին նրան ու հեռացան նեղուցից: Այս պայմաններում, ստիպված լինելով հետ բաշվել ծովափից, Սպարտակը զորքով տեղակայվեց Ռեգիոյի թերակղզում, ուր եկավ նաև Կրասոսը: Այդ վայրի բնույթն իսկ հուշում էր, թե ինչ պետք է անել, և ահա Կրասոսը որոշեց կտրել կապը թերակղզու հենց վզի մոտակայքում՝ նախ մտադիր լինելով գերծ պահել գինկորներին վտանգավոր անգործությունից, իսկ հետո նաև միաժամանակ՝ խանգարել թշնամիներին պարենամթերք ստանալ: Դա մի մեծ և դժվար աշխատանք էր, սակայն Կրասոսն այն մինչև վերջ կյանքի կոչեց, այն էլ՝ ավելի շուտ, քան սպասվում էր: Թերակղզու այդ հատվածի մի ծայրից մյուս՝ մի ծովից մյուս ծով, նա 30 սապարեզ եղևորությամբ մի խանդակ փորեց, որը լայնությանը ու խորությանը 15 ոտնաչափ էր, իսկ դրա ծայրին էլ իր բարձրությամբ և ամրությամբ աղյուսի մի պարիսպ բաշեց: Սկզբում դա քիչ էր հուզում Սպարտակին, որն այդ ամենին լիակատար արհամարհանքով էր վերաբերվում, բայց այն բանից հետո, երբ նրա պաշարները սպառվեցին և կարիք եղավ մեկ այլ վայր փոխադրվել, նա իրեն փակված գտավ մի վայրում, որտեղ հնարավոր չէր ոչինչ ձեռք բերել: Այդ ժամանակ, ահա, Սպարտակը, սպասելով մի ձյունածածկ և փոթորկոտ գիշերվա, խանդակի մի փոքրիկ հատվածը հողով, ցախով ու ճյուղերով լցրեց և իր զորքի երրորդ մասն անցկացրեց այդ տեղով» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Կրասոս», գլուխ 10):

«Այդ ժամանակ պետության բոլոր ուժերը ելան Միրմիոնի դեմ և Լիցինիոս Կրասոսը (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Մարկոս Կրասոսի – Մ.Ֆ.**) փրկեց հռոմեական պատիվը: Զարդված և մատնված փախուստի, այդ թշնամիները, ամոք էլ Է դրանց այդպես կոչելը, պատասխարկեցին Իտալիայի ծայրում: Այստեղ, փակված Բրունդիզիոսի ծայրում, նրանք սկսեցին պատրաստվել դեպի Սիցիլիա փախուստի, սակայն, բանի իր նավեր չունեն, փորձ կատարեցին, ինչն անօգուտ բան էր այդ նեղ և փոթորկոտ նեղուցում, անցումն իրականացնել գերաններից կազմված լաստերով ու խաղողի որթերով իրար կցված տակառների օգնությամբ: Ավելի ուշ նրանք որոշեցին ձեռք բերել ծովափը» (Փլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», գիրք 2, գլուխ 10):

«Սպարտակը գիշերը սպանված գերիների դիակներով և կոտորված անասունների լեշերով լցրեց այն խրամը, որով շրջափակել էր իրենց Մարկոս Կրասոսը (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.**), ինչից հետո անցավ այն» (Փլուտարքոս «Ստրատեգիաներ» գիրք 1, գլուխ 5, մաս 20):

555 «Սպարտակի հեղեղում, որն այդ պարտությունից հետո նահանջում էր Պետելյան լեռների ուղղությամբ, կրկնակի ընթանում էին Կվինտոսը՝ Կրասոսի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Մարկոս Կրասոսի – Մ.Ֆ.**) լեգատներից մեկը, ինչպես նաև քվինտոս Սկրոֆապը: Այն բանից հետո, սակայն, երբ Սպարտակը շուտ եկավ հռոմեացիների դեմ, նրանք բոլորն էլ առանց հետ նայելու փախան և հազիվ փրկվեցին՝ միայն մեծ ուժակությամբ մարտից հանելով վիրավորված քվետոսին» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Կրասոս», գլուխ 10):

556 «Երբ Սպարտակն իմացավ, որ Բրունդիզիումում է գտնվում Լուկուլլոսը, որը վերադարձել էր Միհրդատի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.**) դեմ տարած հաղթանակից հետո, նա հասկացավ, որ ամեն ինչ կորած է և իր ողջ բանակի հետ միասին գնաց արդեն ուղիղ Կրասոսի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Մարկոս Կրասոսի – Մ.Ֆ.**) վրա: Տեղի ունեցավ մի մեծամասշտաբ ճակատամարտ՝ անչափ դաժան այն հուսահատության պատճառով, որը պատել էր մարդկանց նման մեծ բանակության: Սպարտակը ոտքից վիրավորվեց տեղի հարվածով, սակայն, իջնելով ծնկի վրա և առաջ մղելով վահանը, նա հետ էր մղում հարձակվողներին այնքան ժամանակ, մինչև որ իրեն շրջապատողների մեծ բանակության հետ միասին չընկավ: Մնացած զորքը, գտնվելով լիակատար խառնաշփոթի մեջ, կոտորվեց: Անում են, որ սպանվածների թիվը պարզել հնարավոր չէր, իսկ հռոմեացիներից էլ ընկան մոտ 1.000 հոգի: Սպարտակի մարմինը չգտնվեց: Սպարտակյանների մեծ բանակությունը դեռ թաքնվում էր լեռներում, ուր նրանք փախել էին մարտից հետո: Կրասոսը շարժվեց նրանց վրա: Բաժանվելով 4 մասի՝ նրանք հետ էին մղում հարվածներն այնքան ժամանակ, մինչև որ բոլոր չզոհվեցին բացառությամբ 6.000 հոգու, որոնք բռնվեցին և կախվեցին Կապուլայից Հռոմ ձգվող ճանապարհին» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Զադաբաքիական պատերազմներ», գիրք 1, գլուխ 120):

«Այդ հաջողություն էլ, սակայն, հենց կործանեց Սպարտակին՝ պատելով փախստական ստրուկների գլուխները, որոնք այժմ լսել իսկ չէին ուզում նահանգի մասին և ոչ միայն հրաժարվում էին ենթարկվել իրենց հրամանատարներին, այլև, գեներ ձեռքերին շրջապատելով նրանց, ստիպեցին Լուկանիայով ընթանալ հռոմեացիների դեմ: Իսկ նրանք առաջանում էին այն ուղղությամբ, որ ուղղությամբ որ շտապում էր նաև Կրասոսը (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.**), որին արդեն լուրեր էին հասել այն մասին, որ Պնետո Պոմպեոսը (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պնետո Պոմպեոսը – Մ.Ֆ.**) մոտենում, ընդ որում դա այն դեպքում, երբ ընտրության օրերը մոտ էին և այդ պարագայում կհամարվեր, որ թշնամիների նկատմամբ հաղթանակը հենց Պնետո Պոմպեոսի ձեռքի գործն էր, հերիք էր նա միայն հայտնվել ու պատերազմ վերջացավ առաջին իսկ հարվածով: Այսպիսով՝ Կրասոսը, ցանկանալով հնարավորինս շուտ ճակատել թշնամիների դեմ, տեղակայվեց նրանց կողքին և սկսեց խանդակ փորել: Մինչ նրա մարդիկ զբաղված էին այս գործով, ստրուկները անհանգստացնում էին նրանց իրենց հարձակումներով: Այդ ժամանակ այս ու այն կողմից աստիճանաբար օգնական ուժեր մոտեցան և ահա Սպարտակն ի վերջո կանգնեց զորքը շարելու անհրաժեշտության առաջ: Մարտից առաջ Սպարտակին ձի մոտեցրին, սակայն նա ճանկեց թուրը և սպանեց կենդանուն՝ ասելով, որ հաղթանակի դեպքում ինքը թշնամիներից շատ լավ նժույգներ կլիպի, դե իսկ պարտության պարագայում էլ սեփականի կարիքն էլ չի ունենա: Այս խոսքերով Սպարտակը նետվեց հենց իր իսկ՝ Կրասոսի, վրա և կարծես ոչ թշնամական զենքերը ու ոչ էլ վերքերն ի վիճակի չէին կանգնեցնել նրան, թեև Կրասոսին այնուհանդերձ չհասավ: Սպարտակը այդ ընթացքում սպանեց իր դեմ ելած երկու ցենտուրիոնի, սակայն ի վերջո, լքված յուրայիններից, որոնք փախել էին մարտի դաշտից, ինչպես նաև շրջապատված թշնամիների կողմից, ընկավ մարտի դաշտում՝ մարտնչելով մինչև վերջ և այդպես էլ ոչ մի բայլ չնահանջելով» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Կրասոս», գլուխ 10): «Կարգ ու կանոն հաստատելով և վերջ տալով խառնաշփոթությանը՝ նա իր զորքը ստրուկների պատերազմի հենց ամենաթունի օրերին նավերով անցկացրեց Իտալիա: Նուստի գլխավոր հրամանատար Կրասոսը շտապեց խելթ համարձակությամբ ճակատամարտ տալ ստրուկների դեմ: Հաջողությունն այս ճակատամարտում ուղեկցեց Կրասոսին և նա ոչնչացրեց 12.300 թշնամական զինվորների: Այնուամենայնիվ ճակատագիրը Պնետո Պոմպեոսին ևս ինչ-որ չափով մասնակից դարձրեց այս հաղթանակին ևս, քանի որ ճակատամարտի դաշտից փախած 5.000 հոգի նրա ձեռքն ընկան: Մահապատժի ենթարկելով բոլոր գերիներին, Պնետո Պոմպեոսը շտապ սենատին գրեց, թե Կրասոսը գլխավորներին չափաչափ է բաց մարտում, իսկ ինքը՝ Պնետո Պոմպեոսը, պատերազմ արմատախիլ է արել» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Պոմպեոս», գլուխ 21):

«Ավելի ուշ նրանք որոշեցին ճեղքել և ընկան ռազմիկներին արժանի մահով: Իրոք, նրանք կենաց ու մահու կռիվ էին տալիս, ինչը սպասելի էր, երբ հրամանատարը գլադիատոր էր: Ինչ վերաբերում է իրեն՝ Սպարտակին, ապա նա առաջին շաբաթերում բաջաբար մարտնչելով ընկավ զորավարի նման» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 2, գլուխ 10):

«Գիրք 97. Պրետոր Մարկոս Կրաստը (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Մարկոս Կրաստը – Մ.3.**)... պարտության և մատնում Սպարտակին՝ կոտորելով 60.000 թշնամիների» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաբի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Քանզի, հաղթելով հռոմեական շատ զորավարների և նրանց շաբաթում նաև երկու կոնսուլների՝ նրանք մոտ 60.000 հոգանոց զորք ստեղծեցին ու միայն հետագայում Ապուլիայում հաղթվեցին պրետոր Մարկոս Լիզինիոս Կրաստի կողմից» (Եվտորպիոս «Համառոտ պատմությունը բաղաբի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 6):

⁵⁵⁷ «Գարունը գալուսն պես Լուկուլլոսը լեռներով շարժվեց Միհրդատի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.3.**) դեմ: Վերջինս առաջապահ ուժեր էր թողել, որպեսզի կասեցնեն թշնամուն և կրակներ վառելու միջոցով իմաց տան, եթե ինչ-որ բան լինի: Այս պահակային ջոկատի հրամանատարը արթայական ցեղից Ֆենիկս անունով մի մարդ էր և ահա, երբ Լուկուլլոսը սկսեց մոտենալ, նա, ճիշտ է, Միհրդատին կրակային նշանով իմաց տվեց, սակայն ինքն իր ուժերով անցավ Լուկուլլոսի կողմը: Վերջինս իր հեղթին, համարձակորեն անցնելով լեռները, իջավ Կաբեյրա: Երբ այնտեղ հեծելամարտ տեղի ունեցավ Միհրդատի հետ, վերջինս հաղթանակ տարավ և թշնամին ստիպված նահանջեց լեռները: Այդ ժամանակ հեծելազորի հրամանատար Պոնապոլիոսը վիրավորվեց և հասցվեց Միհրդատի մոտ: Հարցին, թե. «Ինչո՞ւ դու շնորհակալ կլինես ինձ, եթե ես չգրկեմ քեզ կյանքից», նա պատասխանեց. «Եթե դու լինեիր Լուկուլլոսի ընկերը, ապա շատ բանով, իսկ եթե նրան թշնամի մնաս, ապա ես նույնիսկ խորհուրդ էլ չեմ տա»: Այսպես պատասխանեց Պոնապոլիոսը և, երբ բարբարոսները պահանջեցին սպանել նրան, արքան պատասխանեց, որ բռնություն չի գործի ծանր վիճակում հայտնվածի նկատմամբ» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 79):

«Ձմռան վերջնախաղն պես Լուկուլլոսը բաղաբի պաշարումը հանձնեց Մուրենային, իսկ ինքը շարժվեց Միհրդատի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.3.**) դեմ, որն այդ ժամանակ կանգնած էր Կաբեյրայում՝ մտադիր լինելով հետ մղել հռոմեացիներին: Արթային հաջողվել էր հավաքել մոտ 40.000 հետևակայինների և 4.000 հեծյալների, ընդ որում վերջիններիս վրա նա առանձնահատուկ հույսեր էր դնում: Նա անցավ Լիկոս գետն և այնտեղ՝ հարթավայրում, սկսեց հռոմեացիների մարտի կանչել: Տեղի ունեցավ հեծելամարտ և հռոմեացիները դիմեցին փախուստի: Ոմն Պոնապոլիոս՝ մի ոչ անհայտ մարտ, այդ ժամանակ վիրավորվեց և գերի ընկավ: Երբ նրան, որ ծանր տառապանքներ էր կրում վերքից, բերեցին Միհրդատի մոտ և արքան հարցրեց նրան, թե կրա՞նա՞ս արդյոք նա բարեկամ, եթե ներսն արժանանա, նա պատասխանեց. «Եթե դու հռոմեացիների հետ խաղաղություն կընես՝ այդ, իսկ եթե ոչ, ապա ես թշնամի եմ»: Միհրդատը զարմացավ նրա վրա և ոչ մի վնաս չհասցրեց» (Պլուտարխոս «Համառոտական կենսագրություններ», «Լուկուլլոս», գլուխ 15):

⁵⁵⁸ «/80/ Լուկուլլոսը խուսափելով իջնել հարթավայր, բանի դեմ հեծելազորի մեջ առավելությունը հակառակորդի կողմում էր, սակայն նաև շրջանցիկ այլ ուղի չգտնելով՝ բարայրներից մեկում մի որսորդ գտավ, որը գիտեր լեռնային անցումները: Օգտվելով սրա ծառայություններից որպես ուղեցույց՝ նա անանցանելի լեռնային ճանապարհներով անցավ Միհրդատի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.3.**) գլխավորելով և իջավ ներքև՝ հակառակորդի հեծելազորի պատճառով այստեղ ևս խուսափելով հարթավայրերից: Նա ճամբար զարկեց՝ դրա դիմաց որպես պաշտպանության միջոց ունենալով խանդակը, որով վտակ էր հոսում: Պարենամթերքի պակաս զգալով՝ նա հացի հետևից մարդ ուղարկեց Կապադոկիա, իսկ թշնամիների հետ էլ բավարարվեց հեռամարտ մղելով: Մի անգամ, սակայն, երբ արթայական ջոկատներից մի բանիցը դիմեցին փախուստի, Միհրդատը, ելնելով իր ամրացված ճամբարից, հանդիմանալով սեփական զինվորներին ստիպեց հետ դառնալ և հռոմեացիների վրա այնպիսի սարսափ ազդեց, որ նրանք սկսեցին լեռն ի վեր փախչել՝ չնկատելով նույնիսկ, որ թշնամին մնացել է հեռու ներքևում ու յուրաքանչյուրը մտածելով, թե իր հետ փախչողը կամ իր հետևից եկողը թշնամի է: Ահա այս կերպ ուժեղ նրանք ահաբեկված էին, իսկ Միհրդատը ամենուր գրավոր տեղեկացումներ ուղարկեց այս հաղթանակի մասին: Իր հեծելազորի մեծագույն և ամենամարտունակ մասը նա հրամայեց դարձնել տեղակալել ընդդեմ նրանց, որոնք Լուկուլլոսի պարենամթերք էին բերում Կապադոկիայից՝ հույսը դնելով այն բանի վրա, որ, մնալով առանց պարենամթերքի, Լուկուլլոսի գլխին նույն բանը կգա, ինչ իր գլխին եկավ Կիզիկոսի մոտ: /81/ Ծրագիրը՝ կտրել Լուկուլլոսի պարենամթերքի մատակարարումը, որը նա կարող էր ստանալ միայն Կապադոկիայից, լավ էր, սակայն արթայի հեծյալները, հանդիպելով պարենամթերք բերող ջոկատի առաջապահին մի նեղ անցումում և չսպասելով, որ թշնամիները ավելի բաց տեղ դուրս գան, իրենք իրենց ձիերին, ինչը քնական էր տեղանքի նեղության պայմաններում, անօգուտ դարձրին: Այդ ընթացքում իրենց հեղթին հռոմեացիները հասցրեցին երթային կարգից մարտական կարգ ընդունել և արդյունքում արթայի ռազմիկները ոմանց սպանեցին, բանի որ հետևակայինների նեղ տեղանքը օգնում էր, այլոց բռնեցին լեռները, իսկ երրորդներից էլ՝ մատնեցին փախուստի: Միայն քչերը գիշերով հասան իրենց ճամբար և պնդում էին, որ միայն սրանք կենդանի մնացին: Հենց սրանք էլ չափազանցված պատկերացումներ տարածեցին այդ պարտության մասին, որն առանց այդ էլ փոքր չէր: Միհրդատը, իմանալով այս մասին Լուկուլլոսից շուտ և համարելով, որ հեծելազորի նման պարտության պայմաններում վերջինս անմիջապես կհարձակվի իր վրա, ահաբեկվեց ու մտադրվեց փախչել: Նա անմիջապես նման որոշման մասին հայտնեց վրանակից իր ընկերներին, իսկ սրանք էլ, դեռ մինչև այդ մասին հրաման ստանալը, սկսեցին գիշերով իրենց գույքը դուրս տանել ճամբարից: Հարպանմանի մոտ իրար եկան մեծ բանակի եղբերները և անսպասելի: Չորքը տեսավ այդ և իմացավ, թե ովքեր են տանում գույքը: Ենթադրելով, թե մի ինչ-որ սարսափելի բան է եղել, զինվորները, վախով պատված և դժգոհ այն բանից, որ իրենց ոչինչ չի հայտնվել, նետվեցին դեպի ճամբարի ամրությունները ու, բանդելով դրանք, առանց հրամանատարի կամ անմիջական ղեկավարի կարգադրության, ով ուր կարող էր ցրվեց: Միհրդատը, նկատելով, որ անկանոն և հապճեպ փախուստ է սկիզբ առնում, դուրս թռավ իր վրանից և փորձեց ինչ-որ բան ասել, սակայն նրան արդեն ոչ-ոք չէր լսում: Տարված ամբոխի կողմից և ոտնակոխ եղած՝ նա ընկավ: Այդ ժամանակ միայն, ոտքի ցատկահար և հեծնելով ձիու վրա, նա քչերի հետ փախավ լեռներ: /82/ Իմանալով պարենամթերքի հաջող տեղ հասցման և տեղի ունեցած ճակատամարտի մասին, ինչպես նաև տեսնելով թշնամիների փախուստը՝ Լուկուլլոսը մեծ բանակի հեծյալներ ուղարկեց փախչողներին հետապնդելու համար, իսկ նրանց էլ, որոնք դեռևս հավաքված մնում էին ճամբարում, շրջապատեց հետևազորով ու հրամայեց այդ պահին ոչինչ չթալանել, սակայն անողորմ կերպով սպանել: Հռոմեական զինվորները, սակայն, երբ տեսան թափափված բազմաթիվ ոսկյա և արծաթե ամաններ ու թանկարժեք հանդերձներ, մոռացան այդ հրամանի մասին: Նույնիսկ նրանք, որոնք ահա-ահա պետք է բռնեին հենց իրեն՝ Միհրդատին, հարվածելով ոսկի տանող ջորիներից մեկի բեռին և տեսնելով թափափվող ոսկին, զբաղվեցին դրանով, նետվեցին դրա վրա և դրանով իսկ թույլ տվեցին Միհրդատին փախչել Կոմանա, որտեղից նա 2.000 հեծյալներով փախավ արդեն Տիգրանի մոտ...: Կանաատես լինելով այս ամենին՝ Միհրդատի կայազորների հրամանատարները սկսեցին մասսայական կերպով անցնել Լուկուլլոսի կողմը՝ բացառությամբ քչերի: Լուկուլլոսը սրանց իրար հետևից իրեն ենթարկվեցրեց, իսկ հետո, լողալով արդեն նավատեղում, գրավեց ծովափնյա քաղաքները՝ Անաստիրիան, Հերակլեան և մնացածները» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 80-82):

«/15/ Լուկուլլոսը վախենում էր իջնել հարթավայր, բանի որ հեծելազորի մեջ առավելությունը հակառակորդի կողմում էր, սակայն առաջանալ երկար լեռնային, անտառապատ և դժվարանցանելի ճանապարհով ևս չէր համարձակվում: Այդ ժամանակ, բարեբախտաբար, նրա մոտ բերեցին մի բանի հույներ, որոնք թաքնվել էին ինչ-որ մի բարայրում, և Արտեմիդորոս անունով սրանցից վաճաղ խուսառնակ նրան որպես ուղեցույց ծառայել ու այնպիսի տեղ հասցնել, որտեղ զորքը կկարողանա անվտանգ ճամբար զարկել և որտեղ Կաբեյրայի վրա կախված մի փոքրիկ ամրություն կա: Լուկուլլոսը հավատաց նրան և, գիշերը վրա հասնելուն պես, հրամայեց կրակներ վառել ու ճամփա ելնել: Բարեհաջող անցնելով նեղ անցումները՝ նա զբաղեցրեց նշված ամրությունը և արդեն լուսաբացին թշնամիները ներթևեց տեսան, որ նա ճամբար է խիստ ուղիղ իրենցից վեր, որտեղից, եթե ցանկանա, կարող է հարձակում գործել իրենց վրա, իսկ եթե ուզենա էլ հանգիստ մնալ, ապա իրենց համար անհասանելի կլինի: Ոչ այս, ոչ էլ մյուս կողմը դեռևս փորձ չէին կատարում հաջողությունը փորձել մարտում, սակայն, ինչպես պատմում են, պատահեց այնպես, որ արթայի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.3.**) ռազմիկները ընկան մի եղնիկի հետևից և այդ ուղղությամբ նետվեցին նաև հռոմեացիները: Սկիզբ առավ ընդհարում և այդ ժամանակ և այս, և այն կողմից սկսեցին օգնության հասնել իրենց ընկերները: Դա տևեց այնքան ժամանակ, մինչև որ արթայի զինվորները հաղթանակ տարան: Այն հռոմեացիները, որոնք ճամբարից պակասման եղան իրենց ընկերների փախուստին, զայրացած դրանից վաճեցին Լուկուլլոսի մոտ և սկսեցին խնդրել տանել իրենց թշնամիների դեմ ու մարտի ազդանշան տալ: Լուկուլլոսը, սակայն, որոշեց ցույց տալ նրանց, թե պատերազմի վտանգների և դժվարությունների մեջ ինչ արժե խելացի զորավարը, դրա համար էլ հրամայեց նրանց չշարժվել տեղից, այլ ինքը իջավ հարթավայրում ու առաջին իսկ փախչողներին, որ հանդիպեցին իրեն, հրամայեց կանգ առնել և շարժվել թշնամու վրա: Սրանք հնազանդվեցին և, երբ մնացածները ևս հետ դարձան ու իրար գլուխ հավաքվեցին, առանց դժվարության թշնամիներին փախուստի մատնեցին և հետապնդեցին մինչև թշնամու ճամբար: Վերադառնալով իր զորքի մոտ՝ Լուկուլլոսը փախուստի դիմաժների նկատմամբ նման դեպքերում կիրառվող սովորական տույժը կիրառեց՝ ստիպելով նրանց մյուսների աչքի առաջ միայն տունիկաներով

և առանց գոտյի 12 ուռնաչափ երկարությամբ խանդակ փորել: /17/ Շուտով դրանց հետո Սորնաստիոսը 10 կահորտներով ուղարկվեց պարենամթերք փնտրելու: Նրա հետևից ընկավ Մենանդրոսը՝ Միհրդատի հրամանատարներից մեկը, սակայն Սորնաստիոսը նրա դեմ մարտի մեջ մտավ և, ոչ քիչ վնաս պատճառելով, թշնամիներին մատնեց փախուստի: Դրանից հետո, որպեսզի ամենայն ռազմիկները առատությամբ հաց ունենան, նա զորքով ուղարկեց Ադրիանոսին: Միհրդատը դա ևս առանց ուշադրության չթողեց և Մենեմաթոսի ու Միորոնի գլխավորությամբ նրա դեմ զգալի հետևակ և հեծյալ ուժեր ուղարկեց, սակայն բոլոր սրանք, բացառությամբ երկու հոգու, կոտորվեցին հռոմեացիների կողմից: Միհրդատը փորձում էր այդ աղետի չափերը թաքցնել, ներկայացնելով ամեն ինչ այնպես, թե իբր իր զորավարները ուղղակի սեփական անփորձությունից մի փոքրիկ անհաջողություն են կրել, սակայն, այն բանից հետո, երբ մեծաթիվ սայլերի ուղեկցությամբ, որոնց բարձրված էին պարենամթերքով և ռազմավարով, Ադրիանոսը անցավ նրա ճամբարի մոտով, արքան տրամադրությունը գցեց, իսկ նրա ռազմիկներին էլ շփոթ ու անհաղթահարելի վախ պատեց: Այդ ժամանակ որոշվեց անմիջապես նահանջել: Արքայական ծառաները սկսեցին նահապետ աննկատ դուրս հանել իրենց ունեցվածքը, սակայն մյուսներին թույլ չէին տալիս այդպես վարվել: Այդ ժամանակ զինվորները զայրացան և կոտակվեցին ճամբարի մոտքի մոտ, որտեղ սկսվեցին անկարգությունները: Գույքը թալանում էին, իսկ դրանց տերերին էլ մահվան էին մատնում: Չորավար Դորիլետոսը, որի վրա ուներին ընդամենը ծիրանե թիկնոց կար, դրա պատճառով հազիվ չզոհվեց, իսկ թուրք Չերմեսյոսին էլ դարպասների մոտ մահվան աստիճան ուտեստակ տվեցին: Ինքը՝ Միհրդատը, լքված իր բոլոր ծառայողների և ձիապանների կողմից, խառնվեց ամբոխին ու հազիվ դուրս արձավ ճամբարից: Նա նույնիսկ արքայական ձիանոցից մի ձի իսկ վերցնել չկարողացավ, այլ միայն հետո ներքինի Պտղոմեոսը, նկատելով նրան փախչողների ամբոխում, ներքև ցատկեց իր ձիուց և զիջեց այն արքային: Այդ ժամանակ հռոմեացիներին արդեն թիկունքից վրա էին տալիս արքային այն արագությամբ, որ լիովին կարող էին բռնել նրան, սակայն, երբ արդեն մոտիկ էին նպատակակետին, այդ ավարը, որի հետևից նրանք այդքան երկար ընկած էին և հանուն որի մեծագույն դժվարությունների ու վտանգների էին ենթարկվել, զինվորների ազատության և արծաթասիրության պատճառով այնուհանդերձ դուրս արձակ նրանց ձեռքից, երբ արդեն իսկ հաղթած Լուկուլլոսը գրկվեց հաղթական դափնեպսակից: Բանն այսպես եղավ: Չետասպիդումս արդեն, այն է, հասել էր Միհրդատին տանող ձիուն, երբ հանկարծ արքայի և հետապնդողների միջև հայտնվեց ջորիներից մեկը, որը ոսկի էր տանում: Չնարավոր է այն այնտեղ էր հայտնվել պատահական կերպով, բայց հնարավոր է նաև, որ արքան դիտավորյալ էր այն գցել հռոմեացիների ճանապարհին: Չինվորները սկսեցին բաշխել ջորու բեռը և, մինչ նրանք հավաքում էին թափափված ոսկին ու կռվում էին իրար մեջ, ժամանակը բաց թողնվեց: Դեռ Ե ասել նաև, որ դա նրանց ազատության միակ արդյունքն էր, բանձի երբ գերվեց Կալիստոտոսը, որը արքայի զաղոնապահն էր, նրան հրամայվեց կենդանի ճամբար տանել, սակայն ճանապարհին նրա գոտուում նկատեցին 500 ոսկեդրամ և սպանեցին նրան: Չնայած դրան՝ Լուկուլլոսը թալանի համար զինվորներին հատկացրեց թշնամու ճամբարը...: /19/ Լուկուլլոսը շարժվեց առաջ և հասավ Տալավրիա, սակայն Միհրդատը դեռ չորս օր առաջ կարողացել էր փախչել Դայաստան՝ Տիգրանի մոտ, ուստիև Լուկուլլոսը հետ վերադարձավ: Նա հպատակները խաղաղաներին և տիրապետներին, նվաճեց Փոքր Դայքը ու շատ բերդեր և բաղաբերի ստիպեց հանձնվել» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Լուկուլլոս», գլուխ 15, 17, 19):

«/23/ Ինչ վերաբերում է մեր զինվորներին՝ ապա նրանց հաջողվել էր, իրոք, վերցնել մեկ բաղաբ, որը գտնվում էր Տիգրանի թագավորության մեջ, և, հաջողվել էր նույնպես հաղթություն տանել մի բանի ճակատամարտերում, սակայն այն կողմերի անչափ հեռավորությանը վատ էր ազդել նրանց վրա և հայրենիքի կարոտը սկսել էր հաղթահարել նրանց: /24/ Թե ինչ պատահեց հետո, այդ մասին ես այլևս չեմ խոսի: Բանը վերջացավ նրանով, որ մեր զինվորները, առաջ շարժվելու փոխարեն, պահանջեցին արագորեն հետ դառնալ» (Ցիցերոն «Պոմպեոսի հրամանատարության մասին», գլուխ 9, մաս 23, 24):

«/1/ Իսկ Լուկուլլոսը շուտով սկսեց տառապել սովից, որն արհեստականորեն ստեղծվել էր նրա համար արքայի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.Ֆ.) ջանքերով...: Այդ գիշերը նա սկսեց կասկածներ ունենալ (նախադասությունը պատկանում է այլ հեղինակի – Մ.Ֆ.)...: Այս կերպ մտան ճամբար՝ որն էլ վերջ չտեսնալով...: Վերադառնալով հաջորդ օրը, նրանք ճամբարում շատ բաներ գտան այն ամենից, ինչ թողնվել էր հապճեպ հեռանալիս, և սկսեցին ռազմիկներին հյուրասիրել գինով ու սնուն տեսակի ուտելիքներով...: Լուկուլլոսը գրավեց արքայական գանձարանները և գանձատները (նախադասությունը պատկանում է այլ հեղինակի – Մ.Ֆ.)...: /4/ (հեղինակը մեջբերում է անուն Դրահատ III-ին ուղղված Միհրդատ VI Եվկատորի նամակից – Մ.Ֆ.)...: Երբ այնուհետև գործը տեղակայվեց Կաբեյրայի մոտ, ըստ հաջողության տարաբնույթ մարտերից հետո մեր երկուսի պարենամթերքն էլ վերջացավ, սակայն նա իր թիկունքում ուներ դեռևս ձեռք չտված Արիոբարզանեսի (Կապադոկիայի թագավորության արքա Արիոբարզանես I-ի – Մ.Ֆ.) թագավորությանը ու դրան համար էլ ես ստիպված նահանջեցի Դայաստան, բանի որ շրջակայքը լիովին անայացված էր» (Սալյուստիոս «Պատմություն», գիրք 4, մաս 1, գիրք 4, մաս 4):

«Գիրք 97. Լուցիոս Լուկուլլոսը հաղթանակ է տանում Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.Ֆ.) նկատմամբ՝ կոտորելով ավելի քան 60.000 թշնամիներ» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաբի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Լուկուլլոսը հրամայեց Ադրիանոսին վերսկսել մարտական գոնդությունները Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.Ֆ.) դեմ: Սա հնազանդվեց հրամանին և հաղթանակ տարավ» (Ֆլեգոն Տրալացի «Օլիմպիադաներ»):

«Երկրորդ ճակատամարտում, որը տեղի ունեցավ Կաբեյրա բաղաբի մոտ և որի ընթացքում Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.Ֆ.) տրամադրության տակ ողջ թագավորությունից հավաքված հսկայական զորք կար, 5.000 հռոմեացիները չափախեցին արքայական զորքի 30.000 ընտիր ռազմիկներին: Միհրդատը դիմեց փախուստի, իսկ նրա ճամբարը գրավվեց: Նույն կերպ վերցվեց նաև Փոքր Դայաստանը, որին նա տիրել էր առաջ» (Եվտորպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաբի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 8):

«/74/ Ի վերջո Լուկուլլոսը դուրս արեց նրան (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.Ֆ.) իր իսկ թագավորությունից...: /76/ Դրանից հետո, ամրացած Կաբեյրայում, Միհրդատը ջարդվեց Լուկուլլոսի կողմից» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Դայանի մարդկանց մասին», գլուխ 74, 76):

⁵⁵⁹ «Գործիքների թագավոր Չարքիենտոսը, ինչպես ասվեց, Ապպիոսի միջոցով Լուկուլլոսի հետ գաղտնի բանակցություններ էր վարել դաշնակցության շուրջ, բանի որ ճնշվում էր Տիգրանի բռնակալությունից: Տիգրանն այդ բանն իմացավ և Չարքիենտոս մահապատժի ենթարկվեց: Նրա հետ սպանվեցին նաև նրա կինն և որդիները: Սա կատարվեց դեռևս հռոմեացիների՝ Դայաստան ներխուժելուց առաջ: Լուկուլլոսն այդ դեպքը չմոռացավ, ուստիև, մտնելով գործիքների երկիրը, նա Չարքիենտոսի թաղման քեղ ծեսեր կազմակերպեց, հարույրը զարդարեց զգեստներով, թագավորական ոսկիներով և Տիգրանից վերցրած թանկարժեք ավարով, իր ձեռքով վառեց հարույրը ու հանգուցյալի ընկերների և մեղձավորների հետ զոհ մատուցեց՝ Չարքիենտոսի անվանելով Հռոմի ժողովրդի բարեկամ ու դաշնակից: Լուկուլլոսի հրամանով նրա պատվին կանգնեցվեց նաև թանկարժեք հուշարձան, բանձի Չարքիենտոսի պալատում նա գտել էր մեծ բանակության ոսկի, արծաթ և երեք միլիոն մեդիմնոս ցորեն: Այսպիսով, զինվորները հարստացան, իսկ Լուկուլլոսը համընդհանուր հիացմունքի արժանացավ, բանձի, գեթ մեկ դրաքմե պետության գանձարանից չվերցնելով, նա պատերազմը վարում էր պատերազմի իսկ բերած միջոցներով» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Լուկուլլոս», գլուխ 29):

⁵⁶⁰ «Այդտեղից Տիգրանը անմիջապես դիմում է Պաղեստին աշխարհը՝ Պտղոմեոս Կլեոպատրայից վրեժ առնելու համար նրա Դիոնիս որդու գործած հանցանքի համար իր հոր Արտաշեսի դեմ: Հրեաներից շատ գերի վերցնելով՝ նա շրջապատում է Պտղոմեոսի բաղաբը: Իր հերթին հրեաների Աղեքսանդրիա կամ Մեսալինա թագուհին (Հուդայի թագավորության թագուհի Ալեքսանդրա Սոլոմոն – Մ.Ֆ.), որ Հուդա Մակաբեի (Հուդայի թագավորության արքա Հուդա Մակաբեի (մ.թ.ա. 152-143) – Մ.Ֆ.) Շմակոն (Հուդայի թագավորության արքա Սիմոն Կասիոսի (մ.թ.ա. 143-135) – Մ.Ֆ.) եղբոր որդի Հովհաննեսի (Հուդայի թագավորության արքա Հյուրկանոս I-ի (մ.թ.ա. 135-102) – Մ.Ֆ.) որդի Ալեքսանդրի (Հուդայի թագավորության արքա Ալեքսանդր I Յանայի (մ.թ.ա. 102-75) – Մ.Ֆ.) կինն էր եղել և այդ ժամանակ զբաղեցնում էր հրեական թագավորությունը, մեծ գանձ տալով Տիգրանին այնտեղից հետ դարձրեց: Դա տեղի ունեցավ նաև այն պատճառով, որ Տիգրանը լսել էր, թե Վալկուն անունով մի ավագակ անհանգստացնում է Դայաստանը՝ գրավելով այն ամրու լեռը, որը միջև այսօր էլ այդ ավագակի անունով կոչվում է Վալկունիք» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 14):

«Տիգրանը հարձակվում է Պաղեստինի վրա և գերում է շատ հրեաների» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 5): «Մյուս կողմից՝ Հայոց թագավոր Տիգրանին, որը բանակել էր Պտղոմեոսի բաղաբի առջև և պաշարել էր այնտեղ փակված Կլեոպատրային, նա (Հուդայի թագավորության թագուհի Ալեքսանդրա Սոլոմոն – Մ.Ֆ.) ռաշիկեց ու նվերներով հեռացրեց: Իր հերթին Տիգրանը Լուկուլլոսի արշավանքների հետևանքով տանն սկսված անկարգությունների պատճառով վերացնում է պաշարումը և հասնում Դայաստան» (Հովսեփ Ֆլավիոս «Հրեական պատերազմի մասին», գիրք 1, գլուխ 5): «Այդ ժամանակ էլ լուր է հասնում, թե Հայոց թագավոր Տիգրանը 30 քյուր զորքով ներխուժել է Ասորիք և գալիս է Հրեաստանի դեմ: Այս, բնականաբար, ահաբեկեց թագուհուն և ժողովրդին, ուստի նրանք բազում ու արժանավայել ընծաներ և դեսպաններ ուղարկեցին նրան, երբ նա դեռևս պաշարում էր Պտղոմեոսի բաղաբը, որովհետև Սելենե թագուհին, որը կոչվում էր նաև Կլեոպատրա, այդ ժամանակ տիրում էր Ասորիքին և հորդորել էր թագուհուն իր թանկիչներին՝ զոհներ փակել Տիգրանի առաջ: Եվ ահա դեսպանները, հանդիպելով նրան, խնդրում են բարենպաստ պայմաններ շնորհել թագուհուն և ժողովրդին, իսկ նա, գնահատելով այն, որ նրանք ժամանել են

այդքան հեռու տարածությունից, լավագույնս հուսադրեց. Հագիվ էր, սակայն, Պտղոմայիսը գրավվել, երբ Տիգրանին լուր հասավ, թե Լուկուլլոսը, հետապնդելով Միհրդատին, չի կարողացել նրան բռնել, քանի որ վերջինս փախել է Իբերների երկիրը, որից հետո, ասպատակելով Հայաստանը, Լուկուլլոսը պաշարել է մայրաքաղաքը: Տիգրանն, այս մասին իմանալով, վերադարձավ իր սեփական երկիրը» (Յուդեի ֆլավիոս «Հրեական հնախոսություն», գիրք 13, գլուխ 16):

«Այստեղ նրան հրամայվեց սպասել Տիգրանին, որը բացակա էր՝ զբաղված լինելով փյունիկյան մի քանի քաղաքների նվաճմամբ» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Լուկուլլոս», գլուխ 21):

«Կեիսառիան և Փյունիկիան... արաբների և Տիգրանի կողմից ավերված...» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 37):

⁵⁶¹ «/24/ Լուկուլլոսը Նախկին պատերազմը ավարտված համարեց և, 6.000 հոգանոց զորամասով Սոռանոսիսին թողնելով Պոնտական մարզը պահպանելու, ինքը 12.000 հետևակով և 3.000 հոգուց էլ պակաս հեծյալներով մեկնեց հաջորդ պատերազմը մղելու: Կարող էր թվալ, թե այդ ինչ-որ մի վայրենի և ողջախոհությանը հակառակ եռանդ էր նրան մղում անհամար հեծելազոր ունեցող ռազմատենչ ցեղերի կենտրոնաւորելին՝ անծայրածիր մի երկիր, որն ամեն կողմից շրջապատված է խորունկ գետերով և ձյունապատ լեռներով, որոնց վրա ձյունը չի հալվում: Իր զինվորները, որ առանց այն էլ աչքի չէին ընկնում հնազանդությանը, գնում էին դժվարությանը՝ իրենց դժգոհությունը բացահայտ արտահայտելով: Նույն այդ ժամանակ Հռոմում ժողովրդի պարագլուխները Լուկուլլոսի դեմ հանդես էին գալիս բուռն կշռամբանքներով ու մեղադրանքներով, որ իբր նա մի պատերազմից անցնում է մյուսին, ընդ որում, ասում էին նրանք, թե՛ն պետությունը դրա կարիքը բոլորովին չունի, նա այդ անում է, որ միայն թե՛ ինքը մնա գլխավոր հրամանատար և առաջվա նման օգտվի վտանգներից, որոնց նա ենթարկում է հայրենիքը: Հետագայում այս չարախոսությունները հասան իրենց նպատակին: Այսպես թե այնպես, սակայն Լուկուլլոսն արագ կերպով անցավ ճանապարհը մինչև Եփրատ, բայց վշտացավ՝ տեսնելով, որ գետը վարարել էր և պղտորվել ձմեռային անձրևների պատճառով: Նա մտածեց, որ հարկադրված կլինի երկարատև և ծանր աշխատանք թափել լաստանավեր շինելու ու նավակամուրջ պատրաստելու համար, սակայն երեկոյան ջուրն սկսեց իջնել և գիշերվա ընթացքում այնքան պակասեց, որ առավոտյան կարելի էր տեսնել, որ գետը պարփակվել է իր հունի մեջ: Երբ տեղի բնակիչները նկատեցին, որ անցավայրում փոթորիկ կղզյակներ են հայտնվել և դրանց շուրջ ջուրը ծանծաղացել է, սկսեցին, իբրև աստված, մեծարել Լուկուլլոսին, քանի որ առաջններում նման բան հազվադեպ էր պատահում, իսկ այժմ, ինչպես նրանց թվում էր, ինքը՝ գետը, հոժարակամ, սանձահարված և մեղմացած, հնազանդվել էր նրան՝ հնարավորություն տալով արագ և դյուրին անցնել: Այսպիսով, Լուկուլլոսը, օգտվելով այս երջանիկ պատահարից, զորքն անցկացրեց Եփրատով: Գետն անցնելիս նրան բարենպաստ նախանշան երևաց: Այս վայրերում արածում էին երինջներ, նվիրված պարսկական Արտեմիսին, որին Եփրատի մյուս ափին բնակվող բարբարոսները առավել են պաշտում, քան մյուս աստվածներին: Այս երինջները սահմանված են միայն գոհաբերության համար: Դրանք ազատորեն շրջում են այդ վայրերում՝ իրենց ճակատին կրելով խարանադրոշմ քահ, որը դիցուհու Աշանն է, ընդ որում հարկ եղած դեպքում հեշտ չէ դրանցից որևէ մեկը բռնել: Եվ ահա, երբ Լուկուլլոսի զորքն անցնում էր Եփրատը, այդ երինջները մեկը մտնեցին դիցուհուն նվիրաբերված սրբազան մի ժայռի, անկախեց դրա վրա և, բառերով գլուխը, ինչպես այդ անում են պարսկավոր տարվող երինջները, գոհաբերության համար տրամադրեց իրեն Լուկուլլոսին: Լուկուլլոսը բարեհաջող գետանցի համար Եփրատին ևս մի ցուլ գոհաբերեց: Այդ օրը զորքը հանգստացավ, իսկ հաջորդ օրվանից սկսած Լուկուլլոսն առաջ շարժվեց Շուֆի միջով՝ ոչնչով չնեղացնելով տեղաբնիկներին, որոնք հոժարակամ հնազանդվում էին նրան և սիրով ընդունում հռոմեական զորքը: Երբ զինվորները ցանկություն հայտնեցին գրավել մի բերդ, որտեղ կարծում էին, թե մեծ կանձեր կան, Լուկուլլոսը, ցույց տալով նրանց հեռվում տարածվող Տավրոսը, ասաց. «Ավելի լավ է նվաճենք այն բերդը, իսկ սրանք առանց այդ էլ կանխ հաղթողներին»: Նա, արագացնելով իր երթը, անցավ Տիգրիս և Ներիսուժեց Հայաստան: /25/ Լուկուլլոսի մոտենալու մասին Տիգրանին հաղորդող առաջին լուրերը ոչ մի պարզև չստացավ, այլ գլխատվեց, ուստիև ոչ ոք այլևս այդ մասին չէր խոսում, ու, թեև արդեն պատերազմի կրակը բոլոր կողմերից մոտենում էր նրան, Տիգրանը շարունակում էր անտեղյակ մնալ: Նա լսում էր միայն նրանց, ովքեր պնդում էին, թե Լուկուլլոսը մեծ զորավար կհամարվի, եթե բավականաչափ համարձակություն ունենա Եփեսոսում սպասել Տիգրանին և, տեսնելով նրա անհամար գործերը, չփախչել Ասիայից: Այդ, ամեն միտք չէ, որ կարողանում է չմթախել մեծ հաջողությունները, ինչպես էր ամեն մարմին չէ, որ կարողանում է դիմանալ մեծաքանակ խառն գինուն: Տիգրանի մերձավորներից առաջինը Մեհրուժանն էր, որ համարձակվեց նրան ճշմարտությունը հայտնել, սակայն նա ևս իր անկեղծության համար վատ պարզև ստացավ, քանզի 3.000 հեծյալով և մեծաթիվ հետևակով անմիջապես էլ ուղարկվեց Լուկուլլոսի դեմ՝ զորավարին կենդանի բռնելու, իսկ մյուսներին էլ կոտորելու հրամանով: Այդ ժամանակ Լուկուլլոսի զորքի մի մասն արդեն տեղավորվում էր ծամբարում, իսկ մյուս մասը դեռևս ճանապարհին էր: Երբ առաջապահ հետախույզները հարդորեցին թշնամու մոտենալու մասին, Լուկուլլոսը անհանգստացավ, որ հակառակորդը, հարձակվելով իր դեռևս ցրված և չկարգավորված զորքի վրա, կարող է խուճապ առաջացնել, ուստի ինքը շարունակեց կարգավորել ծամբարը, իսկ լեզատ Մեթուսիոսին էլ 1.600 հեծյալով և քիչ ավելի ծանրազեն ու թեթևազեն հետևակով նախապես ուղարկեց թշնամու դեմ՝ հրամայելով նրան մոտենալ, դիմարդել թշնամուն ու սպասել լուրի, թե Լուկուլլոսի հետ մնացած զորքը արդեն տեղավորվել է ծամբարում: Մեթուսիոսն ուզում էր այդպես էլ վարվել, բայց Մեհրուժանը հանդուգն հարձակմամբ ստիպեց նրան կռվի բռնվել և մարտն սկսեց: Մեհրուժանն ընկավ գեներ ձեռքին: Նրա զինվորները, բացի բլրերից, փախչելուց սպանվեցին» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Լուկուլլոս», գլուխ 24-25): «Լուկուլլոսը Հայաստան մտավ 10.000 հետևակով և 1.000 հեծյալով ու գնաց Տիգրանի վրա, որը 150.000 հոգանոց զորք ուներ» (Պլուտարքոս «Զրույցներ արքաներից ու զորավարներից», «Լուկուլլոս», գլուխ 87):

«20-ից մատուցելուց հետո նա երկու ընտիր լեգեոններով և 500 հեծյալներով արշավեց Տիգրանի վրա: Անցնելով Եփրատը՝ նա բարբարոսներից, որոնց երկրով անցնում էր, պահանջում էր միայն այն, ինչ անհրաժեշտ էր, քանի որ նրանք չէին կռվում և ոչ էլ ուզում էին որևէ բանով տուժել, այլ թողնում էին, որ Լուկուլլոսը ու Տիգրանը իրենք լուծեն իրենց վեճը: Տիգրանին ոչ ոք չէր հաղորդում Լուկուլլոսի մոտենալու մասին, քանզի առաջին իսկ մարդը, որն ասել էր այդ մասին, կախաղան էր հանվել նրա կողմից, որովհետև նա կարծում էր, թե այդ մարդը խուճապ էր առաջացնում քաղաքներում, բայց, երբ արդեն Տիգրանն ի վերջո իմացավ այդ մասին, Մեհրուժանին 2.000 հեծյալներով ուղարկեց առաջ, որպեսզի նա փակի Լուկուլլոսի ճանապարհը...: Լուկուլլոսը, սակայն, Մեհրուժանին, առաջին իսկ բախումից հետո հաղթեց և փախուստի մատնեց» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 84):

«Եփրատի մյուս ափին գտնվում է կապարդովկիական գգայի մի ամրոց հանդիսացող Տոմիսիան, որը սկզբում 100 տարվանոյ դիմաց վաճառվել էր Սոֆենեի տիրակալին, սակայն հետո Լուկուլլոսը այն, որպես պարգև խիզախության համար, նվիրել էր Կապարդովկիայի տիրակալին (Կապարդովկիայի թագավորության արքա Արիոբարզանես I-ի - Մ.3.), որը նրա դաշնակիցն էր հանդիսանում Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին - Մ.3.) դեմ պատերազմում» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 14, մաս 10): «Երբ Տիգրանն արդեն վերցրել էր Պտղոմայից, նրան հայտնեցին, որ Լուկուլլոսը, հետապնդելով Միհրդատին (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին - Մ.3.), չի կարողացել նրան բռնել և վերջինս փախել է Իբերիա: Նրան նմանապես ազդարարեցին, որ Լուկուլլոսը պաշարել և ավերում է Հայաստանը: Երբ Տիգրանն այս իմացավ՝ վերադարձավ իր բուն երկիրը» (Յուդեի ֆլավիոս «Հրեական հնախոսություն», գիրք 8, գլուխ 16):

«Հռոմեական ձեռքերն Տավրոսի երկայնքով առաջին անգամ մեկնվեցին Լուցիոս Լուկուլլոսի օրոք» (Ռուֆուս Սեբստուս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 14):

«Իր հերթին հրեաների Աղեքսանդրիա կամ Մեսալինա թագուհին (Հուդայի թագավորության թագուհի Ալեքսանդրա Սոլոմոն - Մ.3.), որ Հուդա Մակաբեի (Հուդայի թագավորության արքա Հուդա Մակաբեի - Մ.3.) Շնավոն (Հուդայի թագավորության արքա Սիմոն Կասսիոս - Մ.3.) եղբոր որդի Հովհաննեսի (Հուդայի թագավորության արքա Հովսեփոս I-ի - Մ.3.) որդի Ալեքսանդրի (Հուդայի թագավորության արքա Ալեքսանդր I Յանայի - Մ.3.) կինն էր եղել և այդ ժամանակ զբաղեցնում էր հրեական թագավորությունը, մեծ գանձ տալով Տիգրանին այնտեղից հետ դարձրեց: Նա տեղի ունեցավ նաև այս պատճառով, որ Տիգրանը լսել էր, թե Վայկուն անունով մի ավազակ անհանգստացնում է Հայաստանը՝ գրավելով այն ամուր լեռը, որը մինչև այսօր էլ այդ ավազակի անունով կոչվում է Վայկունիք» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 14):

«Այնտեղից նրանք դիմեցին Պաղեստին, որտեղ հրեական թագուհին էր Ալեքսանդրա կամ Մեսալինա թագուհին (Հուդայի թագավորության թագուհի Ալեքսանդրա Սոլոմոն - Մ.3.), որ Հուդա Մակաբեի (Հուդայի թագավորության արքա Հուդա Մակաբեի - Մ.3.) Շնավոն (Հուդայի թագավորության արքա Սիմոն Կասսիոս - Մ.3.) եղբոր որդի Հովհաննեսի (Հուդայի թագավորության արքա Հովսեփոս I-ի - Մ.3.) որդի Ալեքսանդրի (Հուդայի թագավորության արքա Ալեքսանդր I Յանայի - Մ.3.) կինն էր եղել և այդ ժամանակ գրավում էր հրեական թագավորությունը...: Եվ ահա սրան իր ժողովրդի հետ հնազանդեցնելով՝ Տիգրանը հեռացավ՝ անթիվ հրեաներ գերելով ու բերելով, բնակեցնելով Արմավիրում» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Տիգրանը սովով հնազանդեցրեց Վայկուն ելուզակին, որի անունով էլ լեռը ստացավ իր անունը՝ Վայկունիք» (Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այս Տիգրանի օրոք ուն ավազակ ասպատակեց Վայկունիք լեռը» (Ներսես Պալինեց «Հայոց իշխանների ու թագավորների պատմություն»):

⁵⁶² «Այնուհետև Տիգրանը թողեց իր իսկ հիմնած Տիգրանակերտ հսկա քաղաքը, նահանջեց դեպի Տավրոս և սկսեց բոլոր կողմերից իր զորքերն այստեղ հավաքել: Լուկուլլոսը, որպեսզի ժամանակ չտա նրան պատրաստվելու, Մուրեանայի ուղարկեց՝ հանձնարարելով նրան հարձակվել Տիգրանի մոտ գնացող ուժերի վրա և արգելել նրանց կենտրոնացումը: Ուղարկեց նաև Սեբստիլիոսին, որպեսզի սա փակի արքային օգնության շտապող արաբական խոշոր զորամասի ծանապարհը: Սեբստիլիոսը հարձակվեց արաբների վրա այն պահին, երբ սրանք բանակ էին դնում, և մեծ մասին կոտորեց» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Լուկուլլոս», գլուխ 25):

«Մարակինոսների ֆիլարքոսները, այն բանից հետո, երբ պարտություն կրեցին, հեռացան Օսրոենա» (Ռուֆուս Սեբստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 14):

⁵⁶³ «/26/ Եվ ահա, երբ գործերն արդեն այսպես հաջող էին ընթանում, Լուկուլլոսը թողեց ճամբարը, շարժվեց Տիգրանակերտի վրա և, դիրքավորվելով քաղաքի պարիսպների մոտ, սկսեց այն պաշարել: Տիգրանակերտում ապրում էին մեծ թվով հույներ, որոնք բռնազաղթեցվել էին Կիլիկիայից, ինչպես նաև բարբարոսներ՝ ադիաբենացիներ, գորդիեններ և կապադովկիացիներ, որոնց նույն բախտն էր փճարկվել: Տիգրանը ավերել էր նրանց քաղաքները, իսկ մարդկանց էլ բռնի բռնել և ստիպել էր բնակվել այստեղ: Տիգրանակերտում կային առատ զանգեղ և աստվածներին նվիրված թանկարժեք ընծայաբեքումներ, քանզի ամեն մի հասարակ մարդ և իշխանավոր, արքայի հանդեպ ունեցած հարգանքի ելնելով, մեկը մյուսի հետ մրցում էին քաղաքի ընդարձակման և բարեկարգման համար: Այդ պատճառով էլ Լուկուլլոսն ուժեղացրեց պաշարումը, այն հույսով, որ Տիգրանը չի համբերի, այլ տուրք կտա գայուրյաին և, ի հեճուկս իր իսկ մտադրության, կգա վճարակն ճակատամարտ տալու: Պետք է ասել, որ Լուկուլլոսի այդ հաշվարկը ճիշտ դուրս եկավ: Ճիշտ է, բազմիցս, և սուրիանդակների միջոցով, և նամակներով, Միհրդատը (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը – Մ.Յ.**) խորհուրդ էր տալիս խուսափել ճակատամարտից ու հեծելազորի օգնությամբ խափանել թշնամու մատակարարումը, սակայն նա որևէ հաջողության չհասավ: Նույնպիսի համառությանը արքային փորձում էր համոզել զգույշ լինել և խուսափել, ինչպես ինքն էր ասում, անպարտելի հռոմեական զենքի հետ հանդիպելուց նաև Միհրդատի կողմից ուղարկված Տաքսիլեն, որը նույնպես մասնակցում էր արշավանքին: Սկզբում Տիգրանը հանգիստ լսում էր նման խորհուրդները, բայց երբ իրենց համայն զորքով նրա մոտ միավորվեցին հայերն և գորդիենները, իրենց զորքերի գլուխն անցած հայտնվեցին մարդ ու ադիաբենացի արքայիկները, երբ Բաբելոնյան ծովից ժամանեցին արաբական մեծաթիվ զորքերը, իսկ Կասպից ծովից էլ՝ ադվանից և նրանց սահմանակից իբերների ամբոխները, և երբ արդեն նրանց միացան նաև, նույնպես ոչ փոքրաթիվ չափով, Արաքսի ափերի ազատ ցեղերը, որոնց Տիգրանը համոզել էր զալ սիրալիրությամբ ու ընծաներով, այնպես արդեն և արքայական խնջույքներում, և թագավորական խորհուրդում լսվում էին միայն բարբարոսների հատուկ ինքնավստահ գովասանքներ ու սպառնալիքներ: Տաքսիլենյան մահապատիժ էր սպառնում այն բանի համար, որ նա հանդես էր գալիս ճակատամարտ տալու դեմ: Տիգրանը սկսեց անգամ Միհրդատին կասկածել, թե, նախանձից դրդված չէ՞ արդյոք նա փորձում իրեն հետ պահել մեծ սիրանից: Հենց այդ պատճառով էլ Տիգրանը չսպասեց Միհրդատին, որպեսզի չկիսի փառքը նրա հետ, այլ ողջ զորքով դուրս եկավ, ընդ որում, պատմում են, թե նա գանձախնամ էր ընկերների և ափսոսում, որ ինքը պետք է չափվի միայն Լուկուլլոսի, այլ ոչ թե Հռոմի բոլոր զորավարների հետ միասին: Նրա անձնավստահությունը, սակայն, ամենևին էլ չէր կարելի անբախտել և անսխի համարել, չէ՞ որ նա իր զորքերում տեսնում էր այսքան ցեղեր ու արքաներ, ծանրագույն հետևակի այսքան մարտաշարքեր և հեծյալների այսքան բազմություն: Հիդավի, նա ուներ 20.000 արեղնավոր և պարաստիկավոր, 55.000 հեծյալ, որոնցից 17.000-ը զրահապատ էին, այս թիվն է Լեզված սենատին հրած Լուկուլլոսի գեկույցներում, ինչպես նաև 150.000 ծանրազեն հետևակ՝ թվական տարբեր կազմ ունեցող զորամիավորներում: Ծանապարհաշինարարներ, կամուրջ կապողներ, գետերը մաքրողներ, անտառահատները և այլ աշխատանքներով զբաղվողների թիվը 35.000 էր, սրանք դասավորված էին մարտիկների հետևում ու զորքին հաղորդում էին առավել պատկառազորու տեսք՝ միաժամանակ մեծացնելով նրա հզորությունը: /27/ Երբ Տիգրանը Տավրոսն անցնելով իր զորքով հայտնվեց և տեսավ Տիգրանակերտի առաջ բանակած հռոմեական զորքը, պաշարված բարբարոսները նրա հայտնվելը դիմավորեցին ծափահարություններով ու խլացուցիչ ճիչերով և պարիսպների վրայից սկսեցին հռոմեացիներին մատնացույց անել հայկական զորքը: Լուկուլլոսի հրավիրած ռազմական խորհուրդում ունակ առաջարկում էին, պաշարումը վերացնելով, գնալ Տիգրանի դեմ, իսկ մյուսներն ասում էին, թե չի կարելի հետևում թողնել այսքան թշնամիների, ինչպես և չի կարելի դադարեցնել պաշարումը: Լուկուլլոսը հայտարարեց, թե երկու կողմերն էլ, առանձին վերցրած, իրավացի չեն, բայց, միասին վերցրած, լավ խորհուրդ են տալիս, և նա զորքը բաժանեց երկու մասի: Եվ ահա նա Մուրեանային 6.000 հետևակով թողեց պաշարումը շարունակելու, իսկ ինքը իր հետ վերցրեց 24 կահուր, որը կազմում էր ոչ ավելի քան 10.000 ծանրազեն հետևակ, ինչպես նաև՝ ողջ հեծելազորը և շուրջ 1.000 պարաստիկավոր ու արեղնավոր, և նրանց հետ շարժվեց թշնամու դեմ: Երբ նա ճամբարեց գետի մոտ՝ ընդարձակ դաշտում, նրա զորքը Տիգրանին թվաց խիստ աննշան: Արքային թնոողներին սա առիթ տվեց սրամտելու: Ունակ հմտորեն ծանակում էին, մյուսները գվարձնալու ձեռք բերվելիք ավարի շուրջ համար փճակ էին գցում, և չկար մի գորապետ կամ արքայիկ, որը չիքներ Տիգրանին, ողջ գործը միայն իրեն հանձնարարելու խնդրանքով, երբ ինքը պետք է նստեր և մնար հանդիսատես: Տիգրանն ինքը ևս ուզում էր նուրբ սրամտող թվել և ահա նա ասաց խորհրդի հայտնի իր հետևյալ խոսքը. «Որպես դեսպանություն սրանք շատ են, իսկ որպես զորք՝ քիչ»: Այդ օրն այդպես էլ անցավ կատակներով և զվարճանքով: Հաջորդ օր վաղ լուսաբացին Լուկուլլոսն յուրայիններին լիազեն դուրս բերեց: Թշնամու զորքը կանգնած էր գետից արևելք: Ի դեպ, գետն այնտեղ թեթևում է արևմուտք և այդ ուղղությամբ է գտնվում գետն անցման առավել հարմար վայրը: Եվ, երբ Լուկուլլոսը շտապեց իր զորքին այնտեղ տանել, Տիգրանը կարծեց, թե նա նահանջում է: Արքան իր մոտ կանգնեց Տաքսիլենյան և ծիծաղելով ասաց. «Տեսնում ես, ինչպես է փախչում քո «անպարտելի» հռոմեական հետևակը»: Ի պատասխան Տաքսիլենյան ասաց. «Ես կուզեմայի, տեր արքա, որ հանուն քո բարեբախտության կատարվեր անկարելին: Հը՞ որ այս մարդիկ ճանապարհին չեն հազնում իրենց լավագույն զգեստը, չեն մաքրում իրենց վահանները և չեն մերկացնում սաղավարտները, ինչպես հիմա, երբ նրանք իրենց զենքերը հանել են կաշվե պատյաններից: Այս փայլը ցույց է տալիս, որ նրանք մտադիր են կռվելու և արդեն հիմա գնում են թշնամու դեմ»: Նա դեռևս չէր վերջացրել իր խոսքը, երբ Լուկուլլոսը հետ շրջեց իր զորքը, հայտնվեց առաջին արծիվը, և կահուրներն սկսեցին գետն անցման համար շարվել ըստ ցենտուրիաների: Տիգրանը դժվարությամբ ուշքի եկավ, ասես գինարբուքից հետո, և երկու-երեք անգամ բացականցեց. «Այդ մե՞զ վրա են գալիս»: Խառնաշփոթի մեջ նրա հրոսակները սկսեցին դասավորվել մարտակարգով: Ինքը՝ արքան, վերցրեց կենտրոնը, ձախ թևը վստահեց Ադիաբենեի թագավորին, իսկ աջ թևը, որի առաջին շարքերում գտնվում էր նաև զրահապատ հեծելազորի մեծագույն մասը, հանձնարարեց մարտի թագավորին: Երբ Լուկուլլոսը դեռ նոր էր պատրաստվում գետն անցնել, գորագույններից ունակ նրան համոզում էին գզուշանալ, բանզի այդ օրն այն «սև» կոչված դժբախտ օրերից էր: Իրոք, անցավում այդ օրը կոտորվել էին կիսվորների դեմ ճակատամարտում Ցիպիոնի գլխավորած հռոմեական զորքերը, բայց Լուկուլլոսը նրանց պատասխանեց հետևյալ հիշարժան խոսքով. «Իսկ ես հռոմեացիների համար այդ օրն էլ կդարձնեմ երջանիկ»: Դա հոկտեմբերյան տոների նախօրեին էր: /28/ Այս ասելուց հետո, նա պատվիրեց զինվորներին աչալուրջ լինել, իսկ ինքը գետն անցավ և առաջինը շարժվեց թշնամու դեմ: Նա հազել էր երկա թեթևփուկապատ պսպղուն զրահ և ծոպավոր թիկնոց: Արագորեն անցնելով նետոնկեց տարածությանը՝ նա իսկույն մերկացրեց թուրը, բանի որ հեռվից նետերով հարվածող հակառակորդի դեմ կռվելիս պետք էր անհապաղ ձեռնամարտի բռնվել: Այնտեղ նա նկատեց, որ զրահապատ հեծելազորը, որի վրա թշնամին մեծ հույսեր էր դրել, դասավորված է հարթ և լայն գազաթ ունեցող այլ բլրի ստորոտում, իսկ բլրի գագաթը տանող չորս ասպարեզ երկարությամբ ճանապարհը ոչ թեք էր, ոչ էլ՝ դժվարամատչելի: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ նա հրամայեց իր մոտ եղած թրակիացի և զալթաթիցի հեծելազորայիններին թշնամու հեծելազորին հարվածել կողքից ու սրերով հետ մղել նրանց նիզակները, բանզի այդ զրահապատ հեծյալների ողջ ուժը հենց այդ նիզակներն էին, որից բացի նրանք իրենց պաշտպանելու և կամ թշնամուն հարվածելու համար ոչինչ չուներին, ասես նրանք փակված էին իրենց ծանր, չծավղող զրահների մեջ: Ինքը՝ Լուկուլլոսը, երկու կահուրի գլուխն անցած, նետվեց դեպի բլուրը: Հիսվորները մեծ ոգևորությամբ հետևեցին նրան, բանի որ տեսան, որ իրենց զորավարը գնեք ձեռքին և հետիոտն, առաջինն ինքն է գնում թշնամու վրա՝ իրենց հետ բաժանելով դժվարություններն և վտանգները: Բլուրը բարձրանալով՝ Լուկուլլոսը կանգնեց բլրի համար տեսանելի տեղում և գոռաց. «Մերն է հաղթանակը, մերն է, մարտիկներ»: Այս խոսքերով նա զինվորներին առաջնորդեց զրահապատ հեծելազորի դեմ և հրամայեց այլևս տեղեղ չգործադրել, այլ ընդունալ մոտենալ թշնամու ու սրերով հարվածել թշնամու ազդրերին և անպաշտպան մասերին: Անեկ, թերևս, սակայն, որ այս ամենի կարիքը չկար, բանի որ զրահապատ հեծյալները չդիմացան հռոմեացիների հարձակմանը, այլ, աղաղակելով, ամոթայի փախուստի դիմեցին և զրահներով ծանրացած իրենց ձիերով մխրձվեցին իրենց իսկ հետևակի շարքերի մեջ՝ նախքան սրանք կռվի կրնվեին: Այսպիսով, առանց արյուն հեղելու, հսկայական այդ բանակը պարտության մատնվեց: Տիգրանի զինվորները փախան, ավելի ճիշտ, փորձեցին փախչել, բայց, իրենց շարքերի խտության և խորության պատճառով, իրենք իսկ փակվում էին իրենց ճանապարհի, որի պատճառով էլ մեծ կոտորած սկսվեց: Տիգրանը փոքրաթիվ ուղեկիցների հետ ճակատամարտի հենց սկզբում դիմեց փախուստի: Տեսնելով, որ իր որդին ևս դժբախտության մեջ է, նա վերցրեց խույրն իր գլխից և, արտասվելով, այն հանձնեց նրան ու հրամայեց, որ ինքն իրեն բոլոր հնարավոր միջոցներով փրկի, բայց պատանին չհամարձակվեց խույրը դնել գլխին, այլ այն տվեց պահելու իր աննահավատարիմ ծառային: Հետ այնպես տաացվեց, սակայն, որ այս ծառա դիպվածով գերի ընկավ և, այսպիսով, Տիգրանի խույրը ևս ավելացավ մյուս ավարին: Անում են, թե թշնամուն հետևակից կոտորվեց 100.000 հոգուր ավելի մարդ, իսկ հեծելազորից էլ շատ քչերն էին փրկվել: Հռոմեացիներից վիրավորվել էր 100 մարդ և սպանվել 5-ը: Փիլիսոփա Անտիոքոսը, «Աստվածների մասին» գրքում, խոսելով այս ճակատամարտի մասին, պնդում է, թե արևը դեռևս սրա նմանը չի տեսել, իսկ

մեն այլ փիլիսոփա՝ Ստրաբոնը, իր «Պատմական հիշատակարաններ» գրքում պատմում է, թե իրենք՝ հռոմեացիները, ամոթ էին գգում և ծիծաղում էին իրենց վրա այն պատճառով, որ գենք են բարձրացրել այսպիսի խառնամարդի դեմ: Լիվիոսի պատմելով՝ հռոմեացիները երբեք չեն կռվելով իրենց այսքան գերազանցող թշնամու դեմ: Իրոք, հաղթողները հազիվ թե կազմեին պարտվողների բաներորդ մասը: Ինչ վերաբերում է ռազմական գործում առավել ճարտար և հմուտ հռոմեացի զորականներին, ապա նրանք Լուկուլիոսին գովում էին առավելապես այն բանի համար, որ նա հաղթել էր երկու ամենափառաբանված և ամենահզոր արքաների երկու հակադիր միջոցներով՝ սրբաբացությանը ու անշտապալությանը: Իրոք, Եթե Միհրդատին, որն այն ժամանակ գտնվում էր իր հզորության գագաթնակետին, նա ի վերջո իր ծեղ, պատերազմը ձգձգելով, ապա Տիգրանին չափափառեց կայծակնային հարվածով: Բոլոր ժամանակներում շատ չեն եղել նրա նման զորավարները, որոնք սպասողականությամբ ճանապարհի հարթեն իրենց գործողությունների համար, իսկ հետո էլ համարձակ ճշշումով ապահովեն իրենց անվտանգությունը: /29/ Միայն այս իսկ պատճառով Միհրդատը չէր շտապում, ենթադրելով, թե Լուկուլիոսը պատերազմը կկարի իրեն հատուկ զգուշությամբ՝ ճակատամարտերից խուսափելով: Նա անշտապ գնում էր միանալու Տիգրանին, երբ հանկարծ նրան պատահեցին մի բանի հայեր, որոնք՝ շփոթված և ահաբեկված, նահանջում էին նույն ճանապարհով: Նա կռահեց, որ վատ բան է կատարվել: Այնուհետև նրան պատահեցին արդեն ավելի մեծ թվով անգնե և վիրավոր փախչողներ, որոնցից նա լսեց պարտության մասին, որից հետո սկսեց փնտրել Տիգրանին: Երբ նրան գտավ բոլորից լքված և խեղճացած՝ Միհրդատը չուզեց նրան հիշեցնել եղած վիրավորանքները, ընդհակառակը, նա իջավ ձիուց ու նրա հետ սկսեց ողբալ ընդհանուր աղետին համար, այնուհետև նրան իր ջբախմբից ծառաներ տրամադրեց և բաջալերեց ապագայի հույսերով: Սրանից հետո նրանք սկսեցին նորից զորք հավաքելով: Այդ ժամանակ Տիգրանակերտում հեղինակներն ապստամբել էին բարբարոսների դեմ բաղաբեր Լուկուլիոսին հանձնելու նպատակով, ուստիև սա հարձակվեց և գրավեց այն: Վերցնելով Տիգրանակերտում գտնված գանձերը՝ նա բաղաբեր թողեց զինվորների թալանին, որոնք, բացի, այլ բարիքներից, այնտեղ գտան նաև 8.000 տաղանդ դրամ: Այս ամենից բացի նա ռազմավարից նրանց յուրաքանչյուրին տվեց 800 դրաբել: Տեղեկանալով, որ բաղաբեր գտնվում էին մեծ թվով դերասաններ, որոնց Տիգրանը ամեն կողմից հրավիրել էր իր կառուցած թատրոնի հանդիսավոր բացմանը, Լուկուլիոսը օգտագործեց նրանց ի պատիվ իր հաղթանակի կազմակերպված խաղերում ու հանդիսություններում: Լուկուլիոսը հեղինակներին ուղարկեց իրենց հայրենիքը՝ տալով նրանց ճանապարհածախս: Նա նույնպես վարվեց նաև Տիգրանակերտում բռնի բնակեցված բարբարոսների հետ: Այսպիսով, մի բաղաբեր ավերումը բազմաթիվ բաղաբերների վերածնունդու հնարավորություն տվեց՝ վերադարձնելով նրանց նախկին բնակիչներին: Այդ բաղաբերներն այժմ մեծաբուրն էին Լուկուլիոսին իբրև իրենց բարեգործի և վերահաստատողի: Լուկուլիոսի մյուս գործերը ևս հաջող էին ընթանում և նա արժանի էր դրան, բանից նա առավելապես ձգտում էր այնպիսի գովեստների, որոնք արդյունք են հենց արդարադատության ու մարդասիրության, այլ ոչ թե՝ ռազմական սխրանքների: Վերջիններիս համար նա մեծ չափով պարտական էր զորքին, բայց առավել մեծ չափով՝ բախտին, իսկ առաջինների մեջ դրսևորվում էին նրա հոգու հեգուությունը և գերազանց դաստիարակությունը: Այս հանկույթություններով էլ Լուկուլիոսը առանց գենքի նվաճում էր այլերկրյա ժողովուրդներին: Այսպես, նրան էին ներկայացրել Տիգրանի թագավորներ՝ հանձնելով իրենց տիրույթները, նրան էր հարել նաև Ժոփաց ցեղը» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Լուկուլիոս», գլուխ 26-29): «Հոկտեմբերյան տոների ժամանակներն էր, այն օրը, երբ Սցիպիոնի հռոմեական զորքը պարտվել էր կիսմիջերից: Ինչ որ մեկը հիշեցրեց, որ այդ օրը ռոմեացիները վատ և վտանգավոր են համարում, սակայն Լուկուլիոսն ասաց. «Դե ինչ, եկեք արհաբար մարտնչենք, որպեսզի վատի ու սևից Դոմիի համար այս օրը լուսավոր և ուրախ դարձնենք»: Հարկ է նշել, որ ռազմիկները ամենից շատ վախենում էին գրահավոր հեծյալներից: «Մի վախեցեք», - ասաց նրանց Լուկուլիոսը. «Նրանցից հաղթանակը խլելն ավելի հեշտ է, քան՝ գրահները»: Եվ ահա, մոտենալով բլրին և շարժ տեսնելով թշնամիների շարքերում, նա գոչեց. «Հիմակիներ, հաղթանակը մերն է», ինչից հետո նրանք, առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու, այնտեղից բշեցին թշնամիներին, այնպես որ հռոմեացիներից զոհվեց միայն 5 հոգի, իսկ թշնամիները կորցրին ավելի քան 10.000 հոգի» (Պլուտարքոս «Զուլյցներ արքաներից ու զորավարներից», «Լուկուլիոս», գլուխ 87):

«/84/ Միաժամանակ Տիգրան Մանկայոսին հանձնարարեց պաշտպանել Տիգրանակերտը: Այն բաղաբեր, որը, ինչպես նախապես ասել են, թագավորին իր պատվին կառուցել էր այդ վայրում և լավագույնների կանչում էր այնտեղ, սպանալով, որ այն ինչ չեն բերի իրենց հետ, կբռնագրավվի: Նա բաղաբեր շրջափակեց 50 կանգուն բարձրության պարիսպով, որի հաստության մեջ կային ձիերի բազմաթիվ ախոռներ: Բաղաբեր արվարձանում նա ընդարձակ զբոսապահներով, որսատեղերով և լճերով պալատ կառուցեց: Մերձակալքում նա նաև հզոր մի բերդ բարձրացրեց: Այս ամենը Մանկայոսին հանձնելով՝ ինքը շրջում էր երկրիդ՝ գորք հավաքելու նպատակով...: Իր հերթին Մեթստիլիոսը, Մանկայոսին Տիգրանակերտում փակելուց հետո, կողոպտեց արքունի պալատը, որը պարսպապատ չէր, բաղաբեր և բերդի շուրջ խառնույր փորեց, պաշարողական մեքենաներ պատրաստեց ու պարսպի տակ թունելներ փորեց...: /85/ Մինչ Մեթստիլիոսը զբաղված էր այս գործերով, Տիգրանը, հավաքելով մոտ 250.000 հետևակ և 50.000 հեծյալ, նախ նրանցից մոտ 6000-ին ուղարկեց Տիգրանակերտ և սրանք, հռոմեացիների միջով մտնելով բերդ, այնտեղից խլեցին ու դուրս բերեցին թագավորի հարձերին, իսկ զորքի մնացած մասով էլ հենց ինքը՝ Տիգրանը, շարժվեց Լուկուլիոսի վրա: Այնժամ Միհրդատը (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի - Մ.Ֆ.**) առաջին անգամ գալով նրան տեսության, խորհուրդ տվեց կռվի չբռնվել հռոմեացիների հետ, այլ միայն հեծելազորով արշավել նրանց շուրջը և, ավերելով երկիրը, եթե հնարավոր է, նրանց սովի մատնել, ինչպես ինքն էր Կիզիկոսի մոտ Լուկուլիոսի կողմից առանց կռվի ուժասպառ եղել ու կորցրել իր զորքը, սակայն Տիգրանը, ծաղրելով Միհրդատի այդ ռազմավարությունը, առաջ շարժվեց՝ պատրաստ կռվելու: Տեսնելով, որ հռոմեացիները սակավաթիվ են, նա այսպես հեղեց. «Եթե սրանք դեսպաններ են, շատ են, իսկ եթե թշնամի՝ հույժ սակավ»: Լուկուլիոսը, Տիգրանի թիկունքում հարմար մի բլուր նկատելով, իր հեծյալներին հրամայեց թշնամուն անուսկազուսցնել ճակատից, նրան բաշել իրենց կողմը և կամոյին հետ նահանջել, որպեսզի հետապնդող բարբարոսների շարքերը բախվալեն, իսկ ինքը, հետևակի հետ անցնելով թշնամու թիկունքը, աննկատ բարձրացավ բլուրը: Եվ ահա, երբ նա տեսավ, որ թշնամին հալածելիս իբր թե հաղթած լինելով, շատ էր ցրվել, իսկ նրա ոռգ գունակը գտնվում էր ներքևում, գոչեց. «Հիմակիներ, մենք հաղթում ենք» և առաջինը ինքը վազելով հարձակվեց գունակի վրա: Գունակն իսկույն աղմկայից փախչելով, ընկավ հետևակի վրա, իսկ հետևակը՝ հեծելազորի: Հուստով պարտությունը եղավ լիակատար, որովհետև արդեն նաև հռոմեացի հեծյալները հետ դարձան և կոտորեցին նրանց, որոնք հետապնդելիս ցրվել էին հեռուները, իսկ գունակը, խուճապի մատնված, ընկնում էր մյուսների վրա: Եվ ահա այդ ամբոխի մեջ իրար էին կոտորում՝ առանց ճշգրիտ իմանալու, թե որ տեղից էր սկսվել նրանց համար այդ արհավիրքը: Մեծ եղավ կոտորածը, բանի որ ոչ ոք կողոպուտով չէր զբաղվում, Լուկուլիոսն սպանալով արգելել էր այս, ուստի և, ապարանջաններն ու մանկաներն իսկ թողնելով, նրանք շարունակում էին սպանել մոտ 120 ասպարեզի վրա՝ մինչև գիշերը վրա հասնելը: Եվ ահա միայն դրանից հետո նրանք վերադարձան ու սկսեցին կողոպուտել, բանի որ Լուկուլիոսը այդ արդեն թույլ էր տվել /86/ Մանկայոսը, որը Տիգրանակերտից տեսել էր տեղի ունեցած պարտությունը, կասկածելով հեղինակների վրա, որոնք վարձով ծառայում էին իր մոտ, բոլորին զինաթափ արեց: Սրանք, սակայն, վախենալով որ իրենց կկալանավորվեն, բերով զինված բոլորը միասին գնացին և բանակ դրին բացօթյալում, իսկ երբ Մանկայոսը նրանց դեմ զինված բարբարոսներ ուղարկեց, նրանք, վերնագգեստները վախանալով փոխարեն կապկպելով ձայն ձեռքերին, խիզախաբար հարձակվեցին դրանց վրա: Եվ ահա, ում որ նրանք սպանում էին, իսկույն նրա գենքը բաժանում էին իրար մեջ, իսկ երբ նրանք իրենց, որքան կարող էին, բավարարեցին, գրավեցին երկու աշտարակների միջև եղող պարսպի տարածությանը, դրսից կանչեցին հռոմեացիներին և ներս թողին վեր եկողներին: Այսպես առնվեց Տիգրանակերտը և նրա մեծ հարստությունները մատնվեցին կողոպուտի» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 84-86):

«/56/ Երբ Հայաստանը շատ կողմերից այսպես պաշարված էր՝ Տիգրանը մարդ ուղարկեց և իր մոտ հրավիրեց Միհրդատին (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի - Մ.Ֆ.**): Նա նույնպես զորք ուղարկեց Տիգրանակերտ բաղաբեր, որի մեջ գտնվում էր նրա կանանցը: Սրանք, գալով այնտեղ և նետաձգությամբ կտրելով հռոմեական ճամբարից դուրս գալու ճանապարհը, գիշերով նախապես դուրս բերին Տիգրանի կանանցն ու թանկագին ամենասարժեքավոր իրերը: Լուսաբացին հռոմեացիները և նրանց հետ նաև թրակիացիները արհաբար կռվեցին, հայերից շատերին սպանեցին ու կենդանի բռնվածներից շատերին էլ գերի վերցրին, սակայն այն, ինչ-որ նախապես ուղարկված էր, փրկվեց ու հանձնվեց Տիգրանին: /57/ Եվ ահա Տիգրանը, հավաքելով 80.000 հոգի, ցած իջավ, որպեսզի հարստափառիների ձեռքից փրկի Տիգրանակերտը և թշնամիներին հեռացնի: Կամենալով այդ շուտ վերջացնել և տեսնելով, որ հռոմեացիների զորաբանակը սակավաթիվ է՝ նա ասաց. «Եթե նրանք ուզում են որպես դեսպաններ ներկայանալ՝ մեծ բազմությամբ են եկել, իսկ եթե որպես թշնամիներ են եկել՝ չափազանց քիչ են»: Այդ ատելուց հետո նա բանակ դրեց, իսկ Լուկուլիոսը վարպետությամբ ու հոգաբողությամբ ճակատամարտի համար մարտավարա կազմեց և, բաջալերելով իր զորքը, իսկույն փախուստի մատնեց հավաքակողորի աջ թևը, հետո սրա միջոցով հետ մղեց հարևան զորքը և ապա իրենքով՝ ոռգ զորքը: Հայերն ահաբեկված և անզուսպ կերպով դիմեցին փախուստի ու մարդկանց թվի համեմատ էր նաև նրանց կոտորածը. Այդ ժամանակ Տիգրանն իր արթնայական խույրը և ապարոշը տվեց որդուն ու ինքը փախավ իր ամրոցներից մեկը: Իր հերթին Լուկուլիոսը, վերադառնալով Տիգրանակերտ, պաշարեց բաղաբեր ավելի համարձակորեն, իսկ բաղաբերում գտնվող Միհրդատի զորավարներն էլ, որ բոլորովին հուսահատվել էին, իրենց փրկելու համար բաղաբեր հանձնեցին Լուկուլիոսին» (Մեմնոն Հերակլեացի «Պոնտոսյան Հերակլեայի պատմությունը», մաս 56, 57):

«/1/ Այդ ժամանակ Լուցիոս Լուկուլիոսը, պատերազմում հաղթելով Ասիայի տիրակալներ Միհրդատին (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի - Մ.Ֆ.**) և Տիգրան Հային ու ստիպելով նրանց խուսափել ճակատամարտից, պաշարեց Տիգրանակերտը, բայց բարբարոսները

նետաձգությամբ և պաշարողական մեքենաների վրա թափած նավթով մեծապես վնասեցին նրան: Այս դեղանյութը կուպրաշատ էր և բոցավառվող, այնպես, որ հոկիզում էր այն ամենը, ինչի կպչում էր, և ոչ մի հեղուկով հեշտ չէր այն հանգցնել: Այս բանից Տիգրանը տորից սրտապնդվելով՝ այնքան մեծ զորքով առաջ եկավ, որ Նույնիսկ ծիծառեց այնտեղ գտնվող հռոմեացիների վրա: Պատմում են, ուրեմն, թե նա իբր ասել է. «Եթե եկել են պատերազմելու, քիչ են, իսկ եթե եկել են դեսպանության՝ շատ են եկել»: Նրա հրճվանքը, սակայն, երկար չտևեց, այլ շուտով նրան պարզ դարձավ, թե որքան են քաջությունն և արվեստը գերազանցում են ամեն մի թվի: Նրա փախուստից հետո զինվորները, գտնելով նրա խույրը և մոտիկ ընկած ապարդը, հանձնեցին այն Լուկուլլոսին, բանգի, փախենալով նրանց կողմից ճանաչվելով բռնվելուց, Տիգրանը պոկել էր դրանք ու դեն էր շարտել: /2/ Միևնույն Լուկուլլոսը Տիգրանակերտը գրավեց այնտեղ բնակեցված օտարների ապստամբության հետևանքով, բանգի նրանց մեծ մասը կիլիկիացիներ էին, որոնք մի ժամանակ տեղահանվել էին իրենց երկրից, և այժմ գիշերով հռոմեացիներին ներս թողեցին: Այնուհետև մնացած ամեն ինչը հափշտակվեց, բացի կիլիկիացիների ունեցվածքից, ընդ որում Լուկուլլոսը բռնությունից փրկեց շատ ազդեցիկ մարդկանց կանանց, երբ նրանք գերի էին ընկել, և իր այդ վարքագծով շահեց նրանց ամուսինների սրտերը: Բացի դրանից նա ընդունեց Կոմագենի արքա Անտիոքին, սա իշխում էր Եփրատին և Տավրոսին հարող Ասորիքի մասին, Ալեքսանդրիոս անունով արաբների առաջնորդին, ինչպես նաև այլոց, որոնք փորձեցին նրա հետ բարեկամություն հաստատել:» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 36, գլուխ 1b, 2):

«/2. 1. 14/ Թեև Մեծ Հայաստանում՝ Տիգրանակերտի մոտ, Տիգրանի և Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին – Մ.Ֆ.) դեմ ինքը Լուկուլլոսն ուներ ոչ ավելի քան 15.000 զինվոր, իսկ թշնամին անթիվ բազմություն ուներ, որը նույն այդ պատճառով դժվարաշարժ էր, նա թշնամու այս անհարմարությունից օգտվեց, հարձակվեց նրա դեմ և չկարողանալով մարտաշարքերի վրա և իսկույններս այնպես ցրվ տվեց, որ Նույնիսկ իրենք՝ թագավորները, դեն գցելով պատվանշանները, փախան...: /3.2.4/ Լուկուլլոսը, որը Տիգրանակերտի մոտ Մեծ Հայաստանում մարտնչելու էր Տիգրանի ու Միհրդատի դեմ, իսկույն իր զորքի մի մասով գրավեց մոտակա բլրի հարթ գագաթը, ապա սլացավ ցածում գտնվող թշնամիների վրա և կողքից հարձակվեց նրանց հեծելազորի վրա: Թիկունքից անմիջապես հետամուտ լինելով նաև նրանց խանգարված հեծելազորին՝ նա փայլուն հաղթություն տարավ:» (Ֆրոնտին «Ստրատեգամենթ» գիրք 2, գլուխ 1, մաս 14, գիրք 3, գլուխ 2, մաս 4):

«/11.14.15/ Նա, այդքան հզորանալով, Օլիբերիայի մոտ՝ նրա և Եփրատի վրա գտնվող Չևգմայի մոտակայքում, մի քաղաք կառուցեց, որն անվանեց Տիգրանակերտ և, իր ավերած 12 հելլենական քաղաքների մարդկանց այնտեղ հավաքելով, բնակեցրեց: Միհրդատին (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին – Մ.Ֆ.) հաղթած Լուկուլլոսը արշավելով հասավ և վերաբնակիչներին արձակեց յուրաքանչյուրին իր երկիրը, իսկ քաղաքը, որ դեռ կոմագենի կրծածնեց և փոքր գյուղ լսողից, իրեն էլ դուրս բերեց Ասորիքից և Փյունիկից...: /12.2.9/ Նա, այդքան հզորանալով, Օլիբերիայի մոտ, ինչպես նաև նրա և Եփրատի վրա գտնվող Չևգմայի մոտ քաղաք կառուցեց, որն անվանեց Տիգրանակերտ, որից հետո, իր կողմից ավերած 12 հելլենական քաղաքների մարդկանց այնտեղ հավաքելով, նրանց այնտեղ բնակեցրեց...: Տիգրան Հայը, երբ նա արշավել էր Կասպարովկիս, վատ վարվեց մաժաբեցիների հետ: Նա ողջ բնակչությունը բռնեց և տարավ Միջագետք ու նրանց մեծ մասամբ բնակեցրեց Տիգրանակերտում: Հետագայում, սակայն՝ Տիգրանակերտի նվաճումից հետո, ով որ կարող էր, վերադարձավ հայրենիք» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 14, մաս 15, գիրք 12, գլուխ 2, մաս 9):

«Սամոսատում, որը գտնվում է Կոմագենայում, կա մի լճակ, որից այրվող տիղմ է ելնում՝ այսպես կոչված «մայթա»: Ընկնելով որևէ մի ամուր բանի վրա, այն կպում է դրան, իսկ եթե մարդը դրան ձեռք տա, ապա այրվածք կստանա, ընդ որում չի փրկի նաև փախչելը, բանգի այն ցանկացած դեպքում նրա հետ կլինի: Հենց սրա միջոցով էին իրենց պարիսպները պաշտպանում այն քաղաքի բնակիչները, որը պաշարվել էր Լուկուլլոսի կողմից, Լուկուլլոսի, որի ռազմիկները այրվում էին իրենց գեներրի հետ միասին: Հարկ է նշել, որ ջուրը միայն ավելի է թորեթում այս հուրը և փորձը ցույց է տալիս, որ այն հանգցնել հնարավոր է միայն հողով» (Պլինիոս Ավագ «Բնական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 92):

«Լուկուլլոսը Արիոբարզանեսի (Կասպարովկիսի թագավորության արքա Արիոբարզանես I-ի – Մ.Ֆ.) թագավորության միջով հնարավորինս մեծ անցումներով ուղղվեց դեպի Եփրատ գետ՝ այն վայրը, որտեղ Կասպարովկիսն առանձնանում է Հայաստանից և, չնայած հետև ուներ գաղտնորեն պատրաստված նավակներ...: Այնպես, որ թվաց, թե նման անակնկալ փոփոխությունը չէր կարող տեղի ունենալ առանց աստվածային միջամտության...: Նավթը իր բնույթով կոկոսի յուղի պես մի բան է, որը Նյութ է տալիս կրակին: (Նախադասությունը պատկանում է այլ հեղինակի – Մ.Ֆ.) Սայուստիոսը իր «Պատմություններ»-ում գրում է, որ նավթը պարսիկների հրավառ նյութերից է, որը սնուցում է կրակը...: Մերկ ու պաշտպանված մարմինների դեմ...: Նա ավերեց աստաճաշարները, բանդեց ամրությունները և տիրեց այդ վայրի ամենաբարձր կետին...: Այնուհետև գալիս էին երկաթյա զրահով պատված հեծյալները...: Չիերի վրա Նույն տիպի ծածկոցներ կային, որոնց թվի մեծությունը նման երկաթի կորոններ էին ամրացված...: Առջևից գալիս էին երկաթյա զրահի հագած հեծյալները...: Այդ մեծ պարտության ընթացքում ռազմիկների մի մասը ընկավ սեփական, կամ էլ շրջապատողների գեներրի, սյուսներն էլ կոտորվեցին անասունների պես...: Նրա հոգին անհանգիստ էր և պատված անվստահությամբ...: (Հեղինակը մեջբերում է անում Հրախատ III-ին ուղղված Միհրդատ VI Եվպատորի նամակից – Մ.Ֆ.)... Հռոմեացիներն ուղղվեցին Հայաստան, բայց ոչ թե իմ հետևից, այլ՝ ըստ թագավորությունների ավերելու իրենց սովորության և, բանի որ փոքր պատանդության պատճառով Տիգրանի հիմնական ուժերին չթողեցին մարտի մեջ մտնել, նրա չվառադատված այդ քայլը ներկայացնում են որպես իրենց հաղթանակ» (Սայուստիոս «Պատմություն», գիրք 4, մաս 4):

«Հետ մղվելով Լուցիոս Լիկինիոս Լուկուլլոսի՝ քաջարի այրի և իմպերատորի կողմից, նա իր զորքերի մնացորդներով պահպանեց թե իր թշնամիներն ոգին մեր հանդեպ, թե իր նախկին մտադրությունները» (Ցիցերոն «Ի պաշտպանություն Պուբլիոս Սեստիոսի»): «Ինչ վերաբերում է մեր զինվորներին, ապա նրանց հաջողվել էր վերցնել մեկ քաղաք, որը գտնվում էր Տիգրանի թագավորության մեջ...» (Ցիցերոն «Պոնապոսի հրամանատարության մասին», գլուխ 9, մաս 23):

«Օլիմպիադայից 4 տարի անց Տիգրանի և Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին – Մ.Ֆ.) հավաքեցին 40.000 հետևակային ու 30.000 հեծյալ և, կազմակերպելով դրանք խալայական ձևով, պատերազմ սկսեցին Լուկուլլոսի դեմ: Վերջինս, սակայն, հաղթող մնաց: Տիգրանի 5.000 ռազմիկներ զոհվեցին, իսկ ավելի մեծ բանակություն էլ գերի վերցրեց» (Ֆլեգոն Տրալացի «Օլիմպիադայից»):

«Գիրք 98. Լուցիոս Լուկուլլոսը Հայաստանում մի բանի ճակատամարտերում ջարդում է Միհրդատին (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին – Մ.Ֆ.), Տիգրանի և այդ արքաների հսկայական զորքերը» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը քաղաքի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Լուկուլլոսը Հայաստանում հաղթեց Տիգրանին՝ թագավորներից այդ մեծագույնին» (Վելլեյուս Պատերկուս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 33):

«Երբ նա (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին – Մ.Ֆ.), դաշնակցած Հայաստանի արքա Տիգրանի հետ, կրկին Լուկուլլոսը դեմ պայքարի մեջ մտավ, վերջինս իր համար մեծ հաջողության Տիգրանի նկատմամբ ևս հաղթանակ տարավ» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Հայտնի մարդկանց մասին», գլուխ 74):

«Բացի այդ Լուկուլլոսը, երբ անցավ Եփրատն և Տիգրիսը, Տիգրանակերտ քաղաքի մոտակայքում մարտի մեջ մտավ Միհրդատի ու Տիգրանի դեմ՝ բավականին փոքր ջոկատի ուժերով ոչնչացնելով հսկայական բանակության թշնամիների: Իրոք, հայտնում են, թե այդ ճակատամարտում սպանվել է 20.000 հոգի: Ինչ վերաբերվում է Տիգրանին, ապա նա հազիվ 150 հեծյալների գլուխն անցած դիմեց փախուստի, ընդ որում, որպեսզի չճանաչվի, այդ արեց՝ վրայից նետելով արքայական խույրն և ապարդը: Այդ ժամանակ Լուկուլլոսի մոտ աղաչանքներով ժամանեցին դեսպաններ գրեթե ողջ Արևելքից» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 3):

«Լուցիոս Լուկուլլոսը Հայաստանում հետապնդեց Միհրդատին (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին – Մ.Ֆ.), որը մինչ այդ զրկվել էր Պոնտոսի իշխանությունից: Նույն այս այրը 18.000 հռոմեացիներով հնազանդեցրեց հայերի արքա Տիգրանին՝ ունենալով նաև 7.000 զրահակիր հեծյալ և 2.000 նետածիգներ: Լուկուլլոսը նվաճեց Տիգրանակերտը, որը Հայաստանի մի մեծ քաղաք է» (Ռուֆուս Սեբստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 14):

«Լուկիոս Լուկուլլոսը ջախջախեց Տիգրանին և Միհրդատին (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին – Մ.Ֆ.) ու առաջինն էր, որ մինչև կեսնորոնական Հայաստան և Նիսիդիս ամրություններ կառուցեց՝ այդ հողերն ընդգրկելով հռոմեական տերության կազմում» (Հուսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 3, գլուխ 32):

«Իր հերթին Լուկուլլոսը, հետապնդելով փախչող թշնամուն, մտավ Տիգրանի տիրույթներ: Նա գրավեց Տիգրանակերտը, սա մի անգամ հայտնի քաղաք է Արզանեայում, իսկ իրեն էլ՝ արքային, որը Լուկուլլոսի դեմ էր ելել 7.500 հետևազորով և 100.000 նետածիգներով, վերջինս, ունենալով միայն 18.000 ռազմիկներ, այնպես ջախջախեց, որ հայերի մեծ մասը զոհվեց» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն քաղաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 9):

⁵⁶⁴ «Տիգրանը և Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին – Մ.Ֆ.) շրջելով երկիրը՝ նոր բանակ էին հավաքում, որի հրամանատարությունը հանձնվեց Միհրդատին, բանի որ Տիգրանը մտածում էր, թե նրա կրած անհաջողությունները նրան դաս եղած կլինեն: Նրանք նաև դեսպաններ ուղարկեցին Պարթև թագավորի (Պարթևական թագավորության արքա Հրախատ III-ի (մ.թ.ա. մոտ 70-58) – Մ.Ֆ.) մոտ՝

Նրանից օգնություն խնդրելով: Նրանց հակառակ՝ Լուկուլլոսը ևս դեսպաններ ուղարկեց վերջինիս մոտ՝ պահանջելով կամ դաշնակցել իր հետ, կամ չեզոք մնալ, սակայն Պարթևը երկուսի հետ էլ գաղտնի դաշն կնքեց, բայց ի վերջո ոչ մեկին էլ չօգնեց: Այս ընթացքում Միհրդատը ամեն բաղաժառանգ զենք էր պատրաստում և զինվորագրում էր գրեթե բոլոր հայերին: Նրանցից նա ընտրեց լավագույններին՝ շուրջ 70.000 հետևակ և դրա կեսի չափ հեծյալների, իսկ մնացյալին ազատ արձակեց: Ընտրվածներին նա բաժանեց ջոկատների և վաշտերի՝ հռոմեական զորքերի նման, և հանձնեց պոնտացի գնկավորականներին՝ նրանց վարժեցնելու համար...: Եվ ահա դարձյալ մեծ փոշի բարձրացավ՝ ազդարարելով Տիգրանի մոտենալը: Երագիրն այն էր, որ Լուկուլլոսը մարտ երկու թագավորների միջև, բայց Լուկուլլոսը, այդ զգալով, իր լավագույն հեծյալներին ու դարկեց բավական առաջ, Տիգրանի հետ կռվի բռնվելու և խանգարելու նրան, որպեսզի ճանապարհի ընթացքից չկարողանա մարտական կարգ հաստատել, իսկ ինքը, Միհրդատի շուրջ խանդակ փորելով, նրան մարտի էր դրդում, բայց չկարողացավ գրգռել, մինչև որ ձմեռը վրա հասավ և բոլորի գործը խանգարեց» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 87):

«Լուկուլլոսը ամռան կեսին սկսեց արշավանալ, բանգի ցրտերի պատճառով անկարելի էր գարնանը ներխուժել թշնամու երկիրը: Նա ավերեց երկրի որոշ մասերը, որպեսզի բարբարոսները, պաշտպանելով այն, ներքաշվեն պատերազմի մեջ, բայց, բանի որ նրանք դարձյալ չշարժվեցին, ինքն արշավեց նրանց վրա» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 40):

⁵⁶⁵ «Մրան (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին - Մ.Ֆ.**), որ վախեցած էր և փախստական, Հայոց թագավոր Տիգրանը, ընդունեց, հավատը նրա գործերի նկատմամբ վերջինիս մեջ ամրապնդեց, բեկվածին բարձրացրեց, հուսալքվածին բաջալերեց» (Ցիցերոն «Պոմպեոսի հրամանատարություն մասին»):

«Միհրդատը (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին - Մ.Ֆ.**), մեկ տարի և ութ ամիս մնալով Հայաստանի կողմերում, դեռևս չէր ներկայացել և չէր տեսնվել Տիգրանի հետ: Եվ, երբ Տիգրանը, անհամար զգալով, խնդրեց, որ Միհրդատն իրեն տեսության գա, նա նրան ընդունեց շուրջով և արժանի արեց թագավորական պատիվների: Մոտ երեք օր նա գաղտնի խորհրդակցություն ունեցավ Միհրդատի հետ և ապա բարեկամաբար նրան փարթավ զգեստներ պարգևեց, 10.000 հոգանոց հեծելազոր տվեց և ուղարկեց Պոնտոս» (Մեմֆոն Հերակլեացի «Պոնտական Հերակլեայի պատմությունը», մաս 55):

«Եվ ահա, բանի որ Միհրդատը (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին - Մ.Ֆ.**) ենթարկվել էր բախտի երկու ծայրահեղություններին, Տիգրանը նրան հանձնեց գործի հրամանատարությունը, բանգի, շատ անգամներ պարտվելով և հաղթելով, ենթադրում էր, որ նա ոչ պակաս հմուտ էր դարձել ռազմական արվեստին: Դրանից հետո նրանք, ասես թե նոր էին պատրաստվում պատերազմ սկսելու, դեսպաններ ուղարկեցին հարևաններին և, խիջիայոց նաև՝ Արշակ Պարթևին (**Պարթևական թագավորության արքա Պրահատ III-ին - Մ.Ֆ.**), թեպետև սա փոքրիկ մի երկրամասի պատճառով Տիգրանի հանդեպ թշնամություն ուներ, ընդ որում հենց այդ երկրամասն էլ նրանք խոստացան զիջել նրան: Միաժամանակ նրանք մեղադրում էին հռոմեացիներին, ասելով, որ, եթե իրենք առանձին մասն և հռոմեացիները հաղթեն իրենց, ապա անհապաղ կարշավեն նաև նրա դեմ, բանգի ամեն մի հաղթողի բնակչից հատուկ և անհապաղությամբ և նրա ընթացողությունը ոչ մի սահման չի ունենում: Այսպես՝ ևս հռոմեացիների պարագայում կլինի, ասում էին նրանք, հռոմեացիները, որոնք ուժով տիրել են շատերին, չեն ցանկանա զոհվել այդ ամենից: Մինչ նրանք այդպես էին գործում, Լուկուլլոսը Տիգրանին չիտապնդեց, այլ թույլ տվեց նրան շատ ազատորեն փրկվել: Այդ ժամանակ Լուկուլլոսը բաղաժառանգների և մյուսների կողմից պաշտոնական հայտարարվեց այն մեղադրանքով, որ իբր չի ցանկանում վերջ տալ պատերազմին, որպեսզի կարողանա իր իշխանությունը երկարաձգել, ուստի նրանք միասնաբար իշխանությունը վերադարձրին պարտողների ու դրանից հետո, երբ պարզ դարձավ, որ նա շարունակում է նույն եղանակով գործել, նրանք ուղարկեցին այդ տարվա կոնսուլին՝ փոխարինելու Լուկուլլոսին...: Կոնսուլի տեղ Լուկուլլոսից և Ալեքսանդրիոսի ուղարկած դեսպաններից տեղեկանալով Տիգրանի ու Միհրդատի կողմից Արշակին ուղարկված դեսպանության մասին՝ Լուկուլլոսն ինքը ևս, դրան հակառակ, դաշնակցելու համար մարդ ուղարկեց նրա մոտ, սպառնալիքներով, եթե օգնելու լինի նրանց, ինչպես նաև խոստումներով, եթե ներտրելու լինի իրեն: Արշակը, սակայն, բանի որ դեռևս զայրացած էր Տիգրանի վրա և միաժամանակ ոչ մի կասկած չուներ հռոմեացիների հանդեպ, փոխադարձ դեսպաններ ուղարկեց ու բարեկամություն և դաշնակցություն հաստատեց: Հետո, սակայն նա, տեսնելով իր մոտ ժամանած Սեկիլիոսին, կասկածեց, որ սա իր երկիր է եկել նաև ուժերը լրտեսելու համար, բանգի այդ պատճառով, և ոչ թե տեղի ունեցած համաձայնության հետևանքով, ուղարկվել էր ռազմական գործերում աջակցություն մի մարդ: Այս ամենի պատճառով հետագայում Արշակն այնուհանդերձ ոչ մի օգնություն ցույց չտվեց նրան, բայց և միաժամանակ ոչնչով չհակառակվեց, այլ կանգնեց երկու կողմերի միջև՝ չցանկանալով, ինչպես բնական էր, ուժեղացնել նրանցից որևէ մեկին, բանգի նա կարծում էր, որ կողմերի միջև հավասար կռիվը իր համար մեծագույն ապահովություն կլինեք: Այդ տարին, ահա, Լուկուլլոսն այսպես գործեց և գրավեց Հայաստանի շատ մասերը» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 36, գլուխ 3):

«Լուկուլլոսը տարավ իր լսելի նման և ավելի վատ խոսքեր: Նա հրաժարվեց պարթևների դեմ արշավելուց և ամռան կեսին դարձյալ բայեց Տիգրանի դեմ: Տալլոսն անցնելուց հետո, սակայն, նա փախուցեց, տեսնելով, որ արտերը դեռևս կանաչ են՝ հունձն այստեղ այսպես ուշանում է օդի սառնության պատճառով: Այնուամենայնիվ, նա ցած իջավ, երկու թե երեք անգամ հետ մղեց հայերին, որոնք համարձակվել էին հարձակվել իր վրա, և սկսեց անարգել ավերել բնակավայրերը: Նա գրավեց Տիգրանի համար պատրաստված ցորենի պաշարները և դրանով իսկ թշնամուն մատնեց այն զրկալիներին, որոնցից մինչ այդ վախենում էր ինքը: Լուկուլլոսը բանիցս փորձեց հայերին մարտի կոչել նրանց ճամբարը խանդակով փակելու միջոցով, կամ էլ նրանց աջի առաջ երկիրը ավերելով, սակայն նրանք, այն բանից հետո, երբ Լուկուլլոսն իրենց պարտության էր մատնել, հանգիստ էին մնում: Այնժամ նա շարժվեց դեպի Արտաշատ՝ Տիգրանի անբախտաբաժնի խնդրանքով, որտեղ գտնվում էին թագավորի մանկահասակ երեխաները և նրա կանայք: Լուկուլլոսը ենթադրում էր, թե Տիգրանն այս բաղաժառանգ արդեն առանց մարտի չէր զիջելու» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Լուկուլլոս», գլուխ 31):

⁵⁶⁶ «Լուկուլլոսը շարժվում էր դեպի այդ բաղաժառանգ և Տիգրանը չէր կարող այս հանդուրժել: Նա իր զորքերով արշավեց և չորրորդ օրը բանակեց հռոմեացիների մոտ, որոնցից իրեն բաժանում էր Արտաշատ գետը: Արտաշատ գետի ճանապարհին հռոմեացիներն անհրաժեշտաբար պետք է անցնեին այդ գետը: Լուկուլլոսը զոհ մատուցեց աստվածներին, ասես հաղթանակն արդեն տարել էր, և սկսեց իր զորքն անցկացնել մյուս ափը: Նա առջևում դասավորելով 12 կահորտներ, իսկ մնացյալ զորքը թողեց հետևում, որպեսզի թշնամին չհարվածի թիկունքից: Նրանց դեմ կանգնած էին թշնամու մեծաթիվ հեծելազորը և ընտիր զորքեր, իսկ առաջին շարքերում գտնվում էին հեծյալ աղեղնավոր մարդիկը ու նիզաճավոր իբերները, որոնք, բոլոր օտարականներին ամենաշատը, Տիգրանը փստախում էր իբրև առանձնապես մարտունակների: Նրանք, սակայն, ոչ մի սխրանք չկատարեցին, այլ, հռոմեական հեծելազորի հետ մի փոքր ընդհարվելուց հետո չդիմացան հետևակի հարձակմանը և ցրվեցին այս ու այն կողմ: Հռոմեական հեծյալները, նրանց հալածելով, նույնպես ցրվեցին տարբեր կողմեր: Այդ պահին երևաց Տիգրանի հեծելազորը: Լուկուլլոսը, տեսնելով ձիավորների շքեղությունը և բազմությունը, վախեցավ ու հրամայեց իր հեծյալներին դադարեցնել հետապնդումը: Նրանից հետո նա ինքն առաջինը հարվածեց արտուպառնեացիներին, որոնք լավագույն ուժերը գտնվում էին հենց իր դիմաց: Արդյունքում՝ նա նրանց հենց սկզբից այնպիսի սարսափ պատճառեց, որ նրանք փախուստի դիմեցին՝ դեռևս ձեռնամարտի չբռնված: Այդ ճակատամարտում Լուկուլլոսի դեմ մասնակցած երեք թագավորներից առավել խայտառակ փախչողը Միհրդատ Պոնտացի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին - Մ.Ֆ.**) եղավ, որը չդիմացավ անգամ հռոմեացիների ռազմական աղաղակներին: Հետապնդումը երկար տևեց և շարունակվեց ողջ գիշեր, բանի դեռ հռոմեացիները չհոգնեցին ոչ միայն սպանելուց, այլև՝ գերիներ վերցնելուց և ավար հավաքելուց: Լիվիոսը պատմում է, որ եթե առաջին ճակատամարտում թշնամու կորուստն ավելի մեծ էր, ապա այս կռվում սպանվել և գերի էին ընկել առավել անվանի մարդիկ» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Լուկուլլոս», գլուխ 31):

«Այս ընդհարման ժամանակ թշնամու հեծելազորը հռոմեացի հեծյալներին դժվար դրության մատնեց, իսկ հետևակի հետ էլ նրանցից ոչ մեկը ձեռնամարտի դուրս չեկավ: Իրոք, նրանք փախչում էին ամեն անգամ, երբ Լուկուլլոսի վահանակիրները օգնության էին հասնում հեծելազորին: Արդյունքում՝ թշնամիները որևէ վնաս չկրեցին, բանի որ նրանք, հետ դառնալով և հետապնդողներին նետահարելով, շատերին հենց տեղում սպանեցին, իսկ շատ շատերին էլ վիրավորեցին: Հարկ է նշել, որ վերքերը ծանր էին և դժվար բուժելի, բանգի նրանք գործածում էին երկօայր նետեր, որոնք ծայրերը այնպես էին իրար ազդուցված, որ նետերը, թե մարմնի որևէ մասում մնալու և թե դուրս բաշվելու դեպքում, արագորեն սպանում էին, որովհետև երկաթյա ծայրերից մեկը, որը չէր ամրացված, մնում էր վերքի մեջ» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 36, գլուխ 5):

«/74/ (**հեղինակը մեջբերում է անում Պրահատ III-ին ուղղված Միհրդատ VI Եվպատորի նամակից - Մ.Ֆ.**)...: /75/ Հենց այդ ժամանակ էլ, ահա, բյուրանիացիները մոտենում են Արաժանի գետին...: Մարտն, ըստ էության, սկսեցին և ավարտեցին հեծյալ մարտի հնարքներով...: /76/ Դրա հետ միաժամանակ էլ նրանց բոլորի վրա, որոնք զգեցին էին ոգին, օգտվելով տեղանքի ազատությունից ավելի ու ավելի շատ կահորտներ էին նետվում, ընդ որում այնպիսի ոգևորությամբ, ինչը լինում է գործի բարեհաջող շրջադարձի պարագայում» (Սալյուստիոս «Պատմություն», գիրք 4, մաս 74-76):

«Գիրք 98. Լուկուլլոսը Տիգրանի հետ միասին ի վիճակի չի լինում հետապնդել Միհրդատին (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին – Մ.Ֆ.**) և դրանով ավարտին հասցնել իր հաղթանակը՝ կասեցված ռազմիկների խռովության պատճառով, որոնք չէին ուզում ավելի առաջ գնալ, իսկ Վալերիայի լեզենն էլ, նույնիսկ ստանալով լրիվ աշխատավարձը, այնուհանդերձ լքեց Լուկուլլոսին» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը» բաղադրյալ հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

⁵⁶⁷ «Նման հաջողությունից ոգևորված և բաջալերված՝ Լուկուլլոսը որոշեց շարունակել իր ուղին դեպի երկրի խորքը ու վերջնականապես ճնշել թշնամու դիմադրությունը, սակայն աշնանային գիշերահավասարի ժամանակ եղանակն անսպասելիորեն սաստիկ փչացավ: Գրեթե անընդհատ ձյուն էր տեղում, իսկ երբ երկինքը պարզվում էր, այնքան եղյամ էր նստում և սառցակալում էր: Ձիերը հազիվ էին կարողանում խմել սառցակալած ջուրը, նրանք դժվարությամբ էին անցնում սառած գետը, բանի որ սառույցը պատռում էր և կտրում նրանց ջրերը: Այդ վայրերի մեծագույն մասը ծածկված էր խիտ անտառներով, շատ էին կիրճերն և ճախճները, այնպես, որ զինվորները ոչ մի կերպ չէին կարողանում չորանալ: Ծանապարհին զինվորները ծածկվում էին ձյունով, թրջվում էին և, բանի որ գիշերում էին բաց տեղերում, խիստ տանջվում էին: Այդ պատճառով էլ ճակատամարտից հետո նրանք սոսկ մի բանի օր հետևեցին Լուկուլլոսին, այնուհետև սկսեցին բողոքել: Սկզբում իրենց տրիբունների միջոցով նրանք միայն խնդրում էին նրան, բայց հետո նրանց հավաքները դարձան առավել աղմկայի, իսկ վերջում էլ սկսեցին գիշերներն աղմկել վրաններում, ընդ որում դա արդեն ապստամբական տրամադրության դրսևորում էր: Եվ, թեև Լուկուլլոսը համառորեն խնդրում էր ու պնդում, որ նրանք մի փոքր ևս համբերեն, մինչև որ, վերցնելով Հայաստանի Կարթագենը, չոչնչացնեն ամենաթշնամի մարդու գործը, նա ակնարկում էր Հաննիբալին, բայց համոզել չկարողացավ և ստիպված հետ վերադարձավ» (Պլուտարքոս «Համենամատական կենսագրություններ», «Լուկուլլոս», գլուխ 32):

«/23/ Ինչ վերաբերում է մեր զինվորներին՝ նրանց հաջողվել էր, իրոք, վերցնել մեկ բաղաբ, որը գտնվում էր Տիգրանի թագավորության մեջ, և, հաջողվել էր նույնպես հաղթություն տանել մի բանի ճակատամարտում, սակայն այն կողմերի անչափ հեռավորությանը վատ էր ազդել նրանց վրա և հայրենիքի կարողությունը սկսել էր նրանց հաղթահարել: /24/ Ընթե՛ք ինչ պատահեց հետո այդ մասին ես այլևս չեմ խոսի: Ըստ վերջացավ նրանով, որ մեր զինվորները, առաջ շարժվելու փոխարեն, պահանջեցին արագորեն հետ դառնալ» (Ցիցերոն «Պոմպեյի իրամասնատարության մասին», գլուխ 9, մաս 23, 24):

«Այնքան Լուկուլլոսը, բանի որ շատերը վիրավորվում էին, մի մասն էլ մահանում էր, հաշվաճները հեծեծում էին, իսկ պարենամթերքը պակասում էր, նահանջեց այդ տեղից և արշավեց Նիսիդիսի վրա» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 36, գլուխ 6):

⁵⁶⁸ «Հետդարձի ճանապարհին նա Տավրոսն անցավ այլ լեռնանցքներով և իջավ Միգդոնիա կոչված բարեբեր ու տաք երկիրը: Այստեղ գտնվում է խոշոր և մարդաշատ մի բաղաբ, որ բարբարոսները կոչում են Նիսիդիս, իսկ հույները՝ Միգդոնիան մատիդը: Այս բաղաբում կառավարում էին երկուսը: Իր բարձր դիրքի շնորհիվ կառավարիչը Գուրասն էր՝ Տիգրանի եղբայրը, իսկ իր փոքրիկ և մեքենաներ պատրաստելու մեծ հմտության շնորհիվ՝ նույն այն Կալլիմաքոսը, որն Ամիսոսում Լուկուլլոսին այնքան շատ անախորժություններ էր պատճառել: Լուկուլլոսը բանակեց Նիսիդիսի պատերի տակ և գործի դրեց պաշարողական արվեստի բոլոր հանրները: Շուտով բաղաբը վերցվեց գրոհով: Գուրասը կամավոր հանձնվեց և արժանացավ գթալից վերաբերմունքի, իսկ Կալլիմաքոսին, թեև սա խոստացավ հռոմեացիներին ցույց տալ խոշոր գաղտնի գանձատներ, Լուկուլլոսը նույնիսկ չուզեց լսել և հրամայեց չղթալակապ անել, որպեսզի հետագայում նրան պատժի այն իրդեհի համար, որը ոչնչացրեց Ամիսոսը ու գրկեց Լուկուլլոսին բավարարելու իր պատվասիրությունը և ցույց տալու հույներին իր բարյացակամությունը» (Պլուտարքոս «Համենամատական կենսագրություններ», «Լուկուլլոս», գլուխ 32):

«/6/ Այնքան Լուկուլլոսը, բանի որ շատերը վիրավորվում էին, մի մասն էլ մահանում էր, հաշվաճները հեծեծում էին, իսկ պարենամթերքը պակասում էր, նահանջեց այդ տեղից և արշավեց Նիսիդիսի վրա: Այս բաղաբը կառուցված է Միջագետք կոչված երկրում, բանի այսպես է կոչվում Տիգրիսի և Եփրատի միջև գտնվող ողջ երկիրը: Այժմ այն պատկանում է մեզ և համարվում է մեր գաղութը, բայց այդ ժամանակ Տիգրանը, պարթևներին վերցնելով այն, իր գանձերը և այլ հարստությունների մեծ մասը այնտեղ էր կենտրոնացրել ու իր եղբորը այնտեղ բերդապահ էր կարգել: Լուկուլլոսը, ամռանը հասնելով այս բաղաբը, թեպետ հարձակվում էր ոչ խիջիայից, բայց ոչինչ չկարողացավ վճռել, բանի բաղաբի պարիսպները և կրկնակի, և աղյուսաշեն լինելով, մեծ հաստություն ունեին ու բաժանված էին խորը խրամատով, այնպես, որ ոչ մի տեղում նա չկարողացավ ոչ բանդել, ոչ իսկ խախտել այն, ընդ որում Տիգրանը նույնիսկ օգնության չէկավ յուրայիններին: /7/ Երբ ձմեռը վրա հասավ և բարբարոսները դարձան առավել անզույգ, բանի որ իրենք գերազանցել էին հռոմեացիներին ու երբեք չէին սպասում, որ նրանք իրենց տեղերից կշարժվեն, Լուկուլլոսը ընտրելով անլուսնկա մի գիշեր, երբ ուժեղ տեղատարափ և անայրոպ էր, ուստի թշնամին չէր կարող նախապես ոչինչ ոչ տեսնել, ոչ իսկ՝ լսել, լքեց արտաքին շրջապարիսպը ու միջակա խրամատը՝ թողնելով մի փոքր խումբ: Արդյունքում՝ Լուկուլլոսը շատ տեղերում մոտեցավ պարսպին, առանց դժվարության անցավ իրողաբները և հեշտությամբ սպանեց այնտեղ թողնված ոչ մեծաթիվ պահակներին: Այսպիսով՝ խրամատի մի մասը նա լցրեց, բանից բարբարոսները բանդել էին կամուրջները, իսկ ուժեղ տեղատարափի պատճառով էլ ոչ նետածությունը, ոչ իսկ կրակը չէին կարողանում նրան վնասել: Ուստի, անցնելով այն, նա անմիջապես գրավեց ամեն ինչ, բանի որ ներքին շրջապարիսպը այնքան ամուր էր, իսկ արտաքին պարսպի ամրությունը վատահույություն էր ներշնչում: Ինչ վերաբերում է միջնաբերդի փախածներին, որոնց մեջ էր նաև Տիգրանի եղբայրը, ապա հետագայում նա ստիպեց նրանց հանձնվել: Այսպիսով՝ նա և մեծաթանակ հարստություն ձեռք բերեց, և հենց այնտեղ էլ ձմեռեց» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 6, գլուխ 6, 7):

«Զմռան գալուսն պես Լուկուլլոսը, Հայաստանից անցնելով Միջագետք, գրոհի ենթարկեց և գրավեց Նիսիդիսը՝ այդ վայրերում այդ ժամանակ հայտնի մի բաղաբ» (Օրոսիոս «Պատմությունը ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 3):

«/14/ Միջագետքում Լուկուլլոսը գրավեց Նիսիդիսը...: /15/ Եւ ձեռք գցեց Մարաստանը, որը Հայաստանի մի հարուստ շրջան էր, իսկ այդ միջոցով էլ նաև՝ Մեդիտի և Միջագետքի շրջանները, գրավեց Նիսիդիսը ու գերեց արքայադուրը: Դրանից հետո նա արդեն պատրաստ էր ելնել Դարսիկոսի փոթորիկի դեմ, սակայն փոխարինվեց այլ անձով» (Ռուֆուս Մեթուսոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 14, 15):

«Դրանից հետո Լուկուլլոսը գրավեց Նիսիդիսը և գերեց արքայի եղբորը» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմությունը բաղաբի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 9):

⁵⁶⁹ «Այդ Տիգրանը բաշկեց Հայաստանի ներքին մասերը, իսկ Միհրդատը (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին – Մ.Ֆ.**) գնաց Պոնտոսի իր թագավորության մնացած մասերը՝ իր հետ ունենալով 4.000 յուրայինների և նույնքան էլ Տիգրանից ստանալով: Լուկուլլոսը շարժվեց նրա հետքերով, սակայն նա ևս ստիպված եղավ պարենամթերքի պակասի պատճառով հեռանալ: Կանխելով Ֆաբիոսին, որն այստեղ որպես գլխավոր իրամասնատար էր թողնվել Լուկուլլոսի կողմից, և փախուստի մասնելով նրան՝ Միհրդատը սպանեց 500 հոգու: Ֆաբիոսը, ազատելով բոլոր ստրուկներին, որոնք ուներ ճամբարում, մեկ ողջ օրվա ընթացքում կրկին մարտի մեջ մտավ Միհրդատի դեմ: Միտքը ընթանում էր փոփոխական հաջողությանը այնքան ժամանակ, մինչև որ կարիք չէրվավ ծնկի բարի և աչքի տակ նետի հարված ստացած Մարտիոսի դուրս հանել մարտից: Դրանից հետո շատ օրեր հանգստություն էին, բանի որ նրանք անհանգստանում էին արքայի առողջության համար, իսկ այլք էլ շատ վիրավորներ ունեին: Միհրդատի նկատմամբ հոգ էին տանում ագարները՝ սկյութական մի ցեղ, որը բուժման համար օգտագործում է օձի թույնը և դրա համար էլ միշտ արքայի կողքին է: Այնուհետև Ֆաբիոսի մոտ իր գործով եկավ Լուկուլլոսի մեկ այլ զորավար Տրիպարիոսը և ընդունեց նրանից և իշխանությունը, և կոչումը, իսկ երբ որոշ ժամանակ անց Ֆաբիոսը ու Միհրդատը պատրաստվեցին իրար դեմ կրկին մարտի մեջ մտնել, այնպիսի փոթորիկ բարձրացավ, ինչպիսին ոչ-ոք չի հիշում: Այն տապալեց վրանները, պարուրեց գունակն և անատուններին, իսկ մարդկանցից ոմանց էլ անդունդը գցեց, այդ պատճառով էլ նրանք հեռացան իրարից» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 88):

«/8/ Լուկուլլոսն այս կերպ Նիսիդիսը գրավեց, սակայն Հայաստանի, ինչպես և Պոնտոսի շուրջը գտնվող մի շարք երկրամասեր կորցրեց, բանից Տիգրանը, կարծելով, թե Նիսիդիսը անառիկ է, օգնություն չուարկեց, այլ արշավեց դեպի վերոհիշյալ երկրամասերը, որպեսզի, բանի դեռ Լուկուլլոսը զբաղված էր Նիսիդիսի շուրջը, ինքը կարողանար հետ նվաճել դրանք...: /9/ Մինչ այս դեպքերը տեղի էին ունենում, Միհրդատը (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին – Մ.Ֆ.**), մտնելով մյուս Հայաստանը և նրա մեծակա շրջանները, հանկարծակի հարձակվելով հռոմեացիներից շատերին, որոնք թափառում էին երկրով մեկ, ոչնչացրեց, իսկ մյուսներին էլ պատերազմում ջարդեց: Դրանով իսկ նա երկրի մեծագույն մասը արագորեն նվաճեց, բանից մարդիկ նրան համակրում էին և համազգի լինելու, և հայրենի թագավորական իշխանություն ունենալու պատճառով, մինչդեռ հռոմեացիներին ստում էին և այլազգի լինելու, և, որպես իշխողներ, իրենց հալածած լինելու պատճառով: Արդյունքում՝ մարդիկ անցան նրա կողմը և դրանից հետո հաղթեցին այնտեղի կառավարիչ Մարկոս Փաբիոսին, բանից թրակիացիները, որոնք նախապես վարձկաններ էին Միհրդատի մոտ, իսկ այժմ Փաբիոսի հետ էին, ինչպես նաև հռոմեական բանակատեղում գտնվող ստրուկները նրանց մեծապես օգնեցին: Միաժամանակ թրակիացիները, Փաբիոսի կողմից հետախուզության ուղարկվելով, ոչ մի որոշակի տեղեկություն չհաղորդեցին նրան և դրանից հետո, երբ նա առաջվա նման անզույգ առաջանում էր, Միհրդատը հանկարծակի հարձակվեց նրա վրա, ընդ որում այդ ժամանակ նրանք ևս համատեղ նետվեցին հռոմեացիների վրա: Միաժամանակ ստրուկները ևս, որոնց համար բարբարոս

թագավորը ազատություն էր հռչակել, մասնակցեցին գործին: Եվ նրանք իրոք կոչնչացնեն նրանց, եթե Միհրդատը, որն արդեն յոթանասուն տարեկանն անց լինելով դեռևս կոպում էր, բարով չվիրավորվեր: Այս էլ երկուդ ներշնչեց բարբարոսներին, թե նա կարող է մեռնել ուստի և այդ պատճառով նրանք դադարեցրին կռիվը, ինչի պատճառով Փաբիոսն ու մյուսները կարողացան ապահով տեղ փախչել» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 36, գլուխ 8-9):

«Այս մեղադրանքներն իրենց ներգործությունն ունեցան Լուկուլլոսի զորքերի վրա և նրանք չիտնեցին իրենց զորապետին Տիգրանի ու Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) դեմ: Վերջինս չհապաղեց Պոնտոսից դարձյալ մտնել Պոնտոս և սկսեց վերանվաճել իր թագավորությունը, իսկ հռոմեացի զինվորները անգործ նստել էին Գորդիենեում՝ պատճառ բռնելով ձմեռը և սպասելով, որ ահա-ահա կհայտնվի Չնեոս Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնեոս Պոմպեոսը – Մ.Ֆ.) կամ մեկ ուրիշ զորավար, որը կփոխարինի Լուկուլլոսին» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Լուկուլլոս», գլուխ 34):

«Եվ նա անձամբ ինքնին շատ կորովայից էր, հենց նա էր, որ մեր տերության ռիտերի թշնամուն՝ Պոնտոսից վտարված Միհրդատին (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին – Մ.Ֆ.), իր զորքերով իր իսկ թագավորության մեջ պաշտպանեց» (Ցիցերոն «Ի պաշտպանություն Պուբլիոս Սեպտիմի»):

«Նա (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) անակնկալ ներխուժեց անպաշտպան դաշտերը...: Միաժամանակ տարբեր տեղերից մարդկանց հսկայական մեծություն ներխուժեցին չափազանց բազմաթիվ զորքերով, որոնց բնակչությունը ցրվել էր դաշտերով, ինչպես խաղաղ ժամանակ...: Նա ճակատամարտերում շատ ակտիվ էր...» (Սալյուստիոս «Պատմություն», գիրք 5, մաս 1):

⁵⁷⁰ «Այս ամենի արդյունքում Փաբիոսը հետ չարտվեց և պաշարվեց Կաբեյրայում, թեև ի վերջո փրկվեց Տրիարոսի կողմից: Սա գալիս էր Ասիայի կողմից, նրան ուղարկել էր Լուկուլլոսը և արդյունքում, իմանալով, թե ինչ է կատարվել, ինչպես հնարավոր էր այդ պայմաններում ուժ հավաքեց ու անցավ հարձակման: Իր հերթին, իմանալով այս մասին, Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) հետ բաշխեց: Այս բանից հետո Տրիարոսը սրտապնդվելով, փախչող Միհրդատին մինչև Կոմանա հալածեց, որտեղ հաղթեց: Զանի որ Միհրդատը բանակել էր հանդիպակաց ափին այն գետի, որի կողմից մոտենում էին հռոմեացիները, ապա ցանկացավ նրանց հետ կռիվ բռնել, բանի դեռ նրանք ճանապարհից հոգնած էին, ուստի ինքը եկավ ընդառաջ և միաժամանակ ուրիշներին ևս կարգարդեց, ճակատամարտի ընթացքում մեկ այլ կամրջով անցնելով, հարձակվեց: Եվ ինքը, թեպետև երկար ժամանակ հավասար կերպով կռվում էր, կամուրջը, որի վրայով շատերը համատեղ բազմության անցնում էին... (տեքստը վնասված է – Մ.Ֆ.) գրկեց նրան օգնությունից ու շփոթության մատնեց» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 36, գլուխ 10):

⁵⁷¹ «Այնժամ Տիգրանը Միհրդատին (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին – Մ.Ֆ.) հետ ուղարկեց իր երկիրը, իսկ ինքը եկավ իր Պոնտոսից և այստեղ իրեն դիմադրած Լուցիոս Փաննիոսին շրջապատեց ու պաշարեց, մինչև որ Լուկուլլոսն, այդ մասին իմանալով, օգնություն ուղարկեց» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 36, գլուխ 8):

⁵⁷² «/89/ Լուր ստանալով Լուկուլլոսի մոտենալու մասին՝ Տրիարոսը, ձգտելով գործն ավարտել մինչև նրա գալը, գիշերով շարժվեց դեպի Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) առաջապահ պահակային ջոկատները: Երկար ժամանակ մարտը անորոշ ընթացք ուներ, բայց ի վերջո արքան իր հատվածում ուժեղ հարվածով վճռեց վերջինիս ելքը և, ցրելով թշնամիներին, հետևազորը փակեց ճահճուտում, որտեղ նրանք բոլորը զոհվեցին նույնիսկ հնարավորություն իսկ չունենալով կանգնել: Հեծելազորին նա եռանդուն կերպով հետապնդեց հարթավայրում, հույս ունենալով օգտվել ճակատագրի հաջող շրջադարձից, և դա տևեց այնքան ժամանակ, մինչև որ ինչ-որ մի հռոմեական ցենտուրիոն, որը վազում էր նրա կողքից ինչպես ստրուկ, նրան ազդրից չվիրավորեց սրի հարվածով՝ հույս չունենալով, որ կիսոցի թիկունքից զրահի պատճառով: Միհրդատի մոտիկները անսխալապես սպանեցին սրան, իսկ Միհրդատը տարվեց թիկունք: Արդյունքում՝ նրա բարեկամները հապճեպ հետ կանչեցին զորքը՝ չնայած փայլուն հաղթանակին: Արդյունքում՝ մարտնչողների մոտ նման անմիտ հրամանից շփոթության և վախ առաջացավ ու նրանք կասկածեցին, թե մի վառ բան չի՞ եղել արդյոք մյուս կողմից: Ի վերջո, երբ նրանք իմացան, թե ինչ է եղել, հարթավայրում շրջապատեցին Միհրդատին և այնքան ժամանակ աղմկեցին, մինչև որ բծիշկ Տիմոթեոսը չկանգնեցրեց արյունը ու արքան չերևեաց ռազմիկներին մի բարձրադիր վայրում...: Հենց որ Միհրդատը ոտքի կանգնեց, նա անսխալապես էլ սկսեց հանդիմանել նրանց, որ զորքը դուրս են հանել մարտից, և նույն իսկ օրը այն կրկին տարավ հռոմեական ճամբարի վրա, սակայն, վախեցած լինելով հռոմեացիներն, վերջիններս արդեն հասցրել էին լե՛յ ալ: Երբ սկսեցին կողոպտել հռոմեացիները դիակները, պարզվեց, որ սպանվել են 24 տրիբուն և 150 ցենտուրիոն: Նման քանակություն հազվադեպ էր լինում, որ զոհվել հռոմեացիների կողմից մեկ մարտում: /90/ Միհրդատը նետվեց դեպի Պոնտոս, որը հռոմեացիներն այժմ անվանում են Փոքր Պոնտոս, և այն ամենը, ինչ հեշտ էր տանել իրեն վերցրեց, իսկ ինչ հարմար էր՝ ոչնչացրեց, նախապես զրկելով պարենամթերքից մոտեցող Լուկուլլոսին...: Երբ Լուկուլլոսն արդեն ճամբար գարկած կանգնած էր Միհրդատի դեմ, Ասիայի այս տիրակալը ամենուր տուրիստականեր նույնպե՛ս և հայտարարեց, որ հռոմեացիները մեղադրում են Լուկուլլոսին պատերազմել նախապես ժամկետից ապել ձգձգելու մեջ, ազատ են արձակում իրենց զորքում գտնվող ռազմիկներին ու բռնագրավում չինագրավողների ունեցվածքը: Երբ այդ հայտարարվեց, բոլորը ցրվեցին՝ բացառությամբ բլերի, որոնք, լինելով անչափ աղքատ և դրա համար էլ չվախենալով պատժից, մնացին Լուկուլլոսի հետ» (Վալպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 89, 90):

«Երբ, սակայն, լուր ստացվեց, որ Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) ջարդել է Ֆաբիոսին և գնում է Սոնտոսիոսի ու Տրիարոսի դեմ, զինվորներն ամոթ զգացին և հետևեցին Լուկուլլոսին: Տրիարոսը, սակայն, պատվասիրությունից մղված, չսպասելով արդեն մոտերքում գտնվող Լուկուլլոսին, ուզեց ձեռք բերել, ինչպես իրեն թվում էր, հեշտ հաղթանակ, բայց դրա փոխարեն ծանր պարտություն կրեց: Ինչպես հաղորդում են, այդ ճակատամարտում ընկան ավելի քան 7.000 հռոմեացիներ, որոնց թվում 150 ցենտուրիոն և 24 զինվորական տրիբուն: Ծանրաբեմ ընկավ Միհրդատի ձեռքը: Երբ մի բանի օր անց Լուկուլլոսը հասավ այնտեղ, նա ստիպված եղավ Տրիարոսին թաքցնել մոլեգնած զինվորներից: Միհրդատը խուսափում էր Լուկուլլոսին ծակատամարտ տալուց, սպասելով Տիգրանին, որը մեծ ուժերով գալիս էր միանալու նրան, և ահա Լուկուլլոսը որոշեց շարժվել Տիգրանին ընդառաջ ու նրա հետ մարտի բռնվել, նախքան իր երկու թշնամիները դարձյալ կմիանային, սակայն ճանապարհին ֆամբրիականները խռովություն բարձրացրին և լե՛ցեցին իրենց դիրքերը զորաշարքերում՝ պատճառաբանելով, որ իրենք զորաքրված են սենատի որոշումով, իսկ Լուկուլլոսը այլևս իրավունք չունի հրամայելու իրենց, բանի որ պրոնկինցիաները ուրիշներին են հանձնվել: Կարիքը ստիպեց Լուկուլլոսին բավարարվել անգամ մի օր զինվորով, որպեսզի մեկնալ չմնա և երկիրը չիանձնի այդանման: Նա բոլոր զինվորներին պահում էր մեկ վայրում, այլևս նրանց ոչինչ չէր ստիպում և չէր տանում թշնամու դեմ, միայն թե նրանք իրենց չիեռնանային: Նա ստիպված եղավ հաշտվել այն մտքի հետ, որ Տիգրանը ամապսցնում էր Կապադոկիան, որ Միհրդատը վերագտել էր իր հանդգնությունը՝ այն Միհրդատը, որի մասին սենատին գեկուցել էր, թե նրա հետ ամեն ինչ վերջացած է: Նրա այդ գեկուցիցից հետո Հռոմից ուղարկվել էին 10 պաշտոնատար անձինք, Պոնտոսում գործերը կարգավորելու համար, այն համարելով վերջնականապես նվաճված երկիր, բայց երբ նրանք տեղ հասան, համոզվեցին, որ Լուկուլլոսը անգամ ինքն իր գլխի տերը չէ: Հինվորներն իրենց ցանկությամբ բռնադատում են նրան, ընդ որում նրանց անամոթությունը իրենց զորավարի նկատմամբ հասավ այն աստիճանի, որ, հագնելով գրահները և մերկացնելով թրերը, նրանք սկսեցին մարտի կոչել թշնամիներին, որոնց հետքն իսկ չկար: Նրանք մարտակոչ էին արձակում, հանուն գվարձանքի թրերն էին ծոծում և ի վերջո լե՛ցեցին ճամբարը՝ հայտարարելով, որ լրացել է այն ժամկետը, որի ընթացքում իրենք խոստացել են մնալ Լուկուլլոսի հետ: Այդ ընթացքում դրան գումարվեց նաև այն, որ մնացած զինվորներին էլ նամակով իր մոտ կանչեց Չնեոս Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնեոս Պոմպեոսը – Մ.Ֆ.), որը ժողովրդի սիրո և առաջնորդների աջակցության շնորհիվ արդեն իսկ զորավար էր նշանակվել Միհրդատի ու Տիգրանի դեմ մղվող պատերազմում, թեև սենատն և լավագույն այրերը համարում էին, որ Լուկուլլոսի հետ անարդար են վարվում՝ հետևորդ նշանակելով ոչ այնքան պատերազմի, ինչպես հաղթահանողին համար ու ստիպելով աշխատել մի զորավարի, իսկ դրա արդյունքները քաղել մեկ ուրիշի» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Լուկուլլոս», գլուխ 35):

«/12/ Այս ամենի մասին այսքան, իսկ հաջորդ տարի՝ Մանիոս Ակիլիոսի և Գայոս Պիսոնի կոնսուլության ժամանակ, Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) բանակեց Տրիարոսի զորաբանակի դիմաց՝ Գազիուրայի մոտ՝ մարտահրավեր կարդալով նրան և զրգռելով, բանից նա հռոմեացիների աչքի առաջ ոչ միայն ինքն էր մարզվում, այլ ողջ բանակը զորավարություններ էր կառավարում: Նա հուսով էր, որ Լուկուլլոսը Տրիարոսին օգնության չհասած, ինքը կռիվ կբռնվի և կհաղթի նրան ու դրանով իսկ հետ կվաճառի իր մացած իշխանությունը, բայց, բանի որ այն մեկը չէր շարժվում, ուղարկեց ոմանց՝ Դադասս բերդը, որտեղ հռոմեացիների գումակն էր տեղափոխված, որպեսզի նրանք, ստիպված լինելով այն պաշտպանելու, դրանով իսկ ներթափանցեին ճակատամարտի մեջ: Եվ այդպես էլ եղավ, բանից Տրիարոսը, նախապես Միհրդատի բազմությունից վախենալով ու սպասելով Լուկուլլոսին, բանից սրան կանչել էր օգնության, հանգիստ էր մտնում, բայց, երբ տեղեկացավ՝ Դադասսի պաշարված լինելու մասին, իսկ զինվորներն էլ վախենալով իրենց դիրքերից, անհանգստանում էին և սպառնում, որ եթե որևէ մեկը նրանց դուրս չառաջնորդի, ապա սեփական նախաձեռնությամբ կօգնեն իրենց իրենց, այնժամ նա ակամայից դուրս եկավ իր դիրքերից: Եվ, մինչ նա առաջ էր ընթանում, բարբարոսները հարձակվեցին ու, իրենց բազմությամբ մի մասին շրջապատելով, կոտորեցին, ապա, շուրջանակի

արշավելով, սպանեցին դաշտ փախածներին, որոնք անտեղյակ էին, թե գետը շրջված է դաշտի վրա: /13/ Եվ նրանց գլխովին կոչեցանք, բայց հռոմեացիներից ինչ-որ մեկը, ձևացնելով, թե պատկանում է Միհրդատի դաշնակից զորաբանակին, բանգի, ինչպես ասել եմ, իր հետ արշավողներից շատերին նա զգեստավորել էր հռոմեացիների նման, մոտեցավ արքային ու, իբր ցանկանալով նրան ինչ-որ բան ասել, վիրավորեց: Եվ այսպիսով, այդ մարդը բռնվեց ու սպանվեց, իսկ այս պատահարից բարբարոսները շփոթվեցին, որից և շատ հռոմեացիներ փրկվեցին: Մինչ Միհրդատը բուժում էր իր վերքը նա, կասկածելով, թե բանակի ճամբարում դեռ կան ուրիշ թշնամիներ ևս, զինվորների ստուգատես կատարեց, իբր թե մեկ այլ պատճառով, որից հետո, կարգադրելով ամեն մեկին արագորեն վերադառնալ իր վրանը, հայտնաբերեց բոլորին և մեկուսացած հռոմեացիներին ոչնչացրեց» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 36, գլուխ 12, 13):

«Նրանք, սակայն, որոնց Լուկուլլոսը զորքի մի մասի հետ թողել էր Պոնտոսում, որպեսզի պաշտպանի արդեն նվաճված տարածքները, գործելով անարժան ու անփույթ կերպով, հնարավորություն տվեցին Միհրդատին (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին – Մ.Ֆ.**) վերադառնալ Պոնտոս, որից հետո պատերազմը վերսկսվեց նոր ուժով: Եվ ահա Լուկուլլոսի փոխարեն, որը Նիսիբիսի գրավումից հետո պատրաստվում էր արշավել պարսիկների դեմ, ուղարկեցին մեկ այլ զորավարի» (Եվտորպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաբի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 9):

⁵⁷³ «/14/ Այս իրադրության մեջ, երբ Լուկուլլոսը ժամանեց, ոմանք այնպիսի հույս ունեցան, որ նա հեշտությամբ կկարողանա հաղթել Միհրդատին (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին – Մ.Ֆ.**) և արագ կերպով վերանվաճել այն ամենը, ինչ նախապես կորցրել էր, բայց ոչինչ չհաջողվեց անել, բանգի Միհրդատը, ամրանալով Տալպարայի մոտ գտնվող բարձրություններում, դուրս չեկավ նրա դեմ, իսկ Մարաստանից գործող մյուս Միհրդատն էլ՝ Տիգրանի փեսան (**Անտրպատականի թագավորության արքա Միհրդատը (մ.թ.ա. մոտ 80-66) – Մ.Ֆ.**), հանկարծակի հարձակվեց դեռևս ցրված հռոմեացիների վրա և շատերին սպանեց: Միաժամանակ լուր հասավ, թե ինքը՝ Տիգրանը, ևս մոտենում է, ուստի և գործը ապստամբեց, բանգի վայերիականները բանակից զորացրվելուց հետո դարձյալ զորացրվել էին: Անհանգստացան նույնիսկ Նիսիբիսում և իրենց հաղթանակի, և իրենց վայելած հանգստի համար, որովհետև նրանք առատ պարեն ունեին և մեծ մասամբ ժամանակն անց էին կացնում առանց Լուկուլլոսի, բանի որ սա բազում տեղեր էր մեկնում: Միաժամանակ նաև ոմն Պուպիոս Կլոդիոս, որին ոմանք Կլավդիոս կոչեցին, բնածին խռովարարությունից մղված, թեպետև նրա թույլը ամուսնացած էր Լուկուլլոսի հետ, դրդում էր նրանց ապստամբելու: Այնժամ նրանք, նաև տեղեկանալով, թե կոնսուլ Ալիպիոսը, որն ուղարկվել էր փոխարինելու Լուկուլլոսին վերոհիշյալ դեպքերի պատճառով, արդեն մոտենում է, մեծանպաստ վրդովվեցին, բանգի նրանք Լուկուլլոսին արդեն արհամարհում էին՝ նրան դիտելով իբրև մասնավոր բաղաբացի: /15/ Այնժամ Լուկուլլոսը և այս ամենի պատճառով, և որովհետև Ալիպիոսին իբրև կոնսուլ նախորդած Մարկիոսը, որը իբրև կառավարիչ ժամանելու էր Կիլիկիա, մերժել էր իրեն օգնելու խնդրանքը, մեծ դժվարության մատնվեց: Չուզենալով աննպատակ կերպով վերացնել ճամբարը, միաժամանակ նաև վախենալով մնալ այդ երկրում՝ նա արշավեց Տիգրանի վրա այն հույսով, որ գուցե կարողանա իր հարձակումով հետ մղել նրան, բանի դեռ նա ռազմերթից հոգնած էլիներ, ու դրանով իսկ կկարողանար մի կերպ դադարեցնել խռովություն բարձրացած զինվորների հուզմունքը, բայց այս ամենից և ոչ մեկը չկատարվեց, բանգի բանակը նրան հետևեց մինչև ինչ-որ վայր, որտեղից հնարավոր էր շրջվել դեպի Կասպարովկիա, և այնտեղ բոլորը միահամուռ, առանց մի խոսքի, շրջվեցին դեպի այս երկիրը: Եվ հասկապես վայերիականները, լսելով, թե իշխանությունները նրանց զորացրել են, ամբողջովին մեկնեցին: /16/ Եվ թող ոչ ոք չգարմանա, որ Լուկուլլոսը, մարդկանց մեջ ռազմական արվեստին ամենահմուտը լինելով հանդերձ, և առաջինը լինելով հռոմեացիների մեջ, որը պատերազմելու համար բանակով անցավ Տալպոսը ու, հաղթելով երկու ոչ թույլ թագավորների, կարող էր նրանց իր ձեռքը գցել, եթե ինքը որոշեր արագորեն վերջացնել պատերազմը, այժմ չէր կարողանում իշխել իր զինվորներին, որոնք ողջ ժամանակ ապստամբում էին, իսկ հետո էլ ի վերջո լքեցին նրան: Բանն այն է, որ Լուկուլլոսը նրանց շատ բան էր հրամայում, ինքը դժվարահաղորդ էր, գործի նկատմամբ խստապահանք էր, պատժելիս էլ անխնա լինելով, չէր իմանում, թե ինչպե՞ս մարդուն սիրաշահի համոզելով, իրեն կապի մեղմությամբ, կամ էլ, պատիվներ ու դրամ պարգևելով, բարեկամներ չափի, որպիսիք բոլոր դեպքերում են շատ անհրաժեշտ, իսկ առավել ևս՝ ռազմավարի վերոնշյալ: Ուստի և զինվորները, բանի դեռ բարբարոսային մեջ էին և փոխակերպված փոխհատուցվում էին ձեռք բերված ավարով, հնազանդվում էին նրան, բայց, երբ դժվարությունների հանդիպեցին և նրանց հույսերը փոխարինվեցին երկյուղով, արդեն նրան չէին գերադասում: Դրա ապացույցն այն էր, որ զենու Պոմպեոսը, վերցնելով նույն այս մարդկանց, բանգի նա վայերիականներին դարձյալ հավաքագրել էր, պահեց նրանց առանց որևէ մի խռովության: Այդբան շատ է մարդը տարբերվում մարդուց: /17/ Չինվորների այս վարմունքից հետո Միհրդատը վերադարձվեց համարյա ողջ իր տերությունը և Կասպարովկիան ուժեղ կերպով ավերեց, բանգի Ալիպիոսի մոտիկ լինելու պատճառով ոչ Լուկուլլոսը պաշտպանեց այն, ոչ էլ ինքը՝ Ալիպիոսը, որովհետև այս մեկը առաջին հերթին ցանկանում էր խլել Լուկուլլոսից հաղթանակի փառքը, իսկ այժմ, տեղեկանալով կատարված դեպքերի մասին, զորակայան չեկավ, այլ մնաց Բյուզանդիայում: Մարկիոսը ևս օգնության չեկավ Լուկուլլոսին՝ պատճառաբանելով, թե զինվորները չեն ցանկանում հետևել իրեն: Միաժամանակ, սակայն, Կիլիկիա ժամանելով՝ նա ընդունեց ոմն Մենեմեթոսի, որը դասակի էր եղել Տիգրանի մոտից: Նա ընդունեց նաև Կլոդիոսին, որը Նիսիբիսում կատարված դեպքերի կապակցությամբ վախենալով, լքել էր Լուկուլլոսին: Նա արևև նավատորմի հրամանատար կարգեց, բանգի ինքը նույնպես նրա թույլներից մեկին իրեն կին էր վերցրել: Եվ ահա այս մեկը, ծովահենների կողմից գերի վերցվելուց, սակայն զենու Պոմպեոսի հանդեպ նրանց ունեցած վախի պատճառով ազատ արձակվելուց հետո եկավ Ասորիի մոտից բաղաբը՝ հայտարարելով, թե ինքը նրանց դաշնակիցը կլինի արաբների դեմ, որոնց հետ այդ ժամանակ վեճեր ունեին: Այստեղ ևս ոմանց խռովության որդեղելով, սակայն, նա քիչ անց կործանվեց» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 36, գլուխ 14-17):

«Այսպիսով՝ Միհրդատի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին – Մ.Ֆ.**) դեմ Լուկուլլոսի այդ պատերազմը չհասցվեց տրամաբանական և վճռական ավարտի: Անհանգստացած Իսապիայի կտրվելով և նեղվելով սովից, բանի որ ծովը թափանում էին ավազակները, հռոմեացիները որոշեցին, որ իրենց համար անժամանակ է վարել մեկ այլ ու նման զգալի մի պատերազմ, բանի որ չեն հաղթահարի դժվարությունները: Այդ ամենի մասին լուրեր ստանալով՝ Միհրդատը ներխուժեց Կասպարովկիա և ամրապնդեց իր սեփական իշխանությունն այնտեղ, իսկ հռոմեացիները ուշադրություն չդարձրին նրա նման գործունեության վրա այնքան ժամանակ, մինչև որ մաքրեցին ծովը ծովահեններից» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 91): «Լուկուլլոսը, սկզբում ավարտելով պատերազմը Տիգրանի դեմ և վտարելով նրան գրավված տարածքներից...» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Ասորիական գործեր», գլուխ 49):

⁵⁷⁴ «Պոմպեոսը (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ զենու Պոմպեոսը – Մ.Ֆ.**) պատերազմ սկսեց նաև Դարեիի՝ Մարաստանի թագավորի (**Անտրպատականի թագավորության արքա Դարեի Ի-ի (մ.թ.ա. մոտ 66-65) – Մ.Ֆ.**) դեմ... այն բանի համար, որ նա... ավելի վաղ օգնություն էր ցույց տվել... Տիգրանին» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 106):

⁵⁷⁵ «/45/ զենու Պոմպեոսը (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ զենու Պոմպեոսը – Մ.Ֆ.**), սակայն, կանխեց նրան (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորին – Մ.Ֆ.**)՝ Դրահատեսի (**Պարթևական թագավորության արքա Դրահատ III – Մ.Ֆ.**) հետ շտապ կերպով նույն պայմաններում բարեկամություն հաստատելով և համոզելով նրան անհապաղ ներխուժել Տիգրանին պատկանող Դայաստանի մասերը...: /51/ Պոմպեոսը այսպես էր գործում, իսկ ՝ Տիգրանի որդի Տիգրանը, վերցնելով իր հետ հզորներից ոմանց, որովհետև նրանց հաճելի չէր ծերունու իշխանությունը, փախավ Դրահատեսի մոտ և, մինչև սա զենու Պոմպեոսի հետ կնքված դաշինքի պատճառով մտածում էր իր անելիքի մասին, համոզեց նրան ներխուժել Դայաստան: Եվ ահա նրանք եկան մինչև Արտաշատ՝ իրենց առաջ ընկած երկիրը հպատակեցնելով: Նրանք մինչև իսկ հարձակվեցին Արտաշատի վրա, բանգի ծերունի Տիգրանը, վախենալով նրանցից, ապաստանել էր լեռներում: Երբ պարզվեց, սակայն, որ բաղաբի պաշարման համար ժամանակ է պետք, Դրահատեսը, գործերի մի մասը թողնելով Տիգրանի որդուն, վերադարձավ իր հայրենի երկիրը: Այնժամ, ահա, հայրը դուրս եկավ արդեն մեկնակ մնացած որդու դեմ և հաղթեց նրան, իսկ նա փախչելով, նախ ուղևորվեց դեպի Միհրդատը՝ իր մեծ հայրը, բայց, երբ խնայեց, որ նա պարտվել է և ավելի շուտ ինքն է օգնության կարիք զգում, բան թե ի վիճակի է ուրիշին օգնելու, գնաց հռոմեացիների մոտ: Դրանից հետո զենու Պոմպեոսը, նրան օգտագործելով իբրև առաջնորդի, արշավեց Դայաստան՝ նրա հոր դեմ» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 36, գլուխ 45, 51):

«Գիրք 100. Գիրքը նաև պարունակում է Տիգրան-հոր և Տիգրան-որդու միջև ընթացած պատերազմի նկարագրությունը» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաբի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

⁵⁷⁶ «/94/ Զցանկանալով այլևս նման վնաս կրել և խայտառակություն տանել՝ հռոմեացիները հաստիկ օրենքով 3 տարի ժամկետով ողջ ծովի նկատմամբ, ընդհուպ մինչև Զերկուլեյան սյուներ և ծովից էլ 400 ասպարեզ դեպի ցամաք տարածքի վրա, լիազորված հրամանատար ընտրեցին այդ ժամանակ իրենց մոտ մեծագույն փառք վայելող զենու Պոմպեոսին (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ զենու Պոմպեոսին – Մ.Ֆ.**), իսկ արքաներին ու տիրակալներին էլ, ինչպես նաև բոլոր ժողովուրդներին և բաղաբներին, հրաման ուղարկեցին ամեն կերպ աջակցել վերջինիս: Ինչ վերաբերում է զենու Պոմպեոսին, ապա նրան նրանք իրավունք վերապահեցին գործ և գումար հավաքել: Երկնց կողմից նրանք ընտրած գործը հավաքեցին, վերջինիս հանձնեցին բոլոր նավերը, որոնք ունեին, ինչպես նաև՝ 6.000 աթթիկայի տաղարդ գումար: Ահա թե ինչպիսի մեծ և դժվարին գործ էին նրանք համարում այդբան ամրացված կայանատեղիների գրավումը նման մեծ ծովում ու այդբան

հրվանդաններում, որտեղ ծովահենները կարողանում էին լավ թաքնվել, հեռանալ և կրկին անակնկալ հարձակվել: Մինչ Պետոս Պոմպեոսը երբեք և ոչ մի մարդ ծովային արշավանքի դուրս չէր եկել նման իշխանություն ունենալով: Այդ պահին նա ուներ 120.000 հետևակային և 4.000 հեծյալ, նավեր ու նավակներ թվով 270 հատ, ինչպես նաև օգնականներ, որոնք կոչվում էին լեգատներ, որոնք 25-ն էին: Հենց վերջիններիս մեջ էլ Պետոս Պոմպեոսը բաժանեց ծովը և ամեն մեկին նավեր, հեծյալներ, հետևակ զորք ու իշխանության նշաններ տվեց, որպեսզի նրանցից ամեն մեկը լիակատար հրամանատար լինի ծովի այն մասի վրա, որն իրեն վստահվել էր, իսկ ինքը, որպես մի իսկական արքա, պտտվում և դիտում էր, որ նրանք մասն հենց այնտեղ, որտեղ որդվել են, ծովահեններին հետևելիս որևէ գործ կատար չթողնեն ու ամենուր մարդիկ ունենան, որոնք կեղևեն ծովահենների դեմ և հնարավորություն չէին տա սրանց անցնել իրար մոտ...: /95/ Այս կերպ կարգավորելով գործերը՝ Պետոս Պոմպեոսը Իբերիայում և Հերկուլեյան սյուների մոտ հրամանատար նշանակեց Տիբերիոս Ներոնին ու Մակիոս Տրոպիլարային, Լիգուրիայի ափերին և Կելտական ծովում՝ Մարկոս Պոմպոնիոսին, Լիբիայում՝ Սարդիսիայում, Կորսիկայում ու հարակից կղզիներում՝ Լենտուլոս Մարցելինոսին և Պուբլիոս Աթլիոսին, իսկ բուն Իտալիայի համար էլ նշանակեց՝ Լուցիոս Ֆելլիոսին ու Պետոս Լենտուլոսին: Միջիլիան և Յոնիական ծովը մինչ Ակարնիա նրա համար պահպանում էին Պուբլիոս Վարոսն ու Տերենտիոս Վարոնը, Պելոպոնեսը, Աթիկան, Էլբեան, Թեսալիան, Սակեդոնիան և Բեոտիան՝ Լուցիոս Սիզենան, կղզիները ու ողջ Էգեյան ծովը իրենց հարող Հելենոստոսի մասի հետ՝ Լուցիոս Լուլիոսը, Բյուքանիան, Թրակիան, Պոնտոսիոսիան և Պոնտոսի ակունքը՝ Պուբլիոս Պիզոնը, Լյուկիան, Պամֆիլիան, Կիպրոսն ու Փյունիկիան էլ՝ Մետելլոս Նեպոտոսը: Այս կերպ տեղաբաշխվեցին առաջնորդները՝ հրաման ունենալով հարձակվել և պաշտպանվել, պահպանել նշանակված վայրերը, ընդունել այլ զորավարների փախչողներին, հետապնդել նրանց, որ նրանց հետո չգնան, առաջ չլողան և չձգձգեն գործը: Նա ինքը պտտվում էր բոլորի մոտ և հսկում: 40 օրվա ընթացքում ստուգելով սկզբում արևմտյան ուղղությամբ տեղակայված նավատորմը՝ նա վերադարձավ հոմ, որտեղից շարժվեց դեպի Բրունդիզիա: Հետո, մեկնելով այնտեղից, նույն ժամանակահատվածում նա պտտվեց արդեն արևելքում՝ զարմացնելով բոլորին լողալու արագությամբ և պատրաստությունների ծավալով: Նրա խոսքերը այնպիսի վախ էին առաջացնում, որ ծովային ավազակները, որոնք նախկինում հույս ունեին հարձակվելու նրա վրա, կամ էլ գոնե ցույց տալ, որ իրենց հետ գործ ունենալն այնքան էլ հեշտ չէ, ահաբեկվեցին ու հեռացան այն քաղաքներից, որոնք պաշարել էին՝ փախչելով իրենց համար ավելի սովորական ժայռեր և նավահանգիստներ: Պետոս Պոմպեոսին հաջողվեց անմիջապես էլ առանց մարտի մաքրել ծովը, իսկ ավազակներին էլ նրա զորավարները ամենուր աստիճանաբար գերի վերցրին» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 94-95):

«/25/ Ծովահենների հզորությունը տարածվել էր համարյա Միջերկրական ծովով մեկ, այնպես որ ծովը միանգամայն անմատչելի էր դարձել ծովագնացության և առևտրի համար: Հենց այս հանգամանքն էլ դրդեց հռոմեացիներին, որոնք արդեն պարենի պակասություն էին զգում և վախենում էին դաժան սովից, ուղարկել Պետոս Պոմպեոսին (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Պետոս Պոմպեոսին - Մ.Գ.) ծովը մաքրելու ծովահեններից: Պետոս Պոմպեոսի բարեկամներից մեկը՝ Գաբիոնոսը, օրինագիծ մտցրեց, որով Պետոս Պոմպեոսին էր տրամադրվում ոչ միայն նավատորմի ղեկավարումը, այլև՝ ուղղորդի միահեծանություն և անսահմանափակ լիազորություններ բոլոր պրովինցիաներում: Իրոք, այդ օրինագիծը ծովի վրա զորավարին իշխանություն էր տալիս՝ Հերկուլեյան սյուններից այս կողմ և ցամաքում՝ ծովից 400 ասպարեզ հեռավորության վրա: Այն շրջանից, որի վրա տարածվում էր զորավարի իշխանությունը, դուրս էին մնում հռոմեացիների տիրապետության տակ եղածներից բացի միայն: Դրա մեջ մտնում էին առավել նշանավոր բարբարոս ցեղերը և ամենահզոր թագավորները տերությունները: Բացի այդ Պետոս Պոմպեոսը, որպես տեղերում իրեն ենթակա պետեր, լիազորված էր սենատորների թվից ընտրելու 15 լեգատ, զանձադրանից և կապալառուներից էլ՝ վերցնելու որքան դրամ, որ ուզեին: Նա նաև իրավունք ուներ հանդերձավորելու 200 նավից բաղկացած տորմիդ, ընդ որում նրան իրավունք էր վերապահվում հավաքելու ինչպես զորականներ, այնպես էլ թիավարների անձնակազմ...: /27/ Արդեն հաստատված օրենքից բացի Պետոս Պոմպեոսն ընդունել տվեց ուրիշ շատ որոշումներ ևս, այնպես որ կրկնապատկեց իր ռազմական ուժերը: Եվ իրոք, նա հանդերձավորեց 500 նավ, հավաքեց 120.000 ծանրազեն հետևակ և 5.000 հեծյալ: Պետոս Պոմպեոսը նաև, որպես իրեն ենթակա պետեր, ընտրեց 24 սենատոր: Բացի այդ նրան տրված էր երկու բվետներ: Իսկույն մթերքների գներն ընկան և այս անգամայնք ուրախացած ժողովրդին առիթ տվեց խոսելու, թե Պետոս Պոմպեոսի անունն իսկ վերջ դրեց պատերազմին: Պետոս Պոմպեոսն ողջ Միջերկրական ծովը բաժանեց 13 մասի: Յուրաքանչյուր մասում նա կենտրոնացրեց որոշակի թվով նավեր՝ պետի գլխավորությամբ: Այսպիսով, իր ուժերը բաշխելով ամենուրեք, Պետոս Պոմպեոսն իսկույն, ասես թե, ուռլանի մեջ առավ մեծ թվով ծովահենային նավեր և դրանք տարավ իր նավահանգիստները: Այն նավերը, որոնք հասցրել էին փրկվել, հավաքվելով բոլոր կողմերից, վերցնեցին թաքնվել Կիլիկիայում, ինչպես մեղաները՝ փեղակներ: Նրանց դեմ էլ, սակայն ելավ արդեն Պետոս Պոմպեոսն ինքը՝ 60 նավով: Մինչ այս արշավանքը նա 40 օրում, շնորհիվ իր անխոնջ գործունեության և պետերի եռանդի, ծովահենական նավերից կատարելապես մաքրել էր Տիրենիան ու Իլիրիական ծովերը, ինչպես և՛ Միջերկրականը՝ Սարդիսիայի, Կորսիկայի և Միջիլիայի շուրջը...: /28/ Մի բանից նրանցից, ովքեր դեռ ծովում էին գտնվում և բռնված էին ծովահենների նավերի հետ միասին, Պետոս Պոմպեոսին իրենց հնգազորությունը հայտնեցին: Վերջինս նրանց հետ որոմաժաբար վարվեց՝ նախ ծովի վերջերը՝ անձնախմբին չարիք չպատճառելով: Այնժամ մնացած ծովահենները, գթության հույս ունենալով, իրենց կանանց և երեխաների հետ սկսեցին հանձնվել անձանք Պետոս Պոմպեոսին՝ խուսափելով գործ ունենալ նրան ենթակա պետերի հետ: Պետոս Պոմպեոսը նրանց բոլորի հանդեպ գթասրտության ցուցաբերեց և նրանց օգնությամբ գտնում էր հետքը այն մարդկանց, ովքեր դեռևս թաքնվում էին՝ գիտակցելով իրենց ահավոր հանցագործությունները, իսկ երբ վերջիններս ընկնում էին նրա ձեռքը, Պետոս Պոմպեոսը պատժում էր: Ամենահզոր ծովահենների մեծ մասը, սակայն, իրենց ընտանիքներն, զանձերը, ինչպես և նրանց, ովքեր ընդունակ չէին գնեց կրելու, տեղավորել էին Տալուսի բերդերում և մարագված քաղաքներում, իսկ իրենք, հանդերձավորելով նավերը, Կիլիկիայում՝ Կորակետոսի մոտ, սպասում էին իրենց դեմ եկող Պետոս Պոմպեոսին: Եվ ահա տեղի ունեցած ճակատամարտում ծովահենները ջախջախվեցին» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Պոմպեոս», գլուխ 25, 27, 28):

«Ի վերջո պարզվեց, որ կիլիկացիներն արժանի են Պետոս Պոմպեոսյան հաղթանակի և նրանց դեմ պատերազմը դարձավ Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Գ.) դեմ պատերազմի հավելվածը: Եվ ահա Պետոս Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պետոս Պոմպեոսը - Մ.Գ.), ցանկանալով մեկընդմիջ տրամադրվել անել ծովերով տարածվող այդ համաճարակը, գերմարդկային ուժերով ելավ և, բանի որ պետք եղածից ավել տիրապետում էր ինչպես իր, այնպես էլ դաշնակից հռոմեացիների նավերին, սեփական մեծաթիվ լեգատների ու հրամանատարների միջոցով փակեց ինչպես Պոնտոսը, այնպես էլ Օվկիանոսը: Հելլոսից դրվեց Տիրենիան ծովում, Պուգոնը՝ Միջիլիական, Ամոլիոսը՝ զատեցրեց Լիգուրիայի իրականության, Թրակիայից՝ Տիբերիոս Ներոնը՝ Գադիադայի նեղուցը, որը բոլորից առաջ էր բացում մուտք դեպի մեր ծով, Լենտուլոսը՝ Պամֆիլյանը, Տեպիոնը՝ Ասիականը, իսկ Պուգիոս Կատոնն էլ սեփական նավերով փակեց մուտքը դեպի Պոնտոսիոսի: Եվ ահա այնպես ստացվեց, որ ոչ մի նավահանգստում, հրվանդանում, նեղուցում թերակղզում կամ այլ տեղ էլ, որ ծովահենները չգտնվեին, նրանք կարծես ցանցում բռնված լինեին: Ինքը՝ Պետոս Պոմպեոսը, մեկնեց Կիլիկիա՝ դեպի այդ պատերազմի աղբյուրն և սկզբնականապես թշնամիները չորաձարվեցին մարտից, սակայն այսպիսով, որ նրանք բաշխվեցին իրենց համարձակ և ոչ թե իրենց ուժերի վրա վստահության, այլ այն բանի վրա, որ հայտնվել էին թակարարում: Արդյունքում՝ նրանք ի վիճակի չէին որևէ մի ավել բանի, բան դիմադարձել էր առաջին հարվածին, սակայն, հազիվ էին նրանք իրենց տեսել բոլոր կողմերից մեր նավերով շրջապատված, երբ դեն նետեցին գնեթերն և թիակները ու համընդհանուր ծափահարությամբ սկսեցին ներում աղերսել: Ոչ մի այլ հաղթանակ մեզ այդքան քիչ արյուն չէր արժեցել, ընդ որում սրա արդյունքը եղավ ամենահավատարիմ մի ժողովրդի ձեռք բերումը» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 3, գլուխ 6):

«Ինչ վերաբերվում է Պետոս Պոմպեոսին (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Պետոս Պոմպեոսին - Մ.Գ.), ապա նա, այդ պատերազմում օգտվելով շատ ավանառու մարդկանց աջակցությունից, նավատորմը տեղաբաշխեց ծովի զրեթե բոլոր այն հատվածներում, որոնք պաշտպանության կարիք ունեին՝ իր անհաղթահարելի ուժերով ազատելով աշխարհը: Ծովահենների նկատմամբ հաղթանակ տանելով շատ մարտերում և Կիլիկիայի ափամերձ շատ վայրերում էր նավատորմով նրանց վրա ընկնելով՝ նա ջարդեց նրանց ու մատնեց փախուստի» (Վելլելուս Պատերկուլոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 32):

«Դրանից հետո Պոմպեոս Մեծը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Պետոս Պոմպեոսին - Մ.Գ.) Կեսարի (Հռոմեական հանրապետության ապագա առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Հուլիոս Կեսարը - Մ.Գ.) պատճառով դուրս եկավ Հռոմից և հարձակվեց կիլիկեցիների վրա, որոնք ապստամբել էին նրա դեմ: Նա հաղթեց նրանց» (Ռովիանես Մալալա «Ժամանակագրություն» գիրք 8, գլուխ 29):

⁵⁷⁷ «Պոմպեոսն ինքը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Պետոս Պոմպեոսը - Մ.Գ.) տարաբնույթ զինվածություն ունեցող իր զորքով և բազմաթիվ ռազմական մեքենաներով շարժվեց Կիլիկիա՝ սպանելով, որ դիք ժայռերի վրա հառնող ամրությունների դեմ այնտեղ նա տրոպիկաձ կլինի գործի դնել մարտի ու պաշտպանության տարբեր տեսակներ: Նման ոչ մի բանի կարիք, սակայն, չէր, բանից նրա փառքն և պատրաստությունները սարսափի մատնեցին ծովային ավազակներին: Արդյունքում, հույս ունենալով, որ, եթե իրենք հանձնվեն, նրա կողմից ողորմած վերաբերմունքի կարծանանան, առաջինը հանձնվեցին Կոռնիոսի և Անտիկոռնիոսի բնակիչները՝ այդ երկու ամենամուր

ամրություններում ապրողները, նրանցից հետո՝ լեռնային կիլիկիացիները, իսկ հետո էլ արդեն մնացած բոլորը իրար հետևից բռնեցին այդ ուղին՝ միաժամանակ շատ գեղե քան հանձնելով՝ մասամբ պատրաստ, մասամբ էլ՝ պատրաստվող: Նրանք հանձնեցին նաև նավեր, ոմանք դեռ կառուցվելու ընթացքում, ոմանք էլ արդեն ջուրն իջեցրած, տվեցին իրենց ողջ պոլինձն և երկաթը, որ հավաքել էին նավաշինության նպատակով, տվեցին նաև նույն նպատակով կուտակված տարաբնույթ փայտանյութը, առաքատները, պարանները, ինչպես նաև մեծ քանակի գերյալների, որոնց նրանք պահում էին շղթայված՝ ոմանց փրկագնի, ոմանց էլ իրենց համար աշխատելու նպատակով: Ողջ այս ավարից զենոս Պոմպեոսը փայտանյութը այրեց, նավերը տարավ իր հետ, գերիներին էլ բաց թողեց տնեղով, ընդ որում նրանցից շատերն այնտեղ գտան իրենց պատվին կառուցված մահարձաններ, քանի որ մեռած էին համարվել: Ծովահեններից նրանց, որոնք, թվում էր թե ոչ թե վատ էության, այլ պատերազմից բխող կարիքի հետևանքով ապրուստի միջոցներից զրկված լինելու պատճառով էին այդ ուղին բռնել, նա բնակեցրեց Մալայում, Ադանայում և Եպիփաիայում, ինչպես նաև նույն այդ խիստ Կիլիկիայի այլ քաղաքներում, որոնք մնացել էին առանց բնակչության կամ սակավ բնակչություն ունեին: Նրանցից ոմանց նա ուղարկեց Դիսա և Աբես: Այսպես՝ մի քանի կարծ օրերի ընթացքում զենոս Պոմպեոսին հաջողվեց ավարտել պատերազմը ծովահենների դեմ, պատերազմ, որը ինչպես կարծում էին, երկար էր տևելու: Նավեր, որոնք նա ուժով ձեռք գցեց, հաշվվում էին 71-ը, իսկ հանձնվածները 306-ն էին: Քաղաքներ, ամրություններ և այլ նավահանգիստներ էլ, որ նրա ձեռքն ընկան, 120-ն էին, իսկ մարտերում սպանված ու գերված ավազակները՝ մինչև 10.000» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 96):

«Տեղի ունեցած ճակատամարտում ծովահենները ջախջախվեցին և պաշարված մնացին իրենց բերդերում: Վերջիվերջո ավազակները զենոս Պոմպեոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ զենոս Պոմպեոսի - Մ.Ֆ.) մոտ գոթության հայցելով պատվիրակներ ուղարկեցին և հանձնվեցին այն քաղաքների ու կղզիների հետ միասին, որոնց տիրում էին, իսկ այնուհետև այնքան ամրացրին դրանք, որ ոչ միայն ուժով վերցնելը, այլև նույնիսկ դրանց մոտենալը հեշտ բան չէր: Այսպիսով՝ պատերազմն ավարտված էր, ոչ ավելի քան երեք ամսվա ընթացքում ծովային ավազակությանը վերջ էր տրված ամենուրեք: Բազմաթիվ այլ նավերից բացի զենոս Պոմպեոսը գրավեց պղնձով ազուցված ցուռկներով 90 նավ: Ինչ վերաբերում է ծովահեններին իրենց, իսկ նրանցից 20.000 հոգուց ավելին գերի էր վերցված, ապա զենոս Պոմպեոսը չիսմարձակվեց բոլորին մահապատժի ենթարկել: Մյուս կողմից էլ նա անխոհեմ բան էր համարում ավազակներին ազատ բաց թողնելը և թույլ տալը, որ ցրիվ գան կամ Նորից հավաքվեն նշանակալի բանակությամբ, քանի որ նրանք մեծամասամբ աղքատացած մարդիկ էին և դրա հետ միասին՝ պատերազմներում կոպիված: զենոս Պոմպեոսը ելևում էր այն համոզմունքից, որ մարդիկ ի բնե երբեք վայրենի կամ անզսպելի արարած չի եղել, այլ նա կարծում էր, որ նա փչանում է՝ արատին տրվելով հակառակ իր բնույթին, ընդ որում խաղաղ տվորությունները և ապրելակերպն ու բնակավայրերը փոփոխություն են ազնվացնում են նրան: Նույնիսկ կատաղի գազանները, երբ դրանց հետ ավելի մեղմ են վերաբերվում, կորցնում են իրենց չարությունն և կատաղիությունը: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ զենոս Պոմպեոսը որոշեց այդ մարդկանց տեղափոխել ծովից հեռու ընկած վայրեր՝ նրանց հնարավորություն տալով ճաշակել առաքինի կյանքի գեղեցկությունը և տվորեցնելով ապրել քաղաքներում ու հող մշակել: Ծովահենների մի մասին զենոս Պոմպեոսի հրամանով ընդունեցին Կիլիկիայի փոքր և անմարդաբնակ քաղաքները, որոնց բնակչությունը ստացավ լրացուցիչ հողաբաժին ու խառնվեց նորաբնակների հետ: Սույն, որը դրանից առաջ ավերվել էր Հայոց արքա Տիգրանի կողմից, զենոս Պոմպեոսը հրամայեց վերականգնել և այնտեղ բնակեցրեց շատ ավազակների: Նրանց մեծ մասի համար էլ բնակավայր նշանակեց Դիսն Աբայայում, քանի որ այդ քաղաքը, լինելով բոլորովին ամայի, ուներ մեծ քանակությամբ բերրի հողեր» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Պոմպեոս», գլուխ 28):

«Նախապատրաստվելով ստեղծված իրադրության և իր ունեցած մտադրության համապատասխան՝ զենոս Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ զենոս Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) նավարկեց ողջ ծովը, ուր ծովահեններն անհանգիստ էին, և, այն ենթադրելով հսկողության, մի մասն անձամբ ինքը, մյուս մասն իր փոխհրամանատարների միջոցով դրա մեծ մասը սանձահարկված պահեց ողջ տարին: Բանն այն էր, որ նա ոչ միայն օգտագործում էր մեծաքանակ նավատորմ և հուպիսներ, այնպես, որ թե ծովում և թե ցամաքում անհնարին էր նրան դիմարդելը, այլև մարդասիրություն էր ցուցաբերում իրեն հարողների հանդեպ: Եվ այսպես այս երեսնակով ևս նա շատ շատերին գրավեց իր կողմը, քանզի այն մարդիկ, որոնք պարտվել էին նրա ուժերից ու ճաշակել նրա բարությունը, հոժարագույնս անցնում էին նրա կողմը: Նա ամեն կերպ հոգ էր տանում նրանց մասին, որպեսզի նրանցից ոչ մեկը այսուհետև չբավորությունից դրդված երբեք Նորից չարագործության չդիմի, ուստի և, ինչքան անբնակ վայրեր ու բնակչության պակաս ունեցող քաղաքներ տեսավ, տվեց նրանց: Նրա կողմից բնակեցվեցին շատ քաղաքներ, որոնց թվում նաև Պոմպեոսի կոչվածը: Սա գտնվում է Կիլիկիայի ծովափին և ավերվել էր Տիգրանի կողմից, այն նախապես կոչվում էր Սոլե» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 36, գլուխ 37):

«Ոչ մի այլ հաղթանակ մեզ այդքան բիչ արյուն չէր արժեցել, ընդ որում սրա արդյունքը եղավ ամենահավատարիմ մի ժողովրդի ձեռք բերումը: Դա ևս նախատեսել էր իմաստուն գորավարը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ զենոս Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.), որը ծովային այդ ժողովրդին կարեց ծովից և կապեց ներքին դաշտերին՝ միաժամանակ և դաշտերը մարդկանցով լցնելով, և ծովն ազատելով նավերի համար: Արդ ինչի՞ց ավելի զարմանալ՝ այդ հաղթանակից և նրա արագությունից՞, քանզի այն ձեռք բերվեց բառատուներով օրը, բարեհաջող ավարտից՞, քանզի ոչ մի նավ չկորսվեց, թե՛ հետևանքից, քանզի ծովահեններն այլևս չկային» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 3, գլուխ 6):

«Եվ ահա, որպեսզի հնարավորինս արագ ավարտի այդքան տարածված այդ պատերազմը, նա (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ զենոս Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) ծովահենների մնացորդներին հավաքեց ծովից հեռու գտնվող քաղաքներում՝ նրանց համար նշանակելով ապրելու որոշակի վայր» (Վելլեյուս Պատերկուլոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 32):

«Նա (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ զենոս Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) 40 օրում հնազանդեցրեց ծովահեններին» (Ավլոնիանոս Վիկտոր «Հայտնի մարդկանց մասին», գլուխ 77):

«Եվ ահա այն հսկայական թալանից հետո, որ նրանք իրականացրին ցամաքի և ծովի վրա, նրանց զարմանալիորեն հեշտությամբ սանձեց զենոս Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ զենոս Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.)» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 4):

«Այդ պատճառով ծովահենները դեմ պատերազմը հանձնարարեցին զենոս Պոմպեոսին (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ զենոս Պոմպեոսի - Մ.Ֆ.): Նա այն ավարտեց հաջող և արագ՝ ընդամենը մի քանի ամիս անց» (Եվտորպիոս «Համառոտ պատմություն քաղաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 12):

«Այն ժամանակ հռոմեացիների զենոս Պոմպեոս գորավարը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ զենոս Պոմպեոսի - Մ.Ֆ.) մեծ զորքով գալիս, հասնում է Միջերկրյա կողմերը և իր Սկավրոս սպարապետին ուղարկում է Ատրիք՝ Տիգրանի հետ պայքարելու: Նա գալիս է, բայց չի հանդիպում Տիգրանին, որովհետև սա ելուզակի հարուցած խուճապի պատճառով վերադարձել էր իր երկիրը: Սկավրոսն անցնում է Դամասկոս և տեսնելով, որ Մեոսերը և Դուրը քաղաքն առել են, նրանց հալածում է այնտեղից, իսկ ինքը՝ շտապում է հասնել Հրեաստան՝ Արիստարքոսի (Հուդայի թագավորության արքա Արիստարքոս II-ի (մ.թ.ա. 67-63) - Մ.Ֆ.) վրա՝ իբրև օգնական նրա ավագ եղբոր Հյուրկանոս քահանայապետին (Հուդայի թագավորության ապագա արքա Հյուրկանոս II-ին - Մ.Ֆ.), որ Աղեքսանդրի (Հուդայի թագավորության արքա Ալեքսանդր I Յանայի - Մ.Ֆ.) որդին էր» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 15):

«Հռոմեական գորավար զենոս Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ զենոս Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) մեծ զորքով գալիս հասնում է Միջերկրային կողմերը» (Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիգրեական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 5):

«Այդ ժամանակ հռոմեացիների գորավար զենոս Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ զենոս Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) անթիվ զորքով եկավ Միջագետք՝ Տիգրանի վրա, սակայն չհասավ նրան և, իր սպարապետին թողնելով Դամասկոսում նրա դեմ, գնաց պատերազմելու Միհրդատի (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի - Մ.Ֆ.) հետ» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁷⁸ «(Ինդիակը մեջբերում է անում Հրախատ III-ին ուղղված Միհրդատ VI Եվկատորի նամակից - Մ.Ֆ.)... Բացի այդ այն, ինչ կարող էր հետ պահել թե՛ քաղաքի և ամենից առաջ գայրացածությունը Տիգրանի վրա՝ նրա դեմ վերջին պատերազմում կրած անհաջողության համար...» (Սալյուստիոս «Պատմություն», գիրք 4, մաս 4):

«Այդ ժամանակ մեծ փառքով իջնում էր Տիգրանը, որ հաճախ էր հաղթում պարսիկներին» (Եվտորպիոս «Համառոտ պատմություն քաղաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 8):

⁵⁷⁹ «/97/ Երբ այդ գործողությունը, հակառակ բոլոր սպասումների, նման արագությամբ իր ավարտը գտավ, հռոմեացիները, անչափ փառաբանելով զենոս Պոմպեոսին (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ զենոս Պոմպեոսի - Մ.Ֆ.), այն ժամանակ, երբ վերջինս դեռ Կիլիկիայում էր, նրան ընտրեցին Միհրդատի (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի - Մ.Ֆ.) դեմ պատերազմի հրամանատար նույն այդ լիազորություններով, որպեսզի նա, լինելով անսահմանափակ լիազորություններով օժտված հրամանատար, կարողանա և պատերազմել,

և խաղաղություն կնքել, և, ում է ուզենա, հռչակել հռոմեական ժողովրդի կամ բարեկամ, կամ թշնամի: Նրանք նրան լիազորություն տվեցին տիրապետել Իտալիայի սահմաններից դուրս գտնվող բոլոր գործերին: Երբեք դեռ որևէ մեկին նման մի բան մինչ այդ չէր տրվել: Հնարավոր է, որ հենց դրա համար է, որ նրան «Մեծ» են կոչում, բանգի նախկին գորավարների կողմից Միհրդատի դեմ պատերազմը մեկ անգամ չէր, որ ավարտին էր հասցվել: Եվ ահա Պնետո Պոմպեոսը, արագորեն գործ հավաքելով Ասիայից, ծամբար զարկեց Միհրդատի թագավորության սահմանների մոտ: Միհրդատն ինքը ընտրյալ զորք ուներ՝ 30.000 հետևակային և 3.000 հեծյալ: Սրանց հետ միասին նա զբաղեցրեց իր երկրի սահմանային ամրությունները: Եվ ահա, բանի որ Լուկուլլոսը սապատախանեց էր այդ վայրերը և պարենամթերքի հարցով դժկարություններ կային, շատերը որոշեցին անցնել թշնամու կողմը: Սրանցից նրանց, որոնց Միհրդատը բռնում էր, կախում էր, հանում էր աչքերը կամ այրում էր: Արդյունքում՝ պատժի սպառնալիքի պատճառով փախուստի դեպքերը նրան ավելի քիչ հոգսեր պատճառեցին, սակայն պարենամթերքի պակասը շարունակեց տանել: /98/ Դրա համար էլ նա Պնետո Պոմպեոսի մոտ դեսպաններ ուղարկեց՝ ցանկանալով իմանալ, թե ի՞նչ պայմաններում կարող է պատերազմը իր ավարտը գտնել: Պնետո Պոմպեոսը պատասխանեց. «Եթե դու մեզ հանձնես դասալիքներին և ինքը էլ հանձնվես մեր ձեռքը»: Իմանալով նման պահանջների մասին՝ Միհրդատը հայտնեց այդ մասին դասալիքներին և, տեսնելով նրանց վախը, երդվեց, որ ինքը, սրանց ազատության պատճառով, հռոմեացիների հետ երբեք խաղաղություն չի ունենա, երբեք ոչ-ոքի չի հանձնի և չի անի որևէ մի բան, որը նրանց բոլորի օգուտի համար չի լինի: Նա այսպես ասաց, իսկ Պնետո Պոմպեոսը, դարձանում տեղակայելով հեծելազորի մի մասը, նրա մյուս մասն ուղարկեց արքայի առաջնորդի ջոկատներ դեմ, որպեսզի անհանգստացնի նրանց: Նա հրամայեց սրանց մարտի կանչել թշնամուն և, կարծես ջարդված, նահանջել, մինչև որ դարձանում գտնվողները ջրմեղ հետևակորդներին և փախուստի չմտնեն: Այդպես էլ եղավ և հնարավոր է, որ փախչողների հետ նրանք նույնիսկ ծամբար էլ կներխուժեին, եթե արքան, չվախենալով դրանից, դուրս չհաներ իր ողջ հետևակը: Այդ ժամանակ հռոմեացիները նահանջեցին: Ահա այսպիսին եղավ Պնետո Պոմպեոսի և Միհրդատի իրար հետ փորձական այդ ընդհարման ու հեծելամարտի արդյունքը» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը», Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 97, 98):

«Դրանից հետո Լուկուլլոսը մեկնեց, իսկ Պնետո Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պնետո Պոմպեոսը - Մ.3.), ծովը պահպանելու համար իր ողջ նավատորմը բաժանելով Փյունիկիայի և Բոսպորոսի միջև, ինքն էլ դուրս եկավ Միհրդատի (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը - Մ.3.) դեմ: Թեև թագավորը 30.000 հետևակային ուներ և 2.000 հեծելազորային, այնուամենայնիվ չէր համարձակվում ճակատամարտ տալ Պնետո Պոմպեոսի դեմ: Սկզբում Միհրդատը ծամբար դրել էր ուժեղ ամրացված է և անստեղծի լեռան վրա, բայց ջրի պակասության պատճառով նա այդ դիրքը չթողեց: Ապա՝ լեռը գրավեց Պնետո Պոմպեոսը: Բոսականության տեսակից և լեռնային կիրճերի բնությանց ելթադրելով, թե այդ տեղում պետք է, որ աղբյուրներ լինեն, նա հրամայեց ամենուրեք ջրհորներ փորել և ծամբարում խկույն առատ ջուր եղավ: Պնետո Պոմպեոսը զարմանում էր, թե ինչպե՞ս այստեղ կայանելու ողջ ժամանակամիջոցում Միհրդատը այդ բանը գլխի չէր ընկել: Ապա Պնետո Պոմպեոսը շրջապատեց թշնամական ծամբարը և սկսեց հողաթմբով պատել: Միհրդատը շրջապատման մեջ դիմացավ 45 օր, որից հետո իր զորքի ամենամեծը մասի հետ աննկատելի կերպով փախավ, իսկ անպետքներին և հիվանդներին էլ սպանել տվեց» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Պոմպեոս», գլուխ 32):

«Իսկ Միհրդատ Եվպատորը (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը - Մ.3.) ուժեղանալով՝ դարձավ տերը Կոլխիսի և այս բոլոր երկրների, որոնց Միսիդիայի որդի Անտիպատորը հանձնեց նրան: Միհրդատը այնպես հոգ տարավ այդ վայրերի մասին, որ այնտեղ կառուցեց 75 ամրոց, որտեղ պատսպարեց իր գանձերի մեծագույն մասը: Սրանցից հիշատակության ամենաարժանիներն են Զյուդարան, Բասգոլդարիզան և Միսիդիան, ընդ որում վերջինս առաջացել է Մեծ Հայքի ասիականի վրա, որի համար էլ Թեոփանեսը այն կոչում է Միսիդիա: Պարիսպների ողջ լեռնոտ երկիրը, լինելով ջրառատ, անտառաշատ և ամեն կողմից գահավեժ ձորերով ու վիհերով բաժանված, այդպիսի շատ հարստություններ ուներ: Արդյունքում՝ Միհրդատը այստեղ կառուցեց իր գանձատների մեծագույն մասը և վերջում՝ Պնետո Պոմպեոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Պոմպեոսը - Մ.3.) արշավանքի ժամանակ, ապաստանեց այստեղ: Նա Պոմպեոսի թագավորության ծայրագետման և Ալիսիսենում՝ Դակիսիայի մոտ, գրավելով ջրառատ մի լեռ, մնաց այնտեղ, բանգի մոտ էր տեղադրեց, որը բաժանում է Ալիսիսենեն Փոքր Հայքից: Նա այստեղ մնաց այնքան ժամանակ, մինչև որ պաշարվելուց հետո ստիպվեց լեռների միջով փախչել Կոլխիս և այնտեղից էլ՝ Բուսիդ: Պնետո Պոմպեոսը այս վայրի մոտ՝ Փոքր Հայքում, կառուցեց Նիկոպոլիս քաղաքը, որը այժմ ևս մնում է և լավ է բնակեցված» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 12, գլուխ 3, մաս 28):

«/45/ Պնետո Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Պնետո Պոմպեոսը - Մ.3.), ցանկանալով փորձել Միհրդատի (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը - Մ.3.) մտայնությունը, բարեկամական առաջարկներով նրա մոտ ուղարկեց Մետրոփանեսին, սակայն Միհրդատն այնքան նրան արհամարհեց բանի որ պարթևների թագավոր Արշակը (Պարթևական թագավորության արքա Սանատրուկը (77-70) - Մ.3.) այդ ժամանակ մահացած լինելով, նա հույս ուներ իր կողմը գրավել նրան հաջորդած Դաիսատեսին (Պարթևական թագավորության արքա Դաիսատես III-ին - Մ.3.)... /46/ Այն բանից հետո, սակայն, երբ Պնետո Պոմպեոսը պահանջեց նրանից գնեքերը ցած դնել և փախստականներին հանձնել, նա մտածելու ժամանակ չունեցավ, բանգի նրա գորաբանակում գտնվող փախստականները, որոնք մեծաթիվ էին, լսելով այս ամենը և վախենալով, որ իրենց կհանձնեն հռոմեացիներին, մյուս կողմից բարբարոսները ևս վախենալով, որ ստիպված կլինեն կռվելու առանց նրանց, աղմուկ բարձրացրին: Եվ նրանք Միհրդատին որևէ չարիք կհասցնեին, եթե նա չձևացներ, որ իբր դեսպաններին ուղարկել է ոչ թե դաշինք կնքելու, այլ հռոմեացիների պատրաստությունները լրտեսելու համար: Սրանով նա հագիվ կարողացավ զսպել նրանց... /47/ Այսպիսով, Պնետո Պոմպեոսը, հաստատապես իմանալով, որ ինքը ստիպված է պատերազմելու և սկսեց ամեն կերպ նախապատրաստվել, մինչև անգամ նորից հավաքագրեց վալերիականներին: Այժմ, երբ նա Գալաթիայում էր, Լուկուլլոսը, հանդիպելով նրան, հայտարարեց, թե պատերազմն ավարտված է և այսուհետև ոչ մի արշավանքի կարիք չկա, իսկ, այդ իսկ նպատակով էլ այդ երկրները կառավարելու համար սենատի կողմից ուղարկված մարդիկ արդեն ժամանել են: Պնետո Պոմպեոսը, սակայն, բանի որ չհամոզվեց վերադառնալ, Լուկուլլոսը դիմեց մեղադրանքների՝ անվանելով նրան, խմիչդալոց, նաև ամեն կերպ զբաղվող, պատերազմասեր և իշխանատեն, իսկ Պնետո Պոմպեոսն էլ իր հերթին, նրան քիչ ուշադրություն դարձնելով, աստեղ, որ այսուհետև որևէ մեկը չհամարձակվի չենթարկվի նրա հրամաններին: Դրանից հետո նա ինքը արշավեց Միհրդատի դեմ՝ ձգտելով հնարախել նրանի չափ շուտափույթ հանդիպել նրան...: Միհրդատը առժամանակ խույս էր տալիս Պնետո Պոմպեոսից, բանգի նրա զորքերը առավել թույլ էին, և Պնետո Պոմպեոսի առաջ երկիրը շարունակ ավերում էր, ստիպում նրան երկար թափառել և միաժամանակ պարենամթերքի պակաս զգալ, բայց երբ Պնետո Պոմպեոսը ներխուժեց Հայաստան և պարեն գտնելու նպատակով, և որպեսզի այն գրավի, թեպետև անայացած, այնքան Միհրդատը, վախենալով, որ այն կարող է գրավվել նախքան իր տեղ հասնելը, ինքը ներխուժեց այդ երկիրը և հռոմեացիների դիմաց գրավեց ամրացված մի բլուր ու այնտեղ հանգրվանեց ողջ զորքի հետ միասին՝ հույս ունենալով հռոմեացիներին ոչնչացնել պարենամթերքի անբավարարության միջոցով, մինչդեռ ինքը գտնվելով իրեն հպատակ երկրում, շատ վայրերից կարող էր իրեն սպառնալից առատ մթերքով: Նա մշտապես հեծյալներից ոման ուղարկում էր արդեն անայացած դաշտը, հալածում այնտեղ պատահողներին, և դրա հետևանքով մեծ թվով փախստականների ընդունեց իր մոտ, իսկ Պնետո Պոմպեոսը չհամարձակվեց այդ վայրերում հարձակվել նրանց վրա, այլ իր գորաբանակը շարժեց մի այլ վայր, ուր, տեղանքը անտառապատ լինելու պատճառով, հակառակորդների հեծյալները և նետահիգները պակաս վնաս կհասցնեին: Նա դարձանակալեց ուր որ հարմար էր, որից հետո, փոքրաթիվ զորքով բացահայտորեն մոտենալով բարբարոսների գորաբանակին, շփոթության մատնեց նրանց և հրապուրեց դեպի այն վայրը, ուր ինքը ցանկանում էր, ու շատերին սպանեց: Զնայելով, որ այս հաջողությունից, ինքը ևս պարենավորվելու համար տարբեր ուղղություններով երկրով մեկ մարդիկ ուղարկեց... /48/ Երբ Պնետո Պոմպեոսը արդեն այդ բոլորը հաստատապես հայթայթում էր և ոմանց օգնությամբ տիրացավ Հայաստանին պատկանող Անահտական երկրին, որը նվիրված էր համանուն մի աստվածուհու, այդ բանից հետո շատերը ևս հարեցին նրան և, դրանից բացի, Մարկիոսի զինվորները ևս միացան Պնետո Պոմպեոսի զորքերին, Միհրդատը վախեցավ և այլևս չմնաց այդ երկրում, այլ իսկույն զիջեցրով աննկատելի հեռացավ և այնուհետև զիջեցրալիս երթերով առաջացավ դեպի Տիգրանի Հայաստանը» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 36, գլուխ 45-48):

«/2/5/33/ Նույն այս Պնետո Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պնետո Պոմպեոսը - Մ.3.), Հայաստանում Միհրդատի (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորը - Մ.3.) դեմ մղված պատերազմի ժամանակ, երբ վերջինս գերազանցում էր իրեն հեծելազորի և բանակությանը, և որակով, հարթավայրում, երկու ծամբարների միջատարածքում աճող թփուտների պահպանության տակ տեղակայեց 3.000 թեթևազանցների և 500 թեթևակալների, որից հետո լուսաբացին իրապատկարի պահպանության դեմ հեծյալներ ուղարկեց՝ սրանց ցուցում տալով առ այն, որ, երբ հակառակորդի հեծելազորը իրենց զորքի դեմ մարտի մեջ կանի, աստիճանաբար և կարգը պահպանելով նահանջեն այն հեռավորության վրա, որ հնարավորություն տան դրա համար հատուկ պատրաստված ջոկատներին թիկունքից գործել: Այդ ամենը իրոք ըստ ծրագրի իրականացվեց և, երբ կեծե փախստականները շուտ եկան, Պնետո Պոմպեոսը ջարդեց շփոթված թշնամու կենտրոնը, ընդ որում ընդհուպ մոտեցած հետևակայինները կոտորեցին նույնիսկ ձիերին: Այդ ճակատամարտով նրանք սասանեցին արքայի վստահությունը իր հեծելազորի նկատմամբ... /1/4/7/ Միհրդատը, որը շրջափակվել էր Պոմպեոսի կողմից, հաջորդ օրը մտադրվեց նահանջել: Արդյունքում, որպեսզի բողարկի իր այդ շարժը, նա պարեն ձեռք բերելուն ուղղված գործողություններ իրականացրեց ավելի լայն

տարածության վրա՝ ընդհուպ մինչև հակառակորդին հարող հարթավայրերը: Միաժամանակ, որպեսզի հեռացնի կասկածները, նա շատերի ընդունելություն կազմակերպեց, ինչպես նաև սեփական ճամբարով մեկ հրամայեց հնարավորինս շատ խարույկներ վառել: Եվ ահա այս ամենից հետո էլ հենց գիշերային երկրորդ հերթափոխի ժամանակ նա իր զորքը հեռացրեց՝ հակառակորդի ճամբարի հենց մոտից...: 2/2/2/ Չնայած Պոմպեոյի Կապարովկիայում իր բանակի ճամբարի համար ընտրեց բարձրադիր մի վայր, բանի որ գաղթափող ուժեղացնում էր զինվորների հարված ուժը: Ահա այսպես Պոմպեոն սրընթաց հարվածով հաղթեց Միհրդատին» (Ֆրոնտին «Արտատեգամներ» գիրք 2, գլուխ 5, մաս 33, գիրք 1, գլուխ 1, մաս 7, գիրք 2, գլուխ 2, մաս 2):

«Գիրք 100. Չնայած Պոմպեոն, մեկնելով Միհրդատյան պատերազմի, վերականգնում է բարեկամությունը պարթևական արքա Ֆրահատի (**Պարթևական թագավորության արքա Ֆրահատ II-ի – Մ.3.**) հետ և հեծելագորային մարտում հաղթում է Միհրդատին (**Պոմպեոյի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.3.**)» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղադրի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Այլևս ուշ Չնայած Պոմպեոն, որպես Լուկուլիոսի հետնորդ, Փոքր Հայաստանում պաշարեց արքայի ճամբարը Հաստարակ լեռան մոտ: Արքան (**Պոմպեոյի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատոր – Մ.3.**), որը զորքով գիշերային արտագրոհ իրականացնելով, մարտի ընթացքում պոկվեց հակառակորդից...» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 4):

⁵⁸⁰ «/99/ Նեղված պարենամթերքի պակասից՝ արքան (**Պոմպեոյի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատոր – Մ.3.**) ստիպված եղավ նահանջել և դրանով իսկ հնարավորություն տվեց Չնայած Պոմպեոյին (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Չնայած Պոմպեոսին – Մ.3.**) մտնել ի թագավորություն՝ հույս ունենալով, որ այդ ամայի երկրում Չնայած Պոմպեոն ևս զրկանքներ կկրի: Վերջինս, սակայն, իր թիկունքում մատակարարման շուկա ուներ: Ըրջանցելով Միհրդատին արևելքից՝ նա 150 ասպարեզ հեռավորության վրա կայազորներով ու ճամբարներով հագեցված և խանդավառ ունեցող ամրությունն էր կառուցել՝ թույլ չտալով արքային հեշտությանմբ պարենամթերք ստանալ: Արքան այնքան ժամանակ չհարձակվեց Չնայած Պոմպեոսի վրա, մինչև որ վերջինս լրիվ չըջքափակեց նրան, ընդ որում դա եղավ կամ վախի, կամ էլ թեթևամտության պատճառով, ինչպես լինում է բոլորի հետ, երբ վրա է հասնում փորձանքը: Կրկին տառապելով պարենամթերքի պակասից՝ Միհրդատը հրամայեց կոտորել բոլոր անասուններին, որոնք կային իր ճամբարում՝ բացառություն անելով միայն ձիերի համար, սակայն իր այդ որոշմամբ ընդամենը միայն 50 օրով հետաձգեց լուծումը: Ի վերջո՝ խորը լուռության մեջ նա անանցանելի ճանապարհներով դիմեց փախուստի: Միայն օրը բացվելուն պես Չնայած Պոմպեոն հասավ նրան ու ճանկեց վերջապահ ջոկատները, բայց այդ ժամանակ ևս, տեղի չտալով մարտի մեջ մտնելու բարեկամների համար հորդորներին, նաև խուսափեց կոչից և, միայն հեծելագորի օգնությամբ հետ մղվելով նրանց, որոնք ստիպված էին մոտենում, գիշերով ճամբար զարկեց թավ անտառում: Հաջորդ օրը նա բոլոր կողմերից կտրուկ վերև բարձրացող մի վայրում ճամբար զարկեց՝ վայր, դեպի որը տանում էր միայն մեկ ճանապարհ, որը նա դրեց չորս ջոկատների պահպանության տակ: Այդ ճանապարհը նաև հսկում էին հռոմեացիները, որպեսզի հնարավորություն չտան Միհրդատին փախչել: /100/ Օրը բացվելուն պես զորավարներից յուրաքանչյուրը շարեց իր զորքը և առաջապահ ջոկատները սկսեցին անհանգստացնել միմյանց՝ մարտի մեջ մտնելով լեռան լանջերին: Այդ ժամանակ Միհրդատի հեծյալներից ոմանք առանց հրամանի ցած թռան ձիերից և սկսեցին օգնել յուրայիններին, իսկ երբ նրանց դեմ ելան մեծ բանակի հռոմեական հեծյալներ, ապա առանց ձիերի ելած Միհրդատի հեծյալները մի ամբոխ դարձած նետվեցին ճամբար, որպեսզի հեծնեն ձիերը ու հարձակվող հռոմեացիների դեմ մարտնչեն հավասար պայմաններում: Մտազմեց այնպես, սակայն, որ նրանք, որոնք զինվում էին վերևում, երբ տեսան, որ սրանք աղաղակելով վազում են, չիմանալով, թե ինչ է պատահել և ենթադրելով, որ նրանք դիմել են փախուստի ու ճամբարը բոլոր կողմերից զրավված է, նետեցին գնեթերը և դիմեցին փախուստի: Զանի որ այդ վայրը ելք չուներ, այդ պատճառով էլ նրանք, իրելով մեկնելու, նետվում էին տարբեր կողմեր այնքան ժամանակ, մինչև որ չընկան սուր բարերի վրա: Այս կերպ Միհրդատի զորքը հապճեպ շտապողականության պատճառով նրանց, որոնք ուզում էին օգնել առաջապահ ջոկատին, խառնաշփոթի մատնվեց և կործանվեց: Մնացածն արդեն Չնայած Պոմպեոսի համար հեշտ էր՝ նա սկսեց սպանել ու գերել դեռ չզինված և դիք չալորելով փակված տեղում փակվածներին: Սպանվեց և գերվեց մինչև 10.000 հոգի, գունակի հետ միասին Չնայած Պոմպեոսի ձեռք ընկավ ողջ ճամբարը: /101/ Միհրդատը, միայն իր թիկնապահների հետ գցելով իրեն դեպի դիք լեռները, փախավ և ազատվեց: Ծանապարհին նրա վարձկան հեծելագորից նրան պատահեցին ոմանք և մոտ 3.000 հետևակայիններ, որոնք ուղեկցեցին նրան մինչև Միսոբեսս ամրոցը, որտեղ նա թաքցրած ուներ մեծ գունարներ: Նա նվերներ և մեկ տարվա համար վարձ տվեց նրանց, որոնք իր հետ դիմել էին փախուստի: Վերցնելով 6.000 տաղանդ՝ նա նետվեց դեպի Եփրատի ակունքները, որպեսզի այնտեղից անցնի կոլխերի երկիրը...: /104/ Չնայած Պոմպեոն, համարելով, որ պատերազմը իր չղջնական ավարտն է գտել այն վայրում, որտեղ նա մարտում հաղթեց Միհրդատին, ի նշանավորում այդ սխրանքի այդտեղ Նիկոպոլիս անունով մի բաղաբ հիմնեց, բաղաբ, որը գտնվում է Փոքր Հայաստանում» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 99-101, 104):

«Հետո, սակայն, Եփրատի մոտերում Չնայած Պոմպեոն (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնայած Պոմպեոն – Մ.3.**) հասավ նրա (**Պոմպեոյի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.3.**) հետևից և բանակեց նրա մոտ, բայց հետո, երկրորդ կրելով, որ նա կարող է իսկույնանք անցնել Եփրատը, կեպիցներին իր սպառազինված զորքը առաջնորդեց նրա դեմ: Այդ ժամանակ Միհրդատին, ինչպես պատմում են, տեսիլք է եկել, որը ցույց է տվել նրա ապագան: Թագավորին թվացել է, թե իբր ինքը համընթաց բաժնու հետ նավում է Եվֆրատյան Պոմպեոսի ջոկում և, գտնվելով արդեն Բոսպորոսի դիմաց, ողջաճում է իր ուղեկիցներին որպես մի մարդ, որն ուրախանում է իր հուսալի ու հաստատ փրկության համար, բայց արքան հանկարծ տեսել է, որ ինքը, բոլոր կողմից լքված, բռնվում է ալիքների վայրում՝ կառած նավի մի խղճուկ-բեկորի: Միհրդատը դեռ երազի տպավորության տակ էր, երբ նրա մոտ եկան բարեկամները և, վեր հանելով նրան, հայտնեցին Չնայած Պոմպեոսի մոտենալը: Անհրաժեշտ էր միջոցներ ձեռք առնել ճամբարը պաշտպանելու համար և պետերը զորքը դուրս բերեցին ու շարեցին մարտակարգով: Չնայած Պոմպեոն իր հերթին, նկատելով թշնամու նախապատրաստությունը, վախեցավ դիմել այնպիսի գործողության, ինչպիսին ճակատամարտն էր մթության մեջ: Այս պայմաններում նա բավարար համարեց միայն բոլոր կողմերից թշնամուն շրջապատելը, որպեսզի նա փախչել չկարողանար, իսկ ցերեղը նա հույս աներ, չնայած թշնամու ուժերի գերազանցությանը, անսպասելիորեն հարձակվել թագավորի վրա: Չնայած Պոմպեոսի զորքի ավագ պետերը, սակայն, եկան նրա մոտ՝ թախանձագին խնդրանքով և խորհուրդ տալով անհապաղ սկսել գրոհը: Իրոք խալվարն անթափանց չէր, բանի որ նվազող լուսինը առաքյալները տարբերելու համար դեռևս բավարար չափով լույս էր տալիս: Այս հանգամանքն էլ հենց կործանեց թագավորական զորքին: Լուսինը հարձակվող հռոմեացիների թիկունքից էր, և, բանի որ այն արդեն մայր էր մտնում, առաքյալների տվերներն առաջ ձգվելով հասնում էին մինչև թշնամիները, որոնք չէին կարողանում ճշգրտորեն որոշել հեռավորությունը: Թշնամիները կարծում էին, թե հռոմեացիները բավականին մոտ են իրենց և տեգերը իզուր տեղը շարտում էին՝ ոչ-ոքի չխոցելով: Երբ հռոմեացիները դա նկատեցին, զոչուովով նետվեցին թշնամու վրա: Վերջիններս արդեն սիրտ չէին անում դիմարդել և հռոմեացիները սկսեցին սպանել սարսափով բռնված ու փախչող զորավարներին: 10.000 հոգուց առվել թշնամիներ ընկան, նրանց ճամբարը գրավվեց: Միհրդատն ինքը ճակատամարտի սկզբում 800 հոգանոց հեծյալ ջոկատի հետ ձեռքեց հռոմեացիների շարքերը, սակայն այս ջոկատը ցրվի եկավ և թագավորը մնաց սույ 3 ուղեկիցներով: Դրանց մեջ էր նրա հարձ Ֆիլափիկրատիան, որը միշտ արիության և համարձակության էր դրսևորում, այնպես որ արքան նրան Ֆիլափիկրատես էր անվանում: Հարձը հազած էր պարսկական տղամարդու շորեր և ձիով էր: Նա հոգնածություն չէր զգում երկար ճանապարհից և չէր դադարում հոգալ արքայի ու նրա ձիու մասին, մինչև որ նրանք, վերջապես, հասան Միսոբեսս ամրությանը, որը լեփեցուն էր թագավորական փողերով և թանկարժեք իրերով: Այստեղից Միհրդատը մեկնեց Հայաստան՝ Տիգրանի մոտ, բայց, բանի որ սա մեծեց նրան ապաստան տալ և անգամ հարյուր տաղանդ պարգև խոստացավ նրա գլխի համար, Միհրդատը, շրջանցելով Եփրատի ակունքները, շարունակեց փախչել Կողքիսի միջով» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Պոմպեոս», գլուխ 32):

«/48/ Իր հերթին Չնայած Պոմպեոն (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնայած Պոմպեոն – Մ.3.**), ցանկանալով մարտի բռնկել, հետապնդում էր նրան (**Պոմպեոյի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.3.**), բայց դեռ չէր համարձակվում այդ անել ոչ ցերեղը, բանի որ նրանք իրենց բանակատեղից դուրս չէին գալու, ոչ էլ գիշերը, բանի վախենում էր անծանոթ տեղանքից: Այսպես շարունակվեց, մինչև որ արդեն հասան սահմանի մոտ: Այնժամ արդեն, նկատելով, որ թշնամիները կարող են խուսափել իրենից, ստիպված եղավ գիշերով մարտի բռնկել: Այսպիսի որոշումով նա աննկատորեն առաջ անցավ բարբարոսներից, որոնք կեսօրվա հանգիստ էին տոնում, և ընթացավ այն ճանապարհով, որտեղով պետք է նրանք անցնելու: Հասնելով ինչ-որ հողաբլուրների միջև ընկած մի ձոր՝ նա այնտեղ էլ իր զորքը առաջնորդեց անկախորդ կետերը և սպանեց թշնամուն: Եվ այսպես, երբ թշնամիները վստահության և առանց զգուշանալու մտան ձորը, բանի որ նախապես ոչ մի վտանգի չէին ենթարկվել, այժմ էլ ամենայն ապահովությամբ առաջ էին գնում այն համոզմամբ, թե հռոմեացիները իրենց չեն հետապնդում, Չնայած Պոմպեոն, սակայն, խավարի մեջ հարձակվեց նրանց վրա: Իրոք, ոչ նրանց հետո մի այլ լույս կար, ոչ իսկ երկնքից որևէ բան էր լուսավորում: /49/ Ծավալատամարտ տեղի ունեցավ հետևյալ կերպ: Սկզբում շեփորահարները ազդանշանի վրա բոլորը միասին հարձակում ազդարարեցին, որից հետո թե զինվորները և թե ողջ ամբողջ աղմուկ բարձրացրին՝ մի մասը Նիգալիկով վահաններին, մյուս մասն էլ բարերով պղնձե իրերին հարվածելով: Եվ այդ աղմուկը, զորավելով շրջապատող լեռների, անդրադառնում էր առավել սարսափելի աստիճանի, այնպես, որ բարբարոսները, հանկարծակի գիշեր ժամանակ և ամայության մեջ լսելով այդ աղմուկը, մեծապես շփոթվեցին՝ կարծես թե ինչ-որ

գերբնական հարվածի էին ենթարկվել: Այս ընթացքում էլ հենց հռոմեացիները, բարերով, նետերով և նիզակներով բարձունքներից բոլոր կողմերից հարվածելով, անմիջապես վիրավորեցին նրանցից ոմանց, բաժնի որ նրանք բազմաթիվ էին: Նրանք նրանց ամենավատ դրության հասցրին, բանգի բարբարոսները շարադասվել էին ոչ թե ճակատամարտի, այլ չվերթի համար: Նրանք նույն վայրով առաջանում էին ձիերի, ուղտերի և ամեն տեսակ ուղեբեռի հետ միասին, տղամարդիկ ու կանայք, խառնիճադանց ընթանում էին, ոմանք՝ նժույգներ հեծած, սյուսները՝ մարտականքերի կամ ծածկած սայլերի ու սայլակառքերի վրա: Սրանք բոլորը, բաժնի որ ոմանք արդեն վիրավորվել էին, իսկ սյուսներն էլ ենթակա էին վիրավորվելու, խուճապի մատնվեցին, որի հետևանքով էլ, իրար վրա խռնվելով, հեշտությանը կործանվում էին: Այսպես տուժում էին, բաժնի դեռ նրանց հարվածում էին հեռվից, իսկ երբ հռոմեացիները, սպառնելով իրենց հեռահար ուժը, ցած իջան և հարձակվեցին նրանց վրա, եզրերում եղողները սպանվում էին, ընդ որում նրանց սպանության համար բավական էր մեկ հարված, բաժնի որ մեծ մասը անգետ էր, իսկ կենտրոնում եղողներն էլ ճնշում էին իրար, բաժնի որ բոլորը ամեն կողմից վրա հասած վտանգի պատճառով դեպի այնտեղ էին շարժվում: Այսպիսով, նրանք կործանվում էին նաև իրարից հրնշտվելով և կոխկրտվելով ու անկարող իրենք իրենց պաշտպանելու կամ թշնամուն որևէ դիմադրության ցույց տալու, բանգի նրանք, մեծ մասամբ լինելով հեծյալներ և աղեղնավորներ, անկարող էին խավարի մեջ որևէ բան տեսնել ու, տեղի նեղվածքի պատճառով՝ որևէ բան ձեռնարկել: Երբ լուսինը ծագեց, սրանք մի պահ ուրախացան, կարծելով, թե լույսի տակ իրենք գոնե ոմանց կոչկացնեն: Եվ իրոք, նրանք ինչ-որ հաջողություն կունենային, եթե հռոմեացիները, լուսինն իրենց հետև ունենալով, մերթ այս կողմից, մերթ այն կողմից նրանց վրա չհարձակվեին ու չխանգարեին թե նրանց տեսողությանը և թե նրանց գործողություններին, բանգի հարձակվողները մեծաթիվ լինելով և բոլորը միասին թանձր սովեր կազմելով, խանգարում էին նրանց: Այդ ժամանակ եղավ նաև այնպես, որ, նախքան վերջիններս կմոտենային իրենց, բարբարոսները, կարծելով, թե թշնամիներն արդեն մոտեցել են, իզուր հարվածում էին և, սովերի համատեղ մոտենալու ժամանակ, անսպասելիորեն վիրավորվում: Եվ այսպիսով, նրանցից շատերը սպանվեցին և ոչ բերն էլ գերի ընկան, սակայն նշանակալից մասը կարողացավ փախչել, նրանց թվում նաև՝ Միհրդատը: /50/ Այնժամ Միհրդատը շտապեց դեպի Տիգրանը, բայց, երբ նրա մոտ նախ բանազնացներ ուղարկեց, ոչ մի սիրալիրության չհանդիպեց, բաժնի որ Տիգրանի որդի Տիգրանը ապստամբել էր հոր դեմ, իսկ սա կասկածում էր, որ Միհրդատը, լինելով նրա պապը, ինքն էր հրահրել այդ վեճը իր դեմ: Արդյունքում՝ Տիգրան արքան ոչ միայն չընդունեց նրան, այլև նրա կողմից եկած բանազնացներին կալանավորեց և բանտարկեց: Ահա այս բոլորից հետո Միհրդատը հուսախաբ լինելով, շուռ եկավ դեպի Կոլխիս և այնտեղից հետիոտն հասավ Մայոտիս ու Բոսպորոս: Ոմանց համոզելով, սյուսներին բռնաբանելով՝ նա հետ վերցրեց այդ երկիրը Մաքարեսից՝ իր որդուց, որն ընդունել էր հռոմեացիների հովանավորությունը և իշխում էր այդ երկրի վրա, ընդ որում նա նրան այնպես ահաբեկեց, որ սա նույնիսկ չներկայացավ իր առաջ: Միհրդատը նրա մերձավորների միջոցով սպանեց նրան՝ ներում խոստանալով և հարստություն տալով նրանց: Երբ նա փախչելով անցավ Փասիսը, Չնետո Պոմպեոսը իր հաղթանակ տարած վայրում քաղաք հիմնեց՝ այն տալով իր վիրավոր և տարեց զինվորներին: Նրանց հետ այստեղ բնակվեցին նաև շատ ցանկացողներ հարևան վայրերից: Սրանք գոյություն ունեն մինչև այժմ և կոչվում են նիկոպոլեցիներ՝ հիմա ենթարկվելով Կասարդոկիայի նահանգին» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 36, գլուխ 48-50):

«Այժմ, ահա նրա (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.) հզոր թագավորության բոլոր ուժերը սպառվեցին, սակայն նրա ոգին կարծես ավելի վեր հանեց այդ փորձանքներից: Դիմելով հարևան ժողովուրդներին՝ նա ի վերջո սեփական անկման մեջ բաշեց նաև որջ Արևելքն և Դյուսիսը: Զենք վերցրին իբրեքները, կասպերը, աղվանները, ինչպես նաև երկու Դայաստանները: Այս ամենի միջոցով ճակատագիրը, կարծես, պատվավոր դիրքի, անվան և փառահեղ սխրագործությունների պատրաստություն տեսավ Չնետո Պոմպեոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնետո Պոմպեոսի - Մ.Ֆ.) համար: Նա, տեսնելով, որ Ասիան պատված է նոր խռովություններով և արքաները մեկը մյուսի հետևից ելնում են, որոշեց այլևս չհապաղել: Մինչ ժողովուրդները կհասցնեին միավորվել, նա նավակամուրջ գցեց Եփրատի վրա և բոլորից շուտ անցավ այդ գետը: Ընդհարվելով արքայի հետ, որը փախչում էր դեպի Դայաստանի խորքերը, նա ջարդեց նրան միակ մի ճակատամարտում, ահա այդպիսին էր այդ այրի հաջողակամությունը: Ծակատամարտը տեղի ունեցավ գիշերը և նրանում իր մասնակցությունը բերեց նաև Լուսինը: Կարծես մարտնչելով հանդես Մոմպեոսի կողմում՝ Աստվածունի տեղակալեց նրա ռազմիկների թիկունքում և ձգեց հռոմեական մարտակարգը, այնպես որ պոնտացիները, որպես թշնամիների էին ընդունում նրանց երկարացած սովերները: Ահա այդպիսի մի գիշեր ջարդվեց Միհրդատը» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 3, գլուխ 5):

«Չնետո Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնետո Պոմպեոսի - Մ.Ֆ.), ցանկանալով մարտի մեջ բաշել նահանգը Միհրդատին Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.), ճակատամարտի համար ընտրեց գիշերային ժամանակը, որպեսզի խոչընդոտի վերջինիս նահանգը: Եվ ահա պատրաստվելով համապատասխան ձևով՝ նա անակնկալ կերպով մարտ պարտադրեց հակառակորդին, ընդ որում նա այն կերպ դասավորեց զորքը, որ լուսինը պոնտական զորքի ռազմիկների աչքերը լուսավորում էր դիմացի, իսկ հռոմեացիներն էլ տեսնում էին հակառակորդի ռազմիկներին լուսնի լույսի տակ» (Ֆրոնտին «Ստրատեգիան» գիրք 2, գլուխ 1, մաս 12):

«Գիրք 101. Չնետո Պոմպեոսը, գիշերային մարտում ջարդելով Միհրդատին (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.), ստիպում է վերջինիս փախչել Բոսպոր» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաբի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Արքան (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.), որը զորքով գիշերային արտագրոի իրականացնելով, մարտի ընթացքում պոկվեց հակառակորդից, սակայն Չնետո Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնետո Պոմպեոսի - Մ.Ֆ.) սկսեց հետապնդել փախապնդվածներին և արդյունքում ճակատամարտը սկիզբ առավ գիշերը: Այդ ժամանակ լուսինը բարձրացավ հռոմեացիների թիկունքից և արքայական զորքերը, երկար սովերներն ընդունելով մոտեցող թշնամիների փոխարեն, իրենց բոլոր նետերը դատարկության մեջ էին արձակում: Հռոմեացիները, անցնելով հարձակման, առանց դժվարության առավելության հասան թշնամու նկատմամբ, կարծես սա անգետ լինե: Եվ իրոք, արքայական զորքից սպանվեց կամ գերվեց 40.000 հոգի, իսկ հռոմեացիները կորցրին հազիվ 1.000 վիրավոր և 40 սպանված: Արքան, մարտի թեհուրդում դիմելով փախուստի, ճողորպեց և փրկվեց՝ ծածկված գիշերային խավարով: Լքված բոլոր բարեկամների, փիլիսոփաների, պատմաբանների և պոետների, ինչպես նաև բժշկողների կողմից՝ նա կողմնակի ճանապարհներով, հետևից տանելով ձին ու ցնցվելով ամեն մի գիշերային շրջունից, հասավ ինչ-որ մի ամրոցի և այնտեղից շարժվեց Դայաստան» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդունել հերետիկոսներին» գիրք 6, գլուխ 4):

«Իսկ շուտով նրան (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնետո Պոմպեոսի - Մ.Ֆ.) հանձնարարվեց պատերազմը Միհրդատի (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.) և Տիգրանի դեմ: Սկսելով այն՝ նա Փոքր Դայաստանում տրված գիշերային ճակատամարտում հաղթեց Միհրդատին, գրավեց նրա ճամբարը և Միհրդատի զորքից ոչնչացրեց 40.000 հոգու՝ այդ ընթացքում կորցնելով միայն 20 ռազմիկների և 2 ցենտուրիոնների: Միհրդատը կնոջ և 2 ուղեկիցների հետ միասին դիմեց փախուստի» (Եվպատորիոս «Համառոտ պատմությունը բաղաբի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 12):

«/2/ Երբ Միհրդատը (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.) պարտվեց, նրա թագավորությունը նվաճվեց, ընդ որում գեներալ ուժով նվաճվեց նաև վերջինիս պատկանող Փոքր Դայաստանը... /16/ Չնետո Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնետո Պոմպեոսի - Մ.Ֆ.), փորձված հաջողություններում, այն բանից հետո, երբ ուղարկվեց Միհրդատյան պատերազմը վարելու, Փոքր Դայաստանում տրված գիշերային ճակատամարտում առավելության հասավ, իսկ երբ հակառակորդից սպանվեց 42.000 հոգի, զբաղեցրեց նրա ճամբարը» (Ռուֆուս Սեբաստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 2, 16):

«Հետագայում նա (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.) գիշերային մարտում պարտություն կրեց Չնետո Պոմպեոսից (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնետո Պոմպեոսից - Մ.Ֆ.) և թաքնվեց իր բուն թագավորությունում» (Ալեյքսանդր Վիկտոր «Հայտնի մարդկանց մասին», գլուխ 76):

«Իսկ Չնետո Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնետո Պոմպեոսի - Մ.Ֆ.), Միհրդատի (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.) դեմ պատերազմելով, սաստիկ դիմադրության և ահավոր կոչիկների է հանդիպում: Նա մեծ վտանգի է ենթարկվում, սակայն բազմությունը հաղթում է և Միհրդատը փախուստ է տալիս Պոմպեոսի կողմերը: Նրանից ազատվելով այնպես, որ ինքն էլ չէր սպասում՝ Չնետո Պոմպեոսը գրավում է Մաժաքը, բռնում է նրա որդի Միհրդատին, բաղաբում զորք է թողնում և, առանց նրան հետամուտ լինելու, շտապում է Ասորիքով անցնել Դիմապոս: Չնետո Պոմպեոսը Պոմպեոսի որդի Միհրդատին սպանում է թունավոր դեղով: Այս բանը վկայում է և Դովետիոսը՝ բալասանի վերաբերող գլխում, ասելով. «Երիթուլի մոտ Չնետո Պոմպեոսին հասնում է Միհրդատի մահվան ավետավոր լուրը»» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 15):

«Այդ ժամանակ Չնետո Պոմպեոսը հռոմեացին (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնետո Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) գալիս, հարձակվում է Միհրդատի (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.) վրա, որը, չնայած նրա դեմ մեծաքանակ բանակ է հանում, բայց հաղթվում է մեծ զորքի կողմից ու փախչում է դեպի Պոմպեոսի կողմերը» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 5):

«Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.)... Տիգրանին չհանդիպելով՝ պատերազմում է Միհրդատի (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.) հետ: Արդյունքում՝ Միհրդատը փախստական ընկնում է Պոնտոս: Պոմպեոսը գրավում է Մաժաթ բաղաբը, գերում է Միհրդատի որդի Միհրդատին և ինքը փոխում հասնում է Հրեաստան» (Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիգրեական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 5):

«Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) փախցրեց Միհրդատին (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.)» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁸¹ «Օր ու գիշեր արագորեն շարժվելով՝ նա (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.) արդեն չորրորդ օրը անցավ Եփրատը և երեք հաջորդ օրերի ընթացքում մնաց տեղում կանգնած՝ զինելով բոլոր նրանց, որոնք միանում էին իրեն: Դրանից հետո նա մտավ խոտենիական խայաստան, որտեղից, բռնելով նետերով և պարսատիկներով իրեն խանգարել փորձող խոտենիացիների ու իբերներին, անցավ Ասպար գետը» (Ալալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 101):

⁵⁸² «Հրահատներ (Պարթևական թագավորության արքա Հրահատ III-ը - Մ.Ֆ.) ևս դեսպաններ ուղարկեց նրա (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Պոմպեոսի - Մ.Ֆ.) մոտ՝ դաշինքը վերանորոգելու ցանկությամբ, բանգի սա, տեսնելով Պոմպեոսի այս հաջողությունները, այն, որ նրա տեղակալները շարունակում էին հնազանդեցնել խայաստանի և Պոնտոսի մնացած մասերը, իսկ Գաբինիոսն էլ Նույնիսկ, անցնելով Եփրատը առաջացել է մինչև Տիգրիս, վախ զգաց նրանց հանդեպ ու ցանկացավ հաշտության պայմաններ հաստատել: Այսուհանդերձ նա ոչինչ չկարողացավ իրագործել, բանգի Պոմպեոսը, ելնելով առկա իրավիճակից, ինչպես նաև հուսադրված այդ բոլորից, արհամարհեց նրան ու գոռոզությամբ պատասխանեց դեսպաններին՝ խիջիայոց, պահանջելով նաև Կորդուենե երկիրը հանուն որի Հրահատները վեժ ունեւր Տիգրանի հետ: Եվ, բանի որ նրանք ոչինչ չպատասխանեցին, բանգի այդ մասին նրանք ոչ մի հանձնարարություն չունեին, Պոմպեոսը մի գիր գրեց Հրահատին, բայց, առանց որևէ պատասխանի սպանելու, Ափրանիոսին իսկույն Կորդուենե երկիրը ուղարկեց և, այն առանց մարտի գրավելուց հետո, հանձնեց Տիգրանին: Այսպիսի վերաբերմունք ունեցավ Պոմպեոսը Հրահատին նկատմամբ իր հզորության ժամանակ...: Դրա հետ մեկտեղ նա արհամարհեց նրա տիտղոսը, որով նա փառաբանվում էր մնացած բոլորի, ինչպես նաև իրենց՝ հռոմեացիների, առաջ, որը և սրանք օգտագործում էին ամեն անգամ նրան դիմելիս, բանգի, մինչդեռ նա կոչվում էր «արքայից արքա», Պոմպեոսը հատեց «արքայից» կոչումը և նրան հղած իր նամակում դիմեց նրան միայն «արքա» անվանելով: Դեռ ավելին, այդ տիտղոսը, հակառակ ընդունված կարգի, նա շնորհեց գերեզմարված Տիգրանին, երբ ինքը Հռոմում հարգախանդեղ տոնեց: Այդ իսկ պատճառով Հրահատները, թեպետև վախենում էր նրանից և ձգտում էր սիրաշահել նրան, վշտացավ այդ դեպքից, ասես իր իսկ թագավորությունից զրկված լինելը, և, դեսպաններ ուղարկելով, մեղադրում էր նրան իր կրած բոլոր անարդարությունների համար՝ համոզելով նրան Եփրատը չանցնել» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 40):

«Գիրք 100. Գիրքը նաև պարունակում է Հրահատ Պարթևի (Պարթևական թագավորության արքա Հրահատ III-ի - Մ.Ֆ.) և Տիգրան Հայի միջև ընթացած պատերազմի նկարագրությունը» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաբի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

⁵⁸³ «Տիգրանը, գերի հրեաներին տեղավորելով Արմավիրում և Վարդգեսի ավանում, որ գտնվում է Բասախ գետի վրա, ելուզակներին լեռներից բնաջինջ անելով ու Միհրդատի (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.) սուզը կատարելով, այնուհետև շարժվում, գնում է Ասորիք՝ հռոմեացիների զորքերի վրա՝ վրեժ առնելու» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 16):

«Հայոց թագավոր Տիգրանը, լսելով այդ բանը, շարժվում է դեպի Ասորիք՝ հռոմեական զորքերի վրա» (Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիգրեական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 5):

«Այդ ժամանակ Տիգրանը, երբ լսեց այդ ամենը, դարձյալ եղավ երկրորդը Պարսից համեմատ, որից հետո նրանց հետ միասին անթիվ զորք վերցրեց, դեկավար դրեց Բարգապիսան Ռշտունուն և սա յուրայիններով հանդերձ խաղաց Ասորիքի վրա՝ հռոմեացիներին ընդառաջ» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այդ ժամանակ դեռևս խայաստանում գտնվող և Տիգրանի դեմ պատերազմով զբաղված Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) Ասորիք է ուղարկում Սկավրոսին» (Ռոմեոս Գլավիոս «Հրեական հնախոսություն», գիրք 14, գլուխ 2):

«Այդ ընթացքում Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) ներխուժեց խայաստան, որտեղ նրան հրավիրել էր Տիգրան Կրտսերը: Վերջինս արդեն ապստամբել էր իր հոր դեմ և Պոմպեոսին դիմավորեց Արաքս գետի մոտ: Այս գետն սկսվում է ծիշտ Նույն տեղից, ինչ և Եփրատը, բայց, թեթևելով դեպի արևելք, թափվում է Կասպից ծովը: Պոմպեոսը և երիտասարդ Տիգրանը առաջ էին գնում, գրավելով իրենց ճանապարհին գտնված բաղաբները, սակայն Տիգրան թագավորը, որը նորեքս էր պարտվել Լուկուլլոսից, տեղեկանալով, որ Պոմպեոսը մեղմ ու բարի բնավորություն ունի, հռոմեական պահազորային ջոկատը ներս թողեց իր պալատը, իսկ ինքը ընկերների և ազգականների ուղեկցությամբ մեկնեց Պոմպեոսի մոտ՝ նրան հանձնվելու համար: Երբ նա ձի հեծած հասավ ճամբար, Պոմպեոսի երկու լիկտոր, մոտենալով նրան, կարգադրեցին իջնել ձիուց և գնալ հետիոտն, բանի որ երբեք չեն տեսել, որ որևէ մեկը հեծյալ մտնի հռոմեական ճամբար: Տիգրանը ենթարկվեց և, անգամ հանելով իր սուրը, այն հանձնեց նրանց: Ի վերջո, երբ արբան ներկայացավ Պոմպեոսին, այն զորավարի ոտքերի առաջ դնելու մտադրությամբ, հանեց իր խույրը և, ինչը առավել ասիոթային էր, ուզեց նրա առաջ ծնորդել: Պոմպեոսը, սակայն, կանխեց նրան, բռնեց արքայի աքը և նրան բաշեց դեպի իրեն: Նա հորը նստեցրեց իր կողքին, իսկ որդուն՝ մյուս կողքին: Նա արքային հայտարարեց, որ նրա նախկին բոլոր դժբախտությունների համար մեղավոր է Լուկուլլոսը, որը նրանից վերցրել է Ասորիքը, Փյունիկիան, Կիլիկիան, Գալաթիան և Սոփենեն: Այն հողերը, ավելացրեց նա, որոնք դեռ մնացել են իրեն, թող ինքը տիրի՝ հռոմեացիներին հասցրած վիրավորանքի համար նրանց վճարելով 8.000 տաղանդ, ընդ որում Սոփենենում կթագավորի նրա որդին: Տիգրանն այս պայմանները սիրով ընդունեց և այնժամ հռոմեացիները նրան արքայավայել ողջունեցին, իսկ Տիգրանը, արտակարգ ուրախացած այս ամենից, խոստացավ յուրաքանչյուր զինվորին տալ կես միսն արծաթ, ցենտուրիոնին՝ տասը միսն, տրիբունին՝ մեկ տաղանդ: Որդին, ընդհակառակը, խիստ դժգոհեց և, երբ նրան հրավիրեցին հյուրասիրության, հայտարարեց, թե ինքը Պոմպեոսի կողմից նման պատվերների կարիք չունի, բանի որ կարող էր իր համար այլ հռոմեացու ճարել: Այնժամ Պոմպեոսը հրամայեց շրջապել նրան և պահել բանտում՝ հաղթահանողի համար: Երբ ժամանակ անց պարթևաց արքա Հրահատը (Պարթևական թագավորության արքա Հրահատ III-ը - Մ.Ֆ.) դեսպաններ ուղարկեց Պոմպեոսի մոտ՝ պահանջելով կրտսեր Տիգրանին, որպես իր փեսայի, հանձնել իրեն, միաժամանակ նաև՝ երկու տերությունների սահման ճանաչել Եփրատը: Պոմպեոսը, սակայն, պատասխանեց, թե Տիգրանը ավելի մոտ ազգական է իր հորը, քան իր եղբորը, իսկ ինչ վերաբերում է սահմանին, ապա այն կհաստատվի արդար կերպով» (Պլուտարքոս «Պոմպեոս», գլուխ 33):

«/104/ Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) արշավեց խայաստան, պատճառ բռնելով, թե Տիգրանը օգնել է Միհրդատին (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.): Եվ ահա նա արդեն մոտեցել էր արքայանիստ Արտաշատին, սակայն Տիգրանը որոշել էր այլևս չպատերազմել: Նա Միհրդատի դստերից ունեցել էր երեք որդի, որոնցից երկուսին սպանել էր ինքը՝ Տիգրանը, մեկին պատերազմում, երբ որդին կռվել էր իր դեմ, մյուսին՝ որսի ժամանակ, բանի որ սա, երբ Տիգրանն ընկել էր, հոգատար չէր եղել, այլ, մինչդեռ հայրը պառկած վիճակում էր, թագը դրել էր իր գլխին. Երրորդը՝ Տիգրանը, որը որսի ժամանակ շատ էր անհանգստացել իր հոր համար, թագ էր ստացել նրանից, այնուհանդերձ, թիչ ժամանակ անց սա ևս ապստամբելով՝ հեռացավ: Նա պատերազմեց հոր դեմ և պարտվելով՝ ապաստանեց պարթևների թագավոր Հրահատի (Պարթևական թագավորության արքա Հրահատ III-ի - Մ.Ֆ.) մոտ, որը նոր էր ժառանգել իր հոր՝ Սինտրիկոսի (Պարթևական թագավորության արքա Սանատրուկի - Մ.Ֆ.), իշխանությունը: Երբ Պոմպեոսը արդեն մոտեցել էր, որդին, Հրահատի հետ խորհրդակցելով, ստացավ նրա համաձայնությունը ևս, բանի որ Հրահատը Նույնպես ձգտում էր Պոմպեոսի բարեկամությանը: Այսպես նա իբրև խնդրարկու ապաստանեց Պոմպեոսի մոտ, մանավանդ որ ինքը Միհրդատի թոռն էր: Պոմպեոսի արդարամտությունը և հավատարմությունը, սակայն, մեծ համբավ ուներ բարբարոսների մոտ, ուստի հայր Տիգրանը ևս, հուսալով այդ բանին, առանց նախապես լրատար ուղարկելու, գնաց նրա մոտ: Սա, ամբողջապես իրեն վստահելով Պոմպեոսի արդարամտությանը, ուզում էր Պոմպեոսի առաջ մեղադրել որդուն: Երբ Պոմպեոսը, ի պատիվ նրա, իր տրիբուններին և հեծելապատյանին հրամայեց գնալ նրան դիմավորելու, Տիգրանի հետ եղողները ճանապարհին վախեցան ու հետ փախան, բանի որ գնում էին առանց նախապես լրատարի միջոցով հայտնելու, բայց Տիգրանը եկավ և, Պոմպեոսին առավել հզոր համարելով, բարբարոսական ձևով երկրպագեց: Կան նաև ասողներ, որ Տիգրանին, որը նախապես հրավիրված է եղել Պոմպեոսի կողմից, առաջնորդել են լիկտորները: Ինչևէ, գալով Պոմպեոսի մոտ, Տիգրանը բացատրվեց կատարված դեպքերի համար և իրեն՝ Պոմպեոսին, տվեց 6000 տաղանդ, զինվորներից յուրաքանչյուրին՝ 50 դրաքմե, վաշտապետին՝ 1.000, իսկ տրիբունին՝ 10.000 դրաքմե: /105/ Պոմպեոսը ներքեց նրան կատարված դեպքերի համար, հաշտեցրեց որդու հետ և որոշեց, որ որդին իշխի Ծոփքի ու Կորդուքի վրա, որոնք այժմ կազմում են Փոքրագույն Հայաստանը, իսկ հայրը՝ մյուս խայաստանի վրա, ընդ որում տղան պետք է լինի ժառանգորդը, իսկ Տիգրանի նվաճած երկրները պետք է

վերադարձվեն: Եվ ահա Տիգրանը Եփրատ գետից սկսած մինչև ծովը թողեց Ասորիքը, բանգի Տիգրանը նվաճել էր այդ երկիրը և Կիլիկիայի մի մասը՝ այդ երկրից դուրս բերելով Եվսեբես մականվանակալ Աստիոքոսին (հեղինակը Նկատի ունի Սելևկյանների թագավորության արքա Աստիոքոս X-ին, սակայն ամենայն հավանականությամբ խոսքը կարող է վերաբերել Սելևկյանների թագավորության համիշխան արքա Աստիոքոս XII-ին (մ.թ.ա. 87-84), որը գուցե ինքն էլ կրել է «Եվսեբես» մականունը – Մ.Ֆ.): Հայերից նրանք, ովքեր Չնեոս Պոմպեոսի մոտ գնալիս լինել էին Տիգրանին, բանի որ կասկածում էին վերջինիս վրա, որդուն, որը դեռևս Չնեոս Պոմպեոսի մոտ էր գտնվում, համոզում էին հարձակվել հոր վրա, բայց, բանի որ նա մինչ այդ որդին փորձել էր Չնեոս Պոմպեոսի դեմ ոտքի հանել պարթևների, ձեռքալքվել, շղթայակապ արվել, տարվել նրա հաղթահանվածքին և հետագայում սպանվել» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 104, 105): «49/ Մինչև հռոմեացիների զորավար Լուկուլլոսը հետապնդում էր Տիգրանի մոտ ապաստանած Միհրդատին, իսկ Մագադատեսն էլ իր զորքով գնաց Տիգրանին օգնելու, Աստիոքոս Եվսեբեսի որդի Աստիոքոսը (Սելևկյանների թագավորության արքա Աստիոքոս XIII-ը (մ.թ.ա. 83-64) – Մ.Ֆ.) թաքուն մտավ Ասորիք և իշխեց սիրիացիների վրա՝ նրանց իսկ կամքով...: Չնեոս Պոմպեոսը, որը Լուկուլլոսից հետո ոչնչացրեց Միհրդատին, թույլ տվեց Տիգրանին տիրել Հայաստանին...: /51/ Ասորիքի կառավարումը Չնեոս Պոմպեոսն անմիջապես հանձնեց Սկավրոսին, որն այդ պատերազմում նրա բլետտորն էր» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Ասորիքյան գործեր», գլուխ 49, 51):

«/52/ Եվ ահա Տիգրանը իմանալով այս մասին ու տագնապելով, իսկույն նրա (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության Գնեոս Պոմպեոս – Մ.Ֆ.) մոտ հաշտության բանաձևացնելու ուղարկեց և նրան հանձնեց Միհրդատի (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) դեսպաններին: Եվ, բանի որ իր որդու հակառակվելու պատճառով չէր կարող մեղմ պայմանների հասնել, իսկ Չնեոս Պոմպեոսն էլ արդեն Արաքսն անցնելով մոտեցել էր Արտաշատին, այնժամ Տիգրանը թե բաղաժեռ հանձնեց նրան և թե ինքը հոծարակամ եկավ նրա զորակայանը: Նա զգեստավորվել էր այնպես, որ դրսևորվեր և իր նախկին շքեղությունը, և այժմյան խոնարհ վիճակը, որպեսզի արժանի երևա թե հարգանքի և թե կարեկցանքի, բանգի նա իր վրայից հանել էր սպիտակաշերտ պատմուճանը ու համակ ծիրանի վերարկուն, բայց գլխին կրում էր խուրձ և ապարոշը: Արև, Չնեոս Պոմպեոսը, իր մականակիրներից բարեկամությունը: /53/ Այս խոսքերով նա բացալեղեց նրան և ընթրիքի հրավիրեց, իսկ որդին, որը նստած էր Չնեոս Պոմպեոսի մյուս կողքին, հորը տեսնելիս վեր չկացավ և ոչ իսկ որևէ մի այլ ձևով նրան պատվեց: Նույնիսկ ճաշի հրավիրված լինելով հանդերձ՝ նա չգնաց: Այս պատճառով էլ նա մեծապես ասելի դարձավ Չնեոս Պոմպեոսին: Այսպիսով, հաջորդ օրը Չնեոս Պոմպեոսը լսելով նրանց, ավագին վերադարձրեց նրա ողջ հայրենի իշխանությունը, բայց նրա կողմից նվաճված երկրները, որոնց մեջ էին նաև Կապադովկիայի և Ասորիքի մասերը, ինչպես նաև Փյունիկիան ու փոքր երկիր Տոփքը, նա վերցրեց նրանից: Բացի այս նա նաև գանձեր պահանջեց նրանից, իսկ կրոնական Տիգրանին էլ պարգևեց միայն Տոփքը: Եվ, բանի որ պատահմամբ հենց Տոփքում էին գտնվում գանձատները, ուստի և երիտասարդը սրանց պատճառով վիճեց և հաջողություն չունենալով, բանի որ Չնեոս Պոմպեոսը ոչ մի այլ տեղից չէր կարող ստանալ պայմանավորված գումարը, դժգոհեց ու մտադրվեց փախչել: Չնեոս Պոմպեոսը, սակայն, տեղեկանալով այդ մասին, նրան առանց կայանքի հսկողության տակ վերցրեց, և սուրհանդակներ ուղարկելով գանձերի պահապանների մոտ, հրամայեց նրանց, որ այդ բոլորը հանձնեն նրա հորը: Եվ որովհետև նրանք չհնազանդվեցին, ասելով, թե այդ բանը իրենց պետք է հրամայի երիտասարդ Տիգրանը, որին այժմ պատկանում է այդ երկիրը, ապա Չնեոս Պոմպեոսը նրան ուղարկեց դեպի քերդերը: Եվ ահա նա, քերդերը փակ գտնելով, մոտիկ գնաց և դժկամությամբ հրամայեց բաց անել դրանք: Եվ, երբ նրանք այնուհետև հնազանդվեցին, առաջնորդվելով, որ նա այդ հրամանը տվել է ոչ թե կամովին, այլ՝ հարկադրված, Չնեոս Պոմպեոսը զայրացավ և շղթայեց երիտասարդ Տիգրանին: Եվ, այսպիսով՝ ծերունի արքան ստացավ գանձարանները, իսկ Չնեոս Պոմպեոսը զորքը, որն էր մայր բաժանելով, ձեռնեց Ամահտական երկրում և Կլոնոս գետի մոտ: Նա Տիգրանից մեծ բանակությամբ այլ բաներ ևս ստացավ, ինչպես նաև պայմանավորվածից ավելի շատ՝ գանձեր: Եվ առավելապես, այդ իսկ պատճառով քիչ ժամանակ անց նա Տիգրանին գրանցեց բարեկամների և դաշնակիցների ցուցակի մեջ, իսկ նրա որդուն էլ հսկողության տակ քերդե Հռոմ» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 36, գլուխ 52-53):

«Մինչև Իստիպիայում տեղի էր ունենում այդ ամենը, Չնեոս Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Գնեոս Պոմպեոս – Մ.Ֆ.) հիշարժան պատերազմ էր մղում Միհրդատի (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) դեմ, որը Լուկուլլոսի հեռանալուց հետո իր ուժերը համալրել էր Նոր ուժերով: Եվ ահա նա, ջարդված և փախուստի մատնված և կորցրած իր զորքը, նահանջեց դեպի Հայաստան, սեփական խնամի Տիգրանի՝ իր ժամանակի հզորագույն այդ թագավորի, մոտ, որը, սակայն, կոտորվել էր Լուկուլլոսի գեներալ: Եվ այսպես, հետապնդելով միանգամից երկուսին էլ, Չնեոս Պոմպեոսը մտավ Հայաստան: Առաջինը նրա դեմ հանձնեց Տիգրանի որդին, սակայն, առանց հոր համաձայնության, իսկ շուտով էլ սեփական անձով հայտնվեց արդեն հենց ինքը՝ արքան՝ աղաչելով ներդաժանության համար և Չնեոս Պոմպեոսի իշխանությանը հանձնելով և իրեն, և իր թագավորությունը: Դրանով նա կարծես ամրագրեց, որ չկա մեկ այլ ժողովուրդ հռոմեականից և այլ մարդ Չնեոս Պոմպեոսից բացի, որոնց հետ դաշինքին նա կարող է վստահել ու դրա համար էլ ցանկացած ճակատագիրը, լինի այն աղետալի թե հաջող, թող գա Չնեոս Պոմպեոսից, բանգի ամրացիլ է պարտություն կրել նրանից, ում հաղթելը անօրեն ևս բան կլիներ, ու անկասկած չի լինի հնազանդվել նրան, ում բախտը բեզկից վեր է դասել: Արքային թողնվեց իշխանության պատիվը, սակայն նա ծանրաբեռնվեց հսկայական ռազմատուգանքով, որը, ըստ սովորության Չնեոս Պոմպեոսի կողմից փոխանցվեց բլետտորին և մուտք արվեց պետական գանձարան: Ասորիք և այլ մարզեր, որոնք նա զբաղեցրել էր, խլվեցին նրանից ու վերադարձվեցին հռոմեական ժողովուրդին, իսկ այլը էլ սկսեցին հարկ վճարել: Արքայի իշխանությունը սահմանափակվեց Հայաստանով» (Էլեկտրոս Պատերկուլոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 37): «Մեկը ինքներս վերցրեց Հայոց թագավոր Տիգրանի դեմ երկարատև և ծանր պատերազմ ելք վարել, բանգի նա, անօրենություններ գործելով մեր դաշնակիցների հանդեպ, կարելի է ասել, պատերազմ էր սանձազերծել մեր դեմ...: Չնեոս Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Գնեոս Պոմպեոս – Մ.Ֆ.)... որոշ պայմաններ դնելով, նրան պատվիրեց թագավորել՝ գտնելով, որ իր և մեր տերության համար ոչ պակաս փառավոր է նրան ինքնատեղ որպես թագավոր, բան ոչնչ կապանքների մեջ: Այսպիսով՝ նա, որը ինքը Հռոմի ժողովուրդի թշնամին էր, որը մեր չարագույն ոտխի՛ն ընդունել էր իր թագավորության մեջ, բայնական մեջ էր մտել մեզ հետ, մի մարդ, որը մարտի էր բռնվել և պայքարեց գրեթե տիրակալության համար, այժմ թագավորում է և օգտվում բարեկամի ու դաշնակցի կողմից՝ ստացված նրանցից, որոնց ինքը իր գեներալ բռնացել էր» (Յիցերոն «Ի պաշտպանություն Պուբլիոս Սեստիոսի»):

«Երկրի հարստության և զորության փոքր նշան չէ այն, որ Չնեոս Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Գնեոս Պոմպեոս – Մ.Ֆ.), Տիգրանին՝ Արտավազդի հորը, 6.000 տաղանդ արծաթ տուգանք նշանակած լինելով, դրանից հետո նույն Տիգրանը այնուհանդերձ անհապաղ հռոմեական զորքերին բաշխեց յուրաքանչյուր զինվորին ևս 50 դրամ, հարյուրապետին՝ 1.000, իսկ հեծելապետին և հազարապետին էլ՝ 1 տաղանդ» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 14, մաս 10):

«Գիրք 101. Տիգրանը հանձնվեց նրան (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության առաջին եռապետ Գնեոս Պոմպեոս – Մ.Ֆ.): Տիգրանից վերցվեցին Ասորիքը, Փյունիկիան և Կիլիկիան, սակայն նա վերականգնվեց Հայաստանի թագավորությունում» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաժեռ հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Դրանից հետո Չնեոս Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Գնեոս Պոմպեոս – Մ.Ֆ.) պատերազմ հայտարարեց Տիգրանին, սակայն վերջինս հանձնվեց և ներկայացավ հռոմեական ճամբար, որը գտնվում էր Արտաքսատայից 16 մղոն հեռավորության վրա: Այստեղ, ընկնելով Չնեոս Պոմպեոսի ոտքերը, նա նրան հանձնեց իր խույրը, սակայն Չնեոս Պոմպեոսը այն կրկին դրեց Տիգրանի գլխին և նրան հարգալից ընդունեց, թեև զրկեց նրան թագավորությունից ու մեծ հարստությունից: Նրանից վերցվեցին Ասորիքը, Փյունիկիան և Սոֆենան: Բացի դրանից նա նաև պետք է հռոմեական ժողովուրդին վճարեր 6.000 տաղանդ արծաթ այն բանի համար, որ վերջինիս առանց որևէ աղիթի պատերազմ էր հայտարարել» (Եվտորպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաժեռ հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 13):

«/14/ Դրանից հետո այդ վայրերը գեներալ ուժով հնազանդվեցին Չնեոս Պոմպեոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Գնեոս Պոմպեոս – Մ.Ֆ.) կողմից, իսկ Ասորիքն և Փյունիկիան էլ խլվեց հայերի արքա Տիգրանի ձեռքից...: /16/ Չնեոս Պոմպեոսը սկսեց հետապնդել Միհրդատի (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) կողմնակից հայերի արքա Տիգրանին: Վերջինս նրան Արտաշատի մոտ իր թագն առաջարկեց և ահա նրանից վերցվեցին Միջագետքն և Ասորիքը, ինչպես նաև Փյունիկիայի զգալի մասը, սակայն նրան թույլատրվեց շարունակել իշխել Ռեմ Հայաստանում» (Ռուֆինոս Սեբաստիոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 14, 16):

«Տիգրան արքային նա (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Գնեոս Պոմպեոս – Մ.Ֆ.) ստիպեց հանձնվել» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Հայտնի մարդկանց մասին», գլուխ 77):

«Նա (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պնետո Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) կյանք պարզևեց ներողամտության մասին հայցող Տիգրանին» (Օրոնիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 4):

«Պոմպեոս Մեծը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պնետո Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) մեծացրեց հռոմեական հաղթանակները՝ հռոմեական իշխանությունը հաստատելով այն հողերում, որոնք Նա նվաճեց» (Չոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 3, գլուխ 32):

«Չալույով հայերի հետքերով դեպի արևելք՝ Նա (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պնետո Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) տիրեց Արտաքսատա մայրաքաղաքին և իր ուղեղի մոտ ընկած Տիգրանին հրամայեց թագավորել» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 3, գլուխ 5):

«Դրանից հետո Պոմպեոս Մեծը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Պնետո Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) պատերազմով ելավ Նաև հայերի թագավոր Տիգրանի դեմ: Նրան հաղթելուց հետո Նա գրավեց Հայաստանը, Կիլիկիան և Սիրիան՝ վերջ դնելու Նաև այդ տոպոգրաֆիկություններին» (Հովհաննես Մալալա «Ժամանակագրություն» գիրք 8, գլուխ 29):

«Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Պնետո Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) առաջինն էր հռոմեական զորավարներից, որ հնազանդեցրեց Հայոց արքա Տիգրանին» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 1):

584 «Այնուհետև Պնետո Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պնետո Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) Աֆրոսիոսին թողեց Հայաստանը պահպանելու, իսկ ինքը, այլ ելք չտեսնելով, ծանալարի ընկավ կովկասյան ցեղերով բնակեցված երկրամասերում հետապնդելու Սիրիոյատին: Այդ ցեղերից ամենամեծաթիվները աղվաններն և իբերներն են: Իբերների մարզը տարածվում է մինչև Մոսիսի լեռները և Եփեսիսյան Պոնտոսը, իսկ աղվաններն ապրում են արևելյան կողմում՝ մինչև Կասպից ծովը: Աղվանները սկզբում համաձայնեցին թույլ տալ Պնետո Պոմպեոսին անցնելու իրենց երկրի միջով, բայց, երբ ձևեղ հռոմեական զորքին հասավ այդ հողում և հռոմեացիները Սատուռնալիայի տուն էին կատարում, աղվանները, հավաքվելով թվով 40.000 հոգուց ոչ պակաս, անցան Կիրոս գետը և հարձակվեցին նրանց վրա: Այս գետը սկիզբ է առնում Իբերական լեռներից, իր մեջ է ընդունում Արաքս գետը, որը հոսում է Հայաստանից, և ապա 12 գետաբերաններով թափվում է Կասպից ծովը, թեև ոմանք էլ պնդում են, թե Կիրոսը չի խառնվում Արաքսին, այլ ինքն իրեն, թեկուզ Արաքսին շատ մոտիկ, թափվում է Նույն այդ ծովը: Պնետո Պոմպեոսը բարբարոսների հանցիտ թույլ տվեց, որ անցնեն գետը, թեև կարող էր արգելել նրանց, ապա հարձակվեց թշնամիների վրա և փախուստի մատնեց՝ շատերին կոտորելով: Երբ աղվանների թագավորը (Աղվանքի թագավորության արքա Օրոյը (մ.թ.ա. մոտ 80-50) - Մ.Ֆ.) դեպի աների միջոցով զթության հայցեց, Պնետո Պոմպեոսը նրան ներք վիրավորանքի համար և, խաղաղություն կնքելով, շարժվեց իբերների դեմ» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Պոմպեոս», գլուխ 34):

«Այսուհանդերձ Նա (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պնետո Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) հանգստությամբ չձմեռեց, բանից Օրոյսը՝ Կյուռոսից վերև բնակվող ալբանների թագավորը (Աղվանքի թագավորության արքա Օրոյը - Մ.Ֆ.), ցանկանալով մի կողմից շնորի անել Տիգրան Կրտսերին, որը իրեն բարեկամ էր, մյուս կողմից էլ հատկապես վախենալով, որ հռոմեացիները կներխուժեն Ալբանիա և կարծելով, որ անկասկած հաջողության կհասնի, եթե ձմեռ ժամանակ անսպասելի հարձակվի նրանց վրա, բանի դեմ նրանք չեն կենտրոնացել մեկ միասնական զորակազմում, արշավեց նրանց վրա Սատուռնալիա տունի ժամանակ: Ինքը՝ Օրոյսը, բայց Մետելլոս Կելլերի վրա, որի մոտ էր Տիգրան Կրտսերը, ուրիշներին ուղարկեց Պնետո Պոմպեոսի դեմ, իսկ մյուսներին էլ՝ գործի երրորդ մասի հրամանատար Լուցիոս Փակկուսի դեմ մի հույսով, որ բոլորը միաժամանակ շփոթության կմատնվեն և չեն կարողանա իրար օգնել: Այսուհանդերձ, սակայն, Նա ոչ մի տեղ ոչ մի հաջողություն չունեցավ, բանից Կելլերը նրան ուժգնորեն հետ մղեց, իսկ Փակկուսն էլ, բանի որ խրամատի շրջագիծը մեծ լինելու պատճառով անկարող էր այն պաշտպանել ամբողջությամբ, ներսում մեկ այլ խրամատ պատրաստեց: Թշնամին այս տեսնելով՝ ենթադրեց, թե Նա վախեցել էր ու հետ էր նահանջել: Ահա տրանով Նա թշնամուն արտաքին խրամատից այս կողմ ներթափեց և, այստեղ նրան վրա անակնկալ հարձակվելով, շատերին ձեռնամարտում, շատերին էլ փախուստի մատնելով սպանեց: Այդ ժամանակ էլ Պնետո Պոմպեոսը, տեղեկանալով մյուսների դեմ բարբարոսների ձեռնարկած փորձի մասին, անակնկալ եկավ իր դեմ արշավողների ընդառաջ և, հաղթելով նրանց, իսկույն, ինչպես կար, շտապեց Օրոյսեսի դեմ: Նա, սակայն, նրան չհանդիպեց, բանի որ վերջինս, հետ մղվելով Կելլերի կողմից և տեղեկանալով մյուսների ձախողությունների մասին, փախուստի էր դիմել: Պնետո Պոմպեոսը, սակայն, ալբաններից շատերին ձեռք գցելով Կյուռոսի գետանցի մոտ, կործանեց: Այնուհետև նրանց խնդրանքով Նա դաշինք կնքեց, բանի որ թեպետև բռն լերակով ցանկանում էր ներխուժել նրանց երկիրը, վրեժ լուծելու համար, բայց ձմեռվա պատճառով ուրախությամբ հետաձգեց պատերազմը» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 36, գլուխ 54):

«Դրան հաջորդեց Պնետո Պոմպեոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Պնետո Պոմպեոսի - Մ.Ֆ.) արշավանքը, ընդ որում հայտնի չէ թե ինչով ավելի մեծ, ձեռք բերված փառքով, թե՞ դժվարություններով: Նա որպես հաղթող ներխուժեց... Իբերիա...» (Վելլելուս Պատերկուս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 42):

«Գիրք 101. Պնետո Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պնետո Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.), հետապնդելով Սիրիոյատին (Պոնտոսի թագավորության արքա Սիրիոյատ VI Եփլատորին - Մ.Ֆ.), թափանցում է շրջակա ցեղերի երկրները, իսկ իբերներին ու աղվաններին էլ, որոնք նրան թույլ չէին ուզում տալ անցնել, պարտության է մատնում մարտում» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաբի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Շուտով Պնետո Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պնետո Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) պատերազմ հայտարարեց աղվաններին և երեք անգամ հաղթեց նրանց արքա Օրոյեսին (Աղվանքի թագավորության արքա Օրոյսին - Մ.Ֆ.): Դրանից հետո, խնդրված լինելով նամակների և նվերների միջոցով, Նա ներեց նրան ու հետը խաղաղություն կնքեց...: Նույն կերպ Նա Նաև մարտում հաղթեց Իբերիայի արքա Արտակին (Իվերիայի թագավորության արքա Արտակին (մ.թ.ա. 68-66) - Մ.Ֆ.),» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաբի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 14):

«Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Պնետո Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) մարտնչեց Աղվանքում և խաղաղություն շնորհեց Աղվանքի արքա Օրոյեսին (Աղվանքի թագավորության արքա Օրոյսին - Մ.Ֆ.) այն բանից հետո, երբ սա երեք անգամ պարտվեց» (Դուլֆուս Սեբաստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 16):

585 «Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պնետո Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) նրան (Աղվանքի թագավորության արքա Օրոյը - Մ.Ֆ.) ներք վիրավորանքի համար և, խաղաղություն կնքելով, շարժվեց իբերների դեմ: Վերջիններս իրենց թվով չէին գիշում աղվաններին, բայց ավելի ռազմատենչ էին: Նրանք այրվում էին Սիրիոյատին իրենց նվիրվածությունը ցույց տալու և Պնետո Պոմպեոսին դուրս բերելու ցանկությամբ: Իբերները ենթակա չէին եղել ոչ մարտի, ոչ էլ պարսիկների իշխանությանը: Նրանց հաջողվել էր խույս տալ նույնիսկ մանկեղոսանդերի իշխանությունից, բանի որ Ալեքսանդրը (Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը - Մ.Ֆ.) պետք է չափավոր արագ հետ բաշվեր Զյուլիսիայից: Պնետո Պոմպեոսը, սակայն, արանց էլ չափաչափեց՝ մեծ ծակատանալում կոտորելով 9.000 հոգու և առավել, բան 10.000 հոգու էլ գերի վերցնելով: Դրանից հետո Նա ներխուժեց Կողքիս: Այստեղ Փապիս գետի մոտ նավատորմի գլուխն անցած նրան դիմավորեց Սերվիլիոսը, որը պահպանում էր Եփեսիսյան Պոնտոսը» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Պոմպեոս», գլուխ 34):

«/1/ Այդ ժամանակ Նա (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պնետո Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.) այսպես գործեց, իսկ հաջորդ տարին, երբ կոնսուլ էին Լուցիոս Կոտտարը և Լուցիոս Տոկոլատոսը, Պնետո Պոմպեոսը կռիվ մղեց թե ալբանների և թե իբերների դեմ, ընդ որում, հակառակ իր ենթադրության, սկզբում Նա ստիպված եղավ իբերների դեմ պատերազմել: Իբերներն ապրում են Կյուռոսի երկու ափին, մի կողմից ալբանների, մյուս կողմից էլ հայերի հարևանությամբ: Նրանց թագավոր Արտուկեզը (Իվերիայի թագավորության արքա Արտակ - Մ.Ֆ.), վախենալով, որ Պնետո Պոմպեոսը իր հարձակումը կուղղի Նաև իր դեմ, բարեկամության դաշինք կնքեց Նաև մոտ դեսպաններ ուղարկեց, բայց և միաժամանակ պատրաստվում էր հարձակվելու նրա վրա, երբ ինքը արդեն ապահով կլիներ, իսկ Նա հարձակման չէր սպասի: Ուստի Պնետո Պոմպեոսը տեղեկանալով այդ մասին ևս, նախքան սա անհրաժեշտ պատրաստություն կոտնելու և կգրավեր առանց այն էլ դժվարամատուց մուտքը, ինքը ներխուժեց նրա երկիրը: Եվ այսպես առաջ գնալով՝ Նա հասավ մինչև Ակրոպոլիս կոչվող բաղաբը, նախքան Արտուկեզը կտեղեկանար, թե ինքը արդեն այնտեղ է: Այն գտնվում էր ամենամեծ հատվածում, որտեղ մի կողմից Կյուռոս գետն է հոսում, մյուս կողմից՝ Կովկաս լեռն է ձգվում, և բաղաբը կառուցվել էր մուտքը պաշտպանելու համար: Այսպիսով՝ Արտուկեզը խուճապախար եղավ և ժամանակ չունեցավ իր զորքերը դասավորելու, այլ, գետը անցնելուց հետո, կամուրջը այրեց: Պարսիկներից ներս եղողները, տեսնելով նրա փախուստը, ինչպես Նաև կռվում հաղթվելով, անձնատուր եղան: Այսպես Պնետո Պոմպեոսը, տիրելով կիրճին, այնտեղ պահակազորք թողեց և, այնտեղից արշավելով, հնազանդեցրեց գետից այս կողմ գտնվող ողջ երկիրը: /2/ Երբ Պնետո Պոմպեոսը ևս պետք է Կյուռոսն անցներ, Արտուկեզը նրա մոտ դեսպաններ ուղարկեց՝ հաշտություն խնդրելով, ինչպես Նաև միաժամանակ խոստանալով կամուրջը հանձնել նրան և հոժարակամ մթերք տրամադրել: Այս երկու խոստանումներն էլ Նա կատարեց, ասես արդեն համաձայնություն էր կայացրել, բայց տեսնելով, որ Պնետո Պոմպեոսը արդեն անցել է գետը, Նա փախավ դեպի Պելոպոնոս գետը, որը նույնպես հոսում էր իր երկրի միջով: Այսպիսով, Նա սկզբում հրապուրեց թշնամուն, ապա՝

փախալ, մինչդեռ կարող էր խոչընդոտել նրա անցումը: Չնայած Պոմպեոյի, զգալով այս, հետապնդեց նրան և, հետևից հասնելով, հաղթեց, բանգի արագ երթով ու նախքան թշնամու արեղևավորները կկարողանային օգտվել իրենց իմությունից, նա ձեռնամարտի բռնվեց և արագ կերպով ջախջախեց նրանց: Այս դեպքից հետո Արտակեսը անցավ Պելոպոնես գետը և, այդ գետի վրայի կամուրջը ևս այրելուց հետո, փախալ: Մնացածներից ոմանք կռվելիս, ուրիշները հետիոտն գետն անցնելիս սպանվեցին, շատերն էլ ցրվեցին անտառներում և մի բանի օր կենդանի մնացին, բանի դեռ նրանք նետեր էին արձակում ծառերի վրայից, որոնք շատ բարձր էին, բայց, երբ ծառերը կտրատվեցին, սրանք ևս կործանվեցին: Այսպիսով՝ Արտակեսը դարձյալ դեսպաններ ճանաչեց Չնայած Պոմպեոյի մոտ և էվեոնեք ուղարկեց: Չնայած Պոմպեոյը այդ բոլորը ընդունեց այն համոզմամբ, որ Արտակեսը, դաշինք կնքելու հույս ունենալով, այլևս առաջ չի գնա, բայց նա չէր համաձայնվում խաղաղություն շնորհել, եթե Արտակեսը իր որդիներին նախապես իբրև պատանդ չուղարկի իր մոտ: Սա որոշ ժամանակ դանդաղեց, մինչև որ ամառվա ընթացքում Պելոպոնես գետը տեղ-տեղ դուրանցանելի դարձավ և, երբ ոչ ոք այլևս իրենց չէր խանգարում, հռոմեացիները անցան այն: Այսպիսով, ահա, Արտակեսն արդեն իր որդիներին ուղարկեց Չնայած Պոմպեոյի մոտ և դրանից հետո դաշինք կնքեց: /3/ Այնժամ Չնայած Պոմպեոյը, տեղեկանալով, որ Փասիար հեռու չէ և որոշելով նրա ապին ի վար իջնել Կոլոսիս ու այնտեղից արշավել Բոսպորոս՝ Միհրդատի (**Պոմպեոյի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.3.**) դեմ, առաջ շարժվեց, ինչպես նպատակադրվել էր: Անցավ Կոլոսիսի և նրանց հարևանների երկրով՝ մի մասին համոզելով, մյուս մասին վախեցնելով, բայց այստեղ էլ զգալով, որ ցամաքային ճանապարհը անցնում է բազմաթիվ անձանոթ ու թշնամական ցեղերի երկրի միջով և որ ծովով ճանապարհվելը առավել դժվար էր երկրում անվահանի ֆիստերը չլինելու, ինչպես նաև տեղի բնակիչների պատճառով, այլ բան որոշեց: Եվ ահա նա հրամայեց, որ նավատորմը պաշարման մեջ պահի Միհրդատին, որպեսզի նա չկարողանա նավել դեպի որևէ մի կողմ, միաժամանակ խանգարվի նաև նրա պարենավորման գործը, իսկ ինքը շուտ եկավ դեպի ալբանների երկիրը ոչ թե ամենակարճ ճանապարհով, այլ՝ Հայաստան վերադառնալուց հետո, որպեսզի այս միջոցով, ինչպես նաև կնքված խաղաղության պատճառով նրանց անակնկալի բերի» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 37, գլուխ 1-3):

«(**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնայած Պոմպեոյը - Մ.3.**) այնուհետև իր գեներալները դեպի Պոմպեոյի աջ կողմն ապրող ժողովուրդներին և ավելի խորք՝ դեպի Կոլոսիս, հեկտորներն ու արեղևները» (Վելլեյուս Պատերազմային «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 42):

«Հյուսիսում, հետապնդելով սկյուրներին, կարծես աստղերի վրայով, նա (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնայած Պոմպեոյը - Մ.3.**) ջարդեց Կոլոսիսի և ներքեց Իբերիային...: Արտակես (**Իբերիայի թագավորության արքա Արտակես - Մ.3.**), որը կառավարում էր իբերներին, նա հրամայեց պատանդ տալ իր երեխաներին» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 3, գլուխ 5):

«Դրանից հետո զարմանալի ռազմական հաջողությամբ և բոլորի վրա մեծագույն վախ ազդելով՝ նա (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնայած Պոմպեոյը - Մ.3.**) գնաց դեպի հյուսիս... կոլոսիս, հեկտորներ... և իբերների երկրով» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Հայտնի մարդկանց մասին», գլուխ 77):

«Իբերիայի արքա Արտակես (**Իբերիայի թագավորության արքա Արտակես - Մ.3.**) նա (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնայած Պոմպեոյը - Մ.3.**) մարտում ջարդեց և ընդունեց ողջ Գիբերնիայի հանձնվելը» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հեթեոսիկոսների» գիրք 6, գլուխ 4):

«Դատելով գործի բանակությունից, որը, ըստ Պլուտարքոսի և Ստրաբոնի հաղորդման, Աղվանքից ելել էր Չնայած Պոմպեոյի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնայած Պոմպեոյը - Մ.3.**) դեմ, Աղվանքը մ.թ.ա. 65 թվականին ուժեղ պետություն է եղել: Չնայած Պոմպեոյը առաջինն էր հռոմեական զորավարներից, որ ջարդեց Պոմպեոյի արքա Միհրդատին (**Պոմպեոյի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.3.**), առաջինն էր նաև, որ հնազանդեցրեց Հայոց արքա Տիգրանին: Սրանից առաջինին, որը հեռացավ Սև ծովի հյուսիս-արևելյան ափեր, նա ուզում էր հետապնդել Կովկասի միջով և հենց դրա համար էլ աղվաններից ու իբերներից թույլտվություն խնդրեց անցնել նրանց հողերով և ստացավ այն: Այնուհետև ծնեղ ժողովրդի վրա հասնելով Կոմառնոսով նա ստիպված եղավ ձմեռել մնալ Կուր գետի ափին: Աղվանները, թվով 40.000 հոգի, ուզում էին անակնկալ հարձակվել Չնայած Պոմպեոյի վրա: Վերջինս, սակայն, չխոչընդոտեց նրանց անցնել գետը, սակայն մյուս ափին գլխավոր ջարդեց նրանց, իսկ Աղվանքի արքա Օրոյսն (**Աղվանքի թագավորության արքա Օրոյը - Մ.3.**) էլ ստիպված եղավ խաղաղություն խնդրել, ինչը չներժեց» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 1):

⁵⁸⁶ «/35/ Միհրդատի (**Պոմպեոյի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.3.**) հետապնդում, որը թաքնվել էր Բոսպորոսում և Մետիսի շուրջն ապրող ցեղերի մարզում, մեծ դժվարություններ է ներկայացնում: Բացի այդ, Չնայած Պոմպեոյն (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնայած Պոմպեոյը - Մ.3.**) ստացավ աղվանների նոր խռովության լուրը: Վրդովված և զայրացած՝ Չնայած Պոմպեոյը հետ դարձավ ընդդեմ նրանց: Նա դժվարությամբ ու զորքը վտանգի ենթարկելով լորից անցավ Կիրոս գետը, բանգի բարբարոսները գետափին երկար ցցապատնեշներ էին բաշել: Զանի որ նրան վիճակված էր երկար ու տանջալի ճանապարհ անցնել ջրազուրկ տեղերով՝ նա հրամայեց ջրով լցնել 10.000 տիկ: Գալով թշնամիների դեմ՝ Չնայած Պոմպեոյը նրանց գտավ Արանոս գետի մոտ արդեն մարտակարգով շարված: Բարբարոսների զորքը բաղկացած էր 60.000 հետևակայիններից և 12.000 հեծյալներից, սակայն ռազմիկների մեծ մասը վատ էր զինված և նրանք հագել էին շուռ տված մորթիներ: Չորքի գլուխն էր կանգնած Կոտիս անունով արքայի եղբայրը: Սա, հենց որ բանը հասավ ձեռնամարտի, հարձակվելով Չնայած Պոմպեոյի վրա, նետեց տեղը և տեղը դիպավ նրա գրասի փեղկին: Չնայած Պոմպեոյն էլ սրան խիզակով խոցելով և տեղում տեղը սպանեց: Այս ճակատամարտում, ինչպես հաղորդում էր իրոմով կռվում էին նաև ամազոնոհիները, որոնք եկել էին Թերմոդոն գետի մոտ գտնվող լեռներից: Իսկապես, ճակատամարտից հետո, երբ հռոմեացիները սկսեցին կողոպտել սպանված բարբարոսների դիակները, հանդիպում էին ամազոնոհիների վահաններ ու կոշիկներ, սակայն ոչ մի կնոջ դիակ նրանք չնկատեցին... /36/ Այս ճակատամարտից հետո Չնայած Պոմպեոյը մտադրվեց անցնել մինչև Կասպից ծով, բայց ստիպված եղավ հետ վերադառնալ բազմաթիվ սողունների պատճառով, թեև մինչև ծովի ընդամենը երեք օրվա ճամփա էր մնում: Այնուհետև նա հետ բաշվեց Փոքր Հայք» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Պոմպեոս», գլուխ 35, 36):

«/37/ Դրանից հետո ինքը (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնայած Պոմպեոյը - Մ.3.**) շուռ եկավ դեպի ալբանների երկիրը ոչ թե ամենակարճ ճանապարհով, այլ՝ Հայաստան վերադառնալուց հետո, որպեսզի այս միջոցով, ինչպես նաև կնքված խաղաղության պատճառով նրանց անակնկալի բերի: Նա հետիոտն անցավ Կոմառնոսով այն կետում, որտեղ ամառը գետը դարձել էր դուրանցանելի, հետո հրամայեց հեծելագործին կտրել անցնել հոսանքը, երկրորդը պետք է անցներ գումակը և նրան հետևեր հետևակը: Այսպիսով, ձիերը իրենց մարմիններով պետք է զսպեին հոսանքի ուժգնությունը, իսկ բեռնատարներից որևէ մեկը, եթե շրջվեր Նույսիս, ապա դեմ կառներ առավել ցածով անցնող հետևակներին և այլևս չէր բջիլ հոսանքն ի վար: Այստեղից սա, առանց թշնամու կողմից հանդիպելու որևէ դիմադրության, ընթացավ դեպի Կասպիոս գետը, բայց տապալ և դրանից առաջացած ծարավի պարճառոտով, իսկ, ողջ զորքի հետ միասին, մեծապես տառապեց՝ թեպետև ճանապարհի մեծ մասը գիշերով էր ընթանում, բանգի նրանց առաջնորդները, լինելով գերելարվածների թվից, նրանց տանում էին ոչ հարմարագույն ճանապարհով: Նույսիս գետը նրանց ոչնչով չօգնեց, որովհետև ջուրը, որից շատ էին խմել, սառնագույն լինելու պատճառով, շատերին վնասեց: Եվ ահա, բանի որ Նույսիսը այստեղ ոչ մի թշնամի չէր կանգ, շարժվեցին դեպի Աբբաս՝ իրենց հետ տանելով միայն խմելու ջուր, բանգի մնացած ամեն ինչ նրանք տեղաբնակներից ստանում էին կամավոր կերպով, այդ իսկ պատճառով էլ նրանց ոչ մի չարիք չէին հասցնում: /40/ Երբ նրանք արդեն անցել էին գետը, լուր հասավ, թե Օրոյսը (**Աղվանքի թագավորության արքա Օրոյը - Մ.3.**) մոտենում է: Այնժամ Պոմպեոյը ցանկացավ նրան կռվի մեջ բաշել, նախքան սա կիմանար հռոմեացիների բանակի մասին, որպեսզի, չլինի թե վախենալով, հետ նահանջեր: Նա իր հեծելագործը դասավորեց առաջամասում, նախապես հանձնարարելով նրանց անելիքը, իսկ մնացածին էլ նա ամբողջովին անշարժ և վահաններով իրար ծածկած, դասավորեց հեծյալներից հետ, այնպես, որ Օրոյսը չկարողանար կռահել նրանց ներկայությունը, նախքան մարտի բռնկվել: Այսպիսով՝ Օրոյսը, արհամարհելով հեծյալներին և կարծելով, թե, բարձր մեծակ է, կռվի բռնվեց նրանց հետ, իսկ երբ քիչ անց նրանք դիտավորյալ կերպով փախուստի դիմեցին, նա ողջ թափով հալածեց նրանց: Այնժամ հետևակայինները իսկույն վեր կացան և, երկու մասի բաժանվելով, իրենց շարքերի միջով յուրաքանչյուրն ապահով նահանջ շնորհեցին, միաժամանակ անզգույշ կերպով հետապնդմամբ հրապարակած թշնամիներին էլ իրենց շարքերի մեջ ընդունելով, շատերին շրջապատեցին: Այսպիսով, նրանք շրջապատվածներին կտորեցին, իսկ հեծյալների մի մասը աջ, մյուս մասն էլ հակառակ կողմից շրջապատեցին, թիկունքից հարձակվեցին շրջապատվածների վրա: Եվ այստեղ էլ այս զորամասերը շատերին սպանեցին, իսկ մյուսներին էլ, որոնք փախել էին անտառները, աղաղակելով՝ «Սատուռնայի» ու դրանով իսկ անկարելի էր այդ առթիվ իրենց վրա կատարված հարձակումը ալբանների կողմից, կրակի մատնեցին: /5/ Չնայած Պոմպեոյը, այս գործերը կատարելուց և ողջ երկիրը ասպատակելուց հետո, ալբաններին խաղաղություն պարգևեց, ևս նաև դաշինք կնքեց մի շարք այլ ցեղերի հետ, որոնք բնակվում են այն տարածքի վրա, որն ընկած է Կովկասից մինչև Կասպից ծով, որտեղ և վերջանում է Պոմպեոսի սկիզբ առնող լեռը, երբ սրանք իր մոտ այդ նպատակով դեսպաններ ուղարկեցին» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 37, գլուխ 3-5):

«Չնկալելով Պոմպեոյի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պոմպեոս - Մ.Ֆ.), երբ Ալեքսանդրոսը տեսավ, որ թշնամին բանակապես ու հեծելազորի թվով գերազանցում է իրեն, հրամայեց հետևակայինների տեղակայել բլրի մոտ գտնվող մի նեղ վայրում՝ ծածկելով սաղավարտները, որպեսզի դրանց փայլքը նրանց տեղը չմտնի: Դրանից հետո նա հեծյալների հրամայեց բաց դաշտ դուրս գալ, կարծես գտնվելով հետևազորից առաջ, ընդ որում նաև հրահանգեց նրանց թշնամու առաջին իսկ ճնշման պարագայում հետ նահանջել և, հավասարվելով հետևակին, ցրվել երկու կողմեր: Երբ այդ գորաշարժը իրականացվեց, բաց տարածության վրա անակնկալ հայտնվեց հետևազորը, որը անսպասելի հարված հասցրեց այդ նեղ վայրը մտած թշնամուն և սրանց համար անակնկալ սկիզբ առած ճակատամարտում կոտորեց վերջիններին» (Ֆրոնտին «Ստրատեգիաներ» գիրք 2, գլուխ 3, մաս 14):

«Դրանից հետո զարմանալի ռազմական հաջողությամբ և բոլորի վրա մեծագույն վախ ազդելով՝ նա (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պոմպեոս - Մ.Ֆ.) գնաց դեպի հյուսիս՝ ալբանացիների... և կասպերի վրա» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Հայտնի մարդկանց մասին», գլուխ 77):

«Նա (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Պոմպեոս - Մ.Ֆ.) որպես հաղթող ներխուժեց Մարաստան և Ադվանք...» (Վելլեյուս Պատերկուլոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 42):

«Նա (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պոմպեոս - Մ.Ֆ.) խնայեց աղվաններին և, ճամբար զարկելով հենց Կովկասի ստորոտում, հրամայեց կոլիտերի արքա Օրոտիսին (Ադվանքի թագավորության արքա Օրոտիս - Մ.Ֆ.) դաշտավայր իջնել» (Ֆրոնտինոս «Համառոտագրություններ», գիրք 3, գլուխ 5):

«Նա (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պոմպեոս - Մ.Ֆ.) երեք անգամ մարտում ջարդեց աղվանների արքա Օրոտիսի (Ադվանքի թագավորության արքա Օրոտիս - Մ.Ֆ.) զորքը, ինչպես նաև նրա պրեֆեկտներին, որից հետո պատրաստակամորեն նամակներ և նվերներ ընդունեց Օրոտեսից՝ ի նշան աղվանների հետ խաղաղության վերականգնման» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 4):

«Շուտով Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պոմպեոս - Մ.Ֆ.) պատերազմ հայտարարեց աղվաններին և երեք անգամ հաղթեց նրանց արքա Օրոտեսին (Ադվանքի թագավորության արքա Օրոտիս - Մ.Ֆ.): Դրանից հետո, խնդրված լինելով նամակների և նվերների միջոցով, նա ներեց նրան ու հետը խաղաղություն կնքեց» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղթաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 14):

«(հեղինակը մեջբերում է անուր բանակին ուղղված Հուլիանոս կայսեր խոսքից - Մ.Ֆ.) Ես չեմ սկսի խոսել նաև Լուկուլլոսի կամ էլ Պոմպեոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պոմպեոս - Մ.Ֆ.) մասին, որը, անցնելով աղվանների և մասագետների հողերով, վերջիններս մենք այժմ այաններ ենք կոչում, ջարդեց այս ցեղը ու տեսավ Կասպից ծովը» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 23, գլուխ 5):

«Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Պոմպեոս - Մ.Ֆ.) մարտնչեց Ադվանքում և խաղաղություն շնորհեց Ադվանքի արքա Օրոտեսին (Ադվանքի թագավորության արքա Օրոտիս - Մ.Ֆ.) այն բանից հետո, երբ սա երեք անգամ պարտվեց» (Ռուֆուս Սեբաստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 16):

«Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Պոմպեոս - Մ.Ֆ.), տապալելով այնպիսի մի ուժեղ և համառ հակառակորդի, ինչպիսին Միհրդատն (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորն - Մ.Ֆ.) էր, մտավ Իբերիա, որի արքա Արշակը (Իվերիայի թագավորության արքա Արտակ - Մ.Ֆ.), հնազանդվելով նրա իշխանությանը, պատրաստակամորեն հայտնեց հռոմեական զորավարին հասցնել այն ամենը, ինչ նրան ռազմական կարիքների համար պետք կլիներ վերցնել իբերիական ժողովրդից: Այլ նվերների մեջ, ի դեպ, նա ստացավ նաև մի ոսկյա աթոռ: Պոմպեոսը, անցնելով Իբերիան ժողովրդի խաղաղ տրամադրվածության պայմաններում, դիմեց դեպի Ադվանք, որպեսզի հռոմեական ժողովրդի անուխից տիրի ունեցած ճակատամարտում սեփական ձեռքով սպանեց Կոտիսին: Նման կորստից հետո իբերներն և աղվանները հեռացան Կովկասյան լեռներով շրջապատված վայրեր ու բանակցություններ սկսեցին Պոմպեոսի հետ: Հռոմեական զորավարը, խաղաղություն ձեռք բերելով այս ժողովուրդների հետ և, քանի որ մոտենում էր ձմեռային ժամանակ, տեղակայվեց Կուր գետի ափին՝ մինչև վրա կհասնեին զարնանային ժամանակները: Այդ ժամանակ, ահա, նա ժամանեց Կոլիդիա և, հրահանգավորելով սրա տիրակալին՝ Կոլիդիայի արքա Օլթանիսին, դիմեց դեպի Փասիս գետը, որը թափվում էր Սև ծովը և որտեղ այժմ թուրքական Փոթի ամրոցն է: Այս տեղերում էլ հենց հռոմեական զորքը ելավ նավերը և հեռացավ Իբերիայի սահմաններից» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 47):

«Շարունակելով ուղին՝ Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Պոմպեոս - Մ.Ֆ.) հասավ Կոլիդիա, սակայն, լուր տասնալով, որ աղվանները երկրորդ անգամ են ելել իր դեմ, նույն ճանապարհով էլ վերադարձավ: Անցնելով անջրդի տափաստանները, որոնք ձգվում էին Կուրի ու Արաքսի միջև՝ նա հանդիպեց աղվաններին, որոնք ունեին 60.000 հետևակ և 12.000 հեծյալ ռազմիկներ: Եվ ահա Արաքի գետի ափին նա երկրորդ անգամ ջարդեց նրանց և սեփական ձեռքով սպանեց աղվանական արքայի (Ադվանքի թագավորության արքա Օրոտիս - Մ.Ֆ.) որդի Կոտիսին, որ ղեկավարում էր մարտը: Անցնելով Արաքսը՝ Պոմպեոսը ցանկանում էր հետապնդել աղվաններին մինչև ծովափ, որը հեռու էր մարտի այդ վայրից երեք անցման հեռավորությանը, սակայն այդ վայրում եղած մեծաքանակ թունավոր օձերի պատճառով վերադարձավ Փոքր Հայաստան» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 1):

⁵⁸⁷ «Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պոմպեոս - Մ.Ֆ.), անցնելով Տավրոսը, պատերազմի բռնվեց Անտիոքի հետ, որը Կոմմազենի թագավորն էր, ընդ որում կռվեց այնքան ժամանակ, մինչև իր հետ բարեկամության դաշնագիր չկնքեց Անտիոքոսը: Նա, այն բանի համար, որ սա օգնություն է ցույց տվել Անտիոքոսին, պատերազմ սկսեց նաև Մարաստանի թագավոր Դարեոսի (Անտիոքոսի թագավորության արքա Դարեոս II-ի - Մ.Ֆ.) դեմ, մինչև չստիպեց նրան փախչել» (Ավալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 106):

⁵⁸⁸ «Էյլունենների և մարերի թագավորներին, ի պատասխան նրանց դեսպանությունների, Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պոմպեոս - Մ.Ֆ.) բարեկամական ուղերձներ հղեց: Ինչ վերաբերում է Պարթևական արքային (Պարթևական թագավորության արքա Յրահատ III-ին - Մ.Ֆ.), որը ներխուժել էր Գորդիսյան և սևանկացոց Տիգրանի եկեղան ցեղերին, ապա Պոմպեոսը նրա դեմ Ափրիանիոսի գլխավորությամբ զորք ուղարկեց: Վերջինս պարթևների բռնեց և հալածեց ընդունեցին նրան (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Պոմպեոս», գլուխ 36):

«Ափրանիոսը, հակառակ Պարթևի (Պարթևական թագավորության արքա Յրահատ III-ի - Մ.Ֆ.) հետ կայացված համաձայնության Միջագետքի վայրով Անտիոք վերադառնալիս, ճանապարհին միտրոպոլիս և մեծ դժվարություններ կրեց թե՛ ձմեռվա ու թե՛ պարենի պակասության պատճառով: Նրա զորքերը կկորչեին, եթե չլիներ կարրայները, որոնք մակեդոնական զաղութաբնակներ էին և ապրում էին այստեղ: Սրանք ընդունեցին նրան և հետ ճանապարհեցին» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 37, գլուխ 5):

⁵⁸⁹ «Երբ նա (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պոմպեոս - Մ.Ֆ.) զբաղված էր բոլոր այդ գործերը կարգավորելով, նրա մոտ դեսպաններ եկան Յրահատից (Պարթևական թագավորության արքա Յրահատ III-ի - Մ.Ֆ.) ու Տիգրանից, որոնք իրար դեմ պատերազմ մեջ էին մտել» (Ավալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 106):

«Եվ ահա, քանի որ ոչ մի հաշտարար պատասխան չստացվեց, Յրահատեսը (Պարթևական թագավորության արքա Յրահատ III-ը - Մ.Ֆ.) իսկույն արշավեց Տիգրանի վրա, ընդ որում նա այդ արեց սրա որդու ուղեկցությամբ, որին իր աղջկան էր կնության տվել: Դա այն ամենն էր, երբ կոնսուլ էին Լուցիոս Կեսարը և Գայոս Փիզուլոսը: Նա նախ կռվում պարտվեց...» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 37, գլուխ 6):

⁵⁹⁰ «/6/ Զետո, սակայն, նա (Պարթևական թագավորության արքա Յրահատ III-ին - Մ.Ֆ.) գերազանցություն ձեռք բերեց: Եվ ահա, երբ Տիգրանը դիմեց Անտիոքում գտնվող Պոմպեոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Պոմպեոս - Մ.Ֆ.) օգնությանը, Յրահատեսը դարձավ Պոմպեոսի մոտ դեսպաններ ուղարկեց և Տիգրանին շատ բաներում մեղադրեց, բայց միաժամանակ նաև շատ ակնարկություններ արեց հռոմեացիների դեմ, այնպես, որ Պոմպեոսը և ամաչեց, և զարմացավ... /7/ Արդյունքում՝ Պոմպեոսը ոչ Տիգրանին օգնություն ուղարկեց, ոչ էլ Յրահատեսի դեմ թշնամական որևէ բան ձեռնարկեց, պատճառաբանելով, թե՛ իրեն չի կարգադրված այդպիսի մի արշավանք կատարել, իսկ Միհրդատը (Պոմպեոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորն - Մ.Ֆ.) դեռևս գտնվում է գինված վիճակում: Նա հայտարարեց, թե՛ բավարարվում է իր ձեռք բերածով և չի ցանկանում այսուհետև որևէ վտանգավոր բան ձեռնարկել, որպեսզի

չլինի, թե շատ բաների ձգտելով, արդեն ձեռք բերածները ևս վտանգի, ինչպես Լուկուլլոսն էր արել: Նա իրոք այսպես էր փիլիսոփայում, նա պնդում էր, թե ազատությունը վատ բան է, իսկ ուրիշների ունեցվածքին ձգտելը՝ անարդարություն: Եվ ահա նա ինքն, իրոք վախճանալով և ահաբեկված դեպքերի անկայունությունից, պատերազմ այդպես էլ չձեռնարկեց, թեպետև շատերը նրան դրդում էին այդ անել: Չնայած Պոմպեոսը բարբարոսի գանգատներին որևէ ուշադրություն չդարձրեց, անպատասխան թողնելով դրանք, իսկ ինչ-որ սահմանների վերաբերյալ Տիգրանի հետ ունեցած նրա վեճի մասին էլ ասաց, որ այդ հարցը կկարգավորեն երեք մարդ, որոնց և նա ուղարկեց: Թագավորներն իրենց հերթին, սրանց ընդունելով իբրև ճշմարիտ դատավորների, պարզեցին իրար նկատմամբ ունեցած բոլոր գանգատները: Տիգրանը գայլաբաց էր, որ ինքը օժանդակություն չէր գտել, իսկ Ֆրահատեսը ցանկանում էր գերազանցել Ֆայոց թագավորին այն հաշվով, որ անհրաժեշտ դեպքում նրան օգտագործի հռոմեացիների դեմ իբրև դաշնակցի, բանգի նրանք երկուսն էլ լավ գիտեին, թե իրենցից ով, որ մյուսին գերիշխի, դրանով նպաստած կլինի հռոմեացիների գործին և ինքն էլ նրանց կողմից առավել հեշտ կհպատակեցվի: Այս նկատառումներով էլ հենց նրանք իրար հետ հաշտվեցին» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 37, գլուխ 6-7):

«Տիգրանի դեսպանները Չնայած Պոմպեոսին (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնայած Պոմպեոսը – Մ.Ֆ.) խնդրում էին, որպես իր հետ դաշինք կնքած, օգնություն ցույց տալ, իսկ պարթևական արքայի (Պարթևական թագավորության արքա Ֆրահատ III-ի – Մ.Ֆ.) դեսպաններն էլ ուզում էին հռոմեացիների հետ բարեկամական դաշինք կնքել: Չնայած Պոմպեոսը, իրեն իրավունք չվերապահելով մարտնչել պարթևների դեմ առանց հռոմեական ժողովրդի որոշման, երկուսի մոտ էլ միջնորդներ ուղարկեց՝ այդ տարածայնությունները հարթելու նպատակով» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 106):

⁵⁹¹ «Ֆայոց թագավոր Տիգրանի դեմ է գալիս հռոմեացիների զորքի սպարապետ Գաբիանոսը, որին Հռոմ վերադառնալիս այնտեղ թողել էր Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնայած Պոմպեոսը – Մ.Ֆ.): Գաբիանոսը, սակայն, չի համարձակվում Տիգրանի հետ ընդհարվել և Եփրատի մոտից դառնում, գնում է Եգիպտոս՝ պատճառ բերելով Պտղոմեոսին (Պտղոմեոսների թագավորության արքա Պտղոմեոս XII-ին – Մ.Ֆ.): Եվ ահա նա, Տիգրանի հետ գաղտնի հաշտություն կնքելով, հետ է տալիս Միհրդատի որդուն՝ պատանի Միհրդատին, որ Տիգրանի բեռնորդին էր և որին Չնայած Պոմպեոսը բռնել էր Մաժաբում, ասելով, թե նա գաղտնի փախալ» (Մովսես Խորենացի «Ֆայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 16):

«Հռոմեական զորավար Գաբիանոսը պատերազմի է դուրս գալիս Տիգրանի դեմ, որովհետև Չնայած Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնայած Պոմպեոսը – Մ.Ֆ.) Հռոմ էր վերադարձել: Չկարողանալով, սակայն, պատերազմել, Գաբիանոսը գաղտնի հաշտություն է առաջարկում Տիգրանին և հետ է վերադարձնում նրա բեռնորդի պատանի Միհրդատին» (Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիգրեական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 5):

«Այդ ժամանակ Տիգրանի... դեմ դուրս եկավ Գաբիանոս զորավարը, սակայն, չկարողանալով դիմադրել, գնաց Եգիպտոս և հռոմեացիների կողմից գաղտնի հաշտություն կնքեց Տիգրանի հետ: Նա նույնիսկ ազատ արձակեց պատանի Միհրդատին, որին Չնայած Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Չնայած Պոմպեոսը – Մ.Ֆ.) էր բռնել՝ հայտարարելով, թե սա գաղտնի փախալ» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այդ ընթացքում Գաբիանոսը որոշեց արշավանք իրականացնել պարթևների դեմ, սակայն, այն բանից հետո, երբ նա անցավ Եփրատը, նրա խելքին փչեց շարժվել դեպի Եգիպտոս և գահին վերահաստատել Պտղոմեոսին (Պտղոմեոսների թագավորության արքա Պտղոմեոս XII-ին – Մ.Ֆ.), բայց դե այս ամենի մասին ավագն է ուրիշ մի տեղում» (Յուդեոս Ֆլավիոս «Հրեական հնախոսություն», գիրք 14, գլուխ 6): «Դրանից հետո Գաբիանոսը արշավանքի ելավ պարթևների դեմ, սակայն, հասնելով Եփրատին, նա հետ դարձավ, որպեսզի պաշտպանի Եգիպտոսում գտնվող Պտղոմեոսի (Պտղոմեոսների թագավորության արքա Պտղոմեոս XII-ի – Մ.Ֆ.) շահերը» (Յուդեոս Ֆլավիոս «Հրեական պատերազմի մասին», գիրք 1, գլուխ 8):

«51/ Սկզբումից հետո սենատը Ատրիքի կառավարիչներ նշանակեց Մարցիոս Ֆիլիպին, իսկ նրանից հետո՝ Լետուլիա Մարցելին, երկուսն էլ պրետորների աստիճաններով: Եվ սրա, և նրա երկամյա կառավարումն էլ անցավ այն հոգսերով, որ նրանք պաշտպանվեին իրենց անհանգստացնող հարևան արաբների հարձակումներից: Այդ նպատակով էլ հենց հետագայում Ատրիքի կառավարիչներ նշանակվում էին մարդիկ, որոնք բաղաբուն արդեն իսկ կոնսուլի պաշտոն էին վարել, որպեսզի սրանք իրավունք ունենային զորք հավաքել և պատերազմ վարել, ինչպես կոնսուլներ: Ահա սրանցից առաջինն էլ հենց Գաբիանոսն էր, որն ուղարկվեց զորքի հետ միասին: Երբ սա պատրաստվեց արշավանքի ելնել արաբների դեմ, պարթևների արքա Միհրդատը (Պարթևական թագավորության արքա Միհրդատ III-ը (մ.թ.ա. 58-57) – Մ.Ֆ.), որը գրկվել է գահից իր եղբայր Օրոդեսի (Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ին (մ.թ.ա. 57-38) – Մ.Ֆ.) կողմից, սկսեց դրդել նրան արշավանք ձեռնարկել ոչ թե արաբների, այլ՝ պարթևների դեմ: Իր հերթին, սակայն, մյուս կողմից էլ Եգիպտոսի տասնեկերորդ արքա Պտղոմեոսն էր (Պտղոմեոսների թագավորության արքա Պտղոմեոս XII-ը – Մ.Ֆ.), որը ևս վտարվել էր իր թագավորությունից, համոզում նրան գործել և ի վերջո խոչընդոտ դրամական նվերների միջոցով հենց վերջինս կարողացավ հասնել նրան, որ պարթևների փոխարեն Գաբիանոսը շարժվի Ալեքսանդրիայի վրա: Եվ ահա Գաբիանոսը գահը վերադարձրեց Պտղոմեոսին այն բանից հետո, երբ պատերազմի մեջ մտավ ալեքսանդրիացիների դեմ» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Ատրիքյան գործեր», գլուխ 51):

⁵⁹² «Տեղ ժամանելուց հետո իրադարձությունների զարգացումը սկզբում համապատասխանում էր Կրասոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը (մ.թ.ա. 60-53) – Մ.Ֆ.) հույսերին, բանգի նա առանց ղեկավարության կամուրջ գցեց Եփրատի վրա, հանգիստ մյուս ափն անցկացրեց զորքը և զբաղեցրեց Միջագետքի շատ բաղաբուն, որոնք նրա կողմն անցան կամավոր կերպով: Այս բաղաբուններից մեկում, որտեղ առանց որևէ սահմանափակման կառավարում էր ուն Ապոլոնիոս, սպանվեցին 100 հռոմեական զինվորներ, որից հետո Կրասոսը, բաղաբնի մոտ բերելով զորքը և տիրելով վերջինիս, թալանեց ամենայն արժեքավորը, իսկ բնակչությանն էլ ստրկության վաճառեց: Դուռներն այդ բաղաբն կոչում էին Զենոդոտիոս: Զաղաթի գրավման առթիվ Կրասոսը հանձնարարեց գործի իրեն իմպերատոր հռչակել, ինչով իր վրա մեծ խայտառակություն բերեց, բանի որ, բավարարվելով այդ բան չլուծելով, նա ցույց տվեց, որ որևէ հույս չունի ավել մի բան անելու: Նվաճված բաղաբներում պահակագործային ջոկատներ թողնելով ընդհանուր բանակությամբ 7.000 հետևակայինների և հեծյալների կազմով, Կրասոսն ինքը հեռացավ Ատրիքի՝ ձմեռելու ու բացի դրանից, նաև որդուն հանդիպելու համար, որը ժամանել էր Գալլիկոսում գտնվող Զեսարի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Յուլիոս Կեսարը – Մ.Ֆ.) մոտից՝ գարդարված խիզախության համար ստացած պարգևանշաններով: Կարելի է ենթադրել, որ դրանում էր կայանում նրա առաջին սխալը, եթե, իհարկե, չխոսենք արշավանքի մասին, որն ինքնին մի մեծագույն սխալ էր, բանգի, փոխանակ առաջանար և զբաղեցներ Բաբելոնն ու Սելևկիան՝ բաղաբներ, որոնք անփոփոխ թշնամություն էին պահպանում պարթևների նկատմամբ, նա հնարավորություն տվեց թշնամիներին պատրաստվել: Կրասոսին մեղադրում էին նաև Ատրիքում թույլ տված արարողքի համար, որոնք հարյուր էին ավելի շուտ առևտրականին, քան զորավարին, բանգի նա զբաղվում էր ոչ թե իր զինված ուժերով և զինվորների մարզմամբ մարտական վարժություններում, այլ հաշվում էր օգուտները ու շատ օրեր շարունակ կշռում և չափում էր Յիերեպոլիսի աստվածուհու գանձերը, հրահանգում էր բաղաբներին ու տիրակալներին զորք հավաքել, սակայն հետո գումարի դիմաց նրանց ազատում էր այդ պարտականությունից: Այդ ամենով Կրասոսը փառազրկեց իրեն և արհամարհանքի արժանացավ» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Արտաքերեքս», գլուխ 18):

«12/ Իսկ Կրասոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.), ինքը նույնպես ցանկանալով կատարել փառալից և իր համար շահավետ ինչ-որ բան և նկատելով, որ Ատրիքում հնարավոր չէ այդպիսի մի բան անել, բանգի սիրիացիները խաղաղվել էին, իսկ նախկինում իրենց՝ հռոմեացիների, դեմ պատերազմ մղածները թուլացած լինելու պատճառով չէին խլրտում, արշավեց պարթևների վրա, թեպետև նրանց դեմ ոչ մի մեղադրանք չէր կարող հարուցել, ոչ էլ պատերազմ էր հայտարարել: Նա, սակայն, այդպես վարվեց, բանի որ լսել էր, թե նրանք շատ հարուստ են և ենթադրում էր, թե Օրոդեսին (Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ին – Մ.Ֆ.), որը դեռ գահին նոր հաստատված էր, կարելի է հեշտությամբ գերելարել: Եվ ահա նա անցավ Եփրատ գետը և առաջացավ Միջագետքի շատ խորքերը՝ ասպատակելով և ամայացնելով այդ երկիրը: Բանի որ նրա՝ գետն անցնելը անսպասելի էր բարբարոսների համար և ոչ մի իսկական պահակազոր չկար այնտեղ, ապա Միլանդը, որն այդ ժամանակ այդ երկրի աստղապն էր, Իբելիա կոչված մի ամրության մոտ, կոչվելով փոքրաթիվ հեծյալներով, պարտվեց, վիրավորվեց և փախավ՝ անձամբ հաղորդելու արքային նրա կատարած արշավանքի լուրը: 113/ Կրասոսը արագորեն իր կողմ գրավեց բերդերը, և հատկապես, հեյլենական բաղաբները, որոնց թվում նաև՝ Նիկեփորիոն կոչվածը, բանգի մակեդոնացիներից և նրանց հետ միասին արշաված հեյլեններից մեծ թվով վերաբնակներ, բռնի բռնված լինելով բարբարոսների կողմից, հռոմեացիներին համարում էին հուսաւերներ և կամուրջն էին դիմադրում, բացի Զենոդոտիոսի բնակիչներից, որոնք հռոմեացիներից ունեցն հրավիրեցին, հայտնելով, թե իբր պատրաստվում են, բայց երբ հռոմեացիները մտան բաղաբ, ծերբակալեցին նրանց ու ոչնչացրին: Այդ իսկ պատճառով այս վերջինները բռնի տեղահանվեցին: Այդ ժամանակ Կրասոսը ուրիշ ոչ մի վնաս ոչ կրեց, ոչ էլ պատճառեց: Այնուամենայնիվ նա կհպատակեցնել նաև Տիգրանից այս կողմ գտնվող մյուս երկրները ևս, եթե օգտված լինել իր արշավանքի թափից և այդ ամենի պատճառով բարբարոսներին համակած խուճապից, ինչպես նաև, եթե

ծմեռեր այդ նույն երկրում և աչալուրջ հետևեր իրադարձություններին: Մինչդեռ այժմ նա գրավեց այն վայրերը, ինչ կարողացավ գրավել հանկարծակի արշավանքի միջոցով, սակայն հոգ չտարավ ոչ մնացածը նվաճելու և ոչ իսկ արդեն նվաճվածի մասին, այլ գերադասեց Միջագետքում դանդաղել: Նա փափագեց Ասորիքում ծուլանալ և դրանով իսկ պարթևներին ժամանակ ընծեռեց պատրաստվելու, ինչպես նաև երկրում թողնված զինվորներին վնաս հասցնելու: /14/ Այսպիսին էր հռոմեացիների պատերազմի սկիզբը պարթևների դեմ» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 40, գլուխ 12-14):

«Երբ հռոմեացիները լսեցին այս ամենի մասին, փոխեցին Չաբհանուսին և առաքեցին Կրաստսին (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրաստսին – Մ.Ֆ.), որն անթիվ զորքով եկավ հայերի դեմ և թույլ չտվեց, որ նրանք Եփրատն անցնեն» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁹³ «/18/ Այն ժամանակ, երբ Կրաստսն (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրաստս – Մ.Ֆ.) արդեն սկսել էր զորքերը հավաքել, կենտրոնացնելով դրանք ձմեռոցներից, նրա մոտ Արշակից (Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ից – Մ.Ֆ.) կարճ հաղորդումով դեսպաններ ժամանեցին, որոնք հայտարարեցին, որ, եթե զորքն ուղարկված է հռոմեական ժողովրդի կողմից, ապա պատերազմը կլինի դաժան և անհաշտ, իսկ եթե, ինչպես ասվում է, Կրաստսը պարթևների վրա գեներ է բարձրացրել ու զավթել է նրանց հողերը ոչ թե իր հայրենիքի կամքով, այլ հանուն սեփական օգուտի, ապա Արշակն այնուհանդերձ գերծ է մտնում պատերազմից և բաց է թողնում հռոմեացիների մոտ իրենց զինվորներին, որոնք ավելի շուտ իրենք էին փակի տակ, քան պահակային ծառայություն էին իրականացնում: Իր հերթին, այն բանից հետո, երբ Կրաստսը սկսեց պարծենալ, թե պատասխան կտա Սելևկիայում, Վաղեղ ծիծաղեց և, ցույց տալով վեր պարզած ափը, պատասխանեց. «Ավելի շուտ այստեղ մազեր կաճեն, ով Կրաստս, քան դու կտեսնես Սելևկիան»: Դրանից հետո դեսպանները վերադարձան Օրոդես արքայի մոտ և հայտարարեցին, թե պատերազմ է սպասվում: Այդ ընթացքում Միջագետքի բաղաբերից, որտեղ կանգնած էին հռոմեական կայսրազորները, հայտնվեցին ուժով այնտեղից դուրս պրծած մի բանի զինվորներ՝ բերելով անհանգստացնող լուրեր, բանգի նրանք իրենք սեփական աչքերով էին տեսել թշնամիներին ամբողջական հորդաններ և վկան են եղել մարտերի, որոնք թշնամիների կողմից տրվել են բաղաբերից գրոհելիս: Այդ ամենը նրանք փոխանցում էին, ինչպես լինում է նման դեպքերում, չափազանցված տեսքով, այնպես, թե իբր հետապնդող պարթևներից փախչել հնարավոր չէ, նրանք իրենք փախուստի մեջ անորսալի են, նրանց նետերը թռչեցի մեջ չեն նկատվում և ավելի շուտ, քան կնկատես նետաձիգին, դրանք միջադաժան ծակում են այն ամենը, ինչ հանդիպում է ճանապարհին, այն դեպքում, երբ պողպատով պատված հեծյալների զինվածությունն էլ այնպիսին է, որ նիգակներն ամեն ինչ խցում են, իսկ գրահներն էլ դիմանում են ցանկացած հարվածի: Ռազմիկները լսում էին այդ և նրանց արհուրանքը հավիում էր: Առաջ նրանք վստահ էին, որ պարթևները ոչնչով չեն տարբերվում ոչ հայերից, ոչ էլ կապաղովկիացիներից, որոնց Լուկուլլոսը ջարդում և թալանում էր ինչքան ուզում էր, նրանք համարում էին, որ այդ պատերազմում ամենադժվարը երկար ճանապարհն և ձեռքերից ճողոպրող փախստականներին հետապնդելը կլինի, բայց հիմա, հակառակ հույսերի, նրանք սկսեցին պայքար ու ավելի շուտ վտանգ տեսնել, այնպես որ հրամանատարներից ոմանք սկսեցին այն մտքին գալ, որ Կրաստսին հարկ էր կանգ առնել և խորհուրդ գտնալիս, որպեսզի կրկին բևեռն գործերի վիճակը: Վերջինների թվում էր նաև թվեստոր Կասսիոսը... /19/ Այնուհանդերձ Կրաստսին առավելապես խրախուսեց Հայոց թագավոր Արտավազդը: Նա ճամբար ժամանեց 6.000 հեծյալներով, որոնք, ինչպես նրանց անվանում էին, արքայի թիկնապահներն էին և ուղեկիցները, սակայն Արտավազդը խոստանում էր տալ ևս 10.000 զրահապատ հեծյալ և 30.000 հետևակային, որոնց կպարենավորեր ինքը: Նա համոզում էր Կրաստսին Պարթևստան արշավել Հայաստանի միջով, բանի որ այնտեղ նա ոչ միայն զորքի համար ամեն ինչ առատորեն կունենար, բանգի այդ մասին ինքը կհոգար, այլև կընթանար ապահով ճանապարհով՝ պաշտպանված լինելով լեռներով ու բլուրներով անվերջանալի շարանով, որոնք դժվարանցանելի են պարթևների միակ ուժը հանդիսացող հեծյալազորի համար: Կրաստսը գոհ մնաց արքայի բարյաղակամությունից և շուտով օգնությունից, բայց առաջ, որ կառաջանա Միջագետքի միջով, որտեղ թողել է մեծաթիվ արի հռոմեացի զինվորներին: Այնուհետև Հայոց թագավորը մեկնեց: Կրաստսը Չևգանի մոտ զորքն անցկացրեց գետով... /20/ Այդտեղից նա յոթ լեգեոններով, ոչ պակաս, քան 4.000 հեծյալներով և սրանց թվով մոտավորապես հավասար էլ թեթևագեներով շարժվեց գետի վերջավանդներ: Մի բանի հետևանքով, որոնք վերադարձել էին հետախուզությունից, հայտնեցին, որ տեղանքը բացարձակապես մարդազուրկ է, սակայն նկատվել են մեծաքանակ խոյզների հետքեր, որոնք կարծես շրջադարձ էին կատարել և հեռացել էին հետապնդումից: Դրանից հետո Կրաստսն ավելի ամրացավ իր հույսերում առ հաջողություն, իսկ ռազմիկներն էլ արհամարհանքով լցվեցին պարթևների նկատմամբ՝ մտածելով որ նրանք նույնիսկ մարտի մեջ էլ չեն մտնի: Կասսիոսը կրկին դիմեց Կրաստսին խորհրդով, ասելով, որ ամենից ավելի լավ կլինի զորքը պահել պահակայինների կողմից պահպանվող բաղաբերից մեկում, մինչև որ որևէ ճշգրիտ բան կիմանան թշնամու մասին, իսկ եթե չկարողանան էլ այդպես վարվել, ապա գոնե պետք է շարժվել Սելևկիա գետի երկայնքով: Վերջին դեպքում, ավելացրեց նա, պարենամթերքով բարձրված Նավերը կկարողանան ընթանալ զորքի հետ և առատորեն ուտելիք կմատակարարեն: Բացի այդ, ըստ նրա, այդ պարագայում դրանք կպաշտպանեն զորքը թևային անցումներից և այդ պայմաններում իրենք մշտապես պատրաստ կլինեն դեմ առ դեմ դիմավորել թշնամուն ու մարտի մեջ կմտնել վերջինիս դեմ հավասար պայմաններում: /21/ Բանի դեռ Կրաստսը մտածում և ծանր ու թեթև էր անում այդ ամենը, հայտնվեց Աբգար անունով արաբական ցեղի առաջնորդը՝ մի նենգամիտ ու խորամանկ մարդ, որը Կրաստսի և նրա զորքի համար բոլոր այն չարիքներից ամենամեծն ու վճռականը եղավ, որոնք ճակատագիրը միավորել էր նրանց կործանման համար: Ոմանք նրանցից, որոնք մասնակցել էին Փնետս Պոմպեոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Փնետս Պոմպեոսի – Մ.Ֆ.) արշավանքներին, գիտեին այդ անունով, որը այս կամ այն չափով օգտվում էր հռոմեական զորավարի ուշադրությունից և հայտնի էր որպես հռոմեական ժողովրդի բարեկամ: Վերջինս, սակայն, այժմ ուղարկվել էր պարթևական արքայի զորավարների կողմից, որպեսզի, աջակցելով Կրաստսին, փորձ կատարեր նրան հնարավորինս հեռու բաշել գետից ու բլուրներից դեպի անծայրածիր հարթավայր, որտեղ հնարավոր կլիներ շրջապատել նրան, բանգի պարթևները որոշել էին գնալ ամեն ինչի, միայն թե խուսափեն դեմ առ դեմ հռոմեացիների հետ հանդիպելուց: Եվ այսպես, ժամանելով Կրաստսի մոտ, այդ բարբառող, իսկ նրա խոսքերը համոզիչ ուժով էին օժտված, սկսեց որպես իր բարերարի գովերգել Փնետս Պոմպեոսին ու հիացմունք արտահայտել Կրաստսի ռազմական հզորության նկատմամբ, բայց միաժամանակ էլ նաև բևեռանալով նրան դանդաղորդության և այն բանի համար, որ նա կարծես ինչ-որ բանի է սպասում ու անընդհատ պատրաստվում է, կարծես իրեն գեներ և ուղեբերի ճարպկությունից այդ մարդկանց դեմ մի այլ գեներ է պետք, մարդիկ, որոնք ընդամենը միայն մտածում են, թե ինչպես վերցնեն ամենայն արժեքավոր բոլոր նրանց հետ, որոնք իրենց համար թանկ են, ու սլանան սկյուրների և հյուրկանցիների մոտ: «Բայց այնուհանդերձ», - ասում էր նա, - «Եթե դու մտադիր ես մարտից, ապա բեզ պետք է շտապել, բանի դեռ արքան մեկ վայրում չի հավաքել իր ուժերը, բանի որ այժմ ձեր դեմ հանված են միայն Սուրենի ու Միլվակի ուժերը, որոնք խնդիր ունեն իրենց վրա շեղել ձեր ուշադրությունը, իսկ արքան ինքը ոչ մի տեղ չի երևում»: Այդ ամենն իրականում տուտ էր, բանգի Օրոդեսը, դեռ ամենակարգից իր ուժերը բաժանելով երկու մասի, ինքը, որպեսզի վրեժխնդիր լինի Արտավազդից, թալանում էր Հայաստանը, իսկ Սուրենին էլ ուղարկել էր հռոմեացիների դեմ, ընդ որում նա այդպես էր վարվել ոչ թե գողնալությանից, ինչպես ասում էին ոմանք, բանգի իբր նույնիսկ Հռոմում առաջին մարդը համարվող Կրաստսն իր համար արժանի թշնամի չէր և նա գերադասել էր, պատերազմով գնալով Արտավազդի վրա, հարձակվել հայկական բնակավայրերի վրա ու թալանել դրանք, այլ իրականում նա, ինչպես երևում էր, վախեցել էր վտանգից և, ապագային սպասելով, կարծես պահ էր մտել, իսկ Սուրենին էլ առաջ էր ուղարկել թշնամիների հետ ուժը մարտում չափելու և վերջինիս ճանապարհից շեղելու նպատակով: Այս Սուրենն, ի դեպ ասած, հետին մարդկանցից չէր: Իր հարստությանը, տոհմի հայտնիությանը և փառքով նա երկրորդ տեղն էր զբաղեցնում արքայից հետո, իսկ արիությանը ու տաղանդով էլ պարթևների մեջ գերազանցում էր իր բոլոր ժամանակակիցներին, ընդ որում, դրանից բացի էլ նաև, ոչ ոք չէր կարող հավասարվել նրան ոչ հասակով, ոչ՝ գեղեցկությամբ: Արշավանքի վերջինս ելնում էր ոչ այլ կերպ, քան իր հետ 1.000 ուղտերի վրա բարձած պաշարեղեն և հարձերը վրան 200 սալլ եր վերցրած: 1.000 զրահով պատված հեծյալներ և ավելի մեծ թվով թեթևագեներ շրջապատում էին նրան, իսկ բոլոր հեծյալների, ծառաների ու ստրուկների թիվը էլ նրա մոտ հասնում էր ոչ պակաս, քան 10.000 հոգու: Իր ծագումով այս Սուրենը տիրում էր արքայի վրա պակս դնելու ժառանգական իրավունքին, երբ արքան ստանձնում էր գահակալությունը: Հենց նա էր, որ աքսորից պարթևների մոտ էր վերադարձրել նույն այս Օրոդեսին և նրա համար տիրել մեծ Սելևկիային՝ առաջինը բարձրանալով պարսպի վրա և սեփական ձեռքով փախուստի մատնելով թշնամիներին: Այս ժամանակ նա 30 տարեկան էլ չկար, սակայն հայրենակիցների մոտ մեծ փառք էր վայելում իր ողջանտությամբ և խելքով: Հենց դրանցով էլ նա, ի դեպ, կործանեց Կրաստսին, բանգի վերջինս, սկզբում մթազանա ինքնապատահության և գողնալությամբ, իսկ հետո էլ արդեն՝ վախճանի ու դժբախտություններով, հեշտությամբ տրվեց խաբեություններին: /22/ Եվ այսպես բարբառող, համոզելով Կրաստսին և նրան հեռացնելով գետից, հռոմեացիներին տարավ հարթավայրով: Այդ ճանապարհը սկզբում հարմար և հեշտ էր, իսկ հետագայում՝ խիստ դժվար: Ծանապարհին ընդարձակ ավազուտներ էին և դժվար էր առաջ գնալ անտառազուրկ ու անջրդի հարթավայրերով, որոնք ձգվում էին մինչև անընդունելի հեռուները: Հինգվորները ոչ միայն ուժապառ էին լինում ծարավից և ճանապարհի դժվարություններից, այլև հուսալքվում էին անտարախ տեսարաններից: Նրանք չէին տեսնում ոչ մացառ, ոչ առվակ, ոչ բլրալանջ, ոչ էլ կանաչ խոտ, նրանց աչքի առաջ ծովի նման տարածվում էին ավազի ալիքները, որոնք բոլոր կողմերից շրջափակում էին զորքերին: Սրանում արդեն նկատվում էր նենգավոր մտադրությունը, երբ Արտավազդը Հայի մոտից դեսպաններ ժամանեցին և Կրաստսին հայտնեցին, թե որքան ծանր վիճակում է Արտավազդը, որը մեծ պատերազմի է

բռնվել Հայաստան Օրոդեսի ներխուժման պատճառով: Չրկված լինելով Կրասուսին օգնություն ուղարկելու հնարավորությունից՝ նա խորհուրդ էր տալիս նրան, որ ավելի լավ կլիկի, եթե ինքը՝ Կրասուսը, ևս շրջվի, գա այնտեղ և, միանալով հայերի հետ, միասին կռվի Օրոդեսի դեմ, իսկ եթե ոչ, ապա ճանապարհ գնալիս կամ բանակելիս թող գոնե մշտապես խուսափի այնպիսի տեղերից, որոնք բարենպաստ են հեծելազորի համար՝ մոտ մնալով լեռնային տեղանքին: Կրասուսը, սակայն, զայրացած և անխոհեմ, պատասխան չգրեց, այլ միայն պատվիրեց ասել, որ այժմ նա ժամանակ չուի Հայաստանի համար, բայց հետո կգա այնտեղ և կրտավագրին կպատժի դավաճանության համար: Կասսիոսը այս անգամ ևս դժգոհեց, սակայն Կրասուսը, չցանկանալով լսել նրան, դադարեց հետ համոզել, իսկ բարբարոսի վրա էլ, երբ մենակ մնացին, Կասսիոսը հանդիմանակներին հեղեղ թափեց. «Ինչ չար ոգի էր, ով ամենավատը մարդկանցից, որ թեզ բերեց մեզ մոտ: Ինչ խոտերով և հնարքներով դու հրապուրեցին Կրասուսին գործը մտցնել անսպասի հեռավոր ծայրերը, դրդեցիր գնալ ճանապարհով, որն ավելի շատ հարիր է ավազակախմբերի գլխավորներին կամ քոչվորներին, քան հռոմեական զորավարին»: Այդ նենգամիտ բարբարոսը, սակայն, ստորացած խնդրում և համոզում էր դիմանալ ևս մի քիչ, իսկ իր կողքից ընթացող ռազմիկների վրա էլ կատարվեցին էր թափում ու ծիծաղելով ասում էր. «Ղուբ, պետք է որ, ձեզ պատկերացնում եք հայրենի Կասսիոսին մարտում քայլող, եթե կարոտում եք արքայությունը և վտակներին, ծառերի ստվերներին, բաղնիքներին ու հյուրանոցներին՝ մոռանալով, որ անցել եք արաքների և ասորիների սահմանները»: Ահա այս կերպ Աբգարը սովորեցնում էր հռոմեացիներին և, մինչ դավաճանությունն ի հայտ կգար, նա, չթաքցնելով Կրասուսից, հեռու սլացավ՝ հավաստիացնելով, որ ուզում է պատրաստել նրանց հաջողությունը ու խախտել հակառակորդի բոլոր հաշվարկները: /23/ Կրասուսը, սակայն, ծիծաղեց այդ ամենի վրա և շտապեց առաջանալ՝ ստիպելով հետևագրողին հասնել հեծելազորին, սակայն այստեղ արդեն հետախուզության համար առաջ ուղարկված մի քանի հոգի վերադարձան լուրով, որ մնացածները կոտորվել են, իսկ իրենք էլ դժվարությամբ փրկվել են փախուստով, այն դեպքում, երբ թշնամին հսկայական բանակությամբ գալիս է հռոմեացիների վրա: Բոլորն անհանգստացան, իսկ Կրասուսը, բացարձակապես շշմած ու դեռևս իրեն չգտնելով, սկսեց հսպեծեպ գործը մարտական կարգով շարել: Սկզբում, ինչպես առաջարկում էր Կասսիոսը, նա հետևակի շարքը հարթավայրում ձգեց հնարավորինս մեծ տարածության վրա, որպեսզի կանխի թևանցումները, իսկ հեծելազորին էլ տեղակայեց թևերում, սակայն հետո փոխեց որոշումը և, խտացնելով շարքերը, գորթին խորք բառակառու տեսք տվեց, ընդ որում ամեն մի կողմից դրեց տասներկուական կահույք, որոնց տվեց հեծյալների մեկական ջոկատ, որպեսզի գորթի ոչ մի մասը չմնա առանց հեծելազորի պաշտպանության և հնարավորություն լինի հարված հասցնել թշնամուն զանկացած ուղղությամբ՝ չանհանգստանալով սեփական անվտանգության համար: Թևերից մեկը նա հանձնեց Կասսիոսին, մյուսը՝ երիտասարդ Կրասուսին, իսկ ինքն էլ կանգնեց կենտրոնում: Այս կերպ առաջ շարժելով՝ նրանք մոտեցան բալիս կոչվող գետին: Այն մեծ չէր և հարուստ չէր ջրով, սակայն ծարավի և շոգի այդ պայմաններում, անջուր ու դժվարություններով լի անցումից հետո ռազմիկները դրանից էլ ուրախացան: Հրամանատարների մեծ մասը նկատարում էր, որ հարկ է այստեղ հանգստի և գիշերվա տեղակայվել, իմանալ ինչ հնարավոր է, պարզել թշնամիների բանակությունն ու մարտական դասավորվածությունը և միայն լուսաբացին շարժվել վերջինիս դեմ, սակայն, համոզվելով որդու ու նրա հեծյալների կողմից, որոնք խորհուրդ էին տալիս առաջ գնալ և մարտի մեջ մտնել, Կրասուսը հրամայեց, որ, ով որ ուզեմուն է, թող ուրիշ ու խմի շարքի մեջ մնալով: Դրանից հետո արդեն, ինչպես հարկն է թույլ չտալով մարդկանց բավարարել տվյալ և բաղժը, Կրասուսը ռազմիկներին տարավ թշնամու դեմ, ընդ որում այդ արեց ոչ թե հարթ քայլերով ու ընդմիջումներով, ինչպես կարգն է ճակատամարտի ժամանակ, այլ՝ արագ և առանց ընդմիջումների: Դա տևեց այնքան ժամանակ, մինչև որ նրանք չտեսան հակառակորդին, որը, հակառակ սպասումների, հռոմեացիներին ոչ մեծաթիվ թվաց, ոչ էլ ահեղ: Բանն այն էր, որ Սուրենն առաջապահ ջոկատներով կոծկել էր իր հիմնական ուժերը և թաքցրել զինվածությունը՝ հրամայելով ռազմիկներին ծածկվել թիկնոցներով, սակայն, այն բանից հետո, երբ պարթևները մոտեցան, նրանց հրամանատարը նշան տվեց, որից հետո ողջ հարթավայրը անմիջապես դողալով խուլ գվկոցով և սարսափահար անող աղմուկով, բանգի, ոգևորելով իրենց մարտից առաջ, պարթևները եղջերավորորեն կամ շեփորներ չեն փչում, այլ, հարվածում են կաշեպատ ու սևասեղ անոթներին, որոնք կողքերից պատված են պղնձե ծնծրակներով: Այդ գործիքները ինչ-որ մի տեսակի սարսափելիորեն ցածրատոն ծայն էին արձակում, կարծես գազանի մռչյունի և որոտի մի խառնուրդ, բանգի պարթևները լավ գիտեին, որ զգայուն խողովությունը ավելի հեշտ է ազդում ոգու վրա, քան որից արագ է այնտեղ զգացմունքներ առաջացնում ու զրկում ողջամտությունից: /24/ Եվ այսպես, նման ծայներով ահաբեկելով հռոմեացիներին, պարթևները հանկարծ բոլորը միասին զրահների վրայից ներքև նետեցին ծածկոցները և հառնեցին թշնամիների դեմ կարծես հրեղեն լինելով, բանգի, իրենք լինելով ստրավարտներով ու մարգիանական փայլող պողպատյա զրահներով, ձիերը ևս ծածկել էին երկաթյա և պղնձյա զրահավորմամբ: Հայտնվեց նաև Սուրենն ինքը՝ հսկայական հասակով և ամենագեղեցիկ բոլորից: Նրա կանաչ գեղեցկությունը, թվում էր, չի համապատասխանում իր արիության մասին լուրին, բանգի քստ մարերի սովորության, նա դեմքը պատել էր կարմրացնող շալարով և մազերը բաժանել էր վարսակալով, այն դեպքում, երբ պարթևները, որպեսզի սարսափելի երևան թշնամուն, մազերը կրում են սկյութական ձևով՝ իջեցնելով դրանք ճակատներին: Պարթևների առաջին միտքը նիզակներով ճեղքել առաջ գալիս և առաջին շարքերը հետ շարդեն էր, սակայն, այն բանից հետո, երբ նրանք զգացին մարտակարգի պարսպությունն ու ռազմիկների կուռ լինելը, նահանջեցին և, ձևացնելով, թե չփորված ցրվում են ով ուր պատահի, հռոմեացիների համար աննկատ նրանց օղակեցին: Կրասուսը թեթևագլուխներին հրամայեց նետվել հակառակորդի վրա, սակայն, չէին հասցրել դեռ նրանք մի բանի քայլ անել, երբ դիմավորեցին նետերի անկող, որից հետո ստիպված հետ նահանջեցին, պատսպարվեցին ծանր հետևազորի շարքերում և սկիզբ դրեցին գորթի շփոթին, որը տեսավ, թե ինչ ուժով ու արագությամբ են թռչում պարթևական նետերը՝ կոտորելով գեներն ու միջաթափանց ծակելով պաշտպանական ծածկոցները՝ միատեսակ՝ և ամուրները, և փափուկները: Ինչ վերաբերում էր պարթևներին, ապա նրանք ցրվեցին և սկսեցին հեռվից նետեր արձակել գրեթե նշան չբռնելով, բանգի հռոմեացիները այնքան խիտ և իրար կպած էին կանգնած, որ նույնիսկ դիտավորյալ դժվար էր վրիպելը, ընդ որում նրանք պինդ ձգում էին իրենց մեծ աղեղները և դրանով իսկ նետին հսկայական ուժ էին հաղորդում: Արդեն այս ժամանակ հռոմեացիների վիճակը աղետալի էր դառնում, բանգի, մնալով մարտակարգում, նրանք վերք վերքի հետևից էին ստանում, իսկ փորձ էլ կատարելով հարձակվել, չէին կարողանում հավասարեցնել մարտի պայմանները, բանի որ պարթևները փախչում էին՝ այնուհանդերձ նետեր արձակելով: Պետք է ասել, որ այս պարթևական վրիպելից հետո պարթևներն ամենավարպետներն էին և ոչ մի ավելի ողջամիտ բան չկար, բան պաշտպանվելը և գոնե որանում իրենց վրայից փախուստի խայտառակությունը վերցնելը: /25/ Բանի դեռ հռոմեացիները հույս ունեին, որ, սպառնելով նետերի պաշարները, պարթևներն այնուհետև կամ գերծ կմնան մարտից, կամ էլ ձեռնամարտի կանցնեն, նրանք դեռ չէին կորցնում արիությունը, սակայն, երբ հայտնի դարձավ, որ մոտակայքում կանգնած են նետերով բարձրած մեծաթիվ ուղտեր, որտեղից էլ հենց ռազմիկները մոտենալով վերցնում էին դրանք, Կրասուսը, տեսնելով, որ դրա վերքը չի երևում, ոգին գցեց: Սուրհակալների փոքրով նա որոշում հրամայեց փորձ կատարել ստիպել թշնամուն մարտի մեջ մտնել ավելի շուտ, բան իրեն կըրջապատեն, բանգի պարթևական հեծելազորը հիմնականում գալիս էր հենց նրա վրա՝ ձգտելով թևանցել վերջինիս հրամանատարության տակ գտնվող թևին և հարվածել թիկունքից: Եվ այսպես, երիտասարդ Կրասուսը, վերցնելով 1.300 հեծյալների, այդ թվում նաև այն 1.000 հոգուն, որոնք եկել էին Կեսարի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Հուլիոս Կեսարի – Մ.Յ.**) մոտից, 500 նետահրկերի, իսկ ծանր զինվածներից էլ՝ 8 մոտակա կահույքները, րանց շրջանցիկ ճանապարհով հարձակվեցին տարավ: Նրան շրջապատել փորձող պարթևները, կամ այն պատճառով, որ ընկան ճահճուտները, կամ էլ մտադրվել էին Կրասուսին բռնել հորից հնարավորինս հեռու, շուտ եկան և հապճեպ հեռու սլացան: Կրասուսը, գոչելով, որ թշնամին տեղի է տվել, ընկավ նրանց հետևից, իսկ նրա հետ միասին էլ նաև՝ Ցենզորինոսն ու Մեգաբաթոսը: Վերջինս աչքի էր ընկնում իր արիությամբ և ուժով, իսկ Ցենզորինոսն էլ սենատորական պատվաստիճանի էր հասել ու աչքի էր ընկնում որպես հռետոր, սրանք երկուսն էլ Կրասուսի ընկերներն և տարեկիցներն էին: Եվ այսպես նրանք իրենց հետևից տարան հեծելազորին, սակայն հետևազորը ևս հետ չէր մնում՝ հույս ունենալով հարթանակի հասնել և պատված լինելով եռանդով ու ուրախությամբ: Հռոմեացիներին թվում էր, որ նրանք առավելության են հասնում և հետապնդում են թշնամիներին, սակայն դա տևեց այնքան ժամանակ, մինչև որ, հեռու առաջ անցնելով, նրանք հասու չեղան խաբեությանը, բանգի թշնամիները, որոնց նրանք համարում էին փախչող, շուտ եկան իրենց դեմ, ընդ որում այստեղ նետվեցին նաև այլք՝ ավելի մեծ բանակությամբ: Հռոմեացիները կանգ առան այն հաշվարկով, որ, տեսնելով վերջիններիս փոքրաթվությունը, պարթևները ձեռնամարտի մեջ կմտնեն, սակայն նրանք հռոմեացիների դեմ շարեցին միայն իրենց զրահապատ հեծյալներին, իսկ մնացած հեծյալներին դուրս թողեցին այդ կարգից, որից հետո սկսեցին արշավել հռոմեացիների շուրջը: Սմբակներով տրորելով հարթավայրը՝ պարթևների ձիերը փոշու այնպիսի մի հսկայական ամպ բարձրացրին, որ հռոմեացիները չէին կարողանում ոչ պարզորեն տեսնել, ոչ էլ ազատորեն խոսել: Սեղմված մի փոքր տարածքում՝ նրան ընկնում էին իրար վրա և, խոցված թշնամիների կողմից, մահանում էին ոչ թե թեթև կամ արագ մահով, այլ՝ ջրածվելով անտարժեք ցավից և մարմնի իրվածք նետերը բարձունքից ներքև զրոյվելով: Հռոմեացիները կոտորում են նետերը նաև հենց վերքերի մեջ, փորձելով դուրս բաշել ատամնավոր ծայրակալները, սակայն, բանի որ դրանք մտած էին լինում ջրերի և երակների մեջ, նրանք փրթում ու ծվատում էին իրենք իրենց: Այսպես մահանում էին շատերը, սակայն մնացածները ևս ի վիճակի չէին պաշտպանվել: Պուբլիոսը կոչ արեց հարվածել զրահակիր հեծյալներին, սակայն հռոմեացիները ցույց տվեցին վահաններին մեխված իրենց ձեռքերն և միջաթափությունը ծակծկված ու գետնին մեխված ուղեքը, այնպես որ նրանք ի վիճակի չէին ոչ հարձակվել, ոչ էլ պաշտպանվել: Այդ ժամանակ Պուբլիոսը, ոգևորելով հեծելազորին, նետվեց թշնամու վրա և նրա հետ ձեռնամարտի մեջ մտավ, սակայն թշնամիների դեմ ոչ հարձակվելիս, ոչ էլ պաշտպանվելիս ուժերը հավասար չէին: Գալլերը թեթև էին, կարճ տեգերով և մշակված կաշվից կամ երկաթից կազմված զրահներով ու նիզակով

հարված էին ստանում վատ պաշտպանված վայրերին և մերկ մարմիններին: Պուրլիոսը ամենից առաջ հույսը դրել էր նրանց վրա և նրանք իրոք քաջության հրաշքներ ցույց տվեցին: Չայլերը ծանկում էին թշնամական նիզակները և, ընդհուպ մոտենալով թշնամու ռազմիկներին, որոնք կաշկանդված էին ծանր գրահներով, իջնում էին ձիերից և ցած էին բաշում վերջիններիս ձիերի վրայից, իսկ նրանցից շատերն էլ, անցնելով հակառակորդի ձիերի փորի տակ, խոցում էին դրանք փորի տակից: Արդյունքում՝ ձիերը ցավից ծառս էին լինում և սատկում՝ ծգմելով և իրենց, և հակառակորդի հեծյալներին, որոնք խառնված էին իրար, սակայն զայլերին դաժանորեն տանջում էր իրենց համար անսովոր ծարավն ու տոթը, դե իսկ իրենց ձիերին և նրանք գրեթե ողջ կազմով կորցրին, երբ նետվեցին դաժանական նիզակների վրա: Արդյունքում՝ նրանք ի վերջո ստիպված եղան իրենց կամքից անկախ նահանջել ծանր հետևագործի շարքերը՝ հետները տանելով Պուրլիոսին, որը ուժասպառ էր լինում վերքերից: Մոտակայքում տեսնելով ավազե բուրդ՝ հռոմեացիները նահանջեցին դեպի այն և օդակի կենտրոնում առաջացած դատարկ տարածությունում տեղակայեցին ձիերին, իսկ իրենք էլ, իրար հպելով վահանները, սկսեցին հուսալ, որ այդպես ավելի հեշտ կլինի հետ մղել բարբարոսներին, թեև իրականությունը հակառակ տեսք ունեցավ: Բանն այն էր, որ հարթ վայրում կանգնելիս առաջին շարքերում տեղակայվածները հայտնի չափով թեթևացնում էին իրենցից հետո կանգնածների դրությունը, իսկ բլրի լանջին իրար հետևից կանգնածները, ինչպես նաև ավելի հետ գտնվողները, հառնելով իրար վրա, հնարավորություն չունեին փրկվել և բոլորը միատեսակ կերպով նետահարվածների ենթարկվեցին՝ ողբալով սեփական անփառունակ վախճանը: Պուրլիոսի մոտ հառախի բնակիչներից երկու հոգի կային՝ Հիերոնիմոսն ու Նիկոմաքոսը: Մրանք սկսեցին համոզել նրան գաղտնի հեռանալ և իրենց հետ միասին ապաստանել մոտակայքում գտնվող Իլևսն քաղաքում, որն անցել էր հռոմեացիների կողմը, սակայն նա պատասխանեց, որ չկա մի այնպիսի սարսափելի մահ, որից վախճանալով Պուրլիոսը կթի իր մեղքով գողմող այս մարդկանց, իսկ հույներին էլ հրամայեց փրկվել՝ հրաժեշտ տալով և բաժանվելով նրանցից: Պուրլիոսն ինքը, չտիրապետելով ձեռքին, որը խոցված էր նետի հարվածից, հրամայեց զինակրին իրեն հարվածել թոքով և դեմ արեց նրան կողմ: Ասում են, թե Տենգորիոսը ևս այդ կերպ մահացավ, իսկ Մեկաբաքոսը անձամբ ինքնասպանություն գործեց, ինչպես և՛ այլ հայտնի հռոմեացիներ: Մնացածներին, որոնք դեռ շարունակում էին մարտնչել, պարթևները, վեր բարձրանալով, նիզակներով խոցեցին, իսկ կենդանի էլ, ինչպես ասում են, գերեցին՝ ոչ ավել, քան 500 հոգու: Այս ամենից հետո, նրանք, կտրելով Պուրլիոսի և նրա ընկերների գլուխները, սուրացին Կրասոսի մոտ: /26/ Այդ ժամանակ Կրասոսի դրությունն այսպիսին էր: Այն բանից հետո, երբ նա հրամայեց որդուն հարձակվել պարթևների վրա, ինչ-որ մեկը նրան լուր բերեց, թե թշնամին մատնել է փախուստի և հռոմեացիները, չխնայելով ուժերը, սկսեցին հետապնդել, մանավանդ որ նկատեցին, որ իրենց դեմ գործող պարթևներն այլևս այնքան էլ եռանդուն չէին, բանգի նրանց մեծ մասը հետևել էր Պուրլիոսին: Եվ ահա Կրասոսը մի քիչ զվարթացավ, հավաքեց իր զորքը և տարավ այն դեպի բարձունք այն հույսով, որ որդին շուտով կվերադառնա: Մարդկանցից ոմանց, որոնց վտանգի մեջ հայտնված Պուրլիոսն ուղարկել էր հոր մոտ, հանդիպելով բարբարոսներին, զոհվեցին, իսկ այլք էլ, միայն մեծ դժվարությամբ ճողոպրելով, մի կերպ հայտնեցին, որ, եթե շուտափույթ և ուժեղ աջակցություն չլինի, ապա Պուրլիոսը կորած է: Այդ ժամանակ Կրասոսին շատ զգացումներ էին հուզում և նա ինքն իրեն հստակ պատասխան չէր տալիս արարելների համար, դրա համար էլ, միաժամանակ բզկտվելով գործի ելքի համար անհանգստությամբ, ինչպես նաև որդուն օգնության հասնելու մարմնով, ի վերջո փորձ կատարեց գորթն առաջ մղել, բայց հենց այդ ժամանակ էլ սկսեցին մոտենալ թշնամիները՝ նախկինից ավելի շատ վախ տարածելով աղաղակներով ու հաղթական երգերով, իսկ անթիվ ծնծյալներն էլ սկսեցին որոտալ արդեն ակնհայտորեն նոր մարտի սպասող հռոմեացիների շուրջը: Պարթևներից նրանք, որոնք տանում էին նիզակի վրա ցցված Պուրլիոսի գլուխը, մոտեցան թշնամիներին, ցույց տվեցին այն նրանց և, ծաղրելով վերջիններիս, սկսեցին հարցնել, թե ովքեր են այդ երիտասարդի ծնողներն ու ի՞նչ տոհմից և նա, բանգի նման մի հորից, ինչպիսին Կրասոսն էր՝ փորձողի և վատազույլը մարդկանցից, չէր կարող ծնվել նրան ազնվազարդ և խիզախությամբ փայլող որդի: Այս տեսարանը այլ փորձանքների շարքում ամենից շատը կոտրեց և թուլացրեց հռոմեացիների ոգին ու ոչ թե վրեժխնդրության ծարավը պատեց բոլորին, ինչպես կարելի էր սպասել, այլ՝ անհանգստությունն ու սարսափը: Կրասոսը, սակայն, ինչպես պատմում են, նման դժբախտության պայմաններում արիությանը գերազանցեց ինքն իրեն՝ ահա թե ինչ ասելով շարքերում պտտվելով... /27/ Այսպիսի բաներ էր ասում Կրասոսը, ոգևորելով իր զինվորներին, սակայն նա անմիջապես էլ համոզվեց, որ քերթն են արիությանը ականջալուր լինում իրեն: Հրամայելով մարտավար արձակել՝ նա դրանով անմիջապես էլ բացահայտեց գորթի ընկած տրամադրությունը, այնպիսի ցածր և անհավասար էր այն, այն դեպքում, երբ բարբարոսների աղաղակները նախկինի պես պարզ ու բացաբար էին հնչում: Միջ տեղի էր ունենում այս ամենը, թշնամիներն անցան գործի: Շառայողներն և զինակիրները, պտտվելով թևերի մոտ, սկսեցին նետեր արձակել, իսկ առաջապահ ռազմիկներն էլ, գործելով նիզակներով, սկսեցին սեղմել հռոմեացիներին նեղ տարածքում, բացառությամբ միայն նրանց, որոնք, որոշած լինելով խուսափել նետերի բերած մահից, նետվեցին թշնամիների վրա, սակայն սրանք էլ, վերջիններիս մեծ վնաս չհասցնելով, ստացած ծանր վերքերից ընկնում էին արագ մահով, բանգի պարթևները հեծյալներին հարվածում էին ծանր և երկաթյա սայր ունեցող նիզակներով, որոնք հաճախ մեկ հարվածով երկու մարդու էին խոցում: Այսպես նրանք մարտնչեցին, սակայն գիշերը վրա հասնելու պես հեռացան՝ հայտարարելով, թե Կրասոսին մի գիշեր են նվիրում որդուն սգալու և մեկ էլ նրա համար, որ գուցե նա ինքը գերադասի կամավոր մեկնել Արշակի մոտ, մինչ իրեն ուժով կբերեն: Ոչ այսպես պարթևները, տեղակայվելով մոտակայքում, լի էին հույսերով, իսկ հռոմեացիները համար սկիզբ առավ ու սարսափելի գիշեր: Ոչ-ոք չէր մտածում ոչ ընկածների հուղարկավորության, ոչ էլ վիրավորների և մահացողների նկատմամբ հոգ տանելու մասին, այլ ամեն մեկը սգում էր միայն իրեն, բանգի թվում էր, թե այլ ելք չկա՝ սպասե՛ն իրենք օրը բացվելուն, թե՛ գիշերով նետվեն անսահման հարթավայր: Իրենց հերթին վիրավորները ուժեղ ծանրացնում էին գորթին, բանգի, եթե նրանց տանեին, ապա արագ նահանջելիս դրանք խոչընդոտ կհանդիսանային, իսկ եթե թողնեին տեղում, ապա իրենց աղաղակներով նրանք կտեղեկացնեին փախուստի մասին, ընդ որում, բանի որ հենց Կրասոսին էին համարում բոլոր փորձանքների սկզբնապատճառը, այնուհանդերձ մարդիկ ուզում էին տեսնել նրան և լսել նրա ձայնը: Կրասոսը, սակայն, փաթաթված պառկած էր խավարում՝ ամբոխի համար օրինակ հանդիսանալով ճակատագրի փոփոխականության, իսկ ողջամիտ մարդկանց համար էլ՝ անխոհեմ փառամոլության, բանգի նա ոչ միայն չէր բավարարվել հազարավոր և հազարավոր մարդկանց շարքում առաջինն ու ամենաազնվեցիկը լինելով, այլև իրեն գրկյալ էր համարում միայն այն պատճառով, որ իրեն ներքև էին դառում այն երկուսից: Լեգատ Օկտավիոսը, ինչպես նաև Կասսիոսը փորձում էին բարձրացնել նրա ոգին և զվարթացնել նրան, սակայն նա կտրուկ մերժեց ամեն ինչ, իսկ, այն բանից հետո, երբ նրանք սեփական նախաձեռնությամբ խորհրդի գումարեցին ցենտուրիոններին ու մնացած հրամանատարներին և երբ պարզվեց, որ ոչ-ոք չի ուզում տեղում մնալ, շեփորհարությանը որևէ նշան չտալով՝ նրանք ուղիքի հանեցին գորթը: Հազիվ էին, սակայն, շարժվել չկարողացողները հասկացել, որ իրենց լքում են, երբ ճամբարին սարսափելի խառնաշփոթ և շփոթություն տիրեց, որն ուղեկցվում էր ոռնոցներով ու աղաղակներով, ինչը ուժեղ անհանգստություն առաջացրեց նաև նրանց մեջ, ովքեր առաջ էին անցել, բանգի սրանց սկսեց թվալ, թե այդ թշնամիներն են հարձակվում: Շատ անգամ նրանք թողնում էին ճանապարհը, հետո կրկին բռնում էին այն, շատ անգամ շարքեր էին կազմում, իրենց հետևող վիրավորներից շատերին վերցնում էին հետները, այլոց՝ թողնում, և այս կերպ նրանք շատ ժամանակ կորցրին՝ բոլորը, բացառությամբ 300 հեծյալների, որոնց իրենց հրամանատար Էգնատիոսը գիշերով հառան հասցրեց: Լատինների գոռալով պարիսպը պահպանողներին՝ Էգնատիոսը, ինչն որ պահակայինները ձայն տվեցին, հրամայեց հայտնել պահակազորի հրամանատար Կոպրոնիոսին, որ Կրասոսի և պարթևների միջև մեծ ճակատամարտ և տեղի ունեցել: Ոչինչ չավելացնելով դրան և չասելով, թե ով է ինքը, Էգնատիոսը առաջ սլացավ դեպի Չևգմա ու փրկեց իր ջոկատին, սակայն վատ համբավի արժանացավ այն բանի համար, որ լքել էր իր զորավարին: Այնուհանդերձ պետք է ևշել, որ այն ժամանակ Կոպրոնիոսին նետած նրա խոսքերը օգտակար եղան Կրասոսի համար, բանգի Կոպրոնիոսը, կռահելով, որ նման շտապողականությունն և խոսքի ոչ հստակությունը մեղակցնում են մի մարդու, որը ոչ մի լավ բան չի կարող դատել, Կոպրոնիոսը զինվորներին հրամայեց զինվել, իսկ հենց որ լսեց, որ Կրասոսը ճանկա է ընկել, ելավ նրան ընդառաջ ու գորթը բաղաբ բերեց: /28/ Պարթևները, նկատելով հռոմեացիների փախուստը, այնուհանդերձ չսկսեցին գիշերով հետապնդել նրան, այլ միայն օրը բացվելուն պես մոտեցան ճամբարին և կտորեցին այնտեղ մնացածներին թվով 4.000 հոգու, իսկ հարթավայրով թափառողներին էլ բռնեցին՝ հասնելով նրանց ձիերով: Լեգատ Վարդանտեսը դեռ գիշերն էր 4 կահորտներով գորթից պոկվել, սակայն կորցրել էր ճանապարհը: Եվ ահա, շրջապատելով սրանց ինչ-որ մի բլրի վրա, նրանք, չնայած որ հռոմեացիները պաշտպանվում էին, բոլորին կտորեցին բացառությամբ 20 հոգու, որոնք մերկացված թրերով ճեղքեցին և անցան պարթևների շարքերով: Մրանց պարթևները բաց թողեցին՝ զարմանալով նրանց արիության վրա և հնարավորություն տալով հանգիստ հառան հասնել: Սուրենին կեղծ լուրեր էին հասել, թե Կրասոսը գորթի լավագույն մասին հետ դիմել է փախուստի, իսկ հառախում հավաքվող ամբոխն էլ իրենցը ներկայացնում և ուշադրության ոչ արժանի մի բան: Արդյունքում, ենթադրելով, թե հարթալանի պտուղները կորած են, բայց այնուհանդերձ դեռևս կասկածելի և ցանկանալով իմանալ իսկությունը, որպեսզի որոշի, թե պե՛տք է արդյոք հետազնվել մնալ տեղում ու պաշարել քաղաքը, թե անհրաժեշտ է հետապնդել Կրասոսին, հառախի բնակչությանը հանգիստ թողնելով, Սուրենը քաղաքի պախապների մոտ ուղարկեց իր մոտ գտնվող թարգմանիչներից մեկին՝ հանձնարարելով վերջինիս, արտահայտվելով լատիներեն, կանչել Կրասոսին կամ Կասսիոսին և ասել, որ Սուրենը ցանկանում և հանդիպել բանակցությունների համար: Թարգմանիչը, ինչպես պահանջվում էր, ասաց ամեն ինչ և նրա խոսքերը փոխանցվեցին Կրասոսին: Վերջինս ընդունեց այդ առաջարկը և շուտով հայտնվեցին բարբարոս արաբները, որոնք լավ գիտեին Կրասոսին և Կասսիոսին դեմքով, բանի որ մինչև ճակատամարտը եղել էին հռոմեական ճամբարում: Տեսնելով պարսպի վրա կանգնած Կասսիոսին, նրանք հայտնեցին, որ Սուրենը պատրաստ է

զինադադար կնքել հռոմեացիների հետ և հնարավորություն ընձեռել վերջիններիս ազատ հեռանալ, եթե նրանք բարեկամաբար վերաբերվեն իրենց արքային ու լքեն Միջագետքը, բանգի ևս վստահ է, որ այդպես երկու կողմերի համար ավելի օգտակար կլինի, քան գործը վերջին ծայրահեղության հասցնելը: Կասսիոսը համաձայնեց և պահանջեց միայն, որ Նշանակվի այն տեղն ու վայրը, որտեղ տեղի կունենա Կրասոսի և Սուրենի հանդիպումը: Արաքսները, խոստանալով անել ամեն ինչ, հեռացան: /29/ Սուրենը, ուրախացած այն բանից, որ հակառակորդները հայտնվեցին են պաշարային կարգավիճակում, հաջորդ իսկ օրը բաղաբի իսկ օրը բերեց պարթևներին, որոնք իրենց շատ հանդուգն էին պահում և պահանջում էին, որ հռոմեացիները, եթե ուզում են խաղաղություն ստանալ, շղթայակապ վիճակում հանձնեն Կրասոսին ու Կասսիոսին: Պաշարայիները զայրացած էին այն բանի վրա, որ տեղի են տվել խաբեությանը, և խորհուրդ էին տալիս Կրասոսին թողնել հայերի վրա դրած իզուր հույսը: Նրանք բոլորն այն կարծիքի էին, որ պետք է փախչել, սակայն այնպես, որ խառանի ընտկիչներից ոչ մեկը այդ մասին ժամանակից շուտ չիմանա: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ այդ ամենի մասին իմացավ Անտոնիոսը՝ խառանցիներից ամենամեծագույնը, որին Կրասոսը չէր բացել զադոսիքը, սակայն վստահել էր ուղեցույց լինել: Այս կերպ պարթևներից ոչինչ զադոսի չլմաց, բանգի Անտոնիոսը տեղեկացնում էր նրանց հռոմեացիների բոլոր քայլերի մասին: Այնուհանդերձ, բանի որ պարթևների համար դժվար էր մարտնչել գիշերը և դա ընդհանրապես նրանց սովորությունների մեջ չէր մտնում, Կրասոսը ծամիա ելավ հենց գիշերով և, որպեսզի հետապնդումը գոնե մի քիչ հետ մնա, գնաց խորամանկության: Անտոնիոսը, սակայն, որն ըստ ցուցումի առաջանում էր մեկ մի, հետո՝ մեկ այլ ճանապարհով, այնուհանդերձ հասավ նրան, որ երկար ու իյուծիչ թափառումներից հետո իրեն հետևողներին հասցրեց մի ճահճոտ և կտրուկաժ տեղանք, որը պատված էր բազմաթիվ փոսերով: Այնուհանդերձ գտնվեցին հռոմեացիների շարքերում մարդիկ, որոնք գլխի ընկան, որ նման պայուսները բարու նշան չեն և Անտոնիոսը իրենց մոլորեցրել էր, դրա համար էլ հրաժարվեցին հետևել նրան: Կասսիոսը կրկին վերադարձավ խառան: Նրա ուղեկիցները, որոնք արաքսներ էին, խորհուրդ տվեցին նրան մնալ այդտեղ, մինչև որ լուսինը չանցնի Կարիծի համաստեղությունը, ինչին Կասսիոսը պատասխանեց. «Ես ավելի շատ անհանգստանում եմ Աղեղենափորից», որից հետո 500 հեծյալներով հեռացավ Անտիոք: Այն հռոմեացիներին, որոնց հուսալի ուղեկիցներ էին տանում, հասան Սինակներ կոչվող լեռնոտ տեղանքին և արդեն լուսաբացից առաջ անվտանգության մեջ էին: Սրանք թիվը կազմում էր 5.000 հոգի և նրանց առաջնորդում էր քաջարի Օկտավիոսը, իսկ ինչ վերաբերվում է Կրասոսին, որը պատված էր Անտոնիոսի ցանցերով, ապա վերջինիս լուսաբացը դիմավորեց մի անանցանելի տեղում՝ ճահիճների մեջ: Նրա հետ կային 4 կառիորներ, շատ քիչ հեծյալներ և 5 լիկտոր: Մեծ դժվարությամբ ճանապարհ դուրս գալով, այն ժամանակ, երբ թշնամիներն արդեն մոտենում էին, իսկ Օկտավիոսին միանալու համար էլ դեռ պետք էր անցնել 12 ասպարեզ, Կրասոսը բարձրացավ հեծելազորի համար ոչ այնքան հասանելի, բայց այնուհանդերձ քիչ հուսալի մի բլրի վրա, որը տեղակայված էր Սինակների մոտ և կապված էր վերջինիս հետ բլրակների երկար շարքով: Օկտավիոսը, տեսնելով Կրասոսի դիրքի ողջ վտանգավորությունը, մի բուռ մարդկանց հետ միասին առաջինը նետվեց նրան փրկելու, իսկ հետո էլ, մեղադրելով իրենց, նրա հետքով սլացան նաև այլք: Նրանք հեռու շարժվեցին թշնամիներից բլրուններից, շրջապատեցին Կրասոսին և սկսեցին պաշտպանել նրան վահաններով՝ պարծենալով, որը չկա պարթևական այնպիսի մի նետ, որը կորպիս իրենց զորավարին ավելի շուտ, քան իրենք բոլորը նրա համար մարտնչելիս ընկած չեն լինի: /30/ Եվ ահա Սուրենը, տեսնելով, որ պարթևներին արդեն նախկին եռանդով չէ, որ գնում են վտանգին ընդառաջ և մտածելով, որ գիշերը վրա հասնելուն պես հռոմեացիներն արդեն կհայտնվեն լեռների մեջ, իսկ նրանց պահելն էլ արդեն անհնար կլինի, որոշեց Կրասոսին բռնել խորամանկությամբ: Այդ նպատակով նա բաց թողեց գերիների մի մասին, որոնց դեռ բարբարոսների ծամբարում լսեցրել էր խոսակցությունը, թե արքան ոչ մի կերպ անհաշտ թշնամուհուն չի ուզում հռոմեացիների հետ, այլ ցանկանում է, մեծահոգաբար վարվելով Կրասոսի հետ, ձեռք բերել նրա բարեկամությունը: Դրանից հետո բարբարոսները դադարեցրին մարտը և Սուրենը, բարձր հրամանատարների ուղեկցությամբ հանգստանալով մոտենալով բլրին, իջեցրեց աղեղնալարը և պարզեց աջ ձեռքը: Նա Կրասոսին սկսեց հրավիրել զինադադարի պայմանները բնականաբար՝ ասելով, որ արքայի արիությունն ու հզորությունը հռոմեացիները փորձարկել են արքայի կամքից անկախ, իսկ համեստությունն ու իր բարեկամությունը արքան կցուցաբերի սեփական կամքով, այժմ, երբ նրանք անհանջում են՝ խաղաղություն կնքելով և չխոչընդոտելով նրանց փրկությանը: Սուրենի այս խոսքերը բոլորն ընդունեցին գոհությամբ և դրանցից անգլիս ուրախացած էին, սակայն Կրասոսը, որի գլխին վրաժապետներ էին եկել ոչ այլ բանից, քան միայն պարթևների խաբեարություններից, նման անակնկալ փոփոխությունը համարելով անհնար, չհավատաց դրան և սկսեց խորհրդակցել: Այդ ընթացքում ռազմիկները արդարև բարձրացրին՝ պահանջելով բանակցություններ սկսել թշնամու հետ, որից հետո սկսեցին վիրավորել ու ծանակել Կրասոսին այն բանի համար, որ նա իրենց մարտի է նետում նրանց դեմ, ում հետ չի համարձակվում նույնիսկ բանակցությունների մեջ մտնել, չնայած որ նրանք անգնեն են: Կրասոսը, այն է, փորձ էր կատարելու համարելու, ասելով, որ օրվա մնացած մասն անցկացնելով լեռնոտ և կտրուկաժ տեղանքում, նրանք գիշերը կկարողանան ճանապարհ ելնել, ցույց տալով ճանապարհը ու կոչ անելով չկորցնել հույսը, երբ փրկությունն արդեն մոտ է, սակայն, բանի որ ռազմիկները կատարողության մեջ ընկան և, զոհաբաժնելով գեղեցիկ սկսեցին սպառնալ նրան, տեղի տվեց ու, դիմելով յուրայիններին, միայն ասաց. «Օկտավիոս և Պետրոնիոս, ինչպես նաև այլք, ինչքան որ այստեղ կաք, հռոմեական հրամանատարներ: Դուք տեսնում եք, որ ես ստիպված եմ գնալ և ինքներդ էլ լավ հասկանում եք, թե ինչպիսի հայտառաքությունն ու բռնությունն են ես ստիպված տանել: Եթե փրկվեք, սակայն, ասացեք բոլորին, որ Կրասոսը զոհվեց խաբված թշնամիների, այլ ոչ թե դավաճանված համաբաղաբացիների կողմից»: /31/ Օկտավիոսը չմաց բլրի վրա, այլ Կրասոսի հետ միասին ներքև իջավ, սակայն լիկտորներին, որոնք շարժվեցին նրա հետ միասին, Կրասոսը հետ ուղարկեց: Բարբարոսներից առաջինները, որոնք հանդիպեցին նրանք, երկու կիսահիլեներ էին: Ներքև ցատկից՝ ձիերից՝ նրանք երգվեցին Կրասոսին և, բացառություն ունենալով, ինչպես նրանք, ինչպես նրանք, երկու կիսահիլեներ էին: Սուրենը ցույց կտա, որ ինչպես ինքը, այնպես էլ նրանք, որոնք իր հետ են, գալիս են առանց զրահների և անգնեն: Դրան Կրասոսը պատասխանեց, որ, եթե նա գոնե մի քիչ հոգար իր կյանքի համար, չէր հանձնվի նրանց ձեռքը: Այնուհանդերձ նա ուղարկեց Ռոսցիոս երկու եղբայրներին, որպեսզի պարզի, թե ի՞նչ պայմաններում պետք է տեղի ունենա հանդիպումը և բանի՞ հոգի պետք է մեկնեն բանակցություններին: Սուրենն անմիջապես բռնեց և պահեց սրանց, իսկ հետո իր բարձր հրամանատարներին հետ կրկին ծիու վրա մոտեցավ հռոմեացիներին: «Ինչո՞ւ է», - ասաց նա, - «հռոմեական հրամանատարը գալիս ոտքով, իսկ մենք ձիերի վրա ենք»: - Որից հետո հրամայեց Կրասոսին ձի հասցնել: Դրան ի պատասխան Կրասոսը նկատեց, որ ոչ ինքը, ոչ էլ Սուրենը չեն սիսավի, եթե հանդիպման ժամանակ ամեն մեկը առաջնորդվեն իրենց երկրների սովորություններով: Դրան ի պատասխան Սուրենը հայտարարեց, որ, չնայած մարտական գործողությունները հռոմեացիների և Օրոդեսի միջև դադարեցվել են ու թշնամությունը փոխվել է խաղաղությանը, այնուհանդերձ պետք է, հասնելով գետին, թղթին հանձնել այդ ամենը, բանգի, ավելացրեց նա, հռոմեացիները երբեք էլ չեն ինչում պայմանավորվածությունների մասին: Դրանից հետո նա ձեռքը մեկնեց արքային, իսկ երբ վերջինս հրամայեց բերել իր ձիուն, Սուրենն ասաց. «Պետք չէ, արքան թեզ նվիրում է այս մեկը», որից հետո հենց այդ պահին էլ Կրասոսի կողքին հայտնվեց ոսկե սանձով մի ձի: Զիսպանները, նստեցնելով Կրասոսին ձիու վրա, սկսեցին խթանել այն հարվածներով: Առաջինը սանձերը ճանկեց Օկտավիոսը, նրանից հետո՝ ռազմական տղիբուն Պետրոնիոսը, իսկ հետո էլ այլք, որոնք կանգնեցին շուրջբոլորը և սկսեցին հետ իրել երկու կողմից Կրասոսին ճնշող պարթևների: Սկսվեց խառնաշփոթ, որին հետևեցին հարվածները: Օկտավիոսը, ճանկեցնելով թուրը, սպանեց բարբարոս ձիապահներից մեկին, սակայն մյուս սպանեց հենց իրեն՝ խոցելով թիկունքից: Պետրոնիոսը անգնել էր: Նա հարված ստացավ զրահին, սակայն անվնաս ներքև ցատկեց ձիուց: Ինչ վերաբերվում է Կրասոսին, ապա նրան սպանեց Էբսատրոս անունով մի պարթև, թեև այլք էլ պնդում են, որ նրան կյանքից զրկել է մեկ ուրիշը, իսկ Էբսատրոսը միայն կարել է դիակի գլուխն և ձեռքը, բայց դե այդ հարցով ավելի շուտ կարելի է ենթադրություններ անել, քան որևէ հաստատ բան ասել, քան որ այնտեղ գտնվող հռոմեացիների մի մասը, մարտնչելով Կրասոսի շուրջը, զոհվեց, իսկ մյուս մասն էլ շտապեց փախչել դեպի բլուրը: Այս ամենից հետո մոտենալով բլրին՝ պարթևները հայտարարեցին, թե Կրասոսը պատժվել է իր արածների համար, իսկ այլոց էլ Սուրենն առաջարկում է առանց վախճանալու ներքև իջնել: Ոմանք հանձնվեցին, իսկ այլք էլ գիշերով ցրվեցին, սակայն նրանցից փրկվեցին միայն քչերը, իսկ մնացածներին հետապնդեցին, բռնեցին և սպանեցին արաքսները: Անում են, որ այս ամենի արդյունքում զոհվեց 20.000 հոգի, իսկ կենդանի էլ գերվեցին 10.000 հոգի» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Կրասոս», գլուխ 18-31):

«/16/ Իսկ Կրասոսը (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Յ.**), երբ ներխուժեց Միջագետք, ինչպես ասվել է Օրոդեսը (**Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ը – Մ.Յ.**), նրա մոտ՝ Անտիոք, դեսպաններ ուղարկեց: Մեղադրելով նրան ներխուժման համար՝ նա պահանջեց հայտնել պատերազմի պատճառները, բայց միաժամանակ նաև Սուրենին զորքով ուղարկեց նվաճված և ապապատված շրջանները, բանգի ինքը մտադիր էր արշավել Դայանի վրա՝ խառնաշփոթ, որը մի ժամանակ Տիգրանի երկիրն էր, որպեսզի Արտավազդը՝ Տիգրանի որդին, որն այդ ժամանակ թագավորում էր այնտեղ, իր սեփական երկրի վիճակով մտահոգված, որևէ օգնություն չուղարկի հռոմեացիներին: Կրասոսը պատասխանեց նրան, թե պատերազմի պատճառը կհայտնի Սելևկիայում՝ սա քաղաք է Միջագետքում, որի բնակչության մեծագույն մասը այժմ ևս հեղինակալ է: Այդ ժամանակ պարթևներից մեկը իր ձայն ափին մյուս ձեռքը մատներով հայեց և նրան պատասխանեց. «Ավելի հեշտ այստեղ մագեր կրոնանեն, քան դու կլինես Սելևկիայում»: /17/ Եվ ահա, երբ վրա հասավ ծեռը ու Գայոս Կալվինոսը և Վալերիոս Մեսսալարը դարձան կոնսուլներ, նույնիսկ իր՝ Հռոմի, վրա բազմաթիվ վատ նախանշաններ հայտնվեցին, բանգի բվեճներ և գալյեր երևացին, իսկ շները թափառում էին ու ոռնում: Արձանների մի մասը քրտնել էր, մյուս մասը՝ շանթահարվել, մինչդեռ իշխանությունները, մասամբ գժտության, բայց

առավել ևս հավթերի և երկնային Նշանների պատճառով հազիվ յոթերորդ օրը այդ մասին հայտնեցին, թեև այդ Նշանները ոչ մի պարզ բան չէին ցույց տալիս, թե ինչ պետք է կատարվի: Իրոք, բաղաթում իրավիճակը խառն էր, իսկ գալյերը նորից խռովություն էին բարձրացրել և ահա հռոմեացիները, թեև դեռևս չգիտեին ինչ անել, արդեն պատերազմի բռնվեցին պարթևների հետ: /18/ Կրաստսին, երբ սա անցնում էր Չևգմանան, այդ վայրն այսպես կոչվեց Ալեքսանդր Մակեդոնացու (Հռոմեական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի - Մ.Յ.) արշավանքից հետո, բանգի նա գետն հենց այստեղով անցավ, այդ Նշանները ակնհայտ և հեշտ բացատրեին թվացին...: Բանգի այսպես կոչված արծիվներից մեկը այդ ժամանակ չկամեցավ Կրաստի հետ միասին անցնել Եփրատը, այլ խրված մնաց գետինը, ասես բուսած լինե՞ր այնտեղ, մինչև որ շատերը դրա շուրջը կանգնելով, ուժով դուրս քաշեցին հողից: Կա մի տաճար, որի մեջ դրված է ոսկե արծիվ, այդպիսին հաստատված է գորակոչված բոլոր լեգեոններում և այն երբեք դուրս չի բերվում լեգեոնի ձեռնային կայանից, այլ դուրս է բերվում միայն այն ժամանակ, երբ ոռջ գործք դուրս է գալիս: Այդ դեպքում մի այդ, անցկացրած երկար նիզակին, որը վերջանում է սուր ծայրով, տանում է այն, այնպես, որ խրվելիս ամրանում է հողին: Եվ ահա այս արծիվը ևս, թեպետ ակառա, հետևեց նրանց: Բացի այդ՝ մեծ որդյններից մեկը, որը նման էր առագաստի և որի վրա փյունիկյան գրեղ կային, ազդարարելու համար, թե գործք և թե նրա հրամանատարին, շուռ եկավ ու կամրջից ընկավ գետը, իսկ սա պատահեց ուժեղ բառու ժամանակ: Այնժամ Կրաստը մնացյալները ևս հավասար չափով կտրեց, որպեսզի դրանք ավելի կարճանային ու դրանով իսկ հնարավոր լինե՞ր ավելի հեշտ տանել, բայց այդպիսով միայն ավելացրեց հրաշքը, բանգի ուղիղ գետնացի ժամանակ այնքան թանձր մշուշ իջավ զինվորների վրա, որ նրանք սկսեցին իրար հետ ընդհարվել և թշնամու երկրից ոչինչ չէին նկատում, մինչև ոտք չէին դնում այնտեղ, ընդ որում և գետանցի, և ակհամանան համար մատուցված զոհաբերությունները առավել անբարենպաստ եղան: Այդ ժամանակ նաև ուժեղ բամբ բարձրացավ, կայծակներ ծայթեցին և կամուրջը, նախքան բոլորը կանցնեին, բախվեց: Այս կատարվածները այնպես ակնհայտ էին, որ ամենաանգետներին և ամենաանուսներին անգամ ցույց էին տալիս, թե վախճանը վատ պետք է լինի ու իրենք չեն կարողանալու հետ վերադառնալու, ուստի և գորթին խիստ սարսափ ու հուսալքում համակեց: /19/ Այնժամ Կրաստը, փորձելով բաջալերել նրանց, ասաց, թե. « Մի խռովեք, զինվորներ, եթե կամուրջը բախվել է, մի կարծեք, թե դրա մեջ որևէ վատ կանխանշան կա, բանգի ես ինքն երդվելով ձեզ ասում եմ, որ իմ վերադարձը պետք է կատարեմ Հայաստանի վրայով»: Այս խոսքերով նա զուցե բաջալերե՞ր նրանց, եթե նույն պահին, պատասխանելով ինչ-որ մեկին, բարձրաձայն չավելացներ. «Զաջ եղեք, բանգի մեզանից ոչ ոք այնտեղից չի վերադառնալու»: Լսելով այս խոսքերը, զինվորների թվաց, թե այս մեկը ևս ոչ պակաս խոշոր կանխանշան էր, որի պատճառով էլ նրանք առավել հուսալքման մեջ ընկան: Արդյունքում՝ նրանք այսուհետև ուշադրություն չէին դարձնում նրա խրատական խորհուրդներին, որոնցով մի կողմից վատաբանում էր բարբարոսին, մյուս կողմից՝ փառաբանում հռոմեացիների պետությունը: Նա նրանց դրամ էր տալիս և խոստանում էր հաղթության պարգևներ: Այս դեպքում ևս զինվորները հետևեցին նրան և ոչ մեկը չհակաճանաչեց, ոչ էլ որևէ հակառակ գործ կատարեց, մասամբ, զուցե, հավատարիմ օրենքին, բայց միաժամանակ նաև այն պատճառով, որ նրանք շփոթված էին և չէին կարող փրկարար որևէ մի բան մտածել, ոչ էլ ձեռնարկել, որովհետև, ինչպես ամեն ինչում, նրանք թե մտքով և թե մարմնով կորած էին՝ ասես անհայտ մի աստվածություն նրանց կործանում էր: /20/ Ամենամեծ վնասը, սակայն, նրանց պատճառեց Աբգար Օսրոնեացին, բանգի Գնեսու Պոմպեոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Գնեսու Պոմպեոսի - Մ.Յ.) ժամանակ դաշնակից էր եղել հռոմեացիներին, իսկ այժմ գերադասել էր բարբարոսին: Նույն բանն արեց նաև Ալեքսիդոնիոս Արաբը, որը միշտ անցնում էր ուժեղի կողմը: Այս մեկը, սակայն, բացահայտ կերպով ապստամբեց, ուստի և դժվար չէր նրանից պաշտպանվել, մինչդեռ Աբգարը, մտածելով հոգուտ Պարթևի, ձևացնում էր, թե իբր բարյացակամ է Կրաստի հանդեպ և նրա օգտին անխնայ էր ծախսում: Միաժամանակ, իմանալով նրա բոլոր ծրագրերը, նա դրանք հաղորդում էր թշնամուն, ընդ որում, եթե դրանցից որևէ մեկը նույնիսկ օգտավետ էր հռոմեացիներին, նա խորիմուրդ էր տալիս հրաժարվել դրանից, իսկ եթե վնասաբեր էր՝ շտապեցնում այն: Վերջապես նա այսպիսի մի բան արեց: Երբ Կրաստը մտածում էր արշավել դեպի Սելևկիա, կարծելով, թե այնտեղ կարող է ապահով հասնել, եթե իր գորթն և պարենամթերքը տանելու լինի Եփրատի վրայով ու նրա երկարությամբ, որից հետո այդ բաղաթի բնակիչների հետ միասին առանց դժվարության գետի վրայով կհասնի Տիգրոս, նա ենթադրում էր, թե նրանց հեշտությանը կզրպի իր կողմը, բանգի նրանք հեղեկներ էին, այնժամ Աբգարը խորիմուրդ տվեց նրան հրաժարվել այդ բանից, բանի որ իբր դա երկար ժամանակ կլիներ՝ փոխարենը համոզելով հարձակվել Սուրենի վրա, բանի որ սա գտնվում էր մոտակայքում և քիչ գործ ուներ: /21/ Այսպիսով, երբ նա արդեն պայմաններ էր ստեղծել մեկի կործանման և մյուսի հաղթանակի համար, բանգի նա լրտեսելու պատրվակով վշտապես հանդիպում էր Սուրենին, հռոմեացիներին դուրս բերեց ճակատամարտի անհող վիճակում, իբր հաղթանակը պատրաստ էր, իսկ գործողության ընթացքում էլ միանալով բարբարոսներին, հարձակվեց հռոմեացիների վրա: Այդ կատարվեց այսպես: Պարթևներն, իրենց գորթի մեծ մասը թաքցնելով, բանգի այնտեղ վայրը անհարթ էր և ծառեր կային, դեմ դուրս ելան հռոմեացիներին: Նրանց նկատելով՝ Կրաստը ոչ թե հրամանատարը, այլ՝ կրտսերը, որը Գալլիայից ժամանել էր իր հոր մոտ, արհամարհեց նրանց՝ ենթադրելով, թե մենակ են: Դրա համար էլ նա իր հեծյալ գործք հանեց նրանց դեմ և, երբ նրանք դիտավորյալ փախուստի դիմեցին, հալածեց նրանց: Կարծելով, թե հաղթել է, նա շատ հեռացավ ֆալանգից և այստեղ իսկ շրջապատվելով՝ կորստվեց: /22/ Այս բանը կատարվելուց հետո, սակայն, հռոմեացիների հետևակը այնուհանդերձ փախուստի չդիմեց, այլ եռանդազին մարտի բռնվեց պարթևների հետ՝ նրա մահը հատուցելու համար: Նրանք, սակայն, իրենց վայել ոչինչ չկարողացան անել թե թշնամու բազմության և թե նրա ռազմական մարտավարության, ինչպես նաև Աբգարի դավադրության պատճառով, բանգի երբ նրանք փորձում էին համատեղ շրջափակվել վահաններով, պաշտպանվելու համար թշնամու նետահարումներից, ապա իրենց վրա թափվում նետվում էին թշնամու նիզակավորները և մի մասին ցած էին գլորում, մյուսներին էլ՝ ցրով տալիս, իսկ երբ նրանք այդ բանից խուսափելու համար ձգում ու երկարացնում էին իրենց շարքերը, նետահարվում էին: Այս վիճակում շատերը սպանվում էին վրա հասնողների հարվածներից, շատերը կործանվում էին, շրջապատվելով հեծյալներից, ուրիշներն էլ տապալվում էին նիզակների հարվածներից և կամ վիրավորված բշվում էին: Եվ նետալաքներն էլ ամեն կողմից խտությամբ միանգամից խոցում էին նրանց, շատերին մահացու վերք հասցնելով, շատերին էլ դարձնելով կռվելու անընդունակ, որով և բոլորն անապետքանում էին: Սլաքները թռչում էին նրանց աչքերին, թափանցելով նրանց պաշտպանական գեթերը, դրանք վիրավորում էին նրանց ձեռքերն և մարմնի մյուս բոլոր մասերը: Պաշտպանվելու հնարավորությունից զրկելով նրանց՝ դրանք ստիպում ամբողջապես բացվել և ենթարկվել մշտական նետահարման, այնպես, որ, մինչև որևէ մեկը փորձում էր պաշտպանվել նետերից ու կամ աշխատում էր արդեն մարմնին մխրձված պաթը դուրս քաշել, իսկույն իրար հետևից բազում վերքեր էր ստանում: Արդյունքում՝ նրանց համար անիմաստ էր շարժվելը, բայց անիմաստ էր նաև անշարժ մնալը, բանգի ոչ շարժվելը, ոչ էլ հանգիստ մնալը, ոչ մի ապահովություն չէր խոստանում, այլ երկու դեպքում էլ նրանք կործանվում էին, որովհետև շարժվել չէին կարողանում, բայց նաև հեշտությանը նետահարվում էին: /23/ Այս բոլորը դեռ այն էր, ինչին նրանք ենթարկվեցին միայն բացահայտ թշնամիների դեմ կռվելիս, բանգի Աբգարը անմիջապես չէ, որ նրանց դեմ գործողություն ձեռնարկեց, բայց, երբ սա ևս հարձակվեց, այնժամ օսրոնեցիներն իրենք ևս հարվածեցին հռոմեացիների անպաշտպան թիկունքին, երբ սրանք հետ էին շրջվել: Դրանով նրանք օգնում էին մյուսներին սրանց ավելի հեշտ ոչնչացնելու համար, բանգի հռոմեացիների շարքերը, փորձելով սրանց դեմ հանդիման դասավորվել, իրենց թիկունքը պարթևներին էին դարձնում, հետո շուրջ ևս չէին գալիս դեպի պարթևները, այնուհետև՝ դարձյալ դեպի օսրոնեցիները, հետո նորից՝ դեպի պարթևները: Այս ամենից հետո առավել շփոթմունքի ենթարկվելով, բանի որ նրանց հարվածող հակառակորդին դիմագրավելու համար նրանք ստիպված անընդհատ այս ու այն կողմ էին շրջվում, ապա ընկնում էին յուրաքանչյուրի դաշույների վրա, շատերը սպանվեցին իրար ձեռքով: Ու վերջապես, բանի որ թշնամին ամեն կողմից միաժամանակ հարձակվում էր իրենց վրա և իրենք ստիպված էին պաշտպանելու իրենց մերկացած մարմնամասերը վերջիններիս մոտիկ կանգնածների վահաններով, դրանով իսկ նրանք փակվեցին մի նեղ տեղանքում, այնպես, որ այլևս շարժվել չէին կարողանում: Եվ իսկպես, մահացածների բազմության պատճառով նրանք հաստատ կանգնելու տեղ անգամ չունեին, այլ սայթաթելով ընկնում էին դիակների վրա, իսկ տապն ու ծարավն էլ, բանգի ամառվա կեսն էր և այս ամենը կատարվում էր կեսօրին, ինչպես նաև փոշին, որը բարբարոսները հնարավորին լավ բարձրացնում էին ծիավարելով նրանց շուրջ բոլորը, կենդանի մնացածներին խիստ սարսափով համակեց, երբ շատերն այս ամենից ընկնում էին ցած՝ թեպետ՝ վիրավորված: /24/ Եվ նրանք մինչև վերջինը կկոչեին, եթե բարբարոսների նիզակները մասամբ ճկվեին, մասամբ էլ ճարդվեին, իսկ անդադրա նետահարումից էլ աղեղների ջրերը չարկվեին, նետերը չսպառվեին, բոլոր թրերը չքթանային և, որ ամենակարևորն է, իրենք՝ այրերը, չհոգնեին սպանելուց: Ահա այսպես հարձակվողները հետ բաշվեցին, բանգի գիշերը իջնում էր: Բանն այն էր, որ նրանք պետք է հեռու ծիավարեին, որովհետև նրանք երբեք չէին բանակում նույնիսկ ամենաթույլներին մոտիկ, բանի որ ոչ մի խրատա չէին օգտագործում, ուստի և, եթե որևէ մեկը հոգության մեջ հարձակվի նրանց վրա, նրանք անկարող են լինում օգտագործել իրենց ձիերն ու աղեղները: Այսուհանդերձ նրանք այս ժամանակ հռոմեացիներից ոչ մեկին կենդանի չվերցրին, բանգի, տեսնելով նրանց իրենց գեթերով կանգնած ու նկատելով, որ նրանցից և ոչ մեկը գեթը դեմ չի նետում ու չի փախչում, պարթևները ենթադրեցին, որ սրանք դեռևս ուժեղ են, ուստի և վախճան նրանց հետ կռվի բռնվելու: /25/ Այսպիսով՝ Կրաստը և բոլոր մյուսները, ովքեր կարողացան, արշավեցին դեպի հառան, որը իրենց հանդեպ հնազանդ էր պահվել այստեղ մնացած հռոմեացիների շնորհիվ: Մինչդեռ վիրավորներից շատերը, բանի որ անկարող էին բայելել, զրկված էին տանող սայլերից և նույնիսկ օգնող տանողներ չունեին, բանի որ մյուսները հազիվ կարողացել էին իրենք իրենց քաշը տալ, մնացին դաշտում: Սրանցից ոմանք մահացան վերքերից և կամ ինքնասպանության դիմեցին, մյուսներն էլ հաջորդ օրը գերի վերցվեցին: Դրանից խուսափածներից շատերը կործանվեցին ճանապարհին հոգնելով, շատերն էլ ոչնչացան ավելի ուշ, բանի որ ժամանակին

անհրաժեշտ խնամք չտալու, քանզի Կրասոսը, հուսահատված լինելով, ենթադրեց, որ նույնիսկ քաղաքում այսուհետև հնարավոր չէ դիմանալ և մտածեց անմիջապես փախչել: Միաժամանակ, քանի որ նրա համար հնարավոր չէր ցտեղել ժամանակ դուրս գալու դեպքում աննկատ մնալ, նա փորձեց գիշերով փախչել, բայց, մատնվելով լուսնից, քանզի լիալուսին էր, չկարողացավ խուսափել: Ուստի և հռոմեացիները սպասեցին մինչև վրա կհասնի անլուսին գիշերը, որից հետո միայն խավարի մեջ դուրս եկան օտար ու թշնամական այդ երկրում, երբ, ահ ու սարսափով համակված, ցրիվ եկան: Սրանցից ոմանք, երբ արդեն օրը բացվեց, բռնվեցին և կործանվեցին, մյուսները բվետտորի Կասսիոս Լոնգինոսի հետ ապահով հասան Եփրոսի, իսկ ուրիշներն էլ իր՝ Կրասոսի, հետ միասին ապաստանեցին լեռներում, որպեսզի դրանց վրայով փախչեն Չայաստան: /26/ Իր հերթին Սուրենը, իմանալով այս մասին, վախեցավ, որ չլինի թե սրանք, ինչ-որ մի տեղ հավաքվելով, դարձյալ իր դեմ պատերազմ սկսեն, բայց և չուզեց նրանց վրա հարձակվել բարձրադիր վայրերում, որոնք անմատչելի էին հեծելազորի համար, քանի որ հռոմեացիները ծանրազեն էին, առավել բարձրից էին կռվում ու միաժամանակ նաև հուսահատությունից կատաղությամբ էին լցված, ուստի և հեշտ չէր նրանց հետ կռվի բռնվելը: Այս պատճառով նա բանազնաց ուղարկեց նրանց մոտ իրո հաշտություն կնքելու՝ պայմանով, որ նրանք լքեն Եփրատից արևելք գտնվող ողջ երկիրը: Եվ ահա Կրասոսը նրան հավատաց առանց վարանելու, քանզի նրա վախը հետզհետե աճում էր, իսկ նա ինքն էլ խիստ հուսահատված էր անձամբ իր և պետության վրա ընկած աղետի հարվածներից՝ միաժամանակ տեսնելով նաև, սակայն, որ զինվորները ծուլանում են ճանապարհին՝ այն համարելով երկար և դժվարին: Նա տեսավ նաև, որ նրանք վախենում են Օրոդեսից և այդ պատճառով անկարող եղավ իրեն անհրաժեշտ եղող որևէ բան նրախտենել: Երբ նա արդեն պարտաստ էր հաշտության, Սուրենը չուզեց այլոց միջոցով հաշտություն կնքել, այլ, որպեսզի նրան փոքրաթիվ ուղեկիցների հետ հանդիպելով ձերբակալի, ասաց, որ ինքը ցանկանում է բանակցել անձամբ Կրասոսի հետ: Այդ ժամանակ նրանք որոշեցին իրար հանդիպել երկու բանակները բաժանող տարածության մեջտեղում՝ յուրաքանչյուր կողմից հավասար թվով զինվորներով: Կրասոսը իջավ հարթավայր, իսկ Սուրենը նրան ձի ուղարկեց որպես նվեր, որպեսզի նա ավելի շուտ հասնի իր մոտ: /27/ Եվ ահա, քանի դեռ Կրասոսը դանդաղում էր և մտածում էր անելիքի մասին, բարբարոսները, նրան խլելով, բռնի նստեցրին ձիու վրա: Այդ միջոցին հռոմեացիները իրենց հերթին հետ խլեցին նրան և, ձեռնամարտի բռնվելով նրանց հետ, որոշ ժամանակ հավասարապես դիմադրեցին, սակայն հետո, երբ ուրիշները օգնության հասան բարբարոսներին, սրանք գերազանցեցին, քանզի բարբարոսները, որոնք դաշտում էին և նախապատրաստված սպասում էին, ավելի շուտ հասան յուրայիններին օգնության, քան բարձրում գտնվող հռոմեացիները: Եվ ահա ընկան ուրիշները, բայց ընկավ նաև Կրասոսը՝ սպանված կամ իր իսկ յուրայիններից մեկի ձեռքով, որպեսզի կենդանի չգերվի, կամ էլ թշնամու ձեռքով, որովհետև ծանր վիրավորված էր: Այսպիսին եղավ նրա վախճանը, իսկ պարթևները, ինչպես ոմանք ասում են, նրա բերանը իբրև ծանակ հալած ոսկի լցրին, քանզի լինելով մեծահարուստ, նա այնքան շատ փող էր կուտակել, որ կարելիցում էր այն մարդկանց, որոնք իրենց միջոցներով չէին կարողանում հավաքագրված լեգեոն պահել՝ նրանց համարելով աղքատներ: Նրա զինվորների մեծ մասը կարողացավ լեռների վրայով բարեկամական երկիր ապաստանել, բայց մի մասն էլ ընկավ իրենու ձեռքը» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 40, գլուխ 16-27):

«Այն ժամանակ, երբ Կեսարը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Յուլիոս Կեսարը – Մ.Ֆ.) հնազանդեցնում էր գալլերին հյուսիսում, պարթևները հռոմեական ժողովրդին ծանր վերք հասցրին Արևելքում: Մենք չենք կարող մեղադրել ճակատագրին, ոչ էլ միաթափություն ունենք այդ դժբախտության մեջ, քանզի երես դարձրին և մարդիկ, և աստվածները: Կոնսուլ Կրասոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսի – Մ.Ֆ.) այդ կիրքը, քանզի նա ծարավ էր պարթևական ոսկու, պատժվեց 11 լեգեոնների ջախջախումով և իր իսկ սեփական կործանմամբ: Ժողովրդական տիրիոն Սեյտլիոսը իր կանխագուշակություններում արշավի մեկնող զորավարին կործանում էր գուշակել: Եվ ահա, Չևգմայի մոտ Եփրատը անցնելիս, անակնկալ ջրապտույտը տարավ պոկված դրոշները, իսկ երբ նա ծամբար զարկեց Նիկեիփորիոնի մոտ, Օրոդես արքայի (Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ի – Մ.Ֆ.) կողմից ուղարկված դեսպանները սկսեցին հորդորել նրան հավատարիմ մնալ Պնետո Պոմպեոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Պնետո Պոմպեոսի – Մ.Ֆ.) ու Սուլլայի կնքած պարտավորություններին, սակայն Կրասոսը, տեղեցուղ արքայական հարստությունները, չիղգաց նույնիսկ օրինակալության ձևական կողմը պահպանելու մասին, երբ ասաց, որ պատասխանը կտա Սելևկիայում: Արդյունքում՝ աստվածները, որոնք պայմանագրերի երաշխավորներն են, չխոչընդոտեցին թշնամիների ոչ ինտրիգներին, ոչ էլ խիզախությանը: Կրասոսը, թողնելով Եփրատը, որը նրա համար կարող էր և պարենամթերք հասցնելու ճանապարհի հանդիսանալ, և պաշտպանել թիկունքից, վստահեց ոմն ասորիքից Մագարի, որը որպես դասալիք ներկայացավ: Արդյունքում՝ զորքը, որը մտցվել էր անապատային հարթավայրեր, բոլոր կողմերից բաց մնաց թշնամու համար: Չափազանց էր Կրասոսը ժամանել հառան, երբ արքայական զորավորներ Սիլանի և Սուրենը ամենուր պարզեցին ոսկով ու մետաքսով ծածանվող դրոշները: Հռոմեացիներին շրջապատեց հեծելազորը, որը նրանց վրա նետերի տարափ թափեց: Այդպիսին եղավ ջախջախված զորքի ճակատագիրը, իսկ ինքը՝ զորավարը, լինելով հրավիրված գրոյցի, կենդանի կընկնեք թշնամիների ձեռքը, ինչին էլ հենց վերջիններս ձգտում էին, եթե միայն բարբարոսները, հանդիպելով տիրիոնների դիմադրությանը, նրա փախուստը չընդհատեին սրով: Չորավարի որդու վրա ևս Նիգակների հարվածներ թափվեցին՝ գրեթե հոր աչքի առաջ: Չարաքաստիկ այդ զորքի մնացորդները ցրվեցին Չայաստանում, Կիլիկիայում և Ասորիքում՝ հազվի կարողանալով տեղյակ պահել իրենց պարտության մասին: Չորավարի գլուխը կտրված աջ ձեռքի հետ միասին հասցվեց արքային և ծաղրի առարկա դարձավ, թեև նա արժանի էր դրան, իսկ բերանի խոռոչն էլ հալած ոսկի լցրին, որպեսզի ի վերջո կշտացնեն արդեն մահացած ու արյունազուրկ մարմինը մի բանով, ինչին այդքան կրթուտ կերպով ձգտում էր հոգին» (Փլուրիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 3, գլուխ 11):

«Երբ Կրասոսն (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.) անցավ Եփրատը և ուղղվեց դեպի Սելևկիա, Օրոդեսը (Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ի – Մ.Ֆ.) անհաշիվ հեծելազորով շրջապատեց նրան բոլոր կողմերից և հռոմեական զորքի մեծ մասի հետ միասին ոչնչացրեց» (Վելլեյուս Պատերկուլոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 46): «Գիրք 106. Մարկոս Կրասոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.) պատերազմի ելնելով պարթևների դեմ, անցավ Եփրատը, սակայն պարտություն կրեց: Նա մարտում կորցրեց որդուն և զորքը հետ բաշեց դեպի մի բլուր: Այստեղից թշնամիները Սուրենի գլխավորությամբ նրան իբր թե խաղաղության վերաբերյալ բանակցությունների հրավիրեցին և փորձեցին գերի բռնել, իսկ նա, որպեսզի կենդանի տանջանքների չենթարկվի, սկսեց դիմադրել ու զոհվեց» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը քաղաքի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Սցիպիոնը իր թիկունքում թողեց պարթևներին, որոնք դրանից քիչ առաջ մարտում սպանել էին իմպերատոր Մարկոս Կրասոսին (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսի – Մ.Ֆ.)» (Յուլիոս Կեսար «Նոթեր, Զաղաքացիական պատերազմ» գիրք 3, գլուխ 31):

«Դրանից հետո Օրոդեսը (Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ը – Մ.Ֆ.) մարտնչեց հռոմեացիների դեմ և ոչնչացրեց Կրասոս զորավարին (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսի – Մ.Ֆ.)՝ իր որդու և ողջ հռոմեական զորքի հետ միասին» (Յուստինոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 42, գլուխ 4):

«Իր 114-րդ գրքում Նիկողայոսը պատմում էր, որ Լիցինիոս Կրասոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսի – Մ.Ֆ.) մոտ, որը արշավանքի էր ելել պարթևների դեմ, կար Անդրոմաքոս անունով մի շողոքորթ խառանցի, որի հետ Կրասոսը բնակարան էր իր ծրագրերը և որը կործանեց նրան՝ հանձնելով պարթևներին: Աստվածները, սակայն, Անդրոմաքոսին անպատիժ չթողեցին, քանզի, որպես պարզև իր այդ դավաճանության համար դառնալով բռնատիրոջ կայրենի խառանում, նա սեփական դաժանության և բռնության պատճառով խառանցիների կողմից կնոջ հետ միասին խարույկ բարձրացվեց» (Նիկողայոս Դամասկոսի «Պատմություն» գիրք 114, գլուխ 88):

«Միևնակայում գոհվեց Կրասոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.)՝ դավաճանաբար բռնվելով պարթևական զորավար Սուրենի կողմից» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 16, գլուխ 1, մաս 23):

«Խառան՝ քաղաք, որը հայտնի է նրա մոտ Կրասոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.) կրած պարտությամբ» (Պլինիոս Ավագ «Բնական պատմություն», գիրք 5, գլուխ 21):

«Սակայն, երբեմն, ուրախության հետ նաև տխրություն է խառնվում, և ողջ չէ սրտով, որ այդ ժամանակ ուրախանում է ժողովուրդը, քանզի Եփրատի վրա Կրասոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.) կորցրեց արժիվներին, որոնք, իր զորքը, իսկ վերջում էլ նա տխուր մահը ընդունեց: «Բայց ի՞նչ ունեք ցնծալու, ով պարթևներ», - ասաց աստվածունին այդ ժամանակ, - «Դրոշներն այդ դուք կվերադարձնեք, իսկ Կեսարն (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսը – Մ.Ֆ.) էլ վրեժխնդիր կլինի Կրասոսի համար»» (Օվիդիոս «Օրացույց», գլուխ 6):

«Կրասոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.), սակայն, ուշադրություն չդարձրեց այդ ասելին և իր անվանակից որդու ու հենց զորքի հետ միասին զոհվեց, քանզի հռոմեական 100.000 հոգանոց բանակից Անդրիք փախավ միայն 10.000-ը, բայց դե Կրասոսի պարտության մասին կպատմվի Պարթևաստանի Նիիրված շարադրանքի մեջ» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը,

Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 2, գլուխ 18): «Անորիքի կառավարումն իրականացրեց Կրասնոյ, որի հետ պայթյունների դեմ պատերազմի ժամանակ այդ հայտնի ու մեծագույն ղեկավարությունը տեղի ունեցավ» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Անորիքյան գործեր», գլուխ 51):

«Քաղաքի հիմնադրումից հետո 697 թվականին կոնսուլությամբ զենոս Պոմպեոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ զենոս Պոմպեոսը – Մ.Ֆ.) ընկերակից Կրասոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.), ըստ փիճակահանությամբ ստանալով պարթևների դեմ պատերազմ մղելու իրավունքը, որպես ավարի ձգտման տեղի՝ պատված մի մարդ, երբ լսեց Երուսաղեմի տաճարի գանձերի մասին, որոնց զենոս Պոմպեոսը ձեռք էր տվել, շուտ եկավ դեպի Երուսաղեմ, թափանցեց տաճար և թալանեց դրանք: Դրանից հետո, ուղղվելով դեպի Պարթևստան, նա ամեն տեղ, ուր որ ոտք էր դնում, դաշնակից բաղաձայններից օժանդակ ուժեր և զուսմար էր պահանջում, որից հետո, հենց որ անցավ Եփրատը, հանդիպեց Վաղենտին: Սա որպես դեսպան նրա մոտ էր ուղարկվել պարթևների արքա Օրոդեսի (Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ի – Մ.Ֆ.) կողմից և խստորեն հանդիմանեց նրան Լուկուլիոսի և զենոս Պոմպեոսի կողմից կնքված պայմանագրով ծառայությունները խախտելու համար, ընդ որում նա ասաց, որ, եթե Կրասոսը ազափախությունից այրվելով անցնի Եփրատը, կտեսնի ոչ թե պարթևական ոսկու, այլ երկաթի համը: Եվ ահա, երբ նա գրեթե հասել էր Խառնանին, պրեֆեկտներ Սուրենայի և Սիլվակեսի գլխավորությամբ անակնկալ հայտնված պարթևները նետերի միջոցով կոտորեցին հռոմեացիներին: Ընկան շատ սենատորներ և, բացի դրանից, զոհվեցին նաև մի քանի կոնսուլարներ և նախկին պրեֆեկտներ: Մարտում ընկավ նաև Կրասոսը, ինչպես նաև նրա որդին՝ մի հիսնայի երիտասարդ: Բացի դրանից հենց բաց դաշտում անակնկալի բերվեցին և ոչնչացվեցին 4 կահորտներ, որոնց գլխավորում էր լեգատ Վարգուստիոսը: Սուրենը հեծելազորի գլուխն անցած սկսեց հետապնդել Կրասոսին և շրջապատելով նրան, որը անօգուտ աղաչում էր բանակցությունների մասին, ի վերջո սպանեցին, չնայած ուզում էին կենդանի բռնել: Փոքրաթիվ փրկվածները գիշերվա խավարի քողի տակ փախան Խառնա» (Օրոսիոս «Պատմությունը ընդդեմ հեթանոսների» գիրք 6, գլուխ 13):

«Մոտավորապես այդ ժամանակ՝ քաղաքի հիմնադրումից հետո 697 թվականին, Մարկոս Լիցինիոս Կրասոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.) ընկերակիցը, ուղարկվեց պարթևների դեմ: Հակառակ կանխանշանների և կանխագուշակությունների մարտի մեջ մտնելով հառանք քաղաքի մոտ՝ նա հաղթվեց Օրոդեսի զորավար Սուրենի կողմից, որից հետո սպանվեց իր հայտնի և շնորհիվ որդու հետ միասին» (Եվտորպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 18):

«Այդ ժամանակ Գաբանիոսի փոխարինեց Կրասոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.), որը գալով, ստանձնեց Անորիքի կառավարումը: Սա պարթևների դեմ արշավանքի կարիքները հոգալու համար հափշտակեց Երուսաղեմի տաճարում մնացած ողջ ոսկին, վերցնելով նաև այն երկու հազար տաղանդը, որին ձեռք էր տվել զենոս Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ զենոս Պոմպեոսը – Մ.Ֆ.): Այնուհետև նա, անցնելով Եփրատը, թե ինքը կործանվեց և թե իր բանակը, սակայն այդ մասին ժամանակը չէ խոսելու» (Ռովետի Ֆլավիոս «Հռոմեական պատերազմի մասին», գիրք 1, գլուխ 8): «Իսկ Կրասոսը, ամեն ինչ կարգավորելով այնպես, ինչպես իրեն էր հաճելի, արշավեց դեպի Պարթևա և ինքը իր ողջ զորքի հետ միասին կործանվեց, ինչպես այլ տեղում է նկարագրված» (Ռովետի Ֆլավիոս «Հրեական հնախոսություն», գիրք 14, գլուխ 7):

«Պարթևների մասին լռում են, սակայն անցուղաբժ անողները հայտնում են, որ նրանք կոտորել են մեր հեծյալներին» (Ցիցերոն «Նամակներ Աթթիկյա, Տիտոս Պոմպիլիոսի 5.16»):

«Որտեղ էր Կրասոսը, ովքեր սպանեցին Կրասոսին (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.)» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 2, գլուխ 2):

«Կոնսուլ Մարկոս Կրասոսն (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.) ուղարկվեց պարթևների ելույթի դեմ: Նա, երբ նրան հարցրեցին, թե ի՞նչ նպատակով է մեկնում Պարսկաստան, պատասխանեց, թե դրա պատասխանը Տիգրանում կտա: Նա շեղվեց մոտ անցավ Եփրատը և, առաջնորդվելով Սագարոս անունով մի դասակիցի կողմից, իջավ դատարկ անապատները: Այստեղ նրա բանակը շրջապատվեց նետածիզների հորդանների կողմից, որոնք վրա էին տալիս բոլոր կողմերից: Սրանց գլխավորում էին Սիլակն և Սուրենը՝ պարթևական արքայի (Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ի – Մ.Ֆ.) պրեֆեկտները, և հենց այդտեղ էլ նա ջախջախվեց: Ինքը՝ Կրասոսը, այն բանից հետո, երբ նրան տանում էին և արդեն գրեթե կենդանի բռնել էին, փորձեց փախչել, սակայն, երբ նրա տիրույթները դիմադրություն ցույց տվեցին, որ թույլ տան նրան հեռանալ, նա սպանվեց» (Ռովետի Մեթուսոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 17):

«Եվ ահա, երբ պարսիկները չափից շատ ակտիվ էին անհանգստացնում Հռոմը, սենատը Կրասոսին (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.) ընտրեց որպեսզի լիակատար լիազորություններով օժանդակ գործավար, սակայն Կրասոսը մի քիժ թողեց հռոմեական վարկի վրա, քանի որ պարսիկները նրան գերի վերցրին և սպանեցին» (Չուսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 3, գլուխ 32):

«Խառանք քաղաքը... հայտնի էր դրա մոտ տեղի ունեցած Կրասոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.) և իր բանակի կործանմամբ» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 23, գլուխ 3):

«Հռոմեացիները կասկածելով՝ Գաբանիոսին փոխում են և նրա տեղն ուղարկում են Կրասոսին (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.): Նա գալով՝ գրավում է ողջ գանձերը, որոնք գտնվում էին Երուսաղեմում՝ աստծո տաճարում, իսկ հետո դիմում է Տիգրանի վրա: Եփրատն անցնելով, սակայն, Տիգրանի դեմ պատերազմելիս Կրասոսն իր բոլոր զորքերի հետ միասին սպանվում է, իսկ Տիգրանն էլ, նրա գանձերը հավաքելով, վերադառնում է Հայաստան» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 17):

«Կրասոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.) արշավում է Տիգրանի վրա: Եփրատն անցնելով՝ նա պատերազմ է բռնկում Տիգրանի հետ, որի արդյունքում իր բոլոր զորքերի հետ միասին սպանվում է: Այդ ժամանակ Տիգրանը, նրա գանձերը հավաքելով, վերադառնում է Հայաստան» (Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիգրեական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 5):

«Հենց այս Խառանք քաղաքի մոտ էր, որ հռոմեական դիկտատոր Կրասոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.) կոլորդին կանգնեց պարթևական ոսկին» (Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 10, գլուխ 29):

⁵⁹⁴ «Այդ ժամանակ պարթևները Եփրատից այս կողմ չառաջացան, բայց դրանից այն կողմ ընկած ողջ երկիրը վերանվաճեցին: Հետո միայն, թեկուզև ոչ մեծ բազմությամբ, նրանք ներխուժեցին նաև Անորիք, որը չէր գորավոր ունեցել, ոչ իսկ զորք: Կասսիոսը, սակայն, նրանց հեշտությամբ դուրս բերեց, քանի որ նրանք մեծաթիվ չէին» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 40, գլուխ 28):

«Կրասոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.) մահից հետո պարթևներին, որոնք փորձեցին Եփրատն անցնելով ասպատակել Անորիքն, կասեցրեց Կասսիոսը, որն ապաստանել էր այդ պրովինցիայում» (Ռովետի Ֆլավիոս «Հրեական պատերազմի մասին», գիրք 1, գլուխ 8):

«Մնացած զորքը փրկվեց քվեստոր Գայոս Կասսիոսի ջանքերով, որն իր անձնական օրինակով այնքան ոգևորեց ոգին զգած զինվորներին, որ սրանք, առաջնալուծ դեպի Եփրատ, մի շարք մարտերում ջարդեցին պարսիկներին» (Եվտորպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 18):

«Լուցիոս Կասսիոսը՝ Կրասոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.) քվեստորը, մի եռանդուն մարդ, հավաքեց ցուպձ բանակի մնացորդները և նետվեց Անորիքի վրա եկացած պարսիկների դեմ: Նա երեք անգամ ամենալավագույն կերպով հետ մղեց նրանց, իսկ, երբ նրանք հետ չարտվեցին նաև Եփրատից, նա թալանեց նրանց» (Ռուֆուս Մեթուսոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 17):

«Հռոմեացիք գայրանալով՝ անթիվ զորքերով ուղարկում են Կասսիոսին: Սա գալով՝ դիմադրում է Հայոց զորքերին և թույլ չի տալիս Եփրատն անցնել ու ասպատակել Անորիքը» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 18):

⁵⁹⁵ «Երբ սեպտեմբերյան կայենդաններից երկու օր առաջ Իփոնիայի մոտ գտնվող իմ ճամբար ժամանեցին Անտիոքոս Կոմմագենոս կողմից ուղարկված դեսպաններ և հայտնեցին, որ պարթևական արքայի (Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ի – Մ.Ֆ.) որդին, որը որպես կին առել էր հայկական արքայի քրոջը, պարթևների հսկայական ուժերով և մի մեծ ջոկատով, որը կազմված էր շատ ցեղերից, մոտենեց և Եփրատին ու արդեն սկսել է անցնել այն, իսկ Հայոց արքան էլ, ինչպես ասում են, պատրաստվում է հարձակում գործել Կասարգովիայի վրա, ես, հաշվի առնելով մեր ընկերությունը, հարմար գտա գրել թե՛ք այդ մասին» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, Մարկոս Կատոնին 15.3»): «Հռոմում ես դու, թե Էպիդորոս, բայց իմացի, որ պարթևական արքա Օրոդեսի որդի Բակորի հրամանատարության տակ պարթևները իրենց ուժերով անցել են Եփրատը: Անորիք Բիբլոսի ժամանակ մասին լուրեր դեռ չկան: Կասսիոսն իր զորքով գտնվում է Անտիոքում, ես իմ զորքով՝ Կասարգովիայում՝ Տավրոսի մոտ: Զենքերի հիբեստիկայով է, ընդ որում Անորիքի այս մասը ամենից մոտ է իմ պրովինցիային: Ես գրել եմ այդ մասին սենատին և, եթե դու Հռոմում ես, նայի՛ր այդ նամակները ու որոշի՛ր, արժե՞ արդյոք դրանք հանձնել: Ամենից կարևորը և ճիշտն այս ամենից այն է, որ տես, ինչպես ասում են, անեծքի ու զոհաբերության մեջ, հանկարծ չերկարացնեն իմ ժամկետը և վրաս մի որևէ Նոր պարտականություն չդնեն, քանզի

գործի թուլությանը ու դաշնակիցների, հատկապես հավատարիմ դաշնակիցների պակասի պայմաններում իմ ամենահավատարիմ օգնականը մնում է ձմեռը: Եթե ձմեռը վրա հասկի մինչ այն, երբ նրանք կմտնեն իմ պրովինցիա, ապա ես կվախենամ միայն մի բանից, որ սենատը հանկարծ, անհանգստանալով Յոմսի համար, չիրաժարվի բաց թողնել Չենոս Պոմպեյոսին (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Չենոս Պոմպեյոսի – Մ.Ֆ.**), իսկ եթե գարնան կողմերն ուղարկեն մեկ ուրիշին, ապա ես չեմ անհանգստանում, միայն թե իմ ժամկետը չերկարացնեն: Եվ այսպես ահա, եթե դու հոմոնում ես, կամ էլ, եթե դու այնտեղ չես կամ թերևս այնտեղ ես, մեր գործերը հետևյալ վիճակում են: Ես ոգով ուժեղ եմ, բանի որ իմ գործողություններն, ըստ երևույթին, լավ կշաղկապված են և ես հույս ունեմ ռազմական առումով ուժեղ լինել: Ես տեղակայվել եմ մի անվտանգ և հացով հարուստ վայրում, որը գտնվում է գրեթե Կիլիկիայի դիմաց, տեղափոխության համար հարմար մի վայրում՝ փոքրաթիվ, սակայն միակամ ու հավատարիմ զորքով: Դեյոթարոսի (**Գալլաթական թագավորության արքա Դեյոթարոս I Գալլաթացու – Մ.Ֆ.**) ժամանելուն պես նրա բոլոր ուժերի հետ միասին իմ ուժերը կկրկնապատկվեն: Դաշնակիցներս ավելի հավատարիմ են, քան որևէ մեկը երբևիցե ունեցել է, իսկ իմ փափկությունն և զսպվածությունը նրանց անհավատալի են թվում: Հռոմեական բաղաբացիների շարքերում հավաք է իրականացվում, հացը տեղափոխում են անվտանգ վայր և, եթե բանը դրան հասկի, ուժով կպաշտպանվենք, իսկ եթե ոչ՝ կօգտվենք տեղաբնից» (Ցիցերոն «Նամակներ Աթալիա, Տիտոս Պոմպեյոսին 5.18»): «Եթե դուք լավ եք, հիմալի է, ես էլ եմ լավ: Չնայած ինձ հավաստի կերպով հայտնել էին, որ պարթևներն իրենց գրեթե բոլոր ուժերով անցել են Եփրատը, այնուհանդերձ, ենթադրելով, որ պրովինսուլ Մարկոս Բիբուլոսը կարող է այդ մասին գրել ձեզ ավելի որոշակի, ես ինձ համար ոչ պարտադիր գտա պաշտոնապես գրել ձեզ այն մասին, ինչ այլ բան պրովինցիայի մասին, որ հայտնվել է: Այնուհանդերձ, այն բանից հետո, երբ ես ամենավստահելի աղբյուրներից՝ դեսպաններից, սուրիանդակներից և նամակներից, լուր ստացա, ինչպես նաև հաշվի առնելով, որ դա անչափ կարևոր մի գործ է, բացի այդ մենք դեռ չենք լսել Ասորիք Բիբուլոսի ժամանման մասին, ինչպես նաև հաշվի առնելով, որ այս պատերազմում իմ ու Բիբուլոսի գործը գրեթե ընդհանուր էս, ես հարմար գտա գրել ձեզ այն մասին, ինչ ինձ հայտնել են: Եվ այսպես, Անտիոքոս Կոմմագենոսը դեսպանները առաջինը հայտնեցին ինձ այն մասին, որ պարթևների մեծ ուժեր սկսել են անցնել Եփրատը: Զանի որ այդ լուրը ստանալուց հետո ոմանք ենթադրում էին, թե այդ արքային այնքան էլ չարժե վստահել, ես որոշեցի սպասել, թե կգա՞ն արդյոք ավելի հավաստի լուրեր: Հոկտեմբերյան կալենդաներից 12 օր առաջ, երբ ես զորք մտցրեցի Կիլիկիա, Լիկոնիայի և Կապադովկիայի սահմանին ինձ հանձնվեց Տարկոնդիմոտեսի նամակը, որը Տավրոսից այս կողմ համարվում է մեր լավագույն դաշնակիցն ու բարեկամը, որով հայտնվում էր, որ պարթևական արքա Օրոդեսի որդի Բակուրը անչափ մեծաթիվ պարթևական հեծելազորով անցել է Եփրատը և ծամբար է գարկել Տիբուսում, իսկ Ասորիքի պրովինցիայում էլ մեծ անհանգստություն է առաջացել: Նույն այդ օրը նույն այդ բանի մասին ինձ նամակ մանձնեցին նաև արաբական ֆիլաբոս Դամիլիպեսից, որին համարում են ազնիվ հայացքների տեր մի մարդ և մեր պետության բարեկամը» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, կոնսուլներին, ընկերներին, ժողովրդական տրիբուններին և սենատին 15.1»): «Դու ուզում ես իմանալ իմ գործերի մասի: Այդ իմացի, որ հոկտեմբերյան նոներին ես Տարսոսից ելա Ամանոսի ուղղությամբ: Գրում եմ սա Մոպսուտեստիայի մոտ կանգ առնելու հաջորդ օրը: Եթե որևէ բան անեմ, կգրեմ թեզ և ոչ մի նամակ տուն չեմ ուղարկի, առանց դրան մի որևէ նամակ կցելու՝ ուղղված թեզ: Դու հարցնում ես, որ պարթևների մասին: Ահա, ուրեմն, կարծում եմ, որ նրանք ընդհանրապես չեն եղել: Արաբները, որոնք մասամբ հազված էին պարթևների նման, ըստ լուրերի բոլորը վերադարձել են: Ասում են, թե Ասորիքում թշնամի ընդհանրապես չկա» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, Ապաիոս Կլավդիոս Պուլխարիոսին 3.8»):

«Լուցիոս Բիբուլոսի օրոք, որը Կրաստից (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրաստից – Մ.Ֆ.**) հետո իրականացնում էր Ասորիքի կառավարումը, այս երկրի վրա հարձակվեցին պարթևները» (Ապաիանոս «Հռոմի պատմությունը, Ասորիքյան գործեր», գլուխ 51):

«Կասսիոսը փախչելով Ասորիք, փորձեց այն իր տիրապետության տակ վերցնել, բայց խոչընդոտվեց պարթևներից, որոնք Կրաստի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրաստի – Մ.Ֆ.**) դեմ տարած հաղթանակից հետո ասպատակում էին այն» (Հովսեփի Ֆլավիոս «Հրեաների նահապետություն», գիրք 14, գլուխ 7):

«Հռոմեական գործի մնացորդների հետապնդման համար ուղարկվեց Օրոդեսի (**Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ի – Մ.Ֆ.**) որդի Բակուրը: Սա Ասորիքում շատ սիրագործություններ կատարեց, սակայն հոր մոտ կասկածներ առաջացրեց և հետ կանչվեց Պարթևստան» (Հուստինոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 42, գլուխ 4):

⁵⁹⁶ «Իսկ այդ ընթացքում ես շատերի նամակներից, ինչպես նաև տեղաբնիկներից իմացա, որ պարթևների և արաբների մեծ ուժեր մոտեցել են Անտիոք բաղաբին...: Հենց որ ես ժամանեցի այնտեղ, իմացա, որ թշնամին նահանջել է Անտիոքից, իսկ Բիբուլոսն էլ արդեն այնտեղ է: Դեյոթարոսին (**Գալլաթական թագավորության արքա Դեյոթարոս I Գալլաթացու – Մ.Ֆ.**), որը մեծաթիվ և ուժեղ հեծելազորով ու իր բոլոր ուժերով շտապում էր ինձ մոտ, ես տեղեկացրի, որ, ըստ երևույթին, հիմքեր չկան, որ նա չլինի իր թագավորությունում, ես ասացի, որ անվիշտապես նրան նամակներ կուղարկեմ, եթե հանկարծ ինչ-որ նոր բան լինի» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, Մարկոս Պորցիուս Կատոնին 15.4»):

«28/ Զանգի, երբ Կարայում գնկվորները, Կրաստի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրաստի – Մ.Ֆ.**) հանդեպ ատելությամբ լցված, Կասսիոսին էին հանձնում գերագույն հրամանատարությունը իրենց վրա, իսկ Կրաստը ինքը ևս, աղետի ահագնության պատճառով, կամովին թուլատրեց այդ, Կասսիոսը չընդունեց հրամանատարությունը: Այժմ, սակայն, ներկայի և ապագայի համար նա ստիպված ստանձնեց Ասորիքի կառավարումը, բանգի բարբարոսները չէին հրաժարվում Ասորիքից: Եվ ահա այժմ նրանք այլ ավելի բազմաթիվ ձեռքերով նորից արշավեցին Օրոդեսի (**Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ի – Մ.Ֆ.**) Պակորոս անունով որդու, բայց իրականում, բանի որ սա դեռ տղա էր՝ Օսակեսի գլխավորությամբ: Նրանք հասան մինչև Անտիոք՝ իրենց ուղեւորի տակ ավերելով ողջ երկիրը: Նրանք հույս ունեին իրենց ենթարկել նաև մնացած երկիրը, բանի որ այնտեղ իրենց դեմ կռվելու համար հռոմեական բավականաչափ ուժեր չկային, իսկ երկիրն էլ դժգոհ էր հռոմեացիների գերիշխանությունից և պատրաստ էր հարելու պարթևներին, որոնք թե հարևաններ էին ու թե սովորություններով մոտիկ: 129/ Այն բանից հետո, սակայն, երբ նրանց չհաջողվեց վերցնել Անտիոքը, բանգի Կասսիոսը նրանց ուժգին դիմադրեց և նրանք անգոր էին բաղաբը պաշարել, նրանք շուրջ եկան դեպի Անտիգոնիա» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 40, գլուխ 28, 29):

«Երբ տարածվեց հռոմեացիների պարտության լուրը, Արևելքի շատ պրովինցիաներ դուրս կգային հռոմեական ժողովրդի հետ դաշնակցությունից և նրա հովանավորությունից, եթե միայն չլինեք Կասսիոսը, որը, հավաքելով փախուստի դիմած փոքրաթիվ ռազմիկների, իր ոգու հիմալի խիզախության և չափավորության շնորհիվ հանդարտեցրեց այնեծի՜ղ Ասորիքը: Նա նաև Անտիոքը պահեց և մարտում ոչնչացրեց թշնամու խոշոր ուժեր» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 13):

«Կրաստի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրաստի – Մ.Ֆ.**) քվեստոր Լուցիոս Կասսիոսը՝ մի եռանդուն մարդ, հավաքեց ցրված բանակի մնացորդները և նետվեց Ասորիքի վրա նետված պարսիկների դեմ: Նա երեք անգամ ամենալավագույն կերպով հետ մղեց նրանց, իսկ երբ նրանք հետ շարտվեցին նաև Եփրատից, նա թալանեց նրանց» (Ռուֆուս Մեթուսոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 17):

⁵⁹⁷ «Այն բանից հետո, սակայն, երբ նրանց չհաջողվեց վերցնել Անտիոքը, բանգի Կասսիոսը նրանց ուժգին դիմադրեց և նրանք անգոր էին բաղաբը պաշարել, նրանք շուրջ եկան դեպի Անտիգոնիա: Արդյունքում, բանի որ այս բաղաբի մեծակալքը անտառախիտ էր, նրանք չհամարձակվեցին և չէին էլ կարող հեծելազորով ներխուժել բաղաբ, ապա մտածեցին կտրատել ծառերը ու ողջ վայրը մերկացնել, որպեսզի վստահորեն և ապահովությամբ մոտենան բաղաբին. Այդ անել, սակայն, նրանք չկարողացան, բանի որ դժվարությունը մեծ էր և ժամանակն իգուր էր անցնում, իսկ Կասսիոսն էլ վնասում էր նրանց, ովքեր ցրվել էին երկրում: Եվ ահա մի ուրիշ վայր արշավելու մտադրությամբ նրանք հետ բազմեցին, սակայն մինչ այդ Կասսիոսը դարանակալեց այն ճանապարհին, որով նրանք պետք է հեռանալին ու այնտեղ, փոքրաթիվ մարդկանցով նրանց վրա հարձակվելով, ստիպեց փախուստի դիմել, ընդ որում, շրջապատելով նրանց, նա սպանեց ոմանց, որոնց թվում նաև՝ Օսակեսին: Սրա մահանալուց հետո Պակորոսը լեզո ողջ Ասորիքն և այնուհետև երեք շնորհուժեց այնտեղ» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 40, գլուխ 29):

«Գայոս Կասսիոսը՝ ոչ հեռու ապագայում մեղավոր մի զգվելի հանցագործության, իսկ այդ ժամանակ դեռևս ընդամենը միայն մի քվեստոր, փրկեց լեգեոնների մնացորդն և պահեց Ասորիքը հռոմեական ժողովրդի տիրապետության տակ՝ հաղթականորեն փախուստի մատնելով և ցրելով այդ պրովինցիա մտած պարթևներին» (Վելլեյուս Պատերազմային «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 46):

«Ասորիքում պարթևների և նրանց առաջնորդ Օսակեսի դեմ տրված ճակատամարտի ժամանակ, նախապես վերջինիս թիկունքի կտրուված տեղանքում թաքցնելով հետևակայիններին, Կասսիոսը հեծելազորը տեղակայեց ճակատում, որից հետո պարթևական զորքը բաշեց նախապես պատրաստված այդ դարանք ու ջախջախեց» (Ֆրոնտին «Ստրատեգամներ» գիրք 2, գլուխ 5, մաս 35):

«Երբ ես մոտեցա Ամանոսին, իսկ այդ լեռը իմ և Բիբուլոսի համար ընդհանուր սահման էր հանդիսանում, ընդ որում այն անցնում էր ջրբաժանով, մեր Կասսիոսն արդեն Անտիոքի մոտից հաջող կերպով հետ էր շարտել հակառակորդին, ինչը ինձ մեծ ուրախություն պատճառեց: Բիբուլոսն ընդունեց պրովինցիան» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, Մարկոս Ցեյուս Ռուֆուսին 2.10»): «Իմիջայլոց, ինչպես դու գիտես, խոսում էին ինչ-որ խուճապի մասին, ասում էին պատերազմի դատարկ սարսափների մասին, սակայն ամեն դեպքում իմ ժամանելը արիություն հաղորդեց

Կասսիոսին, որը փակված էր Անտիոքում, ինչպես նաև վախ՝ պարթևներին: Դրա համար էլ Կասսիոսը, հետապնդման նպատակով ելնելով նրանց հետքերով, երբ նրանք նահանջում էին բաղաբեց, հաջողության հասավ, ընդ որում փախուստի ժամանակ սպանվեց պարթևների առաջնորդ Օսակեսը, որը նրանց մոտ մեծ ազդեցություն ուներ՝ նա վերքերից մահացավ մի բանի օր անց: Իմ անունը Անտիոքում շնորհակալությամբ էին հիշում» (Ցիցերոն «Նամակներ Աթթիկա, Տիտոս Պոմպոնիոսին 5.16»): «Դու հարցնում ես ինձ այն մասին, ինչը խուսել է Գայոս Կասսիոսի նամակի մեջ, որի հեղինակը քո մոտիկ ընկեր Կլիստոս Կասսիոսի եղբայրն է: Այդ նամակն, ի դեպ, ավելի համեստ էր, քան հաջորդը, որում հայտնվում էր, որ պարթևների դեմ պատերազմը ավարտվել է հենց նրա կողմից: Վերջիններս, ճիշտ է, նահանջել էին Անտիոքից մինչև Բիբուլոսի գայլ, սակայն ոչ առանց մեր կողմից որևէ մի հաջողության: Այժմ նրանք Կիրեստիկայի ձմեռոցներում են և մեզ մի ծանր պատերազմ է սպառնում: Մեր պրովինցիայում է պարթևական արքա Օրոդեսի (Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ի – Մ.Ֆ.) որդին, ինչպես նաև Դեյոթարոսը (Գալաթական թագավորության արքա Դեյոթարոս I Գալաթացին – Մ.Ֆ.), որի որդու հետ ամուսնացած է Արտավազդի աղջիկը: Նրանից կարելի է իմանալ և չկասկածել, որ հենց ինքը ամռան սկզբին նպատակ ունի իր ողջ ուժերով անցնել Եփրատը: Նույն այդ օրը, երբ սենատում կարդացվեց հոկտեմբերյան նոնաներին ուղարկված Կասսիոսի նամակը հաղթանակի մասին, եկավ նաև իմ նամակը, որը տազնապի մասին էր հաղորդում: Իմ Աթսիոսը ասում է, որ այս վերջինն ավելի հեղինակավոր է եղել և այն առաջինին, ըստ նրա խոսքերի, չեն հավատացել: Բիբուլոսի նամակը դեռ տեղ չի հասցվել, սակայն ես վստահ եմ, որ այն ևս վախժով լի կլինի» (Ցիցերոն «Նամակներ Աթթիկա, Տիտոս Պոմպոնիոսին 5.21»):

«Բակուրի բացակայության ժամանակ Անտիոքում գտնվող պարթևական զորքը իր բոլոր առաջնորդների հետ միասին կոտորվեց Կասսիոսի կողմից, որը Կրատոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրատոս – Մ.Ֆ.) բժշկատորն էր» (Հուստինոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 42, գլուխ 4):

«Կասսիոս Լուգինոսը Կրատոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրատոսի – Մ.Ֆ.) բժշկատորն էր Անտիոքում և նրա կործանումից հետո հավաքեց զորքերի մնացորդներն և այստեղ դարձավ: Օրոնտես գետի վրա նա հաղթանակ տարավ արքայական զորավար Վոսակեսի նկատմամբ» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Հայտնի մարդկանց մասին», գլուխ 83):

«Իրենց հերթին պարթևներին էլ, որոնք Օրոդեսի (Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ի – Մ.Ֆ.) կողմից Անտիոք էին ուղարկել և արդեն մոտնում էին Անտիոք, նա ինքը մարտով դուրս արեց և սպանեց նրանց առաջնորդ Օսակեսին» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 13):

«Գիրք 108. Ակարագրվում են նաև Մարկոս Բիբուլոսի գործողությունները Անտիոքում» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաբի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Լուգինոս Կասսիոսը՝ Կրատոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրատոսի – Մ.Ֆ.) բժշկատորը, մի եռանդուն մարդ, հավաքեց ցրված բանակի մնացորդները և նետվեց Անտիոքի վրա նետված պարսիկների դեմ: Նա երեք անգամ ամենալավագույն կերպով հետ մղեց նրանց, իսկ երբ նրանք հետ շարժվեցին նաև Եփրատից, նա թալանեց նրանց» (Ռուֆուս Մեթստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 17):

⁵⁹⁸ «Պարթևների և արաբների մեծաթիվ հեծելազորը, որը եկել էր Կիլիկիա, կոտորվեց իմ հեծելազորի ջոկատների ու պրետորիական կահույքի կողմից, որը այս բաղաբի պաշտպանության համար գտնվում էր Եպիփանիայում» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, Մարկոս Պորցիուս Կատոնին 15.4»):

⁵⁹⁹ «Մեպտեմբերյան կալենդաներից 6 օր առաջ ես ժամանեցի ճամբար և այդ ժամանակ, հիմք ընդունելով սենատի որոշումը, այդ ընթացքում կրկին զորակոչվածներից կայուն ջոկատ հավաքեցի, ինչպես նաև գեներալ տակ որեցի լիովին կիրառելի հեծելազոր, ինչպես նաև ազատ ժողովուրդների ու դաշնակից զորքերը: Այն ժամանակ, երբ ես սկսեցի անցումը դեպի Կիլիկիա, Կոմագենեի արքայի դեսպանները սեպտեմբերյան կալենդաներից 2 օր առաջ մեծ հուզվածության մեջ, սակայն լրիվ հիմնավոր, տեղեկացրին ինձ այն մասին, որ պարթևները մտել են Անտիոք: Լսելով այդ մասին՝ ես անչափ անհանգստացա ինչպես Անտիոքի, այնպես էլ իմ պրովինցիայի և մնացած Ասիայի մասին: Դրա համար էլ ես հարմար գտա զորքը մտցնել Կապադովկիայի այն մասի միջով, որը սահմանակից էր Կիլիկիային: Իրոք, եթե ես իջնեի Կիլիկիա, այդ դեպքում, ճիշտ է, հեշտորեն կպահեի այն Ամանոսյան լեռան բնական հատկությունների շնորհիվ, բանգի Անտիոքից Կիլիկիա միայն երկու անցում է տանում, որոնցից յուրաքանչյուրը, հաշվի առնելով նրա Նեղոսը հեշտ էր պահպանել նույնիսկ փոքրիկ ջոկատով, այնպես որ այս կողմից Կիլիկիան ցանկացածի պես էր պաշտպանված, սակայն ինձ անհանգստացնում էր Կապադովկիան, որը Անտիոքի կողմից բաց էր և որպես հարևաններ ուներ արքաներ, որոնք, չնայած որ մեր բարեկամներն էին, սակայն իրենց հերթին չէին համարձակվում պարթևների հետ բացահայտ թշնամություն անել: Հաշվի առնելով այս ամենը՝ ես ճամբար զարկեցի Կապադովկիայի հեռավոր մասում՝ Կիբիստրա բաղաբի մոտ, Տավրոսից ոչ հեռու, որպեսզի և Կիլիկիան պաշտպանեմ, և պահեմ Կապադովկիան ու խանգարեմ հարևաններին լոր որոշումներ ընդունել: Այդ ընթացքում բոլոր այդ անհանգստությունների մեջ, երբ մեզ մեծագույն մի պատերազմ էր սպառնում, Դեյոթարոս արքան (Գալաթական թագավորության արքա Դեյոթարոս I Գալաթացին – Մ.Ֆ.), որը ոչ առանց հիմքի միշտ անչափ հարգանք էր վայելում և իմ, և քո, և սենատի թաքուն՝ մի բացառապես բարեմիտ ու հռոմեական ժողովրդին հավատարիմ մարդ, աչքի ընկնող իր հոգու մեծությամբ և ողջամտությամբ, ինձ մոտ դեսպաններ ուղարկեց լուրով, որ նա իր ուժերով մեր ճամբար կծամանի: Ազդված նրա նվիրվածությամբ և պարտքի գիտակցմամբ՝ ես պատասխան նամակում շնորհակալություն հայտնեցի նրան ու խորհուրդ տվեցի շտապել այդ հարցում» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, Մարկոս Պորցիուս Կատոնին 15.4»):

«Այս հաղորդումներից հետո ես, չնայած որ հասկանում էր, որ դաշնակիցները ամուր չեն տրամադրված և տատանվում են փոփոխությունների հորձանուտում, այնուհանդերձ հույս ունեի, որ նրանք, ում ես արդեն հասու էի, ով հասկացել էր իմ փափկությունն ու անշահախնդրությունը, ավելի բարեկամաբար կորսմադրվեն հռոմեական ժողովրդի նկատմամբ: Ես հույս ունեի, որ Կիլիկիան ավելի ապահով կլինի, եթե այն ծանոթանա իմ արդարամտությանը: Ահա հենց այս պատճառով էլ, որպեսզի ճշշեի կիլիկիան ցեղերից նրանց, որոնք ձեռքերը մեկնել էին գեներալ, ինչպես նաև այն պատճառով, որ Անտիոքում գտնվող թշնամին իմանա, որ իր մասին լուր տրամադրեց հետո հռոմեական ժողովուրդը ոչ միայն չի նահանջում, այլև ավելի մոտ է գալիս, ես որոշեցի զորքը դեպի Տավրոս տանել» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, կոնսուլներին, ընկերներին, ժողովրդական տրիբուններին և սենատին 15.1»): «Եթե դուք լավ չեք, հիանալի է, ես և զորքն էլ ենք լավ: Այն բանից հետո, երբ Մեթստոսյան կալենդաներից անմիջապես առաջ ես ժամանեցի պրովինցիա, ի վիճակի չլինելով ավելի վաղ ժամանել ճանապարհորդության դժվարությունների և ծովով լողալու պատճառով, ես համարեցի, որ իմ պարտքն ու պետության օգուտին ամենից առաջ կհամապատասխանի այն, որ պատրաստեմ ամեն ինչ, ինչ վերաբերվում է զորքին և ռազմական գործողություններին: Այն ընթացքում, երբ ես այդ ամենը ավելի մեծ ուշադրությամբ և հոգատարությամբ կարգի գցեցի, բան թույլ էին տալիս հնարավորությունները ու միջոցները, և գրեթե ամեն օր զրավոր հաղորդումներ էին ստանում Անտիոք պրովինցիայի դեմ պարթևների սկսած պատերազմի մասին, հարկ համարեցի Էփրոսիայով, Իսադիայով ու Կապադովկիայով մի արշավանք իրականացնել, բանգի մեծ էր կասկածն առ այն, որ պարթևները, եթե որոշեին դուրս գալ Անտիոքի սահմաններից և ներխուժեն իմ պրովինցիա, այդ կանեն Կապադովկիայի միջով, բանի որ ճանապարհին այնտեղով ավելի հազար է: Դրա համար էլ ես զորքով անցա Կապադովկիայի այն մասը, որը հարում է Կիլիկիայի, և ճամբար զարկեցի Կիբիստրա բաղաբի մոտ, որը տեղակայված էր Տավրոս լեռան ստորոտում: Այդպես վարվեցին նաև այն պատճառով, որ Հայոց արքա Արտավազդը, ինչպիսին էլ լինեին նրան մտադրությունները, իմանա, որ հռոմեական ժողովրդի զորքը գտնվում է նրա սահմաններից ոչ հեռու, ինչպես նաև այն պատճառով, որ կարողանամ ամենատեղ կապը պահպանել ամենահավատարիմ արքա և մեր պետության լավագույն բարեկամ Դեյոթարոսի հետ, որը կկարողանար օգնել պետությանը խորհրդով և միջոցներով: Երբ ես ճամբար էի զարկել այդ վայրում, ուղարկելով հեծելազորը Կիլիկիա, որպեսզի իմ գալու հետ միաժամանակ նաև ոգին բարձրացնեմ այդ շրջանի բոլոր բաղաբներում, ինչպես նաև ժամանակին տեղյակ լինեմ Անտիոքում կատարվող իրադարձությունների մասին, հարմար գտա ճամբարում իմ գտնվելու երեք օրը ծախել ինձ համար կարևոր և անհրաժեշտ մի պարտքի իրականացման վրա» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, կոնսուլներին, ընկերներին, ժողովրդական տրիբուններին և սենատին 15.2»): «Լուր ստանալով պարթևների դեմ սկսված պատերազմի մասին, ես, հույս դրած անցումների Նեղոսյան և լեռների առանձնահատկությունների վրա, Ամանոս բերդի օժանդակ ուժերով բավարար կերպով ապահովված զորք, ինչպես նաև իմ անձնական հեղինակության շնորհիվ՝ նրանց, ովքեր ինձ գիտեին: Այդ վայրերում կարելի էր լսել. «Սա չէ՞ արդյոք նա, որը Հռոմը... որին սենատը», Հարունակոսիցը գիտես...: Այդ ընթացքում ես իմ ուժերով հանգիստ չէի տալիս մեր ռիտերիմ թշնամիների՝ Ամանոսի բնակիչներին: Շատ սպանվածներ և գերինք եղան, իսկ մյուսները ցրվեցին ու նրանք ճամբարված ճամբարները անակնկալ հարվածով գրավեցին և այրվեցին...: Վերադառնալով պարթևներին ասեմ, որ այս ամառը բավականին հաջող ավարտվեց, սակայն մյուս ամառը մեծ անհանգստություններ է ներշնչում» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, Մարկոս Ցեիոս Ռուֆոսին 2.10»): «Այնտեղից ես ուղղվեցի դեպի Ամանոս, որն բաժանում էր Անտիոք Կիլիկիայից ինչպես ջրբաժան: Այդ սարը ամբողջովին զբաղեցված էր մեր ռիտերիմ թշնամիների կողմից: Հոկտեմբերյան իրաներից 2 օր առաջ մենք այստեղ հսկայական բանակի թշնամիների ոչնչացրինք: Գրոհով, որը Պոմպոնիոսը իրականացրեց գիշերը, և հարձակումով, որը ես իրականացրի վաղ առավոտյան, մենք գրավեցինք ուժեղագույն կերպով ամրացված նրանց ճամբարը և այրեցինք այն: Ինձ իմպերատոր հռչակեցին» (Ցիցերոն «Նամակներ Աթթիկա, Տիտոս Պոմպոնիոսին 5.16»):

600 «Ահա այս կերպ ինչպես հարկն է հաղթանակ տանելուց հետո ես Իստսի մոտ ինչպե՞րատոր հռչակվեցին, նույն այն վայրում, որտեղ, ինչպես հաճախ եմ լսել թեզիսից, Ալեքսանդրը (Ռուսաստանի տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.Ֆ.) հաղթանակ տարավ Դարեհի (Աբենեյան տերության արքա Դարեհ III-ի – Մ.Ֆ.) նկատմամբ, այդ մասին պատմել է Կլիտարքոսը, որից հետո գործն անցկացրի Կլիկիայի ամենամանիանցիստ մասը, որտեղ, ահա արդեն 25-րդ օրը, հողաթմբերի, ծածկերի և աշտարակների կիրառմամբ պաշարել եմ ուժեղ ամրացված Պիտենիս քաղաքը՝ այնպիսի միջոցներով ու լարումով, որ ինձ, լիակատար փառքի համար, պակասում է միայն այս քաղաքի անունը։ Եթե ես գրավեմ այն, ինչի հույսն ունեմ, միայն այդ ժամանակ պաշտոնական հաղորդում կուղարկեմ» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, Մարկոս Ցիլիոս Ռուֆոսին 2.10»)։ «Առավոտյան Սատուռնալիոսի օրը պիտենիսացիները հանձնվեցին ինձ՝ իրենց պաշարելու 57-րդ օրը...։ Եվ այսպես, ես մոտեցա Պիտենիսին, իսկ էլեվտրոկլիկիացիների այդ ուժեղագույն կերպով ամրացված քաղաքը իր մասնակցություն էր բերել պատերազմների անխիշելի ժամանակներից։ Այդ վայրենի և քաջարի մարդիկ լիովին պատրաստ էին պաշտպանությանը։ Մենք հողաթմբով և խանդակով շրջապատեցինք քաղաքը, հսկայական թուփ պատրաստեցինք, ծածկեր դրեցինք, ինչպես նաև մեծաթիվ նետողական սարքեր ու բազմաթիվ նետածիգներ տեղադրեցինք։ Մեծ ջանքերով և պատրաստություններով, կորցնելով շատ վիրավորներ, սակայն զորքի համար առանց որևէ վնասի, մենք ավարտին հասցրինք գործը։ Սատուռնալիոսը ուրախալի եղավ իմ զինվորների համար, որոնց ես տվեցին ողջ ավարը, բացառությամբ՝ ծիրի։ Ստրուկները վաճառվեցին Սատուռնալիոսի երրորդ օրը և հիմա, երբ ես գրում եմ այս նամակը, վաճառքից եկամուտը կազմել է 12 միլիոն սեստերցիա։ Հանձնարարելով իմ եղբայր Կլիստոսի գործն այստեղից տանել ոչ բավարար չափով հնազանդեցված ձմեռոցները՝ ինքս վերադառնում եմ Լաոդիկես...։ Դեյոթարոսը (Գալլաթական թագավորության արքա Դեյոթարոս I Գալլաթացի – Մ.Ֆ.), որի մեծ օժանդակ գործից ես օգտվեցին, պատրաստվում է, ինչպես ինքն է գրում, երկու Ցիցերոնների հետ միասին գալ ինձ մոտ Լաոդիկես» (Ցիցերոն «Նամակներ Աթոֆիկա, Տիտոս Պոմպոնիոսին 5.16»)։ «Զանի որ ես եկել էի մտադրությամբ, եթե հանգամանքները այդ պահանջեն, օգնության հասնել երկու պրովինցիաներին, այժմ, ահա, շարունակեցի իրականացնել այդ մտադրությունս, որը անչափ կարևոր համարեցի երկու պրովինցիաների պաշտպանության համար էլ՝ հնազանդեցնել Ամանուր և այդ լեռան վրայից բշե մշտական թշնամուն։ Ձևացնելով, թե նահանգում եմ այդ լեռից և ուղղվում եմ Կլիկիայի այլ մասեր՝ ես, գտնվելով Ամանուսից մեկօրյա հեռավորության վրա ու ճամբար զարկելով Եպիփանիայի մոտ, հոկտեմբերյան իրայից 3 օր առաջ, երբ սկսեց իջնել երեկոն, թեթև զինված զորքով ողջ գիշերվա ընթացքում այնպիսի մի անցում իրականացրի, որ արդեն հոկտեմբերյան իրայից երկու օր առաջ բարձրացա Ամանուսի վրա։ Եվ ահա մենք, տեղակայելով կաիրտներն ու օժանդակ զորքերը, դրանք մի մասի վրա ինձ հետ միասին ղեկավարությունն իրականացնում էր եղբայրը՝ Կլիստոսը, մյուսներին լեզատն էր Գայոս Պոմպոնիոսը, երրորդների վրա էլ Մարկոս Աննետը և Լուցիոս Տուլիոսը, ջախջախեցինք ոչինչ չկասկածող թշնամիներին, որոնք սպանվեցին կամ գերեվարվեցին այն բանից հետո, երբ նրանց փախուստի ճանապարհը փակվեց։ Արանը, որը նման էր ոչ թե գյուղակի, այլ քաղաքի, բանի որ դա Ամանուսի մայրաքաղաքն էր, ինչպես նաև Մեսիպոն և Կոմսիդոն, բանի որ այս քաղաքները երկար ու համար դիմադրություն ցույց տվեցին լուսաբացից մինչև օրվա իններորդ ժամը, այն դեպքում, երբ Պոմպոնիոսը զբաղեցրել էր Ամանուսի այդ մասը, մենք այնուհանդերձ գրավեցինք՝ սպանելով թշնամիների հսկայական բանակը և այրելով ուժով գրավված շատ ամրություններ։ Նման գործողություններից հետո մենք չորս օր ճամբար զարկած մնացինք Ալեքսանդրի կողոնների տակ և ողջ այդ ժամանակը ծախսեցինք Ամանուր մնացյալ մասը ավերելու ու դաշտերն ամայացնելու լեռան այն հատվածում, որը վերաբերվում էր իմ պրովինցիային» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, Մարկոս Պորցիուս Կատոնին 15.4»)։ «Ավարտելով այդ՝ ես զորքը տարա Պիտենիս, որը էլեվտրոկլիկիացիների քաղաքն էր։ Զանի որ այն շատ բարձր էր տեղակայված՝ մի անչափ ամրացված վայրում, և բնակեցված էր նրանցով, ովքեր երբեք չէին ենթարկվել նույնիսկ արքաներին ու բացի այդ ընդունում էին փախստականներին և անհամբեր սպասում էին պարթևների գալստյանը, ապա ես կարևոր համարեցի իմ իշխանության հեղինակության համար ճնշել նրանց հանդգնությունը, որպեսզի հետագայում արդեն ավելի հեշտ լինի մեր իշխանությանը թշնամաբար տրամադրվածներին ճնշելը։ Ես այն շրջապատեցի հողաթմբով ու խանդակով, կորեցի 6 ամրություններով և հսկայական ճամբարով, պաշարեցի թմբի, ծածկերի ու աշտարակների շրջոցով։ Օգտագործելով մեծաթիվ նետողական մեքենաներ մեծաթիվ նետածիգների հետ միասին ես ինձ համար մեծ դժվարությամբ, բայց ոչ առանց դժվարությունների և ծախսերի նաև դաշնակիցների համար, ավարտեցի գործը 57-րդ օրում։ Այն բանից հետո, երբ քաղաքի մասերը ավերվեցին և այրվեցին, նրա բնակչությունը ստիպված եղավ հանձնվել իմ իշխանությանը։ Նրանց հարկանքները տեքարացիներին էին, այնպիսին, ինչպես սրանք էին՝ հանցավոր և հանդուգն։ Գրավելով Պիտենիսը՝ ես այնտեղից պատանդներ վերցրի, որից հետո զորքը տեղավորեցի ձմեռոցներում։ Այդ գործը ես հանձնարարեցի Կլիստոսին այն ժաշկարկով, որ նա զորքը կենտրոնացնի գրավված կամ վատ հնազանդեցված բնակավայրերում» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, Մարկոս Պորցիուս Կատոնին 15.4»)։

«Այնուհետև, վիճակահանությամբ ստանալով Կլիկիա պրովինցիան և զորք բաղկացած 12.000 ծանրազեններից ու 1600 ձիավորներից, Ցիցերոնը նավով մեկնեց իր Նշանակման վայրը։ Նրան հանձնարարված էր նաև կարգավորել գործերը Կապադոկիայում՝ այն բարեկամական և հնգանդ զորձներով Արիոնարգանես թագավորին (Կապադոկիայի թագավորության արքա Արիոնարգանես III-ին (մ.թ.ա. 51-42) – Մ.Ֆ.)։ Նա հպատակեցրեց և խաղաղեցրեց այս մարզերը՝ ոչ-թեի կողմից, որ դեմ չհարուցելով հանդիմանանք ու չդիմելով ռազմական գործողությունների։ Այնուհետև, ուշադրություն դարձնելով կլիկիացիների մեջ հռոմեացիների պարթևական անհաջողության ազդեցությամբ սկսվող հուզումներին և Անտիոքում տեղի ունեցող խռովություններին, նա դրանց հանգստացրեց հեգաբարո կառավարմամբ...» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Ցիցերոն», գլուխ 36)։

«Ցիցերոնը մաքրեց Կլիկիան ավազակներից» (Ալբյեխանոս Վիկտոր «Հայտնի մարդկանց մասին», գլուխ 79)։

601 «Այդ ընթացքում ժամանեց Բիբուլոսը։ Նա, ինչպես կարծում եմ, ցանկացավ ինձ հետ հավասարվել այդ դատարկ կոչումում և նույն այդ Ամանուսում էլ սկսեց հարսանիքի թխվածքաբլիթի համար դափնեպսակ փնտրել, սակայն փոխարենը կորցրեց իր ողջ առաջին կահորտը, առաջին ցենտուրիոն Ասինիա Ղեթոնասի հետ միասին, սա իր տոհմում հայտնի մի մարդ էր։ Նա կորցրեց նաև նույն կահորտի այլ ցենտուրիոնների, ինչպես նաև ռազմական տրիբուն Սեբստոս Լուցիլիոսին՝ Տիտոս Գալիոս Ցեպտիմի որդուն՝ մի հայտնի և հարուստ մարդու։ Նա իրոք անփառունակ պարտություն կրեց ինչպես ըստ Էուբյան, այնպես էլ իր անժամանակ լինելու տեսակետից» (Ցիցերոն «Նամակներ Աթոֆիկա, Տիտոս Պոմպոնիոսին 5.16»)։

«Սցիպիոնը իր թիկունքում թողեց պարթևներին, որոնք... պաշարված էին պահում Բիբուլոսին» (Յուլիոս Կեսար «Նոթեր, Զաղաքացիական պատերազմ» գիրք 3, գլուխ 31)։

«Ցիցերոնը նաև պատերազմներ էր մղում՝ փախուստի մատնելով Ամանուս լեռան շրջակայքում ապրող ավազակներին, որի համար զինվորների կողմից ինչպե՞րատոր էր հորջորջվել» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Ցիցերոն», գլուխ 36)։

602 «Մոտավորապես այդ ժամանակներում Սցիպիոնը, ըստ երևույթին Ամանուսում իր կրած պարտության համար, ինքն իրեն իմեպեռատոր հռչակեց» (Յուլիոս Կեսար, Զաղաքացիական պատերազմ» գիրք 3, գլուխ 31)։

603 «/2/ Այնուհետև, թողնելով դիկտատորական լիազորությունները, Կեսարը (Ռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Դուլիոս Կեսարը – Մ.Ֆ.) ելավ Դոմիցի և ժամանեց Բրունդիզիում, ուր դեռ առաջ հրամայել էր հավաքվել 11 լեգեոններին և ողջ հեծելազորին։ Այստեղ, սակայն, նա գտավ միայն նավերի այնքան բանակություն, որոնցով հազիվ կարող էր տեղափոխվել 15.000 լեգեոններ և 6.000 հեծյալ։ /3/ Չնեղ Պոմպեոս (Ռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Չնեոս Պոմպեոս – Մ.Ֆ.) իր տրամադրության տակ ռազմական ուժեր հավաքելու համար մի ողջ տարի ուներ և այդ ընթացքում ինքն անձամբ պատերազմ չէր վարում, դե իսկ թշնամիները ևս նրան չէին անհանգստացնում։ Նա շատ նավեր հավաքեց Ասիայից, Կիլիկիայից, Կորնիկիայից, Աթենքից, Պոնտոսից, Բյուրանիայից, Անտիոքից, Կիլիկիայից, Փյունիկիայից և Եգիպտոսից, ընդ որում իրափանգեց մեծ նավատորմ կառուցել նաև այլ վայրերում։ Բացի դրանից նա ռազմատուգանք ստաննեց Ասիայի, Անտիոքի, ինչպես նաև աթենյան հանրապետությունների բոլոր արքաների և գահատոհմերի նկատմամբ, շատ գումարներ էլ ստիպեց հռոմեական կազմակերպություններին վճարել դրանց պատկանող պրովինցիաներից։ /4/ Ինչ վերաբերվում է լեգեոններին, ապա դրանցից 9-ը կազմավորվեցին հռոմեական քաղաքացիներից, 5-ը նա իր հետ բերել էր Իտալիայից, 1 լեգեոն Կիլիկիայից էր, ընդ որում սա կազմված էր երկու լեգեոնների միավորումից և կոչվում էր «Երկվորյակ», իր կազմում ունենալով միայն վետերաններ, 1-ն էլ՝ Կրետեից ու Մակեդոնիայից, ընդ որում վերջինս ևս կազմված էր վետերաններից, որոնք նախկին գորավարները տեղակայել էին բնակվելու այս տարածքներում։ Սրանցից բացի 2 լեգեոն ծագում էին Ասիայից, որտեղ դրանք հավաքվել էին կոնսուլ Լենտուլոսի իրականացում։ Բացի դրանից Չնեոս Պոմպեոսը այս լեգեոնների վրա ցրեց նաև որպես համալրում Թեսալիայից, Բեոտիայից, Աթենիայից և Եպիրոսից հավաքված մեծ թվով մարդկանց, ինչպես նաև Անտոնիոսի ռազմիկներին։ Հիշատակված լեգեոններից զատ նա սպասում էր նաև Սցիպիոնի գլխավորությամբ Անտիոքից ժամանող ևս 2 լեգեոնների։ Այնուհետև նա սպասում էր 3.000 նետածիգների Կրետեից, ինչպես նաև 600-ական հոգի կազմող պարսատիկավորների երկու կահորտ և 7.000 հեծյալներ Լակդեմոնից, Պոնտոսից, Անտիոքից ու այլ համայնքներից։ Սրանցից, մասնավորապես, 600 գալլեր բերել էր Դեյոթարոսը (Գալլաթական թագավորության արքա Դեյոթարոս I Գալլաթացի – Մ.Ֆ.), 500 հոգի՝ Արիոնարգանեսը Կապադոկիայից (Կապադոկիայի թագավորության արքա Արիոնարգանես III-ը – Մ.Ֆ.), գրեթե այդքան էլ տվեց Կոտիսը Թրակիայից (Թրակիայի

թագավորության արքա Կոստյա Ի-ը (մ.թ.ա. 55-48) – Մ.Ֆ.), որը սրանց հետո ուղարկեց իր որդի Սադալուսին (Թրակիայի թագավորության ապագա արքա Սադալուս Ի-ին – Մ.Ֆ.), իսկ Մակեդոնիայում էլ գործում էր մի շատ բացարդ առաջնորդ Ռասկասպորոս անունով (Թրակիայի թագավորության ապագա արքա Ռասպուկոյիտոս Ի-ը – Մ.Ֆ.): Իր հերթին գալլերի և գերմանացիների 5 հարյուրյակներ կային Գաբինիոսի ալեքսանդրիական ջոկատում, բանգի սա դրանք ժամանակին որպես կայագոր թողել էր այնտեղի արքա Պոտոմետոսի (Պոտոմիսների թագավորության արքա Պոտոմետոս XIII-ի (մ.թ.ա. 51-47) – Մ.Ֆ.): տրամադրության տակ, սակայն այժմ դրանք իր նավատորմով տեղ էր հասցրել Ջնետո Պոմպետոսի որդին: Սրանցից բոլորից գատ սեփական ստորակներից և հովիվներից Ջնետո Պոմպետոսը հավաքեցրեց 800 հոգու, 300 հոգի տվեցին Տարկոնդարիոս Կաստորը (Գալլաթական տետրարխության տետրարխոս Կաստոր Ի-ը (մ.թ.ա. 64-43) – Մ.Ֆ.): Գալլ-Ռունաստանից, սրանցից մեկն անձամբ էր եկել, մյուսն ուղարկել էր որդուն: 200 հոգի Ատրիքից ուղարկել էր Կոնսագենի տիրակալ Անտիոքոսը, որը Ջնետո Պոմպետոսից մեծ պարզաւատություն էր ստացել, ընդ որում սրանց մեծ մասը հիպպոտոկստոներ, այսինքն՝ հեծյալ նետածիգներ էին: Սրանց բոլորին միավորվեցին նաև դարդաններն և բեսասները, որոնք մասամբ հանդես էին գալիս որպես վարձկաններ, իսկ մասամբ էլ հավաքագրվել էին ըստ հրամանի կամ անձնական կապերի շնորհիվ: Կային նաև մակեդոնացիներ, թեսալացիներ, ինչպես նաև այլ ցեղերի և համայնքների ներկայացուցիչներ: Ահա այս կերպ էլ հենց հավաքվեց վերևում նշված բանակությունը: /5/ Ջնետո Պոմպետոսը Թեսալիայից, Ասիայից, Եգիպտոսից, Կիտեից, Կիրանայից և այլ վայրերից հավաքեց հացի հսկայական բանակություն և, որոշած լինելով ձնեռել Դիրիխիայում, Ապոլոնիայում ու այլ ծովափնյա բաղաբներում, ողջ նավատորմը տեղակայեց այդ վայրերում, որպեսզի թույլ չտա Կեսարին անցնել ծովը... /12/ Օրիկը զբաղեցնելուց հետո Կեսարը, ժամանակ չկորցնելով, ուղղվեց Ապոլոնիա...: Ապոլոնիցիները դեսպանություն ուղարկեցին նրա մոտ և ընդունեցին նրան բաղաբում: Այս օրինակին հետևեցին բիլլիադացիները, ամանտիացիները, այլ ծովափնյա բաղաբների բնակչությունը և ընդհանրապես ողջ Եպիրոսը... /13/ Այս ամենի մասին լուրեր ստանալուց հետո Ջնետո Պոմպետոսը սկսեց վախենալ Դիրիխիայի համար և, որպեսզի ժամանակին տեղ հասնի, սկսեց շարժվել օր ու գիշեր, ընդ որում, բանի որ այդ ընթացքում օր ու գիշեր շարժվող նրա զորքում սկսեց լուր տարածվել Կեսարի գալու մասին, գորթին այնպիսի վախ պատեց, որ Եպիրոսի և հարակից վայրերի գրեթե բոլոր ռազմիկները սկսեցին թողնել դրոշները, շատերը սկսեցին գցել զենքը և, ընդհանրապես, այդ ամենն ավելի շուտ սկսեց նմանվել փախուստի, բան արշավանքի: Այն բանից հետո, սակայն, երբ Ջնետո Պոմպետոսը մոտեցավ Դիրիխիային և սրա մոտ ճամբար զարկեց, զորքում տարածված խուճապի դեմ առնելու համար առաջինը ելույթ ունեցավ Լաբինոսը ու երդվեց չքել Ջնետո Պոմպետոսին, ինչ ճակատագիր էլ, որ նրան վիճակվեց: Նմանատիպ երդում տվեցին նաև մյուս լեզատները, որոնց հետևեցին ռազմական տրիբուններն և ցենտուրիոնները, իսկ հետո էլ ի վերջո՝ ողջ զորքը: Եվ ահա, բանի որ դեպի Դիրիխիա տանող բոլոր ճանապարհներն արդեն փակ էին, Կեսարն արդեն հարկ չհամարեց առաջանալ և, ճամբար զարկելով Ապսա գետի մոտ, որն Ապոլոնիայի շրջանում էր, պատրաստվեց պաշտպանել մինչ այդ իրեն հպատակած համայնքները, սպասել Իտալիայից ժամանող լեգեոններին և ձնեռել: Նույնն արեց նաև Ջնետո Պոմպետոսը, որը, ճամբար զարկելով Ապսա գետի մոտ կողմում, սկսեց այնտեղ հավաքել իր բանակը և օժտակալ ուժերը...: Կոչ անելով իր զինվորներին համբերատար տանել առաջիկա դժվար իրերը՝ Կեսարը գիշերային արշավանքի ընթացքում միայն կարճատև դադար տվեց և առափույտյան հասավ Դիրիխիային, հենց այն պահին, երբ արդեն երևում էր Ջնետո Պոմպետոսի առաջապահը: Յենց այստեղ էլ նա անմիջապես ճամբար զարկեց... /42/ Եվ այսպես Ջնետո Պոմպետոսը կտրվեց Դիրիխիայից և, բանի որ նրա նախնական ծրագիրը տապալվեց, նա որոշեց այլ կերպ գործել: Ջնետո Պոմպետոսը ճամբար զարկեց մի բարձր վայրում, որը կոչվում էր Դետրա՝ մի վայրում, որտեղ նավերը կարող էին առանց դժվարությունից մոտենալ ափին և պաշտպանություն գտնել բամբակներից: Յենց այստեղ էլ նա հրամայեց հավաքել նավատորմի մի մասը, ինչպես նաև հացը, որը բերվել էր Ասիայից և իր կողմից զբաղեցված այլ վայրերից: Կեսարը հասկացավ, որ պատերազմը ձգձգվում է և դրա հետ միասին էլ կորցրեց նաև Իտալիայից մատակարարում ստանալու հույսը, բանի որ բոլոր ափերը մանրագին կերպով հսկվում էին պոմպեականների կողմից, իսկ Սիցիլիայում, Գալլիայում ու Իտալիայում կառուցված իր սեփական տորմիլներն էլ դեռ չէին երևում: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ նա լեգատներ Տիլիոսին և Կանուլեիոսին պարենամթերք պատրաստելու համար Եպիրոս ուղարկեց, իսկ, բանի որ այդ վայրերը իրարից բավականին հեռու էին, ապա որոշակի վայրերում հրամայեց պարենամթերքի պահեստարաններ կառուցել՝ ուստիքի անխափան մատակարարումն ապահովվելու նպատակով: Նույն կերպ էլ նա հրամայեց բռնազանձել նաև Լիսսայի բոլոր հացի պաշարները, ինչպես նաև նրանք, որոնք գտնվում էին պալիթների մոտ և այլ ամրացված կետերում, սակայն այս ամենը քիչ եղավ, բանի որ տեղանքին ինքնին այստեղ աղբատ էր, լեռնոտ ու բնակչությունը մեծ մասամբ սնվում էր հաց ներմուծելով: Մյուս կողմից էլ, բանի որ Ջնետո Պոմպետոսը կանխատեսել էր այդ ամենը, մինչ այդ պալիթների երկրից թալանի համար իր գորթին էր հանձնել: Արդյունքում՝ սրանց բոլոր տները խուզարկվել էին և հացի բոլոր պաշարները հեծելագործ հավաքել էր նրա մոտ: /43/ Յաշվի առնելով այս ամենը՝ Կեսարը որոշում ընդունեց, որը բխում էր տեղանքի առանձնահատկություններից: Ջնետո Պոմպետոսի ճամբարի շուրջը շատ բարձր ու զառիթափ բլրակներ կային: Եվ ահա Կեսարն ամենից առաջ իր ռազմական ուժերով զբաղեցրեց դրանք և այնտեղ ամրություններ կառուցեց: Այնուհետև, ելնելով ամեն մի կետի բնական առանձնահատկություններից, նա բոլոր այդ դիրքերն իրեն միացրեց ամրություններով և այս կերպ փակեց Ջնետո Պոմպետոսին՝ ընդ որում եռակի նպատակ ունենալով: Իրոք, ամենից առաջ, բանի որ նա ինքը քիչ պարենամթերք ուներ, իսկ Ջնետո Պոմպետոսն էլ ուժեղ էր հեծելագործ, անհրաժեշտ էր հնարավորինս քիչ վտանգի ենթարկվելով ապահովել զորքի պարենամթերքը և հացի մատակարարումը, երկրորդ՝ կարևոր էր կտրել Ջնետո Պոմպետոսին պարենամթերքից ու նրա հեծելագործ բացարձակապես անօգուտ դարձնել և ի վերջո, որանով այն մեծ հեղինակությունը, որը Ջնետո Պոմպետոսը վայելում էր օտար ժողովուրդների մոտ, ակնհայտորեն կասասնվեր ու կթուլանար, եթե ողջ աշխարհով լուր տարածվեր, թե Ջնետո Պոմպետոսը շրջապատվել է Կեսարի կողմից և չի համարձակվում մարտի մեջ մտնել: /44/ Իր հերթին Ջնետո Պոմպետոսը չէր ուզում թողնել ծովն և Դիրիխիան, բանի որ նա հենց այնտեղ էր կուտակել իր բոլոր ռազմական պաշարները, հարձակողական ու պաշտպանողական գեներալներ և նետողական մեքենաները, ինչպես նաև հենց այստեղ էր, որ նա նավերով ապահովվում էր զորքին: Դրա հետ միասին էլ, սակայն, նա ի վիճակի չէր խանգարել Կեսարի ամրաշինական աշխատանքներին այլ կերպ, բան վճռական ճակատամարտի մեջ մտնելով, մի բան, որն այդ պահին նա հնարավոր չէր համարում: Արդյունքում, ահա, Ջնետո Պոմպետոսը համար պատերազմը վարելու միակ ձևը մնաց այն, որ նա, գրավելով ինչքան հնարավոր է շատ բլուրներ, իր ջոկատներով տիրի հնարավորինս լայն տարածության և ստիպի Կեսարի ուժերին ցրվել: Արդյունքում՝ նա ինքը 15 մղոն ձգվող տարածության ընդգրկող տարածքում կառուցեց 24 դիրք և այստեղ իր համար պարենամթերք էր ձեռք բերում, ընդ որում այս տարածության մեջ շատ ցանած դաշտեր կային, որտեղից էլ հենց նա սկզբնական շրջանում իր կենդանիների համար անասնակեր էր հայայայում: Եվ ահա, ինչպես նաև զորքն ամբողջ ամրություններ կառուցելու միջոցով բոլոր միջոցները ձեռք էին առնում, որ Ջնետոպոմպետականները մեզ վրա թիկունքից չհարձակվեն, այնպես էլ նրանք իրենց օդակի ներքին շրջանում ամրություններ էին կառուցում, որպեսզի մենք չկարողանանք որևէ տեղից ներս թափանցել և շրջանցել թիկունքից: Նրանց աշխատանքներն, սակայն, ավելի հաջող էին ընթացում, բան մերը, բանի որ նրանք ավելի շատ զինվորներ ունեին, իսկ նրանց բաժին հասնող օդակի ներքին մասն էլ ավելի փոքր էր այն տարածությունից, որը ամրություններ կառուցելու համար բաժին էր հասել Կեսարի զինվորներին: Ջնետո Պոմպետոսն ինքն էլ, ընդհանրապես ասած, չէր ցանկանում իր բոլոր ռազմուժերը ծախսել Կեսարի աշխատանքներին ընդդիմանալու համար և խուսափում էր գլխավոր ճակատամարտից, բայց այնուհանդերձ հարմար առիթի դեպքում ուղարկում էր իր նետածիգներին ու պարաստիկավորներին, որոնցից, ի դեպ ասած, նա շատ ուներ: Մեր զինվորներից շատերը վերքեր էին ստանում և արդյունքում նրանք այն աստիճանի սկսեցին վախենալ թշվառական նետերից, որ իրենց համար շորերի կտրտանքներից ու նման այլ բաներից մորթիների պես բաներ էին հավաքում, որ պաշտպանվեն նետերից: /45/ Երկու կողմերն էլ շատ ջանքեր էին թափում գերիշխող դիրքեր գրավելու համար: Կեսարն ուզում էր ինչքան հնարավոր է սերմնել օդակը Ջնետո Պոմպետոսի շուրջը, իսկ սա էլ ձգտում էր ինչքան հնարավոր է շատ բլուրներ զբաղեցնել հնարավորինս մեծ տարածության վրա: Այս պատճառով հաճախ ընդհարումներ էին լինում: Այսպես, երբ Կեսարի IX լեգեոնը զբաղեցրեց մի բարձունք և սկսեց ամրացնել այն, Ջնետո Պոմպետոսը իր հերթին հակառակ կողմից դիրքեր գրավեց ու սկսեց խանգարել նրանց աշխատանքներին: Եվ ահա, բանի որ մեր բարձունքին հնարավոր էր մոտենալ միայն նրա կողմից, Ջնետո Պոմպետոսն ամենից առաջ այդ վայրի շուրջը նետածիգներ ու պարաստիկավորներ տեղակայեց, իսկ հետո էլ առաջ ուղարկեց նետողական մեքենաների մեծ բանակություն և այս կերպ սկսեց խանգարել մեր ամրաշինական աշխատանքներին: Մեզ համար հեշտ չէր հետ մղել այդ հարվածները և միաժամանակ նաև աշխատել: Յաշվի առնելով այն, որ մեզ բոլոր կողմերից հարվածում էին, Կեսարը հրամայեց նահանջել և թողնել այդ բլուրը: Նահանջն իրականացվում էր մի գառիթափ լանջով, ընդ որում անմիջապես էլ Ջնետոպոմպետականները սկսեցին կատաղորեն հետանալ մեզ, բանի որ նրանց սկսեց թվալ, թե մենք նահանջում ենք վախից: Անում են, որ Ջնետո Պոմպետոսը պարծենում էր, որ շրջապատողները կարող են իրեն բացարձակապես անպետք մի գորավար համարել, եթե անխոհեմ կերպով զբաղեցված այդ վայրից հիշատակված լեգեոնը կարողանա նահանջն իրականացնել առանց լուրջ կորուստների: /46/ Անհանգստանալով յուրաքանչյուր բարեհաջող նահանջի համար՝ Կեսարը հրամայեց բլրակի ծայրին մոտեցնել ծղոտների խրճետ և դրանք շարել հակառակորդի դիմաց: Մինչ այդ դրանք բերվել էին, որպեսզի դրանց հետևում համապատասխան խորություն խանդակ փորեն և այդ վայրը, ըստ հնարավորինս բոլոր կողմերից անառիկ դարձնեն, ընդ որում հարմար վայրերում նա տեղակայել էր պարաստիկավորներին, որոնք պետք է պաշտպանեին մերոնց, բայց հիմա, երբ հրաման եկավ լեգեոնը հետ բաշել, իսկ Ջնետոպոմպետականներն էլ ավելի հանդուգն ու համարձակ սկսեց ճնշել մերոնց, Ջնետոպոմպետականները ի վերջո

մոտեցան այդ խրճերին, որոնք տեղակայված էին պաշտպանության համար, և դրանք խանդավառ նետեցին, որպեսզի հեշտացնեն իրենց անցումը դրա վրայով: Երբ Կեսարը նկատեց այդ, նա սկսեց անհամազուտակալ, որ այդ նահանջը կարող է որպես պարտություն և փախուստ ընկալվել ու ավելի մեծացնել իր կորուստները: Դրա համար էլ նա հրամայեց լեգեոնի հրամանատար Անտոնիոսին (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության ապագա եռապետ Մարկոս Անտոնիոսին – Մ.Յ.**) մոտավորապես ճանապարհի կեսին ոգևորել ռազմիկներին, նրանց շեփորով ազդարարան տալ և հարձակում գործել հակառակորդի վրա: IX լեգեոնի ռազմիկներն, ահա, հանկարծ միասնաբար սկսեցին տեգել նետել, որից հետո նույն կերպ միասնաբար էլ բլուրն ի վար հակահարձակման գնացին՝ բուն կերպով բռնելով գնետապումետականներին և ստիպելով նրանց թիկունք դարձնել, ընդ որում վերջիններիս նահանջը դժվարանում էր գետնին ցրված խոտերի խրճերի ու սրածայր փայտերի, ինչպես նաև այն փոսերի պատճառով, որոնց նրանք հանդիպում էին: Ինչ վերաբերվում է մերոնց, ապա սրանք լիովին կարող էին գոհանալ առանց մեծ կորուստների նահանջելով և արդյունքում նրանք լիովին բարեհաջող վերադարձան իրենց ճամբար՝ կոտորելով շատ թշնամիների, իսկ այդ ընթացքում կորցնելով միայն 5 հոգու: Այս ամենից հետո մերոնք այս կողմից ևս մի բանի բյուրակներ զբաղեցրին և ավարտին հասցրին ամրաշինական աշխատանքները: /47/ Դա մի նոր և ռազմական գործողությունների վարման անսովոր եղանակ էր ինչպես դիրքերի հսկայական ձգվածության, ամրաշինական աշխատանքների իրականացման ու շրջափակման համակարգի կազմման, այնպես էլ այլ պատճառներով: Իրոք, սովորաբար փորձում են շրջափակել թշնամուն օղակում, երբ վերջինս իրար է խառնված, թուլացած է, հարթված է մարտում կամ այլ կերպ գցած է լինում ոգին, իսկ այս դեպքում իրենք՝ պաշարյալները, տիրապետում էին հեծյալ ու հետևակ ուժերի գերակշռությամբ, ընդ որում, եթե շրջափակման նպատակը սովորաբար կայանում է այն բանում, որ կարեն հակառակորդին պարենավորումից, ապա այս պարագայում Կեսարն իր ավելի փոքրաթիվ զորքով շրջափակել էր չթուլացած և թարմ մի բանակի, որն ամեն տեսակի պարենավթերթի առատություն էր վայելում, քանզի ամեն օր տարբեր տեղերից պարենավթերթով բարձրված շատ նավեր էին ժամանում և, ինչ քանի էլ, որ վչեր, նրա համար մի որևէ ուղղությամբ հարմար էր լողալու տեսակետից: Սրան հակառակ, ինքը՝ Կեսարը, գտնվում էր շատ նեղ վիճակում, քանի որ շրջակայքի ողջ հացն արդեն կերվել էր: Չնայած դրան, սակայն, ռազմիկները կարիքը տանում էին զարմանալի համբերությամբ, քանի որ նրանք հիշում էին, թե ինչ աստիճանի էին տառապել նախորդ տարի Իսպանիայում, սակայն իրենց ջանքերի և դիմացկունության շնորհիվ ավարտին էին հասցրել այդ ծանր պատերազմը, հիշում էին Ալեգիայի տակ իրենց կրած մեծ կարիքը, ավելի մեծ կարիքը Ալաբիկի տակ ու այն, որ բոլոր այս դեպքերում էլ իրենք ի վերջո հաղթանակ են տարել, այն էլ ամենահզոր ժողովուրդների նկատմամբ: Եվ ահա նրանք չէին հրաժարվում իրենց տրվող ոչ գարուց, ոչ էլ այլ պտուղներից և շատ էին գնահատում այն ամար եղջերաների անասուններին, որ հաջողվում էր ձեռք բերել Եպիրոսից: /48/ Պետք է ասել նաև, որ նրանք մի հատուկ արմատիք գտան, որը կոչվում էր «խառա»: Ահա, ուրեմն, այս արմատիքը նրանք խառնում էին կաթի հետ և այն շատ լավ հագեցնում էր սովը: Այդ արմատիքից նրանք շատ ունեին, դրանից հացի պես մի բան էին թխում և, երբ խոսակցություններում գնետապումետականները մերոնց դեմքին էին չարտում սովահարության պարագան, ապա նրանք էլ սրանց վրա էին շարտում այդ հացանման բաները, որպեսզի զսպեն դրանց գոռոզ Պոնուները: /49/ Յարկ է լեշել նաև, որ արդեն սկսում էր հասնել ցորենը և այս հույսն իսկ վստահություն էր ներշնչում, որ շուտով դրանից շատ կլինի: Հաճախ պահակակետերում էլ կարելի էր խոսակցություններ լսել, որ ռազմիկները պատրաստ են ավելի շուտ սնվել նույնիսկ ծառերի կեղևներով, քան բաց թողնել ձեռքից զնետս Պոնուսին, ընդ որում նրանց հաճելի էր դասալիքներից լսել, որ գնետապումետականները ձիերին դեռ ինչ-որ կերպ կարողանում են կերակրել, այն պարագայում, երբ մնացած գունակային բոլոր կենդանիներն արդեն կործանվել են, իսկ մարդիկ էլ հիվանդանում են իրենց զբաղեցրած տեղանքի նեղությունից, շատ դիակների արձակած ծանր հոտից և ամենաօրայն աշխատանքին անսովոր լինելուց, սակայն ամենածանր՝ ջրի պակասից: Իրոք, Կեսարը մինչ այդ հրամայել էր մի կողմ ուղղել բոլոր գետերն և գետակները, որոնք ծովն էին թափվում, կամ էլ՝ դրանք մեծ ջրամբարներով պատել, իսկ քանի որ տեղանքը լեռնոտ էր, ապա դրանց հունները հեշտ էր փակել հենց միայն հող լցնելով, այնպես որ ջուրը կանգնում էր: Ահա այս կերպ գնետապումետականները, արդեն դրված անհրաժեշտությունից, ստիպված էին ցածր վայրեր փնտրել ձառնող տեղանքներում և, այս աշխատանքը գումարելով այլ աշխատանքներին, ջրիկները փորել, որոնք սակայն շատ հեռու էին հիմնական դիրքերից ու շոգ եղանակին արագորեն չորանում էին: Դրան հակառակ, Կեսարի զորքը առողջ էր և շատ հարուստ էր ջրով, ինչպես նաև բոլոր այլ տեսակի ուտելիքով, բացառությամբ հացի: Ընդհանրապես երևում էր, որ օրըստօրե վիճակն ավելի էր լավանում, իսկ հաջորդ հասնելուն զուգընթաց էլ մեծանում էր հույսը: /50/ Պատերազմի ահա այս անսովոր տեսքի պարագայում երկու կողմերն էլ այն վարելու նորանոր միջոցներ էին հնարում: Այսպես՝ օրինակ, երբ գնետապումետականները նկատում էին ամրությունների մոտ վառված կրակի կողքին գիշերը կանգնած պահակայիններին, նրանք բոլորն անկապտ մոտենում էին և միանգամից նետերի ամպ արձակում, որից հետո վերադառնում էին յուրայինների մոտ: Դրան մերոնք պատասխանեցին այն բանով, որ կրակը վառում էին մի վայրում, իսկ հսկողությունն իրականացնում մեկ այլ տեղ... (այստեղից տեսնո՞ւնք ընդհատվում է, սակայն բաց թողնված հատվածը կարելի է որոշակիորեն վերականգնել և այնտեղ պատմվում է Դիրիխիայի վրա Կեսարի անհաջող հարձակման մասին – Մ.Յ.): /51/ Այդ ընթացքում Սուլլան, որին Կեսարն իր հեռանկարից հետո նշանակել էր ճամբարի հրամանատար, երբ լուր տարած, որ VI լեգեոնի կահորտներից մեկի վրա հարձակվում է եղել, երկու լեգեոններով օգնության հասավ և գնետապումետականներն առանց դժվարությամբ հետ մղվեցին, ընդ որում նրանք չդիմացան մեր հարձակման նույնիսկ տեսքին, իսկ, հենց որ առաջիններից ոմանք տապալվեցին, մյուսները դիմեցին փախուստի և մաքրեցին դիրքը: Այն բանից հետո, սակայն, երբ մերոնցից ոմանք դիրքեցին հետապնդել նրանց, Սուլլան բոլորին հետ կանչեց, որ շատ չհեռանան: Մեծամասնությունը մտածում է, որ, եթե Սուլլան ցանկանար ավելի եռանդով հետապնդել թշնամիներին, այդ օրը պատերազմն իր ավարտը կգտներ, սակայն նրա գործողությունները մեր կարծիքով չպետք է բնութագրվեն և, մի բան է լեգալ, իսկ մեկ այլ բան՝ զորավարը, ու, եթե առաջինը պետք է ամեն ինչում հետևի իրամանին, ապա միայն երկրորդն է, որ կարող է որոշում ընդունել ըստ հանգամանքների դասավորվածության: Եվ ահա Սուլլան, Կեսարի կողմից թողնված լինելով ճամբարում, չցանկացավ գլխավոր ճակատամարտի մեջ մտնել, որը կարող էր վատ ավարտ ունենալ, մասնավորապես այդ դեպքում էլ կասեին, թե նա իրեն գլխավոր հրամանատարի լիազորություններ է վերապահել: Ամեն դեպքում, սակայն, այս ամենի արդյունքում գնետապումետականներին նահանգի ժամանակ շատ դժվարություններ հարուցվեցին, քանի որ, անհարմար մի վայրից առաջ անցնելով, նրանք կանգ առան ամենավերևում և այժմ պետք է վախենային, որ զառիթափ լանջով ներքև գնալիս մերոնք վերևից կհարվածեին, ընդ որում արևը մայր մտնելուն քիչ ժամանակ էր մնում, այնպես որ հույս չկար մինչև արևը մայր մտնելը գործը վերջացնել մարտով: Արդյունքում՝ զնետս Պոնուսը ստիպված էր հանգամանքների ազդեցության տակ մի չնայատեսված որոշում ընդունել և զբաղեցնել մի բլուր, որը այնքան էր հեռու մեր դիրքերից, որ նրան չէին կարողանում հասնել նետողական մեքենաներից արձակվող ներ հարվածները: Ահա հենց այս դիրքում էլ նա կանգ առավ, ամրացրեց այն և պահեց այնտեղ իր զորքը: /52/ Բացի այս պետք է լեշել նաև, որ միաժամանակ երկու տարբեր վայրերում երկու ճակատամարտեր էին տեղի ունենում, քանի որ զնետս Պոնուսը, որպեսզի չեղի Կեսարի ուժերին և խանգարի մոտակա դիրքերից օգնության հասնելը, մի քանի դիրքերի վրա միաժամանակ էր հարձակում գործել: Ահա, ուրեմն, մի տեղում Վոլպգիոս Տուլլոսը երեք կահորտներով դիմացավ մի ողջ լեգեոնի հարձականքը և նույնիսկ հետ չարտեց սրան իր զբաղեցրած դիրքերից, իսկ մեկ այլ տեղ էլ ամրություններից դուրս եկած գերմանացիները շատ թշնամիների կոտորեցին և բարեհաջող վերադարձան յուրայինների մոտ: /53/ Մեկ օրում տեղի ունեցած վեց ճակատամարտերում, որոնցից երեքը տեղի ունեցան Դիրիխիայի մոտ, իսկ երեքը՝ ամրությունների, ինչպես ընդհանուր հաշվարկի ժամանակ պարզվեց, ընկան 2.000 գնետապումետականներ, ընդ որում նրանցից շատերը ցենտուրիոններ կամ կամավոր վետերաններ էին, սրանց մեջ էր նաև Անիայի նախկին պրետոր Լուցիոս Ֆլակուսի որդին, իսկ թշնամու դրոշներից էլ ձեռք գցվեց վեցը: Բոլոր այդ ճակատամարտերում մեր կորուստները չէին գերազանցում 20 հոգին, սակայն նույն այդ դիրքում մեր բոլոր զինվորները առանց բացառության վերքեր ստացան, իսկ VIII կահորտի չորս ցենտուրիոններ էլ կորցրին տեսողությունը: Իրոք, երբ մեր զինվորները ցանկացած Կեսարի մոտ նկարագրել իրենց ջանքերի աստիճանը և վտանգի չափը, ապա ասացին, որ, ըստ իրենց հաշվարկների, այդ դիրքերի վրա թափվել են մոտ 30.000 նետեր, ընդ որում Կեսարի մոտ հասցված ցենտուրիոն Սավայի վրա 120 անցք գտնվեց: Սրան, որպես պարզ և իր վարքագծի համար, քանի որ հենց նրան էր այդ դիրքը պարտական իր փրկության համար, Կեսարը պարգևատրեց 2.000 սենտուրիոնայով և ութերորդ աստիճանից փոխարդեց առաջին, իսկ կահորտի էլ որպես հավելավճար հաց, հագուստ, պարենավթերթ ու ռազմական տարբերանքներ ստացավ: /54/ Գիշերվա ընթացքում զնետս Պոնուսը նոր ամրություններ ավելացրեց, իսկ հետո էլ աշտարակներ կառուցեց և, երբ դրանց բարձրությունը հասավ 15 ոտնաչափի, ճամբարն ուղղված կողմը ծածկելով պատեց: Զինգ օր անց նա, օգտվելով երկրորդ մուրճ գիշերվանից, ճամբարի դարպասները փակեց պահակակետերով և երրորդ պահակափոխի սկզբում դուրս հանեց զորքերն ու վերադարձավ նախկին դիրքեր: /56/ Յաջորդ բոլոր օրերին Կեսարը մարտական կարգով դուրս էր հանում զորքը հարթավայր, այն դեպքի համար, որ զնետս Պոնուսը, հնարավոր է, վճռական ճակատամարտ տալու որոշում ընդունած լինի: Այդ նպատակով նա լեգեոնները մոտեցնում էր ընդհուպ մինչև զնետս Պոնուսի ճամբարին, իսկ նրա առաջին գիծն էլ միայն այնքան էր հեռու մնում թշնամու դիրքերից, որ նրան հազվել չէին հասնում նետողական մեքենաներից արձակվող արկերը: Իր հերթին, սակայն, զնետս Պոնուսը, որպեսզի պահպանի իր հեղինակությունն և փառքը, զորքը դնում էր պարսպի դիմաց այնպես, որ նրա երրորդ շարքը հարում էր վերջինիս, սակայն այն մնում էր պարսպի վրայից արձակվող հարվածների պաշտպանության տակ: /58/ Որպեսզի առավել հաստատ կերպով ասիմանափակի զնետս Պոնուսի հեծելազորի գործողությունները Դիրիխիայի տակ, Կեսարը ամրություններով պատեց երկու ամենանեղ ճանապարհները, որոնց մասին

մենք խոսել ենք, և այստեղ երկու դիրքեր կառուցեց: Իր հերթին զենոս Պոմպեոսը, նկատելով իր հեծելազորի գործողության անհաջողությունը, մի քանի օր անց դրանք իր նավերով կրկին ամրությունից ներս բերեց, ընդ որում անասանների պակասն այն աստիճանի էր հասել, որ ձերեր կերակրվում էին ծառերի տերևներով ու երիտասարդ փշերի աղացած արմատներով: Հացը, որն աճում էր դաշտերում, ևս վաղուց կերվել էր և ահա կարիք առաջացավ անասանները ծովափին ճանապարհով տեղ հասցնել հեռավոր Կորնիկայից և Ակարնիայից, իսկ, քանի որ այն այնուհանդերձ շատ քիչ էր, ապա գարին խառնում էին ծառերի տերևների ու երիտասարդ փշերի աղացած արմատներին և այս կերպ գոնե մի կերպ պահում էին հեծելազորը: Այն բանից հետո, սակայն, երբ սրանք ևս լիովին սպառվեցին և սկսեցին չհերիքել նույնիսկ ծառերի տերևները, զենոս Պոմպեոսը որոշեց արտագրոհ իրականացնել: /62/ զենոս Պոմպեոսը, ինչպես արդեն ասվեց, որոշել էր արտագրոհ իրականացնել, իսկ այժմ էլ, երբ ստացավ այդ լուրերը, հրամայեց զինվորներին իրար հյուսված սաղավարտափնջերից կապոցներ պատրաստել և դրանք պատրաստել խանդակները լցնելիս կիրառելու համար: Երբ ամեն ինչ պատրաստ էր, նա գիշերը նավերն և թիսնավները բարձեց մեծ քանակի թեթևազեններ ու նետամիզներ և կեպզիներին դրանք գլխավոր ճամբարից փոխադրեց XVI կահորտի դիրքերը՝ ուղղելով սրանց ամրությունների այն մասի դեմ, որը հասնում էր ծովին ու ամենահեռուն էր Կեսարի ճամբարից: Այստեղ նա նաև ուղարկեց նավերը, որոնք ինչպես նշվում է, լցված էին խանդակները լցնելու համար նախատեսված նյութերով ու թեթևազեն զինվորներով, ինչպես նաև նավեր, որոնք հատուկ հրամաններ էին տալիս Դիրիխիս: Այդ ամրությունների մոտ, ըստ Կեսարի հրահանգի, IX լեգեոնով տեղակայված էր բվետտոր Լենտուլոս Մարցելինոսը, իսկ, քանի որ նա հիվանդ էր, ապա Կեսարը, որպես նրան օգնական, ուղարկել էր Փուլպիոս Պոտոմոսին: /63/ Այնտեղ դեպի թշնամին տարածվող 15 ոտնաչափ լայնության խանդակ կար և 10 ոտնաչափ բարձրությամբ էլ պարիսպ, որը նույն այդ լայնությանը հողաթունք ուներ: Միանգամ 600 քայլ այն կողմ մեկ այլ պարիսպ կար, մի քիչ ցածր նախորդից, որն ուղղված էր մյուս կողմը, քանի որ անհանգստություն կար, որ մերոնց կարող են շրջապատում իրականացնել նաև ծովի կողմից, ահա թե ինչու էր Կեսարը հրամայել երկու կողմերից պարիսպներ կառուցել: Աշխատանքների համատեղ իրականացումը, սակայն, չնայած դրանց անընդհատությանը, թույլ չտվեցին այդ օրերի ընթացքում ավարտին հասցնել աշխատանքներն ամրությունների այդ հատվածի վրա, ամրություններ, որոնց ընդհանուր պարագծերը կազմում էր 17 մղոն: Ահա, ուրեմն, հենց այս պատճառով էր, որ Կեսարը չէր հասցրել ավարտին հասցնել ծովի կողմն ուղղված զուգահեռ պարիսպն ու այն միացնել մնացած ամրություններին: Սա հայտնի էր դարձել զենոս Պոմպեոսին մի դասայից պարբերաբար կողմից և մեծ դժբախտության պատճառ դարձավ: Իրոք, հենց որ IX լեգեոնի երկու կահորտները պահակային ծառայություն իրականացնելու համար մոտեցան ծովին, հանկարծ լուսաբացին զենոս Պոմպեոսի զինվորները, շրջանցելով նրանց ծովի կողմից, սկսեցին նիզակների հարվածներ հասցնել և լցնել խանդակները: Միաժամանակ էլ նաև սրանք աստիճաններ դրեցին և սկսեցին ահաբեկել պաշտպաններին նետողական մեքենաների հարվածներով ու ամեն տեսակի արկերով, ընդ որում ի վերջո չպետք է աչքաթող անել նաև այն, որ շուրջըլորը տարատեսակ հեռավար տարրեր կային: Ինչ վերաբերվում է բարերին՝ մեր զինվորներին մնացած այդ միակ գեներին, ապա սրանցից էլ նրանց պաշտպանում էին իրար հյուսված սաղավարտափնջերը: Ահա այս կերպ մերոնց ամեն ձևով ճնշում էին և նրանք նվազությանը էին դիմանում: Այդ ժամանակ, ահա, թշնամին նկատեց ամրության վերևում նկարագրված անկատարությունը և, ափ իջնելով նավերից, երկու պարիսպների արանքով թիկունքից հարձակում գործեց մերոնց վրա, այնտեղ, որտեղ դրանք ավարտված էին: Նրանք դուրս մղեցին մերոնց ամրությունից և ստիպեցին փախչել: /64/ Այդ անակնկալ հարձակման մասին լուրը ստանալուն պես Մարցելինոսը ճամբարից որպես օգնություն հանեց իր կահորտները, սակայն սրանք, նկատելով փախչողներին, ոչ միայն չկարողացան սրանց ոգևորել իրենց գալով, այլև հենց իրենք էլ չդիմացան թշնամու հարձակմանը: Ընդհանուրապես պետք է նշել, որ հետագա բոլոր ուղարկված օժանդակությունները վարակվում էին հանընդհանուր խուճապով և միայն մեծացնում էին խառնակությունը և վտանգը, իսկ հենց իր՝ ամրողական մեծապարսպներն էլ, դժվարացնում էր նահանգը: Այս խառնաշփոթի մեջ, երբ արծակիի զինվորը ծանր վիրավորվեց և սկսեց կորցնել ուժերը, նա գրչեց, թե ես այսքան տարի հավատարիմ ծառայել եմ Կեսարին ու բարեխղճորեն պահպանել այս արժիվը, արդ հիմա, մահվանիցս առաջ, այն վերադարձնում եմ Կեսարին և կոչ եմ անում ձեզ թույլ չալլ ռազմական խայտառակությունը, ինչը մինչ այս երբեք չի հանդիպել նրա գործում, ու թող այդ արժիվը հասցնեն նրան առանց որևէ վնասի: Ահա այս պատահականության շնորհիվ արժիվը փրկվեց, այն չկասեց, երբ 1 կահորտի բոլոր ցենտուրիոնները, բացառությամբ պրինցիպների ցենտուրիոնի, կոտորվեցին: /65/ Մերոնց կոտորելով՝ զենոսպոմպեոսականներն արդեն մոտենում էին Մարցելինոսի ճամբարին, ինչը ոչ քիչ վախ ազդեց նաև մեր մնացած կահորտների վրա, սակայն միաժամանակ նաև երևում էր, որ Անտոնիոսը, որը զբաղեցրել էր այդ ամրությանն ամենամոտիկ կետը և ստացել էր լուրն այդ հարձակման մասին, արդեն 12 կահորտներով իջնում է հարթավայր: Նրա մոտենալը կանգնեցրեց զենոսպոմպեոսականների, ոգևորեց մերոնց և ահա նրանք այդ մեծ խուճապից հետո ուշքի եկան: Մի քիչ անց մի քանի կահորտներով, որոնք նա վերցրել էր այլ դիրքերից, այստեղ հայտնվեց նաև Կեսարը, քանի որ վերջերս մշակված սովորության համաձայն նրան մի դիրքից մյուսը ծիսով ազդանշան էին տալիս: Եվ այսպես Կեսարը իմացավ կրած վնասի մասին և ուշադրություն դարձրեց այն հանգամանքի վրա, որ զենոս Պոմպեոսը ճեղքել է իր ամրություններն ու ամրացված ճամբար է զարկում ծովափին՝ նպատակ ունենալով առանց որևէ խոչընդոտի անասաններ հայթայթել և կապ պահպանել իր նավերի հետ: Սա հաշվի առնելով, ահա, Կեսարը հրաժարվեց իր նախկին ծրագրից, որի ի կատար ածումը չէր հաջողվել, և հրամայեց ամրանալ զենոս Պոմպեոսի մոտ: /66/ Այս աշխատանքներն ավարտելուց հետո հետախույզները հայտնեցին Կեսարին, որ թշնամին տեղաշարժում է մի քանի կահորտ, արտաքինից գրեթե մի ողջ լեգեոն, դեպի անտառից անդին տեղակայված հին ճամբար, իսկ վերջինիս դիրքն այսպիսին էր: Նախկին օրերին այնտեղ ճամբար էր զարկել Կեսարի IX լեգեոնը, որը, ինչպես վերևում նշվել էր, նետով էր գնետալուսպետականների վրա և, ինչպես վերևում ասվեց, սկսել էր ամեն կողմից շրջապատել նրանց ամրություններով: Այս ճամբարը հարում էր մի ինչ-որ անտառի, որը հեռու էր ծովից ընդամենը ոչ ավել, քան 300 քայլ: Այնուհետև Կեսարը, հաշվի առնելով որոշ հանգամանքներ, փոխեց իր ծրագիրը և ճամբարը մի քիչ հեռու տեղափոխեց այդ վայրից: Մի քանի օր անց այդ լքված ճամբարը զբաղեցրեց զենոս Պոմպեոսը, սակայն, քանի որ նա նկատի ուներ այնտեղ մի քանի լեգեոններ տեղակայել, ապա, իրեն պահելով ներքին պարսպաշրջանը, նա մի ավելի լայն ամրություն կառուցեց դրսից: Այս կեպ, ահա, այդ փոքրիկ ճամբարը, առնչվելով ավելի մեծի մեջ, այն ամրության և նույնիսկ ամրոցի պես մի բան դարձավ: Նույն կերպ նաև ձախ անկյունից ընդհուպ մինչև գետը մի ամրություն կառուցվեց 400 քայլ երկարությամբ, որպեսզի զինվորները կարողանան առանց որևէ վտանգի ենթարկվելով գնալ ջրի հետևից: զենոս Պոմպեոսը, սակայն, որոշ հանգամանքներ հաշվի առնելով, որոնք ես անհրաժեշտ չեմ գտնում հիշատակել, փոխեց իր նախնական ծրագիրը ու թողեց նաև այս ճամբարը: Այս կերպ ահա, մի քանի օր այս ճամբարը այսպես դատարկ մնաց, իսկ նրա ամրությունները լրիվ անվնաս էին: /67/ Հետախույզները հայտնեցին Կեսարին, որ այնտեղ իր դիրքերից հետ միասին մի լեգեոն է ժամանել: Այս հաղորդումը հաստատվում էր նաև դիտարկումներով, որոնք արվել էին մի քանի ավելի վեր տարածվող դիրքերից: Այս վայրը գտնվում էր զենոս Պոմպեոսի նոր ճամբարից 500 քայլ հեռավորության վրա: Կեսարը, ինչպես ունենալով ոչնչացնել այդ լեգեոնը և ցանկանալով փոխհատուցել այն օրն իր կրած վնասը, հողային աշխատանքներն իրականացնելու համար թողեց երկու կահորտ, որոնք պետք է ձևացնեին, թե զբաղված էին ամրության վրա աշխատելով, իսկ ինքն էլ զենոս Պոմպեոսի և նրա այն փոքր ճամբարի դեմ հանում մնացած 33 կահորտները՝ շարված երկու գծով: Այս կահորտների մեջ էր նաև IX լեգեոնը, որը շատ ցենտուրիոններ էր կորցրել և քանակապես նվազել էր: Ահա սա հաշվի առնելով վերջինս ինչպես հնարավոր է աննկատ շարժվեց հակառակ ուղղությամբ և սկզբում չփխալվեց իր ենթադրություններում, քանզի, ժամանելով ավելի շուտ, քան զենոս Պոմպեոսը կարողացավ նկատել, չնայած ճամբարային ուժեղ ամրություններին, ձախ թևից, որտեղ գտնվում էր ինքը, ուժեղ հարձակում գործեց զենոսպոմպեոսականների վրա և դուրս բերեց նրանց պարսպի վրայից: ճամբարի դարպասի դիմաց սուր փայտերից կազմված մի պատնեշ կար: Այստեղ, ահա, կարճ մի ժամանակահատվածում մարտ ընթացավ, երբ մերոնք փորձում էին ներս թափանցել, իսկ հակառակորդներն էլ՝ խանգարել մերոնց, ընդ որում հատկապես համառ դիմադրություն ցույց տվեց Պուլիոնոսը, որի շնորհիվ, ինչպես արդեն նշել եմ, դավաճանվել էր Գայոս Անտոնիոսի գործը: Այնուհանդերձ մերոնց բաջությունը առավելության հասավ և մերոնք, ոչնչացնելով պատնեշը, սկզբում ներխուժեցին գլխավոր ճամբար, իսկ հետո՝ սրա ներսում գտնվող ամրությունը, որտեղ պատասպարվել էր ջարդված լեգեոնը: Հենց այստեղ էլ կոտորվեցին մի քանի դիմադրողներ: /68/ Ծակառագիծը, սակայն, որն այդքան հզոր է մարդկային գործերում ու հատկապես պատերազմում, հաճախ չնչին պատահականությունների պատճառով փոփոխական է լինում և այդպես եղավ նաև այս անգամ: Կեսարական աջ թևի կահորտները, առաջանալով անձանթ վայրով և փնտրելով դարպասները՝ հասան մինչև այն ամրությունը, որն, ինչպես նշել ենք, ճամբարից ձգվում է դեպի ծովը: Նրանք սա ընդունեցին որպես բուն ճամբարի ամրություն և, նկատելով, որ այն միանում է գետին, բանդեցին այն ու, քանի որ պաշտպաններ չկային, ներս խուժեցին: Սրանց հետևեց նաև մեր հեծելազորը: /69/ Այդ ընթացքում զենոս Պոմպեոսը, իմանալով այդ մասին և օգտվելով ժամանակի զգալի շահումից, ինչպե՞ս լեգեոններ աշխատանքներից հանեց և տարավ յուրայիններին օգնության: Նրա հեծելազորը սկսեց մոտենալ մերինին և հենց այդ ընթացքում էլ ճամբարը զբաղեցրած մեր ռազմիկները տեսան մարտակարգով առաջացող նրա հետևագործին: Այդ ժամանակ, ահա, ամեն ինչ փոխվեց: զենոս Պոմպեոսի լեգեոնը, որը պատվեց մոտակա օգնություն ստանալու հույսով, սկսեց հետևի դարպասների մոտ դիմադրություն կազմակերպել և նույնիսկ իր կողմից հարձակում գործեց մեզ վրա, այն դեպքում, երբ զենոս Պոմպեոսի հեծելազորը դեռևս վեր էր բարձրանում նրա տեղանքով: Ահա ուրեմն, վերջինս, վախճանալով իր նահանգի համար, իրմեց փախուստի: Դրանից հետո Կեսարի բանակի աջ թևը, որը կապ չուներ ձախի հետ, տեսնելով հեծելազորի այս տատանումը, ինքն էլ սկսեց նահանգել պարսպի ավերված հատվածով, որպեսզի փակված չմնա տեղում, ընդ որում շատ զինվորներ, որպեսզի չընկնեն ճիւղոցի մեջ,

տաս ուսնաչափ բարձրությունից ներքև էին նետվում և, հետևից ցատկածները ճզմելով մինչ այդ ցատկածներին, սրանց դիակների վրայով իրենց համար փրկություն և ելք էին որոնում: Իր հերթին ամենաձախ թևում ռազմիկները տեսան, որ Չնետու Պոմպետը մոտենում է, իսկ մերոնք փախչում են: Զանի որ թշնամին և դիմացից էր, և հետևից, ապա, վախենալով կտրվել մի նեղ տարածքում, նրանք սկսեցին իրենց եկած ճանապարհով փախչել՝ հոգալով միայն սեփական փրկության մասին: Ամենուր այնպիսի խառնաշփոթ, սարսափ և փախուստ էր, որ, չնայած Կեսարը անձամբ խլեց դրոշը փախչողների ձեռքից ու հրամայեց նրանց կանգ առնել, այնուհանդերձ սրանք բաց էին թողնում իրենց ձիերին և ամբոխի հետ խառնված փախչում էին, եսլ այլ էլ վախից նետում էին դրոշները ու ընդհանրապես ոչ-ոք չէր ենթարկվում նրա հրամանին: /70/ Այդ սարսափելի վիճակում, երբ ողջ զորքը կարող էր ոչնչանալ, մեզ փրկեց այն, որ Չնետու Պոմպետը, բանի որ չէր համարձակվում մոտենալ, բանն այն էր, որ նա դրանից թիչ առաջ տեսել էր, թե իր զինվորները ինչպես են փախչում, իսկ այժմ էլ հակառակ տեսարանից զարմացած էր, պաշարման հարցով որոշ ժամանակ հապաղեց, ընդ որում նրա հեծելազորը ևս իր հերթին հապաղեց հետապնդման հարցով, բանի որ անցումը նեղ էր և բացի այդ, զուսարած դրան, զբաղեցված էր մեր զինվորների կողմից: Ահա այս կերպ երկու պարագայում էլ չնչին հանգամանքները հսկայական նշանակություն և ձեռք բերեցին: Իրոք, ճամբարից դեպի ծովը ձգվող ամրությունը Կեսարի զինվորներից, որոնք արդեն գրավել էին Չնետու Պոմպետի ճամբարը, խլեց գրեթե անկասկած քույր ստացած հաղթանակը, սակայն նույն դա էլ դանդաղեցրեց հետապնդման արագությունը և փրկեց նրանց կործանումից: /71/ Այդ երկու ճակատամարտերում Կեսարը մեկ օրում կորցրեց 960 հետևակային և 200 հոգու՝ հեծելազորից..., ռազմական տրիբուններից ու ցենտուրիոններից էլ՝ 32 հոգու: Սրանց մեծ մասը, սակայն, զոհվեց ոչ թե մարտում, այլ ճզմվեց այն խանդավառ, անվտանգության իրական և գետր մոտ՝ խուճապահար փախչող իրենց ընկերների կողմից: Կորսվեցին նաև 32 ռազմական դրոշներ: Այդ ճակատամարտից հետո Չնետու Պոմպետը իմպերատոր հռչակվեց: Այս կոչումը նա պահեց իրեն և հետագայում թույլ էր տալիս իրեն այդ կերպ ողջունել, սակայն նամակներում իրեն այդ կերպ չէր կոչում և թույլ չտվեց նաև իրեն դափնեպատկ հանձնել: Լաբինտսը, սակայն, հասավ այն բանին, որ գերիները իրեն հանձնվեցին: Սրանց բոլորին նա հրամայեց դուրս հանել, ընդ որում նա դա բացահայտ արեց, որպեսզի որպես դասալիք ավելի մեծ փատահույսյան արժանանա, և սկսելով նրանց կոչել յուրայիններ, շատ վիրավորական արտահայտություններով հարցերի տարափ տեղաց նրանց վրա, թե ունեն արդյոք վետերանները փախչելու սովորություն, որից հետո ողջ զորքի աչքի առաջ նրանց մահապատժի ենթարկեց: /72/ Այս դեպքերն այն աստիճան մեծացրին զենոսապոմպետականների ինքնավստահությունն և հպարտությունը, որ նրանք դադարեցին հոգալ հետագա ռազմական գործողությունների մասին, այլ այդ ժամանակ արդեն իրենց հաղթող էին համարում: Նրանք չէին մտածում այն մասին, որ մեր պարտության իրական պատճառները ռազմիկների փոքրաթվայությունն և տեղային անհարմարություններն էր, ճամբարը հապեց զբաղեցնելուց հետո առաջացած տեղանքի նեղությունը, վախը թշնամիների հանդեպ, որը սպառնում էր երկու կողմից՝ և ներսից, և դրսից, ինչպես նաև ի վերջո զորքի բաժանումը իրար հետ չկապված երկու խմբերի, որոնք ի վիճակի չէին միմյանց օգնության հասնել: Նրանք հաշվի չէին առնում նաև այն, որ կողմերի եռանդուն ընդհանում և ճիշտ ճակատամարտը, ըստ Եուդայի, չէր եղել, այլ հենց մեր զինվորներն էին, որ իրենց մեծաթվությամբ ճիշտը էին սկսել և այդ կերպ իրենք իրենց ավելի շատ էին վնաս պատճառել, քան թշնամին: Ի վերջո նրանք նաև մոռանում էին պատերազմին բնորոշ պատահականությունների մասին, այն մասին, որ ամենաչնչին հանգամանքի իսկ, լինի դա կեղծ ենթադրություն, անակնկալ վախ թե սևտոհապաշտության անակնկալ պոռթկում, հսկայական վնաս է հասցնում և ինչպես են հաճախ ամբողջական բանակներ տուժվում զորավարի սխալից կամ տրիբունի մեղքով: Այս ամենը մի կողմ թողած՝ նրանք պնդում էին, որ իրենց հաղթանակի ամենաձգձգոր պատճառը խիզախությունն էր, որ իրավիճակի ոչ մի փոփոխություն դրա վրա չի ազդել և արդյունքում գրավոր ու բանավոր, աշխարհով մեկ տարածում էին իրենց այս հաղթանակի մասին լուրը: (Յուլիոս Կեսար «Նոթեր, Զարաբացիական պատերազմ» գիրք 3, գլուխ 2-5, 12, 13, 42-54, 56, 58, 62-73):

«Կերպաս Բրունդիզիոնից զորքերի հետ ժամանեց Անտոնիոսը (Չոմենական հանրապետության երկրորդ եռապետության ապագա եռապետ Մարկոս Անտոնիոսի – Մ.3.): Կեսարը (Չոմենական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Գուլիոս Կեսարը – Մ.3.), սիրտ առնելով, սկսեց Չնետու Պոմպետին (Չոմենական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Չնետու Պոմպետին – Մ.3.) ճակատամարտի կոչ առնել: Չնետու Պոմպետը ճամբարը դրել էր մի հարմար տեղում, հնարավորություն ունենալով առատորեն մատակարարել իր զորքին ծովից ու ցամաքից, այնինչ Կեսարի զինվորները սկզբից ևեթ արդեն կարիք էին զգում պարենամթերքի, իսկ ապա նույնիսկ՝ ամենասանհրաժեշտ բաների բացակայության պատճառով սկսեցին ինչ-որ արևմտիք ունել՝ դրանք մանրելով ու խառնելով կաթին: Երբեմն նրանք այդ խառնուրդից հացի բլիթ էին թխում և, հարձակվելով հակառակորդի առաջընթաց պահակների վրա, շարտում էին այդ բլիթները՝ զոչելով, թե չեն դադարեցնի Չնետու Պոմպետի շրջապատումը, մինչև որ հողը նորից այսպիսի արմատի ծնի: Չնետու Պոմպետն աշխատում էր իր զինվորներից թաքցնել և այդ բլիթները և այդ խոսքերը, բանգի նրանք սկսել էին ընկճվել՝ սարսափելով թշնամիների անզգայությունից ու նրանց համարելով ինչ-որ վայրենի գազաններ: Չնետու Պոմպետի ամրությունների շուրջը մշտապես և հատուկներն ընդհարումներ էին տեղի ունենում: Այդ բոլոր բախումների ժամանակ հաղթանակը Կեսարի կողմն էր լինում, բացի մի դեպքից, երբ, անհաջողություն կրելով, Կեսարը թիչ մնաց գրկվել իր ճամբարից: Չնետու Պոմպետը հարձակում գործեց, որին դիմանալ չկարողացավ ոչ ոք: Փոստեր դիակներով լցվեցին, Կեսարի զինվորները ընկնում էին իրենց հողաթմբի և ցցապատների մոտ՝ հաաշտապ փախչելիս խոցվելով թշնամուց: Կեսարն ընդառաջ ելավ իր զինվորներին՝ ապարդյուն կերպով փորձելով հետ դարձնել փախչողներին: Նա ձեռքը մեկնում էր դրոշներին, բայց դրոշակակիրները դրանք ցած էին նետում, այնպես որ թշնամիները գրավեցին 32 դրոշ: Այդ ընթացքում թիչ էր մնում Կեսարն ինքն էլ սպանվել: Բռնելով իր կողքից փախչող պարթևահասակ և ուժեղ մի զինվորի, նա սրան հրամայեց կանգ առնել և շուտ գալ դեպի թշնամին: Սա սարսափելի վտանգի հանդիման շփոթահար բարձրացրեց սուրը, որ հարվածել Կեսարին, բայց Կեսարի զինակիրը ժամանակին վրա հասավ և թափեց նրա ձեռքը: Չնետու Պոմպետը, սակայն, կամ ինչ-որ անվճռականության, կամ էլ պատահականորեն, բայց մինչև վերջ չօգտագործեց իր հաջողությունը, այլ նահանջեց՝ փախստականներին բռնելով իրենց ճամբարը: Կեսարը, որն արդեն կորցրած է եղել ամեն մի հույս, դրանից հետո ասել է իր բարեկամներին. «Այսօր հաղթանակը հակառակորդինը կլինեք, եթե նրանք իրենց դեմ թշնամիներ ունենային»: Ինքն էլ, գնալով իր վրանը և պառկելով, նա գիշերն անցկացրեց տանջալիլ տազանակն ու ծանր մտատանջությունների մեջ այն կապակցությամբ, թե որքա՞ն մանկու ձեռք է գորք դեկավարում: Նա իրեն ասում էր, թե իր առջև փռված են ընդարձակ հարթություններ և մակերդնական ու թեսալական հարուստ քաղաքներ, իսկ ինքը, փոխանակ ռազմական գործողությունները փոխարին այնտեղ, ճամբար է դրել ծովի մոտ, որտեղ գերակշռությունը հակառակորդի կողմն է, այնպես որ նա ինքն է պաշարվածի գրկանքներ կրում, բան թե շրջապատում թշնամուն» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Կեսար», գլուխ 39): «Այնուհետև նա նորից անցավ վկայելու և, ծայրեծայր կտրվելով Իտալիայի, արևադարձի մոտ վերադարձավ Բրունդիզիոն: Այստեղից նա ծովով անցավ Օրիկոն: Ապա նա Չնետու Պոմպետի մոտ ուղարկեց նրա բարեկամ Վիբիլիոսին, որին գերի էր պահում, առաջարկելով հանդիպել, իսկ հանդիպումից հետո երրորդ օրը արձակել իրենց բոլոր զորքերը՝ այնուհետև երթվելով բարեկամություն պահպանել ու վերադառնալ Իտալիա: Այս հանդիպումն էլ, սակայն, Չնետու Պոմպետը համարեց իր դեմ լարված մի թակարդ: Նա շտապ իջավ դեպի ծովը և գրավեց բոլոր ամրացված տեղերը, որոնք ուժեղ անվանեց իրեն հետևակի համար, ինչպես նաև՝ նավահանգիստներն ու նավայանակները, որոնք հարմար էին ծովագնացների համար, այնպես որ ամեն կողմից եկող բամի փչում էր հօգուտ Չնետու Պոմպետի՝ բերելով նրան հաց, զորք կամ դրամ: Ինչ վերաբերվում է Կեսարին, ապա նա և ցամաքում, և ծովում ստիպված էր լինում ղեկարությունների հանդիպել, անհրաժեշտությունը նրան ստիպում էր ձգտել ճակատամարտի՝ հաճախ հարձակվելով թշնամական ամրությունների վրա և ամեն մի հարմար առիթով հակառակորդին մարտի հրավիրելով: Ընդհարումների մեծ մասում Կեսարը հաղթանակ էր տանում, բայց մի անգամ թիչ մնաց լիակատար պարտություն կրել և գրկվել իր զորքից: Չնետու Պոմպետը մարտնչում էր սթապիլի արիությանը, մինչև որ բոլոր թշնամիների փախուստի մատնեց՝ ջարդելով Կեսարի 2.000 զինվորների, սակայն նա չկարողացավ կամ վախեցավ ներխուժել Կեսարի ճամբարը, ուստի, դիմելով բարեկամներին, Կեսարն ասել է. «Այսօր հաղթանակը հակառակորդներինը կլինեք, եթե նրանք իրենց դեմ թշնամիներ ունենային»» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Պոմպետ», գլուխ 65):

«/61/ Կեսարը (Չոմենական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Գուլիոս Կեսարը – Մ.3.) բացարձակապես ոչինչ չէր ստանում ծովի կողմից, բանի որ Չնետու Պոմպետը (Չոմենական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Չնետու Պոմպետի – Մ.3.) պահում էր այն իր իշխանության տակ: Նրա զորքը սովի էր մատնված և հաց էր թխում խոտից: Դասալիքները, ցանկանալով ուրախացնել Չնետու Պոմպետին, նրան բերեցին այդ «հացից», սակայն Չնետու Պոմպետը, չուրախացավ, այլ ասաց. «Ահա թե ինչ գազաններն դեմ ենք մենք մարտնչում»: Կեսարը, դրոշմելով անհրաժեշտությունից, հավաքում էր իր զորքը, որպեսզի դրանով ստիպի Չնետու Պոմպետին մարտի մեջ մտնել, սակայն վերջինս, զբաղեցնելով ամրությունների մեծ մասը, որոնք թողնվել էին Կեսարի կողմից, այլևս ոչինչ չէր ձեռնարկում: Այդ ժամանակ, ահա, Կեսարը, գտնվելով մեծագույն զայրույթի մեջ, սկսեց զբաղվել մի բարդ և վտանգավոր գործով՝ շրջապատել ծովի կողմից Չնետու Պոմպետի ողջ ճամբարը մի համընդհանուր պարսպով՝ մի գործ, որը, ինչպես ինքն էր ենթադրում, իրեն մեծագույն փառք պիտի բերի ինչև միայն մտահաղացման չափերով, եթե նույնիսկ հաջողություն էլ չապահովվի: Ահա նման բանով սկսեց զբաղվել Կեսարը: Իր հերթին ևս Չնետու Պոմպետը խանդավառվել էր փորում Կեսարի ճամբարի ուղղությամբ և իր կողմից ամրություններ էր կառուցում: Ահա այս կերպ նրանք երկուսը կյանքի էին կոչում իրենց մտացածր: Այդ ժամանակ նրանց միջև մի մեծ ճակատամարտ տեղի ունեցավ, որում Չնետու Պոմպետը փայլուն կերպով փախուստի մատնեց

Կեսարի գործին և փախչողներին հետապնդեց մինչև իրենց ճամբար՝ խլելով նրանցից շատ դրոշներ: Եվ նույնիսկ արծիվը՝ հռոմեացիների գլխավոր դրոշը, նա, ով տանում էր այն, հազիվ հասցրեց պարսպի վրայով գցել նրանց, ովքեր ներսում էին գտնվում: /62/ Երբ Կեսարի պարտությունը վերջնական եղավ, նա իր կողմից սկսեց առաջնորդել գործի մի նոր մասը, սակայն սրան այնպիսի մի վախ պատեց, որ, երբ Չնետո Պոմպեոսը հեռվից միայն երևաց, այն չկարողացավ կանգ առնել և, լինելով արդեն դարպասների մոտ, ի վիճակի չեղավ ոչ մարտական կարգով ներս մտնել, ոչ էլ ենթարկվել հրամանի, այլ ամեն մեկը փախավ ուր պատահի՝ առանց հետ նայելու ու զրկված ամոթի և խեղի նույնիսկ նշույլից: Չնայած այն բանին, որ Կեսարը շտապում էր ամենուր և այնուամենայն է, շատերը նրա աչքի իսկ առաջ նետում էին դրոշները և փախչում, իսկ այլք էլ ամոթից միայն գլուխներն էին կախում, սակայն ոչինչ չէին ձեռնարկում, այն աստիճան էր նրանց պատել սարսափը: Բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ ռազմիկներից մեկը, թեթևով դրոշը, նրա սուր ծայրն ուղղեց իմպերատորի վրա, սակայն Կեսարի թիկնապահները սպանեցին սրան: Իր հերթին այն ռազմիկները, որոնք ճամբար էին լցվում, նույնիսկ պահակություն չէին կազմակերպում, ամեն ինչ թված էր, բուն պարիսպն իսկ ոչ-ոք չէր հսկում, այնպես որ, եթե Չնետո Պոմպեոսը հարձակում գործեր, նա կկարողանար իր ուժերով գրավել այն և ավարտին հասցնել պատերազմը, սակայն ստացվեց այնպես, որ Լաբինոսը, այդպիսին էր աստվածային կամքը, համոզեց Չնետո Պոմպեոսին գործն ուղղել փախչողների հետևից: Ինքը՝ Չնետո Պոմպեոսը, տատանվում էր, կամ այն պատճառով, որ անպաշտպան ճամբարը տեսնելով որևէ մի խորանանկություն էր կասկածում, կամ էլ ուղղակի անտեսեց այդ գործը՝ պատերազմի ելքը համարելով արդեն լուծված: Դրա համար էլ նա, գործն ուղղարկելով ճամբարից դուրս գտնվող փախչողներին հետապնդելու, շատերին սպանեց և այդ օրը մարտում գրավեց 28 դրոշ, սակայն բաց թողեց արդեն երկրորդ հնարավորությունը ավարտել պատերազմը: Անում էին, թե Կեսարն ասել էր, թե պատերազմը այդ օրը կարող էր վերջացած լինել, եթե միայն թշնամիների գլուխ կանգնած լիներ մի մարդ, որը գիտեր հաղթելը» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Զադաթագիական պատերազմներ», գիրք 2, գլուխ 61, 62):

«Ինչ վերաբերվում է այս պատերազմի առաջնորդներին, ապա նրանում իր մասնակցությունը բերեց ողջ սենատը, իսկ գործից էլ՝ մի կողմից 11, մյուս կողմից՝ 18 լեգեոններ՝ իտալական արյան ծաղիկն ու ուժը: Եթե խոսենք դաշնակիցների մասին, ապա ընտրիք զայլերի և գերմանացիների դեմ ելան Դեյոթարոսը (Գալաթական թագավորության արքա Դեյոթարոս I Գալաթացին - Մ.3.), Արիաբարզանեսը (Կապարովկիայի թագավորության արքա Արիոբարզանես II-ը - Մ.3.), Տարկոնդիմոտեսը, ինչպես նաև Կոտիսը (Թրակիայի թագավորության արքա Կոտիս I-ը - Մ.3.) և Ռասկապոսը (Թրակիայի թագավորության ապագա արքա Ռասկապոս I-ը - Մ.3.): Թրակիայից, Սակեդոնիայից, Կիլիկիայից և Գունատակից, մի խոսքով՝ ողջ Արևելքը...: Չնետո Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Չնետո Պոմպեոս - Մ.3.) որպես մարտի վայր ընտրեց Էպիրոսը, սակայն Կեսարը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Դուլիոս Կեսարը - Մ.3.) ևս չէր դանդաղում: Կարգի գցելով գործերը թիկունքում՝ նա լողաց դեպի մարտի վայրը, չնայած որ ձմռան կեսերն էր և խանգարում էին փոթորիկները: Նա տեղակայվեց Օրիկայի մոտակայքում, այն դեպքում, երբ բանակի մի մասը Անտոնիոսի (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության ապագա եռապետ Մարկոս Անտոնիոս - Մ.3.) գլխավորությամբ նավերի պակասի պատճառով Բրունդիզիումում հապաղեց: Պատված անհամբերությամբ՝ Կեսարը, չնայած որ ծովը ավելորդվում էր ուժեղ քամուց, ձեռքի տակ հայտնված նավակով իրականացրեց անցումը, որպեսզի հավաքի գործը: Մեզ են հասել նրա խոսքերը, որոնք ուղղված են վտանգից վախեցած նավավարին. «Ինչ ես ահաբեկվել, չե՞ր որ դու տանում ես Կեսարին»: Այն բանից հետո, երբ գործը ամեն տեղից հավաքվեց և իրար դեմ տեղակայվեց ճամբարներում՝ պարզորեն երևաց գորավարների ծրագրերի տարբերությունները: Կեսարը, իր ընտյթով անգուսպ և ձգտող ավելի շուտ գործը ավարտին հասցնելու, շարժեց մարտակարգը ու սկսեց գրգռել հակառակորդին մեկ Չնետո Պոմպեոսի ճամբարը շրջապատելով 16 մղոն երկարություն ունեցող հողաթմբով, սակայն ինչ մի պաշարում էր դա, երբ ամեն մի անհրաժեշտը պաշարային կարող էր հասցվել ծովով, մեկ Դիրիխիայի վրա հարձակում գործելով, որը տեղաբնիկ անտիկության պատճառով իզուր մի բան էր, մեկ թշնամու արտագրոհները հետ մղելով: Դեռ այդ ժամանակ, ի դեպ, փայլեց ցենտուրիոն Սցեվան, որի վահանին 120 նետեր էին խրվել, մեկ էլ, ի վերջո, դաշնակից բաղաբները՝ Օրիկոսը, Գոմֆան, ինչպես նաև Թեսալիայի այլ ամրություններ թալանվեցին: Չնետո Պոմպեոսը, ընդհակառակը, դանդաղում էր և նահանջում, որպեսզի ցրի թշնամիների ուժերը, որոնք կտրված էին կենսամթերքներից, բանգի նա նպատակ ուներ այդ միջոցով պոռթկուն գորավարի ճնշումը թուլացնել: Այդ փրկարար ծրագիրը, սակայն, Չնետո Պոմպեոսին օգուտ չտվեց, բանգի ռազմիկները մեղադրում էին նրան անգործության մեջ, դաշնակիցները՝ դանդաղություն, գորավարներն էլ՝ գոռոզության» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 4, գլուխ 2):

«/50/ Դիրիխիայում ապաստանելուց հետո Չնետո Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Չնետո Պոմպեոս - Մ.3.) ճամբար գարկեց բաղաբի սահմաններից դուրս՝ այն շրջապատելով խորը խանդակով և ամուր պարսպով: Կեսարն (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Դուլիոս Կեսարը - Մ.3.) իր հերթին տեղակայվեց նրա դիմաց և հարձակում գործեց՝ հույս ունենալով գրավել Չնետո Պոմպեոսի ամրությունները, սակայն այդպես էլ որևէ հաջողության չհասնելով և հետ շարժվելով: Այն ժամանակ, երբ Կեսարը զբաղված էր այս ամենով՝ Չնետո Պոմպեոսը ավարտեց պարիսպների և խաչածե խանդակների կառուցումը, որից հետո բարձր աշտարակներ կառուցեց ու դրանցում պահակայիններ տեղադրեց, այնպես որ այլևս հնարավոր չէր նրա վրա որևէ հարձակում իրականացնել, նույնիսկ եթե դրա ցանկությունը լիներ: Այդ ընթացքում նրանց միջև փոփոխակի հաջողությամբ ընդհարումներ էին տեղի ունենում և մեկ այս կողմն էր հաղթում, մեկ՝ այն, սակայն կորուստները երկու կողմերից էլ միատեսակ էին, իսկ սպանվածներն էլ՝ քիչ: Այնուհանդերձ մի անգամ գիշերը Կեսարը փորձ կատարեց հարձակում գործել հենց Դիրիխիայի վրա, հույս ունենալով, որ այն կլքվի կաշտակների կողմից, սակայն, երբ մտավ այն կայրերը, որտեղ անցումը ավելի էր նեղանում, դիմացին ու թիկունքից խոշոր ուժերի հարձակմանը ենթարկվեց, որոնք տեղ էին հասել նավակներով, և հազիվ չզոհվեց: Այդ դեպքից հետո Չնետո Պոմպեոսի համարձակությունն ավելացավ և նա հարձակում գործեց թշնամու արտաքին պարսպի վրա: Անակնկալ հարձակումով գրավելով այն՝ նա մեծ կոտորած արեց թշնամու զինվորների շարքում մոտակայքում գտնվող ճամբարից: /51/ Դրա հետ կապված նաև Կեսարի մատակարարումը խափանվեց, բանի որ այն տեղի էր ունենում ծովից և ցամաքից, սակայն դրանք երկուսն էլ զբաղեցված էին թշնամիների ուժերի կողմից ու դրա համար էլ նա սկսեց վախճան, որ անգործությունը իրենց պարտության կբերի: Արդյունքում՝ Կեսարը ստիպված եղավ հրաժարվել պաշարումից, ոչնչացնել սեփական աշխատանքի բոլոր պտուղները, ավերել բոլոր պարիսպները և անակնկալ սլանալ դեպի Թեսալիա» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 41, գլուխ 50, 51):

«Այնուհետև Կեսարը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Դուլիոս Կեսարը - Մ.3.) գործով ուղղվեց դեպի Թեսալիա, որը ճակատագիրը նախատեսել էր նրա հաղթանակի համար, իսկ Չնետո Պոմպեոսին (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Չնետո Պոմպեոսին - Մ.3.) հենց հակառակն էին խորհուրդ տալիս, բանգի շատերը կոչ էին անում նրան անցնել Իտալիա, երգվում էին Զերկվետով, նրա գործի համար դրանից օգտակար բան լինել չէր կարող, այլք՝ ձգձգել պատերազմը, բանգի նրա հեղինակության շնորհիվ իրավիճակն իր կողմնակիցների համար ամեն օրվա հետ ավելի դրական տեսք էր ընդունում, բայց նա ինքն, իր սովորության համաձայն, սկսեց հետապնդել թշնամուն» (Աելլեյուս Պատերկուլոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 52):

«Գիրք 111. Չնետո Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Չնետո Պոմպեոս - Մ.3.) Կեսարի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Դուլիոս Կեսարը - Մ.3.) կողմից պաշարվում է Դիրիխիայում: Ծեղքելով պաշարումը երկու կողմերից մեծ արյունահեղության գնով՝ նա ազատվում է և պատերազմը փոխադրում Թեսալիա» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաբի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Այդ ընթացքում Չնետո Պոմպեոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Չնետո Պոմպեոսի - Մ.3.) մոտ գործով Դիրիխիա եկան Արևելքի մեծաթիվ արքաները: Երբ ժամանեց Կեսարը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Դուլիոս Կեսարը - Մ.3.), նա, 15 հռոմեական մղոն երկարությամբ հողաթմբով կառուցելով, Չնետո Պոմպեոսին պաշարման մեջ վերցրեց, այն դժգոհում, սակայն, երբ թշնամու համար բաց վիճակում մտավ իր ծովը: Իր հերթին Չնետո Պոմպեոսը գրավեց ծովի մոտ գտնվող մի ամրոց, որը պաշտպանում էր Մարցելիոնոսը, և կոտորեց այնտեղ տեղակայված Կեսարի կայազորը: Ինքը՝ Կեսարը, որպեսզի դուրս մղի թշնամուն, շարժվեց Թորկվատայի և նրա միակ լեգեոնի վրա: Երբ Չնետո Պոմպեոսն իմացավ իր դաշնակիցներին սպառնացող վտանգի մասին, այնտեղ բաշեց իր բոլոր ուժերը: Ամիափայտե էլ, թողնելով պաշարումը՝ այդ կողմ շտապեց նաև Կեսարը: Իր հերթին Թորկվատան, երբ ազատվեց վտանգից, հարձակում գործեց թիկունքից: Արդյունքում՝ Կեսարի զինվորները, սեղանված երկու կողմից, չնայած այն բանին, որ Կեսարն անձամբ էր ձգտում խանգարել նրանց դիմել փախուստի, դիմեցին այդ բային, իսկ Չնետո Պոմպեոսը, որպես հաղթող, հետ կանչեց հետապնդումը ահա-ահա սկսել պատրաստվող գործին: Այդ մարտում սպանվեցին Կեսարի 4.000 ռազմիկներ, 22 ցենտուրիոն և հռոմեական հեծյալներից շատերը: Կեսարը, հավաքելով գործը, այնտեղից շարժվեց դեպի Թեսալիա» (Օրոսիոս «Պատմությունը ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 15):

«Կեսարն (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Դուլիոս Կեսարը - Մ.3.) անցավ Գունատան և ելավ Չնետո Պոմպեոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Չնետո Պոմպեոսի - Մ.3.) դեմ: Առաջին մարտում նա պարտություն կրեց և դիմեց փախուստի, սակայն վրա հասած գիշերվա պատճառով Չնետո Պոմպեոսը չցանկացավ հետապնդել նրան և այդ

ժամանակ Կեսարն ասաց, որ զնեռն Պոմպեոսը չգիտի հաղթել և միայն այդ օրը ինքը կարող էր հաղթված լինել» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն բարձրի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 20):

«Զնեռն Պոմպեոսը **Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ զնեռն Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.**), որը շրջապատվել էր Դիրիսիսիայում, հարմար մի վայրում և ժամանակին ոչ միայն արտագործ իրականացրեց, այլև շրջապատեց Կեսարին (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Հուլիոս Կեսարին - Մ.Ֆ.**), որը համառ մարտում հասավ երկու պարիսպներով պատված մի ամրության: Արդյունքում, հայտնվելով պաշարողների և նրանց միջև, որոնք պարիսպներից դուրս էին, Կեսարը ոչ քիչ վտանգի ենթարկվեց և զգալի վնաս կրեց» (Ֆրոնտին «Ստրատեգիաներ» գիրք 3, գլուխ 17, մաս 4):

⁶⁰⁴ «/73/ Եվ այսպես Կեսարի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Հուլիոս Կեսարը - Մ.Ֆ.**) բոլոր նախկին ծրագրերն ի դերև ելան ու նա որոշեց փոխել պատերազմի ծրագիրը: Դրա համար էլ նա զորքը հանեց բոլոր ամրացված կետերից, թողեց պաշարումը, իր բոլոր ռազմական ուժերը բաշեց մեկ վայր և իրավիճակը հավաքում գովեստի խոսքերով դիմել իր զինվորներին...: /75/ Այնուհետև, ժամանակ չկորցնելով և հոգալով միայն վիրավորների ու հիվանդների մասին, նա գիշերվա սկզբին Ապոլոնիայի մոտ տեղակայված ճամբարից առանց աղմուկի առաջ ուղարկեց ողջ գումակը՝ արգելելով կանգ առնել մինչև Նշանակման վայրը հասնելը: Այս գումակի պաշտպանության համար ուղարկվեց մեկ լեգեոն: Կարգի գցելով այս գործերը՝ նա երկու լեգեոն պահեց ճամբարում, իսկ մնացածներին էլ չորրորդ գիշերապահակի ժամանակ հանեց տարբեր դարպասներով և նույն ճանապարհով առաջ ուղարկեց: Բիչ ժամանակ անց նա հրամայեց, և ռազմական սովորության պահպանության, և այն բանի համար, որ իր հեռանալը ինքնավարի նույն հայտնի դառնա, «Հավաք» ազդանշանը տալ, իսկ ինքն էլ անմիջապես ճամփա ելավ ու հասավ իր վերջապահին՝ արագորեն կորելով հորիզոնից այն կողմ: զնեռն Պոմպեոսն (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ զնեռն Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.**) իր հերթին, սակայն, հենց որ իմացավ այս ամենի մասին, չհասկալեց հետապնդել: Նա փորձ կատարեց, թե՛ հաջողվի, անակնկալ հարձակում գործել և ահաբեկել թշնամուն արշավանքի ժամանակ: Այդ նպատակով նա իր զորքը հանեց ճամբարից, իսկ հեծելազորին էլ թշնամու վերջապահին հետ պահելու համար առաջ ուղարկեց, սակայն նրան չհաջողվեց հասնել Կեսարին, բանի որ վերջինս առաջ էր շարժվում առանց գումակի և այդ պատճառով էլ ահագին առաջ էր անցել: Այնուհանդերձ, երբ հեռացողները հասան զնեռն գետին՝ գետանցի համար դժվար նրա ափերով, զնեռն Պոմպեոսի հեծելազորն ի վերջո հասավ նրանց և սկսեց հետ պահել: Սրա դեմ Կեսարը հանեց իր հեծելազորը՝ դրան ավելացնելով առանց գումակի շարժվող անտեսիվ զանազաններին: Իրոք, սրանք այնքան հաջող գործեցին, որ սկիզբ առած հեծելամարտում բոլորի լիախառտի մասունցին, շատերին կտորեցին և բարեհաջող հասան իրենց հեռացող շարասյանը» (Րուլիոս Կեսար «Լոբեր, Բաղաբացիական պատերազմ» գիրք 3, գլուխ 73, 75):

⁶⁰⁵ «/76/ Այդ օրը սովորական անցում իրականացնելով և զորքն անցկացնելով զնեռնում՝ Կեսարը (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Հուլիոս Կեսարը - Մ.Ֆ.**) զբաղեցրեց Ապագուրիայում գտնվող իր նախկին ճամբարը: Բոլոր ռազմիկներին նա պահեց ճամբարի պարսպի հետևում, իսկ հեծելազորին էլ, ուղարկված կարծես անասնակեր հայթայթելու համար, հրամայեց հետևի դարպասներով ճամբար վերադառնալ: Իր հերթին զնեռն Պոմպեոսն (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ զնեռն Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.**) էլ ցերեկային անցումից հետո զբաղեցրեց Ապագուրիայում գտնվող իր նախկին ճամբարը: Զանի որ ամրությունները դեռևս անվնաս էին, զինվորները ազատվեցին աշխատելու պարտականությունից, դրա համար էլ նրանց մի մասը բավականին հեռացավ փայտի ու անասնակերի հետևից, իսկ այլք էլ գայթակղվեցին նախկին ճամբարի մոտիկությունից և որոշեցին գույքի ու այլ բաների հետևից այնտեղ վերադառնալ, բաներ, որոնք տեղում էին թողնվել անակնկալ հեռանալու պատճառով, ընդ որում ստացվեց այնպես, որ հեռանալիս նրանք գնեցե՛ր թողեցին վրաններում: Ինչպես և Կեսարը կանխատեսել էր, նրանց դժվար էր հետապնդում իրականացնել և դրա համար էլ կեսօրին նա ազդանշան տվեց երթը սկսելու, հանեց զորքը և, երկօրյա անցումին հավասար անցում իրականացնելով մեկ օրում, այդ վայրից ութ մղոն առաջ անցավ, ինչը զնեռն Պոմպեոսն իր զինվորներով ի վիճակի չեղավ անելու: /77/ Հաջորդ օրը Կեսարը կրկին գիշերվա սկզբին առաջ ուղարկեց գումակը և չորրորդ պահակափոխին ինքը ելավ, որպեսզի, թե՛ իրեն ստիպել մարտ տալ, իր զորքը, լինելով առանց գումակի, պատրաստ լինի անակնկալ հարվածին դիմադարձելու: Նույնը նա արեց նաև հետևյալ օրերին: Արդյունքում, չնայած նա ստիպված եղավ հաղթահարել բավականին դժվար ճանապարհներ և խորը գետեր, սակայն այդ մարտավարության շնորհիվ նա խոշոր կորուստներ չկրեց: Բանն այն էր, որ զնեռն Պոմպեոսը առաջին օրը ստիպված եղավ հապաղել իր ճամբարում և այդ պատճառով էլ հաջորդ օրերին արագընթաց երթի վրա շատ ջանքեր թափեց, որպեսզի ինչ էլ լինի, հասնի Կեսարին, սակայն այդ իզուր ջանքերը հոգնեցին նրան և չորրորդ օրը նա դադարեցրեց հետապնդումը ու որոշեց փոխել իր առաջիկա ծրագիրը...: Միավորվելով Դոմիցիոսին՝ Կեսարը հասավ Գոմփա քաղաքին, որը թեսալական մի քաղաք է Եպիրոսում...: Քաղաքը թալանի համար հանձնելով ռազմիկներին՝ Կեսարն անմիջապես թողեց այն և այնքան մեծ արագությամբ հասավ Մետրպոլիս, որ կանխեց սուրհանդակների բերած լուրը Գոմփայի թալանման մասին: /81/ Մետրոպոլիս բնակչությունը, այն է, լուրերի ազդեցության տակ որոշելու էր փակել դարպասները և պարիսպների վրա պահակայիններ կարգել, սակայն հետո, գերիներից իմանալով Գոմփայի անվան մասին, գերիներ, որոնց Կեսարը հրամայեց պարիսպների մոտ բերել, բացեցին դարպասները: Զանի որ Կեսարը բոլոր միջոցները ձեռք անավ, որպեսզի քաղաքը բացարձակապես անվնաս մնաս, ապա, համեմատելով Գոմփայի և Մետրոպոլիսի բաժին հասած ճակատագրերը, թեսալական համայնքներից և ոչ մեկը, բացառությամբ Լարիսայի, որը զբաղեցված էր Սցիպիոնի ռազմական ուժերի կողմից, այդպես էլ չհամարձակվեց անհնազանդություն հայտնել նրան ու չկատարել նրա բոլոր պահանջները: Դաշտերում, որտեղ արդեն գրեթե հասել էր ցորենը, Կեսարը հարմար մի վայր գտավ և որոշեց հենց այստեղ սպասել զնեռն Պոմպեոսի մոտենալուն՝ այստեղ տեղափոխելով ողջ պատերազմը: /82/ Մի բանի օր անց զնեռն Պոմպեոսը ժամանեց Թեսալիա և, խոսքով դիմելով միացյալ զորքին, շնորհակալություն հայտնեց իր ռազմիկներին, իսկ Սցիպիոնի ռազմիկներին էլ հուսադրեց ավարին ու պատիվներին բաժին ունենալու հույսով, բանի որ հաղթանակն արդեն իբր ապահովված էր: Այնուհետև բոլոր լեգեոնները նա միավորեց մի ընդհանուր ճամբարում, Սցիպիոնի հետ կիսվեց գլխավոր հրամանատարի կոչումը, հրամայեց նրա մոտ իր սեփական ազդանշանը ինչեցնել և նրա համար առանձին վրան խլիել: Երբ անա այս կերպ երկու մեծ ճակատների միավորման արդյունքում զնեռն Պոմպեոսի ուժերը մեծացան, բոլորի երևակայությունը բորբոքվեց և հույսը առ հաղթանակ այնքան մեծացավ, որ ժամանակի ամեն մի կորուստը սկսեց միայն հապաղում թվալ Իտալիա վերադարձի ճանապարհին: /84/ Այդպես պարենամաբեր զորքեր պատրաստվել էր, զինվորները խելքի էին եկել Դիրիսիսիայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո, բավականին ժամանակ էր անցել, որպեսզի ինքնավար լինել հստակ կարծիք կազմել զինվորների մարտական ոգու մասին, և ահա Կեսարը հարկ համարեց փորձել, թե ինչպիսի՞ն են զնեռն Պոմպեոսի մտադրությունները ու պարզել, թե հավկա՞ծ է արդյոք նա ընդունել ճակատամարտը: Դրա համար էլ նա իր զորքը դուրս հանեց և մարտական կարգով շարեց այն՝ սկզբում մի հարմար դիրքում՝ հեռու զնեռն Պոմպեոսի ճամբարից, սակայն հաջորդ ու դրան հաջորդած մնացած օրերին այդ անել իր ճամբարից ավելի ու ավելի հեռու՝ ճակատը դեպի այն բլուրները, որոնք զբաղեցվել էին զնեռն Պոմպեոսի կողմից: Այս ամենի արդյունքում զորքը օրըստօրե ավելի էր համակվում վստահության, իսկ, ինչ վերաբերվում է հեծելազորին, ապա, բանի որ այն բանակապես զգալիորեն զիջում էր թշնամականին, ապա Կեսարը հավանաբար էր մտում իր այն կանոնին, որի մասին վերևում խոսել ենք, ընդ որում նա հեծելազորում առանց գումակի, բայց հատուկ զինվածությամբ, որը թեթևացնում էր նրանց գործողությունների ազատությունը, հրամայեց մարտնչել երիտասարդ անտիսեզնաններին: Ամենօրյա վարժություններից սրանք անհրաժեշտ փորձառություն էին ձեռք բերում նման ստիպի մարտերում և արդյունքում նման հեծյալների մի հազարյակը կարիքն առաջանալու պարագայում նույնիսկ բաց դաշտում պատրաստ էր դիմադրած կանգնել 7.000 զնեռնպոմպեոսականների հարձակմանը՝ այնքան էլ չվախենալով սրանք բանակական առավելությունից: Եվ իրոք, այդ օրերին Կեսարը մի հաջող հեծելամարտ տվեց, որում սպանվեցին հիշատակված երկու այլորոզներից մեկը, որոնք անցել էին զնեռն Պոմպեոսի կողմը: /85/ զնեռն Պոմպեոսը, որի ճամբարը բլրի վրա էր, իր զորքը շարում էր բլրի ամենատարածքում և թվում էր, թե ամեն օր սպասում էր, թե չի՞ մոտենա արդյոք Կեսարը ավելի վաղ մի տեղանք: Կեսարը տեսնում էր, որ զնեռն Պոմպեոսին ոչ մի կերպ ինքնավար չէ դուրս բաշել ճակատամարտի և դրա համար էլ նա իր համար որպես ամենահարմար մարտավարություն ընդունեց ճամբարը թողնելը ու մշտապես արշավանքներում գտնվելը: Նա դրանով ուզում էր, տարբեր վայրերում հաճախակի տեղաշարժերով և ճամբարները փոխելով, մի կողմից հեշտացնել պարենավորման հարցը, մյուս կողմից այդ ընթացքում մարտի համար մի որևէ հարմար առիթ ձեռք գցել և ի վերջո՝ ամենօրյա անցումներով հոգնեցնել ծանր աշխատանքին անսովոր զնեռն Պոմպեոսի զորքին: Ահա նման որոշում ընդունվեց, ելնելու ազդանշան տրվեց և, այն է, վրանները հավաքվում էին, երբ հանկարծ աչքի ընկավ, որ, հակառակ ամենօրյա սովորության, զնեռն Պոմպեոսի մարտական գիծը այդ ընթացքում հասցրել է բավականին առաջ շարժվել իր պարսպից: Այս կերպ վաղ, թե իրոք ինքնավարություն կա մի հարմար վայրում մարտ տալ: Երբ արշավի ելած շարասյուններն արդեն դարպասների մեջ էին, Կեսարն ասաց իր զինվորներին, որ հենց հիմա պետք է հետաձգել երթը և մտածել ճակատամարտի մասին, որին իրենք միշտ ձգտել են, և թող ողջ հոգով պատրաստ լինեն ճակատամարտին, բանի որ հետո դժվար կլինի մեկ այլ նման հարմար առիթ ձեռք գցել: Եվ ահա նա անմիջապես իր զորքը մարտական պատրաստվածությամբ դուրս հանեց: /86/ զնեռն Պոմպեոսը, ինչպես հետո հայտնի դարձավ, յուրայինների ճնշման տակ իր հերթին որոշել էր ճակատամարտ տալ: /87/ Ահա նման բաներ էին տեղի ունենում ռազմական խորհրդի ժամանակ, երբ նրա ավարտից հետո ի վերջո բոլորը, մեծ հույսերով պատված ու իրձկելով, ցրվեցին, բանգի նրանք արդեն վստահ էին, որ զնեռն Պոմպեոսի նման մեծ գորավարը ոչինչ իզուր չէր պնդել: /88/

Երբ Կեսարը մոտեցավ Փնետո Պոմպեոսի ճամբարին, նա նկատեց, որ վերջինիս զորքը հետևյալ կերպ է շարված: Ձախ թևում երկու լեգեոններն էին, որոնք Կեսարը Փնետո Պոմպեոսին էր հանձնել սեփական ուղղման հիմնական վրա նրանց գծովելու դեռևս ամենաակզում, ընդ որում այս լեգեոններից մեկը I, իսկ մյուսը III-ն էր: Հենց այստեղ էր կանգնած Փնետո Պոմպեոսն ինքը: Կենտրոնը ասորիքյան լեգեոններով զբաղեցնում էր Սցիպիոնը, իսկ կիսկյան լեգեոնը, միացված իսպանական կահորտներին, որոնք, ինչպես արդեն ասվել է, այստեղ էին փոխադրվել Աֆրանիոսի կողմից, տեղակայված էին այն թևում: Այս լեգեոնները Փնետո Պոմպեոսը համարում էր իր ողջ բանակում ամենահուսալիները: Մնացած լեգեոնները նա տեղակայեց կենտրոնի և թևերի միջև՝ կահորտների թվով հասցնելով 110-ի: Ընդհանուր առմամբ կար 45.000 հոգի՝ չհաշված մոտ 2.000 կամավորական վետերաններին, որոնք նրա մոտ էին հավաքվել «արտոնյալ» զինվորների թվից դեռ նախկին բանակներից: Սրանց նա տեղակայեց ողջ ճակատով մեկ: Մնացած 7 կահորտները պետք է պահպանեին ճամբարը, իսկ մասամբ էլ՝ ցրվեցին մոտակա դիրքերում: Այն թևը պաշտպանված էր գաղութային ավերակ մի ինչ-որ գետակով և այդ պատճառով էլ Փնետո Պոմպեոսը ողջ հեծելազորը ու նետածիգներին պարսատիկավորներին հետ միասին տեղակայեց ձախ թևում: /89/ Կեսարը, համաձայն իր նախկին հրահանգների, X լեգեոնը տեղակայեց այն թևում, իսկ IX-ը՝ ձախում, չնայած որ Դիրիխիայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում սրա շարքեր բավականին նորացել էին: Վերջինիս նա միացրեց VIII լեգեոնը, այնպես որ երկու լեգեոններից կարծես մեկն առաջացավ, և հրամայեց սրանց օժանդակել միմյանց: Կեսարի ճակատում կանգնած էին 18 կահորտներ և ընդհանուր առմամբ 20.000 մարդ կար, իսկ 7 կահորտ էլ նա թողեց ճամբարի պահպանությունն իրականացնելու համար: Ձախ թևի հրամանատարությունը Կեսարը հանձնեց Անտոնիոսին (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության ապագա եռապետ Մարկոս Անտոնիոսին – Մ.Հ.**), աջը՝ Սուլլային, իսկ կենտրոնը՝ Պոմպիդոսին, այն դեպքում, երբ ինքը տեղակայվեց Փնետո Պոմպեոսի դիմաց: Միաժամանակ նաև, նկատելով վերևում նկարագրված հակառակորդի զորքերի դասավորությունը և վախճանվելով, որ իր աջ թևը հանկարծ չթափանցվի մեծաքանակ հեծելազորի կողմից, նա շտապեց երրորդ զօրք մեկական կահորտ վերցնել ամեն մի լեգեոնից և սրանցից չորրորդ զիծը կազմեց, որն էլ հանեց հեծելազորի դեմ: Նա սրանց հատուկ հրահանգ տվեց և զգուշացրեց, որ այդ օրվա հաղթանակը բացառապես կախված է այս կահորտների խիզախությունից: Միաժամանակ Կեսարը նաև երրորդ զօրքն արգելեց առանց հատուկ հրամանի հարձակման գնալ, իսկ երբ ժամանակը կգա, ինքը պետք եղած պահին դրոշակով նշան կտա: /90/ Կեսարը, ռազմական սովորության համաձայն, զորքը ոգևորեց մարտի համար... և, այն բանից հետո, երբ ավարտեց խոսքը, մարտի ծարավից այրվող ռազմիկների համար պնդումներին տեղի տալով, ճակատամարտը սկսելու ազդանշան տվեց: /91/ Կեսարի զորքում մի կամավոր վետերան կար՝ Գայոս Կրաստիոսը, որը անցած տարի նրա մոտ X լեգեոնի ցենտուրիոնն էր եղել՝ մի բացառիկ բացություն տրեմար: Եվ ահա, երբ ազդանշանը տրվեց, նա գոչեց. «Իմ հետևից, մանիպուլի իմ նախնին ընկերներ, ծառայե՛ք մեր իմպերատորին ինչպես միշտ ենք ծառայել: Մնացել է միայն այս ճակատամարտը և դրանից հետո նա կվերականգնի իր դիրքը, իսկ մենք՝ մեր ազատությունները»: Միաժամանակ էլ, նայելով Կեսարին, սա ավելացրեց. «Ով իմպերատոր, ես այսօր կփորձեմ արժանանալ քո դրվատանքին՝ կենդանի, թե մեռած»: Այս խոսքերով նա առաջինը առաջ նետվեց աջ թևից, իսկ նրանց էլ հետևեցին մոտ 120 ընտրյալ կամավորականներ: /92/ Երկու զորքերի արանքում ուղիղ այնքան տեղ կար, որը բավարար էր փոխարարած հարձակման համար, սակայն Փնետո Պոմպեոսը հրաման տվեց սպասել Կեսարի հարձակմանը՝ չջարժվելով տեղից և թույլ չտալով ճակատին ձգվել: Ասում են, որ նման կերպ վարվելու խորհուրդ նրան տվել է Տրիարիոսը՝ Նշելով, որ հետևազորի առաջին բուռն հարձակումը պետք է կոտրել, ճակատը ձգել և միայն դրանից հետո պետք է կուռ շարքերով հարձակվել թշնամու ցրված շարքերի վրա: Բացի այդ նա հույս ուներ, որ հակառակորդի նիզակները ավելի քիչ վնաս կհասցնեն, եթե զինվորները մասն շարքում անշարժ կանգնած, այլ ոչ թե՝ սլանան դրանց հարվածներին ընդառնալ, դրան գումարած էլ այն, որ Կեսարի զինվորները այդ կրկնակի վազքից կհոգնեն միջևև լիակատար ուժասպառության աստիճան: Ըստ մեր կարծիքի, սակայն, Փնետո Պոմպեոսը այդպես վարվեց առանց բավարար հիմնավորման, քանզի բոլոր մարդկանց մոտ կարծես ի ծնե մի գրգռվածություն և կենդանություն կա, որն ավելի է բորբոքվում մարտնչելու ցանկությունից: Այդ բնագործ գորավարը պետք է ոչ թե ճնշի, այլ՝ զարգացնի: Իզուր չէ, որ հնուց ի վեր սովորությունն կա, համաձայն որի, ըստ ազդանշանի կողմերը աղաղակ են բարձրացնում, քանզի ենթադրվում է, որ դա կահաբեկի թշնամուն և կոզակորի յուրաքանչյուրին: /93/ Ամեն դեպքում, երբ նրա ռազմիկները ըստ տրված ազդանշանի վեր պարզված նիզակներով նետվեցին թշնամու վրա և նկատեցին, որ գնետսպոմպետականները տեղից չեն շարժվում, ապա, համաձայն նախկին ճակատամարտերում ձեռք բերած իրենց փորձառության, նրանք զսպեցին իրենց վազքը ու մոտավորապես կենտրոնում կանգ առան, որպեսզի թշնամուն չհասնեն հոգնած վիճակում: Կարճատև դադարից հետո շուրջները տեղը բերելով՝ նրանք կրկին վազեցին, գործի դրեցին իրենց տեգերը, ինչպես Կեսարի հրամանն էր, և անցան թերին: Գնետսպոմպետականները, սակայն, ևս պարտք չմնացին, այլ, իրենց վրա ընդունելով արձակված տեգերը, դիմացան այդ հարձակմանը, մնացին շարքերում և, իրենց հերթին գործի դնելով տեգերը, անցան թերին: Նույն այդ ընթացքում Փնետո Պոմպեոսի ձախ թևի հեծյալները, ինչպես և նրանց հրամայված էր, բոլորը միջևև վերջին մարդը սուրացին, իսկ նրանց հետ էլ ելան նաև՝ նետածիգներն ու պարսատիկավորները: Մեր հեծելազորը չդիմացավ նրանց հարձակմանը և մի քիչ հետ բաշվեց, որից էլ օգտվելով, Փնետո Պոմպեոսի հեծելազորը ավելի ուժեղացրեց ճնշումը ու, բաժանվելով մասերի, սկսեց անպաշտպան թևից շրջանցել մեր ճակատը: Հենց որ Կեսարը կենտրոնացրեց այդ, նա նշան տվեց չորրորդ զօրքով շարված կահորտներին, որոնք կուռ շարքերով առաջ նետվեցին և այնքան բուռն հարձակում գործեցին գնետսպոմպետական հեծյալների վրա, որ սրանցից և ոչ մեկը չդիմացավ, նրանք բոլորը շուռ եկան ու ոչ միայն ազատեցին տեղերը, այլև հապճեպ փախուստի մեջ նետվեցին դեպի բարձր լեռները: Սրանց հեռանալուն պես նետածիգներն ու պարսատիկավորները անպաշտպան մնացին և, քանի որ ոչ մի բան չունեին պաշտպանության համար, կոտորվեցին: Չդադարեցնելով հարձակումը՝ կահորտները շրջանցեցին ձախ թևը և թիկունքից հարձակվեցին գնետսպոմպետականների վրա, այնուհետև նրանց կողմից համառ դիմադրության հանդիպելով: /94/ Նույն այդ ժամանակ Կեսարը երրորդ զօրքն, որը միջև այդ հանգիստ կանգնած էր տեղում, հրամայեց առաջ նետվել: Այս կերպ, ահա, հոգնածներին այստեղ սկսեցին փոխանակել թարմ և չջուլացած ուժերը, այն դեպքում, երբ մյուսները հարձակվում էին թիկունքից: Այս երկակի հարձակմանը գնետսպոմպետականներն արդեն չկարողացան դիմադրել և բոլորն, առանց բացառության, դիմեցին փախուստի: Արդյունքում՝ պարզվեց, որ Կեսարն իրոք չէր սխալվել, երբ չորրորդ զօրքն տեղակայված զինվորներին ոգևորելիս հայտարարել էր, որ հաղթանակը կգա այն կահորտներից, որոնք այստեղ տեղակայված են ընդդեմ թշնամու հեծելազորի: Իրոք, սրանք հենց առաջինն էին, որ շարդեցին թշնամու հեծելազորին, նրանք էին նաև, որ կոտորեցին նետածիգներին և պարսատիկավորներին, շրջանցեցին Փնետո Պոմպեոսի ձախ թևը ու առաջինը պատճառ հանդիսացան թշնամու փախուստի: Իր հերթին Փնետո Պոմպեոսը, հենց որ տեսավ, որ իր հեծելազորը շարդված է, իսկ գորքի այն մասը, որի վրա նա հատկապես էր հույս դրել, վախճանվեց և, արդեն հույսը չունելով մյուսների վրա, անսովորապես սուրաց դեպի ճամբար և այն ցենտուրիոններին, որոնք պահպանություն էին անում արտերական դարպասների մոտ, բարձրաձայն հայտարարեց, այնպես որ լսելի եղավ զինվորներին. «Պահպանե՛ք ճամբարը և համառորեն պաշտպանե՛ք այն դեպքի պարագայում, եթե իրավիճակը վատանա»: Այս խոսքերով նա հեռացավ իր վրան: Նա այլևս և ոչ մի հույս չուներ իր գործի հաջողության վրա ու միայն սպասում էր ճակատամարտի ելքին: /95/ Գնետսպոմպետականների թշնամու իրենց խրամանները՝ Կեսարը որոշեց ահաբեկված թշնամուն ուղքի գալու հնարավորությունը չտալ և գոռաց իր զինվորներին, որ այժմ նրանք պետք է օգտվեն ճակատագրի ողորմածությունից ու հարձակում գործեն ճամբարի վրա: Եվ ահա, չնայած որ նրանք հյուժնված էին ծայրահեղ շոգից, քանզի ճակատամարտը ձգվել էր միջևև կեսօր, այնուհանդերձ, քանի որ Կեսարի զինվորները պատրաստակամորեն գնում էին ամեն մի դժվարին գործի, նրանք ենթարկվեցին հրամանին: Փնետո Պոմպեոսի ճամբարը պաշտպանում էին պահպանության համար այստեղ տեղակայված կահորտները, սակայն հատուկ բացությամբ աչքի էին ընկնում թրակիացիները և այստեղ տեղակայված բարբարոսների ջոկատները: Ինչ վերաբերվում է ճակատից փախած զինվորներին, ապա սրանք այն աստիճան հոգնած և բարոյաբեկված էին, որ, երբեմն, սուլիսկի լեռում էին գնեթերն ու մարտական դրոշները և մտածում ավելի շուտ հետագա փախուստի, այլ ոչ թե ճամբարի պաշտպանության մասին: Նրանք էլ, սակայն, որ կանգնած էին պարսպի վրա, չկարողացան երկար տանել մեծաթիվ արկերի հարվածները և, հյուժնելով վերքերից, ի վերջո ստիպված եղան թողնել իրենց դիրքերը: Այդ ժամանակ արդեն ցենտուրիոնների և ռազմական տրիբունների գլխավորությամբ նրանք բոլորը փախան դեպի բարձր լեռները, որոնք հարում էին ճամբարին: /96/ Երբ մերոնք արդեն ճամբարում էին, Փնետո Պոմպեոսը հեծնեց ձին, վրայից հանեց իսկաբարոսական տարբերանշանները և, նետվելով դեպի ճամբարի հետևի կողմի դարպասները, քառատրոսի սլացավ Լարիսա: /97/ Տիրելով ճամբարին՝ Կեսարը սկսեց համառորեն պահանջել իր ռազմիկներից այնքան էլ չտարվել ավարով և բաց չթողնել հնարավորությունը ավարտին հասցնելու հաղթանակի գործը: Նրանք համաձայնեցին և սկսեցին բոլոր կողմերից պարսպով պատել լեռը, իսկ, քանի որ սրա վրա ջուր չկար, այդ պատճառով էլ գնետսպոմպետականները թողեցին այդ անհույս դիրքը ու ողջ կազմով նետվեցին դեպի Լարիսա տանող լեռնագագաթները: Երբ Կեսարը նկատեց այդ, նա իր ուժերը բաժանեց և լեգեոններ մի մարդ թողեց Փնետո Պոմպեոսի ճամբարում, մյուս մասը հետ՝ դեպի Լարիսա, ուղարկեց, իսկ ինքն էլ, հետը վերցնելով չորս լեգեոններ, նետվեց գնետսպոմպետականների ճանապարհը փակելու: Անցնելով 6 մղոն՝ նա շարեց իր զորքը մարտական կարգով և կանգ առավ մի լեռան վրա, որի ստորոտում գետ էր հոսում: Չնայած այն բանին, որ Կեսարի զինվորները օրվա ընթացքում հոգնել էին անընդհատ ջանքերից, իսկ գիշերն էլ արդեն մոտենում էր, այնուհանդերձ նա, ոգևորելով իր ռազմիկներին, լեռը կտրեց գետից, որպեսզի գիշերվա ընթացքում գնետսպոմպետականներին թույլ չտա ջրի հասնել: Երբ այդ աշխատանքը ավարտվեց՝ գնետսպոմպետականները դեսպաններ ուղարկեցին և սկսեցին բանակցել հանձնվելու վերաբերյալ: Մի քանի հոգի սենատորական դասից, որոնք միացել էին այդ գործին, գիշերը փրկվեցին փախուստով: /98/ Լուսաբացին Կեսարը այդ

լեռան վրա պատկարված բոլորին հրամայեց իջնել հարթավայր և ցած դնել գեղերը: Նրանք անխոս կատարեցին այդ հրամանը և, վեր պարզելով ձեռքերն ու նետվելով գետին, սկսեցին արցունքն աչքերին աղաչել ներել իրենց: Նա նրանց հանգստացրեց, հրամայեց վեր ելնել և, որպեսզի փոքրացնի նրանց վախը, մի բանի խոսք ասաց իր համեստության մասին, իսկ այնուհետև ներում պարգևեց բոլորին: Ընդ որում նա խորհուրդ տվեց նաև իր զինվորներին նրանցից ոչ մեկին չնեղացնել և նրանց իրերը չվերցնել: Ահա նման տիպի հոգատարությունը որսնորելով սրանց նկատմամբ՝ Կեսարը իր մոտ կանչեց նաև մնացած լեզեոները և, նրանք որոնք մինչ այդ իր հետ էին, նաև ուղարկեց ճամբար հանգստանալու: Այնուհետև նա արշավի էլավ և նույն իսկ օրը հասավ Լաբիսա: /99/ Այդ ճակատամարտում Կեսարը կորցրեց ոչ ավելին, քան 200 զինվորների, սակայն ցենտուրիոններից՝ այդ հերոսներից, նա զրկվեց մոտ 30 հոգուց: Այլոց թվում մի շատ քաջ կռվում զոհվեց նաև վերը նշված Կրաստինոսը, որը դեմքին ծանր հարված էր ստացել թրով: Այն, ինչ նա ասաց մարտից առաջ, այդպես էլ արեց: Ինքը՝ Կեսարը, վստահ էր, որ այդ ճակատամարտում Կրաստինոսը անօրինակ բացություն էր դրսևորել և շատ բարձր էր գնահատում նրա ավանդը հաղթանակի գործում: Չնայած Կեսարի զորքի ըստ երևույթին ընկան մոտ 15.000 հոգի, իսկ 24.000 հոգի էլ հանձնվեց, բանգի նույնիսկ դիրքերը պահպանող կառավարները հանձնվեցին Մուլլային: Բացի դրանից շատերը փախուստով փրկվեցին հարևան քաղաքներում: Մարտական դրոշներ այդ ճակատամարտից հետո Կեսարին բաժին հասավ 180 հատ, իսկ արծիվներ՝ 9 հատ» (Րուլիոս Կեսար «Նորթեր, Զաղաքացիական պատերազմ» գիրք 3, գլուխ 76, 77, 80-82, 84-99):

«/63/ Չնայած Կեսարը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Չնայած Կեսարը - Մ.Ֆ.), ճիշտ է չափից ավելի ուռճացնելով, իր հաղթանակի մասին հայտնեց բոլոր արքաներին և քաղաքներին ու նա հույս ուներ, որ Կեսարի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Հուլիոս Կեսարի - Մ.Ֆ.) զորքը, նեղվելով սովից և վախեցած պարտությունից, անմիջապես կանցնի իր կողմը: Նրա հույսը հատկապես Կեսարի զորավարների վրա էր, որոնք իրենց թույլ տված սխալի պատճառով ստիպված էին վախի մեջ մնալ: Եվ իրոք, աստված նրանց մեղքերը բավելուն բերեց և նրանք ամաչեցին իրենց արածի համար, իսկ երբ Կեսարն ամենայն նրբությամբ նրանց հանդիմանեց և ներում չնորհեց, նրանք ավելի զայրացան իրենց իրենց վրա ու, այդպիսին և անկախ կառավարությունը, սկսեցին պահանջել, որ, հորենական սովորության համաձայն իրենց տասներորդ մասը մահապատժի ենթարկվի: Կեսարը, երբ դրան չհամաձայնեց, նրանք ավելի ամաչեցին և հասկացան, որ նրա նկատմամբ ապօրինի բան են թույլ տվել, նրա, որ դրան արժանի չէր: Դրա համար էլ նրանք սկսեցին պահանջել, որ նա մահապատժի ենթարկի գոնե որոշակապիսիններին, բանի որ, թեև նրանք թիկունք չդարձնեին, իրենք ևս երբեք չէին փախչի: Երբ Կեսարը դրան ևս չհամաձայնեց և պատժեց միայն ոմանց, ապա բոլորին այնպիսի ոգևորություն պատճեց, որ նրանք սկսեցին պահանջել իրենց անմիջապես թշնամիների դեմ տանել: Նրանք այնչափ եռանդով այդ կոչն էին անում, իրար էին դիմում և խոստանում բավել իրենց մեղքը: Չնկատելով իրար հետևից երդվում էին Կեսարին, որ մարտի դաշտը չեն լքի այլ կերպ, բան հաղթանակած: /64/ Այս ամենը հաշվի առնելով՝ Կեսարի բարեկամները համոզում էին նրան օգտագործել այդ փոփոխությունը և զորքի ոգևորությունը, սակայն ևս զորքին հայտնեց, որ վերջինիս թշնամիների դեմ կռույի ավելի հարմար պայմաններում ու կոչ արեց չմոռանալ իրենց այս պատրաստակամությունը՝ միաժամանակ բարեկամներին էլ ավելացնելով, որ նախ պետք է զորքին ազատել պարտությունից առաջացած մեծագույն վախից, իսկ թշնամիներին էլ՝ զրկել այն մտքից, որ իրենց գործերը փայլուն վիճակում են: Նա զոջաց, որ ճամբար է զարկել Դիրիսիայի մոտ, որտեղ Չնայած Կեսարը բոլոր պաշարներն ուներ ձեռքի տակ, և եկավ այն մտքին, որ պետք է վերջինիս քաշել մի այլ վայր, որտեղ թշնամիները իր հետ հավասար դժվարին իրավիճակում կլինեն: Անելով այդ՝ նա անմիջապես ուղղվեց Ապոլոնիա, իսկ այնտեղից էլ գիշերը աննկատ նահանջեց Թեսալիա: Նա զայրացած վերցրեց և թալանի համար ռազմիկներին տրամադրեց Գոմթա փոքրիկ քաղաքը, որն իրեն չէր ընդունել: Սովածության պատճառով ռազմիկները միանգամից իրենց փորերը լցրին ամեն տեսակի ուտելիքներով և անվայել կերպով հարբեցին, ընդ որում սրանցից ամենազվարճալիները հարբած վիճակում գտնվող գերմանացիներն էին, այնպես որ թվում էր, թե, եթե Չնայած Կեսարը այդ ժամանակ հայտնվեր, նա կկարողանա որևէ մի նշանակալից բան անել, եթե միայն իր գոռոզության պատճառով աչքաթող արած չլիներ հետապնդումը: Այդ ընթացքում Կեսարը, յոթ օրվա ընթացքում արագացված առաջնալույով, ճամբար զարկեց Փարսալի մոտ...: /65/ Այն բանից հետո, երբ Կեսարը թողեց ճամբարը, Չնայած Կեսարը խորհուրդ գումարեց...: Չնայած Կեսարը հակվեց վերջին մտքի կողմը՝ ամենից առաջ արևելյան ժողովուրդներից ամաչելով, որոնք աչքը չէին կտրում նրանից...: Դրա համար էլ նա շարունակեց արշավանքը և իր հեղթին ճամբար զարկեց Կեսարի դիմաց՝ Փարսալի մոտ: Նրանց ճամբարներն իրարից հեռու էին 30 ասպարեզ: /66/ Չնայած Կեսարի ամեն կողմից պարենամթերք էին հասցնում, բանգի ևս այն աստիճանի պատրաստ պահած ուներ ճանապարհները, նավահանգիստներն և պահակապետները, որ ցամաքից ևս ամեն ինչ ստանում էր, անկախ այն բանից, թե ինչ եղանակ էր ծովի վրա: Ինչ վերաբերվում է Կեսարին, ապա, ընդհակառակը, նա ուներ միայն այն, ինչ դժվարությամբ ձեռք էր բերում՝ այդ ընթացքում մեծապես տանջվելով: Այս պայմաններում, սակայն, նույնիսկ ռազմիկներից ոչ մեկը նրան չլքեց և բոլորը, ինչ-որ գերբնական ուժով պատված, ձգտում էին մարտի մեջ մտնել թշնամիների դեմ՝ ենթադրելով, որ, արդեն 10 տարի թոժված լինելով, նրանք շատ բաներում կգերազանցեն նորակառիկներին, այն դեպքում, երբ խանդակներ փորելով, պարիսպներ կառուցելով ու պարենամթերք ձեռք բերելով իրենք, որ ծերության պատճառով ընդհանրապես թույլ էին: Եվ, ընդհանրապես, տառապալները կրելիս նրանք ցանկանում էին գոնե որևէ բան անել, բան թե մահանալ սովից: Գիտակցելով այդ և իմանալով, որ իրեն դիմադրածն են հուսահատության հասած, սակայն թոժված մարդիկ, ինչպես նաև հաշվի առնելով Կեսարին սովորաբար ուղեկցող փայլուն հաջողականությունը՝ Չնայած Կեսարը ենթադրում էր, որ վտանգավոր էր վտանգի ենթարկել ողջ գործողությունը միակ ճակատամարտի պատճառով և ավելի լավ ու անվտանգ է մշտական կարիքով ստիպել ծով չունեցող և նույնիսկ փախչելու համար իսկ նավեր չունեցող թշնամիներին հյուժնվել աղքատ տարածքում: Այսպես՝ հույսը դրած ամենահուսալի հաշվարկի վրա՝ Չնայած Կեսարը որոշեց ամեն կերպ ձգձգել պատերազմը՝ սովի շնորհիվ Կեսարի զորքը հիվանդության գիրկը նետելու նպատակով: /67/ Չնայած Կեսարի մոտ կային մեծաթիվ սենատորներ, հավասար իրեն աստիճանով, այսպես կոչված հեծյալներից ամենահայտնիները և բազմաթիվ արքաներ ու գահակալներ, որոնք բոլորը, ոմանք անփորձություններ, այլք էլ այն բանի հետևանքով, որ չափից ավել էին գերազնահատում Դիրիսիայի մոտ ձեռք բերած հաղթանակը, իսկ ոմանք էլ հիմք ընդունելով այն հաշվարկը, որ գերազանցում էին թշնամիներին բանակապետ, ինչպես նաև այնպիսիները, որոնք, հոգնած հանրապետության պատերազմից, ձգտում էին ոչ թե պետք եղած, այլ հնարավորինս արագ ելքի, ահա ուրեմն՝ բոլոր այդ մարդիկ սկսեցին Չնայած Կեսարին դրդել մարտ տալ՝ մշտապես մատնացուց անելով այն հանգամանքը, որ Կեսարն ինքն է մարտի պատրաստվում և իրեն հանդուգն պահում: Չնայած Կեսարը, պատասխանելով նրանց, որ սեփական անխուսափ դրության մեջ Կեսարն իրոք պետք է որ մարտի ձգուի և դրա համար էլ իրենց պետք է հանգստություն պահպանել, ավելացնելով, որ Կեսարը շտապում է հանգամանքների ազդեցության տակ, ի վերջո, սակայն, ձանձրացած զորքի մշտական խնդրանքներից ու գոռոզանալով Դիրիսիայի մոտ ձեռք բերած հաջողությունից, ինչպես նաև խոցված իր արժանապատվությանը դիպչող ծաղրանքներից, որ ինքը իր դիտավորյալ է դանդաղում, լինելով իշխանստեր և ցանկանալով հրամայել այդքան մեծաթևակ գործի, որ կոչվում է «Արքայից-արքա» և «Ազամենտոն», բանի որ հենց պատերազմի շնորհիվ է արքայական իշխանության հասել, ահա ուրեմն, ձանձրացած այդ ամենից Չնայած Կեսարը լեզունը նուարկեց, սակայն, իմանալով Չնայած Կեսարի պատրաստությունների մասին և գլխի ընկնելով, որ դրան վերջինիս դրդել է իր զորքը, ուրախացավ ու, արագորեն կանչելով յուրախիներին, ինքն էլ սկսեց մարտի պատրաստվել...: /70/ Ահա այս վիճակում էր զորքը: Շատերը այս մասին կասկածելի բաներ են հաղորդում, այնպես որ ինքս գերադասում եմ հետևել հռոմեական այն հեղինակներին, որոնք առավել հավաստի տեղեկություններ են տալիս հենց իտալացիների մասին, որոնց հետ էլ հենց ամենից շատ հաշվի են նստում: Ինչ վերաբերվում է ռաշնակից զորքերին, ապա սրանց վերաբերյալ հռոմեական հեղինակները անարժանահավատ բաներ են հայտնում և հաշվի չեն առնում նրանց ուժը, որպես օտարների, որոնց միավորումը զորքին, ըստ իրենց, քիչ նշանակություն ուներ: Կեսարն ուներ մինչև 22.000 հոգի, որից մոտ 10.000 հեծյալներ: Չնայած Կեսարի զորքը երկու անգամ ավել էր, այդ թվում 7.000 հեծյալներ: Այսպիսին է այն մարդկանց կարծիքը, որոնց հաղորդումներն առավել ճշմարտամասն են և որոնք հայտնում են, որ մարտում իրար են եկել 70.000 իտալացիներ: Այլ հեղինակներ հայտնում են, որ վերջինից 60.000 հոգուց քիչ են, իսկ ուրիշներն էլ, չափազանցելով այդ, թիվը հասցնում են 400.000-ի: Այս բանակությունից որոշ հեղինակներ համարում են, որ Չնայած Կեսարից Կեսարից մեկ ու կես անգամ ավել զորք ուներ, այլք էլ ասում են, թե հիշատակված թվի երկու երրորդն էր պատկանում Չնայած Կեսարին, ահա նման կերպ են տատանվում կարծիքները թվաբանակի վերաբերյալ: Ամեն դեպքում մի բան անկասկած է, որ և այս, և մյուս առաջնորդները ամենից առաջ իտալաները դրել էին իտալացիների վրա: Կեսարի դաշնակիցների ջոկատը կազմված էր ցիզալիական գալլերի հեծյալներից... (տեքստային բացորոշում է - Մ.Ֆ.), ինչպես նաև որոշ բանակի անդրալպյանները: Դեպքն անգլիաների դրոշում նրան ծառայում էին դոլուկները, ակարնիացիները և էտոլեացիները: Այսպիսին էին Կեսարի ռազմական դաշնակիցները: Չնայած Կեսարի կողմում հսկայական բանակությամբ ներկայացված էին

արևելյան ժողովուրդները, ոմանք ձիերի վրա, այլք էլ՝ հետևալ: Յեղևարայից ներկայացված էին իրենց արքաների կողմից առաջնորդվող լավոնեացիները, Պելոպոնեսի մնացած մասը, նրանց հետ էլ նաև՝ բնոտեացիները: Մարտին իրենց մասնակցությունն էին բերում նաև աթենացիները, ընդ որում երկու կողմից էլ մունեսիկների կողմից հայտարարվեց, որ զորքը նրանց որևէ վնաս չտա որպես անձանց, որոնք նվիրված էին Թեսմոթոր աստվածուհու պաշտամունքին և իրենց մասնակցությունն էին բերում ճակատամարտին միայն հանուն փառքի, որպես մի ճակատամարտի, որը կոչված էր պարզել հռոմեական գերիշխանության հարցը: /71/ Յելեններից բացի դաշնակիցների շարքում էին նաև գրեթե բոլոր ժողովուրդները, որոնք արևելյան ուղղությամբ ապրում էին ծովի ափին՝ թրակիացիներ, հելեսպոնտոսցիներ, բյուբակիացիներ, փոյուզիացիներ, հոնիացիներ, յուդիացիներ, պամֆիլիացիներ, պիսիդացիներ, պաֆագոնցիներ, կիլիկիացիներ, ասորիքցիներ, փյունիկցիներ, հրեական ցեղեր և նրանց հայրենաս արաբներ, կիարացիներ, հռոդոսցիներ, կրետական պարաստիկավորներ ու այլ կղզեբնակներ: Կային նաև արքաներ և գահակալներ, որոնք բերել էին իրենց զորքը: Սրացից էին արևելյան գալաթների տետրաթեսոս Դեյոթարոսը (**Գալաթական թագավորության արքա Դեյոթարոս I Գալաթացի - Մ.Յ.**), ինչպես նաև կապադովկիացիների արքա Արիարաթեսը (**Կապադովկիայի թագավորության արքա Արիարաթես X-ը - Մ.Յ.**): Այստեղ էր նաև ստրատեգոս Տաքսիլեսը, որը բերեց Եփրատից այս կողմ ապրող հայերին, ինչպես նաև Արտավազդ արքայի կուսակալ Մեգաբադեսը, որը բերեց հայերին, որոնք ապրում էին Եփրատից այն կողմ: Ռազմական պատրաստվածությունների իրենց մասնակցությունն էին բերել նաև այլ, ավելի մանր գահակալներ: Ասում էին, որ Եգիպտոսից զենու Պոմպեոսին ուղարկվել էր 60 նավ այդ ժամանակ այստեղ թագավորող Կլեոպատրայի (**Պտղոմեոսների թագավորության ասպագա թագուհի Կլեոպատրա VII-ի - Մ.Յ.**) և նրա եղբոր (**Պտղոմեոսների թագավորության արքա Պտղոմեոս XIII-ի - Մ.Յ.**) կողմից, որը դեռ երեխա էր, բայց դե ինչպես տրանք, այնպես էլ մնացած նավատորմը ճակատամարտին իր մասնակցությունը չբերեց և անգործության մեջ մնաց Կորկերա կղզու մոտ: Այն բանը, որ զենու Պոմպեոսը աջաթող արեց նավատորմը, պետք է համարել մեծագույն մի անխոհեմություն, քանզի ծովային ուժերի շնորհիվ, որոնցով նա զգալիորեն գերազանցում էր հակառակորդին, նա հնարավորություն ուներ թշնամիներին ամենուր գրկել բերվող պարենամթերքից, իսկ այժմ, մարտի մեջ մտնելով ցամաքի վրա, նա ընդհարվեց մարդկանց հետ, որոնք, երկարատև ռազմական փորձառություն ունենալով, իրենց վրա ստատ էին և նման էին գազանների: Թվում էր, սակայն, թե զենու Պոմպեոսը, որը զգուշանում էր նրանցից Դիրիխիայի մոտ, առաջնորդվում էր աստվածային մի ներշնչմամբ, որը, սակայն, ամենից ավելի գործում էր հոգուտ Կեսարի, քանզի նման պայմաններում զենու Պոմպեոսը թթեթևամտորեն համոզվեց և զորքը, տեղի տալով իր զորավարի կամքին, մտավ մարտի մեջ՝ անփորձ լինելով ռազմական գործում: Այդպես էր որոշվել, սակայն, աստվածների կողմից, որպեսզի դիմ այն իշխանության հիմքը, որն այժմ անեն ինչուս տիրում է: /72/ Երկու առաջնորդներն էլ, հավաքելով զորքը, այն ոգևորում էին խոսքերով: Այսպես խոսեց զենու Պոմպեոսը... /73/ Կեսարն իր ռազմիկներին ասաց հետևյալը...: Այսպես խոսեց Կեսարը և այդ ընթացքում վրանների պահպանության համար ուղարկեց 2.000 բացարձակապես ծեր անձանց, իսկ մնացածն էլ, խորը լուռության մեջ դուրս գալով, ավերեցին պարիսպները և դրանք լցրին խառնակով: զենու Պոմպեոսը, տեսնելով այդ, մինչև ոմանք ենթադրում էին, թե դա փախուստի պատրաստություն է, գիտակցեց հակառակորդի ողջ խիզախությունը և ինքն իրեն ասաց, որ ինքը մրցում է զազանների դեմ, իսկ դրանց դեմ ամենահուսալի միջոցը տվյալ էր: Այժմ, սակայն, արդեն ուշ էր, իսկ դրությունն էլ՝ ծայրահեղ: Դրա համար էլ նա, 4.000 խուսապցիների թողնելով ճամբարը պահպանելու, շարեց մնացածներին Փարսալ բաղաթի և Ենիպոս գետի միջև, այնտեղ, որտեղ Կեսարը տեղակայվել էր իր դեմ: Եվ այս, և մյուս առաջնորդը ճակատում տեղակայեցին խուսապցիների՝ բաժանելով նրանց փոքր տարածություններով իրարից առանձնացված երեք մասերում, իսկ հեծելազորն էլ տեղակայեցին թևերում՝ նրանց մեջ ամենուր ցրելով նետածիգներին և պարաստիկավորներին: Այսպես շարվեց խուսապան զորքը, քանզի առաջնորդներից ամեն մեկն էլ հույսը ամենից առաջ հենց նրա վրա էր դնում: Դաշնակիցների նրանք առանձին տեղակայեցին՝ սրանց դնելով ավելի շուտ ձևի համար: Այդ դաշնակից զորքը հատկապես աղվկոտ և բազմալեզու էր զենու Պոմպեոսի մոտ: Մակեդոնացիներից, Պելոպոնեսցիներից, բնոտեացիներից և աթենացիներից ևս, որոնց լուռությանը նա հավանություն տվեց, զենու Պոմպեոսը շարեց խուսապցիների թևում, իսկ մնացածներին, ինչպես և Կեսարը ենթադրում էր, նա շարեց ըստ ցեղերի, որպեսզի, երբ բանը հասնի ձեռնամարտի, շրջապատեն ու հետապնդեն թշնամիներին՝ նրանց մեծ վնաս հասցնելով և թալանելով արդեն իսկ խառնակ պաշտպանությունից զրկված Կեսարի ճամբարը: /76/ զենու Պոմպեոսի մոտ առաջնորդներն էին՝ ճակատի կենտրոնում նրա աներձագ Սցիպիոնը, ձախ թևում՝ Լենտուլոսը, իսկ Աֆրիանիոսն ու զենու Պոմպեոսն էլ պահպանում էին ճամբարը: Կեսարի մոտ առաջնորդում էին Սուլլան, Անտոնիոսն և Դոմիցիոսը, իսկ ինքը, Նախապես դիրքոր գրավեց X լեզեոնի շարքերում, ինչպես իր սովորությունն էր: Տեսնելով այդ՝ թշնամիներն այս կողմն ուղղեցին իրենց լավագույն հեծյալներին, որպեսզի սրանք, ունենալով թվական առավելություն, եթե կարողանան, շրջապատեն նրան: Դաշնակալով այդ՝ Կեսարը դարձանում տեղակայեց 3.000 առավել բազարի հետևակայիների, որոնց հրամայեց, երբ նկատեն, որ թշնամիները սլանում են իրենց մոտով, ելնեն դարանից և նիզակները ուղղեն դեպի հեծյալների դեմքերին, որոնք լինելով անփորձ ու երիտասարդ և հոգալով սեփական արտաքինի մասին, չեն դիմանա ուղիղ իրենց դեմքին ուղղված վտանգին: Նման բաներ էին իրար դեմ մտածում առաջնորդները և նրանցից յուրաքանչյուրը պատվում էր յուրայինների մոտ, անհրաժեշտ իրահանգներ էր տալիս և բացառական կոչեր էր անում: Կեսարի պայմանաւնշանն էր «Աֆրոդիտե Զաղթական», իսկ զենու Պոմպեոսինը՝ «Զերաթես անհարթ»։ /77/ Երբ ամեն ինչ արդեն պատրաստ էր, թշնամիները խորը լուռության մեջ երկար ժամանակ այնուհանդերձ անշարժ մնացին՝ դեռևս պատրաստվելով և դանդաղելով: Նրանք նայում էին, թե որ կողմը առաջինը կսկսի մարտը՝ մեծ մասը լքված էր խղճահարությանը, քանզի առաջ երբեք խուսապան զորքը այս բանակությանը չէր ընդհարվել ինչև իր հետ: Ենթարկվելով նույնատիպության վտանգի և լինելով ընտրյալ բաթեր՝ երկու ճամբարներում էին նրանք իրար խղճում էին, հատկապես այն պատճառով, որ տեսնում էին իրար վրա խուսապցիների գալը: /78/ Ահա այսպես, իրար գալով այդ օրը, նրանք դանդաղում էին և նայում միմյանց: Խուսապան ողջ զորքը շարունակում էր խիստ լուռության մեջ հանգիստ կանգնած մնալ և ահա զենու Պոմպեոսը, տեսնելով, որ իր դաշնակիցները վախեցած են այդ դադաղումից ու ինչև էլ վախենալով, որ նրանք հանկարծ մինչև մարտը չխախտեն կարգապահությունը, մարտը սկսելու նշան տվեց: Այդ ժամանակ Կեսարը ևս իր կողմից նշան տվեց: Անմիջապես էլ շեփորները, որոնք երկու կողմից էլ զորքի նման բանակության պայմաններում մեծաթիվ էին, շեփորահարեցին բարձր ձայնով, որից հետո արդեն իրավանաստարներն և մունեսիկները գործի անցան՝ պտտվելով զորքում: Ռազմիկները հանդիսավոր, զարմացած և լուռ իրար վրա էին գնում, քանի որ նրանք նման մարտերում թրծված մարտիկներ էին: Երբ նրանք իրար եկան, սկսվեց նետերի ու բարերի նետումը և, հենց որ հեծելազորը մի քիչ առաջ անցավ հետևակից, այս ու այն կողմից սկսեցին փորձեր կատարվել հարձակման անցնել, ընդ որում Պոմպեոսի ջոկատները, ունենալով առավելություն, սկսեցին շրջապատել Կեսարի X լեզեոնը: Այդ ժամանակ, ահա, վերջինս նշան տվեց դարձում գտնվողներին և սրանք դուրս ցատկելով այնտեղից, նետվեցին հեծելազորի վրա՝ վերև ցցված նիզակներով հարվածելով հակառակորդ հեծյալների ուղիղ դեմքերին: Արդյունքում՝ սրանք, չդիմանալով հզոր հակահարվածին, ինչպես նաև բերաններին ու աչքերին ուղղված հարվածներին, դիմեցին անկանոն փախուստի: Կեսարի զորքը, որը նոր միայն վախենում էր լինել շրջապատված, այժմ ինքը շրջապատեց հեծելազորից զրկված զենու Պոմպեոսի հետևակին: /79/ զենու Պոմպեոսը, իմանալով այդ մասին, արագեց իր հետևակայինները արտագրոհներ իրականացնել, ճակատից դուրս վազել և նետեր արձակել, կանգնելով ձգված շարքերում և պատրաստ լինելով հարձակմանը, ձեռնամարտում պաշտպանվել իրենց վրա եկող թշնամիներից: զենու Պոմպեոսի նման ռազմավարությունը ոմանք գովում են թշնամիների կողմից շրջապատված լինելու պարագայում, սակայն Կեսարն ինքը իր նորերում դրան հավանություն չի տալիս, քանզի, ըստ նրա, թափով հարվածելիս հարվածներն ավելի մեծ ուժ են ունենում, դե իսկ մարդկանց բաջությունը այդ պարագայում ևս բարձրանում է, այն դեպքում, երբ անշարժ մնալու դեպքում զորքի ոգին ընկնում է ու հարձակողների համար նրանք կարծես թիրախ են հանդիսանում: Այդպես եղավ նաև այս անգամ: Կեսարի X լեզեոնը շրջապատեց զենու Պոմպեոսի զորքի հեծելազորից զրկված ձախ թևը և անշարժ կանգնած հակառակորդի ջոկատները բոլոր կողմերից նիզակների հարվածի տակ առավ, մինչև որ շփոթի չմատնեց նրանց և ուժով չստիպեց դիմել փախուստի: Դեռևս դա էլ եղավ Կեսարի հաղթանակի սկիզբը, ընդ որում շատ սպանվածներ և վիրավորներ եղան ու բազմաթիվ տարաբնույթ պատահալներ տեղի ունեցան, սակայն ճակատից որևէ աղաղակ չեղավ, ոչ սպանվածներից, ոչ էլ վիրավորներից, լավում էին միայն տեղում շարված և արժանապատվությանը ընկնող մարդկանց հառաջանքները ու տևեցները: Դաշնակից զորքերը, որոնք իրենց պահում էին միայն որպես ռազմական մրցության հանդիսատեսներ, ցնցված էին մարտակարգի կայունությունից և զարմանքից չէին համարձակվում շրջապատել Կեսարի վրանները, չնայած որ դրանք պահպանվում էին փոքրաքանակ ու ծեր մարդկանց կողմից, այլ միայն, ինչպես ասվեց, զարմանքով լի կանգնած էին տեղում: /80/ Երբ զենու Պոմպեոսի ձախ թևը սկսեց նահանջել, իսկ այն նահանջում էր բայլ առ բայլ և չդադարելով մարտնչել, դաշնակից զորքը, ոչինչ չձեռնարկելով, «Մենք հաղթված ենք» աղաղակներով առանց հետ նայելու դիմեց փախուստի՝ ձախադարձին, կարծես թշնամական, տապալելով սեփական վրաններն ու ամրությունները, ոչնչացնելով դրանք և թալանելով սեփական փախուստի ընթացքում այն ամենը, ինչ հնարավոր էր տանել: զենու Պոմպեոսի խուսապան զորքի արդեն մյուս թևը ևս, իմանալով ձախ թևի պարտության մասին, սկսեց դանդաղ նահանջել՝ սկզբում լիակատար կարգով և ըստ հնարավորինս պաշտպանվելով, իսկ հետո էլ արդեն՝ հաջողությունից ոգևորված թշնամու ճնշման տակ դիմելով փախուստի: Որպեսզի Պոմպեոսի զորքը կրկին չփախարկի և այս կերպ հաղթանակ տարվի ինչ թե մեկ միակ ճակատամարտում, այլ՝ ողջ պատերազմում, Կեսարը մեծ խորամանկությամբ մունեսիկներ ուղարկեց բոլոր կողմեր ցրված իր ջոկատների մոտ, որպեսզի հաղթանակած խուսապցիները ձեռք չտան ազգակիցներին և հարձակվեն միայն դաշնակիցների վրա: Մունեսիկները մոտեցան

հաղթվածների և սկսեցին համոզել նրանց, որ իրենց համար որևէ վտանգ չկա: Արդյունքում, մեկը մեկից իմանալով այդ կոչի մասին, սրանք կանգ առան և ահա Չնետու Պոմպեոսի զորքի համար «առանց վախի կանգ առնելը» կարծես պայմանական դարձավ, այն դեպքում, երբ մնացած բաներում այն չէր տարբերվում Կեսարի զորքից՝ ինչպես խտացվածները ունենալով նույն հագուստը և խոսելով նույն լեզվով: Սլանալով նրանց շարքերի միջով՝ Կեսարի զորքը ոչնչացնում էր Չնետու Պոմպեոսի դաշնակիցներին, որոնք չէին կարողանում դիմադրել վերջիններիս և ամենամեծ կոտորածը հենց այստեղ եղավ: /81/ Չնետու Պոմպեոսը, տեսնելով սեփական զորքի փախուստը, կարծես խելագարված, դանդաղ հեռացավ իր ճամբար: Մոտենալով իր վրակին՝ նա անխոս նստեց այնտեղ Ալբան Ռեթամոնեցու նման, որի մասին պատմում էին, թե նման բան նրա հետ եղավ Իլիոնում, երբ նա շրջապատվեց թշնամիների կողմից, երբ աստվածությունը մթազնել էր նրա միտքը: Մնացածներից միայն քչերը Չնետու Պոմպեոսի հետևից ուղղվեցին նրա ճամբար, բանգի Կեսարի կողք կանգնեցրել էր նրանց տեղում առանց վախի, իսկ նրա զորքն էլ Չնետու Պոմպեոսի զորքին մասերի էր բաժանել: Օրվա վերջում Կեսարը, առանց հոգնելու ամենուր պատվելով զորքում, կոչ էր անում մի քիչ էլ ջանք ներդնել, որպեսզի գրավի Չնետու Պոմպեոսի ճամբարը, ընդ որում նա բացատրում էր, որ, եթե թշնամին կրկին ի մի բերի ուժերը, իրենք մեկ օրվա հաղթող կմնան, իսկ եթե վերջինիս ճամբարը գրավվի, ապա դա կբերի պատերազմի սովորական ավարտին: Ահա նման խնդրանքներով Կեսարը ձեռքերը պարզում էր զորքին և ինքն անձամբ սկսեց հետապնդումը: Կեսարի զորքից շատերը ֆիզիկապես հոգնած էին, սակայն նրանց ոգին պահում էին նման մտքերին և զորավարն ինքը այն բանով, որ անձամբ գնում էր թշնամու վրա: Նրանց այդ բանին ձգտել դրդում էր նաև այն հույսը, որ, գրավելով Չնետու Պոմպեոսի ճամբարը, նրանք այնտեղ շատ ավար ձեռք կգցեն, իսկ չէ՞ որ հաջողության մեջ մարդիկ ամենից քիչ են հոգնակյուն զգում: Ահա այս փկանքում նրանք առաջ սլացան և հարձակվեցին ճամբարի վրա՝ մի կողմ նետելով իրենց խանգարողներին: Չնետու Պոմպեոսը, իմանալով այդ մասին, արթնացավ իր լուռությունից և գոչեց. «Մի՞թե արդեն մեր ամրության դեմ էլ», որից հետո, ասելով այդ, փոխեց հագուստը, հեծնեց ձին և չորս բարեկամների ուղեկցությամբ կանգ չառավ փախուստում այնքան ժամանակ, մինչև որ հաջորդ օրը չհասավ Լարիսա: Կեսարը, համաձայն դեռ զորքը շարելու ժամանակ տված իր սպառնալիքի, կանգ առավ Չնետու Պոմպեոսի ամրությունում և կերավ նրա համար նախատեսված ուտելիքը, իսկ նրա զորքը՝ թշնամիներից: /82/ Երկու կողմից պայքարված խտացվածների թիվը Կեսարի զորքից կազմում էր 30 ցենտուրիոն և 200 լեգեոններ, իսկ ըստ այլ աղբյուրների՝ 1.200, այն դեպքում, երբ Չնետու Պոմպեոսի զորքից ընկան 10 սենատորներ, սրանց մեջ էր նաև Լուցիոս Դոմիցիոսը, որը սենատի կողմից Գալլիա էր ուղարկվել որպես Կեսարին փոխարինող, ինչպես նաև 40 հեծյալներ այսպես կոչված՝ հայտնիներից: Մնացած զորքից, այն հեղինակները, որոնք հավակն են չափազանցել թվերը, նշում են 25.000 թիվը, սակայն Ագինիոս Պոլիոնեսը՝ այդ ճակատամարտում Կեսարի հրամանատարներից մեկը, գրում է, թե գտնվել են Չնետու Պոմպեոսի կողմակիցների 6.000 դիսպուս: Ինչ վերաբերվում է դաշնակիցներին, ապա դրանց թիվը այդպես էլ չպարզվեց մի կողմից վերջիններիս մեծաթվության, մյուս կողմից էլ այն արիմարիանքի պատճառով, որն առկա էր նրանց նկատմամբ» (Ալպիանոս «Յոմի պատմությունը, Զաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 2, գլուխ 63-68, 70-73, 75-82):

«/39/ Ալպիանոսի տվյալի հոգեկան վիճակում պարենամթերքի պակասությունից և հանգամանքների անբարենպաստ դասավորությունից ընկճված՝ Կեսարը (Յոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Յուլիոս Կեսարը – Մ.Յ.), որոշում ընդունեց շարժվել դեպի Մակեդոնիա՝ Սկիպիոնի դեմ, հուսալով կամ Չնետու Պոմպեոսին (Յոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Չնետու Պոմպեոսին – Մ.Յ.) հրապուրելով տանել այնտեղ, որտեղ նա ճակատամարտ կտա իր հետ միանման պայաններում, աջակցություն չունենալով ծովի կողմից, կամ լքախաչախի Սկիպիոնի, որը թողնված է իր կամքին: /40/ Չնետու Պոմպեոսի զորքի և պետերի մեջ դա բուռն ցանկություն առաջացրեց նետվել հետապնդելու, բանի որ թվում էր, թե Կեսարը պարտված փախչում է, բայց Չնետու Պոմպեոսը ինքն այն աստիճանի զգույշ էր, որ չէր համարձակվի մտնել մի ճակատամարտի մեջ, որը կարող էր վճռել ողջ գործի ելքը: Երկար ժամանակվա համար ամեն ինչով ապահովված լինելով՝ նա գերադասում էր սպասել, մինչև որ հակառակորդն սպառնալիք չէր ուժերը: Կեսարի զորքի լավագույն մասը մարտական փորձ ուներ և՛ անհաղթահարելի խիզախություն ճակատամարտում, սակայն նրա զինվորները ծեր տարիքի պատճառով հոգնում էին երկարատև անցումներից, ծամբարային կյանքից, շինարարական աշխատանքներից ու գիշերային արթնություններից: Մարմնական թուլության պատճառով տառապելով ծանր աշխատանքներից՝ նրանք կորցնում էին նաև հոգու կայտառությունը: Դրան ավելացրած, ինչպես այդ ժամանակ ասում էին, վատ մտուղը Կեսարի բանակում առաջացրել էր ինչ-որ տարափոխիկ հիվանդություն, բայց ամենակարևորը՝ Կեսարը ոչ դրամ ուներ, ոչ՝ պարենի պաշար, և թվում էր, թե կարճ ժամանակի ընթացքում նրա բանակն ինքն իրեն կկազմալուծվի: /41/ Միայն Կատոնն էր, որ, տեսնելով մարտում ընկած թշնամիներին, դրանք մոտ 1000 հոգի էին, ի նշան տիրության դեմը ծածկելով հեռացավ, լաց եղավ և գովեց Չնետու Պոմպեոսին, որ նա խուսափում էր ճակատամարտից ու խնայում համաքաղաքացիներին: Այնուամենայնիվ մնացածները Չնետու Պոմպեոսին մեղադրում էին վախկոտության մեջ և ծաղրանքով նրան կոչում էին Ագամեմոն ու արքայից արքա: Չցանկանալով հրաժարվել միանման իշխանությունից՝ նա, իբր թե հպարտանում է, որ այդպես շատ զորավարներ կան իր ենթակայության տակ և իր վրան են գալիս կարգադրություններ ստանալու: Այս պայմաններում Փափոնիոսը, նմանակելով Կատոնի անկեղծ խոստակերպը, տրտնում էր, թե Չնետու Պոմպեոսի իշխելափողովության պատճառով իրենք այս տարի չեն ճաշակում տուսկուլյան թուզ, իսկ Ավաինիոսը, որը վերջերս էր ժամանել Իսպանիայից այնքան անհաջող հրամանատարություն անելուց և Կեսարին իր բանակը դրամով վաճառքի մեջ կանգնեցնելուց հետո, հարցնում էր. «Իսկ ինչո՞ւ են մարտնչում վաճառականի դեմ, որն իրենից զեն է պրովիցիանները»: Ահա այս ամենի ճշման տակ Չնետու Պոմպեոսն, իր կամքին հակառակ, սկսեց հետապնդել Կեսարին, իսկ Կեսարը ճանապարհի մեծ մասը կտրեց և անցավ ծանր պայաններում՝ ոչ մի տեղից պարեն չստանալով և վերջերս ունեցած իր անհաղորդության պատճառով ամենուրեք տեսնելով միայն արիմարիանք: Թեսալական Գոմփաս քաղաքը գրավելուց հետո, սակայն, նրան ոչ միայն հաջողվեց կերակրել իր բանակը, այլև անսպասելիորեն զինվորների համար հիվանդությունից ազատվելու ճար գտնել: Դարզվեց, որ բաղաբան շատ գինի կա և զինվորներն ուզածի չափ խմում էին՝ տրվելով անզուսպ կերուխումի: Հարեցողության ցավը դուրս վանեց հիվանդներին՝ նորից վերադարձնելով իրենց առողջությունը: /42/ Երկու բանակներն էլ մտան Փարսալիա հարթավայրը և այնտեղ ճամբար դրին: Չնետու Պոմպեոսը նորից ինքն իր նախկին ծրագրին, մասնավորապես ու Նախանջանակները, և երազները անբարենպաստ էին, բայց դա փոխարեն Չնետու Պոմպեոսին շրջապատողները այն աստիճանի անձնապատասխան էին ու վստահ հաղթանակի վրա, որ Դոմիթիոսը, Սալիսթերոսը և Սկիպիոնը կատաղի կերպով փնտրում էին միմյանց հետ, թե իրենցից որն է ստանալու գերագույն բոսի պաշտոնը, որը Կեսարին էր պատկանում: Նրանք մարդ ուղարկեցին Յոմեոսում նախապես այնպիսի տներ վարձելու, որոնք վայել լինեին կնոսուկներին և պրետորներին՝ հուսալով, որ պատերազմից անվիրապետ հետո կզբաղեցնեն այդ պաշտոնները: Առանձնապես անզուսպ կերպով մարտի էին ծաղալ հեծյալները: Նրանք շատ էին հպարտանում իրենց մարտական արվեստով, զենքերի փայլով ձիերի գեղեցկությամբ, ինչպես նաև բանակական գերազանցությամբ: Չնետու Պոմպեոսի 7.000 հեծյալների դիմաց Կեսարն ուներ ընդամենը 1.000-ը: Հետևանքի բանակը նույնպես հավասար չէր՝ Կեսարը զորաշարքում ուներ 22.000 հոգի թշնամու 45.000 հոգու դիմաց: /43/ Կեսարը հավաքեց իր զորքերը և, նրանց հաղորդելով, որ երկու լեգեոն Կորնիֆիցիոսի հրամանատարության տակ գտնվում են հեծյալում, իսկ 15 կաիրոտ էլ Կայենտի գլխավորությամբ տեղափոխված են Մեգարիսի և Աթենքի մոտ, հարցրեց՝ ցանկանո՞ւմ են սպասել այդ օգնական ուժերին, թե՞ գերադասում են իրենք մենակ մարտի նետվել: Հիվանդները բարձրաձայն կանչերով նրան խնդրեցին չսպասել, այլ մարտի տանել և ջանալ, որ իրենք, որքան կարելի է շուտ, հանդիպեն հակառակորդներին: /44/ Երբ արդեն փայթաթել էին ճամբարային վրանները, Կեսարի մոտ արշավելով եկան հեծյալ հետախույզները՝ տեղեկացնելով, թե հակառակորդը շարժվում է մարտակարգով: Կեսարը շատ ուրախացավ և, արդեն լուր աստվածների, սկսեց շարժել զորքը՝ այն բաժանելով երեք մասի: Կենտրոնում նա կանգնեցրեց Դոմիցիոս Կալպիստոսին, ծախ թևի հրամանատարն էր Անտոնիոսը (Յոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության ապագա եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Յ.), իսկ ինքը կանգնեց աջ թևի գլուխ՝ մտադիր լինելով կռվել X լեգեոնի շարքերում: Տեսնելով, սակայն, որ լեգեոնի դիմաց դասավորված էր թշնամու հեծյալազորը և անհանգստանալով դրա թվական կազմից ու զենքերի փայլից՝ Կեսարը, շարքի խորքում դասավորված վեց կաիրոտին հրամայեց աննկատորեն անցնել իր կողմը և նրանց կանգնեցրեց աջ թևի հետևում՝ բացատրելով, թե ինչպես պետք է գործեն, երբ հարձակման անցնի թշնամու հեծյալազորը: Չնետու Պոմպեոսը ղեկավարում էր իր բանակի աջ թևը, ծախը գլխավորում էր Դոմիցիոսը, իսկ կենտրոնում գտնվում էր Սկիպիոնը՝ Չնետու Պոմպեոսի աները: Չնետու Պոմպեոսի ողջ հեծյալազորը կենտրոնացած էր ծախ թևում: Սա պետք է շրջանցեր Կեսարի ծախ թևը և թշնամուն վճռական պարտության մատնելը հենց այն մասում, որտեղ հրամանատարություն էր անում նրանց զորավարը: Ելքադուրում էին, թե, ինչ խորություն էլ որ ունենա թշնամու հետևանքի զորակարգը, այն չի կարողանա այդ ճնշմանը դիմանալ, այլ կտապալվի և բազմաանգամ հեծյալազորի միաժամանակյա սրընթաց գործից լքախաչալվի: Երկու կողմերն էլ պատրաստվում էին տալ փորձաքննության ազդանշան: Չնետու Պոմպեոսը ծանրագնեսներին հրամայեց տեղներից չշարժվել և տեգերը պատրաստ սպասել, մինչև որ հակառակորդը հասած լինի մեկ տեգրնկեց տարածության: Կեսարի ասելով Չնետու Պոմպեոսը սխալ թույլ տվեց՝ չգնահատելով, թե որքանով է գրոհի սրընթացությունը մեծացնում առաջին հարվածի ուժը և արիությունը ներշնչում մարտնչողներին: Կեսարն արդեն պատրաստ էր իր զորքն առաջ շարժելու, երբ նկատեց ցենտուրիոնների մեկին, որը նվիրված էր նրան և ռազմական գործում փորձառու մարդ էր: Տենտուրիոնը բաջալերում էր իր զինվորներին և կոչ անում արիության օրինակ ցույց տալ: Կեսարը դիմեց ցենտուրիոնին՝ տալով նրա անունը. «Գալուս Կրասինիոս, մենք հաջողության ի՞նչ հույս ունենք և ինչպիսի՞ն է տրամադրությունը»: Կրասինիոսը, աջ ձեռքը մեկնելով, ի պատասխան բարձրաձայն գոչեց. «Կեսար,

մենք փայլուն հաղթանակ կտանենք: Այսօր դու ինձ կգովես մեռած լինեմ թե կենդանի»: Այս ասելով՝ նա առաջինը նետովեց ոսոխի վրա՝ հետևից տանելով իր 120 զինվորներին: Թրատելով առաջին հանդիպած թշնամիներին և զոռով միտմելով առաջ՝ նա շատերին գետին տապալեց, մինչև որ վերջապես ինքն էլ սրի զարկով խոցվեց բերանից, այնպես որ շեղբը մտավ թափանց ու դուրս եկավ ծոծրակից: /45/ Կենտրոնում այսպես մարտնչում էր հետևակը, իսկ այդ միջոցին Չնետու Պոմպեոսի հեծելազորը աչ թևից գոռոզաբար հարձակման էր անցնում՝ ցրիվ գալով և ձգվելով, որպեսզի ընդգրկեր հակառակորդի աչ թևը, սակայն, մինչև նա կհասցներ գրոհել, առաջ վազեցին Կեսարի կահորտները, որոնք, հակառակ սպառնալիքներին, տեղեր չէին նետում և չէին խոցում թշնամուն այլ, Կեսարի հրամանի համաձայն նշան էին բռնում թշնամիների աչքերին ու վիրավորում էին դեմքերից: Կեսարը հաշվի էր առնում, որ Չնետու Պոմպեոսի երիտասարդ զինվորները, որոնք պարծենում էին իրենց գեղեցկությամբ և սովոր չէին պատերազմների ու վերքերի, ամենից շատ կզոռնանան այդպիսի հարվածներից՝ վախենալով ինչպես բուն վտանգից, այնպես էլ այլաճակատելու սպառնալիքից: Դենց այդպես էլ եղավ, զենեսպասնակները իրենց դեմ ուղղված գեղեցիկ տեսքից կորցնելով արիությունը, նահանջեցին վեր պարզած խզակների առջև: Դենքերը պահպանելու համար նրանք շուտ էին գալիս և հարվածից խույս տալիս: Վերջիվերջո նրանք քայքայեցին իրենց շարքերը և դիմեցին խայտառակ փախուստի՝ տապալելով ողջ գործը, քանզի հաղթողներն անհապաղ սկսեցին շրջապատել և, թիկունքից հարձակվելով, կոտորել թշնամու հետևակին: Երբ Չնետու Պոմպեոսը հակադիր թևից տեսավ, որ իր հեծելազորը ցրված փախչում է, հապառ զուրից կորցրեց ու մոռացավ, որ ինքը Չնետու Պոմպեոս Մեծն է: Նա ավելի շատ նման էր մի մարդու, որին անտվածությունը գրկել էր բանակապետության: Ոչ մի բառ չհասցնելով՝ նա բաշվեց իր վրանը և այնտեղ լարված սպասում էր, թե ինչ է տեղի ունենալու, այնուհետև տեղի չշարժվելով այնքան ժամանակ, մինչև որ սկսվեց համընդհանուր փախուստի թշնամիները, ներխուժելով ճամբար, մարտի մտան պահակների դեմ: Դենց այդ ժամանակ նա ասես ուշքի եկավ և ասաց, ինչպես պատմում են, միայն մի դարձվածք. «Մի՞թե արդեն բանը հասավ ճամբարին»: Հանելով գորավարի մարտական արդուզարդը և այն փոխարինելով փախստականին վայել զգեստով՝ նա աննկատ հեռացավ» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Կեսար», գլուխ 39-45): «/66/ Այս հաջողությամբ զենեսպասնակները սատարելով արիությանը, նահանջեցին վեր պարզած խզակների առջև: Չնետու Պոմպեոսն ինքը օտար թափալորներին, գորավարներին և քաղաքներին արդեն գրում էր հաղթողի տոնով: Համենայն դեպս, սակայն, նա վախենում էր ճակատամարտի վտանգներից՝ հուսալով երկարատև պատերազմով խորտակել թշնամիներին, որոնք անհաղթահարելի էին ճակատամարտում և վաղուց ի վեր սովոր էին հաղթել մեկ շարքով կռվելով, բայց որոնք հոգնած էին ու ծերությունից արդեն անկունդնակ ավելի շատ կրելու երթային կյանքի չարչարանները, երկարատև անցումները, կայսերների հաճախական փոփոխումները, փոսեր փորելը և պարիսպներ բարձրացնելը: Ահա այս ամենը հաշվի առնելով՝ նրանք շտապում էին, որքան կարելի է շուտ ձեռնամարտի մեջ մտնել: Առաջ Չնետու Պոմպեոսը կարողանում էր իր կողմնակիցներին որևէ կերպ համոզել, որ հանգստություն պահպանելն, բայց այժմ՝ ճակատամարտից հետո, երբ Կեսարը պարենի սղության պատճառով ռազմերթի դուրս եկավ, աթամանների մարզի միջով ուղղություն վերցնելով դեպի Թեսալիա, արդեն անհնար էր զսպել զենեսպասնակների ռազմական շռնադր: Ոմանք կոչ էին անում, թե Կեսարը փախուստի է դիմել և առաջարկում էին կրկնակի հետապնդել նրան, մյուսները կարծում էին, թե պետք է նավել և անցնել Իտալիա, երրորդները վերջապես սկսեցին հռոմ ուղարկել իրենց ծառաներին ու բարեկամներին, որպեսզի նախապես տնեղ զբաղեցնեն ֆորումի մոտեքում՝ մտադիր լինելով վերադարձից հետո իսկույննեթ հետամտել հասնելու բարձրագույն պաշտոնների: Շատերը սեփական նախաձեռնությամբ նավերով մեկնեցին Կոռնելիայի մոտ՝ Լեսբոս, ուր նրան թաքուն ուղարկել էր Չնետու Պոմպեոսը, որպեսզի նրան ավետեն պատերազմի ավարտը: /67/ Այս հայտարարությունից հետո Չնետու Պոմպեոսը սկսեց հետապնդել Կեսարին՝ հաստատ որոշելով խուսափել ընդհարումից, բայց ուժապատ անել՝ սեղմելով և կրկնակի հալածելով: Ընդհանրապես էլ այդ ծրագիրը նա համարում էր խիստ խելամուռ էին, որքան կարելի է շուտ ջախջախել Կեսարին, իսկ ապա ոչնչացնել նաև իրեն՝ Չնետու Պոմպեոսին...: /68/ Այնուամենայնիվ, երբ գորբն իջավ Փարապյան հարթավայր, համար և աղմուկ տա համակցները Չնետու Պոմպեոսին ստիպեցին ռազմական խորհուրդ նշանակել...: Օրը բացվելուն պես Կեսարը սկսեց էր շարժվել դեպի Սկոտուսսա և նրա գրավաններն արդեն հանում էին վրանները, գունակն և սորոկներին առաջ ուղարկում, երբ տեղ հասան հետապնդվողները՝ հայտնելով, թե թշնամական ճամբարում մի կողմից մյուսն են տեղափոխում շատ գեներ, իսկ իրենք էլ այնտեղ շարժում ու աղմուկ են նկատել, ինչպիսին սովորաբար լինում է ճակատամարտից առաջ: Այնուհետև եկան այլ հետախույզներ և հայտարարեցին, թե թշնամու առաջավոր զորամասերն արդեն շարվում են մարտակարգով: Այդ ժամանակ Կեսարն ասաց, թե եկել է երկար սպասված օրը, երբ վերջապես իրենք պիտի մարտնչեն ոչ թե քաղցի և կարիքի, այլ՝ մարդկանց դեմ, ու հրամայեց իր վրանի առաջ արագ բարձրացնել ծիրանագույն խիտուն, ինչը հռոմեացիների համար ծառայում էր որպես ճակատամարտի սկսելու ազդանշան: Նկատելով ազդանշանը՝ զորականներն ուրախ կանչեցին թողեցին վրանները և նետվեցին դեպի գեները: Եվ ահա, երբ պետերը տարան նրանց այնտեղ, որտեղ որ նշանակված էր գորաշարվածքը, ապա յուրաքանչյուրը, ասես երգչախմբի գերագանց սովորած մասնակից, ազատ ու արագ զբաղեցրեց իր տեղը: /69/ Չնետու Պոմպեոսն ինքը կանգնած էր աչ թևում, որպեսզի կռվել մնտոնիոսի դեմ: Կենտրոնում Լուցիոս Կալպիկոսի դիմաց նա կանգնեցրեց իր աներ Սկիպիոնին, իսկ ձախ թևում գտնվում էր Լուցիոս Ղոմիցիոսը, որը պաշտպանվում էր հեծելազորի նշանակալի ուժերով: Այստեղ Չնետու Պոմպեոսը կենտրոնացրել էր իր բոլոր հեծյալներին, որպեսզի նրանց օգնությամբ ջախջախեն Կեսարին՝ ժողովելով բացառիկ խիզախությամբ հռչակված X լեգեոնի մարտական գիծը, որի շարքերում էր կռվում Կեսարն ինքը: Կեսարը, տեսնելով որ հակառակորդի ձախ թևն այսպես հուսալիորեն պաշտպանված է հեծելազորով, նրա գեներ փայլից վախեցած կանչելով սկսեց վեց կահորտ և կանգնեցրեց X լեգեոնի հետևում՝ հրամայելով հանգստություն պահպանել, որպեսզի թշնամիները չնկատեն նրանց: Այն բանից հետո, սակայն, երբ թշնամու հեծելազորը առաջ շարժվի, նրանք պարտավոր էին, ճնդելու մարտիկների առաջին շարքերը, ոչ թե տեղեղ նետել ինչպես սովորաբար անում են ամենից քաջերը, շտապելով սկսել ձեռնամարտը, այլ խիղճ դեպի վերն՝ նշան բռնելով թշնամու աչքերին և դեմքին, չէ՞ որ այդ գեղեցկադեմ պատանի պարողները, ասում էր նա, չեն դիմանա ու, պահպանելով իրենց գեղեցկությունը, չեն կարողանա նայել այն երկաթին, որը ճիշտ իրենց աչքին է ուղղված: Այսպիսիք էին Կեսարի կարգադրությունները: Այդ ժամանակ Չնետու Պոմպեոսը ձի նստած ստուգում էր իր զորքի մարտական կարգը: Նա տեսավ, որ հակառակորդները շարված հանգիստ սպասում են հարձակման հարմար պայման, այնինչ իր զորքի մեծ մասը հանգստություն չի պահպանում, այլ անփորձության պատճառով հուզվում է և նույնիսկ տազանալով է բռնված: Վախենալով, որ ճակատամարտի սկզբում արդեն իր զորքը կջախջախվի և ցրիվ կգա՝ Չնետու Պոմպեոսը առաջավոր մարտիկների հրամայեց ամուր կանգնել տեղերում ու, նիզակները առաջ թեքած, սպասել թշնամու հարձակմանը: Կեսարը պարտավում է այդպիսի մարտավարությունը: Այդ հրամանը նրա կարծիքով, թուլացրել է այն ուժը, որով օժտված է լինում վազբաթափով հասցվող հարվածը, իսկ, բանի որ Չնետու Պոմպեոսը արգելել էր գրոհը, որն ամենից շատ է ոգևորությամբ և եռանդով տոգորում զորականներին, քանզի գոյունն ու սրընթաց շարժումը ուժեղացնում են նրանց արիությանը, ապա դրանով նա սառեցրել է և կաշկանդել նրանց հաղթանակի կամքը: Կեսարի զորքում հաշվվում էր 20.000 մարդ, իսկ Չնետու Պոմպեոսինը՝ կրկնակից մի քիչ ավելին: /70/ Արդեն երկու կողմից ազդանշան էր տրվել և ինչել էր մարտի կռուող շեփորների ձայնը: Մասնակիցների մեծ մասը մտածում էր միայն իր մասին և միայն բերել՝ ամենազանգիվ հռոմեացիները, ինչպես նաև մի բանի հույներ, որոնք անմիջապես մասնակցություն չեն ունեցեք ճակատամարտին, ճակատամարտի ահավոր ժամի մոտենալու հետ սկսել էին մտածել, թե ազահությունն ու փառասիրությունը որքան հեռուն են տարել հռոմեական տերությանը: Այստեղ միմյանց դեմ մարտի էին մտնում եղբայրական զորքերը, ազգակից գեները, ընդհանուր որդիները, պետության արիությանն և հզորությունը շուտ էին եկել հենց իրենք իրենց դեմ՝ դրանով ցույց տալով, թե ինչ աստիճանի կույր ու խելահեղ կրթով է համակված մարդկային բնությունը: Զէ՞ որ, եթե այդ մարդիկ ցանկանային հանգիստ իշխել և վայելել իրենց հաղթանակի պտուղները, ապա ցամաքի ու ծովի մեծ և լավագույն մասն արդեն ենթակա կլինեց իրենց արիությանը: Եթե նրանց պետք լինեց, կարող էին բավարարել հաղթանշանի և հաղթահանդեսի նկատմամբ իրենց կիրքը՝ իրենց փառքը ծարավը հագեցնելով պարթևների ու գերմանացիների դեմ մղվող պատերազմներում: Նրանց համար գործունեության ասպարեզ կարող էին հանդիսանալ Սկյութիան և Ղնդկաստանը, ընդ որում միաժամանակ պատշաճ բողարկում կունենային նաև իրենց ազահության համար, բանից նրանք կլուսավորեին ու կազմակերպեին բարբարոս ժողովուրդներին: Մի՞թե սկյութական որևէ հեծելազոր, պարթևական նետածիգ զորք կամ հնդկական հարստության կարող էր դիմանալ 70.000 հռոմեացիների ճնշմանը Չնետու Պոմպեոսի և Կեսարի առաջնորդությամբ, որոնց անուններն այս ժողովուրդները լսել էին ավելի վաղ, քան հռոմեացիները, այնքան շատ վայրենի ցեղեր էին հպատակեցրել նրանք իրենց հաղթական գեներին: Փոխարենը իման նրանք մարտի էին ելել՝ չխնայելով իրենց և փառքը ու հանուն որի զոհաբերել էին նույնիսկ հայրենիքը, չէ՞ որ մինչ այդ օրը նրանցից յուրաքանչյուրը անպարտելի պսակ էր կրում: Այդ, նրանց նախնին խնամությունը, Ղուլիայի հմայքը, այն նշանավոր ամուսնությունը ամենակարգից իսկ եղել էին սոսկ խաբուսիկ երաշխիքներ շահադիտական նպատակով տրված, իսկ իսկական բարեկամությունն նրանց հարաբերություններում ընդհանրապես չի եղել: /71/ Փարսայի հովիտը լցվեց մարդկանցով և ձիերով ու երկու կողմից էլ հարձակման ազդանշան տրվեց: Կեսարի զորքի մարտական գծից 120 մարդու գլուխ անցած առաջինը առաջ նետվեց ոմն Գայոս Կրասիանոս, որպեսզի ի կատար ածեին Կեսարին տրված իրենց մեծ խոստումը: Դանն այն էր, որ Կեսարը ճամբարից դուրս գալիս առաջինը այս մարդուն էր տեսել և, դիմելով նրան, հարցրել էր, թե ի՞նչ է մտածում նա առաջինը ճակատամարտի մասին: Բարձրացնելով աչ ձեռքը՝ Կրասիանոսը գոչել էր. «Դու Կեսար, փայլուն հաղթանակ ես տանելու, իսկ ինձ այսօր կգովես կենդանի» լինեմ, թե՞ մեռած»: Հիշելով իր այս խոսքը՝ նա առաջ նետվեց, իր հետևից տանելով շատ զորականների, և ապա գրոհեց թշնամու

գորաշարքի ուղիղ կենտրոնի վրա: Նա իսկույն ճեղքելով անցավ խորք, փորթեց առաջին շարքի մարտիկներին, բայց թշնամու գորականներից ինչ-որ մեկը կանգ առավ և նրան այնպիսի ուժով հարվածեց, որ սրի շեղքը, անցնելով բերանի միջով, ծոծրակի տակից դուրս եկավ: Երբ Կրասիանոսն ընկավ, ճակատամարտն այստեղ որոշ ժամանակ ընթանում էր փոփոխական հաջողությամբ: Այն թևում զենու Պոմպեոսը շուտ չսկսեց գրոհը, այլ շարունակ նայում էր սյուս թևին և հապաղում էր, սպասելով, թե ինչի կհանգեցնեն հեծելազորի գործողությունները: Հեծելազորն արդեն բացազատել էր իր ջոկատները, որպեսզի շրջապատեր Կեսարին և հետևակի վրա շուտ տար առջևում կանգնեցված ոչ բազմաթիվ իր հեծյալներին, սակայն Կեսարի ազդանշանով նրա հեծելազորը նահանջեց, իսկ հետևում շարված գորականները, թվով 3.000 հոգի, շրջապատումից խուսափելու համար հանկարծակի առաջ մղվեցին ու նետվեցին թշնամու վրա: Ապա, ինչպես հրամայված էր նրանց, նիզակները վեր բարձրացրին՝ նշան բռնելով ուղիղ թշնամիների դեմքերին: զենու Պոմպեոսի հեծյալները և ընդհանրապես ռազմական գործում անփորձները չէին սպասում այդպիսի մի խորամանկ բայի և նախապատրաստված չէին դրան, ուստի չդիմացան դեմքերին ստացված հարվածներին: Նրանք շուտ էին գալիս, աչքերը փակում էին ձեռքերով և, վերջապես՝ անփառունակ կերպով դիմեցին փախուստի: Ուշադրության չգարձնելով փախչողների վրա՝ Կեսարի գորականները շարժվեցին դեպի թշնամու հետևակը: զենու Պոմպեոսի հետևակն այժմ գրկված էր հեծելազորի պաշտպանությունից և հեշտ էր դրան շրջանցել թևից ու շրջապատել: Երբ այս գորականները հարվածեցին թևից, իսկ X լեգեոնը միաժամանակ առաջ նետվեց, թշնամիները, չդիմանալով բուռն գրոհին, ցիրուցան եղան, բանգի տեսան, որ ճիշտ այնտեղ, որտեղ իրենք մտադիր էին շրջապատել թշնամուն, հենց իրենց է շրջապատում սպառնում: /72/ Երբ նրանք փախուստի դիմեցին, զենու Պոմպեոսը, տեսնելով փոշու ամպը, կռահեց իր հեծելազորի պարտությունը: Դժվար է ասել, թե նա ինչ էր մտածում այդ ակնթարթին, բայց նա բոլորովին նանկել էր ցնորկաժի՝ կորցրած ողջամիտ գործելու ընդունակությունը: Մոռանալով, որ ինքը զենու Պոմպեոս Մեծն և ոչ-ոքի չդիմելով՝ նա դանդաղ բայում էր դեպի ճամբարը...: Այս վիճակում զենու Պոմպեոսն իր վրանը եկավ և անձադուռն նստեց այնտեղ, մինչև որ փախստականների հետ միասին ճամբար խուժեց հետապնդողների բազմությունը: Այնժամ նա միայն ասաց. «Մի՞թե արդեն բանը ճամբարին էլ հասավ», որից հետո, այլևս ոչինչ չավելացնելով, վեր կացավ, հազավ հանգամանքներին վայել զատել ու ճամբարից դուրս եկավ: զենու Պոմպեոսի մահաց լեգեոնները նույնպես փախչում էին և հաղթողները ճամբարում գումակայինների ու վրանները հսկող ծառաների նկատմամբ անհեղ կոտորած սարքեցին: Չորականներից միայն 6.000 հոգի ընկավ, ինչպես պնդում է Ագրիպոս Պոլեոնը, որը այս ճակատամարտում կոչվում էր Կեսարի կողմում» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Պոմպեոս», գլուխ 66-72):

«Ճակատագրի կամքով ճակատամարտի վայր ընտրվեց Թեսալիան և Հոմոնի, կայսրության և մարդկային ցեղի բախտը լուծելը վիճակվեց Ֆիլիպիսյան դաշտերին: Երբեք դրանից առաջ բախտը դեռ մեկ վայրում չէր միավորել այդքան հռոմեական ուժեր և ակնառու մարդկանց՝ ավելի քան 300.000 ռազմիկներ, չհաշված օժանդակ ուժերը, արքաներին ու սենատորներին: Երբեք դեռ դրանից առաջ նախաշնչանքները այդքան ակնառու կերպով փորձանք չէին գուշակել՝ զոհաբերության համար նախատեսված կենտանիների փախուստ, մեղուների պարս մարտական դրոշմերի վրա, խավարի պատում օրվա կեսին և այլն: զենու Պոմպեոսը գիշերը երազ տեսավ, որ նա իբր իր թատրոնում խլացել է ծափահարություններից, իսկ առավոտյան էլ նրան սեփական ճամբարում տեսան սև թիկնոցով, որը ևս վատ նշան էր: Իրենց հերթին Կեսարի զորքերը երբեք նման զվարթ ու վճռական չէին եղել: Եվ ահա ինչեց շեփորի առաջին ծայրը և առաջին տեգն արձակվեց վերջինիս կողմից: Որպես մարտը սկսած գեղեցիկ Նշվեց Կրասիոնոսի տեգը, իսկ նրա իսկ ստացած վերքի անսովոր բնույթը, երբ նա գտնվեց դիակների մեջ թուրը բերանին, վկայում էին այն կատաղի ու բուռն կռվի մասին, որ նա մղել էր: Ոչ պակաս զարմանալի եղավ մարտի ելքը: Հեծելազորում զենու Պոմպեոսի առաջնությունն այնքան շատ էր, որ Կեսարին շրջապատելը նրան հեշտ մի բան էր թվում, սակայն հենց ինքը հայտնվեց շրջապատման մեջ: Մարտը երկար ժամանակ անարդյունք էր, բայց ահա զենու Պոմպեոսի հրամանով թևից ցրված շարքերով դուրս արժավ հեծելազորը, որին ի պատասխան էլ սյուս կողմից նշան տրվեց և գերմանացիների կառուցվածքները այնպիսի ուժով հարվածեցին ցրված հեծյալներին, որ տպավորություն ստեղծվեց, թե արանք են հետևակայիններ, իսկ գերմանացիները՝ հեծյալները: Նահանջող հեծելազորի ջարդող ուղեկցվեց թեթև գինված ռազմիկների կոտորածով և, բանի ու խուճուպի ավելի ու ավելի հեռու էր տարածվում, շփոթ մատնելով զորքը, ջախջախում կարծես իր ավարտը գտավ ձեռքի մի շարժումով: Եվ ոչինչ ավելի շատ չազդեց մարտի ելքի վրա, բան զորքի մեծությունը: Այդ մարտում բազմաթիվ եղավ Կեսարը՝ նա մեկ գորակար էր, մեկ ռազմիկ: Մեզ են հասել նրա հրամաններից ոմանք, որոնք նա տվել է հենց ծիպակարելիս, մեկը արյունարբու, սակայն մարտում շատ գործուն, օրինակ «Խսիիր դեմքին», մյուսը գովասանք ստանալուն ուղղված. «խնայիր բաղաբացիներին» և դա այն ժամանակ, երբ նա հետապնդում էր զենու Պոմպեոսին: Օ, ինչպես երջանիկ կլինեք զենու Պոմպեոսը, եթե, չնայած այդ ամենին, կարողանար կիսել զորքի ճակատագիրը, սակայն նրան վիճակված էր տեսնել իր մեծության անկումը և ավելի մեծ ամոթով Տեսալեյան հարթավայրով սլանալ դեպի Դեսալիա ու մի նավակով լողալ դեպի Լեսբոս, միայնության մեջ խորիվ Միեդոնում և ի վերջո Պելուզիայի ափերի մոտ սեփական կնոջ ու երեխաների աչքի առաջ բոլոր արքաներից ամենաողորմելիի (Պտղոմյանների թագավորության արքա Պտղոմեոս XIII-ի – Մ.Յ.) հրամանով, ներքինի խորհրդով և, որ առավել վատ էր, սեփական բանակի մի դասայիք Սեպտիմիոսի թրով մահ ընդունել» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 4, գլուխ 2):

«51/ Միաժամանակ, սակայն, երբ նա ահա այս կերպ գտնվում էր Դիրիսիայի մոտ, Լուցիոս Կասսիոս Լոնգինոսին և զենու Կալվինոսին նա ուղարկեց Մակեդոնիա ու Թեսալիա: Լոնգինոսը, սակայն, ջախջախիչ պարտություն կրեց Սաղալուս Թրակիացու (Թրակիայի թագավորության արքա Սաղալուս II-ի – Մ.Յ.) կողմից, իսկ Կալվինոսն էլ, հետ մղելով Ֆաուստայի հարձակումները Մակեդոնիայում, ի վերջո, իրեն միավորելով լոկրեցիաներին ու տոլոբացիներին, ներխուժեց Թեսալիա և մարտով տիրեց մի բանի բաղաբացիներին: Ահա հենց այստեղ էլ շտապում էր Կեսարը՝ կարծելով, որ, միանալով սրանց հետ, ավելի հեշտորեն կկարողանան ապահովել իր բանակի մատակարարումը և շարունակել պատերազմը: Որպեսզի ոչ-ոք չօգտվի իր անհաջողությունից՝ նա հեռու էր մնում մեծ բնակավայրերից, սակայն այնուհանդերձ թալանի նեթարկեց Թեսալիայում գտնվող Գոմֆի փոքրիկ բաղաբաց՝ այնտեղ շատերին սպանելով և ունեզրկելով, որպեսզի վախեցնի մյուսներին աչքը: Արդյունքում, ահա, Մեթրոդորոսը՝ մեկ այլ բաղաբաց, որը ամազասի իսկ չէր դիմադրել նրան և անմիջապես հանձնվել էր, փրկվեց: Սա օրինակ ծառայեց մյուսների համար և այլ դեպքերում նրան հաջողություն ապահովեց: /52/ Եվ այսպես, Կեսարը կրկին սկսեց ուժեր հավաքել, մանավանդ որ զենու Պոմպեոսը չէր հետապնդում նրան՝ համարելով, որ գիշերային այդ փախուստը և զենեպիոս ցեղի անցումը պատերազմին վերջապետ է դրել: Արդյունքում՝ նա ընդունեց «խնայարարություն»-ի տխուրդ...: Ի վերջո, ահա, նա կրկին շարժվեց Կեսարի դեմ և մտավ Թեսալիա...: /53/ Եվ այսպես նրանք տեղակայվեցին իրար դեմ և, չնայած ճամբարների արտաքին տեսքին, որ պատերազմի նշան էին, անզոր էին մնում, ինչպես խաղաղ ժամանակ...: /54/ Նրանք խաղաղության որոշ բայեր արեցին..., սակայն բանը ի վերջո հասավ ճակատամարտին...: /55/ Պայքարը երկու կողմից էլ հավասար էր թվում, բանգի ամենից առաջ երկու առաջնորդներն էին, որ պատերազմի բոլոր հարցերում ամենափորձառու մարդկանց համբավ ունեին ոչ միայն հռոմեացիների, այլև այն ժամանակ ապրող բոլոր մարդկանց շրջանում: Նրանք գեղեցիկ պահելու սովոր էին դեռ մանուկ հասակից և լավ կարողանում էին այն գործի դնել, երկուսն էլ իրենց կողմնակիցների մեջ ամենաարժանիներն էին ու առավել արժանի հաղթանակի: Ինչ վերաբերվում է նրանց տրամադրության տակ եղած ուժերին, ապա Կեսարի տրամադրության տակ հռոմեական տերության ավելի ուժեղ և մարտունակ լեգեոններն, ինչպես նաև Իտալիայի, Իսպանիայի ու ողջ Գալլիայի և կղզիների առավել մարտունակ տղամարդիկ էին, որոնց նա իրեն էր ենթարկեցրել: Ինչ վերաբերում է զենու Պոմպեոսին, ապա նա իրեն էր վերցրել սենատի տրամադրած, ինչպես նաև զգալի թվով հեծյալ զորքեր, որոնք մշտապես մարզվում էին, սակայն, բացի այդ նա շրջակա դաշնակից ժողովուրդներից ու արքաներից հսկայական բանակի ուժեր էր հավաքել: Բացառությամբ Փառնակեսի (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ի (մ.թ.ա. 63-47) – Մ.Յ.) և Օրոդեսի (Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ի – Մ.Յ.), բանգի նա նույնիսկ սրան էր դաշնակից դարձնելու փորձ կատարել, չնայած որ սա ժամանակին սպանել էր Կրասոսին (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսին – Մ.Յ.), բոլոր մյուսները, որոնք երբևիցե բարեկամացել էին զենու Պոմպեոսին, նրան գումարներ տվեցին, օժանդակ ուժեր ուղարկեցին կամ իրենք դրանք բերեցին: Նույնիսկ պարթևներն էին խոստացել դաշնակցել նրան, եթե նա վերջիններիս զիջի Ասորիքը, սակայն, բանի որ նա այն չտվեց, նրանք զենու Պոմպեոսին այդպես էլ որևէ օգնություն ցույց չտվեցին: Եվ ահա, այն ժամանակ, երբ զենու Պոմպեոսը բանակական զգալի գերակշռություն ուներ, Կեսարի կողմնակիցներն էլ ուժի հաշվին էին հավասար նրան, այնպես որ իրոք ոչ մի կողմը որևէ առավելություն չունեց և ուժերը հավասար էին...: /56/ Պայքարը վճռական նշանակություն ուներ և Հոմոն և ողջ կայսրության համար...: /57/ Նրանք երկուսն էլ պատշաճ խոսքերով դիմեցին իրենց ռազմիկներին, խոսքեր, որոնք ասվում են նման դեպքերում...: /58/ Այնուհանդերձ նրանք միանգամից չէր, որ սկսեցին ծանալանալ: Լինելով նույն ծագումով և նույն երկրից, գրեթե նույն զինվածությամբ ու նմանատիպ կազմակերպվածությամբ, կողմերից և ոչ մեկը չէր ուզում սկսել սպանություններ...: Նրանք լուռ ու տխուր կանգնած էին մնում... և ահա Կեսարն ու զենու Պոմպեոսը, համարելով որ այս ամենի արդյունքում իրենց ռազմիկների մարտական կորովը կկորի և նրանք նույնիսկ, հնարավոր է կբարեկամության հակառակորդի ռազմիկներին հետ, հրամայեցին շեփորները փչել ու մարտակոչ արձակել, սակայն դա էլ այն արդյունք չունեցավ...: /59/ Եվ ահա միայն երկար ժամանակ անցնելից հետո, երբ դաշնակից զորքերը սկսեցին մարտը, մյուսները ևս աստիճանաբար միացան դրան՝ այնուհանդերձ բավականին դժգոհ մնալով այն ամենից, ինչ անում են...: Հարկ է նշել, որ հեռամարտ վարողների համար սարսափները այնքան էլ զգալի չէին, բանի որ նրանք իրենց նետերն և նիզակներն

արձակում էին սովորականիս պես՝ մեծ հաշվով այրալես էլ չհիմնալով, թե ում են դիպել դրանք, սակայն ծանրազեն զորքի ու հեծելազորի համար շատ դժվար եղավ, բանի որ սրանց շարքերում կոպիղները մոտիկ էին միմյանց և նույնիսկ հնարավոր է, որ դրանից առաջ կամ հետո խոսքեր էլ փոխանակած լինեին, այն դեպքում, երբ հիմա նրանք պետք է սպանեին իրար ու թալանեին... /60/ Այս կերպ, ահա մի հսկայական ճակատամարտ սկսվեց, մասամբ վերնումը լքված պատճառներով, իսկ մասամբ էլ կողմերի բանակության և զինվածության պատճառով: Հինգրորդի հսկայական ջոկատները և հեծելազորի մեծաթիվ ուժերն իրար էին գալիս, մեկ այլ տեղ հարվածներ էին փոխանակում նետաձիգների խմբերը, երրորդում ընդհարվում էին նիզակավորները, այնպես որ այս ամենը զբաղեցնում էր ողջ հարթավայրը, ընդ որում, ինչպես վերևում ասվեց, նրանք բոլոր էլ նույն կողմին էին պատկանում և այժմ, ահա, առանց տարբերակելու սպանում էին միմյանց: Չնայած Գնեսու Պոմպետը առավելություն էր վայելում հեծելազորի և նետաձիգների թվով, որի արդյունքում նրա զորքը ձգտում էր տարածության պահպանել ու անակնկալ հարձակումներ իրականացնել՝ անվերջ հարվածներ հասցնելով հեծվից և գործելով կրկին ու կրկին մեկ այս, մեկ այն կողմից, այն դեպքում, երբ կեսարականները պետք է ուշադիր լինեին բոլոր կողմերից, որ հարված բաց չթողնեն՝ իրենց հեղթին ձգտելով ձեռնամարտի մեջ մտնել և այդ նպատակով նույնիսկ թեթև զինված հեծելազորի դեմ հանելով իրենց ծանր զինվածներին: Եվ այս ամենը, ինչպես արդեն ասացի, տեղի էր ունենում ոչ թե մեկ, այլ միաժամանակ շատ վայրերում, այնպես որ հեռամարտն ու ձեռնամարտը, իրար դեմ դուրս գալը, մեկը մյուսին հարվածելն և իրար գալը, այս ամենն իրար խառնվեց ու ամենատարաբնույթ տեսքն ընդունեց, երբ ամենամահափանակյալ բաները սկսեցին տեղի ունենալ: Մեկն, օրինակ, երբ հաղթում էր մյուսին, ինքն էր դիմում փախուստի, մեկ ուրիշը, որը փախչում էր հակառակորդից, ինքն էր ի վերջո հարձակվում վերջինիս վրա, երրորդ զինվորը, որը հարված էր հասցնում մեկ ուրիշին, ինքն էր վերջ ստանում, իսկ նա էլ, որ ընկել էր, սպանում էր իր վրա զայաջողին: Շատերը մահանում էին նույնիսկ վիրավորված էլ չլինելով, իսկ այլք էլ, որոնք արդեն կիսամեռ էին, իրենք էին շարունակում սպանել: Ոմանք ուրախ էին և մարտական երգեր էին երգում, այն դեպքում, երբ այլք վշտացած էին ու հառաչում էին, այնպես որ ողջ այդ տարածությանը լցվեց աղաղակներով և հառաչանքներով: Նրանց մեծ մասը այս ամենից շփոթված էր, ընդ որում լեզուների և ժողովուրդների իրար խառնվելն էլ իր հերթին էլ ավելի էր բարդացնում իրավիճակը և, բանի որ նրանք չէին կարողանում հասկանալ մեկմեկու, ավելի էին խորացնում աղետը, բանի որ իրենց սեփական դժվարությունների մեջ նրանք նաև ի վիճակի չէին լինում իրար օգնել: /61/ Եվ ահա, բավականին երկար ժամանակ տևած հավասար պայքարից հետո, երբ երկու կողմերից էլ շատերն ընկան կամ վերքեր ստացան, Չնայած Գնեսու Պոմպետը, բանի որ նրա բանակի մեծ մասն ասիական էր ու ավելի վատ էր պատրաստված, պարտություն կրեց, ընդ որում, որ այդպես էլ լինելու, պարզ էր դեռ ճակատամարտից առաջ՝ հաշվի առնելով կանխաշնչանքներ...: Չնայած Գնեսու Պոմպետի կողմնակիցներից նրանք, որոնք չսպանվեցին հենց այդտեղ, փախան ով որ կարողացավ, թեև այլք էլ մի քիչ ուշ բռնվեցին: Հակառակորդի ռազմիկներին Կեսարն իր լեգեոններն ընդունեց՝ որևէ վնաս չպատճառելով սրանց... /62/ Նույն կերպ նա վարվեց նաև այն իշխանների և ժողովուրդների հետ, որոնք օգնություն էին ցույց տվել Չնայած Գնեսու Պոմպետին՝ նա նրանց բոլորին ներեց ամեն ինչ, բանի որ նա նրանցից և ոչ մեկի կամ գրեթե ոչ մեկի հետ ծանոթ չէր, այն դեպքում, երբ իր հակառակորդից սրանք առաջ շատ բարիքներ էին ստացել...: /63/ Որպես ապացույց ասածի շնորհ, որ նա խնայեց ոչ միայն Ստրապոն Թրակիացուն և Դեյոսարոս Գալլաթացուն (**Գալլաթացի թագավորության արքա Դեյոսարոս I Գալլաթացի - Մ.Ֆ.**), որը մարտնչել էր իր դեմ, այլև Տարկոնդիմոտոսին, որը իշխում էր Կիլիկիայի մի մասին և մեծագույն օգնություն էր ցույց տվել Չնայած Գնեսու Պոմպետին Նավերի հարցով» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 41, գլուխ 51-63): «Պատումի բնույթը թույլ չի տալիս պատմել ոչ Փարսայի ճակատամարտի և այն օրվա մասին, որը հռոմեական անվան համար ճակատագրական դարձավ, ոչ պետության երկու դեկավրների (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Գնեսու Պոմպետի - Մ.Ֆ.**) ընդհարման, ոչ տերության ամենալուսավոր դեմքերից մեկի կորստյան, ոչ էլ ընկած մեծաթիվ պոմպեականների մասին: Նշենք միայն այն, որ, հենց որ Կեսարը տեսավ, որ պոմպեականների մարտակարգը տատանվում է, նրա համար արդեն ոչ մի այլ լավ բան չմնաց, բան ամեն ինչ միևնույն վերջ հասցնել» (Վելլեյուս Դատերկուս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 52): «/30/ Դա առավել ևս ճշմարտանման է, բանի որ Ագիմիոս Պոյոնես էլ է պատմում, թե ինչպես Կեսարը **Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Յուլիոս Կեսարը - Մ.Ֆ.**, Փարսայում դիտելով կոտորվող և փախչող թշնամիներին, տառաջիորեն ասաց հետևյալը. «Նրանք իրենք դա ցանկացան: Ինձ, Գայոս Կեսարին, այն ամենից հետո, ինչ ես ասեցի, նրանք այնուհանդերձ մեղավոր կհռչակեին, եթե ես չդիմեի զորքի օգնությանը...»: /35/ Իսպանիայից վերադառնալով Հռոմ՝ նա անցավ Մակեդոնիա և այնտեղ, գրեթե չորս ամիս պահելով Չնայած Գնեսու Պոմպետին (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Գնեսու Պոմպետի - Մ.Ֆ.**) ամրությունների շրջափակման մեջ, ի վերջո հաղթեց նրան Փարսայյան ճակատամարտում և հետապնդեց միևնույն Ալեքսանդրիա, որտեղ արդեն նրան սպանված գտավ...: /75/ Փարսայում նա կոչ արեց ռազմիկներին խնայել հռոմեական բարաբաբների կյանքը, իսկ հետո էլ թույլ տվեց նրանցից յուրաքանչյուրին խնայել մեկական թշնամու» (Սվետոնիոս «Տասներկու կեսարների կյանքը, Յուլիոս», մաս 30, 35 75): «Որոշ ժամանակ անց այն բանից հետո, երբ այդ ամենը տեղի ունեցավ, Հռոմում բարաբաբիական պատերազմ սկսվեց Կեսարի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Յուլիոս Կեսարի - Մ.Ֆ.**) և Չնայած Գնեսու Պոմպետի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Գնեսու Պոմպետի - Մ.Ֆ.**) միջև, որա ընթացքում պարթևները գնեսուպոմպեականների կողմում էին, բանի որ Միհրդատի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի - Մ.Ֆ.**) դեմ պատերազմի ժամանակ նրանք բարեկամություն էին արել Չնայած Գնեսու Պոմպետի հետ ու նաև այն պատճառով էլ, որ պարթևների կողմից սպանված Կրասոսի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսի - Մ.Ֆ.**) որդին, ինչպես իրենք էին լսել, գտնվում էր Կեսարի կողմնակիցների շարքերում, իսկ Կեսարի հաղթանակի պարագայում նա անկասկած վրեժխնդիր կլիներ հոր համար» (Ռուտիլիոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 42, գլուխ 4): «Նա (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Գնեսու Պոմպետը - Մ.Ֆ.**) ազատվում է և պատերազմը փոխադրում Թեսալիա, որտեղ Փարսայի մոտ տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտում վերջնականապես պարտվում է» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաձիգ հիմնադրումից սկսած», ցանկ): «/77/ Կեսարի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Յուլիոս Կեսարի - Մ.Ֆ.**) թշնամական առաջիկադաճմանը ընկած Հռոմից՝ նա (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Գնեսու Պոմպետը - Մ.Ֆ.**) պարտություն կրեց Փարսայի ճակատամարտում...: /78/ Երբ Չնայած Գնեսու Պոմպետը մերժեց նրան հաղթահանելու անցյալցնել, նա, դուրս մղելով նրան մայրաքաղաքից, հաղթեց նրան Փարսայի ճակատամարտում» (Ալբրեխտսոն Վիկտոր «Հայտնի մարդկանց մասին», գլուխ 77, 78): «Կեսարը (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Յուլիոս Կեսարը - Մ.Ֆ.**), հավաքելով զորքը, այնտեղից շարժվեց դեպի Թեսալիա: Նրա հետքերով խոշոր ուժերով շարժվեց Չնայած Գնեսու Պոմպետը (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Գնեսու Պոմպետի - Մ.Ֆ.**) և մարտ պարտարեց: Եվ ահա երկու կողմերից մարտական կարգով շարվեց զորքը: Չնայած Գնեսու Պոմպետը երեք շաբաթով շարեց 18 կահորտներ: Կային 40.000 հետևակայիններ, ինչպես նաև 600 հեծյալներ ձախ և 500 հեծյալներ աջ թևում: Բացի դրանից մարտակարգում էին մեծաթիվ արքաներ, շատ սենատորներ և հռոմեական հեծյալներ՝ չհաշված հսկայական բանակությամբ թեթև զինված ռազմիկներին: Նույն կերպ երեք շաբաթ իր կահորտները դասավորեց նաև Կեսարը, որի մոտ 30.000 հոգուց քիչ հետևակայիններ և 1.000 հեծյալներ կային: Կարելի էր տեսնել և ողբալ այն, որ Հարսալյան դաշտերում իրար եկան փոխադարձորեն միմյանց ոչնչացնել ձգտող հռոմեական ուժերը, որոնց, եթե նրանք համաձայնության գալին, չէր կարող դիմադրել ոչ մի ժողովուրդ և ոչ մի արքա: Առաջին ընդհարման ժամանակ Չնայած Գնեսու Պոմպետի հեծելազորը, մատնված փախուստի, մերկացրեց ձախ թևը, իսկ ավելի ուշ, երբ երկու զորքերը երկար ժամանակ փոփոխակի հաջողությամբ մարտ էին մղում, երբ մի կողմից Չնայած Գնեսու Պոմպետը մարտակոչելի մեջ նետեց. «Խնայիր բարաբաբներին», սակայն որևէ արդյունքի չհասավ, իսկ Կեսարն էլ իր կողմից հասավ նրան, որպեսզի առաջ մղի յուրայինների գոչելով. «Խփիր դեմքին», ահա ուրեմն, այս ամենից հետո ի վերջո Չնայած Գնեսու Պոմպետի զորքը նետվեց փախուստի և նրա ծամբարն ավերվեց: Այդ մարտում ընկան 15.000 պոմպեականներ և 33 ցենտուրիոններ: Ահա այսպիսին էր Պալեոֆարսայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի արդյունքը: Փախուստով փրկված Չնայած Գնեսու Պոմպետը, Պենեսո գետի հովտում գտնվող բեռնակիր մի նավ, փախավ Անիա» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 15): «Պոմպետն (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Գնեսու Պոմպետի - Մ.Ֆ.**) այդ ճակատամարտում ուներ 40.000 հետևակ, իսկ հեծյալներից էլ՝ 600-ը ձախ և 500-ը աջ թևում: Բացի դրանից ողջ կրկնվեց նրան օժանդակ զորքեր էր տվել: Նրա հետ էին նաև ազնվականները՝ շատ սենատորներ, պրետորներ, կոնսուլներ և բազմաթիվ այլ այրեր, որոնք շատ ժողովուրդների հաղթողներ էին եղել: Ինչ վերաբերվում է Կեսարին (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Յուլիոս Կեսարը - Մ.Ֆ.**), ապա նա շարքում ուներ միայն ոչ լրիվ, բան 30.000 հետևակային և 1.000 հեծյալ: Դրանից առաջ մեկ վայրում երեք հռոմեական այրեան զորք ու զորավարներ չէին հավաքվել և, եթե նրանք շարժվեին բարաբաբների դեմ, ապա հեշտությամբ կկարողանային նվաճել ողջ աշխարհը: Երկու կողմից էլ մարտը մեծագույն դաժանացածությամբ ընթացավ, սակայն արդյունքում Չնայած Գնեսու Պոմպետը հաղթվեց, իսկ նրա ծամբարը՝ գրավվեց» (Եվտորպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաձիգ հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 20):

«Գնետու Պոմպետուր (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Գնետու Պոմպետուր – Մ.Ֆ.) Յուլիոս Կեսարի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Յուլիոս Կեսարի – Մ.Ֆ.) դեմ Պալատիարսալում զորքը դասավորեց երեք գծով, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ տասն շարք։ Խիզախությանը ամենաուժեղ լեգեոնների անձնակազմին նա տեղադրեց թևերում և կենտրոնում, իսկ նրանց միջակայքն էլ լցրեց նորակազմով։ Այն թևում Էլիսնետո գետին կից նա տեղակայեց 600 հեծակների, ընդ որում գետը իր հունով և հորձանքով այդ հաստվածը դարձնում էր դժվար անցանելի։ Մնացած հեծելազորը օժանդակ զորքի հետ միասին նա դասավորեց ձախ թևում, որպեսզի այնտեղից շրջանցի Յուլիոսի զորքը։ Այդ դասավորության դեմ Յուլիոս Կեսարը կենտրոնում նույն երեք գծով տեղակայեց իր լեգեոնները, իսկ ձախ թևն էլ շարժեց դեպի ճահիճը, որպեսզի այն շրջանցել հնարավոր չլի։ Այն թևում նա տեղաբաշխեց հեծելազորը, նրան կցելով ամենաարագ հետևակայիններին, որոնք սովոր էին մարտնչել հեծելազորային կազմում։ Դրանից հետո անանկակա հարվածների համար նա պահեստազորում թողեց վեց կահորտներ, որոնք անկյունի տակ տեղակայեց այն ուղղության վրա, որտեղից սպասվում էր հակառակորդի հեծելազորը։ Ոչ մի բան ավելի չբերեց Կեսարի հաղթանակին այդ օրը, բան դա, բանի որ սրանք ստիպեցին Պոմպետուի հեծելազորին հետ դառնալ, ինչն էլ բերեց սրանց ջարդին» (Փրոնտին «Ստրատեգամետր» գիրք 2, գլուխ 3, մաս 22)։

«Յուլիոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Յուլիոս Կեսարը – Մ.Ֆ.) Հռոմի առաջին թագավորը եղավ և հաղթեց Գնետու Պոմպետու գործակարին (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Գնետու Պոմպետուի – Մ.Ֆ.)» (Ամանուն Լիվիոսի «Ժամանակագրություն»)։

«Այդ ժամանակ Գնետու Պոմպետու գորավարը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Գնետու Պոմպետուր – Մ.Ֆ.) մարտում սպանվեց Յուլիոս Կեսարի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Յուլիոս Կեսարի – Մ.Ֆ.) կողմից, որը թագավորեց հռոմեացիների վրա» (Միբայել Ատրի «Ժամանակագրություն», գիրք 10, գլուխ 8)։

Այս ճակատամարտի համար աղբյուր է հանդիսանում նաև Լուկանոսի «Փարսալիա կամ քաղաքացիական պատերազմի մասին» պոեմը, որի գեղարվեստական ու չափածո բնույթի պատճառով այն թարգմանելը և այստեղ բերելը ես հարմար չեմ համարում։ Համառոտ միայն նշեմ, որ պոեմում բանաստեղծական հնարքների լայն կիրառմամբ ընդհանուր գծերով պատմվում է այն ամենի մասին, ինչ հայտնի է մնացած աղբյուրներից։

⁶⁰⁶ «Զիջ ժամանակ անց նա (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ին – Մ.Ֆ.) գրավեց Սինոպը» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 120)։

«Իսկ Ասիայում նոր խռովությունը կրկին սկսվեց Պոնտոսից, կարծես ճակատագիրն իրոք այնպես էր ամեն ինչ դասավորել Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) թագավորության բախտը, որ հորը հաղթեց Գնետու Պոմպետուր (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Գնետու Պոմպետուր – Մ.Ֆ.), իսկ որդուն (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ին – Մ.Ֆ.)՝ Կեսարը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Յուլիոս Կեսարը – Մ.Ֆ.)։ Եվ ահա Փառնակես արքան, հույսը դնելով ավելի շուտ մեր տարածայնությունների, բան թե սեփական քաջության վրա, զորքով հարվածեց Կապադովկիային» (Փլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 4, գլուխ 2)։

«Եգիպտոսը ապստամբեց, իսկ Փառնակեսը (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ը – Մ.Ֆ.), երբ լսեց, որ Գնետու Պոմպետուր (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Գնետու Պոմպետուր – Մ.Ֆ.) և Կեսարը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Յուլիոս Կեսարի – Մ.Ֆ.) թշնամացել են իրար հետ, իսկույն ձգտեց վերստին ձեռք բերել իր հայրենի տիրույթները, բանգի նա հույս ուներ, որ նրանք որոշ ժամանակ կզբաղվեն իրենց թշնամանքով ու հռոմեական ուժերը կօգտագործեն իրար դեմ։ Եվ ահա նա առաջ շարժվեց իր ծրագրերը իրականացնելու համար, մասամբ այն պատճառով, որ արդեն մեկ անգամ սկսել էր, մասամբ էլ այն պատճառով, որ իմացել էր, թե Կեսարը հեռու է գտնվում։ Այսպիսով՝ նա շատ վայրեր արդեն գրավեց» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 42, գլուխ 9)։

«Իսկ Ասիայում նոր խռովությունը կրկին սկսվեց Պոնտոսից, կարծես ճակատագիրն իրոք այնպես էր ամեն ինչ դասավորել Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) թագավորության բախտը, որ հորը հաղթեց Գնետու Պոմպետուր Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Գնետու Պոմպետուր – Մ.Ֆ.), իսկ որդուն (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ին – Մ.Ֆ.)՝ Կեսարը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Յուլիոս Կեսարը – Մ.Ֆ.)։ Եվ ահա Փառնակես արքան, հույսը դնելով ավելի շուտ մեր տարածայնությունների, բան թե սեփական քաջության վրա, զորքով հարվածեց Կապադովկիային» (Փլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 4, գլուխ 2)։

⁶⁰⁷ «/34/ Այդ ընթացքում Դոմիցիոս Կալվինոսի մոտ, որին Կեսարը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Յուլիոս Կեսարը – Մ.Ֆ.) հանձնարարել էր Ասիայի և հարակից պրովինցիաների կառավարումը, ժամանեց Դեյոթարոս արքան (Փալաթական թագավորության արքա Դեյոթարոս I Փալաթացու – Մ.Ֆ.)՝ խնդրելով թույլ չտալ Փառնակեսին (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ին – Մ.Ֆ.) անայացնել իր թագավորությունը, Փոքր Հայաստանը և Արիոբարզանեսի (Կապադովկիայի թագավորության արքա Արիոբարզանես II-ի – Մ.Ֆ.) թագավորություն Կապադովկիան, բանգի, եթե նրանք չփրկվեն այդ վտանգից, ապա ի վիճակի չեն լինի կատարել իրենց ներկայացված պահանջները ու Կեսարին կհարկ խոստացված գումարները։ Դոմիցիոսը, սակայն, գտավ, որ այդ գումարները անհրաժեշտ են ռազմական ծախսերը փոխհատուցելու համար, այլև հռոմեական ժողովրդի, հաղթական Յուլիոս Կեսարի և իր համար խայտառակություն համարեց, որ սրանց բարեկամների ու դաշնակիցների թագավորությունը զավթի օտար մի թագավոր։ Դրա համար էլ նա անմիջապես դեսպաններ ուղարկեց Փառնակեսի մոտ՝ Հայաստանը և Կապադովկիան մաքրելու ու այն պահանջով, որ սա, օգտվելով քաղաքացիական պատերազմից, ոտնձգություն չիրականացնի հռոմեական ժողովրդի իրավունքների և մեծության նկատմամբ։ Ենթադրելով, որ այդ հայտարարությունը մեծ ուժ կունենա, եթե դրա հետ միաժամանակ էլ նաև ինքը զորքով շարժվի դեպի այդ կողմերը, Դոմիցիոսը մեկնեց լեգեոններ՝ դրանցից մեկը՝ XXXVI-ը, վերցնելով հետը, իսկ մյուս երկուսը ուղարկելով Կեսարի մոտ Եգիպտոս՝ ըստ վերջինիս գրավոր պահանջի։ Վերջիններիցս մեկը ժամանակին հասավ Ալեքսանդրիական պատերազմին մասնակցելու համար, բանի որ ցամաքային ճանապարհով էր ուղղվեց Ատրիոս։ Արդեն իսկ հիշատակված XXXVI լեգեոնները Դոմիցիոսը միացրեց Դեյոթարոսի երկու լեգեոնները, որոնք սա դրանից մի քանի առաջ էր ստեղծել և մարզել ըստ հռոմեական կարգի, իսկ հենց իրենից՝ Դեյոթարոսից էլ, նա վերցրեց 100 հեծակներ, այդքան էլ վերցրեց նաև Արիոբարզանեսից։ Սրանից հետո նա Սեստիոսին ուղարկեց քվեստոր Պլետորիոսի մոտ, որպեսզի սա բերի այն լեգեոնը, որը կազմվել էր Պոնտոսում հապճեպ հավաքված զինվորներից, իսկ Պատասխանի էլ օժանդակ զորքեր բերելու համար ուղարկեց Կիլիկիա։ Բոլոր այս ռազմական ուժերը Դոմիցիոսի հրամանի համաձայն շուտով հավաքվեցին Կոմանայում։ /35/ Այդ ընթացքում դեսպանները Փառնակեսին պատասխան բերեցին, թե նա կթողնի Կապադովկիան, սակայն Հայաստանը, որին ինքը հոր (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվպատորի – Մ.Ֆ.) կողմից իրավունք ունի տիրելու, կզբաղեցնի, իսկ վերջին հաշվով էլ գործը կհանձնի Կեսարի դատին, որի որոշմանն էլ պատրաստ կլինի ենթարկվել։ Իրականում, սակայն, Դոմիցիոսը տեսնում էր, որ Փառնակեսը թողնում է Կապադովկիան ոչ թե կամավոր, այլ՝ ստիպված, բանի որ նրա համար ավելի հեշտ էր պաշտպանել իր թագավորությանը մոտ գտնվող Հայաստանը, բան՝ հեռավոր Կապադովկիան։ Բացի այդ նա նաև մտածում էր, որ Դոմիցիոսը կգա բոլոր երեք լեգեոններով, սակայն, հերիք եղավ նրան լսել, որ երեք լեգեոններից երկուսն ուղարկվել են Կեսարին, նա համարձակություն ձեռք բերեց և հաստատվեց Հայաստանում։ Այս ամենը հաշվի առնելով, ահա, Դոմիցիոսը սկսեց պնդել նաև Հայաստանը թողնելու վրա, բանգի Հայաստանի և Կապադովկիայի իրավական կարգավիճակներում տարբերություն չկար, իսկ Փառնակեսի պահանջը, ամեն ինչ այդպես թողնել և գործը հանձնել Կեսարի դատին, ապօրինի է։ Տալով նման պատասխան՝ Դոմիցիոսը վերոհիշյալ զորքերով շարժվեց Հայաստան և ուղղվեց դեպի լեռները, բացի Պոնտոսը Կոմանայի մոտից դեպի Հայաստան ձգվող մի բարձր և անտառապատ լեռնաշղթա ունի, որը Կապադովկիան բաժանում է Հայաստանից։ Այս երթուղին հայտնի օգուտներ էր խոստանում, բանի որ նման բարձրադիր վայրերում ոչ մի անակնկալ թշնամական հարձակում չէր կարող լինել և, բացի այդ, Կապադովկիայի այդ լեռնաշղթայում կարելի էր առատորեն պարենամթերք ձեռք բերել։ /36/ Այդ ընթացքում Փառնակեսը Դոմիցիոսի մոտ մի դեսպանությունը մյուսի հետևից էր ուղարկում՝ խաղաղության միջոտրություններով և նվերներով, սակայն վերջինս համառոտ մերժում էր դրանք ու պատասխանում էր, որ իր համար միշտ էլ ամենաարագան պարտքը կլինի հռոմեական ժողովրդի և դաշնակիցների թագավորությունների պատվի վերականգնումը։ Երկրորդ և առանց կանգառի արշավանքից հետո նա մոտեցավ Փոքր Հայաստանում գտնվող Նիկոպոլսին։ Այս քաղաքը գտնվում էր հարթավայրում, սակայն երկու կողմերից շրջապատված է հակադիր բարձր լեռներով, որոնք սրանից բավականին հեռու էին։ Նիկոպոլսից մոտավորապես յոթ մղոն հեռու էլ հենց Դոմիցիոսը ճամբար զարկեց։ Քանի որ այս ճամբարից դեպի քաղաք տանում էր մի դժվարանցանելի և նեղ կիրճ, Փառնակեսը, դարձնում տեղակայեց ընտիր հետևակայինների և զրեթե ողջ հեծելազորը։ Բացի դրանից նա իրականացնում էր այդ կիրճի մեծ բանակի եղջերավոր անասուններ, ընդ որում նրա հաշվարկը կայանում էր նրանում, որ, եթե Դոմիցիոսը այդ կիրճով բարեկամական մտադրություններով անցնի, ապա նա ոչ մի կերպ չի կասկածի դարձնի անկայության մասին, բանգի, ինչպես բարեկամներին ընդունելու ժամանակ է, դաշտում կտեսնի ցրված անասուններին, իսկ եթե գա թշնամական մտադրություններով, ինչպես

թշնամի մի երկիր, ապա նրա ռազմիկները ավարի փնտրություններով կցրվեն և հնարավոր կլինի նրանց կոտորել առանձին-առանձին: /37/ Այս ընթացքում, սակայն, Փառնակները շարունակում էր անընդհատ դեսպաններ ուղարկել Դոմիցիոսի մոտ խաղաղության և բարեկամության առաջարկներով՝ լիակատար վստահության մեջ գտնվելով, որ հենց այդ կերպ նա հատկապես հեշտությամբ կսիրոյնցիկ նրան: Տեղի ունեցավ, սակայն, հակառակ մի բան, բանգի հույսը առ գործի խաղաղ էլք Դոմիցիոսին թույլ չտվեց թողնել ճամբարը: Այդ ժամանակ Փառնակները, մոտակա ժամանակների համար հարմար առիթը ձեռնարկեց ընդհատել իրենց թաղանթի մոտ: Այն ժամանակ, երբ մերոնք զբաղված էին ճամբարը ամրացնելով, Փառնակները զորքը դասավորեց ըստ իր հայեցողության: Այսպես, եթե նրա զորքի ճակատը հասարակ ուղիղ գիծ էր կազմում, ապա թևերում այն ամրացված էր պահեստազորի երեք գծերով: Նույն կերպ նաև կենտրոնից հետո հասարակ և ուղիղ շարքերով երեք պահեստային գծեր էին ձգվում՝ ազատ տարածության ունենալով աջ ու ձախ թևերի կողմից: Այդ ընթացքում Դոմիցիոսը, զորքի մի մասը շարելով պարսպի դիմաց, ավարտին հասցրեց ճամբարային ամրությունների կառուցումը: /38/ Հաջորդ օրը Փառնակների ձեռքն ընկավ Դոմիցիոսին ուղղված Կեսարի նամակը Ալեքսանդրիայում տիրող վիճակի մասին և սրանից նա պարզեց, որ Կեսարը գտնվում է մեծ վտանգի մեջ ու Դոմիցիոսից պահանջում է ինչպես հնարավոր է շուտ օգնություն ուղարկել, ինչպես նաև այն, որ վերջինս անձամբ Ասորիքով շարժվի Ալեքսանդրիա: Այժմ արդեն Փառնակները ժամանակ չափին իսկ հաղթանակ էր հասնում, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Դոմիցիոսը իր կամքից անկախ պետք է հնարավոր շուտ հեռանար: Եվ ահա նա թաղաքից, այնուհետ, որտեղից ըստ նրա դիտարկումների մերոնց համար առավել հեշտ էր մոտենալ և մարտ տալը, երկու իրար զուգահեռ և իրարից քիչ հեռավորության վրա գտնվող 4 ոտնաչափ խորությամբ խանդակներ փորեց ու հասցրեց դրանք մինչև այն կետը, որտեղից անդին այլևս չէր նախատեսել տարածել իր մարտաշարքը: Այս երկու խանդակների միջև էլ, ահա, նա մշտապես շարում էր իր հետևազորը, իսկ հեծելազորին էլ դնում էր թևերում՝ այդ խանդակներից դուրս, բանգի Փառնակների հեծելազորը զգալիորեն գերազանցում էր մեր հեծելազորին և կարող էր օգտակար լինել: /39/ Դոմիցիոսը, ավելի շատ անհավաստացած այն վտանգից, որը սպառնում էր Կեսարին, բան այս կերպ էին շարված զորքերը դնում այն բանի վրա, որ ինքը կկարողանա իր իսկ կողմից մերժված պայմաններն ընդունելու դեպքում անվնաս հեռանալ կամ էլ գոնե թողնել դիրքերը առանց որևէ պատճառի և դրա համար էլ ի վերջո իր զորքը լիակատար մարտական կարգով հանեց ճամբարից: XXXVI լեգեոնը տեղակայված էր աջ թևում, պոնտականը՝ ձախում, Դեյոթարոսի լեգեոններն էլ՝ կենտրոնում, ընդ որում սրանց համար ճակատի կողմերից դիրքիկ տարածության մի շերտ էր թողնված, իսկ մնացած կախորտները կազմում էին պահեստազորային ուժերը: Ահա այս կերպ էին շարված զորքերը մարտի համար: /40/ Երկու կողմերից տրված ազդանշանի համաձայն զորքերը մոտեցան իրար և մի դաժան մարտ սկսվեց, որն ընթացավ փոփոխակի հաջողությամբ: Հենց XXXVI լեգեոնն էր, որ, հարվածելով խանդակից դուրս տեղակայված արքայական հեծելազորին, մարտը այնքան հաջող տարավ, որ մոտեցավ բուն իսկ թաղաքային պարիսպներին, անցավ խանդակը և թիկունքից հարվածեց թշնամիներին, սակայն մյուս թևում տեղակայված պոնտական լեգեոնը հակառակորդի առաջ տեղի տվեց: Բանն այն է, որ, թեև վերջինս այնուհանդերձ փորձ կատարեց շրջանցել խանդակը կամ էլ անցնել այն և հարձակում գործել թշնամու անապշտական թևի վրա, սակայն խանդակն անցնելիս ընկավ թշնամու նետոդակն արկերի հարվածների տակ ու ոչնչացվեց: Ինչ վերաբերվում է Դեյոթարոսի լեգեոններին, ապա սրանք միայն մեծ դժվարությամբ դիմացան հարձակմանը: Այսպիսով՝ արքայի հաղթական զորքերը իրենց աջ թևով և կենտրոնով դարձան XXXVI լեգեոնի դեմ, որը խիզախորեն դիմացավ հաղթողների այդ հարձակմանը և, շրջապատված լինելով թշնամու մեծ ուժերով, մարտնչեց ոգու բացառիկ կայունությամբ, որից հետո բառակազմով դասավորության ընդունեց նահանգեց դեպի լեռան տորոտ, իսկ Փառնակն էլ տեղանքի անհարմարության պատճառով չցանկացավ հետապնդել վերջինիս մինչև այդ կետը: Այս կերպ, ահա, պոնտական լեգեոնը գրեթե ամբողջովին զոհվեց, Դեյոթարոսի զինվորների զգալի մասն ընկավ և միայն XXXVI լեգեոնն էր, որ նահանգեց բարձունքները՝ կորցնելով ոչ ավել, քան 250 հոգի: Այդ ճակատամարտում ընկան մի քանի հայտնի և բարձրատունիկ հռոմեացի հեծյալներ: Իր հերթին Դոմիցիոսը, չնայած այդ պարտությանը, հավաքեց իր ցրված զորքերի մնացորդները և անվտանգ ճանապարհներով Կապադովկիայով նահանգեց Ասիա՝ (Անանիոս «Ալեքսանդրիական պատերազմը», գլուխ 34-40):

«Ալեքսանդրիայում անելով այդ ամենը՝ Կեսարը (Դոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Դուլիոս Կեսարը – Մ.Ֆ.) Ասորիքով նետվեց Փառնակների (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ի – Մ.Ֆ.) վրա: Վերջինս այդ ընթացքում հասցրեց շատ բան անել: Նա զբաղեցրեց մի քանի հռոմեական բնակավայրեր և, մարտում ընդհարվելով Կեսարի արետոր Դոմիցիոսի հետ, նրա նկատմամբ փայլուն հաղթանակ տարավ» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Զաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 2, գլուխ 91):

«/45/ Եվ Կլեոպատրան (Պտղոմեոսների թագավորության ապագա թագուհի Կլեոպատրա VII-ը – Մ.Ֆ.) Կեսարին (Դոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Դուլիոս Կեսարին – Մ.Ֆ.) դեռ շատ կպահեր Եգիպտոսում և կամ ինքը իսկույն նրա հետ կնենյներ Դոմո, եթե Փառնակները (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ը – Մ.Ֆ.) Կեսարին, սրա կամքին հույս հակառակ, դուրս չբերեր Եգիպտոսից և չխանգարեր նրան Իտալիա շտապելուց: Սա Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորը – Մ.Ֆ.) որդին էր և տիրում էր, ինչպես ասվել է, Կիսմեդյան Բոսպորին: Նա, ցանկանալով վերանվաճել իր հայրենի թագավորությունը, ապստամբեց ճիշտ Կեսարի ու Պնեոս Պոմպեոսի հակամարտության ժամանակ և, քանի որ հռոմեացիները այնքան խանգարում էին մեկը մյուսին, իսկ այնուհետև զբաղված էին Եգիպտոսում, ապա նա առանց դժվարության տիրացավ Կոլչիսին: Ավելի, Դեյոթարոսի (Գալաթական թագավորության արքա Դեյոթարոս I Գալաթացու – Մ.Ֆ.) բացակայության պայմաններում նա իրեն ենթարկեց ողջ Հայաստանը, Կապադովկիայի մի մասը և Պոնտոսի մի քանի թաղաքներ, որոնք հատկացվել էին Բյուզանդիայի նահանգին: /46/ Մինչև նա այս գործերն էր կատարում, ինքը՝ Կեսարը, չշարժվեց, քանի որ Եգիպտոսը դեռևս չէր խաղաղվել, և ինքը ինչ-որ հույս ուներ ուրիշների միջոցով հաղթահարել նրան: Այնուհանդերձ, սակայն, նա ուղարկեց Պնեոս Դոմիցիոս Կալպինոսին, նրան հատկացնելով Ասիա և... (տեքստը վնասված է - Մ.Ֆ.) լեգեոնները: Եվ ահա նա, իր հետ վերցնելով Դեյոթարոսին և Արիոբարանեսին (Կապադովկիայի թագավորության արքա Արիոբարանես III-ին – Մ.Ֆ.), իսկույն արշավեց Փառնակների դեմ: Սա Նիկոպոլիսում էր, որն արդեն մինչև այդ գրավել էր և, արհամարհելով Փառնակների, քանի որ վերջինս վախճնելով իր ժամանակից, պատրաստ էր դեսպանության միջոցով զինադադար կնքելու, հաշտություն չկնքեց ու կռվի բռնվելով, սակայն պարտվեց: Դրա հետևանքով Դոմիցիոսը վերադարձավ Ասիա, բանից որ նա չէր կարող կռվել իր հակառակորդի հետ, իսկ ձմեռն էլ վրա էր հասնում» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 42, գլուխ 45, 46):

«Այդտեղից ժամանելով Ասիա՝ Կեսարն (Դոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Դուլիոս Կեսարը – Մ.Ֆ.) իմացավ, որ Դոմիցիոսը ջախջախվել է Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.Ֆ.) որդի Փառնակի (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ի – Մ.Ֆ.) կողմից և սակավաթիվ շքախմբով փախել է Պոնտոսից, իսկ Փառնակը, ազատորեն օգտվելով իր հաջողությունից, գրավել է Բյուզանդիան ու Կապադովկիան, հարձակվել է այսպես կոչված Փոքր Հայքի վրա և ապստամբության է հրահրում շրջապակի բոլոր թագավորներին ու տեսարթոսներին» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Կեսար», գլուխ 50):

⁵⁰⁸ «Ոգևորված իր այդ հաղթանակով և սպասելով, որ Կեսարի (Դոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Դուլիոս Կեսարը – Մ.Ֆ.) հետ կլինի այն, ինչ ինքը ցանկանում էր, Փառնակները (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ը – Մ.Ֆ.) իր բոլոր զորքերով գրավեց Պոնտոսը: Այստեղ նա իրեն սկսեց պահել որպես իսկական մի հաղթող և դաժան բռնակալ, որը նպատակ էր դրել հասնել իր բարձր դիրքին, միայն թե՛ ավելի մեծ հաջողությամբ: Եվ ահա նա մարտերով շատ թաղաքներ գրավեց և թալանեց հռոմեական ու պոնտական թաղաքացիների ունեցվածքը, իսկ նրանց էլ, որոնց գեղեցկությունն և երիտասարդությունն իրենց գեղել էր, ամենատարբեր պատիժների ենթարկեց ու տարբեր փորձանքների հասցրեց՝ ընդհուպ մինչև մահը: Եվ ընդհանրապես, ոչ-ոք նրա դեմ չէր պաշտպանվում և նա զբաղեցնում էր Պոնտոսը՝ պարծենալով, թե վերադարձնել է հորենական ժառանգությունը» (Անանիոս «Ալեքսանդրիական պատերազմը», գլուխ 41):

«Մտադրվելով գրավել նաև Ասիոսը՝ նա (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ին – Մ.Ֆ.) պատերազմի մեջ մտավ հռոմեական զորավար Կալպինոսի դեմ՝ այն ժամանակ, երբ Պնեոս Պոմպեոս (Դոմեական հանրապետության առաջին եռապետության ապագա եռապետ Պնեոս Պոմպեոսը – Մ.Ֆ.) և Կեսարը (Դոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Դուլիոս Կեսարը – Մ.Ֆ.) իրար վրա գնացին պատերազմով ու դա տեղեց այնքան ժամանակ, մինչև որ նրա Ասիայից նրան վտարեց իր անձնական թշնամի Անտոնիոսը, քանի որ հռոմեացիներն այլ գործերով էին զբաղված» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 120): «Եվ ահա նա (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ը – Մ.Ֆ.) գոռոզանալով՝ հռոմեացիներին համակողմ Ասիայի բնակչությանը ստրկացրեց և տեղացիների բոլոր որդիներին անորձատեց» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գիրք 2, գլուխ 91):

«Փառնակները (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ը – Մ.Ֆ.) մեծապես գոռոզացավ և, Պոնտոսի մնացած մասերը ևս նվաճելուց հետո, գրավեց նաև Ասիոսը, թեպետև այս թաղաքը երկար ժամանակ դիմադրեց իրեն. Կողոպուտի ենթարկելով այն՝ նա սպանեց բոլոր երիտասարդներին, այնուհետև շտապեց Բյուզանդիա և Ասիա՝ փախչալով Նույն հույսերը, ինչ իր հայրը: Հոր ժամանակ նա, տեղեկանալով, որ Անտոնիոսը, որին կարգել էր Բոսպորի կառավարիչ, դավաճանել է, այլևս առաջ չգնաց» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 42, գլուխ 46):

609 «/66/ Մի քանի օր անցկացնելով այդ պրոպիլնցիայում՝ Կեսարը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր **Հուլիոս Կեսարը – Մ.Յ.**) այստեղի իշխանությունը մեկ լեգեոնի հետ միասին հանձնեց իր ընկեր և ազգական Սեբստոս Կեսարին, իսկ ինքը նույն այն նավատորմով, որով եկել էր, մեկնեց Կիլիկիա: Այս պրոպիլնցիայի բոլոր համայնքների ներկայացուցիչներին նա կանչեց ողջ Կիլիկիայի ամենահայտնի ու հզոր քաղաք հանդիսացող Տարսուս և, կարգի գցելով այստեղի, ինչպես նաև հարևան համայնքների գործերը, հապճեպ արշավել էլավ ու, ոչ մի տեղ չհասպտղելով, արագացված երթով Կապադովկիայի միջով առաջ շարժվեց: Մաժաբում երկօրյա հանգիստ առնելուց հետո նա հասավ Կոմենա, որտեղ հնազույն և ողջ Կապադովկիայում հայտնի Բելոնայի տաճարն էր: Այս տաճարի բուրնս իր բարձր պաշտոնի շնորհիվ այն աստիճանի հարգանք էր վայելում, որ իր իշխանությամբ և ազդեցությամբ նա այս ժողովրդի աչքում արքայից հետո երկրորդ տեղն էր զբաղեցնում: Ահա հենց այս պաշտոնը նա հանձնեց կապադովկիական արքայատոհմից սերող բյուզանդացի Էփոմեդոսին, որն անվիճելի իրավունքներ ուներ դրա նկատմամբ, սակայն երկար ժամանակ չէր կարողանում իրականացնել դրանք՝ իր նախնիների անհաջողության և գահատոհմի փոփոխության պատճառով: Արիոքարզանեսի (Կապադովկիայի թագավորության արքա Արիոքարզանես II-ի – Մ.Յ.) եղբայր Արիարաթեսին (Կապադովկիայի թագավորության արքա Արիարաթես X-ին – Մ.Յ.), քանի որ սա ևս հիսնալի ծառայություններ էր մատուցել հռոմեական պետությանը, նա զիջեց Փոքր Հայաստանի մի մասը, սակայն այնուհանդերձ ենթարկեցրեց այն Արիոքարզանեսին, որպեսզի հանկարծ Արիարաթեսը չգայթակղվի նաև այս թագավորությունը, որպես ժառանգություն ստանալու մտքով և, որպես հնարավոր ժառանգորդ, չվախեցնի Արիոքարզանեսին: Դրանից հետո նա նույն այդ արագությանը շարունակեց արշավանալ: /67/ Երբ Կեսարը ավելի մոտեցավ Պոնտոսին ու Գալլո-Հունաստանի սահմաններին, նրա մոտ ժամանեց այդ ժամանակ գրեթե ողջ Գալլո-Հունաստանի տեղաբնիկ հանդիսացող Դելթաբարոսը (Գալլական թագավորության արքա Դելթաբարոս I Գալլաթացին – Մ.Յ.), ընդ որում, ինչպես ապացուցում էին մնացած տեղաբնիկները, նա, ինքնին ասած, դրա նկատմամբ ոչ մի իրավունք չուներ ոչ օրենքի և ոչ էլ սովորության ուժով, բայց փոխարենը հանդիսանում էր Փոքր Հայաստանի անվիճելի արքան, քանի որ այդ կողմերը ստացել էր հռոմեական սենատից: /68/ Տեղաբնիկների վեճերը Կեսարը խոտաճավ թնամարկել հետազայում, իսկ առայժմ Դելթաբարոսին վերադարձրեց արքայական հանդերձները, սակայն հռոմեական կերպով հանդերձավորված ու մարզված սրա լեգեոնը, որը նա ստեղծել էր տեղի բնակիչներից, ինչպես նաև ողջ հեծելազորը նա հրամայեց բերել պատերազմի համար: /69/ Կեսարը ժամանեց Պոնտոս և բոլոր գործերը հավաքեց մի տեղ, սակայն պարզվեց, որ և իրենց բանակությանը, և մարտական փորձով դրանք բավականին միջակ մակարդակի վրա էին, բացառությամբ միայն վետերաններից կազմված VI լեգեոնի, որը նա իր հետ բերել էր Ալեքսանդրիայից: Սա ևս, սակայն, երկար աշխատանքներից և ջանքերից հետո դժվար արշավանքներով ու ծովազնացություններով, ինչպես նաև հաճախակի ընդհարումներով շատ ռազմիկներ էր կորցրել և այնքան էլ չբացել, որ նրանում 1.000 հոգուց էլ քիչ մարդ էր մնացել: Մնացած երեք լեգեոններից մեկը Դելթաբարոսին էր, իսկ երկուսն էլ մասնակցել էին Դոմիցիոսի և Փառնակեսի (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ի – Մ.Յ.) միջև տեղի ունեցած ու վերելում նկարագրված ճակատամարտին: /70/ Ահա նաև խոսքերով Կեսարը ճանապարհեց դեպի անկերին: /71/ Փառնակեսը, սակայն, տեսնում էր, որ Կեսարն ամեն կերպ շտապում է հեռանալ այդտեղից և նրան պետք է մի հարկադր պատրվակով մեկնել իր այլևս հետաձգում չստանող գործերը տնօրինելու համար, բանզի շատերին էր հայտնի, որ շատ կարևոր գործեր Կեսարին Հռոմ էին կանչում: Դրա համար էլ նա ամենամեծ խոստումներ էր տալիս այն հույսով, որ Կեսարը դրանց նույնիսկ ավելի պատրաստակամորեն կհավատա, քան թույլ են տալիս հանգամանքները: Դրանից գաղտ էլ նաև նա սկսեց դանդաղ գործել, նորանոր բանակցություններ էր սկսում և ընդհանրապես ձգտում էր մոլորեցնել Կեսարին: Վերջինս էլ իր հեղինակ, սակայն, հասկանում էր, որ դիմացինը խորամանկում է և ըստ անհրաժեշտության այժմ սկսեց անել այն, ինչն այլ դեպքերում կաներ ըստ իր բնական հակվածության՝ այսինքն՝ բոլորի համար անակնկալ նա շտապեց մարտ սկսել: /72/ Պոնտոսում Չելա անունով մի քաղաք կա, որը, թեև տեղակայված է հարթավայրում, սակայն լավ պաշտպանված է տեղանքի առանձնահատկություններով, բանզի նրա պարիսպները հիմնված է բնական, սակայն կարծես մարդկային ձեռքերով կառուցված բլուրների վրա, որոնք բոլոր կողմերից զառիթափ են: Այս քաղաքի շուրջը շատ այլ բարձր բլուրներ ևս կան, որոնք իրարից առանձնացված են խորը կիրճերով, իսկ դրանցից մեկն էլ՝ ամենաբարձրը, այդ երկրում մեծ հռչակ է ստացել դրա մոտ Միտրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միտրդատ VI Եվստակիոս – Մ.Յ.) կողմից դժբախտ Տրիստրիսի նկատմամբ տարած հաղթանակի և նախկին ժամանակներում մեր գործի կրած պարտության պատճառով: Վերջինս գտնվում էր գրեթե քաղաքի մոտ՝ միայն ընդամենը հեռու նրանից երեք մղոն: Հենց այս բլուրն էր, որ իր բոլոր ուժերով զբաղեցվեց Փառնակեսի կողմից, որը վերականգնեց այստեղի հին ճամբարային ամրությունները, որոնք իր հորը մեծ հաջողություն էին բերել: /73/ Կեսարը, ճամբար գարկելով հակառակորդից հինգ մղոն հեռավորության վրա, նկատեց, որ արքայական ճամբարը պաշտպանող հարթավայրերը, իրարից հավասար հեռավորության վրա գտնվելիս լինելով, կարող էին նաև իր ճամբարի համար պաշտպանություն ծառայել, եթե միայն թշնամին առաջինը զբաղեցնի այդ վայրերը, որոնք զգալիորեն մոտիկ էին արքայի ճամբարին: Այդ ժամանակ, ահա, նա հրամայեց պարիսպ կառուցելու համար նախատեսված շինանյութը կուտակել իր ճամբարային ամրություններից ներս և, երբ այդպես էլ վարվեցին, չորրորդ զիջերապահակի ժամանակ նա, մարտի համար նախապատրաստելով իր բոլոր լեգեոնները, թողեց գունակը ճամբարում և լուսաբացին, թշնամու համար անակնկալ, զբաղեցրեց հենց այն վայրը, որտեղ Միտրդատը հաղթանակ էր տարել Տրիստրիսի նկատմամբ: Տեղ հասցված ողջ շինանյութը նա հրամայեց ճամբարից այդտեղ բերել ստորկների ուժերով, որպեսզի զինվորներից և ոչ մեկը չէղծվի ամրաշինական աշխատանքներով, բանզի թշնամուց նրա նոր այս դիրքը բաժանված էր ընդամենը միայն մեկ մղոն երկարությունից ոչ ավելի տարածությամբ: /74/ Լուսաբացին անակնկալ այս ամենին ականատես եղած Փառնակեսը իր գործը շարեց ճամբարի դիմաց: Կեսարը վստահ էր այն բանում, որ, հաշվի առնելով տեղանքի այդպիսի անբարենպաստ լինելը, դա ավելի շուտ սովորական մի ռազմական միջոց է, իսկ հնարավոր է նաև ընդամենը միայն պարծենկոտության պես մի բան է, որը նպատակ է հետապնդում դանդաղեցնել իր աշխատանքները և գեներալ տակ պահել իր ռազմիկների հնարավորիս մեծ բանակություն: Հնարավոր էր նաև, որ դա արքայի պարծենկոտ ինքնավստահության ընդամենը մի դրսևորում էր, որը ցանկանում էր ավելի շուտ աչքի ընկնել իր անձնական խիզախությամբ, քան ամրություններով: Դրա համար էլ Կեսարը առանց տատանվելու իր առաջին գիծը շարեց պարսպի դիմաց, իսկ մնացած գործին էլ հրամայեց շարունակել աշխատանքը: Փառնակեսը, սակայն, որի վրա, հնարավոր է, ազդել էր այդ տեղի հաջողակ անցյալ ունենալը, նրան մոլորության մեջ էին մտցրել գուշակության համար նախատեսված թռչունները և աստվածային կանխանշանները, որոնց մասին մենք հետագայում լսել էինք կամ էլ, ո՛վ գիտի, հնարավոր է նա իմացել էր մեր մոտ գեներալ տակ գտնվող ռազմիկների փոքրաթվության մասին կամ ամենօրյա ամրաշինական աշխատանքները իրականացնող ռազմիկների փոխարեն էր ընդունել նույն այդ աշխատանքը կատարող ստորկներին և, ի վերջո, հնարավոր է նաև, որ նրան առաջ էր մղում վստահությունը իր փորձաված գործի ներքում, բանզի, ինչպես պարծենում էին նրա դեսպանները, այն բաներովու անգամ եղել էր մարտերում ու այդքան անգամ էլ հաղթել, ինչպես նաև արհամարհանքը Դոմիցիոսի բանակի նկատմամբ, որն ինչպես հայտնի է նրա կողմից ջարդվել է, մի խոսքով, այս կամ այն պատճառով նա որոշեց մարտ տալ և սկսեց զառիթափ լանջով հարթավայր իջնել: Կեսարը որոշ ժամանակ ծիծաղում էր այդ դատարկ պարծենկոտության և այն բանի վրա, որ սա զինվորների չափից ավելի մեծ բանակություն է կուտակել նման մի վայրում, որին ոչ մի ողջամիտ մարդ չի համարձակվի մոտենալ, սակայն ժամանակի հետ Փառնակեսը նույն այդն քայլի տեմպով, որով իջել էր բլրից, սկսեց բարձրանալ մեր կողմից զբաղեցված զառիթափ բլուրը՝ մարտի պատրաստ իր գործերով: /75/ Փառնակեսի այդ անհավատալի շտապողականությունը կամ էլ, հնարավոր է, վստահությունը իր ուժերի նկատմամբ Կեսարին շատ զարմացրեց և նա, որ չէր չսպասում նման հարձակման, անակնկալի եկավ: Անհրաժեշտություն առաջացավ միաժամանակ և հետ կանչել աշխատանքներից զինվորների, և գեներալ վերցնելու հրաման տալ, և, դուրս հանելով, թշնամու դիմաց շարել լեգեոնները, ընդ որում անակնկալ խառնաշփոթ բոլորի վրա մեծ վախ տարածեց: Ծարթերը դեռևս չէին հասցրել շարվել, երբ բառաձի արքայական մրցանակակիր մարտականքերը սկսեցին փակասալիս խառնաշփոթ տարածել մեր դեռևս կարգ չընդունած զինվորների շարքերում: Այնուհանդերձ դրանք շուտով ծածկվեցին նետողական արկերի մեծ բանակությամբ, սակայն սրանց հետևեց հակառակորդի հետևազորը, որը, աղաղակ բարձրացնելով, սկսեց մարտը, ընդ որում վերջինիս օգնում էին տեղանքի առանձնահատկությունները, բայց ավելի շատ գուցե՝ անմահ աստվածներին բարեհաճության դրսևորումները, աստվածներ, որոնք իրենց մասնակցություն են բերում պատերազմի ընդհանրապես բոլոր վայրկյաններին և որոնց դեմ ցանկացած հաշվարկ անօգուտ է: /76/ Եվ ահա, երբ սկիզբ առավ մի մեծամասշտաբ և թեժ ձեռնամարտ, այդ ժամանակ աջ թևում, որտեղ կանգնած էր վետերաններից կազմված VI լեգեոնը, ծնվեց հաղթանակի սկիզբը, բանզի հենց այստեղ սկսեցին հակառակորդին զառիթափ լանջով ներքև գլորել, իսկ ավելի ուշ էլ, բայց այնուհանդերձ աստվածների օգնությամբ, արքայի ողջ գործը ձախ թևում ու կենտրոնում բացարձակապես ջարդվեց: Ինչքան հեշտ էր, որ սրանք մոտեցել էին իրենց համար անհարկադր այդ վայրին, այդքան հեշտ էլ ներքև շարժվեցին, ընդ որում տեղանքի անհարմարությունը նրանց ծանր վիճակի մեջ դրեց: Այս կերպ հակառակորդի շատ զինվորներ կոտորվեցին, որը մասնակիորեն տեղի ունեցավ նաև յուրայինների կողմից յուրայինների վրա ընկնելու արդյունքում, ընդ որում առավել ճարպիկներին հաջողվեց փախչել, սակայն սրանք էլ ստիպված եղան զցել գեներալ և, ճիշտ է, նրանք հետագայում հավաքվեցին հարթավայրում, սակայն, արդեն չունենալով գեներալ, ոչինչ չէին կարող անել նույնիսկ բարձր դիրքերից: Այդ ժամանակ մերոնք, տարված հաղթանակով, չտատանվեցին մազցել իրենց համար ոչ շահավետ դիրքերը և հարձակվել թշնամու ամրությունների վրա, ընդ որում, չնայած թշնամու ճամբարը պաշտպանում էին այն կառույցները, որոնք Փառնակեսն այստեղ էր թողել այդ նպատակով, նրանք շուտով տիրեցին դրան: Ինքը՝ Փառնակեսը, որի ողջ հսկայական գործը կոտորվեց կամ գերեվարվեց, ընդամենը փոքրաթիվ հեծյալների ուղեկցությամբ փրկվեց

փախուստով և, եթե ճամբարի գրողը չհեշտացներ նրա փախուստը, նա կենդանի Կեսարի ձեռքը կընկներ: /77/ Այդքան անգամ հաղթած Կեսարը անկախ ուրախացավ այդ հաղթանակով, բանի որ նա շատ արագ ավարտեց մի բավականին կարևոր պատերազմ և այդ անակնկալ արկածի մասին հուշերը հետագայում նրան մեծ ուրախություն էին պատճառում, բանի որ այդ հաղթանակը հաջորդեց մի ծանր վիճակի, որում նա հայտնվել էր: Պոնտոսը վերադարձնելով և արքայական ավարը պարզելով իր զինվորներին՝ հաջորդ օրը նա ինքը թեթև հեծելազորով և VI լեգեոնով պարզվեց ստանալու համար ճանաչելով և վերադարձավ Իտալիա, Դեյոթարոսի օժանդակ գործերը իրենց երկիրն ուղարկեց, իսկ 2 լեգեոն էլ Ցեդիս Կիլիկիայի գլխավորությամբ թողեց Պոնտոսում» (Ասանուն «Ալեքսանդրիական պատերազմ», գլուխ 66-77):

«/46/ Այդ ժամանակ նա (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ը – Մ.Ֆ.), տեղեկանալով, որ Ասանդոսը, որին կարգել էր Բոսպորի կառավարիչ, դավաճանել է, այլևս առաջ չգնաց, բանից Ասանդոսը, երբ նրան հաղորդեցին, թե Փառնակը արագորեն շարժվում է իրենից հեռու և նրան թվում էր, որ թեպետև Փառնակը ներկայումս առավելագույն բարոյության մեջ է, այդուհանդերձ նա հետագայում հաջողության մեջ չի մնալու, նրա դեմ ապստամբեց, որպեսզի, հռոմեացիներին սիրաշահելով, նրանց միջոցով ստանա Բոսպորոսի թագավորությունը: /47/ Այս ամենը լսելով էր, որ Փառնակը արշավեց նրա (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Դուլիոս Կեսարի – Մ.Ֆ.) դեմ, բայց իզուր, բանից տեղեկանալով, որ Կեսարը ճանապարհին է և շտապում է Դայաստան, հետ դարձավ ու հանդիպեց նրան այնտեղ՝ Չելայի մոտակայքում, որովհետև, բանի որ Պոնտոսը (Պոնտոսյան թագավորության արքա Պոնտոս XII-ը – Մ.Ֆ.) մահացել էր, իսկ Դուլիոսը՝ պարտվել, Կեսարը մտածեց, որ Եգիպտոսում իր մնալը ոչ արժանավայել է, ոչ իսկ ձեռնտու, ուստի մեկնեց այնտեղից և արագ ընթացքով հասավ Դայաստան: Եվ այսպես բարբարոսը, ահաբեկվելով և ավելի վախենալով Կեսարի արագ թափից, բան թե նրա գործերից, բանազնացներ ուղարկեց նրա մոտ Նաիբան նա կոտենար՝ բազում առաջարկներ անելով, որպեսզի հաշտության այս կամ այն պայմանով կարողանար ներկա վտանգից խուսափել: Իմիջիպայոց, նա առավելապես փորձում էր արդարանալ նրանով, որ չի աջակցել Ղնետո Պոմպեոսին (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Ղնետո Պոմպեոսին – Մ.Ֆ.) և հույս ուներ, որ կհամոզի Կեսարին իր հետ հաշտություն կնքել, բանի որ վերջինս անհամբեր շտապում էր Իտալիայի ու Աֆրիկայի, իսկ նրա հեռանալուց հետո էլ ինքը կկարողանա նորից հեշտությամբ պատերազմել: Կեսարը, սակայն, կասկածելով այդ, առաջին և երկրորդ դեսպանություններին սիրալիք ընդունեց, որպեսզի նրան խաղաղության հույս ներշնչի ու դրանով իսկ առավել անսպասելի հարձակվի նրա վրա, իսկ, երբ երրորդ դեսպանությունը ժամանեց, նա այլ մեղադրանքների հետ միասին նրան հանդիմանեց նաև այն բանով, որ լքել է Ղնետո Պոմպեոսին՝ իր բարեկամին: Եվ Կեսարը չհապաղեց, այլ նույն օրն իսկ անմիջապես, երբ դեռ նոր էր ճանապարհից եկել, ճակատամարտ տվեց: Այդ ժամանակ որոշ ժամանակ նա թշնամու հեծելազորից և մրցանակակիր մարտակառքերից երեքաց, բայց հետո իր հույսիտներով հաղթանակ տարավ: Փառնակեսին, որը փախավ դեպի ծով և հետո փորձեց հասնել Բոսպորոս, Ասանդոսը ձերբակալեց և սպանեց: Կեսարը այդ հաղթանակի վրա, թեպետև այդ այնքան էլ շատ փայլուն չէր, մեծապես պարծեցավ, ինչքան ոչ մեկ այլ դեպքում, բանի որ նույն օրն և նույն ժամին եկավ թշնամու վրա, տեսավ նրան և հաղթեց: Ամբողջ ռազմավարը, թեպետև մեծապակաս էր, նա պարզեց զինվորներին և հաղթանակին հավակնչի կոթող կանգնեցրեց այն տեղին մոտիկ, ուր Միհրդատը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորը – Մ.Ֆ.) կանգնեցրել էր Տրիարխոսին հաղթելու առթիվ, բանից նա չհամարձակվեց կործանել բարբարոսի կանգնեցրած կոթողը, որովհետև այն ձոնկած էր ռազմի աստվածներին, բայց առավելապես այն պատճառով, որ նրա մոտ իր բարձրացրած կոթողով սովորեց նախկինը և մի տեսակ կործանեց այն: Այս բանից հետո նա գրավեց այն ողջ երկիրը, որ հռոմեացիներից և նրանց դաշնակիցներից վերցրել էր Փառնակեսը ու տվեց նրան, ովքեր կորցրել էին այն՝ բացի Դայաստանի մի մասից, որը պարզեց Արիոբարզանեսին (Կասպարովկիայի թագավորության արքա Արիոբարզանես II-ին – Մ.Ֆ.): Ամիսոսցիներին նա ազատություն շնորհեց և Միհրդատ Պերգամոնցուն (Փայթակյան տեսորարիության տեսորարիոս Միհրդատ Պերգամոնցուն (Ա.թ.ա.47) – Մ.Ֆ.) չորրորդապետություն տվեց, թագավորի տիտղոս շնորհեց ու թույլ տվեց նրան պատերազմել Ասանդոսի դեմ, որպեսզի, նրան հաղթելով, ստանա Բոսպորոսը ևս, բանի որ Ասանդոսը դավաճանել էր իր բարեկամին» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 42, գլուխ 46-47):

«Նա (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ը – Մ.Ֆ.) նաև մարտի մեջ մտավ հենց իր՝ Կեսարի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Դուլիոս Կեսարը – Մ.Ֆ.), դեմ, երբ վերջինս, հաղթելով Ղնետո Պոմպեոսին, վերադառնում էր Եգիպտոսից: Դա տեղի ունեցավ Ալուոսի լեռան վրա, այնտեղ, որտեղ նրա հայրը (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորը – Մ.Ֆ.) հաղթել էր Տրիարխոսի հրամանատարության տակ գործող հռոմեացիներին: Զաղթված՝ նա 1.000 հեծյալներով փախավ Սինոպ: Կեսարը, ժամանակ չունենալով հետապնդել նրան, նրա հետքերով ուղարկեց Դուլիոսին: Ինքը՝ Փառնակը, խաղաղություն կնքեց և, հանձնելով վերջինիս Սինոպը, իր հեծյալների հետ ազատություն ստացավ» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Միհրդատյան պատերազմներ», գլուխ 120): «/91/ Երբ Կեսարը սկսեց մոտենալ՝ Փառնակը ահաբեկվեց և զոջաց իր վաղբազմի համար, իսկ երբ Կեսարը նրանից 200 ասպարեզ հեռավորության վրա էր, խաղաղություն կնքելու նպատակով նրա մոտ դեսպաններ ուղարկեց: Դեսպանները Կեսարին ոսկե պսակ մատուցեցին և, իրենց հիմնարկությամբ, առաջարկեցին նրան նշանակել Փառնակեսի առջկա հետ: Կեսարը, իմանալով այդ առաջարկի մասին, իր զորքով առաջացավ և անձամբ առաջ գնաց՝ զրուցելով դեսպանների հետ, մինչև որ նրանք չհասան Փառնակեսի մարդկության: Այդ ժամանակ նա գոչեց. «Մի՞թե այս հայրասպանը անմիջապես չի ստանա իր պատիժը», որից հետո անմիջապես ցատկեց ձիու վրա և առաջին իսկ հարձակմամբ փախուստի մասունց Փառնակեսին ու կոտորեց նրա գորթից շատերին, թեև Կեսարի հետ հազիվ միայն 1.000 հեծյալներ կային, որոնք նրա հետ հարձակման էին նետվել: Ինչպես պատմում են, նա ասել է. «Ով երջանիկ Ղնետո Պոմպեոս (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Ղնետո Պոմպեոս – Մ.Ֆ.): Ուրեմն ահա տրա համար են թեզ «Մեծ» կոչել, որ դու մարտնչել ես Միհրդատի՝ այս մարդու հոր, հենց այս տիպի մարդկանց դեմ»: Դոմ Կեսարը հետևյալ հաղորդումն ուղարկեց. «Եկա, տեսա, հաղթեցի»: /92/ Փառնակեսը դրանից հետո փախավ Բոսպորի թագավորություն» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 2, գլուխ 91, 92):

«Կեսարն (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Դուլիոս Կեսարը – Մ.Ֆ.) իսկույն և եթ 3 լեգեոնով դուրս եկավ Փառնակի (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ի – Մ.Ֆ.) դեմ և մեծ ճակատամարտում Չելա քաղաքի մոտ գլխովին ոչնչացրեց Փառնակի զորքը՝ նրան դուրս բշելով Պոնտոսից: Այդ լուրը հաղորդելով Հռոմում իր բարեկամներից մեկին՝ Մատիոսին, Կեսարն այդ ճակատամարտի հանկարծակիությունն արտահայտել է երեք բառով. «Եկա, տեսա հաղթեցի»: Լատիներեն այս բառերը միանման վերջավորություն ունեն և խիստ կրճառոտության տպավորություն են թողնում» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Կեսար», գլուխ 50):

«Ալեքսանդրիայից նա (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Դուլիոս Կեսարը – Մ.Ֆ.) մեկնեց Ատրիք, հետո՝ Պոնտոս՝ անհանգստացած Միհրդատ Մեծի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.Ֆ.) որդի Փառնակեսի (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ի – Մ.Ֆ.) մասին լուրերով, որը, օգտվելով առիթից պատերազմ էր սկսել և արքեցել էր շատ հաջողություններով: Իր ժամանման հինգերորդ օրը, հայտնվելուց 4 ժամ հետո Կեսարը ջախջախեց նրան մեկ միակ ճակատամարտում» (Սվետոնիոս «Տասներկու կեսարների կյանքը, Դուլիոս», մաս 35):

«Կեսարը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Դուլիոս Կեսարը – Մ.Ֆ.), սակայն, հարձակում գործելով, հաղթեց նրան մեկ, այն էլ, եթե այսպես ասենք, ոչ լիարժեք ճակատամարտի ընթացքում՝ ինչպես մի կայծակ, որը մի պահ գալիս է, խոցում է և անհետանում: Եվ իրոք դատարկ ինքնագովասանք չէին Կեսարի խոսքերը, որ նա զինաթափեց թշնամուն ավելի վաղ, քան հայտնաբերեց» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 4, գլուխ 2):

«Հուլիոս Կեսարը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Դուլիոս Կեսարը – Մ.Ֆ.), պատրաստվելով մարտնչել Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.Ֆ.) որդի Փառնակի (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ի – Մ.Ֆ.) հետ, գորքը տեղաբաշխեց բլրի վրա: Դա օգնեց նրան հաղթել, բանի որ վերևից նետված տեղերը անմիջապես բշեցին մոտեցող հակառակորդներին» (Ֆրոնտին «Ստրատեգիաներ», գիրք 2, գլուխ 2, մաս 3):

«Միհրդատի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.Ֆ.) որդի Փառնակեսին (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ին – Մ.Ֆ.) նա (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Դուլիոս Կեսարին – Մ.Ֆ.) հաղթեց միայն իր անկամք» (Ալվեյիանոս Կիկտոր «Հայտնի մարդկանց մասին», գլուխ 78):

«Վերադառնալով այնտեղից՝ Կեսարը ճակատամարտում հաղթեց Միհրդատ Մեծի (Պոնտոսի թագավորության արքա Միհրդատ VI Եվկատորի – Մ.Ֆ.) որդի Փառնակեսին (Պոնտոսի թագավորության արքա Փառնակ II-ին – Մ.Ֆ.): Սա առաջ օգնության էր եկել Ղնետո Պոմպեոսին թեսալիայում, իսկ այժմ էլ արդեն ապստամբություն էր բարձրացրել Պոնտոսում և գավթել էր հռոմեական ժողովրդի շատ պրովինցիաներ» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն քաղաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 22):

«Այնուհետև անցնելով Ատրիքը՝ նա (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Դուլիոս Կեսարը – Մ.Ֆ.) Պոնտոսում հաղթեց Փառնակեսին» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 16):

610 «Երբ Սեբաստոսն արդեն մահացած էր, Բասիդը տիրեց նրա ողջ բանակին, բացառությամբ նրանց, որոնք ձմեռելու համար Ապամեայից հեռացել էին մինչև նրա ժամանելը: Նա տրանց ևս փորձեց հետապնդել, սակայն որևէ հաջողության չհասավ: Այնուհետև, վերադառնալով Ասորիք, նա ընդունեց պրետորի կոչումը և ամրացավ Ապամեայում, որպեսզի պատերազմի դեպքում հենց այն ունենա որպես հիմք: Նա զորակոչեց զինապարտ տարիքի տղամարդկանց, ընդ որում ոչ միայն ազատներին, այլև՝ ստրուկներին, ինչպես նաև գումար հավաքեց և գեներ պատրաստեց: Այն ժամանակ, երբ նա զբաղված էր այս ամենով, Գայոս Անտոնինոսը պաշարեց նրան: Նրանց միջև հավասար պայքար սկսվեց և կողմերից ոչ մեկը չէր կարողանում որևէ զգալի առավելության հասնել, դրա համար էլ նրանք սկսեցին ձգտել դաշնակիցներ ձեռք բերել: Անտոնինոսին միացան Կեսարի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Յուլիոս Կեսարի – Մ.Յ.**) կողմնակիցները, ինչպես նաև Հռոմից Կեսարի ուղարկած որոշ զինվորներ, այն դեպքում, երբ Բասիդին միացավ Ալեքսանդրոսի Արսե: Հենց սա էր, որ առաջ անցել էր Լուկուլլոսի կողմը, ինչպես արդեն ասել են, իսկ ավելի ուշ միացել էր պարթևներին ընդդեմ Կրասոսի (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսի – Մ.Հ.**): Եվ ահա նա երկու կողմերից էլ հրավեր ստացավ, սակայն, երբ ժամանեց, ճախար գարկեց քաղաքի ու ճամբարի միջև և սկսեց սպասել, թե որ կողմը ավելի լավ առաջարկ կանի: Արդյունքում, քանի որ Բասիդին հաջողվեց ավելի շատ գումար առաջարկել, մարտում վերջինս աղեղնածիզների առումով զգալի առավելություն ստացավ: Նույնիսկ պարթևները համաձայնության եկան Բասիդի հետ, սակայն վրա հասնող ձմեռվա պատճառով նրանք չկարողացան որևէ չափով զգալի ժամանակ մնալ նրա հետ և արդյունքում ոչ մի էական արդյունքի չհասան» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 47, գլուխ 27):

«Ահա, Կետոսը նամակ է ուղարկել հունկարյան կայսերաներից առաջ: Նամակում ասվում է, որ, երբ նա պաշարել էր Ցեցիլիոսին և արդեն պատրաստ էր բռնել նրան, պարթև Բակուրը շատ մեծ ուժերով տեղ հասավ ու արդյունքում ինքը կարողացավ պոկվել նրանից միայն մեծ կորուստներով: Այս ամենում նա մեղադրում է Վոլգացիոսին: Այսպիսով՝ կարծում են, որ այնտեղ պատերազմ է սկիզբ առնում» (Ցիցերոն «Նամակներ Աթոլիկա, Տիտոս Պոմպոնիոսին 14.9»): «Բասիդը ստորաբար հրաժարվեց ինձ փոխանցել լեզոնը և, եթե զինվորները նրա կամքին հակառակ ինձ դեպիստություն չուղարկեին, նա, փակվելով Ապամեայում, կդիմանար, մինչև որ ուժով չհնազանդվեր» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, Գայոս Կասիոս Լոնգինոսից 12.12»):

«Մոտավորապես այդ ժամանակ Ասորիքում խռովություններ ծագեցին ահա թե ինչ պատճառով: Գնեսո Պոմպեոսի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Գնեսո Պոմպեոսի – Մ.Հ.**) կողմնակիցներից մեկը՝ Ցեցիլիոս Բասիդը, դավադրություն կազմեց Սեբաստոս Կեսարի դեմ և, սպանելով նրան, կանգնեց զորքի գլուխ ու տիրացավ բարձրագույն իշխանությանը: Արդյունքում՝ Ապամեայի մոտ դաժան պատերազմ ծավալվեց, քանի որ Կեսարի զորավարները հեծյալ ու հետևակ զորքի գլուխն անցած շարժվեցին նրա դեմ: Որպես օգնությունը Ասորիկատորը ևս իր որդիների գլխավորությամբ ջոկատ ուղարկեց, քանի որ հիշում էր Կեսարի կողմից իրեն արված լավությունները և դրա արդյունքում իրեն պարտավորված էր զգում վրեժ լուծել նրա սպանության համար ու պատժել մարդասպանին» (Հովսեփ Ֆլավիոս «Հռոմեական ինստիտուցիան», գիրք 14, գլուխ 11):

«Պոմպեոսի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Գնեսո Պոմպեոսի – Մ.Հ.**) կողմնակից Լաբիենոսը պարտություն կրելով փախավ Պարթևստան և, դառնալով հրամանատար, նետվեց Ասորիքի վրա ու զբաղեցրեց ողջ այդ պրովինցիան» (Ռուֆուս Սեբաստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 18):

611 «Դյոթելան, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Հոնիայում, որտեղ սպանեց Տրեբոնիոսին և հարկ դրեց քաղաքների վրա, այդ գումարներով Լուցիոս Ֆիգուլոսի միջոցով իռոդոսիցներին, լյուկիացիներին, պամֆիլիացիներին ու կիլիկիացիներին գործ հավաքեց» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Զադաբացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 60):

«Եվ այսպես Դյոթելան, այս կերպ տիրելով Ասիային, անցավ Կիլիկիա այն ժամանակ, երբ Կասիոսը դեռ Պարթևստանում էր: Նա իր կողմը գրավեց Տարսոսի ժողովրդին և նրանց օգնությամբ նվաճեց Կասիոսի մի բանի ամրություններ Աեգայում, որից հետո ներխուժեց Ասորիք» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 47, գլուխ 30):

612 «Դյոթելան, ներս չթողնելով Աստիոք և վատ ընդունելության արժանանալով այն պաշարելիս, ինչպես նաև հույս չունենալով որևէ այլ քաղաքի վրա, ուղղվեց դեպի Լաոդիկեա, որը գտնվում էր Ասորիքում՝ ծովի ափին» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, Պուբլիոս Կոռնելիոս Լենտուլոս Սպինտերայից 12.14»):

«Աստիոքից Դյոթելան հետ շարժվեց տեղական կայազորի ուժերով, սակայն առանց մարտի տիրեց Լաոդիկեային շնորհիվ այն բարեկամության, որ այս քաղաքի բնակիչները տաժում էին Կեսարի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Յուլիոս Կեսարի – Մ.Յ.**) նկատմամբ» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 47, գլուխ 30):

613 «Այն ժամանակ, երբ տեղի էր ունենում այս ամենը, Տարսոսի ժողովուրդը փորձում էր կասեցնել Լուցիոս Տուլիոս Ցիսերոնի և թուլլ չտալ անցնել Տավրոսը: Ցիսերոն, որը Կեսարին (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Յուլիոս Կեսարի – Մ.Յ.**) սպանողներից մեկն էր և այդ ժամանակ Բյուզանդիայի կառավարիչն էր, առաջ էր շուտապես, որպեսզի օգնության ձեռք մեկնի Կասիոսին: Արդյունքում՝ տարսոսցիները սկզբում հրաժարվեցին իրենց մտադրություններից, քանի որ ահաբեկվեցին, կարծելով, թե թշնամին մեծ ուժեր ունի, ու դրա համար էլ խաղաղություն կնքեցին, սակայն հետո, տեսնելով, որ նրա հետ քիչ գործ, կա, նրանք ոչ միայն նրան չընդունեցին քաղաքում, այլև պարենաւթերը չտրամադրեցին: Իր հերթին Ցիսերոն նրանց դեմ ամրություն կառուցեց և մեկնեց Ասորիք՝ ենթադրելով, որ Կասիոսին օգնելն ավելի կարևոր է, քան նրանց ու բուն քաղաքը ոչնչացնելը: Օգտվելով դրանից՝ տարսոսցիները հարձակում գործեցին այդ ամրության վրա և տիրեցին վերջինիս, որից հետո տիրեցին արդեն Ադանային՝ սահմանային մի վիճահարույց կետի՝ որպես արդարացում բերելով այն, որ այստեղից Կասիոսին աջակցություն է ցույց տրվել» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 47, գլուխ 31):

614 «Ես չորս ել իջեցրել բոլոր այն նավերը, որոնք կարողացել են՝ և Ասիա պրովինցիայի ափին, և կղզիներում: Թիավարների հավաքը ես իրականացրի քաղաքային համայնքների ուժերով դիմադրության պայմաններում, բայց այնուհանդերձ՝ բավականին արագ: Ես հետապնդեցին Դյոթելայի նավատորմին, որ դեկավարում էր Լուցիոս Ֆիգուլոսը, որը միշտ հույսեր էր տալիս մեր կողմն անցնելու, բայց միշտ էլ խուսափում էր դրանից: Ի վերջո ես ուղղվեցին դեպի Կոռնիկոս և, փակվելով նավահանգստում, սկսեցին դիմադրել: Թողնելով այն նավատորմը, քանի որ ես ենթադրում էի, որ ավելի լավ է շարժվել դեպի ճամբար և, բացի այդ, հետքերով էլ գալիս էր քվեստոր Տուրուլլիայի մեկ այլ նավատորմը, որը նախորդ տարի Բյուզանդիայում հանդերձավորել էր Տուլլիոս Կիկլոսը, ես ուղղվեցի դեպի Կիպրոս» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, Գայոս Կասիոս Պարմացոս 12.13»): «Այնտեղ ես իմացա, որ Դյոթելայի նավեր մի մասը ցրվել է, իսկ մնացածներն ուղղվել են դեպի Ասորիք և Կիպրոս» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, Լոնտուլոսին, պրետորներին, ժողովրդական տրիբուններին, սենատին հռոմեական ժողովրդին և պլեբսին Պուբլիոս Կոռնելիոս Լենտուլոս Սպինտերայից 12.14»):

«/60/ Կասիոսը նավերի հետևից մարդիկ ուղարկեց Փյունիկիա, Լյուկիա և Հռոդոս: /61/ Բոլորից մերժում ստանալով, բացառությամբ սիրոնցիների, նա ծովային մարտ սկսեց Դյոթելայի դեմ: Երկու կողմերից էլ ջրի տակն անցան շատ նավեր, որոնցից հինգը անձնակազմի հետ միասին ընկան Դյոթելայի ձեռքը... /62/ Կասիոսը, իր տրամադրության տակ եղած ուժերով կրկին պատրաստվելով, ծովային մարտ սկսեց Դյոթելայի դեմ: Առաջին անգամ մարտի ելքը երկու կողմերից վիճարկվում էր, սակայն հաջորդ ծովամարտում Դյոթելան պարտություն կրեց» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Զադաբացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 60-62):

615 «Դրանից հետո Դյոթելան ընդհարվեց Կասիոսի հետ, որը շարժվում էր նրա դեմ, մարտնչեց նրա դեմ ճակատամարտում և պարտություն կրեց» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 47, գլուխ 30):

«/12.4/ Բոլորն ասում էին, կարծում են այն պատճառով, որ դա ցանկանում էին, որ դու Ասորիքում ես և գործեր ունես... /12.5/ Լուրեր կային, որ դու Ասորիքում ես, սակայն ոչ-ոք հաստատ չէր ասում այդ: Բրուտոսի մասին լուրերը, կարծես, ավելի հաստատուն էին, քանի որ նա մոտ էր: Դյոթելային շատ ինչամիտ մարդիկ ուժեղ փնտվում էին այն բանի համար, որ նա հապճեպ է ուզում փոխարինել թե՛, չնայած որ դու Ասորիքում հազվե՛ 30 օր էիր: Դրա համար էլ պարզ է, որ դու չպետք է նրան Ասորիք թողնեիր: Մեծ զովեստներ և թե՛, և Բրուտոսին, որ դուք սպասումներից ավել գործ եք հանդերձավորել: Ես ավելի շատ կգրեի, եթե ծանոթ լինեի գործի հանգամանքներին» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, Գայոս Կասիոս Լոնգինոսին 12.5, 12.4»): «Ես տնօրինում եմ բոլոր գործերը, որոնք Ասորիքում են... Գրելով նամակը՝ լուր ստացա, որ Դյոթելան իր գործերով ժամանել է Կիլիկիա և ահա ինքս էլ այդ կողմն եմ ուղղվում» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, Գայոս Կասիոս Լոնգինոսից 12.12»):

616 «Կասիոսը, երբ լսեց այդ մասին, այն ժամանակ, երբ Դյոթելան դեռ ողջ էր, տարսոնցիների դեմ ուղարկեց Լուցիոս Ռուֆոսին» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 47, գլուխ 31):

617 «Եվ տարսոնցիները՝ ամենավատ այդ դաշնակիցները, և լաոդիկեացիները, որոնք ավելի անխելք էին, կանչեցին Ղուրբեյային ու, այդ բաղաբներում հավաքելով հունական որոշակի թվով զինվորներ, զորքի պես մի բան ստեղծեցին: Ղուրբեյան ճամբար զարկեց Լաոդիկեայի մոտ, բանդեց բաղաբի պարսպի մի մասն և ճամբարը միացրեց բաղաբին: Մեր Կասսիոսը 10 լեգեոններով, 20 կահորտ օժանդակ զորքերով և 4.000 հեծյալներով ճամբար է զարկել 20 մղոն հեռավորության վրա՝ Պալտայի մոտ, և ենթադրում է, որ կարող է հաղթանակի հասնել առանց մարտի, բանգի Ղուրբեյայի մոտ ցորենն արդեն արժե 3 տետրոդրահմա և, եթե Ղուրբեյան մոտ ժամանակներս ինչ-որ բան չգրեի լաոդիկեացիների նավերով, նա շուտով անխուսափելիորեն կկործանվի սովից: Այդ հնարավորությունից, սակայն, նրան հեշտությամբ կզրկի այս անգամ արդեն Կասսիոսի մեծ նավատորմը, որի գլուխ կանգնած է Սեբստիոս Ռուֆոսը, ինչպես նաև 3 այլ նավատորմներ, որոնք բերել ենք մենք՝ ես, Տուրուլլիոսն ու Պատիսկոսը» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, Գայոս Կասսիոս Պարմացուց 12.13»): «Ղուրբեյան Ասորիքում է և, ինչպես դու էիր կանխատեսել թո աստվածային խելքով, մինչ նրանք կժամանեն, Կասսիոսը կոչնչացնի նրան, բանգի Ղուրբեյան, ներս չթողնվելով Աստիոք և վատ ընդունելության արժանանալով այն պաշարելիս, հույս չունենալով որևէ այլ բաղաբի վրա, ուղղվեց դեպի Լաոդիկեա, որը գտնվում էր Ասորիքում՝ ծովի ափին: Այստեղ նա, հույս ունեն, շուտով արժանի պատիժ կկրի, բանգի նա ոչ մի տեղ չունի փախչելու և չի կարող դիմադրել Կասսիոսի այդքան ուժեղ զորքին: Ես նույնիսկ հույս ունեմ, որ Ղուրբեյան արդեն հիմա է վերջնական պարտություն կրել և ոչնչացվել» (Ցիցերոն «Նամակներ ընկերներին, Պուբլիոս Կոռնելիոս Լենտուլոս Սպինտերայից 12.14»):

«3.78/ Կասսիոսը շտապեց ընդունել հրամանատարությունը Բասսիոսի լեգեոնների և նրանց պաշարած 6 լեգեոնների նկատմամբ, որոնք նրա կողմն էին անցել մասսամ ընկերության, մասամբ էլ արդյունապլյե հրամանիկի ենթարկվելով, բանգի, ինչպես ասացի, որոշվել էր, որ բոլորը պետք է ենթարկվեն Կասսիոսին և Բրուտոսին: Շուտով Ղուրբեյայի կողմից Եգիպտոս ուղարկված Ալիենոսը այնտեղ բերեց Պենոս Պոմպեյոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության առաջին եռապետ Մարկոս Կրասոսի - Մ.Ֆ.) պարտություն կրելուց հետո, ինչպես նաև Կեսարի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության առաջին եռապետ Պոմպեյոսի - Մ.Ֆ.) կողմից Կլեոպատրային (Պտղոմյանների թագավորության ապագա թագուհի Կլեոպատրա VII-ի - Մ.Ֆ.) ուղարկած 4 լեգեոնները: Կասսիոսը Պաղեստինում շրջապատեց Ալիենոսին, որը ոչինչ չգիտեր զործերի դրության մասին, և ստիպեց նրան անցնել իր կողմը, բանի որ վախենում էր չորս լեգեոններով ելնել ութի դեմ: Ահա այսպես Կասսիոսը, հակառակ բոլոր սպասումների, ընդհանուր առմամբ իր տիրապետության տակ 12 լեգեոններ ունեցավ: Նա շրջապատեց և պաշարեց Ղուրբեյային, որն Ասիայից եկել էր 2 լեգեոններով և հին բարենախության շնորհիվ ընդունվել էր Լաոդիկեայում: Սենատն այդ լուրն ընդունեց մեծ ուրախությամբ...: /4.59/ Այս կերպ Կասսիոսը, հակառակ սպասումների, կանգնեց 12 լեգեոնների գլուխ: Նրան դաշնակցի կարգավիճակով միացան նաև պարթևների հեծյալ նետաձիգներից ոմանք, բանի որ նա պարթևների մոտ հայտնի հեղինակություն ուներ դեռ այն ժամանակից, երբ ավելի ողջամիտ եղավ, բան Կրասոսը...: /4.60/ Պատրաստելով այդ ամենը՝ Ղուրբեյան արշավանքի ելավ դեպի Ասորիք՝ ինքը երկու լեգեոններով առաջնապետ գամաթով, իսկ ծովով էլ՝ Ֆիգուլոսը: Իմանալով Կասսիոսի զորքի մասին՝ Ղուրբեյան ժամանեց Լաոդիկեա, որը բարեկամաբար էր տրամադրված նրա նկատմամբ: Զաղալել տեղակայված էր թերակղզու վրա, որը ցամաքից ամրացված էր և նավահանգիստ ուներ: Վերջինս դուրս էր գալիս դեպի ծով, որտեղից կարող էր հեշտությամբ ծովից պարենամթերք ստանալ և անվտանգ հեռանալ, երբ ցանկանաս: Իմանալով այդ մասին և վախենալով, որ Ղուրբեյան կտողոսկի իրենից՝ Կասսիոսը հրամայեց երկու ասպարեզ երկարությամբ պարիսպ կառուցել թերակղզու վզիկի վրա՝ հրամայելով բարեկ և ամեն տեսակի շինանյութ բերել գյուղական հյուղակներից, այգիներից ու գերեզմաններից...: /4.62/ Պարիսպն արդեն զգալիորեն բարձրացել էր և Կասսիոսը սկսեց ավելել բաղաբի ամրություններն ու ցնցել դրանք մեքենաներով: Անհաջողության մատնվելով գիշերային պահակ Մարսին կաշառելու հարցում՝ Կասսիոսը կաշառեց ցերեկային պահակությունը տանող ցենտուրիոններին: Եվ ահա, մինչ Մարսը հանգստանում էր, նա ցերեկով ներս թափանցեց իր համար հատուկ բացված դարպասներով: Այն բանից հետո, երբ բաղաբը գրավվեց, Ղուրբեյան գլուխը դեմ տվեց իր թիկնապահին և հրամայեց այն կտրելուց հետո տանել Կասսիոսին, որպեսզի թիկնապահը դրանով փրկություն ձեռք բերի, սակայն սա, կտրելով գլուխը, ինքն էլ ինքնասպան եղավ: Մարսը ևս ինքնասպան եղավ: Կասսիոսը Ղուրբեյայի զորքին ստիպեց իրեն հավատարմության երդում տալ, նա թալանեց լաոդիկեացիների տաճարն ու զանձարանը, հայտնի մարդկանց մահապատժի ենթարկեց, իսկ մնացածներին էլ սնանկացրեց ծանր տուգանքներով՝ բաղաբը հասցնելով ծայրահեղ աղքատության...: /4.64/ Տարսոնցիները բաժանվել էին երկու թշնամական կուսակցությունների: Դրանցից մեկը անցել էր ավելի վաղ Տարսոն եկած Կասսիոսի, իսկ մյուս մասը՝ Ղուրբեյայի կողմը, որն եկել էր ավելի ուշ: Եվ այս, և մյուս կուսակցությունները գործում էին բաղաբի անունից: Նրանք հերթով հավանությունը տալիս էին մեկ այս, մեկ այլ կողմին, այնպես որ Կասսիոսն և Ղուրբեյան դաժանորեն հարստահարում էին այդ անկայուն բաղաբը: Կասսիոսը, հաղթանակ տանելով Ղուրբեյայի նկատմամբ, բաղաբի վրա 1.500 տաղանդ տուգանք սահմանեց: Բնակիչները, հնարավորություն չունենալով վճարել և ենթարկվելով զինվորների հետապնդումներին, որոնք ուղեկցվում էին բռնություններով, տվեցին պետական ողջ ունեցվածքը, հետո զրնգուն դրամի վերածեցին կրոնական արարողությունների ժամանակ իրենց կողմից օգտագործվող սրբազան իրերն ու նվերները: Այն բանից հետո, սակայն, , երբ նույնիսկ դրանից հետո էլ դեռ գումարի մի մասը չէր հավաքվում, նրանք սկսեցին ստրկության վաճառել ազատ բաղաբացիների՝ սկզբում առջիկների և տղաներին, հետո՝ կանանց ու հոգին փչող ծերունիներին, որոնք լրիվ ջրի գին ունեին, իսկ հետո էլ՝ պատանիներին, ընդ որում վաճառվողների մեծ մասն ինքնասպան էր լինում: Ի վերջո Կասսիոսը, վերադառնալով Ասորիքից, խղճաց նման աղետային վիճակում գտնվող բնակչությանը և ազատեց նրանց տուգանքի մնացած մասը վճարելուց: Ահա այսպիսի տառապանքներ բաժին հասան Տարսոնի և Լաոդիկեային» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Բաղաբացիական պատերազմներ», գիրք 3, գլուխ 78, գիրք 4, գլուխ 59, 60, 62, 64):

«Այնուհետև Ղուրբեյան փակվեց Լաոդիկեայում և ենթարկվեց պաշարման՝ լիովին կտրվելով ցամաքից, բանգի Կասսիոսին օգնում էին նաև պարթևներն ու այլք: Նա առաջվա պես ուժեղ էր ծովում, ընդ որում ոչ միայն այն նավերի պատճառով, որ նրան էին միացել Ասիայից, այլև Եգիպտոսից եկած նավերի շնորհիվ, որոնք ուղարկել էր Կլեոպատրան (Պտղոմյանների թագավորության ապագա թագուհի Կլեոպատրա VII-ը - Մ.Ֆ.): Նրա ուժը նաև գումարների մեջ էր, որոնք նրան տվել էր նույն այդ Կլեոպատրան: Այս վիճակը շարունակվեց այնքան ժամանակ, մինչև որ Ստատիոսը նավերի հետ միասին նաև առաքատանավեր չստացավ և Լաոդիկեայի նավահանգստում չհաղթեց իր դեմ ելած նավերին, որից հետո Ղուրբեյային կտրեց նաև ծովից: Այս պայմաններում, կտրված լինելով և ծովից, և ցամաքից, Ղուրբեյան, վախենալով, որ դավաճանության հետևանքով ինքը կարող է կենդանի ընկնել թշնամու ձեռքը, ինքնասպանություն գործեց: Այս օրինակին հետևեց նաև Մարկոս Օկտավիոսը՝ նրա տեղակալը: Մրանց երկուսի հուղարկվողություն էլ իրականացրեց Կասսիոսը, չնայած որ նրանք զրկել էին այդ պատմից Տրեբոնիոսին: Կասսիոսը նաև նրանց կողմնակիցներին ներում շնորհեց և ապահովեց նրանց անվտանգությունը, չնայած այն բանին, որ վերջիններս հռոմեացիներին դիտարկում էին որպես իրենց տներում հայտնված թշնամիներ: Լաոդիկեացիները ևս չտուժվեցին, բացառությամբ դրամատուգանքի, բայց այնուհանդերձ ոչ-որ մահապատժի չենթարկվեց և հետագայում նրանք կրկին դավեցին Կասսիոսին...: Կասսիոսը, երբ լսեց այդ մասին, այն ժամանակ, երբ Ղուրբեյան դեռ ողջ էր, տարսոնցիների դեմ ուղարկեց Լուցիոս Ռուֆոսին, սակայն հետո եկավ անձամբ և հայտնաբերեց, որ տարսոնցիներն արդեն հանձնվել էին նրան առանց դիմադրության ցույց տալու: Նա նրանց լուրջ տուգանքի ենթարկեց՝ ձեռք չտալով միայն սեփական և հանրային գուժարներին» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 47, գլուխ 30):

«Գայոս Կասսիոսը, որին սենատը հանձնարարել էր թշնամի հռչակված Ղուրբեյայի դեմ պատերազմը, այնտեղ տեղակայված 3 լեգեոնների միջոցով հանրապետության անունից իրեն ենթարկեցրեց Ասորիքը, իսկ Ղուրբեյային էլ, որ պաշարված էր Լաոդիկեա բաղաբում, ստիպեց մահ ընդունել» (Տրուտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաբի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Իսկ Գայոս Կասսիոսը, նախկին պրետորներ և զորավարներ Ստացիոս Մուրկայից ու Կրիսպոս Մարցիոնից ստանալով մարտունակ լեգեոններ, շրջապատեց Ղուրբեյային, որը Ասորիք էր ժամանել Ասիան գրավելուց հետո և գալթել էր Լաոդիկեա: Այստեղ Կասսիոսը զրկեց նրան կյանքից, բանգի Ղուրբեյան ինքը առանց հապաղելու վիզը դրեց ստրուկի հարվածի տակ» (Վելլեյուս Պատերկուլոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 69):

«Լաոդիկեային ոչ թիչ վնաս հասցրեց նաև Ղուրբեյան, որը ապաստանի փնտրողներում այդ բաղաբ էր փախել: Կասսիոսը այստեղ պաշարեց Ղուրբեյային մինչև վերջինիս մահը, ընդ որում պաշարման ժամանակ վերջինիս հետ ոչնչացվեց նաև բաղաբի մի մասը» (Ստրաբոն «Ալիսարիագրություն», գիրք 16, գլուխ 2, մաս 9):

«Իր հերթին Ղուրբեյան Ասիայում բազմաթիվ ծակատամարտեր տվեց Կասսիոսի դեմ և, հաղթվելով նրանից, ինքնասպան եղավ» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 18):

«Ղուրբեյան ևս բաղաբացիական պատերազմի ժամանակ Ասորիքում ընկավ շրջապատման մեջ և զոհվեց» (Ավլոս Գելլիոս «Աթենական գիշերներ» գիրք 3, գլուխ 9):

«Անվտանգությունը կոչ է անում հեռու մնալ բաղաբացիական պատերազմներից, ինչպես օրինակ Ղուրբեյայի դեպքում եղավ, որը բռնվեց Կասսիոսի կողմից և մահվան մատնվեց» (Սենեկա Ավագ «Կոլեր» գիրք 1, գլուխ 7):

«Յենց որ Կասսիոսը նվաճեց Լաոդիկեան...» (Ռովետի Ֆլավիոս «Յենական պատերազմի մասին», գիրք 1, գլուխ 11):

618 «/1/ Եվ այսպես Գայոս Կեսարին (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Հուլիոս Կեսարը – Մ.Ֆ.) սպանողներից երկուսը, սեփական պրովինցիաներում զրկված լինելով մարտական գործողություններ վարելու հնարավորությունից, պատիժ կրեցին՝ Տրեբոնիոսը՝ Ասիայում, իսկ Դեցիմուս Բրուտոսը՝ Գալլիայում, իսկ ինչպես պատժվեցին Կասսիոսն ու Մարկոս Բրուտոսը, որոնք Կեսարի դեմ ուղղված դավադրության գլխավոր կազմակերպիչներից էին, տիրում էին Ատրիքից մինչև Մակեդոնիա ընկած տարածքներին, մեծ զորք ու նավատորմ ունեին՝ ավելի քան 20 լեգեոն, ինչպես նաև՝ նավեր ու դրամական միջոցներ, ահա այդ ամենի մասին, ուրեմն կպատմվի «Զաղաքացիական պատերազմներ» կոչվող այս չորրորդ գլխում... /80/ Բրուտոսն ու Կասսիոսը... երբ զորքը հաշվեցին, պարզվեց, որ ծանր զինվածներն ընդհանուր առմամբ կազմում են 19 լեգեոն, ընդ որում դրանցից 8-ը, որոնք պատկանում էին Բրուտոսին և 9-ը՝ պատկանող Կասսիոսին, լրիվ համալրված չէին և միայն երկու լեգեոններն էին, որ հազիվհազ հասնում էին նորմալ բանակության, այնպես որ կար մոտ 80.000 լեգեոներ։ Բրուտոսին պատկանող կելտերի և լուգինիանցիների հեծելազորը կազմում էր 4.000 հոգի, թրակիացիներն, իլիրիացիները, պարթևներն ու թեսալիացիները 2.000-ն էին։ Ինչ վերաբերվում է Կասսիոսին, ապա սա ուներ 2.000 իբերացիներ և կելտեր, հեծյալ նետածիզներ արաբներից, մարերից ու պարթևներից էլ՝ 4.000 հոգի։ Որպես դաշնակիցներ նրանց միացան արթևներ, ինչպես նաև Փոքր Ասիայում ապրող գալաթների տետրաթեոսները՝ մեծաթիվ հետևակ զորքով և ավելի քան 5.000 հեծյալներով։ /89/ Ահա այսպիսին էին Բրուտոսի և Կասսիոսի կողմից Սև հրվանդանի մոտ հավաքված զորքերը ու նման բանակի զորքով էին նրանք մարտի մեջ մտնում՝ մնացած զորքը նշանակելով այլ կարիքների համար։ Ըստ տվյալության զորքը ենթարկելով մաքրագործության արարողությանը՝ Բրուտոսն և Կասսիոսը վճարեցին խոստացված հավելավճարները։ Նրանք հոգացին նաև ազատ գունդարներ ունենալու մասին և ձգտում էին նվերներով իրենց կողմը տրամադրել զինվորներին, հատկապես նրանց, որոնք առաջ հաճախ էին լինում արշավանքների մեջ Գայոս Կեսարի հրամանատարության տակ, որպեսզի որևէ մեկը հանկարծ չդավաճանի իրենց՝ մոլորության մեջ մտցվելով Կրոսոսի Կեսարի (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսի – Մ.Ֆ.) և Գայոս Կեսարի անունների ձևով ու նմանությամբ... /101/ Ասելով այդ և զորքը ի գործ տրամադրելով խոսքով ու նվերներով՝ Կասսիոսը ցրեց թանկարժեք... /107/ Այդ ընթացքում Անտոնիոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.)... ճամբար զարկեց հարթավայրում՝ հակառակորդներից ընդամենը 8 ասպարեզ հեծավորության վրա։ Եվ ահա հենց այստեղ էլ միանգամից պարզվեցին նրա ճամբարի թույլ կողմերը և հակառակորդի ճամբարի առավելությունները։ Թշնամիները տեղակայված էին բլրի վրա, ինքը՝ հարթավայրում, թշնամիները փայտանյութ ստանում էին լեռներից, ինքը՝ ճահճուտից, ջուրը առաջիններից վերցնում էին գետից, ինքը՝ հենց Նոր փորած ջրիղիներից, պարենամթերք նրանք բերել էին տալիս Թասոսից, որը քիչ ասպարեզ հեծավորության վրա էր, իսկ ինքը՝ Ամֆոնալոսից, որը գտնվում էր 350 ասպարեզ հեռու։ Անտոնիոսը շատ ամրություններ կառուցեց և դրանք հասցեյա ամրացրեց խանդակներով, պարիսպներով ու փայտյա պատնեշներով։ Թշնամիները ևս ամրացնում էին այն ամենը, ինչ ամրացված չէր եղել։ Կասսիոսը, տեսնելով Անտոնիոսի անխոհեմ եռանդը, ինքը ևս սկսեց պարսպով պատել ճամբարի միակ հատվածը, որը հարում էր ճահճին և առաջ պաշտպանված չէր պարսպով։ Կրողները՝ արդեն ոչ մի բան չմնաց անպաշտպան՝ բացառապես կողային հատվածների, որտեղ Բրուտոսի ճամբարին հարում էին ժայռերը, իսկ Կասսիոսի ճամբարին՝ ճահիճը, որից հետո էլ արդեն ծովն էր։ Գոյնի ժայռի ողջ մեջքերի հատվածը շրջապատվեց խանդակով, պարսպով, հողաթմբով և դարպասներով։ /108/ Երկու կողմերը ահա այս կերպ ամրացրին իրենց ճամբարները՝ ողջ այդ ընթացքում միմյանց հետ մրցելով միայն նիզակասետությամբ և հեծյալ հարձակումներով, իսկ երբ բոլոր նահապետատիրությունները ավարտվեցին, հայտնվեց նաև Կեսարը, որը սակայն ճակատամարտին մասնակցելու համար դեռևս բավարար չէր ամրացել՝ նրան զորքի առաջ բերեցին պատգարակի վրա։ Կասսիոսը զորքը անմիջապես շարվեց մարտական կարգով, իսկ Բրուտոսի զորքն էլ թշնամիների դեմ շարվեց ավելի բարձր վայրում, սակայն ներքև չիջավ, բանզի որոշվել էր չշտապել ճակատամարտի հարցով՝ այն հույսով, որ պարենամթերքի պակասը թշնամիներին հյուժման կհասցնի։ Երկու կողմերն էլ տասներկուական լեգեոն ծանրազեններ ունեին, սակայն Բրուտոսի զորքում լեգեոնները զինվորների ոչ լրիվ բանակությամբ էին, իսկ Կեսարի զորքում՝ ընդհանրապես՝ նույնիսկ բանակությունը գերազանցող չափով։ Դեռե՛նազորը, հաշվելով նաև Կեսարի և Անտոնիոսի մոտ ծառայող թրակիացիներից, կազմում էր 13.000 հոգի, այն դեպքում, երբ Բրուտոսի և Անտոնիոսի մոտ այն կազմում էր 20.000 հոգի։ Այսպիսով՝ մարդկանց բանակությամբ, ինչպես նաև զորավարների քաջության և խիզախության, գեներալի ու ողջ զորքի հանդեպ նրանք տեսակետից երկու կողմերն էլ փայլուն տեսք ունեին, սակայն նրանք շատ օրերի ընթացքում անգործությանն էին տրված, բանի որ Բրուտոսի կողմնակիցները չէին ուզում մարտի մեջ մտնել՝ հույս ունենալով, որ դեռ մինչև մարտը կհյուժեն հակառակորդին պարենամթերքի պակասով։ Նրանք իրենք որպես մաստակարարման բազա թիկունքում ունեին Փոքր Ասիան և ամեն ինչ ստանում էին ծովով, այն դեպքում, երբ հակառակորդները ոչ պաշարներ ունեին, ոչ էլ բարեկամներ։ Նրանք չէին կարող մթերք ստանալ նաև Եգիպտոսից, բանի որ այդ երկիրն ինքը հյուժված էր սովից։ Նույնը չէր կարելի անել նաև Իսպանիայից և Աֆրիկայից, բանի որ ծովը գտնվում էր Պենտա Պոմպեյի տիրապետության տակ, ոչ էլ Իտալիայից՝ այս անգամ Մուրկայի ու Դոմիցիոսի պատճառով։ Ինչ վերաբերվում է Մակեդոնիային և Թեսալիային, որոնք այդ ժամանակ միայն իրենք էին մատակարարում նրանց, ապա սրանք պաշարները պետք է, որ երկար ժամանակի չիդրեցին։ /109/ Չաշվի ամռելով այն ամենը՝ Բրուտոսի կողմնակիցները ձգձգում էին հարցը, սակայն Անտոնիոսն ինքն իր հերթին, վախճնալով պարենամթերքի հարցից, որոշեց ստիպել թշնամիներին մարտի մեջ մտնել։ Նա մտադրվեց ճահիճն աննկատ անցանելի դարձնել, որպեսզի, հայտնվելով ոչինչ չկասկածող թշնամիների թիկունքում, կտրի նրանց պարենավորումը Թասոսից։ Ամեն անգամ մարտական պատրաստության վիճակում շարվելով զորքը, որպեսզի թվա, թե այն շարված է ողջ կազմով, նա վերջինիս մի աստիճանով օր ու գիշեր մի նեղ անցումի չափով կտրում էր ճահիճը՝ հաստելով եղեգնուտը և երկու կողմերում բարդ թափելով, որպեսզի անցումը չստի, իսկ խորը տեղերն էր ամրացնում էր հողաթմբերով ու պատնեշներ կառուցելով, ընդ որում այս ամենն իրականացվում էր խորը լռության մեջ։ Այս աշխատանքը նա թշնամիներից թաքցնում էր անցման մոտ ածող եղեգնուտով։ Այս կերպ աշխատելով տաս օր՝ Անտոնիոսը թշնամիների համար անակնկալ գիշերը գորայություններով շարված ջոկատներով հարձակում գործեց, ներքին հետախուժում և հուսալի տեղերը գրավեց և շատ ամրություններ պատնեշներով պատեց։ Կասսիոսը ցնցված էր նման գործողության հենց միայն մտահղացմամբ և այն աննկատ իրականացնելու փաստով։ Իր հերթին, մտադիր լինելով Անտոնիոսին կտրել ամրություններից, նա, ողջ ճահիճը կտրելով, մի այլ պարիսպ կառուցեց՝ սկսելով ճամբարից ու ձգելով այն մինչև ծովը, ինչպես և թշնամիները՝ կտրելով եղեգները, պատնեշներ կառուցելով ու ամրությունները ամրացնելով։ Այս կերպ նա կտրեց Անտոնիոսի պատրաստած անցումը, որպեսզի ներսում գտնվողներն այլևս չկարողանային անցնել Անտոնիոսի մոտ, իսկ նա էլ՝ օգնության հասնել։ /110/ Մտադիրապես կեսօրին տեսնելով, թե գործն ինչ ընթացք է ստանում, Անտոնիոսն անմիջապես եռանդով ու կատարությամբ շուր տվեց մյուս կողմն ուղղված զորքը և տարավ այն ճամբարի ու ճահիճի մինչև Կասսիոսի կառուցած պարսպի վրա։ Նա իր հետ տանում էր երկաթյա գործիքներ և աստիճաններ, որպեսզի ոչնչացնի այդ պարիսպն ու շարժվի Կասսիոսի ճամբարի վրա։ Այն ժամանակ, երբ նա քաջաբար առաջանում էր թեք ու դիք ճանապարհով, որն անցնում էր երկու զորքերի արանքով, Բրուտոսի զինվորներն իրենց գոռոզությամբ սկսեցին ծանր տանել այն հանգամանքը, երբ իրենք զինված կանգնած են, իսկ իրենց մոտով անցնում է թշնամու զորքը։ Ահա այդ ժամանակ էլ հենց նրանք ինքնակամ, ավելի վաղ, բան հրաման տրվեց վերանց, հարձակվեցին թշնամիների վրա։ Չարված հասցնելով թևից՝ նրանք կտորեցին բոլոր նրանց, ում հնարավոր եղավ բռնել։ Մեկ անգամ սկսելով՝ նրանք սկսեցին հետապնդել և դա շարունակեցին այնքան ժամանակ, մինչև որ չգրավեցին ճամբարը, որն ընդհանուր էր Անտոնիոսի և Կեսարի համար։ Ինքը՝ Կեսարը, ճամբարում չէր այդ օրը տեսած երազի պատճառով, ինչպես գրում է իր հուշերում։ /111/ Տեսնելով, որ մարտը սկսվեց, Անտոնիոսը ուրախացավ, համարելով, որ դա ինքն է պարտադրել թշնամուն, հիշեմք, որ նա շատ անհանգստացած էր պարենամթերքի պակասից։ Շուտ գալ, սակայն, հարթավայր նա հարմար չգտավ՝ վախճնալով շուր տալ ճակատը և դրանով մարտակարգում խառնաշփոթ առաջացնել։ Ըարունակելով ճանապարհը՝ նա այն անցավ թեթև վազքով և վերև բարձրացավ՝ չնայած վերևից եկող հարվածներին ու ճանապարհի դժվարություններին, մինչև որ, լինելով ճնշված, չհատկապես Կասսիոսի ճակատին, որը պահել էր իր սկզբնական տեսքը և ազդված էր տեղի ունեցած անակնկալից։ Զաջաբար ճեղքելով թշնամու ճակատը՝ Անտոնիոսը նետվեց դեպի պարիսպը, որը գտնվում էր ճահիճի և ճամբարի միջև՝ կտրուկով պարիսպը, լցնելով խանդակը, ավերելով կառույցները, սպանելով պահակազորին ու դիմախալով պարսպի վրայից հասցված հարվածներին այնքան ժամանակ, մինչև որ ներս չթափանցեց դարպասներով, զինվորներից ոմանք ներս չգնացին փորվածքներով, իսկ այլք էլ՝ մասամբ փլված պարիսպների հատվածներով։ Այդ ամենն այնքան արագ տեղի ունեցավ, որ ճահիճում աշխատողները տեղ հասան միայն այն ժամանակ, երբ պարիսպն արդեն գրավված էր։ Կատաղի հարվածով նրանք իրենց դեմ էլածներին ևս փախուստի մատուցին և հետ շարժեցին ճահիճ, ընդ որում բուն Կասսիոսի ճամբար թափանցեցին միայն նրանք, որոնք Անտոնիոսի հետ կարողացել էին անցնել պարսպի վրայով, այն դեպքում, երբ զորքի հիմնական մասը մեկը մյուսի հետ մարտնչում էր պարսպից այն կողմ։ /112/ Բանի որ ճամբարը լավ ամրացված էր, այն պաշտպանում էր մարդկանց շատ քիչ բանակություն և դրա համար էլ Անտոնիոսը տիրեց նրան։ Այդ ժամանակ սկսեց տեղի տալ նաև Կասսիոսի զորքի այն մասը, որը գտնվում էր դրսում։ Տեսնելով, որ ճամբարը գրավված է, այս զորքը անկանոն վիճակում դիմեց փախուստի։ Այս կերպ երկու կողմերից էլ մարտը միանման հաջողությամբ ավարտին հասցվեց՝ Բրուտոսը փախուստի մատուցեց թշնամու զորքի ձայն թվել և գրավեց ճամբարը, իսկ Անտոնիոսն էլ, հաղթելով Կասսիոսին, անսովոր խիզախությամբ ավերեց նրա ճամբարը։ Երկու կողմից էլ շատ սպանվածներ կային։ Չարթավայրի լայն լինելու և վեր բարձրացած փոշու անկերի պատճառով կողմերից և ոչ մեկը չգիտեր, թե ինչ վիճակում է մյուսը։ Ի վերջո, պարզելով գործերի վիճակը, նրանք հետ

կանչեցին մարտի դաշտում մնացածներին, որոնք իրենց արտաքին տեսքով ավելի շատ նման էին բեռնակիրների, քան ռազմիկների, սակայն նույնիսկ այդ ժամանակ էլ նրանք չէին նկատում և չէին տեսնում իրար, այն պարագայում, երբ, մի կողմ նետելով բռնը, կարող էին շատ բան անել մեկը մյուս դեմ: Փոխարենը, սակայն, մոռացած ռազմական կարգապահության մասին, նրանցից յուրաքանչյուրը իրեն ծանրացրել էր ավարով: Սպանվածների թիվը, ասում են Կասսիոսի զորքում հասնում էր մոտավորապես 8.000 հոգու, սրանց մեջ հաշված նաև մարտին իրենց մասնակցությունը բերած ստրուկներին, իսկ Կեսարի զորքում՝ կրկնակի ավել: /113/ Կասսիոսը, հետ մղված իր ամրություններից և հնարավորություններից չունենալով վերադառնալ ճամբար, փախավ այն բլրի վրա, որտեղ տեղակայված էր Ֆիլիպիների և այնտեղից սկսեց դիտարկել կատարվողը: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ բարձրացված փոշու պատճառով նա ամեն ինչ չէր, որ տեսնում էր և նկատեց միայն, որ իր ճամբարը գրավված է: Դրա համար էլ նա հրամայեց զինակրին, որ վերջինս հարվածի և սպանի իրեն: Այն ժամանակ, երբ Պիտագորոսը դեռ դանդաղում էր իրականացնել այդ հրամանը, եկավ մի սուրհանդակ լուրով, որ մյուս թևում Բրուտոսը հաղթանակ է տարել և այժմ ավերում է թշնամու ճամբարը: Կասսիոսը պատասխանեց. «Նաև նրան, թող նա լիակատար հաղթանակ տանի», - որից հետո, դառնալով Պիտագորոսին, ասաց, - «Ի՞նչ ես դանդաղում, ինչո՞ւ չես ազատում ինձ խայտառակությունից»: Այդ ժամանակ Պիտագորոսը սպանեց իր տիրոջը, որը կոկորդը դեմ էր տվել իրեն: Այսպես են պատկերացնում իրենց Կասսիոսի մահը ոմանք: Այլ էլ կարծում են, որ, երբ Բրուտոսի հեծյալները լավ լուրով տեղ հասան, Կասսիոսը, մտածելով, թե դրանք թշնամիների են, բանը պարզելու համար ուղարկեց Թիթանիոսին, իսկ երբ հեծյալները նրան հանդիպելիս ուրախության աղաղակներ արձակեցին, Կասսիոսը, կարծելով, որ Թիթանիոսն ընկել է թշնամիների ձեռքը, ասաց. «Ահա թե ինչ, մենք սպասում ենք, որ տեսնենք, թե ինչպես են սպանում մեր ընկերոջը»,- որից հետո Պիտագորոսի հետ հեռացավ իր ճամբար և վերջինս դրանից հետո կրավ: Արդյունքում՝ ոմանք կարծում են, որ նա սպանել է Կասսիոսին ոչ ըստ նրա հրամանի: Կասսիոսի կյանքն ավարտվեց նրա ծննդյան օրը, երբ էլ հենց բռնկվեց մարտը: Իր դանդաղություններից համար Թիթանիոսը ևս կյանքն ավարտեց ինքնասպանությամբ: /114/ Լաց լինելով Կասսիոսի դիակի մոտ՝ Բրուտոսը նրա կոչեց վերջին հոռմեացի՝ ցանկանալով դրանով ասել, որ այլևս երբեք չի լինի խիզախությանը նրան հավասար մեկ այլ այր: Նա մեղադրում էր Կասսիոսին շտապողականության և արարքի անխիղճության համար, միաժամանակ նաև ասում էր, որ դրանով Կասսիոսն ազատվեց հոգեւորից ու տխրություններից, որոնք դեռ հայտնի չէ, թե ինչ վերջի կհասցնեն իրեն՝ Բրուտոսին: Դրանից հետո, դիակը հանձնելով բարեկամներին և հրամայելով հուղարկավորություն իրականացնել գաղտնի, որպեսզի թաղման տեսքից զորքը ողբ չբարձրացնի Կասսիոսի վրա, ինքը՝ Բրուտոսը, չհոգավոր ոչ ուտելիքի, ոչ էլ որևէ այլ հարմարության մասին, ողջ գիշեր աշխատեց Կասսիոսի ճամբարը վերականգնելու վրա: Օրը բացվելուն պես, երբ թշնամիները, որպեսզի թուլացած չերևան, սկսեցին զորքը շարել մարտի համար, Բրուտոսը, հասկանալով Պիտագորոսի, ասաց. «2հիվանք և մենք ու մենք ևս մեր հերթին ցույց տանք, որ քիչ ենք տուժել»: Եվ ահա, երբ նա շարեց զորքը, թշնամիները նահանջեցին, իսկ Բրուտոսն էլ բժժիծադով ասաց բարեկամներին. «Նրանք, որոնք մեզ մարտի էին կանչում որպես հոգնածների, նույնիսկ փորձ հսկա տարեցին մարտնչել մեզ հետ»: /117/ 2օրքը հավաքելով՝ Բրուտոսը վերջինիս դիմեց հետևյալ խոսքերով...: Ահա նման բաներ ասաց Բրուտոսը և անմիջապես էլ հրահանգեց լեգեոններին նվերներ բաժանել, ընդ որում ոմանք ենթադրում են, որ դրանից բացի նա խոստացել է նաև զինվորների թալանի նպատակով տալ Լակեդեմոն և Թեսալոնիկեն...: /119/ Կեսարն և Անտոնիոսը, իմանալով, որ Բրուտոսն իր կամքով մարտի մեջ չի մտնի, կանչեցին իրենց ռազմիկներին, որոնց Անտոնիոսը հետևյալն ասաց...: /121/ Ասելով նման խոսքեր՝ Անտոնիոսը հաջորդ օրը կրկին շարեց զորքը: Եվ ահա, երբ նույնիսկ դրանից հետո էլ թշնամիները չսկսեցին ներքև իջնել, Անտոնիոսը ի սրտե շարունակեց կրկին ու կրկին շարել զորքը: Բրուտոսը իր զորքի մի մասը պահում էր մարտական պատրաստության մեջ, վախճանալով, որ հնարավոր է ստիպված լինի մարտի մեջ մտնել, իսկ մյուս մասին էլ ուղարկեց այն ուղղությամբ, որտեղից թշնամիներին պարենամիջոց էր մատակարարվում: Կասսիոսի ճամբարից շատ մոտ տարածության վրա մի բլուր կար, որը թշնամիներին դժվար էր գրավել ճամբարին մոտ լինելու պատճառով և որտեղից նրանք կարող էին հարվածներ ստանալ, սակայն Բրուտոսն այնուհանդերձ հրամայեց իրականացնել վերջինիս պահպանությունը այն դեպքի համար, եթե, հակառակ սպասումների, ինչ-որ մեկը համարձակվի գրավել այն: Հետո, սակայն, երբ այդ բլուրը լքվեց Բրուտոսի կողմից, Կեսարի զորքը գիշերը չորս լեգեոններին ուժով, որոնք իրենց հետ նաև մեծաթիվ վահաններ և կաշվե զրահներ էին վերցրել, գրավեց այն: Դրանից հետո մեկ այլ խուրձ 10 լեգեոնի կազմով ճամբար զարկեց վերջինիցս արդեն 5 ասպարեզ հեռավորության վրա, իսկ չորս ասպարեզ հեռավորության վրա էլ նույնն արեցին այլ 2 լեգեոններ: Այս կերպ նրանք ուզում էին հասնել ծովին, որպեսզի կամ նրա երկայնքով, կամ ճախիճներով, կամ էլ որևէ այլ կերպ ճեղքեն, դուրս գան ծով ու դրա հետ միասին էլ նաև կտրեն հակառակորդի պարենամիջոցի մատակարարումը: Իր կողմից գործում էր նաև Բրուտոսը՝ ամրություններ կառուցելով թշնամիների ճամբարների դիմաց: /122/ Այդ ամենը ստիպեց Կեսարին շտապել: Սովյ արդեն անտանելի էր և անկասկած էր, որ ամեն օրվա հետ այն ավելի ու ավելի էր մեծանալու և մեծ սարսափ էր առաջացնելու: Այլևս բավարար մատակարարում չկար Թեսալիայից, հնարավոր չէր նաև հույսը դնել ծովի վրա, քանի որ այստեղ գերիշխում էին թշնամիները: Քանի որ երկու կողմերն էլ լուրեր էին ստացել Հոնիական ծովում վերջերս տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին, նրանք ավելի շատ էին վախենում և անհանգստանում ձմեռվա մոտենալուց, բայց վախճանում էին հատկապես տղմոտ հարձակալարում կանգնածները: Գիտակցելով այդ ամենը՝ նրանք ծանր գինվածների մի լեգեոն ուղարկեցին Աքեյա այն իրահանգով, որ հավաքեն այնտեղ այն ամենը, ինչ կգտնեն, և հասցնեյ ուղարկեն իրենց: Վրա հասնող ահեղ վտանգի պատճառով այդ, ինչպես նաև այլ ծրագրերից այլ արդյունք չսպասելով և ի վիճակի չլինելով այլևս ռազմական պատրաստության վիճակում կանգնած մնալ հարթավայրում՝ նրանք ի վերջո աղաղակներով նետվեցին դեպի թշնամական ամրությունները՝ Բրուտոսին մարտի կանչելով, ծաղրելով նրան, վիրավորելով ու որոշելով հասնել այն բանին, որ ստիպեն վերջինիս մարտի մեջ մտնել ավելի շուտ կատարի հարձակման, քան ճիշտ պաշարման միջոցով: /123/ Բրուտոսը, սակայն, որոշեց հավաստարիմ մնալ սարգենական ծրագրին, մի անտարբերությամբ, ինչում նրան ավելի ամրապնդեցին սովի և Հոնիական ծովում իրականացված հաջող գործողությունների մասին լուրերն, ինչպես նաև, այն, որ նա ինքն էլ տեսնում էր անելանելի դրությանը պայմանավորված հակառակորդների հուսահատությունը: Դրա համար էլ նա գերադասում էր դիմանալ պաշարմանը և տանել այլ դժվարություններ, սակայն մարտի մեջ չմտնել սովից տառապող մարդկանց դեմ, որոնք կորցրել էին հույսը այլ ամենից և այն դնում էին միայն իրենց գեներալի վրա: 2օրքը, սակայն, առանց ողջամիտ հիմքերի տրամադրված էր այլ բանի: Այն ծանր էր տանում, որ, կանանց նման ճամբարում փակված նստած է՝ վախի և անգործության մեջ: Դժգոհ էին նաև հրամանատարները, որոնք հավանություն էին տալիս Բրուտոսի ծրագրին, սակայն գտնում էին, որ քաջարի զորքի առկայության պայմաններում թշնամիներին հնարավոր է հաղթահարել նաև այլ կերպ: Նման տրամադրվածության պատճառն այն էր, որ Բրուտոսը փակվում և բարի էր բոլորի հետ, նման չէր խիստ ու ամեն ինչում իշխանատենչ Կասսիոսին և արդյունքում նրանք Կասսիոսին ենթարկվում էին առաջին իսկ նշանով, չէին հառնվում նրա ցուցումներին ու չէին հարցնում դրանց պատճանդների մասին, իսկ եթե իմանալ էին վրա, դրանք, ապա չէին քննարկում, սակայն Բրուտոսից, սրա համեստության պատճառով, նրանք հրամանատարության հարցում իրավահավասարություն էին պահանջում: Ի վերջո, հավաքվելով ջոկատներով կամ էլ ուղղակի խմբերով՝, զորքը սկսեց բացահայտորեն իր դժգոհությունն արտահայտել՝ ասելով. «Ինչի՞ց է դժգոհ մեզից մեր հրամանատարը: Ինչո՞ւ ենք մենք մեղավոր, մենք, որ վերջերս հաղթանակ տարանք և թշնամիներին փախուստի մատնեցինք, իսկ մնացածներին էլ կոտորեցինք ու գրավեցինք նրանց ճամբարը»: Դրա վրա Բրուտոսը գիտակցաբար ուշադրություն չէր դարձնում, որպեսզի, համոթ իրեն, ստիպված չլինի անխիղճ գործողությունների դիմել այդ ողբ ամբոխի և, հատկապես, վարձկանների նկատմամբ, որոնք միշտ էլ հնարավորություն ունեն փրկություն գտնել թշնամու կողմն անցնելով, ինչպես իրենց տերերին փոխում են թեթևամիտ ծառաները: /124/ Ի վերջո, սակայն, Բրուտոսին սկսեցին անհանգստացնել նաև զորավարները՝ պնդելով, որ նա չի օգտվում զորքի եռանդից և, հնարավոր է, բաց է թողնում որևէ մի փառավոր բան անելու հնարավորությունը, իսկ եթե որևէ մի բան էլ տեղի ունենա ճակատամարտի ընթացքում, ապա միշտ էլ հնարավորություն կա վերադառնալ ճամբար ու պաշտպանվել թշնամիներից նույն այդ ամրությունների հետևում: Այդ ժամանակ Բրուտոսը, հատկապես զայրացած զորավարների վրա և նեղվելով, որ նրանք, նույն վտանգին ենթարկվելով, թեթևամտորեն համաձայնում են զորքի կարծիքի հետ, գերադասելով կասկածելի ու վտանգի հետ կապված ճակատագիրը անվտանգ հաղթանակից, այնուհանդերձ, ի կործանումն իրեն ու նրանց բոլորին, տեղի տվեց՝ ասելով միայն նախատիվի նման խոսքեր. «Ըստ երևույթին մենք պետք է մարտնչենք այնպես, ինչպես Փնետո Պոնպետո Սեռը **(Հռոմեական հանրապետության առաջին ռազմաօդային ռազմաօդային զինուժի ղեկավարը – Մ.Ֆ.)**, ոչ այնքան լինելով զորքի հրամանատարներ, այլ ավելի շատ՝ կատարելով զորքի հրամանը»: Կարծում են, որ նա ասաց միայն այդ՝ թաքցնելով այն, ինչից նա ավելի շատ վախենում էր, որ հանկարծ զորքը, որը մի ժամանակ պատկանում էր Կեսարին, չդավաճանի իրեն և չանցնի թշնամու կողմը: Ի դեպ, հենց դրա ազդեցության տակ էր, որ Բրուտոսն և Կասսիոսը պատերազմի հենց սկզբից ձգտում էին չնչնով զորքի դժգոհությունը չհարուցել իրենց հանդեպ: /125/ Այս կերպ, ահա, Բրուտոսն իր կամքին հակառակ զորքը մարտական կարգով շարեց պարսպի դիմաց և կոչ արեց զինվորներին շատ հեռու չգնալ բլրից, որպեսզի հնարավորություն լինի հեշտությանը վերադառնալ, եթե դրա կարիքը լինի, ինչպես նաև՝ որպեսզի բլրի վրայից թշնամուն ավելի հեշտ հարվածների հասցնեն: Երկու կողմից էլ զինվորները մարտի էին գրգռում իրար, և այստեղ, և այնտեղ մարտի ելքի նկատմամբ մեծ վատախոսություն ու անչափ խիզախություն էր նկատվում, սակայն ոմանց մոտ այն դրդված էր վրա հասնող սովի նկատմամբ տառած արտաքինից, իսկ մյուսների մոտ էլ՝ որպեսզի իրենք, որոնք դրդել էին զորավարին ելնել, երբ նա դեռ չէր ցանկանում այդ անել, նրա դիմաց իրենց խոստացածից վատ ու թույլ ցույց չտան, պարծենկոտ չերևան և շտապողականությունն ավելի վատ չերևա, քան ողջամիտ որոշման անտեսումը: Նման տրամադրվածություն էր ներշնչում նաև Բրուտոսը իր խիստ դեմքով, որը ձի հեծած պտուղում

եր գործում: /126/ Կեսարն և Անտոնիոսը, պատվելով գործում, ձեռքերը մեկնում էին բոլոր նրանց, ում մոտենում էին, և ավելի խիստ տոնով, ջթաբցնելով սովի վտանգը, կոչ էին ուղղում յուրայիններին, բանի որ այդ ամենը պետք է որ մեծացներ նրանց խիզախությունը...: /127/ Այս կերպ Կեսարն և Անտոնիոսը համոզում էին բոլոր նրանց, ում մոտենում էին...: /128/ Երբ նման պատրաստությունների մեջ գործը հասավ մինչև օրվա իններորդ ժամը, երկու արծիվներ, իրար գալով գործի կենտրոնում, սկսեցին կռվել իրար հետ: Խորը լուռություն տիրեց, սակայն, այն բանից հետո, երբ Բրուտոսի կողմում գտնվող արծիվը մատնվեց փախուստի, ծակող աղաղակ բարձրացավ թշնամիների գործում և երկու կողմերից էլ պարզվեցին դրոշմները: Հարձակումը կատարի և դաժան էր: Նետեր, բարեք և տեղեր նրանք մի քիչ քիչ ունեին, բան դա սովորական էր պատերազմի համար, նրանք չէին օգտվում նաև ռազմական գործի ու մարտակարգի այլ միջոցներից: Մերկացված թերթով նետվելով ձեռնամարտի՝ նրանք կոտորում էին, կոտորվում և իրար շարքից հանում էին, ոմանք ավելի շուտ, որպեսզի փրկվեն, այլ ոչ թե հաղթեն, մյուսները՝ որպեսզի հաղթեն, ինչպես նաև այդ անում էին գործակարի դրոշմների ազդեցության տակ, որին ստիպել էին մարտի մեջ մտնել: Շատ արյուն և հառաչանք եղավ, սպանվածների մարմինները տարվում էին ու նրանց փոխարինում էին պահեստագործի զինվորները: Չորսավարները, պատվելով շարքերում, բարձրացնում էին գործի տրամադրությունը և համոզում էին ավելի շատ ջանքեր թափել, իսկ հոգնածներին էլ փոխարինում էին այնպես, որ առաջին շարքերը միշտ նոր ուժերի հոսքով էին համալրվում: Ի վերջո Կեսարի զորքը կամ սովի նկատմամբ տաժաժ սարսափից, բանգի այս զորքը առավել եռանդուն էր մարտնչում, կամ էլ հենց Կեսարի հաջողականության շնորհիվ, բանգի Բրուտոսի ռազմիկներին էլ հնարավոր չէր ոչնչում մեղադրել, տեղից շարժեցին թշնամական շարքերը, կարծես մի ծանր մեքենա: Սկզբում թշնամիները նահանջում էին բայլ առ բայլ և զգուշ, սակայն, երբ մարտական կարգը սկսեց խախտվել, նրանք սկսեցին ավելի արագ անել այդ, իսկ, այն բանից հետո, երբ սկսեցին նահանջել նաև երկրորդ ու երրորդ շարքերը, նրանք, իրար խառնված անկանոն կերպով, սկսեցին նեղվել և յուրայինների, և անվերջ հարձակումներ գործող թշնամիների կողմից այնքան ժամանակ, մինչև որ չդիմեցին փախուստի: Կեսարի զորքը, հաստատուն հետևելով այդ ժամանակ իրեն տրված հրամանին, ձգտում էր, թեկուզ և մեծ վտանգի ենթարկվելով, բանգի վերևից և դիմացից հարվածների էր ենթարկվում, նվաճել դարպասներն այնքան ժամանակ, մինչև որ վերջինիս հաջողվեց հանկարծ խուժող թշնամու ավերիվին ու Չիզակտոս գտնի միջով շարտել վերջինիս դեպի ծովը և լեռներ: /129/ Թշնամիներին փախուստի մատնելով՝ զորավարները իրար մեջ բաժանեցին այն ամենը, ինչ դեռ պետք էր անել՝ Կեսարը պետք է բռներ ճամբարից փախչողներին և հսկեր բուն ճամբարը, իսկ Անտոնիոսն էլ՝ հետևեր ամեն ինչին ու հարձակվեր բոլոր վրա՝ փախչողների, նրանց, որոնք դեռ դիմադրում էին, ինչպես նաև այլ ճամբարների վրա՝ միաժամանակ իր կատարի հարձակմամբ ամեն ինչ ոչնչացնելով: Վախենալով, թե հրամանատարները որևէ կերպ ճողորկելով հանկարծ նոր գործ չհավաքեն, Անտոնիոսը բոլոր ճանապարհներով ճակատամարտի հարակից դաշտերը հեծյալներ ուղարկեց, իսկ հեծյալների մի խումբ էլ թրակիացի Ռասկոսմոսի հետ նետվեց դեպի լեռները, բանի որ սա գիտեր բոլոր ճանապարհները: Նրանք շրջապատեցին բոլոր ամրություններն ու ժայռերը, սկսեցին որսալ փախչողներին և նրանց, որոնք ներսում էին: Մեկ այլ մաս էլ սկսեց հետապնդել հենց իրեն՝ Բրուտոսին: /130/ Այդ ընթացքում Բրուտոսը բավարար բանակության ռազմիկներին հետ փախել լեռները՝ պատրաստվելով գիշերը վերադառնալ ճամբար և ինչևիդ դեպի ծով, սակայն, բանի որ ամեն ինչ շրջապատված էր թշնամիների պահակալին կետերով, նա լիակատար գնդաժողովան մեջ գիշերեց նրանց հետ միասին...: Անտոնիոսը ևս զինված լիքնավոր գիշերեց Բրուտոսի ամրությունների դեմ՝ պարսպի պես մի բան կառուցելով իրար բերված ավարից և դիակներից: Ինչ վերաբերվում է Կեսարին, ապա նա աշխատեց մինչև կեսգիշեր և ի վերջո հիվանդության պատճառով հեռացավ՝ ճամբարի պահպանությունը հանձնելով Նարոնոսին: /131/ Տեսնելով, որ հաջորդ օրը ևս մնացել են թշնամական դարաններ և ունենալով ոչ լիով չորս լեգեոն՝ Բրուտոսը զգուշացավ անձամբ գնալ ռազմիկներին մոտ, այլ նրանց մոտ ուղարկեց իրականատարներին, որոնք շփոթված էին իրենց թուլած սխալով ու զոքում էին դրա համար: Բրուտոսը հանձնարարեց նրանց պարզել, թե ուզո՞ւմ են արդյոք զինվորները փորձ կատարել ծեղրել դուրս գալ և վերադարձնել իրենց գույքը, որը դեռևս հսկվում էր տեղում մնացած բարեկամների կողմից, սակայն վերջիններս, որ անխիղճ կերպով մարտի մեջ էին մտել ու այնտեղ մեծ քաջություն էին դրսևորել, այժմ, այն բանի ազդեցության տակ, որ աստված զրկել էր նրանց խելքից, ասացին իրենց գորավարին. «Թող նա որոշի ինքն իր համար, իսկ մենք, բազում անգամներ ենթարկված լինելով ճակատագրի փորձությունների, չենք ուզում կորցնել հաշտության վերջին հույսը»: Այդ ժամանակ Բրուտոսն ասաց իր բարեկամներին. «Եվ այսպես, ես այլևս ոչնչով չեմ կարող օգտակար լինել իմ հայրենիքին, եթե նրանք այդպես են տրամադրված»: Դրանից հետո, կանչելով իր բարեկամ էպիրացի Սորատոնեսին՝ նա հրամայեց վերջինիս սպանել իրեն, իսկ երբ սա սկսեց համոզել նրան դեռ մի քիչ էլ մտածել, նա կանչեց ստրուկներից մեկին: Այդ ժամանակ Սորատոնեսն ասաց. «Ոչ, Բրուտոս, ստրուկներ պետք չեն: Են վերջին հրամանի կատարման համար, եթե դու այդ որոշմանն ես հանգել, կգտնվի բարեկամ»: Այս խոսքերով նա իր թուրը խրեց Բրուտոսի կողը, որը շուտ չեկավ և հետ չբաժվեց...: /133/ Ժողովուրդներ Բրուտոսն և Կասսիոսը իրենց ենթարկեցրել էին Մակեդոնիայից մինչև Եփրատ: Բոլոր նրանց, ում հետ, որ մարտնչել էին, նրանք հակեցին իրենց հետ դաշինքի, այնպես որ ի վիճակի էին առանց անհանգստության օգտվել նրանց օգնությունից: Նրանք օգտվում էին արքաների և գահակալների օժանդակությունից, ինչպես նաև՝ պարթևների՝ չնայած որ սրանք թշնամի էին հռոմեացիներին: Վերջիններիս, սակայն, նրանք օգտագործում էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործերի համար, իսկ առավել կարևոր գործողությունների մասնակցել թույլ չէին տալիս, որպեսզի բարբարոսական և թշնամական այդ ցեղին հռոմեացիների մոտիկությանը չսովորեցնեն» (Ապալիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 1, 88, 89, 101, 107-114, 117, 119, 121-131, 133):

«/36/ Երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին Ասիայից անցնել Եփրոսյա, Բրուտոսին, ինչպես հայտնում են, մի մեծ և զարմանալի կանխանշան երևաց: Նա բնությունից ևս ընդհանրապես բնկոտ չէր, իսկ վարժություններով և իր նկատմամբ անհաշտ խստությանը էլ անհնարին չափով քչացրել էր քնի ժամերը, այնպես որ ցերեկը ընդհանրապես էին միայն ոչ կարևոր գործ

հրահանգների տառապանքներից, այժմ արդեն, տեսնելով, որ իր հեծյալները ընդհարումներում ու փորձնական մարտերում առավելության են հասնում, ավելի ամրապնդվեց իր այդ մտադրության մեջ: Բացի դրանից, բանի որ մի բանի ջոկատներն անցել էին թշնամիների կողմը և սկսվել էին մատնություններ ու կասկածեր, որ սրանց օրինակին պատրաստվում են հետևել նաև այլք, այդ հանգամանքն, ահա, ստիպեց Կասսիոսի շատ ընկերների ռազմական խորհրդում բռնել Բրուտոսի կողմը, թեև վերջինիս բարեկամների մեջ էլ գտնվեց մեկը՝ Աթելիոսը, որը բռնեց Կասսիոսի կողմը և առաջարկեց սպասել մինչև ձմեռ...: Եվ այսպես, որոշվեց ճակատամարտ տալ հաջորդ օրը: /40/ Բրուտոսը լի էր երջանիկ հույսերով...: Ելնելով սեղանի մոտից և սեղմելով Մեսսայոսի ձեռքը՝ նա հույսաբեր շնչաց, բանգի միջոցով էր խոսում, երբ ոգևուլ էր արտահայտել իր առանձնահատուկ տրամադրվածությունը առ զրուցակից. «Վկա եղիր, Մեսսայոս, ես նույն այն բախտին եմ արժանանում, ինչ Գնետո Պոմպեոս Մեծը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Գնետո Պոմպեոսը - Մ.Ֆ.), և ինձ էլ են ստիպում մեկ միակ ճակատամարտով հարվածի տակ դնել հայրենիքի ողջ ապագան: Աստված տա չկորցնենք արիությունը, որ դիմել ենք ճակատագրին, բանգի վերջինիս չվստահել չի կարելի, եթե մեր որոշումները սխալ դուրս գան...»: Լուսաբացին Բրուտոսի և Կասսիոսի ճամբարներում բարձրացվեց ճակատամարտի նշանը՝ ծիրանի թիկնոցը, իսկ զորավարներն էլ հանդիպեցին ճամբարների մեջտեղում...: Այնուհետև բարեկամների ներկայությամբ նրանք պայմանավորվեցին զորքի տեղակայման վերաբերյալ: Բրուտոսը խնդրեց Կասսիոսին աջ թևի հրամանատարությունը իրեն հանձնել, թեև ըստ ընդհանուր կարծիքի և փորձը, և տարիները Կասսիոսին ավելի շատ իրավունքներ էին տալիս այդ տեղի համար: Կասսիոսի այնուհանդերձ համաձայնեց և նույնիսկ հրամայեց աջ թևում տեղակայվել իր լեգեոններից մեկնալավին ու խիզախին՝ Մեսսայոսի հրամանատարությամբ: Եվ ահա Բրուտոսը, չկորցնելով ոչ մի ակնթարթ, առաջ նետեց իր շքեղորեն զարդարված հեծելազորը ու սկսեց սրընթաց մարտակարգ կազմել: /41/ Այդ ընթացքում Անտոնիոսը այն ծահճի ծայրից, որի մոտ գտնվում էր իր ճամբարը, սկսեց խանդավառ փորել հարթավայրի ուղղությամբ, որպեսզի կտրի Կասսիոսի ելքը դեպի ծով, իսկ ինչ վերաբերվում է Կեսարին կամ, ավելի ճիշտն ասած՝ նրա զորքին, բանգի հիվանդության պատճառով նա գործին մասնակցություն չէր բերում, ահա ուրեմն, վերջիններս հանգիստ սպասում էին՝ չենթադրելով, որ թշնամին մարտ կկսի և գտնվելով լիակատար վստահության մեջ, որ դա ընդամենը աշխատանքների խանգարելու նպատակով հետաանդող արտագրոհ է, որպեսզի տեգերով ու հզոր աղաղակով վախեցնեն հողափոր զինվորներին: Ուշադրություն չդարձնելով նրանց վրա, որոնք շարվել էին իրենց դիրքերի դիմաց, նրանք զարմանքով ականջ էին դնում բարձր, սակայն անհասկանալի աղաղակներին, որոնք զայիս էին խանդավառների կողմից: Այն ընթացքում, երբ Բրուտոսը ձի հեծած շրջայց էր իրականացնում լեգեոններում, ոգևորելով ռազմիկներին, հրամանատարներն իրար հետևյալ ստանում էին նրա ձեռքով գրված պայմանական նշաններ, սակայն միայն շատ քիչ ռազմիկներ հասցրեցին լսել պայմանական նշանը, որը սկսեցին փոխանցել շարքերով, իսկ մեծ մասը, չսպասելով հրամանի, միահամուռ պոռթկումով նետվեց թշնամու վրա: Այդ անկանոն շարժը միանգամից ծռեց մարտական գիծը, կտրեց լեգեոններն իրարից և Մեսսայոսի առաջին լեգեոնը, իսկ նրանից հետո էլ նաև հարևանները, շփման մեջ մտան Կեսարի ձախ թևի հետ: Դաժակ սկսելով ընդհարումը առաջին շարքերի հետ և խոցելով շատ քչերին միայն՝ նրանք շրջանցեցին թշնամուն ու գրավեցին վերջինիս ճամբարը: Ինչպես պատմում է Կեսարն իր «Յուլիզ»-ում, իր բարեկամներից մեկին՝ Մարկոս Արթորիոսին, գիշերը երազում մի տեսիլք էր երևացել, որը հրահանգել էր, որ Կեսարը ելնի անկողնուց և լքի ճամբարը: Նա ենթադրվել էր այդ հրահանգին և հազիվ էր կարողացել դուրս արձնել ճամբարի ամրություններից, այն դեպքում, երբ թշնամիները, որոշել էին, որ նա մահացած է, բանգի դատարկ պատգարակը միջաթափանց ամբողջովին ծակծկված էր տեգերով ու նետված նիզակներով: Դադարները սարսափելի կոտորած իրականացրին և, բացառությամբ բուն ճամբարում բռնվածների, պառկեցրին ևս 2.000 լակեոնոնացիների, որոնք մարտի թեժ պահին օգնության էին եկել Կեսարին: /42/ Բրուտոսի այն ռազմիկները, որոնք մասնակցում էին թշնամու թևի շրջանցին, հեշտությամբ հետ մղեցին չփորձված թշնամուն և, ձեռնամարտում կոտորելով 3 լեգեոն ու հարբած իրենց հաջորդությունից, փախչողների ուսերի վրայով ներխուժեցին ճամբար: Նրանց հետ էր նաև Բրուտոսը: Այստեղ, սակայն, հաղթվածներն օգուվեցին իրենց համար բարենպաստ մի հանգամանքից, որը հաշվի չէին առել հաղթողները, ու պատասխան հարված հասցրին պաշտպանությունից զրկված և վերջնականապես խախտված հակառակորդի մարտակարգին, որի աջ թևը, տարվելով հետապնդումով, կորցրեց ամեն տեսակի կապը գլխավոր ուժերի հետ: Կենտրոնը, ճիշտ է, մեծածախն ռանդով հետ էր մղում մեղուքը և այն կոտրել չստացվեց, սակայն ձախ թևը, որտեղ խառնաշփոթ էր տիրում և որտեղ ոչինչ չգիտեին ճակատամարտի ընթացքի մասին, նրանք փախուստի մատնեցին և բռնեցին մինչև ճամբար, որն էլ թալանեցին՝ առանց զորավարների հնացության: Իրոք, Անտոնիոսը, ինչպես հայտնում են, թշնամիների առաջին իսկ հարվածի պարագայում թաքնվեց ծահճում, իսկ Կեսարն էլ, լքելով ճամբարը, անհետ կորել էր, այն դեպքում, երբ Բրուտոսի մոտ էին ժամանել զինվորներ գեկույցով և ծոծելով արյունալի թերթեր, որ իրենք սպանել են Կեսարին, ընդ որում նրանք նկարագրում էին վերջինիս արտաքինն ու տարիքը: Ի վերջո՝ արյունահեղ մարտից հետո կենտրոնը հետ նետեց թշնամուն, այնպես որ Բրուտոսը լիակատար հաղթանակ տարավ, բայց փոխարենը Կասսիոսը լիակատար պարտությունը կրեց, ինչն էլ հենց կործանեց երկուսին: Բրուտոսը, ենթադրելով, որ Կասսիոսը հաղթանակ է տարել, նրան օգնության չհասավ, իսկ Կասսիոսն էլ, կարծելով, թե Բրուտոսը զոհվել է, չսպասեց նրա օգնությանը: Մեսսայոսը հաղթանակի ապացույց էր համարում այն, որ նրանք թշնամիներից խլել էին 3 արծիվներ և շատ այլ որոշված, այն դեպքում, երբ թշնամուն ոչինչ բաժին չէր հասել: Մոխրացնելով և ավերելով Կեսարի ճամբարը ու հետ դառնալով՝ Բրուտոսը զարմացավ, երբ նախկին տեղում չտեսավ ոչ Կասսիոսի վրանը, որը սովորաբար վեր էր հանում մյուսների համեմատ բարձր, ոչ էլ նույնիսկ այլ վրաններ, որոնք բոլորը տապալվել և գցվել էին, հենց որ թշնամին ներխուժել էր ճամբար: Բրուտոսի մի բանի մոտիկներ, որոնք աչքի էին ընկնում տեսողության հատուկ սրությամբ, ասում էին, որ Կասսիոսի ճամբարում մեծաթիվ վառ փայլող սաղավարտներ և արծաթե վահաններ են նկատում, որոնք տեղից տեղ են շարժվում և ոչ իրենց բանակով, ոչ էլ արտաքին տեսքով չեն կարող համապատասխանել ճամբարի պահակազորին, բայց մյուս կողմից էլ, շարունակում էին նրանք, ամրություններից այն կողմ չէր երևում նաև դիակների մի ինչ-որ թուև, որը հաստատ կմար այդքան լեգեոնների ջարդի պարագայում: Այս խոսքերն առաջին Բրուտոսին այն մտքին բերեցին, որ փորձանք է տեղի ունեցել: Նա հրամայեց ջոկատներից մեկին հսկողություն իրականացնել թշնամական ճամբարում, իսկ ինքը, դադարեցնելով հետապնդումը և բոլորին իրար գլուխ հավաքելով, շտապեց Կասսիոսին օգնության: /43/ Ժամանակն է, սակայն, պատմել, թե այդ ընթացքում ինչ եղավ Կասսիոսի հետ: Նրան ոչ մի կերպ չոգևորեց Բրուտոսի մարդկանց առաջին հարձակումը, որոնք հարձակման գնացին առանց պայմանական նշանի ու հրամանի, և նա մեծ դժգոհությամբ էր հետևում դեպքերի հետագա զարգացմանը՝ այն բանին, թե ինչպես աջ թևը առավելության հասավ ու նետվեց ճամբարը թալանելու՝ նույնիսկ չմտածելով իսկ թշնամիներից օղակում սեղմելու մասին, բայց միաժամանակ էլ նաև նա ինքը, փոխանակ գործեր հաշվարկով և վճռակալությամբ, անօգուտ դանդաղում էր: Արդյունքում՝ թշնամու աջ թևն էլ վերջը նրա թիկունք անցավ, որից հետո Կասսիոսի հեծելազորը, կարծես մեկ ձայնի տված, փախավ ծովի կողմը, որին էլ հետևեց արդեն հետևակի տեղի տալը: Փորձելով կանգնեցնել ռազմիկներին և վերադարձնել նրանց արիությունը՝ Կասսիոսը խլեց որոշը փախչող որոշակակիրներից մեկի ձեռքից և իր առաջ խրեց հողի մեջ, չնայած նրան, որ նույնիսկ նրա անձնական պահակազորը փրկի իսկ ցանկություն չէր դրսևորում մնալ իր հրամանատարի հետ: Այսպես՝ իր կամքից անկախ նա փրկարթիվ ուղեկիցների հետ աստիճանաբար բարձրացավ մի բլրի վրա, որտեղից լայն տեսարան էր բացվում դեպի հարթավայրը: Նա ինքը, աչքերից թույլ լինելով, չկարողացավ տեսնել սեփական ճամբարը, որը ենթարկվում էր թշնամու թալանին, սակայն նրա ուղեկիցները նկատեցին հեծելազորի մի մեծ ջոկատ: Դա Բրուտոսի ուղարկած հեծյալներն էին, սակայն Կասսիոսը ընդունեց այն թշնամական հետապնդման փոխարեն: Այնուհանդերձ նա հետախուզության ուղարկեց նրանցից մեկին, որն իր մոտ բլրի վրա էր՝ ուն թիթանիոսի: Դեծյալները նկատեցին Թիթանիոսին, ի դեմս նրան ճանաչեցին Կասսիոսի բարեկամին և նրան հավատարիմ մի մարդու ու պայթեցին ուրախության աղաղակներով: Դեծյալները ներքև ցատկեցին ձիերից և սկսեցին ջերմորեն գրկել նրան, իսկ այլք, աշքավելով շուրջանակի, սկսեցին հրճվել ու գնեթերը ծոծել և այդ անզուսպ իրժակները անուղղելի վնաս հասցրեց, բանգի Կասսիոսը որոշեց, որ բլրի տակ իրոք թշնամիներ են ու Թիթանիոսն ընկել էր նրանց ձեռքը: Այդ ժամանակ նա գոչեց. «Ահա թե ուր հասցրեց մեզ կյանքի ամոթալի տեսքը, մեր աչքի առաջ թշնամին բռնում է մեզ համար թանկ մարդու», - և այդ խոսքերով նա հեռացավ մի ինչ-որ դատարկ վրան՝ հետը տանելով Պինդարոս անունով իր ազատարձակյալներից մեկին, որին դեռ Կրատոսի ջախջախման ժամանակներից վշտապես պահում էր մտղը իրադարձությունների նման ընթացքի դեպքում: Պարթևներից նա հաջորդությամբ փրկվեց, բայց այժմ, հազուստ բաշելով գլխին, մերկացված վիզը նա դեմ արեց ազատարձակյալի թրին: Դեռազայում Կասսիոսի գլուխը գտան մարմնից անջատված, իսկ իրեն՝ Պինդարոսին, էլ այդ սպանությունից հետո ոչ-որ այդպես էլ երբեք չտեսավ, այնպես որ ոմանք նույնիսկ կասկածում են, թե Կասսիոսին նա սպանել էր սեփական նախաձեռնությամբ: Անցավ շատ քիչ ժամանակ, հեծյալներն ավելի պարզ երևացին և այստեղ հայտնվեց արդեն Թիթանիոսը՝ դափնեպատված գլխին, որն ուրախությունից զարդարել էին, հայտնվեց, որպեսզի ամեն ինչ մասին հայտնի Կասսիոսին, սակայն, այն բանից հետո, երբ նա լսեց հեծեժանքներն ու վշտից կարծես սպանված բարեկամների ողբն և իմացավ հրամանատարի ճակատագրական սխալի ու կործանման մասին, մերկացրեց թուրը և, հուսահատ կերպով անիծելով իր դանդաղությունը, խոցեց իրեն: /44/ Պարտության մասին առաջին իսկ լուրը ստանալուն պես Բրուտոսը շտապեց մարտի վայր, սակայն Կասսիոսի մահվան մասին նրան զեկույցեցին միայն ճամբարի մոտ: Բրուտոսը երկար լաց եղավ դիակի վրա: Նա Կասսիոսին կոչեց վերջին հոռմեսցի, կարծես ցանկանալով ասել, որ նման արիության և դուր մեծության տեղ մարդկանց Դոման արդեն չի տեսի: Դրանից հետո նա հրահանգեց կարգի բերել և զարդարել դիակը ու այն ուղարկել Թասոս, որպեսզի ճամբարը չտիրեցին թաղման արարողություններով: Դավաբելով Կասսիոսի ռազմիկներին՝ Բրուտոսը փորձեց հանգստացնել և սփուկել նրանց: Տեսնելով, որ

Կասսիոսի ռազմիկները գրկված են ամենայն անհրաժեշտից՝ նա ամեն մեկին 2.000-ական դրահմա խոստացավ՝ ի հառուցումն կրած վնասի: Նրա խոսքերը զինվորներին արիության վերադարձրին, իսկ շռայլությունն էլ զարնացրեց: Նրանք ուղեկցեցին Բրուտոսին՝ ամեն կերպ գովելով նրան և աղաղակելով, որ չորս իմպերատորներից միայն նա ինքը այդ ճակատամարտում անհաղթ մնաց: Եվ իրոք, իրերի ընթացքը ցույց տվեց, որ Բրուտոսը ոչ առանց հիմքի հույս ուներ այդ ճակատամարտից հաղթող դուրս գալ, բանգի, ավելի փոքր բանակի լեգեոններով, բան հակառակորդի մոտ էր, նա ջարդեց ու հետ շարտեց իր դեմ կանգնած ուժերին և, եթե մարտի ընթացքում կարողանար օգտվել իր ողջ զորքից, եթե զորքի մեծ մասը չձեռնարկ թշնամու դիրքերը ու չնետվեր թալանի, հազիվ կսակած կլիներ, որ թշնամին գլխովին կջախջախվեր: /45/ Բրուտոսի կողմից ընկալն 8.000 հոգի, հաշված նաև զինված ստրուկներին, որոնց Բրուտոսը կոչում էր «Բրիգներ», սակայն հակառակորդը, ինչպես պնդում է Մեսսալոսը, կորցրեց ավելի բան կրկնակի, դրա համար էլ նա ավելի շատ էր տիրած ու ճնշված: Դա, սակայն, տևեց այնքան ժամանակ, մինչև որ արդեն երեկոյան կողմ Անտոնիոսի մոտ չհայտնվեց Դենտորիոս անունով Կասսիոսի ծառան և նրան չբերեց դիակից վերցված շորերն ու արյունոտ թուրը: Դա այնքան ոգևորեց հակառակորդ կողմի հրամանատարներին, որ արեգակի առաջին իսկ շողերի հետ նրանք զինեցին յուրայիններին և մարտի տարան նրանց, իսկ այդ ընթացքում Բրուտոսի երկու ճամբարներում էլ անհանգստություն և տագնապ էր տիրում, բանգի նրա սեփական ճամբարը ծայրեծայր լցված էր գերիներով և ուժեղ պահպանության կարիք ուներ, իսկ Կասսիոսի ճամբարն էլ իր հերթին ոչ այնքան հանգիստ էր տարել զորավարի փոփոխությունը: Դրան գումարկեց նաև այն, որ պարտություն կրած զինվորները տառապում էին նախանձից և նույնիսկ ատելությունից առ իրենց ավելի հաջողակ ընկերները: Արդյունքում՝ Բրուտոսը ևս զորքը մարտական պարտաստության վիճակի բերեց, սակայն մարտից խուսափեց: Գերիների մեջ մեծաթիվ ստրուկներ կային և, հայտնաբերելով, որ սրանք խառնվել են ռազմիկներին, Բրուտոսը դա կասկածելի համարեց ու հրամայեց մահապատժի ենթարկեց դրանց, այն դեպքում, երբ ազատներից ոմանց ազատ արձակեց՝ հայտարարելով, որ նրանք գերիներ և ստրուկներ են եղել ավելի շուտ իր հակառակորդների մոտ, իսկ ինքը կրկին նրանց ազատությունը ու բարբառացիական լիակատար իրավունակություն է բերել: Դրանից հետո, սակայն, տեսնելով որ և իր բարեկամները, և ջոկատները հրամանատարները լի են անհաշտ անտարկությամբ, նա թաքցրեց այդ մարդկանց, իսկ հետո էլ օգնեց նրանց փախչել... /46/ Բրուտոսը յուրաքանչյուրին վճարեց խոստացված գումարները և, որոշակի դժգոհություն արտահայտելով ռազմիկներից այն բանի համար, որ նրանք նետվել են հակառակորդի վրա առանց պայմանաձևանի ու հրամանի, չպահպանելով կարգը և ձևը, հրահանգեց նրանց թալանին հանձնել երկու բաղաբներ՝ Թեսալոնիկեն և Լակեդեմոնը, եթե միայն նրանք մարտում բացություն դրսևորեն... /47/ Դեռք է ասել նաև, որ Կեսարի և Անտոնիոսի վիճակն էլ ոչ մի կերպ ավելի լավ չէր: Դարձնամթերքը հասնում էր և, բանի որ ծամբարի հատակը ջախջախված էր, նրանք սպասում էին առաքակտիվ ծննդվա: Նրանք հավաքվել էր ճահճի ամենածայրում, իսկ մարտից անմիջապես հետո էլ անձրևներ սկսվեցին, այնպես որ վրանները լցվեցին ցեխով և ջրով, որն անմիջապես էլ ցրտից սառեց: Աղետներն ամբողջացրեց նաև այն անհաջողության մասին լուրը, որ նրանց ուժերը կրելին ծովի վրա, երբ Բրուտոսի նավերը հարձակվեցին Իտալիայից Կեսարի մոտ եկող նավերի մեծ ջոկատի վրա և այն ջրի հատակի խեղճերին, այնպես որ միայն շատ քչերը խուսափեցին կործանումից, բայց դե դրանք էլ, մեռնելով սովից, առաքաններ ու պարաններ էին ուտում: Ստանալով այս լուրը՝ Անտոնիոսն և Կեսարը սկսեցին շտապել ճակատամարտի հարցով, որպեսզի այն ավելի շուտ լինի, բան Բրուտոսը կիմանա իր հաջողության մասին: Եվ ցամաքային, և ծովային մարտերը միառժամանակ տեղի ունեցան, սակայն պատահեց այնպես, ավելի շուտ ինչ-որ դժբախտ պատահականության, այլ ոչ թե նավատորմի հրամանատարների չար կամքով, որ նույնիսկ հաղթանակից բանն օր անց էլ Բրուտոսն այդ մասին ոչինչ չէր լսել: Հակառակ դեպքում նա, ունենալով պարենամթերքի բավարար պաշար և ճամբար զարկած լինելով նախանձելի դիրքում, որը անհասանելի էր ծնեռային զոհանքների համար, գեներ չէր խաչի թշնամու հետ ևս մեկ անգամ, բանգի ծովի վրա հուսալի հաղթանակը իր իսկ կողմից ցամաքի վրա ձեռք բերած հաջողությունից հետո նրան նոր արիություն և հույսեր կտար: Ըստ երևույթին իշխանությունը, սակայն, այլևս չէր կարող մնալ շատերի ձեռքում, պահանջվում էր միասնական մի տիրակալ և աստվածությունը որոշել էր հեռացնել այն միակիս, որը դեռևս կանգնած էր ապագա տիրակալի ճանաչարարին ու հենց այդ պատճառով էլ այն հնարավորություն չույլեց լավ լուրերին հասնել Բրուտոսի ականջին, ընդ որում դա այն դեպքում, երբ այն հազիվ չէր հասել նրա խողովանը, բանգի վերջին մարտից ընդամենը մեկ օր առաջ թշնամական ճամբարից հայտնվեց Կորնիոս անունով մի դասայիք և հայտնեց, որ Կեսարը, ստանալով իր նավատորմի կործանման մասին լուրը, վառվում է հնարավորինս շուտ մարտի մեջ մտնելու ծայրակից: Այդ մարդու խոսքերին, սակայն, որևէ հավատ չընծայեցին և նույնիսկ չթողեցին էլ նրան Բրուտոսի մոտ՝ լիակատար համոզվածության մեջ լինելով, որ նա կամ անհերթելու լուրեր է փոխանցում, կամ էլ ուղղակի ստում է՝ որպեսզի հաճելի մի բան անի զենքի իր նոր ընկերների համար: /48/ Անում էր, որ այդ գիշեր Բրուտոսի մոտ կրկին հայտնվեց էլ այն ուրվականը: Տեսքից այն լրիվ նույնն է եղել, ինչ առաջին անգամ, սակայն այս անգամ ոչ մի խոսք չի ասել և լուռ հեռացել է..., իսկ մարտից առաջ էլ երկու ճամբարների միջատարածքում իրար են եկել երկու արծիվներ, սկսել են մարտնչել և երկու ճամբարները շունչները պահած հետևել են դրան այնքան ժամանակ, մինչև որ Բրուտոսի զորքին առավել մոտ գտնվող արծիվը տեղի չի տվել ու չի դիմել փախուստի: /49/ Բրուտոսը զորքը դաշտ հանեց և այն մարտական կարգով շարեց հակառակորդի դեմ, սակայն երկար ժամանակ չսկսեց մարտը: Ստուգելով մարտակարգը՝ նա մի բանի մատուցություններ ստացավ և որոշ ջոկատներ կասկածեց դավաճանության մեջ: Բացի դրանից նա տեսնում էր, որ հեծելազորը ամենևին էլ չի այրվում մարտնչելու ցանկությամբ, այլ անընդհատ հետ է նայում՝ սպասելով հետևագործի գործողություններին: Միա հենց այս պահին էր, որ Կասսիոսը անունով մի հիմնական հեծյալ ռազմիկ, որի խիզախությունը բազմաթիվ պարգևներով էր նշվել, Բրուտոսի մոտ գտնվող շարքերից մեկից դուրս արձակ և պաշտպան հակառակորդի մոտ: Բրուտոսը մի կողմից ծայրահեղ զայրացավ այդ անակնկալ դավաճանությունից և տեղի տվեց զայրույթին, իսկ մյուս կողմից էլ, վախճանով, որ վերջինիս օրինակը վարանիչ կլինի, անմիջապես էլ շարժվեց թշնամու վրա, չնայած որ արեգակն արդեն դեպի արևմուտք էր թեքվում ու գնում էր օրվա վեցերորդ ժամը: Այն թևը, որը գտնվում էր Բրուտոսի ուղղակի հրամանատարության տակ, առավելության հասավ թշնամու նկատմամբ և փախուստի մատնեց հակառակորդի ձախ թևին, սակայն մյուս թևի հրամանատարները, որպեսզի կանխեն շրջապատումը, ավելի ու ավելի էին ձգում այն, բանի որ բանակական առավելությունը Կեսարի ու Անտոնիոսի կողմում էր: Արդյունքում՝ մարտակարգը մեջտեղում ավելի ու ավելի բարակեց և կորցրեց ուժը, այնպես որ չկարողացավ դիմանալ թշնամու ճնշմանը ու դիմեց փախուստի, իսկ նրանք էլ, որոնք իրականացրին այդ ճեղքումը, հարվածեցին Բրուտոսի թիկունքին: Այդ ահեղ ժամին Բրուտոսը, որպես զորավար և ռազմիկ, արեց ամենայն հնարավորը, սակայն հաղթանակը չպահեց, բանի որ նույնիսկ այն, ինչ առաջին մարտում իրենց ակնհայտ հաջողություն էր ներկայացնում, այժմ փոխվեց վնասի: Իրոք, այն ժամանակ թշնամական զորքի ջարդված ողջ մասը ամբողջովին կտորվեց, իսկ Կասսիոսի զորքն էլ, չնայած պարտություն կրեց, այնուհանդերձ սպանվածներից բիշ կորցրեց, սակայն արդեն այժմ այս ջախջախումը անհիշ փոխվեց այդ անուղղակի վախկոտների վարակեց անվճարականությամբ և շփոթով, բոլորին՝ ընդհուպ մինչև վերջին ռազմիկը: Նույն այդ պահին էլ Կասսիոսի որդի Մարկոսը, մարտնչելով ամենաբաց և հայտնի երիտասարդ ռազմիկների շարքերում ու զգալով, որ թշնամին առավելության է հասնում, այնուհանդերձ չդիմեց փախուստի, չնահանջեց, այլ, բարձրաձայն գոչելով իր և իր հոր անունը, խոցեց թշնամիներին այնքան ժամանակ, մինչև որ ինքն էլ չընկավ թշնամական դիակների կույտերի վրա: Մարտի ողջ դաշտով մեկ սպանված ընկնում էին լավագույնները և ամենախիզախները, որոնք անվախ կերպով իրենց կյանքը տալիս էին հանուն Բրուտոսի: /51/ Բրուտոսն անցավ դիք ու մացառուտներով պատված գետակի ափերով և, բանի որ արդեն մթնում էր, հարկ չհամարեց խորանալ մացառուտներում, այլ փոքրաթիվ բարեկամների ու հրամանատարների հետ միասին տեղակայվեց մի բարձր ժայռի ներքևում տարածվող պուրակում...: Բրուտոսը ենթադրում էր, որ սպանվածներով կորուստներն այնքան էլ շատ չեն և Ստատիլիոսը իր վրա վերցրեց թշնամական պահակակետերի միջով անցնելու գործում ուղեկցի դերը, բանգի այլ ճանապարհ չկար: Նա առաջարկեց իրեն ուղարկել և, եթե Բրուտոսի հաշվարկները ճիշտ են և ճամբարը անվտանգ է, ջախով նշան տա վերադառնալ: Եվ իրոք, նրանք հետագայում տեսան այդպիսի ջախը և հասկացան, որ Ստատիլիոսը բարեհաջող հասել է ճամբարին, սակայն ժամանակ անցնում էր և նա չէր վերադառնում, այնպես որ Բրուտոսն ասաց. «Եթե Ստատիլիոսը կենդանի է, նա անպայման մեզ հետ կլինի»: Իրոք, այնպես էր պատահել, որ հետդարձի ճանապարհին Ստատիլիոսը հանդիպել էր թշնամիների և զոհվել էր: /52/ Արդեն խորը գիշեր էր, երբ Բրուտոսը... պահպանելով անվտանգ և նույնիսկ ուրախ տեսքը, հերթով հրաժեշտ տվեց իր բարեկամներից յուրաքանչյուրին, որից հետո... մի կողմ բաշխվեց: Նրա ընկերներից երկուսը կամ երեքը շարժվեցին նրա հետքերով, սրանք մեջ էր նաև Ստրատոնոսը...: Սրան Բրուտոսը խնդրեց կանգնել իր կողքին, թրի կողք հենեց գետին և, պահելով այն երկու ձեռքով, նետվեց սերկացված սայրի վրա ու ավանդեց հոգին, թեև ոմանք էլ պնդում են, թե իբր Ստրատոնոսն ինքը, տեղի տալով Բրուտոսի անվերջ հորդորներին, դեմքը շուտ է տվել և ցցել է թուրը, որի վրա էլ հենց Բրուտոսն ընկել է այնպիսի ուժով, որ թրի ծայրը ելել է թիակների արանքից՝ նա նույն պահին իսկ մահանալով» (Պլուտարքոս «Համամատական կենսագրություններ», «Բրուտոս», գլուխ 36, 38-49, 51, 52): «Երբ, անցնելով ծովը, նրանք ռազմական գործողություններ սկսեցին և ճամբար զարկեցին թշնամու մոտ, Անտոնիոսը հայտնվեց Կասսիոսի դիմաց, իսկ Կեսարն էլ ելավ Բրուտոսի դեմ: Կեսարը ոչնչով իրեն չփառավորեց, իսկ Անտոնիոսի մոտ հաջողությունը հաջողության հետևից էր զայիւ: Առաջին ճակատամարտում Բրուտոսը Կեսարին վճռական պարտության մատնեց, գրավեց նրա ճամբարը և հետապնդման ընթացքում հազիվ չզերեց իրեն հրեմ, թեև նա ինքը սեփական «Հուշեր»-ում հայտնում է, որ ճակատամարտից առաջ իր բարեկամներից մեկին խորհրդով, որը վրա երազ էր տեսել, լքել էր ճամբարը: Անտոնիոսը ջախջախեց Կասսիոսին, թեև պետք է լքել, որ որոշ գրողների համաձայն նա ինքը ճակատամարտին մասնակցություն չի բերել և հայտնվել է միայն մարտից հետո, երբ սկսվել է հետապնդումը: Կասսիոսին, որը չգիտեր Բրուտոսի հաղթանակի

մասին, ըստ նրա իսկ ցանկության և հրամանի, սպանեց ազատարձակյալ Պինդարոսը: Շատ օրեր անց Նոր ճակատամարտ տեղի ունեցավ, երբ Բրուտոսը, պարտություն կրելով, ինքնասպան եղավ» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Անտոնիոս», գլուխ 22): «Մարդկային կյանքի բոլոր պատահականություններից ամենագարնալիին Կասսիոսին բաժին վիճակվեց: Փիլիպյան դաշտում պարտության կրելով՝ Նա, վերջ տվեց իր կյանքին, խոցվելով այն նույն սրով, որով սպանել էր Կեսարին (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Դոմիտիոս Կեսարին – Մ.Յ.**)...: Կեսարի ուրվականի հայտնվելը Բրուտոսին առանձնահատուկ պարզությամբ ցույց էր տվել, թե այդ սպանությունը հաճո՞ղ չ'աստվածներին: Ահա թե ինչպես է տեղի ունեցել այդ ամենը: Բրուտոսը մտադիր էր գործը կերպարից անցկացնել մյուս մայրցամաք: Սովորականի պես Նա գիշերը հանգստացել է վրանում, բայց չի քնել, այլ մտածելիս է եղել ապագայի մասին: Պատմում են, թե այդ մարդը բոլոր գորավարներից թիչ է քնի կարիք ունեցել և ընդունակ է եղել արթուն մնալ շատ երկար ժամանակ: Նա ինչ-որ աղմուկ է լսել վրանի դռան մոտ: Վրանի մեջ արդեն հանգուցել լապտերի լույսի տակ նայելով շուրջը՝ Նա տեսել է վիթխարի հասակով և անեղ տեսքով մարդու տարսափելի մի ուրվական: Սկզբում Բրուտոսն ապշել է, իսկ ապա, ինեց որ տեսել է, թե ուրվականն անշարժ է և նույնիսկ ոչ մի ձայն չի հանում, այլ միայն լռին կանգնած է իր անկողնու մոտ, հարցրել է, թե ո՞վ է: Ուրվականը պատասխանել է. «Բրուտոս, ես քո չար ոգին եմ: Դու ինձ կտեսնես Փիլիպյան դաշտերում»: Բրուտոսն անվախ պատասխանել է. «Կտեսնեմ» և ուրվականն իսկույն չքացել է: Կարճ ժամանակ անց Բրուտոսն իր գործով կանգնած էր Փիլիպյան դաշտում՝ Անտոնիոսի և Կեսարի դեմ: Առաջին ճակատամարտում Նա հաղթանակ տարավ՝ փախուստի մատնելով իր առաջ կանգնած Կեսարի բանակին և հետապնդման ժամանակ բարոյաբանող անելով նրա ճամբարը: Երբ Բրուտոսը մտածեց տալ երկրորդ ճակատամարտը, գիշերը նրան հայտնվեց ուրվականը: Սա ոչինչ չառաջ Բրուտոսին, բայց Բրուտոսը հասկացավ, որ իր բախտը վճռված է և նետվեց վտանգին ընդառաջ: Նա, սակայն, չընկավ ճակատամարտում: Իր բանակի փախուստի ժամանակ Նա, ինչպես պատմում են, բարձրացել է ինչ-որ գաղթափ և, մերկ կրծքով նետվելով սրի վրա, որը նրա տակն է պահել իր բարեկամներից մեկը, վախճանվել է» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Կեսար», գլուխ 69):

«/35/ Եվ այսպես նրանք լրկին շտապեցին Մակեդոնիա, որտեղ հայտնաբերեցին, որ Փայոս Նորբանասն և Դեցիդիուս Սաբասն Հռոմեական ծովի մոտակայքում սպասում էին իրենց ժամանելուն, ընդ որում նրանք զբաղեցրել էին ողջ երկիրը և տեղակայվել էին Պանգաեոսում ու Ֆիլիպիների մոտակայքում...: Եվ ահա, բանի որ Սաբասն ու Նորբանասը զբաղեցրել էին ամենատուրիզ ճանապարհները, ապա Բրուտոսն ու Կասսիոսը նույնիսկ փորձ էլ չարեցին այդ ուղիներով առաջանալ, այլ շրջանցեցին ավելի երկար ուղով, որը ձգվում էր Գրենդիոս կոչվող վայրով: Այստեղ նրանք որոշ ուժերի հանդիպեցին, սակայն հաղթահարեցին դրանց և, անցնելով լեռներով, ի վերջո տեղակայվեցին բարձունքների վրա, ընդ որում, ձևականորեն իրարից անկախ, նրանք զբաղեցրին ամեն մեկը մի բարձունք, թեև փաստացի գործում էին միասնաբար: Այն բանը նկատի ունենալով, որ իրենց ռազմիկները մշտապես կարգապահ լինեն և նրանց կառավարելը հեշտ լինի, ճամբարը բաժանվեց երկու մասի, ընդ որում դրանք միջև ձգվող ճանապարհը պաշտպանվեց խանդավաղ ու պարսպով, որի արդյունքում հաղորդակցությունը երկու մասերի միջև իրող անվտանգ դարձավ: /36/ Բրուտոսն և Կասսիոսը բանակապես զգալիորեն գերազանցում էին իրենց հակառակորդներին, որի արդյունքում նրանք նրանց բոլորին ցրեցին և արդյունքում զբաղեցրին Սուսթայիոնը, որը հնարավորություն տվեց նրանց ոչ միայն լավ դիրքեր գտնվել, այլև՝ ծովից ավելի կարճ ճանապարհով պարենավորում ստանալ և իրենց հսկողության տակ պահել հարթավայրը՝ մշտապես սպառնալով ներքև իջնել: Նորբանասն և Սաբասն չիմարձակվեցին ուղիղ մարտի մեջ մտնել նույնիսկ ուժերը միավորելուց հետո էլ, այլ առաջ ուղարկեցին հեծյալներին ու նետածիգներին, սակայն, բանի որ սրանք որևէ հաջողության չհասան, բանի որ թշնամիների ճամբարը լավ պաշտպանված էր, նրանք գերադասեցին այլևս վտանգի չենթարկվել, որից հետո արագորեն իմաց տվեցին Կեսարին (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսին – Մ.Յ.**) ու Անտոնիոսին (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսին – Մ.Յ.**): Վերջիններս իրենց հերթին, բանի որ լսել էին, թե Կասսիոսն ու Բրուտոսը զբաղված էին Լյուկիայում և հռոդոսցիների դեմ, ենթադրում էին, որ նրանք երկար ժամանակ չէին կարողանա իրենց դեմ դառնալ, սակայն Սաբասի ու Նորբանասի հաղորդումը Մակեդոնիայի մասին խառնեց նրանց բոլոր ծրագրերը: Եվ այսպես, այն բանից հետո, երբ նրանք հասկացան, որ Լյուկիան ու հռոդոսցիները հնազանդեցվել են, նրանք, այնուհանդերձ զովելով վերջիններիս իրենց դրսևորած եռանդի համար, ելան բաղաբից: Այնուհանդերձ Անտոնիոսը ստիպված եղավ որոշ ժամանակ մնալ Բրուտոսի հայրում, կասեցված Սոայոսի կողմից, իսկ Կեսարն էլ՝ Ռեգիայում, բանգի Սեբստոսը Սիցիլիայի կողմից սպառնում էր ոտնձգություն իրականացնել Իտալիայի նկատմամբ: /37/ Այն բանից հետո, սակայն, երբ պարզվեց, որ Սեբստոսին դուրս մղել հնարավոր չէ, իսկ Կասսիոսի և Բրուտոսի դեմ գործելն էլ արդեն այլևս ունենալով, որ իրենք ինքն իրենց բանակի մի փոքր մասը որպես կայազոր թողնեցին Իտալիայում, իսկ մեծ մասով էլ բարեհաջող կտրեցին Հռոմեական ծովը: Դրանից հետո, սակայն, Կեսարը հիվանդացավ և մնաց Դիոհիսիայում, այն դեպքում, երբ Անտոնիոսը առաջացավ Ֆիլիպիների ուղղությամբ: Որոշ ժամանակ վերջինս իր տրամադրության տակ եղած զինվորներով որոշակի սպառնալիք էր ներկայացնում, սակայն, այն բանից հետո, երբ ցորեն ձեռք բերելու նպատակով առաջացած նրա ուժերը դարձանակալ հարձակման ենթարկվեցին, այդ հարցով ևս փնձվել ծանրացավ: Իր հերթին Կեսարն իմացավ ստեղծված իրավիճակի մասին և սկսեց վախենալ, թե Անտոնիոսը, գործելով միայնակ, ցանկացած դեպքում կպարտվի մարտում և անհաջողության կմատնվի, ընդ որում, այն դեպքում, երբ Բրուտոսն ու Կասսիոսն էլ իրենց հերթին անընդհատ ուժեղանում էին, պարզ էր, որ արդյունքում Անտոնիոսն իրոք ի վերջո կգերադասեր մարտ տալ: Հաշվի առնելով այս՝ Կեսարը շտապեց միանալ վերջինիս, չնայած որ դեռևս հիվանդ էր: Իրենց հերթին, ահա, Անտոնիոսի հետևորդները ևս արիաբար գործեցին և, բանի որ դա նրանց միակ անվտանգ բանն էր թվում, մի տեղ հավաքեցին ուժերը ու ամրացան ամրացված ճամբարում: Եվ ահա, այն բանից հետո, երբ գործերն այս կերպ տեղակայվեցին իրար դեմ, որոշ ժամանակ երկու կողմերից էլ արտագրոհներ ու մանր ընդհարումներ տեղի ունեցան, երբ դրա հնարավորությունն իհարկե լինում էր, սակայն սովորական ճակատամարտը հետաձգվեց, չնայած այն բանին, որ Կեսարն ու Անտոնիոսը շատ էին ուզում դրա սկիզբը դնել, բանգի մի կողմից նրանք ավելի ուժեղ էին, բան հակառակորդները, իսկ մյուս կողմից էլ իրենց նավատորմը ծովի վրա աստիճանաբար տեղի էր տալիս Սեբստոսի ուժերին և հետագայում իրենց խնդիրներ էին ունենալու: /38/ Եվ այսպես նրանք վախճանում էին, որ ի վերջո Սեբստոսը, որն իշխում էր Սիցիլիայում, ձեռք կմեկնի Իտալիային և հետագայում կհասնի նույնիսկ Մակեդոնիա: Իրենց հերթին, սակայն, Կասսիոսն ու Բրուտոսն էլ մեծ հաշվով որևէ հիմք չունեին խուսափել ճակատամարտից, բանի որ նրանց գործի թուլությունը փոխհատուցվում էր բանակապետ առավելությամբ, սակայն, հաշվի առնելով, որ ամեն օր իրենց դաշնակիցների թիվն ավելանում էր, իսկ իրենք էլ սեփական նավերով առատորեն պարեն էին ստանում, նրանք այնուհանդերձ գերծ էին մտում ռազմական գործողություններից՝ ի վերջո հույս ունենալով, որ առավելություն կստանան առանց որևէ կորստի: Բացի այդ նրանք, լինելով ժողովրդի իսկական բարեկամներ և պայքարելով համաբաղաբացիների դեմ, սրանց մասին ոչ պակաս էին հոգում, բան յուրաքանչյուրի, ու նրանց ազատությունն և անվտանգությունը նրանց համար միատեսակ կարևոր էր: Միան հակառակ, սակայն, նրանց գործը, որը մեծամասամբ կազմված էր նվաճված ժողովուրդներից, գայլաբան էր հետաձգում և արհամարհանելով էր լցված իր հակառակորդի նկատմամբ: Եվ ահա ռազմիկները ճամբարում մաքրագործության գոհաբերություն իրականացրին, աա իրավաբանական վախի արդյունք էր, որից հետո, այնուհանդերձ թաքցնելով վախը, սկսեցին մարտ պահանջել՝ հակառակ դեպքում սպառնալով, որ կթողնեն ճամբարը ու կցրվեն: Այս պայմաններում ահա, Բրուտոսն և Կասսիոսը, թեև չուզեցան, բայց այնուհանդերձ մարտի մեջ մտան: /39/ Պետք է ասել, որ այդ ճակատամարտը իր չափերով և կարևորությամբ ամենամեծն էր ու գերազանցում էր հռոմեացիների բաղաբացիական պատերազմներում եղած Նախկին բոլոր ճակատամարտերին, ընդ որում խոսքը ոչ միայն վերաբերվում էր կողմերի բանակությանը ու ռազմիկների արիությանը, այլև նաև հարցի կարևորությանը, բանգի առաջ երբեք ազատությունն և ժողովրդական իշխանությունը պայքարի առարկա չէին դարձել, այն դեպքում, երբ հիմա պետք է որոշվեր այն հարցը, թե միանձնյա իշխանությունն արդյոք առավելության կհասնի, թե՞ ընտրովի ինքնակառավարումը...: /42/ Եվ ահա ամեն ինչ այս կերպ եղավ: Չնայած այն բանին, որ կոնկրետ մարտը սկսելուն ուղղված որևէ գործողություն չարվեց, սակայն երկու կողմերն էլ աստիճանաբար զինվեցին և անշտապ սկսվեցին շարվել երկու ճամբարների միջև ձգվող լայնարձակ տարածությունում, կարծես խաղի հակառակորդներ լինեին, որից հետո աստիճանաբար արդեն մարտական կարգ ընդունեցին: Դրանից հետո երկու կողմերն էլ խոսքով դիմեցին իրենց ենթականերին, ընդ որում խոսեցին և բարձր հրամանատարները, և ավելի ցածրերը...: /43/ Դրանից հետո մեծ լռություն տիրեց, այնուհետև երկու կողմերի շեփոխարներն էլ առաջին ազդանշանները տվեցին, որից հետո դրանց... զուսմարվեցին ղեկավարների հրամանները, մարտակոչերը, վահաններին նիզակների հասցված հարվածներից բարձրացող զրնգոցները, իսկ այնուհետև արդեն գործի անցան պարսատիկավորները, նետաձգները և նետողական մեքենաներով հակառակորդին հարվածողները: Ի վերջո իրար դեմ ելավ հեծելազորը և երկու կողմից էլ սկիզբ առավ ձեռնամարտը...: /44/ Հարկ է նշել, որ սկզբնական շրջանում նրանք միայն վահաններով հրում էին մեկմեկու, փորձելով չհարվածել, հարված էլ չստանալ և զվնասել իրենց հակառակորդներին, սակայն ավելի ուշ, երբ նրանք ավելի տաքացան, այլևս ուշադրություն չէին դարձնում անվտանգությանը ու նույնիսկ սեփական կյանքի գնով ուզում էին ոչնչացնել հակառակորդին: Եվ ահա ոմանք, մի կողմ նետելով վահանները և ճանկելով հակառակորդների ձեռքերը, խլացնում էին նրանց իրենց սաղավարտների հարվածներով, ոմանք հարվածում էին թիկունքից, պոկում գրահները ու խոցում կրծքից, երրորդները, ճանկելով թորերը և գինաթափելով իրենց հակառակորդներին, այնուհետև խոցում էին նրանց մարմինները, իսկ այլք էլ իրենք էին վերքեր ստանում ու հանձնվում թշնամիների իշխանությանը: Էինում էր նաև, այնպես որ ոմանք

գրկում էին իրենց հակառակորդին և այդպես էլ սրանց հետ միասին մահ ընդունում, խառնելով իրենց արյունը հակառակորդի արյան հետ, ոմանք ընկնում էին մեկ հարվածից, այլը՝ բազումներից, թեև այդ ընթացքում չէին հասցնում գիտակցել իրենց կործանումը, բանզի մահն ավելի շուտ էր վրա հասնում ու ազատում էր նրանց տառապանքներից, մի խոսքով, երբեք նման վշտալից բան չէր եղել և նա, ով սպանում էր, այդ պահին ամենևին էլ չէր ցնծում, բանի որ ավելի երանի էր տալիս նրան, ով գիտակցությունը կորցրած ընկած էր: /45/ Եվ այսպես սկզբում երկու կողմերն էլ հենց այն վիճակում մնացին, որում սկսել էին մարտը, և ոչ մի կողմը չհաղթեց մյուսին կամ չհետապնդեց, այլ հենց այդտեղ, տեղում էլ վերքեր տառաք, սպանեց ու սպանվեց, ընդ որում՝ հրամանատարներից յուրաքանչյուրը պայքարի մեջ մտավ իր հակառակորդի հետ ինչպես մենամարտում: Բրուտոսը հառնելով Կեսարի, իսկ Կասսիոսը՝ Մետոնիոսի դեմ: Եվ ահա այնպես ստացվեց, որ Կեսարի հիվանդության պատճառով Բրուտոսը գրավեց սրա ճամբարը, իսկ Մետոնիոսն էլ հաղթեց Կասսիոսին, բանզի սա զիջում էր նրան ռազմական գործում: Արդյունքում, բանզի նրանք չէին գործում որպես միասնական բանակներ և ամեն մի կողմն էլ մասնակի հաղթող մնաց, արդյունքը գործնականում նույնը եղավ և ամեն մի կողմն էլ և հաղթեց, և պարտվեց՝ ջախջախելով իր հակառակորդին ու ինքն էլ ջախջախվելով, փախուստի մատնելով դիմացիներին և ինքն էլ փախչելով, գրավելով դիմացիների ճամբարներից մեկը ու ինքն էլ կորցնելով իր ճամբարներից մեկը: Միաժամանակ, բանի որ ռազմիկների բանակությունը շատ մեծ էր, նրանք լայնորեն ցրվել էին հարթավայրում և հնարավոր չէր պարզորեն որևէ բան տեսնել, ամեն մեկը միայն այն էր ընկալում, ինչ իր մոտ էր տեղի ունենում: Այս պայմաններում բնական է, որ փախչողները առանց հետ նայելու փախան, իսկ հաղթողներն էլ՝ հետապնդողներին և իրարից զգալի տարածության կտրվեցին: Սրան գումարվեց նաև փոշու հսկայական բանակությունը, որը վերջնականացրեց զրկվեց որևէ հնարավորությունից հասկանալ, թե ինչ է կատարվում մարտի դաշտում: Արդյունքում՝ նրանք, որոնք առավելություն էին հասել, կարծում էին, թե տիրել են ողջ աշխարհին, իսկ նրանք էլ, որոնք պարտվել էին, իրենց հերթին կարծում էին, թե կորցրել են ամեն ինչ: Երկու կողմն էլ, ինչպես արդեն ասվեց, անգիտության մեջ էին մտնում այն հարցում, թե ինչ է կատարվում մյուս կողմում, և այդպես էլ հաղթականորեն ամեն մեկը իր ճամբարը վերադարձավ: /46/ Դրանից հետո նրանք ոչ մեկ անգամ փորձ կատարեցին վերսկսել ճակատամարտը և զարգացնել հաջողությունը, սակայն, այն բանից հետո, երբ աստիճանաբար հասկանալ, թե ինչ է տեղի ունեցել, վերադարձան ելման դիրքեր, երբ ոչ մի կողմն էլ այդպես էլ ի վերջո որևէ առաջխաղացում չիրականացրեց: Ինչ վերաբերվում է նրանց փոխադարձ հաջողություններին և անհաջողություններին, ապա Կեսարի ու Մետոնիոսի կողմում Կեսարի ողջ ճամբարը գրավվեց և դա նրա հաջողականությունն էր դեռ, որ նա չմնաց տեղում, բանզի այդ պարագայում անպատճառ կզոհվեր, այն դեպքում, երբ Կասսիոսը, անվստահ դուրս պրծնելով մարտից ու, մեկ այլ վայր տեղափոխվելով, երբ հասկացավ, որ զրկվել է իր ճամբարից և չկասկածելով էլ, որ Բրուտոսը նա հաղթված է ու հաղթողները այժմ կսկսեն հետապնդել իրեն, շտապեց մահ ընդունել: Նա մի ցենտուրիոնի էր ուղարկել, որ սա հետախուզի իրավիճակն ու տեղեկություններ բերի Բրուտոսի մասին և ահա վեջինս, հանդիպելով Բրուտոսի կողմից Կասսիոսի մոտ ուղարկված հեծյալներին, նրանց հետ անշտապ հետ դարձավ, մտածելով, թե որևէ շտապողականության կարիք չկա և որևէ վտանգ չտեսնելով, այն դեպքում, երբ Կասսիոսը, հեռվից ականատես լինելով այդ ամենը ու, ի դեմս զալացողների թշնամիների գալը կասկածելով, հրամայեց իր ազատարձակյալ Պինդարոսին սպանել իրեն: Այն ցենտուրիոնը ևս ինքնապատշաճ եղավ, բանի որ ամեն ինչ տեղի էր ունեցել իր հապաղման պատճառով: /47/ Բրուտոսը Կասսիոսի մարմինը գաղտնի կերպով թափախեց ուղարկեց, որպեսզի թաղումն այնտեղ անեն, բանզի նա չէր ուզում այդ տեսարանով վիշտ և սուգ առաջացնել իր բանակում, որին այդ տեսարանը կծնէր: Բացի դրանից նա իր հրամանատարության տակ ընդունեց Կասսիոսի ռազմիկների մնացորդներին, նրանց սփոփիչ խոսքեր ասաց և գումար հատկացրեց, որպեսզի հատուցի նրանց կորուստները, որից հետո էլ իր դիրքը տեղափոխեց ավելի մոտ նրանց դիրքերին, բանի որ այդպես ավելի հարմար էր: Դրանից հետո, երբ նա այս կեպ հաստատվեց, սկսեց իր ճամբարից զիջել այլին հարձակումներ գործել, բանզի, ինչպես և առաջ, նա չէր ուզում մարտի մեջ մտնել ու ավելի շատ հույս ուներ հաղթահարել նրանց մարտը ձգձգելով, շփոթի մատնելով տարբեր հնարքներով, զիջել այլին հարձակումներ գործելով ու, գետի հունը փոխելով, իր ճամբարն ավելի ամրացնելով: Իրենց հերթին Կեսարն և Մետոնիոսը, որոնց պարենամիտքերը ու գումարները սպառվում էին, անանվաճելի ու նրանց ռազմիկներն իրենց գույքը կորցրել էին պարտությանը հետևած թալանի ընթացքում և բացի այդ Բրուտոսից հիմալից նրանց մոտ եկող համալրումն էլ պարտություն կրեց Ստալոնի կողմից, այս ամենի պատճառով ի վիճակի չէին ոչ իրենց ճամբարը հանգիստ մեկ այլ վայր տեղափոխել, ոչ էլ վերադառնալ Իտալիա: Արդյունքում՝ նրանք ստիպված էին իրենց հույսերը դնել միայն ու միայն հաղթանակի վրա և դա՝ նույնիսկ անվտանգության գնով էլ, բանզի նրանց հետևում ծովն էր, որը փակ էր իրենց համար: /48/ Եվ ահա, հաշվի առնելով, որ Բրուտոսն ամեն կերպ խուսափում է ճակատամարտից, նրանք կարողացան սրա ճամբարում ինչ-որ կերպ թերթիկներ տարածել՝ կոչ անելով կամ անցնել իրենց կողմը, կամ էլ մարտի մեջ մտնել: Այս ընթացքում գերմանական ուժերից ոմանք լքեցին իրենց գործառնությունը և անցան Բրուտոսի կողմը, այն դեպքում, երբ Մետոնիոսը (Գալլաթական թագավորության ապագա արքա Մետոնիոսը – Մ.Ֆ.), ինչպես նաև Դեյոթարոսն (Գալլաթական թագավորության արքա Դեյոթարոս I Գալլաթացու – Մ.Ֆ.) ու Ռասկապոլոսը (Թրակիայի թագավորության արքա Ռասկապոլոս I-ը (մ.թ.ա. 48-42) – Մ.Ֆ.) լքեցին Բրուտոսին և անցան հակառակորդի կողմը, չնայած որ ոմանք էլ ատում էին, որ Ռասկապոլոսը անմիջապես տուն է դարձել: Ինչ վերաբերվում է հենց իրեն՝ Բրուտոսին, ապա այս հանգամանքը ստիպեց նրան անհանգստանալ, որ նման տրամադրությունները կարարածվեն նաև մնացած բանակում և յուրախիները կանցնեն թշնամիների կողմը, ընդ որում, բանի որ սեփական բանակում նա շատ գերիներ ուներ, որոնց նկատմամբ ոչ մի հնարավորություն չուներ մարտի ընթացքում պատշաճ հսկողություն իրականացնել և ոչ էլ կարող էր վստահել նրանց, որպեսզի գերծ մնա փորձանքներից, սրանց մեծ մասին մահվան մատնեց: Փաստացի, ըստ էության, ստիպված լինելով այդպես վարվել՝ նա այս հարցում կրկնեց իր հակառակորդներին, որոնք, ստիպված չլինելով այդպես վարվել, իրենց ձեռքն ընկած թշնամիների գրկել էին կյանքից: Այս ամենից հետո, ահա, նա զինեց իր մարդկանց և պատրաստեց մարտի: Երկու բանակներն արդեն կանգնած էին իրար դեմ, երբ նրանք գլխավորում իրար եկան երկու արծիվներ: Համառ պայքարից հետո, որը սկիզբ առավ սրանց մեջ, ի վերջո Բրուտոսի կողմում հանդես եկող արծիվը դիմեց փախուստի և այդպես էլ եղավ նաև նրա ծանրագույն հետևանքի հետ, որը երկարատև ու համառ մարտից հետո դիմեց փախուստի, բանի որ իր հազմից շատերին էր կորցրել: Նույնը եղավ նաև հեծելազորի հետ, չնայած որ սա ևս արիաբար էր մարտնչում: Եվ ահա հաղթողները սկսեցին հետապնդել տարբեր կողմեր ցրվող իրենց հակառակորդներին՝ չսպանելով ու չգերելով ոչ մեկի, սակայն նաև թույլ չտալով էլ, որ զիջերվա ընթացքում կրկին իրար գլուխ հավաքվեն: /49/ Եվ ահա այժմ Բրուտոսը, որը փախուստի էր դիմել դեպի մի լավ ամրացված ամրություն, փորձ կատարեց կրկին հասնել իր ճամբար, սակայն անհաջողության մատնվեց, ընդ որում պարզվեց նաև, որ իր զինվորներից ոմանք արդեն համաձայնության են եկել հաղթողների հետ և ինքն արդեն որևէ հույս ունենալ չի կարող: Եվ ահա այսպես, կորցնելով հույսը առ իր անվտանգություն՝ նա ևս որոշեց մահ ընդունել ու իր կողքին գտնվողներից ոմանք հրամայեց կյանքի կոչել այդ որոշումը և սպանել իրեն» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 47, գլուխ 35-39, 42-49):

«Այդ ժամանակ Կեսարն (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսը – Մ.Ֆ.) և Մետոնիոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Մետոնիոսը – Մ.Ֆ.) իրենց գործերը Սպլետինիայ անցկացրին ու Ֆիլիպպե բաղաբի մոտ բաց մարտում հանդիպեցին Բրուտոսին և Կասսիոսին: Այն թեև, որ դեկամբրություն էր Բրուտոսը, զբաղեցրեց Կեսարի ճամբարը, բանզի սա, չնայած որ հիվանդությունից շատ թուլացած էր, իր վրա վերցրեց դեկամբրությունը, ընդ որում չմնալ ճամբարում նրան աղաչում էր նույնիսկ բժիշկ Արտորիոսը, որը վախեցած էր ահեղ երազից: Իր հերթին, սակայն, այն թեև, որ դեկամբրություն էր Կասսիոսի կողմից, փախուստի մատնվեց, ցրվեց և նահանջեց մի բարձրադիր վայր: Այդ ժամանակ Կասսիոսը, դատելով իրեն բաժին հասած ճակատագրից, որոշեց, որ նման վիճակ է նաև իր ընկերոջ մոտ: Դրա համար էլ նա հրամայեց մի վետերանի հետախուզել, թե ինչպիսին է և իր դեմ եկող զորքի ուժն ու բանակությունը: Այդ վետերանն ուղացավ և, երբ զորքը մոտեցավ, իսկ բարձրացված փոշու պատճառով հնարավոր չէր տեսնել ոչ դեմքերը ու ոչ էլ դրոշները, նա որոշեց, որ դա ճեղքել, առաջ են եկել թշնամիները: Դրա համար էլ նա, գլուխը ծածկելով թիկնոցով, անմոռն կերպով դեմ արեց այն իր ազատարձակյալին: Կասսիոսի գլուխը ներքև գլորվեց և միայն այդ ժամանակ հայտնվեց այն վետերանը՝ Բրուտոսի հաղթանակի մասին լուրով: Տեսնելով գետին փռված գորավարին՝ նա ասաց. «Ես կհետևեմ նրան, ում սպանեց իմ հապաղումը», որից հետո նետվեց թրի վրա: Մի բանի որ անց Բրուտոսը կրկին ընդհարվեց թշնամիների հետ և, պարտություն կրելով, փախուստի զիջերը բարձրացավ մի բլրի վրա ու աղաչանքով դիմեց իր ընկեր Ստրատոնոս Էգացուն, որպեսզի սա օգնի մահվան գնացողին: Հետ գցելով գլուխը ձախ ձեռքով՝ նա աչքով տեսնական թրի սայրը մոտեցրեց կրծքի այն մասին, որտեղ սիրտն էր, հրեց այն և, խոցելով իրեն միակ հարվածով, հոգին ավանդեց» (Վելլեյուս Մետերկուլոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 70):

«Թողնելով Լեպիդոսին (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Լեպիդոսին – Մ.Ֆ.) պահպանել մայրաքաղաքը՝ Կեսարն (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսը – Մ.Ֆ.) և Մետոնիոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Մետոնիոսը – Մ.Ֆ.) ելան Բրուտոսի ու Կասսիոսի դեմ, իսկ սրանք, հավաքելով հսկայական ուժեր, զբաղեցրին այն թատերաբեմը, որը ժամանակին ճակատագրական էր եղել զենոս Դոմիտիոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ զենոս Դոմիտիոս – Մ.Ֆ.) համար... Ինչպես ցույց տվեց մարտի ընթացքը, անողորմելի ճակատագիրը մեկ գտնվում էր նրանց կողմում, ով վրեժ էր լուծում, մեկ նրանց՝ ում վրեժ էին լուծում: Մարտի սկիզբը անորոշ էր և երկու կողմերն էլ միատեսակ ծայրահեղ վիճակում էին գտնվում: Այստեղ գրավվեց Կեսարի ճամբարը, իսկ այնտեղ՝ Կասսիոսի, և

իրոք, ինչքան է ռազմական հաջողականությունը գործուն խիզախությունից և ինչքան ճիշտ էին մահացողի շրթունքներից հնչող խոսքերը, թե. «խիզախությունը գոյություն ունի միայն խոսքերում, այլ ոչ թե գործում»: Այդ ճակատամարտում հաղթանակ բերեց սիալը, բանգի Կասսիոսը իր թևի նահանգի ժամանակ տեսավ հեծյալների, որոնք հեռանում էին Կեսարի ճամբարը գրավելուց հետո, որոշեց, որ սրանք փախչում են և ինքն էլ նահանգեց բլրից այն կողմ: Փոշին, աղաղակները և վրա հասնող գիշերը խանգարեցին նրան հասկանալ կատարվածը ու բացի այդ ուշացավ նաև նրան ուղարկված սուրհանդակը: Իր կուսակցության գործը համարելով տանուց տրված՝ նա գլուխը դրեց կողքը գտնվողներից մեկի հարվածի տակ և խնդրեց կտրել այն: Բրուտոսն էլ իր հերթին, զրկվելով Կասսիոսից, կողքեց ոգու արհուրությունը: Եվ ահա, որպեսզի հետ չկանգնի այն բանից, ինչ որոշվել էր, իսկ որոշվել էր, որ պարտության դեպքում իրենք կենդանի չեն մնա, նա իր ուղեկիցներից մեկին խնդրեց խոցել իրեն թորով» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 4, գլուխ 7):

«Գիրք 124. Գայոս Կեսարն **Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը - Մ.Ֆ.)** Ֆիլիպիններում փոփոխական հաջողություններով մարտնչում են Բրուտոսի ու Կասսիոսի դեմ: Եվ սրանք, և նրանք հաղթանակ տարան իրենց աջ թևերում ու նույնիսկ գրոհով գրավեցին թշնամիների ճամբարները, սակայն հավասարակշռությունը խախտվեց Կասսիոսի մահով, որը, հայտնվելով պարտված թևում, մտածեց, թե այդ կերպ փախուստի է մատնվել ողջ զորքը, որից հետո, այդ մտքով տարված, նետվեց սրի վրա: Երկրորդ ճակատամարտում արդեն պարտություն կրեց Մարկոս Բրուտոսը և իր փախուստի ընկերակից Ստրատոնին խնդրեց իրեն խոցել թորով: Նա այդ ժամանակ մոտ 40 տարեկան էր» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաձիգ հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Դաշինքի մեջ մտնելով Անտոնիոս և Լեպիդոսի (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետներ Մարկոս Անտոնիոսի և Մարկոս Լեպիդոսի - Մ.Ֆ.)** հետ՝ նա (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսը - Մ.Ֆ.)** չնայած իր թուլությանն ու հիվանդությանը, երկու ճակատամարտերում ավարտեց Ֆիլիպոսյան պատերազմը, ընդ որում ճակատամարտից ֆիլիպյան ճակատում նա դուրս մղվեց ճամբարից և փրկվեց՝ ապաստանելով Անտոնիոսի գլխավորած մյուս թևում: Այնուհանդերձ հաղթանակից հետո նա ոչ մի փախուստ չդրսևորեց թշնամիների նկատմամբ...» (Սվետոնիոս «Տասներկու կեսարների կյանքը, Օգոստոս», մաս 13):

«Երբ Բրուտոսի և Կասսիոսի կործանումից հետո հանրապետական զորքը դադարեց գոյություն ունենալ...» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 1, գլուխ 2):

«Նույն այդ պատճառով ևս, երբ Գնեոս Պոմպեոսի կողմակիցները պարտվեցին, պարթևները օժանդակ ջոկատներ ուղարկեցին Կասսիոսին և Բրուտոսին՝ Օգոստոսի (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսի - Մ.Ֆ.)** ու Անտոնիոսի (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսի - Մ.Ֆ.)** դեմ» (Ռուսիանոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 42, գլուխ 4):

«82/ Կեսարի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, ապագա դիկտատոր Հուլիոս Կեսարի - Մ.Ֆ.)** վետերանների ատելության պատճառով Բրուտոսը ուղարկվեց Մակեդոնիա, որտեղ Ֆիլիպպեի մոտի մարտի դաշտում պարտություն կրեց Օգոստոսից (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսից - Մ.Ֆ.)** և ինքն էլ հենց վիզը դեմ տվեց Ստրատոնի ստրուկի կացնին: /83/ Մեծ զորք հավաքելով՝ նա Մակեդոնիայում միացավ Բրուտոսի հետ և պարտություն կրեց Անտոնիոսից Ֆիլիպպեի դաշտերում: Կարծելով, թե Բրուտոսի, որը առաջ հաղթանակ էր Կեսարին, նույն այն բանից, որ Վիճակվել, ինչ իրեն, նա կոկորդը դեմ տվեց ազատարձակյալ Պիտագորոսին: Լսելով նրա մահվան մասին՝ Անտոնիոսը, ասում են, գոչել է. «Ես հաղթեցի»» (Ավլուս Կեսար «Վիտորիա» «Հայտնի մարդկանց մասին», գլուխ 82, 83):

«Եվ ահա Կեսարը (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսը - Մ.Ֆ.)**, Բրուտոսն ու Անտոնիոսը (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը - Մ.Ֆ.)**, ունենալով ռազմական գերակշռություն, ստիպեցին նրանց նահանջել Մակեդոնիա և մահ ընդունել, ընդ որում ավելի բան ակնհայտ էր, որ մարտը բարեհաջող էլ չէր ունեցավ ոչ թե Անտոնիոսի կողմակիցների խիզախության, այլ Կեսարի հաջողականության շնորհիվ: Կեսարը, այդ պահին լինելով հիվանդ, որոշեց հանուն այն բանի, որ հանգիստ ունենա, մնալ ճամբարում, սակայն, հետևելով իր բժշկի համոզումներին և աղաչանքներին, որը երազում մի հրահանգ էր ստացել, որ հանուն Կեսարի իսկ առողջության դուրս հանի նրան ճամբարից, այնուհանդերձ դժվարությամբ ճամբարից դաշտ ելավ, իսկ շուտով էլ նրա ճամբարը գրավվեց թշնամիների կողմից: Իրենց հերթին, սակայն կեսարական զինվորները գրավեցին Կասսիոսի ճամբարը և այդ պատճառով էլ Բրուտոսն և Կասսիոսը, ընկնելով հուսահատության գիրկը, մինչև մարտի ավարտն իրենց մահվան մատնեցին: Կասսիոսը ինքնասպանության հարցում իր գործակցին դեմ արեց գլուխը, իսկ Բրուտոսը՝ կուրծքը» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 18):

«Այդ ընթացքում Կեսարին (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Հուլիոս Կեսարին - Մ.Ֆ.)** սպանողներ Բրուտոսն ու Կասսիոսը մեծ պատերազմ սկսեցին, բանգի և Մակեդոնիայում, և Արևելքում, որը նրանց տիրապետության տակ է, նրանք հսկայական զորք ունեին հավաքած: Նրանց դեմ ելան Կեսար Օգոստոսն (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսը - Մ.Ֆ.)** և Մարկոս Անտոնիոսը (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը - Մ.Ֆ.)**, իսկ Իտալիայի պաշտպանության համար էլ մնաց Լեպիդոսը (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետներ Մարկոս Անտոնիոսի և Մարկոս Լեպիդոսը - Մ.Ֆ.)**: Եվ ահա մակեդոնական Ֆիլիպպե բաղաձիգ մոտ նրանք մարտում իրար եկան: Առաջին ընդհարումում Անտոնիոսն և Կեսարը հաղթեցին, սակայն այդ ընթացքում զոհվեց Կասսիոսը, իսկ ահա երկրորդ ընդհարումում ոչնչացվեց արդեն Բրուտոսն ու նրա հետ միասին էլ նաև այդ պատերազմում նրա կողմում հանդես եկող շատ հայտնի այրեր» (Եվտորպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաձիգ հիմնադրումից ի վեր», գիրք 7, գլուխ 3):

«Շատ լավ հայտնի է, որ երբ նույն այդ Կասսիոսի կուսակցությունը պարտվեց և զորքը ջարդվեց, նա մահացավ սարսափելի մահով» (Ավլուս Գելլիոս «Աթենական գիշերներ» գիրք 3, գլուխ 9):

«Ֆիլիպիններում Կասսիոսի պարտությունից հետո...» (Ռովետի Ֆլավիոս «Հրեական պատերազմի մասին», գիրք 1, գլուխ 12):

«Այդ ընթացքում Անտոնիոսին (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսին - Մ.Ֆ.)** և Կեսարի (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսին - Մ.Ֆ.)** հաջողվեց Ֆիլիպիններում հաղթել Կասսիոսի ...» (Ռովետի Ֆլավիոս «Հրեական հնախոսություն», գիրք 14, գլուխ 12):

⁶¹⁹ «24/ Պարթևները, որոնք նախկինում էլ հանգիստ չէին, այժմ առավել ևս սկսեցին հարձակվել հռոմեացիների վրա: Պարթևներին առաջնորդում էին Լաբինտոսը և Պակորոսը: Վերջինս Օրոդես թագավորի (**Պարթևական թագավորության այբա Օրոդես II-ի - Մ.Ֆ.)**, իսկ առաջինը՝ Տիտոս Լաբինտոսի որդին էր: Սա պարթևների մոտ եկավ հետևյալ կերպ և Պակորոսի հետ այսպիսի գործեր կատարեց: Նա Կասսիոսի և Բրուտոսի զինակիցն էր ու, վերջին ճակատամարտից առաջ ուղարկվելով Օրոդեսի մոտ որևէ օգնություն ստանալու համար, սրա կողմից երկար ժամանակ զբաղեցվեց և, բանի որ Օրոդեսը սպասողական դիրք էր բռնում և դանդաղում էր նրանց հետ բանակցել, սա վախեցավ մերժվելուց: Եվ այնուհետև, երբ պարտության լուրը հասավ և թվում էր, թե հաղթողները չեն խնայելու իրենց դեմ կռվի ելածներից որևէ մեկին, նա մնաց բարձրարժեքի մոտ՝ գերադասելով ապրել նրանց հետ, բան թե իր տանը կործանվել: Եվ ահա այս Լաբինտոսը, լսելով Անտոնիոսի (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսի (մ.թ.ա. 42-30) - Մ.Ֆ.)** բարոյալքումը, նրա կիրքը և մեկնումը Եգիպտոս, համոզեց Պարթևին հարձակվել հռոմեացիների վրա, բանգի նա հայտնեց, որ նրանց զորքերը մասամբ բախվել են, մասամբ վատացել, իսկ մնացածներն էլ խռովության մեջ են ու դեմ են նորից պատերազմելու: Այս ամենն հաշվի առնելով՝ նա խորհուրդ տվեց Պարթին թե Անտոնիոս և թե նրան սահմանակից երկրները հպատակեցնել, բանի դեռ Կեսարը (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսը - Մ.Ֆ.)** Իտալիայում զբաղված էր Սեբստոսի հետ, իսկ Անտոնիոսը սիրահարված էր Եգիպտոսում: Բացի այդ նա խոստանում էր պատերազմում իրամասնատար դառնալ և հավաստիացնում էր Օրոդեսին, որ այդպիսով ինքը ապստամբության կնիղ ժողովուրդներին, բանի որ սրանք թշնամացած էին հռոմեացիներին, վերջիններիս կողմից մշտապես վատ վերաբերմունքի հանդիպելու պատճառով: /25/ Այսպիսի բաներ ասելով, Լաբինտոսը համոզեց Օրոդեսին պատերազմելու, ուստի նրան մեծ ուժեր տրամադրվեցին, թագավորի որդի Պակորոսի հետ միասին: Սրանց հետ նա ներխուժեց Փյունիկիա և, շարժվելով դեպի Ապամեա բաղաձիգ, հետ մղվեց բաղաձիգ պարիսպներից, բայց երկրում գտնվող կայազորայինները կամավոր կերպով միացան իրեն, բանգի սրանք Կասսիոսի և Բրուտոսի հետ արշաված զինվորներին էին ու Անտոնիոսը նրանց միացրել էր իր զորքերին և այդ ժամանակ նրանց հանձնարարել էր Անտոնիոսի պահպանումը, բանի որ նրանք գիտեին երկիրը: Արդյունքում սրանց նույնպես, իբրև լավ ծանոթների, Լաբինտոսը հեշտությամբ միացրեց իրեն, բացի Սաբապից, որն այդ ժամանակ նրանց առաջնորդն էր, բանգի միայն սա, լինելով զորապետի եղբայրը, միաժամանակ նաև՝ բժշկատուր, չանցավ նրա կողմը: Արխոստ Սաբապին, սակայն, իր հեծյալների գերազանց թվի և բաջության պատճառով նա ճակատամարտում հաղթեց ու, երբ Սաբասն գիշեր

ժամանակ խրամատից դուրս փախավ, ինքը հալածեց նրան, քանզի Սաքսան վախենալով, որ իր հետ եղողները նույնպես կհետևեն Լաբինտոսին, որը փորձում էր նրանց գրավել իր կողմը ինչ-որ թերթիկներով, որ նա աղեղներով նետում էր ռազմական ճամբարից ներս, փախավ: Արդյունքում՝ Լաբինտոսը վրա հասնելով՝ նրանցից շատերին կործանեց, իսկ երբ Սաքսան փախավ Անտիոք, նա գրավեց Ապամեան, որը այլևս չդիմադրեց, քանի որ բնակիչները կարծում էին, թե Սաքսան մեռել էր» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 48, գլուխ 24, 25):

«Կրատոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության Մարկոս Կրատոսի – Մ.Ֆ.) ջախջախումից հետո պարթևները ոգի առան և, ուրախությամբ լսելով հռոմեական ժողովրդի մեջ սկիզբ առած բաղաբացիական խռովությունների մասին, առաջին իսկ հնարավորության դեպքում առանց վարանելու ոտքի ելան: Առաջ մղվելով Լաբինտոսի դրոշմներով, որն ուղարկվել էր Կասսիոսի և Բրուտոսի կողմից, որոնք հանցավոր կատաղությանը օգնության էին կանչում թշնամիներին, սրանք արքայական արյան տեր մի երիտասարդ Բակուրի գլխավորությամբ ցրեցին Անտոնինոսի (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության Մարկոս Անտոնինոսի – Մ.Ֆ.) կայսրագործերը, իսկ լեգատ Սաքսան էլ, չցանկանալով ընկնել նրանց ձեռքը, իրեն խոցեց թրով» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 4, գլուխ 9):

«Գիրք 127.Նախկին գնեսպոնապետական Լիբիենոսի գլխավորած պարթևները ներխուժեցին Անտիոք և ջարդեցին Մարկոս Անտոնինոսի (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության Մարկոս Անտոնինոսի – Մ.Ֆ.) լեգատ Դեցիդիոս Սաքսային՝ գրավելով այդ պրովինցիան» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաբի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Իսկ երկու տարի հետո պարթևների սատրապ Բարգափրանեսը արքայորդի Պակորոսի հետ միասին նվաճեց Անտիոքը» (Ռովետի Ֆլավիոս «Հրեական պատերազմի մասին», գիրք 1, գլուխ 13):

«Ապա Տիգրանը, Ռշտունյաց նախարարության նահապետ Բարգափրանիսի սպարապետ Աշանակելով Հայոց և պարսից զորքերի վրա, նրան ուղարկում է հռոմեացիների զորքերի դեմ ու հրաման է տալիս՝ Անտիոքի և Պաղեստինի բնակիչներին հաշտության բերել ու խաղաղեցնել» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 19):

«Այդ ժամանակ Տիգրանը բազում զորքով հռոմեացիների դեմ ուղարկեց Ռշտունյաց նահապետ Բարգափրանիսի և Ղևոնյաց նահապետ Ղևելին, որպեսզի սրանք կամ հնազանդեցնեն Անտիոքստանն ու Պաղեստինը, կամ էլ սուր տուներով մաշեն այն: Նրանք եկան և, ի կատարում այդ հրամանի, բոլորին սուր տուներով մաշեցին, հաղթեցին ու փախուստի մատնեցին» (Պալիք Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Սրանք թվում էր նաև Բարգափրանեսը, որը ներխուժեց Անտիոք ու Պաղեստին՝ Օգոստոսի (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսի – Մ.Ֆ.) և իրեաների առաջնորդ Հյուրկանոսի (Հուլայի թագավորության արքա Հյուրկանոս II-ի (մ.թ.ա. 76-41) – Մ.Ֆ.) ժամանակ» (Միքայել Անդրի «Ժամանակագրություն», գիրք 10, գլուխ 5):

⁶²⁰ «Պարթևական հեծյալ նետածիզներին պատվով հետ ուղարկելով՝ նա, ավելի զգալի դաշնակից զորք հասցնելու նպատակով, նաև նրանց արքայի (Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ի – Մ.Ֆ.) մոտ դեսպաններ ուղարկեց, սակայն այս զորքը տեղ հասավ միայն պալատի ավարտից հետո և սկսեց հարձակումներ գործել Անտիոքի ու շատ այլ հարևան երկրների վրա ընդհուպ մինչև Հռոմի, որից հետո վերադարձավ իր երկիր» (Մկայիանոս «Հռոմի պատմությունը, Բաղաբացիական պատերազմներ», գիրք 4, գլուխ 63): «Բիբլոսից հետո Անտիոքում պրոկոնսուլն էր Սաքսան, որի օրոք պարթևները հասան Հոնիա, քանի որ հռոմեացիներն իրեն տանը զբաղված էին երկպառակտություններով» (Մկայիանոս «Հռոմի պատմությունը, Անտիոքյան գործեր», գլուխ 51):

«/25/ Ի վերջո, Սաքսային ևս, որը փախել էր Կիլիկիա, հալածեցին և, բռնելով, սպանեցին: Լաբինտոսը այնուհետև գրավեց նաև Անտիոքը, որը լքվել էր Սաքսայի կողմից... /26/ Սաքսայի մեռնելուց հետո Պակորոսը տիրացավ Անտիոքին և ողջ երկիրը ավերեց, բացի Տյուրոսից, քանզի թե փրկված հռոմեացիները և թե սրանց համակրող տեղաբնակները արդեն գրավել էին այդ քաղաքը ու հնարավոր չեղավ ոչ համոզել նրանց, ոչ իսկ բռնախնայ նրանց վրա, որովհետև Պակորոսը նավատորմ չուներ: Այսպիսով, նրանք աննվաճ մնացին» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 48, գլուխ 25, 26):

«Լյուսանիաստը (Քալկիդայի թագավորության արքա Լիսանիոս I-ը (մ.թ.ա. 40-34) – Մ.Ֆ.), որը մինչ այդ ժառանգել էր իր մահացած հոր՝ Մենևայոսի որդի Պողոմոսի (Քալկիդայի թագավորության արքա Պողոմոսի – Մ.Ֆ.) իշխանությունը, խոստանալով սատրապին հազար տաղանդ և հինգ հարյուր կին, համոզում է նրան գահը նորից հանձնել Անտիգոնոսին (Հուլայի թագավորության արքա Անտիգոնոսին (մ.թ.ա. 41-37) – Մ.Ֆ.), իսկ Հյուրկանոսին (Հուլայի թագավորության արքա Հյուրկանոս II-ին – Մ.Ֆ.) էլ գահին կեց անել: Այս առաջարկը լսելով՝ Պակորոսն ինքը առաջանում է ծովափով, իսկ Բարգափրանեսին կարգադրում է միջնաշխարհով արշավել: Առափնյա բնակիչներից տյուրոսցիները Պակորոսին չընդունեցին, մինչդեռ Պողոմայոսի և Սիրոնի բնակիչներն ընդունեցին» (Ռովետի Ֆլավիոս «Հրեական պատերազմի մասին», գիրք 1, գլուխ 13):

«Իսկ երկրորդ տարին Անտիոքն նվաճել էին արքայորդի Պակորոսը և Բարգափրանեսը, որը պարթևական սատրապ էր: Նույն ժամանակ մահանում է Մենևայոսի որդի Պողոմոսը (Քալկիդայի թագավորության արքա Պողոմոսը – Մ.Ֆ.), իսկ իշխանությունը վերցնելով նրա որդի Լյուսանիասը (Քալկիդայի թագավորության արքա Լիսանիոս I-ը – Մ.Ֆ.), Արիստոբոլոսի (Հուլայի թագավորության արքա Արիստոբոլոս II-ի – Մ.Ֆ.) որդի Անտիգոնոսի (Հուլայի թագավորության արքա Անտիգոնոսի մ.թ.ա. 41-37) – Մ.Ֆ.) հետ բարեկամություն է հաստատում, որի համար նա օգտագործում է սատրապին, քանի որ սրա վրա մեծ ազդեցություն ուներ: Անտիգոնոսը խոստացավ պարթևներին տալ հազար տաղանդ և հինգ հարյուր կին, եթե նրանք իշխանությունը վերցնեն Հյուրկանոսից (Հուլայի թագավորության արքա Հյուրկանոս II-ից – Մ.Ֆ.), այն հանձնեն իրեն ու ղեկսցնեն Հերովդեսին (Հուլայի թագավորության ապագա արքա Հերովդես I Մեծին – Մ.Ֆ.) և նրա մերձավորներին: Նա, փաստորեն, նրանց չտվեց այս բոլորը, այնուհանդերձ պարթևները, հանուն այդ ամենի, Անտիգոնոսին հետ բերելով իր երկիրը, արշավեցին Հրեաստան, Պակորոսը՝ ծովափով, իսկ սատրապ Բարգափրանեսը՝ միջնաշխարհով: Տյուրոսի բնակիչները, սակայն, փակեցին ճանապարհը Պակորոսի առաջը, մինչդեռ Սիրոնի և Պողոմայոսի բնակիչները ընդունեցին նրան» (Ռովետի Ֆլավիոս «Հրեական հնախոսություն», գիրք 14, գլուխ 13):

«/19/ Բարգափրանիսն ընդառաջ է գալիս Պակարոս անունով մեկը, որի հայրը (Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ը – Մ.Ֆ.) եղել էր ասորիների թագավոր, իսկ ինքը խնամի էր Արիստաբոլյան տոհմից Անտիգոնոսին (Հուլայի թագավորության արքա Անտիգոնոսին – Մ.Ֆ.): Գալով Ռշտունյաց նահապետ և Հայոց ու պարսից սպարապետ Բարգափրանիսի մոտ՝ նա Բակուրին խոստանում է հինգ հարյուր գեղեցիկ կին և հազար քանթար ոսկի, եթե իրեն օգնի իրեաների Հյուրկանոսին (Հուլայի թագավորության արքա Հյուրկանոս II-ին – Մ.Ֆ.) թագավորությունից զրկելու և Անտիգոնոսին թագավորեցնելու: Երբ իրեաների բախանայապետ և թագավոր Հյուրկանոսը ու Հերովդեսի (Հուլայի թագավորության ապագա արքա Հերովդես I Մեծի – Մ.Ֆ.) եղբայր Փասայելը տեսան, որ Բարգափրանեսը հռոմեացիների զորքերին փախցրեց՝ ունակ դեպի ծովը, ունակ՝ զանազան քաղաքներ, իսկ ինքը խաղաղությանը անցնում է երկրով, իրենք էլ նրա հետ բանակեցին խաղաղության համար... /22/ Հայաստանում թագավորում է Տիգրանի որդի Արտավազդը: Սա իր եղբայրներին և բուրդերին բնակեցնում է Ադիոլիտ ու Առքերանի գավառներում, առանձին եկամուտով և ուստեսով նրանց ժառանգություն թողնելով այդ գավառներում գտնված արքունական գյուղերը, նման նրանց այն ազգականներին, որ գտնվում էին Հաշտյանքի կողմում՝ սահմանելով, որ նրանք ավելի պատվավոր ու ավելի թագավորազն ճանաչվեն, քան այն մյուս Արշակունիները: Նա միայն սահմանում է, որ նրանք չապրեն Այրարատում՝ թագավորի բնակության տեղում, բայց ուրիշ ոչ մի այլ արիություն ու քաջագործություն ցույց չտվեց, այլ, անձնատուր լինելով կերուխումի, թափառում էր ճախճախուտ տեղերում, եղեգնուտներում, քարափներում՝ վայրի էշեր և խոզեր հետապնդելով: Անկույթ լինելով ուսման, քաջության և բարի հիշատակների հարցում ու միայն իր փորի ծառան և ստրուկը դառնալով՝ նա աղբանոցներն էր մեծացնում: Սեփական զորքերից պախարակվելով իր անգործ ծուլության և սաստիկ որկրավորության պատճառով, մանավանդ որ Անտոնինոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսը – Մ.Ֆ.) Միջագետքն առել էր նրանից, նա զայրացած հրամայում է զորքեր հանել, որից հետո Անտոնինոսի նահանգի բյուրավորներ, Կովկաս լեռան բնակիչների, աղվանների և վրացիների հետ շարժվում, գնում է Միջագետք ու հալածում է հռոմեացիների զորքերը» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 19, 22):

«Այստեղ մեզ օգնում է թերթողահայր Մովսեսը, որը նկարագրում է Արտավազդի պատերազմելը հռոմեացիների դեմ: Նա Անտոնինոսի բազմաթիվ զորքերը հավաքելիս՝ այնտեղ կանչեց նաև Կովկասի լեռնական հզոր ցեղերին, ինչպես նաև Աղվանքի ու Վրաստանի զորքերը, շարժվեց Միջագետք և սրանց ուժով հալածեց հռոմեացիներին» (Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 1, գլուխ 8):

«Սա հայրիվում և բաժնաբաժնում է սեփական իր զորքերի կողմից իր սաստիկ որկրավորության պատճառով: Ապա, երբ դա եղավ նրա զորքերի կողմից, Անտոնինոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսը – Մ.Ֆ.) նրանից խլեց Միջագետքը: Այդ ժամանակ Արտավազդը զայրացած հրամայեց զորքեր ժողովել Անտոնինոսի կողմից, բերեց նաև Կովկաս լեռան բնակիչներին, Աղվանքի, Կիլիկի և Խաղտիքի զորքերը ու, սրանցով իջնելով Միջագետք, հալածեց և փախուստի մատնեց հռոմեացիների զորքերին» (Ուխտանես «Հայոց պատմություն», գլուխ 30):

«Այդ պատճառով, հանդիմանվելով յուրաքանչյուրի կողմից և ինչ-որ մտքով կարծես ցատկ կատարելով ու քնից արթնանալով՝ նա մեծ զորք է կազմում դեպի Միջագետք, որտեղ հետ է վերցնում այն ամենը, ինչ-որ նրանից խլել էր հռոմեական արքա Անտոնինոսը (Հռոմեական

հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Յ.» (Յուլիանոսի Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 5):

«Պարսից և Հայոց զորքերը գերում են նաև սամարացիների բաղաբնույթի և այնտեղ թագավոր կարգում Անտիոգոնոսին (Հուդայի թագավորության արքա Անտիոգոնոսին – Մ.Յ.), իսկ Յուդիստոսին (Հուդայի թագավորության արքա Յուդիստոս II-ին – Մ.Յ.) կապալներով ներկայացնում են Տիգրանին և գերվածների հետ միասին բնակեցնում են Շամիրամի բաղաբնույթի...: Արտավազդը, դուրս բերելով Անտիոգոնոսի նահանգի բյուրավորներին և Կովկաս լեռան բնակիչներին, Աղվանքի ու Վիրքի մարդկանց հետ միասին, գնում իջնում է Միջագետք և այնտեղից հալածում է հռոմեական զորքերին» (Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիգրեական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 5):

⁶²¹ «Եվ ահա Պակորոսը, հեծելագործի մի մասը հանձնելով իրեն անվանակից արքունի տակառապետին, պատվիրեց արշավել Հրեաստան, ուսումնասիրել թշնամու դիրքերը և, ըստ պահանջի, օգնել Անտիոգոնոսին (Հուդայի թագավորության արքա Անտիոգոնոսին – Մ.Յ.): Երբ վրա հասավ այն տունը, որը կոչվում է պենտեկոստե, տաճարի ողջ շրջակայքը, ինչպես նաև ողջ բաղաբնույթը լցվել էր բորայից եկած բազմաթիվ արքաներով, որի մեծ մասը սպառնալից էր երբ: Փասայելոսը պահպանում էր պարիսպները, իսկ Հերովդեսը (Հուդայի թագավորության ապագա արքա Հերովդես I Մեծը – Մ.Յ.) փոքրաթիվ զորքով՝ ապարանք: Եվ ահա, հարձակվելով բաղաբնույթ արվարձանում գտնվող թշնամու անկազմակերպ ուժերի վրա, Պակորոսը շատերին կոտորում է, մնացած բոլորին փախուստի է մատնում, ոմանց փակում է բաղաբնույթ, ոմանց՝ տաճարում, իսկ մյուսներին էլ՝ արտաքաղաքային ճամբարում: Դրանից հետո Անտիոգոնոսը խնդրում է որպես խաղաղության միջնորդ ներս թողնել Պակորոսին, իսկ Փասայելոսն էլ համոզվելով, իյուդիստոսի և կազմակերպության և բաղաբնույթ ներս է ընդունում 500 հեծյալների հետ մտած պարթևին, որն իբր ժամանել էր խռովությունը զսպելու նպատակով, սակայն իրականում եկել էր Անտիոգոնոսին օգնելու համար: Եվ ահա նա խորամանկորեն համոզեց Փասայելոսին, որ, թշնամությունները դադարեցնելու համար բանակցություններ վարելու նպատակով նա ուղևորվի Բարգավորանեսի մոտ, թեև Հերովդեսը դիմադրում էր, խորհուրդ էր տալիս ոչնչացնել խաղաղության և իրեն չմտնել խաբեությունների, բանի որ բարբարոսները բնականից անվստահելի են: Նա, սակայն, մեկնեց՝ իր հետ վերցնելով Յուդիստոսին: Եվ Պակորոսը, որպեսզի պակաս կասկածներ, Հերովդեսի մոտ թողեց այսպես կոչված ազատագրող հեծյալներից ոմանց, իսկ մյուսներին էլ Փասայելոսի հետ դրեց որպես ուղեկից: Ժամանելով Գալիլեա՝ նրանք տեսան, որ բնակիչներն ապստամբել էին և սպառնալից: Այնտեղ հանդիպեցին խիստ խորամանկ սատրապ Բարգավորանեսին, որը սիրալիրության բողի տակ թաքնում էր իր նենգությունը: Նախապես նրանց նվերներ տալով՝ նա ծուղակ էր լարում՝ մեկնելիս նրանց ձեռքառնելու համար: Մինչդեռ նրանք դավադրության մասին իմացան, երբ հասան առափնյա մի գյուղ, որը կոչվում էր Եղիպտոս, որովհետև այնտեղ լսեցին հազար տաղանդի խոստումը և այն, թե Անտիոգոնոսը իրենց մոտ գտնվող կանանց մեծ մասին հինգ հարյուրի թվում խոստացել է պարգևել պարթևներին: Բացի այդ նա իմացավ, որ սրանք բարբարոսների կողմից գիշերները միշտ պաշարվում էին և վաղուց կծերակավելին, եթե դավադիրները չսպասեին նախապես երուսաղեմում գտնվող Հերովդեսին ձեռք գցելու, որպեսզի վերջինս, նրանց ձեռքակալության մասին լսելով, ապահովության միջոցներ չծննարկի: Այս բոլորն արդեն տակ խաբեք էին, բանի որ իրենք նկատում էին հեծյալն ու նշանակված պահակներին: Այնուհանդերձ, Փասայելոսը, թեպետև նրան համառորեն փախչել էր համոզում ոմն Օփելիոս, որը դավադրության ողջ ծրագիրն իմացել էր այդ ժամանակի մեծատուն սիրիացի Սարամալլայից, որոշեց չբռնել Յուդիստոսին, այլ, ընդհակառակը, գալով սատրապին դեմ հանդիման, նախատում էր նրան կազմակերպված դավադրության համար և հատկապես այն պատճառով, որ նա այդ ամենը արել էր հանուն փողի: Արդյունքում՝ նա խոստացավ իր փրկության համար ավելին տալ, բան Անտիոգոնոսը կտար իր թագավորության համար: Այս բոլորից հետո պարթևը, սակայն, խորամանկորեն արդարանալով և երդումներով կասկածներ իր վրայից հեռացնելով, մեկնեց արքայորդի Պակորոսի մոտ: Անտիոգոնոսը հետո, այնտեղ մնացած պարթևները, ինչպես իրենց հրամայված էր անել, ձեռքակալեցին Փասայելոսին և Յուդիստոսին, որոնք անհիծում էին նրանց՝ ցուցաբերած երդմանազանության ու անհավատարմության համար» (Յուլիանոսի Գալիլիոս «Հրեական պատմություն մասին», գիրք 1, գլուխ 13): «Ինչևիցե, երկիրը հետազոտելու և Անտիոգոնոսին օգնելու նպատակով իր անվանակից՝ արքունի տակառապետի հակամարտությունը Պակորոսը Հրեաստան ուղարկեց հեծելագործի մի ջոկատ: Եվ, որովհետև Կարմենու կողմից լեռան մոտ ապրող հրեաներից մարդիկ ժամանեցին Անտիոգոնոսի մոտ և պատրաստ էին նրան օգնելու իր արշավանքում, Անտիոգոնոսը հույս ուներ երկրի մի մասն ստանալ, իսկ այդ վայրը կոչվում էր Կադիսեր: Ոմանք, սակայն, նրանց դիմադրելով, գալիս, հասնում են Երուսաղեմ: Արդյունքում՝ նրանց ուրիշներ ևս միանալով՝ մեծ մի խումբ կազմեցին և, մոտենալով պալատին, այն պաշարեցին, բայց Փասայելոսն ու Հերովդեսը իրենց մարդկանցով օգնության հասան պաշարվածներին: Ազդարարում տեղի ունեցած կոպուտ երիտասարդներից հարձեցին թշնամուն և, նրանց մինչև տաճար հալածելուց հետո, դրանք պահպանելու համար մի խումբ հուպիստներ ուղարկեցին մերձակա տները, բայց, բանի որ հուպիստները մեկուսացված էին, դեմոսը, նրանց դեմ ուղիք ելնելով, տները նրանց հետ միասին իրկիցեց: Ըստ չանցած, սակայն, այդ անարգանքի համար Հերովդեսը վրեժ լուծեց ապստամբության հակառակորդներից և նրանցից շատերին սպանեց կոպուտ: Մինչդեռ կատարվում էր ամենօրյա փոխտնածաղություն, հակամարտությունը պենտեկոստե կոչված տունի օրը ապաստում էին բորայից ամբողջ ժամանելուն: Եվ ահա, երբ վրա հասավ այդ օրը, տաճարի շուրջը խմբվեցին բյուրավոր մարդիկ՝ զինված և անզեն: Ժամանածները վերցրին տաճարը և բաղաբնույթ, բացի պալատի շրջակայքից, որովհետև այդ վայրը պաշտպանում էին Հերովդեսի մերձակորդները՝ սակավ զինվորների հետ: Եվ այսպես, մինչ Փասայելոսը պահպանում էր պարիսպը, Հերովդեսը, մի ջոկատ վերցնելով, բաղաբնույթ արվարձանում հարձակվեց թշնամու վրա և բռնու կռվից հետո բազում բյուրավորների բռնեց, որոնցից մի մասը փախավ բաղաբնույթ, մյուս մասը ապաստան գտավ տաճարում, իսկ ուրիշները՝ արտաքաղաքային խանդակներում, ինչպիսիք էին այնտեղ: Հերովդեսին օգնում էր Փասայելոսը, իսկ այս ընթացքում պարթևների գորավար Պակորոսը Անտիոգոնոսի խնդրանքից կալիս փոքրաթիվ հեծյալներով գալիս է բաղաբնույթ, իբրև թե խռովությունը ճնշելու պատրվակով, բայց իրականում՝ իշխանությունը գրավելու գործում Անտիոգոնոսին օգնելու համար: Երբ Փասայելոսը նրանց դիմադրեց և հյուրասիրաբար ընդունեց, Պակորոսը հորդորեց նրան անձամբ դեսպանության գնալ Բարգավորանեսի մոտ: Սա նրա դեմ տաճարված դավադրությունն էր: Եվ ահա Փասայելոսը, ոչինչ չկասածելով, համոզվում է, թեև Հերովդեսը համաձայն չէր կատարվածին, այլ, ընդհակառակը, խորհուրդ էր տալիս հարձակվել Պակորոսի ու մյուս ժամանածների վրա: Եվ այսպես, Փասայելոսն ու Յուդիստոսը գնացին դեսպանության, իսկ Պակորոսը, Հերովդեսի մոտ թողնելով 200 հեծյալ և 10 մարդ ազատ կոչվածներից, ուղեկցեց նրանց, բայց, երբ նրանք հասան Գալիլեա, այնտեղ գտնվող թշնամիները նրանց դիմադրեցին գեներով: Այդ ժամանակ Բարգավորանեսը սկզբում նրանց հոժարակամ ընդունեց և ընձաներ պարգևեց, ապա սկսեց դավ նյութել նրանց դեմ: Փասայելոսի հետ եղողները մեկնեցին Եղիպտոս, որը նայում է դեպի ծովը, հենց ճիշտ այստեղ էլ, երբ յոցին, թեև Անտիոգոնոսը խոստացել է իրենց հաշվին պարթևներին տալ հազար տաղանդ և հինգ հարյուր կին, արդեն սկսեցին կասկած տածել բարբարոսների նկատմամբ: Այս բոլորից հետո ինչ-որ մեկը հաղորդեց, որ նրանց դեմ դավադրություն է նյութված և այն պետք է իրագործվի գիշերով, որ անտեսանելի մի պահակախումբ է տեղավորված նրանց շուրջը և, որ նրանք վաղուց կծերակավելին, եթե դավադիրները չսպասեին Հերովդեսի ձեռքակալմանը Երուսաղեմում գտնվող պարթևների կողմից, որպեսզի չլինի, թե սկզբում դեսպանությունը Հերովդեսի մոտ կասկածներ հարուցի ու սա փախչի: Եվ այս բոլորը ճիշտ էր, բանի որ նրանք պահակախումբներն արդեն երևում էին: Ուստի ոմանք խորհուրդ էին տալիս Փասայելոսին անմիջապես ձի հեծնել և այլևս չսպասել: Առանձնապես նրան այդ անել համոզում էր Օփելիոսը, որն այդ ամենը իմացել էր ժամանակի ամենահարուստ սիրիացի Սարամալլայից և խոստանում է փախուստի համար նրան նավ տրամադրել, բանի որ ծովը մոտիկ էր: Նա, սակայն, արդար չհամարեց լքել Յուդիստոսին և վտանգել իր եղբորը, այլ, ընդհակառակը, գնալով Բարգավորանեսի մոտ, ասաց նրան, որ, իրենց նկատմամբ այդպիսի դավեր նյութելով, նա արդար գործ չի անում բանից, եթե նա փողի կարիք էր զգում, կարող էր ավելին ձեռք բերել իրենից, բան տվել էր Անտիոգոնոսը: Բոլոր դեպքերում, ասում էր նա, դաժան է իր մոտ հավատարմորեն դեսպանության ժամանած մարդկանց սպանելը, եթե սրանք ոչ մի անարդարություն չեն գործել: Բարբարոսը, երբ նա այսպես ասաց, երդվում էր, որ այդ եկթարությունները իրական չեն, այլ, ընդհակառակը, Փասայելոսին հուզող կասկածները խաբուսիկ են: Այնուհետև Բարգավորանեսը մեկնեց Պակորոսի մոտ: Երբ նա հեռացավ, պարթևներից ոմանք կալանավորեցին Յուդիստոսին և Փասայելոսին, որոնք խիստ հայիտում էին պարթևներին, նրանց երդմանազանության համար: Միաժամանակ Հերովդեսի մոտ ուղարկված տակառապետը հրահանգ էր ստացել նրան առաջնորդել պարսպից դուրս և ձեռքակալել, բայց, դիպվածի բերմամբ, Փասայելոսը մինչ այդ սուրհանդակներ էր ուղարկել պարթևների անհավատարմության մասին հայտնելու: Եվ ահա թշնամու կողմից սրանց ձեռքակալումն իմանալով՝ Հերովդեսը գնում է գանգաժվելու Պակորոսի և պարթևների հզորների մոտ, որպես մնացյալների վրա իշխանություն ունեցողների, սակայն նրանք, ամեն ինչ իմանալով նախդեմ, նենգորեն կեղծում էին և ասում էին, որ իրենց հետ նա սուրհանդակներից ղեկավարելու համար պետք է դուրս գա պարսպի առաջ, բանի որ նրանք չէին ձեռքակալվել հակախռովարարների կողմից, այլ եկել էին տեղեկանալու Փասայելոսի կատարած սխաղագործությունների մասին: Հերովդեսը, սակայն, սրանց չհավատաց, որովհետև ուրիշների միջոցով իմացել էր իր եղբոր ձեռքակալության մասին: Եվ ահա Յուդիստոսի դստեր թեյադրանքով, որի առջևան ինքը նշանված էր, նա ավելի ևս սկսեց կասկածել պարթևների վրա: Մինչդեռ մյուսները սրան չէին հավատում, ինքը անձամբ հավատում էր շատ խելամիտ կնոջը» (Յուլիանոսի Գալիլիոս «Հրեական պատմություն», գիրք 14, գլուխ 13):

«Յյուրկանսոր, սակայն՝ քահանայապետների կանոնավոր տոհմի վերջին ներկայացուցիչը, դրանից կարճ ժամանակ անց գերի ընկավ պարթևների ձեռքը» (Եվսեբիոս Կեսարացի «Եկեղեցական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 6):

«Բարգավիրանը Չուռնյաց ցեղից Չնել անունով մեկին, որ Յայոց թագավորի տակառապետն էր, հեծելազորով ուղարկում է Երուսաղեմ՝ խաղաղություն կնքելու պատրվակով, բայց զաղտնապես՝ Անտիգոնոսին (Յուդայի թագավորության արքա Անտիգոնոսին – Մ.Յ.) օգնելու նպատակով: Յյուրկանսորը (Յուդայի թագավորության արքա Յյուրկանոս II-ին – Մ.Յ.), սակայն, տակառապետին բոլոր զորքերով ներս չի ընդունում Երուսաղեմ, այլ մի միայն՝ 500 հեծյալներով: Եվ ահա տակառապետը դավաճանություն խորհուրդ է տալիս Յյուրկանոսին գնալ Բարգավիրանի մոտ երկրի ավերմունքի մասին խոսելու և խոստանում է իր կողմից ևս բարեխոս լինել: Յյուրկանսորը Բարգավիրանից երդում է խնդրում, նա էլ երդվում է արեգակով, լուսնով և իրենց բոլոր երկնային պաշտելիքներով, նաև՝ Արտաշեսի ու Տիգրանի արևով: Այս բանին վստահանալով՝ Յյուրկանսորը թողնում է Յերուզղեմին Երուսաղեմի վրա և, իր հետ վերցնելով Յերուզղեմի ավագ եղբորը՝ Փասայելոսին, գալիս է Բարգավիրանի մոտ՝ ծովի ափը, Եստիփոն կոչված գյուղը: Բարգավիրանը խորամանկությամբ նրանց պատժում է, բայց հանկարծ, այդ տեղից մեկնելով, մնացած զորքին հրաման է տալիս նրանց բռնել և Անտիգոնոսի ձեռքը մատնել: Այդ ժամանակ Անտիգոնոսը, Յյուրկանոսի վրա ընկնելով, աստամներով կտրում է նրա ականջները, որպեսզի, եթե հանգամանքները փոխվեն, նա այլևս անկարող լինի քահանայապետություն անել, որովհետև հրեական օրենքը պահանջում է, որ քահանա լինեն միայն ողջանդամները: Այդ ժամանակ Յերուզղեմի եղբայր Փասայելը ինքն իր գլուխը քարին զարկեց և բժիշկը, որ Անտիգոնոսից ուղարկվել էր իբրև թե բժշկելու, նրա վերքը թունավոր դեղերով լցրեց ու մահացրեց» (Մովսես Խորենացի «Յայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 19):

«Տիգրանը հիվանդության պատճառով Յայոց նախարարության գլուխ է կանգնեցնում Ռշտունյաց Նահապետ Բարգավիրանին, իսկ նրա համար օգնական էլ նշանակում Չուռնի տոհմից ոմն Չնելի, որից հետո նրանց մեծ զորքով ուղարկում Պաղեստին ու Երուսաղեմ: Ցուցաբերելով մեծամեծ քաջագործություններ և սիրաբներ՝ նրանք Յերուզղեմին (Յուդայի թագավորության արքա Յերուզղեմ I Մեծին – Մ.Յ.) փախուստի են մատնում ու նրա փոխարեն թագավոր են կարգում Անտիգոնոսին (Յուդայի թագավորության արքա Անտիգոնոսին – Մ.Յ.): Դրանից հետո Յյուրկանոս քահանայապետին (Յուդայի թագավորության արքա Յյուրկանոս II-ին – Մ.Յ.) հրեաները կապում և բազում գերիների հետ միասին բերում են Տիգրանի մոտ» (Ռովմանես Դրասխանակերտցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 5):

«Իսկ Տիգրանը, Պարսից արքա Արտաշեսից (Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ից – Մ.Յ.) օգնական զորք ստանալով, միացնում է նրանց Յայոց զորքը, սպարապետ և կարգում Ռշտունյաց Նահապետ Բարգավիրանին և ուղարկում է Երուսաղեմ: Մրանք գնում և ձերբակալում են հրեաների Յյուրկանոս քահանայապետին (Յուդայի թագավորության արքա Յյուրկանոս II-ին – Մ.Յ.), մտնում են Երուսաղեմ ու բռնագրավում են նրա ողջ ունեցվածքը՝ ավելի քան 300 տաղանք» (Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիգրեական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 5):

«Յետո արանց առաջ է դուրս գալիս Յյուրկանոսի (Յուդայի թագավորության արքա Յյուրկանոս II-ի – Մ.Յ.) եղբայր Անտիգոնոսի (Յուդայի թագավորության արքա Անտիգոնոս – Մ.Յ.) փեսան՝ ասելով. «Բարգավիրան, շտապիր և գահագուրկ արա Յյուրկանոս թագավորին՝ գահին հաստատելով իմ փեսա Անտիգոնոսին: Այդ պարագայում ես բեզ 500 գեղեցիկ աղջիկ և 1.000 քանթար ոսկի կտամ»: Եվ ահա գնացին Պաղեստինի վրա՝ Յյուրկանոս թագավորի և Փասայելի որդի Անտիպատրոսի դեմ: Այդ ժամանակ սրա հայր Անտիպատրոսին և Փերոդի եղբորը հրեաները թույլնելով սպանել էին և այժմ մնացել էր այս Փասայելը, որը համագործակցում էր Յերուզղեմի (Յուդայի թագավորության արքա Յերուզղեմ I Մեծի – Մ.Յ.) հետ: Եվ ահա արանք, երբ տեսան Բարգավիրանի հաղթական լինելը, խաղաղությամբ ու հնազանդությամբ խոսեցին, իսկ նա սկզբում ուղարկեց Չնել տակառապետին, որը մտավ Երուսաղեմ և նրանց հնազանդեցրեց: Յյուրկանսորը, սակայն, տակառապետին թույլ չտվեց շատ զորքով մտնել քաղաք և նա մտավ միայն 500 հոգով: Յենց այս Չնելն էր, որ Յյուրկանոսին խորհուրդ տվեց մեր Բարգավիրան իշխանի մոտ գնալ՝ հարգանքով ու պատվով: Այդ ժամանակ Յյուրկանոսը արեգակով և լուսնով երդում խնդրեց Բարգավիրանից, սա տվեց ու դրանից հետո նա իր Փասայել գործակալի հետ մեկնեց: Բարգավիրանը միառժամանակ մեծարեց Յյուրկանոսի թագավորին, բայց հետո մի քիչ հեռացավ երդումից և նրան մատնեց իր եղբայր Անտիգոնոսի ձեռքը, որը, աստամներով կծելով, կտրեց նրա ականջը, որպեսզի սա այլևս քահանայապետ չկարողանա լինել: Իր հերթին Յերուզղեմի եղբայր Փասայելը գլուխը քարին խփելով մահացավ...: Այդ ընթացքում Անտիգոնոսի աջակցությամբ նրանք քաղաք մտան և քաղաքի դեմ չվեղակցեցին, սակայն Յյուրկանոսի տնեցիներին գերեցին ու բնակեցրին Վան քաղաքի մոտ» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո Բարգավիրանը վերստին գրավում է Երուսաղեմը և, գերի վերցնելով Յյուրկանոս քահանայապետին (Յուդայի թագավորության արքա Յյուրկանոս II-ին – Մ.Յ.), բնակեցնում է Վանում» (Վարդան Արևելցի «Տիգրեական պատմություն», գլուխ 15):

«Տիգրանը գնաց Երուսաղեմ և գերեց քաղաքի բնակիչներին» (Սյունեցի-Բաշի «Պատմություն»):

⁶²² «Նույն ժամանակ այդ նպատակով ուղարկված տակառապետը, իր ստացած հրահանգների համաձայն դավեր էր կոչում Յերուզղեմին (Յուդայի թագավորության արքա Յերուզղեմ I Մեծին – Մ.Յ.) ևս ձերբակալելու համար խաբեությամբ նրան պարիսպներից դուրս բերելու ուղղությամբ, իսկ այս, սկզբից ևեթ առանց այդ էլ կասկածելով բարբարոսների և հիմա էլ իմանալով, որ դավարությունը քաջահայտող իրեն ուղղված նամակներն ընկել են թշնամու ձեռքը, չէր ցանկանում դուրս գալ պարիսպներից, թեև Պակորոսը ճարտար խոսքերով հավաստիացնում էր, թե նա պետք է ընդառաջ գա սուրհանդակներին, բանի որ նամակները չեն ընկել թշնամու ձեռքը ու դրանք ոչ թե դավադրություն են բովանդակում, այլ՝ Փասայելոսի ողջ գործունեությունը: Յերուզղեմը, սակայն, արդեն ուրիշներից լսել էր իր եղբոր ձերբակալման մասին, բացի այդ նրա մոտ է գալիս Յյուրկանոսի (Յուդայի թագավորության արքա Յյուրկանոս II-ի – Մ.Յ.) դուստր Մարիամն՝ ամենախելամիտը կանանց մեջ, աղաչելով չգնալ ընդառաջ և իր անձը չվստահել արդեն քաջահայտ թշնամությամբ գործող բարբարոսների ձեռքը: Եվ ահա, բանի դեմ Պակորոսն ու նրա մեծավորները խորհուրդ էին անում, թե ինչպես գաղտնաբար կազմակերպեն դավադրությունը, բանի որ անհնար էր այդպիսի ուժեղ մարդուն քաջահայտ պայքարում գերազանցել, Յերուզղեմն իր մեծավորազույն բարեկամների հետ գիշերում ու թշնամուց գաղտնի, հեռացավ Իդումեա: Պարթևներն, իմանալով այդ, սկսեցին հետապնդել նրան: Այդ ժամանակ նա իր սիրը, բուրդերը և իր կյանքից աղջկան նրա մոր և կրտսեր եղբոր հետ հրամայեց շարունակել իրենց ճանապարհը, մինչդեռ ինքը իր գինակիցների հետ կասեցրեց բարբարոսներին: Եվ ահա յուրաքանչյուր ընդհարման ժամանակ շատերին սպանելով՝ նա հասավ Մասադ բերդը: Իրենց հերթին պարթևները, Երուսաղեմում կողոպուտի հետևից ընկնելով, ներխուժում էին փախստականների տները և արքունի պալատը՝ ձեռք չտալով միայն Յյուրկանոսի գլուխը, որը երեք հարյուր տաղանքից ավելի չէր: Մյուս վայրերում ևս նրանք իրենց անկկալածից պակաս գտան, որովհետև Յերուզղեմը, պարզույն ի վեր կասկածելով բարբարոսներին անհավատարմության մեջ, իր գանձերից ամենաշքեղները նախապես փոխադրել էր Իդումեա: Այդպես էին վարվել նաև իր մեծավորները: Կողոպուտից հետո պարթևների ամբարտապանությունն այն աստիճանի հասավ, որ նրանք ողջ երկրում տարածեցին չհայտարարված պատերազմի արհալիքները, գերելարեցին Մարիաս քաղաքը և, Անտիգոնոսին (Յուդայի թագավորության արքա Անտիգոնոսին – Մ.Յ.) թագավոր հայտարարելը բավական չիամարելով, միաժամանակ Փասայելոսին և Յյուրկանոսին շղթաակալ Անտիգոնոսի ձեռքը կանձնել: Եվ, երբ գանահարված Յյուրկանոսն ընկավ Անտիգոնոսի ոտքերի առաջ, սա աստամներով պոկեց նրա ականջները, այն նպատակով, որ հետագայում, եթե հանգամանքները փոխվեն և նա ազատ արձակվի, չկարողանա զբաղեցնել քահանայապետության պաշտոնը, որովհետև, ըստ օրենքի, քահանայապետ միայն ողջանդամները կարող են լինել: Իր հերթին համարձակ Փասայելոսը, թագավորի չարամտությունը կռահելով, գլուխը խփում է ժայռին, բանի որ զրկված էր ձեռքերից և դաշույնից: Նա իրեն դրսևորելով որպես Յերուզղեմի հարազատ եղբայր, իսկ Յյուրկանոսին էլ, ներկայացնելով իբրև ամենից անտոհմիկ, քաջաբար է մեռնում՝ իր կործանումը դարձնելով իր իսկ կյանքի արարքների արժանի: Մեկ այլ զրույց ևս կա, որ իբր Փասայելոսը բուժվում էր իր այդ վերքից, իսկ բժիշկը, որին ուղարկել էր Անտիգոնոսը իբրև թե նրան բուժելու, վերքի վրա թունավոր դեղեր էր լցրել և էր սպանել նրան: Նա մահանում է այդպես, իսկ պարթևները, թեկուզ և հուսախաբվել էին իրենց համար առավել ցանկալի կանանց որպես պարզ և ստանալու հարցում, Երուսաղեմում Անտիգոնոսին նստեցրին գահին, մինչդեռ Յյուրկանոսին շղթաակալ գերի տարան Պարթունես երկիրը» (Ռովմանես Գլավիոս «Յրեական պատերազմի մասին», գիրք 1, գլուխ 13):

« Բարգավիրանը հրաման տվեց Յայոց թագավորի տակառապետ Չնելին, որ Երուսաղեմում Յերուզղեմին (Յուդայի թագավորության արքա Յերուզղեմ I Մեծին – Մ.Յ.) որսա: Չնելը ջանաց խաբեությամբ Յերուզղեմին պարսպից դուրս բերել, բայց Յերուզղեմը համեն չառավ, միևնույն ժամանակ, սակայն, Անտիգոնոսյանների գատվելու պատճառով նա չվստահացավ քաղաքում ևս մնալ, այլ գիշերը ծածուկ ընտանիքով փախավ Երուսաղեցիների մոտ. Ընտանիքը Մասադան արդուում թողնելով՝ նա ինքն շտապեց Դոմ մասնել: Իր հերթին Յայոց զորքը, Անտիգոնոսյանների օժանդակությամբ Երուսաղեմ մտնելով, ոչ ոքի չգնասեց, այլ միայն Յյուրկանոսի գույքերն առավ՝ ավելի քան երեք հարյուր քանթար: Եվ ահա գավառն ասպատակելով՝ Յայոց զորքը Յյուրկանյաններին հավատարիմ տեղերն առավ ու ավերեց: Մարիասցիների քաղաքը ևս էլ առնելով՝ նրանք այնտեղ թագավոր դրին Անտիգոնոսին (Յուդայի թագավորության արքա Անտիգոնոսին – Մ.Յ.), իսկ Յյուրկանոսին էլ կապելով՝ գերիների հետ միասին բերին Տիգրանի: Տիգրանը Բարգավիրանին հրամայեց մարիասցիների քաղաքից բերված իրեն գերիներին բնակեցնել Շամիրամի (Ստրետսանի թագուհի Շամիրամ – Մ.Յ.) քաղաքում: Մրանից հետո Տիգրանն, արարելով ոչ ավելի քան երեք տարի, վախճանվում է՝ 33 տարի թագավորելուց հետո» (Մովսես Խորենացի «Յայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 19):

«Պակորոտը մնացած երկիրը գրավելով՝ ներխուժեց Պաղեստին և Յուդեան (Հուդայի թագավորության արքա Յուդանուս II-ին – Մ.Ֆ.), որն այդ ժամանակ հռոմեացիների կարգադրությանը կառավարում էր այդ երկիրը, հեռացրեց՝ նրա փոխարեն արխոնտ կարգելով նրա եղբայր Արիստոբոլոսին (հեղինակը նկատի ունի Հուդայի թագավորության արքա Արիստոբոլոս II-ին, բայց իրականում խոսքը վերաբերում է Անտիոքոսին – Մ.Ֆ.)՝ նրանց միջև եղած թշնամության պատճառով» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 48, գլուխ 26):

⁶²³ «Լաբինտիս և պարթևների դեմ պատերազմը ավարտին հասավ հետևյալ կերպ...: Զբաղվելով նման բաներով՝ նա (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.) Պուբլիոս Վենտիլիոսին առաջ ուղարկեց դեպի Ասիա: Սա, չսպասելով Անտոնիոսին, հարձակվեց Լաբինտիսի վրա և ահաբեկեց նրան և իր հայտնվելով, և իր լեգեոններով, բանգի Լաբինտոսը առանց պարթևների էր մնացել ու իր հետ միայն տեղական զինվորներ ուներ: Վենտիլիոսը հայտնաբերեց, որ Լաբինտոսը նույնիսկ չի համարձակվում մարտի մեջ մտնել, դրա համար էլ նա դուրս մղեց նրան երկրից և հետապնդեց ընդհուպ մինչև Ատրիք: Նա հասավ նրան Տալլոս լեռան մոտ և խանգարեց ավելի հեռանալ: Մի բանի օր նրանք մնացին այնտեղ կանգնած, բանգի Լաբինտոսը սպասում էր պարթևներին, իսկ Վենտիլիոսը՝ իր ծանրագին ջոկատներին...: Այնպես ստացվեց, սակայն, որ համալրումը երկու կողմերն էլ միաժամանակ ստացան և, թեև Վենտիլիոսը, զգուշանալով բարբարոսական հեծելազորից, մնաց բարձր լեռան վրա խիված իր ծամբարում, պարթևները, հաշվի առնելով իրենց բանակայությունը ու այն, որ իրենք մեկ անգամ արդեն հաղթանակ տարել են, արհամարհանքով լցվեցին իրենց հակառակորդների նկատմամբ և լուսաբացին Նետվեցին լեռն ի վեր՝ չսպասելով Լաբինտիսի հետ միանալուն: Եվ ահա, երբ ոչ-ոք նրանց դեմ դուրս չեկավ, նրանք ուղիղ վերև գնացին: Երբ նրանք բարձրանում էին, հռոմեացիները ներքև սուրացին և հեշտությամբ նրանց ներքև նետեցին: Պարթևներից շատերը սպանվեցին ձեռնամարտում, սակայն ավելի շատ մարդիկ հաշմեցին միմյանց նահանջելիս, բանի որ ոմանք փախուստի էին դիմում, այն դեպքում, երբ ոմանք դեռ հարձակվում էին: Վենտիլիոսը մնացածները դիմեցին փախուստի, բայց ոչ թե Լաբինտիսի մոտ, այլ՝ Կիլիկիա: Վենտիլիոսը հետապնդեց նրանց մինչև ճամբար, սակայն, տեսնելով այնտեղ Լաբինտիսին, կանգ առավ: Վերջինս իր ուժերը շարել էր կարծես ճակատամարտի համար, սակայն հասկանալով, որ նրա զինվորները բարբարոսների փախուստի հետևանքով գցել են ոգին, չհամարձակվեց մարտի մեջ մտնել և գիշերով փորձեցին ելնել շրջապատումից: Վենտիլիոսը, սակայն, դասալիքներից իմացավ նրա այդ ծրագրի մասից և, դարաններ դնելով, շրջապատումից դուրս եկող շատերին սպանեց, իսկ մյուսներին էլ, որոնց Լաբինտոսը թողել էր տեղում, բռնեց: Այդ ժամանակ վերջինս, փոխելով հագուստը, ժամանակավորապես անվտանգության մեջ մնաց և որոշ ժամանակ թաքնվում էր Կիլիկիայում, սակայն հետագայում բռնվեց ավագ Կեսարի ազատարանայալ Դենտրիոսի կողմից, որն այդ ժամանակ Անտոնիոսը Նշանակել էր Կիպրոսի կառավարիչ: Ահա, ուրեմն սա, իմանալով, որ Լաբինտոսը փախել է, հրամայեց բռնել նրան» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 48, գլուխ 39):

«Ատրիքի կորստից հետո չարիքն ավելի լայն տարածում կգտներ, բանգի թշնամիները գավթումներն իրականացնում էին օգնություն ցույց տալու պատրվակի տակ, բայց ահա Անտոնիոսի (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոս – Մ.Ֆ.) մեկ այլ լեգատ Բենտիլիոսը, շնորհիվ անհավատալի հաջողականության, Լաբինտ Լաբինտիսին» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 4, գլուխ 9): «Իրար հետևած հաղթանակների պատճառով պարթևներն և Լաբինտոսը բարձր տրամադրության մեջ էին, այն դեպքում, երբ Բենտիլիոսը, անձամբ զսպելով յուրայիններին, վախեցած էր ձևանում: Եվ ահա գրգռելով հակառակորդին՝ Բենտիլիոսը բաշեց վերջինիս անհարմար մի վայր, գաղտնի մոտեցավ և այնպիսի պարտության մատնեց թշնամուն, որ պարթևները լքեցին Լաբինտիսին և հեռացան այդ պրովինցիայից» (Ֆլորիանոս «Ստրատեգիաներ» գիրք 2, գլուխ 5, մաս 36):

«Գիրք 127. Անտոնիոսի (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոս – Մ.Ֆ.) լեգատ Պուբլիոս Բենտիլիոսը վտարեց պարթևներին Ատրիքից, իսկ նրանց առաջնորդ Լիբենիոսը սպանվեց» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաթի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Ձմեռելով Վեթենում՝ Անտոնիոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոս – Մ.Ֆ.) լուր ստացավ Բենտիլիոսի առաջին հաջողությունների մասին, որը ջարդել էր Լաբինտիսին, ընդ որում մարտում ընկել էին Լաբինտոսը...» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Անտոնիոս», գլուխ 33):

«Բենտիլիոսը երեք խոշոր մարտերում ջարդեց պարսիկներին և պարթևներին, որոնք ներխուժել էին Ատրիք» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 18):

«Կապեր լեռան մոտ Բենտիլիոս Բասիոսը փոքրաթիվ մարդկանց հետ իր վրա բաշեց Լաբինտիսի գլխավորությանը Ատրիք ներխուժած պարթևներին, սպանեց նրանց և, հետապնդելով պարսիկներին, լիովին ոչնչացրեց» (Ռուֆուս Սեքստուս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 18):

⁶²⁴ «Այնուհետև Վենտիլիոսը վերստացավ Կիլիկիան և ինքը հաստատվեց իբրև այդ երկրի կառավարիչ, իսկ Պուպեդիոս Միլոնին էլ հեծյալներով ուղարկեց դեպի Ամանոս: Այս լեռը գտնվում է Կիլիկիայի և Ատրիքի սահմանում ու այնքան նեղ մի անցում ունի, որ մի ժամանակ դարպասներով պարիսպներ են կառուցել այնտեղ և վայրը դրանից ստացել էր այն անունը: Միոնը, սակայն, ոչ միայն չկարողացավ գրավել այն, այլև կործանվելու վտանգին ենթարկվեց Պակորոսի տեղակալ Փրանսպատեսի կողմից, որը պահպանում էր անցումը: Եվ այդպես էլ կկատարվեր, եթե Վենտիլիոսը բախտի բերմամբ կռվելու ժամանակ վրա չհասներ և չծանոթաներ նրան: Իրոք, Վենտիլիոսը բարբարոսների վրա նետվեց, երբ նրանք այդ չէին սպասում և առանց այդ էլ փոքրաթիվ էին, սակայն Փրանսպատեսին ու շատ ուրիշներ և դրանով իսկ Ատրիքը, որը լքել էին պարթևները, վերագրավեց առանց մարտի՝ բացի Արադոս բաղաթից: Դրանից հետո նա առանց դժվարության գրավեց Պաղեստինը, ահաբեկելով այնտեղ թագավորող Անտիոգոսին (Հուդայի թագավորության արքա Անտիոգոս II-ին – Մ.Ֆ.): Այս ամենը կատարելուց հետո նա մյուս բոլոր մնացածներից յուրաքանչյուրից շատ դրամ գանձեց, շատ դրամ գանձեց նաև Անտիոգոսից, Անտիոքոսից և Մալբոս Նաբատեացուց (Նաբատեական թագավորության արքա Մելիթ-III-ից (մ.թ.ա. 47-25) – Մ.Ֆ.) այն պատճառով, որ նրանք օգնել էին Պակորոսին» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 48, գլուխ 41):

«2/5/36՝ Պարթև Փրանսպատեսի դեմ պատերազմում Բենտիլիոսը զինվորների չնչին բանակայություն ուներ, իսկ պարթևների մոտ, ինչպես նա տեսնում էր, իրենց զորքի մեծաթվության պատճառով աճում էր ինքնավստահությունը: Եվ ահա նա ծամբարի կողքին մի աննկատ հարթավայրում տեղակայեց 18 կաիրտ, հեծելազորը դնելով հետևանքի թիկնաբեմում, որից հետո թշնամու դեմ ուղարկեց անցյալ փոքրաթիվ մի ջոկատ: Դիմելով կեղծ փախուստի՝ այս ջոկատը իրեն անկանոն հետապնդող թշնամուն տարավ և հասցրեց դարանի վայրը, որտեղ էլ հենց թևերից հարվածած զորքը վերջինիս փախուստի մատնեց ու կոտորեց թշնամու ռազմիկներին, որոնց մեջ էր նաև Փրանսպատեսը...: 2/2/5՝ Բենտիլիոսը պարթևների դեմ պատերազմում իր զորքերը մեջտեղ բերեց ոչ շուտ, բան այն բանից հետո, երբ թշնամին ընդամենը 500 բալլի վրա էր: Այս կերպ նա, անակնկալ առաջ նետվելով, այնքան մոտեցավ վերջինիս, որ, շատ մոտիկ հայտնվելով, հնարավորություն չույժեց հակառակորդին նետեր օգտագործել, բանի որ սրանք օգտագործվում են տարածության վրա: Ահա այս հնարքի շնորհիվ, ինչը նաև իր վճռականության ապացույցն եղավ, նա արագորեն հաղթեց բարբարոսներին» (Ֆլորիանոս «Ստրատեգիաներ» գիրք 2, գլուխ 5, մաս 36, գիրք 2, գլուխ 2, մաս 5):

«Ձմեռելով Վեթենում՝ Անտոնիոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոս – Մ.Ֆ.) լուր ստացավ Բենտիլիոսի առաջին հաջողությունների մասին, որը ջարդել էր... Օրոնդես արքայի (Պարթևական թագավորության արքա Օրոնդես II-ի – Մ.Ֆ.) լավագույն զորավարներից մեկը համարվող Փրանսպատեսին» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Անտոնիոս», գլուխ 33):

«Այդ պատերազմի ավարտից հետո նրանք, դաշինքի մեջ մտնելով Լաբինտիսի հետ, նույն այդ Բակուրի հրամանատարությանը ասպատակեցին Ատրիքն և Ասիան ու իսկապական ուժերով հարձակվեցին Բենտիլիոսի ծամբարի վրա, որը Բակուրի բացակայությանը ջախջախեց պարթևական զորքը» (Հուստինոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 42, գլուխ 4):

«Բենտիլիոսը երեք խոշոր մարտերում ջարդեց պարսիկներին և պարթևներին, որոնք ներխուժել էին Ատրիք» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 18):

«Յերովիտը (Հուդայի թագավորության ապագա արքա Յերովիտ I Մեծը – Մ.Ֆ.) Հռոմ անցնելով՝ Անտոնիոսի (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.), Կեսարի (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսի – Մ.Ֆ.) և սինկլիտոսի առաջ պատմում է իր հավատարմությունը հռոմեացիներին: Դրանից հետո Անտոնիոսից Յրեսատանի թագավոր Նշանակվելով՝ նա հռոմեական զորքերով իրեն օգնական է վերցնում Վենտիլիոս սպարապետին, որպեսզի Յայոց հետ պատերազմի և Անտիոգոսին (Հուդայի թագավորության արքա Անտիոգոս II-ին – Մ.Ֆ.) տապալի: Ատրիք հասնելով՝ նա փախուստի է մատնում Յայոց զորքերը՝ Սիդոնին թողնելով, որ հայերին դիմադրի Եփրատի մոտ» (Մովսես Խորենացի «Յայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 20):

⁶²⁵ «/19/ Պուբլիոս Բենտիլիոսը, լսելով, որ Բակուրը բանակ է հավաքել և ներխուժում Ատրիք, անհանգստացավ, բանի որ բաղաթները դեռևս հանգստացված չէին, իսկ լեգեոններն էլ ցրված էին ձմեռոցներում: Եվ ահա, որպեսզի որևէ կերպ կասեցնի թշնամուն և հավաքի իր ուժերը, նա նման մի բան ստանձեց: Իմանալով, որ Զանաեռն անունով իշխաններից մեկը, որի հետ ինքն էլ էր ծանոթ, անցել է պարթևների կողմը, նա նրան ամեն առումով հարգանք մատուցեց և, որպեսզի վերջնական վստահություն ներշնչի, վերցրեց որպես իր խորհրդական ու այնպես արեց, որ սրա

մոտ տպավորություն ստեղծվի, թե նա տիրապետում է իր բոլոր գաղտնիքներին: Եվ ահա, նման իրավիճակ ստեղծելով, նա սկսեց ցույց տալ, որ վախենում է, թե իր բարբարոսները կարող են գետնանցումն իրականացնել այլ վայրում, բան չևս գտնել, այն դեպքում, երբ նա հենց այդպես էլ ուզում էր որ լինի, բանգի Չևգմայի մոտ տեղանքը լեռնոտ և կտրտված էր՝ հարմար իր գործողությունների համար: Այս կերպ, ահա, նա կարողացավ խաբել և համոզել արքայազնին ընտրել Չևգման, ընդ որում դրանով նա նաև ժամանակ շահեց ու բացի այդ հեռու տարավ նաև թշնամու ուժերին հարթավայրից: /20/ Եվ այսպես, Բենտիդիոսը Բակուրի դեմ ելավ Անորիքի Կիրեստիկայում և հաղթանակ տարավ Նրա Նկատարում: Բանն այսպես եղավ: Այն բանից հետո, երբ Բենտիդիոսը չխանգարեց թշնամուն անցնել գետը և սկսեց ցուցադրել հռոմեացիների անգործունայնությունն ու պարկոտությունը՝ թշնամին ելավ վերջիններիս ճամբարի դեմ՝ ենթադրելով, որ առանց դժվարության կգրավի այն, չնայած որ այդ ճամբարը տեղակայված էր մի բարձրադիր վայրում: Այդ ժամանակ, սակայն, Միլոնը անանկկալ հարձակում գործեց Նրանց վրա, որի արդյունքում առանց դժվարության բարձունքից ցած նետեց թշնամու հեծելազորին և, չնայած արդեն ներքևում պարթև զորահակիրները բաջաբար պաշտպանվեցին, սակայն, անանկկալ հարվածի ու իրենց շարքերը խառնելու հետևանքով, ի վերջո պարտություն կրեցին ծանրագնեներից՝ մանավանդ այն բանից հետո, երբ հեռվից սկսեցին ծանր հարվածներ հասցնել պարսատիկավորները, իսկ սրանց հարվածները շատ ծանր էին և դրանց դժվար էր դիմադրել: Այս կռվում ընկավ նաև Բակուրը, որը պարթևների համար մի անչափ ծանր կորուստ էր, ընդ որում, երբ Նրանք հասկացան, որ իրենց առաջնորդը զոհվել է, չնայած այն բանին, որ մի բանի հոգի թե՛ մարտի բռնկվեցին Նրա դիակի մոտ, սակայն, երբ սրանք էլ ի վերջո սպանվեցին, մնացած բոլորը դիմեցին փախուստի: Վեջիններիցս ոմանք ցանկացան փախուստն իրականացնել կամրջով, սակայն չկարողացան այդ անել, շրջապատվեցին և սպանվեցին, իսկ այլք էլ ապաստան գտան Անորիքոս Կոմագենոսի մոտ: Արդյունքում՝ Բենտիդիոսը հեշտությամբ հպատակեցրեց նաև մնացած Անորիքը, որը, սպասելով պատերազմի արդյունքին, տատանվում էր: Ահա, ուրեմն, նա Բակուրի գլուխն ուղարկեց քաղաքներ և սրանք հնազանդվեցին, թեև սրա արդարամտության և փափուկ կառավարման պատճառով շատ էին սիրում Բակուրին՝ հատկանշներ, որոնք հիմք էին տալիս ասելու, որ նա ամենալավ արքան է եղել, որ երբևէ կառավարել է իրենց» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 49, գլուխ 19-20):

«Բակուր արքայի դեմ Պարթևական պատերազմի ժամանակ Բենտիդիոսը, հիանալի իմանալով, որ ծագումով կիրիստիկացի մի ում Փառնետո՝ Նրանցից մեկը, որը պարթևներին հայտնում էր այն ամենի մասին, ինչ տեղի է ունենում հռոմեացիների մոտ, բարբարոսների այդ նենգությունը իրեն օգուտի փոխարինեց: Իրոք, նա սկսեց ցուցադրական անհանգստություն դրսևորել այն բանի կապակցությամբ, ինչն ավելի շատ ուզում էր, իսկ ինչից էլ վախենում էր, ներկայացրեց այնպես, կարծես դա իր ցանկացածն էր: Արդյունքում, անհանգստանալով այն բանի կապակցությամբ, որ պարթևները հանկարծ չանցնեն Եփրատը մինչ տեղ կհասնեն իր լեգեոնները, որոնք գտնվում էին Կապադոկիայում՝ Տավրոսից այն կողմ, նա այդ դավաճանի հետ սկսեց համառ խոսակցություններ վարել այդ ուղղությամբ, որպեսզի սա, վարվելով սովորական դավաճանությամբ, պարթևներին խորհուրդ տա գործերը գետնանցել Չևգմայի մոտ, որտեղ ուղին և կարճ է, և գետը ցածր հուն ունի: Բացի այդ նա ասաց նաև, որ, եթե պարթևները այդ ճանապարհով առաջանան, ապա կօգտվեն լեռնային տեղանքի օգուտներից, որպեսզի խուսափեն նետավազներից: Իրականում, սակայն, Բենտիդիոսը վախենում էր ավելի վատ բանից, որ պարթևները գետը կանցնեն ավելի ներքևի մասից և դուրս գան բաց տարածություն: Արդյունքում, խաբված այս կերպ, բարբարոսները գործը տարան ճանապարհից ներքև և, մինչ նրանք զբաղված էին երկու ձգված, իրարից հեռու ու բնականաբար ավելի մեծ դժվարություններ հարուցող ափերի միջև ռազմական միջոցներ կառուցելով, դրա վրա կորցրին 40 օր: Իր հերթին, օգտվելով դրանից, Բենտիդիոսը այդ ժամանակն օգտագործեց, որպեսզի իրար բերի սեփական զորքերը: Եվ ահա երեք օր առաջ այն բանից, երբ մոտեցան պարթևները, նա իրար բերեց իր զորքերը և մարտում հաղթեց ու սպանեց Բակուրին» (Ֆրոնտին «Ստրատեգամեն» գիրք 1, գլուխ 1, մաս 6):

«Բենտիդիոսը, շնորհիվ անհավատալի հաջողականության, ջարդեց Լաքիենտսին, ու նաև հենց իրեն՝ Բակուրին, պարթևական ողջ հեծելազորի հետ միասին՝ մի բան, որը տեղի ունեցավ Օրոնտեսի և Եփրատի արմկադարձի մոտակայքում: Պարթևներն ավելի բան 20.000 հոգի էին, ընդ որում բանը չնայած առանց զորավարի խորամանկության, որը խուճապ ձևացրեց և ստիպեց թշնամուն առավելագույնս մոտենալ իր ճամբարին՝ զրկելով վերջինիս նետեր օգտագործելու հնարավորությունից: Բաջաբար մարտնչելով՝ Բակուրն ընկավ և, այն բանից հետո, երբ նրա գլուխն անցկացրին Անորիքի ապստամբած քաղաքներով, այն առանց պատերազմի վերադարձվեց Հռոմին: Բակուրի սպանությունը հավասարակշռեց Կրասոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.) պարտությանը» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 4, գլուխ 9):

«Բենտիդիոսը երկար ժամանակ վախեցած էր ձևանում, նստում էր ճամբարում և որոշ ժամանակ համբերատար տանում էր պարթևների կողմից եկող վիրավորանքները, սակայն, երբ պարթևները հաղթանակ էին տոնում և չէին սպասում հարձակման, ի վերջո նրանց վրա ուղղեց իր լեգեոնների մի մասը: Ցնցված այդ հարվածից՝ պարթևները նահանջեցին տարբեր ուղղություններ: Բակուրը մտածում էր, որ դա հապճեպ նահանջող պարթևներն են իրենց հետևից տարել հռոմեական լեգեոններին, դրա համար էլ նա հարձակվեց Բենտիդիոսի ճամբարի վրա, որը համարում էր անապշտական մնացած: Այդ ժամանակ, ահա, Բենտիդիոսը մարտի մեջ մտրեց ճամբարում մնացած լեգեոնները և ոչնչացրեց պարթևական ողջ ջոկատը հենց իր՝ Բակուր արքայի, գլխավորությամբ: Ոչ մի այլ պատերազմում պարթևները դրանից ավելի սարսափելի պարտություն չէին կրել» (Ռուտիլիոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 42, գլուխ 4):

«Այդ ընթացքում Բենտիդիոսը Կիրեստիկայում հանդիպեց արքայազն Բակուրին, որը հսկայական զորքով կրկին հարձակվել էր Անորիքի վրա, և ջախջախեց թշնամուն՝ վերջինիս սարսափելի կորուստներ պատճառելով: Առաջիններից մեկը սպանվեց Բակուրն ինքը: Այդ հաղթանակով, որն ամենափառավոր հաղթանակներից մեկն էր, հռոմեացիները ամբողջովին վրեժխնդիր եղան Կրասոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսի – Մ.Ֆ.) կործանման համար և իրար հետևից երեք ծանր պարտություններ կրած պարթևներին կրկին չեղեցին Մարաստանի ու Միջագետքի սահմանները: Միջագետքի սահմաններից անդին հետապնդել պարթևներին, սակայն, Բենտիդիոսը բնակացավ, բանի որ վախենում էր Անտոնինոսի (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսի – Մ.Ֆ.) նախանձից: Փոխարենը նա դիմեց հռոմեացիներին դավաճանած քաղաքների դեմ և հնազանդեցրեց դրանք» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Անտոնինոս», գլուխ 33): «Երբ անց Օրոդեսը (Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ի – Մ.Ֆ.), նախանձելով Սուրենի փառքին, նրան մահվան ենթարկեց, իսկ ինքը լիցքեր իր որդի Բակուրին, որը հռոմեացիներից պարտություն էր կրել ճակատամարտում» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Կրասոս», գլուխ 33):

«Գիրք 128. Անտոնինոսի (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսի – Մ.Ֆ.) լեգատ Պուբլիոս Բենտիդիոսը Անորիքում հաղթանակ տարավ պարթևների նկատմամբ և սպանեց նրանց արքային» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը քաղաքի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Բենտիդիոսը երեք խոշոր մարտերում ջարդեց պարսիկներին և պարթևներին, որոնք ներխուժել էին Անորիք: Նա մարտում սպանեց նրանց արքա Բակուրին Նույն այն օրը, ինչն իրոք զարմանալի է, երբ պարթևների կողմից սպանվեց Կրասոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.)» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 18):

«Այս տեղերի մոտ Վենտիդիոսը սպանեց Պակարոսին» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 14, գլուխ 2, մաս 8):

«Այդ ընթացքում Բակուրը ընկավ մարտում և հաջողությունը երես դարձրեց պարթևներից» (Ռովսեդի Ֆլավիոս «Հրեական հնախոսություն», գիրք 14, գլուխ 15): «Այն բանից հետո, երբ պարթևները վտարվեցին երկրից, իսկ Պակարոսն էլ սպանվեց...» (Ռովսեդի Ֆլավիոս «Հրեական պատերազմի մասին», գիրք 1, գլուխ 16):

«Այդ մարտում և Նույն այն օրը, երբ սպանվեց Կրասոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսը – Մ.Ֆ.), մարտում սպանեցին Բակուրին, որպեսզի որևէ գորավարի մահ հանկարծ երբևէ առանց վրիժառության չմնա» (Ռուֆուս Սեբստոս «Կենսարկների պատմությունը», գլուխ 18):

«(հեղինակը մեջբերում է անուն բանակին ուղղված Հուլիանոս կայսեր խոսքից – Մ.Ֆ.)... մենք նաև գիտենք, որ Անտոնինոսի (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսի – Մ.Ֆ.) լեգատ Բենտիդիոսը այս վայրերում շատ արյունահեղ մարտեր է մղել» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 23, գլուխ 5):

«Պակարոսին սպանելով՝ Վենտիդիոս սպարապետն ինքը խոստում է երուսաղեմ՝ Անտիգոնոսի (Հուդայի թագավորության արքա Անտիգոնոսի – Մ.Ֆ.) դեմ» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 20):

⁶²⁶ «Հայերը, սակայն, նորից օգնություն ստանալով պարսիկներից, դիմում են Միդոնի վրա և հալածում են նրան՝ չարտելով Վենտիդիոսի մոտ ու անչափ արյունահեղություններ անելով» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 20):

«/20/ Վենտիդիոսը արշավեց Անտիգոնոսի վրա՝ պատճառ բռնելով այն, որ վերջինս իրեն չէր հանձնել փախստականների, բայց իրականում՝ նրա ունեցած մեծ հարստության համար... /21/ երբ նա արդեն այստեղ էր հասել, Անտոնինոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսը – Մ.Ֆ.) հանկարծակի բայլեց նրա վրա, ոչ միայն այն պատճառով, որ այդ ամենը իրեն հաճելի չէր,

այլև այլն պատճառով, որ նախանձեց նրան: Իրոք, Վենտիդիոսը ինքնուրույնաբար քաջագործություն կատարած մարդու համբավ ձեռք բերեց, ուստի Անտոնիոսը զրկեց նրան իշխանությունից և դրանից հետո այլևս ոչ այդ ժամանակ, ոչ իսկ հետագայում երբեք չօգտվեց նրա ծառայություններից, թեպետև այս երկու գործերի համար էլ նա իր համար ստացավ զոհաբերությունների ու հաղթահանողների իրավունք: Եվ իսկապես, հռոմեացիները մայրաքաղաքում մի կողմից այդ պատիվները Անտոնիոսին շնորհելու օգտին ձայն տվեցին նրա երևելիության պատճառով և ըստ օրինի, բանգի նրան էր պատկանում զորավարությունը, մյուս կողմից էլ ձայն տվեցին նաև Վենտիդիոսի օգտին, բանի որ նրանք կարծում էին, թե Կրասոսի **(Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության Մարկոս Անտոնիոս - Մ.Ֆ.)** ժամանակ հռոմեացիների կրած աղետը Պակորոսի սպանությանը լրիվ կերպով փոխհատուցված էր պարթևներին՝ հատկապես այն նկատառումով, որ այս երկու իրադարձություններն էլ կատարվել էին յուրաքանչյուր տարվա միևնույն օրը: Իրականում այնպես պատահեց, որ Վենտիդիոսն միայն ինքը հաղթահանողն տոնեց, ինչպես որ հաղթանակը միայն ինքն էր նվաճել, բանգի Անտոնիոսը մինչ այդ կորել էր և դրանով իսկ, ինչպես նաև բախտի բնահաճությունով, նա առավել մեծ փառքի արժանացավ: Իրոք, չէ՞ որ մի ժամանակ Չնետ Պոմպեոս Ստրաբոնի հաղթահանողին նա բայել է մյուս գերվաճենի շարքերում, մինչդեռ այժմ հռոմեացիներից առաջինը ինքն էր պարթևների դեմ հաղթահանողն տոնում» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 49, գլուխ 20, 21):

⁶²⁷ «Իսկ Յերովդեսը **(Հռոմայի թագավորության ապագա արքա Յերովդես I Մեծը - Մ.Ֆ.)** իրեն օգնության հասած հեծյալների և հետևակի հետ միասին շտապեց Անտոնիոսի **(Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության Մարկոս Անտոնիոսի - Մ.Ֆ.)** մոտ, որն այդ ժամանակ պաշարում էր Սամոսատը՝ մի բնակավայր, որը գտնվում է Եփրատին մոտիկ: Հասնելով Անտիոք՝ նա այնտեղ պատահեց մեծ թվով հավաքված մարդկանց, որոնք անհամբեր էին գնալու դեպի Անտոնիոսը, բայց, վախենալով բարբարոսներից, որոնք ճանապարհին հարձակվում էին մարդկանց վրա և շատերին սպանում էին, նրանք չէին համարձակվում մեկնել: Նրանց քաջալերելով՝ նա ինքը դարձավ ճանապարհի առաջնորդը: Սամոսատից երկու կայան հեռավորության վրա բարբարոսները դարանակալել էին՝ սպասելով Անտոնիոսի մոտ գնացողներին: Եվ, որովհետև նրանք բռնել էին դեպի դաշտավայրը տանող անտառների լեզը, որտեղ դարան էին մտել ոչ փոքրաթիվ ծխախոտներ, նրանք կարող էին հանգիստ սպասել, մինչև անցողիկները կհասնեին այնպիսի մի վայր, որտեղ հնարավոր կլիներ ձիերն օգտագործել: Երբ առաջիններն անցան, իսկ Յերովդեսը վերջապահ գունդն էր տանում, դարանակալները, որոնք մոտ 500 հոգի էին, հանկարծակի հարձակվեցին: Նրանք և առաջիններին հալածեցին, բայց թագավորը վրա հասավ և իր զինակիցների օգնությամբ անկիջապես կասեցրեց հակառակորդին: Միաժամանակ նա բարձրացրեց նաև յուրաքանչյուր բարդական կորովը, նրանց բարոյություն ոգեշնչելով: Այսպիսով՝ սկզբում փախուստի մտնվածները հետ դառնալով կռվում էին, բարբարոսները ամեն կողմից սպանվում էին, իսկ թագավորը շտապում էր՝ ճանապարհին կոտորելով նրանց: Ահա այսպես հետ բերելով արքայությունների կողմից խլվածները, որոնց մեջ գումակայիններն և ստրուկները մեծաթիվ էին, նա շարժվեց առաջ: Դրանից հետո, դաշտավայրի մոտակի մոտ անտառներում դարանակալած ավելի մեծ թվով մարդկանց հարձակմանը ենթարկվելով, մի խումբ հաղթանակալ յուրաքանչյուր նա նրանց հետ ևս մարտի բռնվեց, նրանցից շատերին սպանեց և դրանով իսկ իր հետևից եկողներին համար ճանապարհին անվտանգ դարձրեց: Ահա հենց այս պատճառով էլ նրանք իրեն փրկիչ և պահապան էին անվանում: Երբ նա հասավ Սամոսատի մոտ, Անտոնիոսն իր զորքը սեփական անձնական շքախմբով ուղարկեց նրան դիմավորելու՝ դրանով իսկ և պատիվ շնորհելով Յերովդեսին, և օժանդակություն ցույց տալով, որովհետև լսել էր նրա վրա բարբարոսների կատարած հարձակման մասին: Երբ Յերովդեսը ժամանեց, Անտոնիոսը նրան տեսնելով ուրախացավ և, իմանալով ճանապարհին նրա կատարածները մասին, բարձրացրեց աջը ու իր հիացմունքն արտահայտեց նրա առաքինության համար: Դրանից հետո Անտոնիոսն ինքը զրկեց նրան, հաստիկ հարգանք ցույց տվեց և նորից թագավոր հռչակեց: Այս ամենից շատ չանցած Անտիոքոսը հանձնեց ամրությունը՝ դրանով իսկ դադարեցնելով պատերազմը: Այնուհետև Անտոնիոսը Ատրիիս հանձնեց Սոսիոսին, միաժամանակ նրան հրահանգելով օգնել Յերովդեսին, իսկ ինքը մեկնեց Եգիպտոս: Սոսիոսը Յերովդեսին օգնելու համար ամենից առաջից երկու լեգեոն ուղարկեց Յրեաստան, իսկ հետո էլ արդեն ինքը անձամբ իր բանակի մեծագույն մասով ընդհուպ հետևեց արևելք» (Հովսեփ Ֆլավիոս «Հրեական ինստիտուցիոն», գիրք 14, գլուխ 15): «Այս դեպքերի վրա Յերովդեսը գայլախաղով՝ շտապեց հարձակվել Մաքայրասի՝ որպես թշնամու վրա: Սանձելով, սակայն, իր գայլույթը՝ նա ուղևորվեց Անտոնիոսի մոտ, որպեսզի նրա առաջ Մաքայրասին մեղադրի կատարած անօրենությունների համար: Իր հերթին Մաքայրասը, մտորելով իր հանցանքների մասին, հետևեց Յերովդես թագավորին և բազում խնդրանքով հաշտվեց նրա հետ: Յերովդեսն այսուհանդերձ չընդհատեց իր արշավը դեպի Անտոնիոսը: Լսած լինելով, որ սա մեծ զորքով հարձակվել է Սամոսատի վրա, որը ամրացած մի բաղաբ է Եփրատի մոտ, նա, ժամանակը պատեհ համարելով իր բարոյական ցուցադրելու, առավել ևս Անտոնիոսին հաճոյանալու համար, արագացրեց իր ընթացքը: Նրա ժամանումից հետո էլ հենց վերջացավ պաշարումը: Բարբարոսներից շատերին նա սպանեց և մեծ բանակությամբ ավար ապահովեց, որով և Անտոնիոսը, որը նախապես ևս նրա առաքինությամբ հիանում էր, այժմ ավելի հարգեց նրան և հուսադրում գահակալման մասին, մինչդեռ Անտիոքոս թագավորը ստիպված եղավ հանձնել Սամոսատը» (Հովսեփ Ֆլավիոս «Հրեական պատերազմի մասին», գիրք 1, գլուխ 16):

«Բենտիդիոսը Սամոսատում պաշարեց Կոմագենի արքա Անտիոքոսին, որը համաձայն էր 1.000 տաղանդ վճարել և այսուհետ ենթարկվել Անտոնիոսին **(Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության Մարկոս Անտոնիոսին - Մ.Ֆ.)**, սակայն Բենտիդիոսը հրամայեց նրան դժպանություն ուղարկել հենց իր՝ Անտոնիոսի, մոտ, որն արդեն մոտ էր և թույլ չէր տալիս իր մոտիկ գորավարին խաղաղություն կնքել: Նա ցանկանում էր այդ միակ գործը պսակել իր անվամբ, որպեսզի Արևելքում բոլոր ձեռքբերումները միայն Բենտիդիոսինը չլինեն: Պաշարումը, սակայն, ձգձգվում էր և Սամոսատի պարիսպներից անդին թշնամիները հրաժարվեցին հաշտության հույսից: Նրանք սկսեցին պաշտպանվել կրկնակի ուժով և Անտոնիոսը, ոչնչի չհասնելով, ամոթահար ու զղջալով ուրախ եղավ հաշտվել Անտիոքոսի հետ՝ վերջինիցս ստանալով 300 տաղանդ» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Անտոնիոս», գլուխ 33):

«Այս բոլորը, սակայն, տեղի ունեցան որոշ ժամանակ հետո, իսկ այնքան Անտոնիոսը **(Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության Մարկոս Անտոնիոսի - Մ.Ֆ.)** հարձակվեց Անտիոքոսի վրա և, փակելով նրան Սամոսատում, պաշարեց: Նա, սակայն, բանի որ ոչ մի հաջողություն չունեցավ, ժամանակն էլ իզուր կորցնում էր, իսկ ինքն էլ կասկածեց, որ զինվորները Վենտիդիոսին պատվազրկած լինելու պատճառով և իրենից օտարանում են, գաղտնի բանակցություններ սկսեց Անտիոքոսի հետ և շինծու հաշտություն հաստատեց, որպեսզի արժանավայել ձևով հեռանա: Եվ, իհարկե, նա ոչ պահանջներ վերցրեց, բացի երկու հոգուց, այն էլ ոչ երևելիներից, ոչ իսկ իր պահանջած փողերը ստացավ, իսկ Անտիոքոսին էլ նա շնորհեց ոմ Ալեքսանդրի մահը, որը նախապես նրա մոտից վախել էր հռոմեացիների մոտ: Այս բաներն անելուց հետո Անտոնիոսը մեկնեց Իտալիա» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 49, գլուխ 22):

«Անտոնիոսը **(Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության Մարկոս Անտոնիոսը - Մ.Ֆ.)** գայլախաղով՝ ինքը անձամբ հռոմեական բոլոր զորքերով գալիս է: Շանշատ հասնելով՝ նա լսում է Տիգրանի մահը: Եվ ահա քաղաքն առնելով ու Անտիոգոսի **(Հռոմայի թագավորության արքա Անտիոգոսի - Մ.Ֆ.)** դեմ լուծելու համար երուսաղեմում Սովիդիոսի օգնական թղթերով Յերովդեսին **(Հռոմայի թագավորության ապագա արքա Յերովդես I Մեծին - Մ.Ֆ.)** ինքը ձմեռանոց է գնում Եգիպտոս» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 21):

«Ապա Անտոնիոսը **(Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության Մարկոս Անտոնիոսը - Մ.Ֆ.)**, հռոմեական բոլոր զորքերով հասնելով Շանշատ, լսում է Տիգրանի մահը: Նա գրավում է քաղաքն և վերադառնում է Եգիպտոս» (Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիգրեական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 5):

«Այս ժամանակ Հայոց զորքը, որ Եփրատի վրա էր, հաղթվեց և Սամոսատ անցավ հռոմեացիներին» (Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 5):

«Դենց այս նույն Սամոսատն էր պաշարել Անտոնիոսը **(Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության Մարկոս Անտոնիոսը - Մ.Ֆ.)**, երբ, ինչպես Հովսեփն է ասում, Յերովդեսը **(Հռոմայի թագավորության ապագա արքա Յերովդես I Մեծը - Մ.Ֆ.)** եկավ նրա մոտ» (Վիլյամ Մալմսբերգի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2):

⁶²⁸ «Կանիդիոսը, որին Անտոնիոսը թողել էր Հայաստանում, առավելության հասավ ինչպես հայերի, այնպես էլ իբերների... արքաների նկատմամբ» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Անտոնիոս», գլուխ 33):

«Եվ ահա ձմեռվա մնացած կեսին՝ Չելլիոսի և Ներվայի իշխանության ժամանակ, Պուպիոս Կանիդիոս Կրասոսը, արշավելով իբերների դեմ, այդ կռվում հաղթեց նրանց թագավոր Փառնաբազոսին **(Իվերիայի թագավորության արքա Բարտոմ I-ին (մ.թ.ա. 66-35) - Մ.Ֆ.)**՝ ստիպելով նրան դաշնակից դառնալ» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 49, գլուխ 24):

«Երբ Մարկոս Անտոնիոսը **(Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության Մարկոս Անտոնիոսը - Մ.Ֆ.)** դարձավ Հռոմի եռապետ, նա զորքով անդրադարձավ Ասիային և, տիրելով Եգիպտոսին, իր զորքերը կարգի գցելով հասավ Հայք, որպեսզի օգնություն ցույց տա Հայոց Արտավազդ արքային, որն այդ ժամանակ պատերազմում էր մարերի ու պարթևների դեմ: Հռոմեական եռապետը իր փառասիրության պատճառով, կամ էլ նպատակ ունենալով պաշտպանել Հայքը, առաջարկեց Իբերիայի արքային **(հեռինակը նկատի ունի Իվերիայի թագավորության**

արքա Միհրդատ I-ին, որն անախորհիզմ է – Մ.Ֆ.), որ սա ժամանի Չայթ: Վերջինս, սակայն, չհամաձայնեց ընդունել այդ առաջարկը, որի նպատակը հատկի չէր, որա համար էլ Անտոնիոսը Իբերիային տիրելու նպատակով հրամանատար Կանդիոսի գլխավորությամբ ուղարկեց իր զորքը: Անդրկ արքան դիմադրեց հռոմեացիներին, սակայն հաղթվեց և իր փրկության համար հեռացավ Կովկասյան կիրճերը: Արդյունքում՝ հռոմեացիները տիրեցին Իբերիային, սակայն դա երկար չտևեց և այս երկրում նրանց գերիշխանությունը երկար չշարունակվեց» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 48):

⁶²⁹ «Կանդիոսը, որին Անտոնիոսը (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.)** թողել էր Չայաստանում, առավելության հասավ ինչպես հայերի, այնպես էլ... աղվանների արքաների նկատմամբ: Նա շարժվեց մինչև Կովկաս, այնպես որ Անտոնիոսի անունն և նրա հզորության մասին լուրը բարբարոսների մեջ տարածվեց մի նոր ուժով» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Անտոնիոս», գլուխ 33):

«Եվ ահա ձեռնվա մնացած կեսին՝ Գելլիոսի և Ներվայի իշխանության ժամանակ, Պուպիոս Կանդիոս Կրաստը, արշավելով իբերների դեմ, այդ կռվում հաղթեց նրանց թագավոր Փառնաբազոսին (**Իվերիայի թագավորության արքա Բարտոմ I-ին – Մ.Ֆ.)**, ստիպեց նրան դաշնակից դառնալ: Դրանից հետո, նրա հետ միասին ներխուժելով հարևան Ալբանիա և հաղթելով սրանց ևս ու սրանց թագավոր Չորեթոսին (**Աղվանքի թագավորության արքա Չորեթի (մ.թ.ա. մոտ 50-34) – Մ.Ֆ.)**՝ նա սրանց նույնպես իր կողմը գրավեց» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 49, գլուխ 24):

⁶³⁰ «/37/ Երբ Զրահատը (**Պարթևական թագավորության արքա Զրահատ IV-ը (մ.թ.ա. 38-30, 29-26, 25-2) – Մ.Ֆ.)**, սպանելով իր հորը (**Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ին – Մ.Ֆ.)**, տիրացավ թագավորական իշխանությանը, շատ պարթևներ փախան հայրենիքից, նրանց թվում նաև՝ Մոնեսը՝ ակառավոր և հզոր մի մարդ: Նա ապաստան գտավ Անտոնիոսի (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսի – Մ.Ֆ.)** մոտ, որը, նրա ճակատագիրը նմանեցնելով Ռեմիստոկլեսի ճակատագրին, իսկ իր իշխանությունը և մեծահոգությունը՝ պարսից արքաների մեծահոգությանն ու իշխանությանը, նրան պարզեց երեք քաղաք՝ Լարիսան, Արետուսան և Տիերապոլիսը, որը նախկինում կոչվում էր Բամբիկե: Հետագայում, սակայն, պարթև թագավորն իր բարյացակամության հավաստիքներն ուղարկեց Մոնեսին և Անտոնիոսը սիրահոժար նրան բաց թողեց՝ Զրահատեսին խաբելու թաթուն նպատակով: Անտոնիոսը խնդրեց հաղորդել նրան, որ պատրաստ է դաշինք կնքելու, եթե պարթևները վերադարձնեն Կրաստի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրաստի – Մ.Ֆ.)** ջախջախման ժամանակ գրաված որոշակիները և այդ ժամանակից ողջ մնացած գերիներին, իսկ ինքը, Կլեոպատրային նորից Եգիպտոս ուղարկելով, Արաբիայի վրայով արշավեց Չայաստան: Այստեղ հռոմեական զորքը հանդիպեց դաշնակից թագավորներին, որոնք մեծ թիվ էին կազմում և նրանց մեջ առաջին տեղը պատկանում էր Չայոց Արտավազդին, որը դուրս էր բերել 6.000 հեծյալ և 7.000 հետևակ: Անտոնիոսը զորատես կատարեց: Հռոմեական հետևակը 60.000 էր: Վերջինիս զորավիճ էր իսպանական և կելտական հեծելազորը՝ թվով 10.000 հոգի: Մնացած բոլոր դաշնակիցները՝ հեծյալներ ու թեթևագեղներ, ընդամենը 30.000 հոգի էին: Այսպիսի վիթխարի ուժով, սակայն, որը վախեցրել էր անգամ Բակտրիանայից այն կողմ բնակվող հնդիկներին և սարսափ էր տարածել ողջ Ասիայում, իզուր կորավ, ինչպես ասում են՝ Կլեոպատրայի պատճառով: Զիրավի, մտածելով սոսկ այն մասին, թե ձմեռն ինչպես անց կացնի նրա հետ միատեղ, Անտոնիոսը արշավանքը սկսեց ժամկետից շուտ և շարունակեց գործել՝ չպահպանելով անհրաժեշտ կարգուկանոնը, բանից նա արդեն իր խելքի տերը չէր, այլ, ինչ-որ կախարդանքի կամ կախարդական դեղի ազդեցության տակ, հայացքն ուղղում էր դեպի Եգիպտոս: Նա մտածում էր ոչ թե թշնամին հաղթելու, այլ արագ վերադառնալու մասին: /38/ Նախ և առաջ նա պետք է ձեռնոր Չայաստանում և հանգստի հնարավորություն տար գործին, որը հոգնատանջ էր եղել, անցնելով 8.000 ասպարեզ ճանապարհ, իսկ զարնանամուտին էլ, նախքան պարթևները դուրս կգային ձմեռային կայաններից, անհրաժեշտ էր գրավել Մարաստանը: Անտոնիոսը, սակայն, չսպասեց մինչև անհրաժեշտ ժամանակը գա, այլ և անհապաղ շարժվեց առաջ՝ Չայաստանը թողնելով ձայն կողմում, որից հետո, հասնելով Անտոնիոսին, սկսեց երկիրն ավելել: 300 սայլի վրա տանում էին պաշարողական մեքենաներ, այդ թվում և 80 ոտնաչափ անց մի խոլ, բայց, եթե դրանցից որևէ մեկը վնասվեր, այն վերանորոգել անհնար կլիներ, բանի որ Ներթին Ասիայում չկան անհրաժեշտ ամրության ր երկարության անտառներ: Անտոնիոսը, սակայն, որին այս գումակը միայն ծանրություն էր արժենում և ուշացնում էր, այն թողեց Ստատիանոսի գլխավորած պահակային ջոկատին, իսկ ինքը պաշարեց խոշոր քաղաք Փրասասյան, որտեղ գտնվում էին մարերի թագավորի կանայք ու որդիները: Ամենակարճ ժամանակում բացահայտվեց, սակայն, թե նա ինչպիսի վիթխարի սխալ գործեց՝ մեքենաները թողնելով և այդպես կիպ մոտենալով քաղաքին: Անտոնիոսը սկսեց հողաթուժա բարձրացնել, բայց աշխատանքն քննադատվում էր դանդաղ և շատ ծանր: Զրահատեսն արդեն մեծ զորքով մոտենում էր պաշարվածներին օգնելու և, տեղեկանալով, որ մեքենաներով բեռնված սայլերը լքված են, հեծյալների ուժով գործադրկատ ուղարկեց, որը օղակեց Ստատիանոսին ու կոտորեց մեկ բոլոր հռոմեացի զինվորների: Ինքը՝ Ստատիանոսը, նույնպես սպանվեց, իսկ բարբարոսները ջարդովաղորդ արեցին մեքենաները: Բացի մեքենաներից, նրանց ձեռքն ընկան մեծ թվով գերիներ, որոնց թվում նաև՝ Պոլեմոն թագավորը (**Պոնտոսի թագավորության արքա Պոլեմոն I-ը (մ.թ.ա. 37-8) – Մ.Ֆ.)**: /39/ Այս անակնկալ անհիշողությունը գործի հետև սկզբից, հասկանալի է, խոր վիատության մեջ գցեց Անտոնիոսին և նրա մարդկանց, իսկ Չայոց թագավոր Արտավազդն, ընդհանրապես, հռոմեացիների գործը համարելով տանուլ տված, հավաքեց բոլոր յուրայիններին և հեռացավ, թեև պատերազմի գլխավոր մեղավորը հենց ինքն էր: Շուտով հայտնվեցին հաղթանակից հպարտ պարթևները: Նրանք ծաղրում էին պաշարողների և սպառնալիքներ թափում նրանց վրա, այնպես որ Անտոնիոսը վախենում էր, թե զորքը, մնալով անգործության մեջ, վերջնականապես չգցի ոգին: Հաշվի առնելով այդ՝ նա 10 լեգեոններով, 3 պրետորական կախորտներով և ողջ հեծելազորով մեկնեց պարթևամերձ ու անասնակեր հայթայթելու՝ հույսով, որ թշնամիներին շուտով կպարտադրի բաց մարտի մեջ մտնել: Մեկօրյա անցումից հետո առավոտյան նա տեսավ, որ պարթևները շրջապատում են հռոմեացիների դիրքերը և պատրաստվում են ճանապարհին հարձակվել թշնամիների վրա: Դրա համար էլ նա ծամբարում մարտի ազդանշան տվեց, սակայն նույն այդ ժամանակ էլ հավաքեց վրանները՝ կարծես պատրաստվելով, անցնելով կիսալուսնի ձևով շարված բարբարոսների կողքով, նահանջել, այլ ոչ թե մարտնչել: Հռոմեական հեծելազորը հրաման ստացավ, որ, հենց ծանր հետևակը մոտենա պարթևների շարքերին մեկ նետոնկեց հեռավորության վրա, անմիջապես բքի ձիերը թշնամու վրա: Իր հերթին պարթևներին, որոնք կանգնած էին ճանապարհին, հռոմեացիների գործի դասավորությունը ծայրահեղ զարմացրեց և նրանք զգուշորեն հետևում էին հակառակորդի զինվորներին, որոնք առաջանում էին լուռ ու բացահիտ, պահպանում էին տարածությանը շարքերի մեջ և միայն ընթացքում նիզակներն էին ծոճում: Ենթադրյալ հնչեց, հռոմեական հեծյալները բացգաղտնից և աղմուկ-աղաղակով հարձակվան անցան: Պարթևները դիմացան նրանց հարձակվանը ու, թեև թշնամիների մոտիկ լինելու պատճառով աղեղները անօգուտ և անուժ դուրս եկան, սակայն, այն բանից հետո, երբ առաջինների հետքով, խլացնող աղաղակ արձակելով և զրնգացնելով գեները, մարտի մեջ մտավ նաև հետևագործը, պարթևական ձիերը անախտիկեցին, որից հետո արդեն հեծյալներն իրենք, չսպասելով ձեռնամարտի, դիմեցին փախուստի: Անտոնիոսը սկսեց տաքացած հետապնդել փախչողներին՝ ոչ քիչ հույսեր ունենալով այդ մարտում ամբողջովին ավարտել պատերազմը կամ էլ գոնե ծայրահեղ դեպքում՝ հիմնականում այդ անել: Հետևականայինները 50 ասպարեզ հետապնդեցին պարթևներին, հեծելազորը՝ եռակի անգամ ավել, սակայն, հաշվելով թշնամական կորուստները, նրանք հայտնաբերեցին, որ թշնամին ընդամենը գերիների տեսքով կորցրել է 30, իսկ սպանվածների տեսքով՝ 80 հոգի: Դրանից հետո նրանց բոլորին անուժության և հուսահատության զգացումը պատեց ու բոլորին սկսեց տանջել այն միտքը, որ հաղթանակը իրենց նման չնչին օգուտ է տալիս, իսկ պարտությունն էլ կարող է արժենալ այնքան, ինչքան կոտորածը սայլերի մոտ: Հաջորդ օրը հռոմեացիները վերադարձան Փրասասյայի մոտի իրենց ճամբար, սակայն մինչ այդ ճանապարհին նրանք հանդիպեցին թշնամիների մի փոքրիկ ջոկատի, հետո թշնամիների ավելի ու ավելի շատ դարձան և ի վերջո հայտնվեց պարթևական ողջ զորքը՝ լի զվարթությամբ: Կարծես նույնիսկ չգիտենալով էլ, թե ինչ է անհաջողությունը, այն սկսեց թշնամիներին մարտի կանչել՝ հարձակվելով մեկ այս, մեկ այլ կողմից, այնպես որ հռոմեացիները միայն ուժերի լարումով իրենց ճամբար հասան: Դրանից հետո մարտը, հարձակումներ գործելով ճամբարային ամրությունների վրա, վախեցրին և հետ շարտեցին առաջապահ ռազմավորներին, որից հետո զայրացած Անտոնիոսը փոքրգիհներով նկատմամբ այսպես կոչված «տասներորդ մահապատիժ»-ը իրականացրեց: Նա նրանց բաժանեց տասնյակների և ամեն տասից մեկին, ում վիճակ էր ընկել, մահվան մատնեց, այլոց էլ ցորենի փոխարեն գարի տվեց: /40/ Այսպես թե այնպես, սակայն պատերազմը հեշտ չէր երկու կողմերի համար էլ, իսկ ապագան անհեղ էր թվում: Անտոնիոսը սպասում էր սովին, բանի որ արդեն այն ժամանակ պարթևամերձի հետևից ցանկացած արտագործի հռոմեացիներին շատ վիրավորներ և սպանվածներ էր արժենում, իսկ Զրահատն էլ, իմանալով, որ պարթևների համար ավելի սարսափելի տանջանք չկա, քան բաց երկնքի տակ գիշերելը, անհասկանալի էր, որ իր մարդիկ ուղղակի կցրվեն, եթե հռոմեացիները ամրություն դրսևորեն ու մնան տեղում, չէ՞ որ արշնանային գիշերահավասարն արդեն հետևում էր և եղանակը սկսում էր փոփոխվել: Եվ ահա հաշվի առնելով սա, ահա թե ինչ խորամանկություն է նա մտածում: Հակառակորդների հետ ընդհարումների ժամանակ, երբ սրանք փորձում էին հաց ձեռք բերել, կամ էլ որևէ կարիքի դրդումով դուրս էին գալիս ճամբարից, պարթևներից հայտնվեցին արդեն նախկին թշնամանքը չէին արտահայտում, այլ ուղղակի, փորձելով մինչև վերջին հատիկը ամեն ինչ խլել հռոմեացիներից, միաժամանակ նաև զոլվում էին նրանց քաղության և անօրինակ արիության համար՝ հատկապես ինքներ, որոնցով արժանի կերպով հիմնադրում էր նաև իրենց՝ պարթևների, տիրակալը: Աստիճանաբար նրանք սկսեցին ավելի ու ավելի մոտենալ, ձիերը թողնել քայլելու և միաժամանակ վատարանել

Անտոնիոսին, թե այսպես ու այսպես, Յրահատը վառվում է գինադադար կնքելու և այդքան շատ ու արհալան ռազմիկների կյանքը փրկելու տեսլից, սակայն Անտոնիոսը դրա համար ոչ մի հնարավորություն չի թողնում ու համառորեն սպասում է երկու կատարի և հզոր թշնամիների՝ տվի ու ձմռան, վրա հասնելուն, որից հեշտ չի լինի խուսափել նույնիսկ պարթևների օգնությամբ և առաջնորդությամբ: Անտոնիոսին հաճախ գեկուցում էին այդ խոսակցությունների մասին և, չնայած նորանոր հույսերը արդեն այրում էին նրա հոգին, նա այնուհանդերձ դեպքաններ ուղարկեց արքայի մոտ ոչ շուտ, բան հարցուփորձ արեց բարեկամաբար տրամադրված այն բարբարոսներին, թե համապատասխանում են արդյոք նրանց խոսքերը Յրահատի մտադրություններին: Սրանք պնդում էին, որ ամեն ինչ հենց այդպես էլ կա և խնդում են թողնել վախի ու անվստահությանը: Ի վերջո Անտոնիոսը նախկին պահանջներով ուղարկեց մի քանի բարեկամների՝ վերադարձնել դրոշներն և գերիներին, որպեսզի իրեն չկարողանան մեղադրել այն բանի մեջ, որ ինքը բավարարվել է միայն հաջող փախուստով: Այդ պահանջները Պարթևը բնարկել հրաժարվեց, սակայն Անտոնիոսին խաղաղություն և անվտանգություն խոստացավ, եթե վերջինս առանց դադարելու նահանջի: Ի վերջո հավաքից հետո, որը տևեց մի քանի օր, Անտոնիոսը թողեց ճամբարը: Եվ, չնայած նա կարողանում էր համոզիչ խոսել ժողովրդի հետ ու գերել զորքին այդպիսի խոսքերով, ինչպես ժամանակակիցներից շատ քչերը, այս անգամ ամոթն և կործանումը նրանք թույլ չտվեցին մեկ խոսք, իսկ ասել, որ ռազմիկներին ոգևորելու գործը նա հանձնարարեց Դոմիցիոս Ագենոբարբոսին: Այլը զայրանում էին, դրանում անհարգելիության նշան տեսնելով, սակայն մեծ մասը կարեկցում էր Անտոնիոսին, նրան ճիշտ էին հասկանում և դրա համար էլ իրենց պարտքն էին համարում անխոս ելքարկվել վերջինսին: /41/ Անտոնիոսը, այն է, արդեն որոշել էր վերադառնալ նույն այն ճանապարհով՝ աննստառ և հաղթավարային, սակայն նրա մարդկանցից մեկը, որը ծագումով մարդ էր, նրբություններով գիտեր պարթևների սովորությունները ու արդեն իսկ իր հավատարմությունն ապացուցել էր հռոմեացիների պաշարողական մեթոդների մոտ տեղի ունեցած մարտի ժամանակ, խորհրդով եկավ նրա մոտ և ասաց, որ վերջինս մոտ մնա լեռներին, որոնք բարձրանում են իր աջ ձեռքի ուղղությամբ, իսկ ծանր հետևազորին էլ բաց տարածությունում չունի հսկայական հեծելազորի ու նրա աղեղների հարվածի տակ, քանզի հենց նման մի բան էլ մտադիր էր անել Յրահատը, երբ գինադադարի փափուկ պայմաններով դրոշմ Անտոնիոսին թողնել պաշարումը: Այդ մարդն ավելացրեց, որ ավելի կարճ ճանապարհներով և այնպիսի վայրերով, որտեղ կլինի ձեռք բերել անհրաժեշտ պաշարներ, հռոմեացիներին կառաջնորդի ինքը: Լսելով այդ՝ Անտոնիոսը մտքերի մեջ ընկավ: Նա չէր ուզում պարթևների դեմ այժմ բացահայտել նրանց նկատմամբ իր անվստահությունը, հիմա, երբ պայմանագիրն արդեն ուժի մեջ էր մտել, սակայն ճանապարհի կարծությունը, որը, բացի այդ, նաև ձգվում էր բնակավայրերից հեռու, ամեն տեսակից գերադասելի էր թվում, դրա համար էլ նա այդ մարդից գրավ է երաշխավորագրի պահանջեց: Վերջինս առաջարկեց հենց իրեն պահել շրջանների մեջ, մինչև որ գործը չի մտնի Յայաստանի սահմանները: Անտոնիոսը տվեց իր համաձայնությունը և երկու օր հռոմեացիները ընթանում էին լիակատար հանգստության մեջ: Երրորդ օրը, սակայն, երբ մտքերը դադարել էին անհանգստացնել Անտոնիոսին և վերջինս, ոգի առնելով, դադարել էր արշավանքի ընթացքում անվտանգության միջոցներ ձեռնարկելը, այդ մարդը, նկատելով վերջերս ավերված ջրի պատենը ու այն, որ ջրերը լցվում են ձեռքից և հեղեղում են ճանապարհը, որով վիճակված էր ընթանալ, հասկացավ, որ դա պարթևների ձեռքի գործն է և այդ հենց նրանք են բաց թողել գետը, որպեսզի դանդաղեցնեն հռոմեացիներին առաջխաղացումը: Դրա համար էլ ուղեկիցը առաջարկեց Անտոնիոսին ուշադիր լինել, քանի որ թշնամին ինչ-որ տեղ մոտակայքում է: Անտոնիոսը ծանր հետևազորը դեռ շարում էր կարգով, շարքերի միջև տեղ թողնելով տեգավորների և պարսատիկավորների արտագրոհների համար, երբ արդեն հայտնվեցին պարթևները ու սկսեցին բացազատվել, որպեսզի չըջապատեն թշնամիներին և բոլոր կողմերից միանգամից հարձակում գործեն: Նրանց ընդառաջ վազեցին թեթևազենները և, չնայած շատերը խոցվեցին նետերով, սակայն ոչ քիչ էին նաև կորուստները պարթևների մոտ: Տեգերի և արձեռ արկերի և արձեռ արկերի տակ սրանք նահանջեցին, հետո նորից առաջ նետերով, սակայն այստեղ արդեն կետական հեծյալները ցրեցին նրանց՝ հարվածելով կուռ սեպով, որից հետո նրանք այդ օրն արդեն չհայտնվեցին: /42/ Սա սովորեցրեց Անտոնիոսին, որ պետք է գործել և, մեծաթիվ տեգավորներով ու պարսատիկավորներով ուժեղացնելով ոչ միայն թիկունքը, այլև երկու թևերը: Նա արշավային շարայուկը ուղղանկյան ձևով շարեց, իսկ հեծելազորը էլ հրամայեց, մարտի մեջ մտնելով թշնամու դեմ և վերջինիս փախուստի մատնելով, այնուհանդերձ հեռու չհետապնդել: Արդյունքում՝ չորս հաջորդ օրերի ընթացքում պարթևները հռոմեացիների նկատմամբ որևէ առավելություն չունեին և կորուստները երկու կողմերից էլ հավասար էին, դրա համար էլ նրանք հանդարտվեցին ու, վրա հասնող ձմեռը պատրվակ բռնելով, սկսեցին մտածել նահանջի մասին: Դիմադրորդ օրը Անտոնիոսին ներկայացավ Փլավիոս Գալլոս անունով հրամանատարներից մեկը՝ մի վճռական և փորձառու ռազմիկ, և խնդրեց իրեն թիկունքային պաշտպանությունից հնարավորինս շատ թեթևազեններ, ինչպես նաև գլխամասային ջոկատից որոշ հեծյալներ տալ, որպեսզի, ինչպես իրեն էր թվում, մի շատ բան խոստացող ծրագիր կյանքի կոչեր: Անտոնիոսը տվեց իր համաձայնությունը և Գալլոսը, հետ մղելով պարթևների հերթական հարձակումը, անմիջապես չվերադարձավ ծանր հետևազորի պահպանության տակ, ինչպես անում էին հռոմեացիները բոլոր վերջին օրերին, այլ հանդուգն ձեռնամարտի մեջ մտավ: Թիկունքի հրամանատարները, տեսնելով, որ իրենք կորցնում են կապը հիմնական շարասյան հետ, մարդ ուղարկեցին նրա մոտ և սկսեցին հետ կանչել, սակայն որևէ արդյունքի չհասան: Զվեստոր Տիտիոսը, ինչպես պատմում են, փորձեց շուտ տալ դրոշը և բարձր ու հանդիմանական գոռա Գալլոսի վրա, որ նա իզուր շատ բաջարի գնկիկներ է կործանում, սակայն վերջինս նույնպես կոպիտ խոսքերով պատասխանեց և կոչ արեց բոլորին մնալ տեղերում: Այդ ժամանակ Տիտիոսը հեռացավ, իսկ Գալլոսն էլ, թե՛ մարտ մղելով թշնամու դեմ կործքը կործքի, չնկատեց, թե ինչպես պարթևների զգալի ուժեր իր թիկունք անցան: Ամեն կողմից ընկնելով նետերի հեղեղի տակ՝ նա մարդ ուղարկեց օգնություն խնդրելու և ահա հենց այստեղ էլ ծանր հետևազորի հրամանատարները, որոնց մեջ նաև Անտոնիոսի բարեկամներից մեկը հանդիսացող Կանիդիոսն էր, որը նրա վրա մեծ ազդեցություն ուներ, ինչպես կարելի է ենթադրել, մի կոպիտ սխալ գործեցին: Պետք էր խոսացնել շարքերը և ոչ ունարական գիծը միանգամից շարժել թշնամու վրա, սակայն իրենք փոխարենը սկսեցին իրար հետևից որպես օգնություն մանր ջոկատներ ուղարկել: Սրանք պարտություն կրեցին և արդյունքում սարսափն ու փախուստը աստիճանաբար պատեց գրեթե ողջ զորքին, դեռ լավ էր, որ վերջին պահին առաջապահից ռազմիկների և III լեգեոնի հետ ժամանեց Անտոնիոսը, որը, սրբաբաց ձեռքերով փախչողների շարքերը, ելավ թշնամու դեմ և կանգնեցրեց վերջինս: /43/ Սպանվածները 3.000 հոգուց ոչ պակաս էին, իսկ 5.000 վիրավորների էլ նրանց ընկերները բերեցին ճամբար: Բերեցին նաև Գալլոսին, որը չորս նետերով խոցված էր կրծքից և այդ վերքերից նա այդպես էլ չապաքինվեց: Ինչ վերաբերվում է մնացածներին, ապա Անտոնիոսը ձգտում էր ոգևորել նրանց՝ արցունքն աչքերին պտտվելով վրաններով: Վիրավորները ուրախությամբ էին ընդունում նրա ձեռքբերումը, խնդրում էին գնալ իր մոտ, հոգալ սեփական առողջության մասին և այդքան ծանր չտանել ամեն էին: Նրանք նրան կոչում էին իրենց իմպերատոր և միաձայն ասում էին, որ, քանի դեռ նա կենդանի ու անվնաս է, փրկությունն ապահովված է: Ընդհանրապես կարելի է պնդել, որ այդ ժամանակ գոյակարներից ոչ-ոք չէր հավաքել ավելի ամուր, դիմացկուն և երիտասարդ զորք, քան սա էր, իսկ ինչ վերաբերվում է իր իմպերատորի նկատմամբ տածած խորը հարգանքին, որը միավորվում էր հնազանդության ու սիրո հետ, դա վերաբերվում է ընդհանրապես բոլորին՝ հայտնիներին և անհայտներին, հրամանատարներին ու շարքային ռազմիկներին, Անտոնիոսը սովորությունը բարեբարությունը և գովքը նրա կողմից վեր դասելը սեփական փրկությունից, ահա ուրեմն, կարելի է պնդել, որ նման հարցերում այս մարդիկ չէին գիշում հին հռոմեացիներին: Դրա համար շատ հիմքեր կային, ինչպես առաջ էր ասվել՝ հայտնի ծագումով, խոսքի ուժով, պարզությունը, լայն ու մատառձեռն հոգին, սուր խելքը և հեշտ լինելը շփման մեջ, իսկ այն պայմաններում էլ արդեն դրան ավելացավ խոճախարությունը տառապողների նկատմամբ ու պատրաստակամությունը օգնել ամեն մեկին իր վիճակում: Ահա, ուրեմն, այդ ամենով նա վիրավորներին և հիվանդներին այնպիսի զվարթություն հաղորդեց, որ, այն է՝ արդեն նրանք դրանով պետք է կիսվեին առողջների հետ: /44/ Բարբարոսներին, սակայն, որոնք արդեն հոգնել էին և պատրաստ էին հրաժարվել հետագա պայքարից, այդ հաղթանակը նոր արիության, ինչպես նաև անսահման արհամարհանք ներշնչեց հռոմեացիների նկատմամբ: Ողջ գիշերը նրանք անցկացրին բաց երկնքի տակ ճամբարի մոտ, սպասելով, որ վրաններն ահա-ահա կդատարկվեն և նրանք կկարողանան թալանել փախչողների ունեցվածքը, ընդ որում առավոտյան կողմ պարթևների թիվը սկսեց ավելանալ այնքան, որ ի վերջո հավաքվեցին 40.000 հեծյալներ, քանզի արքան, այս անգամ վստահ հաղթանակվում, ուղարկել էր նույնիսկ այն ռազմիկներին, որոնք մշտական ծառայություն էին իրականացնում իր անձի մոտ, թեև ինքը ոչ մի ճակատամարտին իր մասնակցությունը չբերեց: Անտոնիոսը որոշեց ելույթ ունենալ գնկիկների դեմ: /45/ Դա՞նք օրը, ավելի ուժեղացնելով պահպանությունը, հռոմեացիները շարունակեցին ճանապարհը և պարթևների համար, որոնք սկսեցին հարձակումները, դեպքերը լիովին անակնկալ ընթացք ստացան: Սրանք մտածում էին, թե գնում են ավարի հետևից և թալանելու, այլ ոչ թե մարտի համար, սակայն դեմ էյան նետերի, տեգերի ու արձեռ արկերի ամակն և տեսան, որ թշնամին լի է ոգևորությամբ ու թարմ ուժերով, ինչի պատճառով էլ կրկին կորցրին նախկին վճռականությունը: Երբ հռոմեացիներն իջնում էին մի ինչ-որ կտրուկ բարձունքից, պարթևները, մինչև հռոմեացիները դեռ դանդաղորեն ներքև էին իջնում, հարվածները նրանց և խոցեցին նետերով, սակայն հետո առաջ եկան փահանակիրները ու թեթևազեններին վերցրին իրենց պաշտպանության տակ՝ իջնելով մի ծնկի վրա և առաջ մղելով վահանները: Այդ ժամանակ երկրորդ շարքում գտնվողները սրանց իրենց վահաններով ծածկեցին վերևից և նույն կերպ վարվեցին նաև հաջորդ շարքերը: Այս դասավորությունը, նման կրիայի ծածկի, մասամբ հիշեցնում էր թատերական տեսարան, բայց հուսալի պաշտպանություն էր ապահովում վահանների վրայից սահող նետերից: Տեսնելով, որ թշնամին ծունկը ծալում է, պարթևները դա հոգնածության նշան համարեցին և, մի կողմ դնելով աղեղները, ձեռքերը վերցրին նիզակներն ու գրեթե ընդհուպ մոտեցան հռոմեացիներին: Այդ ժամանակ սրանք մարտակոչ արձակելով անակնկալ ոտքի թռան և, գործելով տեգերով ինչպես նիզակներով, առաջին շարքում գտնվողներին հենց տեղում էլ

պառնեցին, իսկ այլոց էլ՝ ստիպեցին դիմել փախուստի: Նույնը կրկնվեց նաև հաջորդ օրերին, թեև փոխարենը անցումներն ավելի կարճ դարձան և սկսվեց տվել: Հակառակորդների հետ մշտական ընդհարումները խաճաքում էին պարենամթերք ձեռք բերել, մյուս կողմից էլ հացն աղայու գործիքներ չկային, քանզի դրանց մեծ մասը դեն էր նետվել, շատ եղջերավոր անասուններ ընկել էին, իսկ մնացածներն էլ տանում էին վիրավորներին և հիվանդներին: Ամում էին, որ այդ ժամանակ մեկ այթթիկական խենիկ ցորենի համար 50 դրահմա էին տալիս, իսկ գարու հացը մեկ ողջ կշիռ արծաթ արժեք: Ռազմիկները խոտ և արմատիք էին փնտրում, սակայն ծանոթ բաներից գրեթե չէին գտնում, իսկ, ինչ-որ խոտի էլ հանդիպելով, սկզբում կատաղության մեջ էին ընկնում, որից հետո մահանում էին: Ամեն անգամ, երբ որևէ մեկն ուտում էր դրանից, նա մռնալու էր աշխարհում ամեն ինչի մասին և միայն շուտ էր տալիս իրեն հանդիպած բոլոր քարերը, կարծես մի կարևոր գործ անելիս լիներ: Հարթավայրը սևացել էր մարդկանցից, որոնք, գետին խոնարհվելով, քարերն էին շուռ տալիս և մեկ այլ վայր էին տանում, որից հետո նրանք սկսում էին փսիսել ու մահանում էին, քանի որ միակ հակաթույնից՝ գինուց, մի կաթիլ իսկ չէր մնացել: Հոռմեացիները գոհվում էին անթիվ քանակությամբ, իսկ պարթևները գալիս էին նրանց հետքերով: Պատմում են, որ մեկ անգամ չէ, որ Անտոնիոսի շուրթերից պոկվում է. «Օհ տաա հազար» արտահայտությունը, երբ նա զարմանում էր Քսենոֆոնի և Նրա ընկերների վրա, որոնք, նահանջելով Բաբելոնից, անցել էին ավելի երկար ճանապարհ ու մարտնչել էին ուժով իրենց գերազանցող ավելի ուժեղ թշնամու դեմ, սակայն փրկվել էին: /46/ Եվ այսպես պարթևներն ի գործու չէղան ոչ ցրել հոռմեացիների գործը, ոչ էլ խախտել Նրա դասավորությունը, այն դեպքում, երբ իրենք ոչ մեկ անգամ պարտություն կրեցին մարտում ու դիմեցին փախուստի: Դրա համար էլ նրանք սկսեցին խաղաղության խոսքերով կրկին մոտենալ նրանց, ովքեր ելնում էին հաց որոնելու, կամ էլ անասնակեր հայթայթելու և, ցույց տալով իջեցված աղեղնալարերով աղեղները, ասում էին, որ իրենք վերջ են տվել իրենց վրիճառությանը, իսկ մարերի մի փոքրիկ ջոկատ էլ երկու կամ երեք օր կուղեցի հոռմեացիներին, սակայն ոչ թե թշնամական մտադրություններով, այլ՝ միայն առանձին գյուղերը պաշտպանելու նպատակով: Նման խոսքերին միանում էին նաև սիրալիր ողջույններն և բարեկաման գզացումների մասին պնդումները, այնպես որ հոռմեացիները կրկին համարձակություն ձեռք բերեցին ու Անտոնիոսը սկսեց մտածել հարթավայրին ավելի մոտենալու մասին, քանի որ ճանապարհորդ լեռներով, ինչպես բոլորն էին ասում, ծայրահեղ երկար ճանապարհ էր ջրով: Նա արդեն պատրաստ էր կյանքի կոչել մտածածը, երբ թշնամու կողմից արշավելով ծամբարին մոտեցած Միհրդատ անունով մեկը, որը Անտոնիոսի հյուրընկալությունը վայելած Մոնեսի հորեղբոր տղան էր, այն Մոնեսի, որը, որպես նկեր, ստացել էր երեք բաղաբ: Նա խնդրեց, որ իր մոտ ելին պարթևներն կամ ասորերն իմացող որևէ մեկը: Ելավ Անտոնիոսի մոտիկ ընկեր Ալեքսանդրը Անտիոքցին և պարթևը, կոչելով իրեն ու բացատրելով, որ իր գալը շնորհակալություն է Մոնեսի համար, հարցրեց Ալեքսանդրին, թե տեսնում է արդյոք նա հեռվով բարձրացող լեռների շարքը: Երբ Ալեքսանդրը դրական պատասխան տվեց, Միհրդատը շարունակեց. «Այդ լեռների հետևում ձեզ սպասում է պարթևական ողջ գործը: Դրանց ստորոտից մի լայն հարթավայր է սկսվում և պարթևները հույան ունեն, որ դուք հենց այդ կողմը կթեքվեք՝ հավատալով նրանց կեղծ հորդորներին ու թողնելով լեռնային ճանապարհը: Ինչ ճիշտ է, ճիշտ է՝ լեռները ձեզ կդիմավորեն ծարավով և ձեզ համար սովորական այլ զրկանքներով, սակայն, եթե Անտոնիոսը գետնի հարթավայրով, ապա թող իմանա, որ ինքը չի խուսափի Կրաստիի ճակատագրից»: /47/ Այս ասելով՝ Միհրդատը հեռացավ: Անտոնիոսը, լսելով Ալեքսանդրի պատմածը, ուժեղ անհասկացողության մեջ կանգնեց իր բարեկամներին և հրամայեց բերել այն մարդ-ուղեցիին, որը Նույն այն մտքին էր, ինչ Մոնեսի դեսպանորդը: Նույնիսկ առանց որևէ կապ ունենալու էլ հակառակորդի հետ, ասում էր նա, հարթավայրով գնալը ծանր է, քանի որ այնտեղ տորոված ճանապարհ չկա, ուղղությունը հազիվ է նշված և, հետևաբար, ոչինչ չարժեք ճանապարհից շեղվելը, իսկ լեռներում էլ, ընդհակառակը, իրենց ոչ մի առանձնահատուկ դժվարություն չի սպասում, ընդամենը միայն մեկ օրվա անցման հեռավորության վրա ջուր չի լինի: Եվ այսպես, Անտոնիոսը Նույն իսկ գիշեր շուռ եկավ դեպի լեռները՝ հրահանգելով հետևել ջուր վերցնել: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ ռազմիկները, քանի որ հետևեցին որևէ աման չունեին, ջուրը սկսեցին տանել սաղավարտներում, իսկ ոմանք էլ՝ կաշվե պարկերում: Երբ գործն արդեն շարժման մեջ էր, պարթևներն իմացան այդ մասին և անմիջապես էլ չսպասելով, հավաքակ իրենց սովորության, լուսաբացին ընկան նրանց հետևից, իսկ արեգակի առաջին շողերի հետ էլ արդեն հասան թշնամական շարասյան պոչին: Հոռմեացիները հոգնած էին անթույն գիշերվանից հետո, քանզի արդեն հասցրել էին անցնել 240 սապարեք, և թշնամու հայտնվելը, որին արթնան էլ շուտ էլին սպասում, նրանց շփոթի մատնեց: Հետ մղելով հարվածները՝ նրանք շարունակեցին ուղին, սակայն մարտն ուժեղացրեց նրանց ծարավը: Այդ ընթացքում առաջապահ ուժերը ելան ինչ-որ գետի մոտ, որում ջուրը սառն էր և վճիռ, սակայն այն աղի էր և խմելու համար ոչ պիտանի: Այդ ջուրն անմիջապես կծկումներ էր առաջացնում փորում և ավելի էր ուժեղացնում ծարավը: Մարդն այդ մասին նախապես զգուշացրել էր, սակայն ռազմիկները, մի կողմ հրելով պահակայիններին, կպան ջրին: Մոտենալով մեկ սրան, մեկ նրան՝ Անտոնիոսն աղաչում էր ևս մի քիչ համբերել, քանզի մոտակայքում մեկ այլ գետ կար արդեն բացօթյաում ջրով, իսկ տեղալքն էլ արդեն կտրտված է և անհաս հեծելագործի համար, այնպես որ թշնամին իրենց վերջնականապես հանգիստ կթողնի: Միաժամանակ նա նաև հրաման տվեց դադարեցնել մարտը և դնել վրանները, որպեսզի զինվորները զոռն ինչ-որ կերպ հանգստանան սովորում: /48/ Հոռմեացիները ծամբար էին զարկում, իսկ պարթևները, ինչպես միշտ նման հանգամանքներում, արագորեն նահանջում էին, երբ կրկին հայտնվեց այն Միհրդատը և Ալեքսանդրի միջոցով, որը ելավ ծամբարային դարպասների մոտ, խորհուրդ տվեց Անտոնիոսին չդանդաղել, այլ կարճատև հանգստից հետո անմիջապես էլ գործը տանել գետի մոտ, որի ափերը հետապնդման վերջին սահմանն են հանդիսանում և այն պարթևները չեն անցնի: Հայտնելով դա Անտոնիոսին՝ Ալեքսանդրը նրա կողմից Միհրդատին շատ ոսկյա գավաթներ ու բաժակներ բերեց, իսկ վերջինս, ինչքան կարողանալով թաքցելով դրանք հանդերձների տակ, հեռացավ: Դեռևս մինչև լուսանալը հոռմեացիները թողեցին ծամբարը և շարժվեցին առաջ: Թշնամին չէր անհանգստացնում նրանց, սակայն նրանք իրենք իրենց համար այդ գիշերը դարձրին արշավանքի բոլոր այլ գիշերներից ամենադժվարն և վտանգավորը, քանզի զինվորները սկսեցին սպանել ու թալանել նրանց, որոնց մոտ արծաթ կամ ոսկի կար, թալանել գումակային գույքը և ի վերջո հասան Նույնիսկ նրան, որ նետվեցին Անտոնիոսի գումակայինների վրա, երբ, կիսելով նրա թանկարժեք սեղաններն ու գինու գավերը, դրանք բաժանեցին իրար մեջ: Մարսափելի շփոթն և անհանգստությունը պատեց ողջ գործին ու յուրաքանչյուրը մտածում էր, որ այդ թշնամին է հարձակում գործել: Սկսվեց հանընդհանուր փախուստը և այդ ժամանակ Անտոնիոսը, կանչելով Ռամոս անունով իր ազատարձակներից և թիկնապահներից մեկին, նրանց երդում վերցրեց, որ, լսելով հրամանը, անմիջապես թողնել կիցից իր հրամանատարին և կզիառուի, որպեսզի ինքը ոչ միայն կենդանի չընկնի պարթևների ձեռքը, այլ Նույնիսկ չճանաչվի էլ, քանզի դա Նույնիսկ մահից հետո էլ անտանելի էր հոռմեական զորավարի համար: Բարեկամները սկսեցին արցունքներ թափել, սակայն այն մարդը համոզում էր Անտոնիոսին չուսահատվել, քանզի գետն արդեն մոտ էր: Եվ իրոք, շուտով սկսեց փչել զով բամփ, օդն ավելի խոնավ դարձավ, ավելի հեշտ դարձավ նաև շնչելը, իսկ հետո, ինչպես ասաց այն մարդը, ժամանակն ինքն արդեն ցույց տվեց, որ ճանապարհի վերջը մոտ է: Գիշերն ավարտվում էր, երբ Անտոնիոսին գեղուցեցին, որ խառնաշփոթը պայմանավորված է իր իսկ զինվորների ազատությամբ ու անօրեն գործողություններով և, որպեսզի կարգը վերահաստատվի ու անկանոն անբոխի վերածված գործը նորից պատշաճ տեսք ստանա, նա հրամայեց ծամբար զարկել: /49/ Արդեն լուսանում էր, երբ զինվորներն աստիճանաբար հանգստացան և լռությամբ տիրեց: Այդ ժամանակ պարթևների նետերը կրկին թափվեցին երթը եզրափակողների վրա, իսկ թեթև հետևակն էլ հրահանգ ստացավ մարտի մեջ մտնել, այն դեպքում, երբ ծանր հետևակը պետք է կրկին իրար բերեր վահանները և միայն դրանով հետ չպրտեր նետաձիգների, որոնք ձեռնամարտի մեջ մտնել չէին համարձակվում: Այդ ընթացքում շարասյան գլուխը դանդաղ առաջանում էր և ի վերջո առջևում փայլեց գետը: Դեմքով շուռ գալով դեպի հակառակորդը՝ Անտոնիոսը սկսեց անցկացնել հիվանդներին և վիրավորներին: Այժմ, սակայն, ռազմիկները կարող էին արդեն նաև հանգիստ և անշտապ ծարավները հագեցնել, քանզի պարթևները, հազիվ միայն տեսնելով գետը, իջեցրին աղեղնալարերը ու, ամեն կերպ գովերգելով հոռմեացիների արիությունը, կոչ արեցին նրանց այլևս ոչ մի բանից չանհանգստանալ: Եվ այսպես, առանց որևէ խոչընդոտի անցնելով գետն ու հավաքելով ուժերը, նրանք շարունակեցին արշավանքը՝ այնուհանդերձ թույլ չտալով իրենց մինչև վերջ հավատալ պարթևներին: Եզրափակիչ մարտից հետո վեցերորդ օրը հոռմեացիները հասան Արաքս գետին, որը Մարաստանը բաժանում էր Հայաստանից: Գետը թվաց խորահուն և կատաղած, իսկ բացի այդ նաև, լուր էր պտտվում, թե թշնամին դարմանակալել է՝ գետանցման ժամանակ հարվածելու համար: Ի վերջո, երբ բարեհաջող հասնելով գետի հանդիպակալ ափը, հոռմեացիները ոտք դրեցին հայկական հողի վրա, այնժամ, ասես բաց ծովում երկար թափառումներից հետո առաջին անգամ ցամաք տեսած, նրանք համբուրում էին քարերն ու ավազը և, իրար գրկելով, ուրախությունից լաց էին լինում: Այնուհետև, ընթանալով հարուստ և ծաղկուն երկրի միջով, նրանք այդքան դաժան զրկանքներից հետո խիստ շատ կերան ու խմեցին, ուստի հիվանդացան ջրգողությամբ և փոքրաբուխությամբ: /50/ Այստեղ Անտոնիոսը գործի գորատես իրականացրեց, և պարզվեց, որ կորցրել է 20.000 հետևակ և 4.000 հեծյալ: Սրանք բոլորը չէ, որ ընկել էին մարտերում: Կեսից ավելին մնացել էր հիվանդություններից: Փոսախալի մոտի ծամբարից դուրս գալուց հետո հոռմեացիները ճանապարհին էին քարերն ու ավազը և, իրար գրկելով, դեմ տարան 18 հաղթանակ, բայց այդ բոլորը ոչ հաստատուն ու ոչ հուսալի հաղթանակներ էին, քանի որ Անտոնիոսը չկարողացավ ինչպես հարկն է հետապնդել ջախջախված թշնամուն: Այս հանգամանքն էլ առանձնապես համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ արշավանքի անհաջողության պատճառը հայ Արտավազդն էր: Եթե Անտոնիոսի տրամադրության տակ մնային 16.000 այն հեծյալները, որոնց Մարաստանից իր հետ բերել էր Արտավազդը և որոնք զինված էին գրեթե այնպես, ինչպես պարթևները, ու սովոր էին նրանց դեմ մարտ վարելու, ապա հոռմեացիները բաց ճակատամարտում կջարդեին թշնամուն, իսկ հայերը կկոտորեին փախչողներին և թշնամիները ի վիճակի չէին լինի, մարտերում այսքան պարտություններից, հետո վերականգնել իրենց ուժերը: Բնականաբար բոլորը ցատումով էին լցված և դրդում էին Անտոնիոսին հաշվեհարդար

տեսնել Չայոց թագավորի հետ, բայց Անտոնիոսը լավ գիտեր, որ իր գործը թուլացել է ու ամենաանհրաժեշտի կարիքն ունի, ուստի, անսայով ողջամտությամբ, նա ոչ մի բանով չմեղադրեց Արտավազդին դավաճանության մեջ, այլ առաջվա նման սիրայի էր և պատշաճ պատիվներ թագավորին մատուցեց: /51/ Դրանից հետո, չնայած խիստ ծնունդ և անվերջ ծայր, նա առաջ շտապեց՝ ճանապարհին կորցնելով ևս 8.000 հոգի» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Անտոնիոս», գլուխ 37-51):

«/24/ Անտոնիոսն (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.) այս ամենից մեծամտացել էր և, բացի այդ, Մոնեսի հետ մեծ հույսեր էր կապում, բանից սա իրեն խոստացել էր առաջնորդել իր գործերը ու Պարթիայի մեծ մասն առանց դժվարության իր ձեռքը հանձնել: Այս ամենը հաշվի առնելով էլ հենց նա պատերազմ ձեռնարկեց սրանց դեմ և Մոնեսին, այլ պարզևների հետ, իշխելու համար, մինչև վերջացնել պատերազմը պարթևների դեմ, հռոմեական երեք բաղաբ հանձնեց՝ խոստանալով նրան նույնիսկ պարթևների թագավորությունը: Մինչև նրանք այսպես էին գործում և պարթևներն իրենք էլ Մոնեսի փախուստը հիվանդագին ընդունեցին, Հրահատեսը (Պարթևական թագավորության արքա Հրահատ IV-ը – Մ.Ֆ.) տաճարապետ էր և բանակցություններ սկսեց Մոնեսի հետ՝ հնարավոր ամեն ինչ խոստանալով և համոզելով նրան վերադառնալ: Այս մասին իմանալով՝ Անտոնիոսը, բնական է, գայլաբան, բայց և այնպես չսպասեց Մոնեսին, թեպետև սա դեռ իր իշխանության տակ էր, բանից այդպիսի բան անելուց հետո նա չէր կարող հույս ունենալ, թե այսուհետև որևէ մեկ ուրիշ բարբարոսի կգրավի իր կողմը, դրա համար էլ ինչ-որ խաբեություն պատրաստեց նրանց դեմ: Նա ազատ արձակեց Մոնեսին, ասես պետք է իր կողմը գրավեր պարթևներին, և նույնիսկ նրա հետ միասին դեսպաններ ուղարկեց Հրահատեսի մոտ: Նա, Կրասոսի աղետի ընթացքում գերված դրոշներն և գերիների հետ վերջնելու պայմանով խոսքով խաղաղություն էր առաջարկում, որպեսզի թագավորին անպատրաստ թողնի համաձայնության հույս ներշնչելով նրան, մինչդեռ գործնականում ամեն կերպ պատրաստվում էր պատերազմի: /25/ Անտոնիոսն առաջացավ մինչև Եփրատ, կարծելով թե այն գուրկ էր պահակազորներից, իսկ երբ համոզվեց, որ գետի ողջ շրջանը խստորեն պահպանվում է, հետ դարձավ: Այնուհանդերձ նա որոշեց արշավանք ձեռնարկել մարտի թագավոր Արտավազդի (Արտաշատականի թագավորության արքա Արտավազդ II-ի (մ.թ.ա. 56-30) – Մ.Ֆ.) դեմ, որը թշնամի էր Մեծ Հայքի իրեն անվանակից թագավորին: Եվ ահա այդ փոփոխում նա իսկույն շարժվեց դեպի Հայաստան և, այնտեղ իմանալով, որ Մարը դաշնակից պարթև թագավորին օժանդակելու համար շատ էր հեռացել իր հայրենի երկրից, իր գումակը և գորթի մի մասը թողեց Օպպիոս Ստատիանոսի հետ, պատվիրելով նրանց հետևել իրեն, մինչդեռ ինքը, վերցնելով հեծելազորը ու հետևակի հզորագույն մասը, շտապեց առաջ: Համոզված, որ առանց դիմադրության կգրավի թշնամու մարդկությունները, նա, նետվելով նրանց արբայանիստ Փրասպա բաղաբի վրա, սկսեց հողաթմբեր պատրաստել և հարձակումներ գործել: Այդ բոլորից ցածրից ցածրից Պարթև և Մարը թույլ տվեցին, որ նա իզուր չարչարվի, բանից պարիսպները հզոր էին ու նրանց կողմից լավ էին պաշտպանվում, իսկ փոխարենը անսպասելի հարձակվեցին Ստատիանոսի վրա, երբ սա ճանապարհին էր և հոգնած: Նրանք բոլորին սպանեցին, բացի Պոնտոսի թագավոր Պոնտոնից (Պոնտոսի թագավորության արքա Պոնտոն II-ից – Մ.Ֆ.), որն այդ ժամանակ միացել էր Ստատիանոսի արշավանքին: Նրանք միայն սրան կենդանի գտեցին և, փրկագին տանալով, ազատ արձակեցին: Նրանք ժողովրդացան այս անել, բանից որ Չայոց ներկայ չեղավ կռվին, թեև, ինչպես ասում են ոմանք, նա կարող էր օգնել հռոմեացիներին: Նա, սակայն ոչ այդ արեց, ոչ էլ եկավ Անտոնիոսի մոտ, այլ մեկնեց տուն: /26/ Անտոնիոսը, թեպետև Ստատիանոսի մոտից ուղարկված առաջին իսկ հաղորդումից հետո իսկույն շտապեց նրան օգնելու, բայց ուշացավ, բանից սպանվածներից բացի ոչինչ չգտավ: Սկզբում նա այս բանից վախեցավ, բայց, բանի որ բարբարոսներից ոչ մեկին չպատահեց, ինքը ենթադրեց, որ նրանք մի բանից ահաբեկված հեռացել են ինչ-որ տեղ, դրանով իսկ նա վերագտավ իր կորույթ: Ուստի և, երբ ոչ շատ ժամանակ անց նրանց հանդիպեց, փախուստի մասնեց նրանց, ընդ որում, բանի որ նրա պարտաստիկավորները թե շատ էին և թե կարողանում էին աղետակորներից ավելի հեռու նետել, նրանք բոլորին, նույնիսկ գրահավորվածներին, մեծ վնաս պատճառեցին: Այսուհանդերձ նա չկարողացավ նշանակալից թվով թշնամիներ սպանել, բանից բարբարոսները արագ ծիպվալով էին: Այսպիսով՝ նա Նորից մոտեցավ Փրասպային և պաշարեց այն, բայց այսուհանդերձ մեծ վնաս չպատճառեց թշնամիներին, բանից պարսպից ներս եղողները նրան ուժգնորեն հետ էին սղույն, իսկ դրսում գտնվողները հեշտությամբ կռվի չէին բռնվում, մինչդեռ յուրախիները շատերին նա կորցրեց պարեն ճարելու և այն փոխարենը գործի վրա: Բացի այդ, շատերին էլ նա իր ինչ սահմանած պատիժներով կորցրեց: Ավելին, սկզբում, բանի դեռ այնտեղ մոտակայքից նրանք ճարում էին իրենց պարենը, ապա կարողանում էին թե պաշարումը շարունակել և թե ապահովել իրենց պարենավորումը, բայց, երբ արդեն մոտակայքում ամեն ինչ սպառվել էր ու զինվորները ստիպված էին լինում հեռու գնալ: Այդ ժամանակ, սակայն, այնպես էր ստացվում, որ, եթե փոքր թվով ուղարկվեին, ոչ միայն ոչինչ չէին կարողանալու բերել, այլև իրենք կոչնչանային, իսկ եթե մեծ թվով գնային, ապա կվնասվի առանց պաշարողների և, դրանով իսկ բարբարոսների արտեքի դեպքում կկորցնեին շատ մարդկանց և պաշարողական մեքենաներ: /27/ Այս ամենի պատճառով էլ Անտոնիոսը նրանց բոլորին ցորենի փոխարեն գարի բաժանեց և տասից մեկին պատճեց: Այսպիսով, թեպետ ինքը կարծում էր, թե պաշարողն է իրականում, սակայն, պաշարվողի զրկանքները հենց ինքն էր կրում, որովհետև պարիսպներից ներս գտնվողները ձտորեն օգտվում էին արտեք կատարելու ամեն մի առիթից, մինչդեռ դրսում եղողները խստորեն ներում էին պաշարողներին, երբ սրանք երկու մասի էին բաժանվում, անկարծախի հարձակվելով և քիչ անց հետ բաշվելով, իսկ պարենամթերք հայտնաբերելու համար գլուխը գոտողներին էլ չէին անհապառաջում, բայց վերադարձի ճանապարհին անսպասելի հարձակվում էին նրանց վրա: Երբ այս պայմաններում իսկ Անտոնիոսը շարունակում էր քաղաքի պաշարումը, Հրահատեսը, վախենալով, որ ժամանակի ընթացքում թշնամին կարող էր քաղաքին ինչ-որ վնաս հասցնել կամ հենց ինքը որևէ ձևով, կամ էլ՝ ինչ-որ դաշնակից գտնելով, Անտոնիոսի մոտ թաքուն կերպով բանազնացներ ուղարկեց և համոզեց նրան բանակցություններ սկսել՝ խոստանալով հեշտությամբ հաշտության հասնել: Այս առթիվ Անտոնիոսի բողմից իր մոտ ուղարկվածներին նա ընդունեց ոսկե գահավորակին նստած՝ կամթելով աղեղի լարը: Նա նախապես շատ հարձակվեց նրանց վրա, բայց վերջում խոստացավ խաղաղություն շնորհել, եթե անհապաղ տեղափոխեն իրենց ճամբարը: Այս բանը լսելով՝ Անտոնիոսը վախեցավ նրա գոռոզությունից և միաժամանակ կարծեց, որ, եթե մեկ ուրիշ վայր տեղափոխվի, ապա կարող է փրկվել, ուստի հեռացավ, սակայն առանց բանդելու պաշարման կառույցները, ասես քարեկամ երկրում էր գտնվում: /28/ Մինչև նա այսպես էր գործում, սպասելով հաշտության, մարդը թե պաշարողական մեքենաները այրեցին և թե հողաթմբեր բանդեցին, իսկ պարթևներն էլ նրան խաղաղության մասին ոչ մի առաջարկ չարեցին, այլ, անցնելով հարձակման, շատ ու ծանր վնասներ հասցրին: Եվ ահա իմանալով, որ խաբված է, նա այլևս չհամարձակվեց որևէ դեսպանություն ուղարկել, բանի որ արդեն հույս չուներ, թե նրանք ինչ-որ չափավոր պայմաններով հաշտություն կկնքեն, ընդ որում, առավել ևս, նա չցանկացավ փաստություն ներշնչել զինվորներին հաշտության ձևափոխման պատճառով: Արդյունքում, բանի որ ամեն դեպքում տեղից շարժվել էր, նա որոշեց շտապել դեպի Հայաստան: Նրանք վերադարձան մեկ այլ ուղով, բանից ենթադրում էին, թե իրենց եկած ճանապարհից իրենց առաջ ամբողջովին փակված է: Նրանք բազում և անսովոր դժվարություններ կրեցին: Իրոք, անձանոթ վայրեր ընկնելով, նրանք կորցնում էին իրենց ճանապարհը, իսկ դրա հետ մեկտեղ նաև բարբարոսները, նախապես գրավելով իրենց անցավայրերը, դրանք խրամատապատում էին պատենաշապատում էին՝ ամենուրեք դժվարացնելով ջրի մատակարարումը ու ոչնչացնելով արտոնավայրերը: Ավելին, եթե ինչ-որ տեղ բախտի բերվում էր, նրանք նույնիսկ պետք է ընթացիկում առավել նպաստավոր վայրերով, թշնամին այդ վայրերն արդեն գրավված լինելու մասին բերած հաղորդումներով նրանց հետ էր դարձնում և ստիպում էր ընթանալ ուրիշ ճանապարհներով, որտեղ նախապես դարձանակալել էին, ուստի և շատերն այս եղանակով էին ոչնչանում, շատերն էլ՝ սովահարությունից: /29/ Այս ամենի հետևանքով նաև ինչ-որ չափով դասալքություն նկատվեց: Եվ արդյունքում նույնիսկ բոլորը կփախչեին, եթե բարբարոսները այդպիսի բան անել համարձակվողներին մյուսների աչքի առաջ նետահարելով չսպանեին: Այս եղանակով բնաջնջելուց ազատվածները բախտի բերմամբ այսպիսի մի հնար գտան: Մի անգամ, երբ նրանք դարան էին ընկել և նետերի խիտ հարվածներ էին ընդունում, անմիջապես իրենց վահանները իրար միացնելով կրիա կազմեցին և իրենց ձախ ծնկները հենեցին գետին: Բարբարոսներն, ահա, բանի որ նման բան երբևիցե չէին տեսել, կարծելով, թե սրանք ընկել են ստացած վերքերից և հարկավոր է մի վերջնական հարված, դեմ չարտեցին իրենց աղեղները, ցած նետվեցին ձեռքից ու մերկացնելով անինականները, ընդհուպ մոտեցան նրանց՝ վերջնականապես սպանելու համար: Այդ պահին էլ հենց, սակայն, հռոմեացիները ոտքի կանգնեցին և, տրված հրահանգի համաձայն ձգելով իրենց ֆալանգի շարքերը, նա դեմ առ դեմ կանգնելով մոտեցան թշնամուն, նետվեցին յուրաքանչյուրը մեկի վրա: Արդյունքում՝ նրանք շատ շատերին կոտորեցին, բանի որ մերկերի դեմ իրենք սպառնալիքավոր էին, անպատրաստների դեմ՝ պատրաստ կանգնած, աղեղնավորների դեմ՝ հույլիսներ էին, բարբարոսների դեմ՝ հռոմեացիներ, այնպես, որ բոլոր կենդանի մնացածները անմիջապես հեռացան, որից հետո այլևս ոչ ոք նրանց չհետևապնդեց: /30/ Այդ կրիան ահա թե ինչ է և ինչպես է կազմվում: Բռնաատարները, թեթևազենները և հեծելազորը դասավորված են լինում գրաբանակի կենտրոնում, հույլիսներից նրանք, ովքեր զինված են երկարավուն, սնամեղ ու զանաձև վահաններով, դասավորվում են արտաքին եզրերին և քառակույտ ու ձևով, երեսները դեպի ուղիղ ու գեղեցիկ պարզած, շրջափակվում են մնացածներին: Իրենց հերթին հույլիսներից մյուսները, որոնք տափակ վահաններ ունեն, համախառնվում են կենտրոնում և վահանները բարձրացնում են թե իրենց և թե մնացած բոլորի զուխների վրա, այնպես, որ վահաններից բացի ուրիշ ոչինչ չի երևում հավասարապես ֆալանգի բոլոր մասերում: Այսպես՝ դասավորության խոտորան հետևանքով նրանք բոլորը հայտնվում են նետերից պաշտպանող ծածկի տակ: Այս ձևով, ահա, դա այնպես ուժեղ է լինում, որ մարդիկ կարող են քայլել դրա վրա, ավելին, անգամ որևէ խոր և նեղ տեղանք հասնելիս նույնիսկ ձիերին ու կառքերը կարող են թշել դրա վրայով: Այսպիսին է, ահա, դասավորության այն եղանակը, որն իր ձևի պատճառով էլ հենց ստացել է կրիա անվանումը՝ թե իր հզորության և թե իր ամուր

ծածկույթի համար: Այս կրիան օգտագործում են երկակի՝ կամ հարձակում գործելու համար որևէ բերդի մոտենալիս, երբ հաճախ նույնիսկ ոմանց բարձրացնում են պարսպի վրա, կամ էլ երբեմն ցածր անոթներով կողմից պաշարված լինելու դեպքում: Այս դեպքում բոլորը կռակում են միասին, բանի որ ձիերը ևս վարժեցվում են ծունկ չոթելու և պատկելու, այնպես, որ թշնամին կարծում է, թե ուժասպառ են եղել, իսկ երբ թշնամին մոտենում է ընդհուպ, ապա նրանք միանգամից ոտքի են կանգնում և թշնամուն անսակակալի են բերում: Կրիան ահա այսպիսի կազմություն ունի: /31/, Այսպիսով՝ Անտոնիոսը, ճիշտ է, այսուհետև թշնամուց ոչ մի վնաս չկրեց, բայց իրականում սառնամանիքը նրան մեծ դժվարություն պատճառեց, բանից արդեն ձմեռ էր և Չայաստանի լեռնային մասերը, որոնց միջով էլ նա հոժարաբար ընթացավ, միշտ սառցապատ են, իսկ զինվորների վերքերն էլ, որոնք շատ էին, այստեղ, բնական է, ավելի տառապանք էին պատճառում: Արդյունքում, բանի որ դրանից էլ հենց շատերը կործանվում էին, շատերն էլ դառնում էին անմարտունակ, նա չէր հանդուրժում նրանցից յուրաքանչյուրի անձնական դիմումը և արգելեց որևէ մեկին իրեն այդպիսի լուր հաղորդել: Ինչ վերաբերում է Չային, ապա Անտոնիոսը, թեպետ նրա վրա զայրացած էր, որովհետև նա իրենց լքել էր և, թեև ցանկանում էր պատժել վերջինիս, այնուամենայնիվ սիրաշահեց նրան ու հարգանք մատուցեց, որպեսզի նրանից կենսամթերք և դրամ ստանա: Եվ վերջապես նա հաշվի առավ նաև, որ զինվորները չէին կարող դիմանալ ավելի երկար ճանապարհի, այն էլ ձմռանը, մյուս կողմից էլ պետք է իզուր տանջվեին, մանավանդ որ նա ինքը մտադիր էր կարճ ժամանակ անց վերադառնալ Չայաստան: Արդյունքում՝ Անտոնիոսը մեծապես շողոթորթեց Չային և միաժամանակ նրան բազում խոստումներ տվեց, որպեսզի թագավորը թույլ տա իրենց ձմեռել իր երկրում՝ ասելով, որ զարևանք նա նորից պետք է արշավի պարթևների դեմ: Սրանից զատ դրամ բերվեց նաև Կլետպատրայից (**Պտղոմյանների թագավորության թագավորի Կլետպատրան VII-ից (մ.թ.ա. 44-30) – Մ.Ֆ.**), այնպես, որ հուլիոսների հայրուրանակ հրաքան, իսկ մյուսների ևս իրենց հասանելիքը տրվեց: Դետո, սակայն, բանի որ ուղարկված դրամը նրանց համար չբավականացրեց, մնացածներին նա վճարեց իր իսկ միջոցներից՝ ծախսը վերցնելով իր վրա, իսկ շնորհապարտության պատիվը թողնելով Կլետպատրային, բանից ինքը բարեկամներից մեծ գումարներ էր վերցրել, իսկ դաշնակիցներից էլ մեծաբանակ արժան էր գանձել: /32/ Այս բոլորը անելուց հետո նա մեկնեց Եգիպտոս, մինչդեռ տանը հռոմեացիներին ոչ մի իրադարձություն անհայտ չմնաց ոչ թե այն պատճառով, որ նա ճշմարտությունը հաղորդել էր նրանց, բանից իրականում նա իր անհաջողությունները թաքցնում էր և դրանց մասին հայտնում ուղիղ հակառակը, պատկերելով այնպես, թե իբր հաջողություն է ունեցել, այլ այն պատճառով, որ համբավը հաղորդեց ճշմարտությունը, իսկ Կեսարն (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոս – Մ.Ֆ.**) ու մյուսներն էլ, որոնք նրա հետ էին եղել, մանրամասն հետամտում էին այդ ամենը և տարածում» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 49, գլուխ 24-32):

«Այն բանից հետո, երբ պարթևներն և հռոմեացիները մարտում սուղազեցին միմյանց, իսկ Կրասոսի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսի – Մ.Ֆ.**) ու Բակուրի տխուր ճակատագրերն էլ ցույց տվեց երկու կողմերի ուժը, փոխադարձ հարգանքի հիմքի վրա հառնեց բարեկամությունը և Անտոնիոսը պայմանագիր կնքեց արքայի (**Պարթևական թագավորության արքա Օրոդես II-ի – Մ.Ֆ.**) հետ: Ով մարդկային անասանան հպարտություն, սակայն, բանից, միայն մի ցանկությունից իր արձանների տակ տեսնել «Պաթա» և «Եփրատ» գետերի անունները, առանց որևէ առիթի, ծրագրի և գոնե ձևականորեն պատերազմ հայտարարելու, կարծես խնդիրը զադտնի պահելը նույնպես վերաբերվում է գորավարի վարպետությանը, Անտոնիոսը (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.**) թողեց Անտոնիոսը և հարձակում գործեց պարթևների վրա, իսկ այս ժողովուրդը, փորձառու ռազմական գործում: Վերջինս խուճապ և փախուստ ձևացրեց դեպի իր հարթավայրերը ու այս պայմաններում Անտոնիոսը սկսեց հետապնդել թշնամուն որպես հաղթող, սակայն արդեն երեկոյան կողմ նրանց վրա, որ, հոգնած էին երկար ճանապարհից, փողորկի նման բնակավ թշնամական զորքի փոքր մի մասը և երկու լեզեններ խոցվեցին ամեն կողմից իրենց վրա արձակվող նետերից: Ոչ մեկ այլ պարտություն հնարավոր չէր համեմատել այն պարտության հետ, որը կսպառնար նրանց հաջորդ օրը, եթե միայն գործին չհառնակեր աստվածները իրադարձությունը, բանից ոմն մեկը, որը կենդանի էր մնացել Կրասոսի ջարդից հետո, պարթևական հանդերձներով պատռած սուրաց դեպի ծամբար և լատիներեն, ինչը ինքնին հավատ էր ընծայում նրա խոսքերին, հայտնեց նրանց վրա կախված սպառնալիքի մասին, Ասելով, թե. «Արդեն մոտենում է արքան իր ուժերով, դուք պետք է նահանջեք և հասնեք լեռներին, սակայն հնարավոր է, որ նույնիսկ այնտեղ էլ դուք չխուսափեք թշնամիներից»: Արդյունքում, ահա, այնպես ստացվեց, որ նահանջողներին հետապնդեց թշնամիների փոքր մասը, բայց այնուհանդերձ նրանք կային: Մնացած զորքը ևս կոչնչանալով, եթե միայն ռազմիկները, որոնց վրա կարկտի պես նետեր էին թափվում, պատահաբար, կարծես ինչ-որ բանից դրդված, չտապալվեին գետին և, ծածկվելով վահաններով, սպանվածների տպավորություն չգործեին: Տեսնելով այդ, պարթևները իջեցին աղեղները, սակայն երբ հռոմեացիները կրկին ոտքի ելան, դա բարբարոսներին այնքան զարմանահրաշ մի բան թվաց, որ նրանցից մեկը ձայն տվեց. «Ձևաք բարով, ով հռոմեացիները, իրոք ճիշտ է կարծիքը, որ ձեզ բոլոր ժողովուրդների հաղթող է համարում, եթե դուք խուսափեցիք նույնիսկ պարթևական գեներալից»: Այնուհանդերձ դժվարին անցումից ևս կորուստները ոչ քիչ էին, բան թշնամիներից, իսկ այդ ամենից առաջ այն պատճառով, որ այդ վայրում վտանգավոր էր ջուր խմել: Ոմանց շատ վնասակար էր աղի ջուրը, սակայն նույնիսկ բաղոցապան ջուրը վնաս էր հասցնում թուլացած և ագահաբար ընկաղներին: Ոչ պակաս չափով կորուստներին նպաստեց նաև Չայաստանի չոգը և Կապարդոկիայի ձյունը, ինչպես նաև մի եղանակից անսակակալ անցումը մյուսին, այնպես որ 16 լեգեոններից մնաց հազիվ միայն մեկ երրորդը: Ողջ արծաթյա սպաքեղները կացիներով ջարդեցին, իսկ փառապանծ գորավարն էլ ոչ մի անգամ իր թիկնապահներից մահ խնդրեց, սակայն ի վերջո փրկվեց և ճողոպրեց Անտոնիոս: Այստեղ, ինչ-որ մի խելագարության արդյունքում, նա ավելի անզուսպ դարձավ, կարծես իր փրկությունը կարող էր հաղթանակ համարվել» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 4, գլուխ 10):

«Անտոնիոսը (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսի – Մ.Ֆ.**) 13 լեգեոններով շարժվեց դեպի Չայաստան, իսկ հետո էլ՝ Մարաստան՝ այդ հողերով առաջանալով դեպի պարթևական հողեր՝ նրանց արքային (**Պարթևական թագավորության արքա Զրահան IV-ին – Մ.Ֆ.**) ընդառնալ: Սկզբում, սակայն, նա գումակի, պաշարողական մեթոդների և լեգատ Ստատիանոսի հետ միասին կորցրեց երկու լեգեոններ, իսկ հետո էլ գործի համար մեծ վտանգներով հայտնվեց այնպիսի ծայրահեղ սխալներ, որ կորցրեց փրկություն հույսը: Նա կորցրեց իր ռազմիկների ոչ պակաս, բան բառորդ մասը և փրկվեց միայն մի գերու հավատարմության պատճառով, որը ծագումով հռոմեացի էր: Սա գերի էր ընկել դեռևս Կրասոսի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրասոսի – Մ.Ֆ.**) զորքերի պարտության ժամանակ, սակայն սեփական դրության փոփոխության հետ միասին չէր փոխվել նրա ոգին: Եվ ահա նա գիշերով սողոսկեց հռոմեական պահակների մոտ ու զոգուցարեց, որ նահապետիկ ուղու փոխարեն հռոմեացիները առաջանան մեկ այլ ուղով՝ անտառով: Դա Անտոնիոսի և այդքան լեգեոնների համար փրկարար եղավ, բայց այնուհանդերձ, ինչպես ասվեց վերևում, կորստյան մատնվեցին ռազմիկների բառորդ մասը, գումակային ծառայողների երրորդ մասը, իսկ գումակից էլ ոչինչ չմնաց: Այնուհանդերձ, բանի որ Անտոնիոսը կենդանի հեռացավ, նա այս ամենն իր հաղթանակը կոչեց» (Վելլեյուս Պատերկուլոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 82):

«/14.4/ Արդ, պարթևների հետևակը իր բազմությամբ քիչ էր պակաս արիաների հետևակից: Նրանք դառազանց նիզակներ են, իսկ բարբարոս վայրերում հեծյալ կռվելու փոխարեն, կռվում են հետիոտն: Անտոնիոսի արշավանքը ձախողեց ոչ թե երկրի բնությունը, այլ նրա ճանապարհի ուղեցույց Չայոց թագավոր Արտավազը, որին նա ստիպված էր խորհրդատու և պատերազմի ծրագրին հաղորդակից դարձնել, թեև նա իր դեմ դավադրում էր: Թեև Անտոնիոսը նրան պատժեց, բայց շատ ուշ, երբ արդեն հռոմեացիների կրած շատ չարիքների պատճառ էր դարձել թե Արտավազը և թե նա, որը Եփրատի վրա գտնվող Չևգմայից մինչև Անտոնիոսին ընկած ճանապարհը դարձրեց 8.000 ասպարեզ, ուղիղ ճանապարհի ավելի բան կրկնակին, լեռների, անանց վայրերի և շրջապատյունների միջոցով: /14.9/ Արտավազը, բացի մյուս ծիպիկներից, կարգի դնելով 6.000 հոգանոց զրահապատ հեծելազոր, ցուցադրեց այն Անտոնիոսին (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսի – Մ.Ֆ.**), երբ նրա հետ արշավեց Մարաստան: Այդպիսի հեծյալների նախանձախնդիր են ոչ միայն մարերը և հայերը, այլև աղվանները, բանից նրանք ևս օգտագործում են զրահապատված ձիեր: /14.15/ Արտավազը, բանի դեռ հռոմեացիների բարեկամ էր, բարեհաջող սխալ ունեց, բայց, երբ պարթևների դեմ սրա մղած պատերազմի ժամանակ դավաճանեց Անտոնիոսին, պատժի ենթարկվեց: Անտոնիոսի կողմից տարվելով Ալեքսանդրիա՝ նա շղթայակապ պատեցվեց բաղաթի միջով, որոշ ժամանակ մնաց բանտում, իսկ հետո էլ Ալեքսիոսի պատերազմի ժամանակ մահվան ենթարկվեց: Նրանից հետո Կեսարը (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսի – Մ.Ֆ.**) և հռոմեացիների գերիշխանությանը շատերը թագավորեցին: Այժմ ևս շարունակվում է նույն ձևով» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 14, մաս 4, 9, 15):

«Գիրք 130. Մարկոս Անտոնիոսը (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.**) խրախուսեց նրանի տրվելով Կլետպատրայի (**Պտղոմյանների թագավորության թագավորի Կլետպատրան VII-ի – Մ.Ֆ.**) հետ, Մարաստան և մտնում ուշացած՝ պատերազմ սկսելով պարթևների դեմ 18 լեգեոններով և 60.000 հեծյալներով: Այնուհանդերձ, որևէ արժանի բան չանելով և կորցնելով 2 լեգեոն, նա, պարթևներից հետապնդվելով, վերադառնում է Չայաստան՝ մեծագույն վայրով պատված և զորքի համար հսկայական վտանգներով: 21 օրում նա զրկվեց 300.000 ցրված ռազմիկներից, իսկ 8.000 հոգի էլ զոհվեցին վատ եղանակի պատճառով, սակայն այդքան անհաջող ելքով սկսված

Պարթևական պատերազմի այդ թշնամական վատ եղանակի պատճառն ինքն էր, քանի որ չէր համաձայնել ձմեռել Հայաստանում՝ շտապելով Կլեոպատրայի մոտ» (Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը քաղաքի հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«/95/ Անտոնիոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.) Կեսարին (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսին – Մ.Ֆ.) 120 նավ տվեց՝ անմիջապես դրանք ուղարկելով Տերենտ, իսկ վերջինս էլ իր հերթին խոստացավ նրան ուղարկել Իտալիայում հավաքագրված 20.000 հետևակայիններին... /133/ Չլետո Պոմպեոսը մտադրվել էր անցնել Անտոնիոսի կողմը, որն այդ ժամանակ մարտնչում էր մարերի և պարթևների դեմ, երբ սա վերադառնա, սակայն, այն բանից հետո, երբ նա իմացավ նրա պարտության մասին, որը հաստատվեց տեղ հասած լուրերով...» (Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Քաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 5, գլուխ 95, 133):

«Այնպես որ, երբ Անտոնիոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.) պատերազմ սկսեց պարթևների դեմ և նրա դեմ ելավ 50.000 հեծյալներից կազմված զորք, այնտեղ միայն 400 հոգի էին ազատներին...: Ղրախից հետո 16 ընտիր լեգեոնների գլուխն անցած նրա (Պարթևական թագավորության արքա Հրահատ IV-ի – Մ.Ֆ.) վրա հարձակվեց Անտոնիոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.)՝ վրեժխնդիր լինելով այն օգնության համար, որը վերջինս ցույց էր տրվել իր և Օգոստոսի (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսին – Մ.Ֆ.) դեմ, սակայն, մի շարք ծանր պարտություններ կրելով նահանջեց Պարթևստանից» (Յուստինոս «Ֆիլիպիկա», գիրք 41, գլուխ 2):

«/1/ Զանգի Հրահատը (Պարթևական թագավորության արքա Հրահատ IV-ը – Մ.Ֆ.), չնայած այն բանին, որ հետ էր շարժվել հռոմեական զորքը և նրա զորավարներին...: /2/ Որտե՞ղ է նրանց փառքը, ու՞րե՞ր... վտարեցին Անտոնիոսին (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.)» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 2, գլուխ 1, 2):

«Ուղարկված լինելով Անտոնիոսի (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.) պատերազմ սկսեց պարթևների դեմ, սակայն պարտություն կրեց նրանցից և Եգիպտոս հասցրեց իր 15 լեգեոնների հազիվ երրորդ մասը» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Հայտնի մարդկանց մասին», գլուխ 85):

«Երբ Անտոնիոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.) շարժվեց պարթևների դեմ...» (Ռովմենի Ֆլավիոս «Հրեական հնախոսություն», գիրք 15, գլուխ 3):

«Մարկոս Անտոնիոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.), ներխուժելով Մարասան, որն այժմ նույն կերպ է կոչվում, պատերազմ սկսեց պարթևների դեմ և մարտերում ջարդեց նրանց: Այնուհետև, սակայն, երբ երկու լեգեոններ կորսվեցին, իսկ ինքն էլ սկսեց սով զգալ և ընկավ փորձողիկների մեջ, հետապնդվելով պարսիկների կողմից, նա, անցնելով Հայաստանի միջով, հազիվ փրկեց բանակը, ընդ որում նա այնպիսի վախ զգաց, որ, երբեմն, նույնիսկ սկսեց մտածել այն մասին, որ իր գլադիատորներից մեկը սրահայր անի իրեն, որ կենդանի չընկնի թշնամիների ձեռքը» (Դուրբուս Սեբստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 18):

«Անտոնիոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.), հենց որ անցավ Արաքսը, բոլոր կողմերից ամենատարբեր փորձանքներով պատվեց և ի վերջո փորձաթիվ ռազմիկների հետ դժվարությամբ վերադարձավ Անտիոք: Իրոք, մի կողմից ցանկացած ճակատամարտից, որը տալիս էր, նա մշտապես փրկություն էր գտնում փախուստով, հաղթված լինելով մեծաթիվ հեծյալների և նետածիգների կողմից, մյուս կողմից էլ, ամեն ինչից զատ տառապելով խիստ ու անձանդ տեղանքի պայմաններից, ծանր սովի պատճառով հարկադրված եղավ անմաքուր ուտելիք օգտագործել, իսկ շատ ռազմիկներ էլ հանձնվեցին թշնամիներին» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 19):

«Հետագայում Անտոնիոսն (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.) իր վրա վերցրեց հրամանատարությունը, սակայն, լինելով սիրահարված Կլեոպատրային (Պտղոմյանների թագավորության թագուհի Կլեոպատրան VII-ին – Մ.Ֆ.), սկսեց քիչ ուշադրություն հատկացնել պատերազմին և մահացավ այն բանից հետո, երբ իրեն հռոմեական անվանը ոչ հարիր պահեց: Նույնիսկ այն տառապանքներից հետո, սակայն, որոնք պատճառվել էին այդ անհաջողություններով, թշնամիներն այդ հողերից ոչինչ չգրավեցին» (Զոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 3, գլուխ 32):

«Նա (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.) նաև մարտնչեց պարսիկների դեմ: Առաջին ճակատամարտում նա նրանց նկատմամբ հաղթանակ տարավ, սակայն, հետ դառնալիս ուժեղ տուժվեց սովից և ժանտախտից: Եվ ահա, քանի որ պարթևները շարժվում էին նահանջող թշնամու հետևից, Անտոնիոսը բաց թողեց իր հաղթանակի պտուղները» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն քաղաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 6, գլուխ 6):

«/23/15/ Երբ պարթևները Մարկոս Անտոնիոսի (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսի – Մ.Ֆ.) զորքի վրա սկսեցին անթիվ նետեր արձակել, նա յուրալիներին հրամայեց մնալ տեղում և «կրիա» կազմել: Արդյունքում նետերը անվնաս եղան նրանց համար և թշնամին ուժասպառ եղավ՝ վնաս չհասցնելով ռազմիկներին...: /2/13/7 Անտոնիոսը, երբ նահանջում էր իրեն հետապնդող պարթևներից, ամեն անգամ լուսաբացին, երբ փորձում էր շարժվել, բարձրադասները նահանջող այդ ջոկատի վրա նետերի կարկուտ էին տեղում: Այդ ժամանակ նա յուրալիներին պահեց մինչև օրվա հինգերորդ ժամը և տպավորություն ստեղծեց, թե կանգ է առել վերջնականապես: Ղրա խաղաղության տակ պարսիկներից հեռացան այդ վայրից, իսկ նա էլ իր հերթին օրվա մնացած մասը առանց որևէ խոչընդոտի անցավ որոշված ճանապարհահատվածը» (Ֆրոնտին «Ստրատեգամներ» գիրք 2, գլուխ 3, մաս 15, գիրք 2, գլուխ 13, մաս 7):

«Շուտով Անտոնիոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.) պարտություն կրեց պարթևներից, որոնք ցրեցին հռոմեական զորքը և գերեցին Գալլոս անունով հրամանատարին» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 48):

⁶³¹ «Միհրանը (Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Միհրան II-ը – Մ.Ֆ.) Պարսկաստանում ուժեղ զորք հավաքեց և ուղղվեց Զարթի: Նա դեսպանորդներ ուղարկեց Զարթիի երիտասարդների մոտ և ասաց նրանց. «Հիշե՛ք իմ պապ Միհրանի (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան I-ի – Մ.Ֆ.) այն սերն և բարիքները, որը նա արել էր ձեզ համար: Եվ, չնայած իմ հայրը (Իվերիայի թագավորության արքա Փառնաշունը – Մ.Ֆ.) ձեզ համար օտար կորոն էր բերել, բայց հիշե՛ք նաև նրանցից տեսած լավությունները: Արդարացի էր հորս սպասությունը, քանի որ նա չէր հետևում ձեր հորենական հավատքին, սակայն այժմ թող ձեր սրտում ոչ մի հոգս կամ վախ չլինի իմ հոր մահվան կապակցությամբ, քանզի հավատարմագրության համար հայրերը սպանում են որդիներին, եղբայրները՝ եղբայրներին, իսկ հավատարմացների արյան համար էլ վրիժառություն չեն փնտրում: Ես ձեր արքաներ Փառնավազյանների հետևորդն եմ և, չնայած որ դաստիարակված եմ պարսիկների մեջ, սակայն դավանում եմ ձեր հայերի հավատքը: Հույսս դնում եմ Զարթիի տիրակալ աստվածների վրա և մեկնում եմ հորենական տիրույթներս ձեռք բերելու: Այժմ ինձից ողջույն և պատիվ ընդունե՛ք»: Զարթիի երիտասարդները ականջ չդրեցին Միհրանին, անցան Բարտոմի (Իվերիայի թագավորության համիշխան արքա Բարտոմ I-ի – Մ.Ֆ.) կողմը և միայն վրացիների փոքր բանակություն էր, այն էլ ոչ տոհմիկ մարդկանցից, որ միացավ Միհրանին: Բարտոմ թագավորն իր հերթին հավաքեց Վրաց զորքը և, կցելով սրան նաև Հայքի ուժերը, Միհրանին հանդիպեց Հունասի մոտ՝ քաղաքը թողնելով թիկունքում: Միհրանը եկավ և ճամբար գտնեց Բերդուշի գետի մոտ: Այստեղից կռվել և ահա երկու զորքերի մեջ էլ գտնվեցին հսկաներ, որոնք մեկ ողջ ամսվա ընթացքում իրար հետ մենամարտի մեջ էին: Երբեմն մի կողմ էր պարտվում, երբեմն՝ մյուսը, բայց ահա այս ամսվա ընթացքում Միհրանն իր իսկ ձեռքով վրացիներից և հայերից սպանեց 13 դյուցազունների ու սրանց միջև նրան հավասար ոչ մեկը չգտնվեց: Ինքը՝ Բարտոմը, ի վիճակի չէր մենամարտելու, քանի որ Միհրանը մի իսկական հսկա էր: Այդ ժամանակ Բարտոմը շարժեց իր զորքը և, դրա գլուխն անցած, շարժվեց Միհրանի զորքի վրա: Միհրանը նրան ընդառաջ ելավ իր ողջ զորքով և նրանց միջև դաժան մարտ ընթացավ: Երկու կողմերից էլ անթիվ մեծություն ընկավ և ահա վրացիներն ու հայերը պարտություն կրեցին պարսիկներից, իսկ վրացիների արքա Բարտոմն էլ սպանվեց: Բարտոմը որդի չունեց, այլ միայն մի աղջիկ ուներ: Հենց դրա համար էլ, դեռևս իր կյանքի ընթացքում, նա Եգրիսից բերել էր Զարտամ անունով Զուգիի թոռանը (Իվերիայի թագավորության համիշխան արքա Զարտամ I-ի (մ.թ.ա. 38-35) – Մ.Ֆ.), որը Փառնավազյան էր, քանի որ սերում էր Փառնավազի (Իվերիայի թագավորության հիմնադիր արքա Փառնավազի – Մ.Ֆ.) բրոջից, որը Զուգիի կինն էր, ինչպես նաև Սաուրմազի (Իվերիայի թագավորության արքա Սաուրմազ I-ի – Մ.Ֆ.) աղջկանից ու Զուգիի որդու կնոջից: Եվ ահա այս Զարտամին Բարտոմը կնության տվեց իր աղջկան և որդեգրեց նրան: Դա նա արեց ինչիցներից ցանկությանը համաձայն, քանզի նրանք շատ էին սիրում Փառնավազյաններին և չէին ցանկանում որևէ մեկ այլ տոհմի իշխանություն, քան Փառնավազյաններն էին: Բարտոմի կողմից որդեգրված այս Զարտամն էր նաև, սակայն, որ Բարտոմի հետ միասին սպանվեց հենց այդ նույն ճակատամարտում, իսկ նրա կինը և Բարտոմի աղջիկն էլ, որը հղի մնաց, փախավ Հայք, որտեղ մի որդի ծնեց: Սրան կոչեցին Աղերիկ (Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Միհրդատ I-ը – Մ.Ֆ.) և դաստիարակեցին այնտեղ» («Զարթիս-Յիսուպեթա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Փառաւնջում արքայի (Իվերիայի թագավորության արքա Փառաւնջուհի – Մ.Ֆ.) որդի Միհրանը (Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Միհրան II-ը – Մ.Ֆ.), գտնվելով Պարսկաստանում և իմանալով Բարսոտի (Իվերիայի թագավորության համիշխան արքա Բարսոտ I-ի – Մ.Ֆ.) կողմից թույլ տրված արարքների մասին, պարսիկներից օգնություն խնդրեց, որպեսզի վերականգնի իր իրավունքները իբերական գահի նկատմամբ։ Եվ ահա նա օտարազգի զորքերով մոտեցավ Իբերիայի սահմաններին»։ Բարսոտը, միջոցներ փնտրելով թշնամուն հաղթահարելու համար, հավաքեց իբերական և հայկական զորքի ոչ քիչ բանակություն ու դիմադրած կանգնեց Միհրանին, սակայն հաղթվեց և պարսիկների դեմ այդ ճակատամարտում զոհվեց կյանքից» (Պավլոս Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 44)։

«Բարսոտ թագավորը (Իվերիայի թագավորության համիշխան արքա Բարսոտ I-ը – Մ.Ֆ.) ամուսնացավ հայ Արշակունիների դստեր հետ...։ Նա զորք ժողովեց և, օգնություն ստանալով Յայթից... կանգ առավ Յունսանում...։ Զարթամի (Իվերիայի թագավորության համիշխան արքա Զարթամ I-ի – Մ.Ֆ.) կնոջը, որ հղի էր, տարան Յայթ և այնտեղ նա ծնեց որդի Աղերկին (Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Միհրդատ I-ը – Մ.Ֆ.)՝ արդեն Միհրանի (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան II-ի (Մ.թ.ա. 35-20) – Մ.Ֆ.) թագավորության օրոք» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»)։

⁶³² «Երբ Միհրանը (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան II-ը – Մ.Ֆ.) սպանեց Բարսոտին (Իվերիայի թագավորության համիշխան արքա Բարսոտ I-ին – Մ.Ֆ.), մտավ Զարթի և տիրեց այս երկրին, այդ ժամանակ նա էրիթյավներին, որոնք դեռևս գտնվում էին ամրություններում, երդում ու խոստում տվեց՝ դրդելով նրանց լինել ամրություններին։ Նա Սաւմվիլիդէի բռնությամբ հանեց նաև Բարսոտի կնոջը, որը Արշակունյաց գավակ էր, և ամուսնացավ նրա հետ» («Զարթի-Տիսիլիքա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախաիայրների և տոհմերի պատմությունը»)։

⁶³³ «/49.33/ Այդ ժամանակ նա (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսը – Մ.Ֆ.) այսպես վարվեց, իսկ հաջորդ տարին, երբ կոնսուլներ էին զնեոս Պոմպեոսը և Կոնստանտինոսը, Անտոնինոսը արշավանք ձեռնարկեց Արտավազդ Յայի դեմ։ Անտոնինոսը հույսը մեծապես դրել էր Մարի (Անտրպատական թագավորության արքա Արտավազդ II-ի – Մ.Ֆ.) վրա, որը զայրացած էր Հրահատեսի (Պարթևական թագավորության արքա Հրահատ IV-ի – Մ.Ֆ.) դեմ, որովհետև սա ավարից իրեն շատ բաժին էր տվել և ոչ իսկ որևէ այլ ձևով պատվել էր...։ Սրա հետ միաժամանակ նաև, վերջինս կամենում էր հռոմեացիներին իր երկրի դեմ բերած լինելու համար պատժել Արտավազդ Յային, ուստի և նա Պոլեմոնի (Պոնտոսի թագավորության արքա Պոլեմոն I-ին – Մ.Ֆ.) ուղարկեց Անտոնինոսի մոտ՝ բարեկամություն և զինակցություն հայցելու։ Անտոնինոսը, իհարկե, այնպես ուրախացավ այս առիթից, որ ոչ միայն նրա հետ դաշինք կնքեց, այլև փոքր ինչ ուշ Պոլեմոնին էլ, որպես վարձատրություն նրա միջնորդության համար, տվեց Փոքր Յայթը։ Այդ Արտավազդ Յային նա նախ իբրև բարեկամի հրավիրեց Եգիպտոս, որպեսզի նրան, առանց դժվարության ձեռք գցելով, այնտեղ ոչնչացնի, բայց, բանի որ սա, կռահելով այդ ամենը, հրավերին չպատասխանեց, նա մտածեց մի այլ ձևով խաբել նրան։ Ուստի և Անտոնինոս իր զայրույթը նրա հանդեպ բացահայտ ցույց էր տալիս, որպեսզի ջջնամանակ հետը, բայց, նրան անպատրաստ գտնելու նպատակով, նա շարժվեց Եգիպտոսից՝ իբր թե արշավում էր պարթևների դեմ։ Ծանապարհիկ, սակայն, տեղեկանալով, որ Օլտապիանոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսը – Մ.Ֆ.) Հռոմից ժամանում է, այլևս առաջ չշարժվեց, այլ հետ վերադարձավ... /49.39/ Մինչ այդ Անտոնինոսը նույն օրն իսկ հրաժարվեց իշխանությունից՝ իր փոխարեն կարգելով Լուցիոս Սենպրոնիոս Անտոնինոսին։ Այստեղից էլ, ահա, ոմանք կոնսուլներին թվարկելիս ոչ թե Անտոնինոսի, այլ Սենպրոնիոսի անուն են տալիս։ Որպեսզի կարողանա Արտավազդ Յայից առանց դժվարության վրձե լուծել, Անտոնինոսը նրա մոտ ուղարկեց ոմն Կլիստոս Դելլիոսին, որը մի ժամանակ իր սիրելին էր եղել՝ խնդրելով նրա առջև կնույթան տալ իր Ալեքսանդր որդուն և խոստանալով նրան շատ պարգևներ շնորհել։ Այս ամենից հետո զարնամանուտին նա ի վերջո հանկարծ եկավ Նիկոպոլիս, որը հիմնել էր զնեոս Պոմպեոսը (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ զնեոս Պոմպեոսը – Մ.Ֆ.)։ Նա Արտավազդ Յային հրավիրեց այնտեղ, իբր թե նրա հետ խորհրդակցելու և պարթևների դեմ համագործակցելու նպատակով, սակայն, բանի որ Արտավազդը, կասկածելով դավադրության մասին, նրա մոտ այդպես էլ չժամանեց, ապա նա Դելլիոսին նորից ուղարկեց բանակցություններ վարելու համար, իսկ ինքն էլ ոչ պակաս շտապողականությամբ առաջացավ դեպի Արտաշատ։ Այս կերպ, վերջապես, երկար ժամանակ հետո թե բարեկամների միջոցով նրան համոզելով, թե իր զորքերով երկուրդ պատճառներով և թե, ընդհանրապես, իբրև բարեկամի նամակ գրելով ու ամեն միջոց գործադրելով՝ նա նրան հարկադրեց իր ռազմական ճամբարը գալ։ Եվ ահա այստեղ արդեն ձեռքակալելով նրան՝ Անտոնինոսը Արտավազդ Յային սկզբում պահում էր առանց կապանքների և շրջազայում էր նրա հետ այն ամրոցները, որտեղ գտնվում էին գանձերը, որպեսզի կարողանա դրանք ստանալ առանց պատերազմի, արդարանալով, որ նրան իր ձեռքակալել է միայն այն պատճառով, որպեսզի հայերին հարկադրի տուրք վճարել նրա անձի ու նրա թագավորության փրկության համար։ Այն բանից հետո, սակայն, երբ գանձերի պահապանները ուշադրություն չդարձրին նրան, իսկ գեղե կողոններն էլ Արտավազդի փոխարեն թագավոր ընտրեցին նրա որդիներից ավագագույնին՝ Արտաշեսին, Անտոնինոսը Արտավազդին կապեց արծաթե շղթաներով, բանից թվում էր, թե ամոթային կլիներ նրան, որը թագավոր էր եղել, կապել երկաթե շղթաներով։ /49.40/ Եվ այնուհետև Անտոնինոսը տիրացավ ողջ Յայաստանին, ոմանց հոժարակամ՝ ուրիշներին էլ բռնությամբ նվաճելով։ Իր հեղթին Արտաշեսը, բանի որ պատերազմի բռնվեց, բայց պարտվեց, փախավ Պարթևի (Պարթևական թագավորության արքա Հրահատ IV-ի – Մ.Ֆ.) մոտ։ Այս բոլորն անելուց հետո Անտոնինոսը իր որդուն Լեանտե Մարի աղջա հետ, որպեսզի նրա հետ առավել սերտ բարեկամություն հաստատի, և ապա սեփական լեգեոնները թողեց Յայաստանում ու վերադարձավ Եգիպտոս՝ իր հետ տանելով թե այլ առատ ավար և թե Յային՝ նրա կնոջ ու որդիների հետ։ Եվ, սրա գերիների հետ սրանց ևս իր առջևից Ալեքսանդրիա ուղարկելով իբր հաղթահանելու շքերթի համար, ինքը բաղաձ Ժամալ մարտակառքի վրա։ Բացի այլ ամենից, որ նա շնորհեց Կլեոպատրային (Պտղոմյանների թագավորության թագուհի Կլեոպատրա VII-ի – Մ.Ֆ.), նա ընտանյոք հանդերձ նրան բերեց նաև Յային, որը ոսկե կապանքների մեջ էր։ Կլեոպատրան Նոստած էր բազմության մեջտեղում՝ արծաթապատ բեմում և ոսկեգծած գահավորակի վրա, սակայն բարբարոսները ոչ աղերսեցին նրան, ոչ իսկ երկրպագեցին, թեպետև նրանց շատ էին ստիպում ու ազատություն խոստանալով շատ էին հուսադրում։ Եվ որովհետև նրան Կլեոպատրային պարզապես իր անունով կոչեցին, նրանք վեհամիտ մարդկանց համբավ շահեցին, բայց և նույն այդ պատճառով էլ ենթարկվեցին խիստ չարաչարանքների։ /50.1/ Օլտապիանոս Կեսարը մեղադրում էր Անտոնինոսին այն բանի համար, որ վերջինս ստացել էր Եգիպտոսը և այլ երկրներ առանց վիճակի, սպանել էր Սեպտոսին, իսկ Արտավազդին հային էլ խաբելով, ձեռքակալելով և շղթայել էր՝ մեծապես վարկաբեկելով հռոմեական ժողովրդի հեղինակությունը» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 49, գլուխ 33, 39, 40, գիրք 50, գլուխ 1)։

«Հետապնդում, սակայն, նորից մտնելով Յայաստան՝ նա (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսը – Մ.Ֆ.) բազում խոստումներով և հավաստիացումներով համոզեց Արտավազդին հանձնվել իրեն, բայց հետո բանտարկեց նրան ու շղթայակապ բերեց Ալեքսանդրիա՝ անցկացնելով իր հաղթահանելու շարապան մեջ։ Այս արարքով նա դաժանորեն վիրավորեց հռոմեացիներին, որոնք տեսան, թե ինչպես, ի հաճույս Կլեոպատրայի (Պտղոմյանների թագավորության թագուհի Կլեոպատրա VII-ի – Մ.Ֆ.), նա եգիպտացիներին շնորհեց հիաքսան ու վեհ հանդիսություն, որն օրենքով պատկանում էր հայրենիքին» (Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ», «Անտոնինոս», գլուխ 50)։

«Ոչ շատ ժամանակ անց Անտոնինոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսը – Մ.Ֆ.) վերադարձավ Պարթևիայից։ Կլեոպատրայի (Պտղոմյանների թագավորության թագուհի Կլեոպատրա VII-ը – Մ.Ֆ.) համար որպես նվեր բերելով Տիգրանի որդի Արտաբազեսին՝ դրամների և պատերազմական ողջ ավարի հետ միասին նա վերջինիս նրան պարգևեց» (Հովսեփ Ֆլավիոս «Հրեական պատերազմի մասին», գիրք 1, գլուխ 18)։ «Անտոնինոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսը – Մ.Ֆ.) արշավանքի է ելնում Յայաստանի դեմ...։ Անտոնինոսը Յայաստանը նվաճելուց հետո Տիգրանի որդի Արտաբազեսին նրա որդիների և աստրապների հետ միասին կալանավոր ու ուղարկում է Եգիպտոս։ Նա նրանց Կլեոպատրային է նվիրում, ինչպես նաև՝ այդ թագավորության բոլոր գանձերը, որ հափշտակել էր այնտեղից։ Այդ ժամանակ Յայաստանի թագավոր դարձավ Արտաբազեսի անդրանիկ որդին՝ Արտաբախսը, որն այդ իրադարձությունների ժամանակ կարողացել էր փախչել» (Հովսեփ Ֆլավիոս «Հրեական ինստիտուցիոն», գիրք 15, գլուխ 4)։

«Երկու տարի անց վերադառնալով Յայաստան՝ նա (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսը – Մ.Ֆ.) խորամանկությամբ գերեց Արտավազդ արքային, սակայն, որպեսզի չպատվազրկի նրան, ոսկե շղթաներով շղթայեց» (Վելլեյուս Պատերկուլոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 82)։

«Անտոնինոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսը – Մ.Ֆ.) կրկին արշավանքի ելավ դեպի Յայաստան...» (Վալպիանոս «Հռոմի պատմությունը, Զաղաքացիական պատերազմներ», գիրք 5, գլուխ 145)։

«/1/ Յայաստանի գահին այդ ժամանակ թափուր էր և այն, գտնվելով պարթևների ու հռոմեացիների ուժերի միջև, անհավատարիմ էր, իսկ այդ վիճակը իր ստեղծելով Անտոնինոսի (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսի – Մ.Ֆ.) ոճրադրժության պատճառով՝ Անտոնինոսի, որը, բարեկամության անվան տակ գերելով Յայաստանի թագավոր Արտավազդին, հետո շղթայել ու

սպանել էր նրան... /3/ Արտավազդի որդի Արտաքսիաքը իր հոր հետ կապված հիշողության պատճառով հռոմեացիներին թշնամացած էր: Նա Արշակունիների ուժով պաշտպանեց թե իր անձը և թե իր պետությունը» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 2, գլուխ 1, 3):

«Անտոնինոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսը – Մ.Ֆ.) խաբեության և դավաճանության շնորհիվ գերեց Պայաստանի արքա Արտավազին» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 19):

«Անտոնինոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսը – Մ.Ֆ.) առյուծի նման զազանաբար մռնչաց՝ մանավանդ զոգովելով Կլետպատրային (Պտղոմյանների թագավորության թագուհի Կլետպատրան VII-ից – Մ.Ֆ.), որը Տիգրանից թեև էր պահում իր տասնի կրած չարչարանքների համար: Նա, սակայն, ոչ միայն հայերին և լինում մահաբեր, այլև ուրիշ շատ թագավորների ևս, որպեսզի նրանց իշխանություններին տիրի: Եվ ահա Անտոնինոսը, շատ թագավորներ սպանելով, նրանց իշխանությունները վտառում է Կլետպատրային՝ բացի Տյուրքոսից և Միդոնից, ինչպես նաև առհասարակ, բացի բոլոր նրանցից, որոնք Ազատ գետի մոտերքում էին ապրում: Եվ այսպես, վերցնելով զորքերի բազմությունը, նա դիմում է Արտավազդի վրա: Միջազետքով անցնելով՝ նա սաստկապես կոտորում է Չայոց գոթերը, ձերբակալում է նրանց թագավորին և, Եգիպտոս վերադառնալով, Տիգրանի որդի Արտավազդին, ինչպես նաև պատերազմի ավարից ուրիշ շատ իրեր Կլետպատրային է պարգևում» (Մովսես Խորենացի «Չայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 23):

«Դրանից հետո Անտոնինոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսը – Մ.Ֆ.), առյուծաբար մռնչալով, առավ իր բազմաթանկ գործը և դիմեց Արտավազդի վրա: Անցնելով Միջազետք՝ նա կոտորեց Չայոց գոթերը և, բռնելով Արտավազդին, պարգև տվեց նրան Կլետպատրային (Պտղոմյանների թագավորության թագուհի Կլետպատրան VII-ին – Մ.Ֆ.), բայց չգիտեմ, թե ինչպես տեղի ունեցավ Արտավազդի մահը» (Ուիտանես «Չայոց պատմություն», գլուխ 30):

«Այդ բանը լսելով՝ Անտոնինոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսը – Մ.Ֆ.) անձամբ մեծ զորք է վերցնում և զազանաբար հարձակվում է նրանց վրա, իսկ այդ տեղերը անտերունչ էին թողնված ոչ միայն մեր Արտավազդի, այլ նաև ուրիշ ազգերի ու թագավորությունների կողմից: Միջազետքում ուրիշների հետ միասին նա բռնում է նաև մեր Արտավազդին և առհասարակ կոտորում է Չայոց ու պարսից գոթերը» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Չայոց պատմություն», գլուխ 5):

«Անտոնինոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսը – Մ.Ֆ.) առյուծի նման մռնչում է և, առնելով իր գործերի բազմությունը, դիմում է Արտավազդի վրա: Նա անցնում է Միջազետքով, կոտորում է Չայոց անհամար գոթերը, ձերբակալում է նրանց արքա Արտավազդին և, վերադառնալով Եգիպտոս, Արտավազդին անբավ զանձերի հետ միասին պարգևում է Կլետպատրային (Պտղոմյանների թագավորության թագուհի Կլետպատրան VII-ին – Մ.Ֆ.)» (Ստեփանոս Տարնեցի «Տիգրեական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 5):

«Արտավազդը շարժվում է դեպի Միջազետք և Անտոնինոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսը – Մ.Ֆ.), լսելով այդ գալիս ու կոտորում է նրա գոթը: Նա գերում նրան և տանում Եգիպտոս՝ որպես նվեր Կլետպատրա թագուհուն (Պտղոմյանների թագավորության թագուհի Կլետպատրան VII-ին – Մ.Ֆ.)» (Վարդան Արևելցի «Տիգրեական պատմություն», գլուխ 15):

«Նման կորուստներից հետո Անտոնինոսը (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսը – Մ.Ֆ.) որոշեց լինել Եգիպտոսում և, մեկնելով այդ ուղղությամբ, նա իր հետ վերցրեց նաև Չայոց արքային՝ որպես պատիժ սրա դավաճանության համար վերջինիս շղթայելով ոսկյա շղթաներով, որպեսզի այդ տեսքով ներկայացնի Եգիպտոսի թագուհի Կլետպատրային (Պտղոմյանների թագավորության թագուհի Կլետպատրան VII-ին – Մ.Ֆ.), որին հռոմեական եռապետը կրթոտ սիրահարված էր» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 48):

⁶³⁴ «Այդ ժամանակ Անտոնինոսն (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսը – Մ.Ֆ.) իբր թե պարթևների վրա արշավելու նպատակով առաջ ընթացավ մինչև Արաքս գետը, բայց բավարարվեց միայն Մարի (Անտրպատականի թագավորության արքա Արտավազդ II-ի – Մ.Ֆ.) հետ կնքած համաձայնությամբ: Արդյունքում՝ նրանք պայմանավորվեցին իրար օգնել, մեկը մյուսին կրթելու դեմ, իսկ մյուսը՝ Օլտավիանոս Կեսարի (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսի – Մ.Ֆ.): Այդ առնչությամբ նրանք փոխադարձաբար իրար նաև որոշ թվով զինվորներ տվեցին, Մարը նորանված Չայաստանից որոշ մասեր ստացավ, իսկ Անտոնինոսը իր որդի Ալեքսանդրի հետ ամուսնացնելու համար տարավ նրա Յոտապե անունով աղջկան, ինչպես նաև այն զինվորական թորչները, որոնք գրավել էին Ստատիանոսի դեմ մղված ճակատամարտում: Դրանից հետո Անտոնինոսը, ինչպես ասել են, Պոնտոսին (Պոնտոսի թագավորության արքա Պոնտոս II-ին – Մ.Ֆ.) պարգևեց Փոքր Չայքը, իսկ Լուցիոս Փլավիոսին էլ, որն իր հետ էր, կոնսուլ նշանակելով և այնտեղ թողնելով, ինքը շտապեց գնալ Ռոմիսի և Ռոմաստան՝ պատերազմելու Օլտավիանոս Կեսարի դեմ: Եվ ահա Մարը սկզբում, օգտվելով դաշնակից հռոմեացիներից, իր վրա հարձակում գործած պարթևներին ու Արտաշեսին հաղթեց» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 49, գլուխ 44):

⁶³⁵ «/60/ Երբ Կեսարն (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսը – Մ.Ֆ.) իր պատրաստությունները բավարար համարեց, որոշվեց պատերազմ սկսել Կլետպատրայի (Պտղոմյանների թագավորության թագուհի Կլետպատրան VII-ի – Մ.Ֆ.) դեմ և գրկել Անտոնինոսին (Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսի – Մ.Ֆ.) լիազորություններից, որը նա փոխանցել էր մի կնոջ... /61/ Երբ հակառակորդները շարժվեցին իրար դեմ, Անտոնինոսի հրամանատարության տակ կային ոչ պակաս, քան 500 ռազմականներ, այդ թվում նաև նավեր ու նույնիսկ տաս շարք թիթերով, որոնք շքեղ ու հարուստ զարդարված էին, 100.000 հետևակային և 12.000 հեծելազոր: Նրա կողքում հանդես եկան եթյակա արքաներ Բոլբոս Աֆրիկացին (Մավրիտանիայի թագավորության արքա Բոլբոս II-ը (մ.թ.ա. 50-31) – Մ.Ֆ.), Վերին Կիլիկիայի տիրակալ Տարկոնդիմոտեսը, Արքելայոս Կապարովկիացին (Կապարովկիայի թագավորության արքա Արքելայոսը (մ.թ.ա. 36 - մ.թ. 17) – Մ.Ֆ.), Ֆիլադելֆ Պաֆագոնացին (Փայլաթական տետրարխության տետրարխոս Դեյոթարոս Ֆիլադելֆը (մ.թ.ա. 36-25) – Մ.Ֆ.), Միհրդատ Կոմագենցին և Թրակիայի արքա Սադաթեսը (Թրակիայի թագավորության արքա Սադաթես II-ը (մ.թ.ա. 31) – Մ.Ֆ.), ընդ որում սրանք միայն նրանք էին, որոնք անձամբ ներկայացան, այն դեպքում, երբ զորք ուղարկեցին Պոնտոսի արքա Պոնտոնը (Պոնտոսի թագավորության արքա Պոնտոն I-ը – Մ.Ֆ.), Արաբիայի արքա Սալթոսը (Արաբիական թագավորության արքա Սալթոս I-ը – Մ.Ֆ.), Դուդայի արքա Դեոդոտեսը (Դուդայի թագավորության արքա Դեոդոտես I Մեծը (մ.թ.ա. 37-1) – Մ.Ֆ.) և Լիկաոնիայի ու Փալաթիայի արքան (Փալաթական տետրարխության տետրարխոս Ադիատորիքեսը (մ.թ.ա. 35-30) – Մ.Ֆ.): Օժանդակ ջոկատ ժամանեց նաև Մարաստանի արքայից (Անտրպատականի թագավորության արքա Արտավազդ II-ից – Մ.Ֆ.): Կեսարն ուներ 200 նավ, 80.000 հետևակային, իսկ հեծելազոր էլ մոտավորապես այնքան, ինչքան իր հակառակորդը: Անտոնինոսը իր իշխանության տակ ուներ Եգիպտոսից և Չայաստանից մինչև Ռոմիական ծով ու Իլիրիա ձգվող տարածքները, իսկ Կեսարը՝ Իլիրիայից և Արևմտյան օվկիանոսից մինչև Տիգրեսյան ու Միջիլիական ծով ընկած տարածքները: Աֆրիկայի մի մասին, որը տարածվում էր Իտալիայի, Գալիայի և Իսպանիայի դիմաց, ընդհուպ մինչև Դեոդոտեսյան սյուներ, տիրում էր Կեսարը, իսկ Կիրենայից մինչև Եթովպիա՝ Անտոնինոսը: /62/ Անտոնինոսը, սակայն, այն աստիճանին էր կնոջ կամակամարարի վերածվել, որ, հակառակ ցամաքում ունեցած մեծ առավելության, ցանկանում էր պատերազմն ավարտել ծովի վրա տարած հաղթանակով՝ որպեսի հաճեի լինի Կլետպատրային, բայց չէ՞ որ նա տեսնում էր, որ նավերի վրա մարդիկ չեն հերիքում, իսկ տրիերաների վրա էլ հրամանատարություն անողներն առանց այդ էլ բազմաչարչար Ռոմաստանից տանում էին ճանապարհների վրա գտնվող ճանապարհորդներին, Էշապաններին, հաց աղացողներին, անմորուս պատանիներին, սակայն նույնիսկ այդ կերպ էլ չէին կարողանում համալրել պակասորդը, ինչի պատճառով նավերն իրենց մեծ մասով կիսադատարկ էին, այդ պատճառով էլ ծանր էին լողում և դժվար էին շարժվում: Դրան հակառակ, Կեսարը Տերենտայում և Բրունդիզիայում մի նավատորմ էր կենտրոնացրել, որն աչքի էր ընկնում ոչ թե պարծենկոտ բարձրություններով և կամ էլ նավերի հսկայական չափերով, այլ հարմար կառավարելիությամբ, արագությամբ ու ամեն մի նավի անլերի համալրվածությամբ: Եվ ահա Կեսարը Անտոնինոսի մոտ դեսպաններ ուղարկեց պահանջով, որ սա իզուր ժամանակ չկորցնի, այլ մարտական ուժերով անմիջապես ծով դուրս գա, իսկ ինքը՝ Կեսարը, պատրաստ է թշնամական նավատորմի պառչած խարսխակայաններ ու նավահանգիստներ տրամադրել՝ մինչ այդ ափից նահանջելով մեկ օրվա հեռավորության վրա և սպասելով, մինչև որ Անտոնինոսը ճամբար զարկի: Ի պատասխան այդ պարծենկոտ մարտահրավերի Անտոնինոսը, նույն կերպ պարծենալով, իր հերթին Կեսարին մենամարտ առաջարկեց, չնայած որ ինքը ավելի մեծ էր տարիքով, իսկ հրաժարման դեպքում էլ՝ ճակատամարտ Փարսիայում, այնտեղ, որտեղ մի անգամ հանդիպել էին Կեսարի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Դուլիոս Կեսարի – Մ.Ֆ.) և զենոս Պոմպեոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ զենոս Պոմպեոսի – Մ.Ֆ.) գործերը: Առաջ անցնելով Անտոնինոսից, սակայն, որը նավատորմով կանգնած էր Ալցիոնի մոտ՝ ներկայիս Նիկոպոլիսի հենց դիմաց՝ Կեսարն առաջինը կտրեց Ռոմիական ծովը և հաստատվեց Էպիրոսում գտնվող Թորինս կղզվոր վայրում, ինչը նշանակում էր հաշտարան: Անտոնինոսը անհանգստության մեջ էր, բանգի նրա ցամաքային ուժերն ուշանում էին, սակայն Կլետպատրան ընդամենը ծիծաղելով ասաց. «Ո՛ր մի սարսափեի բան կ'ա, թող նստեն հառնաբարանում»: /63/ Վաղ առավոտյան թշնամիներն առաջ շարժվեցին և Անտոնինոսը, վախճալով, որ հանկարծ սրանք չգրավեն իր նավերը, որոնց վրա ռազմիկներ չկային, ձևի համար զինեց թիավարներին և դրանց տեղակայեց տախտակամաններին: Միաժամանակ նա հրահանգեց վեր պարգել և երկու կողմերից էլ ամրացնել թիակները, ինչպես նաև նավերը

տեղաբաշխել թթով դեպի հակառակորդը, այնպես, դրանք կարծես լիովին ապահովված են թիավարներով ու պատրաստ են պաշտպանությանը: Կեսարը տրվեց խաբկանքին և նահանգեց: Դրանից հետո վարպետորեն կառուցված ջրահեռացման միջոցների շնորհիվ նա թշնամուն գրկեց ջրից, որն առանց այդ էլ այդ կողմերում քիչ էր, իսկ ինչ էլ կար՝ վատ համի էր...: Կեսարի կողմն անցան նաև արքաներից երկուսը՝ Դեյոթարոսն և Ամյունաստեղը (**Պալաթական տետրադիության տետրադի Ամյունաստեղ (մ.թ.ա. 37-25) – Մ.Ֆ.**): Չամոզվելով, որ նավատորմը ոչ մի բանում հաջողությունը չունի և ժամանակին չի հասնում՝ Անտոնիոսը իր կամքից անկախ կրկին գլխավոր հույսերը դրեց ցամաքային ուժերի վրա, որոնց հրամանատար Կանիդիոսը վտանգի առաջ կրկին փոխեց իր նախկին կարծիքը և այժմ խորհուրդ էր տալիս Կլեոպատրային հետ ուղարկել, որից հետո, նահանգելով Թրակիա կամ Մակեդոնիա, ցամաքային մարտ տալ, որն էլ կորոշեր գործի ելքը: Գեթերի արքա Դիկոսը (**Գեթական թագավորության արքա Դիկոստեղ (մ.թ.ա. մոտ 44-30) – Մ.Ֆ.**) ուժեղ աջակցություն է խոստացել և, քստ Կանիդիոսի, ոչ մի ամոթալի բան չկա այն բանում, որ ծովը Կեսարին զիջեն, որը, Գնեոս Պոմպեոսից գրավելով Միջինին, ծովային մարտերում վարպետություն է ձեռք բերել և ավելի վատ կլինի իր իսկ՝ Անտոնիոսի, համար, եթե նա, որն իր հավասարը չունեց ցամաքային մարտում, չօգտվի նման մեծաթիվ ու հզոր հետևազորի մարտական պատրաստությունից, այլ, ցրելով այն նավերի վրա, իզուր կորցնի: Այնուհանդերձ առավելության հասավ Կլեոպատրան, որը պնդում էր, որ պատերազմի ելքը որոշվի ծովի վրա: Նա արդեն փախուստի ուղի էր փնտրում իր համար և մտածում էր ոչ թե այն մասին, ինչը համընդհանուր օգուտ կտա և կօգնի պատերազմին, այլ միայն այն մասին, թե պարտության պարագայում ինչպես ճողոպրի: Ծանաթոր խարսխակարյան հետ միացված էր երկար պարիսպներով, որոնց պաշտպանության տակ էլ Անտոնիոսը հաճախ ափ էր իջնում՝ չվախենալով որևէ վտանգից: Ինչ-որ մի ստորուկ բացահայտեց Կեսարին, որ Անտոնիոսին հնարավոր է բռնել, երբ սա իջնում է այդ ճանապարհով, և Կեսարը մարդիկ ուղարկեց, որպեսզի բռնեն նրան: Եվ ահա այդ գործը այն է, հաջողությամբ էր պսակվում, բայց դարանակալները դուրս թռան իրենց տեղերից ժամանակից շուտ և նրանց ձեռքն ընկավ Անտոնիոսի դիմացից գնացող ռազմիկը, իսկ ինքը, թեև ղեկավարությամբ, բայց փախավ: /64/ Որոշելով ծովային մարտ տալ՝ Անտոնիոսը հրահանգեց բոլոր եգիպտական նավերը, բացի 60 հատից, այրել, իսկ իր նավերից լավագույններն և ամենամեծերը, սկսած տրիեմաներից մինչև թիակներից տաս շարք ունեցողները, համալրեց թիավարներով, որից հետո տախտակամածերի վրա տեղակայեց 20.000 ծանր հետևակայիններ ու 2.000 նետածիզներ: Ասում են, թե կահողորներից մեկի հրամանատարը, որն ամբողջովին պատված էր Անտոնիոսի հրամանատարությամբ ընթացած անթիվ մարտերում ձեռք բերած սպիներով, տեսնելով նրան, լաց եղավ և ասաց. «Էս իմպերատոր, դու այլևս չես հավանում այս սպիներին և այս թրին ու քո ողջ հույսը դնում ես նենգամիտ գերանների և տախտակների վրա: Թող ծովի վրա մարտնչեն եգիպտացիներն և փյունիկցիները, իսկ մեզ դու ցամաք տուր, որի վրա սովոր եմք երկու ութերով ամուր անվանելով կամ ընկնել, կամ էլ հաղթել թշնամուն»: Դրան Անտոնիոսը ոչինչ չպատասխանեց և միայն հայացքով ու ձեռքի շարժումով կոչ արեց այդ ծեր ռազմիկին արհանալ, իսկ ինքը անցավ կողքով: Նա ինքը ևս չէր հավատում հաջողությանը և, երբ նավավարները ուզեցին առազատները թողնել ափին, նա հրամայեց դրանք նավի վրա վերցնել հետները, այն պատուականով, որ թշնամիներից ոչ մեկը չպետք է խուսափի հետապնդումից: /65/ Այդ օրը ու ևս երեք օր ուժեղ քամի էր փչում և բարձր ալիքները հնարավորություն չէին տալիս սկսել մարտը, սակայն հիվանդությամբ օրը խաղաղություն հաստատվեց, ծովը հանդարտվեց ինչպես հայելի և հակառակորդներն ի վերջո իրար եկան: Անտոնիոսն և Դուպլիկոսը տանում էին աջ թևը, Ցեյիոսը՝ ձախը, իսկ Կեսարը ղեկավարում էին Մարկոս Օկտավիոսը ու Մարկոս Ինստիոսը: Կեսարը ձախ թևը հանձնեց Ագրիպպային, իրեն էլ թողեց աջը: Ցամաքային զորքերի հրամանատարը Անտոնիոսի կողմից Կանիդիոսն էր, իսկ Կեսարի կողմից՝ Տավրոսը: Նրանք իրենց ուժերը շարեցին ափի երկայնքով և սկսեցին սպասել գործի ելքին: Ինչ վերաբերվում է իրենց՝ իմպերատորներին, ապա Անտոնիոսը նավակով պտտվում էր իր նավերում և կոչ էր անում ռազմիկներին վստահ մարտնչել ինչպես ցամաքում՝ հույսները դրած իրենց նավերի ծանրության վրա: Իրենց հերթին նավավարներին նա հրահանգեց, ընդունելով թշնամական խոյահարումները, նավերը պահել տեղում, այնպես, կարծես դրանք խարսխված լինեին, ինչպես նաև զգուշանալ իրավադատի վզիկի մոտ առկա ուժեղ հոսանքից...: Տրիեմանի տախտակամածի վրայից հայացք գցելով իր ողջ մարտակարգի վրա՝ Կեսարը ժամանեց աջ թև և զարմացավ՝ տեսնելով, թե նեղ իրվանդանում ինչպես են անշարժ մնում թշնամիները, այնպես, որ նավերը, կարծես, խարխուս գցած լինեին: Բավականին երկար նա վստահ էր, որ ամեն ինչ հենց այդպես էլ կա և դրա համար յուրաքանչյուրներին պահում էր հակառակորդից մոտ 8 ասպարեզ հեռավորության վրա: Օրվա վեցերորդ ժամին, սակայն, ծովի կողմից ուժեղ քամի բարձրացավ և Անտոնիոսի մարդիկ, հոգնելով սպասելուց ու հույսները դրած սեփական նավերի հսկայական չափերի վրա, ինչն իրենց կարծիքով դրանք անհաղթահարելի էր դարձնում, ի վերջո շարժի մեջ դրեցին ձախ թևը: Նկատելով այդ՝ Կեսարն ուրախացավ և հրամայեց իր աջ թևին հետ դառնալ, որպեսզի շարունակեն դուրս բաշել թշնամուն իրվանդանից, իսկ հետո էլ արդեն՝ շրջապատեն ու իրենց հիմնադիր հանդերձավորված նավերով հարվածեն նավերին, որոնց ծանրաշարժ և անյուրաշարժ էր դարձնում իրենց չափից դուրս ծանրությունն ու թիավարների պակասը: /66/ Ի վերջո սկիզբ առավ մոտիկ մարտը, սակայն ոչ խոյերի հարվածներ եղան, ոչ էլ անցքեր բացվեցին նավերի վրա, բանգի Անտոնիոսի բեռնանավերը չէին կարողանում բավարար թափի հավաքել, որից էլ հենց կախված էր խոյի հարվածի ուժը, իսկ Կեսարի նավերն էլ իրենց հերթին ոչ միայն խուսափում էին ճակատային ընդհարումներից, վախենալով թթանալի ամրացելի պղնձ գրահից, այլև չէին համարձակվում հարվածել նաև նավակորեքին, բանգի նրանց խոյերը, կաշեյով երկաթյա ամրաններով ամրացված կողային հատվածներին, կտրտվում էին: Մարտը նմանվում էր ցամաքային մարտի կամ, այլ կերպ ասած, ամրության պարիսպների մոտ ընթացող մարտի: Երեք կամ չորս նավ միանգամից նետվում էին թշնամու նավերից մեկին վրա և այդ ժամանակ արդեն գործի էին դրվում պաշարողական ծածկերը, նետման համար նախատեսված նիզակները, պարաստիկներն ու կրակակետները, իսկ Անտոնիոսի նավերից էլ նաև դրանցից զատ հարվածում էին նույնիսկ փայտյա աշտարակների վրա տեղակայված քարանետներից: Երբ Ագրիպպան սկսեց ձգել իր թևը, հանքավորվելով դուրս գալ թշնամու թիկունք, Դուպլիկոսը ստիպված եղավ կրկնել նրա շարժումը և կտրվել կենտրոնից, որտեղ անմիջապես էլ շփոթ առաջացավ, որից էլ հարձակման համար իր հերթին օգտվեց Արոնտիոնիոսը: Մարտը համընդհանուր դարձավ, սակայն նրա ելքը դեռևս հեռու էր որոշակի լինելուց, երբ հանկարծ բոլորի աչքի առաջ Կլեոպատրայի 60 նավեր, հեռու լողալու նպատակով, բարձրացրին առազատները և դիմեցին փախուստի՝ իրենց համար ծանալարի բացելով մարտնչողների միջով: Եվ ահա, քանի որ նրանք տեղակայված էին մեծ նավերից ավելի հեռու, ապա այժմ, ծեղքելով սրանց շարքը, շփոթ առաջացրին, այն դեպքում, երբ թշնամիները մնում էր միայն զարմանալ՝ տեսնելով, թե ինչպես են վերջիններս համընթաց բանու թևերով հեռանում Դեյոպոնես: Ահա թե երբ Անտոնիոսը ամենից պարզ ցույց տվեց, որ չի տիրապետում ոչ գորավարի, ոչ տղամարդու և ոչ էլ նույնիսկ սեփական խելքին, բանգի, եթե հիշեցնել ինչ-որ մեկի կատակը, որ սիրահարի հոգին ապրում է օտար մարմնում, ապա նա ևս, կարծես միաժողոված այդ լիցք հետ, ստիպված էր ամենուր ու ամեն տեղ հետևել նրան: Ահա և իման, նկատելով, որ Կլեոպատրային նավերը հեռանում են, նա կարծես մոռացավ աշխարհի վրա ամեն բան: Այսպիսով՝ նա դավաճանեց և ճակատագրի բնահաճույքին թողեց իր մարդկանց, մարդկանց, որոնք մարտնչում ու մահանում էին իր համար և, անցնելով մի պետերայի վրա, միայն ատրիքիցի Ալեքսոսի ու Սցելլոսի ուղեկցությամբ ընկավ նրա հետևից, որն ինքը արդեն կործանված էր և պատրաստվում էր կործանել նաև իրեն: /67/ Ծանալելով Անտոնիոսին՝ Կլեոպատրան հրամայեց իր նավի վրա ազդանշան բարձրացնել: Դիմանալիս ընդհուպ մոտեցավ վերջինիս և ընդունեց Անտոնիոսի սեփական տախտակամածի վրա, թեև Կլեոպատրային նա չտեսավ և ինքն էլ աչքին չերևա: Լիակատար միայնության մեջ նա նստեց նավաթթին և լռեց՝ միայն գլուխը առնելով ձեռքերի մեջ: Այստեղ հայտնվեցին Կեսարի լիբուրնաները: Անտոնիոսը հրամայեց թթով շուռ գալ դեպի դրանք և կարողացավ ցրել դրանց, սակայն միայն լակոնեացի Էվրիկոսն էր, որն անզսպելի կերպով առաջ էր մղվում, ծոծում նիզակը և իր նավակի վրայից փորձում դիպչել Անտոնիոսին: Այդ ժամանակ Անտոնիոսը ողջ հասակով ուղղվեց նավաթթի վրա և հարցրեց. «Ո՞վ է այդտեղ այդքան համառորեն հետապնդում Անտոնիոսին»: «Ես», - լսվեց պատասխանը, - «Լաբարոս Էվրիկոսացու որդիս, որին Կեսարի բախտը հնարավորություն է տվել վրձն լուծել իր հոր համար», իսկ բանն այն էր, որ այդ Լաբարոսը ժամանակին մեղադրվել էր ծովային ավազակության մեջ և Անտոնիոսի հրամանով գլխատվել էր: Այնուհանդերձ Էվրիկոսացու նավը ի վերջո հանգիստ թողեց Անտոնիոսի նավին և, հարձակվելով մյուս ֆլագմանական նավի վրա, դրանք երկուսն էին, խոյահարեց վերջինիս, զրկեց կառավարելիությունից և, մոտենալով կողքից, գերեց ևս մեկ այլ նավի հետ միասին, որը տանում էր թանկարժեք ճաշի սպասքեղներ: Երբ Էվրիկոսը հետ մնաց, Անտոնիոսը կրկին բարացավ իր նախկին դիրքում և այդ կերպ նավաթթին անցկացրեց երեք օր՝ կամ զայրանալով Կլեոպատրայի վրա, կամ էլ՝ ամաչելով նրանից: Չորրորդ օրը նրանք մոտեցան Թենարային և միայն այստեղ թագուհու շքախմբի կանայք սկզբում նրանց խոսակցության մղեցին, իսկ հետո էլ համոզեցին կիսել սեղանն ու անկողինը: Թենիդայում ոչ քիչ բանակությամբ հավաքվել էին նաև բեռնանավեր և սկսել էին ժամանել բարեկամները, որոնք փրկվել էին պարտությունից հետո: Սրանք էլ հենց հայտնեցին, որ նավատորմը կործանվել է, սակայն ցամաքային ուժերն իրենց կարծիքով դեռևս դիմանում են: Անտոնիոսը Կանիդիոսի մոտ ստրիկոսիկ ուղարկեց՝ հրամայելով ժամանակ չկորցնելով Մակեդոնիայով Ասիա նահանգել, իսկ ինքը, պատրաստվելով անցնել Աֆրիկա, ընտրեց փողով և արքայական գանձարանին պատկանող թանկարժեք, արծաթյա և ոսկյա իրերով բարձրած նավերից մեկը ու փոխանցեց բարեկամներին, որ նրանք ամեն ինչ բաժանեն իրենց մեջ և արդեն մտածեն միայն սեփական փրկության մասին...: /68/ Ակցիոնի մոտ գտնվող նավատորմը, սակայն, դեռ երկար դիմարդեց և, չնայած ծանր վնասներին, որոնք նավերը կրում էին հակադիր ծանր ալիքներից, դարարեցրեց դիմարտությունը միայն իններորդ ժամին: Սպանվածները հաշվվեցին 5.000 հոգուց ոչ ավել, սակայն գերվեցին 300 նավեր, ինչպես պատմում է Կեսարն ինքը: Զջերը տեսան Անտոնիոսի փախուստը սեփական աչքերով, իսկ նրանք էլ, որոնք տեսան, սկզբում չհավատացին դրան, բանի որ նրանց անհավատալի էր թվում, որ նա կարող է լքել 19 ամբողջական լեգեոնները և 12.000 հոգանոց

հեծելագործը, նա, որն իր վրա այդքան անգամ կրել էր ճակատագրի ողորմածություններն ու դաժանությունները և անթիվ մարտերում ու արշավանքներով ծառայել էր ռազմական հաջողության ողջ կամակորոշությանը: Ռազմիկները կարոտում էին Անտոնիոսին և դեռևս հույան ունեին, որ նա այնուհանդերձ հանկարծ կհայտնվի, ընդ որում այդ ընթացքում նրան այնքան հավատարմություն ու ընդհանրապես այնքան արիություն դրսևորեցին նույնիսկ գորավարի փախուստից հետո էլ, որ որդ յոթ օր չէին լքում սեփական ճամբարը և մերժում էին Կեսարի կողմից արված բոլոր առաջարկները: Մի անգամ գիշերը, սակայն, կորավ նաև Կանիդիոսն ինքը և, մնալով լրիվ մենակ ու նվիրված իրենց հրամանատարներին, նրանք ի վերջո անցան հանրադրի կողմը» (Պլուտարքոս «Հռոմեականության կենսագրություններ», «Անտոնիոս», գլուխ 60-68):

«/6/ Ահա այս կերպ երկու կողմերն էլ արագորեն հավաքեցին զենք կրելու ունակ բոլոր մարդկանց, ինչպես նաև գունդներ և պատերազմի համար անհրաժեշտ ամեն բան: Այս պատրաստությունները ընդհանուր առմամբ գերազանցում էին այն ամենին, ինչ դրանից առաջ եղել էր, ընդ որում ոչ միայն դրանով, այլ նաև այդ գործում ներգրավված ժողովուրդների տեսակետից: Կեսարի (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության նախագահ հիմնադիր կայսր Օգոստոսի – Մ.Ֆ.**) կողմում էին ամենից առաջ Իտալիան, ընդ որում նա նաև իր կողմը գրավեց Անտոնիոսի կողմնակիցներից շատերին մասամբ նրանց ահաբեկելու, բանի որ նրանք փոքրաթիվ էին, մասամբ էլ համոզելու միջոցով, ինչպես եղավ Բոնոնիայի պարագայում, ինչպես նաև՝ Գալլիան, Իսպանիան, Իլլիրիան, Աֆրիկան, այդ թվում նաև Արևելքը, որոնք վերջերս էին լատիններեն սովորել, բացառությամբ Կիրենիայի, ինչպես նաև Բոգադի և Բոլբոսի (**Մավրիտանիայի թագավորության արքա Բոլբոս II – Մ.Ֆ.**) մարդկանց: Նրա կողմում էին Սարդիսիան, Սիցիլիան, ինչպես նաև մայրցամաքի այդ մասերին հարող այլ կղզիները: Անտոնիոսի (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության նախագահ Մարկոս Անտոնիոսի – Մ.Ֆ.**) կողմում էին Հռոմի ենթացիկ ցամաքային մասերը Ասիայում, Թրակիան, Հունաստանը, Մակեդոնիան, Եգիպտացիները, Կիրենիան իր շրջակա երկրներով, հարակից կղզեաբնակները, ինչպես նաև գործնականում բոլոր արբանյակները և տիրակալները, որոնց տարածքները հարում էին հռոմեական տերության այդ հատվածին: Սրանցից ոմանք ներկայացել էին անձամբ, իսկ այլք էլ՝ ներկայացված էին ներկայացուցիչների միջոցով... /11/ Եվ ահա Կեսարը հեծելագործը ափ հանեց Գերանիոն լեռան մոտակայքում և այն առաջ ուղարկեց, ինչպես նաև, իր նավերով զբաղեցրեց այն տարածությունը, որտեղ այժմ Նիկոմեդիոսի կայազորի կողմից, խարխիս զարկեց Հարբոնայում, որը տարածվում էր մոտակայքում հոսող գետի մոտ և կրում էր սրա անունը: Ահա այստեղ նա մի ռազմածովային բազա ստեղծեց և այդտեղից սկսեց Ալեքսիոսի վրա հարձակվելու ծրագիր մշակել: Այնուհանդերձ ոչ-ոք չէլավ, որպեսզի նա հետ բանակցություններ սկսի, հաշտություն կնքի կամ մարտ տա, բանից առաջին տարբերակը չէր ընդունվում, որովհետև վստահություն չկար, իսկ երկրորդ պարագայում էլ բացակայում էին անհրաժեշտ ուժերը: Դրանից հետո Կեսարը զբաղեցրեց այն տարածությունը, որտեղ այժմ Նիկոմեդիոսի է կանգնած, ինչպես նաև հարակից շրջանները... /12/ Այս վայրերը նա ամրացրեց... /13/ Հենց որ Անտոնիոսն իմացավ, որ Կեսարը առաջացել է, նա իր կողմնակիցների հետ առանց հապաղելու ուղղվեց դեպի Ալեքսիոս, սակայն տեղ հասնելուն պես չշտապեց ընդհարման մեջ մտնել, չնայած որ Կեսարն իր հետևազորը շարում էր նրա ճամբարի դիմաց: Բանն այն էր, որ նրա ծովային ուժերը միայն բեռնանավերից էին կազմված, իսկ հիմնական անձնակազմները դեռևս համալրման կարիք ունեին: Հենց այդ պատճառով էլ, ահա, նա գործնական մարտերով այնքան ձգձգեց, մինչև որ չհավաքեց իր բոլոր լեգեոնները: Եվ ահա, օգտվելով այն բանից, որ Կեսարն առաջվա նման չի հարձակվում, նա փոխեց տեղադրությունն ու ճամբար զարկեց արդեն նրան բավականին մոտ, ընդ որում առաջ ուղարկեց հեծելագործը և զբաղեցրեց հրվանդանի երկու կողմերը: Այս ընթացքում Կեսարը ևս հանգիստ չէր մտնում, այլ ջոկատներ էր ուղարկում Հունաստան և Մակեդոնիա, որպեսզի շեղի Անտոնիոսի ուշադրությունը այդ ուղղությունից, այն դեպքում, երբ Ագրիպպան իր նավատորմով անակնկալ հարվածով գրավեց Լևկադոն և ու այնտեղ գտնվող նավերը: Նա գրավեց նաև Պատրան, որին ծովային մարտում տիրեց Կլիոստոս Նապիդոսը, իսկ հետո արդեն՝ Կորնիֆո: Եվ ահա, երբ այս ամենը տեղի ունեցավ, Մարկոս Տիգրանը և Ստատիլիոս Տավրոսը անակնկալ հարձակում գործեցին Անտոնիոսի հետևազորի վրա և ջախջախեցին այն՝ հաղթանակ տանելով Պաֆագոնիայի արքա Ֆիլադելֆոսի (**Փայլաթական տետրարխության տետրարխոս Դեյոթարոս Ֆիլադելֆի – Մ.Ֆ.**) անտամբա: Իր հերթին Պենտո Դոմիցիոսը, որը փրավորաբար էր կրում Կլեոպատրայի (**Պտղոմանների թագավորության թագուհի Կլեոպատրան VII-ի – Մ.Ֆ.**) կողմից, դավաճանեց և անցավ Կեսարի կողմը ու, թեև դրանից հետո կարծ ժամանակ անց հիվանդացավ և մահացավ, սակայն դրանով իսկ կասկածելի տրամադրություններ տարածեց իր նախնի կողմնակիցների շրջանում՝ շատերին օրինակ դառնալով նման կերպ վարվելու համար: Այս պայմաններում Անտոնիոսը ևս նախնի այն վստահությունը չուներ, ինչ առաջ, ու հենց այդ պատճառով էլ, օրինակ, մահապատժի ենթարկվեց արաբների առաջնորդ Յավակաթոսը (**Հենի թագավորության արքա Յավակաթոս I-ը (մ.թ.ա. 43-31) – Մ.Ֆ.**), ինչպես նաև գլխատվեց սենատոր Բվինտոս Պոստումիոսը: Ի վերջո նա սկսեց վախենալ, որ Բվինտոս Դելիոսը և Անտոնիոսը Փայլաթացի (**Փայլաթական տետրարխության տետրարխ Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.**), որոնք վարձկաններ հավաքագրելու նպատակով, կարծես թե, խիջիայոց ուղարկվել էին Մակեդոնիա ու Թրակիա, կանցնեն Կեսարի կողմը և, որպեսզի կանխի այդ, նրանց հետքերով մարդկանց ուղարկեց, որպես իբր նրանց օգնական, բաց իրականում այն նպատակով, որ որևէ թշնամական բան տեսնելու պարագայում հարձակում գործեն նրանց վրա: /14/ Նույն այդ ժամանակ էլ, ահա, հենց տեղի ունեցավ ծովամարտը: Բանն այսպես եղավ: Լուցիոս Տավրոս խարխիս էր գցել հակառակորդի նավերից մի բանիսի դիմաց, որոնք գտնվում էին Սոսիոսի հրամանատարության տակ, և մտադրվեց պարտության մատնել վերջինիս մինչև Ագրիպպայի վերադառնալը, որի հետ էր նավատորմի հիմնական մասը: Եվ այսպես Սոսիոսը, հանգիստ լինելով ուժեղ մշուշի, ինչպես նաև այն պատճառով, որ թշնամու ուժերը քիչ էին ու պատրաստ են փախչելու, լուսաբացին անակնկալ հարձակման ենթարկվեց և, անմիջապես էլ պարտություն կրելով, հետապնդվեց, սակայն այդպես էլ չբռնվեց: Տավրոսն, սակայն, այդ հաղթանակով ոչ միայն ոչինչ չհասավ, այլև ինքն իրեն կործանեց, այն էլ Տարկոնդիմոտոսի հետ միասին, բանից այդ ընթացքում նրանք հանդիպեցին Ագրիպպայի վերադարձող հիմնական ուժերին և ջախջախվեցին: Եվ այսպես, մահավաճող որ պարտություն էր կրել նաև Կեսարի առաջապահից հեծելագործային մարտում, Անտոնիոսը որոշեց այլևս թույլ չտալ, որ իր մարդիկ հակառակորդի մոտակայքում գտնվեն նեղ վայրում տեղակայված երկու տարբեր ճամբարներում ու դրա համար էլ ճամբար բաշեց սեփական ուժերի հիմնական մասը: Եվ այսպես, երբ նրա վիճակը բարդացավ, բանի որ պարենամթերքի պակաս կար, նա խորհրդակցություն իրականացրեց այն հարցով, թե պե՞տք է արդյոք մնալ այնտեղ, որտեղ իրենք են, և ենթարկվել թշնամու հետ հանդիպման վտանգների, թե՞ պետք է շարժվել մի որևէ այլ վայր և ձգձգել պատերազմը: /15/ Տարբեր կարծիքներ արտահայտվելուց հետո տղամարդկանց հետ հավասարապես արտահայտվող Կլեոպատրայի կարծիքը գերակշռեց... և ահա նրանք, սկզբում ընտրելով խավազոյն նավերը, մնացածներն այրեցին, բանի որ դրանց վրա մահվան ու դատաքնության պատճառով նավազները բացել էին, որից հետո իրենց ամենաարժեքավոր իրերը տեղավորեցին մյուսների վրա և գիշերով հեռացան» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 50, գլուխ 6, 11-15):

«/84/ Իսկ այնուհետև Կեսարի (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության նախագահ հիմնադիր կայսր Օգոստոսի – Մ.Ֆ.**) և Մեսսալինա Կորնիլիոսի կոնսուլության ժամանակ պատերազմն իր ավարտը գտավ Ալեքսիոսի մոտ, թեև կետարականների հաղթանակը կանխորոշված էր դրանից դեռ շատ առաջ: Նրանց կողմում և գինվորները, և զորավարները ի՞նչ էին ուժով, իսկ մյուս կողմում անուժ վիճակ էր: Այստեղ հուսալի թիավարներ կային, այնտեղ՝ գոյակազմներով տանջվածներ, այստեղ չափավոր մեծությամբ նավեր էին, որոնք չէին խանգարում արագությանը, իսկ այնտեղ սարսափելի տեսքով նավեր: Այնտեղից ամեն օր որևէ մեկը անցնում էր Կեսարի կողմը, իսկ այս կողմից Անտոնիոսի (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության նախագահ Մարկոս Անտոնիոսի – Մ.Ֆ.**) կողմը՝ ոչ-ոք: Անյունատես արքան (**Փայլաթական տետրարխության տետրարխ Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.**), ձգտելով դեպի առավել օգտակար և լավը, Դելիոսի իր սովորության համաձայն Անտոնիոսից անցավ Կեսարի կողմը, ինչպես Դոլաբելասն էր անցել Կասիոսի կողմը, իսկ նրանից էլ՝ Անտոնիոսի մոտ: Բոլորին հայտնի զենոս Դոմիցիոսը՝ միակը Անտոնիոսի շրջապատից, որը թագուհուն (**Պտղոմանների թագավորության թագուհի Կլեոպատրան VII-ին – Մ.Ֆ.**) անունով էր կոչում, իր համար մեծ վտանգի ենթարկվելով ևս անցավ Կեսարի կողմը: Եվ ի վերջո Անտոնիոսի նավատորմի հենց աչքի առաջ Ագրիպպան նվաճեց Լևկադոն, Պետրան և Կորնիոսը: Թշնամական նավատորմը երկու անգամ պարտություն կրեց դեռ մինչև այն, երբ տեղի ունեցավ վերջին ճակատամարտը: /85/ Ի վերջո վրա հասավ մեծագույն և վճռական այն օրը, երբ Կեսարն ու Անտոնիոսը, շարժվել նավերը, մարտնչեցին՝ մեկը հանուն աշխարհի փրկության, իսկ մյուսը՝ հանուն նրա կորստյան: Կեսարական նավատորմի աչք թե՛ի հրամանատարությունը հանձնվեց Լուրիոսին, ծախը՝ Արուստիոսին, իսկ մարտի ընդհանուր ղեկավարումն էլ իրականացնում էր Ագրիպպան: Կեսարին հանձնարարվել էր լինել այն տեղամասում, որ տեղամասում, որ կենտրոն նրան բախտը, և նա հայտնվում էր ամենուր: Անտոնիոսի նավատորմի հրամանատարությունը հանձնված էր Պուբլիկոսին և Սոսիոսին: Ինչ վերաբերվում է ցամաքային զորքերին, ապա Կեսարի մոտ այն ղեկավարում էր Տավրոսը, իսկ Անտոնիոսի մոտ՝ Կանիդիոսը: Երբ ճակատամարտը սկսվեց, մի կողմում ամեն ինչ կար՝ զորավար, թիավարներ, ռազմիկներ, իսկ դրան հակառակ՝ մյուս կողմում ռազմիկներից բացի ոչինչ չկար: Սկզբում փախուստի դիմեց Կլեոպատրան, իսկ Անտոնիոսն էլ գերադասեց ոչ թե մնալ մարտնչող ռազմիկների հետ և հանդես գալ որպես մի զորավար, որի պարտականությունն է պատժել փախուստի դիմող ռազմիկներին, այլ հենց ինքը դարձավ փախուստի դիմած թագուհու ուղեկիցը: Այնուհանդերձ, նույնիսկ մնալով էլ առանց ղեկավարի, Անտոնիոսի ռազմիկները դեռ երկար էին պահպանում կայունությունը և մարտնչելու ունակությունը: Հուսահատվելով հաղթանակում՝ նրանք մարտնչում էին մահի աչքի առաջ ունենալով: Ի վերջո Կեսարը, ձգտելով զսպել նրանց, ուն կարող էր ոչնչացնել զենքով, կոչ արեց և ասաց. «Անտոնիոսը փախել է», որից հետո հարցրեց. «Ո՞ւմ համար և ո՞ւմ դեմ եք մարտնչում», իսկ Անտոնիոսի ռազմիկները, նրանք, որոնք իրենց հրամանատարի բացակայությամբ դեռ

երկար դիմադրություն ցույց տվեցին, ի վերջո սրտի կակիծով ցած դրեցին գեներ ու զիջեցին հաղթանակը, ընդ որում Կեսարը նրանց կյանք և ներում խոստացավ ավելի շուտ, բան նրանք համազօգեցին դրանք խնդրելու անհրաժեշտության հարցում: Անկասկած է, որ ռազմիկները կատարեցին իրենց պարտքը լավագույն զորավարի նման, այն դեպքում, երբ զորավարը նմանվեց վախկոտ մի ռազմիկի» (Վելլեյուս Պատերկուլոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 84-85):

«Հարձակման մասին առաջին իսկ լուրը ստանալուց հետո Կեսարը (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսը – Մ.Ֆ.**) անցավ Բրունդիզիումը, որպեսզի միջոցներ ձեռնարկի սկիզբ առնող պատերազմի դեմ: Ծամբար զարկելով Էպիրոսում՝ նա հարձակման պատրաստ իր նավատորմով շրջապատեց Ակցիումի իրվանդանը, Լևկոս կղզին, Լևկատալի լեռները և Ամբրակինյան ծոցի լեռները: Մենք ունեինք ավելի բան 400 նավեր, իսկ թշնամու մոտ 200-ից քիչ էին, սակայն դրանք շատ մեծ մեծության էին: Դրանք 7-ից 9 շարք թիավարներ ունեին և, մեծացված աշտարակներով ու նավահարթակներով, ավելի շատ նման էին լողացող ամրոցների կամ բաղաբեկների: Որպեսզի դրանք շարժի մեջ դրվեին, տևեում էր ծովը և լարում էր ուժերը բառին, սակայն հենց ծանրությունն էլ դրանց կործանման պատճառ դարձավ, բանգի Կեսարի նավերը 2-ից 6 նավահարթակներ ունեին, ոչ ավել, և դրանք, ավելի լավ նախատեսված լինելով ամեն ինչի՝ հարձակման, նահանջի ու ամեն տեսակի անհրաժեշտ այլ շարժումների, համար, հարձակվում էին առանձին նավերի վրա և կործանում դրանք խոյերի ու նետողական սարքերի միաժամանակյա կիրառմամբ, ինչպես նաև հատուկ նետելու համար նախատեսված ջահերով: Թշնամական ուժի հզորությունը երբեք այնքան ակնհայտ չի երևում, երբ նրան ջախջախում ես: Ահա և այս դեպքում ևս ողջ ծովով մեկ ցրվեցին հսկայական այդ նավատորմի բեկորները և արարների, սաբեաղիների ու Ասիայի մեծաթիվ այլ ցեղերի զրահները, որոնք պատված էին ծիրանիով և ոսկով, այս ու այնտեղ ափ էր նետում բամուջ ալեկոծվող ծովը: Թագուհին (**Պոտոմյանների թագավորության թագուհի Կլեոպատրան VII-ը – Մ.Ֆ.**), սկիզբ դնելով փախուստի, ծիրանի առագաստով իր ոսկեգօծ նավը շուտ տվեց դեպի բաց ծով, իսկ Անտոնիոսն (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.**) էլ հետևեց նրան» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 4, գլուխ 11):

«Քիչ ժամանակ անց նա (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսը – Մ.Ֆ.**) ջարդեց Անտոնիոսին (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.**) Ակցիումի ծովափին ճակատամարտում, ընդ որում մարտն այնպես երկար տևեց, որ ուշ ժամի պատճառով հաղթողը ստիպված եղավ զիջերել նավի վրա» (Սվետոնիոս «Տասներկու կեսարների կյանքը, Օգոստոս», մաս 17):

«Գիրք 133. Մարկոս Անտոնիոսը (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.**), ջարդված Ակցիումի ծովամարտում, փախչում է Ալեքսանդրիա» (Տրոստ Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը բաղաբեկ հիմնադրումից սկսած», ցանկ):

«Անտոնիոսը (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.**), հավասարակշռությունից դուրս գալով իր ռազմիկների շարքերում եղած կորուստների պատճառով, այդ թվում նաև սովից, որոշեց արագացնել պատերազմի ընթացքը և, անհանկուս կերպով գործը շարելով մարտական կարգով, շարժվեց Կեսարի (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսի – Մ.Ֆ.**) ճամբարի վրա, սակայն հաղթվեց: Դրանից հետո երրորդ օրը նա ճամբարը տեղաշարժեց դեպի Ակցիում՝ պատրաստ ընդհարվել ծովամարտում: Կեսարը 230 նավեր ուներ, որոնք զինված էին խոյերով կամ էլ առանց դրանց՝ տրիդեններով, որոնք իրենց արագությամբ հավասար էին լիբուրնիաներին: Նա ուներ նաև նավերում տեղակայված 8 լեգեոններ՝ չիաշված պրետորիական կապիտոնը: Անտոնիոսի նավատորմը կազմված էր 170 նավերից և այն, թեև զիջում էր թշնամուն բանակապես, սակայն գերազանցում էր հզորությամբ, բանգի այդ նավերն իրոք ջրի վրա բարձրանում էին 10 ոտնաչափ: Հայտնի և մեծագույն եղավ Ակցիումի մոտի այդ ճակատամարտը: Այն, ոչ մի կողմին առավելություն չտալով, շարունակվեց օրվա հինգերորդ ժամից մինչև յոթերորդը, այն դեպքում, երբ կողմերը խոշոր կորուստներ էին կրում, սակայն օրվա մնացած մասը մինչև զիջել արդեն անցավ Կեսարի առավելությանը: Առաջին 60 արագընթաց նավակներով փախուստի դիմեց թագուհի Կլեոպատրան, որից հետո Անտոնիոսը, հանելով նշանը՝ ֆլագմանային նավի վրայից, իր կնոջ հետ միասին ինքը ևս փախուստի դիմեց: Եվ ահա արդեն լոր օրը բացվելուն պես Կեսարն իր համար ամրագրեց հաղթանակը: Ինչպես հայտնում են, հաղթվածների կողմից ընկան 12.000 հոգի, իսկ 6.000-ն էլ վիրավորվեց, ընդ որում վերջիններիցս 1.000 հոգի մահացավ հետագա բուժման ընթացքում» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 6, գլուխ 19):

«Այստեղ նա (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.**) հանձնվեց Կլեոպատրայի (**Պոտոմյանների թագավորության թագուհի Կլեոպատրան VII-ի – Մ.Ֆ.**) սիրուն և պարտություն կրեց Օգոստոսից (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսից – Մ.Ֆ.**) Ակցիումի ծովափին» (Ավլեյանոս Վիկտոր «Հայտնի մարդկանց մասին», գլուխ 85):

«Նա (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.**) նաև իր կին, Եգիպտոսի թագուհի Կլեոպատրայի (**Պոտոմյանների թագավորության թագուհի Կլեոպատրան VII-ը – Մ.Ֆ.**) հորդորներով մի մեծ բաղաբեկական պատերազմի սկիզբ դրեց, բանգի թագուհին իր կնոջական ազատության պատճառով ցանկացավ թագավորել Հռոմում: Արդյունքում՝ Անտոնիոսը Օգոստոսի (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսի – Մ.Ֆ.**) կողմից պարտության մատնվեց Ակցիում իրվանդանի մոտ տեղի ունեցած հայտնի ճակատամարտում, այս իրվանդանը գտնվում է Էպիրոսում, և փախավ Եգիպտոս» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն քաղաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 7, գլուխ 7):

«Շուտով, այն բանից հետո, երբ Կեսար Օգոստոսը (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսը – Մ.Ֆ.**) հաղթանակ տարավ Ակցիումի մոտ...» (Ռովետի Ֆլավիոս «Հրեական պատերազմի մասին», գիրք 1, գլուխ 20): «Այդ ժամանակ Կեսարի և Անտոնիոսի միջև տեղի ունեցավ Ակցիումի ճակատամարտը» (Ռովետի Ֆլավիոս «Հրեական հնախոսություն», գիրք 15, գլուխ 5):

«Երբ Անտոնիոսի (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսի – Մ.Ֆ.**) և Կլեոպատրայի (**Պոտոմյանների թագավորության թագուհի Կլեոպատրան VII-ի – Մ.Ֆ.**) այս ապստամբության մասին լուրերը հասան Հռոմ, Օկտավիանոսը (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսը – Մ.Ֆ.**) անվիշապես նրանց դեմ գործ համարեց՝ դա անելով հանուն Հռոմի բարօրության ու իր քրոջ հանդեպ հասցված վիրավորանքի, բանգի Անտոնիոսը նրան մերժել էր: Օկտավիանոսը իր մոտ վերցրեց մի հզոր ստրատեգոս՝ Սենատից ընտրելով Մարկոս Ագրիպպա անունով մի մարդու, և իր քրոջը՝ Օկտավիային, ամուսնացրեց նրա հետ: Եվ ահա ստրատեգոս Ագրիպպայի և նրա զինված ուժերի հետ միասին նա ելավ Հռոմից: Երբ նա հասավ Էպիրոսի երկրները՝ Լևկատներ կոչվող իրվանդանի մոտ, մեծ ծովամարտում բախվեց Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի հետ, ինչպես իր «Վահանի պատմության» ութերորդ գրքում գրել է իմաստուն Վերգիլիոսը: Երկու բանակների զինվորները ծածկել էին թե ցամաքը, թե ծովը: Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի զինվորներից շատերը կոտորվեցին ճակատամարտում, այնպես որ ծովի ջուրը խառնվեց արյանը և ոչինչ չէր երևում, բացի արյան ալիքներից: Հաղթանակից հետո Օկտավիանոս Օգոստոսը սպանեց Անտոնիոսին, իսկ Կլեոպատրային էլ գերի վերցրեց, շղթաներով կապեց և տոնեց հաղթական հաղթահանդես» (Ռովիանոս Մալալա «Ժամանակագրություն» գիրք 9, գլուխ 10):

«Այս պատճառով Օգոստոսը (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսը – Մ.Ֆ.**) զայրացավ Անտոնիոսի (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսի – Մ.Ֆ.**) վրա, նրա դեմ դուրս եկավ և հաղթեց» (Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 7):

⁶³⁶ «Այն բանից հետո, սակայն, երբ Անտոնիոսը (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը – Մ.Ֆ.**) հետ կանչեց իր գործերը, սակայն միաժամանակ նաև իր մոտ պահեց նրա (**Ատրպատականի թագավորության արքա Արտավազդ II-ի – Մ.Ֆ.**) գործերը, նա պարտվեց և գերի ընկավ: Այսպիսով՝ Հայաստանը Մարաստանի հետ միասին կորսվեց» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 49, գլուխ 44):

⁶³⁷ «Արտաշեսին, սակայն, որը խնդրել էր իր պատանդ եղբայրներին վերադարձնել, նա (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ, Հռոմեական կայսրության ապագա հիմնադիր կայսր Օգոստոսը – Մ.Ֆ.**) մերժեց ընդառաջել այն պատճառով, որ սա սպանել էր Հայաստանում թողնված իռմեացիներին» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 51, գլուխ 16):

⁶³⁸ «Լեգեոններով մտնելով Հայաստան՝ նա (**Հռոմի ապագա կայսր Տիբերիոսը – Մ.Ֆ.**) ենթարկեցրեց այն հռոմեական ժողովրդի իշխանությանը և Արտավազդի որդուն (**տեքստը վնասված է և վերջին բառը շատ հավանական ենթադրություն է ըստ մասնագետների կարծիքի – Մ.Ֆ.**) հանձնեց այդ թագավորությունը..., այնպես որ նույնիսկ պարթևական արքան (**Պարթևական թագավորության արքա Հրաշատ IV-ը – Մ.Ֆ.**), ահաբեկված նման մեծագույն անվան փառքով, իր երեխաներին պատանդ տվեց Կեսարին (**Հռոմեական կայսրության հիմնադիր կայսր Օգոստոսին – Մ.Ֆ.**)» (Վելլեյուս Պատերկուլոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 94):

«Այստեղ էր նա (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիբերիոսը – Մ.Ֆ.) խաղիսիս ձգել՝ գալով Հայաստանից» (Սվետոնիոս «Տասներկու կեսարների կյանքը, Տիբերիոս», մաս 11):

«Մերձավորների նենգությանը կատարված Արտաքսիասի սպանությունից հետո, կայսեր (Հռոմեական կայսրության հիմնադիր կայսր Օգոստոսի – Մ.Ֆ.) կողմից Հայաստանին տրվեց Տիգրանը, որին Տիբերիոս Ներոնի (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիբերիոսի – Մ.Ֆ.) շնորհիվ ուղեկցեցին դեպի իր թագավորությունը: Ոչ Տիգրանի, ոչ էլ սրա զավակների տիրապետությունը, սակայն, երկարատև չէր, թեպետ վերջիններն, ըստ օտար տվյալության, ամուսնացել էին՝ միասին թագավորելու նպատակով» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 2, գլուխ 3):

«Ես (Հռոմեական կայսրության հիմնադիր կայսր Օգոստոսը – Մ.Ֆ.), թեև կարող էի նրա Արտաշես թագավորի սպանությունից հետո Մեծ Հայաստանը դարձնել նահանգ, սակայն ավելի լավ համարեցի, հետևելով մեր նախնիների օրինակին՝ այդ թագավորությունը տալ Տիգրանին, որն Արտավազդի որդին էր և Տիգրան թագավորի թոռը՝ հանձնարարելով այդ գործի կյանքի կոչումը Տիբերիոս Ներոնին (Հռոմեական կայսրության հիմնադիր կայսր Տիբերիոսի – Մ.Ֆ.), որն այն ժամանակ իմ որդեգիրն էր» (Օգոստոս կայսեր կտակից):

«Սրան էլ Արեւելադը (Կապադովկիայի թագավորության արքա Արեւելայոսը – Մ.Ֆ.) և Կեսար Ներոնը (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիբերիոսը – Մ.Ֆ.) վտարեցին և գահի վրա հաստատեցին նրա կրտսեր եղբայր Տիգրանին» (Ռովմեի Ֆլավիոս «Հրեական հնախոսություն», գիրք 15, գլուխ 4):

«Սրա հայրը, սակայն, քանի որ մեղադրում էին Արտաշեսին և, դեսպանություն ուղարկելով, խնդրում էին Հռոմում գտնվող նրա Տիգրան եղբորը, Օգոստոսն (Հռոմեական կայսրության հիմնադիր կայսր Օգոստոսը – Մ.Ֆ.) ուղարկեց Տիբերիոսին (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիբերիոսի – Մ.Ֆ.), որպեսզի Արտաշեսին հեռացնի թագավորությունից և Տիգրանին հաստատի գահի վրա: Տիբերիոսը, սակայն, այս պատրաստությունների համապատասխան ոչինչ չկատարեց, քանզի հայերն իրենք արդեն սպանել էին Արտաշեսին, իսկ Տիբերիոսն էլ խիստ մեծարկեց, մանավանդ որ այս բոլորի առթիվ որոշվեց զոհաբերություններ կատարել, կարծես թե քաջարիություն էր ցուցաբերել» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 54, գլուխ 9):

«Այդ ժամանակ Օգոստոսը (Հռոմեական կայսրության հիմնադիր կայսր Օգոստոսը – Մ.Ֆ.) Հայաստան ուղարկեց Տիբերիոս անունով գորավարին (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիբերիոսի – Մ.Ֆ.), որն այն հնազանդեցրեց» (Միբայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 10, գլուխ 10):

«Եվ ահա Օգոստոսը (Հռոմեական կայսրության հիմնադիր կայսր Օգոստոսը – Մ.Ֆ.) ուղարկեց Տիբերիոսին (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիբերիոսի – Մ.Ֆ.) տիրելու Հայաստանին և նա հաջողացրեց այդ գործը» (Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 8):

⁶³⁹ «Որք աշխարհը զգաց Ներոնի (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիբերիոսի – Մ.Ֆ.) հեռանալը Հռոմի պահպանությունից, բանգի Պարթևը (Պարթևական թագավորության արքա Հրախատ IV-ը – Մ.Ֆ.), հետ կանգնելով դաշինքից Հռոմի հետ, ձեռքը մեկնեց Հայաստանին» (Վելլերուս Պատերազմություն «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 100):

«Եվ Օգոստոս Կեսարը (Հռոմեական կայսրության հիմնադիր կայսր Օգոստոսը – Մ.Ֆ.), ցանկանալով որևէ կերպ նրանց առավել ողջամիտ դարձնել, Տիբերիոսին (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիբերիոսի – Մ.Ֆ.) հինգ տարվա տրիբունական պաշտոն տվեց և հանձնարարեց նրան Հայաստանի իշխանությունը, որը օտարացել էր Տիգրանի մահից հետո» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 55, գլուխ 9):

«Երբ հռոմեացիների պետությունը դարձավ միապետություն, Օգոստոսը (Հռոմեական կայսրության հիմնադիր կայսր Օգոստոսը – Մ.Ֆ.) Տիգրան և Եփրատը կնքեց որպես հռոմեական պետության սահմաններ, որից հետո այդ տարածքները պահպանվեցին» (Չոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 3, գլուխ 32):

⁶⁴⁰ «Երբ բարբարոսներն իմացան Չայոսի արշավանքի մասին, Հրաատակետը (Պարթևական թագավորության արքա Հրախատ IV-ը – Մ.Ֆ.), բացառություն տալով տեղի ունեցած դեպքերի մասին, բանազնաց ուղարկեց Օգոստոսին (Հռոմեական կայսրության հիմնադիր կայսր Օգոստոսը – Մ.Ֆ.) մոտ՝ միաժամանակ պահանջելով վերադարձնել իր եղբայրներին, սակայն փոխարենը խաղաղություն խոստանալով: Օգոստոսը նրան պատասխան ուղարկեց առանց նրան «արքա» կոչելու, այլ պարզապես «Հրաատակետ» անվանելով և կարգադրելով նրան հրաժարվել թագավորական կոչումից ու հեռանալ Հայաստանից: Ահա դրանից հետո էր, որ Պարթևը ոչ միայն չվախեցավ, այլև մեծամիտ շեշտով պատասխան գրեց նրան, երբ ինքն իրեն «արքայից արքա», իսկ նրան՝ միայն «կեսար» անվանեց: Իր հերթին Տիգրանը անսխալապես չէ, որ դեսպաններ ուղարկեց, այլ, երբ հետազայում Արտավազդը հիվանդացավ և մահացավ, նվերներ ուղարկեց Օգոստոսին այն կապակցությամբ, որ իր հակառակորդը վերացել է ասպարեզից՝ այդ նամակում, առանց իրեն թագավոր անվանելու, կարծես թագավորությունը նրա ձեռքից խնդրելով: Ազդված այս ասելից և միաժամանակ վախենալով պարթևների հետ պատերազմ սկսելուց՝ Օգոստոսը նվերներն ընդունեց և, բարի հույսեր ներշնչելով, պատուիրեց Տիգրանին նրան գնալ Ասորիք՝ Չայոսի մոտ» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 55, գլուխ 10):

«3/ Ոչ Տիգրանի, ոչ էլ սրա որդիների տիրապետությունը երկարատև չէր, թեպետ վերջիններն, ըստ օտար տվյալության, ամուսնացել էին՝ միասին թագավորելու նպատակով... 14/ Հետո Օգոստոսի (Հռոմեական կայսրության հիմնադիր կայսր Օգոստոսի – Մ.Ֆ.) հրամանով գահ բարձրացավ Արտավազդը» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 2, գլուխ 3, 4):

⁶⁴¹ «Այս ժամանակներում խռովություն է ծագում Աբգարի և Յերովդեսի (Հուդայի թագավորության արքա Յերովդես I Մեծի – Մ.Ֆ.) միջև, որովհետև Յերովդեսը հրամայեց կայսերական պատկերի մոտ Հայոց մեհյաններում իր պատկերն էլ դնել, բայց, ց երբ Աբգարն այս հանձն չառավ, Յերովդեսը սկսեց նրա դեմ դավեր տարել: Եվ ահա նա թուրքացիների և գերմանացիների զորքերն ուղարկում է պարսից արքային՝ Միհրդատին, որի հակառակորդը վերացել է ասպարեզից՝ այդ նամակում, առանց իրեն թագավոր անվանելու, կարծես թագավորությունը նրա ձեռքից խնդրելով: Ազդված այս ասելից և միաժամանակ վախենալով պարթևների հետ պատերազմ սկսելուց՝ Օգոստոսը նվերներն ընդունեց և, բարի հույսեր ներշնչելով, պատուիրեց Տիգրանին նրան գնալ Ասորիք՝ Չայոսի մոտ» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 55, գլուխ 10):

«3/ Ոչ Տիգրանի, ոչ էլ սրա որդիների տիրապետությունը երկարատև չէր, թեպետ վերջիններն, ըստ օտար տվյալության, ամուսնացել էին՝ միասին թագավորելու նպատակով... 14/ Հետո Օգոստոսի (Հռոմեական կայսրության հիմնադիր կայսր Օգոստոսի – Մ.Ֆ.) հրամանով գահ բարձրացավ Արտավազդը» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 2, գլուխ 3, 4):

⁶⁴² «Այս ժամանակներում խռովություն է ծագում Աբգարի և Յերովդեսի (Հուդայի թագավորության արքա Յերովդես I Մեծի – Մ.Ֆ.) միջև, որովհետև Յերովդեսը հրամայեց կայսերական պատկերի մոտ Հայոց մեհյաններում իր պատկերն էլ դնել, բայց, ց երբ Աբգարն այս հանձն չառավ, Յերովդեսը սկսեց նրա դեմ դավեր տարել: Եվ ահա նա թուրքացիների և գերմանացիների զորքերն ուղարկում է պարսից արքային՝ Միհրդատին, որի հակառակորդը վերացել է ասպարեզից՝ այդ նամակում, առանց իրեն թագավոր անվանելու, կարծես թագավորությունը նրա ձեռքից խնդրելով: Ազդված այս ասելից և միաժամանակ վախենալով պարթևների հետ պատերազմ սկսելուց՝ Օգոստոսը նվերներն ընդունեց և, բարի հույսեր ներշնչելով, պատուիրեց Տիգրանին նրան գնալ Ասորիք՝ Չայոսի մոտ» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 55, գլուխ 10):

⁶⁴³ «Այս Կլիդիոսից... ավելի ուշ տիրելով Կլիդիայում գտնվող Գոմոնդանյան ամրություններին, հաղթահանող էր նշաններ ստացավ և որպես խորհրդատու տրվեց Հայաստանը կառավարող Չայոս Կեսարին» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 3, գլուխ 48):

⁶⁴⁴ «Հետո Օգոստոսի (Հռոմեական կայսրության հիմնադիր կայսր Օգոստոսի – Մ.Ֆ.) հրամանով գահ բարձրացավ Արտավազդը, որը, սակայն, տապալվեց՝ ոչ առանց կորուստ պատճառելու մեզ» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 2, գլուխ 4):

⁶⁴⁴ «Արշակ արքան (Իվերիայի թագավորության արքա Արշակ II-ը (մ.թ.ա. 20-1) – Մ.Ֆ.) մորով Արշակունի էր, իսկ հորով՝ Փառնավազյան-Ներոնյան: Նա ավարտին հասցրեց Ներկայիսի կառուցումը, սա մի քաղաք էր Կախեթում, խոսքը վերաբերում է Ներկիսին, ինչպես նաև ամրացրեց Ուլիսի-ցիլիսը: Նա ուժեղ էր և հսկայական բոլ ուներ, իսկ Ադերկը (Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Միհրդատ I-ը – Մ.Ֆ.), որը Զարթամի (Իվերիայի թագավորության համիշխան արքա Զարթամ I-ի – Մ.Ֆ.) որդին ու միաժամանակ էլ նաև Սաուրմազ թագավորի (Իվերիայի թագավորության արքա Սաուրմազ I-ի – Մ.Ֆ.) ու Բարտոմի (Իվերիայի թագավորության համիշխան արքա Բարտոմ I-ի – Մ.Ֆ.) դուստրերի որդին էր, որի մասին մենք վերևում հիշատակեցին, մեծացավ Հայաստանում: Նա դարձավ մի գեղեցկադեմ, բարձրահասակ և փոխադրի տղամարդ՝ բազմիցս փորձված Հայոց ու ասորյան պատերազմներում: Նա բազում դյուցազունների էր սպանել և ինքն էլ էր անուն հռչակել: Եվ ահա նա գործ խնդրեց Հայոց թագավորից, որն էլ տվեց այն: Դրանից հետո Ադերկը արշավեց Արշակ թագավորի՝ իր մորական տառի եղբոր էր ու վրաց թագավորի, վրա: Արշակը հավաքեց Զարթամի բոլոր զորքերին, նրանց միացրեց նաև պարսկական զորքը և ընդառաջ ելավ: Երկու թշնամական զորքերը հավաքվեցին Թեղեթում և ծախքառ զարկեցին միմյանց դեմ հանդիման: Այդ ժամանակ Արշակը մենամարտի հրավիրեց Ադերկին, որը ուրախությամբ հազավ իր հիմնալի գեյք ու զրաիդ, հեծնեց ծին և ասաց իր զորքին. «Օժանդակեք ինձ թիկունքից և ոչնչից մի վախեցեք»: Չինվելով ելավ նաև Արշակը՝ հառնելով զորքի առաջ: Երկուսն էլ հեռվից ասրսափելի մարտակոչ արձակեցին և նետվեցին միմյանց վրա՝ փորձելով նիզակների հարվածներով խոցել մեկ-մեկու, սակայն ոչ մեկն էլ այդ անել չկարողացավ: Մենամարտի ժամանակ նրանք կոտորեցին իրենց նիզակները հավաքակողմի գրահների վրա, որից հետո վերցրին լախտերը և սկսեցին մենամարտել դրանցով: Երբ նրանք լախտերով հարված էին հասցնում զրահներին, դրանից առաջացող դողոյունը նման էր սային հարվածող մուրճի ձայնին, իսկ նրանց աղաղակներն

էլ նման էին երկնային որոտի: Այդ ժամանակ ևս նրանք չկարողացան հաղթել մեկը մյուսին, հոգնեցին ու նահանջեցին տարբեր կողմեր: Մթնեց և երկունս էլ տրվեցին հանգստի: Առավոտյան նրանք կրկին ելան, այս անգամ արդեն ձեռքերը վերցրին արեղները և սկսեցին նետեր արձակել միմյանց վրա: Այդ ժամանակ, ահա, Ադերկը նետով դիպավ Արշակի կրծքին, որի ամուր գրահները չկարողացան պաշտպանել վերջինս: Նետը միջապահանց անցավ և Արշակը տապալվեց ծիուց: Ադերկը անմիջապես հետ դարձավ, մոտեցավ Յայոց գորթին և ասաց վերջինիս. «Կոչ եմ անում ձեզ ձեր բոլոր աստվածներով՝ գեներդո չքարծրացնեք վրացիների վրա, բանգի նրանք իմ ազգակիցներն են, իսկ ես էլ այժմ, ձեր օգնությամբ ու ուժով, նրանք արքան են»: Յայեց հարգեցին նրա խնդրանքը և տեղում կանգնած մնացին: Այդ ժամանակ Ադերկը հետ դարձավ, մոտեցավ վրացական գորթին և բարձր ձայնով կոչ ուղղեց նրան. «Ես որդին եմ ձեր արքաների և իմ ճակատագիրն ինձ նվիրել է իմ թագավորությունը, արդ այժմ ինձնից բարիք ու պատիվ ընդունեք: Ահա, տեսե՛ք, ես թույլ չեմ տալիս, որ հայկական գորթը ձեզ վրա գա»: Այդ ժամանակ վրացիները պատասխանեցին. «Դու լավագույնը դուրս եկար Փառնավազի (Իվերիայի թագավորության հիմնադիր արքա Փառնավազի – Մ.Ֆ.) բոլոր հետևորդներին և, բանի որ մեր արքան մահացել է, այսուհետ դու կլինես մեր արքան ու մենք շնորհակալություն ենք հայտնում մեր ճակատագրին, բանգի նախկին արքայի փոխարեն նա մեզ տվեց մեր իսկ արքաների հետևորդին՝ փառավոր և հզոր դյուցազունին»: Եվ ահա բոլոր վրացիները ծնկի եկան, ընկան գետին և խոնարհվեցին Ադերկին՝ վերցնելով նրան իրենց հետ» («Զարթիս-Յիսկլեբա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Թագավոր դարձավ Միհրանի (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան II-ի – Մ.Ֆ.) որդի Արշակը (Իվերիայի թագավորության արքա Արշակ II-ը – Մ.Ֆ.), որ գեղեցիկ էր, բազարի, գործեր և հսկա: Ադերկը (Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Միհրդատ I-ը – Մ.Ֆ.) դաստիարակվում էր Յայթում և ահա նա ժողովեց Յայթի գորթը ու եկավ Թռիպետ...: Ապա Ադերկը կոչ արեց Արշակին իր հետ պատերազմելու...: Ադերկը... դիմեց վրացիներին ասելով. «Ես ձեր թագավորի որդին եմ, բայց ես չեմ թողնի, որ Յայոց գորթը ձեզ կոտորի»: Ապա՝ վրացիները վեր բերին թագն Արշակի գլխից, որին Ադերկի գլխին և նրան թագավոր դրին հռոմեական 3947, հունական 5506 ու վրացական 282 թվին, առաջին ինդիկտիոնին: Ադերկը գրավեց ողջ Վրաստանը և ամուսնացավ Յայոց թագավորի աղջկա հետ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիսի պատմությունը»):

«Յայերը, իրենց հովանավորության տակ վերցնելով Ադերկի (Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Միհրդատ I-ի – Մ.Ֆ.) մորը և նրան, արդարացի գտան վերջինս նկրտումները իբերիական գահի նկատմամբ: Եվ ահա նրանք Ադերկին բավարար գորթ տվեցին, որի գլուխն անցած էլ Ադերկը ստեղծեց Իբերիայի սահմաններին, որպեսզի իբերիական գահից տապալի Արշակին (Իվերիայի թագավորության արքա Արշակ II-ին – Մ.Ֆ.) ու տիրի այս երկրին: Նա, չնայած այն բոլոր միջոցներին, որոնք Արշակը կիրառում էր իր հակառակորդի ջանքերն ի դեմ հանելու համար, հաջողության հասավ իր ձեռնարկումներում, սակայն այս ամենի մեջ հատկապես հիշարժան էր այն, որ նա չէր ուզում թափել իբերների արյունը, որոնց նկատմամբ պատրաստվում էր թագավորել: Դրա համար էլ նա մենամարտի հրավիրեց Արշակին, որը, սակայն, իրեն օգնության եկած ասորապատկանցիների համոզիչ հորդորներին տուրք տալով, ձգտում էր այնուհանդերձ ճակատամարտ տալ: Այդ պարագայում, սակայն, հանգամանքները նրա համար բարենպաստ չէին և Ադերկը, տեսնելով Արշակին իրենցից մոտ տարածության վրա, նրա կուրծքն աղեղից խոցեց այն աստիճանի ուժգին լարվածությամբ արձակված նետով, որ Արշակի գրահը ծակվեց: Իր հակառակորդի նման կործանման պարագայում Ադերկը դարձավ իբերների արքա» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 47):

⁶⁴⁵ «Այնուհանդերձ պարթևների դեմ պատերազմ չսկսվեց, բանգի Պրաստակեսը (Պարթևական թագավորության արքա Պրասակես V-ի (մ.թ.ա. 2 - մ.թ. 4) – Մ.Ֆ.) լսելով, որ Գայոսը Ատրիբում է գտնվում իբրև կոնսուլ, միաժամանակ նաև կասկածելով, որ իր երկրում ևս իրավիճակը առաջվա պես դարձյալ անբարենպաստ է, շտապեց համաձայնության գալ հռոմեացիների հետ այն պայմանով, որ ինքը կհետևան Յայաստանից, իսկ իր եղբայրները կմնան ծովից այն կողմ: Յայերը, սակայն, բանի որ Տիգրանը բարբարոսների դեմ մղած ինչ-որ պատերազմի ժամանակ սպանվել էր, իսկ Էրատոն էլ հրաժարվել էր իշխանությունից...» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 55, գլուխ 10a):

⁶⁴⁶ «Արևելքում ամենից շատ հոգսեր եղան հայերի հետ: Յայայի առնելով այդ՝ Կեսարն (Հռոմեական կայսրության հիմնադիր կայսր Օգոստոսը – Մ.Ֆ.) այնտեղ ուղարկեց իր թունդերից երկուսին, սակայն երկունս էլ կարճ կյանք ունեցան, ընդ որում երկրորդը՝ նաև անկառնական: Լուցիոսը հիվանդությունից մահացավ Մասսիդիայում, իսկ Գայոսն էլ ստացած վերքից մահացավ Ատրիբում այն բանից հետո, երբ մեր օրենքներին ենթարկեցրեց Յայաստանը, որը մինչ այդ սկսել էր հարել պարթևներին: Տիգրանի պարտությունից հետո հայերը Պենտո Պոմպեոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Պենտո Պոմպեոսի – Մ.Ֆ.) կողմից միայն այն տիպի կախվածությանն էին ենթակա, որ մեզինք ընդամենը միայն տիրապել էին ստիսմում, սակայն երբ այդ տիրությունը ևս խախտվեց, Գայոս Կեսարը այն վերականգնեց մի ճակատամարտի միջոցով, որը արյունահեղ էր, սակայն վճռական հետևանքներ չունեցավ: Դոնը, որին արքան (Պարթևական թագավորության արքա Պրասակես V-ը – Մ.Ֆ.) նշանակել էր Արտագերիդայի հրամանատար, հռոմեացիների մոտ եկավ դասալիքի անվան տակ և Կեսարին տվեց մի գրեզուկ, որը ներկայացրեց որպես հարստությունների ցանկ: Եվ ահա, երբ Կեսարը խորամուխ եղավ արքայական գանձերի ցանկի ընթերցանության մեջ, նա մերկացրեց թուրը և հարձակվեց նրա վրա: Կեսարը առժամանակ ուշքի եկավ վերքից, սակայն... (տեքստում բացթողում է – Մ.Ֆ.): Այդ ընթացքում բարբարոսը, բոլոր կողմերից շրջապատված թշնամական զորքով, մեղքերի բալում բերեց դեռ կենդանի Կեսարին՝ խոցելով իրեն թոքով և նետելով խարույկը» (Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ», գիրք 4, գլուխ 32):

«Յայերը, սակայն, բանի որ Տիգրանը բարբարոսների դեմ մղած ինչ-որ պատերազմի ժամանակ սպանվել էր, իսկ Էրատոն էլ հրաժարվել էր իշխանությունից, պատերազմի ելան հռոմեացիների դեմ, որովհետև նրանց վրա իշխանությունը հանձնել էին ոմ մար Արիոբարզանեսին, որը մի ժամանակ Տիրիդատեսի (Պարթևական թագավորության արքա Տիրիդատ II-ի (մ.թ.ա. 30-29, 28-26) – Մ.Ֆ.) հետ եկել էր հռոմեացիների մոտ: Այս դեպքերը կատարվեցին հաջորդ տարին, երբ կոնսուլներ էին Պուբլիոս Վինիկիոսը և Պուբլիոս Վարոսը: Արդյունքում, թեպետ հայերը նշանակալից որևէ գործ չկատարեցին, բայց ոմ Արդոն, որը տիրում էր Արտագերիդին, համոզեց Գայոսին ընդունալ մոտենալ պարիսպներին և խոցեց նրան: Այս պատճառով էլ, ահա, Արտագերիդը պաշարման ենթարկվեց և երկար դիմարդեց, բայց, երբ, վերջապես, այն վերցվեց, ոչ միայն Օգոստոսը, այլև Գայոսը նույնպես ստացան իմպերատորի տիտղոս: Այնժամ Յայաստանն Օգոստոսի (Հռոմեական կայսրության հիմնադիր կայսր Օգոստոսի – Մ.Ֆ.) և սենատի կողմից ստացավ Արիոբարզանեսները, սակայն, ոչ շատ ժամանակ անց նրա մահից հետո, այն անցավ նրա որդի Արտավազդին: Իր հեղթին Գայոսը վերջի պատճառով թուլացավ և, բանի որ ոչ մի կերպ չէր առողջանում, սկսեց բանականությունը կորցնել և առավել թթամտացավ» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 55, գլուխ 10a):

«Այնուհետև Գայոսը ներխուժեց Յայաստան և նրա այդ արշավանքի առաջին մասը հաջողությամբ պսակվեց, սակայն շուտով Արտագերիդի մոտ, այն հանդիպման ժամանակ, որին նա թեթևամտորեն համաձայնեց, նա ծանր վիրավորվեց ոմ Արդոսի կողմից, որից հետո մարմնով ու ոգով անօգտակար դարձավ պետությանը ծառայելու համար» (Վելլեյուս Պատերկուլոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 100):

«Այդ ժամանակ Յայաստանը խաղաղեցնելու համար ընտրվում է Գայոս Կեսարը: Սա ծագումով մար Արիոբարզանեսին հայերի ցանկությամբ նշանակվում է Յայաստանի պետ՝ նրա մարմնի նշանավոր գեղեցկության և շատ աչքի ընկնող բաշտության պատճառով» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 2, գլուխ 4):

«Այնուհետև, երբ այդ ժողովուրդն ընդվզեց և ապստամբեց՝ նրան նվաճեց իմ որդու՝ Գայոսի, ձեռքով և թագավորական գահը տվեցի Արիոբարզանեսին՝ մարերի Արտավազդ թագավորի (Արտավազդի թագավորության արքա Արտավազդ II-ի – Մ.Ֆ.) որդուն, որպեսզի նա երկիրը կառավարի» (Օգոստոս կայսեր կտակից):

«Արտագերիդան բերդապետ Ադրոնի գլխավորությամբ ապստամբեց: Այդ ժամանակ Կեսարի (Հռոմեական կայսրության հիմնադիր կայսր Օգոստոսի – Մ.Ֆ.) զորավարները, երկար ժամանակ պաշարելով, ի վերջո գրավեցին այն և պարիսպները բանդեցին» (Ստրաբոն «Աշխարհագրություն», գիրք 11, գլուխ 14, մաս 6):

«Օկտավիանոս Կեսար Օգոստոսի (Հռոմեական կայսրության հիմնադիր կայսր Օգոստոսի – Մ.Ֆ.) ժամանակ Յայաստանը դավադրության մեջ մտավ Պարթևաստանի հետ: Օգոստոսի թոռ Կլավդիոս Կեսարը, երբ բանակով ուղարկվեց Արևելք, ամեն ինչ արեց ի փառս հռոմեացիների, իսկ հայերն էլ, որոնք այդ ժամանակ ավելի ուժեղ էին, բան պարթևները, դադարեցրին դիմադրությունը և ամեն ինչ հիմնադր կերպով կարգավորեց դեռևս Պենտո Պոմպեոսի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Պենտո Պոմպեոսի – Մ.Ֆ.) կողմից որոշված ձևով: Դոնեք, սակայն, որին Արշակը (Պարթևական թագավորության արքա Պրասակես V-ը – Մ.Ֆ.) նշանակել էր պարթևներին ղեկավարելու, նրան գանձերի մի մասայն առաջարկեց և ահա, մինչ հռոմեացիների զորավարն այն ուշադիր կարդում էր, դաշտյնով հարձակում գործեց և վիրավորեց Կլավդիոս Ներոնին: Մարդասպանը այնուհետև սպանվեց գինիորների կողմից, իսկ Կլավդիոսն էլ ստացած վերքից մահացավ այն բանից հետո, երբ վերադարձավ Ատրիբ» (Դուրիոս Սեբստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 19):

⁶⁴⁷ «Արիոբարզանեսը մահացավ պատահական մահով: Սրա հետևորդների իշխանությունը, սակայն, հայերը չտարան» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 2, գլուխ 4):

«Սրա մահից հետո գահը տրվեց Արիոբարզանեսի որդ Արտավազդին: Երբ սա ևս, սակայն, սպանվեց, ես այդ թագավորություն Տիգրանին ուղարկեցի, որը Յայոց արքունի տոհմից էր» (Օգոստոս կայսեր կտակից):

«Տիգրանը, որ թագավորում էր Հայաստանում, այն բանից հետո, երբ ամբաստանվելով տարվեց Հռոմ, անգալակ մեռավ» (Յովսեփի Ֆլավիոս «Հրեական հնախոսություն», գիրք 17, գլուխ 5):

⁶⁴⁸ «/3/ Պարտված Վոտնի (**Պարթևական թագավորության արքա Վոտն I-ի (6-12) – Մ.Ֆ.**) համար Հայաստանն ապաստարան ծառայեց՝ այն Հայաստանը, որի գահին այդ ժամանակ թափուր էր և որը, գտնվելով պարթևների ու հռոմեացիների ուժերի միջև, Անտոնինոսի (**Հռոմեական հանրապետության երկրորդ եռապետության եռապետ Մարկոս Անտոնինոսի – Մ.Ֆ.**) ռճրագործության պատճառով անհավատարիմ էր... /4/ Կնոջ իշխանությունը փորձելուց հետո, Կին, որի անունն էր Էրատո, և սրան շուտով արտաթելելով հետո անհաստատ լինելով ու, ավելի շուտ առանց պետի մնալու, բան ազատության մեջ լինելու համար հայերը թագավոր են ընդունում փախստական Վոտնին, բայց բանի որ Արտաքսանը (**Անտրպատականի, իսկ հետագայում նաև Անտրպատականի և Պարթևական թագավորությունների արքա Արտավան III-ը (6-12, 12-35, 36-38)՝ նաև Պարթևական թագավորությունում) – Մ.Ֆ.**) սպառնում էր, իսկ Վոտնը չնչին պաշտպանություն էր գտնում Հայաստանում, իսկ եթե պաշտպանվեր էլ մեր ուժով՝ անխուսափելի կլիներ պատերազմը պարթևների դեմ, Անտրիքի փոխանորդ Կրետիկոս Սիլանոսը կանչեց Վոտնին և շրջապատում նրան հսկիչ պահակախմբով՝ պահպանելով, սակայն, նրա շուքն և թագավորական անունը... /56/ Այս ժողովուրդը հնուցի վեր տատանվող է՝ թե մարդկանց բնավորության և թե երկրների տեղադրության պատճառով: Այդ երկիրը լայնորեն սահմանակից է մեր պրովինցիաներին և տարածվում է հեռու՝ մինչև Մարերի աշխարհը: Մեծագույն պետությունների միջև է տեղավորված այդ Հայաստանը և շատ հաճախ հայերը երկպառակ են, որովհետև նրանք թե ատում են հռոմեացիներին և թե նախանձում են պարթևներին: Այդ ժամանակ Վոտնին հեռացնելուց հետո նրանք թագավոր չունենին, սակայն ժողովրդի տրամադրությունը հակված էր դեպի Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոնի (**Պոնտոսի թագավորության արքա Պոլեմոն I-ի (մ.թ.ա. 37-8) – Մ.Ֆ.**) որդի Չենոնը, որովհետև հենց մանկությունից նա կրթվել էր հայերի սովորություններով ու կենցաղով: Իրոք, որսազնացության, խրախմբների և բարբարոսների մոտ հաճախ գործադրվող այլ սովորությունների միջոցով նա իր հետ էր կապել թե ազնվականներին և թե հասարակ ժողովուրդին: Այսպիսով՝ մեծամեծների հավանությամբ և շուրջը հավաքված բազմության ներկայությամբ Գերմանիկոսն Արտաքսատա քաղաքում Չենոնի գլխին դրեց թագավորական գաղափանքը, որից հետո Ամացածները, հարգանք մատուցելով թագավորին, ողջունում էին նրանք՝ անվանելով «Արտաշես»: Այսպես կոչեցին նրան նրանք՝ քաղաքի անվան օրինակով» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 2, գլուխ 3, 4, 56):

«Եվ Արտաքսանոսը (**Անտրպատականի, իսկ հետագայում նաև Անտրպատականի և Պարթևական թագավորությունների արքա Արտավան III-ը – Մ.Ֆ.**) թագավորում է պարթևների մոտ, մինչդեռ Վոտնոնը (**Պարթևական թագավորության արքա Վոտն I-ը – Մ.Ֆ.**) ապաստան է գտնում Հայաստանում: Սկզբում սա իրոք փորձեց տիրել երկրին և դեսպանություն ուղարկեց հռոմեացիների մոտ, սակայն Տիգրիսոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Տիգրիսոսը (14-37) – Մ.Ֆ.**) նրա խնդրանքը մերժեց, նրա փորձության, ինչպես նաև պարթևական թագավորի սպառնալիքների պատճառով: Բանն այն էր, որ Արտաքսանոսը (**Անտրպատականի, իսկ հետագայում նաև Անտրպատականի և Պարթևական թագավորությունների արքա Արտավան III-ը – Մ.Ֆ.**), դեսպանություն ուղարկելով, սպառնացել էր պատերազմ սկսել: Իր հերթին Վոտնոնը թագավոր դառնալու ոչ մի այլ հնարավորություն չունեց, բանի որ Նպատի շուրջ բնակվող հայ մեծամեծները հարել էին Արտաքսանոսին և հենց նրանք էլ Վոտնոսին հանձնեցին Անտրիքի ստրատեգոս Սիլանոսին: Եվ ահա Վոտնոնը, հանուն Հռոմում ստացած դաստիարակության, ապաստան գտավ Անտրիքում, իսկ Հայաստանը Արտաքսանոսը տվեց իր որդիներից մեկին՝ Օրոդեսին» (Յովսեփի Ֆլավիոս «Հրեական հնախոսություն», գիրք 17, գլուխ 2):

⁶⁴⁹ «/80/ Չնայած իր ձեռնարկումներում Պիզոնին պատուհասած անհաջողությանը՝ նա առիթը բաց չէր թողնում իրեն, ինչքան այդ հնարավոր է ստեղծված իրավիճակում, անվտանգ վիճակում դնել, դրա համար էլ նա զբաղեցրեց կիլիկյան ուժերը Զելեդարիոս ուժերը: Լրացնելով ուժերը դասալիքներով՝ վերջերս իր կողմը գրաված Նորակոչիկներով և իր ու Պաղիսայի ստրուկներով, ինչպես նաև կիլիկիացիների արքայիկների ուղարկված ջոկատներով իր ուժերի բանակությունը հասցրեց լեգեոնի: Նա համոզեց բոլորին այն բանին, որ իրեն՝ Կեսարի (**Հռոմեական կայսրության կայսր Տիգրիսոսի – Մ.Ֆ.**) լեգատին, թույլ չեն տալիս իր կառավարմանը հանձնված պրովինցիա մուտք գործել ոչ թե լեգեոնների ռազմիկները, բայց ինչքան որևէ մեկ անուն իրեն վերադառնալ, այլ Մենցիոսը՝ իր նկատմամբ տաճած ամենամեծ անուններից մեկի պատճառով, որը նա բողոքարկում է կեղծ մեղադրանքներով: Եվ ահա ուրեմն, պնդում էր նա, թող նրանք մարտի դաշտ ելնեն, բանգի լեգեոնները չեն սկսի մարտնչել, երբ կհասկանան, որ Պիզոնը, որին նրանք դեռևս վերջերս իրենց հայր էին կոչում, հաղթանակի կհասնի, եթե վեճը լուծվի իրավունքի հիմունքներով, բայց նա նաև անուժ չի լինի, եթե բանը հասնի գեներալ: Դրանից հետո նա իր մանկապոլները տեղակայեց ամրոցի պարիսպների մոտ՝ մի կորտոված և դիք բլրի վրա, այն դեպքում, երբ մյուս կողմից նրան շրջապատում էր ծովը: Նրանց դեմ մարտական կարգով կանգնած էին վետերանները և պահեստազորը: Այստեղ առավելությունը ռազմիկների պատրաստվածության, այնտեղ՝ տեղանքի անառիկության մեջ էր, սակայն նրանց մոտ, ովքեր զբաղեցրել էին այդ անառիկ դիրքերը, ոչ եռանդ կար, ոչ հավատ առ հաղթանակ, ոչ էլ նույնիսկ գեներալ քաջառությանը այն գեներալի, որոնք ունեն գյուղաբնակները կամ նրանց, որոնք հապճեպ պատրաստվել էին: Երբ հակառակորդներն իրար եկան ձեռնասարսուղում, մարտի ելքը կարող էր կասկած հարուցել միայն այնքան ժամանակի, բանի դեռ հռոմեացիների կահորտները ազատ տարր չէին ելել: Այդ ժամանակ կիլիկիացիները դիմեցին փախուստի և փակվեցին ամրոցում: /81/ Այս ընթացքում Պիզոնը իզուր ջանքեր էր թափում տիրել մարտի ելքին հեռվում սպասող նավատորմին: Վերադառնալով ամրոցի պարիսպների մոտ՝ նա, մեկ կործին հարվածելով, մեկ անուն առ անուն կոչելով հռոմեական զինվորներին և նրանց պարզված խոստանալով, վերջիններիս փորձում էր հավել դեպի դավաճանությունը և ի վերջո կարողացավ նրանց գինյախի շփոթի մատնել, որ վեցերորդ լեգեոնի դրոշակակիրը իր դրոշի հետ միասին անցավ նրա կողմը: Այդ ժամանակ Մենցիոսը առավել քաջարի և ճարպիկ ռազմիկներին հրամայեց փչել շեփորներն ու եղջերավողները, աստիճանները դնել և գրոհի նետով դեպի հողաթունները, իսկ բոլոր մնացածներին էլ, որոնք օգտագործում էին նետողական մեքենաներ՝ թշնամիների վրա թափել տեգեր, քարեր ու այրվող ջահեր: Երբ ի վերջո պաշտպանների համառությունը կտորվեց, Պիզոնը սկսեց խնդրել, որ գեներալ հանձնելուց հետո իրեն թույլ տրվի մնալ ամրոցում, մինչև որ Կեսարից համապատասխան հրահանգ չի գա, թե ով պետք է կառավարի Անտրիքը: Այս ալյանսները, սակայն, մերժվեցին և միայն բանը, որը տրվեց նրան՝ դա նավերն և դեպի Հռոմ անվտանգ վերադարձի խոստանալն էր» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 2, գլուխ 80-81):

⁶⁵⁰ «Խուրանը, սակայն, չնայած Սանատրուկի մոտ և Տիգրիսոս կայսր (**Հռոմեական կայսրության կայսր Տիգրիսոսի – Մ.Ֆ.**) մոտ Հունաց երկիր գնաց, երբ սա ոսկեհանքերի համար պատերազմ էր մղում իսպանացիների դեմ: Այնտեղ Հայոց աշխարհից իր հետ մեկնած գորականների հետ միասին Խուրանը բազում բաջություններ ցուցաբերեց և հաղթանակներ տարավ, ինչի համար հույժ ուրախացած Տիգրիսոսը ստալիոն կոչված վայրում նրան պատվեց ծիրանիկ ու հաղթության պսակով» (Թավմյա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 1, գլուխ 6):

⁶⁵¹ «/31/ Նա (**Անտրպատականի, իսկ հետագայում նաև Անտրպատականի և Պարթևական թագավորությունների արքա Արտավան III-ը – Մ.Ֆ.**), որը վախճանվելով Գերմանիկոսից, հավատարիմ էր հռոմեացիներին և արդարամիտ էր դեպի յուրայինները, շուտով մեր նկատմամբ ամբարտապանացավ և հայրենակիցների հանդեպ մոլեգնեցավ՝ հույս դնելով պատերազմների վրա, որ հաջողությամբ մղել էր շրջակա ժողովուրդների դեմ, ինչպես նաև արհամարհելով Տիգրիսոսի (**Հռոմեական կայսրության կայսր Տիգրիսոսի – Մ.Ֆ.**) ծերունությունը՝ իբր անգոր: Ազատորեն աչք տնկելով Հայաստանին՝ նա Արտաշես թագավորի մահից հետո այնտեղ թագավոր դրեց իր որդիներից ամենամեծին՝ Արշակին, որից հետո անպատվությունը կոկնապատկեց նրանով, որ մարդիկ ուղարկեց, որոնք պահանջեցին վերադարձնել գանձերը, որ Անտրիքում և Կիլիկիայում թողել էր Վոտնը (**Պարթևական թագավորության արքա Վոտն I-ը – Մ.Ֆ.**): Միաժամանակ նա պահանջում էր նաև Պարսից և Մակեդոնացոց իրն սահմանները ու սնապարծորեն սպառնում էր, որ ինքը մտադիր է արշավել այն երկրները, որ պատկանում են Կյուրոսին (**Աթենյան տերության արքա Կյուրոս II Մեծին – Մ.Ֆ.**) և Ալեքսանդրին (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծին – Մ.Ֆ.**): Եվ այսպես, պարծենալով շուրջը գտնվող ժողովուրդների դեմ վարած հաջող պատերազմներով, արհամարհելով Տիգրիսոսի անուժ ծերությունը և տենչալով գրավել Հայաստանը, Արտաքսան Արտաշես թագավորի մահից հետո իր որդիներից երիցագույնին՝ Արշակին թագավոր դրեց Հայաստանում: Այդ ժամանակ Տիգրիսոսի մոտ գաղտնի դեսպանություն ուղարկելու հարցով պնդեցին պարթևների ամենահարուստ և տոհմիկ մարդկանցից մեկը հանդիսացող Սինակնեցը, ինչպես նաև նրա մոտիկ նեղբնիկ Արդուրը: Այս առումով պետք է իմանալ, որ նեղբնիկ լինելը բարբարոսների մոտ ամենևին էլ ամոթալի չէ, այլ, ընդհակառակը, նման մարդը սովորաբար մեծ հզորություն է ունենում: Եվ ահա, որովհետև Արշակունիների ցեղից ոչ ոքի չէին կարող պետության գլուխ դնել, բանի որ մեծ մասը Արտաքսանի կողմից սպանված էր կամ թե դեռ չէին հաստատացած, նրանք հրավիրեցին նաև այլ մեծամեծների և Հռոմից պահանջում էին Հրահատ (**Պարթևական թագավորության արքա Հրահատ IV – Մ.Ֆ.**) թագավորի որդի Հրահատին (**Պարթևական թագավորության արքա Հրահատ VI-ին (35) – Մ.Ֆ.**)՝ սակայն, թե կարիք ունեն միայն անվանի ու հոգալից մարդու, որպեսզի կայսրը հաճության Արշակի ցեղը հանդես գա Եփրատի ափին: /32/ Հենց այդ էր ցանկանում նաև Տիգրիսոսը: Արդյունքում՝ նա շքազարդեց Հրահատին և, նախապատրաստելով հայրական թագի համար, գոտի կապեց նրան: Հրահատը, սակայն, թողնելով հռոմեական կենցաղը, որին այնքան տարիներ ընտելացել էր և մինչ ձեռք էր բերում պարթևների սովորությունները, դեռ չուժեղացած նույն այդ հայրենի սովորությունների մեջ, հիվանդությունից մեռավ Անտրիքում, սակայն Տիգրիսոսը ձեռնարկած գործը չթողեց: Արտաքսանի դեմ այս անգամ նա միտքով նստրեց նույնպիսի ծագում ունեցող Տիգրիդատին (**Պարթևական թագավորության արքա Տիգրատ III-ին (35-36) – Մ.Ֆ.**), իսկ Հայաստանը հետ գրավելու համար էլ նա մեջտեղ բերեց իբերացի Միթրիդատին, ընդ որում նա միացրեց նրան վերջինիս եղբայր՝ Փարսամանին (**Իվերիայի թագավորության արքա Փարսաման I-ին (35-74) –**

Ա.Ֆ.), որի ձեռքումն է գտնվում իր ցեղի իշխանությունը: Այն բոլոր ձեռնարկությունների, որ նախապատրաստվում էին Արևելքում, գլուխ նա կանգնեցրել էր Լուցիոս Վիտելլիոսին: /33/ Եվ թագավորներից առաջինը Միթրիդատն էր, որ ստիպեց Փարսասանին թե նենգությամբ ու թե ուժով օգնել իր ձեռնարկած գործերին: Արշակի ծառայողներից գտնված գայթակղիչներին նա շատ ոսկով հանցագործության դրդեց, որի հետ միաժամանակ էլ իրենացիք մեծ զորքով ներս խուժեցին Յայաստան և տիրացան Արտաշատ քաղաքին: Երբ Արտաքսան իսկացավ այդ, իբրև վրիժառույ պատուհանեց իր որդի Օրոդես, նրան ապրթևական զորք տվեց և մարդիկ է ուղարկեց, որպեսզի վարձու օժանդակ ուժեր կատարաստեն: Դրան հասկանալ Փարսասանը իրեն միացրեց պարսկներին և հրավիրեց սարմատներին: Սրանց սկեպտոսիները, երկու կողմից էլ նվերներ ընդունելով, համաձայն իրենց ցեղի սովորության, իրենց վրա էին վերցնում հակադիր պարտականություններ, սակայն իբերները, այդ տեղերի տերը հանդիսանալով, Կասպյան ճանապարհով արագորեն Յայաստանի վրա բաց թողեցին իրենց դաշնակից սարմատներին, իսկ ուժեղ գալիս էին պարթևներին օգնելու, հեշտությամբ հետ մղվեցին, որովհետև թշնամին փակել էր մյուս մուտքերը: Մյուս էր մի մուտք, որը գտնվում էր ծովի և Ալբանիայի սահմանամերձ լեռների միջև, սակայն այն ամռանը խանգարվում էր, որովհետև պասսատային բամիների հետևանքով ծանծաղուտները լցվում էին ջրով, և միայն ձմռանն էր, որ հարավային բամին հետ էին բջում ջրերը և, ծովը ներս մղելով, բացում էին ափերի նեղ մասերը: /34/ Այդ ժամանակամիջոցում Փարսասանը, ստանալով օժանդակ ուժեր, մարտի կոչեց դաշնակիցներից զուրկ Օրոդեսին և հարձակվեց մարտից խուսափող թշնամու վրա: Դեծելագործով մոտենալով բանակատեղիին՝ նա թշնամական գործողություններով խանգարում էր ձիերի կերի գործին: Դաճախ պաշարման ձև տալով՝ նա շրջափակում էր նրան պահակախմբերով, մինչև որ վիրավորանքներին անտույր պարթևները շրջապահներին թագավորին և մարտ պահանջեցին: Պարթևների ուժը, սակայն, միայն հեծելազորն էր, իսկ Փարսասանն ուժեղ էր նաև հետևազորով: Արդեն, իբերները և ալբաններն, ապրելով անտառապատ ու լեռնոտ վայրերում, ավելի են ընտելացել բիրտ կյանքին և համբերատարությանը, ընդ որում նրանք ավելի դիմացկուն էին, քան պարթևները...: Եվ այսպես, այն բանից հետո, երբ երկու բանակները պատրաստվեցին պատերազմի, պարթևական զորավարը զորքին ուղղված իր խոսքում հիշեց Արևելքի նկատմամբ իրենց գերիշխանության, Արշակունիների պառթի, ինչպես նաև այն մասին, որ իրենց հակառակորդը մի անհայտ իբեր է՝ վարձկանների զորքով: Իր հերթին Փարսասան ասաց, որ, իրենց վրա երբեք էլ տարած չլինելով պարթևների լուծը, նրանք կարող են ավելին հասնել, քանզի հաղթանակը իրենց կփառավորի, իսկ փախուստը խայտառակություն կբերի: Նա նաև ուշադրություն հրավիրեց սեփական մարտակարգի հզորության, ինչպես նաև մարտի ոսկեգօծ ջոկատների վրա՝ ասելով, թե այստեղ տղամարդիկ են, իսկ այնտեղ՝ ալվար: /35/ Սարմատներին, սակայն, ոգևորեցին ոչ միայն Փարսասանի խոսքերը, քանզի նրանք նաև իրենք էին իրար ոգևորում, և ահա, որպեսզի թույլ չտան իրենց նետերի հարվածի տակ արթնանալ, ինչը սովորական էր հեծելամարտում՝ ձգտելով մեկը մյուսին ճնշել մարմնի ու գեղքի ուժով: Եվ ահա սատիճանաբար ալբանները և իբերները բռնում են հակառակորդին, դիրքից դուրս են գցում և մարտը թշնամու համար դարձնում են ճգնաժամային: Սրանց վերևից ուժեղ հարվածում էր հեծելազորը, իսկ մյուս կողմից՝ հետևազորը, որը մոտիկից վերքեր էր հասցնում: Այդ միջոցին Փարսասան և Օրոդեսը, որ մեկ հանդես էին գալիս քաջաբար կռվողների մոտ, իսկ մեկ էլ օգնում էին տատանվողներին, նկատելի դառնալով ու դրա շնորհիվ իրար ճանաչելով, ձիերի վրա հարձակվեցին իրար դեմ՝ գոռալով և գործադրելով հարձակման գնեքեր: Փարսասանին ավելի համառ էր կռվում և ահա նա ստրավարտի վրայով վերք հասցրեց հակառակորդին, սակայն այդպես էլ չկարողացավ կրկնել հարվածը, որովհետև ձին նրան առաջ բռեց: Վիրավորին պաշտպանում էին թիկնապահներից ամենաուժեղները: Օրոդեսի սպանված լինելու մասին անհիսն լուրին, սակայն, հավատացին, այդ ահաբեկեց պարթևներին և նրանք հաղթությունը կորցրին» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 6, գլուխ 31-35):

«Այնժամ Տիբերիոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Տիբերիոսը – Ա.Ֆ.) թուղթ ուղարկեց Վիտելլիոսին՝ հրահանգելով նրան բարեկամություն հաստատել պարթևների թագավոր Արտաքսանոսի (Ատրպատականի, իսկ հետագայում նաև Ատրպատականի և Պարթևական թագավորությունների արքա Արտավան III-ի – Ա.Ֆ.) հետ, որովհետև նրան սարսափեցնում էր այն, որ չլինի թե Արտաքսանոսը, որը թշնամի էր և հափշտակել էր Յայաստանը, ավելի մեծ չարիքներ գործի: Նա, սակայն, հրահանգում է հավատալ նրա բարեկամությանը միայն այն դեպքում, երբ կտրվեն պատանդներ՝ գլխավորապես՝ Արտաքսանոսի որդին: Տիբերիոսն, այս ամենը Վիտելլիոսին գրելուց հետո մեծ ստամոքսի տալով, և իբերների (Իվերիայի թագավորության արքա Փարսան I-ին – Ա.Ֆ.), և աղվանների թագավորներին համոզում է առանց վարանելու պատերազմի ելնել Արտաքսանոսի դեմ: Իրենց հերթին նրանք, սակայն, թեև դեմ կանգնեցին այդ մտքին, սակայն, Կասպյան դռները բաց անելով ալանների առաջ, Արտաքսանոսի դեմ իրենց երկրի միջով ճանապարհ տվեցին նրանց: Այսպիսով, Յայաստանը ևս շուտով վերանվաճվեց: Իր հերթին պարթևների երկիրը նույն այս ժամանակ բռնկվեց պատերազմով, այնտեղ բնակվող մարդկանցից լավագույնները սպանվեցին, իսկ նրանց երկիրն էլ ավերվեց: Միաժամանակ նաև՝ այդ կռիվներում ընկավ թագավորի որդին, իսկ նրա հետ նաև՝ բազում բյուրավոր զորք» (Յուդեի Ֆլավիոս «Դեյակա իստորիկոն», գիրք 17, գլուխ 4):

«Պարթևները զավթեցին Յայաստանը» (Սվետոնիոս «Տասներկու կեսարների կյանքը, Տիբերիոս», մաս 41):

«Նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Տիբերիոսը – Ա.Ֆ.) թուղթեց ռազմական բնագավառը և Յայաստանը թալանվեց պարթևների կողմից» (Ալբրեխտս Վիկտոր «Քաղվածքներ հռոմեական կայսրերի կյանքից և բարքերից», գլուխ 2):

«Հռոմեական կայսրերի իշխանության սկզբում աղվանները, որոնք իբերական արքաների դաշնակիցներն էին, միջամտեցին պարթևների և հռոմեացիների միջև Յայաստանի համար ընթացող վեճին: Տակիտոսը գրում է, որ կայսր Տիբերիոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Տիբերիոսը – Ա.Ֆ.) այդ ժամանակ Իբերիայում թագավորող Փարսանի (Իվերիայի թագավորության արքա Փարսան I-ի – Ա.Ֆ.) եղբայր Միտրիդատին նշանակեց Յայաստանի արքա, սակայն պարթևների արքա Արտավանը (Ատրպատականի, իսկ հետագայում նաև Ատրպատականի և Պարթևական թագավորությունների արքա Արտավան III-ը – Ա.Ֆ.), որն իր նկատառումներն ուներ Յայաստանի հանդեպ, դրան դեմ ելավ: Եվ ահա Փարսանն ու աղվանները, օգնելով Միտրիդատին, նրան օգնության բերեցին Դադաստով, Շիրվանով ու Դարաբադի կիրճով առաջացած սարմատներին և գործը նրանց համար հաջող ավարտ ունեցավ» (Աբբաս-գուլի-ադա Բաբխանով «Դրախտան ծաղիկ», մաս 1):

⁶⁵² «/58.26/ Այդ տարիներին էր, որ պարթև Արտաքսանոսը (Ատրպատականի, իսկ հետագայում նաև Ատրպատականի և Պարթևական թագավորությունների արքա Արտավան III-ը – Ա.Ֆ.), քանի որ Արտաշեսը մահացել էր, Յայաստանը տվեց իր որդի Արտակեսին և, քանի որ այդ առնչությամբ Տիբերիոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Տիբերիոսի – Ա.Ֆ.) կողմից որևէ վրեժխնդրություն չեղավ, մի փորձ էլ Կասպագոլկիայի վրա կատարեց, որից հետո մինչև իսկ սկսեց պարթևների գաղազաբար վերաբերվել: Ուստի ոմանք, ապստամբելով Արտաքսանոսի դեմ, դժախտությամբ ուղարկեցին Տիբերիոսին՝ իրենց համար թագավոր ընտրելու համար պատանդության մեջ գտնվողներից որևէ մեկին: Այդ ժամանակ Տիբերիոսը նրանց ուղարկեց Զրահատեսի (Պարթևական թագավորության արքա Զրահատ IV-ի – Ա.Ֆ.) որդի Զրահատեսին (Պարթևական թագավորության արքա Զրահատ VI-ին – Ա.Ֆ.), բայց, քանի որ սա ճանապարհին մահացավ, ուղարկեց Տիրիդատեսին (Պարթևական թագավորության արքա Տիրիդատ III-ին – Ա.Ֆ.), որը նույնպես սերում էր թագավորական ընտանիքից: Եվ, որպեսզի առավել հեշտությամբ ստանալ թագավորությունը, նաևս գրեց Միտրիդատ Իբերացուն՝ պատվիրելով ներխուժել Յայաստան, որպեսզի Արտաքսանոսը իր որդուն օգնելու նպատակով հեռանա իր երկրից: Եվ այդպես էլ կատարվեց: Այսուհանդերձ, Տիրիդատեսը երկար ժամանակ թագավորեց, քանզի Արտաքսանոսը, սկյուրներին օգնության կանչելով, առանց դժվարության նրան դուրս բռեց: Պարթևական դեպքերն ահա այսպիսի ընթացք ստացան, իսկ Յայաստանն անցավ Միտրիդատին, որը կարծես, Միտրիդատ Իբերացու (Իվերիայի թագավորության արքա Միտրիդատ I-ի (մ.թ.ա. 1 - մ.թ. 25) – Ա.Ֆ.) որդին էր և Փարսանի (Իվերիայի թագավորության արքա Փարսան I-ի – Ա.Ֆ.) եղբայրը, իսկ հետո էլ դարձավ իբերների թագավոր...: /59.27/ Եվ ահա Լուկիլիոս Վիտելլիոսը, որը ոչ ստոր ծագում ուներ, ոչ էլ անվառ էր, այլ, ընդհակառակը, որպես Ատրիդի կառավարիչ, անվանի էր դարձել. քանզի այդ ժամանակ ամեն ինչ լավ վարելուց բացի նաև նա Արտաքսանոսին (Ատրպատականի, իսկ հետագայում նաև Ատրպատականի և Պարթևական թագավորությունների արքա Արտավան III-ին – Ա.Ֆ.) ահաբեկեց: Իրոք, սա մտադիր էր արշավել Ատրիդի, քանի որ Յայաստան կատարած իր արշավանքի համար Արտաքսանոսը անպատիժ էր մնացել, ահա ուրեմն, նա սրան ահաբեկեց հանկարծակի նրա դեմ դուրս գալով, երբ սա արդեն հասել էր Եփրատին: Ավելին, բանակցություններ սկսելով հետը նա նրան ստիպեց գոհ մատուցել Օգոստոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Տիբերիոսի – Ա.Ֆ.) և Գայոսի (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Կալիգուլայի – Ա.Ֆ.) պատկերներին և իր հետ հաշտություն կնքել, որը շահավետ էր հռոմեացիներին: Ավելին, դրա հետ միասին նա նրա որդիներին ևս պատանդ վերցրեց: Ահա հենց այս Վիտելլիոսին էլ Գայոսն իր մոտ կանչեց՝ նրան ոչնչացնելու մտադրությամբ: Նրա դեմ նույն ղեգոհությունն էր, ինչ պարթևներինը իրենց թագավորի դեմ, երբ նրան վտարեցին երկրից» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 58, գլուխ 26, գիրք 59, գլուխ 27):

«Դրանից հետո Արտաքսանը (Ատրպատականի, իսկ հետագայում նաև Ատրպատականի և Պարթևական թագավորությունների արքա Արտավան III-ը – Ա.Ֆ.) պետության բովանդակ ուժով գնաց վրեժ լուծելու: Իբերներ, սակայն, ավելի լավ էին կռվում, որովհետև ծանոթ էին տեղերին, բայց նա

այնուհանդերձ չէր հեռանա, եթե Վիտտեյիտը, հավաքելով լեզոնները և լուր տարածելով, թե մտադիր է հարձակվել Միջագետքի վրա, հռոմեական սպանության պատերազմի վտանգ ստեղծած ջլիներ։ Այդ ժամանակ Արտաքսանը թողնում է Հայաստանը և դրանից հեռու նրա գործերը ձախողվում են, քանզի Վիտտեյիտը սկսում է կոչ անել պարթևների լքել այն արքային, որը խաղաղ ժամանակ նրանց նկատմամբ այդքան կատաղի էր» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 6, գլուխ 36)։

«Պարթևները դեսպանների միջոցով խնդրեցին Տիգրանիսին (Հռոմեական կայսրության կայսր Տիգրանիս - Մ.Ֆ.) իրենց արքա Նշանակել իր մոտ եղած պատանդներին և նա տվեց նրանց Հրահատին (Պարթևական թագավորության արքա Հրահատ VI-ին - Մ.Ֆ.)՝ Հրահատի (Պարթևական թագավորության արքա Հրահատ IV-ի - Մ.Ֆ.) որդուն։ Երբ սա մահացավ ճանապարհին՝ Տիգրանիսը պարթևներին ուղարկեց Տրդատին (Պարթևական թագավորության արքա Տրդատ II-ին - Մ.Ֆ.), որը ևս արքայական ցեղից էր։ Այն բանի համար, որ նա հեշտ ստանա թագավորությունը, Տիգրանիսը մարդ ուղարկեց իբերական արքա Միհրդատի (Իվերիայի թագավորության արքա Փարսման I-ի - Մ.Ֆ.) մոտ, որ ևս զորքով հանդես գա Հայաստանի դեմ, որպեսզի այնտեղ հրապուրեն Արտաքսանին (Ատրպատականի, իսկ հետագայում նաև Ատրպատականի և Պարթևական թագավորությունների արքա Արտաքսան III-ին - Մ.Ֆ.) իր երկրից՝ որդուն օգնության համար։ Տրդատը, մտնելով Պարթևստան, զբաղեցրեց թագավորությունը, սակայն նա երկար չթագավորեց, բանի որ Արտաքսանը օգնության կանչեց սկյութներին և նրանց օգնությամբ առանց դժվարության փախցրեց Տրդատին։ Այսպիսի բաներ եղան Պարթևստանում» (Պետրոս Պատրիկոս «Պատմություն», հատված 1)։

«Միհրդատը, հայտնվելով Հայքում, որոշեց իր օգտին օգտագործել հայերի ներքին խռովությունները և ահա, օգնության ստանալով իբերիայի արքա Փարսմանից (Իվերիայի թագավորության արքա Փարսման I-ի - Մ.Ֆ.), նա տիրեց Հայոց Անի քաղաքին ու այս թագավորության կեսին։ Այս ամենին Փարսման արքան աջակցում էր այն նպատակով, որ շեղի իր այս թշնամու ուշադրությունը չարագործություն Նյուբեյուց և իբերիայի խաղաղությունը վրդովելուց՝ մեղմելով իրենց փոխադարձ թշնամությունը։ Եվ այսպես Միհրդատը, որպեսզի հաստատվի Հայքում, իր վրա ճանաչեց հռոմեացիների բարձրագույն իշխանությունը, բանից այդ ժամանակներում ինչպես հայոց, այնպես էլ իբերիայի արքաները հնազանդվում էին հռոմեական կայսր Տիգրանիսին (Հռոմեական կայսրության կայսր Տիգրանիս - Մ.Ֆ.)։ Թվում էր, թե բախարեք բարեհաճ է Միհրդատի նկատմամբ, սակայն շուտով նա նոր փորձությունների ենթարկվեց, բանից կայսր Կալիգուլան (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Կալիգուլան - Մ.Ֆ.) գրկեց Միհրդատին նրա տիրույթներից։ Կայսեր հրամանով Միհրդատը շղթայվեց և հասցվեց Հռոմ» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 54)։

⁶⁵³ «Այդ ժամանակ կապադովկիացի Արեելայոսին (Կապադովկիայի թագավորության նախկին արքա Արեելայոսին - Մ.Ֆ.) ենթակա կլիտոսների ժողովուրդը, բանի որ սրան մեր պրովինցիաներում ընդունված կարգի համաձայն ստիպում էին ցեղի ենթարկվել և հարկեր մուծել, հեռացավ Տավրոսյան լեռներ ու այնտեղ հարմար տեղանքում սկսեց հաջորդությամբ պաշտպանվել արքայական զորքերից։ Սա շարունակվեց այնքան ժամանակ, մինչև որ լեզատ Մարկոս Տրեբելիոսը, որն 4.000 լեզոններն էր և ընտրյալ օժանդակ զորքերով ուղարկվել էր Ատրիքի կառավարիչ Վիտելլիոսի կողմից, գաղաղության մեքենաներով չջրջապատեց այն երկու բլուրները, որտեղ ամրացել էին բարբարոսները։ Դրանցից փոքրը կոչվում էր Կադրա, իսկ մյուսը՝ Դավարա։ Եվ ահա նա զենքի ուժով ճեղքեց հանդգնածներին հանձնվել տիպից, իսկ ջուրն էլ կտրեցով՝ արդեն մնացածներին» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 6, գլուխ 41)։

⁶⁵⁴ «Սրա հիման վրա Արեթասը (Նաբաթեական թագավորության արքա Հարիաթ IV Ֆիլիպատորը (մ.թ.ա. 9 - մ.թ. 40) - Մ.Ֆ.) որոշեց Գամալիթիոսի սահմաններում պատերազմ սկսել իր փեսայի (Հուդայի թագավորության արքա Հերոդիես II Անտիպատոսի (մ.թ.ա. 4 - մ.թ. 39) - Մ.Ֆ.) դեմ։ Չորեք հավաքելով՝ երկու կողմերն էլ պատերազմի մեջ մտան, ընդ որում Արեթասի և Հերոդիեսի փոխարեն մարտնչում էին նրանց զորավարները։ Այդտեղ տեղի ունեցած ճակատամարտում մի բանի դասալիքների դավաճանության պատճառով, որոնք, պատկանելիս լինելով տետրարքոս Ֆիլիպին (Հուդայի թագավորության արքա Ֆիլիպին (մ.թ.ա. 4 - մ.թ. 34) - Մ.Ֆ.), միացել էին Հերոդիեսի զորքին, սրա ողջ զորքը ոչնչացավ» (Հովսեփ Ֆլավիոս «Հրեական հնախոսություն», գիրք 17, գլուխ 5)։

«Արեթասը, իր եղբայր քաղաքը գալով, միաբանեց պատրիարքների Արեթ թագավորի (Նաբաթեական թագավորության արքա Հարիաթ IV Ֆիլիպատորը - Մ.Ֆ.) հետ, նրան օգնական զորք ուղարկելով մի ուն հուրան Արծրունու միջոցով, որպեսզի Հերոդիեսի (Հուդայի թագավորության արքա Հերոդիես II Անտիպատոսի - Մ.Ֆ.) դեմ կռվի։ Եվ, որովհետև Հերոդիեսը նախ կին էր ամուսնացրել Արեթ թագավորի դստերը, ապա անարգելով բաց էր թողել, իսկ Հերոդիատային էլ նրա ամուսնու կենդանության ժամանակ էր խլել, այս պատճառով էլ հաճախ հանդիմանվում էր Հովհաննես Մկրտչից, որի համար սպանեց Հովհաննես Մկրտչին։ Իր դստեր անարգանքի պատճառով Արեթը նրա հետ պատերազմ ունեցավ, որի վեց հայոց քաջերի օգնությամբ Հերոդիեսի զորքը չարաչար քարոյվեց՝ կարծես աստվածային տնօրինությամբ Հովհաննես Մկրտչի մահվան վրեժը լուծելու համար» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 29)։

«Չարացած Արեթը (Նաբաթեական թագավորության արքա Հարիաթ IV Ֆիլիպատորը - Մ.Ֆ.) մտադրվեց վրեժխնդիր լինել դստեր անարգանքի համար, սակայն ինքնակալ Օգոստոս Տիգրանոս կայսեր (Հռոմեական կայսրության կայսր Տիգրանիս - Մ.Ֆ.) պատճառով չէր համարձակվում այդ անել։ Այնուհետև Արեթը բարեկամացավ Հայոց թագավոր Արեթասի և մեծ զորապետ Խուրան Արծրունու հետ, Արեթին ընծաներ ուղարկեց և նրանից օգնություն ստացավ՝ Նետաճգության, զենք գործածելու և ծխախոտության մեջ ճարտար, իմաստուն ու կտրիճ այդ Խուրան Արծրունու։ Սա հարձակվեց և քարոշեց Հերոդիեսի (Հուդայի թագավորության արքա Հերոդիես II Անտիպատոսի - Մ.Ֆ.) զորքին, մինչև որ ինքը՝ Հերոդիեսը, իր գլխավոր Ուրեդիանոսի հետ մագապուրծ փախավ Ասկալոն քաղաքը» (Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 1, գլուխ 6)։

«Երբ Արեթը վերադարձավ Արևելքից և եկավ իր եղբայր քաղաքը, նա միաբանեց պետրիարքների արքայի (Նաբաթեական թագավորության արքա Հարիաթ IV Ֆիլիպատորը - Մ.Ֆ.) հետ և նրան օգնական զորք տվեց, որպեսզի նա Հերոդիեսի (Հուդայի թագավորության արքա Հերոդիես II Անտիպատոսի - Մ.Ֆ.) դեմ պատերազմեր՝ նրա դստերը հասցված անարգանքի պատճառով։ Այնտեղ Հերոդիեսի զորքերը Հայոց քաջերի օգնությամբ սաստիկ քարոյվեցին, երբ աստվածային տնօրինությունը կարծես թե վրեժխնդիր էր լինում Հովհաննես Մկրտչի սպանության համար» (Մտեմիստո Տարոնեցի «Տիգրեական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 5)։

«Արեթը մեր զորքերի միջոցով տոնում է արդար և կենաց կարապետ Մկրտչի արյան ու սպանման վրեժը։ Երբ Արեթը միաբանվում է Արեթի (Նաբաթեական թագավորության արքա Հարիաթ IV Ֆիլիպատորը - Մ.Ֆ.) հետ, նրանք սաստիկ քարոյ են տալիս Հերոդիեսի (Հուդայի թագավորության արքա Հերոդիես II Անտիպատոսի - Մ.Ֆ.) զորքերին, բանի որ նաև անարգեց Արեթ արքայադստեր և ամուսնացավ Հերոդիատային հետ, որով դառն և խիստ դաժան գործ կատարեց» (Միսթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհակալ մատյան», գլուխ 11)։

⁶⁵⁵ «Այսպես, նա (Ատրպատականի, իսկ հետագայում նաև Ատրպատականի և Պարթևական թագավորությունների արքա Արտաքսան III-ը - Մ.Ֆ.) արտոնեց Իգատեսին (Ադիաբենեի թագավորության արքա Իգատես I-ին (20-54) - Մ.Ֆ.) թագավորական տիարան գլխին ուղիղ դնել և ոսկյա առագաստում բնել՝ արտոնություններ, որոնք միայն պարթև թագավորների իշխանության խորհրդանիշներն էին։ Նա նրան նաև ընդարձակ և բերրի մի երկիր պարգևեց՝ վերցնելով այն Հայոց թագավորից։ Այդ երկիրը կոչվում է Նիսիբիս և այնտեղ մակերդնացիները նախկինում վեհադեցել էին Անտիոք քաղաքը, որը կոչեցին նաև Եպիմիդոնիա։ Ահա հենց այսպիսի պատիվներով մեծարվեց Իգատեսը պարթևների թագավորի կողմից» (Հովսեփ Ֆլավիոս «Հրեական հնախոսություն», գիրք 20, գլուխ 3)։

⁶⁵⁶ «/8/ Մոտավորապես այդ ժամանակ Միթրիդատը, որի մասին ես պատմել եմ, նա Հայաստանի պետն էր և Գայոս Կեսարի (Հռոմեական կայսրության կայսր Կալիգուլայի (37-41) - Մ.Ֆ.) հրամանով շղթայվել էր, Կլավդիոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Կլավդիոս I-ի (41-54) - Մ.Ֆ.) խորհրդով իր թագավորությունը վերադարձավ՝ վտարի լինելով Փարսամանի (Իվերիայի թագավորության արքա Փարսման I-ի - Մ.Ֆ.) օժանդակության վրա։ Սա նաև հայտնել էր, որ այդ ժամանակ պարթևների մոտ մի կատաղի պայքար էր սկսվել գահի համար և այդ պայմաններում նրանք քիչ պակաս կարևոր գործերի վրա ուշադրություն չեն դարձնի... /9/ Այժմ, երբ Արևելքի զորքերը բաժանված էին և հայտնի չէր, թե որ կողմը կթեքվեն այդ ուժերը, Միթրիդատին պատեհ առիթ տրվեց գրավելու Հայաստանը, ընդ որում ամրացված բարձունքները պիտի ոչնչացվեին հռոմեական զինվորների ուժով, իսկ իբերների զորքերն էլ միաժամանակ պետք է սասպատակեին դաշտերը։ Եվ իսկապես չգիտադրեցին այն բանից հետո, երբ ճակատամարտի հանդգնած մարզպան Դեմոնաքսի ուժերը ցրվեցին։ Փոքր ինչ դանդաղեցրեց գործը միայն Փոքր Հայքի թագավոր Կոստիսը, որի կողմն էին անցել մեծամեծներից ոմալք։ Հետո, սակայն, նա զսպվեց շնորհիվ կեսարի նամակի, և բոլորն անցան Միթրիդատի կողմը, որը, սակայն, դուրս եկավ ավելի դաժան, քան պատեհ էր ինչև նոր թագավորության գահին հասած արքային» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 11, գլուխ 8, 9)։

⁶⁵⁷ «/12/ Այդ ժամանակ Կասիոսը վայելում էր ամենատեղյակ օրենսդետի փառքը, բանից ռազմական օժտվածությունը, երբ ամենուր հանգիստ է, մնում է սովորում, իսկ խաղաղությունն էլ չընդուն է տարբերությունը գործունեայի և անգործունեայի միջև։ Այնուհանդերձ, ինչքան դա հնարավոր էր ռազմական գործողությունների բացակայության պայմաններում, Կասիոսն զորքում վերականգնում էր հինավուրց կարգապահություն և ուսուցանում էր լեզոններին այնպիսի եռանդով ու կանխատեսությամբ, կարծես նրան վրա էին տալիս թշնամիները, բանից նա կարծում էր, որ հենց այդ է պահանջում նրա նախնիների պատիվը և Կասիոսների տոհմի հեղինակությունը, որը իրեն այդ կողմերում փառքով էր պատել։ Եվ այսպես, կանչելով նրանց, ում նախաձեռնությամբ կանչվել էր պարթևների նոր արքան և ճամբար զարկելով Չևգմայի մոտ, որտեղից առավել

⁶⁶⁰ «/44/ Նույն տարին հայերի և իբերների միջև պատերազմ ծագեց: Վրո եղավ պատճառն այն ծանրագույն շարժումների, որ տեղի ունեցան պարթևների և հռոմեացիների միջև: Պարթևական ցեղին իշխում էր Վուրգաթս (Պարթևական թագավորության աղբա Վարադ-Լը (51-79) – Մ.Ֆ.), որը մեր կողմից հունական ծագում ունեցող հարձից էր: Եղբայրների գիղղորության հետևանքով, սահա, նա ստացավ թագավորությունը: Իբերների վրա հնագույն իրավունքի հիման վրա իշխում էր Փարասանը (Իվերիայի թագավորության աղբա Փարսան-Լը – Մ.Ֆ.), իսկ նրա եղբայր Մթորիդասն էլ մեր զորքերի շնորհիվ տիրում էր Յայաստանին: Փարսանան ուներ շնադավաղ անունով մի որդի: Սա հայտնի էր բարձր հասակով, վայելչակազմությամբ և աչքի նկկող մարտական ուժով: Նա սովորել էր հայտնեական արվեստները, որպիսինեղի մտա ի վառապող

համբավ ունեն: Նա այնքան անգուսպ էր, որ չէր կարողանում իր իղձը թաքցնել և հաճախ էր գանգատվում, որ հոր ծերության պատճառով կաշկանդված է Իբերիայի չափավոր սահմաններով: Այդպիսով Փարսաման, իր ավերած ծերության պատճառով վախճանված ճարպիկ կարողության տեր պատանուց, որը հենվում էր իր համերկացիների ուժով համակրանքի վրա, սկսեց նրան այլ հույսեր ներշնչել և ցույց էր տալիս ճայաստանը՝ ասելով, թե պարթևներին դուրս բերելուց հետո ինքն է տվել Միթրիդատին այդ երկիրը: Նա ասում էր, սակայն, որ պետք է հետաձգել ուժի գործադրությունը և լավագույնն է դավադրությունը, որով կարելի է անգզուշ Միթրիդատին ոչնչացնել: Այդպիսով, Ռոմալամիզդը, ձևացնելով, թե զոտված է հոր դեմ, իբր թե խորթ մոր ատելությունը չտանելու պատճառով, ուղևորվում է հորեղբոր մոտ, իսկ վերջինիս կողմից էլ նա մեծ սիրալիրությամբ և հարգանքով ընդունվում է իբրև որդի: Դրանից հետո Ռոմալամիզդը ճայաստանի մեծամեծներին գայթակղեցնում է հեղաշրջում կատարել, այնինչ Միթրիդատը ոչ միայն չգիտեր այդ մասին, այլ նաև շուք և զարդ էր տալիս նրան: /45/ Եվ ահա հաշտվելու պատրվակի տակ Ռոմալամիզդը վերադառնում է հոր մոտ ու հայտնում է, որ, ինչ որ կարելի է կատարել նեղամտությամբ, պատրաստ է, մնացածը պետք է զենքով ձեռք գցել: Այդ ժամանակամիջոցում Փարսամանը պատերազմելու առիթներ է հնարում՝ ասելով, թե երբ ինքը կռվում է այբանների դեմ և օգնության է կանչում հռոմեացիներին, եղբայրն իրեն ընդդիմանում է, իսկ ինքն այդ վիրավորանքի համար պիտի գնա վրեժ առնելու և կործանելու նրան: Միաժամանակ նա մեծ զորք հանձնեց իր որդուն: Եվ ահա հանկարծակի ներխուժումից ահաբեկված և դաշտավայրերից զրկված Միթրիդատին Ռոմալամիզդը բռնեց Գորնեսա ամրոցը, որն սպառնում էր թե տեղադրության և թե հռոմեական կայսրության պաշտպանության հետևանքով: Այդ կայսրգրի հրամանատարներն էին պրեֆեկտ Կելիոս Պոլլիոնը և ցենտուրիոն Կասպերիոսը: Բարբարոսներին ոչ մի բան այնքան խորթ չէ, որքան պաշարողական մեքենաների և խորամանկ հնարամտությունների գործադրությունը, իսկ մեզ՝ պատերազմական գործողությունների այդ մասը շատ լավ ծանոթ է: Այդպիսով, Ռոմալամիզդը, կամ իզուր և կամ թե կորուստներ տալով, փորձում էր վերցնել ամրությունները: Դրանից հետո նա ձեռնարկում է ամրոցի պաշարումը և, որովհետև նրա ուժն արհամարհվում է, նա կաշառում է ագահ պրեֆեկտին, սակայն Կասպերիոսն աղերսում է թույլ չտալ, որ դաշնակից թագավորը և հռոմեական ժողովրդի նվեր ճայաստանը տապալվեն հանցագործությունը և կաշառակերության պատճառով: Վերջապես, որովհետև Պոլլիոնը նեղգործն մատնանշում էր թշնամու մեծաքանակ լինելը, իսկ Ռոմալամիզդը՝ հոր հրամանները, Կասպերիոսը զինադադար է կնքում և հեռանում է որպեսզի, եթե չկարողանա Փարսամանին վախեցնելով պատերազմից նրան հետ կանգնեցնել, տեղեկացնի Ատրիդի կառավարիչ Ումիդիոս Կվարդատոսին, թե ինչ դրության մեջ է ճայաստանը: /46/ Ցենտուրիոնի հեռանալուց հետո պրեֆեկտը, կարծես ազատված լինելով հսկիչից, սկսում է հորդորել Միթրիդատին դաշինք վավերացնել՝ ուշադրության առնելով թե եղբայրական մերձավորությունն առհասարակ և Փարսամանի տարիքով ավագ լինելը, թե ազգակցության այլ հանգամանքները: Նա ավելացնում էր, որ Միթրիդատը ամուսնացած է Փարսամանի աղջկա հետ, որ նա Ռոմալամիզդի աներն է, որ իբրև ներքին դաշինք չեն մեղծում, թեպետև տվյալ պահին նրանք ավելի ուժեղ են, որ նա չունի այլ հետևարան՝ բացի ամրոցից, որը պաշարեղենի կարիք ունի, որ նա պիտի ձգտի ընդունել անարյուն դաշինքի պայմանները և ոչ թե զենքով փորձի այն՝ ինչ կասկածելի է: Այդ ժամանակամիջոցում Կասպերիոսը եկավ Փարսամանի մոտ և ազդու կերպով պահանջեց, որպեսզի իբրև ներքին հետ կանգնեն պաշարումից: Փարսամանը, բացահայտորեն անողոր և շատ հաճախ գիշող պատասխաններ տալով, գաղտնի սուրհանդակների միջոցով համոզում էր Ռոմալամիզդին շտապեցնել ամրոցի առումն ինչ ձևով ուզում է լինի: Խայտառակ արարքների վարձատրությունը բարձրանում է և Պոլլիոնը ծածուկ կաշառքներով դրդում է զինվորներին, որ խաղաղություն պահանջեն ու սպառնան լքել կայսրգրը: Այդ անհրաժեշտությունից դրդված՝ Միթրիդատն ընդունում է դաշն կնքելու օրն և տեղը ու ամրոցից դուրս է գալիս: /47/ Սկզբում Ռոմալամիզդն ընկավ նրա զիրկը և ձևացնում էր, թե հնազանդ է՝ անվանելով նրան հայր ու աներ: Նա երդվելով ավելացնում էր, թե բռնություն չի գործադրի ոչ թույլ, ոչ էլ թուլեղ, սակայն միաժամանակ բաշտում և գաղտնի ուժ ունեցող՝ իբրև փոխադարձ արդևակ՝ ասելով, որ իր հրամանով այնտեղ զոհաբերություն է նախատեսված և պատրաստված, որպեսզի խաղաղությունն ամրապնդվի աստված-վկաներով: Թագավորներն ունեն մի սովորություն, որ ամեն անգամ, երբ իրար են հանդիպում դաշն կնքելու համար, միախառնում են իրենց աջ ձեռքերը, բուք մատները միասին կապում և հանգուցով ամրացնում են: Դետո, հենց որ արյունը դեպի ծայրահասակներ է հոսում, թեթև ծակոցով արյունը հանում և փոխադարձաբար լիզում են: Այդ տեսակ դաշինքը համարվում է գաղտնի ուժ ունեցող՝ իբրև փոխադարձ արդևակ սրբագործված: Այդ ժամանակ, ահա, այդ կապերը դնողը ձևացրեց, թե ընկավ, բռնեց Միթրիդատի ծնկներից և նրան փռեց գետին: Միաժամանակ մոտ վազեցին շատ մարդիկ և շրթալեզուն նրան: Նրան բարձր էին տալիս ոտքի շրթալեզ կապված, իսկ դա բարբարոսների մոտ համարվում է խայտառակություն: Դետո հասարակ ժողովուրդը, որին Միթրիդատը դաժան էր պահում, հայիոյանք է թափում և սպառնում է նրան ծեծով, սակայն նաև ընդհակառակը, կային այնպիսիները, որոնք խղճում էին նրան բախտի այդպիսի փոփոխության համար: Նրա հետևից գնացող կինը փորձի երեխաների հետ միասին ուժգին հեծկլում էր և լացի ձայնը լսվում էր շուրջը: Նրանց տառնում են առանձին, ծածկված սայլերով, մինչև որ կհարցնեն Փարսամանի հրամանները: Փարսամանի թագավորելու տեղը, սակայն, ավելի ուժեղ էր, քան զգացմունքը դեպի եղբայրն և աղջկան: Նրա հոգին հանցագործությունների համար էր պատրաստված, սակայն նա ինչպե՞ց իր տեսողությունը և ցանկացավ, որ նա սպանվի ոչ իր աչքերի առաջ: Եվ ահա Ռոմալամիզդը, իբր թե հավատարիմ իր երդմանը, իր բորջ ու հորեղբոր դեմ չգործադրեց ոչ թուր, ոչ էլ թույն, այլ սպանեց նրան՝ գցելով գետին և ծածկելով բազմաթիվ ու ծանր գորգերով: Միթրիդատի որդիները նույնպես սպանվում են, որովհետև ողբացել էին ծնողների սպանությունը: /48/ Այդ ժամանակ Կվարդատոսը, իմանալով, որ Միթրիդատը դավաճանորեն սպանված է և թագավորությունը գրավել են մարդապանները, խորհրդակցություն է հրավիրում, հաղորդում է փաստերը և խորհում է՝ արդյո՞ք վրեժ առնի: Դաժնային պատիվը, սակայն, քերի մոտ էր հոգատարության առարկա, իսկ շատերն էլ արտահայտվում էին հօգուտ անվտանգության: Բացի այդ բոլոր արտաքին հանցագործությունները պետք է ուրախությամբ ընդունվեն, նույնիսկ ատելության սերմեր է պետք ցանել, ինչպես հաճախ հռոմեական պրինցեպսներն էին հենց նույն ճայաստանը առատաձեռնության պատրվակի տակ շնորհում բարբարոսներին՝ նրանց ոգին խառնակելու նպատակով: Եվ ահա որոշվեց, որ թող Ռոմալամիզդը իշխի հանցանքով ձեռք բերածին, միայն թե լինի ատելի ու փառազուրկ, որովհետև այդ ավելի ձեռնտու է, քան եթե նա փառքով արտաբանված լինի: Այդ կարծիքը հավանություն ստացավ, սակայն որպեսզի չթվա, թե հանցանքը խրախուսվել է և կայսրը տարբեր կարգադրություն չանի, Փարսամանի մոտ սուրհանդակներ են ուղարկվում՝ ասելու, որ նա հեռանա ճայաստանի սահմաններից ու հետ կանչի իր որդուն» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 12, գլուխ 44-48):

«Իբերիայի արքա Փարսամանը (Իվերիայի թագավորության արքա Փարսաման I-ը - Մ.Յ.), վախճանվում այն բանից, որ Միթրիդատը հանկարծ իր մտերեղ չուղղի դեպի վրեժխնդրությունը, ձեռք զարկեց խորամանկությանը: Եվ ահա նա Միթրիդատի մոտ շայն ուղարկեց իր որդի Ռոմալամիզդին այն պատրվակով, թե իբր իրենց մեջ գտնություն էր առաջացել ու իբր թե Ռոմալամիզդը, վախճանված սեփական հոր դաժանությունից, փախել է Միթրիդատի հովանավորության տակ: Իմանալով Փարսամանի բնույթը՝ Միթրիդատն իր հովանու տակ առավ վերջինիս որդուն, սակայն սա, գտնվելով ճայեսում, բոլոր միջոցները ձեռք առավ, որպեսզի իր կողմը գրավի ճայոց ազնվականներին, կյանքի կոչի հոր մտադրությունները և ի վերջո հաջողության հասնի այս հարցում: Դրա համար էլ նա, ահա, դիմում է Միթրիդատին, որ նա հաշտեցնի իրեն հոր հետ, իսկ սա էլ, անտեղյակ լինելով իր դեմ նյութվող չարախնդ, հակվեց այդ մտքին և սկսեց գործել: Փարսամանը, սակայն, համարում էր՝ որդուն անվտանգության հետ չպետք է իր խոսքերին ընդդիմացող: Այսպիսով՝ Միթրիդատը ոչ մի չափով հասու չեղավ իր դեմ նյութվող չարագործությանը և ուժեղ ջանքեր էր գործադրում հորն և որդուն հաշտեցնելու համար՝ համառորեն պնդելով, որ Ռոմալամիզդը վերադառնա իր հայրենիք: Եվ այսպես, հենց որ Ռոմալամիզդը վերադարձավ Իբերիա, Փարսամանը, իմանալով իրենց ընդհանուր մտադրության հաջողության մասին, զորք հավաքեց ու հարձակվեց Միթրիդատի վրա: Այն ժամանակ, սակայն, երբ վերջինս պատրաստվում էր դիմադրություն ցույց տալ իբրև ներքին, հայերը, գայթակղված Ռոմալամիզդի նեղությունից, խռովություն բարձրացրին իրենց արքայի և Միթրիդատի դեմ: Սա, ամեն տեղ վտանգների հանդիպելով, հեռացավ Օդորմիս կղզվող ամրոցը, որտեղ հռոմեական կայսրը կար: Ռոմալամիզդը, սակայն, չվախեցավ իբերական զորքով մոտենալ նույն այդ ամրոցին և, որպեսզի հաջողության հասնի իր մտադրություններում, սկսեց համոզել Միթրիդատին, թե ամեն ինչում դեմ է հորը, որն իր գործով պատրաստ էր հնազանդեցնել ճայոց ու ճնշել ժողովրդական հուզումը: Որպես հաստատում իր մտադրության՝ Ռոմալամիզդը վկայակոչում էր Արմազի աստծուն և մնացած բոլոր աստվածներին, որոնց այդ ժամանակ պաշտելու էին իբրև ներքին հայերը Ռոմալամիզդին, սա ձևացրեց արքային, նրան գետին տապալեց և, այլոց օգնությամբ կապելով, այդ ոյուրահավատին բերեց իր հայր Փարսամանի մոտ: Այդ ժամանակ Միթրիդատը հասու եղավ իր դաժան հակառակորդների բոլոր խորամանկ և կործանարար մտադրություններին, սակայն արդեն զուրկ էր իբրև ներքին ձեռքից փրկվելու բոլոր հնարավորությունից, ինչի արդյունքում զրկվեց կյանքից: Իրոք, Միթրիդատին բռնելուց հետո Փարսամանը նրան հայրենիքի թշնամի, Իբերիայի խաղաղության խռովող, բարեպետի և գյուղերի ամայացնող, մեկ ուրիշի գույքը հափշտակող գիշատիչ ու ժողովրդական հուզումների արմատ հայտարարեց և ահա այս կերպ, ենթարկվելով նրան իբրև ներքին գայության խոսքի, այնուհետև զրկեց կյանքից» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 54):

⁶⁶¹ «Աղիաքենեի մեծամեծները, երբ ձախողվեցին իրենց առաջին փորձի մեջ, բանի որ աստված նրանց մասնեց Իզատես թագավորի (**Աղիաքենեի թագավորության արքա Իզատես Ի-ի – Մ.Յ.**) ձեռքը, դարձյալ չհանդարտվեցին, այլ նորից թուրջ հիշեցին Վոյոգեսեսին (**Պարթևական թագավորության արքա Վադարշ Ի-ին – Մ.Յ.**), որը պարթևների թագավորն էր՝ խնդրելով նրան ոչնչացնել Իզատեսին և պարթևական տոհմից իրենց վրա նոր տիրակալ կարգել, որովհետև, ինչպես ասում էին նրանք, իրենք հայրենի բարբերը վերացնելու և օտար սովորություններն երկրպագու դառնալու համար ատում էին իրենց թագավորին: Այս մասին լսելով՝ Պարթևը սկսեց ձգտել պատերազմի, բայց, արդարացի ոչ մի պատրվակ գտնել չկարողանալով, հրահանգ ուղարկեց՝ հետ պահանջելով Իզատեսից իր հոր (**Պարթևական թագավորության արքա Վոտն Ի-ի (Մ.Յ.) – Մ.Յ.**) կողմից նրան շնորհված պատիվները և մերժելու դեպքում սպառնալով պատերազմ սկսել: Այս ամենը լսելով՝ Իզատեսի հոգին քիչ չվրդովեց, մտածելով, որ այդ պատիվները հետ վերադարձնելը արհամարհանք կհարուցի իր հանդեպ, որովհետև կթվա, թե նա այդպես է վարվում վախից դրդված, սակայն, նա համոզված էր նաև, որ պարթևները հետ ստանալուց հետո Պարթևը ևս չի հանգստանալու: Դրա համար էլ նա հարևար դատեց վտանգի այս պահին իրեն հանձնել աստծու ողորմածությանը և հավատալով, որ աստված իր մեծագույն դաշնակիցն է, իր որդիներին ու կանանց ամենաապահով բերդերում թողեց, իսկ ողջ խոտն ու արոտներն էլ իրկիցեց: Այսպիսի նախապատրաստությունից հետո նա սկսեց սպասել թշնամուն: Երբ Պարթևը հետևակ և հեծյալ մեծաթիվ զորքով ժամանեց ավելի կարճ ժամանակում, բան ինքը սպասում էր, որովհետև վերջինս շատ արագ էր արշավել, Իզատեսը ևս, իր հետ ունենալով 6.000 հեծյալ, բանակեց նրանից ոչ հեռու: Այդ ժամանակ Պարթևի կողմից ուղարկված դեսպանը ժամանեց Իզատեսի մոտ և հիշեցրեց նրան, թե ինչպես ընդարձակ է պարթևների տերությունը, նրա սահմանները տարածվում են Եփրատ գետից մինչև Բակտրիա՝ միաժամանակ թվարկելով նաև պարթևներին հպատակվող թագավորներին: Այնուհետև դեսպանը սպառնաց, որ Իզատեսը կհատուցի իր տերերի հանդեպ ունեցած ապերախության համար և ասաց, որ արքայի ձեռքից նրան չի կարող փրկել մինչև իսկ նրա պաշտած աստվածը: Դեսպանի այս խոսքերից հետո Իզատեսն ասաց, որ ինքը գիտի, որ պարթևների տերությունը շատ ավելի ընդարձակ է, բան իրենը, գիտի նաև, ասաց նա, որ բոլոր մարդկանցից առավել հզորն աստվածն ինքն է: Այսպիսի պատասխան տալուց հետո նա իրեն հանձնեց աստծու ողորմածությանը և, իրեն գետին նետելով ու գլխին մոխիր ցանելով, կնոջ և որդիների հետ միասին ծով էր պահում ու աստծուն աղաչում էր այս խոսքերով. «Ով տեր թագավոր, եթե իզուր չէ, որ ես վայելեմ եմ քո բարերարությունը և քեզ եմ ճանաչել որպես ամենագոր ու արդարագույն տերը բոլորի մեջ, հասիր ինձ օգնության ոչ միայն իմ թշնամիներից ինձ պաշտպանելու համար, այլև այն պատճառով, որ նրանք հանդգնեցին մարտահրավեր կարողալ եր հզորության դեմ»: Արցունք թափելով և ողբալով նա այսպես աղաղակում էր և ահա աստված լսեց նրան ու նույն գիշերն իսկ Վոյոգեսեսը նամակակն ստացավ, որոնցում գրված էր, թե դանիդ և սակերի խոշոր ուժեր, օգտվելով իր բացակայությունից, ներխուժել են թագավորության սահմանները ու ասպատակում են պարթևական երկիրը: Արդյունքում՝ նա դատարկաձեռն հետ վերադարձավ: Այսպիսով, Իզատեսը աստվածային նախախնամությամբ խուսափեց Պարթևի սպառնալիքներից» (Յովսեփ Ֆլավիոս «Հրեական հնախոսություն», գիրք 20, գլուխ 4):

⁶⁶² «Եվ ահա Վոյոգեսը (**Պարթևական թագավորության արքա Վադարշ Ի-ը – Մ.Յ.**) կարծում էր, որ հասել է առիթը հարձակվելու Յայաստանի վրա, որը իր նախնիների տիրապետության տակ էր և որին այժմ տիրում է օտար թագավորը, այն էլ շնորհիվ զազդելի արարքի: Դրա համար նա զորք է ժողովում և պատրաստվում է իր եղբայր Տիրիդատին այնտեղ թագավոր դարձնել, այնպես, որ իր ընտանիքի որևէ մասն առանց իշխանության չմնա: Պարթևները հարձակվում են, իբերներն առանց դիմադրելու արտաքսվում են, Յայաստանի Արտամաստա և Տիգրանակերտա քաղաքներն էլ ընդունում են նրանց հպատակությունը: Դետո, սակայն, դաժան ձմեռը, ինչպես նաև նախատեսված պաշարի պակասությունը, իսկ վերջում էլ այդ երկու պատճառներից ծագած համաճարակը ստիպում են Վոյոգեսին այնուհանդերձ թողնել երկիրը» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 12, գլուխ 50):

⁶⁶³ «Ավելի ուշ Կիլիկիայի վարի ցեղերը, որոնք կոչվում էին կլիտոսներ ու ոչ մեկ անգամ էին խախտել խաղաղությունը նաև առաջ, միավորվելով Տրոքոսբարոսի հրամանատարության տակ և ճամբար զարկելով դժվարահասանելի լեռներում, սկսեցին այնտեղից հարձակումներ գործել ծովափի և բաղաբերի վրա՝ հարձակվելով հողագործների ու բաղաբերի վրա, բայց հատկապես՝ վաճառականների և ծովագնացների: Նրանք պաշարեցին նաև Անեմուս քաղաքը: Արդյունքում՝ Ատրիքից այս բաղաբեր օգնության ուղարկվեց Կուրցիոս Սևերոսի գլխավորած հեծյալ մի ջոկատ, սակայն այն պարտություն կրեց, բանի որ բաղաբեր շրջակայքի կտրտված տեղանքը, հարմար հետևակի գործողությունների համար, անպետք էր հեծելագործի համար: Դետագայում այդ երկրի արքա Անտիոքոսը, սակայն, իր կողմը գրավելով հասարակ ռազմիկներին և խաբելով նրանց առաջնորդին, երկպառակտություն մտցրեց թշնամիների շարքերում, որից հետո, մահվան մատնելով Տրոքոսբարոսին ու նրանց մի բանի այլ առաջնորդներին, սիրայիր վերաբերմունքով հնազանդեցրեց այլոց» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 12, գլուխ 55):

⁶⁶⁴ «/12.50/ Այդ ժամանակ Զադաամիզդն ավելի ահարկու, բան առաջ էր, ներխուժում է լքված Յայաստան՝ իբրև դավաճան մի երկիր, որը պատեծ ժամին պատրաստ է նորից պատամբելու: Հայերը, սակայն... համբերությունից դուրս են գալիս և գինված շրջապատում են թագավորական պալատը: Այդ ժամանակ Զադաամիզդին չի մնում փրկվելու մայ փնջը, բան պապիկն էր ձերբի արագագնացությունը: /12.51/ Ձերբը փախցրին թե նրան և թե կնոջը: Զադաամիզդի կինը, փախուստի առաջին ամսը թշնամիներից վախենալու և ամուսնուն սիրելու պատճառով մի կերպ տարավ, սակայն հետո, երբ շարունակական արշավընթացից նրա ընդերքն ու արգանդը ուժգին կերպով ցնցահար եղան, նա սկսեց աղերսել, որ ամուսինը պատվավոր մահով ազատի իրեն գերության անարարություններից: Զադաամիզդը սկզբում զրկելով բարձրացում և բացալընում է նրան, մերթ զարմանալով նրա բաջության վրա, մերթ էլ հիվանդագին տանջվելով վախից, թե ուրիշը կտիրանա կնոջը, եթե ինքը նրան լքի, սակայն վերջապես սիրո ուժի ազդեցության տակ, միաժամանակ նաև ամուսնու չլինելով հինգազործություններին, նա մերկացնում է նրանը, ինչից հետո վիրավոր կնոջը բարձ է տալիս Արաքսի ափին և հանձնում գետին, որպեսզի նույնիսկ մարմինը տարվի ու հեռանա: Անելով այս՝ նա գլխապատառ պնտում է հայրենական թագավորություն՝ Իբերիա: Այդ ժամանակամիջոցում հովիվները, սակայն, շնորհիվ ծիանքի հանդարտության նկատում են, որ 26նորքա, այդ էր կնոջ անունը, շնչում է: Նրանք ուշադրության են առնում կյանքի բացահայտ նշաններն և գտնիվ արտաքինից եզրակացնում են, որ հասարակ ծագում ունեցող կնիք է այդ: Դրա համար էլ նրանք թշնամիներ են նրա վերքը և գործարքում են ձուլվում հեղափոխության դեմադրություն: Դետո, Այդ կնոջ անունն և արկածն իմանալով, նրանք տանում են նրան Արտամաստա քաղաքը, իսկ այնտեղից էլ հասարակական ծախսով այդ կինն ուղարկվում է Տիրիդատի մոտ, որտեղ ընդունվում է սիրայիր և ապրում է թագավորական կենցաղով... /13.6/ Տարվա վերջում անհանգիստ լուրեր են տարածվում, թե պարթևները նորից ներխուժել և հափշտակում են Յայաստանը՝ դուրս բերելով Զադաամիզդին, որը հաճախ տիրացած այդ թագավորությանը և ապա փախուստի դարձած, այժմ նույնիսկ պատերազմից է հրաժարվում... /13.7/ Մինչ նման լուրեր են տարածվում ժողովրդի մեջ, Ներոնը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Ներոնը (54-68) – Մ.Յ.**) հրամայում է Արևելքի լեգեոնները լրացնելու համար մերձակա պրովինցիաներում ժողովված երիտասարդությունը մոտեցնել և դրանց տեղավորել Յայաստանի սահմանների մոտ: Միաժամանակ երկու հին թագավորներին՝ Ագրիպային (**Քալկիդոնի թագավորության արքա Դեոդոտե Ագրիպա II Կրտսերին (53-100) – Մ.Յ.**) և Անտիոքոսին (**Կոմագենեի թագավորության արքա Անտիոքոս IV-ին (38-73) – Մ.Յ.**) հրամայվեց ռազմի համար զորքեր նախապատրաստել, որոնցով նրանք պիտի ներխուժեին պարթևական սահմանները: Բացի այս՝ նա կարգադրեց Եփրատ գետի վրա կամուրջներ գցել: Ինչ վերաբերում է Փոքր Հայքին, ապա նա այն հանձնում է Արիստոբոլոսին (**Փոքր Հայքի թագավորության արքա Արիստոբոլոս Զալկիդացուն (54-72) – Մ.Յ.**), իսկ Սոֆենեի թագավորությունն էլ տալիս է Սոհենին (**Հենի թագավորության արքա Հուլիոս Սոհենին (54-72, 55-64՝ նաև Ծովքում) – Մ.Յ.**)՝ երկուսին էլ տալով թագավորական նշաններ: Դեց այդ ժամանակ, սակայն Վոյոգեսի դեմ որպես ախույան առաջ եկավ նրա որդի Վարդանը և պարթևները հեռացան Յայաստանից՝ կարծես թե հետաձգելով պատերազմը» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 12, գլուխ 50, 51, գիրք 13, գլուխ 6, 7):

«Միհրդատի սպանությունից հետո Զադաամիզդը տիրեց Վերին Հայքին և Անի քաղաքում հռչակվեց Հայոց թագավոր: Նրա դաժանությունը, սակայն, չէր կարող տանել լինել հայ ազնվականների համար, որոնք, զայրացած այդ օտարականի հանդեպությունից, ժողովրդին ապստամբեցրին նրա դեմ, մանավանդ որ հենց այդ ժամանակ էլ Հայոց արքա Արտաշեսը, որը վտարվել էր Միհրդատի կողմից, մարերից օգնություն բերելով մտավ իր երկիր, որպեսզի վերադարձնի Հայքը իր իշխանությանը: Այդ ժամանակ հանցագործություններին, իրեն գտնելով ծայրահեղ նեղ դրության մեջ, վերցնում է 26նորքա անունով իր կնոջը և հապճեպ հեռանում է իրենով արված տարածքներից, սակայն, բանի որ նրա կինը մոտ էր ծննդաբերությանը և այդ պատճառով էլ ի վրձնակի չէր տանել փախուստի արագությունը, նա, որպեսզի իր փրկության ճանապարհից մի կողմ վանի բոլոր խոշորությունները, բայց միաժամանակ վախենալով նաև, որ թշնամիները հանկարծ ջոռնեն իր կնոջը, սրով հարվածեց նրան ու գցեց Արաքս գետը: Դրանից հետո, ընթացողով, թե 26նորքան կնանհան ստացած վերքից, նա հնարավորինս մեծ արագությամբ դիմեց փախուստի: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ գետի մոտ այդ ժամանակ գտնվում էին հովիվներն իրենց հոտերի հետ միասին և, անմիջապես այն բանից հետո, երբ Զադաամիզդը հեռացավ, նրանք տեսան 26նորքային, որը իր ստացած վերքից և արյան կոտորից ծայրահեղ թույլ վիճակում էր: 26նորքան չէր կարողանում խոսել, սակայն ըստ հազորատի հովիվները ի դեմս նրան մի հայտնի մարդու ենթադրեցին և ներկայացրին Արտաշես արքային: Այս ամենի մասին պատմում է Անիթիթիթը» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 54):

⁶⁶⁵ «/8/ Ծերակույտում, սակայն... ուրախանում էին, որ Յայաստանը պահելու համար Ներոնը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Ներոնը – Մ.Յ.**) նշանակել էր Դոմիտիոս Կորբուլոնին և թվում էր, թե առաքելությունների համար ասպարեզ է բացված: Արևելքի գործերն այնպես էին

բաժանված, որ օժանդակ գործերի մի մասն է երկու լեզուն լեզատ Ունմիդիոս Կվարդատոսի ղեկավարությամբ մտնում էին Ատրիք արովինցիայում, իսկ հռոմեական և դաշնակից նույնաբանակ գործը՝ Կորբուլոնի հրամանատարության տակ, որին պիտի ավելանային Կապարովկիայում ձմեռող կոհորտներն ու հեծելազորը... /34/ Թեպետ Դայաստանին տիրելու համար պարթևների և հռոմեացիների միջև եղած պատերազմը մինչ այդ դանդաղ էր ընթանում, սակայն այս տարվա սկզբում այն սուր բնույթ ընդունեց, որովհետև Վոլոգեսը թույլ չէր տալիս, որ իր եղբայր Տիրիդատը հեռացվի այն թագավորությունից, որն ինքն էր տվել նրան, կամ թե ուրիշ պետությունից ընդունի այն իբրև նվեր, իսկ Կորբուլոնն էլ հռոմեական ժողովրդի մեծության արժանի էր համարում, որ Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի (Հռոմեական հակապետության առաջին եռապետության եռապետ Պոմպեոսի - Մ.Ֆ.) երբեմնի նվաճած երկիրը հետ ստացվի, ընդ որում հայերն իրենք էլ երկկողմանի հավատարմության հետևանքով հրավիրում էին թե մեկ և թե մյուս կողմի գործերին: Դայերը տեղադրությամբ և բարբերի նմանությամբ պարթևներին ավելի մոտ էին կանգնած ու խառնված էին նրանց հետ ամուսնություններով, ընդ որում, ծանոթ չլինելով ազատության բարիքներին, նրանք ավելի շուտ հավակած էին ենթարկվելու պարթևներին... /37/ Եվ հենց այդ ժամանակ առաջին անգամ մեր կողմն անցած մութերը հարձակվեցին Դայաստանի հեռավոր վայրերի վրա: Այս ցեղն ուրիշներից ավելի հավատարիմ էր հռոմեացիներին» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 13, գլուխ 8, 34, 37):

⁶⁶⁶ «Փարսամանը (Իվերիայի թագավորության արքա Փարսման I-ը - Մ.Ֆ.), իբրև դավաճանի սպանելով իր որդի Հռադամիզդին, որպեսզի դրանով վկայվի նրա հավատարմությունը դեպի մեզ, հայերի վրա ավելի եռանդուն կերպով է թափում իր հին ատելությունը» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 13, գլուխ 37):

«Նման դեպքերից հետո Իբերիայի արքա Փարսմանը (Իվերիայի թագավորության արքա Փարսման I-ը - Մ.Ֆ.) սկսեց հարձակումներ գործել Դայքի սահմանների վրա և ամառացել ու թալանել այն ամենը, ինչ հանդիպում էր՝ վրեժխնդիր լինելով հայերի կողմից իր որդի Հռադամիզդին հասցրած վիրավորանքի համար» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 54):

⁶⁶⁷ «Միաժամանակ, որպեսզի նման լինի նոր թագավորությունը պահպանել, Դայաստանի որոշ մասերը, նայած թե ում էին սահմանակից, հրաման ստացան հնազանդվել... Արիստոբոլոսին (Փոքր Դայքի թագավորության արքա Արիստոբոլոս Զակիդացուն - Մ.Ֆ.)» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 14, գլուխ 26):

⁶⁶⁸ «Միաժամանակ Կորբուլոնը խորհուրդ է տալիս Անտիոքոս թագավորին հարձակվել իրեն մերձակա շրջանների վրա» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 13, գլուխ 37):

⁶⁶⁹ «Լեզոնները պահելով ճամբարում, մինչև որ գարուն չեկավ, Կորբուլոնը օժանդակ ուժերը դասավորեց հարմար վայրերում՝ միաժամանակ նաև դրանց հրամայելով թշնամու դեմ առաջինը մարտի մեջ չմտնել: Այդ պահակալին ջոկատների հրամանատար Նա Աշանակեց Պակցիոսին, որը վարում էր առաջին մանիպուլի ցենտուրիոնի պաշտոնը: Եվ չնայած վերջինս գրեց Կորբուլոնին, որ բարբարոսները իրենց պահում են չափազանց անկույթ ու կարծես հնարավորություն ունենալու կար հաջող մարտական գործողությունների համար, Կորբուլոնը նրան հրահանգեց դուրս չգալ պահակալներին սահմաններից և սպասել օգնական ուժերի: Այն բանից հետո, սակայն, երբ Պակցիոսին մոտեցան մի բանի հեծյալ ջոկատները և, լինելով անփորձ, պահանջեցին մարտ տալ, վերջինս խախտեց հրահանգը, ծակատեց հակառակորդի դեմ և պարտություն կրեց: Իր հերթին Պակցիոսին օգնության շտապող օժանդակ ուժերը ևս դիմեցին փախուստի՝ ամեն մեկն իր ճամբարը: Տեղի ունեցածի մասին լուրը զայրացրեց Կորբուլոնին: Հանդիմանելով Պակցիոսին, պրեֆեկտներին և ռազմիկներին՝ նա նրանց հրամայեց տեղակայվել ճամբարային թմբից անդին ու որոշ ժամանակ պահում էր նրանց նման անպատիվ պատժի մեջ, մինչև որ ակալնջալուր եղավ մնացած զորքի թախանձախնդրության և նրանց ներում չնորհեց» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 13, գլուխ 36):

«Դուրից հանա Կորբուլոնը, այն բանի համար, որ Եվրիան Ռուֆոսի գործամարը Նահանգել է թշնամու առջև և ընդհանրապես վատ է մարզված, լիկատորներին հրամայեց կտրատել Ռուֆոսի հագուստը և նման տեսքով կանգնեցրեց շարքի առաջ, մինչև շարքը չցրվեց» (Ֆրոնտին «Ստրատեգիաներ» գիրք 4, գլուխ 1, մաս 28):

⁶⁷⁰ «/37/ Եվ Տիրիդատը, բացի իր սեփական կողմնակիցներից, օգնություն ստանալով նաև իր եղբայր Վոլոգեսից (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ I-ից - Մ.Ֆ.), արդեն ոչ թե գաղտնագողի, այլ բացահայտ թշնամական գործողություններ սկսեց Դայաստանի դեմ: Նա ավերում էր նրանց, ում մեզ հավատարիմ էր համարում, իսկ եթե նրա դեմ գործ էր դուրս բերվում, նա խույս էր տալիս և, թռնելով մեկ այստեղ, մեկ այնտեղ, ավելի շատ ահաբեկում էր համբավով, քան պատերազմով: Այդպիսով Կորբուլոնը իզուր էր երկար ժամանակ ձգտում մարտի բռնկել և ստիպված էր թշնամիների օրինակով պատերազմը շրջանցել: Նա բաժանեց իր ուժերը, որպեսզի լեզատներն և պրեֆեկտները տարբեր տեղերում հավասարապես ներխուժեն...: Այդպիսով Տիրիդատի մտադրությունները հակառակ հետևանքներ տվին: Տիրիդատն պատգամավորներ ուղարկեց, որոնք թե Տիրիդատի և թե պարթևների անուկից պիտի բացատրություն պահանջեին, թե ինչու՞, երբ նոր եմ տրվել պատանդներ և նոր է վերանորոգված բարեկամությունը, որը տեղ է բացում նոր բարի գործերի համար, ինքը՝ Տիրիդատը, պիտի ակտիվ Դայաստանի իր հին պիրապետությունից: Նա ասում էր, որ Վոլոգեսը դեմնս տեղից չի շարժվել այն պատճառով, որ գերադասում է բանակցել, քան բռնի ուժով գործել, սակայն, եթե հռոմեացիները պիտի պնդեն պատերազմի վրա, Արշակունիներին չի պակասի ոչ արիությունը, ոչ էլ բախտը, որը հռոմեացիներն արդեն շատ հաճախ փորձել են կրած պարտություններում: Դրան ի պատասխան Կորբուլոնը, որին հաստատապես հայտնի դարձավ, որ Վոլոգեսը հապաղում է ամենից առաջ հենց Զյուրկանիայի անջատման պատճառով, խորհուրդ տվեց Տիրիդատին գնալ և խնդրել կայսրին՝ նա կարող էր կայսրից ստանալ հաստատուն թագավորություն և խույս տալ արյունահեղությունից, եթե, թողնելով հեռավոր ու տարածած հույսը, հետևումուս լինի առկային ու ավելի լավին: /38/ Բանի որ պատգամավորների գնալն ու գալը շատ ժամանակ էր խլում և խաղաղության գործը ձգձգվում էր, որոշվեց Նշանակել տեղն ու ժամանակը, որտեղ Տիրիդատն և Կորբուլոնը կկարողանան մեկը մյուսի հետ անմիջականորեն բանակցել: Այդ ժամանակ Տիրիդատը հայտարարեց, որ իր հետ 1.000 հեծյալներից կազմված պահակախումբ կվերցնի, ընդ որում չնշելով, թե ինչ բանակի ռազմիկներ և ինչ զորատեսակից կարող են գալ Կորբուլոնի հետ, բայց պնդելով միայն, որ, ի հաստատուն իրենց խաղաղ մտադրությունների, նրանք լինեն առանց զրահների ու սաղավարտների: Ով ասես, էլ չասած Կորբուլոնի նման փորձառու և խորաթափանց զորավարի մասին, հեշտությամբ կհասկանար բարբարոսների հղացած հնարքը, բանի, թեև ստույգ սահմանելով իր ռազմիկների բանակությունը ու թույլ տալով դիմացինին անորոշ բանակի հռչակներով գալ, այնուհանդերձ հիմք էր ստեղծվում դավադիր հարձակման համար, որովհետև, եթե անդնախնդիր մեջ վրայդես հեծյալի դեմ է դուրս գալիս զրահներով չպաշտպանված հակառակորդը, ապա վերջինիս թվական և ոչ մի առավելություն էլ չի փրկի: Կորբուլոնն այնուհանդերձ, ցույց չտալով, որ Տիրիդատի խորամանկությունը բացահայտված է, հայտարարեց, որ պետական նման կարևորություն ունեցող գործի կապակցությամբ պետք է պայմանավորվել երկու զորքերի ներկայությամբ, որից հետո ընտրեց մի դաշտ, որի մի կողմում բարձրանում էին հետևակի տեղակայման համար հարմար բլուրներ, իսկ մյուս կողմում էլ հարթավայր էր, որտեղ կարող էին տեղակայվել հեծյալ գործերը: Նշանակված օրը Կորբուլոնն առաջինը դիրքեր գրավեց, թեևրում ունենալով դաշնակիցների կախորտներն ու արքաների օժանդակ ուժերը, իսկ կենտրոնում էլ՝ VI լեզոնը, որին գուսարներ էր 3.000 ռազմիկներ III լեզոնից, որոնք գիշերը բերել էր սրանց ճամբարից՝ նրանց բոլորին տալով մեկ միասնական արծիվ, որպեսզի թվա, թե այդ մեկ լեզոն է: Ժամանելով արդեն երեկոյան կողմ՝ Տիրիդատը գերադասեց հեռու մնալ մերոնցից, այնպես, որ ավելի շուտ կարող էր տեսնել, քան լսել: Արդյունքում, այդպես էլ չհանդիպելով նրա հետ, հռոմեական զորավարը վերադարձավ իր ճամբարը՝ գործերն էլ տեղակայելով այնտեղ, որտեղից վերցրել էր: /39/ Թագավորը, որովհետև մեր գործերը միաժամանակ չափազանց շատ տեղեր էին արշավում, հապճեպ հեռացավ, ընդ որում նա կամ նենդություն կսպանեց, կամ էլ Պոնտական ծովի և Տրապեզունտ քաղաքի վրայով դեպի մեզ եկող պաշարողների փոխադրամիջոցները գրավելու նպատակ ուներ: Նա, սակայն, չկարողացավ բռնություն գործ դնել մեր փոխադրամիջոցների վրա, որովհետև դրանք շարժվում էին պահակախումբով պաշտպանված լեռներով» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 13, գլուխ 37-39):

⁶⁷¹ «Կորբուլոնը, որպեսզի պատերազմն անհետևանք չզգձգվի և հայերին ստիպի պաշտպանել իրենց գույքը, մտադրվեց բանդել ամրությունները: Նա իր վրա է վերցրեց Վոլանդ կոչված ամրությունը, որն ամենաուժեղն էր այդ շրջանում, իսկ փոքր ամրություններն էլ հանձնեց լեզատ Կորնելիոս Ֆլավիոսին ու ճամբարների պրեֆեկտ Ինստետոս Կասիտոսին: Այնուհետև նա գնեց ամրությունները, նախապատրաստեց ինչ-որ հարկավոր էր նրանց հեշտությամբ վերցնելու համար և խրախուսեց գնկվորներին, որ նրանք այդ տեղերը գրավեն շրջող թշնամուց, որը ոչ խաղաղություն է ուզում, ոչ էլ ճակատամարտ է ընդունում, այլ իր փախուստով բացահայտ կերպով ցույց է տալիս սեփական նենդությունը ու փոքրգույնությունը: Նա հորդորում էր նաև, որ նրանք միևնույն ժամանակ հոգ տանեն ձեռք բերելու և փառք, և ավար: Ապա՝ նա, բաժանելով զորքը չորս մասի՝ նրանցից ոմանց հավաքեց փահաններից կազմված ծածկի տակ և տարավ բանդելու պատնեշները, ոմանց կարգադրեց պարիսպներին մոտեցնել սանդուղքները, շատերին հրամայեց նետիչ մեքենաներով ջահել և նիզակներ ձգել, իսկ նետամիզներին ու պարսավորներին էլ տեղ հաստկացրեց, որպեսզի նրանք հեռվից կապարե գնդակներ արձակեն: Ծարժումը պետք է ամեն կողմից հավասար թափով լիներ, որպեսզի թշնամու որևէ մասն օգնություն չհասցնել նեղն ընկածներին: Այնուհետև կռվող զորքի գնդությունն այնքան մեծ եղավ, որ արդեն օրվա երրորդ մասի ընթացքում պարիսպները կռվողներից մաքրվեցին, դարպասների նիզերը խորտակվեցին, ամրություններն առնվեցին վերելքով և բոլոր հասակավորները

մատակցելիս սրի, իսկ հռոմեացիները չկորցրին և ոչ մի զինվոր, այլ ունեցան միայն քիչ վիրավորներ: Եվ ահա չնույնիսկ հասարակ ժողովուրդը վաճառվեց ստրկության, իսկ մնացած ավարը բաժին ընկավ հաղթողներին: Նույնպիսի հաջողություն ունեցան նաև լեզատն ու պոնտֆեյտը և, երեք ամիսները միևնույն օրը նվաճելուց հետո մյուսներն անձնատուր եղան՝ բնակչության ահաբեկման պատճառով, սակայն ոմանք էլ՝ հոժարակամ» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 13, գլուխ 39):

«Հայաստանում Դոմիտիան Կորբուլոնը երկու ավերի և երեք կահողոսների, որոնք Ինացի ամրոցի մոտ նահանջել էին թշնամու առաջ, հրամայեց ճամբարից դուրս մնալ այնքան ժամանակ, մինչև խայտառակությունը չէին մաքրի համառ աշխատանքով և հաջող գործողություններով» (Ֆրոնտին «Ստրատեգիաներ» գիրք 4, գլուխ 1, մաս 21):

⁶⁷² «/39/ Այստեղից առաջ Է գալիս այն համոզումը, որ պետք է հարձակվել հայկական ցեղի մայրաքաղաք Արտասակայի վրա: Լեգեոնները, սակայն, տարվեցին ոչ ամենամոտ ճանապարհով, որովհետև, եթե դրանք փոխադրվեին Արտասաստայի պարիսպները ողողող Արաքս գետի վրա եղած կամրջով, հարվածի տակ կընկնեին: Եվ ահա նրանք անցան հեռու տեղից ու ավելի լայն ծանծաղուտներով: /40/ Տիրիդատն ամոթի ազդեցության տակ, ինչպես նաև վախենալով, որ, եթե հնարավորություն տա թշնամուն պաշարելու, կարողվի իր անգործությունը, իսկ եթե դիմադրի էլ, իրեն և հեծելազորային ուժերը կկաշկանդի անհարմար տեղերում, որոշեց վերջապես ի ցույց դնել իր մարտական շարքերն ու որոշած օրը մարտը սկսել կամ էլ, փախուստ ձևացնելով, դարան նախապատրաստել: Այդպիսով նա հանկարծ ցրված ուժերով շրջապատեց ընթացքի մեջ գտնվող հռոմեական զորքը, սակայն, մեր առաջնորդն անտեղյակ չէր և զորքը տեղավորել էր այնպես, որ այն հավասարապես ունակ լինի թե՛ ընդհանրական և թե՛ մարտի բռնկելու: Այն կողմից առաջանում էր III լեգեոնը, ծախից՝ VI-ը, իսկ կենտրոնում էին X լեգեոնի ընտիր ռազմիկները, ընդ որում զորքի շարքերի մեջ էր գտնվում գունակը, իսկ թիկունքն էլ պաշտպանում էր հեծյալների հազարակը, որը հրաման ուներ հետ շարժել հակառակորդին, սակայն, եթե վերջինս դիմի փախուստի, չիտապնդել: Թևերը պաշտպանված էին հետևակ նետածիգներով և մնացած հեծելազորով, ընդ որում մինչև լեռների ստորոտները ձգվող ձախ թևն ավելի ձգված էր, քան աջը, որպեսզի թշնամու հրձակման դեպքում վերջինիս կարողանան հարվածել և ծակատից, և թևից: Տիրիդատը գնալուց անհաշիվ կորստից էր արշավում, բայց այնքան չէր մոտենում, որ նիզակի հարվածը հասնի, նա մերթ սպառնում էր, մերթ ահաբեկված էր ձևանում, փորձելով, թե արդյոք չի՞ կարող մեր շարքերը կտրել և անջատ-անջատ հարձակվել: Այն բանից հետո, սակայն, մեր շարքերի մեջ տեղի չունեցավ ոչ մի պատահական անջատում, այլ միայն հեծելազորի մի դեյուրիոն, անտեղի խիզախ առաջ ընկած լինելով, նետահարար եղավ և այդ օրինակը մնացածներին հնազանդություն ամրապնդեց, Տիրիդատը հեռացավ, երբ մութն ընկնելու վրա էր: /41/ Կորբուլոնն այդ տեղում բանակեց և մտածում էր, թե արդյո՞ք պետք չէ գիշերը գնալ Արտասաստայի վրա ու պաշարել այն, քանզի նա կարծում էր, թե Տիրիդատն այնտեղ է նահանջել: Հետո, սակայն, երբ հետախույզները հաղորդեցին, որ թագավորը երկար ճանապարհ է բռնել և հայտնի չէ, թե ուր է գնում՝ մարտի՞, թե՞ այլ բանների մոտ, Կորբուլոնը սպասեց լույսին: Դրանից հետո նա առաջ ուղարկեց թեթև զինված զորքը, որպեսզի այդ միջոցով սրանք շրջապատեն Արտասաստայի պարիսպներն և հեծվից սկսեն պաշարումը: Քաղաքացիները, սակայն, իրենց կամքով բաց արին դուրսաստերը, անձնատուր եղան և իրենց գույքը հանձնեցին հռոմեացիներին: Այդ նրանց փրկությունը բերեց, սակայն Արտասաստան այնուհանդերձ հրդեհից, քարոքանքի արվել և հավաքարեցվել հողին, որովհետև պարիսպների լայնածավալության պատճառով առանց ուժեղ պահակազորի այն չէր կարելի պահել, ոչ էլ մենք այնքան ուժ ունեինք, որ զորքը բաժանվեր թե՛ պահակազորն ուժեղացնելու և թե՛ պատերազմը վարելու համար, իսկ եթե մայրաքաղաքն անվթար մնար ու առանց պահակազորի, ոչ մի օգուտ և փառք չկար նրանից, որ քաղաքն առնված է: Իրենց այս մտադրության մեջ հռոմեացիներին ամրապնդեց նաև կարծես աստծոց ուղարկված հրաշքը, քանզի այն պարագայում, երբ Արտասաստայից դուրս ամեն ինչ պայծառորեն լուսավորված էր շողերով, կարծես գոռոկներով պարիսպները, ապա ներսում ամեն ինչ հանկարծ պատվեց կայծակով ու սև ամպերով, այնպես որ թվում էր, թե աստվածներն իրենք թշնամաբար են տրամադրված քաղաքի հանդեպ և այն կործանման են դատապարտում: Այդ հաղթության պատճառով Ներոնը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Ներոնը – Մ.3.**) բարձրաձայն ողբունվեց իբրև իմպերատոր և ծերակույտի որոշմամբ մարդանք կատարվեց: Որոշվեց պրինցեպի համար արձաններ դնել, հաղթանակարներ կառուցել և տալ շարունակական կոնսուլություններ: Որոշվեց նաև, որ տոնական հայտարարվեն թե՛ տարած հաղթանակի, թե՛ այդ մասին հայտարարելու և թե՛ գեկուցելու օրերը, ինչպես նաև ընդունվեցին նմանի ձևի այլ որոշումներ...» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 13, գլուխ 39, 40, 41):

«/19/ Մինչև նա այս գործերով էր զբաղված, Հայաստանից լուր և միաժամանակ հաղթության դափնի ստացվեց, քանզի Կորբուլոնը, հռոմեական ցրված զորամասերը միավորելուց և լեգիոնների վարժեցնելուց հետո, թե՛ պարթևների թագավոր Վոլոգեսին (**Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ Ի-ին – Մ.3.**), թե՛ Հայաստանի առաջնորդ Տիրիդատեսին ահաբեկեց սուկ իր մոտիկ գալու հաղորդումով իսկ, քանզի նա նման էր առաջին հռոմեացիներին ոչ միայն իր պայծառ ծագումով և ուժեղ մարտով, այլև ուներ խորաթափանց միտք: Նա մեծ քաջություն, մեծ արդարություն և խորը հավատարմություն էր ցուցաբերում բոլորի՝ թե՛ յուրայինների ու թե՛ թշնամիների հանդեպ: Այդ իսկ պատճառով Ներոնը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Ներոնը – Մ.3.**) պատերազմ վարելու համար իր փոխարեն ուղարկեց նրան, տրամադրելով այնքան զորք, ինչքան չէր տվել ոչ մեկ ուրիշի՝ հավասարապես վստահ լինելով, որ սա կկարողանա թե՛ հաղթել բարբարոսներին և թե՛ իր դեմ չապաստմբել: Եվ նա այս երկու հարցում էլ նրան իրոք հուսալիք չարեց, թեպետև Կորբուլոնը շատ մարդկանց վշտացրեց հենց այս անգամ, քանի որ հավատարիմ մնաց Ներոնին: Իրոք, մարդիկ այնքան ցանկանում էին նրան իմպերատոր տեսնել Ներոնի փոխարեն, որ նրա այս վարմունքը համարում էին իր միակ թերությունը...: /20/ Եվ այսպես, Կորբուլոնը առանց ղեկավարության վերցրեց Արտասաստը և քաղաքը հիմնահատակ կործանեց» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 62, գլուխ 19, 20):

⁶⁷³ « Արտասաստան քանդվեց հետո Կորբուլոնը կարծում էր, թե պետք է օգտվել նոր ներշնչված ահից՝ Տիգրանակերտը գրավելու համար, որը քանդվեց հետո կամ պետք էր խորացնել թշնամիների ազդած ահը, կամ էլ, ինչպես նաև, տարածել իր ողորմածության մասին լուրը: Եվ ահա նա ուղղություն բռնեց դեպի այս քաղաք՝ ճանապարհին գործով ավերածություններ չիրականացնելով, որպեսզի հույսից չզրկի առ ողորմածություն, բայց միաժամանակ էլ նաև չվտանգվեց ասպիտակության միջոցառումների մասին, քանզի նա լավ գիտեր, թե ինչ անկարելի է այդ ժողովուրդը՝ ինչքան փոքրոգի վտանգների մեջ, այնքան էլ նենգամիտ իր համար հաջող դասավորված հանգամանքներում: Բարբարոսները, ըստ յուրաքանչյուրի բնավորության, կամ դիմում էին նրան ողորմած լինելու խնդրանքով, կամ էլ լքում իրենց բնակավայրերը և հեռանում էին խույ վայրեր: Հային նաև այնպիսիները, որոնք այն ամենով, ինչն իրենց համար թանկ էր, թաքնվում էին քարայրներում: Այս ամենը հաշվի առնելով էլ հենց հռոմեական զորավարը նրանց նկատմամբ տարբերակեց մոտեցում էր դրսևորում: Նա ողորմեց իր ներսում հայցողների նկատմամբ, սրընթաց՝ փախչողներին հետապնդելիս, և անողորմ՝ ապաստարաններում թաքնվածների նկատմամբ: Նա քարայրների մոտեքը փակում էր ցախերով և խոնավ խոտով ու կրակ էր տալիս, իսկ երբ անցավ մարդերի շրջանով, որոնք սովոր էին ավազակային հարձակումների և լեռնախուժներից պաշտպանված էին լեռներով, ապա նա, սրանց վրա նետելով իրերներին, ամայացրեց նրանց հողերը ու թշնամիներից վրեժ լուծեց օտար արյամբ» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 62, գլուխ 23):

«Այս անելուց հետո Կորբուլոնը շարժվեց դեպի Տիգրանակերտ՝ ինչպես բոլոր իրեն հանձնվողների երկրները, բայց ավերելով դիմադրողների երկրները» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 62, գլուխ 20):

⁶⁷⁴ « Կորբուլոնն և զորքը մարտում ոչ մի վնաս չկրեցին, բայց այդ պայմաններում նրանք շատ էին նեղվում թե՛ պաշարի պակասությունից և թե՛ լարվածությունից, երբ ստիպված էին քաղցը լուր կենդանիների մտով հագեցնել: Սրան ավելացրած նաև՝ ջրի պակասությունը և կիզիչ ամառը: Երկար ճանապարհների ղեկավարությունները մեղմվում էին միայն առաջնորդի համբերատարությամբ, որը տանում էր նույնն և նույնիսկ ավելին, քան շարքային զինվորը: Այնտեղից գալիս են մշակված վայրեր, որտեղ ցանքերը հնձված էին: Այդ ժամանակ երկու ամրոցներից մեկը, ուր փախել էին հայերը, նրանք գրոհով վերցրին, իսկ նրանք էլ, որ առաջինը գրոհը հետ մղեցին, պաշարումով հաղթվեցին: Կորբուլոնն այնտեղից անցավ Տավրապոլիսների շրջանը: Հենց այստեղ էլ Կորբուլոնը խուսափեց անակնկալ մի վտանգից, քանզի նրա վրանի մոտ գնեք ձեռքից բռնվեց տոհմիկ մի բարբարոս, որը տանջանքներից հետո հայտնեց դավադրության և դրա նպատակի մասին՝ մասնացույց անելով դեպիավորին ու դղիկներին և հանձնելով իր հանցակիցներին: Սրանք բոլորը մերկացվեցին և պատմվեցին՝ նրանք, որ բարեկամի դիմակի տակ հանցանք էին նախապատրաստում» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 14, գլուխ 24):

⁶⁷⁵ « Փոքր ինչ հետո Տիգրանակերտից ուղարկված պատգամավորները հայտնեցին, որ քաղաքի պարիսպները բաց են և քաղաքացիները սպասում են հրամանի, իսկ միաժամանակ նաև, իբրև նվեր հյուրին, հանձնում են ոսկե պսակ: Կորբուլոնն ընդունեց նրանց պատվով և քաղաքից ոչինչ չհափշտակվեց, որպեսզի չթալանված ժողովուրդն ավելի պատրաստ լինի հնազանդության» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 14, գլուխ 24): « Տիգրանակերտի Կորբուլոնին հանձնվեց կամովին: Նա այլ պայծառ ու փառավոր գործեր ևս կատարեց, որոնց պատճառով էլ նույնիսկ Վոլոգեսին (**Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ Ի-ին – Մ.3.**), որը թեպետև ահեղ էր, ստիպեց հռոմեացիների պատվին արժանի հաշտություն կնքել» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 62, գլուխ 20):

« Դոմիցիան Կորբուլոնը պաշարել էր Տիգրանակերտը և թվում էր, թե հայերը պատրաստվում են համառ պաշտպանության: Եվ ահա նա մահապատժի ենթարկեց Վաղանին՝ նրանց գերված առաջնորդներից մեկին, ու նրա գլուխը բալիստի միջոցով նետեց պարսպից ներս: Գլուխը

պատահաբար ընկավ հավաքույթի հենց կենտրոնը, որը տեղի էր ունենում բարբարոսների մոտ: Այդ ամենի տպավորության տակ, դրանում կարծես տեսնելով նախանշան, այդ ամենից ազդված բարբարոսները որոշեցին հանձնվել» (Ֆրոնտին «Ստրատեգեմա», գիրք 2, գլուխ 9, մաս 5):

⁶⁷⁶ «/25/ Լեգեդդա ամրոցը, սակայն, որտեղ ամրացել էր անվախ երիտասարդությունը, գրավվեց ոչ առանց պայքարի, բանգի թշնամիները սրա պարիսպների մոտ համարձակվեցին մարտ տալ և, բշված լինելով ամրությունից ներս, դադարեցին դիմարդել միայն այն բանից հետո, երբ ամրոցի մոտ պարիսպ կառուցվեց և մերոնք ուժով ներս խուժեցին: Այս ամենը հեշտանում էր նրանով, որ պարթևների ձեռքերը կապված էին հյուրկանցիների դեմ պատերազմով: Յենց այդ ժամանակ էր, որ հյուրկանցիները նրա հետ դաշինք կնքելու խնդրանքով հռոմեական պրինցիպեսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Ներոնի – Մ.Ֆ.) մոտ դեսպանություն ուղարկեցին՝ մատնացույց անելով այն հանգամանքը, որ իրենք կապում են Վոյոգեսի ձեռքերը: Դեսպանների վերադառնալուց հետո Կորբուլոնը նրանց պահակախումբ հասկացրեց, որպեսզի սրանք, երբ անցնեիս լինեն Եփրատը, չընկնեն թշնամական ջոկատների ձեռքը: Նրանց ուղեկցեցին մինչև Կարմիր ծովի ափերը և նրանք, խուսափելով պարթևների սահմաններից, վերադարձան հայրենիք: /26/ Երբ Տիրիդատը Մարաստանի վրայով մտավ Հայաստանի ծայրագավառները, Կորբուլոնը օժանդակ գործով նախ ուղարկեց լեգատ Վերուլանոսին, հետո ինքն անձամբ շարժեց լեգեոնները և իսկապես ստիպեց նրան հեռանալ ու թողնել պատերազմելու հույսը: Այդ ժամանակ նրանց երկրները, որոնց որ Կորբուլոնը ճանաչում էր իբրև մեզ հակառակորդ, նա սպանություններով և հորդեհներով ավերում էր ու ձեռք էր բերում Հայաստանի տիրապետությունը, մինչև եկավ Տիգրանը, որը Հայաստանին տիրապետելու համար ընտրված էր Ներոնի կողմից: Այդ Տիգրանը կապարովկների ավագանուց էր և նա Արեւայոս թագավորի (Կապարովկայի թագավորության նախնին արքա Արեւայոսի – Մ.Ֆ.) ծնունդ էր, բայց, որովհետև երկար ժամանակ Հռոմում պատանդ էր եղել, ինչի էր մինչև ստրկական համբերության աստիճանի: Նա ընդունվեց ոչ բոլորի համաձայնությամբ, բանի որ մի բանիսների մոտ համակրանքը դեպի Արշակունիները դեռ շարունակվում էր, սակայն մեծամասնությունը, խիստ ատելով պարթևների գրոհգությունը, շատ էր ցանկանում ունենալ Հռոմից տրված թագավոր: Նրան տվեցին պահակազոր՝ բաղկացած 1.000 լեգեոններից, երեք դաշնակից կոհորտներից և հեծելազորային երկու ջոկատից: Միաժամանակ, որպեսզի ավելի հեշտ լինի նոր թագավորությունը պահպանել, Հայաստանի որոշ մասերը, նայած թե ում էին սահմանակից, հրաման ստացան հնազանդվել Փարսամանին (Իվերիայի թագավորության արքա Փարսման Ի-ին – Մ.Ֆ.), Պոնտոսի (Պոնտոսի թագավորության արքա Պոնտոն Ի-ի (27-63) – Մ.Ֆ.), Արիստոբոլոսին (Փոքր Հայքի թագավորության արքա Արիստոբոլոս Զալկիրացուն – Մ.Ֆ.) և Անտիոքոսին: Այս ամենից հետո Կորբուլոնը հեռացավ Անտիոք, որը լեգատ Ումմիդիոս Կվադրատոսի մահից հետո թափուր էր մնացել և տրվել իրեն» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 14, գլուխ 25, 26):

«Տիգրանին, որը հետագայում Ներոնի (Հռոմեական կայսրության կայսր Ներոնի – Մ.Ֆ.) կողմից ուղարկվեց որպես Հայաստանի թագավոր» (Հովսեփ Ֆլավիոս «Հրեական հնախոսություն», գիրք 18, գլուխ 5):

«Այդ ժամանակ Հռոմում Ներոնը (Հռոմեական կայսրության կայսր Ներոնի – Մ.Ֆ.), ժառանգություն ստանալով կայսերական գահը Կլավդիոսից (Հռոմեական կայսրության կայսր Կլավդիոս Ի-ից – Մ.Ֆ.), գործ ուղարկեց Հայքը նվաճելու համար, իսկ, բանի որ սա կապված էր Պարսկաստանի հետ, ապա Հայքի արքա Արտաշեսը օգնություն խնդրեց Պարսից արքա Դարասի (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ Ի-ի – Մ.Ֆ.) եղբայր Դիրիթից, որը գործով գտնվում էր Հայքի սահմանների մոտ: Իրենց հերթին հռոմեացիները, մտնելով Մեծ Հայքի սահմաններ, առաջարկեցին վրաց արքա Փարսմանին (Իվերիայի թագավորության արքա Փարսման Ի-ին – Մ.Ֆ.), որը ատելություն էր տածում պարսիկների և հայերի նկատմամբ, միանալ հռոմեացիներին: Արդյունքում՝ պարսիկներն և հայերը ջարդվեցին և վտարվեցին Հայքից, իսկ հռոմեացիները հասան մինչև Փոքր Հայք և Նույնիսկ մինչև Վրաստանի սահմաններ՝ տեղակայվելով Աբարնի կղզիով վայրում» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 54):

⁶⁷⁷ «/1/ Այդ ժամանակամիջոցին պարթևների Վոյոգես թագավորը (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ Ի-ը – Մ.Ֆ.), իմանալով Կորբուլոնի հաջողությունների մասին և այն, որ Հայաստանում գահ է բարձրացված օտար ժազում ունեցող Տիգրանը, իր եղբայր Տիրիդատն արտաքսված է, իսկ Արշակունիների արժանապատվությունն էլ՝ արհամարհված, ցանկանում է գնալ և վրեժխնդիր լինել: Մյուս կողմից, սակայն, նկատի ունենալով Հռոմի մեծությունը և շարունակյալ դաշինքը, լինելով դանդաղկոտ բնավորության տեր, գտնվելով Հյուրկանիայի անջատման ազդեցության տակ, Հյուրկանիայի, որը պատկանում է ուժեղ ժողովրդին, ինչպես նաև գիտակցելով, որ այդ անջատման պատճառով ինքը կապված էր մի շարք պատերազմներով, գալիս է հակառակ խոհերի: Մինչ, սակայն, նա տատանման մեջ էր, ավելացավ վիրավորանք բերող նոր լուրը, որը խթանեց նրան: Եվ իսկապես, դուրս գալով Հայաստանից, Տիգրանն ավերել էր Ադիաբենը՝ սահմանակից երկիրը, ընդ որում այն ավերվել էր ավելի լայն չափերով և ավելի երկարատև, բան այդ լինում է ավագակցության ժամանակ, իսկ այդ բանը դառնությամբ էին տանում ժողովուրդների առաջնորդները: Նրանք գանգատվում էին, թե արհամարհանքն այն աստիճանի է հասել, որ արշավում են ոչ թե հռոմեացի առաջնորդների հրամանատարության տակ, այլ մի պատանդի հանդգնության շնորհիվ, որն այնքան տարիների շարունակ եղել է ստրկության մեջ: Նրանց կսկիծն ավելի էր բոցավառում Մոնոբազոսը (Ադիաբենի թագավորության արքա Մոնոբազոսը (54-65) – Մ.Ֆ.), որն Ադիաբենի կառավարիչն էր և շարունակ հարցնում էր, թե ի՞նչ օգնություն խնդրի, ո՞րը դիմի: Նա ասում էր, որ, եթե արդեն գիշել են Հայաստանը, ապա այժմ թալանի են եկելակա նաև մերձակա երկրները, իսկ եթե պարթևները չափուր պաշտպանեն դրանք, ավելի տխրելի կլինի հռոմեացիների մոտ ստրկության անձնատուր եղածների, բան գերի ընկածների համար: Գահագուրկ եղած Տիրիդատն էլ մյուս կողմից իր հերթին ավելի ևս ծանր էր սեփական լուրջությամբ կամ զսպված տրտուներներով՝ ասելով, թե անգործությամբ չէ, որ պահվում են մեծ պետությունները, այլ՝ մարդկանց ու գեղքի մրցակցությամբ, երբ մարդկանց բախտի գագաթնակետում այն է ավելի արդար, ինչն ավելի ուժեղ է, ընդ որում մասնավոր ընտանիքների գործն է իրենց պահելը, իսկ ուրիշից վճելի առարկա դարձնելը կազմում է թագավորների փառքը: /2/ Այդպիսով, ազդվելով դրանից, Վոյոգեսը խորհրդակցություն հրավիրեց և իրեն ամենից ավելի մոտ նստեցրեց Տիրիդատին՝ այսպես սկսելով իր ասելիքը: «Ես ու սա ծնված ենք միևնույն հորից, և, որովհետև, չնայած իր երիցությանը, նա գիշել է ինձ բարձրագույն խիշակությունը, ես նրան տվի Հայաստանի տիրապետությունը: Տիրիդատի տիրապետությունը մեր հզորության երրորդ աստիճանի է կազմում, որովհետև դրանից առաջ Պակուրը (Անտրպատական թագավորության արքա (51-105), Պարթևական թագավորության ավագ արքա Բակուր – Մ.Ֆ.) տիրացել էր Մարաստանին: Եվ թվում էր, թե, հակառակ եղբայրների առաջվա ատելության ու մրցակցության, մեր ընտանիքի գործերը ես կանոնավոր կերպով կարգավորել էի: Հռոմեացիները, սակայն, խանգարում և խախտում են խաղաղությունը, որը երբեք չեն խախտել իրենց համար հաջող կերպով, իսկ այժմ էլ խախտել են իրենց ի կողմես: Ես չեմ բացառում, որ ինքս միշտ ավելի ցանկացել եմ մեր պայտրի նվաճածը պահել արդարությամբ՝ բան արդյունով, իրավունքով՝ բան գնելով, իսկ եթե դանդաղությունս պատճառով բաց եմ թողել մի որևէ բան, ապա դա կողղնել արիության: Ձեր ուժն և փառքն անսասան են մնացել, սակայն ավելացել է համետության համբավը, որը չափի արհամարհի մահկանացուներից Նույնիսկ ամենամեծերի կողմից, իսկ աստվածների կողմից էլ այն գնահատված է: Միաժամանակ նա Տիրիդատի գլխին թագ դրեց, պատրաստի հեծելազորային զույգը, որն ըստ սովորության ուղեկցում էր արքային, հանձնեց մեծատոհմիկ Մոնեսին, սրան ավելացրեց ադիաբենացիների օժանդակ գործը և հանձնարարեց դուրս վտարել Տիգրանին Հայաստանից, մինչդեռ ինքը, հաշտություն կապելով հյուրկանների հետ, պետության խոթորիկ ուժեր ու հսկայական ռազմամթերք կհավաքի և կսպառնա հռոմեական պրովինցիաներին: /3/ Երբ Կորբուլոնը հաստատ աղբյուրից իմացավ այս մասին, նա Տիգրանին, իբրև օժանդակություն, Վերուլանոս Սևերոսի և Վետտիոս Բոլանոսի հետ ուղարկեց ևս երկու լեգեոն: Միաժամանակ նա գաղտնի կարգադրություն արեց՝ բոլոր գործերում լինել ավելի շատ շրջահայաց, բան շտապող, բանի որ նա ավելի շատ ցանկանում է ունենալ պատերազմ, բան՝ վարել այն: Բացի այդ նա գրեց կայսրին, որ կարիք հատուկ հրամանատարի, որը պիտի պաշտպանի Հայաստանը, իսկ եթե Վոյոգեսը Անտիոք ներխուժի, ապա այդ երկիրը սուր վտանգի մեջ կընկնի: /4/ Մինչ Կորբուլոնի կողմից Անտիոքի պաշտպանության համար այս նախապատրաստություններն էին ձեռնարկվում, Մոնեսը շտապ շարժեց գործը, որպեսզի ավելի շուտ հասնի, բան կհասնի լուրն իր մասին: Եվ ահա նա ընդհարվեց Տիգրանի հետ, որն այնքան էլ անտեղյակ չէր և անակնկալի չէր եկած: Տիգրանը գրավել էր Տիգրանակետը քաղաքը, որն ուժեղ էր թե պաշտպանների շատությամբ և թե պարիսպների մեծությամբ: Ընդամենն ոչ արհամարհելի լայնություն ունեցող Լիկեֆորիում գետը շրջապատում էր պարիսպների մի մասը, իսկ այնտեղ էլ, որտեղ վերջինս գետով պաշտպանված չէր, անց էր կացված հսկա մի խրամ» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 15, գլուխ 1-4):

«Եվ ահա Վոյոգեսը (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ Ի-ը – Մ.Ֆ.) տեղեկանալով, որ Ներոնը (Հռոմեական կայսրության կայսր Ներոնի – Մ.Ֆ.) Հայաստանը պարզել է և ուրիշներին, իսկ Ադիաբենե երկիրն էլ ավերվում է Տիգրանի կողմից...» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 62, գլուխ 20):

⁶⁷⁸ «/4/ Զաղաքում էին գտնվում հռոմեական զինվորներ, կար նաև նախապես կուտակված պաշար և ահա, երբ այն ներս բերելուց անհամբերությամբ բշված մի բանի ռազմիկներ առաջ մղվեցին ու շրջապատվեցին վրա տված թշնամու կողմից, դա ավելի շուտ ամրացրեց, բան վախեցրեց նրանց: Այնուհանդերձ ճիշտ պաշարում վարելու համար պարթևին չէր հերիքում բացությունը ձեռնադարձում, իսկ հազվադեպ նետերով էլ վերջինս չէր կարող ահ ներշնչել ամրությունների հետևում գտնվող պաշտպաններին, այլ միայն ինքնադիմաբերությամբ էր զբաղված: Իր հերթին, երբ ադիաբենացիները սկսեցին աստիճաններ և պարսպապար ամրություններ մտնեցնել, մերոնք առանց դժվարության հետ մղեցին նրանց, որից հետո, արտագրոհ իրականացնելով, կոտորեցին: /5/ Այնուհանդերձ Կորբուլոնը, թեև գործերը հաջող էին գնում, կարծում է, որ պետք է

հաջողության համար չափավորություն պահպանել: Դրա համար էլ նա բանազնացներ ուղարկեց Վոյոգեսի (**Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ I-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ, որպեսզի բացատրություն պահանջեն պրովինցիան ներխուժելու համար, թե ինչո՞ւ են պաշարում Դոնոմի դաշնակից և բարեկամ թագավորին ու հռոմեական կոհորտները: Նա նաև հանձնարարեց հայտնել, որ ավելի լավ է, թող Պարթևը թողնի պաշարումը, թե չէ ինքը՝ Կորբուլոնը, նույնպես բանակ կդնի թշնամու երկրում: Այդ առաքելության մեջ ընտրված էր ցենտուրիոն Կասպերիոսը: Վերջինս Տիգրանակերտից 37.000 ոստապիս հեռավորության վրա գտնվող Նիսիբիս քաղաքի մոտ տեսավ թագավորին և խորհուրդարար հայտարարեց հանձնարարությունը: Վոյոգեսն ուներ հին և խորը թափանցած կանոն՝ խուսափել հռոմեական պատերազմից, ընդ որում ներկայումս ևս գործերը հաջող չէին ընթանում: Իրոք, պաշարումն իզուր էր, իսկ Տիգրանն ապահով էր թե գործի և թե պաշարի տեսակետից: Այդպիսով, Վոյոգեսը, խոր թաքցնելով վախն և ծածկվելով մեղմությանը, պատասխանեց, թե մտադիր է պատգամավորներ ուղարկել հռոմեական կայսեր մոտ թե Դայաստանը պահանջելու և թե խաղաղությունն ամրապնդելու համար: Դրանից հետո Վոյոգեսը Մոնեսին հրամայեց թողնել Տիգրանակերտի, իսկ ինքը հետ դարձավ: /6/ Դոնոմը շատ շատերն այդ բանակցությունները նկատում էին իբրև հետևանք թագավորի վախի և Կորբուլոնի սպառնալիքների հետևանք ու գտնում էին հրաշալի: Մյուսները, սակայն, մեկնաբանում էին այնպես, թե գաղտնի համաձայնություն կա, երբ երկու կողմից էլ պատերազմը դադարեցնում են, Վոյոգեսը հետ է բաշվում, սակայն Տիգրանն ինքը ևս նույնպես պետք է Դայաստանից հեռանա: Իրոք, եթե այդպես չէր, ապա ինչո՞ւ հռոմեական զորքը հեռացվեց Տիգրանակերտից, ինչո՞ւ խաղաղ ժամանակ թողնի այն տեղը, որը պատերազմի ժամանակ պաշտպանում էին, մի՞թե ավելի լավ էր ձեռնել Կասպերովկայի սահմաններում շտապ խիստ վրաններում, քան թագավորության նոր պաշտպանած մայրաքաղաքում: Իրականում պատերազմն ուղղակի հետաձգված էր, որպեսզի Վոյոգեսը պատերազմի ոչ թե Կորբուլոնի, այլ ուրիշի հետ, իսկ Կորբուլոնն էլ՝ վտանգ չստեղծի այդքան տարիների ընթացքում իր ձեռք բերած փառքի համար» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 15, գլուխ 4-6):

«Նա (**Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ I-ը – Մ.Ֆ.**) պատրաստվեց Կորբուլոնի վրա Անտիոք արշավել, իսկ Անիաբենի թագավոր Մոնորազոսին (**Անիաբենի թագավորության արքա Մոնորազեսին – Մ.Ֆ.**) և պարթև Մոնեսին էլ ուղարկեց Դայաստան: Մյուսը Տիգրանին պաշարեցին Տիգրանակերտում: Արդյունքում, քանի որ իրենց պաշարումով սրանք ոչ մի վնաս չէին կարողանում հասցնել Տիգրանին և հարձակվելիս ամեն անգամ հետ էին մղվում թե նրա ու թե նրա զորքում գտնվող հռոմեացիների կողմից, իսկ Կորբուլոնն էլ մեծ ճշտությամբ պահպանում էր Անտիոքը, ապա Վոյոգեսը հրաժարվեց իր մտադրությունից, թողեց պատրաստությունը և, Կորբուլոնի մոտ բանազնաց ուղարկեց: Արդյունքում՝ նա կարողացավ զինադադար կնքել այն պայմանով, որ պետք է մի նոր դեսպանություն ուղարկել Ներոնի (**Հռոմեական կայսրության կայսր Ներոնի – Մ.Ֆ.**) մոտ, վերացնի Տիգրանակերտի պաշարումը և իր զինվորներին Դայաստանից դուրս բերի: Ներոնը, սակայն, այդ ժամանակ նրան ոչ իսկույն, ոչ էլ հատուկ պատասխան չտվեց, այլ Լուցիոս Ցեսենիոս Պետտին ուղարկեց Կասպերովկա՝ հետևելու համար, որ Դայաստանում ոչ մի այսպեսանություն չբարձրանա» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 62, գլուխ 20):

⁶⁷⁹ «/6/ ՉԷ՝ որ, ինչպես գեղուցեցի, Դայաստանը պաշտպանելու համար նա պահանջել էր հատուկ հրամանատար, և ահա լուր էր տարածվել, թե Ցեսենիոս Պետտոսը գալիս է: Նա իրոք եկավ: Այդ ժամանակ զորքերն այնպես բաժանված էին, որ IV և XII լեգեոնները, Մեսիայից նոր շարժած V լեգեոնը, ինչպես նաև պոնտական, գալաթական ու կասպարովկական օժանդակ ուժերը հնազանդվում էին Պետտոսին, այն դեպքում, երբ III, VI և X լեգեոնները, ինչպես նաև Անտիոքում մշտական տեղակայում ունեցող ռազմիկները մնացին Կորբուլոնի հրամանատարության տակ: Ինչ վերաբերվում է մնացած ուժերին, ապա ենթադրվում էր որանք միավորել կամ հենց այդպես էլ թողնել կախված իրավիճակից: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ և Կորբուլոնը չէր ուզում իր մոտ մրցակից ունենալ, և Պետտոսը, որին բավարարում էր Կորբուլոնի մոտակա զինակիցը լինելու պատվավոր կոչումը, արհամարհանելով էր արտահայտվում վերջին պատերազմում սրա գործողությունների մասին՝ կրկնելով, որ այդ ընթացքում ոչ թշնամիներ են կոտորվել, ոչ էլ ավար է եղել, իսկ բաղաբների նվաճումն էլ ձևական բնույթ է կրել, այն դեպքում, երբ իրենցից հաղթվածները կտանան և հարկահանություն, և օրենքներ, իսկ արքայի սուլդերի փոխարեն էլ՝ հռոմեական տիրապետություն: /7/ Մոտավորապես հենց այդ ժամանակ Վոյոգեսի (**Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ I-ի – Մ.Ֆ.**) պատգամավորները, որոնց մասին հիշատակել էի, որ ուղարկվել էին հռոմեական պրինցեսիս (**Հռոմեական կայսրության կայսր Ներոնի – Մ.Ֆ.**) մոտ, ձեռնուռնայն վերադարձան, որից հետո պարթևները բացահայտ պատերազմ սկսեցին, իսկ Պետտոսն էլ չհակառակվեց: Նա մուտք գործեց Դայաստան երկու լեգեոններով, որոնցից IV-ին այդ ժամանակ հրամայում էր Ֆուլսիգուլիանոս Վետտոնիանոսը, իսկ XII-ին՝ Կալավիոս Ասքինոսը: Պետտոսը Դայաստան մտավ վատ կանխագուշակությունների ուղեկցությամբ...: /8/ Պետտոսը, սակայն, ուշադրություն չդարձնելով դրանց վրա, այդպես էլ ինչպես պետք էր չամրացրեց ձեռնային ճամբարը և պարենամթերքի պաշար չկուտակեց, այլ միայն, Տիգրանակերտը հետ վերցնելու նպատակով, զորքը շտապ փոխադրեց Տավոս լեռնաշղթայով: Նա այդ անում էր, ինչպես ինքն էր ասում, նաև ավերելու համար այն շրջանները, որոնք Կորբուլոնը թողել էր անվթախ: Եվ նա վերցրած մի քանի ամրություններն ու ձեռք բերած փողը ինչ փառքը մի քիչ ավարի հետ իրոք կապեց, եթե փառքի հետ ունեցած լինել նաև չափավորություն, իսկ ավարի հետ նաև՝ հոգաարարություն: Իրոք, երկար անցումներով և վազբով նրանց անցան այնպիսի տարածության, որը չէին կարող պահել, բայց միաժամանակ նա, փչացնելով զրավված պաշարը, երբ ձմեռն արդեն վրա էր հասնում, նա զորքը հետ տարավ և կայսեր անունով մի նամակ կազմեց, իբր թե պատերազմը վերջացած է: Նամակը լի էր փբուն բառերով, բայց անբովանդակ էր» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 15, գլուխ 6-8):

⁶⁸⁰ «/9/ Այդ ընթացքում Կորբուլոնը, որը երբեք չէր դադարում հոգալ Եփրատի ափերի մասին, ուժեղացրեց վերջինիս պաշտպանությունը իրարից ոչ հեռու տեղակայված պահակակետերով: Բացի այդ, որպեսզի թշնամական հեծելազորը չխոչընդոտի կամուրջների կառուցումը, քանզի գետի մյուս ափին արդեն թափառում էին հեծելազորի զգալի ջոկատներ, նա գետը մոցրեց իրենց մեծ չափերով աչքի ընկնող և գերաններով միմյանց ամրացված նավեր, որոնք ունեին քարանետներ ու բալիստներ՝ քարեր և տեգեր էին նետող թշնամու նետողական գեղերից ավելի հեռու տարածության վրա: Այն բանից հետո, երբ կամուրջը կառուցելու աշխատանքները ավարտին հասցվեցին, հակառակ ափի բլուրները սկզբում զբաղեցրին դաշնակից կառույցները, իսկ հետո էլ դրանց վրա ճամբար զարկեցին արդեն լեգեոնները, ընդ որում այս ամենը այնպիսի արագությամբ և ազդու ուժերով իրականացվեց, որ պարթևները հրաժարվեցին Անտիոք ներխուժելու մտքից: Արդյունքում՝ իրենց բոլոր հույսերը նրանք դրեցին Դայաստանի վրա, որտեղ Պետտոսը, չկասկածելով իսկ իր վրա կախված փառանքի մասին, V լեգեոնը պահում էր հեռվում՝ Պոնտոսում, իսկ մնացածներն էր թուլացրել էր արձակուրդների թուլաստվածության անսահմանափակ կիրառմամբ: Ահա այս միջանկյալ էր գտնվում Պետտոսը, երբ նրան հասավ լուրն այն մասին, որ հսկայական և մարտի պատրաստ ուժերով մոտենում է Վոյոգեսը (**Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ I-ի – Մ.Ֆ.**): /10/ Այդ ժամանակ Պետտոսը կանչեց XII լեգեոնը, սակայն այդ միջոցառումը, որը, ըստ հաշվարկների պետք է լուրեր տարածել իր զորքի ուժեղացման մասին, միայն ցույց տվեց վերջինիս փոքրաքանակությունը: Այնուհանդերձ նման ուժերով էլ էր հնարավոր պահել ճամբարը և ձգձգել պատերազմը, հուսախաբ անելով պարթևներին, եթե միայն Պետտոսը ամուր հետևել սեփական կամ կողքից իրեն հուշված ծրագրերին, սակայն փոխարենը նա, այդ սպառնալից իրավիճակում ոգևորվելով ռազմական գործից հասկացող մարդկանց կողմից, անմիջապես էլ, որպեսզի հանկարծ չմտածեն, թե ինքը չի կարողանում յուրա զեպ առանց այդ խորհուրդների, հակառակ, ընդ որում ամենավատ կերպով վարվեց: Եվ ահա նա էլավ ձմեռային ճամբարից, կրկնելով, որ թշնամու դեմ պայքարի համար իրեն ոչ թե խանդակներ ու պարիսպներ են պետք, այլ՝ մարդիկ և զենքեր, որից հետո լեգեոններն առաջ տարավ՝ իբր թե պարթևների դեմ մարտնչելու համար: Իրականում, սակայն, կորցնելով հակառակորդի քանակությունը պարզելու համար առաջ ուղարկված ցենտուրիոնին և մի քանի զինվորներին, նա ահով պատված սկսեց նահանջել: Դետազայում, սակայն, քանի որ Վոյոգեսը այնքան էլ համառորեն չէր հետապնդում նահանջողներին, Պետտոսը, կրկին ինքնավստահությամբ համակվեց և, որպեսզի խոչընդոտի արքայի անցմանը, 3.000 ընտրյալ հետևակայիններ տեղակայեց Տավոսյան լեռնաշղթայի մոտակա անցման մոտ, իսկ պանտիական հեծյալներին էլ, որոնք կազմում էին իր հեծելազորի կորիզը, թողեց հարթավայրի ներքևի մասում: Որդուն և կնոջը թաքցնելով Արսառուսառ կղզվող ամրոցում՝ նա սրանց պաշտպանության համար մի դաշնակից կահորտ առանձնացրեց և այս կերպ ցրեց ռազմիկներին, որոնք, եթե լինեին իրար հետ, ավելի վատահ հետ կնդեին անկանոն կերպով առաջացող թշնամուն: Ինչպես ասում են, նրանց նույնիսկ հազիվ հաջողվեց համոզել թշնամու հարձակման մասին տեղյակ պահել Կորբուլոնին, բայց այս պարագայում արդեն վերջինս ևս չէր շտապում՝ համարելով, որ վտանգի աճելուն զուգընթաց փորձանքի մեջ հայտնվածների աչքում կմեծանա նաև իր կողմից ցուցաբերված օգնության արժեքը: Այսուհանդերձ, Կորբուլոնը հրամայեց երեք լեգեոններից հազարական հետևակայինների առանձնացնել, իսկ օժանդակ հեծելազորից էլ՝ 800 հեծյալների և նույնպես էլ՝ դաշնակից կահորտներից՝ բոլոր սրանցով արշավել ելնելով: /11/ Այդ ընթացքում Վոյոգեսը, ինսպայով, իր Պետտոս իր ճանապարհն այստեղ փակել է հետևազորով, իսկ այնտեղ՝ հեծելազորով, այնուհանդերձ ոչ մի փոփոխություն չկատարեց իր մտադրություններում, այլ ուղղակի հզոր հարվածով և հարձակման սպառնալիքով ձգվեց լեգեոններին ու ահաբեկեց հեծյալներին: Այս պայմաններում միայն ցենտուրիոն Տարկվիտիոս Կրեսցենտոսը, որը իր կայազորով զբաղեցնում էր ամրություններից մեկը, համարձակվեց հաճախակի արտագրոհներով իրականացնել դրա պաշտպանությունը: Վերջինս այս կերպ ոչնչացրեց իրեն մոտեցողներին այնքան ժամանակ, մինչև ևս, սակայն, բոլոր կողմերից չժածկվեց այլովող անոթների հարվածներով: Հետևակայիններից ում հաջողվեց փրկվել, փախան հեռավոր և խուլ վայրեր, իսկ վիրավորներն էլ, վերադառնալով ճամբար, սկսեցին իրենց պատահած ահից ամեն կերպ չափազանցել արքայի խիզախությունը և նրա զորքում գտնվող

ժողովուրդների, մեծաթվությունը՝ ի դեմս իրենց պեւ վախով պատվածների գտնելով պատրաստակամ լսողների: Ինքը՝ զորավարը, դադարեցնելով դիմադրությունը և թողնելով զորավարի իր բոլոր պարտականությունները, կրկին Կորբուլոնի մոտ սուրհանդակներ ուղարկեց՝ աղաչելով վերջինս ինչքան հնարավոր է արագ օգնության հասնել ու փրկել դրոշները, արծիվները և այն ամենը, ինչ դեռ մնացել էր իր դժբախտ զորքից՝ ավելացնելով, որ իրենք, քանի կենդանի են, հավատարիմ կմնան իրենց պարտքին: /12/ Կորբուլոնը, Եփրատի վրա կառուցած իր ամրությունների պաշտպանությունն իրականացնելու նպատակով զորքի մի մասը թողնելով Ասորիքում, ամենակարճ, բայց միաժամանակ նաև պարենով ամենահարուստ ճանապարհներով անվախ առաջացավ և սկզբում մտավ Կոմմազենի շրջան, այնուհետև՝ Կասպարովկա, իսկ վերջում էլ եկավ հայերի մոտ: Բացի պատերազմ վարելու համար նախատեսված ուժերից նրա հետ կային նաև ցորենով բարձրացած մեծ թվով ուղտեր, որպեսզի, հետ շարտելով թշնամուն, ձեռքի տակ լինի մի բան, որով հնարավոր կլինի հետ շարտել նաև սովին: Վոլոգեսի կողմից պարտության մատնվածների թվից Կորբուլոնին առաջինը հանդիպեց պրիմալիանների ցենտուրիոն Պակցիուսը, իսկ հետո արդեն՝ շատ այլ շարքային զինվորներ: Սրանց բոլորին էլ, ինչ պատճառներով էլ, որ նրանք փորձում էին արդարացնել իրենց փախուստը, զորավարը համոզում էր վերադառնալ իրենց դրոշների մոտ և Պետոսից ներում հայցել, իսկ ինչ վերաբերվում է իրեն, ապա նա ողորմած է միայն հաղթողների նկատմամբ: Կորբուլոնը չէր մոռանում նաև յուրայինների մասին, նա պտտվում էր լեգեոններով, ռազմիկների հետ խոսում էր և հիշեցնում նրանց իրենց նախկին սխալագործությունների մասին՝ կոչ անելով նորերը գործել: Բացի այդ նա նշում էր, որ իրենց ռազմական աշխատանքի համար պարգև կհանդիսանան ոչ թե հայկական բաղաբներն և գյուղերը, այլ՝ հռոմեական ճամբարն ու այնտեղ փակված երկու լեգեոնները և, թե՛ շարքային բաղաբների փրկության համար անձամբ կայսրն է դալիսեպան կանձնում, ապա ինչպիսին կլինի փառքը նման թվով մարդկանց փրկությունն իրականացնելու համար: Բոլոր լսողներին այս խոսքերը ոգևորություն էին հաղորդում, ընդ որում կային նաև այնպիսիները, որոնց դեպի վտանգն էր մղում վախը իրենց ազգականների և եղբայրների համար: Ահա այս պատճառով նրանք օր ու գիշեր արագացված երթով առաջ էին շարժվում: /13/ Այդ ընթացքում, սակայն, Վոլոգեսը ավելի համառորեն էր ուժեղացնում ճնշումը պաշարվածների վրա: Նա մեկ յուրայիններին նետում էր պարսպի վրա, որը լեգեոնների պաշտպանության հիմքն էր հանդիսանում, մեկ՝ ամրոցի վրա, որը գեյք կրելու ոչ ունակների համար ապաստան էր ծառայում, մեկ էլ դրանց մոտենում էր ավելի շատ, քան սովորաբար պարթևների մոտ ընդունված էր՝ ցանկանալով այս կերպ թշնամուն դուրս քաշել ամրություններից: Սրան հակառակ, այս կողմում ռազմիկներին դժվար էր դուրս հանել նույնիսկ վրաններից և նրանք հազիվ էին պաշտպանում ամրությունները, ընդ որում ոմանք կատարում էին զորավարի հրամանները, իսկ այլք էլ կամ վախից և, կամ էլ սպասելով Կորբուլոնի գալու, աչքի տակ էին պահում Կավդիկան կիրճում կամ Նոմանիցիայի մոտ կրած պարտությունների օրինակները, դեռ չստանալ է, որ սամսիտների ու պարթևների՝ հռոմեական տերության այդ հակառակորդների, ուժերը ևս նույնը չէին: Նույնիսկ հին ժամանակների փառապանք և քաջարի զինվորները, երբ ճակատագիրը նրանցից երես էր դարձնում, ամոթալի չէին համարում հոգալ փրկության մասին, մտածում էին նրանք: Եվ ահա զորքի այդ հուսահատական դրության ազդեցության տակ հրամանատարն առաջին նամակն է գրում Վոլոգեսին, սակայն ոչ թե աղերսական, այլ՝ գանգալի ձևով կազմած: Նա գանգաւում էր, թե Վոլոգեսը թշնամիքով է անում հայերի պատճառով, որոնք միշտ երկու Յոմի իշխանության տակ են, կամ ենթակա են կայսեր կողմից ընտրված թագավորին, նա ասում էր, թե խաղաղությունը հավասարապես երկուսին էլ օգտավետ է, թե միայն ներկան չէ, որ պետք է ուշադրության առնել, թե ինքը՝ Վոլոգեսը, երկու լեգեոնների դեմ եկել է ողջ թագավորության ուժերով, այնինչ հռոմեացիների մոտ պատերազմին օգնելու համար մտում է մի ողջ Ալիսարի: /14/ Դրան Վոլոգեսն, ըստ էության, ոչինչ պատասխանեց, այս գրեց, որ ինքը պետք է սպասի իր եղբայրներ Պակորոսին (Ասորպատականի թագավորության արքա, Պարթևական թագավորության ապագա արքա Բակուրին – Մ.Ֆ.) և Տիրիդատին, ընդ որում նա որոշեց տեղն ու ժամանակը այն խորհրդակցության, ուր պիտի որոշվի Դայաստանի բախտը: Աստվածներն ավելացրին նաև Արշակունիներին արժանի մի կետ՝ միաժամանակ պետք է որոշում ընդունել նաև հռոմեական լեգեոնների մասին: Դրանից հետո Պետոսի կողմից պատգամավորներ ուղարկվեցին՝ խնդրելու թագավորից, որ բանակցություն տեղի ունենա: Այդ ժամանակ Վոլոգեսը հրամայեց մեկնել հեծելազորի պետ Վասակին: Զանդիպան ժամանակ Պետոսը հիշատակում է Լուկիլիոսին, զենոս Պոսկետոսին (Հռոմեական հանրապետության առաջին ռասայական ռասայի զենոս Պոսկետոս – Մ.Ֆ.) և այն, ինչ արել են կայսրերը Դայաստանին տիրելու ու այդ երկիրը պարզելու համար, իսկ Վասակը մատնաշում էր այն հանգամանքը, թե հռոմեացիների մոտ Դայաստանը պահելու կամ պարզելու միայն պատրանքն է, իսկ իրական ուժը պարթևների ձեռքումն է: Փոխադարձ երկար քննարկումից հետո, հետևյալ օրը նրանց միացավ ադիաբենցի Մոնոբազոսը (Ադիաբենցի թագավորության արքա Մոնոբազոս – Մ.Ֆ.)՝ իբրև վկա կնքվեցին պայմանագիր: Եվ ահա որոշվեց, որ լեգեոնները պաշարված դրությունից պիտի գալուվեն, ողջ հռոմեական զորաբանակը պիտի թողնի Դայաստանի սահմանները, իսկ ամրություններն և պաշարեղենն էլ պետք է հանձնվեն պարթևներին: Որոշվեց, որ այդ բոլորը կատարելուց հետո Վոլոգեսին պետք է հնարավորություն տալ պատգամավորներ ուղարկելու Ներոնի (Հռոմեական կայսրության կայսր Ներոնի – Մ.Ֆ.) մոտ: /15/ Այդ ժամանակամիջոցում Արսանիսա գետի վրա, որը ճամբարի առջևից էր հոսում, կանուրը գցվեց այն պատրվակով, թե իբր այդ կամուրջն իրենց պիտի ճանապարհ ծառայի, սակայն պարթևներն, իբր ապացույց տարած հաղթության, կանուրն իրենց իշխանության տակ առան: Եվ իսկապես, այդ կամուրջը հենց նրանց պետք եղավ, իսկ մերոնք գնացին հակառակ ուղղությամբ: Դրան լուր ավելացավ, թե լեգեոններն անց են կացրել լծի տակով, պատում էին նաև այլ անհաջողությունների մասին, որոնց նման բան հայերի կողմից ի կատար էր ածվել: Իրոք, հռոմեական զորքի հեռանալուց առաջ թշնամիները մտան ճամբարի ամրությունները և շրջապատեցին ճանապարհները: Նրանք ճանաչում էին մի ժամանակ հռոմեացիների կողմից գերի վերցրած իրենց ստրուկներին և գրաստն ու հետ մի հիմնաքան, նրանք համաշխարհում էին անգամ հազուստեղներ և պահած գեյքերը, իսկ վախեցած զինվորը զիջում էր, որպեսզի մարտի ոչ մի առիթ չծագի: Վոլոգեսը սպանվածների գեյքերին և մարմիններին կույտեր էր դիպել, որպեսզի դրանով վկայվի մեր պարտությունը, նա նույնիսկ հայացք էլ չգցեց մեր հապճեպ հեռացող զորքերի վրա, բանգի, բավարարելով իր հպարտությունը, նա ուզում էր նաև, որ տարածվի իր չափավորության փառքը: Արսանիսա գետի վրայով նա անցավ փոքի վրա բազմած, իսկ նրա մոտիկներն էլ նույնն արեցին խուլիների ուժով, բանգի լուր էր պտտվում, թե շինարարների նենգության պատճառով կանուրը չի կարող տանել ծակորոններ, թեև հետո այդ կանուրը վրա ողջ դնողները համոզվեցին վերջինիս ամրության մեջ: /16/ Դեռագայում հայտնի դարձավ, որ պաշարյալները պարենամթերք ունեին նույնիսկ պետք եղածից էլ ավել, այնպես որ հեռանալիս նրանք այրում էին կուտակածը, այն դեպքում, երբ պարթևները, ըստ Կորբուլոնի խոսքերի, սուր կերպով պարենամթերքի կարիք ունեին, իսկ ծիերին էլ կերակրելու միջոցներ չունեին, քանի որ ճամբարի մոտակայքի ողջ խոտը տրորված էր, դե իսկ ինքն էլ գտնվում է ոչ ավելի քան երեք օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա: Նա ավելացնում է, որ Պետոսը դրոշակների առաջ այն մարդկանց ներկայությամբ, որոնց թագավորն ուղարկել էր վկա լինելու, երդումով ապահովում էր, որ հռոմեացիներից ոչ ոք ուսույթ չի գործի Դայաստան ավելի առաջ, քան կստացվի Ներոնի նամակն այն մասին, թե համաձայն է արդյոք նա խաղաղության: Եթե այդ հնարված էր նրա սնամիտությունը խորացնելու համար, ապա մնացածը ծածկված չէր խավարով: Իրոք, Պետոսը մեկ օրում կտրելով անցել էր քառասուն հազար քայլ տարածության՝ տեղ-տեղ ձգելով փրավորներին, ընդ որում նրա այդ շտապ փախուստը ոչ պակաս խայտառակ է, քան այն, թե՛ նա մարտում թիկունք ցույց տված լինել: Կորբուլոնը, այս գորքին հանդիպելով Եփրատի ափին, իր հետ գտնվող զորքի ի ցույց չդրեց, որ այն ամենայն փայլով, որպեսզի գեյքերի և դրոշների փայլը նորեկների տեսքը չստեղծան: Տիրած մանկությունները, ազդված իրենց զինակիցներին բաժին հասած բախտից, չէին կարողանում պահել արցունքները և լացը երկու գորքին խանգարեց նույնիսկ փոխանակվել ողջույնի սովորական խոսքերով: Մի կողմ էին թողնվել բաջրության մրցույթները և փառքի տենչանքները, այն ամենը, ինչին ձգտում էին հաջողակ մարդիկ, փոխարենը ամեն ինչի վրա տիրեց խղճահարության մթնոլորտը՝ բնորոշ անհաջողության մեջ հայտնված մարդկանց: /17/ Այնուհետև հաջորդեց կարճ զրույց եղավ երկու զորավարների միջև, երբ նրանցից մեկը ամիստաս հայտնեց, որ իր արշավանքը իզուր դուրս եկավ, մինչդեռ փոխարենը կարելի էր այն ավարտել պարթևների ջախջախումով, իսկ մյուսն էլ պատասխանեց, որ իրականում ուժերն անվասն են և հերիք է միայն շուռ տալ դրոշները, որպեսզի կրկին ներխուժեն Դայաստան, որը թուլացած է Վոլոգեսի հեռացումով: Այդ ժամանակ, սակայն, Կորբուլոնը պատասխանեց, որ այդ գործի համար ինքը չունի կայսեր թույլտվությունը և ելել է իրեն հանձնված պրովինցիայից միայն լեգեոնների մասին անհանգստանալով, պարթևների իրական մտադրություններն իրեն հայտնի չեն և ինքը վերադառնա Ասորիք, ընդ որում դեռ պետք է արդյոք, որ երկար ու դժվար անցում տեսած հետևակայինները հասնեն թարմ պարթևական հեծելազորի հետևից, որն իր դիմաց հարթ տարածություն ունի: Դրանից հետո Պետոսը ձմեռեց Կասպարովկայում: Վոլոգեսը Կորբուլոնի մոտ սուրհանդակներ ուղարկեց, որպեսզի Կորբուլոնը բանդի անդրափրատայն ամրությունները, և գետը, ինչպես մի ժամանակ էր, սահմանագիծ լինի, Կորբուլոնն էլ պահանջում էր, որ թագավորը, զանազան պահանջարկները հետաքննելով, դատարկի Դայաստանը: Երբ վերջապես թագավորը զիջեց, Կորբուլոնի կառուցած անդրեփրատյան ամրությունները ևս քանդվեցին, իսկ Դայաստանն էլ մնաց առանց միջնորդ իշխանավորի» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 15, գլուխ 9-17): «Վոլոգեսը (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ Ի – Մ.Ֆ.) հարձակվեց Տիգրանակերտի վրա և Պետոսին, որը եկել էր նրանց օգնելու, հետ շարտեց: Երբ վերջինս դիմեց փախուստի, նա հալածեց նրան, կտորեց նրա կողմից Տակիտոսի վրա հաստատված պահակազորը և նրան պաշարեց Դանդիայում, որը գտնվում էր Արսանիսա գետի մոտ: Եվ ահա նա ոչինչ չարած հետ էր վերադառնալու, բանգի որևէ կետում ամրության մոտենալ չէր կարողանում, որովհետև չունեի հույսեր, բացի այդ, թեև զորքի մեծ բազմությամբ, բայց առանց անհրաժեշտ պատրաստության եկած լինելով, նա զրկված էր պարենամթերքից: Այդպես էլ կլինե, եթե Պետոսը չվախենար մինչև ռազմական ճամբարը հասնող

նետահարումներից, ինչպես նաև ամեն տեղ հայտնվող նրա հեծյալներից, հաշտության համար լուր չուղարկելը նրան և չընդունելը նրա պայմանները: Եվ ահա Պետոսը երդվեց, որ Կթողի ողջ Ֆայաստանը, իսկ Ներոնն էլ այն կպարգևի Տիրիդատեսին: Պարթևն ուրախացավ այս ամենից, որովհետև կարծում էր, թե առանց դժվարության կգրավի երկիրը, իսկ հռոմեացիներին ցույց տրված իր ողորմածությամբ էլ մեծ պարտքի տակ նրանց կդնի: Սյուս կողմից էլ նա տեղեկացել էր, որ Կորբուլոնը, որի մոտ Պետոսը, նախքան պաշարվելը, մարդ էր ուղարկել օգնություն խնդրանքով, արդեն մոտենում էր, ուստի նա ի վերջո թողեց պաշարվածներին՝ նախապես պարտադրելով նրանց իր համար կամուրջ կապել Լրսանիսա գետի վրա, ընդ որում նա այդ պահանջն անել ոչ այն պատճառով, որ ինքը կամուրջ կարիք ուներ, քանզի ինքը հետիոտն էր գտնվում անցել, այլ ցույց տալու համար նրանց իր գերազանցությունը: Չարկ է ավելացնել նաև, որ այս դեպքում ևս ինքը կամուրջի վրայով չհեռացավ, այլ մեկնեց փոքի վրա նստած, իսկ մնացածները՝ ինչպես և առաջ» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 62, գլուխ 21):

«Անփառուկա գործեր եղան Արևելքում, որտեղ Ֆայաստանում լծի տակով անցկացրին լեգեոնները, իսկ Ասորիքը հագիվ էր դիմանում» (Վեպտուրիոս «Տասներկու կեսարների կյանքը, Ներոն», մաս 39):

«Այն զգվելի կայսր Ներոնի (**Հռոմեական կայսրության կայսր Ներոնի – Մ.3.**) օրոք հռոմեական տերության հետ այնպիսի մի բան եղավ, որ այն կորցրեց Ֆայաստանը, ընդ որում հռոմեական երկու լեգեոններ անցկացվեցին պարսիկների լծի տակով՝ ծայրահեղ ստորության արդյունքում պղծելով հռոմեական բանակի ռազմական երդումը» (Ռուֆինո Սեբաստիոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 20):

«Բացի դրանից Արևելքում հռոմեական լեգեոնները հարուստ պրովինցիա հանդիսացող Ֆայաստանի կորստից հետո անցկացվեցին պարթևական լծի տակով, իսկ, ինչ վերաբերվում է Ասորիքին, ապա ևս հագիվ էր դիմադրում» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 7):

«Պարթևները գրավեցին Ֆայաստանը և լծի տակով անցկացրին հռոմեական լեգեոնները» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաթի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 7, գլուխ 3):

«Պարսից արքա Պարսը (**Պարթևական թագավորության արքա Վադադը I-ը – Մ.3.**), հաղթանակով վերադառնալով Յուրկանիայից և իմանալով հռոմեացիների հաղթական երթի մասին, ոչ մի պահ չդանդաղեց մեծաթիվ զորքով շարժի մեջ մտավ ու հայերի հետ միասին Աբարնի կղզվող վայրում հաղթեց նրանց, ինչպես հայտնում է Յայոց պատմիչ Միթայել Չամչյանը, որից հետո սկսեց սպառնալ իբերներին: Իբերների արքա Փարսմանը (**Իվերիայի թագավորության արքա Փարսման I-ը – Մ.3.**), սակայն, այնքան բաց էր, որ արիաքար հետ մղեց պարսիկների և հայերի բոլոր ջանքերը» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 54):

⁶⁸¹ «/24/ Այդ դեպքերի ընթացքում զարնան սկզբին եկան պարթևների պատգամավորները և բերին թագավորի (**Պարթևական թագավորության արքա Վադադը I-ի – Մ.3.**) հետևյալ ձևի հանձնարարություններն ու նամակը: Այժմ նա թողնում է այն վեճը, որն առաջ և բանի-բանի անգամ ծագել էր Ֆայաստանի տիրապետելու մասին, որովհետև աստվածները, որոնք կարգադրիչներ են նույնիսկ կարող ժողովուրդներին, Ֆայաստանի տիրապետությունը տվել են պարթևներին՝ ոչ առանց խայտառակության հռոմեացիների համար: Նորերս շրջափակված էր Տիգրանը, հետո՝ Պետոսն և լեգեոնները, թեպետ կարող էին նրանց ճգմել, բայց անվստահ բաց էին թողել: Պարթևների ուժը բավականին փորձված էր, տրված էր նաև չափավորության ապացույցը: Տիրիդատես ինքը մտադիր չէր թագավորական թագն ընդունելու համար հրաժարվել Հռոմ գնալուց, եթե նրան չպահեին քրմության պարտականությունները: Եվ ահա որոշվեց, որ նա կգնա հռոմեական դրոշակների և պրինցեպի (**Հռոմեական կայսրության կայսր Ներոնի – Մ.3.**) արձանի մոտ, որտեղ էլ լեգեոնների առաջ նա սրբազործությունների միջոցով կստանա թագավորությունը: /25/ Սակայն, որովհետև Վոլոգեսի նամակն ուներ այդպիսի բովանդակություն, իսկ Պետոսը գրել էր ուրիշ բան, իբր թե գործերն անվթար են, հաղորդին դեսպանների հետ եկած ցենտուրիոնին, թե ի՞նչ վիճակում է Ֆայաստանը: Նա էլ պատասխանեց, որ այնտեղից բոլոր հռոմեացիները դուրս են եկել: Այդ ժամանակ հասկանալով բարբարոսների ծարրը, որոնք պահանջում էին այն, ինչ պահած ունեին, Ներոնը խորհրդակցություն ունեցավ պետության ամենաակաճակի մարդկանց հետ, թե ի՞նչ են գերադասում պատերազմ անհայտ ելքով, թե՞ անպատիվ խաղաղություն: Պատերազմի մասին ոչ մի տատանում չկար, Պետոսի նկատմամբ գայրույթը դեռ չէր անցել և ահա Կորբուլոնը կրկին Նշանակվեց այդ գործը վարելու համար, քանի որ երկար տարիների ընթացքում նա հասցրել էր լավ ծանաչել ինչպես իր ռազմիկներին, այնպես էլ թշնամիներին: Այդպիսով պատգամավորները ձեռնուկնայն հետ են ուղարկվում, սակայն տրվում են նվերներ, որպեսզի Տիրիդատեսը, եթե անգամ խնդրելիս էլ լինի, չգրկվի նույնը խնդրելու ոչ ապարդյուն հույսից: Այդ ժամանակ Ասորիքի թագավորումը հանձնվեց Գայոս Ցեստիային, իսկ պրովինցիայի ռազմական ուժերը՝ Կորբուլոնին, ընդ որում դրանց ավելացվեց նաև Մարիա Տեպալի Տեպալի Կեսարիայից այդտեղ տեղափոխված XV լեգեոնը: Միաժամանակ տեղաբնակներին, արթաթեոսներին և պրոկուրատորներին, ինչպես նաև հարևան պրովինցիաների կառավարիչ պրետորներին գրավոր հրահանգ տրվեց ենթարկվել Կորբուլոնի հրամաններին, որի իշխանությունը գրեթե հավասարվեց այն իշխանությանը, որով հռոմեական ժողովուրդը օժտել էր զենոս Պոմպեոսին (**Հռոմեական հանրապետության առաջին տապետության տապետ զենոս Պոմպեոսի – Մ.3.**) ծովափնների դեմ սրա պայքարի ժամանակ: Ինչ վերաբերվում է հետ վերադարձած Պետոսին, որը վախճանում էր, որ ծանր պատժի կարծանալու, ապա Կեսարը բավարարվեց միայն նրան ծաղրելով՝ ասելով, թե շտապում է ներել նրան, բանի որ Պետոսը հեշտ է ահաբեկվում և կարող է վախից հիվանդանալ: /26/ Ասորիք ուղարկելով IV և XII լեգեոնները, որոնք մարտական հաջող գործողությունների համար թվում էին անպիտան, բանի որ իրենց բոլոր առավել բաջարի զինվորներին նրանք կորցրել էին, իսկ կենդանի մնացածներն էլ ճնշված էին վախից, Կորբուլոնը այնտեղից Ֆայաստան տարավ VI ու III լեգեոնները, որոնց զինվորական կազմը մնացել էր անվթար և որոնք վարձված էին հաճախակի ու հաջող ռազմական գործողությունների մեջ: Սրանց նա գումարեց նաև Պոնտոսում գտնված և պարտության համը չտեսած V լեգեոնը, հենց նոր ժամանած XV լեգեոնի ռազմիկներին, ինչպես նաև՝ ընտիր ջոկատներ Իլլիրիայից և Եգիպտոսից: Իրար բերելով եղած բոլոր հեծյալազորային և հետևակ ջոկատներն ու թագավորների օժանդակ զորքերը և դրանք բոլորը հավաքելով Մելիտենի մոտ՝ նա այստեղից էլ հենց պատրաստվում էր անցնել Եփրատը: /27/ Չեղո նա գնաց այն ճանապարհով, որով մի ժամանակ Ֆայաստան էր մտել Լուցիոս Լուկուլիոսը՝ ազատելով այն երկար ժամանակի հետևանքով անառջացած արգելքներից: Տիրիդատեսը և Վոլոգեսից եկած խաղաղության պատգամավորներին, սակայն, նա չարիամարիտ և նրանց ավելացրեց ցենտուրիոններ, տալով վերջիններին ոչ անմեղ ընդյույթի հանձնարարականներ, բանի որ մինչև այժմ գործերն այնպես չեն գնացել, որ կարիք լինի ծայրահեղ կռվի: Իրոք, շատ բան էր հաջողվել հռոմեացիներին, մի բանի հաջողություններ էլ ունեցել էին նաև պարթևները, թող այդ ծառայի իբրև խրատ գործողության դեմ: Այդ, ասում էր նա, Տիրիդատեսն օգտավետ է ավերածություններից գերծ մնացած թագավորությունն ընդունել իբրև նվեր, իսկ Վոլոգեսի համար ավելի լավ է դաշնակցելով հռոմեացիներին, հոգավ պարթևական ժողովրդի օգուտը, քան թե փոխադարձաբար կորուստներ պատճառել իրար, քանզի իրեն՝ Կորբուլոնին, հայտնի են Պարթևական տերության մեջ ընթացող գժտությունները և այն, թե ինչ անհնազանդ ու վայրենի բարբարոսների վրա է իշխում Վոլոգեսը, իսկ դրան հակառակ է՝ հռոմեական կայսր մոտ բոլոր կողմերում խաղաղություն է ու միայն այս պատերազմն է, որ կա: Սրա հետ միաժամանակ, սակայն, Կորբուլոնը գերծ չմնաց նաև հայ իշխաններին խորհուրդներ տալուց և ահաբեկելուց՝ վտարելով նրանց տոհմական տեղերից, ավելելով նրանց արկությունները ու միայն այս սարսափ տարածելով լեռներում և դաշտերում, և ուժեղների մոտ, և՛ թույլերի, քանզի սրանք առաջինն էին թողնել մեջ: /28/ Կորբուլոնի անունը, սակայն, չարություն և ատելություն չէր առաջացնում նույնիսկ բարբարոսների մոտ ու նրա նրանք խորհուրդը անկեղծ համարեցին, դրա համար էլ Վոլոգեսը, զիջելով ամենաեականում, առաջին հերթին հաշտության է հասնում մի բանի պրեֆեկտուրաներում, իսկ Տիրիդատես էլ պահանջում է Նշանակել բանակցության օրն ու տեղը: Բարբարոսներն ընտրեցին ամենամոտ ժամանակը և այն տեղը, որտեղ նորերս պաշարված էին Պետոսի լեգեոնները, որովհետև այդ վայրը ուրախ ինչուրդություններ էր առաջացնում նրանց մեջ: Կորբուլոնն էլ չխուսափեց դրանից, որպեսզի բախտի տարբերությունն էլ ավելի բարձրացնի իր փառքը: Պետոսի խայտառակությունն անհանգստություն չէր պատճառում Կորբուլոնին: Այդ ավելի ևս ակնբախ դարձավ նրանով, որ Պետոսի որդուն, որը տրիրոն էր, նա հրամայեց ջոկատը տանել և դժբախտ մարտի մնացորդները թաղել: Պայմանավորված օրը Տիրիդատի ճամբարն եկան, վերջինիս պատիվ ցույց տալու համար, ականավոր հռոմեական հեծյալազորական Տիրեդոս Ալեքսանդրը, որը Կորբուլոնի իբրև օգնական էր տրված պատերազմում, ինչպես նաև Կորբուլոնի փեսա Կիլիկիանոս Անիոսը...: Այդ ապահովությունը տրվեց, որպեսզի Տիրիդատը չվախենա դավադրությունից: Չեղոները նրանք վերցրին քսանական հեծյալներ: Կորբուլոնին տեսնելուն պես թագավորն առաջինը ցատկեց ծիուց, Կորբուլոնն էլ սպասեցնել չուլեց իրեն, այլ ոտքի վրա կանգնած նրանք իրար աջ ձեռք տվին: /29/ Չեղո հռոմեացիներն զուլեց երիտասարդին, որը թողնելով վտանգավոր ճանապարհը, բռնել է ապահով և երկար ուղին: Տիրիդատես ինքն էլ, նախապես շատ խոսելով իր ցեղի մեծատոհմիկության մասին, համեստորեն ավելացրեց, թե, իհարկե, ինքը կգնա Հռոմ և կտանի կայսրին նոր պատիվ՝ աղերսարկու Արչակունուն, թեպետ պարթևները պարտված չեն պատերազմում: Այդ ժամանակ որոշվեց, որ Տիրիդատը կայսր արձանի մոտ դնի թագավորական նշանը և հետ վերցնի այն միայն Ներոնի ձեռքից: Բանակցությունն ավարտվեց համբույրով: Չեղո, մի բանի օր անց, երկու կողմից էլ փայլուն տեսքով հանդես եկան և կանգնեցին զորքերը՝ այնտեղ դասակներով դասավորված պարթևական հեծյալազորն իր հայրենի զարդարանքներով, այստեղ՝ հռոմեական լեգեոնները փայլուն արծիվներով, դրոշակներով և աստվածների արձաններով, կարծես տաճարում լինեին: Մեջտեղում կառուցված էր բեմ, բեմի վրա դրված էր կուրուլ պառոն և կուրուլ պառոնի վրա՝ Ներոնի արձանը: Դրան մոտեցավ Տիրիդատը՝ համաձայն սովորության գոհեր մատուցանելով: Գլխից վերցրած ապարոշը՝ նա մոտեցրեց այն Ներոնի արձանի ստորին մասին: Բոլորի

սրտերը շատ հուզվեցին, ընդ որում սրանց հույզն ավելի ևս սաստկանում էր նրանից, որ հռոմեական զորքերի աչքերի առաջ մինչև այժմ պատկերանում էր սպանությունը կամ պաշարումը, իսկ այժմ դեպքերը հեղաշրջվեցին՝ Տիրիդատը պիտի գնա ի ցույց ժողովուրդներին և ո՞ր չափ է նա պակաս գերի լինելուց: /30/ Դետակյալ օրը Տիրիդատը ժամանակ խնդրեց, որպեսզի նա, այդպիսի երկար ճանապարհ ընկնելուց առաջ տեսնի իր եղբայրներին և մորը: Այդ միջոցին նա իբրև պատանդ թողեց իր աղջկան և աղետական նամակ ուղարկեց Ներոնին: /31/ Եվ ահա, բաժանվելով Պակորոսից (Անտրպատական թագավորության արքա, Պարթևական թագավորության ապագա արքա Բակուրի - Մ.Ֆ.) Մարաստանում, նա Վոլոգեզին գտնում է Էկբատանում: Վերջինս իր հերթին հոգում էր իր եղբոր մասին, բանգի, իսկապես, նա սեփական սուրիանդակների միջոցով պահանջում էր Կորբուլունից, որ Տիրիդատը չկրի ստրկության նման որևէ վիճակ, կամ ստիպված չլինի գեներ հանձնել, նա պահանջում էր, որ պրովինցիաների կառավարիչները չհրաժարվեն եղբայրաբար գրկախառնվելուց կամ չստիպեն իրենց սպասել դուրսը, իսկ Դոմոնում էլ նրան ցույց տրվի կոնսուլին հավասար պատիվ» (Տակիտոս «Տարեգրություններ», գիրք 15, գլուխ 24-31):

«/62.22/ Պայմանագիրը դեռ ուր էր կնքվել, երբ Կորբուլունը անհնարին արագությանը մոտեցավ Եփրատին և այնտեղ սպասեց: Երբ երկու զորքերը հանդիպեցին իրար, ամեն ոք կարող էր նկատել լեգեոնների և նրանց զորավարների միջև եղած մեծագույն տարբերությունը, երբ սրանք ուրախանում և հրճվում էին իրենց արագության համար, իսկ նրանք էլ վշտացած և անթափարկ էին հաշտության համար: Այդ ժամանակ Վոլոգեսը (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ I-ը - Մ.Ֆ.), Մոնետին ուղարկելով Կորբուլունի մոտ, նրանից պահանջեց լքել Միջագետքի ամրությունները: Նրանք Եփրատի վրա գցած նույն այդ կամուրջի վրա իրար հետ երկար բանակցեցին՝ նախապես բանդելով դրա միջին մասը: Արդյունքում, բանի որ Կորբուլունը խոստացավ հեռանալ երկրից, թե՛ Պարթևը թողնի Հայաստանը, այդ երկուսն էլ կատարվեց, մինչև որ Ներոնը, իմանալով տեղի ունեցածների մասին և ընդունելով Վոլոգեսի անմիջապես էլ ուղարկած դեսպաններին, պատասխանեց նրանց, թե Հայաստանը կտա Տիրիդատեսին, եթե սա Դոմոն գա: Միաժամանակ նա նաև, Պետոսին գրկելով իշխանությունից, իսկ նրա հետ եղած զինվորներին էլ այլ վայրեր ուղարկելով, Կորբուլունին դարձյալ կարգադրեց պատերազմել նրանց դեմ: Ավելին, թեև ինքն անձամբ էր ուզում մասնակցել այդ արշավանքին, սակայն զոհ մատուցելու ընկել էր, ուստի չհամարձակվեց արշավանքի դուրս գալ, այլ մնաց երկրում: /62.23/ Կորբուլունը թեպետև բացահայտ պատերազմի էր պատրաստվում Վոլոգեսի դեմ և նույնիսկ մի հարյուրապետի ուղարկելով էլ պատվիրեց Վոլոգեսին հեռանալ երկրից, սակայն հատկապես խորհուրդ տվեց իր եղբորն ուղարկել Դոմոն և ի վերջո համոզեց նրան, բանգի թվում էր, թե ինքը նրանից առավել ուժեղ է: Այսպիսով, նրանք գումարվեցին այդ նույն Դոմոնեյում՝ թե Կորբուլունը, թե Տիրիդատը: Նրանք այդպես վարվեցին, բանգի այս վայրը հաճելի էր երկուսին էլ, մենի՜ որովհետև, այստեղ պաշարելով հռոմեացիներին, կապիտուլյացիայի ենթարկեցին նրանց և բաց թողեցին, իբրև ապացույց ողորմած վերաբերմունքի, իսկ մյուսին էլ այդ վայրը նախկինում յուրայինների կրած անպատվությունը ջնջելու հնարավորություն էր տալիս: Այստեղ բարձր թեմ պատրաստվեց, և դրա վրա կանգնեցվեցին Ներոնի (Դոմեական կայսրության կայսր Ներոնի - Մ.Ֆ.) պատկերը: Դրանից հետո Տիրիդատեսը հայերի, պարթևների և հռոմեացիների բազմության առաջ մոտեցավ դրանց ու խոնարհվեց, այնուհետև, զոհ մատուցելով դրանք և հանդիսավոր կոչելով, նա իր գլխից վերցրեց խույրը ու դրեց դրանց վրա: Մոնոբազուս (Անդիաբենի թագավորության արքա Մոնոբազուս - Մ.Ֆ.) և Վոլոգեսը և եվան Կորբուլունի մոտ ու պատանդներ տվեցին նրան: Այդ դեպքերի առթիվ Ներոնը մի շարք անգամ իսկապես տար իրազեկվեց և, հակառակ ընդունված կարգի, հաղթահանեց կատարեց: Եվ ահա Կորբուլունը, թեպետ ուներ և մեծ ուժ, և ոչ պակաս փառք, և կարող էր հեշտությամբ դառնալ նույնիսկ իսկապես տար, բանի որ մարդիկ խստագույնս ատում էին Ներոնին, իսկ իրենով էլ ամեն կերպ հիանում էին, բայց ինքը ոչ որևէ խռովություն բարձրացրեց, ոչ էլ մեղադրվեց նման բանում: Նա այժմ իրեն ավելի խոհեմ էր պահում: Նա իր փեսա Անիոսին, որն իր փոխիրամանատարն էր, Տիրիդատեսին ուղեկցելով պատրվակով Դոմոն ուղարկեց, բայց իրականում նրան դիտավորյալ կերպով ուղարկեց Ներոնի մոտ պատանդության: Ներոնը այնքան վստահ էր, թե նա չի ապստամբելու, որ նրա փեսային, որը թեև նախկինում պրետոր էր եղել, թույլատրեց վերցնել իրեն տեղակալ...: /63.1/ Երբ կոնսուլներ էին Փայոս Տելեսիոսը և Սուետոնիոս Պավլինոսը, տեղի ունեցավ ամենափառահեղ մի բան, որի համարանակ նաև մեկ ուրիշ ամենամոթայի մի դեպք: Մի կողմից Ներոնը մասնակցեց կիրառահարկերի մրցությանը, և երբ կիրառահարկության ուսուցիչ Մենելիդատեսը ձիարշավարանում նրա պատվին հաղթահանեց կազմակերպեց, ինքը հանդես եկավ իբրև կառավար..., մյուս կողմից էլ Տիրիդատեսը ներկայացավ Դոմոն իր հետ բերելով ոչ միայն իր, այլև Վոլոգեսի, Պակորոսի (Անտրպատական թագավորության արքա, Պարթևական թագավորության ապագա արքա Բակուրի - Մ.Ֆ.) և Մոնոբազուսի (Անդիաբենի թագավորության արքա Մոնոբազուս - Մ.Ֆ.) որդիներին, ընդ որում Եփրատի մոտից սկսած նրանց ողջ երթը նմանվում էր հաղթահանողին» (Դիոն Կասսիոս «Դոմեական պատմություն», գիրք 62, գլուխ 22, 23, գիրք 63, գլուխ 1):

«Դոմիցիան Կորբուլունը, ունենալով երկու լեգեոն և շատ քիչ օժանդակ ուժեր, դիմացավ պարթևների ճնշմանը՝ բարձրացնելով զորքի կարգապահությունը» (Ֆրոնտին «Ստրատեգամներ» գիրք 4, գլուխ 2, մաս 3):

«Այս պայմաններում Ներոնը (Դոմեական կայսրության կայսր Ներոն - Մ.Ֆ.) երկրորդ անգամ զորք ուղարկեց պարսիկների դեմ, որոնք իրար մեջ խառնադրություն էին կնքել: Իր հերթին, սակայն, բանի որ Դոմոնում խռովությունների էին սկսվել և կայսրը մահացել էր, նրանք վերադարձան իրենց հայրենիք և Վրաստանն ազատվեց հռոմեական լծից» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 54):

⁶⁸² «Այդ ժամանակ անհանգիստ էին նաև այլ ցեղեր: Այսպես, Պոնտոսում անակնկալ գեների դիմեց բարբարոսներից մեկը, որը ղեկավարում էր արքայական նավատորմը, խուսրոք ազատարձակյալ Պոլեոնոսն Անիկետոսի մասին է: Մինչ այս նա այս երկրում մեծ իշխանություն ուներ, իսկ այն բանից հետո էլ, երբ երկիրը վերածվեց պրովինցիայի, սկսեց անհամբերությամբ իշխանափոխության սպասել: Վիտելլիոսի (Դոմեական կայսրության կայսր Վիտելլիոսի (69) - Մ.Ֆ.) անունով նա իր կողմը բաշեց Պոնտոսի հարևան ցեղերին և, դրա ցանկությունն ունեցողներին խոստանալով թալանի հնարավորություն տալ, մեծ ուժերի գլուխն անցած անակնկալ կերպով ներխուժեց Տրասիդոն՝ փառահեղ մի բաղադր, որը Պոնտոսի այդ հեռավոր ծովափին մի ժամանակ հիմնադրվել էր հույների կողմից: Այստեղ տեղակայված կահորտը, որը նախկինում արքայական կայազորն էր կազմում, ջարդվեց, ինչը սպասելի էր, բանի որ այս գիսկորներին վերցրելու էին հռոմեական բաղադրացիություն, նշանակներ և գեներ տվել, նրանք վերցրել էին մոտ մեկ բանակի կազմ և ըստ Էուդեյոս նույն նախկին այգարկոտ, անփույթ հույներն էին: Միաժամանակ Անիկետոսը, Նետելով այրվող քաղաք, այրեց հռոմեական նավերը և ծովում դարձավ գիսավոր տիրակալը, բանի որ լիբուրյան ավագույն զավերաները և բոլոր ռազմիկներին Սուեցիանոսը դեռ առաջ այստեղից տարել էր Բուզանդիոն: Բարբարոսները զարմանալի արագությամբ իրենց համար նավեր կառուցեցին և դրանից հետո սկսեցին անպատիժ կերպով նավակացուցություն իրականացնել: Այդ նավերը կոչվում էին կամարներ, բանի որ նրանք նավակորդերը տրակալված են միմյանց մոտիկ, իսկ դրանցից ներքև նավը լայնանում էր: Պետք է ասել, որ այս բարբարոսները նավեր կառուցելիս չէին օգտվում ոչ պղնձե և ոչ էլ երկաթյա ամրաններից, իսկ երբ ծովն այլեկոծվում էր, նրանք այդ նավերի վրա տախտակներից կազմված ծածկի նման մի բան էին դնում ու ճարավորեն տեղաշարժվում էին: Այդ նավերը հնարավոր էր թիավարել ցանկացած ուղղությամբ, բանգի նրանք սուր քիթ ունեին և դիմացից, և հետևի կողմից, այնպես որ դրանք ի վիճակի էին անվտանգ կերպով ափին մոտենալ ցանկացած կողմով» (Տակիտոս «Պատմություն», գիրք 3, գլուխ 47):

⁶⁸³ «Անիկետոսի այս ապստամբությունը, սակայն, գրավեց Վեսպասիանոսի ուշադրությունը և նա ապստամբների դեմ ուղարկեց լեգեոնների առանձին ջոկատներ, իսկ դրանց հրամանատար էր դրեց Վիրդիոս Գենիոնին: Վերջինս, հարձակվելով թալանով զբաղված և շրջակայքում ցրված բարբարոսների վրա, ստիպեց նրանց նավեր վերադառնալ: Դրանից հետո, հապճեպ հանդերձավորելով մի բանի արագընթաց զավերաներ, Գենիոնոսը սկսեց հետապնդել Անիկետոսին և հասավ նրան խոր գետի գետաբերանի մոտ, որտեղ վերջինս իրեն անվտանգության մեջ էր համարում, բանի որ իր մինչ այդ հասցրել էր գումարով և նվերներով իր կողմը գրավել տեղական արքա Մետրիստեսին և այժմ հույս ուներ տանալ նրա աջակցությունը: Արքան ի սկզբանե իրոք հովանավորեց իր հյուրին, որը նրան աղաչում էր օգնել իրեն, և նույնիսկ սկսեց գեներով սպառնալ հռոմեացիներին: Շուտով, սակայն, Գենիոնոսը հասկացրեց, որ, համենայն դեպ, ապստամբներին, նա ավելի շատ գումար կտանա, իսկ Անիկետոսին պաշտպանել շարունակելու դեպքում վտանգվում է հռոմեական զորքի հարձակմանը ենթարկվել: Արդյունքում, անկայուն, ինչպես բոլոր բարբարոսները, արքան որոշեց կործանել Անիկետոսի և հռոմեացիներին համոզեց նրանց, որոնք իր մոտ փրկություն էին որոնում: Ահա հենց սրանով էլ ավարտվեց ստրուկների դեմ այս պատերազմը» (Տակիտոս «Պատմություն», գիրք 3, գլուխ 48):

⁶⁸⁴ Այս իրադարձությունը մանրամասն ներկայացված է Դոմիցի Գլավիոս «Դրեական պատերազմի մասին» աշխատանքում: Միաժամանակ, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն համարումս, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների արդյունքում ստանալով մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն այն հաղորդմամբ փոխանցմամբ, որը տեղեկացնում է բուն հայերի մասին: Եվ այսպես.

«/5.2/ Տիտոսի (Դոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիտոսի - Մ.Ֆ.) ռազմականը դեպի թշնամական երկրի բաց էին անում արքաների և այլ օժանդակ զորքերի ջոկատները, որոնց հետևում էին ճանապարհի հարդարողները և քնակարաններ կառուցողները, ինչպես նաև կենդանիները՝ առաջնորդների գույքով: Սրանցից հետո ծանրազեն ռազմիկների պաշտպանության տակ գալիս էր ինքը՝ զորավարը, որը շրջապատված էր մեծաթիվ ընտիր զորքով և նիզակակիրներով, որոնց հետևում էին արդեն հենց բուն մեքենաներից առաջ լեգեոններին պատկանող հեծյալները,

իսկ մեքենաներից հետո՝ ընտիր զորքի պահպանության տակ առաջացող տրիբունները և մնացած առաջնորդները՝ իրենց կահորտներով: Նրանցից հետո հայտնվում էին դաշտային դրոշները, որոնք կենտրոնում արծիվներ ունեին, որոնք իրենց հերթին նախորդում էին շեփորահարներին և հետո արդեն գալիս էր լեգեոնների բուն կորիզը՝ վեց մարդ շարքում: Ամեն մի լեգեոն ուներ իր գումակը, որը տանում էր նրա ունեցվածքը: Ի վերջո պոչում գտնվում էին վարձկան ջոկատները և դրանց պաշտպանությունն իրականացնող զորավարը...: Տիտոսն առաջանում էր ուղիղ դեպի պարիսպը տանող մեծ ճանապարհով և դարպասների մոտ ոչ-ոք չէր երևում, սակայն երբ նա Պսեթինայի դարպասի մոտ, մի կողմ թեքվելով ճանապարհից, իր հեծելազորը մի կողմ տարավ, անթիվ բանակի թշնամիները հանկարծ նրա վրա նետվեցին այսպես կոչված Կանացի աշտարակի միջով, որը տարածվում է հենց Շեղիների արձանի դիմաց: Այս ամբոխը ճեղքեց հեծյալների շարքը և նետվեց դեռևս ճանապարհին գտնվողներին ընդառաջ՝ խանգարելով նրանց միավորվել արդեն մի կողմ թեքվածներին և այս կերպ կտրելով Տիտոսին իր հետ գտնվող փոքրաթիվ մարդկանց հետ միասին: Առաջ ընթանալով Տիտոսի համար հնարավոր չէր, բանի որ պարսպի դիմաց գտնվող ողջ տարածությանը կտրուկված էր այգիների համար նախատեսված առվակներով, դե իսկ բուն այգիները ևս պարիսպներ ունեին, սակայն յուրաքանչյուրի մոտ հետ նահանջելու ճանապարհն էլ նա գտավ կտրված մեծաթիվ թշնամու կողմից: Եվ ահա, գտնվելով կենտրոնում, երբ նրա մարդկանց մեծ մասը, չկասկածելով իր տիրակալի վտանգավոր վիճակի մասին, ցրվել էր, նա մոտո գտնվողների հետ հետ դարձավ: Այդ ժամանակ, ահա, տեսնելով, որ իր փրկությունը կապված է միայն իր անձնական խիզախությունից, նա ձին հետ դարձրեց և կոչ արեց շքախմբին հետևել իրեն: Եվ ահա նա նետվեց թշնամիների ամբոխի ամենախիտ տեղը, որպեսզի ուժով ճանապարհ բացի դեպի յուրաքանչյուր: Ահա հենց այդ ժամանակ էլ կարելի էր սեփական աչքով տեսնել, որ պատերազմների վայրիվերումները և տիրակալների ճակատագիրը գտնվում է աստվածային ձեռքերում, բանգի, ինչքան էլ որ Տիտոսի վրա նետեր էին արձակում, Տիտոսի, որ առանց սաղավարտի և վահանի էր, բանի որ, ինչպես ասվեց, նա լել էր ոչ թե որպես ռազմիկ, այլ՝ որպես հետախույզ, այնուհանդերձ դրանք նրան վնաս չէին հասցնում և առանց որևէ արդյունքի անցնում էին կողքից, կարծես հենց նպատակ կար վրիպել: Թուրք ձեռքին իր համար ճանապարհ բացելով կողքից հարձակվողների միջով և ցատկելով շատերի վրայից, որոնք հայտնվում էին իր ճանապարհին՝ նա ձիու վրա առաջ սլացավ՝ բոլորին տապալելով իր ճանապարհին: Կեսարի այս խիզախությունը պաշտպանելու թշնամիները աղաղակ էին բարձրացնում և կոչ են անում միմյանց հարձակվել նրա վրա, սակայն, ուր էլ որ նա շուռ գար, նրանք փախչում էին ու ցրվում: Տիտոսի հետ վտանգը կիսող նրա ընկերները, հետևից ու կողքերից հարվածներ ստանալով, կիպ կերպով մնում էին նրա կողքին, բանգի ամեն մեկն էլ փրկության հույս ուներ՝ օգնել Տիտոսին ճանապարհը բացել, բանի դեռ իրենց չեն օղակել: Ամենավերջում գտնվողների երկուսն ընկան: Նրանցից մեկը օղակվեց ձիու հետ միասին և արտուժեց, իսկ մյուսը, որը ցած էր ցատկել ձիուց, ևս նույն բախտին արժանացավ, իսկ նրա ձին էլ տարան: Այնուհանդերձ մյուսների հետ միասին Տիտոսը բարեհաջող փրկվեց և ապաստանեց ճամբարում: Հրեաների հաջողությունը այդ առաջին ընդհարման ժամանակ նրանց խելագար հույսեր ներշնչեց, իսկ պահի տակ ձեռք բերված հաջողությունը՝ սարսափելի ինքնավստահություն: Հաջորդ օրը Տիտոսը, այն բանից հետո, երբ գիշերով նրան միացավ Հեսից ժամանած լեգեոնը, լեզվ ճամբարից և շարժվեց մինչև Սկոպ կոչվող վայրը, որտեղից տեսարան էր բացվում դեպի բարձր ու նրա վիթխարի տաճարը: Հենց այս պատճառով էր բաղադրյալ հարող բարձրավանդակ ճշգրիտ կերպով կոչվում Սկոպ: Գտնվելով բարձրից դեռ յոթ ասպարեզ հեռավորության վրա՝ նա հրամայեց երկու լեգեոնների համար էլ մի մեծ ճամբար կառուցել, իսկ նրանց հետևում էլ երեք ասպարեզ հեռավորության վրա մեկ այլ ճամբար կառուցել V լեգեոնի համար, բանգի սրա ռազմիկներին, որոնք հոգևած էին գիշերային անցումից, նա հարմար գտավ տանել մի ավելի պաշտպանված վայր, որպեսզի այնտեղ նրանք հանգիստ ամրանան: Հագիվ էին նրանք ձեռնամուխ եղել ճամբար կառուցելուն, երբ արդեն երիթովի կողմից հայտնվեց X լեգեոնը, որը թողնվել էր այդ բաղաբաժնի Կեսապիանոսի (**Հռոմեական կայսրության կայսր Կեսապիանոսի (69-79) – Մ. 3.**) նվաճած անցումը պահպանելու համար: Այս լեգեոնը հրաման ստացավ ճամբար զարկել Երուսաղեմից վեց ասպարեզ հեռավորության վրա գտնվող այսպես կոչված Հրեոնյան լեռան վրա, որը տարածվում էր բաղաբաժնի արևելք ու բաժանվում էր նրանից Կիդրոնյան կոչվող խորը ձորով: Միայն պատերազմն էր դրսից, որ ահեղ ու անակնկալ ընկնելով բաղաբաժնի վրա, վերջ տվեց այստեղ մղվող անվերջ երկպառակություններին...: Ահա այսպիսի խոսքերով նրանք իրար եկան, միմյանց ոգևորեցին, զենք վերցրին և անակնկալ հարձակում գործեցին X լեգեոնի վրա: Սարսափելի աղաղակներով նրանք անցան հարթավայրը և նետվեցին հռոմեացիների ուղղությամբ, որոնք աշխատում էին ամրությունների կառուցման վրա: Վերջիններս, բանի որ աշխատում էին և իրենց մեծ մասով մի կողմ էին դրել զենքը, դե նրանք իրենք ևս չէին ենթադրում, որ հրեաները կհամարձակվեն արտագրոհ իրականացնել կամ ի վիճակի կլինեն անել այդ իրենց շարքերում եղած երկպառակության պատճառով, ահա ուրեմն, լեգեոնները, բանի որ աշխատում էին և իրենց մեծ մասով մի կողմ էին դրել զենքերը, այդ հարձակումից շփոթվեցին: Նրանց մի մասը մի կողմ նստեց աշխատակցեր և անմիջապես հետ նահանջեց, շատերն էլ վազեցին իրենց զենքերի հետևից, սակայն սպանվեցին ավելի վաղ, քան կարողացան կանգնել թշնամու դիմաց: Հրեաների կողմում էին հայտնվում նրանց հաղթանակով ոգևորված նորանոր ռազմիկներ, իսկ հաջողությունն էլ նրանց իրենց իսկ, ինչպես նաև հռոմեացիների աչքերում ավելի մեծաթիվ էր դարձնում, քան նրանք իրականում կային: Բանն այն էր նաև, որ գիկվորները, որոնք տվող են մարտական մարտավարությանը և կարողանում են մարտնչել բուն շարքերում ըստ հրամանի, ավելի շուտ են կորցնում ինքնավստահությունը անակնկալ իրավիճակում: Դրա համար էլ այժմ անակնկալի եկած հռոմեացիները նահանջեցին: Ամեն անգամ, սակայն, երբ հետապնդողները վրա էին տալիս, նրանք պահում էին հրեաների հարձակումը և վերքեր հասցնում նրանց, որոնք իրենց սրընթացության մեջ ավելի քիչ զգույշ էին դառնում: Ինչքան մեծանում էր հարձակվողների քանակը, սակայն, այնքան մեծանում էր նաև հռոմեացիների շփոթը, որոնք ի վերջո հետ շարժվեցին իրենց ճամբարից: Գործն այնպիսի ընթացք էր ընդունում, որ արդեն ողջ լեգեոնին էր վտանգ սպառնում, սակայն այդ ժամանակ Տիտոսը, տեղեկացվելով վտանգավոր իրավիճակի մասին, արագորեն շարժվեց օգնության: Բարձրաձայն արտահայտելով զայրույթը փախուսող իմամների հանդեպ՝ նա սակայն նրանց հետ դառնալ և ինքն էլ, իր հետ բերված ընտիր զորքի գլուխն անցած, նետվեց թշնամու թևի վրա: Տիտոսը շատերին սպանեց, ավելի շատ մասին էլ փրկվորեց և ի վերջո մնացածներին փախուստի մատնեց և լցրեց ձորը: Հրեաները, սակայն, մեծ կորուստներ տալուց հետո շուտով դուրս արձան այդ վայրից և, բարձրանալով հակառակ կողմից, դեմքով շուռ եկան ու սկսեցին մարտնչել ձորի վրայով: Մինչև կեսօր արտադ շարունակվեց այդ վիճակում, սակայն, երբ արեգակն արդեն սկսում էր դեպի արևմուտք թեքվել, Տիտոսը թշնամու դեմ տեղում թողեց միայն զորքը, որով օգնության էր եկել, ինչպես նաև մի բանի այլ կահորտներ, իսկ լեգեոնի մյուս մասն էլ ուղարկեց սարի կատարին իրականացվող աշխատանքները վերսկսելու համար: Այս գործողություններում հրեաները տեսան հռոմեացիների փախուստ և, բանի որ այդ մասին պարսպի վրա թողնված դիտարկուն հայտնեց նրանց շորը թափահարելով, ապա լիովին թարմ մի այլ ամբոխ նույն սրընթացությանը նետվեց հարձակման, այնպես, կարծես դա զազանների վարք լիներ: Եվ իրոք, մարտական շարքով կանգնած հռոմեացիներին ոչ-ոք չկարողացավ դիմանալ այդ հարվածին: Մարտաշարքը, կարծես ծանր մեքենայի հարվածից, ճեղքվեց և բոլորը նետվեցին փախչելու արին ի վեր: Միայն Տիտոսն էր, որ մնաց սարավանդի կեսին: Նրա շքախումբը, որը զորավարի նկատմամբ տաճած հարգանքից, ուշադրություն չդարձնելով վտանգի վրա, մնացել էր նրա հետ, համառորեն աղաչում էր նրանց հեռանալ մահ փնտրող հրեաներից, այլ ոչ թե զորքի հետևից նետվել վտանգին ընդառաջ, զորք, որը պետք է պաշտպաներ նրան: Ի վերջո, պնդում էին նրանք, նա պետք է հոգա իր բարձր դիրքի մասին որպես պատերազմի հրամանատար և աշխարհի տեր, որպեսզի չվերաճի հասարակ գիկվորի և նման ակնհայտ վտանգի չեկթարկի իր անձնավորությունը, որից կախված է ամեն ինչ: Տիտոսը, սակայն, ձևացնում էր, թե ոչինչ չի լուր և ոչ դիմարդություն էր ցույց տալիս իրեն ընդառաջ ելնողներին: Նա սպանում էր նրանց, որոնք ուզում էին ուժով վեր ելնելու ճանապարհ բացել, դիք լանջով ընկնում էր թշնամիների կուռ շարքերի վրա և նրանց հետ էր շարժում: Հրեաները, սակայն, ինչքան էլ որ շփոթի մատնվեցին Տիտոսի ամուր և սրընթաց հարձակումից, այնուհանդերձ չփախան բաղաբ, այլ, երկու կողմերից բաշվելով, սկսեցին հետապնդել վերև փախչողներին: Այս նոր հարձակումը Տիտոսը կանգնեցրեց թևային հարձակմամբ, սակայն վերևում աշխատողները, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց, բանի որ համարում էին, որ հրեաների նմանատիպ հարվածին դիմարդած է հնարավոր չէ և Տիտոսն ինքն էլ փախուստի մեջ է գտնվում, բանգի նրանք կարծում էին, որ թեք նա տեղում մնացած լինել, այլք ևս չէին փախչի: Խուճապարար փախուստի մեջ նրանք հեռանում էին բոլոր ուղղություններով, մինչև որ ի վերջո չտեսան իրենց զորավարին մարտի ամենաթեժ տեղում, կյանքի համար վտանգավոր հրաշալիքներ և իրենց կոչելու տեղյակ չգալից հետո, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց, բանի որ համարում էին, որ հրեաների նմանատիպ հարվածին դիմարդած է հնարավոր չէ և Տիտոսն ինքն էլ փախուստի մեջ է գտնվում, բանգի նրանք կարծում էին, որ թեք նա տեղում մնացած լինել, այլք ևս չէին փախչի: Խուճապարար փախուստի մեջ նրանք հեռանում էին բոլոր ուղղություններով, մինչև որ ի վերջո չտեսան իրենց զորավարին մարտի ամենաթեժ տեղում, կյանքի համար վտանգավոր հրաշալիքներ և իրենց կոչելու տեղյակ չգալից հետո, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց, բանի որ համարում էին, որ հրեաների նմանատիպ հարվածին դիմարդած է հնարավոր չէ և Տիտոսն ինքն էլ փախուստի մեջ է գտնվում, բանգի նրանք կարծում էին, որ թեք նա տեղում մնացած լինել, այլք ևս չէին փախչի: Խուճապարար փախուստի մեջ նրանք հեռանում էին բոլոր ուղղություններով, մինչև որ ի վերջո չտեսան իրենց զորավարին մարտի ամենաթեժ տեղում, կյանքի համար վտանգավոր հրաշալիքներ և իրենց կոչելու տեղյակ չգալից հետո, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց, բանի որ համարում էին, որ հրեաների նմանատիպ հարվածին դիմարդած է հնարավոր չէ և Տիտոսն ինքն էլ փախուստի մեջ է գտնվում, բանգի նրանք կարծում էին, որ թեք նա տեղում մնացած լինել, այլք ևս չէին փախչի: Խուճապարար փախուստի մեջ նրանք հեռանում էին բոլոր ուղղություններով, մինչև որ ի վերջո չտեսան իրենց զորավարին մարտի ամենաթեժ տեղում, կյանքի համար վտանգավոր հրաշալիքներ և իրենց կոչելու տեղյակ չգալից հետո, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց, բանի որ համարում էին, որ հրեաների նմանատիպ հարվածին դիմարդած է հնարավոր չէ և Տիտոսն ինքն էլ փախուստի մեջ է գտնվում, բանգի նրանք կարծում էին, որ թեք նա տեղում մնացած լինել, այլք ևս չէին փախչի: Խուճապարար փախուստի մեջ նրանք հեռանում էին բոլոր ուղղություններով, մինչև որ ի վերջո չտեսան իրենց զորավարին մարտի ամենաթեժ տեղում, կյանքի համար վտանգավոր հրաշալիքներ և իրենց կոչելու տեղյակ չգալից հետո, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց, բանի որ համարում էին, որ հրեաների նմանատիպ հարվածին դիմարդած է հնարավոր չէ և Տիտոսն ինքն էլ փախուստի մեջ է գտնվում, բանգի նրանք կարծում էին, որ թեք նա տեղում մնացած լինել, այլք ևս չէին փախչի: Խուճապարար փախուստի մեջ նրանք հեռանում էին բոլոր ուղղություններով, մինչև որ ի վերջո չտեսան իրենց զորավարին մարտի ամենաթեժ տեղում, կյանքի համար վտանգավոր հրաշալիքներ և իրենց կոչելու տեղյակ չգալից հետո, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց, բանի որ համարում էին, որ հրեաների նմանատիպ հարվածին դիմարդած է հնարավոր չէ և Տիտոսն ինքն էլ փախուստի մեջ է գտնվում, բանգի նրանք կարծում էին, որ թեք նա տեղում մնացած լինել, այլք ևս չէին փախչի: Խուճապարար փախուստի մեջ նրանք հեռանում էին բոլոր ուղղություններով, մինչև որ ի վերջո չտեսան իրենց զորավարին մարտի ամենաթեժ տեղում, կյանքի համար վտանգավոր հրաշալիքներ և իրենց կոչելու տեղյակ չգալից հետո, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց, բանի որ համարում էին, որ հրեաների նմանատիպ հարվածին դիմարդած է հնարավոր չէ և Տիտոսն ինքն էլ փախուստի մեջ է գտնվում, բանգի նրանք կարծում էին, որ թեք նա տեղում մնացած լինել, այլք ևս չէին փախչի: Խուճապարար փախուստի մեջ նրանք հեռանում էին բոլոր ուղղություններով, մինչև որ ի վերջո չտեսան իրենց զորավարին մարտի ամենաթեժ տեղում, կյանքի համար վտանգավոր հրաշալիքներ և իրենց կոչելու տեղյակ չգալից հետո, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց, բանի որ համարում էին, որ հրեաների նմանատիպ հարվածին դիմարդած է հնարավոր չէ և Տիտոսն ինքն էլ փախուստի մեջ է գտնվում, բանգի նրանք կարծում էին, որ թեք նա տեղում մնացած լինել, այլք ևս չէին փախչի: Խուճապարար փախուստի մեջ նրանք հեռանում էին բոլոր ուղղություններով, մինչև որ ի վերջո չտեսան իրենց զորավարին մարտի ամենաթեժ տեղում, կյանքի համար վտանգավոր հրաշալիքներ և իրենց կոչելու տեղյակ չգալից հետո, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց, բանի որ համարում էին, որ հրեաների նմանատիպ հարվածին դիմարդած է հնարավոր չէ և Տիտոսն ինքն էլ փախուստի մեջ է գտնվում, բանգի նրանք կարծում էին, որ թեք նա տեղում մնացած լինել, այլք ևս չէին փախչի: Խուճապարար փախուստի մեջ նրանք հեռանում էին բոլոր ուղղություններով, մինչև որ ի վերջո չտեսան իրենց զորավարին մարտի ամենաթեժ տեղում, կյանքի համար վտանգավոր հրաշալիքներ և իրենց կոչելու տեղյակ չգալից հետո, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց, բանի որ համարում էին, որ հրեաների նմանատիպ հարվածին դիմարդած է հնարավոր չէ և Տիտոսն ինքն էլ փախուստի մեջ է գտնվում, բանգի նրանք կարծում էին, որ թեք նա տեղում մնացած լինել, այլք ևս չէին փախչի: Խուճապարար փախուստի մեջ նրանք հեռանում էին բոլոր ուղղություններով, մինչև որ ի վերջո չտեսան իրենց զորավարին մարտի ամենաթեժ տեղում, կյանքի համար վտանգավոր հրաշալիքներ և իրենց կոչելու տեղյակ չգալից հետո, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց, բանի որ համարում էին, որ հրեաների նմանատիպ հարվածին դիմարդած է հնարավոր չէ և Տիտոսն ինքն էլ փախուստի մեջ է գտնվում, բանգի նրանք կարծում էին, որ թեք նա տեղում մնացած լինել, այլք ևս չէին փախչի: Խուճապարար փախուստի մեջ նրանք հեռանում էին բոլոր ուղղություններով, մինչև որ ի վերջո չտեսան իրենց զորավարին մարտի ամենաթեժ տեղում, կյանքի համար վտանգավոր հրաշալիքներ և իրենց կոչելու տեղյակ չգալից հետո, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց, բանի որ համարում էին, որ հրեաների նմանատիպ հարվածին դիմարդած է հնարավոր չէ և Տիտոսն ինքն էլ փախուստի մեջ է գտնվում, բանգի նրանք կարծում էին, որ թեք նա տեղում մնացած լինել, այլք ևս չէին փախչի: Խուճապարար փախուստի մեջ նրանք հեռանում էին բոլոր ուղղություններով, մինչև որ ի վերջո չտեսան իրենց զորավարին մարտի ամենաթեժ տեղում, կյանքի համար վտանգավոր հրաշալիքներ և իրենց կոչելու տեղյակ չգալից հետո, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց, բանի որ համարում էին, որ հրեաների նմանատիպ հարվածին դիմարդած է հնարավոր չէ և Տիտոսն ինքն էլ փախուստի մեջ է գտնվում, բանգի նրանք կարծում էին, որ թեք նա տեղում մնացած լինել, այլք ևս չէին փախչի: Խուճապարար փախուստի մեջ նրանք հեռանում էին բոլոր ուղղություններով, մինչև որ ի վերջո չտեսան իրենց զորավարին մարտի ամենաթեժ տեղում, կյանքի համար վտանգավոր հրաշալիքներ և իրենց կոչելու տեղյակ չգալից հետո, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց, բանի որ համարում էին, որ հրեաների նմանատիպ հարվածին դիմարդած է հնարավոր չէ և Տիտոսն ինքն էլ փախուստի մեջ է գտնվում, բանգի նրանք կարծում էին, որ թեք նա տեղում մնացած լինել, այլք ևս չէին փախչի: Խուճապարար փախուստի մեջ նրանք հեռանում էին բոլոր ուղղություններով, մինչև որ ի վերջո չտեսան իրենց զորավարին մարտի ամենաթեժ տեղում, կյանքի համար վտանգավոր հրաշալիքներ և իրենց կոչելու տեղյակ չգալից հետո, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց, բանի որ համարում էին, որ հրեաների նմանատիպ հարվածին դիմարդած է հնարավոր չէ և Տիտոսն ինքն էլ փախուստի մեջ է գտնվում, բանգի նրանք կարծում էին, որ թեք նա տեղում մնացած լինել, այլք ևս չէին փախչի: Խուճապարար փախուստի մեջ նրանք հեռանում էին բոլոր ուղղություններով, մինչև որ ի վերջո չտեսան իրենց զորավարին մարտի ամենաթեժ տեղում, կյանքի համար վտանգավոր հրաշալիքներ և իրենց կոչելու տեղյակ չգալից հետո, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց, բանի որ համարում էին, որ հրեաների նմանատիպ հարվածին դիմարդած է հնարավոր չէ և Տիտոսն ինքն էլ փախուստի մեջ է գտնվում, բանգի նրանք կարծում էին, որ թեք նա տեղում մնացած լինել, այլք ևս չէին փախչի: Խուճապարար փախուստի մեջ նրանք հեռանում էին բոլոր ուղղություններով, մինչև որ ի վերջո չտեսան իրենց զորավարին մարտի ամենաթեժ տեղում, կյանքի համար վտանգավոր հրաշալիքներ և իրենց կոչելու տեղյակ չգալից հետո, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց, բանի որ համարում էին, որ հրեաների նմանատիպ հարվածին դիմարդած է հնարավոր չէ և Տիտոսն ինքն էլ փախուստի մեջ է գտնվում, բանգի նրանք կարծում էին, որ թեք նա տեղում մնացած լինել, այլք ևս չէին փախչի: Խուճապարար փախուստի մեջ նրանք հեռանում էին բոլոր ուղղություններով, մինչև որ ի վերջո չտեսան իրենց զորավարին մարտի ամենաթեժ տեղում, կյանքի համար վտանգավոր հրաշալիքներ և իրենց կոչելու տեղյակ չգալից հետո, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց, բանի որ համարում էին, որ հրեաների նմանատիպ հարվածին դիմարդած է հնարավոր չէ և Տիտոսն ինքն էլ փախուստի մեջ է գտնվում, բանգի նրանք կարծում էին, որ թեք նա տեղում մնացած լինել, այլք ևս չէին փախչի: Խուճապարար փախուստի մեջ նրանք հեռանում էին բոլոր ուղղություններով, մինչև որ ի վերջո չտեսան իրենց զորավարին մարտի ամենաթեժ տեղում, կյանքի համար վտանգավոր հրաշալիքներ և իրենց կոչելու տեղյակ չգալից հետո, տեսնելով, որ ներքևում իրենց ընկերները ցրվել են, կրկին սարսափով ու հուսահատությամբ պատվեցին: Ողջ լեգեոնը ցրվեց

կարծես թաքնվել մյուսների թիկունքում: Այլք էլ, տեսքից կարծես հասարակ բաղաբաղին, այստեղ ու այնտեղ կանգնած պարիսպների վրա խաղաղության կոչ էին անում, ներողամտություն էին աղերսում և աղաչանքներ հղում հռոմեացիներին՝ խոստանալով նրանց բացել դարպասները: Միաժամանակ բարձր աղաղակներով նրանք բարեր էին նետում յուրայինների վրա, կարծես ցանկանում էին հեռու բշե նրանց դարպասներից, մեկ էլ ձևացնում էին, թե ուզում են ուժով ներս մտնել՝ մեկ հուզիչ խոսքերով դիմելով հռոմեացիներին, մեկ էլ՝ համաքաղաքացիներին, սակայն ամեն անգամ կարծես վախի ու հուսահատության մեջ հետ գնալով: Հինվորները տրվեցին այդ խորամանկ թակարարին և ենթադրելով, թե ոմանք արդեն իրենց ձեռքերում են ու դրանց կարելի է պատժել, իսկ այնքալ էլ կբացեն իրենց համար բաղաբ, անմիջապես գործի անցան: Տխոտիս, սակայն այդ անակնկալ կոչը կասկածելի թվաց: Միայն օր առաջ էր, որ նա հրեաներին Յոկսեմի միջոցով հանձնվելու կոչ էր արել, սակայն ընդառաջություն չէր ստացել: Դրա համար էլ նա զինվորներին հրամայեց տեղից չշարժվել, սակայն ոմանք նրանցից, որոնք բոլորից առաջ էին զբաղված աշխատանքներով, արդեն շտապել էին վերցնել զենքերը և մոտենալ դարպասներին: Քաղաքից կեղծ աքսորվածները սկզբում հետ-հետ գնացին, սակայն, երբ զինվորներն արդեն դարպասների աշտարակների միջև էին, նրանք առաջ նետվեցին, օղակեցին նրանց ու հարվածեցին թիկունքից: Միաժամանակ պարիսպների վրա կանգնածները անմիջապես նրանց վրա բարերի և տարաբնույթ նետերի հեղեղ թաքեցին, որի արդյունքում շատերին սպանեցին, իսկ ավելի շատերին էլ վիրավորեցին: Դետ դառնալու տեղ նրանք չունեին, բանի որ նրանց ճնշում էին թիկունքից և, բացի այդ, նրանց սկսած սխալը ավարտին հասցնել ստիպում էր հրամանատարի հրամանը չլսելու համար պատժած ամոթը և հենց այդ պատճառով էլ նրանք դիմանում էին մարտում: Այնուհանդերձ, ուժեղ ծեծված հրեաներից, բայց իրենց հերթին էլ ոչ պակաս հարվածներ հասցնելով, նրանք ի վերջո հետ մղեցին օղակած թշնամուն՝ մինչև Դեղինեթ դամբարան տևած իրենց նահանջում հետապնդվելով վերջինիս կողմից...: Երբ չորս օր անց մինչև պարիսպ ընկած հատվածը հարթեցվեց, նա, որպեսզի անվտանգության մեջ այդտեղ բերի նաև բանակի մնացած մասը, զորքի կորիզը յոթ շարքերով շարեց իյուդսից դեպի պարսպի արևմուտքը: Անջնում կանգնած էր հետևակը, նրանից հետո՝ հեծելազորը, յուրաքանչյուրը երեքական շարքերով, իսկ յոթերորդ գիծը կազմեցին նրանց միջև դրված նետամեղները: Եվ ահա, բանի որ նման ուժեղ կարգով հրեաներից խլվեց վերջին հնարավորությունը ապագայում արտագրոհներ իրականացնելու, ապա երեք լեգեոնների եղբերավոր անասուններն ու գունավոր հնարավորություն ստացան անվտանգ առաջանալ: Ինքը՝ Տիտոսը, տեղակայվեց պարսպի անկյուններից մեկից 2 ասպարեզ հեռավորության վրա, Պետրոնիայի աշտարակից դիմաց, որտեղ պարիսպը թեքվում է դեպի արևմուտք: Չորքի մնացած մասը ճամբար զարկեց այսպես կոչված Գիպսիկյան աշտարակի մոտ, քաղաքից ևս երկու ասպարեզ հեռավորության վրա: Ինչ վերաբերում է X լեգեոնին, ապա այն պահպանեց իր դիրքերը Դեղենյան լեռան վրա...: /5.4/ Քաղաքը շրջապատված էր եռաշարք պարիսպներով և միայն այն մասերում, որտեղ անառիկ ժայռեր էին, պարիսպը մի շարք էր: Բուն քաղաքը տեղակայված էր երկու հակադիր բլուրների վրա, որոնք մեջտեղում հարթավայր ունեին՝ վրան երկու կողմերից տների շարքերը...: Պարիսպների վրա հառնում էին 20 արմկաչափ հաստությամբ և յուրաքանչյուրը այրբան էլ բարձրությամբ բառակրով աշտարակներ, ինչպես ինքը պարիսպն էր՝ հսկայակերպ...: /5.5/ Տաճարը, ինչպես վերևում ասվեց, կառուցված էր մի ուժեղ ամրացված բլրի վրա...: /5.6/ Հինված ապստամբներից բաղադրված կային 10.000 հոգի, չհաշված հուղապացիներին, որոնք գտնվում էին 50 առաջնորդական հրամանատարության տակ, որոնց որպես գերագույն հրամանատար, ղեկավարում էր Սիմոնը: Նրանք, որոնք նրա կողմում էին 5.000 ռազմիկների կազմով, ունեին 10 առաջնորդներ: Իր հերթին Յոկսանը, որը զբաղեցնում էր տաճարը, 20 առաջնորդների ղեկավարությամբ ուներ 6.000 ծանրազեն ռազմիկներ, սակայն, բացի դրանից, նրա կողմում էին նաև իրենց նախկին թշնամությունը մոռացած զելոտներ 2.400 հոգու կազմով: Յոկսանը, վախճանալով Սիմոնից, մտում էր իր տեղում, չնայած այն բանին, որ նա զորքը այրվում էր արտաքին թշնամու դեմ ելնելու ծայրային: Սիմոնը, ընդհակառակը, այն պատճառով, որ ավելի մոտ էր գտնվում պաշարողական աշխատանքներին, անգործ չէր մնում, այլ պարսպի տարբեր հատվածներում նետողական մեքենաներ էր դրել, որոնք խլել էր Տեստիայից և Անտոնիոսի կայազորից: Այս մեքենաները, սակայն հրեաներին, էական օգուտ չէին տալիս, բանի որ նրանք զգուշ էին դրանց հետ վարվելու ձևը: Միայն շատ քչերն էին սովորեցված դրան դասալիքների կողմից, հարվածում էին դրանցից, սակայն վատ: Փոխարենը նրանք աշխատողների վրա բարեր էին նետում և նետեր էին արձակում, ճիշտ արտագրոհներ էին իրականացնում և հռոմեացիների դեմ մանր մարտերի մեջ էին մտնում...: /5.7/ Այն մասին, թե հռոմեացիների կողմից կառուցված աշտարակներից մեկը ինչպես ինքն իրեն նստեց, ինչպես հռոմեացիները մեծ արյունահեղությունից հետո տիրեցին պարիսպների առաջին շարքին և Տիտոսը պատրաստվեց հարձակվում գործել երկրորդի վրա, հռոմեացի Լոնգինոսի ու հրեա Կաստորի մասին: /5.8/ Այն մասին, թե ինչպես հռոմեացիները երկու անգամ գրավեցին պարիսպների երկրորդ շարքը և պատրաստվեցին գրոհել երրորդը: /5.9/ Տիտոսը, տեսնելով, որ հրեաները, չնայած գրոհի դադարեցմանը, մազաչափ իսկ չեն փախկել, կրկին վերսկսում է գրոհը և Յոկսեմիի ուղարկում է իր հայրենակիցներին հետ խաղաղության մասին խոսելու: Գլուխ տասներորդ: Ժողովրդից շատերը փորձում են փախչել հռոմեացիների մոտ: Տեղում մնացածներին պատժած սովն ու աղետները՝ բխած սովից: Գլուխ տասներեքերորդ: Բազմաթիվ հրեաներ խաչվում են քաղաքի դիմաց: Անտիոքոս Եպիփանեսի մասին: Դրեաները ավերում են հռոմեացիների ամրությունները...: Այդ ընթացքում ժամանում է Անտիոքոս Եպիփանեսը, բերելով իր հետ, բացի մեծաթիվ այլ զորքից, նաև իր թիկնապահ գունդը, որը կոչվում էր «մակերոնացիներ», բոլորը տարելից բարձրահասակ, ավելի բան երիտասարդ, սպառազինված ու մարզված մակերոնական եղանակով, որի համար էլ ստացել էին իրենց այդ անվանումը, նրանց մեծ մասը այդ ցեղի հետ առնչություն չունենալով հանդերձ: Դոմինիս հպատակվող բոլոր թագավորներից Կոմմագենացին ամենից առավել բարեբախտության հասավ, նախքան անհաջողություն ճաշակելը ու սա ևս ծերության ժամանակ հավաստեց, թե ոչ դեմ մասին մահից առաջ չի կարելի ասել, թե բախտավոր է: Այնուհանդերձ նա դեռևս բարգավաճում էր, երբ որդին ժամանելով, զարմացած ասում էր, թե ինչո՞ւ են հռոմեացիները վարանում գրոհել պարիսպները, իսկ ինքը, լինելով բնականից անվերել ռազմիկ, միաժամանակ այնքան հաղթանակներ էին, որ նրա խիզախումը հազվադեպ էր ծախսողվում: Երբ Տիտոսը ժայռալու, «Կոմիկն ընդհանուր է».- ասաց, Անտիոքոսն առանց հապաղելու իր մակերոնացիների հետ նետվեց դեպի պարիսպը: Մինչդեռ ինքը իր ուժով և հմտությամբ կարողանում էր պաշտպանվել հրեաների սպաներից, նետահարելով նրանց, իր պատանի թիկնապահները, բացի փոքր մի մասից, չափաչափվեցին, բանի որ, տված խոստումից անաչելով, նրանք կռվում էին անվեհեր: Եվ, ի վերջո, մեծ մասամբ վիրավորվելով, նրանք նահանջեցին, ստաժեղով, որ նույնիսկ իսկական անկերոնացիները, եթե հանդերձ, Ալեքսանդրի (**Հունականությունը և տերությունը աղբա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.3.**), բախտը պետք է ունենային...: /5.10/ Տիտոսը քաղաքը շրջապատում է պարսպով, որի արդյունքում սովը սկսում է ամայացնել ամբողջական տներ և ընտանիքներ: Գլուխ տասներեքերորդ: Ապստամբությունները և սրբապիղծ թալանը Երուսաղեմում ուժեղանում են: /6.1/ Դրեաների աղետները խորանում են, հռոմեացիների հարձակումը Անտոնիայի վրա: /6.2/ Տիտոսը հրահանգում է ավերել Անտոնիան և կոչ է անում Յոկսեմիի կրկին խաղաղության կոչով դիմել հրեաներին: /6.3/ Դրեաների խորամանկ մտահաղցման մասին, որի շնորհիվ շատ հռոմեացիներ այրվեցին: Սարսափելի սովի հետագա նկարագրությունը: /6.4/ Դողաթմեթի կառուցման ավարտից հետո խոլերի գործողությունները արդյունք չեն տալիս: Տիտոսը հրամայում էր այդտեղ դարպասները, իսկ շուտով նրա կամքին հակառակ այրվում է նաև տաճարը: /6.5/ Փորձանքները, որոնք եկան հրեաների գլխին տաճարի այրվում ժամանակ: Կեղծ մարգարեի և այն մասին, թե ինչ էր նախորդել քաղաքի ավերմանը: /6.6/ Դոմեացիները, ներս մտնելով դողը տաճար, ցնծալից ողջունում են Տիտոսին: Տիտոսի խոսքը հրեաներին, որի ուղղված էր փրկությանը: Նրանց պատասխանը, որը հարուցում է Տիտոսի զայրույթը: /6.7/ Ապստամբների հետագա ճակատագիրը, որոնք շատ չարիք պատճառեցին: Կեսարը տիրում է Վերին քաղաքին: /6.8/ Կեսարը հողաթուրք է կառուցում վերին քաղաքի դիմաց, այդ գործն ավարտելուց հետո մեքենաներ է տեղադրում և ի վերջո հաղթում է ողջ քաղաքին» (Յոկսեմի Ֆլավիոս «Դրեական պատերազմի մասին», գիրք 5, գլուխ 2-13, գիրք 6, գլուխ 1-8):

«/11/ Տիտոսը (**Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիտոսը – Մ.3.**), ինչպես ասացինք, ճամբար զարկեց Երուսաղեմի մոտ և շարեց իր լեգեոնները, որպեսզի ցույց տա դրանք քաղաքի բնակչությունը: Դրեաները շարվեցին պարիսպների հենց տակ՝ նախատեսելով առաջ շարժվել, եթե հաղթանակն իրենց կողմը լիկի, կամ թաքնվել քաղաքում, եթե պարտություն կրեն: Դոմեացիները թշնամիների վրա նետեցին հեծելազորը և թեթև զինված կահորտները: Սկիզբ առած ճակատամարտը հաղթանակ չբերեց ոչ այս, ոչ այն կողմին, սակայն հրեաները ի վերջո թողեցին մարտի դաշտը: Դաճորդ օրերի ընթացքում նրանք շատ անգամ դարպասների մոտ ընդհարման մեջ էին մտնում մեր ռազմիկների հետ, սակայն, տեսնելով, որ դրանք անփոփոխ կերպով իրենց համար վերջանում են անհաջողությամբ, ի վերջո փակվեցին քաղաքի պարիսպների մեջ: Դոմեացիները հակվում էին այն բանին, որ քաղաքը գրոհով գրավեն: Նրանց թվում էր, թե սպասելը անպատվություն է և, մինչ պաշարվալները թուլանում էին սովից, նրանք ձգտում էին վտանգի ու վտանգավորության՝ ոմանք առաջ մղվելով ռազմական խիզախությունից, սակայն մեծ մասը՝ ազախությունից և դաժանությունից: Իր հերթին Տիտոսը պատկերացնում էր Դոմին, նրա հաճույքները և շեղությունները ու երուսաղեմի պարիսպների տակ կանգնելը նրա համար ժամանակի անխմատ կորուստ էր թվում: Քաղաքը տեղակայված էր մի դժվարիասանելի վայրում և ամրացված էր հողաթմբերով ու ամրակառույցներով, որոնք բավարար էին, որ պաշտպանեին նրան, նույնիսկ եթե քաղաքը տեղակայված լիներ հարթ դաշտում: Երկու բարձր բլուրները շրջապատված էին պարսպով, որը կտրված գծի էր նման և տեղ-տեղ կտրուկ դեպի ներս էր գնում, այնպես որ հարձակողների թևերը բաց էին մնում: Իրենց հերթին բլուրները և պարիսպները տեղակայված էին մի ժայռի վրա, որի ծայրը կտրուկ ներքև էր գնում: Այնտեղ, որտեղ օգնում էր լեռնային տեղանքը, քաղաքային դարպասները 60 ոտնաչափ բարձրություն ունեին, իսկ մնացած տեղերում, որոնք ավելի ցածր վայրում էին, բարձրությունը հասնում էր 120 ոտնաչափի, այնպես որ հեռվից դրանք թվում էին նույն բարձրություն

ունեցող և զարմանալի տպավորություն էին թողնում: Եվս մի պարիսպ անցնում էր քաղաքի միջով և շրջապատում էր պալատը, որից հետո բարձր դեպի երկինք էր պատնում Աստուծոսի աշտարակը, որը Հերոդիոսի կողմից կոչվել էր Սարկոս Աստուծոսի պատվին: /12/ Տաճարը ևս իրենից յուրօրինակ ամրություն էր ներկայացնում: Այն շրջապատված էր հատուկ պարսպով, որը կառուցվել էր ավելի մեծ վարպետությամբ, քան մնացածները, և նրա կառուցումն ավելի մեծ ջանքերի էր պահանջել: Նույնիսկ շքամուտքերը, որոնք պատում էին տաճարը, պաշտպանության ժամանակ կարող էին օգտագործվել որպես հենակետներ: Այստեղ կայի նաև անսպառ արքյուներ, բանգի սարի մեջ ստորերկրյա այրեր էին փորված, որտեղ կային ջրամբարներ և հատուկ կրթասներ: Դրանք նախատեսված էին անձրևաջրերը հավաքելու համար: Երրուստեմը հիմնադրողները, երբ այն դեռ նոր էին հիմնադրում, հասկանում էին, որ հրեաների ու նրանց շրջապատող ժողովուրդների միջև առկա կտրուկ տարբերությունները մեկ անգամ չէ, որ պատերազմների կհանգեցնեն, դրա համար էլ բոլոր միջոցները ձեռք էին առել, որ քաղաքը կարողանա դիմանալ ցանկացած, թեկուզ ամենաերկար պաշարմանը: Քաղաքի թերությունները, որոնք օգնեցին Ղեւոնտ Պոսպետին (**Հռոմեական հանրապետության առաջին ռասայնությունային եռասկես Ղեւոնտ Պոսպետին - Մ.Ֆ.**), գրավել այն, ինչպես նաև վախը, որ դա կարող է կրկնվել, հրեաներին շատ բան էին սովորեցրել: Կլավդիոսի (**Հռոմեական կայսրության կայսր Կլավդիոս I-ի - Մ.Ֆ.**) իշխանության ժամանակ նրանք, օգտվելով համընդհանուր ընչաքաղցությունից, գումարի դիմաց իրենց համար իրավունք ձեռք բերեցին պաշտպանական կառույցներ կառուցել և արդյունքում սկսեցին հսկայական պարիսպներ կառուցել, կարծես պատրաստվելիս լինեին պատերազմի, չնայած որ շուրջընդոք խաղաղություն էր, իսկ այժմ, շրջակա բոլոր բնակավայրերի գրավումից հետո հասարակը ամեն կողմից լցրել էր երուսաղեմը, որտեղ էին հավաքվել ամենատեղիակ խոսովարարները: Արդյունքում՝ քաղաքը սկսել էր բզկտվել երկպառակտությունից: Քաղաքի պաշտպանության գլուխ կանգնած էին երեք զորավարներ՝ յուրաքանչյուրն իր բանակով: Արտաքին և ամենաերկար պարիսպը պահպանում էր Սիմոնը, միջինը՝ Դովիանը, որը հայտնի էր նաև Բարգիորա անունով, իսկ տաճարի պաշտպանության համար պատասխանատու էր Եղիազարը: Սիմեոն և Դովիանը ուժեղ էին քանակությամբ ու իրենց բանակի զինվածությամբ, իսկ Եղիազարը՝ տաճարի անառիկ դիրքով: Նրանց միջև թշնամություն էր տիրում, որը դրոշմ էր նրանց ռազմական ընդհարումների, ինտրիգների և նույնիսկ փոխադարձ իրկիզումների: Հենց վերջինիս արդյունք էր այն, որ ցորենի պաշարի մեծ մասը ոչնչացավ կրակում: Ի վերջո Դովիանը Եղիազարի մոտ ուղարկեց իր մարդկանց, իբր զոհաբերությունների համար, սակայն այս մարդիկ սպանեցին Եղիազարին, կոտորեցին նրա զինվորներին և գրավեցին տաճարը: Այժմ քաղաքը բաժանվեց արդեն երկու մարտնչող մասերի և միայն հռոմեացիների մոտենալն էր, որ ստիպեց դրա բնակչությանը մոռանալ փոխադարձ գոտությունների մասին: /13/ Քաղաքի վրա սկսեցին նշաններ հայտնվել, որոնք այդ ժողովուրդը, որը խրվել էր ստորիապաշտություններում և չգիտեր, թե ինչ է կրոնը, ի վիճակի չէր հեռացնել ոչ զոհաբերությունների, ոչ էլ մաքրագործությունների միջոցով: Երկնքում իրար էին գալիս երկու մարտնչող բանակներ, իսկ իրենք չիթեցին էլ իրար էին գալիս թերեք, որոնք, ամպերից ներքև թափվելով, շրջապատում էին տաճարը: Այս ժամանակ էլ հանկարծ տաճարի դռները միանգամից բացվեցին և անմարդկային հուժկու ձայնը զնչեց: «Աստվածները հեռանում են», որից հետո լսվեցին տաճարից հեռացող բալլերի ձայներ: Միայն քչերին վրա, սակայն, այդ կանխանշանները վախ ազդեցին: Մեծ մասը, հույսը դնելով կանխագուշակության վրա, որը, ինչպես նրանք էին հավատում, գրվել էր սրբագրյալ գրքերում նրանց քրեների կողմից դեռևս հնում, հավատում էին, որ իենց այս ժամանակ Արևելքին իբր վիճակված էր հզորության հասնել, իսկ Դուդայից էլ պետք է ելնեին մարդիկ, որոնց վիճակված էր տիրել աշխարհը: Այս մշուշոտ կանխագուշակությունը վերաբերվում էր Վեսպասիանոսին (**Հռոմեական կայսրության կայսր Վեսպասիանոսին - Մ.Ֆ.**) և Տիտոսին, սակայն տեղաբնիկները, ինչպես բնորոշ է մարդկանց ընդհանրապես, այն իրենց օգտին էին մեկնաբանում, այսինքն, որ հրեաներին վիճակված է ելնել փառքի ու հզորության գագաթին և ոչ մի անհաջողություն չէր կարող նրանց ստիպել տեսնել ճշմարտությունը: Պաշարվողները ընդհանուր առմամբ, հաշված նաև երկու սեռի և բոլոր տարիքի մարդկանց, ինչպես հայտնում են, կազմում էին մոտ 600.000 հոգի: Հենց բաժանեցին բոլոր նրանց, ովքեր ի վիճակի էին այն կրել, և քաղաքի բնակչության ընդհանուր թվի համեմատ անսովոր բանակի մարդիկ որոշեցին օգտվել դրանից: Նույնատիպ համառություն համակնց և տղամարդկանց, և կանանց, իսկ կանները երուսաղեմից հեռու նրանց ավելի քիչ էր արտասփելի թվում, քան մահը: Ահա թե ինչ տիպի քաղաքի ու ժողովրդի դեմ պայքար սկսեց Վեսպ Տիտոսը: Համոզվելով, որ երուսաղեմի տեղադրությունը հնարավորություն էր տալիս քաղաքը գրավել գրոհով կամ անակնկալ հարձակումով, նա որոշեց օգտվել պաշարողական սարքերից և հողաթմբից: Ամեն մի լեռն հատուկ խնդիր ստացավ և պարիսպների տակ սկիզբ առնող ընդհարումները առժամանակ դադարեցվեցին, բանգի ուժերը պետք էին բոլոր հնարավոր տեսակի պաշարողական մեքենաների կառուցման համար, մեքենաներ, որոնք ինչպես հին վարպետներին էին հորինել, այնպես էլ՝ նորերը» (Տակիտոս «Պատմություն», գիրք 5, գլուխ 11-13):

«Իր որդի Տիտոսի հետ միասին նա (**Հռոմեական կայսրության կայսր Վեսպասիանոսը - Մ.Ֆ.**) նշեց երուսաղեմի նկատմամբ իր հաղթանակը» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն քաղաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 7, գլուխ 10):

«Վեսպասիանոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Վեսպասիանոսը - Մ.Ֆ.**), իսկ հետո նաև Տիտոսը (**Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիտոսը - Մ.Ֆ.**) արյունահեղ ճակատամարտերի մի ողջ շարք ունեցան, մինչև հաջողվեց պաշարել այդ կառույցը և գրավել այն գրոհով» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 23, գլուխ 1):

«Երիտոս Փրկչի համբարձումից հետո երեսուրեքերորդ տարում, իր (**Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիտոսին - Մ.Ֆ.**) հոր՝ Վեսպասիանոսի (**Հռոմեական կայսրության կայսր Վեսպասիանոսի - Մ.Ֆ.**), իշխանության օրը և Կոնստանտին ու Ռուֆուսի կոնսուլության ժամանակ Տիտոսը գրավեց Հրեաստանն ու երուսաղեմը: Նա ավերեց երուսաղեմը և ողջ Պաղեստինը, ընդ որում քաղաքը գրավելու օրը՝ հրեաների տոնի ժամանակ, կործանեց նրանց տաճարը: Սրերով կոտորվեցին 1.100.000 հոգի: Եվս 150.000 երիտասարդներ՝ թե տղաներ, թե յարմարացած աղջիկներ, նա վաճառեց ստրկության, ինչպես գրել է ամենագետ Դովետիոսը» (Դովիանենտ Մալալա «Ժամանակագրություն» գիրք 10, գլուխ 45):

«/5.6/ Այդ տաճարն ավերվեց Վեսպասիանոսի (**Հռոմեական կայսրության կայսր Վեսպասիանոսի - Մ.Ֆ.**) և նրա որդի Տիտոսի (**Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիտոսի - Մ.Ֆ.**) կողմից... /6.3/ Այս Երուսաղեմի տասներորդ տարում երուսաղեմը ավերվեց Վեսպասիանոսի կողմից... /Հավելված/ Վեսպասիանոսից հետո թագավորեց նրա որդի Տիտոսը, որը պաշարեց և ավերեց երուսաղեմը» (Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 5, գլուխ 6, գիրք 6, գլուխ 3, Հավելված 5):

«Այդ ժամանակ երուսաղեմի վերջին ավերմունքը եղավ Վեսպասիանոսի (**Հռոմեական կայսրության կայսր Վեսպասիանոսի - Մ.Ֆ.**) և Տիտոսի կողմից» (Ամմիանոս Երիտաղեմից «Պատմություն»):

«Իսկ Վեսպասիանոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Վեսպասիանոսը - Մ.Ֆ.**) վերցրեց Դովետիոսին և, պատվով պահելով նրան, շրջապատեց երուսաղեմը...: Տիտոսը (**Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիտոսը - Մ.Ֆ.**) Չասկի տոնին գրավեց երուսաղեմը և կոտորեց հրեաներին 126 բյուրի չափով: Նա քանդեց պարիսպը և այրեց ամեն ինչ» (Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 5):

«Երիտոսի 68 թվականին Վեսպասիանոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Վեսպասիանոսի - Մ.Ֆ.**) զնաց երուսաղեմ՝ հրեաների վրա...: Սա և իր որդի Տիտոսը (**Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիտոսը - Մ.Ֆ.**) տիրեցին երուսաղեմին ու գերեցին հրեաներին» (Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»):

«Երիտոսի 73 թվականին Վեսպասիանոս թագավորի (**Հռոմեական կայսրության կայսր Վեսպասիանոսի - Մ.Ֆ.**) կողմից ավերվեց երուսաղեմը» (Ամմիանոս Լիվիոնացի «Ժամանակագրություն»):

«Երիտոսի 71 թվականին Տիտոսը (**Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիտոսը - Մ.Ֆ.**) գրավեց երուսաղեմը» (Դովիանենտ Ավագերեց «Ժամանակագրություն»):

«Այնպիսի աղետներ պատահեցին, որ երբեք հին գրքերում անգամ գրված չեն, աղետներ, որոնք հավասարազոր էին Երիտոսի խաչող հուդայականների նկատմամբ երուսաղեմի լիակատար խորտակման ժամանակ Տիտոսի (**Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիտոսի - Մ.Ֆ.**) ու Վեսպասիանոսի (**Հռոմեական կայսրության կայսր Վեսպասիանոսի - Մ.Ֆ.**) կողմից արածներին, ինչպես ժամանակագիր և տիեզերագիր Դովետիոս և Ավարագրում հրեաների նույնպիսի դժբախտությունները, երբ շուրջ 300 բյուր տղամարդ զոհվեց միայն սովից ու սրից» («Քաղաքա-Ցխովրեք», Ամմիանոս «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականներ»):

«Ինչպես ասում են պատմիչները, Հիսուս Երիտոսի մահից հետո եկել է Հռոմի մեծ իշխան Տիտոսը (**Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիտոսը - Մ.Ֆ.**), որը հսկայական զորքով պաշարել է քաղաքն ու, գրավելով այն ուժով՝ ավերելով և հողին հավասարեցնելով» (Գիլյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 2):

«Եվ ահա այն բանից հետո, երբ հռոմեացիները շրջապատել էին երուսաղեմը ու Վեսպասիանոսը (**Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Վեսպասիանոսը - Մ.Ֆ.**) զբաղված էր այս քաղաքի դեմ պատերազմով, լուր եկավ Ներոնի (**Հռոմեական կայսրության կայսր Ներոնի - Մ.Ֆ.**) մահվան մահյան...: Եվ ահա Վեսպասիանոսի հետ եղած հռոմեական զորքերը նրան արթա հռչակեցին և երուսաղեմի դեմ պատերազմն ավարտեցին արդեն Տիտոսի (**Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիտոսի - Մ.Ֆ.**) գլխավորությամբ...: Եվ ահա Տիտոսը հունիների 382 թվականի Նիսան ամսի 14-րդ օրը շրջապատեց երուսաղեմը և տիրեց նրան ինչու ասին՝ Վեսպասիանոսի երկրորդ տարում լիովին ոչնչացնելով քաղաքը» (Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 8):

«Մոտավորապես տարի անց այն բանից հետո, երբ Դիտուսին խաչեցին, Դոմի կայսր Վեսպասիանոսի **Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Վեսպասիանոսի – Մ.Ֆ.)** որդի Տիտոսը **Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Տիտոսը – Մ.Ֆ.)** գրավեց Երուսաղեմը, կոտորեց նրա բնակչության, իսկ ողջ մնացածներին էլ գերության բռեց...: Եվ ահա Վեսպասիանոսը Տիտոսին ուղարկեց Երուսաղեմի վրա, որը գրավեց բաղաբեր և անհամար խորայնիցների ցրեց այնտեղից Զրիստոսին հավատալու պատճառով» (Տաբարի «Արքայների ու մարգարեների պատմություն», գիրք 4):

⁶⁸⁵ «Երբ արդեն Վեսպասիանոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Վեսպասիանոսի – Մ.Ֆ.)** իշխանության գլուխ գտնվելու չորրորդ տարին էր, պատահեց, որ Կոմմագենեի թագավոր Անտիոքոսը իր ողջ ընտանիքով հանդերձ մեծ դժբախտությունների մեջ ընկավ հետևյալ պայմաններում: Ցեսենիոս Պետոսը, որն այդ ժամանակ Անտիոքի կառավարիչն էր, արդյո՞հ ճշմարտությունն էր հաղորդում, թե Անտիոքոսի նկատմամբ թշնամանք ուներ, երբեք պարզորեն չի հաստատվել, սակայն, այսպես թե այնպես, նա նամակներ է ուղարկում կայսրին՝ հայտնելով, որ Անտիոքոսը իր Եպիփանես որդու հետ որոշել են ապստամբել հռոմեացիների դեմ ու պարթևների թագավորի (**Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ I-ի – Մ.Ֆ.)** հետ դաշինք հաստատել: Հետևաբար, ասում էր նա, պետք է նրանց կանխել, որպեսզի չկարողանան դժկարություններ հարուցել և հռոմեական ողջ տերությունը պատերազմով խռովել: Կայսրը, երբ տեղեկությունը հասավ իրեն, չէր կարող այն անտեսել, բանի որ այս թագավորների փոխադարձ մերժեցումը բանը դարձնում էր ավելի լուրջ ուշադրության արժանի, որովհետև Սամոսատը՝ Կոմմագենեի խոշորագույն բարաքը, գտնվում էր Եփրատի վրա, այնպես, որ պարթևների համար, եթե նրանք այդպիսի մտադրություն ունեին, կապահովվեր հեշտ անցում և վստահեղի հանգրված: Այսպիսով, Պետոսը վստահված լինելով և իշխանությունն ստանալով գործել այնպես, ինչպես իրեն օգտավետ էր թվում, չհասպաղեց, այլ հանկարծակի, բանի դեմ Անտիոքոսը ու նրա մերձավորները ոչինչ չէին կասկածում, ներխուժեց Կոմմագենե՝ առաջնորդելով VI լեգեոնը, ինչպես նաև մի բանի կահորտ և հեծյալ գունդ: Նրա հետ դաշնակցել էին նաև Քադիկիդիեի թագավոր Արիստոքոսոսը (**Քադիկիդիայի թագավորության արքա Դերոփոս Ագրիպպա II Կրտսերը – Մ.Ֆ.)** և Եմեսայի թագավոր Սոմեոսը (**Հեմսի թագավորության արքա Դուլիոս Սոհեմոսը – Մ.Ֆ.)**, ուստի և նրանց ներխուժումը կատարվեց առանց դիմադրության հանդիպելու, բանի որ այդ վայրերում ապրողներից ոչ ոք չէր կամենում նրանց դեմ գնեք բարձրացնել: Իր հերթին Անտիոքոսը, երբ անակնկալ կերպով այդ լուրը հասավ իրեն, հռոմեացիների դեմ պատերազմելու ոչ մի խորհուրդ չունեցավ, այլ որոշեց ողջ թագավորությունը, ինչպես որ կա, լքել և իր կնոջ ու որդիների հետ միասին կառքով հեռանալ՝ նպատակ ունենալով դրանով իսկ իր վրա բարդված մեղադրանքից հռոմեացիների առաջ մաքուր երևալ: Եվ ահա, բաղաբեր 120 ասպարեզ առաջ ընթանալով դեպի դաշտ, նա այնտեղ էլ իջևանեց: Իր հերթին Պետոսը իր զորքերի մի մասն ուղարկում է Սամոսատ և նրանց միջոցով նվաճում է բաղաբը, սինկեդռն ինքը մյուս մասով արշավում է Անտիոքոսին հետապնդելու համար: Մինչդեռ թագավորն այս պայմաններում ևս հռոմեացիների դեմ պատերազմական որևէ գործողության ձեռնամուխ չեղավ, այլ, իր բախտը ողբալով, համբերությամբ սպասում էր դեպքերի ընթացքին: Նրա երիտասարդ և ռազմական արվեստին գիտակ, արտակարգ մարմնական ուժի տեր որդիների համար, սակայն, հեշտ չէր առանց մարտի ընդունել վերահաս ակտեղ, ուստի և Եպիփանեսը և Կալլինիկոսը ուժի դիմեցին: Տեղի ունեցած բուռն ճակատամարտի ժամանակ, որը տևեց ողջ օրը, նրանք աչքի ընկնող բազմություն ցուցաբերեցին ու նրանց զորությունը բոլորովին չէր նվազել, երբ վրա հասած գիշերը ցրեց նրանց: Անտիոքոսին, սակայն, այդ ճակատամարտի այդպիսի հաջող ելքից հետո ևս, թվում էր, թե չի կարելի տեղում մնալ, ուստի, վերցնելով իր կնոջը և դուստներին, նրանց հետ փախավ Կիլիկիա ու իր այդ արարքով իսկ իր զինվորների մարտական ոգին ջլատեց: Եվ, բանի որ նա կայսրության ձեռքը մատնեց իր իսկ թագավորությունը, նրանք ապստամբեցին ու անցան հռոմեացիների կողմը, երբ նրանց մոտ ակնառու էր հուսահատությունը: Ուստի Եպիփանեսը և նրա զինակիցները, նախքան դաշնակիցների կողմից վերջնականապես լքվելը, անհրաժեշտ համարեցին փախուստի դիմելով իրենց անձը փրկել թշնամուց: Արդյունքում, տալը հեծյալ հավաքվելով, երկու եղբայրների հետ նրանք անցնում են Եփրատը, այնտեղից էլ, առանց արգելքի պարթևների թագավոր Վուրգեսեսի մոտ հասնել: Այստեղ նրանք որևէ արհամարհանքի չհանդիպեցին իբրև փախստականներ, այլ, իրենց նախկին բարեկեցությունը պահելով, ամեն տեսակ պատվի արժանացան: Ինչ վերաբերվում է Անտիոքոսին, երբ սա հասավ Կիլիկիայի Տարսոս բաղաբը, ապա ցենտուրիոնը, ձեռքակալելով նրան, ուղարկեց Պետոսի մոտ, որը նրան շղթայակապ ուղարկեց Դոմոս: Վեսպասիանոսը Տարսոսը և թագավորը բերվել իր առաջ, այլ նախամեծար համարեց իրն բարեբախտության գնահատելով առավել մեծարման արժանանալ, բան պատերազմի պատրվակով անխնա գայլույթ պահել իր մեջ: Ուստի և նա, երբ թագավորը դեռևս ճանապարհին էր, կարգարքում է ազատել նրան կապանքներից և, կանխելով նրա ժամանումը Դոմոս, թույլատրում է ժամանակավորապես ապրել Լակեդեմոնիայում: Միաժամանակ նա նրան նաև պարգևում է մեծաբանակ դրամական եկամուտ, որպեսզի նա կարողանա ապրել ոչ միայն առատության մեջ, այլև՝ արքայազնի: Եպիփանեսն և յուրաքանչյուրը, որոնք նախկինում աստիճան երկրորդ էին իրենց հոր համար, հոգեպես հանգստացան մեծ ու ծանր հոգսերից: Միաժամանակ նրանք ևս հուսով էին, որ կկարողանան կայսեր հետ հաշտվել նրա մոտ իրենց օգտին բանակցություններ վարելու նպատակով Վուրգեսեսի ուղարկված դեսպանության միջոցով, որովհետև նրանք, նույնիսկ բարեբախտության մեջ գտնվելով էլ, չէին ցանկանում ապրել հռոմեական կայսրության սահմաններից դուրս: Եվ ահա այն բանից հետո, երբ կայսրը մեծահոգաբար նրանց թույլտվություն շնորհեց, նրանք ժամանեցին Դոմոս և, երբ իրենց հայրը ևս իսկույն եկավ Լակեդեմոնիայից, ամեն տեսակ հարգանքի արժանանալով, այնտեղ էլ մնացին» (Հովսեփ Ֆլավիոս «Հրեական պատերազմի մասին», գիրք 7, գլուխ 7):

⁶⁸⁶ «Իսկ այլանազ ազգը, որը բնակեցրել է Տանայիս գետի և Մեոսիս լճի շրջակայքը, սկյութացիներ են, այս մասին մենք հայտնել ենք դեռ նախապես մեկ այլ տեղ: Եվ ահա այդ ժամանակներում նրանք, նպատակ ունենալով ավարառության համար արշավել Մարաստան և նրանից ավելի այն կողմ ընկած այլ վայրեր, համաձայնության են գալիս հյուրկանների թագավորի հետ, որը տեր էր այն անցուղուն, որ Ալեքսանդր թագավորը (**Հունաստանի հունական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.Ֆ.)** փակել էր երկաթյա ամուր դարպասներով: Եվ ահա, բանի որ այդ մուտքը նրանց տրամադրեց, նրանք հոծ բազմությամբ հարձակվեցին մարերի վրա, որոնք ոչինչ չէին կասկածում, ու ավարի մատնեցին բազմամարդ և ամեն տեսակ անասուններով հարուստ երկիրը, ընդ որում ոչ ոք չհամարձակվեց նրանց դիմադրել: Բանն այն է, որ այդ երկրում թագավորող Պակորոսը (**Անտրպատական թագավորության արքա, Պարթևական թագավորության ապագա արքա Բակորը – Մ.Ֆ.)** սարսափահար ապաստանել էր դժկարասիանոսը վայրերում՝ մնացած ամեն ինչը նրանց զիջելով: Նրանցից նա կարողացավ հագիվ միայն իր կնոջը ևս փրկելու ազատել, որոնք գերի էին ընկել, այն էլ հարյուր տաղանդ փրկագին վճարելով: Այլաները շատ հեշտությամբ և առանց մարտի կողոպուտի ենթարկեցին երկիրը մինչև Դայաստան ու վերադարձան ամեն ինչ թալանելով: Այդ ժամանակ Դայաստանում թագավորում էր Տիրիդատեսը, որը ռազմաբարձ էլնելով նրանց դեմ և ճակատամարտ տվեց, բայց քիչ էր մնացել, որ կռվի ընթացքում նրանց ձեռքը ինքն էլ կենդանի գերի ընկնելը, որովհետև այլաներից մեկը հեռվից պարան ձգեց նրա վրա ու նրան արդեն կռնելը, եթե Տիրիդատեսին չհաջողվեր իր սրով հսկայն կտրել պարանը և անհապաղ ճողոպրել: Մինչդեռ այլաները, այդ կռվի ելքից ավելի ևս զազազած, երկիրը թալանեցին և, երկու թագավորներից էլ մարդկանց մեծ բազմություն ու ուրիշ շատ ավար տանելով, նորից վերադարձան իրենց երկիրը» (Հովսեփ Ֆլավիոս «Հրեական պատերազմի մասին», գիրք 7, գլուխ 7):

«Չնայած այս ամենին, երբ պարթևական արքա Վուրգեսը (**Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ I-ը – Մ.Ֆ.)** իր որդիներից մեկի գլխավորած պատվիրակության միջոցով Վեսպասիանոսից (**Հռոմեական կայսրության կայսր Վեսպասիանոսից – Մ.Ֆ.)** օգնություն խնդրեց ընդդեմ այլաների, Դոմիցիանոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Դոմիցիանոսը – Մ.Ֆ.)** բոլոր ջանքերը ներդրեց, որ իրեն ուղարկեն, սակայն այդ ամենից ոչինչ չստացվեց» (Սվետոնիոս «Տասներկու կեսարների կյանքը, Դոմիցիանոս», մաս 2):

«Պարթևները, որոնք պատերազմի մեջ էին մտել ինչ-որ ժողովուրդների դեմ, նրանից (**Հռոմեական կայսրության կայսր Վեսպասիանոսից – Մ.Ֆ.)** դաշնակցություն խնդրեցին, սակայն նա նրանց օգնություն չցուցաբերեց՝ ասելով, որ ինքը սովորություն չունի չորիչների գործերին խառնվել» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 65, գլուխ 15):

⁶⁸⁷ «Պարթևական արքա Վուրգեսը (**Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ I-ը – Մ.Ֆ.)** պատերազմով խաղաղության հարկադրվեց» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Կեսարների մասին», գլուխ 9): «Պարթևների արքան խաղաղության հարկադրվեց հենց միայն վախով» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Զաղվածքներ հռոմեական կայսրերի կյանքից և բարքերից», գլուխ 9):

⁶⁸⁸ «Այդ ժամանակ Միհրդատը (**Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Միհրդատ II-ը – Մ.Ֆ.)** հանեց պարսկական զորքը և ելավ Փարսմանի (**Իվերիայի թագավորության արքա Փարսման II խիզախի (մոտ 100-150) – Մ.Ֆ.)** դեմ, իսկ սա ժողովեց Կրաց գոթը, նրան միացրեց Դայքից բերված ուժերը և թշնամու դեմ ելավ Լիկինիսի-խեկի՝ երկաթածորի, կիրճում: Կորիճները սկսեցին կռվել, կռիվը երկար շարունակվեց և, երբ հանդես էին գալիս պարսիկ կորիճները, որոնք հենց էին կարողանում կռվել վրաց կամ Դայք կորիճները, նրանց դեմ դուրս էր գալիս ինքը՝ Փարսման թագավորը, կամ էլ այլ դեպքում՝ նրա սպարապետ Փառնավազը, որոնք այս կերպ հաղթում էին դրանց: Այդ ընթացքում Փարսմանը սպանեց 17, իսկ նրա սպասապետ Փառնավազը՝ 23 պարսից բաջերի: Այդ ժամանակ պարսիկների մեջ Ջուսբեր անունով մի հսկա կար, որը մերկ ձեռքերով կարողանում էր սանձել առյուծին: Ահա հենց սա էլ առաջարկեց Փարսմանին մենամարտել: Փարսման խիզախը գինվեց և ելավ: Հեռուց երկուսն էլ սարսափելի մարտակոչ արձակեցին և նետվեցին միմյանց վրա: Նրանք սկսեցին մենամարտել թորերով և նրանց բարձրացրած աղմուկը նման էր որդուրի դողողոցի: Ի վերջո Փարսմանը հաղթեց սրան, տապալեց ձիուց և սպանեց: Այդ ժամանակ նա շուռ եկավ իր զորքի կողմը և բարձրաձայն աղաղակեց. «Ով կատաղի առյուծներ, ահա կարկտից կոտորված ոչխարները»: Դրանից հետո վրացիներն և հայերը նետվեցին պարսիկների վրա,

փախուստի մատնեցին սրանց, կոտորեցին ու անթիվ բանակությանը գերի վերցրին: Միհրդատը փախստական դարձած գնաց Պարսից երկիր» («Զարթոխ-Յիսուկերա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Միհրդատը (**Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Միհրդատ II-ը – Մ.Ֆ.**) գնաց Պարսկաստան, բանի որ Պարսից թագավորի ազգականահու հետ էր ամուսնացած, և այնտեղ բազմաթիվ զորք կազմեց պարսիկներից, որից հետո եկավ Երկաթածորը, իսկ Փարսմանը (**Իվերիայի թագավորության արքա Փարսման II խիզախը – Մ.Ֆ.**) Զարթոխի զորքով դուրս եկավ այնտեղ ընդդեմ նրա: Հայերն էլ օգնության կանչվեցին և սաստիկ էին կռվում հեռուները: Փարսմանի սպարապետ Փառնավազը, որ Փարսմանի դայակն էր, մարտի, ժամանակ 23 հոգու սպանեց... ապա Փարսմանի կնոջը և որդուն փախցրեց Հայք: Պարսիկները դուրս բերին Միհրդատին և Զարթոխն զրավեցին՝ Փարսմանի մասը պարսիկները, իսկ Միհրդատին էլ իր մասը վերադարձրին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոխի պատմությունը»):

«Ժողովրդի հուզումն օրեցօր ուժեղանում էր և ահա Միհրդատը (**Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Միհրդատ II-ը – Մ.Ֆ.**) ստիպված եղավ փրկություն որոնել սեփական տիրույթներից հեռանալով: Օգնության համար դիմելով Հայոց արքա Սանատրուկին և նկարագրելով նրան իր վիճակի ողջ աղետալիությունը՝ նա օգնություն գտավ Իբերիա իր վերադառնալու համար, բանգի Հայոց արքան, խղճալով նրա դժբախտ դրությունը, նրան ոչ քիչ բանակի զորք տվեց: Սրանց նա միացրեց մարերին, որոնք ժամանել էին նրա մտադրությունների իրականացման օժանդակելու համար և այդ մտքին էին հակվել մի մար ազնվականի ջանքերով, որի աղքատ հետ Միհրդատը ամուսնացած էր: Եվ ահա այս ուժերով և ուստեցավ Իբերիայի սահմաններին, սակայն Փարսման արքան (**Իվերիայի թագավորության արքա Փարսման II խիզախը – Մ.Ֆ.**) էլ իր հեղթին ակնդետ հետևում էր սեփական սահմաններին ու Նախապետ զորք էր պատրաստել ամեն կերպ Միհրդատին օգնել պատրաստվող օտարազգիների դեմ: Իբերները Նախանձախնդիր կերպով հավաքվեցին իրենց հայրենիքի և արքայի պաշտպանության համար, իսկ մարերն և հայերն էլ դաժանացած առաջացան, թեև դիմադրության հանդիպեցին: Այդ ժամանակ մարական զորքում Ցիվանշիր անունով մի բաջարի ու անվախ ասպետ կար, որը որսի ժամանակ սպանում էր առյուծների, իսկ ճակատամարտերում էլ իրեն իսկական առյուծի նման էր պահում: Սա, հպարտանալով իր ուժով և ճարպկությամբ, Փարսման արքային մեծամարտի հրավիրեց: Արքան չվախեցավ այդ հանդուգն և գործունյա հակառակորդից, նրա դեմ պայքարի ելավ ու, մահացու հարվածով խոցելով այս Ցիվանշիրին, փախուստի մատնեց նաև մարական և հայկական զորքերին, բանգի իբերները, ոգևորված իրենց արքայի օրինակից, արիաբար հարձակում գործեցին հակառակորդի վրա՝ չնայած վերջինիս ուժերի մեծազույն գերակայությանը: Ահա այս կերպ Միհրդատի մտադրությունները ի դերն եկան» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 53):

⁶⁸⁹ «Մյուս տարի Միհրդատը կրկին հեծյալներից և հետևակայիններից զորք կազմեց ու տեղակայվեց Մծխեթ բաղաբում, բանի որ այնտեղ սրա զորքին հավասար զորք չկար: Դրանից հետո Միհրդատը եկավ և տեղակայվեց Ցվարիում: Կրկին ամեն օր տեղի էին ունենում դուցազունների մեծամարտեր, որոնց ընթացքում Փարսմանը (**Իվերիայի թագավորության արքա Փարսման II-ը – Մ.Ֆ.**) սպանեց 12, իսկ սպասապետ Փառնավազը՝ 16 հսկայների: Այդ ժամանակ Փարսման արքան իր սրտի տաքությունից դողմանց այլևս չսկսեց հետախույզել պարսիկների բանակությունը և առավոտյան իր զորքով եկավ: Ծակատաժողովը նրան հաղթանակ պարգևեց, նա փախուստի մատնեց թշնամու ճամբարը և ոչնչացրեց անթիվ բանակի թշնամիները: Միհրդատը կրկին փախավ Պարսկաստան և այդ ժամանակից սկսած փառավորվեցին Փարսման խիզախի ու նրա սպասապետ Փառնավազի անունները: Փարսմանը դարձավ վրաց և Հայոց զորքերի առաջնորդը ու սկսեց մարտնչել պարսիկների դեմ: Դրանից հետո այլևս ոչ-որ չէր կարողանում դիմադրել նրան» («Զարթոխ-Յիսուկերա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Սրանով, սակայն, Միհրդատը (**Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Միհրդատ II-ը – Մ.Ֆ.**) չհուսահատվեց և, օգնություն խնդրելով մարերից ու հայերից, կարճ ժամանակ անց կրկին մոտեցավ Իբերիայի սահմաններին: Իրեն տրված զորքերը բերելով գաղտնի ճանապարհներով՝ նա եկավ Մծխեթ բաղաբի մոտակայքը և իր ճամբարը զարկեց Արալի գետի մոտակայքում՝ նպատակ ունենալով անակնկալ հարձակում գործել Փարսմանի (**Իվերիայի թագավորության արքա Փարսման II խիզախի – Մ.Ֆ.**) վրա: Նրա այս չար մտադրությունը, սակայն խախտվեց, բանգի Փարսմանը, իմանալով, որ հակառակորդը ընտիր զորքերով շրջապատում է իրեն, ճակատամարտում սպանեց 12 բաջարի մարական ասպետների և ցրեց հակառակորդներին, որոնք մեծ կորուստներ կրեցին: Այս ամենի հետևանքով Միհրդատը զրկվեց վերադառնալու ամեն մի հնարավորությունից և, երկու անգամ անհաջողության մատնվելով իր ուժերը փորձելիս, հեռացավ Հայք» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 54):

⁶⁹⁰ «/17/ Այնուհետև նա (**Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը (98-117) – Մ.Ֆ.**) ռազմերթի եկավ հայերի և պարթևների դեմ այն պատրվակով, որ Հայոց թագավորը թագը ոչ թե իրենից էր ստացել, այլ՝ պարթևների թագավորից (**Պարթևական թագավորության արքա Խոսրովից (105-115, 117-129) – Մ.Ֆ.**), մինչդեռ իրականում նա տոգորված էր խիստ փառամոլությանը: Երբ Տրայանոսը պարթևների դեմ արշավելիս հասել էր Աթենք, այնտեղ նրա մոտ ժամանեցին Խոսրովիչի ուղարկված դեսպանները, որոնք եկել էին խաղաղություն խայցելու, և բերել էին ընձաներ: Եվ, որովհետև Պարթևին հայտնի էր, թե նա հարձակվելու է ու դրանով իսկ պատրաստ է իրագործելու իր սպառնալիքները, խիստ վախեցավ և, մեղմելով իր գոռոզությունը, դեսպաններ ուղարկեց՝ աղերսելով նրան չպատերազմել իր դեմ: Միաժամանակ նա խնդրում էր նրան, որ Հայաստանը տրվի Պարթևմասիրին, որը նույնպես Պակրոսի (**Պարթևական թագավորության արքա Բակուրի (81-105) – Մ.Ֆ.**) որդին էր, և թախանձում էր, որ թագն ուղարկվի սրան, բանգի, ասում էր նա, Էսեդարեսին, որը հարմար չէր ոչ հռոմեացիներին, ոչ էլ պարթևների համար, ինքը գահընկեց էր արել: Տրայանոսը, սակայն, ոչ ընձաներն ընդունեց, ոչ էլ որևէ բանավոր պատասխան տվեց կամ նամակ ուղարկեց, այլ հայտնեց միայն, որ բարեկամությունը որոշվում է գործերով և ոչ թե խոսքերով, հետևաբար, երբ ինքը ժամանի Ասորիք, պատշաճ ամեն ինչ կանի: Եվ ահա հենց այսպիսի մտադրությամբ նա Ասիայի, Լյուսիայի և սահմանակից երկրների վրայով գնաց Սելևկիա: Եվ երբ նա հասավ Անտիոք, Աբգարոս Օսրոնեացին, թեև ինքը անձամբ չհայտնվեց, սակայն ընձաներ և բարեկամական խոսքեր ուղարկեց, բանգի նա նույնքան ևս խոսեցնում էր թե Տրայանոսից և թե պարթևներից, ուստի ու չցանկացավ հանդիպել նրա հետ... /19/ Այդ ժամանակ Պարթևմասիրը կամայական մի բան կատարեց: Տրայանոսին ուղարկած իր առաջին նամակը նա մակագրել էր իբրև «Հայաստանի թագավոր», բայց, բանի որ պատասխան չստացավ, ապա Նորից նամակ ուղարկեց, սակայն այդ տիտղոսը հանած, և խնդրեց իր մոտ ուղարկել Կապադովկիայի կառավարիչ Մարկոս Յուսիոսին, որպեսզի նրա միջոցով իր խնդրանքը հաղորդի: Տրայանոսը, սակայն, նրա մոտ ուղարկեց Յուսիոսի որդուն, մինչդեռ ինքը առաջ ընթացավ մինչև Արսամաստա, որը, առանց կռվի վերցնելով, եկավ Սատապա և հենիդներին ու մաքեդոնների թագավոր Ալեքսիոսին (**Հենիդների թագավորության արքա Ալեքսիոսին (մոտ 100-130) – Մ.Ֆ.**) ընձաներ ուղարկեց: Նա Հայաստանի Ելեգեայում ընդունեց Պարթևմասիրին: Կայսրը նստած էր պատմելի եզրին կանգնեցրած բեկի վրա: Եվ ահա Պարթևմասիրը, ողջունելով նրան, գլխից թագը հանեց ու դրեց նրա ոտքերի մոտ, որից հետո լուռ կանգնեց՝ սպասելով, որ նա կվերցնի այն: Երբ այս բանի վրա գիմկորները մեծ աղաղակ բարձրացրին և Տրայանոսին, որպես ինչ-որ հաղթություն տանելու համար, ինպետաբար կոչեցին, բանգի նրանք առանց կորստի անդամակալ էին համարում այս, երբ տեսան, որ Արշակունի թագավորը՝ Պակրոսի որդին և Խոսրովիչի եղբորորդին, կանգնած է կայսեր առաջ առանց թագի՝ որպես գերեվարված: Այդ ժամանակ Պարթևմասիրն իր հեղթին ահաբեկվեց և կարծեց, թե ինքը ծանակվում է ու մատնվելու է կորստի: Դրա համար էլ նա շուռ եկավ և ուզեց փախչել, բայց, տեսնելով, որ ինքը չըստպատված է, խնդրեց շնորհ անել, որ ամբարիս առաջ չիստի: Այսպիսով՝ նա ներս տարվեց վրանը, սակայն դարձյալ չկարողացավ անել այն, ինչ ցանկանում էր: Եվ երբ նա զայրացած դուրս եկավ գործաճմարից, Տրայանոսը հետ կանչել տվեց նրան և, Նորից բարձրանալով բեմ, հրամայեց, որ նա ի լուր բոլորի ասի այն ամենը, ինչ կամենում է, որպեսզի մարդիկ, անգետ լինելով իրենց երկրպի միջև առանձին խոսվածներին, այդ մասին չտան գանազան հնարովի տեղեկություններ: Այս լսելով՝ Պարթևմասիրն այլևս չկարողացավ լռել, այլ խոսեց մեծ համարձակությամբ և, իմրիցիայից, ասաց նաև, որ ինքը ոչ պատերազմում է պարտվել, ոչ էլ գերի է վերցվել, այլ եկել է կամավոր կերպով՝ հավատացած լինելով, որ ինքը ոչ մի վիրավորանք չի կրի և կստանա թագավորությունը, ինչպես որ Տիրիդատեսն էր ստացել Ներոնից (**Հռոմեական կայսրության կայսր Ներոնից – Մ.Ֆ.**): Տրայանոսը նրա բոլոր ասածներին պատշաճ կերպով պատասխան տվեց և ասաց, որ Հայաստանը ոչ ոքի չի տալու, բանգի այդ եղևորը պատկանում է հռոմեացիներին և ունենալու է հռոմեացի կառավարիչ, իսկ իրեն էլ թույլ կտա զնալ ուր որ կամենում է: Այսպես Պարթևմասիրին և նրան ընկերակցող պարթևներին նա բաց թողեց, տալով նրան հեծյալ ուղեկիցներ, որպեսզի ոչ մեկի հետ չբանակցեն և որևէ խռովություն չբարձրացնեն, սակայն նրա հետ եկած բոլոր հայերին նա հրամայեց մնալ իրենց գտնված երկրում, բանի որ նրանք այժմ իր հպատակներն էին» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 68, գլուխ 17, 19):

«Նա (**Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.**), սպանելով Պարթևմասիր արքային, որն այդ ժամանակ կառավարում էր այն, ազատագրեց Հայաստանը, որն իր ժամանակին նվաճել էին պարթևները: Իբերիայի արքաներին, սավրմատներին, Բոսպորը, արաբներին, Օսրոնեան և Կոլխերին նա ընդունեց իր հովանավորության տակ» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաբի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 8, գլուխ 3):

«/14/ Ի վերջո Տրայանոս արինցեսիս (**Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսի – Մ.Ֆ.**) կողմից Մեծ Հայաստանը թագազրկվեց և նա Հայաստանը, Միջագետքը, Ասորեստանն ու Արաբիան պրովինցիաներ հռչակեց, որի արդյունքում արևելյան սահմանը ձգվեց Տիգրիսով... /20/

Տրայանոսը, գործի դնելով ռազմական ուժերը, հետ խլեց պարթևներից Հայաստանը: Ոչնչացնելով թագը՝ նա իշխանությունից զրկեց Մեծ Հայաստանի թագավորին, արվաններին թագավոր տվեց, ինչպես նաև հռոմեական հպատակության մեջ ընդունեց իբերներին, բոսպորոսների ու կոլխերին» (Ռուֆուս Սեբստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 14, 20):

«Հաղթելով պարթևներին և ասորացիներին՝ Տրայանոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.**) մտավ Հայք ու իբերները վրա հաստատեց հռոմեացիների նոր լուծը» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 56):

⁶⁹¹ «Տրայանոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.**)... զբաղեցրեց Կորդոնեան, Մարկոմեդիան և Ալթեմուսիան՝ Պարսկաստանի այդ լավագույն շրջանները» (Ռուֆուս Սեբստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 20):

«Նա (**Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.**) զբաղեցրեց Կորդոնեան, Մարկոմեդիան և Ալթեմուսիան» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն քաղաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 8, գլուխ 3):

⁶⁹² «/21/ Տրայանոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.**), բոլոր հարմար վայրերում պահակազորներ թողնելով, եկավ Եդեսիա և այնտեղ առաջին անգամ տեսավ Աբգարոսին, բանգի նախապես նա, թեստոն շատ անգամ էր դեսպաններ ու ընծաներ ուղարկել արքային, բայց անձամբ ինքը այս կամ այն պատճառաբանությամբ երբեք չէր եկել նրա մոտ: Այսպես եղավ նաև սահմանամերձ Արաբիայի տիրակալ Մաննոսի, ինչպես նաև Ալթեմուսիայի ցեղապետ Սպորակեսի պարագայում: Ինչևիցե, Աբգարոսը այս առթիվ մասամբ համոզվելով իր որդի Արբանդեսի պնդումներից, որը գեղեցիկ էր և երիտասարդ ու դրանով իսկ շնորհ էր գտել Տրայանոսի մոտ, մասամբ էլ ահաբեկված նրա ներկայությունից, դիմավորեց նրան ճանապարհին, սկսեց արդարև նաև և ներման արժանացավ, բանգի որդին նրա համար պայծառ միջնորդություն էր: Այս պատճառով էլ նա դարձավ Տրայանոսի բարեկամը և խրախճանք տվեց նրա պատվին, իսկ ընթրիքի ընթացքում էլ բերեց իր որդուն՝ բարբարոսական եղանակով պարելու համար: /22/ Երբ Տրայանոսը եկել էր Միջագետք, Մաննոսը նրա մոտ պատգամաբեր ուղարկեց, իսկ Մաննոսըն էլ դեսպաններ ուղարկեց խաղաղության համար, բանգի խոսքովն էր (**Պարթևական թագավորության արքա Խոսրովը – Մ.Ֆ.**) արշավանք էր սկսել իր դեմ՝ պատրաստվելով իրենից խլելու Հայաստանի և Միջագետքի այն մասերը, որ ինքը նվաճել էր: Այդ ժամանակ Տրայանոսը պատասխանեց, թե ինքը չի հավատալու նրան, մինչև տրված խոստման համաձայն չգա իր մոտ և իր գործերով չհաստատի իր խոստումները: Միևնույն ժամանակ նա կասկածներ ուներ Մաննոսի հանդեպ, այն բանի համար, որ նա Ադիաբենեի թագավոր Մեթարսասպեսին (**Ադիաբենեի թագավորության արքա Մեթարսասպեսին (80-120) – Մ.Ֆ.**) զինական ուժ էր ուղարկել, որը և ամբողջությամբ կորստի էր մատնել հռոմեացիների կողմից: Եվ ահա Տրայանոսն այդ ժամանակ չսպասեց նրանց գալու, այլ ինքը շարժվեց նրանց դեմ դեպի Ադիաբենե: Այսպիսով՝ Միևնույն ժամանակ մի բանի այլ վայրեր Լուցիոսի ձեռքով առանց պատերազմի նվաճվեցին...: Ադեմյուստրեն պարսպապատ մի ամրություն էր, որտեղ իբրև դեսպան Մեթարսասպեսի մոտ ուղարկվեց ոմն հարյուրապետ Սենտրոս և այնտեղ կապանքի տակ դրվեց, բայց հետագայում, երբ հռոմեացիները մոտեցան ամրությանը, նա իր հետ գերվածներից ոմնաց կազմակերպեց ու, նրանց հետ ազատվելով իր կապանքներից, բերդապահների հրամանատարին սպանեց և դարպասները բաց արեց իր հայրենակիցների առաջ» (Ռիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 68, գլուխ 21, 22):

«Աբգար արքայից ժամանեց նրա որդին՝ մի բարձրահասակ և ամենահիմնալի հատկանիշների տեր երիտասարդ...: Ականջողերը, որոնք այդպես են կոչվում, բանի որ կախվում են ականջներից: Եվ ահա Տրայանոսն (**Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.**) ասաց Աբգարի որդուն. «Ես դժգոհ եմ ձեզից, բանի որ դուք ավելի վաղ չեք ներկայացել և միացել իմ ուժերին: Դուք ջանադիր չեք եղել և ահա հենց այդ պատճառով ես տրանք կարելի ձեր ականջներից»: Այս ատելուց հետո նա ճանկեց ականջողներից մեկը, որոնք կախված էին այդ երիտասարդի ականջներից...: Տրայանոսը ժամանեց Ասորիքի այդ քաղաք, որտեղ Աբգարը քաղաքի դիմաց հանդիպեց նրա հետ և որպես նվերներ մատուցեց 250 ձիեր, 250 հեծյալի զրահ, ինչպես նաև 60.000 ծայրակալ: Տրայանոսը, սակայն, վերցրեց միայն ծայրակալները, իսկ մնացածի պահով էլ ասաց, որ իրենց պահեն դրանք...: Նրա մոտ մարդ եկավ Մաննոսից, որը խախտել էր երդումը, և կրկին երդվեց...» (Արիանոս «Պարթևստանի պատմությունը»):

«Տրայանոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.**) գրավեց Օսրոնեան և հնազանդեցրեց արաբներին» (Ռուֆուս Սեբստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 20):

⁶⁹³ «/26/ Տրայանոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.**) զարնամամուտին ներխուժեց թշնամու երկիրը: Եվ, բանի որ Տիգրիսին մերձակա երկիրը գրուլ էր նավաշինության համար պիտանի անտառանյութից, նա սայլերի վրա դեպի գետը բերեց այն նավերը, որ պատրաստվել էին Նիսիբիսի անտառներում, բանգի դրանք այնպես էին պատրաստված, որ հնարավոր էր ամբողջովին բանդել, ապա՝ միանցել: Նա Կարդոնեն լեռան դիմաց մեծագույն դժվարությամբ կամրեց գետը, բանգի բարբարոսները հակադիր ափին կանգնած խանգարում էին, բայց Տրայանոսը բազմաթիվ նավեր ու զինվորներ ուներ իր տրանսպորտային տակ, այնպես, որ նավերի մի մասը հապճեպ միացվում էր իրար, դրանց առջևում շարված նավերի վրա կանգնած էին հուպիսները, մինչև չէին մյուսները փորձում էին գետն անցնել այս կամ այն կետում: Այս բոլորի հետևանքով, ինչպես նաև անտառազուրկ երկրում այսպես մեծ թվով նավերի հայտնվելուց շփոթանալով, բարբարոսները տեղի տվեցին: Եվ ահա հռոմեացիներն անցան մյուս ափը և գրավեցին ողջ Ադիաբենեն, իսկ այս երկիրը Նիսիվեին սահմանակից Ասյուրիայի մի մասն է՝ Արբեյան ու Գավգամեյան, որտեղ Ալեքսանդրը (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.Ֆ.**) հաղթեց Դարեհին (**Աբենեյան տերության արքա Դարեհ III-ին – Մ.Ֆ.**): Մյուսը գտնվում են այս երկրում: Այս երկիրը բարբարոսների լեզվով կոչվել է նաև Ասյուրիա, զույգ սիգմա տառերը կաու տառով փոխարինելու հետևանքով: Ու դրանից հետո նրանք առաջացան միևնույն, մեծապես ազատ մնալով որևէ խոչընդոտից, բանի որ պարթևների ուժերը բայթայվել էին ներքին երկպառակություններից՝ մի բան, որը այդ ժամանակ ևս շարունակվում էր: /28/ Տրայանոսը մտադրվեց քրանցքի միջոցով Եփրատը միավորել Տիգրիսին, որպեսզի հետ վերցնի բոլոր այն նավերը, որոնցով ժամանել է և դրանք օգտագործել նաև կամուրջ կառուցելու համար, սակայն, իմանալով, որ այս տեղն ավելի բարձր է տեղակայված, բան Տիգրիսը, խուսափեց այդպես վարվել՝ վախենալով, որ, երբ ցուրդ Եփրատից կիսու Տիգրիս, Եփրատն ինքն անցնալարելի կդառնա: Դրա համար էլ նա նավերը բարձր տալով տարավ երկու գետերի միջև ձգվող ամենանեղ վայրում, բանգի իր հոսքով Եփրատն ի վերջո թափվում է ճահճուտը և այս կերպ էր միայն միավորվում Տիգրիսին, այնուհետև նա անցավ նաև Տիգրիսը և մտավ Տիգրոն: Տիրելով այս քաղաքին՝ նա հաստատեց իր իրավունքը «Պարթևական» կոչումի նկատմամբ, ընդ որում սենատի կողմից նրան նաև այլ պատիվներ տրվեցին, այդ թվում նաև այնքան հաղթանակներ տրվեցին, որոնցով նրան հռոմեացիները իրավունք, ինչպես նաև այնուհետև որ նրան հաճելի լինի: Գրավելով Տիգրոն՝ Տրայանոսն այրվեց Երիտազանի ծովով լողալու տենդով, իսկ սա հանդիսանում է Օվկիանոսի մի մասը և ստացել է իր անունը մի ժամանակ այս ծովի ափերին տիրած մարդու անունով: Նա առանց դժվարության իրեն ենթարկեցրեց Մեսենան, որը Տիգրիսի վրա գտնվող մի կղզի էր և որտեղ թագավորում էր Աթամբելոսը (**Բարակենեի թագավորության արքա Աթամբելոս V-ը (մոտ 116-135) – Մ.Ֆ.**), սակայն փոթորիկի և ուժեղ հոսանքի, ինչպես նաև օվկիանոսից եկող ուժեղ ալիքների պատճառով նա հրաժարվեց իր այդ վտանգավոր ձեռնարկից: Աթամբելոսը՝ Տիգրիսի վրա գտնվող այդ կղզու տիրակալը, չնայած իր վրա դրված հարկին, հավատարմի մնաց Տրայանոսին, իսկ Ապասիոս կոչվող քաղաքի բնակիչները, որոնք գտնվում էին Աթամբելոսի իշխանության տակ, իրենց հերթին ևս նրան բարեկամական ընդունելություն ցույց տվեցին: Դրանից հետո, ահա, նա հասավ հենց բուն Օվկիանոսին և, նրա վրա հայացք գցելով ու տեսնելով դեպի Հնդկաստան ուղղություն բռնած մի նավ, ասաց. «Եթե ես ավելի երիտասարդ լինեի, ես անպատճառ կլողայի դեպի հնդկիները»: Նա իրոք խորհում էր հնդկների մասին և ուշադիր կեցավ հետևում էր նրանց գործերին, իսկ Ալեքսանդրին (**Հունամակեդոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծին – Մ.Ֆ.**) էլ մի երջանիկ մարդ էր համարում: Այնուհանդերձ նա հայտարարեց, որ ավելի հեռու է շարժվել, բան Ալեքսանդրն է և նա այդպես էլ գրեց սենատին, չնայած որ չկարողացավ պահպանել նույնիսկ այն հողերը, որոնք ենթարկեցրել էր իր իշխանությանը» (Ռիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 68, գլուխ 26, 28):

«Թվով էր, թե ամեն ինչ արդեն հնարավոր է, անկախ այն բանից, թե ինչ է մտածում ինտրովենը (**Պարթևական թագավորության արքա Խոսրովը – Մ.Ֆ.**), բանգի բոլորը արդարացի կերպով այդպես էին կարծում՝ հաշվի առնելով հռոմեացիների ու արքայի մարդկանց բանակությունը...: Այն շինանյութը, որ մնացել էր ճամբարում, նրանք տարան՝ հաշվի առնելով, որ հնարավոր է երկարատև պաշարում իրականացնելու կարիք լինի...: Պարսից ծոցի այդ վայրն իր անունը ստացել է ոչ թե ալիքների զույնի պատճառով, ինչպես ոմանք ենթադրում են, այլ՝ որպեսզի հավերժացնի Երիտրյուն անունով մարդու հիշատակը, որը մի ժամանակ տիրել է այդ կողմերին...» (Արիանոս «Պարթևստանի պատմությունը»):

«Բացի այդ նա (**Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.**) պատրաստվել շլացրեց Արևելքի բոլոր ժողովուրդներին, որոնք ապրում էին Եփրատ և Ինդոս գետերի միջև, պատանդներ պահանջեց պարսիկների արքա Խոսրովից (**Պարթևական թագավորության արքա Խոսրովից – Մ.Ֆ.**) ու միաժամանակ նաև վայրի ցեղերի միջով ճանապարհ ձգեց, որով հնարավոր էր անցնել Դոնտական ծովից մինչև Գալլիա» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Կեսարների մասին», գլուխ 13):

«Նա (**Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.**) զբաղեցրեց... Պարսից թագավորության մեծագույն մասը, Սելևկիան, Տիգրոնը և Բաբելոնը: Նա (**Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.**) հաղթեց մեսիացիներին և գրավեց նրանց հողերը, հասավ մինչև

Հնդկաստանի սահմաններն ու Կարմիր ծով՝ կազմակերպելով երեք պրովինցիաներ՝ Հայաստան, Ասորեստան և Միջագետք» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաբի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 8, գլուխ 3):

«Շուտով նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.) պրովինցիաների վերածեց Եփրատից և Տիգրիսից անդին տարածվող մարզեր, գրավեց Սելևկիան, Տիգրանը ու Բաբելոնը» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 12):

«Տրայանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.) գրավեց Սելևկիան, Տիգրանը ու Բաբելոնը ու մտածեց նույնիսկ Ալեքսանդրի (Հունաստանի տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի – Մ.Ֆ.) հետքերով Հնդկաստան գնալ: Նա նավատորմ մտցրեց Կարմիր ծով, Հայաստանը, Ասորեստանը և Միջագետքը, որը տարածվում է Եփրատ ու Տիգրիս գետերի միջև, պրովինցիաներ դարձրեց և մտադրվեց Եգիպտոսի նման մշակել՝ օգտագործելով գետերի հողորացումը» (Ռուֆուս Սեբստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 20):

«/23.5/ (հեղինակը մեջբերում է անուն բանակին ուղղված Հուլիանոս կայսեր խոսքից – Մ.Ֆ.) Այս երկրից հաղթականորեն վերադարձել է Տրայանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.)... /24.6/ (խոսքերն արդեն պատկանում են հեղինակին – Մ.Ֆ.) Տրայանոսը... մեծ ջանքեր գործադրելով այստեղ մի մեծ ջրանցք էր փորել, որպեսզի ջուրը Եփրատից Տիգրիս թողնեն և նավերի համար ճանապարհ բացեն» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 23, գլուխ 5, գիրք 24, գլուխ 6):

«Այն տեղի ունեցավ, ասում է Հաբեյը, Արշակունիների արքա Խոսրովի (Պարթևական թագավորության արքա Խոսրովի – Մ.Ֆ.)՝ հռոմեացիների կայսր Տրայանոսից (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսից – Մ.Ֆ.) պարտվելուց 7 տարի անց, երբ Տրայանոսը մեր երկիրն էր եկել» (Մշխիա Չեխա «Աղիեթենեի եկեղեցու պատմությունը»):

«Այս ժամանակները հռոմեացիների վրա թագավորում է Տրայանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսից – Մ.Ֆ.): Նա ողջ արևմուտքը խաղաղեցնելուց հետո դիմում է եգիպտացիների և պաղեստինացիների վրա, նրանց նվաճում է իր ձեռքի տակ ու շարժվում է պարսիկների վրա...: Պարսկաստան անցնելով ու բոլոր իր ցանկացածը կատարելով՝ նա Ասորիքով հետ է դառնում» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 55):

«Տրայանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսից – Մ.Ֆ.) հետ գրավեց Ասիան և Բաբելոնը ու գնաց մինչև աշխարհի եզրը» (Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»):

⁶⁹⁴ «Նրան (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.) արդեն վիճակված չէր ոչ հռոմ վերադառնալ, ոչ էլ որևէ մի ավելի մեծ գործ իրականացնել, ինչ նախկիններն էին, բանգի այն ժամանակամիջոցում, երբ նա նավարկում էր Օվկիանոսում և այնտեղից վերադառնում էր, նվաճված բոլոր երկրները փոթորկվեցին և ապստամբեցին: Արդյունքում՝ այդ երկրներում տեղադրված հռոմեական պահակազորները կամ դուրս բշկվեցին կամ կոտորվեցին» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 68, գլուխ 29):

«Նույն տարում պարսիկների արքայից արքա Մեհերդտը (Պարթևական թագավորության ապագա արքա Միհրդատ IV-ը – Մ.Ֆ.), որը պարթևական ծագում ուներ, ինչպես նաև նրա եղբայր, հայերի թագավորը Օսորոն (Պարթևական թագավորության արքա Խոսրովը – Մ.Ֆ.) պատերազմ սկսեցին և, Հռոմեական պետությանը պատերազմ պարտադրելու նպատակով, մեծ ուժով ոտքի ելան: Մեհերդտի որդի Սանատրուկի (Պարթևական թագավորության ապագա արքա Սանատրուկի – Մ.Ֆ.) ուղեկցությամբ նրանք գրավեցին բաղաբեն և ավերեցին բազմաթիվ գավառներ: Եփրատի գավառում իրականացվող ավերումների ժամանակ, սակայն, Մեհերդտը թափեց ընկալված և ծանր վիրավորվեց, ապա բնական մահով մահացավ: Մահվան եզրին նա իր որդի Սանատրուկին դարձրեց «Արշակ», այսինքն՝ կայսր, և որեց իր տեղը, բանի որ պարսիկներն «թողբին» նշանակում է կայսր» (Հովհաննես Մայալա «Ժամանակագրություն» գիրք 11, գլուխ 3):

⁶⁹⁵ «Այս ամենի մասին Տրայանոսն (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.) իմացավ Բաբելոնում, բանգի նա եկավ այստեղ թե նրա համբավի պատճառով, թեպետև նշանակալից ոչինչ չտեսավ, այլ միայն հողաթմբեր ու քարեր, ավերակներ, և թե Ալեքսանդրի (Հունաստանի տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի – Մ.Ֆ.) պատճառով, որին էլ նրա վախճանված տանը գոհաբերություն կատարեց: Ահա, իմանալով այդ ամենի մասին, Լուցիոսին և Մաքսիմիանին նա ուղարկեց ապստամբների դեմ: Վերջինս, սակայն, մարտում պարտվելով, սպանվեց» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 68, գլուխ 30):

⁶⁹⁶ «/20/ Այն բանից հետո, երբ Տրայանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.) նվաճեց Նիսիբիսը...: /30/ Միևնույն Լուցիոսը, այլ հաջողություններից բացի, վերանվաճեց նաև Նիսիբիսը...» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 68, գլուխ 20, 30):

⁶⁹⁷ «/20/ Այն բանից հետո, երբ Տրայանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.) նվաճեց Բատնան...: /30/ Լուցիոսը պաշարեց, գրավեց և իրի մատնեց այն: Սելևկիան նույնպես գրավվեց փոխիրամանատարներ Երյուկիոս Կլարոսի և Հուլիոս Ալեքսանդրի կողմից ու իրկիզվեց» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 68, գլուխ 20, 30):

⁶⁹⁸ «Տրայանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.), վախճանվելով, որ պարթևները ևս կարող են խոռվություն բարձրացնել, ցանկացավ նրանց թագավոր տալ հենց իրենցից: Արդյունքում, գալով Տիգրան, մի մեծ իրապարակում նա իր մի կանչեց բոլոր հռոմեացիներին և բոլոր պարթևներին, որոնք այն ժամանակ այնտեղ էին ու, ելնելով բարձր բեմ և պարծենալով իր կատարած գործերի համար, Պարթևամասպատեհին (Պարթևական թագավորության արքա Պարթևամասպատեհին (116-117) – Մ.Ֆ.) պարթևների թագավոր կարգեց՝ թագը նրա գլխին դնելով» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 68, գլուխ 30):

«/3/ Պարսիկների արքայից արքա Սանատրուկը (Պարթևական թագավորության արքա Սանատրուկը (116) – Մ.Ֆ.) շարունակեց ավերել հռոմեական տարածքները: Երբ հայերի թագավոր և Մեհերդտի (Պարթևական թագավորության արքա Միհրդատ IV-ի (115-116) – Մ.Ֆ.) եղբայր Օսորոն (Պարթևական թագավորության արքա Խոսրովը – Մ.Ֆ.) իմացավ եղբոր մահվան մասին, նա անմիջապես Հայաստանից մեծ բանակով ուղարկեց իր որդի Պարթևամասպատեհին (Պարթևական թագավորության ապագա արքա Պարթևամասպատեհին – Մ.Ֆ.), որպեսզի հռոմի դեմ օգնություն հասցնել իր եղբայր և զարմիկ, պարսիկների արքայից արքա Սանատրուկին: Երբ աստվածային կայսր Տրայանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.) իմացավ այս մասին, իր թագավորության 12-րդ տարվա հոկտեմբերին անմիջապես արշավանք սկսեց և հռոմից մեկնեց նրանց դեմ: Երբ նրանք հասան հավաքատեղի, նա մեծ զորքով և սենատորներով դուրս եկավ ու նավարկեց դեպի Արևելք: Սենատորների մեջ էր նաև Արդիանոսը (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Արդիանոսը – Մ.Ֆ.), որն իրեն ազգակից էր բոլոր անուանության միջոցով: Հզոր նավատորմով դեկտեմբեր ամսին նա հասավ Սիրիայի Սելևկիա՝ պատասպարվելով Բիտիյոն կոչվող կայանում, որը բնական մի նավահանգիստ էր Սելևկիայից ոչ հեռու: Այդ ժամանակ պարսիկները գրավեցին Մեծ Անտիոքը և վերահսկեցին այն, սակայն այդ արեցին ոչ թե զինվորական ուժով, այլ՝ խաղաղ պայմանագրի միջոցով՝ պահելով այն պարսիկների արքայից արքա Սանատրուկի համար: Անտիոքյան իշխանների հետ համաձայնեցվեցին խաղաղության ժամկետներ և հանձնման կարգեր՝ պարսիկների արքայի ուղեկցությամբ: Պարսիկների արքան համաձայնեց և ուղարկեց Ֆորտին ու Գարգարիս անուններով երկու զորավարներ՝ որոնք ունեին 3.000 զինվոր կազմող մեծ պարսկական ուժեր: Երբ կայսր Տրայանոսը արագորեն նավով հասավ Սիրիայի Սելևկիա, նա գաղտնի գրեց անտիոքյան իշխանության և բաղաբացիներին՝ հայտարարելով իր գալը: «Մենք գիտենք, որ ձեր թաղաքը շատ սեփական տղամարդիկ ունի, բացի տեղականված զինվորներից: Պարսիկների թշնամիները ձեր թաղաքում բիչ են ձեր թվից, ուստի թող յուրաքանչյուրը, հուսալուծված մեր գալուց, սպանի իր տանը գտնվող պարսիկներին, որովհետև մենք եկել ենք վրեժ լուծելու հռոմի համար»: /4/ Անտիոքացիները, լսելով սա, գիշերը թաղաքում հարձակվեցին պարսիկների վրա և բոլորին սպանեցին: Ավելին, գերելով Ֆորտինին և Գարգարիսին՝ երկու պարսիկ զորավարներին, նրանք նույնպես սպանեցին նաև նրանց ու բարձր տալով տարան բաղաբ՝ կրկնելով. «Տեսե՛ք, Ֆորտինին և Գարգարիսին բարձր են տալիս Տրայանոսի գերագույն հաղթանակի հոջակով: Չնայած, կորե՛ք, Գարգարիս և Ֆորտին»: Նրանք, ովքեր կարողացան փախչել, խուսափեցին ամբոխից և գիշերը Սկեպինե կոչվող շրջանում կրակ տվեցին ու այրեցին բաղաբի մի փոքր հատված: Կայսր Տրայանոսը լսեց և գովեց անտիոքյան բաղաբացիներին նրանց բազմության համար: Դրանից հետո արշավանքի նավատորմով, ժամանելով Սելևկիայից, գնաց սուրբ Դավիթ անտառ՝ Արդիոնի տաճարում արդյունք ու գոհաբերություններ կատարելու համար: Դավիթից Տրայանոսը ուղարկեց իրամանկներ՝ սպանված պարսիկների դիակաթից հեռացնելու և որոշ հեռավորության վրա այրելու համար: Բաղաբը պետք էր ամբողջովին մաքրել, լորենու ճյուղերով կրակ վառել ամեն թաղամասում և խաչմերուկներում ու կրակի վրա շատ օծանելիք լցնել: Պետք էր նաև շվիների ձայներ հնչեցնել՝ բշկելով սպանված պարսիկների չար հոգիները: Ամեն ինչ կատարվեց ըստ որդա: Կայսր Տրայանոսը եկավ Դավիթից և «Ոսկե դարպասներով», կամ, այլ կերպ ասած՝ Դավիթական դարպասներով, մտավ Սիրիայի Անտիոք՝ զվիին հագած կաշու ճյուղերի հանդիսավոր պատ: Դա տեղի ունեցավ իննգաթից օրը, հունվարի 7-ին, չորրորդ ժամին: Նա հրամայեց 30 օր շարունակ գիշեր-ցերեկ նվազել շվիները և այս կարգը կրկնվեց ամեն տարի՝ հիշատակելու համար պարսիկների ավերումները, ինչպես գրեց թագավորական պատմագիր Դոմինիկը: /5/ Կայսր Տրայանոսը, Անտիոքում և Սիրիայում ժամանակ անցկացնելիս ու պատերազմի պայաններ կազմելիս, Պաղեստինի Առաջին պրովինցիայի կառավարիչ Տիբերիոսն ուղարկեց հետևյալ հաղորդագրությամբ. «Հաղթանակ Կեսար, աստվածային Տրայանոսից: Ես հոգեմ եմ Գալիայից եկած «Իրեանիս» հավաքից հետևորդներին պատժելու և սպանելու, սակայն նրանք չեն դադարեցնում իրենց ըմբոստությունը, որպեսզի պատրաստ լինեն մահվան: Ես շատ եմ տանջվել, տալով նախազգուշացումներ և սպառնալիքներ կիրառելով, բայց նրանք չհնազանդվեցին: Հետևաբար խնդրում եմ հրաման արձակել այս հարցով»: Տրայանոսը հրամայեց

դադարեցնել բրիտանական զորքերի սպանությունը՝ առնվազն մինչև նրանց ճշգրիտ պարզորոշ նույնականացումը, ինչից բրիտանական զորքերի համար սկսվեց փոքր ընդմիջում։⁶⁶ Տրայանոսը թողեց Մեծ Անտիոքը և պատերազմ սկսեց պարսիկների դեմ՝ ամբողջությամբ նվաճելով նրանց։ Եվ ահա, երբ նա իմացավ պարսիկների արքայից արքա Սանատրուկի ու նրա զարմիկ Պարթամասպատի միջև վեճի մասին, նաևս ուղարկեց Պարթամասպատին՝ առաջարկելով նվեր և նրան խոստանալով պարսիկների պետությունը, եթե նա դառնա իր դաշնակիցը։ Պարթամասպատը ընդունեց դա և գիշերը մոտեցավ Տրայանոսին։ Տրայանոսը իր զորքերի հետ դուրս եկավ Սանատրուկի դեմ։ Շատ պարսիկներ զոհվեցին, իսկ Սանատրուկը փախուստի ժամանակ գերեվարվեց և սպանվեց։ Տրայանոսը Օսրորի որդի Պարթամասպատին համաձայն պայմանավորվածությունների դարձրեց պարսիկների արքայից արքա և ողջ մնացած պարսիկները խոնարհվեցին նրա առաջ։ Տրայանոսը հռոմի սենատին գրեց. «Այս երկիրը չափազանց մեծ է և հռոմից անչափ հեռու։ Մենք չենք կարող վերահսկել այն, բայց նրան արքա տվեցինք, որը կլինի հռոմեական իշխանության ներքո»։ Սենատը թույլ տվեց նրան անել այդ ամենը՝ միայն թե հաշվի առնի հռոմեական կայսրության շահերը։ Ահա այսպես Պարթամասպատը գահակալեց պարսիկների վրա։ Այս մասին ամենաշատ մանրամասները գրանցել է պատմագիր Արիանոսը, որն ուսումնասիրել և ճշգրիտ արձանագրել է աստվածային Տրայանոսի հաղթանակը պարսիկների դեմ» (Հովհաննես Մալալա «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 3-6)։

⁶⁹⁹ «Երբ Սանատրուկեսի որդի Վոլոգեսը պատրաստվել էր Սևերոսի զորքի դեմ ճակատամարտելու, սակայն ընդհարումից առաջ զինադադար էր խնդրել և կնքել էր այն, Տրայանոսը (հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.) նրա մոտ դեսպաններ ուղարկեց և հայաստանի մի մասը նրան շնորհեց՝ խաղաղության առթիվ» (Պիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 68 (այլ տարբերակներում՝ գիրք 69 կամ 75), գլուխ 9)։

⁷⁰⁰ «31/ Այնուհետև Տրայանոսը (հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.) եկավ Արաբիա և գործողություններ ծեռնարկեց հատկապես բնակիչների դեմ, բանի որ սրանք ևս ապստամբել էին։ Այս բանից ոչ խոշոր է, ոչ էլ բարդավաճ, շրջակա երկիրն էլ մեծ մասամբ անապատ է և ոչ ջուր ունի, բացի փոքր մի բնակից, այն էլ վատ, այնտեղ ոչ անտառ կա, ոչ իսկ խոտ։ Եվ, այս պատճառով էլ անհնարին է դառնում մեծ ուժերով այն երկրորդ պաշարման ենթարկել։ Նրանց փրկում է նաև հեղինակը, որին էլ բաղաձայն ծնված է, ուստի և ոչ այդ ժամանակ Տրայանոսի կողմից նվաճվեց, ոչ ևս հետագայում՝ Սևերոսի (հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսի – Մ.Ֆ.) կողմից, թեպետև բաղաձայն պարսիկների որոշ մասեր նրանք այնուհանդերձ տապալեցին։ Տրայանոսն իր հեծյալներին ուղարկեց առաջ՝ դեպի պարսիկները, բայց ձախողվեց, ուստի և նրանք հետ շարտվեցին իրենց ճամբարը, իսկ ինքը՝ Տրայանոսը, անցնելիս քիչ էր մնացել վիրավորվել։ Իրոք, թեպետև չճանաչվելու համար նա հանել էր արքայական անդերձը, բայց թշնամիները, նկատելով նրա պաշտոնից հեռանալը և դեմի վեհությունը, կռիվեցին նրա ու լինելը, նետեր արձակեցին նրա վրա ու սպանեցին նրա հեծյալ ուղեկցիներից մեկին։ Որոտ էր լինում, ծիածան էր երևում, փայլակներ էին շողում, տեղատարափ անձրև էր թափվում, կարկուտ էր տեղում և կայծակներ էին զարկում հռոմեացիներին, երբ սրանք փորձում էին հարձակվել։ Երբ ուզում էին ճաշել, ճանձեր էին նստում նրանց ուտելիքի և ըմպելիքի վրա՝ ամեն ինչ տհաճությամբ համակելով։ Տրայանոսը այդտեղից հեռացավ այդ վիճակում և ոչ շատ ժամանակ անց սկսեց իջնալնները, 133/ Տրայանոսը պատրաստվում էր նորից արշավել Միջագետք, բայց, բանի որ հիվանդությունից ճնշվում էր, ապա նախով ճանապարհվեց Իտալիա՝ Պուբլիոս Էլիոս Ադրիանոսին (հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Ադրիանոսին – Մ.Ֆ.) զորքի հետ մեկտեղ թողնելով Ասորիքում։ Եվ այսպիսով հռոմեացիները, հայաստանի և Միջագետքի մեծ մասը գրավելով և պարթևներին հաղթելով, իզուր վտանգվեցին և իզուր տանվեցին, բանկի պարթևները ևս, Պարթամասպատեսին (Պարթևական թագավորության արքա Պարթամասպատեսին – Մ.Ֆ.) գահազրկելով, նորից սկսեցին կառավարվել իրենց սեփական եղանակով, իսկ Տրայանոսն էլ հիվանդացավ, ինչպես ինքը կասկածում էր, իրեն տրված թույլի հետևանքով, մինչդեռ ուրիշները ատում էին, թե պատճառը այդուհետ էր, որն ամեն տարի խուժում էր նրա մարմնի ստորին մասերը, իսկ այս դեպքում կանգ էր առել։ Նա նաև կաթվածահար եղավ և նրա մարմնի մի մասը անդամալույծ դարձավ, իսկ ողջ մարմինը բոխիվ պատեց։ Եվ ահա նա, գալով Կիլիկիայի Սելիուս բաղաձայն, որը մենք անվանում ենք նաև Տրայանապոլիս, հանկարծ հոգին փչեց՝ իշխելով տասնինը տարի վեց ամիս և տասնինը օր» (Պիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 68, գլուխ 31, 33)։

⁷⁰¹ «14/ Ադրիանոսը (հռոմեական կայսրության կայսր Ադրիանոսը (117-138) – Մ.Ֆ.), սակայն, որը փոխարինել էր Տրայանոսին (հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսին – Մ.Ֆ.), նախանձելով վերջինիս փառքին՝ հայաստանը, Միջագետքն և Ասորեստանը սեփական կամքով վերադարձրեց ու ցանկացավ, որ պարսիկների և հռոմեացիների միջև սահմանը Միջագետքը լինի... 20/ Բացարձակապես պարզ էր, որ կայսերական գահին նրա հետևորդ Ադրիանոսը նախանձում էր Տրայանոսի փառքի և ահա, երբ զորքերը հետ կանգնեցին, նա սեփական կամքով հանձնեց հայաստանը, Միջագետքը և Ասորեստանը՝ ցանկանալով, որ ինքն Եփրատը հանդես գա որպես սահման պարսիկների ու հռոմեացիների միջև» (Ռուֆուս Սեբաստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 14, 20)։

«Ծայրահեղ անհանգստացած ուժեղ երկրաշարժի հետևանքներով, որը տեղի էր ունեցել Ասորիքում և Ասորիքի այլ մասերում, նա (հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.) սենատորների հանձնարարությամբ կրկին արշավանքի ելավ ու այդ ժամանակ էլ հենց մահացավ արդեն ծեր հասակում» (Ալեքսիանոս Կիլիկոս «Կեսարների մասին», գլուխ 13)։

«Ռազմունակ տիրակալներ Տրայանոսն (հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.) ու Սևերոսը (հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսի – Մ.Ֆ.) տարբեր ժամանակներում մոտեցել էին նրան, մտադրվելով ավերել, սակայն իրենց ողջ բանակով հազիվ չէին գոհվել, ինչպես ես պատմել եմ նրանց գործունեությունը նկարագրելիս» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 25, գլուխ 8)։

⁷⁰¹ «Իր (Ադրիանոսի) եկեղեցու ղեկավար Իսահակի (134-148) – Մ.Ֆ.) ժամանակ կար Ռաբբակա անունով (Ադրիանոսի թագավորության արքա Ռահբակը (մոտ 120 - ուղ. 134) – Մ.Ֆ.) հայտնի և հարուստ մի մարդ, որն, ինչպես ասում են, արքայի (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ III-ի (129-147) – Մ.Ֆ.) կողմից նշանակվել էր այս երկիր ղեկավարելու։ Երբ նա լսեց մար Իսահակի մասին, եղավ նրա մոտ և հարցրեց իր կրոնի մասին։ Այսպես՝ նա շատ խնդրեց, որ իրեն ընդունեն շարքերը։ Շատ օրեր հետո Իսահակը նրան գաղտնի մկրտեց, որովհետև վախճանում էր պարթևների արքա Վաղարշից։ Այս մարդու միջոցով և օգնությամբ, Կոստանդինոսի ժամանակ բրիտանական կրոնը հարևան գյուղերում տարածվեց։ Հեթանոս քրիստոնեությունը նրա դեմ դուրս եկան և ուզեցին նրան հաղապատվի անել, իսկ իզուր փորձերից հետո էլ ի վերջո որոշեցին նրան սպանել, որպեսզի մոգերի կրոնը իր գոյությունը չարունակի։ Հետևյալն է պատմում հարեյ վարդապետը։ Քրիստոնե լեռներում ապրող իրենց կրոնակից մոգերին հրամայեցին, որ փոխեն իրենց գգեսները, հազնվեն օտարական մեծամեծների նման, որպես ճանապարհորդ գնան Տիրոս քրիի մոտ, գիշերին նրա մոտ, ու զ գիշերին նրան սպանեն և իրենց տեղերը վերադառնան։ Ամենաբարձրադաս թշնամիներն և անիծյալ աստուանայի բարեխաղանքին իրենց տնտրարկից մոգերի թեյաղանքների ու ցուցմունքների համաձայն, ամեն ինչ արեցին։ Ուրեմն, նախապես ուղարկեցին բազում ծառաների, որպեսզի հավատարիմ Ռահբակին հայտնեն, որ հռոմեական հեռու երկրից իր մոտ են գալիս նշանավոր մարդիկ, որոնք ուզում են իր մոտ գիշերել, հետևաբար նա նրանց պատվին արժանի խնջույքի սեղան պետք է պատրաստել։ Տիրոս տուրք այդ իմանալով՝ մտածեց շտապ ամեն ինչ քստ արժանավույն պատրաստել և իր հոգին աստվածային ուրախությամբ լցվեց, որովհետև կարծում էր, որ գուցե կկարողանա նրան, միակ աստծու, երկնքի, երկրի ու երկրի արարչի հավանության դարձնել։ Ամեն ինչ պատրաստ էր, երբ աստուանայի պատվիրակները հասան, թաքնած ձիերի վրա նստած. «Իբրև զի բարի է Աստուած՝ Իսրայելի, և ոչ ուրիշ են սրտիք»։ Թեև նրան ուզում էին լարված աղեղով վնասել, բայց մինչ նրանք ընթրում էին, Վաղարշ արքայի մոտից Տիգրիսից պատգամավոր եկավ տիրոջ սրբի մոտ և նրան հայտնեց, որ նա շտապի իր բարի ցանկությամբ և մեկնի Տիգրոս, որպեսզի իրենց ուժերով միասին կարողանան ճնշել բարբարոս ցեղերի հարձակումը, որոնք Կարդու աշխարհում կողոպտել ու կործանել էին բազում բաղաձայններ։ Նա մեկնելու պատրաստվեց, իսկ աստուանայի հյուրերի խնամքը վստահեց իր եղբորը, որը հեթանոս էր, և ճանապարհ ընկավ պատգամավորի հետ՝ տնից մի բանիսի հետ ընկերակցելով։ Նա կարգադրեց, որ իր եղբայրը ևս զորք հավաքի և դրանք անձամբ առաջնորդի ու բերի Տիգրոս։ Այսպիսով՝ մոգերի նյութած խաբեբայությունը խափանվեց և Ռահբակը, Տիրոս օգնությամբ հզորացած, խուսափեց վտանգից, մինչ մոգերը իրենց ատելությունը թափեցին բայց ու անուր Իսահակի՝ Տիրոս այդ ծառայի գլխին։ Այսպես, երկու օր հետո նրան ինչ-որ մուր սենյակում բանտարկեցին։ Նրանք ուզում էին նրան սպանել, սակայն վախճանում էին խոռվությունից և ժողովուրդի գայլույթից ու մանավանդ երկնքում էին բանակի հրամանատար Ռահբակից։ Երբ նա՝ հաղթանակով, աստծու օգնությամբ իմացավ այս տխուր լուրը, Տիգրիսից, որտեղ գտնվում էր, հրամայեց աստծու ծառային ազատել և, բանտից դուրս հանելով, բացարձակ ազատություն շնորհել։ Նա բազում երդումներով սպառնաց, որ կսպանի նրան, ով իր հրամանին չի ենթարկվի ու այն կատարելուց կհրաժարվի։ Այսպես աստծու մարգարեն բանտից դուրս եկավ։ Զայռ և իսկա Ռահբակը 16 օր մնաց Տիգրոսում, այս բաղաձայն էր նաև բանակի հրամանատար Արշակը։ Նա հրամայեց և բազում զինվորներ, մոտ 20.000 մարդ, բոլորն էլ հետևակ, իր մոտ հավաքվեցին ու արշավեցին ապստամբների դեմ։ Աստված գիտե, թե ինչպիսի դժվարությունների պատահեցին ճանապարհին և ինչպիսի դժվարանցանքի լեռներ մագլցեցին, որից հետո հասան ու հանդիպման առաջին իսկ րոպեից առաջամարտիկների փոքր խմբերի հետ մարտի մոտ, իսկ այդ ժամանակ ապստամբները պարտվեցին։ Վերջում ապստամբների ղեկավարներից մեկը, սակայն՝ Կիզր անունով, ստիպեց Արշակին մտնել լեռների կիրճերը և նրան շրջապատեց։ Մեծ մարտ տեղի ունեցավ և այն երեք օր տևեց, սակայն աստուանայի տղից Արշակի զորքերը թուլացան, հուսահատվեցին և ցրվել սկսեցին։ Այն ժամանակ բայց Ռահբակը զորքի շարքից դուրս եկավ, կանգնեց զինվորներին և իր բույր թռչող արծվի նման մագլցեց լեռը, հարձակվեց՝ սոսկալի իրարանցում առաջացնելով ապստամբների մեջ։ Նա ճանապարհ բացեց Արշակի և մյուս զորքերի համար, որպեսզի նրանք փախչեն ու ազատվեն այդ ահավոր գայլերից, բայց աստծո հերոսը

ընկալ թշնամիների շարքերի մեջ: Նրանցից մեկը Նիզակի մի հարվածով ծակեց կողքը և նա Յուդա Մակարայեցու նման Տիրոջ ու իր ժողովրդի փրկության համար ընկալ, հոգին ավանդեց և մահացավ: Եթե, սակայն, նա այդպիսի արագ ընկերասիրական բայլ չկատարեր, բոլոր զինվորները կարող էին ոչնչանալ: Այս պատահարից հետո ապստամբները որոշեցին դաշտ իջնել և Արշակից գրավել բոլոր քաղաքները, սակայն նրանք, իրենց հերթին, իմանալով, որ մի այլ բարբարոս ժողովուրդ ծովն անցել և գողերի նման եկել ու իրենց քաղաքներն է կործանում, այրում դրանք և տանում այնտեղ եղածներին՝ Նույնիսկ իրենց կանանց, նրանք իրենց սեփական երկրին օգնության հասնելու համար հետ վերադարձան: Երբ նրանք հասան, երկու տաշ շարունակ նրանց ղեմ պատերազմեցին, մինչև նրանց հաղթեցին և ստիպեցին, որ նրանք անցնեն ծովի այն կողմը» (Մշիխա 2եխա «Աղիեբենեի եկեղեցու պատմությունը»):

«Յրեաների պատերազմն այսպէս ավարտվեց, սակայն մի երկրորդ պատերազմ սկսեցին այսմները, սրանք մասագետներ են, որոնք այդ արեցին Փարսամանեսի (**Իվերիայի թագավորության արքա Փարսաման II Նիզակի - Մ.3.**) դրոմմաբ: Այս պատերազմը մեծապէս վնասեց Ալբանիային և Մարաստանին, շրջափեց նաև Յայաստանն ու Կապադովկիան» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 69, գլուխ 15):

⁷⁰² «Դրանից հետո այսմները մասամբ համոզվեցին Վուրգեսի ընծաներից, մասամբ էլ վախեցան Կապադովկիայի կառավարիչ Փլավիոս Արրիանոսից և դադարեցրին պատերազմը» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 69, գլուխ 15):

«Ծանրագնեներից հետո թող դասավորվեն նաև նրանք, որ Փոքր Յայաստանից են, ինչպես նաև՝ տրապիզոնցի ծանրագնեները...: Արդ թող աջ թևի հետևում տեղաբաշխվեն Վասակի և Արբելի գլխավորած հայերը, ընդ որում նրանք թող ձգվեն մինչև այդ թևի ամենավերջը, բանի որ բոլորը նետածիզներ են...: Ձախ թևում թող մինչև բարձունքներ դասավորվեն նաև նրանք, որոնք զբաղեցնում են տարածությունը, այդ թվում նաև՝ դաշնակիցները Փոքր Յայաստանից...: Եվ ահա այդ ժամանակ դրա հետ միաժամանակ թող հայ նետածիզները, գործելով Նժույզների վրա, մարտի մեջ մտնեն, որպեսզի թույլ չտան փախչողներին հետ դառնալ» (Արիանոս «Տեղաբաշխումը այսմների դեմ»):

⁷⁰³ «Փարսամանի (**Իվերիայի թագավորության արքա Փարսաման II Նիզակի - Մ.3.**) սպանությունից հետո Փառնավազ սպասապետը քաջն Փարսամանի կնոջն և որդուն վերցրեց ու գնաց Յայք, բանի որ Փարսամանի կինը Յայոց թագավորի աղջիկն էր: Միհրդատոս (**Իվերիայի թագավորության արքա Միհրդատ III-ը (մոտ 150-155) - Մ.3.**) և պարսից տիրակալը (**Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ IV-ը (147-191) - Մ.3.**) տիրեցին Զարթիին, սակայն եգերացիները հավատարիմ մնացին Փարսամանի որդուն: Այդ ժամանակ հայերն և հույները համերաշխ էին: Եվ ահա Յայոց թագավորը զորք բերել տվեց Յունաստանից և գնաց պատերազմելու պարսից ու վրաց հետ: Յայերին միացան նաև եգերացիները և անհամար զորք կազմեցին: Այսպիսով Միհրդատոս և պարսից իշխանը զորք բերեցին պարսից երկրից, իսկ հայերը, հույներն ու եգերացիներն էլ իջան Ներքին Զարթի, որտեղ էլ հանդիպեցին պարսիկներին ու վրացիներին Լիսիսի վրայ: Այնտեղ մեծ պատերազմ եղավ մի վայրում, որը կոչվում է Ռեխի: Երկու կողմերից էլ անթիվ բանակի մարդիկ ընկան, սակայն պարսիկներն և վրացիները ի վերջո պարտություն կրեցին: Միհրդատոս և պարսից իշխանը զոհվեցին, իսկ նրանց զորքերը ոչնչացան: Արքա դարձավ Փարսաման Նիզակի որդին, որի անունն էր Գադամ (**Իվերիայի թագավորության արքա Գադամը (մոտ 155-158) - Մ.3.**)» («Զարթի-Տիտլիբեա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Այս Գադամանի (**Իվերիայի թագավորության արքա Փարսաման II Նիզակի - Մ.3.**) որդի Ադամը (**Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Գադամը - Մ.3.**) չափահաս դարձավ, հավաքեց հայերին և հույներին ու եկավ Զարթի: Այստեղ Միհրդատը (**Իվերիայի թագավորության արքա Միհրդատ III-ը - Մ.3.**) Զարթիի և պարսկական զորքով կռիվ բռնվեց նրանց հետ Ռեխայում: Միհրդատը պարտվեց, նրա զորքը կոտորվեց, Միհրդատին էլ սպանեցին...: Դա եղավ 129 թվականին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»):

⁷⁰⁴ «/1/ Մարկոս Անտոնինոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Ավրելիոսը (161-180) - Մ.3.**)՝ այդ փոխտոհան, երբ իրեն որդեգրած Անտոնինոսի (**Հռոմեական կայսրության կայսր Պիոսը (138-161) - Մ.3.**) մահանալուց հետո իշխանություն ստացավ, անմիջապես իրեն իշխանակից դարձրեց Լուցիոս Կոնդոնի որդուն՝ Լուցիոս Վերոսին, բանից ինքը մարմնապետ թույլ էր, բացի այդ, շատ էր զբաղվում ճառեր գրելով: Իրոք, ասում են, թե նա, կայսր լինելով հանդերձ, ոչ ամբողջ էր, ոչ էլ ծովանում էր ուսուցիչ մոտ հաճախելու, ընդ որում նա աշակերտեց բեղովիտացի փիլիսոփա Սեբաստոսին և չվարանեց հաճախելու ու լսելու Յերմոգենեսի հռետորական ճառերը, թեև ինքը առավելապես հակված էր ստոիկյանների ուսմունքին: Սրան հակառակ՝ Լուցիոսը ուժեղ էր և առավել երիտասարդ էր, իսկ ռազմական գործերի համար էլ՝ առավել հարմար: Եվ ահա Մարկոս Ավրելիոսը նրան ամուսնացրեց իր դստեր՝ Լուցիլայի, հետ և ուղարկեց պարթևների դեմ պատերազմ: /2/ Մինչ այդ Վուրգեսն (**Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ IV-ը - Մ.3.**) արդեն պատերազմը սկսել էր և նա, բոլոր կողմերից շրջապատելով Սևերիանոսի հրամանատարության տակ եղած հռոմեական լեգեոնը, որը գտնվում էր Ելեգեայում, սա Յայաստանի մի ինչ-որ վայր է, բոլորին նետահար էր արել և ոչնչացրել՝ հրամանատարների հետ միասին» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 71, գլուխ 1, 2):

«Պատասխանը, որը տրվեց Սեվերիանոսին Յայաստան արշավանքի վերաբերյալ, ինքնաբավարարների թվից էր: Իրոք, դրդելով Սեվերիանոսին հարձակվան, գուշակը սասց հետևյալը: «Արագ Նիզակով հնազանդեցնելով պարթևներին և հայերին՝ դու լուսապատկով կվերադառնաս Յոմ՝ հիասքանչ Տիվերիայի ջրերի մոտ»: Եվ ահա, երբ այդ հիմար գալիք, հնազանդվելով գուշակին, հարձակում գործեց և խոսրովի ձեռքով իր ողջ զորքի հետ միասին զոհվեց, Ալեքսանդրը հանեց հիշատակված գուշակությունը մատյաններից ու դրա փոխարեն դրեց հետևյալը: «Սեվերիանոս, մարտնչել մի փորձիդ հայերի հետ: Այնպես չստացվի հանկարծ, որ թո թշնամին, որը, որպես կին, հազած ունի երկար խալաթ, կործանարար ճակատագիրը չուղիչ աղեղից բեզ վրա, չզրկի բեզ կյանքից ու լույսից» (Լուկիանոս «Ալեքսանդր կամ կեղծ մարգարե», գլուխ 27): «/2/ Եվ այսպես, համեմատելով, ինչպես ասում են, մեկը մյուսի հետ, կարելի է ասել, որ արքերիաների այն ժամանակվա հիվանդությունը այժմ ևս խոցել է իրթված մարդկանց մեծ մասին: Նրանք, ծիշտ է, չեն ներկայացնում ողբերգություններ, սակայն դա դեռ չարիքից փոքրագույնը կլիներ, եթե նրանք ցնորվեին ուրիշների՝ այն էլ ոչ վատ յամբերի վրա: Իրոք, այն ժամանակից սկսած, երբ սկիզբ առան ներկայիս իրադարձությունները՝ պատերազմը բարբարոսների հետ, պարտությունը Յայաստանում և մշտական հաղթանակները մյուս կողմում, չկա մեկը, որ պատմություն չգրի: Ավելին, մեզ մոտ բոլորը դարձել են Ֆուկիդիդիսներ, Յերոդոտոսներ և Քսենոֆոններ, այնպես, որ, երևի թե, ծիշտ է ասված, որ. «Պատերազմը ամեն ինչի մայրն է», եթե իր մի գործողությամբ ստեղծեց այդքան պատմիչներ...: /14/ Դրանից հետո նա տեղադրել է ինքնագովեստներ՝ ապացուցելով, որ ինքը արժանի է Նկարագրել այդպիսի փառավոր գործեր: Նկարագրելով գործի վերադարձը, նա գովում է իր հարազատ Միլեթը՝ ավելացնելով, որ վարվում է ավելի լավ, բան չունենուր, որը չէր հիշատակել իր հայրենիքը: Յետո, նախաբանի վերջում, նա որոշակիորեն և պարզ խոստանում է մերոյց գովել, իսկ բարբարոսների հետ մարտնչել, ինչպես դա իր ուժերի սահմաններում է, իսկ սկսում է նա իր պատմությունը հետևյալ խոսքերով, որոնցում նա այդ թվում նաև հիշատակում է պատերազմը սկսվելու պատճառը: «Արգահատելի և անիծված Վուրգեսը (**Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ IV-ը - Մ.3.**) սկսեց պատերազմը հետևյալ պատճառով...»: /18/ Զի կարելի նաև առաջ անցնել, առանց հիշատակելու այն պատմիչին, որը սկսել է իր երկն այսպես. «Ես ուզում եմ պատմել հռոմեացիների և պարսիկների մասին», հետո գրել է: «Վիթնակված թագ, որ պարսիկները պարտություն կրեն», հետո՝ «Խուրվով, որին իլլենները կոչում են խոսրով, պատերազմ սկսեց» և այսպես շարունակ...: /21/ Բացի այդ Նույն այդ մարդը գրեց նաև Սեվերիանոսի մահվան մասին, իբր թե մնացած բոլորը մոլորվում են, կարծելով, որ նա մահացել է սրից, իսկ թե իրականում նա մահացել է սովահարությունից: Այդ տիպի մահը նրան թվում է ավելի թեթև, բայց նա ակնհայտորեն չգիտի, որ նրա ողջ տառապանքը շարունակվեց ոչ ավելին, բան երեք օր, իսկ ուտելիքից իրաժարված մարդիկ դեպքերի մեծ մասում ապրում են Նույնիսկ մինչև յոթ օր: Այնպես, որ մյուս է ենթադրել, որ խոսրովը սպասում էր, մինչև Սեվերիանոսը կմահանար սովից և դրա համար էլ մեկ շաբաթվա ընթացքում չէր հարձակվում...: /25/ Նույն այդ մարդը երդումով, թե նա դա իբր լսել է այդ մարտից փախած մեկից, փոխանցում է նաև լրիվ ճշմարտանման պատմություն այն մասին, թե իբր Սեվերիանոսը չցանկացավ իրեն կյանքից զրկել սրի, թույլի կամ պարանի միջոցով, այլ հորինեց ողբերգական մահ և տարորինակ հատկապես այն վճռականության տեսակետից, որը պահանջվում էր դրա համար: Նա պատահաբար որակյալ ապակյալ ապակե շատ մեծ գավաթներ ուներ և, երբ Սեվերիանոսը վերջնականապես որոշեց մահանալ, նա կոտորեց դրանցից ամենամեծը ու օգուցեց դրա մասերից մեկով, որ կտրի սեփական կոկորդը: Այսիբեն՝ նա չգտավ ոչ դաշույն, ոչ էլ Նույնիսկ ինչ-որ մի Նիզակ, որ մահանա տղամարդուն և հերոսին վայել ձևով...: /26/ Յետո, բանի որ Ֆուկիդիդեսը գրել է դամբանաճառ իր հերոսներից մեկի համար, որն առաջինն էր գոհվել նկարագրվող պատերազմի ժամանակ, նա՝ մեր պատմիչը, պետքական գտավ ճանաչող ընդ Սեվերիանոսին դեպի գերեզման, չէ՞ որ բոլոր պատմիչները միջում են Ֆուկիդիդեսի հետ, որը, ի դեպ, ոչ մի մեղք չունի Յայաստանում կրած պարտության համար: Եվ այսպես, հիմանկի կերպով թաղելով Սեվերիանոսին, այս պատմիչը նա գերեզմանի վրա է հանում ոմ ցենտուրիոն Աֆրանիոս Միլոնիս՝ Միլոնիկեսի հակառակորդին, որը խոսում էր այնքան երկար և ասում էր այնպիսի բաներ, որ, երգվում եմ հիպոտաներով, ես լաց էի լինում ծիծաղից, հատկապես այն ժամանակ՝ մանավանդ այն ժամանակ, երբ հռետոր Աֆրանիոսը արցունքներով և հիվանդագին կականով սկսեց ինչեղ առաստածնոն ինչույթները ու գինարբուքները, իսկ հետո էլ վերջացրեց ճառը որպես մի Այանթ՝ ճանկեց սուրը և, ինչպես և վայել էր Աֆրանիոսին, բոլորի աչքի առաջ գերեզմանի վրա սպանեց ինքն իրեն: Եվ իրոք, երգվում եմ Ենայայտով, նա լրիվ արժանի էր մահվան այն վայրում, որտեղ նման ճառ ասաց» (Լուկիանոս «Ինչպես գրել պատմություն», գլուխ 2, 14, 18, 21, 25, 26):

«Պարթևների արքա Վոլոգեսը (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ IV-ը – Մ.Ֆ.) հանդուգն հարձակման արդյունքում ամայացրել էր Հայաստանը, Կասպարովկան և Ասորիքը» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 15):

«Երբ վախճանվեց հռոմեացիների Տիտոս երկրորդ թագավորը (Հռոմեական կայսրության կայսր Պիոս – Մ.Ֆ.), որ կոչվեց Անտոնինոս Ավգուստոս, պարսից Պերոզ թագավորը (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ IV-ը – Մ.Ֆ.) արշավեց հռոմեացիների իշխանության վրա: Այս պատճառով, ահա, և «Պերոզ» կոչումը ստացավ, որ նշանակում է «հաղթող», որովհետև նա առաջ հուևարեն լեզվով կոչվում էր Վաղեգեստ, իսկ թե պարսկերեն նրան ինչպես էին կոչում, չգիտեն» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 64):

⁷⁰⁵ «Այդ ժամանակ տեղի ունեցավ նաև Պարթևական պատերազմը, որը Վոլոգեսը (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ IV-ը – Մ.Ֆ.), պատրաստած լինելով դեռ Պիոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Պիոսի – Մ.Ֆ.) օրոք, հայտարարեց արդեն Մարկոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Ավրելիոս – Մ.Ֆ.) և Վերոսի օրոք՝ փախուստի մատնելով Ասորիքիս Կոռնելիանոսին, որն այդ ժամանակ կառավարում էր Ասորիքը» (Հուլիոս Կասիոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Մարկոս Անտոնիոս փիլիսոփա», մաս 8):

⁷⁰⁶ «Այժմ էլ նա (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ IV-ը – Մ.Ֆ.) ուժեղ հարձակվում էր Ասորիքի քաղաքների վրա և ահաբեկում» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 71, գլուխ 2):

«Տիգրան Վերջինը հռոմեացիների ութերորդ թագավոր Տիտոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Պիոսի – Մ.Ֆ.) վախճանվելուց հետո օգնության համար դիմեց Պերոզ արքային (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ IV-ը – Մ.Ֆ.) և մինչև հռոմեական իշխանության սահմաններն արշավեց» (Ուլիստես «Հայոց պատմություն», գլուխ 45):

«Իր թագավորության սկզբում պարթևների արքա Վոլոգեսը (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ IV-ը – Մ.Ֆ.) ամայացրեց հռոմեացիների շատ մարզեր» (Բար-Յերեմոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 8):

⁷⁰⁷ «Հայաստանում գործերը հաջողությամբ վարում էր Ստացիոս Պրիսկոսը, որը գրավեց Արտաքսատան» (Հուլիոս Կասիոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Մարկոս Անտոնիոս փիլիսոփա», մաս 9):

⁷⁰⁸ «Մեկ այլ պատմիչ ևս՝ բավականին տարօրինակ մի մարդ, որը երբեք մեկ բայլ իսկ դուրս չէր եկել Կորինֆից, չէր եղել Նույնիսկ Կիրենիկեայում, էլ չէր ասում՝ Ասորիքում կամ Հայաստանում, սկսեց հետևյալ բաներով, որոնք տալիս են իմ մեջ. «Մենք պետք է ականջներին հավատանք ավելի քիչ, քան աչքերին, դրա համար ես գրում եմ այն, ինչ տեսել եմ, այլ ոչ թե այն, ինչ լսել», իսկ տեսել էր նա ամեն ինչ այնքան լավ, որ պարթևական օձերին, որոնք ռազմաջոկատների դրոշներն են, եթե չես սխալվում, մեկ օձը հասնում է 1.000 հոգանոց զոլատին, համարում է մեծ և կենդանի օձեր, որոնք ծագում են Պարսկաստանից, որը գտնվում է Իբերիայից վեր: Այս օձերին նրանք, իր բաներով ասած, կապում են երկար փայտերին և պահում են գլխից բարձր, որպեսզի հեռվից վախ ազդեն, իսկ հարձակվելով էլ, արդեն մարտի ժամանակ, նրանք դրանք ուղղում են թշնամիների վրա: Իրոք էլի, մերոնցից շատերը կուլ են գնացել այդ օձերի, իսկ շատերն էլ ճգնվել են այդ օձերի կողմից, իսկ պատմիչը կանգնած է եղել և Նայել է դրան, իհարկե՝ անվտանգ վայրից՝ կարծես բարձր ծառից անկելով իր դիտարկումները: Եվ նա, իհարկե, լավ է արել, որ մարտ չի սկսել այդ կենդանիների դեմ, հակառակ դեպքում հիմա չէր լինի նման զարնակի պատմիչ, ընդ որում՝ անձամբ այդքան հեղոսություններ արած այդ պատերազմում: Նա Նույնիսկ հաճախ վտանգի է ենթարկվել և վիրավորվել է Սուրայի մոտ՝ Կորնթոսում գտնվող Կրանիային դիպելով» (Լուկիանոս «Ինչպես գրել պատմություն», գլուխ 29):

⁷⁰⁹ «/20/ Ինչ որ օգտակար մի բան ստեղծելու կամ էլ անգրագիտության պատճառով չիմանալով ինչ ասել՝ նման պատմիչները դիմում են վայրերի և քարայրների նկարագրությանը ու, երբ նրանք հանդիպում են խոշոր իրադարձությունների, սկսում են նմանվել այն ստորակին, որն իր տիրոջից ժառանգություն է ստացել և չգիտի, թե ինչպես են պատշաճ ձևով թիկնոցը կրում կամ ուտում, երբ սեղանի վրա թռչնափախ է, խոզի միս է և կամ՝ նապաստակներ, նա կշտանում եփած բանջարեղենով կամ աղ դրած ձկնով այն աստիճան, որ պատրաստ է պայթելու: Պատմիչը, որի մասին ես սկսեցի խոսել, նկարագրում է լրիվ անհավանական վերքեր և երբեք չիանդիպած մահեր: Այսպես, ինչ-որ մեկը, վիրավորված լինելով ոտքի մեծ մատից, անմիջապես մահանում է կամ, հերիք էր լեզատ Պրիսկոսին գռալ, և 27 թշնամիների ուշքը միանգամից գնաց, իսկ սպանվածների վերաբերյալ էլ նա ստում էր՝ հակասության մեջ մտնելով Նույնիսկ զորավարների գեկուցագրերի հետ: Օրինակ, նա ասում էր, թե Եվրոպոսի մոտ թշնամիներից իբր գոհվել է 370.206 մարդ, իսկ հռոմեացիներից՝ միայն երկուսը և 9 հոգի վիրավորվել են: Չեմ հասկանում, թե ողջամիտ մարդն ինչպե՞ս կարող է սրան հավատալ...: /28/ Ես, օրինակ, լսել եմ, թե ինչպես մի պատմիչ Եվրոպոսի ճակատամարտը հիշատակել է ոչ ավել, քան յոթ տողով, փոխարենը ծախսել է քսան կամ ավելի տող ճանաչացույցի չափ դատարկ և գործի հետ ոչ մի կապ չունեցող պատմության վրա այն մասին, թե ինչպես Մավսակ անունով ինչ-որ մավր խմելու համար ջուր փնտրելով թափառում էր սարերով, երբ ընթրիքի ժամանակ հանդիպեց մի քանի սիրիացիների...: Եվ ահա մեր գարմանալի պատմիչը, բաց թողնելով սարսափելի կոտորածը Եվրոպոսի մոտ, հեծյալ մարտերը ու ստիպողական հաշտությունը, ինչպես նաև սեփական և թշնամու պարենկերին, մինչև ուշ երեկո կանգնել ու Նայում էր, թե ինչպես է սիրիացի Միլիոնը ծանծու գնում Կեսարիայում» (Լուկիանոս «Ինչպես գրել պատմություն», գլուխ 20, 28):

«Համաճարակը տեղի ունեցավ ոչ թե Լուցիոս Վերոսի, այլ Կասիոսի մեղքով, որը նեկաբար գրավեց մեր ռազմիկներին բարեկամաբար ընդունած Սելևկիան: Այլ գրողների թվում, սակայն, հռոմեացիներին արդարացնում է նաև Կվարդատոսը, որը գրել է Պարթևական պատերազմի պատմությունը: Ահա, ուրեմն, նա մեղադրում է Սելևկիայի բնակչությանը այն բանի մեջ, որ նրանք առաջինն են խախտել հավատարմության երդումը» (Հուլիոս Կասիոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Վերոս», մաս 8):

«Հետո նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Ավրելիոս – Մ.Ֆ.) հիանալի խիզախության պատերազմ վարեց պարթևների դեմ, որին ուղարկեց Անիոս Անտոնիոս Վերոսին...: Սա բավականին տաղանդավոր զորավարների միջոցով ոչ քիչ բաջարի գործեր իրականացնելուց հետո գրավեց Ասորեստանի քաղաք Սելևկիան, որը տեղակայված է Գիրասայ գետից անդին և 400.000 հոգանոց բնակչություն ունի: Հետո նա իր եղբոր հետ միասին պարթևական այդ հաղթանակի կապակցությամբ հաղթահանդես իրականացրեց» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 15):

⁷¹⁰ «Տիգրան Վերջինը Հայոց վրա թագավորեց պարսից Պերոզ թագավորի (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ IV-ը – Մ.Ֆ.) չորրորդ տարում: Նա երկար ապրեց՝ բառատուններով տարի, բայց ոչ մի արիության գործ ցույց չտվեց, որ արժանի լիներ հիշատակելու, սակայն մի հույն աղջկանից կալանավորվեց այն ժամանակ...: Այդ, որը Պերոզն Ասորիքի վրայով ասպատակում էր պաղեստինացիների կողմերը, նրա պատճառով և նրա հրամանով մեր Տիգրանն էլ ասպատակեց Միջերկրաբայը, որտեղ էլ կալանավորվեց մի աղջկանից, որ իշխում էր այդ կողմերում...: Կրտսեր Նախարարական ցեղեր թե այստեղ մեզ մոտ և թե Կործեքում այս Տիգրանը հաստատում է այն մարդկանցից, որոնք հեծելազորով աննշան էին, բայց անձամբ՝ երևելի: Ահա հենց սրանք էլ նրան փրկելու համար հույների հետ պատերազմեցին, ոմանք Կործեցի և ոմանք էլ՝ մեր կողմից: Խոսքս վերաբերում է Հայկազանց սերունդներից Վենեսերին մերձավոր հին ցեղերին, ինչպես և՛ մի քանի եկվորներին» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 64):

«Երբ Պերոզն (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ IV-ը – Մ.Ֆ.) ասպատակում էր Ասորիքը Պաղեստինի կողմերում, իսկ մեր Տիգրանը նրա հրամանով՝ Միջերկրաբայը, նա այն կողմերում իշխող մի աղջկա կողմից բռնվեց, ասում է Պատմագիրը» (Ուլիստես «Հայոց պատմություն», գլուխ 45):

⁷¹¹ «Մարտիոս Վերոսն ուղարկել էր Թուկիդիդեսին, որպեսզի նա Սոկրատեսի վերստին բերի Հայաստան: Սա ինչպես գեղեթի սպառնալիքով, այնպես էլ իրեն հանդիպողների նկատմամբ բոլոր դեպքերում ցուցաբերած բարեմտության շնորհիվ արագ թափով առաջ էր ընթանում: Այս Մարտիոսն ընդունակություն ուներ ոչ միայն գեղեթերով զսպել իր հակառակակողներին, արագ գործողությամբ կանխել վտանգը կամ էլ խաբել խորամանկությամբ, մի բան, որ զորավարների ուժն է, այլև՝ վեհապալած պարզկներով կամ հրապուրել, համոզիլ խոսքերով հանգստացնել նրանց և բարեկամություն շահել՝ բարի հույսեր տալով: Այդ Մարտիոսը, գալով իմ քաղաք, որն իր ձեռքում պահում էր Պրիսկոսի դրած հռոմեական կայսրազորը, ապստամբության փորձ անողներին թե խոսքով և թե գործով հնազանդեցնելուց հետո հայտարարեց, որ այդ քաղաքը կլինի գլխավորը կլինի Հայաստանում...: Նույնպես և Տիրիդատես սատրապին, որը Հայաստանում խռովություններ էր բարձրացրել, սպանել էր հենիդքների թագավորին և իր սուրը թափահարել էր Նույնիսկ Մարտիոս Վերոսի վրա, երբ վերջինս հանդիմանել էր նրան այդ բաների համար, Մարկոս Ավրելիոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Ավրելիոս – Մ.Ֆ.) չսպանեց, այլ ուղարկեց Բրիտանիա» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 71, գլուխ 2):

⁷¹² «Լուկիոսն, ահա, եկավ Անտիոք և, մեծ քանակությամբ զորք հավաքելով ու իր հրամանատարության տակ լավագույն զորավարներ ունենալով, ինքը հաստատվեց քաղաքում, կարգավորեց ամեն ինչ: Հոգավոր պատերազմի կարիքները՝ նա զորքերը հանձնեց Կասիոսին: Սա քաջաբար դիմարդեց Վոլոգեսի (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ IV-ի – Մ.Ֆ.) ներխուժմանը և ի վերջո, որովհետև դաշնակիցները լքել էին նրան, նահանջելու ժամանակ հայածեց և հետ վանեց մինչև Սելևկիա ու Տիգրան: Նա իրդեհելով կործանեց Սելևկիան և Տիգրանում գտնվող Վոլոգեսի պալատները հիմնադրական բանդեց, իսկ վերադարձի ճանապարհին էլ, թեպետ սովի և հիվանդության պատճառով կորցրեց իր զինվորների մեծագույն մասին, սակայն զորքի մնացորդների հետ հետ վերադարձավ Ասորիք: Այս հաջողությունները Լուցիոսին փառավորեցին և

նա մեծապես գոռոզացավ, բայց իր ծայրագույն բարեբախտությունը իրեն բարիք չբերեց, քանզի ասում են, որ այս դեպքերից հետո նա դավեր կրկնեց իր աների հոր՝ Մարկոսի **(Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Ավրելիոսի - Մ.Ֆ.)** դեմ և նախքան կկարողանար որևէ բան ձեռնարկել, թունավորման միջոցով մատնվեց կորստի...: Պետք է ասել, որ հռոմեացիների համար ոչ մի դժվարություն չի ներկայացնում գետի հոսանքով անցնելը, քանի որ ռազմիկները մշտապես մարզվում են դրանով ի թիվս այլ ռազմական վարժությունների, որոնք նրանք իրականացնում են հռոմեացի, հատկապես կամ Եփրատի վրա, իսկ օգտագործում են նրանք ահա թե ինչ հնարք, որի մասին հնարավոր է ոչ բոլորին է հայտնի: Նավերը, որոնց միջոցով անցնող կառուցվում է, հարթ հատակ ունեն: Դրանք խարսխի են դրվում այն վայրից ահագին վերև, որտեղ նախատեսվում է կամուրջ կառուցել, այնուհետև ըստ պայմանականի սկզբում գետի հունով դեպի իրենց կողմից զբաղեցված ափը ներքև են թողնում մի նավ, իսկ, երբ այն հասնում է ապագա կամրջի համար նախատեսված վայրին, նրանք ջուրն են նետում քարերով լի մի զամբյուղ, որը նավին կապված է պարանով՝ խարսխի նման, և նավն ահա այս կերպ կանգնեցնում են ափին մոտիկ: Դրանից հետո արդեն տախտակների միջոցով, որոնք մեծ քանակությամբ տանում են նավերի վրա, նրանք անմիջապես դեպի ափ տանող կամրջակ են կառուցում: Այնուհետև նրանք իջեցնում են մյուս նավը, այն կանգնեցնում նախորդից ոչ մեծ հեռավորության վրա, հետո՝ մյուսը, և դա անում են այնքան ժամանակ, մինչև որ չեն հասնի հակադիր ափին, ընդ որում այս ափի մոտ գտնվող վերջին նավը ունի աշտարակներ և հարվածելու համար նախատեսված ճեղքեր, ինչպես նաև նետածիգներ ու հեռահար հարվածի համար նախատեսված մեքենաներ: Եվ ահա նաև այս դեպքում, քանի որ այս գործով զբաղված Կասսիոսի ռազմիկների վրա մեծ բանակությամբ թափվում էին նետողական արկեր, նա հրամայեց գործի դնել հեռահար հարվածի մեքենաները, որի արդյունքում առաջին շարքերում կանգնած բարբարոսները խոցվեցին, իսկ այլք էլ նահանջեցին» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 71, գլուխ 2):

«Այս հեղինակը հայտնում է, որ ինքը, թեև բարեյուսացի է և գիտակ է մոզական գործի, բայց այնուհանդերձ նաև հելլենիստական լավ կրթություն ունի, ընդ որում նրա ծաղկուն տարիքը համընկնում է Սեռմոսի ժամանակների հետ՝ Սոկրատի, որի Աթենքյանների ու Արշակի որդին էր, ունեւր արքայական նախնիներ, դարձավ հռոմի սենատի անդամ և Նույնիսկ կոնսուլ, իսկ հետո կրկին բազմեց Մեծ Հայքի գահին: Ահա հենց սա էր Յամբելիքոսի լավ ժամանակը, ինչպես նա ինքն է ասում: Նա ասում է, որ այդ ժամանակ հռոմեացիների վրա իշխում էր Անտոնինոսը **(Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Ավրելիոսը - Մ.Ֆ.)**, որը, այն բանից հետո, երբ իր գլխավոր զորավար, եղբայր ու յուրաքանչյուր Վերոսի ուղարկեց պարթևների դեմ պատերազմ, Յամբելիքոսն ինքը գուշակեց այդ պատերազմի և սկիզբը, և ավարտը, քանզի Վոլոգեսն **(Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ IV-ը - Մ.Ֆ.)** իրոք փախավ Եփրատից ու Տիգրիսից անդին, իսկ պարթևական ավագանին դարձավ հռոմեացիների ենթակա» (Յամբելիքոս «Բաբելոնի պատմությունը»):

«/5/ **(հեղինակը մեջբերում է անուն քանակին ուղղված հուլիանոս կայսեր խոսքից - Մ.Ֆ.)** Այս երկրից հաղթականորեն վերադարձել է... Վերոսը...: /6/ **(խոսքերն արդեն պատկերավոր են արդեն հեղինակին - Մ.Ֆ.)** Այս Սելևկիայի ավերման ժամանակ, որը տեղի ունեցավ կայսեր Վերոսի գործերի կողմից, որի մասին առաջ ասվել է, իր տեղից վերցվեց նաև Կոնսենյան Ապոլոնի արձանը և հասցվեց հռոմ, որտեղ քրոնտն այն տեղադրեցին Ապոլոն Պալատինացու տաճարում: Պատմում են, որ, երբ այդ արձանը տանելուց հետո ռազմիկները խուզարկեցին քաղաքը և այրեցին այն, հանդիպեցին մի նեղ ճեղքի: Սպասելով այնտեղ մի որևէ թանկարժեք բան գտնել՝ նրանք լայնացրին այդ ճեղքը և ահա այդ ժամանակ էլ հենց թաքստոցից լույս աշխարհը ելավ ժամատախտը: Իր մեջ պարունակելով անթույլելի հիվանդության սերմերը՝ այն այդ Նույն Վերոսի և Մարկոս Անտոնինոսի **(Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Ավրելիոսի - Մ.Ֆ.)** օրոք անցավ բուն Պարսկաստանի սահմաններից մինչև հռոմեոս ու Գալլիան՝ պղծելով հողը վարակելով և պատելով այն դիակներով» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 23, գլուխ 5, 6):

«Նա պատերազմ մղեց պարթևների դեմ, որոնք Տրայանոսից **(Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսից - Մ.Ֆ.)** հետո առաջին անգամ ապստամբել էին: Այնտեղ նա **(Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Ավրելիոսը - Մ.Ֆ.)** ուղարկեց Վերոս Անտոնինոսին, որը, գտնվելով Անտիոքում՝ Հայաստանի սահմանների մոտ, իր զորավարների միջոցով շատ փառահեղ գործեր կատարեց: 40.000 հոգանոց զորքով նա գրավեց Սելևկիան՝ ասորեստանյան այդ փառահեղագույն քաղաքը, որի համար հաղթահանողեսի արժանացավ» (Եվրոպիոս «Համառոտ պատմություն Քաղաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 8, գլուխ 10):

«/14/ Այնուհետև, սակայն, երկու Անտոնինոսներ Մարկոսի **(Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Ավրելիոսի - Մ.Ֆ.)** և Վերոսի... օրոք: /20/ Սրանք մարտնչեցին պարթևների դեմ փոփոխական հաջողություններով, Միջագետքը... կորսվեց և... վերադարձվեց... սակայն նրանցից Անտոնինոս Փոքրը, ձեռք մեկնելով պարթևական պատերազմին, հաջող կերպով պարսիկների դեմ շատ և հեռուն գնացող գործողություններ իրականացրեց: Նա 40.000 հոգանոց զորքով գրավեց Սելևկիան՝ Ասորեստանի այդ քաղաքը, և իսկայական փառքով հաղթահանողես իրականացրեց պարսիկների նկատմամբ» (Դիոն Կասսիոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 14, 20):

«Նրա **(Հռոմի կրտսեր համակայսր Լուցիոս Վերոսի - Մ.Ֆ.)** ղեկավարությամբ մղվեց պատերազմը պարսիկների դեմ սրանց արքա Վոլոգեսի **(Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ IV-ը - Մ.Ֆ.)** օրոք: Սկզբում հաղթական տանելով՝ հետագայում, սակայն, նրանք **(Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Ավրելիոսը և կրտսեր համակայսր Լուցիոս Վերոսը - Մ.Ֆ.)** ի վերջո հրաժարվեցին հաղթահանողեսի» (Ամմիանոս Վիկտոր «Կեսարների մասին», գլուխ 16):

«Ստացիոս Պրիսկյուրը, Ամիդիոս Կասսիոսը և Մարկոս Վերոսը 4 տարվա ընթացքում ավարտին հասցրեցին Պարթևական պատերազմը, հասան Բաբելոն ու Մարաստան և նվաճեցին Հայաստանը» (Հուլիոս Կասսիոսի «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Վերոս», մաս 7):

«Նրանք հանդարտեցնելուց հետո, Աբրահամը գնաց Տիգրիս: Վաղարշ Բ արքան **(Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ III-ը - Մ.Ֆ.)** մահացել էր և նրան հաջորդել էր Վաղարշ Գ-ն **(Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ IV-ը - Մ.Ֆ.)**: Տիրոջ ծառան իր հետ քաղաքի մեծամեծների համար բազում նվերներ էր տարել, որպեսզի նրանց օգնությամբ հեթանոսների արքայից իր երկրի քրիստոնյաների օգտին մի նամակ ստանա, որպեսզի մոգերը իրենց իզուր ու անարդար տեղը չարչարեն: Թագավորության խառն գործերը թույլ չտվեցին, սակայն, որ նա իր նպատակին հասնի, որովհետև այնտեղ երկրի բոլոր կողմերից բազում զորք էր հավաքվել և պատրաստվում էր հռոմեական երկրների վրա հարձակվել: Ուստի նա առանց նամակը բերելու վերադարձավ, սակայն աստված չկամեցավ, որ պարթև արքաների ցանկությունը իրականանա, որովհետև, բազում հարվածներից հետո, պարթևները պարտվեցին և հռոմեական բանակներից հալածվեցին մինչև իրենց երկիրը՝ Տիգրիս: Այսպես՝ աստված երկուսից էլ վրեժ լուծեց և նրանց դեմ բաց թողեց ահավոր մի ժամատախտ ու նրանցից շատերը ոչնչացան: Հռոմեացիները ստիպված իրենց երկիրը վերադարձան և փախուստից հետո էլ հանգիստ չգտան, որովհետև ժամատախտը, որը նրանց թակարկի մեջ էր գցել, շատերին հնձեց: Նրանք պարթևներին մեծ քանակությամբ հարստություն թողեցին, որովհետև վախից ժամանակ չունեցան իրենց ունեցվածքը տեղափոխելու: Ժամատախտը տևեց 3 ամիս և շատ տներ ոչնչացրեց» (Մշխիա Չեխա «Ադիբեյնեի եկեղեցու պատմությունը»):

«Այդ ժամանակ որդեգիրներ Մարկոս Ավրելիոսը և Լուցիոս Անտոնինոսը **(Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Ավրելիոսը և կրտսեր համակայսր Լուցիոս Վերոսը - Մ.Ֆ.)** ելան ու հնազանդեցրին պարթևներին» (Բար-Յերեմոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 8):

«Լուցիանոս կեսարը **(Հռոմի կրտսեր համակայսր Լուցիոս Վերոսի - Մ.Ֆ.)** Աթենքում շինում էր մեխանը: Սա, Պերոգի **(Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ III-ի - Մ.Ֆ.)** մեռնելուց հետո մեծ զորքով Միջերկրայք գալով, նվաճեց Հայաստանը և արձակեց Տիգրանին» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 64):

«Լուցիանոս անունով մի ոմն կեսար **(Հռոմի կրտսեր համակայսր Լուցիոս Վերոսը - Մ.Ֆ.)**, մեծ զորքով անցնելով Միջերկրայք, Պերոգի **(Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ III-ի - Մ.Ֆ.)** մեռնելուց հետո նվաճում է Հայաստանը, Տիգրանին ազատում է և նրան կնության 1 տալիս իր Ռուփի անունով աղջկան» (Ուլիստես «Հայոց պատմություն», գլուխ 45):

⁷¹³ «Համազասպ արքան **(Իվերիայի թագավորության արքա Համազասպ II-ը (մոտ 161-189) - Մ.Ֆ.)** մի հզոր և դյուցազուն մարդ էր՝ նման Փարսան խիզախին **(Իվերիայի թագավորության արքա Փարսան II խիզախին - Մ.Ֆ.)**: Նրա թագավորության ժամանակ նրա դեմ ելավ օվսերի մեծ զորքը: Սրանք առաջանում էին Դվայեթի ճանապարհով և Համազասպը ընկալեց նրանց ելքը այնպես ժամանակ, մինչև որ նրանք չանցան լեռները: Օվսերը ճամբար զարկեցին Լիախվի գետի ափին՝ այստեղ հանգստանալով ութ օրվա ընթացքում: Նրանք հարձակումներ իրականացնելու համար չցրեցին իրենց ջոկատները, քանզի եկել էին ամայացնելու Սծխեթը: Այդ ժամանակ Համազասպը կանգնեց Զարթիի Երիսթավանդին: Ժամանեցին Կախեթի, հունանի և Շավշուկի Երիսթավանդները: Հավաքվեցին նաև սպասապետի հեծյալները, սակայն, մինչև արևմտյան Երիսթավանդ կոնտենար, օվսերը մոտեցան քաղաքի հյուսիսային՝ Մուխիարիի, կողմից: Այդ ժամանակ Համազասպ արքան գործը հավաքեց ամրություններում և դարպասների մոտ: Հավաքվեցին նաև մեծ թվով հետևակ մեծխեցիներ, որոնք պաշտպանում էին դարպասները և պարիսպները: Բացի այդ հետևակ ռազմիկներից քաղաքի պարիսպներից դուրս կանգնած էին նաև 30.000 հոգի: Սրանցից զատ արքայի ձեռքի տակ կային նաև 10.000 հեծյալներ: Համազասպը ելավ և հետևակ գործը տեղակայեց Արագվի գետի երկու կողմերում՝ դարպասների մոտ գտնվող ամրություններում, իսկ ինքը, վերցրած հեծելազորը, ելավ Սապուրջու կոչվող վայրը, որպեսզի պաշտպան քաղաքի ու հետևակ զորքի թիկունքը, զորք, որը նա տեղակայել էր քաղաքի դարպասներից ներս: Դյուցազունները սկսեցին մարտնչել: Համազասպը աղեղը ձեռքին ելավ և սկսեց իր հզոր բազկով նետեր արձակել: Նա նետերն արձակում էր այնպես հեռու, որ տարածքի հեռավորության պատճառով ընդհանրապես չէր էլ երևում,

որ նրա ձեռքում աղեղ կա: Արքան այնպես հզոր էր արձակում նետերը, որ ոչ մի զրահ չէր կարողանում դրան դիմանալ: Այդ օրը Համազասպը անձամբ սպանեց 15 դյուցազուններին և բազմաթիվ ձիերի, իսկ նրա այլ դյուցազուներն էլ ոչնչացրին օվսերի այլ բազմաթիվ դյուցազուների՝ սրանց մեծ վնաս հասցնելով: Այդ օրը Համազասպը հեծյալ զորքով բաղաբ մտավ, իսկ հետևակին թողեց իր տեղում՝ դարպասների մոտ: Չիշերը նրան միացան այն հեծյալ զորքերը, որոնց էրիսթավները չէին կարողացել բերել իրենց հետ շտապողականության պատճառով: Երբ լույսը բացվեց, Համազասպը կրկին ելավ՝ ձեռքին նիզակ: Օվսերից Հուանհու անունով մի մարդ ելավ: Երկուսն էլ մարտակոչ արձակեցին և նետվեցին միմյանց վրա, սակայն Համազասպը առաջին իսկ մոտեցումից սրան այնպիսի մի հարված հասցրեց նիզակով, որ միջաթափանց ծակեց ու սպանեց: Դրանից հետո, մերկացնելով թուրը, նա նետվեց այլ դյուցազուների վրա, նրանցից երկուսին ևս սպանեց և հեծելազորով բաղաբ վերադարձավ: Հետևակայիները մնացին հեց այդտեղ՝ դարպասների մոտ: Այդ զիշերը նրան կրկին հեծյալ զորքեր միացան: Օվսերը որոշեցին հարձակում գործել նրա վրա, սակայն լուսաբացին հեց ինքը՝ Համազասպը, ելավ և իր ողջ հեծյալ ու հետևակ զորքով հարվածեց նրանց՝ գլխովի փախուստի մատնելով թշնամուն: Օվսերի արքան սպանվեց, իսկ նրա զորքը ոչնչացվեց» («Զարթիս-Ցիսվերթա», Լենտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Համազասպի (Իվերիայի թագավորության արքա Համազասպ II-ի – Մ.3.) թագավորության առաջին տարիներին հոները, այսինքն և ուրիշ ժողովուրդներ, անցնելով Կովկասյան լեռք, սկսեցին ճնշել իբերներին: Համազասպը ամենուր դիմում էր իր տիրույթների պաշտպանությանը: Ի վերջո թշնամիները մոտեցան Օմբեթ բաղաբին: Համազասպը իր ընտիր զորքերով ելավ օտարազգիների դեմ, որոնք ամապաղում էին իր թագավորությունը, և այդ ժամանակին բաղաբի պատերի տակ ճակատամարտ տեղի ունեցավ, որտեղ Համազասպն իր ձեռքով սպանեց ալանական ժողովրդի 15 ասպետների: Հաջորդ օրը մի այլևս ասպետ ևս, որն աչքի էր ընկնում իր ուժով և անվախությամբ, արքային մենամարտի հրավիրեց, սակայն սա ևս հաղթվեց և սպանվեց Համազասպի կողմից» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 57):

⁷¹⁴ «Հաջորդ տարի նա (Իվերիայի թագավորության արքա Համազասպ II-ը – Մ.3.), իր ունեցածին միավորելով նաև Հայքից բերած ուժեր, անցավ Օվսեթ, որտեղ ոչ-ոք չէր լինում: Նա գերեց Օվսեթ արքան և հաղթանակով տուն դարձավ» («Զարթիս-Ցիսվերթա», Լենտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Կորցնելով իր բաջարի ռազմիկներին՝ այսինքն թուլացան և Համազասպը, (Իվերիայի թագավորության արքա Համազասպ II-ը – Մ.3.) հաղթելով նրանց բոլոր վայրերում, վտարեց Իբերիայից: Ամեն տեղից նա ոչ փոքրաթիվ զորք հավաքեց, անցավ Դարիալը, իբերներին անցկացրեց Թերեք գետով, հասավ Կարդան բաղաբին և, պատժելով այսինքն, վերադարձավ իր թագավորություն» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 57):

⁷¹⁵ «Այսպես նա (Իվերիայի թագավորության արքա Համազասպ II-ը – Մ.3.) հանդգնությամբ սկսեց վրեժխնդրություն գործել և երևելիներից շատերին ոչնչացրեց: Հեց այս պատճառով էլ վրաց ժողովուրդը նրան ասեց: Նա ասեց նաև հայերին և սիրեցին նրան պարսիկներին: Ապա՝ նրան ուրացան արևմտյան հինգ իշխանները՝ Եգերաք երկու իշխանները, ինչպես նաև Օմբեթի, Կարթլի, Կարթլիի իշխանները: Սրանք միասին դիմեցին Հայոց թագավորին՝ խնդրելով իրենց համար որպես թագավոր նրա որդուն տալ, բանի որ վերջինս Համազասպի բոլոր որդին էր: Ապա՝ Հայոց թագավորը մեծ զորքով եկավ Զարթի, զորք բերել տվեց նաև Հունաստանից և խնդրեց նաև օվսերին, որոնք ուրախությամբ եկան, բանի որ Համազասպը նրանց դիտարկել էր: Նրանք անցան Թաքվերիի ճանապարհով և ժամանեցին Եգերաք իշխանների մոտ: Դրանից հետո օվսերն և Եգերները անցան Լիխայի լեռնաշղթան, միացան ուրացած վրաց իշխաններին ու արդեն բոլորով միացան Հայոց թագավորին: Համազասպը նրանց դեմ ելավ Գուտիս-խուկում և մեծաթիվ իռլներ, հայեր, օվսերի, Եգերացիների ու վրացիների զորքում ոչ մեկը չգտնվեց, որն ի վիճակի կլիներ մենամարտի դուրս գալ նրա դեմ: Դրա համար էլ զորքերն իրար եկան և նրանց միջև մեծ պատերազմ եղավ: Համազասպը պարտվեց, նրա զորքը ցրվեց, իսկ Զարթին նվաճեցին: Համազասպին սպանեցին, իսկ նրա զորքը կոտորեցին: Հայոց թագավորը վրաց թագավոր թողեց իր որդուն՝ Համազասպի բոլորներին, որի անունն էր Ռև (Իվերիայի թագավորության արքա Ռևը (մոտ 189-210) – Մ.3.)» («Զարթիս-Ցիսվերթա», Լենտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Համազասպ թագավորին (Իվերիայի թագավորության արքա Համազասպ II-ին – Մ.3.)... ուրացան Օմբեթի, Կարթլիի և Եգերի նախարարները, որոնք խորհրդակցեցին Հայքի թագավորի հետ, որպեսզի սա իր որդի Ռևին (Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Ռևին – Մ.3.), որ Համազասպի բեռնորդն էր, թագավոր ուղարկի Զարթի: Հայոց թագավորը տվեց իր որդուն, ժողովվեցին հայերն և վերոհիշյալ նախարարները ու դիմեցին օվսերին...: Բերին Հայոց թագավորի որդի Ռևին և Արշակունի թագավոր դարձրին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»):

«Գոռզանալով պատերազմում ձեռք բերած հաջողություններից՝ Համազասպը (Իվերիայի թագավորության արքա Համազասպ II-ը – Մ.3.) բաղաբացիական գործերում տրվեց ծայրահեղ անփութության և, հատուկ տեղ տալով միայն ռազմական աստիճանավորներին, սկսեց անտեսել բաղաբացիականերին: Սա պատճառ դարձավ այն բանին, որ թագավորության ներքին հարցերում մեծագույն անկարգություններ առաջանան, իսկ բաղաբացիական աստիճանավորների նկատմամբ դրանք անտարբերություն էլ ամեն ինչ իրար խառնեց: Ժողովուրդը սկսեց արհամարհել Համազասպին, իսկ ազնվականները, զայրացած նրա գոռզանության, վտարեցին նրան իր հայրենիքից և խնդրանքներով իրենց կողմը գրավեցին Հայոց արքա Տիգրանին, որպեսզի սա իր փոքր որդի Ռևին (Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Ռևին – Մ.3.) դարձնի Իբերիայի արքա» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 57):

⁷¹⁶ «/1/ Լիգերը, իր համար լիովին անակնկալ լուր ստանալով, որ Սևերոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը (193-211) – Մ.3.) գրավել է Հռոմը, սենատը նրան կայսր է հռչակել և նա իր դեմ է բերում իլիրիական ողջ հետևակ զորքն ու նավատորմը, մեծագույն խռովքի մեջ ընկավ: Նա սկսեց մարզերի կառավարիչներին հրամաններ ուղարկել երկրին մոտեցող բոլոր ճանապարհները և նավահանգիստները պահպանելու վերաբերյալ: Նա նաև դեսպաններ ուղարկեց պարթևների, հայերի և հատրացիների թագավորների մոտ՝ խնդրելով նրանց իր դաշնակիցը լինել: Հայոց արքան պատասխանեց, որ ինքը ոչ մեկի, ոչ էլ մյուսի դաշնակիցը չի լինի, իսկ եթե Սևերոսն իր վրա հարձակվելու լինի, ինքը պատրաստ է իր երկիրը պաշտպանել: Պարթևական արքան (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ V-ը (191-204) – Մ.3.) խոստացավ հրաման տալ իր աստղապետին ուժերը հավաքել, բանգի դա նրանց սովորական ձևն է՝ զորք հավաքել այն ժամանակ միայն, երբ դրա կարիքը կլինի, բանգի վարձկաններ ու մշտական բանակ նրանք չունեն: Ինչ վերաբերում է հատրացիներին, ապա սրանք այնտեղի արքա Բարսանեսի (Հատրայի թագավորության արքա Բարսանեսի (180-200) – Մ.3.) գլխավորությամբ դաշինքի մեջ մտան և նրան նետածիզներ ուղարկեցին: Մնացած ողջ զորքը Լիգերը հավաքեց մոտերքում գտնվող ռազմական ճամբարներից: Անտիոքի շատ բաղաբացիներ, հատկապես երիտասարդներից, իրենց թեթևամտությունից և Լիգերին նվիրված լինելուց դողած մտան բանակ՝ այդպես վարվելով ավելի շուտ անփորձությունից, բան թե հասուն կերպով խորհելուց հետո: Լիգերը հրամայեց ամուր պարիսպներով և հողաթմբերով ամրացնել Տավրոսի լեռներն ու կիրճերը՝ եմթաքներով, որ դրանք արևելք տանող ճանապարհները անառիկ կդարձնեն: Տավրոս տարածվում է Կասպարովկայի և Կիլիկիայի միջև ու բաժանում է այստեղից հյուսիս ու հարավ ապրող ժողովուրդներին: Լիգերն առաջ ուղարկեց զորքը, որպեսզի այն տիրի Բյուզանդիոնին՝ Թրակիայի բաղաբներից ամենախոշորին և ծաղկունին, որը հարուստ է մարդկանցով ու միջոցներով: Տեղակայված Պրոպոնտիդայի նեղուցի ամենանեղ տեղում՝ այս բաղաբը մեծ եկամուտներ ուներ ծովային տուրքերից և ձկնորսությունից՝ տիրելով լայնարձակ ու հարուստ տարածքների և օգուտ բաղելով երկու տարերքներից էլ միաժամանակ: Ահա թե ինչու էր Լիգերը ուզում նախապես զբաղեցնել այդ հզոր բաղաբը՝ հույս ունենալով գլխավորապես, որ կկարողանա դրանով խանգարել Եվրոպայից Ասիա անցումին ներդնել... /3/ Եվ այսպես Լիգերը կարծում էր, որ այս կերպ նա բավականին հեռատեսորեն ապահովել է իրեն, իսկ այդ ընթացքում Սևերոսը մեծագույն շտապողականությամբ, զորքին ոչ հանգիստ տալով, ոչ՝ հանգստություն, առաջ էր շարժվում: Լուր ստանալով, որ Բյուզանդիոնը զբաղեցված է և ուժեղ ամրացված՝ նա զորքին հրամայեց անցնել Կիզիկոս: Ասիայի կառավարիչ Եմիլիանոսը, որին Լիգերը հանձնել է երկրի կառավարումը և իշխանությունը զորքի նկատմամբ, իմանալով, որ Սևերոսի բանակը շարժվում է դեպի Կիզիկոս, անձամբ այնտեղ մեկնեց ողջ զորքով՝ նրանց հետ, որոնց ինքն էր հավաքել, և նրանցով, որոնց ուղարկել էր Լիգերը: Երբ երկու զորքերը հանդիպեցին, այդ վայրերում խոշոր մարտեր եղան և Սևերոսի բանակը հաղթանակ տարավ: Լիգերի ռազմիկները դիմեցին փախուստի և շատերը կոտորվեցին, այնպես որ Արևելքից եկածների հույսերը կոտորվեցին, իսկ իլիրիացիները հույսերն էլ ամրապնդվեցին» (Յերոնիմոս «Պատմություն», գիրք 3, մաս 1, 2):

«Ավրիլիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.3.) մարտի մեջ մտավ Լիգերի որոշ հրամանատարների դեմ Կիզիկոսի մոտ, հաղթեց և սպանեց նրան» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 75, գլուխ 6):

«Նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.3.) Պեցեդիոս Լիգերին մահվան դուռը հասցրեց Կիզիկոսի մոտ և Կլավդիոս Ալբինոսին էլ Լուգդունի մոտ՝ պարտության մատնելով նրան» (Ավրելիանոս Կիկտոր «Կեսարների մասին», գլուխ 20):

«Կիզիկոսի մոտ նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.3.) ջարդեց և մահվան մատնեց Պեցեդիոս Լիգերին, որը Եգիպտոսում ու Ատրիքում ձգտում էր բռնակալական իշխանության» (Օրոսիոս «Պատմությունը ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 17):

«Պեցեցինոս Նիգերին, որն ապստամբություն էր բարձրացրել Եգիպտոսում և Ասորիքում, նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.Ֆ.) սպանեց Կիզիկոսի մոտ» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաբի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 8, գլուխ 18):

⁷¹⁷ «Կիզիկոսի մոտ կրած պարտությունից հետո Նիգերի կողմնակիցները հնարավորին արագությամբ դիմեցին փախուստի՝ ոմանք Հայաստանի նախալեռներ, մյուսները՝ դեպի Փայլաթիա և Ասիա՝, ձգտելով արագորեն անցնել Տավրոսը, որպեսզի հայտնվեն ամրություններից այն կողմ: Ինչ վերաբերյալ է Սևերոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսի – Մ.Ֆ.) գործին, ապա սա, անցնելով Կիզիկոսի շրջանը, հապճեպ ուղղվեց դեպի վերջինիս հարևան Բյուրանիա: Հազիվ էր տարածվել լուրը Սևերոսի հաղթանակի մասին, երբ բոլոր կողմերից մարզերում տարածայնություններ ծագեցին, իսկ բաղաբներում էլ՝ անհամաձայնություններ...: Բյուրանիայում Կիզիկոսի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո անմիջապես Սեպտիմիոս կողմն անցան Նիկոմիդացիները, որոնք դեսպանների միջոցով առաջարկեցին Սևերոսին ընդունել գործը և նրան հասցնել ամենայն անհրաժեշտը: Իրենց հերթին, սակայն, Նիկիացիները, ասելով Նիկոմիդացիներին, հակառակ մտածողությունն ունեին և պատրաստ էին ընդունել Նիգերի գործին, այն փախստականներին, որոնք կապաստանեին իրենց մոտ, ինչպես նաև Բյուրանիայի պաշտպանության համար ուղարկված Նիգերի մնացած ուժերին: Չորքերն իրար եկան տարբեր բաղաբներից ինչպես տարբեր ճամբարներից, թե՛ մարտ բռնկվեց և Սևերոսի կողմնակիցները առավելության հասան» (Հերոդիանոս «Պատմություն», գիրք 3, մաս 2):

«Դրանից հետո նրանք իրար եկան Նիկիայի և Սիուսի մոտակայքում, որտեղ տարատեսակ ընդհարումներ եկան: Ոմանք կուռ շարքերով ընդհարվում էին հաղթավարելու, մյուսները զբաղեցրել էին բարձրադիր վայրերը և այդտեղից բարեր ու նիզակներ էին նետում թշնամիների վրա, երրորդները վերցրել էին նավակները և աղետների հարվածներ էին հասցնում լճի մակերևույթից: Սկզբում հաղթանակ տարան Սևերոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսի – Մ.Ֆ.) կողմնակիցները, բանի որ նրանք ավելի բարձր վայրերից էին հարվածում, սակայն հետո հարձակման անցավ Նիգերը և իր ռազմիկների հետ միասին հաղթանակը դարձրեց իր կողմը: Այդ ժամանակ էլ, ահա, Կանդիդիոսը բռնեց դրոշակակիրներին և նրանց դեմով դեպի թշնամին դարձրեց՝ ամիթանք տալով փախուստի դիմող զինվորներին: Սրանք իրոք ամաչեցին և հետ դարձան իրենց վրա եկողների դեմ: Եվ իրոք նա կկործաներ թշնամիներին, եթե բաղաբը կողքին չլիներ և մուլս էլ վրա չհասներ» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 75, գլուխ 6):

«Նույն այդ գործակարները ցրեցին Նիգերի գործը» (Էլիոս Սպարտիանոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Սևերոս», մաս 8): «Դրանից հետո Միկիադոսի գլխավորությամբ գործող նրա գործը հաղթվեց Սևերոսի գործակարների կողմից» (Էլիոս Սպարտիանոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Պեցեցինոս Նիգեր», մաս 5):

⁷¹⁸ «/2/ Նիգերի կենդանի մնացած ռազմիկները այդտեղից դիմեցին փախուստի դեպի Տավրոսի լեռնաձորները, որտեղ, ամրություններով ամրացնելով դրանք, սկսեցին պահպանություն իրականացնել: Ինքը՝ Նիգերը, իր կարծիքով բավարար պահպանություն թողնելով ամրությունների պաշտպանության համար, մեկնեց Անտիոք՝ գործ ու գումար հավաքելով: Սևերոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսի – Մ.Ֆ.) գործը, անցնելով Բյուրանիան և Փայլաթիան, կանգ առավ այդ ամրությունների դիմաց: Այստեղ նրանց ոչ թե դժվարություններ էին ապաստում, բանզի ճանապարհը բարբարոս էր և նեղ, այդ պատճառով էլ՝ դժվարանցանելի, իսկ պաշարյալներն էլ, որոնք դիրքեր էին գրավել աստամաշարների հետևում, վերևից նրանց վրա բարեր էին գլորում ու խիզախաբար պաշտպանվում էին: Փաստորեն փոքրաթիվ ռազմիկները կատեցրին մեծաթիվներին: Մի կողմից նեղ արահետը պաշտպանվում էր բարձր սարով, իսկ մյուս կողմից էլ խորը անդունդ էր, որը ստեղծվել էր լեռներից հոսող հոսանքներով: Ահա հենց այդ վայրն էլ բոլոր կողմերից ամրացվեց Նիգերի ջանքերով, որպեսզի խանգարի գործերի անցումին: Ահա այսպիսին էր վիճակը Կապադոկիայում...: /3/ Եվ ահա, երբ Ասորիքում տեղի էր ունենում այս ամենը և Նիգերը գործ էր հավաքում, Սևերոսի ռազմիկները, շրջափակելով ամրությունները, շարունակում էին պաշարել դրանք, սակայն նրանք շատ էին գցել ոգին և հուսահատության մեջ էին՝ դրանց ամրության ու անադիրության պատճառով, առավել ևս, որ դրանք պաշտպանված էին սարով և անդունդով: Եվ ահա, երբ ռազմիկները թուլացել էին, իսկ նրանց հակառակորդներն էլ համարում էին, որ կարելի է մի քիչ քիչ հոգալ պաշտպանության մասին, գիշերը հանկարծ հորդառատ ուշադրության էր կառուցվել՝ ի վերջո այն ևս բանդելով, բանզի Կապադոկիան ինքնին ջուրու երկիր է, իսկ Տավրոսը՝ անսկալ: Եվ ահա մի հսկայական ու հորդ ջրի հոսանք առաջացավ և, բանի որ նրա սովորական ճանապարհին ամրությունն էր, որը պահում էր ջրի հոսքը, այն ավելի ու ավելի հզորացավ և այդ ժամանակ էլ հենց բնությունը հաղթանակ տարավ մարդկային վարպետության նկատմամբ: Արդյունքում՝ պարիսպները չդիմացան հոսանքի ուժին, ջուրն աստիճանաբար բանդեց բարերի շարքը և ի վերջո հասավ հիմքին, որը առանց այդ էլ հապճեպ ու ոչ առանց բավարար ուշադրության էր կառուցվել՝ ի վերջո այն ևս բանդելով և իր համար ճանապարհ բացելով: Երբ ամրության մոտ դրված պահակազորը տեսավ այդ ամենը, այն վախեցավ, որ թշնամիները թիկունք կանցնեն, բանզի, երբ հեղեղ եղավ, դրան արդեն ոչինչ չէր խոչընդոտում: Դրա համար էլ, լքելով դիրքերը, նա դիմեց փախուստի: Ինչ վերաբերյալ է Սևերոսի գործին, ապա այն, ուրախանալով կատարվածից, ոգի առավ՝ կատարվածը բարձր աստվածային միջամտությանը վերագրելով: Եվ ահա իմանալով, որ պահակազորը դիմել է փախուստի, այն հեշտությամբ և առանց որևէ խոչընդոտի անցավ Տավրոսը և մուլս Կիզիկիա» (Հերոդիանոս «Պատմություն», գիրք 3, մաս 2, 3):

⁷¹⁹ «Օսրոնեցիները և ադիաբենցիները ապստամբելով՝ պաշարեցին Նիսիբիսը» (Դիոն Կասիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 75, գլուխ 15 (այլ տարբերակներում՝ 1):

«Այն ժամանակ պարթևների թագավոր Վաղարշ Դ-ն (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ Վ-ը – Մ.Ֆ.) ուժեր հավաքեց և հարձակվեց ու հռոմեացիներից բազում հողեր գրավեց, ապա վերադարձավ այն պարսիկների դեմ, որոնք երկար ժամանակ նախապատրաստվել էին իրեն հարվածելու: Վաղարշն 120.000 հոգանոց զորքով անձամբ արշավեց նրանց դեմ: Նրանք իրար հանդիպեցին Խորասանում: Պարթևներն առաջին անգամ փոքր գետն անցնելով տեսան, որ բոլոր կողմերից շրջապատված են պարսիկների ու մարերի բանակներով: Պարթևները մեծ ճակատամարտից հետո պարտվեցին և սկսեցին փախչել: Նրանք բարձրացան մոտակա լեռները, ցովեցին և իրենց ձիերը թողեցին պարսիկներին: Պարսիկները, լեռներում նրանց շրջապատելով, հետապնդեցին և անհաշվելի բանակություններ գնվորների կոտորեցին: Երբ պարթևները տեսան, որ առանց բաջաբար կռվելու բոլորն էլ հաստատ կկոտորվեն, ստիպված Նորից հարձակվեցին պարսիկների վրա և նրանց խուճապի մատնեցին ու ստիպեցին փախչել: Նրանց հետապնդեցին մինչև ծովը և գետինը ամպի նման դիակներով ծածկեցին: Վերադարձին հանդիպեցին այն պարսիկների, որոնք իրենց ընկերներից անջատվել էին, մի նոր ճակատամարտ էլ սկսվեց նրանց միջև և տևեց երկու օր: Երրորդ օրվա գիշերը, երբ բանակները ի վերջո հանգստանում էին առավոտյան ճակատամարտը վերսկսելու համար, երբ պարթևներն արթնացան, ոչ այլ պարսիկ էր մնացել, բոլորը գիշերը փախել էին՝ իրենց ընկերներին միասնապես ու նրանց հետ խմբավորվելու համար: Այսպես պարթևները հաղթական և իրենց վրա վստահ վերադարձան...: Եվ, որովհետև Ադիաբենի թագավոր Նարսայը (Ադիաբենի թագավորության արքա Նարսայը (մոտ 190 - ուղ. 194) – Մ.Ֆ.) պարթևների հետ միասին չէր մասնակցել պատերազմին, ուստի այն անիրավ գայլերը, պատերազմից հաղթական վերադառնալիս, զայրացած մեր երկիրը կործանեցին ու ավերեցին մեր բաղաբները, որից հետո, Նարսայը թագավորին էլ Մեծ Չաբուն խեղդելով, վերադարձան: Այս կոտորածներից և ավերածություններից մեր երկրում ապրող քրիստոնյաները շատ տուժեցին» (Սշիխա Չեխա «Ադիաբենի եկեղեցու պատմությունը»):

⁷²⁰ «/7/ Հաջորդը, որ եղավ՝ Իստոսի մոտի վիթխարի ճակատամարտն էր: Այդ պայքարում Սևերոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսի – Մ.Ֆ.) բանակ ղեկավարում էին Վալերիանոսն և Անուլինոսը, այն դեպքում, երբ Նիգերն անձամբ էր ղեկավարում սեփական բանակը ու պատրաստում այն պատերազմի: Դա մի անցում էր, որը կոչվում էր Դրոնե Կիլիկիո և այդպես էր կոչվում իր նեղության պատճառով: Նրա մի կողմից կտրուկ լեռներ էին բարձրանում, մյուս կողմն էլ ժայռերն իջնում էին դեպի ծովը: Եվ ահա այստեղ մի ամրացված բլրի վրա Նիգերը զարկել էր իր ճամբարը՝ առաջին շարքերում տեղաբաշխելով ծանր զինված զինվորներին, որոնց կողքին Նիզակներն էին և բարանետներ էր տեղակայել, իսկ հետո արդեն՝ նետածիգներին: Նրա նպատակն այն էր, որ սրանց հզորությամբ ձեռնամարտում հետ մղի թշնամիներին, այն դեպքում, երբ հեռահար մարտնչողները սրանց գլուխների վրայից հարված կհասցնեին հակառակորդին: Նրա ուժերը աջից և ձախից պաշտպանված էին ծովափայլած ժայռերով ու անտառներով և հիսանալի պաշտպանություն էին ապահովում: Ահա այսպես նա տեղաբաշխեց իր բանակը, ընդ որում շարքերից հետ նա դրեց գումակային կենդանիներին, որպեսզի, եթե որևէ մեկը ցանկանա դիմել փախուստի, չունենա այդ հնարավորությունը: Ի պատասխան այս ամենի՝ Անուլինոսը առաջ մղվեց իր ծանրագին ուժերով այն հաշվարկով որ մնացած ուժերը պետք է հետևեին սրանց, բանի որ առաջինները լավ պաշտպանված էին, իսկ երկրորդներն էլ, լինելով իրենց գեներալի տեսակից, կարող էին հեռահար հարվածներ հասցնել: Հեծելազորը դրվեց Վալերիանոսի տրամադրության տակ, որպեսզի սա անտառներից թևանց իրականացնի և Նիգերին անանկվալ թիկունքային հարված հասցնի: Երբ ամեն ինչ այս կերպ կարգավորվեց, Սևերոսի ռազմիկներից ոմանք գլուխներից վերև պարզեցին վահանները, ոմանք էլ դրանք առաջ ցցեցին և այս կերպ կրիայի նման մի բան կառուցեցին ու մոտեցան թշնամուն: Ձեռնամարտը շարունակվեց որոշ ժամանակ, սակայն ի վերջո Նիգերի մարդիկ վճռական առավելության հասան, բանի որ և շատ էին, և հարմար դիրքեր էին զբաղեցրել: Նրանք այդպես էլ վերջնական հաղթանակի կիսանքին, սակայն հանկարծ պարզ երկինքը ամպերով ծածկվեց, լրիվ հանգիստ եղանակին բանի սկսվեց, ուժեղ որոտ պայթեց և կայծակ փայլատակեց, որից հետո էլ արդեն իրող անձնվեց խիտեց Նիգերի ռազմիկների ուղիղ դեմերին: Դա առանձնապիսի դժվարություն չհարուցեց Սևերոսի ռազմիկների համար, սակայն մեծ խառնություն պատճառեց Նիգերի զինվորներին, բանզի նրանք կարծես զգացին, թե երկինքն է իրենց

դեմ ելել ու վերին ուժերն են հակառակվում իրենց գործին: Ահա այս կերպ առավելություն ունեցողները սարսափի մատնվեցին, չնայած իրենց իրական առավելությանը, իսկ այնուհետև, երբ հայտնվեցին Վալերիանոսի ուժերը, նրանք լրիվ իրենց կորցրին: Նիգերի ռազմիկները, տեսնելով այս ամենը, դիմեցին փախուստի այն բանից հետո, երբ հետ մղված Անուլինիոսը կրկին հարձակման անցավ: Եվ ահա նրանք վերջնականապես հետ շարտվեցին և սկսեցին փախուստի ճանապարհներ որոնել: /8/ Պարզվեց, որ դա ամենամեծ կոտորածն էր, որը եղավ պատերազմի ժամանակ, բանգի Նիգերի 20.000 կողմնակիցները գլխովին կոտորվեցին: Դրանից անմիջապես հետո գրավվեց Աստիոն: Նիգերը դիմեց փախուստի, ուղղորդված ունենալով Եփրատը և Նպատակ ունենալով ապաստան գտնել բարբարոսների մեջ, սակայն հետապնդողները հասան նրան, բռնեցին ու գլխատեցին» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 75, գլուխ 7, 8):

«Նիգերը, իմանալով կատարվածի մասին և հավաքելով մեծաքանակ, սակայն մարտերին և աշխատանքին անփորձ զորք, արագ երթով առաջացավ, բանգի մեծաթիվ մարդիկ ու հատկապես Աստիոնի երիտասարդությունը պատրաստակամորեն արշավանքի ելավ՝ պատրաստ իրեն վտանգի ենթարկել հանուն նրա: Այս զորքը եռանդի պակաս չուներ, սակայն մեծապես զիջում էր իլիրիացիներին փորձառությանը և ուժով: Երկու բանակներն իրար եկան մի շատ բաց ու երկարավուն հարթավայրում՝ այսպես կոչված Իստոսի ծոցի մոտ: Այդ հարթավայրը չքաղաքաված էր բարձունքներով, որոնք ամֆիթատրոնի նման ձգվում էին հեռու, իսկ ծովափն էլ իր հերթին դրանից հետո չէր մնում, այնպես որ բնությունն իրոք այդ վայրը կարծես ստեղծել էր հենց ճակատամարտի համար: Ասում էին, որ հենց այստեղ է Դարեոն (**Աբենեյան տերության արքա Դարեո III-ը – Մ.3.**) վերջին մեծագույն ճակատամարտը տվել Ալեքսանդրին (**Հունական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծին – Մ.3.**), հաղթել և գերվել, ընդ որում այդ անգամ հյուսիսային կողմի մարդիկ հաղթեցին արևելացիներին: Նույնիսկ իմա էլ այնտեղ մնացել է այդ հաղթանակի նշանը՝ Ալեքսանդրի անունը կրող քաղաքը բլրի վրա, ինչպես նաև նրա պղծեց արձանը, ում անունը կրում է այդ վայրը: Եվ ահա այս անգամ էլ այնպես ստացվեց, որ ոչ միայն հենց նույն այդ վայրում տեղի ունեցավ ընդհարումը Սևերոսի (**Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսի – Մ.3.**) և Նիգերի զորքերի միջև, այլև մարտի արդյունքը ևս կրկնեց նախորդին: Երեկոյան երկու զորքերը ճամբար զարկեցին իրար դիմաց ու ողջ գիշեր և արևը, և նրանք վաղիկից ու անհանգստության մեջ արթոն մնացին, իսկ արեգակը ծագելուն պես էլ շարվեցին իրար վրա՝ ոգևորվելով իրենց զորավարների կողմից: Երկու զորքերն էլ իրենց ողջ եռանդով մարտի նետվեցին, որպես մի վերջին և վճռական մարտի, որտեղ ճակատագիրը պետք է որոշեր, թե ով պետք է տիրի: Նրանք այնքան երկար մարտնչեցին և այնքան սպանվածներ եղան, որ հարթավայրով հոսող գետի ալիքները սկսեցին դեպի ծովը տանել ալելի շատ արյուն, բան ջուր: Ի վերջո արևելյան մարդիկ դիմեցին փախուստի: Հետ մղելով նրանց՝ իլիրիացիները ունան ծովը նետեցին, որը հենց կողքին էր, իսկ բլուրներից այն կողմ փախուստի դիմածներին էլ սկսեցին սպանել՝ արանց հետ միասին սպանելով նաև շատ այլ մարդկանց, որոնք մոտակա քաղաքներից ու գյուղերից հավաքվել էին տեղի ունեցող անվտանգ հեռավորությունից դիտելու համար» (Զերոդիանոս «Պատմություն», գիրք 3, մաս 2):

«Դրանից հետո նա (**Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսի – Մ.3.**) ընդհարման մեջ մտավ Նիգերի հետ և սպանեց նրան Կիզիկոսում, իսկ գլուխը հրաձայնեց տանել Նիգալի վրա ցած» (Էլիոս Սպարտիանոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Սևերոս», մաս 9): «Չնայած այն բանին, որ Սևերոսը նրան անվտանգ աթոռ էր խոստանում, թե՛ նա ցած դնի գեներ, Նիգերը շարունակեց համառել, երկրորդ անգամ մարտնչեց նրա դեմ, Կիզիկոսի մոտ պարտություն կրեց և փախուստի ժամանակ մի ճահճի մոտ վիրավորվեց: Այս վիրավորումն ևս բերվեց Սևերոսի մոտ և անմիջապես էլ մահացավ» (Էլիոս Սպարտիանոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Պեցեցենիոս Նիգեր», մաս 5):

«Սևերոս (**Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսի – Մ.3.**) իշխանության ժամանակ նրա դեմ ապստամբեց Նիգեր անունով մեկ այլ սենատոր, որը մինչ այդ ուղարկվել էր պարսիկների դեմ: Եվ ահա այժմ, երբ խաղաղության պայմանագիր կնքվեց պարսիկների հետ, բանակը լսեց, որ Հռոմի սենատի որոշ անդամներ Նիգերին հայտարարել են կայսր և հետո վերջնականապես հռչակել են կայսր: Նիգերը գրավեց ամբողջ Արևելքը մինչև Եգիպտոսը, սակայն Սիրիայի Լատիկիայի բնակիչները նրան չընդունեցին և դիմադրություն ցույց տվեցին: Այսպիսով, նա եկավ Լատիկիայի վրա, գրավեց այն, ավերեց քաղաքը և սպանեց բոլոր բնակիչներին: Սևերոս սկսեց արշավ Նիգերի դեմ: Նա հետապնդեց նրան մինչև Եգիպտոսի լճերի տարածքը, որտեղ բռնեց նրան ճակատամարտում և մահվան մատնեց» (Զոհրադեյ «Ժամանակագրություն» գիրք 12, գլուխ 21): «Սևերոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.3.**) ջարդեց վերջինիս ուժերը և սպանեց նրան» (Զոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 8):

⁷²¹ «/15/ Մինչ շարունակվում էր Բյուզանդիոն քաղաքի պաշարումը, Սևերոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.3.**), բռնված փառքի տենչով, արշավեց բարբարոսների՝ օսրոնեցիների, ադիաբենցիների և արաբների, դեմ: Օսրոնեցիները և ադիաբենցիները՝ ապստամբելով պաշարեցին Նիսիբիսը, բայց հետագայում պարտվեցին Սևերոսից և ահա Նիգերի մահից հետո նրանք դեսպանություն ուղարկեցին նրա մոտ, սակայն ոչ թե իրենց գործած որևէ սխալի առիթով ներողություն խնդրելու, այլ նրանից նույնիսկ բարեգործություն պահանջելով, բանի իր իբր իրենք ևս նրա օգտին գործ են կատարել: Նրանք ասում էին, թե Նիգերի կողմնակից զինվորներին իրենք ոչնչացրել են հանուն նրա: Նրանք նույնպես մի շարք ընծաներ ուղարկեցին նրան և խոստացան հետ վերադարձնել գերվածներին ու իրենց ձեռքն ընկած ողջ ավարը, բայց նրանք չէին կամենում իրենց գրաված ամրությունները թողնել և կամ կայազորներ ընդունել, այլև պահանջում էին եղածներն իսկ դուրս բերել երկրից: Այդ էր պատճառը, որ այս պատերազմը տեղի ունեցավ: /16/ Երբ Եփրատն անցնելով Սևերոսը մտավ թշնամու տիրույթները, որտեղ երկիրը միշտ էլ քրազուրկ էր, իսկ այնժամ ամառվա պատճառով դարձել էր առավել չորային, նա իր զորքերի մեծագույն մասը կորցնելու վտանգի առաջ կանգնեց, բանգի նրանք արդեն հոգնած էին ռազմապայմանից և արևի տապից, մանավանդ երբ հողմափոթորիկ բարձրացավ ու նրանց մեծապես ընթացեց, այնպես, որ ոչ կարողանում էին բայել, ոչ էլ նույնիսկ խոտել, այլ միայն՝ ձայնել: «Ջուր, ջուր»՝ էլ ահա, երբ ջուր երևաց, դրա անսովոր լինելու պատճառով թվաց, որ նույնն է, թե բոլորովին չեն գտել, մինչև որ Սևերոսը գավաթ պահանջեց և, այն ջրով լցնելով, բոլորին ի տես խմեց: Այսպիսով, ունակ ևս խմեցին և կազդուրվեցին: Այնուհետև Սևերոսը, գալով Նիսիբիս, ինքն այնտեղ մնաց, իսկ Լատերանոսին, Կանիդոսին և Լետոսին էլ տարբեր ուղղություններով ուղարկեց վերոհիշյալ բարբարոսների մոտ և նրանք, տեղ հասնելով, ավերում էին բարբարոսների երկիրը ու գրավում քաղաքները» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 75, գլուխ 15, 16 (այլ տարբերակներում՝ 1 կամ 2)):

«Սեպերոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.3.**) կարգի գցելով Արևելքի գործերը, ինչպես իրեն էր թվում լավագույն և ամենաօգտակար ձևով՝ ցանկացավ անմիջապես շարժվել հատրացիների արքայի վրա ու անցնել պարթևների երկիր: Եվ առաջիններին, և երկրորդներին նա մեղադրեց Նիգերի հետ բարեկամություն անելու մեջ: Այնուհանդերձ, սակայն, նա մեկ այլ ժամանակի հետաձգեց այդ գործը, բանի որ ցանկանում էր սկզբում ամրացնել և իր ու իր երեխաների համար ամրապնդել իշխանությունը հռոմեական տերության նկատմամբ» (Զերոդիանոս «Պատմություն», գիրք 3, մաս 5):

«Դրանից հետո նա (**Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.3.**) հնազանդեցրեց պարթևներին, ինչպես նաև ադիաբենցիներին, որոնք բոլորը աջակցել էին Պեցեցենիոսին» (Էլիոս Սպարտիանոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Սևերոս», մաս 9):

«Նա (**Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.3.**) հաղթեց պարթևներին և հնազանդեցրեց... Ադիաբենսան» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն քաղաքի իմաստորոմից ի վեր», գիրք 8, գլուխ 18):

«(**Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.3.**) ոչնչացրեց Ադիաբենսան» (Ռուֆուս Սեբաստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 20):

⁷²² «Այնուհետև Սևերոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.3.**) արշավեց պարթևների դեմ, որովհետև, մինչ ինքը զբաղված էր քաղաքացիական պատերազմով, գործողությունների ազատություն ստանալով, գրավել էին Միջագետքը՝ մեծ բազմությամբ արշավելով այնտեղ: Դուլգն ինչ՝ և նրանք կգրավեին նաև Նիսիբիսը, եթե Լետոսը, որն այնտեղ պաշարման էր ենթարկվել, չփրկեր քաղաքը: Այս պատճառով էլ Լետոսը առավել ևս հռչակվեց, թե՛ն ևս գերազանց էր նաև այլ գործերում՝ թե մասնավոր և թե հասարակական, ինչպես պատերազմների ընթացքում, նույնպես և՛ խաղաղ ժամանակ: Սևերոսը, ժամանելով վերոհիշյալ Նիսիբիս, այնտեղ պատահեց մի շատ խոշոր վարագի: Այն սպանել էր մի հեծյալի, որն, ապավինելով իր սեփական ուժին, փորձել էր տապալել նրան: Այն դժվարությամբ բռնվեց մի մեծ խուճը զինվորների օգնությամբ և մորթեց, նրան բռնած զինվորների թիվը երեսուն էր: Ահա այս վարագը բերեցին Սևերոսին: Պարթևները, սակայն, չմնացին մինչև Սևերոսի գալը, այլ մեկնեցին իրենց երկիրը: Նրանց առաջնորդն էր Վուրգեսը (**Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ V-ը – Մ.3.**), որի զեպարը ուղեկցում էր Սևերոսին» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 76, գլուխ 9):

«Նա (**Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.3.**) հաջողակ և փորձառու էր հատկապես ռազմական գործում, նա ոչ մի պարտություն չկրեց ոչ մի ճակատամարտում և լայնացրեց կայսրության սահմանները՝ նվաճելով պարսից արքա Աբգարին» (Ալբրեխտս Կիկտոր «Կեսարների մասին», գլուխ 20):

⁷²³ «Բավականին մալով Հռոմում՝ Սևերոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.3.**)... ձգտելով փառքի հասնել ոչ միայն հռոմեական զորքերի դեմ գահակալական պատերազմում, դրա պատվին նա վախճանում էր հաղթանակները կազմակերպել, այլ ձգտելով հաղթականոր կառուցել բարբարոսների դեմ պատերազմում, արշավանք իրականացրեց դեպի Արևելք՝ որպես պատճառ բռնելով հատրացիների

արքա Բարսեղիոսի (Ռատրայի թագավորության արքա Բարսամենիս - Մ.Ֆ.) բարեկամությունը Նիգերի հետ: Տեղ հասնելով՝ նա ցանկացավ առաջանալ Պայաստանի միջով, սակայն Պայոց արքան, կանխելով նրան, ուղարկեց գուժարներ, նվերներ և պատանդներ՝ աղաչելով խաղաղության, բարեկամական դաշինքի և նվիրվածության մասին» (Յերոնիմոս «Պատմություն», գիրք 3, մաս 9):

⁷²⁴ «Սևերոսը (Ռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը - Մ.Ֆ.) դարձյալ իր բանակը բաժանեց երեք մասի և մի մասը Լետոսին, մյուսը՝ Ալյուպիոսին, իսկ երրորդն էլ Պորոսին տալով, ուղարկեց Պատրոն: Նրանք երեք հատվածով ներխուժեցին և նվաճեցին երկիրը, թեպետն ոչ առանց ղեկավարության, իսկ Սևերոսը շնորհ արեց Նիսիսի բաղաձի և այն հանձնեց հեծյալի կառավարմանը: Նա ասում էր, որ նրանք մի երկիր է միացրել կայսրությանը և այն դարձրել է պատվար Ատրիքի համար, բայց գործնականում բոլորովին էլ այդպես չէր, քանի որ փաստորեն այն պատճառ էր դառնում մշտական պատերազմների և խոշոր ծախսերի, միջոց, քիչ եկամուտ տալով, խոշոր գումարներ էր վատնում, ընդ որում Այսպիսով՝ մենք, առավել մոտենալով մարերին և պարթևներին, մշտապես կարծես թե նրանց համար պատերազմում ենք նրանց հարևանների դեմ...: /76.9/ Արդ, Սևերոսը, Եփրատի վրա նավակներ պատրաստելով, մասամբ նավակներով, մասամբ էլ հետիոտն իջավ նրա երկարությամբ: Պատրաստված նավակները շատ սրընթաց էին, արագասահ և ամրակառույց, բանգի Եփրատի երկայնքով ու շրջակա վայրերում անտառներն առատ կոյուղ էին մատակարարում, ուստի և նա արագ կերպով գրավեց Սելակիան ու Բաբելոնը, որոնք նախապես լքված էին: Այնուհետև, գրավելով նաև Տիգրիսը, նա թույլ տվեց, որ զինվորները թալանեն ողջ քաղաքը, մեծ թվով մարդկանց կոտորեց և մոտ 100.000 մարդ կենդանի վերցրեց: Նա, սակայն, ոչ Վոլոգեսին (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ Վ-ին - Մ.Ֆ.) հետապնդեց, ոչ էլ Տիգրանում հաստատվեց, այլ, ասես թե այդ արշավանքը կատարվել էր միայն այդ քաղաքը թալանելու նպատակով, հետ եկավ, որովհետև մի կողմից երկիրն անձամտեղ էր և մյուս կողմից էլ պարենի պակաս էր գգում: Նա վերադարձավ այլ ճանապարհով, որովհետև նախորդ արշավանքի ընթացքում պատահած անտառանկությունը և խոտը սպառվել էր: Հինվորների մի մասը վերադարձավ հետիոտն Տիգրիսի ափին ի վեր, մյուս մասն էլ՝ նավակներով...: /76.10/ Այնուհետև Սևերոսը, անցնելով Միջագետք, մի փորձ կատարեց նաև Պատրայի դեմ, որը հեռու չէր գտնվում, բայց ոչ մի հաջողություն չունեցավ, այլ, ընդհակառակը, նրա պաշարողական մեթոդները այրվեցին և շատ զինվորներ կործանվեցին, իսկ շատ շատերն էլ վիրավորվեցին: Այս պատճառով էլ Սևերոսը հեռացավ այնտեղից և վերադարձավ: Այս պատերազմի ընթացքում էլ հենց նա մահվան ենթարկեց երևելի այրերից երկուսին՝ պրետորյանների տիրիոն Ռուլիոս Կրիսպոսին, որովհետև սա, ղեկավարելով պատերազմի աղետները, պրետ Մարոնի մի խուսբն ասաց, որտեղ Տուրնոսի հետ Էնեսաի դեմ կռվող զինվորներից մեկը ողբալով ասում է: «Որպեսզի Տուրնոսը ամուսնանա Լավինիայի հետ, մենք, առանց որևէ մեղքի, կործանվում ենք», ընդ որում Վալերիոսին, նրան մեղադրող զինվորին, Սևերոսը նրա փոխարեն տիրիոն կարգեց: Նա սպանեց նաև Լետոսին, որը խելամիտ էր և սիրված էր զինվորներից, որոնք ասում էին, թե չեն գնա արշավանքի, եթե իրենց Լետոսը չառաջնորդի: Եվ, քանի որ ինքը ոչ մի ակնառու պատճառ չունեց, բացի նախանձից, ապա փորձում էր նրա սպանության մեղքը գցել զինվորների վրա, որ իբր այդ բոլորը նրանք կատարել են հակառակ իր ցանկության: /76.11/ Եվ ահա Սևերոսը լորից արշավեց Պատրայի վրա, նախապես անբարելավ մեծ քանակությամբ պարեն և պատրաստելով բազմաթիվ պաշարողական մեթոդներ, բանգի նրան թվում էր, թե անպատկառ էր, որ էր մնացած բոլոր վայրերը նվաճվել են, այս մեկը, գտնվելով այդ բոլորի մեջտեղում, դեռևս դիմադրում է: Նա, սակայն, թե մեծ քանակությամբ փող վատնեց և թե իր պաշարողական մեթոդների մեծ մասը, բացի Պրիսկոսի պատրաստածներից, ինչպես ասել ենք վերևում, կորցրեց, սակայն այդ բոլորից բացի նաև կորցրեց մեծ թվով զինվորներ, բանգի շատերը կործանվեցին անասնակեր հայթայթելու համար կատարված արշավանքների ընթացքում: Բանն այն է, որ բարբարոսների հեծելազորը, ես նկատի ունեն արաբականը, ամենուրեք ուժգին և մեծ արագությամբ հարձակվում էր նրանց վրա, հատրաքներն էլ իրենց նետահարումներով շատ հեռու էին հասնում, բանի որ նրանք իրենց նետերի մի մասն արձակում էին մեթոդների միջոցով, այնպես, որ նրանք հարվածեցին նույնիսկ Սևերոսի թիկնապահներից շատերին: Նրանք երկու նետ միանգամից էին արձակում և բազում ձեռքեր բազում աղեղներից դրանք միանգամից էին նետում: Հռոմեացիները, սակայն, ամենամեծ կորուստը կրեցին, երբ մոտեցան պարիսպներին և, առավել ևս, երբ պարիսպներից մի փոքր մասը բռնեցին, բանգի նրանց վրա, այլ բաներից բացի, թափեցին նաև կոտորակից այն նավթը, որի մասին գրել են վերևում, երբ իրկիզեցին պաշարողական մեթոդները ու բոլոր զինվորներին, ում վրա այն թափվեց: /12/ Այս ամենը Սևերոսը դիտում էր բարձր բեմի վրա նստած: Երբ արտաքին պարսպի մի մասը բռնվեց և բոլոր զինվորները ձգտում էին բռնությամբ ներխուժել մնացած մասը, Սևերոսը արգելեց նրանց այդ անել, հրամայելով ամեն կողմից հստակորեն շեփոթել վերադարձի ազդանշանը, բանգի այդ վայրը մեծապես հուշակված էր այն բանով, որ իբր, դրամական մեծ հարստությունից բացի, այնտեղ կային նաև Հելիոսին ծնված բազմաբազում ընծաներ: Այս պատճառով, ահա, Սևերոսը հույս ունեց, որ արաբները կամովին կան համաձայնության, որպեսզի բռնությամբ չնվաճվեն և գերելարվեն: Եվ այսպես, մի օր բաց թողնելուց հետո, բանի որ ոչ ոք նրա մոտ չեկավ բանակցություն վարելու, նա զինվորներին հրամայեց դարձյալ գրոհել պարիսպները, թեպետ դրանք գիշերվա ընթացքում վերակառուցվել էին, բայց եկրուպացիներից, որոնք և միայն ի վիճակի էին ինչ-որ բան կատարել, ոչ մեկը նրա հանդեպ ունեցած զայրույթի պատճառով չհնազանդվեց նրան, իսկ մյուսները՝ սիրիացիները, որոնք նրանց փոխարեն ստիպված էին գրոհել, չարաչար կործանվեցին: Եվ այսպիսով, աստված, որը փրկել էր բաղաձի, նախ զինվորներին, որոնք կարող էին ներխուժել քաղաք, հետ կանցեց Սևերոսի միջոցով, ապա, երբ Սևերոսը հետազարում ցանկացավ գրավել այն, զինվորների միջոցով խանգարեց նրան: Ահա այս պատճառով էլ Սևերոսը այնքան շփոթվեց, որ երբ նրա մեթոդներից ինչ-որ մեկը խոստացավ, որ եթե իրեն տրամադրի եկրուպացի զինվորներից միայն 550 մարդ, ապա ինքը, առանց մյուս զորքերը վտանգի ենթարկելու, կգրավի քաղաքը, /13/ լուր բոլորի՝ պատասխանեց. «Իսկ որտեղի՞ց ես այդքան զինվոր գտնեմ»՝ նա այդ ասում էր զինվորների անհնազանդությունն ակնարկելով: /13/ Այսպես, բանն օր քաղաքը պաշարողից հետո նա մեկնեց Պաղեստին...» (Պիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 75, գլուխ 17 (այլ տարբերակներում՝ 3), գիրք 76, գլուխ 9-13):

«Բանի որ Պայաստանում ամեն ինչ եղավ ըստ իր ցանկության՝ Սևերոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը - Մ.Ֆ.) անմիջապես շարժվեց հատրաքների դեմ, ընդ որում նրա կողմն անցավ Օսրոնեի արքա Աբգարը, որը, որպես հավատարմության երաշխիք, պատանդ տվեց իր երեխաներին և տրամադրեց մեծաթիվ նետածիզներ: Անցնելով Միջագետք և ադիաբենցիների երկիրը՝ Սևերոսը կիտրեց Երջանիկ Արաբիան...: Ավերելով շատ գյուղեր և քաղաքներ ու ամայացնելով երկիրը՝ նա ժամանեց հատրաքների երկիր, ծամբար զարկեց և պաշարեց Պատրոն: Քաղաքը գտնվում էր մի շատ բարձր լեռան վրա: Այն շրջապատված էր հզոր և ամուր պարսպով ու ուժեղ էր իր մեծաթիվ նետածիզներով: Սևերոսի զորքը, փորձելով գրավել քաղաքը, ներդրեց բոլոր ջանքերը: Պարսպին էին մոտեցնում տարատեսակ մեթոդներ և կիրառում էին պաշարման բոլոր եղանակները, սակայն հատրաքները քաջաբար պաշտպանվում էին՝ վերևից նետեր արձակելու ու քարեր նետելու միջոցով նրա զորքին ոչ քիչ վնաս պատճառելով: Կավե անոթները լցնելով թևակով և թունակով միջատներով՝ նրանք դրանք նետում էին պաշարողների վրա, իսկ սրանք էլ, ընկնելով դեմքի կամ մարմնի որևէ այլ բաց մասի վրա, աննկատ կաշում էին և վտանգավոր վերքեր էին հասցնում: Շատ ռազմիկներ, ի վիճակի չլինելով տանել շոգ օդը և հրակեց արևը, մահանում էին հիվանդություններից, այնպես որ զորքի մեծ մասը կործանվեց հենց այդ պատճառով, այլ ոչ թե թշնամու ձեռքով: Այս անկեցի զորքը կորցնում էր արհուրություն: Պաշարումը ոչ մի բայլ առաջ չէր գնում և հռոմեացիներն հենց իրենք էին ավելի շատ վնաս կրում, քան վնաս հասցնում: Եվ ահա Սևերոսը, որպեսի ողջ բանակը չկործանվի, ոչ մի արդյունքի չհասած զորքը հետ տարավ՝ ծայրահեղ դժգոհ այն բանից, որ պաշարումը ցանկալի արդյունքների չհասցրեց: Սովոր լինելով մշտապես հաղթանակ տանել բոլոր ճակատամարտերում՝ նրա ռազմիկները ենթադրում էին, թե, այս անգամ հաղթանակի չհասնելով, դրանով իսկ պարտություն են կրել: Ճակատագիրը, սակայն, միջանցեց Սևերոսի գործերին և նրան միսթերություն ուղարկեց, բանգի զորքը հռոմ էր վերադառնում ոչ ընդհանրապես առանց որևէ հաջողության, այլ ավելի շուտ ավելիին հասած լինելով, բան հույս ունեց: Իրոք, Սևերոսի զորքը, շարժվելով մեծաթիվ նավերով, ինչպես ենթադրվում էր չապաստանեց հռոմեական ափում, այլ գետի հոսանքով մեծ տարածությունն առաջ տարվեց և մոտեցավ պարթևական ափին, որը Տիգրիսի ճանապարհից մի բանի օրվա հեռավորության վրա էր գտնվում: Այստեղ էր գտնվում պարթևական արքայի պալատը, որտեղ սա խաղաղ ապրում էր՝ ենթադրելով, որ հատրաքների հետ Սևերոսի մարտերը իրեն ընդհանրապես չեն վերաբերվում: Ահա այդ պատճառով նա հանգիստ էր և ոչ մի վրա չէր սպասում, իսկ այդ ընթացքում Սևերոսի զորքը, որը իր կամից անկախ հոսանքով մոտեցվել էր այդ ափին, ափ իջավ, ամայացրեց երկիրը և, որպես պարենամթերք օգտագործելու համար տանելով բոլոր հոտերը, այրեց ճանապարհին հանդիպող գյուղերը: Աստիճանաբար առաջ շարժվելով՝ նրանք հայտնվեցին Տիգրիսի մոտ, որտեղ գտնվում էր մեծ արքա Արտաշատը (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ Վ-ը - Մ.Ֆ.): Հռոմեացիները, հարձակվելով դրան չսպասող բարբարոսների վրա, առանց խորհրդակցության սպանեցին բոլորին, քաղաքը թալանեցին, իսկ կանանց և երեխաներին էլ գերի չբռնեց: Բանի որ արքան մի քանի հեծյալների հետ փախավ, հռոմեացիները տիրեցին նաև նրա գանձարանին և, իրենց ձեռքը գցելով թանկարժեք իրեր ու գանձեր, վերադարձան» (Յերոնիմոս «Պատմություն», գիրք 3, մաս 9):

«/15/ Ժողովուրդը խոսում էր, որ Սեպտիմիանոս Սևերոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը - Մ.Ֆ.) ձգտում էր պատերազմի պարթևների դեմ՝ առաջ մղվելով փառքի ծարավից, այլ ոչ թե ինչ-որ անխաճեշտությունից: Չորքն անցկացնելով Բրունդիսիոսից՝ նա ոչ մի տեղ կանգ չառնելով եկավ Ատրիք և բռնեց պարթևներին: Դրանից հետո նա վերադարձավ Ատրիք, որպեսզի պատրաստվի պարթևների դեմ պատերազմի...: /16/ Այս կերպ արդեն ամռան վերջին Սևերոսը ներխուժեց Պարթևստան և, ստիպելով արքային (Պարթևական թագավորության

արքա Վաղարշ V-ին – Մ.Ֆ.) նահանգել, հասավ Տիգրոս ու գրավեց այն արդեն ձմռանը: Իրոք, այդ վայրերում ավելի լավ էր պատերազմ վարել հենց ձմռանը: Նա, սակայն, չկարողացավ առաջ գնալ, քանի որ զինվորները սնվում էին բույսերի արմատներով և դրանով իրենց տարաբնույթ հիվանդություններ էին պատճառում, իսկ պարթևներն էլ դիմադրում էին: Դրան գումարվեց նաև այն, որ անսովոր ուսուցիչի պատճառով զինվորները փորձում էին տառապում: Չնայած այս ամենին՝ նա այնուհանդերձ համառություն դրսևորեց, գրավեց քաղաքը և, փախուստի մատնեցով արքային, ոչնչացրեց շատ թշնամիների ու արժանացավ «պարթևական» կոչմանը...: Այնտեղից նա վերադարձավ Ասորիք» (Էլիոս Սպարտիանոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Սևեռոյ», մաս 15, 16):

«Դրանից հետո նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.Ֆ.) հոգաց գործը կարգի գցելու մասին, որից հետո հարձակում գործեց պարսիկների վրա, ստիպեց Բաբելոնի և Տիգրոսի հանձնվել, հետ մղեց բոլոր արաբների հարձակումներն ու զբաղեցրեց ողջ Արաբիան» (Չոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 8):

«Նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.Ֆ.) հաղթեց պարթևներին, արաբներին և ադիաբենցիներին» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 17):

«/23.5/ (հեղինակը մեջբերում է անում բանակին ուղղված հույանոս կայսր խոսքից – Մ.Ֆ.) Այս երկրից հաղթականորեն վերադարձել է... Սևերոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.Ֆ.)... /24.6/ (խոսքն արդեն պատկանում են հեղինակին – Մ.Ֆ.) Սևերոսը... մեծ ջանքեր գործադրելով, այստեղ մի մեծ ջրանցք էր փորել, որպեսզի ջուրը Եփրատից Տիգրոս թողնեն և նավերի համար ճանապարհ բացեն...: /25.8/ Դազմունակ տիրակալներ Տրայանոս (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը – Մ.Ֆ.) և Սևերոսը տարբեր ժամանակներում մոտեցել էին նրան, մտադրվելով ավերել, սակայն իրենց ողջ բանակով հագնված չէին գոհվել, ինչպես ես պատմել եմ նրանց գործունեությունը նկարագրելիս» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 23, գլուխ 5, գիրք 24, գլուխ 6, գիրք 25, գլուխ 8):

«/14/ Այնուհետև, սակայն, Սևերոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.Ֆ.)... օրոք: /20/ Սա մարտնչեց պարթևների դեմ փոփոխական հաջողություններով, Միջագետքը... վերադարձվեց...: Սևերոսը, որ ծննդով Աֆրիկայից էր, ամենաակտիվ կայսրն էր և նա արագորեն նվաճեց պարթևներին..., հնազանդեցրեց Հատրայի արաբներին ու Արաբիան պրովինցիայի վերածեց» (Ռուֆուս Սեբստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 14, 20):

«Նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.Ֆ.) հաղթեց պարթևներին և հնազանդեցրեց ներքին Արաբիան» (Եվտրոպիոս «Հռոմեացի պատմությունը քաղաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 8, գլուխ 18):

«Նույն կերպ նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.Ֆ.) առաջին իսկ հարձակմամբ նվաճեց նաև արաբներին՝ նրանց երկիրը վերածելով պրովինցիայի» (Ամմիանոս Վիկտոր «Կեսարների մասին», գլուխ 20):

«Այդ ժամանակ հռոմեացիները իրենց գերագույն արքայի (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը – Մ.Ֆ.) գլխավորությամբ հարձակվեցին Պարսի վրա: Այս արքան փորձ էր կատարում վրեժ լուծել Բաբելոնի արքա Անտիոքի (Սելևկյանների թագավորության հիմնադիր արքա Անտիոքոս VII Սիրիացու (մ.թ.ա. 138-129) – Մ.Ֆ.) մահվան համար, որը սպանվել էր Արշակի (Պարթևական թագավորության հիմնադիր արքա Պրահատ II-ի – Մ.Ֆ.) կողմից: Այդ ժամանակ Բաբելոնի տիրակալը Վաղարշն էր (Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ V-ին – Մ.Ֆ.)՝ այն Արտավանի (Պարթևական թագավորության ապագա արքա Արտավան V-ի – Մ.Ֆ.) հայրը, որը հետագայում սպանվեց Արտաշիր իբն Բաբակի (Պարսից թագավորության ապագա հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականի – Մ.Ֆ.) կողմից: Վաղարշը գրեց տեղական իշխաններին՝ տեղեկացնելով նրանց այդ հարձակման մասին և այն մասին, որ հռոմեացիները գալիս են իրենց երկրների դեմ: Նա նաև ասաց հռոմեացիներին ուժի մասին, որին ինքն ի վիճակի չէր դիմադրել: Նա գրեց, որ, եթե նրանք չենթարկվեն, հռոմեացիները կհաղթեն բոլորին: Այդ ժամանակ իշխանները, ամեն մեկն ըստ իր հնարավորության, մարդիկ, գնեք և գումար ուղարկեցին Վաղարշին, այնպես որ հավաքվեց 400.000 հոգի, որոնց հրամանատար նշանակվեց Հատրայի իշխաններից մեկը: Հատրան դա մի երկրամաս է, որը ձգվում է Սավադի և Ջազիրայի միջև: Սա ելավ և առաջացավ աշխատանքի, միջև որ չհանդիպեց հռոմեացիների արքային: Նա սպանեց հռոմեացիների արքային և պարառեց հռոմեացիների ճամբարը: Հենց սա պատճառ հանդիսացավ, որ հռոմեացիները հիմնեն Կոստանդնուպոլիսը և մայրաքաղաքը Հռոմից այնտեղ տեղափոխեցին» (Տաբարի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն», գիրք 4):

⁷²⁵ «Վաղարշը բասն տարի թագավորելով մեռավ: Ուրիշները լույս ապրել են, բայց ես ասում եմ, որ սա մահից հետո էլ ապրում է իր բարի անունով ավելի, քան շատերը թույլ թագավորներից, որովհետև նրա ժամանակ խազիրներից և բասիլներից բաղկացած հյուսիսային ազգերի բազմությունը, իրենց առաջնորդ ու թագավոր ունենալով ոմն Վաստեպ Սուրիհայի, ճորա դոնից դուրս են գալիս և գալիս ու անցնում են Կուր գետի այս կողմը: Վաղարշը, սակայն, մեծ բազմությամբ և բազմաթիվ մարդկանցով նրանց դեմ է դուրս գալիս ու, նրանց բազմությունը կոտորելով, դիակները սփռում է դաշտի երեսին» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 65):

«Վաղարշի օրոք Մուշկանը, միավորվելով խազիրների և բասիլների գործադրելիքի հետ ու ճորա դոնից այն կողմում իրենց թագավոր ունենալով մի ոմն Վաստեպի, անցավ Կուր գետից այս կողմ: Վաղարշը, սակայն, մեծ զորքով հանդիպեց նրանց, ցիրուցան արեց, դիաթավալ դարձրեց խազիրների զորքը և հետապնդելով անցկացրեց ճորա կապակից այն կողմ» (Ուխտանես «Հայոց պատմություն», գլուխ 46):

«Վաղարշակը պատերազմեց հյուսիսաբնակ խազիրների դեմ» (Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 1, գլուխ 8):

«Բայց ես ասում եմ, որ այս Վաղարշը մահվանից հետո էլ դեռևս ապրում է թողած բարի անվամբ ավելի, քան շատ թուլամորթ թագավորներ, որովհետև հենց սրա օրերում հյուսիսային ազգերի բազմությունները՝ խազիրներ և բասիլներն ասեն, դուրս են գալիս ճորա դոնից: Իրենց առաջնորդ և թագավոր ունենալով ոմն Վաստեպ Սուրիհայի՝ սրանք գալիս, անցնում են Կուր գետի այս կողմը: Հինվորների մեծ բազմությամբ և բազմակրող մարդկանցով, սակայն, Վաղարշը նրանց դեմ է դուրս գալիս, բավական երկար տեղ հետապնդում է նրանց և անց է կենում ճորա կապակը» (Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիգրեական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 5):

«Վաղարշի օրում բուլղարներն և խազիրները միաբանվելով միմյանց հետ և թագավոր ունենալով ոմն Սուրիհայ Վաստեպի՝ անթիվ բանակով գալիս են Կուր գետի մոտ: Վաղարշը նրանց կոտորելով հալածում է» (Վարդան Արևելցի «Տիգրեական պատմություն», գլուխ 17):

⁷²⁶ «Երկար տեղ նրանց հալածելով՝ Վաղարշն անցնում է ճորա կապակով: Այստեղ, սակայն, թշնամիները Նորից ճակատամարտ կազմեցին և, թեպետ Հայոց բազմը նրանց փախուստի դարձրին, բայց Վաղարշը մեռավ կորովի աղեղնավորների ձեռքից» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 65):

«Թշնամիները երկրորդ անգամ ճակատ կազմեցին, որոնց, թեպետ Հայոց բազմը փախուստական անելով հետ շարժեցին, սակայն Վաղարշը նրանց ձեռքով սպանվեց թագավորելով բասն տարի» (Ուխտանես «Հայոց պատմություն», գլուխ 46):

«Վաղարշակը սպանվեց կորովաձիգ աղեղնավորների ձեռքով» (Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 1, գլուխ 8):

«Այնտեղ թշնամիները համախմբվելով՝ երկրորդ անգամ ճակատամարտ կազմեցին և, թեպետ Հայոց բազմը նրանց հալածեցին ու փախուստի մատնեցին, սակայն Վաղարշը սպանվեց կորովաձիգ աղեղնավորների ձեռքով» (Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիգրեական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 5):

«Այս խոսքովը միաբանեց Հայոց ողջ զորքը, անցավ մեծ լեռը և վրեժ լուծեց իր հոր մահվան համար՝ հեռու բռնելով թշնամիներին ու իր նշանը կանգնեցնելով այնտեղ» (Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»):

«Վաղարշը, նրանց կոտորելով և հալածելով, անցկացնում է Չորա դոնից ներս, սակայն հանկարծակի նետահարվելով մեռնում է՝ բասն տարի թագավորելուց հետո» (Վարդան Արևելցի «Տիգրեական պատմություն», գլուխ 17):

⁷²⁷ «Պարսից Արտավան թագավորի (Պարթևական թագավորության համալիրի արքա Արտավան V-ի (204-224՝ համալիրի) – Մ.Ֆ.) երրորդ տարում թագավորությունն առնում է Վաղարշի որդի խոսքովը: Նա, Հայոց զորքերը միացնելով, իսկույն անցնում է մեծ լեռը՝ իր հոր մահվան վրեժն առնելու: Նա սրով և գեղարդով վանում է այդ հզոր ազգերին, բոլոր պիտանի մարդկանցից հարյուրից մեկին պատանդ է վերցնում և, իբրև իր տերության նշան, հուևարեն գրով մի արձան է կանգնեցնում, որպեսզի հայտնի լինի, թե ինքը հնազանդվում է հռոմեացիներին» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 65):

«/46/ Պարսից արքա Արտավան թագավորի (Պարթևական թագավորության համալիրի արքա Արտավան V-ի – Մ.Ֆ.) երրորդ տարում թագավորությունը ստացավ Վաղարշի որդի խոսքովը, որը, անմիջապես համախմբելով Հայոց զորքերը, անցավ Կուրկաս մեծ լեռը՝ վրեժխնդիր լինելով իր հոր մահվան համար: Նա, հրով և սրով նվաճելով այդ երկիրը, պատանդներ առավ ու վերադարձավ...: /47/ Պարսից արքա Արտավանի երրորդ տարում հայերի վրա թագավորում է Վաղարշի որդի խոսքովը Մեծը, որը... այդ ժամանակ իր հոր մահվան համար վրեժխնդիր է լինում խազիրների արքայից և, նրան հնազանդեցնելով պատանդներ է վերցնում ու վերադառնում է» (Ուխտանես «Հայոց պատմություն», գլուխ 46, 47):

«Պարսից Արտավան արքայի (Պարթևական թագավորության համալիրի արքա Արտավան V-ի – Մ.Ֆ.) երրորդ տարում թագավորությանը վերցնում է Վաղարշի որդի խոսքովը: Նա անմիջապես հավաքում է Հայոց զորքերը և անցնում է մեծ լեռը՝ իր հոր մահվան վրեժն առնելու: Սրով և գեղարդներով հալածելով այդ հզորագույն ազգերին՝ նրանց բոլոր ամենապիտանի մարդկանցից 100 հոգուց մեկին նա պատանդ է վերցնում և,

որպես իր տերության նշան, հելլենական գրով հուշարձան է կանգնեցնում» (Ստեփանոս Տարունցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 5):

«Այս խոսքովը միաբանեց Յայոց ողջ գործը, անցավ մեծ լեռը և վրեժ լուծեց իր հոր մահվան համար՝ հեռու բջեղով թշնամիներին ու իր նշանը կանգնեցնելով այնտեղ» (Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»):

«Խոսքով իսկույն անցնում է Կովկասյան լեռներից այն կողմ և, առնելով իր հոր վրեժը, բնաջնջում է երկու ցեղերին էլ: Եվ ահա նա, ամեն 100 լավ մարդկանցից մեկ պատանդ առնելով, վերադառնում է այնտեղից՝ իր տերության նշան-արձանագրությունը հաստատելով հունական գրով» (Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 17):

«Այս խոսքովը անցավ Կովկասյան մեծ լեռը ու գնաց խազարների վրա, որոնք սպանել էին նրա հայր Վաղարշին: Նա բյուրապատիկ վրեժ լուծեց իր հոր համար, հնազանդեցրեց նրանց և պատանդներ վերցրեց» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

⁷²⁸ «/12/ Արդ՝ Անտոնինոսը **(Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիանոս Կարակալլան (211-217) – Մ.Ֆ.)** խաբելով Օսրոնենի Աբգարոս թագավորին, համոզեց նրան իբրև բարեկամի իր մոտ գալ, որից հետո նրան ձերբակալելով կալանավորեց և այդպիսով Օսրոնեն, որը մնացել էր առանց թագավորի, հպատակեցրեց: Իր հերթին Յայոց թագավորին, որը վեճի մեջ էր սեփական որդիների հետ, նա բարեկամական նամակներով նույնպես կանչեց, իբր նրանց հաշտեցնելու պատրվակով, բայց սրանց հետ ևս վարվեց այնպես, ինչպես Աբգարոսի հետ: Յայերը, սակայն, չհանդուրժեցին նրան, այլ դիմեցին գնեթի, ընդ որում դրանից հետո նրանցից ոչ ոք երբևիցե ոչ մի բանում նրան այլևս չէր հավատում, այնպես, որ նա գործով սովորեց, թե որքան վնասաբեր է կայսեր համար խաբեությունը բարեկամներին: Նա մեծապես պարծենում էր, որ պարթևների թագավոր Վուդգեսի **(Պարթևական թագավորության արքա Վաղարշ Վ-ի – Մ.Ֆ.)** մահից հետո նրա որդիները կռվում էին գահի համար՝ պատահաբար կատարվող այդ դեպքերը վերագրելով իր կատարած նախապատրաստական աշխատանքին...: /18/ Այսպիսի գործեր կատարեց Անտոնինոսը Նիկոմեդիայում ձմեռելու ժամանակ: Նա մարզեց նաև մակեդոնական ֆալանգը և հայկական ու պարթևական պատերազմների համար երկու շատ խոշոր մեքենաներ կառուցեց, այնպես, որ դրանք բանդած վիճակում նավերի վրա կարողանար փոխադրել Ասորիք...: /19/ Երբ նա արշավեց պարթևների դեմ, այդ պատերազմը պատճառաբանեց նրանով, որ Վուդգեսը **(Պարթևական թագավորության համիշխան, հետո միանձնյա արքա Վաղարշ VI-ը (204-224՝ համիշխան, 224-228) – Մ.Ֆ.)**, երբ ինքը նրանից պահանջեց Տիրիդատեսին և նրա հետ ոմն Անտիոգեսի, նա նրանց չհանձնեց: Այս Անտիոգեսը կիլիկեցի էր և սկզբում իբրև թե կիլիկյան փիլիսոփա էր և դրանով պատերազմում մեծապես օգնել էր զինվորներին, բանգի երբ զինվորները ցրտաշունչ ձմռան պատճառով հուսահատվել էին, նա կարողանում էր սրտապնդել նրանց՝ իրեն նետելով ձյան մեջ ու թավալվելով դրա վրա: Ուստի և նա շատ դրամ ու պատիվներ ստացավ թե Սևերոսից **(Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսից – Մ.Ֆ.)** և թե Անտոնինոսից: Այս ամենից, սակայն, նա այնքան գոռոզացավ, որ հարեց Տիրիդատեսին և սրա հետ միասին փախավ պարթև թագավորի մոտ: Երբ պարթև թագավորը վախեցավ և Տիրիդատեսին ու Անտիոգեսին հանձնեց կայսրին, այս իսկույն ևե՛ք հրաժարվեց արշավանալ: Թեոփիլոսը, սակայն, որին նա զորքով ուղարկել էր հայերի դեմ, նրանց կողմից պարտություն մատակցեց և սարսափելի պարտություն կրեց...: /21/ Այնուհետև Անտոնինոսը արշավեց պարթևների դեմ այն պատրվակով, որ Արտաբանոսը **(Պարթևական թագավորության համիշխան արքա Արտավան Վ-ը – Մ.Ֆ.)** չէր ցանկացել իր դստերը ամուսնության տալ իրեն, բանգի Արտաբանոսը լավ էր հասկանում, որ նա խոչընդ ուզում էր իբր իր արջկա հետ ամուսնանալ, բայց իրականում ցանկանում էր սեփականել պարթևների թագավորությունը: Եվ ահա Անտոնինոսը, հանկարծակի հարձակվելով, մեծ տարածության վրա Մարաստանի շուրջը երկիրը ավերեց: Նա մեծ թվով բերդեր նվաճեց, գրավեց Արեւյան և, բաց անելով պարթևների արքունի դաժնարանները, ցրիվ տվեց ոսկորները, բանի որ պարթևները նույնիսկ չկոպեցին էլ նրա դեմ: Յետևաբար՝ ես այդ ժամանակ կատարվածների մասին ոչ մի բացառիկ բան չունեմ գրելու, բացի մի դեպքից: Իրոք, երկու զինվորներ, զինով լիք էր մի տիկ հափշտակած, դիմեցին նրան, յուրաքանչյուրը իր համար պահանջելով ողջ այդ ավարը: Երբ կայսրը նրանց հրամայեց զինին հավասարապես բաժանել իրար միջև, ապա նրանք մերկացրին իրենց թորերը և տիկը կիսեցին, այն գինու հետ առ կես ստանալու համար: Նրանք այնքան էին հարգում իրենց կայսրը, որ նույնիսկ նման հարցերով էին նրան անհանգստացնում, սակայն նաև այնքան խելք ունեին, որ կորցրին թե տիկը և թե գինին: Ահա և արդյունքում բարբարոսներն ապաստանեցին լեռներում՝ Տիգրիսից այն կողմ, որպեսզի պատրաստություն տեսնեն, սակայն Անտոնինոսը թաքցնում էր այս՝ ասես ինքը վերջնականապես հաղթել էր նրանց, որոնց նույնիսկ չէր էլ տեսել: Նա հատկապես պարծենում էր, որ ինչպես ինքը հաղորդել էր, հանկարծ լեռից իջած մի առյուծ կռվում օգնել էր իրեն» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 78, գլուխ 12, 18, 19, 21):

«Դրանից հետո, առաջանալով կարոսցիների ու բաբելոնացիների երկրով, նա **(Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիանոս Կարակալլան – Մ.Ֆ.)** անկանոն մարտի մեջ մտավ պարթևական սատրապների դեմ՝ թշնամիների վրա թողնելով նույնիսկ վայրի գազաններին...: Յետո, նպատակ ունենալով երկրորդ անգամ պատերազմել պարթևների դեմ, նա ձմեռեց Եդեսիայում» (Էլիոս Ապարտիանոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Անտոնինոս Կարակալլա», մաս 6):

⁷²⁹ «/3/ Երբ պարթևներն և մարերն անևկարագրելի կատաղության մեջ ընկան այն փորձանքներից, որոնք նրանց գլխին էին եկել, և մի մեծ զորք հավաքեցին, նրան **(Հռոմեական կայսրության կայսր Անտոնինոս Սեպտիմիանոս Կարակալլային – Մ.Ֆ.)** մեծագույն մի վախ պատեց, բանգի նրա լկտիությունը հերիքում էր, որպեսզի սպառնալիքներ չաղ տա, դե իսկ գործերում շտապողականության պակաս ևս չունեց, սակայն իրականում վտանգի դեմ հանդիման մի իսկական վախկոտ էր և դժվարությունները հաղթահարելու համար որևէ հատկանիշ չուներ: Նա արդեն իսկ չէր կարողանում տանել ոչ շոգը և ոչ էլ նույնիսկ գրահների ծանրությունը, այլ փոխարենը այնպիսի կեղտիկ կապկած տուրիկալներ էր կրում, որոնք որոշակիորեն նման էին գրահի, որպեսզի, զրահ հագած մարդու տպավորություն ստեղծելով, և իրեն գերծ պահի դավադիրներից, և պատիվ ձեռք բերի: Նա նման հանդերձներ հաճախ հագնում էր նաև խաղաղ ժամանակ...: /11/ Այդ քնթացքում Մակրինոսը **(Հռոմեական կայսրության կայսր Մակրինոսը (217-218) – Մ.Ֆ.)** բոլոր կողմեր զինվորների մոտ սուրհանդակներ ուղարկեց, զինվորներ, որոնք պատերազմի պատճառով գտնվում էին Միջագետքում, սակայն միավորված չէին մեկ զորքում, այլ ցրված էին տարբեր տեղեր, և իր կողմնակիցները միջոցով ապահովեց նրանց աջակցությունը՝ իր կողմը գրավելով նրանց տարբեր խոստումներով և այլ բաների թվում խոստանալով նաև ավարտել պատերազմը, որը բոլորը ծանր էին տանում...: /26/ Մակրինոսը, տեսնելով, որ Արտաբանոսը **(Պարթևական թագավորության համիշխան արքա Արտավան Վ-ը – Մ.Ֆ.)** խիստ զայրացած է իր կամո այս չարիքների պատճառով և մեծ զորքով ներխուժել է Միջագետք, նախ ինքնավճար նրան ուղարկեց գերիներին և խաղաղություն հաստատելու առաջարկով բարեկամական ուղեգծ հղեց, տեղի ունեցածների պատճառը համարելով Տարապետաին: Արտաբանոսը, սակայն, չընդունեց այդ, միաժամանակ հրամայեց, որ Մակրինոսը վերաջինի բանդված բերդերն և բաղաբները, ամբողջովին հեռանա Միջագետքից ու հատուցում տա ինչպես մյուս բոլորի, այնպես էլ թագավորական գերեզմանների պղծման համար, բանգի նա հույսը դրել էր իր հավաքած մեծաքանակ զորքի վրա և, արհամարհելով Մակրինոսին որպես անարժան ինքնակալի, անհազ զայրույթով էր լցված նրա դեմ: Նա հույս ուներ, որ առանց նրա համաձայնության էլ ինքը կկատարի իր կանեցած ամեն ինչը: Մակրինոսը իր հերթին նույնիսկ ժամանակ չունեցավ խորհրդակցելու, այլ, հանդիպելով Արտաբանոսին դեպի Նիսիսիս առաջանալիս, պարտվեց այն բանից հետո, երբ իր ճամբարած զինվորները ցրի համար կռվի բռնվեցին թշնամու հետ: Զիչ էր մնացել, որ նա նույնիսկ ռազմական ճամբարը կորցնեց, բայց այնտեղ գտնվող վահանակիրները և զուսակալիները փրկեցին այն, բանգի սրանք, քաջալերվելով, դուրս եկան ճամբարից ու հարձակվեցին բարբարոսների վրա: Այս հանկարծակի հարձակումը օգնեց նրանց և թվում էր, թե նրանք ոչ թե սպասավորներ են, այլ զինված մարտիկներ: Այնժամ, ահա, այս դեպքերը կատարվեցին, իսկ աշխարհ և ձմանը, երբ կոնսուլներ էին Մակրինոսը ու Ալվենտոսը, նրանք այլևս իրար հետ կռվի չբռնվեցին, այլ, դեսպանություններ և բանազնացներ փոխանակելով, իրար հետ համաձայնության եկան: /27/ Մակրինոսը, որպես մավր, բնածին երկչոտության պատճառով շատ էր վախկոտ, բայց նա չհամարձակվեց պատերազմել նաև զինվորների անկարգության պատճառով, այլ փոխարենը, խաղաղության համար շատ առատ ընձաներ պարգևեց և դրամ ուղարկեց թե Արտաբանոսին և թե նրա հզորագույն մերձավորներին՝ այնքան, որ ողջ ծախսը կազմեց հինգ հազար բյուր դրամ: Իր հերթին Պարթևը նույնպես դեմ չէր հաշտությանը և այս նվաճողների պատճառով և թե այն պատճառով, որ նրա զինվորները անհանգստանում էին, որովհետև երկար ժամանակ է, ինչ տևից հեռացել էին, իսկ այդ բանին նրանք սովոր չէին: Բացի այդ նրանք նաև պարենի պակաս էին գգում, բանգի այդպիսի պատրաստություն չէին տեսնում, իսկ տեղում էլ չէին կարողանում պարեն ձեռք բերել, բանի որ այն կամ ոչկացված էր, կամ էլ գտնվում էր բերդերում: Այսուհանդերձ, բանի որ Մակրինոսը բոլոր կատարվածների մասին ճշգրիտ գեկույց չէր ուղարկել տեսնալուն, ուստ որդյվեց նրա պատմիկ հաղթանակի գոհեր մատուցել և միաժամանակ նրան շնորհվեց նաև «Պարթևական» տիտղոսը, բայց նա մերժեց այդ՝ անաչելով, իհարկե, վերցնել տիտղոսն այն թշնամու համար, որից ինքը պարտվել էր: Սրանով հանդերձ Յայոց թագավորի դեմ նրա մղած պատերազմը ևս, ինչպես ասել են, դադարեց, երբ Տիրիդատեսը ընդունեց Մակրինոսի կողմից իրեն ուղարկված թագը և մորը, որին Տարապետաը տանսմեկ ամիս պահել էր բանտում, ինչպես նաև ստացավ այն ողջ ավարը, որ տարված էր Յայաստանից՝ այն բոլոր երկրների հետ միասին, որ նրա հայրը ձեռք էր բերել Կապադոկիայում: Նա հույս ուներ նաև ստանալու այն փողը, որ ամեն տարի ուղարկում էին հռոմեացիները» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 79, գլուխ 3, 11, 26, 27):

«Անտոնիոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Անտոնիոս Սեպտիմիանոս Կարակալլայի – Մ.Ֆ.) մահից հետո ռազմիկները հայտնվեցին շփոթության մեջ և չգիտեին, թե ինչպես վարվել հետագայում: Երկու օր նրանք մնացին առանց տիրակալի, խորհելով, թե ում ընտրեն մահացածի փոխարեն, երբ հայտնի դարձավ, որ մեծ և ուժեղ զորքով իրենց վրա է գալիս Արտավանը (Պարթևական թագավորության համիշխան արքա Արտավան Վ-ը – Մ.Ֆ.)՝ մտադիր լինելով նվաճել իրենց և պատժել խաղաղ ժամանակ թույլ տված ուխտադրության համար: Եվ ահա նրանք ուզում էին սկզբում տիրակալ դարձնել Ադվենտոսին, որպես մի իսկական ռազմիկի և պրեֆեկտի, սակայն նա հրաժարվեց՝ հղում անելով իր ծեր տարիքի վրա: Այդ ժամանակ արդեն ընտրության ընկավ Մակրիանոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Մակրինոսը – Մ.Ֆ.) վրա: Մրան համոզեցին տրիբունները, որոնց հետագայում կասկածեցին Անտոնիոսի դեմ Մակրիանոսի կազմակերպած դավադրությանը մեղսակից լինելու մեջ, այնպես որ հետագայում, Մակրիանոսի մահվանից հետո նրանք իրենց պատիժը կրեցին, ինչպես կասեմք այդ մասին ներքևում: Ամեն դեպքում, Մակրիանոսը կանգնեց պետության գլուխ, սակայն դա եղավ ոչ այնքան զորքի կողմից նրան համակրելու և վստահելու, այլ պահի ու հանգամանքների ազդեցության տակ: Այդ ընթացքում շատ մեծ և հզոր զորքով արդեն մոտենում էր Արտավանը՝ հետը բերելով մեծաթիվ հեծելազոր և բազմաթիվ նետաձիգների, ինչպես նաև ուղտերի վրա հեծած զրահակիրների, որոնք երկար նիզակներ ունեին: Երբ հայտնեցին, որ նա արդեն յոթ մոտ է, Մակրիանոսը հավաքեց ռազմիկներին և ասաց...Մոտավորապես նման խոսքեր նա ասաց, իսկ ռազմիկները, տեսնելով թե ինչ են պահանջում իրենցից հանգամանքները, սկսեցին շարվել և պատրաստվել մարտի: Լուսաբացին իր հսկայական զորքով երևաց Արտավանը: Խոնարհվելով առկին, ինչպես դա նրանց մոտ ընդունված է, բարբարոսները անսովոր հնչուն աղաղակով հարձակման նետվեցին հռոմեացիների ուղղությանը՝ տուրալով ձիերի վրա և նետահարելով աղեղներից: Հռոմեացիները բարբարոսներին հանդիպեցին հստակ և հուսալի ֆայանզ կազմած: Ֆայանզի երկու թևերում տեղակայված էին հեծելազորն ու մավրիտացիները, իսկ արանքներն էլ լցված էին ռազմիկներով, որոնք կարող էին հանգիստ և ազատ առաջ վազել: Մեծաթիվ նետաձիգների և զրահակիրների երկար նիզակների շնորհիվ բարբարոսները սկզբում հաջող էին գործում, խոցելով հռոմեացիներին ձիերի և ուխտերի վրայից, փոխարենը հետագայում, սակայն, հռոմեացիները առավելության հասան ձեռնամարտում: Դրանից հետո, երբ ձիերն և ուխտերը և բարբարոսների մոտ սկսեցին բանակություն էին կազմում, սկսեցին ճնշել նրանց, ահա այդ ժամանակ արդեն հռոմեացիները, ձևացնելով թե նահանջում են, սկսեցին իրենց շարքերի առաջ աննկատ գետնին թափել փոքր եռաժանիներ ու սուր ծայրեր ունեցող նմանատիպ այլ երկայաց առարկաներ, որոնք ավագի մեջ չէին երևում, իսկ ուղտերի և ձիերի վրայից էլ հեծյալները առավել ևս չէին նկատում դրանք, իսկ դա նրանց կործանումն էր: Իրոք, ձիերի և հատկապես ուխտերի սմբակները փափուկ են ու այն սուր առարկաներից մինչև երեք կողմեր մարտնչեցին և ահա ի վերջո գիշերն իջավ ու երկու կողմերն էլ վերադարձան իրենց ճամբար՝ հավասարապես վստահ լինելով հաղթանակի մեջ: Նույն օրը դաշտում նրանք իրար եկան նաև երրորդ օրը, երբ զգալի բանակական գերակշռություն ունեցող բարբարոսները փորձ կատարեցին շրջապատել հռոմեացիներին և նրանց պարկի մեջ առնել: Տեսնելով այդ, սակայն, հռոմեացիները դարպարեցին իրենց ճակատը խորը կազմած պահել և ձգեցին այն լայնությամբ՝ դրանով իսկ կանխելով շրջապատումը: Այստեղ, ահա, այնքան մարդիկ և կենդանիներ զոհվեցին, որ ողջ դաշտը ծածկվեց դիակների իսկական սարերով՝ հատկապես այն պատճառով, որ իրար վրա էին ընկնում ուխտերը: Այս ամենը մարտնչողներին խոնարհեցրեց և ազատորեն տեղաշարժվել, հնարավոր էր նաև տեսնել թշնամուն, բանզի մարտակարգերի միջև մարմինների անանցանելի թմբի պես մի բան էր գոյացել: Ահա հենց այս պատճառով էլ, հնարավորություն չունենալով իրար վրա զնալ, կողմերը վերադարձան իրենց ճամբարներ: Այդ ժամանակ Մակրիանոսը հասկացավ, որ Արտավանը նման եռանդուն և համառ կերպով մարտնչում է հաստատ այն պատճառով, որ կարծում է, թե իր թշնամին Անտոնիոսն է, բանզի բարբարոսները սովորաբար, թե՛ հաջողության չեն հասնում առաջին անգամից, հեծությունքը հոգնում են ու հրաժարվում իրենց մտադրությունից, իսկ այստեղ, չլիսակալել, որ թշնամության մեղավորը մահացել է, նրանք պատրաստվում էին վերսկսել մարտը՝ հենց որ հավաքեին և այրեին մահացածներին: Դրա համար էլ Մակրիանոսը պարթևի մոտ դեսպանություն ուղարկեց և զրավոր հայտնեց, որ պայմանագիրը և երդումը խախտած կայսրը արդեն կենդանի չէ: Իր պարթևների համար արժանի պատիժ է ստացել, պետությունը իշխանությունն ունեցող հռոմեացիների կողմից հանձնվել է իրեն, իսկ ինքն էլ հավանություն չի տալիս այդ ամենին և պատրաստ է վերադարձնել իրենց մոտ մնացած գերիներին ու թայանածը՝ թշնամությունը փոխարինելով բարեկամությամբ ու երդումներով և պայմանագրերով ամրացնելով խաղաղությունը: Կարդալով ուղերձը և դեսպաններից իմանալով Անտոնիոսի մահվան մասին՝ Արտավանը գտավ, որ նման պատիժը հեղիք է նրա համար, ով խախտել է պայմանագիրը, մանավանդ որ իր զորքն էլ էր ծեծված և ինքը ևս ուրախ էր առանց արյունահեղության մարդկանց գերությունից ազատելու ու իր բարիքը վերադարձնելու հնարավորություն ստանալու համար: Դրա համար էլ նա Մակրիանոսի հետ խաղաղություն կնքեց և վերադարձավ իր երկիր, իսկ Մակրիանոսը զորքը հանեց Միջագետքից և շտապեց Անտիոք» (Բերոդիանոս «Պատմություն», գիրք 4, մաս 15):

«Լինելով հռչակված կայսր՝ Մակրինոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մակրինոսը – Մ.Ֆ.), իր վրա վերցնելով պարթևների դեմ պատերազմի վարումը, արշավանքի ելավ՝ ձգտելով սրբել իր ամոթալի ծագումը և նախկին կյանքի անպատշաճությունը: Պարթևների հետ ընդհարումից հետո, սակայն, նա լքվեց լեգեոնների կողմից...: Այդ պատերազմում, որը դեռ Անտոնիոսն (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիանոս Կարակալլայի – Մ.Ֆ.) էր վարում իր հայրենակիցների մահվան համար դաժանորեն վրեժ լուծող Արտավանի (Պարթևական թագավորության համիշխան արքա Արտավան Վ-ը – Մ.Ֆ.) դեմ, նա սկզբում փորձեց դիմադրել, սակայն հետո դեսպաններ ուղարկեց և խաղաղություն խնդրեց, որին Պարթևը, այն բանից հետո, երբ Անտոնիոսը սպանվեց, պատրաստակամորեն համաձայնեց» (Ռուլիոս Կապիտոլիոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Օպիլիոս Մակրինոս», մաս 8):

«Այս ամենն անելուց հետո նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիանոս Կարակալլան – Մ.Ֆ.) իր թագավորության վեցերորդ տարում մահացավ, երբ շրջաց էր կատարում Ասորիքում» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Կեսարների մասին», գլուխ 21):

«Նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիանոս Կարակալլան – Մ.Ֆ.) մահացավ Օսորոնայում՝ Եդեսիայի մոտ՝ պարթևների դեմ իր պարթևների ամենակզբում և սեփական կառավարման վեցերորդ տարվա երկրորդ ամսում, երբ հազիվ էր Նշել իր բառասուններեքամյակը» (Եվրոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղադրի հիմնարկումից ի վեր», գիրք 8, գլուխ 20):

«Կայսր Սևերոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիանոս Սևերոսի – Մ.Ֆ.) որդին՝ «Սեպտիմիանոս Կարակալլա» մականվանյալ Անտոնիոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիանոս Կարակալլան – Մ.Ֆ.), արշավանք պատրաստեց պարսիկների դեմ, սակայն արժանապատիվ մահ ընդունեց Օսորոնայում՝ Եդեսիայից ոչ հեռու, որտեղ էլ հենց թաղվեց» (Ռուֆուս Մեթստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 21):

«Նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիանոս Կարակալլան – Մ.Ֆ.) պատերազմ սկսեց պարթևների դեմ, սակայն Եդեսիայի և Խառանի միջապայքում շրջապատվեց ու սպանվեց» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 18):

«Անտոնիոս Կարակալան (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիանոս Կարակալլան – Մ.Ֆ.) պատերազմեց պարսիկների դեմ և վերականգնեց Օսորոնան: Նա մարտ մղեց և 60 տարեկանում սպանվեց Եդեսիայի ու Խառանի միջև՝ կայսր իշխանությունը պահող պրեֆեկտի և նրա իրավահաջորդի աններելի անտարբերության պատճառով» (Ռուֆուս Մալալա «Ժամանակագրություն» գիրք 12, գլուխ 25):

«Արևը խավարեց և իրեն բարկացնող ժողովրդի ցատումից իր լույսով թե՛ արդեն չէր լուսավորում, որովհետև այն ժամանակ բազում պատերազմներ տեղի ունեցան հռոմեացիների ու պարթևների միջև, երբ Արտավան վերջին արքան (Պարթևական թագավորության համիշխան արքա Արտավան Վ-ը – Մ.Ֆ.) մտավ հռոմեացիների երկիրը ու այրեց Բեթ-Արամեի շատ բաղաբներ: Արքայի թագավոր Շարիատը (Արիաբենեի թագավորության արքա Շարիատը (194-225) – Մ.Ֆ.) նրա հետ միասին էր: Հռոմեացիները, լսելով այդ, մեծ բանակով նրա դեմ դուրս եկան: Պատերազմը նրանց միջև շարունակվեց, բայց վերջում երկու թագավորներն էլ համաձայնվեցին, որ, առանց մեծ հիմքի, երկու կողմից մարդկային արյուն չթափեն, որից հետո երկուսն էլ վերադարձան իրենց երկրները» (Մշիխա Չեխա «Արիաբենեի եկեղեցու պատմությունը»):

«Նույնպես Փերմիլիոսը գրում է, թե Սևերոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիանոս Սևերոսի – Մ.Ֆ.) որդի Անտոնիոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիանոս Կարակալլան – Մ.Ֆ.) Միջագետքում պատերազմել է պարսից Վադարշ թագավորի (Պարթևական թագավորության համիշխան արքա Վադարշ Վ-ի – Մ.Ֆ.) հետ և մեծել է Եդեսիայի ու Խառանի միջև, իսկ մեր հուրովը ոչ մեկի կողմը չի անցել» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 74, 78):

⁷³⁰ «Շատ երկրներում շատ ապստամբություններ ծագեցին: Դրանցից մի բանիսը, թեև խիստ ահեղ էին, սակայն ճնշվեցին, իսկ Միջագետքում կատարված դեպքերը առավել ահավոր էին և իրականում սարսափ էին գցել բոլորի վրա, ոչ միայն Հռոմի բնակիչների, այլև մյուս վայրերի բնակիչների վրա ևս, բանզի ոմն Արտաբեստեստ (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականը (մոտ 220 - ուղ. 243) – Մ.Ֆ.), պարթևներին երբեք ճակատամարտում հաղթելուց և նրանց թագավոր Արտաբանոսին (Պարթևական թագավորության համիշխան արքա Արտավան Վ-ին – Մ.Ֆ.), սպանելուց հետո, ռազմի ելավ Հատրայի դեմ՝ այն հռոմեացիների դեմ իր համար հենարան դարձնելու նպատակով: Նա,

թեև կործանեց պարիսպը, բայց, կորցնելով իր զինվորներից շատերին, որոնք դարանի մեջ էին ընկել, հետևանքեց Մարաստան: Դրանից հետո այս երկրում, ինչպես նաև Պարթիայում, մասամբ բռնությամբ, մասամբ էլ ահաբեկմամբ գրավելով մի շարք շրջաններ՝ նա շարժվեց դեպի Դայաստան: Այստեղ նրան դիմավորեցին տեղի բնակիչները և մարերից ոմանք, ինչպես նաև Արտաքանոսի որդիները և նա, ինչպես ոմանք ասում են, փախավ, իսկ ուրիշները ասում են, թե նա հետ թաքնվեց՝ ավելի մեծ գործ պատրաստելու համար: Այսպիսով, նա մեծ համար ահավոր եղավ, բանգի նա մի խոշոր բանակով պատրաստ նստել էր, սպառնալով ոչ միայն Միջագետքին, այլև Ասորիքին: Նա սպառնում էր, որ վերստին կնվաճի այդ ամենը, որպես նախնիներից իրեն հասնող ժառանգություն, ինչպես և այն բոլոր երկրները, ինչ հնում պարսիկները ունեին մինչև հեյլենական ծովը» (Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 80, գլուխ 3):

«Երբ Պարթևների թագավորությունն իր վախճանին հասավ, վերացվեց Վաղարշի (Պարթևական թագավորության Վաղարշ IV-ի – Մ.Ֆ.) որդու՝ Արտավանի (Պարթևական թագավորության արքա Արտավան V-ի – Մ.Ֆ.) տերությունը և նա սպանվեց Սասանի (Պարսից թագավորության արքա Սասանի (մոտ 200-220) – Մ.Ֆ.) որդի Արտաշիռի (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականի – Մ.Ֆ.) ձեռքով: Սա մի նախարար էր Ստահիր գավառից, որը գալով միավորեց պարսից զորքերը, որոնք լեռնային, հեռացան, մերժեցին ու անարգեցին պարթևների տերությունը և հաճությամբ նախընտրեցին Սասանի որդի Արտաշիռի իշխանությունը: Այդ, երբ այս մահվան գույժը հասավ Դայոց խոսքով թագավորին, որը Պարսից տերության մեջ երկրորդն էր, որովհետև նա, ով Դայոց թագավոր էր՝ Պարսից տերության մեջ երկրորդ անձն էր, եթեպես նա վաղուց էր բոթը լսել, այնուհանդերձ ոչինչ չկարողացավ անել պատերազմի պատրաստության գործը ավարտելու համար: Դրանից հետո նա դարձավ պատահած դեպքերի համար մեծ տրոստության մեջ էր, բանգի որևէ գործ չկարողացավ անել: Ուստի նա կատարվածի համար մեծապես տրտմելով նորից անցավ, եկավ իր երկիրը» (Դավիթ Հռոմեացի «Դայոց պատմություն», մաս 18):

«Երբ Սասանի որդի Արտաշիռը (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականը – Մ.Ֆ.) Արտավանին (Պարթևական թագավորության համիշխան արքա Արտավան V-ին – Մ.Ֆ.) սպանեց և ինքը թագավորեց, պահլավյան երկու ցեղերը, որոնք կոչվում են Ասպարպետի և Սուրենի Պահլավ, նախանձ պահած լինելով իրենց հարազատ ազգից թագավորած ցեղի դեմ, որ Արտաշեսին էր, հոժարությամբ ընդունեցին Սասանի որդի Արտաշիռի թագավորությունը, բայց Կարեն Պահլավի տունը, հավատարմություն պահպանելով դեպի իրենց եղբայրական ազգականությունը, պատերազմով դիմադրեց Սասանի որդի Արտաշիռին: Դեռ սրանից ավելի առաջ, սակայն, Դայոց խոսքով թագավորը, հենց որ լսեց ծագած խռովության մասին, աճապարեց օգնության գալու: Արտավանին, եթե հնար լինի՝ շտապել ազատելու գոնե միայն Արտավանին: Այն բանից հետո, սակայն, երբ նա Ասորեստան մտավ, այստեղ լսեց Արտավանի մահվան բոթը, բոլոր պարսից զորքերի և նախարարների, ինչպես և իր ազգի՝ պարթևների և պահլավիկների, բացի Կարենյան ցեղից, միաբանությունը Արտաշիռի հետ: Ուստի խոսքով, սրա մոտ պատգամավորներ ուղարկելով, մեծ տրտմությամբ ու վշտով վերադառնում է մեր երկիր» (Մովսես Խորենացի «Դայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 71):

«Պարթևների բոլոր միջոցառումներ, սակայն, արդյունք չստեղծեցին, որովհետև իրենց օրը հասել էր, երգը՝ երգվել: Ի վերջո, նրանք ամբողջովին փախան բարձր լեռները և պարսիկներին թողեցին իրենց ողջ երկիրն ու քաղաքներում պահված հարստությունները: Արտավանի (Պարթևական թագավորության համիշխան արքա Արտավան V-ի – Մ.Ֆ.) փոքր որդին, որ Արշակ էր կոչվում, պարսիկների կողմից Տիգրանում անգթորեն սպանվեց և այստեղ էլ նրանք հաստատվեցին ու այն իրենց մայրաքաղաք դարձրին: Այսպիսով՝ թագ Արշակի որդիների պարթևների թագավորությունը վերջ գտավ հույների թագավորության 535 թ Նիսան ապրիլ ամսի 27-ին՝ չորեքշաբթի օրը: Պարսիկների տիրապետության սկզբում քրիստոնյաների համար խաղաղության շրջան եղավ, որը և օգնեց այդ կրոնի տարածմանն ու ծավալմանը» (Մշիխա Չեխա «Աղիեբենեի եկեղեցու պատմությունը»):

⁷³¹ «Այդ՝ մյուս տարեմուտին Դայոց թագավոր խոսքով սկսեց բանակ կազմել և գործ գումարել: Դավաթեց աղվանից ու վրաց զորքերը, բացեց Ավանաց և Զորա Պահակի դռները, դուրս բերեց հոների զորքը, ասպատակ սփռեց Պարսից երկիրը և արշավեց Ասորեստանի կողմերը» (Դավիթ Հռոմեացի «Դայոց պատմություն», մաս 19):

⁷³² «Այդ՝ մյուս տարեմուտին Դայոց թագավոր խոսքով... ասպատակ սփռեց... և արշավեց մինչև Տիգրանի դռները» (Դավիթ Հռոմեացի «Դայոց պատմություն», մաս 19):

«Տրդատի հայր խոսքովը ազգականի վրեժխնդիր է լինում Արտաշիր Բռնակալից (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականից – Մ.Ֆ.) 10 տարի» (Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 8):

«Դայոց թագավոր խոսքովը մեծ ցատուժով ու վրեժխնդրությամբ տասնմեկ տարի բանդում, գերում և անմարդաբնակ է դարձնում Պարսկաստանը, մինչև որ ինքն էլ սպանվեց Անանի կողմից» (Չաբարիա Բանաթեցի «Դայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 2):

«Այդ ժամանակ Պարսից թագավորին էր խոսքով Անուշիրվան Սասանյանը, որը հայտնի էր Արտաշիր անունով (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականը – Մ.Ֆ.): Այդ ժամանակ Դայոցում թագավոր դարձավ խոսքովը և ահա սա սկսեց պատերազմել պարսից արքայի հետ, իսկ այդ գործում նրան օգնում էր վրաց Ասպագուր արքան (Իվերիայի թագավորության արքա Վարազ-Բակուր I-ը (մոտ 235 – ուղ. 253) – Մ.Ֆ.): Այս Ասպագուրը բացեց Կովկասյան դուռն ու դուրս բերեց օվսերին, լեկերին ու խազարներին, որից հետո գնաց Դայոց խոսքով թագավորի մոտ՝ պարսից դեմ պատերազմելու համար: Պարսկաստան առաջին իսկ ներխուժման ժամանակ պարսից արքան մարտնչեց նրանց դեմ, սակայն նրանք նրան փախուստի մատնեցին՝ ոչնչացնելով նրա զորքը: Այդ ժամանակից սկսած արդեն պարսից արքան չէր կարողանում դիմադրություն ցույց տալ» («Զարթիս-Ցիսովեթա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Դայոց թագավոր դարձավ խոսքովը: Սա սկսեց պատերազմել հասրե Սասանյան թագավորի (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականի – Մ.Ֆ.) դեմ և օգնության կանչեց Միհրդատի (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրդատ IV-ի (մոտ 225-235) – Մ.Ֆ.) որդի Վրաց Ազբակուր թագավորին (Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Վարազ-Բակուր I-ին – Մ.Ֆ.), իսկ Ազբակուրը բացեց Դարիայի դուռն ու հանձն օվսերին ու լեզգիներին, որոնք, միանալով հայերի հետ, գնացին պարսից դեմ, ավերեցին ու կոտորեցին շատերին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիլի պատմությունը»):

«Այդ ժամանակից Արտաշեսերեքը (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականը – Մ.Ֆ.) պատերազմը տարավ Դայաստան, բայց պարտություն կրեց հայերից, մարերից և Արտաքանոսի Պարթևական թագավորության համիշխան արքա Արտավան V-ի – Մ.Ֆ.) որդիներից» (Չոնորաս «Պատմություն»):

⁷³³ «Իսկ, երբ եկավ մյուս տարին, խոսքովը չափազանց շատ գործ կուտակեց, գնդեր կազմեց, նույն գործը կանչեց, այն գործից էլ ավելի, ասպատակ սփռեց Ասորեստանի կողմերը, մանավանդ որ արաբների զորքը օգնության էր եկել և, ավերելով ողջ երկիրը, յուրաքանչյուրը բաշտությամբ դարձավ իր տեղը: Այսպես տասնմեկ տարի շարունակաբար ավարի մատնելով ավերեցին այն բոլոր երկրները, որոնք Պարսից թագավորության իշխանության ներքո էին» (Դավիթ Հռոմեացի «Դայոց պատմություն», մաս 19):

«Այդ ժամանակ նրանք (Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Վարազ-Բակուր I-ը և Մեծ Դայի թագավորության արքա խոսքով I Զաքը – Մ.Ֆ.) հաճախացրին հարձակումները՝ ամայացնելով Պարսկաստանը» («Զարթիս-Ցիսովեթա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Տրդատի հայր խոսքովը ազգականի վրեժխնդիր է լինում Արտաշիր Բռնակալից (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականից – Մ.Ֆ.) 10 տարի» (Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 8):

«Դայոց թագավոր խոսքովը մեծ ցատուժով ու վրեժխնդրությամբ տասնմեկ տարի բանդում, գերում և անմարդաբնակ է դարձնում Պարսկաստանը, մինչև որ ինքն էլ սպանվեց Անանի կողմից» (Չաբարիա Բանաթեցի «Դայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 2):

⁷³⁴ «Իսկ, երբ եկավ մյուս տարին, խոսքովը չափազանց շատ գործ կուտակեց, գնդեր կազմեց, նույն գործը կանչեց, այն գործից էլ ավելի, ասպատակ սփռեց Ասորեստանի կողմերը, մանավանդ որ արաբների զորքը օգնության էր եկել և, ավերելով ողջ երկիրը, յուրաքանչյուրը բաշտությամբ դարձավ իր տեղը: Այսպես տասնմեկ տարի շարունակաբար ավարի մատնելով ավերեցին այն բոլոր երկրները, որոնք Պարսից թագավորության իշխանության ներքո էին» (Դավիթ Հռոմեացի «Դայոց պատմություն», մաս 19):

«Այդ ժամանակ նրանք (Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Վարազ-Բակուր I-ը և Մեծ Դայի թագավորության արքա խոսքով I Զաքը – Մ.Ֆ.) հաճախացրին հարձակումները՝ ամայացնելով Պարսկաստանը» («Զարթիս-Ցիսովեթա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Տրդատի հայր խոսքովը ազգականի վրեժխնդիր է լինում Արտաշիր Բռնակալից (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականից – Մ.Ֆ.) 10 տարի» (Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 8):

«Դայոց թագավոր խոսքովը մեծ ցատուժով ու վրեժխնդրությամբ տասնմեկ տարի բանդում, գերում և անմարդաբնակ է դարձնում Պարսկաստանը, մինչև որ ինքն էլ սպանվեց Անանի կողմից» (Չաբարիա Բանաթեցի «Դայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 2):

⁷³⁵ «Իսկ, երբ եկավ մյուս տարին, խոսքովը չափազանց շատ զորք կուտակեց, գնդեր կազմեց, նույն զորքը կանչեց, այն զորքից էլ ավելի, ասպատակ սփռեց Ասորեստանի կողմերը, մանավանդ որ արաբների զորքը օգնության էր եկել և, ավերելով ողջ երկիրը, յուրաքանչյուրը բաջուկաբար դարձավ իր տեղը: Այսպես տասնմեկ տարի շարունակաբար ավարի մատնելով ավերեցին այն բոլոր երկրները, որոնք Պարսից թագավորության իշխանության ներքո էին» (Պավլիթ Դոմեացի «Հայոց պատմություն», մաս 19):

«Այդ ժամանակ նրանք (Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Վարդա-Քակուր I-ը և Մեծ Հայքի թագավորության արքա Խոսրով I Զաք - Մ.Ֆ.) հաճախաբար հարձակումները՝ ամայացնելով Պարսկաստանը» («Զարթիս-Ցիսվիթեա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Տրդատի հայր Խոսրովը ազգականի վրեժխնդիր է լինում Արտաշիր Բռնակալից (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականից - Մ.Ֆ.) 10 տարի» (Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 8):

«Հայոց թագավոր Խոսրովը մեծ ցատկով ու վրեժխնդրությամբ տասնմեկ տարի բանդում, գերում և անարդարեան է դարձնում Պարսկաստանը, մինչև որ ինքն էլ սպանվեց Անանի կողմից» (Զաքարիա Քանաթեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 2):

⁷³⁶ «Պարթևներն այն ժամանակ շատ ուժեղ, շատ կարող և հանդուգն էին, նրանք միայն կոտորելու մասին էին մտածում, սակայն աստված... այդպես էլ սանձեց նրանց ու պատրաստեց նրանց կործանումը: Նախկին ժամանակներում պարսիկները պարթևներին ուզում էին գահընկեց անել և պատերազմում փորձեցին իրենց ուժերը, սակայն, հետ մղվելով, չէին կարողանում պայքարել պարթևների հետ: Այս ժամանակ պարթևները բազում պատերազմներից ու ճակատամարտերից թուլացան: Պարսիկներն ու մարերն, այդ հասկանալով և Ադիաբենի թագավոր Շարիասի (Ադիաբենի թագավորության արքա Սարիասի - Մ.Ֆ.) և Զարթա-Սլոխի թագավոր Դոմիտիանի (Զարթա-Սլոխի թագավորության արքա Դոմիտիանի (մոտ 220-235) - Մ.Ֆ.) հետ միանալով, զարնանք պարթևների հետ մեծ պատերազմ սկսեցին: Պարթևները պարտվեցին, և վերջնականապես նրանց թագավորությունը վերացավ: Սկզբից ապստամբները հարձակվեցին Միջագետքի, Բեթ-Արամայի, ապա Բեթ-Չաբդեյի... վրա: Մի տարվա ընթացքում նրանք գրավեցին այս բաղաբները» (Մշիխա Չեխա «Ադիաբենի եկեղեցու պատմությունը»):

«Այնուհետև նա (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապական - Մ.Ֆ.) տիրեց Ասորեստանին, Հայաստանին և Մոսուլին» (Տաբարի «Արթուրի ու մարգարեների պատմություն», գիրք 5):

⁷³⁷ «Սկզբից ապստամբները հարձակվեցին... Արգունի վրա: Մի տարվա ընթացքում նրանք գրավեցին այս բաղաբները...» (Մշիխա Չեխա «Ադիաբենի եկեղեցու պատմությունը»):

⁷³⁸ «Փախչելով, սակայն՝ Արտաքսերեսը (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապական - Մ.Ֆ.) վերականգնեց իր կորուստները և հավաքեց ավելի մեծ ու հզոր բանակ, քան Նախկինում էր, ինչից հետո սպառնաց Միջագետքին ու Ասորիքին: Նա պարծենում էր, որ կվերադարձնի այն բոլոր երկրները, որոնք ժամանակին եղել էին պարսիկների տիրապետության տակ: Մինչև նա պաշարում էր Նիսիսը և պատրաստվում էր կողոպտել Կապադովկիան, սակայն, դեսպանություն ստացավ, որը Ալեքսանդր Կայսրն (Հռոմեական կայսրության կայսր Ալեքսանդր Մեծը - Մ.Ֆ.) էր ուղարկել իրեն՝ խաղաղություն խնդրելով: Դեսպաններին ուղևորելու փոխարեն, սակայն, Արտաքսերեսը ընտրեց 400 փառահեղ արտաքինով մարդկանց և նրանց տվեց հիանալի ձիեր, հողակապ հագուստներ ու զենքեր, ինչից հետո ուղարկեց կայսրին այն վստահությամբ, որ այս տեսարանը կվախեցնի վերջինիս և սարսափ կսերմանի նրա ու իր հպատակների սրտերում: Գալով Ալեքսանդրի մոտ՝ սրանք առաջին «Մեծ արքան Արտաշեսը հրամայում է հռոմեացիներին թողնել Ասորիքը և Ասիայի ամբողջ այն մասը, որը Եվրոպայի դեմ է՝ պարսիկների գիշերով մինչև ծովը ձգվող բոլոր երկրները»: Լսելով այդ՝ կայսրը հրամայեց ձերբակալել նրանց, խլել ձիերը, հագուստներն ու զենքերը, և, քանի որ չէր ուզում մահապատժի ենթարկել այս մարդկանց, բաժանեց մի քանի բաղաբների՝ այնտեղ հողը մշակելու համար» (Չոնորաս «Պատմություն»):

⁷³⁹ «Իսկ, երբ եկավ մյուս տարին, խոսքովը չափազանց շատ զորք կուտակեց, գնդեր կազմեց, նույն զորքը կանչեց, այն զորքից էլ ավելի, ասպատակ սփռեց Ասորեստանի կողմերը, մանավանդ որ արաբների զորքը օգնության էր եկել և, ավերելով ողջ երկիրը, յուրաքանչյուրը բաջուկաբար դարձավ իր տեղը: Այսպես տասնմեկ տարի շարունակաբար ավարի մատնելով ավերեցին այն բոլոր երկրները, որոնք Պարսից թագավորության իշխանության ներքո էին» (Պավլիթ Դոմեացի «Հայոց պատմություն», մաս 19):

«Այդ ժամանակ նրանք (Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Վարդա-Քակուր I-ը և Մեծ Հայքի թագավորության արքա Խոսրով I Զաք - Մ.Ֆ.) հաճախաբար հարձակումները՝ ամայացնելով Պարսկաստանը» («Զարթիս-Ցիսվիթեա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Տրդատի հայր Խոսրովը ազգականի վրեժխնդիր է լինում Արտաշիր Բռնակալից (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականից - Մ.Ֆ.) 10 տարի» (Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 8):

«Հայոց թագավոր Խոսրովը մեծ ցատկով ու վրեժխնդրությամբ տասնմեկ տարի բանդում, գերում և անարդարեան է դարձնում Պարսկաստանը, մինչև որ ինքն էլ սպանվեց Անանի կողմից» (Զաքարիա Քանաթեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 2):

⁷⁴⁰ «Իսկ, երբ եկավ մյուս տարին, խոսքովը չափազանց շատ զորք կուտակեց, գնդեր կազմեց, նույն զորքը կանչեց, այն զորքից էլ ավելի, ասպատակ սփռեց Ասորեստանի կողմերը, մանավանդ որ արաբների զորքը օգնության էր եկել և, ավերելով ողջ երկիրը, յուրաքանչյուրը բաջուկաբար դարձավ իր տեղը: Այսպես տասնմեկ տարի շարունակաբար ավարի մատնելով ավերեցին այն բոլոր երկրները, որոնք Պարսից թագավորության իշխանության ներքո էին» (Պավլիթ Դոմեացի «Հայոց պատմություն», մաս 19):

«Այդ ժամանակ նրանք (Իվերիայի թագավորության ապագա արքա Վարդա-Քակուր I-ը և Մեծ Հայքի թագավորության արքա Խոսրով I Զաք - Մ.Ֆ.) հաճախաբար հարձակումները՝ ամայացնելով Պարսկաստանը» («Զարթիս-Ցիսվիթեա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Տրդատի հայր Խոսրովը ազգականի վրեժխնդիր է լինում Արտաշիր Բռնակալից (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականից - Մ.Ֆ.) 10 տարի» (Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 8):

«Հայոց թագավոր Խոսրովը մեծ ցատկով ու վրեժխնդրությամբ տասնմեկ տարի բանդում, գերում և անարդարեան է դարձնում Պարսկաստանը, մինչև որ ինքն էլ սպանվեց Անանի կողմից» (Զաքարիա Քանաթեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 2):

⁷⁴¹ «Այնուհետև նա (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապական - Մ.Ֆ.) սկզբում անցավ Սակստան, հետո՝ Գուրգան, իսկ հետո՝ Աբրաշիր, Մերվ, Բահլ և Խորեզմ՝ մինչև Խորասանի արտաքին սահմանները, որտեղից կրկին վերադարձավ Մերվ: Կոտորելով շատ մարդկանց և նրանց գլուխներն ուղարկելով Անահիտի կրակի տաճար՝ նա Մերվից վերադարձավ Պարսք և կանգ առավ Գուրում» (Տաբարի «Արթուրի ու մարգարեների պատմություն», գիրք 5):

⁷⁴¹ «/4/ Մեծ շտապագրությունը պատմության իրականացնելով երթը, հյուրընկալվելով իլիրիական մարգերում ու ռազմական ճամբարներում և այնտեղից մեծագույն ուժեր հավաքելով՝ նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Ալեքսանդր Մեծը - Մ.Ֆ.) ժամանեց Ասորիք: Հայտնվելով այնտեղ՝ նա պատրաստեց պատերազմի համար ամենայն անհրաժեշտը՝ մարգելով զինվորներին և սովորեցնելով նրանց ռազմական գործին: /5/ Այն ժամանակ, երբ տեղի էր ունենում այս ամենը և Ալեքսանդր պատրաստությունն էր տեսնում գետն անցնելու և բանակը բարբարոսների երկիր մտցնելու համար, որոշ խռովություններ տեղի ունեցան Եգիպտոսից ժամանած, ինչպես նաև Ասորիքում գտնվող ռազմիկների շարքերում, որոնք փորձում էին որևէ կերպ նոր կայսր հռչակել, սակայն շուտով, մերկացված իրենց այդ մտադրություններում, պատժի արժանացան: Մրանցից ոմանց Ալեքսանդր ճամբարից այլ վայրեր տեղափոխեց, որոնք հարմար համարվեցին թշնամիների հարձակումները հետ մղելու տեսակետից: Երբ նման կարգուկանոն հաստատվեց ու մեծագույն բանակությամբ զորք հավաքվեց, Ալեքսանդրը համարեց, որ իր զորքը բանակով և ուժով չի գիշերում բարբարոսների թվին: Եվ ահա, խորհրդակցելով ընկերների հետ, նա բանակը երեք մասի բաժանեց: Առաջին մասին նա հրաման տվեց շուտ գալ դեպի հյուսիս և, անցնելով Հայաստանի միջով, որը համարվում էր հռոմեացիների բարեկամ երկիր, ներխուժել մարերի երկիր: Երկրորդ մասին նա ուղարկեց բարբարոսական երկրի արևելք, որտեղ, ասում են, Տիգրիսն ու Եփրատը միախառնվում են, կորում են հսկայական ճահիճներում և այդ պատճառով էլ նրանց գետաբերանները բոլոր գետերից միայն իրենց են անհայտ պահում: Ինչ վերաբերվում է երրորդ մասին, որը բանակի առավել ուժեղ մասն էր կազմում և գտնվում էր իր հրամանատարության տակ, ապա ահա այս մասին էլ նա խոստացավ բարբարոսների դեմ տանել միջին ճանապարհով: Այս կերպ նա հույս ուներ տարբեր կողմերից հարձակվել ոչինչ չկասկածող թշնամիների վրա, որի ամբողջությունը, հարձակվողներին հետ մղելու համար անընդհատ ստիպված լինելով մասերի բաժանվել, կթուլանար և խառնաշփոթ կերպով կմտներ մարտի մեջ: Բանն այն էր, որ բարբարոսները ռազմիկներին աշխատավարձ չէին վճարում և չունեին կանոնավոր ճամբարներ, որտեղ կմարդկվին ռազմական արվեստում: Նրանց մոտ այնպես էր, որ, երբ արքան հրամայեր, առանց բացառության հավաքվում էին բոլոր տղամարդիկ, իսկ երբեմն էլ նույնիսկ կանայք, և պատերազմի կապարդից հետո ամեն մեկը իր տուն էր վերադառնում՝ հարստացած այն ամենից, ինչ իրեն էր հասել թալանածից: Աղեղները ու ձիերից նրանք օգտվում էին ոչ միայն պատերազմի ժամանակ, ինչպես հռոմեացիները, այլ դրանցով զբաղվում էին մանուկ հասակից և կյանքները անցկացնում էին որսի մեջ՝ երբեք չհանելով իրենց վրայից կապարձները ու չիջնելով ձիերից, այլ,

ընդհակառակը, մշտապես օգտագործելով դրանք կամ թշնամիների, կամ էլ զազանների դեմ: Ահա այս կերպ խորհեց Ալեքսանդրը, թվում էր ամենալավագույն կերպ, սակայն ճակատագիրը խախտեց նրա ծրագրերը: Չորքը, որն ուղարկվել էր Հայաստանի միջով, դժվարությամբ և վտանգների ենթարկվելով անցավ այդ երկիր լեռները, որոնք բարբարոս էին ու կտրուկ, թեև ամառային ժամանակ, դրանք դեռ բավականին տանելի էին, և, ներխուժելով մարտերի երկիր, այն ամապացրեց, այդեց գյուղերը և մեծ ավար տարավ: **Պարսիկը (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականը – Մ.Ֆ.)**, իմանալով այդ մասին, իր ռազմական ուժով օգնության եկավ, սակայն հետ մղել հռոմեացիներին մագաչախի իսկ չկարողացավ, բանգի այդ երկիրը, լինելով բարբարոս, հետևակին հնարավորություն էր տալիս առաջանալ վատախ բայլերով և իրեն հարմար ճանապարհով: Դրան հակառակ, բարբարոսների հեծելազորը լեռների կտրուկության պատճառով դանդաղեցնում էր իր ընթացքը և դժվարությամբ էր կարողանում հետապնդել ու հարձակվել: /6/ Երբ երկրորդ զորասյան պարտության մասին հայտնի դարձավ Ալեքսանդրին, որը ծանր հիվանդություն էր անում կամ ոգին գցելուց, կամ էլ օդի անսովորությունից, այդ ժամանակ և ինքը շատ տխրեց, և զորքը դժգոհ մնաց նրանից՝ դժգոհելով այն բանից, որ նա խաբէլ է իրենց և, չիրականացնելով սեփական ծրագիրը, դավաճանել է հարձակվող բանակին: Ալեքսանդրը, սակայն, տառապելով հիվանդությունից և տոթակեզ օդից ու բացի այդ տեսնելով, որ ողջ զորքը հիվանդացել է ու ծանր հիվանդություններից հատկապես կործանվում են իլլիրիական ռազմիկները, որոնք մեծ բանակի ուսուցիչ էին օգտագործում, որոշեց վերադառնալ Անտիոք: Եվ ահա Մարաստանում գտնվող զորքին նա վերադառնալու հրաման տվեց և այս զորքը մեծամասամբ գոհվեց լեռներում, իսկ շատերն էլ այդ ցուրտ երկրում սառեցրին վերջույթները, այնպես որ նրանք, որոնք այն մեծ բանակությունից վերադարձան, շատ քիչ թիվ էին կազմում» (Գերոդոտիս «Պատմություն», գիրք 6, մաս 4-6):

«Եվ ահա Ալեքսանդրն (**Հռոմեական կայսրության կայսր Ալեքսանդր Սևերոսը – Մ.Ֆ.**) անմիջապես իր բանակը բաժանեց երեք մասի և երեք կողմերից հարձակվեց պարսիկների վրա: Նա սպանեց մեծ թվով պարթևների, բայց կորցրեց նաև մեծ թվով յուրախներ, որոնք, սակայն զոհվեցին ոչ այնքան իրենց թշնամիների զենքերից, որքան ցրտի դաժանությունից, որը նրանք կրեցին Հայաստանի լեռներով վերադառնալիս, որտեղ ոմանք սառնամանիքի պատճառով կորցրեցին ուտքերն ու ձեռքերն օգտագործելու ունակությունը: Չհիվորները մեղադրում էին կայսրին իրենց նման վատ ճանապարհներով առաջնորդելու համար և նա չէր հասկանում, թե արդյո՞ք իր անտարբերությամբ է պայմանավորված այդ դժգոհությունը, թե՞՞ դրանք բացատրվում են իրավիճակի պարզ փոփոխությունից» (Զոնոարա «Պատմություն»):

⁷⁴² «/5/ Այդ ժամանակ, ահա, Պարսիկը (**Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականը – Մ.Ֆ.**) մոտ մի լրաբեր եկավ լուրով, որ արևելյան պարթևական շրջաններում երևացել է հռոմեականների զորքը և հարձակվան է անցել հարթավայրերում: Հենց այդ պատճառով էլ, վախենալով, որ նրանք հանկարծ, արագորեն ասպատակելով պարթևական հողերը, կներխուժեն Պարսք, նա, իր ուժերի մի մասը թողնելով Մարաստանում, այնքան, ինչքան նրա կարծիքով հերիք էր այս մարզի պաշտպանությունն ապահովվելու համար, ինքը մնացած զորքով շտապեց Արևելք: Այդ ընթացքում հռոմեացիները բանակը շարժվում էր չափապես խելով կարգը, բանի որ թշնամին ոչ մի տեղ չէր հայտնվում, ոչ-դե դիմադրություն ցույց չէր տալիս և, բացի այդ, Ալեքսանդրը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Ալեքսանդր Սևերոսը – Մ.Ֆ.**) բանակի երրորդ և առավել ուժեղ ու զգալի մասով բարբարոսների վրա հարձակումը զարգացնում կենտրոնից և իր վրա էր բաշտում նրանց, որոնք հավիված էին դիմադրության: Ահա, ուրեմն, այս ամենը հաշվի առնելով նրանք հույս ունեին, որ հնարավորություն կունենան առավել հանգիստ ու անվտանգ առաջանալ: Ողջ զորքին հրամայվեց նշանակված վայրում անցնել թշնամու երկիր և այն վայրում, որտեղ պետք է հանդիպեին, ճանապարհին գրավել այն ամենը, ինչ հնարավոր էր գրավել: Ալեքսանդրը, սակայն, չարդարացեց նրանց հույսերը, բանի որ բանակին չբերեց և ներխուժում չիրականացրեց ոչ այն է վերջնականով ու չցանկանալով հռոմեական տերության համար իր հոգին և մարմինը վտանգի ենթարկել, ոչ այն է՝ բաշվելով մոր կանացի վախկոտությունից և նրա չափից դուրս որդիասիրությունից, իսկ վերջինս իրոք զսպում էր նրա տղամարդկային պոռթկումները և համոզում, որ այլք պետք է իրենց վտանգի ենթարկեն հանուն իրեն և իրեն պետք չէ մարտի մեջ մտնել: Ահա այս ամենն էլ հենց կործանման դատապարտեց հռոմեական զորքը: Պարսիկը, իր ողջ ուժերով հարձակվելով ոչինչ փասկածող հռոմեացիների բանակի վրա, որոնք չափից ավելի փոքրածվել էին, որպեսզի դիմադրած կանգնեին գերազանցող թշնամուն և միայն անվերջ մեծ վահաններով պաշտպանվում էին մարտին չպաշտպանված մասերը, անընդհատ խոցվելով նետերով, բավարարվում էին միայն դրանով, այլ ոչ թե մարտնչում էին: Ի վերջո բոլոր նրանք, մի տեղ հավաքվելով, բոլոր կողմերից նետերի հարվածներ ստանալով և շարված վահաններից պարսպի նման մի բան կառուցելով, արդեն պաշարյալների վիճակում շարունակեցին հետ մղել հարվածները: Եվ ահա այս կերպ հնարավորիս բաջությանը նրանք դիմադրեցին ու հետ մղեցին հարվածներն այնքան ժամանակ, մինչև որ բոլորը չկոտորվեցին: Դա մի մեծագույն և հռոմեացիների համար չսպառնալից պարտություն էր, բանգի կործանվեց հսկայական մի ուժ, որն իր ոգու ուժով ու հզորությամբ նախկիններից և ոչ մեկին չէր գիշում, ընդ որում նման մեծագույն մի գործում ձեռք բերված հաջողությունը Պարսիկին հույսեր ներշնչեց ավելի մեծ փրագործություններ իրականացնել: /6/ Իր հետ եղած ջոկատին Ալեքսանդրը հասցրեց մինչև Անտիոք, սակայն բանակի այս մասից ևս շատերը գոհվեցին, այնպես որ զորքում մեծագույն հուսալքություն տարածվեց և Ալեքսանդրի մասին վատ կարծիք տարածվեց առ այն, որ նա կորցրել է հեռատեսությունը ու հաջողակալությունը: Եվ այսպես, նա իր ունեցած բանակի երեք մասերի մեծ մասից էլ զրկվեց հիվանդությունների, պատերազմի և ցրտի պատճառով: Հայտնվելով Անտիոքում՝ Միջագետքի չորացնող շոգից հետո Ալեքսանդրը արագորեն ապաքինվեց, շնորհիվ ավելի առողջ օդի ու այդ բաղաբուն ջրի առատության, և վերականգնեց գինվորների տրամադրվածությունը առ իր անձը՝ իրենց վշտի մեջ միջխաբելով նրանց առատ դրամական նվերներով, բանգի հենց միայն դա էր նա համարում միակ միջոցը ռազմիկների իր կողմը գրավելու համար: Նա ուժեր հավաքեց և սկսեց հանդերձվելով այն, որպեսզի կրկին տանի պարսիկների դեմ, եթե նրանք սկսեց անհանգստացնել, այլ ոչ թե հանգիստ մասն: Լուր եկավ, սակայն, որ Պարսիկը, ցրելով զորքը, բոլորին տներով է ուղարկել: Եվ չնայած այնպես ստացվեց, որ բարբարոսներն, ընդհանուր առմամբ, հաղթող դուրս եկան, այնուհանդերձ նրանք ոչ մի չափով քիչ կորուստներ չկրեցին հաճախակի ընդհարումներում, որոնք տեղի էին ունեցել Մարաստանում, ինչպես նաև Պարթևստանում տրված այն ճակատամարտում, որտեղ նրանք բազմաթիվ սպանվածներ և ավելի շատ վիրավորներ ունեցան, բանգի հռոմեացիները հաղթանակը գիշել էին թշնամիներին ոչ առանց արիության ի ջույգ դնելու ու իրենք էլ հակառակորդին բավականին վրաս իսկ պատճառել՝ պարտություն կրելով միայն այն պատճառով, որ երկու կողմից էլ ընկած ռազմիկների հավասար բանակության պայմաններում իրենք ավելի քիչ էին: Արդյունքում, ահա, կենդանի մնացած բարբարոսները, ըստ էության, հաղթանակ տարան իրենց բանակական առավելության, այլ ոչ թե հզորության շնորհիվ: Ու նաև պետք է ավելացնել, որ բարբարոսների կրած ոչ քիչ կորուստ մասին վկայում է այն հանգամանքը, որ դրանից հետո 3 կամ 4 տարի շարունակ նրանք հանգիստ էին մտնում և ձեռք չէին մեկնում գեթե» (Գերոդոտիս «Պատմություն», գիրք 6, մաս 5, 6):

«Ահա այսպիսի ակնառու և հիանալի կայսր էր նա (**Հռոմեական կայսրության կայսր Ալեքսանդր Սևերոսը – Մ.Ֆ.**) իր կենցաղում, երբ սկսեց պարթևական արշավանքը: Նա այդ արշավանքն իրականացրեց այնպիսի կարգապահությամբ, որ կարելի էր ասել, թե արշավանքն իրականացնում են ոչ թե ռազմիկներ, այլ սենատորներ: Ամենուր, որտեղով անցնում էին լեզեռները, տրիբունները մշտապես լուռ էին, ցենսուրիոսները՝ համոզմունքով, ռազմիկները՝ հարգալից, իսկ իր՝ Ալեքսանդրի, վրա բոլոր այդ մեծաթիվ զավաթական մեծաթանակ՝ պարտության գործերի համար նայում են որպես աստված, դե իսկ ռազմիկները ևս սիրում էին երիտասարդ կայսրը՝ եղբոր, որդու կամ հոր նման: Նրանք հիանալի հագնված էին, նույնիսկ գեղեցիկ, հիանալի զինված էին, ապահովված էին ձիերով՝ հիանալի սանձերով ու թամբերով և ընդհանրապես, յուրաքանչյուր ոք, ով տեսնում էր Ալեքսանդրի զորքը, հասկանում էր, թե ինչ է հռոմեական տերությունը: Նա ինքը ևս փորձում էր իր մեծ անվանն արժանի երևալ և, դա քիչ էր, գերազանցել մեծ մակերդասցուն: Նա առում էր, որ մեծ տարբերություն պետք է լինի մակերդասցուն և հռոմեական Ալեքսանդրների միջև: Նա իր համար արծաթավահանավորների և ոսկեվահանավորների ջոկատներ էր ստեղծել, ինչպես նաև 30.000 ռազմիկների կազմված մի հատուկ ֆալանգ, որոնց կոչում էին ֆալանգավորներ և սրանք շատ հաջող էին գործում պարսկական հողում: Այդ ֆալանգը կազմված էր 6 լեգեոններից, որոնք միանման զինվածություն ունեին և այդ պատերազմից հետո սովորականից բարձր աշխատավարձ էին ստանում: Մեկնելով Պարսկաստան մեծ ռազմական հանդերձանքով՝ նա հաղթեց հզոր արքա Արտաքսերեսին (**Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականը – Մ.Ֆ.**): Ինչև ինչ ռազմիկներին էր անձամբ պատվում զորքում, գտնվելով իրականից հարվածների գոտում ոգևորում էր ռազմիկներին, շատ էր գործում սեփական ձեռքով ու խոսքով ոգևորում էր ռազմիկներին փառավոր գործեր իրականացնել: Ջարդելով և փախուստի մատնելով այդչափ հզոր արքայի, որը պատերազմի էր ելել 700 փղերով, 1.800 մանգաղակիր մարտականքերով և բազմաազար հեծյալներով՝ նա անմիջապես վերադարձավ Անտիոք ու հարստացրեց զորքը պարսիկներից խլած ավարով՝ թույլ տալով տրիբուններին, ռազմական առաջնորդներին և հենց ռազմիկներին իսկ իրենց պահել այն ամենը, ինչ նրանք ձեռք էին բերել ընկալվելուց: Այդ ժամանակ էլ հենց առաջին անգամ հռոմեացիների մոտ ստորուկ պարսիկներ հայտնվեցին, թեև նա վերադարձրեց դրանք՝ փոխարենը փրկագին ստանալով, բանի որ պարսից արքաները իրենց համար խայտառակություն են համարում, որ իրենց հպատակները ստորուկի կարգավիճակում լինեն: Սրանց բոլորի դիմաց ձեռք բերած փրկագինը նա մասամբ տվեց նրանց, որոնք գերել էին այդ ստորուկներին, մասամբ էլ ներմուծեց պետական գանձարան» (Էլիոս Լամպրիդոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Ալեքսանդր Սևերոս», մաս 50):

«/14/ Սակայն այնուհետև... Միջագետքը չորս անգամ կորսվեց և նույնքան անգամ էլ վերադարձվեց... /20/ Ավրելիոս Ալեքսանդրը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Ալեքսանդր Սևերոսը – Մ.Ֆ.**), որը ճակատագրի կամքով կարծես թե ծնվել էր հենց պարսկական ցեղը ոչնչացնելու համար,

գլխավորեց հռոմեական տերությունը դեռ երիտասարդ հասակում: Նա հիանալի կերպով նվաճեց Զերեքսին (*Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականի - Մ.Ֆ.*)՝ պարսիկներից այդ ամենազնավատոհմիկին» (Ռուֆոս Սեքստուս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 14, 22):

«Նա (*Հռոմեական կայսրության կայսր Ալեքսանդր Սևերոսը - Մ.Ֆ.*), չնայած որ երիտասարդ էր, սակայն, խելացի էր ոչ ըստ իր տարիքի, անմիջապես լավ պատրաստված պատերազմ վարեց պարսից արքա Զերեքսի (*Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականի - Մ.Ֆ.*) դեմ: Ջարդելով նրան և մատնելով փախուստի՝ նա շտապեց Գալլիա» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Կեսարների մասին», գլուխ 24): «Եվ այսպես, հենց որ ռազմարշավ կազմակերպվեց պարսիկների դեմ, Ալեքսանդրը (*Հռոմեական կայսրության կայսր Ալեքսանդր Սևերոսը - Մ.Ֆ.*) խոշոր մի ճակատամարտում ջարդեց նրանց արքա Զերեքսին (*Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականի - Մ.Ֆ.*)» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 18):

«Ալեքսանդրը (*Հռոմեական կայսրության կայսր Ալեքսանդր Սևերոսը - Մ.Ֆ.*) պատերազմ ձեռնարկեց պարսիկների և նրանց արքա Զերեքսի (*Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականի - Մ.Ֆ.*) դեմ՝ մեծ փառքով հաղթանակ տանելով նրանց նկատմամբ» (Եվրոպիոս «Համառոտ պատմություն քաղաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 8, գլուխ 23):

«Սա (*Հռոմեական կայսրության կայսր Ալեքսանդր Սևերոսը - Մ.Ֆ.*) հաղթեց պարսիկներին պատերազմում» (Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»):

«Երբ այս ասպատակը (*Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականը - Մ.Ֆ.*), սակայն, իր չարագործություններով հասավ գահին, նա հաղթեց հռոմեական կայսր Ալեքսանդր Սևերոսի (*Հռոմեական կայսրության կայսր Ալեքսանդր Սևերոսի - Մ.Ֆ.*) կողմից ու հենց այդ ժամանակ էլ իբերները, մերժելով կախվածությունը պարսկական ինքնիշխանությունից, մտան հռոմեացիների հովանավորության տակ: Եվ այսպես, խաղաղ վիճակ ապահովելով իր հպատակների համար, Միհրդատը (*Իվերիայի թագավորության արքա Միհրդատ IV-ը - Մ.Ֆ.*) մահացավ» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 61):

⁷⁴³ «Իսկ, երբ եկավ մյուս տարին, խոսրովը չափազանց շատ զորք կուտակեց, գնդեր կազմեց, նույն զորքը կանչեց, այն զորքից էլ ավելի, ասպատակ սփռեց Անտեստանի կողմերը, մանավանդ որ արաբների զորքը օգնության էր եկել և, ավերելով ողջ երկիրը, յուրաքանչյուրը բաջուկայն դարձավ իր տեղը: Այսպես տասնմեկ տարի շարունակաբար ավարի մատնելով ավերեցին այն բոլոր երկրները, որոնք Պարսից թագավորության իշխանության ներքո էին» (Դավիթ Հռոմեացի «Հայոց պատմություն», մաս 19):

«Այդ ժամանակ նրանք (*Իվերիայի թագավորության արքա Վարազ-Քակուր I-ը (235-253) և Մեծ Հայքի թագավորության արքա Խոսրով I Զաք - Մ.Ֆ.*) հաճախացրին հարձակումները՝ ամայացնելով Պարսկաստանը» («Զարթիս-Ցխովրեբա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Տրդատի հայր Խոսրովը ազգականի վրեժխնդիր է լինում Արտաշիր Բռնակալից (*Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականից - Մ.Ֆ.*) 10 տարի» (Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 8):

«Հայոց թագավոր Խոսրովը մեծ ցատումով ու վրեժխնդրությամբ տասնմեկ տարի բանդում, գերում և անմարդաբնակ է դարձնում Պարսկաստանը, մինչև որ ինքն էլ սպանվեց Անակի կողմից» (Հաբարիա Զանաթեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 2):

⁷⁴⁴ «Իսկ, երբ եկավ մյուս տարին, խոսրովը չափազանց շատ զորք կուտակեց, գնդեր կազմեց, նույն զորքը կանչեց, այն զորքից էլ ավելի, ասպատակ սփռեց Անտեստանի կողմերը, մանավանդ որ արաբների զորքը օգնության էր եկել և, ավերելով ողջ երկիրը, յուրաքանչյուրը բաջուկայն դարձավ իր տեղը: Այսպես տասնմեկ տարի շարունակաբար ավարի մատնելով ավերեցին այն բոլոր երկրները, որոնք Պարսից թագավորության իշխանության ներքո էին» (Դավիթ Հռոմեացի «Հայոց պատմություն», մաս 19):

«Այդ ժամանակ նրանք (*Իվերիայի թագավորության արքա Վարազ-Քակուր I-ը և Մեծ Հայքի թագավորության արքա Խոսրով I Զաք - Մ.Ֆ.*) հաճախացրին հարձակումները՝ ամայացնելով Պարսկաստանը» («Զարթիս-Ցխովրեբա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Տրդատի հայր Խոսրովը ազգականի վրեժխնդիր է լինում Արտաշիր Բռնակալից (*Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականից - Մ.Ֆ.*) 10 տարի» (Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 8):

«Հայոց թագավոր Խոսրովը մեծ ցատումով ու վրեժխնդրությամբ տասնմեկ տարի բանդում, գերում և անմարդաբնակ է դարձնում Պարսկաստանը, մինչև որ ինքն էլ սպանվեց Անակի կողմից» (Հաբարիա Զանաթեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 2):

⁷⁴⁵ «Իսկ, երբ եկավ մյուս տարին, խոսրովը չափազանց շատ զորք կուտակեց, գնդեր կազմեց, նույն զորքը կանչեց, այն զորքից էլ ավելի, ասպատակ սփռեց Անտեստանի կողմերը, մանավանդ որ արաբների զորքը օգնության էր եկել և, ավերելով ողջ երկիրը, յուրաքանչյուրը բաջուկայն դարձավ իր տեղը: Այսպես տասնմեկ տարի շարունակաբար ավարի մատնելով ավերեցին այն բոլոր երկրները, որոնք Պարսից թագավորության իշխանության ներքո էին» (Դավիթ Հռոմեացի «Հայոց պատմություն», մաս 19):

«Այդ ժամանակ նրանք (*Իվերիայի թագավորության արքա Վարազ-Քակուր I-ը և Մեծ Հայքի թագավորության արքա Խոսրով I Զաք - Մ.Ֆ.*) հաճախացրին հարձակումները՝ ամայացնելով Պարսկաստանը» («Զարթիս-Ցխովրեբա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Տրդատի հայր Խոսրովը ազգականի վրեժխնդիր է լինում Արտաշիր Բռնակալից (*Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականից - Մ.Ֆ.*) 10 տարի» (Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 8):

«Հայոց թագավոր Խոսրովը մեծ ցատումով ու վրեժխնդրությամբ տասնմեկ տարի բանդում, գերում և անմարդաբնակ է դարձնում Պարսկաստանը, մինչև որ ինքն էլ սպանվեց Անակի կողմից» (Հաբարիա Զանաթեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 2):

⁷⁴⁶ «Իսկ, երբ եկավ մյուս տարին, խոսրովը չափազանց շատ զորք կուտակեց, գնդեր կազմեց, նույն զորքը կանչեց, այն զորքից էլ ավելի, ասպատակ սփռեց Անտեստանի կողմերը, մանավանդ որ արաբների զորքը օգնության էր եկել և, ավերելով ողջ երկիրը, յուրաքանչյուրը բաջուկայն դարձավ իր տեղը: Այսպես տասնմեկ տարի շարունակաբար ավարի մատնելով ավերեցին այն բոլոր երկրները, որոնք Պարսից թագավորության իշխանության ներքո էին» (Դավիթ Հռոմեացի «Հայոց պատմություն», մաս 19):

«Այդ ժամանակ նրանք (*Իվերիայի թագավորության արքա Վարազ-Քակուր I-ը և Մեծ Հայքի թագավորության արքա Խոսրով I Զաք - Մ.Ֆ.*) հաճախացրին հարձակումները՝ ամայացնելով Պարսկաստանը» («Զարթիս-Ցխովրեբա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Տրդատի հայր Խոսրովը ազգականի վրեժխնդիր է լինում Արտաշիր Բռնակալից (*Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականից - Մ.Ֆ.*) 10 տարի» (Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 8):

«Հայոց թագավոր Խոսրովը մեծ ցատումով ու վրեժխնդրությամբ տասնմեկ տարի բանդում, գերում և անմարդաբնակ է դարձնում Պարսկաստանը, մինչև որ ինքն էլ սպանվեց Անակի կողմից» (Հաբարիա Զանաթեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 2):

⁷⁴⁷ «Իսկ, երբ եկավ մյուս տարին, խոսրովը չափազանց շատ զորք կուտակեց, գնդեր կազմեց, նույն զորքը կանչեց, այն զորքից էլ ավելի, ասպատակ սփռեց Անտեստանի կողմերը, մանավանդ որ արաբների զորքը օգնության էր եկել և, ավերելով ողջ երկիրը, յուրաքանչյուրը բաջուկայն դարձավ իր տեղը: Այսպես տասնմեկ տարի շարունակաբար ավարի մատնելով ավերեցին այն բոլոր երկրները, որոնք Պարսից թագավորության իշխանության ներքո էին» (Դավիթ Հռոմեացի «Հայոց պատմություն», մաս 19):

«Այդ ժամանակ նրանք (*Իվերիայի թագավորության արքա Վարազ-Քակուր I-ը և Մեծ Հայքի թագավորության արքա Խոսրով I Զաք - Մ.Ֆ.*) հաճախացրին հարձակումները՝ ամայացնելով Պարսկաստանը» («Զարթիս-Ցխովրեբա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Տրդատի հայր Խոսրովը ազգականի վրեժխնդիր է լինում Արտաշիր Բռնակալից (*Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականից - Մ.Ֆ.*) 10 տարի» (Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 8):

«Հայոց թագավոր Խոսրովը մեծ ցատումով ու վրեժխնդրությամբ տասնմեկ տարի բանդում, գերում և անմարդաբնակ է դարձնում Պարսկաստանը, մինչև որ ինքն էլ սպանվեց Անակի կողմից» (Հաբարիա Զանաթեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 2):

⁷⁴⁸ «/1/ Նրա (*Հռոմեական կայսրության կայսր Մաքսիմիանոս I Թրակիացու (235-238) - Մ.Ֆ.*) օրոք եղավ նաև օսրոնեացի աղետնավորների ելույթը: Նրանք շատ էին տիրել Ալեքսանդրի (*Հռոմեական կայսրության կայսր Ալեքսանդր Սևերոսի - Մ.Ֆ.*) մահվան համար և ահա, անակնկալ կերպով բոլորի համար, բռնեցին կայսեր ընկերներից մեկին՝ Նախկին մի կոնսուլի Զվարտինոս անունով (*Հռոմեական կայսրության կայսր Տիտոսի - Մ.Ֆ.*), որին կայսրը հեռացրել էր բանակից, և նրան իրենց ցանկալի նպատակներ համար ծառայեցրին: Նրանք նրա վրա ծիրակի գցեցին, զարդարեցին արքայական նշաններով ու գահին նստեցրին, թեև այս ամենը, նրա կամքին դեմ: Հետո, սակայն, երբ նա քնած էր իր սլոնում, դավադրություն կազմվեց և նա քնած ժամանակ սպանվեց իր իբր ընկերներից մեկի՝ Սակեոնիոսի, կողմից, որը օսրոնեցի նետածիգների ջոկատի

հրամանատարն էր, ինքն էր կազմակերպել ամեն ինչ և լիակատար աջակցություն էր հայտնել Զվարիտնոսին: Ու, չնայած ոչ մի պատճառ չունեի թշնամանքի և ատելության համար, Մակեդոնիոսը սպանեց այդ մարդուն, որին ինքն էր ընտրել և համոզել ընդունել կայսրությունը: Մտածելով, թե ինքն ավելի շատ օգուտ կունենա, նա կտրեց Զվարիտնոսի գլուխը և բերեց այն կայսեր: Երբ վերցրին իմացավ այդ ամենի մասին, չնայած, որ ազատվել էր վտանգավոր ախտակից, այնուհանդերձ սպանեց Մակեդոնիոսին, որը բոլոր հույսերն ուներ լավ պարգևակցություն: Մակեդոնիոսը ոչ միայն այդ ամենի սկզբնավորողն էր, այլև մի մարդ էր, որը, որևէ տրամաբանությունից դուրս, դավաճանեց իր ընկերոջը: /2/ Իրականացնելով վերը նկարագրածը՝ նա, վերցնելով գործը և անվախ կերպով անցնելով կամուրջը, մարտ սկսեց գերմանացիների դեմ: Նա իր հետ մարդկանց ամենամեծ քանակությունն էր բերել՝ հռոմեական զորեթե ողջ ուժով, այդ թվում նաև մավրիտանական քարանետորդներին և օսրոնեական ու հայկական նետածիգներին, որոնցից ոմանք նրա հպատակներն էին, ոմանք էլ՝ բարեկամներն և դաշնակիցները, ինչպես նաև պարթևներից նրանց, որոնք երբևիցե իր կողմն էին հրապարակել գումարով, կամ էլ որոնք գերի էին ընկել և հռոմեացիների կողմից ստրկացվել էին: Չորրորդ այս քանակությունը դեռ առաջ էր հավաքվել Ալեքսանդրի կողմից, սակայն այժմ ավելի էր մեծացվել Մաքսիմիանոսի ջանքերով և մարզվել էր նրա ռազմական վարժություններով: Հարկ է էլել, որ տեգավորները և նետածիգները գերմանացիների դեմ մարտնչելու համար առավել հարմար են, քանի որ վերջիններս հակված են առանց մտածելու անմիջապես հարձակման անցնելու դրան չապաստողների վրա, ինչպես նաև՝ հեշտությամբ նահանջել: Հայտնվելով թշնամական հողում՝ Մաքսիմիանոսը մեծ տարածության անցավ, ընդ որում ոչ-ոք նրան դիմադրություն ցույց չէր տալիս, ընդհանրապես՝ բարբարոսները նահանջում էին: Նա մայայցրեց նրանց երկիրը, հատկապես ծանր, քանի որ ցորենի հատումացման ժամանակն էր և, այդպիսով գյուղերը, թալանի համար դրանք հանձնում էր գործին, իսկ կրակը բաղաբեռների այն տեսակում, որը բարբարոսների մոտ է, շատ հեշտությամբ է տարածվում այնտեղի կացարաններում, քանզի նրանք քիչ են օգտագործում քար կամ թրծված աղյուս, սակայն փոխարենը խիտ անտառներ ունեն և, առատորեն ունենալով փայտանյութ, հենց դրանից էլ պատրաստում են իրենց կացարանները: Մաքսիմիանոսը հեռու խորացավ՝ իրականացնելով այն ամենը, ինչի մասին ասվեց վերևում, ավարտելով և գործին հանձնելով ճանապարհին հանդիպող կենդանիների հոտերը: Գերմանացիները հարթավայրերից և այն վայրերից, որտեղ ծառեր չկային, նահանջեցին՝ թաքնվելով անտառներում և մնալով ճահիճների մոտ, որպեսզի հենց այդտեղ մարտի մեջ մտնեն: Նրանք հույսը դրել էին այն բանի վրա, որ թավալուներն և բույսերը կկանգնեցնեն թշնամիների նետերն ու տեգերը, իսկ խորը ճահիճներն էլ վտանգավոր կդառնան տեղանքին անծանոթ հռոմեացիների համար, այն դեպքում, երբ իրենց, որոնց տեղանքը ծանոթ էր, դժվարանցանելի և նեղ այդ վայրերում մինչև ծունկը ջրի մեջ խրված հեշտ կլիներ անցնել, չէ՞ որ նրանք մարզված էին լողալու գործում ու վազվելու համար օգտագործում էին նույն այդ գետերը: Եվ ահա հենց այդ վայրերում էլ ամենից ավելի ընդհարումներ տևաւ: Այստեղ կայսրը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մաքսիմիանոս I Թրակիացին (235-238) – Մ.Ֆ.) անչափ խիզախորեն սկսեց մարտը: Երբ ինչ-որ ճահիճի մոտ էին, որտեղ փախչելով նահանջել էին գերմանացիները, իսկ հռոմեացիները չէին համարձակվում հետապնդել նրանց, Մաքսիմիանոսը առաջինը ձի հեծած նետվեց այդ ճահիճում տեղանքը և, չնայած կենդանին փորկից վերև խրվեց ջրի մեջ, սկսեց ոչնչացնել այդ դեմ ելնող բարբարոսներին, այնպես որ մնացած ողջ գործը, մասնելով դավաճանել տիրակալին, որը մարտնչում էր իրենց համար, ոգի առավ ու մտավ ճահիճուտը: Երկու կողմերից մեծ թվով մարդիկ սպանվեցին, հռոմեացիներից... (տեքստում բացթողում է – Մ.Ֆ.), իսկ բարբարոսներից էլ բոլորը նրանք, որոնք իրենց մասնակցությունը բերեցին այդ գործին: Հատկապես աչքի ընկավ կայսրը, ընդ որում մարտն այն աստիճան էր արյունալի, որ ճահիճը լցվեց մարմիններով, իսկ արյուն հետ խառնված կանգնած ջրուն ի վերջո ամեն ինչ նմանեցրեց ծովամարտի...: Գերի վերցնելով շատ գերմանացիների և բշտով խլված ավարը՝ նա, երբ արդեն ծնունդ եկավ, վերադարձավ պանոնիացիների երկիր: Տեղաբաշխվելով Սիրմիայում, որը հայտնի է որպես այդ վայրերի ամենախոշոր բաղաբ, նա պատրաստվեց զարևոտալիս ելույթին» (Յերոնիմանոս «Յերոնիմանոս», գիրք 7, մաս 1, 2):

«/1/ Նրա (Հռոմեական կայսրության կայսր Մաքսիմիանոս I Թրակիացու – Մ.Ֆ.) օրոք եղավ նաև օսրոնեացի աղեղնավորների ելույթը, որոնք ելույթ ունեցան Մաքսիմիանոսի դեմ, բանի որ նրանք սիրում էին Ալեքսանդրին (Հռոմեական կայսրության կայսր Ալեքսանդր Սևերոսի – Մ.Ֆ.) և տիրում էին նրա համար: Վերջինս, ինչպես հայտնի է, սպանվեց Մաքսիմիանոսի կողմից և ոչ-ոք չէր կարողանում նրանց հետ համոզել: Մի խոսքով, նրանք իրենց իրենց առաջնորդ էր կայսր հայտարարեցին իրենցից մեկին՝ Տիտոսին, որին Մաքսիմիանոսն արդեն հեռացրել էր ռազմական ծառայությունից: Նրանք նրա վրա ծիրանի գցեցին, զարդարեցին արքայական նշաններով ու շրջապատեցին, որպես նրա ռազմիկներ, թեև այս ամենը՝ նրա կամքին դեմ, բայց նա սպանվեց բնած ժամանակ իր ընկերներից մեկի կողմից, որի անունն էր Մակեդոնիոս և որը տիրել էր այն բանի համար, որ գերադասեցին Տիտոսին, այլ ոչ թե իրեն: Նա դավաճանեց Տիտոսին ու բերեց նրա գլուխը Մաքսիմիանոսին: Վերջինս սկզբում շնորհակալություն հայտնեց նրան, բայց հետագայում ասեց որպես դավաճանի և սպանեց: Հետագայում Մաքսիմիանոսը ամեն օր դառնում էր ավելի ու ավելի կատաղած, նման վայրի գազաններին, որոնք մեծ կատաղության մեջ են ընկնում: Դրանից հետո նա ողջ գործով, մավրների, օսրոնեացիների, պարթևների ու բոլոր մնացած նրանց հետ, ում իր հետ պատերազմի էր տանելու Ալեքսանդրը, անցավ Գերմանիա: Նրա իր հետ էր տանում արևելյան օժանդակ ջոկատները գլխավորապես այն պատճառով, որ գերմանացիների դեմ առավել օգտակար են հանդես գալիս հենց թեթև զինված արեղենավորները: Ալեքսանդրն ուներ զարմանքի արժանի ռազմական հանդերձանք, որին, ինչպես ասում էր Մաքսիմիանոսը շատ ուրիշ բաներ ավելացրեց: /12/ Եվ ահա, ներխուժելով անդրիոնեոսիայն Գերմանիա, նա 30 կամ 40 մղոն տարածության վրա այրեց բարբարոսական գյուղերը, տարավ անատունների հոտերը, վերցրեց ավար, ոչնչացրեց շատ բարբարոսների, իր ռազմիկներին հարստացրեց՝ մեծաթիվ գերիներ վերցնելով, և եթե գերմանացիները չփախչեին դաշտավայրերից ու չպատկապարվեին ճահիճուտներում և անտառներում, նա հռոմեական կշիռնությանը կհասցանկերեցրեցրեց որը Գերմանիան: Այստեղ նա շատ գործեց նաև սեփական ձեռքերով, ընկնելով ճահիճում, նա կշռապատկեր ու իջնվոր գերմանացիների կողմից, եթե յուրախները չազատեին նրան այն ժամանակ, երբ իր ձիով նա խրվել էր ճահիճում: Նրա բարբարոսական անխոհեմությունը հասնում էր այն աստիճանի, որ նա կայսեր համար պարտադիր էր համարում գործել սեփական ձեռքերով: Մի խոսքով, նա ճահիճուտում կարծես ծովամարտ տվեց և այստեղ շատ մեծ թվով թշնամիներ ոչնչացրեց: Հպատակեցնելով Գերմանիան՝ նա Հռոմի սենատին ուղարկեց հաղթական նամակ, որն իր կողմից էր թելադրվել և ուներ հետևյալ բովանդակությունը. «Մենք չենք կարող, հայր սենատորներ, խոսել այնպես, որքան մենք արեցինք: Մոտավորապես 40 կամ 50 մղոն տարածության վրա մենք այրեցինք գյուղերը, խլեցինք անատունների հոտերը, գերիներ վերցրեցինք, ոչնչացրեցինք զինվածներին, մարտնչեցինք ճահիճուտներում: Մենք կհասնեինք նաև անտառներին, եթե ճահիճուտների խորությունը չհանգալարե մեզ անցնել դրանք»: Հելլոս Կորոն ասում է, որ այդ ուղերձը ինքն անձամբ կազմեց և դա շատ հավանական է, քանի որ, իրոք, կա՞ արդյոք այնտեղ այնպիսի մի բան, որը չէր կարող ստել ռազմիկ-բարբարոսը: Նույն ռոմով, բայց ավելի հարգալից տոնով, նա գրեց ժողովրդին, քանի որ նա ասում էր սենատը, որը, ինչպես ինքն էր կարծում, ինչ մեծ արիամարիված էր վերադարձվում: Բացի այդ, նա հրամայեց նկարներ նկարել, որոնք պատկերում էին այն, թե ինչպես է մղվել այդ պատերազմը: Այդ նկարները նա դրեց երևացող վայրերում, այնպես, որ կերպարվեստը վկայի նրա հերոսությունների մասին: Այդ նկարները նրա մահվանից հետո սենատը հրամայեց հավաքել ու այրել» (Յուլիոս Կապիտոլիոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Երկու Մաքսիմիանոսներ», գլուխ 11, 12):

«Ինչպես ցույց է տալիս Դեկիպիոսը, ինչի մասին չի լուր ևս Յերոնիմանոսը, ինչպես նաև խոսում են սերունդների համար գրած այլ անձիք, Տիտոսը՝ մավրների տիրույթներ, որին Մաքսիմիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մաքսիմիանոս I Թրակիացին – Մ.Ֆ.) արձակել էր ծառայությունից, վախճանալով, ինչպես ասում են, բռնի մահվանից, ըստ ոմանց, իր կամքին հակառակ, իր ռազմիկների ճնշման տակ ընդունեց կայսերական կոչումը և քիչ ժամանակ անց այն բանից հետո, երբ պատժվեց Մագնոսը, սպանվեց իր ռազմիկների կողմից: Ինչպես ասում են, նա կայսր եղավ 6 ամիս: Նա պատկանում էր այն մարդկանց թվին, որոնք, իրենց անձնական ու հասարակական կյանքում ամենից ավելի են արժանի զովեստի պետական շահերի տեսակետից, բայց որպես կայսր նա երջանկություն չունեցավ: Ուրիշներն ասում են, որ նրան կայսր դարձրեցին հայկական աղեղնածիգները, որոնց Մաքսիմիանոսը ասում էր և վիրավորել էր՝ որպես Ալեքսանդրի (Հռոմեական կայսրության կայսր Ալեքսանդր Սևերոսի – Մ.Ֆ.) դաշնակիցների» (Տերեբտիոս Պոլիոն «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Տիտոս», մաս 32):

«Բայց ողջ ռազմական հանդերձանքը, որը իր հետ հետագայում Գերմանիա արշավելիս վերցրեց Մաքսիմիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մաքսիմիանոս I Թրակիացին – Մ.Ֆ.), ստեղծվել էր Ալեքսանդրի (Հռոմեական կայսրության կայսր Ալեքսանդր Սևերոսի – Մ.Ֆ.) կողմից, որը ցույց էր տվել իր ուժը հայերի, օսրոնեացիների, պարթևների և այլ մարդկանց առջև» (Էլիոս Լամպրիդոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Ալեքսանդր Սևերոս», մաս 61):

«Այն բանից հետո, երբ նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Մաքսիմիանոս I Թրակիացին – Մ.Ֆ.) հաջող պատերազմ մղեց Գերմանիայում...» (Օրոսիոս «Պատմությունն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 19):

«Նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Մաքսիմիանոս I Թրակիացին – Մ.Ֆ.), ռազմիկների կողմից կայսր հռչակվելով, հաջող պատերազմ մղեց գերմանացիների դեմ» (Եվտորուպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաբի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 9, գլուխ 1):

«Մաքսիմիան (Հռոմեական կայսրության կայսր Մաքսիմիանոս I Թրակիացին – Մ.Ֆ.) կռվեց գերմանացիների դեմ և ավերեց նրանց հողերը, ընդ որում գերմանացիները չհամարձակվեցին հայտնվել և կանխել վնասը: Հետագայում, սակայն նրանք հայտնվեցին ճահիճներից և հարձակվեցին, սակայն հենց այնտեղ էլ ջախջախվեցին հռոմեացիների կողմից: Այսպիսով Մաքսիմիանը հաղթական վերադարձավ և իր հետ տարավ մի քանի գերի» (Չոնորաս «Պատմություն»):

«Նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Մաքսիմիանոս I Թրակիացին – Մ.Ֆ.) հաղթեց գերմանացիների պատերազմում (ընագրում «գերմանացիներ» բառը հերիքանալը ընկալել է որպես «Գերմանիկ», այսինքն՝ Մարաշ, և գրել Մարաշի մոտ տարած հաղթանակի մասին – Մ.Ֆ.)» (Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»):

⁷⁴⁹ «Մաքսիմիանոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Մաքսիմիանոս I Թրակիացու – Մ.Ֆ.) օրոք պարսիկները հռոմեացիներից խլել էին Նիսիսիսն ու հառաւնը» (Չոնորաս «Պատմություն»):

⁷⁵⁰ «(հեղինակը մեջբերում է անում բանական ուղղված Հուլիանոս կայսեր խոսքից – Մ.Ֆ.) Այս երկրից նույնպես հաղթականորեն կվերադառնար Գորդիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Գորդիանոս III-ը (238-244) – Մ.Ֆ.), որի արձանը մենք այժմ մեծարում ենք: Նա հաղթել և փախուստի էր մատնել պարսից արքային Ռաշ-Ալին մոտ» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 23, գլուխ 5):

«Պրիկսեպս Գորդիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Գորդիանոս III-ը – Մ.Ֆ.) տիրեց դեռ երիտասարդ հասակում և նրա օրոք պարթևները ջարդվեցին մեծագույն ճակատամարտերում» (Ռուֆուս Սեքստուս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 22):

«Գորդիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Գորդիանոս III-ը – Մ.Ֆ.) պատերազմի դուրս եկավ Արտաքսերեսի (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականին – Մ.Ֆ.) որդի Շապուրի (Պարսից թագավորության արքա Շապուր I-ի (243-273) – Մ.Ֆ.) դեմ, հաղթեց նրան և հետ գրավեց Նիսիսիսն ու հառաւնը» (Չոնորաս «Պատմություն»):

⁷⁵¹ «/1.18/ Երբ այս կերպ կարգավորվեց կայսրության անվտանգությունը, սկսեցին սպասել արևելյան պրովինցիաների վրա պարսկական հարձակմանը, իսկ այդ սպասումների պատճառով Շապուրի (Պարսից թագավորության արքա Շապուր I-ը – Մ.Ֆ.) էր՝ արքան, որը հաջորդել էր պարսիկների համար պարթևներից իշխանությունը խլած Արտաքսերեսին (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականին – Մ.Ֆ.): Դրա համար էլ կայսրը (Հռոմեական կայսրության կայսր Գորդիանոս III-ը – Մ.Ֆ.) առաջինը ելավ պարսիկների դեմ: Այստեղ ահա, չնայած հռոմեական բանակը առաջին հայացքից ավելի ուժեղ տեսք ուներ, բան թշնամունք, սակայն պրեֆեկտ Թիմոսիկոսի մահը զգալիորեն նվազեցրեց կայսրը վստահությունը իր անձի անվտանգության հարցում: Թիմոսիկոսի հաջորդեց Ֆիլիպը (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Ֆիլիպ I Արաքը – Մ.Ֆ.) ու դրանով իսկ ռազմիկների տրամադրվածությունը առ կայսր թուլացավ: Այս Ֆիլիպը ծագում էր Արաբիայից՝ այդ խիստ երկրամասից, և նա անամոթ կերպով սկսեց կառավարել գործերը: Արդեն անցնելով իր պարտականությունների կատարմանը՝ նա հենց առաջին իսկ պահից սկսեց հավակնել բարձրագույն իշխանությանը: Ֆիլիպը ճշդեց ապստամբության հակված ռազմիկների այդ տրամադրությունները, իսկ երբ ռազմական պարենամթերքի առատ պաշարներ հայտնաբերեց, կայսրն այդ ժամանակ բանակով գտնվում էր հառաւնի և Նիսիսիսի միջև, ողջ այդ պարենամթերքը բարձեց նավերը, որպեսզի դրանք հեռու տան: Այս ամենի արդյունքում բանակը, տանջվելով սովից ու ուտելիքի պակասից, պատրաստ էր ապստամբելու և այս պայմաններում Ֆիլիպի ծրագիրը կայանում էր նրանում, որ պարենամթերքի պակասի պատճառով ռազմիկները շրջապատեն Գորդիանոսին ու սպանեն նրան՝ այդ ընթացքում հայտարարելով, որ հենց նա է պատասխանատու ողջ գործի կորստյան համար: Երբ ամեն ինչ հենց այդպես էլ եղավ, համաձայն պայմանավորվածության ապստամբները ծիրանին հանձնեցին Ֆիլիպին, բարեկամության երդում տվեցին Շապուրին և դրանով իսկ ավարտեցին պատերազմը՝ գտնվելով Հռոմից դուրս... /3.32/ Ըստ ժամանակ անցնելուց հետո Գորդիանոսը պատերազմից պարսից թագավորի դեմ և պատերազմի ընթացքում սպանվեց, սակայն նաև այս հաղթանակից հետո պարսիկները ոչ մի բան չգրավեցին հռոմեացիների հպատակության տակ եղածներից: Այն բանից հետո, սակայն, երբ Փիլիպպոսն (Հռոմեական կայսրության կայսր Ֆիլիպ I Արաքը (244-249) – Մ.Ֆ.) իշխանության գլուխ անցավ, նա պարսիկների հետ կնքեց ամենամոթաբեր հաշտությունը: Նա, հաշտություն կնքելով պարսից թագավոր Շապուրի հետ, դադարեցրեց պատերազմը պարսիկների դեմ և զիջեց նրանց Միջագետքն ու Հայաստանը, բայց երբ տեսավ, որ հռոմեացիները վշտացած են այդ երկրների կորստի պատճառով, մի փոքր հետո դաշնագիրն անվավեր համարեց» (Չոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 18, գիրք 3, գլուխ 32):

«/26/ Այնտեղից նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Գորդիանոս III-ը – Մ.Ֆ.) մոտեցավ Անտիոքին, որին արդեն տիրել էին պարսիկները: Այստեղ նա հաճախակի մարտերի մեջ էր մտնում և հաղթանակ տանում՝ հետ մղելով պարսից արքա Շապուրին (Պարսից թագավորության արքա Շապուր I-ին – Մ.Ֆ.), որն իշխում էր Արտաքսերեսից (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականին – Մ.Ֆ.) հետո: Նա հետ վերցրեց և Անտիոքը, և հառաւնը, և Նիսիսիսը՝ բաղաբեր, որոնք բոլորը գտնվում էին պարսիկների իշխանության ներքո: /27/ Պարսից արքան այն աստիճան էր վախճում Գորդիանոս տիրակալից, որ, չնայած իր տրամադրության տակ եղած մեծ ուժերին, կամավոր կերպով հեռացրեց իր կայազորները բաղաբերից և անվտանգ կերպով դրանք հանձնեց բնակչությանը՝ այդ ընթացքում ձեռք չտալով նրանց գույքին: Այս ամենը մեծապես տեղի ունեցավ Գորդիանոսի աներ Միգիթեսի շնորհիվ, որը պրեֆեկտ էր: Ի վերջո նրանք հասան այն բանին, որ պարսիկները, որոնց զայուստից վախճում էին արդեն Իսապիայում, վերադարձան իրենց երկիր, իսկ հռոմեական տերությունն էլ շարունակեց իր ձեռքում պահել ողջ Արևելքը» (Ռուլիոս Կապիտոլիոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Երեք Գորդիանոսներ», մաս 26, 27):

«Նույն այդ տարում... նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Գորդիանոս III-ը – Մ.Ֆ.) ելավ պարսիկների դեմ...: Դենց այդ պատերազմում էլ, այն բանից հետո, երբ նա անկաշու հաջողության հասավ, զոհ գնաց Մարկոս Ֆիլիպպոսի (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Ֆիլիպ I Արաքի – Մ.Ֆ.) դավերին՝ իր թագավորության վեցերորդ տարում» (Ամմիանոս Վիկտոր «Կեսարների մասին», գլուխ 27):

«Գորդիանոսը՝ այդ դեռևս երեխան (Հռոմեական կայսրության կայսր Գորդիանոս III-ը – Մ.Ֆ.), մտադրվեց մեկնել Արևելք՝ Պարթևական պատերազմին...: Եվ ահա նա, պարթևների դեմ հաջող անցկացնելով մի խոշոր ճակատամարտ, իր մոտիկների կողմից սպանվեց Եփրատից անդին գտնվող Ֆիլոգեսայում» (Օրոսիոս «Պատմությունը ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 19):

«Նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Գորդիանոս III-ը – Մ.Ֆ.), բացելով Յանուսի տաճարի դարպասները, պատերազմի մեկնեց Արևելք պարսիկների դեմ, որոնք արդեն պատրաստվում էին հարձակվել հռոմեացիների վրա: Այդ պատերազմը նա հաջող վարեց և շատ մարտերում ջարդեց պարսիկներին, սակայն հետ վերադառնալիս Ֆիլիպի (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Ֆիլիպ I Արաքի – Մ.Ֆ.) կողմից նենգորեն սպանվեց հռոմեական սահմանից ոչ հեռու, որը նրանից հետո իշխեց» (Եվտորպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաբերի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 9, գլուխ 2):

«Այստեղ մենք հեռվից տեսանք Գորդիանոս կայսեր (Հռոմեական կայսրության կայսր Գորդիանոս III-ը – Մ.Ֆ.) հանրահայտ դամբարանը: Համապատասխան վայրում են նկարագրել եմ նրա գործունեությունը վաղ պատանեկությանից սկսած, բանակի գլուխն անցած նրա հաջող արշավանքները և չարախիտ սպանությունը...: (հեղինակը մեջբերում է անում բանական ուղղված Հուլիանոս կայսեր խոսքից – Մ.Ֆ.) Այս երկրից նույնպես հաղթականորեն կվերադառնար Գորդիանոսը, որի արձանը մենք այժմ մեծարում ենք... սակայն պրետորյանների պրեֆեկտ Ֆիլիպի (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Ֆիլիպ I Արաքի – Մ.Ֆ.) և սրա մի բանի հանցավոր կողմնակիցների ջանքերով նրան մահացու հարված հասցվեց ահա այս վայրում, որտեղ մենք կանգնած ենք» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 23, գլուխ 5):

«/14/ Սակայն այնուհետև... Միջագետքը չորս անգամ կորսվեց և նույնպես անգամ էլ վերադարձվեց...: /22/ Վերադառնալով Պարսկաստանից որպես հաղթող՝ նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Գորդիանոս III-ը – Մ.Ֆ.) սպանվեց Ֆիլիպի (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Ֆիլիպ I Արաքի – Մ.Ֆ.) դավաճանության արդյունքում, որը նրա պրետորիանների պրեֆեկտն էր: Կիրկեսիոնից 20 մղոն հեռու մի դամբարան կառուցեցին, որը գոյություն ունի մինչ մեր օրերը, իսկ հարգանքով պատված նրա դին էլ հասցրեցին Հռոմ» (Ռուֆուս Սեքստուս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 14, 22):

«Հայտնում են, որ Գորդիանոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Գորդիանոս III-ի (238) – Մ.Ֆ.) որդին (Հռոմեական կայսրության կայսր Գորդիանոս III-ը – Մ.Ֆ.) պատերազմ է վարել պարսիկների դեմ և, իր զինվորներին հորդորելով վարվել բարի մարդկանց պես, ընկել է ձիուց՝ կոտրելով ազդրը: Անում են, թե դրանից հետո նա տարվել է Հռոմ, որտեղ էլ մահացել՝ վեց տարի թագավորելուց հետո...: Այս Գորդիանոսը սպանվեց Տիգրանում՝ պրետորիայի պրեֆեկտ Ֆիլիպի (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Ֆիլիպ I Արաքի – Մ.Ֆ.) դավաճանությամբ: Իրոք, հենց որ Գորդիանոսը խաղաղ ճանապարհով ստանձնեց ինքնիշխան իշխանությունը, նա այս նշանավոր պաշտոնը հանձնեց Թայմոսիսին՝ իր աներոջը, որի կյանքի ընթացքում նա կառավարում էր կայսրությունը նույնքան իմաստությամբ, որքան՝ երջանկությամբ: Թայմոսիսի մահից հետո, սակայն, նա իր պաշտոնը թողեց Ֆիլիպին, որը, զինվորներին ապստամբության դրդելու համար, նվազեցրեց հացահատիկի բանակը, որը սովորաբար բաժանվում էր զինվորներին, և ձևացրեց, թե այդ կապակցությամբ հրամաններ է ստացել կայսրից: Մյուսներն ասում են, թե նա դադարեցրել է ուղարկել ճամբարի համար նախատեսված ցորենը: Այսպիսով, զինվորները, դրդված սովից, ապստամբության ելան, բացահայտորեն ոտքի կանգնեցին Գորդիանոսի դեմ, որին նրանք համարում էին այն չարիքների հեղինակը, որոնցից նրանք տառապել էին, և իր թագավորության վեցերորդ տարում սպանեցին նրան՝ այս սպանությամբ ճանապարհ բացելով Ֆիլիպի կայսրություն համար» (Չոնորաս «Պատմություն»):

«Այդ ժամանակ իշխեց կեսար Գորդիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Գորդիանոս III-ը – Մ.Ֆ.), որը սպանվեց պարսից սահմանի մոտակայքում» (Բար-Հերետոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 8):

«Գորդիանոս կայսրը (Հռոմեական կայսրության կայսր Գորդիանոս III-ը – Մ.Ֆ.) ողջ հռոմեական, գոթական և գերմանական թագավորությունների հետ ուժեր կազմեց և եկավ Ասորեստանի դեմ՝ ընդհուպ մինչև արիների թագավորությունը: Եվ Ասորեստանի սահմանի վրա Միսիսիսի մոտ մի

«խոսքով հայտնում է Փիլիպպոս կայսրին (Հռոմեական կայսրության կայսր Ֆիլիպ I Արաբին – Մ.Ֆ.) և, վերցնելով եգիպտոսի գործը, տասը տարի շարունակ անապատների մոտից մինչև Պոնտոսի ծովափը ավերում է Պարսից աշխարհը՝ Արտաշիրին (այստեղ նկատի է ունեցվում Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) փախուստի մատնելով Յնդկաստան» (Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 17):

«Այս բանը լսելով՝ Յայոց թագավոր խոսքով մեծ ցասումով ու վրեժխնդրությամբ է լցվում և իր ազգական Արտավանի արյան համար և, առնելով իր գործերը, գնում է Արտաշիրի (այստեղ նկատի է ունեցվում Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ի – Մ.Ֆ.) վրա: Նա հալածում է նրան մինչև Յնդկաստան, ավերում է Պարսկաստանը, բանդում, գերում և անմարդաբնակ է դարձնում ողջ երկիրը» (Չաբարիա Բանաբեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 2):

«խոսքովը գնաց Սասանի որդի Արտաշիրի (նկատի է ունեցվում Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) վրա ու փախցրեց նրան մինչև Յնդկաց աշխարհ...: Այդ ժամանակի Տրդատի հայր խոսքովը վրեժխնդիր եղավ յուրայինների համար և փախցրեց այդ Սասանյաններին մինչև Յնդկաց աշխարհ» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Գորդիանոսին (Հռոմեական կայսրության կայսր Գորդիանոս III-ին – Մ.Ֆ.) հաջորդեց Փիլիպոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Ֆիլիպ I Արաբը – Մ.Ֆ.), որը տեղ դառավ Հռոմեական կայսրության...: Նա, հաշտություն կնքելով Պարսից թագավոր Շապուհի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ի – Մ.Ֆ.) հետ, դադարեցրեց պատերազմը պարսիկների դեմ և զիջեց նրանց Միջագետքն ու Յայաստանը, բայց երբ նա տեսավ, որ հռոմեացիները վշտացած են այդ երկրների կորստի պատճառով՝ մի փոքր հետո դաշնագիրն անվավեր համարեց և երկրները հետ վերցրեց» (Չոնորաս «Պատմություն»):

«Այս ժամանակ Արտաշիրն (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիր I Պապականի – Մ.Ֆ.) արդեն վախճանված էր և նրա որդի Շապուհին (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ին – Մ.Ֆ.) էին թագավոր կարգել: Տրդատը մեծ գործ ժողովեց, Շապուհի դեմ ելավ և ավերեց նրա երկիրը՝ ամայի դարձնելով բաղաբներն ու բաղնիքները: Այս լուրը կուսակալները շտապ ծանուցեցին թագավորին՝ որ Տրդատը մեծ զորքով հարձակվել է ու ավերել երկիրը: Շապուհը շտապեց, ամեն տեղից զորք ժողովեց և գնաց ընդդեմ Տրդատի: Չորս հանգեցին երկու կողմից և կազմեցին ռազմաշարքեր՝ նշանակելով աջակողմյան, ձախակողմյան, առաջապահ ու վերջապահ զորքեր: Սկսվեց պայքար և ահա Շապուհը ստիպված եղավ փախչել, իսկ Տրդատին իրավամբ տրվեց իր հոր արյան վրեժը հանելն ու հաղթելը: Եվ փախան Շապուհն թագավորն և նրա զորքը, իսկ Յայոց զորքը հետամուտ եղավ՝ ամենուրեք գրավելով բերդեր ու բաղնիքներ: Եվ Տրդատը հետամուտ եղավ մինչ Յնդկաստան նահանջող Շապուհին, հետից ընկավ և Իրանի երկրում էլ ոչ մի տեղ չմնաց, որ նա չգրավեր: Ամեն ինչ գրավեց և ամեն տեղ իր մարդկանց նշանակեց որպես թագավոր ու իշխան, որից հետո ինքն իր աթոռանիստը վերադարձավ» (Պարսամյան Գորգիշանիձե «Յայոց դարձի պատմությունը»):

«խոսքովը, մեծ թվով զինվորներ հավաքելով, արշավեց խորասանի և Միջագետքի վրա, պարտության մատնեց նրանց արքաներին, շատերին սպանեց և լուծեց իր հոր վրեժը: Պարսկաստանի արքա Արտաշիրը (այստեղ նկատի է ունեցվում Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) խոսքովի ձեռքից փախավ Յնդկաստան» (Մյունեջիմ-Բաշի «Պատմություն»):

⁷⁵⁴ «/24/ Իսկ երբ Պարսից թագավորը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) տեսավ այս բոլոր չարիքները, որ նրա վրա հասան, նեղվեց, տառապեց, շփոթվեց, երկմտեց և ինքն իր մեջ մտորվեց: Նա իր մոտ կանգեց տերության բոլոր թագավորներին, կուսակալներին, նախարարներին, գորավարներին, պետերին ու իշխաններին և խորհուրդի նստեցին: Աղայում էր ամենքին որևէ հնար ինտրել գտնել, տեսակ-տեսակ պարգևներ էր խոստատում: «Թերևս գտնվի մեկը», - ասում էր նա, - «որ կարողանա վրեժը լուծել»: Խոստատում էր շնորհել իր տերության երկրորդ գահը, եթե միայն որևէ մեկը կարողանար իր մեծ վրեժը լուծել: «Միայն աթոռովս ես վեր կլինեմ նրանից, թեկուզ շատ անարգ մարդկանցից լինի կամ թե պատվականներից»: Նա խոստատում էր ամեն տեսակ պատիվներ, պարգևներ և վարձի հատուցում շնորհել: /25/ Այդ, այս խորհուրդի մեջ ոտքի ելավ Պարթևաց տերության մի գլխավոր նահապետ, որի անունն էր Անակ և, մեջտեղ գալով, խոստացավ վրեժ առնել իր ազգակիցներից իբրև թշնամիներից: /26/ Սկսեց նրա հետ խոսել արքան և ասաց. «Եթե միայն հավատարմաբար այդ վրեժը լուծեմ, ձեր պարթևական հայրենի իշխանությունը և պահպանական սեփական տիրույթները ձեզ կվերադարձնեմ, թագավորական թագ գնելով՝ կփառավորեմ թեզ, երևելի ու փառավոր կդարձնեմ իմ թագավորության մեջ և իմ երկրորդը կլինես»: /27/ Պատասխան տվեց պարթևն ու ասաց. «Իմ ազգատոհմի մնացորդներին եթե ապրեցնես, ես և հարազատ եղբայրս այսօրվանից թեզ հրաժեշտ կտանք»: /28/ Այն ժամանակ, պարթևն իր եղբոր հետ ընտանյոք հանդերձ պատրաստվեց, կանանցով, որդիներով, ողջ գերդաստանով շարժվեցին, ճանապարհ ընկան և, գննելով ուղիները, ելան, գաղթելու պատրվակով գնացին Յայաստանի կողմերը, իբրև թե ապստամբվել էին Պարսից արքայի դեմ: Եկան հանդիպեցին խոսքով թագավորին Ուտիք գավառի հաղխաղ բաղաբում՝ Յայոց թագավորության ձեռնախոցով: /29/ Յայոց թագավորը, երբ տեսավ, ընծայությամբ ընդունեց նրան, մանավանդ, երբ սա կեղծավորությամբ ու դավով սկսեց խոսել նրա հետ և իր գալու հավատարմությունը ցույց տալ: «Այն բանի համար եմ թեզ մոտ եկել», - ասաց նա, - «որ կարողանաք միատեղ ընդհանուրի վրեժը լուծել»: /30/ Այդ՝ երբ թագավորը տեսավ այս մարդուն, որ եկել էր իր մոտ ողջ ընտանիքով, վստահորեն հավատաց նրան: Այնժամ նրան պատիվ տվեց ըստ թագավորական օրենքների, հանեց, նստեցրեց իր թագավորության երկրորդ աթոռին և ձեռնվա ողջ ընթացքում՝ ցրտաշունչ, հողմաշունչ սառնամանիքի օրերը, ուրախությամբ անցկացրին: /31/ Յետո, երբ հասան տաք օրերը՝ հարավահողմ գարնան դռները բացվելու ժամանակը, հեռացավ թագավորը այդ կողմերից: Եկան իջան Այրարատ գավառի Վաղարշապատ բաղաբը: Եվ մինչդեռ ուրախությամբ հանգստանում էին, թագավորը մտադրվելով գործ կազմեց՝ նորից Պարսից երկրները արշավելու նպատակով: /32/ Երբ պարթևն այս լսեց, ինչեց այն երդվում, որ տվել էր Պարսից արքային: Ինչեց նաև պարթևների խոստումները և փափագեց իր բնիկ աշխարհը տեսնել, որը Պահլավ էր կոչվում, ինչի պատճառով էլ չար միտք հղացավ: Իր հարազատ եղբոր հետ թագավորին մի կողմ տանելով՝ իբր թե զբոսանքի կամ նրա հետ խորհուրդ անելու նպատակով, և պողպատե սուներները կես մերկացրած պահելով՝ նրանք հանկարծ անսպասելիորեն զենքերը բարձրացրին ու, թագավորին դիարկավալ անելով, գետին տապալեցին: Իսկույն եղած իրողությանը իրագույն դառնալով՝ ամբողջ աղաղակով գոչե՜ք բարձրացրեց: Մինչ այս, մինչ այն՝ նրանցից յուրաքանչյուրը իր ձին նստելով փախուստի դիմեց: /33/ Յայակույտ գործի մեծամեծները, երբ այս իմացան, գունդ-գունդ բաժանվեցին ու հետապնդեցին: Ոմանք ցամաքով ածապարեցին հասնելու Արտաշատ բաղաբի դռների մոտակա կամրից գլուխը: Երախտ ցեղը հորդացած գալիս էր՝ ափեսի լեցուն, սառնահալ, ջրակուտակ, ձյունախառն, ելման ջրերով իր վարարման շրջանում: Նրանց մի մասն անցավ Վաղարշապատ բաղաբի կամրից, որը կոչվում է Նան Մեծամտակ կամրից: Անապարտվել էին որքան կարելի է շուտ հասնել Արտաշատի կամրից գլուխը, սակայն ճանապարհների կիրճերում կանգնեցրին նրանց և, շրջապատելով Տափերական կամրիցի մոտ, գետավեժ արեցին, իսկ իրենք այնտեղից դարձան՝ վայր, ճիչով ու ողբով և ողջ երկիրը հավաքված թագավորին էր սգում: /34/ Եվ բանի դեռ ջերմ շունչը նրա կրծքից չէր հեռացել և չէր հասել վախճանը, թագավորը հրաման տվեց ոչնչացնել նրանց ազգատոհմը: Այնժամ սկսեցին սպանել ու կոտորել, մինչև իսկ չթողեցին մանուկներից այնպիսին, որը բնավ աջն ու ձախը չգիտեր: Նաև տոհմի իգական մասը սրի բաշեցին: Միայն պարթևի որդիներից երկու փոքրիկ մանուկների մի ապրող երեխաներից մեկի դայակների ինքնուրույն փրկեց, որոնցից մեկին փախցրին Պարսից կողմերը, իսկ մյուսին՝ Հունաց» (Դավիթ Հռոմեացի «Յայոց պատմություն», մաս 24-34):

«/74/ Այսպես Արտաշիրը (այստեղ և հետագայում նկատի է ունեցվում Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.), խոսքովից մինչև Յնդկաստան փախչելով և շատ նեղվելով, մեծամեծ խոստումներ է անում նախարարներին, եթե մեկն իրեն ազատի նրանից կամ թույլի միջոցով, կամ գաղտնապես սրով սպանելով: Նա զանազան տեսակ պատիվներ էր խոստատում: «Մանավանդ ձեզ, պարթևազուններին», - ասում է նա, - «կարծես ավելի հեշտ կլինի նրա դեմ դավ սարքել սիրո պատրվակով: Ազգականության պատճառով նա ձեզ կկատախանա, կխաբարի»: Նրանց խոստատում է վերադարձնել բուն պարթևական տունը, որ կոչվում էր Պահլավ, արքայանիստ Բախ բաղաբը և ողջ Քուշանաց երկիրը: Նաև խոստատում է թագավորական ձև և պատիվներ, արյաց Աշխարհի կեղծ և իր երկրորդը լինել իր ձեռքի տակ: Այս խոստումներից հրապուրվելով՝ Անակը, որ Սուրենյան պահլավի ցեղից էր, հանձն է առնում խոսքովին սպանել: Եվ կեղծելով, թե գաղթում է, փախչում է Արտաշիրից: Նրանց ձևի համար հետամուտ են լինում պարսից զորքերը և, իբրև թե փախցնելով, բռնում են Անդրեստանով, Կորդուքի միջով բերում, հալածում են Անդրպատականի սահմանների մոտ: Մեծն խոսքովը, Ուտիքի գավառում այս բանը լսելով, կարծում է, թե Կարենյաններն են եկողները և մի գունդ է ուղարկում Անակին օգնության: Միանք Անակին պատահելով՝ թագավորի հրամանով նրան տանում են Արտաշ կոչված գավառը, մի դաշտավայր տեղ...: Անակը Յայաստան գալուց երկու տարի անցած՝ երրորդում սպանում է խոսքովին, որ թագավորեց բառատունուք տարի: Ինքը և բոլոր յուրայինները մեռնում են...: /78/ Արտաշիրը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.), սակայն, որ լսել էր, թե Յայոց նախարարներից մեկը խոսքովի որդիներից մեկին առնելով փախցրել ու ազատել է, կայսեր պալատը հասցնելով, քննելով, թե ո՞վ է այդ մարդը, իմացավ, որ Արտավազդն է՝ Անդակունիների ցեղից, ուստի հրամայեց նրա բոլոր ցեղը կոտորել ու ոչնչացնել, որովհետև, երբ հայերը Արտաշիրից գաղթեցին, Անդակունիները ևս մյուս նախարարական ցեղերի հետ գաղթեցին, իսկ երբ Արտաշիրը մյուսներին նվաճեց, նրանք էլ հետ դարձան և բոլորը սրով կոտորվեցին» (Մովսես Խորենացի «Յայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 74, 78):

«/53/ Իսկ երբ Անակը եկավ խոսքովի մոտ, վերջինս խիստ ուրախացավ...: Այդ ժամանակ ձեռք էր, իսկ երբ գարնան օրերը եկան, թագավորը Ուտի գավառից եկավ Այրարատ գավառը, որտեղ ըստ իր սովորության մտածեց գործ ժողովել Արտաշիրի վրա հարձակվելու համար: Այդ ժամանակ

թագավորեցին Կլոնտոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Կլիստոսը (270) – Մ.Ֆ.), ինչպես նաև Տակիտոս (Հռոմեական կայսրության կայսր Տակիտոս (275-276) – Մ.Ֆ.) և Փոդոֆանոս (Հռոմեական կայսրության կայսր Փոդոֆանոս (276) – Մ.Ֆ.) եղբայրները: Այս պատճառով, ահա, Արտաշիրը (այստեղ և հետագայում նկատի է ունեցվում Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) համարձակաբար արշավեց մեր երկիրը, հունաց գողերը փախցրեց և, մեր երկրի մեծագույն մասը գերելով, ավերակ դարձրեց: Հայոց նախարարները, Արշակունյաց ցեղի հետ նրանից խուսափելով, գաղթում, ապավինում էին հույների, որոնցից մեկն էր և Արտավազդ Մանդակունին, որը, խոսքովի Տրդատ որդուն առնելով, հասցնում է կայսեր դուռը» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 76):

«54/ խոսքովի մահից հետո Հայաստանը քսանյոթ տարի մնաց առանց թագավորի իշխանության, քանի որ Արտաշիր Ստահրացին (այստեղ և հետագայում նկատի է ունեցվում Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.), նվաճելով Պարսից երկրի արիներին ու անարիներին, իրեն հնազանդեցրեց և խաղաղվեց Հայոց պատերազմից...: 55/ Արդ, երբ Պարսից արքա Արտաշիրը լսեց խոսքովի մահվան մասին, չափազանց ուրախացավ, գործադրով արեց և համարձակաբար արշավեց Հայաստանի վրա: Եվ այն հունական գողին, որ Փոյուզիայում էր և հայ նախարարների խնդրանքով եկել էր օգնելու պարսիկների դեմ, փախուստի մատնեցին, Հայաստանի մեծ մասը գերեցին ու ավեր դարձրին» (Ուխտանես «Հայոց պատմություն», գլուխ 54, 55):

«Այնուհետև Արտաշիրը (այստեղ և հետագայում նկատի է ունեցվում Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) համարձակորեն արշավեց և մեր երկիրը, փախուստի է մատնում հունաց գողին և մեր աշխարհի բազմաթիվ կողմեր գերում ու ավերակների է վերածում: Ապա, մեր երկիրը իր ձեռքի տակ նվաճելով, նա սահմանադիր փոստ է փորել տալիս: խոսքովի մահվանից հետո Արտավազդը, որ Մանդակունիների տոհմի նախարարն էր, վերցնում է խոսքովի որդի Տրդատին և փախստական ընկնում է հունաց աշխարհը» (Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 1, գլուխ 5):

«Երբ Անակը սպանեց խոսքովին, Արտաշիրը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) 26 տարով տիրեց Հայաստանին» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Երբ լսեց այս լուրը պարսիկների արքա Զարե Սասանիանը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.), լցվեց բերկրանքով և շարժվեց իր ողջ զորքով: Նախ՝ նա եկավ Հայք, գրավեց Հայքը և բնաջինջ արեց ու գերեց հայերի արքայի ողջ տոհմը, սակայն արքայի մանկահասակ մի որդին ապաստանեց Սաբերձեթի սահմաններում և այնտեղ էր դաստիարակվում: Նրա անունը Թորգատ էր: Այն ժամանակ, երբ պարսիկների արքան գրավեց Հայքը և մուտք գործեց Զարթի, բարթելների թագավոր Ազարակորը (Իվերիայի թագավորության արքա Վարազ-Բակուր I-ը – Մ.Ֆ.) մեկնեց Օլսեթ, որպեսզի գողերը ավելացնի Օլսեթից բերածով, և ամրացրեց բերդաբաղաբները: Երբ Ազարակորը ժամանեց Օլսեթ, սակայն, վրա հասավ մահի և նա այնտեղ մահացավ: Այս Ազարակորը արու զավակ չունեւ, այլ միայն մի դուստր: Այն ժամ ժողովեցին Զարթիի բոլոր Երիթթավները Սցիսեթ քաղաքում՝ սպասալետի մոտ, որին Սաեծան էին անվանում: Լի տրտմությամբ՝ նրանք միասին խորհուրդ արին և ասացին. «Թույլ չտանք վիշտն իշխի մեր սրտին, որպեսզի այն չգրկի մեզ բանականությունից, այլ մեր ցավի և փորձության դեմ հնար գտնենք»: Ապա ասաց Սաեծան սպասալետը. «Եթե մենք այնչափ գործություն ունենալինք, որ Պարսկաստանի մեկ երրորդին հավասարվենք, ապա մահու կտալինք մեր անձն ու նրանց դեմ կենեինք: Եվ եթե մնացած լինեք ժառանգ մեր թագավորներից կամ ազգական մեր թագավորներից, որն արժանի լինեք թագավորելու, այդ դեպքում կամրանալինք բերդ-բաղաբներում, մահու կտալինք մեր անձն ու անգամ մարդու միս կուտեինք, ինչպես մեր նախնիները: Տվյալ պահին, սակայն, այնպես է ստացվել, որ պարսիկների կողմից սպանվել է Հայքի մեծն արքան և նվաճված է Հայքը, որից կախված էր մեր թագավորությունը, իսկ պարսիկների արքան բացել է իր երախը՝ ողջ երկիրը կլանելու միտումով: Մեր մեջ չկա ոչ ոք, որ նրա դեմ ելնի և մենք մնացել ենք որբի պես, ինչպես ոչխարն՝ առանց հովվի: Արդ, այս է խորհուրդն իմ, որ պարսիկների արքային հպատակություն հայտնենք և խնդրենք նրանից ողորմածություն՝ ինչորեք նրանից տալ իր որդուն որպես թագավոր մեզ և աղերսենք, որպեսզի կնության առնի իր որդուն մեր թագավոր Ազարակորի դստերը: Հայտնենք, որ այդ օրիորդը Զարթիսաններին և Ներթոթաններին, մեծն Արշակունիսաններին և մեր թագավորները Փառնավազաններին տոհմից է, և խնդրենք նրանից պահպանել հավատը մեր նախնիների, ու խնդրենք, որ մեզ հետ չխառնվեն պարսիկները, և մեծ պատվով իշխի մեզ վրա: Եվ եթե չընդունի մեր այս աղերսանքը ու չանի ամեն ինչ այսպես, և եթե չընդունի մեր նախնիների հավատը, և եթե պարսիկներին մեզնից վեր դասի կամ թե մեր թագավորների ազգակիցներին կոտորի, ապա մահը գերադասելի է, քան նման իրողությանն ականատես լինելը: Այդ դեպքում կամրանալք բերդում ու քաղաքներում և բոլորս էլ կկոտորվենք»: Այն ժամ բոլոր Երիթթավները հավանեցին Սաեծան սպասալետի խորհուրդը և պատվարին ուղարկեցին պարսիկների արքայի մոտ՝ գեկուցելով այն ամենի մասին, ինչ խորհուրդ էին արել...: Ընդառաջ գնալով վրաց աղերսանքին՝ պարսից արքան իր որդի Միհրանին (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծին (253-335) – Մ.Ֆ.) ամուսնացրեց վրաց թագավորի դստեր հետ, նրան թագավոր հաստատեց և նստեցրեց Մծխեթում՝ հանձնելով նրան Զարթին, Հայքը, Ռանը, Մովականը և Գերքը...: Նա նրան 40.000 պարսից ընտիր գործ տվեց և ուղարկեց Գերք, Մովական և Հայք: Համաձայն վրացիներին տված երդման, նա դրանց տեղակայեց ոչ թե Զարթիի սահմաններում, այլ Գերքում, Մովականում և Հայքում, բայց միաժամանակ էլ հրահանգեց իր որդու դաստիարակ Միհրանին դրանցից ընտրել 7.000 հոգի ընտիր հեծյալներ և պահել դրանց քաղաքներում, որպես իր որդու պահապանները: Նրանց հարցով պայմանավորվեցին, որ նրանք կիրականացնեն միայն քաղաքների դարպասների պահպանությունը, իսկ Զարթիում չեն լինի այլ պարսիկներ, որոնք կխառնվեն տեղական բնակչությանը» («Զարթի-Ցխուլբեթ», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Իսկ խոսքով թագավորի որդի մանուկ Տրդատին փախցրեցին հունաստան: Լսելով այս՝ Պարսից Զարե թագավորը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) անթիվ գործ ժողովեց ու ներս մտավ Հայք: Սրա կապակցությամբ Ազարակոր թագավորը (Իվերիայի թագավորության արքա Վարազ-Բակուր I-ը – Մ.Ֆ.) ամրացրեց Զարթիի քաղաքաբերդերը» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»):

«Նորից սրա (Հռոմեական կայսրության կայսր Գալուսի – Մ.Ֆ.) ժամանակ սկսեցին պարսիկների խլրտումները և նրանք նվաճեցին Հայաստանը: Այս երկրի Տրդատ թագավորը փախավ, իսկ նրա որդիները մեկնեցին Պարսից կողմերը» (Չոնորաս «Պատմություն»):

«Երբ ստեղծվեց պարսիկների երկրորդ կայսրությունը և իշխանության եկան Նոր ուժեր, նրանք, վախենալով, որ հայերը իրար գլուխ կհավաքվեն ու կմիավորվեն Հռոմեական կայսրության հետ, պատերազմով եկան նրանց վրա և լիովին ոչնչացրին նրանց իշխանությունը, ընդ որում նրանք թույլ չտվեցին ոչ մի հայ զինվորի վերցնել իրենց ծառայության նույնիսկ որպես ստրուկի: Այսպիսով՝ հայերի կայսրության վերջը եկավ» (Միբալել Անորի «Ժամանակագրություն», գիրք 10, գլուխ 5):

⁷⁵⁶ «Իր թագավորության 11-րդ տարում Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) արշավանքի ելավ Միսիքին բաղաբի դեմ, որտեղ կային հռոմեական զորքի ջոկատներ, և որոշ ժամանակ պաշարեց սրանց: Դրանից հետո նա լսեց խորասանում ծագած գործերի մասին, որոնք նրա ուշադրություն էին պահանջում, մեկնեց այդ ուղղությամբ կարգի գցեց դրանք ու վերադարձավ: Ասում են, որ քաղաքի պարիսպն այդ ժամանակ ինքն իրեն փլվեց և մի ճեղք առաջացրեց, որի միջով էլ նա քաղաք մտավ: Ներսում գտնվող ռազմիկների մի մասին նա այսպես, մյուս մասին գերի տարավ և ձեռք գցեց այդ քաղաքում գտնվող այն գունդերը, որ պատկանում էին կեսարին» (Տաբարի «Արքաների ու մարզաբնեների պատմություն», գիրք 5):

«Նիսիբիսը, որը գրավվել էր Շապուհի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ի – Մ.Ֆ.) կողմից» (Չոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 39):

⁷⁵⁷ «Կեսարը (Հռոմեական կայսրության կայսր Գալուսը – Մ.Ֆ.), սակայն, կրկին չպահեց իր խոսքը և վնաս հասցրեց Հայաստանին: Այդ ժամանակ մենք ներխուժեցին հռոմեացիների երկիր և Բարբալիստի մոտ ոչնչացրին հռոմեական 60.000 հոգանոց բանակը» (Շապուհ I-ին վերագրվող Զաքարիա-Չարադուշտի արձանագրությունից):

⁷⁵⁸ «Այդ ժամանակ պարսիկները ավերածություններ գործեցին նաև Անորիքում և Կապարովկիայում՝ պաշարելով Եդեսիա: Վալերիանոսը, սակայն, այդպես էլ չհամարձակվեց որևէ բան անել, մինչև իմացավ, որ Եդեսիայի բնակիչները կատաղի հարձակում են գործել բարբարոսների վրա և մեծ ավար խլել նրանցից» (Չոնորաս «Պատմություն»):

⁷⁵⁹ «Երբ սկյութները սկսեցին ասպատակել այն ամենը, ինչ հանդիպում էր իրենց ճանապարհին, պոնտական ծովեզրի բնակչությունը տեղափոխվեց դեպի ավելի երկրի խորք՝ ամրացված վայրեր, իսկ սկյութներն էլ ամենից առաջ հարձակվեցին Պիցոնոդայի վրա: Սա մի քաղաք էր, որը շրջապատված էր պարսպով և հիմնադր նավահանգիստ ուներ: Երբ Սուբեսյանը, որը գլխավորում էր տեղական կայսրը, իր տրամադրության տակ եղած ուժերով ելավ նրանց դեմ ու բռնեց բարբարոսներին, սրանք, վախենալով, որ այլ ամրությունների կայսրները ևս, իմանալով այդ մասին և միանալով պիցոնոդայի ջոկատին, վերջնականապես կոչնչացնեն իրենց, ինչքան կարողացան զավթեցին հնարավորինս շատ նավեր ու, մեծագույն վտանգների ենթարկվելով, տուն դարձան՝ կորցրած լինելով իրենց մարդկանցից շատերին, որոնք զոհվել էին Պիցոնոդայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում: Այս կերպ Սուբեսյանի վարպետ գործողությունների արդյունքում Եվսիսկյան Պոնտոսի բնակչությունը փրկվեց» (Չոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 32):

⁷⁶⁰ «Այս կերպ Եվթախյան Պոնտոսի բնակչությունը փրկվեց Սուբեայանի վարպետ գործողությունների արդյունքում և նույնիսկ ենթադրել իսկ չէր լինի, որ նման պարտությունից հետո սկյութները ի վիճակի կլինեն անցնել Բոսպորը: Սակայն, այն բանից հետո, երբ Վալերիանոսը (**Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ը (253-261) – Մ.Ֆ.**) Սուբեայանին հետ կանչեց և, Նշանակելով պրետորյանների պրեֆեկտ, նրա հետ միասին սկսեց զբաղվել Անտիոքը վերականգնելով, սկյութները կրկին բոսպորցիներից նավեր վերցրին և անցան Ասիա: Այս անգամ նրանք իրենց մոտ պահեցին նավերը, թույլ չտալով բոսպորցիներին դրանցով տուն դառնալ ինչպես նախորդ անգամ, և խարխիս գցեցին Փասիսի մոտ, որը հայտնի է Լոտեմիրիայի իր տաճարով և Անտաիի պալատով: Անարդյունք փորձից հետո գրավել սրբարանը՝ նրանց շարժվեցին ուղիղ Պիցոնոկայի վրա: Առանց նվազագույն իսկ դժվարությամբ գրավելով այդ ամրությունը և կոտորելով այնտեղ գտնվող կայազորը՝ նրանք առաջ անցան» (Հոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 32):

«Սկյութներից ոմանք, անցնելով Մաեոտիսը, Բոսֆորի միջով թափանցեցին Եվթախյա և ավերեցի վերջինիս գավառները» (Հոնորաս «Պատմություն»):

⁷⁶¹ «Զեռք գցելով մեծ բանակի նավեր և լողալու համար օգտվելով գերիներից, որոնք ի վիճակի էին թիավարել, նրանք, օգտվելով խաղաղ եղանակից, որն այդպես եղավ գրեթե ողջ ամառ, ծովից մոտեցան Տրապիզոնին՝ մի մեծ ու բազմամարդ բաղաձի, որը տեղի ռազմիկներից բացի նաև 10.000 այլ ռազմիկներ ուներ: Հարձակում գործելով բաղաձի վրա՝ բարբարոսները նույնիսկ չէին էլ երազում գրավել այն, բանի որ ամրությունները կազմված էին երկու շարք պարիսպներից, սակայն, տեսնելով, որ զինվորները պատված են ալարկոտությամբ և հարբեցողությամբ ու բանը հասցրել են նույնիսկ նրան, որ չեն ելնում պարիսպների վրա, վախենալով բաց թողնել մի ավելորդ հաճույք կամ խնջույք, սկյութները պարսպի դիմաց գերանների լցրին, որոնք նախապես պատրաստել էին վեր մագլցելու համար, և այս կերպ որոշ ժամանակ անց զիջելով իրոք վեր մագլցեցին ու գրավեցին բաղաձի: Նրանց սրընթաց և անակնկալ հարձակումը ռազմիկներին խուճապի մատնեց և, չնայած ինչ-որ մեկին այնուհանդերձ հաջողվեց փախուստի դիմել բաղաձի տարբեր դարպասներից, այնուհանդերձ նրանց մեծ մասը թշնամու կողմից սպանվեց: Այսպես բաղաձի գրավվեց և բարբարոսներն այնտեղ մեծ բանակի գումար և անթիվ բանակի ստրուկներ գտան: Շրջանի գրեթե ողջ գյուղական բնակչությունն այդտեղ էր հավաքվել, բանի որ այնտեղ ամրություններ կային: Տաճարների, բնակարանների և այն ամենի ավերից հետո, որը ծառայում էր բաղաձի գարդարման ու մեծացման համար բարբարոսները, ամայացնելով նաև ողջ շրջանը, նավերի հսկայական բանակությամբ տուն դարձան» (Հոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 33):

«Պոնտոսը թալանվեց գրեթե կողմից» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաձի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 9, գլուխ 8):

⁷⁶² «Հայոց թագավոր Արտավազդ Շապուհին (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ին – Մ.Ֆ.**) ուղարկեց հետևյալ նամակը. «Համակիր եմ քո փառքին, բայց երկյուղ եմ կրում, որ դու ոչ այնքան հաղթել ես, որքան հրախրել ես մոլեգին կոիլը: Վալերիանոսին (**Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ին – Մ.Ֆ.**) այժմ պահանջում են ազատ արձակել և նրա որդին (**Հռոմեական կայսրության համակայսր Գալլիենոսը (260-268) – Մ.Ֆ.**), և թողը (**ձևական իշխան համաիշխան կայսր Ժողովրդապետ I Փոքրը (259-268) – Մ.Ֆ.**), և հռոմեական զորավարները, և ողջ Գալլիան, ողջ Աֆրիկան, ողջ Իսպանիան, ողջ Իտալիան, ու նաև բոլոր ժողովուրդները, որոնք ապրում են Իլլիրիայի կողմում, նաև Արևելքում և Պոնտոսում, որոնք կողմնակից են հռոմեացիներին կամ նրանց հպատակ են: Դու վերցրիր գերի միայն մի ծերունու, սակայն թե՛ հետ խիստ թշնամացրիր աշխարհի բոլոր ժողովուրդներին, գուցե նաև մեզ հետ թշնամացրիր, որ թե՛ օգնական զորքեր էինք ուղարկել: Մենք, որ քո հարևաններն ենք, միշտ ծանր դրության մեջ ենք ընկնում, երբ դուք իրար հետ կռվում եք» (Տրեբելիոս Պոլիոն «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Երկու Վալերիանոսներ», մաս 3):

«Նա (**Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ը – Մ.Ֆ.**) ձգձգվող և անհաջող պատերազմ սկսեց Միջագետքում, ընկավ պարսից արքա Շապուհի (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ի – Մ.Ֆ.**) պատրաստած դարանը և դեռ ծաղկուն տարիքում իր թագավորության վեցերորդ տարում ստացած բազմաթիվ վերքերից խայտառակ ձևով զոհվեց» (Ալբրեխտսոն Վիկտոր «Կեսարների մասին», գլուխ 32): «Իսկ Վալերիանոսը, պատերազմ մղելով Միջագետքում, հաղթվեց պարսից արքայի կողմից և գերվեց: Այսպես նա, պատված խայտառակությամբ, մնաց պարսից գերության մեջ, բանգի մինչև նրա օրերի վերջը այդ երկրի արքան, երբ նստում էր ծիու վրա, ոտքը դնում էր նրա գլխին՝ ստիպելով իր դիմաց մեջք ծռել» (Ալբրեխտսոն Վիկտոր «Բաղվածքներ հռոմեական կայսրերի կյանքից և բարքերից», գլուխ 32):

«Վալերիանոսը (**Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ը – Մ.Ֆ.**), վախենալով պարսիկների հարձակումից, բանի որ զորքն ու հատկապես մակրները ժանտախտով էին վարակվել, հավաքեց մեծ գումար և դեսպանություն ուղարկեց Շապուհի (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ: Այս մեծագույն նվիրատվությամբ նա ցանկանում էր դադարեցնել պատերազմը, սակայն Շապուհը, որը գիտեր, որ հռոմեական զորքը տառապում է ժանտախտից, Վալերիանոսի այս խնդրանքից ավելի գոռոզացավ: Նա, հետաձգելով դեսպանների բաց թողնումը: Ի վերջո, սակայն, նա բաց թողեց նրանց և, չկատարելով նրանց պահանջները, ինքը անմիջապես շարժվեց նրանց հետևից» (Պետրոս Պատմիկոս «Պատմություն», հատված 8):

«/1.36/ Այն ժամանակ, երբ Շապուհը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.**) իրար հետևից գալթում էր Արևելքի բոլոր շրջանները, Վալերիանոսի (**Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ի – Մ.Ֆ.**) զորքերը որևէ առավելության չհասան: Իր թուլության մեջ իուստահանված և չտեսնելով որևէ այլ ելք այդ ճգնաժամից՝ նա փորձ կատարեց զենե խաղաղությունը: Շապուհը, սակայն, դատարկածնոն բաց թողեց հռոմեական դեսպաններին, պահանջեց, որ հռոմեական կայսրն անձամբ ներկայանա բանակցությունների՝ թողնելով այլ գործեր: Այն բանից հետո, սակայն, երբ Վալերիանոսը համաձայնեց այդ պահանջին և, անխիղճ կերպով հետը վերցնելով միայն փոքրաթիվ ուղեկիցները, ժամանեց Շապուհի հետ խաղաղության բանակցությունների, կայսրն անակնկալ գերվեց թշնամու կողմից: Այս կերպ նա ստորագրեց, ընկավ ստրկական կարգավիճակի մեջ և մահացավ պարսիկների ձեռքում՝ բոլոր ժամանակների համար հսկայական խայտառակություն բերելով հռոմեական պատվին... /3.32/ Կայսր Վալերիանոսը գնաց նրանց դեմ և, չնայած այն բանին, որ պարսիկների կողմից գերվեց, դա այնուհանդերձ սրանց վստահ իշխանություն չընձեռեց այդ տարածքների նկատմամբ» (Հոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 36, գիրք 3, գլուխ 32):

«Այդ կեղտոտ երկկտի հրամանատար Վալերիանոսը (**Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ը – Մ.Ֆ.**), անմիջապես էլ գերեվարվելով պարսիկների արքա Շապուհի (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ի – Մ.Ֆ.**) կողմից: Նա՝ հռոմեական ժողովրդի այդ կայսրը, պարսիկների ամենամահողալի գերությանը դատապարտվեց և, բանի դեռ կենդանի էր, նման մի ամոթալի ծառայության Նշանակվեց, երբ նա արբային, ամեն անգամ, երբ սա պատրաստվում էր ձի հեծնել, գետին խոնարհված օգնում էր ոչ թե ձեռքով, այլ սեփական թիկունքով» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 22):

«Դա զգվելի է, որ ես ստիպված եմ պատմել դժբախտ պրինցեսսա Վալերիանոսի (**Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ը – Մ.Ֆ.**) մասին: Այն բանից հետո, երբ նրան կայսր կարգեց բանակը, իսկ սենատը ընտրեց Գալլիենոսին (**Հռոմեական կայսրության համակայսր Գալլիենոսին – Մ.Ֆ.**), Վալերիանոսը, մարտնչելով պարսիկների դեմ Միջագետքում, հաղթվեց պարսից արքա Շապուհի (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ի – Մ.Ֆ.**) կողմից և գերվեց՝ կորելով խայտառակ ստրկության մեջ» (Ռուֆուս Սեբստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 23):

«Վալերիանոսը (**Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ը – Մ.Ֆ.**), պատերազմ վարելով Միջագետքում, շախմատվեց պարսից արքա Շապուհի (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ի – Մ.Ֆ.**) կողմից և շուտով գերի ընկավ: Այստեղ էլ հենց նա ստորագրեց անազատության մեջ ծերացավ» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաձի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 9, գլուխ 7):

«Գերված պարսիկների կողմից՝ նա (**Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ը – Մ.Ֆ.**) կորցրեց ոչ միայն իշխանությունը, որն, անկասկած, օգտակար բան էր, այլև ազատությունը, որը խլում էր ուրիշներից՝ այդուհետ շարունակելով ստրկական կյանքի ողորմելի գոյությունը» (Լակտանցիոս «Հավածողների մահվան մասին», գլուխ 5, մաս 2):

«Հետո, սակայն, Վալերիանոսն (**Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ը – Մ.Ֆ.**) իր ունեցած զորքով հարձակվեց պարսիկների վրա, սակայն, բանի որ այդ մարդիկ ավելի շատ էին, քան հռոմեացիները, նրանք հեշտությամբ շրջապատեցին նրանց և մասերի բաժանեցին նրա զորքը, ինչից հետո Վալերիանոսին իր պահակախմբի հետ բռնեցին և տարան Շապուհի (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ: Այս հիմնադի իշխանը նրան խոստացավ, որ չի լինի մի բան, որի վրա նա չկարողանա տեր դառնալ ապագայում, բանի որ այժմ նա կայսր տերն է, ընդ որում, ինչ անհարդկայնություն էր որ Շապուհը դրսևորել էր նախկինում, նա դրանից հետո շատ ավելի տարօրինակ բաներ արեց: Այսպիսով՝ ոմանք ասում են, թե Վալերիանոսին բռնել են պարսիկները: Մյուսները պնդում են, սակայն, որ Եթեսայում գտնվելու ժամանակ նա ինքն է իրեն հանձնել թշնամիների ձեռք՝ վախենալով ընկնել կայազորի զինվորների ձեռքը, որոնք, զգալով սևնդի պակաս և սովից կատաղած լինելով, բռնեցին անկարգություններ են առաջացրել, ինչի արդյունքում նա լքել է հռոմեական զորքերը և ինչը, այնուամենայնիվ, չի խանգարել արդեն զինվորների մեծ մասին այդ դավաճանությունը հայտնաբերելուն պես գտնել փախչելու միջոց: Ի վերջո, սակայն, կարևոր չէ, թե Վալերիանոսին պարսիկները բռնեցին, թե նա ինքնակամ հանձնվել Շապուհին, բանգի այդ իշխանն արդյունքում մեծագույն նվաստացումով վերաբերվեց նրան» (Հոնորաս «Պատմություն»):

«Կայսր Վալերիանը (Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ը – Մ.Ֆ.) լքեց Հռոմը և մեկնեց պատերազմի դեպի Միլան: Արևելքում տեղի ունեցող իրադարձությունները նրան հաղորդվեցին և նա ցանկացավ հետ շտապել՝ մեկնելով Արևելք, սակայն դա չկարողացավ անել, քանի որ շրջափակվեց և սպանվեց Միլանում, երբ 61 տարեկան էր» (Հովհաննես Մալալա «Ժամանակագրություն» գիրք 12, գլուխ 26):

«Հայերը դիմեցին Վալենտինիանոս կայսրին (Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ին – Մ.Ֆ.), որ, եթե հնար լիկ, առնեն խոսքովի արյան վրեժը և վերջ տան Ստահրացու (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ի – Մ.Ֆ.) բռնակալությանը: Վալենտինիանոս կայսրը, թեև հայերին օգնության ուղարկեց փոյուզիական զորք, բայց երկիրը չխաղաղվեց ու ոչ-ոք սպառնալի չէր և ի վիճակի չէր տիրելու հայրենի ժառանգությանը» (Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 1, գլուխ 9):

«Սա (Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ը – Մ.Ֆ.) Միջագետքում պատերազմեց պարսից արքա Շաբուրիասի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ի – Մ.Ֆ.) դեմ և հաղթվեց նրանից» (Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»):

«Այդ ժամանակ պարսիկների երկրում գերվեց Վալերիանոսը (Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ը – Մ.Ֆ.)» (Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 6, գլուխ 8):

«Վալերիանոսը (Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ը – Մ.Ֆ.) գերվեց և Պարսկաստան բռնվեց» (Բար-Յերբեդու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 8):

«Շուտով ճակատամարտ տեղի ունեցավ այս հակառակորդների միջև, որտեղ հռոմեացիները հաղթվեցին և կայսր Վալերիանոսը (Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ը – Մ.Ֆ.) գերի ընկավ» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 62):

«Դրանից հետո նա (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) կտրեց Ասորիքը և մտավ հռոմեացիների տարածքներ...: Նա հենց այնտեղ էլ շրջապատեց հռոմեական արքաներից մեկին (Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ին – Մ.Ֆ.), որն այնտեղ էր մեծ բանակի մարդկանց հետ: Նա բռնեց նրանց բոլորին և բերեց Գուլդիշապուհ...: Ոմանք, օրինակ Ահլ ալ-Աբբարը, ատում են, որ, այն բանից հետո, երբ Շապուհը արաբների մեծ ջարդը իրականացրեց և վտարեց նրանց այն երկրներից, որտեղ արաբը մոտոք էին գործել, խոսքը Պարսից, ալ-Բահրեյնի ու ալ-Յեմենի մասին է, նա իջավ Ասորիք և մոտեցավ հռոմեական կայսրության սահմաններին: Նա ասաց յուրայիններին, որ ուզում է մտնել հռոմեական տարածք, որպեսզի տեղեկատվություն հավաքի նրանց բաղաբերի ու գործի բանակության մասին: Եվ ահա նա մտավ հռոմեական տարածք և զգալի ժամանակ ուսումնասիրեց տվեց այն: Այդ ժամանակ յուրը հասավ կեսարին, որը տոներից մեկի կապակցությամբ մի մեծ խնջույք էր կազմակերպել և այնտեղ հավաքել էր իր բոլոր մեծամեծ իշխաններին: Շապուհին իմացավ այս մասին և, ծպտված որպես մի մուրացիկ, ոտքի ելավ, որպեսզի տեսնի կեսարին, ճանաչի նրան և իմանա, թե ինչպես է նա իրեն պահում ընդհանրապես: Շապուհին, սակայն, հայտնաբերեցին, նա ձերբակալվեց և, ըստ կայսեր հրամանի, նրան կարեցին ցլի կաշվի մեջ: Եվ ահա կեսարը սկսեց իր բանակով առաջանալ պարսից երկրում ու այդ վիճակում հետը պտտեցնել նաև Շապուհին: Նա մեծ բանակի մարդկանց սպանեց ու ավերեց մեծ բանակի բաղաբեր և գյուղեր, կտրեց շատ արմավենիներ ու այլ ծառեր, մինչև որ հասավ Գուլդու-Շապուհի կոչվող բաղաբեր: Տեղի ընկալությունը դիմադրություն կազմակերպեց և ահա կեսարը բարանետներ դրեց ու ավերեց բաղաբերի մի մասը: Մինչ գործերն այս վիճակում էին, հռոմեական պահակները, որոնց հանձնարարված էր հսկել Շապուհին, անփույթ գտնվեցին և ահա, քանի որ այնտեղ ալ-Ահլազից ու այլ վայրերից ևս գերյալներ կային, Շապուհը հրամայեց նրանց յուր լցնել իր կապերի վրա: Նրանք այդպես էլ արեցին, ցլի կաշին ձերբվեց և նա ազատվեց կապանքներից: Դրանից հետո Շապուհն աննկատ հեռացավ, մինչև որ հասավ բաղաբեր դարպասներին: Նա դարպասների պահապաններին ասաց իր ով լինելը, որից հետո նրան ներս թողեցին, նա հայտնվեց իր մարդկանց մեջ և բոլորը շատ ուրախացան: Նրանք զոչուն բարձրացրին, փառաբանելով աստծուն և աղմուկն այն աստիճան էր, որ կեսարն ու իր զորքը քնից արթնացան: Շապուհը հավաքեց բոլոր նրանց, որոնք բաղաբերում էին, զինեց ու հանդերձավորեց նրանց և նույն գիշերվան հաջորդող իսկ առավոտյան ելավ հռոմեացիների դեմ: Նա սպանեց հռոմեացիներին, գերեց կեսարին և, որպես ավար, ձեռք գցեց նրա գանձարանն ու կանանց: Դրանից հետո նա կեսարին երկայնա շղթայի մեջ դրեց և նրանից պահանջեց վերականգնել այն ամենը, ինչ հռոմեացիները ոչնչացրել էին: Նա պահանջեց, որ հռոմեական հող ընդլիկ ալ-Մադային ու Գուլդա-Շապուհի, որպեսզի ինսարպարություն լինի այդ միջոցով վերականգնել ոչնչացվածը, կտրված ծառերի ու արմավենիների փոխարենը նորերը տնկվեն: Այնուհետև նա բռնեց կեսարին, կտրեց նրա ջլերը և հետ ուղարկեց հռոմեացիներին՝ ասելով, թե դա իրենց պատիժն է գործած հանցագործությունների համար: Ահա հենց այս պատճառով է, որ հռոմեացիները այդուհետ հրաժարվեցին կրունկների վրա դրվող կապերից, որոնք կախվում էին ոտքերի վրա» (Տաբարի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն», գիրք 5):

«Շապուհ Առաջինը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.), որը գերի էր վերցրել կայսր Վալերիանոսին (Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ի – Մ.Ֆ.) ու հետագայում ամենուր տառնում էր իր հետ շղթայակապ վիճակում, դրանից զատ, երբ ցանկանում էր ձի հեծնել, այս կայսեր օգտագործում էր ոտքի տակ դրվող աթոռանի փոխարեն և ոտքով հենվում էր նրա վրա՝ մի հսկայական վիրավորանք յուրաքանչյուրի համար, ով հույն էր կամ հռոմեացի» (Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 8):

«Եվ ահա երրորդ արշավանքի ժամանակ, երբ մենք գնացինք Խառանի ու Եդեսիայի վրա և պաշարեցինք դրանք, կեսար Վալերիանը (Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ը – Մ.Ֆ.) ելավ մեր դեմ: Այդ ժամանակ նրա բանակում ջոկատներ կային գերմանացիների երկրից, Ռեցիայից, Նորիկից, Դակիայից, Պանոնիայից, Մեզիայից, Ամաստրիայից, Իսպանիայից, Թրակիայից, Բյուլանիայից, Ասիայից, Պամֆիլիայից, Իսափիայից, Լիկոնիայից, Գալաթիայից, Լյուկիայից, Կիլիկիայից, Փոնոգիայից, Ասորիքից, Փյունիկիայից, Արաբիայից, Հուլիայից, Մավրտանիայից, Գերմանիայից, Լիդիայից, Ասիայից ու Միջագետքից՝ 70.000 ռոմի: Եվ ահա Խառանից ու Եդեսիայից անդին մենք կեսար Վալերիանի հետ մի մեծ ճակատամարտ ունեցանք, որից հետո մեր իսկ ձեռքերով գերեցինք նրան իր բանակի այլ հրամանատարների, արեֆեդուների, սենատորների և իշխանների հետ միասին, որից հետո նրանց բոլորին Պարսկաստան բռնեցինք» (Շապուհ I-ին վերագրվող Զաաթ ի-Չարադուշտի արձանագրությունից):

⁷⁶³ «/18.61...այդ պարովինցիաները մտնում էին ձեռք չտրված և հարստանում էին, բացառությամբ Գալլիենիոսի (Հռոմեական կայսրության համակայսր Գալլիենոսի – Մ.Ֆ.) ժամանակների...: /20.11/ Մարտական գործողությունների սկզբից 10 օր անց, երբ մերոնց վստահ խիզախությունը ամրոցի ներսում տրամադրության մեծ անկում առաջացրեց, բաղաբեր պարսպին մոտեցվեց մի մեծ բաբան, որի հարվածներով պարսիկները մի ժամանակ ավերել էին Աստիոքը...: /23.5/ Որպեսզի պարսիկները չկարողանային զբոսնել Ասորիքում, ինչպես տեղի էր ունեցել վերջերս՝ այս պարովինցիայի համար մեծ վնասով: Երբ մի անգամ Աստիոքում, երբ անխույժ խաղաղություն էր տիրում, մի դերասան իր կնոջ հետ միասին թատերական ներկայացման ժամանակ հիանում էր կատարման վարպետությամբ, սակայն կինը հանկարծ ասաց. «Եթե սա երազ չէ, ապա, ահա, պարսիկները»: Հանդիսատեսները հակեցին գլուխները, ձգտելով փրկվել արձակված նետերից, և ցրվեցին ով ուր կարողացավ: Զաղաթն այրվեց, շատ խաղաղ ընկալություն սպանվեց, շրջակայքում սարսափելի թալան և իրկիզույթներ եղան և թշնամիները հսկայական ավարով ու առանց որևէ խոչընդոտի հանդիպելու տուն վերադարձան: Մարիադոսը, որը խելագար կերպով կործանման էր բերել իր համաբարեբախցիների, կենդանի խաղողի վրա բարձրացվեց: Այս ամենը եղավ Գալլիենոսի ժամանակ» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմություն», գիրք 18, գլուխ 6, գիրք 20, գլուխ 11, գիրք 23, գլուխ 5):

«/1.27/ Որոշ ժամանակ անց պարսիկները հարձակվեցին Ասիայի վրա, ամայացրին Միջագետքը և մտան Ասորիք՝ հասնելով ընդհուպ մինչև ողջ արևելքի մայրաքաղաք Աստիոք: Այստեղ նրանք սպանեցին բնակչությանը, իսկ կենդանի մնացածներին էլ գերեզմարեցին: Բոլոր մասնավոր և հասարակական կառույցների ավերումից հետո, որոնք կային բաղաբերում, նրանք անհաշիվ ավարով տուն դարձան՝ ոչ մի վայրում մազաչափ դիմադրության իսկ չհանդիպելով: Իրոք, այդ ժամանակ պարսիկները կարող էին ձեռք բերել իշխանություն ողջ Ասիայի նկատմամբ, սակայն նրանք գոհ մնացին միայն հարուստ ավարից և իրենց հաջող վերադարձից...: /3.32/ Զիչ ժամանակ անց այն բանից հետո, երբ Արևելքը ճնշվեց պարսկական զենքի կողմից, իսկ մեծն Աստիոքը զրավվեց, Պարսից թագավորության բանակը հասավ Կիլիկյան դարպասներին» (Զոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 27, գիրք 3, գլուխ 32):

«Գալլիենոսի (Հռոմեական կայսրության համակայսր Գալլիենոսի – Մ.Ֆ.) օրոք պարսիկները տիրեցին Միջագետքին և սկսեցին ձեռք մեկնել Ասորիքին» (Դուֆուա Սեբաստուս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 23):

«Պարթևներն զբաղեցրին Միջագետքը և աստիճանաբար սկսեցին իրենց ենթարկեցնել Ասորիքը» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաբերի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 9, գլուխ 8):

«Այս ամենից հետո պարսիկները, այլևս զսպված չլինելով որևէ վախից, հարձակվեցին խոշորագույն բաղաբերի վրա: Նրանք գրավեցին Օրոնտեսի վրա գտնվող Աստիոքը» (Զոսիմա «Պատմություն»):

«Պարսից արքա, Արտաշիռի (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիռ I Պապականի – Մ.Ֆ.) որդի Շաբուրը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) ամայացրեց Ասորիքը» (Բար-Յերբեդու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 8):

«Իշխեց Շապուհի իբն Արտաշիռը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) և արշավեց Ռուսի երկիրը, բազում բաղաբեր նվաճեց ու ռուսներից մեծ բազմության գերեց» (Յակուբի «Պատմություն»):

⁷⁶⁴ «Դրանից հետո մենք այրեցինք, ամայացրինք ու թալանեցինք Ասորիքը... իսկ այդ ընթացքում միայն այդ արշավանքի ժամանակ հռոմեական երկրում գրավեցինք հեռույալ ամրություններն ու քաղաքները...» (Շապուհ I-ին վերագրվող Զաաթ ի-2 արաբոլուծի արձանագրությունը):

«/10.5/ Եվեբիոսը գրում է, որ Շապուհ արքան (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) ներխուժեց Ասորիք... /6.8/ Այդ ժամանակ Շապուհ արքան ասպատակեց Ասորիքը» (Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 10, գլուխ 5, գիրք 6, գլուխ 8):

⁷⁶⁵ «Դրանից հետո մենք այրեցինք Կիլիկիան ու Կապարդովկիան՝ այրեցինք, ամայացրինք ու թալանեցինք...», որից հետո, տիրելով 36 քաղաքների, հռոմեացիների և ոչ Իրանի երկրում գերված մարդկանց բոլորին գերի բռնեցինք» (Շապուհ I-ին վերագրվող Զաաթ ի-2 արաբոլուծի արձանագրությունը):

«Այս ամենից հետո պարսիկները, այլևս զսպված չլինելով որևէ վախից, հարձակվեցին խոշորագույն քաղաքների վրա: Նրանք գրավեցին... Կիլիկիայի մայրաքաղաք Տարսուսը: Նրանք գերիների հետ վարվում էին ծայրահեղ դաժանությամբ, նրանց տալիս էին միայն այնքան սնունդ, որքան անհրաժեշտ էր իրենց թույլ կյանքը պահելու համար՝ զոհելով նրանց բավարար բանակությանը ջուրից և նրանց տանելով խմելու օրական միայն մեկ անգամ, ինչպես կենդանիների երամակները» (Չոնորաս «Պատմություն»):

«/10.5/ Եվեբիոսը գրում է, որ Շապուհ արքան (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) ներխուժեց... Կիլիկիա ու Կապարդովկիա... /6.8/ Այդ ժամանակ Շապուհ արքան ասպատակեց Կիլիկիան ու Կապարդովկիան» (Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 10, գլուխ 5, գիրք 6, գլուխ 8):

«Պարսից արքա, Արտաշիռի (Պարսից թագավորության հիմնադիր արքա Արտաշիռ I Պապականի – Մ.Ֆ.) որդի Շաբուրը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) ամայացրեց... Կիլիկիան ու Կապարդովկիան» (Բար-Յերբեդու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 8):

«Իսկ Պարսից թագավոր Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) ասպատակեց Ասորիքը և Կիլիկիան ու Կապարդովկիան գերեվարեց» (Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 5):

«Դրանից հետո նա (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) կտրեց Ասորիքը և մտավ հռոմեացիների տարածքներ: Այստեղ նա գրավեց մեծ քանակի քաղաքներ, որոնց թվում, ասում են, տիրեց նաև Կալուկային և Կադիսուգային» (Տաբարի «Արքաների ու մարզարների պատմություն», գիրք 5):

«Այս Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.), ինչպես պատմում են, նվաճեց ողջ Միջագետքը, Կիլիկիան, Ասորիքը և Կապարդովկիան, այնպես որ նրա տրամադրության տակ ավելի մեծ բանակ էր գտնվում, քան երբևէ եղել է մի որևէ բարբարոս տիրակալի տրամադրության տակ, ընդ որում հայտնի է, որ, եթե նրան պետք է լինում անցնել մի որևէ լեռնային վայրով, նա կիրճերը բերնբերան լցնում էր ճակատամարտերում սպանվածների դիակներով» (Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 8):

⁷⁶⁶ «Պարսիկները, հասնելով այդքան մեծ հաջողության, ասպատակեցին բոլոր երկրները, որ հռոմեացիներն ունեին Արևելքում, և սարսափելի վրաս պատճառեցին դրանց՝ առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու: Հռոմեացիները, սակայն, ուժեղ կարողացան փախչել, հավաքվեցին և որպես իրենց առաջնորդ վերցրեցին Բալիստային: Վերջինս, նկատելով, որ պարսիկները առանց կարգուկանոն պահպանելու այս ու այն կողմ են ընթանում, հարձակվեց նրանց վրա, երբ իրեն ամենաբիչն էին սպասում: Նա մեծ կոտորած իրականացրեց ու հարուստ ավար ձեռք գցեց՝ տանելով նույնիսկ Շապուհի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) կանանց: Այս կորստի համար ափսոսանքը ստիպեց Շապուհին նահանջել իր երկիր, ուր նա իր հետ տարավ Վալերիանոսին, որը ստիպված էր կրել ամենադաժան գերության բոլոր դժվարություններն ու վիրավորանքները» (Չոնորաս «Պատմություն»):

⁷⁶⁷ «/10/ Մինչ Վալերիանոսը (Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ը – Մ.Ֆ.), ապրելով պարսիկների մոտ, հյուժնվում էր գերության մեջ, Օդենատոս Պալմիրացին (Հռոմեական կայսրության համակայսր, արևելքում իշխող Օդենատոսը (260-267) – Մ.Ֆ.), զորք հավաքելով, հռոմեական տերության գործերը կարգի գցեց՝ գրեթե իր նախկին դրությամբ: Նա ձեռք գցեց արքայական գանձերը և այն, ինչ պարթևական արքաների համար առավել կարևոր էր՝ նրանց կանանցը: Դրա համար էլ Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.), ավելի ու ավելի շատ վախճանվում հռոմեական զորավարներից, բալիստայի և Օդենատոսի նկատմամբ զգացած ահից շտապեց իր թագավորություն: Ահա այսպիսին էր պարսիկների դեմ պատերազմի ավարտը...: Եվ ահա նա անմիջապես զբաղեցրեց Նիսիբիսն ու Խառնա, ընդ որում և Նիսիբիսցիները, և Խառնացիները, հայիոյելով Գալլիենոսին (Հռոմեական կայսրության համակայսր Գալլիենոսին – Մ.Ֆ.), հանձնվեցին նրան... /15/ Եթե Վալերիանոսից հետո, երբ հռոմեական տերության ուժերը հյուժնվեցին, Պալմիրայի իշխան Օդենատոսը իր ձեռքը չվերցնել կայսերական իշխանությունը, Արևելքը կկորսվեր: Դրա համար էլ, ամենից առաջ ընդունելով արքայական կոչումը, նա զորք հավաքեց և իր կին Չենոբիայի (Հռոմի ապագա համակայսրուհի Չենոբիայի – Մ.Ֆ.), ավագ որդի Յերոդոսի և փոքր որդիներ Յերենիկանոսի ու Թիմոդայոսի ուղեկցությամբ շարժվեց պարսիկների դեմ: Ամենից առաջ նա իր տիրապետության տակ վերադարձրեց Նիսիբիսը, ինչպես նաև Արևելքի մեծ մասը՝ Միջագետքի հետ միասին» (Տրեբեթիոս Պոլիոն «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Երկու Վալերիանոսներ», մաս 4, «Օգոստոսների կենսագրություններ», «30 բռնատիրոջ», մաս 10, 15, 30):

«Պարսից արքա Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) զորքի հետ գետնանցեց Եփրատը: Բոլորը գրկում էին իրար և ուրախանում, կարծես վտանգն արդեն անցած էր: Եղեսիայում գտնվող ռազմիկներին նա մարդ ուղարկեց հայտնելու, որ կտա իր մոտ գտնվող բոլոր ասորիքյան դրամները, եթե, չխանգարելով իրեն ու չհանդուրդեցնելով իր արշավանքը, թույլ տան իրեն անցնել, եթե չգերադասեն ճակատամարտը, որը իրենց համար բավականին կասկածելի կլինի: Նա ասաց, որ նրանց գումարը տալիս է ոչ թե վախից, այլ այն բանի համար, որ շտապում է տուն տոնակատարության և չի ուզում ուշանալ ճանապարհին: Ռազմիկները որոշեցին, խուսափելու համար վտանգից, վերցնել գումարը և բաց թողնել պարսիկներին» (Պետրոս Պատրիկոս «Պատմություն», հատված 10):

«Իր հերթին Արևելքում Օդենատոսի (Հռոմեական կայսրության համակայսր, արևելքում իշխող Օդենատոս – Մ.Ֆ.) շնորհիվ, որը բանակը կազմեց գյուղացիներից, քաղաքացիներից և հեռու բնակիչ պարսիկներից, Ասորիքը պաշտպանվեց, իսկ Միջագետքը՝ վերադարձվեց: Ասորիքյան հողագործները իրենց Օդենատոսի հետ միասին հաղթականորեն հասան մինչև Տիգրիս» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 22):

«Բացի դրանից, ամոթել է ասել, Պալմիրայի դեկուրիոն Օդենատոսը (Հռոմեական կայսրության համակայսր, արևելքում իշխող Օդենատոս – Մ.Ֆ.) ասորիքյան գյուղացիության շտապ հավաքված ուժերով կտրուկ դիմադրություն ցույց տվեց և, այն բանից հետո, երբ պարսիկները մի քանի անգամ ցրվեցին, պաշտպանեց մեր սահմանները» (Ռուֆուս Սեբաստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 23):

«Այդ ընթացքում Արևելքում Օդենատոսը (Հռոմեական կայսրության համակայսր, արևելքում իշխող Օդենատոս – Մ.Ֆ.) հաղթանակ տարավ պարսիկների նկատմամբ, պաշտպանեց Ասորիքը և հետ վերադարձրեց Միջագետքը» (Եվտրոպիոս «Համատար պատմությունը» քաղաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 9, գլուխ 10):

«Գալլիենոսը (Հռոմեական կայսրության համակայսր Գալլիենոս – Մ.Ֆ.) մարտ էր փնտրում նրանց հետ, որոնք արդեն զավթել էին Թրակիան, բայց միաժամանակ էլ նա նաև Օդենատոսին (Հռոմեական կայսրության համակայսր, արևելքում իշխող Օդենատոս – Մ.Ֆ.) Պալմիրայից օգնության ուղարկեց Արևելքին, որտեղ իրավիճակը բացարձիկ ծայրահեղ էր: Եվ ահա Օդենատոսը, իրար բերելով բոլոր հնարավոր ուժերը և յուրայիններից, և լեգեոններից, որոնք մնացել էին Արևելքում, վճռական հարձակում գործեց Շապուհի վրա և հետ խլեց պարսիկների կողմից արդեն իսկ խլված քաղաքները: Նիսիբիսը, որը գրավել էր Շապուհի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ I-ը – Մ.Ֆ.) կողմից, նա ջախջախեց և հողին հավասարեցրեց» (Չոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 39):

«Բալիստոս, սակայն միակը չէր, ով այդ ժամանակ հարվածեց պարսիկներին: Մեր դաշնակից Օդենատոս Պալմիրացին (Հռոմեական կայսրության համակայսր, արևելքում իշխող Օդենատոս – Մ.Ֆ.) նույնպես ողջացրեց Եփրատի երկայնքով վերադարձողների մեծ քանակություն, երբ, որպես վարձատրություն, Գալլիենոսը նրան դարձրեց արևելքյան զորքերի առաջնորդ: Ասում են, թե հռոմեացիները, մերկացնելով պարսիկների մարմինները, գտել են բազմաթիվ կանանց, որոնք զինված են եղել այնպես, ինչպես տղամարդիկ, ընդ որում նրանցից ոմանց էլ նրանք նույնիսկ կենդանի են բռնել: Ասում են նաև, որ Շապուհը, վերադարձի ճանապարհին հայտնաբերելով մի մեծ իջվածք, որի միջով ծանր գազանները չէին կարող անցնել, լցրեց այն գերիների մարմիններով, որոնց նա սպանել էր այդ նպատակով, ինչից հետո կենդանիները և ուղեբեռը անցան դրանց վրայով» (Չոնորաս «Պատմություն»):

«Գալլիենոսը (Հռոմեական կայսրության համակայսր Գալլիենոսը – Մ.Ֆ.), հենց միայն սկսեց գահակալել, արշավ սկսեց պարսիկների դեմ և գնաց նրանց դեմ պատերազմելու՝ հռոմեացիների վրեժը լուծելու համար։ Նա շուրջը պարզեց նրանց, ովքեր ավերվել էին և ողջ էին մնացել։ Նա վերականգնեց այրվածը և չորս տարի շարունակ այնտեղ ուղղեց հարկերը» (Հովհաննես Մալալա «ժամանակագրություն» գիրք 12, գլուխ 27)։ «Ի վերջո, սակայն, իր տասներեքամյա տիրապետության վերջում այս Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ Ի-ը – Մ.Ֆ.) ընկավ Օդենատոսի (Հռոմեական կայսրության համակայսր, արևելքում իշխող Օդենատոսի – Մ.Ֆ.) ձեռքով՝ Պալմիրայի այդ հայտնի տիրակալի, որը, ինչպես ասում են, երիտասարդ տարիներին հասարակ գինկոր էր եղել» (Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 8)։

⁷⁶⁸ «/10/ Գալլիենոսի (Հռոմեական կայսրության համակայսր Գալլիենոսի – Մ.Ֆ.) և Սատուրիանոսի կոնսուլության ժամանակ պալմիրական արքա Օդենատոսը (Հռոմեական կայսրության համակայսր, արևելքում իշխող Օդենատոսը – Մ.Ֆ.) կայսերական իշխանության հասավ ողջ Արևելքի նկատմամբ գլխավորապես իր համարձակ գործողությունների արդյունքում, երբ իրեն արժանի ցույց տվեց նման բարձր պատվի այն ժամանակ, երբ Գալլիենոսը կամ ոչինչ չէր ձեռնարկում, կամ էլ ժամանակը ծախսում էր ավերիկ ու ծիծաղելի բաների վրա։ Նա անմիջապես պատերազմ հայտարարեց պարսիկներին հանդես բերելու համար Վալերիանոսի (Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս Ի-ի – Մ.Ֆ.) համար վրեժի, ինչից, ի դեպ, զերծ էր մնում Վալերիանոսի սեփական որդին։ Եվ ահա նա անմիջապես զբաղեցրեց Նիսիբիսն ու Խառնանը, ընդ որում և Նիսիբիսցիները, և Խառնանցիները, հայիոյելով Գալլիենոսին, հանձնվեցին նրան։ Այնուհանդերձ նա Գալլիենոսի հանդեպ հարգանք դրսևորեց և նրան ուղարկեց գերված սատրապներին, թեև հազիվ թե նա այդ բայով նրա վրա ծիծաղելու նպատակ չէր, որ հետապնդում էր՝ ձգտելով իրեն ավելի լավ լույսի տակ ցույց տալ։ Այն բանից հետո, երբ սրանք բերվեցին Հռոմ, հարթահանդեսն իրականացրեց Գալլիենոսը, չնայած որ հաղթողն իրականում Օդենատոսն էր։ Ընդ որում սա ոչ մի խոսքով չհիշատակեց հորը... /15/ Այդ ընթացքում Օդենատոսը Տիգրանում շատ պարսիկների պաշարեց և, ամայացնելով շրջակա ողջ տարածությանը, անթիվ բանակի մարդկանց կոտորեց։ Այն բանից հետո, սակայն, երբ համընդհանուր պաշտպանության համար շատ մարզերից այստեղ հավաքվեցին սատրապներ, փոփոխակի հաջողություններով հարաւուն մարտեր տեղի ունեցան, թեև այնուհանդերձ հռոմեացիների հաղթանակն ավելի ամուր էր երևում։ Եվ բանի որ Օդենատոսը միայն մի բան նկատի ուներ՝ ազատել Վալերիանոսին, ապա նա ամեն օր ճնշում էր գործադրում թշնամու նկատմամբ թեև ինքն էլ, լինելով հիմնադիր գորավար, անհարմարություններից տառապում էր օտար հողում... /30/ Եթե Վալերիանոսից հետո, երբ հռոմեական տերության ուժերը հյուծվեցին, Պալմիրայի իշխան Օդենատոսը իր ձեռքը չվերցնել կայսերական իշխանությունը, Արևելքը կկորսվեր։ Նրա համար էլ, ամենից առաջ ընդունելով արքայական կոչումը, նա զորք հավաքեց և իր կին Չենոբիայի (Հռոմի սպազա համակայսրուհի Չենոբիայի – Մ.Ֆ.), ավագ որդի Չերոդոսի և փոքր որդիներ Չերեննիկանոսի ու Թիմոդայոսի ուղեկցությամբ շարժվեց պարսիկների դեմ։ Ամենից առաջ նա իր տիրապետության տակ վերադարձրեց Նիսիբիսը, ինչպես նաև Արևելքի մեծ մասը Միջագետքի հետ միասին, իսկ հետո, հաղթելով նաև հենց իրեն՝ արքային (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ Ի-ին – Մ.Ֆ.), նրան փախուստի մատնեց։ Ի վերջո, հետապնդելով Շապուհին և նրա երեխաներին ընդհուպ մինչև բուն Տիգրան և գերելով նրա հարեմն ու մեծ ավար ձեռք գցելով, նա վերադարձավ Արևելք... «Կարող եմ ասել, որ հենց նրա ձեռքբերում էր այն, որ Օդենատոսը հաղթանակ տարավ պարսիկների նկատմամբ և, փախուստի մատնելով Շապուհին, հասավ բուն Տիգրան» (Տրեբեղիոս Պոլիոն «Օգոստոսների կենսագրություններ», «30 բռնատիրոջներ», մաս 10, 15, 30)։

«Անորիթյան հողագործները իրենց Օդենատոսի (Հռոմեական կայսրության համակայսր, արևելքում իշխող Օդենատոսի – Մ.Ֆ.) հետ միասին հաղթականորեն հասան մինչև Տիգրան» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 22)։

«Սակայն ինչն է զարմանալի՝ հռոմեական տերության համար այդ վրեժխնդիր լինողը (Հռոմեական կայսրության համակայսր, արևելքում իշխող Օդենատոսը – Մ.Ֆ.) հասավ մինչև Տիգրան» (Ռուֆուս Մեթետուս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 23)։

«Նա (Հռոմեական կայսրության համակայսր, արևելքում իշխող Օդենատոսը – Մ.Ֆ.) նույնիսկ Տիգրան հասավ» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղադրի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 9, գլուխ 10)։

«Դրանից հետո, հետապնդելով պարսիկներին ոչ միայն մինչև Տիգրան, այլև՝ կրկնակի հեռու, Օդենատոսը (Հռոմեական կայսրության համակայսր, արևելքում իշխող Օդենատոսի – Մ.Ֆ.) փակեց պարսիկներին նրանց սեփական մայրաքաղաքում այնպես, որ նրանք ուղիղ եղան փրկել երեխաներին, կանանց և իրենց անձերը, այն դեպքում, երբ նա կարգուկանոն էր հաստատում արդեն իսկ ամայացված իր հողերում որտեղ որ կարողանում էր» (Հուսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 39)։

«Իր բաջուկային և ծառայությունների համար կայսրը (Հռոմեական կայսրության համակայսր Գալլիենոս – Մ.Ֆ.) Օդենատոսին (Հռոմեական կայսրության համակայսր, արևելքում իշխող Օդենատոսը – Մ.Ֆ.) պարզեց արևելյան գոյություն ունեցող իրաւանատարությանը, որտեղ նա մեծ փառք ձեռք բերեց տարբեր ազգերի և նույնիսկ պարսիկների հետ մարտերում» (Հուսիմա «Պատմություն»)։

⁷⁶⁹ «/22/ Հասնելով Տիգրանին և այն փակ գտնելով՝ նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Լուցիոս Ավրելիանոսը – Մ.Ֆ.) ասում են, զայրացած զոչեց. «Կենդանի մի շուն չեմ թողնի այս բաղաբուն»։ Եվ ահա, շնորհիվ ռազմիկների որոշման, որոնք ոգևորվել էին ավարի հեռանկարով, ինչպես նաև ոմն Չերակլանոսի դավաճանության շնորհիվ, որը վաճառեց իր հայրենիքը այլոց թվում սպանված լինելու վախից, բաղաբուն գրավեց։ /23/ Այստեղ էլ հենց ահա Ավրելիանոսը իրոք կայսերական մի որոշում ընդունեց, որը մի կողմից ցույց էր տալիս նրա խստությունը, մյուս կողմից էլ՝ փափկությունը։ Իմաստուն հաղթանակողը սպանեց Չերակլանոսին՝ իր հայրենիքի այդ դավաճանին, իսկ երբ ռազմականորեն ցույց տվեց ընկալան բարձրություն ունեցող մի վայր, որտեղ կայսերական հանդերձով ի վիճակի էր բարձրանալ Ավրելիանոսը, վերջինս իրոք բարձրացավ այնտեղ և, պարզելով ծիրանի թիկնոցը, ցույց տվեց իրեն բաղաբունների, որոնք գտնվում էին բաղաբուն, ինչպես նաև ռազմիկներին, որոնք նրանից դուրս էին գտնվում, և այս կերպ այդ բաղաբուն գրավեց, կարծես Ավրելիանոսի ողջ զորքն արդեն պարսիկների վրա էր» (Ֆլավիոս Վոպիսկոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Աստվածային Ավրելիանոսը», մաս 22-24)։

«Դրանից հետո կայսրը (Հռոմեական կայսրության կայսր Լուցիոս Ավրելիանոսը – Մ.Ֆ.) որոշեց ելնել Պալմիրայի դեմ, որը վերահսկում էր ողջ Եգիպտոսը և Արևելքը ընդհուպ մինչև Անկարա ու Գալաթիա և նույն այս կերպ էլ ուզում էր ենթարկեցնել Բյուզանդիան՝ մինչև Զադեպոն։ Իրենց հերթին, սակայն, բյուզանդացիները, որոնք դեռ չէին լսել Ավրելիանոսի բարձրացման մասին, իրենք վրաներից նետեցին պալմիրական իշխանությունը, իսկ կայսերական զորքի ժամանելուն պես էլ արդեն Անկարան, Տիգրան և բոլոր մնացած բաղաբունները սրանց ու Անտիոքի միջև անցան հռոմեացիների կողմը» (Հուսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 50)։

⁷⁷⁰ «/50/ Ավելի ուշ Ավրելիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Լուցիոս Ավրելիանոսը – Մ.Ֆ.) համոզվեց, որ Չենոբիան (Հռոմեական կայսրության համակայսրուհի, արևելքում իշխող Չենոբիան (267-271) – Մ.Ֆ.) մեծ զորք է հավաքել և լավ պատրաստվել է պատերազմի։ Այդ ժամանակից սկսած էլ, ահա, նա ինքն էլ լավ պատրաստվեց և շարժվեց նրան ընդառաջ, որպեսզի մարտ տա և, կարծես պատվավոր ծառայություն մատուցելիս լինի, հեշտ հաղթանակի ու փառքի հասնի։ Տեսնելով, սակայն, որ պալմիրական հեծելազորն իրեն շատ վստահ է գտնվում զրահի մեջ, ուժեղ գինված է և զգալիորեն գերազանցում է իր հեծելազորին ձիավարության հարցում, նա հետևակը տեղադրեց ինչ-որ տեղ այն կողմ՝ Օրոնտես գետի մոտակայքում, իսկ հռոմեական հեծելազորն էլ այնպես տեղաբաշխեց, որ այն հարձակվելիս չլինի թալմար պալմիրական հեծելազորի վրա միանգամից, այլ դիտարկման տակ վերցնի նրան։ Այս բայելով Ավրելիանոսը ծրագրում էր թշնամուն թակարդել բաշե, այնպես, որ վերջինս չկարողանա փախուստով փրկվել։ Ըստ նրա ծրագրի, երբ թշնամիները կտեսնեն, որ իրենց հետապնդողները մոտենում են, նրանք կլքեն շոգիք և սեփական զենքերի ծանրությունից հյուծված ձիերին։ Ամեն ինչ հենց այդպես էլ եղավ։ Կայսերական հեծելազորը գործեց ըստ հրամանի և, երբ պալմիրացիները տեսան թշնամուն, նրանք զիջեցին վերջինս մարտի դաշտը, ընդ որում հեծելազորն այնքան հոգնած էր, որ հեծյալները հազիվ էին կարողանում շարժվել։ Նրանք կանգնեցրեցին իրենց ձիերին և հենց այդ ժամանակ էլ հռոմեացիները շուրջ եկան ու, բարձրացնելով գնդերը, որոնք իրենց նրանց և կոտորեցին նրանց ձիերին։ Կոտորածը հսկայական էր։ Ծառերն ընկան թորեի հարվածներից, շատերը որոտվեցին յուրայինների կամ թշնամիների ձիերի սաբանների տակ։ /51/ Դրանից հետո կենդանի մնացած պալմիրացիները փախան Անտիոք։ Չենոբիայի գորավար Զաբդան, վախենալով, որ բնակչությունը, եթե իմանա պարտության մասին, կարող է ուժերն ուղղել իր դեմ, գտավ

միջին տարիքի մի մարդու, որն արտաքինով նման էր կայսեր, և նրան այնպես հազցրեց, ինչ տեսք որ Ալբերտինոսն ուներ մարտի ժամանակ: Դրանից հետո նա նրան բաղաբի կենտրոն բերեց, այնպես, կարծես դա կենդանի գերված կայսրն էր: Անտիոքացիները տրվեցին այդ հնարքին և գիշերը հանգիստ անցավ: Չարդան իր գործերի մնացորդների և Չենոբիայի հետ միասին հանգիստն անցկացրեց բաղաբից դուրս, որից հետո նահանգեց Յենսի ուղղությամբ: Մեկ օր անցավ, կայսրը ցանկացավ ուղի հանել հետևակին և երկու կողմից հարձակում գործել նահանգող թշնամու վրա, սակայն, իմանալով Չենոբիայի փախուստի մասին, զբաղեցրեց Անտիոքը, որտեղ ջերմ ընդունելություն ցուցավ բաղաբացիների կողմից: Հայտնաբերելով, որ շատ բաղաբացիներ վախի մեջ են Չենոբիային ցույց տված աջակցության համար, Ալբերտինոսը համընդհանուր հրամաններ արձակեց, որով հեռացածներին կոչ էր անում վերադառնալ՝ նրանց գործողությունները ճանաչելով որպես ստիպողաբար, այլ ոչ թե կամավոր արված: /52/ Երբ հեռացածները տեսան այդ ամենը, նրանք սկսեցին հետ գալ՝ ի փառս կայսեր: Այդ խնդրի լուծումից հետո կայսրը Անտիոքից ելավ Յենսի ուղղությամբ, սակայն հայտնաբերեց, որ պալմիրացիների մի մասը զբաղեցրել է մերձբաղաբյան Դափնեի շրջակա գերիշխող բարձունքները՝ հույսը դրած այն բանի վրա, որ դրանց դիմ լինելը և անտիպությունը կօգնի իրենց փակել թշնամու ճանապարհը: Ալբերտինոսը, սակայն, իր հեղթին հրամայեց ռազմիկներին վերև բարձրանալիս կանգառ իրականացնել և, օգտագործելով իրար կացրած վահանները, գործել միասնաբար, որպեսզի սեղմ շարքերով հետ մղեն հարվածներն ու բարերը, որոնք կարող էին նետված լինել վերևից: Վերելքն իրականացվեց խելացի հրամանատարության տակ և, երբ հռոմեական ռազմիկներն արդեն որպես հավասարը հավասարի հառնեցին թշնամու դիմաց, սրանք անմիջապես դիմեցին փախուստի, ընդ որում այդ ընթացքում ունանք ներքև գլորվեցին ժայռերից և բզիկ-բզիկ եղան, իսկ այլք էլ սպանվեցին հետապնդողների կողմից, որոնք վերև բարձրանալիս խոցում էին նրանց ներքևի վերև արձակվող նետերով» (Չոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 50-52):

«Տիանայի գրավումից հետո Ալբերտինոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Լուցիոս Ալբերտինոսը - Մ.Յ.) Դափնեում տեղի ունեցած փոքր ընդհարումից հետո տիրեց Անտիոքին՝ մարդկանց տալով անձեռնամխելիության երաշխիքներ» (Ֆլավիոս Վոպիսկոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Աստվածային Ալբերտինոսը», մաս 25):

⁷⁷¹ «/52/ Այդ հաղթանակից հետո հռոմեացիները գաղտնորեն անցան գետը... (տեքստում բացթողում է - Մ.Յ.)՝ տոնելով կայսեր (Հռոմեական կայսրության կայսր Լուցիոս Ալբերտինոսի - Մ.Յ.) անկասկած հաղթանակները, որից հետո Ալպանեան, Լարիսսան և Արեթուզան հանդիսավորությամբ դիմավորեցին նրան: Ալբերտինոսը պալմիրական զորքը հայտնաբերեց Յենսի դիմացի հարթավայրում՝ շարված 70.000 հոգանոց պալմիրացիների և նրանց դաշնակիցների կազմով: Հռոմեացիները մարտը սկսեցին դալմատիական, մեգալասի ու պանոնիական հեծելազորի, ինչպես նաև Նորիկի և Ռեցիայի գալլական լեգեոնների հարձակմամբ: Բացի դրանից, սակայն, սրանց աջակցեցին կայսերական լեգեոնները, մավրիտական հեծյալները, ինչպես նաև Տիանայի, Միջագետքի, Անտիոքի, Փունիկիայի և Պաղեստինի ասիական զորքերը, որոնք կայսրության ամենաբազմ լեգեոններից էին: Պաղեստինցիները գուրզդեղ և լախտոռ ունեին՝ նրանց լավագույն զենքը: /53/ Երբ զորքն իրար եկավ, հռոմեական հեծելազորը որոշեց որևէ մի վայրում ներս թողնել թշնամուն, որպեսզի սպառնալիքով հռոմեական ուժերը պալմիրական հեծյալների անակնկալ շրջապատումից, որոնք բանակապես զգալիորեն զերազանցում էին հռոմեացիներին: Պալմիրական հեծելազորը, սակայն, այնքան ուժեղ սկսեց մարտը, որ այն վայրում, որտեղ իրենց համար հռոմեացիները անցում էին բացել, նույն այդ հռոմեացիները նույնիսկ խառնեցին սեփական մարտակարգը: Արդյունքում՝ մարտի հռոմեական ծրագիրը հռոմեացիների կամքից անկախ խախտվեց, իսկ շատ հռոմեացիներ էլ հայտնվեցին թշնամիների շարքերում, ընդ որում նրանց մեծ մասը սպանվեց: Դրանից հետո մարտի ողջ ծանրությունը մնաց հռոմեական հետևակի վրա: Հռոմեացիները, տեսնելով, որ հեծելազորի ճեղքման ժամանակ պալմիրական մարտակարգը այնտեղանոց խախտվել է, մարտնչողներին բոլոր կողմերից շուրջանակի շրջապատեցին և հարված հասցրին պալմիրացիներին, որոնք սկսեցին անկանոն ցրվել: Սարսափելի ջարդ տեղի ունեցավ, բանի որ պալմիրացիները մարտնչում էին պաղեստինցիների սովորական զենքերով՝ գուրզներով ու լախտերով՝ դեմ ելնելով իրարայայ և բրոնզյա գլուխներին: Հնարավոր է նաև, որ հռոմեացիների հաղթանակի գլխավոր պատճառը թշնամիների չփոթն էր, երբ նրանց վրա հարձակվեցին նույն այդ զենքերով, այսինքն՝ գուրզներով, գինված պաղեստինցիները: Պալմիրացիները անզուսպ փախուստի դիմեցին ճանապարհին տորոքելով ամեն ինչ և թշնամիների կողմից խոցվելով այնքան մեծ բանակությամբ, որ ողջ հարթավայրը լցվեց մարդկանց ու ձիերի դիակներով: Նրանք, որոնք կարողացան փախչել, ուղղվեցին դեմի Յենս» (Չոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 52-53):

«Այնուհետև Յենսի մոտ խոշոր ճակատամարտ տեղի ունեցավ Չենոբիայի (Հռոմեական կայսրության համակայսրուհի, արևելքում իշխող Չենոբիայի - Մ.Յ.) ու նրա կողմնակից Չաբայի հետ, որտեղ էլ հենց այնտեղ է որոշվել գերագույն իշխանության ճակատագիրը: Ծակատամարտի ընթացքում, երբ Ալբերտինոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Լուցիոս Ալբերտինոսի - Մ.Յ.) հոգնած հեծյալները արդեն պատրաստվում էին նահանգել ու հետ դառնալ, ինչպես հետագայում պարզվեց՝ աստվածային միջամտության արդյունքում, ռազմիկներին մի աստվածային կերպար ոգևորեց և հետևակայինները վերականգնեցին կարգը հեծյալների շարքերում: Արդյունքում՝ Չենոբիան Չաբայի հետ միասին փախուստի մատնվեց և լիակատար հաղթանակ ձեռք բերվեց» (Ֆլավիոս Վոպիսկոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Աստվածային Ալբերտինոսը», մաս 25):

«Օրենտոսի (Հռոմեական կայսրության համակայսր, արևելքում իշխող Օրենտոսի - Մ.Յ.) կին Չենոբիան (Հռոմեական կայսրության համակայսրուհի, արևելքում իշխող Չենոբիան - Մ.Յ.) ավելացրեց կայսր Ալբերտինոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Լուցիոս Ալբերտինոսի - Մ.Յ.) փառքը, բանգի իր ամուսնու մահից հետո կնոջ իշխանությանը պատկանում էր կայսերական Արևելքը, սակայն Ալբերտինոսը հաղթանակ տարավ նրա շատ հազար զուսիկների հեծյալների ու նետաձիգների նկատմամբ Յամսայում, որը հեռու չէ Անտիոքից, և գերված վիճակում սրան իր մարտակառքի վրա անցկացրեց Հռոմի հաղթահանողներին» (Բուֆոն Սեքստուս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 24):

«Այդ ամենի մասին լուրեր ստանալուց հետո Ալբերտինոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Լուցիոս Ալբերտինոսը - Մ.Յ.) արշավանք սկսեց սարակինոսների թագուհի Չենոբիայի (Հռոմեական կայսրության համակայսրուհի, արևելքում իշխող Չենոբիայի - Մ.Յ.) դեմ՝ մեկնելով Արևելք: Տեղեկություններ էին տարածվել, որ Չենոբիան ավերել և այրել է Արևելքի գավառները մինչև Մեծ Անտիոքի սահմանները, ինչպես նաև ասվում էր այն մասին, որ նա ճամբար է կազմել Օրոնտես գետի ափին: Երբ կայսր Ալբերտինոսը հասավ Անտիոք, անմիջապես շարժվեց նրա դեմ: Եվ ահա, երբ նա մտավ ճակատամարտի մեջ, Չենոբիայի գրեթե ողջ բանակը կործանեց: Նա վերցրեց Չենոբիային, տեղավորեց ուղտի վրա և զորքով անցավ Արևելքի բոլոր գավառներով՝ մինչև հասավ Մեծ Անտիոքի քաղաք» (Հովհաննես Մալալա «Ժամանակագրություն» գիրք 12, գլուխ 30):

⁷⁷² «/26/ Դրանից հետո նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Լուցիոս Ալբերտինոսը - Մ.Յ.) ուղղություն բռնեց դեպի Դափնոս, որպեսզի այդ քաղաքի նվաճմամբ ավարտին հասցնի իր ջանքերը: Ծանապարհին նա շատ դժվարություններ տարավ ասորիքյան ավազակներից, որոնք մեկ անգամ չէր, որ վատ ընդունելություն կազմակերպեցին նրա զորքին, իսկ պաշարման ժամանակ էլ մեծ վտանգների ենթարկվեց և նույնիսկ վիրավորվեց նետի հարվածից: Առկա է նրա սեփական ձեռքով գրված մի նամակ, որը նա ուղարկել էր Մուկապորոսին և որտեղ նա, մի կողմ դնելով կայսերական հպարտությունը, խոստովանում է այդ պատերազմի դժվարությունները: «Հռոմեացիներն ասում են, թե ես այժմ անտերազմում եմ կնոջ (Հռոմեական կայսրության համակայսրուհի, արևելքում իշխող Չենոբիայի - Մ.Յ.) դեմ, կարծես նա իմ դեմ մարտնչում է միայնակ, միայն իր անձնական ուժերով, սակայն թշնամիներն այստեղ այնքան շատ են, որ ես կարծես պաշարել եմ իսկական մի տղամարդու, այն դեպքում, երբ բոլորն իրոք կնոջ իշխանության տակ են, որը թուլություն է զգում վախից և իր անմաքուր խղճից: Եվ հնարավոր չէ նկարագրել, թե այստեղ ինչքան նետեր ու տարաբնույթ ռազմական հանդերձանք կա, ինչքան նիզակներ ու քարեր են կուտակված: Պարսպի վրա չկա և ոչ մի հատված, որտեղ երկու կամ նույնիսկ երեք բալիստներ չլինեն, իսկ նետողական մեքենաները նույնիսկ կրակ են նետում, բայց ի՞նչ տարածվեմ, նա վախենում է ինչպես մի կին և մարտնչում է ինչպես պատժից վախեցող մի տղամարդ: Այնուհանդերձ ես հավատում եմ, որ աստվածները կօգնեն հռոմեական տերությանը, բանգի նրանք ոչ մի անգամ չեն հրաժարվել օժանդակել մեր ձեռնարկումներին»: Ի վերջո, հոգնած ու հյուծված դժվարություններից, Ալբերտինոսը Չենոբիայի մի նամակ ուղարկեց, որով առաջարկում էր նրանք հանձնվել և պահպանել իր կյանքը: Ահա այդ նամակի պատճենը...: /27/ Ստանալով այդ նամակը՝ Չենոբիան ավելի գոռոզ ու մեծամիտ պատասխան տվեց, ինչը նրան թույլ էր տալիս իր դրությունը, կարծում եմ այն բանի համար, որ վախեցնի թշնամիներին: Ահա այդ նամակի պատճենը. «Չենոբիան՝ Արևելքի թագուհին, Ալբերտինոս Օգոստոսին: Դե-դե, բացի ինձից, մինչ այդ նամակով չի պահանջել այն, ինչ պահանջում ես դու: Պատերազմում ամեն ինչ որոշում է խիզախությունը: Դու առաջարկում ես ինձ հանձնվել, կարծես չգիտես, որ Կլեոպատրան թագուհին (Պտղոմեոսյան թագավորության թագուհի Կլեոպատրա VII-ը - Մ.Յ.) գերադասեց մահը պատվավոր և լիության մեջ սպասվող կյանքից: Պարսիկները չեն հրաժարվել ինձ օգնական զորքեր ուղարկել և մենք սպասում ենք դրանց, մեր կողմն են նաև սարակինոսները, մեր կողմն են հայերը: Զո գորքը, ով Ալբերտինոս, հաղթանակ է տարել ասորիքյան ավազակների նկատմամբ, բայց ի՞նչ: Եթե հավաքվեն բոլոր այն ուժերը, որոնք սպասվում են տարբեր կողմերից, դու ստիպված կլինես հրաժարվել այն գոռոզությունից, որով այժմ առաջարկում ես ինձ հանձնվել կարծես լիակատար հաղթանակ տարած լինես...: /28/ Ստանալով այդ նամակի պատճենը՝ Չենոբիան չփոխվեց, այլ, ընդհակառակը, նույնիսկ գայլաբանացավ: Անմիջապես հավաքեց իր զորքը և հրամանատարներին՝ նա բոլոր կողմերից շրջափակեց Դափնոսը, ընդ որում այդ վճռական առաջնորդը ոչ մի բան աջաբողջ չարեց, ամեն ինչ ավարտին հասցրեց, ամեն ինչի մասին հոգաց: Նա բռնեց պարսկական ուժերին, որոնք օգնության էին ուղարկվել, կաշառեց սարակինոսների ու հայերի հեծյալ ջոկատներին և,

գործելով մեկ ուժով, մեկ փափկությամբ, բոլոր սրանց իր կողմը գրավեց: Ի վերջո, գործի դնելով մեծ ուժեր, նա հաղթանակ տարավ այդ հզոր կնոջ նկատմամբ: Երբ հաղթված Չենոբիան փորձեց փախչել ուղտերով, որոնց կոչում են «վազողներ», և ուղղվեց դեպի պարսիկները, նրա հետքերով ուղարկված հեծելազորը բռնեց նրան և հանձնեց Ավրելիանոսի ձեռքը» (Ֆլավիոս Վուպիսկոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Աստվածային Ավրելիանոսը», մաս 26-28):

«Իհարկե, Չենոբիան (Ռոմեական կայսրության համակայսրուհի, արևելքում իշխող Չենոբիան – Մ.Ֆ.) ծայրահեղ տխրեց այդ պարտությունից, դրա համար էլ նա խորհուրդ գումարեց, որպեսզի որոշի, թե ինչ պետք է անել հետագայում: Ընդհանուր մտքի եկան, որ թագուհին պետք է թողնի Յեմսը, քանի որ այս քաղաքի բնակչությունն արդեն չէլ էր նրա իշխանության տակից և անցել հռոմեացիների կողմը: Չենոբիային խորհուրդ էին տալիս վերադառնալ Պալմիրա, բանգի նրանք վստահ էին այդ ուժեղ քաղաքի անվտանգության մեջ, քաղաք, որտեղ կարելի էր շուկա տեղը բերել և հանգիստ վերլուծել իրավիճակը մեծ հանգստի ժամանակ: Ավելի առաջ, քան դա ասվեց, այդ միտքը կյանքի կոչվեց և պալմիրացիները ամրացան իրենց վճռականության մեջ: Երբ Ավրելիանոսը (Ռոմեական կայսրության կայսր Լուցիոս Ավրելիանոսը – Մ.Ֆ.) իմացավ Չենոբիայի փախուստի մասին, նա զբաղեցրեց Յեմսը և ուրախությամբ ընդունվեց նրա քաղաքացիների կողմից: Նա նույնիսկ գտավ Չենոբիայի կողմից այնտեղ թողնված գանձերը: Դրանից հետո նա անմիջապես շարժվեց Պալմիրայի վրա, որը դեռ մինչև հիմնական ուժերի ժամանելը շրջապատեց և պաշարեց՝ պարենամթերքի մեծ քանակությունից կտրելով այնտեղ գտնվող մարդկանց: Պալմիրացիները ծաղրում էին հռոմեացիներին, ենթադրելով, որ քաղաքն անադիկ է, իսկ սի մարոն էլ նույնիսկ վիրավորեց հենց իրեն՝ կայսրին: Դրանից հետո մի պարսիկ, որը կանգնած էր կայսեր մոտ, հարցրեց. «Այդ լկտիին ի՞նչ ձևի մահով պատժված տեսնելը հաճելի կլինի կայսրը», և, այն բանից հետո, երբ կայսրը իրանմանեց այդ անել ցանկացած ձևով, պարսիկը, մի քանի մարդ տեղադրելով դիմացը, որ թաքնվի նրանց հետևում, ու սկսեց այդ մարդու որսը, որը երևում էր պարսպի ծայրին և վիրավորանքներ տեղում բոլոր հռոմեացիների հասցեին: Շուտով, ահա, այդ լկտին սպանված ներքև տապալվեց պարսպից՝ հենց կայսեր և զորքի ուղիղ դիմացը: Պաշարողները, սակայն, հույս տվեցին պաշարյալներին այն բանով, որ պարենամթերքի պակասի պատճառով ստիպված էին Չենոբիայի փախուստից: Բացի դրանից պաշարյալները հասկացան, որ հռոմեացիները համառոտեին կտանեն պաշարյալը, եթե նրանց շարքերում լինեն մարդիկ, որոնք հեշտ կտանեն պարենի պակասը, դրա համար էլ պալմիրացիները փախան Եփրատի կողմը և սկսեցին այնտեղ ընդդեմ հռոմեացիների պարսիկների աջակցությունը փնտրել: Դրանց դրա համար էլ նաև նրանք Չենոբիային նստեցրին ուղտերի վրա... (տեքստում բացթողում է – Մ.Ֆ.) ուղտերին շատ դժվար էր, սակայն, նույնիսկ ավելի արագ, քան ձիերով, դրանք նրան դուրս հանեցին քաղաքից: Ավրելիանոսը, Չենոբիայի փախուստից լուրս իմանալով, գայրացավ և, չինայելով ուժերն ու փորձելով գտնել նրան, անմիջապես հեծյալներ ուղարկեց հետապնդման: Սրանք նրան հասան այն ժամանակ, երբ նա արդեն Եփրատի գետնանցումի մոտ էր: Նրանք նրան հետ բերեցին Ավրելիանոսի մոտ: Վերջինս շատ գոհ մնաց այդ անակնկալ տեսարանից, սակայն դրա հետ միաժամանակ էլ գայրացավ, քանի որ ի ծնե փառասեր էր և հասկանում էր, որ կնոջ նկատմամբ հաղթանակն իրեն ապագա սերունդների աչքում փառք չի բերի: Այդ ընթացքում պալմիրացիները, փակված սեփական քաղաքում, կորույս տարածայնությունների գիրկն ընկան: Նրանց մի մասն ուզում էր խուսափել ողջ ուժով մարտնչող հռոմեական բանակի դեմ կռվի վտանգից, այլ՝ պարսպից անդին հնազանդություն ու հանդարտություն էին դրսևորում, ներողություն խնդրում իրենց արարքների համար և ահա ի վերջո կայսրը ընդունեց նրանց հնազանդությունը ու ոգևորեց նրանց՝ քաղաքից բերած նվերներով և զոհաբերություններով» (Չոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 54):

«Բայց դե Ավրելիանոսն (Ռոմեական կայսրության կայսր Լուցիոս Ավրելիանոսը – Մ.Ֆ.) էլ, նման հաջողությունից հետո համարձակություն ձեռք բերելով, կարծես պատերազմը դեռ շարունակվում էր, մեկնեց պարսիկների դեմ և, կոտորելով նրանց, վերադարձավ Իտալիա» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Կեսարների մասին», գլուխ 35):

«Ուղղվելով Արևելք՝ նա (Ռոմեական կայսրության կայսր Լուցիոս Ավրելիանոսը – Մ.Ֆ.) ավելի շատ ճակատամարտի սպառնալիքով, քան ճակատամարտով հնազանդեցրեց Չենոբիային (Ռոմեական կայսրության համակայսրուհի, արևելքում իշխող Չենոբիային – Մ.Ֆ.), որը, սպանելով իր ամուսին Օղենատոսին (Ռոմեական կայսրության համակայսր, արևելքում իշխող Օղենատոսի – Մ.Ֆ.), իրենով էր արել ողջ Արորիքը» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 23):

«Անտիոքի մոտ տեղի ունեցած թեթև ճակատամարտում նա (Ռոմեական կայսրության կայսր Լուցիոս Ավրելիանոսը – Մ.Ֆ.) գերեց Չենոբիային (Ռոմեական կայսրության համակայսրուհի, արևելքում իշխող Չենոբիային – Մ.Ֆ.), որը իր ամուսին Օղենատոսի (Ռոմեական կայսրության համակայսր, արևելքում իշխող Օղենատոսի – Մ.Ֆ.) սպանությունից հետո կառավարում էր Արևելքում» (Եվրոպիոս «Համառոտ պատմություն քաղաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 9, գլուխ 13):

«Ավրելիանոսը (Ռոմեական կայսրության կայսր Լուցիոս Ավրելիանոսը – Մ.Ֆ.) հպատակեցրեց պալմիրացիների թագուհի Չենոբիային» (Չոսիմա «Պատմություն»):

«Նա (Ռոմեական կայսրության կայսր Լուցիոս Ավրելիանոսը – Մ.Ֆ.) իր առաջին իսկ տարում հաղթեց պալմիրացիներին» (Բաբ-Յեբրեոս «Ալիսարիկի պատմություն», գիրք 8):

⁷⁷³ «Հազվադեպ է լինում, որ ասորիացիները հավատարմություն պահպանեն, դա նրանց համար նույնիսկ դժվար է: Երբ Ավրելիանոսը (Ռոմեական կայսրության կայսր Լուցիոս Ավրելիանոսը – Մ.Ֆ.) զբաղված էր եվրոպական գործերով, պալմիրացիները, արդեն հաղթված ու ջարդված, խոշոր ապստամբություն բարձրացրին: Սանդարիոսին, որին կայսրն այնտեղ էր թողել կայազորի հետ միասին, 600 նետամիզների հետ միասին նրանք սպանեցին և իշխանությունը հանձնեցին Չենոբիային (Ռոմի Նախկին համակայսրուհի Չենոբիայի – Մ.Ֆ.) ազգական ոմն Աբիլիսին: Ավրելիանոսը, սակայն, լիակատար պատրաստության մեջ վերադարձավ Ռոդոպայից և ավերեց այդ քաղաքն այնպես, ինչպես որ այն իրոք արժանի էր» (Ֆլավիոս Վուպիսկոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Աստվածային Ավրելիանոսը», մաս 31):

«/59/ Այդ ընթացքում պալմիրացիները ծիրանիով պատեցին Անտիոքսին և նրան նշանակեցին Անտիոքը կառավարելու... /61/ Իմանալով այդ մասին՝ Ավրելիանոսը (Ռոմեական կայսրության կայսր Լուցիոս Ավրելիանոսը – Մ.Ֆ.) անհապաղ առանց որևէ պատրաստության մեկնեց Արևելք և, զարմացնելով անտիոքցիներին նման անակնկալով ու նրանց մոտ հայտնվելով ձիարշաղի ժամանակ, այնտեղից մեկնեց Պալմիրա, գրավեց այն առանց դիմադրության և ավերեց» (Չոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 59, 61):

⁷⁷⁴ «Երբ Միհրանի (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծի – Մ.Ֆ.) 40 տարին լրացավ, նրա հայրը՝ Պարսից արքան (Պարսից թագավորության արքա Շապուր I-ը – Մ.Ֆ.), մահացավ և պարսիկների վրա նրանից հետո թագավորեց Միհրանի փոքր եղբայր Բարտամը (իդեղնակը նկատի ունի Պարսից թագավորության արքա Վահրամ II-ին (276-293), հաշվի չառնելով Պարսից թագավորության արքա Վահրամ I-ին (273-276) – Մ.Ֆ.): Իմանալով այդ մասին՝ Միհրանը կանչեց իր բոլոր զորքերը և ուղղվեց Բաղդադ՝ նպատակ ունենալով զբաղեցնել հորենական գահը: Այդ ժամանակ նրա եղբայրը ևս անթիվ զորքեր հավաքեց ու պատրաստվեց պատերազմի՝ ելնելով նրա դեմ Նասիբիկի կիրճում: Այստեղ, սակայն, Պարսկաստանի ավազներն ու մարզպանները, վախենալով, որ սուրը կարող է խոցել երկուսին էլ, դեսպանություն կազմեցին և իրենց վրա վերցրին միջնորդության գործը: Եվ ահա երկու արքաները համաձայնության եկան և, երբ հավաքվեցին խորհրդի, Միհրանը շարադրեց իր թողոքը, թե. «Ես հանդիսանում եմ իմ հոր ավագ որդին և նա ինձ ժառանգություն է թողել օտար հողերը իր հզորության շնորհիվ, հողեր, որտեղ ես իմ օրերն անցկացնում եմ խազարների դեմ պատերազմելով և ոչ մեկ անգամ եմ իմ արյան գնով պաշտպանել Պարսկաստանը նրանից: Դրա համար էլ հորս գահը հենց ինձ է պատկանում»: Սրան Բարտամը պատասխանեց. «Չնայած որ Միհրանը հանդիսանում է առաջնեկը, սակայն նա ծնվել է հարձից, իսկ հարձից ծնվածը արժանի չէ մեր թագավորությանը հաջողությունը ժառանգելու: Ինքս ծնվել եմ հնդկաց արքայի աղջկանից ու պարսից թագուհուց: Հայտնի է նաև հորս ժառանգությունը, որը տեսել եք նաև դուք, թե ինչպես նա իր իսկ կամքով թագ է դրել իմ գլխին»: Խորհեցին և թագավորությունը հանձնեցին Բարտամին, սակայն Միհրանին էլ, որպեսզի հանգստացնեն, Բարտամի տիրույթներից հանձնեցին Ջազիրան, Շամի կերը և Ատրպատականը: Այս բոլորը գումարեցին Զարթիին, Հայքին, Ռանին և Մովականին» (Քաթոլիկոս-Յիսուպեթա, Լեոնտիոս Մուրելի «Վրաց թագավորների, Նախահայրերի և տոհմերի պատմություն»):

«Այն ժամանակ, երբ իբերներն իրենց ենթարկեցրին սեփական ազնվականների իշխանությանը, պարսից արքա Վահրամ երկրորդը (Պարսից թագավորության արքա Վահրամ II-ը – Մ.Ֆ.) տիրեց Հայքին և ձեռք մեկնեց դեպի ավելի մեծ նվաճումների» (Ռավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 62):

⁷⁷⁵ «Քանի որ Մետոդիայի կողմից շատ բարբարոսներ էին ձեռք բերել առաջ եկել, նա (Ռոմեական կայսրության կայսր Տակիտոսը – Մ.Ֆ.) հետ մղեց նրանց՝ շնորհիվ իր ողջամիտ որոշումների և խիզախության: Իրենք մեռնողները հավաքվել էին ամբոխով դեռ Ավրելիանոսի (Ռոմեական կայսրության կայսր Լուցիոս Ավրելիանոսի – Մ.Ֆ.) կողմ, կարծես պարսիկների դեմ պատերազմի համար, որպեսզի առիթի դեպքում նրան օգնություն ցույց տալին...: Նա զոհվեց իր կառավարման վեցերորդ ամսում, ոմանք ասում են ռազմիկների նենգության, իսկ ոմանք էլ թե՛ մահացավ հիվանդությունից» (Ֆլավիոս Վուպիսկոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Տակիտոս», մաս 13):

«Տակիտոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Տակիտոսը – Մ.Յ.) մահացավ Տիանայում իր թագավորության 200-րդ օրը» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Կեսարների մասին», գլուխ 36): «Սա տեղից մահացավ Տարսոնում՝ իր իշխանության 200-րդ օրը» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Զառվաճառներ հռոմեական կայսրերի կյանքից և բարքերից», գլուխ 36):

«Զառվաճառի հիմնադրումից հետո 1032 թվականին Տակիտոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Տակիտոսը – Մ.Յ.), որը իշխանության հասավ երեսուներորդ, իր թագավորության վեցերորդ ամսում սպանվեց Պոնտոսում» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 23):

«Տակիտոսն (Հռոմեական կայսրության կայսր Տակիտոսը – Մ.Յ.) արդեն ամուր իշխանություն էր հաստատել Հռոմի պալատում և լիիրավ կայսեր էր դարձել, երբ սկյութները անցան Մեծոփյան լիճը և ամսյացրին ողջ Ասիան՝ Եվթաիդյան Պոնտոսից մինչև Կիլիկիա: Եվ ահա Տակիտոսը հարձակվեց նրանց վրա, ճակատամարտում անձամբ ջարդեց նրանցից ոմանց, իսկ այլոց հետ էլ համաձայնություն ձեռք բերեց Ֆլորիանոսի (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Ֆլորիանոսի – Մ.Յ.) միջոցով, որը բարձրացավ մինչև պրետորյանների պրեֆեկտի աստիճանի: Վերջինս այդ պաշտոնին նշանակվել էր Եվրոպայի համար: Շուտով, սակայն, կայսրը դավադրության զոհ դարձավ և սպանվեց: Այժմ պետության վիճակը վատացավ ընդհուպ մինչև քաղաքացիական պատերազմ, բանի որ Արևելքը կայսր ընտրեց Պրոքոսին (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Պրոքոսին (276-282) – Մ.Յ.), իսկ Հռոմը՝ Ֆլորիանոսին: Առաջինը սկսեց կառավարել Ասորիքը, Փյունիկիան, Պաղեստինը և Եգիպտոսը, իսկ երկրորդը՝ Կիլիկիայից Իտալիա ձգվող երկրներին, ինչպես նաև Ալպերից այն կողմ տարածվող պրովինցիաներին, ողջ Աֆրիկային և Մավրիտանիային» (Զոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 63):

«Նրանից (Հռոմեական կայսրության կայսր Լուցիոս Ավրելիանոսից – Մ.Յ.) հետո իշխանությունը բաժին հասավ Տակիտոսին (Հռոմեական կայսրության կայսր Տակիտոսին – Մ.Յ.)՝ մի աչքի ընկնող ունակությունների տեր և իշխելու շատ արժանի մարդու: Սակայն նա ոչ մի աչքի ընկնող բան չարեց և իր իշխանության վեցերորդ ամսում մահացավ» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն քաղաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 9, գլուխ 16):

«Տակիտոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Տակիտոսին – Մ.Յ.) իշխանության ժամանակ Պոնտոսի շրջանում պատերազմ եղավ: Կայսրը մեկնեց պատերազմ և սպանվեց Պոնտոսում՝ ճանքի շրջանում՝ 75 տարեկանում» (Հովհաննես Մալալա «Ժամանակագրություն» գիրք 12, գլուխ 31):

«Ընդունելով կայսերական իշխանությունը և հաշվի առնելով, որ այդ ժամանակ սկյութներն անցնում էին Մաեոտիս Պալուսով ու Փագիսով, ինչից հետո ոտնատակ էին տալիս Պոնտոսը, Կապադովկիան, Գալլիական և Կիլիկիան՝ Տակիտոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Տակիտոսը – Մ.Յ.) պրետորիայի պրեֆեկտ Ֆլորիանոսի (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Ֆլորիանոսի – Մ.Յ.) հետ միասին հարձակվեց նրանց վրա: Նա սպանեց նրանցից շատերին, իսկ մնացածներին էլ հեռու քշեց: Այդ ժամանակ, սակայն, զինվորները, դրդված ատելությունից, սպանեցին Ասորիքի կառավարիչ և Տակիտոսի ազգական Մաքսիմիանոսին, բանի որ նա չարաշահել էր այս նահանգում իրեն վստահված իշխանությունը: Հետո, սակայն, լավ իմանալով, որ կայսրը Նույնթան դաժանության անպատիժ չի թողնի այդ հաջադործությունը, նրանք սպանեցին նաև նրան, իսկ դա եղավ վերջինիս թագավորության յոթերորդ ամսում, թեև, ըստ որոշ հեղինակների էլ՝ երկրորդ տարվա վերջում» (Զոնարա «Պատմություն»):

«Տակիտոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Տակիտոսը – Մ.Յ.) հարկադրված գալիս է Արտաշիռի (Նկատի է ունեցվում Պարսից թագավորության արքա Վահրամ II-ը – Մ.Յ.) վրա Պոնտոսի կողմերը, իսկ իր եղբոր՝ Փյոռիանոսին (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Ֆլորիանոսին – Մ.Յ.) ուրիշ գնդով ուղարկում է դեպի Կիլիկիա: Արտաշիռը, Տակիտոսին հասնելով՝ նրան փախցնում է և նա յուրայիններից սպանվում է պոնտացիների ձանկուղում, այսինքն՝ Խաղտիքում» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 76):

«Տակիտոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Տակիտոսը – Մ.Յ.) վրեժխնդիր եղած Խոսրովի մահվան համար և սպանվեց» (Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 18):

«6 ամսով թագավորեց Տակիտոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Տակիտոսը – Մ.Յ.) և սպանվեց Պոնտոսում» (Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 5):

«Այդ ժամանակ վեց ամսով թագավորեց Տակիտոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Տակիտոսը – Մ.Յ.), սակայն նա սպանվեց Պոնտոսում» (Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 6, գլուխ 9):

«Կեսար Տակիտոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Տակիտոսը – Մ.Յ.) իշխեց 6 ամիս: Նա սպանվեց Պոնտոսի մոտ» (Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 8):

⁷⁷⁶ «Երբ կողմերը պատրաստվեցին պատերազմին, Ֆլորիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Ֆլորիանոսը – Մ.Յ.) ժամանեց Տարսոն, որտեղ էլ հենց որոշեց ճանաչող զարկել: Արդյունքում՝ սկյութների և Բոսպորի Նկատամար հաղթանակը եղավ ոչ լիակատար, բանգի, թեև թշնամիները շրջապատվել էին, սակայն հիշատակված պատճառով կայսրը ստիպված եղավ ինայել նրանց և չբավարարված վիճակում թողեց մարտերի վայրը: Պրոքոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Պրոքոսը – Մ.Յ.) շարունակեց մինչ այդ արտաքին թշնամիների հսկայական ուժերի դեմ սկսած պատերազմը: Տարսոնում անձանց շատ շոգ էր լինում, իսկ, բանի որ Ֆլորիանոսի գործի մեծ մասը կազմված էր եվրոպացիներից, որոնք չէին դիմանում նման եղանակին, նրա զինվորները զոհ գնացին սարսափելի հիվանդությանը: Երբ Պրոքոսը իմացավ այդ, նա հասկացավ, որ հարձակվան ժամը եկել է: Ֆլորիանոսի զորքերը իրենք ևս սպառել էին սեփական ուժերը բաղաբից դուրս կատարվող արտագրոհներում, որի ընթացքում նրանցից շատերը նետահար էին եղել: Պրոքոսը իր զորքի մի մասի առաջ հայտարարեց այդ ամենը, որից հետո նրա մի բանի ռազմիկները ժամանեցին Ֆլորիանոսի ճամբար և ձերբակալեցին նրան այն ժամանակ, երբ նրա սեփական մարդիկ աղաղակում էին, որ Պրոքոսը չի կարող նման հրաման արձակել: Նա կրկին ծիրանի հագցվեց, որից հետո մարդ ուղարկեց Պրոքոսի մտադրությունների լրջությանը և հավաստիանալու համար, սակայն հենց այդ պահին էլ սպանվեց իր իսկ ռազմիկների կողմից» (Զոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 63):

«Հենց որ Տակիտոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Տակիտոսը – Մ.Յ.) հեռացվեց աշխարհից, հռչակվեցին երկու կայսրեր՝ Պրոքոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Պրոքոսը – Մ.Յ.) և Արևելքում բանակի կողմից և Ֆլորիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Ֆլորիանոսը – Մ.Յ.)՝ Հռոմում՝ սենատի կողմից: Նրանք երկուսն էլ վայելում էին այս իշխանությունը տարբեր երկրներում: Պրոքոսն իր իշխանությունն օգտագործեց Եգիպտոսում, Սիրիայում, Փյունիկիայում և Պաղեստինում, իսկ Ֆլորիանոսը՝ Կիլիկիայից մինչև Իտալիա ու Արևմուտք ձգվող բոլոր երկրներում: Վերջինս, սակայն, իր իշխանությունը վայելեց ընդամենը երեք ամիս, որի ավարտից հետո նրան սպանեցին այն զինվորները, որոնց, ինչպես ասում են, այս նպատակով ուղարկել էր Պրոքոսը: Այսպիսով՝ նա մահացավ ամբողջ կայսրության միակ տերը» (Զոնարա «Պատմություն»):

«Ֆլորիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Ֆլորիանոսը – Մ.Յ.) արշավ սկսեց պարսիկների դեմ, սակայն, երբ հասավ Տարսոս, սպանվեց իր մարդկանց կողմից՝ 65 տարեկանում» (Հովհաննես Մալալա «Ժամանակագրություն» գիրք 12, գլուխ 32):

«Տակիտոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Տակիտոսը – Մ.Յ.) եղբայր Փյոռիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Ֆլորիանոսը – Մ.Յ.) սպանվում է Տարսոնում՝ երբոր մահից 88 օր հետո» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 76):

«Թագավորեց Պուղերինոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Ֆլորիանոսը – Մ.Յ.) և քիչ ժամանակ անց սպանվեց Տարսոնում» (Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 6):

«Այդ ժամանակ երկու ամսով թագավորեց Ֆլորիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Ֆլորիանոսը – Մ.Յ.), սակայն նա սպանվեց Տարսոնում» (Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 6, գլուխ 9):

«Կեսար Ֆլորիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Ֆլորիանոսը – Մ.Յ.) իշխեց երկու ամիս և սպանվեց Կիլիկիայի Տարսոնում» (Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 8):

⁷⁷⁷ «/69/ Պետք չէ մոռանալ նաև իսավորիացիների գործողությունների մասին, որոնք այդ ժամանակ հսկողությունից դուրս էին մնացել: Եվ ահա իսավորիացի Լյուդիոսը դեպի ավազակություն հակեց իր ժողովրդին և, շրջապատելով իրեն իր նման արարկանց ավազակախմբով, սկսեց թալանել ողջ Պամֆիլիան ու Լյուդիան: Երբ այդ ավազակին բռնելու համար զորք ուղարկվեց, վերջինս, որ չուներ բավարար ուժեր հռոմեական զորքին դիմադրելու համար, իր ձեռքը վերցրեց իշխանությունը Լյուդիայի քաղաք Կրեմնոսի վրա, մի քաղաք, որը ժայռի վրա էր ու մյուս կողմից էլ խորը կիրճով էր պաշտպանված: Այնտեղ նա շատ մարդկանց հայտնաբերեց, որոնք այդ վայրն իրենց ապաստան էին դարձրել: Զանի որ հռոմեացիները մտադիր էին պաշարել այդ քաղաքը, այնտեղի բնակչությունը դուրս փախավ, իսկ Լյուդիոսը, բանդելով տները, վարեց հողը և հաց ցանեց՝ պաշարյալ քաղաքը պարենամթերքով ապահովելու նպատակով: Զանի որ, սակայն, մարդիկ զգալիորեն ավելի շատ էին, բան պարենամթերք էր, Լյուդիոսը քաղաքից հանեց նրանց, որոնք առավել երիտասարդ ու հրապուրիչ էին, ինչպես նաև ծերերին ու քաղաքի պաշտպանության համար անօգուտ այլ անձանց: Հռոմեացիները, կանխատեսելով նրա մտադրությունները, բոլոր ջանքերը ներդրեցին քաղաքը հետ բերելու համար, սակայն Լյուդիոսը հեռու քշեց նրանց՝ սարսափ տարածելով քաղաքի մոտ գտնվող կիրճում: Դրանից հետո Լյուդիոսը քաղաքից դեպի հռոմեական բանակից բավականին հեռու դուրս եկող մի թունդ փորեց, որն օգտագործվեց այն բանի համար, որ մարդկանց դուրս հանի, թալանի կենդանիների հոտերը և այլ պարենամթերք ձեռք բերի: Այսպիսի միջոց ընտրվեց պաշարյալներին ապահովելու համար այնքան ժամանակ, մինչև որ թշնամին մի կին դավաճանի միջոցով չհայտնաբերեց այն: Այս կերպ Լյուդիոսը չէր հանձնվում: Դրա փոխարեն նա աստիճանաբար իր

մարդկանց համար սկսեց քաջանել գիտու և հացի չափաբաժինները, թեև պաշարները աստիճանաբար հալվում էին: Այնուհանդերձ նա քաղաքացիների մահվան անխուսափելիությունը քաջորեն որոշ գաղտնի հանրությանը օգնության հաշվին, որոնց օգտակար համարեց պաշտպանության համար, ինչպես նաև որոշ կանանց շնորհիվ, որոնց նա հրամայեց ողջ համայնքի տիրապետության տակ դնել: /70/ ժամանակի հետ Լյուդիոսը որոշեց ազատվել բոլոր ավելորդ մարդկանցից, որոնք այնտեղ բացարձակապես անօգուտ էին: Նրա մտրիկներից մեկը գիտեր, թե ինչպես մի մեքենա պատրաստի, որի օգնությամբ կարողանում էր այնպես դիպուկ հարվածել, որ Լյուդիոսի հրամանով հարված էր հասցնում թշնամուն և չէր վրիպում: Մի անգամ այնպես ստացվեց, սակայն, որ դիտավորյալ և առանց դիտավորության տեղի ունեցավ վրիպում, որից էլ զայրացած Լյուդիոսը հրամայեց մտրակահարել ու դաժանորեն ծեծել այդ հարվածողին՝ նրա մահը ցանկանալով: Չայրացած պատժով և ասհարելված սպառնալիքներից՝ այդ ռազմիկը առաջին իսկ հարմար առիթի դեպքում գաղտնի լքեց քաղաքը և, հանդիպելով մի բանի հռոմեական ռազմիկների, պատմեց իր կրած պատժի մասին: Նա նրանց պարսպի որոշ վայրեր ցույց տվեց, որոնք Լյուդիոսն օգտագործում էր հռոմեական ճամբարի դիտարկումն իրականացնելու համար՝ խոստանալով հարվածել Լյուդիոսին, երբ սա իր սովորության համաձայն դիտարկում կիրականացներ: Հռոմեական առաջնորդն ընդունեց այդ առաջարկը, որից հետո, իրենցից առաջ ունենալով ռազմիկների, որոնք թաքցնում էին իրեն, նա, հենց որ Լյուդիոսը առանց պաշտպանության հայտնվեց պարսպի այդ հատվածում, հարվածեց և մահացու վիրավորեց վերջինիս: Երբ այդ տեղի ունեցավ, Լյուդիոսը այնուհանդերձ հասցրեց մահապատժի եկթարկել իր ռազմիկներից ոմանց և, մինչ այն, երբ մահացավ մեծ տանջալիքների մեջ, մի պահ շունչը տեղը բերեց ու երդում վերցրեց ռազմիկներից, որ նրանք երբեք չեն հանձնվի: Չնայած դրան, սակայն, երբ քաղաքացիների համար պաշարումն անտանելի դարձավ, նրանք ստիպված եղան հանձնվել: Միայն այսպիսի վերջ ունեցավ այդ խռովությունը» (2Նոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 1, գլուխ 69, 70):

«Դրանից հետո նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Պորբոսը – Մ.Ֆ.) սկսեց դեպի Արևելք և, ճանապարհին գերելով ու մահապատժի եկթարկելով Պալուստինոս անունով մի հզոր ավազակի, ազատեց նրանից Իսապիան՝ հռոմեական օրենքին վերադարձնելով այնտեղի ժողովուրդներին և բաղաբեկեց այն վայրերը, որտեղ ապրում էին իսավրիական բարբառոսները՝ գործի դնելով կամ ասհարելով, կամ համոզումը: Անցնելով այդ վայրերով՝ նա ասաց. «Ավելի լավ է այստեղ չթողնել ավազակներին, բան հետո հավաքել նրանց այստեղից»: Եվ ահա նա որպես սեփականություն վերանայնեցին տվեց բոլոր այն վայրերը, որոնք դժվարաբացանելի էին, պայմանով, որ նրանց երեխաները, պարզ է՝ արական սեռի, տանտնությամբ հասակից ուղարկվեն ռազմական ծառայության: Իրականում, սակայն, նա այդպես վարվեց, որպեսզի նրանք չսովորեն ավազակության» (Ֆլավիոս Վոպիսկոս «Օգոստոսների կենսագրություններ, Պորբոս», մաս 13):

«Արևելքում... (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Պորբոսը – Մ.Ֆ.) հաղթեց Սատուրնինոսին» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաբեկի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 9, գլուխ 17):

«...Նետաձիգն այնքան վարպետ էր, որ, ինչքան նետեր էր արձակում, այնքան էլ մարդկանց էր խոցում...» (Եվսպիոս «Դեկսիպայան պատմության շարունակությունը», գիրք 1, հատված 3):

⁷⁷⁸ «Հիմնականում Պորբոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Պորբոսի – Մ.Ֆ.) կողմից պատրաստված հսկայական ռազմական հանդերձանքի և ռազմական ուժերի շնորհիվ ավարտելով Սարմատական պատերազմը՝ Կարոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Կարոսը (276-283) – Մ.Ֆ.) շարժվեց պարսիկների դեմ: Ոչ մի դիմադրության չհանդիպելով, բանի որ պարսիկները զբաղված էին խռովություններով, որոնք բռնկվել էին նրանց տերության ներսում, նա տիրեց Միջագետքին, հասավ Տիգրիսին և արժանացավ «Պարսից կայսր» կոչումին: Սակայն, ծարավ փառքի, նա հիմնականում պրեֆեկտի իրողորով, որը միջոց էր փնտրում կործանելու նրան ու նրա որդիներին (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Մարկոս Կարինոսին և Մարկոս Նումերիանոսին – Մ.Ֆ.), բանի որ ինքն էր ծարավ իշխանության, շարժվեց ավելի առաջ և, ըստ ոմանց խոսքերի, մահացավ հիվանդությունից, իսկ ըստ ոմանց էլ՝ կայծակի հարվածից: Իրոք, հնարավոր չէ ժխտել, որ այն ժամանակ, երբ նա մահացավ, որոտի հզոր պայթյուններ եղան և ահա ոմանք ասում էին, թե նա վախից հոգին ավանդեց: Նա այդ ժամանակի հիվանդ էր ու պառկած էր իր վրանում, երբ սարսափելի փոթորիկ բարձրացավ ու կայծակ փայլալույսով և ահա նա, որոտի ավելի ուժեղ պայթյունի ժամանակ հոգին ավանդեց: Հուլիոս Կալպուրիոնոսը, որը նրա մոտ վարում էր հուշարարի պաշտոնը, այդ առթիվ Հռոմի պրեֆեկտին հետևյալ նամակը գրեց, որտեղ այլոց թվում հայտնում էր. «Երբ մեր տիրակալ Կարոսը, իրոք թանկ մեզ համար, հիվանդ պառկած էր իր վրանում, հանկարծ փոթորիկ բարձրացավ այնպիսի բամու հետ միասին, որ ամեն ինչ մթնեց և մարդիկ իրար չէին ճանաչում: Դրանից հետո ամեն ինչ պատվեց անընդհատ ցնցումներով և կայծակի հարվածներով ու որոտի պայթյուններից ողջ երկիւնքը, թվում էր, սկսեց այրվել: Մենք դադարեցինք հասկանալ, թե ինչ է կատարվում: Հանկարծ մի գոռոց լսվեց, թե կայսրը մահացել է, իսկ դրան էլ հաջորդեց հատկապես ուժեղ մի պայթյուն, որը բոլորին սարսափի մատնեց: Այս ամենին գուժարվեց այն, որ կայսրը սենեկապանը նրա մահվան կապակցությամբ այրեց վրանը: Արդյունքում՝ լուր տարածվեց, թե նա մահացել էր կայծակի հարվածից, այն դեպքում, երբ իրականում, ինչքան մենք գիտենք ու պարզեցինք, նա մահացել էր հիվանդությունից» (Ֆլավիոս Վոպիսկոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Կարոս, Կարինոս և Նումերիանոս», մաս 8):

«Երբ, ցրելով թշնամիներին, նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Կարոսը – Մ.Ֆ.), թեթևամտորեն վազելով փառքի հետևից, մտավ պարթևների հայտնի Տիգրոն քաղաքը, հենց այնտեղ էլ խոցվեց կայծակից և այրվեց» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Կեսարների մասին», գլուխ 38): «Կարոսը սպանվեց կայծակի հարվածից Տիգրոնի մոտ» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Քաղվածքներ հռոմեական կայսրերի կյանքից և բարբերից», գլուխ 38):

«Նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Կարոսը – Մ.Ֆ.) Պարթևական պատերազմի ընթացքում Տիգրիսում գտնվող իր ճամբարում սպանվեց կայծակի հարվածից՝ մինչ այդ գրաված լինելով երկու պարթևական կարևորագույն քաղաքներ հանդիսացող Կոհենան և Տիգրոնը» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 23):

«Այն ժամանակ, երբ նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Կարոսը – Մ.Ֆ.) պատերազմ էր մղում սարմատների դեմ, լուր ստացավ Պարսկաստանում սկիզբ առած խռով վիճակի մասին և, շարժվելով Արևելք, այնտեղ պարսիկների դեմ շատ փառահեղ գործեր կատարեց: Նա ջախջախեց նրանց ճակատամարտում՝ գրավելով անչափ հայտնի Կոկենոս և Տիգրոն քաղաքները: Եվ ահա, երբ նա ճամբար էր զարկել Տիգրիսի ափին, կայծակնահար եղավ» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաբեկի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 9, գլուխ 18):

«Երկնային աստվածության համար կայսր Կարոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Կարոսի – Մ.Ֆ.) հաղթանակը պարսիկների նկատմամբ չափազանց ուժեղ թվաց, բանից, ինչպես եկթարկում են, դա երկնային զայրույթ առաջացրեց: Եվ ահա, այն բանից հետո, երբ նա մտավ Պարսկաստան և ամայացրեց այն, բանի որ ոչ-ոք նրա դեմ չէլավ, նա գրավեց Կոհենոս և Տիգրոնը՝ պարսիկների այդ ամենաազնվազարմ քաղաքները, սակայն, հաղթանակի այդ ամենաուժեղ պահին մահացավ իր վրանային ավանում՝ կայծակի հարված ստանալով» (Ռուֆուս Սեբստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 24):

«Լքված քաղաքը (Սելևկիան – Մ.Ֆ.), որը մի ժամանակ ավերվել էր կայսր Կարոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Կարոս – Մ.Ֆ.) կողմից» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 24, գլուխ 5):

«Դրանք այն մարդկանց սերունդներն էին, որոնք հանձնել էին քաղաքը, երբ այն գրավել էր կայսր Կարոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Կարոս – Մ.Ֆ.)» (2Նոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 3, գլուխ 23):

«Նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Կարոսը – Մ.Ֆ.) նաև արշավանքի ելավ պարսիկների դեմ, ինչից հետո շարժվեց առաջ և գրավեց պարսիկների տարածքները մինչև Տիգրոն, ինչից հետո հետ եկավ» (Ռովիանոս Մալալա «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 34):

«Կարոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Կարոս – Մ.Ֆ.), այսպիսով դառնալով կայսրության տերը, կայսերական պսակ դրեց իր երկու որդիների՝ Կարինոսի (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Մարկոս Կարինոսի – Մ.Ֆ.) և Նումերիանոսի (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Մարկոս Նումերիանոսի – Մ.Ֆ.), ճակատներին, ինչից հետո նույն ժամին էլ թողեց նրանց՝ պատերազմելու համար պարսիկների դեմ: Նա առաջին էր, ով գրավեց Տիգրոն և Սելևկիա քաղաքները: Բանի որ հռոմեացիները բանակատեղի էին դրել ցածրադիր մի տարածքում, սակայն, նրանք գրեթե խեղդվեցին գետում, որը պարսիկները շեղեցին ջրանցքով և հեղեղեցին նրանց: Ի վերջո, սակայն, Կարոսը, առավելություն ձեռք բերելով, վերադարձավ Հռոմ՝ անթիվ գերիներով ու անցնախառելի ավարով: Այնուհետև նա ճնշեց սարմատների ապստամբությունը և նրանց իր հնազանդության տակ դրեց: Նա ազգությամբ գալլ էր՝ քաջարի մարդ և փորձառու մարտարվեստում: Գրողները, սակայն, համաձայնության չեն եկել նրա մահվան եղանակի մասին հայտնելու շուրջ: Ոմանք ասում են, որ նա զոհվել է հոնների դեմ պատերազմում, սակայն, մյուսներն էլ ասում են, որ, երբ նա ճամբարած էր Տիգրիսի ափին, կայծակը հարվածել է նրա վրանին և այն այրվել է» (2Նոսիմա «Պատմություն»):

«/79/ Բայց Կարոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Կարոսը – Մ.Ֆ.), իր Կարինոս (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Մարկոս Կարինոսի – Մ.Ֆ.) և Նումերիանոս (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Մարկոս Նումերիանոսի – Մ.Ֆ.) որդիների հետ թագավորելով, գրեց ժողովուրդ և պատերազմեց պարսից թագավորի (այստեղ և հետագայում՝ Նևատի և ունեցվում Պարսից թագավորության արքա Վահրամ II-ը – Մ.Ֆ.) դեմ, որին հաղթելով էլ Հռոմ դարձավ: Ուստի Արտաշիրը շատ ազգեր օգնական դարձնելով և Արաբական մեծ անապատը իրեն թիկունք շինելով՝ նորից ճակատեց հռոմեացիների զորքերի դեմ երկու տեղ՝ Եփրատի այս ու այն կողմում: Այս պատերազմում Հռինոնում սպանվեց Կարոսը... /82/

Մի անգամ Տրդատը ավելի մեծ քաջություն ցույց տվեց, քան հնում Եդիսանը և իր նիգալը կանգնեցրեց նույնքան թվով վիրավորների օգնական: Մի երկրորդ անգամ՝ պարսից կողմից գորականները, փորձով գիտենալով հսկայի սաստիկ ուժը և կուռ զորանների ամրությունը, բազմաթիվ նետեր արձակելով ու ձին վիրավորելով սատկեցրին, որ գետին փռվելով թագավորին վայր գցեց, սակայն նա, ոտքի կանգնելով և հետիոտն հարձակվելով, թշնամիներից շատերին գետին գլորեց ու, մեկի ձին բռնելով, արիաբար հեծավ: Մի երկրորդ անգամ նա կամավորապես ծիուց իջավ և, հետիոտն հարձակվելով, սրով ցրեց փղերի երամակները: Այսպիսի քաջագործություններով բավական երկար մնաց Պարսկաստանում և Անդրեստանում, և Տիգրոսից էլ այն կողմ անցավ» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 79, 82):

«Իսկ քաջ Տրդատը, արագորեն բազմաթիվ ճակատամարտեր է տալիս նախ Հայաստանում, ապա՝ Պարսկաստանում: Պարսից քաջակորով զորականները, փորձով գիտենալով հսկայի ուժի սաստկությունը, բազմաթիվ նետեր արձակելով նրա ձիուն վիրավորեցին և սատկացրին, որը գետնին ընկնելով արթալին ցած գլորեց, բայց նա, ոտքի կանգնելով և հետիոտն հարձակվելով, իր փոխարեն թշնամիներից շատերին գետին է գլորում և, մեկի ձին բռնելով, թռչում է դրա վրա ու արիաբար աշտանակում: Հարձայլ երկրորդ անգամ կամավորապես ծիու իջնում է և տուներով հարձակվելով ցրում, փղերի երամակը: Եվ այսօրինակ քաջագործություններով նա երկար մնաց Պարսկաստանում ու Անդրեստանում և Տիգրոսից էլ այն կողմ անցավ» (Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիգրեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 1):

«Քրիստոսի 288 թվականին Կարոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Կարոսը - Մ.Հ.) վախճանվեց Միջագետքում» (Սամվել Անեցի «ժամանակագրություն»):

«Կարոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Կարոսը - Մ.Հ.) մեռավ Միջագետքում» (Իսահակ Երեց «ժամանակագրություն», գլուխ 6):

«Սա (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Կարոսը - Մ.Հ.) կայծակնահար եղավ ու այդ ժամանակ էլ վախճանվեց» (Յեթում Պատմիչ «ժամանակագրություն»):

«Այդ ժամանակ Միջագետքում սպանվեց Կարոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Կարոսը - Մ.Հ.)» (Միքայել Ասորի «ժամանակագրություն», գիրք 6, գլուխ 9):

«Կարոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Կարոսը - Մ.Հ.) սպանվեց Ասորիքի Բեթ-Նախրինում» (Բար-Յեթեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 8):

⁷⁷⁹ «Կարինոսի (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Մարկոս Կարինոսը - Մ.Հ.) հետ էր և Տրդատը, երբ նա Կոռնակի դեմ գնաց անապատ և ինքը սպանվեց զորքի հետ միասին, մնացածներն էլ փախուստի դիմեցին: Այդ ժամանակ Տրդատի ձին վիրավորված էր և նա չկարողացավ փախստականների հետ գնալ, դրա համար էլ, այլ առնելով իր գեղերն ու ձիու սարքը, նա լողալով անցավ լայնատարած ու խոր Եփրատ գետը և հասավ իրենց բուն գոթերի մոտ, որտեղ գտնվում էր Լիկիանոսը (Հռոմի ապագա համակայսր Լիցինիոսը - Մ.Հ.)» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 79):

«Մինչ փոքրով արթնալ Միջագետքում էր, Կարոս կայսրը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Կարոսը - Մ.Հ.) գումարեց բազմաթիվ զորքեր և հարձակվեց նրա վրա: Այնտեղից աճապարելով՝ սրա դեմ ելավ Կոռնակը՝ Տրդատի հայր Խոսրով Մեծի սպարապետը: Սրա մասին ասում են, որ ասրեց 160 տարի, և մահանալիս պահպանվել էին մագերը, տետղությունը, լսողությունը, ուժը և մանկական թեթևությունը: Եվ ապա այնժամ մեծ պատերազմ եղավ Խոսրովի և Ռուհայի մեջ, ջարդեցին և բռնեցին Հունաց գործին, մարտի ժամանակ էլ զոհվեց Կարոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Կարոսը - Մ.Հ.) իր որդի Կարինոսի (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Մարկոս Կարինոսի - Մ.Հ.) հետ միասին» (Սեթեոս «Պատմություն», գլուխ 5):

«Կարինոսը (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Մարկոս Կարինոսը - Մ.Հ.) սպանվեց Կոռնակի դեմ պատերազմում» (Ամանիա Շիրակացի «Պատմություն»):

«Կոռնակ սպարապետը հաղթեց Կարոս կայսրը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Կարոսին - Մ.Հ.) և սա իր որդիների (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսրեր Մարկոս Կարինոսի և Մարկոս Նումերիանոսի - Մ.Հ.) հետ միասին սպանվեց այդ պատերազմում» (Սամվել Անեցի «ժամանակագրություն»):

«Նումերիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Նումերիանոսը (283-284) - Մ.Հ.), քանի որ մեռավ էր մնացել, գլխավորեց զորքը պարսիկների դեմ: Նա ճակատամարտ տվեց այս ժողովրդին ու կորցրեց նրանց: Ոմանք ասում են, որ նրան բռնել են հռոմեացիների պարտության ժամանակ և կենդանի մորթագործել: Ուրիշները, սակայն, պնդում են, որ Պարսկաստանից վերադառնալիս նրա աչքի խոցը բորբոքվել է, իսկ դա տեղի է ունեցել իր աներոջ դավաճանության պատճառով, որը լինելով պրետորիանների պրեֆեկտ՝ գոհ չէր իր պատվից և ջանում էր գերագույն իշխանության համար» (Չոնորաս «Պատմություն»):

⁷⁸⁰ «Հռոմում Դիոկլետիանոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Դիոկլետիանոսի (284-305) - Մ.Հ.) թագավորության, իսկ Խերստում՝ Թեմիստոսի որդի Թեմիստոսի պալատականության և իշխանության ժամանակ, Կրիստոսի որդի բոսպորացի Սավրոմատոսը (Բոսպորի թագավորության արքա Սավրոմատ IV-ը (մոտ 275 - ուր. 286) - Մ.Հ.), հավաքելով Մետոսի լճի շրջակայքում ապրող սարմատներին, արշավեց հռոմեացիների դեմ, գրավեց լազերի երկիրը, պարտության մատնեց բնիկներին և հասավ մինչև Ալիս գետը: Դիոկլետիանոս կայսրը, իմանալով, որ լազերի երկիրը և Պոնտոսը գրավվել են, սարմատների դեմ զորք ուղարկեց: Չորսիսամյա արքայի տիրությունը Կոնստանդին: Հասնելով Հայիս՝ Կոնստանդին փորձեց թույլ չտալ սարմատներին անցնելու: Հայիսը, բայց, չկարողանալով նրանց հաղթահարել, մտածեց, որ սարմատներին միայն մեկ ճանապարհով կարելի է բռնել, այն էր՝ եթե Բոսպորոսի և Մետոսի լճի մոտակայքում ապրող խեթոսներից նրանց պատերազմ հայտարարել և հարձակվեն բոսպորացիների ընտանիքների վրա: Նա ենթադրում էր, որ երբ այդ մասին լսի Սավրոմատոսը, վերջ կտա պատերազմին և կվերադառնա...» (Կոնստանդին Շիրակաճին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 51):

⁷⁸¹ «/39/ Այդ օրերում գոթերի իշխանը (Բոսպորի թագավորության արքա Սավրոմատ IV-ը - Մ.Հ.) գորածողով արեց և, բազում զորք կուտակելով, եկավ պարտազգելու հունաց իշխանի (Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկլետիանոսի - Մ.Հ.) դեմ: Նա այսօրինակ պատգամ հղեց, թե. «Ինչու՞ ենք անմտորեն ելնում պատերազմի, մեր զորքը սպառում և միաժամանակ երկրին վտանգ ու տաճնապ հասցնում: Ահավասիկ, ես բոլոր դեմ եմ դուրս գալիս իբրև ախույան մեր զորքի միջից և դու էլ իմ դեմ՝ հունական կողմից: Չմանք, հասնելք մարտի վայրը և, եթե ես բեզ հաղթեմ, հույներն ինձ կհնազանդվեն, իսկ եթե դու ինձ հաղթես, մեր կյանքը բեզ կպատկանի, կհնազանդվենք բեզ և առանց արյան ու կոտորածի երկու կողմերի համար էլ խաղաղություն կլինի»: /40/ Երբ հունաց թագավորն այս ամենը լսեց՝ վախեցավ, որովհետև չէր կարող համեն առնել օրինավոր պատրաստությանը գունդ առ գունդ ճակատել և ոչ էլ կարող էր սույն պատգամի պահանջին համաձայնվել, քանի որ տկար ուկորներ ուներ: Նա ասիաբեկվելով զարհուրեց, ու չգիտեր ինչ պատասխան տալ այդ խոսքերին: /41/ Այն ժամանակ թագավորը հրաման տվեց հրովարտակներ ու պատվիրակներ ուղարկել իր տերության իշխաններին ու զորքին, որպեսզի, ուր էլ լինեն, շուտափույթ իրեն հասնեն: Իշխանները, զորքն ու նախարարները շտապով նրա մոտ եկան: Առավ նաև Լիկիանեսն (Հռոմի ապագա համակայսր Լիցինիոսը - Մ.Հ.) իր ձեռքի տակ եղած բուն ունուրը և շտապեց հասնել պատերազմի վայրը, ներկայանալու թագավորին և Տրդատն էլ նրա հետ էր: /44/ Ապա թագավորը պատմեց իշխաններին գոթերի թագավորի բոլոր պատգամները: Այդ ժամանակ Լիկիանեսը սկսեց խոսել արթալի հետ և ասաց. «Թող իմ տիրոջ տիրույթ բոլորովին չզարհուրի, քանզի այստեղ՝ բոլոր պատմում, մի մարդ կա, որի միջոցով այս գործը գլուխ կգա: Նրա անունը Տրդատ է՝ Հայոց աշխարհի թագավորական տոհմից», և պատմեց նրա երեկոյան գործած քաջագործությունների մասին: Այնժամ հրաման տվեց, Տրդատին բերեցին թագավորի առջև ու նա կարգով պատմեց ամեն ինչ: Ապա՝ մարտի պատրաստության ժամ որոշեցին՝ առավոտյան պատերազմով իրար դեմ ելնելու: /45/ Մյուս օրը առավոտյան հրամայեց կայսրը ծիրանի պատմուճանը Տրդատի վրա նետել և նրան զարդարեցին կայսերական զարդով, գցելով նրա վրա թագավորական լշանը և ոչ ոք չգիտեր նրա մասին: Հրաման ելավ ամենքին, թե սա ինքն իսկ կայսրն է և, առնելով զորքերի համակ բազմությունը, փողի ձայնով նա արագ մոտեցավ, մինչև որ կանգնեց թշնամիների դեմ հանդիման: Երբ միմյանց դիմաց կանգնեցին, կայսերականն ու գոթերի թագավորը ձիերին մտրակելով իրար հասան: Այնտեղ կայսերակերպը հաղթեց թագավորին և, բռնելով նրան, բերեց, կանգնեցրեց կայսր առաջ: /46/ Այն ժամանակ թագավորը հույժ բարձրացրեց Տրդատին և մեծամեծ պարգևներ տվեց նրան, թագ դրեց գլխին և, ծիրանի պատմուճաններով զարդարելով, պատմեց նրան: Կայսերական զարդով շքեղացնելով նա մեծարեց նրան և, օգնական բազում զորք հանձնելով, ուղարկեց նրան սեփական Հայոց աշխարհը: Հաղթական մարտում քաջություններ գործելուց հետո Մեծ Հայքի Տրդատ արքան վերադարձավ հունաց կողմերից» (Դավիթ Հռոմեացի «Հայոց պատմություն», գլուխ 39-41, 44-46):

«Երբ նա արդեն չափահաս էր, մի մեծամեծի (Հռոմի ապագա համալիսան կայսր Լիցինիոսի - Մ.Հ.) տանը զինվորական ծառայություն մատուցեց: Այս պատանին արտասովոր ուժեղ էր և, երբ տերը համոզվեց նրա ուժի ու կարողության մեջ, շատ սիրեց նրան: Քիչ ժամանակ անց եկավ բարբարոսների թագավորը (Բոսպորի թագավորության արքա Սավրոմատ IV-ը - Մ.Հ.), որպեսզի հռոմեական կայսրը (Հռոմեական կայսրության կայսր Դիոկլետիանոսի - Մ.Հ.) հետ պատերազմի: Երբ հռոմեական կայսրն այդ լսեց, հավաքեց իր զորքն ու հրամանատարներին: Եվ նաև Տրդատի տերը ճանապարհի ընկած ճակատամարտի: Երբ երկու բանակներն իրար էին բախվելու և ճակատամարտի պատրաստ իրար ընդառաջ կանգնած էին, բարբարոսների թագավորը սուրիանդակ ուղարկեց հռոմեական կայսր մոտ ու հաղորդեց նրան. «Ինչու՞ պետք է մեր պատճառով մեր

գործերի արյունը թափվի: Պետք չէ այսպես: Լավ կլինի՝ մենք մենամարտենք և մեր ուժերը չափենք: Եթե դու հաղթող դուրս գաս, ապա վերցրու իմ զինվորներին ու իմ երկիրը, բայց եթե ես բեզ հաղթեմ, ես կվերցնեմ թո զինվորներին և թո երկիրը»: Երբ հռոմեական կայսրն այդ լսեց, զարհուրեցի սարսափը պատեց նրան, քանի որ նա այդքան ուժեղ չէր, ինչպես այն մեկը: Այդ պատճառով նա կանչեց իր հրամանատարներին և ասաց նրանց. «Ո՛վ է այն մարդը, որ կարող է մենամարտել բարբարոսների թագավորի հետ»: Նրանք պատասխանեցին. «Մեր մեջ չկա մեկը, որ ի վիճակի լինի մենամարտել նրա հետ, քանի որ նա շատ ուժեղ է և զարքելի»: Միայն հրամանատարներից մեկը՝ Տրդատի տերը, ասաց կայսրին. «Ինձ մոտ անսահման ուժեղ մի երիտասարդ դուռացի է ծառայում, նա հաստատ ի վիճակի կլինի մենամարտել թագավորի հետ»: Կայսրը պատասխանեց նրան. «Բեր նրան ինձ մոտ»: Եվ իսկույն հրամանատարը կանչեց Տրդատին կայսեր մոտ: Վերջինս այսպես ասաց նրան. «Դու կկարողանաս մենամարտել բարբարոսների թագավորի հետ»: «Անշուշտ», - պատասխանեց նա. «Ես դա կարող եմ անել, բայց ինձ տուր թո նժույգը, սուրն ու համազգեստը, այն, ինչ-որ կայսրին ճանաչելի է դարձնում»: Կայսրն ասաց նրան. «Եթե դու բարբարոսների թագավորին մենամարտում հաղթես, բեզ կնության կտամ իմ դստերը և մեծամեծ պարգևներով կմեծարեմ բեզ: Այո, իմ թագավորության կենս անգամ բեզ կնվիրեմ»: Այս ասելուց հետո նա նրան հանձնեց թագավորական նժույգը, սուրն ու համազգեստը: Նա հեծեց նժույգը, ճանապարհ ընկավ և ձիավարեց բարբարոսների թագավորին ընդառաջ: Վերջինս նույնպես, աչքերը հառած նրան, ձիավարեց ընդառաջ: Եվ երբ երկուսն անգամ Տրդատը նրան մոտեցավ, խորամանկորեն ասաց. «Ինչո՞ւ ես զինվորներինդ հետդ բերել: Արդյո՞ք մենք մենամարտով չպետք է մեր ուժերը չափեինք»: Հագիվ էր բարբարոսների թագավորը այդ լսել, շուտ եկավ, որպեսզի տեսնի, թե իսկապես իր գործերը հետևել են իրեն: Հենց այդ պահին, երբ թագավորը մեջքով դեպի Տրդատն էր, նա հանեց իր սուրը, գլխատեց թագավորին և գլուխը բերեց հռոմեական կայսրին: Այնուհետև հռոմեական կայսրը հետապնդեց բարբարոսների բանակին և ջախջախեց նրանց՝ առանց մեկին կենդանի թողնելու» (Անանուն Եթովպացի «Պատմություն»):

«Այդ, երբ հասավ Տրդատի կողմից իր հայրենի թագավորության գահը ժառանգելու ժամանակը, Գթաց թագավորը (Բոսպորի թագավորության արքա Սավրոմատ IV-ը – Մ.Յ.) գործ հանեց ընդդեմ Հունաց թագավոր Պրոքոսի (հեղինակը նկատի ունի Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Պրոքոսին, սակայն ամենայն հավանականությամբ խոսքը կարող է վերաբերել Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկլետիանոսի – Մ.Յ.), որից հետո մարդ ուղարկեց նրա մոտ, որպեսզի իրար հետ մենամարտեն, իսկ իրենց գործերը հանգիստ մնան: Պրոքոս արքան մեծ սարսափով տազնալի մեջ ընկավ, ինչպես այն Սավրոմատ Գողիաթից, բանգի մենամարտի մեջ անգոր էր: Նա Գթաց թագավորի ասածը պատմեց իր գործին, իսկ այն Լիկիանցը, որի մոտ էր Տրդատը, սիրտ տվեց թագավորին և ասաց. «Այստեղ Հայոց թագավորների ցեղից մի մարդ կա, որի անունը Տրդատ է և այդ գործը նրա միջոցով գլուխ կգա»: Ինչպես այնտեղ Դավթի մասին Սավրոմատի մոտ ասացին, թե կհալածի Գողիաթին և կամ ինչպես ինքը Դավթին իր մասին ասաց արծիվներին ու արջերին սատկացնելը առիթով և Սավրոմատն այդ խոսքերի վրա սիրտ առավ, Դավթին պարգևներ խոստանալով ու հրամայելով վառապաններ հագցնել նրան և այլ զինահանդերձ ու սողավարտներ, այդպես էլ արեց կայսրը Տրդատի համար: Եվ, ինչպես այնտեղ Աստծո խոսքը պահված էր Դավթի ողորկ բարի մեջ, նույնպես էլ այստեղ Տրդատի մոտ եղավ, թեպետև նա դեռ Աստծու Մատին չէր հավատացել և չէր ընդունել, սակայն պատարասված նշանակված էր, որ ապագայում լինելու էր ու հաղթելու էր անմարտին Գողիաթին: Ապա՝ մեծագոր Տրդատին հագցրին կայսեր կերպարանքով, իսկ Լիկիանցը կայսրին պատմեց Տրդատի բոլոր քաջագործությունների մասին գործի ողջ բազմության առջև: Եվ նախ, ասաց, փակված դռների բացման և գործերին հաղթելու, ձիերին տրված դարմանի ու այն մասին, որ բարդոց-բարդոց պարսպից բարձր գցում էր այն կողմը, այդպես և էշերին, և այլ բաներ: Պատմեց նաև այլ գործերի մասին, որ ըմբռնարարներում էին եղել, ձիավարությունների և այլ տեղերում նրա կողմից կատարված գործերի մասին: Դրանից հետո, երբ կայսրն այս լսեց, հրամայեց բերել Տրդատին: Երբ եկավ, նրան ամենը պատմեց, ապա այնուհետև մենամարտի ժամ նշանակեց, իսկ երբ ժամը հասավ, կայսրը հրամայեց, որ Տրդատին զարդարեն կայսեր տեսքով, որից հետո նա, վերցնելով թագավորի գործը, փողի հնչյունների տակ առաջ ընթացավ ընդդեմ թշնամու: Եվ ահա, երբ Տրդատն ու Գթաց թագավորը հանդիպեցին միմյանց, մտրակելով ձիերը և ուժգին գոչումով հարձակվեցին իրար վրա: Այդ ժամանակ քաջ Տրդատը հաղթեց ու փախուստի մատնեց թագավորին, որից հետո, հասնելով հետևից, կապեց ձեռքերը և բերեց կանգնեցրեց կայսեր առջև: Եվ նախ կայսրը մեծարեց Տրդատին անչափ պարգևներով և, թագ դնելով նրա գլխին, զարդարեց արքայական ծիրանիով» (Ուլտանես «Հայոց պատմություն», գլուխ 58):

«Տրդատը կայսերակերպ շքեղությամբ ելավ ընդդեմ գոթերի արքայի (Բոսպորի թագավորության արքա Սավրոմատ IV-ի – Մ.Յ.): Եվ իսկույն ձերբակալելով անարի ախոյանին՝ գոթերի թագավորին, բերեց կանգնեցրեց նրան Դիոկլետիանոս կայսեր (Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկլետիանոսի – Մ.Յ.) առաջ» (Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 5):

«Հենց նա ինքն էր (Բոսպորի թագավորության արքա Սավրոմատ IV-ի – Մ.Յ.), որ գնաց Հունաց արքայի (Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկլետիանոսի – Մ.Յ.) վրա և պահանջեց իր ախոյան Դիոկլետիանոսին: Կայսրը վախեցավ Հայոցից, մեկ այլ կտրիճ փնտրվեց, ու գտնվեց Տրդատը: Նրան զգեստավորում են թագավորի նման և նա գնում, բռնում է Հայոցին ու բերում է կայսրի մոտ» (Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 17):

«Մի քանի տարի անց, ինչպես սովորաբար լինում էր, խազարները եկան Դերբենդի դեմ պատերազմելու: Միհրանը (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծը – Մ.Յ.) կրկին մեկնեց Դերբենդին օգնության և, մինչ նա մարտնչում էր խազարների դեմ, գոթերի արքան (Բոսպորի թագավորության արքա Սավրոմատ IV-ը – Մ.Յ.) անթիվ գործով ներխուժեց Հունաստան: Հունաց արքան (Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկլետիանոսի – Մ.Յ.), մեծ գործ հավաքելով, ելավ նրան ընդառաջ: Այդ ժամանակ գոթերի արքան մենամարտի հրավիրեց կեսարին, սակայն սա ի վիճակի չէր մենամարտել նրա հետ: Այդ ժամանակ հունական զորքերը էր գտնվում Տրդատ անունով Հայոց արքա Խոսրովի որդին, որի մասին վերևում հիշատակել ենք: Սա դաստիարակվել էր Հունաստանում և մի իսկական հսկա էր: Հունական զորքը միակամ կերպով հենց նրան ընտրեց կեսարի փոխարեն, հազցրին նրան կեսարի հանդերձներն ու այդ վիճակում ուղարկեցին մարտնչելու գոթերի արքայի դեմ: Մյուս կողմից ելավ գոթերի արքան ու նրանք նետվեցին միմյանց վրա: Մենամարտում հաղթանակ տարավ Տրդատը և գոթերի բանակը փախուստի ստանդվեց» («Զարթոյիս-Յիսուկերթ», Լեոնտիոս Մրովլերս, «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Խոսրովի որդի Տրդատը հունական զորքով եկավ Հայք՝ իր հայրենիքը, և գրավեց Հայքը, քանի որ այս Տրդատն իր հերոսությամբ սպանեց գոթերի թագավորին (Բոսպորի թագավորության արքա Սավրոմատ IV-ին – Մ.Յ.), որ հունաց կայսեր (Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկլետիանոսի – Մ.Յ.) հետ էր պատերազմում, և այս պատճառով կայսրը նրան գործ էր տվել» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»):

⁷⁸² «Թագավորը շարժվեց, եկավ Հայոց կողմերը և հասնելով գտավ այնտեղ պարսից մեծաքանակ զորք, որ երկիրը գրավել էր ու հպատակեցրել: Շատերին կոտորեց և, շատերին փախստական դարձնելով, պարսից կողմերը բռնեց, իր հայրենի տերությունը նվաճեց ու զորացավ նրա սահմանների վրա» (Դավիթ Բորմեացի «Հայոց պատմություն», գլուխ 47):

«Իսկ քաջ Տրդատը, արագ-արագ բազմաթիվ ճակատամարտեր տալով նախ Հայաստանում և ապա Պարսկաստանում, ինքն անձամբ տանում է հաղթությունը» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 82):

«Եվ նրանք մեծ ուրախությամբ և ցնծությամբ վերադարձան իրենց երկիրը: Նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Դիոկլետիանոսը – Մ.Յ.) ասաց Տրդատին. «Ցանկացիր ինչ-որ ուզում ես և ես կկատարեմ թո բոլոր ցանկություններդ, իմ թագավորության կենս անգամ չեմ մերժի»: Տրդատը պատասխանեց կայսրին և ասաց. «Տուր ինձ զինվորներ, որպեսզի կարողանում իմ հոր թագավորությունը նորից վերականգնել: Ես Տևրիգի, որ Հայաստանն է, արքայի որդին եմ»: Նա պատասխանեց. «Վերցրու այնքան զինվոր, որքան որ սիրտդ ուզում է»: Եվ կայսրը տվեց նրան 50.000 ձիավոր և ասաց. «Այս պահից սկսած մենք երկուսս մեկ ենք: Եթե թշնամիները հարձակվեն բեզ վրա, ես կօգնեմ բեզ», և Տրդատը գնաց զինվորների հետ: Եվ երբ նա Հայաստան հասավ, տապալեց թագավորին, որն իր հորը սպանել և Տևրիգի՝ իր հոր թագավորության գահին էր բազմել, իսկ տիրապետ հայերը հնազանդվեցին նրան և խոնարհվեցին նրա մեծության առաջ» (Անանուն Եթովպացի «Պատմություն»):

«/58/ Այնժամ կայսրը (հեղինակը նկատի ունի Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Պրոքոսին, սակայն ամենայն հավանականությամբ խոսքը կարող է վերաբերել Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկլետիանոսի – Մ.Յ.) մեծարեց Տրդատին անչափ պարգևներով և, թագ դնելով նրա գլխին, զարդարեց արքայական ծիրանիով, որից հետո, շատ գործեր հանձնելով նրան, ուղարկեց իր երկիրը...: /63/ Այդ, երբ Տրդատը մեծ ցնծությամբ եկավ, այստեղ Պարսից բազմաթիվ զորքեր տեսավ, որից հետո քաջաբար հարվածելով իսպառ փախուստի մատնեց նրանց մինչև Պարսից երկիրը, ընդ որում նա հետապնդեց երկար ժամանակ՝ վրեժխնդիր լինելով նրանց կողմից արվածների համար: Այսպիսով՝ նա իր թագավորությունը ամբողջապես իրեն ենթարկեց՝ տիրանալով բոլորի վրա...: /67/ Իր հոր սպանությունից և Հայաստանն անիշխանության մեջ քսանյոթ տարի մնալուց հետո հայերի վրա թագավորում է Խոսրովի որդի Տրդատը... իսկ ապա, երբ Տրդատը Հայաստան եկավ, իր թագավորության սկզբում թագադրվեց հռոմեացիների կայսր Դիոկլետիանոսի երրորդ տարում» (Ուլտանես «Հայոց պատմություն», գլուխ 58, 63, 67):

«Հենց նույն տարում Դիոկլետիանոսը (Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկլետիանոսը – Մ.Յ.) Հայոց աշխարհի վրա թագավորեցրեց Տրդատին: Նրա ձեռքի տակ հավաքեց մեծաթիվ զորք և ուղարկեց իշխելու հայրենի Հայոց աշխարհին» (Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 5):

«Մեծն Տրդատը թագավորեց հայրենի երկրում» (Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 1, գլուխ 10):

«Տրդատը, զինվորական ու պատերազմական զործի մեջ հաջողակ լինելով, հայրենի թագավորությանն է հասնում Դիոկլետիանոս կայսեր (Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկլետիանոսի – Մ.Ֆ.) երկրորդ տարում» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 8):

«Դրա համար Տրդատը թագադրվում է և Գրիգորի հետ գալիս է Հայաստան...: Դիոկլետիանոսի (Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկլետիանոսի – Մ.Ֆ.) թագավորության երրորդ տարում Տրդատը թագադրվելով գալիս է Հայաստան և գտնում է Օտա իշխանին, որը պահել էր արքունի գանձը» (Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 17):

«Զրիստոսի 286 թվականին՝ Դիոկլետիանոս կայսեր (Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկլետիանոսի – Մ.Ֆ.) երկրորդ տարում, թագավորեց Տրդատը, որը եկավ Հայաստան ու հալածեց պարսիկներին» (Անանուս «Հայոց թագավորների պատմությունը»):

«Իսկ կեսարը (Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկլետիանոսը – Մ.Ֆ.) զորք տվեց Տրդատին և ուղարկեց նրա հայրենիք՝ Հայք: Տրդատը մտավ Հայք ու բռնեց այնտեղից Միհրանին (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծին – Մ.Ֆ.) ենթակա պարսից իշխանավորներին» («Զարթոյս-Ցիսովրեբա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Վահրամ Երկրորդը (Պարսից թագավորության արքա Վահրամ II-ը – Մ.Ֆ.) խոչընդոտների հանդիպեց իր մտադրություններում, քանզի Հայոց խոսրով արքայի որդի Տրդատը շատ հայ ազնվականների ուղեկցությամբ անցավ հռոմեական կայսր Դիոկլետիանոսի (Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկլետիանոսի – Մ.Ֆ.) իշխանության տակ, ինչպես այս մասին հիշատակում է հայ պատմիչ Միքայել Չամչյանը: Նա հռոմեացիների աջակցությամբ իր հայր խոսրովի մահից հետո, որին Վահրամ Երկրորդի դրոշմով հայ ազնվական Անանը սպանել էր թույնով, բազմեց Հայոց գահին» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 62):

«Տրդատը շատ ուժեղ ու քաջ էր և ահա նա, մտնելով ռազմական ծառայության, փառքի հասավ ու հռոմեական զորքի հետ կրկին տիրեց Հայաստանին» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 1):

⁷⁸³ «Այդ ժամանակ Միհրանը (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծը – Մ.Ֆ.) վերադարձավ խազարների դեմ պատերազմից և Պարսկաստանից օգնության կանչեց արքաների հետևորդ Պերոզ անունով իր մի ազգականի, որը հետ մեծ զորք էր բերում: Միհրանը այս Պերոզին կնության տվեց իր աղջկան, ինչպես նաև նրան հանձնեց Հունաստանից մինչև Պարսկաստան ձգվող հողերը Կուրի երկու կողմերում՝ նրան նշանակելով այս հողերի իշխան: Նա սրանց միավորեց նաև Պարսկաստանից բերված այլ ուժեր և ու սկսեց մարտնչել Տրդատի դեմ» («Զարթոյս-Ցիսովրեբա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Լսելով այս՝ Միհրանը (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծը – Մ.Ֆ.) ընդհատեց խազարների դեմ մղվող պատերազմը և Պարսկաստանից բերեց արքայազնին, որին իր աղջկա հետ ամուսնացրեց ու Առանի Նախարարությունը տվեց նրան: Այսպես՝ նա պարսիկներից զորք ստացավ և միշտ պատերազմում էր Տրդատի դեմ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյսի պատմությունը»):

«Ազատելով և պաշտպանելով իր տիրույթները այդ գիշատիչ ժողովուրդներից՝ Միհրանը (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծը – Մ.Ֆ.) զորքով դիմեց Հայոց արքա Տրդատի վրա, որն իր հպատակներին դրոշմ էր հանդուգն լինել իրենցից նկատմամբ: Հայերը հաղթվեցին և, մեծագույն կորուստներ կրելով, հրաժարվեցին իրենց զորքից վարքագծից» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 63):

⁷⁸⁴ «Տեսնելով այդ՝ Տրդատը օգնություն բերեց Հունաստանից և Միհրանը (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծը – Մ.Ֆ.) ի վիճակի չեղավ դիմադրել նրան, այլ միայն ամրացրեց իր ամրություններն ու բաղաթնեց, այն դեպքում, երբ Տրդատը ներխուժում էր նրա երկիր» («Զարթոյս-Ցիսովրեբա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Իսկ երբ Տրդատն օգնություն էր ստանում հույներից, Միհրանը պարտվում էր, ծիջտ այնպես, ինչպես պարսիկներից Միհրանի (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծը – Մ.Ֆ.) օգնություն ստանալու դեպքում պարտվում էր Տրդատը» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյսի պատմությունը»):

«289 թվականին Տրդատը նվաճեց Իբերիան, Աղվանքը և Մազքուլը» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 1):

⁷⁸⁵ «Իր հերթին, սակայն, Միհրանը (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծը – Մ.Ֆ.) Պարսկաստանի օգնությանը դիմեց և այս անգամ արդեն Տրդատը չկարողացավ դիմադրություն ցույց տալ և Միհրանը ներխուժեց Հայք» («Զարթոյս-Ցիսովրեբա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

⁷⁸⁶ «Այս կերպ թշնամությունը նրանց (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծի և Մեծ Հայքի թագավորության արքա Տրդատ II Մեծի – Մ.Ֆ.) միջև շարունակվեց երկար տարիների և այդպես էլ պարսիկների մեջ չգտնվեց մեկը, որ կկարողանար դիմադրել Տրդատին: Նա հաղթեց իր բոլոր հակառակորդներին և հայտնի դարձավ աշխարհով մեկ, ինչպես այդ մասին գրված է «Հայոց պատմության» մեջ» («Զարթոյս-Ցիսովրեբա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Եվ ոչ-ոք չկար, որ միայնակ մարտնչեր Տրդատի դեմ և նրանց միջև միշտ տեղի էր ունենում պատերազմ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյսի պատմությունը»):

«290 թվականին Տրդատը նվաճեց Իբերիան, Աղվանքը և Մազքուլը» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 1):

⁷⁸⁷ «Այն ժամանակ, երբ Հովհան (Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկլետիանոսը – Մ.Ֆ.) ուղևորվեց Ալեքսանդրիա ինքնակոչ Աբիլիսի (ինքնակոչ կայսր Եգիպտոսում (290) – Մ.Ֆ.) դեմ՝ նա Մաքսիմիանոս Կեսարին (համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս Փալեդիոսին (293-311) – Մ.Ֆ.) հրաման տվեց թողնել իր սահմանները և շարժվել Միջագետք՝ պարսիկների գրոհը հետ մղելու համար: Սկզբում նա ծանր պարտություն կրեց...» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Զաղվածքներ հռոմեական կայսրերի կյանքից և բարքերից», գլուխ 39):

«/14/ Դիոկլետիանոսի (Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկլետիանոսի – Մ.Ֆ.) օրոք, այն բանից հետո, երբ առաջին հանդիպման ժամանակ հռոմեացիները պարտվեցին...: /25/ Գալերիոս կեսարն (Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս Փալեդիոսը – Մ.Ֆ.) առաջին ճակատամարտում փոքրիկ զորազնով, թեև թափով հարձակվեց թշնամու անթիվ բազմության վրա, բայց պարտություն կրեց և հետ դարձավ: Դիոկլետիանոսը Փալեդիոսին ընդունեց անչափ ցատուով և հրամայեց նրան մեկ հրասպա ոտքով քայլել իր կառքի առջևից, թեև նա կրում էր ծիրանը» (Ռուֆուս Սեքստուս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 14, 25):

«Գալերիոս Մաքսիմիանոսը (Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս Փալեդիոսը – Մ.Ֆ.), Ներսեսի (Պարսից թագավորության արքա Ներսեսի – Մ.Ֆ.) հետ հանդիպելով Կալլինիկոսի ու Խառանի միջև, սկզբում շատ անհաջող ճակատամարտ ունեցավ, բանի որ նա կռվում էր ավելի շուտ անկշռադատորեն, քան փոքրագույնի՝ իր փոքրաթիվ ջոկատով մարտի բռնվելով բազմաթիվ թշնամու հետ: Փախուստի դիմելով՝ Գալերիոսը ուղևորվեց Դիոկլետիանոսի (Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկլետիանոսը – Մ.Ֆ.) մոտ և հասնելով նրան դեպի Եգիպտոս տանող ճանապարհին՝ ընդունվեց նրա հովանի ամբարտաանությանը, որ, ինչպես պատմում են, ծիրանին իրավիճակից փախելու հազար քայլ վազեց նրա մարտականքի հետևից» (Եվտորպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաթնի իմաստարողից ի վեր», գիրք 9, մաս 25.1):

«Բացի դրանից Գալերիոս Մաքսիմիանոսը (Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս Փալեդիոսը – Մ.Ֆ.), այն բանից հետո, երբ երկու անգամ մարտի դաշտում հանդիպեց Նարսեսի (Պարսից թագավորության արքա Ներսեսի – Մ.Ֆ.) հետ, երրորդ անգամ մարտ տալով Կալլինիկոսի ու Խառանի միջև ու, պարտություն կրելով, զորքը լքելով փախավ Դիոկլետիանոսի (Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկլետիանոսի – Մ.Ֆ.) մոտ» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 25):

«Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այս Նարսեսը (Պարսից թագավորության արքա Ներսեսը – Մ.Ֆ.) վնաս էր հասցնում Ասորիքին, Դիոկլետիանոսը (Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկլետիանոսը – Մ.Ֆ.) Եգիպտոսով գնաց Եթովպիա, իսկ իր փեսա Մաքսիմիանոս Գալերիոսին (Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս Փալեդիոսին – Մ.Ֆ.) էլ լավ զորքերով ուղարկեց նրա դեմ: Վերջինս, սակայն, ճակատամարտում պարտվեց» (Հունտրաս «Պատմությունը»):

«Միջագետքում՝ Խառանում, Մաքսիմիանոս Գալիանոսը (Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս Փալեդիոսը – Մ.Ֆ.) պատերազմ տվեց Արտաշիրի որդի Շապուհի (հեղինակը չգիտում է Պարսից թագավորության արքա Ներսեսին (293-302) Պարսից թագավորության արքա Շապուհի-ի հետ – Մ.Ֆ.) դեմ և այնտեղ մեծ կոտորած եղավ, մինչև որ պարսից զորքն Ուռհայի երկրում նեղն ընկավ: Եվ Շապուհը, տեսնելով իր զորքի պարտությունը, ստիպված եղած կայսեր հետ խաղաղության ուխտ կնքել և նա, առնելով բազում գանձերն ու ավարը, վերադարձավ իր տեղը» (Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 5):

⁷⁸⁸ «Եվ մինչ դեպքանները, որոնք Հայոց աշխարհից կայսերական պալատն են գնացել, դեռ չէին դարձել իրենց աշխարհը, արևելքի կողմից ինքը՝ Պարսից Ներսես թագավորը (Պարսից թագավորության արքա Ներսեսը – Մ.Ֆ.), շարժվեց ու եկավ, որ Հայոց աշխարհը այդի, ավերի, ամբողջապես փչացի և ողջ սահմաններով գրավի: Նա եկավ իր բոլոր զորքով, մեծ բարավանով, բազմաթիվ փղերի կոյտով, անչափ մթերքներով, բուն մսեղանակներով, բոլոր կանանցով և տիկնանց տիկնիկով, եկավ, մտավ Հայաստանի սահմանները, ողջ աշխարհը բռնեց: Այս ժամանակ Հայոց Նախարարների անվական զորքերն իրենց ընտանիքներն առնելով փախչում են Հունաց կողմերը և գուժում են այս լուրը կայսերական

բազմազանոր բանակի նախարարներին: Հունաց թագավորը (**Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս Փալեթրիոսը – Մ.Ֆ.**), երբ այս բոլորը լսում է, ինքն էլ իր գործն է գումարում և չվում, գալիս է Հայոց աշխարհը՝ Պարսից թագավորի դեմ: Նա բանակը դրեց Սատաղ քաղաքի մոտերը և հայկական բանակից ընտրեց երկու գլխավոր իմաստուն մարդ՝ Արշավիրին և Անդովկին, որոնք դեսպանությամբ նրա մոտ էին գնացել դրանից առաջ: Նրանց հետ միասին ինքը՝ կայսրը, շինականների կերպարանքով, իբրև կաղամբ վաճառող, մտնում է Պարսից բանակը, որ այդ ժամանակ գտնվում է Բասյան գավառում՝ Ուխտա կոչված գյուղում: Նրանք մտան Պարսից թագավորի բանակը, դիտեցին, քննեցին, նրանց զորքերի զորություն չափեցին առան և այստեղից դարձան իրենց բանակը: Կազմակերպվեցին, պատրաստվեցին, վրա հարձակվեցին և գտան Պարսից բանակը նույն տեղում, որ անհոգաբար միամիտ, անկասկած և անգործ բանակել էր: Լուսաբացին նրանք հարձակվեցին Պարսից թագավորի վրա, ողջ բանակը սրի բերան տվին և ոչ մեկին կենդանի չթողեցին: Բանակը կողոպտեցին, ավար առան, բռնեցին թագավորի կանանց ու բամբիջին և նրանց հետ տիկիներին: Նրանք նրանց բոլոր գույքն ու ստացվածքները, անձերը, պաշարեղենը և սարքը կանանց հետ միասին գերի վերցրին, միայն թագավորը, հազիվ հազ արձնելով, մի առաջընթաց սուրհանդակով փախչում է, հազիվ կարողանում է իր աշխարհն ընկնել, իսկ կայսրը մեծ շքեղությամբ պերճազած երևեց բանակում: Բոլոր չափահասներին կոտորեցին, իսկ մնացածներին գերի տարան Հունաց աշխարհը» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 21):

«Այդ ժամանակ Արևելքն ուժեղ ասպատակվում էր պարսիկների կողմից...: Այն ընթացքում, երբ Հռոմից մեկնեց Ալեքսանդրիա, պրոպագանդայի կառավարումը հանձնվեց Մաքսիմիանոս Կեսարին (**Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս Փալեթրիոսը – Մ.Ֆ.**), որպեսզի սա, էլնելով պետության սահմաններից, հետ մղի պարսիկներին: Սկզբում նա ծանր պարտություն կրեց, բայց, վերանայելով իր նորակյիկներից շուտափույթ նոր բանակ կազմելով, նա թշնամու վրա հարձակվեց Հայաստանի վրայով, որը համարվում է վստահելի հենակետ և հաղթանակի հասնելու հեշտ ճանապարհ: Վերջապես հենց այնտեղ էլ Փալեթրիոսը ջարդ տվեց Ներսեհին (**Պարսից թագավորության արքա Ներսեսին – Մ.Ֆ.**), գերի վերցրեց նրա երեխաներին, կանանց ու ողջ թագավորական արքունիքը: Հաղթանակը այնքան փայլուն էր, որ եթե Վալերիոսը (**Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկղետիանոսը – Մ.Ֆ.**), որի հրամանով հենց կատարվեց այս ամենը, չփնտրեր, հայտնի չէ՝ ինչ պատճառով, ապա հռոմեական իշխանությունը կտարածվեր նոր պրոպագանդայի վրա: Այնուամենայնիվ, մեզ համար շատ կարևոր հոդեր ձեռք բերվեցին, և բանի որ կորցրածը պարսիկները համառորեն հետ էին պահանջում, ուստի նորից բռնկվեց ծանր ու անչափ կործանարար պատերազմ» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Կեսարների մասին», գլուխ 39):

«Նրա (**Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկղետիանոսի – Մ.Ֆ.**) կողմից նա (**Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս Փալեթրիոսը – Մ.Ֆ.**) այնքան գոռոզ ընդունելության արժանացավ, որ ստիպված եղավ, ծիրանով պատված, մի բանի մղոն վազել նրա մարտակառքի դիմացից: Ամեն դեպքում, սակայն, այդ ստորագրումը նրան լավ ծառայություն մատուցեց խիզախություն ձեռք բերելու համար. ինչպես սրաբար, որի օգնությամբ հետնացան նա արքայական գոռոզության փառք, և նա հասավ մտքի սրության: Եվ ահա շուտով նա Իլիիրիայի և Մեզիայի ամեն վայրերից զորք հավաքեց և, անսխալապես շարժվելով Նարսեսի (**Պարսից թագավորության արքա Ներսեսին – Մ.Ֆ.**) վրա, գերազանց նրան որոշման անակնկալով ու ուժով: Տարդելով պարսիկների զորքը՝ նա հենց իրեն իսկ Նարսեսին փայտատի մատնեց և, ներխուժելով նրա ծամբար, գերեց արքայի կնոջը, քույրերին ու երեխաներին՝ դուրս հանելով պարսից գանձարանի անհաշիվ հարստություններ և շատ հայտնի պարսիկների էլ տանելով որպես ռազմագերի» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 25):

«Սակայն շուտով Իլիիրիայում՝ Սիզիպիում, զորք հավաքելով՝ Փալեթրիոսը (**Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս Փալեթրիոսը – Մ.Ֆ.**) մեծ Հայքում... Նարսեսի (**Պարսից թագավորության արքա Ներսեսին – Մ.Ֆ.**) դեմ երկրորդ անգամ ճակատամարտ տվեց և, ընդդիմ խախտածված ծրագրի, ինչպես նաև խիզախության, շատ մեծ հաջողություն ունեցավ: Բանը հասավ նրան, որ նա իր վրա վերցրեց նույնիսկ հետախույզի պարտականությունը՝ երկու կամ երեք ծիպորների հետ: Նարսեսին հետ շարժելով՝ Փալեթրիոսը գրավեց ու ավերեց նրա ծամբարը, գերի վերցրեց նրա կանանց, քույրերին, երեխաներին և, դրանցից բացի, պարսկական ազնվականության բազմաթիվ անձանց, ինչպես նաև ձեռք ձգեց պարսկական հարուստ գանձարանը: Ինքը՝ Նարսեսը, փախավ իր պետության հեռավոր անապատներ: Այդ պատճառով էլ, երբ Փալեթրիոսը հաղթանակով ներկայացավ Դիոկղետիանոսին, որն այն ժամանակ իր զորքերով գտնվում էր Սիջազետում, ընդունվեց արտակարգ պատվով» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն քաղաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 9, մաս 25.1):

«/14/ Դիոկղետիանոս կայսրը (**Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկղետիանոսի – Մ.Ֆ.**) օրոք... սակայն, երբ Նարսես արքան (**Պարսից թագավորության արքա Ներսեսը – Մ.Ֆ.**) երկրորդ հանդիպման ժամանակ հաղթվեց և նրան կինն ու աղջիկները գերի ընկան, նրա գերի ընկած կանայք և աղջիկները ու պահվեցին մեծ ողջախոհությամբ: Ահա հենց այդ ժամանակ էլ խաղաղություն ձեռք բերվեց և Սիջազետի սահմանը վերականգնվեց Տիգրիսից վեր. այնպես որ մեր իշխանության տակ հայտնվեցին Տիգրիսից անդին բնակվող 5 ժողովուրդներ...: /25/ Այդ ժամանակ հռոմեական բանակը մեծ հաղթանակ տարավ պարսից դեմ...: Մեծ դժվարությամբ Փալեթրիոսը (**Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս Փալեթրիոսը – Մ.Ֆ.**) թույլտվություն ստացավ գեների զորությունը կրկին անգամ փորձելու իր բախտը: Իր բանակի ամրացնելով նոր գնդերով՝ նա բանակ դրեց սահմանագլխի Դակիա կոչվող վայրում: Հասնելով Մեծ Հայք՝ Փալեթրիոսը երկու հեծյալներով անձամբ գնաց հետախույզության՝ ծանոթանալու համար թշնամու զորությանը: Այս, 25.000 հոգով արշավեց պարսից ամրության վրա, նա հանկարծակի հարձակվեց թշնամու անթիվ զորքի բազմության վրա և մեծ ջարդ տվեց: Պարսից Ներսես թագավորը հազիվ կարողացավ փախչել և ազատվել, բայց նրա կանայք ու աղջիկները գերի ընկան և պահվեցին մեծ ողջախոհությամբ: Սրա վրա զարմանում էին պարսիկները և խոստովանում, որ հռոմեացիները բարձր են իրենցից ոչ միայն գեների զորությամբ, այլև՝ բարձր ազնվությամբ: Եվ նրանք վերադարձին Սիջազետից Անդրոպոլիսից հինգ լառանգները: Խաղաղություն կնքվեց ի նպաստ կայսրության, որը տևեց մինչև մեր օրերը» (Ռուֆուս Սեբաստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 14, 25):

«Երբ Փալեթրիոսը (**Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս Փալեթրիոսը – Մ.Ֆ.**) ու Դիոկղետիանոսը (**Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկղետիանոսը – Մ.Ֆ.**) Սծբինում հանդիպեցին, միասին խորհրդակցելով՝ որպես դեսպան Պարսկաստան ուղարկեցին մեծորիայի մագիստրոս Արիտրիոս Պրոքոսին: Նարսեսը (**Պարսից թագավորության արքա Ներսեսը – Մ.Ֆ.**) նրան փրկալի ընդունելություն ցույց տվեց՝ հույս ունենալով, որ նրանք կկատարեն իրենց խոստումը, բայց ընդունելությունը հետաձգվում էր...: Դեսպանության գլխավոր դրույթները հետևյալներն էին՝ 1) Արևելքում հռոմեացիները ստանան Անգելենեն Սոֆենեի հետ և Արգանենեն Կորդոնենեի շաղիկներն հետ, 2) Տիգրիս գետը լինի սահմանագիծ երկու պետությունների միջև, 3) Մարաստանի սահմանի վրա ընկած Չինթա ամրոցը լինի Հայաստանի սահման, 4) Իլդերիայի թագավորի իր տիրապետական իշխանության տարբերակները ստանա հռոմեացիներից, 5) Անտարիանի հարաբերությունները համար կետ ծառայի Տիգրիսի ափին գտնվող Սծբին քաղաքը: Նարսեսին, այդ բոլորը լսելով, հակառակ իր կամքին պետք է ամեն ինչի համաձայնեց: Այսպիսով՝ առաջարկություններն ընդունվեցին և Նարսեսին հետ վերադարձվեցին գերի ընկած նրա կանայք ու երեխաները» (Պետրոս Պատրիկոս «Պատմություն», հատված 13):

«Պարսից արքա Նարսեսը (**Պարսից թագավորության արքա Ներսեսը – Մ.Ֆ.**), ոգեշնչված իր նախնի Շապուհի (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհի I-ի – Մ.Ֆ.**) սխրագործություններով, արյվեց հսկայական զորքով արևելքը նվաճելու ցանկությամբ: Այդ ժամանակ Դիոկղետիանոսը (**Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկղետիանոսը – Մ.Ֆ.**), պատվելով հոգու սարսափելի խռովքով և գցելով ոգին, ինչպես նաև վախենալով կրկնել Վալերիանոսի (**Հռոմեական կայսրության համակայսր Վալերիանոս I-ի – Մ.Ֆ.**) ճակատագիրը, չհամարձակվեց ելնել նրան ընդառաջ, այլ, ինքը մնալով Ասիայում և սպասելով դեպքերի զարգացմանը, Հայաստանի միջով ուղարկեց կեսարին (**Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս Փալեթրիոսին – Մ.Ֆ.**): Կեսարը, դարանը գցելով բարբարոսներին, երբ սրանք ըստ իրենց սովորության պատերազմի էին մեկնել իրենց բոլոր տնեցիների հետ և ծանրացած էին գումակով ու ձեռք գցած ավարով, առանց դժվարության ջարդեց նրանց և փախուստի մատնեց Նարսեսին» (Լավրացիոս «Հայաժողովների մասին մասին», գլուխ 9):

«/17.5/ (**հեղինակը մեջբերում է անում Կոնստանտինոս II-ին ուղղված Շապուհի II-ի նամակից – Մ.Ֆ.**) Ես պետք է վերադարձնեմ ինձ Հայաստանն ու Սիջազետը, որոնք նենգորեն խլվել էին իմ պապից (**Պարսից թագավորության արքա Ներսեսից – Մ.Ֆ.**)...: /22.4/ Հայտնի է, որ կայսր Մաքսիմիանոս (**Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս Փալեթրիոսի – Մ.Ֆ.**) ժամանակ, երբ մի անգամ ավարառվեց պարսից արքայի ամրացված ծամբարը, մի հասարակ ռազմիկ գտավ մարգարիտներով լի պարթևական պարկ: Այդ ռազմիկը, սակայն, մարգարիտները մի կողմ նետեց՝ զոհ մնալով պարկի փայլող կաշվից...: /23.5/ Երբ կայսր Մաքսիմիանոսը պատրաստվում էր ճակատամարտի մեջ մտնել պարսից արքա Նարսեսի հետ, այդ ժամանակ սպանվել էին մի առյուծ և հսկայական վարազ ու Նարսեսին մատուցվել, սակայն հետո Մաքսիմիանոսը հաղթանակ էր տարել և անվնաս վերադարձել: Այսպիսով փիլիսոփաները հաշվի չէին առել այն, որ այդ կանխանշանը պարտություն էր գուշակում հենց հարձակվողին, իսկ չէ՞ որ այդ ժամանակ Նարսես ինքն էր հարձակվել և զբաղեցրել Հայաստանը» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 17, գլուխ 5, գիրք 22, գլուխ 4, գիրք 23, գլուխ 5):

«Եվ իրոք, բանի որ նախկին ժամանակներում պարսիկները ջարդ կերան անակնկալի բերվելով, ապա, մեղադրելով ոչ թե արիության պակասին, այլ մեղքը բարդելով պատրաստության պակասի վրա, նրանք խաղաղություն կնքեցին՝ նպատակ հետապնդելով նոր պատերազմ սկսել» (Լիբանիոս «Ծառեր, Գովեստի խոսք, ուղղված արքաներ Կոնստանտինոսին և Կոնստանտինին», 63):

«Դրանից հետո Դիոկղետիանոսը (Յոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկղետիանոսը – Մ.Յ.) Մաքսիմիանոս Գալերիոսին (Յոմի համիչիան կայսր Մաքսիմիանոս Գալերիոսին – Մ.Յ.) հետ ուղարկեց առաջինից ուժեղ բանակով: Եվ ահա երկրորդ անգամ նա այնպիսի ամբողջական հաղթանակ տարավ, որ ջնջեց նախորդ պարտության ողջ ամոթը: Այս ճակատամարտում պարսկական բանակի մեծ մասը կոտորվեց: Նարսեսը (Պարսից թագավորության արքա Ներսեսը – Մ.Յ.) վիրավորվեց և հետապնդվեց մինչև իր երկրի խորքերը: Նրա կանանց, բույրերին, երեխաներին և իր շքախմբի առաջին իշխաններին գանձարանիի ու ուղեբեռի հետ գերեզարեցին ու ավարտեցին» (Չոնորաս «Պատմություն»):

«Դրանից հետո Պարսից թագավորության արքա դարձավ Միհրանի (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծի – Մ.Յ.) և Բարտամի (Պարսից թագավորության արքա Վահրամ II-ի – Մ.Յ.) երրորդ եղբայրը (Պարսից թագավորության արքա Ներսեսը – Մ.Յ.), որը դեպքում ուղարկեց Միհրանի մոտ հետևյալ առաջարկով. «Եկ միավորվենք, անցնենք Յայաստանով ու ներխուժենք Յունաստան»: Եվ ահա պարսիկների արքան ելավ, Միհրանը հանդիպեց նրան, նրանք անթիվ զորք հավաքեցին՝ նման դաշտի խոտի կամ ծառի տերևի, և անցան Յայաստանով: Չկարողացավ դիմադրել նրանց Տրդատը, այլ միայն ամրացրեց իր բաղաբներն ու ամրությունները: Նրանք ավարտեցին Յայաստանն ու ներխուժեցին Յունաստան: Նրանց դիմադրել չկարողացավ նաև հունաց արքա Կոնստանդինը (այստեղ և հետագայում նկատի է ունեցվում Յոմեական կայսրության կայսր Դիոկղետիանոսը – Մ.Յ.), որը մեծ վշտի տրվեց: Երբ նրանք սկսեցին ամայացնել Յունաստանը, այդ ժամանակ աստծո որոշ ծառաները դիմեցին նրան ասելով. «Մենք ակնատես եղել ենք Քրիստոսի հրաշագործություններին և նրա վրա հույսը դնողների հաղթանակների թշնամիների վրա, նրան, թե ինչպես են խաչով առաջնորդվողները տապալում թշնամիներին»: Եվ այդ ժամանակ, ինչպես գրված է «Յունաց պատմություն»-ում, Կոնստանդինը կնքվեց և, առաջնորդվելով խաչի պատկերով, փոքրաթիվ զորքով ընդհարվեց անթիվ թշնամիների հետ: Նա Քրիստոսի հավատքի ուժով փախուստի մատնեց նրանց ու ոչնչացրեց թշնամիների շատերին: Երկու արքաներն էլ փոքրաթիվ հեծելազորի հետ միասին դիմեցին փախուստի, իսկ Կոնստանդինը, հետապնդելով նրանց, ներխուժեց վերջիններս սահմանները: Պարսից արքան վերադարձավ Պարսկաստան, իսկ Միհրանը՝ Զարթիից, որտեղ նա ամրացրեց բաղաբներն ու ամրությունները: Միհրանը լրիվ ուժագրվել էր և վախճանում էր լիակատար վտարումից Զարթիից, բանգի այդ ճակատամարտում կոտորվել էին նրա բոլոր ազնվականները, ինչպես պարսիկներից, այնպես էլ վրացիներից: Դրա համար էլ նա դեպքաններ ուղարկեց Կոնստանդինի մոտ և նրանից խաղաղություն խնդրեց՝ խոստանալով թողնել պարսիկներին, անցնել նրա կողմը և դաշնակցել նրան: Այս առաջարկը դուր եկավ Կոնստանդինին, բանգի նա վախ էր գգում պարսից արքայի նկատմամբ ու դրա համար էլ խաղաղություն կնքեց: Նա պատանդ վերցրեց Միհրանի որդուն, որին կոչում էին Բաբար, իսկ Միհրանին ու Տրդատին հարաբերություններն էլ ամրացրեց ինսամական կապերով, բանգի Տրդատը Սալոմե անունով իր աղջկան կնության տվեց Միհրանի որդուն, որին կոչում էին Ռև: Ինչ վերաբերվում է սահմաններին, ապա Կոնստանդինը այսպես որոշեց գործը. որ այն հողերը, որոնցով գետերը հոսում են դեպի հարավ ու միանում Արաքսին, պետք է պատկանեն Տրդատին, իսկ այն հողերը, որտեղով գետերը հոսում են դեպի հյուսիս ու միանում Կուրին, նա թողնեց Միհրանին: Այս կերպ նրանց միջև միջնորդ հանդիսացած Կոնստանդինը կարգավորեց գործերը և վերադարձավ իր թագավորություն» («Զարթիս-Յիսովբա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմություն»):

«Յունաց 609 թվականին ռումները գրավեցին Մծքին բաղաբը և այն մնաց նրանց գերիշխանության ներքո 65 տարի» (Յոշվա Ստիլիտ «Ժամանակագրություն», գլուխ 7):

⁷⁸⁹ «Իշխաններից ոմանք սուրբ Գրիգորին հասկացրին, թե Տարոնի գավառում դեռևս կանգուն են երկու բազիլներ, որոնք դեռևս են պաշտոն մատուցում և ահա նա դիմեց և եկավ, որպեսզի սրանք ևս կործանի: Նա եկավ Պալուկյաց երկրի Կուռառ գյուղաքաղաքը՝ Գիսանե ավանը, բայց այնտեղ գտնվող բլրերից ոմանք անգետ մարդկանցից լսեցին, թե վաղն առավոտյան կործանելու է մեծն Աստված Գիսանեն ու Դեմետրը, ուստի գիշերով դուրս եկան կռատներից, բոլոր գանձերը լցրին գետնափոր տներում ու լուր ուղարկեցին Աշտիշատի բլրերին, թե շուտափույթ հավաքեք պատերազմելու ընդունակ բոլոր մարդկանց և շտապեցեք առավոտ վաղ հասնել մեզ մոտ, որովհետև մեծն Գիսանեն կռվի է դուրս գալիս ուրացող իշխանների դեմ: Կուռառի գործերը դարանամուտ եղան այգիների ցանկապատների մոտ, ոմանք էլ անտառներից ու դարաններից հետ դուրս գալիս եր' անունը Արձան, ինչպես նաև իր Դեմետր որդին, վերցնելով Կուռառի բլրական տանից 400 հոգի, բարձրացան Կուռառի հանդիպակաց լեռան վրա ու այնտեղ սպասեցին, մինչև մյուս տեղերից օգնական զորքերի ժամանելը: Դրանց գործերը վաղ առավոտյան դուրս եկան և անցան լեռան ստորոտը, ինչպես որ տվող էին միշտ ասպատակել, իսկ սուրբ Գրիգորը, իր հետ առնելով Արձորունյաց, Անձնացյաց և Անգեղ տան իշխաններից, փոքրաթիվ զորքով՝ ընդամենը 300 մարդ, երկրորդ ժամին բարձրացան նույն բլուրն ի վեր, որտեղ որ Արձանն էր թաքնված: Գալիս էին անհոգ և ոչնչի կասկած չունեին: Եվ երբ մոտ էին բարձունքի ելման տեղին, հանկարծակի առաջ անցան Արձանն ու Դեմետրը, ինչեցրին պատերազմի փողերը և խիզախորեն հարձակվեցին նրանց վրա: Այս բանը տեսնելով իշխանները առաջ նետվեցին, երկվարները սկսեցին վրնչալ և պատերազմը բորբոքվեց: Այստեղ Անգեղ տան իշխանը ծայն տվեց. «Առաջ անցիդ, Սյունյաց իշխան և տես, գուցե հյուսիսիցիների իշխանի զորքե'րն են», իսկ նա առաջ գնաց, բայց չկարողացավ հասկանալ, թե ովքեր են, դրա համար էլ հետ դարձավ և ասաց. «Գրիգորին իր ընկերների հետ փախցրու, տար իր անվտանգ տեղ, չլինի թե թշնամիները բռնեն նրանց և մենք թագավորի առջև ամոթահար սմանք, իսկ դու մեկնումեկին ուղարկիր մեր զորքին իմաց տալու, որ հետ դառնան, բանգի մեր դեմը մեծ բանակ է ելել և շատ դրոշներ են փողփողում»: Անգեղ տան իշխանը սուրբ Գրիգորին հանձնեց Մոկաց իշխանին ու ասաց, թե. «Շտապ հասցրու Ողական անառիկ ամրոցը, մինչև տեսնեմ, թե ինչ կլինի», իսկ ինքը 3 մարդ ուղարկեց զորքին իմաց տալու: Մոկաց իշխանը, առնելով սուրբ Գրիգորին, գաղիվայր լեռներով հետ դարձավ և ցանկանում էր իջնել Կուռառ, բայց տեղաբնիկները ուզեցին նրա ճանապարհը փակել: Այդ բանը տեսնելով՝ սուրբ Գրիգորը հասկացավ, որ իրենց լուրջ կոտորած է սպառնում: Երբ իշխանները նա վայր իջեցրեց գյուղի դիմացը մի աղբյուրի մոտ՝ ձորի այն կողմը, որեց և հաստատեց ու նշանագրեց այնտեղ: Եվ տեղը թաքցրեց այդ տեղն ու ոչ ոք չկարողացավ տեսնել, մինչև հետագայում սուրբ Գրիգորը նորից վերադարձավ այնտեղ: Ապա՝ այդ գյուղի բնակիչները հետապնդեցին մեզ, իսկ մենք, հեծնելով ձիերը, բոլորս փախստական գնացինք մինչև ամուր Ողական և նրանցից առաջ մտանք ամրոցը, որովհետև ամրոցաբնակները մեզ ընդառաջ եկան և ներս տարան: Գյուղի բնակիչները, սակայն, եկան, անցան մյուս կողմն ու պաշարեցին ամրոցը: Մենք ճարահատյալ գիշերը գաղտնի սուրհանդակ ուղարկեցինք Անգեղտան իշխանի մոտ, բացատրեցինք մեր վիճակը և գրով տեղեկացրինք նրան իրերի դրությունը: Այդ ժամանակ նա ընտիր տուներավորներից Ապահուկի իշխանի գլխավորությամբ 4.000 զինվոր ուղարկեց, որոնք շուտափույթ եկան, անցան գետի մյուս կողմը և 3 օրվա ընթացքում գրավեցին բաղաբներն ու շինությունները, ավերեցին, պարիսպները հիմնահատակ կործանեցին: Եվ մարդկանց էլ բերին, այնտեղ անցկացրին իրենց մոտ: Ապա՝ իշխանները բարձրացան բլուրը և տեսան, որ Արձանը ընդամենը 400 մարդ ուներ: Սրանք, սակայն, հանկարծակի հարձակվեցին բաղաբի իշխանների վրա ու նրանց զորքերին փախուստի մատնեցին, բայց Դայոց մնացած զորքերը, երբ լսեցին կռվի բոթը, աճապարեցին բոլորը բլրի գագաթը հասնել: Այնժամ Արձանն առաջ գալով սկսեց անաղձել Դայոց իշխաններին և ասաց. «Առաջ եկեք, ով դավանակործան մարդիկ, հայրենի աստվածներին ուրացողներ և թշնամիներ բարեփառ Գիսանի: Մի'թե չգիտեք, որ այսօր ձեր դեմ մեծն Գիսանեն է կռվի ելել և մատնելու է ձեզ մեծաք, կուրուպամբ ու մահվամբ է կործանելու ձեզ»: Արձորունյաց իշխանը, սակայն, առաջ գալով պատասխանեց. «Դու, որ խորխուսումնաւ ես մեր դեմ, եթե հանուն չաստվածների ես մարտնչում՝ սուտ ես, եթե հանուն Դայոց երկրի՝ բնավ իսկ անմիտ եք, որովհետև սրանք են, ահա իշխանն Անգեղ տան, և իշխանը Սյունյաց տան և ուրիշները պատվական այրերից, որոնց ինքներդ էլ լավ եք ճանաչում»: Այդ ժամանակ Արձանի որդին Դեմետրը ասաց. «Լսեցեք մեզ, Դայոց իշխաններ, այս բառատուն տարի է, ինչ ծառայում ենք մեր մեծ աստվածներին և բաջ գիտենք գործությունը նրանց: Գիտենք, որ իրենց սպասավորների, պաշտողների թշնամիների դեմ իրենք են մարտնչում: Այժմ մենք չենք կարող պատերազմով ձեզ ընդդիմանալ, որովհետև սա տունն է Դայոց թագավորի, և դուք էլ արքայի իշխաններն եք, բայց ահա, այս թող հայտնի լինի, որ, թեև ձեզ հաղթել չենք կարող, սակայն գերադասում ենք մեռնել մեծ աստվածների գոհարանի վրա, քան թե նրանց ձեռքերով կործանված ու ապականված տեսնել: Դրանով էլ իսկ կյանքը ատեցինք և մահը նախընտրեցինք, բայց դու, որ իշխանն ես Անգեղ տան, առաջ արի, մենամարտենք ես և դու»: Այնժամ մեջտեղ եկան Արձանն ու Անգեղ տան իշխանը և միմյանց վրա հարձակվեցին: Արձանը հասցրեց տեղով հարվածել նրա ազդրին և քիչ էր մնում գետնի գլորել, բայց իշխանը, նրա կողմը դառնալով, գոչեց. «Իմացիդ, Արձան, որ այսօր դու պետք է հենց այստեղ արձանանաս», ապա, սուրը վեր բարձրացնելով, թափով հարվածեց նրա աջ ուսին և գլուխը պարանոցից անջատեց: Արձանը գլխատված գետին տապալվեց, ապա նրա վրա արձան կիտեցին: Նա այժմ էլ նույն տեղում թաղված է, ուստի և լեռը մինչև օրս էլ Արձան են կոչում: Եվ մինչ այս բոլորը տեղի ունեցան, Վիշապ բաղաբից փութաբից եկան հասան բլրերի զորքերը, և շատ-շատերը Պարթից ու Մեդիից՝ բոլորն առնասարակ եկան հասան նրանց օգնության: Ոմանք էլ քաշտենքից գալով այնտեղ հասան, ընդամենը ինչպես հետո հենց իրենցից իմացանք, 5.450 հոգի: Երբ հասան լեռան կատարին, երկու զորքերի միախառնվելու բոթը մեզ հասավ, ապա քրմաց խմբերը իրար միանալով հարձակվեցին Դայոց զորքի վրա, փախուստի մատնեցին նրանց և գյուղի դիմացի գաղիվայրով նրանց ներքև վնդռեցին: Գյուղացիք մեր փախչող զորքի դիմաց դարանամուտ սպասում էին և ահա նրանք, երկու կողմից Դայոց զորքին մեջտեղ առնելով, սկսեցին կոտորել, սակայն Անգեղ տան իշխանը, ձեռքերով բլրմերի պատնեշը, անցավ նրանց թիկունք: Այդ ժամանակ նա բլրի գաղիվայր կողմում տեսավ հետիոտն մարդկանց, որոնք հսկա վեմերով երկվարներին շատ մեծ փաստեր էին հասցնում: Դեմետրը, երբ տեսավ, որ Անգեղ տան իշխանը դեպի բլուրն է բարձրանում, թողեց մնացած զորքին և նրա հետևից գնաց, մյուս զորքից շատերը նույնպես բառապորտի այնտեղ

հասան: Եվ երբ բարձրացան բլուրը, միմյանց դեմ դարձյալ ճակատ կազմեցին, բայց մեր իշխանները կանգնած սպասում էին իրենց գործերին, որովհետև դեռևս ոչ բոլորն էին հավաքվել, բանգի 4.000 հոգին Մեղրիում դեռ գերիներին էին հսկում, 3.000 հոգին անցել էին Բասեն ու Չաթր, իսկ մնացածներն էլ դաշտավայրում սփռված դեռևս ասպատակում էին: Եվ երբ միմյանց դեմ ճակատ կազմեցին և կամենում էին արդեն հարձակվել, երեկոն իջավ, ուստի հենց նույն տեղում էլ բանակ դրին և սպասեցին լույսը բացվելուն: Երբ լուսացավ, եկան հասան Չայոց գործերը, իսկ Տիրակատար բաղաբեցի 700 հոգու կազմով մի խումբ եկավ բլուրերին օգնության: Ահա, երբ եկան և երկու կողմն էլ զուգար կազմեցին, բռնական գործը 6.946 հոգի կազմեց, իսկ Չայոց իշխաններինը՝ 7.080 հոգի: Այնժամ հնչեցին պատերազմի փողերը և բոլոր կողմերից միմյանց վրա հարձակվեցին: Սկզբում Չայոց գործը հաղթում էր բլուրերին, բայց Չաշտենի իշխանը, որ Չայոց իշխանների հետ էր, իր 700 զինվորներով անջատվեց, անցավ բլուրերի կողմը և սկսեց կռվել հայ իշխանների դեմ: Այդ բանը տեսնելով՝ Չայոց գործերը հուսալքվեցին, որովհետև նա այնքան ուժեղ, կոռովի և բաց պատերազմող էր, որ բոլոր հայ իշխանները դողում էին նրանից: Նա անխնա սկսեց կոտորել ու արյուն հեղել, մինչև որ ողջ գործը թախանձագին արդարակներով Սյունյաց իշխանին դիմեց, իսկ սա ծայն տալով գոչեց. «Այ գալլալորյուն, հորդ բարբե՛ր դարձյալ հիշեցիր և նույն շաղախակերությանը վերադարձար», իսկ նա պատասխանեց. «Այ արծվածագ, դու որ թևերիդ գործությամբ ես հալարտանում, երբ անխնա լարերի մեջ կընկնես, ես իմ գործությունը այն ժամանակ ցույց կտամ բեզ»:

Սյունյաց իշխանը, սակայն, չերեքաց թշնամու հանդեպ, այլ, հարձակվելով նրա վրա, մորժով հարվածեց նրա սաղավարտին, որից հետո, գործից անջատելով, փախցրեց նրան դեպի արևելյան կողմի լեռը, այստեղից էլ բջեջ նրան դեպի հնակայան վայրը, որտեղ հասնելով՝ ցած գլորեց երիվարից, իջավ, կտրեց գլուխը և, մարմինը գահավեժ անելով, գոչեց. «Թող տեսնեն անգղները մարմինը և իմանան, որ արծիվն է հոշոտել այդ նապաստակին»: Դրանից հետո նա ինքը հետ վերադարձավ, ուստի և այդ տեղն էլ մինչև այսօր Արծիվի է կոչվում: Արծրունյաց իշխանը, կռվի նետվելով, անջատեց յուրայիններից Աշտիշատի Մեստակես անունով բռնապետին և հետապնդեց մինչև անտառի ծայրին գտնվող բացատը: Երբ հասավ նրան, Մեստակեսը կարողացավ խցել նրա ազդրը, սակայն այդ ժամանակ ավելի բորբեքվեց իշխանը, եռաց նրա մեջ արյունը, վրա հասավ, կտրեց բռնապետի գլուխը և պարանոցի հետ միասին վայր նետեց, իսկ դիակն էլ ձորից ցած գլորեց, որի համար էլ այդ տեղը Մեստակող են կոչում: Արծրուց իշխանը փախչելով թաքնվեց նույն վայրում: Արծրունյաց իշխանը տեսավ նրան, բայց չտեսնելու տվեց, ապա գնաց, մոտեցավ ու հանկարծակի հարձակվեց նրա վրա: Սա ուզեց փախչել դեպի անտառը, բայց վայր ընկավ, ջարդված մի փայտի կտոր մտավ սիրտն ու այնտեղ էլ մեռավ: Արծրունյաց իշխանն էլ, երկու նծույզները առնելով, հետ դարձավ և այդ տեղն էլ Արծրուց ձոր անվանվեց: Եվ երբ հետ դարձավ կռվի վայրը, տեսավ, որ Անգեղ տան իշխանն ու Դեմետրը մեռածներում են միմյանց դեմ ու այդ ժամանակ նա, Դեմետրի վրա հարձակվելով, պատռեց նրա աջ ուն ու նրան վայր գցեց, ապա կտրեց գլուխն ու գցեց իր մաղախը: Այնուհետև ընկան գործի մեջ ու անխնա սկսեցին կոտորել՝ 1.030 մարդ անշունչ փռեցին, բայց նույն կռվում Դեմետրը սպանել էր Մոկաց իշխանի որդուն, և այդ բանը մեծ վիշտ պատճառեց իշխաններին: Այդ, երբ պատերազմում Դեմետրը ընկավ, Սյունյաց իշխանը հնչեցրեց խաղաղության փողը և երկու կողմերից դադարեցրին կոտորածը: Այստեղի բնակիչները, երբ տեսան, որ սպանվածները քրմերն էին, խնդրեցին իրենց իշխաններից դադարեցնել պատերազմը, որպեսզի թաղեն իրենց մեռելներին: Եվ նրանք թույլ տվեցին: Ապա երկու կողմերից սկսեցին հավաքել իրենց մահացածներին, իսկ դրանք այնքան շատ էին, որ գերեզմանի տեղ չմնաց, ուստի լցրին բոլորին մի փոսի մեջ, հողաբան ակնագնացին նրանց վրա ու գրեցին հետևյալը. «Տեղի ունեցավ առաջին պատերազմը, այստեղ է հանգչում հույժ բաջամարտիկ Արձան բռնապետը, նրա հետ նաև 1038 հոգի, որոնք կռվեցին հանուն Գիսանե կուռքերի և հանուն Քրիստոսի»: Այս բոլորը, ահա, գրեցին սարդերեն և հելլենական գրերով, հունական և իսմայելացի նշաններով ու թվանշաններով» (Յովհան Մամիկոնյան «Տարոնի պատմություն», գիրք 1):

⁷⁹⁰ «Իր իշխանության ընթացքում նա (Ռոմոսի համբխան կայսր Կոնստանտինոս I-ին (305-306) – Մ.Ֆ.) Մաքսիմուսին, որը հայտնի էր նաև որպես Լիցինիոս (Ռոմոսի ապագա համբխան կայսր Լիցինիոսին – Մ.Ֆ.), մեծ բանակով ուղարկեց Արևելքի գավառները պաշտպանելու պարսիկների և սարապիստների ներխուժումներից, բանի որ նրանք նախկինում խնդիրներ էին ստեղծել Արևելքում՝ ընդդեմ մինչև Եգիպտոս» (Յովհաննես Մալալա «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 48):

«Դարսիների Յոթմիզդ արքան (Դարսի թագավորության արքա Ռոմիզդ II-ը (302-309) – Մ.Ֆ.), իմանալով այդ, մեծ բանակ վերցրեց ու եկավ հռոմեական բաղաբները կողոպտեց» (Մշիխա Չեխա «Աղիեբենի եկեղեցու պատմությունը»):

⁷⁹¹ «Տրդատը ուներ 40 առնական և ուժեղ հեռուներ: Նրանցից մեկը Սարգիսն էր, որն ամենից ուժեղն էր: Շատ ժամանակ անցավ, բարբարոսների թագավորը (ամենայն հավանականությամբ նկատի է ունեցված Կարիայում գործող ավազակախմբերի ղեկավարը – Մ.Ֆ.) պատերազմ սկսեց հռոմեական կայսր (Ռոմոսի համբխան կայսր Մաքսիմիոս II Ղազարի (305-313) – Մ.Ֆ.), դեմ և իր հետ բերեց այնքան զինվոր, որքան ծովյն ունի ավազ: Երբ հռոմեական կայսրը այդ մասին լսեց, սարսափելի վախեցավ և իր սարսափի մեջ ճակատամարտի ուղարկեց իր այն բոլոր զինվորներին, որ հավաքվել էր պատերազմի համար: Բացի այդ նա նաև սուրիանդակ ուղարկեց Չայոց թագավոր Տրդատի՝ իր բարեկամի, մոտ և հաղորդեց նրան հետևյալը. «Իմ սիրելի որդյակ, բարբարոսների թագավորը և նրա հետ անսահման զինվորներ իմ դեմ դարձյալ դիմադրություն են սկսել: Օգնիր ինձ, սիրելի որդյակս, և ուղարկիր զինվորներ: Այդ առիթով Տրդատն իր մոտ կանչեց 40 զորեղ զինվորներին, այդ թվում նաև Սարգիսին, և ասաց նրանց. «Լսեք, բանի որ մի թագավոր դարձավ պատերազմ է սկսել իմ հոր՝ հռոմեական կայսր դեմ, պետք է օգնեք նրան, որովհետև նա է, որ ինձ օգնել է իմ երկրում գահին տիրանալ: Երդվեք խաչի և Ավետարանի վրա, որ դուք չեք վերադառնա, բանի դեռ թշնամու գլուխը, որը համարձակվել է իմ հոր՝ հռոմեական կայսր դեմ գալ, չբերեք»: Եվ ահա տեղեկացրին կայսրին. «Չայոց Տրդատ թագավորի կողմից ուղարկված 40 ածառի տղամարդիկ ժամանեցին: Նա ուղարկել է նրանց, որպեսզի բեզ օժանդակեն»: Երբ կայսրն այդ լսեց, անհապաղ իր մոտ կանչեց նրանց. «Դուք միայն 40 հոգով եք եկել և ես կարծում էի, որ Տրդատը 50.000 և ավելի զինվոր կուղարկեր, ինչ եք ուզում: Դուք եկել եք այստեղ, իսկ ես ձեր կարիքը չունեմ: Ես չեմ ուզում ձեզ այստեղ երկար տեսնել, վերադարձեք ձեր տիրոջ մոտ»: Նրանք պատասխանեցին կայսրին. «Տեղ, մենք ի վիճակի ենք թշնամուն, որը քո դեմ դուրս է եկել, սպանել, և, եթե մենք նրա գլուխը չբերենք բեզ, սպանիր մեզ»: Կայսրը, սակայն, նրանց չընդունեց, այլ դուրս ուղարկեց և հեռացրեց իրենից: Երբ նրանք դուրս եկան, խոսեցին իրար մեջ. «Ի՜նչ անենք հիմա: Եթե մենք մեր երկիրը վերադառնանք, մեր թագավորը մեզ կսպանի, ինչպես ինքն անձամբ մեզ այդ մասին տեղեկացրեց, բայց մենք ուզում ենք Աստծո օգնությամբ կռվել այն թշնամու դեմ, որը հռոմեական կայսր դեմ է դուրս եկել»: Եվ ահա 40 հեռուները ճանապարհ ընկան բարբարոսների թագավորի մոտ և երդվեցին միմյանց, որ մահն ու կանքը իրենց չափի թաժանի իրարից: Նրանք հանդիպեցին բարբարոսների թագավորի բանակին: Եվ երբ նրանք բարբարոսներին տեսանելի դարձան, վերջիններս կանգնեցին նրանց և ասացին. «Այս ամի բանիսը մեր դեմ պատերազմելու են եկել, թե՛ մեզ հետ մեր երկրում կայսրելու»: Եկան և հաղորդեցին այս մասին թագավորին: Դուցազները, սակայն, հետապնդեցին բարբարոսների զինվորներին և նրանցից շատերին կոտորեցին: Եվ ահա ասացին բարբարոսների թագավորին. «Տես, այն մարդիկ, որոնց մասին բեզ պատմեցինք, մեր ճամբարում բազմաթիվ զինվորների են սպանել»: Այդ բանից հետո նա նրանց դեմ 1.000 հեծյալ ուղարկեց և նրանք սպանեցին նրանց: Թագավորին հայտնեցին, որ զինվորներին, որոնց ինքն ուղարկել էր, նրանք սպանել են: Նա դարձյալ նրանց դեմ հեծյալ զինվորներ ուղարկեց, բայց նրանք նրանց ևս սպանեցին և ոչ մեկին կենդանի չթողեցին: Երբ թագավորը լսեց այդ, զարմանքից բար կտրեց և դարձյալ նրանց դեմ 10.000 ասպետ ուղարկեց, սակայն նրանք նաև սրանց սպանեցին և ոչ մեկին կենդանի չթողեցին: Այսպիսով՝ թագավորն անձամբ գնաց իր՝ դեռ կենդանի մնացած զինվորների հետ և ճակատամարտեց 40 ոյուցազունների դեմ, բայց այդ մարդիկ չափազանց ուժեղ էին և ոչ մեկը չկարողացավ նրանց դեմ կանգնած մնալ: Նրանց կռիվը նման էր դաշտում վառվող կրակի, որն ամբողջությամբ այրում է խոտը: Նրանք սպանեցին թագավորին, իր հրամանատարներին և բոլոր զինվորներին: Դրանից հետո վերցրեցին թագավորի և նրա հրամանատարների գլուխները, բերեցին հռոմեական կայսր մոտ և ներկայացան նրան իր արքունիքում: Եվ նրանք ասացին նրա մեծամեծներին. «Տույց տվեք սրանք մեր կայսրին: Տեսեք, մենք բերել ենք բարբարոսների թագավորի և նրա հրամանատարների գլուխները»: Երբ այդ մասին տեղեկացրին, նրանք ներս մտան և պատմեցին նրան այն ամենի մասին, ինչ իրենք կատարել էին: Եվ կայսրը շատ զարմացավ և, չնայած որ իրեն ցույց էր տրվել թագավորի և 39 հրամանատարների գլուխները, չցանկացավ հավատալ: Եվ նրանք ասացին. «Եթե դու մեր ասածին չես հավատում, ապա մարդիկ ուղարկիր այնտեղ, որպեսզի նրանք սպանված բարբարոս զինվորներին տեսնեն, ինչպես նաև նծույզներին, ջոխիներին ու այնտեղ առատորեն լցված զգեստներին, այնտեղ չկար մեկը, որից մենք կկարողանայինք այդ ամենը վերցնել»: Կայսրը զինվորներ ուղարկեց, որպեսզի նրանք տեսնեն, արդյո՞ք հաղորդած լուրը ճիշտ է: Նրանք գտան բարբարոսների դիակները միմյանց վրա փռված. ասես մի բարձր լեռ, և նաև նծույզներն ու գլխերը՝ թափված գետնին: Ոչ մեկը չկար, որ հսկեր նրանց: Նրանք վերադարձան և պատմեցին կայսրին այն ամենի մասին, ինչ-որ տեսել էին: Երբ կայսրն այդ լսեց, զարմանքից բար կտրեց: Այնուհետև կայսրը խորհուրդակցեց իր մեծամեծներին հետ և ասաց. «Եթե նրանք բարբարոսներին կոտորեցին, ի՜նչ կարող ենք մենք անել նրանց դեմ: Եթե մենք իրենց տիրող հետ պատերազմենք, ապա նրանք կսպանեն մեզ և մեր երկրի մեջ խռովություն կգցեն: Այդ պատճառով խորհրդակցեք միմյանց հետ, դուք մեծամեծներ, և ասացեք, ինչպես վարվենք այս մարդկանց հետ: Ես ուզում եմ նրանց իմ արքունիք հրավիրել և ճաշկերույթ կազմակերպել նրանց պատվին, որից հետո կասեմ նրանց. «Երեք օր նվիրեք ինձ»: Եվ երբ երեք օրն անցին, կվերցնեք նրանցից յուրաքանչյուրին առանձին ձեր տներն ու կսպանեք նրանց»: Կայսրը նրանց պատվին երեք օր շարունակ ճաշկերույթ տվեց, նրանց փայլուն զգեստներ հագրեց և մեծաբեղ նրանց: Երեք օր հետո մեծամեծները վերցրեցին նրանց իրենց տները, ինչպես կայսրն էր որոշել, և սպանեցին նրանց: Եվ ոչ մեկը կենդանի չմնաց, բացի Սարգիսից: Այնտեղ մի երիտասարդ առջիկ կար, որը հայերեն գիտեր, նա

եկավ, կանգնեց դռան մոտ և ասաց նրան. «Ես սգում եմ քո և քո երիտասարդ գեղեցկության համար: Նայիր, ևս մեկ ժամ է մեզ մնացել, որից հետո քեզ կապանեն, նրանք սպանել են նաև քո ընկերներին»: Այդ բանից հետո նա հոժարակամ կերպով և խմեց: Եվ նա ասաց այդ աղքատ. «Կարո՞ղ ես բերել իմ նոսրյուն ու գնեքերը, եթե այո, ապա արա այդ»: Նա պատասխանեց. «Այո, ես դա կարող եմ անել»: Նա բերեց նրան իր նոսրյուն ու պատրաստ կանգնեցրեց դռան առաջ: Սարգիսը հագավ իր հագուստը, վերցրեց գնեքը, դուրս գնաց և հեծնեց իր նոսրյուն: Նրանք ասացին նրան. «Ո՞ր՞ն ես ճանապարհորդորում»: «Կերածս ու խմածս», - պատասխանեց նա, - «ծանրացել եմ ստամոքսում: Այդ պատճառով ուզում եմ ձիով զբոսնել և վերադառնալ»: Սարգիսը, սակայն, հեռացավ բաղաբից և ծխավարեց իր նոսրյուն այս ու այն կողմ: Ապա՝ բռնեց իր հայրենիքի ճանապարհը և ծխավարեց որոշ ուժով դեպի իր հայրենիք: Դենց որ հռոմեացիներն այդ նկատեցին, իրենց նոսրյուններով հետևեցին իրեն, բայց նա միայնակ հետ դարձավ, սպանեց նրանց և նրանք չկարողացան հասնել իրեն: Նա շատ զինվորներ սպանեց և վերադարձավ իր երկիրը: Հայրց թագավորին պատմեցին և ասացին նրան. «Սարգիսը վերադարձել է Հռոմից և ընդունելություն է խնդրում մեր թագավորից»: Թագավորին ասաց նրանց. «Ասացե՛ք Սարգիսին՝ ես երդվել եմ, դու չպետք է իմ աչքին երևա, մինչև չբերես թշնամու գլուխը»: Նա ասաց. «Ես սպանել եմ թշնամուն և ինձ հետ բերել եմ նրա գլուխը»: Երբ թագավորին այդ լսեց, հրահանգեց ներս թողնել Սարգիսին և նա սկզբից մինչև վերջ պատմեց այն ամենի մասին, ինչ պատահել էր իրենց: Տղոտ թագավորը շատ տխրեց, նա դառնորեն լաց եղավ և ասաց. «Կայ ինձ՝ Տեսե՛ք, իմ հերոսները և իմ երկրի սյուները, իմ գնեքերը անհիմն սպանվեցին թշնամու կողմից: Ո՞վ պետք է իմևս վրձե լուծի հռոմեական կայսրից՝ այդ ստորից»: Սարգիսը պատասխանեց նրան. «Ես եմ ցանկանում վրձե լուծել, եթե դու այդ կամենաս» (Ամսաթուղի Եթովպացի «Պատմություն»):

⁷⁹² «Բացի այդ, բռնակալը (Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս II Դազայի - Մ.Գ.) պատերազմ հայտարարեց հայերին, այն մարդկանց, որոնք ի սկզբանե բարեկամ և նիզակակից էին հռոմեացիներին: Եվ որովհետև նրանք քրիստոնյա էին և ջերմեռանդ պաշտում էին Աստծուն, ուստի աստվածատյացը ջանաց նրանց բռնությամբ ստիպել, որ դառնան կուռքերի և դժեռի պաշտամունքին: Դրանով նա բարեկամին ատելի դարձրեց, դաշնակցին՝ թշնամի... Այդ՝ նա հենց ինքն իր բանակի հետ հայերի դեմ պատերազմելիս պարտություն կրեց» (Եվսեբիոս Կեսարացի «Եկեղեցական պատմություն», գիրք 9, գլուխ 8):

«Նրա (Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս II Դազայի - Մ.Գ.) իշխանության ընթացքում կրկին անցկացվեց Օլիմպիական փառատունը, երբ նա մեկնեց Արևելք՝ պատերազմելու հայերի դեմ, որոնք ընդդիմացել էին հռոմեացիներին: Նրանց նկատմամբ լիակատար հաղթանակից հետո նա դարձրեց նրանց իրեն ենթարկված, ինչից հետո անցավ օլիմպիական գործերին» (Հովհաննես Մալալա «Ժամանակագրություն» գիրք 12, գլուխ 46):

⁷⁹³ «Սարգիսը հավաքեց Հայաստանի որոշ բանակը, ճանապարհվեց դեպի Հռոմ, հասավ այնտեղ և մուկեմիկի միջոցով հրահանգեց. «Յուրաքանչյուր գերի ընկած հռոմեացու բերե՛ք ինձ մոտ, որպեսզի ես իմ ձեռքով սպանեմ նրան»: Սարգիսն այդ ասաց որոշ լրջությամբ, ապա նա հարձակվեց Հռոմի վրա և սպանեց հռոմեական կայսրի զինվորներին» (Ամսաթուղի Եթովպացի «Պատմություն»):

⁷⁹⁴ «Կարգի գցելով գործերը Հռոմում՝ Կոնստանդին (Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծը (306-337) - Մ.Գ.) արդեն ձմեռվա մոտ հեռացավ Մեդիոլան: Այստեղ եկավ նաև Լիցինիոսը (Հռոմի համիշխան կայսր Լիցինիոսը (308-324) - Մ.Գ.), որպեսզի հանդիպի կնոջը: Մաքսիմիանոսը (Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս II Դազան - Մ.Գ.) որոշեց, որ նրանք այնտեղ զբաղված կլինեն ամուսնական արարողություններով, դրա համար էլ, ձմեռը հանելով գործերը Ատրիքից, ներխուժեց Բյուզանդիա արդեն մի գործով, որը հյուծվել էր ուժեղ բուք ու բորակից և հանգստի համար ընդամենը երկու կանգառ ունենալուց: Բացի այդ անձրևի, ծյան, ցեխի, ցրտի ու դժվարությունների պատճառով կորսվեցին բոլոր անասունները և այդ դժբախտների անկումը ճանապարհին կարծես ապագա պատերազմի պատկերը լինեին ու նման էր կորուստների: Չհապաղելով սեփական տիրույթների սահմաններում՝ նա անմիջապես անցավ Նեդուցը և իր գործով մոտեցավ Բյուզանդիոսի դարպասներին: Այստեղ էին գտնվում կայսրազորային ծառայություն իրականացնող զինվորները, որոնք Լիցինիոսը նման դեպքերի համար տեղակայել էր այստեղ: Սկզբում Մաքսիմիանոսը փորձեց գայթակղել նրանց նվերներով և խոստումներով, դրանից հետո՝ վախեցնել սեփական հզորությունով և պաշարմանը, սակայն ոչ ուժով, ոչ էլ խոստումներով ոչևի չհասավ: Արդեն անցել էր 11 օր, որոնց ընթացքում ժամանակ կար և կայսեր նամակ ուղարկել, և՛ դեսպաններ, սակայն այդ ռազմիկները, ցնորված ոչ թե հավատքի, այլ իրենց փոքրաթվության պատճառով, հանձնվեցին: Այստեղից նա շարժվեց դեպի Դերակես և Նույն այդ պատճառով մնաց այստեղ մի բանի օր՝ ժամանակ կորցնելով: Այս ընթացքում Լիցինիոսը մի փոքրիկ բանակով արդեն շտապում էր Ադրիանապոլիս ուղղությամբ, այն դեպքում, երբ Մաքսիմիանոսը, բավականին երկար հապաղելով՝ Պերնիֆի հանձնվելը ընդունելու համար, ի վերջո առաջ շարժվեց և կանգ առավ 18 մղոն անդին: Ավելին՝ նա արդեն չէր կարող առաջանալ, բանի որ Լիցինիոսը բարեհաջող ճամբար էր զարկել այդ հեռավորության վրա: Շրջակայքից ինչքան կարող է զինվորներ հավաքելով՝ նա շարժվեց Մաքսիմիանոսին ընդառաջ՝ ավելի շուտ նրան կասեցնելու, այլ որ թե մարտնչելու կամ առավել ևս հաղթելու մտադրությամբ, բանցի Մաքսիմիանոսը 70.000 հոգանոց բանակ էր առաջնորդում, այն դեպքում, երբ ինքը հավաքել էր հազիվհազ 30.000 հոգի ու դա եղել էր այն պատճառով, որ իր ռազմիկները ցրված էին տարբեր կողմերում և դրանց բոլորին միավորելը թույլ չտվեց ժամանակի պակասը: Իրար եկած զորքերին թվում էր, թե ճակատամարտը ահա-ահա կսկսվի...: Կայսրը մարտը նշանակեց մայիսյան կալենդային...: Մաքսիմիանոսն ուզում էր ինչքան հնարավոր է շուտ ելնել: Լուսաբացից քիչ առաջ նա շարժեց զորքը, որպեսզի հաջորդ օրը Նշի որպես հաղթող: Ծամբարում հայտնեցին, որ Մաքսիմիանոսը մոտենում է: Հիմնվորները ճանկեցին գնեքերը և ելան ընդառաջ: Հորքերի մեջտեղում անպտուղ և մերկ մի դաշտավայր էր տարածվում, որը կրում էր «Դարգ» անունը: Եվ ահա զինվորների շարքերը սկսեցին տեսնել իրեն: Այդ ժամանակ լիցինիականները մի կողմ նետեցին վահանները, բանդեցին սաղավարտների կապերը և, դեպի երկինգ պարզելով ձեռքերն ու աղոթելով առաջ անցնելով, կայսեր հետևից սկսեցին աղոթել: Դա կարծես հակառակորդի դատապարտված գործն էր, որ իր հասցին հնչող աղոթքն էր լսում: Կրկնելով այդ աղոթքը և լցվելով արիության՝ նրանք կրկին հազան սաղավարտներ և բարձրացրին վահանները: Կայսրերը մեկնեցին բանակցությունների, սակայն հնարավոր չէր Մաքսիմիանոսին խաղաղության հանել, բանցի նա արդեն իսկ արհամարհում էր Լիցինիոսին և համարում էր, որ սրա զինվորները կլքեն նրան, բանցի նա ժյատ էր նվերների հարցում, իսկ ինքը՝ առատձեռն: Նա պատերազմը ևս սկսել էր այն հաշվարկով, որ, առանց մարտի իրեն միացնելով Լիցինիոսի զորքերը, կրկնապատկված ուժերով շարժվի Կոնստանդինի վրա: Բանակներն ընդհուպ իրար եկան, շեփորները մարտի ազդանշան տվեցին և ճակատամարտը սկսվեց: Լիցինիականները, նետվելով առաջ, հարձակում գործեցին թշնամիների վրա, որոնք խուճապի մատնված ոչ փորձ էին կատարում սրերը ճանկել, ոչ էլ՝ նիզակներ նետել: Մաքսիմիանոսը սկսեց պտուղել գործի շարքերում և գայթակղել Լիցինիոսի զինվորներին մեկ խնդրանքներով, մեկ նվերներով, սակայն ոչ մի տեղ նրան չէին լսում: Ի վերջո ենթարկվելով հարձակման՝ նա փախավ յուրայինների մոտ, իսկ նրա զորքին էլ սկսեցին անպատիժ կոտորել՝ լեգեոնների այդքան մեծ բանակությունն ու ռազմական հզորությունը կոտորել այդքան փոքրաթիվ ուժերով: Ոչ-ոք չէր հիշում ոչ կոչումի, ոչ արիության, ոչ էլ հին սիրագործությունների մասին, կարծես իրենք եկել էին գոհաբերության և մահվան, այլ ոչ թե ճակատամարտի, ու դա բարձրավ լստվածն էր, որ նրանց հանձնեց թշնամիների ձեռքը և անիծեց: Նրանց մեծ բանակություն կործանվեց, իսկ Մաքսիմիանոսն էլ տեսավ, որ գործն այլ ընթացք ընդունեց, բան ինքը ենթադրում էր, դրա համար էլ, վրայից գցելով ծիրանին և հանդերձավորվելով ստրուկի հագուստով, նա դիմեց փախուստի և անցավ Նեդուցը: Նրա զորքի կեսը տեղում մնաց կործանված վիճակում, իսկ մյուս մասն էլ կամ հանձնվեց, կամ դիմեց փախուստի, բանցի փախաժամական կայսրը ազատեց նրանց դատաբանության ամրոթից» (Լակտանցիոս «Հայածոյների մահվան մասին», գլուխ 45, գլուխ 46, մաս 1, 8-12, գլուխ 47):

«Մինչ Իտալիայում տեղի էր ունենում այս ամենը, Արևելքում Մաքսիմիանոսը (Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս II Դազան - Մ.Գ.), գլխովին ջարդվելով Լիցինիոսի (Հռոմի համիշխան կայսր Լիցինիոսը - Մ.Գ.) կողմից...» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Կեսարների մասին», գլուխ 41):

«Դրանից քիչ հետո թաղաքացիական պատերազմ սկիզբ առավ Լիցինիոսի (Հռոմի համիշխան կայսր Լիցինիոսի - Մ.Գ.) և Մաքսիմիանոսի (Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս II Դազայի - Մ.Գ.) միջև, որոնք լուրջ տարածաշրջաններ ունեին: Սկզբում թվում էր, թե Լիցինիոսը զիջում էր...» (Զոսիմոս «Նոր պատմություն» գիրք 2):

«Եվ ահա նա (Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս II Դազան - Մ.Գ.) շատ հազարյակներ հավաքեց աստվածասեր կայսրերի (Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծի և Հռոմի համիշխան կայսր Լիցինիոսի - Մ.Գ.) դեմ պայքարելու համար, ընդ որում նա կարծես տրվել էր դժերին, որոնք գլխավորում էին նրան: Այն պահից սկսած, սակայն, երբ Աստծո ձեռքը վերցվեց նրա վրայից, Լիցինիոսը հաղթեց նրան ու ոչնչացրեց նրա բոլոր հավատարիմ իշխաններին ու զինվորներին: Այդ ժամանակ մնացած զորքը անցավ Լիկիանոսի կողմը և ընկավ նրա ոտքերը: Իր իրթին, երբ Մաքսիմիանոսը տեսավ այդ ամենը, նա վախով պատված փախավ և, բանի որ լքվել էր բոլորի կողմից, եկավ իր երկրամասը» (Հովհաննես Նիկյուացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 77):

«Կոնստանդինոսը (Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծը - Մ.Գ.), որը ճշմարիտ քրիստոնյա էր, ճակատամարտ տվեց... Մաքսիմիանոսի (Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս II Դազայի - Մ.Գ.) դեմ, հաղթեց և կոտորեց նրան» (Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 46):

⁷⁹⁵ «Այդ ընթացքում փախստականը (Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս II Դազան - Մ.Գ.), նահանջելով բռնակալից հետապնդող Լիցինիոսի (Հռոմի համիշխան կայսր Լիցինիոսի - Մ.Գ.) առջևից, ուղղվեց դեպի հետ՝ Տավրոսի լեռնածերպերը: Նա փորձեց փակել ճանապարհը, այնտեղ ամրություններ և աշտարակներ կառուցելով, սակայն շուտով դրանք ավերվեցին հաղթողների կողմից և նա, շարունակելով փախչել, ապաստանեց

Տարսնում: Այստեղ, ճնշվելով ցամաքից ու ծովից, նա հուսահատվեց ապաստան գտնել և հոգու խռովքի ու իրեն պատած վախի մեջ ձեռքը մեկնեց մահին՝ որպես փրկություն այն փորձանքներից, որ եկան իր գլխին» (Լակտանցիոս «Չալածողների մահվան մասին», գլուխ 49):

«Նա (Յոնայի համբիշխան կայսր Մաքսիմիանոս II Ղազան – Մ.Յ.) Տարսնի մոտ գոհվեց» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Կեսարների մասին», գլուխ 41): «Մաքսիմիանոսը բնական մահով մահացավ Տարսնի մոտակայքում» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Քաղվածքներ հռոմեական կայսրերի կյանքից և բարքերից», գլուխ 40):

«Մաքսիմիանոսը (Յոնայի համբիշխան կայսր Մաքսիմիանոս II Ղազան – Մ.Յ.)՝ քրիստոնյաների դեմ հալածանքների այդ սկզբնավորողը և իրականացնողը, մահացավ Տարսնում, երբ մտնում էր Լիգնիոսի (Յոնայի համբիշխան կայսր Լիգնիոսի – Մ.Յ.) դեմ մղվող բաղաբացիական պատերազմի մասին» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 28):

«Յետո նա (Յոնայի համբիշխան կայսր Լիգնիոսը – Մ.Յ.) հավաքեց ուժերը և փախուստի մատնեց Մաքսիմիանոսին (Յոնայի համբիշխան կայսր Մաքսիմիանոս II Ղազան – Մ.Յ.): Վերջինս, ցանկանալով մեկնել Եգիպտոս և այնտեղ նոր ուժեր հավաքել, որպեսզի վերսկսի պատերազմը, մահացավ Տարսնում» (Զոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 2):

«Որոշ ժամանակ անց Արևելքում Լիգնիոսի (Յոնայի համբիշխան կայսր Լիգնիոսը – Մ.Յ.) դեմ պատերազմ սկսեց Մաքսիմիանոսը (Յոնայի համբիշխան կայսր Մաքսիմիանոս II Ղազան – Մ.Յ.), սակայն գործի նման ելքն էլ հենց կանխորոշեց Տարսնի մոտ իր անակնկալ մահով» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն և բաղաբացի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 10, գլուխ 4):

«Եվ երբ Սարգիսը կայսեր (Յոնայի համբիշխան կայսր Մաքսիմիանոս II Ղազան – Մ.Յ.) գտնվելու վայրին մոտեցավ, կայսրը դուրս եկավ նրա դեմ կռվելու և նրանք մենամարտեցին իրար հետ: Նա, սակայն, սպանեց կայսրին ու նրա բոլոր զինվորներին և անսահման ուրախությամբ ու ցնծությամբ վերադարձավ հայրենիք» (Ամանուն Եթովպացի «Պատմություն»):

«Կոստանդինոսը (Յոնայի համբիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոստանդին I Մեծը – Մ.Յ.)..., պատերազմելով անօրեն թագավորների դեմ, սպանեց... Մաքսիմիանոսին (Յոնայի համբիշխան կայսր Մաքսիմիանոս II Ղազան – Մ.Յ.)» (Ուլիանոս «Հայոց պատմություն», գլուխ 59):

«Իսկ սուրբ Կոստանդինոսը (Յոնայի համբիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոստանդին I Մեծը – Մ.Յ.) սպանեց ամբարշտ Մաքսիմիանոսին (Յոնայի համբիշխան կայսր Մաքսիմիանոս II Ղազան – Մ.Յ.)» (Վարդան Արևելի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 19):

⁷⁹⁶ «Յենց այդ ժամանակ էր, որ Տրդատ թագավորին լուր հասավ, թե Կոստանդինոս կայսրը (Յոնայի համբիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոստանդին I Մեծը – Մ.Յ.) քրիստոնյա մկրտվեց և, իմաստության կառավարելով իր երկիրը, դադարեցրեց հալածանքը եկեղեցիների նկատմամբ: Եվ ահա իրար մեջ խորհուրդ արին Տրդատն ու Գրիգորը՝ խաղաղության ու բարեկամության դաշինք կնքելու նպատակով կայսեր դուռը գնալ: Այդ, մինչ Տրդատն ու սուրբ Գրիգորը պատրաստվում էին անցնել ու գնալ Կոստանդինոս թագավորի մոտ, եկան հասան Ապահուկյաց գավառի Մանակերտ բաղաբացուղը: Այդ ժամանակ հյուսիսցիների արքան զորք հավաքեց, եկավ վրաց իշխանի (Իվերիայի թագավորության արքա Միրյան I Մեծի – Մ.Յ.) վրա, նրան ժամատական արքեպիսկոպոսի, բերին մինչև Կարին բաղաբաց, և ողջ երկիրը ավերելով 48.000 հոգի գերի տարան: Եվ ահա, երբ վրաց իշխանի պատգամաբերը հասավ Տրդատ թագավորի մոտ և օգնական զորք խնդրեց, թագավորը 30.000 զինվոր տվեց Ապահուկյաց իշխանի ձեռքը և ուղարկեց վրաց իշխանին օգնելու: Սրանք մոտ մեկ ամիս գնացին, ապա նոր հասան, ուստի և գերյալներից միայն մի փոքր մասը կարողացան հետ դարձնել, սակայն 3 իշխանների ձերբակալեցին և, այնտեղ սահմանապահներ թողնելով, իրենք վերադարձան թագավորի մոտ...: Երբ օրվա բոլոր արարողություններն ավարտվեցին, եկան թագավորին ներկայացան Վրաստանում եղած զորքերը, որոնք 3 իշխանների և 400 հոգի էլ գերված ընտիր մարդկանց բերին ներկայացրին թագավորին: Սրանց տեսնելով՝ թագավորը չափազանց ուրախացավ և իր գոհությունը հայտնեց Աստծուն, որ թշնամիներին իր ձեռքը մատնեց, ապա առավ նրանց և ուղարկեց Ռդական ամրոցը, իսկ իրենք առաջ շարժվելով՝ բազում օրեր գնացին, մինչև որ հասան Զոմ բաղաբացը» (Հովհան Մամիկոնյան «Տարսնի պատմություն», գիրք 1):

⁷⁹⁷ «Այդ, երբ իշխանները Կոստանոս գնացին և գերիներին հետ դարձրին, Աղծնիքի իշխանին, որին Դրով էին ասում, այնտեղ սահմանապահ թողեցին, իսկ սա, 60.000 դահեկան կաշառք վերցնելով հյուսիսցիների իշխանից, սահմանը անպաշտպան թողեց և գնաց իր աշխարհը: Եվ դավաճանական այս ողջ գործը թագավորին բռնելու ու ձերբակալելու համար էր անում, ընդ որում այնպիսի մի հիմունքով և գոշաշավոր կերպով եկավ հյուսիսցիների իշխանը (Բասիլական թագավորության արքա Գեորգիոս I-ը (մոտ 300 – ուղ. 314) – Մ.Յ.), որ նույնիսկ թագավորին թակարդը գցեց» (Հովհան Մամիկոնյան «Տարսնի պատմություն», գիրք 1):

⁷⁹⁸ «Թագավորի ձեռքի տակ այդ ժամանակ ընդամենը 30.000 զինվոր էր մնացել, մնացած բոլորը անցել գնացել էին Մուշ ավանը: Եվ ահա, գիշերվա կեսին մենք այն սուրբ հայի առջև, որը սուրբ Գրիգորի կարգադրությամբ Սյունյաց իշխանը կանգնեցրեց, սովորական ապաշխարության արդյթով էինք զբաղված, քանզի, երբ Տրդատը Իննականյան խաչը կանգնեցրեց, իսկ Անգեղ տան իշխանը՝ Զոռնից խաչը, նույն ժամանակ Սյունյաց իշխանն էլ Կուսառնիք կանգնեցրեց և սուրբ Գրիգորի վրա խաչերը օրհնեց, ապա երկու եկեղեցիները հիմնադրել տվեց: Ահա, հենց նույն ավուր գիշերվա պաշտամունքի ժամին, մինչև մենք 3 մանկանց օրհներգությունն էինք անում և թագավորն էլ, իշխաններն էլ հետ միասին գալով մեզ մոտ, նույն արդյթն էին անում և ոչնչից կասկած չունեինք, հանկարծակի մեզ վրա եկան հասան, ինչպես ամպերի ահեղածայն որոտը, որ երկիրն է ողորդացնում, բանգի գյուղի առաջակողմը հետիոտներն էին շրջափակել, հետևակողմն էլ հեծյալներն էին պաշարել: Ապա՝ սկսեցին պատերազմական փողերը հնչեցնել: Շուրջ բոլորը սաստիկ որոտում էր և ամեն կողմից ձիերի վրնջունն էր լսվում: Այնքան մեր իշխանները նույնպես պատրաստվեցին պատերազմի դուրս գալ նրանց դեմ, որովհետև լուսինը երկնակալների մեջնեղում էր: Թագավորը, սակայն, արգելեց պատերազմի դուրս գալ ասելով. «Հիմա գիշեր է և մենք թշնամիների բանակը չգիտենք, իսկ եթե իմաստությամբ եք ուզում գործել, ապա 6.000 հոգի թող բարձրանան Արծանի գլուխն ու այգեստաններում թաքնվեն մինչև առավոտ, 4.000 հոգի թող Հաշտենից կողմը պահեն, իսկ 4.000 հոգին էլ, նրանց մեջտեղը անցնելով, այգեստաններում թող գնան մինչև բարձրադիր տեղերը և ուշադրությունը մեր կողմը պահեն: Շատ զգուշ եղե՛ք, սակայն, որ չլինի թե՛ ձեզ նկատեն և, խորանակություն փախչելով, հանկարծակի հետ դառնան և դու շրջապատվե՛ք ու խիստ ծանր վտանգի մեջ ընկնե՛ք»: Այդպես բաժանելով՝ նա զորքերին ուղարկեց, ինչպես որ նախատեսել էր, իսկ ինքը՝ թագավորն, ու Գրիգորը մեզ հետ միասին այնտեղի փոքրիկ ամրոցը մտնելով արդյթե՛լ սկսեցինք: Այդ ժամանակ Սյունիների զինվորներից մեկը, հյուսիսցիների զինվորներից մի պատանու՝ ձերբակալելով, բերեց թագավորի մոտ և, երբ թագավորը տեսնեց, թե՛ այդ բոլորը իր իշխանների կողմից է եղել և հյուսիսականների թագավորն էլ Գեորգիոսն (Բասիլական թագավորության արքա Գեորգիոս I-ը – Մ.Յ.), է ու նա հենց իրեն ձերբակալելու համար է 58.000 հոգանոց զորքով եկել, հրաման տվեց իր զորքին կենաց ու մահվան պատերազմի նախապատրաստվել: Երբ լույսը բացվեց, զորքերը թագավորի հրամանին կազմ ու պատրաստ կանգնեցին, որպեսզի Արծան լեռը բարձրանան, բայց հյուսիսի թագավորը իր զորքին հրամայեց նրանց առաջն առնել: 6.000 սպառազեն մարդկանցով ևս ցանկանում էր արգելք հանդիսանալ թագավորին և նրանք չկարողացան առաջանալ մինչև Արծանի գլուխը ու շատ ժամեր արյույթս կաշկանդված մնացին: Այս բանը տեսնելով՝ սուրբ Գրիգորը արտասուք հեղեղում ասաց. «Հովհաննես Սկրտիչ Կարապետ Երիստոսի, մի՞թե չես տեսնում դուսնց արածը: Օգնություն հասիր և նշանավոր արա այս օրը մեր ազգի համար»: Ապա, վերցնելով սուրբ առաքյալների նշխարները, նա կնքեց դրանք իր մատանիով: Մի փոքր անց, գերբնական ուժ ստանալով, Տրդատը դյուցազնաբար ձայն տվեց և, օգնության կանչելով սուրբ Կարապետին, ճեղքեց առաջապահ գորագուռը ու անցավ բլրի գագաթը, իսկ նրանք, որ գիշերը թաքնվել էին, հարձակվեցին, նրանց զորքերին մեջտեղ առնելով կոտորեցին և, փախցնելով մինչև անտառի հարավային կողմը, հալածեցին: Նրանք, ինչպես թակարդի մեջ բռնելով թշնամիներին, անխնա կոտորեցին, ուստի այդ տեղն էլ անվանվեց Թակարդներ: Այդ ժամանակ հյուսիսցիների զորքերը, հարմար միջոց գտնելով, հարձակվեցին գյուղի վրա և մեզ ամրոցից ուզում էին վտարել: Այս բանը նկատելով այն 4.000 հոգին, որ գյուղի վրա էին գնացել, հարվածեցին ու փախցրին նրանց զորքին դեպի գյուղամեջ, որտեղ նրանցից շատերի երիվարների գլուխները այգեգործները գլաչարդ արին, հեծյալներից շատերն էլ վիմաստպան եղան: Ապա մեր զորքերը նրանց ցրեցին այգիների մեջ, սկսեցին կոտորել և քչերը միայն ազատվեցին: 1.006 մարդ այնտեղ սպանվեցին, իսկ Թակարդներում էլ 1.700 մարդ ընկավ, որոնցից 806 հոգուն պարսավորները կոտորեցին: Բոլորը միասին 4.252 մարդ սպանվեցին: Եվ ապա հետ դարձավ թագավորը այդ փոքրիկ կոտորածից, հնչեցրեց ազդարար փողերը և սպասեց մինչև զորքերը բոլոր հավաքվեցին մի տեղ: Երբ եկան հասան նշանակված վայրը, սուրբ Գրիգորին իջեցրին անտառում և 3.000 մարդ շրջապատած նրան էին պաշտպանում» (Հովհան Մամիկոնյան «Տարսնի պատմություն», գիրք 1):

⁷⁹⁹ «Հյուսիսցիների արքան (Բասիլական թագավորության արքա Գեորգիոս I-ը – Մ.Յ.), անելով իր զորքը, գնաց Հաշտենիք տափարակ կողմերը, որտեղից թուրք ուղարկեց Տրդատին թե՛. «Եկ վաղը պատերազմենք միմյանց դեմ և դա թող լինի երկուսիս համար հավիտենական օր, քանզի կամ հետ կտաս իմ բոլոր իշխաններին ու նաև տասնհինգ տարվա հարկ, կամ, եթե ոչ, բարութանդ կանեմ ողջ երկիրդ սրով ու գերությամբ, որպեսզի ճանաչես, ինչե՛ս քո խոգային կերպարանքը, ինչպես որ եղար քո զորքերի առջև: Ահա, կարդա և, ըստ այդմ, էլ պատասխան տուր»: Տրդատը կարողաց թուրքը, սակայն ոչինչ չպատասխանեց, այլ 30.000 հոգանոց զորքով արշավեց ու գնաց նրա դեմ պատերազմի: Նա գնաց ու բանակ դրեց նրանց դեմ հանդիման՝ Հաշտենիքի Մուշեղաճարգ գյուղում, իսկ վաղ առավոտյան էլ սկսեցին ծակուտ կազմել ու ռազմի փողերը հնչեցնել: Նա պատերազմական երկու թևերի պահապան կարգեց Բագրատունյաց իշխանին, զորքերի աջ թևը հանձնեց Սյունյաց իշխանին, իսկ ձախը՝

Անգեղոտան իշխանին, գահերեց իշխանն էլ իրեն թիկնապահ նշանակեց: Այսպես երկուստեք ճակատ կազմեցին ու պատրաստվեցին մարտի, իսկ երբ զորքերը բոլոր դեմ-դիմաց անցան ու կանգնեցին, հյուսիսի իշխանը հոխորտանալով խոսեց սկսեց և ասաց. «Աղբաղ Չայոց, դե առաջ ել»: Եվ ահա, միմյանց հասնելով, նրանք, ինչպես մուրճավոր քարիատներ կամ ինչպես դարբնոցի կռահահարներ, սկսեցին մեկմեկու հարվածել, մեկը վեր էր բարձրացնում, մյուսը՝ վար իջեցնում: Եվ ահա, բանի որ հյուսիսի արքան էլ զորավոր և ահաբեկ էր, ինչպես Տրդատը, ուստի երկար ժամանակ կռիվեցին միմյանց և ոչինչ դուրս չեկավ: Արքան հյուսիսի, սակայն, սկսեց թուլանալ, հասկացավ, որ խիստ վտանգ է սպառնում իրեն և, որովհետև ճուպանավոր էր, աճապարեց, նետեց պարանը և անցկացրեց Տրդատի պարանոցով ու աջակողմի թիկունքով, ապա արագորեն շուռ եկավ և ղորեց պարանը, այնպես պիրկ ձգեց, որ Տրդատը չկարողացավ նույնիսկ իր ձեռքերը շարժել: Տրդատը, սակայն, մտրակեց իր երիվարին և այնքան մոտիկից հետապնդեց Փեղոնեոսին, որ մինչև իսկ տաք բալլ իրենից առաջ թողեց նրան, ընդ որում, երբ հասավ, ծայն տվեց նրան ու ասաց. «Կատաղի շուռ, խառնվեցիր քո ջղերից», ինչից հետո, այն կողմից աչ ձեռք վեր բարձրացնելով, մեծ թափով սուրը իջեցրեց նրա ձախ ուսն ի վար, կտրեց անցավ մինչև գոտին ու երիվարի ողնաշարն էլ՝ գլխի հետ միասին, երկու կես անելով գետին տապալեց: Խիստ զարմանալին էլ այն էր, որ գլուխը Փեղոնեոսին, աչ ձեռքն ու աչ ոտքը, նույնպես և ձիու ողնաշարը մեջտեղից կիսվելով միասին գետնին թափալվեցին: Այս բանը տեսնելով՝ Անգեղ տան իշխանը ձախ թևով շրջանցեց և, վրա գալով, ծայն տվեց. «Իշխանդ Սյունյաց, այժամներիդ գունդը առաջ շարժիր, բանգի կործանվեց հոնը», իսկ նա, մեջտեղից վրա գալով, հարեց, կիսեց նրանց երկու մասի: Դրանից հետո, անցնելով հյուսիսալեզաների աչ թևազուխը, նա կանչեց. «Աստուդահաչ, առաջ անցիր, մենամարտենք», բայց հյուսիսայինը հարձակվելով՝ կտրեց Սյունյաց իշխանի ձիու գլուխը: Այդ ժամանակ սա, վտանգ զգալով, փութապես սրով խփեց ու կտրեց հյուսիսացիների իշխանի երիվարի ոտքը, ինչից հետո երկուսն էլ, գետին ընկնելով, բուռն թափով միմյանց վրա հարձակվեցին: Այնժամ Սյունյաց իշխանի թիկնապահներից մեկը զինվորներից մեկին հրեց զգեց Նժույգի վրայից և, մատուցելով այն իր տիրոջը, ասաց. «Չե՞ծիր, տե՛ր»: Սա անսիջապես թռավ ձիու մեջքին և, հետ դառնալով, կտրեց հյուսիսացիների իշխանի գլուխն ու զգեց իր մաղախը: Անգեղ տան իշխանը, երբ տեսավ որչ կատարվածը և թշնամու զորքերի փախուստը, շտապ ձեռնարկեց նրանց հետապնդելու և նրանք ուժգին կերպով բախվեցին միմյանց: Սրանց թագավորը ևս նույնպես հետամուտ եղավ և նրանք բոլորը, հետամուտ լինելով մինչև արևամուտ, ում որ դիմադարձ գտան, բոլորին անխնա կոտորեցին: Ապա, որպես հանգստամետ վայր՝, նրանք օթևան գտան Չաշտենից գավառի միջով անցնող գետի ափին և երկուստեք բանակ դրեցին՝ նրանք այն կողմից, սրանք էլ այս կողմից» (Րովիան Մամիկոնյան «Տարոնի պատմություն», գիրք 1):

⁸⁰⁰ «Ապա, որպես հանգստամետ վայր, նրանք օթևան գտան Չաշտենից գավառի միջով անցնող գետի ափին և երկուստեք բանակ դրեցին՝ նրանք այն կողմից, սրանք էլ այս կողմից: Վաղ առավոտյան, երբ այգաբաց եղավ, հյուսիսացիները համախմբեցին իրենց մնացյալ զորքերին, հարձակվեցին Չայոց զորքի վրա և սկսեցին կոտորել, ընդ որում նույնիսկ այնքան հանդգնեցին ու խորխտացան, որ մինչև անգամ, Ծուփաց իշխանին իրենց մեջ առնելով, բազում մարդկանցով շրջապատեցին: Այդ ժամանակ սա խիստ նեղն ընկած աղաղակում էր. «Որտե՞ղ ես, իշխանդ Սյունյաց, հասիր ինձ օգնության», իսկ սա, ակն իսկ թթափելով, հասավ այնտեղ ու հանածեց նրան շրջապատած զորքերին: Նա տեսավ, սակայն, որ չարաչար խոցոտել էին Ծուփաց իշխանի մարմինը, վերցրին նրան ու տարան իր բաակը, որտեղ էլ նա մեռավ: Փեղոնեոսի (**Բասիլյան թագավորության արքա Փեղոնեոս II – Մ.Յ.**) զորապետը, սակայն, դարձյալ Տրդատ թագավորի դեմ եկավ և, բազում մեքենայություններով ու խորամանկորեն գործելով, կարողացավ Տրդատի զորքի աչ թևը խիստ վնասել: Սա էլ զայրացած, ինչպես կատաղի և գազազած առյուծ, հարձակվեց նրա վրա և մեջտեղից երկու կես արեց, ապա, առաջ անցնելով, փախուստի մատնեց նրանց և հալածեց մինչև Չարքի կողմերը: Նրանցից շատերին հետապնդեցին մինչև Կարին բաղաբը, իսկ երբ թագավորն ու իշխանները հետ դարձան դեպի Արձանը և իջան սուրբ Գրիգորի մոտ՝ սուրբ Կարապետի գտնված տեղը, մեծապես զոհույուն էին հայտնում Աստծուն, պատարագ էին մատուցում, անհամար սպիտակ անասուններ, նոխազներ ու գառներ ողջակեղ մատաղ էին անում և աղբատներին բազում ողորմություն էին տալիս: Երբ զորքերը բոլոր եկան ու հավաքվեցին, նա ճամբարեց և տեսավ, որ մեզկից սպանվել է 1.080, իսկ թշնամիներից՝ 15.942 մարդ» (Րովիան Մամիկոնյան «Տարոնի պատմություն», գիրք 1):

⁸⁰¹ «Թշնամիներից նրանք, որ փախստական գնացին մինչև Չարք, Չարքի իշխանը վեց տեղից հարձակվելով կոտորեց նրանցից 8.056 մարդ» (Րովիան Մամիկոնյան «Տարոնի պատմություն», գիրք 1):

⁸⁰² «Վրաստան մտնելով ևս՝ նրանք շատ տեղերում չարդ կրեցին, այնպես որ ուժեր իրենց գավառը հասան ընդամենը 6.000 հոգի էին, մինչդեռ, երբ Տարոն մտան, 58.000 հոգի էին: Այս բոլորը տեղի ունեցան Տրդատի և մյուսների Ռոմից գալուց հետո, բայց գործվեցին Աղձնյաց նեղակող իշխանի ձեռքով: Ապա, Իննակնյան սուրբ վայրերում 3 օր մնալուց հետո, նրանք ելան, բոլորը միաբան շարժվեցին, գնացին դեպի Ապահուկյաց գավառը՝ իրենց հետ տանելով նաև Ողակյան ամրոցում գտնվող գերի իշխաններին: Այն 400 հոգուն էլ Տրդատը արքունի դիվանում բանտարկել տվեց: Երբ եկանք ու հասանք առաջապահ զորքերին, որոնց նախորդը էր ուղարկել, արքան նրանց հրամայեց բռնել Աղձնյաց իշխանին, բերել և ծայրաստեղ, որը, սակայն, սուրբ Գրիգորը թույլ չտվեց՝ պատուհանների պատճառով, որպեսզի տարածված աղետներ տեղի չունենան: Ամեն դեպքում արքան կարգադրեց զրկել նրան իշխանական պատվից և արտաքսել Չայոց երկրից, իսկ սրանց հաջորդող դեպքերի մասին էլ, եթե որևէ մեկը իմանալ է ցանկանում, թող այլ պատմագիրների ղիմի» (Րովիան Մամիկոնյան «Տարոնի պատմություն», գիրք 1):

⁸⁰³ «/84/ Երբ պարսից Շապուհ թագավորը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Յ.**) պատերազմներից հանգստացավ, Տրդատի՝ Ռոմ Կոստանդիանոսի (**Ռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծի – Մ.Յ.**) մոտ գնալիս, Շապուհի միտքը, այլևս զբաղված չլինելով, չարիքներ է նյութում մեր երկրի դեմ: Նա բոլոր հյուսիսային ազգերին գրգռեց, որ արշավեն Չայաստան, ժամադրի լինելով, որ ինքն ևս մյուս կողմից արյաց զորքերով կգա: Նրա խոսքերից հրապուրվելով՝ նաև Սկյուկյաց ցեղի Սղուկ նահապետը սպանեց իր փեսային՝ Ծերացած Օտային, որ Ամաստուկյանց ցեղից էր և Տրդատի բոլոր խոսքովիդուխտի սնուցանողն էր: Տրդատը, շատ շուտով արևմուտքից վերադառնալով, այս բոլորը լսեց և գիտենալով, որ Շապուհը չեկավ ինչպես ժամադրվել էր, շարժվեց դիմել հյուսիսականների վրա...: /85/ Տրդատ թագավորը, Չայաստանի բոլոր զորքերով Գարգարացիների դաշտն իջնելով, հանդիպում է հյուսիսականներին և ճակատամարտ է տալիս: Երբ երկու կողմերը իրար են խառնվում, նա, հսկային նման հարձակվելով, թշնամիների բազմությունը երկուսի է ձեռքում: Չեմ կարող նկարագրել նրա ձեռքի արագությունը, թե ինչպես անհամար մարդիկ նրանից զարկվում, թափվում, գետին էին ընկնում, գետին են թափվում ու վստահում հողի երեսին ինչպես հմուտ ձկնորսի ձկներով լիքը ցանցից թափված ձկները: Բասիլների թագավորն այս տեսնելով՝ մոտ է գալիս Չայոց թագավորին, հանում է ձիու վրայից ջերից հյուսված կաշեպատ պարանը և, հետևի կողմից ուժեղապես նետելով, հաջողությամբ զգում է նրա ձախ ուսից մինչև աչ կողմի անոթը, որովհետև այդ միջոցին Տրդատը ձեռքը բարձրացրած էր՝ սրով մեկին խփելու համար, ընդ որում նա կրում էր պինդ պահպանակներով զրահ, որի վրա նետերը նույնիսկ գիծ չէին թողնում: Բասիլների թագավորը, չկարողանալով հսկային տեղից շարժել ձեռքով բաշեղմ՝ պարանը իր ձիու լանջին զգեց, բայց չկարողացավ այնքան շուտ մտրակել ձին, որքան որ շուտ հսկան աճապարելով ձախ ձեռքով բռնեց պարանը և, սաստիկ ուժով ցնցելով, դեպի ինքը բաշեց նրան և երկայնի սրի հաջող հարվածով կտրեց, կես արեց և մարդուն և նրա հետ ձիու պարանոցն ու գլուխը: Բոլոր զորքերը, տեսնելով, թե ինչպես իրենց թագավորն ու զորավոր կոպողը միջակտուր եղավ այնպիսի ահավոր բազուկից, փախուստի դիմեցին: Տրդատը, նրանց հետամուտ լինելով, հալածեց մինչև Չոնեռի երկիրը: Եվ թեպետ իր զորքին էլ փոքր հարված չհասավ և շատ մեծամեծ մարդիկ ընկան և մեռավ Արտավազը Մանդակունին՝ ողջ հայոց սպարապետը, բայց Տրդատը հայրենական կարգի համաձայն նրանցից պատանդներ առավ ու հետ դարձավ: Այս կերպով ողջ հյուսիսը միաբանվելով և շատ զորք այնտեղից հանելով՝ նա բանակ է կազմում և դիմում է Պարսկաստան՝ Արտաշիի որդի Շապուհի վրա: Նա, իր մարդկանցից չորս զորավար նշանակեց՝ վրաց առաջնորդ Միհրանին (**Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծին – Մ.Յ.**), նրան վստահանալով բրիտոնեական հավատի պատճառով, Բագրատ ասպետին, Ռշտուկյաց Մանաճիր նահապետին և Ամաստուկյաց Վահան նահապետին, բայց Միհրանի և Վրաստանի հավատալու մասին մեծը դեռ պատմելու եմք» (Մովսես Խորենացի «Չայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 84, 85):

«Չայոց Մեծ Տրդատ թագավորը զորք հավաքեց և իջավ Գարգարացիների դաշտը, որտեղ ծանր պատերազմով հանդիպեց հյուսիսացիներին: Սրանց թագավորը, որ մարտակից էր եղել նրան, քաջ Տրդատի վրա նետեց ծուպներ, բայց չկարողացավ ընկնել նրան և ինքը նրա կողմից մեջքից ջարկվեց: Տրդատը, հյուսիսացիներին ջարդելով, բռնում է նրանց մինչև Չոնեռի երկիրը: Շատերը սպանվում են Չայոց զորքերի կողմից, բայց հայոց Արտավազը Մանդակունի սպարապետը ևս մեռնում է» (Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանի աշխարհի», գիրք 1, գլուխ 12):

«/67/ Տրդատն իրեն կին առավ Ալիսիդարի դուստր Ալիսեն...: /68/ Տրդատ թագավորը բոլոր բազմություններից ու առաքիմություններից հետո, որ ճակատամարտներում գործեց Ռուսաստանում, Չայաստանում և Պարսկաստանում, Չայոց բազմաթիվ զորքերով իջավ Աղվանի սահմաններում գտնվող Գարգարացից դաշտը, որտեղ և միջակտուր արեց Բաղաջ թագավորին» (Ուխտանես «Չայոց պատմություն», գլուխ 67, 68):

«Իսկ երբ Տրդատը սուրբ Կոստանդիանոսի (**Ռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծի – Մ.Յ.**) մոտ Ռոմ գնաց, Շապուհը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Յ.**) մեր աշխարհի նկատմամբ չարիք է նյութում և նրա խորհրդով հյուսիսային ազգերի բազմությունները արշավում են մեր երկրի վրա...: Տրդատ թագավորն այնուհետև Չայաստանի բոլոր զորքերով իջնում է Գարգարացիների դաշտը և, հյուսիսականներին հանդիպելով ճակատամարտ է տալիս: Եվ ահա, երբ երկու կողմերն իրար են խառնվում, նա հսկայաբար հարձակվելով, ձեռքի արագությամբ երկու մասի է ձեռքում թշնամիների բազմությանը և անհամար մարդիկ նրա հարվածներից գետին էին թափազուր լինում, կարծես հմուտ ձկնորսի լիքը ցանցից ձկները գետին թափվելն ու խայտալին գետնի վրա: Այդ տեսնելով՝ բասիլների թագավորը շուտափույթ

«Բայց Տրդատը թեպետ հաղթություն էր տարել, իր զորքի կոտորվելու և շատ նախարարների սպանվելու պատճառով չվստահեցավ մենակ իր ուժերով Հապուհի (**Պարսից թագավորության արքա Հապուհ II-ի – Մ.Ֆ.**) դեմ կռվելու, միևնույն ժամանակ հռոմեացիների զորքերի բազմությունը, որոնք Անտիոքի վրայով հարձակվեցին, Հապուհին փախստական դարձրին և ավարեցին ողջ երկիրը: Այն ժամանակ Տրդատն իր բոլոր յուրայիններով և իր ձեռքի տակ եղած զորքերով կարևոր ասպատակությանը արշավեց պարսից իշխանության հյուսիսային կողմերը... բայց հետո նա, յոթնպարսպյան Եկրատանին տիրելով, թողնում է այնտեղ իր երկրորդին, ինչպես նաև վերակացուներ, ու վերադառնում է Հայաստան՝ իր հետ բերելով Կամսարին՝ բոլոր նրա ունեցածով: Եվ ահա Հապուհը հաղթող Կոստանդինոսին (**Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանտին I Մեծին – Մ.Ֆ.**) դիմեց հաշտության և մշտական խաղաղության հարցով և սա ընդունեց այդ առաջարկը» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 87):

«Այնտեղ պատանդներ է վերցնում Տրդատը և, դաշնակցելով հյուսիսիցիների հետ, գնում է պարսից Հապուհ արքայի (**Պարսից թագավորության արքա Հապուհ II-ի – Մ.Ֆ.**) վրա» (Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 1, գլուխ 12):

«Սրանից հետո Տրդատը զորքերի այդքան բազմությամբ արշավում է Արտաշիրի որդի Հապուհի (**հեղինակը նկատի ունի Պարսից թագավորության արքա Հապուհ II-ին, որը, սակայն, Արտաշիր I Պապականի որդին չէր – Մ.Ֆ.**) վրա՝ իր հոր վրեժի մնացյալ մասը հատուցելու համար: Եվ ահա, առ ու ավարի մատնելով, գերիներով հանդերձ նա մեծ հաղթությամբ վերադառնում է իր երկիրը» (Ուխտամեստ «Հայոց պատմություն», գլուխ 68):

«Մեծն Տրդատը յուրայիններով պատերազմ սկսեց, բայց նաև իմաց տվեց Մեծն Կոնստանդինոսին (**Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանտին I Մեծին – Մ.Ֆ.**) և սա բազում զորք առաքեց պարսիկների վրա, որոնք նեղեցին Հապուհին (**Պարսից թագավորության արքա Հապուհ II-ին – Մ.Ֆ.**) և նա խաղաղություն խնդրեց» (Դավիթ Բաղիշեցի «ժամանակագրություն»):

⁸¹⁰ «/4/ Սանատրուկը (**Մագբութական թագավորության արքա Սանատրուկը (մոտ 332-333) – Մ.Ֆ.**) թագավորեց Փայտակարանում... /6/ Անտիոքոսը եկավ, Խոսրովին թագավորեցրեց և չորս սպարապետների հանձնեց զորքի վրա նույն իշխանությունը, որոնց Նշանակել էր Տրդատը դեռ Կենդանության ժամանակ իր դպրակ Արտավազդ Մանդակունու մահից հետո, որը միակ սպարապետն էր և բոլոր հայոց զորքերի զորավարը: Առաջինը՝ Բագրատ ասպետը արևմտյան գնդի զորավար, երկրորդը՝ վրաց առաջնորդ և Գուգարացոց բղեջի Միհրանը՝ հյուսիսային զորքի սպարապետ (**Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծը – Մ.Ֆ.**), երրորդը՝ Ամատուկյաց նահապետ Վահանը՝ արևելյան գնդի զորավար, չորրորդը՝ Սանաճիոր՝ Ռշտուկյաց նահապետը՝ հարավային զորքին սպարապետ: Եվ զորքը բաժանեց, տվեց յուրաքանչյուրին իր բաժինը: Սանաճիորին հարավային զորքով, Կիլիկյան զորքն էլ նրանց հետ, նա ուղարկեց Անտիոքոսին և Միջերկրաբլիզի կողմերը, իսկ Ամատուկյաց Վահանն նահապետին էլ, արևելյան գնդով և նրանց հետ նաև գաղատացի զորքերը, նա ուղարկեց Անտիոքոսականի կողմերը՝ պահպանելու երկիրը պարսից թագավորից (**Պարսից թագավորության արքա Հապուհ II-ից – Մ.Ֆ.**): Դրանից հետո ինքը, թողնելով Խոսրովին, որովհետև մարմնով փոքր էր, թույլ էր թողնել երկրի և պատերազմական հասակ ու հարմարություն չունեցող իրենց զորքերով առավել իր հետ Միհրանին ու Բագրատին և հունական ողջ զորքի հետ միասին դիմեց Սանատրուկի վրա: Սա իր հերթին, Փայտակարան քաղաքը պարսկական զորքերով լցնելով, Աղվանից նախարարների հետ միասին շտապով գնում ապավինում է Հապուհ թագավորին (**Պարսից թագավորության արքա Հապուհ II-ին – Մ.Ֆ.**): Անտիոքոսը, քանի որ նրանք չհնազանդվեցին և խաղաղությանը չվճարեցին, հրամայում է պատակով լծածների իշխանությունն ավարառությանը տկարացնել, իսկ ինքը հարկ ժողովելով գնում է կայսրի (**Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանտին I Մեծի – Մ.Ֆ.**) մոտ» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 4, 6):

«Իսկ երբ Տրդատը վախճանվեց, այդ ոմն Սանատրուկ (**Մագբութական թագավորության արքա Սանատրուկը – Մ.Ֆ.**) Փայտակարան քաղաքում դարձավ Աղվանքի թագավոր և ընդդեմ կանգնեց հայերին: Տրդատի որդի Խոսրովը հունական զորքերով բերեց Անտիոքոսին, Բագրատին էլ՝ արևմտյան բանակով: Նա բերում է նաև վրաց բղեջի Միհրանին (**Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծին – Մ.Ֆ.**): Այս բոլորի հետ միանալով՝ Խոսրովը շարժվում է Աղվանքի վրա: Սանատրուկը աղվանական զորքով շտապում է և գնում պարսից Հապուհ արքայի մոտ՝ բազմաքանակ զորք թողնելով Փայտակարան քաղաքում: Անտիոքոսը առնում է մեծ ավար և արքունական հարկը ու վերադառնում է կայսրը (**Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանտին I Մեծի – Մ.Ֆ.**) մոտ» (Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 1, գլուխ 12):

«Իսկ սուրբ Տրդատի մահից հետո ազգությանը Արշականի անօրեն Սանատրուկ երկրորդը (**Մագբութական թագավորության արքա Սանատրուկը – Մ.Ֆ.**), որին Տրդատը Նշանակել էր նահապետ Փայտակարան քաղաքում, ապստամբություն է բարձրացնում և խլում է թագը» (Յովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 10):

«Իսկ Սանատրուկը (**Մագբութական թագավորության արքա Սանատրուկը – Մ.Ֆ.**) թագավոր դառնալով՝ ինքը գրավում է նաև Փայտակարան քաղաքը և մտածում է տիրել ողջ Հայաստանին..., բայց Հայոց մնացած նախարարները հավաքվեցին մեծն Վրթանեսի մոտ և պատկավոր իշխաններից երկուսին առաքեցին Կոստանդինոսի (**Հռոմի համիշխան կայսր Կոնստանտին I-ի (293-306) – Մ.Ֆ.**) որդի Կոստանդինոս կայսրը (**Հռոմի ապագա սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանտին I Մեծի – Մ.Ֆ.**) մոտ, որպեսզի օգնական զորք ուղարկի և Հայաստանում թագավորեցնի Տրդատի որդի Խոսրովին: Սա լուր է նրան և Անտիոքոսին մեծ զորքով ուղարկում է Հայաստան: Նա գալիս, թագավորեցնում է Խոսրովին և Սանաճիորին հարավային զորքերով ու Կիլիկիացիների գնդով ուղարկում է Բակուր բղեջի վրա: Ինքը՝ Անտիոքոսը, առնում է իր հետ Հայոց ամբողջ մնացած զորքը և բոլոր հունականներով միահամուռ հարձակվում է Սանատրուկի վրա: Վերջինս, սակայն, որ Փայտակարան քաղաքն ամբողջությամբ լցրել էր պարսկական զորքերով, Աղվանքի նախարարների հետ միասին փախչում է Պարսից արքայի (**այստեղ և հետագայում նկատի է ունեցվում Պարսից թագավորության արքա Հապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) մոտ, իսկ Հայոց զորքերը, նրանց երկիրը ավարի առնելով, վերադառնում են այնտեղից» (Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 1):

«Իսկ Տրդատի մահից հետո Արշակունի երկրորդ Սանատրուկը (**Մագբութական թագավորության արքա Սանատրուկը – Մ.Ֆ.**), որին Նշանակել էր Փայտակարանում, թագն ստանալով մտածում էր տիրել ողջ Հայաստանին: Նա դրդեց քաղաքապետ Գեղեղին և սպանել տվեց մանուկ Գրիգորիին Վատնյան դաշտում: Նրա մարմինը բերեցին և թաղեցին Ամարասում: Այս բանը լսելով Աղծնիքի մեծ իշխան Բակուրը գրեց Պարսից Ռուսիգո արքային (**այստեղ և հետագայում նկատի է ունեցվում Պարսից թագավորության արքա Հապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) և խորհում էր Սանատրուկի մասին: Այդ մասին իմանալով՝ Հայոց նախարարները հավաքվեցին մեծն Վրթանեսի մոտ և գլխավորներից երկուսին ուղարկեցին մեծն Կոստանդինոսի (**Հռոմի համիշխան կայսր, Կոնստանտին I-ի – Մ.Ֆ.**) որդի Կոստանտինի (**Հռոմի ապագա սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանտին I Մեծի – Մ.Ֆ.**) մոտ, որը հոր մահից հետո թագավորեց քսանչորս տարի, որպեսզի նա օգնի Հայաստանին և թագը դնեն Տրդատի որդի Խոսրովի գլխին: Ընդունելով այդ խնդրանքը՝ Կոստանտինն ուղարկում է Անտիոքոս զորագլխին և Խոսրովին թագադրելուց հետո նրանք շարժվում են Սանատրուկի վրա: Երբ Սանատրուկը դա լսեց, փախավ Պարսկաստան, իսկ մեր զորքը, թալանելով երկիրը, վերադարձավ» (Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 20):

«Այդ ժամանակ Կոստանդինոսը (**Հռոմի ապագա սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանտին I Մեծի – Մ.Ֆ.**)... լսեց նրանց աղաչանքը և թագ ու ծիրանի ուղարկեց իր Անտիոքոս զորագլխի միջոցով, որը եկավ ու թագավորեցրեց Խոսրովին» (Դավիթ Բաղիշեցի «ժամանակագրություն»):

⁸¹¹ «Այդ ժամանակները մեծ խռովություն ծագեց Հայոց աշխարհում, որովհետև, երկու մեծ նախարարներ ու իշխաններ՝ գավառների ու աշխարհների տերեր, իրար հետ ընկան, մեծ դիպակությամբ կռիվ ծագեցրին և միմյանց հետ պատերազմում էին առանց որևէ իրավունքի: Նրանք պլոտորում էին Հայոց մեծ աշխարհը, մեկը Սանավազյան տոհմի իշխանն էր, իսկ մյուսը՝ Ռորուկյաց տոհմի նահապետը: Սրանք մեծ պատերազմով կռվում էին և շատ մարդկանց կոտորած էր լինում: Ապա՝ Խոսրով թագավորը և Վրթանես մեծ եպիսկոպոսապետը Աղբիսոս պատվական մեծ եպիսկոպոսին ուղարկեցին նրանց մոտ, որպեսզի նա հորդորելով հաշտեցնի և խաղաղություն հաստատի: Երանելի Աղբիսոսը գնաց նրանց մոտ, որ համոզի ու իրար հետ հաշտեցնի, բայց նրանք իրար անարգեցին, նրա միջնորդությանը չստացան, նրան ուղարկողներին արհամարեցին, եպիսկոպոսին մեծ անարգանքով հեռացրին և արքունական տունն առան ու ավերեցին՝ կատաղաբար շարունակելով պատերազմը միմյանց դեմ: Ապա թագավորը, աստիճան գալրանալով, նրանց դեմ ուղարկեց Արտավազի որդի Վաչեն՝ Հայոց սպարապետության տոհմից Մամիկոնյան տոհմի նահապետին, իր զորքերի մեծ զորավարին, որ գնա և այդ երկու ցեղերը ոչնչացնի: Ապա՝ Վաչե զորավարը գնում էր նրանց վրա, երկու տոհմն էլ ջարդում, ոչնչացնում է, երկու տոհմերից ոչ մի արու կենդանի չի թողնում և ինքը վերադառնում է Հայոց Խոսրով թագավորի ու Վրթանես քահանայապետի մոտ: Եվ թագավորը Աղբիսոս եպիսկոպոսին հօգուտ եկեղեցու տվեց Սանավազյանների ավանը և նրանց նահապետի բուն պառնախոս գյուղը, այսինքն Սանավազակերտը իր բոլոր սահմաններով և Եփրատ գետի կողմերում նրա շուրջն եղած գավառակով: Ինչ վերաբերվում է Ռորուկիների բուն գյուղին, որ կոչվում էր Ռորդոր, ապա իր բոլոր սահմաններով, որ գտնվում է Սասանի երկրում, այն տվին Բասենի եպիսկոպոսին, որ Ռորդոր գյուղից էր» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 4):

⁸¹² «Որովհետև մեր հարավային գնդերը Ծովաց աշխարհում խոսրովի մոտ էին, իսկ Միհրանին (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծին – Մ.Ֆ.) սպանել ու մեր հյուսիսային գունդը ջարդել ու փախցրել էին թշնամիները՝ այն հասցնելով մինչև Վաղարշապատ ու պաշարելով այս բաղաբեր» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 9):

⁸¹³ «Այն ժամանակ Մազքութների Սանեսան թագավորը (Մազքութական թագավորության արքա Սանեսանը (մոտ 332 – ուղ. 336) – Մ.Ֆ.), սաստիկ բարկանալով, թշնամացավ իր ազգակից Հայոց խոսրով թագավորի հետ, և ժողովեց ու գումարեց բոլոր զորքերը՝ հոներ, փոխեր, թավասալարներ, հեծնատակներ, իծնակներ, գաթեր, գովարներ, գուգարներ, շքեր, ծոբեր, բաղասիծներ, եգերսականներ և այլ հառնիծադանք, թափառական վաչկատուն ցեղերի անթիվ բազմություն, որոնց առհասարակ ինքն էր իշխում: Եվ ահա նա եկավ ու անցավ իր սահմանը՝ մեծ Կուր գետը, ու սփռվեց, լցրեց Հայոց աշխարհը: Թիվ չկար նրա հեծյալ գնդերի բազմությանը և ոչ հաշիվ կոպալավոր հետևակ զորքին: Եվ, որովհետև իրենք էլ չէին կարողանում իրենց զորքը համարել, երբ մի Նշանավոր ու երևելի տեղ էին հասնում և հանդես էին կազմում ըստ գնդերի, դրոշակների ու վաշտերի, հրամայում էին, որ ամեն մի մարդ մի ձեռքի բար բերի, մի տեղ ածի այն ու կույտ կազմեն, որպեսզի, ինչքան որ լինի, նրանով էլ հասկացվի բազմության չափը, ու նաև ապագայի համար մնա անցած օրերի այդ ահավոր Նշանը: Եվ որտեղից որ անցնում էին, այսպիսի Նշաններ էին թողնում ճանապարհների խաչվող տեղերում ու պողոտաների վրա: Նրանք եկան, լցվեցին, Հայոց ողջ երկիրը, ծածկեցին, բանդեցին, գերեցին, միանգամայն ավերեցին, երկրի բոլոր սահմաններում ծավալվեցին՝ մինչև Սատաղու փոքրիկ բաղաբեր և մինչև Գանձակ՝ Ատրապատականի սահմանը: Ավարն ու գերիները բերին, Այրարատյան գավառում մի սահմանված տեղ ժողովեցին, որտեղ էլ մեծ բանակ էր կազմված: Հայոց խոսրով թագավորը խույս տվեց իր եղբորից, այսինքն Մազքութների Սանեսան թագավորից, գնաց Կովզի երկիրն ու ընկավ ամուր Դարեոնք բերդը: Նրանց հետ էր նաև Հայոց ծերունի եպիսկոպոսապետը՝ Վրթանեսը» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 7):

«Խոսրովի ժամանակ հյուսիսային Կովկասի բնակիչները միաբանվելով և իմանալով նրա թուլաստությունն ու ծուլությունը, բայց նաև մանավանդ հրապուրվելով Սանատրուկի (Մազքութական թագավորության արքա Սանեսանի – Մ.Ֆ.) թելադրությունից, պարսից Շապուհ թագավորի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ին – Մ.Ֆ.) գաղտնի հրամանով արշավեցին ու մեծ բազմությամբ՝ մոտ երկու բյուր մարդով, հասան մեր երկրի կենտրոնական վայրերը» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 9):

«Խոսրովի օրերում հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդները, միաբանվելով անհամար բազմությամբ՝ գրեթե 3 բյուրով, արշավեցին մինչև մեր աշխարհի միջնամասերը, եկան հասան Վաղարշապատի դռներին և շրջապատեցին բաղաբերը» (Ստեփանոս Տարսնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 1):

⁸¹⁴ «Իսկ այդ ժամանակ Յրի անվանված բերդաբաղաբեր ապստամբվեց Աղվանքի թագավորի (Մազքութական թագավորության արքա Սանեսանի – Մ.Ֆ.) դեմ և ձեռք մեկնեց պարսից թագավորին (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ին – Մ.Ֆ.): Արգեսացիները եկան, գրավեցին բաղաբերը» (Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանքի աշխարհի», գիրք 1, գլուխ 12):

⁸¹⁵ «Այնտեղ արքան ու կաթողիկոսը սկսեցին պահել և աստծուց խնդրել, որ նրանց փրկի այն դառն դահճից: Այս էին խնդրում տեղ աստծուց, իսկ այդ դառն դահճից գրեթե մի տարի բռնացել, գրավել էր ողջ երկիրը: Այս ժամանակ եկավ, հասավ Մեծ Հայքի զորավար Վաչե՝ Արտավազդի որդին, Մամիկոնյան տոհմից, որ այդ ժամանակ երկար ճանապարհորդություն էր կատարել Հունաց կողմերը: Նա ժողովեց նախարարներից բազմերին, խիստ բազմամարդ գունդ կազմեց և լուսադեմին՝ եկեղեցական պաշտոն կատարելու ժամանակ, հարձակվեց Սանեսանի (Մազքութական թագավորության արքա Սանեսանի – Մ.Ֆ.) բանակի վրա: Նրանք բանակ էին դրել Յուր գլուխ կոչված լեռան վրա: Վաչեն նրանց բոլորին սրի անցկացրեց, ոչ մեկին կենդանի չթողեց և գերիներին ողջ բազմությունը հետ դարձրեց: Հետո նա ժողովեց ավարը և գնաց, իջավ Այրարատյան գավառի դաշտը: Այնտեղ նա Վաղարշապատ բաղաբեր գտավ Մազքութների Սանեսան թագավորին բուն գնդի հետ միասին, որ անհամար բազմություն էր կազմում: Վաչեն հանկարծակի հարձակվեց բաղաբերի վրա և տեղը նրանց նրա ձեռք մատնեց: Երբ թշնամիները տեսան նրա հարձակումն իրենց վրա, բաղաբեր դուրս եկան ու փախան դեպի առապարը՝ Օշական բերդի կողմը՝ ապավինելով այն անապատին ու բարդաբույս տեղերին: Սաստիկ մեծ պատերազմ եղավ: Եվ Հայոց զորավարի նիզակակիցները, որոնք էլ Բագրատ Բագրատունին, Մեհանդակ և Գարեգին Ռշտունիները, Ամատունյաց տոհմի նախարար Վահանն ու Վարազ Կամինականը, սրանք բոլորը հասնում, զարկում ջարդում են պաններին, Մազքութների, հոների և մյուս ազգերի զորքերը: Նրանք ողջ առապարի դաշտը լցնում են մեռածների դիակներով, այնպես որ արյունը գետի նման առատ հոսում էր և թիվ չկար սպանված զորքերին: Սակավաթիվ մնացորդներին առաջ խառնելով՝ նրանք հալածում են դրանց մինչև Բաղաբերների աշխարհը, իսկ Սանեսան մեծ թագավորի գլուխն էլ բերում էր Հայոց թագավորին: Սա, սակայն, երբ տեսավ այդ, սկսեց լալ ու ասաց. «Իմ եղբայրն էր, Արշակունի ցեղից»: Այնուհետև թագավորը Հայոց մեծ եպիսկոպոսապետի հետ եկավ ճակատամարտի տեղը և նրանք տեսան սպանված զորքերի կոտորածը: Մեռածների հոտից երկիրը լցվել էր գաղափաստությամբ, դրա համար հրաման տվին աշխարհից գուգազ հանել և, վրան բարեբով ծածկելով, դիակները թաղել՝ վախենալով, որ միգուցե երկիրը ապականվի մեռելների գաղափաստ այդ հոտից: Դրանից հետո երկիրը խաղաղվեց բավական տարիներ: Այսպես տուրբ Գրիգորիսի վրեժը առնվեց Սանեսան թագավորից և նրա բանակից, որովհետև նրանցից ոչ մեկը չմնաց» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 7):

«Պատերազմով նրանց դեմ դուրս եկան Հայոց արևելյան և արևմտյան զորքերն իրենց զորապետներով, այսինքն՝ Բագարատ ասպետով և Ամատունյաց Վահան նահապետով...: Նրանց վրա հանկարծակի հարձակվեցին մեր արևելյան ու արևմտյան զորքերը և հետ վանեցին դեպի Օշականի առապարը: Նրանք թույլ չտվին, որ թշնամիները, ըստ իրենց սովորության ցրվի, գալով նետածություն կատարեն, այլ բաջածի հեծյալները, շտապ-շտապ ու արագապես հետամուտ լինելով, նրանց մղեցին բարդաբույս ու դժվար տեղերը, այնպես, որ թշնամիներն սկսեցին ստիպվեցին ճակատամարտ տալ: Նրանց նիզակավորների զորագլուխն էր մի վիթխարի հսկա՝ սպառազինված և ողջ մարմինը ծածկված խիտ թաղիքով, ինչն էլ վրան նա արշավում էր զորքի մեջ: Հայոց բաջերը, աչքերը դեպի նա պահելով, հարձակվում էին վրան, բայց չէին կարողանում վրան, որովհետև, երբ նիզակով խփում էին, թաղիքը փքվում էր: Այս ժամանակ բաջ Վահան Ամատունին..., ձիու գավակից խփելով, գետին վրդեց ահագին այդ հսկային: Այս դեպքն առիթ ղարձակ թշնամիների փախուստին և Հայոց զորքին զորացրեց հաղթանակ տանելու: Այստեղից Ծովաց աշխարհը դառնալիս՝ Բագարատն առանց նախանձի հաստատապես վկայում է թագավորին Վահանի բաջազորությունների և այս հերոսական դիպվածի մասին, ուստի թագավորը նրան է պարգևում ճակատամարտի տեղը՝ Օշականը, որտեղ Վահանն ինքնակամ դեմ ելավ ու մեկնարկեց: Ինչ վերաբերվում է Միհրանին (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծին – Մ.Ֆ.), ապա նրա փոխարեն արքան զորքի վրա Նշանական էր Գարդուլ Մարդապետի՝ խորհուրդների նախապետին» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 9):

«Սանատրուկը (Մազքութական թագավորության արքա Սանեսանը – Մ.Ֆ.), ազատ ու հարմար ժամանակ գտնելով, Շապուհի հրամանով հավաքում էր Աղվանքի զորքերը, թվով մոտ 30.000. և արշավում է Հայաստանի կենտրոնը: Տեղավորներից մի շատ բաջ և հաղթանակով գորապետ, գրահավորված թաղիքով, Օշականի առապարի մոտ բռնկված ճակատամարտում առաջ է նետվում, իսկ երբ գեներով հարվածում էին նրան, չէր ներդրվում, այլ մեն էր թոշում: Այդ ժամանակ բաջ Վահան Ամատունին, նայելով կաթողիկեին, ասում է. «Օգնի ինձ», որից հետո, նիզակը ուղղելով ձիու գավակին, գետին է տապալում հսկա գազանին» (Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանքի աշխարհի», գիրք 1, գլուխ 12):

«Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների զորքի վրա հանկարծակի հարձակվեցին Հայոց զորքերը և պատերազմ մղեցին Օշականի առապարում: Այդ ժամանակ նրանցից մի վիթխարի հսկա, մարմնի բոլոր մասերը կծյա թաղիքով ծածկված, շահատակության էր սփռում մեր զորքերի մեջ և ոչինչ չէին կարողանում անել նրան, որովհետև, նիզակով հարվածելիս, կծյա թաղիքը ոլորվում էր: Այդ ժամանակ բաջավոր Վահան Ամատունին, դառնալով դեպի Կաթողիկե եկեղեցին, ասում է. «Չգնիր ինձ Աստված, ինչպես Դավթի պարսաբարը դիպցրի Գողթարի ճակատին, իմ նիզակն էլ ուղղիր դեպի այս զորավոր հսկան»: Եվ նրա խնդրանքն իզուր չանցավ, բանգի նա, ձիու գավակի կողմից հարվածելով, գետին տապալեց այդ ամեհի հսկային: Դրանից սարսափած՝ թշնամիները դիմեցին փախուստի» (Ստեփանոս Տարսնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 1):

«Խոսրովի օրում ծնակային կողմի 3 բյուր մարդիկ միաբանվելով ասպատակեցին Այրարատը: Այնտեղ առաքինացավ Վահան Ամատունին, սպանելով նրանց զորագլուխը, որը հագել էր թաղիքե գգեստ, իսկ նրա պարտված զորքը փախուստի դիմեց» (Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 22):

⁸¹⁶ «Այդ ժամանակների Հայոց թագավորից ապստամբեցավ նրա հպատակներից մեկը՝ Աղձնյաց մեծ իշխանը, որ բռնեց իր կոչվում և արքունական սեղանի չորս բարձրագույն գահերից մեկն էր գրավում: Նա ձեռք մեկնեց Պարսից թագավորին (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ին – Մ.Ֆ.) և նրան անտեղեց արքունի տունը, որ իր կալվածքին կից էր: Նա Պարսից թագավորից իրեն օգնության գորք բերել տվեց, անջատվեց Հայաստանից և Հայոց թագավորի դեմ Պարսից թագավորության ուժով պատերազմ էր մղում, ընդ որում պատերազմը սաստկանում էր: Այդ ժամանակ Հայոց թագավորը մեծ զորքով նրանց դեմ է ուղարկում իր բարեմիտ հպատակներին Կորդվաց Ջոն իշխանին, Մեծ Ծոփքի Մար իշխանին, Ընհեի Ծոփքի իշխան Ներսեհին, Սյունյաց Վաղինակ իշխանին, Հաշտենից Դատ իշխանին և Բասենի Սանակ իշխանին: Սրանք գնացին, հաղթեցին պարսից զորքերին և բոլորին առհասարակ սրի բաջեցին, նույնպես սպանեցին նաև բռնեցիին՝ իր եղբայրների ու որդիների հետ միասին» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 9):

«/4/ Երբ երանելի Տրդատը վախճանվեց, Բակուր մեծ իշխանը, որ կոչվում էր Աղծնիքի բռնի, տեսնելով որ Սանատրուկը (**Մազապիրության արքա Սանատրուկը – Մ.Յ.**) թագավորեց Փայտակարանում, նույնը կամեցավ և ինքն անել, սակայն ջազավորել, որովհետև Արշակունի չէր, այլ ուղղակի կամեցավ ինքնագլուխ լինել: Ուստի, Հայոց միաբանությունից անջատվելով, նա ձեռքը մեկնեց Պարսից Ռոմիզդ թագավորին (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Յ.**)... /7/ Մանածիհոր, հայոց հարավային գնդով և կիլիկյան գործով Անդոնեստանի կողմերը գնալով, պատերազմեց Բակուր բռնիի դեմ և սպանեց նրան, իսկ նրա գործերին ու նրան օգնության ուղարկված պարսիկներին էլ հալածեց: Բակուրի որդի Յեշային, ձեռքակալելով՝ նա նրան երկաթե կապանքներով ուղարկում է հոստոմի, իսկ նրա իշխանության գավառներն էլ անխնա սրի է մատնում՝ ոչ միայն կռվողներին, այլև՝ ռաբինի գյուղացիներին: Նա շատ գերիներ է առնում Սօքիսի կողմերից, որոնց թվում նաև Հակոբ Մեծն Եսիսկուպոսի ութ սարկավազներին» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 4, 7):

«Այս բանը տեսնելով՝ Բակուր մեծ իշխանը, որը Աղծնիքի բռնին էր, նույն բանն անելն ինքն էր խորհում, ուստի և բարեկամության ձեռք մեկնեց Պարսից Ռոմիզդ արքային (**Սկասի Ե ունեցվում Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ին – Մ.Յ.**)...: Մանածիհոր, գնալով հարավային կողմը, ջախջախում է Բակուր բռնիին ու նրա ողջ զորքը, իսկ պարսիկներին էլ, որ նրա օգնականներն էին, նա հալածում է այնտեղից» (Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 1):

«Այս բանը լսելով՝ Աղծնիքի մեծ իշխան Բակուրը գրեց Պարսից Ռոմիզդ արքային (**Սկասի Ե ունեցվում Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Յ.**) և խորհում էր Սանատրուկի (**Մազապիրության արքա Սանատրուկի – Մ.Յ.**) մասին...: Մանածիհոր Ռշտունին, հարձակվելով Բակուրի վրա, սպանում է նրան և Սօքիսի կողմերից վերցնելով բազմաթիվ գերիներ» (Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 20):

«Իր կյանքի վերջին հատվածում գործի վարպետ Կոնստանդինը (**Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծը – Մ.Յ.**) վերջնական փառքի համար արշավանք պատրաստեց պարսիկներ դեմ, բանի որ ողջ աշխարհը հնազանդեցված էր, իսկ վերջերս էլ հաղթանակ էր ձեռք բերվել նաև գոթերի նկատմամբ ու նա կարող էր գործել ողջ ուժով: Այդ ժամանակ Բաբելոնի տիրակալն ու պարսիկների տերը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Յ.**) այնքան վախեցավ, որ շտապեց դեսպանություն ուղարկել Կոնստանդինի մոտ՝ հայտնելով, որ խոստանում է ենթարկվել նրա հրամաններին: Այնուհանդերձ, հաշվի առնելով այն հարձակումները, որոնք եղել էին Արևելքի վրա Կոնստանդինոս Կեսարի (**Հռոմի ապագա համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդին II-ը – Մ.Յ.**) օրոք, նա ներում չստացավ» (Ռուֆուս Մեքստուս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 24):

«Նա (**Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծին – Մ.Յ.**) արշավ սկսեց պարսիկների դեմ, հաղթեց նրանց և խաղաղության պայմանագիր կնքեց պարսիկների արքա Սապորի (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Յ.**) հետ, ընդ որում այդ պարսիկներն էին, որոնք խաղաղություն էին խնդրել հռոմեացիներից» (Յովհաննես Մալալա «Ժամանակագրություն», գիրք 13, գլուխ 3):

⁸¹⁷ «Կոնստանդինը (**Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծը – Մ.Յ.**) լսեց, որ սարմատները, որոնք ապրում էին Մետոիդա լճի մոտակայքում, նավակներով անցել են Իստորոը և թալանել իր տարածքները: Դրա համար էլ նա զորք տարավ նրանց դեմ և հաղթանակի հասավ սարմատների արքա Ռավսիմոդոսի նկատմամբ: Այդ ժամանակ սարմատները հարձակում էին գործել մի բաղաթի վրա, որը բավարար կայացրո ուներ, սակայն նրա պարսպի միայն ներքևի հատվածն էր քարից կառուցված, վերևի հատվածը փայտից էր կառուցված և այդ պատճառով էլ հենց նրանք համարեցին, որ հեշտությամբ կարող են գրավել այն՝ այրելով պարսպի փայտյա հատվածը: Այս նպատակով նրանք սկսեցին կրակ նետել և միաժամանակ էլ նաև նետահարել պարսիկներին վրա կանգնածներին: Իրենց հերթին պաշտպանվողները նետեր ու քարեր էին արձակում բարբարոսների վրա՝ սպանելով նրանցից շատերին: Այդ ժամանակ, ահա, Կոնստանդինը միտք հղացավ՝ անակնկալ հարձակվել նրանց վրա: Նա այդպես էլ վարվեց, հսկայական բանակության թշնամիների սպանեց ու գերեվարեց, իսկ մնացածին էլ փախուստի մատնեց» (Չոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 2):

«Դրանից հետո Կոնստանդինը (**Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծը – Մ.Յ.**) պատերազմ սկսեց գոթերի դեմ և օգնություն ցույց տվեց արցունքներն աչքերին այդ մասին պաղատող սարմատներին: Եվ ահա նրա գործողությունների արդյունքում ցրտից ու սովից զոհվեցին մոտ 100.000 գոթեր և հենց այդ ժամանակ էլ նա պատանդներ ձեռք բերեց, որոնց մեջ էր նաև Արիարաթիս արքայի որդին...: Ահա այսպես նա ոչնչացրեց ուժեղ և հարուստ գոթերի ցեղը բարբարոսական երկրի հենց ողջում, այսինքն՝ սարմատների երկրում» (Անանուս Վալեսիացի «Ընտրյալ պատմություն», մաս 1, գլուխ 6):

«Այնուհետև ինքնակալ Կոստանդինոսը (**Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծը – Մ.Յ.**) Հայոց արքայից խնդրում է այդ գերակազմ մարդկանցից, ովքեր գնացել էին նրա հետ, իրեն տալ 300 հոգու: Արքան նրանց շնորհում է ինքնակալին, ինչը մեծապես դուր է գալիս նրան, և նա նրանց ուղարկում է ստորին Գերմանիա՝ մշտական բնակություն հաստատելու: Այստեղից էլ շատերն այն կարծիքին են, թե գերմանացիները սերել են հայերից» (Յովհաննես Դարդե «Ժամանակագրություն Հայոց», գլուխ 3):

«Դրանից հետո Կոնստանդինը հաղթականը (**Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծը – Մ.Յ.**) պարտության մատնեց սարմատներին և գոթերին, որոնք ընդունեցին քրիստոնեական հավատքը» (Միքայել Անորի «Ժամանակագրություն», գիրք 7, գլուխ 3):

⁸¹⁸ «Ռավսիմոդոսը, կորցնելով իր զորքի մեծ մասը, վերցրեց մնացածներին և անցավ Իստորոը՝ մտադրվելով ևս մեկ անգամ թալանել հռոմեական տիրույթները: Կոնստանդինը (**Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծը – Մ.Յ.**), իմանալով այդ մասին, հետապնդեց Իստորոսն անցածներին և մի անտառածածկ լեռնավանդակում հարձակվեց նրանց վրա: Թշնամիները դիմեցին փախուստի, որի ընթացքում նա սպանեց նրանցից շատերին, որոնց մեջ նաև Ռավսիմոդոսին: Նա նաև գերեվարեց նրանցից շատերին՝ բառարկ մասը՝ սեփական ճամբար վերադառնալով հսկայական ավարով» (Չոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 2):

«Իր կյանքի վերջին հատվածում գործի վարպետ Կոնստանդինը (**Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծը – Մ.Յ.**) վերջնական փառքի համար արշավանք պատրաստեց պարսիկներ դեմ, բանի որ ողջ աշխարհը հնազանդեցված էր, իսկ վերջերս էլ հաղթանակ էր ձեռք բերվել նաև գոթերի նկատմամբ...» (Ռուֆուս Մեքստուս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 24):

«Դրանից հետո, հաշտություն կնքելով գոթերի հետ, Կոնստանդինը (**Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծը – Մ.Յ.**) հայացքն ուղղեց դեպի սարմատները, որոնք իրենց անհավատարիմ էին ցույց տվել: Այդ ժամանակ, սակայն, սարմատների ստորկնքի ապստամբներին իրենց տերերի դեմ և ահա Կոնստանդինը պատրաստակամորեն ընդունեց իրենց երկրից կտարկված տարբեր սեռի ու տարիքի 300.000 սարմատների ու նրանց բնակեցրեց Թրակիայում, Սկյութիայում, Մակեդոնիայում և Իտալիայում» (Անանուս Վալեսիացի «Ընտրյալ պատմություն», մաս 1, գլուխ 6):

«Դրանից հետո Կոնստանդինը (**Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծը – Մ.Յ.**) հաղթականը պարտության մատնեց սարմատներին և գոթերին, որոնք ընդունեցին քրիստոնեական հավատքը» (Միքայել Անորի «Ժամանակագրություն», գիրք 7, գլուխ 3):

⁸¹⁹ «Եվ մինչև հոստորվը զբաղված էր մերիները տնկելով՝ հանկարծ լուր հասավ նրան Հեր ու Չարավանդ գավառից, թե. «Պարսից զորքերը պատրաստվում են պատերազմով բեզ վրա գալու»: Խոսքով թագավորը հրաման տվեց Բզնունյաց Դատաբե նահապետին աշխարհից գուգազ հանել՝ անչափ ու անհամար, և մատնելի գնդի հետ միասին դուրս գալ թշնամու առաջ, դիմադրել ու նրա առաջն առնել: Դատաբեն Հայոց զորքի բազմությանը գնաց Պարսից զորքին ընդառաջ, բայց, երբ հասավ, Պարսից զորքերի մեծերի հետ միաբանեցավ՝ միտքը դնելով նրանց ձեռքը մատնել Հայոց թագավորին՝ իր տիրոջը: Նա թշնամիներին հրամայեց դարան սարքել իր զորքի դեմ և թշնամու տրերին մատնեց իր զորքը: Այսպիսով, ահա, հանկարծ անսպասելի կերպով հարձակվում, կոտորում են Հայոց 40.000 հոգանոց զորքը, իսկ մնացածները դիմում են փախուստի» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 8):

⁸²⁰ «Իսկ չարագործ Դատաբեն առնում է Պարսից զորքը և կամենում է Հայոց թագավորի վրա հարձակվել, սակայն փախստական զորքերն ավելի վաղ են հասնում Հայոց թագավորի բանակը ու գուժում պատահած սարսափելի կործանումը՝ անօրեն Դատաբեի մատնության չարագործությունը: Այն ժամանակ Հայոց խոսքով թագավորը Վրթանես բահանյապետի հետ թափափվում է գետին և մեծ պաղատանքով ու ջերմ արտաստվածքով աստծուց օգնության է խնդրում: Սրանից հետո արքան փութով հավաքում է իր մոտ զորքերը՝ մոտ 30.000 մարդ Վաչե գորավարի հետ, և թշնամու դեմ է գնում բոլոր իր ավագ նախարարների հետ միասին: Նրանք իրար հանդիպեցին Առեստ ավանում՝ փոքր գետակի վրա, արքունական ձկնորսարանում, որտեղ էլ տեսան պարսից զորքի անհամար բազմությունը՝ ինչպես երկնքի աստղերը և ինչպես ավազը ծովի ափին, որովհետև եկել էին անթիվ փղերով ու անչափ զորքով: Ահա հենց սրանց նրանք հասան, հարձակվեցին նրանց բանակի վրա, աստծուն հուսալով զարկեցին, կոտորեցին, ոչնչացրին և մեկին էլ կենդանի չթողեցին: Նրանք մեծ ավար խլեցին նրանցից, այդ թվում փղերը և նրանց գործողության բոլոր ուժը: Վաչե սպարապետը և քաջ Վահան Ամատունին նաև Դատաբեին ձեռքակալեցին ու բերեցին խոսքով մեծ թագավորի առաջ, որտեղ նրան բարեբով բարկածեցին՝ իբրև մի անարդու, որ կավաճանել է իր աշխարհին, իր տիրոջ գնդին ու զորքերին: Նրա տոհմը, կիլը և որդիքը զոհվում են Ռշտունյաց իշխանի ամրոցում՝ Աղթանաք կոչված կղզում: Վաչե սպարապետը նալ նստեց ու, կղզին մտնելով, ոչ էգ թողեց և

ոչ՝ արու: Այս կերպով այդ նախարարական տոհմը ոչնչացավ և նրա կալվածները հարքունիս գրավվեց» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 8):

⁸²¹ «Կոնստանդինոսը (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Յ.) մարտնչում էր պարսիկների դեմ փոփոխական ու ավելի շատ անհաջող արդյունքով: Բացառությամբ ժամապահների սահմանային չնչին ընդհարումների՝ դաժան Մարսի հետ նա հանդիպում ունեցավ 9 անգամ՝ 7 անգամ իր զորավարների միջոցով, իսկ 2 անգամ էլ՝ անձամբ: Պետք է նշել Միսաքայի... մասին... երբ պետությունը լուրջ կորուստներ կրեց, երբ ինքը դեռ պրինցեպս էր» (Ռուֆինոս Սեբաստոս «Կեսարների պատմությունը», մաս 27):

⁸²² «/205/ Լսելու ձեռք ձգտումը պայմանավորված է պարսիկների հզորության մասին լսած լինելու հանգամանքով, նրանով, որ, ինչպես էլ խոշոր ուժեր ուներ ձեռքի տակ Կոնստանդինոսը (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Յ.), նրանք նրա նկատմամբ առավելության հասան, ինչպես նաև այն բանով, թե ինչ տիպի կասկածների և խիզախության ձեռք մեկնեց Հուլիանոսը (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Հուլիանոսը – Մ.Յ.), բանգի Կոնստանդինոսը, որ բացի այլ կղզիներից և նրանցից, որոնց տիրում էր Օվկիանոսում, տիրում էր նաև մի տարածքի, որը ձգվում էր Օվկիանոսի ափից մինչև Եփրատ և այդ տարածքը վերջինիս շատ տարաբնույթ բարիքներ էր տալիս, այդ թվում ի դեմս նաև ինչպես մարմնով հաղթանակում, այնպես էլ ոգով խիզախ մարդկանց՝ հատկանիշներ, որոնք կարող են անհաղթ դարձնել ցանկացած զորքի: /206/ Ահա, ուրեմն, Կոնստանդինոսը՝ իր ռազմական պատրաստություններում մեծագույն մի մարդ ու անթիվ թվով հիանալի բաղադրված այդ տիրույթը, որը շատ հարկեր էր հավաքում և ոչ քիչ բանակի ուսկի էր ստանում էր հանքերից, այդ մարդը, որը ոտքից գլուխ և պարսիկներից էլ ավելի մանրակրկին երկաթյա զրահներով պատեց ինձյակների, ինչպես նաև զրահով վիրավորվելուց պաշտպանվեց նաև ձիերին, նա, որ հորից ժառանգություն էր ստացել մի պատերազմ, որը պահանջում էր ոգու արիություն և արքայավայել վարքագիծ ու ինքն էլ ի փիճակի լինելով լավ օգտագործել ռազմական ուժերը, կարծես երդումով պարտավորվել էր թշնամիներին պատերազմներում նրանց դաշնակիցը լինել: Այն մասին, որ նրանցից որևէ բան խլի կամ կանխի իր ունեցածից ինչ-որ բանի խլումը, նա նույնիսկ չէր էլ մտածում, այլ միայն ամեն տարի զարնան բացվելուն պես, երբ տաք եղանակներն էին սկսվում, զորքը հանում էր իբր մարդոցնեղ գրոհի համար, սակայն, անցնելով Եփրատը, մտնում էր տեղում: Շրջապատված նմանատիպ հսկայական մեծությամբ զորքով՝ նա, մտադրվելով փախուստի դիմել հենց որ կհայտնվեն թշնամիները, չէր լսում պաշարյալների ողբը, այլ գերադասում էր, համաձայն իր ռազմավարական պատկերացումների, ոչ մարտնչել ու ոչ էլ կործանումից պաշտպանել իր հպատակներին» (Լիբանիոս «Ճառեր, Հուլիանոսի մահախոսականը», 205-206): «/75/ Այսպիսով, անելով ամենայն անհրաժեշտը և տեսակցելով եղբոր հետ, որն ամենայն գովեստի է արժանի, ինչպես նաև լսելով, թե, ինչպես Աստծուց բշխած, թշնամիները թողել են ափերը, նա (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Յ.) չտրվեց վաղուց խոսքի առիթ դարձած մարդկային թուլություններին, սպասելով, որ ամեն ինչ ինքնին կարգի ընկնի, նա ժամանակ չձգեց, այլ, զգալով, որ ստեղծված իրավիճակը գործողություններ է պահանջում, այլ ոչ թե անգործություն, նետվեց իր վազեց վերջացնելու, կարծես առանց շունչ բաշելու իրոք մեկ ասպարեզ առաջ էր վազել ու հետ էր եկել: Այսպիսով՝ նա հարձակման անցավ տիեզերքի վրա և արագորեն թագ թագանալ արարողությունները կազմակերպելու, իսկ պարսիկներին էլ իրենց երկրում պահեց վախը: /76/ Արագ ճանապարհորդությանը հետևեց մեկ ուրիշը՝ զինված արշավանքը: Նա մոտեցավ Պարսկաստանի սահմաններին՝ այրվելով իր բազուկը արյունով պատելու մարմաջով, սակայն նրանք, որոնք իրենց վրա կրնորունին նրա զայրույթը, արդեն չկային և նրանք, որոնք պատերազմի սկիզբ էին դրել, իրենց փախուստով հետաձգեցին պատերազմը, ընդ որում նրանք ոչ թե վախից խուճապի մատնվեցին, այլ վախից նույնիսկ մարտի մեջ էլ չմտան, ընդ որում ոչ թե ուժը նրանց ստիպեց փախուստի դիմել, այլ դրա համար բավարար եղավ միայն լուրը» (Լիբանիոս «Ճառեր, Գովեստի խոսք, ուղղված արքաներ Կոնստանդինոսին և Կոնստանդինին», 75-76):

«Կոնստանդինոսը (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Յ.) մարտնչում էր պարսիկների դեմ փոփոխական ու ավելի շատ անհաջող արդյունքով: Բացառությամբ ժամապահների սահմանային չնչին ընդհարումների, դաժան Մարսի հետ նա հանդիպում ունեցավ 9 անգամ՝ 7 անգամ իր զորավարների միջոցով, իսկ 2 անգամ էլ անձամբ: Պետք է նշել կրկին իսկական Կոնստանդինոսի... մասին... երբ պետությունը լուրջ կորուստներ կրեց, երբ ինքը դեռ պրինցեպս էր» (Ռուֆինոս Սեբաստոս «Կեսարների պատմությունը», մաս 27):

⁸²³ «Սակայն ինչպիսի՞ն էին այդ հապաղումների արդյունքները: Թշնամին ավերում էր պարսիսները և հիմնովին բանդում բաղադրված՝ հետ վերադառնալով ավարով ու գերիներով, այն դեպքում, երբ ինքը (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Յ.) մարդկանց էր ուղարկում, որպեսզի զննեն այդ անայացումները, և ճակատագրին շնորհակալություն էր հայտնում այն բանի համար, որ էլ ավելի զգալի պարտության չի ենթարկվել՝ հետ վերադառնալով բաղադրված գերեզման և բաղաբացիներից գոռոցներ ստանալով, որոնք մեծարում էին նրա հաղթանակները: Եվ այսպես նա վարվում էր ամեն տարի: Պարսից արքան (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Յ.) առաջ էր գալիս, իսկ ինքը հապարդում էր, նա գրոհում էր պարսիսները, իսկ ինքը միայն շարժվում էր, նա պատրաստ էր վերցնել, իսկ ինքը հետախույզներ էր ուղարկում, նա վերցնում էր, իսկ ինքը գոհ էր մնում նրանից, որ իրեն չեն ստիպում մարտ ընդունել, պարսից արքան պարծենում էր ռազմագերիների առատությանը, իսկ ինքը՝ հեծյալ միջոցներով ու այն բանով, որ բաղաբացիներ իրեն դափնեպալաններ են մատուցում, որով նա զարդարում էր մարտակառքերը: Այդ արդյոք նրան ավելի շուտ հարմար չէ այն կոչումը, որը են հենց նոր տվեցի նրան՝ պարսիկների դաշնակից: Հնարավորություն ունենալով թույլ չտալու թույլ տալը հեռու չէ այն բանից, որ անձամբ աջակցես» (Լիբանիոս «Ճառեր, Հուլիանոսի մահախոսականը», 207): «/77/ Սակայն ահա թե ամենից շատ ինչից պետք էր զարմանալ՝ ոչ պաշարյալներն ու ոչ էլ նահանգները նա որոշեց չձգձգել անվերջ ժամանակ, այլ, օգտվելով այնտեղի բաղաբացիներից ամենամեծից որպես ձեռնոց, զարնան բացվելուն պես փայլեց գեղեցիկ՝ իր արշավանքում անցնելով պարսիկական տարածքների այնպիսի մեծ տարածության, ինչպիսին թույլ էր տալիս ողջամտությունը, ընդ որում դա այն պատճառով եղավ, որ, ամբողջովին հապաղմանը և այնտեղի հանգամանքներին տրվելը նա ստորացուցիչ էր համարում, իսկ ընդհանրապես արշավանքներից գերծ մնալն էլ՝ ալարկոտության նշան: /78/ Ահա թե ինչու բաշխելով իր ժամանակը՝ նա դրա մի մասը նվիրեց արշավանքին, իսկ մյուսը՝ խորհրդակցություններ, ընդ որում վերջինիս գլխավոր թեման ոչ թե այն էր, թե ինչպես կարելի է հաղթահարել հայտնվող թշնամուն, այլ այն, թե ինչպես ստիպել նրանց հայտնվել, բանգի նա այնքան էր հիասթափվեցրել նրանց իրենց սպասումներում, որ նրանք անաչքեցված էին՝ իրենց վրա թշնամու հարձակումից նույն այն վնասը կրելով, ինչ վնաս որ իրենք հույս ունեին հասցնել պատերազմը սկսելով» (Լիբանիոս «Ճառեր, Գովեստի խոսք, ուղղված արքաներ Կոնստանդինոսին և Կոնստանդինին», 77-78):

«Կոնստանդինոսը (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Յ.) մարտնչում էր պարսիկների դեմ փոփոխական ու ավելի շատ անհաջող արդյունքով: Բացառությամբ ժամապահների սահմանային չնչին ընդհարումների, դաժան Մարսի հետ նա հանդիպում ունեցավ 9 անգամ՝ 7 անգամ իր զորավարների միջոցով, իսկ 2 անգամ էլ անձամբ: Պետք է նշել Սիկզարայի... մասին... երբ պետությունը լուրջ կորուստներ կրեց, երբ ինքը դեռ պրինցեպս էր» (Ռուֆինոս Սեբաստոս «Կեսարների պատմությունը», մաս 27):

⁸²⁴ «Երբ Պարսից արքա Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Յ.) պատերազմ սկսեց հռոմեացիների դեմ, Կոնստանդինոսը (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Յ.) զորք հավաքելու համար մեկնեց Անտիոք, սակայն ոչ թե զորքը բռնեց թշնամիներին, այլ հաղթեց հռոմեացիների կողմից պաշտպանված ուսովածը: Ես կպատմեմ, թե ինչպես տեղի ունեցավ այդ հաղթանակը: Նիսիբիսը, որն այժմ կոչվում է Միգդոնյան Անտիոք, ընկած է հռոմեական ու պարսկական տիրույթների սահմանին: Այդ բաղաբացի եպիսկոպոսն ու առաջնորդը Հակոբն էր, որի մասին ես առաջ հիշատակել եմ՝ մի առաքելական վարքի շողերով պատված մարդ...: Այդ ժամանակ ամենահայտնի ասորիքյան գրող, զարմանալի Եփրեմը աղաչում էր սուրբ Հակոբին ելնել պարսիսի վրա և հայացք գցել դեպի բարբարոսները՝ նրանց ուղղությանը աղոթքի նետեր արձակելով: Տեղի տալով այդ խնդրանքին՝ աստվածային այդ բարձրացավ աշտարակներից մեկին վրա և, տեսնելով թշնամիների բազմությունը, նրանց դեմ աղոթքներում ոչ մի այլ բան չուզեց, բան միջատների և մոծակների մի բազմություն, որպեսզի այդ փոքր կենդանիների միջոցով նրանք ճանաչեն ճակատագրերի տիրոջ ուժը: Եվ ահա ըստ Հակոբի աղոթքի ուտիճներն ու մոծակները ամպերով նետվեցին դեպի փոքրի բնականից խողովակաձև կնճիթների, ինչպես նաև ձիերի և այլ եղջերավոր կենդանիների ականջներին ու ականջի մեջ, իսկ այս կենդանիները, ի փիճակի չլինելով տանել այդ միջատներին, պոկվեցին սանձերից, նետեցին հեծյալներին, խառնեցին շարքերը և, թողնելով ճամբարը, ինչպես ուժ ունեին նետվեցին փախչելու: Այս կերպ այդ երիցս ողորմելի արքան, այդքան փոքր ու մարդասեր պատժի միջոցով ճանաչելով հավատացյալների պահապան Աստծո ուժը, հետ գնաց և երկարատև այդ պաշարմամբ իր համար ոչ թե հաղթանակ, այլ ամող ձեռք բերեց» (Թեոդորիոս Կյուրոսցի «Եկեղեցական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 30):

«Շապուհի արքան (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Յ.), որը թագավորեց հուլյների 620-ից 690 թվականներին, մոտավորապես 70 տարի, երբ տեսավ, որ մահացել է աշխարհը արսափով լցրած հաղթական Կոնստանդինոս կայսրը (Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծը – Մ.Յ.) և նրա տեղ ռոմների կայսրության արևելյան մասում բազմել է որդին՝ Կոնստանդինը (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Յ.), գտավ, որ ժամանակն է քրիստոնյաների երկիրը առանց արգելքի նվաճելու: Ուստի նա գնաց և սահմանային բաղաբ Սծրիկը պաշարեց: Նա չգիտեր, որ այդ բաղաբը, արքայից-արքայի բանակներից կապաշտպանվի ու ինչպիսի մար Տիրոջ կողմից այնպես, ինչպես վարդը՝ փշերի...: Աստված այս դեպքում Շապուհին բաղաբից հետ դարձրեց, կրթաներ, ընտրյալ ու նշանավոր եպիսկոպոսի աղոթքների շնորհիվ: Երբ հավատացյալների հայր Հակոբը հասկացավ, որ իր որդիները սպիռվելու են ամեն կողմ, անմաքուր սատանաների ծաղրի

առաքյալ են դառնալու և նրանցից անարգվելու են, ինչպես Տիրոջ ընտրյալ՝ Մովսեսը, նա դուրս եկավ քաղաքի ամրությունների վրա և սկսեց Տիրոջը խնդրել, որ կամ իր ժողովրդին կորստի մատնի, կամ փրկի հեթանոսների ձեռքից ու մահից: Տերը լսեց նրա աղաչանքը և ահա միջատների մի բանակ երևաց երկնքում ու եկավ թափվեց Շապուհի բանակի վրա: Այս միջատները, ձիերի պեղծերի մեջ մտնելով, նրանց տանջում էին և աղոթազնում մարդկանց տեսողությունը՝ ժամանակ չթողնելով փախչելու, ընդ որում նրանք վախենում էին, որ այս կուրացման հետ միասին ռուսների բանակը կարող էր անակնկալ գալ, հարձակվել և, այդ անկարգ վիճակում իրենց գտնելով, կոտորել: Մարդիկ զնացին Կոնստանդինի մոտ և նրան հայտնեցին տեղի ունեցածի մասին: Նա ասածուս փառավորեց և շնորհակալ եղավ, որ իր ծառա Յակոբի միջոցով նման շնորհի արժանացրեց: Արքան սպառնալիքներով վերադարձավ ու երդվեց, որ իր տիրապետության մեջ կընջի ռուսների կրոնը՝ քրիստոնեությունը» (Աշխատ 26-րդ «Աղիեբենեի եկեղեցու պատմությունը»):

«Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) ոչ միայն ականջ չկախեց այդ խոսքերին, այլև զայրացած եկավ Նիսիբիսի դեմ և ամայացրեց Միջագետքը: Երբ նա հավաքեց իր զորքերը և ելավ Նիսիբիսի դեմ, Կոնստանդինը (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) ևս հավաքեց իր ուժերը ու առաջացավ դեպի Անտիոք: Շապուհը 70 օր պաշարեց Նիսիբիսը...: Օրինյալ Եփրեմը եպիսկոպոսից թույլտվություն խնդրեց բարձրանալ պարսպի վրա և անիծել բարբարոսներին: Եվ ահա, տեսնելով նրանց հսկայական մեծությունը, նա պաղատեց Աստծուն նրանց վրա անթիվ մոծակներ ու շնամանձեր թողնել, որից հետո դրանք իրոք բոլոր կողմերից վրա տվեցին, ընդ որում հատկապես տուժվեցին փղերը, բանի որ նրանց մաշկը հարթ էր և մազածածկույթ չուներ: Միջատները, սակայն, նաև մտնում էին ձիերի ռուսգերն ու ականջները, որի հետևանքով սրանք, ի վիճակի չլինելով տեղում մնալ ու դիմանալ ցավին, կտրեցին սանձերը, ցած նետեցին հեծյալների և հեռու սլացան: Ահա այս կերպ Շապուհը խայտառակված հետ դարձավ» (Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 7, գլուխ 3):

«Նա (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) նաև եկավ Նիսիբիսի դեմ, սակայն, խայտառակված Մար-Յակոբի և Մար-Եփրեմի աղոթքներով, հետ դարձավ» (Բար-Յեբրեմ «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 8):

«Միևկարան ավերելուց հետո արքան (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) հանուն զգուշության մի կողմ թողեց Նիսիբիսը, բանի որ, իհարկե, հիշում էր այն անհաջողությունները, որոնք այնտեղ կրել էր ոչ մեկ անգամ» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 20, գլուխ 7):

«Բացի այդ Նիսիբիսը երբեք անգամ ենթարկվեց պաշարման, թեև այն պաշարող թշնամին հաջողության չհասավ և լուրջ կորուստներ կրեց» (Ռուֆուս Մեթուոուս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 27, մաս 2):

«Այդ տարի պարսից արքա Մավրիդ (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.), ցանկանալով նվաճել Նիսիբիսը, զորքով ժամանեց Միջագետք, 63 օր պաշարեց քաղաքը և, չկարողանալով գրավել այն, հեռացավ» (Թեոփիանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»):

«Նիսիբիս, որտեղ մեծն Յակոբը, որը կանգնած էր եղել եպիսկոպոսության գլուխ, մի ժամանակ մեծ զորքով քաղաքին մոտեցած պարսիկների հարձակումը հետ էր մղել՝ նրանց վրա ճանձերի ու մոծակների պարսեր բաց թողնելով և այդ կերպ թշնամիներին փախուստի մատնելով ու հաղթանակ ձեռք բերելով» (Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 10, մաս 1):

«Շապուհի երկրորդը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.)... հենց նա էր, որ պաշարեց Միջագետքի Նիսիբիս քաղաքը...: Սա հենց այն արքան էր, որի բանակը հիշատակված քաղաքի պաշարման ժամանակ Բարձրյալ Աստված ոչնչացրեց ճանձերի անթիվ պարսերով, որոնք ուղարկվել էին նրա դեմ Նիսիբիսի եպիսկոպոս սուրբ Յակոբի կողմից՝ դեպի երկինք ուղղված աղոթքների արդյունքում» (Օրոն-Բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 8):

⁸²⁵ «Կոնստանդինոսը (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) մարտնչում էր պարսիկների դեմ փոփոխական ու ավելի շատ անհաջող արդյունքով: Բացառությամբ ժամապահների սահմանային չնչին ընդհարումների, դաժան Մարսի հետ նա հանդիպում ունեցավ 9 անգամ՝ 7 անգամ իր զորավարների միջոցով, իսկ 2 անգամ էլ անձամբ: Պետք է նշել Կոնստանդինի... մասին... երբ պետությունը լուրջ կորուստներ կրեց, երբ ինքը դեռ արիստոկրատ էր» (Ռուֆուս Մեթուոուս «Կեսարների պատմությունը», մաս 27):

⁸²⁶ «Սրանից հետո դարձյալ խիստ պատերազմ տեղի ունեցավ պարսիկների և հայերի միջև, որովհետև սրանք մեծ բազմությամբ եկան Յայոց աշխարհի առնելու: Ապա Մեծ Յայոցի սպարապետ և զորավար Վաչեն ժողովում և նախարարական զորքերի ազատների բանակը և դուրս է գալիս Պարսից զորքերի հետ պատերազմելու: Երկու կողմից էլ անասելի կոտորած է լինում և շատ մեծամեծ ավազակներ կոտորվում, փչանում են: Այս պատերազմում ընկնում է նաև Յայոց մեծ սպարապետ Վաչեն և բոլոր աշխարհը մեծ սգի մեջ է ընկնում, որովհետև տեղը շատ անգամ նրա ձեռքով փրկություն էր շնորհել հայերին: Ապա Կրթանես եպիսկոպոսապետը հավաքեց, միմիայնակ էր բոլորին, իրեն՝ Խոսրով թագավորին, և բոլոր զորքերին, որոնք սրտակեզ ողբով ու արտասուքով, թախծալից հոգսերով և մեծ լացով ընկած սգում էին՝ զնացածների տառապանքները մնացածներին համարելով: Եվ Կրթանես մեծ բախանալապետը օրենք սահմանեց՝ երկրում տարեցտարի նրանց հիշատակը կատարել, ինչպես և նրանց, որոնք նույն կերպով երկրի փրկության համար կմեռնեն: Կանոն դրեց՝ սրանց անունները հիշել Աստծու սեղանի առաջ պատարագի ժամանակ՝ երբ սրբերի պանունները հիշատակվեն, որոնցից հետո՝ սրանց, իսկ ընկածների հարազատներին էլ հոգ և խնամք տանել, որովհետև, ասում էր, սրանք պատերազմի ճակատամարտում ընկան Յուդա և Աստաթիա Մակաբեների ու նրանց եղբայրների նմանությամբ» (Փավստոս Բյուզանդ «Յայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 11):

«Վաչե զորավարն ընկավ պատերազմում» (Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 22):

⁸²⁷ «Իսկ երբ պարսից Շապուհի թագավորը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) լսեց Խոսրովի մահը և այն, որ նրա Տիրան որդին կայսրի (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) մոտ գնաց, մեծ գործ է գումարում իր Ներսես եղբոր ձեռքի տակ, իբրև թե մտադրվելով նրան թագավորեցնել Յայոց վրա, և ուղարկում է մեր երկիրը՝ սրան առաջնորդ համարելով: Նրանց բոլոր հայաստանյան զորքերով հանդիպում է քաջ Արշավիր Կամսարականը, ծակատամարտ է տալիս Մոռու կղզված դաշտում ու, թեպետ պատերազմում շատերն ընկան մեծամեծ նախարարներից, բայց հաղթություն տարավ հայոց զորքը և փախուստի մատնեց պարսից զորքերը: Այսպես մեր երկիրը պահում են մինչև Տիրանի գալը» (Մովսես Խորենացի «Յայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 10):

⁸²⁸ «Այդ տարի Կոնստանդինոսը (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) հաղթեց ասորեստանցիներին և դրա համար էլ հաղթահանողեն կազմակերպեց» (Թեոփիանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»):

⁸²⁹ «Բայց Որմզդի (Պարսից թագավորության արքա Որմզդ II-ի – Մ.Ֆ.) որդի Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) ավելի սերտ մտերմություն հաստատեց մեր Տիրան թագավորի հետ, մինչև իսկ նրան թիկունք և օգնական եղավ՝ նրան ազատելով հյուսիսային ազգերի հարձակումից, որոնք միաբանելով դուրս եկան Ճորա պահակից և չորս տարի բանակ դրին ու մնացին Աղվանքի սահմաններում» (Մովսես Խորենացի «Յայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 12):

«Տիրանը, Յայաստանի վրա թագավոր դառնալով, Պարսկաստանի հետ հաշտվում է, դառնում է Շապուհին (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ին – Մ.Ֆ.) դաշնակցի ու ազատում նրան հյուսիսիցիների հարձակումից, որոնք, չորս տարի բնակվելով Աղվանքում, անհանգստացնում էին նաև հայերին» (Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 1, գլուխ 13):

«Դրանից հետո Միհրդատը (Մագթոթական թագավորության արքա Միհրդատը (մոտ 336-358) – Մ.Ֆ.) մարտնչեց Շապուհի դեմ և, տիրելով Ադրբայջանին, նրա հետ խաղաղություն կնքեց» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 1):

⁸³⁰ «Երբ Պարսից արքա Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) պատերազմ սկսեց հռոմեացիների դեմ, Կոնստանդինոսը (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) զորք հավաքելու համար մեկնեց Անտիոք, սակայն ոչ թե զորքը բերեց թշնամիներին, այլ հաղթեց հռոմեացիների կողմից պաշտպան Աստվածը: Ես կպատմեմ, թե ինչպես տեղի ունեցավ այդ հաղթանակը: Նիսիբիսը, որն այժմ կոչվում է Միգդոնյան Անտիոք, ընկած է հռոմեական ու պարսկական տիրույթների սահմանին...: Պարսկական զորքը պաշարել էր նրա կողմից կառավարվող և հռոմեական տերությանը ենթակա քաղաքը, սակայն, կանգնելով նրա մոտ 70 օր, պարսպին մոտեցնելով մեծաթվ պաշարողական մեքենաներ, շրջապատելով այն տարբեր այլ գեղերով, խանդակներ ու նաև պարիսպներ կառուցելով, այնուհանդերձ ոչ մի կերպ չէր կարողանում գրավել այն: Ի վերջո, հոսանքից մի քիչ վերև փակելով քաղաքի միջով հոսող Միգդոնյան գետի հունը, երկու կողմերից նրա ամերը բարձրացնելով ու դրանք անսովոր բարձր դարձնելով, որպեսզի գերծ պահեն տարածվելուց, նրանք, երբ ջուրն արդեն բավարար չափով կուտակվել էր և նույնիսկ սկսել էր ամերից դուրս գալ, հանկարծ բաց թողնեցին այն պարիսպների վրա: Վերջինս չդիմացավ ջրի անկախ ճնշմանը, օրորվեց և տապալվեց: Նույն բախտին արժանացավ նաև պարսպի վրա հասավածը, որը տարածվում էր քաղաքից գետի դուրս գալու հատվածում՝ այն ևս չդիմացավ գետի հորդահոսությանը: Տեսնելով այդ՝ Շապուհն արդեն հույս ուներ գրավել ամրությունն առանց մարտի և մեկ օր դադար տվեց, որպեսզի այդ ընթացքում և ցեխը չորանա, և գետն անցանելի դառնա: Յայոց օրը, սակայն, իր ողջ զորքով մոտենալով քաղաքին և հույս ունենալով ներս խուժել պարսպի ավերված հատվածներով, նա տեսավ, որ երկու կողմերից էլ պարսպը վերականգնված է ու նրա աշխատանքն իզուր է անցել: Այդ աստվածային արևն էր իր, ռազմիկների և քաղաքի այլ բնակիչների աղոթքներով վերականգնել պարիսպը և ու դրա վրա մեքենաներ տեղադրել, որպեսզի բքի թշնամիներին, ընդ որում նա այդ արել էր՝ չեղնելով պարիսպների վրա, այլ աղոթելով առ այդ տաճարից: Շապուհը, սակայն, ազդված էր ոչ միայն դրանից, նրան սարսափի մատնեց նաև մեկ այլ տեսիլք, բանգի նա պարսպի վրա տեսավ լրիվ

ծիրանի հազած ու խուլորը գլխին մի սարսափելի պատկեր: Ենթադրելով, թե դա հռոմեական տիրակալն է, նա մահով էր սպառնում իր այն հպատակներին, որոնք նրան գեղուցել էին, որ արքան Նիսիբիսում չէ, իսկ այն բանից հետո, երբ սրանք սկսեցին համառել այդ բանում և հավաստիացնել, որ Կոնստանդինոսը դեռևս Անտիոքում է գտնվում, այդ ժամանակ, ահա, նա հասկացավ տեսիլքի նշանակությունը և ասաց, որ հռոմեացիներին օգնում է աստված, իսկ ինքն էլ կարծես մի տկար է: Եվ ահա Շապուհը զայրացած դեպի երկիրն նետ էր արձակում: Նա, թեև գիտեր, որ դրանով հնարավոր է խոցել Ամարանին, սակայն ի վիճակի չէր զսպել կատաղի դժգոհության ալիքը» (Թեոդորիտոս Կյուրոսցի «Եկեղեցական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 30):

«Եվ ահա Շապուհը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**), երբ լսեց, որ Հաղթականը (**Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Սեֆեր – Մ.Ֆ.**) մահացել է, կրկին ելավ Նիսիբիսի դեմ, որը գտնվում էր պարսիկների և հռոմեացիների սահմանին ու կոչվում էր Միգդոնիայի Անտիոք: Նա պաշարեց այս բաղաթը 70 օր, ընդ որում մի հողաթունը կառուցեց, ինչի արդյունքում ջուրը կուտակվեց ու սկսեց ճնշել պարսիկներին, որոնք ի վերջո փլվեցին և գետին ընկան: Եվ ահա, չնայած Շապուհը պատկերացնում էր, թե արդեն կկարողանա առանց որևէ խոչընդոտի տիրել այդ բաղաթին, փլված պարսպից հենց հետո նա դեմ առավ մեկ այլ պարսպի, որը կառուցվել էր մինչ այդ: Միաժամանակ օրինյալ Եփրեմը բարձրացել էր պարսիկների վրա և անեծքներ էր թափում բարբարոսների գլխին: Եվ ահա Եփրեմը, որ արդյունքում էր Աստծուն, նրան վրա ամեն տեսակի ճանճերի և մոծակների մի հսկայական պարս բերեց, ընդ որում փղերը, որոնք ենթարկվում էին սրանց խայթոցներին, քանի որ սրանց մաշկը չոր էր, կատաղեցին և սկսեցին ոտնատակ տալ ամեն ինչ: Միջատները նաև մտնում էին ձիերի քթերն ու ականջները, որի արդյունքում սրանք ևս կատաղում էին, սանձակոտոր լինում և, վրայից նետելով ինձիայներին, խուճապահար փախուստի դիմում: Այս ամենի արդյունքում Շապուհը խայտառակված Պարսկաստան վերադարձավ» (Բար-Յերբեդու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 8):

«20.7/ Միզգարան ավերելուց հետո արքան (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) հանուն զոլուշության մի կողմ թողեց Նիսիբիսը, բանի որ, իհարկե, հիշում էր այն անհաջողությունները, որոնք այնտեղ կրել էր ոչ մեկ անգամ... /25.1/ Սրանց վրա բազմած փղապանները, հիշելով Նիսիբիսի մոտ կրած արտաքին պարտությունը, այժմ ձեռքում երկարակող դանակներ ունեին, որոնցով, այն պարագայում, երբ կենդանուն կառավարելու հնարավորություն արդեն չէր լինի, որպեսզի փիղը չնետվի յուրայինների դեմ և մարդկանց չտրորի, պետք է ուժեղ հարվածով կտրեին կենդանու ողնաշարն այն վայրում, որտեղ գլուխը միանում է մարմնին» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 20, գլուխ 7, գիրք 25, գլուխ 1):

«Բացի այդ Նիսիբիսը երեք անգամ ենթարկվեց պաշարման, թեև այն պաշարող թշնամին հաջողության չհասավ և լուրջ կորուստներ կրեց» (Ռուֆուս Սեբաստուս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 27, մաս 2):

⁸³¹ «Եվ այսպես, երբ նա (**Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Հուլիանոսը, որը բնարկվող ժամանակահատվածում նշանակվել էր կեսար և որի հետևանքով Պատմափայլը սխալմամբ հենց նրան է կայսր համարում – Մ.Ֆ.**) ըստ իրավունքի զինված պարսիկների դեմ և, Կիլիկիայով անցնելով, Միջագետք հասավ, պարսից սահմանապահ զորքերը, Եփրատ գետի նավակամրջի չվանները կտրելով, անցքը պաշտպանում էին: Այդ ժամանակ մեր Տիրան թագավորը, Հուլիանոսին ընդառաջ գալով, հարձակվում է պարսից զորքերի վրա, նրանց հալածում է և, սպասավորություն մատուցանելով, ամբարիշտ Հուլիանոսին ու հեծելազորի ողջ բազմությունն անց է կացնում գետով՝ շատ մեծարվելով վերջինիս կողմից: Եվ ահա Տիրանը խնդրում է Հուլիանոսից, որ նրան իր հետ Պարսկաստան չտանի՝ պատճառ բերելով, թե անկարող է ձի հեծնել: Հուլիանոսը համաձայնում է, բայց խնդրում է նրանից զորք և պատանդներ: Տիրանը խնայելով իր երկրորդ որդի Արշակին, կնոջով ու որդիներով տալիս է Տրդատ անունով իր երրորդ որդուն, ինչպես նաև իր Տիրիթ թռչանը՝ իր մեռած անդրանիկի որդի Արտաշեսի որդուն: Հուլիանոսը նրանց առնում և անմիջապես ուղարկում է Բյուզանդիոն, իսկ Տիրանին էլ ուղարկում է իր երկիրը: Նա նրան տալիս է տախտակի վրա նկարած իր պատկերը, որի վրա նկարված էին նաև մի քանի դեղերի պատկերներ, և հրամայում է կանգնեցնել եկեղեցում՝ արևելյան կողմում, ասելով, թե հռոմեացիների տերության հարկատու եղողները բոլորն այդպես են անում: Տիրանը հանձն առնելով բերում է, մտքով չանցկացնելով, թե խաբեությանը դեղերի պատկերներ են երկրպագում» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 13):

⁸³² «Եվ թող ոչ-ոք չմտածի թե ես աչքաթող եմ անում այն գիշերային ճակատամարտը, երբ հակառակորդներն իրար եկան և բաժանվեցին, և որոշակի վնաս պատճառելով մյուս կողմին, և իրենք վնաս կրելով...» (Լիբանիոս «Ծառեր, Հուլիանոսի մահախոսականը», 207): «/99/ Իսկ հիմա հիշատակենք վերջին ճակատամարտի մասին, որը կարելի է կոչել միանգամից և վերջինը, և մեծագույնը՝ ավելի արժանի մեծագույն կոչվելուն, բան Կորինթի ճակատամարտը: Ես խոստացա ցույց տալ, որ նրանում կայսրը (**Հռոմի սպանված համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.**) միանգամից և պարսիկներին հաղթեց, և գերազանցեց սեփական ուժերը: Եվ թող ոչ-ոք չկասկածի ավելի շուտ, քան չլսի, անվստահությանը չվերաբերվի զովեստի մեծ բանակին, այլ սպասի հետևություններին և իր կարծիքը կազմի: Ես ցանկանում եմ, սակայն, սկսել մի փոքր հեռվից, քանի որ երևույթի դիտարկումը միայն իր ողջ ծավալի մեջ կարող է ճշգրիտ հետևության բերել: /100/ Պարսիկները, հուսահատության հասնելով կայսրը ներխուժման հետևանքով և սուսվելով պատերազմի երկարումից, որպես միափայլություն նշում են ճակատագրի ակնհայտ փոփոխությունը, քանի որ ո՞ւմ համար կյանքը երանելի չէ, իսկ մահանալը՝ ծանր: Այնուհանդերձ, ցանկանալով դիմանալ գոնե ինչ-որ բան անելով, նրանք զորք են հավաքում բոլոր տղամարդկանցից, որոնք ի վիճակի էին գնել կրել, միաժամանակ սահմանելով, որ նույնիսկ ամենաերիտասարդները ռազմական ծառայությունից խուսափելու համար չեն ազատվի պատասխանատվությունից: Ավելին, նրանք հավաքում են նույնիսկ կանանց՝ գունակային ծառայության համար: Բարբարոսների տարաբնույթ ցեղերից ոմանց ևս, որոնք ապրում էին հարևանությամբ, նրանք համոզվում են առաջիններիս խնդրանքներով, երկրորդներիս ստիպում են ուժով օգնել իրենց կարիքի մեջ, իսկ երրորդներին էլ որոշ քանակությամբ ոսկի են առաջարկում, որը պահել էին հին ժամանակներից և որը այդ ժամանակ նոր միայն ծախսվեց օժանդակ զորքի վրա: /101/ Եվ երբ, խուզարկելով ողջ այդ երկրամասը, նրանք բաղաթները մարդաթափ արեցին և իրենց դիմացի ողջ տարածությանը ծածկեցին թանձր ամբոխով, դրանից հետո միայն, միավորվելով, նրանք արշավի ելան և շարժվեցին դեպի գետը: Ահա հենց այդ ժամանակ միայն կայսրը իմացավ, թե ինչ է կատարվում: Եվ իրոք, ինչպես կարող էր որևէ մեկից գաղտնի մնալ նման նկատելի տեղաշարժը, երբ փոշին քարծր երկնիքն էր բռնել, իսկ ձիերի, մարդկանց և գնեքերի աղմուկը թույլ չէր տալիս քնել նույնիսկ նրանց, որոնք գտնվում էին ահագին հեռու: Հետախույզները սեփական աչքերով համոզվեցին փաստի մեջ և իրենց հաղորդումը կառուցեցին ոչ թե կողքի ինչ-որ կռահումների, այլ իրենց աչքի տեսածի հիման վրա: /102/ Իսկ նա, որոշակիորեն լսելով այդ մասին, դեմքով չփոխվեց, ինչպես մի մարդ, ում հոգին խոցված է վախով, այլ ելք փնտրելով, որն օգտակար լիներ տեղեփած իրավիճակում, հրամայեց նրանց, որոնք որպես սահմանապահ հեղանակված էին սահմանում, նահանգում և չխողովել նույնիսկ, եթե գետի վրայով կամուրջ ձգվի: Նա սրանց հրամայեց չհանգարել թշնամիների գետանցին և ամրությունների կառուցմանը, այլ թողնել և ամրանալ, եթե դա հաճո լինի թշնամուն, բարիկաղ դնել, շրջապատել իրեն պարսպով և ապահովվել ջրի առատ պաշարով՝ հետագայում գրավելով տեղանքի ամենահարմար վայրերը: Ընդ որում՝ վախ էր հարուցում այն, որ գետանցումից հետո թշնամիները, դիմադրության հանդիպելով, հանկարծ հետ չդառնան, փախուստի պատճառ գտնելով, այլ անշարժ մնան: Պետք էր, իրոք, գայթակղել թշնամուն գետանցում իրականացնել: /103/ Այն բանից հետո, երբ դա այդ կերպ թույլ տրվեց և մեր կողմից ոչ-ոք դուրս չեկավ ընդդեմ, կամուրջներ գցելով գետի վրայով երեք տեղում, թշնամիները թանձր բազմությամբ բոլոր վայրերում անցան գետը, ընդ որում նրանք, անընդհատ շարժվելով օր ու գիշեր, չէին դադարեցնում գետանցումը: Դրանից հետո, երբ պետք եղավ ամրանալ, նույն օրն իսկ նրանք պարիսպ կառուցեցին, ավելի արագ, քան հույները Տրոյայի մոտ: Եվ երբ նրանք արդեն անցան, ամեն ինչ լրիվ լցվեց իրենցով՝ գետի ափերը, հարթավայրերի տարածությանը և սարերի գագաթները: Չկար գնելի մի տեսակ, որը չլիներ նրանց բանակում՝ նետածից, հեծյալ նետածից, պարսատիկավոր ու ծանր հետևակային, ինչպես նաև ուղիք գլուխ զրահավորված հեծյալ ռազմիկներ: Մինչ նրանք խորհրդակցում էին, երևաց կայսրը: Նա, գերազանցելով ցանկացած հոմերոսյան պատկերի փայլով ու ռազմական հանդերձանքով, դիտարկում էր գործերի ընդհանուր վիճակը: /104/ Իսկ պարսիկներն այդ ժամանակ ահա թե ինչ խորամանկություն են մտածում: Նետածիկներին և նիզակներներին նրանք տեղադրեցին լեռների գագաթներին և պարսպի վրա, իսկ զրահավորներին՝ պարսպի դիմաց, այն դեպքում, երբ մյուսները, վերցնելով գնեքերը, շարժվեցին հակառակորդի վրա, որպեսզի հետ մղեն նրան, թեև հետո, երբ տեսան, որ թշնամիներն եկան իրենց վրա, նույն պահին էլ շուտ գալով, վազեցին հետ՝ տանելով իրենց հետևից հարվածի տակ, այնպես, որ հնարավոր լիներ նրանց բարձունքներից խոցել նետերով: /105/ Եվ այսպես, որոշ ժամանակ և օրվա մեծ մասը ծախսվեց հետապնդման վրա, իսկ երբ հետապնդողները դեմ առան պարսպին, այդ պահից էլ հենց մարտի մեջ մտան նետածիկներն ու թարմ ուժերը, որոնք գտնվում էին պարսպի դիմաց: Հենց այստեղ էլ կայսրը հաղթանակ տարավ, ոչ այն տեսակի, որ տեսակի որ սովորաբար դրանք լինում են և ինչ տիպի շատ է պատահել և ներկայումս, և անցած ժամանակներում, ոչ այն տեսակի, որ տրվում է ֆիզիկական ուժի ու ռազմական մեթոդների շնորհիվ, ոչ այն տեսակի, որի համար պետք է կազմակերպվածություն և այն այլ կերպ հասու չի լինի, այլ այնպիսին, որը կարելի է անվանել հաղթողի անձնական գործը: /106/ Եվ ի՞նչ էր դա: Միայն նա ընկալեց գործողության բուն էությունը և նրանից ջթաբերեց երևույթի իրական բնույթը, բանձր իր կոչով նա հրաման և տալիս չհետապնդել և չնետել ակնհայտ վտանգի ընդառաջ: Եվ հիմա են ավելի են իմանում այն իմաստությունն ինդիկականով, որտեղ ասվում է, որ իմաստությունը ստեղծված գաղափարը ուժեղ է բազմաթիվ ձեռքերից: Տիրելով այդ իմաստությունը և ամեն ինչին միանգամից հասու լինելով՝ կայսրը ապագան ներկայից տեսավ ամենևին էլ ոչ վատ, այն ներկայից, որն այդ պահին

եր տեղի ունենում: /107/ Եվ դա լրիվ բնական էր, քանի որ ճամբարների միջև 150 փարսափ հեռավորություն էր, իսկ սկսեցին նրանք հետապնդողը միայն կեսօրին՝ մոտենալով պարսպին արդեն ուշ երեկոյան: Եվ ահա բոլորը հաշվի առնելով՝ գեներալ գործելու դժվարությունը, հետապնդման երկար տևելը, արևի այրող տոթը, ծարավի անչափ լինելը, գիշերվա մոտենալը, ինչպես նաև նետածիզներին՝ բլուրների վրա, նա պահանջեց անտեսել պարսիկներին և ենթարկվել հանգամանքներին: /108/ Եվ ահա, եթե նրանք ականջալուր լինեին այս խոսքերին և նրանց տաքարյունությունը չգերակշռեր տրված խորհրդին, ոչինչ չէր խանգարի ավան, որ թշնամին տապալվեր, ինչպես այդ դեպքում, և հաղթողները փրկվեին, իսկ այն, ինչ եղավ հրականում, ով ինչքան մեղադրի նրանց, ավելի շատ կմեծարի կայսեր, քանի որ նրանք, ովքեր անհաջողության մատնվեցին, այդ վիճակի մեջ հայտնվեցին այն պատճառով, որ չստեղծեցին զգուշացնող խորհուրդը: /109/ Ես կայսեր հաղթանակն եմ համարում և նրանք, որոնց նա հասու եղավ ուրիշների հետ համագործակցելով, բայց ավելի պատվավոր համարում եմ նրանք, որոնց մասնակիցներին հնարավոր չէ գտնել: Դրա համար, ինչքան էլ որևէ մեկը պնդի, թե ոչ ամեն ինչ տեղի ունեցավ ռազմիկների համար ըստ իրենց սպասածի, ոչինչ չէր խանգարի նրանց ամեն ինչում հաջողություն ունենալ, եթե նրանց հաշվարկները չլինեին ավելի թույլ, քան նրանք: /110/ Կարիք կա դիտարկել նաև մարտի մասնակիցների խիզախությունը և բոլորին ակնհայտ ցույց տալ, թե ինչ ոչ բարենպաստ իրավիճակում նրանք այն ցուցաբերեցին: Այսպես, նախ և առաջ զրահակիրների դեմ մարտի մեջ մտնելով պարսպի դիմաց, նրանք հորինեցին մարտավարության ավելի ուժեղ տեսակ: Դետակալիները, մի կողմ գնալով իրենց վրա սպառող ձիերի ճանապարհից, դրանով իսկ նրանց ջանքերը անօգուտ էին դարձնում, իսկ իրենք, այն պահին, երբ ձին սլանում էր իրենց կողքից, մկունդով փսխում էին հեծյալի բունքին, տապալում էին նրան թանթից և հետո առանց դժվարության հաշիվ տեսնում նրա հետ: Դետը, դեռ ձեռք չգարկած պարսպին, ողջ այդ կառույցը հիմքից մինչև զագայթ բանդվեց և չկար մեկը, որ կարողանար խանգարել դրան: /111/ Ինձ համար շատ ցանկալի կլիներ, որ կարողանայի կոչել նրան, ով առաջինը բանդեց պարսպը և տարածել նրա արիությունը, քանի որ դա ոչ պակաս հաճելի է լսողության համար, քան կրակը, որը պարուրեց թեսալացիների կամը, բայց, քանի որ ժամանակը թույլ չի տալիս, պետք է, որ խոսքի ընթացքը պատահական չլինի: /112/ Եվ ահա, պարսպը տապալվեց, կտոր-կտոր եղավ և նրանք հեղեղի պես առաջ ընթացան՝ բիշ համարվելով այն ամենը, ինչը հաջողվել էր անել: Եվ նրանք սկսեցին թալանել վրանները ու դրանով անսխիստ էլ հենց նոր իրենց թափած ջանքերի համար վարձ ստացան, երբ դրանք ձեռք գցեցին բոլոր նրանց սպանելով, այնպես, որ միայն փախչողները փրկվեցին: Եվ երբ տեղի ունեցավ այս հիանալի պարտությունը, գործը պահանջում էր ավելի փայլուն ավարտ, եթե միայն օղակ լուսավոր մասը թույլ տար ավարտել քաջագործությունները, բայց, այն բանից հետո, երբ նրանք դուրս եկան գիշերային մարտի, խոցվելով բլուրների վրայից նետերով, սասանկեցին իրենց մարմիններին հարվածած նետերի ու սեգերի հարվածներով՝ թեթևազնիներ ուղղությամբ, որոնց ուժը տարածության վրա գործելու մեջ էր, հոգնածները հարձակվելով թարմ զորքերի վրա, ծանր հետևակայինները, թեև կորցրին քաջարի տղամարդկանց, բայց այնուհանդերձ բռնեցին հակառակորդին իր դիրքերից: /113/ Ամեն դեպքում, իհարկե, ո՛վ կդիմանար նրանց խիզախությանը և ողջամտությանը, երբ, ինչքան էլ անբարենպաստ հանգամանքներ չլինեին, դրանցից ոչ մեկը չստիպեց նրանց խիստ ռազմական կարգից նահանջել մինչև մարտի ավարտը: Ո՛վ չէր ընդունի, որ պարսիկները ակնհայտորեն պարտվել էին, եթե նրանք անցել էին գետը ուրիշի հորը տիրելու մտադրությամբ, սակայն, չնայած արթուն օգուտներին, հրաժարվելով իրենց նպատակներից, շտապել էին հեռանալ: /114/ Եվ ահա, որևէ մեկի համար արդյո՞ք գերազանցության նշան չի համարվում խոհեմությունը, երբ կայսրն իր որոշումներով ցույց է տալիս սեփական գերազանցությունը և հպատակների, և թշնամիների նկատմամբ, ցանկալի՞ է արդյոք որևէ մեկին ուսումնասիրել պարզ փաստերը, երբ մերոնցից ոմանք, լքելով ճամբարը, նետվեցին դեպի նավակները, իսկ ուրիշները մերոնցից, զոգով ջնկվելով հաղթեցին, թույլ լինելով մարմնով, իսկ երրորդներն էլ վերադարձան ոչ ուշ, քան կարգեին երկիրը թշնամուն: Դեմ ավելացնի նաև այն, որ տեղանքը ավելի շատ էր վնասում, քանի թշնամու ուժը, ինչպես և այն, որ պարսիկները մարտը սկսեցին նույնիսկ կանանց օգնությամբ, իսկ մեր կողմից զորքի լավագույն մասը նույնիսկ չէր էլ մասնակցել ճակատամարտին: /115/ Դիմա, որպես հիմք ընդունելով երեք հանգամանք, ահա այսպիսի մի գնահատական տալը: Առաջին՝ մինչև ճակատամարտը, երկրորդ՝ հենց բուն գործողությունը և երրորդ՝ պարտության ժամանակ: /116/ Ահա, նրանք և ապիհանում կատարեցին, և գետի վրայով կամուրջ գցեցին, ոչ թե ուժով հետ մղելով նրանց, ովքեր փակել էին իրենց ճանապարհը, այլ նման հնարավորություն ստացան այն բանի հետևանքով, որ նրանց հակառակորդները չէին ցանկանում խանգարել նրանց: Ապիհանում իրականացնելով ու գննելով տարածքը՝ նրանք ըստ իրենց հայեցողության ուժեղ դիրք գրադեցին, այլ ոչ թե ռազմական ուժի պակասից շտապեցին առաջին իսկ պատահած վայրը: /117/ Այսպիսով, մինչ այս պահը նրանց կողմից եղավ առավելության ձեռք բերում, իսկ երբ զորքերն իրար եկան, փոխանակ դիմադրածին հարձակողների թափին ու ձեռնամարտի բռնկեին, նրանք սկսեցին փախուստը: Միաժամանակ պարսպի մեջ գտնվողները չպաշտպանեցին նույնիսկ այն, այլ, լքելով պաշտպանական կառույցները, լքեցին նաև վրանների հարստությունները: Այսպիսով՝ նրանք, որոնք սեղմվեցին, խառնաշփոթի մեջ իրար վրա էին թափվում և արդյունքում կորցրին նույնիսկ արքայորդուն՝ իրենց իշխանության ժառանգորդին, որը գերի վերցվեց, մոտակա հարված, խոցվեց և կարճ ժամանակ անց սրտովեց: Եթե ինչ-որ բան ինչ-որ տեղ նույնիսկ ձեռնարկվում էլ էր, ապա այն, ինչ կատարվում էր, խորամանկություն, այլ ոչ թե տղամարդկությանը վայել բան էր: /118/ Այդպես եղավ մարտի ընթացքում, իսկ դրանից հետո նրանք նույնիսկ դիակները չհավաքեցին, այլ շտապեցին փախչել՝ իրենց հետևից կամուրջները ոչնչացնելով և այս կոտորածի փոխարեն նոր մարտի մասին նույնիսկ չերազելով էլ: Եվ նա **(Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Գ.)**, ով նման հզորության և քաջության տիրապետում էր միայն երազանքներում, բաշտվով պրկում էր մագեր, որոնք առաջ զարդարում էր, և հաճախակի հարվածներով ողորմ էր որդու մահը, զորքի կորուստը, ինչպես նաև երկիրը, որը նախքան էր առանց մշակողների՝ որոշելով գլխատել նրանց, ովքեր նրա համար ձեռք չբերեցին հռոմեական հաջողությունը: /119/ Այդ մասին հայտնում են ոչ թե մեր խոսքերը, կազմված շողոքորդության համար, այլ այն դասալիքները, որոնք վկայագրել էին իրենց կյանքը: Նրանց հնարավոր չէր չվստահել, չէ՞ որ նրանք չեն սկսի հորինել ստեր վտանգների մասին: Ահա թե ինչը կասկած իսկ չի թողնում հաղթանակի մեջ, ինչպես դա եղել է Տանագրայի ճակատամարտի ժամանակ և, երզվում եմ Ձևսով, տեգեստոցիների և մանտիեցիների հաղթանակի նման, որ եղավ Օրեստիդի մոտ: /120/ Կարող եմ ասել նաև մեկ այլ կարևոր բան, որին, կարծում եմ, չէր հակաճառի նաև պարսից տիրակալը: Երկու կողմերն էլ ընդունել են, որ գիշերային մարտում մնացածները հետ գացին: Այս պարագայում պետք է երկուսից մեկը՝ կամ, լինելով հաղթված՝ փախչել, կամ հաղթելով՝ զգուշանալ ապագայից: Եվ ահա, ամեն ինչ ավելի շատ կայսեր կողմն էր: Իրոք, նրանք, որոնք հաղթեցին իրենց դեմ մարտի ելածներին, բայց չընդգրգեցին տիրակալի դեմ, ակնհայտ դարձրին այն, որ կայսեր ուժը ոչ թե զորքի, այլ սեփական բնավորության մեջ է (Լիբանիսու «Ճամբար, Գուլեստի խոսք, ուղղված արքաներ Կոնստանտինոսին և Կոնստանտինոսին», 99-120):

«Դիմա ես լավ գիտեմ, որ բոլորը հաճած են իմ անցած ճակատամարտը համարել որպես բարբարոսների հաղթանակ, թեև ես կարծում եմ, որ այդ ճակատամարտը երկու բանակների համար էլ դժբախտություն եղավ: Այնուհանդերձ ես պետք է ծիշտն ասեմ, որ, չնայած այդ մարտում երկու կողմերն էլ հավասար կորուստներ կրեցին, բայց նաև ապացուցեցին, որ ձեր արիությունը կարող է անել ավելին, քան հաջողությունը, չնայած այն բանին, որ ձեր լեգեոնները կազմված էին դաժան ու անխոհեմ տղամարդկանցից և սովոր չէին, ինչպես թեգեստն նաև թշնամին, կլինային ու խեղդող ռոգին: Ես պետք է անդրադառնամ դեմք նրան, ինչ տեղի ունեցավ: Դա եղավ ամառվա կեսերին և լեգեոնները հավաքվեցին դեռևս կեսօրից շատ առաջ: Թշնամին լավ կարգապահ էր, հանդերձավորված և հանգիստ սպասում էր մեր զորքին, այն դեպքում, երբ մեզ զարմացնում էր նրա բանակությունը: Ոչ մի կողմը չէր սկսում մարտը: Բանն այն է, որ թշնամիները այդքան լավ հանդերձավորված զորքով հանդերձ խուսափում էին ձեռնամարտի անցնել, այն դեպքում, երբ մեկը սպասում էր, որ իրենք կսկսեն, ընդ որում բոլոր առումներով մենք գործում էին ինքնապաշտպանության նպատակով և էինք ուզում պատասխանատու լինել պատերազմի սկզբի համար, երբ խաղաղություն էր տիրում: Ի վերջո թշնամու բանակի հրամանատարը **(Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Գ.)**, բարձր բարձրացվելով վահանների վրա, մեր զորաշարքի վրա հարձակման հրաման տվեց: Դետո, սակայն, ինչ փոփոխություններ եղավ նրանց մոտ և նա ինչ ասաց, չգիտեմ, բայց հանկարծ սկսեց գոռալ, որ իրեն դավաճանել են, որ դա սխալ էր նրանց կողմից, ովքեր իրեն համոզեցին պատերազմ սկսել, և ահա նա մտածեց շտապ փախչել՝ հակառակում, որ իրեն կարող է փրկել միայն այն, եթե հաջողվի կանխապես անցնել գետը, որ վաղընչական ժամանակներից սահման էր դարձել երև և նրանց հողերի միջև: Այդպես դատելով՝ թագավորը սկզբում ազգաբնակչության տվեց հետ բաշտել, իսկ հետո, աստիճանաբար արագությունն ավելացնելով, վերջում իսկական փախուստի դիմեց՝ իր հետ ունենալով մի քանի հեծյալների, իսկ ողջ զորքի հրամանատարությունն էլ հանձնելով որդուն ու բարեկամներից ամենահավատարիմին: Երբ մեր մարդիկ տեսան դա, նրանք սկսեցին զայրանալ, որ բարբարոսները իրենց հանդնության համար հանկարծ փախող է խուսափեն պատժից, որի հետևանքով էլ ռազմիկները սկսեցին պահանջել, որ հետապնդում սկսվի: Այդ ժամանակ նրանք նեղվեցին թո **(Դռնիկ սկզբում համբիշան, իսկ հետո միանմնյա կարծի Կոնստանտինոս II-ի – Մ.Գ.)**, պահանջից, որ իրենք կանգ առնեն, և սկսեցին վազել թշնամու հետևից՝ լիովին զինված և մեծ եռանդով: Զոր զորավարական փորձը նրանք մինչ այդ չունեին և չէին կարողանում հավատալ, որ դու ավելի լավ ես հասկանում վիճակը, քան նրանք, ու ավելի լավ գիտես, թե որն է նպատակահարմար: Բացի այդ թո հոր **(Դռնիկ համբիշան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանտին I Մեծի – Մ.Գ.)** հրամանատարության տակ նրանք մարտնչել էին շատ մարտերում և միշտ հաղթող էին եղել, ինչը նրանց համոզել էր իրենց անհաղթելիության մեջ, բայց նրանք ամենից շատ ոգևորված էին այն սարսափից, որ այդ պահին ցույց տվեցին պարթևները, երբ նրանք մարտնչում էին ոչ թե թշնամու, այլ իրենց եուրյան դեմ, և եթե ինչ-որ մի դիմադրության նրանք նույնիսկ հանդիպեցին էլ որոշ թարմ ուժերից, ապա այնուհանդերձ զգացին, որ դա ևս կհաղթահարվի: Այսպիսով՝ թշնամիները հնարավորինս մեծ

արագության մոտ 100 փարսախ փախան և կանգ առան միայն այն բանից հետո, երբ հանդիպեցին պարթևներին, որոնք գտնվում էին ամրության մոտակայքում, որը նրանք քիչ առաջ կառուցել էին որպես ճամբար: Դա եղավ արդեն երեկոյան և նրանք անմիջապես մարտի մեջ մտան: Մեր այդքերը միանգամից գրավեցին ամրությունը և ոչնչացրեցին նրա պաշտպաններին: Հայտնվելով ամրության ներսում՝ նրանք երկար ժամանակ մեծ արիություն ցուցաբերեցին, բայց այդ ժամանակ նրանք արդեն գրեթե ուշաթափ էին լինում ծարավից և, երբ ներսում ջրի տիկեր հայտնաբերեցին, նրանք փչացրին փառավոր հաղթանակը ու հնարավորություն տվեցին հակառակորդին ճողորպել պարտությունից: Եվ հենց դրանում է այդ մարտի խնդիրը, թեև մենք կորցրինք ընդամենը երեք կամ չորս մեր մարդկանց, այն դեպքում, երբ պարթևները կորցրեցին գահաժառանգին, որը դրանից քիչ առաջ իր ողջ շքախմբի հետ միասին գերի էր վերցվել: Մինչ այդ ամենը կատարվում էր, թշնամու հրամանատարը նույնիսկ կենդանության մի նշան իսկ ցույց չէր տալիս, բանի դեռ գետը չէր թողել իր հետևում: Դու էլ, մյուս կողմից, որ չէր հանել գրահները ողջ օրը և գիշերը, հիսնա ձեռք մեկնեցիր նրանց, ովքեր առաջ էին ընթացել, արագ ու արդյունավետ օգնություն ցույց տվեցիր նրանց, որ հայտնվել էին դժվարության մեջ: Եվ թո արիությանը ու ոգու ուժով դու այնպես փոխեցիր ճակատամարտի դեմքը, որ առավոտվանից սկսած թշնամին ուրախ էր միայն այն բանի համար, որ կարողանա անվստահահանքել իր տարածք, ընդ որում նույնիսկ վիրավորներին դու հնարավորություն ունեցար մարտի դաշտից հեռացնելու: Այսպիսով՝ նրանք փախուստով հազիվ փրկվեցին քեզից: Եվ հիսնա ինչ, որ ճամբարը գրավվեց թշնամու կողմից: Ինչ է, թաղա՞ք են նրանք գրավել: Ինչի՞ն են նրանք հասել, որ կարողանան պարծենալ պատերազմից հետո, բայց հնարավոր է, որ օգուտ ունեց կասի, թե այն, որ թշնամին արկվեց մեզին, իրականում պետք է համարել հաջողություն և երջանկություն, ընդ որում նաև բախտի մեծ իզուրություն է կարծես խոսում և նրանց մեծ քաջության մասին, բայց արդյո՞ք մարդը լավ նավակարգ է, որ կարողանում է նավը վարել լավ եղանակին, երբ լրիվ հանգիստ է: Կարելի՞ է արդյոք լավը համարել այն կառավարին, որը հարթ ու հավասար մակերևույթի վրա վարում է, ունենալով ձեռքի տակ հանգիստ, խաղաղ, նուրբ ու արագ ձիեր, արդյո՞ք դա ցուցադրում է նրա վարպետությունը: Արդյո՞ք նա չէ լավ կառավար, որը զգում է կանխաշնանները, որ փողորհիկ է լինելու, և փորձում է փոխել իր ճանապարհը, իսկ հետո էլ հանգիստ ու ապահով տեղ է հասցնում իր զույգն ու ինչքը: Լրիվ նույն կերպ, ճարտար կառավարը նա է, որ կարողանում է պայքարել ճանապարհի անհարթության դեմ, այնպես նաև տիրապետել իր ձիերին ու կառավարել նրանց, երբ սրանք անհանգիստ են: Կարճ ասած, արդար չէ դատել ցանկացած ճարտարության մասին, երբ նրան օգնում է բախտը, այլ պետք է ամեն ինչ առանձին դիտարկել: Զենքը ավելի լավը չէր, քան Նիկան ընդհանրապես, բանի որ նա ուղղակի բախտ ունեցավ Փրյուսի գործում, և դա կարելի է ասել բոլոր նրանց մասին, ում հաջողությունը կապված է բախտի հետ, այլ ոչ թե խելքի: Ես չեմ ասում, որ թո վիճակը լավ էր, դա իրոք թո քանքերի շնորհիվ էր, որ թո վիճակը ավելի լավ էր, քան հակառակորդին, կամ, ավելի ճիշտ, բոլոր մարդկանցը: Այսուհանդերձ են պետք է արդարացիորեն նշեմ նաև, որ թշնամին չէր ընկալում դա որպես առավելություն: Բանն այն է, որ, իմ կարծիքով, իմ ասածի արդարացի դատավորը հակառակը չի ասի, հաշվի առնելով չափից դուրս ու անտանելի շոգը և այն հանգամանքը, որ թշնամու կրած կորուստը հավասար էր մերին, ապա պետք է հաշվի առնել, ոչ միայն ձեռք քաջությունը, այլև այն, որ թշնամին չէր համարում հաջողությունը իրենը և այն, որ դու հաջողության հասաք բախտի շնորհիվ: Մոտ վեց տարի անց նկարագրված պատերազմից...» (Յուլիանոս «Նամակներ» «Նամակ Կոնստանդինոսին»):

«Անտոնիոսը պատմեց նրանց վերջին 45 տարվա պատմությունը և ցույց տվեց, որ պատերազմների անվերջ շղթայից հետո, հատկապես Գալեի ու Սինգարայի դեպքերից հետո, երբ գիշերային համառ մարտում մեր զորքերը ծանր պարտություն կրեցին, պարսիկները այնուհանդերձ չգրավեցին Եդեսիան և չտիրեցին Եփրատի վրայի կամուրջներին, կարծես ինչ-որ հրեշտակ էր, որ բաժանեց կռվող կողմերին» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 18, գլուխ 5):

«Այլ ճակատագիր բաժին հասավ Կոնստանդինոսին (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ին – Մ.Ֆ.), բանզի նա պարսիկներից շատ աղետներ տեսավ: Նրանք հաճախ գավթում էին նրա թաղաքները, պաշարում ամրոցները, սակայն հռոմեական զորքը կոտորվում էր և Շապուհի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) դեմ բոլոր մարտերը վերջանում էին անհաջողությամբ, բացառությամբ թերևս մեկի՝ Սինգարայի մոտի ճակատամարտի, որտեղ նա բաց թողեց հաղթանակը սեփական զինվորների անկարգապահության պատճառով, որոնք լկտի և անխոհեմ կերպով պահանջում էին մարտ տալ արդեն օրվա վերջին» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմությունը թաղաքի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 10, գլուխ 10):

«Կոնստանդ (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Ֆ.) առանց որոշակի հաջողության 9 ճակատամարտ անցկացրեց պարսիկների և Շապուհի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.) դեմ, որը ասպատակում էր Միջագետքը: Ի վերջո, երբ նա, հարկադրվելով զինվորների գայլույթից և նրանց տարաբնույթ պահանջներից, գիշերով մարտ սկսեց, բաց թողեց գրեթե ապահովված հաղթանակը և ավելին, հաղթվեց» (Օրոսիոս «Պատմություն» գիրք 7, գլուխ 29):

«Նրա (Հռոմի համիշխան կայսր Կոնստանդին II-ի (337-340) – Մ.Ֆ.) սպանությունից հետո սկսվեց պարսիկների պատերազմը հռոմեացիների դեմ, որի ընթացքում Կոնստանդինոսը (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Ֆ.) ոչ մի բանում հաջողություն չունեցավ, բանի որ գիշերային մարտում, որը տեղի ունեցավ Հռոմեական կայսրության և Պարսից կայսրության սահմաններում, պարսիկները, չնայած և կարճ ժամանակով, բայց հաղթանակ տարան» (Սոկրատես Միտլաստիկոս «Եկեղեցական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 25, մաս 5):

«Կոնստանդինոսը (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Ֆ.) մարտնչում էր պարսիկների դեմ փոփոխական ու ավելի շատ անհաջող արդյունքով: Բացառությամբ ժամապահների սահմանային չնչին ընդհարումների, դաժան Մարսի հետ նա հանդիպում ունեցավ 9 անգամ՝ 7 անգամ իր զորավարների միջոցով, իսկ 2 անգամ էլ անձամբ: Պետք է խոսել հատկապես Սինգարայի... մասին...», երբ... պետությունը լուրջ կորուստներ կրեց, երբ ինքը դեռ պրինցեսս էր...: Իրոք, Էլիայի մոտի գիշերային մարտում՝ Սինգարայից ոչ հեռու, որտեղ մենք հաղթող մնացինք ու որտեղ ներկա էր Կոնստանդինոսը, պատերազմին կարող էր վերջապետ դրվել, եթե ինքը կայսրը, գտնվելով անբարենպաստ պայմաններում, երբ նաև վրա էր հասել գիշերը, կարողանար խելքի բերել զինվորներին, որոնք գրգռված էին ճակատամարտի անսովոր ժամից: Այսուհանդերձ, իրենց անհնազանդության ու ջրի պակասի պատճառով, ինչպես նաև այն բանի հետևանքով, որ արդեն իջնում էր երեկոն, այն բանից հետո, երբ նրանք հարձակվեցին պարսիկների ճամբարի վրա, պարսիսկն ավերեցին ու արբան (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.), փախավ, զինվորները, մարտից կտրվելով ու քահերը ձեռքերին, ազատորեն նետվեցին ջրի վրա, որը ձեռք էին գցել: Ահա հենց այդ ժամանակ նրանք ծածկվեցին նետերի պարսով, բանի որ անմիտ կերպով պահել էին ձեռքերին քահերը, որի պատճառով էլ թշնամին չէր վրիպում» (Դուլֆուս Սեբաստիոս «Կեսարոսի պատմությունը», մաս 27):

«Նրանք ասացին, որ իրենց ստորացված են զգում այն բանից, որ Կոնստանդինոսը (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ի – Մ.Ֆ.), երեք անգամ պատերազմ սկսելով պարսիկների դեմ, երեք անգամ էլ պարտություն է կրել» (Չոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 3, գլուխ 36):

«Նրա թագավորության ժամանակ պարսիկները, այսինքն նրանց արքա Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.), խախտեցին խաղաղությունը, որի հետևանքով Կոնստանդինոսը ռազմարշավ սկսեց նրանց դեմ՝ կեսար նշանակելով իր ազգական Հուլիանոսին (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Հուլիանոսին – Մ.Ֆ.): Դրանից հետո, ուղղվելով դեպի պարսից տարածքներ, նա խաղաղության պայմանագիր կնքեց պարսիկների հետ որոշ ժամանակի համար, սակայն դա եղավ այն բանից հետո, երբ երկու կողմից էլ շատերն ընկան մարտում» (Հուլիանոս Մալալա «Ժամանակագրություն» գիրք 13, գլուխ 17):

«Ներսեսի դեմ պատերազմ մղեց կեսար Կոնստանդինոսը (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Ֆ.)՝ Կոնստանդինի (Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծի – Մ.Ֆ.) որդին, սկզբում անհաջող, բայց հետո նա հաղթեց ու սպանեց Նարսեսին» (Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»):

«Հենց այս բաժանումն ավարտվեց, Կոնստանդինոսը (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Ֆ.) գնաց ընդդիմանալու այս արշավախմբերին, որոնք պարսիկները սկսեցին կատարել հռոմեացիների հողերի վրա անսխալապես այն բանից հետո, երբ իմացան մեծն Կոնստանդինի (Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծի – Մ.Ֆ.) մահվան մասին...: Այսպիսով Կոնստանդինոսը զբաղված էր Արևելքում Նարսեսի (Պարսից թագավորության արքա Ներսեսի – Մ.Ֆ.) որդու՝ պարսից թագավոր Շապուհի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.), դեմ պատերազմով...: Այս կայսրը պարսիկներին գնահատեց կռիվներ տվեց ու արդյունքում կորցրեց իր ժողովրդի մի մասը, թեև կայսրիկները ևս կորցրին իրենց մի մասը, իսկ ինքը՝ Շապուհը, վիրավորվեց» (Չոսիմոս «Պատմություն»):

«Ուրիշ շատ թագավորների էլ նվաճեց Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.), որից հետո, նաև շատ բարբարոս ազգերից էլ օժանդակություն գտնելով, հարձակվեց Միջերկրայի և Պարսիսի վրա: Այդ ժամանակ Կոնստանդ (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդին II-ի – Մ.Ֆ.) Հուլիանոսին (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Հուլիանոսին – Մ.Ֆ.) կեսար դարձնելով, ինքը ևս զինվեց պարսիկների դեմ: Ծակառուցմարտի մեջ երկու կողմերն էլ պարտություն կրեցին, որովհետև երկու կողմից էլ շատերն ընկան և ոչ մեկը մյուսից երես չդարձրեց, այնպես որ, համաձայնության զայլով, մի բանի տարով խաղաղություն կնքեցին» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 12):

«Այն ժամանակ Յայոց ավազանին նվերների հետ միասին մեծ նախարարներից բաղկացած պատգամավորություն ուղարկեց Յունաց թագավորի (**Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ի – Մ.Յ.**) մոտ՝ առաջարկելով, որ նրան ձեռք մեկնեն և հնազանդությանը նրան ծառայեն, իսկ նա էլ իրենց թիկունք լինի ու օգնի վրեժխնդիր լինելու թշնամիներից: Ուղարկեցին Սյունյաց Անդոկկ Նահապետին և Արշարունյաց Նահապետ Արշավիր Կասաբարականին: Սրանք գնացին, հասան Յունաց աշխարհը՝ կայսերական պալատը, հանձնեցին իրավարտակ, բերած նվերներն առաջ բերին և թագավորին ներկայացրին ողջ ժողովրդի խնդրանքը: Կայսրը, բոլոր հանգամանքները լսելով, մեծ փութով ու պատրաստությամբ ձեռնարկեց գործին վերահասու լինելու և թիկունք ու օգնական լինելու Յայոց աշխարհին, մասնավորապես որ հիշում էր այն դաշինքը, որ երդումով կնքված ու հաստատված էր Կոստանդինոս կայսրը (**Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծի – Մ.Յ.**) և Տրդատ թագավորի միջև...: Այն ժամանակ Յունաց Վաղես թագավորը (**հեղինակը կոպիտ ժամանակագրական սխալ է թույլ տալիս, բանի որ քննարկվող ժամանակաշրջանում Հռոմի արևելյան մասի կայսրն էր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Յ.**) իրավարտակ գրեց պարսից թագավորին (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ին – Մ.Յ.**) «Նախ դու», - ասում է - «հետ դարձրու Յայոց աշխարհից տարածող գերիները Տիրան թագավորով հանդերձ, ինչպես նաև առհասարակ ինչ-որ այնտեղից առել ես: Երբ դու այս անես, ապա ես էլ հետ կդարձնեմ, ինչ-որ առել եմ: Ուրեմն առաջ դու նրանցից առածը ավարդ վերադարձրու, ապա ես բոլոր կվերադարձնեմ»: Պարսից թագավորը, երբ այս հրամանը լսեց, իսկույն նրա ասածները կատարեց, կապված Տիրանին բանտից ու կապանքներից արձակեց, բաղցրությամբ խոսեց հետը, թե նրան կրկին կթագավորեցնի և պատվով իր աշխարհը կուղարկի, իսկ Տիրանը պատասխանեց, թե. «Ինձ կույր տեղովս, անօգուտ, անպատշաճ, նույնիսկ անկարելի է թագավորություն անել, իմ փոխարեն թագավորեցրու իմ որդուն՝ Արշակին»: Այն ժամանակ պարսից թագավորը նրա Արշակ որդուն թագավորեցնում է Յայոց աշխարհի վրա և թագավորի կանանց ու մյուս բոլոր գերիներին, գանձերով, ընծաներով ու ստացվածքներով հանդերձ առհասարակ գերությունից հետ է դարձնում, ընդ որում իրեն՝ Տիրան թագավորին ևս, պարսից թագավորը մեծ պատրաստությամբ ու պատվով իր երկրից ուղարկեց Յայոց աշխարհը: Այսպես նա հավատարմությամբ կատարեց Յունաց թագավորի հրամանները: Երբ հաշտությունը կայացավ և կատարյալ խաղաղություն հաստատվեց Յունաց թագավորի ու պարսից... թագավորի միջև, ապա սիրով համաձայնվեցին մեկը մյուսի կամքը կատարել, որից հետո հունաց կայսրը հետ դարձրեց պարսից թագավորի գերիներին: Ապա պարսից... թագավորն էլ թագավորեցրեց Տիրանի Արշակ որդուն և նրա հոր, նրանց կանանց և բոլոր գերիների հետ, նրանց ողջ գանձերով ու ստացվածքներով ուղարկեց մեծ փառքով: Արշակը՝ Մեծ Յայոց թագավորը, Անտրեստանում թագավոր դառնալով՝ իր հոր և բոլոր ընտանիքների հետ միասին եկավ, հասավ Յայոց աշխարհը, երկրի ցրվածներին հավաքեց ու նրանց վրա թագավորեց: Այն ժամանակ մեծ խաղաղություն հաստատվեց: Յայոց աշխարհի բոլոր մարդիկ, որոնք կորել էին, փախել ու թաք էին կացել, հավաքվեցին և ապահով ու խաղաղ Արշակ թագավորի հովանավորության տակ ապրեցին: Աշխարհն էլ երկու թագավորների միջև խաղաղվեց, բարեկարգվեց, կազմակերպվեց և այնուհետև մարդիկ բնակվում էին խաղաղությամբ, յուրաքանչյուրը վայելում էր իր ունեցվածքն ու արդյունքը» (Փավստոս Բյուզանդ «Յայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 11, գիրք 4, գլուխ 1):

«Պարսից արքայի (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Յ.**) վրա հարձակվեցին Բասեն գավառի Ոսիս գյուղում, որի արդյունքում նա Տիրան արքային ամենայն գերիներով հանդերձ վերադարձեց, նրա որդի Արշակին էլ թագավորեցրեց և ուղարկեց Յայաստան» (Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 5):

«Այդ ժամանակ սաստիկ արյունահեղություն եղավ, բանգի հռոմեացիներն ու հայերը հաղթեցին պարսիկներին և ահա Շապուհը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Յ.**), իսկ ըստ ոմանց էլ Ներսեհը, երբ տեսավ այդ աղետը, հապճեպ թագավորեցրին Արշակին» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

⁸³³ «Ես արդեն պատմել եմ նրանց մասին վերևում, երբ, լինելով դեռևս Նորեյուկ գիևորներ, նույն այդ Էլիանոսի հորդորով, որն այն ժամանակ դեռ պրոտեկտոր էր, նրանք Սինգարայից արտագրոհի իրականացրին և ոչնչացրին բնով տարված շատ պարսիկների» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 18, գլուխ 9):

«Սինգարայի մոտի գիշերային ճակատամարտը, որտեղ մենք կորցրինք արդեն որոշակի առկա հաղթանակը գիևորների հիմարության պատճառով: Եվ չէր եղել որևէ ավելի լուրջ ճակատամարտ պարսիկների դեմ տրված 9 ճակատամարտերից...» (Յիերոնիմոս «Ժամանակագրություն»):

«Կոնստանդինոսը (**Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Յ.**) մարտնչում էր պարսիկների դեմ փոփոխական ու ավելի շատ անհաջող արդյունքով: Բացառությամբ ժամապահների սահմանային չնչին ընդհարումների, դաժան Մարսի հետ նա հանդիպում ունեցավ 9 անգամ՝ 7 անգամ իր զորավարների միջոցով, իսկ 2 անգամ էլ անձամբ: Պետք է նշել... կրկին Սինգարայի... մասին... երբ... պետությունը լուրջ կորուստներ կրեց, երբ ինքը դեռ պրինցեսն էր» (Ռուֆուս Սեբաստոս «Կեսարների պատմությունը», մաս 27):

«Ֆիլիպպոս և Սալիա, որոնց կոնսուլության ընթացքում տեղի ունեցավ գիշերային ճակատամարտը Սինգարայի մոտ» (Կոստանդինոսպոլսյան կոնսուլների մասին):

«660 թվականին հռոմեացիները մարտնչեցին պարսիկների դեմ գիշերային մարտում» (Հակոբ Եղեսիացի «Ժամանակագրություն»):

«Այս ժամանակների ընթացքում հյուսիսային ազգերի կողմից խռովություններ ծագեցին, որոնք զբաղեցրին պարսից Շապուհ թագավորին, իսկ հույների վրա թագավորեց Վաղենտինիանոսը (**հեղինակը կոպիտ ժամանակագրական սխալ է թույլ տալիս, բանի որ քննարկվող ժամանակաշրջանում Հռոմի միջնում իշխում էր սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Յ.**), որ գործի գումարտակ է ուղարկում Միջերկրային և հայաձուժմ է պարսկական զորքերին» (Մովսես Խորենացի «Յայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 19):

⁸³⁴ «Այն ժամանակ, երբ գործերն այսպիսի վիճակում էին, պարսիկները թալանեցին արևելյան շրջանները ու մասնավորապես Միջագետքը: Չնայած դրան, սակայն, Կոնստանդինոսը (**Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Յ.**), չնայած որ պարտություն էր կրել պարսիկներից, որոշեց ամենից առաջ հնազանդեցնել Մազնուս Մազնեստիոսի և Վետրանիոսին...: Նրանք ասացին, որ իրենց ստորագրված են զգում այն բանից, որ Կոնստանդինոսը, երբեք անգամ պատերազմ սկսելով պարսիկների դեմ, երբեք անգամ էլ պարտություն է կրել» (Չոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 3, գլուխ 36):

«Նետերը ծածկում էին երկինքը պատի նման և մեքենաները, որոնց պարսիկները տիրացան, երբ թալանեցին Սինգարան, մեզ շատ վնաս հասցրին» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 19, գլուխ 2):

«Շապուհը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Յ.**), սակայն, սարսափելի վնասներ հասցրեց Արևելքում, որտեղ նա դիմադրության չհանդիպեց: Երբ հոգնեց վազվզելուց ու մեր հողերը թալանելուց, հարուստ ավարով ու անթիվ գերիներով վերադարձավ իր երկիր» (Չնոորաս «Պատմություն»):

⁸³⁵ «Այդ տարի Պարսից արքա Սավորը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ին – Մ.Յ.**), կրկին շրջապատեց Նիսիբիսը և շատ վնասներ հասցրեց այդ քաղաքին: Նա, իր հետ բերելով մեծաթիվ փղեր, որոնք վարժված էին մարտ մղելուն, վարձկան արքաներ և տարաբնույթ զենքեր, սպառնում էր հիմնահատակ ավերել քաղաքը, եթե նրա բնակիչները չհանձնվեին: Նիսիբիսցիները դիմադրում էին և չէին ցանկանում հանձնվել, դրա համար էլ հակառակորդը որոշեց հեղեղել քաղաքը գետով, որը հոսում էր նրա միջով: Սակայն քաղաքի խիզախ պաշտպանները Աստծո ողորմածությամբ աղոթքների միջոցով հաղթահարեցին հակառակորդին: Արդեն ջրերը հավասարվել էին պարիսպների բարձրությանը, սրանց բանվելը անխուսափելի էր և նույնիսկ որոշ մասն արդեն ընկել էր, սակայն դա տեղի էր ունեցել աստվածային թողտվությամբ, ինչպես ներքևում կասի, բանգի բնակիչների հաջողվեց ժամանակին որոշ նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնել, որի պատճառով թշնամիները խեղդվեցին ջրում և մահացան: Սակայն նույնիսկ դրանից հետո էլ ողջ մնացածները սպառնում էին ներխուժել պարսիկ ճեղքվածքից և, առաջ մղելով զինված փղերը, շարժեցին զորքն ու սկսեցին ուժեղ գործել բոլոր մեքենաներով, սակայն քաղաքը պաշտպանող ռազմիկները Աստծո նախախնամությամբ հաղթանակ տարան. Նրանք ճեղքվածքը լցրին տարաբնույթ զենքերով, օժադներով էլ ոչնչացրեցին շատ փղերի: Շատ թշնամիներ ընկնում էին փոսեր, մյուսները, հանդիպելով ուժեղ դիմադրության, փախուստի էին դիմում: Արդյունքում՝ ավելի քան 10.000 ռազմիկներ զոհվեցին, մյուսներին էլ երկնային պատիժ հասավ, բանի որ մուր ամպերը, հորդառատ անձրևը և ասրսափելի որոտը այն աստիճան ցնցեցին բոլորին, որ շատերը մահացան վախից: Նոր փարավորը՝ Սավորը, բոլոր կողմերից ճնշվեց ասրսափի ալիքներով: Յայացքը հառելով ընկած պարիսպներին՝ նա տեսավ բարձունքի վրա կանգնած հրեշտակին փայլուն գիևվածությամբ և նրա կողքին Կոնստանդինին՝ հաղթական արքային (**Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանդին I Մեծին – Մ.Յ.**): Ներված տեսածից՝ նա իր բոլոր կախարդներին մահով սպառնաց, սակայն նրանք, իմանալով պատճառը, ի վերջո բացատրեցին արքային, որ հայտնված այդ ուժը իրենցից ուժեղ է: Այդ ժամանակ Սավորը, տեսնելով իրեն սպառնացող վտանգը, հրամայեց այրել մեքենաները ու ոչնչացնել բոլոր ռազմական պատրաստությունները, իսկ ինքն իր մոտիկների հետ փախավ իր երկիրը, սակայն շատերը, չհասնելով նրան, մահացան տարաբնույթ խոցերից» (Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»):

«/10/ Սինգարայի ճակատամարտից անցած ժամանակ Մեծից Արշակի պաշարումից մոտ 6 տարի առաջ... /11/ Իսկ պարսիկները, այն ժամանակից սպասելով բարենպաստ պահի, որպեսզի առաջին իսկ հարձակումով գրավեն Անտիոքը, մեր դեմ էին հանել տարբեր տարիքի, սեռի ու կարգավիճակի մարդկանց: Շարժվեցին մեր դեմ տղամարդիկ ու երեխաներ, ծերունիներ, բազմաթիվ կանայք ու ստրուկներ՝ և ոչ միայն բանակին

ծառայություններ մատուցողները, այլ մեծ մասամբ ավելորդ մարդիկ: Պարսիկները մտածում էին այն մասին, թե ինչպես, գրավելով մեր քաղաքներն ու տիրելով մեր երկրին, մեզ մոտ գաղութներ կհաստատեն» (Յուդիսմոս, «Ծառեր», մաս 10, 11):

«Այդ ընթացքում Կոնստանդինոս կայսրը (Յոսի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Յ.) բացառապես զբաղված էր Արևելքի պարսկական գործերով և շարունակում էր պատերազմն այնտեղ...: Կոնստանդինոսը անչափ մտադրված էր այն բանով, որ պարսիկները Սապորի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Յ.) կառավարման ժամանակ հեղեղել էին Սիգազետը՝ ամայացնելով Լիսիսի իրենց շրջակայքը և պաշարման մեջ վերցնելով այդ քաղաքը: Բարեբախտաբար հռոմեական զորավար Լուկիլիսմոսը դիմացավ այդ պաշարմանը՝ հույսը դնելով մասամբ բախտի, իսկ մասամբ էլ իր ուժերի վրա: Այս ամենի արդյունքում քաղաքը խուսափեց իրենց սպառնացող վտանգներից, չնայած որ վիճակն իրոք որ ծայրահեղ էր» (Զոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 3, գլուխ 8):

«Եվ թող ոչ-ոք չմտածի, թե ես աչքաթող եմ անում... այն իսկական ծովամարտը ցամաքում, երբ մերոնք միայն մեծ դժվարությամբ պահեցին այն քաղաքը, որը շատ տուժեց...» (Լիբանիոս «Ծառեր, Յուդիսմոսի մահախոսականը», 207):

«Բացի այդ Լիսիսից երեք անգամ ենթարկվեց պաշարման, թեև այն պաշարող թշնամին հաջողության չհասավ և լուրջ կորուստներ կրեց» (Ռուֆոս Սեբաստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 27, մաս 2):

«Միևնաբան ավելելուց հետո արքան (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Յ.) հանուն զգուշության մի կողմ թողեց Լիսիսից, բանի որ, իհարկե, հիշում էր այն անհաջողությունները, որոնք այնտեղ կրել էր ոչ մեկ անգամ» (Ամմիանոս «Յոսի պատմությունը», գիրք 20, գլուխ 7):

«Կոնստանդինոսը (Յոսի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Յ.), իմանալով իր եղբայր Կոնստանտի (Յոսի համիշխան կայսր Կոնստանտի I-ի (337-350) – Մ.Յ.) մահվան մասին, կասկածում էր, թե արդյո՞ք ինքը պետք է շարունակի պատերազմը Շապորի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Յ.) դեմ, թե՞ պետք է գեներալներին բռնազավթողի դեմ՝ վրեժ լուծելու իր եղբոր մահվան համար և դառնալով Արևմուտքի կայսրության տերը: Շապորն իր հերթին, ով Կոնստանդինոսին նման իմացավ Կոնստանտի մահվան մասին, հարկ համարեց օգտվել այդ հիշողությունից: Արդյունքում նա անեղ բանակով մտավ հռոմեացիների հողերը, գրավեց մի բանի ամրոցներ և պաշարեց Լիսիսից: Այս քաղաքը ժամանակին եղել է Ֆայաստանի կազմում, բայց հռոմեացիները խլել են այն Միտրիդատից (Պոնտոսի թագավորության արքա Միտրիդատ VI Եվկատորից – Մ.Յ.), որին Ֆայոց թագավոր Տիգրանը այն որպես ամուսնության նվեր էր տվել: Ուստի, Շապորը, պաշարելով այն, ամեն տեսակի մեքենաներ օգտագործեց քաղաքը վերցնելու համար՝ հատկապես խոյեր և թուռներ: Պաշարվածները, սակայն, խիզախորեն պաշտպանվեցին, այնպես որ Շապորը, հուսահատվելով նրանց ուժով հնազանդեցնելու, փորձեց գայլակղիվ ամենասևտիկաբան թանկերի պակասելը՝ Ալեկին, նա փոխեց գետի հունը, որ հոսում էր քաղաքի միջով, բայց այս հնարքը նրան ոչ մի օգուտ չբերեց, բանի որ պաշարվածները ջրհորներից ու շատրվաններից բավականաչափ ջուր ունեին: Նա դիմեց նաև մեկ այլ հնարքի, երբ պետք էր վերադառնալ գետի ակունք՝ այնտեղ, որտեղ այն ծայրաստիճան խրվում է լեռների միջև, որպեսզի ամբարտակ ստեղծելով դադարեցնել դրա հոսքը դեպի այս վայր: Այնուհետև ամբարտակի ոչնչացում և ջրի բաց թողում պետք է լիներ, երբ ջրի թափն ու ուժը պետք է փլուզվեր պարսիկ մի մասը: Այդպես էլ եղավ: Երբ պարսիկները տեսան մոտոցը դեպի քաղաքը բաց, սակայն, չշտապեցին ներս մտնել, բանի որ թե գիշերն էր մոտ, թե նրանք հույս ունեին այն գրավել հաջորդ օրը, որպեսզի քաղաքացիներից ոչ մեկին փրկվելու հնարավորություն չտան: Քաղաքի բնակիչները, սակայն, թեև վախեցած էին պարսիկ փլուզումից, սակայն չկորցրին իրենց քաջությունը և ամբողջ գիշեր աշխատեցին այն վերանորոգելու համար: Լուսաղետին Շապորը դատապարտեց իր անփութությունը, բայց, այնուամենայնիվ, չդադարեց տարբեր ձևերով այս վայրին տիրանալու փորձերը: Այդպիսով նա կորցրեց 20.000 մարդ և վերջապես հետ քաշվեց, երբ իմացավ դեպի Պարսկաստան մասագետների ներխուժման մասին: Այսպիսով՝ Կոնստանդինոսը միջոցներ ուներ վերանորոգելու Լիսիսի սահմանները և մատակարարելու վերջինիս բոլոր տեսակի պարենամթերք» (Զոնորաս «Պատմություն»):

«Երբ Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Յ.) հավաքեց իր զորքերը և ելավ Լիսիսի դեմ, Կոնստանդինը (Յոսի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Յ.) ևս հավաքեց իր ուժերը ու առաջացավ դեպի Մալոնոք: Շապուհը 70 օր պաշարեց Լիսիսից: Նա քաղաքի դեմ ամրություն կառուցեց, խանդավերես փորեց և փակեց գետի ծանապարհը, որը մտնում էր քաղաք և կիսում այն: Այդ գետը կոչվում էր Միգդոնիա: Եվ ահա Շապուհը փակեց այն երկու կողմից ու պատնեշներ դրեց, որպեսզի պահի ջրի հոսքը: Արդյունքում՝ ջուրը ելավ ավերից ու սկսեց թափվել պարսիկ վրայից, որն էլ իր հերթին, չդիմանալով ջրի ճնշմանը, օրորվեց ու փլվեց: Նույնպիսի ծեղ ջուր բացեց նաև պարսիկ մյուս կողմից՝ դուրս գալով քաղաքից: Շապուհը կարծում էր, որ այս կերպ կկարողանա առանց որևէ խոչընդոտի նվաճել քաղաքը, բանի որ պարսիկը կփվի: Դիմեց չճշմարտելով այդ օրը՝ նա հաջորդ օրը տեսավ, սակայն, որ պարսիկը երկու կողմից էլ վերականգնված է: Չնկրել եպիսկոպոսը իր աղոթքով ոգևորում էր ռազմիկներին ու ժողովրդին և ահա նրանք ոչ միայն վերականգնել էին պարսիկը, այլև դրա վրա լրացուցիչ պատնեշ բաշել ու բախտներ էին դրել, իսկ այդ ամենը եպիսկոպոսն արել էր՝ համաձայնեցնելով իրենց: Շապուհը զարմացավ ոչ միայն դրա, այլ նաև այն նախաձեռնի վրա, որ երևաց նրան, բանից նա տեսավ շորով փաթաթված ու պարսիկ վրա կանգնած մեկին, որի հանդերձներից լույս էր ծառագում: Նա մտածեց, թե որ հռոմեացիների արքան է և սկսեց սպառնալ նրանց, ովքեր պնդում էին, թե նա այնտեղ է: Չնկրել, այն բանից հետո, որ նա համոզվեց, որ Կոնստանդինը այնուհանդերձ մնալուց ունի, ամեն ինչ հասկացավ և ասաց. «Դա հռոմեացիների աստվածն է, որը մարտնչում է նրանց փոխարեն»: Այս ամենի արդյունքում այդ արգահատելին կատաղության գիրկն ընկավ և նետ բաց թողեց, լավ իմանալով, սակայն, որ դրանով չի կարողանա որևէ վնաս հասցնել...: Ահա այս կերպ Շապուհը խայտառակված հետ դարձավ» (Միքսիս Մարի «Ժամանակագրություն», գիրք 7, գլուխ 3):

⁸³⁶ «Կոնստանդինոսը (Յոսի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Յ.), կարգի գցելով գործերը Վերտանիոսի հարցով, ելավ Մագնուս Մագնենտիոսի դեմ...: Վերջինս իր հերթին որոշեց մեծ ուժերով նրան դեմ դուրս գալ: Նա իր ազգականներից մեկին Կեսարի աստիճան տվեց և նշանակեց Ալպերից անդին գտնվող ժողովուրդների կառավարելու, իսկ իր մոտիկ ընկերներից մեկին էլ բանակցությունների համար Պանոնիա ուղարկեց՝ միաժամանակ նաև Մուրսա քաղաքի մոտակայքի կիրճերում դարան ունեցելով: Նա մի տուրանդադ ուղարկեց Կոնստանդինոսի բանակի ղեկավարության մոտ, որպեսզի կասեցնի նրանց առաջխաղացումը և հայտնի, որ նրանք կարող են անցնել Սիսցիա, որտեղ էլ հենց ինքը պատրաստվում է մարտ տալ, բանից դա մի լայնատարած և ազատ վայր էր: Երբ Կոնստանդինոսը լսեց այդ մասին, նա շատ գոհ մնաց, բանից նախատեսվում էր ծակատամարտ տալ մի վայրում, որտեղ հնարավորություն կար հեծելազորային հաջող տեղաշարժեր իրականացել, ընդ որում դա այն դեպքն էր, երբ հեծելազորի հարցով ինքը գերազանցում էր հակառակորդին: Եվ ահա նա իր բանակը սկսեց անցկացնել Սիսցիա, սակայն, երբ նրանք ոչինչ մասին չկասկածելով անցան ու անկանոն առաջ էին շարժվում, դարանալով թշնամիներից: Խաբված հասցրեց, ընդ որում այն բանակի քարերը նետեց նրանց վրա, որ գործի մեծ մասը սպանվեց» (Զոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 2):

⁸³⁷ «Երբ Մուրսայի դաշտավայրն արդեն երևում էր, երկու բանակների հեծելազորներն էլ մացին թևերում, իսկ հետևակը կազմեց կենտրոնը: Այդ ժամանակ ծեղ մեծությունը գետը իր աջում թողեց, անմիջապես հարվածեց թշնամուն ձախից ու ջարդեց նրա զորաշարքը, այնպես, կարծես սրանք մինչ այդ ոչինչ չգիտեին պատերազմի և մարտական գործողությունների մասին: Այդ ժամանակ նա, որը մինչ այդ ամբողջ մեջ էր մտնել և միայն պաշտպանություններով էր զբաղված, ահաբեկված այդ ամենից, դիմեց փախուստի, այնպես որ նույնիսկ ողորմալ իսկ չէր կարողանում գեներալի շտապյունին կամ մարտական երգերին: Թշնամու բանակի շարքերը խառնվեցին, սակայն վերջինիս զինվորները կրկին ուշքի եկան ու վերսկսեցին ճակատամարտը: Բանն այն է, որ այդ ժամանակ դու գործ ունեիր մինչ այդ երբեք փախուստի չդիմած ու թշնամու առաջ երբեք երես չդարձած մարդկանց հետ, խոսքը կենտական ու գալթաթական զինվորների մասին է: Կաժամանակ նաև այնտեղի բարբարոսները, որոնք զգացին, որ չեն կարողանա անվտանգ նահանջել, հետ դարձան ու որոշեցին կամ հաղթել, կամ մեռնել՝ իրենց դաժան վարձը ստանալով թշնամիներից: Միայն տեսնել էր պետք, թե այդ բռնակալի զորքերը ինչ արհուրաբան են ելնում մեր դեմ ու անցնում ձեռնամարտի: Միաժամանակ նաև մեր մարդիկ, սակայն, որոնք ձգտում էին պահպանել իրենց անունն ու վարկը սեփական կայսեր առաջ, ոչ պակաս էին ճգնում, ընդ որում նրանք ավելի շատ էին հետաքրքրված հաղթանակի հարցով՝ անհավատալի խիզախության և քաջության օրինակներ տալով: Այս կերպ բանը հասավ մինչև օրվա վերջ, երբ մարտը անընդհատ շարունակվում էր, այնպես, կարծես հենց նոր էր սկսվել՝ իսկ արհուրաբան իրականացնող թշնամիները: Ոմանք նետվում էին հակառակորդի թրերի վրա կամ փչրում վահանները, այլք էլ, երբ նրանց նժույզները վիրավորված էին լինում, մարտնչում էին հետևակի հուպիսների նման: Այդ ժամանակ բռնակալի բանակը դեռևս համառորեն դիմանում էր և դժվար փնձալի մեջ դրեց մեր հետևակին, կողմերից ոչ մեկը առավելություն չունեց և միայն այն բանից հետո, երբ ծանրաբան ու աղետնավոր հեծյալները գնացին թշնամու վրա, հարվածելով վերջինիս հզոր ուժով և նրան հսկայական կորուստներ պատճառելով, այս բանակը հենց նոր էր սկսվել՝ իսկ արհուրաբան իրականացնող թշնամիները: Եվ ահա նրանք, ցրվեցին այս ու այնտեղ ու փրկվեցին միայն վրա հասած գիշերվա շնորհիվ, այլք էլ ընկան գետը և իրար գլուխ հավաքվեցին ինչպես անբերան անասունների մի հոտ: Այսպիսով՝ բռնակալի բանակն իր վախկոտության վարձը ստացավ և նրանց արհուրաբան իրենց ոչ մի կերպ չօգնեց» (Յուդիսմոս «Նամակներ»):

«Նամակ Կոնստանդինիոսին»):

«Մագնուս Մագնենտիոսը իր բանակով շարժվեց դեպի Մուրսա: Այստեղ, հայտնաբերելով, որ քաղաքի դարպասները փակ են և մտադրությունը կա իրեն ղիմարդություն ցույց տալ, նա շփոթվեց, բանից նաև դեպքերի համար չունեց պարսպապար մեքենաներ կամ դրանց նման որևէ այլ բաներ, ընդ որում ինքը քարերի և նետերի հարվածների ենթարկվեց պարսիկների ատամնաշարերի հետևում թաթևվածների կողմից: Երբ

Կոնստանդինոսը (**Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Ֆ.**) լսեց, որը այդ վայրը պաշարվել է, նա իր ողջ ուժերով շարժվեց այդ ուղղությամբ՝ անցնելով Ցիբալիսոն ու բոլոր շրջանները, որոնք տարածվում էին Դրավոս գետի հունով։ Այդ ընթացքում Մագնոս Մագնենտիոսը ավելի մոտեցավ Մուրսային և այրեց դարպասները, ընդ որում նա հույս ուներ, այրելով դրանց փայտյա մասերը, ի վերջո հասնել այն բանին, որ երկաթյա մասերը հալվեն, ինչը նրան թույլ կտար բավարար մեծության մուտք բացել՝ զորքը բաղաժեմ մտցնելու համար։ Այս մտադրությունը, սակայն, այդպես էլ հաջողության չունեցավ, բանի որ մարտիկ պարիսպների վրայից սկսեցին կրակել մեծ քանակությամբ լցվող ջրով հանգցնել։ Դրանից հետո, երբ նա լսեց, որ Կոնստանդինոսը արդեն Մուրսայի մոտակայքում է, նա նաև նման մի խորամանկություն հղացավ։ Զաղաթի մոտ մարգագաղաշտի կամ հանդիսությունների համար նախատեսված վայրի նման մի կառույց կար, որը փայտյա պարիսպ ուներ։ Այստեղ նա Գելթայի չորս ջոկատներ թաքցրեց, որոնք Կոնստանդինոսի հայտնվելուն պես պետք է խառնվեին մարտին, անակնկալի բերեին թշնամուն և կոտորեին մինչև վերջին մարդը, սակայն պարիսպների վրա գտնվողները իմացան այդ մասին, իմաց տվեցին Կոնստանդինոսին, որն էլ այնտեղ ուղարկեց իր երկու զորավարներին՝ Սկոլիդոսին և Մանդիոսին։ Մրանք նախ ծանր զինվածներից և նետածիգներից ընտիր ռազմիկների ընտրեցին, որից հետո, տանելով դրանց իրենց հետ, շրջափակեցին մարգագաղաշտը։ Մագնցելով տրիբունները՝ նրանք վերևից շրջապատեցին թշնամու ռազմիկներին և բոլոր կողմերից սկսեցին տեգեր նետել նրանց վրա։ Մրանք իրենց հերթին փորձեցին պաշտպանվել գլուխներից վեր պարզած վահաններով ու միաժամանակ էլ նաև կոտորել դարպասները, սակայն շրջապատողները շարունակեցին հարվածներ հասցնել և գործել նիզակներով ու թորերով այնքան ժամանակ, մինչև բոլորին չսպանեցին։ Ահա այս կերպ Մագնոս Մագնենտիոսի ծրագրերը խախտվեցին և բանակները ի վերջո իրար եկան Մուրսայի հարթավայրում, որտեղ այնպիսի մի ճակատամարտ եղավ, ինչպիսին այդ պատերազմում չէր եղել, մի ճակատամարտ, որի ընթացքում երկու կողմից էլ հսկայական թվով մարդիկ ընկան։ Կոնստանդինոսը, հաշվի առնելով, որ դա բաղաբացիական պատերազմ է, որը հաղթողներից ոչ մեկին փառք չի բերի ու դրան հակառակ հռոմեացիները կթուլանան և հետագայում ի վիճակի չեն լինի դիմադրել բարբարոսներին, սկսեց մտածել պատերազմի ավարտի մասին՝ առաջարկելով խաղաղություն կնքել։ Այն ժամանակ, սակայն, երբ նա նման մտքերով էր տարված, բանակները շարունակում էին դիրքեր գրավել, իսկ Մագնոս Մագնենտիոսն էլ ավելի հանդուրժող դարձավ։ Չնայած արդեն գիշեր էր, սակայն նույնիսկ նրա զորավարները իրենց պահում էին հասարակ ռազմիկների նման՝ կոչ անելով յուրայինների ուժով ելնել թշնամու դեմ։ Մյուս կողմից էլ նույն այդ բանն անում էին Կոնստանդինոսի զորավարները՝ ոգեկոչելով հինավուրց հռոմեական խիզախությունն ու հռոմեացիների փառքը։ Այս կերպ ճակատամարտը շարունակվեց այնքան ժամանակ, մինչև որ բացարձակ խափար չիջավ, սակայն նույնիսկ դա թույլ չտվեց նրանց իրարից հեռանալ և նրանք շարունակում էին խոցել իրար նիզակներով, թորերով և այլ ամենով, ինչ ձեռքի տակ կար։ Այսպես՝ ոչ գիշերը, ոչ էլ այլ խոչընդոտ, որը սովորաբար պատերազմներում որոշակի դադար է առաջացնում, վերջ չդրեց կոտորածին, կարծես նրանք բոլորը այն մտքի էին, որ դա մի մեծագույն երջանկություն է՝ զոհվել իրար հետ միասին։ Այդ ճակատամարտում մեծագույն քաջություն դրսևորած և զոհված զորավարների մեջ պետք է հիշատակել Աբուլգի լեգեոնի զոհված հրամանատար Արկադիոսին, ինչպես նաև հայազգի հեծյալ ճեղհածիգների հրամանատար Մանտեյին, ընդ որում վերջինիս մասին արժե հատուկ նշել, բանգի սա կարողանում էր միանգամայն երեք նետ վերցնել և մեկ արձակմամբ երեք այրերի խոցել։ Այդ միջոցով նա մեծ քանակի թշնամիների սպանեց և գրեթե նրանց փախուստի պատճառ հանդիսացավ։ Այս Մանտեյի սպանվեց Ռոմուլոսի կողմից, որը Մագնոս Մագնենտիոսի բանակի առաջամարտիկն էր և նույն ժամանակ ինքն էլ էր հարված ստացել։ Նա Մանտեյի արձակած նետից վիրավորվեց, սակայն նույնիսկ վիրավորվելուց հետո էլ շարունակեց մարտը այնքան ժամանակ, մինչև որ չսպանեց իրեն վիրավորողին։ Ի վերջո, ահա, Կոնստանդինոսը հաղթանակ տարավ և սկսեց հետապնդել ու սարսափելի կոտորածի ենթարկել փախուստի դիմած Մագնոս Մագնենտիոսի բանակին։ Ինքը Մագնենտիոսը, կորցնելով բոլոր հույսերը և վախճնալով, որ սեփական բանակի մնացորդների հետ միասին թշնամու ձեռքում կհայտնվի, ավելի լավ համարեց իր բանակով Պանոնիայից Իտալիա հեռանալ, որպեսզի նոր բանակ հավաքի և կրկին դիմադրած կանգնի թշնամուն» (Զոսիմոս «Նոր պատմություն» գիրք 2)։

«Իսկ նրանք դաժանորեն մարտնչում էին իրար հետ երեք տարվա ընթացքում, երբ ի վերջո Կոնստանդինոսը (**Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Ֆ.**), հետապնդելով Մագնենտիոսին, որը փախել էր Գալլիա, շեղոր հետ միասին ստիպեց նրանց ինքնասպան լինել» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Կեսարների մասին», գլուխ 41)։ «Նույն այդ ժամանակ Կոնստանդինոսը հաղթանակ տարավ Մագնենտիոսի դեմ՝ մարտնչելով Մուրսայի մոտ։ Այդ պատերազմում ավելի շատ ռազմիկներ զոհվեցին, քան որևէ այլ նախկին ճակատամարտում, և ողջ կայսրության ուժերը բայցայնվեցին» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Զաղվածքներ հռոմեական կայսրերի կյանքից և բարքերից», գլուխ 42)։

«Դրան հաջորդեց այն սարսափելիագույն ճակատամարտը, որը տեղի ունեցավ Մուրսա բաղաթի մոտ Կոնստանդինոսի (**Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ի – Մ.Ֆ.**) և Մագնենտիոսի միջև՝ հռոմեական ուժերի այդ մեծագույն սպառնալիք, որը վնաս հասցրեց նաև ապագայում» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 29)։

«Բիչ ուշ Մագնենտիոսը պարտվեց Մուրսայի ճակատամարտում և հազվի փրկվեց։ Այդ ճակատամարտում հսկայական քանակությամբ հռոմեացիներ զոհվեցին, որոնք, եթե օգտագործվեին արտաքին պատերազմում, կարող էին հաղթահանդեպի արժանանալ և հռոմեական պետության անվտանգությունն ապահովել» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաթի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 10, գլուխ 12)։

«Դրանից հետո Հռոմ բաղաթի դեմ ելավ Մագնոսիոս անունով մի ուժեղ առաջնորդ, որն ի վերջո առանց Կոնստանդինոսի համաձայնության կայսերական իշխանությանը ձեռք մեկնեց։ Եվ այս Մագնոսիոսը ելավ Եվրոպայից և ճակատամարտ տվեց Կոնստանդինոսին։ Այդ ժամանակ երկու կողմից էլ շատ շատերը սպանվեցին, սակայն այն հզոր Մագնոսիոսն ի վերջո սպանվեց։ Ահա այս կերպ այդ օրը Կոնստանդինոսը հաղթանակ տարավ և Մագնոսիոսի բոլոր իրոյթների տեղ դարձավ» (Զովիանոս Նիկյուացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 78)։

«Երկու զորքերը ծավալվել էին իրար մոտ և երկու ղեկավարներից յուրաքանչյուրը կոչ արեց իր մարդկանց՝ ցույց տալու սեփական քաջությունը։ Մագնենտիոսը նաև կոչ արեց իր զինվորներին հավատարիմ լինել իրեն և մեծ պարգևներ խոստացավ։ Նրանք երկու կողմից շարեցին իրենց գործերը և օրվա մեծ մասը կորցրին՝ ոչինչ չանելով։ Միաժամանակ Մագնենտիոսը դիմեց մոգությանը և ականջ դրեց պառավի խորհուրդին՝ մի երիտասարդ աղջկա զոհաբերելու, նրա արյունը գինու հետ խառնելու և զինվորներին խմել տալու հարցում, միևնույն այդ պառավի արտասանում էր որոշ խորհրդավոր խոսքեր։ Եվ ահա, բանի որ մարտը սկսվեց երեկոյան, որոշ ժամանակ այն մնաց կասկածի տակ։ Վերջապես, սակայն, կայսրը (**Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Ֆ.**) հաղթեց և ուզուրպատորի բանակից մի բանի հոգի մարտադաշտում սպանվեցին։ Դրանից հետո ուզուրպատորն այլևս հույս չէր դնում իր փրկության վրա և, որպեսզի ձևացնի, թե իրեն սպանել են, հազավ զինվորի շոր, ինչպես նաև բաց թողեց ձին առանց նրանից հանելու, ինչպես նաև արժանապատվության գարդերը, որպեսզի նրանք, ովքեր տեսնեին այն, հավատան, որ կայսրը սպանվել է՝ կորցնելով նրան հետապնդելու ցանկությունը։ Ասում են, որ Կոնստանցիոսը, հաջորդ առաջվա այն բարձունքից, որտեղ նա բարձրացել էր, տեսնելով հաղթավայրը, որը ծառայել էր որպես մարտադաշտ, արցունքներ թափեց և ավելի շատ զոջաց մահացածների կորստի համար, քան իր հաղթանակի համար ուրախացավ։ Իր բանակի 80.000 մարդկանցից նա ճակատամարտում կորցրեց 30.000 հոգուն, իսկ Մագնենտիոսի 36.000 հոգուց սպանվեցին 24.000 հոգին։ Կոնստանցիոսը նաև հրամայեց թաղել բոլոր սպանվածներին՝ առանց խմբային պատկանելության, իսկ վիրավորներին և բոլոր նրանց էլ, ովքեր դեռ կենդանության նշաններ են ցույց տալիս, վիրակապել» (Զոնորաս «Պատմություն»)։

⁸³⁸ «Իսկ Մագնենտիոսը, պարտված շատ ճակատամարտերում, ինքնասպան եղավ Լուգդունայի մոտ» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաթի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 10, գլուխ 12)։

«Մագնենտիոսը, սակայն, նոր զորքեր հավաքելով, կռվեց երկրորդ ճակատամարտում, որտեղ կրկին պարտություն կրեց և պարտվեց» (Զոնորաս «Պատմություն»)։

«Կոստանի (**Հռոմի համիշխան կայսր Կոնստանդ I-ի – Մ.Ֆ.**) և նրա եղբորորդու սպանության մասին լսելով՝ միջնեկ եղբայրը (**Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Ֆ.**) գալիս, սպանում է Մագնիոսին էլ դառնում է ինքնակալ» (Վարդան Արևելցի «Տեգեթական պատմություն», գլուխ 21)։

⁸³⁹ «Ի վերջո, երբ մարտը սկսվեց և երեկ իջավ, շատ այլ պաշարողական մեթոդների թվում մոտեցվեց նաև մի ուժեղ խոյ, որը հաճախակի հարվածներով սկսեց խոցել կրո աշտարակը, որից նախորդ պաշարման ժամանակ, ինչպես ես այդ մասին ասել եմ, բաղաթը բացվեց հռոմեացիների համար» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 20, գլուխ 6)։

⁸⁴⁰ «/14. 13/ Ահա այսպիսի վիճակում էին գործերը Իսավրիայում, իսկ այդ ժամանակ պարսից արքան (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) զբաղված էր իր հարևանների դեմ պատերազմով՝ հեռու բջելով սեփական սահմաններից վայրի ժողովուրդներին, որոնք, համաձայն սեփական փոփոխական բնույթի, հաճախ հարձակվում էին նրա վրա, սակայն նաև երբեմն, երբ նա պատերազմով մեզ վրա էր գալիս, նրան օգնություն էին ցույց տալիս։ Այդ ժամանակ, ահա Նահապարես անունով պարսից իշխաններից մեկի վրա խնդիր դրվեց, հենց որ հարմար առիթ լինի, հարձակվում գործել Միջագետքի վրա և վնաս հասցնել, այնպես որ սա, ի կատարումն նույն այդ հրամանի, ուշադիր կերպով գնում էր, թե որ կողմից է հնարավոր անակնկալ ներխուժում իրականացնել։ Իր հերթին, սակայն, բանի որ ողջ Միջագետքը մշտական վտանգի պատճառով ամենաուշադիր կերպով հսկվում էր դեռքերի և ամրությունների միջոցով, նա իր ուղին ավելի դեպի ձախ բռնեց և կանգ առավ Օսրորունայի

սահմանների մոտ՝ նախատեսելով իրականացնել մի նոր և հազիվ թե նախկինում իրականացված հնարք։ Իսկ այդ հնարքի էությունը կայանում էր հետևյալում։ Քառուս քաղաքը, որը մատենագիտական կառուցվել էր մակերոնացիների կողմից, գտնվում է Եփրատից ոչ հեռու։ Այստեղ շատ հարուստ առևտրականներ կային և հենց այստեղ էր, որ սեպտեմբերի սկզբին հավաքվում էին մեծ քանակի մարդիկ, որպեսզի գնեն հնդիկների, սերերի և այլոց կողմից ուղարկված ապրանքները, որոնք այստեղ էին հասնում ցամաքով և ծովով։ Եվ ահա տոնավաճառի համար Նշանակված այդ օրը հիշատակված գորավարը պատրաստվում էր, առաջնապալա անապատում ու Աբորա գետի մացառապատ ափերով, անակնկալ հարձակում գործել, սակայն նրան մատնեցին իր իսկ մարդիկ, որոնք ինչ-որ հանցանքների համար սպասվող պատժի սպառնալիքից փախել էին հռոմեացիների մոտ, նրա այդ ելքը ոչ մի հաջողություն չունեցավ և դրանից հետո նա մնաց լիակատար անգործության մեջ։ /15. 13/ Գետափի երկայնքով կանգնած պարսկական առաջնորդները առանձին ջոկատներով անհանգստացնում էին մեզ այն ժամանակ, երբ իրենց թագավորը պատերազմով էր զբաղված սեփական երկրի ծայրամասերում...» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 14, գլուխ 13, գիրք 15, գլուխ 13)։

⁸⁴¹ «...Իսկ այժմ նրանք հանդգնում են ասպատակել Հայաստանը, մի քանի անգամ նաև Միջագետքը» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 15, մաս 13)։

⁸⁴² «Այն ժամանակ, երբ Արշակ թագավորը փախավ Շապուհ թագավորի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Յ.) մոտից և իր երդումից հետո նրան անարգեց, սկզբում Շապուհը այնքան էլ խստություն գործ չորեք նրա դեմ, որովհետև դեռ խիստ պատերազմ էր մղվում նրա և Հռոմաց թագավորի (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանտինոս II-ի – Մ.Յ.) մեջ։ Երբ պատերազմը հետզհետե երկարեց, Արշակ թագավորը սկզբում մեծամտելով սպասում էր, թե նրանցից ո՞րը իրեն օգնության կկանչի այդ պատերազմում։ Նա հույս ուներ և հոժարությամբ ուզում էր գնալ Հռոմաց կայսեր օգնության, բայց սրանք ոչ նրան հրավիրեցին, ոչ էլ մի պատիվ կամ հարգանք ցույց տվին, այն դեպքում, երբ Պարսից Շապուհ թագավորը նրա մոտ է ուղարկում խաղաղության պատգամավորներ, հիշեցնում է նրա նախկին երդումն ու ասում. «Բարեհաճիր, եղբայր, այս պատերազմում ինձ օգնել, թե զնորով արի ինձ օգնության, բանգի, եթե դու մեր կողմը լինիս, գիտեմ որ հաղթությունը մերը կլինի»։ Արշակ թագավորը, երբ այս լսեց, մեծ ուրախությամբ հոժարացավ օգնության գնալ Պարսից Շապուհ թագավորին, ուստի նա հրաման տվեց իր Վասակ սպարապետին գունդ գումարել ու գործ պատրաստել։ Վասակը շատ շուտով կատարում է թագավորի հրամանը, կազմակերպում է 400.000 մարդուց բաղկացած լավ սպառազինված զորք ընտիր ռազմիկ մարդկանցից՝ արիասիրտ կռվողներ, որոնք զինված էին լիզակներով, սրերով, աղեղներով, վաղորներով, սակրներով, անսխալ խիող և ուժեղ նետածիգներ, արիության համար առաջ տեղի չափող կռվողներ, ամբողջ հեծելազորքը պահպանակներով, զրահավորված սաղավարտներով պաշտպանված, իրենց դրոշմներով, նշանակներով և բազմաձև այս պատերազմական փողերով։ Արշակ թագավորը բազմաթիվ նախարարների հետ վեր կացավ, գնաց, անցավ իր իշխանության միջով՝ Աղձնիքով, և ներս խուժեց Արվաստանի աշխարհը՝ Մծբին քաղաքի դիմաց, որտեղ պիտի լինեց պատերազմը։ Եկավ այնտեղ, տեսավ, որ երկու կողմերն այդ տեղն են նշանակել պատերազմելու համար։ Հռոմաց զորքերը հասել, խմբվել, բանակել էին այնտեղ բազմությանը, ինչպես ավազը ծովի ափին, իսկ Պարսից զորքերը դեռ չէին հասել պատերազմի համար նշանակված տեղը։ Հայոց թագավորի զորքերը ճակատամարտի տեղն էին հասել պարսիկներից առաջ և կանգ առել, սպասում էին։ Հայոց զորքերը սկսեցին նեղվել իրենց պարապ ու անգործ նստելուց, նրանք չէին համաձայնում սպասել Պարսից զորքերի գալուստ, այլ կամենում են հենց իրենք, առանց Պարսից զորքերի, մենակ հարձակվել Հռոմաց թագավորի վրա և անձամբ պատերազմի գործը գլուխ բերել։ Հայոց զորքերից ամեն մեկը ինքնակամ ու համարձակ ցույցեր են անում և բոլոր զորքերից ավելի նրանց Վասակ գորավարին էր վառվում, ասնները կտրում, չէր կամենում սպասել Պարսից զորքի գալուստ, այլ որ միայն իրենք պատերազմը վարեն ու վերջացնեն։ Ապա՝ ողջ զորքերն ընկնում են Արշակ թագավորի առաջ և խնդրում են, որ իրենց չպահի մինչև Պարսից Շապուհ թագավորի գալուստը, այլ տա կատարել այն, ինչ բանի համար եկել են, իրավունք տա հարձակվել հույների վրա հենց հիմա։ Նրանք մաշվում էին օտար աշխարհում պարապ նստելուց, լավ էին համարում մեռնել, բան օտար աշխարհում ժամանակ քաշը տալ։ Այն ժամանակ Արշակ թագավորը թույլ տվեց և պատերազմի գործը նրանց առաջադրեց։ Ապա՝ Վասակը՝ մեծ Հայքի գորավարն ու սպարապետը, կազմում, պատրաստում է բոլոր Հայոց զորքը։ Նա սպառազինվեց և սահմանված ժամանակին բոլոր իր պատերազմական զորքով՝ արարատյան բանակով, հարձակվեց Հռոմաց բանակի վրա և բոլորին առհասարակ սրի անցկացրին, կոտորեցին, մի մարդ իսկ նրանցից կենդանի չթողեցին։ Նրանք հունական զորքից այնքան ավար առան, որ չգաի ու թիվ չկար, բոլորը լցվեցին ու լիացան գանձերով և անչափ իրերով։ Մրանից հետո Հայոց թագավորն իր զորքով այնտեղ մնաց, սպասեց մինչև որ անթիվ անհամար զորքով եկավ հասավ Պարսից Շապուհ թագավորը։ Երբ նա եկավ ու տեսավ հայկական զորքի քաջարի գործը, որ ճակատ են կազմել, պատերազմը վարել, հաղթություն տարել և ամեն ինչ վերջացրել են, շատ ու շատ զարմացավ, Հայոց Արշակ թագավորին մեծապես պատվեց, ինչպես և բոլոր Հայոց մեծամեծներին ու Հայոց Վասակ սպարապետին։ Պարսից Շապուհ թագավորը սկսեց խոսել իր զորքի հետ, թե. «Ինչպիսի՞ վայելույթ պարգևներ կամ ինչպիսի՞ փոխարինություն կարող ենք մենք հատուցանել Հայոց այս Արշակ թագավորին, որ այսպիսի գործ գործեց, այսպիսի քաջության ցույց տվեց, այսպիսի թշնամու ջարդեց, այսպիսի պատերազմ մղեց, այսպիսի ճակատամարտում հաղթեց, մեզ համար այսպիսի անուշ վաստակեց, որովհետև, եթե մենք լինեինք բոլոր արյաց զորքերով էլ նույնիսկ, ապա հազիվ թե կարողանայինք այսպիսի հաջողություն ձեռք բերել, այլ Հայոց զորքի հետ միասին այս գործը գլուխ երկրենք, իսկ Հայոց թագավորը իր զորքով մեր փոխարեն կռվի դուրս գալով այնպիսի քաջություն գործեց, որ ուրիշ ոչ-ոք չէր կարող գործել։ Արդ ինչպիսի՞ բարիքներ պետք է մենք նրան հատուցանենք»։ Եվ ընկել էր մտածանության մեջ, թե արդյոք ինչքա՞ն պետք է նրան տամ։ Պարսից նախարարները պատասխան տվեցին Շապուհ թագավորին և ասացին. «Ինչ-որ կամենաս, ինչպիսի որ կամենաս կարող ես նրան բավականություն տալ։ Ոսկի ու արծաթ, կերպասներ ու մարգարտները շատ տուր ինչ-որ արտիգը անցնում է»։ Պարսից Շապուհ թագավորը իր իշխանների պատասխանեց ասելով. «Այդ, ինչ-որ դուք եք ասում, սեր չէ, եկեք անբավելիքի սեր հաստատենք Հայոց Արշակ թագավորի հետ, այնպես որ նա մինչև վերջը անբաժան մնա մեզնից։ Ես Հայոց Արշակ թագավորին կնության կտամ իմ դստերը և այնպիսի մեծ կալվածք կտամ նրան, որ Հայաստանից մեզ մոտ գալիս Հայաստանից մինչև Տիգրիս իր կալվածքներն իջևանի, մինչև մեզ մոտ հասնի։ Թագավորին այսպես անենք, իսկ Վասակ գորավարին կամ մյուս մեծամեծներին ու գորապետներին տանք ոսկի, արծաթ, կերպաս և մարգարիտ»։ Պարսից թագավորի մեծամեծներն ու խորհրդակիցները հավանություն տվին նրա այս խորհրդին և հաստատեցին նրա խոսքերը, թե լավ է այդպես անել։ Եվ Պարսից Շապուհ թագավորը սկսեց ստիպել ու թախանձել Հայոց Արշակ թագավորին, ուզում էր նրան իր հետ տանել Ասորեստան, որպեսզի այնտեղ մեծ փառքով նրան իրեն փեսայացնի, իսկ Արշակ թագավորը և բոլոր իր զորքը ձանձրալի էին համարում այդքան երկայն ճանապարհ գնալու, որովհետև ամեն մարդ, հայ մարդու բնական սովորությամբ, կարոտել էր իր տանն ու տեղիին. «Իվ իրեթին, երբ Անդոկը՝ Սյունյաց գավառի նահապետը, իմացավ, թե Պարսից Շապուհ թագավորն ուզում է իր աղջկը կնության տալ Հայոց Արշակ թագավորին, շատ վախեցավ և միտքը կասկածի մեր ընկավ։ Նա հասկացավ, որ, եթե Արշակը կին առնի Պարսից թագավորի դստերը, ապա իր դուստրը անարգության կկրի, որովհետև այդ ժամանակ Փառանձներ՝ Անդոկի դուստրը, որ Գնեյի կինն էր եղել, Հայոց Արշակ թագավորի կինն էր, ուստի Անդոկը կասկածում էր, որ, եթե թագավորը ուրիշ կին առնի, իր աղջկան կանաքագի։ Այնուհետև Անդոկը մտածանքներն մեջ է ընկնում, մի հնարք է փնտրում, որևէ միջոց, որով գուցե կարողանա խափանել սերը երկու թագավորների մեջ։ Նախ և առաջ նա շատ ոսկի և տալիս Հայոց Վասակ գորավարին, նույնպես և կաշառում էր բոլոր մեծամեծներին, որպեսզի հաջողացնեն երկու թագավորների մեջ եղած մեծ սերը քակել։ Բոլոր մեծամեծները համաձայնություն տվեցին, իրենց առած ոսկու կաշառումով կուրացան։ Այնուհետև Անդոկը իր խորհրդին դավանեց և դարձնում Պարսից թագավորի ավագներից մեկին, որ մի հնարքով ու որևէ միջոցով նենգությամբ տարածայնության ձգի Պարսից Շապուհ թագավորի և Արշակի մեջ։ Անդոկը նրան անչափ ու անհամար ոսկի է տալիս և նրան խրատ է տալիս, որ, քսու ձևանալով, Արշակ թագավորին ափ, թե. «Գլխիդ ճարը տես, Պարսից թագավորը հաստատ միտք է դրել թե՛ք բռնել ու սպանել»։ «Երբ դու այս ասես», - ասում է Անդոկը, - «ապա առաջարկիր թագավորին, որ մեզ խորհրդի կանչի և բոլոր ավագները թե խոսքը կհաստատեն»։ Պարսից թագավորի խորհրդակիցը գալիս է Հայոց թագավորի մոտ և սկսում է ասել այն բաները, ինչ որ նրան խրատ էր տվել չարագործ Անդոկը։ Նա ասում է. «Արշակ թագավոր, գլխիդ ճարը տես, որովհետև Պարսից Շապուհ թագավորը միտք է դրել է թե՛ք բռնել ու սպանել»։ Արշակ թագավորը առաջ մնաց այս խոսքերը լսելիս և ասաց. «Իվ այնքան մեծ ծառայության հատուցումն այս է ուրեմն քան ինչ կողմից»։ Արշակ թագավորը իր միջոց մտածեց, իր բոլոր մեծամեծներին, բոլոր խորհրդականներին, Վասակ սպարապետին, իր աներորդ՝ Անդոկին, և առհասարակ բոլոր եղած նախարարներին, ու նրանց պատմեց այն ամենը, ինչ որ լսել է պարսիկից։ Եվ նրանք բոլորը միաբերան ասացին նրան. «Մենք այդ բանը վաղուց էինք լսել, բայց չէինք վստահանում թե՛ք ասել, բայց դա հաստատ բան է։ Հիմա, թագավոր, այն նայիր, թե ինչպես պետք է թե՛ք և մեզ փրկես»։ Այն ժամանակ Արշակ թագավորը ոսկի և արծաթի շատ գանձ պարգև է տալիս այն պարսիկին, որ այն խոսքերն իրեն ասել էր։ Արշակ թագավորը իր միջոց մտածեց, կազմակերպվեցին, պատրաստվեցին և մի գիշեր վեր կացան որքան մարդ որ կային Հայոց բանակում, ձիերը հեծան ու փախան։ Նրանք տեղում թողեցին իրենց խորաններն ու վրանները, իրենց կահավորությանն ու սարքը, իրենց իրեղեններն ու բանակը և գաղտուկ գնացին, այնպես որ Պարսից բանակից ոչ-ոք այս բանը չիմացավ մինչև լուսացավ։ Առավոտը, երբ ժամանակը հասավ Պարսից թագավորին բարի լույսի գնալու և թագավորներն ու մեծամեծ իշխանները գնում են Պարսից թագավորին հարման և տալիս իր մարդկանց, որ գնան ու տեսնեն, թե ինչ է պատահել Արշակ թագավորի երկրում։ Ապա՝ Պարսից Շապուհ թագավորը հրաման է տալիս իր մարդկանց, որ գնան ու տեսնեն, թե ինչ է պատահել Արշակ թագավորի բանակում, որ նա այնքան ուշացավ Պարսից թագավորին բարի լույսի գալու։ Գնում, տեսնում են, որ բանակը դատարկ էր, մեքը մարդ

չկա, որովհետև գործերը թողել են իրենց խորաններն ու վրանները, հովանոցներն ու սրահակները, բազմոցներն ու անկողինները, կահկարասիքը և սարքերը, մինչև անգամ իրենց գանձերը, այլ միայն իրենց գեղեցիկ են վերցրել ու գնացել: Հայոց բանակը գնացողներն եկան և այս բոլորը պատմեցին պարսից Շապուհ թագավորին: Երբ Պարսից Շապուհ թագավորը այս լսեց, որովհետև խելոք մարդ էր, իր խելքով բանի եղելությանը հասկացավ, և իսկույն ասաց. «Հայոց թագավորի այդ փախուստը իմ մարդկանցից է եղել, մեզնից, մեր դռան մարդկանցից են եղել Արշակին փախցնողները»: Ապա իր ավագ մեծամեծներից շատերին ձիով դեսպան և ուղարկում Հայոց թագավորի հետևից սիրո և միաբնականության երդումով, որպեսզի հետ դառնա, միասին բնեն չարախոսություններն ու պատմեն, բայց Հայոց թագավորը չկամեցավ լսել Պարսից Շապուհ թագավորի ուղարկած պատգամը և հետ չդարձավ Պարսից աշխարհը: Ապա այդ օրից սկսած պատերազմ, կռիվներ ու ճակատամարտեր ծագեցին Հայոց Արշակ թագավորի և Պարսից Շապուհ թագավորի միջև, որոնք տևեցին ավելի քան երեսուն ամիս» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 20):

«Իսկ այդ ընթացքում արևելքում պարսիկները գերեցին մարդկանց ավելի շուտ ավագակալին հարձակումների, բան ճիշտ մարտերի միջոցով, ինչպես լինում էր առաջ: Մի դեպքում նրանց հաջողվում էր ավար ձեռք գցել հարձակման անակնկալի շնորհիվ, այլ դեպքերում նրանք վնաս էին կրում, հաղթահարված մեր ռազմիկների բանակությամբ, իսկ երբեմն էլ մերոնք նույնիսկ նրանց հնարավորություն իսկ չէին տալիս նայել, թե որտեղ ինչ կարելի է տանել» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 19, գլուխ 9):

«Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը - Մ.Յ.), այս պատասխանից գայտացած, գեներ վերցրեց, պաշարեց Նիսիսիսը և, պարսկերենով, նույն հաջողությամբ հարձակվեց նաև այլ բաղաբերի վրա» (Չոնտրաս «Պատմություն»):

⁸⁴³ «/18.4/ Պարսից արքան (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ին - Մ.Յ.), ուժեղացնելով իր բանակը այն վայրերի ժողովուրդների օժանդակ ուժերով, որոնց նվաճել էր, ինչպես նաև այլովելով սեփական թագավորությունն ընդարձակելու անմարդկային մի տեսչով, նախապատրաստեց գեներ, զորք և պարենամթերք, ընդ որում ավագայի վերաբերյալ դիմեց նաև ստորգետնյա ուժերին ու հարցում արեց բոլոր զուշակներին առ ապագայի: Ահա այսպես, ամեն ինչ հարկ եղած կարգով կարգի գցելով, գարնան գայուն պես պատրաստվեց սարսափելի հարձակում գործել: Սկզբում այդ մասին լուրեր եկան, հետո դրանք ավելի ճշգրիտ դարձան և արդյունքում մեծագույն մի վախ պատեց բոլորին, որոնք սպասում էին վերահաս աղետի...: /18.6/ Տարբեր կարծիքներ արտահայտվեցին և ի վերջո Անտոնիոսի խորհրդով որոշվեց Ուրգիցնոսի հեռանալուց հետո, արդեն ուշադրություն իսկ չդարձնելով ընդ գլխավոր հրամանատարի վրա, չքաղվել բաղաբերի վտանգավոր պաշարմամբ, այլ, անցնելով Եփրատը, առաջ գնալով և այդ կերպ առաջխաղացման արագությանը կանխելով իրենց գայուն մասին լուրը, նվաճել այն պրովինցիաները, որոնք մնում էին ձեռք չտրված և հարստանում էին, բացառությամբ Գալլիենիոսի (Հռոմեական կայսրության համակայսր Գալլիենոսի - Մ.Յ.) ժամանակների: Անտոնիոսը հավաստում էր, որ աստվածային աջակցությամբ ինքը լավագույն առաջնորդը կլինի: Այս ծրագիրը կատարություններին: Պատրաստում էին ամեն ինչ՝ ռազմիկներ, գեները, մնացած հանդերձանքը, մի խոսքով, այն մասերը, ինչը պետք էր գալու առաջիկա արշավանքի համար և այդ ամենը նախապատրաստվում էր դեռ ողջ ձմեռվանից...: Այս դիտակետից հնարավոր էր դիտարկել նույնիսկ ամենափոքր առարկան իսկ 50 մղոն հեռավորության վրա, եթե միայն, իհարկե, տեսողությունը թույլ տար...: Այնտեղ մենք մնացինք երկու օր և, երբ արեգակը երրորդ անգամ ծագեց, մենք ողջ այդ տարածությունը մինչ այն կետը, որը հունարեն կոչվում է «հորիզոն», տեսանք լցված զորքի անթիվ բանակությամբ, որին գլխավորում էր ամբողջովին ծիրանիով պատված արքան: Նրա կողքին ծախ կողմից ընթանում էր հիոնիսների Նոր արքան Գրոնթառտը (Հիոնիսների թագավորության արքա Գրոնթառտը (մոտ 358-380) - Մ.Յ.)՝ միջին տարիքի մի մարդ, որը, սակայն, արդեն ամբողջովին պատված էր կնճիռներով՝ մի աչքի ընկնող խելքի տեր և շատ հաղթանակներով փառավորված այր: Արքայի աջ կողմից ընթանում էր աղվանների արքան (Մազեթական թագավորության արքա Ուռնայր II-ը (մոտ 358-380) - Մ.Յ.)՝ հավասար առաջինին ըստ գահի ու հարգանքի, իսկ նրանցից հետո էլ գալիս էին արդեն այլ հրամանատարներ, որոնք աչքի էին ընկնում հարգանքով և իշխանությամբ: Միանց բոլորին հսկայական բանակությամբ հետևում էին հարևան ժողովուրդների ընտրյալ ուժերը, որոնք երկարատև մարզումներով սովոր էին տանել պատերազմի դժվարությունները...: /18.7/ Արքաներն անցան Նիկիեի մոտով, սա Ադիաբենայի մի մեծ բաղաբ էր, որից հետո Անգարա գետի կամրից մեջտեղում զոհաբերվեցին դրա համար նախատեսված կենդանիները, ընդ որում, բանի որ դրանց ներքին օրգանները լավ կանխագուշակություններ բերեցին, գետանցումն իրականացվեց ուրախ ոգևորությամբ: Հասկանալով, որ զորքի հիմնական մասը հազիվ թե կարողանա գետանցումն իրականացնել ոչ քիչ, քան երեք օրվա ընթացքում, ես այդ վայրից շարժվեցի դեպի սատրապը և, հանգստանալով նրա մոտ, ամենասիրալից ընդունելությունը գտա: Այնտեղից ես վերադարձա անմարդաբնակ և դատարկ վայրերով՝ միջաբարությունս գտնելով արած զործի կարևորության մեջ: Այս ուղին ես սպասածիցս արագ անցա և ոգևորեցի անվճռականության մեջ հայտնվածներին, երբ նրանք իմացան, որ թշնամիները, շրջանց չիրականացնելով, գետն անցնում են միայն մի կամրով: Անմիջապես էլ Միջագետքի դուբս Կասսիանոսի, ինչպես նաև պրովինցիայի կառավարիչ Եփրոնիոսի մոտ սուրհանդակներով ուղարկվեցին՝ առաջարկելով գյուղացիական բնակչությանը հրահանգ տալ ընտանիքներով և ողջ ունեցած-չունեցածով տեղափոխվել անվտանգ վայրեր, արագ թողնել թույլ պարիսպներ ունեցող հառան բաղաբն ու բացի այդ այրել բոլոր դաշտերը, որպեսզի դրանով իսկ թշնամուն զրկեն տեղում պարենամթերք և անասնակեր հայթայթելու հնարավորությունից: Հրահանգը անմիջապես կատարվեց և իրողեից պատեց արդեն հասնող ցորենն ու խոտերն այնպես, որ Տիգրիսի ափերից մինչև Եփրատի բուն հոսքը ոչ մի կանաչ չմնաց...: Մինչ, ինչպես վերևում ասվեց, այդպես էլ իմ աշխարհը, պրոտեկտորների հետ միասին ուղարկվեցին տրիբուններ, որպեսզի պաշտպանական ամեն տեսակի կառույցներով ամրացնեն Եփրատի ափը՝ ծանր նետողական մեքենաներով տեղադրելով այնպիսի հարմար վայրերում, որտեղ գետի հոսքը թույլ էր տալիս գետանցում իրականացնել...: Այդ ընթացքում արքաներն անցան Նիսիսիսը՝ իրենցից հետո ավերածությունների միայն աննշան մի հետք թողնելով, իսկ, բանի որ իրողեին ավելի ու ավելի հեռու էր տարածվում, իր համար սնուցում գտնելով չորացած բուսականությամբ, ապա, որպեսզի խուսափեն արտաստեղծի պակասից, նրանք առաջխաղացումն իրականացրին լեռնաշղթայի ստորոտով, որը պատված էր խոտածածկ մարգագետիններով: Այս կերպ նրանք հասան Բեթազա կոչվող բնակավայրին, այնտեղից էլ՝ Կոնստանդինի բաղաբն, որը գտնվում էր 100 մղոն հեռավորության վրա: Ողջ այդ վայրն իրենից անապատ էր ներկայացնում և միայն ցրտորներում էր, որ մի քիչ ջուր կար: Նրանք երկար մնացին անվճռականության մեջ այն հարցով, թե ինչ պետք է ձեռնարկել, և արդեն պատրաստ էին, հույսները դրած իրենց ռազմիկների կոփվածության վրա, շարժվել անապատով, երբ մի հուսալի հետախույզ հայտնեց, որ Եփրատի ջրերի մակարդակը լեռներից ձնհալի պատճառով բարձրացել է, գետը լայնորեն տարածվել է և հնարավոր է չայն ծանծաղուտով անցնել: Հակառակ սպասումի հուսախաբ լինելով այս հարցում՝ նրանք որոշեցին օգտվել առիթից և ռազմական խորհրդում, որն հապճեպ հավաքվեց առաջացած դժվարին իրավիճակի պատճառով, առաջարկեցին Անտոնիոսին ասել իր կարծիքը: Վերջինս խորհուրդ տվեց ավելի աջ վերցնել, որպեսզի հարձակում գործի Բարգալոն և Կլավդիոս ամրոցների վրա: Իր վրա վերցնելով ուղեցույցի պարտականությունը՝ նա զգուշացրեց, որ պետք է մեծ շրջանցում իրականացնել, սակայն փոխարենը ճանապարհը ձգվում է ամեն տեսակի պարենամթերքով հարուստ վայրերով, որը մինչ այժմ հռոմեացիների կողմից ձեռք տալուն չի արժանացել, բանի որ նրանք ենթադրում էին, որ թշնամին ուղիղ ճանապարհով կառաքեն: Ինչ վերաբերվում է գետին, ապա այն հեշտ կլինի անցնել ծանծաղուտով, բանի որ այդ վայրերում՝ իր ակունքների մոտ, այն ցրագուրկ ու նեղ է՝ դեռևս մեքեն ընդունած չլինելով իր վտակների ջրի առատությունը: Այս խորհրդին հավանություն տրվեց և Անտոնիոսին հրամայվեց առաջնորդել իր իմացած ճանապարհով, որից հետո արդեն ողջ զորքը, հրաժարվելով նախկին երթուղուց, հետևեց նրան...: /18.8/ Իմանալով այդ մասին հուսալի հետախուզությանը՝ մենք որոշում ընդունեցինք շտապել դեպի Սամոսատ և, անցնելով այնտեղ գետն այնտեղ, ավերել 2ևգմայի ու Կապերասնիայի կամուրջները՝ այդ միջոցով հույս ունենալով, եթե հաջողվի, հետ մղել թշնամու հարձակումը: Այդ ժամանակ, սակայն մի ամոթալի դժբախտություն տեղի ունեցավ, որն ամենայն պարսավանքի է արժանի: Այդ վայրերում պահպանության համար թողնված էին հեծյալների 2 տուրքներ՝ մոտ 700 հոգի, որոնք վերջերս էին Իլիդիկից ուղարկվել Միջագետքի պաշտպանությունն ուժեղացնելու համար: Դրանք թույլ ու վախկոտ մարդիկ էին: Վախենալով գիշերային հարձակումներից՝ նրանք երեկոյան հեռու էին գնում ճանապարհներից այն դեպքում, երբ հենց այդ ժամանակ էր պետք հատուկ ուշադրությամբ հսկել դրանք: Եվ ահա, տեսնելով, որ սրանց միտքը մթազնած է գինով ու քնով՝ պարսիկները՝ թվով 20.000 հոգի, Տամշապոնի և Նոգոդարոսի գլխավորությամբ ոչ-ոքի կողմից չնկատվելով անցան ու թաքնվեցին Ամիդի հարևանությամբ գտնվող բարձր բլուրների վրա: Այդ ընթացքում մենք, ինչպես ասացինք, ուղղվում էինք դեպի Սամոսատ: Նոր էր սկսում լուսանալ, երբ բարձունքներից մեկի կողմից մեր աջքը ծակեց գեներին փայլը: Բարձր աղաղակ լսվեց, որ թշնամին մեր դիմաց է: Սարդի պատրաստվելու սովորական ազդանշան տրվեց և մենք կանգնեցինք կուռ շարքով, բանից նույնատեսակ վտանգավոր էր և փախչել, ունենալով հետևից հետապնդմանը պատրաստ թշնամուն, և մարտի մեջ մտնել մեծ հեծելազորով ու բանակությամբ գերազանցող թշնամու դեմ: Մենք անխուսափելի մահվան էինք սպասում ու դրա համար էլ այնուհանդերձ որոշեցինք մարտնչել, սակայն, մինչ կապտադասվեինք, ընկան մեզնից մի բանիսը, որոնք առանց հետո նայելու նետում էին թշնամու վրա: Երկու կողմերն էլ իրար վրա էին գնում, երբ թշնամական մարտակարգի դիմաց հայտնվեց Անտոնիոսը: Ուրգիցնոսը սկսեց բարձրաձայն նախդիմանել նրան... որը, ասելով այդ հետ-հետ գնաց՝ մեջքով չդառնալով դեպի մեզ և պահելով ձեռքերը կոծքին խաչված, մինչև որ չկորավ մեր աչքից: Այսպես անցավ մոտ կես ժամ և հանկարծ մեր մարտակարգի հետևի շարքերում, որը կանգնած էր լեռնալանջն ի վեր

մեզնից բարձր, աղաղակ բարձրացավ և երևաց կատաֆրասկոների մի ջոկատ, որն ինչքան ուժ ուներ մոտենում էր: Եվ ահա, ինչպես լինում է դժվար պահերին, ոչ-ոք չկարողացավ տարբերակել, թե ուր պետք է գնալ և համընդհանուր շփոթում մեք ցրվեցինք՝ ամեն մեկս փորձելով մեր ուժերով փրկվել այդ մեծ վտանգից: Ցրվելով ով ուր կարողացավ՝ մենք ընդհարվում էին հարձակվող թշնամու հետ: Հուսահատվելով փրկվել՝ մենք բաջաբար մարտնչում էինք, սակայն ի վերջո մղվեցինք դեպի Տիգրիսի գաղափարի ափերը: Այստեղ ոմանք ներքև էին ցատկում, սակայն սեփական հանդերձանքի ծանրության պատճառով խրվում էին նույնիսկ սակավաջուր տեղերում, այլև ընկնում էին ջրապտույտների մեջ ու խեղդվում, ոմանք թշնամու հետ իրար վրա էին գալիս և փոփոխակի հաջողությամբ մարտնչում, իսկ այլք էլ, ահաբեկված թշնամու սեծաթկությունից, նետվեցին Տավրոսի լեռնաշղթայի մոտակա բլրակները: Այս վերջինների մեջ էի նաև ես՝ հրամանատարի հետ միասին: Հրամանատարին ճանաչեցին և թշնամիների մի ողջ ամբոխ շրջապատեց նրան, սակայն, շնորհիվ նժույգի արագության, նա կարողացավ տրիթուն Այդայտունեսի և մի ձիապահի հետ միասին թաքնվել: Ինքս, մի քիչ հեռու հայտնվելով իմ բարեկամներից, մտածում էի, թե ինչ պետք է անել, երբ ինձ մոտեցավ նետով ազդրից վիրավորված դոմեստիկոս-պրոտեկտոր Վերենիանոսը: Մինչ ես փորձում էին ընկերոջս համար խնդրանքների համաձայն դուրս բաշել այդ նետը՝ շրջապատվեցինք բոլոր կողմերից հարձակվող պարսիկների կողմից: Արդյունքում՝ ինչքան ուժ ունեի պացա դեպի բաղաք, որն այն կողմից, որ կողմից, որ մեզ վրա հարձակվել էին, գտնվում էին բարձունքի վրա և ուներ միայն մի շատ նեղ անցում՝ ավելի նեղացված ամրություններով, որոնք կիրճերում կառուցված էին ճանապարհի պաշտպանությունն ապահովելու նպատակով: Այստեղ, խառնվելով պարսիկների հետ, որոնք մեզ հետ միասին նետվեցին դեպի այդ բարձունքները, մենք առանց շարժվելու կանգնեցին մի այնպիսի նեղ տեղանքում, որտեղ դիակները, սեղմված մարդկացի մեջ, ընկնելու տեղ իսկ չունեին, իսկ իմ դիմաց գտնվող մի զինվոր էլ, որի գլուխը թրի հարվածով կիսել էին, բոլոր կողմերից սեղմված մնացել էր կանգնած տեղում, կարծես մի սյուն լինեի: Պարսիկներից սլանում էին տարաբնույթ նետողական սարքերի արկեր, սակայն պարսիկներին մոտիկ լինելը փրկում էր մեզ վտանգից: Ի վերջո ես բաղաք սողոսկեցի կողային անցումներից մեկով և հայտնաբերեցի, որ այն լիքն է շրջակայքից հավաքված երկու սեռերի մարդկանց ամբոխով: Պատահաբար այնպես էր ստացվել, որ հենց այդ օրերին բաղաքի ամառույցներում կազմակերպվել էր տոնավաճառ և այստեղ էր հավաքվել վաճառականների ու գյուղացիների մի ողջ բազմություն: Ամենուր սարսափելի աղմուկ էր, ոմանք սզում էին ընկածներին, այլք, լինելով մահացու վիրավորված, տնքում էին, իսկ ոմանք էլ իրենց մոտիկներից որևէ մեկին էին կանչում, որին չէին կարողանում գտնել խավարում...: /18.9/ Այդ բաղաքն առաջ բավականին փոքր էր, սակայն Կոնստանդինոսը (**Հռոմի սկզբում համբիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը - Մ.Գ.**), դեռ այն ժամանակ, երբ նոր-նոր հիմնադրում էր Անտոնիոպոլիսը, միաժամանակ բարձր պարիսպներով ու աշտարակներով պատեց նաև Ամփոք, որպեսզի շրջակա բնակչությունը կարողանա հուսալի պաշտպան գտնել այնտեղ: Ապահովելով բաղաքը պաշարողական տեխնիկայի հուսալի զինանոցով՝ նա այն հակառակորդի համար անելի մի վայր դարձրեց և ուզում էր նույնիսկ իր անունը պարզել: Հարավային կողմից Ամփոք, կատարելով շրջադարձ, ողողում էր Տիգրիս գետը, որը այստեղից ոչ հեռու իր ակունքն ուներ: Այն կողմից, որտեղից հոսում է Եմփոքը, բաղաքն ուղղված է դեպի Միջագետքի հարթավայրերը, իսկ Ակվիլիոնի կողմից էլ, որտեղ այն բաց էր, հոսում էր Լիսֆիս գետն ու հառնում էին Տավրոսի բարձունքները, որոնք սահմանադրապես միայն Հայաստանի Տիգրիսի անդին ապրող ցեղերից: Զեֆիրայի հոսելու բուն վայրից բաղաքը հարում է Գումատենային, որը մի մրգառատ ու լավ մշակված Աբարյան անունով բնակավայր ունի՝ հայտնի իր բուժիչ արքյուրներով: Ամփոք բաղաքի ամենակենտրոնում մի աղբյուր կա, որից հոսող ջուրը պիտանի է խմելու համար, սակայն ամառային շոգի ժամանակ, երբեմն, զգվելի համ է ստանում: Բաղաքի սովորական կայազորը կազմված էր V Parthica լեգեոնից՝ ուժեղացված տեղացի բնակիչների ուժով էր հեծյալ ջոկատով, սակայն այժմ վեց լեգեոններ արագացված երթով շտապում էին կանխել պարսիկների ներխուժումը ու նրանք ևս տեղակայվեցին պարսիկների վրա: Այդ լեգեոններն էին՝ Մագնեսիոսի և Դեցենցիոսի լեգեոնները, որոնց միջգահակալական պայքարի ավարտից հետո սրանց բուռն և ըմբոստ բնույթի պատճառով կայսրը տեղափոխել էր Արևելք, որտեղ վտանգը սպառնում էր ոչ միայն ներքին պատերազմներից, այլևս հետևում էր XIII լեգեոնը, X Fretensis-ը, ինչպես նաև Ելիանոսի հրամանատարության տակ գործող սուպերֆենտրոներն ու պրեֆենտորները, որոնք արդեն կոմիտատեսի կարգավիճակ էին ստացել...: Բաղաքում էին նաև կոմիտատ-սագոնարիոսների մի մասը՝ այսպես էին կոչվում այն հեծյալ ջոկատները, որտեղ ծառայում էին բացառապես միայն ազատ ծնված և իրենց ուժով ու ընտիր զինվածությամբ աչքի ընկնող բարբարոսներ...: /18.10/ Այն ժամանակ, երբ առաջին հարձակումը մեզ համար ավարտվեց լիակատար անհաջողությամբ, արքան իր ժողովրդով և այլ ցեղերով, որոնց առաջնորդում էր, Բեբազայից ուղղությունը փոխեց և, ավելի աջ թեքվելով, ինչպես խորհուրդ էր տվել Անտոնիոսը, գնաց Գոռնայի, Մայքարայի և Խարիայի վրա՝ կարծես մտադրվելով մի կողմ թողնել Ամփոք: Անցնելով, սակայն մարտությունների մոտից, որոնցից մեկը կոչվում էր Ռեման, մյուսն էլ՝ Բուգան, նա դասալիքներից իմացավ, որ տեղանքի անառիկության պատճառով այդ վայրերում շատերի ունեցվածքն է պահպանվում: Բացի այդ նա իմացավ նաև, որ այդտեղ էր իր փոքրիկ աղջկա և թանկարժեք գույքի հետ գտնվում նաև ոմն Կրաուզագիայի կինը, իսկ այս Կրաուզագիան իր հայրենի Նիսիդիս բաղաքի սենատում աչքի ընկնող դիրք էր զբաղեցնում իր ծագմամբ, հեղինակությամբ և ազդեցությամբ: Եվ ահա ազահ տեսնելով դեպի ուրիշ գույք ստիպեցի արքային այդ մարտությունների գոհին իրականացնել: Կայազորը, ահաբեկված տարաբնույթ զինվածություն ունեցող այդ բանակից, հնազանդվեց արքայի կամքին և հանձնեց բոլոր նրանց, որոնք գտնվում էին իր հսկողության տակ: Ստանալով հեռանալու հրաման՝ այս կայազորն անմիջապես էլ արքային հանձնեց դարպասների բանալիները: Հենց որ մուտքը բացվեց, սկսեցին ներս մտնել և տանել այնտեղ հավաքված բարիքները: Եվ ահա կանայք, ցնցված սարսափից, երեխաները, որոնք բռնել էին մայրերին ու ստիպված էին դեռ այդ վաղ հասակից նման փորձանքներ կրել, տարվեցին արքայի մոտ: Երբ արքա հարցրեց, թե ով ում կլինե և, նա ճանաչեց Կրաուզագայի կնոջը, որն արդեն վախճնում էր իր նկատմամբ բռնության իրականացումից: Դրանից հետո արքան հրամայեց նրան մոտենալ: Այդ կինը մոտենալով, մինչև բերանը ծածկված սև ծածկոցով, սակայն արքան նրան հետ միտալի խոսեց, պահպանելով նրա սրտում ամուսնու հետ կրկին հանդիպելու հույսը և հուսադրելով, որ նրա պատվի նկատմամբ ոտնձգություն չի արվի: Արքան լսել էր, որ Կրաուզագան կրթոտ սիրում է այդ կնոջը և հույս ուներ նրան ամուսնուն վերադարձնելու միջոցով հասնել Նիսիդիսի հրամանակական հանձնաժողով: Այլ առիթվների, որոնք այնտեղ էին և իրենց նվիրել է բրիտանական աստծուն ծառայելու հավանության, արքան դարձանք ձեռք չտալ և թույլ տալ առանց որևէ խոչընդոտի հետևել իրենց հավատարմի: Իրականում նա միայն առժամանակ էր բարի ու ողորմած ձևանում, այն հաշվարկով, որ բոլոր նրանց, ում նա առաջ ահաբեկում էր իր անմարդկային դաժանությամբ, լքի վախը և նրանք իրենց սեփական կամքով գան իր ոտքը՝ իմանալով վերջին դեպքերի մասին, որ իր մեծ հաջողականության ժամանակ արքան մարդաիրության և փափկություն է դրսևորում...: /19.1/ Արքան շատ էր ուրախացել մերոնց այդ ողբերգական գերեզմարությանը և, ապագայում էլ սպասելով նման հաջողությունների, գնաց այնտեղից: Աստիճանաբար առաջավայրով՝ արքան երրորդ օրը մոտեցավ Ամփոքին: Սկսվող օրվա առաջին իսկ շոգեղի հետ ողջ շրջապատը, ինչքան աչքը տեսնում էր, պատվեց փայլող գեներով ու գրահավորված հեծելազորով, որը լցրել էր դաշտերն ու բլուրները: Հեծած ձիու վրա և վեր հառնած մյուսներից՝ արքան ինքն ընթանում էր իր գորբից առաջ՝ խոյի գլխի ձևն ունեցող ոսկյա դափնեպսակը գլխին, որը պատված էր թանկարժեք բարեքով: Նրանք շրջապատում էին տարաբնույթ պաշտոնյաներից և տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչներից կազմված մի շքախումբ: Կարելի էր սպասել, որ արքան կբավարարվի կայազորին հանձնվելու առաջարկ անելու փորձով, բայց որ Անտոնիոս խորհրդով նա այլ վայր էր շտապում, սակայն Նախախնամության կամքով այնպես էր որոշվել, որ հռոմեական տերությանը վրա հասնող դժբախտությունները սահմանափակվեն միայն մեկ վայրով, դրա համար էլ այն իր մասին սարսափելիորեն բարձր կարծիք կազմած արքային ներշնչեց, որ բոլոր պաշարյալները գտնվում են սարսափի մեջ և իր կողմը կանցնեն ներման աղերասնքով: Արքան իր փայլուն շքախմբի հետ միասին պտտվում էր դարպասի դիմաց, սակայն, երբ սեփական հպարտ ինքնավստահության մեջ նա չափից ավելի մոտեցավ, այնպես էր հնարավոր էր տեսնել նրա նույնիսկ դիմագծերը, հագիվ չոհվեց, բանգի նրա հանդերձանքի փայլի պատճառով նետերն ու այլ նետողական արկերն ուղղվեցին վրա: Փոշին, սակայն, խանգարեց հարվածողներին ճիշտ նշան բռնել և տեգերի հարվածները միայն անցքեր բացեցին նրա հանդերձանքում: Արքան անվստահ հեռացավ, որպեսզի հետագայում բազմաթիվ մարդկանց ոչնչացնի: Սարսափելի կատաղության մեջ ընկնելով մեր կապակցությամբ, կարծես մենք մի նեղզամիտ սրբապղծություն էին գործել՝ նա, գոռում էր, որ մենք այդքան արքանանք մի ու ժողովուրդների տիրակալի նկատմամբ ոտնձգություն ենք իրականացնել և սպառնում էր, որ բոլոր ջանքերը կգործադրվեն, որպեսզի արքա այս բաղաքը երկրի երեսից: Գլխավոր հրամանատարները խնդրում էին արքային, որ նա, ենթարկվելով զայրության պոռթկումին, հետ չկանգնի իր փառահեղ մտադրություններից և ահա, իր մեծատոհմիկների ազդեցության տակ մի քիչ փափկելով, հաջորդ օրն արքան բաղաքի կայազորին հանձնվելու առաջարկ արեց: Եվ ահա, հենց որ լույսը բացվեց, հիդրիսները արքա Գրուսբատեսը, որն իր վրա էր վերցրել բանակցությունների վարումը, համարձակորեն մոտեցավ պարիսպներին՝ շրջապատված իր թիկնապահների ընտիր ջոկատով: Այդ ժամանակ, երբ ռազմական մեթեմաներից սեղ իր փորձառու վարորդ տեսավ, որ նա հայտնվել է հարվածի հեռավորության վրա, ձգեց բալիստի աղեղնալարը և հզոր հարվածով խոցեց նրա կողքին գտնվող Գրուսբատեսի երիտասարդ որդու գրահն ու կործնեց՝ մի երիտասարդի, որն իր բարձր հասակով ու գեղեցկությամբ գերազանցում էր բոլոր հասակակիցներին: Հենց որ սա ընկավ, նրա բոլոր ցեղակիցները դիմեցին փախուստի, սակայն շտառով վերադարձան, վախճնալով, որ հանկարծ մերոնք չվերցնեն ընկածի դիակը, և անկանոն աղաղակներով յուրայիններին գնեքի կոչելով: Այստեղ, ահա, մի դաժան կտորած մկավեց ու նետերը սկսեցին անալի նման թռչել և այս, և այն կողմից: Արյունահեղ մարտը ձգձգվեց մինչև օրվա վերջը, երբ արդեն միայն գիշերվա սկզբին խավարի բոլոր տակ թափօթված դիակների ու արյան հեղեղի միջով հագիվ հաջողվեց տանել ընկածի դիակը, ընդ որում ամեն ինչ այնպես եղավ, ինչպես մի ժամանակ

Տրոյայում, ուր դաժանորեն մարտնչում էին թեսալական առաջնորդի ուղեկցի դիակի մոտ: Այս մահը վշտի մեջ գցեց արքայական տունը: Բոլոր առաջնորդները հոր հետ միասին ծանր կերպով սգում էին անակնկալ կորուստը: Հայտարարվեց ռազմական գործողությունների դադար և, ըստ տեղական սովորության, սկսեցին սգալ սիրո արժանացած այդ հայտնի երիտասարդի մահը: Վերջինիս դին ռազմական հանդերձանքով դուրս հանվեց և տեղադրվեց մի լայնարձակ ու բարձր պատվանդանի վրա, որի շուրջը տեղադրվել էին մահացած մարդկանց պատկերները, այնքան հարկան, որ իրոք նման էին մահացածների: 10 օր շարունակ բոլոր մարդիկ հաց էին ուտում՝ բաժանված ըստ իրանների ու ջուկանների, երգելով հատուկ հոգեհանգստի երգեր ու սգալով արքայական երիտասարդի մահը: Կանայք ևս իրենց սովորության համաձայն սգային հառաչանքներով ուղեկցում էին ծաղկուն հասակում մահացած այդ երիտասարդի դին... /19.2/ Երբ դիակը տրվեց կրակին և ոսկորները հավաքվեցին արծաթյա անոթում, որպեսզի, ըստ զոհված հոր կամքի դրանք տարվեն և հանձնվեն հարազատ հողին, ռազմական խորհրդում որոշում ընդունվեց սպանվածի մարերին զթացող զոհ մատուցել՝ քաղաքն այրելով ու ավերելով, մանավանդ որ Գրուսթատեն ինքն ևս չէր թույլ տալիս իրեն առաջ անցնելը առանց վրեժ լուծելու իր միակ որդու համար: Հանգստի համար տրվեց երկու օր, որոնց ընթացքում ուղարկվեցին շատ ջոկատներ, որպեսզի ամայացնեն ինչպես խաղաղ ժամանակ բաց վիճակում գտնվող, հարուստ և լավ մշակված վայրերը: Դրանից հետո քաղաքը շրջապատվեց վահանների հինգ շարքով: Երրորդ օրվա լուսաբացին արևի տակ շողացող գրահներով հեծյալ ռազմիկները լցրին ողջ շրջապատը ինչքան տեսանելի էր աչքին և, դանդաղ առաջ շարժվելով, զբաղեցրին իրենց համար նախատեսված դիրքերը: Պարսիկները օդակեցին քաղաքը պարիսպների ողջ երկարությամբ, ընդ որում արևելյան կողմը, որտեղ ընկել էր մեզ համար ճակատագրական այն երիտասարդը, բաժին հասավ հիռնիստներին, որն դեպքում, երբ հարավային մասը... **(տեքստը վնասված է - Մ.Հ.)**: Ինչ վերաբերվում է իրոսիսային կողմին, սպա ոչ զբաղեցրին աղվանները, այն դեպքում, երբ արևմտյան դարպասների դեմ կանգնեցին սակեանցիները՝ բոլորից ամենաքաջ այդ ռազմիկները: Վերջիններիս հետ էլ հենց, բարձր հանելով ռազմիկների վրա, ելավ փղերի ջոկատը՝ իր վրա հեծած զինված ռազմիկների հետ միասին: Այդ կնճռոտ իրեշներն իրենցից սարսափելի տեսարան էին ներկայացնում և աննկարագրելի վախ էին առաջացնում...: Մեր դիմաց տեսնելով վաղուց ի վեր հռոմեական կորստի կորստի համար հավաքված մարդկանց անթիվ բանակությունը, որոնք բաշտ դարձել էին մեր դեմ, մենք իրաժեշտ տեսարանը փրկության ամեն մի հույսի և սկսեցինք մտածել միայն փառահեղ մահվան մասին, որը բոլորի համար արդեն ցանկալի էր: Արևածագից սկսած մինչև օրվա վերջ մարդիկ անշարժ կանգնած էին մարտակարգում, ինչպես տեղում մեխվածներ, և ոչ մի մարդ չթողեց իր տեղը, ընդ որում չէր լավում նաև ձիերի խրիչները: Նրանք ևսահանջեցին նույն այն կարգով, որով առաջացել էին, որից հետո, ամրապնդելով ուժերը սննդով ու բնով, դեռ մինչև գիշերվա պարտք շեփոհարկների ազդանշանով կրկին օդակեցին կարծես անսպասելի ղառապարտված քաղաքը: Հենց որ Գրուսթատենը իր ժողովրդի և մեր ֆիցեալների սովորության համաձայն նետեց արյամբ պատված նիզակը, անմիջապես էլ ողջ զորքը, ծոծելով գեները, նետվեց դեպի պարիսպները, որոնց մոտ անմիջապես էլ դաժան նախճիր սկիզբ առավ: Թշնամիների հորդաները սրընթաց հարձակումով նետվեցին մարտի, որին ի պատասխան էլ մերոնք ևս ոգևորված գրգռվածությամբ ելան նրանց ընդառաջ: Կարիճներից նետվող հսկայական քարերը ճգնում էին բազմաթիվ թշնամիների և բացում նրանց գլուխները, ոմանք իրենց մարմիններով էին պատում նետերով ու նիզակներով խոցված գետինը, այլը վիրավորված վիճակում շտապում էին հետ՝ դեպի յուրայինները, սակայն ոչ քիչ վիշտ էր նաև քաղաքում, բանգի նետերը ամսի նման փակում էին երկինքը և այն մեքենաները, որոնց պարսիկները տիրացել էին դեռևս Սինգարային տիրելու ժամանակ, շատերին բազմաթիվ վերքեր էին հասցնում: Պաշարյալները լարում էին իրենց բոլոր ուժերը՝ կրկին ու կրկին մարտին վերադառնալով: Ոմանք ընկնում էին, վտանգավոր կերպով վիրավորված լինելով մարտի թուրքերում, մահացու խոցված և ընկնելով հետները տանելով հարևաններին, ոմանք էլ, կենդանի մնալով, օգնության էին կանչում յուրայիններին, ովքեր կարողանում էին մարմնից դուրս բաշտ այնտեղ խոցված գեները: Մահվան տեսարանները իրար հետևից ձգվեցին մինչև օրվա վերջը, այնքան ժամանակ, մինչև որ խավարը դրա վերջը չտվեց, բանի որ երկու կողմն էլ մարտնչում էր մեծագույն համառությամբ: Երբ արդեն իր պահակակետերը լիակատար գինվածությամբ զրպեց գիշերային պահակազորը, երկու կողմերից էլ բլուրները խլացան ուժեղ աղաղակով և այս, և այն կողմից, բանգի մերոնք փառաբանում էին քաջարի կայսր Կոնստանտինոսին, որպես աշխարհի գերագույն տիրապիտ, իսկ պարսիկներն էլ Շապուհին շահնշահ և իր փրկվելու և կոչում, որոնք իրենց լեզվով նշանակում էին «արքայից արքա», ինչպես նաև «շատ մարտերում հաղթանակած»: Դեռ լուսաբացից առաջ բոլոր կողմերից շեփոհների ազդանշանին հնազանդ կրկին հավաքվեցին անթիվ հորդաները և, ինչպես թռչուններ, նույն թեժ մարտին նետվեցին: Ինչքան տեսնում էր աչքը, դաշտերում ու հովիտներում այլ բան չէր երևում, բացի վայրենի ցեղերի գեներին փայլից: Շուտով, աղաղակ բարձրացնելով, բոլորն առաջ նետվեցին, իսկ պարիսպները էլ նրանց ընդառաջ թռավ նետերի մի իսկական անակ, ընդ որում, հաշվի առնելով, որ դրանք թափվում էին մարդկանց մի մեծ ամբոխի վրա, ոչ մենք իզուր չանցավ: Մեզ պատուհասած դժբախտություններում մենք ինքներս մեզ ոգևորում էին ոչ թե փրկություն գտնելու ցանկությամբ, այլ ձգտումով՝ փառահեղ մահով մահանալ: Կաղ առավոտվանից մինչև մութն ընկնելը ոչ այս ու ոչ էլ այն կողմից նախանջ չեղավ: Մենք կատարած մարտնչում էինք, սակայն առանց մի որևէ որոշակի ծրագրի: Լավում էին ընկնողների ու հարձակվողների աղաղակները և թեժ այդ մարտում հազիվ թե որևէ մեկը կարող էր անվնաս մնալ: Ի վերջո գիշերը դադարեցրեց սպանությունները և, կշտացած մարտի սարսափներից, կողմերին ավելի հարատև հանգստի պարգևեց, սակայն այդ պարագայում ևս մենք հնարավորություն չունեցանք հանգստանալու, բանգի անընդհատ աշխատանքն ու անքնությունը հյուժել էին մեր ուժերի մնացորդները և, բացի այդ, մեզ տանջում էր մեր ընկերների թափված արյան տեսքը: Նեղ տեղանքը մեզ հնարավորություն չէր տալիս մեր ընկած ընկերներին թաղան նույնիսկ վերջին պարտքը մատուցել, բանգի համեմատականորեն փոքր մի քաղաքի պարիսպներից ներս խցկվել էին 3 լեգեոններ, քաղաքացիների ու ժամանածների մի ամբոխ, ինչպես նաև այլ ռազմիկների որոշ բանակություններ, ընդհանուր առմամբ 20.000 հոգի: Մուրաբանցյուրը սեփական վերքերն ըստ իր հնարավորության բուժում էր անձամբ կամ էլ բժիշկների օժանդակությամբ: Ոմանք, որոնք ծանր վերքեր էին ստացել, մաքառում էին մահվան դեմ և հոգիներն էին փչում արյան կորստից, այլը, որոնք միջաթափանց ծակված էին, ոչնչի վրա ուշադրություն չդարձնելով փռված էին գետնին և, երբ նրանք հոգիները փչում էին, նրանց մի կողմ էին հորում: Ոմանք այնպիսի սարսափելի վերքեր էին ստացել, որ բժշկական կարողությունները մեզ փորձառուները թույլ չէին տալիս նույնիսկ ձեռք բախ տալ նրանց, որպեսզի առանց որևէ օգնության դրանց իզուր լրացուցիչ ցավեր չպատճառեն, բանգի, երբ սրանց ամբողջականորեն դուրս էին բաշտում նետերը, առանց այդ էլ վտանգավոր այդ գործողության ընթացքում նրանք ավելի ուժեղ տառապանքներ էին զգում, բան մահն էր... /19.3/ Մինչ Ամիոյի մոտ երկու կողմերը նման դաժանացածությամբ մարտնչում էին, Ուրգիցիսոս, զայրացած այն բանից, որ ենթակայության մեջ է գտնվում մեկ ուրիշի կամքից, շատ անգամ ներշնչում էր գլխավոր հրամանատար Սաբինիանոսին, որը դեռ զբաղված էր գերեզմաններով, որ սա հավաքի ողջ թեթևաձեռն զորքն ու արագացված երթով և թաքուն ճանապարհներով առաջանա դեպի լեռնայինները: Այս ուժերով, թե՛ միայն նրան չժպտող ճակատագիրը, նա կարողանալու ոչնչացնել թշնամու պահակակետերն ու հարձակում գործել քաղաքի մոտ հսկայական օդակով շարված գիշերապահ ուժերի վրա կամ էլ, հաճախակի հարձակումներով շեղել քաղաքի պաշարմամբ զբաղված ուժերին: Սաբինիանոսը, սակայն, որպես վտանգավոր մեթոժ այդ ծրագիրը՝ պաշտոնապես հղում անելով կայսեր նամակի վրա, որով վերջինս հրահանգ էր տալիս բոլոր հնարավոր մարտական գործողություններում ըստ հնարավորինս խնայել զինվորներին, սակայն սրտի խորքում իրականում խորը պահած ունենալով դեռևս պալատում ստացած իրահանգը՝ փառքի ծարավից այրվող իր նախորդին աչքի ընկնելու հնարավորությունը չտալ, ընդ որում դա նույնիսկ այն դեպքում, երբ դրանից պետությանը օգուտ կլինի: Միայն այս կերպ, նույնիսկ ի հաշիվ պրոպինգիստների կործանման, ձգտում էին, որ այդ մարդը չլինի որևէ փառահեղ գործի պատճառ կամ մասնակից: Տիրած նման փորձանքներից՝ Ուրգիցիսոսը ոչ մեկ անգամ մեզ մոտ հետախույզներ էր ուղարկում, ընդ որում պաշարման խստության պատճառով սրանց հաջողվում էր քաղաք մտնել ոչ առանց դժվարության: Այս կերպ նա մեզ շատ օգտակար միջոցառումներ էր առաջարկում, սակայն առանց որևէ արդյունքի: Ուրգիցիսոսը նման էր իր մեծությանը և վայրի ուժով սարսափելի մի առյուծի, որը, սակայն, չի կարողանում վտանգից փրկել ցանցերի մեջ ընկած սեփական կորյուներին, բանի որ նրա մագիկներն ու առամները հանված էին: /19.4/ Իսկ այդ ընթացքում քաղաքում ամենուր փողոցներում ընկած դիակների թիվն այնքան մեծ էր, որ հնարավորություն չկար նրանց նկատմամբ վերջին պարտքը կատարել և հողին հանձնել: Եվ ահա այդքան փորձանքների գուժամբ ընկած ժանտախտը, որը առաջացավ բայթալիդ ու որդերով լի դիակներից, տաք գոլորշիներից և մարդկանց հյուժումից... /19.5/ Այդ ընթացքում պարսիկները հապճեպ քաղաքը պատեցին ցցապարսպով և սկսեցն հողաթմբեր լցնել: Նրանք ճակատային հատվածում երկաթյա բարձր աշտարակներ էին կառուցում, որոնց վրա բալիստներ էին տեղադրում՝ պաշտպաններին առամաշարքերի մոտից հեռու բշտելու նպատակով: Նույն այդ ընթացքում նետածիվներն ու պարաստիկավորները ոչ մի պահ չէին դադարեցնում հարվածներ հասցնելը: Մեզ հետ էին Մագնեսիոսի երկու լեգեոնները, որոնք, ինչպես վերևում ասացի, այստեղ էին փոխադրվել Գալլիայից: Դրանք բոլորն էլ քաջարի, ծարպիկ և բաց մարտում վարպետ մարդիկ էին, սակայն պատերազմի այն տեսակին, որին դաստապարտվել էինք մենք, նրանք ոչ միայն այնքան էլ սովոր չէին, այլև մեզ համար շատ դժվարություններ էին հարուցում: Նրանք ոչ միայն ոչ-ոքի չէին օգնում մեքենաների հարցով կամ էլ պաշտպանական աշխատանքներ իրականացնելիս, այլև անխմստ արտագործներ էին իրականացնում, քաջարի կերպով մարտի մեջ էին մտնում և ամեն անգամ ավելի քիչ բանակով վերադառնում՝ տալով այնքան օգուտ, ինչքան, ըստ սասցվածքի, հսկայական հորձեռի հանգեցմանը օգուտ կարող է տալ մեկ ամիսից չուրը: Ի վերջո, երբ դարպասներն ամուր փակվեցին և տրիբուններն արագեցին նրանց դուրս գալը, նրանք, լինելով զոհված արտագործի հնարավորությունից, սկսեցին կատարած գազանների նման առամները կրճատելով, սակայն հաջորդ իսկ օրը փայլուն կերպով աչքի ընկան իրենց խիզախությամբ, ինչի մասին էլ ես հիմա կպատմեմ: Հարավային պարսպի հեռավոր

անկյունում, որն ուղղված էր դեպի Տիգրիսը, կար մի բարձր աշտարակ: Սրա տակ այնպիսի մի անդունդ էր երևում, որ հնարավոր չէր առանց ուժեղ գլխապտույտի ներքև նայել: Այդ անդունդի ամենաներքեկից ժայռի միջով փորված ու դեպի բաղաբ տանող մի գաղտնի աստիճան կար, որպեսզի հնարավորություն լիներ գետից աննկատ ջուր վերցնել: Այդ աստիճանը փորված էր այն մեծագույն վարպետությամբ, որին ես ականատես եմ եղել այդ կողմերի բոլոր մեծ ամրոցներում, որոնք հարում են գետին: Պարսիկների կողմն անցած մի թաղաքացի այդ գաղտնի մուտքով, որը առանձնահատուկ հսկողության չէր ենթարկվում իր դժվար հասանելիության պատճառով, ներս մտնոյնք արքայական թիկնազորին պատկանող 70 պարսիկ նետածիգների՝ փորձված և խիզախ մարդկանց: Հեռավոր այդ վայրի լուռության ուղեկցությամբ նրանք կենդիւնների իրար հետևից բարձրացան մինչև աշտարակի երրորդ հարկ: Այնտեղ նրանք թաքնվեցին և լուսաբացին ծիրանու գույն ունեցող թիկնոց պարզեցին, որը մարտը սկսելու նշան էր ծառայում: Երբ նրանք տեսան, որ իրենց զորքերը բոլոր կողմերից սեղմ օղակով շրջապատել են թաղաքը, նրանք հանեցին կապարճները, նետեցին դրանք ոտքերի տակ և, ոռնոց բարձրացնելով, սկսեցին մեծ վարպետությամբ նետեր արձակել: Դրանից հետո թշնամիների բոլոր ուժերը, ավելի խիտ ամբոխով, բան նախկինում էր, դաժանացած շարժվեցին բաղաբի վրա: Սկզբում մենք տառանման ու անվճռականության մեջ էինք, թե որի դեմ ամենից առաջ դարձնենք մեր ուժերը՝ վերևում կանգնածների, թե՛ այն մեծաթիվների դեմ, որոնք բարձրանում էին պարսպին հենված աստիճաններով և արդեն տիրում էին պարսպի որոշ հատվածներին: Ի վերջո, սակայն, մենք մասերի բաժանվեցինք: Հինգ առավել թեթև քայիստներ մենք ուղղեցին ընդդեմ աշտարակի և դրանցով թափված նետերով ծածկեցինք այն, ընդ որում փայտյա նետերը, երբեմն, մեկ հարվածով երկու հոգու էին խոցում, այնպես որ ոմանք, լինելով ծանր վիրավորված, գետին էին թափվում, իսկ այլք էլ այդ ճնշացող մեքենայի ափից իրենք էին ներքև ցատկում և մահացու կերպով վնասվում: Արագորեն լուծելով խնդիրը այս կետում և մեքենաները կրկին տեղադրելով իրենց հին տեղերում՝ մենք ավելի մեծ վստահությամբ դարձանք պարսիկների պահպանությանը: Դասայիքի հանցավոր արարքը ավելի էր զայրացրել ռազմիկներին և նրանք ամեն տեսակի նետողական արկերն այնպիսի ուժով էին նետում, որ կարծես գործում էին բաց դաշտում: Կեսօրվա կողմ բարբարոսական հողդաները հետ շարժվեցին և ծանր կորուստներ կրեցին: Ողբալով իրենց շատ ընկերների մահը՝ դրանք ահով պատված նահանգեցին դեպի իրենց վրանները: /19.6/ Դա բախտի կողմից մեծ մատուցված սիրալիր մի ծայր էր, երբ այդ օրը առանց մեր կողմից մեծ կորուստների մենք ոչ միայն ապրեցինք, այլև թշնամիներին մեծ կորուստներ պատճառեցինք: Օրվա մնացած մասը մենք նվիրեցինք հանգստին ու քնին: Հետևյալ օրը լուսաբացին բերդի բարձունքից մենք տեսանք անթիվ ժողովուրդ, որը շինթա ամրոցի առանկից հետո քարշ էր տրվում թշնամու բանակատեղը: Այս տեղը խիստ ընդարձակ էր, ամրացված և ուներ 10 սալարեք երկարությամբ պարիսպ, որտեղ էլ հենց փախցնում թերում էին խառնամբոխ բազմությունը: Նրանք վերջին օրերին առել էին ու այրել նաև այլ ամրություններ և բոլոր այս տեղերից բյուրավոր մարդիկ էին դուրս հանված, որոնք տարվելու էին ստրկական ծառայության: Սրանց մեջ կային շատ գառմալ, թուլ տղամարդիկ, ինչպես նաև խիստ ծեր կանայք և, եթե սրանք այս կամ այն պատճառով հետ էին մնում, ճանապարհի երկարությունից ուժասպառ լինում ու ապրելու ցանկությունը կորցնում, նրանք կտրում էին դրանք սրբախներն ու ոտնակոծերը և թողնում էին վեր ընկած: Մարդկանց այդ խղճալի արժեքի տեսարանի ազդեցության տակ գալլական ռազմիկները լրիվ հասկանալի, սակայն անժամանակ մի պողոթնում սկսեցին պահանջել, որպեսզի մենք նրանք հնարավորություն տանք դեմ առ դեմ մարտնչել թշնամիների հետ: Տրիբունների և ավագների արգելանքին նրանք պատասխանեցին սրանց սպանելու սպառնալիքով, որից հետո ինչպես վանդակներում փակված ու ուռելիքի հոտից կատաղած կենդանիներն են այս ու այն կողմ խփվում, հույսով դուրս պրծնել դրանցից, այնպես էլ սրանք՝ սկսեցին թրերով կտրատել դարպասների փակվածները, որոնք, ինչպես առաջի, փակված էին: Նրանք անհամազուտացնում էր այն, որ իրենք թաղաքի գրավումից հետո կկործանվեն այդպես էլ որևէ փայլուն բան չարած, իսկ այլ դեպքում, եթե նույնիսկ փրկվեն էլ վտանգից, ոչ մի տեղ չի սավի, որ գալլական խիզախությունը հարի իրենք որևէ արարք են կատարել, չնայած որ մինչ այդ իրենց իրականացրած արտագործներում, երբ նրանք փորձեր էին կատարում խանգարել հողաթբերի կառուցմանը և մահ էին տարածում թշնամու շարքերում, գալլական փառքին արժանի սիրագործություններ արդեն իսկ կատարել էին: Մենք չգիտեինք, թե ինչ պետք էր անել և չէինք իմանում, թե ինչ խոչընդոտ պետք է ընել դրանց կատարության դեմ և ահա թե ի վերջո ինչի վրա կանգ առանք՝ դժվարությանը նրանցից համաձայնության հասնելով այդ հարցում: Զանի որ սրանց արդեն հնարավոր չէր զգալ, ապա նրանք թույլ տրվեց միայն որոշ ժամանակ անց հարձակվել թշնամիների այն պահակակետերի վրա, որոնք տեղակայված էին մեկ նետաթիփից հեռավորության վրա, որից հետո միայն, երբ կիսաջողի դրանք ճեղքել, արդեն շարժվել ավելի առաջ: Պարզ էր, որ, եթե նրանք հաջողության հասնեն, հակառակորդի շարքերում սարսափելի կոտորած կանեն: Մինչ նրանք պատրաստվում էին արտագործի, մենք պարիսպների պաշտպանության ուղղությամբ գործում քայլեր էինք ձեռնարկում՝ տեղակայելով պահակակետերն ու գնեթերն այնպես, որ հնարավորություն ունենանք նետեր ու քարեր արձակել բոլոր ուղղություններով: Իր հերթին թաղաքի գրավումը նախապատրաստվում էր իրար հետևից հետևողականորեն կառուցվող երկու կառույցներով՝ պարսիկների հետևակի ուժերով բարձրացվել էին երկու մեծ հողաթմբեր: Սրանց դեմ, ահա, մերոնք մեծագույն ջանքեր ներդնելով երկու բարձր հարթակներ էին կառուցել, որոնք իրենց բարձրությամբ հավասար էին թշնամական հողաթմբերին և կարող էին իրենց վրա կրել մեծաթիվ պաշտպանների ծանրությունը: Այդ ընթացքում գալլերը, դժվարությամբ սպանելով նշանակված ժամին, ելան կողային դարպասներից՝ աղոթք հղելով առ աստված ու հովանավորություն և արջակություն խնդրելով: Գիշերն անկուսին էր և մութ: Պահելով շնչառությունները՝ նրանք մոտեցան հակառակորդին, կուռ շարքերը կազմեցին և նետվեցին առաջ: Նրանք կոտորեցին մի բանի առաջապահ պահակակետեր, իսկ այնուհետև արդեն հարձակվեցին ճամբարի առաջապահ պահակակետերի վրա, որոնք որևէ վտանգի չսպասելով, քնի մեջ հանգստանում էին: Կոտորելով նաև սրանց՝ նրանք գաղտնորեն մտածում էին հաջողության պարագայում գնալ արդեն արքայի վրա, սակայն նրանց քայլերի ձայնն ու թույլ, բայց, այնուամենայնիվ, առկա սպանվողների տևեցողիկ շատերին արթնացրին: Վերջիններիս վեր թռան և սկսեցին գնեթ վերցնելու կոչ անել: Արդյունքում՝ մեր ռազմիկները կանգ առան՝ չհամարձակվելով առաջ շարժվել: Եվ ահա, բանի որ նրանք, ում համար որ դարանը պատրաստված էր, արդեն արթնացել էին, ապա որևէ իմաստ չունեղ բացահայտ վտանգի ենթարկվել, մանավանդ որ ամեն կողմից դեպի մարտ էին շտապում պարսիկների կատաղած ջոկատներ: Գալլերը, սակայն՝ ամուր մարմնով ու բաջարի, աննահանջ դիմադրում էին և թրերով կոտորած իրականացնում ինչպես որ կարողանում էին, թեև այնուհանդերձ ի վերջո նրանց այդ մասը կոտորվեց կամ վիրավորվեց ամեն կողմից թալոդ նետերով: Տեսնելով, որ իրենց զբաղեցրած վայրին վտանգ է սպառնում բոլոր կողմերից և ամեն կողմերից տեղ են հասնում թշնամական զորքերը՝ գալլեր սկսեցին նահանջել, սակայն այդպես էլ թիկունք ցույց չտալով: Ի վիճակի չլինելով դիմադրել ամեն պահ ուժեղացող թշնամու ճնշմանը՝ նրանք աստիճանաբար դուրս մղվեցին հողաթմբից անդին և նահանջեցին՝ քայլելով կարծես ճամբարային շեփուղների հնչյունների տակ: Այդ ընթացքում բաղաբում իրենց հերթին ինչեցին շեփուղից և բացվեցին դարպասները, որպեսզի ներս թողնեն յուրայիններին, եթե սրանց ուժը հերիքի տեղ հասնել: Նետողական մեքենաները պատրաստ կանգնած էին, սակայն չէին հարվածում, որպեսզի գալլերը, իրենց առաջապահ ջոկատների ընկերների կործանումից հետո նահանջելով անհաս ջմային, թե որտեղ են պարիսպները և իրենց կարողանան անվստա ընդունել այդ բաջերին: Այս խորամանկության շնորհիվ գալլերն արդեն լուսաբացից առաջ ստան հարպասներից ներս, ճիշտ է՝ կրելով կորուստներ: Ոմանք ծանր վիրավորված էին, այլք՝ թեթև: Ընդհանուր կորուստները կազմում էին 400 հոգի: Նրանք կարող էին սպանել ոչ թե Ռեգային կամ թրակիացիներին, որոնք ճամբար գրաված կանգնած էի Տրոյայի պարիսպների տակ, այլ՝ հենց պարսից արքային իր իսկ սեփական վրանում՝ պարսից արքային, որին պաշտպանում էր 100.000 ռազմիկ, այդ, նրանք կարող էին այդ անել, եթե միայն դրան չհանգարեն անբարենպաստ հանգամանքները: Զաղաթի կործանումից հետո կայսրը հրամայեց նրանց կամպիդոկոտորների պատվին, որպես նման բաջարի գործերի կազմակերպիչների, Եդեսիայում արձաներ կանգնեցնել ողջ ռազմական հանդերձանքով հանդերձ: Այդ արձանները հիմա էլ են պահպանվում: Հաջորդ օրը պարզվեցին պարսիկների կորուստները, ընդ որում սպանվածների մեջ էին նաև բարձրատոտիվներն ու սատրապները: Անկանոն աղաղակներն ու ոռնոցները, որոնք լսվում էին տարբեր վայրերից, մատնում էին այդ կորուստները: Ամենուր լսվում էին վշտայից ձայներն այն արքաների, որոնք ենթարկում էին, որ հռոմեացիները ճեղքել առաջ են եկել թաղաքի մոտ տեղակայված առաջապահ պահակակետերից: Եվ ահա երկկողմանի համաձայնությամբ եռօրյա զինադադար կնքվեց և մենք հնարավորություն ստացանք շուրջ բաջել: /19.7/ Այս հարձակման անսպասելի բնույթը ցնցեց և չարացրեց հակառակորդին: Զանի որ թաղաքն ուժով գրավել չէր հաջողվում, թշնամիները որոշեցին արքան պալատին հասցնել պաշարողական սարքերի կիրառմամբ: Ռազմական եռանդը ծայրահեղ գրգռված էր և բոլորը պատրաստ էին կամ ընկնել փառահեղ մահով, կամ էլ սպանվածների վրեժը լուծել թաղաքի ավերմամբ: Էջիստանները համընդհանուր ոգևորության պայմաններում ավարտին հասցվեցին և արդեն լուսաբացին թշնամին սկսեց պարիսպներին մոտենել տարբեր կերպ կառուցված ու երկարով պատված տարաբնույթ աշտարակներ: Այդ աշտարակնցածորների վերին հարկերում բալիստներ էին տեղակայված, որոնք կարծես տրվում էին դրանցից ավելի ներքև հայտնված պարիսպների պաշտպաններին: Լուսաբացին երկաթյա գրահները մեզնից ծածկեցին ողջ հորիզոնը և մարտական գիծը կուռ շարքերով սկսեց առաջ գալ, սակայն ոչ թե անկանոն, ինչպես առաջ, այլ՝ հավասար շարքերով և շեփուղների ցածր ազդանշանների տակ: Վերևից նրանց ծածկում էին հատուկ ծածկոցները, իսկ դիմացից՝ հատուկ այդ նպատակով պատրաստված վահանները: Մոտենալով մեզ՝ նրանք հայտնվեցին նետի հարվածի հեռավորության վրա և ահա այդ ժամանակ նպատակահետևանքով, վահաններով դժվարությամբ հետ մղելով պարիսպների վրա տեղակայված մեքենաներից արձակվող տեգերը, սկսեց աստիճանաբար բացազատվել, այնպես որ այս անգամ ևս մեր հարվածները ոչ մեկն աննպատակ չէր անցնում: Բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ շփոթի մատնվեցին նույնիսկ կատաֆրակտները, որոնք սեփական շփոթով և նահանջով

մերոնց լրացուցիչ ոգևորություն հաղորդեցին: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ թշնամական բալիստները, որոնք տեղակայված էին երկաթով պատված աշտարակներում, վերևից ներքև էին հարվածում ու արդյունքում անհավասար դրությունը ոչ միանման արդյունք սպասվեց, երբ մեր կողմից արյունը սկսեց գետի նման հոսել: Երբ արդեն երեկո էր իջնում, երկու կողմերն էլ իրենց թույլ տվեցին հանգստանալ, ընդ որում գիշերվա հիմնական մասը ծախսվեց այն բանի վրա, որ այդ ահեղ փորձանքի դեմ մի որևէ բան հորինվի: Մեր շարքերը այսպես թե այնպես Նոսրանում էին և այդ պատճառով էլ ի վերջո կանգ առանք մի որոշման վրա, որը իր իրականացման արագության շնորհիվ ամենահուսալիս էր ու կայանում էր նրանում, որ այդ բախտոտների դեմ մենք հանեցինք կարծես ինչ: Բերելով դրանք այլ վայրից՝ մենք սկսեցինք ամենայն մանրագնացությամբ տեղակայել դրանք, ինչը մեծ վարպետություն էր պահանջում: Այսպես էլ ահա բացվեց մեզ համար վշտայից այդ օրը, օրը, որը մեզ համար բաց արեց պարսիկների մարտակարգը փղերի մի ողջ ջոկատով, որոնց ահագու տեսքը ամենասարսափելի այն բանն էր, որը կարող է պատկերացնել մարդը: Բոլոր կողմերից մեզ ճնշում էին զինված մարդիկ, պաշարողական կառույցները և այդ փղերի հսկայակերպ մարմինները, բայց այնուհանդերձ ատամնաշարերի մոտ տեղակայված կարիճների երկաթյա պարսառիկներից թշնամիների աշտարակների վրա թռան կլոր բարեր, որոնցով աշտարակների ամրաններն ի վերջո կտրվեցին և դրանց վրա տեղակայված բալիստներն իրենց սպասարկող անձնակազմի հետ միասին ներքև թափվեցին, այնպես որ ոմանք զոհվեցին հենց ընկնելուց իսկ, իսկ այլք էլ իրենց մահը գտան ընկնող բեկորների տակ: Փղերը ևս հետ շարվեցին, բանի որ նրանց վրա բոլոր կողմերից նավթով լի այրվող տարաներ էին նետվում: Երբ կրակը դիպավ այս կենդանիների մարմիններին, նրանք սկսեցին հետ-հետ գնալ, ընդ որում կառավարները չկարողացան պահել դրանք: Ի վերջո արյվեցին նաև հենց իրենք՝ պաշարողական մեքենաները, բայց այնուհանդերձ մարտը չէր դադարում: Պարսից արքան, որը սովորաբար անձամբ էր մասնակցում ճակատամարտին, իր զորքերի այդ անհաջողություններից այնքան բորբոքվեց, որ ի վերջո ինքը ևս հասարակ զինվորի պես, մինչ այդ չսկսված մի բան, նետվեց յուրախիների խիտ ամբոխի մեջ այնպես, որ հեռվից իսկ հնարավոր էր նրան տարբերակել թիկնապահների մեծ ամբոխի շնորհիվ ու դրա համար էլ նրա վրա շատ հարվածներ ուղղվեցին: Արքայի ջբախմբից շատ մարդ կոտորվեց, սակայն նա ինքը անվնաս մնաց և գործնական կերպով շարունակեց վերադասավորել յուրախիներին: Մինչև օրվա վերջ նրան չափաբեկեց այդքան սպանվածների ու փրկավորների տարսափելի տեսարանը և միայն գիշերը վրա հասնելուն պես նա իր զորքերին կարճատև հանգիստ պարգևեց: /19.8/ Գիշերը բաժանեց մարտնչողներին ու մենք ևս թարմացրինք մեր ուժերը կարճ քնով, իսկ երբ փայլեց օրը, զայրույթով ու նեղսրտությամբ լի արքան, ցանկանալով հասնել իր նպատակին և չկաշկանդվելով մարդկայնությանը որևէ մտքով, մեզ վրա շարժեց իր հորդանքները: Պարսիկների պաշարողական աշտարակները, ինչպես ասացի վերևում, արդեն էին ու դրա համար էլ նրանք փորձ կատարեցին մարտ մղել պարսիկների մոտ լցված բարձր հողաթմբերի վրայից, սակայն մերոնք լարեցին բոլոր ուժերը և պարսիկներից ներս բարձր պատնեշներ կառուցեցին՝ չզիջելով թշնամուն այդ դժվար գործում: Արյունոտ մարտը երկար տվեց, սակայն մահվան վախը այդպես էլ ոչ-ոքի գերծ չափեց ռազմական եռանդից: Մենք Նույն այն համառությամբ մարտնչում էինք, սակայն ճակատագիրը անվերադարձ կերպով որոշել էր գործի ելքը և ահա մեր պարիսպը, որը երկար դիմացել էր հարվածներին, ի վերջո փլվեց՝ ցնցելով գետինը: Արդյունքում՝ տարածքը, որն իրենցից խորը մի իջվածք էր ներկայացնում պարսիկ և թշնամու կողմից բարձրացված հողաթմբի միջև, հարթեցվեց, ընդ որում կարծես ճանապարհի նման մի հարմար բան ստեղծվեց, կարծես կամուրջ զգված լինե: Այս կերպ, ահա, թշնամիների համար անցում բացվեց դեպի բաղաբ, անցում, որը որևէ խոչընդոտով չէր սահմանափակված, ընդ որում ռազմիկների մեծ մասը կամ ծզմվել էր այդ փլուզման ժամանակ, կամ էլ, հոգնած ու հյուժնված լինելով, դադարեցրել էր մարտը: Բոլոր կողմերից մարդիկ վազեցին այդ սարսափելի վտանգը հետ մղելու, սակայն նման շտապողականության պայմաններում մեկը ուշացում էր մյուսին, իսկ թշնամու արիությունն էլ նման հաջողությունից ավելի էր ծանու: Արքայական հրամանով կանչվեցին թալանչների ավազակախմբերը և բոլոր կողմերից սկսեցին դեմ առ դեմ սրամարտ տալ: Արյունը հոսում էր հեղեղի նման, խանդակները լցվեցին սպանվածների մարմնով և արդյունքում մի լայն ճանապարհ բացվեց: Զաղաթը լցվեց սրընթաց կերպով հեղեղվող հակառակորդի ուժերի կողմից, կորավ փախուստի ու դիմադրություն ցույց տալու ամեն մի հնարավորություն և պարսիկները, ինչպես անասուններ, սկսեցին կոտորել երկու սեռի զինված ու անզեն մարդկանք: Արդեն երեկոյան մթնշաղհն էր իջնում ու դեռևս, չնայած որ ճակատագիրն արդեն որոշել էր գործի ելքը, հնարավոր էր տարբերակել թշնամու դեմ մարտնչող մերոնցից շատերին: Ես երկու այլ ընկերներին հետ միասին թաքնվեցի բաղաբի խուլ մասում և գիշերային խավարի քողի տակ մենք դուրս եկա կողային դարպասներից, որոնք չէին հսկվում: Անանցանելի տեղերի իմ իմացության և ընկերներիս ծաղրկության շնորհիվ մենք հասանք տասնդուռանի սյունին: Այստեղ մենք մի քիչ հանգստացանք և հետո առաջ շարժվեցինք... /19.9/ Արքան դեմքին լիակատար հանգստություն էր ցույց տալիս, այնպես, որ թվում էր, թե բաղաբի գրավմամբ ուրախ է, սակայն հոգով խորթում էր խորապես անհանգստացած էր՝ հասկանալով, որ պաշարման ընթացքում ինքը բազում անգամ շատ ծանր կորուստներ է կրել և, ընդհանրապես, իր մարդկանցից ավելի շատին է կորցրել, բան գերել է մերոնցից կամ էլ, ծայրահեղ դեպքում, կոտորել տարբեր մարտերում: Այս կերպ մի բանի անգամ տեղի ունեցավ և Նիսիբիսի ու Մինգարայի մոտ, և՛ հիմա, երբ նա 73 օրվա ընթացքում հսկայական մի բանակով պաշարել էր Ամիդը և այդ ընթացքում կորցրել 30.000 ռազմիկներ: Այս հաշվարկը մի քիչ ուշ արվեց տրիթուն և Նոտարիոս Դիսցենիոսի կողմից, որը դիակները տարբերակելու հետևյալ միջոցը հնարեց: Իրոք, թե՛ մեր տպակնիվածների դիակները անմիջապես փտում և այնպիսի տեսք էին ընդունում, որ չորս օր անց իսկ հնարավոր էր տարբերակել տպակնիվածի դեմքը, ապա սպանված պարսիկները չորսանում էին խրտվիլակի նման, իսկ նրանց վերջույթներն էլ չէին բայթալվում կամ փտում՝ հոսելով փտող արտադրություններով, որի պատճառը ավելի զուսպ կենսակերպ էր, ինչպես նաև այն, որ նրանք ծնվում են այնտեղ, որտեղ հողը վառված է տղթակեղությանը (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 18, գլուխ 4, 6-10, գիրք 19, գլուխ 1-9):

«Կոնստանդինոսը (Հռոմի սկզբում հասկիսան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանտինոս II-ը – Մ.Ֆ.) մարտնչում էր պարսիկների դեմ փոփոխական ու ավելի շատ անհաջող արդյունքով: Բացառությամբ ժամապահների սահմանային չնչին ընդհարումների, դաժան Մարսի հետ նա հանդիպում ունեցավ 9 անգամ՝ 7 անգամ իր գորավարների միջոցով, իսկ 2 անգամ էլ անձամբ...: Պետք է նշելու նաև..., որ երբ Ամիդը գրավվեց, պետությունը լուրջ կորուստներ կրեց, երբ ինքը դեռ արիստեպս էր» (Ռուֆուս Մեթատոս «Կեսարների պատմությունը», մաս 27):

«Ի վերջո Շապուրը (Պարսից թագավորության արքա Շապուր II-ը – Մ.Ֆ.) գրավեց Ամիդը» (Չոնորաս «Պատմություն»):

⁸⁴⁴ «Իսկ Շապուրը (Պարսից թագավորության արքա Շապուր II-ը – Մ.Ֆ.) գալիս հասնում է մեր Տիգրանակերտ բաղաբ: Նրան դեմ են կանգնում բաղաբի մարդիկ և բաղաբապահ զորքը, որովհետև Սյունյաց Անտիոք նահապետը, որ Արշակի աներն էր և բաղաբի վերակացուն, հրամայեց բաղաբի դռները կողպել Շապուրի առաջ: Եվ նա ոչ միայն արգելեց մտնել, այլև ոչ պատգամավորներ ուղարկեց նրա մոտ, ոչ էլ նրա ուղարկածներին ընդունեց: Տեղի ունեցավ խիստ կռիվ, որի ժամանակ շատ պարսիկների սպանվեցին: Շապուրի զորքը պարտություն կրելով նորից Մծքին դարձավ: Երբ զորքը հանգստացավ ու կրած նեղություններից կազդուրվեց՝ Շապուրը կամեցավ գնալ և Տիգրանակերտն առնել, բայց նրա առաջապահ գնդերը և լրտեսները չթողին այս բանով զբաղվել, ասելով թե դրանով հույների դեմ ձեռնարկված գործը կխանգարվի: Եվ Շապուրն առաջ անցնելով՝ այսպիսի թուղթ է գրում նրանց՝ Շապուրի թուղթը Տիգրանակերտին. «Մազդեզանց բաջ Շապուրի արքայից արքան տիգրանակերտցիներին, որ այլևս չէք ինչվելու արդյալ և անապոյց մեջ: Ես կամենում էի ձեզանից սկսելով բոլոր առաջիկա բաղաբները մուտք գործել խաղաղության վրա և բաջին չէք ազնվականության: Եվ եթե դուք՝ տիգրանակերտցիները, որ առաջինն եք, ինձ, որ չէի հարձակվում, այլ ուղևորության նպատակով էի գալիս, հակառակ կանգնեցիք, մյուսներն էլ ձեզանից օրինակ կառնեն նույնպես վարվելու, բայց իմ դարձի ժամանակ իմ բարկությանը ձեզ այնպես կվնասեմ, որ նորից օրինակ դառնաք խելացնող ստահակներին»» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 26):

⁸⁴⁵ «Մինգարան ավերելուց հետո արքան (Պարսից թագավորության արքա Շապուր II-ը – Մ.Ֆ.) հանուն զգուշության մի կողմ թողեց Նիսիբիսը, բանի որ, իհարկե, հիշում էր այն անհաջողությունները, որոնք այնտեղ կրել էր ոչ մեկ անգամ: Եվ ահա նա դեպի աջ գնաց, որպեսզի նվաճի Բզաբդեն, որը սրա հիմնադրող հիմնադիրները Փունիկիա էին կոչել: Արքան հույս ուներ այն ուժով նվաճել, կամ էլ համոզել կայազորին անցնել իր կողմը գայթակղիչ խոստումներով, իսկ այդ Բզաբդեն մի անչափ ուժեղ ամրություն էր, որը կառուցված էր մի փոքրիկ բարձրավանդակի վրա: Այս բարձրավանդակի լանջերն ուղղված էին դեպի Տիգրանի ափերը, իսկ ցածր և թույլ վայրերում էլ այն ամրացված էին կրկնակի պարիսպներով: Այս ամրության պաշտպանության համար առանձնացվել էին երեք լեգեոններ, որոնք էին II Armeniaca-ն, II Flavia-ն և II Parthica-ն, ընդ որում վերջինիս կազմում կային զգալի թվով նետածիգներ Չաբդիթենայից՝ մի վայրից, որն այն ժամանակ մեզ ենթակա էր և որի սահմաններում էլ հենց գտնվում էր այդ բաղաբը: Հենց որ արքան մոտեցավ Բզաբդենին, նա անմիջապես էլ սկսեց ամրությունների ուսումնասիրությունը: Ընջապատված գրահապատ հեծյալների ջբախմբով, որոնք փայլում էին գրահների մեջ և լավ նկատելի էին՝ նա համարձակորեն մոտեցավ իր ամրության հենց ծայրին: Այդ ժամանակ նրա վրա ուղղվեցին բալիստների մանրագնի հաշվարկված հարվածներն ու նետերի մի ողջ անոթ, սակայն կրիայի նման իրար հպած վահանների պահպանության տակ նա անվնաս հեռացավ: Արքան ճնշեց իր զայրույթը և սովորության համաձայն բանագնացներ ուղարկեց՝ ձգտելով պաշարյալներին հանել այն մտքին, որ հանուն իրենց կյանքերի փրկության կանխեն պաշարումը նախապես հանձնվելով, ելնեն, բացելով դարպասները, և հնազանդ կերպով հանձնվեն ժողովուրդների հաղթողին: Բանագնացները համարձակվեցին արդեն չափից ավելի մոտենալ, սակայն պարսիկ վրա կանգնածներն այնուհանդերձ նետեր չարձակեցին նրանց ուղղությամբ, բանգի սրանք իրենցից առաջ բերում էին Մինգարայի գրավման ժամանակ իրենց ձեռքն ընկած ազատածին գերիներին: Ահա հենց սրանց նկատմամբ խոճախարությունից էր, որ ոչ-ոք

աղեղը չձգեց, բայց նաև բանագնացները ոչ մի պատասխան չտուցեցին խաղաղության առաջարկին: Հանգստության մեջ սպասելով մեկ ողջ օր՝ պարսիկները հաջորդ օրվա լուսաբացին իրենց ողջ բանակությամբ նետվեցին ամրության կատաղի գործին՝ շրջակայքը խլացնելով սպառնալից աղաղակներով: Նրանք համարձակորեն մոտեցան հենց իսկ պարսիկներին և մարտ սկսեցին այն պահպանողների դեմ: Պարսիկների շարքերում շատ վիրավորներ կային, բաևի որ նրանք, ինչպես կույրեր, առաջ էին շարժվում աստիճանները գրկած և իրենցից առաջ տանում էին պաշարողական վահանները, սակայն առանց կորուստներով չէին նաև մերում: Նետերը ամբողջական ամպերի նման թափվում էին, ավելի ծիշտ ասած ուղղորակ ընկնում էին մերոց վրա՝ առավել դիպրկ այն բանին, որ մարդիկ կանգնած էին իրար կիպ կպած: Արեգակը մայր մոտենալից հետո երկու կողմերն էլ հավասար կորուստներով բաժանվեցին: Հաջորդ օրվա լուսաբացին, ավելի մեծ դաժանացածությամբ, բան երեկ էր, ամեն կողմից հեղող շեփորների աղմուկի տակ Նոր մարտ սկիզբ առավ ու այս անգամ ևս և այս, և այն կողմից կորուստները հավասար էին, բաևի որ և սրանք, և նրանք մարտնչում էին նույն տեսակի համառությամբ: Երրորդ օրը այդքան կորուստներից հետո փոխադարձ համաձայնությամբ հանգիստ տրվեց: Պաշարյալների ամեն տեսակի սարսափներ էին սպառնում, սակայն նմանատիպ մեծագույն վտանգներ սպառնում էին նաև պարսիկներին և ահա դրա համար էլ քրիստոնյա եպիսկոպոսը նշաններով ցույց տվեց, որ ինքն ուզում է ելնել քաղաքից: Ստանալով երաշխիք, որ իրեն թույլ կտրվի անվնաս հետ վերադառնալ՝ նա ուղղվեց դեպի արքայական վրանը: Այստեղ, երբ նրան թույլ տրվեց ասել այն, ինչ նա ուզում էր ասել, այս եպիսկոպոսը սկսեց խաղաղասիրաբար համոզել պարսիկներին, որ նրանք տուն դառնան: Նա ասում է, որ երկու կողմերի մեծ կորուստներից հետո ապագայում հազիվ թե մեծ փորձանքներից անհանգստանալու կարիք կլինի: Այս ու նմանատիպ խոսքերը չնեղմացրին արքայի դաժանացած խենթությունը, որը համառորեն երդվում էր, որ կնհանգի միայն պարսիկներն ավերելուց հետո: Իր հերթին եպիսկոպոսի դեմ կասկած ծագեց, կարծում եմ անհիմն, չնայած որ այն համառորեն պնդվում էր շատերի կողմից, թե իբր նա արքայի հետ զաղտնի գրույցում ցուցումներ է տվել Շապուհին առ պարսպի այն հատվածները, որոնք առավել թույլ են և ասել է, թե որ հատվածներում պետք է հարձակում ձեռնարկել: Ընդ որում՝ սա ճշմարտանման էր թվում, բաևի որ միանգամից բոլորի աչքի առաջ թշնամիներին պաշարողական մեքենաները անդիսավոր կերպով սկսեցին անընդհատ հարվածների ազդեցության տակ մեքենաները խրվեցին մնացին տեղում, կարծես խորը արևոտներ էին ձգել, իսկ այդպիսի ներքին ու նավթով լցված անոթներն էլ հրկիզեցին դրանք: Գործերի այս վիճակում և այն պայմաններում, երբ երկու կողմերն էլ զգալի կորուստներ էին կրել, պաշարողները այրվում էին դեռ մինչև ծեծ քաղաքը երկրի երեսից վերացնելու տենչով, քաղաք, որը բնությունից իսկ պաշտպանողական կառույցներով էր հագեցված, բաևի որ վստահ էին, որ առանց դրա արքայի զայրույթը չի հանդարտվի: Դրա համար էլ ոչ սարսափելի արյունահեղություններ, ոչ էլ բազմաթիվ մահացու վիրավորվածները այլոց չէին զրկում բազմությունից և նրանք երկար ժամանակ մահացու մարտ էին մղում՝ իրենց ենթարկելով ամենածայրահեղ վտանգների, բանգի, երբ ձեռք էին մեկնում օրինակ բաբաններին, նրանց վրա էին թափվում քարեր և ամեն տեսակի կրակե անոթներ: Ի վերջո այնպես ստացվեց, սակայն, որ բաբաններից մեկը՝ ավելի բարձր, բան մյուսները և պատված գունդի թաց կաշիներով ու այդ պատճառով էլ ավելի քիչ ենթակա նետովող արկերի հարվածներին, վեր հանելով մյուսների վրա շնորհիվ անչափ ջանքերի, սկսեց իր հսկայական ծայրով փորել քարերի հիմքը: Արդյունքում՝ նա խարխլեց աշտարակներից մեկն ու ի վերջո տապալեց այն: Աշտարակը սարսափելի աղմուկով ընկավ՝ հետը տանելով իր վրա կանգնած մարդկանց: Տապալված աշտարակի անակնկալ փլուզումով այս մարդիկ ջարդվեցին, ճգնվեցին, մնացին փլատակների տակ և զոհվեցին ինչքան տարաբնույթ, այնքան էլ անսպասելի մահով: Դրանից զատ, սակայն, թշնամիների զինված ամբողջ մուտք ստացավ քաղաք և ներս խուժեց: Պարսիկների ոռնոցը բոլոր կողմերից հասում էր կենդանի մնացած պաշտպանների խորությունը և ահա արդեն պարսիկներից ներս սարսափելի նախճիր սկիզբ առավ: Թշնամիների ամբոխները և մերոնք ձեռնախաղի էին բռնկում, թերեզ ձեռքերին դեմ առ դեմ իրար զայիս և ոչ մեկին ներում չկար: Լարելով բոլոր ուժերը՝ պաշարյալները դեռ երկար մարտի ելքը անորոշ պահեցին, սակայն ի վերջո նրանք ցրվեցին թշնամիների բանակությամբ, որոնք կատաղորեն կոտորում էին ձեռքի տակ ընկնող ամեն մեկին, սպանում նույնիսկ մայրերի ձեռքերից խլած երեխաներին, ինչպես իրենց՝ մայրերի, հետ միասին, և ոչ-ոք իրեն հաշիվ չէր տալիս, թե ինչ է անում: Այս սարսափների մեջ դեռ միայն թալանի տենչն էր, առավել բնորոշ պարսիկներին, բան դաժանությունը, որ կարողանում էր գերծ պահել նրանց սպանություններից և ահա ի վերջո նրանք իրականում վերադարձան իրենց վրանները՝ բռնկված ամեն տեսակի վայրով և իրենց հետևից տանելով գերիների հսկայական ամբոխը: Արքան իրեն կորցրել էր ուրախությունից, բաևի որ արդեն վաղուց էր այրվում ցանկությունից գրավել իր տեղադրությամբ այդքան կարևոր Փյունիկ ամրոցը, ընդ որում նա լքեց այն միայն այն բանից հետո, երբ ամենահուսալի կերպով ամրացրեց պարսպի վնասված հատվածներն ու այնտեղ պարենամթերքի զգալի պաշարով իրենց ծագումով և ռազմական գործում փորձված մարդկանց տեղակայեց, բանգի վախենում էր, ինչպես և եղավ, որ հռոմեացիները չեն համակերպվի այդքան կարևոր ամրոցի կորստյան հետ և հսկայական ուժերով կզան այս պաշարելու» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 20, գլուխ 7):

«Այդ տարի պարսիկները գրավեցին մի ամրոց, որը կոչվում էր Բեդգակոս» (Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»):

⁸⁴⁶ «Այն ժամանակ, երբ Փայլիայում նման բաներ էին տեղի ունենում, Պարսից արքան՝ կատաղի Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.), որին առաջ կատաղեցնում էր մնտոնիսը, իսկ այժմ էլ արդեն Նոր դասալիք Կրուզգահան, այրվում էր Միջագետքին տիրելու ցանկությունից, բաևի դեռ Կոնստանդինոս (Հռոմի սկզբում համալիրան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) իր բանակով հեռու էր գտնվում: Մեծացնելով իր ռազմական ուժերը՝ Շապուհը հանդիսավոր կերպով անցավ Տիգրիսը և սկսեց Սինգարայի պաշարումը: Այս քաղաքը, ինչպես կարծում էին այդ վայրերում հրամանատարություն իրականացնող անձիք, բավարար չափով համարված էր ռազմական ուժերով և ամենայն անհրաժեշտով, դրա համար էլ, դեռ հեռվից տեսնելով թշնամուն, ռազմիկները փակեցին դարպասները և զվարթ տրամադրվածությամբ ցրվեցին աշտարակների ու ատամնաշարերի վրա՝ զինվելով քարերով և տեղադրվելով մեքենաները: Անելով ամենայն անհրաժեշտը՝ նրանք զինված կանգնեցին իրենց տեղերում՝ պատրաստ հետ մղել թշնամուն, եթե վերջինս համարձակվի մոտենալ պարսիկներին: Մոտենալով քաղաքին՝ արքան սկզբում փորձ կատարեց պարսպին մոտ թողնված մեծատուփիկների միջոցով խաղաղ բանակցություններով իր կողմը գրավել պաշտպաններին, սակայն, երբ դրանք անօգուտ եղան, նա մեկ օր հատկացրեց հանգստի համար, իսկ հաջորդ օրը լուսաբացին կարսով դրոշով նշան տրվեց: Հորքը շրջապատեց քաղաքը, զինվորներից ոմանք տանում էին աստիճանները, այլք պաշարողական մեքենաներ էին պատրաստում, սակայն հիմնական մասը ծածկերի ու վահանների պաշտպանության տակ փորձ կատարեց մոտենալ պարսիկներին, որպեսզի վնասի դրանց հիմքերը: Մի բանի օր շարունակ փոփոխական հաջողությամբ մարտեր էին ընթանում ու և այս, և այն կողմից շատ սպանվածներ ու վիրավորներ կային: Ի վերջո, երբ մարտը բորբոքվեց և վրա հասավ երեկոն, բացի մեծաթիվ այլ պաշարողական մեքենաներից մոտեցվեց նաև ամենամեծը բաբանը, որը սկսեց հանդիսակի հարվածներ հասցնել կլոր աշտարակին, որի կողմից էլ նախորդ պաշարումն իրականացրել էին ինչպես ես այդ մասին հայտնի եմ, քաղաքը բացվեց հռոմեացիների համար: Քաղաքի պահապանները հավաքվեցին այստեղ և սկսեցին այդ ներ տեղում մարտնչել: Ամեն կողմից թռչում էին ջահեր, այրվող կույրեր արկեր և կրակե նետեր, որպեսզի այրեն այդ հզոր գեներ, և այս, և այն կողմից նետերի իսկական մի անկ էր տեղում, թռչում էին նաև արծի կտորներ: Ի վերջո, սակայն, բաբանի ուժը հաղթահարեց քաղաքի պաշտպանների ջանքերին և կործանեց քարերի միասնությունը, որոնք դեռ վերջերս էին դրվել ու խոնավության պատճառով թույլ դեռ էին մնում: Այն ժամանակ, երբ դեռ կրակով ու երկաթով մարտնչում էին, փլվեց աշտարակը և բացեց դեպի քաղաք տանող ճանապարհը: Քաղաքի պաշտպանները թողեցին այդ վայրը և ծայրահեղ վտանգի պատճառով ցրվեցին, իսկ պարսիկների զորքն էլ, այլևս որևէ դիմադրության չհանդիպելով, սարսափելի աղաղակներով առաջ շարժվեց և հեղեղեց ողջ քաղաքը: Այստեղ ու այնտեղ պառկած էին սպանվածները, սակայն նրանք շատ քիչ էին, իսկ մնացածները Շապուհի հրամանով գերեվարվեցին և փոխադրվեցին Պարսկաստանի այլ շրջաններ: Քաղաքի կայազորը կազմված էր 2 լեգեոնից՝ I Flavia-ից, I Parthica-ից, ինչպես նաև տեղաբնակների մեծ բանակության օժանդակ հեծյալ ջոկատի հետ միասին, որոնք անակնկալ փորձանքի պատճառով պատուարվել էին այնտեղ: Բոլոր նրանց, ինչպես ասացի, կապկպված ձեռքերով տարան և մեր կողմից որևէ օգնություն ցույց չտրվեց, այն դեպքում, երբ մեր բանակի մեծ մասը ճամբարած էր Նիսիսիսի մոտ, որը Սինգարայից հեռու է գտնվում: Առաջ ևս ոչ մեկը չէր կարողանում Սինգարային օգնության ձեռք մեկնել վերջինիս պատուհանած աղետներում, բաևի որ ողջ շրջակայքը իրենից անջուր անապատ է ներկայացնում: Եվ ահա, չնայած այն բանին, որ այստեղ դեռ հնուց թշնամուն և վերջինիս անակնկալ ներխուժումների նկատմամբ դիտարկում իրականացնելու համար տեղանքի հարմարության պատճառով ամրոց էր կառուցվել, սակայն հռոմեական տերությանն այն մեծ վնաս էր հասցնում, բաևի որ քաղաքի ոչ մեկ անգամ տեղի ունեցած գրավումների ժամանակ նրա կայազորները կործանվում էին» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 20, գլուխ 6):

⁸⁴⁷ «Գոռոգանավով նախկինից ավելի շատ՝ արքան (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) հույս ուներ այդուհետ տիրել իր ճանապարհին հանդիպած ցանկացած քաղաքի: Եվ այսպես, նվաճելով մի բանի անշնչա ամրություններ՝ նա որոշեց մոտենալ Պիրթային: Վերջինս մի շատ հին ամրոց էր, որը համարում են կառուցված Ալեքսանդր Մակեդոնացու (Հունականերոնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի – Մ.Ֆ.) կողմից: Այն տեղակայված էր Միջագետքի ամենասահմանին, իսկ նրա պարսիկները, որոնք հարուստ էին ցցունքներով, ինչպես նաև ամեն

տեսակի այլ կառույցներն այն անառիկ էին դարձնում: Արբան գործում էր տարբեր միջոցներով, մեկ փորձ էր կատարում խոստումներով իր կողմը քաշել կայացողին, մեկ սարսափելի պատիժներով էր սպառնում, մի բանի անգամ էլ սկսեց հողաթափեր կառուցել և պաշարողական մեթոդներ մոտեցնել, սակայն, ավելի շատ կորուստներ կրելով, բան կորուստներ պատճառելով թշնամուն, նա ի վերջո թողեց անհույս փորձերը և նահանջեց» (Ամսիխանոս «Յոթնի պատմությունը», գիրք 20, գլուխ 7):

⁸⁴⁸ «Այն ժամանակ Յայոց թագավորից ապստամբեց մեծ նախարարներից մեկը Արծրունյաց ցեղից՝ Մերուժան անունով: Նա գնաց, ներկայացավ Պարսից Շապուհ թագավորին (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) և երդումով ուխտ դրեց, որ ամուլիշտ նրա հպատակը կլինի: Նա ուրացավ իր կյանքն ու իր աստծուն, որովհետև հրաժարվեց բրիտանությունից և իր մասին վկայեց, թե բրիտանոյա չեմ, ընդունեց մագդեզանց, այսինքն՝ մոգերի կրոնը, երկրպագեց արեգակին ու կրակին և խոստովանեց թե աստվածները նրանք են, որոնց պաշտում է Պարսից թագավորը: Նա ուխտ դրեց Պարսից Շապուհ թագավորի հետ, թե ապագայում, եթե Շապուհը կարողանա հաղթել և Յայոց աշխարհը նվաճել ու «ես կարողանամ իմ աշխարհը և իմ տունը վերադառնալ, նախ ես», - ասում է, - «ատրուշան կշինեմ իմ սեփական տանը», ատրուշան, այսինքն՝ կրակը պաշտելու տուն: Նա կյանքի և մահվան ուխտ է դնում նրանց հետ խոսքով ու գործով: Այնուհետև պատրաստում են Պարսից զորք առաջինից ավելի մեծ բանակությամբ՝ Յայոց աշխարհի ասպատակելու: Նրանց առաջնորդն եղավ չարագործ Մերուժանը: Նրա առաջնորդությամբ Յայոց աշխարհը կրակի և ավերածի են մատնում, ոմանց փղերին ոտնակոխ են անել տալիս, կանանց սայլերի ցցի վրա են հանում, Յայոց աշխարհի վերին գավառներն առնում, բոլոր բնակիչները կոտորում են: Միևնույն Արշակ թագավորը ունեստի՝ կերակրվելու համար, ստորին գավառներում էր՝ Անգեղ տանը, Պարսից զորքերը միջնաշխարհը բարդաբան են անում: Ապա՝ Յայոց Վասակ զորավարը զորք է ժողովում, նա կարողացավ այդ ժամանակ կազմակերպել ու սարքավորել 10.000 ընտիր ու բաջ հեծելազոր, նրանցով առաջ շարժվեց, փութով հասավ Պարսից զորքի վրա: Երբ Պարսից թագավորի զորավարներն իմացան, թե Յայոց Վասակ սպարապետը զորք է ժողովել իրենց դեմ, աշխարհում մնացածներին կողոպտեցին, գերի վերցրին ու շտապ-շտապ փախան իրենց աշխարհը: Նրանց հետամուտ եղավ Վասակ Մամիկոնյանը և հասավ այն ժամանակ, երբ նրանք անցնում են Ատրպատականով: Պարսից թագավորի զորքերը գերիների թողեցին ու Մերուժանի հետ փախան: Յայոց զորքերը գերությունից ազատեցին անչափ ու անթիվ բազմությանը և խաղաղությամբ դարձան Արշակ թագավորի մոտ» (Փավստոս Բյուզանդ «Յայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 23):

⁸⁴⁹ «Ապա Պարսից Շապուհ թագավորը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) զորք է ժողովում և լրտեսներ է արձակում Յայոց Արշակ թագավորին դիտելու: Եվ մինչ Յայոց Արշակ թագավորը իր զորքով Ատրպատականի սահմանների մոտ էր գտնվում, այդ կողմերից զգուշանալով որովհետև այդտեղից էր նա սպասում Պարսից զորքերին, սրանք, Մերուժանին առաջնորդ բռնելով, ուրիշ կողմ շուռ գալով ասպատակեցին Յայոց աշխարհը: Նրանք անցան Աղծնիքով, Մեծ Ծոփիքով, Անգեղ տանով, Ամծիտ գավառով, Ծախանի Ծոփիքով, Սգուր գավառով, Դարանաղիով ու Եկեղյաց գավառով: Պարսից Շապուհ թագավորը անթիվ զորքերով այս գավառները մտավ ու ծավալվեց հեղեղի նման: Կրակի ու ավերածի են մատնում աշխարհը, անթիվ մարդիկ են կոտորում իրենց սրերով, կանանց ու երեխաներին սայլերի ցցերի վրա են հանում, մի մասն էլ կամերի տակ են ձգում, կայսեր են տալիս, տղամարդկանց բազմությանը ձգում են փղերի ոտների տակ խլիսն լինելու և անթիվ բանակությամբ մանր երեխաների գերի են տանում: Շատ ամրոցներ բանդում են, շատ ամուր բերդեր ավերում: Նրանք առան Տիգրանակերտ մեծ քաղաքը, Աղծնիք գավառում՝ բղձիսի իշխանության մեջ, և, այնտեղից 40.000 ընտանիք անսխալապես գերի բռնելով, իրենք արշավեցին Մեծ Ծոփիք գավառ» (Փավստոս Բյուզանդ «Յայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 24):

«Իսկ Շապուհը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ Տիգրանակերտ: Դռները դարձյալ կողպեցին, ընդդիմանալու նրան, և պարսպի վրա բարձրանալով աղաղակում էին. «Յեռացիր մեզանից, Շապուհ, ապա թե ոչ, պատերազմով բեզ առաջինից ավելի մեծ չարիքներ կհասցնեմք», իսկ նա պատասխանեց. «Ով բաջ հայեր, որ ինքներդ ձեզ արգելել, փակել եք Տիգրանակերտի պարիսպների հետևում և ներսից սպառնալիքներ եք արձակում: Բաջ տղամարդիկ կռվում են արձակ դաշտում և ազատ տեղում, կանայք են, որ փակվում են՝ առաջիկա կռվից վախճնալով: Այս ասելով՝ նա դարձավ գերի բռնված հույն զինվորների և ասաց. «Եթե ձեր կռվելով այս բաղաթն առնեմ, ձեզ բոլորիդ կազատեմ՝ ձեր ընտանիքներով հանդերձ»: Դրանից հետո պարսից զորքերին նա հրամայեց քաղաքի շուրջը պստովել և պարիսպի վրա եղողներին նետներով խոցոտել, իսկ հույները, մոտ գալով, մեծ ուժով պարսպին դեմ դրին էշ կոչված գործիքը: Սա մի անվավոր մեքենա է, որ բռնելով տանում են երեք մարդ, նրանց ներքևում կան կացիներ, երկբերանի սակրներ և սրածայր մուրճեր՝ հիմքերը փորելու համար: Եվ ահա այն պատերը, որ Յայկազկյան Տիգրանը շինել էր հաստ և ամուր, հիմքից բանդելով, տապալեցին, ռմբերում և բոլոր կողմերում կրակներ վառեցին, և այդ ընթացքում նրանք նետում էին քարեր, նետեր և տեգեր: Մերուժ խոցոտվելով շվկվեցին: Ամբողջ զորքը ներս մտավ և պարսկական ձեռքը չէր հոգնում բազմախոտի ու սուրբ արյունով հագեցնելուց, այնպես որ սպանվածների արյունով լցվում էին հիմքերը, իսկ հունական ձեռքը կրակի էր մատնում բոլոր փայտակերտ շինությունները: Շապուհը կոտորածից մնացածներին գերի առնելով չվում է Պարսկաստան, իսկ Յայաստանում եղած գնդերին մարդիկ է ուղարկում՝ հրամայելով, որ Սյունյաց տոհմը բնաջինջ անեն, անզավակ դարձնեն» (Մովսես Խորենացի «Յայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 28):

⁸⁵⁰ «Այնտեղի բերդերի մի մասը առան, մյուս մասը չկարողացան առնել, հետո եկան, պաշարեցին Անգեղ ամուր բերդը Անգեղտան գավառում, որովհետև այնտեղ կային Յայոց շատ Արշակունի թագավորների գերեզմաններ և վաղուցվանից ի վեր այնտեղ ամբարված էին շատ գանձեր: Կանգնի, պաշարեցին բերդը և երբ, տեղի ամրության պատճառով, չկարողացան առնել, թողեցին ու գնացին» (Փավստոս Բյուզանդ «Յայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 24):

⁸⁵¹ «Շատ բերդեր էլ թողեցին անցան, որովհետև չէին կարողանում այդ ամրությունների հետ կռվել: Նրանց ձեռքն անցավ միայն Դարանաղի գավառի Անի բերդը, որովհետև չարագործ Մերուժանը մի հնարք մեթոդայից այդ ամուր բերդի դեմ: Եվ ահա վեր են բարձրանում, պարիսպները կործանում են և բերդից անհամար գանձեր են դուրս բերում: Նրանք բաց են անում Յայոց նախկին թագավորների՝ բաջ Արշակունիների, գերեզմանները և թագավորների ոսկորները գերի են տանում: Չկարողացան բանալ միայն Սանատրուկ թագավորի շիրիմը՝ նրա անհեղձիք հսկայական պինդ ու ճարտար շինվածքի պատճառով» (Փավստոս Բյուզանդ «Յայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 24):

«Իսկ պարսից սպարապետը Յայաստան գալով՝ նախարարների օժանդակությամբ առնում է Անի ամրոցը, ավարտում են այնտեղ պահված բոլոր արքունական գանձերն ու նաև թագավորների ոսկորները, չգիտի՞ մերձակին նախատիքից հասցնելու նպատակով, թե՞ որևէ հեթանոսական հնայթի համար» (Մովսես Խորենացի «Յայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 27):

⁸⁵² «Այնտեղից հեռանալով՝ ուրիշ կողմ ասպատակեցին, առաջ շարժվելով դեպի Բասենի կողմերը, բանգի մտադրվում էին թիկունքից հարձակվել Յայոց թագավորի զորքերի վրա: Երբ այս ամենը կատարվում էր, գուժկան է գալիս Արշակ թագավորի մոտ: Նրան հայտնեցին, թե. «Դու այստեղ Ատրպատականում նստած թշնամուն սպասում ես առաջից, իսկ թշնամիները քո թիկունքը անցնելով աշխարհը կոտորեցին և հիմա գալիս են քեզ վրա»: Երբ այս լսեցին Յայոց Արշակ թագավորը և նրա Վասակ զորավարը՝ զորահանդես կազմեցին: Վասակ զորավարի ձեռքի տակ այդ ժամանակ պատրաստ գտնվեց պատերազմական զործի պիտանի մոտ 60.000 մարդ՝ ընտիր պատերազմողներ, որոնք միաբան, միասիրտ ու հոժարակամ գնում էին պատերազմի, որպեսզի հասնեն և պատերազմեն իրենց կանանց ու որդուց համար, իրենց կյանքը դնեն աշխարհի համար, իրենց բնակված տեղերի համար, կռվեն իրենց եկեղեցիների համար, սուրբ եկեղեցիների պաշտոնյաների համար, իրենց հավատի ու աստծո՝ համար, իրենց բնիկ տերերի՝ Արշակունիների, համար, որովհետև նույնիսկ թագավորների ոսկորներն և բազմաթիվ ժողովուրդ տեղահան արված՝ օտարության էին բռնված: Ապա՝ Վասակ սպարապետը իր 60.000 զորքով առաջ է շարժվում: Նա իրենից հետ Մարաց աշխարհում մի ամուր տեղում սպասավորների հետ թողնում է Արշակ թագավորին, իսկ ինքը գալիս, հասնում է Յայաստանի միջնաշխարհը՝ Այրարատյան գավառը: Նա գտնում է այնտեղ Պարսից զորքերը, որոնք կուտակվել, բանակ էին դրել մեծ բազմությամբ՝ ինչպես ավազը ծովի ափն: Վասակ, իր հետ եղած գնդով այնտեղ հասնելով, գիշերով անսպասելի կերպով գրոհ է տալիս Պարսից թագավորի բանակի վրա: Եվ տեղն ու տեղը սրի են անցկացնում Պարսից բոլոր զորքերը, միայն թագավորը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) հազիվ ծոցոպրում, փախչում է մի ձիով, իսկ մնացածներին հալածելով փախցնում են իրենց սահմաններից դուրս և նրանցից այնքան ավար են խլում, որ թիվ ու հաշիվ չկար: Նրանց բոլորին առհասարակ կոտորում են իրենց սրերով և խլում են նրանցից իրենց թագավորների ոսկորները, որ պարսիկները գերի էին տանում Պարսից աշխարհը, իսկ պարսիկները այդպես էին վարվում, որովհետև նրանք, ըստ իրենց հեթանոսական կրոնի, ասում էին. «Նրա համար ենք մենք Յայոց թագավորների ոսկորները մեր աշխարհը տանում, որ այս աշխարհի թագավորների փառքը, բախտն ու բաջությունը այստեղից թագավորների ոսկորների հետ մեր աշխարհը փոխարդյունեն»: Արդ Վասակը խլում է նրանցից Յայաստան աշխարհի բոլոր գերիներին, իսկ թագավորների ոսկորները, որ նրանցից Վասակը խլեց, տարան թաղեցին Աղծն կոչված ամուր գյուղում՝ Արարատ գավառում, որ գտնվում էր Արագած մեծ լեռան նեղ ու դժվարանոտ խորշերից մեկում: Դրանից հետո իրենք հոգ տարան աշխարհը խաղաղեցնելու, բարեկարգելու, գերիները տեղավորելու, այրածն ու ավերածը նորոգելու, բայց այն անգամ ևս չարագործ Մերուժանը Պարսից թագավորի հետ փախչում, ազատվում է: Այնուհետև Արշակ թագավորը Վասակ զորավարի հետ պահպանում են աշխարհը՝ սահմանադաշին երկու դռները զգուշությամբ պահելով, որքան ժամանակ, որ կենդանի էին» (Փավստոս Բյուզանդ «Յայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 24):

«Բայց հետո նախարարները խնդրեցին, հետ ստացան ոսկորները և թաղեցին դրանք Աղջք ավանում, որ Արագած կոչված լեռան ստորոտում է, և, որովհետև նրանք չկարողացան ջրկել հեթանոսների և հավատացյալների ոսկորները, բաժնի որ գերողները խառնել էին իրար հետ, ուստի արժան չհամարեցին թաղել սրբերի հանգստարանում» Վաղարշապատ քաղաքում» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 27):

⁸⁵³ «Բայց թողնելով Արշակին՝ Կոնստանդինոսը (Հռոմի սկզբում համլիչխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Յ.) Կապադոկիայից Փոքր Հայաստանի քաղաք հանդիսացող Մեդիոնի, ինչպես նաև Լակաստեոսի և Սամոսատի միջով առաջ շարժվեց, անցավ Եփրատը և ժամանեց Եգեսիս: Այստեղ նա սկսեց սպասել բոլոր կողմերից իրեն մոտեցող զինվորական ջոկատներին, պարենամթերքի մեծ պաշար կուտակեց, բավականին երկար հասպաղեց և միայն աշնանային գիշերահավասարից հետո էր, որ առաջ խաղաց Ամիդի ուղղությամբ: Երբ նա մոտեցավ այդ վայրին, ապա, գննելով մոխրացած ավերակներն ու ավերածությունների հետքերը, հառաչեց ու լաց եղավ՝ հիշելով քաղաքին բաժին հասած դժբախտությունները...: Այստեղից Կոնստանդինոսը շարունակեց առաջանալ, տանելով գորթը կուռ շարայուններով, և ահա, մոտենալով Բզաբդեին, ճամբար գարկեց ու, շրջապատելով այն հողաթմբով և խորը խանդակով, սկսեց հեռվից պտտվել վերջինիս ամրությունների շուրջը, ընդ որում նա լսել էր շատ շատերից, որ հոգատարության պակասի պատճառով անպետքության վիճակում հայտնված ամրությունները այժմ լավագույն կերպով վերականգնվել են: Որպեսզի ոչ մի բան բաց չթողնի, ինչ պետք էր արվեր ռազմական գործողությունները սկսելուց առաջ, նա ունակ մարդկանց ուղարկեց և կայազորին ընտրություն առաջարկեց՝ կամ առանց արյունահեղության թողնել օտար քաղաքը և վերադառնալ յուրայինների մոտ, կամ էլ անցնել հռոմեացիների կողմը՝ հաստատ հույսով առաջխաղացման ու պարգևների: Սակայն, բաժնի որ պահապանները պատկանում էին հայտնի տոհմերին և փորձված էին ռազմական ղեկավարություններում ու վտանգներում, նա ի վերջո ստիպված եղավ պատրաստվել պաշարմանը: Բոլոր կողմերից և կուռ շարքերով շեփորների ոգևորիչ ձայնի տակ գորթը մոտեցավ քաղաքին: Լեգեոնները շարվում էին փոքր ջոկատներով և ահա առջևում դրված վահանների պահպանության տակ նրանք սկսեցին աստիճանաբար առաջ գալ՝ փորձելով գրոհել պարիսպները, սակայն, բաժնի որ ամեն տեսակի արկերը ամպի նման թափվում էին մոտեցողների վրա և խոցում նույնիսկ վահանների պահպանությունը, հրաման տրվեց և գորթը նահանջեց: Հաջորդ օրը տրամադրվեց հանգստի, իսկ ահա երրորդ օրը հռոմեացիները, եռանդուն կերպով գրոհային վահաններ պատրաստելով, փորձ կատարեցին կրկին մոտենալ քաղաքին՝ ամեն կողմից մարտական աղաղակ բարձրացնելով: Իրենց հերթին պաշտպանները, չնայած այն բանին, որ թաթևվում էին հակառակորդից կլիկյան բարձր մորթե ծածկոցի հետևում, ամեն անգամ այնտեղից դուրս էին ցցում ձեռքերը և, երբ դրա կարիքը լինում էր, բարեք կամ նետեր էին արձակում, իսկ այն բանից հետո, երբ մերթնե, առաջ մղելով վահանները, այնուհանդերձ հայտնվեցին ընդհուպ պարիսպների մոտ՝ վերևից նրանց վրա լցվեցին սակայական քարեր և նույնիսկ հեծապուրների բեկորներ: Ահա այսպիսի սարսափելի ծանրություններ էին լցվում պաշարողների վրա, որի աղյուսքում նրանց ծածկոցները մեծ ճեղքեր էին ստանում: Այս ամենի հետևանքով քաղաքը պաշարողները, մեծագույն վտանգների ենթարկվելով, նահանջեցին: Մարտական գործողությունների սկզբից 10 օր անց, երբ մերթնե վստահ խիզախությունը ամրոցի ներսում տրամադրության մեծ անկում առաջացրեց, քաղաքի պարսպին մոտեցվեց մի մեծ խոլ, որի հարվածներով պարսիկները մի ժամանակ ավերել էին Ամսիոքը: Այն ժամանակ նրանք տարել էին այն այնտեղից և թողել էին խառնված: Եվ այսպես, հիմնապի կերպով ստեղծված այդ գնեթի հայտնվելը այնպիսի ծանր տպավորություն թողեց պաշարյալների վրա, որ նրանք արդեն գրեթե պատրաստ էին հանձնվել, սակայն ի վերջո ոգի առան և սկսեցին այդ ահեղ մեթենայի դեմ պաշտպանության միջոցներ ձեռք առնել: Այստեղ էլ, ահա, երկու կողմերը իրենց հավասարապես համարձակ խիզախությունը դրսևորեցին՝ դրան միացնելով ողջամիտ գոռչությունը: Զանի դեռ տեղադրում էին այդ հին և տեղափոխման համար հարմար լինելու համար մասերի բաժանված խորը, հռոմեացիները ներ էին դնում ռազմական գործի ողջ վարպետությունը և լարում բոլոր ուժերը՝ համառորեն և ամուր կերպով այն պաշտպանելու համար: Նետողական սարքերից արձակված հարվածները, ինչպես նաև քարերի ու նետերի ամպերը մեծ բանակի ժողովուրդ էին սպանում և այս, և այն կողմից: Հողաթմբի կառուցումը արագորեն վեր էր հանում և պաշարումը օրեցօր ավելի ու ավելի դաժան էր դառնում: Մեր կողմից շատ մարդիկ զոհվում էին այն բանից, որ, մարտնչելով կայսեր աչքի առաջ, նրանք, հույս ունենալով աչքի ընկնել, հանում էին սողավարությունը, որպեսզի դեմքից իրենց ճանաչել լինի, և հենց այդ ժամանակ էլ ահա նրանց խոցում էին հակառակորդի նետածիգները: Օր ու գիշեր և այս, և այն կողմից ուշադիր պահակային ծառայություն էր իրականացվում: Պարսիկները ահով հետևում էին հողաթմբի բարձրության ավելացմանը, սարսափով նայում էին հսկայական խորին, որին հետևում էին ավելի փոքրերը, և մեծագույն ջանքերն էին ներ դնում, որպեսզի այրեն այդ պաշարողական մեթենաները, սակայն կրակն նետերն, ինչպես նաև նավթով լցված անոթները, որոնք նրանք նետում էին, որևէ արդյունք չէին տալիս, բաժնի որ փայտյա հատվածները հիմնականում պատված էին թաց կաշվով ու թաղիթով, իսկ այլ հատվածներն էլ ջանադիր կերպով պատված էին քացախաթթվով՝ ի կանխում դրանց վրա թափվող կրակն արկերի գործողության: Հռոմեացիները մեծ խիզախության առաջ էին մղում իրենց խոլերը և, չնայած դրանց պահպանությունը մեծագույն ջանքեր էր պահանջում, նրանք, քաղաքին տիրելու այրող ցանկությամբ պարտված, չէին նահանջում նույնիսկ ամենասակնհայտ վտանգի առաջ: Ամրոցի պաշտպաններն իրենց հերթին, երբ ամենամեծ խոլն արդեն շատ մոտ էր ու պատրաստ էր փչել իրենց վեր հանուղի աշտարակը, կարողացան ճարպկորեն բռնել վերջինիս առաջ ցցված երկաթյա ճակատահատվածը, որն իրոք խոլի գլխի տեսք ուներ, և կասեցնել այն երկար պարաններով, այնպես որ հնարավոր չէր վերջինիս հետ բաշելով թափ հաղորդել և շարունակել պարիսպի ավերումը: Բացի դրանից նրանք նաև հալված կույր էին լցնում: Այս ամենի արդյունքում մեր առաջ մղված մեթենաները երկար ժամանակ անգործ մնացին՝ ենթարկվելով վերևից թափվող հսկայական քարերի ու նետերի հարվածներին: Հողաթմբերն ավելի ու ավելի էին վեր բարձրանում և պաշտպանները, իրենց աչքի առաջ արդեն հաստատ կործաններն ունենալով, եթե առանձնահատուկ միջոցներ չձեռնարկեին, որոշեցին կիրառել վերջին միջոցը և անակնկալ արտագրոհ իրականացնել: Նետվելով մեր առաջապահ պահակակետերի վրա՝ նրանք իրենց ողջ ուժով ջախեր, ինչպես նաև այրվող նյութով անոթներ էին նետում խոլերի վրա: Դաժան մարտից հետո, սակայն, չհասնելով որևէ արդյունքի, հարձակվողները հետ շարժվեցին դեպի քաղաք և կրկին հայտնվեցին ատամնաշարերի վրա: Այդ ժամանակ հռոմեացիները սկսեցին հողաթմբերի վրայից նրանց հարվածել նետերով, պարսապակներով ու կրակն արկերով: Այս վերջինները, սակայն, թռչելով աշտարակների տանիքների վրայով, այնուհանդերձ որևէ վնաս չէին հասցնում, բաժնի որ գետինի վրա մասերն ամրացնելով և ամրապատ սպասում էին հրդեհային ջոկատները: Ռազմիկների թիվը և այս, և այն կողմից բնաժնում էր և պարսիկներին կործանում էր սպասում, եթե միայն մի ինչ-որ արտակարգ ջանք չգործարկվեր: Եվ ահա պարսիկները որոշեցին, պատրաստվելով ամենամահազնին կերպով, ևս մի արտագրոհ իրականացնել: Արդյունքում՝ նրանք ամբողջական ամբոխներով սկսեցին դուրս գալ դարպասները, իսկ լավագույն ռազմիկներն էլ, որոնք տեղավորված էին մնացած զինվորների մեջ և այրվող նյութեր էին տանում, սկսեցին մեթենաների փայտյա մասերի վրա այրվող նյութերով իր երկաթյա զանգվածները, ցախ և այլ հեշտ բնկվող նյութեր շարժել: Ծխի սև ամպերը փակում էին լույսի ամեն մի շող և այս պայմաններում ի վերջո մարտական ազդանշանի համաձայն լեգեոնները մարտի գնացին: Մարտը ավելի ու ավելի թեժացավ և ահա, երբ բանը հասավ ձեռնամարտին, հանկարծ հրդեհի ցոլքը լուսավորեց ամեն ինչ: Կրակը վազեց մեթենաների վրայով ու դրանք բոլորը սկսեցին այրվել, բացառությամբ ամենամեծ խոլի, որը, մի կերպ կորստելով պարանները, բաշերը բոլոր ուժերը լարելով հազիվ-հազ մի կողմ բաշեցին, այն էլ կիսաայրված վիճակում: Երբ գիշերային խապկարը մարտի վերջը տվեց, գորթին կարճատև հանգիստ տրվեց: Հազիվ էին նրանք ուժերը վերականգնել սննդով և կարճատև թնով, երբ հրամանատարները նրանց ոտքի հանեցին և հրամայեցին պարսպից մի կողմ բաշել պաշարողական մեթենաները, բաժնի որ այժմ ենթադրվում էր մարտ մղել բարձր հողաթմբերի վրայից, որոնք արդեն պատրաստ էին և հառնում էին պարիսպներից ավելի բարձր, իսկ այն բանի համար էլ, որպեսզի հնարավոր լիներ պարիսպներից համեմատաբար հեշտությամբ բշել դրանց պաշտպաններին, այդ հողաթմբերի ամենաբարձր կետերում երկու բալիստներ դրվեցին, բանգի ենթադրվում էր, որ դրանց նկատմամբ տաժած ահից ոչ-ոք չի համարձակվի նույնիսկ ծիլոսակել իսկ: Այս պատրաստությունների ավարտից հետո արդեն հենց լուսաբացին մեր գորթերը երեք շարայուն կազմեցին: Ահագուռ սկսեցին ծածանվել սողավարությունների վրայի փետրափնեքերը և ռազմիկները, կոնելով գրոհային աստիճաններ, նետվեցին հարձակման: Հնչեց շեփորների ձայնը, շաչեցին զենքերը և երկու կողմերից էլ հավասար դաժանացածությամբ սկիզբ առավ մի մարտ: Ավելի լայն տարածելով իրենց ամրապարգձ, հռոմեացիները, տեսնելով, որ հողաթմբերի վրա տեղադրված բալիստների ահից պարսիկները թաթևվում են, նրանք սկսեցին խոլով հարվածել աշտարակին՝ միաժամանակ նաև դրանց մոտենալով բրերով, կացիններով, բլուզներով ու աստիճաններով: Նետողական արկերի ամպեր էին թռչում և այս, և այն կողմից, սակայն պարսիկներն ավելի մեծ վնաս էին կրում, բաժնի որ բալիստների արկերը, որոնք ընկնում էին բարձր կառույցից, նրանց վրա էին թափվում կուրուկ վերևից: Եվ այսպես, իրենց դիմաց անխուսափելի մահ տեսնելով, նրանք հաստատ կործանման էին գնում ու, դրա համար էլ յուրաքանչյուր մեջ բաժանեցին ռազմական գործը: Արդյունքում՝ նրանք ուժերի մի մասը թողեցին պարիսպների պահպանության համար, իսկ մեծ մասն էլ, աննկատ բացելով դարպասները, սրամերկ ելավ ամրոցից, ընդ որում սրանց հետևում էին այրվող նյութեր տանող մարդիկ: Եվ ահա, բաժնի դեռ հռոմեացիները հետապնդում էին նահանջողներին և ձեռնամարտի մեջ մտնում առաջ նետվողների հետ, նրանք, որոնք այրվող նյութեր էին տանում, սողալով տարածությանը հասնելով տեղ հասնելով, հողաթմբի անկյունները, որոնք ամրացված էին տարբեր տեսակի ծառերի գերաններով, լցրին չոր այրվող նյութով: Մեր ռազմիկները, սակայն, մեծ վտանգ ենթարկվելով այնուհանդերձ կարողացան մաքրել հողաթմբերի հիմքերը և փրկել բալիստները: Երբ երեկոյի վրա հասնելը մարտին վերջապետ դրեց, երկու կողմերն էլ հեռացան կարճատև հանգստի: Այդ ժամանակ, ահա, կայսրը սկսեց իր մտքում տատանվել, բանգի մի կողմից ամենահիմնավոր դրդապատճառներ նրան

դրողում էին գրավել Փյունիկյան, քանի որ այդ ամրոցը մի անհաղթահարելի ամրություն էր ընդդեմ թշնամիների հարձակման, բայց մյուս կողմից էլ տարվա ուշ եղանակը ստիպում էր մտածել հետ վերադառնալու մասին: Ի վերջո կայսրը որոշեց այստեղ հապաղել ևս որոշ ժամանակ չհասցնելով բանը լուրջ մարտի: Նա հույս ուներ, որ հնարավոր է պարենամթերքի պակասը կստիպի պարսիկներին հանձնվել, սակայն, նրա այդ սպասումները ևս չարդարացան: Քանի դեռ նման թուլացած տեսքով պատերազմը շարունակվում էր, վրա հասան տարվա թաց եղանակները և անձրևաբեր ամպերը երկրի վրա ահեղ մթնոլորտի գեցեցին: Հողը մշտական անձրևներից այնպես խոնավացավ, որ այն վայրերում, որտեղ կավաշատ հատվածը հաստ բնական ծածկույթ ուներ, անանցանելի ցեխաղույտ առաջացավ: Ամպրոպի անվերջ պայթյունները և մշտական կայծակները սարսափ էին բերում վախկոտ հոգիներին և բացի այդ նաև երկնքում մշտապես ծիածան էր փայլում... որի կապակցությամբ այլ կարծիքներ ևս կան, սակայն ես կշարունակեմ պատումս այն վայրից, որտեղից այն ընդհատեցի: Եվ այսպես ստեղծված իրավիճակում կայսրը տատանվում էր վախի և հույսի մեջ, քանի որ ձմեռն արդեն մոտ էր, իսկ այդ անձանապարհ վայրերում էլ կարելի էր դարան սպասել: Նրան անհանգստացնում էր նաև զայրացած զինվորների ապստամբության մասին միտքը ու բացի այդ տանջում էր նաև այն գաղափարը, որ նա, կարծես մի հարուստ տան բաց դռան առաջ կանգնած, այդպես էլ ոչինչ չհասնելով հետ է դառնում: Եվ այսպես, կայսրն ի վերջո հրաժարվեց այդ անհույս գործից: Մտադրվելով ձմեռել Ամտիոթում՝ Կոնստանդինոսը վերադարձավ աղետալից Ասորիք՝ դաժան հարված կրելով, մնալով առանց վրեժի հագեցածության և երկար տանջվելով սզալից հիշողություններից: Իրոք, կարծես աստղերի մի վատ դասավորությունից էր, որ, երբ Կոնստանդինոսը անձամբ էր պատերազմի ելնում պարսիկների դեմ, ճակատագիրը նրա նկատմամբ անբարեհաճ էր ու, երևի, հենց դրա համար էր, որ նա ձգտում էր թշնամիների նկատմամբ հաղթանակի հասնել գոնե ի դեմս իր գորավարների, ինչն իրոք հաջողվել էր մի քանի անգամ» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 20, գլուխ 11):

«/3/ Կոնստանդինոսը (Հռոմի սկզբում համբիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Ֆ.) մեկնեց Արևելք, որպեսզի կանգնեցնի պարսիկների առաջխաղացումը... /8/ Այդ ընթացքում արևելքում Կոնստանդինոսը զբաղված էր բացառապես պարսկական գործերով և շարունակում էր պատերազմ այնտեղ... /33/ Նրանք ասացին, որ իրենց ստորազգված են զգում այն բանից, որ Կոնստանդինոսը, երբեք անգամ պատերազմ սկսելով պարսիկների դեմ, երբեք անգամ էլ պարտություն է կրել» (Հռոմի մասին «Նոր պատմություն» գիրք 3, գլուխ 3, 8, 33):

«Կոնստանդինոսը (Հռոմի սկզբում համբիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ը – Մ.Ֆ.) զբաղված էր պարթևների դեմ պատերազմով» (Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաբի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 10, գլուխ 15):

⁸⁵⁴ «Իմանալով Կոնստանդինոսի (Հռոմի սկզբում համբիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ի – Մ.Ֆ.) մահվան մասին՝ պարսիկները քաջություն ձեռք բերեցին և, պատերազմ հայտարարելով, մտան հռոմեական տերության սահմանները» (Թեոդորիտոս Կյուրոսցի «Եկեղեցական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 31):

«Կոնստանդինոս (Հռոմի սկզբում համբիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ն – Մ.Ֆ.) անմիջապես հրամայեց իր բանակին արշավել պարսիկների դեմ... Երբ վերադառնում էր պարսիկների դեմ պատերազմից, սակայն, Կոնստանդինոսը մահացավ: Այդ ժամանակ Պարսից թագավորը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) ևս վերադաձավ իր երկիր» (Հռոմի մասին «Պատմություն»):

⁸⁵⁵ «/23.2/ Այդ ընթացքում Հուլիանոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսի (361-363) – Մ.Ֆ.) մոտ սկսեցին դեսպանություններ գալ տարբեր ժողովուրդներից, որոնք իրենց օգնությունն էին առաջարկում, սակայն կայսրը հրաժարվեց ընդունել նրանց, այլ միայն իրադրությանը հարմար արժանապատվության պատասխան տվեց, որ տրոպիանը հարկի չէ իր շահերը պաշտպանել նրանց մասնակցությամբ, այլ, ընդհակառակը, նա ինքն իր ուժով կապշտակի բարեկամներին ու դաշնակիցներին, եթե կարիքը սրանց ստիպի օգնություն տալ: Միայն Հայաստանի արքա Արշակին նա հրամայեց մեծ բանակ հավաքել և սպասել հրահանգների, թե ուր պետք է ուղղվել՝ խոստանալով արագորեն հայտնել վերջինիս իր անելիքը: Երբ Հուլիանոսը իր կարծիքով բավարար ուժեր հավաքեց՝ նա շտապեց կանխել թշնամական երկիր ներխուժելու մասին լուրն իր արագության և դեռ զարնան սկզբին առանձին ջոկատներին արշավի ելնելու հրաման տվեց ու բոլորին հրահանգեց անցնել Եփրատը: Հենց որ հրամանը եկավ, բոլորը էլան ձմեռոցներից և, հավաքվելով տարբեր կայանատեղիներից, սկսեցին սպասել տիրակալի գալստյանը...: Հրաժեշտի ժամանակ հավաքվեց մեծ ամբոխ և... կայսրն ասաց, որ ինքն արդեն հետդարձի երթուղին մշակել է, քանզի նախատեսում է արշավանալ ավարտից հետո ամենակարճ ճանապարհով ձմեռելու Կլիկյան Տաքսոնում...: Եվ ահա, երբ արեգակն արդեն սկսում էր ուժեղ այրել, նա մարտի 5-ին ելավ և սովորական ճանապարհով ժամանեց Հիերոպոլիս...: որտեղ հավաքեց ողջ զորքը և այնպիսի արագությամբ անցավ Միջագետք, որ կանխեց իր գալու մասին լուրը, այս մասին նա առանձնահատուկ էր հոգում, որից հետո էլ արդեն զբաղեցրեց Ասորեստանը: Ի վերջո բանակի և սկյութների օժանդակ ջոկատի ուղեկցությամբ նա գետի վրա զգված կամրջով անցավ Եփրատը և ժամանեց Օսրոենայի տեղական քաղաք հանդիսացող Բատնա...: Նա առաջ շարժվեց և հասավ հիմնավոր խառնակ քաղաք, որը հայտնի էր դրա մոտ տեղի ունեցած Կրաստի (Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ Մարկոս Կրաստի – Մ.Ֆ.) և իր բանակի կործանմամբ: Այստեղից դեպի Պարսկաստան տանող երկու ճանապարհ կար՝ ձախը՝ Ադիաբենայի միջով ու Տիգրիսի ափով, իսկ աջը՝ Ասորեստանի միջով և Եփրատի ափով: Այդ քաղաքում մի քանի օր տևած կանգնածի ընթացքում Հուլիանոսը զբաղվեց անհետաձգելի գործերով...: /23.3/ Երբ նա զբաղված էր նման բաներով՝ հանկարծ ութերում ինչքան ուժ ունեին տեղ հասան հետախույզները և հայտնեցին, որ թշնամու ջոկատները, մոտակայքում ճեղքելով սահմանը, ավար են տարել: Ցնցված այդ անախորժ լուրից՝ նա անմիջապես, իր ռազմական ծրագրի համաձայն, ութի հանեց 30.000 ընտրյալ զինվորներ և դրեց դրանք Եգիպտոսի Նախկին դուբա Սեբաստիանոսի հրամանատարության տակ: Նա պատվիրեց հնարավորության դեպքում միանալ Արշակին և վերջինիս հետ միասին արագ երթով Կորոսի և Մոկի վրայով անցնելով, ավելել Մարաստանի հարուստ գավառը, Հիլիոկոնը և նրա այլ շրջանները, որից հետո արդեն շտապել իր մոտ՝ իրեն օգնություն ցույց տալու համար, եթե դրա կարիքը լինի: Նման հրահանգներ անելով՝ Հուլիանոսը ձևացրեց, թե մտադիր էր անցնել Տիգրիսը, ինչի համար նախապես հաստուկ հրահանգներ տվեց այդ ճանապարհին պարենային պահեստներ կազմակերպելու համար, այն դեպքում, երբ իրականում բռնեց աջ ճանապարհը...: Որոշ ժամանակ հապաղելով, որպեսզի գուշակություններ իրականացնի գոհաբերման համար նախատեսված կենդանիներով, նա ժամանեց ամրացված Դավանու ճամբարը, որտեղից հոսում է Եփրատը թափվող Բալիս գետը: Այստեղ, ամրակնդվելով սննդով և հանգստանալով, նրանք հաջորդ օրը ժամանեցին Կալլինիկոս, որը հանդիսանում է մի լավ ամրացված և իր առևտրական շրջանառությամբ զգալի մի քաղաք: Հենց այստեղ էլ Հուլիանոսն անցկացրեց մարտի 27-ը...: Հաջորդ օրը ելնելով՝ նա բանակի հետ շարունակեց առաջխաղացումը՝ մնալով գետի ափի մոտ, ընդ որում գետի ջրերը այդ ժամանակ բոլոր կողմերից իր մեջ ընդունվող հոսքերի պատճառով բարձրացած էին: Այստեղ նրա մոտ ժամանեցին սարակինոսյան ցեղերի արքայիկները, որոնք նրա դիմաց ծնկի ընկան և ոսկյա թագ մատուցեցին՝ երկրպագելով Հուլիանոսին որպես աշխարհի և իրենց իսկ տիրակալ: Կայսրը սրանց շատ սիրալիկ ընդունեց, քանի որ գիտեր նրանց վարպետությունը մանր պատերազմում: Քանի դեռ նա եղյաթ էր ունենում սրանց դիմաց, մոտեցավ նավատորմիկը, ինչպիսին մի ժամանակ կազմակերպել էր հզոր Քսերեքսը (Աբեննյան տերության արքա Քսերեքս I-ը – Մ.Ֆ.): Այս նավատորմիկը գտնվում էր տիրիբոն Կոնստանդինոսի և կոմիտ Լուկիլիանոսի հրամանատարության տակ: Եփրատի լայն հունը հնագանդվել էր նավերին, որոնք կազմված էին տարբեր նավակայաններում կառուցված 1.000 բեռնանավերից և լցված էին պարենամթերքով ու պաշարողական մեքենաներով: Բացի դրանից կային նաև 50 մարտական նավեր, ինչպես նաև կամուրջներ կառուցելու համար նախատեսված նավեր...: Այժմ վերադառնալով իմ պատումին: /23.5/ Իրեն միացնելով սարակինոսների օժանդակ ջոկատները, որոնք դրանք տրամադրել էին մեծագույն պատրաստակամությամբ, Հուլիանոսը արագ երթով առաջ շարժվեց և ապրիլի հենց ամենակզգին մտավ Կիրկեսին, որը ռազմական արվեստի բոլոր կանոնների համաձայն կառուցված մի ուժեղ ամրություն էր, ընդ որում Աբոր գետը և Եփրատը շրջապատում էին վերջինիս և կարծես կղզու նման մի բան առաջացնում: Մինչ Հիլիոկոնիանոսը (Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Հիլիոկոնիանոսը – Մ.Ֆ.) դա մի աննշան և թույլ կետ էր, սակայն այս կայսրը այն շրջապատեց բարձր պարսպով և աշտարակներով, երբ ուժեղացնում էր սահմանի պաշտպանությունը բարբարոսների կողմից, որպեսզի պարսիկները չկարողանային զբոսնել Ասորիքում, ինչպես տեղի էր ունեցել վերջերս՝ այս պրովինցիայի համար մեծ վնասով...: Մինչ Հուլիանոսը գտնվում էր Կիրկեսիում, որպեսզի Աբոր գետի վրա զգված կամրջով անցկացնի բանակն ու ողջ զուսակը, նա մի վշտալից նամակ ստացավ Գալլիայի պրեֆեկտ Սալյուստիոսից, որը աղաչում էր հետաձգել պարսիկների դեմ արշավանալը և կոչ էր անում այդքան անժամանակ վտանգի չենթարկվել անխուսափելի կործանմամբ՝ չմեղմելով աստվածների գալույթը: Սակայն Հուլիանոսը ուշադրություն չդարձրեց այդ գուշավոր խորհրդի վրա, քանզի ոչ մի ամրակային հզորություն և խիզախություն չէին կարող ամրոցին փրկել ճակատագրի անխուսափելիությունից: Ամիջապես գետն անցնելուց հետո նա հրամայեց բաժնել կամուրջը, որպեսզի ոչ մի զինվորի անգույն չլինի հանկարծ չանցնի իր ջոկատը լքել և հետ դառնալ: Այստեղ ահա կրկին մի վատ կանխանշան երևաց՝ ի դեմս մի հասարակ նահանգային ծառայողի փռված դիակի, որը մահապատժի էր ենթարկվել դահձի ձեռքով: Կայսեր մոտ գտնվող պրեֆեկտ Սալյուստիոսը սրան մահվան էր դատապարտել այն բանի համար, որ սա, խոստանալով հասցնել որոշակի բանակի պարենամթերք որոշակի ժամանակում, մի պատահական խոջընդոտի պատճառով այդ չէր իրականացրել, սակայն հենց հաջորդ իսկ օրը, երբ այդ ղեկավարը մահապատժի ենթարկվեց, մոտեցավ, ինչպես և նա խոստացել էր, սեյ ալլ նավատորմ՝ առատորեն բարձրված պարենամթերքով: Ելնելով այնտեղից՝ մենք մոտեցանք Չերդա կղզվոր մի վայրին, որը թարգմանաբար նշանակում է «ծիրենի»: Այստեղ մենք հեռվից տեսանք Գորդիանոս կայսեր (Հռոմեական կայսրության կայսր Գորդիանոս III-ի –

Մ.3.) հանրահայտ դամբարանը: Համապատասխան վայրում եւ նկարագրել եմ նրա գործունեությունը վաղ պատանեկությունից սկսած, բանակի գլուխն անցած նրա հաջող արշավանքները և չարամիտ սպանությունը: Հուլիանոսը, համաձայն իր կրոնական հայացքների, այստեղ զոհ մատուցեց աստվածացված կայսեր, որից հետո, շարունակելով ճանապարհը, ուղղվեց դեպի լքված Դուրա քաղաքը...: Հաջորդը օրը՝ ապրիլի 7-ին...: Երբ հիշատակածս կամուրջը կառուցվեց և ողջ բանակն անցավ գետը, կայսրն իր պարտքը համարեց խոսքով դիմել զինվորներին...: Միայն նման ոգևորչի խոսքերով ևս ավարտեց իր ելույթը: Ի պատասխան՝ մարտական ոգով լցված ռազմիկները, հպարտանալով իրենց առաջնորդով և ոգևորված առ հաջորդություն՝ վեր պարգեցին վահանները և սկսեցին աղաղակել, որ իրենց համար նման կայսեր կայսեր հրամանի ներքո ոչ մի վտանգ կամ դժվարություն չկա, մի կայսեր, որն իր վրա ավելի մեծ աշխատանք է վերցնում, քան՝ դնում է այն հասարակ ռազմիկների ուսերին: Առանձնահատուկ ոգևորությամբ իրենց հրծվանքն էին արտահայտում հատկապես գալլական լեգեոնները, որոնք հիշում էին թե ինչպես նրա հրամանատարության ներքո ոչ մեկ անգամ էին ծնկի գալիս բարբարոսական ցեղերը և ներում աղերսում...: /24.1/ Համոզվելով զորքի զվարթ տրամադրության մեջ, որը միասնական ոգևորվածությամբ աստծուն վկա կանչելով աղաղակում էր, որ նման տիրակալը չի կարող չհաղթել՝ Հուլիանոսը որոշեց առանց հապաղելու ձեռնամուխ լինել իր ծրագրի իրականացմանը և հրամայեց գիշերային հանգստից հետո ելնելու ազդանշան տալ: Ամեն ինչ պատրաստելով պատերազմի մեծագույն դժվարություններին համապատասխան՝ նա լուսաբացին մտավ Ասորեստանի սահմաններ և, ավելի շատ, քան այլը, զրգովածություն զգալով, պտտվում էր շարքերում և բոլորին դորդում սխրագործությունների ու քաջության: Որպես մի գուշակ, որը իմաստասացած է փորձով ու դիտարկումներով, նա տեղանքի անծանոթ լինելու պատճառով վախենում էր դարաններից և դրա համար էլ առաջադիմացունք սկսեց միայն զորքը մարտական կարգով շարելուց հետո: Հորբից որոշ տարածության առաջ նա ուղարկեց թեթև հեծելազորի մի 1.500 հոգանոց ջոկատ, որը, զգուշորեն առաջանալով երկու թևերում և մարտակարգից առաջ, հետևում էր, որ անակնկալ հարձակում հանկարծ չլինի: Նա ինքը դեմավարում էր կենտրոնի հետևագործը, որը կազմում էր բանակի հիմնական ուժը, այն դեպքում, երբ աջից առաջացող և Նեբիտոսի հրամանատարության տակ գտնվող մի քանի լեգեոնների նա հրամայեց մոտ միայն Եփրատի ափին, իսկ ձախ թևն էլ հեծալ ջոկատներով հանձնեց Արիսեոսին և Ումիդիին՝ հրամայելով կուռ շարքերով առաջանալ ցածրադիր դաշտերով: Վերջապահոր առաջնորդում էին Դազալայթոն ու Վիկտորը, իսկ շարքերը փակում էր Օսրոնեայի դուբա Սեկունդիանոսը: Դրանից հետո, սակայն, որպեսզի թշնամուն սարսափելի տպավորություն ներշնչի իր բանակության վերաբերյալ այն դեպքի կապակցությամբ, եթե հարձակում լինի, կամ էլ, եթե ուղղակի իրեն հեռվից հետևելիս լինեն, նա հրամայեց առանձին ջոկատներին բացազատվել և հեծելագործ տեղակայել հետևակից հեռու, այնպես որ վերջին շարքերի մարդիկ առջևում գտնվող դրոշակակիրներից հայտնվեցին մոտ 10.000 բայլ հետևակորդական վրա...: Ընդ որում գույքը, գուճակը, ոչ չարային մարդկանց և ամեն տեսակի այլ բաները նա հավասարապես բաշխեց թևերի միջև ու հրաման տվեց առաջանալ խիստ կարգով, որպեսզի սրանք, հանկարծ առանց պաշտպանության մնալով, թշնամու անակնկալ հարձակմանը չենթարկվեն, ինչպես հաճախ լինում է: Ինչ վերաբերվում է նվաճարողին, ապա այն պետք է առաջանալ որդապտույտ գետով՝ ոչ հետ մնալով, ոչ էլ առաջ անցնելով բանակից: Երկօրյա անցումից հետո մենք մոտեցանք գետի ափին տեղակայված ու լքված Դուրա քաղաքին, որտեղ երևաց եղիկների մի հոտ: Մերոնք դրանցից շատ որսացին ու ծեծեցին ծանր թիերով, այնպես որ մենք կուշտ կերակրեք որանց մսից: Այնուհանդերձ այդ կենդանիների մեծ մասը, որը սովոր էր լողալու, անցավ արագ գետով և առանց որևէ խոչընդոտի հանդիպելու հեռացավ իրեն ծանոթ տափաստանները: Այնուհետև չորս օր մենք անշտապ երթով առաջանում էինք: Երբ օրն արդեն դեպի երեկո էր թեքվում, կայսրը հրամայեց կոմիտ Լուկիլիանոսին նավերի վրա նստեցնել 1.000 ռազմիկների և գրավել Անատոա ամրոցը, որը, ինչպես մնացած ամրոցների մեծ մասը, ողողվում էր Եփրատի ջրերով: Նավերը, ինչպես հրամայված էր, ցովեցին հարմար վայրերում, կղզին շրջապատվեց, իսկ ամպոտ գիշերն էլ ապահովեց հարձակման գաղտնիությունը: Այնուհանդերձ, սակայն, երբ լույսը բացվեց, ամրոցից մի մարդ դուրս եկավ ջրի հետևից, հանկարծակի տեսավ թշնամիներին, սարսափելի աղաղակ բարձրացրեց և անհանգստացնող արմուկից արթնացած կայսրը գեթ վերցրեց: Մի բարձրադիր վայրից ուսումնասիրելով ամրոցի կառուցվածքը՝ կայսրը երկու նավերի հսկողություն տակ արագորեն անցավ գետը, իսկ նրա հետքով էլ արդեն շարժվեցին պաշարողական մեթենաներ տանող նավերը: Դարհապներին մոտենալուց հետո նա հասկացավ, որ մարտը կարող է ոչ քիչ վտանգներ բերել, դրա համար էլ մեկ փափուկ, մեկ սպառնալից ու ահեղ խոսքով նա փորձ կատարեց ամրոցի կայսրի հակել դեպի հանձնվելը: Սրանք բանակցությունների համար կանչել տվեցին Ումիդիին և սրա խոստումներն ու երդումները նրանց մոտ մեծ հույսեր առաջացրին առ հոռոմեացիների ողորմածությունը: Ի վերջո, իրենց առջևից բշտվող զարդարված մի ցուլ, որը պարսիկների մոտ հաշտության նշան է ծառայում, նրանք աղաչական նշաններով ներքև իջան: Ամրություն անմիջապես կրակի տրվեց, կայսրը հրամանատար Դուգենը հետազգայում դարձավ Եփրատի դուբա ու ստացավ տրիբունի աստիճան, իսկ ինչ վերաբերվում է ամրության մնացած բնակչությանը, ապա իրենց ընտանիքներով և տան գույքով սրանք ուղարկվեցին ասորիկյան Զալկիդա քաղաք: Սրանց մեջ, ի դեպ, կար նաև հռոմեական մի նախկին զինվոր, որն այդ տեղերում էր մնացել դեռևս Մաքսիմիանոսի (Հռոմի համիշխան կայսր Մաքսիմիանոս Գալերիոսի - Մ.3.) կողմից պարսկական սահմաններ իրականացված ներխուժման ժամանակներից: Այն ժամանակ, ըստ իր խոսքերի, նա այտերին դեռևս արվված ունեցող մի երիտասարդ էր և մնացել էր այդտեղ հիվանդություն պատճառով: Այնուհետև պարսիկների սովորության համաձայն նա շատ կանայք էր վերցրել և ահա այժմ, լինելով արդեն հսկայական սերունդ ունեցող մի ծերունի, ոչ քիչ չափով չնայած ամրոցի հանձնմանը, ընդ որում, բերվելով հռոմեական ճամբար, հղում էր անում վկաներին, որ ինքը վաղուց էր կանխատեսում, որ, լինելով հայրուրանյա մի ծերունի, կթաղվի հռոմեական հողում: Ընտանով դրանից հետո սարակիստյան հետախույզները, ի մեծ ուրախություն, կայսեր բերեցին իրենց կողմից գերված մի քանի թշնամիների և շուրջ կերպով վարձատրվեցին այդ ջանքերի համար: Հաջորդ օրն անհաջողություն եղավ՝ վրա տվեց փողորհիկը, սկսվեց մրդկախողովը և ամեն ինչ իրար խառնեց, այնպես որ վրանները պատռվեցին, իսկ շատ զինվորներն էլ ջուռ եկան կամ գետին տապալկվեցին, քանի որ ուժեղ բամին թույլ չէր տալիս ոտքի վրա մնալ: Բացի այդ նաև անակնկալ կերպով ափերից դուրս եկավ գետը, բանգի ճեղքվել էին բարերից պատրաստված գետարգելները, որոնք պահում էին ջուրն ու իջեցնում այն դեպի դաշտերը: Տեղի ունեցավ դա թշնամու գործողությունների, թե ուղղակի գետում ջրի բարձրանալու հետևանքով, պարզել հնարավոր չէր: Առաջին այդ թշնամական քաղաքի գրավումն ու հրկիզումը, ինչպես նաև դրանց բնակչության գաղթեցումը բարձրացրեց բանակի ոգին ու ոգևորված զինվորները փառաբանում էին կայսեր իր վստահությանը, որ երկնային օժանդակությունն իրենց հետ կլինի նաև հետագայում: Զանի որ անհայտ հողերում ընդհանրապես պետք էր զգուշ լինել, իսկ այս դեպքում էլ նաև դրանից բացի պետք է զգուշանալ նաև պարսիկների թշնամական մտադրություններից, կայսրը թեթև զինվածների ջոկատով հայտնվում էր մեկ բանակի սկզբում, մեկ վերջապահից հետո և, որպեսզի ոչինչ չլիքի իր ուշադրությունից, իրեն բնորոշ ճարպկությամբ անձամբ զննում էր խիտ մացառուտներն ու անտառակները, իսկ երբեմն էլ սպանակներով գերծ էր պահում զինվորների բանակի մի կողմ շեղվելուց: Թշնամական դաշտերը, որոնք հարուստ էին ամեն տեսակի բարիքներով, նա թույլ էր տալիս բերքի և հյուղակների հետ միասին այրել ոչ շուտ, քան զինվորները պետք եղածի չափ չէին ապահովվի ամեն ինչով և արդյունքում թշնամին, մնալով անգիտության մեջ, վրաս էր կրում: Մեր ռազմիկները պատրաստակամորեն իրենց էին վերցնում ձեռքում հայտնվածը և քաջության գործ էին համարում նոր պահեստարաններ գտնելը, ընդ որում նրանք ուրախ էին, որ, ոչնչի մագաչափ իսկ պակաս չզգալով, կարողանում էին առայժմ խնայել նավերում գտնվող պարենամթերքը: Այստեղ նաև պատահեց այնպես, որ առանց որևէ մեկի կողմից դրդման ենթարկվելու մի հարբած ռազմիկ իր անխոհեմ համարձակության պատճառով լողալով անցավ մյուս ափը, սակայն մեր իսկ աչքի առաջ թշնամիները նետահարեցին նրան և սպանեցին.../24.2/: Առաջանալով այս կերպ՝ մենք հասանք Թիլուրա ամրոցին: Տեղակայված լինելով գետի կենտրոնում գտնվող մի շատ դիք բարձրության վրա՝ այն հավասարապես պաշտպանված էր և բնության կողմից, և մարդու գործունեության արդյունքում: Զանի որ տեղանքի բարձրությունն այդ վայրը բացարձակապես անառիկ էր դարձնում, ապա միայն զգուշ փորձեր կատարվեցին բնակչությանը հակել հանձնվելուն: Սրանք, սակայն, պնդում էին այն բանի վրա, որ իրենց հանձնվելն այդ պահին ժամանակավոր է և, եթե հռոմեացիները առաջ շարժվելով զբաղեցնեն նաև թագավորության ներքին շրջանները, ապա այդ ժամանակ միայն արդեն նաև իրենց որպես հավելում կանցնեն հաղթողի կողմը: Դրանից հետո նրանք, պահպանելով հարգալից հանգստությունը, սկսեցին դիտել, թե ինչպես են մեր նավերն անցնում նրանց պարիսպների հենց տակից: Մեզինք հետ թողնելով այդ ամրոցը՝ մենք մոտեցանք Ախալիսալ կղզվորդ մեկ այլ ամրոցի, որը ևս շրջապատված էր գետով և տեղակայված էր բարձրադիր վայրում: Այստեղ ևս նմանատիպ պատահական ստանալով՝ մենք նահանջեցինք: Մյուս օրը մենք մոտեցանք մի ամրության, որը առանց պահպանության էր թողնվել սրա պարիսպների թուլության պատճառով: Կրակի տալով այդ ամրությունը՝ մենք առաջ անցանք: Հաջորդ օրերի ընթացքում անցնելով 200 ասպարեզ՝ մենք ժամանեցինք Բարակսալիսալ կղզվորդ վայրը, իսկ հետո, սրանից յոթ մղոն հեռավորության վրա անցնելով գետը, մոտեցանք Դիակիրա քաղաքին: Բնակչությունը, թողնելով հացի, ինչպես նաև աղի հիմնային պաշարները, լքել էր այս քաղաքը: Այստեղ էլ հենց տեսանք միջնաբերդի վրա հանուղ մի բարձր և գեղեցիկ տաճար: Մենք այդեցիք քաղաքը, կոտորեցինք այնտեղ մնացած մի քանի կանանց և, անցնելով նավթի բաց ակունքի մոտով, զբաղեցրին Օգոգարդանա քաղաքը, որը ևս լքվել էր բնակչության կողմից մեր հարձակման պատճառով: Այստեղ, ի դեպ, ցույց էին տալիս Տրայանոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը - Մ.3.) տրիբունն: Այս քաղաքը ևս մենք կրակի մատնեցինք և երկու օր ստացանք հանգստի համար: Երկրորդ օրվա վերջին արթալից հետո պարսիկների մոտ երկրորդ մարդը հանդիսացող Սուրենը, ինչպես նաև սասանյան սարակիստների ֆիլաքոս Դոդոսակիսը՝ մի հայտնի ավագակ, որը երկար ժամանակվա ընթացքում վայրագություններ էր գործում մեր սահմանների մոտակայքում, Ումիդիին նկատմամբ դարան դրեցին՝ չգիտես որտեղից պարգելով, որ նա ելնելու է տեղազնություն: Նրանց

մտադրությունը, սակայն, չիրականացավ, բանի որ այդ վայրերում գետը ծանծաղուտով անցնելու հնարավորություն չկար՝ այն այստեղ նեղ էր, շատ դիք ափեր ուներ և խորն էր: Լուսաբացին մենք առաջին անգամ տեսանք մեր թշնամիներին՝ փայլող սաղավարտներով և ամուր զրահներով: Մեր ռազմիկները, որոնք մարտ էին տեսնում, բազաբար նետվեցին նրանց վրա և, չնայած այն բանին, որ թշնամիները ուժեղ ձգում էին աղեղները, իսկ նրանց զրահների երկաթի փայլն էլ ահ էր տարածում մերոնց վրա, այնուհանդերձ զայրույթը ուժեղացնում էր նրանց բազությունը և, թաքնվելով վահանների հետևում, նրանք հնարավորություն չէին տալիս թշնամուն հարվածել: Ոգևորված այս առաջին հաղթանակով՝ զինվորները հասան Մացեպարկառ բնակավայրին, որտեղ երևում էին կիսավեր պարիսպները: Ասում էին, որ այս պարիսպները հնում մեծ երկարություն ունեին և պաշտպանում էին Ասորեստանը դրսի հարձակումներից: Հենց այստեղ էր, որ Եփրատից մի առատաջուր վտակ էր առանձնանում և ուղղվում դեպի Բաբելոնիայի ներքին շրջանները՝ դաշտերի և մոտակա բաղաբների ջուրն ապահովելու համար, իսկ Նաարմալբոս անունով մյուսն էլ, այս անվանումը նշանակում էր «Գետերի արբա», հոսում էր Տիգրոսի մոտով, ընդ որում սրա սկզբում էր Փարոսի նման մի բարձր աշտարակ էր հառնում: Նախապես մեծ զգուշությամբ զգված կամուրջներով ողջ հետևազորն անցավ այդ վտակը, իսկ հեծյալներն էլ ձիերի ու իրենց զենքերի հետ միասին անցան լողալով՝ ընտրելով մի հարմար վայր, որտեղ հոսանքը թույլ էր: Այնուհանդերձ հանկարծակի հեծելագործի վրա նետերի մի ամպ թռավ, սակայն օժանդակ չուկատը, ելնելով գետի մյուս ափ, նետվեց փախչող թշնամիների վրա այնպես, ինչպես գիշատիչ թռչունն՝ իր ավարի: Փայլուն կերպով ավարտելով այդ գործը՝ մենք մոտեցանք Պերոզ-Շապուհին, որը մի մեծ և զգալի բնակչություն ունեցող բաղաբ էր՝ կղզու նման բոլոր կողմերից շրջապատված լինելով ջրով: Կայսրն իրականացրեց բաղաբի ու նրա շրջակայքի տեղազննությունը և մեծագույն զգուշությամբ պատրաստվեց պաշարմանը՝ կարծես հույս ունենալով միայն վախ ազդելով զրկել բնակչությանը պաշտպանվելու ցանկությունից: Այն բանից հետո, սակայն, երբ բանակցություններ սկսելու մեծաթիվ փորձերին, ինչպես նաև խոստումներին և սպառնալիքների ոչ-ոք չպատասխանեց, ստիպված եղան ձեռնամուխ լինել պաշարմանը: Չիկված մարդկանց եռակի շրթան շրջապատեց պարիսպները և առաջին օրը մինչև գիշերվա սկիզբ նետահարվածների փոխանակում իրականացվեց: Զարաթի պաշտպանները բավականին ուժեղ էին և աչքի էին ընկնում ոգևորվածությամբ: Առաջնաշարերի վրայից նրանք բոլորից հյուսված գործածված կախեցին, որպեսզի նետողական արկերի հարվածների ուժը թուլացնեն: Պատասպարվելով ուռնելու ամուր ծյուղերից հյուսված և չմշակված կաշեպատ վահաններով՝ նրանք ամենագործուն դիմադրություն էին ցույց տալիս, իսկ իրենք էլ կարծես երկաթյա մարդկանց տպավորություն էին թողնում, բանգի երկաթի շերտերը, կիպ գրկելով մարմնի ձևերը, պատում էր նրանց ողջ իրանը: Մի բանի անգամ նրանք բանակցությունների համար որպես հարյուսակցի և արքայական արյուն տեր մարդու կանչեցին Որմիզդին, իսկ երբ նա մոտեցավ, նրա վրա վիրավորանքներ և հանդիմանանքներ չգրին՝ որպես դավաճանի և դասալիքի: Այս ծաղրածուական վրա անցավ օրվա մեծագույն մասը, իսկ մթնշաղի վրա հասնելուն պես մոտ բաշվեցին պաշարողական մեքենաները և մերոնք սկսեցին խորը խանդակը լցնելու աշխատանքները: Երեկոյան թույլ լուսավորության պայմաններում բաղաբի պաշտպանները նկատեցին այդ և, բանի որ դրանից զատ ոչև անկյունային աշտարակն էլ խարխուլվել բաբարի հարվածներից, նրանք լեքցին բաղաբի կրկնակի պարիսպները և զբաղեցրին դրան հարող միջնաբերդը: Վերջինս կանգնած էր մի դիք բլրի վրա, որի կենտրոնը իր կողմ ձևով վեր հաննելով, օվալաձև վահանի տեսք էր տառնում և միայն հյուսիսային կողմում էր, որ ինչ-որ բան չէր հերքում վերջնական տեսքի համար, բայց այստեղ էլ արդեն իրենցից պաշտպանական ամրություններ էին ներկայացնում ուղիղ դեպի Եփրատն իջնող զանազան ժայռերը: Իրենց հերթին թրծված աղյուսի և ձյուրի խառնուրդից շաղախված այդ կառույցները ինքին, իրենց հավասարը չունենալով ամրությամբ, իրենցից վտանգավոր սպառնալիք էին ներկայացնում: Մեր ռազմիկները, այրվելով մարտական խիզախությունից, մտան արդեն իսկ դատարի բաղաբը և համառ մարտի բռնկվեցին բաղաբացիների հետ, որոնք միջնաբերդից ամեն տեսակի արկեր էին նետում: Մեր բարադետները և բալիստները, սակայն, ճշշում էին պաշտպաններին, թեև սրանք էլ իրենց բարձունքից դրանց դիմադարձ էին անում հսկայական աղեղները, որոնք, երկու կողմերից վերջինիս դուրս ցցված ծայրերը բաշում էին շատ դանդաղ, սակայն փոխարենը դրանցից արձակված նետերի երկաթապատ սլաքներն այնպիսի ուժով էր նետում, որ, դիպելով հակառակորդի մարմնին, այն մահացու խոցում էր: Երկու կողմերից մարտը ընթանում էր նաև ձեռքով նետված բազմաթիվ բարերի կիրառմամբ: Հավասար հնարավորություններով այդ մարտը լուսաբացից ձգվեց մինչև գիշերվա սկիզբ և ավարտվեց առանց վճռական որևէ արդյունքի: Հաջորդ օրը համառ մարտը վերսկսվեց: Երկու կողմերից միատեսակ կորուստներ կային և հաջողությունը ոչ մեկի կողմը չէր անցնում: Այդ ժամանակ կայսրը, նման փոխադարձ կորուստների պայմաններում պատրաստ ցանկացած վտանգի, սեպ շարելով և հարվածներից պաշտպանվելով իրար կիպ հպված վահաններով, արագ հարձակումով բաշարի ռազմիկների հետ միասին նետվեց դեպի թշնամական դարպասները, որոնք պատված էին հաստ երկաթով: Չնայած բարերը, որոնք նետվում էին պարսպափակներից, արժեքի կորուստը, ինչպես նաև նետերը սպառնում էին նրա կյանքին, այնուհանդերձ նա մարդկանց բարձրաձայն կոչ արեց կոտրել դարպասի շրջանակը, որպեսզի բացեն մուտքը դեպի ամրություն, ընդ որում նա նահանջեց միայն այն ժամանակ, երբ հասկացավ, որ նետված արկերը կարող էին իրեն ուղղակի թաղել: Եվ այսպես, նա իր մարդկանցով նահանջեց, ընդ որում նրանցից ոմանք թեթև վիրավորված էին, սակայն ինքը անվնաս էր և վերադարձավ միայն ամոթի կարմրությունը երեսին...: Մինչ այս գործը տարվում էր առանց պաշարողական օղակի և վահանների կառուցման, սակայն այստեղ արդեն Յուլիանոսը հրամայեց շտապ այսպես կոչված «նեխույթ» կոչվող մեքենան կառուցել...: Զարաթի պաշտպանները անհանգիստ լարումով հետևում էին այդ հսկայական մեքենային, որը պետք է, որ պարիսպների աշտարակներից բարձր լիներ: Հասկանալով, թե ինչ համառությամբ է վարվում պաշարումը, նրանք հանկարծ խաղաղություն խնդրեցին և, ցրվելով աշտարակների ու առաջնաշարերի մոտ ու ի նշան հռոմեացիներին հանձնվելու պարզելով ձեռքերը, սկսեցին աղաչել ներել իրենց և կյանք պարգևել: Երբ նրանք տեսան, որ մեքենաները չեն գործում, իսկ պաշարյալներն էլ այլևս ոչինչ չեն ձեռնարկում, նրանք այդ ընկալելից որպես խաղաղության հաստատ նշան և խնդրեցին, որ իրենց հնարավորությունն տրվի խոսել Որմիզդի հետ: Դրա հնարավորությունը նրանց տրվեց և ահա կայազորի հրամանատար Մամերսիդը պարանով ներքև իջեցվեց և տարվեց կայսեր մոտ: Վերջինից ձևական խոստում ստանալով, որ նա ու իր ընկերները ներման կարծանանան և նրանց կյանքը կխնայվի, ինչպես այդ մասին խնդրում էր, նա բաց թողնվեց հետ: Երբ այդ մասի Մամերսիդը հայտարարեց ամրոցում և ներկայացրեց իր բանակցությունների արդյունքները, երկու սեռի բոլոր բնակիչներն էլ ամենաապաստիքի երդումներով հաստատեցին հաշտությունը և, բացելով դարպասները, աղաղակներով դուրս թափվեցին, ըստ որոնց իր մեծությամբ և ողորմածությամբ իրենց ներկայացել է մի իսկական հանճար-փրկիչ ի դեմս Կեսարի: Հանձնվածները հաշվեցին 2.500 հոգի, այն դեպքում, երբ մնացած բնակչությունը, կանխատեսելով պաշարման հնարավորությունը, մանր նավակներով լողալով անցել էր գետը: Այս ամրոցում գնեցի ու պարենամթերքի հսկայական պաշարներ գտնվեցին: Այնտեղից վերցնելով այն ամենը, ինչ պետք էր յուրաքանչյուրին, հաղթողները մնացած ամեն ինչ արդության հետ միասին կրակի տվեցին: /24.3/ Դրանից հետո հաջորդ օրը, այն բանից հետո, երբ կայսրը, որն այդ ժամանակ հանգիստ ճաշում էր, անախորժ լուր ստացավ այն մասին, որ պարսիկների հրամանատար Սուրենը անակնկալ հարձակվել է մեր թեթև հեծելագործի երեք տուրմաների վրա, որոնք գտնվում էին առաջնաշարում, մեր կողմից շատ քիչ մարդիկ էին ընկել, սակայն սրանց շարքում մի տրիբուն կար, ու նաև կորսվել էր մարտական դրոշը, ահա ուրեմն կայսրը, սարսափելի տաքանալով և համարելով, որ անվտանգության հիմնական գրավականը գործողությունների արագությունն է, զինված ջոկատով նետվեց թշնամու վրա ու գլխովին ջարդեց վերջինից: Կենդանի մնացած երկու տրիբուններին ևս անգործունայնության և վախկոտության պատճառով պաշտոնազուրկ արեց, իսկ 10 զինվորների էլ նրանց թվից, որոնք դիմել էին փախուստի, ըստ հիմնավոր ռազմական գրկեց զինվորական կոչումից և մահապատժի դատապարտեց: Այն բանից հետո, երբ բաղաբը, ինչպես վերևում ասացի, կրակի մատնվեց, Յուլիանոսը հրամայեց հավաքել բանակը և, բարձրանալով բեմ, շնորհակալություն հայտնեց զորքին՝ կոչ անելով վերջինիս պահել ռազմական ոգին և յուրաքանչյուրին վճարելով 100-ական արծաթադրամ: Հետո, սակայն, երբ նա տեսավ, որ զինվորները դժգոհ են մնացել խոստացված գումարի մեծությունից ու սկսել են բարձրաձայնել իրենց դժգոհությունը, նա զայրույթով ձայնը բարձրացրեց և նման խոսքեր ասաց...: Կայսեր այս հանգիստ խոսքերը, որը պահպանում էր ինքնատիրապետումը ինչպես հաջողության, այնպես էլ անհաջողության մեջ, այդ պահին հանգստացրին զինվորներին, որից հետո նրանք, ամրապնդվելով հույսով առ լավագույնը, խոստում տվեցին պահպանել կարգուկանոնը և, լիակատար միասնությամբ զովերգելով կայսեր մեծությունն ու ոգու վեհությունը, բանգի երբ նման հայտարարությունները զգլիս են սրտի խորքից, դրանք վկայում են վահանների թեթևակի գոնգոցով, վերադարձան իրենց վրանները՝ նման պայմաններում ինչպես հնարավոր էր ամրապնդվելով սննդով, ինչպես նաև գիշերային բնով...: Դրանից հետո, անցնելով 14 մղոն, մենք եկանք մի բերքառատ վայր, որն այդ վիճակին էր հասցվել առատ ջրման պատճառով, սակայն պարսիկները, նախապես իմանալով, թե մենք, որ ճանաչարհով ենք առաջանալու, բացեցին գետարգելները և ջրի մեծ հեղեղ առաջացրին: Եվ ահա, բանի որ մեծ տարածության վրա հողը ճահճի վրաձգվեց, Յուլիանոսը զինվորներին մեկ օր տվեց հանգստի համար, իսկ ինքը առաջ անցավ և, տիկերից ու կաշվե նավակներից կամուրջներ կառուցելով, ինչպես նաև կտրելով արմավենիներ, ոչ առանց դժվարությամբ անցկացրեց զորքը մյուս ափ: Այդ վայրերում խաղողի շատ որթեր և տարաբնույթ բերքառատ ծառեր կային: Այստեղ, սակայն, ամենաշատ բանակությամբ աճում էին արմավենիները, որոնք մի ամբողջական անտառ էին առաջացնում՝ ձգվող մինչև Մեգենա և Մեծ ծով...: Կշտանալով արմավենիների պտուղներով՝ զորքը շատ կդգիներ անցավ և այնտեղ, որտեղ վախճանում էր, որ ուսույթի պակաս սկսվում էր, որա աշտարակները հանդիպեց: Թշնամու նետածիգները, այն և դարձան հարձակում էին գործելու, սակայն դա չնայած անպատիժ և վերոնք հասան այն վայրին, որտեղ Եփրատի գլխավոր հունը շատ մասերի է բաժանվում... /24.4/ Այդտեղ մենք մոտեցանք մի բաղաբի, որը դրա պարիսպների ցածր լինելու պատճառով լեք էին այն բնակեցրած հրեաները և ահա զայրացած զինվորները այս

բաղաբեր կրակի տվեցին: Դրանից հետո կայսրն առաջ շարժվեց՝ ավելի ու ավելի աճող հավատով, որ իրեն հովանավորում է աստվածությունը: Հասնելով Սալգամախային, որը ուժեղ պարիսպներով շրջապատված մի մեծ բաղաբեր էր, նա հրամայեց վրաններ խփել և ապահովության ամենամանրագին միջոցները ձեռք առավ, որպեսզի անվտանգ դարձնի իր ճամբարը պարսկական հեծելազորի անակնկալ հարձակումից, հեծելազոր, որի բաղաբերության վրա դրոշմ էին բոլոր ժողովուրդները: Համապատասխան հրահանգ տալով՝ նա ինքը ոտքով և թեթևագեղների մի փոքր ջոկատով ելավ, որպեսզի տեղադնություն իրականացնի, սակայն ընկավ մի վտանգավոր թակարդ, որից հազիվ փրկվեց: Բանն այն էր, որ բաղաբեր գաղտնի դարպասներից ելան 10 զինված պարիսպներ, որոնք, սողալով մոտենալով լեռան ստորոտին, անակնկալ հարձակվեցին մերոնց վրա: Սրանցից երկուսը մերկացրած թերթով նետվեցին ուղիղ դեպի կայսրը, որն աչքի էր ընկնում իր արտաքին տեսքով, սակայն վերջինս, վերև պարզելով վահանը, հետ մղեց հարվածը և, մազաչափ իսկ չփոխվելով ու պահվելով վահանի հետևում, իր թուրը խրեց հարձակողներից մեկի կողք, այն դեպքում, երբ մյուսին խոցեցին թիկնապահները: Մնացածները, որոնցից ոմանք վիրավորված էին, փախուստով ցրվեցին: Երկու սպանվածների վրայից էլ հանվեցին գրահները: Կայսրն թշնամիների գրահների հետ միասին անվտանգ ճամբար հասցրեց մարտական ընկերներին և դիմավորվեց հրժանեթով...: Հաջորդ օրը կամուրջներ գցվեցին և գործը, իրականացնելով գետնացում, ճամբար զարկեց մեկ այլ և ավելի անվտանգ վայրում՝ շրջապատված կրկնակի հողաթմբով, բանի որ բաց տարածությանը, ինչպես արդեն ասացի անհանգստություն էր ներշնչում: Դրանից հետո նա ձեռնամուխ եղավ բաղաբեր պաշարմանը, բանի որ վտանգավոր էր համարում առաջ գնալ՝ թիկունքում ունենալով նման սարսափելի թշնամու: Մինչ պաշարման եռանդուն պատրաստություններն էին ընթանում, թշնամիների Սուրեն անունով առաջնորդը հարձակվեց մեր գունակային ձիերի վրա, որոնք սակայն փրկվեցին արմատներին մոտ, այն դեպքում, երբ ինքը փոքր կորուստներով հետ պարտվեց մեր պահակային կահորտների կողմից: Գետի կղզիների վրա տեղակայված երկու բաղաբերների բնակչությունը, չվստահելով սեփական ուժերին, վախեցած պատսպարվեց Տիգրոսի պարիսպների հետևում, ընդ որում ոմանք անցան անտառի թափուտով, այլք էլ ճանապարհ ընկան ծառերի բներով ամրացված հարևան ճահիճներով՝ հենց դա համարելով միակ և ամենահուսալի միջոցը անցնելու իրենց երկար ճանապարհը դեպի հեռավոր երկրներ: Այս վերջիններից ոմանք, սակայն, հետ մնացին և մեր ռազմիկները խոցում էին նրանց, ընդ որում մերոնք նավակների ու լաստերի վրա տարբեր տեղեր էին երթնելու և ժամանակ առ ժամանակ բերում գերյալներին: Դա իրենից ներկայացնում էր Հուլիանոսի լավ կշռադատված ծրագիրը, ըստ որի, մինչ հետևակ ուժերը կիրականացնեին պարիսպների պաշարումը, հեծյալ ջոկատները, բաժանվելով մանր ջոկատների, պետք է ելնեին թալանի: Այս կերպ բանը նրան էր հասցվում, որ զինվորները, չձանաթեռնելով մեր պրովինցիաները, կերակրվում էին հեռավորների հաշվին: Եվ ահա կայսրը վճռականորեն ձեռնամուխ եղավ այդ բաղաբեր պաշարմանը, որը կրկնակի պարիսպներ ուներ: Նա այն շրջապատեց վահանների եռակի շրջանակով և վստահ էր այդ գործի հաջողությանը, սակայն այդ ամենը, ինչպես էլ անհրաժեշտ էր գործի համար, այնքան էլ իրենից դժվար մի բան էր ներկայացնում, բանից դեպի բաղաբեր տանող բոլոր ճանապարհները փակված էին բարձր ժայռերով, որոնք դիք ցցունքներ ու ձորեր ունեին, ինչը ծայրահեղ դժվար և նույնիսկ անհնար էր դարձնում դրանց մոտենալը, մասնավորապես որ կային նաև մեծաթիվ ու շատ բարձր աշտարակներ, որոնք ահեղ կերպով հավասարվում էին միջնաբերդի բանյալ ժայռի բարձրությանը: Սրան գունաքվեց նաև մեկ ուրիշ փորձանք ի դեմս մեծաթիվ կայազորի, որը կազմված էր ընտրյալ փորակներից և բացարձակապես խուլ էր մնում իրեն հանձնվելուն հակելու ամեն մի կոչին: Այն ուժեղ դիմադրություն էր ցույց տալիս՝ հույսով, որ կամ կհաղթի, կամ իր գլուխը կդնի հանուն հայրենիքի: Դժվարությամբ էր հաջողվում զսպել առաջ մղվող ռազմիկներին, որոնք հարթ վայրում ու ճիշտ մարտ էին պահանջում և այրվում էին թշնամիների դեմ մարտի մեջ մտնելու ցանկությունից, երբ նահանգի հրաման տրվեց: Մեր կողմից ձեռնարկված ողջամիտ միջոցները, սակայն, ի վերջո հաղթահարեցին հակառակորդի ուժերի գերազույց լարումը: Աշխատանքները բաժանվեցին և բոլորը հապճեպ ձեռնամուխ եղան ամեն մեկի համար նշանակված աշխատանքի: Այստեղ բարձր հողաթմբեր էին կառուցում, այնտեղ խորը խանդակներ էին փորում, իսկ մի երրորդ վայրում էլ հողի մեջ երկար խրամատներ էին անցկացնում և հատուկ վարպետները տեղադրում էին պաշարողական մեքենաները, որոնց վիճակված էր շուտով օդը ցնցել իրենց չարագուշակ ոռոգումով: Թունել փորելու, ինչպես նաև վահաններ տեղադրելու աշխատանքները ղեկավարում էին Նեփտոսն ու Դազալայոթսը, իսկ հարձակված ու պաշարման խնդիրներն անհրաժեշտապես տեղաբաշխում, ինչպես նաև մեքենաները հրդեհվելուց պաշտպանելու գործը՝ կայսրն ինքը: Զաղաթն ավերելու բոլոր պատրաստություններ ավարտվեցին տարաբնույթ աշխատանքներով և այդ ժամանակ սկսեցին ձայներ հնչել, որոնք մարտ էին պահանջում: Հենց այդ ժամանակ էլ վերադարձավ նաև Վիկտոր անունով հրամանատարը, որը հետախուզել էր տարածությանը մինչև Տիգրոս, ու հայտնեց, որ ինքը ոչ մի տեղ որևէ խոչընդոտ չի հանդիպել: Այս լուրը ուրախությամբ լցրեց բոլոր զինվորներին, զրգովածություն ավելի մեծացավ և, կանգնած լիակատար զինվածությամբ, նրանք սպասում էին մարտը սկսելու ազդանշանին: Եվ ահա հնչեցին շեփոխները և երկու կողմերից էլ շարժում սկսվեց: Գրգռիչ և ահեղ աղաղակներով հռոմեացիները առաջինը մի բանի հարձակումներ գործեցին թշնամու վրա, որը թեթև փետուրների նմանվող երկաթյա շերտերից կազմված գրահի տակ իրեն շատ վստահ էր զգում, բանի որ նետերը, դիպչելով դրանց, որևէ վնաս չպատճառելով հետ էին թռչում: Գլուխներից վերև պարզած վահանները, որոնցով հռոմեացիները մեծ վարպետությամբ պաշտպանվում էին, երբեմն մշտական շարժումից իրար էին զայիս և այդ ժամանակ դրանցում ձեռք էր առաջանում, այն դեպքում, երբ պարսիկները, ընդհանրապես, համառոտեին շարունակում էին կանգնած մնալ պարիսպների վրա և բոլոր ջանքերը ներ էին դնում, որպեսզի ըստ հնարավորինս հետ մղեն և անօգուտ դարձնեն հարձակումը: Այն բանից հետո, երբ պաշարողները, իրենցից առաջ ունենալով պաշարողական վահանները, հարձակում էին գործում պարիսպների վրա, պարսատիկավորները նետաձիգներ, ինչպես նաև մնացածների հետ միասին, որոնք հսկայական ջախեր ու մալեղներ էին նետում, փորձում էին սրանց հետ մղել: Այստեղ էլ ահա հենց սարսափելի աղմուկով գործի դրվեցին բալիստները, որոնք նախատեսված էին փայտյա նետեր արձակելու համար, և ահա դրանք սկսեցին արկերի ամպեր արձակել, այն դեպքում, երբ Կարիճները դրանց մոտ կանգնած մարդկանց վարպետ հրամանատարության տակ կլոր բարեր էին նետում: Գրոհները մի բանի անգամ կրկնվեցին այնքան ժամանակ, մինչև որ կեսօրյա այրող արևը չստիպեց հոգնած և քրտինքով պատված մարդկանց ընդհատել մարտը, մարդիկ, որոնք ուժերի ամենայն լարումով հարվածներ էին հասցնում և մարտնչում: Այս տրամադրության մեջ գտնվելով՝ հաջորդ օրը երկու կողմերն էր համառոտեին շարունակեցին մարտը և տարաբնույթ ընդհարումներում ի վերջո դարձրեցին այն՝ կրկին առանց վնասների արդյունքի: Կայսրը իր ռազմիկների հետ միասին մասնակցում էր ամեն ինչին և պնդում բաղաբեր հնարավորինս շուտ գրավելու անհրաժեշտության մասին, որպեսզի վերջինիս պարիսպների մոտ հարասուն հապաղումը չխանգարի իր մեծագույն մտադրությունների իրականացմանը: Պետք է նշել, սակայն, որ կասկածելի իրադրություններում ևս նույնիսկ ամենալինչին հասկանալը կարող է հակառակ բոլոր սպասումների կարևոր ու վճռական լինել: Այդպես եղավ նաև այս անգամ և ահա, մի անգամ, երբ այնպես պատահեց, որ երկու կողմերն էլ արդեն պատրաստ էին ընդհանրեցնել մարտը և մարտնչում էին ավելի բիչ ուղևորությամբ, դրանից բիչ առաջ պարսպին մոտեցված բաբանը անչափ հզոր մի հարվածով ավերեց բարձր աշտարակը, որը բավականին ամուր կերպով կառուցված էր աղյուսից: Այս աշտարակի սարսափելի աղմուկով տապալվելը իր հետ տարավ նաև պարսպի մի հատվածը: Արդյունքում՝ պայմանների նման փոփոխությունը ամենափայլուն տեսքը հաղորդեց պաշարողների ռազմական ջանքերին, սակայն ոչ պակաս ազդեցություն ունեցավ նաև պաշարյալների վրա: Չարություն ու դժամանգածություններ, որը պատել էր մեր ռազմիկներին, ոչ մի դժվար բան անհաղթահարելի չէին դարձնում, սակայն իրենց կյանքի համար պայքարող պաշտպանվողների համար ևս ոչ մի սարսափելի կամ վախեցնող բան չմնաց: Երկար տևեց այս դժամանգածությամբ ընթացող մարտը, երկու կողմերից էլ շատ արդյուն թափվեց և դա տևեց այնքան ժամանակ, մինչև որ արևի մայր մտնելը վերջակետ չդրեց մարտին, երբ էլ միայն հոգնած մարդիկ մտածեցին հանգստի մասին: Երբ իրադարձությունները տեղի էին ունենում դեռ արևի լույսի տակ, կայսրը, որը ակնդետ հետևում էր ամեն ինչին, զեկուցեցին, որ լեգեոներները, որոնց հանձնարարված է ստորգետնյա թունելի փորումը, արդեն ավարտել են գործը, ամրացրել են անցումը սյուներով և, հասնելով պարիսպների հիմքերին, սպասում են հրամանի, որ դուրս գան: Կեսգիշերից անց շեփոխները մարտի ելնելու ազդանշան տվեցին և բոլորը շտապեցին դեպի զենքերը, ընդ որում գրոհն իրականացվեց երկու կողմից, այն հաշվարկով, որ, մինչ պաշտպանները վտանգը հետ մղելու համար այս ու այն կողմ ընկնեն, չկարողանան լսել աշխատանքների ընթացքում կիրառվող երկաթյա գործիքների չխկնկնոցը, ինչպես նաև հնարավորություն տան թունելով առաջացող ջոկատին առանց խոչընդոտի ներս թափանցել: Ամեն ինչ իրականացվեց այդ հրահանգներին համաձայն և, մինչ պաշտպանները զբաղված էին այս ամենով, թունելից ելք փորվեց, որից առաջինը դուրս ցատկեց Վիկտորի ջոկատի ռազմիկներից Էբզուպերիոս անունով մեկը, նրան հետևեցին տրիբուն Մագնուսը, ինչպես նաև նոտար Հովհաննուսը, որոնց արդեն հետևեց բաբերի մի ողջ ջոկատ: Դաշույններով խոցելով նրանց, ում նրանք գտան այն տանը, որտեղից հողի երես ելան, նրանք գզուշորեն առաջ գնացին և կոտորեցին պահակայիններին, որոնք այդ ժողովրդի սովորության համաձայն բարձրաձայն գովերգում էին իրենց կրթայի արդարամտությունն ու հաջողականությունը...: Եվ ահա, եթե այն անգամ անհայտ մնաց, թե ով է իրականացրել այն սխրագործությունը, ապա այժմ այս սխրագործությունն իրականացրած զինվորների անունները նշվեցին և նրանք պարգևատրվեցին պաշարողական դպիսնեպսակներով, իսկ կայսրն էլ ողջ բանակի աչքի առաջ, ըստ հիմնավոր սովորության, զովեց նրանց: Եվ այսպես, շատ վայրերում ճեղքված պարիսպը այլևս բավարար պաշտպանություն չէր ապահովում կործանման դատապարտված բաղաբեր, իսկ ներս թափանցած կատաղած հաղթանակողներն էլ առանց սեղի ու տարիքի հարապատասխան կոտորում էին բոլորին: Բնակիչներից ոմանք, զուլվելով երկու բարի արևներում, երբ մի կողմը թուրն էր, իսկ մյուս կողմն էլ՝ կրակը, որբալով իրենց կյանքի ավարտը, պարիսպներից ներքև էին նետվում և ջարդվելով, որոշ ժամանակ այնուհանդերձ պահպանում իրենց ողորմելի կյանքը, մինչև որ հաղթողների թուրը վերջ չէր դնում դրանց: Կայազորի

759

պահել կայսեր գործողությունների նման տեսակից, սակայն, բանի որ նրանց չհաջողվեց կոտրել նրա համառությունը, ապա 5 նավեր, բարձրացնելով դրոշը, ինչպես հրամայվեց, արագորեն ելան ու կորան տեսարաշտից, սակայն, երբ նրանք սկսեցին մոտենալ թշնամական ափին, այդ ժամանակ էլ հենց նրանց վրա թափվեց ջահերի և ամեն տեսակի կրակե արկերի մի խկական կարկուտ: Եվ ահա այդ նավերն իրենց վրա գտնվող զինվորների հետ միասին, անկասկած, կայովելին, եթե միայն կայսրն իրեն բնորոշ պոռթկունությամբ չիրամայեր ողջ նավատորմին արագորեն առաջ շարժվել՝ գոչելով, որ այդ մեր զինվորներն են նշան տալիս, որ իրենք արդեն զբաղեցրել են մյուս ափը: Այս ամենի արդյունքն այն եղավ, որ նավերը անվնաս մնացին, իսկ դրանց վրանց, զանազան այն բանին, որ վերևից նրանց հարվածում էին բարեբախտ և ամեն տեսակի նետողական արկերով, դաժան պայթյալից հետո այնուհանդերձ բարձրացան բարձր ափերն ու պահեցին այդ դիրքը...: Պատմիչները գարմանում են Սերտորիոսի արարքի վրա, որը լրիվ գինվածության և զրահավորմամբ լողալով անցել էր Ռոման և ահա նրա այդ արարքն այժմ ոգևորեց զինվորներին, որոնք, չցանկանալով հետ մնալի նման օրինակից, պատկեցին իրենց լայն ու խորը վահանների վրա և, ինչ-որ կերպ ղեկավարելով դրանք, նավակների արագությամբ անցան ջրապատյուններում փրկվող գետը: Պարսիկները մեր դեմ հանեցին կուռ շարքով գործող զրահապատ հեծյալների, որոնց ամեն մի շարժումից մարմինները պատած երկաթաշերտերը կուրացնում էին տեսողությունը, ընդ որում բոլոր ձիերը անխտիր պատված էին կաշվե զրահներով: Հետևակայինների մանիպուլները թողնվեցին պահեստագործում: Ծածկվելով երկարավուն և ցցուն վահաններով, որոնք պատրաստված էին իրար հյուսված ճյուղերից և պատված չմշակված կաշվով՝ սրանք կուռ շարքերով առաջ եկան, իսկ նրանց թիկունքներում էլ շարժվող և սարերի նման իրենց հսկայական մարմիններով ճոճվող փղերը կործանմամբ էին սպառնում ամեն մի մոտեցողի՝ արասափ ազդելով անցյալի մասին հուշերով: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ կայսրը, հետևելով իրենց նախնիների մարտական արարքներին, առաջին ու երրորդ շարքերի միջև տեղակայեց առավել թույլ գորամիակորուները, որպեսզի, հայտնվելով առջևում, նրանք իրենց անկանոն նահանջով հետները չտանեն մյուսներին և կամ էլ, հայտնվելով մնացած հարյուրյակների հետևում և որևէ աջակցություն չունենալով, հեշտությամբ փախուստի չդիմեն: Ինքը՝ կայսրը, թեթևազենների օժանդակ ջոկատով պտտվում էր առջևի ու հետև շարքերում: Երկու զորքերը կարողանում սկսեցին տեսնել միմյանց: Հռոմեացիները, ծածկանելով իրենց սաղավարտների փայլուն փետրափնեքերը և ճոճվող վահանները, անապետական տակտով հնչող ռազմական երաժշտության հնչյունների տակ հանգիստ առաջ եկան: Առաջին շարքը մարտը սկսեց նիզակներ նետելով և հողը, որը մարդկանց ոտքերի տակ փոշու էր վերածվել, մորիկի պես վեր ելավ: Երկու կողմերից սովորական մարտակոչը հնչեց, մարդկանց զվարթ տրամադրությունը պահում էր շեփոխների հնչյունը ու և այս, և այն կողմից մարդիկ սկսեցին արդեն դեմ առ դեմ մարտնչել նիզակներով ու թրերով, ընդ որում նետերից խոցվելու վտանգը յուրաքանչյուրի համար այնքան էր թալանում, ինչքան արագությունը որ վերջինս մոտենում էր թշնամուն: Հետ մղվողներին հուլիանոսը շտապում էր օժանդակություն ցույց տալ, իսկ մնացածներին էլ՝ ոգևորել որպես զինակից ու հրամանատար: Պարսիկների առաջին գիծը հետ մղվեց և սկսեց նահանջել սկզբում դանդաղ, իսկ հետո արդեն, երբ մարտը թեժացավ, ավելի արագ բալլով՝ շտապելով մոտակա բաղաթը: Մեր զինվորները, չնայած որ նրանք ևս հոգևած էին մարտից, որը ձգվում էր արևածագից մինչև օրվա վերջ, արե՛վալի այրող շողերի տակ համառորեն թիկունքից վրա էին տալիս նահանջողներին և Պիգրանի, Սուրենի ու պարսկական այլ գլխավոր առաջնորդների հետ միասին սրանց հետապնդեցին մինչև Տիգրոս՝ հարվածներ հասցնելով թիկունքներին և կրիտիկներին: Խառնվելով փախչողների շարքերին՝ մեր զինվորները կարող էին նույնիսկ անցնել ամրության մոտքով, սակայն Վիկտորը պահեց նրանց՝ պարզելով ձեռքերը և բարձրացնելով ձայնը: Նա ինքը ուսից վիրավորվել էր նետի հարվածից և վախժնում էր, որ, եթե առաջ մղված մեր մարդիկ անկանոն կերպով ներս լցվեին և յուրախիճներից կտրված վիճակում հայտնվեին, ապա թշնամիների մեծաքանակությունը կկարողանա հեշտությամբ ճնշել նրանց...: Եվ ահա, օտար ամեն տեսակի վախի և ոտքերի տակ ձգնելով թշնամիների արյունոտ դիակները՝ ռազմիկները հավաքվեցին կայսրի վրանի մոտ, սկսեցին փառաբանել հուլիանոսին և շնորհակալություն հայտնել նրան այն բանի համար, որ սա, ամենուր հանդես գալով ինչպես առաջնորդ, այնպես էլ մարտիկ-ռազմիկ, այնպես փայլուն առաջ տարավ գործը, որ պարսիկներից ընկան մոտ 2.500 հոգի, այն դեպքում, երբ մեր կորուստները կազմում էին 70-ը: Հուլիանոսը անունով կանչելով շարքից դուրս կանչեց շատ զինվորներ, որոնց անվախությանն ու բաշտությանը անձամբ էր վկա ու գնահատող եղել, և նրանց ծովային, բաղաբացիական ու ծամբարային դափնեպատկեր հանձնեց: Գտնվելով լիակատար փստահության մեջ, որ նման հաջողություններին կհետևեն նաև նմանատիպ այլ հաջողություններ, նա շատ զոհաբերություններ էր նախապատրաստում Մարսին և Վրիժառուին...» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 23, գլուխ 2, 3, 5, գիրք 24, գլուխ 1-6):

«/132/ Հրաժեշտ տալով ինձ, որ արցունքներ էի թափում, ու ինքը (Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսը – Մ.Ֆ.) լաց չլինելով, նա արդեն իսկ տեսնում էր այն փորձանքները, որ բերելու է պարսիկների գլխին, ինչպես նաև վերջին նամակն ուղարկելով կայսրության ասիականներից՝ Հուլիանոսը առաջ գնաց՝ ամայացնելով երկրները, թալանի ենթարկելով գյուղերը և վերցնելով բաղաթները: /133/ Նրա սխրագործության օրինակների մասին մեզ հաստ-հատ ոչ-ոք չէր հայտնում, սակայն մենք գգում էինք ականատեսների ոգևորությունը, որոնք այդ մարդու հարցով վստահ էին, որ տեղի է ունենում այն, ինչ և իրոք տեղի էր ունենում: Սակայն ճակատագիրն այնուհանդերձ արեց իր գործը, թեև զորքն իր արշավանքը պարսիկների վրա իրականացրեց չբահանդեսային հեշտությամբ՝ իր ուղին նշանավորելով շարքով ու փախուստի մատնելով հեծելազորին մարդական և հեծյալ մրցույթներով, այնպես որ Տիգրոսի բնակչությունը միայն դիտում էր պարսպի վրայից, չհամարձակվելով վստահել նույնիսկ դրանց հաստությանը» (Լիբանիոս «Ծառեր, Կյանքի կամ սեփական բախտի մասին», 132-133): «/212/ Ահա ուրեմն, այս կերպ սանձերը թողած ռազմիկներին այդ գարմանայի մարդը տարավ պարսիկների դեմ, իսկ նրանք հետևում էին նրան՝ աստիճանաբար հիշելով իրենց նախնին խիզախությունը և վստահությունը համակվելով, որ նրա ծրագրերը իրենց կրակից իսկ անվնաս կհանեն: /213/ Արդ ի՞նչու՞ն էին դրանք կայանում: Իմանալով, որ շատ բան կարված է գաղտնիության պահպանումից և վստահ լինելով, որ նախապես դրանց մասին հայտարարելը որևէ օգուտ չի բերի, իսկ գաղտնիք պահելն էլ, ահա, օգտակար կլինի, նա ոչ արշավանքի սկզբի ժամանակի, ոչ ուղիների, ոչ էլ ռազմական խորամանկության միջոցների, մի խոսքով նման բաներից և ոչ մեկի մասին, ինչը որ ինքն իրեն մտնում էր, այլոց չհայտնեց՝ իմանալով, որ, այն ամենը, ինչ կասի, անմիջապես կհասնի լրտեսներին: /214/ Այնուհանդերձ, սակայն, պրեֆեկտներին հրամայվեց Եփրատի վրա ինչքան հնարավոր է շատ նավակներ պատրաստել և դրանք լցնել պարենամթերքով, որից հետո, մի քանի կամուրջ կապարտվել, կանխելով ընդհանուր սպառնալը և արագորեն իրականացնելով գետանց, նա ժամանեց ոչ թե մոտակա բնակավայրը Սամոսատ անունով, որպեսզի նրան տեսնեին և նա վայելեր կայսրերի համար սովորական ընդունելությունը, այլ փոխարենը, իմանալով, որ ժամանակը պահանջում է գործողությունների արագություն, ժամանեց այն բաղաթը, որտեղ գտնվում էր Չևսի մեծ տաճարը: Այստեղ, գարմանալով դրա վրա և աղոթելով, որպեսզի աստված իրեն հնարավորություն տա վնաս հասցնել պարսից տրոպիկներ, նա գործիք առանձնացրեց 20.000 ծանրազենների և դրանց ուղարկեց Տիգրիսի ուղղությամբ, որպեսզի սրանք պահպանեն այդ շրջանները, եթե այնտեղ մի որևէ վտանգ հայտնվեր, ինչպես նաև՝ ժամանեին իր մոտ, եթե հանգամանքներն այդ պահանջեին: /215/ Հայոց տիրակալը ևս պետք է նման կերպ վարվեր, բանի որ թշնամին, իհարկե, հրով անցել էր նրա ողջ տարածքով, նա իրոք պետք է հանդիպեր կայսր և, միավորվելով վերջինիս հետ, միացյալ ուժերով նրանք կամ պետք է վտարեին թշնամիներին երկրից, եթե նրանք փախուստի դիմեին, կամ էլ, եթե մնային՝ ոտքի տակ գցեին: Տալով այդ հրամանը՝ նա ինքը առաջ շարժվեց Եփրատի հունով, որը խմելու ջուր էր անառիկում և իր հունով տանում էր նաև արքեմամթերքով բարձված նավակները: /216/ Նկատելով մեծաթիվ ուղտերի, ընդ որում դրանք կապված էին իրար և բարձված էին ամենաբացող զինով, ինչպես նաև դրա հետ օգտագործվող ամենահամեղ աղանդներով, որոնք հորինվել են այդ երկրում գինու ուղեկցելու համար, նա, իմանալով այդ մասին, հրամայեց մնալ տեղում և տրվել այդ հաճույքների աղբյուրին: Լավ ռազմիկներին, ըստ նրա, հարկի էր այն գինին խմելը, որը ձեռք էր բերվել նիզակով, իսկ ինքն էլ, լինելով ռազմիկներից ընդամենը մեկը, պետք էր այդպես վարվեր իր զինվորների հետ համահավասար: /217/ Եվ ահա, մի կողմ նետելով այն ամենը, ինչ վերաբերվում էր շեղողությանը և բավարարվելով միայն այն ամենով, ինչը պետքական անհրաժեշտություն էր ներկայացնում՝ նա արշավի ելավ, ընդ որում հողը նրա կենդանիներին անասուններ էր ապահովվում, բանի որ այդ վայրերում արդեն գարունը եկել էր: /218/ Առաջ շարժվելով՝ նրանք տեսան գետի շրջադարձում տարածվող մի ամրություն՝ առաջինը, որը հառնեց նրանց աչքի առաջ, և նրանք այն գրավեցին ոչ թե գնեցով, այլ՝ սպառնալիքով: Բնակչությունը, հենց որ տեսավ որ հավաքվող ափերը զբաղեցված են զորքով, անկողի գրահներով փայլող, բացեց դարպասները և հանձնվեց՝ բնակչության անցնելով մեր երկիր: Պարենամթերքի պաշարների առատությունը սննդի հարցով յուրաքանչյուրին շատ օրերի համար հերիքեց, այնպես որ հաջորդ օրը անապատով տեղի ունեցած արշավանքի ժամանակ նրանք ունեին նույն այն սնունդը, ինչ-որ բաղաթներում: /219/ Մեկ այլ ամրություն կար, որ գտնվում էր գառիթափի ափեր ունեցող մի կլոր կղզու վրա և ուներ շուրջանակի պարիսպներ, դրսից նույնիսկ մեկ ոտնաչափ տեղ էլ չէր թողնում, որպեսզի ոտք դնեք և ահա նա, տեղաբնիկների համար տեղանքի պայմաններով հասարակ և հասկանալի, որ, եթե ձեռք անկնի անկախին այդ գործին, թշնամիների օգտին կգործի, ինչպես նաև գիտակցելով, որ հավասարապես անխոհեմ է ինչպես անցնել այն բանի կողքով, որին կարելի է տիրել, այնպես էլ մարտնչել այն բանի համար, որին տիրել հնարավոր չէ, ահա ուրեմն, հաշվի առնելով այս ամենը նա հայտարարեց, որ շուտով կրկին կգա նրանց հետևից: Եվ ահա, այդ ճանապարհով, ոչ քիչ վախ ներշնչելով այդ կղզու բնակիչներին սրտերում և վախեցնելով նրանց նման խոսքերով, նա կրկին շարունակեց առաջխաղացումը արքեմանակյան հողով, որը մի կողմից հարուստ էր բերքով ու դրանց գեղեցկությամբ, ապահովվելով բնակչությանը բարիքով նույնիսկ լինելով էլ քիչ բանակությամբ, մյուս կողմից էլ ուներ նաև խաղողենների և արմավենիների դաշտեր՝ հարուստ լինելով նաև հողի այլ բարիքներով: /220/ Ռազմիկները, տեսնելով այդ և օգտվելով այն մթերքներից, որոնք առատորեն կային

գյուղերում, իսկ գյուղերն այնտեղ մեծաթիվ ու խոշոր էին, ընդ որում դրանց մեծ մասը ի վիճակի էր վիճարկել նույնիսկ Ասորեստանում եղող շատ քաղաքների պատիվը, ահա ուրեմն ռազմիկները, տեսնելով այդ և օգտվելով այդ մթերքներից, որոնք առատորեն կային գյուղերում, չէին դժգոհում ճանապարհի դժվարությունից, բանգի անապատով այդ արշավանքի արժանի պարգևը նման հողին տիրելն էր...: Այստեղ նրանք արմատներից կտրեցին արևատախիվ արեցին խաղողի որթերը, հիմնովին թալանեցին պահեստարանները և տրվեցին խմիչքին, սակայն ոչ թե հարբելու աստիճան, այդպես վարվել նրանց թույլ չէր տալիս հարբեցողության համար վերջերս մահապատժի ենթարկված ռազմիկի օրինակը, այլ այնքան, որ իրենց մարտական պատրաստության վիճակի մեջ պահեցին: Նրանք հետևում էին այն բանին, որ սթափությունը չկորցնեն: Ինչ վերաբերվում է այդ դժբախտ ասորեստանցիներին, ապա սրանք, սարերի վրայից ու հեռվից տեսնելով իրենց գլխին եկած փորձանքները, լքելով հարթավայրը ու որպես դաշնակից ունենալով հակառակորդի համար թշնամի դարձած գետը, հեռացան: /222/ Սակայն ի՞նչ կերպ գետն օգնեց նրանց, մեր դե՛մ պատերազմեց: Բանն այն էր, որ Եփրատը, լինելով ջրառատ և իր մեջ ընդունելով շատ վտակներ՝ ինքնին երբեք էլ փոքր չէր լինում, իսկ երբ գարնանային անձրևներն էլ ձյունը ջուր են դարձնում, ձյուն, որը ծնունդը հավաքվում է Հայաստանում, այն ավելի է մեծանում: Իրենց հերթին հողագործները, որոնք ապրում են գետի ափերին, այս ու այն կողմից ջրանցքներ են անցկացնում և, ինչպես եգիպտացիները Նեղոսի պարագայում, այնպես էլ սրանք այստեղ, օգտվում են ջրից կամ խոչընդոտում են դրա հոսքը: /223/ Եվ ահա ուրեմն, երբ մեր զորքը անցավ հարձակման, սրանք, բացելով բոլոր ջրանցքները, լցրին դրանք և այդ կերպ հեղեղեցին ողջ երկիրը: Այս հանգամանքը ամենածանրը եղավ, ընդ որում հեղեղը ամենուր շփոթեցնում էր, իսկ ջրանցքներում բարձրացած ջուրն էլ հասնում էր ոսկան կործին, իսկ ոսկան դեմքին հավասար, իսկ այլոց էլ ծածկում էր գլխովին: Եվ այսպես ծայրահեղ ջանքեր գործադրելու կարիք էր լինում, որպեսզի փրկվեն և զրահները, և պաշարողները, և եղջերավոր կենդանիները: /224/ Լողալ իմացողներին օգնում էր նրանց այդ վարպետությունը, սակայն հատկապես նրանց համար, ովքեր լողալ չգիտեին, աղետն առավել ծանր տեսք էր ստանում: Եվ ահա ոսկան կամուրջներ էին գցում, սակայն այլք էլ, չցանկանալով դանդաղել, հենց այդպես էլ առաջանում էին: Նրանք, որոնք շարժվում էին բարձր ու նեղ ափով, կարողացան ջրից չոր դուրս գալ, սակայն այդ ճանապարհը նեղ էր, իսկ նրանք էլ, որոնք խուսափեցին այդ ճանապարհից, առաջացան ջրով, ընդ որում ստորով ծեծելով, իսկ սա էլ դուրս էր բաշտում ստորու կին: /225/ Առաջանալով այդքան վտանգների մեջ, սակայն, նրանք այնուհանդերձ չէին դժգոհում, լաց չէին լինում և չէին վատաբանում արշավանքը: Նրանք ոչ մի վատ խոսք չէին ասում և նույնիսկ իրենք իրենց էլ չէին մտածում այդ մասին, այլ, կարծես զբոսնելով Ալլիոնի այգիներով, գոհ էին վիճակից, բանգի ինչպես են եմ կարծում, լավ հույսեր ունեին առ ապագա, ու բացի այդ նաև կայսրն էր կամավոր նրանց հետ բաժանում ճանապարհի դժվարությունը: /226/ Նա չէր գնում զինվորների գլխի վրայով գցված տախտակներով, ինչպես կվաճակներ մեկ ուրիշը, հարմարություն ստեղծելով այլոց դժվարությունների մեջ, այլ առաջինն էր անձամբ ճանապարհ բացում տիղմի, ցեխի և ջրի միջով՝ իր գործով, այլ ոչ թե խոսքով օրինակ ծառայելով և ցույց տալով ռազմիկներին իր թաց թիկնոցը: /227/ Ասորեստանցիները, ահա, նման մի համատարած ցեխ ստեղծելով հույս ունեին, որ այդ խորամանկությունը կամ կստիպի զորքին նահանջել, կամ էլ կկործանի վերջինիս, սակայն սրանք կարծես թե անվարկած էին կամ էլ Պոսեյդոնի էր նրանց առաջ ցրում ջրերը, բանի որ, ազատվելով այդ փորձանքից, նրանք ոչ քիչ բանակությանը հարձակման անցան, ընդ որում հարձակվեցին ոչ թե փոքրիկ բերդերի, այլ այն քաղաքի վրա, որը կրում էր սրանց այդ ժամանակվա արքայի (**Պարսից թագավորության արքա Շալաուհ II-ի – Մ.3.**) անունը, ընդ որում այս քաղաքի պարիսպը իր ներսում մեկ այլ պարիսպ էլ ուներ, կարծես քաղաքն իր մեջ մեկ այլ ու ավելի փոքրի քաղաք էր վերցրել, ինչպես մի ամանն է դրվում մյուսի մեջ: /228/ Եվ ահա, երբ գործը սկսվեց, վախը բնակչությանը արտաքին պարիսպից ներքինի վրա հավաքեց, իսկ պաշարողներն էլ, զբաղեցնելով առաջին պարիսպը ու մոտենալով երկրորդին, ենթարկվեցին նետածածկների իրար գլուխ հավաքվել և ի վերջո հանձնվել, ընդ որում դրա պայմանն այն էր, որ երբեք ու ոչ մի պայմանով իրենց չհանձնեն պարսիկներին, բանգի նրանք գիտեին, որ իրենց կաշիները կբերթեն: Ի դեպ ասած, հենց սա էր հանդիսանում հիմնավորումն այն բանի, որ նրանք գերվեցին այնուհանդերձ ողջ ուժով մարտնչելու, այլ ոչ թե ալարկոտ գործելու ընթացքում: /229/ Եվ այսպես մարտական բոլոր գործողությունները զարգանում էին ի վնաս պարսից արքայի և մեր այս ալարի ոչինչ էլ կասեցնում, սակայն վերջինս խիստ էր ինչպես թշնամիները, այնպես էլ իր հպատակներից նրանց նկատմամբ, որոնք չէին կարողանում հաղթել կամ զոհվել մարտի դաշտում: Այսպես, երբ այն հեծյալները, որոնց հանձնարարված էր պարենավորման ապահովումը, վատ կռվեցին, այնպես, որ նրանց նույնիսկ հյուպարթոսը սպանվեց, նա նրանց, որոնք ուրիշներ համեմատ ավելի շատ պատիվ էին ուզում ստանալ, հանձնեց դաիհմների, ընդ որում ոչ թե իր վրանից ուղարկեց այդ հրամանը, այլ այդ արեց՝ միտքով վերադարձողներից շարքերը և հրվառելով շատ գինկորներին, երբ իր մոտ նույնիսկ երեք թիկնապահ էլ չուներ: Ահա այս կերպ էր նա գինկորներին սովորեցնում կարգապահության և տիրակալի ամեն մի որոշմանը հնազանդ լինելուն: /230/ Եվ այսպես, նա էլավ հեծյալներին ընդառաջ և, գոռալով փնտրելով գոհվածին, նրանց բոլորին, որոնք չէին պաշտպանել վերջինիս, արժանի պատժի ենթարկեց՝ դրանով իսկ նաև այլոց օրինակ ցույց տալով և վրան վերադառնալով ավելի շատ զարմանքի առարկա հանդիսացած, բան առաջ էր: /231/ Այնուհանդերձ, ցանկանալով այնպես անել, որ թշնամական երկրի հնարավորինս ավելի շատ մասը ամայացման ենթարկվի, նա համախառն կանգառներ էր անում և ամրանում հանդակներում, իսկ այդ ընթացքում թեթև գինկաձներին և առուզներին թույլ էր տրվում խուզարկել երկիրը՝ ցովելով տարբեր կողմեր: Արդյունքում՝ նրանք գտնում էին ստորերկրյա կացարաններ և հետները բերում ասորեստանցիների երեխաների իրենց մայրերի հետ միասին, այնպես որ ի վերջո գերիների թիվը գերազանցեց գերողների թվին, թեև այդ պայմաններում էլ պարենավթերքի պակաս չկար: /232/ Եվ այսպես, այստեղից նրանք գնացին դեպի նույն այս միտրագործությանը՝ դեպի ջրանցքները, կամ, ավելի ծիշտ ասած, դեպի ամենադժվար սխրագործությունը, բանի որ երկիրն այստեղ ավելի շատ էր կրտստված ջրանցքներով: Ահա այստեղ էլ հենց, սակայն, նա իրեն ցույց տվեց որպես զորքի փրկիչ, բանգի, երբ այլք գտնում էին մեկ այլ ճանապարհ, որն ավելի երկար էր, սակայն լցված չէր ջրով, նա հայտարարեց, որ, այդ ուղին ընտրելիս նա ավելի շատ վախենում է հենց ծարավից, բանի որ գրկված կլինեն ջրի որևէ տեսակից, ընդ որում ավելացրեց, որ, եթե նախկին ճանապարհին իրենց միայն դժվարությունն էր խոստանում, ապա նորը՝ միայն ու միայն կործանում: /233/ Դրանից հետո նա նաև ասաց, որ ավելի լավ է առաջանալ որպես խոչընդոտ ունենալով ջուրը, բան մշտապես փնտրել այն և չգտնել՝ հիշատակելով նաև մի ինչ-որ հին հռոմեական զորավարի, որը նման անխոհեմության երեսից կործանել էր և իրեն, և ողջ զորքը: Ընդ որում՝ նա անմիջապես էլ ըստ գրքի ցույց տվեց այդ՝ ստիպելով նման ոչ օգտակար խորհուրդը տվողներին ամաչել, իսկ մյուսներին էլ համոզելով մազաչափ իսկ չտատանվել: /234/ Եվ ահա անմիջապես էլ գետին տապալկեցին շատ արմավենիներ, և դրանց օգնությամբ կառուցված շատ կամուրջներ օգնեցին զորքի ամբողջության հաջող գետնանցին: Նա շատ ջանք թափեց այն հարցով, որ առանձնանցի կամրից վրայով գնացողներին, սակայն ինքը ստալ գետը: Այսպես՝ թշնամիների ուժը թուլություն դարձավ և ջուրը, որի հաղթանակի վրա հույս էր դրվում, հաղթահարվեց: /235/ Մեկ այլ ուժի ևս ոչ երկար ժամանակ անհրաժեշտ եղավ տեղի տալու համար, բանգի կղզու վրա կար մի ուժեղ ամրություն, որը ափի բարձրության և պարիսպների պատճառով հառնում էր մինչև երկինք, ընդ որում նման բարձրություն ունեին և ափը, և պարիսպը: Բացի դրանից, ամրոցի դիմացի շատ փոքր տարածությանը պատված էր եղեգնուտով, որը բաթեցնում էր ջրի հետևից գնացողներից և նրանք դուրս գտնվողներից աննկատ իջնում և եղեգներին բռնի տակ ջուր էին վերցնում: Ինչ վերաբերվում է պարսպին, ապա այն անառիկ էր նախ ինքնին լինելով կառուցված կղզու վրա, որը շրջապատում էր ամբողջովին, և հետո դրանից բացի նաև սրա աղյուսներն էին ամրացված ձյութով: /236/ Այդ ամրոցի անառիկությունը դրոշմ էր նրա նկատմամբ որևէ ոտնձգություն չիրականացնել, սակայն այն հանգամանքը, որ ոսկանք, ելնելով այնտեղից, հարձակում գործեցին առաջապահի վրա և գրեթե արդեն վիրավորում էին կայսեր անձամբ, ստիպեց տուժվածներին այնուհանդերձ ձեռք զարկել վերջինիս պաշարմանը: Եվ ահա նրանք շրջապատեցին ամրոցը, սակայն պարսիկները վերևից ծիծաղում էին, կատարում էին և ծաղրում: Նրանք նետեր էին արձակում, խոցում էին և համարում էին, որ պաշարողները նույն բանն են անում, ինչպես ձեռքը երկինք մեկնելն է: /237/ Կայսրը, սակայն, սկզբում քարերով ու նետերով հասավ այն մարդկանց, որոնք գտնվում էին պարիսպների վրա, և ահա արդեն ոմնաբ մարմինն նետեր խրված գետին տապալկեցին, իսկ հետո արդեն կղզին կամրջով միացրեց ցամաքին, ընդ որում աշխատողներին ծածկեց կաշվե նավակներով: Հատկապես դեպի վեր շրջելով նավակները և պաշտպանվելով դրանցով, այսինքն՝ նավակի հատակը վերածնելով ծածկի՝ նրանք իրենց ամրացրին առաջ էին տանում, այն դեպքում, երբ իզուր էին դառնում պարսիկների կողմից արձակված և նետերը, և կրակները, և այլ նետողական արկերը, բանգի այդ ծածկի դեմ ոչ նետերն էին որևէ բան կարողանում անել, ոչ քարերն էին դրանք կոտրում, ոչ էլ կրակն էր այրում: /238/ Սակայն այնուհանդերձ պաշարյալները չէին անհանգստանում և, իմանալով նույնիսկ, որ թշնամիները թունել են փորում և ամենատարբեր միջոցներ ձեռնարկում, օր ու գիշեր խնջույքների էին տրված, կարծես պաշարողները անխնայ գործով էին զբաղվում, իսկ վերջիններս իրոք բոլոր ջանքերը ներ էին դնում, որպեսզի իրենց համար ճանապարհ բացեն և վերև բարձրանան: Թունելի լայնությունը հաշվարկված էր մեկ մարդու համար և ահա առաջինը, որը կեսգիշերին ցատկեց աշտարակի վրա և աննկատ ներս տողոկեց, իր հետևից տարավ երկրորդին, այնուհետև՝ երրորդին, չնայած որ յուրաքանչյուրն էլ ուզում էր առաջինը լինել, որ ներս կմտնի: /239/ Պառավ կնոջը, որն այնտեղ պառկած էր երեխայի հետ միասին, երբ աղմուկ լսեց, նրանք ստիպեցին լռել: Այնուհետև, զբաղեցնելով աշտարակների դռները, ներթևեկ գտնվողներին նրանք մարտական նշան տվեցին և, երբ ամեն ինչ աստիճանաբար թափ առավ, պահակազորի գինկորները անհանգստությամբ պատված վեր թռան անկողիններից, սակայն հարձակվողներին արդեն որևէ այլ բան չէր մնում, բան, հառնելով նրանց առաջ, սպանել բոլորին, ընդ որում դա դեռ այն դեպքում, երբ թշնամիների մեծ մասը ներքև էր նետվում պարիսպներից: Այստեղ արդեն

սկսվեց տրանց ուժեղ հետապնդումը, բոլոր նրանց, որոնք ուզում էին թաքնվել, և ոչ-ոք գերեվարումը չէր գերադասում սպանությունից, այնպես որ թշնամիները, վերնից ընկնում էին, սակայն նիզակները ներքևում վերջը տալիս էին բոլոր կիսամեռներին և մահացողներին: /240/ Ահա նման մի տոնակատարություն իրականացրին այդ գիշեր պատերազմի դեմը և ցույց տվեցին իրենց բնույթը հառնող աստծուն՝ միայն դրանով չհնազանդվելով կայսեր, բանգի վերջինս հրամայել էր գերի վերցնել բոլորին և մարդասիրությունը դրսևորել, սակայն նրանք, հիշելով նետերի մասին ու տեսնելով վիրավորներին, այնպես զայրացած էին բարձրացնում ձեռքերն իրենց պատճառված ծանր աշխատանքի ու տխրության համար, որ միջոցառություն էին գտնում սպանություններում: Ջետո, սակայն, նրանք ներում խնդրեցին կայսրից՝ արդարանալով, թե տուժածներն իրենց հետ նույն կերպ են վարվել: /241/ Մարդկանց կործանմանը հետևեց ամրության կործանումը, որը հատկապես ավերվեց բոլոր այնտեղի ամրություններից, բանգի, ինչպես որ այն աչքի էր ընկնում բոլոր դրանց մեջ, այդքան եռանդով էլ ենթարկվեց բանդման, բանի որ պարսիկներին վնաս էր պատճառվում երկու դեպքում էլ, կվերականգնեին նրանք այն, թե ոչ: /242/ Այս կերպ այդ սխրագործությունը փառահեղ էր և գերազանցող մարդկային բնույթը, բանի որ ամրոցը գրավողները հույս ունեին, որ դրանից հետո նրանք այդքան ոչ մի բանում ղեկավարություն չէին ունենա, իսկ թշնամու հպարտությունն էլ նույն այդ պարսպի հետ կոտորվել էր, այնպես որ նրանք վստահ էին, որ վերջինս դիրքերը խախտվել էր: Նույնիսկ կայսրը, որը միշտ ամեն ինչի ձեռք էր զարկում, ոչ մի բան չհամարելով աննշան, չկարողացավ այդ արարքը ոչ մեծագույն չհամարել: Եվ ահա նա այն ոգով արտահայտվեց, որը առաջ չէր եղել, և ասորիքցուն, նկատի ունեն ինձ, խոսքերի առիթ տվեց: Առիթը հրապարակ է, ով իմ ընկեր, ամենաթանկը բոլորից, սակայն երբ դու արդեն չկաս, ի՞նչ իմաստ կլանեցի: /243/ Սակայն վերադառնալով այն բանին, ինչի մասին խոսում էր: Այդ ամրոցին բաժին հասած ճակատագրի մասին լուրը երկար տարածության առաջ ուղին հակառակորդից ազատ դարձրեց և այս կերպ գունակը ժամանում էր գյուղեր ու այնտեղից վերցնում այն ամենը, ինչ բնակիչները հեռանալով չէին տարել իրենց հետ, թեև տրանք այն, ինչ կարողանում էին, հետները վերցնում էին, իսկ ինչ չէին կարողանում, կամ կրակի էին մատնում, կամ նետում գետը: Այս կերպ նաև պարսից արքայի պալատը, որը գտնվում էր գետի ափին և աչքի էր ընկնում բոլոր գեղեցկություններով, պարսկական ոճով, ձևով ու այգիների և դաշտերի շքեղությամբ, ինչպես ծաղիկների հիանալի բույր ունեց, իսկ նրա դիմացն էլ վայրի վարազների հոտ պարունակող գազանանոց կար, որտեղ ուս էր անում պարսից արքան և որը այժմ կեր դարձավ հռոմեական զորքին, ահա ուրեմն, այս պալատը ևս կրակի տրվեց, ընդ որում ասում էին, որ այն ոչ պակաս հայտնի էր, քան Սուզայում գտնվողը: Սրան հետևեցին երկրորդը, այնուհետև՝ երրորդը, որոնք ևս զոհված չէին գեղեցկությունից: /244/ Ահա նման բաներ անելով՝ նրանք հասնում են մինչև վաղուց ի վեր իրենց տեղանքների առարկան հանդիսացող քաղաքներին՝ Բաբելոնի փոխարեն ավերելով Բաբելոնի շրջանը: Այս շրջանի միջով հոսում է Տիգրիս գետը և, անցնելով այն, ավելի հեռու էր մեկ և ընդունում է Եփրատը: Այստեղ ղեկավար էր մի միջոց հորինել, թե ինչ պետք է արվեր: Բանն այն էր, որ, եթե ռազմիկները մոտիկից լողային նավերի վրայով, հնարավոր չէ լինի մոտենալ քաղաքներին, իսկ եթե ոտքով գնային դրանց վրա, ապա կկործանվեին նավերը: Իր հերթին, եթե դրանք վեր տարվեին Տիգրիսով, ապա դա ռեժ լարում կպահանջեր և նավերն էլ կհայտնվեին երկու քաղաքների արանքում: /245/ Այդ ո՛վ լուծում տվեց այդ ղեկավարությանը: Իհարկե ոչ Կայսարը, ոչ Տիրեպոսը և ոչ այլ ոք գուշակներից, այլ հենց ինքը, որը այդ վայրին հարակից տարածքներից գերինք բռնելով, սկսեց իրեն գրեթե հայտնի էին նավարկելի ջրանցքը որոնել, որը հիմնականում արքայի աշխատանքի արդյունքն էր և երկու քաղաքներից վերև Եփրատը միավորում էր Տիգրիսին: /246/ Այն ժամանակ, երբ գերիներից մեկը երիտասարդ տարիքի պատճառով ոչինչ չգիտեր, իսկ մյուսը՝ ծերունին, ենթարկվելով հարկադրանքի ամեն ինչ ասաց, բանգի տեսավ, թե ինչպես կայսրը, որն այդ վայրերում երբեք չէր եղել, պարզորեն ծանոթ էր տեղանքին գրեթե, կարծես տեղացի լինել: Եվ այսպես, այդ ծերունին ցույց տվեց, թե որտեղ է գտնվում ջրանցքը, ինչպես է փակված և ինչպես է նույնիսկ այնտեղ ջանքս արվում, երբ ակունքը լցված է: /247/ Տիրապալի կամվել ամեն մի խոչընդոտ վերանվեց և ահա երկու հոսքերից մեկը չոր թողնվեց, իսկ մյուսը նավակները տարավ զորքի կողքից, ընդ որում Տիգրիսի դիմաց գտնվող բնակեցված քաղաքներին, երբ այս գետին ավելացավ նաև Եփրատի հոսքը, մեծ անհանգստություն ներշնչեց այն հանգամանքը, որ հանկարծ պարսիկները չկործանվեին: /248/ Եվ ահա հայտնվում է պարսկական զորքի ամենափորձված մասը և զբաղեցնում է ափի փայլիչող վահաններով, խրիչացող ձիերով, նուրբ ձևավորված աղեղներով և հսկայական փղերով, որոնց համար ավելի հեշտ էր զորքը ոտքի տակ տալը, քան հսկաների: Այս կերպ, ահա, թշնամին հայտնվեց մեր առաջ՝ դեմ առ դեմ՝ մռնչալով երկու կողմից՝ մեկը մոտիկից, այն մեկը, որի ընթացքը արհեստականորեն էր դեպի մեզ ուղղվել, մյուսն ավելի հեռու, իսկ մեկ այլ պարսկական զորք էլ մեր հետևում գտնվող տարածությանն էր սարսափելի ավերածության ենթարկել՝ թույլ չտալով վերադառնալ նույն այդ ամանապարհով: /249/ Դանգամանքները անսովոր խիզախության էին պահանջում նրանցից, ովքեր չէին ուզում կործանվել սուլից, և ահա նրանք բոլորը շփոթված իրար էին նայում, սակայն նա, մինչ մարդկանց հանգստությունը և լավ տրամադրությունը պահում էր ձիաբաշխ կազմակերպելով, ընդ որում ձիերի համար ամեն ինչից ավել նա պարզև սահմանեց նաև իր միջոցներից, երբ ոմանք նստած էին ներքևում՝ մրցավայրի մոտ, իսկ մյուսներն էլ նայում էին այդ ամենին պարսիկների վրայից ու նրան հաջողակ էին համարում, որ նա, ահա, ուրախանում է որպես հաղթող, իսկ իրենց էլ սգալով այն պատճառով, որ չէին կարողանում այդ ամենին դիմադրած կանգնել: /250/ Ահա ուրեմն, մինչ զորքը զվարճանում էր ձիաբաշխով, նավերը ըստ նրա հրամանի բեռնաթափվեցին ձևականորեն իրար այն բանի համար, որ զննեն պարենամթերքը ու պարզեն դրա ծախսի չափը, հնարավոր էր թեև նաև, և որ իրականում այդ պատճառով ևս, բայց ահա հանկարծ նա հրամայեց առանց գոռաչափելու զինվորներ բարձրացնել դրանց վրա: Եվ այսպես, ինչույսից հետո հավաքելով զորամասերի բոլոր հրամանատարներին և պարզաբանելով, որ մնում է փրկության մեկ միակ մի ճանապարհ, այն է՝ անցնել Տիգրիսը, որպեսզի այնտեղ հնարավորություն ունենալ կրկին թայանի ենթարկել ոչ ամապացված երկրիդ, նա ի պատասխան ոմանց կողմի տրոթյան հանդիպեց, իսկ նա էլ, որը հրամայում էր զորքի մեծ մասին նույնիսկ դեմ արտահայտվեց՝ վախեցնելով ափի զառիթափությանը և թշնամիների բանակական առավելությունը: /251/ Կայսրը, սակայն, հայտարարելով, որ տեղանքի բնույթը նույնն է, իսկ թշնամիներն էլ հապաղելու դեպքում ավելի կշատանան, հրամանատարությունը հանձնեց մեկ այլ անձի և կանխագուշակեց, որ սա կհաղթի, թեև ոչ առանց ղեկավարության: Ըստ նրա խոսքերի սա վերքի կատանար ձեռքից, ընդ որում նա ցույց տվեց, թե ձեռքի որ մասից, և ավելացրեց, որ դրա բուժման համար քիչ դարմանի կարիք կլինի: /252/ Եվ ահա ռազմիկներն արդեն նավերի վրա էին, իսկ նա կանգնած երկրից էր նայում և, երբ այնտեղից ազդանշան ստացավ, այն փոխանցեց տաքսիարքոսներին, իսկ նրանք էլ՝ այլոց, ընդ որում այնքան անաղմուկ, ինչպես հնարավոր էր: Նրանք լողացին և սկսեին ափ ելնել, ընդ որում թշնամիներից ամենամոտիկները նկատեցին նրանց և սկսեցին հարվածել աղեղներից, թեև այն զառիթափը, որը հռոմեացիները պետք է բարձրանային, ղեկավար հաղթահարելի էր նույնիսկ թեթև զինվածին խաղաղ ժամանակ, լույս աչքով և պաշտպանության լիակատար բացակայության պայմաններում, այն դեպքում, երբ այժմ վեր էին բարձրանում ծանրազենները, իսկ նրանց զոհվածների վրա էլ կանգնած էին թշնամիները: Ինչպե՞ս դա հնարավոր եղավ, այս հարցին մենք հիմա ևս չենք կարողանում պատասխան գտնել, բանգի դա ոչ թե մարդկանց, այլ որևէ մի աստծո ձեռքի գործն էր, աստված, որն անձամբ էր վեր բարձրացնում յուրաքանչյուրին: /253/ Մարտում, որը սկսվեց զառիթափից անմիջապես հետո, նրանք գետին էին տապալում ամեն մի ոտքի կանգնողի, իսկ այլոց առաջ էլ հառնում էին վատ երազի նման ու սպանում էին դեռևս քնած վիճակում: Նրանք, որոնք հասցնում էին արթնանալ, քնածների նկատմամբ միայն այն առավելությունը ստացան, որ հասու եղան իրենց ողորմելի բախտին, բանգի նրանք ևս ի վիճակի չէին պաշտպանվել: /254/ Զանի որ գործը տեղի էր ունենում գիշերը և մթության թուղի տակ, թո՛ղի հարվածներից շատերը մարդկանց էին դիպեցնում, շատերն էլ՝ ծառերին, այնպես որ թիկնախոնքը խառնվում էր արդեն իսկ վիրավորվածների ոռնոցին և դեռ նոր վիրավորվողների ձայներին, ինչպես նաև արդեն իսկ մահացողների, կործանվողների ու աղոթողների աղմուկին: Եվ այսպես մերոնք իրենց շուրջը մահ տարածելով առաջ էին ընթանում և ընկածների դիակներով այնպիսի մի տարածության պատվեց, ինչպես տարածության որ կպատենի 6.000 փռված դիակները: /255/ Եվ ահա, եթե միայն մերոնք ազատությունից չհապաղեին, տրվելով մահացածների թայանին, այլ նետվեին դեպի դարպասները կամ գոնե կոտորեին դրանք, ապա նրանք կտիրեին փառապանծ Տիգրիսին, սակայն փոխարենը նրանք խլում էին ընկածների ոսկին, արծաթը և ձիերը, իսկ օրը բացվելուն պես էլ արդեն ստիպված մարտի մեջ մտան հարձակման անցած հեծյալների հետ, որոնք, թեև նրանց վնաս հասցրեցին, սակայն հետո դիմեցին փախուստի՝ խառնաշփոթ մատնվելով կենդանի ցանկապատի միջից դուրս ցատկած մի ռազմիկի կողմից: Գետն անցավ նաև մնացած զորքը և, մինչ վերջինս զարմանքով դիտում էր մարտի դաշտը, սպանողները գետում լողացան և պարսկական Տիգրիսի ջրերը ներկվեցին հենց պարսիկների իսկ արյունով» (Լիբանիոս «Ճառեր, Յուլիանոսի մահախոսականը», 212-255):

«Ես հասա մինչև Լաթարիք, կա նման մի բնակավայր Զայկիդայի մոտակայքում, և պատահաբար հանդիպեցին մի ճանապարհի, որի մոտ անտիոքեցիների ձմեռոցի մնացորդներ կային: Այդ ճանապարհի մի մասը, հիշում եմ, անցնում էր մի ճահճոտ հարթավայրով, իսկ մյուս մասը՝ լեռան վրայով, ընդ որում այն շատ ղեկավարանցանելի էր: Այնտեղ ներքևում բարդ կային, որոնք կարծես դիտավորյալ լցվել էին ինչպես պատահի, ոչ այն վարպետությամբ, որով կառուցում են ճանապարհը նրանք, որոնք այդ գործում վարպետ են, երբ շատ հող են լցնում և, կարծես պարսպ կառուցեն, բարերը դնում են իրար կից հպված: Դժվարությամբ անցնելով ճանապարհի այդ հատվածը՝ ես ժամը իննի մոտակայքում ժամանեցի առաջին կանգառ և ընդունեցի ճազմական խորհրդի անդամների մեծ մասին: Թե ինչի մասին մենք խոսեցինք իրար հետ, այդ մասին բե՛զ հնարավոր է արդեն պատմել եմ, իսկ եթե դա հաճելի լինի աստվածներին, ապա այդ մասին դու ժամանակի ընթացքում կլսես նաև մեզին: Լաթարիքից ես մեկնեցի Բերիա և Չևսը, պարզ նշան տալով ինձ, ամենայն հաջողություն գուշակեց: Մնալով այնտեղ մեկ օր՝ ես դիտարկեցի միջնաբերդը և Չևսի աստվածային գոհաբերություն մատուցեցի՝ մի սպիտակ ցուլ, ինչպես նաև քաղաքի խորհրդի հետ փոքրիկ զրույց ունեցա

աստվածներին հարգանք մատուցելու վերաբերյալ: Բոլորը գովում էին իմ խոսքերը, սակայն դրանց հավատ ընծայեցին միայն շատ քչերը...: Այնուհետև ինձ ընդունեց Բաղնասը՝ մի վայր, որի նմանը ձեր կողմերում, բացառությամբ Դավիթի, ես չէի տեսել...: Ինչպես հասցրեցի նկատել, այն տեղակայված է մի անտառոտ հարթավայրում...: Ահա թե ինչ կարող եմ գրել թեզ իմ անձնական գործերի մասին մինչ Զիերոպոլիս հասնելը, իսկ ինչ վերաբերվում է ռազմական և քաղաքական գործերին, ապա կարծում եմ, որ թեզ պետք է հետևել և անձամբ հոգալ դրանց մասին: Դու հիմալայի գիտես, որ այդ ամենը շատ է նույնիսկ մեկ նամակի համար, իսկ եթե ձգտես ճշգրտության, ապա դժվար կլինի այդքան շատ բաները խցել նույնիսկ եռալի անգամ մեծ նամակի մեջ: Այնուհանդերձ ես կոճատ կպատմեմ թեզ այդ գործերի մասին: Ես դեսպաններ ուղարկեցի սարակինոսների մոտ՝ հրավիրելով նրանց ժամանել, եթե ցանկանան: Դա ամենից առաջ: Դետո, ես ամենաուշադիր մարդկանցից, որոնց կարողացա գտնել, կազմված պահակախմբեր կազմեցին, որպեսզի այս կողմից ոչ մեկը չկարողանա անցնել թշնամիների մոտ և հայտնել տրանց այն մասին, որ մենք արդեն ճանապարհին ենք: Այնտեղ ես նաև ռազմական դատ իրականացրի՝ ըստ իս բավականին ողորմած և արդարացի: Ես պահեստային ձիեր ու ջորիներ հավաքեցին և ողջ զորքն իրար զլուխ բերեցի: Գետնակները լցված էին հացով՝ ավելի ծիշտ չորացված հացով, ինչպես նաև քացախով: Դու հիշում ես, թե ինչ չափի կիսակն նամակը, եթե սկսեմ պատմել, թե ինչ կերպ բոլոր այդ գործերն արվեցին և ինչ ամպեց դրանց ընթացքում: Ահա ուրեմն, ինչ վերաբերվում է այն բանին, թե ինչքան նամակներ ու թղթեր ես ստորագրեցի, այդ ամենը հետևում է ինձ ստվերի նման պարտություն բոլոր կողմերից, ապա իրոք, ինչ իմաստ ունի այդ ամենի մասին խոսել այստեղ» (Յուլիանոս «Նամակներ» «Նամակ Սոֆիստ և քվեստոր Լիբանիոսին»):

«/12/ Զմեռան վերջին Դուլիանոսը կայար (Հռոմեական կայսրության կայսր Դուլիանոսը – Մ.Ֆ.) զորք հավաքեց և, կազմակերպված արշավանքով այն առաջ ուղարկելով, չնայած անբարենպաստ կանխագուշակություններին, լեքեց Անտիոքը: Ես գիտեմ, թե դա ինչու տեղի ունեցավ, սակայն կլռեմ: Զինվորները օրը կայսրը հասավ Զիերոպոլիս, որտեղ պետք է իրար զլուխ հավաքվեին բոլոր նավակները՝ ինչպես ռազմական, այնպես էլ բեռնատար՝ Սամոսատից, ինչպես նաև Եփրատի այլ ու ավելի ներքև գտնվող վայրերից: Զիերոպոլիս Նշանակելով հետևագործի լեգեոնի հրամանատար՝ նա նրան առաջ ուղարկեց որպես առաջնապահ: Ինքը՝ կայսրը, 3 օր մնաց Զիերոպոլիսում, իսկ հետո մեկնեց Բաղնաս, որն իրենից ներկայացնում էր Օսրոենայի մի փոքրիկ բաղաք, որտեղ հավաքվել էր տեղական բնակչությունը, որպեսզի ողջունի նրան և իրենց բաղաք ժամանելու կապակցությամբ պսակ մատուցի: Դուլիանոսն ուրախությամբ վայելեց նրանց հյուրընկալությունը և ուշադրությունը նվիրեց գործերին, մինչև որ մեկնեց խառան: Այստեղից երկու ճանապարհի կտր: Մի ճանապարհը, կտրելով Տիգրիսը, անցնում էր Նիսիբիսի և տանում էր Ադիաբենա սատրապության՝ նա մյուսը՝ Եփրատի ուղղվում էր դեպի Կրկենտիկ: Զանի դեռ կայսրը խորհում էր, թե որակցից որը պետք է ընտրել առաջնադասն համար, հետախուզությունը հայտնեց նրան հռոմեական տարածքի վրա իրականացված հարձակման մասին: Նման լուր ստանալուն պես ճամբարում խուճապ սկսվեց, սակայն կայսրը հասկացավ, որ դա ավելի շուտ ավազակներ կլինեն, որոնք, ձեռք գցելով այն ամենը, ինչ ի վիճակի էին ձեռք գցել, դրանից հետո սրընթաց կկորեն: Դուլիանոսը որոշեց անհրաժեշտ պաշտպանություն թողնել Տիգրիսի շրջանում, որպեսզի, երբ զորքը նրա հետ արշավի էլիս Դարսի տերության վրա, պարսիկները չավերեն Նիսիբիսն ու նրա ողջ շրջանը՝ բաղաքն անպաշտպան գտնելով: Եվ այսպես կայսրը որոշեց այնտեղ թողնել Սեբաստիանոսի և Դյոկլետիոսի հրամանատարության տակ գործող 18.000 հետևակային, այն դեպքում, երբ ինքը հիմնական ուժերով պատրաստվում էր անցնել Եփրատը: Ավելի ուշ, սակայն, Դուլիանոսը երկու մասի բաժանեց իր զորքը, որպեսզի թշնամու հայտնվելուն պես այն կարողանա բոլոր կողմերից դիմադրություն ցույց տալ, իսկ թշնամին էլ չկարողանա առանց վախենալու ավերել ամեն ինչ իր ճանապարհի վրա: /13/ Վերջացնելով նախապատրաստությունները խառանում, որը հանդիսանում էր Հռոմեական կայսրության և Անտիոքի տարածքի, Դուլիանոսը ցանկացավ մի հարմար դիտակետից գնել բանակը: Նա սիրով ողջունեց հետևակի ու հեծելազորի լեգեոններին, որոնք, ընդհանուր առմամբ, կազմում էին 65.000 հոգի: Եվ այսպես, լեքելով խառանը, կայսրը արագորեն մի կողմ թողեց ճանապարհին հանդիպող բաղաքներն ընդհուպ մինչև Կալկինիսում, իսկ այնտեղից էլ ժամանեց Կրկենտիկ, որի մասին ես առաջ հիշատակել եմ: Այստեղ նա անցավ Աբդրա գետը: Այնուհետև հռոմեացիները գետային ճանապարհով շարժվեցին Եփրատով դեպի ցած: Զինվորները, որոնք տանում էին պարենամթերքի պաշարները, հետևեցին կայսրը և տեղավորվեցին նավատորմիկում, որը եկավ ժամանակին: Այն կազմված էր 600 փայտյա և 500 կաշեպատ նավակներից, ինչպես նաև 50 այլ նավակներից և մեծաթիվ գետանավոր-նավակներից, որպեսզի, ըստ անհրաժեշտության, կամուրջներ կառուցվեն հետևակի անցկացման համար: Մյուսնց հետքերով նաև շատ այլ նավեր էին լողում՝ փոխադրելով բանակի համար պարենամթերք, փայտանյութ, որն անհրաժեշտ էր պաշարողական մեքենաների կառուցման համար, ինչպես նաև արդեն իսկ հավաքված մի բանի պաշարողական մեքենաներ: Նավակները Նշանակվեցին Լուկիանոսն ու Կոնստանդինոսը: Ընդունելով արշավանքի նման ծրագիր՝ կայսրն իրականացեց զորքի զորատես և նրան դիմեց իրադրությանը հարիր խոսքերով՝ ամեն մի ռազմիկին վճարելով 130 արծաթ: Դրանից հետո, ահա, Դուլիանոսը ձեռնամուխ եղավ Դարսկաստանի նվաճմանը: Դետևագործի հրամանատար Նշանակվել էր Վիկտորը, իսկ հեծելազոր ղեկավարում էին Ռոմիդոն ու Արիենթոսը: Ես արդեն հիշատակեցի եմ այս Ռոմիդոն մասին ավելի վաղ: Սա մի պարսկական արքայազն էր, որը, լինելով դավաճանիկձ եղբոր կողմից, փախել էր Կոնստանդինոս կայսրը (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ի – Մ.Ֆ.) մոտ և այստեղ ամենաբարձր պատիվներ ու պաշտոնների արժանացել էր ապացուցված հավատարմության համար: /14/ Այժմ, երբ կայսրը մտավ Դարսկաստանի տարածք, հեծելազորը տեղակայվեց ձախ թևում, իսկ հետևակի մի մասն էլ սկսեց ուղեկցել նրան գետի ափերով, այն ժամանակ, երբ հիմնական զորքը առաջանում էր մայրով ավելի հեռու՝ 70 ասպարեզ հեռավորության վրա: Եղջերավոր անասունները, որոնք ծանր գրանիներ և այլ ռազմական հանդերձանք էին տանում, տեղակայվեցին գունակ կենտրոնում՝ իրենց վարողների հետ միասին: Անվտանգության նպատակներով այն բոլոր կողմից շրջապատվեց զորքով: Ահա այս կերպ կազմակերպվելով հարձակումը՝ Դուլիանոսը որոշեց 1.500 հոգու հետ առաջ ուղարկել Լուկիլիանոսին, որպեսզի գնեն շրջապատը և պարզեն, թե բացահայտ է արդյոք ելնում թշնամին, թե՞ դարանակալ է: Դրանից հետո, առաջ շարժվելով 60 ասպարեզ, կայսրը մոտեցավ Զաուտա կոչվող վայրին, որից հետո ուղղվեց դեպի Դուրա: Այստեղ էին գտնվում այն բաղաքի ավերակները, որոնք այդ ժամանակ արդեն լքվել էին բնակչության կողմից: Այստեղ էր գտնվում նաև կայսր Գորդիանոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Գորդիանոս II-ի – Մ.Ֆ.) դամբարանը: Այս վայրում շատ դեղիններ կային, որոնք գնվելուները որսացին և բեժ կազմակերպեցին: Դրանից հետո, 4 օրվա ընթացքում շարունակելով արշավանքը, կայսրը մոտեցավ Փատուզա կոչվող վայրին, որի դիմաց մեծ կայազորի կողմից զբաղեցված մի ամրացված կղզի կար: Խուլակնիտը հետախուզների մի հազարյակի հետ մեկնեց, որպեսզի հայտնաբերի թշնամուն և, բանի դեռ գիշեր էր, աննկատ առաջացավ, սակայն, հենց որ լույսը բացվեց, նա հայտնաբերվեց պաշտպաններից մեկի կողմից, որը ելել էր քրի հետևից: Սա ոսքի հանեց բաղաքը և բոլոր պարսիկները բարձրացան պարսիսկների վրա: Կայսրը, այն բանից հետո, երբ իր պաշարողական մեքենաներով և սեփական ուժերի մի մասով մեկնեց կղզի, խոստացավ նրանց, որոնք մնացել էին բաղաքում, որ, եթե նրանք իրենք հանձնվեն ու հանձնեն նաև ամրոցը, ապա կխուսափեն հաստատ մահից: Երբ այս կողմ արձագանք գտավ՝ Խուլակնիտը այս բաղաքի տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին զինվորների հսկողության տակ հռոմեական տարածք անցկացրեց: Մյուսնց ղեկավար Դուլիանոսը տրիբունի պաշտոն ստացավ և այդ ժամանակից սկսված, երբ նրա հավատարմությունը ստուգվեց, սկսեց համարվել Դուլիանոսի լավագույն բարեկամներից մեկը: /15/ Ծարունակելով ճանապարհը այդ վայրերից՝ կայսրը ժամանեց գետի մյուս կողմին, որի վրա ևս մի ամուր ամրոց կար: Դուլիանոսը հարձակում գործեց վերջինիս վրա, այն բացարձակ անառիկ գտավ և դրանից հետո պաշտպաններից պահանջեց հանձնվել՝ որանով իսկ նրանց հաստատ ուղի ցույց տալով, թե ինչպես կարելի է խուսափել կործանումից: Եվ ահա, երբ նրան հայտնեցին, որ նրանք կհետևեն մյուսների օրինակի, կայսրն առաջ շարժվեց: Դուլիանոսը անցնում էր այլ ամրոցների շարաններով ևս և բավարարվում էր խոստումներով, բանի որ չէր ուզում դատարկ բաների վրա ժամանակ կորցնել, այլ ուզում էր նվիրել իրեն արշավանքի գլխավոր նպատակին: Մի բանի օր անց կայսրը ժամանեց Դակիրու, որը գնվելուները գտան լքված վիճակում: Նրանք այնտեղ ցորենի մեծ, ինչպես նաև աղի ուղղակի հսկայական պաշարներ հայտնաբերեցին: Մի բանի կանանց սպանությունից հետո, որոնք մնացել էին այնտեղ, հռոմեացիներն ավերեցին այդ վայրը այն աստիճան, որ, եթե հայացք գցեիր, ապա երբեք չէիր մտածի, որ այնտեղ բաղաք է եղել: Մյուս ափին, որին զուգահեռ ընթանում էր զորքը, դուրս էր քայտում նավթի մի աղբյուր: Դրանից հետո Դուլիանոսը հասավ Սիֆային, Սեգիային և Զարապարդիա կոչվող բաղաքին, որտեղ մի բարձր քարտ բեմ կար՝ կոչվող «Տրայանոսի հարթակ»: Զինվորները հեշտությամբ գրավեցին և թալանեցին բաղաքը, որից հետո ողջ այդ, ինչպես նաև մյուս օրը հանգստացան: Կայսրը, ազդված այն բանից, որ իր բանակն այդքան հեռու է գնացել առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու պարսիկների կողմից ոչ դարանների, ոչ էլ բացահայտ հարձակման վիճառով, Ռոմիդոն գլխավորությանը ուղարկեց հետախուզների մի խումբ, բանի որ այս Ռոմիդոն տեղանքի մասին շատ ճշգրիտ և մանրամասն գիտելիքներ ուներ: Արքայազնն ու նրա մարդիկ, սակայն, հազիվ չգտնվեցին, սակայն նրանց հաջողեց փրկվել այլ բացառիկ անասահակամության շնորհիվ, բանի որ Սուրենը դարան էր դրել մի որոշակի վայրում և սպասում էր Ռոմիդոն տեղանքի մասին շատ չգար իր սովորական սահմաններից ու չխանգարեր նրանց: Այս կերպ նրանց ծրագրերը խախտվեցին: Զաջորդ օրը Սուրենն ու նրա ընկերները դարանակալման գործում ի վերջո հայտնաբերեցին և մարտի մեջ նրան մոտիկ անցնող Ռոմիդոն մարդկանց հետ, որի արդյունքում որոշ հռոմեացիներ սպանվեցին, իսկ այլք էլ փրկվեցին փախուստով: Փրկված հռոմեացիները միացան իրենց հիմնական ուժերին: /16/ Ծարժվելով առաջ՝ հիմնական զորքը ժամանեց Եփրատի այն ջրանցքի մոտ, որը ձգվում էր մինչև Ասորեստան և կտրում էր ողջ երկիրը ընդհուպ մինչև

764

նավթից: Դրանք պարսիկները նետում էին ներքև ու վերջիններս այրվում էին ուռքերի տալ: Եվ այսպես, չնայած այն բանին, որ հռոմեական զինվորները թշնամիների հետ համեմատած առավել ոչ բարենպաստ վիճակում էին գտնվում, նրանք չէին մոռանում ռազմական արիության և մարտի կանոնների մասին: Թշնամին անընդհատ հարվածների էր ենթարկվում քարերի և բռնցքաչափ ու տարաբնույթ նետողական արկերով: Հարվածները հասցվում էին նաև նավերի քթամասերում տեղակայված մեքենաներից, որոնք միանգամից երկու կամ երեք, իսկ երբեմն էլ նույնիսկ ավելի շատ թվով մարդկանց էին խոցում: Զանի որ ամրությունը տեղակայված էր բլրի վրա և ամրացված էր երկու պարիսպներով և 16 մետր աշտարակներով, բոլոր կողմերից էլ ուներ խանդակ, որը խմելու ջուր էր մատակարարում պաշտպաններին, հուլիանոսը ստիպեց իր զինվորներին ոչ միայն լցնել այն, այլև բարձրացնել հողաթումը մինչև աշտարակների մակարդակ: Մեկ այլ վայրում էլ նա որոշեց պարսիկ տակով թունել փորել դեպի ամրության ներս, որպեսզի այդտեղից հարձակում գործի թշնամու վրա: Իր հեղթին, բանի որ թշնամին խանգարում է հռոմեացիներն աշտարակների մակարդակին հասնել նետողական արկերի մի իսկական ամպով, կայսրը որոշեց գլխավոր մարտը տալ ամենից առաջ պաշտպանությունը հորինելով նետերից և նավթով լցված անոթներից, իսկ թունելի փորումն էլ հանձնարարեց Նեքիտոսին ու Դագալայթոսին: Դրանից հետո հուլիանոսը հետևակի ու հեծելազորի հրամանատարությունը հանձնեց Վիկտորին և հրամայեց նրան հետախուզել ողջ տարածության ընդհուպ մինչև Տիգրոս: Այս գործողությունը պետք է կանխեր կայսր սպանության կազմակերպումը և այդ գործի իրականացումը հանձնվեց Վիկտորին, որը պետք է հուլիանոսի ու նրա բանակի համար ճանապարհներ պատրաստեր դեպի Տիգրոս՝ կառուցելով կամուրջներ և ամրություններ: /22/ Այն բանից հետո, երբ հուլիանոսը բաժանեց պարտականություններն իր մարդկանց միջև, նա դարպասների մոտ մի բարան դրեց և սկսեց կոտրել դրանք: Տեսնելով, որ թունել փորողները անխելա են վերաբերվում իրենց աշխատանքին՝ նա զգոհություն արտահայտեց և նրանց փոխարեն ուրիշներին նշանակեց: Երկրորդ բարանը դրվեց մյուս դարպասների մոտ, ինչը գրոհի հնարավորություն էր ստեղծում: Եվ ահա, այն բանից հետո, երբ տուրիանդակը հայտնեց, որ մարդիկ, որոնք թունել էին փորում դեպի քաղաք, ավարտել են իրենց աշխատանքը, մարդիկ պատրաստվեցին գրոհի: Գրոհի համար նախապատրաստված զորքը կազմված էր 3 լեգեոններից ի դեմս մատիարցիների, լանցիարիացիների և վիկտորիացիների: Կայսրը, սակայն, զգալից նրանց կատարողությունը և հրամայեց մեքենաները տեղակայել երկրորդ դարպասների մոտ, որտեղ էլ նաև տեղակայվեց ողջ բանակը: Դա պետք է համոզեր թշնամիներին, որ ամրոցը կընկնի հաջորդ օրը, և դրանով իսկ շեղեր պարսիկներին թունելից: Եվ այսպես, երբ ամրոցի բոլոր պահպանները պատրաստվեցին պաշտպանվել պաշարողական մեքենաների հարձակումներից, թունելում գտնվող մարդիկ գետնի երես ելան մի բնակելի տան ուղիղ կենտրոնում: Չնայած գիշեր էր, սակայն ստրուկիին ցորեն էր աղավ և հենց նա էլ առաջին գոյը գնաց, բանգի զինվորները ստիպված սպանվեցին նրան, որպեսզի նա աղաղակ չարթոթացնի: Առաջինին, որը մտավ քաղաք, կոչում էին Սուպերանցիոս: Դա վիկտորիացիների լեգեոնների մի հայտնի ռազմիկ էր: Երկրորդը Մագնուսն էր, իսկ երրորդը՝ Նոտարների արիմիկարիոս Դուլիանոսը, որին հետևեցին շատ այլք: Նրանք բոլորը, սեղմվելով պարիսպներին, թափանցեցին քաղաքի կենտրոն՝ բացառականապես անակնկալի բերելով պարսիկներին, որոնք այդ ժամանակ մի եղջ էին երգում, որով գովերգում էին արքայի խիզախությունը ու ծաղրում հռոմեացիների իզուր ջանքերը, ընդ որում նրանք կայրում էին, որ հռոմեացիների համար ավելի հեշտ կլինի քաղաքը արքայական պալատը, բան իրենց ամրոցը: Հռոմեացիները նետվեցին թշնամիների վրա և սպանեցին ում հնարավոր էր: Մնացածներին նրանք հետապնդեցին ու նրանց ևս սպանեցին՝ չնայելով ոչ կանանց ու ոչ էլ երեխաներին, բացառությամբ նրանց, որոնք պետք էին գերեվառության համար: Կայսրը հրամանատար Անաբոլատը իր ողջ թիկնազորով, որը հաշվով էր 80 հոգի, ևս գերվեց: Նրան անցկացրին ողջ ամրոցով և առջևում կապված ձեռքերով բերեցին կայսր մոտ: Այժմ, երբ ամրոցը գրավված էր, իսկ նրա պաշտպանները անկախ տարիքից՝ սպանված, բացառությամբ մի բանի գերիների, բանակը սկսեց զբաղվել թալանով: Յուրաքանչյուրը վերցնում էր այն, ինչ ուզում էր: Պարիսպներն ավերվեցին մեծաթիվ մեքենաների օգնությամբ, տները ևս նույն բախտին արժանացան և այրվեցին: Արդյունքում՝ ժամանակի հետ աստիճանաբար սկսեց թվալ, թե այդ վայրում քաղաք ընդհանրապես չի էլ եղել: /23/ Ծարունակելով արշավանքը՝ հուլիանոսն անցավ այլ կարևոր ամրոցների մոտից ևս, մինչև որ չմոտեցավ արքայական ուսի համար նախապատված մի արգելոցի: Դա պարսպապատ ու մեծ մի տարածության էր, որը պատված էր ծառերով: Այնտեղ շատ վայրի զազաններ կային, ինչը այն պատճառով, որոնք արքայական թույլտվություն ունեին որս անել, ապահովվելով իր ունեցիկով: Երբ հուլիանոսը տեսավ այդ, նա հրամայեց մի բանի տեղերում կոտորել պարիսպները: Պարթևական զվարճալիներն իրենց վերջը գտան, հենց որ հռոմեացիները ներս խուժեցին: Այդ վայրի հարևանությամբ կայսրը հայտնաբերեց հռոմեական ռոմվ շքեղորեն զարդարված մի փոքր ամրոց: Ինչպես ասում էին, այն կառուցված էր եղել հռոմեացիների կողմից: Հենց այստեղ էլ միափորվեցին երեք լեգեոնները ի դեմս մատիարցիների, լանցիարիացիների և վիկտորիացիների: Կայսրը թողեց զորքը և միայնակ այցելեց այդ պալատը՝ կառույցի նկատմամբ հարգանքից դրված թույլ չտալով տրիբուններին թալանել մի բան, որը հռոմեական էր համարվում: Այնտեղից, անցնելով ևս մի բանի ամրություններ՝ բանակը մոտեցավ Մելնաս Սաբատա քաղաքին, որը տեղակայված էր քաղաքից 30 ասպարեզ հեռավորության վրա, առաջ կոչվում էր Չահուս, իսկ այժմ՝ Սելևկիա: Կայսրն ու բանակի մեծ մասը տեղակայվեցին ոչ հեռու, այն ժամանակ, երբ հետախույզները առաջ գնացին և ձեռնամուխ եղան քաղաքի գրոհին: Հաջորդ օրը, երբ կայսրը սկսեց գննել պարիսպները, նա տեսավ դարպասների դեմ այս արշավանքի մեղավոր, որից հետո մահապատժի ենթարկվեց: /24/ Այն ժամանակ, երբ բանակն առաջ էր շարժվում, Արիսթեոսը խուզարկեց ճահիճները, որտեղ գտավ և գերեց շատ թշնամական ռազմիկների: Այստեղ, ահա, առաջին անգամ էր, որ ուժերը կենտրոնացրած պարսիկները հարձակում գործեցին բանակի առջևից շարժվող հռոմեական առաջապահի վրա: Եվ ահա վերջին, երբ արագ պարտություն կրեց, փրկություն գտնելու համար նետվեց դեպի մոտակա ափը: Իր հերթին մյուս ափին պարսիկները հարձակում գործեցին այն ծառաների վրա, որոնք հրաման ունեին հսկել կենդանիների: Հարձակման ենթարկվեցին նաև այլ զինվորներ: Արդյունքում՝ ոմանք սպանվեցին, սակայն այլք էլ կենդանի մնացին: Այս ամենի պատճառով բանակը հայտնվեց ճնշված տրամադրության մեջ և հռոմեացիներն իրենց առաջին պարտությունը կրեցին: Ծարժվելով առաջ՝ հռոմեացիները հասան մի հսկայական ցրանցքի, որը, ըստ չրջակա բնակչության խոսքերի, այստեղ փորվել էր դեռ տրոյականների կողմից պարսկական պատերազմի ժամանակ: Նարմալակա գետը թափվում է այդ ցրանցքը, իսկ հետո արդեն՝ Տիգրոս: Կայսրը որոշեց մաքրել և զննել այն, որպեսզի ապահովվի իր նավակների անցումը դեպի Տիգրոս, և եթե հնարավոր լինի, բանակի անցման համար կամուրջ կառուցի: /25/ Այդ ժամանակ շատ պարսիկներ՝ և հեծյալ, և հետևակ, հավաքվեցին հակառակ ափին, որպեսզի կանխեն հռոմեացիների գետանցը: Նկատելով թշնամական պատրաստությունները՝ կայսրը որոշեց ելնել պարսիկների դեմ և խիստ հրաման տվեց սեփական զորքին տեղափոխվել նավերում, սակայն, այն բանից հետո, երբ տեսավ, որ մյուս ափը զարդալի է ու բացի այդ էլ նաև պարիսպ ունի, զինվորներն առաջին, որ վախենում էին նետերից և նավթով լցված անոթներից, որոնք վերկվեց թունելի իրենց վրա: Այն բանից հետո, սակայն, երբ կայսրն այնուհանդերձ ակնեց իր ասածը, երկու նավակներ, յի զինվորներով, այնուհանդերձ անցան գետը: Պարսիկները անմիջապես սրանց վրա այրվող նետերի հեղձը թափեցին ու կրակով պատեցին ողջ ջուրը: Զանի որ բանակը շատ վախեցավ, կայսրը ճարակորեն թաքցրեց իր սխալը և ասաց. «Նրանք անվտանգ անցել են և հասել են մյուս ափ: Այդ մասին է վկայում նաև նավակների մեջ հայտնված կրակը, որը ես զինվորներին հատուկ եմ հրամայել վառել, որպես հաղթանակի նշան»: Նույն այդ պահին էլ բոլոր զինվորները, ինչպես կային, նստեցին նավերը և լողացին: Եվ ահա, երբ նրանք հասան այն վայրին, որտեղից կկարողանային անցնել արդեն ծանծաղ տեղով, ցատկեցին ջուրը և, ձեռնամարտում ընդհարվելով պարսիկների հետ, տիրեցին ոչ միայն ափին, այլև նաև հետ խլեցին մինչև այդ ուղարկված ու կիսով չափ այրված երկու նավակները՝ փրկելով դրանցում կենդանի մնացած զինվորներին: Դրանից հետո երկու գործերն էլ իրար եկան: Մարտը ձգվեց կեպզիզների մինչև հաջորդ օրվա կեսը, մինչև որ ի վերջո պարսիկներն իրենց զորավարների հետ միասին չնահանջեցին և գլուխները կորցրած փախուստի չդիմեցին, ընդ որում փախուստը գլխավորում էին զորավարները, որոնք էին Պղարակեսը, սա իր ծագումով և փառքով արքայից **(Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ից - Մ.3.)** հետո երկրորդն էր, Անարաբեսը, ինչպես նաև Սուրենն ինքը: Հռոմեացիները և գործերը սկսեցին նրանց հետապնդել՝ փախուստի ընթացքում սպանելով շատերին ու գրավելով հսկայական բանակությամբ ոսկի և արծաթ, ամեն տեսակի շարժիչ մարդկանց ու ձիերի համար, արծաթե սեղաններ և այլոթներ, մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչ լքված վիճակում գտան ճամբարում: Այդ ճակատամարտում ընկան պարսիկների 25 հարյուրյակ և սպանվեցին միայն 75 հռոմեացիներ, սակայն հաղթանակի գրավանքը որոշակիորեն մթազևեց այն բանով, որ գլխավոր հաղթանակողը վիրավորվեց կատապոլոտի հարվածով՝ (Չոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 3, գլուխ 12-25): «Այնուհետև, հագնվ էր գարունը բացվել, երբ հուլիանոսը **(Հռոմեական կայսրության կայսր հուլիանոսը - Մ.3.)** պատերազմ սկսեց պարսիկների դեմ և շուտով անցավ Եփրատ գետը: Մի կողմ թողնելով Եդեսիան, հնարավոր էր այն պատճառով, որ ատտերություն էր գգում այս քաղաքի նկատմամբ այն պատճառով, որ այն դեռ հնում էր ամբողջովին ընդունել բրիտանոնությունը, նա եկավ հառան և, գտնելով այստեղ Չևսի տաճարը, այնտեղ զոհ մատուցեց և աղոթեց իրականացրեց: Այստեղից իրենց հետևող զորքից նա առանձնացրեց 20.000 զրահակիրների և ուղարկեց Տիգրիսի ուղղությամբ, որպեսզի հսկողություն իրականացնեն այդ կողմերի վրա: Նա նաև հրահանգեց, որ այդ ջոկատը գա իր մոտ, հենց որ նա

հրաման տա այդ մասին: Իր հերթին հայկական առաջնորդ Արշակին՝ հռոմեական դաշնակցին, նա գրեց այն մասին, որ վերջինս իր հետ միավորի իր ռազմական ուժերը: Այդ նամակում՝ մի վերին աստիճանի հիմնադիր և փառաբանող նամակ, նա իրեն գովերգում էր որպես թագավորելու ի վիճակի և աստվածների պաշտող մի այդ, իր նախորդ Կոնստանդինոսին (**Հռոմի սկզբում համախառն, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ին – Մ.Ֆ.**) բնադատում էր բնավորության թուլության և ոչ ճիշտ հավատքին հետևելու համար: Մրանից բացի նա նաև սպառնալիքներով շատ վիրավորում էր նաև հենց իրեն՝ Արշակին, սպառնալիքներ, որոնք նաև Զրիստոսի հասցեին ուղղված վիրավորական լուռանքի հետ միասին ավելի էին ուժեղանում այն բանից, որ, ի դեմս իր դաշնակցի, նա ճանաչում էր բրիտանական: Ի դեպ ասած, այսպիսի վերաբերմունք նա իրեն թույլ էր տալիս ամեն մի առիթով և ընդգծում էր, որ Արշակի կողմից պաշտվող աստվածը չի պահպանի իրեն, եթե նա աչքաթող անի արքայի այս հրամանը: Եվ այսպես, գտնելով, որ ճիշտ բան է անում, նա վերցրեց գործը և մտավ Ասորեստան: Այստեղ, մեկ դավաճանությամբ, մեկ ուժով նա վերցրեց բաղաբներ և ամրոցներ՝ անգզուշորեն առաջ շարժվելով և չնոստեղվելով հետևում գտնվողների, ինչպես նաև այն մասին, որ հենց նույն այդ ճանապարհով էլ ինքը պետք է վերադառնա: Աչքաթող անելով հատկապես վերջին հանգամանքը՝ այն ամենը, ինչը ինքը չէր վերցնում, հիմնական ավերում էր, իսկ հացի և այլ պաշարները կամ թաղում էր, կամ էլ՝ այրում: Շարունակելով ուղին Եփրատի ափով՝ նա արդեն հեռու չէր Տիգրիսից, որը մի մեծ բաղաբ է՝ պարսից արքաների ներկայիս մայրաքաղաքը, որը փոխարինում է Բաբելոնին: Այդ բաղաբի մոտ հոսում էր Տիգրիսը, սակայն, բանի որ սրա ու Եփրատի միջև գտնվող տարածքը թույլ չի տալիս Տիգրիսին մոտենալ նավակներով, դրա համար էլ անհրաժեշտություն է առաջանում կամ մի կողմ թողնել բաղաբը, կամ էլ լքել նավակները: Արքան, հարցաբնեցելով գերիներին, իմացավ, որ այնտեղ ժամանակի հետ լցված մի նավարկելի ջրանց կա և ահա նա, ոչնչացնելով այս խոչընդոտը, Եփրատից արդեն նավակների հետ դրանով անցավ Տիգրիս: Ցամաքային զորքերի թևում ունենալով նավատորմիկը՝ նա մոտեցավ այս բաղաբին: Այդ ժամանակ, ահա Տիգրիսի ափին երևաց պարսկական հեծելազորի և փղերի մեծ բազմությունը: Տեսնելով իր զորքը թշնամական հողում ու փակված երկու մեծ գետերի մեջ և վախենալով, որ, մնա այստեղ, թե հետդարձի ճանապարհը բռնի անայցված տարածքով, երկու դեպքում էլ առանց պարենամթերքի կկործանվի սովից՝ արքան հեծյալներին պարզեց խոտաքամ և զինվորներին ծխաբուխ դիտելու հրավիրեց, իսկ նավատորմի հրամանատարներին էլ հրամայեց ջուրը նետել ծանրություններն ու հավաքած հացը, որպեսզի ռազմիկները, իրենց վտանգի մեջ գտնելով և սննդի պակաս զգալով, ավելի վճռական դառնան ու ավելի արիական կերպով մարտնչեն հակառակորդի դեմ: Դրանից հետո, ընթրիքից հետո հավաքելով հրամանատարներին ու զորավարներին, նա զորքը նստեցրեց նավերը: Բազմիկները գիշերով անցան Տիգրիսը և, հասնելով մյուս ափին, իջան նավերից: Դարսիկներից ոմանք, նկատելով այդ շարժումը, սկսեցին պաշտպանվել և իմաց տվեցին մյուսներին, իսկ այլք էլ հռոմեացիների ձեռքն ընկան դեռևս բնած ի վիճակում: Այդ ընթացքում օրը բացվեց և մարտը թեժացավ: Կոտորելով շատ թշնամիների՝ հռոմեացիները վերջնականապես անցան գետը և պաշարեցին Տիգրիսը» (Սոգոմոստոս «Եկեղեցական պատմություն», գիրք 6, գլուխ 1):

«Դրիզմեդես Դուլիանոսին (**Հռոմեական կայսրության կայսր Դուլիանոսին – Մ.Ֆ.**) արտաքին թշնամիների դեմ հաջողություններ հասնելու համար պակասում էին մայր պարսիկները և ահա նա իր բարձր դիրքում, բանի որ այն ժամանակ նա արդեն աշխարհի տիրակալն էր, թշնամական դրոշներ պարզեց պարթևների դեմ ու սկսեց լողալ Եփրատով՝ որպեսզի այդ ճանապարհով պարենամթերք և փայտանյութ ստանա: Անկասելի, բանգի նա արդեն գրավել էր պարսիկների կողմից հիմնված շատ բաղաբներ հանձնելի հարկադրելու կամ ուժի միջոցով, նա ճամբար զարկեց Տիգրիսի և Եփրատի միավորման վայրում՝ Տիգրիսի դիմաց: Այստեղ նա սկսեց ամենօրյա մարտեր վարել, որպեսզի թուլացնի հակառակորդի գոնությունը, որից հետո գիշերվա կեսին զինվորներ բարձած նավերով արագորեն նետվեց գետի մյուս ափ: Դա մի դժվարին գործ էր, որը դժվար էր իրականացնել նույնիսկ լույս աչքով և առանց որևէ դիմադրության, սակայն հենց այդ հանգամանքն էլ անակնկալ վախի և սրընթաց հարվածի շնորհիվ շփոթեցրեց պարսիկներին: Չինվորները հնարավորություն ունեին նույնիսկ մուտք գործել Տիգրիսի բաց դարպասներով և պատերազմը լրիվ այլ ընթացքը կատարար, եթե միայն նրանք թալանը չգերադասեին հաղթանակից, սակայն այդպես չեղավ» (Ռուֆուս Սեբաստոս «Կեսարների պատմությունը», գլուխ 28):

«Դուլիանոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Դուլիանոսը – Մ.Ֆ.**), իշխանությունն իր ձեռքը վերցնելով և մանրագին պատրաստվելով, պատերազմ սկսեց պարսիկների դեմ: Այդ արշավանքին ես ևս մասնակցեցի: Մի բանի պարսկական բաղաբներ և ամրություններ հանձնվեցին առանց մարտի, որոշներն էլ գրավվեցին գրոհով և նա, ամայացնելով Ասորեստանը, որոշ ժամանակ ճամբար զարկած մնաց Տիգրիսի մոտ» (Եվտորպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաբի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 10, գլուխ 16):

«Հրահավիր հեծյալների ջուկառը, որը կազմված էր 400 հոգուց, ներխուժեց վերջապահի շարքերը...: Դարթևներն ունեին վահաններ ու ուռնետու ծյուղերից հյուսված սաղավարտներ, որոնք հյուսված էին իրենց հայրենիքի սովորության համաձայն...: Դուլիանոսի (**Հռոմեական կայսրության կայսր Դուլիանոսի – Մ.Ֆ.**) պատերազմը պարսիկների դեմ շարունակվում էր ողջ ուժով...: Տիգրիսի մատուցվելու ուսուցիչի այնպիսի առատություն էր, որ այն սպառնում էր ռազմիկներին երես տալով փչացնել: Մարդն ըստ էության, հակված է նախանձի: Բազմիկները, չկարողանալով արժանավորել գնահատել այն, ինչ կատարվում էր, աբայացիների մասին դատում էին աշտարակից և, նրանցից յուրաքանչյուրը ուզում էր լավ տակտիկ ու անսովոր խելքի տեր մարդ երևալ...» (Եվտորպիոս «Պատմություն», հատված 22-24):

«/20/ Նա (**Հռոմեական կայսրության կայսր Դուլիանոսը – Մ.Ֆ.**) մեկնեց պարսիկների դեմ՝ շարժվելով դեպի Կիրեստիկա...: /21/ Դարսիկների արքա Սապորի (**Դարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.**) դեմ շարժվելիս՝ կայսր Դուլիանոսը հասավ Հիերապոլիս: Նա հրամայեց և Սամոսատ բաղաբում ու Եփրատի կղզիներում կառուցվեցին նավակներ: Դրանց մի մասը պատրաստվել էր փայտից, մյուսը՝ մորթուց, ինչպես գրել է ամենագետ պատմագիր Սագնուս Խառանցին, որը հետևում էր կայսր Դուլիանոսին: Հիերապոլիսը թողնելով 6.000 զինվոր, որոնց արդեն տեղակայված էին՝ նրա դրանց ավելացրեց 4.000 այլ լեգեոներներ՝ երկու էքսարքոսներ Ալկամեի և Մավրոսի հետ միասին: Այնուհետև նա շարժվեց և Արքորա գետը հատեց նավակամուրջի միջոցով, բանի որ նավերը հասել էին Եփրատի գետին: Նավերի թիվը 1.250 էր: Այնուհետև նա իրար բերեց իր բանակը՝ և նաև ունենալով նաև անատոլիական մագիստրոսին և պրետորիայի պրեֆեկտ, ռազմական մագիստրոս Սալյուտինոսին: Նա էլավ բարձունք և անձամբ դիմեց բանակին՝ զովաբանելով զինվորներին ու ոգևորելով նրանց պայքարել պարսիկների դեմ ամենայն կարգապահությամբ և եռանդով: Դրանից հետո կայսրը հրամայեց անմիջապես սկսել գետի հատումը և ինքը բարձրացավ իր համար պատրաստված նավը՝ առաջ ուղարկելով հետախույզներին, ի դեմս 1.500 բաջերի Լախյաններից և Սաթարյաններից: Նա հրամայեց բարձրացնել վահանները և կոմիտ Լուկիանոսին, որը ամենահմուտ զինվորն էր, հրահանգեց օգնել իրեն: Լուկիանոսը ոչնչացրեց Եփրատի երկայնքով և գետի կղզիներում գտնվող բազմաթիվ պարսկական բերդեր ու սպանեց նրանց մեծ գտնվող պարսիկներին: Դուլիանոսը Կիկտորին և Դազալաիֆին հրաձգություն մատուցեց, որտեղ նավատորմի հետ լինել ու պաշտպանել հիմնական բանակը: Եվ ահա կայսր Դուլիանոսը իր ամբողջ բանակով անցավ Եփրատի լայն ջրանցքով, որը միանում էր Տիգրիս գետին: Նա հասավ Տիգրիս գետին, որտեղ երկու գետերը միախառնում և մեծ ծախիճ էին կազմում: Սավանիտայի գավառի հատվածում նա մտավ Դարսկաստան և հասավ Տիգրիսի բաղաբին, որտեղ բնակվում էր պարսիկների արքայական կազմը: Կայսր Դուլիանոսը հաղթեց և ճամբար խելեց Տիգրիսի մոտ գտնվող հարթավայրում՝ իր սենատի աջակցությամբ ցանկանալով մտնելու Բաբելոն՝ այնտեղ ևս վերահսկողություն հաստատելու անկախիթով» (Դուլիանոս «Ժամանակագրություն» գիրք 13, գլուխ 20, 21):

«Դարսիկների դեմ Դուլիանոսի (**Հռոմեական կայսրության կայսր Դուլիանոսը – Մ.Ֆ.**) մղած պատերազմի սկիզբը բավականին դրական էր: Նախ նա գրավեց մի բանի բաղաբներ, շախչախեց մեծ թվով թշնամիների, վերցրեց բազմաթիվ գերիներ և ուղեբեռներ, իսկ հետո էլ պաշարեց Տիգրիսը: Ենթի մակատառգիրը, սակայն, հանկարծ փոխվեց և կայսրը իր բանակի մեծ մասի հետ միասին օտար երկրում ողբերգականորեն կործանվեց: Իրոք, բանի որ պարսիկները հուսահատված էին հռոմեացիների բացահայտ ուժով հաղթելու մտքից, նրանցից ոմանք հրաձգություն ակնհայտ վտանգի ենթարկվել, որը նրանց զգալի կորուստներ կպատճառեր: Այդ ժամանակ ի հայտ եկան երկու հոգի, ովքեր ներկայացան Դուլիանոսին որպես դասալիքներ և նրան հեշտ հաղթանակ խոստացան, եթե նա գնար այն կարճ ու վստահ ճանապարհով, որը նրանք նրան ցույց կտան Դարսկաստանի սիրտը մտնելու համար, ուղղակի դրա համար նա պետք է այրեր իր նավերը, որպեսզի դրանք օգտակար չլինեն նրա թշնամիներին: Եվ ահա այդ չար տիրակալը խելագար հավան ընծայեց այս խոստումներին ու իրկիցեց իր նավերը: Ընդհանուր առմամբ նա դրանցից պահեց ընդամենը 12 հատը, թեև պատերազմի սկզբում ուներ 700 նավակ և 400 նավ, որոնք հարմար էին պաշարներ տեղափոխելու համար: Երբ նրա բոլոր նավերը վերածվեցին մոխրակույտի, նա պատրաստվեց հետևել այդ ուղեկցողներին, որոնք առաջարկում էին առաջնորդել իրեն, ընդ որում նա հազիվ էր արձագանքում մարդկանց համար խնդրանքներին, որոնք դրանց պաշտեալ էին համարում և խնդրում էին հարցաբնեցել: Ի վերջո, սակայն, երբ նրանց ենթարկվեցին խոշտանգումների դաժանությունը, նրանց շուրթերից պոկեց ճշմարտության խոստովանությունը: Ահա թե ինչպես են որոշ մարդիկ հայտնում, թե ինչպես Դուլիանոսին խաբեցին» (Չոնորաս «Պատմություն»):

«Սուրբ Յովսէփի սպանման լուրը և բոլոր նախարարների բորժնջումն հասավ Ռշտունյանց Չորս նահապետի ականջին, որ հայոց հարավային գնդի գորպայետն էր Մանածհիւրի փոխանակ և Տիրանի հրամանով գնացել էր իր գործով Յովսէփի (Հռոմեական կայսրության կայսր Յուլիանոսի – Մ.Ֆ.) հետ: Այս լուրը լսելով՝ նա ասաց իր գործին. «Չվարկեմք այն մարդու հրամանով, որ գայթակղություն է գցում Երրեստոսի երկրպագության մեջ և սպանում է նրա սրբերին, և չուղեցնեմք այս ամբարիշտ թագավորին»: Չորսն իրեն կամակից դարձնելով՝ նա հետ է դառնում, գնում և ամրանում է Տոնոփեռ, մինչև տեսնի, թե ինչ պիտի անեն մյուս նախարարները: Յովսէփի սուրհանդակները, սակայն, նրա գալուց առաջ են հասնում և բերում են Տիրանին թուղթ հետևյալ ձևով՝ Յովսէփի թուղթը Տիրանին. «Ինքեմակ Յովսէփի»՝ Արամեայի որդին, որ ճակատագրով անմահության է սահմանված, մեր Տիրան գործակալին ողջունում է: Այն գործը, որ մեզ հետ ուղարկեցիր, նրանց գորագույնն առավ ու հետ դարձավ: Մենք կարող էինք մեր անթիվ գնեցողից ուղարկել նրանց հետևից ու բռնել, բայց թույլ տվինք նրանց հեռանալ երկու պատճառով, նախ՝ որպեսզի պարսիկները մեր մասին չասեն, թե գործը բերում է բռնությանը և ոչ կամովին, և երկրորդ՝ որպեսզի փորձենք թո հավատարմությունը: Արդ՝ եթե նա այդ բանն արեց ոչ թո կամով, ապա նրանց ցեղովին քնաջինջ արա, որպեսզի մնացորդ չմնա, հակառակ դեպքում երդվում եմ Ռատով, որ մեզ այս թագավորությունը չնորհեց, և Աթենասով, որ տվեց հաղթությունը, որ մեր վերադարձին անպարտելի գործությամբ կհորտակենք թեզ էլ, թո երկիրն էլ»: Տիրանն այս տեսնելով՝ զարհուրում է և Յայր կոչված մարգարեին ուղարկում է Չորայի մոտ ու երդումով նրան իր մոտ է կանչում: Նրա գործը տեսնելով, որ բոլոր նախարարները լուռ են մնացել, մեր ազգին հատուկ անհամբերությամբ ցրվեցին, յուրաքանչյուրը գնաց իր տունը: Չորան մենակ մնալով ակամայից գայիս է թագավորի մոտ: Նրան բռնելով՝ թագավորը գրավում է նրանց ամուր բերդ Աղաժամարը և բոլորին կոտորում սպառնում է, բայց մի փոքրիկ երեխայի՝ նրա Մեհենդակ եղբոր որդուն դայակները փախցրին փրկեցին, իսկ թագավորը նրա տեղը նշանակում է Անձիտի տեղ Սաղամուփին» (Մովսես Խորենացի «Յայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 15):

«Չորսի գորպայետների թիվը, որ նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Յուլիանոսը – Մ.Ֆ.) իր հետ տարավ 397.000 էր՝ երկաթապատները, այդ թվում նաև սպասավորները, հարուստներն ու վաճառականները...: Եվ ահա նա գնաց Տիգրոս և ավերեց այն, իսկ Պարսից արքա Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) ելավ Տիգրոսից և փախստականի նման գնաց: Նա մարդ ուղարկեց և խնդրեց խաղաղություն, քանզի պատրաստ էր տալ նաև հարկերը, ինչպես առաջ էր, բայց, նա չանսաց նրա այս խոսքերին՝ ըստ հպարտության իր սրտի» (Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 10):

«Յուլիանի 674 թվականին Յուլիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Յուլիանոսը – Մ.Ֆ.) իջավ ներքև՝ պարսիկների վրա՝ ամայացնելով Նիսիսիսի և Միջագետքը Տիգրոսի հետ միասին և շատ մարդկանց փոխարդելով լեռները» (Դիոնիս Տեյ-Մսիսիացի «Տարեգրություն», մաս 2):

«Եվ ահա նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Յուլիանոսը – Մ.Ֆ.), հույսը դրած այդ ամենի վրա, ինքնավստահ կերպով գնաց ուղիղ Պարսկաստանի վրա՝ իր հետ ունենալով 395.000 ռազմիկ: Արդյունքում՝ նա տիրեց Սելևկիայի շրջակայքին և հասավ Տիգրոս: Այդ ժամանակ Շապուր Պարսիկը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) նրան խնդրանք ուղղեց, որ իրեն թույլ տրվի տիրել իր երկրի մի փոքրիկ մասին, իսկ մնացածը նա պատրաստ է գիշել, սակայն Յուլիանոսը դրան չհամաձայնեց» (Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 8):

«Նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Յուլիանոսը – Մ.Ֆ.) հավաքեց հռոմեացիների, խազարների և արաբների զորքերը, բոլորը, որոնք կային իր թագավորությունում, որպեսզի օգտագործի դրանք Շապուհի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.) ու պարսից բանակների դեմ պատերազմում: Այդ ժամանակ էլ հենց արաբները օգտվեցին առիթից վրեժ լուծելու Շապուհից արաբների սպանությունների կապակցությամբ: 170.000 արաբ ռազմիկների հավաքվեցին Յուլիանի բանակում և վերջինս նրանց առաջ ուղարկեց հռոմեական հրամանատարներից մեկին ղեկավարությամբ, որի անունը Յովսէփիսն էր (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Յուլիանոսը – Մ.Ֆ.): Սրանք նա որեց իր բանակի առաջապահում: Յովսէփիսն առաջացավ այնքան ժամանակ, մինչև որ հասավ Պարսից երկրին: Երբ Շապուհն իմացավ Յուլիանի բանակի մեծության մասին, այնտեղ էին հռոմեացիները, արաբներն և խազարները, նա անհամազուտացավ ու հետախույզներ ուղարկեց, որպեսզի սրանք տեղեկատվություն բերեն հակառակորդի ուժի, մարտական որակների և այն մասին, թե ինչպե՞ս է արդյունավետ պայքարել նրանց դեմ: Տեղեկատվությունը, սակայն, որն այդ հետախույզները մեկը մյուսի հետևից հայտնեցին նրան, վատն էին մեկը մյուսին: Ահա հենց այդ պատճառով էլ Շապուհն ինքը ծալվեց և յուրայիններից ոմանց հետ ելավ, որպեսզի անձամբ տեսնի ու իր համար գնահատի հակառակորդի բանակը: Մոտենալով Յուլիանի բանակի առաջապահը ղեկավարող Յովսէփիսի ուժերին՝ նա առաջ ուղարկեց իրեն ուղեկցողներից ոմանց, որպեսզի սրանք առաջանան և իրեն իրական տեղեկատվություն բերեն ամեն ինչի մասին: Հռոմեացիները, սակայն, հայտնաբերեցին սրանց, բռնեցին և տարան Յովսէփիսի մոտ: Բռնվածներից ոչ մեկը չխոստովանեց իրենց գալու նպատակի մասին, բացառությամբ մեկի, որը պատմեց ամեն ինչի մասին ու նաև ցույց տվեց այն տեղը, որտեղ գտնվում էր Շապուհն իր ուղեկիցների հետ միասին: Նա նաև պարտավորվեց, իր հետ ուղեկցող մի ջոկատ դնելու պարագայում, մեկնել այդ վայրը և Շապուհին անձամբ հասցնել հռոմեացիների մոտ: Յովսէփիսն, սակայն, իր մոտիկ մարդկանցից մեկին ուղարկեց և տեղեկացրեց Շապուհին ամեն ինչի մասին և արդյունքում Շապուհն արագորեն հեռացավ ու վերադարձավ իր բանակի մոտ: Այդ ժամանակ Յուլիանի բանակում գտնվող արաբական զորքերը վերջինիս խնդրեցին իրենց թույլատրել հարձակվել Շապուհի վրա և նա հավանություն տվեց այդ ծրագրին: Արդյունքում՝ արաբական զորքերն առաջ շարժվեցին, մոտեցան Շապուհին, մարտի մեջ մտան նրա դեմ, ջախջախեցին նրա ուժերը և մեծ կոտորած արեցին: Շապուհը իր բանակի մնացորդներով դիմեց փախուստի, իսկ Յուլիանն էլ տիրեց Շապուհի իշխանության տեղերին: Նա ձեռք գցեց Տիգրոս թաղաքն ու Շապուհի պաշտատարանները, որտեղ պահվում էին նրա հարստություններն ու գանձերը» (Տաբարի «Արաբների ու մարգարեների պատմություն», գիրք 5):

⁸⁵⁶ «/24.7/ Տիգրոսի պաշարման կապակցությամբ իրավիճակած ռազմական խորհրդակցությունում ոմանք արտահայտվում էին այն ոգով, որ նման ձեռնարկը մի անչափ համարձակ և անժամանակ բան է, բանի որ թաղաքի դիրքն իսկ այն անադիկ է դարձնում, վերջինիս պահպանությունը շատ ուժեղ է, դե իսկ արքան (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) ինքը նա պետք է ուր որ է անթիվ գործով ժամանի: Այս ավելի լավ միտքն ի վերջո ընդունվեց և կայսրն (Հռոմեական կայսրության կայսր Յուլիանոսը – Մ.Ֆ.) իրեն բնորոշ խորաթափանցությամբ հավանության տվեց դրան՝ Արիսթոտելի տրված թեթև հետևագործող ուղարկելով վերջինիս թաղաքի շրջակայքն ասպատակելու: Դրա հետ միաժամանակ էլ նաև Արիսթոտելը պետք է եռանդուն կերպով հետապնդեր թշնամուն, որը վերջին ժամանակներս ամենուր ցրվել էր դժվար անցանելի ճանապարհներով և տարաբնույթ թաքստոցներով: Այնուհետև, սակայն, կայսրը տրվեց առաջ ընթանալու իր ձգտմանը և, սկսելով ուշադրություն չդարձնել նախազգուշացումներին ու իր հրամանատարների մեղադրելով այն բանում, որ սրանք վախից և հանգստության ձգտումից իրեն խորհուրդ են տալիս արդեն իսկ լինանալու Պարսից թագավորությունից հրաժարվել, մի կողմ թողեց գետը և, վատահեղով անհաջող ուղեկիցներին, բանակին հրաման տվեց արագ ելքով առաջանալ դեպի երկրի խորքը: Ընդ որում, կարծես հենց Բելլոնան նրան մատուցեց այն ճակատագրական քաղաք, որով նա հրամայեց կրակի մատնել բոլոր նավերը բացառությամբ 12 փոքրերի, որոնց հրամայեց տանել սայլերի վրա՝ հետագայում կամուրջ կառուցելու անհրաժեշտությունն առաջանալու պարագայում: Իր այդ հրահանգը նա օգտակար էր համարում, բանի որ լաված նավատորմը այլևս չէր կարող ծառայել հակառակորդի դեմ պայքարելու գործին, իսկ նրա պահպանության վրա էլ շեղվում էին գրեթե 20.000 ռազմիկներ, ինչպես դեռ արշավանքի սկզբում էր: Յուրաքանչյուրն ինքն իրեն անհամազուտություն էր արտահայտում, դե ակնհայտությունն էլ ևս այն բանում էր, որ, եթե հանկարծ բանակը ջրի պակասի և կամ էլ ասենք լեռների բարձրության պատճառով ստիպված լինի նահանջել, այն կտրված կլինի ջրից: Բացի այդ ուղեկցողներն էլ ի վերջո կտտանքների ազդեցության տակ խոստովանեցին իրենց խաբեության մեջ: Ահա միայն այդ ժամանակ էր, որ, հրաման եկավ բոլոր ուժերը ի մի բերելով հանգցնել հորդեղ, սակայն այդ ժամանակ արդեն սարսափելի մեծության հասած կրակը հսկայական չափերի էր հասել և հնարավոր եղավ փրկել միայն 12 նավեր, որոնք, որպեսզի փրկվեն կրակից, կանգնեցվել էին առանձին: Ահա այս կերպ առանց որևէ անհրաժեշտության նավատորմից ոչնչացվեց, իսկ Յուլիանոսը, լիակատար վստահությամբ դեպի իր միացյալ բանակը, որում արդեն և ոչ մի մարդ չեղավձ չէր կողմնակի գործերի համար և այն ավելացել էր թվով, շարժվեց դեպի երկրի ներքին շրջաններ, որտեղ հարուստ վայրերը մեզ առատ կերպով պարենամթերք էին տալիս: Իմանալով այս ամենի մասին՝ հակառակորդը, որպեսզի վրեժխնդիր լինի մեզնից սովով, հասած հացի հետ միասին արդեն խոտը: Եվ ահա, հորդեղով կանցված լինելով մեր առաջխաղացումում, մենք ստիպված էին ամրացված ճամբարում սպասել, մինչև որ կրակը չի հանգստանա, իսկ պարսիկներ, ծաղրելով մեզ, կամ դիտավորյալ ցրվում էին հեռու տարածություններում, կամ էլ վրա էին տալիս խիստ մարտական շարքով, այնպես որ, դիտելով հեռվից, մեզ թվում էր, թե այդ օժանդակ գործերով արքան է ժամանել և հենց այդ պատճառով է, որ, ինչպես մենք էինք կարծում, նրանք համարձակվում հանդուգն հարձակումներին և անսովոր գործողություններին: Այնուհանդերձ և կայսրը, և ռազմիկները զղջում էին, որ անխուժե՜ շտապողականության պատճառով նավերը գոհ են գնացել և այժմ հնարավոր չէր ոչ կամուրջ կառուցել, ոչ էլ հետ մղել մեզ վրա հարձակվող թշնամիներին, որոնց անսովորությունը մատնում էր գեղեցիկ ու գրահների փայլը, որով պատված էին մարմնի բոլոր մասերը: Դրան գումարվեց նաև մեկ այլ ու ոչ պակաս փորձանք, բանի որ չէին երևում այն օժանդակ ուժերը Արշակի և մեր հրամանատարների հետ միասին, որոնց մենք սպասում էինք՝ լինելով ստիպված հապաղել վերևում նկարագրված պատճառներով... /24.8/ Որպեսզի փոքրացնի ռազմիկների անհանգստությունը՝ կայսրը հրամայեց մի բանի գերիների առաջ բերել, գերիներ, որոնք, ինչպես ընդհանրապես պարսիկներն էին, նուրբ կառուցվածք ունեին և բացի այդ նաև նիհարել էլ էին, և ասաց. «Նայե՛ք դուք, որոնց քաջարի ռազմիկներ է դարձնում ոգին, այս այլանդակ ու կեղտոտ այծերին, որոնց ինչպես մենք գործով մի բանի անգամ իմացել ենք, նետելով գեները փախուստի են դիմում ավելի շուտ, քան գործը

կհասնի ձեռնամարտի»։ Այս խոսքերից հետո գերիները հեռացվեցին և նա գործերի դրության վերաբերյալ ռազմական խորհուրդ գումարեց։ Տարբեր կարծիքներ առաջարկվեցին և այդ ժամանակ անխոհեմ ամբողջ սկսեց զոչել, որ պետք է Նույն այն ճանապարհով հետ դառնալ, որով եկել են, սակայն կայսրը վճռականորեն դեմ արտահայտվեց դրան։ Նա ինքը, իսկ նրա հետ էլ նաև այլք, սկսեցին ապացուցել, որ բացարձակապես անհնար է երթ իրականացնել մի հարթավայրով, որտեղ անասնակերն ու հացը ոչնչացված են և մնացել են միայն բնակավայրերի խոշուկ մնացորդներն ու բացի այդ էլ նաև լեռներում ձյան հալվելու պատճառով հողը թացացել է, գետում ջրի մակարդակը բարձրացել է և այն դուրս է եկել ափերից։ Ընդհանուր կարգի այս դժվարություններին գումարվեց նաև այն, որ այդ տեղերը ամառվա շոգ եղանակի լիքն են լինում ճանձների ու մոծակների պարսերով, որոնք ցերեկը փակում են արևը, իսկ գիշերը՝ փայլող աստղերը։ Զանի որ մտքի ուժը մեզ որևէ ելք ցույց չէր տալիս այդ տատանումներում ու կասկածներում, ապա մենք, զոհարան կառուցելով գոի մատուցեցինք՝ այդ կերպ աստվածների կարծիքը հարցնելով, առաջանա՞լ արդյոք Ասորեստանով թե՞, դանդաղ առաջանալով լեռների ստորոտներով, անակնկալ ներխուժել Դիլիոկում Կորդուենայի մոտ։ Կենդանիների ներքին օրգանների ուսումնասիրությունը, սակայն, մեզ ոչ այս, ոչ էլ մյուս գործողության հաջողության հարցում հույս չտվեց և ահա ի վերջո, բանի որ դեպի լավը մեր ամեն մի հույս կտրվեց, մենք այնուհանդերձ կանգ առանք դեպի Կորդուենա շարժվելու տարբերակի վրա։ Դուրսիս 16-ին, երբ մենք թողեցինք ծամբարը և արևը ծագելուն պես կայսրը առաջ գնաց, հեռվից երևաց ոչ այն է ծուխ, ոչ այն է մրդիկ։ Մենք մտածեցինք, թե դա վայրի էշերի հոտ կլինի, որոնք այդ վայրերում կային հսկայական բանակությամբ և մեծ հոտերով են մնում, որպեսզի կարողանան դիմարդել կատաղի առյուծներին, սակայն այլք էլ կարծեցին, թե դա Արշակն է և մեր առաջորդներ են, որոնք լսել էին, որ կայսրը մեծ ուժերով պաշարել է Տիգրանը։ Միաժամանակ ոմանք էլ պնդում էին, որ այդ պարսիկներն են փակել մեր ծանապարհը։ Նման կասկածելի պայմաններում, որպեսզի խուսափենք մի որևէ փորձանքից, կանգ առնելու նշան տրվեց և մենք տեղակայվեցինք խոտով հարուստ մի հարթավայրում՝ գետի մոտ։ Պաշտպանվելով վահաններից կազմված մի բանի շարքերի հետևում՝ մենք շրջանի տեսք ունեցող ծամբար զարկեցինք և մինչև երեկո հնարավոր չէրավ հազեցված օդում տեսնել, թե ինչ է այնտեղ փայլում ոչ հստակ ուրվագծերով... /25.1/ Այդ գիշերը, որի խավարում չէր փայլում ոչ մի աստղ, մենք անցկացրինք նման դժվար և կասկածների հանդերձանների բնորոշ տրամադրության մեջ և, գտնվելով վախի մեջ, ոչ-ոք չէր կարողանում ոչ հանգստի համար նստել, ոչ էլ աչք փակել կամ քնին հանձնվել, իսկ երբ լույսը բացվեց, արևի տակ կայծկլտացող զրահները իրենց երկաթյա ամրաններով և հեռվից փայլող ռազմական հանդերձանքը մեզ հայտնի դարձրին, որ մեր դեմ կանգնած է արքայական զորքը։ Այս տեսարանը զորքեց մեր ռազմիկներին և նրանք մարտի ներդրվեցին՝ չնայած մեզ բաժանող գետին։ Կայսրը, սակայն, զսպեց նրանց այդ եռանդը, թեև ծամբարի պարսպից ոչ հեռու թե՛ մարտում այնուհանդերձ ընդհարվեցին մեր ու պարսկական առաջապահ ջոկատների և հենց այդ ժամանակ էլ ընկավ մեր զորամասերից մեկի հրամանատար Մաքսանյուրը։ Վերջինիս օգնության նետվեց նրա եղբայրը, որը հետագայում դարձավ Փյունիկիայի դուքս, տեղում սպանեց եղբորը սպանողին և, սարսափ տարածելով հանդիպողներին, կարողացավ մեծ բանքերով, չնայած որ ինքն էլ ուսից վիրավորվեց նետի հարվածով, մարտնչողների շարքերի միջից հանել եղբոր դին։ Եվ ահա, բանի որ անտանելի շոգն ու իրար հետևից կրկնվող հարձակումները հյուսձեցին երկու կողմերի ուժերն էլ, թշնամական հեծելազորն այնուհանդերձ ի վերջո հետ մղվեց և գրավեց։ Երբ մենք սկսեցինք առաջ շարժվել, սարակինոսները, որոնց մինչ այդ հետ էր շարժվել մեր հետևազորը, շուտով, միանալով պարսիկների ասպավոր ուժերին, սրընթաց հարձակում գործեցին մեր գումակի վրա, սակայն, տեսնելով կայսեր, վերադարձան իրենց պահեստազորի շարքերը։ Ելնելով այդ վայրից՝ մենք մոտեցանք Փուլյուսբրա կղզվող բնակավայրին, որտեղ երկու օրվա ընթացքում սննդով ամրապնդում էինք մեր ուժերը և, հակառակ սպասումների, կշտացանք հացով, որից հետո, կրակի մատնելով այն ամենը, ինչ չէին կարող տանել հետևես, առաջ շարժվեցինք։ Դառնալով օրը, երբ մեր զորքը դանդաղ առաջ էր շարժվում, պարսիկները բացարձակապես հանկարծակի հարձակվեցին մեր այն ջոկատների վրա, որոնք այդ օրը վերջապահ ծառայություն էին տալիս։ Սրանք կկարողանային հեշտությամբ ոչնչացնել մերոնց, եթե մոտակա հեծյալ գնդերը, արագորեն հասկանալով, թե ինչ է կատարվում, չնետվեին թշնամու վրա, լայնորեն չցրվեին լայնարձակ հարթավայրում և հետ չմղեին այդ սարսափելի վտանգը՝ վերքեր հասցնելով հարձակվողներին։ Այդ մարտում ընկավ Ադակոս անունով հայտնի աստուաբը, որը մի ժամանակ ողորմած ընդունելության էր արժանացել կայսր Կոնստանդինի (**Հռոմի սկզբում հասկնալ, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդին II – Մ. 3.**) կողմից, որպես պարսից արքայի դեսպան։ Սրան սպանած զինվորը Դուլիանոսին բերեց վերջինիս զրահները և պատշաճ կերպով պարգևատրվեց։ Նույն այդ օրը հետևազորը տերցիակների հեծյալ ջոկատի նկատմամբ մեղադրանք առաջադրեց, որի Եուբյունը կայանում էր այն բանում, որ թշնամական մարտակարգի վրա հարձակում գործելու ժամանակ տերցիակները աստիճանաբար ցրվել էին և դրանով իսկ հազիվ չէին ազդել բանակի պատշաճ տրամադրության վրա։ Կայսրը այրվեց արդարացի գայությանից, վերցրեց նրանցից որոշները, հրամայեց կոտրել բոլորի լիզակները և բոլոր այն ռազմիկներին, որոնք իրենց մասնակցությունն էին բերել այդ ամոթալի փախուստին, հրամայվեց արշավանքի ժամանակ տեղ զբաղեցնել գումակի և գերիների միջև։ Տերցիակների հրամանատարին, որը միայն ինքն էր բաշարի կերպով մարտնչել, հանձնվեց այլ տուրմայի հրամանատարությունը, որի տրիբունն իր հերթին նկատվել էր մարտը ամոթալի կերպով թողնելու մեջ։ Նման, իսկ հանցագործության համար պարտական կոչումից զրկվեցին նաև հեծյալ ջոկատների չորս այլ տրիբուններ։ Կայսրը այս փոքրիկ պատժով սահմանափակվեց՝ հաշվի առնելով սպասվող դժվարությունները։ Դրանից հետո մենք 70 ասպարեզ առաջ շարժվեցինք և մեր պարենամթերքն ավելի ու ավելի բացվեց։ Դա՛ն ու խոտը այրված էին և յուրաքանչյուրն իր համար կրակի մեջ պարենամթերք ու անասնակեր էր փնտրում, որը կկարողանար տանել հետ։ Երբ, շարունակելով առաջ շարժվել, ողջ բանակը կուտակվեց Մարանգա կղզվող վայրում, լուսաբացին երևացին պարսիկների հսկայական հորդանքը, որոնց հետ էր նաև հեծելազորի հրամանատար Միհրանը՝ արքայի երկու որդիների և մեծաթիվ ազնվականների հետ միասին։ Դրանք երկայնքով սպառված ջոկատներ էին, ընդ որում երկաթյա մատներ այնպես էին պատում մարմնի բոլոր հատվածները, որ համապատասխանում էին դրանց շարժումներին։ Նույն կերպ նաև դրանք լավ նստում էին գլխին, այնպես որ արդյունքում ողջ մարմինը դառնում էր լրիվ երկաթով պատված, այնպես որ մարմնին հարվածող նետերը կարող էին խրվել վերջինիս մեջ միայն աչքերի համար նախատեսված փոքր անցքերից, որոնք թողնված էին տեսողության համար, կամ էլ ռուկներից, որտեղից դժվարությամբ ելնում էր շուկը։ Ռազմիկների մի մասը, որը պատրաստ էր մարտնչել մեծագույն ջանքերով ճեղքեց հակառակորդի կուռ ճակատը։ Մարտը թե՛ ծագավ։ Կահաններից զննցող, գեղեցիկ չարագուշակ շայյունն ու մարդկանց ահեղ աղաղակները, այս ամենն իրար խառնվեց, իսկ արյունն ու դիակների կույտերն էլ ծածկեցին մարտի դաշտը։ Այնուհանդերձ պարսիկներից ավելի շատ մարդ էր ընկնում, բանի որ նրանք համապատասխան դիմացկունություն չունեին և դժվարությամբ էին տանում դեմ առ դեմ մարտը։ Նրան սովոր էին մարտնչել հեռվից և, տեսնելով, որ իրենց շարքը տեղի է տալիս, նահանջել երկնքում սլացող ամպերի արագությանը՝ խոչընդոտելով հակառակորդին հետապնդում իրականացնել դեպի հետ արձակվող նետերի ամպերով։ Եվ այսպես, ուժերի մեծագույն լարումով պարսիկները հետ շարժվեցին և զինվորները, հոգնած արեգակի այրող շողերի տակ մղված մարտի երկար ժամերից, երբ նահանջի հրաման տվեց, վերադարձան իրենց վրանները՝ պատված հպարտ պատրաստակամությամբ անել նաև ավելին։ Այս ճակատամարտում, ինչպես արդեն ասվեց, պարսիկների կորուստները շատ մեծ էին, իսկ մերոնց՝ բավականին աննշան։ Այդ ճակատամարտի տարաբնույթ իրադարձություններից նկատելի էր հատկապես Կետրանիոսի մահը, որը ռազմի գործում մի վատաբանաշատ մարդ էր և վարում էր զիանների գլխավոր հրամանատարի պաշտոնը։ /25.2/ Այնուհետև եռօրյա զինադադար կնքվեց և այդ ընթացքում բոլորը բուժում էին իրենց կամ մոտիկների վերքերը։ Մեր պարենամթերքը ավելի ու ավելի էր սպառվում և մենք արդեն տառապում էինք անտանելի սովից, բանի որ ցանքսերը և արոտավայրերն այրված էին։ Մարդիկ և կենդանիները հայտնվեցին ծանր դրության մեջ և արդյունքում զինվորներին բաժանվեց այն պարենամթերքը զգալի մասը, որը տանում էին տրիբունների և կոմիսարների գումակային ծիծերը։ Կայսրը ճաշ պատրաստում էին նրա հասարակ վրանում, ոչ թե ըստ արքայական սովորության մատուցում էին ինչ-որ շքեղ կերակուրներ, այլ տալիս էին միայն ջրիկ մի վոժիկ, որին չէր նախանձի նույնիսկ հասարակ զինվորը, բանգի նա, չմտածելով իսկ իր մասին, հրամայեց ամենաաղքատ կոնսուլերիաներին բաժանել այն ամենը, ինչը նախապատրաստված էր

արքայական սեղանի համար: Նա ինքը ևս որոշ ժամանակ մեկ անհանգիստ քնին է տրվում, մեկ էլ Յուլիոս Կեսարի (**Հռոմեական հանրապետության առաջին եռապետության եռապետ, դիկտատոր Յուլիոս Կեսարի – Մ.Յ.**) նման սկսում էր գրել...: Եվ այսպես, կայսրը մերժեց գուշակության ամեն մի գիտությունը և, քանի որ օրն արդեն բացվում էր, նրա բանակը ճամփա ելավ...: /25.3/ Այստեղից մեր շարժվելու ժամանակ պարսիկներն ուղեկցում էին մեզ: Կրած բազմաթիվ պարտություններից հետո նրանք վախճնում էին մեր հետևագործի դեմ ուղիղ մարտի մեջ մտնել և, ինչպես ասացի, աննկատ ուղեկցում էին մեզ, դարաններ դնում և, դիտարկում իրականացնելով մեր գործերի շարժման նկատմամբ, առաջանում էին մեր ուղու երկու կողմերի երկայնքով ձգվող ջրուրների հետևում, այնպես որ մեր ռազմիկները, կասկածելով այդ մասին, ողջ օրը ոչ պարիսպ կառուցեցին, ոչ էլ հողաթուրք լցրին: Թևերը լավ ապահովված էին և բանակը շարժվում էր քառանկյուն տեսք ընդունած՝ տեղանքի պայմաններին համապատասխան, ընդ որում շարապուրներն իրարից բավականին հեռու էին գտնվում: Այդ ժամանակ հանկարծ կայսրը, որը տեղանքը գնեցու համար մի քիչ առաջ էր շարժվել և անգնե էր, լուր ստացավ, որ անակնկալ կերպով վերջապահի վրա թիկունքից հարձակում է եղել: Անհանգստացած այդ անախորժ լուրից՝ նա, մոռանալով զրահի մասին, անհանգստության մեջ ծանկեց միայն վահանը և նետովեց վերջապահին օգնության, սակայն նրան հետ պահեց մեկ այլ ահեղ լուր այդ մասին, որ առաջապահ ջոկատը, որը նա հենց նոր թողել է, ևս նմանատիպ վտանգի մեջ է գտնվում: Քանի դեռ նա, մոռանալով անձնական վտանգի մասին, շտապում էր այստեղ կարգը վերականգնել, կատաֆրակտների պարսկական մի ջոկատ հարձակում գործեց կենտրոնում գտնվող մեր ցենտուրիաների վրա: Ստիպելով հետ մղվել ձախ թևին՝ հակառակորդը սրընթաց սկսեց շրջապատել մեզ՝ մարտը մղելով Նիզակներով, ամեն տեսակի նետողական միջոցներով ու փղերով, այն դեպքում, երբ մերուք հազիվ էին տանում դրանց սարքավորելի մռնչյունները: Կայսրը շտապեց այս կողմ և, նետվելով մարտնչների առաջին շարքերի մեջ, սկսեց կոտորել դեմը ելնող պարսիկներին, ինչպես նաև փղերին՝ հարվածելով սրանց թիկունքից ու ջղերից: Մոռանալով իր մասին՝ Յուլիանոսը, վեր պարզելով ձեռքերը, ձգտում էր յուրայիններին ցույց տալ, որ թշնամին նահանջել է, և ահա, հետապնդողներին եռանդ ներշնչելու նպատակով խելագար խիզախությանը անձամբ մարտիկ նետվեց: Կանդիդատները, որոնց ցրել էր խոնձաբլր, տարբեր կողմերից գոռում էին, որ նա հեռու մաս փախչողների ամբողջից, ինչպես արդեն իսկ փլվել պատրաստ շիկոսությունից, երբ հայտնի էր թե որտեղից հանկարծ նրան դիպավ հեծելազորային մի Նիզակ, հատեց ձեռքի մաշկը, խոցեց կողը և խրված մնաց երկկամի ներքևի հատվածում: Փորձելով դուրս բաշել Նիզակը աջ ձեռքով՝ նա զգաց, որ սուր սայրի երկու կողմերը կտրեցին մատների ջլերը և ահա նա ընկավ ձիուց: Այդ տեսարանին ականատես եղած մարդիկ վազելով արագորեն մոտեցան նրան և տարան ճամբար, որտեղ էլ Յուլիանոսին բժշկական օգնության ցույց տրվեց: Շուտով, երբ ցավը աստիճանաբար թողեց և սարսափն անցավ, նա, ոգու բաթությանը պայթեցրելով մահվան դեմ, գնեց և ծի պահանջեց, որպեսզի, վերադառնալով մարտնչողների շարքերը, բարձրացնի յուրայինների մարտական ոգին և ցույց տա, որ, մոռանալով իրեն, ինքը հոգում է միայն այլոց ճակատագրի մասին...: Այնուհանդերձ, քանի որ ուժերը չէին համապատասխանում Յուլիանոսի ձգտումներին և արյունահոսությունը շարունակվում էր, նա անշարժ մնաց և հրաժարվեց կյանքից՝ սասին ամեն մի հույսից... Երբ կայսրին վրան տարան՝ զինվորներին անհավատալի ոգևորություն պատեց և վիշտը նրանց դողեց վրիժառույթներ: Արդյունքում՝ նրանք Նիզակներով հարվածելով վահանների առաջ մղվեցին՝ պատրաստ մահանալու, եթե դրա կարիքը գագավի: Չնայած այն բանին, որ խիտ փռչին լցվում էր աչքերը, իսկ այրող տաթն էլ թուլացնում էր շարժման արագությունը, այնուհանդերձ, հրամանատարի կորստով իրենց կարծես ռազմական կոչումից զրկված եղած զգալով, նրանք նետվում էին թերի վրա՝ չխնայելով իրենց կյանքը: Դրան հակառակ, նոր եռանդ դրսևորած պարսիկները նետերի այնպիսի անկեր էին արձակում, որ դրանով փակվում էին հակառակորդից: Իրենց հերթին նաև դանդաղորեն առաջ եկան փղերը և սկսեցին ահաբեկել մարդկանց ու Նծույզների իրենց մարմինների մեծությամբ և սարսափելի մռնչյունով: Դեռու տարածության վրա, իսկ լավում էր իրար դեմ ելած ռազմիկների ծայները, ընկնողների հառաչանքները, ձիերի խրխիղ, երկաթի շաշուրը և դա տևեց այնքան ժամանակ, մինչև որ գիշերվա մութը չբաժանեց վերքերից վերջնականապես հյուժված գործերին: Այստեղ ընկան պարսից 50 մեծատոհմիկներ և աստրապներ ու դա դեռ չհաշված մեծաթիվ հասարակ ռազմիկներին, ընդ որում այդ նախճիհում իրենց մահը գտան նաև Միհրանն ու Նոգդարեռ...: Կայսեր հեռանալուց հետո մեր բանակի աջ թևը թողնացավ, այստեղ սպանվեց այն ժամանակ օֆիցիաների մագիստրոսի պաշտոնը վարող Անատոլը և միայն երջանիկ պատահականության շնորհիվ փախուստով փրկվեց պրեֆեկտ Սպյուտակոսը, որին այդ ծայրահեղ վտանգի մեջ փրկեց իր ենթականերից մեկը, ընդ որում այդ ընթացքում սպանվեց նաև խորհրդական Թոսթորիոսը: Որոշ զինվորներ, տարաբնույթ վտանգներից հետո տիրելով մոտակայքում տեղակայված ամրությանը, կարողացան միանալ բանակին միայն դրանից հետո երրորդ օրը: Մինչ մարտը շարունակվում էր, Յուլիանոսը պառկած էր իր վրանում... և ահա հենց կեցի՞ղերին էլ նա սառը ջուր պահանջեց և, հազեցնելով ծարավը, 32 տարեկան հասակում թեթևորեն հրաժեշտ տվեց կյանքին...: /25.5/ Լաց ու կոծի ժամանակ չկար: Մահացածի դիակ մի մասին մենք հոգացինք, որպեսզի, ինչքան թույլ էին տալիս հանգամանքներն ու ժամանակը, այն հողին հանձնեք այն վայրում, որը նա ինքն էր մինչ այդ մատնանշել, իսկ հաջորդ օրը լուսաբացին, դա հուլիսի 27-ին էր, երբ թշնամին բոլոր կողմերից ցրվեց մեր շուրջը, բանակի գլխավոր հրամանատարները, հրավիրելով նաև լեգեոնների ու տուրմաների հրամանատարներին, հավաքվեցին խորհրդի, որպեսզի ընտրեն նոր կայսր...: Արդյունքում՝ մի քանի տաք զլուխներ, ինչպես այդ համայն է լինում նման դժկարին պայմաններում, կայսր ընտրեցին ռոմեանականության հրամանատար Յուլիանոսին (**Հռոմեական կայսրության կայսր Յուլիանոսին (363-364) – Մ.Յ.**)...: Ամսօրնայա պատեցով վերջինիս կայսերական հանդերձներով՝ նրանք հանեցին նրանց վրանից և նա սկսեց պտտվել ելույթի պատրաստվող գործի շարքերում: Քանի որ բանակը ձգված էր չորս մղոն, առաջապահ ուժերը, լսելով «Գոլիան Ավգուստ» կոչերը, այն ավելի ու ավելի բարձր կրկնեցին՝ շփոթության մեջ հայտնվելով նրա ու Յուլիանոսի անվան նմանությունից, որոնցում տարբերությունը ընդամենը մի տառի մեջ էր և մտածելով, որ այդ առողջացած Յուլիանոսին էին դուրս բերում ուրախության և հրճվախի աղաղակներով, ինչպես տվողաբար լինում էր: Սակայն, այն բանից հետո, երբ նրան տեսան, որ իրենց է մոտենում այդ բարձրահասակ և կուզիկոտ մարդը, բոլորը գլխի ընկան, թե ինչ է պատահել և պայթեցին վշտայից հառաչանքներով ու լացով...: Այս ընտրության առաջին արդյունքը եղավ այն, որ պարսիկների մոտ փախավ հովհաննոսների դրոշակակիրը, որոնց առաջ հրամայում էր Վարդուհանոսը: Այս փախչողը վատ հարաբերությունների մեջ էր նոր տիրակալի հետ, երբ սա դեռ մասնավոր անձ էր, քանի որ իրեն չար հարձակումներ էր թույլ տալիս նրա հոր հասցեին, և դրա համար էլ հիմա, իր համար կործանաբեր սպանելով անձնական թշնամուց, որն այն փրկեց վեր էր հառնել բոլոր մարդկանցից, այդպես էր վարվել: Եվ ահա հիմա, երբ նրան թույլ տրվեց ասել այն, ինչ նա գիտեր, նա արդեն մոտեցող Շապուհին հայտնեց, որ վերջինիս սարսափելի հակառակորդը մահացել է, իսկ գունակայինների զրգռված մի խումբ էլ նախկին պրոտեկտոր Գոլիանոսին՝ մի անգործունյա և թույլ մարդու, դարձրել է կայսեր տալով: Դազիվ միայն լսելով այդ դեպքի մասին, որը իր մշտական անհանգիստ երդումների առարկա էր հանդիսանում, Շապուհը այդ անակնկալ հաջողությունից գլաբրացավ և, իր արքայական հեծելազորի գզայի մասը մի անգնելով մեր դեմ մարտնչող գործին, առաջ շարժվեց, որպեսզի հարձակվի մեր բանակի վերջապահի վրա...: /25.6/ Այսպես երկու բանակները պատրաստվում էին գործողությունների... և ահա, երբ մենք արդեն սկսել էինք հարձակումը, պարսիկներն իրենք, մարտակարգի առաջ ունենալով փղեր, հարձակվեցին մեզ վրա: Սկզբում մարդիկ ու կենդանիները փղերի մռնչյունից և այդ ահեղ հարձակումից շփոթվեցին, սակայն հովհաննոսներն ու հերկուլիացիները սպանեցին մի քանի փղերի և հետ շարտեցին զրահապատ հեծելազորին: Նրանց օգնության շտապեցին իսկական և վիկտորական լեգեոնները և, երբ արդեն թշնամին հետ էր մղվում, նա երկու փղի և ոչ քիչ քանակությամբ մարդկանց պառկեցրին: Մեր ձախ թևում ընկան մի քանի քաջարի ռազմիկներ՝ Յուլիանոսը, Մակրոբիոսը և Մաքսիմուսը՝ լեգեոնների այն տրիբունները, որոնք այդ ժամանակ կազմում էին բանակի հիմնական ուժը: Մենք նրանց թաղեցին այնպես, ինչպես թույլ էր տալիս մեր բարդ դրությունը, իսկ գիշերը վրա հասնելու պես սկսեցին արագացված երթով շարժվել դեպի Սումերե ամրոց, որտեղ հայտնաբերեցինք գետնին փռված Անատոլի դիակն ու այն հապճեպ թաղեցինք: Այստեղ մեզ սպասեց 60 զինվորներ պալատային ծառայողների թվից, որոնք, ինչպես ասվել էր, ապաստանել էին Վակկատ ամրոցում: Դաջորդ օրը մենք, ըստ տեղանքի պայմանների, մեր գտած մի վայրում ճամբար զարկեցինք, իսկ այդ վայրը գտնվում էր մի հովտում, որը բոլոր կողմերից պարսպով էր պատված և մեկ լայն մուտք ուներ: Այստեղ մենք խրեցինք դաշույների նման սրված Նիզակներ: Տեսնելով այդ՝ թշնամիները սկսեցին անտառածածկ բարձունքներից մեզ վրա տարաբնույթ նետողական արկեր նետել և վիրավորել ծաղրական խոսքերով՝ կոչելով մեզ դավաճաններ և հիմալայի մի տիրակալին սպանողներ, բանգի նրանց որոշ դասալիքներից անորոշ լուրեր էին հասել, թե իբր Յուլիանոսն ընկել է հռոմեական նետից: Այդ ընթացքում հեծյալ ջոկատները, հանդուժն կերպով անցնելով ճամբարի գլխավոր դարպասներով, ձեռքեցին հասան մինչև գոթեթ կայսեր վրանը, սակայն ի վերջո, սպանված ու վիրավոր կորցնելով շատ մարդկանց, մերոնց ուժեղ հարվածով հետ շարժվեցին: Մոտակա գիշերը ելնելով այնտեղից՝ մենք զբաղեցրինք խարխաս վայրը: Այստեղ մենք անվտանգության մեջ հայտնվեցինք, քանի որ գտանք տեղում կառուցված պարիսպներ, որոնք ժամանակին կառուցվել էին Նորթեստանի վրա սարակիստների հարձակումները կանխելու նպատակով: Ոչ-ոք չէր անհանգստացնում մեր գործը ինչպես առաջ և, այդ վայրից առաջ անցնելով 30 ասպարեզ, հուլիսի 1-ին մենք ժամանեցինք Դուրա կոչվող քաղաքը: Քանի որ ձիերն այնքան էին զրկվել ուժից, որ հեծյալները դրանց հետևից առաջանում էին ոտքով, սարակիստներն օգտվեցին այդ հանգամանքից, որպեսզի շրջապատեն մեզ իրենց հողաբներով: Սրանց բոլորին կործանում կսպառնար, եթե թեթև հեծյալների ջոկատը չփրկեր նրանց այդ փորձանքից: Այս սարակիստները մեզ հան թշնամացել էին այն պատճառով, որ Յուլիանոսն արգելել էր նրանց տալ խոշոր գունարներ նվերների ու աշխատավարձի տեսքով, ինչպես առաջ էր արվում, իսկ երբ նրա մոտ եկան բողոքով, ապա որպես պատասխան լսեցին, որ միշտ սթափ տիրակալն իր մոտ երկաթ, այլ ոչ թե ոսկի ունի: Այս վայրում պարսիկները մեզ պահեցին չորս օր: Դեռ նրա մենք առաջ

շարժվեցին, նրանք հարձակում էին գործում մեզ վրա և, անընդհատ կրկնելով դրանք, ստիպում էին վերադառնալ, իսկ երբ մենք կանգ էինք առնում և շարժվում մարտի համար, նրանք դանդաղորեն նահանջում էին և հոգնեցնում մեզ հարատև սպասումներով: Եվ ահա, բանի որ ծայրահեղ վտանգում գտնվող մարդիկ ուրախությամբ ընդունում են դատարկ հորինվածքները, այս անգամ ևս մեր բանակում լուր տարածվեց, թե մեր տարածքը մոտիկ է: Եվ ահա գործը սկսեց համառ աղաղակներով պահանջել թույլ տալ անցնել գետը, սակայն կայսրը հրամանատարների հետ հակադարձում էր դրան և, մասնացյուղ անելով գետը, որը արդեն հառնում էր Շան համաստեղության ելնելիս, խնդրում չվստահել վտանգավոր այիբներին, մանավանդ որ շատերը լողալ չգիտեն, ինչպես նաև ավելացնելով, որ թշնամական ջոկատները զբաղեցրել են փեղիկից ելած գետի երկու ափերը: Սակայն, բանի որ համառ պնդումները անարդյունք մնացին և աղաղակներով զրգռված զինվորները լուրջ խռովությամբ էին սպառնում, կայսրը ստիպված հրաման տվեց զայլերին, միացած հյուսիսային գերմանացիների հետ, առաջինը գետը մտնել: Մյուսում այն հաշվարկը կար, որ, եթե սրանց տանի գետի արագ հոսքը, ապա դա կկտրի մնացածների համառությունը, իսկ եթե նրանք բարեհաջող անցնեն գետը, ապա հնարավոր կլինի ավելի մեծ վստահությամբ իրականացնել գետանցումը: Այս գործի համար ընտրեցին հարմար մարդկանց, որոնք, ի տարբերություն մյուսների, մանուկ հասակից իրենց երկրում սովոր էին լողալով անցնել մեծ գետերը, և, բանի դեռ զիջելով լուրջությունը հնարավորություն էր տալիս գաղտնի պահել այդ ձեռնարկը, նրանք ըստ ազդանշանի ջուրը մտան: Ավելի արագ, բան կարելի էր սպասել, նրանք զբաղեցրին մյուս ափը, սրբեցին այդ վայրերի պահպանության համար դրված բազմաթիվ պարսիկների, որոնք խաղաղ լինի էին տրված, և ահա ձեռքերը վեր պարզելով և իրար կացրած թիկնոցներով նշան տալով այդ բաշտը սկսեցին հայտնել իրենց հաջողության մասին: Գետանցման մասին երազող ռազմիկները տեսան այդ, սակայն անհապաղ գետանցումից նրանց հետ պահեց միայն այն, որ ինժեներները խոստացան կամուրջ կառուցել տիկերից ու կաշիներից... /25.7/ Մինչ նման իզուր ջանքեր էին գործադրվում, Շապուհ արքան, ինչպես և առաջ, երբ նա հեռու էր, այդպես էլ հիմա, երբ մոտեցավ, իր հետախույզներից, ինչպես նաև դասալիքներից տեղեկություններ ստացավ մեր գործերի խիզախ գործողությունների, յուրայինների ամոթալի պարտության, ինչպես նաև այդքան մեծ թվով փղերի սպանության մասին, ընդ որում նման թիվ նա առաջ երբեք չէր հիշում: Բացի այդ նա տեսավ, որ անընդհատ դժվարություններում թրծված հռոմեական բանակը իր փառահեղ առաջնորդի կործանումից հետո մտածում է ոչ թե փրկության, այլ՝ վրիժառության և այն մասին, թե ինչպես ելք գտնի այդ դժվարին իրավիճակից կամ մեծագույն մի հաղթանակով, կամ էլ փառահեղ մարտով: Իր հեղինակն էր, հաշվի առավ նաև այլ անհանգստացնող հանգամանքներ ևս ու ամենից առաջ այն որ ցրված գործերը մեր պրովինցիաներում առանց որևէ դժվարության կարող էին հավաքվել մի պարզ հրամանի ուղարկումով, իսկ ինքն էլ, ընդհանրապես գիտեր և իր փորձով ու տեսնում էր, որ սեփական հպատակները ընդհանրապես, վախեցած ու բարոյալքված են այդքան սարսափելի կորուստների կրելուց հետո: Բացի սրանից նաև իմացավ, որ Միջագետքում թողնված կա մի բանակ, թվով ավելի քիչ, բան Պարսկաստանում գտնվող այս մեկն էր, իսկ նրան անհանգստություն էր ուժեղացրեց նաև այն, որ 500 հոգի միանգամից բարեհաջող կերպով անցել էին հորդացավ գետով, կտորել էին պահակային կետերը և այժմ իրենց ընկերներին խիզախությամբ էին դրոշմում: Հորդացած հոսանքը, սակայն, թույլ չէր տալիս կամուրջներ գցել և այս ընկացում կերպով այն ամենը, ինչ ուտելու էր, որից հետո երկու օր մենք գտնվում էինք ամենախղճալից վիճակում: Տանջվում էր սովից՝ ռազմիկներն ավելի ու ավելի էին զայրանում և արդեն պատրաստ էին կործանման ավելի շուտ թրից, բան տվեց, որը հանդիսանում է բոլոր մահերի ամենաստորը, սակայն վերին աստվածն այնուհանդերձ մեր կողմում էր գտնվում և ահա պարսիկները, հակառակ բոլոր սպասումների, առաջին քայլն արեցին և խաղաղության բանակցություններ վարելու համար ուղարկեցին Սուրենին մեկ այլ ազնվականի հետ միասին: Նրանք, ակնհայտ է, զգել էին ոգին, բանի որ հռոմեացիները գրեթե բոլոր մարտերում առավելության էին հասնում և այդ հանգամանքը օրստօրե զրկում էր նրանց զգարությունից: Այնուհանդերձ պայմանները, որոնք առաջարկում էին այդ դեպքում, բավականին ծանր ու դժվար էին, ընդ որում նրանք հայտարարում էին, որ արքան իր մարդասիրությամբ թույլ կտա բանակի մնացորդներին հեռանալ, եթե կայսրն իր մեծատոհմիկների հետ կատարի իր պայմանները: Մեր կողմից բանակցությունների համար ուղարկվեցին Արիսթոսն ու պրեֆեկտ Սալյուստիոսը և, մինչ ընթացում էին այս բանակցությունները գործողությունների առավել հստակ պատկերը պարզելու համար, անցան ևս չորս սարսափելի հացադուլի օրեր, ավելի ծանր, բան ամեն մի տեսակի մահապատիժը, ընդ որում, եթե կայսրը, մինչ սրանց ուղարկել, ժամանակն օգտագործեր այն բանի համար, որ աստիճանաբար ելնել թշնամական երկրից, ապա, իհարկե, նա կհասցներ հասնել Կորդոնենայի պահակային կետերին: Իրոք, այդ երկիրը բավականին բերքառատ էր և գտնվում էր մեր տիրապետության տակ, իսկ նրա սահմաններն էլ այն վայրից, որտեղ այս ամենը կատարվում էր, գտնվում էին ընդամենը 100.000 քայլ հեռավորության վրա: Արքան պահանջում էր, որ, ինչպես ինքն էր ասում, իրեն վերադարձվեն Մաքսիմիանոսի (Հռոմի հաճիքան կայսր Մաքսիմիանոս Գալերիոսի - Մ.3.) կողմից իրենից խլված տիրույթները և, ինչպես գործնականում պարզվեց, նա որպես փրկագին փաստորեն պահանջում էր Տիգրիսից անդին գտնվող հինգ շրջանները ի դեմ Արգանենայի, Մոքսունենայի, Չաբդինենայի, ինչպես նաև Ռեգինենայի և Կորդոնենայի, 15 ամրոցների հետ միասին, ընդ որում դրանց նա ավելացնում էր նաև Նիսիբիսը, Մինգարան և Կաստոր-Մալորոսները՝ իր տեղադրությամբ այդ շատ կարևոր ամրությունը: Մեզ համար ավելի լավ կլիներ տասն անգամ մարտնչել, սակայն չկատարել այդ պահանջներից և ոչ մեկը, սակայն վախկոտ տիրակալի վրա ազդում էր շողոքոթների մի ողջ ավազակախումբ, որոնք նրա մոտ տալիս էին Պրոկոպիոսի ահեղ անունը և պնդում, որ սա, իմանալով, Հուլիանոսի մահվան մասին, հեշտությամբ և առանց դիմադրության հանդիպելու իր թարմ գործերի օգնությամբ պետական հեղաշրջում կիրականացնի, այն գործերի, որոնք գտնվում էին նրա հրամանի տակ: Եվ այսպես, ընկնելով այս չարավախ խոսքերի ազդեցության տակ, Հուլիանոսն առանց տատանվելու տվեց այն ամենն, ինչ իրենց պահանջում էին՝ միայն մեծ դժվարությամբ հասնելով այն պայմանին, որ Նիսիբիսն ու Մինգարան պարսիկների իշխանությանը հանձնվեն առանց բնակչության և հռոմեացիների թույլ տրվի հեռանալ այդ ամրություններից սահմանապահ պահակալների պաշտպանության տակ: Բացի դրանից մի ավելի ծանր ու նեղ հավելում էլ արվեց, որպեսզի այս համաձայնությունից հետո պարսիկների դեմ այլևս ոչ մի օգնություն ցույց չտրվի մեր մշտապես հավատարիմ բարեկամ Արշակին, եթե նա այն մեզի խնդրելու լինի, ընդ որում սրանում կրկնակի դիտարկություն կար՝ նախ պատժել այն մարդուն, որը կայսեր հանձնարարությամբ ավերել է Հիլիոկոմը և ապա սպասել հարմար ժամանակի՝ առանց դժվարության Հայաստանի վրա հարձակվելու: Դրա համար էլ հենց հետագայում այնպես եղավ, որ Արշակը կենդանի գերի ընկավ և պարսիկները խռովությունների ու գծությունների ժամանակ նրանից մարերի սահմաններում զգալի տարածքներ խլեցին, ինչպես նաև զբաղեցրին Արտաշատը: Երբ նման նմոթալի հաշտություն կնքվեց, հանուն զինադադարի ընթացում որևէ գործողություն կանխելու, որը կհավաստե վերջինիս պայմաններին, պատանդ տրվեցին հայտնի մարդիկ և այս, և այն կողմից: Մեզինց տրվեցին Նեմոտաքը, Վիկտորն ու Բելլովելները՝ լեգեոնների ամրության անունը կրող այդ մարդիկ, իսկ մյուս կողմից՝ հայտնի մեծատոհմիկների թվից Բիսեդը, ինչպես նաև ոչ անհայտ 3 այլ սատուրներ: Այս կերպ 30 տարով հաշտություն կնքվեց և կողմերն այն ամրապնդեցին երդումով: Եվ ահա, բանի որ գետի մոտակայքում տեղանքը լեռնոտ էր, մենք առաջացանք այլ ճանապարհով, որտեղ սկսեցինք տառապել արդեն ոչ միայն սովից, այլև՝ ծարավից... /25.8/ Այս խաղաղությունը, որի կնքումը պայմանավորված էր մարդկայնության մղումներով, շատ մարդկանց կործանումով արժանացավ, բանի որ շատերը, մահու չափ անաջվելով սովից, գաղտնիորեն առաջ էին գնում, կործանվում էին լողալ չմանալու պատճառով և կամ էլ, եթե այնուհանդերձ հաղթողները տպավորության տակ՝ մենք ևս հասնում և ընկնում սարսիկների կամ պարսիկների ձեռքը, որոնց ինչպես արդեն պատմել եմ, այն արդեն այնտեղից բջել էին գերմանացիները, և սրանց կոտորում էին անասունի նման կամ ստրկության վաճառելու նպատակով հեռու բնում: Երբ ինչեց շեփորի բարձր ձայնը, որպեսզի սկզբի գետանցումը, բոլորը վայրենի և անզուսպ սրընթացությամբ, չտարբերակելով վտանգը, նետվեցին դեպի գետանցումը: Յուրաքանչյուրը, մոռանալով մյուսների մասին, մտածում էր միայն իր մասին և շտապում էր հեռանալ այդ սարսափներից: Ոմանք գետը նետվեցին ինչ-որ կերպ իրար կազմված լաստերով և բռնած այս ու այնտեղ լողացող ձիերի սանձերից, այլք նստեցին տիկերի վրա, իսկ երրորդներն էլ այդ դժվարին իրավիճակում այլ միջոցների դիմեցին և ահա ողջ այդ բանակը գլուխը կորցրած լցվեց գետը: Կայսրն ինքը փոթաթիվ շքախմբի հետ միասին գետն անցավ այն փոքր նավերով, որոնք մնացել էին, ինչպես այդ մասին հիշատակեցին, նավատորմը այդտեղ հետո: Դրանից հետո նա հրամայեց դրանց մի քանից մյուսն անցկացնել, մինչև չեն անցկացնի բոլորին: Ի վերջո մենք բոլոր, բացառությամբ խեղդվածների, հայտնվեցինք մյուս ափին՝ բարձր աստվածային ողորմածությամբ փրկված լինելով վտանգից: Գտնվելով, սակայն, դեռևս ահեղ աղետների տպավորության տակ՝ մենք մեր առաջապահ հեծյալ ջոկատներից իմացանք, որ պարսիկները մեզինց հեռու կամուրջներ են կառուցում, որպեսզի խաղաղության պայմանագրի կնքումից հետո, երբ պատերազմների բոլոր վախերը կանցնեն, բռնեն վերջում անփութորեն ձգվող մեր հիվանդ մարդկանց ու ձիերին, սակայն, ևս անելով, որ մերկացվել են, հրաժարվեցին իրենց հանցավոր ստադրությունից: Ազատվելով այդ անհանգստությունից՝ մենք արագ երթով առաջ անցանք և մոտեցանք Հատուրին՝ մի հինավուրց բաղաթի, որը տարակայլած էր անապատի կենտրոնում և վարդից արդեն լքված էր: Ռազմական տիրակալներ Տրայանոսն (Հռոմեական կայսրության կայսր Մարկոս Տրայանոսը - Մ.3.) ու Սևերոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսը - Մ.3.) տարբեր ժամանակներում մոտեցել էին նրան, մտադրվելով ավերել, սակայն իրենց ողջ բանակով հազիվ էին զոհվել, ինչպես ես պատմել եմ նրանց գործունեությունը նկարագրելիս: Այստեղ մենք իմացանք, որ այդ մերկ անապատում 70.000 քայլ առաջ որևէ այլ ջուր հնարավոր չէր գտնել, բացառությամբ աղի և հոտած ջրի, իսկ սնունդ էլ կային միայն հասարակ և ու դառն արմատիք, ինչպես նաև այդ տիպի այլ խոզուկ խոտեր: Եվ ահա մենք մեր բոլոր անոթները, որոնք ունեինք, լցրինք բաղադրահամ ջրով, մորթեցինք ուղտերին այլ եղջերավոր անասուններին հետ միասին ու մեզ համար պարենամթերք ամբարեցինք, չնայած այնքան էլ ոչ որակյալ: Վեց օրը մենք ընթանում էինք՝

չհանդիպելով որևէ կանաչ տեղանքի, որը կհետաքննեի մեր արտասահման գործունեությունը, մինչև որ պարսկական Ուր ամրոցի մոտ մեզ մոտեցավ Միջագետքի դուքս Կաստիանոսն ու մեզ ընդառաջ ուղարկված տրիբուն Մալիկիկոսը: Սա իր հետ պարենամթերք էր բերել, որը խնայվել էր Պրոկոպիոսի և Սեբաստիանոսի գործի համար թողնված պաշարի խնայողական օգտագործման արդյունքում...: Մինչ տարաբնույթ լուրերը տարածում էին գործերի դրությունը՝ բանակը հասցրեց սպառել պարենամթերքի այն փոքր քանակությունը, որը, ինչպես ես մինչ այս հիշատակեցի, տանում էր իր հետ և հուսահատ դրությունն արդեն կարող էր ստիպել մարդկանց մարդկային միջ օգտագործել, եթե միայն որոշ ժամանակի համար չհերթեր ձիերի միջը: Այդ պատճառով էլ հենց լավեց գեղեթի ու գույքի զգալի մասը: Սովոր մեզ այնպես դաժանորեն էր տանջում, որ, եթե մի որևէ տեղ հայտնաբերվում էր այլուրի մեկ մոդա, ինչը հազվադեպ էր լինում, ապա այն գնում էին 10 ոսկեդրամով, ընդ որում դեռ դա էլ էժան էր համարվում: Շարժվելով այստեղից առաջ՝ մենք ժամանեցինք Թիլլաթատոս, որտեղ ընդունված սովորության համաձայն մեզ ընդառաջ ելան Սեբաստիանոսն ու Պրոկոպիոսը իրենց տրիբունների և Միջագետքի պահպանության համար թողնված այլ հրամանատարների հետ միասին: Դրանից հետո առաջնակարգ արագացված երթով՝ մենք ուրախ գագառամներով տեսանք Նիսիսիսը, սակայն կայսրը հրամայեց ծավալել թաղաքից դուրս և թաղաք մտնելու բնակչության խնդրանքներին ըստ կայսերական սովորության թաղաք մտնել և հյուրընկալվել պալատում պատասխանեց մերժմամբ, բանի որ նա ամիս էր զգում դաժանացած թշնամուն հանձնել անառիկ թաղաքը իր՝ նրա պարիսպներից ներս գտնվելու ժամանակը (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 24, գլուխ 7, 8, գիրք 25, գլուխ 1-3, 5-8):

«/256/ Թող միայն որևէ մեկը հաշվի պարսիկների բոլոր ներխուժումները մեր երկրի և կռադատի, թե ինչքան չարիք էր պատճառվել դրանցից յուրաքանչյուրի ընթացքում և թող միաժամանակ էլ նաև այս մեկ միակ արշավանքը համեմատի դրանց հետ և ահա այդ պարագայում վերջինս շուտով կգա հետևության, որ, թեև այն մյուսները ևս խոշոր էին, սակայն առավել ակնառու էր այս մեկը, ընդ որում, եթե նրանք իրականացվում էին մեր կողմից առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու, ապա այս մեկը համարձակորեն ձեռնարկվել էր չնայած ռազմունակ թշնամու առկայությանը, այնպես որ, եթե որևէ մեկը նույնիսկ հարցնել էր պարսիկներին, թե համաձայն կլինե՞ն նրանք, որ այս ամենն իրենց հետ չլինե՞ր, սակայն իրենք էլ այն ամենը արած չլինե՞ն, բոլորը, սկսած արքայից, կպատասխանե՞ն, որ այն ժամանակվա վնասը գայլիորեն գերազանցում էր այն վնասին, որն իրենք էին հասցրել: /257/ Սրանում կարելի է համոզվել նաև հետևյալ օրինակով: Կոնստանդինոսի (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ի – Մ.Ֆ.) ներխուժումներից ոչ մեկը չէր հասցվել այն բանին, որ խաղաղություն խնդրվեր, սակայն այժմ այն գործողությունների արդյունքում, որը ես նկարագրեցի, պարսից արքան (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) ստիպված եղավ խնդրել, որ պատերազմը կանգ առնի այս կետում և հաղթողը, գերծ մնալով հետագա բայլերից, իրենց տերություններն ընդունի որպես իր դաշնակից: /258/ Եվ ահա բարձրատոհմիկ անձնանցից այն մեկի եղբայրը, որը ծանկա էր ելել մեզ հետ և որի մոտ ժամանել էր իր եղբոր կողմից ուղարկված անձը, այն վիճակի մեջ դրվեց, որ ուղարկված այդ անձը փարվեց նրա ոտքերին և խնդրեց փոխանցել կայսեր (Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսին – Մ.Ֆ.) այդ առաջարկը: Վերջինս շտապ և հաճույքով, կարծես մի լավ լուր էր հայտնելու, ծալալով եկավ կայսեր մոտ և գեկուցեց թանկ ինչի մասին՝ նվերների սպասելով այդ լավ լուրի համար, սակայն կայսրը նրան հրամայեց լռել և այդ ժամանակին առանց ընդունելու հետ ուղարկել՝ ամեն ինչ ներկայացնելով որպես հարազատների հանդիպում: Նա իրականում ոչ միայն պատերազմը դադարեցնել չէր ուզում, այլև «խաղաղություն» կոչվող խոսքն, իսկ համարում էր ռազմիկի զգուշությունը բթացնող մի բան, բանգի նա, ով վստահ էր, որ կարելի է չմարտնչել, ստիպված լինելով այդ անել, կմարտնչի վատ: /259/ Ահա թե ինչու նա հրահանգեց, որ «պայմանագիր» կոչվող բաղադր խոսքը մնա ատամներից այն կողմ: Ո՛վ լինի, որ իր ռազմիկներին ցույց տալով, թե ինչքան ուժ կա ձեռքի տակ, չի հավաքի դրանց խոսք ասելու համար, սակայն այս առաջնորդը, այն ժամանակ, երբ իրեն պայմանագիր էին առաջարկում, մոտենալով պարսիկներին մարտի կոչ արեց դրանցում փակվածներին՝ ասելով, թե այդպես վարվել բնորոշ է կանանց, այլ ոչ թե տղամարդկանց: /260/ Երբ սրանք պատասխանեցին, որ նա պետք է գնա արքայի մոտ և այնտեղ ցույց տա իրեն, նա այդպեղ կրելու տեսնելու և նրա կողքով անցնելու ցանկությունը, լինի դա մարտով թե առանց դրա, որպեսզի Ալեքսանդրի (Հռոմեական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի – Մ.Ֆ.) հաղթանակի հետ միասին գովերգվի նաև իր հաղթանակը: Եվ ահա նա որոշում ընդունեց իր հաղթանակը տարածել պարսից տերության բոլոր հողերի, իսկ գուցե նաև հարևան երկրների վրա, չնայած որ նրա մոտ չէին ժամանել ոչ իր, ոչ էլ դաշնակից ջոկատները, ընդ որում վերջինս չէր եկել այդ ցեղի առաջնորդի դավաճանության պատճառով, իսկ նախորդն էլ, ինչպես ասում էին, իր համար ավելի կարևոր էր համարել մարտնչել թշնամիների դեմ այն բանից հետո, երբ Տիգրիսում լողանալու ժամանակ յուրաքանչյուրից ոմանք նետահարվել էին հակառակորդի կողմից: Միաժամանակ նաև այնպես ստացվեց, որ առաջնորդների միջև սկիզբ առած մրցակցությունը ստիպեց ռազմիկներին երես առնել և, երբ մեկը հրահանգում էր առաջ գնալ, մյուսը համոզում էր տեղում մնալ ու դրանով այդ վարքագծին հակում նաև մյուսին: /261/ Այս հանգամանքը, սակայն, չթուլացրեց կայսեր եռանդը և, չնայած սրանց բոլորի բացակայությանը նա հավանություն չէր տալիս, այնուհանդերձ ուզում էր կյանքի կոչել այն ամենը, ինչի նպատակով, որ ժամանել էր՝ այսինքն՝ սեփական իշխանությունը տարածել մինչև Զյուլկալիա և հնդկական գետեր: Եվ ահա, երբ գործն արդեն շարժվում էր դեպի այդ նպատակը, ոմանք ընթանում էին, իսկ այլք էլ դեռ միայն նոր էին պատրաստվում այդպես վարվել, աստվածներից ինչ-որ մեկը շեղեց նրան այդ մտքից և, ինչպես պոետի խոսքերում է, համոզեց հետ դառնալ: /262/ Սակայն նավակներն արդեն, համաձայն նախկինում ընդունված որոշման, բոլորը կրակի էին տրվել, բանգի այդպես ավելի լավ էր համարվել, բան դրանք թշնամուն հանձնելը: Նրանք, իհարկե, նույն կերպ կվարվեին նաև այն պարագայում, եթե առաջին որոշումը չլիներ և որոշվեր վերադառնալ, բանգի ողջ խնդիրը նրանում էր, որ նավակների քթասնամերի վրա Տիգրիսի արագ ու ուժեղ հոսքի պատճառով դրանք վեր տեսնելու համար աշխատող ձեռքերի մեծ կարիք կպահանջեին և ըստ հաշվարկների դրա վրա կշեղվեր գործի կեսից ավելին, իսկ դա էլ իր հերթին կնշանակեր, որ թշնամիները կհաղթահարեին մնացածներին, իսկ դրանից հետո էլ արդեն մնացած ողջ գործը կհայտնվեր թշնամների ձեռքում: /263/ Բացի դրանից նաև պետք է նշել, որ կրակը կոչնչացնել նաև փոքրագույն ամեն մի արտահայտությունը, բանգի իրոք նրանք, ովքեր, չցանկանալով որևէ բան անել, հիվանդ ձևանալով պառկած էին նավակներում, այժմ, երբ դրանք այլևս չեղան, հայտնվեցին մարտական կարգում: Այն, որ նույնիսկ ողջ ցանկությանը հանդերձ էլ նրանց համար անհնար էր այդպես թվով նավերը պահպանել իրենց ձեռքում, ցույց տվեցին նաև հետագա դեպքերը և մասնավորապես այն, որ նույնիսկ մնացած 15 նավերը, որոնք անհրաժեշտ էին կամուրջներ կառուցելու համար և չէին այրվել, հնարավոր չեղավ պահել, բանգի սրընթաց հոսանքը, որը հնարավոր չէր հաղթահարել ոչ նավակարների վարպետությամբ, որ էլ այլ անձանց ձեռքերի մեծաթվությանը, և մարդկանց, և դրանց անձնակազմերը տանում էր ուղիղ թշնամիների ձեռքը, այնպես որ, եթե ինչ-որ մեկի մտքին էլ կգար այդ կրակին մեղադրել հետագա բոլոր վնասների համար, ապա հենց պարսից արքան պետք է այդպես վարվել, ինչպես, ի դեպ, նա և ոչ մեկ անգամ վարվեց: /264/ Եվ այսպես, խմելու ցուր վերցնելով Տիգրիսից, նրանք առաջանում էին գետը թողնելով ձախ կողմում, ընդ որում առաջանում էին ավելի լավ մի երկրով, բան մինչ այդ հետևում թողածն էր, այնպես որ համարձակորեն նոր գերիների էին գումարում նախկիններին, իսկ երբ մոտեցան մշակված հողերի սահմաններին և արդեն հայտնվեցին բուսականությունից զուրկ և չտեսնված աղբատ մի տարածքում, նա հրաման տվեց գործին, հետը վերցնելով 20 օրվա պաշար, հենց այդքան էր պետք անցնել հասնելու համար մի առաջնակարգ և մեր ասիանյակ գտնվող թաղաքին, ահա ուրեմն միայն այդ ժամանակ էր, որ հայտնվեց պարսկական մարտակարգը՝ հենց մարտակարգը, այլ ոչ թե անկանոն ամբոխը, բանգի այստեղ բոլորը ոսկով հարուստ կերպով զարդարված զրահներով էին: Այս ժամանակ, ահա, երբ մեր նկիրված ռազմիկներից մեկը ընկավ և ընդհանուր մարտ սկսվեց, ոչ որևէ հեծյալ, ոչ էլ հուպիտ չկարողացավ տանել մեր վահանների ուժն ու բոլորը միասին անմիջապես էլ, խուսափելով դրանցից, մի կողմ թեքվեցին և դիմեցին փախուստի՝ վարպետ լինելով միայն այդ մարտական հնարքում: /265/ Դրանից հետո կանոնավոր գործ արդեն չէր հանդիպում, այլ միայն տեղի էին ունենում հարձակումներ դարաններից, իսկ մի անգամ էլ եղավ մի հրաման հեծյալների անհույս մի հարձակում, որոնք խաղաղներից նետվեցին վերջապահի վրա, սակայն ոչ այնքան սպանեցին, ինչքան հենց իրենք կործանվեցին, բանգի ծանրագն հետևակայինը, սահելով հեծյալի նիզակի կողքով, թրով բացում էր ձիու փորը, ներքև տապալում երկուսին և երկարով պատված զրահը դառնում էր թրի հեշտ ավար: /266/ Եվ այսպես, մոտեցողները նման բախտի էին արժանանում, իսկ նրանք էլ, որոնք ուժեղ էին հեռամարտից, այսինքն՝ նետածիկները, նետեր էին արձակում ռազմիկների չպաշտպանված աչ կողի ուղղությամբ և, ստիպելով իրենց վրա կենտրոնացնել ուշադրությունը, դանդաղեցնում էին առաջխաղացումը: Այնուհանդերձ նրանք շարունակում էին առաջ շարժվել և նետերի ամպը խոչընդոտ չէր հանդիսանում ողջ բանակի առաջխաղացման համար: Բանը նրանում էր, որ կայսրը, ձիով շրջելով ողջ գծի երկայնքով, օգնում էր այն մասին, որի վրա այդ պահին հարձակվում էր թշնամին՝ ըստ իր պահանջի այդ կայսրը բերելով տվյալ պահին անվտանգության մեջ գտնվող ջոկատները և վերջապահ ուղարկելով լավագույն հրամանատարներին: /267/ Եվ այսպես մինչև այս պահը նա հաղթականորեն ընթանում էր և ինձ համար հաճելի և հաճելի այս մասին, սակայն այստեղից, ով աստվածներ և դևեր ճակատագրի փոփոխականության հետ միասին, ինչ պատում եմ ես սկսում հիմա: Ուզո՞ւմ եք, լռե՞մ մնացածի մասին և խոսքս կտրեմ այս լավ հանգամանքներով, թող ձեզ միայն հաճելին լինի մահվան փոխարեն, ի՞նչ եք ուզում, լո՞ւր տանք, թե խոսենք: Ինձ թվում է դուք ցնցված կլինե՞ք այս ամենից, սակայն պատումը պահանջում է շարունակել խոսքը և վերջապես դնել նրա մահվան մասին տարաբնույթ կարծիքներին: /268/ Եվ այսպես, երբ պարսից արքան արդեն հոգնել էր և ակնհայտորեն ջարդված էր, նա սկսեց վախճանալ, որ, տիրելով երկրի լավագույն մասին, կայսրը կձմեռի այնտեղ և ահա այդ ժամանակ էլ հենց դեսպալները ընտրեց և նվերներ առանձնացրեց, դրանց մեջ նաև մի պսակ կար՝ մտադրվելով արդեն հաջորդ, իսկ օրը դրանք ուղարկել և ներկայացնել կայսեր խաղաղության որոշակի պայմաններ, սակայն հենց այդ

ժամանակ էլ շարադասյան մի մասը անջատվեց այն բանի արդյունքում, որ երթի ընթացքում կարիք էր առաջացել հետ մղել հարձակվողներին, այն դեպքում, երբ անակնկալ սկիզբ առած մրդիկն ու վեր բարձրացող փոշու ամպերը օգնական էին հանդիսանում նրանց, որոնք զանգվածում էին որոշակի վնաս հասցնել: Եվ ահա կայսրը, որպեսզի կրկին ի մի բերի կտրված երթային կարգը, մի ծառայի հետ շտապում էր այդ ուղղությամբ, երբ նրա վրա նետված նիզակը՝ նրա, որ պաշտպանված չէր զրահներով, կարծում եմ այն բանի հետևանքով, որ թշնամին մարտում մեծ առավելություն ուներ և նա չէր հասցրել իրեն նույնիսկ զրահով պատել, ահա ուրեմն, նրա վրա նետված նիզակը խոցեց ձեռքն ու խրվեց կողը: /269/ Եվ ընկավ գետին քաջարի արքան, սակայն, տեսնելով արյան հոսքն ու զանգվածով գաղտնի պահել կատարվածը՝ անմիջապես կրկին զստվեց ձիու վրա և, քանի որ արյունը մատնում էր վերքը, սկսեց գոռալ բոլոր նրանց, ում կողքից որ անցնում էր, որ նրանք չվախենան վերքից, որ այն վտանգավոր չէ: Այսպես նա խոսում էր, սակայն տառապանքը հաղթահարում էր նրան: Կայսրին տարան վրան, տեղակայեցին փափուկ անկողնու վրա՝ դա մի առյուծի մորթի էր, զգված հողի վրա, ինչպիսին նրա անկողինն էր: /270/ Ահա այդ ժամանակ էլ հենց բժիշկները հայտարարեցին, որ փրկությունն այլևս չկա: Ստանալով մահվան մասին այդ լուրը՝ բոլորը սկսեցին ոռնալ և հարվածել կրծքերին՝ գետինը ցողելով արցունքներով, գեղքը դուրս պրծավ նրանց ձեռքից և ընկավ գետին ու բոլորը սկսեցին մտածել, որ այդտեղից տուն նույնիսկ մի լուր չկարողանա: /271/ Ինչ վերաբերվում է պարսից արքային, ապա սա նրա համար նախատեսված նվերները նվիրաբերեց փրկիչ աստվածներին, իսկ ինքը սովորական սեղան նստեց և, քանի որ առաջ դրա փոխարեն բավարարվում էր կոճողով, ըստ սովորության հավաքեց մազերը, քանի որ առաջ նա դրանք անխնամ էր թողել: Դեց այս կերպ նա կվարվեր, եթե բոլոր թշնամիները միանգամից կորեին երկրի երեսից, իսկ այժմ այդպես վարվեց միայն այդ այդի մահվան լուրը ստանալով: Եվ այսպես և այս, և այն կողմը միաձայն վկայում են, որ վերջինս հանդիսանում էր հռոմեական պետական գործերի ոգին՝ մեկն իր վշտով, իսկ մյուսն՝ ուրախությամբ, մեկն ընդունելով, որ կործանվում են, իսկ մյուսը վստահությամբ համակվելով, որ հաղթանակն արդեն իր կողմում է: /274/ Արդ ո՞վ էր նրան սպանողը, գուցե կուզենա լսել որևէ մեկը: Մարդասպանի անունը, իհարկե, ես չգիտեմ, սակայն նա թշնամիներից չէր և դա պարզորեն ապացուցվում է այն բանով, որ թշնամիներից ոչ մեկը չպարգևատրվեց այդ սպանության համար: Պարսից արքան մոնետերի միջոցով այդպես էլ մարդասպանին կոչ արեց հայտնվել ու վերցնել պարգևը, իսկ հայտնվողի համար այն իրոք մի զգալի բան կլիներ, սակայն ոչ-ոք նույնիսկ չպարծեցավ էլ դրանով, թեկուզ հանուն իսկ պարգևի: /275/ Ավելացնեն, որ թշնամիներին պետք հավուր պատշաճի մեծ հարգանք մատուցվի այն բանի համար, որ դա նրանք իրենց չվերագրեցին, այդպես չվարվեցին, այլ թույլ տվեցին մեզ ինքներս մեր մեջ փնտրենք մարդասպանին: Իրականում այդ արարքը կատարել կարող էին նրանք, որոնց համար արքայի կյանքից որևէ օգուտ ևս չկար և նրանք, ապրելով ոչ նրա օրենքներով, վաղուց ի վեր նրա նկատմամբ դալել էին նրյոթում: Այդպես վարվել նրանց դրոշմում էր համընդհանուր անարդարությունը, քանզի Դուլիանոսի իշխանության ժամանակ նրանք զրկվել էին իշխանությունից, և հավատը առ աստվածներ, որին կայսրը դիմադրած էր լինում: /276/ Այն, ինչ Դուլիանոսի անունով ասում է Պերիկլեսի մասին, թե ինչպես սրա մահը պարզորեն ցույց տվեց, թե ինչ էր նա նշանակում պետության համար, այդպես էլ որևէ մեկը կարող է այսել այս մարդու համար: Եվ իրոք, այն ժամանակ, երբ ամեն ինչ նախկինի պես էր մնում՝ այրերը, գեղքերը, ձիերը, իրամանատարները, ջոկատները, գանձարանները, պարենամթերքը և այլն, հենց միայն թագավորող անձի փոփոխությանը ամենին հօջյ ցնդեց: /277/ Նախ և առաջ այնպես եղավ, որ նրանք չգինացան նրանց ճշմանը, ում առաջ իրենք էին բռնում, իսկ հետո արդեն տրվեցին խայծին, որը կոչվում էր «խաղաղություն», քանզի թշնամիները այդ հնարքը գործադրեցին և բոլորը սկսեցին աղաղակել, որ ընդունում են այն ու գոհ են դրանից, ընդ որում առաջինն այդ խայծը կույ տվեց նա, ով սկսեց թագավորել (Հռոմեական կայսրության կայսր Դուլիանոսը – Մ.3.), իսկ պարսից արքան, իր իշխանության տակ գցելով նրանց և նրանց եռանդը փոխարինելով հանգստությամբ, սկսեց դանդաղել, ժամանակ ձգել հարցումներով, պատասխաններով, մեկ ընդունելով, մեկ հետաձգելով ամեն ինչ մեծաթիվ դեսպանությունների միջոցով և սպառելով նրանց պարենամթերքը: /278/ Եվ ահա, երբ նրանք արդեն աղբատացած պարենամթերքից և բոլոր տեսակի այլ միջոցներից, սկսեցին խնդրել և նրանց պատեց մի հույս, հանուն որի նրանք պատրաստ էին ամեն ինչի գնալ, այդ ժամանակ նա արդեն ավելի շատ պարգև պահանջեց՝ ի դեմս բաղաբներ, հողերի ու ցեղերի, որոնք հանդիսանում էին հռոմեական անվանանքության հիմքը, իսկ սա էլ, համաձայնություն տալով դրան, այդ ամենին համաձայնեց և ոչ մի պահանջ նրա մոտ դիմադրական զգացում չառաջացրեց: /279/ Դրա համար, ի դեպ, ես մի անգամ էլ, որ զարմանում եմ պարսից արքայի վրա, որ նա, ունենալով դրա համար բոլոր հնարավորությունները, ավելի չպահանջեց, քանզի իրոք, ո՞վ նրա կհակառակվեր, եթե նա ձեռքը մեկներ միջև Եփրատ, ո՞վ նրան դեմ կգնար, եթե նա հասներ Օրոնտեսին, ով դեմ կելներ, եթե նա հավակներ Կիլիկիային, ո՞վ կդիմադրեր, եթե նա ուզեր Միսգարան և, ընդհանրապես, ո՞վ ինչ-որ բան կասեր, եթե նա Բոսֆորը պահանջեր, քանզի մոտիկ էր այն մեկը, որը պատրաստ էր հռոմեացիներին ներշնչել, թե մնացածը նա բավարար է և իշխանության, և շեղություն, և արբեցողության, և հեշտասիրության համար: Ու դրա համար էլ, եթե որևէ մեկն ուրախանում է, որ այդպես չեղավ, թող շնորհակալ լինի պարսիկներին, որոնք միայն փոքր մասը պահանջեցին այն ամենից, ինչ կարող էին ստանալ: /280/ Այն բանից հետո, երբ հռոմեացիները, նետելով իրենց օգտագործմանը հանձնած գեղքերը, ինչպես նախաբեկությունից հետո, առանց բերի ու թեթևորեն հետ էին դառնում, նրանց մեծ մասը զբաղված էր մուրազկանությամբ՝ մեկն առաջանալով վահանի կեղծ ձեռքին, մեկը՝ նիզակի դուրդը մասը ձեռքին, երրորդը՝ միայն պատյանը ուսերին Կալիսթոսի նման՝ իրենց ողջ այդ անբարեխոս արտաբեկումը փնդելով հանդերձ, որ այդ ամենը հանկարծ չուղղվի ընդդեմ թշնամիների» (Լիբանիոս «Ծառեր, Դուլիանոսի մահախոսականը», 256-271, 274-280): «/6/ Դուլիանոսը, որը փորձում էր կարգի բերել իր խառնված մարտակարգը, կողքին հարված ստացավ, երբ ձիու վրա աղաղակելով և սպառնալիքներով սլանում էր, իսկ նրան վիրավորողը մեկն էր, որն իրականացրել էր իր հրամանատարի հրամանը: Սա պետք է այդ մարդուն պարգևի արժանացնել, մարդ, որը ջանում էր այդ այդի մահվան համար: Եվ ահա, որպես համար պահ օգտվելով այդ ժամանակ սկիզբ առած անկարգությունից, բաժնուց և փոշու մրդկահոլմից, նա այս կերպ խոցեց և անհետացավ: /7/ Կայսրն այդ պահին ընկավ, սակայն հետո, կրկին հեծնելով ձին, սկսեց իր մարտակարգում կարգուկանոնը վերահաստատելով զբաղվել և ոչ շուտ ընդհատեց իր հոգսերը, քան կողքից գիտակցությունը: Այս կերպ հասցված իր վրան և շրջապատող բոլորի լացի ուղեկցությամբ նա միակն էր, որը չլինում արշավանքը, այլ, գովելով իրեն, հայտարարեց, որ իր մահանալը չի ափսոսում, այլ ափսոսում է գործի որը մնալով: Դրանից հետո նա, տեսնելով արդեն աստվածներին, որոնց մոտ պատրաստվում էր փրկվելու, հոգին ավանդեց: /8/ Կայսր դարձավ մեկ ուրիշը (Հռոմեական կայսրության կայսր Դուլիանոսը – Մ.3.), որը պետք է անմիջապես պաշտպաներ մահացածին և թագը դնելուց հետո անմիջապես զբաղվել վրիժառության գործով, սակայն դա նրան ավելորդ և աննպատակահարմար թվաց: Եվ ահա նրան մահացած տանում էին, իսկ այդ կազմակերպողները ծիծաղում էին: Պարսիկների հետ խաղաղություն հարցի շուրջ բազում շփումներում կարելի էր լսել, որ նրանցից ոչ մեկը կապ չուներ այդ անպատկան հետ, չնայած որ այդ գործի համար մեծ պատվի հույս կար: /9/ Եվ այսպես ես ենթադրում եմ, որ այդ աստվածները զայրացան նրա վրա և ահա թե ինչու նման մի խաղաղություն կնքվեց, որի պայմանների համաձայն թշնամիներին բաժին հասավ այն ամենը, ինչ նրանք միայն կարող էին զանգվածայ՝ ողջ Դայաստանը, բաղաբները սահմաններին, ինչպես նաև շատ ամուր մարդություններ» (Լիբանիոս «Ծառեր, Դուլիանոսի համար վրիժառության մասին», 6-9): «/133/ Դուլիանոսի սխրագործությունների մասին ոչ-ոք չէր հայտարարում, բայց մենք կանխատեսների հաճույքն էինք զգում՝ վստահ, որ լինելու այն, ինչ իրոք եղավ իրականում: Ծակատագիրը, սակայն, իր գործն արեց, քանզի, մինչ գործն իր արշավանքն էր իրականացնում տոնական թափուրի հեշտությամբ, իր ուղին նշանակողներով ջարդերով, փախուստի մատնությամբ թշնամուն և զբաղված լինելով մարմնական ու հեծյալ վարժություններով, որոնց Տիգրանի քնակիչները ականատես էին լինում իրենց բաղաբի պարսպի աստամաշարերի վրայից: Այդ ժամանակ պարսից արքան (Պարսից թագավորության արքա Շապուր II-ը – Մ.3.) նվերներ ու դեսպանություն ուղարկելով որոշեց աղաչել խաղաղության մասին, քանզի մարդու համար անիմաստ է մարտնչել աստվածության դեմ, սակայն, երբ դեսպաններն արդեն ձիերն էին նստում, մի սայր խոցեց իմաստաստական արքայի ազդրը և հաղթողի արյունը ցողեց հաղթողների հողը, իսկ սրանց էլ, որ մինչ այդ դողում էին, վերածեց հետապնդողների: /134/ Պարսից արքային հաջողվեց մի ինչ-որ դասալիքից իմանալ, թե ինչ շրջադարձ է կատարել ճակատագիրը, իսկ մեզ՝ անտիոքեցիներին էլ, աղետի պատգամաբերը ոչ թե մարդկանցից եղավ, այլ երկրաշարժը, որը ամբողջությամբ կամ մասամբ ավերեց բաղաբները ասորիայի Պաղեստինում: Մեզ թվում էր, թե այդ մեծագույն աղետը մի կարևոր իրադարձություն է նշանակում և, մինչ աղթում էին, որ մեր սպասումները չիրականանան, լուրի դառն նետը խոցեց մեր ականջները, որ փառավոր Դուլիանոսին տանում են դաժաղում, իսկ գայիոսն էլ անցել է նրան (Հռոմեական կայսրության կայսր Դուլիանոսին – Մ.3.), ով պարսիկների ձեռքն է հանձնել Դայաստանը և մեր հողերն այնքանով, ինչքանով որ պարսիկներն ուզել են» (Լիբանիոս «Ծառեր, Կլաւքի կամ սեփական բախտի մասին», 133-134): «/26/ Դառնող օրը կայսրը (Հռոմեական կայսրության կայսր Դուլիանոսը – Մ.3.) իր բանակը շատ վստահ անցկացրեց Տիգրիսով, իսկ ճակատամարտից հետո երրորդ օրն էլ արդեն իր թիկնազորով անցավ այն: Հասնելով այն վայրին, որը պարսիկները Ավգուստոս են կոչում, Դուլիանոսն այստեղ հինգ օր կանգ առավ: Չնկելով ճակատ կազմած գործը՝ նա որոշեց, որ արշավանքը գետի ափով շարունակելու փոխարեն անհրաժեշտ է շարժվել դեպի երկրի խորքը, քանի որ որևէ պատճառ չկա հույսը դնել նավակների վրա: Ահա նման մտադրություններով էլ հենց Դուլիանոսը տեղայն պահեց բանակի իր ծրագրերի մասին և իրամարտից այդտեղ ողջ նավատորմը՝ բացառությամբ 18 հռոմեական և 4 պարսկական նավերի, որոնք պետք է տեղակայվեին սայլերի վրա և օգտագործվեին, եթե դրանց անհրաժեշտությունն առաջանար: Չորքի մնացած մասը պետք է գետով դեպի ավելի վերև շարժվեր: Հասնելով Նորդային՝ հռոմեացիները կանգ առան այդ վայրում՝ բռնելով ու սպանելով շատ պարսիկներին: Դրանից հետո՝ հասնելով Դուրուս գետին, նրանք այն անցան և տեսան, որ պարսիկներն երկրով մեկ այդտեղ են ողջ անասնակները, որպեսզի

հոռմեացիների կենդանիները սովից սատկեն: Նույն կերպ նաև ուշադրություն դարձվեց այն բանի վրա, որ պարսիկները, նախկինում ցրված լինելով շատ ջոկատներում, մտադիր լինելով բշե հոռմեացիներին, որոնք իրենց կարծիքով մեծաթիվ չէին, այժմ միավորվել են մեկ զորքում: Դրա համար էլ, ահա, հոռմեացիները նահանջում էին գետի ափով, իսկ, այն բանից հետո, երբ բանակին նախորդող հետախույզները մարտի մեջ մտան պարսկական մի ջոկատի հետ, Սակամենա անունով մի ռազմիկ, չլինելով էլ նույնիսկ զինված, նետվեց թշնամու ռազմիկների վրա և սպանեց նրանցից չորս հոգու, մինչև, որ մնացածները բոլորով չնետվեցին հենց իր վրա և չտապալեցին: Սակամենայի եղբայր Մավոնուրը, տեսնելով վերջինիս գետին փռված մարմինը, որը շրջապատված էր պարսիկների կողմից, դուրս բացեց այն և սպանեց այն ռազմիկին, որը եղբորը հարվածել էր առաջինը, ընդ որում Մավոնուրը չհանձնվեց, չնայած որ ինքն էլ վիրավորվեց, այլ դեռևս կենդանի եղբորը հոռմեական ճամբար հասցրեց: /27/ Երբ հոռմեացիները հասան Բարսաթես բաղաբին, նրանք կրկին հայտնաբերեցին, որ ողջ անասնակները այրված է բարբարոսների կողմից: Այդ ժամանակ նաև երևաց պարսիկների ու սարակինսների մի խումբ, սակայն վերջինս, չհապաղելով նույնիսկ մեկ պահ իսկ, որպեսզի հայացք գցի հոռմեական բանակի վրա, անմիջապես կորավ: Աստիճանաբար կուտակվելով, սակայն, պարսիկները մեծ զորք հավաքեցին, այնպես որ հոռմեացիները աստիճանաբար սկսեցին հավատալ, որ այն մտադիր է հարձակվել իրենց վրա, թեև, այն բանից հետո, երբ կայսրը, առաջինը հազնելով զրահը, զորքի զլուխն անցած առաջ նետվեց, պարսիկները չսկսեցին պահել իրենց դիրքերը, այլ փախան վայրեր, որոնք իրենք ավելի լավ գիտեին: Շարունակելով ուղին՝ կայսրը մոտեցավ Սինադրա կղզվող մի բնակավայրի, որը տեղակայված է Նիսբարա և Նիսկանդալթա բաղաբների մեջ: Տիգրիսը գտնվում է այս երկու վայրերի միջև, սակայն այնտեղ մի լավ կամուրջ կար, որը հենդ ու ամուր կապ էր պահպանում բնակչության միջև: Եվ այնուհանդերձ պարսիկները այրեցին այդ կամուրջը, կանխելով վերջինիս օգտագործումը հոռմեացիների կողմից և ցանկանալով այն երկու կողմերի ծրագրերից էլ դուրս հանել: Այստեղից ոչ հեռու պարսկական զորքը հոռմեական հետախույզների հետ ընդհարումում պարտություն կրեց՝ հետախույզների, որոնք շարժվում էին բանակի առջևից այն ժամանակ, երբ զորքը, բնակավայրում հարուստ պաշարներ գտնելով, վերցնում էր այն ամենը, ինչ պետք էր, իսկ մնացածը ոչնչացնում: Դինաբայի և Սինակի մոտ պարսիկները անակնկալ հարձակվեցին հոռմեական վերջապահի վրա, սակայն ի վերջո դիմեցին փախուստի, բանի որ իրենց սեփական կորուստներն ավելի շատ եղան: Նրանք ցրվեցին տարբեր ճանապարհներով: Այդ մարտում սպանվեց Դասես անունով մեծատոհմիկ մի սատրապ: Առաջ սա դեսպան էր եղել կայսր Կոնստանդինոսի (Հռոմի սկզբում համբիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանդինոս II-ի – Մ.Ֆ.) մոտ խաղաղության և պատերազմի դադարման մասին բանախոսներն իրականացնելիս: /28/ Երբ թշնամին տեսավ, որ հոռմեացիները մոտենում են Ակցենտա բաղաբին, վերջինս այրեց շրջակայքի ողջ բերքը, սակայն հոռմեացիները շտապեցին հանցնել կրակը և իրենց վերջինի մնացած թեթևակները՝ առաջ անցնելով՝ նրանք մոտեցան Մարոնաս բնակավայրին, որտեղ պարսիկները կրկին հարձակում գործեցին հոռմեական պահակազորի վրա և այլոց թվում սպանեցին նաև... (տեքստում բացթողում է – Մ.Ֆ.) տրիբունին, ինչպես նաև բաջարի կերպով մարտնչող Վետրանիոսին: Մի բանի նավակներ գրավվեցին և ընկան թշնամու ձեռքը, բանի որ շատ էին հեռու անցել բանակից: Ակցենտով մի բանի գլուղներ՝ հոռմեացիները հասան Թունմարա և այստեղ իրենց նավակները այրված գտան, որից մեծապես տխրեցին: Հոռմեացիների շատ կենդանիներ, հյուսիսած թշնամական երկրում նման երկար արշավանքից, այդպես էլ փճակի չէին տեղափոխել պարենամթերքը: Պարսիկներն իրենց հերթին հավաքում էին ողջ պարենամթերքը և տեղակայում այն ամրացված վայրերում, որպեսզի հոռմեացիների ձեռքը չընկնի: Գործերի նման վիճակում, ահա, պարսկական բանակը սկսեց մարտը, սակայն հոռմեացիները գերազանցեցին թշնամուն ուժով և շատ պարսիկներ սպանեցին: Հաջորդ օրվա կեսից այլ բիչ չուտ, այն բանից հետո, երբ պարսիկները մեծ բանի հավաքեցին, անակնկալ թիկունքից հարձակվեցին հոռմեական բանակի վրա: Հոռմեացիները, չնայած այն բանին, որ կազմակերպված չէին և չփորձեցին էին անակնկալ հարձակումից, խիզախորեն մարտնչում էին հանուն կայսրը, որը, ինչպես միշտ, ոգևորում էր ռազմիկներին: /29/ Ձեռնամարտի ժամանակ Դուլիանոսն անձամբ սկսեց աջակցել տրիբուններին և ցենտուրիոններին, որոնք այդ ժամանակ խառնվել էին հասարակ ռազմիկներին, և հենց մարտի այդ ամենաթեժ պահին էլ վիրավորվեց թիի հարվածով: Նրան դրեցին վահանի վրա և փոխադրեցին վրան, որտեղ նա մնաց մինչև կեսգիշեր: Իր մահվան պահին նա արդեն գրեթե ամբողջովին ջախջախել էր Պարսից տերությունը: Ողջ այն ժամանակ, մինչ կայսրը մահը գաղտնի էր պահվում բանակից, վերջինս այնպես էր մոտեցել հաղթանակին, որ արդեն սպանվել էին պարսկական 50 մեծատոհմիկ սատրապներ, էլ չասած հասարակ պարսիկների հսկայական բանակության մասին: Նույնիսկ այն բանից հետո, երբ կայսրը մահը հայտնի դարձավ և շատերը գալիս էին այն վրանը, որտեղ դրված էր նրա մարմինը, այլ հոռմեացիներ դեռևս մարտնչում ու հաղթում էին թշնամիներին: Պարսկական զորքերից ոմանք հարձակվեցին Ուրիզդի մարդկաց կրա և դաժան մարտ տեղի ունեցավ, որտեղ պալատական զորքերի հրամանատար Անատոլը, որի կոչումը հոռմեական ձևով կոչվում է աֆիցիանների մագիստրոս, սպանվեց: Պետությունների պրեֆեկտ Սայուստոսը ընկավ ձիուց և այն է արդեն գնալու էր իր վրա նետված թշնամիների ձեռքից, եթե միայն նրան ուղեկցողներից մեկը չջտապեր և չօգներ նրան փախչել: Նրա հետ միասին դիմեցին փախուստի նաև կայսերական երկու լեգեոնները, որոնք կոչվում էին սկուտարիաներ: Նրանցից, որոնք դիմեցին փախուստի՝ 60 հոգի, հոգալով սեփական և հոռմեական պատվի մասին, վտանգի ենթարկելով կյանքերը, հարձակվեցին այն ամրոցի վրա, որտեղից պարսիկները ակնհայտ հաջողությամբ հարձակումներ էին գործում հոռմեացիների վրա և ամրացան այնտեղ: Թշնամին, սպառնալով հոռմեացիներին, երեք օր հապաղեց ու ամրոցի պաշտպանները փրկվեցին, երբ հոռմեական զորքի մի մասը հարձակվեց նրանց պաշարածների վրա: /30/ Այս ճակատամարտից հետո հրամանատարների ու զինվորների հավաք կանչվեց, որպեսզի կայսրը արժանի մի հետևորդ նշանակվի, առանց որի հոռմեացիները չէին կարողանա խուսափել այն վտանգից, որը շրջապատում էր նրանց թշնամական տարածքում: Ընդհանուր բնութագրությամբ կայսր հռչակվեց դոմեստիկոսների կոմես Վարրոնիոսի որդի Դովիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Դովիանոսը – Մ.Ֆ.): Այսպիսին էին Դովիանոսի մահվանից հետո ունեցած իրադարձությունները: Այն բանից հետո, երբ Դովիանոսին ծիրանի հացքին և ապարոշ հանձնեցին՝ զորքը վերադարձի ճանապարհը բռնեց: Երբ վերջինս ժամանեց Սումա ամրոց՝ պարսկական հեծյալները, օգտագործելով նաև մեծաթիվ փղերի, մեծ հաջողությամբ հարձակվում գործեցին աջ թևի վրա, որտեղ գտնվում էին հովիանցիներն ու հերկուլիացիները: Այս լեգեոնների անունները տրվել էին Դիոկլետիանոսի (Հռոմեական կայսրության գերագույն կայսր Դիոկլետիանոսը – Մ.Ֆ.) և Մաքսիմիանոսի (Հռոմի համբիշխան կայսր Մաքսիմիանոս Փալեդիոսի – Մ.Ֆ.) կողմից՝ նկատի ունենալով Յուլիանտրի և Դեկուլետի անունները: Սկզբում հոռմեացիները պարտվեցին փղերի հզորության առաջ: Շատերն ընկան ափին, իսկ երբ վրա հասան նաև պարսիկները, սրանց ձիերն ու փղերը կարծես ցնցեցին գետինը, սակայն, այն բանից հետո, երբ վտանգը սկսեց սպառնալ այն հատվածին, որտեղ գտնվում էին հոռմեացիների թիկունքային ջոկատներն ու գուռակը, սրանք, որ իրենք ևս սկսեցին լիսել վտանգը, ի վերջո միասնական ուժերով հետ շարտեցին թշնամիներին՝ չփորձեցնելով պարսիկներին այն բանով, որ վիրավորեցին փղերից ոմանց, որոնք ցավից մռնչեցին և ցրվեցին՝ հառնաշփոթ մտքներով պարսկական հեծյալագործի շարքերում: Արդյունքում՝ փղերը հոռմեական զինվորների կողմից կոտորվեցին, երբ փորձում էին փրկվել փախուստով: Այդ մարտի ընթացքում շատ ռազմիկներ զոհվեցին, արժանապատիվ կերպով մարտնչելով ընկան նաև հոռմեական տրիբուններ Դովիանոսը, Մաքսիմիանոսը և Մակրոբիոսը: Եվ ահա, երբ սրանց բոլորի մարմիններ գտնվեցին դիակների կույտերի մեջ, նրանց, ինչպես նաև Անատոլի մարմինները թաղվեցին պետք եղած եղանակով, ինչպես հնարավորություն էր թշնամական հոգում: Դրանից հետո հոռմեացիները չորս օր շարունակեցին արշավանքը և թշնամին բոլոր կողմերից անհանգստացնում էր նրանց: Պարսիկներին, որոնք նրանց տեսնում են առաջամալիս, թվում էր, թե հոռմեացիները հարձակվում էին: Եվ ահա, հենց որ հնարավորություն առաջացավ, հոռմեացիները որոշեցին անցնել Տիգրիսը և օդով ուռեցրած գիսու տիկեր շարեցին այն բանի համար, որպեսզի գետի վրայով կամուրջ գցեն կամ էլ միայնակ լողալով անցնեն: Երբ հոռմեացիները բարեհաջող անցան մյուս ափ, նրանց հրամանատարները ևս հաջող անցան: Պարսիկները չէին ուզում բաց թողնել հակառակորդին և խոշոր ուժերով հետապնդում էին հոռմեացիներին ճանապարհի ողջ ընթացքում: Արդյունքում՝ հոռմեացիները ողջ ժամանակ գտնվում էին լուրջ վտանգում: Նրանց տանջում էին անբարենպաստ հանգամանքները և մատակարարման պակասը: /31/ Չնայած հոռմեական բանակը գտնվում էր ծայրահեղ դժվարին իրավիճակում, պարսիկները նրանց առաջնորդին բանակցությունների հրավիրեցին, որի մասին առաջարկը փոխանցեցին Սուրենն ու այլ մեծատոհմիկ մարդիկ՝ գործող որպես դեսպանորդներ: Դովիանոսը բարեհաճ վերաբերվեց խաղաղ բանակցությունների գաղափարին և դրանք վարելու համար ուղարկեց պրետորիաների պրեֆեկտ Սայուստիոսին, ինչպես նաև Արիեստիոսին: Ողջ բնակչության հետ համաձայնեցվեց, որ հոռմեացիները պետք է պարսիկներին վերադարձնեն Չաբդիեան, Կորունեան, և Չալեան, ինչպես նաև թվով 15 ամրոցներ իրենց ողջ բնակչության և կենդանիների հետ միասին, սակայն Նիսիբիսը, պետք է տրվեր առանց բնակչության, որը պետք է վերաբնակեցներ այն վայրը, որը կցանկանային հոռմեացիները: Եվ այսպես, պարսիկների էր անցնում Դայաստանի մեծ, իսկ հոռմեացիներին մնում էր վերջինիս միայն փոքրը մասը: Երբ հաշտությունը կնքվեց ըստ այդ կետերի և հաստատվեց երկու կողմերի պայմանավորվածությամբ, հոռմեացիներին թույլ տրվեց խաղաղությամբ տուն դառնալ և ոչ նրանք որևէ բան ավերեցին պարսկական տարածքում, ոչ էլ պարսկական ջարդի զոհը դարձան: /33/ Երբ Պարսկաստանի հետ խաղաղություն կնքվեց, ինչպես արդեն ասացինք, Դովիանոսն իր բանակով տուն դարձավ, ընդ որում պարսիկներից նա որևէ վնաս չկրեց, սակայն շատ մարդկանց կորցրեց թշնամական տարածքով անցնելիս, բանի որ նրա վրա թափվեցին դժվարությունները, որոնք պայմանավորված էին տեղանքի առանձնահատկություններով, ինչպես նաև ջրի պակասով: Ի վերջո նա տրիբուն Մավրիկիոսին առաջ ուղարկեց, որպեսզի սա Նիսիբիսից պարենամթերք հասցնի բանակի համար և հնարավորինս շուտ վերադառնա ու միանա հիմնական ուժերին: Նաև պատգամաբերներ ուղարկվեցին Իտալիա, որպեսզի հայտարարվի Դովիանոսի մահվան և Դովիանոսի հռչակման մասին: Երբ շատ փորձանքներից հետո կայսրը դժվարությամբ

հասավ Նիսիբիս, բանի որ այդ բաղաթը տրվել էր թշնամուն, կայսրը ցանկություն չէր արտահայտում ներս մտնել» (Չոսիմա «Նոր պատմություն» գիրք 3, գլուխ 26-31, 33):

«1/ Յուլիանոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Յուլիանոսը – Մ.Ֆ.**), սակայն, հրահանգեց այլևս առաջ չգնալ, այլ վերադառնալ կայսրություն: Այդպիսով նավերը կարծես այն բանի համար, որ այն պաշտպանող ռազմիկների բանակությունը չի կարողանում մասնակցել մարտին, նա հետ շարժվեց՝ ձախ կողմից փակվելով Տիգրիս գետով: Այստեղ, բանի որ հռոմեացիների ուղեցույցները սկզբում գերիներն էին, նրանք այդ երկրով առաջ էին շարժվում՝ վայելով առատությունն ու ունենալով ամենայն անհրաժեշտը, սակայն հետո, երբ նրանց ուղեցույցը դարձավ մեղք, որին կարծես թե գերել էին, բայց նա իրականում ընդամենը նրանց ձեռքը կամավոր հանձնված մի ծերունի էր, որը պատրաստ էր մահ ընդունել պարսիկների ագատության համար, ամեն ինչ փոխվեց: Յարգուսիործի ենթարկվելով ճանապարհի վերաբերյալ՝ ծերունին կարծես թե սկսեց ճշմարտությունն ասել և, համոզվելով հռոմեացիներին հետևել իրեն, խոստացավ զորքը դուրս անել հռոմեական սահմանները: Նա ասում էր, որ արշավանքը դժվար կլինի միայն առաջին երեք կամ չորս օրը և հենց այդպես օրերի համար է պետք միայն պաշար վերցնել, բանի որ այդտեղ երկիրը դատարկ է: Դակվելով այդ խորամանկ ծերունու խոսքերին՝ արքան հրահանգեց առաջանալ հենց այդ ճանապարհով և ահա հռոմեացիները, հեռու գնալով, երեք օր անց հայտնվեցին լճված վայրերում: Միայն այստեղ էր, որ այդ ծերունին տանջանքների ազդեցության տակ խոստովանեց, որ իրականում նա հանուն իր հայրենակիցների է ինքնակամ դասալքել և միացել հակառակորդի շարքերին, իսկ այժմ էլ արդեն պատրաստ է տղամարդավայել մահ ընդունել: Այդ ընթացքում հռոմեական զորքը, մի կողմից հոգնած երկար ճանապարհից, իսկ մյուս կողմից էլ՝ սննդի պակասից, թուլացած վիճակում էր գտնվում և հենց այդ ժամանակ էր, որ պարսկական զորքը հարձակում գործեց վերջինիս վրա: Մարտը համար եղավ և այդ ընթացքում ուժեղ բանի փչեց: Երկինքն ու արևը ծածկվեցին ամպերով, իսկ օդն էլ լցվեց փոշով: Այս խավարի ու բնության մեծագույն այս խռովության ժամանակ էլ, ահա, մի ինչ-որ հեծյալ, անցնելով արքայի մոտով, նրա վրա նիզակ նետեց և մահացու վերք հասցրեց: Զանի որ արքան ընկավ ծիուց, այդ մարդասպանը հասցրեց թաքնվել և ով էր նա, այդպես էլ անհայտ մնաց: Ոմանք ասում էին, թե դա պարսիկ է եղել՝ այլը՝ սարավար, իսկ երրորդներն էլ պնդում էին, թե իրականում դա հենց հռոմեական ռազմիկ է եղել, որը Յուլիանի հարվածել է՝ զայրացած նրա անխոհեմության և հանդգնության վրա, հատկանիշներ, որոնք զորքին այդքան մեծ փորձանքների մեջ են գցել: Սակայն ասորիքյան տոֆիստ Լիբանիոսը, որն արքային հատկապես մոտ ճանգնած անձնակազմից էր և վայելում էր նրա բարեկամությունը, մարդասպանի մասին հետևյալն է գրում...: /3/ Յուլիանոսից հետո ճամբարի համընդհանուր համաձայնությամբ թագավորությունն ընդունեց Յուլիանոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Յուլիանոսը – Մ.Ֆ.**), որը, հենց որ զորքը թշնամիների մեջ գտնվելով նրան ինքնակալ հռչակեց, իրեն քրիստոնյա հայտարարեց, հրաժարվեց իշխանությունից և չէր ընդունում դրա խորհրդանշաններն այնքան ժամանակ, մինչև որ ռազմիկները, պարզելով հրաժարման պատճառը, իրենց ևս քրիստոնյա չհայտարարեցին: Սակայն Յուլիանոսի առաջնորդության պատճառով զործերը վտանգավոր դրության մեջ էին հայտնվել, իսկ զորքն էլ տառապում էր պարենամթերքի պակասից: Այդ պատճառով էլ, ահա, Յուլիանոսը անհրաժեշտ գտավ պարսիկների հետ խաղաղ պայմանավորվածությունների մեջ մտնել և հանձնել նրանց որոշ բաղաթներ, որոնք առաջ հարկ էին վճարում հռոմեացիներին» (Սոզոմենոս «Եկեղեցական պատմություն», գիրք 6, գլուխ 1, 3):

«Իսկ Յուլիանոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Յուլիանոսը – Մ.Ֆ.**), պատերազմ պատրաստելով պարթևների դեմ, երբ իր հետևից հաստատ կործանման տարավ հռոմեական ուժերը, որոնք հավաքել էր բոլոր կողմերից, խոստացավ աստվածներին զոհաբերել քրիստոնյաների արյունը՝ պատրաստվելով հալածանք սկսել եկեղեցու դեմ հաղթանակի հասնելուն պես: Եվ իրոք, նա հրամայեց Երուսաղեմում մի ամֆիթատրոն կառուցել, որտեղ, վերադառնալով պարթևների մոտից, նա վայրի կենդանիների դեմ կնետեր եպիսկոպոսներին, վանականներին և բոլոր սրբազան արքերին ու կրիտեր այդ տեսարանը: Եվ ահա, այն բանից հետո, երբ նա հանեց ճամբարը Տիգրիսի մոտից և ինչ-որ մի դասալիքի կողմից խորամանկությամբ հրապուրվեց անապատ, այն բանից հետո, ահա, երբ ծարավից տանջվելով ու արևից այրվելով, ու բացի այդ էլ ավազից հասցվող տառապանքներով էլ հյուժնված նրա ողջ զորքը զոհվեց, կայսրը, անհանգստացած զործերի այդքան վտանգավոր վիճակից, բանի դեռ ելք էր փնտրում անմարդոտակ այդ անապատից, այդ ընթացքում կորցնելով զգուշությունը, սպանվեց թշնամու հեծյալի նիզակի հարվածից: Այս տղա ողորմած աստված այդ անմաքուր մահվամբ բանդեց նրա կեղտոտ մտադրությունները, իսկ բաղաթի հիմնադրումից հետո 1117 թվականին զորքի համար անչափ վտանգավոր մի վիճակում վերջինս կայսր հռչակեց Յուլիանոսին (**Հռոմեական կայսրության կայսր Յուլիանոսը – Մ.Ֆ.**), որը եղավ երեսուկյոթերորդ կայսրը, իսկ սա, մտահոգված տեղանքի բարդությունից և բացի այդ նեղվելով թշնամիների գնեթից, փրկության որևէ այլ ճանապարհ չգտավ, ստիպված պայմանագիր կնքեց պարսից արքա Շապուհի (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) հետ, թող ոչ այնքան արժանավայել, ինչպես ենթադրում են ոմանք, բայց այնուհանդերձ բավականին պետքական: Եվ իրոք, որպեսզի ազատի հռոմեական զորքը և այն վտանգի չենթարկի, պահպանելով այն ոչ միայն թշնամիներից, այլև տեղանքի անանկալներից, նա պարսիկներին զիջեց Նիսիբիս ամրոցն ու Վերին Միջագետքի մի մասը» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 31):

«Նման մեծ փառքի հասնելով, երբ (**Հռոմեական կայսրության կայսր Յուլիանոսը – Մ.Ֆ.**) իր ենթակաների կողմից զգուշացվեց, որ հետ դառնա, վերջինս դրա փոխարեն հավատ ընծայեց իր սեփական ծրագրերին և, այն բանից հետո, երբ նավերն այրվեցին, կայսրը, հավատալով դասալիքին, որը խոստացել էր դեպի Մարաստան տանող ճանապարհից ցույց տալ, սակայն իրականում խաբում էր, գետի մյուս ափով առաջացավ այդ ուղղությամբ: Նա անպաշտպան թողեց իր զինվորների թեք և այդ ուղղությամբ թշնամին հարձակում գործեց: Արիական պողոթնում կայսրը որդեց խառնվել այդ ընդհարմանը և արդյունքում նա փորի հատվածում թշնամու հեծելազորայինի նիզակից վերք ստացավ: Մեծ արյուն կորցնելով և, չնայած վիրավորված վերականգնվելով իր զինվորների շարքերը՝ նա, շատ խոթքեր անելով իր բարեկամների երկարատև հոգեվարկից հետո հոգին ավանդեց: Յուլիանոսը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Յուլիանոսը – Մ.Ֆ.**) ստացավ մարտում իրեն հիանալի դրսևորած մի բանակ, որը, սակայն, շփոթված էր կայսեր անանկալ մահվան պատճառով: Եվ ահա, երբ մատակարարումը բավարար չէր, իսկ առջևում էլ վերադարձի երկար ճանապարհ էր սպասում, պարսիկները, արագ հարձակվելով մեկ ճակատից, մեկ թիկունքից, ինչպես նաև հարձակում գործելով թեքերի վրա կենտրոնից, կասեցրեցին նրանց առաջխաղացումը: Մի բանի օր ընդմիջում եղավ ու, բանի որ հռոմեական անունն այդքան փառահեղ էր, պարսիկների կողմից առաջինը խոթք բացվեց խաղաղության բանակցությունների վերաբերյալ: Եվ ահա բանակը, թուլացած լինելով սովից, իրավունք ստացավ հետ կանգնել, որից հետո, նման բան առաջ երեք չէր եղել, հռոմեական տեղության հետ անհամատեղելի մի պայման առաջադրվեց, ըստ որի Նիսիբիսն ու Միջագետքի մի մասը պետք է հանձնվեր: Արդյունքում՝ անփորձ Յուլիանոսը, որն ավելի շատ ուզում էր տիրել, բան փառք էր տեսնում, սակայն, սակայն իր համաձայնությունը» (Ռուֆինոս Մեջստուն «Կեսարների պատմություն», գլուխ 28):

«2.25/ Նրա (**Հռոմեական կայսրության կայսր Յուլիանոսի – Մ.Ֆ.**) խելագարությունն առավել պարզ երևաց նրա իսկ մահով: Անցնելով գետը, որը հռոմեական տիրույթները բաժանում էին պարսկականից և անցկացնելով զորքը գետի մյուս ափ՝ նա անմիջապես այդտեղ բոլոր նավակները և դրանով իսկ ստիպեց ռազմիկներին մարտնչել: Լավ գորավարները սովորաբար ոգևորում են ստորադասներին արիությանը, իսկ եթե նրանց մոտ փոքրոգություն են նկատում, ապա այնուհանդերձ հանգստացնում են նրանց ու պատում խոյտով, իսկ սա, այդպիսի փոխադրանքներով, այդ առաջին իսկ թալով զորքից խլեց նահանգի ամեն մի հնարավորություն: Ընդ որում պետք էր հոգալ այն մասին, որ ամեն կողմից զորքին պարենամթերք հասցվի, իսկ այս «փմաստուն»-ը և իր տեղությունից չհրահանգեց որևէ բան վերցնել, և թշնամու առատ երկրում չփորձեց ավար ձեռք գցել, այլ փոխարենը, թողնելով բնակեցված վայրերը, զորքը տարավ անապատով: Արդյունքում՝ ուռելիքի և խմելիքի պակաս զգալով, չունենալով ուղեկիցների և թափառելով անապատում՝ ռազմիկներն այժմ իրոք, ծանոթացան իրենց «փմաստնագույն» արքայի անխոհեմությանը: Նրանք սգում և հառաչում էին, երբ հանկարծ տեսան, որ Աստծու այդ կատաղած հակառակորդը վիրավոր ընկած է: Այդպես էլ չպահեց խոստումը և չաջակցեց նրան մարտի դաշտում հզոր Արեսը, կեղծ դուրս եկավ Լուկիայի գուշակությունը և կայծակնային այդպես էլ չխոցեց մարդասպանին: Ահա պարծենկոտության գիճը երկրի վրա: Ո՛վ Յուլիանոսին հասցրեց այդ արդարացի հարվածը, մինչ օրս հայտնի չէ: Ոմանք ասում են, որ նրան խոցեց անտեսանելի ձեռքը, այլը պնդում են, որ դա անապատի թռչվոր բնակիչներից մեկն էր, բնակիչներ, որոնք կոչվում էին իսմայիլացիներ, իսկ երրորդներն էլ գտնում էին, որ դա մի ռազմիկ է եղել, որը հուսահատության և հասած եղել սովով ու անապատում իրականացվող աքշավանքով: Սակայն մարդը թե հրեշտակը սուրն ուղղեց, ով էլ որ դա արած լինե, ակնհայտ է, որ դա աստվածային կամարտահայտողն է եղել: Պատմում են, որ ստանալով այդ վերքը, նա անմիջապես արյուն մի բուռ հավաքեց և, նետելով այն երկինք, ասաց. «Դու հաղթեցիր, գալիլեացի»: Միաժամանակ ընդունել իր նկատմամբ տարած հաղթանակը և համարձակվել աստվածամարդություն գործել, ինչպիսի խելություն...: /4.1/ Երբ Յուլիանոսը սպանվեց, գորավարները հավաքվեցին արեֆեկտների հետ և սկսեցին բնկարկել, թե ով պետք է ընդունի արքայական իշխանությունը, որպեսզի փրկի զորքին ռազմական այդ իրավիճակում ու դրա հետ միասին էլ կարգի գցի հռոմեացիների գործերը, որոնք հանգուցյալի հանդգնության պատճառով խառնվել էին իրար: Եվ ահա, մինչ նրանք բնկարկում էին այդ, զորքը, հավաքվելով մի տեղ, որպես արքա պահանջեց Յուլիանոսին (**Հռոմեական կայսրության կայսր Յուլիանոսին – Մ.Ֆ.**), որը ոչ գորավար էր, ոչ էլ տիրիկոն, բայց այնուհանդերձ հայտնի էր որպես մի հիմնալի ու հայտնի մարդ շատ պատճառներով: Նա շատ բարձրաստիպ էր և մեծ հոգի ուներ, սովորաբար աչքի էր ընկնում պատերազմներում և ավելի կարևոր սխրագործություններ էր իրականացնում, բանգի համարձակորեն խոսում էր սխալի դեմ, չէր վախենում բռնակալի իշխանությունից և իր այդ եռանդի պատճառով հակվում էր դեպի մեր Փրկիչը: Այդ ժամանակ, ահա, գորավարները, զորքի միաձայնությունը համարելով աստվածային

կամքի դրսևորում, այդ հիմնադրամիջոցները մեջտեղ բերեցին և, երբ բոլորը նրան արքայական շնորհավորանքներ հայտնեցին և Ավգուստ ու Կեսար հռչակեցին, այդ գարնանային մարդը, իրեն բնորոշ բազմաթիվ չվախճանյալ ոչ հրամանատարներից, ոչ էլ զորքի տրամադրության բացասական փոփոխությունից, ասաց. «Ես բրիտանյա եմ և դրա համար էլ չեմ կարող իշխել նման մարդկանց՝ Յուդիանոսի զորքի, վրա, որը դաստիարակված է անմաքուր ուսմունքով, բանգի բոլոր այս մարդիկ զրկված են Աստվածային օգնությունից, և հեշտությամբ կդառնան թշնամու ավարտ ու նրան ծաղիկ առարկան»։ Ետևով այս խոսքերը՝ ռազմիկները միաձայն արդարեւեցին. «Մի կասկածի, արքա, և մի մեղքի մեր նկատմամբ իշխանություն կարծես անմաքուրների։ Դու կթագավորես բրիտանյանների և մարդկանց նկատմամբ, որոնք դաստիարակվել են հավատքի մեջ, բանգի մեզնից ավագներն աճել են Կոնստանդինի (Հռոմի համիշխան կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանտին I Մեծի – Մ.Ֆ.) ցուցումներով, իսկ նրանք էլ, որոնք ավելի երիտասարդ են՝ Կոնստանդինի (Հռոմի սկզբում համիշխան, իսկ հետո միանձնյա կայսր Կոնստանտին II-ի – Մ.Ֆ.)։ Ինչ վերաբերվում է հանգուցյալին, ապա իր իշխելու ժամանակահատվածի կարծության պատճառով նա դեռ չի հասցրել վատը տարածել նույնիսկ նրանց մեջ, որոնք արդեն ենթարկվել են իր գայթակղությանը» (Թեոդորիտոս Կյուրոսից «Եկեղեցական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 25, գիրք 4, գլուխ 1)։

«/16/ Եվ ահա, հաղթանակած հետ վերադառնալով, Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսը – Մ.Ֆ.) անխոհեմաբար մարտի մեջ մտավ և սպանվեց թշնամու ձեռքով հուլիանոսի կալենդանների վեցերորդ օրը՝ իր կառավարման յոթերորդ տարում, 32 տարեկան հասակում... /17/ Նրանից հետո զորքի համաձայնությամբ պետության կառավարման համար ընտրվեց Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսը – Մ.Ֆ.), ավելի շատ իր հոր ռազմական գործերի, բան սեփական ցանկության համաձայն։ Այդ ժամանակ նա ծառայում էր պալատում։ Հանդիմանալու այդ շփոթության ժամանակ, երբ զորքին սկսում էր պակասել նույնիսկ ամենամանրամեջքը, Հռոմեական կայսրության կրեց պարսիկների կողմից և ստիպված եղավ նրանց հետ ստիպողական, բայց այնուհանդերձ ստորագրուցի հաշտություն կնքել, բանգի նա պարտավորվեց Շապուհին (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ին – Մ.Ֆ.) գիշել շատ նվաճված տարածքներ և նույնիսկ հռոմեական պետության մի մասը» (Եվորոպիոս «Համառոտ պատմություն բաղաբի հիմնադրումից ի վեր», գիրք 10, գլուխ 16, 17)։

«Եվ այսպես Հուլիանոսը՝ Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսը – Մ.Ֆ.), երբ կառավարումը հայտնվեց նրա ձեռքում, ելավ պարսիկների դեմ։ Այնտեղ էլ հենց արշավանքի ընթացքում նա դարձավ բաշվեց ինչ-որ մի դասալիքի կողմից և, բոլոր կողմերից ենթարկվելով պարսիկների ճնշմանը, դուրս թռավ արդեն իսկ խփված ճամբարից՝ հետը վերցնելով միայն վահանը։ Եվ ահա, բանի դեռ նա անխոհեմ եռանդով պատրաստում էր ռազմիկների շարքերը ճակատամարտի, նա վերջ ստացավ տեղի հարվածից, որն արձակել էր նահանգող թշնամիներից որևէ մեկը։ Նրան տարան վրան, սակայն նա կրկին ելավ, որպեսզի ոգևորի ռազմիկներին, թեև հետո, աստիճանաբար հյուժնվելով արյան կորստից, կեսգիշերի մոտ մահացավ» (Ավլետիանոս Վիկտոր «Զաղվածքներ հռոմեական կայսրերի կյանքից և բարքերից», գլուխ 43)։

«/22/ Պարսիկների արքա Սապորը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.), կասկածելով, որ հռոմեական կայսր Հուլիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսը – Մ.Ֆ.) շարժվում է դեպի Նիսիսիս, իր ամբողջ ուժով գնաց այդ բաղաբի դեմ։ Երբ նրան տեղեկացրին, սակայն, որ Հուլիանոսը հայտնվել է իր հետևում և գրավել է Պարսկաստանի տարածքը, իսկ իրեն էլ մոտ ապագայում մեծ ուժ ունեցող հռոմեական զորավարներ են սպասում, հասկացավ, որ շրջապատված է, ինչից հետո փախավ դեպի Պերսարմենիա։ Դրանից հետո, հռոմեացիներին խաբելու նպատակով, նա երկու իր նախարարների թեթև իրենց կանթով կտրեց և ուղարկեց հռոմեական կայսր Հուլիանոսի մոտ՝ նրան շնորհելու ու սեփական անմիջական հետապնդումից խուսափելու համար։ Պարսիկները, որոնց թիվը կտրել էին, մոտեցան Հուլիանոսին՝ ասելով, որ ցանկանում են հանձնել պարսիկների արքային, բանգի նա պատժել է նրանց։ Կայսր Հուլիանոսը, հավատալով նրանց երդմանը, բանակով հետևեց նրանց։ Դրանք նրան, տասնհինգ օր ճանապարհ անցկացնելով, տարան ջրագուրկ անապատի 150 մղոն տարածություն, ինչից հետո բանակը փակուղի մոցրին։ Այդ ժամանակ, այնտեղ հանդիպելով Բաբելոն բաղաբի հին և ավերված պարսիկներին, ինչպես նաև Ասիա կոչվող վայրին, որտեղ դեռ կանգնած էին շիւնություններ, սակայն մարդիկ չկային, կայսրը ու ողջ հռոմեական բանակը ներս մտան և ճամբար զարկեցին։ Այդ շրջանում, սակայն, սնունդը սպառվեց և կենդանիների համար անգամ խոտ չկար, բանգի դա լիակատար անապատ էր։ Այդ ժամանակ բոլոր զինվորները հասկացան, որ կայսրին խաբել են և մոլորեցրել, ինչը մեծ ապստամբության անապատի դարձավ։ Զաջորդ օրը՝ հունիսի 26-ին, կայսրը բռնեց նրանց, ովքեր խաբել էին իրեն, և հարցում արեց։ Նրանք խոստովանեցին. «Մեր երկրի և արքայի անվտանգության համար մենք դատապարտեցինք մեզ մահվան ու մոլորեցրինք թե՛ք։ Ահա թո ստրուկները՝ պատրաստ մահվան»։ Հուլիանոսը ընդունեց խոստովանությունը, բայց նրանց չսպանեց, այլ ապահովություն տվեց՝ այն պայմանով, որ նրանք բանակը դուրս բերեն անապատներից։ /23/ Նույն օրը երկրորդ ժամին կայսր Հուլիանոսը, բանակի մեջ շարժվելիս և զինվորներին կարգապահության կոչ անելիս, հանկարծակի վիրավորվեց։ Նա վերադարձավ իր արշավային վրանը և, ինչպես հայտնում է վերոհիշյալ Մագնուսը, գիշերը մահացավ։ Կապադոկիացի պատմագիր Եվտիմիանոսը՝ այդ զինվորը և նույնների վիկարը, Պրիմոնարմենիակոսը, որն անձամբ մասնակցել էր այդ պատերազմին, այս կապակցությամբ գրում է, որ Հուլիանոսը մտել է Պարսկաստան 15 օր ճանապարհի երկարությամբ, հատել է Եփրատը, հաղթել է բոլոր հակառակորդներին ու գրավել է այդ երկիրը մինչև Տիգրիս, որտեղ գտնվում էր պարսիկների արքայական պալատը, իսկ արքան էլ փախել է դեպի հետավոր Պերսարմենիա։ Նա ասում է նաև, որ Հուլիանոսը հաջորդ օրը մտադրված է եղել բանակով և սենատով գրավել Բաբելոնը, բայց բռնած ժամանակ երագում տեսել է մի ծեր ու գրառապատ տղամարդու, որը Տիգրիսի մոտ մոտենում է իր արշավային վրանին, երբ այն բաղաբի Ասիա հատվածում։ Ահա ուրեմն, ըստ Եվտիմիանոսի, տղամարդը նիզակով հարվածում է կայսրը և կայսրը փախնում ու գոռայով արթնանում է։ Այդ ժամանակ կուլվիկուլարի և սպաթարների դեկավարները, ինչպես նաև արշավային վրանի պահապան զինվորները լամպերով մոտենում են։ Եվ ահա Հուլիանոսը, նկատելով, որ մահացու վիրավորում ունի կրծքավանդակի տակ, հարցնում է. «Ո՞րն է այն բաղաբի անունը, որտեղ իմ արշավային վրանն է»։ Նրան ասում են, որ այն կոչվում է Ասիա։ Այդ ժամանակ նա անմիջապես գոռում է, թե. «Ով Դեյոս, դու ոչնչացրեցիր Հուլիանոսին»։ Եվ այսպես արյունահոսելով՝ նա գիշերը հիմադրորդ ժամին վերջին շունչը վիշտ է, իսկ դա լինում է Մեծ Աստուղի օրացույցի 411 թվականին։ /24/ Եվ այսպես, երբ բանակը պարսիկների դիմադրության պայմաններում տեղեկացավ տեղի ունեցածի մասին, անմիջապես գնաց Հուլիանոսի (Հռոմեական կայսրության արքա Հուլիանոս – Մ.Ֆ.) արշավային վրանի մոտ, իսկ նա կոմիտ ղոմեստիկոսի և ռազմական մագիստրոսի կողմ ունեցող։ Նրանք հանկարծակի բերեցին նրան՝ դրդելով մտնել կայսր արշավային վրան և ասելով, թե Հուլիանոս կայսրն է իրեն կանչել։ Երբ նա մտավ արշավային վրան, սակայն, բռնվեց և հռչակվեց կայսր, իսկ դա եղավ հունիսի 27-ին, մինչև լուսաբաց։ Բանակի հիմնական մասը, որը տեղակայված էր Տիգրիսում և պատրաստվում էր երկար ճանապարհի, չիմացավ տեղի ունեցածի մասին մինչև արեգակի բարձրանալը, բանի որ գտնվում էր հեռավորության վրա։ Այսպիսով Հուլիանոս կայսրը մահացավ 33 տարեկան հասակում։ /25/ Այդ նույն գիշեր Կապադոկիայի Կեսարիայի սուրբ Եպիսկոպոս Վասիլիոսը երագում տեսավ, որ երկինքը բացվեց և Մարդափրկիչ Քրիստոսը, նստած գահին, բարձրաձայն հռչակեց. «Մերկուրի, գնա և սպանիր Հուլիանոս կայսրին, որը դեմ է բրիտանյաններին»։ Սուրբ Մերկուրին, Աստծո առջև կանգնած, կրում էր փայլուն երկաթե կրծքաշապիկ։ Հրամանը լսելով՝ նա անտույցավ, ապա կրկին հայտնվեց Աստծո առջև և հռչակեց. «Կայսր Հուլիանոսը մահացու վիրավորվել է մահացել է, ինչպես պատվիրեցիր, ով Տեր»։ Վասիլիոս առաքելված Վասիլիոս Եպիսկոպոսը արթնանալով մեծ խռովությամբ, բանի որ Հուլիանոս կայսրը նրա նկատմամբ մեծ հարգանք էր ցուցաբերում և որպես վարպետ գործիչ, և որպես դասընկեր, ընդ որում նա հաճախ էլ նրան գրում էր։ Սուրբ Վասիլիոսը եկեղեցի գնաց առավոտյան ժամերգության, հավաքեց բոլոր հոգևորականներին և պատմեց իր խորհրդավոր երագը, որ Հուլիանոս կայսրը մահացու վիրավորվել ու այդ գիշեր մահացել է։ Նրանք բոլորը աղաչեցին նրան լռել և չսպանել այս լուրը։ Ամենագետ պատմագիր Եվտիմիոսը, սակայն, այս ամենի վերաբերյալ որոշ մանրամասների հետ իր գրվածքի մեջ չի համաձայնում։ /26/ Հուլիանոս հաջադավի իշխանությունից հետո գահը զբաղեցրեց Հուլիանոսը՝ Վարոնիոս որդին։ Նա հռչակվեց բանակում, որը գտնվում էր պարսկական տարածքում, իսկ դա եղավ Սայուստիոսի համակոնսուլության շրջանում։ Նա կրոնապաշտ բրիտանյա էր և տիրեց յոթ ամիս։ /27/ Երբ միայն սկսեց գահակալել, նա իմեց ամբողջ բանակին և նրանց հետ գտնվող սենատորներին՝ հայտարարելով. «Եթե ցանկանում եք, որ ես ձեզ վրա գահակալեմ, դուք բոլորը պետք է բրիտանյա լինեք»։ Բանակը և սենատորները հռչակեցին նրան կայսր։ Երբ Հուլիանոսը իր բանակով անապատից դուրս եկավ դեպի պարսկական բերքառատ գոտիներ, նա մեծ գոռույնությամբ էր առաջնորդվում՝ մտածելով, թե ինչպե՞ս ապահով կերպով դուրս գա պարսկական տարածքից։ Այդ ժամանակ պարսիկների արքա Սապորը դեռ չէր իմացել Հուլիանոս կայսրի մահվան մասին և ահաբեկված էր։ Եվ ահա, խնդրելով և խաղաղություն մարդելով, նա Պերսարմենիայից Սուրենյան անունով մի նախարարի որպես դեսպան ուղարկեց հռոմեական կայսր Հուլիանոսի մոտ։ Աստվածային կայսր Հուլիանոսը սրտացավ ողբունեց նրան և համաձայնեց ընդունել խաղաղության դեսպանությունը՝ հայտնելով, որ ինքը նույնպես դեսպան կուղարկի պարսիկների արքայի մոտ։ Սուրենյան խնդրեց Հուլիանոս կայսրի կնքել խաղաղության պայմանագիր հենց տեղում և անմիջապես։ Հուլիանոսը ընտրեց իր սենատորներից մեկին՝ արքայական հարգյալ Արիմեդոսին, և հանձնարարեց նրան գործը կառավարել։ Նա խոստացավ պահել պայմանները, բայց հայտարարեց, որ կայսրը չափազանց բարձր է, որպեսզի պարսիկ նախարարի կամ դեսպանի հետ խաղաղության պայմանագիր կնքի։ Խաղաղ բանակցությունների ընթացքում կնքվեց երեքօրյա զինադադար։ Պայմանավորվեցին, իսկ Հռոմի պատրիկ Արիմեդոսը և պարսիկների դեսպան Սուրենյանն էլ հաստատեցին, որ հռոմեացիները պետք է պարսիկներին գիշեն ամբողջ Միգդոնիա նահանգը և դրա մարաբաղաբ Նիսիսիսը, բայց դա՝ միայն բաղաբի ու պարսիկների կապակցությամբ՝ առանց այնտեղ ապրող բնակիչների։ Բանակցելուց և գրավոր խաղաղության պայմանագիր կնքելուց հետո կայսր Հուլիանոսը

պարսիկ սատրապ Յունիին, որ ուղեկցում էր դեսպանին, վերցրեց իր հետ, որպեսզի նա ապահով առաջնորդի նրան և նրա զորախումբը ու պարսկական տարածքից դուրս հանի, ինչպես նաև ստանա զինված նահանգները և մայրաքաղաքը: Հասնելով Նիսիբիս՝ կայսրը մտքով իսկ չմտավ քաղաք, այլ ճամբար կազմեց նրա պարիսպներից դուրս, սակայն Յունիին՝ այդ պարսիկ սատրապը, կայսեր հրամանով մտավ քաղաք և պարսիկների դրոշները տեղադրեց բոլոր աշտարակներում, բանի որ հռոմեական կայսրը հրամայեց, որ բոլոր քաղաքացիները՝ մինչև վերջինը, իրենց ողջ ունեցվածքով հեռացվեն: Միլիան քաղաքի կոմիտը և մագիստրոսը դուրս եկավ ու խոնարհվեց կայսեր առաջ՝ խնդրելով չհանձնել քաղաքը պարսիկներին, բայց չկարողացան համոզել նրան: Հռոմիստոսն առաջ, որ տվել է երդում և ավելացրեց, որ չի ցանկանում ողջ աշխարհի աչքում որպես երդմանախախտ հայտնի դառնալ: Այնուհետև կայսրը քաղաքի պարիսպից դուրս կառուցեց մի տոր ամրոց, կոչելով այն Նիսիբիս, և հրամայեց, որ Միգդոնիա նահանգի բոլոր մարդիկ այնտեղ բնակվեն, այդ թվում՝ Միլիան մագիստրոսը: Հրանից հետո մեկնելով Միջագետք՝ նա ամրապնդեց ամբողջությամբ վերականգնեց քրիստոնեությունը՝ քրիստոնյաներին հանձնելով պետական գործերի կառավարումը և ողջ Արևելքում նշանակելով քրիստոնյա նահանգապետներ ու էքսարքոսներ: Կայսր Հուլիանոսը, պարսիկների հետ խաղաղության պայմանագրի կնքումից հետո մի կարծ ժամանակ մնալով Արևելքում, իր բանակով շտապեց դեպի Կոստանդնուպոլիս, բանի որ ձմեռը ծանր էր: Երբ նա ճանապարհի սկզբնուց հետո հասավ Գալաթիայի երկրին, սակայն, այնտեղի Դադաստան գյուղում 60 տարեկան հասակում մահացավ՝ բնական մահվան հետևանքով» (Հովհաննես Մալալա «Ժամանակագրություն» գիրք 13, գլուխ 22-27):

«Պարսից արքա Շապուր Արշակը (Պարսից թագավորության արքա Շապուր II-ը – Մ.Ֆ.), որն իրեն շատ հանգիստ էր պահում ի հիշատակ կայսր Կոնստանտինի (Հռոմի Թագապետ կայսր, հետագայում կայսր Կոնստանտին I Մեծի – Մ.Ֆ.), այդ ժամանակ պատերազմ սկսեց հռոմեացիների դեմ և ահա... Հուլիանոս Ուրացոցը (Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսը – Մ.Ֆ.) հռոմեական ուժերով ինքն էլ ելավ նրա դեմ պատերազմին: Անտվածային պատիժը, սակայն, չհասպաղեց նրան վրա հասնել: Իրոք, երբ նա ելել էր պարսիկների դեմ, որոնք կռապաշտներ էին, ինչպես և ինքը, նրան այլևս երբեք վիճակված չէր կրկին տեսնել Հռոմը...: Ահա այդ կերպ այդ ուրացոցը կործանման բերեց նաև իր բանակին: Նրա մոտ բթները կտրած երկու պարսիկներ կային, որոնք էլ հենց բանակն առաջնորդեցին մի անջորդի ու քարքարոտ վայր, որտեղից, մինչ այդ թվում էր, թե որևէ խնդիր չկար հարված հասցնել պարսիկներին: Այդ վայրում, սակայն, հռոմեական զինվորները սովից, ծարավից և շատ զրկանքներից կործանվեցին: Ահա այս կերպ պարսիկները նրբորեն հաշիվ տեսան հռոմեացիների հետ և ոչնչացրին նրանց: Հուլիանոսի մահվանից հետո հռոմեական զորքը հավաքվեց, որպեսզի նոր կայսր ընտրի, և, բանի որ այդ ժամանակ Պարսկաստանում գտնվող միակ մարդը, որ հավատում էր Աստծուն, նա էր, կայսր ընտրեցին Հովհաննեսին (Հռոմեական կայսրության կայսր Հովհաննես – Մ.Ֆ.), որը մի ուղղափառ քրիստոնյա էր և Աստծո հավատարիմ ծառա: Նա, սակայն, չէր ցանկանում կայսր դառնալ և ի վերջո կայսր հռչակվեց իր կամքին հակառակ: Իրոք, մինչ այդ նա գլխավոր հրամանատար էր և ահա այժմ հենց այդ պատճառով էլ կայսերական թագ ստացավ: Այն բանից հետո, երբ նրան կայսր հռչակեցին, նա մի բարձր տեղ բարձրացավ և հայտարարեց. «Եթե դուք ուզում եք, որ ես ձեր կայսրը դառնամ, այնպիսի քրիստոնյաներ դարձեք, ինչպես ես, ու հավատացեք Երիտթոսին՝ կուռքերի այդ թշնամուն»: Հրանից հետո ողջ զորքն ու մարդիկ միաձայն աղաղակեցին. «Մե՛նք քրիստոնյաներ ենք, այսուհետ Երիտթոսը մեր կայսրն ու մեր առաջնորդն է խաչը»: Այսպիսով՝ նրանք ընդունեցին որպես կայսեր և փառաբանեցին նրան: Երբ պարսիկներն իմացան Հուլիանոսի մահվան մասին, դեսպաններ ուղարկեցին այդ հզոր Հովհաննեսի մոտ, որպեսզի նրա հետ համաձայնություն ձեռք բերեն խաղաղության ու բարեկամության մասին: Կայսր Հուլիանոսը ուրախությամբ ընդունեց նրանց և արդյունքում Հռոմի ու Պարսկաստանի միջև խաղաղություն կնքվեց: Հրանից հետո պարսիկները համաձայնեցին խաղաղության և Հովհաննեսը նրանց մեկ տարվա հարկ տվեց, բանի որ մինչ այդ կայսր Հուլիանոս Ուրացոցը ամայացրել էր Անդրոնիս քաղաքը: Հրանից հետո Հովհաննեսը հրամայեց կայսերական սահմանների խորքում մի քաղաք կառուցեց, որը կոչեց Ամիր: Նա ամրացրեց այն պարիսպներով և այլ ամրություններով ու լցրեց մեծաքանակ բնակչությամբ» (Հովհաննես Նիկիուացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 80):

«Եվ ահա ոմանք ասում են, որ, Տիգրանի ամրությունների պատճառով հուսահատվելով դրա տիրակալը դառնալուց, ինչպես նաև այն պատճառով, որ նրա բանակը պարենամթերքի պակասում էր, նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսը – Մ.Ֆ.) որոշեց նահանգել: Ավելացնում են, որ, երբ նա նահանգեց, պարսիկները հարձակվեցին նրա թիկունքի վրա և անկարգության մեջ գցեցին այն: Այդ ժամանակ գալլերը, որոնք որպես աջակից դրված էին այդ կողմերում, այս ճակատամարտում ցույց տվեցին իրենց քաջությունը և սպանեցին մեծ թվով ոչ միայն հասարակ զինվորների, այլև՝ պարսիկ իշխանների: Ի վերջո, սակայն հռոմեացիները, սովից ճնշված և տեղանքը չիմանալով, Հուլիանոսի հետ միասին ուղղվեցին դեպի լեռները: Այդ ժամանակ պարսիկներն միաժամանակ հարձակվեցին նրանց վրա, սակայն կռվի ընթացքը լրիվ տարբեր եղավ: Իրոք, հռոմեացիների աջ թևը ջախջախվեց, սակայն ձախը մնաց հաղթական: Եվ ահա, երբ Հուլիանոսը վազեց օգնելու նրանց, ովքեր ճնշում էին թշնամիներին, այդ ընթացքում նա, չկարողանալով դիմանալ ոչ արևի ջերմությանը, ոչ էլ իր գրասի ծանրությանը, հանեց այն ու վիրավորվեց կողքին ստացված նետի հարվածից: Անում են, թե այդ ժամանակ այնպիսի ուժեղ բախի բարձրացել և օղբ ծածկվել էր այնպիսի թանձր ամպով ու փակվել էր այնպիսի հսկայական բանակության փոշով, որ բարձրացել էին երկու բանակները, որ ոչ մեկ չգիտեր, թե ինչ է անում կամ որտեղ է: Արդյունքում չկարողացանք նկատել նաև, թե որտեղից է արձակվել այն նետը, որով խոցվել էր կայսրը, այնպես, որ ոմանք դեռ կասկածում են՝ այն հռոմեացու ձեռքից էր արձակված, թե՞ պարսիկի կողմից էր ուղարկված դրախտից: Նրանք, ովքեր հավատում են, որ հարվածը դրախտից է եկել, ասում են, որ Հուլիանոսը ձեռքի ափին ստացել է իր արյունի մի բանի կաթիլ և, դրանք օղ նետելով, գոռացել է: Այս արյունայի մահը նշանավորեց նրա հանցավոր կյանքի ավարտը: Նրա թագավորությունը տևեց ընդամենը երկու տարի: Հինվորները նրա մարմինը տարան Տարսուս և թաղեցին այդ քաղաքի արվարձանում: Գերեզմանի վրա դրվեց մահախոսության հետևյալը: «Այստեղ պառնկած է Հուլիանոս արքան, որին սիրում էին իր հպատակները և որից վախճում էին իր թշնամիները: Նա ընկավ Կիոնայի ափին, որտեղ նրան ողորդեցին Եփրատի ջրերը և պարսիկների բազուկները»: Հուլիանոսի մահով ազատված գահին տիրելու համար ընտրվեց Հովհաննես տրիբունը (Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսը – Մ.Ֆ.): Նա բարեպաշտ մարդ էր: Նա կոմս Ուոդրոուենի որդին էր և առաջինն էր, ով չընդունեց իրեն տրված իշխանությունը, իսկ, երբ նրան հարցրին պատճառը, նա բացականցեց. «Ես քրիստոնյա եմ և չեմ ուզում հրամայել հեթանոսներին»: Այդ ժամանակ զինվորները միաձայն գոռացին ու կարծես համաձայնեցին, որ նրանք իր պետ քրիստոնյաներ են: Եվ ահա Հուլիանոսը ընդունեց կայսեր տիտղոսը ու անպատվաբեր պայմանագիր կնքեց պարսիկների հետ, բայց ժամանակը ամեն ինչ իր տեղը դրեց: Նա նրանց զինքեց երկու նշանավոր քաղաքներ՝ Նինվան և Սինգարան, իսկ նրանց բնակիչներին էլ տեղափոխեց այլ վայրեր, թեև մարդիկ մեծ ցավով խոսեցին նրա հետ՝ հեռու հարգանքից: Նա նրանց թողեց գավառներ և իրավունքներ, որոնք վաղուց պատկանում էին հռոմեացիներին: Երբ երկու կողմից պատանդներ փոխանակվեցին, հռոմեացիները մտադվեցին վերադառնալ իրենց երկիր, բայց ամբողջ ճանապարհորդության ընթացքում նրանք մեծ անհարմարություններ կրեցին և ծայրաստիճան հյուժվում էին սովից ու ծարավից» (Չոնորաս «Պատմություն»):

«Հուլիանոս կայսեր (Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսի – Մ.Ֆ.) մահից հետո, որ տեղի ունեցավ 674 թվականին, հույների վրա իշխեց Հուլիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսը – Մ.Ֆ.), որը, ամեն ինչից վեր դրսևելով խաղաղությունը, համաձայնվեց Մծքին քաղաքը 120 տարով տալ պարսիկներին, որից հետո այն պետք է վերադարձվեր նախկին տերերին» (Յոզվա Ստիլիտ «Ժամանակագրություն», գլուխ 7):

«Հույների 674 թվականի Հագիրան ամսին Հուլիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսը – Մ.Ֆ.) ելավ պարսիկների դեմ, պատերազմեց նրանց դեմ և այնտեղ սպանվեց» (Ամանուն Եդեսիացի «Տարեգրություն»):

«Հրանից հետո, սակայն, Հուլիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսը – Մ.Ֆ.) սպանվեց նետի հարվածից, իսկ նրան հաջորդած Հուլիանոսն էլ (Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսը – Մ.Ֆ.) Նիսիբիսը տվեց պարսիկներին և հաշտվեց նրանց հետ» (Հիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 2):

«Երբ Հուլիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսը – Մ.Ֆ.) մահացավ, հռոմեական զորքերը գտնվում էին մի անապատ տարածքում և շատ էին տանջվում սովից: Եվ այսպես, փնտրելով կայսր, նրանք ընտրեցին Հովհաննեսին (Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսի – Մ.Ֆ.), որը լավ էր տրամադրված հռոմեացիների և քրիստոնյաների նկատմամբ...: Եվ ահա սա թագավորեց հռոմեացիների վրա և խաղաղություն կնքեց պարսիկների հետ» (Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 7, գլուխ 6):

«Հրանից հետո հռոմեացիների ու պարսիկների միջև պատերազմը նոր ուժով բռնկվեց արդեն Տիգրիսի ափերին, երբ Հուլիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսը – Մ.Ֆ.), որը Նեոսիգ վրա սուրալով հպարտանում էր իր հաջողություններով ու ոգևորում մարդկանց, հանկարծ խոցվեց իր կողմը թռած մի նետի հարվածից և մահացած գետին տապալվեց: Անում են, որ այդ ժամանակ նա, երկու արյունոտ ձեռքերը երկիւթ ուղղելով ասել է. «Դու ինձ հաղթեցին, ով Հիսուս Գալիլեացի, այժմ դու աստվածային քնույթիդ նաև իշխանություն միացրիր»: Հուլիանոս Ուրացոցից հետո հաստատվեց Հովհաննես Հավատացյալի (Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսի – Մ.Ֆ.) իշխանությունը, ընդ որում Հուլիանոսի մահից հետո հռոմեական բանակը սովից ծայրահեղ վիճակի էր հասել, բանի որ Շապուրը (Պարսից թագավորության արքա Շապուր II-ը – Մ.Ֆ.) կտրել էր պարենամթերքի բոլոր ճանապարհները: Այդ ժամանակ էր, որ հռոմեացիները, որ արքա էին փնտրում, ընտրեցին հավատացյալ Հուլիանոսին...: Եվ ահա սա հնազանդորեն գնաց Շապուրի մոտ, որն ասաց, որ հռոմեացիները պետք է պարսիկներին հանձնեն Եփրատից այն կողմ

ընկած երկրները և սուրը պատյանը դնեն: Արդյունքում՝ Գոլիանոսը հեշտությանը նրանց տվեց Նիսիբիսը և հանգստացրեց պարսիկներին՝ նրանց հետ հաշտություն կնքելով 30 տարի ժամկետով» (Բար-Յերբեռն «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 8):

«Ինչ վերաբերում է Գոլիանոսին՝ անհավատ այդ տիրակալին (Հռոմեական կայսրության կայսր Գոլիանոսին – Մ.Ֆ.), ապա նա արշավեց Պարսկաստան և Աստված նրան մատնեց իր թշնամիների ձեռքը, իսկ դա եղավ սրբերի պատճառով որոնց նա իր արշավանքից առաջ բանտարկել ու սպառնացել էր: Նրա մահն այսպես եղավ: Մի անգամ գիշերը նա նետավ մի բանակ, որը կարծես երկնքից իջավ իր վրա, ինչից հետո այդ բանակի զինվորներից մեկը Նիզակով հարվածեց նրա գլխին՝ խոցել մինչև մարմինը: Այդ ժամանակ Գոլիանոսը, իմանալով, որ դա Նահատակներից մեկն է, ձեռքը լցրեց իր արյունով և, նետելով նրան, ասց. «Ահա, Գիտուս, վերցրու, դու հաղթեցիր»: Ահա այդպիսի հայիոյանքից հետո նա մահացավ: Այսպիսով, Աստված ազատեց իր ժողովրդին և հռոմեացիները վերադարձան իրենց երկիրը» (Ամանուններ «Ալեքսանդրիայի պատմության» պատմությունը):

«Իսկ Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) ժողովելով իրար գլխի հավաքեց Պարսից զորքերը և եկավ նրա վրա: Նա գրավեց Տիգրիս գետը և նստեց բացահայտ: Տակավին գնում և գալին պատգամավորները, սակայն չէր լսում նրանց Գոլիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Գոլիանոսին – Մ.Ֆ.), և այդ ժամանակ հանկարծ եկավ մի նետ և հարվածեց նրան: Շատ արյուն եկավ և լքեց նա երկիրը...: Իսկ զորքերը տարակուսած սովից, իրենց թագավոր դրեցին Գոլիանոս գորագլխին... որը սեր հաստատեց պարսիկների հետ՝ տալով նրանց Մծբինն ու հանելով այնտեղից բրիստոնյաներին» (Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 10):

«Քրիստոսի 364 թվականին սատկեց պիղծ Գոլիանոսը (Հռոմեական կայսրության կայսր Գոլիանոս – Մ.Ֆ.)» (Ամանուն «Հայոց թագավորների պատմությունը»):

«Միթե դուք չգիտեք այն հրաշքների մասին... որոնք տեղի ունեցան հունաց երկրում հեթանոս-արքա Գոլիանոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Գոլիանոսին – Մ.Ֆ.) օրոք, երբ սրան խոցեց երկնային Նիզակը, հունական ռազմիկները հավաքվեցին և արքա դրեցին Գոլիանոսին (Հռոմեական կայսրության կայսր Գոլիանոսին – Մ.Ֆ.), սակայն սա չհամարձակեց դրան ու համարձակեց միայն այն բանից հետո, երբ կուռքերը կործանեցին, տեղերը խաչեր դրեցին և միայն դրանից հետո նա ընդունեց արքայական պսակը: Դա իրոք երկնային հրեշտակն էր, որը Գոլիանոսի գլխին դրեց պսակը՝ Գոլիանոսի, իսկական տիրակալի: Այդ ժամանակ էր հենց, որ երկնային ծայրը հիշեց և ասաց խոսքովանմանին (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ին – Մ.Ֆ.), թե. «Դադարեցրու պատերազմը Գոլիանոսի դեմ, բանից խաչի գործությամբ նա անհաղթ է»: Ահա հենց այդ օրվանից խոսքովանմանն ու արքան ընկերացան» («Քարթլի-Ցխովրեթ», Տիվանշի Տիվանշիյան «Լախիթանգ Գորգասախի կյանքը»):

«Այդ ժամանակ Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) նամակ ուղարկեց իր բանակի այն մասերին, որոնք գտնվում էին Նույնիսկ ամենահեռավոր շրջաններում՝ տեղեկացնելով նրանց, թե ինչպես է ինքը տուժել Գոլիանոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Գոլիանոսը – Մ.Ֆ.) գործողություններից ու նրա արքա դաշնակիցներից, ինչից հետո նա հրամայեց բոլորին արագորեն գալ իր մոտ և մտնել իր հրամանի տակ: Արդյունքում՝ շատ շուտով նրա մոտ հավաքվեցին զորքեր իր տերության բոլոր ծայրերից: Այնուհետև նա եկավ, հետ դարձավ, հարձակում գործեց Գոլիանոսի վրա և հետ խլեց նրանից Տիգրիսը: Դրանից հետո Գոլիանոսը իր բանակով ծառայող զորակց Բեհ-Ուրտաշիթ քաղաքում ու նրա շրջակայքում: Այդ ժամանակ պատգամավորներ էին հետ ու առաջ անում երկու տիրակալների միջև և այս ընթացքում մի անգամ այնպես պատահեց, որ, երբ Գոլիանոսը նստած էր իր վրանում, մի պատահական նետ, արձակված անհայտ մի ձեռքից, հարվածեց նրա ուղիղ սրտին ու սպանեց նրան: Այդ ժամանակ զորքի սիրտը ռոդ ընկավ և մարդիկ սկսեցին վախենալ ստեղծված իրավիճակից: Մարդկանց սիրտը ռոդ էր ընկել Պարսից երկրում գտնվելու պատճառով և ահա գորավարները խորհրդակցության հավաքվեցին ու, բանի որ մնացել էին առանց արքայի և առաջնորդի, խնդրեցին Գոլիանոսին (Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Գոլիանոսին – Մ.Ֆ.) իր վրա վերցնել պատասխանատվությունը ու բազմել գահի վրա: Սա, սակայն, սկսեց հրաժարվել և, այն բանից հետո, երբ նրան շատ խնդրեցին, նա ասաց, որ ինքը բրիստոնյա է ու չի կարող կառավարել մարդկանց, որոնք չեն հետևում այդ հավատքին: Այդ ժամանակ հռոմեացիները ասացին, որ իրենք իրականում ևս բրիստոնյաներ են և ուղղակի թաքցնում էին այդ փաստը՝ վախենալով Գոլիանոսից: Եվ ահա Գոլիանոսը համաձայնություն տվեց, նրան արքա հռչակեցին և բոլորը վայելեցին բացահայտ ցուցադրել բրիստոնեական հավատամքի նշանները: Շապուհն իր հերթին, երբ իմացավ Գոլիանոսի մահվան մասին, մի նամակ ուղարկեց հռոմեական բանակի գորավարներին, որում ասված էր. «Աստված ձեզ բերեց մեր երկրի դեմ և ստիպեց մեզ հաղթանակ տանել ձեր նկատմամբ, որպես վրեժ այն ամենի համար, որ դուք արեցիք մեր երկրում: Այժմ մենք հույս ունենք, որ դուք կոչվանաք սովից և մենք կարիք չենք ունենա մարտում ձեր դեմ ոչ սուր տերկացնել, ոչ էլ Նիզակ գործածել, սակայն, չե՞ք հարմար եք գտնում, այնուհանդերձ մեզ մոտ ուղարկե՞ք ձեր առաջնորդին, որպեսզի մենք բանակեցնեք»: Չորավարները սկսեցին դեմ արտահայտվել այն հարցին, որ Գոլիանոսը մեկնի հանդիպմանը, սակայն Գոլիանոսը, 80 ընտիր թիկնապահների ուղեկցությամբ և թագը գլխին, այնուհանդերձ որոշեց մեկնել: Շապուհը, երբ տեղեկացավ նրա գալու մասին, նրան ընդառաջ եկավ և նրանք խոնարհվեցին մեկը մյուսին: Դրանից հետո Շապուհը գրկեց Գոլիանոսին որպես շնորհակալություն այն բանի համար, ինչ առաջ վերցրել էր իր համար, ինչի հետո Գոլիանոսն իրեն ազատ զգաց և այդ օրը նրանք վայելեցին Շապուհի ներկայությամբ: Այդ ժամանակ Շապուհը հատուկ մարդ ուղարկեց հռոմեական գորավարների մոտ և հայտնեց նրանց, որ, եթե նրանք մի ռոմ է այլ անձի, բան Գոլիանոսն էր, ընտրեին իրենց թագավոր, նա կոչվանաք նրանց բոլորին այն բանի համար, ինչ նրանք արել էին Պարսից երկրում, սակայն Օվկիանոսի նշանակումը կանխեց այդ: Այս պատճառով Գոլիանոսի հեղինակությունն ավելի մեծացավ: Եվ ահա Շապուհը շարունակեց. «Հռոմեացիները հարձակում գործեցին մեր երկրի վրա ու սպանեցին մեծ բանակի մարդկանց: Նրանք Սավարում մեծ բանակի արմատներն էր և այլ ծառեր կտրեցին ու ավերեցին գյուղերի տեսությունը: Այդ պատճառով էլ դուք պետք է կամ լիովին վճարեք այն ամենի համար, ինչ ավերել եք, կամ էլ, որպես հատուցում հասցված վնասի, պետք է մեզ փոխանցեք Նիսիբին քաղաքն ու նրա հարակից շրջանները»: Նիսիբին առաջ Պարսից թագավորության մասն էր կազմել, սակայն հռոմեացիները խլել էին այն և ահա այժմ Շապուհը պահանջում էր, որ Գոլիանոսն ու նրա գորավարները, որպես փոխհատուցում, իրեն փոխանցեն այն: Երբ Մծբինի բնակիչները լսեցին այս մասին, հեռացան քաղաքից ու ցրվեցին հռոմեական տերության տարբեր ծայրերում՝ վախենալով մնալ մի արքայի տիրապետության տակ, որը դեմ էր բրիստոնեությանը: Երբ այս մասին լուրը հասավ Շապուհին, նա Ստահրից, Սպահանից և իր երկրի այլ շրջաններից ու գավառներից լավ ծագման 12.000 հոգու տեղափոխեց այս քաղաք» (Տաբարի «Ալեքսանդրիայի պատմություն», գիրք 5):

⁸⁵⁷ «Երանելի Ներսեսի բերանից ելած այս խոսքերից հետո հազիվ էր անցել 3 օր, որ աստված Արշակապան գյուղաքաղաքը հարվածների ենթարկեց: Մարդկանց և անասունների վրա սկսեցին դուրս գալ վատորակ պալարներ, որ ոմանք կոչում են ժանտ: Այս հարվածը երեք օրից ավելի չտևեց, սակայն քաղաքը անմարդդարձավ, մոտ 20.000 ընտանիք կոտորվեցին, մարդկանցից մեկը կենդանի չմնաց, որովհետև բոլորը հանկարծակի կոտորվեցին, ոչնչացան, կոտորածն ընդհանուր էր» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 13):

«Բայց Արշակն, ավելի ևս հանդգնելով մի անմիտ գործ գործեց: Մասին լեռան թիկունքում նա շինեց մի դաստակերտ՝ մեղավոր մարդկանց ժողովատեղի, և հրաման արձակեց, թե ով կարողանա այդտեղ ընկնել ու ընակվել, նրա վրա դատական օրենք չի գործի: Ամսիջապես ողջ հովիտը ծովացած լցվեց մարդկանց բազմությամբ, որովհետև ավանդառուներն ու պարտապանները, ծառայողներն ու հանցագործները, զորքերն ու մարդասպանները, ուրիշների կանանց փախցնողները և ուրիշ սրանց նմանները փախչում, ապաստանում էին անտեղ, ու նրանց դեմ հարցաքննություն և դատաստան չկար: Նախարարները շատ անգամ բողոքեցին, բայց Արշակը նրանց չլսեց այն աստիճան, որ նրանք մինչև անգամ Շապուհին (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ին – Մ.Ֆ.) դիմեցին: Եվ երբ Շապուհը հունաստանից հետ էր դառնում, իր սպարապետներից մեկին հայ գնդով ուղարկեց, որ, երբ հարմար լինի, Արշակին բռնի, բայց նա խուսափեց նրանից և փախավ Կովկասի կողմերը՝ վրացիների հետ միանալով...: Իսկ Հայոց Նախարարները հավաքվելով՝ դիմեցին թագավորական դաստակերտ Արշակապանի վրա, սրով կոտորեցին տղամարդկանց և կանանց, բացի ծծկեր երեխաներից, որովհետև նրանք յուրաքանչյուրը կատաղած էին իրենց ծառաների ու վնասարարների դեմ: Այս բանը թեպետ իմացավ Մեծ Ներսեսը, բայց չկարողացավ կոտորածից առաջ հասնել, այլ հասավ վերջում, երբ կոտորածների երեխաներին բաժանելով ուզում էին գերի տանել, ինչպես հեռավոր թշնամիների երեխաների: Մեծ Ներսեսը նրանց ազատեց և հրամայեց բթոցներով կրել մի գոմ, նրանց համար սնուցիչներ և սնունդ նշանակեց: Դետո նրանք մեծանալով ավան կազմեցին, որ այս պատճառով կոչվեց Որթ» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 27):

«Ներսեսը, տեսնելով Արշակի անկարգ գործերը, անիծեց Արշակապանը ու անմիջապես չարամահ կոտորվեցին նրա բնակիչները, իսկ բազմամարդ քաղաքը անապատացավ» (Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1):

«Այդ ժամանակ կործանվեց Արշակապան քաղաքը» (Պավլոս Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

⁸⁵⁸ «/29/ Բայց Արշակը վրացական գնդով գալով՝ իր մտերիներից էլ սակավաթիվ զորք է ժողովում և պատերազմ է սկսում այդ Նախարարների դեմ իր Արշակապան դաստակերտի վրեժն առնելու համար: Նրանք էլ միաբանվելով՝ Կանաթի որդի Ներսեսի առաջնորդությամբ պատերազմում դիմադրում են Արշակին: Տեղի է ունենում սաստիկ կռիվ, որի մեջ յուրաքանչյուր կողմից շատ մարդիկ են ընկնում, տղամարդ տղամարդի դեմ դուրս գալով, ոչ մեկը չէր կամենում պարտություն կրած լինել... /31/ Երբ Մեծ Ներսեսը հեռացավ, Արշակը դրժեց բոլոր պայմանները, որ կնքել էր Նախարարների հետ, և կամեցավ իր Արշակապան դաստակերտի վրեժը հանել: Նա կոտորեց Նախարարների շատերին, մանավանդ բնացից

արավ Կամսարականների ցեղը՝ տիրելով Արտագերս ամրոցին և Երվանդաշատ քաղաքին, որ նրանց ոստանն էր: Նա նրանց հրավիրեց իր մոտ՝ Արմավիրի լեռն ապաստարան, իբրև ազգականների՝ պատվելու, մեծարելու պատճառաբանով, և հրամայեց բոլորին միանգամայն կոտորել՝ տղամարդկանց, կանանց, երեխաներին: Ոչ ոք նրանցից չփրկվեց, բացի Արշավիրի որդի Սպանդարատից, որը, Արշակունյաց տոհմից կին ունենալով, գնաց ու բնակվեց նրա ժառանգության կալվածում՝ Տարոնի և Չաթուխների կողմերում, իբրև տրոսեղող իր ներսեի հորեղբորից: Ահա այս պատճառով էլ նա նրանց կոտորածի տեղում չհանդիպեց, բայց, երբ իր ազգատոհմի կոտորածի բոլոր լսեց, իր Շավարշ և Գագավոն որդիների հետ բոլոր ընտանիքով փախավ, գնաց Յուսաստան» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 29, 31):

«Թշնամություն առաջացավ Բակարի (Իվերիայի թագավորության արքա Բակուր II-ի (335-364) – Մ.Ֆ.) և հայերի միջև, բանգի հայերը ձգտում էին Զարթուրում արքա հաստատեց Բաբարի եղբորորդի Ռևի և Յայոց Տրդատ արքայի աղջկա որդուն (Իվերիայի թագավորության մի մասի ապագա արքա Սաուրմազ II-ին – Մ.Ֆ.): Եվ ահա Բաբարը համաձայնության եկավ իր հոր հորեղբորորդու՝ պարսից արքայի (Պարսից թագավորության արքա Շապուր II-ի – Մ.Ֆ.), հետ, խնամիացավ նրա հետ և իր փեսա Պերոզին պատկանող երկիրը, որը Միհրանից (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծից – Մ.Ֆ.) ստացել էր Առանը մինչև Պարտավ, փոխանակեց՝ փոխարենը սրան հանձնելով տարածքը Շամշուղեից սկսած մինչև Աշոցքի գլուխը: Այդ ժամանակ էլ հենց Պերոզն ու իր ժողովուրդը կնքվեցին: Դրանից հետո, Խոսրովից ուժ ստացած լինելով, նրանք Տավաթիսում մարտնչեցին հայերի դեմ, հաղթեցին նրանց ու մատնեցին փախուստի» («Զարթուր-Ցիուրեթա», Լեոնտիոս Սրովելի «Կրաց թագավորների, Նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Թագավոր Նոտեց Միհրանի Միհրանի (Իվերիայի թագավորության արքա Բակուր II-ը – Մ.Ֆ.): Սա իր հայր Միհրանի (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծի – Մ.Ֆ.) պես հավատացյալ էր..., բայց սրա և հայերի միջև թշնամություն ընկավ, բանի որ հայերը թագավոր էին ուզում Ռևի որդի Տրդատին (Իվերիայի թագավորության մի մասի ապագա արքա Սաուրմազ II-ին – Մ.Ֆ.), որ Տրդատ Յայոց թագավորի որդու որդեգիրն էր: Այս պատճառով Բաբարը խնամիացավ Պարսից թագավորի՝ իր հորեղբորորդու (Պարսից թագավորության արքա Շապուր II-ի – Մ.Ֆ.) հետ, և զիջեց իր բոլոր ամուսին Պերոզին երկիրը, որը սա Միհրանից ստացել էր, այսինքն՝ Ռանը: Նա նաև տվեց նրան Շամշուղեի մինչև Աշոցքի գլուխը, մկրտեց ու քրիստոնյա դարձրեց նրան իր ժողովրդի հետ միասին և կռվում էր հայերի դեմ: Ապա՝ հայերը հավաքվելով եկան Թեթը, իսկ Բաբարն օգնություն էր խնդրել Խոսրովյաններից: Սրանք եկան ու Թեթը բռնեցին տեղի ունեցավ սաստիկ կռիվ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթուրի պատմությունը»):

«Իբերիայի տիրելու հարցում Միհրանի (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրան III Մեծի – Մ.Ֆ.) հետևորդը եղավ նրա որդի Բակուրը (Իվերիայի թագավորության արքա Բակուր II-ը – Մ.Ֆ.), որի թագավորության ժամանակ հայերը մտադրվեցին խռովություններ սերմանել իբերների մեջ այն հաշվով, որպեսզի նրանց արքա դնեն Տրդատի որդի Ռևին՝ Բակուրի ավագ եղբորը, բանգի Ռևը որպես կին ուներ Յայոց արքայի աղջկան և մահացել էր իր հայր Միհրանից առաջ: Որպեսզի կյանքի կոչեն իրենց մտադրությունները, հայերը մտան Իվերիայի թագաճեղք գավառ: Բակուր արքան, իմանալով իր տիրույթները ներխուժած հակառակորդի մեծ թվաքանակի մասին, դիմեց պարսիկներին և, օգնություն ստանալով նրանցից, ոչնչացրեց հայերի մտադրությունները նրանց զորքի ցրումով» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 64):

⁸⁵⁹ «Արշակ թագավորը, երբ լսեց ու տեսավ այս ամենը, դժգոհության հայտնեց գանձերը տվողին էլ, բերողներին էլ: Սաստիկ զայրույթ արտահայտեց կայսեր (Հռոմի համալսական կայսր Վալենտ II-ի (364-378) – Մ.Ֆ.) դեմ, թե ինչպես նա համարձակվեց արգելանքի ենթարկել այնպիսի մեծ և պատվավոր մարդու, որ մի աշխարհի և թագավորության գլխավորը, ուսուցիչն ու առաջնորդն էր: Այդ շատ քարերը, ատում է, թող կայսեր գլխին թափվեն և ձեռք, որ բերել էր: Զարեք մենք էլ շատ ունենք, որանց տվողի և ձեռք՝ բերողների, ատամները թափվեցին, ինչպես պետք է այս անպատվությանը դիմանա: Ես այս երախտիքի փոխարենը կհատուցանեմ»: Եվ ահա նա իր Վասակ գորավարին հրաման տվեց զորք ժողովել, գնդեր կազմակերպել, գնալ, զարնել և ավարի առնել Գամիրքի կողմերը: Չորավար Վասակ սպարապետը իսկույն կատարում է նրա հրամանը, մի տեղ է ժողովում մոտ 260.000 զորք, գնում, զարնում, ավարի է առնում Գամիրքի կողմերը մինչև Անկյուրիս քաղաքը և վեց ամիս հետև-հետև ավերում է հունաց սահմանի երկրները: Եվ ահա լիացան նրանք մեծ ավարով և տեսակ-տեսակ մեծություններով՝ բուռն թշնամությամբ սաստկապես ասպատակելով այդ կողմերը» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 11):

⁸⁶⁰ «Այդ, երբ խաղաղություն հաստատվեց Հունաց թագավորի (Հռոմեական կայսրության կայսր Հովիանոսի – Մ.Ֆ.) և Պարսից թագավորի (Պարսից թագավորության արքա Շապուր II-ի – Մ.Ֆ.) միջև, այնուհետև Պարսից Շապուր թագավորը կազմակերպեց իր զորքերը և պատերազմով եկավ Հայոց Արշակ թագավորի վրա: Հայոց թագավորների սահմանապահները, որ նստած են Ատրպատականի Գանձակում, վաղորդեց այս բանը իմաց են տալիս Արշակ թագավորին, դեռ Շապուրը Ատրպատական չհասած: Հայոց Արշակ թագավորն այս իմանալուն պես հրաման է տալիս Վասակ սպարապետին իր բոլոր զորքերը կազմակերպել և հասնել, Պարսից Շապուր թագավորին դիմադրել: Վասակը շատով մի տեղ է ժողովում զորքը, որից հետո Հայոց բոլոր զորքին զորահանդես է կատարում: Դուրս եկավ 60 բյուր հեծյալ՝ լավ զինված Նիզակավոր զինվոր, միասիրտ, միաբան, հավատարիմ մարդիկ: Նրանց հետ հայոց Վասակ սպարապետը առաջ շարժվեց, հասավ ու ընդհարվեց Պարսից թագավորի հետ: Նրա բոլոր զորքերն առհասարակ կոտորվում են իրենց սրերով և միայն Պարսից Շապուր թագավորը մի ձիով փախչում է, իսկ սրանք հասնում, գերում են, ավերում ու այրում են առհասարակ Պարսից աշխարհը, և պահպանում են ճակատամարտի տեղը, այսինքն՝ Պարսկաստանի սահմանները» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 21):

⁸⁶¹ «Այն ժամանակ Պարսից Շապուր թագավորը (Պարսից թագավորության արքա Շապուր II-ը – Մ.Ֆ.) ժողովեց իր զորքերը և այնպիսի ու անհամար բազմությամբ, ինչպես ավագը ծովի ափին, և բազմաթիվ փղեր, որոնց թիվ չկար: Նա իր զորքերը երեք մասի բաժանեց, երկու գնդերին զորագլուխ Նշանակեց Անդիկանին և Հագարավուխտին, իսկ երրորդ գնդին զորագլուխ լինում է ինքը՝ թագավորը: Եվ հրաման տվեց թագավորը երեք տեղից մտնել ու արշավել Հայոց աշխարհը: Այս բաներն էլ վաղորդեց հայտնվում են Հայոց Արշակ թագավորին և նրա Վասակ գորավարին: Սրանք էլ աշխարհից զորք հավաքեցին, որոնց բազմության թիվ ու համար չկար, ու թեպետ շատ աճապարեցին, բայց և այնպես Պարսից զորքերը Հայաստան մտան ու երեք ուղղությամբ ասպատակեցին: Այն ժամանակ Արշակ թագավորի էլ իր զորքերը երեք մասի բաժանեց: Այս գուևորը նա տվեց Վասակ սպարապետի ձեռքը, երկրորդ գուևորը՝ նրա Բագուս եղբորը, որ բաջուրյան և արիության մեջ նման չունեց, բայց խելքի կողմից պակասավոր էր, իսկ երրորդ գուևորը վերցնում է ինքը՝ Արշակ թագավորը: Ապա՝ հրաման է տալիս առաջ շարժվել, գնալ, Պարսից զորքերին հաստատել առ հաստատ պատուհան: Վասակ սպարապետը գալիս է, Պարսից զորքերի առաջին գուևորը Հագարավուխտի հետ գտնում է հասած Վանանդ գավառը, մինչև այն տեղ, որ կռվում է Երևայ, և պատերազմով ընդհարվում է Պարսից զորքերի հետ, որոնք փախուստի դիմեցին և ցրվել եկան: Վասակ գորավարը հասնում, կոտորում է Պարսից բոլոր փախստական զորքերը: Ոչ մեկին կենդանի չեն թողնում և խլում են շատ ավար ու փղեր» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 22):

⁸⁶² «Միևնույն ամսում, մինչև նույն շաբաթում և միևնույն օրը Բագուս իր զորքերի հետ գալիս, հասնում է Պարսից զորքի երկրորդ գնդին Անդիկան գորավախի հետ, որոնք եկել, կուտակվել, բանակ են դրել Ամասիի ձկնորսարանում: Պարսից զորքերը շուտով իմացան Բագուսի հասնելը և կատաղատվեցին Հայոց զորքերի դեմ պատերազմել: Բագուս իր ողջ գնդով հասավ, նրանք հարձակվեցին Պարսից ճակատի վրա և Պարսից ողջ զորքն առհասարակ կոտորեցին, Անդիկանին հետ միասին սպանեցին: Ապա Բագուսը հանդիպում է փղերի գնդին, տեսնում է, որ փղերից մեկը շատ զարդարված է և կրում է արքունական նշաններ: Բագուսը կարծեց, թե այդ փղի վրա Շապուր թագավորն (Պարսից թագավորության արքա Շապուր II-ը – Մ.Ֆ.) է, ձիուց իջավ, սուրը բաշեց, փղի վրա հարձակվեց, գնեց բարձրացրեց, փղի տակ մտավ, փղին փողից զարկեց, փղին ընկավ նրա վրա և երկուսը միասին մեռան, որովհետև Բագուսը ժամանակ չունեցավ փղի տակից դուրս գալու: Իր կռվի մեջ միայն Բագուսը մեռավ՝ Հայոց զորքի զորագլուխը, իսկ Պարսից զորքերից ոչ մեկին կենդանի չթողեցին» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 22):

⁸⁶³ «Միևնույն տարում, միևնույն շաբաթում և միևնույն օրը, որովհետև երեք ճակատամարտերն էլ միևնույն օրը պատահեցին, իր զորքերի հետ գալիս հասնում է Արշակ թագավորը և գտնում է իրեն՝ Շապուր թագավորին (Պարսից թագավորության արքա Շապուր II-ին – Մ.Ֆ.), որ եկել կատակվել, բանակ էր դրել Բայասյան գավառում՝ Ուխա կղզված տեղերում: Ապա՝ Արշակ թագավորը գիշերով հարձակվում է Պարսից բանակի վրա, բոլորին սրի է անց կացնում և հազիվ Շապուր թագավորը միայն մեկ ձիով ճողորկում է, փախչում, Պարսից աշխարհն է ընկնում: Այն ժամանակ Հայոց երեք գնդերից հաղթության ավետաբերները հանդիպում են միմյանց: Այստեղ պարզվեց, որ, բացի Բագուսից, որ ճակատամարտերից մեկում մեռավ, ուրիշ ոչ-ոք չէր կորել, աստծուց շնորհվել է մեծ հաջողություն ու հաղթության» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 22):

⁸⁶⁴ «Հայոց զորքերն ասպատակում են Պարսից աշխարհը, ավերում են մինչև հարսիզան կղզված տեղը: Նրանք լիացան բազմաթիվ գանձերով, գեներով, շարեով ու շատ ավարով և չափից դուրս հարստացան» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 22):

⁸⁶⁵ «Իմանալով այդ մասին Վիկտորի գելուցից՝ Վաղեսը (Հռոմի համալսական կայսր Վալենտ II-ը – Մ.Ֆ.) ոչ մի նշանակություն չտվեց այդ դատարկ արդարացունին և զորքը շարժեց գոթերի դեմ, որոնք այդ մասին Նախագետ իմացան: Բոլոր ուժերը կենտրոնացնելով մեկ վայրում՝ Վաղեսը ճամբար գարկեց Դափնա կղզված մի ամրության մոտ և, կամուրջ կառուցելով տախտակամածավոր նավերից, որն է դիմադրության չհանդիպելով անցավ Իստրոս գետը: Նրա ինքնավստահությունը մեծացավ այն բանից հետո, երբ նա, որ տարբեր ուղղություններով արշավանքներ էր

իրականացնում, ոչ-ոքի չհանդիպեց, որպեսզի վախճենի կամ հաղթի, ընդ որում գործերը, վախճված մոտեցող հսկայական բանակի նկատմամբ, ուղղվեցին դեպի սերանների լեռները, որոնք հասու են միայն այդ տեղանքին լավ ծանոթ մարդկանց: Որպեսզի խուսափի այն բանից, որ, առանց որևէ ռազմական հաջողության և ամառը կորցրած ստիպված լինի հետ դառնալ, կայսրը թեթև ջոկատների հետ միասին առաջ ուղարկեց հետևազորի մագիստրոս Արիենթեսին և սա բռնեց գոթական ընտանիքների մի մասին, որոնք, չհասցնելով դեռ հասնել կորստված և լեռնոտ տեղանքներին, ընթանում էին հարթավայրով, որտեղ էլ հենց գերվեցին: Միայն հասնելով այդ պատահական հաջողությանը՝ կայսրը իր գործով անվճար հետ դարձավ՝ այդպես էլ հակառակորդին որևէ զգալի կորուստ չպատճառելով և ինքն էլ որևէ կորուստ չլրելով վերջինիցս» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 27, գլուխ 5):

«Այս Վարազդատը երիտասարդ էր տարիքով, սրտոտ, հաղթահասակ, ուժեղ, լի արիության բոլոր գործերով և շատ հզոր նետաձգության մեջ: Հայտնի էր (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.) փախչելով՝ նա գնացել էր կայսեր (Հռոմի համիլչիան կայսր Վալենտ II-ի – Մ.Ֆ.) դուռը և այնտեղ քաջ հանդիսացել: Նախ Պիսայում բռնգլխավորությունների հաղթելով, հետո էլ լեռնազանգի կրեց քաղաքում նա կես օրում մի բանի առյուծ կոտորեց, որի համար Օլիմպիական հանդեսի ըմբշամարտների խաղերում փառք վաստակեց և հարգանք, իսկ այն քաջ ու արիական գործերը, որ նա կատարեց լանկարտների ազգի դեմ, համարձակվում են ասել, թե հավասար էին սուրբ Տրդատի գործերին, որովհետև... մի բերդի վրա դիմելով, բերդի պատվարի վրա տասնևյոթ մարդ նետով զարնելով իրար վրա ներքև գլորեց, ինչպես շուտ հասունացած թզերը թափվում են սաստիկ մորիկից» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 40):

⁸⁶⁶ «Այնուհետև Հայոց Արշակ թագավորը գործ է ժողովում և ավագի բազմությամբ գործ և վեր կենում, գնում է Պարսից աշխարհի վրա: Վասակը վերցնում է Հայոց գունդը և օգնության է կանչում նաև հուններին ու ալաններին, որոնք գալիս են Հայոց թագավորին օգնության պարսիկների դեմ: Նույն այդ ժամանակ Պարսից թագավորն (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) էլ իր բոլոր զորքերով շարժվել, գալիս էր Հայաստան աշխարհի վրա: Սրանց դեմ էլ հենց սրանք շտապով հասան Ատրպատական, երբ Պարսից զորքը գտնում են բանակ դրած Թավրեզում: Վասակ սպարապետը 20 բյուրով հարձակվում է Պարսից բանակի վրա, թագավորը մի ծիով փախչում է, հայերը ավար են առնում պարսիկների ողջ քարավանը, Պարսից բազմաթիվ զորքը ամբողջապես կոտորում են և բանակից ու հաշվից դուրս ավար են տանում: Նրանք ասպատակվում են ողջ Ատրպատական աշխարհը, քարուքանդ են անում երկիրը, հիմքից կործանում են և աստղերի բազմությամբ գերիներ են բերում այնտեղից, այդ երկրի բոլոր մարդկանց սրի էիք բաշում, իսկ իրենք էլ, երկրի սահմաններին պահապան կանգնելով, մեր զգուշությամբ պահպանում են» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 25):

⁸⁶⁷ «Սրանից հետո Պարսից Բոյեկան մեծ նախարարը 40 բյուրով գալիս, հասնում է Ատրպատական՝ կամենալով Հայոց աշխարհին ասպատակել: Նրա առաջն իր հայկական գնդով դուրս է գալիս Վասակը, կոտորում է Պարսից բոլոր զորքը, Բոյեկանին էլ սպանում է Թավրեզում: Այնտեղ նա այրում է Պարսից թագավորի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.) ապարանքը և, գտնելով թագավորի պատկերը, նետաձգությամբ նրան ծակոտում է, իսկ Մերուժանը, որ նրանց հետ էր եկել, փախչում է» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 39):

⁸⁶⁸ «Մի ոմն Հինդիկապետ՝ Պարսից թագավորի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.) զորքերի զորագլուխը, 90 բյուրով գալիս, հասնում է Ատրպատականի սահմանները: Հայոց Վասակ զորավարը աճապարում, դուրս է գալիս նրանց առաջ, գիշերով հարձակվում է Պարսից ամրացրած բանակի վրա, բոլորին սրի է բաշում, զորապետին էլ սպանում է բանակի մեջ, միայն վատաշնան Մերուժանն է, որ ճողպարում, ազատվում է» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 43):

⁸⁶⁹ «Ապա Պարսից թագավորի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.) Համբարակապետը 90 բյուրով գալիս, հասնում է Կործաքի գավառ՝ Սարդանա, և մի ամուր տեղում դակիչ պատրաստելով կամենում է կոպել Հայոց Արշակ թագավորի հետ: Ապա գալիս է Հայոց զորավարը 10.000 հոգանոց ընտիր զորքով, դարանամուտ է լինում բանակի մի բանի կողմերում և գիշերով հարձակվում է դակիչի վրա: Բոլորին առիասարկով սրի են բաշում, ոչ-ոքի կենդանի չեն թողնում: Միայն Մերուժանը, գնդիցը դուրս պատահելով, փախչում է» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 48):

⁸⁷⁰ «Ապա գալիս հասնում է Վահրիճի որդի Վահրիճը 400 բյուր պարսկական զորքով, որոնց ուղարկել էր Շապուհ թագավորը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) Հայոց աշխարհի վրա՝ Հայոց թագավորության երկրներն ավար առնելու ու զորքերը կոտորելու: Նրանք գալիս, հասնում են Մախազյան կղզված տեղը: Ապա՝ Վասակ զորավարը նրանց դեմ է դուրս գալիս 40.000 հոգով, դարանամուտ կոտորում է Պարսից զորքերը, ոչ մեկին կենդանի չի թողնում, սպանում է նաև Վահրիճին և զգուշությամբ պահպանում է երկրի սահմանները» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 30):

⁸⁷¹ «Այնուհետև Հայոց Արշակ թագավորի դեմ պատերազմելու 18 բյուրով Սոգաց հանդերձապետն է գալիս: Ապա՝ մի տեղ են գալիս ժողովվում Հայաստան աշխարհի բոլոր զորքերը և Վասակ զորավար-սպարապետը, որ Հայոց Արշակ թագավորի դայակն էր: Որքան էլ շատ աճապարեցին, հազիվ Մաղիսազանում կարողացան նրանց հասնել: Երբ երկու զնդերն իրար ընդհարվեցին, Պարսից զորքերը պարտության կրեցին և փախուստ տվեցին Վասակ զորավարի ու Հայոց բոլոր զորքերի առջևից: Այնտեղ սպանեցին Սոգաց հանդերձապետին, զորքերը մինչև վերջին մարդը կոտորեցին և միայն Մերուժանն էր, որ տաճիկ ծի հեծած փախչում է» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 47):

⁸⁷² «Իսկ Ալանայոզանը, որ Ղախվալ էր՝ Արշակունիների տոհմից, խրոխտացել էր Պարսից Շապուհ թագավորի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.) առաջ հայերի դեմ: Նա գալիս, հասնում է Հայաստանի սահմանները: Այս բանը վաղօրոք հայտնի է դառնում Արշակ թագավորին և սա նույնպես սեփական զորքը կազմակերպեց իր Վասակ սպարապետի ձեռքով՝ նրա ձեռքի տակ գումարելով բոլոր հայ նախարարներին: Նա գալիս է Պարսից զորքի դեմ, բոլորին առիասարակ կոտորում է, մյուսներին փախցնում են Պարսից աշխարհը և իրենք զգուշությամբ պահպանում են իրենց սահմանները» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 38):

⁸⁷³ «Սրանից հետո Պարսից Շապուհ թագավորի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.) կողմից ուղարկվում է Գումանը Շապուհը 900.000 հոգանոց զորքով, որ պարծեցել էր թագավորի առաջ: Նա գալիս հասնում է Հայոց աշխարհը՝ իր ձեռքի տակ առաջնորդ ունենալով վատաշնան Մերուժանին, որ Հայոց աշխարհից էր, Արծրունյաց տոհմից: Նա ելավ, հասավ, Հայոց սահմանները պահպանող սահմանապահ գունդը գտավ անփութ և անզգուշ գտավ, ուստի ներս թափվեցին և, սփռվեցին ողջ Հայաստան աշխարհում: Նրանք ավարում, բանդում, ավերում էին ողջ աշխարհը: Ապա՝ Հայոց Վասակ զորավարը կազմակերպվում, պատրաստվում է, հասնում, հարձակվում է արքայական գնդի վրա ու նախ և առաջ Գումանը Շապուհին է սպանում: Ապա՝ հայկական զորքը Պարսից ցրված զորքերի վրա ասպատակելով բոլորին կոտորում են, առանց մի մարդ կենդանի թողնելու, բայց միայն չարագործ Մերուժանը մի ծիով փախչում, ընկնում է Պարսից աշխարհը» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 31):

⁸⁷⁴ «Հայաստան տակառապետը 500 բյուրով գալիս, հասնում է Հայոց աշխարհի վրա, ուզում է ներս խուժել Հայոց աշխարհը: Ապա՝ Հայոց թագավորի կազմակերպված ու պատրաստ գունդը և Հայոց Վասակ զորավարը դուրս են գալիս Պարսից զորքի դեմ, ընդհարվում են նրանց հետ, ջարդում, կոտորում են Պարսից զորքերը, սպանում են նաև Պարսից Շապուհն տակառապետին և միայն Մերուժանն է, որ փախչելով ազատվում է» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 46):

⁸⁷⁵ «Ապա Պարսից Շապուհ թագավորը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) Վինին 400.000 հոգանոց զորքով գումարեց Հայոց Արշակ թագավորի դեմ: Գալիս է Վինը և ասպատակում Հայոց աշխարհի բոլոր սահմանները: Երբ Հայոց Արշակ թագավորն այս իմացավ, վրա է հասնում Պարսից զորքերին, բոլոր նրանց զորքը կոտորում և առիասարակ սրի է բաշում, մնացածներին փախցնում է մինչև Պարսկաստանի սահմանները: Նրանց կոտորեցին և հետ դառնալով պահպանում են ճակատի տեղը» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 26):

⁸⁷⁶ «Հազարավուխտը եկավ հասավ Պարսից զորքերով, որպեսզի Հայոց աշխարհն այրի ավերի, հիմնահատակ անի: Նա դիմեց Աղծինքի վրա՝ կամենալով այնտեղից սփռվել Հայոց աշխարհի բոլոր սահմանները: Ապա՝ նրա դեմ դուրս եկավ Վասակը 11.000 հոգով, նա ջարդում, կոտորում է նրա զորքերը, մնացածին փախցնում է Պարսից երկիրը, Հազարավուխտին էլ սպանում է» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 28):

⁸⁷⁷ «Մարուճան անունով մի մեծ նախարար գալիս է Հայոց աշխարհի հետ պատերազմելու: Նա 60 բյուրով գալիս, միջամուտ է լինում Հայոց աշխարհը՝ իր ձեռքի տակ առաջնորդ ունենալով Մերուժան Արծրունուն: Ապա՝ Վասակը Հայոց բոլոր զորքերով պատերազմով ընդհարվում է նրան, ջարդում, կոտորում, ոչնչացնում է Պարսից զորքերը, Մարուճանին էլ սպանում է, միայն Մեհրուժանն է, որ փախչում է» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 42):

⁸⁷⁸ «Պարսից նախարարներից մեկը՝ Կապական անունով 18 բյուրով արշավում է Հայոց աշխարհի վրա: Ապա՝ Հայոց զորավար Վասակը ժողովում է Հայոց բոլոր զորքերը, Արշակ թագավորին թողնում է Ղարունքի ամուր բերդում և ինքը՝ Հայոց Վասակ զորավարը, Հայոց զորքերով հարձակվում է

Վաչակյանի բանակի վրա, սպանում է Վաչակյանին, կոտորում է Պարսից բանակը և միայն Մերուժանը՝ նրանց առաջնորդն է, որ քիչ մարդկանցով փախչում, ազատվում է» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 40):

⁸⁷⁹ «Սրանից հետո Պարսից թագավորը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) Հայոց թագավորի վրա է ուղարկում լավ կազմակերպված զուև՝ 40 բյուր ընտիր պատերազմող մարդիկ, որ գան Հայաստան աշխարհն առնեն, այրեն ու ավերեն: Նրանց զորագլուխն էր Անդիկանը, որ գալիս, սասպատակում է Հայոց աշխարհը: Ապա՝ նրա դեմ է դուրս գալիս Հայոց սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը, ջարդում է նրան և նրա զորքերը, խլում է նրանց շարքերը, ոչ մեկին կենդանի է չի թողնում ու ինքը բաջուխաբար պահպանում է ճակատի տեղը» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 27):

⁸⁸⁰ «Ապա գալիս հասնում է Դմախունը Վսեմականը Կալուսական տոհմից՝ 90 բյուր զորքով, որոնց ուղարկել էր Պարսից Շապուհ թագավորը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) Հայոց դեմ պատերազմելու: Այն ժամանակ Հայոց աշխարհի զորքը և նրանց Վասակ զորավարը կազմակերպվեցին, պատրաստվեցին և դուրս եկան նրանց դեմ պատերազմելու: Պարսից զորքերը պարտություն կրեցին նրանցից և փախուստի դիմեցին: Վասակը հասնում է ջարդում, կոտորում է նրանց, ոչ մեկին կենդանի չի թողնում, Վսեմականին սպանում է զորքերի մեջ, իսկ սինթորներին էլ հալածում են իրենց սահմաններից դուրս» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 29):

⁸⁸¹ «Այս բոլորից հետո Պարսից Շապուհ թագավորը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) զորք է ժողովում ու կուտակում անչափ ու անհամար բազմությամբ, ինչպես ավագը ծովի ափին՝ 400 բյուր լավ սպառազինված մարդիկ, Նիզակ գործածողներ: Եվ Դեհկան Նահապետին, որ տոհմով ազգակից է Հայոց թագավորներին, փախչում՝ Մամիկոնյաններին, այս զորքով նա ուղարկում է Հայոց աշխարհը՝ Հայոց Արշակ թագավորի վրա: Նա գալիս, հասնում է Հայաստանի սահմանները, բայց ծուլացած կամ քնած չի գտնում հայերին, նրանք կազմ և պատրաստ էին պատերազմական գործին: Եվ Վասակ զորավարը նրանց դեմ է դուրս գալիս 70.000 իռզով, ջարդում, կոտորում է Պարսից բոլոր զորքերը, սպանում է իր ազգական Դեհկան Նահապետին և մնացածներին, իրենց առաջ խառնելով ձի հեծած հալածում, փախցնում են, բայց Մերուժան Արծունին, որ նրանց առաջնորդում էր, փախչելով փրկվում է» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 32):

⁸⁸² «Պարսից Շապուհ թագավորը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) նորից զորք է ժողովում, կազմակերպում, պատրաստում է բազմաթիվ զնդեր և անթիվ փղեր, ընտիր ու պատերազմող մարդիկ, դնում է դրանք Սուրեն Պահլավի ձեռքի տակ, որ Հայոց Արշակ թագավորի ազգական էր, և Մերուժանի առաջնորդությամբ հարձակում է նրանց վրա: Ապա՝ Հայոց Վասակ զորավարն էլ վեր կացավ, զնաց նրանց դեմ 30.000 իռզով: Նա Սուրենի հետ ընդհարվեց, նրան սպանեց և զորքերը կոտորեց, բայց պիղծ Մերուժանը կրկին փախչում է» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 33):

⁸⁸³ «Սուրենից հետո եկավ Վսեմականը, որ գալիս, հասնում է անթիվ զորքերի բազմությամբ, Մերուժանն էլ Պարսից Շապուհ թագավորի (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.**) կողմից առաջնորդ նշանակված՝ Հայոց աշխարհի դեմ պատերազմելու համար: Ապա՝ Վասակ Հայոց սպարապետն ուղարկվեց նրանց ընդառաջ: Նա ջարդում է Պարսից զորքերը՝ մեկ մարդ իսկ կենդանի չթողնելով, սպանում է Ապակյան Վսեմականին և միայն չարագործ Մերուժանն է, որ փախչում է» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 34):

⁸⁸⁴ «Սրանից հետո Պարսից Շապուհ թագավորը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) իր շիկ Նվիրակապետին արձակեց Հայաստան պատերազմի և նրանց առաջնորդ է նշանակում Մերուժանին: Նա նրանց ձեռքի տակ գումարում է մեծ գուև՝ ծովի ավազի բազմությամբ: Նրանք գալիս, հասնում են Հայոց աշխարհը, նրանց դեմ է դուրս գալիս Հայոց Վասակ զորավարը, շիկ Նվիրակապետին սպանում է, զորքերի կեսը կոտորում էր, սյուս կեսն էլ առաջ խառնելով փախուստի են մատնում, բայց այս անգամ էլ չկարողացան ձեռք ձգել չար Մերուժանին» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 35):

⁸⁸⁵ «Շիկի մահից հետո Սուրեն պարսիկը Պարսից Շապուհ թագավորի (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.**) կողմից 60 բյուրով եկավ Հայոց Արշակ թագավորի հետ պատերազմելու և նա առաջնորդ ուներ Մերուժանին: Ապա՝ Հայոց Վասակ սպարապետը ժողովեց Նախարարների բոլոր զորքերը և գիշերով, անցած սրերով զինված 10.000 ընտիր մարդկանց գլուխ, հետիոտն հարձակվեց Պարսից ամրացած բանակի վրա: Բոլոր Պարսից զորքն առհասարակ կոտորում ու ոչնչացնում են, ձեռքակալում են Սուրեն պարսիկին և բերում են Արշակ թագավորի մոտ, որ հրամայեց նրան քարկոշելով սպանել, բայց Մերուժանը կրկին փախչելով ազատվում է» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 36):

⁸⁸⁶ «Հրեվշողումն է գալիս պատերազմի Հայոց աշխարհի վրա: Սա էլ Հայոց թագավորի ազգականն էր, նրա ցեղից լինելով, որ Շապուհ թագավորի (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.**) հրամանով 90 բյուր զորքով գալիս հասնում է հայերի հետ պատերազմելու: Ապա՝ Հայոց Վասակ զորավարը կազմակերպում, պատրաստում է զորքերի բոլոր զնդերը և պատերազմով դիմում է նրա վրա: Բոլորին իրենց առաջը խառնելով՝ փախուստի մատնեցին, իսկ Հրեվշողումն ու Մերուժանն էլ փախչում են» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 37):

⁸⁸⁷ «Սշկան անունով Պարսից Նախարարներից մեկը Նուկայեց գալիս, ճակատում է Արշակ թագավորի դեմ, ապա Հայոց զորավար Վասակը Հայոց զորքը ճակատեցնում է նրանց դեմ և նրանք մեծ աստվածությամբ հարձակվում են միմյանց վրա: Հայկական գուևը հաղթահարում է Պարսից զորքերին, նրանց կոտորում են, ոչ մեկին կենդանի չեն թողնում, հակառե հավանե սպանում են Սշկանին, սակայն Մերուժանը փախչում է» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 41):

⁸⁸⁸ «Սրանից հետո Պարսից Շապուհ թագավորը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) գումարեց իր զորքերը՝ 400.000 մարդ, և նրանց զորագլուխ նշանակեց Սակստան անդերձապետին: Նրանք շարժվեցին, եկան Հայոց կողմերը, ծավալվեցին և պատերազմի բռնվեցին Հայոց Արշակ թագավորի հետ: Ապա՝ Հայոց բոլոր մեծամեծ Նախարարները մի տեղ հավաքվելով խորհուրդ արին, քանի նրանք ոչ մի կերպ չէին համաձայնում, որ Արշակ թագավորն էլ իրենց հետ պատերազմի դուրս գա: Այնուհետև Վասակ զորավարը Մեծ Հայքի բոլոր մեծամեծների և Նախարարների հետ ջարդում, կոտորում է Պարսից բոլոր զորքերը, սպանում է նաև Սակստան անդերձապետին, բայց միայն Մերուժան Արծունին է, որ փախչելով ազատվում է» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 45):

⁸⁸⁹ «Ապա մի ուն Մոհիկան՝ Պարսից մեծ զորագլուխը, 40 բյուրով գալիս, հասնում է Հայոց Արշակ թագավորի հետ պատերազմելու: Ապա և Հայոց զորքը, Վասակ զորավարի հետ խորհուրդով, գազանաբար, առյուծաբար հարձակվեցին նրանց վրա, Պարսից զորքերը կոտորեցին և Մոհիկանին էլ սպանեցին, բայց Մերուժանը այս անգամ էլ փախչում է» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 49):

⁸⁹⁰ «Նմանատիպ եռանդով նա (**Հռոմի համալիսան կայսր Վալենտ II-ը – Մ.Ֆ.**) փորձ կատարեց թշնամական տարածք ներխուժել նաև հաջորդ տարի, սակայն, հանդիպելով խոջընդոտի ի դեմ լայնորեն ամերից դուրս եկած Դանուբի, նա մշտական ծանաթ գաղկած մնաց կարպերի գյուղերից մեկի մոտ գարկած մեկ վայրում մինչև աշուն: Եվ այսպես, , քանի որ ջրերի լայն տարածման պատճառով հնարավոր չէր որևէ բան ձեռնարկել, նա այնուհետև վերադարձավ Սարկիկոպոլիսի ձմեռոցները» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 27, գլուխ 5):

⁸⁹¹ «Պարսիկների և հայերի միջև պարսից Շապուհ արքայի (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.**) և Հայոց Արշակ Արշակունու ժամանակ երեսուներկու տարի չհայտարարված պատերազմ էր գնում: Այս պատերազմի երկարատևության պատճառով երկու կողմերն էլ անչափ վնաս կրեցին, մասնավորապես հայերը: Երկուսի միջև անվտանգությունն այնքան խորացավ, որ ոչ-ոք չէր կարողանում բանակցությունների մեջ մտնել մյուս կողմի հետ: Այդ միջոցին պատերազմ ծագեց պարսիկների և հայերից ոչ հեռու բնակվող այլ բարբարոսների միջև: Հայերը, ցանկանալով պարսիկներին ցուց տալ դեպի նրանց ունեցած իրենց բարյացակամությունը և հաշտություն կնքելու պատրաստակամությունը, անսպասելիորեն հարձակվեցին այդ բարբարոսների երկրի վրա, Նախօրոք տեղյակ պահելով պարսիկներին, և թշնամիների գրեթե բոլոր տղամարդկանց կոտորեցին: Շապուհը, կատարվածից անչափ գոհ մնալով, Արշակի մոտ ուղարկեց մեծամեծներից ոմանց, հավատարմության նշանակներ տվեց և հրավիրեց իր մոտ» (Պրոկոպիոս Կեսարացի «Պատերազմների մասին», գիրք 1, գլուխ 5):

⁸⁹² «Պարսից արքա Շապուհը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**), հասնելով մեծ տարիքի և իր գահակալության սկզբից իսկ հակում ունենալով թալանի, Հուլիանոս կայսր (**Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսի – Մ.Ֆ.**) մահվանից և այն Ամորայի խաղաղության պայմանագրի կնքումից հետո մեզ հետ խաղաղություն էր պահպանում, սակայն այժմ, խախտելով Հուլիանոսի (**Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսի – Մ.Ֆ.**) հետ կնքած պայմանագիրը, սկսեց ձեռք մեկնել Հայաստանին, որպեսզի այն իր իշխանությանը ենթարկի, կարծես պայմանագրի պայմանների համաձայն այն պետք է ոչնչացվեր: Ազգում նա գործի դրեց տարբեր խորամանկություններ, սակայն հետո, հանդիպելով բնակչության դիմադրությանը, սկսեց տարաբնույթ վիրավորանքներ հասցնել և միաժամանակ էլ նաև իր կողմը գրավել սատրապներին ու որոշ մեծատոհմիկների, իսկ այլոց էլ գերեց անակնկալ հարձակումներով: Այնուհետև նա իր կողմը գրավեց հենց իրեն՝ Արշակ արքային՝ գործի դնելով գայթակղության ճարպիկ քայլեր, որոնք համեմակ էին երդմնազանցությանը: Եվ ահա, մի անգամ նրան խնջուքի հրավիրելով՝ Շապուհը հրամայեց Արշակին տանել գաղտնի դռներով, փորել նրա աչքերը և շղթայել արծաթե շղթաներով, որը նրանց մոտ հանդիսանում է դատարկ մի միսիթարանե պատիժ կրելիս: Դրանից հետո նա նրան աքսորեց Աղաբանս կղզիով ամրոց, որտեղ տարաբնույթ տանջանքներից հետո մահապատժի ենթարկվեց: Այնուհետև, իր նենգությունը գործի դնելով, նա նաև վտարեց Սավրոմակեսին (**Իվերիայի թագավորության համալիսան**

արքա Ստուրմազ II-ին (369-375՝ համբիշխան) – Մ.Ֆ.), որը հռոմեական իշխանությանը դրվել էր Իբերիան կառավարելու, որից հետո այս ժողովրդի կառավարումը հանձնեց ուն Ամարկուրի (**Իվերիայի թագավորության համբիշխան, այնուհետև միանձնյա արքա Վարազ-Քակուր II-ին (369-375՝ համբիշխան, 375-394) – Մ.Ֆ.)**՝ վերջինիս իրավունք շնորհելով կրել պսակ, որը ակնհայտ ծաղր էր մեր որոշման հանդեպ: Իրականացնելով իր այս չար մտադրությունները՝ նա ներքինի Գլախին և Արտավանին հանձնեց Չայաստանը՝ հանձնարարելով նրանց բոլոր ջանքերը գործ դնել ոչնչացնելու համար Արտագերսը: Նրանցից մեկը՝ Գլալը, ներքինի էր, իսկ մյուսը՝ Արտավանը՝ բանակի հրամանատար: Արտագերսը բերդաքաղաք էր, այն ուներ ամուր պարիսպներ և ուժեղ պաշտակազոր: Այստեղ էր պահվում Արշակի գանձարանը, այստեղ էր գտնվում նաև Արշակի կնիքը՝ տղայի հետ միասին: Կատարելով Շապուհի հրամանը՝ պարսից զորավարները ձեռնարկեցին Արտագերսի պաշարումը, բայց բերդը գտնվում էր անսատույց բարձունքում և անկարելի էր մոտենալ, մանավանդ՝ ձմեռը, երբ գետինը ծածկված էր ձյունով ու սառույցով: Գլալը, որպես ներքինի, ընդունակ էր կանանց հետ փաղաքշանքով վարվելու, ուստի Արտավանի ուղեկցությամբ անսիջապես եկավ պարսպի տակ՝ հայտնելով, թե ինքը ինչ-որ բան ունի ասելու: Նա վատաստություն ստանալով, որ իր անձը վտանգի չի ենթարկվի, իր ընկերոջ հետ միասին նա մտավ բերդի ներսը: Նա թագուհուն և կայսզորին սկսեց սարսափահար անել, խորհուրդ տալով շուտափույթ անձնատուր լինել և մեղմացնել Շապուհի կատաղությունը՝ նշելով իրա հանրահայտ դաժանությունը: Խոսակցությունը երկար տևեց: Բոլոր նրանք, ովքեր վճռականապես համաձայն էին բերդը հանձնելու մտքին, թագուհու արցունքներից ազդված, որ լաց էր լինում ճակատագրի դաժանության համար, խղճալով թագուհուն՝ փոխեցին իրենց կարծիքը: Գլալը և Արտավանը, հույս ունենալով, որ հետագայում առատ վարձատրություն կստանան հռոմեացիներից, գաղտնի խորհրդակցելով համոզեցին պաշտպաններին, որ ուժեղ մի գունդ, բաց անելով բերդի դուռը, գիշերվա պայմանավորված ժամին անսպասելի հարձակում գործի թշնամու ճամբարի վրա: Նրանք աշխատեցին այնպես անել, որ դավադիրները մնան անհայտ: Համաձայնությունը հաստատվեց երդումով: Գլալը և Արտավանը դուրս եկան բերդից և հայտարարեցին, որ բերդաքաղաքի պաշարվածները խնդրում են երկու օր ժամանակ տալ, որպեսզի խորհրդակցեն, թե ինչպես են վարվելու իրենք: Դրանով նրանք կարողացան պարիսպների մոտ առաջացնել կատարյալ անհոգություն: Եվ ահա գիշերը, երբ բոլորը քնած էին խորը թնով, բացվեց բերդաքաղաքի դուռը, այնտեղից արագ դուրս եկավ մարտիկների մի զորամաս և, սրերը հանած, գաղտագողի ու կամացուկ հարձակվեց թշնամու ճամբարի վրա, ուր վտանգ չէր ակնկալվում: Եվ ահա նրանք առանց դիմադրության հանդիպելու սկսեցին կոտորել բազմաթիվ քնած մարդկանց: Այս անսպասելի դավադրությունը և պարսիկների հանկարծակի կոտորածն անչափ կատաղեցրեց Շապուհին: Դրան ավելացավ նաև այն, որ Վաղես կայսրն (**Հռոմի համբիշխան կայսր Վալենտ II-ը – Մ.Ֆ.)** ընդունել էր Արշակի որդի Պասին, որը մոր խորհրդով փոքրիկ չբախմբով փախել էր նրա մոտ: Կայսրը նրան բնակություն վայր էր հատկացրել Նեոկեսարիան՝ Պոնտոսական Պոնտոսի Նշանավոր քաղաքը, նրան տվել էր կոչմանը համապատասխան ապրուստի միջոցներ և ընդունել հարգանքով: Գլալը և Արտավանը, Վալենտ կայսրը վերաբերմունքից բաջալերված, դեսպանություն ուղարկեցին նրա մոտ և խնդրեցին ռազմական օգնություն ցույց տալ ու թագավոր Նշանակել Պասին: Կայսրը, նկատի ունենալով այդ ժամանակ ստեղծված իրադրությունը, մերժեց օգնություն ցույց տալ, սակայն հանձնարարեց Տերմեսիոս գորավարին Պասին տանել Չայաստան իբրև երկրի կառավարիչ՝ առանց թագավորի անուն և աստիճան կրելու: Այս արվեց միանգամայն ճիշտ դիտավորությամբ, քանզի կայսրը ցանկանում էր խուսափել խաղաղության պայմանագիրը խախտելու մեղադրանքից» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 27, գլուխ 12):

«Չայոց այն նախարարները, որոնք Արշակից առաջ ձեռք էին մեկնել պարսից Շապուհ թագավորին (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ին – Մ.Ֆ.)**, երբ իմացան, թե իրենց կանանցն էլ է կանչել այն նախարարների կանանց նման, որոնք հավատարիմ էին մնացել Արշակին, երբ տեսան նաև, թե Ալանադյանը գնաց և մի փոքր գունդ է, որ այս բանի համար եկել է, միաբանեցին, նրանց հալածեցին և, իրենց կանանց ու որդիներին առնելով, փախան Հունաստան» (Մովսես Խորենացի «Չայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 35):

⁸⁹³ «Այդ համաձայնությունները ձեռք բերվեցին ձմռանը, որից հետո կայսրը (**Հռոմի համբիշխան կայսր Վալենտ II-ը – Մ.Ֆ.)** Իստրոսի մոտ տեղակայված զորքով ելավ Մարկինոպոլիսից և մտավ թշնամական տարածքներ՝ հարձակվելով բարբարոսների վրա: Հնարավորություն չունենալով ուղիղ ճակատամարտի մեջ մտնել իրենց զինված ուժերը՝ թշնամիները թաքնվեցին ճահճուտներում, որտեղից երբեմն-երբեմն դուրս էին գալիս: Այս պայմաններում կայսրը հրամայեց զորքերին մնալ իրենց տեղերում, հավաքեց ճամբարի բոլոր ստրուկներին ու նրանց, որոնք հոգում էին գուժակի մասին, և բոլոր սրանց որոշակի գումար խոստացավ, եթե բերեն թշնամիների գլուխներ: Եվ ահա, հուսավառված գումար ստանալու մտքով, նրանք մեկնեցին անտառներն ու ճահճուտները և սպանեցին ամեն մի պատահածի, որոնց գլուխները բերեցին կայսրի մոտ ու ստացան խոստացված պարգևը: Այս միջոցների կիրառման արդյունքում նրանցից այլևս շատ մարդ սպանվեց, որ մնացածները հավկեցին դեպի խաղաղությունը: Կայսրը ընդառաջեց նրանց և հետները խաղաղություն կնքեց, որը ամոթաբեր չեղավ հռոմեական անվան համար: Որոշվեց, որ հռոմեացիները պետք է անվտանգ օգտվեն իրենց բոլոր նախկին տիրույթներից, իսկ բարբարոսներն էլ՝ չանցնեն գետը և չմտնեն հռոմեական տիրույթներ» (Ամմիանոս «Նոր պատմություն» գիրք 4, գլուխ 32):

«Ամանադիպ համառությունն որսնորհելով նաև երրորդ տարում՝ Վաղեսը (**Հռոմի համբիշխան կայսր Վալենտ II-ը – Մ.Ֆ.)** Նովիոդունի մոտ նավերից կամուրջ կառուցեց, ներխուժեց բարբարոսների երկիր և երկարատև արշավանքից հետո հարձակվեց գրեթե անսպասելի ռազմական ցեղի վրա, որը բնակվում է ամենահեռավոր վայրերում: Մի քանի փոքր ընդհարումներից հետո նա հանդիպեց այն ժամանակ ամենահզոր արքա համարվող Անտարիոսի (**Վեսթգոթերի թագավորության արքա Անտարիոսի (363-381) – Մ.Ֆ.)** հետ, որը համարձակվեց նրան դիմադրություն ցույց տալ, ինչպես իրեն էր թվում, շատ ուժեղ մի զորքով, սակայն, ստիպված եղավ փախչել և հազիվ փրկվել կործանումից, իսկ Վաղեսն ինքը իր բոլոր ուժերով վերադարձավ Մարկինոպոլիս, որպես ձմեռոցի համար մի հարմար վայր» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 27, գլուխ 5):

«Այս Վարազդատը երիտասարդ էր տարիքով, սրտոտ, հաղթահասակ, ուժեղ, լի արիության բոլոր գործերով և շատ հզոր նետաձգության մեջ: Շապուհից (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ից – Մ.Ֆ.)** փախչելով՝ նա գնացել էր կայսր (**Հռոմի համբիշխան կայսր Վալենտ II-ի – Մ.Ֆ.)** դուռը և այնտեղ քաջ հանդիսացել: Նախ Պիսայում բռնցքամարտիկների հաղթելով, հետո էլլեդացիների Արեց քաղաքում նա կես օրում մի քանի առյուծ կոտորեց, որի համար Օլիմպիական հանդեսը ընթացավորների խաղերում փառք վաստակեց և հարգանք, իսկ այն քաջ ու արիական գործերը, որ նա կատարեց լանկեարտների ազգի դեմ, համարձակվում են ասել, թե հավասար էին սուրբ Տրդատի գործերին, որովհետև... թշնամիների կողմից հինգ պիտյան հարձակվեցին նրա վրա և նա մեկը մյուսի հետևից բոլորին սրով կոտորեց...» (Մովսես Խորենացի «Չայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 40):

⁸⁹⁴ «Այնուհետև եկան Արտաշատ մեծ քաղաքը, զրավեցին, նրա պարիսպները կործանեցին, այնտեղ պահված գանձերն առան և ողջ քաղաքը գերեվարեցին: Արտաշատ քաղաքից գերի տարան 9.000 տուն հրեա, որոնց Արշակունի Տիգրան թագավորը գերի էր բերել Պաղեստինից, ինչպես նաև 40.000 տուն հայ: Այսպես մարդ Արտաշատ քաղաքից տարան: Քաղաքի շինություններից փայտաշենները կրակ տվին այրեցին, քարաշենները բանդեցին, նույնպես և պարիսպը, քաղաքի բոլոր շինվածքն հիմնահատակ կործանեցին, ոչ մի քար քարի վրա չթողին, քաղաքը բնակիչներից թափուր, անմարդի, ավերակ դարձրին...: Գրավեցին Վաղարշապատ քաղաքն էլ, բանդուր, բրուժ էին, հիմքից կործանում էին, այս քաղաքից էլ գերի տարան 19.000 տուն: Անբողջ քաղաքում շենք չթողին, բոլորը քարոքաբեր արեցին, կործանեցին: Ասպատակներ ուղարկելով՝ բոլոր չափահաս մարդկանց կոտորում էին, կանանց, երեխաներին գերի էին վերցնում: Չայոց թագավորության բոլոր բերդերն առան, մեծ բանակության պաշարեղեն հավաքեցին նրանց մեջ և բերդապահներ թողին: Առան երվանդաշատ մեծ քաղաքն էլ, այստեղից դուրս բերին 20.000 տուն հայ և 30.000 տուն հրեա, իսկ քաղաքը հիմնահատակ կործանեցին: Հետո առան Բագրևանդի շարեհավան քաղաքը, այնտեղից էլ գերի վերցրին 5.000 տուն հայ և 8.000 տուն հրեա ու քաղաքը հիմնիվեր կործանեցին: Առան նաև Չարիշատ մեծ քաղաքն Արիոփյուտ գավառում, գերի վերցրին 14.000 տուն հրեա և 10.000 տուն հայ և այն էլ հիմնահատակ կործանեցին: Առան նաև Վան ամուր քաղաքը Տոգր գավառում, կրակ տվին այրեցին, հիմքերը բանդեցին, այնտեղից էլ դուրս բերին 5.000 տուն հայ և 18.000 տուն հրեա: Հրեաների այս ողջ բազմությունը, որ Չայոց աշխարհից գերի տարան, Չայոց Տիգրան II Մեծ թագավորը բերել էր Պաղեստինից հին ժամանակ, երբ նա գերեց և Չայաստան բերեց հրեաների Չուրկանոս քահանայապետին (**Հուդայի թագավորության արքա Չուրկանոս II-ին – Մ.Ֆ.)**: Տիգրան II Մեծ թագավորն այս բոլոր հրեություններ իր դարում բերեց, բնակեցրեց Չայաստանի քաղաքներում, իսկ այս ժամանակ պարսիկները ավերեցին այդ քաղաքները, նրանց բնակիչներին գերեցին, նրանց հետ միասին՝ Չայոց ողջ աշխարհն ու գավառները: Դուրս բերին գերիներ գանազան գավառներից, կորմերից, ծորազավառներից ու աշխարհներից, հավաքեցին, բերին Նախճավան քաղաքը, ուր իրենց զորքերի բանակատեղին էր: Այս քաղաքն էլ առան, բանդեցին, այնտեղից էլ հանեցին 2.000 տուն հայ և 16.000 տուն հրեա ու մյուս գերիներն հետ տարան: Չայոց աշխարհում թողին ոստիկաններ ու վերակացուներ՝ երկրի մնացորդ ժողովուրդը հպատակեցնելու, իսկ իրենք, Փառանձեմ տիկնոջն առնելով, գանձերով ու բազմաթիվ գերիներով տարան Պարսից աշխարհը: Եկան, բերին հասցրին նրանց Պարսից աշխարհը՝ Շապուհ թագավորի (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.)** մոտ: Երբ Փառանձեմ տիկնոջը բերին, հասցրին Պարսից աշխարհը և Չայաստանի բոլոր գերությունն ու գանձերը և Փառանձեմ տիկնոջը թագավորի առաջը հանեցին, պարսից թագավորը մեծ շնորհակալություն հայտնեց իր զորավարներին: Այդ ժամանակ պարսից Շապուհ թագավորը կամեցավ նախատիվը հասցնել Արշակունյաց տոհմին, Չայոց աշխարհին և թագավորությանը: Նա հրամայեց կանչել իր բոլոր զորքերին, իր մեծամեծներին, ստորին պաշտոնյաներին և իր տիրած աշխարհի բոլոր մարդկանց, և այս բազմության մեջ բերել Չայաստանի տիկնոջը՝ Փառանձեմին: Եվ հրամայեց

հրապարակում չինել ինչ-որ սարք, որի վրա գցել տվեց տիկնոջը, և արձակել նրա դրա վրա՝ անասնական պիղծ խառնակության համար: Այս կերպ սպանեցին Փառանձեմ տիկնոջը, իսկ գերիների ողջ բազմությունը տարան, բնակեցրին մի մասը Ատրեստանում, մյուս մասը՝ Խուժաստան երկրում» (Փավստոս Բյուզանդ «Յայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 55):

«Նույն ժամին հրաման հասավ Շապուհ թագավորից (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ից – Մ.Ֆ.**), որ բոլոր քաղաքների ամրությունները քանդեն, հրեաներին տեղահան անեն և գերի բերեն նաև այն հրեաներին, որ հրեական կրոնով ապրում էին Տոսպի Վան քաղաքում, որոնց Տիգրանի ժամանակ գերի էր բերել Բարդապիրան Ռշտունին: Սրանք Շապուհը բնակեցրեց Ասպահանում: Գերի տարան նաև Արտաշատում և Վաղարշապատում ապրող հրեաներին, որոնց նույնպես բերել էր նույն Տիգրան թագավորը, որոնք Սուրբ Գրիգորի և Տրդատի ժամանակ հավատացել էին Զրիստոսին, նրանց հետ էր և Արտաշատի երեց Չվիթան» (Մովսես Խորենացի «Յայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 35):

«Մեհրուժանն ու Վահանը վերցրեցին պարսից զորքը, մտան Յայոց երկիրը, ողջ երկրի երեսով մեկ սփռեցին ձիավոր հրոսակներ, ավերեցին, գրավեցին շենքերը, ավանները, ագարակները, կողոպտեցին ստացվածքը և ողջ ժառանգությունը և սրի քաշեցին բոլորին, ովքեր ընկան իրենց ձեռքը: Նրանք գնացին, մտան Ռշտունիք գավառը և ավարի մատնեցին Ռշտունյաց իշխան Գարեգինի տունը...: Մեհրուժանն ու Վահանը կրկին եկան և գրավեցին Վան-Տոսպը, ավերեցին գեղեցկաշեն և ամուր տեղերը, գերեվարեցին բաղաթի բնակիչներին՝ 5.000 հրեաների 8.000 քրիստոնյաների, սրանք այն հրեաներին էին, որոնց դեռևս Բարդապիրան էր գերի բերել Տիգրանի հրամանով: Նրանց քեռեցին Ասպահան, ապա գրավեցին Վաղարշապատը, Արտաշատը և այն հրեաներին, որ սուրբ Գրիգորի ժամանակներից դարձել էին Զրիստոսի հավատացյալներ, նույնպես գերեվարեցին ու մյուսներից ավելի շատ վնասներ հասցրին՝ Զրիստոսի հանդեպ նրանց ունեցած հավատի պատճառով» (Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 1, գլուխ 10):

«Եվ Շապուհը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) Յայոց աշխարհի վրա սրով, հրով և գերությամբ տիրեց 12 տարի» (Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 5):

«Շապուհը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) գերեվարեց մեր ժողովրդին ու մեր արքաների նշխարները» (Սիսիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3):

«Այդ ժամանակ Շապուհն (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) ուղարկեց Մեհրուժան Ուրացողին՝ տալով նրան իր բորոքը: Իսկ այս Մեհրուժանը ջանում էր թագավորել Յայաստանում և, խափանելով քրիստոնեությունը, կրակի ատրուշաններ հաստատել: Տեսան այդ ամենը մնացած նախարարները և, թողնելով իրանց կանանց, լաց լինելով ընկան սրբի ոտը» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«/25.7/ Դրա համար էլ հենց հետագայում այնպես եղավ, որ Արշակը կենդանի գերի ընկավ և պարսիկները խռովությունների ու գոտությունների ժամանակ նրանից մարերի սահմաններում զգալի տարածքներ խլեցին, ինչպես նաև զբաղեցրին Արտաշատը...: /27.12/ Շապուհը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**), տեղեկություններ ստանալով Արտաշեսի իրադարձություններին մասին, գազանային կատաղության մեջ ընկավ: Նա հավաքեց մեծ բանակ, մտավ Յայաստան ու եկեղանց երկրի անկյուր ավերածության: Պապը, վախճանելով ներխուժումից և ոչ մի տեղից օգնություն չսկսելով, փախավ բարձր այն լեռները, որոնք բաժանում են մեր սահմանները Լազիկայից: Այնտեղ նրանք հինգ ամիս թաքնվեցին խիտ անտառներում և լեռնային կիրճերում: Շապուհի բոլոր ջանքերը, բռնելու թագավորին, ապարդյուն անցան: Շապուհ թագավորը նկատի ունենալով, որ ձմռան ցրտերը վրա հասնելուց հետո իզուր ժամանակ է վատնելու, կրակի մատնեց բոլոր պաղատու ծառերը: Ուժով կամ դավադրության միջոցով նա կարողացավ տիրել ուժեղ պահակազորով ամրացված Յայաստանի բերդերն ու ամրությունները...» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 25, գլուխ 7, գիրք 27, գլուխ 12):

«Սրա (**Իվերիայի թագավորության համիշխան, այնուհետև միանձնյա արքա Վարազ-Բակուր II-ի – Մ.Ֆ.**) օրոք Պարսից արքան (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) հարկի տակ դրեց վրացիներին ու հայերին: Այդ ժամանակ հայերը Վարազ-Բակարի մոտ դեսպան էին ուղարկել և առաջարկել նավորդել ու, միանալով նաև հույների հետ, բացել Կովկասյան դարպասները, բերել օվերին և լեկերին ու դիմադարձ կունքել պարսիկներին: Ազնվականությունը ևս խորհուրդ էր տալիս նրան դիմադրել պարսիկներին, սակայն նա չսկսեց ոչ սրանց, ոչ էլ հայերի խոսքերը, բանգի վախկոտ ու վեհերոտ էր: Նա ամրացավ Կախեթի կիրճում և այնտեղ Յինդարի ամրոցը կառուցեց, ամրացրեց քաղաք-ամրություններն ու հրամայեց բոլորին պահել խաչերը: Պարսիկները սկզբում շարժվեցին Յայք, ամայացրին այն ու մտան Զարթի: Պարսիկների հրամանատարները Տիգրիսի դարպասների մոտ ամրություն կառուցեցին՝ մտադրվելով գրավել Մծխեթը: Այդ ժամանակ Վարազ-Բակարը խնդրանքով դիմեց նրանց և խաղաղություն խնդրեց, սակայն գորավարներն ասացին. «Սկզբում մեզ համձնիք Առանն ու Մովսիսը, բանգի դրանք Պարսից մասերն են և պատկանում են նրանց, որոնք հնուց ի վեր հանդիսանում են պարսիկների արքաների հետնորդները ու բազմաձ են իրենց հորեական գահերին, իսկ ձեզ, որ ծնվել եք հարձից, բավական կլինի նաև Զարթին: Թող այն մնա ձեզ ու դուք հարկատու լինեք Խոսրովյաններին»: Վարազ-Բակարը իրեն պատած մեծ ահից ոչինչ պատասխանել չկարողացավ, տվեց նրանց Առանն ու Մովսիսը և որոշեց հարկի չափը, իսկ պարսից հրամանատարը նրանց համձնեց Տիգրիսի ամրությունն ու հեռացավ: Այդ ժամանակից ի վեր վրացիներն ու հայերը դարձան պարսիկների հարկատու: Դրանից հետո Վարազ-Բակարից անջատվեցին կղարջցիք ու անցան հույների կողմը, որոնք իրենց ձեռքը գցեցին Թուխաթը և ողջ Կղարջը Արիանիի ծովից սկսած: Արդյունքում՝ Վարազ-Բակարին մնաց Զարթին առանց Կղարջի, ինչպես նաև Շերթն ու Եգերթը» («Զարթի-Ցխովրեթ», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, Նախախայերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Վարազ-Բաթրի (**Իվերիայի թագավորության համիշխան, այնուհետև միանձնյա արքա Վարազ-Բակուր II-ի – Մ.Ֆ.**) օրում Պարսից թագավորը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) գործ ուղարկեց հայերի և վրացիների դեմ, որպեսզի սրանց իրեն հարկատու դարձնի: Սրա կապակցությամբ հայերը խորհրդակցեցին Վարազ-Բաթրի հետ, որպեսզի երկու ժողովուրդները ժողովվեն ու Պարսից դեմ գնան: Այս կարծիքին էին և սրանց մեծամեծները, այսինքն, որ օվերին ու լեգզիներին դուրս բերեն և հայերի հետ միասին կռվեն Պարսից դեմ, սակայն Վարազ-Բաթրը չհամաձայնեց, բանի որ վախկոտ էր ու թուլասիրտ, և թաքնվեց Կախեթի ձորում: Ապա Պարսից զորագլուխն եկավ, շրջապատեց Յայքը, ավերեց այն ու ներս խուժեց Զարթի» (Վախուժտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»):

⁸⁹⁵ «Այնուհետև պարսից Շապուհ թագավորը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) 500 բյուր զորքով Յայոց աշխարհի վրա ուղարկեց իր իշխաններից երկուսին, մեկի անունը Չիկ, մյուսինը՝ Կարեն, որ գան ու Յայոց աշխարհը բարոյաբանը անեն: Նրանք եկան Յայոց աշխարհի վրա: Երբ Յայոց աշխարհի տիկինը՝ Յայոց ընտանիքի Փառանձեմը կինը, տեսավ, որ պարսից թագավորի զորքերը լցվեցին Յայոց աշխարհը, իր հետ ազատներով առավ մոտ 11.000 ընտիր պառազանական պատերազմող մարդիկ և, պարսից զորքերից խույս տալով, դիմեց, գնաց Արտազերս բերդը, որ Արշարունյաց գավառում է: Պարսից բոլոր զորքերը հասան, բերդի շուրջը նստեցին, պատեցին ու պաշարեցին: Նրանք ներսը ամրացան՝ հույս դնելով տեղի ամրության վրա, իսկ սրանք, բանակ զարկելով, նստեցին դուրսը՝ ձորերի շուրջը: Այսպես տասներեք ամիս բերդի շուրջը նստեցին և չկարողացան բերդն առնել, որովհետև տեղը շատ ամուր էր: Ամբողջ երկիրը քանդեցին, ավերեցին, դուրս էին գալիս գավառները և երկրներն ավարի էին առնում, մարդիկ և անասուններ գերեվել, բերում էին իրենց դակիչը, ուրիշ տեղերից կենսամթերք էին բերում և ուտում՝ բերդը պաշարման մեջ պահելով: Պապը՝ Արշակի որդին, այդ ժամանակ Յայոց աշխարհում չէր, նա Յունաց թագավորի (**Հռոմի համիշխան կայսր Վալենտ II-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ էր: Ազատների տոհմերից բաղկացած ողջ բանակն, այս բան լսելով, գնաց իրենց համար օգնություն խնդրելու: Նրանց զորագլուխն էր Մուշեղը՝ Վասակ սպարապետի որդին: Նրանք գնացին իրենց արքայորդու մոտ և բանակցում էին Յունաց թագավորի հետ, նրան համոզում էին իրենց թիկունք լինել, իսկ Յայոց աշխարհ էլ նրանք հաճախ սուրհանդակներ էին ուղարկում երկրի տիկնոջ՝ Փառանձեմի, մոտ, որ դիմադրի, բերդը պաշտպանի, պարսից ձեռքը չհանձնի: Նրա որդուց՝ Պապի, կողմից էլ հաճախակի պատվիրակներ էին գալիս շաքաթ շաքաթի վրա, գաղտնի դռնով մի հնարով բերդ էին մտնում, սիրտ էին տալիս տիկնոջը: Այսպես բերդի պաշարումը տևեց տասներեք ամիս, իսկ պատվիրակները շարունակ գնում գալիս էին՝ ասելով. «Պիտը կաց, Պապ որդիդ գալիս է և կայսերական գունդ է բերում օգնության»: Այս բաշարությունը երկար ձգձգվում էր, որովհետև ասում էին. «Մի քիչ էլ, մի փոքր ժամանակ էլ համբերի, օգնությունը հասել է»: Տասներորդորդ ամիսից հետո Աստուծոց հարված հասավ բերդում ապաստանած գաղթականների վրա, բերդում եղողների մեջ մահ ընկավ, աստվածային պատուհաս...: Մահը սկսվելու օրից մի ամիս էլ չտևեց, որ բոլորը կոտորվեցին, մոտ 11.000 տղամարդ և 6.000 կին. Մի ամիս չանցավ, որ բերդում եղածները բոլորը կոտորվեցին և բերդում մնացին միայն տիկին Փառանձեմը երկու նաժիշտներով: Ապա գաղտնի կերպով բերդը մտավ ներքինի Յայոց ամրոցները և տիկնոջը սաստիկ նախատեց ինչպես մի անառակի: Նա սկսեց նախատիվներ թափել Արշակունյաց ազգի վրա, թե վատաբարոյաբան, վատասկզբն է, Յայոց աշխարհն էլ կորցրին, տեղն էլ, ինչ էլ որ չեն արիտի պատահի: Դրանից հետո նա գաղտնի դուրս եկավ ու փախավ, իսկ տիկին Փառանձեմը, տեսնելով, որ մենակ մնաց, բերդի դուռը բացեց և պարսից զորքը թողեց բերդից ներս: Եկան, տիկնոջը բռնեցին և բերդից իջեցրին: Յետո պարսից զորավարները բերդը բարձրացան, ավար առան Յայոց թագավորի զանձները, որ բերդում պահվում էին, բոլորը վար իջեցրին: Ինը օր, ինը գիշեր շարունակ իջեցնում էին, ինչ որ գտան Արտազերս բերդում, և տիկնոջ հետ միասին գերի բռնեցին» (Փավստոս Բյուզանդ «Յայոց պատմություն», գիրք 4, գլուխ 55):

«Փառանձեմ թագուհին էլ իր ամուսնու կոչին չգնաց, այլ գանձերով հանդերձ ապաստանեց Արտազերս բերդը, նա լուր ուղարկեց իր Պապ որդուն և հույս ուներ Շապուհի (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.**) ձեռքից ազատվելու: Շապուհը սրա վրա զայրացավ, Արշակի ոտները

կապեց երկաթե շղթաներով և ուղարկեց Խուժաստան երկիրը՝ Անուշ կոչված բերդը: Դրանից հետո, մեծ զորք գումարելով Մեհրուժան Արծրունու և Վահան Սամվոնյանի ձեռքով, որոնք ուրացել էին Զրիստոսին, նա այն ուղարկում է Հայաստան: Նրանք եկան և Նստեցին Արտագերս բերդի շուրջը: Եվ թեպետ ոչինչ չէին կարողանում անել բերդի անմատչելի ամրության պատճառով, բայց որովհետև Աստծու բարկությունը Արշակի վրա էր, ամրոցի մարդիկ չկասեցան սպասել մինչև Պապից լուր գալը, այլ կամովին առանց բռնության անձնատուր եղան: Նրանց գերի վերցրին և Փառանձեմ տիկնոջ և զանձերի հետ միասին տարան Ասորեստան և այնտեղ սալյի ցցի վրա վարսելով սպանեցին» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 35):

«Ապա Մեհրուժանը պաշարում է Արտագերս ամրոցը, գրավում է այն և Փառանձեմին, ըստ պարսկական սովորության, ցցի վրա հանում» (Ստեփանոս Տարրնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 1):

«Մեհրուժան Արծրունին... Պապի ամրո՜ Փառանձեմին, անարգանքի և անհիշատակելի մահով մեռցնում է» (Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 16):

«Ապա նա (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) իր բոլոր զորքերով պաշարեց Արտագերսը: Երբ նրան հաջողվեց հաճախակի գրոհներով բերդաբաղաբի կայագորդ հասցնել ուժասպառության, պաշտպանները ստիպված եղան բաց անել ամրոցի դռները: Նա հրդեհեց ամրոցը: Այնտեղից նա տարավ Արշակի կնոջը՝ թագավորական զանձերի հետ միասին: Կայսրը (Հռոմի համալիսան կայսր Վալենտ II-ը – Մ.Ֆ.), այս դեպքերը նկատելու ունենալով, այդ կողմերը ուղարկեց կոմս Արիսթեոսին, որպեսզի նա օգնի հայերին, եթե պարսիկները կրկին անգամ փորձեն անհնազադաացնել նրանց...: Պարսիկները կարող էին կործանել Հայաստանը, եթե չվախենային պաշտպանության եկած Արիսթեոսից և չհետաձգեին իրենց նախատեսած նոր արշավանքը: Նրանք այժմ սահմանափակվեցին միայն նրանով, որ դեսպանություն ուղարկեցին կայսր մոտ՝ խնդրելով, որ նա չպաշտպանի հայ ժողովրդին, ինչպես որ պայմանավորված էր եղել իր և Հռոմի հետ (Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսի – Մ.Ֆ.) միջև կնքված պայմանագրով: Նրանց խնդրանքը մերժվեց, որից հետո Սամվոնյանը (Բվերիայի թագավորության համալիսան արքա Սաուրմազ II-ը – Մ.Ֆ.), ևս, որը, ինչպես ես վերևում ասացի, վտարվել էր Բվերիայի թագավորությանից, Տերենտիոսի հետ միասին տասներկու լեգեոններով կրկին ուղարկվեց Հայաստան» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը», գիրք 27, գլուխ 12):

⁸⁹⁶ «Եվ Հայոց Պապ թագավորը եկավ մտավ Հայոց աշխարհի և թագավորեց նրա վրա, նա առավ բոլոր այն ամուր բերդերը, որ գրավել էին պարսիկները: Նա տիրացավ նաև Կոգի երկրում գտնվող Դարդիս բերդին, որտեղ շատ մեծ բանակությամբ պահվում էին Արշակունիների զանձերը, որովհետև բերդապահները հավատարիմ մարդիկ էին: Ու, թեպետ այն ժամանակից ի վեր, երբ Հայոց Արշակ թագավորին Պարսկաստան տարան, պարսիկները շարունակ կռվում էին այդ բերդի դեմ, սակայն չկարողացան առնել, մինչև որ Պապ թագավորն եկավ Հայոց աշխարհի և զանձն ամրոցապետ հասավ Պապ թագավորին» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 5, գլուխ 1):

⁸⁹⁷ «Երբ հասավ Սյունիքի տեր Անդոկին պատկանող տասնչորսերորդ բարձին, սա վիրավորվեց ու զգացրեց արքային (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ին – Մ.Ֆ.), բայց թագավորը դրան ուշադրություն չդարձրեց: Այդ ժամանակ լուր հասավ պալատ, թե խազիրները մեծ զորքով դուրս եկան ճորդա դռնից ու մտան մեր երկիրը: Շապուհը մեծ զորահավաք արեց, հավաքեց ասորիներ, խորասանցիներ, խորազմեր, էլ ավելի՝ Անտիոսիանի պարսից քաղաքի, հայեր, վրացիներ, աղվաններ և Կովկաս լեռան 12 լեզվով խուժարուժ ցեղեր: Անհամար զորքերով նա ելավ, գնաց նրանց դիմագրավելու, իսկ Անդոկը չարիք նյութեց իր և իր երկրի համար: Դարանասուտ եղավ արքայական տան դեմ՝ դավաճանելու իր զորքով: 1.700 մարդով ու կատաղի և արագընթաց երկվարներով նա գնաց, հասավ Տիգրոս քաղաք, զորքը թաքցրեց քաղաքից դուրս, իսկ ինքը մի փոքրիկ գործակալով կատավ քաղաք ու, անմեղ ձևանալով, հայտնեց, թե եկել է Շապուհի մոտ: Քաղաքացիները մեծ պատիվներ տվին նրան, իսկ երբ լույսը բացվեց, զորքը ներս մտավ, խլեցին ոսկու ու արծաթի անհամար զանձեր, թանկագին ակնեղեն, գոհարներ, մեծագին, ավար և ինչ-որ կարողացան վերցնել, վերցրին թագավորական տնից ու մեծամեծ մարդկանց տներից, ավարեցին անչափ շատ ու ամբողջը հավաքեցին Բաղաբերդում: Իր բոլոր գավառները անասնակները նա այրել հրամայեց, իսկ ինչ սննդամթերք, որ կար մարդկանց համար, հավաքեց, լցրեց բերդը, այդտեղ ժողովեց նաև գեղեթը, հագուստեղենը և հեծյալների կարգ ու սարքը: Անդոկը հրամայեց արձակվեց, որ բոլոր սյունեցիները փախչեն և իրենց տներն ու պաշարեղենները այրեն, իսկ երկրի եկեղեցական սպասքներն ու շարեհը հավաքեց, բերեց Շաղատի եկեղեցին, հավաքեցին նաև սրբերի մատուցները՝ բոլորը լայով համբուրեց: Ոչ օր գիշերային ժամերգություն կատարելուց հետո եկեղեցին հողաբլրով ծածկեցին, իսկ իրենք ցրվեցին ողջ երկրով մեկ: Ոչ-ոք չէր հանդգնում Սյունիքի անուր բերան բերել, բասնիկն արդև ողջ երկիրը մնաց անսարդաբանակ ու աննշակ» (Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 2, գլուխ 1):

«Արքունի սպասավորները թագավորին (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ին – Մ.Ֆ.) իրագեց դարձրին Սյունյաց տեր Անդոկի վիրավորվածության ու երեսից զգացվող արյունառնալու դիմադրության մասին, բայց պարսից Շապուհ արքան դրան կարևորություն չտվեց: Այն ժամանակ շուտով արքունիքում իմացվեց, որ խազիրները, բազմամարդ զորքերով ելնելով ճորդա դռնով, հասան մեր երկիրը: Եվ պարսից Շապուհ արքան անթիվ զորքեր հավաքեց Անդոկից, խորասանցի, խորեզմից, ավելի շատ՝ Պարսկաստանի Անտիոսիանի նահանգի քաղաքից, Հայաստանից, Վիրքից, Աղվանիքից, Կովկաս լեռան ցրտաշունչ բարձունքների տասներկու խուժարուժ ցեղերից և անհամար բազմություններով ելավ գնաց պատերազմով բախվելու նրանց հետ: Այդ ժամանակ Անդոկը 1.700 ընտիր մարդկանցով, առույգ, ուժեղ ու արագաքայլ ծիծերով խույս տվեց և այնուհետև դարանասուտ դավաճանությամբ արքայանիստ Տիգրոս մեծ քաղաքի շուրջ զորքը թաքցրեց այս ու այնտեղ, որ գտնվում է Պարսից աշխարհի Իստահի գավառում: Ապա՝ մի փոքր պահապան խելով՝ ընտիր, բազմաթիվ հեծյալներով, արքայաբանակ քաղաքի դարպասներով նա ներս մտավ և, անտեղյակ ու անմեղ ձևանալով, ասաց. «Ես եկել եմ Շապուհի արքայի մոտ»: Քաղաքի բնակիչները պարսից օրենքի համաձայն նրա համար իջևանատեղ պատրաստեցին և զանազան ըմպելիքներով ու բազմախորտիկ համեղ ուտելիքներով հյուրասիրելով՝ մեծ շքեղությամբ պատվեցին, իսկ երբ գիշեր եղավ, Անդոկն իր զորքին դավաճանությամբ իմաց տվեց: Եվ երբ լուսացավ ու քաղաքի դարպասները բացվեցին, Անդոկի զորքը անակնկալ կերպով դարպասներով ներս խուժեց, արքունիքից ու պարսից իշխանների բոլոր տներից վերցրեց ոսկու և արծաթի անհամար զանձեր, արժեքավոր ու մեծագին ակնեղեն՝ գոհարներ և մարգարիտներ, ոսկեթել հագուստներ, արքայական ծիրանի, մարգարտագորդ պատմունքներ: Վերցրին, ինչ որ կարող էին տանել: Եվ բերելով անհաշիվ ավարը՝ ամբողջը հավաքեցին Բաղաբերդում: Եվ բոլոր գավառների հացի, խոտի, հարդի պաշարները, ողջ գինին, յուղը, մսացուները, մեղրը, տեսակ-տեսակ մրգերը՝ անհամար կենսապաշար, ինչպես նաև հեծելազորի սարքերն ու գեղեթը կենտրոնացրին Բաղաբերդում» (Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 9):

⁸⁹⁸ «Երբ Շապուհ թագավորը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) պատերազմը վերջանալուց հետո եկավ ու տեսավ պատահած աղետը, ցատուժալից հրաման տվեց, որ իր բոլոր զորքերը մտնեն Սյունիք և գերեն ասուն ու անասուն, բայց եկան, ոչինչ չգտան ու, շրջելով հասան Շաղատի եկեղեցաբլուրը, բարձրացան վեր: Այդ ժամանակ մեծ երկրաշարժ եղավ, ուստի պարսից զորքը, վախենալով, իր զորապետ Աթաշխոյայի հետ հեռացավ այդ տեղից: Այդտեղից հեռանալով՝ նրանք ճակատամարտ են տալիս բերդի դեմ, որտեղից բարեկ էին գլորում գառնիկարով և բոլորին ոչնչացնում: Կրկին, երրորդ անգամ ավելի ուժեղ ճակատամարտ տվեցին, բայց ոչինչ չկարողացան անել, ընդհակառակը, շատերը կոտորվեցին: Թագավորը գայրախալով կասեցավ մարտը էլ ավելի սաստկացնել: Այդ ժամանակ բոլոր մեծամեծները ընկան նրա ոտքերն ու աղաչեցին, որ այլևս ճակատամարտ չտան, այլ ամրոցի շուրջը բանդեն: Այդ ժամանակ Անդոկը, հարմար պահ ընտրելով, թողնում է բերդը ու մեծ արագությամբ անցնում է Հունաց աշխարհ» (Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 2, գլուխ 1):

«Ապա Սյունյաց տեր Անդոկը բոլոր սյունեցիներին հրաման տվեց պաշարներով հանդերձ այրել տներն ու համբարանոցները և փախչել: Եվ Սյունիքի բոլոր գավառների բնակչությանը ժողովեց եկեղեցիների պատվիրանագրերը, կոտակարանները, ոսկե ու արծաթե անթիվ սուրբ խաչերը, սրբերի, պատվական ու սուրբ նահատակների Նշխարները: Բոլորը կենտրոնացրին Շաղատի քարկույի գմբեթավոր եկեղեցում: Ոմանք, եկեղեցու պատերի մեջ երկաթով խորշեր պատրաստելով, այնտեղ էին դնում սուրբ առարկաները, ոմանք եկեղեցու բեմի տակ բարե գաղտնաբաններ էին պատրաստում ու լցնում, ոմանք էլ՝ եկեղեցու մեջ, և, արկղերով վայր իջեցնելով եկեղեցու տակ, լայով ու արտասվելով առանձին-առանձին համբուրում էին խաչերը, սուրբ նահատակների Նշխարները, սուրբ ավետարանիչներին, մարգարեներին ու առաքյալներին կոտակարանները, այդ ամենը հանձնում են սուրբ Ստեփանոսի սուրբ եկեղեցուն: Նույն եկեղեցում բոլոր սյունեցիները ուժ օր աղոթքներով գիշերային արարողություն կատարեցին, ապա բազմությունը հողաբլուր ստեղծեց Շաղատի եկեղեցու վրա, հողակղզուտի տակ թաղեց այն, որը և գտնվում է Տղուկ գավառում, իսկ իրենք փախան, ցրվեցին ամբողջ երկրով մեկ և ոչ-ոք չէր համարձակվում տալ սյունեցիներին անուրը, Սյունյաց բաղձալի աշխարհն էլ բասնիկն արդև անթիվ ու ավերակ մնաց: Երբ խազիրները դեմ միաց պատերազմն ավարտելուց հետո պարսից Շապուհ արքան (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) վերադարձավ, մեծ ցատուժով հրամայեց իր բոլոր զորքերին գնալ Սյունյաց աշխարհը, գերել մարդ ու անասուն՝ իրենց ծառայեցնելու համար: Հասնելով աշխարհը՝ նրանք բոլորովին բան չգտան, բացի տներից որբացած սուրբ եկեղեցիներից, որոնք բանդեցին, ավերեցին ու այրեցին Սյունյաց ողջ աշխարհում: Պարսկական անասուկած զորքերը հասան Տղուկ գավառը, ազատ գյուղաբաղաբ և, մոտենալով այն բլրին, որի տակ թաղված էր եկեղեցին, հասկացան, որ բլրի տակ՝ ներսում, ինչ-որ բան կա: Պարսկական հեռուակ զինվորներից ոմանք բարձրացան եկեղեցու բլուրը: Եվ հանկարծ որոտագին թնդյուն լսվեց, երկրաշարժ եղավ և վեր բարձրացած պարսիկները, եկեղեցու բլրից դեն շարվելով, կոտորվեցին: Եվ ինքը՝ Աթաշխոյա գորապետը, պարսկական իր այդ զորքերի հետ, դիպվածից սաստիկ ահաբեկված, փախուստի

դիմեց: Որովհետև որդի Շապուհը դարձյալ Պարսկաստանի, Արյաց աշխարհի, այսինքն՝ հորասան ի գործի ողջ բազմության զորահավաք կատարեց և գնաց պատերազմելու Բաղաբերդի դեմ, բայց տեղի ամրության պատճառով ոչինչ չկարողացավ անել, որովհետև, բերդից զանդկալոր քարեր գլորելով, բոլորին առհասարակ ոչնչացնում էին: Ապա՝ Շապուհ արքան հրամայեց, որ դրանից ավելի շատ, կրկնապատիկ զորքեր գան Պարսկաստանից: Եվ վերջապահ թողնելով՝ կարգադրեց սաստկացնել պատերազմը ամրոցի դեմ: Եվ, ինչպես առաջին, նույնպես և այս երկրորդ անգամ, պարսաքարերով ու վեժերի գլորումով պարսկական զորքի անհամար բազմությանը ամբողջովին դիպավալ արեցին: Շապուհը նորից ուրիշ զորք գումարեց՝ դրանից եռապատիկ ավելի, ու հրամայեց սաստկացնել պատերազմը: Կարգադրեց վերջապահներ թողնել և սասց. «Եթե մեկը հետ դառնա, սպանեցեք»: Սրանք էլ նույն ձևով, ինչպես առաջին, երկրորդ, այնպես և այս երրորդ անգամ, վեժերով ու պարսաքարերով ջախջախվելով, առհասարակ ոչնչացան: Եվ պարսից Շապուհ արքան կատարված դեպքերից դարձյալ զայրագին ցատումով լցվեց ու կանեցավ ուրիշ անհամար զորք գումարել՝ ևս սաստիկ պատերազմ տալու Բաղաբերդի դեմ: Այդ ժամանակ մեծամեծ իշխաններն ու նախարարները, պարսից Շապուհ արքայի առաջ ձևիկ իջնելով, աղաչեցին՝ այլևս չպատերազմել Բաղաբերդ անառիկ ամրոցի դեմ և այդպեղ զորքերը կոտորել չտալ, բայց, սասցին, ամրոցի շրջակայքը պետք է ավերակ դարձնել, զայիս էլ՝ Սյունիքի գավառների բոլոր իշխանությունները: Այբունիքից հրաման եկավ՝ մարդ թե անասուն Արյաց աշխարհի զորքերի ծառայության տակ լինեն, իսկ Սյունյաց տեր Անդուրը, հարմար օր գտնելով, մեծ ավարով դուրս եկավ Բաղաբերդ ամրոցից և անցավ Բյուզանդիա՝ մեծ ինքնակալ Թեոդոսի՝ հունաց արքայի (հեղինակը նկատի ունի Դոմոնական կայսրության ապագա կայսր Թեոդոսիոս I Մեծին, սակայն այդ ժամանակ Դոմոն արևելքում իշխում էր համիշխան կայսր Վալենտ II-ը – Մ.Ֆ.) մոտ: Նա նրանից մեծագույն պատվի արժանացավ և պատրկաց-պատրիկ դարձվեց: Այնտեղ՝ ռումից երկրում էլ, նա վախճանվեց» (Ստեփանոս Օրբելի «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 9):

⁸⁹⁹ «Այս բոլորից հետ Կասակի որդի Մուշեղը ազնվական գնդերից ժողովեց բոլոր մարդկանց, որքան որ մնացել էին, և նրանց հետ միասին գնաց Դունաց թագավորի (Դոմոն համիշխան կայսր Վալենտ II-ի – Մ.Ֆ.) մոտ: Նա Դայոց աշխարհի պաղատական խնդիրը ներկայացրեց, պատմեց բոլոր տառապանքները, որ անցել են նրանց գլխով, և կայսրից խնդրեց Պապին՝ Արշակի որդուն, թագավոր դնել Դայոց աշխարհի վրա: Դունաց մեծ թագավորը Արշակի որդի Պապին թագավորեցրեց Դայոց աշխարհի վրա: Նա նաև նրանից խնդրեց և ահա մեծ օգնություն ցույց տվեց Դունաց թագավորը՝ 600 բոլոր զորքով Պապ թագավորի հետ հայոց աշխարհն ուղարկելով Տերենտ անունով ստրատելատին և Ադե կոստին: Եկան, հասան Դայոց աշխարհը, որտեղ Մուշեղը դառնում է Դայոց զորավար սպարապետ՝ իր հոր՝ Կասակի, փոխանակ: Եվ Դայոց աշխարհի բոլոր այն մարդիկ, որոնք ցրվել, փախել, թաք էին կացել, գալիս, մեկ տեղ են հավաքվում: Եվ թագավորն ու աշխարհի բոլոր մարդիկ՝ մեծ և փոքր զավառների տերերը, փնտրում են Ներսես մեծ հայրապետին: Նրանք ժողովվելով փնտրում են Ներսես Մեծ կաթողիկոսին, որովհետև գիտեին, թե նա կարող է աղոթք անել և աստծուց խնդրել Դայոց աշխարհին շենության և փրկության թշնամիներից, որովհետև, ինչ-որ նա աստծուց խնդրեց, աստված տալիս է նրան, սակայն, բացի սրանից նա իր իմաստությանը կարող էր իրենց օգտակար խրատներ ևս տալ: Ուստի կարևոր են համարում փնտրել գտնել այն մարդուն, որ կարող էր նրանց օգտակար, իմաստուն խրատներ տալ և, նայելով հանգամանակների, իր ժամանակին օգտակար խորհուրդներ տալ: Ապա՝ ինքը՝ Պապ թագավորը, գնում, փնտրում գտնում է Ներսես եպիսկոպոսապետին և բոլոր Դայոց ավագանիի հետ աղաչում է նրան, որ հայր լինի բոլոր հայերին, օգտակար խրատներով առաջնորդ դառնա և իրենց համար աստծուն խնդրվածք անի: Մեծ ջանքերով հազիվիս Նրան հաճեցրին, որ նրանց հետ արքունական բանակը գնա, որովհետև, դեռ Գնելի մահվան ժամանակից մինչև Պապի թագավորության այդ ժամանակը, նա արքունական բանակը չէր գնացել, իսկ այժմ մեծ աղաչանքներով նրան իրենց հետ տարան արքունական բանակը: Եվ ահա նա նրանց վերականգնու և խրատատու եղավ, կարգադրող ու առաջնորդ, ու նրանց համար խնդն աստծուն խնդրվածք էր անում, առաջնորդում էր իմաստությանը, միշտ մասնակից էր նրանց հոգսերին, վշտերն անիջում էր աղոթքներով և ամենքի համար ամեն բանով իբրև հայր է երևում: Այնուհետև Մուշեղ սպարապետը կարգի է բերում, կազմակերպում է Դայոց զորքերի բոլոր գնդերը և զորահանդես է կատարում բոլոր զորքերին, որ նրա ձեռքի տակ ժողովվեցին, թվով 10.000 հոգի: Եվ կազմակերպած ու պատերազմի համար սպառազինված գնդերի զորահանդեսը՝ ժամանկող դրոշակներով ու բացած նշաններով, նա բերում, հանդիսավոր կերպով ցույց է տալիս իրենց Պապ թագավորին, Ներսես մեծ բահանայապետին, Տերենտ և Ադե Դունաց զորագլուխներին: Եվ Դայոց Պապ թագավորը մեծ շնորհակալության է հայտնում Մուշեղ զորավարին ու մեծամեծ պարգևներ շնորհում: Նույնպես նրանից շնորհակալ են լինում նաև ռումիների զորագլուխները: Ներսես եպիսկոպոսապետն ևս ընդունում է Մուշեղ զորավարին և ասում է. «Քրիստոս տերը բեզ ընդունի, բեզ հաջողություն տա, բեզ հաղթություն շնորհի թո բոլոր կյանքում, թո ձեռքով, թո տոհմի ձեռքով թող փրկի Դայոց աշխարհը մինչև հավիտյան»: Ապա՝ Դայոց Մուշեղ զորավարը գումար կազմակերպեց, պատրաստեց և այս Դայոց գնդով, իբրև առաջապահ, գնաց Պապ թագավորից և Դունաց կայսերական գնդից առաջ: Ապա, երբ իբրև առաջապահ գալիս հասնում է Դայաստանի միջնաշխարհը, Դարանաղի գավառում Մուշեղը համարձակ հարձակում է գործում: Այստեղ Մուշեղը սպանում է Պարսից Զիկ և Կարեն զորագլուխներին, բոլոր զորքերը սրի բերան է տալիս, նկնդանի չի թողնում ոչ-ոքի, ու մինչև բուն սահմանը՝ Անուրպատականի Գանձակ բաղաբերդ, ողջ երկիրը գրավելով պահում է...: Դունաց զորքեր տեղավորվում են Եռանդում և Բախիտում և բաշխվում են Դայոց աշխարհի բոլոր գավառներում, բայց միայն չարագործ Մերուժանն է, որ փախչում է մի ձիով: Եվ Դայոց Մուշեղ զորավարը շրջում է երկրում, ավերում է մագդեղանական ատորուշանները, և մագդեղանականներին, որքան որ ձեռք են անցնում, հրամայում է բռնել ու կրակով խորովել: Բերդերի շատ բերդապահների չարաչար մահով սպանում են, իսկ շատ պատվավոր ազնվականների էլ, որոնք Պարսից թագավորից պատիվ էին վայելում, Մուշեղը ձեռքակալ է անում, մորթեղը հանել է տալիս, խոտով լցնել է տալիս և պարիսպների վրա կանգնեցնում: Այսպես՝ նա անում է իր հոր՝ Կասակի, վրեժն առնելու համար: Շինում են թշնամիներից ավերված բոլոր տեղերը, եկեղեցիները նորոգում են և թագավորությանը հետգիտեն նորոգվում է, գործերը կամաց-կամաց կարգի են գալիս, հաջողվում են...: Դրանից հետո Դայոց Մուշեղ զորավարը իր թագավոր Պապի հրամանով վազմում է իր գունդը, գնում է երկրի սահմանագլուխը և այնտեղ է մնում՝ զգուշությամբ սահմանները պահելու, աշխարհը պահպանելու համար» (Փավստոս Բյուզանդ «Դայոց պատմություն», գիրք 5, գլուխ 1):

«Այդ, երբ Մեծն Ներսես լսեց այս բոլոր չարիքները, որ հայոց վրա հասան, նաև Արշակի մահը, ինքնակալ Թեոդոսին (հեղինակը նկատի ունի Դոմոնական կայսրության ապագա կայսր Թեոդոսիոս I Մեծին, սակայն այդ ժամանակ Դոմոն արևելքում իշխում էր համիշխան կայսր Վալենտ II-ը – Մ.Ֆ.) աղաչեց՝ նրանից օգնություն խնդրելով: Եվ Թեոդոսը թագավորեցրեց Արշակի որդի Պապին և մեծ զորք գումարեց Տերենտիսիստ քաջ ստրատելատի ձեռքի տակ: Եվ Մեծն Ներսես իր հետ առավ բոլոր նախարարներին, թե Պապի տերության կողմնակիցներին և թե հակառակներին, նույնպես կոտորածից փրկված Այսանդարատ Կամսարականին, և արանց միաբանությանը Պապին բերեց Դայաստան: Նրանք գալիս, տեսնում են, որ ամբարիշտ Մեհրուժանը տիրացել, գրավել է Դայաստանը: Նրան հալածում են, մեր երկիրը նրա ձեռքից խլում են» (Սովսես հորենացի «Դայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 36):

⁹⁰⁰ «Ապա Կասակի որդի Մուշեղը՝ Մեծ Դայոցի սպարապետը, ազնվականներից ու ազգականներից ընտրեց 40.000 ընտիր ու հավատարիմ մարդիկ՝ միաբան և միասն, պատրաստեց նրանց համար ձի, գնեք, ուտեստ, և իր հետ առնելով գնաց, Անուրպատականի սահմանում նստեց՝ Դայոց աշխարհը պահպանելու համար: Նույն ժամանակ պարսից Շապուհ թագավորն (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) էլ իր զորքով ամենայն պատրաստությամբ եկավ Անուրպատական աշխարհը: Նրա բանակի մի գնդի առաջնորդն էր Մերուժանը, իսկ թագավորի բուն գունդը մնաց Թավրեշում: Եվ Դայոց զորավար ու սպարապետ Մուշեղը իր 40.000 հոգով գալիս, հարձակվում է Շապուհի բանակի վրա ու կոտորում է բոլորին: Պարսից Շապուհ թագավորը, մի ձիով փախչելով, ճողոպտում է, իսկ Մուշեղը Դայոց զորքով բանակի ողջ բազմությունը սրի է անցկացնում: Շատերին կոտորեցին, պարսից ավագներից շատերին ձեռքակալեցին, ավար առան պարսից թագավորի գանձերը, բռնեցին նաև տիկնանց տիկնոջը՝ մյուս կանանց հետ միասին: Մուշեղ սպարապետը ձեռք գցեց նաև ողջ մաշկավարզանը, իսկ մոտ 600 ավագների էլ Դայոց Մուշեղ զորավարը հրամայեց մորթազերծ անել, մորթեղը հանել, խոտով լցնել և ապա բերել տվեց Դայոց Պապ թագավորի մոտ: Այսպես էր անում նա իր հոր՝ Կասակի վրեժն առնելու համար, բայց պարսից Շապուհ թագավորի կանանց Դայոց Մուշեղ զորավարը որևէ անարգանք հասցնել թույլ չտվեց, այլ հրամայեց բոլորի համար ժանկարներ պատրաստել և նրանց բոլորին ազատ արձակեց իրենց՝ ամուսնու՝ Շապուհ թագավորի, հետևից: Նա պարսիկներից էլ մարդիկ արձակեց, որ այդ կանայք ողջ և անարատ գնան պարսից Շապուհ թագավորի մոտ: Պարսից թագավորը զարմացավ Մուշեղի բարության, քաջության և ազնվության վրա, որ իրեն ոչ մի անարգանք չհասցրեց կանանց վերաբերմամբ: Այդ ժամանակները Մուշեղը մի ճերմակ ձի ուներ և ահա պարսից Շապուհ թագավորը, երբ գինու գավաթով ձեռքն էր առնում և ուրախության ժամանակ իր զորքին հյուրասիրում էր, ասում էր. «Ճերմակաձի թող գինի խմի»: Մի գավաթի վրա նա նկարել տվեց Մուշեղի պատկերը՝ ճերմակ ձի հեծած, և ուրախությունների ժամանակ այդ գավաթը դնում էր իր առաջ ու շարունակ նույն բանն էր կրկնում. «Ճերմակաձի թող գինի խմի»: Մուշեղը և Դայոց բոլոր զորքերը պարսից բանակի ավարտ առան ու լիացան գանձերով և ստացվածքներով, ավարից էլ մեծ բաժին պահեցին իրենց Պապ թագավորի համար, նույնպես և Դայոց այն զորքերի համար, որ մնացել էին Պապ թագավորի մոտ: Ավարից մաս հանեցին Դունաց զորավարների համար, որոնք Պապ թագավորի մոտ էին, այնպես որ բոլոր զորքերին բաժին էին հանում բերած ավարներից: Երբ, սակայն, Դայոց զորքերն իրենց երկիրը դարձան, Դայոց զորքերից շատերը Պապ թագավորի առաջ ամբաստանեցին Մուշեղ սպարապետին, թե ինչո՞ւ նա ազատ արձակեց պարսից թագավորի

կանանց, որ մեր թշնամին է, և Հայոց Պապ թագավորն այս բանի պատճառով երկար ժամանակ ոչ թիչ թշնամությամբ էր վարվում Մուշեղի հետ» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 5, գլուխ 2):

⁹⁰¹ «Ապա, երբ պատերազմը Պարսից կողմից դադարեց և հայերն այդ կողմից ապահովվեցին՝ այնուհետև Հայոց Մուշեղ սպարապետը սկսում է ջարդել Նրանց, որոնք ապստամբել էին Արշակունյաց թագավորներից: Նա նախ ջարդում է Հայոց թագավորի կալվածք Անտրպատականում, նրանց բոլոր գավառներն ավերում է, մեծ բանակությամբ գերիներ է վերցնում նրանցից, մնացածներին էլ նվաճում և հարկատու է դարձնում՝ նաև վերցնելով նրանցից շատ պատանդներ» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 5, գլուխ 8):

⁹⁰² «Մուշեղը պատերազմում է նաև Աղվանից երկրի հետ և նրանց սուկայի ջարդ է տալիս: Նա նրանցից հետ է խլում շատ գավառներ, որ նրանք գրավել էին՝ Ուտին, Շախաշենը, Գարդմանածորը, Կողթը և սրանց շուրջ եղած սահմանակից շատ գավառներ: Նա Կուր գետը սահման է դարձնում մեր և Աղվանք աշխարհի միջև, ինչպես որ առաջ էր: Նա գլխավորներից շատերին սպանում է, մնացորդներին հարկի տակ է դնում և նրանցից պատանդներ է առնում» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 5, գլուխ 13):

⁹⁰³ «Արցախի երկիրն էլ Մուշեղը ջարդում է մեծ պատերազմով, նրանցից շատերին գերում է, մնացորդներից պատանդներ է առնում և նրանց հարկի տակ դնում...: Ապա՝ Մուշեղ սպարապետը սաստկապես վրեժ է առնում Կասախից երկրից և Փայտակարան բաղաբեց, որովհետև նրանք է ապստամբել ու դավաճանել էին Հայոց թագավորին: Մուշեղ գորավարն, այնտեղ հասնելով, նրանցից շատերին պատժելով գլխատում է, շատերին՝ գերի վերցնում, մնացածներին էլ, հարկատու դարձնելով, նրանցից պատանդներ է վերցնում և այնտեղ վերակացու պաշտոնյաներ է թողնում» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 5, գլուխ 12, 14):

⁹⁰⁴ «Ապա Մուշեղ սպարապետը գնում է Վրաց աշխարհի վրա, այն սաստիկ նեղում, ջարդում է, ողջ Վրաց աշխարհը նվաճում է, սրի է բաջում բոլոր ազնվականներին և բոլոր նախարարական տոհմերը, որոնց որ գտնում է: Մուշեղ սպարապետը հրամայում է Փառավազյանների Կրաց աշխարհում խաչ հանել, իսկ Գուգարաց բոլեշխին էլ, որ առաջ ծառայում է Հայոց թագավորին և վերջը ապստամբել էր, նա բռնելով գլխատեց, նրա ցեղի արյուններին կտորոցեց, իսկ կանանց ու աղջիկներին էլ նրանք գերի վերցրին: Եվ առհասարակ բոլոր այն կողմի նախարարներին, որոնք Հայոց թագավորից ապստամբել էին, նա գլխատում է, ողջ գավառը նորից նվաճում է և պատանդներ է առնում, մնացածներին էլ հարկի տակ է դնում: Եվ, գրավելով միջև հին սահմանը, որ առաջուց գոյություն ուներ Հայաստանի ու Վրաստանի միջև, այսինքն Կուր մեծ գետը, այնտեղից նա հետ է դառնում» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 5, գլուխ 15):

⁹⁰⁵ «Անդրոկի որդի Բաբիկը կարոտում է հայրենի հողին, ինչպես որ բաղրը են ծնողները, այնպես էլ բաղրը է ծնողավայրը: Բաբիկը գնում է Պարսից թագավոր Շապուհի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.) պալատը, այնտեղ հանդիպում է մի ինչ-որ գորակալին ու տեղավորվում է նրա մոտ: Պարսից օլիմպիական մրցությունների մեջ նա շատ մեծ շնորհք ու արիություն է ցույց տալիս, սակայն նրան ոչ-ոք չի ճանաչում: Այդ ժամանակ հոների երկրից Հոնագուր անունով մի հոն է դուրս գալիս, ավարում է Պարսկաստանը և, մարդ ուղարկելով Շապուհի մոտ, ասում է: «Ինչի՞ համար է այս արյունահեղությունը, եկ ես ու դու մենամարտենք»: Ինքը՝ հոնը, զրահավորված էր հիսուն նյուբից բաղկացած զրահով, բարձրահասակ էր ու լայնաթևերով, գանձերով ամրագրված սաղավարտ կրող ահագին գլխով երեքթաղյա ճակատը պղնձյա զրահով պատած, փայտյա երկարակոթ ունեցող իսկա նիզակով և կայծակնացայտ սուսերը բռնած՝ տեսնողներին ահաբեկում էր: Այստեղ է, որ Բաբիկի անունը հայտնի է դառնում թագավորին, ասում են, թե այս գործը նրա միջոցով կկատարվի: Եվ արքայից արքան Բաբիկին նա իր մոտ է կանչում, վարազագիր մատանիով կնքված արքայական մի որոշում է հանձնում ու ասում է նրան. «Եթե այս մեծ վրեժը լուծես, իմ կողմից մեծ խոստումների կործանանաս»: Նա հանձն է առնում կատարել այդ խնդիրը: Նույն ժամին, ապավինելով վերին օգնականությանը, ասում է. «Սյունիքի եկեղեցիներ, օգնեցե՛ք ինձ»: Եվ վերցնում է իր գորավոր գեները, ճաճանչավոր, մարգարտազարդ արքայական զրահներով զարդարում է իր վայելուչ մարմինը, վագրակերպ սաղավարտով պատում է գեղեցիկ գուլիքը, սուսերը կապում է մեջքից, ոսկեհուռ վահանը գցում է ձախ ուսը, իսկ արագամուխ նիզակը՝ աջ բազուկը: Նա հեծնում է սև երիվարը ու ելնում է հակառակորդի դեմ: Հարձակվում են միմյանց վրա՝ նիզակների հարվածներից ու հակահարվածներից առավելուց միջև երեկոյան ժամի ինը որոտմունք է բարձրանում: Եվ ահա անասելի իսկան պարտվում է, հաղթող է դուրս գալիս բաջ Բաբիկը, որը շտապ դիմում է միասայրի սրին, որով էլ տեղումտեղը սպանում է մարդախողտող զազանին: Շապուհը, մեծ ուրախությամբ լցված, կանչում է Բաբիկին, որպեսզի կատարի նրան տված խոստումները, իսկ Բաբիկը, խոսք խնդրելով, ասում է. «Թող պղնձյա սանդը բո ղռնից վերցվի»: Այդ սանդը լցված էր հնոցի մոխիրով, ովքեր գալիս էին այդտեղ, խփում էին սանդին և ասում. «Սյունիքի իշխանությունը այս մոխիրի հետ թող վայր թափվի կյանքով ու մտադրություններով»: Թագավորը մեծ զարմանքով հրամայում է սանդը իր տեղից վերցնել: Ապա՝ Բաբիկը արքայից խնդրում է, որ իր բնիկ հայրենական երկիրը իրեն վերադարձնի: Արքան շնորհում է նրան այն և սա մեծ պատվով ուղարկվում է իր երկիրը, իսկ թագավորը սրան իրավունք է տալիս Բագրատունիների ու Մամիկոնյանների հետ համահավասար պատիվ ու աստիճան ունենալ» (Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 2, գլուխ 1):

«Պատմաց պատրիկ Անդրոկի վախճանվելուց հետո նրա որդի Բաբիկը մնաց որ, անմխիթար ու միայնակ: Նա, թեև բազմաթիվ ու մեծամեծ պատիվներ էր ստացել Թեոդոս Մեծ աստվածապսակ ու սուրբ թագավորից (հեղինակը նկատի ունի Հռոմեական կայսրության ապագա կայսր Թեոդոսիոս I Մեծին, սակայն այդ ժամանակ Հռոմի արևելքում իշխում էր համիշխան կայսր Վալենտ II-ը – Մ.Ֆ.), բայց չէր հանդուրժում իր բնիկ տերությունից դուրս գտնվել՝ սաստիկ կարոտով փափագելով իր երկրին՝ ըստ Դավթի այն ասածի, թե. «Իրենց հողերին կգթանե» և դարձյալ ըստ իմաստունի այն խոսքի, թե. «Մարդ իր ծնողներից ու գավառից ավելի բաղրը բան չունի»: Եվ Հռոմաց աշխարհից գնում է պարսից Շապուհ արքայի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.) մոտ, հասնում է արքունիք և արքունիքում արքայի գորակալներից մեկի մոտ՝ կանավոր ծառայություն անելով: Նա պարսկական օլիմպիական պես-պես միջախաղերում բազմաթիվ բաջություններ է ցույց տալիս՝ իր մասին ոչ-ոքի չհայտնելով, թե ով կամ որտեղից է: Հենց այդ ժամանակ հոնաց երկրից Հոնագուր անունով մի հոն դուրս գալով ավարում է ողջ Պարսից երկիրը: Նա արքային ասում է. «Ինչի՞ համար են արյունահեղությունը և բազմաթիվ զորքերի ոչնչացումը, արի ես և դու առանձին մենամարտենք»: Եվ այդ հոնը, որ ճանաչված էր Հոնագուր անունով, իր չափազանց բարձր ու հաստ մարմինը զրահավորեց հիսուն նյուբից կազմված զրահով, ահեղակերպ գլուխը՝ երկաթազավ ու բլեռապիղո սաղավարտով, ճակատն էլ պղնձե տախտակաձև հարմարանքով ամրացրեց: Նա իր վրա հարմարեցրեց փայտե երկար կոթով իսկապական գեղարդը, ինչպես նաև բոցափայլ, արյուն թափող սուսերը՝ ահաբեկելով Մարաց, Պարսից ու Արյաց աշխարհի գործերին, ինչպես որ իր ներքողի մեջ տեղեկացնում է երանելի Պետրոսը՝ Սյունյաց եպիսկոպոսը, քերթողահայր Մովսեսի աշակերտը: Եվ պարսից արքայից արքային հաղորդում են Բաբիկի մասին՝ ասելով. «Զո պալատում կա մի մարդ, որի միջոցով կորիզ գլուխ կբերվի»: Արքայից արքան կանչում է Բաբիկին, թագավորական պատվի վճիռ է կայացնում, հաստատում է վարազագիր մատանիով և ասում. «Եթե այս վրիժառությունը գլուխ բերես, արտահայտածս մեծամեծ խոստումներին կարժանանաս»: Եվ նա արքայի առաջ ձեռքը կրծքին է դնում, որպես նշան արքունի հրամանը կատարելու: Միաժամանակ, ապավինելով վերին օգնությանը, նա վերցնում է գորավոր գեներն ու հարմարեցնում իր վրա, արքունական մարգարտազարդ ճաճանչափայլ զրահով պատում է վայելուչ մարմինը, վագրակերպ սաղավարտով ծածկում է գեղեցիկ գլուխը, պողպատե սուսերը կապում է սեգ մեջքին, ոսկեզարդ ու ականակուռ վահանը գցում է ձախ ուսը, ամրակուռ ձեռքում բռնում է խոր մխրձովոր սուր գեղարդը և, ցատկելով ուժեղ սև ձիու վրա, խոյանում է թշնամու դեմ: Նրանք հարձակվում են միմյանց վրա և գեղարդների հարվածների փոխանակումից որոտ ու ծայթոս էին առաջանում առավուտից միջև երեկոյան ժամի ինը: Եվ ահա պարտվում է Հոնագուր ահռելի իսկան ու հաղթում է բաջ Բաբիկը, որը շտապով դիմում է միասայրի սրին ու նրանով տեղումտեղը սպանում արյունարբու, վիշապի ուժ ունեցող այդ զազանին: Եվ ինչպես վերև ասացինք, սա վերցրել ենք Սյունյաց եպիսկոպոս, երանելի Պետրոսի ներքողից, որ ստեղծել է վեհ Բաբիկի մասին, որին պարսիկները իրենց լեզվով «լավ» էին կոչում: Այս սխրալի ու հրաշալի եղելություններից հետո պարսից Շապուհ արքան մեծ ցնծությամբ ու բերկրանքով կանչեց Բաբիկին՝ կատարելու նրան խոստացած իր մեծ խոստումները: Եվ նա արքայից արքա Շապուհից խոսք առավ վերացնելու նրա պալատում դրված հնոցի մոխրով լի սանդը, որը ծծելիս մոխիրը նկատի ունենալով ասում էին. «Սյունյաց տերերի նախապատիվ գահակալությունը այս մոխրի հետ թող ցած թափվի, այդպես էլ նրանց կյանքն ու մտադրությունները»: Արքայից արքան մեծասպես զարմացած հրամայեց սանդը վերցնել այնտեղից: Ապա՝ Բաբիկը խնդրեց արքայից արքային, որ միայն իր հայրենի աշխարհը իր տոհմի նախնական բնիկ տերությանը իրեն վերադարձնի: Արքայից արքա Շապուհը նրան քնդառաջեց, մեծ պատվով ուղարկեց իր Սյունիք աշխարհը և արտոնեց գահակալ դառնալ՝ Բագրատունի ու Մամիկոնյան իշխանների հետ հավասար աստիճանով» (Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 10):

⁹⁰⁶ «/10/ Մուշեղը բաղրում է նաև Նոջիական աշխարհի ապստամբներին, որոնք ապստամբել էին Հայոց թագավորից: Երկիրն առնում, ավերում և գերում է, մնացածներից պատանդներ է վերցնում և երկրի բնակիչներին հպատակ ու հարկատու է դարձնում... /11/ Մուշեղ սպարապետը ջարդում է նաև Կորդուբը, Կորդիքը և Տմրիքը, այս գավառները, որոնք ապստամբել էին Հայոց թագավորից, գերիներ է վերցնում, ավերում է, մնացածներին հարկատու է դարձնում և նրանցից պատանդներ առնում... /16/ Մարաց կողմերն էլ և նա սաստիկ ջարդում, որովհետև նրանք էլ ապստամբել էին Հայոց թագավորից, նրանցից շատերին գերում է, մնացորդներին հարկատու է դարձնում և նրանցից պատանդներ է վերցնում: /16/ Այնուհետև Մուշեղ գորավարը դառնում է Աղձնյաց երկրի վրա, մեծամեծ հարվածներ է հասցնում այդ երկրին, որովհետև սրանք ևս ապստամբել էին Հայոց թագավորից: Աղձնիքի բոլեշխին ձերբակալեցին, նրա առաջ սպանեցին կանանց, իսկ որդուց գերի վերցրին, մնացածներին հարկի ենթարկեցին և

Աղծնիքում էլ թողեց վերակացուներ ու պաշտոնյաներ: /17/ Այնտեղից արշավեցին Մեծ Ծովք, որ նույնպես ապստամբել էր: Մուշեղը ջարդում է Մեծ Ծովքը, ազնվական տոհմերը սրի է բաշում, պատանդներ է առնում և երկիրը հարկատու է դարձնում: /18/ Մուշեղը մնալուց մնացել է շատերին ջարդում և սրի բաշում, բայց, քանի որ երկիրը վաղուց ի վեր արքունի ոստան էր, ուստի բնակիչները հարկատու հպատակ էին մնացել: /19/ Ապա Մուշեղն արշավում է Անձիտ գավառը և ջարդում է շրջակա գավառների հետ միասին, որովհետև նրանք ապստամբել էին Արշակունյաց թագավորներից: Գավառների տերերին սրի է բաշում, պատանդներ է առնում, նվաճում է և բոլորին առհասարակ հարկատու և հպատակ է դարձնում Յայոց Պապ թագավորին: /20/ Յայոց բաց գորավար և սպարապետ Մուշեղը ողջ իր կյանքում լի էր նախանձախնդրությամբ, նա հավատարմությամբ ու արդար աշխատանքով միշտ ջանասիրությամբ աշխատում էր Յայոց աշխարհի և թագավորության համար: Գիշեր ու ցերեկ նա աշխատանքի մեջ էր, ճիգ էր թափում, պատերազմներ էր մղում, թույլ չէր տալիս, որ թեկուզ մի կորստ չգետնի Յայոց աշխարհի սահմաններից խլվի: Նա կյանքը դրել էր աշխարհի համար: Մուշեղ գորավարը շարունակ արիական պատերազմներ էր վարում քաջության անվան համար, իր բնիկ տերերի, աշխարհի բնակիչների համար, քրիստոնեական հավատի, աստծուն հավատացող ու Զրիստոսի անունով մկրտված ժողովրդի համար, եկեղեցիների, նրանց նվիրված սպասների, Զրիստոսի վկայարանների, աստծու ուխտի համար, բույրերի և եղբայրների, մերձավոր տոհմակիցների ու մտերիմ բարեկամների համար: Նա իր կյանքը դրել էր աշխարհի համար, իր կյանքը չէր խնայում, իր կյանքի բոլոր օրերում նա աշխատում էր իր բնիկ Արշակունի տերերի համար» (Փավստոս Բյուզանդ «Յայոց պատմություն», գիրք 5, գլուխ 10, 11, 16-20):

⁹⁰⁷ «Արևելից հետո պարսից թագավորը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) նորից գորահավաք է կատարում և իր ողջ ուժով ու զորությամբ և բոլոր գործերով շարժվում, գալիս, հասնում է Անտրպատականի աշխարհը: Ինքը քիչ գործերով մնում է այնտեղ, իսկ գործերի ողջ բազմությունը պատերազմի է ուղարկում Պապ թագավորի դեմ: Պարսից գործը ասպատակում է և հասնում մինչև Յայաստանի միջնաշխարհը: Այն ժամանակ Յայոց Պապ թագավորն էլ հրամայում է գործադրող անել Բազավանում: Հունաց գործն էլ, որ գտնվում էր Եռանդում ու Բախիշում, եկավ, միասին հավաքվեցին Պապ թագավորի մոտ, իրենց բանակի շուրջը փոս կտրեցին Նպատ լեռան մոտ, Եփրատ գետից ոչ հեռու, կազմակերպվեցին ու պատրաստվեցին ճակատամարտի: Եվ ահա Յայոց գորավար Մուշեղ սպարապետը հավաքում է հայկական ողջ զորքը՝ ավելի քան 90.000 մարդ: Կազմակերպվեցին, պատրաստվեցին, իսկ երբ պարսից Շապուհն իր գործերը դասավորում է Յայոց աշխարհի և հունաց գործերի դեմ, այնտեղ՝ պարսից թագավորի մոտ է լինում Աղվանից Ուռնայոց թագավորը (**Մազբութական թագավորության արքա Ուռնայոց II-ը – Մ.Ֆ.**): Արդ, Ուռնայոցն առաջ է գալիս և պարսից Շապուհ թագավորից պարզվում է խնդրով, ասելով. «Այրերի մեջ քաջ, եթե կամենում ես, ինձ իբրև պարզ և հրաման տուր, որ Պապ թագավորի հայկական գործերի դեմ ես ինքս իմ զնդով դուրս գամ իբրև առաջնապահ կռույի, որովհետև Արցաք զնդին պատշաճ է հունաց գործերի դեմ դուրս գալ, իսկ ես իմ զնդով Յայոց իշխանների դեմ դուրս կգամ»: Եվ Շապուհ թագավորը հավանություն տվեց, շնորհակալություն հայտնեց ու նման հրաման տվեց, բայց Մերուսն Արծրունին պատասխան տվեց ու ասաց Ուռնայոցին. «Դու գազ գրկեցիր, շատ զարմանալի կլինի, եթե հավաքել կարողանաս»: Եվ Մերուսն մի մարդու միջոցով զադոնապես լուր ուղարկեց Յայոց Մուշեղ գորավարին, թե. «Գիտցի՛ր և պատրաստվիր, Մուշեղ, որ Աղվանից Ուռնայոց թագավորը մեծ պարծալով բեզ պարզվում է խնդրել: Նայիր, թե ինչ պիտի անես», բայց մինչև պարսից գործերը չվում գալիս էին Յայոց վրա, նրանց հետ էր և Աղվանից Ուռնայոց թագավորն իր զնդով: Աղվանից թագավորը խոսում է իր մոտ եղողների հետ և ասում. «Ենթադրյալից հիշեցնում եմ, որ մտքերում պահեք, երբ մենք հունաց գործերը ձերբակալենք, նրանցից շատերին կենդանի թողեք, որպեսզի կապենք, տանենք Աղվանք և իբրև կավագործ, գալաթոս ու որմնադիր աշխատեցնենք մեր բաղաբերների, ապարանքների և ուրիշ պիտույքների համար»: Երբ պարսից և հունաց երկու զնդերը եկան, իրար մոտեցան և պատրաստվում էին կռվի, Յայոց Պապ թագավորն էլ զինվեց ու պատրաստվեց ճակատամարտի մեջ մտնելու, բայց հունաց զորավար Տերենտը թույլ չտվեց, որ Պապ թագավորը կռվի մեջ մտնի: Նա ասաց. «Հունաց թագավորը (**Հռոմեական կայսրության կայսր Վալենտ II-ը – Մ.Ֆ.**) մեզ ուղարկեց բեզ համար, թե գնացեք նրան պահպանեք: Արդ, եթե բեզ մի բան պատահի, մենք ի՞նչ երեսով պետք է տեսնենք մեր թագավորին, կամ ի՞նչ պիտի պատասխանեք: Եթե մենք այստեղ առանց բեզ կենդանի մնանք և մեր թագավորի մոտ հասնենք, մենք գլխապարտ կմնանք մեր թագավորի առաջ: Դու, արքա, արա, ինչ-որ ատում ենք բեզ, վերցրու Ներսես եպիսկոպոսապետին, գնա Նպատ լեռը, մի անուր ու անվտանգ տեղ նստիր և թող Սուրբ Ներսես եպիսկոպոսապետը աղոթք անի ու խնդրի Աստծուց, որ մեզ հաղթություն տա: Այնտեղից բարձրից կնայես և կտեսնես մեր ջանքերն ու աշխատանքը պատերազմի ընթացքում, ամեն մեկի բազմությունն ու երկնությունը, որ քո առաջ կկատարվեն: Պապ թագավորը համաձայնեց այս խոսքերին, հետը վերցրեց Ներսես բախանայապետին և նորից ելավ Նպատ լեռան վրա, իսկ հունաց և Յայոց գործերն իջնում էին պատերազմի տեղը: Ապա՝ ելավ նաև Յայոց գորավար-սպարապետ Մուշեղը, բերեց եպիսկոպոսապետ Ներսեսի մոտ իր նշաններն ու զենքը, որ օրհնի և ինքը այնուհետև իջնի պատերազմի: Այս ժամանակ Պապ թագավորը հիշեց իրն զրույցներն ու ասաց. «Ես հիշեցի, որ Մուշեղը բարեկամ է Պարսից Շապուհ թագավորին: Դա այն Մուշեղը չէ՞, որ Պարսից Շապուհ թագավորի կանանց ազատ արձակեց ժանկարներով ու պահապան վաշտով: Այն էլ եմ լսել, որ պարսիկների հետ բանակցություններ ունի: Թող նա պատերազմ չմտնի»: Այն ժամանակ Յայոց գորավար Մուշեղը դարձավ մեծ բախանայապետ Ներսեսի՝ խնդրելով բարեխոսել Պապ թագավորի առաջ: Իսկ թագավորն ասում էր Ներսես բախանայապետին. «Դու մի բարեխոսիր, որովհետև հենց որ իջնի, Պարսից գործերին կխառնվի», բայց Ներսեսը ավելի և ավելի էր բարեխոսում և, որովհետև այդ ժամանակ թագավորը նրա ոչ մի խոսքից չէր անցնում, ասաց Ներսեսին. «Թող քո կամքը կատարվի, բայց նախ պահանջիր քո աջի վրա երդվել, որ մեզ չի դավաճանի, հետո արձակվիր, որ գնա պատերազմի»: Մուշեղին կանչեցին թագավորի առաջ, նա եկավ, երկուպագեց թագավորին, իսկ հետո Ներսես եպիսկոպոսապետի աջը բռնելով երդվեց: Նույնպես բռնեց նաև Պապ թագավորի ձեռքը և երդվեց՝ ասելով. «Ես կապրեմ ու կմեռեմ բեզ համար, ինչպես իմ նախնիքները՝ քո նախնիքների համար, ինչպես իմ հայրը՝ քո հոր՝ Արշակի, համար: Ես ևս կմեռեմ բեզ համար, միայն թե չարախոս մարդկանց չլսես»: Այնուհետև Յայոց Ներսես բախանայապետը նրան օրհնեց մեծ օրհնությամբ, իսկ Յայոց Պապ թագավորը հրամայեց իր ձին ու նիզակը մատուցել Մուշեղ քաջ զորավարին, բայց նա չառավ. «Ես, արքա», - ասաց նա, - «իմ ունեցածով կգործեմ, իսկ հետո ինչ էլ, որ տալու լինես, քո հրամանի տակ եմ»: Նա բերեց իր նշանն ու զենքը՝ Ներսեսի մոտ, որ օրհնի: Այնուհետև նա ձի հեծավ, իր զնդով Յայոց գործի ճակատը պարտություն հունաց գործի աջ կողմում և աջ թևում առաջ շարժեց: Պապ թագավորն ու Ներսես եպիսկոպոսապետը կանգնած մնացին Նպատ լեռան վրա և սուրբ Ներսես իր մշտատարած ձեռքերը երկինք բարձրացնելով խնդրում էր Տիրոջից, որ խնայի իր ուխտին և իր սուրբ եկեղեցիներին, որ ստացել էր իր պատվական արյունով, իր ժողովուրդը չնատի անաստված հեթանոսների ձեռքը, որ երբեք հեթանոսները չառնեն, թե ո՞ր է և նրանց աստվածը: Միջնդեռ նա աղոթում էր աստծուն, Յայոց բոլոր գործերի ճակատը կրակի նման գնում էր Պարսից գործերի դեմ: Այդ ժամանակ Մուշեղի զնդը, բոլոր մյուս զնդերից առաջ անցնելով, շտապ-շտապ գնում էր, այնպես որ, մինչ թագավորը նայում էր, այլևս նրա աչքից թաքնվեց և Մուշեղի նշաններն այլևս չէին երևում թագավորին: Երբ նրա նշանները դադարեցին երևալ, Պապ թագավորը դարձավ Ներսեսին աղաղակելով. «Դու իմ տունը բանդեցիր, ինձ վառեցիր ես ասում էի, թե այդ մարդուն պատերազմի մի ուղարկիր, ահա, նա գնաց Պարսից գործերի հետ խառնվեց և մեզ մեծ վնաս կհասցնի»: Ներսես եպիսկոպոսապետն ասաց. «Այդպես բան մի մտածիր, թագավոր, նա մեզ չի դավաճանի, դու ինքը կտեսնես այն քաջությունը, որ ծառայող կգործի քո առաջ», սակայն Պապ թագավորը շատ թախանձում էր Ներսես եպիսկոպոսապետին ասելով. «Ըստ աղոթք արա, աստծուն աղաչիր՝ մինչ կռիվը շարունակվում է»: Երբ շատ ձանձրացրեց՝ Ներսես եպիսկոպոսապետն ասաց Պապ թագավորին. «Եթե քո սիրտը դարձնես դեպի տերը նա կգթա բեզ և աշխարհիս վրա, եթե բեզ մաքրես քո պիղծ գործերից, բեզ նա կընդունի, իր ձեռքից բեզ բաց չի թողնի ու բեզ թշնամիներիդ ձեռքը չի մատնի...»: Այսպես, լեռան վրա կանգնած, այս և սրանց նման և էլ ավելի բաներ խոսեց Ներսեսը: Նա թագավորի հետ կանգնած էր լեռան վրա ու բազմաթիվ և տեսակ-տեսակ աղոթքներ էր անում մինչև երեկո՝ արեգակի մայր մտնելը, մինչև կռիվը վերջացավ: Եվ ահա պատերազմի մեջ Աստծո ռազմությունը հասնում է հույների և հաղթություն է շնորհվում հայկական զնդին: Պարսից զնդերը պարտություն կրեցին, փախուստի դիմեցին և ցրվեցին, սփռվեցին դաշտերում, լեռների կատարներին, խորերում և ձորերում: Նրանց հետամուտ են լինում հունաց և Յայոց գործերը, հասնում ու կոտորում են մեծ ու փոքր առհասարակ: Շատերից բնորոշ, որոնք լավ ձիեր ունեին, կարողացան փախչել: Փախստականների հետևից են ընկնում Յայոց գործերը, շատերին կոտորում են ճանապարհին և Այսպիսով՝ պարսից գործերին հալածում են մինչև Անտրպատական՝ Յայաստանի սահմանները: Մուշեղ Յայոց սպարապետը, որ չարաչար կոտորում էր պարսից գործերը, աչք պահելով, հանդիպում է Աղվանից զնդին ու բոլոր գործերը ջարդում է: Նա հասնում է Աղվանից Ուռնայոց թագավորին, մինչդեռ նա փախչում էր: Մոտենալով՝ իր նիզակի կոթով նա երկար ծծում է նրա գազաթը՝ ասելով. «Ընդհակառակ էր, որ թագավոր մարդ էս, գլխիդ թագ ես կրում, ես թագավոր մարդուն չեմ սպանի, մինչև անգամ, եթե շատ նեղն էլ ընկնի»: Եվ թույլ տվեց նրան ձիավորների հետ փախչել, գնալ Աղվանից աշխարհը: Երբ Յայոց բոլոր գործերը հետ դարձան, թիվ չկար ախուրանների այն գլուխներին, որ Յայոց Մուշեղ քաջ զորավարը բերել էր Յայոց Պապ թագավորի առաջ: Այնպես էլ բոլոր նախարարներն ու մեծամեծները և ողջ զորքը, ամեն մեկն իր չափին: Եվ մեծ հաղթություն եղավ Յայոց աշխարհի ու Հունաց գործերի համար: Նրանք լիացան մեծ ավարով՝ գանձերով, զենքերով, զարդերով, ոսկով ու արծաթով, շատ կարասիներով, ձիերով, ջորիներով և ուղտերով, որ խլեցին պարսիկներից: Ավարը շատ-շատ էր, նրան թիվ ու չափ չկար: Մուշեղ գորավարին, սակայն, թուրքությամբ ամբաստանում էին Պապ մեծ թագավորի առաջ ասելով. «Պե՛րս, քո ձեռքն առաջ ես առնում, արքա, որ շատ նեղությանդ է վարվում Մուշեղը բեզ հետ և քո մահվանն է սպասում, որովհետև նա քո թշնամիների շարունակ ազատ է արձակում, նա շատ անգամ իր ձեռքն է ձգել թշնամիներիդ, բայց էլի արձակել է: Նա Ուռնայոց թագավորին էլ արձակեց և կյանքը բաշխեց քո հակառակորդին, որ իր ձեռքումն էր»: Այս պատճառով հաճախ գժտություն

եր պատահում Պապ թագավորի և Մուշեղ զորավարի մեջ և շատ անգամ նաև այս պատճառով է Պապը հանդիմանում նրան, սակայն Մուշեղ զորավարը պատասխանեց. «Ես իմ ընկերներին՝ բոլորին կոտորեցի, իսկ նրանք, որ թագ էին կրում, իմ ընկերները չէին, այլ բո, եկ, ինչպես ես իմ ընկերներին սպանեցի՝ այնպես էլ դու բռնեց սպանիր, բայց ես թագավոր մարդու վրա, որ, գլխին թագ է կրում, ոչ ձեռք եմ մեկնել, ոչ մեկնում եմ և ոչ էլ կմեկնեմ: Եթե ուզում ես ինձ սպանել՝ սպանիր, բայց ես, եթե երբևիցե մի թագավոր մարդ ձեռքս անցնի, ինչպես շատ անգամ պատահել է, նրան չեմ սպանի: Թագավոր մարդու, որ թագ է կրում, ես չեմ սպանիր, թեկուզ ինձ էլ սպանեն»: Պապ թագավորը, երբ այս խոսքերը լսեց, արտասպնեց, գահուրթից վեր կացավ, բռնեց Մուշեղին, փաթաթեց նրան, Մուշեղի վզին փաթաթեց լայց եղավ և ասաց. «Սահապարտ եմ այն մարդիկ, որոնք հանդգնում են չար բերան բանալ Մուշեղի՝ այս բաջ և պատվական մարդու, մասին: Նա մի մարդ է, որ ծագումով մեզ չափ պատվական է, և սրա նախնիները մեր նախնիների նման էին, նրանք, որ թողել են ձենաց աշխարհի թագավորությանն ու եկել են մեզ մոտ, ապրել ու մեռել են մեր նախնիների համար, սրա հայրը իմ հոր համար մեռավ և սա հավատարմությամբ ծառայել է մեզ ու շատ անգամ աստված, մեր հոր՝ սբանչեյի Ներսեսի աղոթքներով և խնդրվածքներով, մեզ հաղթություն շնորհեց սրա ձեռքով ու մեզ խաղաղություն տվեց: Ինչպես կարող են ինձ ասել, թե Մուշեղը բո անիվան է սպասում, սա արդարամիտ մարդ է, բանգի, եթե սա օտար թագավորներին խնայեց իր ազնվականությամբ, ինչպես՝ կարող է ձեռք բարձրացնել իր ընկի տերերի վրա»: Եվ այպա Պապ թագավորը մեծ պարգևներ ու պատիվներ և շատ գյուղեր էր պարգևում Մուշեղ զորավարին» (Փավստոս Բյուզանդ «Յայոց պատմություն», գիրք 5, գլուխ 4):

«Մերոսմանը իմաց տվեց հորսանակի երկրում գտնվող Շապուհի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.), թե ինչպիսի մեծ օգնություն ցույց տվեց Պապին Թեոդոսը (հեղինակը կոպիտ ժամանակագրական սխալ է թույլ տալիս, բանի որ բննարկվող ժամանակաշրջանում օգնություն կարող էր ցույց տալ Հռոմեական կայսրության կայսր Վալենտ II-ը – Մ.Ֆ.), ուստի Շապուհից հրաման է տրվում, որ պարսից ողջ զորքը Մերոսմանի հետ Յայաստան գնա պատերազմի: Այսպես և Պապն ու Տերեստիանոսը իմաց են տալիս Թեոդոսին, թե Շապուհը իր բոլոր զորքերին, բացի դրանիկներից, հրամայեց մեր դեմ դուրս գալ: Այպա՝ նաև Թեոդոս օգոստոսը հրամայեց Ադե մեծ կոմսին գնալ Պապին օգնության՝ իր հետ վերցնելով նույնպես բարդաբերդի հետևակ պահապաններին, որոնք մետաքսյա վիշապակալի դրոշներ էին կրում: Պատերազմը գումարովեց ձիով և կոչված դաշտում և ճակատներն իրար մոտեցան: Յայոց բաջ նախարարների պատանիներն, իրենց կամքով խիզախելով, մտան երկու ճակատների մեջ՝ առաջնորդությամբ իրենց սպարապետ Ամբատ ասպետի՝ Բագարատի որդու, որ Բագարատուկյաց ցեղից էր: Պարսից զորքերի միջից էլ դուրս եկան նրանց հասակակիցները, երկու ճակատների մեջ այս ու այն կողմը շարժվեցին և ցրվի եկան: Երբ պարսից պատանիները հետ էին դառնում, մերոնք անմիջապես հասնում էին նրանց հետևից և ինչպես փողոցի, որ անտարք տերևաթափ է անում, արագորեն նիզակներով նրանց վայր էին գցում ձիերից ու սառը դիակները գետնի երեսին փռում, չթողնելով նրանց ճակատի մեջ մտնել, իսկ երբ պարսիկներն էին մերոնց հետ դարձնում, սրանք մտնում էին վահաններով պատսպարված հունաց ճակատը՝ իբրև մի ամուր բարաբ: Նրանք ամենևին չէին վստասում, որովհետև Գորգոնոսը՝ հունաց հետևակ զորքի հրամանատարը, այսպես վահաններով պատեց Պապի ճակատը, որպես պարիսպով: Զանի որ հունաց զորքերն սպառնազինված էին ոսկեդեմ և արծաթեդեմ գեղերով ու նրանց ձիերը նույնպես զարդեր էին կրում, ուստի նրանք կարծես մի պարիսպ էին կազմում, որոնցից շատերը իրենց զգեստների ջղյա և կաշյա պահպանակների պատճառով կարծր բարերի տեսք էին ստանում: Եվ նրանց վրա անխնամ գեսերը ծածանվում էին սովերախիտ ծառերի սաղարթների նման, իսկ վիշապների գալարումները, որոնք բաժնուց ուռչելով, ահագին կերպով բացել էին բերանները, ուրիշ բանի չեմ կարող նմանեցնել, այլ միայն մի արամասնդյա լեռան, որ իջնում է դեպի ծովը, այսինքն՝ հունաց ողջ ճակատը՝ դեպի պարսկական զորքը: Սրանք էլ նմանվում էին դեպի մի կողմ լայնորեն ծավալված մի հզոր գետի: Հագած զրահները աղդարև ջրի զուլի տալովորություն էին թողնում: Երբ Մեծ Ներսեսն այս բոլորը տեսավ, բարձրացավ Նպատ լեռան գլուխը, ձեռքերը դեպի երկինք բարձրացրեց և առանց իջեցնելու աղոթք էր անում, իսկ երբ արևը ծագեց մեր զորքերի դեմուղեն, պղնձապատ վահանների ցուլը լեռների վրա էր փայտատակում ինչպես մեծ ամպից: Եվ ահա դուրս էին թռչում մեր նախարարներից լավ զրահավորվածները, ինչպես փայլատակող ծառազայթները, որոնց տեսքից միայն պարսկական գունդը երկյուղի մեջ ընկավ, բայց մի քիչ նաև մեր գունդը, որովհետև ծագած արևի պատճառով չէր կարող դեմուղեն նայել, բայց երբ միմյանց ընդիարկվեցին, ամառ հովանի եղավ, և մեր կողմից սաստիկ բամփ փչեց պարսկական գնդի դեմ: Կռվի խառնուրդի ժամանակ Սպանդարատ Կամարականը հանդիպեց մի մեծ խմբի, որի մեջ լեկաց բաջ Ծերգիր թագավորը (Լեզգիական իշխանության իշխան Ծերգիրը (մոտ 360 - ուղ. 371) – Մ.Ֆ.), որը, միջին գնդի գլուխն անցած, ճակատի մեջտեղում պինդ կանգնած էր: Սպանդարատը հարձակվեց, խուճըր ձեռքեց, քաջին շաքառաբար եղածի նման գետնի տապալեց և, խուճըր շուռ տալով, փախուստի մատնեց: Եվ այսպես հունաց և Յայոց զորքերն առիթաբար...: Չորացած՝ նրանք թշնամիների դիակներով լցրին ողջ դաշտը և մացառների փախցնելով հայածեցին: Սրանց հետ էր և աղվանից Ուռնայր թագավորը (Մագդուական թագավորության արքա Ուռնայր II-ը – Մ.Ֆ.), որ խոցվելով Վասակ Մամիկոնյանի որդի Մուշեղից, պատերազմից դուրս վանվեց, բայց չարագործ Մերոսմանը, ձիու վիրավորված լինելու պատճառով, չկարողացավ փախչողների հետ արագ հեռանալ: Յայոց սպարապետը անապարելով հասավ նրա մոտ, նրա հետ եղող զորքերին կոտորեց և Կոգահովտի եղեգնուտի ափին այն թշվառակալին ձերբակալեց: Մտածելով, թե գուցե Մեծ Ներսեսը նրան փրկի, նա նրան բանակ չտարավ, այլ նույն տեղերում չարագործին փչացնելու համար պատրաստ է գտնում վրանաբանակներ, որոնք կրակ էին վառել, որպեսզի միա խորովեն երկաթ շամփուրներով: Նա, շամփուրը տաքացնելով, երկու փաթ դուրեց պսակի ձևով և, ապա շիկացնելով, ասաց. «Բեզ պսակում եմ, Մերոսման, որովհետև դու ձգտում էիր Յայոց վրա թագավորելու և իմ՝ ասպետիս պարտքն է բեզ պսակել իմ հայրերի իշխանության կարգով»: Եվ կրակի նման շիկացած շամփուրը նա դրեց Մերոսմանի գլխին և այսպես այն չարը սատկեց: Այնուհետև երկիրը խաղաղվեց՝ Պապի ձեռքի տակ նվաճվելով» (Մովսես Խորենացի «Յայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 37):

«Դրանից հետո պարսից Շապուհ թագավորը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) թիկունք կանչեց հունաց Ուռնայր թագավորին (Մագդուական թագավորության արքա Ուռնայր II-ին – Մ.Ֆ.) և սա, բացելով Ալանաց դուռը, հավաքեց հունաց, մագթաց, ագուգաց, լինաց, թավատականաց, գուբուրյաց, ճնայաց, գովիւրյաց, ուզաց, ճուճաց, շղփաց, մագաղյաց, գերաց, կուվնաց ու այլ խառնիճաղանջ զորքեր, միացրեց դրանք պարսից զորքերին և անթիվ բանակություն կազմեց, որոնց թվում էին նաև լեռնական բրդերը: Եվ ահա սրանք եկան ու միաբանվեցին Ատրպատականի դաշտում, որտեղից էլ տարածվեցին դեպի Յայոց աշխարհ: Այդ ժամանակ հունաց թագավորն ասաց պարսից թագավորին, թե. «Ես ուզում եմ իմ գնդով Մուշեղին ախոյան ելնել, իսկ դու էլ արյաց գնդով ճակատորդ հռոմեական գնդի դեմ»: Երբ լսեց այդ մասին Մուշեղի եղբայր Մանուել Մամիկոնյանը, ասաց նրան. «Դու փուշ գրկեցիր, թե ժողովուր՝ բաջ ես»: Դրանից հետո նա իմաց տվեց իր եղբայր Մուշեղին թագավորի մտադրության մասին, իսկ Մուշեղն էլ ասաց. «Կստահ եմ, սուրբ Ներսեսի քաղցրությամբ հաղթելու եմ»: Պարսից և հունաց զորքերը փեղվեցին ու որոշեցին, որ հաղթանակի դեպքում հռոմեական զորքի զինվորներին ձերբակալեն ու տանեն իրենց աշխարհը՝ ապրանքների ու բերդերի շինության վրա աշխատելու համար, իսկ ինչ վերաբերվում է Յայոց զորքին, ապա այն պետք է անխնա կոտորեն, այնպես, որ Յայոց աշխարհում ոչ- ոք չմնա իրենց դեմ պատերազմելու: Եվ ահա Յայոց ու հռոմեական զորքերը հավաքվեցին Նպատակ դաշտում՝ Յայոց Պապ թագավորի մոտ, ու նրանց հետ էր նաև սուրբ եպիսկոպոսապետ Ներսեսը: Պապը, սակայն, թույլ չէր տալիս Մուշեղ Մամիկոնյանին պատերազմ մտնել՝ ասելով. «Նա բաջ է թողել Շապուհի կանանց, այժմ էլ կպատսառնի ու, մեջ առնելով մեր զորքերը, ավելի վատ կլինի, բան մեր թշնամիները»: Մուշեղը, սակայն, ընկավ սուրբ Ներսեսի ոտքերը և նրան բարեխոս ու միջնորդ դարձրեց իրենց մեջ՝ սաստիկ երդվելով ասելով. «Նման բան չկա, դու ասա»: Այդ ժամանակ սուրբ Ներսեսը ասաց Պապին. «Ես տեր եմ Մուշեղին, դու հանգիստ եղիր»: Թագավորը լսեց նրան ու հրամայեց պատերազմ վառել: Իսկ սուրբ Ներսեսը ողջ գիշեր նրանց հետ անբուն մնաց՝ պատարագ ու հաղորդակցություն անելով, որպեսզի արժանանան Տիրոջ մարմնին ու արյանը: Իր հերթին բաջ Մուշեղը բերեց պատերազմի գործիքները, սուրբ Ներսեսը վերցրեց դրանք և օրհնեց: Նա նաև օրհնեց Յայոց ու հռոմեական բոլոր զորավարներին և նրանց զենքերը, իսկ Մուշեղը վերցրեց սուրբ Ներսեսի դաստառակն ու այն իր գեղարդին կապեց՝ առաջ խաղաղով պատերազմի: Այդ ժամանակ սուրբ Ներսեսը ելավ Նպատ լեռան գագաթը և, ձեռքերը երկինք հառնելով, սկսեց Աստուծոց հաղթանակ ուզել: Ինչ վերաբերվում է Մուշեղ զորավարին, ապա նա հռոմեական զորքից առաջ ընկավ թշնամիների վրա և, ինչպես փողոթնող հուրը եղեգներին, ձեռքեց պարսից ու հունաց զորքերը: Պապը, սակայն, երբ տեսավ, որ Մուշեղի նշանը ծածկվեց, ասաց սուրբ Ներսեսին. «Վայ, դու կոտորել տվեցին Յայոց զորքերը գագան Մուշեղի ձեռքով»: Սուրբ Ներսեսը, սակայն, ասաց թագավորին. «Մի կարծիր, ով թագավոր, թե Մամիկոնյանների ազգն այդպիսին է, նրանք անենեզ են ու տիրապետ, դու շուտով կտեսնես նրա բաջությունը»: Այդ ժամանակ Պապն ասաց սուրբ Ներսեսին. «Շտապ աղոթիր առ Աստված ու ձայն բարձրացրու, ով սուրբ բախանայապետ», որից հետո ուժեղ հառաչանքով ձեռքերը երկինք հառնեց: Այդ ընթացքում երկու զորքերն իրար խառնվեցին ու քաջերը քաջերի դեմ ելան, իսկ տարածվող ծայրերը նման էին դարբնոցի և մայրիների ծայրային հանած ձայնին: Եվ ահա սաստկացավ մեծ պատերազմը ու Յայոց գնդից փախուստի մատնվեցին ալանաց, պարսկաց, ուզաց ու մաքթաց զորքերը: Եվ, որ կողմը որ ուղղում էր ձեռքերը Սուրբ Ներսեսը, այնտեղ էլ փախչում էին Յայոց զորքին ընդդիմացողները: Ահա այդպես ձեռքերը պարզած նա փախուստի մատնեց և ցիր ու ցան արեց անօրենների զորքերը Յայոց զորքի առաջ: Դրանից հետո փողոթնվեց Յայոց զորքը, ընկավ փախստականների հետևից և, առիաստակ բոլորին արի բաշելով, աստկեցրեց: Այդ ժամանակ պարսից Շապուհ արքան իջավ երկվաթից, փոխեց շորերը և մի դարուկոս մտնելով փրկվեց, իսկ Յայոց Մուշեղ Մամիկոնյան զորավարը հասավ հունաց Ուռնայր թագավորին ու, նիզակի բևույժ ձեռնելով նրա թագակիր գլուխը, ասաց. «Դու գնա ու շնորհակալ եղիր սրան, բանգի ես թագավոր մարդու չեմ սպանում: Սա ես եմ՝ Մուշեղ Մամիկոնյան, որի

հետ դու ցանկանում էիր մենամարտել»։ Այս ասելով նա թողեց, որ Ուռնայրը հեռանա ու չտարավ նրան Պապի մոտ, որպեսզի չսպանեն նրան։ Այդ հաղթությունից՝ անհնարին ու մեծ պատերազմից, Հայոց ու հռոմեական զորքերը վերադարձան Պապ թագավորի և Ներսես եպիսկոպոսապետի մոտ՝ բազում ավարով ու խնդությամբ, և այդ մեծ պատերազմում Հայոց զորքից ոչ-ոք չէր ընկել։ Իսկ Մուշեղ Մամիկոնյանը մի զարմանալի բան էր պատմում, թե. «Երբ մարտը երկու կողմերի՝ մեր ու թշնամիների, միջև սաստակացավ, ելած փռուց ու մեզ վրա արձակված նետերից օդը ծածկվեց, փղերի ու նիզակների ձայնից էլ օրը խավարեց ու ոչ-ոք չէր կարողանում պարզել, թե թշնամիները որ կողմում են, սուրբ բախանայապետը ելել էր մեր առաջ ու ցույց տվել թշնամիների տեղը, որից հետո մենք ելանք նրանց»։ Սա նաև ողջ զորքն էր պատմում, այնպես որ նրանք բոլորն ընկան Սուրբ Ներսեսի առաջ ու ասացին. «Քոնն է հաղթությունը», որից հետո իջան լեռան վրայից ու այդ օրը մեծ տոնակատարություն արեցին» (Մովսես Երեց «Պատմություն»):

«Արշակը մեռնում է և թագավոր է դառնում Պապը։ Ապստամբվում է Մերուծան Արծրունին՝ իր համար պատրաստելով Աբիստիլի կորուստը։ Մեծ պատերազմ է տեղի ունենում Պապի և Մերուծանի միջև։ Այդ ժամանակ լեկացիների թագավոր քաջ Շերգիրը (**Լեզգիական իշխանության իշխան Շերգիրը – Մ.Ֆ.**) սպանվում է Սպանդարատ Կամարականի ձեռքով։ Այնտեղ Աղվանքի թագավոր Ուռնայրը (**Մագթական թագավորության արքա Ուռնայր II-ը – Մ.Ֆ.**) ծանր վիրավորվում է Վասակի որդի Մուշեղ Մամիկոնյանից։ Սմբատ Բագրատունի սպարապետի ձեռքով սատկում է նաև Մերուծանը, որը բոցավառ երկաթով պսակում է նրա գլուխը՝ սուրբ Ներսեսի աղոթքներով» (Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 1, գլուխ 13):

«Բայց Մեհրուծանը չիրաժարվեց Հայոց թագավոր դառնալուց և հավաքեց զորագնդերի ու դրոշների անհուն բազմություն։ Ապա հասավ Բագրևանդ գավառի Ջիրավ գյուղը և կանխում էր անցնել Հայաստանի թագավորաբնակ տեղերը։ Նրա դեմ զորքը շարժեց Հայոց սպարապետ Սմբատը՝ Բագարատ Բագրատունու որդին՝ իր հետ ունենալով նաև հունաց բազմաթիվ վահանավորների, փողփողացող դրոշներ, կայսեր (**Հռոմեական կայսրության կայսր Վալենտ II-ի – Մ.Ֆ.**) հրամաններն ազդարարող փողեր ու զինավառված բազում զորագնդեր։ Շրջապատեցին Մեհրուծանի զորքը, որպեսզի նա չաճապարի ճողոպրել։ Նույն ժամանակ քաջ Սմբատը դեմ առ դեմ հանդիպեց Մեհրուծանին, ջարդեց նրա ձիու ոտքերը, ապա պարանը ձգեց Մեհրուծանի պարանոցը և ասաց. «Եթե համար այսպես լավ է, Հայոց թագավոր։ Եկ այստեղ, որպեսզի ես՝ սպարապետս, պսակեմ քեզ»։ Ապա՝ շիկացած շանիկուրը բոլորեց և խրեց ամբարիշտի գագաթի մեջ։ Այդպես թշվառականը հեռացավ այս աշխարհից» (Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 1, գլուխ 10):

«Արշակի մահվան այդ չար աղետը՝ լսելով մեծն Ներսեսը թախանձանքով խնդրում է Թեոդոս ինքնակալին (**հեղինակը կոպիտ ժամանակագրական սխալ է թույլ տալիս, բանի որ քննարկվող ժամանակաշրջանում օգնություն կարող էր ցույց տալ Հռոմեական կայսրության կայսր Վալենտ II-ը – Մ.Ֆ.**), որ Հայաստանում թագավոր կարգեն Արշակի որդի Պապին։ Այդ բանը կատարելով՝ նրան սուրբ Ներսեսի հետ միասին անմիջապես ուղարկում է Հայաստան։ Տեղ հասնելով նրանք տեսնում են, որ ուրացող Մերուծանը ինքնագլուխ կերպով մեծ զորքով տիրել է Հայաստանին։ Եվ ապա նրանք հավաքվում են Ջիրավում՝ միմյանց դեմ կռվելու համար։ Երբ պատերազմը էլ ավելի է սաստկանում, մեծն Ներսեսը բարձրանում է Նպատ լեռան վրա և, Մովսեսի նման բազուկները տարածելով դեպի երկինք, աղերսալի պաղատանքով Ջրիստոսից խնդրում է պաշտպան լինել քրիստոնյա բանակին, որի միջոցով պարտվեցին աստծո դեմ մարտնչողները։ Եվ Հայոց բանակը զորանալով՝ ողջ ստորոտը լցնում է թշնամու դիակներով։ Այնտեղ Սմբատը բռնում է Արծրունուն և, երկաթը պսակած բոլորելով, հրով շիկացնում է, դնում է նրա գլխին և այդպես սպանում է նրան» (Թովմանես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 13):

«Այս ամենը, երբ լսում է մեծն Ներսեսը, Թեոդոս ինքնակալին (**հեղինակը կոպիտ ժամանակագրական սխալ է թույլ տալիս, բանի որ քննարկվող ժամանակաշրջանում օգնություն կարող էր ցույց տալ Հռոմեական կայսրության կայսր Վալենտ II-ը – Մ.Ֆ.**) աղաչում է անտես չառնել Հայոց երկիրը։ Նրա պաղատանքը հասկանալով՝ Թեոդոս Մեծը կանչում է Արշակի որդի Պապին, որը պատանդ էր արքունի դռանը, թագադրում է նրան, Անատոլիոս զորավարին մեծաբանակ օգնական զորք է տալիս և Հայոց Ներսես հայրապետի հետ ուղարկում է Հայաստան։ Նրանք գալիս և Մերուծանին ու Պարսից զորքերին հալածում են երկրից։ Եվ այնուհետև մեր երկիրը Պապի ձեռքի տակ հաստատվեց 7 տարի» (Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 1):

«Այս ամենի արդյունքում հույժ վշտանալով ազգի հետ կատարված դառն անցքերից՝ Ներսես հայրապետը Թեոդոսից (**հեղինակը կոպիտ ժամանակագրական սխալ է թույլ տալիս, բանի որ քննարկվող ժամանակաշրջանում օգնություն կարող էր ցույց տալ Հռոմեական կայսրության կայսր Վալենտ II-ը – Մ.Ֆ.**) խնդրեց, որ իր Արշակ հոր փոխարեն թագավորի Պապը։ Եվ, համաձայնելով սրբի պահանջներին, Թեոդոս Մեծ թագավորը նրան օգնական զորք տվեց ու հայրապետի հետ միասին ուղարկեց Հայաստան։ Նրանք եկան, Ջիրավ դաշտում հանդիպեցին ուրացողին և նրա հետ նաև Շերգիրին (**Լեզգիական իշխանության իշխան Շերգիրը – Մ.Ֆ.**)՝ պարսից զորքով։ Այնժամ բարձրացավ սուրբ Ներսեսը Նպատ լեռան գագաթին և այնտեղից բազուկները տարածեց, ինչպես մարգարեների նախնին, պաղատանքով դիմելով առ Աստված։ Եվ խորտակվելով ընկճվեցին ուրացողը և անաստված գունդը։ Այս մարտում քաջ և ընդիմ ապստե Սմբատը՝ Բագրատունու որդին, մեծ քաջություն և առաքինություն ցույց կատարեց՝ սրբերի աղոթքների և ռուսնոց զորքերի օգնությամբ։ Այնուհետև քաջ Սպանդարատ Կամարականը, քաջ և անվանի Շերգիրին հարվածելով, ինչպես շանթախարի գետին տապալեց։ Եվ ողջ դաշտը դիակներով էր լցվում, իսկ աստվածուրաց Մերուծանը չկարողացավ փախչել։ Եվ ահա նրան հասավ քաջ Սմբատ սպարապետը և, իբրև հավերժական առհավատյալ, կրակն ըմպել տվեց նրան։ Բոլոր փախչողներին, որ նրա հետ էին, նա սպանում է բազկով ու սրով, որից հետո ուրացողին Կոզմիլիտում՝ Մասյացոտնում, նա ձերբակալեց։ Եվ մտածեց սպարապետը, թե զուգե՞սուր Ներսեսը իսկապես նրան, դրա համար էլ այնտեղ գտավ պատրաստի կրակ, բանի որ միս էին խորովում, և առավ երկաթի շանփուրը, բորբոքված կրակի մեջ շիկացրեց ու, անվաճև բոլորելով, ասաց նրան. «Եկ, որ պսակեմ տիրամոռաց գլուխը, բանգի ինձ է վստահված ասպետական թագավորությունը, իսկ դու այստեղ եկել ես հայերի վրա թագավորելու»։ Այնտեղ սատակեց ամբարիշտը տսկալի մահով և փառավորվեց Աստծու անունը» (Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 16):

«Այն ժամանակներում Պարսից Շապուր արքան (**Պարսից թագավորության արքա Շապուր II-ը – Մ.Ֆ.**) գալիս է Արտաշատական, իր մոտ է կանչում Արշակին, կապում է նրան ու տանել է տալիս Անուշ կոչված բերդը, որտեղ մեռնում է Արշակը՝ սրով ինքնասպան լինելով։ Այդ բանը լսելով՝ սուրբ Ներսեսը կայսրին (**Հռոմեական կայսրության կայսր Վալենտ II-ը – Մ.Ֆ.**) խնդրում է թագավոր կարգել Արշակի որդի Պապին, որը նա կատարում է։ Նա Ներսեսի հետ Հայաստան է ուղարկում շատ զորք, որը գալով տեսնում է, որ երկրի միապետը Մերուծան Արծրունին է՝ Քրիստոսի ուրացողը, որը Հայաստանը լցրել էր պարսկական զորքով։ Սրանց հետ մարտնչելով՝ նրանք սրբի աղոթքների միջոցով վերջ են տալիս պարսիկներին, իսկ Մերուծանին էլ բռնում է Սմբատ Բագրատունին, շիկացած երկաթով պսակում է նրան ու նախատինքներով սպանում» (Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 24):

«Այդ ժամանակ Թեոդոսը (**հեղինակը կոպիտ ժամանակագրական սխալ է թույլ տալիս, բանի որ քննարկվող ժամանակաշրջանում օգնություն կարող էր ցույց տալ Հռոմեական կայսրության կայսր Վալենտ II-ը – Մ.Ֆ.**) թագավորեցրեց Արշակի որդի Պապին, որը պատանդ էր նրա մոտ, և նախքան զորք զուլարելով, այն տվեց իր Տերենդ զորավարին։ Սրանք եկան Հայաստան ու տեսան, որ Մեհրուծան Արծրունի Ուրացողը տիրել է Հայոց աշխարհին։ Նրանք պատերազմեցին պարսիկների դեմ և այդ ժամանակ սուրբ Ներսեսը Նպատ լեռան գլխին օրհնեց Վասակի որդի Մուշեղին՝ իր թաշկինակը կախելով նրա նիզակի վրա։ Այդպես նա խաչակնքեց բոլորին և պատերազմի մղեց։ Եվ ահա սուրբ հայրապետի աղոթքով ուժգին հողմ եղավ Հայոց կողմից պարսկների դեմ, որոնց կոտորեցին ու փախստական դարձրին։ Սմբատ Բագրատունին բռնեց Մեհրուծան Ուրացողին և, մի երկաթյա շիջ շիկացնելով ու բոլորելով, դրեց նրա գլխին, որից հետո այդ չարը մահացավ» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Ձմեռն անցնելուց հետո Պարսից թագավոր Շապուրը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուր II-ը – Մ.Ֆ.**), որը չափազանց ամբարտապանացել էր նախկին կռիվներում իր ունեցած հաջողությունների պատճառով, իր զորքերը համալրեց, խիստ ուժեղացրեց և ուղարկեց, որպեսզի ներխուժեն մեր կողմերը, բոլորը՝ գրառավորված հեծելազորը, Նետաձիգներին ու վարձկան զորքը։ Այս զորքերի դեմ խիստ ուժեղ զորաբանակով երթի ելան Տրայանոս կոմսը և ալեքսանդրի նախկին թագավոր Վադոմարը, բայց սրանք կայսրի (**Հռոմեական կայսրության կայսր Վալենտ II-ի – Մ.Ֆ.**) հրամանով պարսիկների դեմ պետք է վարելին ավելի շատ պաշտպանողական, բան հարձակողական գործողություններ։ Երբ սրանք հասան Բագավան, որը հարմար էր լեգեոնների տեղավորման համար, մի բանի անգամ ենթարկվեցին թշնամու հեծելազորի ուժգին գրոհումներին։ Չկամենալով ընդունել մարտը՝ նրանք, սակայն, արիաքար նրանց հետ միեցին և նույնիսկ դիտավորյալ կերպով իրեն բաշկեցին, որպեսզի իրենք առաջին հերթին թշնամուն վնաս չհասցնեն ու հաշտության դաշինքի խախտման համար չամբաստանվեն, սակայն վերջ ի վերջո, ծայրահեղ անհրաժեշտության պատճառով, նրանք մարտի բռնվեցին, հաղթություն տարան և թշնամուց շատերին կոտորեցին։ Երկու բանակները գերծ էին մնում վճռական գործողություններից, սակայն մի բանի անգամ և այս, և այն կողմից տարբեր ելքերով ընդհարումներ եղան, որից հետո փոխադարձ համաձայնությամբ հաշտություն կնքվեց, իսկ անձան վերջին էլ երկու կողմերի գլխավոր հրամանատարները նախանքեցին տարբեր կողմերում լինելով՝ պահպանելով փոխադարձ թշնամությունը» (Ամմիանոս «Հռոմի պատմություն», գիրք 29, գլուխ 1):

«Այդ ժամանակ Հայաստանից վերադարձավ Տերենտիոսը և հաղթանակի մասին վկայող ավար բերեց» (Թեոդորիոսու Կյուրոսցի «Եկեղեցական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 32):

«Ներսեսը համոզեց հռոմեացիների կայսր Թեոդոսիոս Մեծին (հեղինակը կոպիտ ժամանակագրական սխալ է թույլ տալիս, բանի որ բնարկվող ժամանակաշրջանում օգնություն կարող էր ցույց տալ Հռոմեական կայսրության կայսր Վալենտ II-ը – Մ.Ֆ.) գործ տալ Արշակի որդուն, որը կայսեր մոտ պատանեւ էր, և ահա Արշակի որդի Պապը ելավ ու հաղթեց Մեհրուժանին» (Պիբայել Ասորի «Ժամանակագրություն», Հավելված 5):

⁹⁰⁸ «5/ Ապա Աղվաճի Ուռնայր թագավորը (Մագաղկոսյան թագավորության արքա Ուռնայր II-ը – Մ.Ֆ.) գաղտնի լուր է ուղարկում Արշադեղին, նրա մոտ մարդ է ուղարկում և տեղեկություն հաղորդում՝ ասելով. «Շատ շնորհակալ եմ բեզկից, որ ինձ չսպանեցիր, Աստված ինձ քո ձեռքը տվեց, բայց դու ինձ խնայեցիր, այս քո լավությունը չեմ մոռանա, բանի կենդանի եմ: Այդ իմաց եմ տալիս քեզ, որ պարսից Շապուհ թագավորը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.) պատրաստվում է բոլոր իր գործերով անսպասելի կերպով հարձակվել քեզ վրա»: Այն ժամանակ Հունաց ստրատելատը կազմակերպեց իր ձեռքի տակ եղած զորքերը և շարժեց տարավ Ասորպատական աշխարհից՝ Փանձակի կողմից դեպի Հայաստանի սահմանները: Այնպես էլ Հայոց Մուշեղ զորավարը մի տեղ հավաքեց Հայոց բոլոր զորքերը, որոնք 90.000 ընտիր մարդիկ էին, լավ զինված, նիզակները ձեռքերին, չիաշված ասպարակիրներին: Սրանք էլ, ստացված տեղեկության համաձայն, շտապով վաղորդք հասան իրենց սահմանները, միայն թագավորը մնաց Հայոց աշխարհում: Ներսես եպիսկոպոսապետը ևս մնաց երկրում և իրամայեց ողջ երկրում աղոթք անել այն զորքերի համար, որ գնացել էին պատերազմի: Պարսից Շապուհ թագավորն իր ողջ զորքերով գալիս, հասնում է պատերազմի տեղը և տեսնում է, որ հունաց զորքերը և Հայոց զուկնը արդեն կազմ ու պատրաստ են պատերազմի: Երկու ճակատները խառնվում են իրար և պարսից զորքը պարտություն է կրում: Մանավանդ նիզակավորների գնդերը, մոլեգնաբար հարձակվելով և իրենց ձիերի վրայից հարվածելով, քաջությամբ գետին էին գլորում իրենց ախոյաններին՝ պարսից Շապուհ թագավորի դեմուղեն: Երբ նրանք իրենց ախոյաններին գետին էին գլորում, Հայոց բոլոր զորքերը քաջալերական ձայներով աղաղակում էին. «Առ, բաջ Արշակ»: Ամեն անգամ, որ այդ պատերազմում մի ախոյան էին սպանում, նրան էին նվիրում իրենց նախկին թագավոր Արշակին՝ ասելով. «Մեր Արշակ թագավորին մատաղ եղիր»: Երբ Հայոց ազատների նիզակավոր ախոյանները խմբովին հարձակվում էին պարսից նիզակավորների վրա ու վար էին գլորում, քաջալերությամբ ասում էին. «Առ, բաջ Արշակ», իսկ երբ այս ախոյաններին մորթում, գլխատում էին, ասում էին. «Արշակ թագավորին մատաղ եղիր»: Այդ ժամանակ լեգեոնների զորքի բազմությունն, այսինքն՝ հունաց ասպարակիր զորքը, նույնպես և Հայոց ասպարակիրները, պահպանում էին Հայոց զորքի թիկունքը՝ վահաններով պատսպարված լինելով, ինչպես մի ամուր բաղաբ թիկունքում: Երբ պարսից զորքերը փոքր ինչ վանում էին Հունաց զորքերին կամ Հայոց նիզակավոր գնդերին, սրանք Հունաց վահանավոր լեգեոնների կամ Հայոց ասպարակիրների մեջ էին մտնում՝ ինչպես բերդերի մեջ, և հանգստանում էին, իսկ երբ մի փոքր շունչ էին բաշում, ապա, այնտեղից դուրս գալով, հարձակվում էին, պարսիկներից անթիվ մարդիկ իրենց ոտքերի տակ էին գլորում և սպանում ու գլխատում՝ նույն քաջալերական խոսքերն ասելով իրենց Արշակ թագավորի համար: Այսպիսով՝ նրանք պարսիկներից անչափ և անթիվ զորքեր կոտորեցին: Հետո, երբ պարսիկները փոքր ինչ նրանց հաղորդ էին, նրանք դարձավ, իբրև մի բերդ, պապատանում էին լեգեոնի վահանավոր զորքերի մեջ, որոնք, իրենց վահանները բաց անելով, նրանց ներս էին ընդունում ու փակում: Այդ օրը Հունաց զորքն ու նրանց Տերենտ ստրատելատը, ինչպես նաև Հայոց գնդերն ու նրանց Մուշեղ սպարապետը պարսից զորքերը ջարդեցին, ոչնչացրին: Պարսից Շապուհ թագավորը քիչ մարդկանցով փախչում է այդ պատերազմից, իսկ սրանք սահմանապահներ են դնում և դառնում են իրենց Պապ թագավորի մոտ՝ բարի անունով, մեծ ավարով և շքեղությամբ: /6/ Ապա Հունաց Տերենտ զորավարը և Հայոց զորքերի գլխավոր Մուշեղը Գդակ մարդպետին, որ ըստ իր պաշտոնի կոչվում էր թագավորի Հայր, սահմանապահ թողին Փանձակում, որ սահման էր Պարսկաստանի և Հայաստանի մեջ: Նրա մոտ նրանք թողին 30.000 ընտիր զորք՝ լավ սպառազինված նիզակավորներ, պահպանակներով ու զրահներով պաշտպանված, կազմ և պատրաստ, որից հետո Տերենտն ու Մուշեղը բոլոր իրենց հետ եղած զորքերով գնացին Պապ թագավորի մոտ» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 5, գլուխ 5, 6):

⁹⁰⁹ «Այն ժամանակները դեռևս կենդանի էր Հայոց Արշակ թագավորը Պարսից թագավորության իշխանության երկրում՝ խուժաստանի կողմերում, Անդաշն բերդում, որին ասում են Անիուշ բերդ: Այս ժամանակ պարսիկները դարձրեցին պատերազմները հայերի հետ, որովհետև բուշանների Արշակունի թագավորը, որ նստում էր Բալիս բաղաբում՝ պատերազմ սկսեց Պարսից Շապուհ թագավորի հետ, որ Սասանի տոհմից էր: Եվ Շապուհ թագավորը Պարսից բոլոր զորքերը գումարեց ու տարավ նրա հետ պատերազմելու, բայց նույնպես և Հայոց աշխարհից գերության տարած բոլոր հեծելազորքը իր հետ պատերազմի տարավ, մինչև անգամ Հայոց Արշակ թագավորի ներքինում: Հայոց Արշակ թագավորի այդ ներքինին հավատարիմ պաշտոնյա էր, մեծ իշխանության տեր, շատ սիրված ու պատվված, որի նրա անունն էր Դրաստամատ: Երբ Բուշանաց թագավորի և Պարսից թագավորի մեջ պատերազմ սկսվեց, բուշանների զորքերը շատ նեղ ձգեցին Պարսից զորքերին, նրանցից շատերին կոտորեցին, շատերին ձեռքակալեցին, իսկ մյուսներին էլ հալածեցին, փախուստի մատնեցին: Այն Դրաստամատ ներքինին Հայոց Տիրան թագավորի և նրա որդու Արշակ թագավորի ժամանակ իշխում էր Անգեղոսան գավառի վրա: Նա հավատարմությամբ պահում էր Անգեղ բերդի գանձերը, նույնպես և բոլոր արքունական բերդերը, որ այն կողմերում էին գտնվում, նույնպես նաև Շուփաց աշխարհի Բնաբեղ բերդում եղած գանձերը, որ նրա տեսչության տակ էին ու նրա բարձր բոլոր նախարարների բարձրից վեր էր: Ահա ուրեմն, բանի որ այս պաշտոնը և Հայր կոչված մարդպետությունը ներքիններին էին հանձնվում Արշակունյաց թագավորության ամենաինն ժամանակներից ի վեր, ուստի Անգեղ տան իշխան այս ներքինի Դրաստամատին գերի էին տարել Պարսկաստան այն ժամանակ, երբ Հայոց Արշակ թագավորին բռնեցին: Եվ ահա այնպես պատահեց այն ճակատավոր ժամանակ իշխում էր խալդայից հաղթահարեցին Պարսից Շապուհ թագավորին, որ Դրաստամատն անպատմելի քաջություններ գործեց: Նա Շապուհ թագավորի համար անչափ կռվեց, այնպես, որ կարողացավ նրան մահից ազատել: Նա բուշաններից շատերին կոտորեց և շատ ախոյանների գլուխներ բերեց նրա առաջ ու, բացի այդ նա նաև Պարսից Շապուհ թագավորին փրկեց, երբ նրան պատերազմի խառնուրդի մեջ թշնամիները շրջապատել ու ներս էին ձգել: Եվ ահա, երբ Պարսից Շապուհ թագավորը դարձավ եկավ Ասորեստանի աշխարհը՝ մեծ շնորհակալություն էր հայտնում Դրաստամատին նրա ծառայությունների համար» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 5, գլուխ 7):

⁹¹⁰ «Երբ Շապուհի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.) հիսունհինգերորդ տարում Վարազդատը իբրև թագավոր մեր երկիրն եկավ, առաջին կռվում Դարանաղիի դժվար տեղերում նա պատահում է մի բանի ասորի ավազակների, նրանց փախստական է անում և հետևներից ընկնում, իսկ նրանք, Եփրատի նեղ տեղում կարողացան անցնելով, փայտը իրենց հետևից գետը զգեցին: Եվ ահա Վարազդատը հասնելով՝ վազելով թռավ Եփրատի վրայով, ավելին, բան լակոնացի Քոնեսի վազքը՝ քսաներկու կազմով չափ, կարծես այստեղ մի տղա լքելիս էր հանդես գալիս՝ Սկանանդոս գետի վրայով ցատկելիս: Ավազակները, դրանից զարհուրած, զենքերը զգեցին և անձնատուր եղան» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 40):

⁹¹¹ «Նա մեկ անգամ ասպատակեց Հայոց աշխարհը և ավարառեց Վասպուրականը, Տարոնը և Խորձանը՝ մինչև Մելիտեի սահմանը» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն»):

⁹¹² «Այդ ժամանակ Գեղաշենի (Բասիլական թագավորության արքա Գեղաշեն I-ի կամ Գեղաշեն II-ի – Մ.Ֆ.) ազգից մեկը, նրա, ով մենամարտել էր Հայոց թագավոր Տրդատի դեմ, ապստամբեց ու անցավ Ասորվոց աշխարհը՝ բռնանալով բազում գավառների վրա ու գրավելով Նիդիերտ... քաղաքը» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն»):

⁹¹³ «Այդ ժամանակ Գեղաշենի Բասիլական թագավորության արքա Գեղաշեն I-ի կամ Գեղաշեն II-ի – Մ.Ֆ.) ազգից մեկը, նրա, ով մենամարտել էր Հայոց թագավոր Տրդատի դեմ, ապստամբեց ու անցավ Ասորվոց աշխարհը՝ բռնանալով բազում գավառների վրա ու գրավելով Նիդիերտ ու Զազիրա քաղաքները մինչև Նիսկե, որ Մոսուլն է» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն»):

«Երբ խաղաղություն կնքվեց և երկիրն անցավ Շապուհի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.) տիրապետության տակ, այնտեղի բնակիչներից շատերը հռոմեացիների հետ հեռացան...: Հուլյանի 674 թվականին, այսինքն Բրիտանիայի խաչելության 324 և անմաքուր Շապուհի կառավարման 53-րդ տարում՝ արդեն Հուլիանոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Դուլիանոսի – Մ.Ֆ.) մահվանից հետո, նա գնաց հռոմեացիների սահմանների և ամրությունների վրա, պաշարեց Բզաբեն, գրավեց այն, ավերեց, շատերին սպանեց ու 900.000 հոգու էլ գերեվարեց» (Անանուն Ասորի «Մար Սաբայի վարքաբանությունը»):

⁹¹⁴ «Նա կրկին անգամ ասպատակեց Հայոց աշխարհը և ավարառեց Վասպուրականը, Տարոնը և Խորձանը՝ մինչև Մելիտեի սահմանը» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն»):

⁹¹⁵ «Այդ ժամանակ այդ հոսի համբավից Հայոց զորքը սրտաթափ եղավ, սակայն Հայոց տեր Մուշեղ Մամիկոնյան սպարապետը մի տեղ գումարեց Հայոց Մեծաց հետևակն ու այրուձին, ինքն էլ վերցրեց Մամիկոնյաց քաջ ազգից իր սպառազեն այրուձին, որ պատրաստ գտավ, և, ամենից առաջ ու ժիր առաջանալով, հասավ ճակատամարտի վայրը: Երբ նրանք կամավոր, այլ ոչ թե բռնությամբ գնում էին դեպի պատերազմ, վրաց նահապետ Վարդգուելը (Իվերիայի թագավորության համբիշխան, այնուհետև միանձնյա արքա Վարազ-Քակուր II-ը – Մ.Ֆ.) բազակից եղավ քաջ Մուշեղին՝ հորդորելով գնալ մարտի ու պատերազմի: Եվ ահա Հայոց ու վրաց սպառազեն գնդերը Մուշեղ Մամիկոնյանի հրամանատարությամբ շտապ գնացին անօրեն հոների դեմ և հասան Տմորիբում գտնվող Ալիկթար բերդի տակ տարածվող Զերմածոր գավառը, մի բերդ, որը շինել էր քաջ այդ

Սմբատը՝ Դայոց թագավոր Սանատրուկի որդի Արտաշեսին սնուցողը, իր կին Ալիկայի համար: Եվ ահա Դայոց 24.000 հոգանոց զորքը հապճեպ սլացավ ու հասավ Ատրվոց սահմանները: Երբ այն հոնը լսեց այդ մասին, երկու մասի բաժանեց իր զորքը և մի մասը թաքցրեց, որպեսզի բարձունքից մեջ առնի Դայոց գունդը: Աստծո կամքով, սակայն, Դայոց գունդը հանդիպեց այդ թաքնվածներին ու սրո ճարակ դարձրեց նրանց, իսկ մնացածներն էլ հոնի մոտ ընկան: Այդ ժամանակ այդ հոնը բարձր ձայնով դիմեց Մուշեղին ասելով. «Առաջ եկ, հայերի սուտանուն առյուծ, քանզի այսօր արեգակի տապին իմ գեղարդով պետք է մաշեմ թեզ»: Դրանից հետո նա ինքն առաջ անցավ՝ շառաչեցնելով գեղարդը և պատերազմ այն գլխի վրայով, որպես առյուծի մի բարձր շայուն: Մուշեղը, սակայն, նախ իջավ իր երիվարից և ըստ իր սովորության աղոթեց, սրտի մեղով օգնություն խնդրելով Տիրոջից ու այդ ժամին աղոթող սուրբ Ներսեսից, որից հետո մեկնեց մեծ պատերազմի: Այն հոնը ձիարշավ, ինչպես մի թռչուն, եկավ Մուշեղի վրա, սակայն Մուշեղը իր վահանի վրա վերցրեց հոնի ահագին գեղարդը և պողպատիկ սրով հարված հասցրեց: Նա ծեղրեց նրան այնպես, որ սուրը խրվեց նույնիսկ երիվարի հողերի մեջ, և ահա այդ գոռոզն ընկավ, ինչպես Դավթի կողմից տապալկված Գողիաթը կամ նրա նախնին՝ Տրդատն արեց: Դրանից հետո նրա զորքերը փախուստի դիմեցին, իսկ Դայոց գունդը ընկավ նրանց հետևից և մինչև Զագիրայի դուռը շատերին դիպալավ արեց: Այս հաղթանակի պատվին ասորի պողպատագրիչները նկարեցին Մուշեղի արձանը ծերմակ ձիու վրա ու դրեցին այն գետի եզրին, որտեղ տապալկվեց այն Դոնը, իսկ տեղաբնիկներն էլ այն օրվանից մինչ այժմ այդ վայրը Դոնի դուռ են կոչում: Եվ ահա Դայոց զորքը մեծ ավարով ու հաղթությամբ դարձավ իր աշխարհը» (Մովսես Երեց «Պատմություն»):

⁹¹⁶ «Այդ ժամանակները Պարսից թագավորը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**), որ Սասանյան ցեղից էր, պատերազմ էր ունեցել Բուշանների մեծ թագավորի հետ, որ Արշակունի էր և նստում էր Բախ քաղաքում: Եվ երբ Պարսից զորքերը գնում են Բուշանների դեմ պատերազմի, Պարսից թագավորն իր զորքերի հետ ուղարկում է և այն մարդկանց, որոնց գերի է բերել Դայաստանից: Այդ ժամանակ նրանց հետ գնում է և այս Մանուելը, իր Կոմս եղբոր հետ: Երբ կռվի մեջ երկու կողմի գնդերն իրար խառնվեցին, Պարսից զորքը պարտություն կրեց Բուշանների զորքից և, չարաչար հարվածներ կրելով, փախուստի դիմեց: Բուշանները, պարսիկներին հասնելով, նրանցից ոչ մեկին կենդանի չթողին, մինչև անգամ մի մարդ կենդանի չմնաց լուր բերող, բայց Մանուելը՝ Արտաշեսի որդին, որ Մամիկոնյան տոհմից էր, և իր Կոմս եղբայրը, մեծամեծ քաջություններ գործելով նույն ճակատամարտում, կյանքներն ազատեցին: Պարսից բոլոր զորքերից միայն այս երկուսը հետիոտն գալիս, հասնում են Պարսից թագավորի մոտ՝ ողջ-առողջ ու շատ քաջություններ կատարած» (Փավստոս Բյուզանդ «Դայոց պատմություն», գիրք 5, գլուխ 37):

«Որոշ ժամանակ անց, Արշակին Պարսից երկիրը ուղեկցող ամենամերձավոր մարդկանցից մի հայ մասնակցեց պարսիկների արշավանքին բարբարոս մի ժողովրդի դեմ: Շապուհը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**), տեսնելով պատերազմում այդ մարդու ցուցաբերած քաջագործությունները և այն, որ նա պարսիկների հաղթության պատճառ դարձավ, պահանջեց նրանից ուզածը խնդրել՝ խոստանալով բավարարել նրա ամեն մի ցանկությունը: Սա միայն մի բան խնդրեց, որ իրեն թույլատրվի մեկ օր ծառայել Արշակին» (Պրոկոպիոս Կեսարացի «Պատերազմների մասին», գիրք 1, մաս 5):

⁹¹⁷ «Երբ շատ անգամ պատգամավորները գնացին եկան և ավելի ու ավելի խիստ ու վիրավորական խոսքեր ուղարկեցին իրար, ապա ժամ են նշանակվում պատերազմով իրար հանդիպելու: Նշանակված ժամին եկան հասան ու պատերազմ սկսեցին իրար հետ: Վարագդատ թագավորն առնում է իր զորքի բանակն և գալիս, հասնում է ճակատամարտի տեղը՝ լավ սպառազինված ու պատերազմի պատրաստ: Եվ Մանուել սպարապետն, ավելի մեծ պատրաստությամբ, իր գնդով նույն տեղն է հասնում: Կարինի դաշտում երկու կողմերի գնդերն ընդհարվում են: Վարագդատ թագավորը և Մանուել սպարապետը նիզակները ձեռքերին դուրս են գալիս իրար դեմ, որպես պիտույաներ: Երբ Վարագդատ թագավորը ելնելու ժամանակ աչքերը վեր բարձրացրեց, Մանուել սպարապետին տեսավ և նկատեց նրա հասակի մեծությանը, անձի շքեղությունը, ոտքից մինչև գլուխ նրա երկաթապատ ամրակուռ և անխոցելի զինավորությանը, պինդ կազմվածքը, ուժեղ երիվարը ու երիվարի անողովելի սպառազինությունը, իր սնունդն և նրան համեմատեց իր բարձր և անմատույց լեռան հետ: Այնուհանդերձ, մահը աչքն առնելով, նա հարձակվեց, որովհետև փրկության ուղիչ հույս չուներ, բայց, որովհետև Վարագդատ թագավորը մանուկ մարդ էր և կռվի շատ տեղյակ չէր, նրան այդպես տեսնելով կարծեց, թե նրա զրահներին նիզակը չէ կարող ազդել, ուստի իր ձեռքի ողջ ուժով նիզակով Մանուել գորավարի բերանին խփեց: Այդ ժամանակ Մանուելը բռնեց նիզակից և, նրանից տեղը պոկելով, իր թշույն անց կացրեց, որի ժամանակ շատ ատամներ կորցրեց, թեև այնուհանդերձ նիզակը թագավորի ձեռքից խլեց: Վարագդատ թագավորը փախուստի դիմեց Մանուել գորավարի առաջ, իսկ Մանուելը, նրան հասնելով, նիզակի տեղը ձեռքին բռնած նիզակի կողովը ծծում է Վարագդատ թագավորի կառավիղ և այսպես չքում է չորս ասպարեզ: Իսկույն Մանուելի որդիները՝ Զմայակն ու Արտաշեսը, նիզակները ձեռքերին վրա հասան, որ թագավորին սպանեն, սակայն ինքը՝ Մանուելը, որոջց հետևից աղաղակում է. «Յե, տիրասպան մի լինեք»: Այդ ժամանակ նրա որդիները, իրենց հոր ձայնը լսելով, իսկույն արագ հեռացան թագավորից: Այդ օրը արքայական գունդը պարտություն կրեց Մանուելի գնդից: Ոչ սակավ սպանվածներն ընկած էին դաշտի վրա, շատերը խոցված, հաշմանցած, վիրավորված, շատ նախարարներ կոտորվեցին և շատերն էլ հալածվելով փախուստի դիմեցին: Մինչ Մանուել գունդը փախստականների հետևիցն էր ընկել, Մամիկոնյան տոհմից Զամազասպյան անունով մի սեպուհ գալիս, անցնում է ընկած դիակների և խոցված վիրավորների մոտով: Սրանց մեջ էր գտնվում և Գարեգինը՝ Ռշտունյաց տեղը, որ ընկած էր գետին, բայց ողջ էր, ոչ խոցված և ոչ վնասված: Այս Գարեգինը առաջ Զամազասպյանի փետսն էր, կին էր առել նրա Զամազասպուհի բորջը, իսկ, երբ Պարսից Շապուհ թագավորը (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ը – Մ.Ֆ.**) եկել էր Դայոց աշխարհը, նա թողել էր իր կնոջն ու փախել: Դետո Զամազասպուհուն տարան Տոսպ քաղաք՝ Վան քաղաքը, և այնտեղ պարսիկները նրան կախեցին բարձր աշտարակից, որի վրա դրին և կանգնել պահպանում են, ինչպես իրավանք: Այս ժամանակ եկավ Ռշտուն, ձիուց իջավ, թուրը հանեց, մոտեցավ նրան, կոտորկոտ կտրատեց, ցրեց ու սատկեցրեց, իսկ մյուս զորքերը դեռ գալիս էին կոտորածից, շատերին ձերբակալ արած: Բռնել էին նաև Բատին՝ Վարագդատ թագավորի քուռին ու Մուշեղին սպանողին, ինչպես նաև նրա որդուն, որոնց բերին Մանուելի առաջ, նույնպես և բոլոր նրանց, որոնք Մուշեղի սպանության գործին նպաստել էին: Սրանց բոլորին բռնեցին և Մանուելի առաջ բերեցին: Եվ Մանուել սպարապետը շատ խիստ դատաւստանով դատեց անօրեն Բատին, բայց նախ իրավանքը նրա աչքի առաջ մղեց՝ իրար որդուն, ապա և նրան գլխատել: Նա մյուսներին էլ նույն կերպ կոտորեց, իսկ Վարագդատ թագավորին հալածեցին Դայոց աշխարհի սահմաններից դուրս: Նա գնաց Դունաց աշխարհը, այնտեղ էլ ապրեց, այնտեղ էլ մեռավ, իսկ Դայոց գորավար սպարապետ Մանուելը աշխարհը նվաճեց, Դայոց բոլոր մեծամեծներին ու նախարարներին իր մոտ ժողովեց, ինքը նրանց առաջնորդ և գլուխ եղավ ու վարում էր իր իշխանությունը» (Փավստոս Բյուզանդ «Դայոց պատմություն», գիրք 5, գլուխ 37):

«Վարագդատին հալածեց Մանուել Մամիկոնյանը՝ հայոց քաջ սպարապետ Մուշեղի եղբայրը, որին Վարագդատը նենգությամբ սպանեց: Սա գնաց հունաց աշխարհ և այնտեղ վախճանվեց՝ թագավորած լինելով չորս տարի» (Կիրակոս Գանձակեցի «Դայոց պատմություն», գլուխ 1):

«Վարագդատը քաջ Մուշեղին բռնելու և սպանելու պատճառով հալածվում է Մամիկոնյան ցեղի կողմից» (Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 24):

«Այս Վարագդատին թշեց Մանուել Մամիկոնյանը և դատարարակ կարգվեց Պապի որդիներին» («Զարթոյի-Ցիսովիբա», Ամանուն Զարկեղոսացի «Դայոց պատմության համառոտագրություն»):

⁹¹⁸ «Մրանից հետո Դայոց Չարսանդուխտ տիկինը և Մանուել սպարապետը շատ հայ նախարարների հետ պարսից թագավորի (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ ուղարկեցին Գարջուլ Մաղխազին՝ հրովարտականերով, ընծաներով, վերքներով և խոստանալով նրան ձեռք մեկնել, հայատնական, հավատարմությամբ նրան ծառայել և Դայոց աշխարհը նրան տալ: Գարջուլը և նրա հետ եղողները հասան պարսից թագավորի դուռը, մատուցեցին նրան տիկնոջ ու Դայոց սպարապետի հրովարտականները և հաղորդեցին հնազանդությանը վերաբերող պատգամը: Պարսից թագավորը, երբ նրանց տեսավ, մեծ ուրախությամբ նրանց ընդունեց, մեծ հարգանքով պատվեց և մեծ պարգևներ շնորհեց Գարջուլին: Նրա հետ թագավորը Դայոց աշխարհն է ուղարկում պարսիկ Սուրենին՝ իր նախարարներից մի երեւելիի, և նրա հետ 10.000 լավ սպառազինված ձիավոր զորք՝ պատվիրելով, որ Սուրենը Դայոց աշխարհը գա իբրև թիկունք Մանուել սպարապետին ու Չարսանդուխտ տիկնոջը թշնամիներից պաշտպանելու համար: Եվ պարսից թագավորը Սուրենի ձեռքով Չարսանդուխտ տիկնոջ համար ուղարկեց թագ ու պատմունքան և թագավորական վառ, իսկ երկու մանուկների՝ Արշակի ու Վաղարշակի համար էլ՝ թագեր...: Մերուժան Արծրունին, երբ տեսնում է այս բոլոր փառքն

ու պատիվները, որով պարսից թագավորը Մանուելին շքեղացրեց, որովհետև եղբոր նման նրան պատվեց, շատ նախանձեց Մանուելի փառքին և մի հնարք էր փնտրում նրանց պարսից թագավորի աչքից զցելու, որպեսզի նրա փոխարեն ինքը դառնա սիրելի: Եվ երբ նա ոչ մի հնարք չգտավ, նենգության ոչ մի դուռ չգտավ պարսիկների մոտ մտնելու, ապա ինքն իր մտքում նենգության չար միջոց մտածեց և իր մտադրությունը հաջողեցրեց կեղծավորության միջոցով: Նա հույս դրեց Մանուել գորավարի միամտության վրա, ուստի նախ սկսեց աննվիրականորեն նրա համակրանքը շահել և մտերմությանը նրա խելքը առավ: Ապա իրեն հոգացող և խնամատար էր ցույց տալիս նրան: Յետո գալով՝ իր գլխից հնարած սուտ լուր է հաղորդում ու ասում. «Գիտցած եղիր, ով Մանուել, պարսից թագավորից դեսպան է եկել, քո վերաբերյալ իրական են բերել Սուրենին, որ բեգ բռնեն, կապեն և կամ այստեղ սպանեն, կամ ձեռք, ոտք ու պարանոց կապած մեծ զգուշությամբ տանեն պարսից թագավորի մոտ: Յիմա դու գիտես, մտածիր, թե ինչ պիտի անես»: Մանուելը, երբ լսեց, ապշած, զարմացած մնաց իր տեղում և ասաց. «Ես պարսիկների դեմ ոչ մի հանցանք չեմ գործել, ուրեմն ինչո՞ւ նա այդպիսի բան պետք է մեզ անի», իսկ Մերուծանն ասում է Մանուելին. «Ես ճշգրտեցի ու հաստատեցի, որ այդ բանը ճիշտ է, բեգ շատ սիրելից ու վրադ հոգալուց այս լուրը բեգ գաղտնի հաղորդեցի»: Երբ Մանուելը Մերուծանի խոսքին հավատաց և համոզվեց, թե իր լսած բաները ստույգ են, շատ զորք կուտակեց իր մոտ: Հայոց Մանուել գորավարը գունդ կազմակերպեց և, մինչդեռ Սուրենն իր բանակով խաղաղ ընկալել էր՝ միամիտ, անկասկած, անհոգ և աննենգ խաղաղությամբ ու մինչդեռ չկար և ոչ մի նենգություն ու դավաճանություն, ինչպես սուտ լուր էր տարածել չարագործ Մերուծանը, Հայոց Մանուել գորավարը հանկարծակի, անսպասելի կերպով հասնում, հարձակվում է Սուրենի վրա և 10.000 պարսիկներին ամբողջապես կոտորում: Սուրեն մարգալանին, սակայն, նա մի ծրուղ բաց է թողնում, որ գնա, նրա արևը նա նրան պարգև է շնորհում: Սուրենը զարմացավ այս բանի վրա, թե ինչո՞ւ նա այդ արեց, և Մանուելն ասաց Սուրենին. «Բեգ, իբրև բարեկամի, սիրելով ազատում եմ, որդ-առորդ գնա քո ճանապարհը, բայց ես այլևս պարսիկների թակարդի մեջ չեմ ընկնի»: Դրանից հետո ինքը՝ Մանուելը, պատրաստում է զորքերը և գնդեր է կազմակերպում, որովհետև գիտեր, որ մեծ թշնամություն ու գրգռմունք առաջացրեց պարսից թագավորի հետ: Այնուհետև Հայոց Մանուել գորավարը իր կյանքի բոլոր օրերում բոլոր գնդերով իբրև թագավոր շրջեցնում էր Հարմանդուխտ տիկնոջը՝ Դապ թագավորի կնոջը՝ իբրև պետ, և ինքը երկրի շենության համար ամեն կողմից պատերազմներ էր մղում թշնամիների ու իրենց շրջակա սահմանակիցների և մանավանդ պարսից զորքերի դեմ, իսկ Մերուծանը նորից գնում է պարսից թագավորի մոտ՝ Մանուելին ամբաստանելու համար» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 5, գլուխ 37):

⁹¹⁹ «Ապա Դարսից թագավորը (Դարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի - Մ.Ֆ.) Հայաստանի վրա արձակեց Գումանդ Շապուհին՝ 48.000 հոգանոց զորքով, որպեսզի գա ու երկիրն ավերի: Նրանք Անդրպատականի կողմից եկան և հասան մինչև Հայաստանի սահմանը: Երբ այս լսեց Հայոց Մանուել գորավարը, գումարեց իր զորքը, որքան կարողացավ ձեռք բերել այդ խռովահույզ ժամանակում՝ 20.000 մարդ, և շտապով գնաց Դարսից գնդի դեմ: Նա Դարսից բոլոր զորքերը սրով կտորորում է, Գումանդ Շապուհին էլ սպանում է և մեծ հաղթությամբ հետ է դառնում» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 5, գլուխ 39):

⁹²⁰ «Սրանից հետո Դարսից թագավորի (Դարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի - Մ.Ֆ.) Վարազ անունով մի զորավար 18 բյուրով պատերազմելու համար Հայոց աշխարհին է գալիս՝ Մանուել սպարապետի և Հայոց բոլոր գնդերի վրա: Ապա Հայոց զորավար սպարապետ Մանուելը կազմակերպում, պատրաստում է 10.000 հոգի լավ սպառազինված հեծելազորք և գալիս, պատերազմում է Վարազի հետ: Նա ջարդում, կոտորում է, բնաջիւղ է անում նրանց, Վարազին էլ նույնպես սպանում է, մեծ կողոպուտ է վերցնում՝ զորքերի զենքերն ու զարդերը, և մեծ խաղաղությամբ հետ է դառնում» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 5, գլուխ 40):

⁹²¹ «Այս բոլորից հետո Դարսից թագավորը (Դարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի - Մ.Ֆ.) 40 բյուրով Հայոց աշխարհի վրա ուղարկեց Մոհկանին: Նա իր զորքի բազմությամբ եկավ, հասավ Հայոց աշխարհի և, գրավելով աշխարհի մի կողմը, բանակ է դնում Արտանդան դաշտում: Մանուելը գիշերով հարձակվում է նրա բանակի վրա և հենց դակիշում բոլորին առհասարակ սրի է բաշում, Մոհկանին էլ սպանում է: Նա շատ ավար է խլում նրանցից և ոչ մեկին կենդանի չի թողնում» (Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», գիրք 5, գլուխ 41):

⁹²² «Իսկ Մերուծան Արծրունիի վաղուց ի վեր՝ դեռ Արշակ թագավորի ժամանակ, ապստամբել էր Հայոց թագավորից, ինքնակամ ձեռք էր մեկնել Դարսից թագավորին (Դարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ին - Մ.Ֆ.), ընդունել էր մագդեզական կոնդը և ուրացել բրիտանոնական հավատը: Նա շատ անգամ առաջնորդ էր դարձել պարսից զորքերին, մեծամեծ չարիքներ էր հասցրել Հայոց աշխարհին և դեռ պարսից թագավորի (Դարսից թագավորության արքա Արտաշիր II-ի (379-383 - Մ.Ֆ.) մոտ էր գտնվում: Ահա այս Մերուծանը պարսից թագավորին գրգռեց և, նրանից շատ զորք առնելով, եկավ, հասավ Հայոց աշխարհի: Նա մեծապես պարծեցել է պարսից թագավորի առաջ, որ կամ Մանուելին բռնելով կապած կտանի պարսից թագավորի մոտ և կամ, գլուխը կտրելով, նրան կներկայացնի: Նա պարսից զորքի բոլոր բազմությամբ գալիս, հասնում է Հայոց աշխարհի, պարսից զորքի բանակը թողնում է Կործայք գավառում, իսկ ինքը իր սեփական գնդով և ժողոված հրոսակներով, անջատվում է արյաց գնդից: Նա մտքին դրել էր գաղտուկ և անսպասելի կերպով հարձակվել Մանուելի վրա և իրեն անուն վաստակել, նա չացել էր թափում ինքը մենակ կատարել գործը և պատերազմի գործը անձամբ գլուխ բերել, որ իրեն պարծանք լինի: Այդ նպատակով նա այսպես խոսեց իր զորքի գնդի զորավարների հետ. «Ես նախ կգնամ կյրտեսես», - ասաց, - «հետո ձեզ կտանեմ նրանց վրա և Այսպիսով՝ հեշտ կլինի նրանց մեր բուռն զգեց»: Եվ այսպես Մերուծանն ինքն իր գունդը առնելով շարժվում, գալիս, հասնում է Կոգ գավառ և, ինքը այնտեղ կանգ առնելով, լրտեսներ է ուղարկում Մանուելի բանակը: Լրտեսները գալիս, դիտում են Մանուելին, որի բանակը գտնվում էր Բագրևանդ գավառում՝ Բագավան ավանում՝ Չարեհավանի ավերակների մոտ: Լրտեսներն եկան, դիտեցին Մանուելի բանակը, իմացան որտեղ է գտնվում բանակի ձիերի երամակը և գնացին ու լուր տարան նրան, իսկ նա միտքը դրեց բանակի երամակը խլել: Այս մտքով տարվելով՝ նա ուրախ-ուրախ ու պարծենալով ասում է իր զորքերին. «Վաղը այս ժամին ես Մանուելին բռնած, կապած ու տապալած կլինեմ, նրա աչքի առաջ նրա Վարդանուշ կնոջն էլ՝ խայտառակած»: Եվ չվեց, գնաց, որ փութով կատարի, ինչ-որ մտքին դրել էր: Այդ տեղերում, որտեղով որ գնդի ճանապարհին ընկնում էր, կային լեռներ, որոնց տեղացիներն ասում էին Եղջուրներ: Մինչ Մերուծանն իր գնդով գալիս էր այդ ճանապարհով, նրան ուղևորներ պատահեցին: Մերուծանը նրանց հարցրեց. «Ո՞ր տեղով է ճանապարհը գնում դեպի Բագրևանդ»: Ուղևորները պատասխանեցին ու ասացին. «Եղջուրները շատ շփոթվեց այս խոսքից և տրտմեցավ, սակայն հրաման տվեց ուղևորներին սաստիկ քարշել ու ծեծել, իսկ ինքը, այդ ճանապարհին անցնելով, սկսեց հմայություններ անել և բախտափորձումի գառեր ձգել, բայց այս կախարդություններից ոչ մեկը հաջող չէր ցույց չէին տալիս, որոնց հույս աներ: Ուստի սաստիկ նեղացած՝ նա լրտեսները առաջ ձգած արշավում էր երամակի գտնված տեղը, որպեսզի կարողանա ձիերը բռնել, բայց, երբ այդ տեղը հասան, ձիերի երամակը չգտան: Բանն այն էր, որ աստված այնպիսի հաջողություն տվեց Հայոց գնդին, որ Մանուել սպարապետը Հայոց բոլոր գնդին ժամ էր նշանակել որսի գնալու և այս պատճառով էլ ձիերի երամակը շենն էին բերել: Եվ այն է, այդպես պատրաստվում էին ձի հեծնել, երբ գուժյան հասավ Հայոց Մանուել գորավարին, թե. «Ճարդ տես, Մերուծան Արծրունի մեծ գնդով եկել, հասել է բեգ վրա»: Այս տեղեկության համաձայն Հայոց գնդի բոլոր զորքերը և Մանուել սպարապետը պատրաստվեցին, ուստի գնացին Դովհանես Մկրտչի սուրբ ոսկորներին, որ այն գյուղում էր, ուխտ որդին, ասածուն խնդրվածք էին անում և արդար դատավորին օգնության էին կանչում, որ արքերի բարեխաղաղությամբ իրենց այցելու ու օգնական լինի: Այնտեղից դուրս գալով՝ Արշակունի տիկնոջը, նրա երկու որդիներ Արշակի և Վաղարշակի հետ, նրանց հետ նաև իրենց կանանց ապահովության համար նրանք ուղարկեցին Վարազ կոչված մեծ լեռը: Դրանից հետո Մանուելը հրաման է տալիս մանուկ Արտավազդին՝ Վաչեի որդուն, որ նա ևս կանանց հետ գնա, իսկ նա հակառակում էր և չէր համաձայնում: Նա դեռ տղա էր հասակով և, ըստ հայկական սովորության, ինչպես անում էին երեխաներին, սափրել էին մանուկ Արտավազդի գլուխը՝ թողնելով խոպոպիչ և ծամ: Երբ նա չհամաձայնեց կանանց հետ երթալ, Մանուելը մտրակը քաշեց և Արտավազդի մեղկ գլուխը սկսեց տանջել՝ աստվածով, որ պատերազմի չգնա հասակի մանկության պատճառով: Նա աչք խաբելու համար կանանց ու երեխաների հետ գնաց, բայց հետո զինվեց, պատրաստվեց ու գնաց պատերազմի: Երբ տիկնոջը բոլոր աղիւով ամուր տեղ ուղարկեցին, իրենք էլ սպառազինվեցին, կազմակերպվեցին և պատերազմի համար մի տեղ խմբվեցին: Մանուելը նշանները բացած և ծածանվող դրոշակներով դուրս է գալիս Ավան գյուղից դեպի արևմուտք ու և հենց այդտեղ էլ իր գնդով նրա առաջն է ելնում Մերուծանը, որ եկել էր նրանց վրա: Չարագործ մեղավոր Մերուծանը իր գեյքն ու զարդը և իր սաղավարով նշանը շատերին էր տվել, շատերին իր գնդում իր կերպարանքն էր տվել, իսկ ինքը իր նշանները չէր կրում: Մանուելը, նրանց գունդը տեսնելով, իր գնդով առյուծի ու վարազի պես վրա է հարձակվում և խառնվում է նրանց գնդին՝ ուշադրության դարձնելով նրանց վրա, որոնք Մերուծանի նշաններն են կրում: Ծատ ախյուսանների գլուխներ են կտրում, որոնք կրում էին Մերուծանի նշանները, կարծելով թե Մերուծանին սպանեցին, բայց տեսնում էին, որ նա չէ: Այն ժամանակ սպարապետ Մանուելը խոսեց իր Նիգալակից Բաբինի հետ և ասաց. «Տեսնո՞ւմ ես որքան է մեզ խաբարդ այդ կախարդ Մերուծանը, բայց առաջ՝ հաշտության ժամանակ, ես շատ անգամ նրա հետ միասին եմ եղել: Ես նրա մի նշանը գիտեմ, երբ նա ձի էր հեծնում, նրա ազդրերը մինչև ծնկները հուպ չէին գալիս ձիուն, այլ ձիուց գատ է մտնում: Եվ, երկուսով այս նշանին ուշադիր լինենք, գուցե կարողանանք ճանաչել այն հետ եկած կախարհին»: Ապա՝ երկուսով դիտելով տեսան ու ճանաչեցին Մերուծանին այդ նշանով, որն իրեն կերպարանափոխել էր և իր նշանները չէր կրում: Այն ժամանակ Մանուելը ձայն տվեց, առաջ կանցեց Մերուծանին ու ասաց. «Այ կախարհ, մինչև ե՞րբ պիտի խաբես մեզ և քո պատճառով ուրիշներին ջարդել տաս: Բեգ մեկը վերջապես ճանաչեցինք, որ այդտեղ կանգնած ես: Մեր ձեռքից բեգ այսօր փրկության չկա, որովհետև աստված այսօր քո կատարած չարիքները քո գլխի վրա տվեց և բեգ մեր ձեռքը մատնեց»: Մերուծանը, երբ այս լսեց, իսկույն Նիգալը ձեռքին առաջ անցավ,

Մանուելին այնպիսի դուրս եկավ, բայց, որովհետև երկուսն էլ հաղթահասակ մարդիկ էին, նիզակներով իրար հարվածելիս երկուսն էլ ձեռքից վեր ընկան, բայց անմիջապես էլ Մանուելի նիզակակից Բաբիկը՝ Սյունյաց գավառի տերը, վրա է հասնում, նիզակով կողից վերից վար խփելով Մերուժանին կարում է գետնին և նա այլևս չի կարողանում վեր կենալ, իսկ Մանուել սպարապետին նրա ծիապան սպասավորները ձի են հեծեցնում: Մերուժանի գլուխը կտրում են և բոլոր նրա զորքերը, երբ տեսան, որ Մերուժանը մեռավ, փախուստի դիմեցին, իսկ այս կողմից Մանուելի գունդը խրախուսվելով հարձակվեց Մերուժանի զնդի վրա, ջարդեցին, կոտորեցին ու կենդանի մարդ չթողեցին: Այն մանուկ Արտավազը, որ Մանուելից զաղտուկ գնացել էր պատերազմի, սպառնազինված ու Մանուելի զնդից ծածուկ, գնաց եփրատ գետի ափը, այնտեղ Մերուժանի զնդից անթիվ սպառնազինված մարդ կոտորեց, իսկ մեկը, որ Մերուժանի նշան է կրում, երբ Արտավազին տեսավ, նրան բամահրեց, տեսնելով որ գեղեցիկ դեմքով մի կայսրառ և անմորուս պատանի է: Ապա, նշանը նիզակին պատելով, նա հարձակվեց նրա վրա, սակայն նա, ուժերը լարելով, նետով զարկեց նրան և նետը, մարմնով թափանցելով, գետին ընկավ: Ապա՝ Արտավազը նիզակն առնելով հարձակվեց փախաուսկանների հետևից և սրի էր բաշում Մերուժանի զորքերը: Այդ օրը բոլորից ավելի Վաչեի որդի մանուկ Արտավազը և կոտորած անում և ինքը հետ է դառնում մեծ անունով և լավ ավարով, որ թշնամու զորքերից կողոպուտ մնաց: Այդ օրը, սակայն, մեծ ու անփոխարինելի վնաս է պատահում, որովհետև Վաչեի ձին, քթահարելով նրան, վեր է ձգում ու սպանում է: Նույնպես և Գարջույ Մախազանի ձին փախցրեց ու սպանեց, որովհետև երկուսն էլ անվարժ մարտիկներ էին հեծել: Դրանից հետո Մանուելը գնում, հասնում է տիկնոջ բանակը և իրենց հետ տանում են նաև Մերուժանի գլուխը, բայց Մանուելը՝ Վահանի որդին, Մանուելի հետ չպատահեց, որովհետև նա բանակն էր դարձել: Մանուելի բանակում եղած կանայք, երբ Մերուժանի գլուխը տեսան, մեծ ծիչ ու աղաղակ բարձրացրին, որովհետև կարծեցին, թե այն գլուխը Մանուելին էր՝ Վահանի որդունը, որովհետև այն երկուսը՝ Մերուժանն ու Մանուել, իրար նման են: Դեռ, սակայն, երբ տեսան, որ Մերուժանի գլուխն է, որից ծանր կախված էր, իմացան, որ Մանուելին չէ, այլ Մերուժան կոծրուկները, բայց ասացին. «Այնուամենայնիվ դա ևս մեր եղբայրն էր»: Ապա՝ բանակը բերին Արտավազի հոր՝ Վաչեի, մարմինը, նույնպես և Գարջույ Մախազանի մարմինը, մեծ սուգ արեցին ու սգացին նրանք վրա: Բերեցին նաև Մերուժանի նշանը կրող մարդուն, որին Արտավազը սպանել էր նետով: Բոլորը զարմանում էին, նայելով, որովհետև նետն ամբողջ մարմնով թափ էր անցել: Այս որ տեսան, Արտավազը մահից փրկվեց: Պարսից այն զորքերը, որոնց Մերուժանը թողել էր Կորձայք գավառում, երբ լսեցին, թե Մերուժանը սպանվել է և նրա հետ եղած գունդ ոչնչացել է, իրենք էլ փախան, գնացին Պարսից աշխարհը և Դայոց աշխարհում ընդհանուր խաղաղություն տիրեց» (Փավստոս Բյուզանդ «Դայոց պատմություն», գիրք 5, գլուխ 41):

«Այդ ժամանակ այնքան հզորություն եղավ, որ հաղթեցին պարսիկներին» (Պավլոս Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):
⁹²³ «Բայց Դայոց Մանուել զորավարի մահից հետո Արշակի թագավորությունն ի վիճակի չէրավ կարգավորվել երկրում, այլ Դայոց նախարարների շատերը զատվեցին, գնացին պարսից թագավորի (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ III-ի (383-388) – Մ.Ֆ.) մոտ, Դայոց աշխարհը նրա ձեռքը մատնեցին և նրանից խնդրեցին Արշակունի թագավոր: Նա մեծ ուշախույժաբար հանձն առավ՝ իր կողմից իր խոսքով թագավոր նշանակել Դայոց նույն Արշակունի թագավորների տոհմից ու նրա միջոցով Դայոց աշխարհին իրեն գրավել: Ապա՝ նա գտավ նույն խոսքով անունով մի մանուկ, նրա գլխին թագ կապեց և նրան կին տվեց իր Զրվանդուխտ քրոջը, իր բոլոր զորքերը նրա հետ դրեց ու Զիկ նվիրակին էլ դաստիարակ նշանակեց նրա համար: Այսպես նրանք ելան, եկան Դայոց աշխարհը: Արշակ թագավորը, երբ նրանց տեսավ, տեղի տվեց, բաշվեց, գնաց Դունաց սահմանները: Եվ թիկունք եղան Արշակ թագավորին հունաց թագավորը (Հռոմեական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս Մեծը (379-395) – Մ.Ֆ.), իսկ խոսքովին՝ պարսից թագավորը: Ապա Դունաց զորքերը եկան Արշակ թագավորին օգնության, որ Եկեղյաց գավառում էր, իսկ պարսից զորքերը և խոսքով թագավորը Այրարատ գավառում էին: Ապա հունաց և պարսից թագավորների դեսպաններն ու պատգամավորներն իրենց մեջ երթևեկություն ունեցան և երկու թագավորները՝ հունաց և պարսից, իրար հետ խորհուրդ արին ու համաձայնության եկան: Նրանք հարմար համարեցին նախ Դայոց աշխարհը երկու բաժին անել իրենց մեջ: Նրանք ասում էին. «Մեր երկուսի միջև ընկած է այս հզոր և հարուստ թագավորությունը, լավ կլինի, որ այս միջոցով թուլացնենք ու խանգարենք այս թագավորությունը: Նախ՝ երկու մասի բաժանենք այս երկու Արշակունի թագավորներով, որոնց նշանակեցինք, հետո կաշխատենք նրանց էլ թուլացնել, աղքատացնել և մեր ժառանգություն ենթարկել, որպեսզի մեր մեջ չկարողանան գլուխ բարձրացնել»: Այսպես մտածելով՝ նրանք երկու մասի բաժանեցին երկիրը, պարսից կողմի բաժինը մնաց խոսքով թագավորին, իսկ Դունաց կողմի բաժինը՝ Արշակ թագավորին, բայց նրանցից էլ շատ գավառներ այս ու այնտեղ խուզվեցին, կտրվեցին, և երկուսի երկրներից մի փոքր մասը մնաց երկու թագավորներին: Դայոց թագավորության հիմնական գավառները երկու բաժիններում Դայոց երկու Արշակունի թագավորները՝ Արշակն ու խոսքովը, սահմաններով խաղաղության բաժանեցին և Դայոց աշխարհի երկու մասերը հնազանդվում էին ամեն մեկն իր թագավորին, բայց խոսքովի բաժինն ավելի մեծ էր, բան Արշակինը: Եվ երկուսից էլ շատ գավառներ կտրվեցին, և այն ժամանակ ու այնուհետև Դայոց թագավորությունը բաժանվեց, ցրվեց, նվազեց, իր նախկին մեծությունից ընկավ» (Փավստոս Բյուզանդ «Դայոց պատմություն», գիրք 6, գլուխ 1):

«/42/ Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ III-ը – Մ.Ֆ.), իմանալով, որ Արկադոն (հեղինակը կոպիտ ժամանակագրական սխալ է թույլ տալիս, բանի որ քննարկվող ժամանակաշրջանում Հռոմեական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս Մեծը – Մ.Ֆ.) ուղղամիտ չէ, նրա հետ խաղաղություն է հաստատում, որովհետև հաղթված ու ջարդված էր նրա հայր Մեծն Թեոդոսից: Արկադոն էլ համաձայնում է հաշտություն անել, մանավանդ իր զորագլուխների պատճառով, որովհետև, թեպետ երանելի Թեոդոսի սպարած ժամանակ մտաված նրան էր շնորհիվ հաղթությունը, սակայն զորագլուխները հոգնած ու ձանձրացած էին մշտական պատերազմների նեղությունից: Ուստի համաձայնության գալով, կամավորապես հանձն առավ Միջագետքը և Դայաստանը բաժանել՝ նոր սահմաններ դնելով: Այս պատճառով Արշակը թողեց իր հայրերի բուն թագավորությունը՝ Այրարատը, և Պարսից բաժնում ընկած ողջ մասը, և գնաց մեր երկրի արևմտյան մասին տիրելու, ոչ միայն իր մոր պատճառով, որ մնում էր կայսրական բաղաբնում, այլ լավ համարելով նվազ կողմին տիրել քրիստոնյա թագավորի հպատակվելով, բան շատ տեղերի իշխել՝ մտնելով հեթանոսների լծի տակ: Նրան հետևեցին ու գնացին Շապուհի բաժնի նախարարներն իրենց կանանց և որդիների հետ՝ թողնելով իրենց գույքը, գյուղերն ու դասակները: Սրա վրա Շապուհը չարանալով՝ գրում է Արշակին. «Իկնո՛ւ, ես իմ և կայսեր մեջ պատերազմ գրգռում՝ իմ բաժնի նախարարությունները տանելով»: Արշակից նա լսում է պատասխան. «Որովհետև նրանք չէին համաձայնում պարսիկ առաջնորդով կառավարվել, ուստի եկան իմ հետևից: Արդ, եթե դու ինձ հավատաս քո բաժնի իշխանությունը, ինչպես կայսրն իրենը, ես պատրաստ եմ թե՛ք էլ ծառայել, ինչպես և կայսրին, իսկ եթե այս թե՛ք հաճելի չէ և նախարարներն իրենց կամքով կամենան դառնալ, ես արգելե չեմ լինի»: Շապուհն այս լսելով՝ իր բաժնի վրա թագավորեցնեց խոսքովին, նույն Արշակունյաց ցեղից, և իր բաժնի նախարարներին, որոնք գնացել էին Արշակի հետ Այրարատի գրեց այսպիսի բովանդակությամբ՝ Շապուհի թուղթը նախարարներին. «Ես՝ ոյուցազների մեջ արքայից արքա Շապուհն, հայոց այն նախարարներին, որոնց իշխանության կալվածներն ընկել են իմ բաժնի մեջ, ողջունում եմ: Թեպետ և դուք ազնվաբար չվարվեցիք և թողիք ձեր իշխանությունները ու թեպետ դրանից մեզ ոչ մի բան չպակասեց, բայց մենք, իբրև տեր խնամելով, գթացինք ձեզ և ձեր երկրին, մտածելով որ հոտը չի կարող առանց հովվի լինել ու ոչ հովիվներն՝ առանց լավ վերականգնի: Այս պատճառով ձեզ համար թագավորեցրինք զմա խոսքովին, որ ձեր հիվանդիքն և ձեր բնիկ տերության ցեղից: Ուրեմն նորից դարձեք յուրաքանչյուրդ իր ստացվածքը և տիրեցեք՝ ինչպես որ եր մինչև այժմ: Երդվում ենք կրակով, ջրով և մեր անմահ նախնիների փառքով, որ այս բանը մենք անում ենք առանց նենգության ու խաբեության և անորոշվելի կպահենք, իսկ ուրեք չեն լսի մեր այս հրամանը, մենք հրամայեցինք նրանց տները գյուղերով և դասակներով հանդերձ հարթունիս գրավել: Ողջ եղեք»: /43/ Դայոց այն նախարարները, որոնք իշխանություն ունեին պարսից բաժնում ընկած գավառներում, երբ լսեցին, թե Շապուհը հավատացյալ Արշակունի թագավոր նշանակեց և տեսան նրա երդման թուղթը, Արշակին թողին ու վերադարձան իրենց բնակության տեղերը, բացի երեք պատանիներից, որոնք թագավորի սերնդակիցներն էին և մտերիմ մերձավորները, այսինքն՝ Դարայից, որ Սյունյաց տեր Բաբիկի՝ թագավորի աներոջ, որդին էր, Գազավոնից, որ Սպանդարատի՝ Շիրակի և Արշարունյաց տիրոջ, որդին էր, և Պերոզից, որ Գարդմանացիների ցեղից էր, Կենանը՝ Ամատունյաց ցեղից, Սուրան՝ Սոկաց ցեղից, Ռստոմ Առավելյանը և ուրիշ մի քանի անհայտ մարդիկ: Այս պատճառով խոսքովը Շապուհի հրամանով նրանց ժառանգությունը արքունիս գրավեց և չթողեց որդու կալվածները նրա հորը և ոչ էլ եղբոր կալվածները՝ նրա եղբորը» (Մովսես Խորենացի «Դայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 42, 43):

«/6/Երբ Արշակունյաց թագավորությունը երկու մասի բաժանեցին, Դայոց աշխարհի արևմտյան մասը, իր տերության իշխանությամբ հանդերձ, ենթարկվեց Դունաց թագավորին (Հռոմեական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս Մեծին – Մ.Ֆ.), իսկ արևելյան կողմն էլ դառն ու բռնավոր ծառայությամբ խոնարհեցվեց պարսից արքային (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ III-ին – Մ.Ֆ.): Այնուհետև պարսից արքային վիճակված մասի Դայոց նախարարներն իրենց համար թագավոր խնդրեցին Արշակունյաց տոհմից՝ բնիկ նախնյաց կարգի համաձայն: Եվ պարսից Շապուհ արքան, նրանց խնդրանքը կատարելով, նրանց թագավոր տվեց Արշակունյաց տոհմից խոսքով անունով մեկին: Դայոց նախնի թագավոր Արշակը միահեծան տիրապետություն ուներ ողջ Դայաստան աշխարհի վրա, սակայն, երբ տեսավ, որ իրենց տոհմի թագավորության մեծ իշխանությունը խախտվելով ու բայթայվելով ենթարկվեց բաժանման, մեծ տրտմությամբ իրթորկված տարակուսանքի մեջ ընկավ: Նա նախ տեսավ Դայոց աշխարհի՝ երկու թագավորի ծառայության լծի տակ ընկնելը, ապա՝ Դայոց երկրի մեծ մասը՝ լավը, պիտանին ու արգավանդը՝ պարսից արքայի բաժնի մեջ մտնելը: Չնայած հունաց թագավորի ժառանգություն դարձած մասում ուրիշ բազմաթիվ գավառներ էին մտնում, սակայն նրանք

հավասար էին միայն Արարատյան գավառին: Եվ սիրելիների հետ խորհրդի նստած՝ Արշակ թագավորն այնչե՛ղ հոգով ասաց...: /7/ Եվ այս ամենի մասին ինքն իրեն խորհելով՝ Արշակ թագավորը լեցեց, թողեց իր նախնյաց բարի ու բնիկ ժառանգությունը՝ հողակապ, հոշակավոր, երևելի գավառն Այրարատյան... ու գնաց Հունաց թագավորին ծառայելու» (Ղազար Փարպեցի «Հայոց պատմություն», գիրք 1, գլուխ 6, 7):

«Պարսից Շապուհ արքան (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ III-ը – Մ.Յ.) իր կողմի թագավոր է կարգում Արշակունի խոսրով անունով մեկին, բանի որ Արշակը ցանկացավ տիրել հունական մասի արևմտյան կողմին» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 13):

«Պապի որդիներ Արշակի և Վաղարշակի վեցերորդ տարում բաժանվեց մեր Հայոց թագավորությունը, Արշակը տիրեց հունական կողմին, իսկ Վաղարշակը՝ պարսկական կողմին՝ Արարատյան աշխարհին» (Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 1):

«Արշակի և Վաղարշակի օրերում, ինչպես Ղազարիկ պատմագիրն է սկսում իր պատմությունը, որպես հնացած ձոր՝ Հայոց թագավորությունը պատմվեց երկու մասի՝ Արարատյան երկիրը մինչև Պարսից սահմանը առավ պարսից թագավորը, իսկ մնացած մասն առավ Արկադետը՝ Թեոդոս Մեծի որդին (հեղինակը կոպիտ ժամանակագրական սխալ է թույլ տալիս, բանի որ բնարկվող ժամանակաշրջանում Հռոմեական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս Մեծը – Մ.Յ.), և տվեց Արշակին: Հետագայում նա նրա համար կարգեց նաև գորավար՝ հակառակ կայսեր տված իշխանության, իսկ Պարսից թագավոր Շապուհին (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ III-ը – Մ.Յ.) իրեն հասած մասը տվեց ուն խոսրով Արշակունու»

(Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 16):

«Զրիստոսի 414 թվականին հունաց և պարսից թագավորները (Հռոմեական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս Մեծը և Պարսից թագավորության արքա Շապուհ III-ը – Մ.Յ.) Արշակի թագավորությունը երկու մասին բաժանեցին» (Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»):

«Իմացավ Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ III-ը – Մ.Յ.) Արակի (հեղինակը կոպիտ ժամանակագրական սխալ է թույլ տալիս, բանի որ բնարկվող ժամանակաշրջանում Հռոմեական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս Մեծը – Մ.Յ.) թուլամտության մասին, բանակցություններ սկսեց նրա հետ, խաղաղության խոստեց և Արկադը հանձն առավ, որ ինքն ու Շապուհը բաժանեցն Հայոց աշխարհը երկուսի միջև» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այդ օրերին պարսիկները, սպանելով հայածիչ Հովհաննեսին (Հռոմեական կայսրության կայսր Հուլիանոսին – Մ.Յ.) և ոչ մեկ անգամ հաղթանակ տանելով այլ կայսրերի դեմ, այն բանից հետո մանավանդ, երբ հենց վերջերս էլ փախուստի էր մատնվել Վաղեսը (Հռոմի համալիրան կայսր Վալենտ II-ը – Մ.Յ.), այդ հաղթանակներից լշտանալով ընդհուպ մինչև արյունոտ փխտում, սեփական կամքով դեսպաններ ուղարկեցին Կոստանդնուպոլիս Թեոդոսիոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս Մեծի – Մ.Յ.) մոտ՝ աղաչելով խաղաղություն կնքել: Եվ ահա հենց այդ ժամանակ էլ խաղաղություն կնքվեց, որի շնորհիվ Արևելքը հիմա ևս խաղաղություն է վայելում» (Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների» գիրք 7, գլուխ 34):

«Պարսիկների հետ նրանց խնդրանքի համաձայն նա (Հռոմեական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս Մեծին – Մ.Յ.) խաղաղություն կնքեց» (Ավրելիանոս Վիկտոր «Զաղվածքներ հռոմեական կայսրերի կյանքից և բարքերից», գլուխ 68):

«Այդ տարի պարսիկների դեսպանը ժամանեց Կոստանդնուպոլիս՝ խաղաղություն խնդրելով կայսր Թեոդոսիոսից (Հռոմեական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս Մեծից – Մ.Յ.)» (Մարցելուս Կոմիտ «Ժամանակագրություն»):

«Հունաց Արկադ թագավորի (հեղինակը կոպիտ ժամանակագրական սխալ է թույլ տալիս, բանի որ բնարկվող ժամանակաշրջանում Հռոմեական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս Մեծը – Մ.Յ.) և Հայոց Արշակ թագավորի օրում հայերն հաստատապես հունաց կրոնին էին մասնակից, ինչպես նրանց ուսուցել էր սուրբ Գրիգոր Պարթևացին, և հույները արիաբար ու բազում ջանքերով գրաված ունեին նրանց երկիրը՝ ազատելով պարսից ծառայությունից: Հունաց թագավորներն օգնում էին նրանց գործով և երբեմն էլ մեծ ուժով նրանց մոտ կանգնած պաշտպան էին: Այսպես էր նրանց գործերի վերաբերմամբ և նվիրատվությամբ վերադարձրեց նրանց երկիրը: Փախստականները Եկեղյաց գավառից բազմիցս անցել են հայրենան երկիրները և աղաչել Արկադին, որպեսզի զորք ուղարկի՝ իրենց երկիրը նվաճելու: համար, սակայն տերը չսեց նրանց աղաչանքը: Այսպես՝ հայերը հնար գտան, հարկատու դարձան պարսիկներին և եղումով ու երաշխավորությամբ հավաստիացրին պարսից թագավորին (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ III-ին – Մ.Յ.), որ անջատվում են հույներից և միանում նրանց: Եվ այսու շատ ուրախացավ թագավորը, որը մեծ խնդրանք և նվիրատվությամբ վերադարձրեց նրանց երկիրը: Եվ մնացին հայերը միառժամանակ խաղաղ և ուղիղ հավատով» («Զարթիս-Յիսուկերա», Արսեն Սափարացի «Վրաց և Հայոց բաժանման մասին»):

⁹²⁴ «/43/ Բայց նախարարների մեջ կային այնպիսիներն էլ, որոնց իշխանությունն ընկնում էր հունաց բաժնում՝ Արշակի մոտ, ինչպես Սահակ ասպետը, որ Արշակի Վաղարշակ եղբոր աներն էր, և ցանկանում էին գալ խոսրովի մոտ: Նրա վրա խեղճ էր նայում Արշակը, շարունակ իր կնոջից հրապարակելով, իբրև թե նրա մոտ կա արքունական գարդ, որ մնացել էր իր փեսայից: Այդ ժամանակ Սպեյր գավառից նրա ազգականներն նրա մասին տուտ մատուցություն արին, որի պատճառով Արշակը նրան չարչարեց: Սրանից հետո Սահակը միջոց էր որոնում Արշակից փախչելու և խոսրովի մոտ ընկնելու: Այս բանում նրան խորհրդակից և գործակից էին Սուրեն խորհրոտունին, Վահան Առավելյանը և Աշխարհըր՝ Դիմաբեսնից ցեղից, բայց Սահակի գնալու ժամանակ նրանք չկարողացան նրան հասնել, Արշակի զորքերից արգելվելով, ուստի իրենց դիտավորությունը թաքցրին կեղծավորության դիմանի տակ՝ սպասելով հարմար օրվա... /44/ խոսրովը չափազանց ուրախացավ Սահակ ասպետի գալու վրա, նրան իր զորքերի սպարապետ նշանակեց, վերադարձրեց նրա հայրենական կալվածները, պարգևեց նաև ավանդներ և ազարակներ նրանց նախարարների ժառանգությունից, որոնք պարսից բաժնից էին, բայց մնացին Արշակի մոտ: Այս ժամանակները Վանանդացիների ցեղից ոմանք ապստամբվեցին խոսրովից և ոչ ոքի չապավինեցին, այլ ամրացան իրենց լեռների անտառներում և Տայոց ապարանքների նեղվածքներում: Նրանք ավազակաբար արշավում էին հայոց երկու թագավորների սահմանները, մեր երկիրը խռովում էին և անհանգստություն պատճառում: Նրանց վրա զանց խոսրովի սպարապետ Սահակ ասպետը, նրանց շատերին կոտորեց և շատերին էլ փախցրեց Չորրորդ Հայքի կողմերը, որովհետև նրանք ոչ խաղաղաց երկիրն ընկան, որ հույներին ապավինեց, և ոչ էլ անցան Արշակ թագավորի մոտ, այլ նման մի բանի ավազակների, որոնք Չորրորդ Հայքի կողմերում էին, նրանք դիմեցին ասորաց սահմաններն ապաստանելու, որովհետև վանանդացիք ավազակության գործը կատարում էին մեծ ցանկությամբ, որ նրանց այսորժեյի էր իբրև մի ուղիղ գործ: Սահակը երկար տեղ նրանց հետամուտ լինելով՝ բռնում է հեռու, մինչև Մանանդի սահմանները» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 43, 44):

⁹²⁵ «Սուրեն խորհրոտունին, Վահան Առավելյանը և Աշխարհըր Դիմաբեսյանը հարմար ժամանակ գտան, երբ Արշակ իր գանձերը Հանի ամրոցից հանելով փոխադրում էր Ծոփք: Նրանք այդ գանձը հափշտակեցին և կանխում էին անցնել խոսրովի մոտ, բայց չկարողացան ժամանակին անցնել, որովհետև Սամվել Մամիկոնյանը՝ Արշակի մտերիմը, ուժեղ գնդով շտապով նրանց հետևից ընկավ և նրանք փախչելով՝ ընկան ամուր բարայրների մեջ Մանանդի գավառում: Զարայոց մտնելու տեղ չկար և միայն մի կողմից մի նեղ տեղ կար բարձրանալու՝ սաստիկ գառնիկայով, իսկ դռան առաջն էլ ուղիղ բարձրանում էր միապաղաղ մի ապարանք, որի վերևում էլ՝ ուղու ցցված մի ժայռ, որ նայում էր խոր ձորի անդունդներին և, եթե ինչ բան որ պոկ գար, անդիմադրելի սաստկությամբ ու անդադար թավալվելով ներքև կգլորվեր՝ դեմ առնելու կռվան չգտնելով: Ուստի Սամվելը տարակուսած էր մնացել տեղի անմատչելի լինելու պատճառով: Նա իմաց տվեց Արշակին, որը հրամայեց երկաթակապ արկղ շինել, մեջք բաջ մարդիկ նստեցնել և չվանի նման շղթայով վերևից իջեցնել մինչև բարայրի մուտքը, բայց այս միջոցն էլ վնաս չբերեց, որովհետև մացառները հեռու էին պահում արկղը: Երբ նրանք սրանով էին զբաղված, բախտի բերմամբ խոսրովի ողջ գնդով այստեղ հասավ Սահակ ասպետը, որով հալածում էր հելուզակներին: Նրանց թողնելով նա՝ դիմում է նրանց վրա, որոնք բարայրի հետ կռվում էին: Նա նրանց հալածում է, դուրս է հանում Սուրենին, Վահանին ու Աշխարհըրն գանձերի հետ միասին և շատ շտապով հասցնում է խոսրովի մոտ: խոսրովը ստանալով այդ ամենը՝ գանձից մաս է հանում Շապուհ թագավորին (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ III-ին – Մ.Յ.) և նրա հրամանով նրանց տալիս է գյուղեր և ընտիր ու հարմար դատարաններ նրա նախարարների ժառանգությունից, որոնք պարսից բաժնից էին, բայց մնացին Արշակի մոտ: Սրանից ծագեց պատերազմ Արշակի և խոսրովի մեջ» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 45):

⁹²⁶ «Թեպետ Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ III-ին – Մ.Յ.) և Արկադը (հեղինակը կոպիտ ժամանակագրական սխալ է թույլ տալիս, բանի որ բնարկվող ժամանակաշրջանում Հռոմեական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս Մեծը – Մ.Յ.) ձեռք չենկնեցին խոսրովին և Արշակին և օգնություն ցույց չտվին իրար հետ պատերազմելու համար, բայց արգելք էլ չեղան: Ուստի, երբ պատգամավորությունները վերջացան, Արշակը իր զորքը ժողովեց և շարժվեց խոսրովի վրա: խոսրովն էլ իր բանակից, որ Գեղամա ծովի մոտ էր և կոչվում էր Սորս, գնաց Արշակի դեմ, որպեսզի իր սահմանները չմտնի, բայց այնքան շուտ չկարողացավ հասնել, այնպես որ Արշակն արդեն իջել էր նրա սահմանը՝ Վանանդ գավառը: Նրանք իրար հանդիպեցին երեւել կոչված դաշտում և սաստիկ խիստ պատերազմ տվին: Արշակի զորքը ջարդվեց, նրա սպարապետ Դարս Սյունին պատերազմի մեջ մեռավ և Արշակը բիչ մարդկանցով փախուստի դիմեց: Զաջ Սահակ ասպետը՝ խոսրովի սպարապետը, նրա հետևից ընկած սաստիկ հալածում էր: Այստեղ Սպանդարատի որդի Գազավորը, ահագին բաջություններ անելով, հաճախակի հարձակումներով ցրում էր հալածողներին և միջոց էր տալիս Արշակին, որ հեռանա: խոսրովը դարձավ իր տեղը, իսկ Արշակը՝ Եկեղյաց գավառը: Նա հիվանդացավ

բարակացավով և, հինգ տարի թագավորելով որը Հայաստանի վրա ու երկու և կես տարի էլ՝ Հայաստանի կեսի վրա, տեղից հյուժվելով մեռավ: Այնուհետև հույներն իրենց բաժնում այլևս թագավոր չեղանակեցին, այլ այն կողմի նախարարներին առաջնորդում էր քաջ Գագավորը, իսկ հույներն իրենց մասի երկրի իշխան նշանակեցին կոմսեր» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 46):

⁹²⁷ «Դրանից հետո Վարազ-Բակուրից (Իվերիայի թագավորության համիշխան, այնուհետև միանձնյա արքա Վարազ-Բակուր II-ից - Մ.Ֆ.) անջատվեցին կղարջքի՝ անցնելով հույների կողմը: Հույները գրավեցին Թուխարքն ու որը Կղարջք՝ ծովից մինչև Ասորիան, իսկ Վարազ-Բակուրին մնաց Զարթլիսի առանց Կղարջքի, ինչպես նաև Հերթն ու Եգերքը» («Զարթլիս-Ցիսվոլեբա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Այդ ժամանակ վրացիներին համընդհանուր տիրություն պատեց և նրանք սգալով սկսեցին ասել. «Մենք շատացրել ենք մեր մեղքերը... ու դրա համար էլ հույները հափշտակեցին մեր հողերը, ինչպես մի ժամանակ Վարազ-Բակուրից (Իվերիայի թագավորության համիշխան, այնուհետև միանձնյա արքա Վարազ-Բակուր II-ից - Մ.Ֆ.) վերցրին Կղարջքը» («Զարթլիս-Ցիսվոլեբա», Ցիվանշիր Ցիվանշիրյան «Վախթանգ Գորգասալի կյանքը»):

«Իսկ հետո արդեն Վարազ-Բաբար արքայի (Իվերիայի թագավորության համիշխան, այնուհետև միանձնյա արքա Վարազ-Բակուր II-ի - Մ.Ֆ.) ժամանակ, երբ պարսիկները տիրեցին Ռանին ու Մովականին, նրա դեմ ելան նաև կղարջեցիք և անցան հույների կողմը՝ մի քանի տարի մնալով սրանց տիրապետության տակ: Երկու մյուս Երիտթավորությունները, սակայն, մնացին վրաց արքաների իշխանության տակ» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»):

⁹²⁸ «Բայց Շապուհը (Պարսից թագավորության արքա Շապուհ III-ը - Մ.Ֆ.) նեղացած էր խոսրովի վրա, որ նա անձնական բարեկամություն հաստատեց Արկադի (Իերինակո կոպիտ ժամանակագրական սխալ է թույլ տալիս, քանի որ քննարկվող ժամանակաշրջանում Հռոմեական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս Մեծը - Մ.Ֆ.) հետ և առանց իր հրամանի եպիսկոպոս Նշանակեց Մեծն Սահակին, ուստի նրան սպառնալիքով մեղադրություն ռուգարկեց: Խոսրով ըմբոսացավ և, խորհուրդով, հանդգնեց արքայապետությանը ու պատգամավորների անարգանքով հետ դարձրեց: Եվ իսկույն սկսեց խոսել Արկադիի հետ, որ Շապուհի հետ կնքած հաշտությունը լուծի և գործով իրեն օգնի, ինչից հետո ինքը մեր որը երկիրը նրան կդարձնի, բայց Շապուհը, մեր լրատու նախարարներից հրապարակելով, անմիջապես մեծ գործով Հայաստան է ուղարկում իր Արտաշիր որդուն: Եվ, որովհետև Արկադը հրաժարվեց խոսրովի կողմնակից դառնալ, նա, օտար ազգերից ոչ ոքի օգնական չգտնելով և չկարողանալով ոչ դիմարդել ու ոչ խուսափել Շապուհից, գնաց Նրա մոտ: Արտաշիրը, նրան թագավորությունից զրկելով՝ փոխարեն նշանակում է նրա Վռաժապուհ եղբորը, բայց ոչ Սահակին թողեց, և ոչ էլ խոսրովի կողմից նշանակված նախարարներից որևէ մեկին, այլ զրկեց իրենց պատիվներից ու նաև հրամայեց, որ հույների հետ էլ նախկին կարգը պահպանեն: Եվ մի սովոր գունդ Հայաստանում թողնելով՝ ինքն շտապում էր Տիգրան հասնել՝ աչքի առաջ ունենալով հոր ծերությունը և իր հետ տանելով խոսրովին՝ ինչպես տարի թագավորելուց հետո նրան Անիուշ կոչված բերդը դնելու համար: Նրա հետ նա տարավ նաև Գագավորին՝ կապանկենքով, նրա քաջությունից կասկածելով, ընդ որում նա հրամայեց նաև արքունիք գրավել նրա տունը, ինչպես և նրա Շավարշ եղբորը և Պարզև Ամատունու տները: Բանն այն է, որ այս երկուսը, իրենց 700 զինվորներով քարավանի ճանապարհի վրա հետամուտ լինելով, հարմար ժամ գտան իրենց խոսրով թագավորին ազատելու, բայց չհաջողեցին, որովհետև նրա ոտները շղթաներով կապված էին: Խիստ կռիվ տեղի ունեցավ, որի մեջ սպանվեցին Շավարշը, Պարզևի որդի Մանվելը և սրանց հետ ուրիշ շատերը, իսկ Պարզևին էլ կալանավորելով տարան Արտաշիրի առաջ և նա հրամայեց, որ նրանից տիկ հանեն, փչելով ուռեցնեն և շարունակ խոսրովի աչքի առաջ դնեն» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 50):

⁹²⁹ «Երբ մեզնից ինչ-որ մեկը հարցրեց, թե ինչ ճանապարհով նա կարող է գալ Պարսկաստան, Ռոմուլն ասաց, որ Մարաստանը գտնվում է Սկյութիայից ոչ այնքան շատ մեծ հեռավորության վրա և, որ հոնեթին հայտնի է այդ ճանապարհը, քանզի նրանք մի ժամանակ՝ վարդուց, ներխուժել են Մարաստան, երբ նրանց հայրենիքը բռնկեց սովով և հռոմեացիները պաշտած դիմադրություն չկազմակերպեցին այդ ժամանակ ընթացող այլ պատերազմի պատճառով: Ահա այսպես այն ժամանակ Մարաստան եկան Բասիլին ու Կուրսիից՝ արքայական սկյութներից ցեղից, մեծաքանակ ժողովուրդների այդ առաջնորդները, որոնք հետագայում Հռոմ եկան ռազմական դաշինք կնքելու նպատակով: Եկածներն ասում էին, որ նրանք անցել են անապատային մի երկրով, հաղթահարել են մի լիճ, որը Ռոմուլը համարում էր Մետոիդիան, և 15 օրվա ճանապարհից հետո անցնելով ինչ-որ լեռներով, ներխուժել են Մարաստան: Մինչ նրանք ասպատակում էին երկիրը իրենց հարձակումներով, նրանց դեմ դուրս եկած պարսիկների հորդան նրանց վրա տարածվող երկինքը լցրեց նետերով, այնպես, որ հոնեթ վրա հասնող վրանից փախչող առաջ հետ դարձան և կրկին անցան լեռները, ընդ որում՝ քիչ ավարով, որը խլվել էր մարերից: Վախենալով թշնամու կողմից հետապնդումից՝ նրանք շուտ եկան դեպի այլ ճանապարհ և, քարից դուրս եկող կրակի մոտով շարժվելով, այնտեղից... օրեր անց ժամանեցին հայրենիք» (Պրիսկուս «Գոթական պատմություն», մաս 8):

«Եվ երբ Արկադիոսը (Բյուզանդական կայսրության առաջին կայսր Արկադիոսը (395-408) - Մ.Ֆ.) ըստ տվյալության բաղաբային դարպասներից դուրս եկավ Գայանային ընդամուց, զինվորները սպանեցին արքայական պրեֆեկտ Ռուփինոսին (Բյուզանդական կայսրության փաստացի տիրակալ, կայսր խնամակալ Ռուֆինոսի - Մ.Ֆ.), քանի որ նրան կասկածում էին բռնակալության մեջ և մտածում էին, որ նա է հոնեթի բարբարոս ժողովուրդին հրավիրել Հռոմեական երկիր, որոնք մոտավորապես այդ ժամանակ ասպատակել էին Հայաստանը և արևելյան այլ երկրներ» (Սուրբատես Միտրաստիկոս «Եկեղեցական պատմություն», գիրք 6, գլուխ 1):

«Ողջ Արևելքը դողալով անակնկալ տարածված այն լուրից, թե Մետոիդիայի ծայր սահմաններից, որտեղ Ալեքսանդրի փականքները սանձած են պահում վայրենի ցեղերին, դուրս են արժել հոնեթի վայրագ հորդուհաները, որոնք, արագ ձիերի վրա թռչելով այս ու այն կողմ, ամեն տեղ լցրին կոտորածով ու սարսափով... Պաշարված են Անտիոքը և մյուս քաղաքները, որոնք ողողվում է Հալիսի Կյուդնոսի, Օրոնտի և Եփրատի կողմից...» (Հիերոնիմոս «Ժամանակագրություն»):

«Այդ ժամանակ Հայաստանի և Արևելյան կայսրության որոշ այլ մասերի վրա հարձակում գործեցին բարբարոս հոնեթը» (Սոզոմենոս «Եկեղեցական պատմություն», գիրք 8, գլուխ 1):

«Այս խոսքերը ճշմարիտ էին ինչու, քանի որ հոնեթը Հույների 707 թվականին Մեծն Թեոդոսիոսի (Հռոմեական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս Մեծի - Մ.Ֆ.) որդիների՝ Հոնորիոս (Հռոմեական կայսրության կայսր Հոնորիոսի (395-423) - Մ.Ֆ.) և Արկադիոս (Բյուզանդական կայսրության առաջին կայսր Արկադիոսի - Մ.Ֆ.) կայսրերի, ժամանակ ամայացրին ռոմեաների հողերը, գերեզմարեցին մարդկանց և որը Ասորիքը անցավ նրանց ձեռքը, իսկ դա եղավ Ռուփինոսի հյուպարքոսի (Բյուզանդական կայսրության փաստացի տիրակալ, կայսր խնամակալ Ռուֆինոսի - Մ.Ֆ.) դավաճանության ու Արդա ստրատելատի թուլության պատճառով» (Յոզվա Ստիլիտ «Ժամանակագրություն», գլուխ 9):

«Հույների 706 թվականին հոնեթի նգովյալ ժողովուրդը ներխուժեց հռոմեական պետությունը, անցավ Ծոփաց երկրով, Հայաստանով, Միջագետքով, Ասորիքով և Կասպագոմկիայով, հասավ մինչև Գաղատիա և Հատ գերիներ տարավ իր հետ: Հետո նրանք շուտ եկան, կարծես ուղուց էին հայրենիք վերադառնալ, բայց Եփրատի ու Տիգրիսի երկարությամբ արշավեցին Պարսից երկիրը և հասան պարսկական մայրաքաղաքին: Նրանք, թեև վնաս չսպառեցին, բայց ավերեցին Եփրատի ու Տիգրիսի շրջանում գտնվող Հատ գյուղեր, Հատերին սպանեցին, Հատերին էլ գերի տարան» (Ամանուն «Եդեսայի ժամանակագրություն»):

«Հույների 709 թվականին... սկսվեց հոնեթի արշավանքների ժամանակը» (Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 2):

«Հույների 706 թ-ի թամուզ ամսին հոնեթը ներխուժեցին հռոմեական տերության սահմանները» (Ամանուն Եդեսիացի «Տարեգրություն»):

«Այդ տարվա թամուզ ամսին հոնեթը ելան հռոմեական երկրի դեմ՝ ամայացնելով ու թալանելով Ասորիքն ու Կասպագոմկիան: Դա եղավ Ալեքսանդրի 708 թվականին» (Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 8):

«Հույների 708 թվականին հոնեթը ողողեցին հռոմեական պրովինցիաներ Ասորիքն ու Կասպագոմկիան և այնպես ասպատակեցին, որ դրանք մարդաբաժնի եղան» (Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»):

⁹³⁰ «Միևնույնատը (Իվերիայի թագավորության արքա Միևնուս VI-ը (409-411) - Մ.Ֆ.) մի անվախ և քաջարի ռազմիկն էր, սակայն նա անհավատ էր և վատաբարո, անփութ ու գոռոզ: Հույսը դնելով իր ռազմական խիզախության վրա՝ նա չէր ծառայում աստծուն, եկեղեցիներ չէր կառուցում և ոչինչ չէր ավելացնում արդեն իսկ կառուցվածքներին: Իր անփութության պատճառով նա թշնամի դարձավ և հույներին, և պարսիկներին: Հույներից նա պահանջում էր՝ որպես Զարթլիի մի մաս, Կղարջքը...» («Զարթլիս-Ցիսվոլեբա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Այդ ժամանակ Վախթանգ արքան (Իվերիայի թագավորության արքա Վախթանգ I Գորգասալը (447-491) - Մ.Ֆ.) դիմեց Հայոց և մնացած պարսից զինվորներին, որպեսզի նրանք չսպանեն վանականներից ոչ-ոքի ու չգերեզմարեն նրանց՝ ասելով. «Երբ իմ պապ Միհրանը (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրդատ VI-ը - Մ.Ֆ.) պարսից արքայի (Պարսից թագավորության արքա Չազկերտ I-ի (399-421) - Մ.Ֆ.) հետ միասին, որն իր զարմիկն էր, արշավի ելավ հույների դեմ, նրանք և վանականների հետ նման կերպ էին վարվում ու դրա համար էլ նրանց անթիվ գողթը դաժան ճարդ կերպով փոքրաթիվ աշխարհագորի կողմից: Հենց այդ ժամանակ էր, որ հույները մեզնից՝ վրացիներից, օտարեցին ծովից արևելք ձգվող այդ տարածքները: Առաջին այդ արքաների ճակատամարտը տեղի ունեցավ Անձիոթում, այնտեղ, որտեղ հիմա

գտնվում է մեծն ուսուցիչ Գրիգորի գերեզմանը: Այն ժամանակ փախան մեր արքաները...» («Զարթիս-Յիսուկերա», Ջիվանշիր Ջիվանշիրյան «Վախթանգ Գորգասալի կյանքը»):

⁹³¹ «Պարսիկներին ևս (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրդատ VI-ը – Մ.Ֆ.) հարկ չէր վճարում: Այդ ժամանակ պարսիկների արքան (Պարսից թագավորության արքա Յազգերտ I-ը – Մ.Ֆ.) զորքի հետ միասին նրա դեմ ուղարկեց Ուպրոքի կոչվող զորավարին, սակայն Միհրդատն իր անվիճելի պատճառով կրկին ուշադրություն չդարձրեց պարսիկների մեծաքանակության վրա և Գարդմանում նրանց դեմ ելավ փոքրաթիվ զորքով: Նա մարտնեց նրանց դեմ, սակայն պարսիկները փախուստի մատնեցին վրացիներին ու բռնեցին Միհրդատին: Նրանք նվաճեցին Զարթին ու պղծեցին եկեղեցիները, իսկ արքայի տոհմը մնաց Կախեթի կիրճում, նրանց հետ էր նաև Սվիմոն եպիսկոպոսը: Միհրդատին տարան Բաղդադ, որտեղ էլ նա մահացավ» («Զարթիս-Յիսուկերա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց թագավորների, նախահայրերի և տոհմերի պատմությունը»):

«Յենց որ պարսիկներին դեմ պատերազմում բռնեցին Զարթիի արքա Միհրդատին (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրդատ VI-ին – Մ.Ֆ.), նրան տարան Բաղդադ, որտեղ էլ նա մահացավ: Պարսիկները նվաճեցին Զարթին ու պղծեցին եկեղեցիները, սակայն վրացիները թաքցրին խաչերը: Բոլոր տաճարներում կրակի սպասավորները կրակ վառեցին, իսկ Զարթիի արքայի տոհմը մնաց Կախեթում» («Զարթիս-Յիսուկերա», Ջիվանշիր Ջիվանշիրյան «Վախթանգ Գորգասալի կյանքը»):

«Փարսմանի (Իվերիայի թագավորության արքա Փարսման III-ի (մոտ 405 - ուղ. 409) – Մ.Ֆ.), մահից հետո գահը զբաղեցրեց նրա եղբայր Միհրդատը (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրդատ VI-ին – Մ.Ֆ.), որը թույլ էր հավատքի, սակայն հպարտ էր և անվախ ռազմական հարցերում: Եվ ահա գոռոզ իր այդ վարքագծով էլ նա իր կործանումը առաջացրեց, քանզի Միհրդատ արքան արհամարհեց կայսր Արկադիոսի (Բյուզանդական կայսրության առաջին կայսր Արկադիոսի – Մ.Ֆ.) հովանավորությունը և թերազնահաստեց պարսից արքա Վահրամ Զորորոդի (հեղինակը նկատի ունի Պարսից թագավորության արքա Վահրամ IV-ին (388-399), սակայն այդ ժամանակ Պարսից թագավորության արքան էր Յազգերտ I-ը – Մ.Ֆ.) սպառնալիքները: Վերջինս, որպեսզի վրեժխնդիր լինի իրեն հասցած վիրավորանքների համար և ամալացնի Իբերիան, մեծ զորքով ուղարկեց իր զորավար Ուբաքիրին: Միհրդատ արքան, անսահմանորեն հույս դնելով իր արիության վրա, փոքրաքանակ ուժեր հանեց զայրացած պարսիկներին դիմադրելու համար ու, թեև այս թշնամիների դեմ մարտում նա գործում էր անօրինակ խիզախությամբ, սակայն իրենց մեծաքանակության շնորհիվ պարսիկներին ի վերջո հաջողվեց շփոթի մատնել իբերներին: Ուբաքիրը գերեց Միհրդատին և իր հետ Բաբելոն տարավ, որտեղ նա որոշ ժամանակ անց մահացավ» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 69):

⁹³² «56/ Չորս տարի անառաքար թագավորելուց հետո Շապուհը լուր է ստանում իր հոր հիվանդության մասին և շտապով գնում է՝ իր տեղակալին ու զորավարին հրամայելով, որ հայոց մեծամեծներին բռնի և տանի Պարսկաստան: Շապուհի Տիգրան հասնելիս տասնմեկ տարի թագավորելով մեռավ նրա հայր Յազգերտը (Պարսից թագավորության արքա Յազգերտ I-ը – Մ.Ֆ.), ընդ որում մինևույն օրը նա ինքն էլ արքունի մարդկայն դավադրությանը սպանվեց: Այդ ժամանակ քաջ և բարեբախտ Արտան ծնոթակացին, որ զորագրվել էր դարձել, իրենց զորքերով ժողովեց հայոց նախարարներին, որից հետո նրանք պարսից զնդի դեմ պատերազմ մղեցին, նրանց զորքերը կոտորեցին, իսկ Ասպարամ Սպանդուկին էլ սպանեց նրանց զորավարին: Դրանից հետո նրանք ցրվելով՝ ինքնազուլի կերպով շրջում էին լեռներում և անուր տեղերում, իրենց գլուխը պահելու համար, և այս ժամանակ իրենց քաջությամբ երևելի հանդիսացան բոլոր վանանդացիները: Այս կերպով մեր երկիրը, երեք տարի անիշխան մնալով, աղմուկների և խռովության մատնված, ավերվում ու ամայանում էր, արքունական հարկերը պակասում էին, ժողովրդի երթևեկի ճանապարհները փակ էին, ամեն տեսակ բարեկարգություն վրդովվում և անհետանում էր: Նույն օրերում պարսից վրա թագավորեց Վռամ երկրորդը (Պարսից թագավորության արքա Վահրամ V-ը (420-438) – Մ.Ֆ.), որ մեր երկրից վրեժխնդիր եղավ, բայց հունաց բաժնին չդիմացավ՝ նրանց հետ խաղաղություն պահպանելով... /58/ Այս ժամանակ հայոց նախարարներից շատերը եկան Մեծն Սահակին հրավիրելու, որպեսզի նա գա, միջամտի և բոլորին միաբանության բերի, որովհետև Պարսից Վռամ թագավորը, գիտնալով, որ առանց հայոց նախարարների չի կարող մեր երկիրը պահել, Սմբատ ասպետի միջոցով հաշտության բանակցություն է սկսում: Ուստի Սահակը Մեսրոպին և հանձնում արևմտյան կողմի ուսուցման գործը և նրա մոտ է թողնում իր Յնայակ և Յանազասայան թոռներին՝ Վարդան ստրատելատի եղբայրներին: Նա հրամայում է քննել պղնձագործ բորբորիտներին և, եթե ոչ մեղմությամբ և ոչ խստությամբ ուղղության չգան, ապա չարչարանքներով հալածեն և, ինչպես թշնամիներ թշնամիներից, վրեժ առնեն, որպեսզի իրավացի մահով հոգիների անհրաժ մահը խայտառակվի: Դրանից հետո նա ինքը անցնում, գալիս է Այրարատյան գավառը և ժողովում է բոլոր նախարարներին, ինչից հետո նա Սմբատ ասպետին ու իր թոռ Վարդան ստրատելատին ուղարկում է պարսից թագավորի դուռը, իսկ թագավորը, հաշտություն հաստատելով, նախարարների հանցանքները մոռացության տալու թուղթ է կնքում և նրանց խնդրանքով թագավոր է նշանակում Վռամյապոլի որդի Արտաշեսին, անունը փոխելով Արտաշի կոչելով, և նրան է վստահում Ղայաստանը առանց պարսիկ վերակացուի: Նա տիրեց վեց տարի» (Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», գիրք 3, գլուխ 56, 58):

⁹³³ «Այդ ժամանակ Զարթին գտնվում էր պարսից արքայի իշխանի իրավասության ներքո ու դա դեռ մինչև Արթի (Իվերիայի թագավորության արքա Արթի (411-435) – Մ.Ֆ.) թագավորելն էր: Սրա իշխանության տակ էր գտնվում նաև Առան և Մովականը: Եվ ահա սա հավաքեց Առանի, Մովականի և Ատրպատականի զորքն ու ելավ Արթիի դեմ: Արթիը, հույսը դրած աստծո վրա, հանդիպեց նրան Զարթիի ու Առանի սահմանին, դիպրեք գրավեց Բերդուցի գետի ափին և մաքրագործող խաչի զորությամբ քարո ի վշտը արեց հակառակորդին» («Զարթիս-Յիսուկերա», Ջիվանշիր Ջիվանշիրյան «Վախթանգ Գորգասալի կյանքը»):

«Արթի թագավորի (Իվերիայի թագավորության արքա Արթի – Մ.Ֆ.) օրոք Պարսից թագավորը (Պարսից թագավորության արքա Վահրամ V-ը – Մ.Ֆ.), ժողովելով իր հպատակներին, ատրպատականցիների հետ միասին եկավ Բերդուցի գետի մոտ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»):

⁹³⁴ «Նա (Իվերիայի թագավորության արքա Արթի – Մ.Ֆ.) մտավ Առան, հետ գրավեց այն և հաղթականորեն վերադարձավ իր երկիր» («Զարթիս-Յիսուկերա», Ջիվանշիր Ջիվանշիրյան «Վախթանգ Գորգասալի կյանքը»):

⁹³⁵ «Այստեղ նա (պարսից բանակի հրամանատար Ներսեսը – Մ.Ֆ.) հասկացավ, որ իր համար օգտակար կլինի անակնկալ ներխուժել հռոմեական տարածքներ Միջագետքով, որտեղ սահմանները չէին պաշտպանվում զորքով, և այս կերպ վրեժ լուծել հռոմեացիներից, սակայն Ներսեսի այդ մտադրությունը գաղտնի չմնաց հռոմեական առաջնորդից, որը, արագորեն ասպատակելով Ազազենան, ինքը գնաց Միջագետք» (Սկրատես Սխոլաստիկոս «Եկեղեցական պատմություն», գիրք 7, գլուխ 18):

«Այդ տարի, Խոնդարդի (Պարսից թագավորության արքա Յազգերտ I-ի – Մ.Ֆ.) մահվանից հետո Վարարանը՝ նրա որդին (Պարսից թագավորության արքա Վահրամ V-ը – Մ.Ֆ.), գահ բարձրացավ, որից հետո անմիջապես էլ սկսեց հալածանքներ բարեկրոնության դեմ: Նա թեոդոսիոսին (Բյուզանդական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս II-ին (408-450) – Մ.Ֆ.) դեսպաններ ուղարկեց՝ պահանջելով հանձնել փախուստից հետո: Հռոմեական կայսրը նրանց հանձնելը չգերադասեց խաղաղությունը պահպանելուց և սկսվեց դաժան և սկսվեց դաժան մի պատերազմ: Թեոդոսիոսը հռոմեական զորքերով ուղարկեց Արդուվարդիոսին, իսկ Վարարանը պարսից ուժով՝ զորավար Նարեսին, որին օգնում էին սարակինոսների անթիվ ուժեր: Արդուվարդիոսը ներխուժեց մինչև Պարսկաստան, ասպատակեց այսպես կոչված Արզանու կոչվող երկրամասը ու եկավ Միջագետք» (Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»):

⁹³⁶ «Պարսից արքա Յազգերտի (Պարսից թագավորության արքա Յազգերտ I-ի – Մ.Ֆ.) մահվանից հետո, որը այնտեղի քրիստոնյաներին որևէ նեղություն չէր տալիս, նրան ժառանգեց Վարարան անունով որդին (Պարսից թագավորության արքա Վահրամ V-ը – Մ.Ֆ.), որը, զրգովելով մոգերից, սկսեց դաժանորեն հալածել քրիստոնյաներին՝ ըստ պարսից սովորության նրանց ենթարկելով տարաբնույթ մահապատիժների ու տանջանքների: Նեղվելով կարիքից՝ պարսից քրիստոնյաները խնդրանքով դիմեցին հռոմեացիներին, որ իրենց թույլ չտան վերջնականապես կործանվել: Աթթիկոս եպիսկոպոսը բարեհաճորեն ընդունեց խնդրանքներն և ամեն կերպ օգնեց նրանց՝ այնպես անելով, որ նրանց վիճակի մասին լուրը հասնի Թեոդոսիոսին (Բյուզանդական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս II-ին – Մ.Ֆ.): Ի դեպ ասած, այդ ժամանակ հռոմեացիները այլ պատճառներ ևս ունեին դժգոհ լինելու պարսիկներից, քանի որ նրանք չէին ուզում վերադարձնել ոսկեփորներին, որոնց հայտնի վարձատրության դիմաց վերցրել էին հռոմեացիներին և, ավելին, խլել էին հռոմեական առևտրականների ապրանքը: Այս բոլոր դժգոհություններին ավելացավ նաև պարսից քրիստոնյաների բողոքը հռոմեացիներին: Պարսից արքան անմիջապես փախստականներին հանձնելու պահանջով դեսպաններ ուղարկեց, սակայն հռոմեացիները չհանձնեցին նրանց ոչ միայն այն պատճառով, որ ուզում էին հովանավորել քրիստոնյաներին, այլև՝ որ պատրաստ էին ամեն ինչ անել քրիստոնեության պաշտպանության համար: Նրանք որոշեցին, որ ավելի լավ է պատերազմել պարսիկների դեմ, քան թույլ տալ, որ քրիստոնյաները կործանվեն: Եվ ահա, խաղաղություն ընդհատվեց և բռնկվեց դաժան պատերազմ, որի մասին կրճատ պատմելը ես համարում եմ անբարեհույս: Հռոմեական արքան Արդուվարդիոսի գլխավորությամբ առաջին ուղարկեց զորքի մի մասը, որը, Հայաստանի միջով ներխուժելով Պարսկաստան, ասպատակեց նրա երկրամասերից մեկը, որ կոչվում է Ազազենա: Նրա դեմ զորքով ելավ Ներսես անունով պարսից արքայի առաջնորդը, սակայն, մարտում պարտվելով հռոմեացիներից, դիմեց փախուստի» (Սկրատես Սխոլաստիկոս «Եկեղեցական պատմություն», գիրք 7, գլուխ 18):

«Այդ տարի ընդհարում եղավ պարսիկների և հռոմեացիների միջև» (Մարցելուս Կոմիտ «Ժամանակագրություն»):

«Այդ ժամանակ Վահրամը (**Պարսից թագավորության արքա Վահրամ V-ը – Մ.Ֆ.**), խախտելով իր հոր (**Պարսից թագավորության արքա Յազկերտ I-ի – Մ.Ֆ.**) կողմից հռոմեացիների հետ կնքված պայմանագիրը, հարձակվեց հռոմեական պրովինցիաների վրա» (Զիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»):

«Դրանից հետո Վառառանը (**Պարսից թագավորության արքա Վահրամ V-ը – Մ.Ֆ.**) խախտեց խաղաղությունը և պատերազմ սկսեց հռոմեացիների դեմ, սակայն արդյունքում պարտություն կրեց և պարսիկները գերեվարվեցին» (Բար-Յերբեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 8):

⁹³⁷ «Այդ ժամանակ Ներսեսը, չնայած շատ զորք էր հավաքել, բայց ի վիճակի չէր ներխուժել հռոմեական պրովինցիաներ, գալով պարսիկներին պատկանող սահմանային Նիզիք, մարդ ուղարկեց Արդուվարիոսին ասելու, որ նա պայմանավորվի իր հետ պատերազմի մասին և որոշակիացնի մարտի տեղն ու ժամանակը: Իրեն ներկայացածներին, սակայն, Արդուվարիոսը պատասխանեց. «Ասեք Ներսեսին, որ հռոմեական արքաները կմարտնչեն ոչ այն ժամանակ, երբ դու ուզում ես»: Միաժամանակ, մտածելով, որ պարսիկը գինվել է բոլոր ուժերով, արքան (**Բյուզանդական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս II-ը – Մ.Ֆ.**) որպես օժանդակություն ուղարկեց բավականին մեծ մի զորք և մարտի ելքի հույսը դրեց Աստծո վրա, իսկ այն, որ իր հավատի համար նա անսխալապես էլ ստացավ վարձը Աստծուց, երևում է ահա թե ինչից: Այն ժամանակ, երբ Կոստանդնուպոլսի բնակիչները կասկածում էին պատերազմի ելքի վերաբերյալ, որոշ մարդկանց, որոնք իրենց գործերով գնում էին Կոստանդնուպոլսի, Բյուզանդիայում երևաց Աստծո իրեշտակը և հրամայեց ասել Կոստանդնուպոլսի բնակիչներին, որ նրանք իրենց ոգին բարձր պահեն, աղոթեն և հավատան Աստծուն, քանի որ հռոմեացիները հաղթող են լինելու և իրեշտակներն ուղարկված են հենց այդ պատերազմի համար: Այդ մասին լուրը ոչ միայն զվարթացրեց բաղաբը, այլև ռազմիկներին բաջություն հաղորդեց: Այս ընթացքում, երբ պատերազմը ճայսատանից, ինչպես ասացի, տեղափոխվեց Միջագետք, հռոմեացիները, պաշարելով պարսիկներին, որոնք ամրացել էին Նիզիքում, և պատրաստելով փայտյա աշտարակներ, որոնք շարժվում էին ինչ-որ մեքենայի միջոցով, մոտեցրին դրանք պարսիկներին ու սպանեցին թշնամիներից շատերին, որոնք, մարտնչելով պարսիկների վրա, փորձում էին պաշտպանվել...: Հռոմեացիները, որոնք պաշարել էին Նիզիքը, լսելով, որ Պարսից արքան (**Պարսից թագավորության արքա Վահրամ V-ը – Մ.Ֆ.**) իր հետ բերում է մեծաթիվ փղեր, այրեցին պաշարողական բոլոր մեքենաները և վերադարձան սեփական սահմանները: Ինչքան դրանից հետո մարտեր եղան, ինչպես մեկ այլ հռոմեական առաջնորդ՝ Արեթրիոսը, մարտնչելով պարսիկներից ամենախիզախի հետ, սպանեց նրան, ինչպես Արդուվարիոսը թակարդը գցեց պարսից բաջ առաջնորդներին և սպանեց նրանց կամ էլ ինչ կերպ հռոմեական առաջնորդ Բաջանոսը ջարդեց մյուս սարակիստներին, այս ամենի կողքով ես մտածում եմ լուրջաբար անցնել, որ շատ չիեռանամ իմ պատումի առարկայից» (Սոկրատես Միտլաստիկոս «Եկեղեցական պատմություն», գիրք 7, գլուխ 18):

«Հուլյանի 732 թվականին... պատերազմ եղավ հռոմեացիների ու պարսիկների միջև» (Դիոնիս Տեյ-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 3):

«Դրանից հետո Վահրամը Միհրներսեսի իբև Պերոզին ռազմիկների հետ միասին արշավանքի ուղարկեց հռոմեական երկրի դեմ: Նա նրան հրամայեց ամեն ինչ անել ըստ իր բարձր կամքի և բանակցել և բնակարկել ամեն ինչ՝ այն չափով, ինչ չափով, ինչ չափով կլինի անել նման իշխանության տեր մի մարդ: Եվ ահա Միհրներսեսին իր բանակով և իրեն հանձնված միջոցներով ելավ ու մտավ Կոստանդնուպոլիս: Նա այնտեղ մեծ տպավորություն գործեց և հռոմեացիների գերագույն տիրակալը հաշտություն կնքեց: Դրանից հետո Միհրներսեսը, հասած այն ամենին, ինչ ցանկացել էր Վահրամը, հետ վերադարձավ, ինչից հետո Վահրամն ինչպես հարկն է պարգևատրեց նրան» (Տաբարի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն», գիրք 5):

⁹³⁸ «Նման մի բան էլ պարսից նախորդ պատերազմի ժամանակ եղավ, երբ Նույն թշնամիները պաշարել էին արքայի անունը կրող քաղաքը, սակայն, Աստծո ողորմածությամբ, ծիծաղելի դրության մեջ հայտնվեցին: Բանը կայանում էր նրանում, որ, մինչ Գոռառանը (**Պարսից թագավորության արքա Վահրամ V-ը – Մ.Ֆ.**) ավելի քան 30 օր պաշարել էր վերոհիշյալ քաղաքը, նրան էր մոտեցրել բազմաթիվ պաշարողական մեքենաներ, բազում խորամանկություններ էր գործի դնում ու նաև բարձր մի բլուր էր կառուցել, նրա դեմ դուրս ելավ էվմոսիոս անունով մի սուրբ ավագանի և վերացրեց բաղադր դեմ կիրառվող բոլոր այդ խորամանկությունները: Իրող, մինչ մեր գորավարները խուսափում էին թշնամիների հետ ընդհարումից և չէին համարձակվում պաշարողներին օգնության հասնել, նա իր միջոցառումներով քաղաքը փրկեց ավերից: Եվ այսպես, երբ պարսիկներին ենթակա բարբարոս իշխաններից մեկը հանդգնեց սովորական պոռոտախոտությամբ, փորձելով նմանվել Ռափսակոսին կամ Սենեբերիսին (**Ասորեստանի թագավորության արքա Սինաբերիսին – Մ.Ֆ.**) ու անվերջ խոստանալով այրել Աստծո տաճարը, այդ աստվածային մարդը չդիմացավ նման հանդուգությանը և, հրամայելով թուփառ առաջադի անունը կրող աշտարակի ատամնաշարի մոտ բարաններ մի մեքենա դնել, դրա մեջ գտնվող մեծ քարը ուղղեց այդ անբարիշտի ուղղությամբ: Արդյունքում քարն անսխալապես հարվածեց այդ անբարո իշխանին և, դիպչելով նրա կեղտոտ շրթունքներին, այլանդակեց դեմքը, փշրեց գլուխը ու ուղեղը ցրեց գետնին: Տեսնելով այդ՝ անվրաս մնացած թշնամական զորքը, որը մինչ այդ հույս ուներ գրավել քաղաքը, հապճեպ նահանջեց և գործով ընդունեց իր պարտությունը, իսկ հետո էլ, ավելի ահաբեկվելով, ընդունեց խաղաղությունը» (Թեոդորոս Կյուրոսցի «Եկեղեցական պատմություն», գիրք 5, գլուխ 37):

«Այս խաղաղությունից հետո պարսիկները համարձակություն ձեռք բերեցին ու գնացին Ռաշայի վրա, սակայն այնտեղից խայտառակված հետ դարձան» (Բար-Յերբեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 8):

⁹³⁹ «Հռոմեական արքան (**Բյուզանդական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս II-ը – Մ.Ֆ.**), որ ապրում էր Կոստանդնուպոլսում, իմանալով հաղթանակի մասին, որն ակնհայտորեն տրվել էր Աստծո կողմից, այնքան բարի եղավ, որ, չնայած իր հպատակների հաջող գործողություններին, խաղաղություն ցանկացավ: Դրա համար էլ նա Իլոնին, որը մի շատ հարգարժան մարդ էր, ուղարկեց գործի մոտ և հրամայեց նրան պարսիկների հետ խաղաղության դաշն կնքել: Իլոնը եկավ Միջագետք, որտեղ հռոմեացիները իրենց անվտանգության համար ամրացված ծամբար էին դրել և, խնդիր ունենալով բանակցություններ սկսել խաղաղության մասին, ուղարկեց Մաքսիմիանոսին՝ ճարտար լեզու ունեցող մի մարդու, որը Արդուվարիոս առաջնորդի խորհրդականն էր: Գալով պարսից արքայի (**Պարսից թագավորության արքա Վահրամ V-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ՝ Մաքսիմիանոսն ասաց, որ ինքն ուղարկվել է խաղաղության կնքման համար, բայց ոչ թե հռոմեական արքայից, այլ՝ նրա առաջնորդների կողմից: Արքան, ինչպես նա ասաց, Նույնիսկ չգիտի էլ պատերազմի մասին, իսկ եթե իմանա էլ, դա կհամարի դատարկ բան: Պարսից արքան ուրախությամբ պատրաստ էր ընդունել այդ դեսպանությանը, քանի որ նրա զորքը տանջվում էր սովից, բայց նրա մոտ եկան ռազմիկները, որոնք պարսիկների մոտ «անմահներ» են կոչվում և որոնք համարվում են 10.000 բաջ մարդիկ, ասացին, որ արքան թող ավելի շուտ թող չընդունի այդ առաջարկը, մինչ իրենց թույլ տա իրենց անակնկալ հարձակվել հռոմեացիների վրա: Արքան հակվեց նրան խոսքերին և, բանտում փակելով սուրիսների կին, հրամայեց հսկել նրան, իսկ «անմահներին» էլ՝ թակարդը գցել հռոմեացիներին: Նրանք եկան նշանակված վայրը և, բաժանվելով երկու խմբի, որոշեցին շրջապատել հռոմեացիների մի մասին: Հռոմեացիները, տեսնելով թշնամու միայն մի ջոկատ, պատրաստվեցին հետ մղել նրա հարձակումը, իսկ մյուսին չնկատեցին և այն անակնկալ կերպով հարձակվեց նրանց վրա, բայց Նույն այդ ժամանակ, երբ պատրաստ էր սկսվել մարտը, հանկարծ մի բլրի վրա, ակնհայտորեն աստծո կամքով, հայտնվեց հռոմեական զորքը, որն առաջնորդում էր Պրոկոպիոս գորավարը: Տեսնելով, որ իր ցեղակիցները վտանգի են ենթարկվում, Պրոկոպիոսը թիկունքից հարձակվեց պարսիկների վրա և նրանք, որոնք ուզում էին շրջապատել հռոմեացիներին, հիմա իրենք շրջապատվեցին: Կարճ ժամանակի ընթացքում ոչնչացնելով սրանց՝ հռոմեացիները դրանից հետո դիմեցին դարանից դուրս եկողների վրա և ոչնչացրեցին նաև սրանց: Ահա այսպես զորքը, որին պարսիկները տվել էին «անմահներ» անունը, բոլորը, ինչպես պարզվեց, մահկանացու են և պարսից ազգը Զրիստոսից պատիժ ստացավ իր հոտի անդամներից շատերի մահվան համար՝ բարեպաշտ մարդկանց համար: Իմանալով այդ անհաջողության մասին՝ պարսից արքան ձև տվեց, թե իբր այդ դեպքերն իրեն հայտնի չեն և, ընդունելով դեսպանությանը, ասաց դեսպանին. «Ես համաձայնվում եմ խաղաղության ոչ թե նրա համար, որ գիշում եմ հռոմեացիներին, այլ՝ թե նկատմամբ լավ վերաբերմունք ունենալով, քեզ, որին համարում եմ հռոմեացիների ամենաուղախորհը»: Ահա այսպես վերջացավ պատերազմը, որը սկսվել էր պարսից բրիստոնյաների համար: Դա երկու ավգուստների կոնսուլության ժամանակ էր՝ Հռոմեական (**Հռոմեական կայսրության կայսր Հռոմիոսի – Մ.Ֆ.**) 30-րդ, Թեոդոսիոսի (**Բյուզանդական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս II-ի – Մ.Ֆ.**) 10-րդ և 300-րդ Օլիմպիադայի 4-րդ տարում: Դրա հետ միաժամանակ Պարսկաստանում դադարեց բրիստոնյաների հալածանքը» (Սոկրատես Միտլաստիկոս «Եկեղեցական պատմություն», գիրք 7, գլուխ 20):

«Մնացածների վրա հարձակվեցին հռոմեացիներն ու ոչնչացրեցին նրանց, այդ թվում նաև 10.000 հոգանոց այսպես կոչված անմահների զունդը՝ իրենց առաջնորդների հետ միասին: Այս կերպ Զրիստոսը պատժեց պարսիկներին այն բանի համար, որ նրանք անարդար կերպով սպանեցին շատ բարեկրոն բրիստոնյաների» (Թեոփանես Խոստովանող «Ժամանակագրություն»):

«Այդ ժամանակ երկու ամբարիշտ արքաներ Յազկերտի (**Պարսից թագավորության արքա Յազկերտ I-ի – Մ.Ֆ.**) ու Վահրամի (**Պարսից թագավորության արքա Վահրամ V-ի – Մ.Ֆ.**) դրդումով անգույք հալածանք բարձրացվեց բրիստոնյաների դեմ: Նրանց արյունով ողողվեց երկիրը և այդ պատճառով էլ պատերազմի կրակը վառվեց հեթանոս պարսիկների ու բրիստոնյա ռոմաների միջև: Այս պատերազմում երկու կողմերն էլ համաձայնվեցին իրենց երկրներում բացարձակ ազատություն տալ կրոնի հարցում: Այս պայմանով դաժճի սուրբ պատյան դրվեց» (Մշիխա Չեխա «Աղիքների եկեղեցու պատմություն»):

«Եվ ահա պարսիկները երկրորդ անգամ ու արդեն ավելի մեծ ուժերով գնացին հռոմեացիների վրա, սակայն պարտություն կրեցին» (Բար-Յեբրեոս «Ալեքսանդրիկ պատմություն», գիրք 8):

«Նա (Պարսից թագավորության արքա Վահրամ V-ը – Մ.Յ.) պատերազմ սկսեց ընդդեմ Թեոդոսիոսի (Բյուզանդական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս II-ի – Մ.Յ.), սակայն իր աղոթքներով սա հաղթահարեց պարսիկներին, սպանեց և գերեվարեց» (Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 11):

⁹⁴⁰ «Դրանից հետո հռոմեացիները 7.000 զինվոր տարան Արգիի երկրից, սակայն Ամիդի եպիսկոպոս Ակակիոսը փրկագնեց նրանց ու ազատություն շնորհեց՝ այդ նպատակով վաճառելով եկեղեցու արծաթյա գավաթներն ու շարեղենը» (Բար-Յեբրեոս «Ալեքսանդրիկ պատմություն», գիրք 8):

⁹⁴¹ «Պարսից արքա Վարարանը (Պարսից թագավորության արքա Վահրամ V-ը – Մ.Յ.), իմանալով, որ իրեն ենթակա Ազագինա երկիրը ասպատակության է ենթարկվել և, որ իր զորքերը պաշարված են Նիզիքին քաղաքում, պատրաստվեց ինքը բոլոր ուժերով գնալ հռոմեացիների վրա, սակայն, ահաբեկվելով շատ խոչընդոտներից, օգնության համար դիմեց սարակինոսներին, որոնց վրա այդ ժամանակ տիրում էր Ալամոնորոսը (Լախմանների թագավորության արքա Նուման I-ը (մոտ 399-428) – Մ.Յ.)՝ մի քաջ և ռազմասեր մարդ։ Վերջինս, իր հետ բերելով սարակինոսների շատ հազարյակներ, պարսից արքային ասաց, որ նա վստահորեն հույս դնի իր վրա։ Նա խոստացավ նաև սեղծ ժամանակում ներկայացնել նրան գերված հռոմեացիներ և փոխանցել նրան Ասորիքի Ամտիոքը։ Այդ խոստումը, սակայն, չիրականացավ, քանի որ Աստված սարակինոսների վրա անբացատրելի մի վախ գցեց։ Ենթադրելով, թե իրենց վրա է հարձակվում հռոմեական բանակը, նրանք շփոթվեցին և, չիմանալով ուր փախչել, լրիվ հանդերձանքով նետվեցին Եփրատ գետը, որտեղ զոհվեց մոտ 10.000 մարդ։ Դա այդպես եղավ» (Սոկրատես Սիլուաստիկոս «Եկեղեցական պատմություն», գիրք 7, գլուխ 18):

«Երբ Թեոդոսիոսը Բյուզանդական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս II-ը – Մ.Յ.) հասունացավ և արդեն ոչ քիչ տարիներ էր, որ ապրում էր, Հագաթերը (Պարսից թագավորության արքա Հագվերտ I-ը – Մ.Յ.) հիվանդությունից մահացավ, իսկ պարսից արքա Վահրամ V (Պարսից թագավորության արքա Վահրամ V-ը – Մ.Յ.), էլ մեծ զորքով ներխուժեց հռոմեացիների երկիր։ Նա, սակայն, ոչ մի վնաս չհասցրեց և, ոչինչ չարած, վերադարձավ իր երկիր, իսկ դրա պատճառը հետևյալն էր։ Բանը կայանում էր նրանում, որ վասիլևս Թեոդոսիոսը այդ ժամանակ պարսիկների մոտ որպես դեսպան ուղարկեց Արևելքի ստրատեգոս Անատոլիին, ընդ որում՝ առանց որևէ ուղեկցության։ Երբ Անատոլին հայտնվեց մարական գոթերի մոտ, նա ցած թռավ Նուպիցի և հետիոտն ուղղվեց դեպի Վահրամը։ Տեսնելով այդ՝ Վահրամը իր մտրիկներին հարցրեց, թե այդ ո՞վ է մոտենում իրեն։ Նրան պատասխանեցին, թե դա հռոմեական զորավարն է։ Եվ ահա, ազդված նման բացառիկ պատվից, որ տրվեց իրեն, արքան շրջեց Նոպիզը և հետ դարձավ, իսկ բոլոր պարսիկներն էլ հետևեցին նրան։ Հայտնվելով հարազատ եզերքում՝ արքան շատ բարեհամբույր կերպով ընդունեց դեսպանին և համաձայնեց խաղաղության այն պայմաններին, որոնք առաջարկում էր Անատոլին, երբ կողմերից ոչ մեկը սահմանի մոտ չէր խախտում իր ամրությունները։ Երբ խաղաղությունն այս կերպ կնքվեց՝ կողմերից ամեն մեկը սկսեց զբաղվել իր գործերով» (Պրոկոպիոս Կեսարացի «Պատերազմների մասին», գիրք 1, գլուխ 2):

«Թեոդոսիոսը (Բյուզանդական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս II-ին – Մ.Յ.) հռոմեական զորքերով ուղարկեց Արդուվարիոսին, իսկ Վարարանը (Պարսից թագավորության արքա Վահրամ V-ը – Մ.Յ.) պարսից ուժով՝ գորավար Նարսեսին, որին օգնում էին սարակինոսների անթիվ ուժեր...։ Պարսից զորավարը ժամանեց Միջագետք ու կանգ առավ Եփրատի մոտ։ Դրանից հետո, սակայն, թշնամիները, պատկերացնելով, թե հռոմեական զորքը հարձակվել է իրենց վրա, Աստծո դրդմամբ այն աստիճան սարսափով համակվեցին, որ լրիվ զինվածությամբ նետվեցին գետը և այդ կերպ ալիքներում մինչև 100.000 զոհվեց» (Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»)։

«Այդ ժամանակ Վահրամը (Պարսից թագավորության արքա Վահրամ V-ը – Մ.Յ.) 30 տարի շարունակ Պարսկաստանում սկսեց հալածել քրիստոնյաների և ահա Թեոդոսիոսը (Բյուզանդական կայսրության կայսր Թեոդոսիոս II-ին – Մ.Յ.), չնայած հաճախ էր հաղթում նրան մարտի դաշտում, ցանկացավ հաշտություն կնքել, որպեսզի ազատի քրիստոնյաներին հալածանքներից» (Չիզբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»)։

«Այդ ժամանակ մեծ վեճ առաջացավ ռուսների և պարսիկների թագավորության միջև Պարսկաստանում քրիստոնյաների հալածանքների պատճառով։ Պարսից արքան (Պարսից թագավորության արքա Վահրամ V-ը – Մ.Յ.) սկսեց ճնշել Նույնիսկ մեծաթիվ վաճառականներին։ Նա բռնազորավեց նրանց ապրանքները, ինչպես նաև արգելափակեց քրիստոնյա ոսկեծեղք վարպետներին և արգելում էր նրանց աշխատել։ Դրա համար էլ ռուսներն ու հայերը եկան, գերեվարեցին ու թալանեցին։ Նրանք կյանքից զրկեցին պարսից 7 հրամանատարների, իսկ մյուսներին էլ խեղդեցին Եփրատում։ Մեծաթիվ արաբները, որոնք առկա էին պարսիկներին օգնություն ցույց տալու համար, դրանից հետո հաշտություն կնքեցին և քրիստոնյաների հալածանքներն ի վերջո դադարեցին» (Բար-Յեբրեոս «Ալեքսանդրիկ պատմություն», գիրք 8):

⁹⁴² «Արչիլին (Իվերիայի թագավորության արքա Արչիլին – Մ.Յ.) որդի ծնվեց, որին կոչեցին Միհրդատ (Իվերիայի թագավորության արքա Միհրդատ VI-ը – Մ.Յ.)։ Սա մեծացավ և մտավ հասուն տարիք։ Նա իր հոր նման հավատացավ ու աստվածասեր էր, քաջ ու խիզախ։ Սա մեծացրեց պարսիկների դեմ պատերազմի ծավալները, ներխուժեց և ամայացրեց Առանն ու Մովակկանը, քանզի այդ ժամանակ պարսից արքան (Պարսից թագավորության արքա Վահրամ V-ը – Մ.Յ.) ժամանակ չունեւր նրա դեմ գործելու, քանի որ պատերազմում էր հնդիկների, սինդերի ու ապաշների դեմ՝ ի վիճակի չլինելով այս կողմում մեծ զորք կենտրոնացնել։ Տեղում մնացել էին միայն Առանի, Մովակկանի ու Ատրպատականի զորքերը, որոնց քարթեցիկները հաղթում էին։ Միհրդատը, առաջնորդելով հոր զորքը, ոչ մեկ անգամ ամայացրեց Առանն ու Մովակկանը։ Այդ ժամանակ Առանի իշխանը Բորգաբողն էր, որը, ի վիճակի չլինելով դիմադրել քարթեցիկներին, ամրացրեց ամրություններն ու քաղաքները, իսկ երբ քարթեցիկները մտնում էին Առան, որտեղ էլ որ պարսիկները իրենց մնացած զորքով չէին մարտնչում նրանց դեմ, անհաջողության էին մատնվում։ Այս Բարգրբան Սահղուխտ անունով մի աղջիկ ուներ՝ հիանալի տեսքով ու գեղեցիկ։ Նրա գեղեցկության մասին լուրը կիրթ առաջացրեց Արչիլի որդի Միհրդատի սրտում և նա հայտարարեց հորը. «Կոչ եմ անում քո մեծությանը՝ ամուսնացրու ինձ Բարգրբայի աղջիկ Սահղուխտի հետ և մեր մեջ խաղաղություն հաստատիր, քանի որ, չնայած Զրիստոսի օժանդակությամբ մենք հաղթահարում ենք նրանց, սակայն ի վիճակի չենք տիրել Առանի ամրոցներին ու քաղաքներին, իսկ եթե պարսից արքան էլ ժամանակ գտնի, ապա նա ձեռնամուխ կլինի մեզինքն Վրեժ լուծելուն և կսկսի ամայացնել մեր եկեղեցիներն ու երկիրը։ Արդ թող այսուհետ մեր միջև թշնամությունը վերջ գտնի և այդ ժամանակ պարսից արքան կհարգի մեր պահանջները։ Դրանով իսկ մենք հուսալի կերպով կպաշտպանենք Զարթիկի սահմանները և քարթեցիկների սրտերում կասկած չի հայտնվի պարսիկների անօրինականությունների պատճառով»։ Այս ամենը Միհրդատն ասաց հորը այն օրիորդի նկատմամբ տաճած սիրո պատճառով։ Արչիլը կատարեց որդու խնդրանքը և, աղքատ ձեռք խնդրելու միջնորդությամբ, որպես իր որդու կին, դեսպանորդ ուղարկեց Բարգրբայի մոտ։ Բարգրբան մեծ ուրախությամբ համակվեց, քանի որ նրա երկիրը ամայացված էր, իսկ ինքը գտնվում էր նեղ դրության մեջ։ Նա խաղաղության երդմագիր խնդրեց և այն տրվեց, որից հետո մեծ օժիտով հանձնեց իր աղջկան» («Զարթիկ-Ցիլուկերա», Ջիվանշիր Ջիվանշիրյան «Վախթանգ Գորգասալի կյանք»)։

Միեր Յակոբյան
**Հայ ժողովրդի ռազմական
Տարեգիրք**
Հատոր I

Խմբագիր՝ Թ. Յակոբյան
Ձևավորում՝ Ա. Գրիգորյան
Սրբագրիչ՝ Մ. Սմբատյան

Հեղինակային Հրատարակություն
Երևան 2026
Չափսը՝ 70x100 1/16:
Թուղթը՝ օֆսեթ: Տպագրությունը՝ օֆսեթ
22 տպ. մամուլ
Տպաքանակը՝ 100:
Հեռ.՝ (093) 45-80-04
e-mail Lion1700@yandex.ru